Acerca de este libro

Esta es una copia digital de un libro que, durante generaciones, se ha conservado en las estanterías de una biblioteca, hasta que Google ha decidido escanearlo como parte de un proyecto que pretende que sea posible descubrir en línea libros de todo el mundo.

Ha sobrevivido tantos años como para que los derechos de autor hayan expirado y el libro pase a ser de dominio público. El que un libro sea de dominio público significa que nunca ha estado protegido por derechos de autor, o bien que el período legal de estos derechos ya ha expirado. Es posible que una misma obra sea de dominio público en unos países y, sin embargo, no lo sea en otros. Los libros de dominio público son nuestras puertas hacia el pasado, suponen un patrimonio histórico, cultural y de conocimientos que, a menudo, resulta difícil de descubrir.

Todas las anotaciones, marcas y otras señales en los márgenes que estén presentes en el volumen original aparecerán también en este archivo como testimonio del largo viaje que el libro ha recorrido desde el editor hasta la biblioteca y, finalmente, hasta usted.

Normas de uso

Google se enorgullece de poder colaborar con distintas bibliotecas para digitalizar los materiales de dominio público a fin de hacerlos accesibles a todo el mundo. Los libros de dominio público son patrimonio de todos, nosotros somos sus humildes guardianes. No obstante, se trata de un trabajo caro. Por este motivo, y para poder ofrecer este recurso, hemos tomado medidas para evitar que se produzca un abuso por parte de terceros con fines comerciales, y hemos incluido restricciones técnicas sobre las solicitudes automatizadas.

Asimismo, le pedimos que:

+ *Haga un uso exclusivamente no comercial de estos archivos* Hemos diseñado la Búsqueda de libros de Google para el uso de particulares; como tal, le pedimos que utilice estos archivos con fines personales, y no comerciales.
+ *No envíe solicitudes automatizadas* Por favor, no envíe solicitudes automatizadas de ningún tipo al sistema de Google. Si está llevando a cabo una investigación sobre traducción automática, reconocimiento óptico de caracteres u otros campos para los que resulte útil disfrutar de acceso a una gran cantidad de texto, por favor, envíenos un mensaje. Fomentamos el uso de materiales de dominio público con estos propósitos y seguro que podremos ayudarle.
+ *Conserve la atribución* La filigrana de Google que verá en todos los archivos es fundamental para informar a los usuarios sobre este proyecto y ayudarles a encontrar materiales adicionales en la Búsqueda de libros de Google. Por favor, no la elimine.
+ *Manténgase siempre dentro de la legalidad* Sea cual sea el uso que haga de estos materiales, recuerde que es responsable de asegurarse de que todo lo que hace es legal. No dé por sentado que, por el hecho de que una obra se considere de dominio público para los usuarios de los Estados Unidos, lo será también para los usuarios de otros países. La legislación sobre derechos de autor varía de un país a otro, y no podemos facilitar información sobre si está permitido un uso específico de algún libro. Por favor, no suponga que la aparición de un libro en nuestro programa significa que se puede utilizar de igual manera en todo el mundo. La responsabilidad ante la infracción de los derechos de autor puede ser muy grave.

Acerca de la Búsqueda de libros de Google

El objetivo de Google consiste en organizar información procedente de todo el mundo y hacerla accesible y útil de forma universal. El programa de Búsqueda de libros de Google ayuda a los lectores a descubrir los libros de todo el mundo a la vez que ayuda a autores y editores a llegar a nuevas audiencias. Podrá realizar búsquedas en el texto completo de este libro en la web, en la página `http://books.google.com`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het "watermerk" van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

OF 63-420

01 2378 9026 UB AMSTERDAM

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Alle de

WERKEN

Van

JOANNES de MEY.

EERSTE DEEL.

Digitized by Google

Digitized by Google

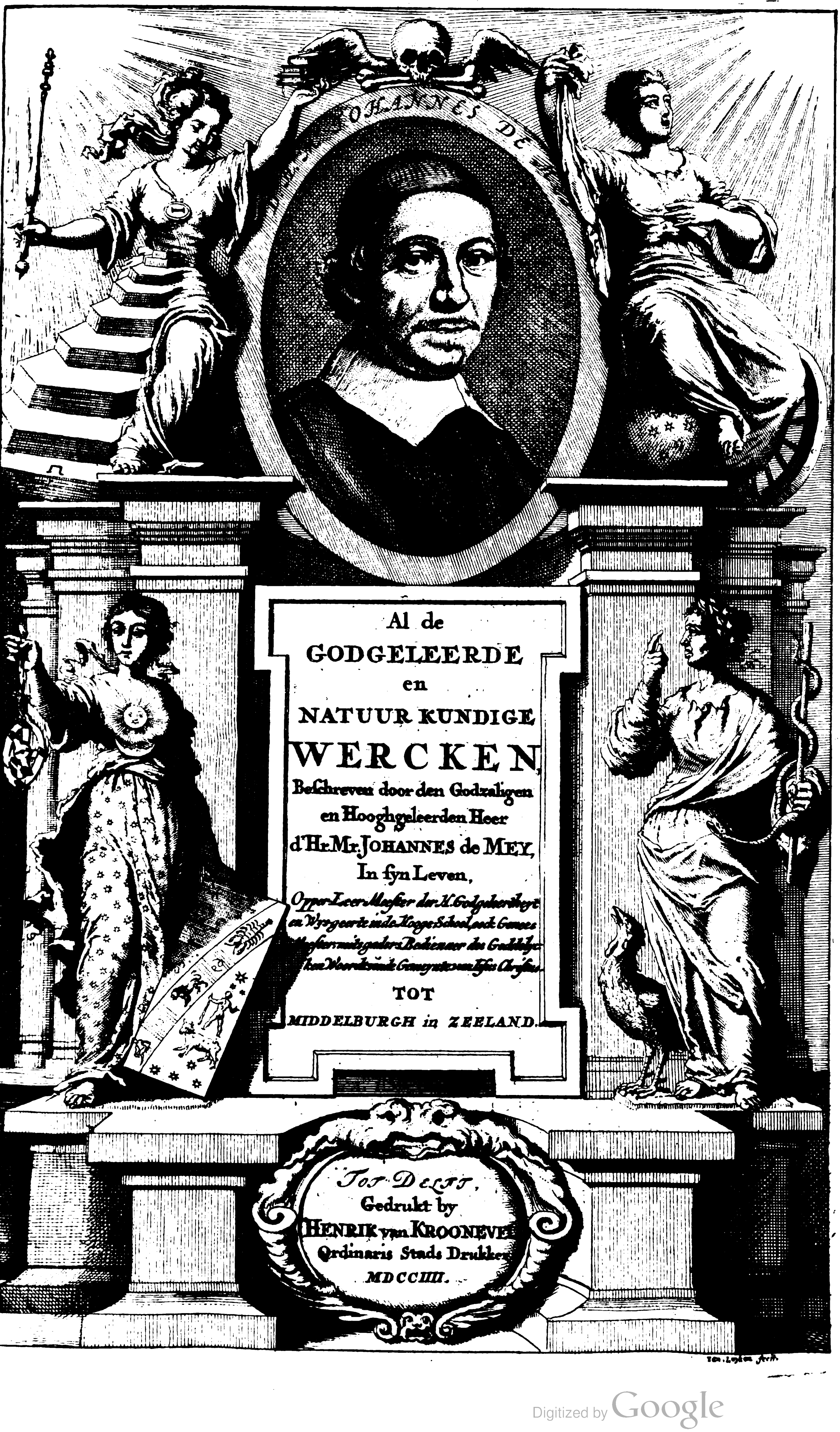

Digitized by Google

OP

d'AF-BEELDING

Van d'HEER

JOHANNES de MEY.

WEL-SPREKENDHEID die houwt op dien Helds TONG haar Troon.
Dit BREIN de Peerel is aan GODS-GELEERDHEIDS Kroon.
Die ſcherpe OOGE weet tot in't Pit aller dingen,
Die g' in uw' ſchoot verbergt, NATURE, door te dringen.
APELLES, hadj' een Schets, die dit haald Al-te-male,
Dan wiſt uw' Konſt hem eerſt na't leven af te malen.

IZAAK van HOORN-BEEK.

Op de Af-beelding, en de Werken,

van

Den Hoog-geleerden en Godvruchtigen Heer,

Do. JOHANNES de MEY.

DUs voert de Teyken-konſt, die hoogdoorlugte Geeſt,
Die nederige ziel, de Mey, ten toon. Onſe oogen
Aanſchouwen Hem, dus weer gelijk Hy is geweeſt,
Stantvaſtig, minnelik voor ſcheurziekt onbewoogen.
Dus ziet gy *Middelburg*, weer uw' beminde Mey;
Dog 't oog krygt niet alleen vernieuwing, maar ook de ooren;
Hoor! wat verandering van zaken? alderley.
Dus wert de deugt, als hier, weer na de dood, herboren.
Dus vlegt de Poëzy een krans van gulde reên,
En offert haare pligt, aan dees geleerde Blaaden;
Komt Godgeliefde, die uw tyd regt wild beſteen,
Hier kond g' u wintertyts, als in de Mey, verſaden,

R. SCHRYVER.

OP d'AF-BEELDING.

HIer ſietg' een deftig BEELD, en dat met aangenaamheyd;
Welk (ſchoon het geeſtig is) heeft echter geen bequaamheyd
Om af te Beelden dat de MEY ſelfs in ſich heeft,
En uyt Syn Breyn de Hand en Tonge van haar geeft.
Waar van de Oog en Oor van deſe wyſe weereld
Ons voor getuyge dient, ja hem dies ook bepeereld,
Als ſy 't met nauw geſicht en ſnel gehoor vereert:
Doch meeſt om dat Hy ſelfs doet 't geen Hy and're leert.

JACOBUS BASELIUS, *Eccleſiaſtes Kerkwervienſis.*

Digitized by Google

Alle de
GOD-GELEERDE
En
NATUURKUNDIGE
WERKEN,

Van den Hoog-geleerden

Heer JOHANNES de MEY,

In ſijn leeven Opper-Leer-Meeſter der H. Gods-geleertheid en Wijs-geerte inde Hooge School; ook Geenees-meeſter, mitſgaders Bedienaar des Goddelijken Woords in de Gemeinte van Jezus Chriſtus, tot *Middelburg* in *Zeeland*.

Soo

Die te vooren in de Nederduytſe taale zyn gedrukt geweeſt,

Als ook deſſelfs HEYLIGE

NATUURBESCHRYVING,

Nu eerſt nieuwlijks uyt de Latynſe in de Nederduytſe taale overgeſet.

Alles op nieuws overgeſien en van ſeer veele drukfeylen en mis-ſtellingen verbeeterd.

EERSTE DEEL.

Tot DELFT,

Gedrukt by HENRIK van KROONEVELD, Ordinaris Stads-Drukker, MDCCIIII.

Digitized by Google

Tractaten in dit Eerſte Deel begrepen.

Handboek der Spreuken Zalomons.

Uytleggingen en bedenkingen over eenige moeyelijke plaatſen des Nieuwen Teſtaments.

Verklaringen en bedenkingen over uytgeſonderde Texten des Briefs aan de Hebreen.

Schriftmatige Oeffeningen, behelſende een kort Vertoog van de Chriſtelijke beſcheydentheid, eenige gevallen van het gewiſſe, &c.

Heylige Natuurbeſchryving, of Uytleg der Schriftuur-plaatſen, des Ouden en Nieuwen Teſtaments, in welke van Natuurlijke dingen gehandeld word.

Digitized by Google

O P D R A G T,

Aan de Edele, Agtbare, Wyſe en Voorſienige Heeren,

Regeerders der Stad Middelburg in Zeeland.

Burgemeeſters.

d' Heeren { Huybregt de Haſe.
Mr. Johan Godin.

Schepenen.

d' Heeren {
Johan Leſage. } Oud Burgem.
Mr. Chriſtiaan Thibaut. }
Iſak de Fervaecq.
Doctor Galenus Treſel.
Laurens Willemſen Verpoorte.
Mr. Johan Pieter van den Brande.
Mr. Iſaak Buys.
Mr. Gualterus Wouterſen.
Mr. Johan vander Poort.
Johan de Konink.
Mr. Pieter Morthamer.

Raden.

d' Heeren {
Pieter Duyvelaar Fil. Juſt. } Oud Burgemrs.
Johan Schorer. }
Johan Boudaan Courten.
Eſte van Voet.
Mr. Pieter Duyvelaar Fil. Petri.
Mr. Johan van de Poele.
Pieter Pedeceur.
Johan Parker.
Mr. Johan Coltenobel.
Abraham Boom van der Straten.
Pieter de Hoeſt.
Mr. Egidius Mailjaart.

Penſionaris.

d' Heer { Mr. Arnoldus van den Helm.

Secretariſſen.

d' Heeren { Mr. Marcus de la Palma de St. Fuentes.
Mr. Johan Schorer.

Edele Agtbare Heeren, Myn Heeren.

DE H. Apoſtel *Johannes*, in ſijn Godlijk Boek de *Openbaringe Cap.* 15. *vers* 2. maakt gewach van een Glaaſen-zee met vyer gemengt; waar door ſommige vermaarde Gods-geleerde willen verſtaan hebben deſe teegenwoordige Wereld, waar in wy leeven, dit benedenſte Rond dat wy bewandelen. Soo datſe een Zee word genaemt van wegen haareloſſe ongeſtadigheid: een Glaaſen-zee, van wegen haare broosheid en vergankliykheid: een Glaaſen-zee met vyer gemengt, om dat gelijk het vyer alles verteerd, alſoo mede de Wereld altoos in een verdervende en verteerende ſtaat is. En voorwaar, ſoo wanneer wy eens met aandacht onſe oogen ſlaan op dat groote AL, en de Wereld met haare Volheid eens gaan leggen in de weegſchaal van een rijp en geſond oordeel: wat ſien wy daar anders domineren en de overhand, hebben dan veranderinge en verderf! en wat is daar ſoo geſtaadig als onruſt en ongeſtadigheid? Alles wat Son en Maan beſchynt, dat is tot veranderen gebooren, het geene opgekomen is, gaat weder onder, en dat groot geworden is veroudert, en ſpoedigt ter verdwyninge; ja het vergaet, ſoo dat men naauwlijks weet hoedaanig en waar het geweeſt zy. Wat is 'er hier beneden, waar van men ſoude konnen ſeggen, dat het ſtaande blyft? ja wat is 'er, dat niet moet paſſeren de tanden van het alverſlindende verderf? immers ſien wy de cierlijkſte Landen en Steden, de bloeyenſte Koningrijken, en heerlijkſte Republyken verwoeſt en t' ondergaan. Waar is nu dat prachtige Jeruſalem, dat wel eens was den roem en vreugde der ganſche Aarde, is het niet verdorven; is niet haare Kroone omgekeerd, omgekeert geſtelt? dat verhevene Babel, dien luyſter en hooveerdigheid der Chaldeen, is die niet geworden een wooninge der Draecken, en een zaale voor de jonge Struyſſen, ja een ſchrik van rondomme? van het ſtrydbare Troyen, van 't beſtaande Sparta, en van 't wyd-vermaarde Athenen, wat hebben wy daer van anders overig als den blooten Naam, en wat konnen wy daar van anders ſeggen, dan: ſy ſijn der geweeſt? die vier groote Monarchyen, die ſtaande deſe Wereld gebloeyd hebben, ſijnſe niet in een oogenblik als met een ſteenworp vergruyſt en verbroken? als ons vertoont word in dat wonderlijke beeld van *Nebucadneſar*, *Dan.* 2. Sien wy niet de heerlijkheid en luyſter van de Wereld meenigmaal haare beſitters gantſch en gaar verlaten, en van haer wechvliegen als een ſnel-

le vogel? ſien wy niet de rijkdommen en goederen van de Aarde nu met menigte in yemands ſchoot komen toevloeyen, dan wederom hem t'eenemaal verlaten, nu yemand als tot den Hemel toe verheffen, en dan wederom hem als tot in den Af-grond nederdrukken? wat wellust en vermaaklijkheid is 'er in de Wereld, die niet haast vergaat, en kort gevolgt word van menigerley ſuchtinge en geklag? op dat ik nu ſwyge van alle die veranderingen, die dagelijks in de natuur voorvallen, die aan niemand van ons onbekend zyn, en ons de Wereld t'elkens in een ander verſchiet en aanſien vertoonen. Uyt aanmerkinge van alle 't welke wy rechtveerdigen moeten het ſeggen van *Paulus*, *Rom.* 8. *dat het Schepſel is der ydelheid onderworpen.* En uyt-roepen met den wyſen Koning: *ydelheid der ydelheden! 't is al ydelheid. Eccl.* 1. *vers* 1. 11. ***Want van de voorige dingen en is nu geene gedachteniſſe meer, en van de dingen, die zyn ſullen, daar van ſal ook geene gedachteniſſe zyn by de geene die namaals weſen ſullen, &c.*** Dit ſelve lot, Edele Achtbare Heeren, ſien wy, in naarvolginge van de groote Wereld, mede onderworpen de kleyne Wereld; namentlijk, den Menſche, die van gelijken is een Schouw-tonneel van menigerley veranderinge en ongeſtadigheid: een elendig voorwerp, dat de paſſien knagen, de ongeſtadigheid ommedraayd, den tyd verſlind, en eyndelijk de dood afſnyd. ***Dit Schepſel, hoe groot en heerlijk het is, komt nochtans voort als een bloeme, en valt af: ook vlucht het als een ſchaduwe, en beſtaat niet:*** na 't getuygeniſſe van dien Sone der lydſaamheid. *Job* 14. *vers* 2. Wy ſien hem niet alleen vele en verſcheydene veranderingen ontmoeten, in alle de ouderdommen en ſtaaten van ſijn leven; maar hy moet ook, wie hy ſy, den nekke buygen onder dat yſere jok van de Koning der Verſchrikkingen, en neder-dalen in een Land van vergetentheid. En na dat hy, in ſoo veel verſcheyde habyten, op het Treur-tonneel van deſe Wereld ſijn rolle heeft af-geſpeeld; ſoo is 't dat hy ſich in 't duyſtere graf, als achter de gordynen, komt te verbergen. ***Dit is het pad van alle vleeſch, en de wech der gantſcher Aarde: want wat man leefd der, die den dood niet ſien en ſal, die ſijn ziele ſal bevryden van 't geweld des grafs. Pſal.*** 89. Hier geld geen Kroon en Throon van een Koning, geen rykdom van *Cræſus*, geen ſterkheid van *Simſon*, geen ſchoonheid van *Abſalon*, geen godvruchtigheid van *David*, geen wysheid van *Salomon*: 't is algemeyn dat de Pſalmiſt ſegt: *Pſal.* 49. ***Den Menſche die in weerde is, en blijft niet, hy word gelijk de Beeſten, die vergaan.*** Welke overdenkinge den machtigen Koning Xerxes, wanneer hy op de Grenſen van Grieken-land ſijn over-groot Krygs-heyr monſterde, in tranen dede uytberſten: want, na de reden van dit ſijn droevig weenen gevraagt zynde, gaf ten antwoorde: om dat naar 100. Jaren naauwlijks een van deſe groote menigte ſal overig zyn. Doch onder deſe onverouderde wet van gemeene ſterffelijkheid, ſoo ſien wy de wysheid en deugd een ſonderling privilegie en voorregt vergunnen, aan de gene, die haar beminnen en voorſtaan, namentlijk, datſe haar als uytrukken van 't verderf, en doen leven na haar dood, en door de Roem-bazuyn van de ſnel gevlerkte Faam, haren Naam doen klinken, tot in vele naarvolgende Geſlachten: want de deugd, gelijkſe een vaſt en beſtendig goed is; ſoo is 't datſe haare dienaars en getrouwe voorſtanders komt te conſacreren, en toe te wyen aan de eeuwigheid; en de ware wysheid, gelijkſe den onſterffelijken God tot hare fonteyne en oorſpronk heeft, en het gemoed des Menſchen door een Godlijke beweginge komt aan te roeren; ſoo is 't datſe ook den Menſche God gelijk, en den roem van ſijn naam onſterffelijk en eeuwig-duurende maakt, gelijk ons hier van konnen getuygen ſoo vele treffelijke Mannen, welker gedachteniſſe, door hare diepe wysheid en roem-weerdige deugden, tot ons is gekomen, die buyten dat, nevens den gemeynen hoop der ſtervelingen, in den af-grond van algemeyne vergetenheid hadde begraven geweeſt. Deſe ſtellinge, Edele Achtbare Heeren, beveſtigd ons ten vollen den Autheur en Schryver van dit Boek; een Man by alle ſoorten en ſtaten van Menſchen ten hoogſten bemind en geacht, ons niet lang geleden door een ongelukkig noot-lot (wat ſeg ik? door Gods Al-wyſe voorſienigheid en ſchikkinge) onttrokken, welke, hoewel hy ook in ſijn Perſoon heeft moeten vertoonen de ydelheid des Schepſels, en voldoen de wet van algemeyne ſterffelijkheid, niet te min door den roem van ſijne deugden en onvergelijkelijke wysheid, nog leeft, en leven ſal tot in vele eeuwen, ſonder dat de groenende Meyen van ſijn afgehouwen

tronk

Digitized by Google

tronk ſullen verwelkeren. Zynde dit geen geringe belooninge van ſijn onvermoeyden yver en onverwinnelijke neerſtigheid. Van ſijne deugden behoef ik niet veel te ſeggen: want wien is ſijne godvrugtigheid, opregtigheid, ſachtmoedigheid, beſcheydentheid, wien is ſijn moderaat en beſadigd gemoed, onbekend? En wat ſal ik veel ſeggen van ſijn ondoorpeylde wysheid en wetenſchap, van ſijn ſcherpſinnig verſtand, van ſijn ryp oordeel, van ſijn aangename wel-ſprekentheid, daar ons deſe dingen nog ſijn in verſcher gedachteniſſe; en ſijn levendige ſtemme ſchynd ons dagelijks in de ooren te klinken. Immers, daar ſijne door-wrogte Schriften ons van alles een levendige Copye vertoonen, en overluyd roepen, dat hy een Man is geweeſt doordronken in alle wysheid en wetenſchap, en die, met een geſwinde wakkerheid en onverſadelijke weet-luſt, niet alleen door kroopen, en uytgehaald heeft de Schat-kameren der Natuure; maar ook tot in het Heyligdom der Godlijke Geheymeniſſen was ingedrongen, waar van daan ſijn geſtoffeerde Ziel bequaam was de ſchatten van de grootſte Konink te overwegen: die hem roemen als een Man onder duyſend, ja als de Pœnix van onſen tyd. Wy ſien hem daar, niet alleen als een Taal-man van de H. Gods-ſpraaken; maar ook een Tolk van die gene, die onder 't Heydendom in luſt en begeerte tot wysheid uytgeſteeken hebben. Wy ſien hem daar ontvouwen den loop des Hemels en der Sterren, de Geheymeniſſen van den Aard- en Water-kloot, de ſeldſaamheden van de Oude en Nieuwe Wereld: wy vinden daar de gronden van een Gelukkig Leven, van een geſegende Staats-regeringe, en andere dingen meer, die ons van de wysheid en het geoeffend verſtand des Schryvers genoegſaam overtuygen, en den roem van ſijn Naam, nog lange na deſen ſullen doen levendig blyven. Deſe Schriften, Edele Achtbare, by den Autheur ſelfs (in ſijn leven) van tyd tot tyd byſonder uytgegeven; heb ik tot dien eynde in een Stuk by den anderen getrokken, op die ordre en in die forme, als die nu het ligt aanſchouwen; dog terwyl ik vaſt ommeſie, om in deſe laſter-ſieke eeuw; dit Stuk Werks, van ſijn eygen Meeſter beroofd, te bevelen onder een getrouwe protectie en beſcherminge, vinde ik geen ſekerder toevlugt, dan het ſelve U Edele Agtbare Heeren op te dragen; op dat, gelijk wel eer des ſelfs Werk-meeſter, alſoo ook nu het Werk ſelve, onder U Edele Agtbaarheden protectie, als onder een andere Boom van *Nebucadneſar*, veyliglijk mogte ſchuylen: niet twyfelende, of het ſal U Edele Agtbaarheden, (die dog altoos met den Perſoon des Autheurs, byſonderlijk zyt opgenomen geweeſt,) niet onaangenaam zyn, het ſelve onder U Edele Agtbaarheden beſchermende vleugelen te nemen.

Ontfangt dan, Edele Agtbare Heeren, deſe Bladeren, als een Nieuwe-Jaars-Gift van myne hand, met deſelve gunſte en toegenegentheid, met welke ſy U Edele Agtbaarheden van my worden op-gedragen. En ſoo ſal ik aangemoedigt worden, om, in naarvolginge van dit Eerſteling onſer Nieuwe Drukkerye, by tyd en wyle nog andere goede en nuttige dingen te laten uytgaan. Wenſche voorts, dat de Alderhoogſte in dit Nieuwe Jaar U Edele Agtbaarheden Perſoonen en Regeringe, en ons alle onder deſelve, met ſijn zegen en goet-gunſtigheid wil bekroonen; en ſulks continueren tot in lengte van dagen.

Middelburg den 1 January.
Anno 1681.

U Ed. Agtb. onderdanige
en verpligte Dienaar:

JOHANNES MEERTENS.

OP

Op het uytgevender werken,

Van wylen den

Eerwaardigen, Godvruchtigen Heere,

JOHANNES de MEY,

Dienaar des Goddelijken Woorts tot *Middelburgh.*

Intaminatis fulget honoribus.

Zoo zienw' U weêr verrezen en herboren,
Al ſtopt de zark uw' Goddelijken mond,
Wy ſchynen u noch levende aan te hooren,
En zien uw' hart als eertyts, in den grond,
De Mey! die van een Hemelſch vyer ontſtoken,
Uw' leven net deed ſchoyen op uw' Leer;
Al heeft de haat in beide u ſtout beſprooken;
Gy volgde maar het kruisſpoor van uw' Heer,
Die, zelfs niet vry van felle laſtermonden,
En 't ſchenden van geveynſde Farizeen,
Braverende op hun menſchelijke vonden,
Van harten en van ooren onbeſneên,
Door weldoen wiſt die vlekken uyt te waſſchen.
Uw' Faam zoo reyn als 't ongekreukt gemoed,
Was zilverklaar geheldert in de plaſſen
Van waar berouw, en Chriſtus dierbaar bloed.
Maar ſchoon de dood uw' tong verbied te ſpreeken,
Die gulde tong, zoo vol van Pinxtervyer,
Zy weet met kracht die banden los te breeken,
En ſpreekende met monden van papier,
En boven peyl van 't ſterflot opgevaren,
Verheft haar ſtem met Goddelijke geluyt,
Zoo ver de zee met wentelende baaren
Het aardryk kuſt, en in haare armen ſluyt.
Wat duiktge 't Hooft, ô *Zeeland*! in uw' ſtroomen,
En ſtaat verbaaſt met ongevlochten haar?
Of is 't, om dat De Mey u is ontnomen?
't Is waar, die is de Lente van het Jaar,
Maar nu die is te zyner tyd verdweenen,
Gelijk het een ſaizoen het ander jaagt,
En dat die Zon heeft haren kring volſcheenen,
Is 't eenmaal tyt dat gy geen rouw meer draaght.
Een Zomeroeghſt, een Herftstyt ſtaat te wachten,
Waar van gy hier de koſtelijke Vrucht
Genieten moogt met dankbare gedachten:
U komtze toe, als zynde in uwe Lucht,
In uwen ſchoot ontfangen en geboren.
Hier is een Schat Orakelen by een.
Hier kuntge kracht van Godgeleertheid hooren,
Dit's een tapyt, van boven tot beneên
Met kunſt ſoo wel, als ryke ſtof, volweven.
Nu worde ik door de ſchorre boettrompet
Van 't zachte dons der zonden voortgedreven,
En ſtaa op zulk een Kerkmuzyk verzet,
Die uytgeruid door zoo veel Tempelboogen
En kooren, van geen daken meer geſtuyt,
Nu eerſt ter deeg ſal toonen haar vermogen,
En ſteenen zelfs doen kennen haar geluyt.
Dan hoore ik weêr de Lofbazuynen ſteken,
En zie Natuur, gelijk in Edens Hof,
(Zoo ſchoon, zoo groot, word hier haar ſtant bekeken!)
Verſchynen ten Tôoneel tot 's Heeren lof.
Hier is de toom van 't Dwalende Geweten,
Dat, ſchoon de zonde uyt dart'len overmoet
Het op den mond geklopt heeft en verbeten,
Weêr keert op 't ſpoor van achterdocht en boet;
Hoe hoor ik hier weêr *Paulus* redeneeren,
't Zy dat hy als Gezand komt aangetreên,
Om 't Heydendom te ſtichten en bekeeren.
Of Leeraart zyn herborene Hebreen.
'k Zie *Salomon* zich zelfs voor my vertoonen,
Maar niet, daar hy vervoert van dulle min,
Ten eeuwigen ſchandaal van zyne kroonen,
Te voet valt een bloetſchandige Afgodin.
Maar even eens als hy ten troon geklommen,
De Leeuwsbanier van *Juda* heft om hoog,
Al 't Aardryk voor zyn wysheid doet verſtommen,
En 't alles peylt met ſtraalen van zyn oog.
Volght dit kompas en d' aangewezen ſtreken
Al die gerolt op 's Werrels Oceaan
Schynt telkens, als van alle hulp verſteken,
In 't gapen van dien afgrond, te vergaan.
Deez' Graadboog ſal u fix de Noortſtar ſchieten,
En voeren u op d' ongeſtuyme plas,
Geluckig en ontſlagen van verdrieten,
Al waar 't u luſt, van d'eene aan d'andere As.
Zoo ſteekt de deught het hooft geduerig boven!
Al vliegt de nyt haar in het aangezicht,
En zoektze van haar luyſter te beroven,
't Is vruchteloos; want zy is enkel licht,
Dat, hoe geheym gedompelt en verſteken,
En onder 't ſloers begraven van de nacht,
Weet in triomf door zarken heen te breken
En ſpreyd zig uyt met grooter glans en kracht.
Zoo zweeft u Faam op ongefnuykte wieken
Al voort en voort, Godvruchtige De Mey,
Van daar de dag ten kimmen op komt krieken,
Tot daar de nacht die kleet in haar livry;
Die is de roeſt der eeuwen al ontvlogen.
Kalvinus ziel eet Manne uyt deze Blaân,
En wenkt met haar geſtarnte ons uyt den Hoogen:
Terwyl gy zult met hem ten reye gaan.
Wy zaam'len, als een Bye, de honingraten,
Die zoo vol keur in dezen Luſthof zyn,
Daar wy 't gebroet van ſpinnen zwellen laten,
En barſten aan hun doodelijk venyn.
Scheen *Zeeland* eerſt u maar in top te halen,
Uw' lof leeft nu alom, en kend geen palen.

J. ANTONIDES.

Van der Goes.

Digitized by Google

Op de Werken

VAN

Den Hoog-geleerden en God-vruchtigen Heere,

D. JOHANNES de MEY.

WAt opend zich een Hof van heerlijkheden,
Een lieff'lijk looff, in 't oop'nen dezer blaan!
Of zienwe alhier den Hof van 't bloeyend' Eden,
En in dien Hof den Boom des Levens ſtaan?
Gevoelt men hier de Paradijs-lucht zweven,
Uyt mengeling van Planten veelderley,
Waar van de geur verquikking geeft ten leeven?
Neen; 't is de kracht der Bloeytijd van DE MEY:
DE MEY, die 't al met lieff'lijkheid bewaaſſemt;
Wanneer de ſchat van 's Aardrijks milden grond,
Nu van den Geeſt des Hemels overwaaſſemt,
Zich dus ontdekt: die vallende in den mond,
En op het hert, van die ſich hier verluſten,
Een voorſmaak geeft van 's Levens Boom-gewas;
Zoo dat zich hier geen plukker heeft te ontruſten,
Als of hy 't van den Boom der Kennis las,
Die met vergift, en dood'lijk' addre-beten,
Hem grieven mocht, en quetſen in de ziel,
Als had hy van 't verboden Ooft gegeten:
Hier geeft den Hof 't geen yder wel geviel.
Den eerſten Hof van Eden, eens verbroken,
En met een vier, of vierig zwaard, bezet,
't Geen d'ingang floot hen dienze ſtond ontloken,
Op dat men hen het vruchtgebruyk belet;
Word eynd'lijk, op 't bekoelen dezer plagen,
In zyn verwoeſte, en omgewroeten grond,
Hier andermaal naukeurig ga geſlagen,
Op dat, indien m'er eenig Sprantje vond,
Men dat zig zelf te voordeel mocht bekeeren,
Wanneer men 't in een beet'ren grond bewaart,
Daar 't als een Spruyt, en eygen Plant des Heeren,
Zyn eygenſchap der zeeg'ning openbaart:
Hier heeft de hand, hier heeft de vlijt, en yver,
Van dezen Man zyn arbeyd aan beſteed:
Men danke dan dien Godgeleerden Schrijver,
Die weer dien Hof bewrocht heeft, met zyn zweet;
Zoo dat de Vrucht en 't Loofwerk zich ontwerren
In eene nette en voegzaam' ordening;
Gelijk men ziet aan bedden, en parterren,
In 't voorportaal, dat zyn bewerp ontfing
Van hem; op wiens bericht hy 't zett' ter neder,
Dien Koninglijk' en wijzen Hovenier,
Die 't alles, van den Yzop, tot den Ceder,
Doorgronde, en kende, en ſtelde in eed'len zwier:
Nu drukt hy, uyt zyn Koninglijke Spreuken,
Een Oli van geneezing; en genaa;
Een Balſſem van gewyde en dierb're reuken,
Waar van de kragt flauwmoed'gen komt te ſta:
Zoo geeft DE MEY een weerontloken Eden,
Een Paradijs van welluſt voor 't gemoed,
(En wie kan al zyn Hof-plantaaſje ontleeden?)
Het geen de ziel met 's levens vruchten voedt:
Voor ongedierte, en ſnoodſte drog der ſlangen,
En zyn vergift, zoo dood'lijk uyt ter aart,
(Gelijk het eens d'onnooſ'len heeft gevangen;)
Zy niemand hier bekommert, of vervaart:
De Kruyden zelf, in 't hand'len vry te vreezen,
Om 't brandvier der fenynen in hun ſtruyk,
Zijn hier niet meer verderff'lijk, als voor deſen,
Maar omgewend tot dienſt, en goed gebruyk:
Door 't zuyv'ren, door 't verbreken, door 't verplanten,
Tot zulk een vaag, en tempering, gebracht,
Dat elk haar mag vry hand'len, t'allen kanten,
En geen gevaar of leed daar van verwacht:
Die hier geplukt, en op haar maat genomen
(Nadien de Konſt haar overhalend' werk
Hier aan beſteed';) een eygenſchap bekomen,
Waar door zich 't hert bewaar; verquikk', en ſterk':
Des geeft dit werk alom een reuk des Levens,
En niet een reuk des Doods; als voor die geen
Die 't met een oog van dubbelheid daar nevens
Inziende, tot hun zelfs verderf beſteen:
Welmeenenden, U moet het welgelukken
Hier goede vrucht, en heylzaam nut te plukken.

1680. *J. Oudaan.*

Digitized by Google

Regiſter en aanwyſinge der Spreuken die in't Handtboek der Spreuken Salomons verklaart worden.

UYtnemende weerdigheid der ſpreuken Salomons. pag. 1

Wat ſpreuken zyn, ende waarom Salomon ſijn wysheid door ſpreuken voorgeſtelt heefd? pag. 2

Prov. 13. 20. Die met de wyſe omgaat ſal wys worden; maar die der ſotten metgeſelle is, ſal verbroken worden. pag. 2

Prov. 3: 15. Al wat u luſten mag en is met haar (namelijk de Wysheid) niet te vergelijken. pag. 3

Prov. 14: 15. De ſlegte gelooft alle woort: maar de kloekſinnige merkt op ſijnen gank. pag. 4

Prov. 1: 32. Den voorſpoet der ſotten ſalſe verderven p. 5

Prov. 3: 3. Dat de goedertierentheid ende de trouwe u niet en verlaten, bintſe aan uwen hals, ſchryftſe op de tafel uwes herten. pag. 6

Prov. 3: 9. Vereert den Heere van u goet, ende van de eerſtelingen aller uwer inkomſten. pag 6

Prov. 3: 27. En onthoudt het goedt van ſijne meeſters niet; als't in't vermogen uwer hant is te doen. pag. 7

Prov. 6: 30. Men doet eenen dief geen verachtinge aan, als hy ſteelt om zyne ziele te vullen, dewyle hy honger heefd. pag 8

Prov. 10: 2. Schatten der Godloosheid en doen geen nut, maar de gerechtigheid reddet van den dood. pag. 9

Prov. 6: 6. Gaat tot de miere gy luyaart: ſiet haare wegen ende word wys. pag. 10

Prov. 10: 9. Wie in oprechtigheid wandeld, wandeld ſeker, maar die ſijn wegen verkeert, ſal bekent worden. pag. 10

Prov. 10: 19. Inde veelheid der woorden en gebreekt de overtredinge niet: maar die ſijne lippen weder-houd is kloek verſtandig. pag. 12

Prov. 12: 10. De rechtveerdige kent het leven ſijner beeſte: maar de barmhertigheden der Godlooſe ſijn wreet. pag. 13

Prov. 24: 26. Men ſal de lippen kuſſen des genen die rechte woorden antwoord. pag. 14

Prov. 14: 8. De wysheid der kloekſinnige is ſijnen weg te verſtaan. pag. 15

Prov. 20: 27. De ziele des menſchen is een lampe des Heeren: doorſoekende alle de binnen-kameren des buyks. pag. 16

Prov. 14: 20. De arme word ſelfs van ſijnen vriend gehaat: maar de liefhebbers des ryken zyn vele. pag. 17

Prov. 17: 17. Een vriend heefd t'aller tyd lief: ende een broeder word inde benautheid geboren. pag. 17

Prov. 11: 12. Die verſtandeloos is, veracht ſijnen naaſten: maar een man van grooten verſtande ſwygt ſtille. pag. 18

Prov. 14: 30. Maar nyt is verrottinge der beenderen. p. 19

Prov. 15. 15. Alle de dagen des bedrukten ſijn quaat: maar een vrolijk herte is een geduerige maaltyd. p. 20

Prov. 15: 30. Het licht der oogen verblyd het herte, &c. pag. 22

Prov. 15: 27. Die gierigheid pleegd, beroerd ſijn huys: maar die geſchenken haat ſal leven. pag. 23

Prov. 16: 18. Hooveerdigheid is voor de verbreekinge, ende hoogheid des geeſtes voor den val. pag. 24

Prov. 16: 28. Een oorblaſer ſcheyd den voornaamſten vriend. pag. 25

Prov. 16: 32. De lankmoedige is beter dan de ſterke: ende die heerſcht over ſijnen geeſt, dan die een ſtad inneemt. pag 26

Prov. 17: 1. Een drooge bete, ende ruſte daar by, is beter, dan een huys vol van geſlagte beeſten, met twiſt. pag. 27

Prov. 17: 13. Die quaad voor goed vergelt, het quaad en ſal van ſijnen huyſe niet wyken. pag. 28

Prov. 17: 24. In het aangeſigte des verſtandigen is wysheid, maar de oogen des ſots zyn in het eynde der aarden. pag. 29

Prov. 14: 17. Die haaſtig is tot toorn ſal dwaasheid doen: ende een man van ſchandelijke verdichtſelen ſal gehaad worden. pag. 30

Prov. 16: 10. Waarſegginge is op de lippen des Koninks, ſijn mont en ſal niet overtreden in 't gerichte. pag 31

Prov. 24: 21. Myn ſoone vreeſd den Heere ende den Konink: en vermengd u niet met hen die na veranderinge ſtaan. pag 34

Prov. 20: 1. Den Wyn is een ſpotter, den ſterken drank is woelachtig: al die daar in dwaald, en ſal niet wys zyn. pag. 35

Prov. 22: 6. Leerd den jongen de eerſte beginſelen, na den eyſch ſijns wegs, als hy ook oud ſal geworden zyn, en ſal hy daar van niet afwyken. pag. 37

Prov. 22: 1. De naam is uytgeleſender dan ſilver ende goud. pag. 37

Prov. 23: 5. Sult gy uwe oogen laten vliegen op het gene dat niet en is? want 't ſal ſig gewiſſelijk vleugelen maken, gelijk een arent die na den hemel vliegd. pag. 39

Prov. 23: 23. Koopt de waarheid ende en verkooptſe niet: &c. pag 41

Prov. 25: 2. Het is Gods eere een ſaake te verbergen: maar de eere der Koningen een ſaake te door-gronden. pag. 43

Prov. 19: 14. Huys ende goed is een erve van de Vaderen: maar een verſtandige Vrouwe is van den Heere. pag. 47

Prov. 25: 9. Twiſt uwe twiſt-ſaake met uwen naaſten: maar en openbaard het heymelijke eens anderen niet. pag. 47

Prov. 25: 23. De noorden wind verdryfd den regen: ende een vergramd aangeſigte de verborgene tonge. pag. 49

Prov. 26: 17. De voor-by-gaande die ſich vertoornt in eenen twiſt, die hem niet aan en gaat; is gelijk die eenen hont by de ooren grypt. pag. 50

Prov. 27: 1. En beroemd u niet over de dag van morgen; want gy en weet niet wat den dag ſal baren. pag 51

Prov. 27: 5. Openbare beſtraffinge is beter dan verborgen liefde. pag. 53

Prov. 28: 1. De godlooſe vlieden daar geen vervolger en is: maar elk rechtveerdige is moedig als een jonge leeuw. pag. 55

Prov. 28: 8. Die ſijn goed vermeerderd met woeker, ende met overwinſte, vergaderd dat voor den genen, die ſig des armen ontfermd. pag. 57

Prov. 28: 9. Die ſijn oore afwend vande Wet te hooren, diens gebed ſelfs ſal een grouwel zyn. pag. 58

Prov. 28: 13. Die ſijn overtredinge bedekt en ſal niet voorſpoedig zyn: maar dieſe bekend, ende laat, ſal barmhertigheid verkrygen. pag. 59

Prov. 28: 20. Een gantſch getrouw man ſal veelvoudig zyn in zegeningen: maar die haaſtig is om ryk te worden, en ſal niet onſchuldig weſen. pag. 61

Prov. 29: 5 Een man die ſijnen naaſten vleyd, ſpreyd een net uyt voor des ſelven gangen. pag. 62

Prov. 30: 4. Hoe is ſijnen naam, ende hoe is den naam ſijnes Soons? indien gy het weet. pag. 64

Prov. 30: 8. Ydelheid ende Leugen tale doet verre van my, armoede ende rykdom en geefd my niet, voed my met het brood mynes beſcheyden deels. pag. 67

Prov. 27: 7. Een verſade ziele vertreed het Honich-zeem, maar een hongerige ziele is alle bitter ſoet. pag 69

Prov. 30: 32. Soo gy dwaaslijk gehandeld hebt, met u te verheffen, ſoo gy quaad bedagt hebt, de hand op de mond. pag. 70

Eccleſiaſt. 3: 12. Ik hebbe gemerkt, datter niet beters voor haar-lieden en is, dan ſig te verblyden, ende goet te doen in zyn leven. pag. 71

Eccl. 7: 1. Den dag des doods is beter dan de dag dat yemant geboren word. pag 73

Eenige

Digitized by Google

Eenige byſondere ſpreuken der oude Hebreen, dienende tot beveſtinge ende verſtand der ſpreuken Salomons. p. 74

Byvoegſel tot de Spreuke Prov. 3: 15. Al wat u luſten mach en is met haar (dat is, de wysheid) niet te vergelijken. pag. 77

Byvoegſel tot de Spreuke Prover. 16: 10. Waarſegging is op de lippen des Konings, &c. pag. 78

Byvoegſel tot de Spreuke Prov. 28: 1. Elk regtveerdige is moedig als een jonge Leeuw. pag. 78

Byvoegſel tot de Spreuke Prover. 17: 24. In het aengeſichte des verſtandigen is wysheid. pag. 79

Byvoegſel tot de Spreuke Eccl. 3. 12. Ik hebbe gemerkt datter niet beter voor haar en is, dan ſig te verblyden, &c. pag. 79

Aanwyſinge der Texten die in de Uyt-leggingen en Bedenkingen over eenige byſondere moeyelijke Plaatſen des Nieuwen Teſtaments, verhandelt werden.

1. Matth. 1: 22. Of de woorden Eſai. 7. 14. Siet een Maeght ſal ſwanger werden &c. Met goed beſcheyd op Chriſto gepaſt werden? p. 85

2. Matth. 3: 4. Johannes hadde ſijne kleedinge van Kemels hayr, ende eenen lederen gordel om ſijne lendenen: ende ſijn voedſel was ſprinkhanen ende wilden hoonich. pag. 86

3. Matth. 15: 5. Wat Korban by den Joden ende in deſen Text beduydet. pag. 86

4. Marci. 15: 23. Van den gemyrreden Wijn die Chriſto in ſijn lyden gegeven wierd. pag. 87

5. Luc. 16: 17. Hoe het te verſtaen zy, 't gene Chriſtus ſegt. Het is lichter dat den Hemel ende de Aerde voor-by-gaan, dan dat een tittel der Wet valle? p. 87

Of al de boeken des Ouden Teſtaments verbrand geweeſt zyn? pag. 88

Of de Wet oyt vergaan ſal? pag. 88

6. Waar in de ſonde in den Heyligen Geeſt gelegen zy? Matth. 12: 32. pag. 88

Of 'er in de toekomende eeuwen ſonden ſullen vergeven worden? pag. 91

7. Marc. 11: 13, 14. Waarom Chriſtus den Vyge-boom vervloekte, om dat hy geen Vygen op en hadde, daar het nochtans den tyd der Vygen niet en was? pag. 90

8. Joan. 20: 17. Waarom Chriſtus Mariam verboden heeft hem aan te raken? pag. 90

8. Wat de pharizeen voor luyden geweeſt zyn? pag. 91

Van de ſeven Jodiſche Ketteryen, ofte verſcheyden ordres ende gevoelens in den Gods-dienſt. pag. 92

9. Van verſcheyden valſche propheten ende verleyders die ten allen tyden in de werelt geweeſt zyn. Matth. 24. pag. 92

10. Matth. 24. 29, 30. Hoe de Son verduyſtert ſal werden, ende de Sterren uyt den Hemel vallen? pag. 93

Wat het teecken des ſoons des menſchen ſy 't welk in den Hemel verſchynen ſal? pag. 94

11. Luc. 2: 52. Hoe Chriſtus toegenomen heeft in wysheid ende genade, by God ende de menſchen? pag. 94

12. Marc. 9: 49. Een yder ſal met vyer geſouten werden, een yder Offerhande ſal met ſout geſouten werden. pag 96

13. Joan. 3: 13. Niemant is op-gevaren in den Hemel, dan die uyt den Hemel nedergekomen is (namelijk) de Sone des menſchen, die in den Hemel is. pag. 96

14. Hoe de wyſe van Ooſten uyt de Sterre weten konden, dat Chriſtus gebooren was? Matth. 2: 2. pag. 97

Wat het voor een ſterre geweeſt zy die de Wyſe van Ooſten ſagen? pag. 98

Hoe de *Magi* Chriſtum aangebeden hebben? pag. 98

15. Matth. 6: 11. Wat het woort ἐπιούσιος overgeſet *dagelijks* eygentlijk beteekent? pag. 98

16. Matth. 7: 6. Geeft het heylige den honden niet, noch en werpt uwe peerlen niet voor de ſwynen. pag. 99

17. Matth. 7: 29. Want hy leerde haar als macht hebbende, ende niet als de ſchriftgeleerde. pag. 100

18. Matth. 8. 22. Laat de dooden haare dooden begraven. pag. 101

19. Wanneer men vlieden mag of niet in tyd van vervolginge. Matth. 10: 21. Joan. 10. 13. pag. 101

20 Matth. 12: 8. Want den Sone des menſchen is een Heere ook van den Zabbath. pag. 102

Wie by den ſone des menſchen hier te verſtaan zy, ende hoe den menſche een Heere zy van den Zabbath. pag. 102

21. Of eenige ſonde die te vooren vergeven waren, daar na den menſche weder konnen toe-gereekent werden, Matth. 18: 23, &c. pag. 103

22. Luc. 15: 7. Hoe 't te verſtaan zy, datter in den Hemel meer blydſchap is over eenen ſondaer die hem bekeert, dan over 99 rechtveerdige, die geen bekeeringe van nooden hebben. pag. 104.

23. Luc. 11. 41. Doch geeft tot aalmoeſſe 't geene daar in is: ende ſiet, alles is u reyn. pag. 105

24. Bedenken en antwoort op het aanhalen eeniger Texten des Ouden Teſt. in het Nieuwe. pag. 106

25. Luc. 21. 24. Jeruſalem ſal van den Heydenen vertreden werden, tot dat de tyden der Heydenen vervult ſullen zyn. pag. 106

26. Hoe het te verſtaan zy, dat den Sone niets en kan doen van hem ſelven? Joan. 5: 19. pag. 107

27. Luc. 24: 48. Hy hield hem als of hy verder gaan ſoude. pag. 108

Of veynſen en liegen in ſommige gelegentheid geoorloft zy? pag. 108

28. Joan. 21: 25. Dat ook de werelt ſelve de geſchrevene boeken niet en ſoude vatten. pag. 109

Of in de H. Schrift overtollige manieren van ſpreken gevonden werden. pag. 109

29. Joan. 5. 23. Dat Chriſtus als Middelaar niet en moet aangebeden werden. pag. 110

Sin der woorden Pauli 1 Cor. 3: 12, 13. &c. Indien yemant op dit fondament bouwt gout, ſilver, &c. p. 111

30. Actor. 7: 56. Hoe den Hemel geopent geweeſt zy, ende op wat wyſe Stephanus Chriſtus heeft konnen ſien? pag. 112

Hoe ſomtyds kloven in den Hemel geſien worden? p. 112

31. Van het opſchrift des Altaars tot Epheſen *den onbekenden God*, Act. 17: 23. pag. 112

Wat *myſterium* of verborgentheid zy? pag. 113

Oorſpronk der afgoderye. pag. 113

32. Of yeder menſch ſijnen eygen Engel heeft, Actor. 12. 15. pag. 114

33. Actor. 23: 5. Of waarlijk Paulus den Hooge-prieſter niet gekent en heeft? pag. 114

34. Rom. 1: 3. Na den vleeſche, vers 4. na den geeſt der Heyligmakinge. pag. 114

Waarom den Apoſtel de Op-ſtandinge Chriſti noemt de op-ſtandinge der dooden, en niet liever uyt den dooden. pag. 116

Of Maria ten rechten genaamd word de moeder Gods? pag 116

35. Rom. 1: 19. Overmits 't geene van God kennelijk is, in haar openbaar is; want, &c. pag. 117

Hoe verre ſich uytſtrekt de natuurlijke kenniſſe van God ende Goddelijke ſaaken. pag. 117

Of deſe kenniſſe genoegſaam zy ter ſaligheid. pag. 119

36. Rom. 1: 28. Soo heeftſe God overgegeven in een verkeerden

Digitized by Google

keerden ſin, om te doen dingen die niet en betamen. pag. 119
Alle ſonden maaken uyt haar eygen aert en gevolg den menſch ellendig. pag. 121
37. Rom. 1: 30. Hoe de menſchen geſegt worden God te haten. pag. 121
38. Rom. 4: 4. Nu den genen die werkt en word den loon niet toegerekent na genade, maar na ſchult. p. 122
Of Chriſtus eygentlijk voor ons de ſaligheid verdient heeft. pag. 123
39. Rom. 5: 12. In welken alle geſondigt hebben. p. 123
Of het over een komt met Gods gerechtigheid, dat God de ſonde Adams alle menſchen toereekent. pag. 123
40. Rom. 8: 19, 20. Want het ſchepſel, als met op-geſteken hoofde, verwacht de openbaringe der kinderen Gods, Want, &c. pag. 124
Of de Hemelen en de Sterren reden gebruyken. pag. 124
Of de weerelt vergaan ſal en vernietigt werden. pag. 125 en 126.
41. Rom. 9: 3 Want ik ſoude ſelve wel wenſchen verbannen te zyn van Chriſto voor myne broederen, &c. pag. 128
42. Rom. 2: 15. Als die betonen het werk der Wet geſchreven in haare herten, hare conſcientie mede getuygende, &c. pag. 130
Dat de Wetten der Heydenen met de Wetten door Moſem gegeeven over een komen, en in 't byſonder de Wetten der twaalf tafelen. pag. 131
Eygenſchappen der Conſcientie. pag. 132
43. 1 Cor. 1: 17. Want Chriſtus heeft my niet geſonden om te Doopen, maar om het Euangelium te verkondigen. pag. 132.
44 1 Cor. 2: 15. Doch den Geeſtelijken menſche onderſcheyd wel alle dingen, maar hy ſelve en word van niemand onderſcheyden. pag. 133
45. 1 Cor. 5: 5. Den ſulken over te geven den Satan, op dat &c. pag. 134
Bloed-ſchande een ſware ſonde. pag. 135
Of 't afhouden van het H. Avontmaal in Gods Woort gegrondet zy. pag. 136
Wat het werpen uyt de Synagoge beduydet, ende hoe het van de Joden gebruykt geweeſt is. pag. 136
Kerkelijke afſonderinge by den Grieken. pag. 136
46. 1 Cor. 7: 12. Den anderen ſegge ik, niet de Heere, &c. pag. 137
Waarom de Joden eertyds een ſcheyt-brief geven moeſten, item af-ſchrift des ſelfden Scheyt-briefs. pag. 138
47. 1 Cor. 9: 9. Sorgt ook God voor de Oſſen. pag. 139
Of Gods voorſienigheid ſich uytſtrekt over alle dingen in het byſonder. pag. 139
48. 1 Cor. 11: 10. Daarom moet de vrouwe een macht op 't hooft hebben om der Engelen wille. pag. 139
Of het bevel 1 Corint. 11. Dat de mannen moeten bidden en Propheteeren met het hooft ongedekt, ende de vrouwen met gedekten hoofde; een Wet is die altoos, en in alle plaatſen, alle Chriſtenen verbind. pag. 140
49. 1 Cor. 13: 8. Of de Prophetye een natuurelijke gave zy. pag. 141
Of men in 't eeuwig leven geen lichamelijke tale gebruyken ſal, en hoedanig die weſen ſal. pag. 142
50. 1 Cor. 15: 24. Daar na ſal het eynde weſen, wanneer hy (namelijk Chriſtus) het Koningrijke Gode en ſijnen Vader ſal overgegeven hebben: wanneer &c. pag. 142
Hoe het te verſtaan zy, dat ook den Sone ſelve den Vader ſal onderworpen weſen. pag. 143
Hoe God weſen ſal alles in allen. pag. 143
51. 1 Cor. 15: 29. Anders wat ſullen ſy doen die voor de dooden gedoopt werden, indien de doode ganſchelijk niet opgewekt en worden, waarom worden ſy voor de doode ook gedoopt. pag. 144
52. 1 Cor. 15: 32. Soo ik na den menſche tegen de beeſten gevochten hebbe te Epheſen, wat &c. pag. 146
53. 2 Cor. 12: 2. Ik kenne een menſche in Chriſto voor veertien jaren, (of het geſchiet zy in het lichaam, en weet ik niet, of buyten het lichaam en weet ik niet: God weet het,) dat de ſoodanige opgetrokken is geweeſt tot in den derden Hemel, dat hy &c. pag. 147
54. 2 Cor. 12: 7, 8. Ende op dat ik my door de uytnementheid der openbaringe niet en ſoude verheffen, ſoo is my gegeeven een ſcherpe doorn in het vlees, namelijk een Engel des Satans, dat hy my met vuyſten ſlaan ſoude, &c. pag. 148
55. Galat. 2: 11. Ende doe Petrus tot Antiochien gekomen was, wederſtond ik hem in 't aangeſicht, om dat hy te beſtraffen was. pag. 149
56. Galat. 3: 19. Hoe het te verſtaan zy, dat de Wet door de Engelen beſtelt is; daar nochtans ſtaat Exod. 1, 2. Doe ſprak God alle deſe woorden, &c. pag. 150
Wie hier door den Middelaar verſtaan wert. pag. 150
57. Gal. 3: 13. Van de wyſe van kruycigen by de Joden ende by den Heydenen. Item, van de geſtalte ende vindinge des kruyce Chriſti. pag. 150
58. Epheſ. 4: 9. Nu dit, hy is opgevaren, wat is 't, dan dat hy ook eerſt is nedergedaalt in de nederſte deelen der aarde. pag. 151
Of den opperſten Hemel in eene plaatſe zy, ende Chriſtus in den ſelfden plaatſelijk begrepen? pag. 152
59. Coloſſ. 4: 16. Ende dat gy ook dien leeſt die uyt Laodicea geſchreven is. pag. 152
Of Paulus een derden brief aan de Corintheren geſchreven heeft? pag. 153
60. Coloſſ. 1: 20. Door hem (ſegge ik) alle dingen verſoenen ſoude tot hem ſelven, het zy de dingen die op de aarde, het zy de dingen die in de Hemelen zyn. pag. 154
Dat de Engelen Chriſtum als Middelaar niet van nooden en hebben. pag. 154
61. 2 Theſſ. 2: 8, 9. Van den Antichriſt. pag. 155
Dat den Antichriſt, noch eenige valſche propheten, geen ware wonder-werken en konnen doen, ſelfs niet door den macht des Satans. pag. 156
62. 1 Timoth. 6: 16. Wat men verſtaan moet by het ontoegankelijk licht, dat God bewoond. pag. 157
Hoe het te verſtaan zy, dat God niemand geſien heeft, noch ſien en kan? pag. 157
63. Tit. 1: 12. Van Epimenides. pag. 158
Dat Paulus in de Heydenſche ſchriften wel is ervaren geweeſt. pag. 159
64. 1 Timoth. 2: 14. Adam en is niet verleyd geworden: maar de vrouwe verleyd zynde is in overtredinge geweeſt. pag. 159
65. Hebr. 4: 12. Of in deſen Text geſproken wert van Chriſto, of van het Woort des Euangeliums? Hebreen 4: 12. Het Woord Gods is levendig ende krachtig, &c. pag. 160
66. Hebr. 6: 2. Van de Leere der Doopen en der opleggingе der handen, &c. pag. 161
Van het gebruyk der oplegginge der handen. pag. 161
67. Hebr. 6: 4. Want het is onmogelijk de gene die eens verlicht geweeſt zyn en de Hemelſche gaven geſmaakt hebben, en des H. Geeſt deelachtig geworden zyn, &c. pag. 162
68. Hebr. 7: 1. Want deſe Melchiſedech was Konink van Salem &c. ſonder Vader, ſonder Moeder, ſonder geſlacht-rekeninge, &c. pag. 164
Het gemeen gevoelen wederlegt. pag. 165
Of het altoos vaſt gaat volgens Hebr. 7: 7. Nu ſonder eenig tegen-ſpreken, 't gene minder is word geſegend van 't gene meerder is? pag. 168.
69. Hebreen 9: 4. Hebbende een gouden wierook-vat, ende de Arke des Verbonds alom met Goud overdekt, in welke was de gouden kruyk, daar het Manna in was, ende den ſtaf Aärons die gebloeyt hadde, en de Tafelen des Verbonds. pag. 166.
Of den Brief aan den Hebreen van Paulo geſchreven zy? pag. 166
Of het θυμιατήριον geweeſt zy in het Heylige der Heyligen? pag. 166
Of yets in de Arke geweeſt zy behalven de Tafelen des verbonds

Digitized by Google

bonds. pag. 167
70. Waar de zielen geweeſt zyn der gene die na haar dood tot dit ſterflijk leven wedergekeert zyn. Hebr. 11. 35. De Vrouwen hebben haare dooden uyt de opſtandinge wedergekregen. pag. 167.
71. Van wat volmaaktheid geſprooken wert, Hebreen 11. 40. Op dat ſy ſonder ons niet en ſouden volmaakt worden. pag. 169
Uytnementheid der Zielen. pag. 169
72. Wat voor aanneminge des perſoons verboden word, of niet. pag. 170
73. Jac. 2: 10. Wie de geheele Wet ſal houden, en in een ſal ſtruykelen, die is ſchuldig geworden aan allen. pag. 170
74. 1 Petr. 3. 18, 19, 20. Die wel is gedoot in 't vleeſch, maar levendig gemaakt door den Geeſt: in den welken hy ook henen gegaan zynde, den Geeſten die in de gevangeniſſe zyn gepredikt heeft die eertyds, &c. pag. 171
75. Hoe God lacht ende ſpot met het verderf der godloſe, Proverb. 1: 26. Daar nochtans Petrus getuygd in ſijn 2 Brief cap. 3: 9. dat God niet en wil dat eenige verlooren gaan, maar datſe alle tot bekeeringe komen. pag. 173
76. 1 Joan. 5: 16, 17. Indien yemant ſijnen broeder ſiet ſondigen een ſonde niet tot de dood, die ſal God bidden, &c. Daar is een ſonde tot de dood: voor deſelve ſonde en ſegge ik niet dat hy ſal bidden. Alle, &c. pag. 174
77. 1 Joan. 5: 7. Drie zynder die getuygen in den Hemel, de Vader, het Woord, ende den Geeſt: ende deſe drie zyn een. En drie zynder die getuygen op der aarden, de Geeſt, en het Water, en het Bloed: en die drie zyn tot een. pag. 174
78. 2 Joan. vers 10. Indien yemant tot u lieden komd, ende deſe leere niet en brengd, en ontfangd hem niet in huys, ende en ſegt tot hem niet, zyt gegroet. p. 176
79. Den brief Judæ 9. Maar Michaël den Archangel, doe hy met den duyvel twiſtede, en handelde van 't lighaam Moſis, en durfde geen oordeel van laſteringe tegen hem voorbrengen: maar ſeyde, de Heere beſtraffe u. pag. 177
Wat en wie dien Archangel Michaël zy? pag. 180
80. Apoc. 1: 4. En van de ſeven Geeſten die voor ſijnen Throon zyn. pag. 178
Dat in deſen Text niet van den H. Geeſt maar van ſeven geſchapen Geeſten geſproken werd. pag. 179
81. Apoc. 1: 10. Op den dag des Heeren. pag. 179
De oude mochten op den dag des Heeren niet vaſten noch bidden met gebogen knyen. pag. 180
Of wy aan den dag des Heeren verbonden zyn. pag. 180
De uure der opſtandinge Chriſti onbekend. pag. 180
82. Apoc. 1: 15. En ſijne ſtemme als een ſtemme veler wateren. pag. 181
Gebruyk ende wonderlijke kracht des veld-geſchreys. pag. 181

Byvoegſel, vervattende eenige verklaringen en Bedenkingen over eenige byſondere Plaatſen der H. Schrift.

MAtth. 3: 6, 16. Vande eerſte inſtellinge des doops, ende de uytwendige wyſe van bedienen des doops, inde eerſte tyden des Chriſtendoms. pag. 182
Matth. 4: 1. Waarom Chriſtus van den duyvel verſocht zy, ende hoe ſulks heefd konnen geſchieden? pag. 183
Matth. 9: 9. Of Mattheus dat Euangelium geſchreven heefd, dat hem toege-eygend werd? pag. 185
Matth. 5: 38. Exod. 21: 23, 24. Levit. 24: 19, 20. Op wat wyſe de ſtraffe van gelijke vergeldinge by den Joden uyt-gevoerd zy, ende hoe wy die verſtaan moeten? pag. 185
Matth. 12: 47. Of de Heere Jeſus Chriſtus (eygentlijk te ſpreken) broeders ende ſuſters gehad heefd? pag. 186
Matth. 8: 4. ende 12: 16. Waarom Chriſtus verboden heefd, ſijne wonderwerken bekend te maaken? p. 187
Actor. 8: 34. Eſa. 53. Van wien ſegd den Propheet dit, van hem ſelven, of van yemant anders? pag. 187
Actor. 20: 28. Hoe het te verſtaan zy, dat God ſijn gemeynte met ſijn eygen bloed gekocht heefd? pag. 190
1 Corinth. 4: 21. Sal ik met de roede tot u komen, ofte inde liefde, ende in den geeſt der ſachtmoedigheid? pag. 190
Wat by den Joden *Urim* ende *Tummim* geweeſt zy, ende op wat wyſe door de ſelfde de Goddelijke aanſpraake geſchied zy? pag. 191

Aanwyſinge der Texten en inhoud van 't Boek, genaamt Verklaringen en Bedenkingen over de uytgeſonderde Texten des Briefs aan den Hebreen.

OF den Brief aan de Hebreen van Paulo geſchreven zy, of niet? pag. 194
Dat God in de tyden des N. Teſtaments, in een voortreffelijker maniere dan oyt te voren, tot de menſchen geſproken heefd. Hebr. 1: 1. pag. 195
In wat hoog-achting, en hoedanig de boeken der Sybillen geweeſt zyn. pag. 196
Door wat oorſaak de Heydenſche Waarſeggingen, na de geboorte Chriſti opgehouden hebben. pag. 197
Waarom worden de tyden des N. Teſtaments genaamd de laatſte dagen? Hebr. 1: 1. pag. 197
Door wat reden den tijd der geboorte ende dood Chriſti ſoo onſeker nagereekend werd. pag. 198
Verſcheyden dwaalingen onder de Joden ten tijde der geboorte Chriſti, en daar naar onder den Chriſtenen. pag. 198
Hoe het verſtaan moet werden, dat God door Chriſtum de eeuwen gemaakt heefd. Hebr. 1: 2. pag. 199
In wat ſin Chriſtus genaamd werd, Hebr. 1: 3. Het afſchynſel van Gods Heerlijkheid, &c. pag. 200
Hoe Chriſtus alle dingen draagd door het woord ſijner kracht, Hebr. 1: 3. pag. 202
Vande hoogſte Hemelen (in welke Chriſtus is, Hebr. 1: 3.) haren aard, eygenſchappen, &c. pag. 202
Wonderlijk verhaal van *Manco Capac*, die ſig voor Gods Sone uytgaf, &c. Hebr. 1: 5. Tot wien van de Engelen heefd hy oyt geſegd gy zyt myn Sone, &c. pag. 203
Wat men antwoorden ſal den geenen die denken dat de bewyſen, Hebr. 1. uyt verſcheyde plaatſen des O. Teſt. bygebracht, niet bondig en zyn. pag. 205
Uyt wat oorſaak de veranderinge des Werelds ontſtaan ſal? Hebr. 1: 11, 12. pag. 207
Hoe verre de Engelen aan de geloovige dienſtbaar zyn, Hebr.

Digitized by Google

Hebr. 1: 14. pag. 208
Of de Overheid hare onderdanen behoorde met lighamelijke ſtraffe te dwingen tot den waren Gods-dienſt, Hebr. 2: 2. pag. 208
Wat word 'er verſtaan by de toekomende Wereld? Hebr. 2: 5. pag. 209
Hoe het te verſtaan zy, dat alle dingen om God ende door God zyn, Hebr. 2: 10. pag. 210
Wat het woord τελειῶσαι Hebr. 2: 10. overgeſet *heyligen*, eygentlijk betekend. pag. 211
Waar de vreeſe des doots van daan komd? Hebr. 2: 15. pag. 211
Met wat redenen de Heydenſche Wijſe de vreeſe des doots geweerd hebben. pag. 211
Vertrooſtinge tegen de dood die de Chriſtenen eygen zijn. pag. 212
Groot voordeel der gelovige menſchen boven de Engelen, en reden daar van. pag. 213
Waarom is de Dood niet dan door de Dood overwonnen? Hebr. 2: 14. pag. 213
Vande verleydinge ende bedriegelijkheid der ſonde voor welke wy gewaarſchout werden, Hebr. 3: 13. p. 214
Uyt wat omſtandigheden ende ſaken werd de vergrootinge of verminderinge der ſonde geoordeeld? Hebr. 3: 8, 9. pag. 215
Hoe ver kan onwetenheid de menſche tot verontſchuldinge ſterken? Hebr. 3: 10. pag. 216
Vande volmaaktheid des Zeven-getal, Hebr. 4: 4. p. 216
Of men om eygentlijk en wel te ſpreken, kan *appelleren* van den Throon der gerechtigheid tot den Throon der genade Gods? Hebr. 4: 16. pag. 217
Epicuriſche reden, waarom datmen God niet en moet aanbidden, wederlegd, Heb. 5: 7. pag. 218
Datmen voorſichtelijk acht moet nemen op de ſaaken diemen in ſijn gebeden uytdrukt. pag. 218
Tegenwerpinge tegen het Bidden verantwoord. p. 218
Andere tegenwerpinge wederlegd. pag. 219
Dat de gebeden der godlooſe Gode ganſch onaangenaam zyn. pag. 219
Waarom de oude Heydenen, alſe bidden wilden haar lighaam rondom keerden. pag. 219
Hoe het verſtaan moet werden, dat Chriſtus verhoord is uyt de vreeſe, Hebr. 5: 7 pag. 220
Wat het voorhangſel in den Tempel beduyd heefd; Hebr. 6: 19. en 10: 20. pag. 221
Valſch gevoelen der Papiſten, dat Joſeph niet en is geweeſt de man van *Maria*, &c. Hebr. 7: 3. pag. 221
Dat Chriſtus niet buyten (gelijk vele gedacht hebben) maar binnen Bethlehem geboren is, Hebr. 7: 14. p. 222
Op wat grond-reden het ſteund, dat de onvolmaaktheid der Levitiſche Prieſters beweſen word uyt haar veelheid, en de volmaaktheid, &c. Hebr. 7: 23, 24. pag. 222
Dat de Cremoniele Wetten door *Moſem* gegeven, afgeſchaft zy door de komſte Chriſti, Hebr. cap. 7, 8, 9, 10. pag. 223
Hoe het te verſtaan zy, dat Chriſtus door den eeuwigen Geeſt ſich ſelven opgeoffert heeft, Hebr. 9: 14. pag. 225
Waarom het bloed der Beeſten de Conſcientien niet en heeft konnen reynigen, Hebr. 10: 1. of de ſonde wegnemen, vers 4. &c. pag. 226
Hoe het te verſtaan zy dat God geen Offerande noch Slagtofferen gewilt en heefd, Hebr. 10: 5, 6. p. 226
Waarom 't gene Pſalm 40: 8. ſtaat inde rolle des boeks is van my geſchreven, den Apoſtel overgeſet heefd Hebr. 10: 7. in het begin des boeks, &c. pag. 227
Wat een waarachtig herte zy, Hebr. 10: 22. p. 227
Dat het geloove het bequaamſte middel geweeſt is om de menſchen ſalig te maken ende waarom, Hebr. 10: 22. pag. 227
Dat het geloove kan ende behoord te hebben een volle verſeekertheid. Hebr. 10: 22. pag. 228
In wat zin ende waarom dat het Lighaam gewaſſchen moet zyn met reyn Water, Hebr. 10: 22. pag. 228
Uyt wat inſicht den Apoſtel Hebr. 10: 23. de Hebreen vermaand tot ſtantvaſtigheid der hope. pag. 229
Waar in verſchild de hope van 't geloove? pag. 229
Dat de hope ſeer nut ende nootſaaklijk is. pag. 229
Wat het woord παροξυσμὸν overgeſet Ontſtekinge Hebr. 10: 24. eygentlijk beteykend, ende waarom dat gebruykt werd. pag. 230
Dat de Liefde is de uytnemenſte aller deugden, Hebr. 10: 25. pag. 231
Gedenkwaardig verhaal uyt *Hyeronimus* rakende de uytnementheid der Liefde. pag. 231
Byſonder voorbeeld, ende eygenſchap der Liefde. p. 231
Wat de Liefde zy, ende hare wonderlijke kracht. p. 232
Dat de goede Werken om vele redenen nootſaakelijk zijn, Hebr. 10: 25. pag. 233
Hoedanig de goede werken zijn moeten. pag. 233
Hoe, waar ende wanneer, in oude tijden, de vergaderingen tot den Godsdienſt geſchied zijn, Hebr. 10: 25. pag. 233
Redenen waarom de vergaderingen der geloovige tot den Godsdienſt moeſten onderhouden worden. pag. 234
Dat het ſeer noodig is datmen op malkanderen acht neemt, ende vermaand. Hebr. 10: 24, &c. pag. 234
Dat de verſtandige en vrome lieden de oprechte vermaningen ſeer aangenaam zijn. pag. 235
Op wat wyſe de onderlinge vermaningen moeten geſchieden. pag. 235
Treffelijk voorbeeld ende voorſorge der Japoneſen om van haare miſſlagen vermaand te worden. pag. 235
Datmen inde onderlinge vermaninge moet acht nemen op de bequaamheid des tijts. pag. 236
Van wat dag geſproken word, *Hebr.* 10: 25. pag. 236
Wat het zy willens te ſondigen, *Hebr.* 10: 26. pag. 236
Dat het ſeer nut ende noodig is te bedenken de byſonderſte tijden van ſwaar lyden, welke voor deſen, om het geloove ende de goede gewiſſe, de vrome hebben uytgeſtaan; ende welke die geweeſt zyn, *Hebr.* 10: 32. pag. 238
Wat eertijds de Schouw-burgen geweeſt zijn: ende hoe te verſtaan zy, dat de geloovige Hebreen een Schouwſpel geworden waren, *Hebr.* 10: 33. pag. 239
Watmen verſtaan moet by de dingen die niet geſien worden, uyt welke de wereld geſchapen is, *Hebr.* 11: 3. pag. 239
Waarom Abels offerhande Gode aangenamer geweeſt zy dan Kains, *Hebr.* 11: 4. pag. 240
Het gevoelen der Joden ende Papiſten aangaande de wegneminge Henochs wederlegd, *Heb.* 11: 5. pag. 241
Hoe de ſterkte van Noachs geloof gebleken is uyt het bouwen der Arke, *Heb.* 11: 7. pag. 243
Hoe werd den zegen Iſaacs aan Jacob (buyten ſijn oogmerk, ende bedrogen zijnde,) toegebracht, het geloove toegeſchreven, *Hebr.* 11: 20. pag. 243
Hoe het te verſtaan zy, dat *Jacob* ſtervende aangebeden heefd op het opperſte van ſijnen ſtaf, *Hebr.* 11: 21. pag. 245
Watmen vande waardigheid der Griekſe overſettinge die der 70. Overſetters genaamd werd, behoord te oordeelen; gemerkt den Apoſtel die gewoon is in deſen brief te volgen. pag. 246
Waarom de Patriarchen ſoo begeerig geweeſt zijn om in het Land Canaan begraven te worden, *Hebr.* 11: 22. pag. 247
Hoe Moſis ſchoonheid den grond geweeſt is, van ſijn Ouders geloof, *Hebr.* 11: 23. pag. 248
Op wat wyſe de Iſraeliten door de Roode Zee gegaen zyn; ende wat de Roode Zee zy, *Hebr.* 11: 29. pag. 250
Misbruyk der Pijn-bank, *Hebr.* 11: 35. pag. 252
Van wat volmaaktheid geſproken werd, *Hebr.* 11: 40. pag. 253
Wat de Loop-banen geweeſt zyn, daer den Apoſtel van gewag maakt, *Hebr.* 12: 1. pag. 255
In wat zin God een verteerende vier genaamd word, *Hebr.* 12.

Digitized by Google

12: 29. pag. 256
Lof ende gebruyk der herbergſaamheid by de oude, *Hebr.* 13: 2. pag. 258.
Van het recht gebruyk ende misbruyk der Maaltyden, *Hebr.* 13, 2. pag. 259
I. Dat de matige ende wel geſtelde maaltyden niet alleen een eerlijke maar ſelfs een goddelijke ſaak zyn. pag. 259
II. Vande goede eynde tot welke de Maeltijden zyn ingeſteld. pag. 260
III. Misbruyken der Maaltyden in gebrek beſtaande. p. 260
IV. Misbruyken der Maaltyden in overvloed. pag. 261
V. Wetten tegen de misbruyken der Maaltyden. pag. 261
VI. Hoedanig onſe redenen behoorden te weſen over de Maaltyden. pag. 262
VII. Van het getal der gaſten van een welgeſtelde Maaltyd. pag. 263
Of men uyt inſicht van Loon Gode moet gehoorſaam zyn, *Hebr.* 10: 35. welke een groote vergeldinge des loons heeft. pag. 263
Wat Genoegſaamheid zy, *Hebr.* 13: 5. pag. 264
Dat yeder menſch ſchuldig is vernoegt te weſen met ſijnen ſtaat. pag. 266
De uytneemende voortreffelijkheid der vergenoeginge. pag. 269
Behulp-middelen tot Genoegſaamheid. pag. 172
Hebr. 11. 35. Op dat ſy een beter Opſtandinge verkrygen ſouden. pag. 280
Hebr. 12. 17. Want hy en vond geen plaatſe des berouws, hoewel hy deſelve met tranen ſocht pag. 281
Van het heden-daags en oud gebruyk der Altaren, Hebr. 13: 10. pag. 282
Welke de offerhanden des Nieuwen Verbonds? Hebr. 13: 15. pag. 282

Regiſter der ſaken, vervat in het Boek genaamt

de Schriftmatige Oeffeningen, behelſende een kort vertoog van de Chriſtelijke Beſcheydentheid. Item van de Gevallen der Gewiſſe, ontrent het voldoen der ſchade die een ander onrechtveerdig aangedaan is. Als mede Korte bedenkingen over het koopen en verkoopen der menſchen.

Hoe nood'ſaakelijk de Chriſtelijke beſcheydentheid zy. pag. 284
Wat de beſcheydentheid zy? pag. 284
Hoe deſe beſcheydentheid verdeeld word. pag. 284
Van de beſcheydentheid in de openbaare vonniſſen. p. 285
Van de beſcheydentheid ontrent den H. Godsdienſt. p. 286
Van de beſcheydenheid in de Kerkelijke Tucht. pag. 287
Dat blinden ende verkeerden yver gantſchelijk tegen de Chriſtelijke beſcheydentheid ſtryd. pag. 288
Van de byſondere beſcheydentheid, die alle menſchen malkanderen ſchuldig zyn. pag. 289

Van de Gevallen der Gewiſſe.

Van het voldoen der ſchade, die een ander onrechtveerdiglijk aangedaan is. pag. 292
Of de voldoeninge van aangebrachte ſchade noodſaakelijk zy. pag. 292
Of de gene die ter goeder trouwe, dat is, door rechtmatige middelen, in beſit gekomen is van Goederen die een ander onregtveerdelijk ontrokken zyn, ſchuldig is deſelfde aan den eygenaar weder te geven. pag. 293
Of die gene die om een onrechtveerdige oorſaak Gelt of profijt getrokken heeft, ſchuldig zy dat uyt te keeren, ende aan wie. pag. 294
Maar hoe ſal men handelen met de goederen, van welke den eygenaar onbekend is, ofte niet en kan bekomen werden? pag. 294
Wat vergoeding is yemand ſchuldig, door wiens ſlaef, kind of beeſt, aan een ander ſchade geſchied is? Item, die een beſchadigd heeft aan ſijn ziel, lichaam of goeden naam? pag. 294
Byſondere wetten de O. Teſt. rakende het wedergeven van een anders Goed. pag. 295
Maar kan ook yemand regt krygen aan een anders goed door verloop van van tyd, volgens het recht van *præſcriptie.* pag. 296

Korte Bedenkingen over het koopen en verkoopen der Menſchen.

Matth. 18: 25. Ende als hy niet en hadde om te betalen, beval ſijn Heere, datmen hem ſoude verkoopen, ende ſijn wyf en kinderen, en al wat hy hadde, ende dat de ſchult ſoude betaald werden. pag. 297
Offer eenige menſchen van natuuren ſlaven zyn. pag. 297
Of een Chriſten met een goed gemoed lijf-eygen ſlaven koopen mach. pag. 298
Of yemand macht heeft om ſich-ſelven tot een lyf eygen ſlave te verkoopen? of een Chriſten aan een ander Lyf eygene ſlaven verkoopen mach. pag. 298
Wat aangaat nu het verkoopen der ſlaven, ende of een Chriſten met een goed gemoed lyf eygen ſlaven aan een ander verkoopen mach, daar op antwoorden wy kortelijk aldus. pag. 299
Hoe verre het recht der Heeren gaat over de ſlaven. p. 299
Of het een Chriſten geoorloft zy lyf-eygen ſlaven haar gantſch leven lank in ſlavernie te houden. pag 300
Tweeſpraak tuſſchen een Chriſten en een Heyden, over den grond des waaren Godsdienſt. Lucæ 1: 4. pag. 302
Of de Engelen ſichtbaar ende Lichamelijk zyn; ende met hoedaanige Lichaamen ſy verſchenen zyn, Lucæ 1: 11. pag. 306
Hoe het te verſtaan zy, dat Joannes ſoude vervult werden met den heyligen Geeſt, ook van ſijns moeder lyve aan, Luc. 1: 15. pag. 307
Tweeſpraak van de gedaante ende geſtalte Jeſu Chriſti, &c. pag. 307
Hoedanigen dood dat Judas den verrader geſtorven zy, Matth. 27: 5. Ende henen gaande verworgde hem-ſelven. En wat men oordeelen moet, &c. pag. 310
Of de duyſterniſſe in het lijden Chriſti, eygentlijk den geheelen Aardbodem bedekt heeft, volgens Luc. 24: 44. pag. 311
Wat de Arke Gods geweeſt zy, en tot wat eynden ingeſteld. pag 311

Re-

Digitized by Google

Blad-wyzer der Plaatſen, en voornaamſte Saaken, welke in de Heylige Natuurbeſchryving verhandeld worden.

Eerſte Deels Eerſte Hoofdſtuk

1. Plaats. Geneſ. 1: 1. *In den beginne ſchiep God den Hemel en de Aarde.* pag. 319
Dat by de Stoïſe Wyſgeeren de Weereld ſelve God geheeten word. ibid
2. Plaats. Geneſ. 1: 26. *Laat ons menſchen maken na ons beeld, en na onſe gelijkenis.* &c: pag 319, 320
Het gevoelen der Wyſgeeren, raakende den eerſten oorſprong der menſchen, weederlegd. pag. 320
3. Plaats. Geneſ. 1: 31. *En God ſag alles wat hy gemaakt had, en ſie, het was ſeer goed.* pag. 320
Des Weerelds Schoonheid. pag. 321
Of de gekurvene en min volmaakte dieren in het begin, te gelijk met de meer volmaakten, geſchaapen zyn? pag. 321
Dat 'er geen quaad is dan of ontkennig, of beroovig, of betrekkelijk, en dat derhalven alle weeſens goed zyn. pag. 322
4. Plaats. Geneſ. 1:4. Van de goedheid des lichts, in opſicht van deſſelfs eygenſchappen en uytwerkingen. pag. 322
5. Plaats. Geneſ. 1: 7. Van de Bovenhemelſe wateren. pag 323
6. Plaats. Geneſ. 1: 9. Van den Oceaan. pag. 324
7. Plaats. Geneſ. 1: 4. Van de geſterntens, en Oordeelige Sterrekykerye. pag. 324 325
8. Plaats. Geneſ. 1: 16. Van de grootheid van Son en Maan. pag. 325
9. Plaats. Geneſ. 1: 21. Van de Walviſſen. pag. 326
Of Jona van een Walvis is ingeſlokt geweeſd? pag. 327
10. Plaats. Geneſ. 1: 29. Van het vlees eeten. pag. 327
Of de Vlees vreetende Beeſten ook voor den val vlees geeten hebben? pag. 328
11. Plaats. Geneſ. 2: 9. Van den Boom des leevens. p. 328
Van den Boom der Kenniſſe van goed en quaad. p. 329
12. Plaats. Geneſ. 2: 10. Van de rivieren van het Paradys. pag. 330
13. Plaats. Geneſ. 2: 12. Van de voortreflijkheid des Gouds. pag. 331
14. Plaats. Geneſ. 2: 12. Van het Bdellium, en deſſelfs vermogens. pag. 332
15. Plaats. Van de Schaamte over de naaktheid des lighaams, en des ſelfs oorſaaken na den val. pag. 332
16. Plaats. Geneſ. 3: 1. van de loosheid der ſlangen. pag. 334
Of de beſweering, der ſlangen beet kan beletten? p. 335
Van der ſlangen vervloeking, en aart. pag. 336
17. Plaats Geneſ. 3: 8. Wat men te verſtaan heefd, door den wind des dags? pag. 337
Den aart van den Ooſten wind. pag. 337
18. Plaats. Geneſ. 3: 16. Waarom alleen de vrouwen in het baaren ſulke heevige pynen onderworpen zyn? pag. 338
Waarom de onderwerping onder den man, daar ſy natuurlijk is, de vrouwe als een ſtraf opgelegd word. pag. 338
Van de ongemakken der leuyheid. pag. 339
19. Plaats. Geneſ. 4: 5. Van de gramſchap, en deſſelfs merkteekenen. pag. 339
20. Plaats. Geneſ. 5. Van de langleevendheid der Vaderen. pag. 340
21. Plaats. Geneſ. 6: 4. Van de Reuſen. pag. 341
22. Plaats. Geneſ. 6: 4. Van den afgrond, en de onderaardſe wateren. pag. 342
23. Plaats. Geneſ. 9: 13. Van den Reegenboog. p. 343
24. Plaats. Geneſ. 8: 22. Of de beweeging der Sterren ongeſtadig zy, dan of deſelve door een vaſtgeſtelde ordre bepaald is? pag. 344
Van de verdeeling en verſcheydenheid der tyden. p. 345
Van de Lente tyd. pag. 346
Van de Somer. pag. 346
Waarom de Straalen van de Son, wanneer ſy ſcheuyns neederkomen, minder licht en warmte verſchaffen, dan wanneer ſy recht neederdaalen? pag. 346
Van den Herfſt. pag. 346
Van de Winter. pag. 347
Waarom men teegen het uytgaan van den Herfſt graager in het eeten is, dan op een andere tyd. pag. 347
Van den dag en de nacht. pag. 347
25. Plaats. Geneſ. 14: 10. Van het Jooden-lym. p. 348
26. Plaats. Geneſ. 15: 5. Van de veelheid der Sterren. pag. 349
27. Plaats. Geneſ. 18: 11, 12. Of de teeling en geboorte van Iſaac, niet alleen ten opſicht van Sara, maar ook van Abraham, als een wonderwerk moet aangeſien worden? pag. 350
Of het ophouden der Maandſtonden door ouderdom, een genoeg overtuygend bewys is dat een vrouw natuurlijker wyze niet meer kan beſwangerd worden? pag 351
28. Plaats. Geneſ. 30: 14. Van de Dudaim, of de Mandragora. pag. 352
29. Plaats. Geneſ. 30: 37—39. Van de kracht der inbeelding tot gelijkmaaking van de vrucht. pag. 354
30. Plaats. Geneſ. 34: 25. Van de ſmerte der wonden, welke op den derden dag overkomd. pag. 357
31. Plaats. Geneſ. 36: 24. Van de Muyleſels. pag. 358
Van de mengelſoorten van dieren. pag. 359
32. Plaats. Geneſ. 50: 2. Van de Mumien. pag. 360
Van de begraafwyzen, en gebruyken daar in onderhouden. pag. 362.
Van de Graafplaatſen. pag. 362

Tweede Hoofdſtuk.

1. Plaats. Exod. 3: 13, 14. Wat de natuurlijke reeden zy, waarom God Ehejeh genoemd word? pag. 364
Van de Tyd. pag. 364
Van de plaats of tuſſenruymte. pag. 365
2. Plaats. Exod. 7: 11, 12. Of de Tooveraars, door des Duyvels konſtenaaryen, wonderwerken konnen doen? pag. 365—370
Of de Wonderwerken van Chriſtus door de tooverkonſt te weeg gebracht zyn? pag. 367
Of de Egyptiſe Tooveraars waarachtige Slangen voortgebracht hebben? pag. 367
Op wat wyze de Tooveraars het water in bloed veranderd hebben? pag. 368
Van de Vorſſen. 369
3. Plaats. Exod. 15: 20. Van het gebruyk en krachtdaadigheid der Sang en Speelkonſt. pag. 370
4. Plaats. Exod. 15: 25. Van het hout, waar door het bitter waater in ſoet veranderd is geworden. p. 372
5. Plaats. Exod. 16: 13, 14, 15. Van de Quakkelen. p. 373
Van het Manna. pag. 375
6. Plaats. Exod. 23: 21. Van de horſelen. 377
7. Plaats. Exod. 28: 17—20. Van de twaalf geſteentens, welke in des Hoogen-prieſters borſtlap moeſten geſet worden. pag. 378
Voor afgaande waarſchouwing aan den Leeſer, raakende de krachten en eygenſchappen der edele geſteentens. pag. 382
Van den Sarcophagus. pag. 383
8. Plaats. Exod. 30: 23, 24. en 34. Van de Speceryen van de heylige Salfolye, en het heylige reukwerk. p. 383
Van de Myrrhe. pag. 383
Van de Kaneel. pag. 384
Van de Welriekende Calmus. pag. 384
Van de Caſſi. pag. 384

Van

Digitized by Google

Van de Olyf-boomen. pag. 384
Van het Stacte, Myrrhenſap. pag. 385
Van de Onyche, of Welriekende Nagel. pag. 385
Van het Galbanum. pag. 385
Van de Wierook. pag. 385
Van het gebruyk der Salvingen. pag. 385, 386

Derde Hoofdſtuk.

1. Plaats. Levit. 2: 13. Van den aart des Souts. p. 387
Waarom God gewild heefd, dat by alle offerhanden ſout ſoude gebruykt worden? pag. 387
Waarom het ſout geheeten word het Sout van Gods verbond? pag. 388
2. Plaats. Levit. 11. Van het onderſcheyd der reyne en onreyne dieren. pag. 388 &c.
Van den Kemel. pag. 389
Van het Swyn. pag. 389
Van den Arend. pag. 390
Van den Struysvogel. pag. 391
Van het Duykerken. pag. 391
Van den Crocodil. pag. 394
De Onderſcheyding der Dieren. pag. 395
Van de Dierplanten. pag. 395
De reeden van de reynheid of onreynheid, in opſicht der dieren. pag. 395, 396
3. Plaats. Levit. 12: 2, 3, 4, 5. Van de reyniging der kraamvrouwen. pag. 397
Van het Seevental. pag. 397
4. Plaats. Levit. 13: 2, 3. Van de geſwellen. p. 398
Van de geſweeren. pag. 399
Van de Blaaren. pag. 399
Van de Melaatsheid. pag. 399, 400
Kenteekenen der Melaatsheid. pag. 400
Van de Sweeren. pag. 401
Van de Melaatsheid des hoofds. pag. 401
Van het uytvallen des hoofd-hayrs. pag. 402
Melaatsheid van kleederen en huyſen. pag. 402
Waarom Moſes die onreyn verklaard, die maar een gedeelte melaats is, daar hy in teegendeel een; die van het hoofd tot de voeten met melaatsheid is, voor reyn houd? pag. 403
5. Plaats. Levit. 19: 31. Van de Wigchelaaryen en God ſpraaken. pag. 403
Voorteekenen. pag. 407
Kracht der Sterren. pag. 408
Van de Voorſeggingen. pag. 409
Van de Wonderteekenen. pag. 410
Of dulle menſchen een vreemde taale, welke ſy nooyt geleerd hebben, konnen voortbrengen. pag. 410
Van de voorſeggingen der Stervenden. pag. 410
Of de Prophetye een natuurlijke gaave zy? pag. 411

Vierde Hoofdſtuk.

1. Plaats. Numer. 13: 33. Van de Reuſen. p. 412
2. Plaats. Numer. 24: 6. Van het Sandelhout. p. 412
Van de Ceder-boomen. pag. 413
3. Plaats. Numer. 24: 8, 9. Van den Eenhoorn. p. 413
Van den Leeuw. pag. 415
4. Plaats. Numer. 34. Beſchryving van het land Canaan. pag. 416
Sin en Sinai. pag. 416
Het Meyr Aſphaltites of Sout-Zee. pag. 417
Des Nyls oorſprong en natuur. pag. 418
Vruchtbaarheid en aart van het Nyl water. 418, 419
Waarom het in Egypten ſelden, of by na noyt reegend? pag. 419
De Middellandſe Zee. pag. 419
De Roode Zee. pag. 420
De Jordaan. pag. 420

Vyfde Hoofdſtuk.

1. Plaats. Deuteron. 4: 18. Waarom de viſſen geſegd worden onder de aarde te zyn? p. 421
Verſcheydenheid der viſſen? pag. 421
Vliegende Viſſen. pag 421
Landkreeften. pag. 422
Gedolven viſſen. pag. 422
Waarom de Pythagoreen onder andere dieren meeſt wel van vis afkeerig geweeſd zyn? pag. 422
Vis-eeters, welke ſonder drank leeven. pag. 423
2. Plaats. Deut. 8. 9. Van de Metaalen. pag. 423
Van het Yſer. pag. 424
Waarom het yſer door water ſoo licht aan het roeſten geraakt. pag. 424
Van het Koper. pag. 424
Van de wonderlijke natuur der dingen welke in ſteen veranderd worden. pag. 424
3. Plaats. Deut. 12: 23. Hoe het bloed de ziel is der leevendige dingen? pag. 425
Van de Natuurlijke geſteldheid der dierlijke geeſten. p. 425
Middel teegen den Ouderdom, aan David voorgeſchreeven. pag. 426
Van de Ziel des weerelds. pag. 427
Van de Son. pag. 428
De vermogens van de ziel. pag. 428
Van het bloed-eeten. pag 429
4. Plaats. Deuteron. 22: 13—17. Van de teekenen des Maagdoms. pag. 430
5. Plaats. Deuteron. 28: 22. Van de Teering. pag. 431
Van de Koortzen. pag 431
Van het leeven der dieren. pag. 433
Van het gevoelen pag. 433

Tweede Deels Eerſte Hoofdſtuk.

1. Plaats. Joſ. 1: 4. *Tot aan de groote riviere, de revire Phrath.* pag. 434
2. Plaats. Joſ. 2: 11. *Als wy het hoorden, ſoo verſmolt ons herte* &c. pag. 434
Of de vreeſe een menſch bequaam maakt om goede raadſlagen uyt te vinden? pag. 435
Waarom ſomtyds door een ſchielijke vreeſe en ſchrik ſommige ſiektens verdreeven worden? pag. 436
3. Plaats. Joſ. 5: 3. *Toen maakte Joſua ſcherpe meſſen* &c. pag 436
Van Steene meſſen. pag 436

Tweede Hoofdſtuk.

1. Plaats. Richter. 9: 13. *Soude ik myne moſt verlaaten, die God en menſchen vrolijk maakt?* p. 437
Gebruyk der verſierde vertellingen. pag. 437
Van de Wyn. pag. 437 &c
2. Plaats. Richter. 15: 19. *Daar ging water uyt van dezelve, en hy dronk; toen quam ſijn geeſt weeder, en hy wierd leevendig.* pag. 439
Of het drinken van water eenige voedende kracht heefd? pag. 439
Welk water het beſte is? pag 439 &c.
Dat het water niet t'eenemaal koud is. pag. 440
Waarom Waterdrinkers ſcherper van geſicht zyn dan anderen? pag. 441
Van den dorſt. pag. 441
Of den drank tot de Longe gebracht word? pag. 441
Of den honger verdraaglijker is dan den dorſt? p. 442

Derde Hoofdſtuk.

1. Plaats. 1 Sam. 5: 6. *Want hy ſloegſe met ſpeenen* &c. pag. 442
2. Plaats. 1 Sam. 9: 2. *Die had een Soon, wiens naam was Saul, een jongeling, en Schoon; ja! daar was geen ſchoonder man dan hy onder de kinderen Iſraëls, van ſijne ſchouderen, en opwaarts; was hy hooger dan al het volk.* pag. 442 &c.
3. Plaats. 1 Sam. 16: 14: 23. *een booſe geeſt* &c. p. 444
Van de Droefgeeſtigheid. pag. 445
Van de krachtdaadigheid der Muſyk. pag. 445
4. Plaats. 1 Sam. 28. 14 Wie die geweeſd mag zyn, welke door de tooverеſſe opgeroepen zynde, aan Saul

Digitized by Google

verſcheenen is. pag. 447
5. Plaats. 2 Sam. 22. 8. *Toen daverde en beefde de aarde* &c. 447
Van de uytwerkingen der aardbeevingen. pag. 448
Waarom plaatſen, welke door eenige Zee of rivier omloopen of beſpoeld worden, meeſt aan aardbeevingen onderworpen zyn? pag. 449
Op wat tyden de aardbeevingen meeſt voorvallen? pag. 449
Wat men te verſtaan heefd door de fondamenten des hemels? pag. 450

Vierde Hoofdſtuk.

1. Plaats. 1 Koning. 1: 1, 2. *Den Koning David nu was oud* &c. pag. 450
Van het verlengen des leevens. pag 451
2. Plaats. 2 Koning. 4: 39. 40, 41. Van de Coloquint. p. 453
3. Plaats. 2 Koning. 20: 7. *Daar na ſeyde Jeſaia, neemet een klomp vygen; en ſy namenſe, en leydenſe op de ſweere en hy wierd geneeſen.* pag. 454

Vyfde Hoofdſtuk.

Of het Boek van Job een een waaraghtige geſchiednis behelſd, of alleen de vertelling van een gelijkenis? pag. 456
1. Plaats. Job. 1: 21. *Naakt ben ik uyt mynes moeders buyk gekomen* &c. pag. 457
2. Plaats. Job 2: 4. *Huyd voor huyd, en alles wat een menſch heefd, ſal hy geeven voor ſijn leeven.* pag. 459
Of het geoorloofd is geweld met geweld af te keeren? p. 460
Wat het leeven zy, en wat daar toe vereyſcht word? pag 461
Hoe de ziel met het lighaam vereenigd is? pag. 461
3. Plaats. Job 3: 11. *Waarom ben ik niet geſtorven van de baarmoeder aan?* &c. En vſ. 20, 21. *Waarom geeſt gy den elendigen het licht?* &c. pag. 461
Van de rampen des leevens pag. 461
Of het geoorloofd is ſich ſelve te dooden? pag. 462
Of iemand ſonder ſonde om de dood kan wenſchen? p. 463
4. Plaats Job 3: 19. *De kleyne en de groote is daar, en den knecht vry van ſijn Heer* pag. 465
Of'er menſchen zyn die van natuure ſlaaven zyn? pag. 465
Dat de dood niet te vreeſen is. pag. 467
5. Plaats. Job. 3: 24. *Want voor myn brood komd myne ſuchtinge, en myne brullingen worden uytgeſtort als water.* p. 467
Van de ſinkingen en winden in het menſchlijk lighaam pag. 467, 468
7. Plaats. Job 4: 13, 14, 15. *Onder de gedachten van de geſichten des nachts; als diepen ſlaap vald op de menſchen &c.* p. 468
Waarom God dikwils gewild heefd de menſchen in hun ſlaap aan te ſpreeken? pag. 468
De oorſaaken van ſlaap en droomen. pag. 469
Of de beeſten ook droomen? pag. 469
Of de ſpyskooking ſchielijker voortgaat terwyl men ſlaapt, of terwyl men wakker is? pag. 470
Of het geſonder is te ſlaapen met een opene mond, of met een geſlootene? pag. 470
Oorſaak van geduurige ſlaapeloosheid. pag. 470
Oorſaak van ongeruſtheid en beeving. pag. 470, 471
Van de meenigte der beenderen in 's menſchen lighaam. 471
Oorſprong der hayren, en waarom de ſelve in vreeſe over eynd ryſen? pag. 471, 472
Van de ſchudding en verſtyving der leeden. pag. 471, 472
7. Plaats. Job 7: 19. Hoe lange keerd gy u niet af van my? En laat niet van my af, tot dat ik myn ſpeekſel in ſwelge? pag. 472
De Kracht van het menſchlijk ſpeekſel. pag. 472
8. Plaats. Job 9: 9. *Die den Wagen maakt, den Orion, en het Seevengeſternte* &c: en Job. 38: 31.—33. pag. 473
Verdeeling der ſterren in verſcheydene grootheden, en 'tſaamenſtellingen der ſelve. pag. 473
Van de beweeging der geſterntens. pag. 474
Van het ſchitteren der ſterren. pag. 475
9. Plaats. Job. 10: 10, 11. Hebd gy my niet als melk gegooten? en my als een kaas doen runnen, met vel en vlees hebd gy my bekleed &c. pag. 475
Van de ordre en wyze van de vorming der deelen van het menſchlijk lighaam. pag. 477
Van het runnen van melk pag. 479
Van het vlees, beenderen, ſenuwen, &c. pag. 480, 481
10. Plaats. Job 12: 11. *Sal niet het oor de woorden proeven?* &c. pag. 481
Of het gehoor voortreflijker zy dan het geſicht. pag. 482
Waarom de doofgebooreenen ook ſtom zyn? pag 482
Of'er in het water ook een gehoor middel is. pag. 482
11. Plaats. Job 14: 9. *Hy ſal van den reuk der wateren uytſpruyten, en ſal een tak maaken gelijk eene plante.* pag 483
Of de reuk altyd ontſtaat by middel van eenige lighaamlijke uytwaaſſeming? pag 483
De voeding, aanwaſſing, en voortbrenging der planten p 483
Of men onder de planten beyde de geſlachten van mannetje en wyfje heefd? pag. 484
De beweeging van ſommige planten. pag 484
12. Plaats Job 19: 23, 24. *Och! of myne woorden doch opgeſchreven wierden* &c. pag. 484
Van het papier, en Oudheid der boeken. pag 485
13. Plaats. Job 25: 5. Siet tot de Maan toe, en ſy ſal geen ſchynſel geeven, en de ſterren zyn niet ſuyver in ſijne oogen. en Job 31: 26, 27. Soo ik het licht aangeſien heb &c. pag 486
Of de geſterntens verandering en bederving onderworpen zyn? pag. 486
Van de Vlekken van Son en Maan. pag. 486
Des Maans kracht, en of ſy haar eygen licht heefd. pag. 486 487
Van nieuwe ſterren, en Hayr of ſtaartſterren. pag. 487
Het gebruyk van het kuſſen, pag. 488
14. Plaats. Job 26: 7. *Hy breyd het Noorden uyt over het woeſte, hy hangd de aarde aan een niet.* pag. 488
Van woeſte en onvruchtbaare plaatſen. pag. 489
15. Plaats. Job 28: 1. *Gewiſſelyk, daar is voor het ſilver een uytgang.* &c. en Job 28: 9. en Job 28 5. pag. 489
In wat ſin Job. 38: 22. geſegd word, *van het Noorden ſal het goud komen?* pag. 490
Of het mogelijk is dat de Metaalen de eene in de andere veranderd worden? pag. 490
Van het Quikſilver, en deſſelfs ronde t'ſaamenlooping en beweeging. pag. 490, 491
Of de ſteenen eygentlijk aangroejen. pag. 492
De wonderlijke natuur van den ſteen Amiantus. pag. 492
Swavel en brandende bergen. pag. 493
16. Plaats. Job 28: 16, 18. *Sy kan niet geſchattet worden teegen ſijn goud* &c. pag. 493
Of Ophir Peru zy, en of America den Ouden bekend zy geweeſd? pag. 493
Van het Coraal. pag. 494
Van de Juweelen en Peerlen. pag. 495
17. Plaats. Job 32: 19, 20. *Sie myn buyk is als den wyn, die niet geopend is* &c: pag. 496
Van de ademhaaling. pag 496
18. Plaats. Job 33: 19, 20, 21. *Ook word hy geſtraft met ſmerte op ſijn leeger* &c: pag. 497
Van de oorſaak, natuur, en geneeſing der ſmerte pag. 497, 498
Van de kitteling. pag. 498
Van de walging van ſpyſe. pag 498, 499
Oorſaak van dat iemand lang kan ſonder eeten blyven. pag. 499 500
19. Plaats. Job 37: 17. Hebd gy weetenſchap, hoe uwe kleederen warm worden, als hy de aarde ſtil maakt uyt het Zuyden? pag. 500
Natuur van de warmte. pag. 500
Of de hemelſe, hoofdſtoflijke, en leevendige warmte in ſoort van malkanderen verſchillen? pag 501
De Warmte de voornaamſte van alle hoedaanigheeden. pag. 501
Of de formen der dingen ſelfſtandigheeden zyn? pag. 502
Of de plaatſlijke uytbreyding de ſelfſtandigheid der ſtoffe ſelve zy? pag. 502
20. Plaats. Job 37: 18. Hebd gy met hem de hemelen uytgeſpan-

Digitized by Google

geſpannen, dewelke vaſt zyn als een gegooten ſpiegel? pag. 503
Of des hemels ſelfſtandigheid vaſt zy, of vloeybaar? p. 503
Van des hemels blaauwe verwe. pag. 503
Dat des hemels gedaante niet rond is. pag. 504
De drie geweſten des hemels. pag. 504
Oorſaak van de ſwaarte der lighaamen. pag. 505
21. Plaats. Job 38: 6. Waar op zyn de grondveſten der aarde neergeſonken? Of wie heefd haaren hoekſteen gelegd? pag. 505
Op wat wyze den aardkloot in de vloeybaare lucht kan ſtand houden? pag. 506
22. Plaats. Job 38: 11. *Tot hier toe ſuldgy komen, en niet verder; en hier ſal hy ſich ſtellen tegen den hoogmoed uwer golven.* pag. 506, 507
23. Plaats. Job 38: 19. *Waar is de weg daar het licht woond? En de duyſterniſſe, waar is haare plaatſe?* pag. 508
Het licht is geen ſelfſtandigheid. pag. 508
24. Plaats. Job 38: 24. *Waar is de weg, daar den Ooſten wind ſich verſtrooyd op de aarde?* pag. 509
Dat door den Ooſten wind de Roode Zee droog gemaakt is. pag. 510
Der winden oorſaak en aart. pag. 510, 511
25. Plaats. Job 38: 28, 29, 30. *Heefd den regen een Vader? Of wie baard des dauws druppelen?* &c: En Job 38: 25. 22: 9. pag. 511
Oorſaak van de wonderteekenige reegenen. pag. 511
Van het Cryſtal. pag. 513
Van den rym, en Weerlicht. pag. 514
Van Donder en Sneeuw. pag. 515
Van Hagel en Wolken. pag. 516, 517
26. Plaats. Job. 38: 36. *Wie heefd de Wysheid in het binnenſte geſet? Of wie heefd den ſin het verſtand gegeeven?* pag. 518
Waar de ſitplaats is van het verſtand? pag. 518
Op wat wyze de inwendige en uytwendige ſinnen veroorſaakt worden? pag. 519
Of de voornaamſte vermogens door hunne ſitplaatſen onderſcheyden worden? pag. 519
Des Wysheids lof en eygenſchappen. pag. 520
27. Plaats. Job 39: 3, 4. Wie bereyd de Raave haar koſt? Weet gy den tyd van het baaren der Steengeyten pag. 520, 521, 522
28. Plaats. Job 39: 8—11. *Wie heefd den Woud-eeſel los heenen geſonden?* &c: en Vs. 16. Zyn van u de verheuglijke Vederen der Pauwen, of de vederen des Ojevaars, en des ſtruysvogels? pag. 523, 524
29. Plaats Job. 39: 22. &c. *Suld gy het Peerd ſterkte geeven?* pag. 524, 525
30. Plaats. Job 40: 10, 11. *Sie nu den Behemoth* &c. p. 526
Of de Olyphanten de Hemelſe dingen eerbieden? pag. 529
Of de Olyphanten door het ſien van eenige verwen opgehitſt worden? pag. 530
31. Plaats. Job 40: 20. &c: *Suld gy den Leviathan met den angel trekken* &c. pag. 531
Van den Zee-Draak. pag. 533

Derde Deels Eerſte Hoofdſtuk.

1. Plaats. Pſalm 8: 3. &c: *Uyt den mond der kinderen, en der ſuygelingen hebd gy ſterktegegrondveſt.* &c. pag. 534, 535, 536
2. Plaats. Pſalm 19: 5, 6, 7. *Hy heefd in deſelve een tente voor de Son geſteld* &c. pag. 537
Des Sons heerlijkheid, en beweeging. pag. 537, 538
Of de Son Jeſaiæ 38: 8. te rug gegaan is? pag. 540
3. Plaats. Pſalm 91: 3, 5, 6. *Hy ſal u redden van den pyl die des daags vliegd, voor de peſtilentie die in donkerheid wandeld* &c. pag. 540, 541
4. Plaats. Pſalm 94: 9. 10. *Soude hy die de oore plant niet hooren? Soude hy, die het oog formeerd niet ſien?* &c. p. 541
Van de Verrekykers en Brillen, pag 543
Blindheid ontſtaan uyt het eeten van warme rys. pag. 544
5. Plaats. Pſalm 102: 27. *Sy alle ſullen als een kleedverouden* &c. pag. 544
De bewysreedenen voor de onverderflijkheid des wereld overwogen. pag. 544, 545
De tyd en wyze van des weerelds ondergang. pag. 545, 546
6. Plaats. Pſalm 140: 4. Sy ſcherpen haare tonge als een ſlange; heet addervergif is onder haare lippen. pag. 546
Wat 'er te houden zy van die vier *wonderlijke* dingen, van welke Spreuk. 30: 18. geſprooken word. pag. 547

Tweede Hoofdſtuk.

1. Plaats. Spreuken 4: 25. *Laat uwe oogen recht uyt ſien, en uwe oogleeden ſich recht voor u heenen houden.* En Spreuken 6: 10, 13. pag. 548
Van de Menſchlijke Gelaatkunde pag. 549, 550
2. Plaats. Spreuken 10: 26. Gelijk edik den tanden, en gelijk rook den oogen is, alſoo is den leuyaart den geene die hem uytſenden. en Spreuken 25: 20. pag. 551
Van de Salpeter. pag. 551, 552
3. Plaats. Spreuken 15: 13, 15. *Een vrolijk herte ſal het aangeſicht blyde maaken.* &c. en Spreuken 17: 22. en Spreuken 18: 14. pag. 554 &c.
4. Plaats. Spreuken 24: 13. *Eet hoonig, myn Soon; want hy is ſoet* &c: en 25: 16. *Hebd gy hoonig gevonden* &c: pag. 557
5. Plaats. Spreuken 30: 24—28. *Deeſe vier zijn van de kleynſten der aarde; doch deſelve zyn wys* &c. pag. 558
Of die dieren welke doorgaans *reedenlooſe* geheeten worden, ook met reedengebruyk begaafd zyn? pag. 558
De natuur vertoond ſich nergens meer dan in de kleynste dingen. pag. 561
Der mieren vernuft. pag. 561
Van de Spinnekoppen, en de Terantula. pag. 561
6. Plaats. Spreuken 31: 22. *Haare kleeding is fijn linnen en purper.* pag. 563

Derde Hoofdſtuk.

1. Plaats. Prediker 1: 7. *Alle de beeken gaan in de Zee, nochtans word de Zee niet vol* &c: pag. 564
2. Plaats. Prediker 3: 19, 21. *Sy hebben alle eenerley adem, en de uytneemendheid der menſchen boven de beeſten is geene* &c. pag. 565

Vierde Hoofdſtuk.

1. Plaats. Daniel 4: 30, 33. *Is dit niet het groote Babel, 't welk ik gebouwd heb?* &c: *En hy wierd uyt de menſchen verſtooten* &c. pag. 566
Verſcheydene ſiektens, in welke de menſchen het doen en zeeden der beeſten navolgen. pag. 567
2. Plaats. Jonæ 4: 6, 7, 10. *En God de Heere beſchikte eenen Wonderboom* &c: pag. 568

Vierde Deels Eerſte Hoofdſtuk.

1. Plaats. Matth. 2: 2, 9, 10. *Waar is den gebooren Koning der Jooden? Want wy hebben ſijne Sterre in het Ooſten geſien* &c: pag. 570
De meeſte gedichten der Sibyllen worden haar te onrecht toegedicht. pag. 571
2. Plaats. Matth. 4: 24. *Sy brachten tot hem beſeetenen, en Maanſieken, en geraakten* &c: En Matth. 10: 24. *Siet ik ſende u als ſchaapen in het midden der wolven.* pag. 572, 573
3. Plaats. Matth. 6: 28, 29. Hoe de Lelyen des velds groejen? pag. 573
4. Plaats. Matth. 13: 31. 32, 33. *Het Koningrijk der Hemelen is gelijk het Moſtaardzaad*, en het *Suurdeeſem* &c: p. 574
5. Plaats. Matth. 16: 2, 3. *Als het avond geworden is, ſegget gy, ſchoon weeder, want den hemel is rood* &c: en Luc. 12: 54, 55. *Wanneer gy eene Wolke ſiet opgaan van het Weſten' terſtond ſegget gylieden, daar komd reegen* &c: pag. 575

Tweede Hoofdſtuk.

1. Plaats. Luc. 14: 2. *En ſiet daar was een ſeeker waterſuchtig menſch voor hem.* pag. 576

Derde Hoofdſtuk.

1. Plaats. Johann. 19: 34. *Een der krygsknechten doorſtak ſijne zyde met een ſpeer, en terſtond quam daar bloed en water uyt.* pag. 578
Van het bloedige ſweet. pag. 578

Digitized by Google

Vierde Hoofdſtuk.

1. PLaats. Handeling: 4: 32. En niemand ſeyde, dat iets van het geene hy had ſijn eygen was &c: pag. 579
2. Plaats. Handeling 10: 10. *En terwyl ſy het bereydden viel over hem eene vertrekkinge van ſinnen.* pag. 580
3. Plaats. Handeling. 12: 23. *En hy wierd van de wormen gegeeten, en gaf den geeſt.* pag. 580

Vyfde Hoofdſtuk.

1. PLaats. Romeyn. 1: 19, 20. *Overmits het geene van God kennelijk is, in haar openbaar is &c:* pag. 581 &c
2. Plaats. Romeyn. 2: 14, 15. *Als die vertoonen het werk der wet geſchreeven in haare herten.* pag 585
Wat het natuurlijk recht zy? En dat het onveranderlijk is. pag. 586
3. Plaats. Epheſ. 4: 26. *Wordet toornig, en ſondigt niet, de Son gaa niet onder over uwe toornigheid.* pag. 587
4. Plaats Hebr. 2: 10. *Hoe alle dingen om en door God zyn?* 589
Waar uyt de ſonden ontſtaan pag. 589

Aanhangſel of Vyfde Deel.

1. PLaats. Matth. 3: 4. Van de kleeding en het voedſel van Johannes den Dooper. pag 590
2. Plaats. Matth. 3: 16 *En ſie, de hemelen wierden hem geopend, en hy ſag den Geeſt Gods neederdaalen* &c: p. 592
Op wat wyze den hemel natuurlijker wyze ſchynd gekloofd te worden? pag. 592
3. Plaats. Matth. 6: 22. *De keerſſe des lighaams is het oog.* p. 59
4. Plaats. Matth. 8: 28 *Hem ontmoeteden twee van den Duyvel beſeetene, komende uyt de graven, die ſeer wreed waaren* &c: pag 593
Waarom de Duyvelen geloofd worden ſich meeſt omtrent de graven te onthouden? pag. 594
5. Plaats. Matth. 27: 5. *Op wat wyze Judas verworgd is geworden?* pag 594
Van de ſelfsmoord. pag. 594, 595
6. Plaats. Matth. 27: 45. *En van de ſesde uure aan wierd 'er duyſterniſſe* &c: pap. 595
Van de Egyptiſe duyſterniſſe. pag. 595
7. Plaats. Matth. 27: 52, 53. *En de graaven wierden geopend, en veele lichaamen der Heyligen, die ontſlaapen waaren, wierden opgewekt* &c: pag. 596
Waar de zielen geweeſt zyn van die geenen welke uyt den dooden opgewekt zyn? pag. 596
8. Plaats. Marc. 15: 23 *En ſy gaaven hem gemyrrheden wyn te drinken* &c. pag. 596
9 Plaats. Luc. 10: 34. *En tot hem gaande verbond ſijne wonden, gietende olye en wyn in deſelven.* pag. 597
10. Plaats. Johann. 5: 2—4. *Een Engel daalde needer op een ſeekere tyd in dat badwater, en beroerde het water* &c: p. 597
Van de warme baden, en bad-ſtooven. pag 598
11. Plaats. Handeling. 2: 9, 10, 11. *Parthers en Meders, en Elamiten* &c: &c: pag 598
De verſtrooijing der Jooden. pag 601
12. Plaats. Handeling. 3: 21. *Welken den hemel moet ontſangen, tot den tyd der weederoprechting aller dingen.* pag. 601
Of den hemel der gelukſaligen een geſchaapen lighaam zy? pag. 601
Den hemel beſtaat uyt deſelve ſtoffe met de hoofdſtoffen pag 601
13. Plaats. Handeling. 7: 43. en 56 Wat den afgod Remphan zy? En op wat wyze Stephanus Jeſum heefd konnen ſien? pag 602
14. Plaats. Handeling. 17. 18. *En ſommigen van de Epicureiſe, en Stoiſe Philoſophen ſtreeden met hem* &c. p. 603
En vſ. 23. Den ONBEKENDEN. GOD. pag 603, 604
15. Plaats. Handeling. 17: 26. *En heefd uyt een bloed het gansche geſlacht der menſchen gemaakt* &c. pag. 604
Van de Præadamiten, of menſchen voor Adam. p. 604
16. Plaats. Handeling. 23. 8. *Want de Sadduceen ſeggen dat 'er geen opſtanding is, noch Engel, noch Geeſt* &c. p. 605
Dat de ziel onlighaamlijk is. pag. 605
Hoe de ziel met het lighaam vereenigd is? pag 605
Of de Engelen lighaamlijk zyn? pag. 606
Of de ziel eene ſelfſtandigheid is. pag 606
Des ziels kenniſſe is ſeer moeylijk. pag 606
De ziel is van een Godlijke oorſprong. pag. 606
Of des menſchen ziel eenige ingeboorene kundigheeden heefd? pag. 607
Wat de ziel zy? pag. 607
17. Plaats. Handeling. 28: 11. *Een ſchip, hebbende tot een teeken Caſtor en Pollux.* pag. 608
18. Plaats. Romeyn. 6: 23. *De beſolding der ſonde is de dood.* pag. 608
Of de eerſte menſchen, al voor de ſonde, ſterflijk geweeſd zyn? pag. 608
19. Plaats. 1 Corinth. 7: 23. *Wordet geen dienſtknechten van menſchen.* en Matth. 18: 25. pag. 609
Of de dienſtbaarheid ſtrydig zy teegen de Chriſtlijke Godsdienſt? pag. 609
Van lyfeygenen, en het verhandelen van menſchen. p. 610
20. Plaats. Epheſ. 1: 21. *Verre boven alle Overheid, en Macht, en kracht, en heerſchappye* &c. pag 610
Van de ordeningen der Engelen. pag 610
Gevoelen der Platoniſe Wysgeeren. pag 611
Op wat wyze de Engelen in een plaats zyn? pag 611
21. Plaats. Epheſ. 4: 9: *Dan dat hy ook eerſt is neder gedaald in de neederſte deelen der aarde.* pag. 611
Of de helle omtrent het middelpunct der aarde zy? p. 612
22. Plaats. 1 Theſſ. 5: 23. *En uw geheel oprechte geeſt, en ziele, en lighaam &c.* pag 612
Van het getal der zielen in den menſch. pag. 612
Van des ziels oorſprong. pag. 613
23. Plaats. Tit. 1: 12 Wie *Epimenides* geweeſd is, welken Paulus der Creetenſen *Propheet* heet? pag. 613
Van der Heydenen Voorſeggers. pag. 614
24. Plaats. 2 Petr. 3: 6, 7. *Maar de hemelen en de aarde die nu zyn worden ten vuure bewaard* &c. pag 614
Hoedaanig des weerelds ondergang zyn ſal? pag 615
Een oude overleevering van het verbranden der weereld, ſelfs by de Heydenen. pag 615
Van de oneyndige grootheid van het geheel al, en het oneyndig getal van weerelden. pag. 616
25 Plaats. 1 Joh. 4: 1. *Gelooft niet een iegelijken Geeſt; maar beproefd de geeſten* &c pag. 616
De gaave der onderſcheyding noodſaaklijk. pag. 617
Van de valſſe Propheeten. pag. 617
Ondeugd van lichtgeloovigheid. pag. 617
26. Plaats. Brief Judæ vſ. 13. *Dwaalende ſterren, den welken de duyſterniſſe* &c. pag. 618
Van de dwaalende ſterren, en wat ſy te deeſer plaatſe beteekenen? pag. 618
27. Plaats. Openb. 1: 15. *En ſijne ſtemme als een ſtemme van veele wateren.* pag. 618
Verwonderlijke kracht van het krygs-geſchrey. pag. 619
28. Plaats. Openb. 3: 16. *Om dat gy laauw zyt, en noch heet noch koud, ſoo ſal ik u uyt myn mond uytſpouwen.* p. 619
29. Plaats Openb 9: 3 *En hen is macht gegeeven, gelijk de Schorpioenen der aarde* en vſ. 5. *En haare pyniginge was als de pyniging van een Schorpioen.* pag. 620
Hoedaanig de ſmerten zyn van een geſtookene door een Schorpioen, en hoedaanige toevallen daar by komen? 620
30. Plaats. Openb. 21: 8. *Den poel, die daar brand van vuur en Sulpher.* pag. 621
Dat het helſe vuur niet lighaamlijk is. pag 621
Aart van den Salamander. pag. 621
31. Plaats. Openb. 21: 19, 20. Van de twaalf ſteenen der hemelſe Stad. pag. 621
32. Plaats. Van den *Baſiliſcus*. Jeſaiæ 14: 29. en 11: 8. Jerem. 8: 17. Spreuken. 2: 3, 32. pag. 622
33. Plaats. Predik. 1. Of er niets nieuws gebeurd in de geheele weereld? pag 624
Een toegift van den *Bijſen* der Ouden. pag. 624

Eynde des Bladwyſer van het eerſte deel.

Digitized by Google

HET
HAND-BOEK
DER SPREUKEN
SALOMONS.

OFTE

Korte en ſtichtelijke verklaringen en bedenkingen over eenige byſondere Spreuken *Salomons*, om (ſoo veel mogelijk is) wel en gelukkelijk te leeven

DOOR

D. JOHANNES de MEY,

Dienaar des Goddelijken VVoords tot Middelburg.

Digitized by Google

Digitized by Google

AAN DE

Ed. Ernſ. ſeer voorſienige Heeren, de Heeren

CORNELIS AARENDSEN WESDORP,
Mr. WILLEM QUYRYNSSEN, } Regerende Burgemeeſters,

JACOB de KUYSER,
REYNIER vander BEKE,
JOHAN van ROUBERGEN,
DAVID AARENDSEN, } Oud Burgemeeſters, jegenwoordig Schepenen en Raden.

Mr. CORNELIS van LOODENSTEYN.
RAADS-MAN,

En voorts het geheele,

EE. Achtbare Collegie *der* Schepenen *en* Raadſ-mannen *der Stad* Middelburg *in* Zeeland.

DE wysheid van den Goddelijken en hoog-beroemden Koning *Salomon*, en word niet alleen van den Chriſtenen, maar om vele en gewigtige redenen, van de geheele Wereld met verwonderinge aangemerkt. Ja wy achten groote reden te hebben om God te danken, dat ſijne onvergelijkelijke wysheid, niet en is (gelijk den meeſtendeel der oude Boeken) door ongeval der lang verloopene eeuwen verduyſterd en verloren geworden; maar dat de byſonderſte gronden en leer-ſtukken der ſelve, tot deſen huydigen dag, door de Goddelijke voorſienigheid, tot ons groot voordeel, overgebleven zyn. De Spreuken en Prediker *Salomons* geven ons inſonderheid uytnemende preuven, van ſeer nutte en alleſints noodwendige onderrichtingen. Want in de ſelfde werden in der waarheid aangeweſen de gronden van alderley voordeftige wetenſchappen, en aldermeeſt van die kenniſſe, welke na de Godſaligheid is. In de ſelfde vertoont ons den wyſen Koning, het uytterſte eynde van alle menſchelijke betrachtingen; namentlijk, op wat wyſe, hy in deſe Werelt, wel, en gelukkelijk leven mach: en hoe hy ſich, om tot dat eynde te geraken, in alderley ſtaat, en in alderley voor-val van ſaken, voorſichtelijk dragen moet. Als Koning, onderwyſt hy alle Koningen, Vorſten en Overheden, hoe Landen en Steden alderbeſt konnen geregeerd worden: wat de gronden en fondamenten ſijn van een wel-geſtelde Republijke: hoe de onderdaanen ſich moeten houden omtrent haare Overheden: wat recht en bedachtſaamen raad, ſoo in oorloge, als vrede, moet gevolgt werden. Als Propheet, leerd hy een yeder, hoe wy God, ſoo in het openbaar in de Gemeente, als in ons herte en voor ons eygen ſelfs, eeren en dienen moeten. Als een voordeftig huys-vader, hoe een yegelijk ſich moet draagen in ſijn huys-houdinge, in het op-voeden en onderwyſen der kinderen; wat den ſchuldigen plicht is des huys-vaders, des moeders, der kinderen, en der dienaren. Als een wys man, leerd hy hoe een yder menſch ſich ſelven verſtandelijk moet regeren, en hoe wy ons bouden moeten in onſe bedenkingen, woorden, genegentheden, doen en laten; en inſonderheid, hoe wy ons voorſichtelijk moeten dragen in het verkeeren met alderley ſlag van menſchen. Somma, daar en is niet, dat ons kan voorkomen, daar toe wysheid, beleyt, en goeden raad van nooden is, of wy ſullen daar over, uyt de Spreuken *Salomons*, eenige nutte onderrichtinge halen konnen. Dit heefd ons bewogen onſe gedachten voor een tyd lang; in de Spreuken *Salomons* op te houden, en eenige byſondere regulen uyt de ſelfde te verklaren, en UEd. Achtbare toe te eygenen; acht nemende inſonderheid op ſoodanige Spreuken, welkers opmerkinge ons meeſt nootſakelijk is, en in dagelijks voor-vallende ſaken, aldermeeſt dienſtig. Op dat wy (na ons gering vermogen,) yets wat tot het gemeene beſte, en in het byſonder voor onſe vaderlijke Stad, en de ſtichtinge der Gemeynte Gods, mochten toebrengen. Te meer, alſoo wy in deſen beſich zyn ontrent een ſake, die het eenig wit en oogmerk moet weſen van al onſe bedenkingen en betrachtingen; namentlijk, om andere en ons eygen ſelven te toonen, door wat middel wy hier wel, en (ſoo veel doenlijk is) gelukkelijk levende, na dit leven mochten komen tot het alder-uytterſte eynde, en het opperſte goed, om in volmaakte wysheid, ſtandvaſtige beveſtinge in de deugd, volkomene verloſſinge van alle quaad, en in volmaakte genietinge alles goeds, God in der eeuwigheid te loven, en ons te verblyden in ſijne ſaligheid. Onder en tuſſchen, dewyle wy dit opperſte goet na-jagen, en meer in hope en lydſame verwachtinge, dan in beſittinge genieten: ſoo en mogen wy niet op-houden de beginſelen van het ſelfde allenxkens in ons te ſoeken, en te vermeerderen. Waarom wy ook oprechtelijk wenſchen en bidden, dat de God aller wysheid en genaade, U Ed. Achtbaarheden Regeringe en Perſoonen, overvloedelijk gelieve te zegenen, en onſe Stad en Gemeynte, in wysheid, gerechtigheid, vrede en eenigheid, dagelijks meer en meer te beveſtigen.

11/20 1656. *Blyvende VEd. wyſe voorſienige Achtb. dienſt willigen*

JOANNES DE MEY.

Volgen in ordre, alle de Keur-ſpreuken van

S A L O M O N,

Die in dit

H A N D - B O E K

Verklaard zyn. In Rym geſteld, door den Ern-

feſten Hoog-geleerden en ſeer voorſienigen Heer,

Mr. J O H A N N E S de B R U N E,

Penſionaris van de Ed. Mog. Heeren Staten van Zeeland.

Proverb. 13: 20.

Die met de wijſe omme-gaet,
Zal werden wijs, *en goet van raed:*
Maer die met zotten zich verzeld,
Die werd verbrooken, *en verſtelt.*

Proverb. 3: 15.

Al watter luſten *wert genomt*,
Niet datter by de wysheid komt.

Proverb. 14: 15.

De ſlecht gelooft elk eens gezeg;
De kloekert merkt op ſijnen weg.

Proverb. 1: 32.

De voorſpoed van de gekken
Zal tot verderf haer ſtrecken.

Proverb. 3: 3.

In goetheid en in trouw vol-hert:
Binds' aan uw hals, ſchrijft s' in uw hert.

Proverb. 3: 9.

Vereert den Heere van uw goet,
En dat van al uw inkomſt doet.

Proverb. 3: 27, 28.

Onthoud zyn meeſters niet haar goed,
Als't in u macht is, datj' het doet:
Zegt tot uw vriend niet, gaat nu weg,
'k Zal morgen geven dat ik zeg.

Proverb. 6: 30.

Men doet een dief geen ſmaadheid aan,
Die maar zyn honger wilt verzaan.

Proverb. 10: 2.

De ſchatten van de Godloosheid,
En doen geen baat of nuttigheid.

Proverb. 6: 6.

Gaat tot de mier, gy leuyen bloed,
Beziet haar wegen, en werd vroed.

Proverb. 10: 9.

Hy wandeld wis met zekerheid,
Die wandeld in oprechtigheid:
Maar wie zyn wegen gantſch verkeerd,
Die zal bekent zyn *en ont-eerd.*

Proverb. 10: 19

In vele woorden, die m' uytgiet,
Gebreekt de overtreding niet:
Maar die zyn lippen wederhoud,
Is kloek en met verſtand getrouwt.

Proverb. 12: 10.

Een recht-man, die den Heere vreeſt,
Die kend het leven van zyn beeſt:
Der goddeloos' barmhertighe' en.
Die zyn zelf wreet, *en zonder re'en.*

Proverb. 24: 26.

Men kuſs' de lippen van de geen',
Die niet en zegt, dan rechte re' en.

Proverb. 14: 8.

De kloekaards wysheid hier op ſlaat,
Dat hy zyn weg ter deeg verſtaat.

Proverb. 20: 27.

De ziel des menſchen is Gods licht,
Door-zoekend' wat in 't herte licht.

Proverb. 14: 20.

Die arm is en van goed af-gaat,
Werd ſelve van zyn vriend gehaat:
Maar die ryk is, *al is hy mal*,
Heefd veel lief-hebbers over-al,

Proverb. 17: 17.

Een vriend heefd altijd lief en waart:
Een broer wert in verdriet gebaart.

Proverb. 11: 12.

Een hers'loos man zijn vriend veracht:
Maar die wys is, zwygt *met voordacht.*

Proverb. 14: 30.

De nyt, *gelijk de motten*,
Die doet de beenders rotten.

Proverb. 15: 15.

De dagen des bedrukten man
Zyn quaad, zoo veel hy dragen kan:
Maar 't vrolijk hert, of blyde geeſt,
Is een geduyrig maal of feeſt.

Pro-

Digitized by Google

Proverb. 15: 30.

Het oogen-licht.
Het hert verlicht.

Proverb. 15: 27.

Die wrekheid pleegt, zijn huys doet beven;
Maar die geſchenken haat ſal leven.

Proverb. 16: 18.

Hoovaardigheid gaat voor de breuke:
En hoogmoed voor de val *of kreuke.*

Proverb. 16: 28.

d' Oorblazer ſcheyd den vrient,
Die ons als leyds-man dient.

Proverb. 16: 32.

Die langzaam werd door toorn ontſteld,
Is beter dan een ſterken held;
En die heerſcht over zijne zinnen,
Is beter dan die ſteden winnen.

Proverb. 17: 1.

Een drooge beet, en ruſt daar neven,
Is beter dan een huys verheven,
Dat vol geſlachte beeſten is,
Met twiſt, *en met bekommernis.*

Proverb. 17: 13.

Die quaad voor goed vergelt, *hoe kleen.*
Het quaad zal van zijn huys niet ſcheen.

Proverb. 17: 24.

In 't aanzicht van die kennis heefd,
Is wijsheid ('t *welk daar blijk van geefd*)
Maar d' oogen van de zot *van aart,*
Zijn op het eynde van de aard.

Proverb. 14: 17.

Een korzel-man veel zots begaat:
Maar een die loos is, werd gehaat.

Proverb. 16: 10.

Waar-zegging is op 's Konings lippen:
Zijn mond zal in 't gericht niet wippen.

Proverb. 24: 21.

Vreeſt God en Vorſt, *die u gebied;*
En mengt u met de weyſtaars niet.

Proverb. 20: 1.

De wijn die is een ſpotter wis:
De ſterken drank woelachtig is.
Al die daar in verdwaald, *eylaas!*
En zal niet wijs zijn, maar een dwaas.

Proverb. 22: 6.

In-wied en leerd den jongen knecht,
Naar dat zijn weg vereyſcht berecht:
Als hy ook oud zal zijn bedegen,
Dan zal hy daar toe zijn genegen.

Proverb. 22: 1.

De naam is beter dan veel goed;
Goe' gunſt, dan zilver, goud, *met moed.*

Proverb. 23: 5.

Doet gy op niet u oogen vliegen,
Het zal haaſt vleugels ſonder liegen,
Zich maken, als een arend doet,
Die naar den hemel vliegt, met ſpoet.

Proverb. 23: 23.

Koop waarheid, en verkoop ze niet,
En wysheid, tucht, verſtand, *met vliet.*

Proverb. 25: 2.

't Is Godes eer, een zaak te dekken:
Maar 's Konings eer, een zaak t' ontdekken.

Proverb. 19: 14.

Huys ende goed is vaders erf:
Een wijze vrouw is Godes erf.

Proverb. 25: 9.

Twiſt met uw vriend uw twiſtig-recht.
Maar anders heymelijk niet en zegt.

Proverb. 25: 23.

De wind, die uyt het noorden blaaſt,
Verdryfd den regen, *metter haaſt:*
En een vergramd gezichte ſcheyd
De tonge der verborgentheid.

Proverb. 26: 17.

Die in 't voor by gaan zich ontſteld;
In twiſt, die hem niet raakt of geld,
Die is als yemand *op een pat,*
Die eenen hond by d' ooren vat.

Proverb. 27: 1.

Vermeet u niet, noch en beromd,
Over den dag die morgen komd:
Want gy en weet ganſch niet met al,
Wat dat den dag al baren zal.

Proverb. 27: 5.

Een klaar beſtraffing is niet min,
Maar beter dan verborgen min.

Proverb. 28: 1.

De goddeloose vlied en went,
Daar geen vervolger is *ontrent:*
Maar die rechtveerdig is, is ſtout,
En als een jonge Leeuw betrouwd.

Proverb. 28: 8.

Een die met woeker en met kroos
Zijn goed vermeerd (*al ſchynd hy loos*)
Vergaard dat voor die zich ontfarmen,
En mede-lyden met den armen.

Proverb. 28: 9.

Die van de wet zijn oor af wend,
Dat hy die niet en hoord, *of kend,*
Zelfs zijn gebed, (*hoe goed van ſchyn*)
Zal *voor den Heer* een grouwel zijn.

Proverb. 28: 13.

Die ſijne overtreding dekt,
Niet dat hem tot zyn voorſpoed trekt:
Maar die ze *rond* bekend en laat,
Verkrygt erbarming en genaad.

Proverb. 28: 20.

Een man van trouwe en van eer.
Die heefd veel zegens van den Heer:
Maar die zich haaſt om ryk te zyn,
Zulk een zal niet ontſchuldig zyn.

Proverb. 29: 5.

Een man, die zijnen naaſten vleyt,
Een net voor zyne gangen ſpreyt.

Proverb. 30: 4.

Hoe is Gods naam; en zyn Zoons naam?
Weet gy 't? *Ach? gy zyt onbequaam.*

Proverb. 30: 8.

Doet weg en verre van my ſcheyd
De leugen-taal en ydelheid:
Geefd my geen armoed, noch veel goed;
Met myn beſcheyden deel my voed.

Proverb. 27: 7.

Een ziel verzaad en wel gevoed,
Vertreed den honing met den voet:
Maar voor een graag en hongrig hert,
Geen bitter, dat niet zoet en werd.

Proverb. 30: 32.

Zoo gy onwyslijk hebt gedaan,
Met al te hoog en trots te gaan:
Zoo gy bedacht hebt eenig quaad,
Hand op de mond, *en ſtille ſtaat.*

Ecclesiaſt. 3: 12.

Niet beters, dan in vreugd te leven,
En goed te doen in al zyn leven.

Ecclesiaſt. 7: 1.

De ſterf-dag is een beter dag,
Dan *yders menſchs* geboorten-dag.

* * * *

OP

Digitized by Google

OP HET
HAND-BOEK
DER SPREUKEN SALOMONS,
DOOR
d'Eerw. D. JOHANNES DE MEY.

ZOo *Sophronisci* Zoon de wyſt' van alle wyſen,
Door Mond ſpraak van *Apoll'*, wierd met goed recht geacht,
Om dat hy zede-vorm eerſt in de ſteden bracht;
Zoo hy noch heden is voor ſulks met reen te pryſen:

Zoo borger-deugds waardy' oneyndich gaat te boven,
Spits-ſinnich onderſoek van dorre wetenſchap,
Wat lof verdiend deugds kroon in God-vruchts hoogſte trap!
En die de ſelfd' ons wyſt, diend m' hem niet wyſt te loven?

Ey zede-vorm bedaar; hier zyn geſwinder wieken,
Van *Jeſſæ* wyſe neef, de wyſte der *Hebreën*,
Die, wat oyt wysheid hiet ruym overweegt alleen,
Spyt en 't wysgierig *Room'*, en 't wys-beroemde *Grieken*.

Uyt duyſenden, die hy, door wysheids Geeſt gedreven,
Uyt-ſprak; en door de pen' geſteld heefd op 't papier,
Vind gy der Spreuken pit in 't kort beknoopt alhier,
En ſin op 't naaſt, en kracht op 't werkelijkſt beſchreven.

O wys-bedachte MEY! 't kraak-kelig diſputeren,
Dat waarheid angſtig ſchroomd, en meeſt op 't hoogſt beklaagd,
Heefd u door wysheids les, als onwis, min behaagt;
Op dat gy na-neefs mogt onfeilb're wysheid leeren.

Φρονεῖν εἰς τὸ σωφρονεῖν.

Joh. VVilmerdonx.

OP

OP HET
HAND-BOUK
DER SPREUKEN
SALOMONS,
Verklaart door
Mr. JOHANNES de MEY.

HEeft Prieſter HELENUS verdient van den TROIAAN
Een kroon van dank en eer, om dat hy hem wees aan,
Dat FEBUS God-ſpraak zei, val JUNO eerſt te voete
Met reuk-werk en gebeên; noyt ſlaat z' u meer in roete:
Zoo raakje eens te leſt aan d' ITALIAANSCHE ſtrand,
Dat lang-gezogt en eeuwig deizend Vaderland.
Wat is hier ſtof tot lof van die ons GODS orakelen,
Die ſprak de WYSTE MAN, zoo wyſs'lijk komt ontſchakelen?
Die doet een Zon op-gaan in onſe duiſternis,
Die ſtraalt tot in het merg van GODS Geheymenis;
Die leert met ſtem en pen, hoe dat men hier moet peylen
De grond van eygen hert, om d' Hemel te bezeylen;
En hoe, GODS toren-ſtorm geſtilt door 's HEILANDS dood,
Wy meeren, na geſtreke zeyl, in ABRAMS ſchoot.
Waar langer na gewagt? ga door zyn Boeken weyen,
En cier dat weerde hoofd met eygen Lauwer-MEYEN,
Die zyn bezadigt breyn, met een gelukkig' hand,
Heeft konſtig dwers en deur met regels vol beplant;
Op dat hy hier meê pronk, tot dat hy door de offeren
Van dien, wiens tolk hy is, uyt de juweele-kofferen
Daar boven krygd een kroon, die blinkt aan alle kanten,
Als den ORION blinkt, met duyzend Diamanten.

Virtutis Gloria merces.

IZAAK van HOORN-BEEK.

Præ-

Digitized by Google

Præſtantiſſimo viro

D. JOHANNI de MEY.

Quid mihi pontificum ſtirpem generoſa vetuſtas
Objicis? & quales Roma ſuperba tulit?
Hic alios effert Tellus Zelanda Quirites,
Hoc una ſuperat ſæcula priſca viro!
Adſpice Demejum Myſten, venerabile famæ
Pondus, & immenſi ſidus adeſſe Dei:
Lapſuram faſtidit humum, ſuper æthera raptus.
Empyrei penetrat tecta beata poli,
Divinas promit cordato pectore gloſſas,
Et pius ancipites explicat ille ſinus,
Dignaque purpureis expendit ſcripta tiaris,
Litibus pata ſagi, nec minus apta Togæ,
Qualia ſacraticæ ſolvunt ænigmata chartæ.
Facundo Phænix geſtiit ore loqui.
Roma tenebrarum nutrix, cui peſſima proles
Creditur, hoc ſtupeas nobile regis opus,
Papa Deo ſolvas, & eris mihi magnus Apollo,
Judice me ſacris excidit ille ſuis.

W. QUIRINUS.

Aan den Hoog-geleerden Heer

JOHANNES de MEY.

DE Spreuken *Salomons* en ſijn niet gantſch verdwenen,
Al ſijnſe noyt verſtaan te *Roomen* noch *t' Athenen*;
De MEY bouwt *Chriſti Kerk*, in Nederlandſche taal,
Die waare moeder is van d' and're al-te-maal.
Siet dees herſchapen ziel, vol herſſens, en vol ſinnen;
Geboren om de kroon van yders hooft te winnen;
Had *Vrankerÿk* al-tans, en *Spagnien* ſoo een Tolk,
De *Paus* viel van ſijn Throon by Koning en het Volk.
Te *Leyden* wel geſchaaft, door-ſoeker aller eeuwen,
Gy zyt, Geleerde *Man*, de peerel van de *Zeeuwen*,
Een hemels af geſant, de *Phænix* van ons Kerk!
Geen Biſſchops Myter neemt voor ſijn wel-levens werk.

Raptim
W. QUYRYNSSEN.

Aan den Goed-willigen LESER.

HOewel ik wel bedenk, dat de Spreuken Salomons van ſulken diepen en overvloedigen verſtant zyn, dat om de ſelfde volkomentlijk na hare weerdigheid, en alle, te verklaren en te verhandelen, een wysheid, arbeyd, en boek van vereyſcht word, dat met dit myn gering werk niet en is te vergelijken. Soo hebben wy echter niet ondienſtig geoordeelt, eenige van de byſonderſte Spreuken den goed-willigen Leeſer kortelijk, en by wyſe van een Hand-boek, voor te dragen; op dat het gebruyk der ſelve in alle plaatſen te gereeder zy. Daar in eenigſints ſiende op de loffelijke maniere der Oude, welke op de gemeene wegen pleegden eenige voordeftige ſpreuken te ſtellen, op dat de voor-by gaande lieden daar door gelegentheid ſouden nemen, om op de ſelfde te denken, en alſoo ook al reyſende eenige goede leeringen haar gemoet in te drukken. Daarom hebben wy ook meeſt acht genomen op ſulke onderwyſingen en uyt-ſpraaken, die ons in alle dagelijkſche handelingen en voor-vallen meeſt noodig zyn; om deſelfde altoos veerdig in onſe geheugeniſſe te hebben, en als ſekere ſtok-regulen te houden, na de welke wy ons oordeel, woorden, doen en laten, ſoo ontrent ons ſelven, als ook in het verkeeren met andere menſchen, voorſichtelijk mochten aanrichten.

Vaart wel.

HET

Digitized by Google

HET

HAND-BOEK DER SPREUKEN,

OFTE

Korte en ſtichtelyke bedenkingen, over eenige byzondere Spreuken

SALOMONS,

Vergeleken en beveſtigd met gelykzinnige redenen der Oude Wijſen.

CAPITTEL I.

Uitnemende weerdigheid dezes Boeks.

Indien eenig Boek in de wereld behoord in hooge achtinge gehouden te werden / by alle Menſchen / zoo is het dit boek der Spreuken Salomons. Want voor eerſt / merk aan wie deze Spreuken geſteld heeft: het is den alderwyſſten / allergelukkighſten en machtigſten Koning / die over Iſrael geregeerd heeft / gelyk in den aanvang des Boeks vertoond werd. *Prov.* 1. 1. van welken de Goddelyke aanſpraak getuigd / 1 *Reg.* 3. 12. Siet ik heb u een wys, en verſtandig herte gegeven, dat uwes gelyk voor u niet geweeſt is: en uwes gelyk na u niet opſtaan zal.] Soo dat wy het een zeer groote / ja by-na onwaardeerlyke ſchade mogen achten / dat van zoo veel voortreffelyke ſchriften / die dezen Koning geſchreven heeft / niet meer dan drie tot onſe handen gekomen zyn: namelyk / dit Boek der Spreuken / den Ecclesiaſtes ofte Prediker, en zyn Hoog-lied. Want Joſephus getuygd / *lib. antiq. Judaic.* 8. *cap.* 2. dat hy / van gedigten en liederen gemaakt heeft / duyzend en vyf Boeken; en van ſpreuken en gelykeniſſen / drie duiſend: zoo dat hy van alle gewaſſen geſchreeven heeft / en van de dieren / en zoo voorts. In het eerſte Boek der Koningen *cap.* 4. 29. ſtaat aldus: God gaf Salomon wijsheid, en zeer veel verſtands, en een wijd begrip des herten, gelijk zand dat aan den oever der Zee is. En de wijsheid Salomons was grooter, dan de wijsheid van alle die van 't Ooſten, en van alle wijsheid der Egyptenaren; ja hy was wijſer dan alle menſchen. Dan Ethan de Ezrahiter, en Heman, en Chalcol, en Darda, de ſoonen Mahols: en zijnen naam was onder alle de Heidenen rondom. En hy ſprak drie duizend ſpreuken, daar toe waaren zijne Liederen duizend en vijf. Hy ſprak ook van de boomen, van den Ceder-boom aan, die op den Libanon is, tot op den yſop, die aan de wand uitwaſt: Hy ſprak ook van het Vee, en van het Gevogelte, en van de kruipende Dieren, en van de Viſſchen. En van alle Volken quamen er, om de wijsheid Salomons te hooren: van alle Koningen der aarde, die van zijne wijsheid gehoord hadden.

Ten anderen / indien wy zien op de oudheid dezes Boeks / die zal ten hoogſten de uitnementheid des zelfs te kennen geven: want / na de gewoonelyke Tyd-rekeningen / zoo heeft Salomon geleeft voor het opbouwen van Romen omtrent 260. Jaaren: voor den Koning Cyrus / onder welken de zeven vermaarde Wyſen van Grieken-land in fleur geweeſt zyn / omtrent 480. Jaaren: voor Alexander Magnus / in wiens tyden geleeft hebben Socrates / Plato en Ariſtoteles / omtrent 670. Jaaren: voor dezen tegenwoordigen tyd / omtrent 2668. Jaaren. Waar uit genoegzaam blykt / dat Salomon ſyne ſpreuken en wysheid niet heeft geleerd / noch ontleend van de gemelde Wyſen; maar in tegendeel dat zonder twyffel / gelyk Euſebius / Auguſtinus en andere oordeelen / de Grieksche en andere Wyſen / veelzints haare wysheid van Salomon ontleend hebben.

Ten derden / inzonderheid konnen wy de voortreffelykheid dezes Boeks afnemen uit den Inhoud des ſelfs; want in het zelve werd ons voorgedragen / waar in de rechte en waare wysheid des menſchen beſtaat / en hoe de zelve wysheid moet gepleegd en geoeffend werden / in alle voorvallende zaaken / en van allerley ſtaaten en gelegentheden der menſchen. Hoe wy ons moeten houden tegen den Heere onzen God / om voor hem welbehagelyk te wandelen; hoe wy voorzichtiglyk mogen om gaan met alle menſchen; hoe Landen en Ste-

Digitized by Google

den moeten geregeerd werden; hoe wy ons moeten draagen omtrent ons ſelven, in de Chriſtelyke huishouding, en ſoo voorts. Deſe ſpreuken ſtrekken eigentlyk daar toe, om ons aan te wyſen, den weg en middel, om (voor zoo veel in dit leven mogelyk is) wel en geluksaliglyk te leven; Om wysheid en tugt te weeten, om te verſtaan redenen des verſtands. Om aan te nemen onderwys van goed verſtand, geregtigheid, en regt, en billykheden. Om den Slegten kloekſinnigheid te geven, den Jongeling wetenſchap, en bedagtzaamheyd, *Prov.* 1, 2, 3, 4.

Wat ſpreuken zijn, en waarom Salomon ſijne wysheid door ſpreuken voorgeſteld heeft?

HEt Hebreeus woord משלים dat ſpreuken word overgeſet, komd van een woord dat heerſchen betekend, en over andere uitmuiten, om dat deze ſpreuken andere gemeene redenen verre in weerdigheid overtreffen. De Grieken noemenze παραβολάς, om datze somtyds by gelykeniſſen worden voorgeſteld: Item, παροιμίας, om dat (gelyk eenige denken) op de wegen aan eenige plaatſen pleegen eertyds eenige byzondere ſpreuken geſteld te werden, op dat de geenen die daar voor by gingen, gelegentheid ſouden neemen om op de ſelve te letten, te bedenken, en wat goeds door de ſelve te leeren.

Wy moeten hier by ſpreuken verſtaan, eenige redenen die deze volgende eigenſchappen hebben. 1. Datze kortelyk, en met weinige woorden, voorgeſteld werden. 2. Datze aardiglyk, en met een byſondere aangenaamheid van uitdrukking, voorgebragt zyn. 3. Datze gemeenelyk ook wat duiſterlyk, door vergelykinge, oneigentlyke, ofte verbloemde wyzen van ſpreeken, worden vertoond: want daarom wordenſe raadſelen genaamd; *Prov.* 1. 6. Om te verſtaan eene ſpreuke, en de uitlegginge, de woorden der Wyſen, en hunne raadſelen. *Eccl.* 12. 11. De woorden der Wyſen zijn gelyk prikkelen, en gelyk nagelen, diep ingeſlaagen, van de Meeſters der verzamelingen, die gegeven zijn van den eenigen Herder. Ten 4. De ſpreuken moeten zeer zinryk wezen, en onder weinige woorden veel beduiden; daarom wordenze gemeenlyk gebruikt om zaaken van groote bedenkingen, gevolg, en byzondere nuttigheid, en waardigheid uit te drukken.

Op zoodanige gemelde manieren heeft Salomon zyne Spreuken ons na-gelaaten; namelyk kort voorgeſteld, om onze geheugeniſſe behulpig te wezen, op datze te lichter van een yder ſouden onthouden worden. Aardiglyk, op dat de zelve met te meerder luſt en toegenegentheid van ons zouden aangenomen werden. Duiſterlyk, op dat de zelve in meerder achting blyven zouden; en wy te meer ſtoffe en reden zouden hebben, om onze bedenkingen met neerſtige overleggingen over de zelve te laaten gaan. Sin-rykelyk, op dat wy door weinig moeite veel mochten leeren, en in alle voorvallende zaaken, eenige van de gemelde ſpreuken mochten houden, om te bedenken, en uit te vinden, hoe wy in in alles voorzichtiglyk zullen handelen.

CAPITTEL II.

Van goed en quaad geſelſchap, Prov. 13. 20. *Die met wyſen omgaat, zal wys worden: maar die der zotten metgeſelle is, zal verbroken worden.*

SAlomon, wel wetende dat het quaad gezelſchap der Godloozen inzonderheid ſchaadelyk is om tot wysheid, waare deugd en welſtand, te komen, vermaand ſijn Soon ſeer ernſtelyk, even in het begin van dit Boek, en voorgaans, het zelve zorgvuldiglyk te vermyden, ſie *Prov.* 1. 10. tot het 17. en *cap.* 4. *vers* 14, 15. en *cap.* 12. 11. en *cap.* 14. 7. en *cap.* 28. 19. Die ydele menſchen volgd, zal met armoede verzadigd worden, en 14. 7. Gaat weg van de tegenwoordigheid eens ſotten mans, want gy ſoud by hem geene lippen der wysheid merken. Want het is den aard der Godloozen, altoos te poogen, ook andere haar zelven gelyk te maaken, waar in ſy by den zuerdeeſſem vergeleken werden, 1 *Cor.* 5. *Prov.* 16. 29. Ten anderen, het gezelſchap en voorbeeld der quaade menſchen, verlokt den menſch zeer ſterk, ja trekt hem tot navolging, *Prov.* 22. 24, 25. Vergezelſchap u niet met eenen grammoedigen: en gaat niet om met een ſeer grimmig man: op dat gy zyne paden niet leerd, en een ſtrik over uwe ziele haald. En *cap.* 13. 20. Daarom werd hy gelukzalig gerekend, *Pſal.* 1. die het gezelſchap der ſpotters en ydele menſchen vermyd. Dit beveſtigd ons Paulus, met de oude ſpreuke van den Poëet Menander. Quaade t'zamenſprekingen verderven goede zeeden, 1 *Cor.* 15. 33. Te meer alzoo de ervarentheid leerd, dat het quaad grooter vermogen heeft, om zig voort te zetten, dan het goede: een beſmet menſch, met peſt of voortſettende quaale, zal eer veele andere beſmetten, dan tien gezonde eenen zullen geneeſen. Een ongeſchikt ondeugend menſch, kan ligter verſcheiden anderen tot ſonden verlokken, en bederven, dan veele vroomen eenen konnen, beide door leere en haar voorbeeld, bekeeren.

Ja, gelyk de gene, die in de warme of koude, of anderzints gematigde locht, wandelen, allenxkens tot binnen in 't lichaam den ſelven intrekken, en met de hoedanigheid der ſelve ingenomen worden; zoo worden ook ſtilkens, en dikmaal zonder ons achterdenken, den menſch ingedrukt, het gevoelen, genegentheden, ondeugden, of deugden, en manieren, der geenen met welke men veel omgaat en verkeerd; inzonderheid, indien men tot de zelve eenige liefde heeft. Daarom gebied Paulus zeer ernſtelyk, het by-leven der ergerlyke menſchen te ſchouwen, 1 *Cor.* 5. en Salomon *Prov.* 22. 5. Doornen en ſtrikken zijn in den weg des verkeerden: die zijn ziele bewaard, zal hem verre van die maaken. Daarom zegd ons ſpreekwoord, ſeg my met wien dat gy verkeerd, zoo heb ik uwen aard geleerd.

Ja de voorbeelden van de daaden der geenen die voor ons zijn, hebben zulken kragt om ons tot navolgen te verwekken, dat zelfs het lighaam en lighaamelyke werkingen, door de zelve […] ons veranderd, en tot gelyke bewegingen getrokken worden; en derhalven veel meer den geeſt en inwendige geſtalte der menſchen, die veel lighter veranderd en aangeroerd werden, dan het lighaam. Dus leerd de ervarentheid, dat door veel aan te zien de gene die loopende, lekende, leepe oogen hebben, ons gezigt ontſteld word: yemand veel geeuwende, of lagchende, verwekt in een ander diergelyke daad: het ernſtig aanzien van de geenen die met goeden honger eeten, maakt in een ander de begeerte tot ſpyze gaande, en zoo voorts in andere gelegentheden. Ja de beeſten zelve, door het verkeeren met de menſchen, worden getemd, en leeren veele dingen, door 't geene ſy hooren en zien, na volgen.

Die

Dit moet ons vermanen in alle gelegentheyt te vernijden het by-leven en geſelſchap van ondeugende menſchen; maer boven al is dit noodig voor jonge lieden. Want in de jonckheyt zijn de gemoederen aldermeeſt teer en buygſaem / en (door gebreck van ervarentheyt en wijſheyt) de verleydinge alderligſt onderworpen. Ten anderen / 't gene in het gemoed van joncks af ingedruckt werd / dat beklijft meeſt / neemt het ſelfde in / en blijft vaſt en by-na altoos in den menſch hangende / oock tot den ouderdom en eynde des levens. Siet *Prov.* 22 6. En de bevindinge leert dagelijcks / dat de exempelen meer vermogen om de menſchen ten goede of quade te brengen / dan menigvuldige redenen / en onderwijſingen / alleenelijck mondeling of ſchriftelijck voorgeſtelt. Daerom heeft Charondas een wet gemaekt / dat de gene die al te gemeenſaem verkeerden met quade lieden / met een ſware ſtraffe ſouden geſtraft werden. David getuygt van ſich ſelven / *Pſal.* 119. 53. Ick ben een metgeſelle aller die u vreeſen, en dier die uwe bevelen onderhouden. *Apoc* 18. 4. Gaet uyt van haar mijn volck, op dat gy aen hare ſonden geen gemeynſchap en hebt, en op dat gy van hare plagen niet en ontfangt.

De Heere Chriſtus wiert van de Joden beriſpt dat hy te gemeenſaem met de Tollenaren en Sondaren verkeerde / *Luc.* 5. 30. Doch ten onrecht / want dat dede hy om haer te bekeeren / zijnde buyten gevaer / van door haar verleyt te worden. Anderſints is het geſelſchap / en aenſien der Godlooſe / den Vromen ſeer verdrietig / en een groote quellinge / 2 *Petr.* 2. 7.

Gelijckſinnige ſpreucken.

Plinius verhaelt *epiſt. lib.* 4. *epiſt.* 27. uyt Euripides / deſe Griecksche reden: τοιοῦτος ἐστὶν ἕκαστος οἷσπερ ἥδεται ξυνών *talis unusquiſque eſt, quales ii ſunt cum quibus libenter converſatur.* Dat is / zoodanig is yder-een / hoedanig die gene zijn / met welcke hy geern verkeert.

Onder de oude gulde ſpreeck-woorden / en ſeer voordeſtige ſinrijcke redenen van Pythagoras / is oock deſe geweeſt: μὴ γεύεσθαι μελανούρων. *Neguſtes quibus nigra eſt cauda.* Waar door hy / hoewel duyſterlijck / te kennen gaf / datmen ſich wachten moeſte van lieden die in verſtant en zeden bedorven zijn. Plutarchus getuygt dat de volckeren Epidamnii genaemt / ſiende dat de Burgeren door gemeenſchap en koopmanſchappen met de naburige volckeren Illyrii genaamt / in zeden bedorven wierden / ordre geſtelt hebben / dat een man alleen uyt harer aller naem / met deſelfde ſoude handelen / om alſo het verval van hare goede manieren te voor komen. *Plut. in quæſt. græcis, quæſt* 29.

Seneca ſegt ſeer wel / 't gene de bevindinge dagelijcks beveſtigt / Epiſt. 7. *Nemo non aliquid nobis vitium, aut commendat, aut imprimit, aut neſcientibus allinit.* Dat is / daer en is geen verkeert menſch / met welcken indien men verkeert / die ons niet eenige ſonde aenprijſt / of eermen het weet / ons gelijck als aenſmeert. *Et ibidem, malignus comes, quamvis candido & ſimplici, rubiginem ſuam affricat. Cum his converſare, qui te meliorem facturi ſunt: illos admitte, quos tu potes facere meliores.* Een boos metgeſelle brijft den roeſt van ſijn ondeugden ſelfs aen een man die oprecht en eenvoudig is. Daerom verkeert alleen met ſoodanige menſchen die u beter konnen maken dan gy zijt; ofte die gy verbeteren kont. En *Epiſt.* 6. toont hy dat geen reden / noch onderwijs / ſoo kragtig is om goede manieren te leeren / als wel de voorbeelden / en het verkeeren en by leven by goede en voordeſtige mannen; gelijck hy oock met verſcheyden exempelen bewijſt: *Plus tamen tibi & viva vox, & convictus, quam oratio proderit. Primum quia homines amplius oculis quam auribus credunt: deinde quia longum iter eſt per præcepta, breve & efficax per exempla.* Dat is / nogtans ſal de levendige ſtem / en het geſelſchap der treffelijcke lieden / meer voordeel u toebrengen / dan haer redenen en onderwijs. Voor eerſt / om dat de menſchen meer haar oogen gelooven dan haer ooren: Ten anderen / om dat den wegh door bevelen en onderwijs ſeer lang is / maer de weg door exempelen / is kort en kragtig. Hier mede komt over-een 't gene Plato aenmerckt in *Socrates Apologia Pagina mihi* 15. *pravi ſemper mali aliquid affricant his cum quibus converſantur, boni vero aliquid boni.* Quade lieden wrijven altoos wat quaets aen den genen met welcke ſy verkeeren / ende de vrome wat goets.

Onvergelijckelijcke weerdigheyt der ware wijſheyt, Prov 3. 15. *Al wat u luſten mach en is met haer niet te vergelijcken.*

Gelijck Salomon voor ſich ſelven wijſheyt boven alle dingen verheven en van God gebeden heeft / 1 *Reg.* 3. Soo prijſt hy oock alle menſchen de ſelfde aen in dit Boeck / boven alles dat begeerlijck is. En dat met vaſte reden / want het verſtant is het eerſte en het edelſte / en (gelijck Cicero ſpreeckt *lib.* 1. *de officiis*) de Princeſſe aller deugden: waer aen de geſtalte van de gantſche ziel en ſtaet des menſchen gelegen is: want het oordeel des menſchen beſtiert en veroorſaeckt de wille en genegentheden / ja al het doen en laten van den menſch. Siet hier van *Matth.* 16. 22, 23.

Maer by deſe wijſheyt en moet men niet verſtaen eenige enckele kennis of bloote wetenſchap / alleen ſpelende en ſwevende in de herſenen der menſchen; maer een wijſheyt / die de geheele ziele des menſchen doordringt / matigt / beſtiert / en in 't herte waerlijck geheyligt is. Van welcke wijſheyt het begin en byſonderſte deel de vreeſe Gods is / *Prov.* 1. 7. Deſe brengt met de kennis een genegentheyt en volveerdigheyt / om na de deugt en wille Gods te leven; ſy leyt de wille / en bedwingt de herts-tochten: ſy weet in alle voorvallende ſaken te onderſcheyden / wat goet of quaet / waer of valſch / te doen of te laten zy: ſy weet voorſichtelijck de uytkomſten der ſaken in te ſien / en ſich daer na aen te ſtellen: ſy weet alle hare wegen (dat is / voornemen / gedachten / woorden / begeerten / genegentheden en daden / bedachtelijck en voorſichtelijck aen te regten en te beſtieren / om een goed gewiſſe voor God en de menſchen te bewaren / en (ſoo veel doenelijck is in dit leven) wel en geluckelijck te leven. Siet daer van 1 *Cor.* 2. 15. *Hebr.* 5. 14. *Prov.* 14. 8. en *Cap.* 22. 3. *Epheſ.* 5. *verſ.* 15, 16, 17. En hier op ſlaet dat oud ſeggen: *Væ ſapienti qui non ſapit.* Wee dien wijſen / die voor ſich ſelven niet wijs en is.

Dat dit alleen de rechte wijſheyt is / beveſtigt oock Lactantius lib. inſtitut. 3. cap. 30. *Omnis ſapientia hominis in hoc uno eſt, ut Deum cognoſcat & colat.* Alle wijſheyt des menſchen is alleen daer in gelegen / dat hy God kenne en eere. Et lib. 4. Cap. 4. *Non poteſt nec religio a ſapientia, nec ſapientia a religione ſecerni: quia idem Deus eſt; qui & diligi & intelligi debet, quod eſt ſapientiæ: & honorari, quod eſt religionis.* Den Godſdienſt en kan van de wijſheyt niet geſcheyden werden / noch de wijſheyt van den Godſdienſt: om dat het een en de ſelve God is / die bemint en gekent moet werden / 't welck behoort tot de wijſheyt: en met eenen oock geëert / 't welck behoort tot den Godſdienſt.

Ja de Heydenen ſelfs hebben / door het licht der natuer / de rechte wijſheyt ſoo verſtaen en hoog geacht / dat door de ſelfde den menſche Gode gelijck wert: dewijle volgens de H. Schrift / den menſch tot ware wijſheyt gebracht / Gods Beeld aen doet / en de Goddelijcke nature deelachtig wert. *Epheſ.* 4. 24. *Col.* 3. 10. 2 *Petr.* 1. 4. Daerom hebben de oude Wijſe geſegt: *Hominem ſapientem Deum eſſe mortalem. Item, ſapientiam eſſe ſimilitudinem cum ipſa divinitate.* Dat een wijs man gelijck als eenen ſterffelijcken God is. En dat de wijſheyt een gelijckeniſſe is ſelfs met de Godheyt. *Seneca de conſtantia ſapientis cap.* 8. *ſapiens autem vicinus proximuſque Diis conſiſtit, excepta mortalitate, Deo ſimilis eſt.* Een wijs man / komt alder-

 [illegible]

naeſt tot God / behalven de ſterffelijkheyt / is hy Gode gelijck. *Vide Beroaldum in dicta 7. ſapient. & Plat. lib. 6. de Republ. an enim fieri poſſe putas, ut illud non imitetur aliquis, cui cum amore admirabundus adhæret? nullo modo. Quare cum Philoſophus divino atque decoro frequenter adhæreat, divinus ipſe atque decorus, (quoad homini poſſibile eſt) efficitur.* Meynt gy dat het mogelijck is / dat yemant niet en ſoude navolgen / 't gene dat hy met een wonderlijcke liefde aenhangt? geenſints. Derhalven aengeſien een die wijſheyt bemint / veelſints 't gene Goddelijck en eerlijck is / aenhangt; ſoo werd hy oock ſelfs Goddelijck en voortreffelijck / voor ſoo ver het den menſche mogelijck is / ſoodanig te werden. En *Seneca, epiſt.* 117. *ſapientia eſt mens perfecta, vel ad ſummum optimumque perducta: ars enim eſt vitæ.* De wijsheyt is een volmaeckt gemoet, ofte, dat tot het opperſte en beſte goet gebracht is: want ſy is een konſte om wel te leven. En waerlijck het is ſoo / daer de wijsheyt volmaekt is / daer is oock volmaeckte heyligheyt en welſtant des levens: en om dat wy noyt in dit leven tot volle wijsheyt geraken / daerom hebben wy mede altoos veelſints gebreck van deugt en geluckſaligheyt; tot dat wy met de volmaecktheyt der kenniſſe / oock volbrenginge verwachten van alles 't gene hier maer ten deele is / en meer gewenſcht dan verkregen wort / 1 *Cor.* 13.

Deſe wijsheyt dan is het uytnemenſte boven alle dingen. *Prov.* 4. 7. Die haer vint, die vint het leven, en treckt een welgevallen van den Heere, *Prov.* 8. 35. Sy is een boom des levens, den genen, die ſe aengrijpen, en elck een die ſe vaſt hout, wort welgeluckſalig. *Prov.* 3. 18. Siet *Cap.* 3. 13. tot het *vers* 27. ſy is een gedurige wachter over den menſche ten goede. *Prov.* 2. 11. Soo ſal de bedachtſaemheyt over u de wacht houden, de verſtandigheyt ſal u behouden. Dit beveſtigt *Plato in Phædro ſive de pulchro*; ſeggende / dat de wijsheyt ſoo ſchoon en uytſtekende is boven alles / dat (indienſe met de oogen konde geſien werden) ſy alle menſchen met een over groote liefde tot haer ontſteken ſoude. *Et in Alcibiade, nemo felix eſſe poteſt, niſi ſapiens bonuſque ſit.* Niemant kan gelückig weſen, 't en zy dat hy wijs en goet van leven zy. *Ariſtoteles in problematicis ſect* 30. Gevraegt hebbende / waerom dat de Oude wel prijſen geſtelt hebben op de ſtrijden der lichamen / en dat niemant voor de wijsheyt eenen prijs geſtelt heeft? Geeft onder anderen tot antwoordt / dat den prijs beter moet weſen dan den ſtrijdt; doch datter niets en is uytnemender dan de wijsheyt / en dat daerom geen prijs of loon voor de ſelfde geſtelt is. Sommige hebben de wijsheyt ſoo hoog geacht; datſe om de ſelve te verkrijgen / alle hooge ampten / rijckdommen en gelegentheden dieſe hadden / of konden genieten / verlaten hebben / en met groote ongemacken in vreemde Landen gereyſt zijn: gelijk van Democritus / Anaxagoras / Anacharſis / en vele andere getuygt wert. De voorſichtigheyt is de leydſman aller deugden: ſonder raed en voorſichtig beleyt / is alle voorſpoet en macht / niet alleen onnut / maer ſchadelijck. *Multitudo conſilii expers, moleruit ſua.* Een heyrleger gaet door ſijn eygen macht verlooren / ſoo daer geen goeden raed by en zy. *Prov.* 24. 6. en *Cap.* 20. 18. Elck gedachte wort door raed beveſtigt, daerom voert Oorloge met wijſe raedſlagen. Siet *Eccl.* 9. 14, 15, 16. Doe ſeyde ick, wijsheyt is beter dan kracht, hoewel, &c. De voorſichtigheyt is het beſte in alle dingen / en ſonder die is alles ſchadelijck.

De wijsheyt alleen kan den menſch vry maken. 2 *Cor.* 3. 17. Waer de Geeſt des Heeren is, aldaer is vryheyt. *Job.* 8. 32. De waerheyt ſal u vry maken. *Seneca epiſt.* 37. *humilis res eſt ſtultitia, abjecta, ſordida, ſervilis, multis affectibus & ſæviſſimis ſubjecta. Hos tam graves dominos, interdum alternis imperantes, interdum pariter, dimittit a te ſapientia, quæ ſola libertas eſt.* De dwaesheyt is een geringe / verachte / vuyle / ſlaefachtige ſaeck / veele en ſeer wreede herts-tochten onderworpen. Van deſe laſtige Heeren / die ſomtijdts by beurten / ſomtijdts gelijckelijck den menſch overheerſchen / ſal u de wijsheyt verloſſen / welcke alleen vryheyt is.

De wijsheyt is ſoo uytnemende en voordeſtig / dat ſelfs God daer in ſijn hoogſte vermaek ſchept: *Prov.* 8. 30. Ick was (ſegt de wijsheyt) een voeſterling by God, en ick was dagelijcks ſijne vermaeckingen: t'aller tijt voor ſijn aengeſichte ſpelende. Spelende in de werelt ſijnes aerdrijcks: en mijne vermakingen zijn met de menſchen kinderen. Dat is die veelvoudige wijsheyt Gods / die de Engelen in den Hemel met een groote begeerte en luſt ſoecken in te ſien / en die haer / door 't gene in de werelt en inſonderheyt in de gemeynte Gods geſchiet / bekent gemaeckt wort. *Epheſ.* 3. 10. 1 *Petr.* 1. 12. Deſe wijsheyt heeft ook haer vermaeck met de menſchen kinderen / roeptſe en noodigt haer tot ſijne zalige gemeenſchap / en dat door veelderley wijſen en middelen. Door het licht der natuer / en vertoog van Gods wijsheyt / macht en goetheyt in het ſcheppen / onderhouden en beſtieren aller dingen. *Rom.* 1. *Pſal.* 19. *Actor.* 17. Door de kracht der ingeſchapen conſcientie / en wet der nature / *Rom.* 2. Door ſijn Geeſt inwendig / door ſijn Woort / Dienaren / oordeelen / weldaden / tuchtingen / &c. ſiet *Prov.* 1. 20. en volgende *vers. Cap.* 9. en *Cap.* 8. 1. en volgende *vers.* daerom vermaent ons Salomon *Prov.* 23. 23. Koopt de waerheyt ende en verkooptſe niet: midſgaders wijsheyt, en tucht, en verſtant. Dat is / ſiet met alle u vermogen / boven alle dingen / wijsheyt en waerheyt te bekomen; en die verkregen hebbende / laet u die niet afhandig maken / om geen dingen in de werelt / &c.

Van lichtgeloovigheyt, *Prov.* 14. 15. De ſlechte gelooft alle woort: maer de kloeckſinnige merckt op ſijnen gang.

Onder andere dingen die de wijsheyt ſeer hinderlijck zijn / en den menſchen ten hoogſten ſchadelijck / is de lichtgeloovigheyt. Daerom ſegt Cicero ſeer verſtandelijck / *de petitione conſulatus, epicharmejon illud teneto, nervos atque artus eſſe ſapientiæ, nihil temere credere.* Onthout dat wel / dat de zenuwen en leden der wijsheyt zijn / niets lichtveerdelijck te gelooven. Want de trouwloosheyt der menſchen; de menighvuldigheyt en kracht der ydele dwalingen / met welcke de gantſche werelt by na beſet is; de ſeldſaemheyt der wijsheyt / en groote onſekerheyt der gemeene gerugten / meeningen / en inbeeldingen / vertonen genoegſaem / dat die niet en wil bedrogen worden / ſeer traeg en voorſichtelijk ſich houden moet / in yets tot geloof aen te nemen: inſonderheyt / in ſaken van gerichte / van grooten gevolge en gewichte. Maer het is waerachtig 't gene *Seneca* ſegt / *in conſolat. ad Polybium, c.* 29. *ſua quemque credulitas decipit.* Een yeder wort door ſijn licht geloovigheyt bedrogen. *Et lib.* 2. *de ira cap.* 23. *plurimum mali credulitas facit.* De lichtgeloovigheyt doet ſeer veel quaet. Daerom vermaent hy ſeer wijſſelijck *ibid. cap.* 24. Dat men niet lichtelijck van een ander een quaet achterdencken of gevoelen moet opnemen / maer dat men in die gelegentheyt niets en moet gelooven / dan 't geen men voor oogen ſiet / en dat openbaer is: en ſoo menigmael als wy bevinden dat ons achterdencken ydel bevonden wort / ſoo laet ons onſe lichtgeloovigheyt ernſtelijck beſtraffen. Soodanige beſtraffinge ſal een gewoonte in ons maken / van niets lichtelijck te gelooven.

Om in deſen niet te miſſen / ſoo moet wel bedacht werden; dat de genegentheyt van den menſche tot een ſaeck / of afkeer van de ſelfde / veelſints veroorſaeckt / dat men of te licht / ofte te hart-geloovig is. Want / gelijck Heliodorus wel ſegt lib. 8. ἃ ἐπιθυμεῖ ψυχὴ καὶ πιστεύειν φιλεῖ. 't Gene het gemoet begeert / dat gelooft het lichtelijck. Dus beſpeurt men by onſe eygen bevindinge / dat de lieden na datſe tot yemant quaelijck of wel genegen zijn / ſullenſe oock lichtelijck een quaet geruchte van hem / of gereedelijck / of tragelijck aen-nemen. En

't gene

't gene wy wenſchen / wort gemeenelijck haeſtelijcker / en dickmael onbedachtelijck van ons gelooft. So dat'et dickmael waer is / 't gene wy leſen / *Eccl.* 19.4. Wie lichtelijck gelooft, die is lichtveerdig van herten. Daerom moeten wy in deſen gewaerſchouwt weſen / op de genegentheyt en geſtalte van ons herte acht te nemen / om voorſichtelijck te handelen; dat wy noch door breeſachtigheyt / noch eygen liefde / ons ſelven door lichtgeloovigheyt niet en bedriegen.

En byſonderlijck is de lichtgeloovigheyt ſchadelijck in ſtucken des geloofs en der zaligheyt. Waerom wy vermaent werden De ſchriften te onderſoecken, *Joan.* 5. *vers* 39. Niet te gelooven eenen yegelijcken geeſt, maer de geeſten te beproeven of ſy uyt God zijn: want vele valſche Propheten zijn uytgegaen in de werelt, 1 *Joan.* 4. *vers* 1. Siet 2 *Theſſ.* 2. 2. Den Apoſtel Paulus en wilde niet dat de Corintheren hem ſouden gelooven / dan na voorgaende oordeel en overtuyginge. 1 *Cor.* 10. 15. Als tot verſtandige ſpreke ick: oordeelt gy 't gene ick ſegge. Die van Bereen werden gepreſen / om datſe niet loſſelijck en blindelijck aen namen 't gene haer van de Apoſtelen gepredickt wiert / maer datſe de ſchriften onderſochten, of die dingen alſoo waren, of niet. *Actor.* 17. *vers* 11. En wy werden gelaſt alle dingen te beproeven, en alleen het goede, en ware aen te nemen, en te behouden. 1 *Theſſ.* 5. 21. Wat nadeel de lichtgeloovigheyt een Vorſt kan aenbrengen / blijckt onder ontallijcke exempelen in Ahaſuerus; die lichtveerdelijck geloovende de valſche aenklachten van Haman / bevel gaf / datmen alle de Joden gelijckelijck in alle ſijne Landen / vermoorden ſoude. De oorſaeck van den doodelijcken haet van Saul tegen David / en is niet dan uyt de ſelfde miſſlag van lichtgeloovigheyt voortgekomen. 1 *Sam.* 24. 10. Waerom hoort gy de woorden der menſchen? ſeggende, David ſoeckt u quaet. Hanun den Koning der Ammoniten / te licht geloovende de aenhitſinge en valſche beſchuldingen van ſijne Hovelingen en Vorſten tegen David / is daer door van hem t'ondergebracht / 2 *Sam.* 10. Door lichtgeloovigheyt is de Keyſer Theodoſius oorſaeck geweeſt van vele wreede vermoordingen der onnooſele Menſchen binnen Theſſalonica; 't welck hy ſiende / heeft ſelfs opentlijck voor het volck ſijn miſſlag bekent: en heeft een wet gemaeckt / als yemant ter doodt ſoude verweſen zijn / datmen dertig dagen ſoude wachten / eermen hem ter doodt ſoude brengen; om middelertijdt te ſien / of daer ontrent eenig miſverſtant mochte geſchiet zijn. *Zozomenus hiſt. Eccl. lib.* 8. *cap.* 24. Daerom heeft Sophocles wijſſelijck geſegt / dat den menſche geen ding nutter en is / dan een voorſichtig wantrouwen.

PROV. 1. 32. *Den voorſpoet der ſotten ſalſe verderven.*

DE hoogſte geleertheyt die den menſche leeren kan / en die hem in allen manieren noodſakelijck is / achte ick die te weſen / van welcke Paulus ſpreeckt / *Philip.* 4. *verſ.* 11, 12. Ick hebbe geleert vergenoegt te zijn in 't gene ick ben. En ick weet vernedert te werden, ick weet ook overvloet te hebben: alleſints en in allen ben ick onderweſen, beyde verſadigt te zijn, en honger te lijden, beyde overvloet te hebben, en gebreck te lijden Sonder twijffel daer is groote voorſichtigheyt noodig om ſig in tegenſpoet wel te dragen; veel lydſaemheyt / en een ſtantvaſtig gemoet is daer toe vereyſcht. Maer om ſich in voorſpoet wel te houden / is noch ongelijck meerder voorſichtigheyt en grooter wijſheyt noodig / dan tot het eerſte. Want de verſoeckingen ten quaden zijn in den voorſpoet meer in getal / dan in tegenſpoet; en daerenboven de verſoeckingen in voorſpoet ſijn aenlockender / bedriegelijcker / en dieper ſich in 't gemoet des menſchen / (ſelfs eer wy 't gewaer worden) indringende / dan de verſoeckingen in tegenſpoet. Indien den tegenſpoet hare duyſenden verderft / den voorſpoet verderft hare tien duyſenden: het moeten ſtercke beenen zijn die de weelde dragen konnen. Den tegenſpoet (ſegt Anſelmus) beproeft de lijdſaemheyt der menſchen: maer den voorſpoet alle ſijne deugden. Door voorſpoet is ſelfs den alderwijſten Koning Salomon vervallen. Daer door zijn de Sodomiten vergaen / en de Joden van God geweken / *Ezech.* 16. 49, 50. *Deuter.* 32. 15. De ſuyverheyt en eenvoudigheyt des Chriſtelijcken Gods-dienſts / is meer door overvloet en weelde / dan door allerley Vyanden bedorven. De Roomſche heerſchappye is nergens door machtiger vervallen / dan door al te grooten voorſpoet; waer uyt geſproten zijn hoogmoet / overdaet en oneenigheden / waer door alles / hoe heerlijck het oock weſen mach / te gronde geworpen wert. Daerom mercken de Politici wel aen / dat die Koning of Prins in den ſlechtſten en aldergevaerlijkſten ſtaet is / die niemant en heeft dien hy ontſiet. Siet *diſcurſus politicos Amirati in Tacitum lib.* 14. *cap.* 1. 't welck hy onder anderen bewijſt met den Raed van Scipio Naſica / die als de Romeynen die van Carthago voor de derdemael overwonnen hadden / ſoo wiert beraedſlaegt watmen met Carthago doen ſoude; Cato oordeelde datmen die Stadt moeſte verdelgen: maer Scipio ſeyde / datmen die verſchoonen moeſte / *ne metu ablato æmulæ urbis, luxuriari felicitas urbis inciperet.* Op dat de Romeynen niemant meer ontſiende / niet en ſouden door al te grooten voorſpoet weeldrig en overdadig werden.

Uyt den voorſpoet komen gewoonelijck voort in de menſchen allerley ſonden / die het verderf der menſchen / ja van Landen en Steden veroorſaken; als zijn / verachten van andere; kleynachtinge des Godſ-dienſts / deugt / goede vermaninge en waerſchouwingen; ſorgeloosheyt / overdadigheyt / gewelt / hoogmoet / twiſten en diergelijcke. *Eccl.* 5. 12. Daer is een quaet dat kranckheyt aenbrengt, 't welck ick ſach onder de Sonne: rijckdom van hare beſitters bewaert tot haer eygen quaet. Menigmael is den overvloet der booſe haer tot een ſtrop. Daerom hebben wy meer reden om van God wijſheyt te begeeren om ſijne gaven wel te gebruycken / dan om der ſelver overvloet te begeeren. Dies worden wy vermaent / *Pſal.* 62. 11. En wordet niet ydel, als 't vermogen overvloedelijck aenwaſt, en ſetter het herte niet op. Het is waerachtig 't gene Auguſtinus en Cyprianus geſegt hebben: *Difficilius eſt pugnare cum libidine, quam cum cruce. Omne malum facilius vincitur quam voluptas.* Het is moeyelijcker te vechten tegen de welluſt dan tegen kruys. Alle quaet wort lichter overwonnen dan de welluſt. Hierom heeft Salomon ſeer wijſlijck gemerckt / dat 'er by-na op de gantſche aerde niets onverdragelijcker is / dan verachte en onverſtandige geringe Lieden / als die tot hoogen ſtaet en overvloet komen; want die konnen gemeenelijck alderminſt ſoodanigen weelde verdragen / ick laet ſtaen voorſichtelijck gebruycken. *Prov.* 30. 21. Om dry dingen ontroert haer de aerde: ja om viere dieſe niet dragen en kan: om een knecht als hy regeert: en een dwaes als hy van brood verſadigt is: om een hatelijcke vrouwe als ſy getrouwt wort, en een dienſtmaegt als ſy erfgenaem is van haer vrouwe. Sulcks dat den Koning Sigiſmundus gevraegt zijnde: Wie hy oordeelde weerdig te zijn om Koning te worden? Met goede reden geantwoort heeft: Die hemſelven wel regeeren kan; en die hem niet en verheft in voorſpoet; noch den moet en verlieſt in tegenſpoet.

Digitized by Google

CAPITTEL III.

Prov. 3. 3. Dat de goedertierentheyt en de trouwe u niet en verlaten, bindſe aen uwen hals, ſchrijftſe op de tafel uwes herten.

De goedertierentheyt is een deugt die alle menſchen / inſonderheyt van grooten aenſien en ſtaet / ſeer verciert / by alle menſchen aengenaem maeckt / en den Chriſtenen in alle manieren betamelijk. *Col.* 3. 12. Soo doet dan aen, als uytverkorene Gods, heylige en beminde, de innerlijcke bewegingen der barmhertigheyt, goedertierentheyt, ootmoedigheyt, ſachtmoedigheyt, lanckmoedigheyt, verdragende malkanderen, &c. Sy beſtaet in deſe volgende betrachtingen: Eerſt / in een goetwillige genegentheyt des herten tegen een ander. Ten tweeden / in een goetwillig oordeel en gevoelen van een ander / dat na de liefde is. 1 *Cor.* 13. De liefde is goedertieren, ſy en denckt geen quaet, &c. Ten derden / in 't betoonen van een vriendelijck gelaet / weſen / en eerbiedige beleeftheyt ontrent een ander. Ten vierden / in een vriendelycke geſpraeckſaemheyt met een ander / met alle redelyckheyt en beſcheydentheyt vermengt / *Philip.* 4. 5. Uwe beſcheydentheyt zy alle menſchen bekent. Ten vijfden / in een bereyde goetwilligheyt om een ander / in voorvallende noot en ſaken / met raet en daet behulpig te weſen / en goetdadigheyt te bewyſen. *Col.* 2. 12. *Gal.* 5. 22. 1 *Theſſ.* 2. 7.

Salomon ons belaſtende / dat wy deſe deugt van goedertierentheyt aen onſen halſe hangen ſouden / geeft daer door te kennen / dat deſe deugt den menſche ſeer groote eere by den menſche toebrengt / want al van oude tijden / is het hangen van ketenen aen de halſen / een teecken geweeſt van groote eere / gelijck te ſien is *Dan.* 5. 16. 3 *Eſdr.* 3. 5, 6. Ten anderen / dat wy deſe deugt altoos voor onſe oogen / en in onſe gedachten moeten houden / en gedurighlijck ons aen de ſelfde moeten gewennen. Ten derden / het ſchijnt dat Salomon geſien heeft / in deſe manieren van ſpreken / op het oude gebruyck / waer door men eertijdts pleeg op de borſt eenige verciercelen te dragen / de gedaente hebbende van het herte eens menſchen / welcke genaemt werden *domus animæ*; dat is / huyſen der ziele, om dat in het herte de ziele des menſchen op een byſondere wyſe van God geſtelt is. *Zach.* 12. *vers* 1. Die de geeſt des menſchen in ſijn binnenſte formeert, &c. Waer op ſommige meenen dat geſien wort / *Eſa.* 3. 20. Want het gene daer overgeſet ſtaet reuckballen, dat woort betekent eygentlijck in den Grontext / huyskens der zielen. Voorts hebben de Perſianen en Joden / in oude tijden / een gebruyck gehad / van op ſekere verciercelen in te drucken de namen van haren God / of byſondere vrienden / en voortreffelijcke mannen. Deſe eere en hoogachtinge wil Salomon dat wy de deugt van goedertierentheyt ſullen toebrengen. Gelijck insgelijcks Salomon ſpreekt *Prov.* 7. 3. Bindſe aen uwe vingeren, ſchrijftſe op de tafel uwes herten. Segt tot de wijsheyt gy zijt mijn ſuſter, en noemt het verſtant uwen bloetvrient.

Deſe deugt van goedertierentheyt betaemt alle menſchen. *Prov.* 11. 1. Een goedertieren menſche doet ſijne ziele wel: maer die wreet is beroert ſijn vleeſch. *Prov.* 16. 6. Door goedertierentheyt en trouwe wort de misdaet verſoent. En *cap.* 22. 9. en 28. 13. Ja ſoo verre / dat wy ſelfs goedertieren en medeдoogende weſen moeten tegen de beeſten. *Prov.* 12. *vers* 10. De rechtveerdige kent het leven ſijner beeſten: maer de barmhertigheden der Godlooſe zijn wreet. Maer inſonderheyt is deſe deugt noodig en ten hoogſten nut voor Koningen / Vorſten / en alle die in Hoogheyt zijn. *Prov.* 20. 28. Weldadigheyt en waerheyt bewaren den Koning: en door weldadigheyt ondersteunt hy ſijnen Throon. Door deſe deugt wort den menſche Gode gelijck / want de Heere is allen goet; en zijn barmhertigheden zijn over alle ſijne wercken. Hy doet goed aan de Godlooſen en Vromen. *Pſal.* 145. 9. *Mat.* 5. 44, 45. Van den Keyſer Titus wort verhaelt / dat hy op ſekeren tijdt ſoude geſegt hebben: *Hodie non regnavimus, quoniam neminem beneficio affecimus.* Wy en hebben van dage niet geregeert, om dat wy aen niemand eenige weldaad gedaan hebben. Pythagoras heeft eertijdts met recht geſegt / dat'er twee dingen zijn van God den menſche gegeven / die verre de voortreffelijckſte zijn: namelijck de waerheyt te erkennen / en andere wel te doen.

De Heere Chriſtus heeft (gelijck Paulus getuygt) geſegt / dat het zaliger is te geven dan te ontfangen, *Actor.* 20. 35. want in het geven zijn wy Gode gelijck / die alles geeft en niets en ontfangt: in het ontfangen zijn wy de ſchepſelen gelijck / die alleen beſtaen in 't gene ſy van haren Schepper ontfangen. Plutarchus verhaelt van de Epicuriſche Philoſophi / dat zy de ſelfde ſpreuke gebruykt hebben ὡς τὸ εὐποιεῖν ἥδιον ἐςὶ τοῦ πάσχειν. Dat het weldoen ſoeter is, dan welgedaan te worden. Insgelijcks hebben de Onderſaten van den Koning Cyrus tot ſijnen lof getuygt. *Ingenium Cyri non tale eſt, ut ditari omnino velit, ſed dando magis lætatur, quam poſſidendo.* Den aert Ciri en was ſoodanig niet, dat hy rijck wilde worden, maer hy hadde meer vermaeck in het geven, dan in het beſitten. *Xenophon de pædia Cyri lib.* 8. Periander een van de ſeven wyſe van Griekenlandt / rade alle Princen en Vorſten / indienſe geruſtelijck en ſekerlijck heerſchen wilden / datſe haer ſelven ſouden verſekeren en verſterken door goedertierentheyt en weldadigheyt / niet met Wapenen. By de goedertierentheyt voegt Salomon de trouwe / welcke een gevolg is der ſelve / en niet min nootſakelijck. *Nam fides ſupremum rerum humanarum vinculum eſt.* Quintil. Want de trouwe is den aldervaſtſten bandt der menſchelijcke ſaken.

Datmen God moet vereerlijcken met het beſte van onſe tijdelijcke goederen. *Prov.* 3. 9. *Verëert den Heere van u goed, en van de eerſtelingen aller uwer inkomſte.*

AEngeſien God is den Schepper en milden gever aller dingen / ſoo eyſcht de reden en billickheyt / dat wy hem vereeren moeten / niet alleen in ons gemoedt en met reden en daden / maer ook met de treffelijckſte goederen en ſchepſelen / die ons God ſchenckt. Dit hebben de Heydenen door het licht der nature / eenparigljck verſtaan; want alle zijnſe gewoon geweeſt van de beſte goederen offerhanden te doen / en tot bedieninge des Godſdienſts te gebruycken. Dit heeft God door Moſem ernſtelijck bevolen / datmen tot oprechtinge van het Levitiſche Prieſterdom / en den Tabernakel / ſoude toebrengen en uytſonderen allerley van de uytnemenſte en koſtelijckſte goederen. Oock zijn de Joden daer toe ſoo gewillig geweeſt / ſelfs in de wilde Woeſtijnen noch dwalende / datſe ſoo overvloedelijck gebracht hebben goudt / ſilver / koper / koſtelijcke geſteenten / ſpeceryen / en allerley koſtelijcke ſtoffen / datmen haer heeft moeten verbieden meer te brengen / *Exod.* 35. en 36. David getuygt dat hy in ſijn verdruckinge voor het Huys des Heeren bereyt hadde / 1 *Chronic.* 22. 14. Hondert duyſent talenten goudts, en duyſent mael duyſent talenten ſilvers, en des kopers, en des yſers ſonder gewichte, want het waſſer in menigte: Ik hebbe

(ſegt

(ſegt hy / aen ſijnen ſone Salomon) oock hout en ſteenen bereyt, doet gy daer noch meer by. Het gene Salomon daer toegevoegt heeft in ſijnen rijcken en overvloedigen ſtaet / en is qualijck na te rekenen; ſoo dat hy met ſijn eygen exempel ten vollen betoont heeft / 't gene hy ons hier vermaent / datmen God vereeren moet met ſijn goedt / en met de eerſtelingen aller onſer inkomſten.

Door de eerſtelingen geeft hy te kennen / datmen God moet eerſt en voor al uyt ſijne goederen vereerlijcken / en ten anderen / dat wy ſulcks moeten doen niet met het geringſte / maer met de alderbeſte goederen die wy beſitten. Den Joden heeft God bevolen / dat ſy aen hem ſouden opdragen / de eerſte vrugten van haer velt / van olye / moſt / honig / wollen der ſchapen / en allerley inkomſten: *Exod.* 34. 26. *Num.* 18. 12. Al 't beſte van de olye, en al het beſte van moſt en van koorn, haere eerſtelingen, &c. Siet *2 Chro.* 31. 5. *Deut.* 18. 4. *&c.* Dit moeſten ſy doen om daer door te betoonen hare danckbaerheyt tot God / erkennende daer mede / dat ſy het alles uyt ſijne hant ontfangen hadden. Dit hebben oock ſelfs de Heydenen / door de reden overtuyght zijnde zulx billik te weſen / nagevolgt; ſoo datſe niet alleen de eerſtelingen harer vrugten den Goden hebben toegeeygent / maer oock de eerſtelingen ſelfs / en voortreffelijckſte van hare mans-perſoonen. Siet *Plut. in Theſeo,* en *Stuckium de ſacris gentilium.* Daer by comt dat niet alleen de Joden / behalven haer menigvuldige offerhanden / vrywillige geloften / en andere ſware laſten / Gode hebben geoffert de tienden van alles / en eerſtelingen; maer dat oock de Heydenen insgelijcks / om hare danckbaerheyt te bewijſen / den Goden tienden en eerſtelingen van vee en vruchten opgedragen hebben.

God wordt met onſe goederen vereert / niet als yets van ons noodig hebbende / want het is alles ſijne; en hy is by en uyt ſich ſelven volkomentlijck geluckig / niets iſſer dat tot ſijne gelucksaligheyt in het minſte kan toebrengen of afnemen. *Pſal.* 50. *verſſ.* 9, 10, 11, 12, 13. Hy en wort van menſchen handen niet gedient als yet behoevende, alſoo hy ſelve allen het leven, en den adem, en alle dingen geeft, *Actor.* 17. Maer daer in wort God geeert / dat wy om onſe ootmoedige erkentenis en danckbaerheyt te betoonen / geern van de beſte goederen nemen / die hy ons gegeven heeft / om deſelfde te beſteden tot gebruyck van den Godsdienſt / en als middelen door welcke de eere Gods mach gevordert worden. Insgelijcks wort God geeert door onſe goederen / als wy uyt rechte liefde tot God en onſen naeſten / onſe rijckdommen mede-deelen aen arme gebreckelijcke menſchen / *Prov.* 14. 31. Die den armen verdruckt ſmadet des ſelfs maker: maer die ſich des nootdruftigen ontfermt, die eert hem. Salomon toont oock in de volgende woorden onſes Texts / dat als wy God dus eeren met onſe goederen / dat daer door de ſelfde niet vermindert / maer vermeerdert ſullen werden / *Prov.* 3. *vers* 13. Soo ſullen uwe ſchueren met overvloed vervult worden, en uwe perskuypen van moſt overloopen. Want die my eeren, ſegd God, die ſal ick oock eeren, *1 Sam.* 2. *vers* 30. *Prov.* 19. 17. Die ſich des armen ontfermt, leent den Heere: en hy ſal hem ſijn weldaed vergelden.

Het is wel waer dat den Godsdienſt niet en hangt aen uytwendige koſtelijckheden / en dat God boven alles het herte aenſiet. En datmen ſoo wel God kan dienen / (in tijdt van noodt) in een ſchuere of kelder / of ſlechte huyſen / als in eenen cierelycken Tempel: daer en is niet aen te twijffelen. Maer nochtans leert de natuerlijcke billickheyt / de geſonde reden / en voorbeelden der Godvrugtige Mannen / dat / als ons God overvloet en rijckdom geeft / het onbehoorlijck ſoude weſen / dat wy aen onſe eygen huyſen / kleedingen / tafelen / en lichamen alderley koſtelijckheden ſullen gebruycken; en dat wy het huys Gods / en 't geene tot den Godsdienſt behoort / ſullen laten verachtelijck weſen. Dat onſe huyſen ſullen weſen als paleyſen / en het huys des Heeren als eenen ſtal der beeſten. David ſelfs oordeelde het onbetamelijck te weſen / dat hy woonde in een Cederen huys, en dat de arcke Gods woonde in 't midden der gordijnen, *2 Sam.* 7. 2. En daerom wiert hy bewogen Gode een huys te bouwen. Wy en prijſen geenſints den ydelen pronck / ofte ſuperſtitien des Pausdoms; maer insgelijcks verachten wy de ſlordigheyt van velen / die over-al om 't koſtelijckſte zijn / maer ontrent den Godsdienſt gantſch ſlaffig / ja ſonder liefde of eerbiedigheyt. Ook en ſtaen wy geenſints toe de vuyligheyt van ſeker ondert ons / die meynen onbetamelijck te weſen / datmen ontrent den Godsdienſt yets cierlijcks ofte aenſienelijcks maeckt. Ja in tegendeel het is ſeker / dat vele door de Reformatie van het een uyterſte tot het ander / en van den eenen misſlag tot een ander vervallen zijn. De kercken en plaetſen van kerckelijcke Vergaderingen / de bedieninge der Sacramenten / het onderhouden der Dienaren des heyligen Euangeliums / en alles wat tot den uytwendigen Godsdienſt behoort / moet ſoo onderhouden worden / dat wy aen de eene zijde niet en verſpeelen in het uyterlijcke / en aen de ander zijde / dat wy den Godsdienſt niet verachtelijck en maken / en alſoo aen andere ergerniſſen / en quade indrukingen veroorſaken / als of den Godsdienſt by ons in geen behoorelijcke eerbiedigheyt en hoogachtinge gehouden en wiert. God beſtraft de Joden ſeer heftelijck / dat ſy wel tijdt en goedt hadden om in koſtelijcke huyſen te woonen / maer datſe het huys Gods lieten woeſt en vervallen liggen / *Hagg.* 1. 4. Iſſer voor u-lieden wel de tijdt, dat gy woont in uwe gewelfde huyſen, en ſal dit huys woeſt zijn?

CAPITTEL IV.

Datmen ſich (ſoo veel doenlijck is) behoort te wachten van uytſtaende ſchulden; *Prov.* 3. 27. 28. *En onthout het goet van ſijne meeſters niet, als 't in 't vermogen uwer handt is te doen. En ſegt niet tot uwen naeſten, gaet henen, en komt weder, en morgen ſal ik geven, dewijl het by u is.*

SAlomon geeft ons in deſe ſpreucke eenen goeden raet / om in onſen borgerlijcken omgang met de menſchen / eerlijck / geruſtelijck / en rechtveerdelijck te handelen. Het is wel waer dat den handel der menſchen ſodanig is onder malkanderen geſtelt / dat arme lieden / koop-lieden / en vele andere / niet en konnen geheelijck ſonder uitſtaende ſchulden leven; maer Salomon die toont ons / dat wy niet en moeten moetwillighlijck affſlaen de gene die wy ſchuldig zijn / als de gerechtigheyt eyſcht / en onſe gelegentheyt toelaet / de ſchulden te voldoen. Want ſulcks is een merckelijcke gedaente van onrechtvaerdigheit / inſonderheyt indien het geſchiet ontrent lieden die ſulcks noodig hebben / en ontrent den loon der arbeyders / ofte die by hare dagelijckſe winſte leven moeten. *Lev.* 19. 13. Des daglooners arbeytsloon en ſal by u niet vernachten tot den morgen. *Deut.* 24. 15. Op ſijnen dag ſult gy den dagloonher ſijn loon

loon geven, en de ſonne en ſal daer over niet ondergaen; want hy is arm, en ſijn ziele verlangt daer na: dat hy tegens u niet en roepe tot den Heere, en ſonde in u zy. Want voorwaer vele menſchen worden niet alleen verdruckt door het al te lang en onbehoorlijck borgen van vele menſchen / maer oock geheelijck in haer welſtant en huyſhoudingen verdorven; niet konnende / of andere betalen / of haren handel / of haer ſelven onderhouden. Die boven den geſetten tijt een ander ſijnen loon / of 't gene hem toekomt moetwilliglijck onthout / die verkort daer door ſijnen loon / en onttrekt hem door 't wachten 't geene hem toekomt; al is 't ſchoon dat hy hem eyndelijck de ſchult betaelt; aengeſien dat door het lange uytſtel / hy hem groot nadeel heeft gedaen. Soo dat op haer paſt 't gene Jacobus ſegt / *Jac.* 5. 4. Siet den loon der wercklieden die uwe landen gemaeyt hebben, welcke van u verkort is, roept, en het geſchrey der genen die geoogſt hebben, is gekomen tot in de ooren des Heeren Sebaoth, &c,

Voor yemand die gevoegelijck kan / is het gantſchelijck geraetſaem ſich buyten ſchulden te houden / immers buyten vele / groote / en langdurige. Want voor eerſt / het geeft den menſch een groote geruſtigheyt en vernoegen. Ten tweeden / het baert by de gene / met welcke wy omgaen / groote liefde / gunſt en eere; ja by gevolg kan het voordeelijck weſen / want gereeden penning vermag veel. Ten derden / als een menſch in vele ſware ſchulden ſich ſteeckt / ſoo wort hy dickmael nalatig en ſorgeloos / en weet ſelfs niet dat ſijne uytſtaende ſchulden ſoo hoog allenxkens verloopen en verhoogt worden / waer door hy dickmael verſtelt raeckt en ſich niet redden en kan. Daerom geeft nevens Salomon ons oock den Apoſtel Paulus den ſelfden raet. *Rom.* 15. 8. En zijt niemand yets ſchuldig, dan malkanderen lief te hebben. De liefde is een ſchult die altoos duert / die wy noyt konnen afleggen; daerom / ſegt hy / weeſt malkanderen niet ſchuldig / dan liefde. Den geleerden Plutarchus heeft een boecxken alleen van die ſaeck geſchreven / om het vlieden van gelden op intereſt en diergelijcke ſchulden / een yder af te raden; in welck hy onder anderen aenwijſt / dat een van de beſte middelen / om daer toe te geraken / de matigheit is. Dit is de reden / dat Salomon een yeder ſoo ernſtelijck waerſchout in ſijne ſpreucken / ſich te wachten / door borgtocht in een anders ſchulden te geraken. Siet *Prov.* 6. 1. en volgende *vers.* en *cap.* 11. 15. en *c.* 17. 18. en *c.* 22. 26, 27. Den vermaerden Chilo heeft wel geſegt / dat tot geruſtheyt des gemoets drie dingen noodig zijn: hem ſelven te kennen; geen ding ſorgvuldig te begeeren: Ten derden / twiſt en ſchulden te ſchouwen.

Dieſte in geval van nootſaeckelijckheyt.

Prov. 6. 30. *Men doet eenen dief geen veragtinge aen, als hy ſteelt om ſijne ziele te vullen, dewyle hy honger heeft; &c.*

Salomons oogmerck in deſe woorden / is te toonen dat Overſpel grooter ſonde is dan Dieverye. Voor eerſt / om dat dieverye dickmael geſchiet uyt armoede / en alſoo den menſch eenigſints daer toe genootſaeckt wert / 't welck tot verſchoninge van het overſpel niet en kan geſegt worden. Ten anderen / 't gene yemandt een ander door dieverye onttreckt / dat kan met weder geven geboet werden / maer overſpel wiert volgens de wetten Moſis met de doodt geſtraft. Welcke reden Salomon in de volgende woorden van den Text te kennen geeft / *Vers* 31. En gevonden zijnde, hy vergelt het ſevenvoudig, &c.

Maer hier komt in bedenken / waerom dat Salomo ſegt / dat het geene geſtolen was ſevenvoudig moeſt wedergegeven worden / daer nochtans de Goddelijcke Wet maer en ſegt van vier of vijfvoudig / *Exod.* 22. 1. Namelijck / vijf runderen voor een os, en vier ſchapen voor een kleyn vee. Daer op antwoorden ſommige / dat Salomon ſiet op wetten die eenige Heydenen tegen dieſſtal gemaeckt hadden / van het geſtolene ſevenvoudig weder te geven. Doch dit en ſchijnt ons niet waerſchijnelijck. Andere meenen / dat na de tyden Moſis / de ſonde van Dieverye vermenigvuldigt zijnde / oock de ſtraffe tegen deſelve verſwaert is / maer dat en is niet wel aen te nemen of te bewijſen. Maer wy oordeelen dat alderbeſt mach geantwoort worden / dat het woort ſevenvoudig, in 't gemeen mach genomen worden voor menigvuldig / namelijck volgens de wet Moſis: want dat woort ſevenmael / of ſeven / of ſevenvoudig / wort menigmael in de H. Schrift genomen in 't gemeen voor veelvoudig / ſonder juyſt te ſien op het getal van ſeven. Gelijck *Job.* 5. 19. In ſes benautheden ſal hy u verloſſen, en in het ſevende en ſal u het quaet niet aenroeren. *Gen.* 4. *vers* 24. Kaïn ſal ſevenvoudig gewroken worden. Siet *Lev.* 26. 28. *Jerem.* 15. 9. *Prov.* 24. 19. De rechtveerdige ſal ſevenmael vallen ende opſtaen, &c.

Maer in deſen Text komt meeſt in bedenken / aengeſien dat Salomon ſegt / datmen een Dief die ſteelt om ſijnen hongerigen buyck te vullen / geen verachtinge aen en doet: of dan Dieverye ingeval van nootſakelijckheyt geen ſonde en is / en niet en behoorde geſtraft te worden. Salomon en ſegt niet dat ſoodanig een Dief vry moet weſen van allerley ſtraffe / maer datmen hem geen openbare ſchande moet aendoen / maer anders hy ſtaet toe dat hy het geſtolene moet wedergeven. Om dan dit vraegſtuck wel te beantwoorden / ſoo moetmen onderſcheyt maken tuſſchen nootſakelijckheyt en nootſakelijckheyt: want daer is een nootſakelijckheyt daar yemant in valt door ſijn ſchult / nalatigheyt / ſorgeloosheyt / leuyheyt / en ſoo voorts; die en kan niemant dienen tot onſchult. Maer daer is een nootſakelijckheyt die ſonder yemants ſchult hem kan overvallen / en die ſoo hoog gaet / dat indien hy ſich niet met een anders goed en behelpt / hy ſekerlijck moet verloren gaen. In ſulcken geval oordeelen wy / dat yemand kan tot ſijn nootwendig behulp aantrecken 't gene een ander toekomt / ſonder ongerechtigheyt te begaen: indien / namelijck / hy dat doet / niet om een ander te verkorten; maer alleen om ſijn leven te behouden / hebbende genegentheyt en voornemen / het ſelfde by beter gelegentheyt weder te geven. Ten anderen / indien het geval het toelaet / ſal hy oock eerſt met beſcheydentheyt den eygenaer ſijn noot vertoonen / en het ſelfde met ſijn verwilliginge ſoecken te verkrijgen: welcke in ſulcken geval het ſelfde niet en mach noch en behoorde te weygeren. Allerley nootſakelijckheyt dan en ontſchuldigt niet / maer alleen een onſchuldige / onvermijdelijcke / die niet verkeerdelijck voorgewent wert tot een deckmantel / maar op het hoogſte druckende is. In ſulcken ſin achten wy waerachtig te weſen / 't gene de Ouden geſegt hebben / *omnia fieri communia in extrema neceſſitate.* Dat alle dingen gemeyn worden in geval van de uyterſte nootſakelijckheyt. Want God heeft / in den beginne / den menſchen in het gemeen de goederen der aerde gegeven tot haer onderhout: welck recht ouder is / dan het gene daer na door onderlinge verdeelinge der menſchen onder de ſelfde geſchiet is; en ingeval van voorgemelde noot / hout dat recht der verdeelinge op / en het gemeene recht krijgt ſijn kracht weder. Oock en is de ongelijcke verdeelinge van de goederen des werelts niet billicklijck geſchiet / noch niet van God toegeſtaen; dan by beding / dat de gene die in een uyterſte noot en gebreck zijn / van de gene die overvloet hebben / moeten geholpen worden. En in ſulcken ſtaet gelt het / *neceſſitas non habet legem*, de noot breeckt wet. Daerom / indien in een ſchip grooten hongers noot ware / en eenige weynige ſpijſe hadden / en de andere niet / ſoo eyſcht het recht en billickheyt / dat den voorraet van weynige allen gemeen werde. Siet Hugo de Groot van 't Recht in Oorloge en Vrede / *lib.* 2. *cap.* 2.

Prov.

Prov. 10. 2. Schatten der Godloosheyt en doen geen nut, maer de gerechtigheyt reddet van den doodt.

SOmmige verſtaen deſe ſpreucke van alderley ſchatten en rijckdommen in het gemeen / ſelfs oock die rechtveerdelijck verkregen zijn: want in tijdt van nood en dood en konnen geenderley ſchatten den menſche helpen. *Pſal.* 49. 8,9. *Matth.* 16. 26. Wat batet een menſch of hy de geheele werelt gewint, en lijdt ſchade ſijner ziele? ofte wat ſal een menſche geven tot loſſinge van ſijne ziele? *Luc.* 12,20. en *cap.* 16. 25. Ook worden de rijckdommen in het gemeen van Chriſto genaemt den Onrechtveerdigen Mammon *Luc.* 16. 9. 11. Om datſe dickmael onrechtveerdelijck verkregen en nagejaegt werden. Ten anderen / om datſe de menſchen menigmael gelegentheyt en aenleydingen geven tot veelderley ſonden: als oock mede om datſe gantſch ongeſtadig en bedriegelijck zijn voor de menſchen / *Luc.* 16. 11.

Andere ſetten deſe ſpreucke over ſchatten der ongeruſtigheyt en doen geen nut. Dat is rijckdommen die de menſchen met vele ſmerten en angſtige moeyte verkrijgen / en met vele ſorge en vreeſe beſitten; die haer derhalven als doornen zijn / gelijck Chriſtus die noemt / *Matth.* 13. door welcke ſy met vele ſmerten doorſteken worden / 1 *Timoth.* 6. 10.

Doch eygentlijck moetmen hier / by de ſchatten der Godlooſheyt verſtaen rijckdommen / die onrechtveerdelijck verkregen worden. *Eccl.* 40. 12. De goederen der onrechtveerdige ſullen als een ſtroom uytdroogen. *Prov.* 10. 3 De have der Godlooſen ſtoot de Heere weg. En *cap.* 3. 33 Den vloeck des Heeren is in het huys der Godlooſen: maer de wooninge der Rechtveerdigen ſal hy zegenen. Het oude ſpreeckwoort ſegt / *male parta male dilabuntur.* Onrechtveerdig goedt en bedijdt niet. *De male quæſitis non gaudet tertius hæres.* Selden komt onrechtveerdigen rijckdom tot in het derde gelidt. Siet *Prov.* 20. *vers* 11. *Prov.* 15. 16. en *vers.* 6. In der Godlooſen inkomſte is beroerte. En *Prov.* 10. 4. Die met een bedriegelijcke handt werckt, wort arm: maer de handt der vlijtigen maeckt rijck. *Prov.* 28. 8. Die ſijn goedt vermeerdert met woecker, en met overwinſte, vergadert dat voor den genen, die ſich des armen ontfermt. *Vers* 22. Die ſich haeſtet na goedt, is een man van een booſe ooge: maer hy en weet niet dat het gebreck hem overkomen ſal, *Prov.* 13. 11. Goedt van ydelheyt gekomen, ſal vermindert worden. Siet *Prov.* 20. 21. en *cap.* 21. 5,6. en *cap.* 22. 16.

Daerenboven gaet het gemeenelijck ſoo / dat die anders onrecht doet / weder het ſelfde wedervaert. *Matth.* 7. 2. Met welcke mate gy metet, ſal u weder gemeten worden. Daerom ſegt Menander wel: *Quod quiſque fecit, patitur: autorem ſcelus repetit, ſuoque premitur exemplo nocens.* Dat yemant gedaen heeft aen een ander / lijdt hy ſelfs: de ſchelmſtucken keeren weder op den kop der geenen dieſe begonnen hebben / en ſy worden gedruckt met 't gene ſy een ander door haer exempel getoont hadden. *Prov.* 26. 27. Die eenen kuyl graeft, ſal der in vallen, en die eenen ſteen wentelt, op hem ſal hy wederkeeren.

De rechte en ſekerſte wegh om alderley zegen te verkrijgen / is gerechtigheyt. *Prov.* 11. 4. Goedt en doet geen nut ten dage der verbolgentheyt: maer de gerechtigheyt reddet van den doodt. *Prov.* 14. 34. Gerechtigheyt verhooget een volck: maer de ſonde is een ſchandvlecke der Natien. En *cap.* 10. 6. Zegeningen zijn op 't hooft des Rechtveerdigen: maer het gewelt bedeckt den mondt der Godlooſen. De gedachteniſſe des Rechtveerdige ſal tot zegeninge zijn: maer den naem der Godlooſen ſal verrotten. *Prov.* 16. 8. Beter is een weynig met geregtigheyt: dan de veelheyt der inkomſten ſonder recht.

Nihil (inquit Philo de Abramo circa initium libri) eſt juſtitia melius; quæ principatum inter virtutes tenens, ornat earum chorum maxime. Daer en is niet / ſegt Philo / beter dan de gerechtigheyt / welcke de uytnemenſte zijnde boven alle deugden / de ſelfde aldermeeſt verciert. *Prov.* 16. 12. Het is der Koningen grouwel, Godloosheyt te doen: want door gerechtigheyt wort den Throon beveſtigt. Och of alle Vorſten dat verſtonden / en ſoodanig bevonden wierden / gelijckſe van Salomon beſchreven werden datſe behoorden te weſen. *Prov.* 16. 13. De lippen der geregtigheyt zijn het welgevallen der Koningen: en elck een van haer ſal lief hebben dien die rechte dingen ſpreeckt. En *cap.* 22. 11. Die de reynigheyt des herten lief heeft, wiens lippen aengenaem zijn, diens vriendt is den Koning.

Onder de gulde ſpreucken / en voordeſtige Sinnebeelden van den wijdberoemden Pythagoras / is het eerſte ζυγὸν μὴ ὑπερβαίνειν *ſtateram ne tranſilias. Item, coronam urbium non eſſe carpendam.* Niet over de weegſchale te ſpringen: en datmen de kroone der Steden niet en moet breken. Dat is / datmen haer wetten onderhouden moet. Waer mede hy te kennen gaf / datmen in alle ſijn daden moet ſorge dragen / dat de geregtigheyt in de ſelfde / noch aen d'een / noch de ander zyde / niet tegen gegaen en werde; en dat inſonderheyt ſulcks den Koningen / Princen / Overheden en Rechteren toekomt. Maer het gaet menigmael alſoo / (na het oudt ſeggen Solonis) dat de Wetten de ſpinwebben gelijck zijn / die van groote vogelen gantſch verbroken worden; maer de kleyne vliegskens verſtrickenſe. Waer door groote verſtoringen / beroerten / verdruckingen en tyrannyen ontſtaen; waer over dat Salomo klagende / ſegt / dat de dooden geluckiger zijn dan de levendigen / en die noyt geweeſt en zijn / dan die beyde; om datſe niet geſien en hebben de groote ongerechtigheyt die onder de Sonne geſchiet. Siet *Eccl.* 4. *verſ.* 1, 2, 3.

Voorgaens toont den alderwijſte en geluckighſten Koning Salomon in ſijne ſpreucken / dat de Koningen en Princen hare heerſchappye / nergens mede meer of beter en konnen beveſtigen en vaſt ſtellen / dan door gerechtigheyt. *Prov.* 25. 5. Doet den Godlooſen wech van het aengeſichte des Konings: en ſijn Throon ſal door gerechtigheyt beveſtigt worden. *Prov.* 29. 4. Een Koning bout het Landt ſtaende door 't Recht: maer die tot geſchencken genegen is, verſtoort het ſelve, *vers* 14. Een Koning die de Arme in trouwe recht doet, diens Throon ſal in eeuwigheyt beveſtigt worden. *Prov.* 20. 28. Weldadigheyt en waerheyt bewaren den Koning: en door weldadigheyt onderſteunt hy ſijnen Throon. Oock vermach het exempel der Vorſten wonderlijck veel om de Onderdanen tot deugt / of tot Godlooſheyt / te verwecken. *vers* 12. Een heerſcher die op leugentale acht geeft: alle ſijne dienaers ſijn godloos. *Regis ad exemplum totus componitur orbis.* De gantſche werelt volgt lichtelijck het voorbeeld des Konings. Daerom getuygt Macrobius ſeer wel. *Lib.* 1. *in Scipionis ſomnium cap.* 1. *Rerum omnium Plato & actuum naturam penitus inſpiciens, advertit in omni ſermone ſuo de Reipubl. inſtitutione propoſito, infundendum animis juſtitiæ amorem: ſine qua non ſolum Reſpublica, nec exiguus hominum cœtus, ſed ne domus quidem parva conſtabit. Ad hunc porro juſtitiæ affectum pectoribus inculcandum, nihil æque patrocinaturum vidit, quam ſi fructus ejus non videretur cum vita hominis terminari.* Plato den aert en natuer aller ſaken en daden diep en ter deeg doorſiende / heeft in al ſijne redenen / die hy van het inſtellen der Republijcken voorgedragen heeft / aengemerckt: datmen de gemoederen der menſchen de liefde tot de geregtigheyt moet inſtorten: ſonder welcke geen Republicq / noch kleyne vergaderinge van menſchen / ja geen kleyn huyſhouden beſtaen en kan. En om deſe liefde tot gerechtigheyt de herten der menſchen in te drucken / heeft hy wel geſien / datter niet dienſtiger en was / dan dat hy voor vaſt ſoude ſtellen / dat de nuttigheyt der gerechtigheyt met dit leven niet geeyndigt en wert / maer de menſchen / na de doodt de meeſte vrucht daer van genieten.

CAPITTEL. V.

Prov. 6. 6. Gaet tot de Miere gy luyaert: ſiet hare wegen, en wort wijs.

GOd heeft in de kleynſte dingen des werelts aldermeeſt ſijn Wonderen geſtelt / ende de kleynſte Dieren meeſt vernuſt en beleyt gegeven: *Prov.* 30. 24. Deſe vier zijn van de kleynſte der aerde; doch deſelve ſijn wijs, met wijsheyt wel verſien. Namelijck de ſpinnekoppen / mieren / ſprinckhanen en konijnen. Hoe veel grooter wijsheyt wort'er in hyen beſpeurt / dan in menige groote beeſten? Ja God overtuygt menigmaal en beſchaemt de menſchen door de beeſten / als die meer voorſichtigheyts en wijsheyt in haer doen gebruycken dan menige / ja / het meeſtendeel der menſchen. Siet *Eſa.* 1. 3. *Jer.* 8. 7. De luyaert wort door de miere ſelfs geleert / of anderſints veroordeelt en beſchaemt gemaeckt; want hoewelſe geen Overheyt en hebben / noch door Wetten geregeert worden; nochtans dragenſe uyt haer eygen ſelfs beweginge ſorge voor haer ſelven / en de haren / tegen den winter: verre die menſchen overtreffende / die de hare niet beſorgende / niet alleen erger zijn dan de ongeloovige / maer oock ſelfs als de beeſten.

Een luyaert / gelijck hy hem ſelven ſchadelik is / ſoo oock voor een yeder die hem gebruyckt. *Prov.* 10. 26. Gelijck edick den tanden, en gelijck roock den oogen is: ſoo is de luye den genen die hem uytſenden. Haren aert is vele ſwarigheyt en gevaer haar ſelven ydelijck in te beelden / ofte immers de ſelfde ſeer te vergrooten / om alſoo haren laſt / en 't gene ſy doen moeten / onder eenigen deckmantel of ſchijn van reden na te laten. *Prov.* 22. 13. De luyaert ſeyt, daer is een leeuw buyten: ick mocht op het midden der ſtrate gedoodt worden. En *cap.* 26. 13. Een anderen / den aert der luye is / hoewelſe waerlijck ſot en onvernuſtig zijn / met een byſonderen waen en hoogmoet van valſchelijk ingebeelde wijsheyt / ingenomen te weſen. *Prov.* 26. 16. Den luyaert is wijſer in ſijn oogen, dan ſeven die met reden antwoorden. By God is een tragen en luyen dienſtknecht een gantſch verfoeyelijcke en vervloeckte ſake. Siet *Jer.* 48. 10. Om dat gy lauw zijt, ſal ick u uyt mijnen mond uytſpouwen. *Apoc.* 3. 16. *Matth.* 25. 26. Gy booſe en luye dienſtknecht, &c. De Oude hebben niet te vergeefs geſegt / *Cælites ſudore cuncta fœnerant mortalibus, quicquid eſt in orbe ſervit omne diligentiæ, labore virtus creſcit & pecunia.* De Goden verkoopen de menſchen alle dingen voor arbeyt / alles is te verkrijgen door neerſtigheyt / door vlytigen arbeyt wort beyde de deugt en rijckdom vermeerdert. *Prov.* 14. 4. Die met een bedriegelijcke handt werckt, wordt arm: maer de handt der vlytigen maeckt rijck; en *cap.* 12. 25. De handt der vlytige ſal heerſchen: &c.

De luyheyt bederft beyde lichaem en ziele gelijckelijck; want daar door word den geeſt des menſchen loom / vot / ongevoelig: het lichaem ſlap / vol quade vochtigheden / en met vele ſieckten vervult. Daerom hebben de Oude de luyheyt met goede reden genaemt / *vitæ cariem & hecticam ægritudinem*, dat is / de uyttreeringe en verdwijnelinge van het menſchelijcke leven. Daer op ſiet Salomon *Eccl.* 4. 5. De ſot (dat is / den luyaert: ſiet *Prov.* 6. 10.) vouwt ſijne handen te ſamen, en eet ſijn eygen vleeſch. Cicero ſegt / lib. 2. de nat. Deor. *mihi qui nil agit, is omnino eſſe non videtur.* My dunckt dat de gene die niets en doet / gelijck als niet te weſen geacht moeten werden. En *Seneca*, *otium ſine litteris mors eſt & vivi hominis ſepultura.* Ledigheyt ſonder wijsheyt of oeffeninge des verſtants / is de doodt / en begraveniſſe van een levendig menſch.

Ja een luyaert door niets te doen wert verboert tot alderley quaet doen. Want de nature en den geeſt des menſchen en kan niet geheel ledig weſen; derhalven verweckt de ledigheyt in den menſche quade / ydele gedachten / onbehoorlijcke begeerten: daer door worden de menſchen gebracht tot quade geſelſchappen / tot tuyſſchen en braſſen / en diergelijcke verdervende miſſlagen. Daerom heeft God al ſelfs voor den val den menſche opgelegt dat hy de aerde ſoude bouwen / en in eerlijcke oeffeningen beyde des geeſts en des lichaems ſijn leven doorbrengen. *Gen.* 2. 15. Soo nam de Heere God den menſche, en ſettede hem in den hof Eden, om dien te bouwen, en dien te bewaren. Van Amaſis Koning van Egypten wort verhaelt / dat hy een gemeene Wet gemaeckt heeft / dat in ſijn Koninckrijck niemant mocht ledig gaen / noch op het ſweet van een ander leven: op poene dat de gene die ledig gingen / opentlijck op de marckt ſouden gegeeſſelt worden / en daer na uyt de Stadt gebannen. Paulus geeft den Chriſtenen een voorſchrift / dat de gene die niet en werken, oock niet en ſullen eten, 2 *Theſſ.* 3. 10. Plato oordeelde dat de gene die onnuttelijck haer leven doorbrachten / als het leven onnut zijnde / met recht daer van konden berooft worden. Daerom beval hy gemeenelijck / uyt de onderwijs-plaats vertreckende / aen ſijne Diſcipelen: *Videte ut otio ad honeſtam aliquam remutamini.* Siet toe dat gy uwen tijdt tot eenige eerlijcke ſaeck gebruyckt. *Otium & reges prius, & beatas perdidit urbes.* De luyheyt heeft eerſt Koningen / en oock veel geluckige Steden bedorven. *Ezech.* 16. 49. Siet dit was de ongerechtigheyt uwer Suſter Sodom: hoogmoet, ſatheyt van broodt, en ſtille geruſtheyt hadde zy, en, &c.

Prov. 10. 9. Wie in oprechtigheyt wandeldt, wandelt ſeker, maer die ſijn wegen verkeert, ſal bekent werden.

HEt is een groote en nochtans ſeer gemeene miſſlag van menige menſchen / dat men om tot eere / rijckdom en welſtant te komen / bedrog / heymelijcke vonden / en geveynſtheyt gebruycken moet; Doch Salomon alles wel doorvonden hebbende / leert ons met vaſte reden / en die dagelijcks de ervarentheyt beveſtigt; dat in dien deele de menſchen ſich ellendelijck bedriegen. Want hoe heymelijck dat de bedriegeryen aengelegt worden / nochtans wordenſe met der tijdt bekent / en hoewelſe voor een kleynen tijdt ſchijnen de menſchen voordeelig te weſen / nochtans bekent werdende / doen gemeenelijck daer na den menſchen ongelijck meer nadeel / en oneere aen / dan ſe in 't begin profijtelijck geweeſt zijn. Daerom / indien wy voorſichtelijck willen handelen / wy moeten deſe ſpreucke tot een vaſten ſtockregel houden en volgen. Wie in oprechtigheyt wandelt, die wandelt ſeker, maer die ſijn wegen verkeert, ſal bekent worden. *Prov.* 10. 9. En 12. 19. Een waerachtige lippe ſal beveſtigt worden in eeuwigheyt, maer een valſche tonge is maer voor een oogenblick. En *vers* 3. Een menſche en ſal niet beveſtigt worden door Godloosheyt.

Alle dingen in de werelt zijn ongeſtadig / bedriegelijck / ydel / en haeſt verdwijnende: Maer God legt wech voor de oprechte een beſtendig weſen: hy is een ſchildt den genen die oprechtelijck wandelen. *Prov.* 2. 7. Want den afwijcker is den Heere eenen grouwel; maer ſijn verborgentheyt is met de oprechte, *Prov.* 3. 32. Dat is / die verborgene / inwendige / geeſtelijcke kenniſſe / overtuyginge / gevoelen en bevindinge van Gods gunſte / die innerlijcke zalige gemeenſchap met God / die den Vromen en Uytverkorenen alleen eygen is / die alleen den menſchen kan zalig maken: die geeſt God aen

De

de oprechte van herten / en die hem recht beminnen en vreeſen: *Pſal.* 25. 14. De verborgentheyd des Heeren is voor de geenen die hem vreeſen, en ſijn Verbond om hen die bekend te maaken. Die verborgentheyd is den vromen meer weerd dan de gantſche wereld / dat geeft haar de rechte grond van vrymoedigheyd by God / van vertrooſting en Goddelijke vreugden / ſelfs in uytwendige tegenſpoeden. *Rom.* 5. *verſſ.* 1, 2, 3, 4, 5. Dat is den verborgen naam, die niemand weet, dan die hem ontfangd: het verborgen Manna, &c. Sie *Apoc.* 2. 17. Hier mede trooſten haar de vroomē tegen alle tegenſpoeden. 2 *Cor.* 1, *vers* 12. *Eſa.* 38. 3. Gedenck dat ick in waarheyd, en met een volkomen herte gewandeld, &c.

De oprechtigheyd is den grond aller deugden / ſonder welcke geen waare deugd gevonden kan werden / maer alle uytwendige deugdelyke betragtingen by God verſoepelijck zijn. God ſiet eerſt en boven al het herte aan / dat begeerd hy inſonderheyd van ons / en ſonder het ſelve niets. *Prov.* 4. 23. Behoed dan u herte boven al dat te bewaaren is; want daar uyt ſijn de uytgangen des levens. *Prov* 15. 8. Het offer des Godlooſen is den Heere een grouwel: maar het gebed der Oprechten is ſijn welgevallen. Ja de nakomelingen ſelve der oprechten worden zalig geacht / om het byſonder welgevallen dat God in die deugd heeft. *Prov.* 20. *vers.* 7. De rechtveerdige wandeld ſteeds in ſijn oprechtigheyd: welgelukzalig zijn ſijne kinderen na hem.

Die met bedrog om gaan / om andere te ſchaaden / worden menigmaal van haar eygen vonden geloond. *Prov.* 28. 18. Die oprecht wandeld, ſal behouden worden: maer die ſich verkeerdelijk draagd in twee wegen, ſal in den eenen vallen. *cap.* 26. 27. Wie eenen kuyl graafd ſal der invallen; en die eenen ſteen wenteld, op hem ſal hy wederkeeren. En ſijn valſheyd bekend zijnde / word beyde tot ſchande / en tot ſijnen val gerukt. *Vers* 26. Wiens haat door bedrog bedekt is, diens booſheyd ſal in de gemeynte geopenbaard worden. *Prov.* 11. *vers.* 6. De gerechtigheyd der vroomen ſalſe redden: maar de trouloosen worden gevangen in haare verkeerdheyd.

Gelijk'er niets is dat God aangenaamer is / dan de oprechtigheyd / ſoo iſſer oock niets by hem meer vervloekt dan de geveynſtheyd. Tegen geen menſchen heeft Chriſtus meer ween en vloeken uytgeſproken / dan de geveynsde. Tot ſesmael toe vervloekt hy haar met wee in 't 11 *C. Lucæ.* Achtmael in het 23. *cap. Matth.* Namelijck die menſchen / die van buyten groote ſchijnheyligheyd vertoonen / en als ſchaapen zijn / maer inwendig grypende wolven. *Intus Nerones, foris Catones, toti ambigua monſtra.* Wreede Neros van binnen / ſtatig als Cato van buyten: geheellijk dobbelhertige monſters.

Maar ſoodanige menſchen ſullen ſekerlijk bekend worden / gelijk Salomon ſegd / *nam nemo poteſt fictam perſonam diu ferre: ficta in naturam ſuam cito recidunt.* Want niemand kan lange een geveynsde perſoone draagen / geveynsde dingen keeren haaſt weder tot haar nature. Daar is niet gemakkelyker dan van geeſtelyke ſaaken te ſpreeken uyt de tonge of penne van een ander: maar God te hooren ſpreeken tot de ziele / en de kracht van den Godſdienſt te gevoelen in ons ſelven / en uyt te drukken / uyt waarheyd der bevindinge van binnen / dat is moeyelijk / en by weynige te vinden; daar nochtans alles datmen niet gevoeld in Goddelyke ſaaken / enkele geveynſtheyd is. Daerom achten wy dat te verſoepen zijn / die meenen dat'er oock heylig bedrog is / en datmen om de waarheyd voor te ſtaan leugen gebruyken mach; en, om de deugd te verſterken / geveynsde vonden. De waarheyd heeft ſulke hulpe niet van nooden / door welke ſy meer verdacht dan bevestigd word. Die oprechtelijk handeld gaat den ſeker ſten en geruſt ſten weg / want hy vreeſt noyt dat ſijne bedenkingen van ſchande en bedrog ontdekt ſullen werden / hy verlaat hem op ſijn goede ſaake en gemoed; is vrymoedig als een jonge leeuw / is ſtantvaſtig / en ſich ſelven in alles gelijk / hy overtuigd het herte der menſchen door ſijn eenvoudige oprechtigheyd. 2 *Cor.* 4. 2 Wy hebben verworpen de bekſelen der ſchande, niet wandelende in archliſtigheyd, noch het woord Gods vervalſchende, maar door openbaaringe der waarheyd ons ſelven aangenaam maakende by alle conſcientien der menſchen, in de tegenwoordigheyd Gods.

De vroomen zijn ſoo bekommerd over deſe deugd van oprechtigheyd / weetende de bedrieglijkheyd van haar herte / datſe menigmaal God bidden / datſe doch mogen van de ſelve verſekerd weſen. *Pſal.* 119. *vers* 29. Wend van my den weg der valſheyd *Vers* 10. Laat mijn herte oprecht weſen tot uwe getuygeniſſen, op dat ik niet beſchaamd werde. *Pſal.* 25, 21. Laat oprechtigheyd en vroomigheyd my behoeden, want ik verwacht u. Dikmaal roepenſe God aan / die herten en nieren beproefd / tot een getuyge van haare oprechtigheyd. *Job* 16, 19. Oock nu, ſie, in den Hemel is mijn getuyge, in de hoogten. *Rom.* 1. 9. Want God is mijn getuyge, welken ick diene in mijnen geeſt, &c. En daar op verlaaten en trooſten ſy haar. 2 *Cor.* 1. 12. Want onſen roem is deſe, namelijk het getuygeniſſe onſer conſcientie, dat wy in eenvoudigheyd, en oprechtigheyd Gods, &c. *Eſa.* 38. 3. Gedenk doch, dat ik voor u aangeſichte in waarheyd, en met een volkomen herte gewandeld heb, en, &c. *Pſal.* 17. 3. Gy hebd mijn herte beproefd, &c. *Pſal.* 66. 10. *&c.* Ja ſy bidden God / dat hy haar wil beproeven / en ſoo daar yets geveynsds in haar herte mocht ſchuylen / dat ſy dat mochten weten / en beteren. *Pſal.* 139. 23. Doorgrond my, ô God! en ken myn herte: beproef my, en ken myne gedachten. *Pſal.* 26. 2. Proef my Heere, en doorſoek my, toets myne nieren, en mijn herte. Sy onderſoeken haar gemoed met een bekommerd achterdenken / en klein gevoelen van haar ſelven / of 'er ook geveynſtheyd in zy. De Diſcipelen hoorende / dat Chriſtus ſeide / dat een uit haar hem verraaden ſoude: vraagde elk / ſegd den Text / een yegelyk van hen / die oprecht waaren / vraagde hem / Heere ben ik het, Heere ben ik het? En daar uit ſelfs bleek haare oprechtigheyd. *Matth.* 26. 22. En uit deſe heilige bekommerniſſe komd dan weder in den menſch een betrouwen en vrymoedigheyd by God / als zy begonnen van haare oprechtigheid verſekerd te worden. 1 *Joan* 3. 21. Indien ons herte ons niet veroordeeld, zoo hebben wy vrymoedigheid tot God. *Prov.* 14. 26. In de vreeſe des Heeren is een ſterk betrouwen, en hy zal ſijne Kinderen tot een toevlucht weſen. Want die God vreeſd / die boven alles is / overwind de vreeze van alle andere dingen; om dat die niet alleen minder zijn dan God / maer oock ſtaan onder de macht en beleid Gods: ja om datſe betrouwen / dat alle dingen mede ten goede werken / voor de geenen die God lief hebben. *Rom.* 8. 28. Sy zijn vrymoedig als een jonge leeuw, en vertrouwen ſelfs in haeren dood, *Prov.* 14. 32. en *cap.* 28. 1.

CA:

CAPITTEL VI.

Prov. 10. 19. In de veelheid der woorden gebreekt de overtredinge niet: maar die ſijne lippen wederhoud is kloek verſtandig.

IN de veelheid der woorden ontbreekt de overtreedinge niet: Dat is/ daar zijn veelderley ſonden mede vermengd; als achterklap/ laſteren/ ydel geklap/ ontdekken des heimelijken/ onwaarheden/ twiſtrokkingen/ ſpotternyen/ ergerlijke redenen/ en ſoo voorts. Chriſtus/ om ons van die ſonde af te trekken/ ſegd/ *Matth.* 12. 36, 37. Dat van yder ydel woord, de menſchen ſullen moeten rekenſchap geven in den dag des oordeels. Uyt onſe woorden ſullen wy veroordeeld of gerechtveerdigd worden, &c. De menſchen die tot overvloedige onnutte/ en ydele klapperyen genegen ſijn/ brengen niet alleen ſelfs haaren tijd onnuttelijk door/ maar houden ook anderen op tegen haar wille/ met haar ydele redenen en verhaal van woorden/ waar door ſe gantſch hatelijk en beſpottelijk worden. Waarom de Ouden ſoodanige menſchen niet onaardiglijk by de krekels vergeleken hebben.

Ons ſpreekwoord ſegd wel/ die veel kald veel ontvald. Want klapachtige lieden/ om ſtoffe te vinden voor hare onruſtige tonge/ ſullen lichtelijk ſelfs haar eygen ſchande ontdekken/ en beyde haar ſelven/ en een ander ſchade toebrengen/ die dikmaal noyt kan herſteld worden. Door ſwijgen in tegendeel komt ſelden ſchade/ of immers die gemeenelijk meer en lichter te beteren is. *Prov.* 18. 7. De mond des ſots is hem ſelven een verſtooringe, en ſijn lippen een ſtrik ſijn'er ziele. Waarom verhaald Valerius Maxim. van Xenocrates/ dat hy/ onder een klapachtig en loſmondig geſelſchap geraakt zijnde/ en gevraagd/ waarom dat hy alleen ſtil-ſweeg? Geantwoord heeft/ het ſtilzwijgen heeft my noyt berouwd, maar ſomtijds wel het ſpreeken.

Het is dan een groote wijsheid ſijn tonge te bedwingen/ niet meer/ noch min/ niet anders/ noch op andere tijd/ wijſe of plaarſe/ noch aan andere perſoonen yets te ſeggen dan behoord; en niets voort te brengen dan te vooren wel bedacht/ en voorſichtiglijk overwogen. Deſe wijsheid is ſoo groot en voordeſtig/ dat den Apoſtel Jacobus getuygd/ *cap.* 3. 2. Dat indien yemand in woorden niet ſtruykeld, die is een volmaakt man, machtig om ook het geheel lighaam in den toom te houden. Maar de tonge is een onbedwingelijk quaad, vol van doodelijk fenijn, een vyer, een wereld der ongerechtigheid, het geheel lighaam beſmettende, ontſteekende het rad onzer geboorte, en word ontſteken van de Helle, *vers* 6. 8.

Gelijk de leedige vaten meeſt gerommel maken/ ſoo is de veelheyd der woorden gemeenelijk een teeken van een ydel en dwaas gemoed. *Eccl.* 5. 2. Want gelijk de droom komt door veel beſigheids: alſoo de ſtemme des ſots door de veelheid der woorden. *Eccl.* 10. 14. De dwaas maakt veele woorden: &c. *Prov.* 17. 18, Een dwaas ſelfs die ſwijgd, ſal wijs geacht worden: en die ſijne lippen toeſluyt verſtandig. De Heydenen hebben wel aangemerkt/ dat God den menſch twee ooren gegeven heeft/ en maar een tonge. En dat ook de tonge in den mond verborgen is/ en met de lippen en tanden/ als met een thuyn/ beſloten; maar door ons de nature geleerd heeft/ dat wy veerdiger moeten weſen om te hooren/ dan om te ſpreken. *Jac.* 1. 19. Soo dan mijne geliefde Broeders, een yegelijk menſche ſy raſch om te hooren, traag om te ſpreken, traag tot toorn. *Prov.* 12. *vers* 23. Een kloekſinnig menſche bedekt de wetenſchap: maar het herte der ſotten roept dwaasheid uyt.

Inſonderheid is de ydelheid en veelheid der woorden in de Gebeden en Godſdienſt ſeer te miſpryſen. *Eccl.* 5. 1, 2, 6. Weeſt niet te ſnel met uw mond, en u herte haaſte niet een woord voort te brengen voor Gods aangeſichte: want God is in den Hemel, en gy zijt op der aarden: daarom laat uwe woorden weynig zijn. Want, gelijk den droom komt door veel beſigheyds: alſoo de ſtemme des ſots door de veelheyd der woorden. Want gelijk in de veelheyd der droomen ydelheden zijn; alſoo in veele woorden: maar vreeſt gy God. *Matth.* 6. 7. 8. Als gy bid, ſoo gebruyk geen ydel verhaal van woorden, gelijk de Heydenen: want ſy meynen dat ſy door haare veelheyd van woorden ſullen verhoord worden. Wordet dan haar niet gelijk: want uw' Vader weet wat gy van nooden hebt, eer gy hem biddet. Daarom hebben ook de Heydenen geoordeeld/ datmen/ om te meer eerbiedigheyd te vertoonen/ den Godsdienſt met een heylig ſtilzwijgen bereeten moeſt. Welk ſtilzwijgen ſtrekte/ om de gemoederen te meer met innerlijke overleggingen/ en bedenkinge der Godſdienſtige plichten beſig te houden. Waar toe diende die gewoonelijke aanſpraake tot het Volk/ *HOC AGE. Vide Stuck. de ſacris gentilium.* Doch men moet niet meenen dat daarom alle Gebeden/ in welke een ſaak meermaal verhaald word/ of die ook wat lang zijn/ miſpreſen worden. Maar als ſulks niet voort komt uyt een byzondere beweeginge en ernſt der zielen/ in een diepe verneederinge/ zwaarigheyd/ of andere heylige beroeringe des geeſts; maar uyt een ydel oogmerk/ of meyninge/ veroorſaakt word. Want anders onzen Saligmaaker ſelve heeft ſomtijds lange Gebeden/ en ook wel een ſaak meermaal verhaald/ gelijk ook in de gebeden Davids/ en andere Heiligen/ wel ſomtijds geſchied is. *Marc.* 14. 39. En wederom henen gegaan zijnde, bad hy, ſpreekende de zelve woorden. *Luc.* 6. 12. En het geſchiedde in die dagen, dat hy uitging na den Berg om te bidden, en hy bleef den nacht over in het gebed tot God.

De voorzichtigheid dan/ die vereiſcht dat onze woorden niet haaſtelyk/ noch onbedacht; maar ſpaarzaamelijk/ en voorzichtiglijk geſprooken worden/ op datze mogen aangenaam en nut wezen/ met zout vermengd. *Ephef.* 4. 6. Uw woord zy alle tyden in aangenaamheid, met zout beſprengd, op dat gy moogt weeten, hoe gy eenen yegelyken moet antwoorden. *Prov.* 15. 28. Het herte des Rechtveerdigen bedenkt ſich, om te antwoorden: maar, &c. *Prov.* 29. 20. Hebd gy eenen man geſien, die haaſtig in ſijne woorden is, van een ſot is meer verwachtinge, dan van hem. *cap.* 13. 3. Die ſijnen mond bewaard, behoud ſijn ziele: maar voor hem is verſtooringe, die ſijne lippen wijd open doed. Veele zijn ſoo voortvaarende in woorden/ datze geen lijdzaamheid hebben om een ander te hooren ſpreeken; waar uyt ontſtaat datze dikmaal lichtveerdiglijk/ ja ongerechtiglijk van ſaaken oordeelen/ eer datſe van de ſelve recht onderricht zijn. *Prov.* 18. 13. Die antwoorde geeft, eer hy ſal gehoord hebben, dat is hem dwaasheyd en ſchande. Den wijdberoemden Pythagoras/ leerde ſijne Diſcipelen aldereerſt het ſtilzwijgen/ op datze te beter bedenkingen mochten oeffenen/ om te ſijner tijd bequaam te worden tot ſpreeken. Die meeſt tot ſpreeken geneegen waaren/ die beval hy alderlangſt zonder ſpreeken te blijven/ zommige tot vijf jaaren toe/ andere minder tijd van ſtilzwijgen opleggende/ naa dat hy het noodig dachte. Eens gevraagd zijnde/ waarom dat hy/ in zijn Schoole/ zulken grooten ſtilzwijgen dede onderhouden? Antwoordde/ in de Schoolen van andere Philoſophen leeren de Diſcipelen ſpreeken, maar in de mijne leeren zy hooren

Digitized by Google

ren en ſwijgen. Om dat'er in de wereld geen beter / noch noodiger / wijſheyd is voor de menſchen / dan ſyn tonge te bedwingen. Inſgelijks word van Cleanthes verhaald / dat hy / van een Huysvader gevraagd zynde / wat het noodigſte en alderbeſte was / dat hy ſyn Soon leeren ſoude? geantwoord heeft / leer hem ſwijgen, en alle ſijne dingen ſoetelijk en in ſtilheyd doen. *Prov.* 29. 11. Een ſot laat ſijnen gantſchen geeſt uyt: maar een wijſe wederhoud dien achterwaarts. Sie *Cap.* 11. 12. en *Cap.* 17. 27. Wie wetenſchap weet, houd ſijne woorden in: en een man van verſtand is koſtelijk van geeſte. *Pſal.* 39. 2, 3. en 38. 14, 15. &c. Want / gelijk Eraſmus ſeer wel ſegd / in ſyn boexken van de tonge / *qui judicio poteſt ſilere, declarat ſe, quoties loquitur, judico loqui. Atque ea demum oratio frugifera eſt, quæ non effluit, ſed promitur, ac diſpenſatur.* Die met oordeel en verſtand kan ſtilſwijgen, die bewijſt daar meede, dat, ſoo meenigmaal als hy ſpreekt, hy met verſtand en oordeel ſpreekt. En die reeden alleen is nut en dienſtig / die niet onbedachtelijk den menſch ontvald / maar die met voorſichtige beſcheydenheyd voortgebracht word. *Prov.* 15. 23, Een man heeft blijdſchap in de antwoorde ſijnes monds: en hoe goed is een woord op ſijnen tijd? Daar en tegen een klapachtig menſch / is een wonderlijk groot verdriet / voor een menſch van eenigen geeſt / of oordeel. Want ſommige fouten, ſegd Plutarchus / zyn met perijkel vermengd, ſommige hatelijk, ſommige belagchelijk: maar de klapachtigheyd is dit alles te gelijk. *Prov.* 21. 23. Die ſijn mond en ſijne tonge bewaard, bewaard ſijne ziele voor benauwdheeden. Daarom Ariſtoteles eens gequeld zijnde met een menſch / die hem lange met ydele / beuſelachtige / overvloedige woorden ophield / en moeyelijk was / en ſomtijds tot hem ſeyde / is dat niet wonder? Soo antwoorde hem Ariſtoteles / is dat niet wonder, dat een menſch die beenen heeft om van u te loopen, uw ydel geklap verdraagen kan?

PROV. 12. 10. *De rechtveerdige kend het leven ſijner beeſte: maar de barmhertigheeden der Godloosen ſijn wreed.*

DE ſin der ſpreuke is / dat een barmhertig / goedertieren menſch / niet alleen omtrent de menſchen / maar ook omtrent de beeſten / ſyn medodoogen / en barmhertigheyd betoond: niet uyt een ydel gevoelen van ſommigen / als of de zielen onſer Voor-ouders in de lighaamen der beeſten verhuysd waaren; maar uit een gemeene goedertierenheyd en medelyden / dewyle het gevoelen van pyne en ſmerten / de beeſten met de menſchen gemeen hebben. Daarom heeft de Goddelijke Wet uytdrukkelijk geboden / in byſondere voorvallen ſelfs / datmen niet wreedelijk / maar goedertierentlijk met de beeſten ſoude handelen; op dat alſoo de menſchen te beter ſouden gewennen / veel meer / omtrent de menſchen / barmhertigheyd te oeffenen. *Deut.* 22. 10. Gy ſult niet ploegen met een oſſe, en met een ezel te gelijk. Naamelyk / om dat den ezel / ſoo ſterk niet zijnde / als den os / door het inſpannen met den os / niet ſoude boven ſyn vermoogen gedrongen worden. *Exod.* 23. 19. Gy ſult het bocxken niet kooken, in ſijns moeders melk. Van welke wet eenige deſe reden geven / dat het een gedaante van wreedheyd vertoonde / dat het teeder boexken / ſoude eeven daar in gekookt werden / het welke de natuur tot des ſelfs voedſel / en onderhoud des leevens / gegeeven had. God heeft / onder andere redenen / ook daar toe den Sabbath ingeſteld / op dat de beeſten ſouden ruſten / adem ſcheppen / en ſich verquikken / *Exod.* 23. 12.

Boven dien heeft God door een uytdrukkelijke Wet / belaſt / *Exod.* 23. 4, 5. ſelfs aan den os of ezel van ſyn vyanden hulpe en barmhertigheyd te bewijſen / ſoo wanneerſe mochten / of dwaalen / of onder haaren laſt gedruckt leggen. Item / datmen een dorſchende oſſe niet ſal muylbanden, maar toelaaten te eeten van het geene gedorſcht word. *Deut.* 25. 4. Item / datmen / uyt een neſt van vogelen, niet te gelyk de moeder met de jongen ſoude rooven, maar de jongen neemende, moeſtmen de moeder vry laten gaan. *Deut.* 22. 6, 7. Welke Wetten gemaakt zyn / niet alleen om dat het onbehoorlyk is wreedheyd / ſelfs tegen de beeſten / te oeffenen; maar ook inſonderheyd / om de menſchen te meer van alle hardigheyd / en onbarmhertigheyd / tegen malkanderen af te trekken: Sie Pauli uytleg. 1 *Cor.* 9. 9, 10. Want de ervarentheyd leerd / dat de geenen / die gewoon zyn de dieren veel te dooden / en te miſhandelen / ook veelſints een harden / en onbarmhertiger aart krygen tegen de menſchen. Daarom beſtraft den Engel Bileam ook daarom / dat hy / ſonder behoorlyke reden / ſynen ezel drymaal geſlagen had. *Num.* 22. 32. Van den wreeden Nero word verhaald / dat hy vermaak nam in het worgen / en dooden der beeſten / en dat hy / om plaiſier / het ſelve ſomtyds ging aanſien / ja ſelfs wel de beeſten keelde. Nam ook ſomtyds / in ſyn kamer / geneuchte in het doorſteeken / en dooden / van de vliegen / met een goude pinne / die hy daar toe had. Daarom oordeeld *Oppianus lib. 2. de venatione* niet qualijk / dat de Koningen en Vorſten niet al te veel moeten haar met het jaagen der beeſten bemoeyen / op datſe / vermaak nemende in het dooden der beeſten / ook niet te onbarmhertiger werden tegen de menſchen. De Romeynen / na datſe in het eerſte vermaak namen / met in de Schouſpeelen beeſten tegen beeſten te laaten vechten: hebben daar na ook haar plaiſier genomen / met de Slaaven te ſien tegen elkanderen vechten / en wreedelijk met groote meenigte te dooden.

Eygentlijk ſtaat'er in het Hebreeus / de rechtveerdige kend de ziele van ſijn beeſt: Het kennen word hier genomen voor ontfermen / en ſorge draagen / gelijk meermaals het ſoo genomen word / *Pſal.* 1. 6. 2 *Tim.* 2. 19. *&c.* By de ziele verſtaa het leven / gelijk *Matth.* 6. 25. en 2. 20. *Joan* 10. 17. *&c.* Ofte het levende dier / gelijk het woord ziele ſoo genomen word. *Geneſ.* 1. 20, 24. en 2. 7. God is niet alleen tegen de menſchen / maar ook tegen de beeſten barmhertig. *Pſal.* 36. 7. en 147. 9. en geeft onder andere redenen / waarom hy Ninive niet liet vergaan / ook deſe / dat aldaar veel Vee was. *Jonæ.* 4. 11. Derhalven zyn te beriſpen de geenen / die de Dieren / door gierigheyd / haar nooddruft onttrekken / door wreedheyd miſhandelen / onnodige ſmerten aandoen / ja in het ombrengen der ſelve ſich vermaaken. Dat hier tegen yemand mocht denken te ſtryden / de Moſaiſche Wetten der meenigvuldige offerhanden / door welke meenig duyſenden beeſten geſlachtet wierden. Daar op moet weder in tegenbedenken komen / dat ſulks is geſchied om verſcheydene reedenen / als om God te vereeren door de dankofferen; ſich te verneederen met belijdeniſſe ſyner ſonde / en ſchuld / met vertrouwen op het Verbond der genaade in Chriſto / in de ſchuldofferen: dat ook de Offerhanden tot ſpyſe en onderhoud der Prieſteren / Leviten / &c. geſtrekt hebben.

De barmhertigheden der Godlooſen zijn wreed. Dat is / de Godlooſen / ſelfs als zy ſchynen barmhertig te weſen / dan wordenſe noch wreed bevonden: want / willenſe yemand eenige weldaad bewyſen / ſy ſullen het met ſulke harde trotſe bejegeningen / lang uitſtel / en ophouden / ja meenigmaal verwyt / en harde bedingen / doen / dat het veel beter waar van haar niets te ontfangen: want haare giften dikmaal vergiften zyn. *Plerique (dicit Seneca de beneficiis lib. 2. cap 4.) beneficia, aſperitate verborum, & ſupercilio in odium adducunt, eo ſermone uſi, ea ſuperbia, ut impetraſſe pœniteat.* Vele bederven haar weldaaden door harde en ſpytige trotſe woorden / ſoo dat het yemand met reden berouwen mach / yets van ſoodanige verkreegen te hebben. *Prov.* 21. 10. De ziele des Godlooſen begeerd het quaad: ſijn naaſten krijgd geen genaade in ſijn oogen. Doch een onbarmhertig oordeel ſal gaan over

Digitized by Google

de onbarmhertigen. En die ſijn oore ſtopt voor het geſchrey des armen, die ſal ook roepen en niet verhoord worden. Maar zalig zijn de barmhertigen, en de barmhertigheyd roemd tegen het oordeel. *Jac* 2. 13. *Prov.* 21. 13.

Prov. 24. 26. Men ſal de lippen kuſſen des geenen die rechte woorden antwoord.

HEt kuſſen is van ouds gebruykt tot een teeken van liefde en vriendſchap: *Rom* 16. 16. Groet malkanderen met een heyligen kus. Als mede tot bewys van eerbiedigheyd en onderdanigheyd: *Pſal.* 2. 12. Kuſſet den Soone, op dat hy niet toorne, &c. Salomon wil dan in deſe ſpreuke ſeggen dat men alle gunſte / liefde / eerbiedigheyd / en onderdanigheyd betoonen ſal / den geenen die rechte woorden antwoord. Verſtaa by rechte woorden / in het gerichte woorden vol billikheyd en gerechtigheyd: ſoo in / als buyten het gerichte / woorden die waar zijn / die wel te paſſe komen op het geene geantwoord moet worden; *Prov.* 15. 23. Een man heeft blijdſchap in de antwoorden ſijnes monds: en hoe goed is een woord op ſijnen tijd? Item / woorden die met voorſichtigheyd / vriendelijkheyd en beſcheydene beleeftheyd geſprooken worden. Soodanige woorden hebben / by alle menſchen / een wonderlyke kracht om yemand aangenaam te maaken / en in eere en hoogachting te brengen: Item / om yemand te overtuygen / te bewegen / en tot reden te brengen. *Prov.* 25. 11. Een reden op ſijn pas geſprooken, is als goude appelen, in ſilvere gebeelde ſchaalen. Daarom vermaand Paulus Timotheum 2 *Timoth.* 2. 24, 25. Dat een Dienſtknecht des Heeren niet moet twiſten, maar vriendelijk zijn tegen alle, en met veele verdraagſaamheyd en ſachtmoedigheyd de herten der menſchen moet ſoeken te overtuygen. De Heere Chriſtus heeft / beyde in ſijn gelaat en woorden / een byſondere goedertierenheyd / en bevalligheyd en aangenaamheyd vertoond. *Luc.* 4. 22. En ſy gaven hem alle getuygeniſſe, en verwonderden haar over de aangenaame woorden, die uyt ſijn mond voortquamen.

Ja daar is een ongelooflyke kracht in ſachte / vriendelyke / en overtuygende woorden / om ſelfs de alderhardſte gemoederen en ſnoodſte menſchen te beweegen. *Prov.* 25. 15. Een Overſte word door lankmoedigheyd overreed: en een ſachte tonge breekt het gebeente. *Cap.* 15. 1. Een ſachte antwoorde keerd de grimmigheyd af: maar een ſmertend woord doed den toorn oprijſen. En 16. 24. Lieffelijke redenen zijn een honigrate, ſoet voor de ziele, en medicijne voor het gebeente. En 15. 4. De medicijne der tonge is een boom des levens: maar de verkeerdheyd in de ſelve is een breuke in den geeſt. Soo heeft Abigail door beleefde woorden den grooten toorn van David afgekeerd / ſoo datſe niet alleen den ondergang van haar huys verhinderde / maar ook van David ten hoogſten gepreeſen en bedankt wierd. Sie 1 *Sam.* 25. Daarom hebben de Heydenen de deugd van geſpraakſaamheyd ſeer gepreſen / ſiende dat door lieftallige aanſpraake aan een yder / een groote liefde / inſonderheyd omtrent perſoonen van macht en aanſien / verwekt word. *Difficile dictu (inquit Cicero lib. 2. offic.) quantopere conciliet homines comitas, affabilitasque ſermonis.* Het is qualijk uyt te ſpreeken, wat een gunſte en liefde, by de menſchen, verwekt de beleeftheyd en lieftallige geſpraakſaamheyd. Daarom vermaand ook Paulus den Philippenſen. *Cap.* 4. 5. Uwe beſcheidentheyd zy alle menſchen bekend. Deſe beſcheydentheyd maakt voorſichtiglijk onderſcheyd wie datmen aanſpreekt. Die in aanſien en hooge ampten zijn / moetmen aanſpreeken met nederigheyd / en eerbiedigheyd. Die ons gelijke zijn / met vriendelijkheyd en vryborſtigheyd. Die minder zijn / met ſtatigheyd / voorbeſtigheyd en aangenaame lieftalligheyd. Allesints vermijdſe notſe ſtuursheyd / trotſe verachting; Item lichtveerdige geringheyd / en verachtelyke vleying. *Prov.* 11. 12. Die verſtandeloos is veracht ſijnen naaſten: maar een man van groot verſtand ſwijgd ſtille. Deſe beſcheydentheyd / in opſicht van het onderſcheyd der perſoonen / beveeld Paulus aan Timotheus in ſynen 1 brief *cap.* 5. 1. Eenen ouden man beſtraf niet hardelijk, maar vermaan hem als een vader: de jongen als broeders: de oude vrouwen als moeders: de jongen als ſuſters, &c. Door deſe deugd maakt ſich den menſch aangenaam by alle menſchen / ſoo groote als kleyne. *Prov.* 22. 11. Die de reynigheyd des herten lief heeft, wiens lippen aangenaam zijn, diens vriend is de Koning. *Prov.* 12. 25. Een goed woord verblijd het herte. Wy moeten trachten in onſe woorden / nuttige ſtichting / en aangenaamheyd toe te brengen den geenen die ons hooren. *Epheſ.* 4. 29. Geen vuyle reeden gaa uyt uw mond; maar ſoo daar eenige goede reeden is, tot nuttige ſtichtinge, op dat ſy genaade geven dien dieſe hooren. *Coll.* 4. 6. Uw woord ſy altoos in aangenaamheyd, met zout beſprengd, op dat gy moogt weeten, hoe gy een ygelyk moet antwoorden.

Inſgelijks verwekt het liefde / eere / en gunſt / rechte woorden te ſpreeken; dat is / rechtveerdige en waarachtige woorden. Dit blijkt uyt de Jooden / die / niet tegenſtaande ſy Chriſtum hateden / nochtans hem daarom prijſen. *Matth.* 22. 16. Seggende / Meeſter wy weeten dat gy waarachtig zijt, en den weg Gods inder waarheyd leerd, en na niemand vraagd: want gy ſiet den perſoon des menſchen niet aan. Want / hoewel het oude ſpreekwoord ſegd / *Obſequium amicos, veritas odium parit.* Het involgen baard vrienden, maar de waarheyd te ſeggen haat. Dat is wel waar voor eenen kleynen tijd / en dat by menſchen / die of van een verdorven oordeel zijn / of ſoo lange ſy bedrogen werden. Maar by verſtandige / en naderhand / baard de oprechtigheyd / ook ſelfs in het beſtraffen / gunſte: de valſche vleyinge daar en tegen een verfoeyinge / en verachtinge. *Prov.* 28. 23. Die eenen menſche beſtraft, ſal achter na gunſte vinden, meer dan die met de tonge vleyd. Sie. 2 *Corinth.* 4. 2. *Pſal.* 141. 5. De rechtveerdige ſla my, het ſal weldadigheyd zijn, en hy beſtraffe my, het ſal olye des hoofds weſen. Voorts is de meyninge Salomons / in onſen Text / dat de Vorſten en Richters nergens door meer / en vaſter liefde / en aanſien verkrijgen / dan door onpartydige rechtmatige Vonniſſen / en oprechtelijk te oordeelen in ſaaken des gerichts: en dat dit ſyn oogmerk is blijkt uyt de twee voorgaande verſen. Die tot den Godloosen ſegd, gy zijt rechtveerdig, dien ſullen de volkeren vervloeken, de natien ſullen hem gram zijn. Maar voor de geenen die hem beſtraffen, ſal lieffelijkheyd zijn, en den zegen des goeds ſal over hen zijn. *Prov.* 10 6, 7. Zegeningen zijn op het hoofd des Rechtveerdigen: maar geweld bedekt den mond der Godloosen. De gedachteniſſe der Rechtveerdigen ſal tot zegening zijn: maar den naam der Godlooſen ſal verrotten.

Derhalven een Richter / om ſijn ampt wel te bekleeden / om eere en gunſt te verkrijgen / moet inſonderheid vermijden; eerſt / onredelyke Wetten en beſluyten te maaken / of te volgen. *Eſa.* 10. 1. Wee den geenen die ongerechte inſettingen inſetten, en den ſchrijvers die moeyte voorſchrijven; om de armen van het recht af te wenden, en om het recht der ellendigen mijns volks te rooven, op dat, &c. Ten anderen / om geſchenken / of verkeerde inſichten der perſoonen / die de rechtſaake niet raaken / of tegenſtrijdig zijn / het recht te buygen. *Deutr.* 16. 19. Ten derden / alle onnoodige uytſtellen / ophouden / en ſleepen der uitſpraake / in ſaaken des gerichts. Want / behalven dat daar door het recht voor een tijd geweygerd word / ſoo word daar door gemeenelijk groot geweld en nadeel gedaan / aan de ſaake des geenen die recht heeft: want hy word of verdrietig in de ſaake / of word uitgeput en moede gemaakt door de

onkoſten /

Digitized by Google

koſten / of door verſcheyden tuſſchen-komende dingen in zijn recht verkort: door welke inſichten de booſe menigmaal gaande gemaakt worden / om onrechtveerdige twiſtſaaken / de eenvoudige / arme en vreedſaame menſchen aan te doen: vertrouwende datſe / door gemelde redenen / haar ſullen overvallen / moede en verdrietig maaken. Dit noemd de H. Schrift het recht in alſem en galle te veranderen. Sie *Amos* 5. 7. en 6. 12. Hier door worden dikmaal de menſchen onſinnig / en worden tot wanhoope / openbaar vloeken, en geweld tegen de Overheden / gedreven / waar door Landen en Steden vol oproer / en verdorven worden.

CAPITTEL VII.

Prov. 14. 8. De wijsheyd des kloekſinnigen is zijnen weg te verſtaan: &c.

DE zin deſer ſpreuke is / dat daar in aldermeeſt is te ſpeuren / en te achten / de wijsheyd van een menſch / indien hy wel verſtaat zijn wegen / dat is / zijn eygen doen en laaten / zijn eygen ſtaat / vermogen / en onvermogen / ellende / waar toe hy leven moet / &c. Zijn eygen voornemen / gedachten / woorden / en genegentheden / en zoo voorts / wel overweegd en voorſigtiglyk beſtuurd. Somma / voorſichtig te weſen / en zijn ſelven te kennen / word hier voor de hoogſte wijsheyd geſteld. Want zoo word het woord wegen gemeenlyk in deſe ſpreuken / en elders / in de H. Schrift genomen; als onder anderen: *Prov.* 3. 6. Kent hem in alle uwe wegen: en hy zal uwe paden recht maaken. *Prov.* 5. 21. Want eens yegelijks wegen zijn voor de oogen des Heeren: en hy weegd alle zijne gangen. En *cap.* 4. 26. Weeg den gang uwes voets, en laat alle uwe wegen wel geveſtigd zijn, &c. En ſekerlijk / die voor ſich ſelven niet wijs is / diens wijsheyd is niet te achten; *nequicquam ſapit, qui ſibi non ſapit.* Daarom hebben de Oude Wijſen wel geoordeeld / dat ſig ſelven / en ſijn doen / wel te kennen / en te overleggen / de nutſte / noodſaakelijkſte / en alderbeſte wijsheyd is. Menige menſchen loopen / en jaagen / na ampten / en andere ſaaken / van welke / alſſe die verkregen hebben / zy niet dan oneere / ongemak / en verdriet hebben; om datſe te vooren niet recht bedacht hebben / of haar die ſaak dienſtig ſoude weſen / of niet; offe met haar genegentheyd / aart / maniere van leven / bequaamheden of onbequaamheden / ſoude over een komen / of niet. Soo dat niet ſonder reden de Oudheyd gelooft heeft / dat die leſſe / ken u ſelven, uyt den Hemel gekomen was / en meer dan een gemeene menſchelijke wijsheyd vervattede. Ja veele groote Schrijvers hebben deſe weinige woorden ſoo wel behaagd / datſe oordeelden / in de ſelve een kort begrip van alle wijsheyd begrepen te weſen. Edoch / hoe verre zijn wy van die wijsheyd noch verdreemd? want niemand iſſer / die noch ten vollen verſtaat de geſtalte van zijn lighaam / ik laat ſtaan den aart / eygenſchappen en gelegentheyd ſijner ziele / en alle doen / laten / begeeren / inbeeldingen / en ſoo voorts / der ſelve.

Om ſijn wegen wel te verſtaan geeft Salomon inſonderheyd deſe onderrichtingen. 1. Dat men moet voorſichtiglijk voorſien in al ſijn voornemen / woorden / begeerten / doen en laten; wat voordeel / of nadeel / daar uyt volgen ſal. Om alſoo het quaad voorſiende te mijden / en het goede eynde te bereyken; de bequaamſte middelen daar toe uyt te kieſen: de voorvallende occaſien wel waar te nemen; de omſtandigheden van wijſe / tijd / plaats / hoedanigheyd der perſoonen / en ſoo voorts / wel te bemerken; om in alles omſichtiglijk / en voorſpoediglijk te handelen. *Prov.* 22. 3. Een kloekſinnig menſche ſiet het quaad, en verbergd ſich: maar de ſlechte gaan henen door, en worden geſtraft. *Matth.* 10. *vers* 16. Siet ik ſende u als ſchapen onder de wolven: Zijt dan voorſichtig gelijk de ſlangen, en oprecht gelijk de duyven.

Ten 2. Niet te openbaaren of ſeggen / dan het geene men denken kan en voorſien / dat tot ſtichtinge / en ten goede ſtrekken kan. *Matth.* 7. 6. *Rom.* 14. 22. *Prov.* 12. 23. Niet te doen in haaſtigheyd / of onbedachtſaamheyd / maar alles dat tot de ſaake diend / wel overlegt zijnde. *Prov.* 13. 16. Sie *Luc.* 14. *vers* 28, 29, 30, 31, 32, 33. Wie van u, willende een toorn bouwen, ſit niet eerſt neder, &c.

3. Heymelijk / en met byſondere kloekſinnigheyd / uyt yemants doen en laten / gebaar / maniere van leven / en andere teykenen meer / te konnen beſluyten en weten / wat hy in ſijn herte voorneemd / gelooft of te denkt te doen. Soo wanneer als aan ſoodanigen kenniſſe u veel gelegen is / om uwe daden daar na te richten. *Prov.* 20. 5. Den raad in het herte eens mans is als diepe wateren: maar een man van verſtand ſal dien uythalen.

Niet lichtveerdiglijk te gelooven / *Prov.* 14. 15. De ſlechte geloofd alle woord: maar de kloekſinnige merkt op ſijnen gang. Item / niemand uyt hoogmoed te verachten / en alſoo tot haat en vyandſchap te verwekken. *Prov.* 11. 12. Die verſtandeloos is veracht ſijnen naaſten: maar een man van groot verſtand ſwijgd ſtille. Item / alle ſijne wegen Gode / door den gebede / te bevelen. *Prov.* 3. 6. Ken God in alle uwe wegen; en hy ſal uwe paden recht maaken. Siet *Philipp.* 4. 6. *Pſal.* 55. 23. 1 *Petr.* *cap.* 5. 7. Werp al u bekommerniſſe op God, want hy ſorgd voor u, &c. *Prov.* 16. 3. Wentel uwe werken op den Heere; en uwe gedachten ſullen beveſtigd werden.

Maar / ſal yemand denken / hoe prijſt Salomon de kenniſſe ſijner eygen wegen / dewijle hy elders getuygd dat den menſche ſijnen weg niet verſtaan kan. *Prov.* *cap.* 20. 24. De treden des mans zijn van den Heere: hoe ſoude dan een menſche ſijnen weg verſtaan? Doch dit moet verſtaan werden in opſicht van toekomende dingen / en voorvallen die den menſche meeſt al verborgen zijn / dewijle hy niet weet wat in toekomſtige tijden / ja ſelfs op den dag van morgen / hem wedervaren mach. *Jac.* 4. 14. Doch dies niet tegenſtaande is het ook ſeker / dat den geeſt des menſchen weet wat dat in hem is, en dat hy van ſijn eygen wegen de naauwſte kenniſſe kan / en behoord te hebben. 1 *Cor.* 2. 11. *Gal.* 6. 5. Een yegelijk beproeve ſijns ſelfs werk: &c.

Deſe kenniſſe en opmerkinge op onſe eygen wegen / is daarom te noodſakelijker / om dat een yeder ſijn eygen zaligheyd moet uytwerken in vreeſen en beeven. *Philipp.* 2. 12. Dat is / met alle bekommerniſſe en omſichtige ſorgvuldigheyd. Om dat een yeder ſijn eygen laſt draagen / en na ſijn eygen woorden / doen en laten / geoordeeld ſal worden. *Gal.* 6. 4, 5. Want een yegelijk ſal ſijn eygen pak draagen. Ten anderen / om dat door een verkeerde eygen-liefde / en vleyinge / de menſchen menigmaal niemand ſoo ſeer als haar eygen ſelven bedriegen: en meer genegen zijn om dingen / die buyten haar zijn / dan haar ſelven te onderſoeken. Want het herte des menſchen is archliſtig, en ſeer bedriegelijk: *Jer.* 17. 9, 10. 1 *Cor.* 3. 18. Niemant bedriege hem ſelven, &c. *Prov.* 30. 12. Daar is een geſlachte dat reyn in ſijn oogen is, en van ſijnen drek niet gewaſſen is. En 12. 15. De weg des dwaaſen is recht in ſijne oogen: maar die na raad hoord is wijs. Den menſch ſich inbeeldende wijs genoeg te weſen / en geen raad noch verm-

ninge aannemende maar verachtende / word in eenen onverbeterlyken en alderſorgelykſten ſtaat gebragt. *Prov.* 26. 12. Hebt gy een man geſien die wijs in ſijn oogen is? van een ſot is meer verwachtinge dan van hem. En 13. 18. Armoede en ſchande is des geenen die de tucht verwerpt: &c. *Rom.* 1. 22. Haar uytgevende voor wijſe zijnſe dwaas geworden. 2 *Chron.* 25. 16. Ik merke dat God beſloten heeft u te bederven, dewijl gy dit gedaan, en na mijnen raad niet gehoord hebt. Daarom word verhaald van Crœſus / dat hy Appollinem vragende / op wat wyſe hy mochte gelukkig weſen? Hem geantwoord is: *Σ'αυτὸν γινώσκων εὐδαίμων Κροισε περάσεις.* Gy zult gelukkig weſen, indien gy u zelven zult kennen *Xenophon lib. 7. de pædia Cyri.* Seer wel heeft dan Lactantius geſegd / *lib.* 1. *de falſa religione cap.* 1. *Conſulendum eſt hominibus, ne contra ſe pugnent, velintque ſe tandem ab inveteratis erroribus liberari: quod utique facient, ſi, quare ſint nati, aliquando perviderint. Hæc enim pravitatis cauſa eſt, ignoratio ſui. Quam ſi quis, cognita veritate, diſcuſſerit, ſciet quo referenda, & quemadmodum ſibi vita degenda ſit.* Men moet den menſchen aanraden, datſe tegen haar ſelven niet ſtrijden, en datſe eyndelijk willen van de verouderde dwalingen verloſt werden: 't welk zy ſekerlijk doen ſullen, indienſe maar verſtaan waar toe datſe geboren zijn. Want de onkunde van ſich ſelven is de oorſaak der boosheyd. Welke, indien yemand door kenniſſe der waarheyd zal verdrijven, die zal weten tot wat eynde, en op wat wijſe dat men zijn leven moet doorbrengen. *Seneca de vita beata, cap.* 5. Acht een menſch / die ſich ſelven niet kend / erger dan een beeſt: *Quoniam* (inquit) *illis nulla ratio eſt, his prava; & malo ſuo, atque in perverſum, ſolers.* Want de beeſten hebben geen reden, maar ſoodanige menſchen, die ſich ſelven niet kennen, hebben een booſe en verkeerde reden, die niet dan tot haar quaad en verderf ſtrekt. P*lato in Alcibiade. Sciemusne unquam, qua arte meliores evadamus, quam diu nos ipſos ignoramus?* Sullen wy (ſegd Plato) wel oyt weten op wat wijſe wy beter ſullen worden, zoo lange wy ons ſelven niet kennen?

Vrage. In wat ſin Salomon geſegd heeft, Prov. 20. 27. De ziele des menſchen is een lampe des Heeren: doorſoekende alle de binnen-kameren des buyks?

SAlomon bemerkende de wonderlyke / en Goddelyke bequaamheyd / die God de ziele van den menſche ingeſchapen heeft / waar door hy ſyn eygen ſelven en ſyn eygen wegen / ja de alderinnerlykſte gepeynſen / voornemens / genegentheden en bewegingen ſyner ziele / kan onderſoeken / verſtaan / oordeelen en doorſien: heeft daar op geſegd / dat de ziele des menſchen een lampe des Heeren is, doorſoekende alle de binnenkameren der buyks. Prov. 20. 27. Dat is te ſeggen / dat de ziele des menſchen met een inwendig licht / en vermogen / begaafd is van God / waar door hy ook de alderverborgenſte dingen ſijns herten doorgronden kan / indien hy ſijn gemoed / door een inwendinge tot ſijn eygen ſelven / ter weg / inlaat en aanpord om op ſich ſelven te letten *Hagg.* 1. 5. Stel u herte op uwe wegen. *Zeph.* 2. 1. Doorſoek u ſelven naauwe, &c. Ja het is onmogelijk / dat een menſch wel leve / en een goed gewiſſe bewaare / indien hy niet alle daag / ja by-na geduriglijk / vernemd / en let op ſijn ſelven / wat hy gedaan heeft / of doen moet / wat hy geſprooken heeft / of nagelaaten; waar in hy gemiſt heeft / waar in wel gedaan: &c. Om in het toekomende de vorige miſſlagen te mijden / en in alles voorſichtiglyk te handelen. Gelyk Seneca verhaald dat Sertius gedaan heeft / *lib.* 3. *de ira cap.* 36. En Diogenes Laërtius / dat Pythagoras ſyne Diſcipelen geleerd heeft. 1 *Cor.* 11. 31. Want indien wy ons ſelven oordeelden, ſoo ſouden wy niet geoordeeld worden.

By den buyk dan verſtaat Salomon de inwendige verborgene geſtalte der ziele: om dat / gelyk de ingewanden / binnen in het hol des buyks / met verſcheydene dekſelen beſloten / en verborgen liggen: ſoo zyn ook de gedachten / en innerlyke bewegingen / en genegentheden der ziele / voor andere menſchen / in den menſch verborgen Prov 20. 5. Den raad, in het herte des menſchen, is als diepe wateren. Soo word inſgelyks dit woord buyk genomen *Job.* 15. 35. Haaren buyk richtet bedrog aan. En *C.* 20. 20. Om dat hy geen ruſte in ſijnen buyk gekend heeft: ſoo ſal hy van ſijn gewenſcht goed niet behouden. En *Job* 32. 19. Sie, myn buyk is als wijn, die niet geopend is: &c. P*rov.* 22. 17, 18 Stel u herte tot mijne wetenſchap; want het is lieflijk als gy die in uwen buyk bewaard, &c. Want ſoo luyd eygentlyk den Grondtext. In uwen buyk, dat is / in het binnenſte van u gemoed. Sie P*rov.* 18. 8. *Job.* 15. 2. P*rov. cap.* 20. *vers* 30. &c.

Salomon noemd de ziele een lampe des Heeren, niet alleen om dat de ziele van God is / en dat licht / dat in de ſelve is / van God geſteld is: maar ook by uytnementheyd / om dat het een gantſch voordeſtig / en doordringend / licht is / gaande en doorloopende alle de binnenſte kameren / ofte verborgentheden des herten / ja onderſoekende de verborgentheden Gods / der gantſcher nature / des Hemels / der Aarde / en allerley ſaaken; die immers ten deele door het verſtand der menſchen begrepen / uytgevonden / en bedacht werden. Gelyk blykt in de menigerley vonden / konſten / werken / wetenſchappen / ſchriften / &c. die door de kloeke verſtanden der menſchen gemaakt zyn. Soo worden Gods bergen genaamd / de alderhoogſte bergen des aardryks: P*ſal.* 36. *vers.* 7. Ninive / om haare uitſtekende grootte / een Stad Gods. *Jon.* 3. 3. Sie *Gen.* 13. 10. 1 *Chron.* 12. 22. P*ſal.* 80. 11. *Gen.* 30. 8.

Anderſints kannen ook verſtaan / dat de ziele / dat is / het leven des menſchen (want ſo word het woord ziele ſeer gewoonelyk in de H. Schrift gebruykt. *Matth.* 2. 20. en *cap.* 6. 25.) &c. is een lampe; om dat het leven der menſchen onderhouden werd / natureliker wyſe / door een warmte en vochtigheyd: ende de warmte / of uytgebluſt / of verblogen zynde / of de vochtigheyd ontbrekende / of onbequaam wordende / ſoo houd het leven op / even gelyk het met een lampe geſteld is. Waarom ook / als den menſche ſterft / ſoo word geſegd / dat ſyn lampe uytgebluſt word. P*rov.* 20. 20. Wie ſijn vader, ofte ſijn moeder, vloekt, diens lampe ſal uytgebluſt worden in ſwarte duyſterniſſe. Dat is / ſyn leven ſal ontydelyk afgeſneden worden. P*rov.* 30. 17. Somtyds word ook by de lampe / of licht, verſtaan heyl / welvaart / vreugde en gelukſaligheyd: *Job.* 18. 6. Het licht ſal verduyſteren in ſijne Tente, en ſijn lampe ſal over hem uytgebluſcht worden. Sie. P*rov.* 13. 9. P*ſal.* 97. 11. P*rov.* 4. 18. *Eſth.* 8. 16. Om datter in de gantſche wereld niets edelder / aangenamer / noch noodſakelyker is in de nature / dan het licht. Want door het licht en warmte / die van den Hemel op der aarde nederſchieten / worden alle dingen voortgebracht / levendig gemaakt / en onderhouden: ſoo dat ſonder de ſelve niets beſtaan kan. *Gen.* 1. 4. *Eccl.* 11. 7. Het licht is ſoet, en 't is den oogen goed de ſonne te aanſchouwen, P*rov.* 15. 30. Het licht der oogen verblijd het herte. Deſe voortreffelykheyd des lichts word ook daar door aangeweſen / dat God / en de Heere Chriſtus / een licht word genaamd / den Vader der lichten, bewoonende een ontoegankelijk licht. *Joan.* 1. 9. *Jac.* 1. 17 1 *Joan.* 1. 5. &c. Want daar is niets / dat de Goddelyke nature nader komt / onder alle lighamelyke ſaaken / dan het licht. En om deſe reden / word ook de ziele des menſchen / een licht / en lampe genaamd.

Digitized by Google

CAPITTEL VIII.

Prov. 4. 20. De Arme word ſelfs van ſijnen vriend gehaat: maar de lief-hebbers des Rijken zijn veele. *Prov.* 17. 17. Een vriend heeft t'aller tijd lief: en een Broeder word in benaauwdheyd gebooren.

IN deſe twee Spreuken hebt gy de beſchryvinge van waare en valſche vrienden. De valſche zijn ongelijk in meerder getal/ dan de waare vrienden/ want 't meeſtendeel der menſchen houden de vriendſchap/om haar voordeels wille; welke/als haar ontvald/ ſoo verdwijnd haar vriendſchap/ of lieber den valſchen ſchijn der geveynſde liefde/ word ontdekt: volgens dat oud ſpreekwoord. *Vulgus amicitias utilitate probat.* En het ſeggen Ovidii,

Donec eris felix multos numerabis amicos,
Tempora ſi fuerint nubila, ſolus eris.

En *Horatii*

Diffugiunt cadis
Cum fæce ſiccatis amici
Ferre jugum pariter doloſi.

Toonende/dat de menſchen in voorſpoed veel vrienden ſchijnen te hebben; maar in tegenſpoed wordenſe alleen gelaaten. Gelijk de gemeinte der Jooden in haare ellende klaagd/in het klaag-lied Jeremie *Cap.* 1. 19. Ik riep tot mijne lief hebbers, maar ſy hebben my bedroogen. Daarom vergelijkt Cicero ſulke vrienden niet qualijk met de ſwaluwen, welke met de ſomer in onſe landen komen, maar tegen de winter vliegenſe weder van ons weg. Sulke vrienden doen menigmaal meer nadeel/ dan de bitterſte vyanden/ door dien datmen op haar niet verdagt zijnde/ en ſy onſe gelegentheyd en heymelijkheden weetende/ ons lichtelijk overvallen/ en verraaden konnen. P*ſal*. 41. 10. *Joan*. 13. 18. Die met my het brood eet, heeft tegen my ſijn verſſenen opgeheven. Chriſti Diſcipelen verlieten hem alle in ſijne gevangeniſſe. Inſgelijks klaagd Paulus 2 *Tim*. 4. 16. In mijne eerſte verantwoordinge is niemand by my geweeſt, maar ſy hebben my alle verlaaten. Sie hoe dat Job hier over klaagd *Job*. 19. 13. en volgende verſen. Deſe ſpreuken/ en exempelen/ waarſchouwen ons/ dat wy niet lichtelijk moeten te veel vertrouwen/ die geenen/ die in voorſpoed ons toelagchen/ en vriendelijk bejeegenen. Denk dat veele niet u/ maar het uwe ſoeken/niet u/ maar haar ſelven beminnen; en aldermeeſt zijn de tafelvrienden in de Hoven der Princen/en huyſen der Rijken/ gelijk de vliegen meeſt ſweeven/ daar de ſoetigheyd in overvloed gevonden word. Sie Prov. 19. *verſſ*. 4,6,7. *Mich*. 7. *verſſ*. 5, 6. Geloovet eenen vriend niet: vertrouwet niet op eenen voornaamſten vriend: &c. Aulus Gellius verhaald *lib*. 1. *C*. 3. Dat onder de ſpreuken van Publius Mimus/ deſe is: *Ita amicum habeas, poſſe ut fieri inimicum putes*, Houd een vriend ſoo, dat gy denkt, dat hy u vyand worden kan.

Maar een trouwe/ rechte vriend/ die heeft altijd lief/ ſoo wel in tegenſpoed/ armoede/ en oneere/ als in voorſpoed: dan word een broeder/ of een vriend (die menigmaal meer aanhangd/ dan een broeder: *Prov*. 18. 24) gebooren, dat is bekend/ als ſijnen vriend/ dien hy trouwe bewijſt/ in nood is. *Amicus certus in re incerta cernitur. Is amicus eſt, qui in re dubia te juvat, ubi opus eſt.* Want een ſeeker vriend word in een onſeekere ſaak gekend. Dat is een vriend, die u helpt als het noodig is, in een onſekere ſaak, daar hy lichtelijk ſchade door lijden kan, en ongemak. Die toond te doen/ 't geene Paulus tot den Corinthteren ſeyde/ 2 *Cor*. 12, 14. Ik ſoeke niet het uwe. maar u. Dat is niet uwe goederen/maar uwe zaligheyd. De rechte liefde ſoekt niet alleen dat het haare is/ maar dat des anderen is. 1 *Cor*, 3. 5. en 10. 24. Een exempel/ deſer trouwe liefde geeft ons Jonathan/die David ook niet ſijn groot gevaar/ by ſijnen vader/ voorſprak/ en David/ in ſijn uiterſte ongelegentheden/de uitnemendſte trouwe bewees; want hy beminde David als ſijn eygen ziele. en ſijn ziele wierd aan Davids ziele verbonden, 1 *Sam*. 18. 1. Met welke woorden getoond werd/ dat de liefde/ een wonderlijke vereeniginge/ en overeenkomſte der gemoederen veroorſaakt/ ſoo dat (gelijk Ariſtoteles ſegd) twee vrienden, gelijk als twee zielen zijn in een lighaam. Want de ziele is meer (ten aanſien van haaren drift en genegentheyd) daarſe bemind/ dan daar ſy leefd. *Cant*. 8. 6. Set my als een zegel op u herte, als een zegel op uwen arm, &c.

De oprechte liefde is ſterk, als de dood: den yver is hard, als het graf; haare koolen zijn vyerige koolen, vlammen des Heeren. Veele wateren (van tegenſpoed) ſouden de liefde niet konnen uytbluſſchen; ja de Rivieren ſoudenſe niet verdrinken, al gave yemand al het goed van ſijn huys voor deſe liefde, men ſoude hem t'eenemaal verachten. *Cant*. 8. 6, 7. Een waaren vriend dan is ſeer veel te achten. *Prov*. 18. 24. Een man die vrienden heeft, heeft ſich vriendelijk te houden: want daar is een lief hebber, die meer aankleefd, dan een broeder. *Prov*. 27. 9. Olye en reukwerk verblijd het herte: alſoo is de ſoetigheyd van yemands vriend, van wegen den raad der ziele. Een vriend kan ons trooſten/ helpen/ beſchermen in ons afweſen/ beraaden/ vermaanen/ waarſchouwen/ en alſints tot byſtand en vermaak weſen; te meer/ alſoo den menſch van natuur tot geſelſchap genegen is/ en/ gelijk Seneca ſegd/ *nullius boni ſine ſocio jucunda eſt poſſeſſio*. Geen goed word met blijdſchap beſeten ſonder metgeſel. Daarom vermaand ons Salomon/ *Prov*. 27. 10. Verlaat uwen vriend, nochte den vriend uwes vaders niet, &c.

De rechte vriendſchap ſteund niet op eygen voordeel/ gelijk de ontrouwe/ maar op vaſtere gronden/ en daarom iſſe onbeweeglijk: namelijk/ ſy is gevestigd op de deugd/ in de liefde Gods; alſmen yemand bemind/ om dat hy Gode gelijk/ en aangenaam is. Ten tweeden/ met oogmerk/ om in tijd van nood hem te helpen/ of ook weder geholpen te worden. Ten derden/ om de wille van de liefde ſelfs/ die in haar eygen ſelfs oeffeninge/een onuytſpreekelijke ſoetigheyd/en vernoegen geefd/ aan de ziele des menſchen. Ja de liefde is ſoo voortreffelijk/ dat God ſelfs de liefde is/ en dat hy het vol brengen van de geheele Wet, alleen in de liefde geſteld heeft. *Gal*. 5. 14. 1 *Joan*. 4. 8. Ten vierden/ de trouwe vriendſchap ſteund op een bequaame overeenkomſte van onderlinge ſinnen/ maniere van leven/ en genegentheden.

De rechte vriendſchap en liefde/heeft boven het geſeyde/ deſe volgende eygenſchappen/ aan welke ſy gekend mag werden/ en wy ons ſelven/ of ook anderen mogen beproeven. Den eenen vriend heeft een byſonder vermaak/in het bywesen/en tegenwoordigheid van den anderen. *Prov*. 27. 17. Yſer ſcherptmen met yſer; alſoo ſcherpt een man het aangeſichte ſijnes naaſten, ofte vriend. Sie *vers* 9. hy kleeft meer aan dan een broeder: *Prov*. 18. 24. Hy bedekt (ſoo veel met een goed gewiſſe beſtaan kan) de ſonden des vriends. *Prov*. 17. 9. Die de overtreedinge toedekt, ſoekt liefde, maar die de ſaake weder ophaald, ſcheyd den voornaamſten vriend. 1 *Cor*. 13. *vers* 7. *Prov*. 20. 12. 1 *Petr*. 4. 8.

Een vriend bewijſt/ ook na de dood van ſijnen vriend/ vriendſchap aan hem; in ſijne weduwe/ kinderen/ vrien-

de of nabeſtaanden. Item / in behoorelyke eere hem na zyn dood toe te brengen / altyds loffelyke gedachteniſſe van hem te houden / &c. Gelyk in Davids liefde tot Jonathan gebleken is.

De miſſlagen van zynen vriend oprechtelyk / in het heimelyk / uit een rechte liefde / aan te wyſen / en in het openbaar by andere hem te pryzen / is het doen van waare vrienden. *Prov.* 27. 6. De wonden eens liefhebbers zijn getrouwe, maar de kuſſingen eens haaters zijn af te bidden.

Indien een vriend in nood is / die moet van zynen vriend geholpen worden / van zelfs / zonder verzoek / op het ſpoedigſte. *Bis dat qui dat cito; ſero, qui petenti*, Hy doed dobbel wel, die het haaſtelyk doed: Het is te lang gewagt, zoo de vriendſchap verzogt moet worden.

Doch opregte vrienden worden zelden gevonden. *Ex omnibus ſeculis (inquit Cicero de amicitia cap. 4.) vix tria aut quatuor numerantur amicorum paria.* Uit al de eeuwen (zegd Cicero) wordender qualijk drie of vier paaren van rechte vrienden geteld. Daarom is een vriend te hooger te achten / doch ook ernſtiger te beproeven / eer wy hem in het binnenſte onzes gemoeds in-laten; want waare vrienden openbaaren malkanderen de innerlykſte gelegentheden van haar gemoed / ja hebben eenigzints alles gemeen. *Joan.* 15. 15. Den eenen vriend verheugd hem in het welvaren van den anderen / als in zyn eigen / *Rom.* 12. 15. Want een vriend is hem als zijn eigen ziele: *Deut.* 13. 6. Ja zoude zyn leven ſtellen voor zynen vriend. *Rom* 5. 7. 1 *Joan.* 3. 16. Gelyk daar van eenige exempelen gevonden worden / in de Heidenſche geſchiedeniſſen.

Om rechte vrienden te bekomen / is vereiſcht / dat men ſelfs niet dan uit oprechte inzichten / en waare gronden / onze liefde getrouwelyk aan een ander / tot inwinninge van zyn gemoed / vertoond; want dat heeft een groote kracht / om ook een ander tot ongeveinsde weder-liefde te bewegen. *Prov.* 18. 24.

Ten tweeden / gemeenelyk word de vriendſchap allerlichtſt gemaakt / en alderbaſt bevestigd / tuſſchen perſoonen in ſtaat / bedieninge / en manieren van leven gelyk / of immers niet zeer ongelyk. Ook leerd de bevindinge en reden / dat die geene / die eerſt onze vyanden geweeſt zyn / of door een verkeerd gevoelen van ons / of door onkunde / of anderzints; indienze door ons weldoen overtuigd en bewogen worden / gemeenlyk daar na de aldergetrouwſte vrienden worden; om dat het een groote reden moet wezen / die haar tot zulken merkelyken verandering beweegd; en om datze van onze oprechtigheid te meer verzekerd zyn / als door onze goedwilligheid en weldadigheid gewonnen zynde. Dit word onder de ſpreuken Cleobuli geteld / een der zeven wyſen van Griekenland. *Amicos beneficiis fovendos, inimicos autem amicos faciendos eſſe.* Datmen ſijn vrienden met weldoen moet onderhouden, en ſijn vyanden tot vrienden maaken. 't Selve word ook onder Socratis leeringen geſteld. Dit is den Goddelyken raad van Salomon / Chriſtus / en Paulus. *Rom.* 12. 20, 21. Indien u vyand hongerd, ſpijſt hem, &c. Word niet overwonnen van het quaade; maar overwind het quaad door 't goed. *Matth.* 5. *Prov.* 24. *verſſ.* 21, 22. Seneca zegd zeer wel / *lib.* 2. *de ira*, *cap.* 34. *Quid eſt glorioſius, quam iram amicitia mutare? quos populus Romanus fideliores habet ſocios, quam quos habuit pertinaciſſimos hoſtes?* Wat iſſer heerlyker dan zyn gramſchap in vriendſchap te veranderen? wat bondgenooten heeft het Roomſche volk die getrouwer tegen haar zyn, dan die geenen, die te vooren haare bitterſte vyanden geweeſt zijn? Om deze reden zeide eertyds voorzigtiglyk Bias, een der zeven wyſen van Griekenland; dat hy liever tuſſchen zijne vyanden wilde eenige rechr-zaake oordeelen, dan tuſſchen vrienden: want tuſſchen vrienden, zoude ik, door myn vonnis, licht den eenen tot mijnen vyand maaken; maar tuſſchen vyanden, den eenen tot mijn vriend verkrijgen. Hier uit blykt klaarlyk / hoe veel nutter en voortreffelyker de zagtmoedigheyd en weldadigheyd is / dan den toorn en wraakgierigheid: want door wederwraake / en tegenſtand der quaade menſchen / wordenze menigmaal te meer verbitterd / en aangeſet om verder ſchade te doen / of immers ten alderbeſten komende / maar bedwongen ons onrecht te doen: maar door verdraagzaamheid / en goedwillige ſachtmoedigheid / wordenze gewonnen om ons goed te doen / en onze trouwe vrienden te werden. Soo is dan de ſachtmoedige wyſer, en beter, dan de ſterke: *Prov.* 16. 32. *Nobiliſſimum vincendi genus patientia.* De aldereedelſte wijſe van overwinnen, is de lijdſaamheid.

CAPITTEL IX.

Prov. 11, 12. Die verſtandeloos is, veracht ſijnen naaſten: maar een man van groot verſtand ſwijgd ſtille.

HEt woord naaſten overgeſet / beteekend een vriend / of medgeſel / en word in het gemeen genomen / voor een yeder menſch / daarmen mede omgaat / en in onderhandelinge mede vereenigd is / als *Gen.* 11. 3. En ſy zeyden een yeder tot ſijnen naaſten, &c. *vers* 7. Op dat een yegelyk de ſprake ſynes naaſten niet hoore. *Eſa.* 19. 2. Hoewel het inzonderheid ſiet op die geenen / die / behalven de gemeenen band der gelyke menſchelyke nature / en redelyke billikheid / door borgerlyke t'zamenwooningen / of gemeinſchap der kerke / of door byſondere vriendſchap / plichten van liefde / bloed-verwandſchap / of maagſchap / verbonden zyn.

Eygentlyk ſtaat 'er in den Grond-text / die ſijnen naaſten veracht heeft geen herte. Doch het herte word hier genomen voor het verſtand. Gelyk ook *Rom.* 1. 21. Haar onverſtandig herte is verduyſterd geworden. *Rom.* 2. 15. Als die betoonen het werk der wet, geſchreven in haare herten, &c. *Prov.* 16. 9. Het herte des menſchen overdenkt ſijnen weg, &c. Anderſints word het herte ook genomen voor de wille / genegentheden / alle de krachten / en geheele geſtalte der ziele des menſchen. *Prov.* 4. 23. *Actor.* 4. 32. &c. Om dat de ziele op een byſondere wyſe / in het binnenſte / of in het herte der menſchen / als in de wortel-plaats des levens / van God geſteld is. *Zach.* 12. *vers* 1. *Pſal.* 33. 15.

En ſekerlijk / die licht veerdiglijk / en uyt trots / ſijnen naaſten veracht / die toond dat hy geen rechte wijſheyd en voorſichtigheyd heeft. Want daar is niet / daar door de menſchen / inſonderheyd van eenige geeſt en voordeſtigheyd / meer door verbitterd werden tegen een ander / om hem insgelijks te ſmaaden / en te beſchaadighen / dan ſmaad-woorden en verachtinge. *Habet (inquit Cicero) quendam aculeum contumelia, quem pati prudentes, ac viri boni difficilime poſſunt.* De verachtinge, ſegd Cicero / heeft eenen angel en ſcherpigheyd in ſich, die goede en voorſichtige mannen gantſch beſwaarelijk verdraagen konnen. Ja veele onder de Heidenen hebben de trotsigheyd ſoo gehaat / datſe de verachtinge / en ſmaad / erger geacht hebben dan dienſtbaarheyd / ſlagen / ongelijk /

ja de dood ſelve. Prov. 24. 9. Een ſpotter is den menſche eenen grouwel.

Waarom zal een voorſichtig man/ veracht wordende/ niet gelijk met gelijk/ laſter en ſmaad-woorden niet ſmaaden vergelden/ op dat hy den dwaaſen niet gelijk worde/ en tot meerder booſheyd gaande maake: maar hy zal/ of met ſtatige voorbeſtigheyd/ vreedſame ſachtmoedigheyd/ ſtille voorſichtigheyd/ en met der daad/ hem overtuygen: of ook wel/ door een prijſſelijke grootmoedigheyd/ den ſmaad der dwaaſen met ſtilſwijgen veragten. Want/ gelijk een kladde ſlijks op een kleed vallende/ beter afgaat/ indienmenſe ſtil laat droogen; dan indienmenſe met wrijven tadelijk ſoekt uyt te wiſſchen: ſoo word menigmaal een ſmaad reden beter haar kracht benomen door een zedig ſtilſwijgen/ dan door haaſtige tegenſpraake. Gelijk een booſen hond/ lichter tot ruſte gebracht word/ door ſtil henen te gaan/ dan door tegenſtand te doen.

Paulus teld onder de groote ſonden/ in welke de Heydenen gevallen waaren/ na datſe tegen het licht der nature ſondigende/ de waarheyd Gods moetwilliglijk tegengegaan en verdrukt hadden/ ook de ſonde van ſmaadinge: *Rom.* 1. 30. *Pſal.* 31. 19. Laat de valſche lippen ſtom worden, die hard ſpreeken tegen den Rechtveerdigen, in hoogmoed en verachtinge. *Matth.* 5. 22. Wie tot zijnen broeder zegd, Raka, die zal ſtrafbaar wezen door den grooten Raad. Maar wie zegd, gy dwaas, die zal ſtrafbaar wezen door het Gerichte. *Matth.* 18. 10. Zie toe dat gy niet een van deze kleyne veracht: want ik zegge u-lieden, dat haare Engelen, in de Hemelen, altijd zien het aangezichte mijns Vaders die in de Hemelen is. Inzonderheyd is de beſpottinge en verachtinge van een ander/ een groote zonde/ als men lacht en ſchimpt met het verdriet en ongeval/ in welke de Vroomen komen; gelijk in Simei tegen David. 2 *Sam.* 16. *Prov.* 17. *vers* 5. Die den Armen beſpot, ſmadet des zelfs maaker: die zich verblijd in het verderf, zal niet onſchuldig wezen. Die word *Pſal.* 1. zaalig geacht/ die zich niet vermengd in het gezelſchap der ſpotters. Want zekerlijk den ſpotter zal hy beſpotten: maar den zachtmoedigen zal hy genaade geven, *Prov.* 3. 34.

Schijnheilige en geveinsde menſchen zijn gewoon andere/ die beter zijn dan zy/ te verachten. *Eſa.* 65. 5. Die daar zeggen, houd u tot u-zelven, ende naakt tot my niet, want ik ben heiliger dan gy: deze zijn een rook in mijn neuze, een vier den gantſchen dag brandende. *Luc.* 18. 11. Ik danke u, dat ik niet ben gelijk de andere menſchen, Roovers, Onrechtveerdige, Overſpeelders: ofte ook gelijk dezen Tollenaar. *Joan.* 7. 49. Maar deze Schaare, die de Wet niet weet, is vervloekt.

Edog in tegendeel/ die in ſtaat/ of gaaven/ boven andere uitſteeken/ moeten daar door geen reden neemen van hoogmoed/ of verachten van een ander/ want God wederſtaat den hoovaardigen, maar den neederigen geeft hy zijn genaade: 1 *Petr.* 5. 5. maar veel eer van meerder oodmoed/ bekommerniſſe en dankbaarheid: want dien veel gegeven is/ zal men overvloediger eiſchen. Wy zijn alle uit een leem en ſtoffe afgeſneden/ en eenen geeſt Gods heeft ons alle den adem gegeven; en die ons onderſcheid/ is God/ door een enkele weldadigheid/ niet rijzende uit eenige waardigheid/ die in den eenen meer is/ dan den anderen. En wederom die nu hoog is/ kan haaſt ter neder-geworpen worden; en die heden veracht is/ haaſt tot eere gebracht. 1 *Cor.* 4. 7. *Matth.* 23. 12. *Dan.* 4. 7. Gedenk altoos/ als gy iemand in elende ziet/ *cuivis contingere poteſt, quod cuiquam poteſt.* Dat iemand wedervaard, kan een iegelijk gebeuren. En *Prov.* 14. 21. Die zijnen naaſten veracht, zondigd: &c.

Byzonderlijk werd de verachtinge veroordeeld/ waar door trotſe/ moedwillige menſchen/ beſpotten de geenen die haar ten goede waarſchouwen en vermaanen; *Prov.* 9. 7. Wie den ſpotter tuchtigd, behaald zich ſchande, en die den Godloozen beſtraft, zijne ſchandvlekke. *Cap.* 13. *vers* 18. Armoede en ſchande is des geenen die de tucht verwerpt: &c. Insgelijks word de beſpottinge zijner Ouderen als een alderverfoejelijkſte zonde geſteld/ die God op een byzondere wijze gemeenelijk ſtraft. *Prov.* 30. *vers* 17. De ooge die den Vader beſpot, ofte de gehoorzaamheid der Moeder veracht, die zullen de ravens der beeke uitpikken, en des arends-jongen zullenze eeten. Als een teeken van Godzaligheid word geſteld/ geen ſmaad-reden op te neemen teegen zijnen naaſten *Pſal.* 15. Daar en tegen onder de booſte menſchen der laatſte eeuwen worden de ſpotters gerekend/ 2 *Pet.* 3. 3. Deze zonde word ook van Salomon/ als een gevolg en eigenſchap der dronkaarts/ oproerige en twiſtgierige menſchen/ geacht. *Prov.* 20. 1. De wijn is een ſpotter, de ſterke drank is woelachtig; al wie daar in dwaald, zal niet wijs wezen. *Prov.* 22. 10 Drijf den ſpotter uit, en de kijvagie zal wech gaan, en het geſchil met de ſchande zal ophouden. *Prov.* 29. 8. Spotdrijvende lieden blaazen een Stad aan brand: maar de wijze keeren den toorn af. Menige oorlogen en nederlaagen/ zijn enkelijk uit verſmaadinge/ en verachtinge zijner vyanden/ ontſtaan/ gelijk in de Hiſtorien overvloediglijk blijkt. Doch hier tegen ſtrijd niet/ dat de Vroomen ook ſomtijds ſpotten met de Godloozen/ gelijk Elias dede/ 1 *Reg.* 8. 27. met de Afgoden-dienaars. Want dat dede hy/ om haar te overtuigen/ en haare dwaasheid te klaarder te vertoonen/ om haar van haare beſpottelijke ydelheid af te trekken/ en den waaren Godsdienſt te bevestigen. Sie wat wy elders gezegd hebben/ over *Prov.* 1. 26. Hoe God gezegd werd te ſpotten met den ondergang der Godloozen. Item de Vroomen zelve. *Pſal.* 52. 8, 9. Sy zullen over hem lagchen, &c.

Prov. 14. 30. Maar nijd is verrottinge der beenderen.

De Grieken noemen de nijdigheid φθόνος, van een ander woord φόνος, 't welk een dood-ſlag betekend: om dat een nijdig menſch zijn eigen zelven als dood/ en uitteerd/ door zijn booze herts-tocht. 2. Om dat een nijdig menſch by God een Doodſlager geacht word. 1 *Joh.* 3. 15. Item/ om dat uit nijd lichtelijk doodſlagen veroorzaakt werden/ als in Cain.

Of het woord φθόνος komt van het woord φθίνω, dat is/ ik verderve/ doode/ verteere. Om dat/ gelijk Salomon zegd/ den nijd een verrottinge en uitteeringe der beenen is. Want de nijdigheid is een rechte *phthiſis*, en *hectica febris*, en een uitteeringe en bederf/ beide der ziele/ en des lighaams.

Pallor in ore ſedet, macies in corpore toto.
Invidiâ Siculi non invenere tyranni
Majus tormentum.

Sy maakt het aangezichte vervallen, en bleek, de oogen hol, het gantſche lighaam maager. De Tyrannen zelve konnen geen erger torment of quellingen bedenken, dan de nijdigheid is, voor die geenen die daar mede ingenomen zijn. Sy teerd de menſchen uit/ gelijk den roeſt het yzer. Daarom zeide God tot den nijdigen Cain. *Gen.* 4. 6. Waarom zijt gy ontſteken? En waarom is u aangezichte vervallen?

Salomon/ en de Heere Chriſtus/ noemen de nijdigheid een booze ooge, en die nijdig is een man van een booze ooge: om dat de nijdigheid met hertenleed aanziet den voorſpoed van een ander/ en zich daar over bedroefd. *Prov.* 23. 6. Eet het brood niet des geenen die boos is van ooge, ende weeſt niet beluſt zijner ſmakelijke ſpijzen. Want, &c. *Matth.* 20. 15. Of is uwe ooge boos, om dat ik goed ben? *Marc.* 7. 22. De nijd is een vermengde en verwerde paſſie/ of ontroeringe des herten/ hebbende tweederley tegengeſtelde voorwerpzelen. Voor eerſt/ het welvaaren van een ander/ waar over het ge-

Digitized by Google

gemoed miſnoegd is en treurd / ja ook zomtijds haat opneemd. En ten tweeden / den tegenſpoed van een ander / waar in zich den nijdigen menſch verblijd. Deze zonde is gantſch de liefde tegenſtrydig / want de liefde is niet afgunſtig, *1 Cor.* 13. 5. Sy leerd blijde te weeſen met den blijden. *Rom.* 12. 15. *1 Cor.* 12. 26. *&c.* Daar nijd is, daar is de waare wijsheyd niet, maar alleen een wijsheyd die aardſch en duyvels is, *Jac.* 3. *vers* 14, 15. Want daar is by-na niet / dat den aard des Duyvels naader komt / en meer uytdrukt / dan de nijdigheid. Uyt de zelfde komt allerley ander quaad. *Vers* 16. Want waar nijd en twiſtgierigheyd is, aldaar is verwerringe, en allen boozen handel. Deze zonde heeft Joſeph doen verkoopen / Abel vermoord / Chriſtum gekruycigd / Achitophel zijn zelven doen verworgen / den oproer van Core veroorzaakt / eenen doodelyken haat ten onrechte in Saul tegen David verwekt / Daniel in den kuyl der Leeuwen geworpen / en ontallyke quaaden in de weereld veroorzaakt / en doed het noch dagelyks. Soo dat Cyprianus wel gezegd heeft / dat ze de wortel is van alle zonden. Sy is veel arger dan de bitterſte dulligheyd des toorns. Want gelyk Salomon zegd: *Prov.* 27. 4. Grimmigheyd, en overlooping van toorn, is wreedheyd: maar wie zal voor de nijdigheyd beſtaan?

Deeze zonde is in het gemoed van meeſt alle menſchen / ja word ten deele ook nu en dan zelfs in de vroomen gevonden / als in Joſua: *Num.* 11. *vers* 27, 28, 29. *Pſal.* 73. 3. Want ik was nijdig op de dwaazen, ziende der Godloozen vreede. Aaron en Mirjam *Num.* 12. Maar / aangemerkt God den rijkdom van zijn genaade / en verdraagzaamheyd / betoonen wil / in het wel doen aan de Godloozen: *Matth.* 5. 45. En haar daar door tot bekeeringe trekken / *Rom.* 2. 4. Soo moogen wy haar dat niet benijden. *Pſal.* 37. 1. Ontſteek u niet over de boosdoenders: benijdze niet die onrecht doen, *Prov.* 24. *vers* 1, 17, 18, 19. en *Cap.* 3. 31.

De nijdigheyd dan is een droefheyd / ontſtaande uyt aanmerkinge van den voorſpoed eens anders. Soo dat yeder zeegen / lof / en geluk van een ander / een nieuwe pyninge is voor den nijdigen. Want / gelijk Ovidius zegd:

> *Sed videt ingratos, intabeſcitque videndo*
> *Succeſſus hominum, carpitque, & carpitur una*
> *Suppliciumque ſuum eſt.*

De nijd is te gelijk een groote zonde en zwaare ſtraffe; want zy is een beul van haar zelven. *Livor ſe propriis telis ulciſcitur ipſe.*

Sy wreekt haar met haar eygen pijlen. Daarom Bion / ziende een nijdig menſch zeer bedroefd / zeyde van hem: dien man is wat quaads, of een ander wat goeds wedervaaren. Het is echter een zonde die zeer gemeyn is / ja daar is by-na niemand / die niet min of meer met die zonde beſmet is. Gelijk Tacitus te kennen geeft / als hy ſchrijft *lib.* 2. *Hiſtor. inſitum eſſe mortalibus natura, recentem aliorum felicitatem ægris oculis introſpicere.* Dat het den menſchen van naturen aangebooren is, met nijdige oogen aan te zien, den verſchen voorſpoed van een ander.

Een tegen-middel om dit quaad der nijdigheid te vermijden / is / niet te veel na uytwendige eere en pracht te ſtaan; maar meeſt na de beſte en inwendige goederen te trachten / welke zijn de wysheyd / voorzichtigheyd / vergenoeginge / en de oeffeninge aller deugden: welke allermeeſt den menſch gelukkig maaken / en minſt de nijd onderworpen zijn. Ten anderen / zijn geluk en voorſpoed met ſtilheid te genieten / zonder groot vertoog / en uyterlijk beſlag daar van te maaken. Tegen zyns gelyke / en mindere / altoos beleefd / beſcheyden / vriendelyk en weldadig te weezen. Want Cato heeft wel gezegd / *invidiam vitari moderato ſobrioque rerum ſecundarum uſu,* Plutarch. Dat de nijdigheyd vermijd word, door een maatig gebruyk van zijnen voorſpoed. Daarom vermaand ons *Seneca epiſt.* 105. *Sic vero invidiam effugies, ſi te non ingeſſeris oculis, ſi bona tua non jactaveris, ſi ſcieris in ſinu gaudere.* Gy zult den nijd ontgaan, zoo gy op uwen rijkdom niet pocht, en tracht dat die van een yeder gezien werd; maar indien gy weet ſtil by u-zelven gelukkig en blijde te weezen. Dit wijſt ons ook Horatius aan / in het exempel der Raavens / welke, indienze met ſtilheyd haar prooye konden eeten, zouden meer te eeten hebben, en met minder twiſt en nijd. *Nam tacitus paſci ſi poſſet corvus, haberet plus dapis, & rixæ multo minus invidiæque.*

CAPITTEL X.

Prov. 15. 15. Alle de daagen des bedrukten zijn quaad: maar een vroolijk herte is een geduurige maaltijd.

SAlomon toond in deeze ſpreuke / dat al te langdurige / ongematigde droefheid / een zeer groot quaad / en dwaasheid is: daar en tegen / dat een heerlijke blymoedigheyd / die uyt een goed-gewiſſe komt / en uyt het betrachten der deugd / het beſte goed is / daar men in dit leven na tragten moet. Eygentlijk ſtaat 'er in den Grond-text / een goed herte, waar by de Hebreen verſtaan een goede conſcientie / die wel onderweezen is / en haare plichten getrouwelijk omtrent de menſchen doed. Ten anderen / een geruſt / wel getrooſt / blijd gewiſſe / dat den menſche vrymoedigheid geeft by God. Want by het herte word dikmaal / in de H. Schrift / het gewiſſe des menſchen verſtaan. Gelijk te zien is. *1 Joan.* 3. 20, 21. *1 Reg.* 2. 44. *Prov.* 27. *vers* 19. Maar ten derden / verſtaan ook de Hebreen by een goed herte, in het gemeen / een vroolijk en verblijd gemoed. Als *Eſt.* 5. 9. Goeds moeds, eygentlijk in het Hebreeus goed van herten, ofte goed van herte. *Jud.* 16. *vers* 25. Als haar herte vroolijk was, eygentlijk in het Hebreeus / als haar herte goed was. *Eccl.* 9. 7. Drink uwen wijn met goeder herten: &c.

Daar is niet in de wijde weereld / dat by de uytnemende gelukzaaligheyd van een goed en blymoedig gewiſſe te vergelyken zy / want zy is den Hemel op Aarde. Echter / om dat de menſchen inzonderheid op groote maaltyden alle behulpmiddelen van vreugde zoeken / door muzijk / ſpijs / drank / goed gezelſchap / geneuchelijke redenen / &c. Soo vergelykt hy een vroolijk herte by een geduurige maaltyd: Gelyk het eeuwig leven zelfs / by een bruiloft en maaltyd vergeleken word / *Luc.* 22. 30. *Apoc.* 19. 9. Aſſuerus maakt zijne Vorſten een maaltyd van 180 dagen: maar de vreugde van een welgeſteld gemoed duurd altoos. Aſſueri maaltijd was maar voor de Edelen / en Vorſten / maar deze geſtaadige / voor alle Vroomen; ook hoe gering zy na de wereld zijn. In een langduurige maaltijd krijgd den menſch lichtelijk onluſt / en word het moede tot afkeerens toe. Maar de blijdſchap van een welgeſtelde ziele / die is altoos eenpaarig / zy verveeld noopt / is altoos even verſch en aangenaam. Cicero zegd: *lib.* 5. *de finibus. Animi tranquillitas, quam euthymiam vocant, eſt ipſa beata vita.* Die geruſtheyd des gemoeds, die de Grieken *euthymiam* noemen, is het zaalige leven zelve.

De-

Digitized by Google

De vrolijkheyd des herten maakt den menſche bequaam tot oeffeninge aller plichten / om die te doen met een yver / dankbaarheyd / volveerdigheyd / en blymoedigheyd / zonder welke God niet wil gediend werden. *Deut.* 28. 47. 48. Om dat gy den Heere uwen God niet gediend zult hebben met vrolijkheyd, en goedheyd des herten, van wegen de veelheyd van alles. Zoo zult gy uwen Vyanden, die de Heere onder u zenden zal, dienen, in honger, en in dorſt, en in naaktheyd, en in gebrek van alles: en hy zal u een yzeren jok op uwen halze leggen, tot dat hy u verdelge.

De vrolykheyd des herten maakt den menſch eygentlyk / en aldermeeſt gelukkig. Daarom word de opperſte zaligheyd door vreugde uytgedrukt doorgaans in de H. Schrift / *Matth.* 25. 21. Gaat in de vreugde des Heeren, *Hebr.* 12. 2. *Pſal.* 16. 11. *&c.*

Den blymoedigen geeſt is gantſch noodig tot onderhoud der gezondheyd / zonder die word de goede gematigdheyd des lighaams gebroken / den geeſt verſlagen / de levendige krachten uytgebluſt, en gedempt. De blyhertigheyd is insgelyks ten hoogſten noodig tot geneezinge van ziekten / om door de behulpmiddelen der geneesꝯkonſt / eenig voordeel te genieten: want een droevigen / en zwaarmoedigen geeſt / maakt de genees-middelen krachteloos; maar de blygeeſtigheyd maakt dezelve nut / en krachtdadig tot herſtellinge der gezondheyd. *Prov.* 17. 22. Een blijd herte zal een medicijne goed maaken: maar een verſlagen geeſt zal het gebeente verdrogen. *Prov* 18. 14. De geeſt eens mans zal zijne krankheyd onderſteunen: maar een verſlagen geeſt, wie zal dien opheffen? *Prov.* 15. 13. Een vrolijk herte zal het aangezichte blijde maaken: maar door de ſmerte des herten word de geeſt verſlagen. Daarom heeft Galenus wel gezegd / dat men, om zijn gezondheyd wel te bewaaren, ofte te herſtellen, inzonderheyd zich moet wachten van gramſchap, zwaarmoedige droefheyd, en zorgvuldigheyd: om dat die herts-tochten, den geeſt van den menſche ontſtellen, uytdroogen, en dempen.

Door al te langdurige / en onmatige droefheyd / word insgelyks den menſche onbequaam tot alle Goddelyke / en Borgerlyke plichten / ondankbaar / ſlaauw / yverloos / traag en onluſtig. Daarom beſtraffen de geloovigen haar zelven over zoodanige loome droefheyd / biddende God, dat hy haar het herte, door vreugde / gelieve te verwijden, op datſe met yver loopen mogen in de wegen des Heeren. *Pſal.* 119. 32. *Pſal.* 42. en 43. op het laatſte. Wat buygt gy u neder, o mijn ziele! en wat zijt gy onruſtig in my? hoop op God, &c. Ook werden wy ernſtelyk / om die oorzaak / tot Goddelyke blydſchap aangemaand. *Philipp.* 4. 4. Verblijd u in den Heere alle tijd: wederom zeg ik u, verblijd u. *Matth.* 5 *vers* 12. Verblijd u en verheug u, &c. *Pſal.* 32. 11. Verblijd u in den Heere, en verheug u gy rechtveerdige, en zinget vrolijk alle gy oprechte van herten, &c.

Hoedanigen grooten quaad de onmatige droefheid is / en hoe menigerley onheyl dat die den menſch veroorzaakt / heeft wonderlyk wel uytgedrukt *Chryſoſtomus in epiſt. ad Olympiam.* Met deze woorden: *Nam triſtitia animarum crudele tormentum eſt, dolor quidam inexplicabilis, & judicium omni judicio vindictaque deterius. Nam & vermi eſt ſimilis venenato: non ſolummodo carnem, ſed & animam ipſam perimens. Et tinea, non ſolum ad oſſa, ſed ad corda pertingens: & perpetuus quidam carnifex, non animam dilanians, ſed vires animæ conſumens: & jugis nox, ac tenebræ profundæ, & tempeſtas, & turbo, febris non apparens, omni igni validius incendens, & pugna requiem non habens.* Want de droefheyd is een wreede pijninge der zielen, een onuytſprekelijke ſmerte: een vonnis en oordeel dat alle wraake, en veroordeelingen, te boven gaat. Zy is gelijk een venynigen worm, niet alleen het vleeſch, maar de ziele zelve doodende. Een door-eetende motte, die niet alleen tot de beenen, maar tot het herte toe komt. De droefheyd is een geduurigen beul, de ziel wel niet verſcheurende, maar haare krachten verteerende: een gedurige nacht, een diepe duyſterniſſe, een onweder, en wervel-wind; een koortze die men niet ziet, ſterker brandende dan eenig vyer, een ſtrijd zonder ruſte, &c. Dog dit moet men verſtaan van een ongeregelde / en onmatige droefheyd / anderzints daar is een droefheyd, die na God is, die in den menſche een onberouwelijke bekeeringe tot zaligheyd werkt: waar door het herte gebeterd werd. 2 *Cor.* 7. 10. *Eccl* 7. 3. Doch al te groote ongeregelde droefheyd werkt de dood, wanhope / en veel rampzaligheyd. Waarom ook Paulus den Corintheren gebied / dat zy zorge moeten dragen / dat den bloedſchender / niet door al te grooten droefheyd verſlonden wierde. 2 *Cor.* 2. 7. en Salomon zegd / *Prov.* 31. *vers* 6, 7. Gevet ſterken drank den geenen die verloren gaat, en wijn den geenen die bitterlijk bedroefd van ziele zijn: dat hy drinke en zijn armoede vergete, en zijner moeyte niet meer gedenke.

Gelyk onmatige droefheyd beyde ziele en lighaam ſchadelyk is / zoo ook al te groote / ongeſchikte / en ongematigde blydſchap. Sommige zyn (gelyk in de Hiſtorien bekend is) door over groote onverwagte blydſchap geſtorven. Want door zoodanigen vreugde / vervliegen de levendig-makende geeſten der menſchen zoo zeer na de uyterſte deelen des lighaams / dat het herte (de grond-plaats des levens /) gelyk als verlaten en gedoodet werd. Gelyk / in tegendeel / door de droefheyd de levendigmakende geeſten / zoo tot het herte werden gezamentlyk ingetrokken / dat ze gelyk als verſtikken / en gewurgd worden. Zoo dat de dagelykſche ervarentheyd wyſd / dat daar door lichtelijk uytteeringe / waterzucht / ontijdige onverwachte dooden / en veelderley quaalen ontſtaan.

De Goddelijke vreugde / die uyt de deugd en goede conſcientie voorkomt / is een blijdſchap die onuytſprekelijk is / door dringende tot het binnenſte / en alle de kragten der ziele / verre te boven gaande alle blijdſchap die uyt de wereldſche inzichten / en voorſpoed ontſtaat. *Pſal.* 4. 8. Gy hebt vreugde in mijn herte gegeven, meer dan ter tijd, als haar koorn en haaren moſt vermenigvuldigd zijn. Ten anderen / deze vrolijkheyd is gantſch heerlijk / ſtandvaſtig / die nooyt van den menſche genomen kan werden; ja die door geen tegenſpoed / of wereldſche droefheyd / overwonnen kan werden. 1 *Petr.* 1. 8. In den welken gy nu, hoewel hem niet ziende, maar geloovende, u verheugd met een onuytſprekelijke en heerlijke vreugde: &c. *Joan.* 16. 22. Uw' herte zal zich verblijden, en niemand zal uwe blijdſchap van u wech nemen. *Rom.* 5. 3. Maar wy roemen ook in de verdrukkingen, &c. 2 *Cor.* 6. 10. Als droevig zijnde, doch altoos blijde: &c. De vreugde der Godloozen is gantſch niet vaſt / noch recht doordringende / noch de ziele volkomentlijk verheugende / maar alleen van de monden uytwaarts / en haaſt in droefheid eyndigende. *Prov.* 14. 13. Het herte zal ook in 't lagchen ſmerte hebben; en het laatſte van die blijdſchap is droefheyd. *Jac.* 4. 9. *Job.* 20. 5. &c.

Onder de treffelijke / en zin-rijke ſpreuken van den vermaarden Pythagoras / is ook deze geweeſt: Καρδίαν μὴ ἐσθίειν *Cor non eſſe comedendum.* Dat is / dat men zijn herte niet moet op-eeten. Dat is / dat men zich van de zwaarmoedigheyd / en droefheyd / niet moet laaten inwinnen / want die eet het herte op / verteerende beyde ziel en lighaam. Maar na den raad des wijzen Salomons / iſſer niet beter voor den menſch / dan wel doen / en altoos blymoedig te wezen. *Eccl.* 3. 12, 13. Ik heb gemerkt, datter niet beters voor haar lieden is, dan zich te verblijden, en goed te doen in zijn leven. Ja ook dat yder menſche eete en drinke, en 't goede geniete van al zijnen arbeyd: dit is een gave Gods. Sie voorts *Vers* 22. en *Eccl.* 2. 24. en *Cap.* 8. 15. Daarom prees ik de blijdſchap, dewijle den menſche niet beters heeft onder de ſonne, &c. *Prov.* 11. 17. Een goedertieren menſche doed zijne ziele wel: maar die wreed is, beroerd zijn vleeſch. Item / *cap.* 9. 7. &c. Van Socrates word

ver-

Digitized by Google

verhaald/dat zijn vrouwe Xantippe van hem getuygde/ dat ze gezien had/ dat hy altoos even blymoedig/ en met een en het zelve gelaat zijns aangezigts/uit zijn huis ging/ en weder daar in keerde: waar in een wonderlyke gelijkheyd/en vaſtigheid zijns gemoeds/ te beſpeuren was/ in zulke ongelyke voorvallen/ als hem dikmaal bejegend zijn. Wy oordeelen het beter te wezen/ met Democrito de wereld te belagchen/ dan te beſchreyen: hoewel beyde/ met goede reden/ in behoorelyke wyze/ mag geſchieden. Tot blydſchap/als een byzondere ſpoor van Godzaligheyd/ vermaand ons de H. Schrift zeer ernſtelyk. *Luc.* 10. 20. *Matth.* 5. 12. *Philip.* 4. 4. 1 *Theſſ.* 5. *vers* 16. Verblijd u alle tijd. *Rom.* 12. 12. en 15. 13. De God nu der hope vervulle u-lieden met alle blijdſchap, en vrede, in 't Geloove, &c. Dit is de vreugde die van binnen/ uyt het innerlykſte van de ziele/ komt/ die geen uytwendige dingen noodig heeft/ die eeuwig duurd/ en door niemand den Vroomen kan onttrokken worden. Seneca epiſt. 59. *Talis eſt ſapientis animus, qualis mundi ſtatus ſuper lunam. Semper illic ſerenum eſt. Habes ergo, quare velis ſapiens eſſe: quia nunquam ſine gaudio eſt. Gaudium hoc non naſcitur, niſi ex virtutum conſcientia. Non poteſt gaudere niſi fortis, niſi juſtus, niſi temperans.* Et paulo poſt. *Illud gaudium, quod Deum Deorumque æmulos ſequitur, non interrumpitur, non deſinit: deſineret, ſi ſumptum eſſet aliunde: quod non eſt alieni muneris, nec arbitrii quidem alieni. Quod non dedit fortuna, non eripit.* Het gemoed van een vroom wijs man, is gelijk de gelegentheyd des wereld boven de Maane. Daar is het altoos goed, ſtil, en helder weer. Gy hebt dan reden waarom dat gy wijs wild wezen, want een wijs man is noyt zonder vreugde. Die vreugde komt alleenlijk uyt de bewuſtheyd der deugden. Niemand kan oprechtelijk blijde wezen, dan die kloekmoedig is, rechtveerdig, matig, &c. Die blijdſchap die Gode, en die God navolgen, eygen is, word noyt opgeſchort, noyt houd ze op. Sy zoude ophouden, indien ze van elders vreemds gehaald waar. Gelijk ze van geen menſch gegeven word, zoo is zy ook niet in yemants macht, om wech te nemen. Dat by de toevallen der wereldſche dingen niet gegeven word, dat word ook door dezelve niet ontnomen.

Dit vrolijk herte dan/ daar Salomon hier van ſpreekt/ word veroorzaakt door het getuygeniſſe/ en vertrooſtinge van een goede conſcientie/ gevoelen en zekerheyd der genade Gods/ tot vergevinge der zonden/ Goddelijke vertrooſtinge: *Rom.* 5. *vers* 3, 4, 5. En hope der zaligheyd: *Rom.* 15. 13. De God nu der hoope vervulle u-lieden met alle blijdſchap, en vrede, in 't Geloove, op dat gy overvloedig moogd zijn in de Hoope, door de kracht des H. Geeſts. *Rom.* 12. 12. Verblijd u in de Hope. *Matth.* 5. 12. Verblijd u, en verheug u, want uwen loon is groot in de Hemelen. *Luc.* 10. 20. Ook ontſtaat dit vrolijk herte uyt aanmerkinge van den welſtand van andere Vroomen. *Rom.* 12. 15. Verblijd u met den blijden: &c. 1 *Cor.* 12. 26. 't Zy dat een lid verheerlijkt word, zoo verblijden haar alle de leden mede. Inzonderheyd rijſt dit vrolijk herte uyt een zeker en onſcheydbaar gevolg van de voordeſtigheyd/ die de deugd/ en oeffeninge der deugd/ in haar zelven heeft: waar uyt de Heydenen zelfs geoordeeld hebben/ dat daar in het uyterſte eynde des menſchen/ en zijn opperſte geluk-zaligheyd gelegen is. *Prov.* 21. 15. 't Is den Rechtveerdigen eene blijdſchap recht te doen: &c. Sie *Prov.* 13. 23. &c.

Prov. 15. 30. Het licht der oogen verblijd het herte: &c.

GOd heeft een byzondere kracht en aangenaamheyd gegeven in het licht. Want daar door worden alle dingen van malkanderen onderſcheiden/ en gekend. Door de bewieginge des lichts/ en warmte der Sonne/ worden alle dingen op de aarde/ en in de wateren/ voortgebragt/ onderhouden/ levendig gemaakt en verquikt: 't welk van Moſes ſchijnd aangeweſen te zijn: *Gen.* 1. 2. En de Geeſt Gods ſweefde op de wateren. En God zeyde, daar zy licht, &c. Sonder die ſouden alle dingen ſterven/ en weder tot haaren ongefatſoeneerden/ en verborgen woeſten klomp/ wederkeeren. Daarom heeft God in die ſelve/ als de ſtoffe aller ſaaken/ aldereerſt het licht geſchapen. *Gen.* 1. 3. En God ſeyde: daar zy licht, en daar wierd licht. En God zag het licht, dat het goed was: &c. Dit eerſte licht is niet geweeſt in den Hemel/ want die is eerſt den tweeden dag geſchapen/ *vers* 6. maar in de gemeene ſtoffe aller dingen/ eer uyt de ſelve de Schepſelen/ in haare byſondere ordre/ en onderſcheyd/ voortgebracht waaren. Dit eerſte licht is niet geweeſt in de Sterren/ want die zijn eerſt den vierden dag geſchapen/ *vers* 14. Soo dat dit licht des eerſten dags gantſch extraordinair/ en miraculeus geweeſt is. Het licht is geen lighaam/ nog eenig weſen dat by ſich ſelven beſtaat/ maar alleen een kracht/ werkinge/ en beweginge/ door welke die lighamen/ die verlichtende zijn/ aan de oogen der gevoelige Schepſelen/ het gevoelen en beſeffen des lichts veroorſaaken. De uitnemende voortreffelijkheyd des lichts blijkt uyt des ſelfs eygenſchappen; want het is in ſich ſelven gantſch ſuyver en onbeſmet/ en daarom word door het licht doorgaans de heyligheyd des levens aangeweſen. Sie *Matth.* 5. 16. 1 *Joan.* 2. 10. en *Cap.* 1. 7.

Ten anderen/ het licht der Sonne ſpreyd ſich aan alle zijden ſoo wijd en breed uyt/ dat niemand kan bepalen/ hoe verre het ſich in zijnen ommegang verwoond. Daarom segd God tegen Job: *Cap.* 38. 19. Waar is de weg daar het licht woond? En *Cap.* 25. 3. ſegd Bildad: Is 'er een getal zijner benden? en over wien ſtaat zijn licht niet op? Daar-en-boven het licht is het aangenaamſte datter is. Want gelijk onſen Text zegd/ het verblijd het herte. En *Eccl.* 11. 7. Het licht is ſoet, en 't is den oogen goed de Sonne te aanſchouwen. Daarom word doorgaans in de H. Schrift het licht genomen voor allerley/ ſoo geeſtelijken/ als lighamelijken zegen/ vreugde en welſtand. En duyſterniſſe in tegendeel/ voor allerley quaad en verdriet. *Pſal.* 97. 11. *Eſth.* 8. 16. *Prov.* 4. 18. &c. Ja/ om datter niets in de nature krachtiger/ en beter is dan het licht/ daarom word God ſelfs een Licht genaamd/ een Vader der lichten: Item/ word geſegd met licht bekleed te zijn, te woonen in een ontoegankelijk licht. *Pſal.* 104. 2. 1 *Tim.* 6. 16. *Jac.* 1. 17. 1 *Joan.* 1. *vers* 5. 7. &c.

Digitized by Google

CAPITTEL. XI.

Prov. 15. 27. Die gierigheyd pleegd, beroerd ſijn huys: maar dio geſchenken haat, ſal leven.

De gierige beroerd ſijn Huys. dat is / hem ſelven en ſijn geheele huyshoudinge / en nakomelingen. Het ſchynd dat Salomon ſijn opſicht gehad heeft in deſe ſpreuk / op Achan / die door gierigheyd / neemende van de verbannene goederen / hem ſelven daar door / en ſijn geheel huysgeſin / beroerd / en bedorven heeft. Want Joſua heeft hem / met de geſtolene Goederen / en ſijn Soonen en Dochteren / en ſijn Vee / en ſijn Tente / en alles wat hy had / doen ſteenigen en verbranden. *Joſ.* 7. 24, 25. En Joſua ſeyde, hoe hebt gy ons beroerd? de Heere ſal u beroeren ten deſen daage, en, &c. Soo heeft ſijn huys / door gierigheyd / beroerd Gehaſi / den knegt van Eliſa. Welke / om dat hy onbehoorelyke geſchenken had genoomen van Naaman / met melaatsheyd geſlaagen is / en ſyne naakomelingen met hem. Sie 1 *Reg.* 5. 17. Soo heeft Achab ſijn huys beroerd / mits onrechtveerdiglyk den wyngaard van Naboth aan ſich te trekken. Waarom hem door Elia aangeſegd is / dat de honden ſijn bloed / lekken ſouden / even op die ſelve plaatſe / daar Naboth omgebracht was. Dat Jeſabel ſijn Vrouwe / die hem den quaaden raad had gegeven / van de honden ſoude gegeten worden / en ſijn nakomelingen elendiglyk ſouden omkomen. Sie 1 *Reg.* 21. Gelyk ook geſchied is. Sie 2 *Reg.* 9 en 10. Want *Prov.* 29. 4. Een Koning houd het Land ſtaande door het Recht; maar een die tot geſchenken genegen is, verſtoord het ſelve.

Gierige menſchen / doen haar Dienſtboden overlaſt / in al te ſwaaren / en gedurigen arbeyd op te leggen / ſelfs op onbetaamelyke tyden / door haar noodduſtigheyd te ſchaars toe te brengen / en anderſints. Waar door groote twiſten / en beroerten / in de de huyshoudingen veroorſaakt werden.

Ten derden / gierige menſchen / door dienſe dikmaal veele lieden onrecht aandoen / halen op haaren hals ſwaare en veelderley proceſſen / twiſt-ſaaken / en oneffen ſtaande dingen; waar door ſy / en haare nakomelingen in gedurige onruſten / en dikmaal ook armoede / geraaken.

Ten vierden / gierige lieden zijn zoo beſorgd over haare rykdommen / om die te krygen en te bewaaren; datſe gantſch vol onruſt / moeyte / en angſtige ſorgvuldigheden zyn / ſoo dat in waarheyd Salomon ſegd: Die gierigheyd pleegd, beroerd ſijn huys, De gierigheyd verdrijft menigmaal de wysheyd. *Prov.* 1. *verſſ.* 17, 18, 19, Sekerlijk het net word te vergeefs geſpreyd voor de oogen van allerley gevogelte. En deſe loeren op haar eygen bloed, en verſteeken ſich tegen haare zielen. Soo zijn de paden eens yegelijks, die gierigheyd pleegd; ſy ſal de ziele haarer meeſters vangen.

Maar die geſchenken haat, ſal leven. Salomon wil ſeggen / die de gierigheyd haat / ſal leven. Maar in plaatſe van de gierigheyd in 't gemeen te noemen / ſoo noemd hy een byſondere daad in welke de gierigheyd gepleegd word: ſtellende alſoo een gedaante van gierigheyd voor de gantſchen aanhang der ſelve. Hy ſpreekt van geſchenken / die yemand ſoude worden gegeven / om het Recht te buygen / tot nadeel van een anders gerechtigheyd. Welke giften en geſchenken te ontfangen / een groote gierigheyd en ongerechtigheyd is. *Deut.* 16. 19. Gy ſult het gerigte niet buygen, gy ſult het aangeſichte niet kennen; ook ſult gy geen geſchenk nemen, want het geſchenk verblind de oogen der wijſen, en verkeerd de woorden der rechtveerdigen. *Exod.* 23. *vers.* 8. Ook ſult gy geen geſchenk nemen; want het geſchenk verblind de ſienden, en 't verkeerd de ſaake der rechtveerdigen. 2 *Sam.* 8. 3. *Prov.* 19. 6. *Eccl.* 7. 7. Het geſchenk verderfd het herte. *Prov.* 28. 21. De aangeſichten te kennen, is niet goed; want een man ſal om een ſtuk broods overtreeden. Want veele / door de geſchenken en gierigheyd bedorven zynde / verdoemen de regtveerdigen / ſpreeken de Godloosen vry, 't Welk een grouwel is by God / en den menſche / beyde by God en de menſchen vervloekt maakt *Prov.* 17. 15. en *Cap.* 24. 24. Door de ſelve oorſaake / worden tot hooge ampten / (aan welke het gemeene beſt hangd) niet gevorderd menigmaal de bequaamſte: maar onbequame / die beyde haar ſelven / en den Staat / tot ſchande zyn. Die ſelve gierigheyd is de oorſaak dikmaal van quaade beraadingen / verraaderlyke handelingen / en bederf van Landen en Steden. Giften, zijn Vergiften. *Qui dat, rapit.* Die yets ontfangd van een ander / die verlieſt daar door ſijn vryheyd / en word lichtelyk een ſlaave van een anders gierigheyd / en verkeerd voornemen. Dit was de reeden dat Socrates van den Koning Archelaus geen geſchenken wilde aanvaarden. Seggende / tot de geenen die hem verſogten by den Koning te komen: *Nolle ſe ad eum venire, a quo acciperet beneficia, cum illi paria reddere non poſſet.* Dat hy niet begeerde te komen by hem, van welken hy geſchenken ontfangen ſoude, daar hy gelijke geſchenken hem niet konde wedergeven. Fabricius / hoewel arm / wilde geen giften van Pyrrhus aannemen; ſeggende / dat hy liever had te genieten, de eere van een vry Borger, dan van een Koning, die door geſchenken gekoft, ofte Koning geworden was. Moſes / om te betuygen de oprechtigheyd ſyns herten / in het regeeren der Jooden / die betuygd *Num.* 16. 15. Dat hy noyt Ezel ſelfs van haar genomen had, of eenig quaad yemand gedaan. Samuel betuygd tegen de Jooden. 1 *Sam. cap.* 12. Dat hy van niemand eenig geſchenk genomen had, &c. Sie *vers* 3. Als Alexander aan Phocion / door ſyne Geſanten / groote ſchenkagien geſonden had / heeft Phocion die geweygerd aan te nemen; vraagende den Geſanten / waarom dat uyt ſoo menige Athenienſen / als 'er waaren / aan hem alleen ſulke giften geſonden wierden? Hier op antwoorden de Geſanten / om dat Alexander oordeeld dat gy alleen een heerlyk en voortreffelyk man zyt. Seg dan, antwoorde Phocion, aan Alexander, dat hy ſijne geſchenken houd, en my een heerlijk man laat blijven. Een eerlijk man / volgens het ſeggen Salomons in onſen Text / meend niet alleen geen ongeoorloſde giften / maar hy haatſe. Want een teyken van waare deugd / is niet alleen het quaad te laaten / maar van herten te haten: de deugd niet alleen te doen / maar innerlyk / en om haar ſelfs wille te beminnen *Pſal.* 97. 10. Gy liefhebbers des Heeren, haatet het quaade. *Rom.* 12. 9. Heb een afkeer van het booſe, en hang het goede aan. *Prov.* 28. 16. Een Vorſt die de gierigheid haat, ſal de daagen verlengen. Als Salomon ſegd / dat die de geſchenken haat / leven ſal. Soo verſtaat hy by / en onder het leven / alderley zegen / en welſtand; een zalig / voorſpoedig / wys leven / dat den weg / en begin is / van het eeuwig en Goddelijk leven. Gelijk die maniere van ſpreeken ſeer gemeen is in de Schrift. Sie onder anderen. *Rom.* 8. 13. *Prov.* 4. 4. *Rom.* 1. 17. *Prov.* 9. 6. en 3, 18. &c.

De gierigheid veroorſaakt een gedurige en ongelooffelijke beroerte in den menſch / door een onverſadelyke begeerte / tot het gene onnoodig is; ſy maakt den

Digitized by Google

den menſch arm in ſijn overvloed / en een ſlaave van de ydele goederen / van welke hy niet krijgd dan onruſt / ſorg / en ſchande. In plaats van geminderd te worden / door het verkrijgen van Rijkdom / ſoo wordſe ſelfs daar door te meer ontſteeken / maakt den menſch een afgoden dienaar / want hy meer vertrouwen en liefde ſteld / op den rijkdom ſijner begeerlijkheyd / dan op God. *Epheſ.* 5. 5. *Col.* 3. 5. De gierigheid is de wortel van alle quaad, waar door de menſchen in veele ſchaadelijke verſoekingen, en in den ſtrik vallen, afdwaalen van het geloove, en haar ſelven met veele ſmerten doorſteeken. 2 *Tim.* 6. *verſſ.* 9, 10. Den gierigaart is voor niemand goed/maar voor ſich ſelven de ſlimſte. Hy doed geen goed dan na ſijn dood / en dan word hy van ſyn erfgenaamen beſpot / en ſijn goederen niemigmaal onmiddelyk verquiſt.

Prov. 16. 18. Hooveerdigheyd is voor de verbreekinge, en hoogheyd des geeſtes voor den val,

Chilo gevraagd zijnde / wat God in den Hemel dede? Gaf tot antwoord / hy vernederd het hooge, en de nederigen verheft hy. Laërt. Deſe antwoorde komt over-een met deſe ſpreuken Salomons / en Chriſti. *Matth.* 23. 12. Wie hem ſelven verhoogen ſal, die ſal vernederd worden: en wie hem ſelven ſal vernederen, die ſal verhoogd worden. *Prov* 11. 2. Als de hooveerdigheyd komd, ſal de ſchande ook komen: maar met de oodmoedige is de wijsheyd. De eere is gelijk de ſchaduwe / welke nagejaagd zijnde / voor den menſch afwijkt; maar / alſmen daar van afgaat / ſoo volgtſe achter na. De voorgaande hoogmoed is gemeenelijk een voorlooper / en aanwijſend teyken / van eenen ſwaaren val. Als merkelijk te ſien is in Nebucadnezar / die / om ſijne hooveerdigheyd / tot de beeſten toe vernederd is / na dat hy ſijn pragtig beeld van goud / ſeſtig ellen hoog / en ſes ellen breed / opgericht / en doen aanbidden had. Sie *Dan.* 3. en 4. Herodes / ſittende op ſijnen Koninklijken Stoel / en hoorende dat het volk ſijne reden prees / als een ſtemme Gods, en niet eenes menſchen: is van den Engel Gods van ſtonden aan geſlaagen / en van de wormen gegeten / om dat hy God de eere niet gaf. *Actor.* 12. Goliath ſich vermetelijken verheffende / is geſlaagen. Pharao in ſijn trotſigheyd verſmoord. Abſalom en Adonia / door hooveerdigheyd na de Koninklijke Kroone trachtende / elendelijk omgebracht. Deſe / en ontallijke andere exempelen / bevestigen de waarheyd deſer ſpreuke / dat de hooveerdigheyd komt voor de verbreekinge. Daarom heeft een menſch voor ſich ſelven / ja gantſche Koninkrijken / Landen / en Steden / aldermeeſt te vreeſen voor haar verderf / en nakend ongeval / alſſe beginnen hoogmoedig te worden; waar op gemeenelijk volgen twiſten. *Prov.* 13. 10. Door hooveerdigheyd maaktmen niet dan gekijf. Onmatigheyd / ſorgeloosheyd / verſmaadinge van een ander / tweedragt / en andere ſonden meer / waar door haaren ondergang veroorſaakt werd. *Prov.* 18. 12. Voor de verbreekinge ſal des menſchen herte ſich verheffen: en de nederigheyd gaat voor de eere. De reden geeft Salomon; *Prov.* 16, 5. Al die hoog is van herten, is den Heere eenen grouwel. God wederſtaat de hooveerdigen, maar de nederigen geeft hy genade: 1 *Petr.* 5. 5. Daarom ſegd hy daar by *vers* 6. Verneder u dan onder de krachtige hand Gods, op dat hy u verhooge tot ſijn 'er tijd. Toonende / dat het beſte middel / om verhoogd te worden / de nederigheid is. *Prov.* 15. 25. Het huys der hooveerdigen ſal de Heere afrukken, En *vers* 33. De nederigheyd gaat voor de eere. Sie *Prov.* 29. 23. De nederige van geeſte ſal de eere vaſt houden, &c. De hooveerdigheyd maakt den menſch / by God en de menſchen / ſtinkende. Onder de ſeven ſaaken die God haat / en die ſijne ziele een grouwel zijn; is de eerſte den hoogmoed / uytgedrukt door hooge oogen: *Prov.* 6. *verſſ.* 16, 17. Want een hooveerdig menſch / is ondankbaar / en geeft God ſijn eere niet: waar door hy ſondigd tegen het eynde dat God voorgenomen heeft / in alle ſijne werken / en handelingen met den menſch.

Dier menſchen hoogmoed is aldermeeſt onverdraagelijk / die te vooren gering / en van kleyne ſtaat zijnde / daar na verheven worden. Want zy kennen gemeenelijk haar ſelven niet / en hebben geen bequaamheyd / noch gewoonte / van voorſpoed wel te gebruyken / of in aanſienelijke gelegentheden ſich betaamelijk te dragen. Daarom ſegd Salomon: *Prov.* 20. Datter drie dingen zijn, die de aarde ontroeren; ja vier die de aarde (dat is / de menſchen op aarde) niet draagen kan. Het eerſte is, als een, die te vooren een knecht is geweeſt, tot regeeringe en heerſchappye komt. Het tweede, is een ſot, wulps / vettel onmaatig menſch / die overvloed van ſpijs en drank heeft. Het derde, als een boos, onaardig / vroumenſch getrouwd werd, en tot eenig goed houwelyk geraakt. Het vierde, als een Dienſtmaagt ryk word, en erfgenaam van haar vrouws goederen. Sie *vers* 21, 22. en 23.

Daar is by-na niet dat een menſch meer hatelijk maakt / en onverdraagelijker voor een ander / dan een trots en hooveerdig herte / waar door de menſchen alleen in haar ſelven / en in het haare / behaagen ſcheppen / alle andere dingen / en menſchen / verachtende. Soo ſegd Plutarchus *lib. de laude ſui. Propriis laudibus aliorum vituperium, ac vana hæc gloriæ cupiditas deſinit in ignominiam.* Eygen lof verwekt verachtinge van een ander, en die ydele begeerte van eere eyndigd in ſchande en oneere. *Prov.* 27. 2. Laat u eenen vreemde prijſen, en niet uwen mond: een onbekende, en niet uwe lippen. Een exempel verhaald daar van *Juſtinus lib.* 13. *cap. ulti. Sed Perdiccæ plus odium arrogantiæ, quam vires hoſtium nocebant, quam exoſi etiam ſocii, ad Antipatrum gregatim profugiebant.* Den haat van Perdicca ſijn hoogmoed, heeft hem meer geſchaad, dan de krachten van ſijne vyanden; want ſijne metgeſellen, niet kunnende ſijn trotſigheyd verdragen, zijn met menigte tot Antipatrum gevlugt. Socrates pleeg ſijne vrienden en goede bekenden de hooveerdigheyd af te raaden / met deſe beweegreden: *Viam ad gloriam meliorem nullam eſſe, quam qua bonus aliquis eſſet, ac non videri vellet.* Datter geen beter weg is, om tot eere te komen, dan goed te weſen, en niet te willen ſchijnen goed te zijn.

Den hoogmoed maakt den menſch gantſch ydel in gedachten / woorden / en daaden; bederft alle deugden / en maaktſe onnut. Hy maakt den menſch opgeblaaſen / en als met wind opgevuld / ledige vaten veroorſaaken meeſt gedommel. 2 *Petr.* 2. 18. Want ſy ſeer opgeblaſene ydelheyd ſpreekende, &c. De ledige kooren ayren ſtaan meeſt overeynde verheven. 't Is een van de byſonderſte leſſen / die de Chriſtenen door de onderwijſinge / en voorbeeld / Chriſti moeten leeren / om eere te verkrijgen / en ruſte te vinden voor haare zielen / oodmoedig / en ſagtmoedig te weſen van herten. *Philipp.* 2. *Mat.* 11. *vers* 29. *Prov.* 29. 23. Den hoogmoed des menſchen ſal hem vernederen: maar de nederige van geeſte ſal de eere vaſt houden. Den hoogmoed maakt dat de menſch een groot gevoelen heeft van ſich ſelven / ſich inbeeldende beter / wijſer / en ſterker te weſen / dan hy is: *Apoc.* 3. 17. Waar op volgd / dat hy op ſich ſelven betrouwd / andere hulpe en raad verſmaad / onbekommerd en ſorgeloos word. En alſoo bedriegd den hoogmoedigen ſich ſelven / is blind in ſijn ſaake / en loopt met een trotſe geruſtheyd in ſijn verderf. *Prov.* 28. 26. Die op ſijn herte vertrouwd is een ſot. *Gal.* 6. 3. Want ſoo yemand meynd yet te zijn, daar hy niet is, die bedriegd hem ſelven in ſiin gemoed. *Prov.* 26. 12. Hebt gy een man geſien die wijs in ſijn oogen is? van een ſot is meer verwachtinge dan van hem. *Eſa.* 5. 21. Wee de geene die in haar oogen wijs, en by haar ſelven verſtandig zijn. De meeſt verhevene boomen en gebouwen

woorden

Digitized by Google

woꝛden lichtſt van den donder en blixem geſlagen. Andere ſonden bederven eenige deugden / maar alleen den hoogmoed bederft alle deugden / en is een algemeene peſt van alle goede en deugdelyke geſtalte des gemoeds. Deſen hoogmoed woꝛd dikmaal meeſt gevonden / en gevoed / onder den uytwendigen ſchyn van nederigheyd / in kleedinge / gelaat en anderſints : als kennelyk is aan veele Munniken : welke / uyt hoogmoed / den roem en name ſoeken van de nederigheyd / dieſe nochtans in 't herte niet hebben ; waar in haar menige / ook onder ons / niet ongelyk zyn. Van welke ten rechten geſegd mach woꝛden. *Nihil invenio quod ſit fabricata humilitate ſuperbius.* Ik vinde niet dat hoogmoediger is, dan een geveynſde nederigheyd. Ennod. Ja daar is ook een hoovaerdigheyd / die ook in de beſte deugden / en alder-Godzaligſte menſchen / ſomtyds heymelyk inkruypt / want Paulus bekend / dat hem God verneederd had / op dat hy in de overtreffelyke geſichten / en Goddelyke gaven / niet ſoude ſich ſelven verheffen. 2 *Cor.* 12. Petrus / ſich op ſijne trouwe tot Chꝛiſtum beroemende / is alderſchandelykſt gevallen.

CAPITTEL XII.

Prov. 16. 28. *Een oorblaaſer ſcheyd den voornaamſten vriend.*

Oꝛblaaſers / en achterklappers / rekend Paulus onder de menſchen / die in eenen booſen ſin overgegeven zijn: *Rom.* 1. 30. Sy hebben beyde een oogmerk / namentlijk / te verkleynen / of wech te nemen / den goeden naam van andere menſchen in haar afweſen. Maar den achterklapper doet dat opentlijk / doch den ooꝛblaaſer heymelijk / yemant alleen / ſtillekens in de ooren / yet als met mompelinge inblaaſende. *Prov.* 18. 8. De woorden des oorblaaſers zijn als der geenen die geſlagen zijn : en die dalen in het binnenſte des buyks. Deſe menſchen zijn gantſchelijk te verfoeyen / en veroorſaken ongelooffelijk veel onheyl / twiſten / en quaads onder de menſchen. Sy ſcheyden (ſegd Salomon) de alderbeſte vrienden van een, ſy blaaſen leugenen / verwekken valſch achterdenken / openbaaren het heymelijke / werpen krakeelen in. *Prov.* 16. 28. en *Cap.* 11. 13. Die als een achterklapper wandeld, openbaard het heymelijke : maar die getrouw is van Geeſt, bedekt de ſake. En *Cap.* 26. 20. Als 'er geen hout is gaat het vyer uyt : en als 'er geen oorblaaſer is, word het gekijf geſtild. Sy veroorſaken ooꝛlogen en bloedſtoꝛtingen. *Ezech.* 22. 9. Achterklappers zijn in u geeſt om bloed te vergieten, &c.

Ten anderen / de booſaardigheyd der ooꝛblaaſers vertoond ſich daar in meeſt : dat ſulke menſchen ſondigen met opſet / vooꝛ bedachte vonden / en menigerley valſche geveynſde treken. Want een ooꝛblaaſer / om te dieper het fenijn van ſijn laſterlijke tonge / in het gemoed van een ander / te ſchieten / en ſijn redenen te meer gelooſs te verwekken : ſal even dan / als hy beſich is met ſijnen naaſten te bekladden / ſich gelaaten als of hy zijn byſonderen vꝛiend waar / hy ſal betuygen dat het hem leed is / dat het geene hy verteld / waarachtig is : hy ſal ſuchten en treurig ſien / en ſich gelaaten / als of hy met ſijn miſſlagen medelijden had / ja ſomtyds hem in een andere ſake pꝛyſen : hy ſal meermaal ſeggen / dat hy het noode verhaald / maar dat de leelykheyd der ſaak hem noodſaakt / en het vereyſcht. Ja al is hy de eerſte die het quaad geruchte uytſtroyt / en dat hy niet ſoekt als dat het een yder bekend werde : nochtans ſal hy hem houden / als of de ſaak al te vooꝛen genoeg geweten waar / of hy ſal geveynſdelijk verſoeken die ſtil te houden / en ondertuſſchen by alle gelegentheyd die over al verbꝛeyden. Doëg, dooꝛ ſijn achterklap / en valſche ooꝛblaaſingen / heeft gemaakt dat Saul David met een doodelyke en onverſoenelijken haat vervolgde / 85 Pꝛieſters ombꝛacht / de Stad Nob verdelgde / en alle mannen / vꝛouwen / kinderen / en vee / in de ſelve vermooꝛdde. 1 *Sam.* 22. Haman, dooꝛ ſijn laſterlijk achterklappen / ſoude by-na te wege gebꝛacht hebben / dat alle Joden in het Koningrijk Aſſueri / ſouden gelijkelijk vermooꝛd geweeſt zijn ; doch hy is gevallen in het verderf / dat hy anderen bedacht had.

Waarom werden wy meermaal vermaand van die ſonde ons ſoꝛgvuldiglijk te wachten. *Lev.* 19. 16 Gy ſult niet wandelen als een achterklapper onder uwe volken, &c. *Jac.* 4. 11. Spreekt niet qualijk van malkanderen. Die van ſijn Broeder qualijk ſpreekt, en ſijn Broeder oordeeld, die ſpreekt qualijk van de Wet, en oordeeld de Wet. 2 *Cor.* 12. 20. Dat daar niet eenigſints zijn, twiſten, nijdigheden, toorn, gekijf, achterklap, oorblaaſingen, beroerten. Onder die ſes dingen die God haat / en ſeven dingen die ſijne ziele een grouwel zijn / is een valſche getuyge, die leugenen blaaſt, en tuſſchen broederen krakeelen inbrengd. *Prov.* 6. *verſſ.* 16, 17, 18, 19. Tot welke hy ſegd : *Prov.* 3. 29. En ſmeed geen quaad tegen uwen naaſten, aangeſien hy met vertrouwen by u woond. 1 *Petr.* 2. 1. Leg dan af alle geveynſtheyd, nijd, achterklap, &c. Sie *Prov.* 26. 18. tot 't eynde des Capittels.

Wy moeten niet alleen ſelfs die ſonde niet doen / maar die in een ander beriſpen / tegen-gaan / en verfoeyen : de ooꝛblaaſers niet aanhalen met vꝛagen / aan te hooꝛen / vꝛiendelijk gelaat te geven / &c. Maar die met ernſt beſtraffen. *Prov.* 25. 23. Den Noorden wind verdrijfd den regen : en een vergramd aangeſicht de vorborgene tonge. Dat is / des ooꝛblaaſers. 1 *Sam.* 24. 10. Waarom hoort gy de woorden der menſchen, ſeggende ; ſiet David ſoekt u quaad ? Poſſidonius verhaald van Auguſtinus / dat hy by ſijne Tafel deſe vermaninge geſchꝛeven had.

Quiſquis amat dictis abſentum rodere vitam ;
Hanc menſam vetitam, noverit eſſe ſibi.

Die het leven der geenen, die hier niet tegenwoordig zijn, wil beknibbelen en beriſpen ; dien zy bekend dat hem deſe Tafel verboden is. En als het echter ſomtyds gebeurde / dat eenige gaſten / van andere afweſende perſoonen / qualijk ſpꝛaken ; ſoo ſeyde hy tot hen / of ik ſal wech gaan na mijn Studeerkamer, of gy moet ſwijgen, of die verſen, die daar geſteld zijn, uytſchrabben. De Keyſer Trajanus dede de ooꝛblaaſers / achterklappers / en laſteraars / ſtrengelijk ſtraffen ; want onder de vorige Keyſers / waren deſe menſchen ſoo vermenigvuldigd / en ſtout gewoꝛden / datter niemand ſijn eere / ampt / goed / of leven / ſeker was. Diergelyk heeft den Koning David gedaan. *Pſal.* 101. 5. Die ſijnen naaſten in 't heymelijk achterklapt ; dien ſal ik verdelgen, &c. De tonge deſer menſchen woꝛd / om hare groote ſchadelijkheyd / vergeleken by ſwaarden / vyer / fenyn / pijlen / &c. *Pſal.* 55. 22. Sijne woorden zijn ſachter dan olye, maar de ſelve zijn bloote ſwaarden. *Prov.* 30. 14. Een geſlachte wiens tanden ſweerden, en wiens bak-tanden meſſen zijn, om de elendige vander aarde, en de nooddruftige van onder de menſchen, te verteeren. De valſche lippen en bedriegelijke tonge, woꝛden genaamd ſcherpe pijlen eenesmachtigen ; midsgaders gloeyende jeneverkolen. *Pſal.* 120. *verſſ.* 2, 3 4.

Haar kele is een geopent graf: ſlangen-fenijn is onder hare lippen. *Rom.* 3. 13. &c. De vrome bidden God vyeriglyk om van dit quaad bevrijd te zijn. *Pſal.* 120. 2. Sie *Pſal.* 31. 19. en 12. 4. &c. *Job.* 5. 21. Tegen den geeſſel der tonge ſult gy verborgen weſen.

Prov. 16. 32. *De lankmoedige is beter dan de ſterke: en die heerſcht over ſijnen geeſt, dan die een Stad in-neemt.*

DE deugd van lankmoedigheyd geeft te kennen in den menſche/ een aart/ en geeſt/ die niet wreed/ toornig/ wraakgierig/ of oploopende is; maar die haar ſelven van alle ongeregelde gramſchap kan bedwingen: Item/ die ſachtſinnig/ rekkelyk/ handſaam/ vriendelyk/ en goedwillig is. Item/ een gemoed dat vreedſaam/ vergenoegt/ dankbaar/ ſtil en ootmoedig is: Somma/ een geeſt/ die/ met wijsheyd/ en voorſichtigheyd/ alle onmatige/ onredelijke/ en onſtuimige begeerten en herts-tochten/ weet te voorkomen/ en te dwingen. Die dat kan doen/ is meer dan de ſterke en die Steden verwinnen kan. Gelijk/ in gelijkheyd van onſen Text/ het oud ſeggen der Heydenen aanwijſt.

Fortior eſt qui ſe, quam qui validiſſima vincit
Mœnia, nec virtus altius ire poteſt.

Waarom ſeyde eertijds Solon wel: *rege, cum prius didiceris regi. Rationem ut ducem ſequere.* Regeer, als gy eerſt geleert hebt, wel geregeert te werden. Volg de reden als een leydſman. Want die ſijn eygen ſelven niet en kan regeren/ hoe ſal hy andere konnen regeren?

Daar en tegen/ die ſijnen geeſt niet kan bedwingen/ is een ſlave van zijn eygen dwaasheyd/ die van de lichtſte voorvallen des wereldts/ en van een yeder/ lichtelyk kan overwonnen worden tot ſijn verderf. Om welke reden/ ſeer aardiglijk ſoodanige van Salomon vergeleken worden/ by Steden/ die geen wallen/ of eenige ſterkten hebben/ maar voor een yeders geweld open liggen. *Prov.* 25. 28. Een man die ſijnen geeſt niet wederhouden kan, is een open-gebroken ſtad ſonder muur. Want de menſchen beleedigen gemeenlijk haar ſelven veel meer/ door hare gramſchap/ danſe door de ſaken/ daar over ſe toornig worden/ beſchadigt zijn. Te heerſchen nu over ſijnen geeſt, is te ſeggen/ ſijne herts-tochten ſoo te bedwingen/ datſe de reden niet en bedwelmen/ verdwerſſen/ voorloopen/ of tegengaan; maar volgen en gehoorſamen. Want als den menſch yets ſal wyſlijk/ en na behooren doen/ ſoo moet de reden/ en het verſtand/ het opperſte gebied/ en beleyd hebben/ over al het doen en laten van den menſch. Alſoo dat den wille de aanwyſinge der reden volgt/ de herts-tochten de wille/ en de leden met hare beweginge de herts-tochten. Maar meeſt al de ſonden/ en dwaasheden/ die de menſchen begaan/ ontſtaan daar uyt; dat de herts-tochten/ voor de reden loopende/ de menſchen dryven tot het gene de reden/ en de voorſichtigheyd/ oordeelen ſouden ſchadelijk en verderflijk te weſen/ indien de menſch ſijn reden plaats gaf/ en ſich ſelven te voren recht bedachte: maar dit nalatende/ ſiet daar na menigmaal/ met vruchteloos berouw/ ſijn miſſlagen/ en dat raad na daad te laate komt. Ook geſchied het ſomtijds/ dat de herts-tochten ſoo ongeregelt/ onſtuymig en geweldig zijn/ datſe de reden overvallen/ gantſch bedwelmen/ wech-rukken/ boswillig tegen-gaan/ en beſtrijden; gelijk in haat/ toornigheyd/ nijd/ onkuyſche luſt/ en diergelijke tochten.

De ſachtmoedigheyd dan is de ſuſter der voorſichtigheyd/ die de moeder en leydſman is aller deugden. Sonder deſe deugt kan de liefde/ noch vrede/ in geen bywooninge van menſchen onderhouden worden. Want aangeſien alle menſchen haar gebreken hebben/ ſo is noodig/ om liefde en eenigheyd te onderhouden/ datmen elkanders ſwakheden door ſachtſinnigheyd verdrage. *Gal.* 6. 1. Broeders, indien ook eenig menſche overvallen ware door eenige miſdaad, gy die geeſtelijk zijt, breng den ſoodanigen te rechte, met den geeſt der ſachtmoedigheyd: ſiende op u-ſelven, op dat gy niet verſocht en word. Draagt malkanders laſten: en vervult alſoo de wet Chriſti. En waarlijk het ootmoedig gedenken van ſijn eygen misdaden/ moet een yder tot ſachtmoedigheyd bewegen tegen een ander. Sie *Eccl.* 7. *verſ.* 21, 22. Men moet ook in het beſtraffen van een anders fauten niet al te ſcherp weſen/ noch al te naauw ſien: ook en moet een Rechter niet al te ſtip blyven ſtaan op de letter der Wetten/ maar dikmaal oordeelen na billikheyd/ na de byſondere toevallen/ en omſtandigheden der ſaken/ en oogmerk des Wetgevers/ en goede Richters/ meer dan na de letter der Wet. Want anders is het ſomtijds waar/ dat het uyterſte recht, het hoogſte onrecht is, en daar op mach gepaſt worden 't geene Salomon ſegt: *Eccl* 7. 16. Weeſt niet al te rechtveerdig, noch en houd u-ſelven niet al te wijs, waarom ſoud gy, &c.

Sonder de ſachtmoedigheyd en konnen wy niet genieten die ſtilte en ruſt des gemoeds/ ſonder welke niemand gelukig noch voorſichtig weſen kan. *Matth.* 11. *vers* 29. Leert van my, dat ik ſachtmoedig ben, en nedrig van herte: en gy ſult ruſte vinden voor uwe zielen. Daar toe moet ons bewegen die onuytſprekelijke ſachtmoedigheyd/ lankmoedigheyd/ en verdraagſaamheyd/ die God gebruykt ontrent de menſchen/ in het beſtieren van de wereld. Sie *Epheſ.* 4. 32 *Col.* 3. 13. *Epheſ.* 4. 2. Met alle ootmoedigheyd, en ſachtmoedigheyd, met lankmoedigheyd, verdragende malkanderen in de liefde.

Inſonderheyd is de ſachtmoedigheyd noodig in een Leeraar. Siet 1 *Tim.* 6. 11. 2 *Tim.* 2. 24, 26. Een dienſtknecht des Heeren moet niet twiſten, maar vriendelijk zijn tegen alle, bequaam om te leeren, en die de quade kan verdragen: met ſachtmoedigheyd onderwijſende de geene die tegenſtaan, of, &c. *Inter diſputandum amittitur veritas.* Door hevige en ſcherpſinnige twiſtredenen, word de waarheyd, inſonderheyd rakende den Godsdienſt/ meer verlooren, dan beveſtigt. Daar uyt ontſtaan menige bitſigheden/ verbitteringen/ binnige vyandſchappen/ en onluſten. Maar met ſachtſinnigheyd/ vriendelijke en oprechten goedwilligen omgank/ worden lichtelijk/ ook de meeſt verbreemde menſchen/ overtuygt en gewonnen. Het Chriſten Geloof heeft meer afbreuk geleden door de eygen ſtijfſinnige/ hoofdige/ en bitſige twiſten/ dan door de vervolginge der Tyrannen en openbare Vyanden.

Van Philippus/ Koning van Macedonien/ word verhaalt/ dat hy die van Athenen bedankte/ om dat hy/ door haar verwijt van ſijn fauten/ wijſer geworden was. Een ſachtmoedig menſch/ ſal niet alleen wijſſelijk konnen verdragen het ongelijk van een ander; maar ook daar ſijn voordeel mede doen. Gelijk Plutarchus in een byſonder boekken aangeweſen heeft. *Acrius calcar ad virtutem habet inimici exprobatio, quam amici benigna exhortatio.* Het verwijt van een Vyand is een ſcherper ſpoor tot de deugd, dan een vriendelijke vermaninge van een vriend. Want de ſachtſinnige weten/ dat een vyand niet ſterker/ noch eerlijker kan gewroken worden/ dan door ſich deugdelijk te dragen/ en met de daad ſijne vyanden te overtuygen.

Onder de teykenen van een ſachtmoedigen geeſt/ is inſonderheyd een ſtille/ ſtatige/ en beſcheydene maniere van ſpreken. Sijn ſtemme tot roepen/ en hard ſpreken te gewennen/ is den voorlooper van een onſtuymig gemoed. Daarom werd van Chriſto geſegt/ om ſijne ſachtmoedigheyd aan te wijſen/ *Matth.* 12. 19. Hy en ſal niet twiſten, noch roepen, noch daar en ſal niemant ſijne ſtemme op de ſtraten hooren. Daarom leerde Plato ſijne Diſcipelen in haar redenen zedig en ſtil te weſen: een van ſijne Leerlingen/ by ſijnen Vader komende/ en hem hoorende onfatſoenelijk ſchreeuwen/ ſeyde;

hoc

hoc nunquam apud Platonem vidi. Dat en heb ik noyt by Plato geſien. Inſgelijks is een teyken van een gemoed / dat door de ſachtmoedigheyd niet recht geſtilt/ nog geſtierd en is / al te haaſtig te weſen in ſyn reden/ eermen de ſaake recht verſtaan heeft ſonder voorige opmerkinge / en bedenkinge. *Prov.* 18. 13. Die antwoorde geeft, eer hy ſal gehoord hebben, dat is hem dwaasheyd en ſchande. En *Prov.* 29. 20. Hebt gy een man geſien, die haaſtig in ſijn woorden is; van een ſot is meer verwachtinge, dan van hem. *Jac.* 1. 19. Een yegelijk menſche zy raſch om te hooren, traag om te ſpreeken, traag tot toorn, &c. Een ſachtmoedig man / al word hy door ſchelden / ſchreeuwen / en onbehoorelyke redenen getergd; ſal echter ſich wachten van diergelyk te doen / want dan ſoude hy gelyk worden den geenen / die hy in ſyn herte voor een dwaas kend / en verſoeyd. En hoewel hy ſchoon door weeder ſchelden / en raaſen / den anderen konde overwinnen; ſoo ſiet hy wel / dat het ſotheyd is / in ſulken ſtryd te komen/ daar den overwinner erger is / en meer ſchande weerdig / dan die overwonnen word. Dit was de reeden/waar mede ſich Demoſthenes bedwong / als hy van een ſchorluyn gelaſterd wierd.

Somma / het is ſeker/ datter geen hooger macht /regeeringe / noch overwinninge is / dan die wy over onſen eygen geeſt mogen oeffenen; gelyk / met onſen Text/ Horatius ook aanwyſt: Lib. 2. ode. 2.

Latius regnes, avidum domando
Spiritum, quam ſi Libyam remotis
Gadibus jungas, & uterque Pœnus
Serviat uni.

En noch uytdrukkelyker Claudianus:

Tu licet extremos late dominere per Indos;
Te Medus, te mollis Arabs, te Seres adorent.
Si metuis, prava cupis, ſi duceris ira,
Servitii patiere jugum, tolerabis iniquas
Interius leges: tunc omnia jure tenebis,
Cum poteris Rex eſſe tui.

De ſin is/ dat hoewel yemand alle Landen onder ſijn gebied mochte hebben; indien hy nochtans niet en kan dwingen ſijn luſten, onnoodige vreeſe, oploopenden toorn, en ſoo voorts, die is een elendige ſlaaf, en onder het geweld van harde, onreedelijke Tyrannen. Maar hy beſit alles, die over ſijn ſelven kan heerſchen.

CAPITTEL XIII.

Prov. 17. 1: Een drooge beete, en ruſt daar by, is beter, dan een huys vol van geſlagte beeſten, met twiſt.

De ruſt / daar Salomon van ſpreekt / is / of een ruſt met andere menſchen / of met God / of met ſyn eygen gemoed / en gewiſſe. Van alle deſe ruſten is de spreuke waaragtig; een weynig met vreede te beſitten / maakt den menſch gelukkiger / dan met haat / vreeſe/twiſt en geduurige onſteltenisſe/ grooten overvloed te hebben. *Prov.* 15. 17. Beter is een gerichte van groen moes, daar ook liefde is, dan een gemeſten oſſe, en haat daar by. Den vreede met God, en een geruſte / goede / welgeſtelde conſcientie / gaat alle verſtand te boven. *Philip.* 4. 7. Een weynig te genieten met eeren / recht / en een vrymoedig gewiſſe / is veel zaliger / en gelukkiger / dan / met een aanklaagende conſcientie / groote ſchatten te beſitten door Godloosheyd / en onrecht / verkreegen. *Prov.* 15. 16. Beter is een weynig met de vreeſe des Heeren, dan een grooten ſchat, en onruſt daar by. Sonder de ruſt en vreede des gemoeds / is het onmoogelyk gelukkig te weſen / al had yemand anderſints alle goederen die men wenſchen kan. De vergenoeging / vreede / en beruſtinge des gemoeds is de grond / en eerſte aanvang des welweſens/een noodwendige ſaak / ſonder welke de ſaligheyd geenſints en kan genooten werden. *Prov.* 12. 20. De geene die vreede raaden, hebben blijdſchap.

Om deeſe reeden / hebben de vroome / verſtandige/ en ſachtmoedige menſchen / altoos een grooten inwendigen haat / en afkeer van alderley twiſten. *Matth.* 5. 9. Salig zijn de vreedſaame: want ſy ſullen Gods Kinderen genaamd worden. *Rom.* 12. 18. Indien het mogelijk is, ſoo veel in u is, houd vreede met alle menſchen. *Hebr.* 12. 14. Jaag den vreede na met allen, &c. *Pſal.* 34. Soek den vreede, en jaagſe na. Want hoewel de vroome met alle menſchen niet en konnen onderlinge verbinteniſſen aangaan / om ſich niet aan een anders ongeregtigheyd vaſt te maaken; nochtans konnen/en mogen ſy / met alle menſchen / ook Godlooſe / Ongeloovige / Afgoden-dienaaars / Turken / Heydenen / &c. in vreede leeven. Ja / gelyk een vreedſaam gemoed een teyken is van een kind Gods; die een God des vreedes is. *Matth.* 5. 9. Soo is inſgelyks een twiſtgierig herte/ een eygenſchap van Godlooſe menſchen / ja die in eenen vooſen ſin overgegeven zyn. *Rom.* 1. 29. Vol van twiſt, &c. *Prov.* 17. 19. Die het gekijf lief heeft, heeft de overtreedinge lief. En *Cap.* 18. 6. De lippen des ſots komen in twiſt: &c. *Prov.* 20. 3. 't Is eere voor een man, van twiſt af te blijven: maar een yeder dwaas ſalder ſich in mengen.

Salomon acht den twiſt ſoo verdrietig te weſen / dat het beeter is te woonen alleen, in een woeſte plaats, of op een hoek van een dak, dan by een kijfachtig wijf. Siet *Prov.* 21. 9, 19. en *Cap.* 25. *vers* 24. Daarom vergelykt hy den twiſt by een geduurig druppen, in eenen ſlagregen. *Prov.* 19. 13. en 27. 15. En inſonderheyd is / boven allen anderen twiſt / bitter dien twiſt / die tuſſchen broederen / en na beſtaande vrienden ontſtaat / indienſe niet haaſtelyk en minnelyk geſliſt en word. Broeders gekijf komt om ziel en lijf. *Prov.* 18. 19. Een broeder is wederſpanniger dan een ſterke Stad: en de geſchillen zijn als een grendel van een paleys. Daar en tegen is den vreede het aangenaamſte / en ſoetſte datmen vind. Soo dat daarom de Jooden van alle tyden / onder het woord vreede, allerley zegen en welſtand vervatten / en verſtaan hebben: gelyk doorgaans in de H. Schrift bekend is. Daarom ſegd den Poeet.

Pax optima rerum
Quas homini noviſſe datum eſt, pax una triumphis
Innumeris potior, &c.

Den vreede is het beſte dat de menſchen gegeven is te kennen, en is beter dan ontallijke overwinningen en triumphen.

Om deeſen vreede / en ruſte des gemoeds te genieten / toont ons Salomon noodig te weeſen liefde / ſonder welke deugd de vreede niet en kan behouden worden. Want de liefde is den band des vreedes. *Prov.* 10. 12. Haat verwekt krakeelen; maar de liefde dekt alle overtreedinge toe. Oude twiſten / en oorſaaken van dien / moeten door het vyer der liefde verteerd / nooyt weder opgehaald / of in verwyt gebracht / maar door eeuwig begraaben worden. *Prov.* 17. 9. Die de overtreedinge toedekt, ſoekt liefde; maar die de ſaake weder ophaald, ſcheyd den voornaamſten vriend.

Digitized by Google

Inſgelijk moetmen ſich wachten van ſpotten / en licht oploopende toorn. *Prov.* 22. 10. Drijf den ſpotter uyt, en de kyvagie ſal wech gaan, en het geſchil met de ſchande ſal ophouden. En *Cap.* 15. 18. Een grimmig man ſal gekijf verwekken; maar de lankmoedige ſal den twiſt ſtillen. De Godzaligheyd ſijnde tot alle dingen nut / hebbende de beloſte van hier aandankelijk / en na deſen volmaaktelijk / gelukkig te leven / heeft ook de toeſegginge van vreede te verkrijgen / als een onſcheibaare ſaake van de waare zaligheid. Prov. 16. *vers.* 7. Als yemands wegen den Heere behaagen, ſoo ſal hy ook ſijn vyanden met hem bevreedigen. *Job.* 22. 21. Gewen u doch aan hem (naamelijk God) en heb vreede, daar door ſal u het goede overkomen. Heb vreede, is daar / naar ſekere maniere van ſpreeken / by den Hebreen gebruykelijk / ſoo veel te ſeggen / als / gy ſult vreede verkrijgen, gelijk Prov. 3. 3, 4. en elders / diergelijke wijſen van ſpreeken voorkomen. De Godlooſe daar en tegen / en kunnen de rechte zaligheyd niet bekomen / om datſe geen vreede en hebben. *Eſai.* 57. 20, 21. Doch de Godlooſe zijn als een voortgedrevene zee, want die en kan niet ruſten, en haare wateren werpen ſlijk en modder op. De Godlooſe, ſeid mijn God, en hebben geenen vreede.

Inſonderheyd is wel in bedenken en opmerkinge te neemen / dat / om vreede te genieten / ſeer voorzichtiglijk vermijd moeten werden / de eerſte beginſelen / en occaſien van twiſten; want de dagelijkſe ervaarendheyd leerd / dat gemeenelijk uyt beuſelingen / en geringe ſaaken / in den aanvang / daar na de ſwaarſte / en bitterſte krakeelen / en twiſten veroorſaakt werden. Even gelijk als groote wateren / die met ſluyſen / en valdeuren opgehouden worden / ſoo lang die dicht geſlooten zijn / geen groot geweld en doen; maar ſoo haaſt daar eenige openinge komt / dadelijk met groot gevolg indringen / en met wijder openinge inbreeken: ſoo iſt met den aanvang van twiſt. Prov. 17. 14. Het begin des krakeels, is gelijk als een die het water opening geeft; daarom verlaat den twiſt eer hy ſig vermengd. *Seneca lib.* 3. *de ira cap.* 8. *ad finem. Quotius diſputatio longior, & pugnatior erit, in prima reſiſtamus, antequam robur accipiat. Alit ſeipſam contentio: demiſſos altius tenet. Facilius eſt ſe a certamine abſtinere, quam abducere.* Als eenig verſchil lang en ſtrijdig word, ſoo laat ons dat in het begin tegen gaan, eer het kracht krijgt. Den twiſt voed haar ſelven; en die daar in geraakt, houdſe ſterk vaſt. Het is lichter ſich van twiſt te onthouden, dan als men daar in is, ſich uyt te helpen.

Prov. 17. 13. *Die quaad voor goed vergeld, het quaad ſal van ſijnen huyſe niet wijken.*

DEſen is / dat het quaad van ſtraffe / en veelderley rechtveerdige onheylen / en oordeelen / over hem / en by gevolg over zijn geheel huyſgeſin / komen ſal. Want alle ondankbaarheyd is een haatelijke / en gantſch verfoeyelijke ſonde / maar boven al die ondankbaarheyd / die de argſte van allen is / namelijk quaad voor goed te vergelden. Daar zijn veel trappen van ondankbaarheyd / maar hier word de hoogſte uytgedrukt / onder welke alle andere gedaante van ondankbaarheyd vervat word. Hy is ondankbaar die een genoten weldaad vergeet / niet met behoorelijke erkenteniſſe beantwoord / die ſich houd als of hy geen weldaad verkreegen had / die / op een verkreegen vriendſchap / een ander bewijſt / doch niet uyt een dankbaar gemoed / maar om een ander weldaad te krijgen / of om eenig ander verkeerd inſicht / dat van de waare dankbaarheyd afwijkt / maar veel meer / die yemand quaad voor goed vergelt. Want in tegendeel leerd de Chriſtelijke Wet / ſelfs quaad met goed te overwinnen. *Matth.* 5. 44. *Rom.* 12. 16. Want machmen geen quaad voor quaad vergelden; *Rom.* 22. Hoe veel onreedelijker is het quaad voor goed te doen? van welke ſaak / om haare grouwelijkheyds wille / niet ſonder hooge verfoeyinge geſproken word / P*ſal.* 35. 12. en 38. 21. *Jer.* 18. 20. &c. De ondankbaarheyd ſtrijd ſoo tegen de natuurlijke reden en billikheyd / datſe den menſch erger maakt dan de beeſten / in de welke de natuure eenige gedaante van dankbaarheyd ingedrukt heeft / ſelfs in de geringſte. *Eſa.* 1. 3. Een Oſſe kend ſijn beſitter, en een Ezel de kribbe ſijns Heeren; maar Iſrael, &c. Want gelijk Seneca wel geſegt heeft: *omnium vitiorum maxima eſt ingratitudo, quia omnia nequitiæ ſemina in ſe habet.* De ondankbaarheyd is de grootſte ſonde van al, want zy heeft in haar de zaaden, en beginſelen van alderley ongerechtigheyd. Daar en is ook niet dat alle eendracht / en banden der menſchelijke verbinteniſſe / en t'ſamenwooninge / meer verbreekt. Waarom ook al van ouds geſegt is: *Nil homine terra pejus ingrato creat,* De aarde en brengt niets booſer voort dan een ondankbaar menſch. Alle menſchen (ſegd Cicero 2. de offic.) haaten de ondankbaare, want ſy ſijn vyanden van alle de geene die een anders byſtand, en liefde, van nooden hebben, door dien de weldadigheyd der goede, door haar, verhinderd en geſtuyt werd.

Echter is het ſeker / datter niets gemeender en is onder de menſchen / dan de ondankbaarheyd. 't Welk niet alleen door de gierigheyd en komt / maar ook door dat ſich veele laaten voorſtaan / datmen alle dingen haar ſchuldig is. Ja daar zijnder niet weinige / die die geene daarſe meeſt weldaaden van genoten hebben / te meer daar na haaten / en tegen zijn; om datſe achten dat het haar een ſchande / of immers kleynigheyd ſoude weſen / te erkennen de geene / door welkers hulpe ſy gevorderd zijn. Daarom Ariſtoteles / gevraagd zijnde: wat haaſt verouderde? heeft niet ſonder reden geantwoord; een verkreegen weldaad. Onder tien is naauwelijks een dankbaar; gelijk blijkt *Luc.* 17. 17. En zijn niet de tien gereynigd geworden? en waar zijn de negen? en zijnder geene gevonden die wederkeeren, om God eere te geeven, dan deſen vreemdeling?

Cicero de offic. lib. 1. Segt / *in referenda gratia imitandos eſſe agros fertiles, qui plus reddunt, quam acceperunt.* Datmen, in bewijſen van dankbaarheyd, de vrugtbaare akkers moet navolgen, die meer weder geeven, dan ſy ontfangen hebben. Doch de bevindinge leerd / dat de menſchen gemeenelijk genegen zijn niets lichter te vergeeten / dan het goede dat ſy van andere ontfangen; en in tegendeel / niets langer te gedenken / dan het goede dat ſy een ander doen / of het quaad dat haar aangedaan word. Want een aangedaan leed verwekt ongelijk meer toorn en ongunſt / dan een weldaad liefde / en erkenteniſſe. *Jud.* 8. 35. En ſy en deeden geen weldadigheyd by den huyſe Jerubbaals, dat is, Gideons; naa al het goede dat hy by Iſrael gedaan hadde. *Gen.* 40. 23. Doch de Overſte der Schenkeren en gedacht aan Joſeph niet, maar vergat hem. Dit heeft den Poëet met deeſe woorden wel uytgedrukt:

Si quid bene feceris, levior pluma eſt gratia.
Si peccatum fuerit, plumbeas iras gerunt.

Maar boven al is de ondankbaarheyd der menſchen groot en gemeen tegen God / daar doch niet en is / noch bedacht kan worden / dat meer tegen alle redelijkheyd ſtrijdig is. Want al dat wy zijn / zijn wy God ten hoogſten ſchuldig; 1 *Cor.* 4. 7. Want wie onderſcheyd u? en wat hebt gy, dat gy niet ontfangen en hebt? &c. Gods weldaaden aan ons overtreffen in getal / en weerdigheyd / ons begrip. Wy zijn door onſe ſonden / misbruyk / en ondankbaarheyd / de minſte van die onweerdig. Wy en konnen voor alle de goedertierendheden des Heeren in het minſte geen vergeldinge doen / want hy geeft alles / ende en kan niets van ons ontfangen. De heerlijkheyd des weldoenders aan allen / en ſijne uytnemendheyd boven ons / die hy weldoed / is oneindig / onbegrijpelijk. Hy bewijſt den rijkdom ſijner genade in onſe onweerdigheyd / tot ſijner heerlijkheyd. Het eenige dat hy van ons eyſcht / en wy doen kunnen / is een

Digitized by Google

een oodmoedige / en hertgrondige erkenteniſſe van het goede dat wy van ſijne hand genieten. Wat kunnen wy min doen / en wat kander ontedelyker zijn / dan dit niet te doen? ſoo worden dan ten rechten / de ondankbaare zwaarelijk van God beſtraft. *Eſai.* 5. *vers* 3, 4, 5. En onſen ſchuldigen plicht is / met alle nederigheyd / heylige verwonderinge / lof en dankſegginge / Gode in onſe herten / woorden / en gantſch leven / dankbaarheyd te betoonen. Want dat is het eynde dat God in ons voorgenomen heeft. *Epheſ.* 1. 6. Tot prijs der heerlijkheyd zijner genade, &c. Dit is de hoogſte betrachtinge die wy / ſelfs in het eeuwige leven / ſullen konnen doen / namelijk / Gode het eeuwige hallelujah; dat is / lof en dankſegginge te ſingen. *Apoc.* 5. *vers* 9, 10. *Apoc.* 19. *vers* 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. *&c.* Daarom moeten wy dat altoos in gedachten houden / dat dit is de byſonderſte / en uytnemendſte betrachtinge / die ons afgevorderd word. *Col.* 3. 17. Al wat gy doet, met woorden, of met werken, doet het alles in den naame des Heeren Jeſu, dankende God en den Vader door hem. *Epheſ.* 5. 20. Dankende alle tijd, over alle dingen, God en den Vader, &c. 1 *Theſſ.* 5. 18. Dank God in alles. Want dit is den wille Gods in Chriſto Jeſu over u. Edoch / ſoo hoog gaat dikmaal de ondankbaarheyd tegen God; dat den menſch door de weldaden Gods bedorven word / ſich tegen God verheft / ja quaad voor goed vergeld; 't welk ten uyterſten grouwelijk is. *Deut.* 32. 6, 15. *&c.* Het is een gemeen / en waarachtig ſeggen. *Ingratum ſi dixeris, omnia dixeris vitia.* Indien gy een ondankbaar menſch noemd, ſoo meld gy alle ſonden. Want de ondankbaarheyd is den oorſpronk / en metgeſel / aller ondeugden. Xenophon verhaald / dat de ondankbaarheyd / op een byſondere wijſe / by de Perſianen geſtraft is geweeſt: want zy oordeelden dat ondankbare menſchen God niet achten, en noch haar Ouders, noch Vaderland, eenig voordeel toebrachten. *Lib.* 1. *pædag. Cyri.* De dankbaarheyd is een deugd door welke wy erkennen / van wie / en hoedanige weldaden wy ontfangen hebben / met een oprechte genegentheyd / om door eenige gedienſtige plichten het ſelve te vergelden. Sy verdat in haar twee deelen / namelijk / waarheyd / en gerechtigheyd: waarheyd / als wy na behooren de ontfangen weldaad erkennen; gerechtigheyd / als men vlijtig en bereyd is / de ſelve dankbaarlijk te vergelden. In onſe dankbaarheyd tot God konnen wy God niets vergelden / want wy hebben alles dat wy zijn / dat wy hebben / of konnen doen / uyt ſijn weldadigheyd ontfangen. Ook is God ſoo volmaakt in ſich ſelven / dat hy niets van eenig ſchepſel ontfangen kan / dat het hem ſoude vergolden worden. *Rom.* 11. 35. Maar onſe dankbaarheyd beſtaat in een nederige / en hertgrondige belijdeniſſe; en erkenteniſſe van den rijkdom der Goddelijke genade / en goedertierentheyd / waar door wy God / met belijdeniſſe onſer geringheyd / en onwaardigheyd / ja met een heylige verwonderinge / heyligen en verheerlijken / in onſe gedachten / woorden en daden; poogende in alles Gode welbehagelijk te wandelen. Men verhaald van Aeſchines / een diſcipel van Socrates / dat ſijne andere mede-diſcipelen / op eenen ſekeren tijd / aan haaren meeſter Socrates / voor ſijne goede onderwijſinge / eenige geſchenken brachten; Aeſchines arm zijnde / en niet wetende wat hy ſoude geven / ſeyde tot Socrates / alleen in deſe ſaake bemerk ik mijne armoede, dat ik aan u geen vergeldinge kan doen, voor uwe onderwijſinge: daarom, aangeſien ik niet anders heb, zoo geef ik my ſelven aan u over, tot bewijs van dankbaarheyd. Daar op antwoordde Socrates: *Curabo ut te meliorem reddam, quam accepi.* Ik zal zorge dragen, dat ik u aan u-ſelven beter weder-geve, dan ik u ontfangen heb. Wy konnen Gode ook niets opdragen / dan ons eygen ſelven / hy eyſcht van ons niet dan ons herte; en ſoo eyſcht God niet dan het ſijne; en als wy ons ſelven Gode overgeven / hy ſal ons beter en gelukkiger maken / dan wy oyt geweeſt zijn.

CAPITTEL XIV.

Prov. 17. 24. In het aangeſichte des verſtandigen is wijsheyd: maar de oogen des ſots zijn in het eynde der aarde.

Daar is zulken naauwen band / en innerlijke vereeninge des lighaams met de ziele / in den menſche / datter by-na geen byſondere inbeeldinge / beroeringe / ofte veranderinge / en geſtalte des gemoeds is / of zy openbaard haar ſelven eenigſints in het lighaam / en leden des ſelfs / en inſonderheyd in het aangeſichte / en in de oogen. Dit geeft Salomon duydelijk in deſen Text te kennen / als hy ſegd / dat in het aangeſichte des verſtandigen wijsheyd is; dat is te ſeggen / dat ſijn wijsheyd ſich vertoond in ſijn aangeſichte / door een zedig gelaat / een geſtadig / aedzig / ſtil / vriendelijk geſichte: *Eccl.* 8. 1. De wijsheyd des menſchen verlicht ſijn aangeſichte, en de ſtuurigheyd ſijnes aangeſichts word daar door veranderd: Daar en tegen de oogen des ſots zijn in het eynde der aarde. Dat is / het geſichte van een ſot menſch is los / ongeſtadig / vliegende en dolſchotig. Want gelijk Cicero wel ſchrijft / *lib.* 3. *de oratore. Omnis motus animi, ſuum quendam a natura habet vultum, & ſonum, & geſtum: animi imago vultus eſt.* Alle beweginge des gemoeds heeft haar vertoog in het aangeſichte, en haar geluyd, en byſonder gelaat: het aangeſichte is een beeld des gemoeds. Een recht geſichte prijſt Salomon / als een teeken van een eenvoudig en oprecht gemoed. Maar luymende / ſluytende / draeyende / en ter zijden uytſchietende oogen / worden veracht / en gehouden voor een teeken van een verkeerd / bedriegend / en valſch gemoed. *Prov.* 4. 25. Laat uwe oogen recht uytſien, en uwe oogen-leden ſich recht voor u henen houden. *Prov.* 16. 30. Hy ſluyt ſijne oogen, om verkeerdheden te bedenken: ſijne lippen bijtende, volbrengd hy 't quaad. Oogen die ſich verheffen zijn een teeken van een hoovaerdig gemoed / daarom worden hooge oogen genomen voor een trots / en ſich verheffende gemoed. *Prov.* 6. 17. en 30. 13. Een man van een goede ooge / beteekend een man die vriendelijk / gunſtig / weldadig / en goedaardig is. Daar en tegen een man van een quaade ooge / beduyd een menſch die boosaardig / nijdig / en wreed is. *Prov.* 22. 9. Die goed van ooge is, ſal gezegend worden: want hy heeft van ſijn brood den armen gegeven. En *Cap.* 23. 6. Eet het brood niet des geenen die boos is van ooge, weeſt niet beluſt ſijner ſmaakelijke ſpijſe. Want, &c. *Matth.* 20. 14. Is uwe ooge boos, om dat ik goed ben.

De onbeſchaamdheyd en Godloosheyd vertoond ſich in het aangeſichte der menſchen. *Prov.* 21. 29. Een Godloos man ſterkt ſich in ſijn aangeſichte, &c. Een haaſtig / lichtveerdig / onbedacht herte / openbaard ſich door de ſnelligheyd in den gang. De leuyheyd door het handvouwen. De vreugde des herten / door een blymoedig geſichte. De genegentheyd tot onkuyſheid / door een dertel geſigte. Een onverſaagd gemoed / door een Leeuwenaangeſicht / en ſoo voorts. Als blijkt uyt deſe volgende en gelijkſinnige Texten. *Prov.* 19. 2. Die met de

voe-

Digitized by Google

voeten haaſtig is, ſondigd. **Sie** Prov. 6. 10. **en** *Cap.* 19. *vers* 24. **en** 15. 13. Een vrolijk herte ſal het aangeſichte blijde maaken. 2 *Petr.* 2. 14. Hebbende de oogen vol Overſpel. &c. 1 *Chro.* 12. 8. Haare aangeſichten waaren aangeſichten der leeuwen. **Daarom noemen de Latijnen het aangeſichte / en gelaat van een menſch /** *vultum, quia eſt index voluntatis.* Om dat het gelaat, een wijſer is van de wille en genegentheyd des herten. **Hier van word in het breede gehandeld by de geenen die de natuerlyke dingen naauwkeuriglijk onderſoecken / in de konſte en wetenſchap / die** Phyſiognomia **genaamd word. Welke leerd uyt de geſtalte des lighaams / uytwendig gebaar / gelaat / manieren van doen / &c. eenigſints te oordeelen / en te beſpeuren yemands aart / genegentheyd / herts-tochten / maniere van leven / en ſoo voorts. Ook is het ten vollen bekend / dat de teykenen van de aanſtaande dood / of van gelukkige uytkomde der ſiekten / verloorene / of noch beſtendige krachten der natuur / geweld der ſiekte / en ſoo voorts / ten grooten deele worden beſpeurd in het aangeſichte / en inſonderheyd in de oogen.**

Prov. 14. 17. *Die haaſtig is tot toorn ſal dwaasheyd doen : en een man van ſchendelyke verdichtſelen ſal gehaat worden.*

DAar is geen beroeringe / en ontſteltenis des gemoeds / heftiger / die meer de ruſt der ziele verſtoord / die meer de reden bedwelmd en de voorſigtigheyd nadeelig is / die meer den menſch tot ſchande / ſchade / en onbedachte daaden vervoerd / dan den toorn. Want *ira furor brevis eſt.* Den toorn is een haaſtige en korte dulligheyd. **Een dwaas / in ſijnen toorn / is erger dan de alderwreedſte dieren / en boven alles verſchrikkelijk.** *Prov.* 17. 12. Dat een beer, die van jongen berooſd is, eenen man te gemoet te kome, maar niet een ſot in ſijn dwaasheyd *Prov.* 27. 3, 4. Een ſteen is ſwaar, en het ſand gewichtig : maar de toornigheyd des dwaaſen is ſwaarder dan die beyde. Grimmigheyd en overloopinge van toorn is wreedheyd, &c. *Nulla peſtis generi humano pluris ſtetit. Seneca lib.* 1. *de ira.* Daar is geen peſt, of quaad, dat de menſchen meer onheyls aangebrocht heeſt, dan den toorn. **Daarom blijkt / op een hooge wijſe / daar in een mans wijſheyd / ſoo hy deſe geweldige herts-togt bedwingen kan : en in tegendeel ſijn dwaasheyd / ſoo hy van de ſelve ſich overwinnen laat / en dadelijk de ſelve toegevende / ſijn gramſchap onbedachtelijk laat uytberſten.** *Prov.* 12. 16. De toorn des dwaſen word ten ſelven dage bekend : maar die kloekſinnig is bedekt de ſchande. **Dat is / houd ſijn toorn in / door welkers haaſtige openbaring / hy ſijn ſchande ontdekken ſoude.** *Prov.* 14. 16. De wijſe vreeſt, en wijkt van 't quaade : maar de ſot is oploopende toornig, en ſorgeloos. *Vers* 29. De lankmoedige is groot van verſtand : maar die haaſtig is van gemoede, verheft de dwaasheyd. *Prov.* 19. 11. Het verſtand des menſchen vertrekt ſijnen toorn : en ſijn çieraad is de overtredinge voor by te gaan.

De gramſchap is veel onſtuymiger / en felder / dan eenige andere herts-togt / hoe quaad en geweldig die weſen mach. Want *cætera vitia impellunt animos, ira præcipitat. Alia vitia paulatim intrant : repentina & univerſa vis hujus eſt.* Andere fouten drijven het gemoed, maar deſe werpt het als van een ſteylte geheelyk t'effens neder. Andere fouten bekruypen allenxkens het gemoed, maar den toorn, haaſtelyk, en met volle macht, in een oogenblik des tijds. **Sy verwoeſt niet alleen 't herte / maar veroorſaakt alderley ſonden / door laſteren / vloeken / liegen / twiſten / quetſen / dooden ; ja daar is niets ſoo Godloos en grouwelijk / of den toorn ſtort den menſchen in het ſelve / met een ongelooffelijk geweld. Den toorn ſiet niets aan / verſchoond niemand / noch de teere jonkheyd / noch grijſen ouderdom / noch voorige weldaden / noch bloedverwantſchap / noch deugd / noch overtreffende weerdigheyd / noch ampt / want geen reden is met haar vermengd : Ja sy jaagd haar ſelven in het verderf / en / om een ander te beſchadigen / looptſe in haar eygen ondergang.** *Dum alteri noceat, ſui negligens, in ipſa irruet tela.* **Den toorn verblind den menſch / ontneemd hem het verſtand / en werpt hem / ſonder onderſcheyd / in alle quaad / sy vergeet alle eerbaarheyd / verwerpt alle raad / is als een woedende zee / alles verſtoorende.** *Tam cæca res eſt, mentis iratæ calor.* Sulcken blinde ſaak is de hitte van een vergramd gemoed,

Ipſa ſibi hoſtis veſania, ſeque furendo
Interimit, moriturque ſuis, ira ignea, telis.

De gramſchap is haar eygen ſelfs vyand, en dood haar ſelven door haar dulheyd en eygen wapenen.

Dit alles verſtaa van een ongeregelde / en onmatige gramſchap : want anderſints daar kan ook een toorn weſen ſonder ſonde / beſtaande in een onwilligheyd / en afkeerigheyd van eenig ongelyk / dat ons ontmoet / of yets anders / dat tegen te gaan / en te verfoeyen is. Soodanigen toorn kan ſonder ſonde weſen / ja een wetſteen der kloekmoedigheyd / een opwekker des yvers / en een ſpoore tot de deugd. Soo wanneer geen eygen wraakſucht / of andere verkeerde inſichten / daar mede vermengd zijn. Als sy de maate / de reden / en behoorelyke tijd / niet te boven gaat. *Epheſ.* 4. 26, 27. Word toornig, ende ſondig niet, de Sonne gaa niet onder over uwe toornigheyd, noch geeft den Duyvel geen plaats. **In God / Chriſto / en de vroomen is een heyligen toorn / tegen de ſonde / en voor de eere Gods.** *Rom.* 2. 5. *Marc.* 3. 5. En als hyſe met toorn rondom aangeſien had, met eenen bedroefd zynde, over de verhardinge van haar herte, &c. **De onſchuldige gramſchap rijſt uit liefde tot het gemene beſte / of welſtand der kerke : sy heeft voor de beſcherminge van haar ſelven / of een ander / volgens / en uyt genegendheyd tot rechtveerdigheyd : sy haat den perſoon niet / om de ſonde / noch verſchoond de ſonde niet / om den perſoon. Sy ſoekt niet het verderf / maar verbeteringe des geenen die ongelijk doet. Sy is vergeſelſchapt met ſachtmoedigheyd ; de voorſigtigheyd / reden / en regtmatigheyd geleyden haar : sy is vry van alle bitterheyd / in gelaat / of woorden : gelijk de wijſe der ſelve betaamelijk is / ſoo is ook haar oorſaake / niet alleen billik / maar gewichtig. Sy vertoornd haar over de ſonden / en onredelyke onſtuymigheden des toorns ſelfs / welke gemeenelijk veel grooter quaad is / als dat was / waar over sy ontſteken wierd. Daarom ſegd Ambroſius wel:** 1 *officior. Cap.* 21. *ſi iraſcimini, vobis iraſcimini, quia commoti eſtis, & non peccabitis. Qui enim ſibi iraſcitur, quia cito commotus eſt, deſinit iraſci alteri.* Indien gy toornig word, vergram u tegen u eygen ſelven, om dat gy ſoo licht ontroerd word, en gy ſult niet ſondigen. Want wie tegen ſich ſelven vertoornd, om dat hy ſoo haaſt beweegd word, die houd op van tegen anderen vergramd te worden.

Ten anderen / om onmatige gramſchap te vlieden / moetmen met reden / en by tijds / in de eerſte beginſelen / den toorn bedwingen / en wederhouden. *Seneca lib.* 1. *de ira. Facilius eſt excludere pernicioſa, quam regere : & non admittere, quam admiſſa moderari.* Het is lichter het quaad uit te ſluyten, dan te beſtieren : en niet toe te laten, dan, naa dat het ingelaten is, te maatigen. **'t Welk inſonderheyd van de gramſchap / als een onteminelijk quaad / waarachtig is.**

Ten derden / men moet niet lichtelijk quaad achterdenken opnemen / of quaade geruchten gelooven. *Multos abſolvemus, ſi cœperimus ante judicare, quam iraſci.* Wy ſouden veele menſchen onſchuldig achten, indien wy eerſt de ſaaken wel onderſochten, en oordeelden, eer wy gram worden. **Ook moet men alles ſoo nauw niet onderſoeken / maar ook / als het ſonder nadeel van het gemeene beſte geſchieden kan / veele dingen over ſien / en ongemerkt henen laaten gaan.** *Prov.* 19. 11. Het verſtand

Digitized by Google

ſtand des menſchen vertrekt zijnen toorn : en zyn çieraad is , de overtreedinge voor by te gaan. *Eccl.* 7. 9. Zyt niet haaſtig in uwen geeſt , om te toornen : want den toorn ruſt in den boeſem der dwaaſen. *Vers* 21. Geef ook u herte niet tot alle woorden die men ſpreekt , op dat gy niet hoort dat uwen knecht u vloekt. Want u herte heeft ook veel maalen bekend , dat gy andere gevloekt hebt. De gedachteniſſe dan van onſe eygen gebreken. *Gal.* 6. 1. De onzinnige geſtalte / en elendige ongevallen / die andere door onmatigen toorn overkomen / moeten ons van de ſelve affchrikken. Veele zijn door gramſchap / over geringe zaaken / tot haar dood / of immers zwaare ziekten / gekomen : Nerva ſtierf door een koortze / die hy door gramſchap kreeg : Valentinus door onmaatig bloeden / door toorn ontſteeken zijnde. *Job.* 5. 2. Want den dwaaſen brengt de toornigheyd om : en den yver dood den ſlechten.

Soo lang een menſch in zijn hitte van gramſchap is / behoord hy zich van ſtraffen / vonnis te wyzen / en alle daaden te onthouden / want den toorn maakt hem onvoorzichtig / om het quaad te myden / en onbequaam om yets met goed beleyd te werken / ja dryft hem tot alderley miſſlagen. Uit deeze inzicht raadde Athenodorus Auguſto / dat hy gram wordende / het Grickze A / B / zoude overloopen met zyn gedachten / om middelertyd tot eenige ſtilte / en bedaartheyd / te komen. Socrates wilde zelfs zijn ſlave niet beſtraffen / zoo lang hy voelde dat hy vertoornd was. Wy Chriſtenen / gewaar wordende / dat wy tot toorn vervoerd worden / behoorden / om die harde tocht te breeken / daadelijk in gedachten te neemen eenige voortreffelijke ſpreuken / of plaatzen der H. Schrift / die ons tot zachtmoedigheyd aanraaden / of van onbedachten toorn afmaanen. Als zyn by exempel / *Epheſ.* 4. 26, 31, 32. *Matth.* 11. 29. *Jac.* 1. 19, 20. *Col.* 3. 8, 12, 13, 14, 15. *Prov.* 14. 29. en 12. 16. en *Cap.* 19. 11. *Eccl.* 7. 9. en diergelijke.

De gramſchap ſpruyt uyt een ſtrijd van twee tegengeſtelde ontroeringen / die beyde op eenen tijd het herte beſpringen / en geweldiglijk ontſtellen. De droefheyd over het geleeden ongelyk / maakt dat het herte zich benaauwd / en het zuyverſte bloed / met de natuurelijke levendigmaakende geeſten / en warmte / na zich trekt / waar door bleekheyd / en verval in het aangezichte / ontſtaat / de lippen beven / de tonge ſtamert / &c. Deze hitte dryd zich daar na weder uyt / met openinge des herten / door de begeerte van wrake: waar door een wonderlijke ontſtekinge in het geheele lighaam veroorzaakt werd. Daarom meenen ſommige / niet zonder reden / dat de Latijnen den toorn *iram* genaamd hebben / *ab urendo* , van een woord dat branden beteekend. Of van *ire*, om dat den toorn den menſch doet buyten zich zelven / buyten de reeden / raad / en zijn eygen macht / vervallen. Ja den toorn is ſomtijds zoo onſtuymig / dat het herte / als 't waare / door de zelve verſcheurd word. *Job.* 18. 4. O gy die zijne ziele verſcheurd door zijnen toorn. Alderley zonden / en onheylen / ſleept de grammoedigheyd met zich / die de ſelve als ſchaduwen navolgen. *Prov.* 29. 22. Een toornig man verwekt gekijf : en de grammoedige is veelvoudig in overtreedinge. En 19. 19. Die groot is van grimmigheyd, zal ſtraffe draagen : want zoo gy hem uytreddet , zoo zult gy noch moeten voortvaren.

Doch / niet tegenſtaande dit alles / hoe wel den oploopenden en haaſtigen toorn zoo ſchadelijk is / zoo zijn nochtans die menſchen noch ongelijk meer te vreezen / en te verſoepen / die / haar zelven gelaatende / als of zy niet gram waaren / nochtans van binnen in het herte haar boosheyd opkroppen / en eenen heymelijken haat en wrok tegen een ander opneemen. Dit geeft Salomon in onzen voorgeſtelden Text uytdrukkelijk te kennen / als hy zegt : Die haaſtig is tot toorn , zal dwaasheyd doen : en een man van ſchendelijke verdichtzelen zal gehaat worden. Dat is / een man die ſtillekens by zich zelven gaat verzinnen / op wat tijd / en wijſe / dat hy beſt ſijnen haat tegen een ander wreken ſal / en hem alſoo onvoorſiens overvallen. Voorwaar ſoodanige menſchen zijn veel meer te haaten / en te vreeſen / dan lieden die haaſtelijk toornig worden. Want een toorn die haaſt uytberſt / word gemeenelijk ook haaſt geſliſt / en geeyndigd / maar een haat / die in het herte gevoed word / geenſints. Ten tweeden / een menſch die met opſet / beraad / en bedachte ſinnen / een ander lagen leyd / die ſondigd niet uyt zwakheyd / of onvoorſichtigheyd / maar met groote en langdurige moedwilligheyd. Ten derden / hy kan een ander veel meer ſchade en onheyl aan doen / door dien zyn heymelijke liſten niet konnen vermijd worden / en met groote behendigheyd aangelegd zijn. *Ira brevis eſt inſania , odium vero obſtinata & permanens.* De gramſchap is een korte dulligheyd , maar den haat een moedwillige en gedurige. Den toorn is gelyk een vlamme / die haaſt door haare tocht vervliegt / en verdwynd : maar den haat gelyk een vyerige koole / die onder de aſſche bewaard werd.

Prov. 16. 10. Waarſegginge is op de lippen des Konings , zijn mond en zal niet overtreeden in het gerichte.

De ſin deſer ſpreuke is / dat een recht Koning / die wel regeerd / ſoo rechtveerdige / getrouwe / en waaragtige vonniſſen / en uytſpraaken doet / dat de ſelve met reeden te achten zyn / als Goddelijke uytſpraaken / en voorſeggingen. Want de Overheyd bewaard Gods plaatſe / *Pſal.* 82. 6. Ik hebbe geſegt gy zijt Goden. En naaſt God zijn wy de ſelve de hoogſte onderdanigheyd ſchuldig / ook om der conſcientie wille : *Rom.* 13. Daarom werd neffens / en naaſt God / den Koning geſteld. *Prov.* 24. 21. Vrees den Heere , en den Koning. Ten anderen / de Koningen moeten Gods Woord geſtadelijk onderſoeken / en volgens het ſelve rechtmatige uytſpraaken doen ; gelijk uytdrukkelijk bevolen word. *Deut.* 17. 18, 19, 20. *Joſ.* 1. 7, 8. 1 *Petr.* 4. *vers* 11. Indien yemand ſpreekt , die ſpreeke als de woorden Gods : &c. 't Welk als geſchied / ſoo iſſer inderdaad waarſegginge op de lippen ſoodaniger Koningen , en zy overtreeden in het gerichte niet. Ten derden / daar komen de Koningen / Overheden / en Rechters / dikmaal in het gerichte / en in andere gelegentheden / eenige ſaaken voor / die ſeer twijffelachtig / zwaar / en duyſter zijn ; van welke / op dat zy wel ſouden oordeelen / en voorſichtiglijk in de ſelve handelen ; ſoo moeten zy door naauwe opmerkinge der perſoonen / in haar gelaat / gewoonte van leven / vergelijkinge van vorige en volgende redenen ; Item / door omſtandigheden van tyd / plaats / en andere merkteekenen meer / gelijk als door een geeſt van prophetie / by wijſe van giſſinge / en kloekſinnige naſpeuringe gebruyken. Gelijk wy ſien in het exempel Salomons / als hem het geval voor quam van die twee vrouwen / die in verſchil waaren / wiens kind in de nacht gedood / of levendig was gebleeven : hy ontbied den Scherp-rechter / en gebied hem het levendig kind in twee ſtukken te ſnijden ; doch middeler tyd wel naauw lettende / wie van die vrouwen / door haar gelaat / droefheyd / en tegenſpraak / de meeſte naturelijke liefde tot het kind betoonen ſoude. En alſoo heeft hy / gelijk als door een geeſt van waarſegginge / uytgevonden / wie de rechte moeder was / 't welk door geen andere wijſe konde bekend worden / dan door ſulken behendigen / en vernuftigen vond. 1 *Reg.* 3. Daarom hebben de oude Romeynen het oordeel / over duyſtere en onſekere ſaaken / *divinationem*, ofte waarſegginge genaamd / gelijk ook Salomon in onſen Text. De reden van deſe benaaminge wijſd ons Aulus Gellius aan. *Lib.* 2. *cap.* 4. Als men (ſegd hy) moet oordeelen vellen over twijffelachtige dingen , by exempel , wien van twee , of meer beſchuldigers , men beſt behoord te gelooven , en toe te laten ; dat word *divinatio*,

of

Digitized by Google

of waarſegginge genaamd, om dat in ſulke, en diergelijke gevallen, den Rechter gelijk als giſſen, raden, en waarſegginge gebruyken moet, om de ſaken wel uyt te vinden en tot een gerechtig vonnis te brengen. Daarom ſegd *Ariſtoteles moral Eudemior lib. 7. prudentium atque ſapientium hominum celerem eſſe divinationem, atque horum tantum.* Dat de wijſe en voorſichtige haaſtelijk wat konnen giſſen en voorſien, en ook die alleen. En men ſegd voor een ſpreekwoord / *qui bene conjiciet, vatem hunc perhibeto optimum.* Die uyt de voorgaande, en tegenwoordige geſtalten van ſaaken, beſt giſſen en voorſien kan, wat in het toekomende geſchieden ſal, en te verwachten is, die mach een Propheet geacht worden.

Met deſe maniere van ſpreken / geeft Salomon den Koningen te kennen / als hy ſegd / dat waarſegginge op haar lippen is; dat / even gelijk ſy God vertoonen in deſe wereld / en als in ſijne plaats geſteld zijn / datſe ſoo ook in hare uytſpraken / en gerichten / behoorden te weſen gelijk als den mond Gods / om niet dan Goddelijke / en rechtmatige / oordeelen te vellen / gelijk de Propheten geſproken hebben / door den geeſt Gods gedreven zijnde. Verhalven datſe / in het oordeelen / en gebieden over hare Onderdanen / moeten gebruyken alle neerſtigheyd / onderſoek / matigheyd / voorſichtigheyd / ſachtmoedigheyd / vryheyd van oordeel / en billijkheyd; op dat hare redenen mochten gehouden worden als *oracula*, en Goddelijke uytſpraken. En / aan de andere zyde / ſoo toond hy den ſchuldigen plicht der Onderdanen / in hoedanigen hoogachtinge ſy behoorden hare Overheyd te houden / en datſe hare bevelen / en uytſpraken / als Goddelijke Vonniſſen behoorden te erkennen. Eyndelijk / de Wetten en Vonniſſen mogen ook met recht *divinatio*, ofte waarſegginge genaamd worden / om dat / even gelijk de Propheten / en Waarſeggers / toekomende dingen voorſien / ſoo moet ook een verſtandig Koning / voorſiende het quaad / dat in het toekomende onder ſijn Onderdanen ontſtaan ſoude / ſoodanige Vonniſſen en Wetten maken / door welke dat ſelve voorkomen en verhinderd word. Daarom ſien wy in het oude Teſtament / dat de voornaamſte Koningen / en Vorſten / ook met eenen Prophetiſchē Geeſt zijn begaafd geweeſt / gelijk Salomon / David / Joſua / Samuel / Moſes / &c. Een recht Koning dan moet weſen als een Propheet / mond / en geſant Gods; daarom ſegd de Goddelijke wijsheyd: *Prov.* 8. 15, 16. Door my regeeren de Koningen, en de Vorſten ſtellen gerechtigheyd. Door my heerſchen de Heerſchers, en de Princen, alle de Richters der Aarde. Derhalven moetenſe / met Salomon / door ernſtige gebeden / naauwe gemeynſchap houden met God / om door ſijne wijsheyd / en inſprake / verſtandiglijk te konnen regeeren. Gelijk Salomon / tot de koninklijke kroone gekomen zijnde / bid. 1 *Reg.* 3. Sie *Sapient.* 9. 10, 11, 12. Send uwe wijsheyd af uyt uwe heylige Hemelen, ja ſend haar van den throon uwer heerlijkheyd, op dat zy, by my tegenwoordig zijnde, met my arbeyde, en dat ik mach verſtaan, wat by u wel behagelijk is. Want ſy weet alle dingen en verſtaatſe: en ſal my voorſichtiglijk leyden in mijne handelingen, en my bewaren door hare heerlijkheyd. En mijne werken ſullen aangenaam zijn, en ik ſal uw' Volk rechtveerdiglijken richten, en ſal weerdig zijn den Throon mijnes Vaders. Daarom heeft de ervarentheyd geleerd / dat ook ſelfs de Heydenſche Koningen / om hare Wetten een Goddelijk aanſien te doen hebben / verſonnen hebben / datſe die van de Goden ontfangen hadden / en datſe met de ſelve gemeynſchap hadden: gelijk bekend is in de Hiſtorien van Lycurgus / by die van Sparten; Numa Pompilius by den Romeynen; Minos by den Cretenſen; Item / Menas / Samolxis / Mahumet / Zoroaſter / &c. Sommige nemen deſe woorden (waarſegginge is op de lippen des Konings) ſoo op / dat / als een Koning / of eenig Vorſt / of aanſienlijk man / yet ſegt / dat word aangenomen als waarſegginge / en woorden Gods: maar al ſegd een arm en gering man de ſelve / of noch wijſer redenen / die worden weynig / of niet geacht. *Eccl.* 9. *verſ.* 15, 16. Want onder den naam van Koning / moet men hier allerley Vorſten / en Overheden verſtaan.

Sijn mond ſal niet overtreden in het gerichte. Uyt deſe woorden blijkt / gelijk ook doorgaans / uyt de geſchiedeniſſen des ouden Teſtaments: dat in oude Tyden de Koningen ſelve ſijn Richters geweeſt / en in eygen perſoon geoordeeld hebben: gelijk ſy ook nu noch behoorden te doen / ten minſten in ſaken van groot gewicht. Ten anderen / Salomon leert den Koningen / dat het haar alderminſt betaamd / eenige onwaarheyd / of onrecht te plegen / dewijle ſy het gerichte Gode moeten houden en niet den menſchen. *Deut.* 1. 17. 2 *Chronic.* 19. *vers* 6. En God ſit in het midden der Richteren: *Pſal.* 82. 1. *Prov.* 17. 7. Een voortreffelijke lippe paſt eenen dwaſen niet: veel min eenen Prince een leugenachtige lippe. Want de oorſaken / om welke de menſchen gewoon zijn te liegen / die hebben in een Prins / of Koning / geen plaats / of immers behoorden in haar niet gevonden te worden; als daar zijn vreeſachtigheyd / begeerte om goed te vergaderen / hope van door gunſte gevoorderd te worden tot ampten / en diergelijke. Daarom een Vorſt / en Richter / moet als een Vader / ja als een God weſen voor ſijne Onderdanen / door oeffenen van gerechtigheyd / waarheyd / en goedertierentheyd. Soo getuygd Job van ſich ſelven. *Job* 29. *verſſ.* 14, 15, 16. Ik bekleedde my met gerechtigheyd, en ſy bekleedde my: mijn oordeel was als een mantel, en vorſtelijken hoed. Den blinden was ik tot oogen: en den kreupelen was ik tot voeten. Ik was den nooddruftigen een vader: en het geſchil dat ik niet wiſt, dat onderſocht ik. En ik verbrak de bak-tanden der verkeerden: en wierp den roof uyt ſijne tanden.

Salomon / in deſe ſpreuke / toond niet hoedanig alle Koningen en Overheden zijn / (want van veele is deſe ſpreuke geenſints waarachtig) maar hy toond hoedanig ſy behoorden te weſen. En daarom ſtellen veele deſe ſpreuke gebiedender wijſe over / aldus: Datter waarſegginge zy op de lippen des Konings, en dat ſijne mond niet overtrede in het gerichte. Ofte / men kan by uytnementheyd / by het woord Koning, verſtaan een goed Koning; gelijk ſulke wijſen van ſpreken Salomon meermaal gebruykt. Want / by een vrouwe, verſtaat hy een goede / voorſichtige vrouwe. *Eccl.* 7. 28. Het woord name word genomen voor een goede naam: *Eccl.* 7. 1. Het woord pad voor het goede pad der deugden: *Prov.* 15. 10. Antwoorde word geſteld voor een heylſame / voordeſtige / en voorſichtige antwoorde: *Prov.* 15. 23. en ſoo voorts.

Het woord קסם keſem, dat overgeſet word waarſegginge, word menigmaal in de H. Schrift ten quaden genomen / voor Toverye / en ydele ongeoorloofde Waarſeggerye: *Deut.* 18. 10. 14. 1 *Sam.* 6. 2. en *Cap.* 28. 8. *Ezech.* 21. 22. &c. Doch het word ook ten goede genomen / voor eenige bedachtſame giſſinge / voorſichtige uytvindinge van yets dat verborgen is / en voor een wijs beleyd / om eenig quaad / dat kloekſinniglijk voorſien kan worden / te voorkomen / en te ontgaan: Item / om behendiglijk / het zy in of buyten het gerichte / uyt te vinden / waar aan yemand ſchuldig is / of niet / wat ſijnen aart / voornemen / en geſtalte des geeſts zy. Welke dingen Salomon den verſtandigen toeſchrijft / *Prov.* 22. 3. Een kloekſinnig menſche ſiet het quaaad, en verbergd ſich: maar de ſlechte gaan henen door, en worden geſtraft. *Prov.* 20. *vers* 5. Den raad in 't herte eenes mans is als diepe wateren; maar een man van verſtand ſal dien uythalen. Soo word het woord קסם keſem ten goede gebruykt. *Eſa.* 3. 2. En dat het in onſen Text moet ten goede genomen worden / blijkt uyt de volgende woorden / in den Text / ſijn mond ſal niet overtreden in het gerichte. Uyt welke woorden ook blijkt / dat de voorgaande woorden waarſegginge is op de lippen des Konings, niet

moe-

Digitized by Google

moeten uytgelegt worden (gelijk eenige die nemen) van den Hoogmoed en ſtijfſinnigheyd der Koningen / door welke ſy niet en willen herroepen / 't gene ſy eens geſegt / of geoordeelt hebben / al waren ſe daar na overtuygt / dat het onrechtveerdig was: maar willen dat alle hare woorden / als onherroepelijke / en Goddelijke uytſpraken gehouden worden.

Andere Grond-leeringen, aangaande de Overheden, en Onderdaanen, in de ſpreuken Salomons uytgedrukt.

I.

EEn Koning en moet geen Oorlogen aanvangen / tot welke hy door noodſaak niet gedwongen en word. Selfs alle rechtveerdige redenen / en zijn niet genoegſaam om te Oorlogen; maar ſy moeten tot een uyterſte noodſakelijkheyd ſtrekken. Want den Oorlog is een uytterſte middel / 't welk dan alleen wettelyk mach gebruykt worden / als men door anders geen wyſe ſijne Onderdanen beſchermen / en behouden / kan. Daarom heeft God geboden / niemand den Oorlog aan te ſeggen / dan te voren hem den Vrede / door alle beſcheydentheyd / en billijke reden / aan geboden te hebben / en indien ſy de ſelfde niet en begeerden aan te nemen. *Deut*. 20. *verſſ*. 10, 11, 12. Te oorlogen uyt gierigheyd / of wraakſucht / of inſicht van voordeel / en is niet dan openbaar geweld / rooverye / en moorderyen te plegen. Daarom word Lemuel van ſijn moeder vermaant: *Prov*. 31. 3. En geeft uwe wegen niet om Koningen te bederven. Doch in deſen is de wereld ten hoogſten elendig: de wyle de ervarentheyd ten allen tyden geleert heeft / dat het meeſtendeel der Oorlogen / door welke ontallijke menſchen omgebracht / Landen en Steden verwoeſt worden / niet dan door verkeerde inſichten / herts-tochten / ydelen hoogmoed / en driſten der Vorſten / en aanhitſen der geenen / die haar voordeel daar by ſoeken / veroorſaakt worden. *Quicquid delirant proceres, plectuntur Achivi*. En ſoo word het volk elendig door de fauten der Vorſten.

II.

Een Overſte moet inſonderheyd acht nemen / om goede te beſchermen / en de quade te ſtraffen; want dat zyn de eynden / en oorſaken / om welke God / en de menſchen / Overheden ingeſtelt hebben; gelijk Paulus toont *Rom*. 13. 3, 4. en Petrus in ſijnen eerſte brief. *C*. 2. 13, 14. Tot ſtraffe wel der quaaddoenders, maar tot prijs der geenen die goed doen. *Prov*. 29. 7. De rechtveerdige neemt kenniſſe van de Rechtſake der Armen: maar de Godlooſe en begrijpt de wetenſchap niet. *Prov*. 31. 8, 9. Open uwen mond voor den ſtommen, voor de Rechtſake van alle die omkomen ſouden. Open uwen mond, oordeel gerechtelijk: en doet den verdrukten, en nooddruftigen, recht. *Prov*. 24. 11. Reddet de geenen die ter dood gegrepen zijn: want, &c. Siet *Vers* 12. en *Cap*. 22. 22.

En / gelijk de Overheyd de quade moet ſtraffen / en bedwingen; ſoo moetſe insgelijks de goede loonen / en tot de deugt opwekken. Want wel ſtraffen / en wel loonen / ſijn twee vaſte ſtutten van een goede regeeringe / ſonder welke ſy geenſints beſtaan en kan. Dit toont ons Salomon den plicht te weſen van goede Koningen / en Regenten; als hy ſegt: *Prov*. 16. 13. De lippen der gerechtigheyd, zijn het welgevallen der Koningen: en elk een van haar ſal lief hebben dien die rechte dingen ſpreekt. En David *Pſal*. 101. doorgaans / en *Vers* 6. Mijne oogen ſullen zijn op de getrouwen in den Lande, datſe by my ſitten: die in den oprechten weg wandelt, die ſal my dienen, &c. *Prov*. 14. 35. Het welbehagen des Konings is over een verſtandig knecht: maar ſijn verbolgentheyd ſal zijn over den geenen, die beſchaamt maakt. En *Prov*. 20. 26. Een wijs Koning verſtroyt de Godlooſe: en hy brengt het rad over hem. En *Prov*. 22. 11. Die de reynigheyd des herten lief heeft, wiens lippen aangenaam zijn, diens vriend is den Koning.

III.

Het Land en Volk is ongelukkig / wiens Vorſten / en Overheden / onverſtandig / en ondeugende zijn. *Eccl*. 10. *vers* 16, 17. Wee u Land, diens Koning een kind is: en diens Vorſten in de morgenſtond eeten! Welgelukzalig zijt gy Land, wiens Koning een Soone der Edelen is: en diens Vorſten ter rechter tijdt eeten, tot ſterkte, en niet drinkerye. Siet *Prov*. 31. *verſſ*. 3, 4, 5. *Eſai*. 3. 3, 4. en *Cap*. 5. 11. &c. *Eccl*. 10. 5, 6. Daar is noch een quaad, dat ik geſien heb onder de Sonne, als een dwalinge die van het aangeſichte des Overſten voorkomt: een dwaas word geſet in groote Hoogheden: maar, &c. Onder de vier dingen / die Salomon ſegt / dat de aarde niet dragen en kan, is het aldereerſte / een knecht als hy regeert. *Prov*. 30. 21, 22. Een quaad dat de levendige ongelukkiger maakt dan de doode / en dat de menſchen boven maten elendig maakt / is / dat ſelfs het geweld / en onrecht / van die voorkomt / welke tot afweeren van het ſelfde / tot beſcherminge der Onderdanen / en tot oeffeninge van recht en billijkheyd / geſtelt zijn. *Eccl*. 4. *verſſ*. 1, 2, 3. en *Cap*. 3. 16, 17.

IV.

Na dat den Koning / of Godloos / of vroom is / daar na ſchikt ſich veelſints het gemeen der Onderdanen. *Prov*. 20. 8. Een Koning ſittende op den Throon des gerichts, verſtroyt alle quaad met ſijne oogen. *Prov*. 29. *vers* 12. Een heerſcher, die op leugentale acht geeft, alle ſijne dienaars ſijn Godloos.

V.

Gerechtigheyd / weldadigheyd / en goedertierentheyd / zijn de aldervaſte fondamenten / op welke de macht / en aanſien der Overheden beveſticht werden. *Prov*. 16. 12. Het is der Koningen grouwel Godlooſheyd te doen: want door gerechtigheyd word den Throon beveſtigt. *Prov*. 20. 28. Weldadigheyd, en waarheyd bewaren den Koning: en door weldadigheyd onderſteunt hy ſijnen Throon. En *Prov*. 25. 5. Doet den Godlooſen wech van het aangeſichte des Konings: en ſijn Throon ſal door gerechtigheyd beveſtigt worden. *Prov*. 29. 4. Een Koning houd het Land ſtaande door 't Recht: maar een die tot geſchenken genegen is, verſtoort het ſelfde. *Vers* 14. Een Koning die de arme in trouwe recht doet, diens Throon ſal in eeuwigheyd beveſtigt worden.

VI.

Het is een groote wijsheyd / en voorſichtigheyd / niet door vleyen / of pluymſtrijken / maar door wel doen / ſachtmoedigheyd / goedwillige ootmoed / en beſcheydentheyd / te verkrijgen de gunſt der Koningen / en der Overheden. Want / als men hare gunſte verlieſt / ſoo en kan men / noch voor ſich ſelven / noch voor een ander / noch voor het gemeene beſt / noch voor de Overheden ſelve / omtrent haar geen voordeel doen; maar alle gelegentheden / van door vriendelijke waarſchouwinge / of ootmoedig verſoeken / of trouhertigen raad / of anderſints / yets goeds te werken / worden geheelyk afgeſneden. Daarom ſeyde Pythagoras wel / *non eſſe ignem gladio fodiendum*. Dat is / dat een voorſichtig man moet ſorge dragen, dat hy de Overheden niet en verbelge, of tot toorn verwekke, door al te harde, of ontijdige, of onvoorſichtige aanſprake, of daden; en Salomon *Prov*. 16. 14. De grimmigheyd des Konings is

als

Digitized by Google

als de boden des doods: maar een wijs man ſal die verſoenen. En *Cap.* 20. 2. De ſchrik eens Konings, is als het brullen eens jongen leeuws: die ſich tegen hem vergramt, ſondigt tegen ſijne ziele. Deſe vriendſchap/ en liefde des Konings/ moet verkregen worden door oprechtigheyd/ deugt/ vriendelijke/ en ootmoedige woorden/ en bejegeningen: gelijk Salomon te kennen geeft/ *Prov.* 22. 11. Die de reynigheyd des herten lief heeft, wiens lippen aangenaam zijn, diens vriend is den Koning. Item/ door veerdigheyd/ neerſtigheyd/ getrouwigheyd/ en ſtandvaſtigheyd in het uytvoeren van ſijn ampt. *Prov.* 22. 29. Hebt gy een man geſien, die veerdig in ſijn werk is? Hy ſal voor het aangeſichte der Koningen geſtelt worden: voor het aangeſichte der ongeachte lieden en ſal hy niet geſtelt worden. *Eccl.* 8. 2, 3. *Eccl.* 10. 4. Als den geeſt des heerſchers tegens u oprijſt, en verlaat uwe plaatſe niet (dat is/ verlaat u ampt niet/ in welke gy geſtelt zyt/ maar volhert daar in met getrouwigheyd/ en ſtandvaſtigheyd) want het is medicijne, het ſtilt groote ſonden. Dat is/ ſulken getrouwe ſtandvaſtigheyd/ is een recht middel/ om weder in de gunſte des heerſchers te geraken/ en maakt dat uwe overtredingen by den Koning verſoent werden; ofte/ verhindert/ ſtilt/ en voorkomt groote ſonden/ die anderſints den heerſcher/ in ſijnen toorn tegen u mocht begaan. Daarom ſoekt door ſachte/ en ootmoedige woorden ſijnen toorn te ſtillen. Want *Prov.* 15. 1. Een ſachte antwoorde keert de grimmigheyd af: maar een ſmertende woord doet den toorn oprijſen. En *Prov.* 25. 15. Een Overſte word door lankmoedigheyd overreed: en een ſachte tonge breekt het gebeente. Daar en tegen/ trots/ en hoogmoed/ verwekt den Koning tot verbolgentheyd tegen ſijne Onderdanen. Daarom vermaant ons Salomon: *Prov.* 25. 6. Praat niet voor het aangeſichte des Konings: ende ſta niet in de plaatſe der Grooten. Want het is beter, dat men tot u ſegge: kom hier boven aan, dan dat men u vernedere, voor het aangeſichte eens Princen, dien uwe oogen geſien hebben.

Prov. 24. 21. Mijn Soone, vrees den Heere, en den Koning: en vermeng u niet met hen, die na veranderinge ſtaan.

SAlomon verſtaat hier/ en doorgaans/ in dit boek/ door ſijn Soone/ niet alleen ſyne Soonen/ dien hy deſe ſpreuken heeft tot onderrechtinge gegeven; maar ook alle menſchen/ die hy/ als kinderen/ vermaant en onderwijſt. Gelijk ons Paulus duydelijk te kennen geeft: *Hebr.* 12. 5. Want het geene Salomon tot ſijnen Soone ſegt: *Prov.* 3. 11. dat leert ons Paulus tot alle Geloovige/ en tot een yder geſegt te weſen. Gy hebt vergeten de vermaninge, die tot u, als tot Soonen, ſpreekt, mijn ſoone en acht niet kleyn de kaſtijdinge des Heeren, noch, &c.

Salomon voegt de vreeſe Gods/ en des Konings/ ſonder tuſſchen komende redenen/ by malkanderen: om te toonen/ dat wy/ naaſt God/ de meeſte onderwerpinge/ eerbiedigheyd/ en gehoorſaamheyd den Koning ſchuldig zijn. Ondertuſſchen verſtaat Salomon/ onder den Koning/ ook alle Overheden/ en Regeringe/ op wat wijſe/ en door hoedanige perſoonen deſelve bedient word. Gelijk Petrus verklaard in ſijnen eerſten Brief. *Cap.* 2. 13, 14. Zijt dan alle menſchelijke ordeninge onderdanig, om des Heeren wille: het zy den Koning, als de opperſte macht hebbende: het zy den Stadhouderen, als die van hem geſonden worden, tot ſtraffe wel der quaaddoenders, maar tot prijs der geenen die goed doen. En daar op ſegt hy/ *Vers* 17. vrees God, en eer den Koning. Beyde Salomon/ en Petrus/ bevelen ons eerſt de vreeſe Gods/ en daar na des Konings/ om dat wy den Koning moeten vreeſen/ uyt kracht van de vreeſe Gods; dat is/ om dat de Overheyd is een ordre/ die God geſtelt heeft/ en een dienareſſe Gods. *Rom.* 13. 4. Ten anderen/ om dat wy God boven al moeten vreeſen/ ook meer dan den Koning/ indien den Koning yets ſoude bevelen/ dat tegen de vreeſe Gods ſoude ſtryden. Gelijk Salomon uytdrukkelijk ons aan ſegt: *Eccl.* 8. 2, 3. Ik ſegge, neem acht op het gebod des Konings: doch na de gelegentheyd van den eed Gods. Dat is/ ſoo nochtans/ dat gy/ om den Koning te behagen/ of uyt vreeſe van ſijn ongunſte/ niets en doet/ dat tegen de verbinteniſſe/ en gelofte aan God gedaan/ ſtrijdig is: want men moet God meer gehoorſaam zijn dan de menſchen. *Actor.* 5. 29. en *Cap.* 4. 19.

Door de vreeſe/ die wy den Koning ſchuldig zijn/ verſtaat/ en vervat ook Salomon/ alle andere plichten/ die wy de Overheden bewijſen moeten; als/ wel van haar te gevoelen/ en te ſpreken/ haar te eeren/ voor haar te bidden/ ſchattinge te geven/ te gehoorſaamen/ gedult te hebben met hare ſwakheden/ en ſoo voorts. *Mat.* 22. *vers* 21. Geef dan den Keyſer dat des Keyſers is, en Gode dat Godes is. *Rom.* 13. 1. Alle ziele ſy den machten, over haar geſteld, onderworpen. Want, &c. Siet *Vers* 5. 7. &c. 1 *Tim.* 2. 1, 2. &c. Gelijk inſgelijks/ by de vreeſe Gods, verſtaan worden alle plichten/ die wy Gode ſchuldig zijn; om dat de vreeſe Gods is het begin, en oorſpronk derſelfde/ en der ware wijsheyd. *Prov.* 1. 7.

En vermeng u niet met hen, die na veranderinge ſtaan. Sommige ſetten het over/ en vermeng u niet met de laſteraars/ die de Overheden verachten/ en verſmaden: gelijk Petrus van ſoodanigen ſchrijft en Judas. Siet 2 *Petr.* 2. 10, 11, en *Juda Vers* 8, 9, 10. en Salomon waarſchouwt ons: *Eccl.* 10. 20. Vloek den Koning niet, ſelfs in uwe gedachte, noch vloek den rijken niet, in het binnenſte uwer ſlaapkamer: want, &c. En de Goddelijke Wet: *Exod.* 22. 28. De Goden ſult gy niet vloeken: en de Overſte in uwen Volke ſult gy niet laſteren; Doch by de geene die na veranderinge ſtaan, moet men verder verſtaan/ alle de geene die muyteryen/ beroerten/ oneenigheden/ en veranderinge van regeringe/ ſoeken; die de oude loffelijke Wetten/ gebruyken/ en rechten veranderen/ om haar eygen voordeel te bekomen/ niet en ontſien alles om te draeyen/ de wettelijke Overheden te verwerpen/ en de gronden/ ſoo in den Godsdienſt/ als ook in de burgerlijke Regeringe/ wech te nemen/ en na haar begeerten te veranderen. Soo ſtonden na veranderinge de Joden/ alſſe/ verwerpende de goede/ en ſachte Regeringe onder Samuel/ eenen Koning wilden hebben/ na het voorbeeld der Heydenen: waar over God ſich vertoornt heeft/ het ſelve nemende als een verwerpinge van ſijne Regeringe/ en heeft haar eenen Koning gegeven in ſijnen toorn. Soo hebben/ door oproer/ na veranderinge geſtaan Core/ Dathan en Abiram/ met haren aanhang. Welke ſchrikkelijk van God geſtraft zijn. Siet *Num.* 16. Inſgelijks Abſalom/ die in ſijn oproer jammerlijk/ en ſchandelijk/ omgebracht is. Want ſoodanige oproermakers worden gemeenelijk ten laatſten elendiglijk geſtraft. Gelijk Salomon te kennen geeft in de volgende woorden van onſen Text; *Vers* 22. Want haar verderf ſal haaſtelijk ontſtaan: en wie weet harer beyder ondergang? Gelijk dat gebleken is in den oproerigen Ziba/ Adonia/ Juda Galileo/ Theuda/ en diergelijke ontallijke exempelen. Wie weet (ſegt Salomon) harer beyder ondergang? Namelijk/ des geenen die God niet en vreeſt/ en die den Koning niet en vreeſt: ofte/ des geenen die na veranderinge ſtaat/ en des geenen die ſich met hem vermengt: dat is/ des geenen die ſich voegt met de oproermakers/ en haar na volgt. Ofte wie weet het verderf; dat is/ de ſtraffe/ die beyde God/ en den Koning/ over ſulke menſchen rechtveerdiglijk brengen ſullen? Door welke maniere van ſpreken/ vraagender wijſe voorgeſtelt/ Salomon te kennen geeft/ dat het oordeel/ dat ſulke menſchen treffen ſal/ ſeer ſwaar

weſen

Digitized by Google

weſen ſal / en dat het onverwacht / en ſchielyk / over haar ſal komen / hoewel de wyſe / en tyd / van ſulke oordeelen / wel door een tyd lang onbekend blyven. *Prov.* 6. 14, 15. In ſijn herte zijn verkeerdheeden, hy ſmeed t'aller tijd quaad: hy werpt twiſten in. Daarom ſal ſijn verderf haaſtelijk komen: hy ſal ſchielijk verbroken worden, dat'er geen geneeſen aan en zy.

Maar yemand mocht denken / ſoude men noyt mogen trachten na veranderinge / in vervalſchinge van Godsdienſt / tyrannye / en groote vervallen / en verſtel van ſaaken / ſoo in den burgerlyken ſtand / als in den openbaaren Godsdienſt: ſoudemen niet mogen trachten na verbeeteringe? Wy antwoorden / datmen niet lichtelyk en mach veranderen / 't geene langen tydt in gebruyk is geweeſt / ten zy om ſwaare / en hoog-gaande nood en reden: want alle veranderingen (inſonderheyd die onverwacht / en niet allenxkens / maar ſeffens geſchieden) ſyn gemeenelyk / ſoo in het lighaam van een menſch / als ook in den ſtaat der borgerlyke Regeeringe / en in de Kerke / ſeer gevaarlyk / en ſchaadelyk. Ja ſommige dingen / al zynſe ſoo heel wel niet / en dat'er wel wat verbeeteringe in te wenſchen waar / worden nochtans gelukkiger dikmaal in haaren ouden ſtand gelaaten / dan veranderd. Want in de veranderingen word de geneſinge ſomtyds erger / en ſchaadelyker dan de ſiekte. Daarom *malum bene poſitum, non eſt facile removendum.* Een quaad dat wel geſteld is, en moet niet lichtelijk wechgenomen worden.

Ten anderen / de veranderingen en moeten niet geſocht worden / door geweld / quaadwilligheyd / en verwerringe; maar door ootmoedige verſoeken / redenen / vertooningen / en klachten. Item / geen particuliere / en weynige perſoonen / buyten alle Regeeringe / en ſonder toeſtemminge van het lighaam der gemeente / mogen na veranderinge trachten: want anderſints / ſoude een yeder op ſich ſelven / volgens ſyn eygen drift / en inſicht / oproeren verwekken; en een yeder ſoude tegen de andere ſich in tweedracht verdeelen / en afſcheuren: 't welk de elendigſte verwerring veroorſaaken ſoude / die bedacht kan werden. Maar de veranderingen moeten geſchieden / en verſogt worden uyt den naam der geheele Gemeente / en dat door perſoonen / in onderhoorige bedieninge van regeeringe / en die tot ſoodanige veranderingen gemachtigd / en gelaſt zyn.

CAPITTEL XV.

Prov. 20. 1. De wijn is een ſpotter, de ſterke drank is woelachtig: al die daar in dwaalt, ſal niet wijs zijn.

DE wijn is een ſpotter, dat is / maakt dat den menſch een ſpotter is / en met alle dingen / ſelfs Goddelyke / den ſpot dryft. Ofte maakt den menſche beſpottelyk / en belagchelyk by een ander. Siet *Hoſ.* 7. 5. en *Cap.* 4. 18. Haar lieden ſuperye is afvallig. Dat is / maakt haar afvallig. Den ſterken drank is woelachtig; Dat is / maakt den menſch ongeſtadig / ontruſt / woelachtig / beroerd van ſinnen / vol krakeels / verhit / en beroerd van lighaam / &c. Verſtaa / als yemand in den wijn dwaald: Dat is / onmatelyk gebruykt; die ſegt / Salomon / en ſal niet wijs worden. Want dronkenſchap doed het verſtand / memorie / oordeel / en alle krachten van de ziele vervallen / ja neemd die allenxkens geheel weg. Daarom meenen ſommige / dat de Latynen den wyn *vinum* genaamd hebben *a vi*, om datſe geweld doet op den geheelen menſch / ſoo in opſicht van de ziele / als het lighaam / welke beyde door onmatigen drank bedorven worden. *Hoſ.* 4. 11. Hoererye, wijn en moſt, nemen het herte weg. 3 *Eſdr.* 3. word by den Koning Darius onder de Hovelingen geſtreeden / wie van hen het wyſte oordeel geven ſoude / over de vraage wat het ſterkſte was? De eerſte ſteld den wyn het ſterkſte te weſen / om redenen aldaar uytgedrukt.

De dronkenſchap veroorſaakt meenige ſiekten / ſmerten / ontydige dooden / en elendige verſtellen des lighaams. *Prov.* 23, 29. By wien is wee? by wien och armen? by wien kyvagien? by wien het geklag? by wien wonden ſonder oorſaake? by wien de roodheyd der oogen? by den geenen die by den wijn vertoeven, die komen om gemengden drank naa te ſoeken. *Plures gula occidit, quam gladius.* De onmatigheyd in ſpijs en drank, dood meer menſchen, dan den Oorlog. De leden beven / de tonge ſtamert / &c.

De gewoonte tot deſe ſonde maakt de menſch tot een ſlaave / ſoo dat hy eyndelyk die ſonde gelyk als niet nalaaten en kan / ja hy word tegen alle waarſchouwinge / Goddelyke opmerkingen / en betrachtingen / ongevoelig. *Prov.* 23. 34, 35. En gy ſult zijn gelijk een die in 't herte van de Zee ſlaapt, en gelijk een die in 't opperſte van de maſt ſlaapt. Men heeft my geſlaagen, (ſult gy ſeggen) ik en ben niet ſiek geweeſt: men heeft my gebeukt, ik en heb het niet gevoeld: wanneer ſal ik opwaaken, ik ſal hem (namelijk den wijn) noch meer ſoeken. *Eſa.* 5, 11, 12. Wee den geenen, die haar vroeg opmaaken in den morgenſtond, ſterken drank najaagen, en vertoeven tot in de ſcheemeringe, tot dat den wijn haar heeft verhit. En harpen, &c. Maar ſy en aanſchouwen het werk des Heeren niet, en ſy en ſien niet op het maakſel ſijner handen. Ook maakt deeſe ſonde den menſch ſorgeloos / en ongevoelig over ſyn eygen gevaar / perykel / en verdriet van den gemeenen welſtand. *Amos* 6. 6. Die wijn uyt ſchaalen drinken, en haar ſalven met de voortreffelijkſte olye: maar en bekommeren haar niet over de verbreekinge Joſephs.

De dronkenſchap is een aanleydinge tot allerley ſonden. De Heydenen hebben met recht geſegt / *Nox, amor & vinum, nihil moderabile ſuadent.* Den nacht, wellust, en wijn, en raaden den menſche niets goeds. *Prov.* 23. 29, By wien kijvagien? by wien wonden ſonder oorſaake? &c. *vers* 3. Uwe oogen ſullen naa vreemde vrouwen ſien, en u hert ſal verkeerdheden ſpreeken. In dronkenſchap doodde Alexander ſynen vriend Clitum / waar over hy / nuchteren zynde / hem ſelven dooden wilde / door berouw. En is eyndelyk ſelve door den wyn verwonnen / die door geen geweld der volkeren gedwongen konde werden. Een dronkig menſch openbaard het heymelyke / verraad hem ſelven / brengd ſich tot armoede / maakt hem onverſtandig / dat hy geen aanſtaande ongevall voorſien of vermyden kan. *Prov.* 23. *verſſ.* 20, 21, 34. Sie *Luc.* 12. *verſſ.* 45, 46. Daarom waarſchouwt ons de Heere Chriſtus. *Luc.* 21. 34. Wacht u ſelven, dat uwe herten niet t'eeniger tijd beſwaard en worden, met braſſerye, en dronkenſchap, en ſorgvuldigheden deeſes levens, en dat u die dag niet onverſiens over kome. Na de wet Pittaci / die in ſyn dronkenſchap eenig quaad dede / wierd daar over dobbel geſtraft. Na de Wet Solonis / moeſt een dronkig Prins ſterven. Na de Wet Moſis / wierd een Soon die een dronkaard was / met

ſteenen

Digitized by Google

ſteenen gedood / als ſijn Ouders over hem klagtig vielen. *Deut.* 21 20, 21. Sommige onder de Ooſterſche Indiaanen hebben toegelaaten/aan de vrouw haaren man / die Koning was / te dooden / als hy dronken was/en die in plaats geſteld wierd te trouwen. Want de dronkenſchap is / inſonderheyd in een Prins / en in de Overheyd/ miſpryſſelijk / niet alleen om datſe licht andere tot navolginge verwekken / maar om dat sy door de dronkenſchap tot de heerſchappye gantſch onbequaam worden. *Eſa.* 28. 7. En ook dwaalen deeſe van den wijn , en ſy doolen van den ſterken drank , de Prieſters en Propheeten dwaalen van den ſterken drank, ſy dwaalen in 't geſichte , ſy waggelen in 't gerichte. *Prov.* 31. 3, 4. 't Komd den Koningen niet toe, ô Lemuel ! 't komd den Koningen niet toe , wijn te drinken , en den Prince ſterken drank te begeeren. Op dat hy niet drinke , en het geſette vergeete, en de Rechtſaake aller verdrukten verandere. Daarom ſegd Salomon *Eccl.* 10. 17. Welgelukſalig is het Land , wiens Koning een Soone der Edelen is: en diens Vorſten ter rechter tijd eeten, tot ſterkte, en niet tot drinkerye.

Het is derhalven een groote onbeleeftheyd / geveynſtheyd/ en verfoeyelijken handel / ſommiger menſchen / die / onder ſchijn en naam van groote liefde / en vriendſchap / een ander tot overvloedigen drank dringen / en alſoo in plaats van eenig vermaak / niet dan ongemak en ſchande aanbrengen. *Eſa.* 56. 12. *Habac.* 2. 15. Word een rechtveerdige wee geſproken over die geene die haaren naaſten dronkkig maaken / om daar na haare naaktheyd aan te ſchouwen. Den Heydenſchen Aſſuerus heeft / ſelfs in die alderprachtigſte maaltyd van 180 dagen / meer beſcheydentheyd gebrujkt / wel uytdrukkelijk belaſtende / datmen niemand ſoude dwingen meer te drinken / dan na ſijn eygen luſt. *Ut bibat arbitrio pocula quiſque ſuo.* *Heſtr.* 1. 8.

De Lacedemoniers maakten haare kinderen afkeerig van de dronkenſchap / door het vertoonen van haare dronke ſlaaven. De aanmerkinge van de ſchandelyke en leelijke manieren van doen der dronkaarts / is door een eerlijk gemoed een ſterk middel / om de dronkenſchap te haaten. *Eſa.* 28. 8. Want alle tafelen zyn vol uytſpouſelen , en drek : ſoo datter geen plaatſe ſchoon is, *Pſal.* 107. 27. Sy danſſen en waggelen, als een dronken man , en al haar wijsheyd word verſlonden. Hoe verfoeyelijk zijn dan zulke / die haaren buyk tot haaren God ſtellen, en roemen in haar ſchande, *Philipp.* 3. 19. Die roemen helden te weſen in het drinken / en malkanderen daar in ſoeken te overtreffen. *Eſai.* 5. 22. Wee den geenen die helden zyn om wijn te drinken: en die kloeke mannen zyn om ſterken drank te mengen. *Eſai.* 56. 11. Deſe honden zyn ſterk van begeerte , ſy konnen niet verſadigd worden, ja, &c. Een menſch van ſijn verſtand / door den drank / beroofd / is erger dan de onnutſte beeſten. Want dat / waar door alleen hy beter is dan de beeſten / naamelijk de reeden / word niet alleen krachteloos / maar bedorven ; en bedorven verſtand/is erger dan onverſtand. Daarom moetmen ſich niet voorbedachte ſinnen van dronkenſchap wachten / want anderſints / ſy bekruypt den menſch onwetende / met groote aanlokkinge / allenxkens / ſtil en by-na ongevoelijk. *Prov.* 23. 31. Siet den wijn niet aan als hy hem rood vertoond, als hy in den beker ſyne verwe geeft, als hy recht op gaat; in ſyn eynde ſal hy als een ſlange byten, en ſteeken als een adder.

Als Salomon ons in den Text van dronkenſchap afmaand / om datſe den menſch een ſpotter / en woelagtig / maakt / ſoo geeft hy te kennen / dat dit twee ſwaare ſonden zijn / om welke te vermyden de dronkenſchap te haaten is. Want hy had te vooren *Cap.* 19. 29. in de laatſte ſpreuke voor den Text / geſegd / gerichten zyn voor den ſpotter bereyd; en ſlaagen voor de rugge der ſotten. Die ſpotten met Gods Woord / Gods oordeelen / goede vermaningen / de vroomen / &c. worden met recht doorgaans in de H. Schrift geacht de ſnoodſte / en Godlooſte menſchen te weſen. *Pſal.* 1. 1. Die niet ſit in het geſtoelte der ſpotters; &c. *Judæ vers* 18. In de laatſte tyden ſullen ſpotters zijn, die na haare Godlooſe begeerlijkheden wandelen ſullen. 2 *Petr.* 3. *verſ.* 3, 4. Spotten is / ſoo wanneermen met ſijn woorden / gelaat / of daad / toond datmen een perſoon / of ſake / veracht. *Prov.* 3. 34. Sekerlyk den ſpotters ſal hy beſpotten, &c. *Luc.* 16. 14. *Prov.* 24. 9.

Alle deugden beſtaan in een ſekere middelmatigheyd. Daarom word ſeer gepreeſen het oude ſpreekwoord van Cleobolus / een der ſeven Wijſen van Griekenland. *ἄϱιστον μέτϱον.* De maate, in alle dingen / is het alderbeſte. Waar toe ook die ſeer oude / en gulde ſpreuke / der Grieken behoord *μηδὲν ἄγαν.* Waar door aangeweſen werd / dat in alle dingen / en ſoo ook in ſpijs / drank / ſlaapen / en ſoo voorts / ſekere maate moet gehouden worden / ſonder welke / en buyten welke / alles ſchadelijk / en verderflyk is ; gelijk den Poeet Horatius ook ſegt :

Eſt modus in rebus, ſunt certi deniqne fines;
Quos ultra citraque nequit conſiſtere rectum.

In alle dingen is wijſe en maate te houden , ſonder welke niets goed weſen kan. Want ons leven / en geſondheyd ſelve / konnen niet beſtaan / dan in een goede gematigdheyd / tuſſchen vochtigheyd / warmte en drooghéyd ; welke verſtoord zijnde / door overdaadige ſpijs / drank of anderſints / ſoo moet onvermydelijk de dood / of ſwaare ſiekten daar op volgen. Den wijn is een ſeer treffelijk ſchepſel / gantſch nut om het herte te verheugen / de geſondheyd te onderhouden / de geeſten te verwekken / het verſtand te ſcherpen / ja / in die geene diese ongewoon zijn / ſiekten te geneſen : *Pſalm.* 104, 15. *Prov.* 31. 6, 7. *Judic.* 9. 13. Maar den overdaad in de ſelve / is de geſondheyd / leven / en goede geſtalte der zielen ten hoogſten hinderlyk. Daarom ſegd Baſilius wel : *Ebrietas rationis eſt pernicies, roboris corruptio, ſenectus immatura, mors cita.* De dronkenſchap is der reden ondergank , het verderf der krachten , een ontijdigen ouderdom , en haaſtige dood. By den Romeynen mochten de vrouwen geen wijn drinken. Plato verbood den jongelingen / voor 't 18 de Jaar / wijn te drinken / om dat haar hitte te licht door de ſelve aangeſet / en onmatig word. *Seneca Epiſt.* 83. Noemd de dronkenſchap een vrywillige dulligheyd. *Omne vitium ebrietas, & incendit, & detegit : obſtantem malis conatibus verecundiam removet.* De dronkenſchap ontdekt alle ſonden, en ſteekt de ſelve aan, en neemt de ſchaamte wech, die noch eenigſints het quaad bedwingen konde. Ibidem.

Digitized by Google

CAPITTEL XVI.

Prov. 22. 6. Leer den Jongen de eerſte beginſelen, na den eyſch ſijns wegs, als hy ook oud ſal geworden zijn, ſal hy daar niet afwijken.

DIt ſpreekwoord is ſeer oud/ en/ ſoo veel den ſin aangaat/ by meeſt alle volken in gebruyk. Door den band/ en gemeenelyk/ word dit by de dagelykſche ervarentheyd waar bevonden/ 't welk genoeg is voor een ſpreuke; hoewel het niet altoos onfeylbaarlyk/ ſonder eenige uytſonderinge/ waar is. Want daar zyn ook wel eenige menſchen/ die/ hoewel in haar jonkheyd zedig en wel opgebracht/ nochtans daar na/ en tot grooter ouderdom gekomen zynde/ afvallen/ verbaſteren/ en erger worden dan te vooren/ door quaad geſelſchap/ bevorderinge tot groote ſtaat/ of anderſints. En in tegendeel/ ſijnder ook die in haren ryper ouderdom wyſer worden/ en de ſonden haarer jonkheyd verbeeteren.

't Gene in den Text overgeſet is/ den eyſch ſijns wegs, luyd eygentlyk in 't Hebreeus/ den mond ſijns wegs, met welke maniere van ſpreeken Salomon aanwyſt/ dat het gemoed der jongelingen is te vergelyken by eenig vat/ niet eenen naauwen hals/ in welk de vochtigheyd allenxkens/ en niet met overvloed/ moet ingelaaten worden/ want anders/ den ingang dat niet konnende verſwelgen/ ſoo moet de vochtigheyd bezijden heenen ſtorten. Andere verſtaan by den mond ſijns wegs, de aangeboren/ en natuurelijke geneegentheyd/ des jongelings. Soo dat den ſin ſoude weſen/ datmen de jongelingen moet brengen tot ſoodanigen ſtijl van leven/ als hare drift/ genegentheyd/ en aangeboren bequaamheyd/ aanwyſt voor haar beſt en gevoeglykſt te weſen. Want d'een is hier toe/ een ander tot wat anders bequaam/ na dat God een yegelijk de verſcheydentheyd der gaaven/ na ſijn wel-gevallen/ uytdeeld. Waar op geen acht genomen zijnde/ of als yemand daar tegen aan wil gaan/ ſoo leerd de bevindinge dikmaal/ dat alle moeyte ydel/ en te vergeefs/ aangewend word. Sommige verſtaan by de mond ſijns wegs, het eerſte begin van redenkavelinge/ ſoo haaſt als het gebruyk van reden/ in de kinderen/ ſich begint te vertoonen/ datmen dan dadelyk haar het goede leeren moet/ en tot de deugd gewennen: want het geene aldereerſt in het gemoed van den menſch ingedrukt werd/ dat blijft aldermeeſt in het ſelve hangen/ en maakt vaſte beginſelen/ en wortelen/ voor het gevolg van ſijn leven. Dit geeft aardiglijk te kennen den Poeet Horatius. Lib. 1. Epiſt. 2. vers 67.

Nunc adhibe puro,
Pectore verba puer, nunc te melioribus offer,
Quo ſemel eſt imbuta recens, ſervabit odorem
Teſta diu.

En *Marcellus Palingenius in capricorno.*

Permagni refert etiam, quos quiſque parentes
Accipiat, quo ſit pacto nutritus, & a quo
Inſtructus, nam quos mores puer adbibit, & quas
Artes a teneris didicit, retinebit adultus.
Illa diu durant, animiſque tenaciter hærent,
Quæcumque a primis naſcentes hauſimus annis.

Even gelijk een aarden vat alderlangſt behoud de geur/ die daar aldereerſt ingedrukt word; ſoo iſſer ook veel aangelegen/ wat reedenen/ manieren van doen/ onderwijs/ en opvoedinge dat de kinderen in haare eerſte jaaren ontfangen; want die hangen dieypſt in haar gemoed/ en maaken een ſterken indruk in de ziele/ waar na het overige des levens beſtierd word. Alle quaad word lichtſt verhinderd in ſyn eerſte beginſelen: maar in het eerſte verſuymd zijnde/ neemd eyndelijk de overhand. *Prov.* 29. 21. Alſmen ſijnen knecht van jonks op weeldig houd; hy ſal in het laatſte een ſone willen zijn. Dit leerd de bevindinge ſelfs in den Gods-dienſt/ want het is beſwaarelijk yemand af te brengen van die dwalingen/ in welke hy opgevoed is/ en van kinds beenen af onderweſen: want de voor-oordeelen der jonkheyd/ ſyn een geweldige hinderpale om tot kenniſſe der waarheyd te geraaken. Daarom ſeyde Diogenes/ dat aan een dood menſch geneeſmiddelen te gebruyken, en een oud man te leeren, een ſaake was. Te kennen gevende/ datmen yemand in ſyn ouderdom ſeer beſwaarlijk van ſyn oude ingewortelde dwalingen/ en manieren/ afbrengen kan. Oude boomen ſyn qualijk om buygen. Daarom beveeld Chriſtus eerſt te ſoeken Gods Koninkrijk en ſyn gerechtigheid. *Matth.* 6. 33. Salomon *Eccl.* 12. 1. Gedenk aan uwen Schepper in de daagen uwer jongelingſchap: eer &c. Timotheus heeft van kinds af de H. Schrift geweeten. 2 *Tim.* 3. 15. De Joden moeſten hare jonge kinderen van de inſettingen Gods onderwyſen. Sie *Deut.* 6. 20. en *Vers* 7. Gy ſultſe uwen kinderen inſcherpen, en daar van ſpreeken, als gy op den weg gaat, en als gy nederligt, en als gy opſtaat. *Epheſ.* 6. 4. Voedſe op in de leeringe en vermaninge des Heeren. *Pſal.* 78. 3, 4, 5, 6, 7. *Prov.* 13. 24. Die ſijne roede inhoud, haat ſijn ſoone: maar die hem lief heeft, ſoekt hem vroeg met tuchtinge. In de Klaag-liederen. *Jerem. Cap.* 3. 27. 't Is goed voor een man, dat hy het jock in ſijne jeugd draagd.

Daar moet dan wel op gelet worden/ met wat geſelſchap de kinderen in haar jonkheyd omgaan/ wat reedenen ſy eerſt hooren/ wat boeken ſy eerſt leeſen/ wat meyningen en manieren haar aldereerſt aangewend worden/ wat ſy in haar eerſte jeugd ſien/ en ſoo voorts. Veele worden door de quaade exempelen der Ouders/ of wel der Dienſtboden/ bedorven. De gewoonte is de tweede natuur/ ja verbeterd de natuur/ of bederftſe. Aan de goede opvoedinge der kinderen/ inſonderheyd der geenen die tot de regeeringe opgebracht worden/ hangd den gantſchen welſtand/ en hope/ van de naaſtvolgende eeuwe. Plato ſegd wel/ in Alcibiade. *Bene natos, ſi bene etiam educantur, ita demum ad virtutem pervenire neceſſe.* Om tot de deugd te komen, is niet genoeg van goede Ouders gebooren te zijn, maar ook wel opgebracht te weſen. Daarom miſprees Socrates niet reeden de Ouders/ die meerder bekommerd zijn om haare kinderen veel goed na te laaten/ dan wijſheyd en deugd te leeren/ ſonder welke haar de beſittingen niet dan verderflijk zijn; daarſe behoorden te denken/ dat den beſitter beter moet weeſen/ dan het geene/ door welkers goed gebruyk hy gelukkig mag worden.

Prov. 22. 1. De naam is uytgeleſener dan grooten rijkdom, de goede gunſte dan ſilver en goud.

HOewel den hoogmoed een groote ſonde is/ ſoo is het nochtans geoorloft/ ja noodſaakelijk/ door de deugd na eere te trachten. *Rom.* 2. 7. Den genen wel, die met volherdinge in goed doen, heerlijkheid, en eere, en onverderflijkheid ſoeken, het eeuwig leven. Doch wy moeten ſoeken niet de ydele eere: *Philipp.* 2. 3. Maar den lof die uyt God is. *Rom.* 2. 29. Die niet beſtaat in een ydele meeninge/ of uytwendig vertoog alleen der menſchen/ maar die in de waare deugd/ wijſheyd en eerweerdigheyd gegrond is.

Joan. 5. 44. Hoe kond gy gelooven, die gy eere van malkanderen neemt, en die eere, die van God alleen is, niet ſoekt?

De waare eere is een belooninge van de deugd; ſy beſtaat in een erkenteniſſe van een anders wyſheyd/ vroomigheid/ kloekmoedigheid/ en diergelyke gaven/ die prijs weerdig zijn. Welke erkenteniſſe geleegen is/ in een innerlijke hoogachtinge van een ander/ in ons gemoed. Ten anderen/ in bewijs van ſoodanige achtinge/ door eerbiedige aanſpraake/ gelaat/ bejeegeningen en daaden. Sy geeft den geenen die geëerd word/ en te gelijk ook aan anderen/ een ſpoor/ en verder opwekkinge tot deugd. Daarom is het noodig een yeder ſijn behoorlijke eere te geeven/ niet alleen om dat het rechtmatig is een yeder te geeven/ dat hem recht toekomd/ maar ook/ om dat daar door de deugd gevoed/ en verſterkt word. *Rom.* 13. 7. Soo geef dan een yegelijk dat gy ſchuldig zijt: Eere dien gy eere ſchuldig zijt. *Rom.* 12. 10. Met eere d'een den anderen voorgaande. Daar op ſiet het ſeggen der Ouden. Dat de eere ſoo wel is in den geene die een ander eerd, dan in den geenen die geëerd word. Want het is een eere voor yemand/ een anders deugd met eerbiedigheid/ en beſcheydenheid/ te erkennen.

Nochtans moetmen niet denken dat de deugd alleen om de eere begeerelijk is/ of de deugd enkelyk om de eere betrachten; maar de eere is alleen een byvallende gevolg van de deugd/ ſonder welke ſy in haar eygen ſelven ten hoogſten wenſchelyk is: want de deugd is haar ſelven een loon. En indien de eere/ die maar een erkenteniſſe is van de voortreffelykheid des deugds/ goed is/ veel uytneemender moet de deugd in haar ſelven weeſen. Seneca lib. de clementia. *Cap.* 1. *Recte factorum verus fructus eſt feciſſe, nec ullum virtutum pretium, dignum illis, extra ipſas eſt.* De waare nuttigheid der deugd is wel gedaan te hebben; ja daar is buyten de deugd niets, 't welk een genoeg weerdige vergeldinge voor haar is. Hoewel de bevindinge leerd/ gelijk Juvenalis ſegd/ datter weynige zijn/ die de deugd oprechtelijk/ en om haar eygen ſelfs weerdigheid/ beminnen. *Sat.* 10.

Non facile invenies multis e millibus unum,
Virtutem pretium qui putet eſſe ſui.

Hier uyt blijkt klaarlijk/ dat het meeſtedeel der menſchen niet trachten na de grond/ en rechte oorſaake/ maar na de ydele ſchaduwe van de eere. Want daar is in der waarheid geen eere/ dan die op de deugd volgd/ als een erkenteniſſe der ſelve. Doch die de deugd/ alleen om de eere/ najaagd/ ofte de eere meer acht/ dan de deugd; die mag niet gereekend werden/ de rechte deugd/ en haare uytneemende voortreffelijkheid/ te kennen/ veel min te pleegen. Ja de ydelheid des menſchen in het begeeren der eere/ blijkt noch meer daar uyt; dat veele/ om eenige eere te verkrijgen/ geern in haar dood loopen/ en dat meer uyt roekeloosheyd/ dan kloekmoedigheid. Welke menſchen in der waarheid/ en haar leven/ en eere gelijkelijk verlieſen. Of immers die eere/ dieſe by eenige daar over mochten krijgen/ is haar gantſch onnut/ en daarom (onſes bedunkens) meer belagchelyk dan loffelijk. Salomon/ in onſen Text/ prijſt dien goeden naam/ die met gunſte vermengd is/ en die derhalven ook nut en voordeel kan toebrengen/ den geenen dieſe bekomd. Den ſin deſer ſpreuke word ook met een ander Hebreeus ſpreekwoord aangeweeſen: *Potior eſt amicus in platea, quam aurum in ciſta.* Beter is een vriend op ſtraat, dan goud in de kiſte. De waare eere is uytneemender dan alle rykdom/ inſonderheid om de deugd/ die haaren grond en oorſpronk is; en insgelijks/ om datſe den menſche gunſt/ hoogachtinge/ aanſien/ en by gevolg ook veelderley voordeelen/ toebrengd: als meede/ om dat den goeden naam ſelfs duurd na de dood/ en een vaſter goed is dan den ongeſtadigen rykdom. Daarom heeft God een rechtmatige wet gegeeven/ dat niet alleen geſtraft ſouden werden/ door de Borgerlijke Wet/ die een anders goederen ſteelen/ maar byſonderlyk/ die/ door valſche beſchuldiginge/ een anders eere ontneemen/ en dat ook met de dood/ na dat de beſchuldinge ſwaar was. Want die yemand valſchelijk beſchuldigd/ moet met die ſelve ſtraffe geſtraft worden/ die den beſchuldigden perſoon verdiend ſoude hebben/ indien de beſchuldiginge had waarachtig geweeſt. Sie *Deut.* 19. 16. en volgende verſen. Daarom is het niet alleen geoorloft: maar ook noodſaakelyk/ dat een eerlyk man ſijnen goeden naam en eere voor ſtaa/ en beſcherme/ en alder-meeſt/ indien/ aan ſijn eere/ ook de eere Gods hangt/ en de nuttigheyd van ſijn ampt/ tot welſtand der Kerke/ of gemeene beſt; ſoo hebben Paulus/ Petrus/ en andere/ ſich ſorgvuldiglyk/ en deftiglyk tegen haar laſteraars verdedigd.

Even gelyk het goud en ſilver door het vyer beproeft word/ alſoo een wys man uyt ſijnen lof. *Prov.* 27. 21. Want een recht deugdſaam/ wys/ voorſichtig man/ hoewel hy gepreeſen werd/ ſal ſich daar in niet te ſeer verblijden/ noch ſich verhooveerdigen/ of trots aanſtellen/ of hem ſelven prijſen; maar ſeer zediglijk/ en met een ſtil/ demoedig/ en heuſch gelaat/ dien lof aanneemen. Item/ hoewel ook ſijn weldoen niet werd gepreeſen/ maar miſſchien miſpreeſen/ en tegengeſprooken/ hy ſal daar over niet te ſeer verwonderd en ontſteld weſen/ het ſal hem genoeg weſen/ dat hy eere weerdig is/ en oordeelen *regium eſſe male audire, cum bene feceris.* Dat het Koninklijk is, veracht te worden, ook daar in datmen wel gedaan heeft. Het goede gewiſſe/ en vernoegen in de deugd ſelve/ is hem tiemaal meer vreugde/ dan den lof aller menſchen. 1 *Cor.* 4. 3. Doch my is voor het minſte, dat ik van u lieden geoordeeld worde, ofte van een menſchelijk oordeel: &c. Maar die my oordeeld is de Heere.

De leſſe Epicteti en Catonis/ om tot eere en gunſte te koomen/ achten wy aanmerkens weerdig. *Si cupis bene audire, diſce bene dicere; doctus bene loqui, conare recte agere: atque ſic perfrueris bona fama.* Indien gy een goeden naam wilt verkrijgen, leer wel ſpreeken: en als gy wel kond ſpreeken, ſoo tracht wel te doen, ſoo ſult gy een goeden naam behaalen. Hier by voegd Plutarchus in *apophtheg.* dat *Cato major* ſeyde. *Honeſtas actiones, ne earum fama efflueret e memoria, confirmandas eſſe aliis honeſtis actionibus.* Dat eerlijke daaden, op datſe niet ſouden vergeeten worden; geduuriglijk met andere deugdſaame daaden moeten verſterkt worden. Den wech om eere te krijgen/ is ſich te verneederen/ en God te eeren. 1 *Sam.* 2. 30. Die my eeren, ſal ik eeren, maar &c. Sie 1 *Petr* 5. 5, 6. *Matth.* 23. 12. Item/ vreedſaam te weeſen. *Prov.* 20. 3. 't Is eere voor een man van twiſt af te blijven. Ge-eerd te werden is niet in yemands macht/ maar in eens anders/ na dat hem ſomtyds/ of een verkeerde meeninge/ ofte lichtveerdig toejuychen/ of gevenſtheyd aandrijſt: daarom is een eerlijk man niet ſoo ſeer voor de eere bekommerd/ als wel om dat te betrachten/ waar door hy eere weerdig word: ook ſal hy het goed getuygeniſſe van een vroom/ en wijs man/ meer achten dan het geroep der gemeene ſchaare/ weetende de ydelheyd en ongeſtadigheyd der ſelve. De eere die ydele menſchen malkanderen/ en de Godlooſen toeſchrijven/ is by alle vroomen/ en wijſen/ voor een gantſch beſpottelijk een ſchandelijke ſaake geacht. Want *Prov.* 26. 8. Gelijk hy, die een edel geſteente in een ſlinger bind: alſoo is hy die den ſot eere geef. En *Vers* 1. Gelijk de ſneeuw in de Somer, en den reegen in den Oogſt, alſoo paſt den ſot de eere niet.

Wy zijn ſchuldig eenigſints alle menſchen te eeren/ voor ſoo verre ſy na Gods beeld geſchapen zijn/ of eenigſints haar opſicht hebben op God/ ten aanſien datſe/ of vaten der genaade zijn/ of de heiligmakinge/ en genaade/ ter zaligheyd komen deelachtig worden. 1 *Petr.* 2. 17.

Eerd

Eer een yegelijk : &c. Ten anderen / om datter weynig menſchen zijn / of ſy hebben yets of wat / waar in datſe ons overtreffen / of ten minſten een ander : want God is wonderlijk in het verdeelen van ſijn gaaven. Daarom ſegd Paulus *Philipp.* 2. 3. Doed geen ding door twiſtinge, of ydele eere, maar door oodmoedigheid, achte den een den anderen uytneemender dan hem ſelven. *Rom.* 12. 10. Met eere d'een den anderen voorgaande. Ja ſelfs een Godloos menſch / hoewel hy / als Godloos aangemerkt / moet veracht worden; nochtans komd hem eenige eere / en gemeene liefde / toe / voor ſoo ver hy een en de ſelve menſchelijke natuure met ons heeft / na Gods beeld geſchapen is / de bekeeringe / en zaligmakende genaade / niet ons kan deelachtig worden : want ook wy ſelve / ſoo wel als hy / de ſonde en verdoemeniſſe van natuuren onderworpen zijn. Een Koning / Vorſt / of eenig perſoon in hooge bedieninge / hoewel anders Godloos en verachtelijk / moet echter / om ſijn ampts wille / geëerd worden. Paulus gebied den Romeynen / hoewelſe onder de Heydenſche Roomſche Keyſers leefden : *Rom.* 13. 1. Alle ziele zy den machten over haar geſteld onderworpen. Want daar is geen macht dan van God : &c. Hoewel dat Saul van Samuel hard beſtraft wierd over ſijn ſonde / nochtans heeft hy hem voor het volk geëerd. 1 *Sam.* 15. 30. Saul dan ſeyde, ik heb geſondigd, eer my doch nu voor de Oudſten mijnes volks, en voor Iſrael : en keer wederom met my, dat ik den Heere uwen God aanbidde. Doe keerde Samuel wederom Saul na : en Saul &c.

Ook is de goede gunſte een ſaake die ſeer wenſchelijk is / ſonder welke wy / noch voor ons ſelven konnen gelukkig zijn / noch yets niet vrucht doen omtrent een ander. Door de gunſte / die God Heſter gaf / omtrent Aſſuerus / ſijn de Joden van haaren ondergang verloſt. Chriſtus wies op in wijsheid en genaade, dat is / gunſte / by God en de menſchen. *Luc.* 2. 52. De eerſte Chriſtenen gaf God groote genaade, dat is / gunſte / by het gantſche volk. Sie *Actor.* 2. 47. en *Cap.* 4. 33. Jacob bad *Gen.* 43. 14. Dat God de Almachtige ſijnen Sonen gunſte wilde geven in de oogen des Overſten van Egypten. Paulus tracht doorgaans in ſijne brieven / door betoog van ſijn oprechte liefde / tot de gene aan welke hy ſchrijft / ook haare gunſte en genegentheyd tot ſich te verwekken : wel weetende / dat ſijne brieven anderſints weynig / of geen vrucht / ſouden doen. En Salomon vermaand ons : *Prov.* 3. 4. Vind gunſte en goed verſtand, in de oogen Gods, en der menſchen.

CAPITTEL XVII.

Prov. 23. 5. Sult gy uwe oogen laaten vliegen op het geene dat niet is? Want het ſal ſich gewiſſelijk vleugelen maaken, gelijk een Arend, die na den Hemel vliegd.

SAlomon / om te toonen de ydelheyd / en nietigheyd aller wereldſche dingen / en onſe gemoederen af te wenden van al te groote begeerte / en genegentheyd / tot de ſelve / vergelijktſe / om hare ongeſtadigheyd / en verganklijkheyds wille / by eenen Arend / die haaſtelijk heenen vliegd / buyten de macht / en geſicht der menſchen : om welke reeden hy ook de ſelve ſegd niet te weeſen / dat is / datſe niets te achten zijn / dan ydelheyd der ydelheeden / en een quellinge des geeſts / gelijk hy breeder in ſijnen Prediker beweeſen heeft. Hier meede komd over een 't geene Seneca ſegd : Epiſt. 23. *Fundamentum bonæ mentis quid ſit, quæris? ne gaudeas vanis.* Vraagd gy my wat den Grondſlag is van een goed gemoed ? het is niet te veel op te hebben, noch ſich te verblijden met de ydele dingen des wereld. Die wat byſonders ſoekt in de nietige ſaaken der menſchen:

Inſomnii cupit ſic
Umbram, leves & auras,
Sonum cupit ſagittæ,
Quæ non relinquit ullam
Viæ notam peractæ.
Sonum petit manus quem
Plaudens ſolet movere.

Die is even gelijk yemand die een droom najaagd, ofte die het geluyd ſoekt van een pijl die door de locht geſchooten is, welke geenſints eenig teyken na laat, in de weg daarſe door gegaan is. Ofte het is, even als of men het geluyd ſocht, welk door het klappen der handen veroorſaakt is. Op het graf van Sardanapalus / ſtond een beeld / op een ſteen uytgehouwen / vertoonende een rechterhand / in welke den duym / met de middelſte vinger / t' ſamen gevoegd was : te kennen gevende / dat alle de dingen des wereld niet meer te achten waren / dan een knip / ofte het geluyd 't welk yemand maakt met den duym / en de middelvinger ſijnes hands. Athen.

Deſe ydelheyd blijkt uyt de kortheyd / en onſeekerheyd van des menſchen leven. *Jac.* 4. 14. Die gy niet weet wat morgen geſchieden ſal : want hoedanig is uw leven ? het is een damp die voor een weynig tijds geſien word, en daar na verdwijnd. *Pſal.* 39. 6. Sie, gy hebd mijne daagen een handbreed geſteld, en mijn leef tijd is als niets voor u ; immers is een yeder menſch, hoe vaſt hy ſtaat, enkele ydelheid. Zela. Immers wandeld den menſche als in een beeld ; immers woelenſe ydelijk : men brengd by een, en men weet niet wie het na ſich neemen ſal. *Rom.* 8. 20. Het ſchepſel is de ydelheid onderworpen. *Pſal.* 62. 10. Immers zijn de gemeene lieden ydelheid, de groote lieden zijn leugen : in de weegſchaale opgewoogen, ſouden ſy t'ſamen lichter zijn dan ydelheid. Ja ſoo nietig is alles / dat ook meeſt alle dingen / die voor deſen geſchied zijn / niet eens meer in geheugeniſſe zijn / even als of die nooyt geweeſt waaren : en ſoo ſal het ook gaan met die nu tegenwoordig zijn / en gedaan worden. *Eccl.* 1. 11. Daar is geen gedachteniſſe van de voorgaande dingen : en van de navolgende dingen, die zijn ſullen ; van de ſelve ſal ook geen gedachteniſſe ſijn, by de geene die naamaals weeſen ſullen. De wereldſche dingen zijn maar een *ſchema*, of gedaante, die voor by gaat, 1 *Cor.* 7. 31. Gelijk ſpeelen / die op een Tonneel vertoond worden : waar van het meeſtendeel Tragedien zijn / of ſpeelen die een droevig uyt eynde hebben.

Daarom / gelijk met minder moeyte / en met meer ſeekerheyd / geruſtigheyd / en vermaak / de ſpeelen op de Tonneelen aangeſien worden / dan ſelver geſpeeld : ſoo achten wy die menſchen in de wereld de gelukkigſte / die minſt ſpeelen op het aardſche tonneel / maar met een rijp oordeel / in ſtilligheyd / met een vergenoegd gemoed / de wereldſche ſaaken overleggen / en doorſien. De rijkdommen worden met groote moeyte geſocht / met veele kommer beſeeten / met groote droefheyd verlooren : ſy zijn den doornen gelijk / die de goede geſtalte der zielen / en het woord Gods, verſtikken, en de

Digitized by Google

menſchen met veele ſmerten doorſteken, ten ſy dat gy die ſachte en voorſichtiglijk weet te handelen. *Matth.* 13. *vers* 22. 1 *Timoth.* 6. 10. Den overvloed / doet geen nut / ja gemeenlijk niet dan groot nadeel. De vernoeginge is het hoogſte / dat de goederen des werelds de menſchen komen toebrengen / welke echter dikmaal winſt gebonden word / daar den meeſten rijkdom is.

De vermaakelijkheeden des vleeſches / ſleepen altoos ongelijk meer ongemak / en onluſt / na ſich / danſe plaiſier aanbrengen / 't welk de bevindinge alſints bewyſt. Ja het beſte vermaak / hoedanig het is, veroorſaakt uyt ſich ſelven / wat lang of meenigmaal gepleegd zynde / een afkeer / en onluſt. Behalven dit / ſoo verhinderen de vleeſchelyke begeerlijkheden / de vreugde des geeſts / en goede geſtalte der ziele / welke nochtans veel grooter vreugde / en zaligheyd aanbrengd / dan de geneugten des lichaams. 1 *Petr.* 2. *vers* 11. Geliefde, ik vermane u, als inwoonders en vreemdelingen, dat gy u onthoud van de vleeſchelijke begeerlijkheden, welke krijg voeren tegen de ziele.

Alle eere / ampten / en bedieningen zijn ſwaare laſten / vol gevaar, moeyte / ondank / kommer: niets iſſer ydelder / of ongeſtadiger / dan de eere / en gunſt van het gemeene volk / 't welk ſomtijds d'eene dag met gejuyg yemand *Hoſanna* toeroept / en weynig tyds daar naa / kruis hem, kruis hem. *Tolluntur in altum, ut lapſu graviore ruant.* De menſchen worden meenigmaal hoog verheeven, om tot grooter val en ſchande te vervallen. Daar is niet daar de wereld volder van is / dan van dwaalingen in allerley wetenſchappen / bittere twiſten / en verſchillen / bedrog / grouwelyke oorlogen / ongerechtigheeden / jammerlyke ſiekten / pynen / elenden / ongemakken en allerley gebreeken. *Eccl.* 1. 15. Het kromme kan niet recht gemaakt worden: en het geene dat ontbreekt kan niet geteld worden. Soo dat Salomo / bemerkende de verdrukkingen / ongerechtigheeden / en jammeren die onder de ſonne zijn / de dooden gelukkiger geacht heeft dan de levendigen, en die noch noyt geweeſt zijn, dan die beyde, om datſe niet geſien hebben het quaad dat onder de ſonne geſchied. Sie *Eccl.* 4. 1, 2, 3, 7.

Ik achte dan dien menſche de gelukkigſte / die God na den lichaame geſontheyd verleend / en / na de ziele / een verſtandig / deugdſaam / en blyhertig gemoed. Die minſt ingewikkeld is in de woelingen der menſchen / door ampten / houwelyk / dienſtbaarheyd / &c. Die eerlyk op het ſyne / en maatiglijk leevende / vry kan blyven van de ſlavernyen der menſchen / en inſonderheyd der ſonden. Die de ruſte ſyns gemoeds / in een goed gewiſſe / en gemeenſchap met God / en voorſmaak van de volmaakte verwachte zaligheyd / ſoo veel doenlijk is / in dit leeven / tracht te genieten. 1 *Joan.* 2. *vers* 17. De wereld gaat voor by, en haar begeerlijkheid; maar die den wille Gods doet, blijfd in der eeuwigheid, &c. Die bedenkende de ongeſtaadigheid / en nietigheyd / aller dingen / als die met het gebruyk vergaan / en als rook verdwynen; de wereld gebruikt als niet misbruikende, blyde zijnde als niet blijde zijnde, droevig zynde als niet droevig / koopende als niet beſittende, &c. 1 *Cor.* 7. 30: 31. Die de wereld niet meer acht danſe is / om ſichſelven niet te bedriegen; die bekommerd is alleen om wel / maar niet om lang te leven / noch over yets dat in ſijn macht niet is; die ſich ontlaſt van de onnoodige bekommerniſſen der toekomende dingen / die onſeker zijn / denkende dat yeder dag genoeg heeft aan ſijn ſelfs quaad. *Matth.* 6. 34. Die ſich niet te ſeer verblyd / noch bedroefd over de wereldſche toevallen. Die niet vreeſt voor de dood / maar met een wel gegronde voorbereydinge / en vrymoedigheyd / altoos volveerdig is / weldoende zijn ziele Gode, den Vader en geeſt aller geeſten / te beveelen. 1 *Petr.* 4. 19. Seneca epiſt. 4. *Nulli poteſt jucunda vita contingere, qui de producenda nimis cogitat. Nullum bonum juvat habentem: niſi ad cujus amiſſionem præparatus eſt animus. Nullius autem facilior amiſſio, quam quæ deſiderari amiſſa non poteſt.* Niemand kan met vermaak leven, die te ſeer bekommerd is om lang te leven. Geen goed doed den geenen die het beſit voordeel, dan dat, tot welkers verlies het gemoed te vooren bereid is: en daar is geen ſaak, aan welkers verlies min geleegen is, dan welke verlooren zijnde, niet kan begeerd worden.

Wyſheyd en deugd zijn de naaſte oorſaaken / en gronden der zaligheyd / want het is onmogelijk dat ymand gelukkig leeve / die niet wel volgens de deugd leefd. Dwaaſheid en ſonde zijn de naaſte oorſaaken van allerley ongeval; gelijk wy elders getoond hebben. Een van de grootſte / en meeſt bedriegende / dwaasheden / is / de wereldſche / uytwendige / dingen veel te achten en na te jaagen / waar door het meerendeel der menſchen van de waare gelukzaligheyd / als door een gemeenen / en geweldigen vloed / verdreeven worden / en in de ongeſtadige / en tempeeſtige zee / der aardſche bemoeyingen verſmooren. Om ons hier van te waarſchouwen / heeft Chriſtus veele redenen gebruykt / waar van ſie onder anderen. *Matth.* 6. Tot dien eynde heeft Salomon ſijnen Prediker beſchreven. Toonende / met meenige redenen / de ydelheeden, dat is (na de Hebreeuſche wyſe van ſpreeken) de hoogſte ydelheyd aller dingen. Want daar geſchied niet nieuws onder de ſonne, die een jaar / ja eenen dag / geſien heeft / die heeft by na alles geſien / want de ſelve dingen koomen altoos de ſelfde weder / en God ſoekt het weg gedreevene. Sie *Eccl.* 1. en 3. 15. Ten anderen / den menſch kan noyt tot ſijnen vollen wenſch en begeerte komen / in dit leven; want den menſch wenſcht een eeuwige en volmaakte zaligheyd / die hy niet verkrijgen kan op aarde: alle dingen van de wereld zijn te gering / om de begeerte der ziele des menſchen volkoomentlyk te vergenoegen; want den menſch heeft ſijnen oorſpronk van God / en daarom kan hy ook alleen in God / en ſijne gemeenſchap / beruſten. *Eccl.* 1. &c.

Dewyle dan alles ſoo ongeſtadig / onſeker / en ydel is / ſoo ſegd Salomon wel in onſen Text. Sult gy uwe oogen laaten vliegen op het geene dat niet is? Met welke vraage hy toond / beriſpender wyſe / dat ſyn oog / en ſin / veel te ſetten op de goederen deſer wereld / een groote dwaasheyd is. Gelijk het een ſotheyd ſoude weſen / een Arend / of andere ſnelle vogel / na te oogen / op hoop van met de hand te grijpen. Want gelijk hy nu hier / nu daar / heenen vliegd / en nu wat nader / dan wat verder van ons; en nochtans buyten onſe macht; alſoo is het ook met de goederen deeſer wereld geleegen; gelijk de volgende woorden deſes Texts te kennen geeven. 1 *Timot.* 6. 17. Noch haare hoope ſtellen op de ongeſtadigheid des rijkdoms, *Pſal.* 62. 11. Word niet ydel, als 't vermogen overvloedig aanwaſt, ſetter het herte niet op. Want in tyd van nood / dood / en gevaar / doed het goed gemeenlijk geen nut; ja veroorſaakt meenigmaal het verderf en ondergang der menſchen. *Prov.* 11. 4. en *Cap.* 1. 32. *Eccl.* 5. 12. Sommige meenen dat Salomon daarom de rijkdommen vergelijkt / in onſen Text / by eenen Arend / die naa de lugt vliegd / niet alleen om de groote ſnelligheid / en hoogte / van hare vlugt / maar ook om dat de veederen van de Arenden / geleegd zynde by veederen van andere voogelen / die verteeren en doen vervallen. En dat Salomon wil te kennen geeven / dat het ook ſoo gaat met de rijkdommen / door gierigheyd en onrecht verkreegen / datſe dikmaal tot een vloek zijn / en ook de wettelijk verkreegen goederen doen verſmelten. Want in het voorgaande vers van den Text / had Salomon geſegd / Vermoey u niet om rijk te worden: &c. Naamelijk door al te grooten begeerte tot rijkdom / door bedrog / onrecht / &c.

Wat het zy / of niet: het is ſeeker / dat Salomon / niet tegenſtaande hy gelukkig is geweeſt / boven by na

alle

Digitized by Google

alle menſchen / in rijckdom / in vrede / in Koninklijke weerdigheid / in wijsheid / hebbende de geheele nature / met een wonderlyke wijsheid / doorſogt / ſich toegegeven in alderley vermaak / van vrouwen / honden / paarden / koſtelijke gebouwen / muſijke / wijn / lekkere ſpijſen / en alles wat den menſch begeeren mach : *Eccl.* 1. en 2. Hoewel hy geëerd / en verwonderd was van alle omliggende volkeren. 1 *Reg.* 4. Als een onvergelijkelijk exempel van voorſpoed / en heerlijkheid. Nochtans alles doorſien hebbende / heeft bevonden / dat alles niet is / dan een groote ydelheid en quellinge des geeſts, *Eccl. cap.* 1. en 12. en doorgaans.

De menſch is meer ſiekten / ongeval / ſorge en moeyte onderworpen / om de koſt te krygen / dan eenige beeſten / ja meer dan alle beeſten te gelijk ; die dieren zijn de elendigſte / die meeſt met de menſchen verkeeren / als by gevolg haare elende deelachtig wordende. Veele beeſten gaan in kracht / tijd van leven / ſchoonheid des lighaams / en lighamelijk vermaak / de aldergelukkigſte menſchen te boven. Een groot deel der menſchen moeten by-na haar geheel leven doorbrengen met ſlaefachtigen arbeyd / om haaren buyk armelijk te verſadigen: veele / om de koſt te krygen / en haar leven te onderhouden / moeten het ſelve in gevaar begeven / ja verlieſen : daar andere ondertuſſchen niet dan door overvloed verloren gaan. Doe daar by / dat den menſch niet alleen meer quaad in de wereld onderworpen is / dan hy goeds geniet / maar dat hy oock veel gevoeliger is van het quaad / dan van het goede : alle vermaak en geluk / dat yemand kan gelijkelijk wedervaren / word door de pijne van een tand / of door eenig het minſte miſnoegen / geheel verdooft en wech genomen. Dus bekend Haman / dat hem al ſijnen ſtaat / en voorſpoed / niet konde helpen / om dat hy ſich quelde in den armen Mordechai / om dat hy hem niet genoeg na ſijn ſin eerde. *Heſtr.* 5. 11, 12, 13. Van onſe levens tijd / is het geene voor by is / ſoo veel als niet / en dood : het tegenwoordige is maar een vluchtig en altoos wech vloeyend oogenblik ; het toekomende is gantſch onſeker. Soo is dan ons leven maar een vervliegende ſchaduwe / en een ongeſtadig oogenblik ; *Pſal.* 144. 3, 4. Van welke een groot deel door gaat met ſlapen / en niet te doen / noch grooter met ydele / en quade dingen te doen. Daarom ſegd Seneca wel: *Fluit tempus, & avidiſſimos ſui deſerit ; nec quod præteriit, meum eſt , nec quod futurum eſt : in puncto fugientis temporis fugio , & magnum eſt modicum fuiſſe. Magna vitæ pars elabitur male agentibus , maxima nihil agentibus , tota aliud agentibus. Magna pars mortis jam præteriit : quicquid ætatis retro eſt, mors tenet.* Den tijd vloeyd daar heenen, en verlaat de gene die daar meeſt begeerig na zijn ; noch dat voor by is , is mijne , noch het toekomende : ik vliede daar heenen wech in een ſtipken van een altoos vervliegenden tijd , &c. Indien den menſch ydel is in ſijn weſen / veel ydelder is hy in ſijn daaden / en ydel bedrijf / waar van haaſt de geheugeniſſe ſelfs vergaat ; en noch meer is hy ydel in ſijn woorden en ongeſtadige gedachten. In ſijn jonkheid word hy gebooren naakt / ſonder verſtand / ſchreyende / ſonder ſich te konnen behelpen / en ſoude in ſijn byligheid verloren gaan / indien hy niet met veel kommer en moeyte van een ander beſorgd wierd / daar veele andere dieren ſich haaſtelijk konnen behelpen / en veelſints / ten aanſien van de wereldſche gelegentheeden / gelukkiger zijn. In ſijn jeugd is den menſch veel moeyte / dwaasheeden / gevaar / en ontallijke ongevallen onderworpen : in den ouderdom word hy weder kinds / vol elenden en verval ; en eyndelijk volgd op dien allen / een vervaarlijken en droevigen uytgang / door de dood.

De wetenſchap is het beſte onder alle aardſche dingen / maar nochtans is in de ſelve ook ſeer veel ydelheid. Want ſy kan niet verkreegen worden dan door groote koſten / en ongelooffelijke moeyten en quellingen des geeſts. *Eccl.* 1. 18. In veel wijsheid is veel verdriet : en die wetenſchap vermeerderd , die vermeerderd ſmerte. Ten anderen / daar zijn ſoo veel verſchillige en tegenſtrijdige gevoelens / datmen naauwelijks yets ſekers in veele dingen weten kan. Ook kan den menſche nooyt tot het volle verſtand van alles komen / maar hoe veel hy weet / daar is noch altoos veel / ja meer / dat hy niet weet. *Eccl.* 1. 17. Den Godsdienſt ſelve / ſoo als die in de wereld gepleegd word / is vol ydelheid der ydelheeden. Want meeſt al de volkeren des wereldts / liggen onder de ydele ſuperſtitien van het Heydendom / of der Turken / of des Pausdoms. Hoe jammerlijk is ſelfs het Chriſtendom vervalſcht / vervallen / en in meenige dwaalende / en beſpottelijke gevoelens verdeeld / waar uyt langduurige / en grouwelijke oorlogen gevoerd / en gevoed worden!

Prov. 23. 23. Koop de waarheyd , en verkoopſe niet: &c.

DEn ſin deſer ſpreuke is / dat wy boven alle dingen de waarheyd / en de kenniſſe der ſelve / in hoogachtinge moeten houden. Datmen die door alle mogelijke middelen moet trachten te verkrijgen ; en verkreegen hebbende / om geen dingen ter wereld / de ſelve ons laten ontneemen. Want eygentlijk de waarheid kan noch door prijs gekoſt / of verkreegen / en derhalven ook niet eygentlijk verkoſt worden. Sy is een gave Gods / die om niet gekoſt / dat is / verkreegen word. *Eſa.* 55. 1. Kom koop ſonder geld, en ſonder prijs, &c. De kenniſſe der waarheid / zijnde het uytnemendſte boven alles / gelijk wy te vooren beweeſen hebben / kan nooyt te dier gekoſt / of verkreegen / en nooyt dier genoeg verkoſt worden. *Prov.* 4. 7.

Alle menſchen ſoeken en beminnen de waarheid ; een yder ſtrijd voor de waarheid / yder meynd de ſelve te hebben / hoewel het nochtans ſeker is / dat de waarheid ſeer ſeldſaam / en by weynig menſchen / gevonden word. Want de gevoelens en meyningen der menſchen / ſoo in den Godsdienſt / als alderley andere ſaken / zijn ſeer verſcheyden / en tegen elkanderen ſtrijdig ; daar nochtans de waarheid eenvoudig / en haar ſelven altoos gelijkformig is. Dewyle nochtans / niet tegenſtaande de menichvuldige dwaalingen der menſchen / de waarheid eenpaariglijk van alle / en een yder / geroemd en gepreeſen werd ; ſoo blijkt daar uit een onvergelijkelijke weerdigheid der ſelve.

Hoewel Salomon ſegd / dat wy de waarheid niet moeten verkoopen ; dat is / dat dat wy die ons niet moeten laten ontvreemden : nochtans volgd daar uit geenſints / dat wy anderen de bekende waarheid niet moeten bekend maken / en meede deelen ; want het tegendeel word ons doorgaans bevolen. Maar ſtaat wel te bedenken / dat door anderen de wijsheid en waarheid bekend te maken / wy de ſelve geenſints miſſen / of verlieſen / maar wy worden even daar door te meer in de waarheid verſterkt / en beveſtigd. Even gelijk de Son / hoewel ſy geduuriglijk haar licht en warmte de ſchepſelen op aarde mede deeld / nochtans wordſe daar door geenſints in grootte / of kracht / verminderd. Daar in zijn de geeſtelijke gaven voortreffelijker dan de lichamelijke goederen ; dat / daar de goederen door mede deelen / en gebruyk / vergaan / en geminderd worden ; de geeſtelijke gaven / in tegendeel / worden door mede deelinge / gebruyk en oeffeninge / meer en meer verſterkt / en vermeerderd. Die heeft dien ſal gegeeven worden , en hy ſal overvloedig hebben. Dat is / die ſijne talenten / en geeſtelijke gaven / van God ontfangen / wel gebruykt / die ſal meerder gaven / en eenen rijken aanwas der ſelve genieten. *Matth.* 25. 29. &c.

Maar yemand mach vraagen wat de waarheid is? gelijk Pilatus aan Chriſtum vraagde / als hy ſeyde / dat hy in de wereld gekomen was , om de waarheid getuygeniſſe te geven. *Joan.* 18. 38. Wy antwoorden /

dat de waarheyd niet anders is / dan een overeenkomſte van ons verſtand / en oordeel / met den aart en gelegentheyd der ſaaken / van welke wy een oordeel of begrijp hebben in ons verſtand. Dat is / alſmen van alle ſaken ſoo oordeeld / ſoo ſpreekt / en getuygd / gelijkſe in der daad zijn. Deſe waarheyd raad ons Chriſtus te koopen van hem. *Apoc.* 3. 18. Ik rade u, dat gy van my koopt goud beproefd komende uyt het vyer, op dat gy rijk moogt worden: en witte kleederen, op dat gy moogt bekleed worden, en de ſchande uwer naaktheyd niet geopenbaart worde: en ſalfd uwe oogen met oogen-ſalve, op dat gy ſien moogt. Dat is die peerle, die yemand gevonden hebbende, hy verkoopt alles wat hy heeft, om dien te verkrijgen. Dat is die olye, die wy moeten brandende houden, om Chriſtum te verwachten. *Matth.* 25. en *cap.* 13. *vers* 25.

Doch verſtaa deſe waarheyd/niet alleen voor ſoo ver ſy ſweeſt / en ſpeeld / in de herſenen / of het begrijp onſes verſtands / maar voor ſoo veel ſy in de practyke is / in het herte aangenomen / geheyligd / en ſich in de daaden vertoond. Welke waarheyd maakt / datmen niet alleen van alle dingen wel oordeeld / maar datmen ook / na den eyſch van dat oordeel / recht en behoorelijk geſteld is in ſijn wille / genegentheden / woorden / doen en laten. 1 *Joan.* 2. 3. Hier aan kennen wy dat wy hem gekend hebben, ſoo wy ſijn geboden bewaaren. Die daar ſegd ik ken hem, en ſijne geboden niet bewaard, die is een leugenaar, en in dien is de waarheyd niet. 1 *Joan.* 1. 6. *Tit.* 1. 16. Sy belijden datſe God kennen, maar ſy verloochenen hem met de werken: &c. Daar is ook een waarheyd / die des teekens genaamd word; als een menſch ſich in ſijn woorden / ſchrijven / daaden / gelaat en alderley uytwendige teykenen / ſoo aanſteld en vertoond / gelijk hy inwendig in ſijn herte is / en meynd. Van deſe waarheden is't dat Salomon in onſen Text ſpreekt; want dit hangd alles aan malkanderen / en is in malkanderen gelijkelijk vervattet.

Om te verſterken deſe vermaaninge Salomons / van de waarheyd te koopen / ſoo dienen in opmerkinge genomen te worden de uytnemende eygenſchappen / krachten / en nuttigheeden der ſelve: als voor eerſt. Sonder kennis der waarheyd / blijftmen noodſaakelijk in de duyſterniſſe / alderley dwaalingen / en by gevolg in alderley ſonden / ſteken; want onweetentheyd / valſche inbeeldingen / en ongeloove / zijn de oorſprongen van alderley ſonden. Maar indien wy de waarheyd kennen / en ſoo die recht in ons gevestet / en geheyligd is / die ſal ons heyligen / en vry maaken van de dienſtbaarheyd der dolingen / der ſonden / en des verderfs; en ſal ons gemoed verſeekeren van onſe zalige gemeynſchap met God. *Joan.* 8. 32. En gy ſult de waarheyd verſtaan, en de waarheyd ſal u vry maaken. 1 *Joan.* 3. *vers* 19. Hier aan kennen wy, dat wy uyt de waarheyd zijn, en wy ſullen onſe herten verſekeren voor hem. In tegendeel / ſoo wy de waarheyd niet willen erkennen / ſy ſal onſe richter weſen / en ons verdoemen in ons eygen gemoed / en voor God. *Joan.* 12. 48 Die my verwerpt, en mijne woorden niet ontfangt, heeft die hem oordeeld: het woord dat ik geſprooken heb, dat ſal hem oordeelen ten laatſten dage: *Joan.* 17. 17. Heyligdſe in uwe waarheyd: uw' woord is de waarheyd. Sie *Joan.* 3. 19, 20. en *Vers* 21. Maar die de waarheyd doet, komt tot het licht, op dat ſijne werken openbaar worden, dat ſy in God gedaan zijn.

Daar is niet krachtiger dan de waarheyd / ſie 3 *Eſdr. cap.* 3. en 4. Sy kan wel voor een tijd lang verborgen worden / maar noyt gantſchelijk t'onder gehouden. *Matth.* 10. 26. Vrees dan haar niet: want daar is niet bedekt, 't welk niet ſal ontdekt worden, en verborgen, 't welk niet ſal geweten worden. Al is de leugen ſnel, de waarheyd achterhaaldſe wel. Het woord der Goddelijke waarheid, is het zaad onſer weder geboorte: *Jac.* 1: 18. 1 *Pet.* 1. 23. Ons geeſtelijk wapen: *Epheſ.* 6. 14, 15. Onſen alderhoogſten trooſt / en het licht / door welke wy tot de zaligheyd geleyd worden / als door de wolk en vyer-colomme des hemels. *Pſal.* 119. 92. Indien uwe wet niet ware geweeſt al mijn vermaakinge, ik waare in mijnen druk al lange vergaan. Sie *Vers* 105. en doorgaans.

De waarheyd duurd eeuwig / is altoos beſtendig / en ſich ſelven gelijk / maar de leugen in tegendeel ſich ſelven tegenſtrijdig. *Prov.* 12. 19. Een waarachtige lippe ſal beveſtigd worden in eeuwigheid, maar een valſche tonge is maar voor een oogenblik. En *Cap.* 20. *vers* 28. Weldadigheid en waarheid bewaaren den Koning, &c. Daarom is de waarheid den grond / en fondament van alle liefde / vreede / en eenigheid / maar de onwaarheid van alle tweedracht / haat / en oneenigheid. Daarom vermaand ons den Apoſtel. *Epheſ.* 4. *vers* 15. Dat wy de waarheid betrachtende, alleſints ſouden opwaſſen, in hem die het hoofd is, naamelijk Chriſtus. Hoe de leugen ſich niet kan gelijk blijven / maar door hare ongelijkheid betrapt word / blijkt klaarlijk in de geſchiedeniſſe van Suſanna / en de valſche getuygen die tegen Chriſtum opſtonden. *Marc.* 14. *vers* 56. Want vele getuigden valſchelijk tegen hem, en de getuigeniſſen waaren niet eenpaarig. Daarom worden wy vermaand: *Zach.* 8. 16, 17. Dit zijn de dingen die gy doen ſult, ſpreek de waarheid een yegelijk met ſijnen naaſten, oordeel de waarheid, en een oordeel des vredes, in uwe poorten, &c. En *Vers* 19. Heb dan de waarheid en den vreede lief. Gelijk het licht ſich verſpreyd / en alleſints vertoond / ſoo kan de waarheyd niet altoos verborgen zijn. *Actor.* 4. 20. Want wy konnen niet laaten te ſpreken, 't geene wy geſien en gehoord hebben. Want ſy ontſteekt de herten der menſchen met een Goddelijken yver / en brandende liefde. *Luc.* 24. 32. En ſy ſeyden tot malkanderen, was ons herte niet brandende in ons, als hy tot ons ſprak op den weg, en als hy ons de ſchriften opende? Ja daar is mede in de waarheyd een onverwinnelijke macht / om ſelfs de Godlooſe te overtuygen. *Luc.* 21. *vers* 15. Want ik ſal u mond en wijsheid geven, welke niet ſullen konnen tegenſpreeken, alle die haar tegen u ſetten. *Actor.* 6. 10. En ſy konden niet wederſtaan de wijsheid, en geeſt, door welken hy ſprak.

Om tot kennis en beſit der waarheid te komen / is voor al noodig / dat wy die ſoeken / en koopen van God / die is de waarheid ſelve, de opperſte / eerſte / en onfeylbare waarheyd / den oorſpronk en oordeelder van alle waarheid. Chriſtus is de weg, de waarheid en het leven: den Geeſt Gods / is den Geeſt der waarheid, die alleen ons leiden kan in alle waarheid. *Joan.* 14. 6, 17. &c. Sijn woord is de waarheid. *Joan.* 17. *vers* 17.

Ten anderen / wy moeten de waarheid ſoo ſoeken / dat wy die niet alleen ſoeken te weten / maar te doen / wy moeten ons de waarheid gewilliglijk onderwerpen: die de ſelve in ongerechtigheid verdrukken, worden daar van berooſd / en in eenen verkeerden ſin overgegeven: *Rom.* 1. 18: 28. De vreeſe Gods is het begin der rechte wijsheid. Sie *Joan.* 7. 17. *Prov.* 1. 7. *Pſal.* 25. 14. 2 *Cor.* 4. 3, 4. *Sapient.* 1. 4. Wijsheid ſal niet komen in een ziele, die met quade ranken omgaat, noch, &c.

Ten derden / de waarheid moet bemind worden boven alle dingen; die ſchade / of oneere / of ongemak meer vreeſt / dan het miſſen der waarheid / die verkrijgd die niet / of gekreegen hebbende / kan die niet behouden. De Martelaaren / Apoſtelen / en Propheten / hebben de waarheid gekoſt met verlies van haar leven; en die yets in de wereld liever heeft dan de ſelve / kan die niet verkrijgen: *Matth.* 10.

Digitized by Google

Philipp. 3. 8. Ja gewiſſelijk, ik achte ook alle dingen ſchade te zyn, om de uytnementheyd der kenniſſe Chriſti, &c. 2 *Cor*. 13. 8. Want wy vermogen niets tegen de waarheyd: maar voor de waarheyd.

Ten vierden / de waarheyd word niet verkregen / dan door groote neerſtigheyd / en een onvermoeyelijke moeyte / en beſigheyd / door welke alles onderſogt en beproeft word / om het goede te behouden. *Pſal*. 1. 2. Die de Wet Gods dag en nacht overlegt. *Prov*. 2. 4, 5. Soo gyſe ſoekt als ſilver, en naſpeurd als verborgen ſchatten: dan ſult, &c. 2. *Theſſ*. 2. Paulus ſegd uytdrukkelyk / dat daarom een kracht der dwalinge, om de leugen te gelooven, gekomen is over de menſchen / om datſe *Vers* 10. De liefde der waarheyd niet aangenomen hebben, om zalig te worden. De waarheyd word niet verkregen / dan door een ſterke liefde tot de ſelve. *Prov*. 8. 17. Ik heb lief die my liefhebben: en die my vroeg ſoeken, ſullen my vinden.

Ten vijfden / de wijsheyd word niet verkregen / dan door een afleggen van alle ydele vooroordeelen / verkeerde beweegingen des gemoeds / en een onzydig / en vry oordeel / na het woord Gods / bevindinge / en geſonde reden. Soo lang de menſch ſyn oordeel verbind aan autoriteyt van menſchen / of gewoonten / of het geene hem in ſyn opvoedinge is wys gemaakt / of eenige inbeeldinge / die hy ſonder fondament opgenomen heeft / ſoo kan hy tot kenniſſe der waarheyd niet geraaken. Daarom ſien wy dat de menſchen ſelden tot de waarheyd komen / om datſe gemeenelyk haar vaſt houden aan het geene ſy gewoon zyn / dat haar meeſt eer en voordeel aanbrengd / dat haar gemakkelyk vald / dat haar in de jonkheyd is ingedrukt / datſe andere hooren voorſtaan / en ſoo voorts. Maar die onpartydig de waarheyd wil ſoeken / die moet alle inbeeldinge van wysheyd afleggen / en eerſt ſyn vorige dwaasheyd verſtaan / in welke hy verleyd geweeſt is. Want ſoo lang yemand meynd dat hy wys genoeg is / en de waarheyd ſeeker heeft / ſoo blyft hy in ſyn dwaasheyd / en dolingen / ſteken. *Rom*. 1. 22. Haar uytgevende voor wijſen, zynſe dwaas geworden. 1 *Cor*. 3. 18. Niemand bedriege hem ſelven: ſoo yemand onder u denkt dat hy wijs is in deſe wereld, die worde dwaas, op dat hy wijs worden mach. Want veele / om datſe meynen datſe de waarheyd / en wysheyd / bekomen hebben / en niets, met die van Laodicea / gebrek hebben, hoewelſe blind en naakt zyn, konnen tot de ſelve noyt geraaken. *Apoc*. 3. 17. *Prov*. 26. 12. Hebd gy een man geſien die wijs in zyn oogen is? van een ſot is meer verwachtinge dan van hem. Daarom moet men noyt denken / dat wy geen voorder kenniſſe der waarheyd noodig hebben; want ook de wyſſte weeten maar ſeer weynig; als ſiende door een ſpiegel in een duyſtere reden; daar is noch altoos meer dat wy niet weeten / dan 't geene wy weeten. Wy moeten altoos trachten na meerder mate / en trap / van wysheyd / en kenniſſe / met een onverſadelyke begeerte en luſt / op dat wy eens tot volheyd der ſelve / volgens de beloften Gods / na deſen leven / mogen gebracht worden. *Col*. 3. 16. en *Cap*. 1. 9. &c.

De waarheyd word beſt verkregen door ernſtige en naauwe opmerkinge van die dingen / daar wy ervarentheid konnen van hebben / en die dagelyks voorvallen; indien wy letten / en naauwkeuriglyk acht nemen / op de uitkomſten / en inſonderheid op de beginſelen / en byſondere oorſaken der ſelve. *Prov*. 21. 12. De rechtveerdige let verſtandiglijk op des Godlooſen huys, als God de Godlooſen in 't quade ſtort. en *Cap*. 24. 32. Als ik dat aanſchoude, nam ik het ter herten, ik ſag 't, en nam onderwijſinge aan. Eyndelyk / de waarheyd en wysheid beruſt meeſt in ſtille / nederige / en zedige gemoederen / die alderbeſt tot naauwe overleggingen / en rype overweginge van alles / om een goed oordeel te krygen / bequaam zyn. *Eccl*. 9. 17. De woorden der wijſen moeten in ſtilheid aangehoord worden; meer, &c.

CAPITTEL XVIII.

Prov. 25. 2. Het is Gods eere een ſake te verbergen, maar de eere der Koningen een ſake te doorgronden.

Sommige verſtaan deſe ſpreuke alſoo / dat den ſin ſoude weſen / dat het dienſtig is tot de eere Gods / alle dingen / tot den dienſt Gods behoorende / aan een yeder niet te openbaren / maar eenige te verbergen / op dat de menſchen / het geene ſy niet weten / met te meerder eerbiedigheid verwonderen ſouden / gelijk de Heydenen eertyds gedaan hebben; want gelijk Dionyſius ſegd / *divina enim caſto ſunt honoranda ſilentio*. De Goddelijke ſaken moeten geëerd worden met een eerbaar ſtilſwijgen. Maar de tegenſtellinge van God / en den Koning / in den Text / toond klaarlijk / dat een ſake te verbergen van God / en niet van een verbergen der menſchen / moet verſtaan werden. Ten anderen / 't geene God heeft gelieven te openbaaren / en te bevelen / aangaande den dienſt en gehoorſaamheid / die wy Gode bewijſen moeten / dat wil God niet verborgen hebben / maar dat het een yeder bekend zy / als een voorſchrift / na welk hy ſijn geloof / en leven / moet aanſtellen. Siet *Joan*. 5. 39. *Pſal*. 1. 2. *Apoc*. 1. 3. *Actor*. 20. 27. Want ik heb niets achter gehouden, dat ik u niet ſoude verkondigd hebben alle den raad Gods. *Matth*. 10. 27 *Prov*. 25. 27. &c. Ten derden / 't geene men niet kend / dat kan men noch verwonderen / noch eeren / want / *ignoti nulla cupido*, over het onbekende heeft men noch luſt, noch oordeel, veel min eenige hoogachtinge.

Eenige meynen / dat by een ſake te verbergen, om dat in het Hebreeus ſtaat / een woord te verbergen, te kennen gegeven word / dat God / in het ſcheppen des wereldts / veele dingen ſoo wonderlyk gemaakt heeft / dat de gelegentheid / en reden daar van / den menſchen onbekend / en verborgen zyn / en daar in de eere Gods geſpeurd word. En alſoo verſtaan deſe by het woord, in den Text / het woord waar door God alles geſchapen heeft / waar van ſie *Joan*. 1. *Gen*. 1. Andere denken / dat by het woord verſtaan word Chriſtus / geopenbaard in het vleeſch / en dat Gods eere daar in blykt / dat die verborgentheid der zaligheid groot is / en ten grooten deele voor den menſchen noch verborgen. Item / dat Chriſtus / het Woord Gods / voor den Joden verborgen is geweeſt / en onbekend / door dienſe in ſyn armoede / ſmaadheid / en kruyce / geërgerd geweeſt zyn.

Andere denken den ſin deſer ſpreuke te weſen / dat daar in de eere Gods blykt / dat / hoewel God alle dingen weet / en ſiet / hy nochtans ſoo lankmoediglyk de ſonden der menſchen verdraagd / dat hy het meeſtedeel der ſelve ongeſtraft laat / tot dat hy alles eens rechtveerdig-

Digitized by Google

veerdiglyk ſal richten: *Eccl.* 12. Want God woord geſegd te ſwygen over de ſonden der menſchen / als hy de ſelve niet ſtraft. *Pſal.* 50. 21. Deſe dingen doet gy, en ik ſwijge: &c. Doch deſe uitleggingen zyn te verre gehaald / en komen niet wel over een met het oogmerk des Texts / noch met de tegenſtellinge / die in de ſelve werd gemaakt / tuſſchen God / en den Koning / noch met de volgende woorden. Welke recht ingeſien / en overwogen zynde / ſoo is den ſin deſer ſpreuke / dat daar in Gods eere blykt / dat ſynen raad / wysheid / goedheid / natuure / oordeelen / wyſe van doen / en handelen met de menſchen / en de dingen des werelds; ſyn macht / majeſteyt / heerlykheid / &c. onbegrypelyk zyn; ja dat ſelfs in ſyn woord / en werken / veele dingen voor het begryp der verſtandigſte menſchen verborgen zyn: welke wy niet een heylige verwonderinge moeten aanbidden. Wie verſtaat den aart / eygenſchappen / krachten / getal / en maniere van werkingen der Engelen / ja van ſyn eygen ziele / ſyn geheugeniſſe / formatie &c. *Pſal.* 139. 14. Wie verſtaat de oorſaak / waarom dat / volgens de H. Schrift / de gevallen Engelen noyt weder bekeerd / of herſteld / werden. Wie weet de hoogte des Hemels *Prov.* 25. 3. Wie weet hoe meenige ſterren voor ons verborgen zyn? God alleen teld het getal der ſterren. Hy noemtſe alle by namen. *Pſal.* 147. 4. Hy alleen weet volmaaktelyk haare grootte / hoe verre ſy van elkanderen zyn / wat gebruyk ſy hebben / &c. Want de ervarentheid heeft bevonden / datter meer ſterren zyn in den hemel / dan wy / ſonder inſtrumenten / daar toe dienſtig / ſien konnen. Niemand weet volmaaktelyk / alle de ſoorten der kruyden / gewaſſen / of dieren; veel min alle haare eygenſchappen. Wie weet alles wat God in de onnaſpeurlyke hoogte des hemels / in den afgrond der zee / of in de diepte der aarde / verborgen heeft? de werken Gods zyn te veel in getal / en te wonderlyk / *Pſal.* 40. 6. en 139. 17, 18. Ons leven is te kort / ons verſtand te gering / dan datſe van ons ſouden volkomentlyk begrepen worden. *Job* 8. 9. Want wy zijn van giſteren, ende weten niet, dewijle onſe dagen op aarde eene ſchaduwe zijn. Hippocrates ſegd ſelfs / alleen van de kenniſſe der geneeskonſt / *ars longa, vita brevis.* De konſte is lang, ons leven is kort. En het blykt genoegſaam / tot aller menſchen verdriet / hoe weynig dat de menſchen / in die konſte / weten en vermogen. Hoe veel te meer moet men dan bekennen / dat / in het gemeen / den menſche groote / en meenige dingen / verborgen zyn?

Deſe verborgentheid / en onbegrypelyke uitnementheid van Gods werken / moet in ons verwekken eerbiedigheid tot God; vreugde / om met vrolykheid God te loven: Item / nederigheid / dankbaarheid / aandacht / en ernſtige opmerkinge. *Pſal.* 8. 4. Als ik uwe hemel aanſie, het werk uwer vingeren, de mane, en de ſterren, die gy bereyd hebd; wat is de menſch, dat gy ſijner gedenkt? de Soone des menſchen dat gy hem beſoekt? *Pſal.* 105. 2. Spreek aandachtelijk van alle ſijne wonderen. *Pſal.* 104. 24. en *Pſal.* 92. *verſſ.* 5, 6. Want gy hebd my verblijd, Heere, met uwe daaden: ik ſal juychen over de werken uwer handen. O Heere hoe groot ſijn uwe werken! ſeer diep ſijn uwe gedachten. *Rom.* 11. 33. O diepte des rijkdoms, beyde der wijsheid, en der kenniſſe Gods. Hoe ondoorgrondelijk zijn ſijne oordeelen, en onnaſpeurelijk ſijne wegen? want wie heeft den ſin des Heeren gekend? of wie is ſijn raadſman geweeſt? *Job.* 9. 10. Die groote dingen doed, die men niet doorſoeken kan: en wonderen die men niet tellen kan. *Pſal.* 36. 7. Uwe gerechtigheid is als de bergen Gods, uwe oordeelen ſijn eenen diepen afgrond: &c. 1 *Cor.* 13. 9, 12. *Eſai.* 55. 8, 9. Want mijne gedachte zijn niet u-lieder gedachten, en uwe wegen zijn niet mijne wegen, ſpreekt de Heere. Want gelijk de hemelen hooger zijn dan de aarde, alſoo ſijn mijne wegen hooger dan uwe wegen; en mijne gedachten dan u-lieder gedachten. *Eccl.* 8. 17. Doe ſag ik al het werk Gods: dat de menſche niet kan uitvinden, het werk dat onder de ſonne geſchied: om 't werk, &c.

Deſe verborgentheid / en onbegrypelykheid van Gods eygenſchappen / en daaden / ſtrekt ten hoogſten tot Gods eere; en wy moeten / uit bedenkinge der ſelve / deſe gebruyken maken. Dat in ſwaare / en duyſtere voorvallende dingen / van Gods voorſienigheid omtrent de wereld / en anderſints; wy ons verſtand moeten gevangen leyden onder de gehoorſaamheid Gods. 2 *Cor.* 10. 5. Niet lichtveerdelyk / of onbedachtelyk / oordeelen van Gods handelinge met de menſchen / hoewel ons die mochten vreemd denken / en wy de reden daar van niet verſtaan. *Eſa.* 66. 2. Die voor mijn woord beeft, &c. Soo heeft Job bekend met berouw / dat hy qualyk had geſproken / van 't geene ſyn begryp te boven ging. *Job* 42. 3, 6. Wie is hy (ſegd gy) die den raad verbergd ſonder wetenſchap? ſoo heb ik dan verhaald, 't geene ik niet verſtond, dingen die voor my wonderlijk waaren, die ik niet wiſte. Daarom verfoeye ik my, en ik heb berouw in ſtof, en aſſche. *Pſal.* 139. 6. De kenniſſe is my te wonderbaar: ſy is hooge, ik kan daar niet by. *Pſal* 39. 10. Ik ſal mijnen mond niet opdoen, want gy hebd het gedaan. Daar geſchieden dagelyks veel dingen / die den menſchen vreemd denken: waarom dat tot noch toe het meeſtedeel des werelds met de dwalingen der Heydenen / Turken / en des Pausdoms beſet blyft: waarom de quade lieden voorſpoedig zyn in de wereld / en de vroomen weynig / en verdrukt: waarom God ſoo veel oorlogen en grouwelen toe laat in de wereld: waarom ſulke ſwaare / en droevige / veranderingen / en oordeelen / komen over Geſlachten / Steden / Republyken en Landen: waarom dikmaal quade lieden lang leven / en de beſte vroeg uit de wereld gerukt werden: den eenen door overvloed / den anderen door armoede / vergaat: waarom ſoo veel ongevallen / verſtellen / ongemakken / en jammeren / over al in de wereld gevonden worden / en ſoo voorts. Over ſulke / en diergelyke gedachten meer / moeten wy bedenken; dat wy weynig verſtaan Gods daaden / en gedachten / dat wy maar ſien / en weten / de uiterſte eynden van ſyne werken / dat Gods doen wel verborgen / maar niet onrechtveerdig kan weſen. *Pſal.* 119. 137. Heere gy zijt rechtveerdig, en elk een uwer oordeelen is recht. God toond dat hem niemand gelyk is; dat hy niemand yet ſchuldig is / dat hy niemand behoeft reden te geven van ſyn doen / dat hy mach doen met het ſyne dat hy wil / dat hy van niemand afhangd. Maar de Koningen der aarde / dewyle ſy ſtaan onder God en ſyne rechten / ſoo mogen ſy niet doen datſe willen / maar ſullen moeten reekenſchap geven van haar doen / en daarom is haare eere daar in gelegen / datſe alle ſaken wel onderſoeken / op datſe gerechtiglyk oordeelen mogen / en rechtmatige vonniſſen geven. *Epheſ.* 6. 9. En gy Heeren, doe het ſelfde by haar, nalaatende de dreyginge: als die wetet dat ook uw ſelfs Heere in de hemelen is, en dat geen aanneminge des perſoons by hem is. *Col.* 4. 1. &c.

Gemerkt dan dat het Gods behagen / en eere / is / veele dingen voor ons te verbergen / ſoo moeten wy niet al te nieuwsgierig weſen / om te onderſoeken 't geene God ons niet heeft gelieven te openbaaren. Een oud ſpreekwoord ſegd / dat men by de Koningen en Princen niet al te ſeer moet bekend zijn: want al te gemeene kenniſſe baard kleynachtinge. Veel meer is het betamelyk / dat wy ons wachten / niets te doen / dat eenigſints tot kleynachtinge van God ſtrekken kan. Wy behooren altoos voor een ſtokregel te houden / 't geene Moſes ſegd: *Deut.* 29. 29. De verborgen dingen zijn voor den Heere onſen God: maar de geopenbaarde zijn voor ons, en onſe kinderen, tot in eeuwigheid, om te doen alle de woorden deſer wet.

Acton

Digitized by Google

Actor. 1. 7. 1 *Cor.* 4. 6. Op dat gy aan ons ſoud leeren, niet te gevoelen boven 't geene dat geſchreven is, &c. *Rom.* 12. 3. Seg ik een yeder die onder u is, dat hy niet wijs zy, boven het geene dat men behoord wijs te zijn: maar dat hy wijs zy tot matigheid, gelijk, &c. Door nieuſgierigheid ſegd Moſes: *Gen.* 3. Dat ſonde en elende in de wereld gekomen is; om dat den menſch wilde God gelijk weſen, wetende goed en quaad. Laat ons tegen Gods verborgen handelingen, en oordeelen, niet murmureeren, maar met een heylig vertrouwen, en ſtilſwijgen, ons Gode gewilliglijk onderwerpen. Vertrouwende dat God alle dingen ten goede ſal beſtieren voor de geene die hem lief hebben. *Rom.* 8. 28. *Pſal.* 39. *vers* 10. en 42. 12. *Job* 39. 37, 38. Siet, ik ben te geringe, wat ſoude ik u antwoorden? Ik leg mijn hand op mijnen mond. Eenmaal heb ik geſproken, maar ſal niet antwoorden, ofte tweemaal, maar ſal niet voortvaren.

Op wat wijſe wy God eeren moeten?

Gods eere is het eynde aller dingen: en daarom is de alderbeſte daad, die den menſch doen kan, gelegen in God te eeren, te loven, en te danken. Het ſelve is ook de uitnemendſte betrachtinge, die de zalige, en uitverkorene, in den Hemel toegeeygend word. Om nu God, na behooren, te eeren ſijn vier dingen noodſakelijk. Eerſt, een aandachtige aanmerkinge van Gods werken. Een tweeden, een recht oordeel, en gevoelen, van God en ſijne werken. Een derden, een rechte geſtalte, en bewegingen des gemoeds, over Gods werken. Een vierden, een bewijs van die eerbiedige, en heylige bewegingen onſes gemoeds, in geheel ons leven. Het eerſte, ofte de opmerkinge van Gods werken, beſtaat in een ernſtig onderſoek, en bedenkinge, van Gods werken, met oogmerk om uit de ſelve de Wijsheid, Goedheid, en Macht Gods te kennen, en na behooren te achten. Het tweede beſtaat in een recht oordeel van Gods daaden, waar door wy hem in alle ſijnen raad, woorden, en daaden, toeſchrijven den lof van Wijsheid, Macht, Goedheid, Rechtveerdigheid en Getrouwigheid. Gelijk doorgaans, in de Pſalmen, David tot dien eynde de werken Gods vermeld, en aanmerkt. Het derde is een bewegingen des herten, waar door het gemoed, uit aanmerkinge en oordeel van Gods werken, ſich over de Wijsheid, Goedheid, en Macht Gods verwonderd, ſich daar in verheugd, uit inſicht derſelve, ſich dien God, met alle eerbiedigheid, en ootmoed onderwerpt, erkend, vreeſt, bemind, en alles goeds, tot ſijne zaligheid, van hem vertrouwd. *Pſal.* 8. en 19. en 139. &c. *Pſal.* 111. 2. De werken des Heeren zijn groot: ſy worden geſogd van alle die daar luſt in hebben.

Deſe aanmerkinge van Gods werken, alſoo ſy eygentlijk behoord tot de eere Gods, behoord byſonderlijk gepleegd te werden op den tijd, die tot den Godsdienſt afgeſonderd is, dat is op den Sabbath, ofte den dag des Heeren. Gelijk wy konnen afnemen uit den 92. Pſalm, welke een lied is geweeſt, eygentlijk tot dien eynde geſteld, om op den Sabbath, ter eere Gods, geſongen te werden, gelijk uit het opſchrift blijkt. In welke Pſalm de geloovigen malkanderen opwekken, om met vreugde, de muſijke, en vrolijke geſangen, God te loven over ſijne goedertierentheden, en wonderlijke werken: en om met alle blijdſchap ſich in God te verheugen. Sie *Vers* 2, 3, 4. en *Vers* 5, 6. Want gy hebd my verblijd, Heere, met uwe daaden: ik ſal juychen over de werken uwer handen. O Heere, hoe groot zijn uwe werken, ſeer diepe zijn uwe gedachten. Een onvernuftig man weet daar niet van: noch een dwaas verſtaat die ſelve niet, &c.

Waar uit blijkt, dat op den Sabbath, matige, en eerlijke vreugde, niet alleen niet is verboden, maar ook moet gepleegd werden. Doch niet in dingen die den Godsdienſt hinderlijk zijn, of veel min ſondig, en onbehoorelijk; maar een blijdſchap, die den menſch te bequamer, yveriger, en volveerdiger maakt, om God met alle Geeſtelijke vreugde te dienen, gemerkt God niet anders, dan met een blijmoedig herte, wil geeerd worden. *Deut.* 28. 47, 48. *Pſal.* 32. 11. *Philipp.* 4. *vers* 4. &c. Want het is bekend, dat den Sabbath by de Joden is een feeſtdag geweeſt; en dat op de feeſtdagen de Joden gewoon geweeſt zijn, na de gedaane offerhanden, malkanderen te verheugen. Daarom word ook uitdrukkelijk, door Eſaiam den Propheet, geroond dat den Sabbath moet gevierd worden, met ſich te onthouden van ſondige luſten, en alle dingen, die of het lichaam beſwaren, en vermoeyen, of het gemoed beſmetten, door ſonde, of anderſints verydelen, en alſoo den menſche tot den rechten Godsdienſt onbequaam maaken; ofte door beſlag, moeyte, en lankheid van tijd, die daar toe noodig is, verhinderen: maar dat men ſich verblyde in God, met matige en Goddelijke vreugd, en in onderlinge plichten, en onderhoud van liefde, en werken der barmhertigheid, en weldadigheid. *Eſa.* 58. 13, 14. Want den Sabbath is ook, onder andere eynden, daar toe ingeſteld, op dat de geene, die anderſints de gantſche weeke moeten arbeyden, op den dag des Heeren, ſich matiglijk, en behoorelijker wijſe verquikken ſouden. *Exod.* 23, 12. Daarom, als de Joden den openbaren Godsdienſt geoeffend hadden, ſoo ſegd Nehemia, *Cap.* 8. *verſſ.* 10, 11, 12, 13. Item, Eſra en de Leviten, tot het volk aldus. Deſen dag is den Heere uwen God heilig, bedrijft dan geene rouwe, en weend niet: want al het volk weende, als ſy de woorden der Wet hoorden. Voorts ſeyde hy tot hen: gaat eetet het vette, en drinket het ſoete, en ſendet deelen den geenen, voor welken niets bereyd is, want deſen dag is onſen Heere heilig: ſoo bedroeft u niet; want de blijdſchap des Heeren, die is uwe ſterkte. En de Leviten ſtilden al het volk, ſeggende: ſwijget, want deſen dag is heilig, daarom bedroeft u niet. Doe ging al het volk om te eeten, en om te drinken, en om deelen te ſenden, en om groote blijdſchap te maaken: want ſy hadden de woorden verſtaan, die men hen hadde bekend gemaakt. Want de heilige feeſten (onder welke ook den Sabbath geweeſt is,) waaren van God geordineerd tot een heilige blijdſchap over Gods weldaaden. *Num.* 10. 10. *Deut.* 6. 11. &c. Welke vreugde een voorbeeld is geweeſt, en een aanvang, van de eeuwige vreugde der toekomende zaligheid. Dus ſien wy: *Luc.* 14. 1. Dat Chriſtus op den Sabbath op een gaſtmaal gegaan is. En de eerſte Chriſtenen hebben op den dag des Heeren haare liefde-maaltijden gehouden, als ſy het H. Avondmaal gehouden hadden. Waar van Judas ſpreekt, *Vers* 12. en Paulus 1 *Cor.* 11. 21, 22. Hoewel deſe maaltijden, om de misbruyken die daar allengskens in quamen, naderhand achter gebleven zijn. Sie van deſe liefde-maaltijden, in den Godsdienſt gebruykt, Tertull. in Apologet. *Cap.* 39. Ja de eerſte Chriſtenen hebben geoordeeld, dat men, om te beter ſich te verblijden over de opſtandinge Chriſti, en andere weldaaden Gods, op den dag des Heeren; op dien dag niet behoorde te vaſten, noch te bidden met gebogen knyen, maar al ſtaande. Om dat by haar geacht wierd, dat te bidden met gebogen knyen, een teyken was van droefheid, en ootmoed, en dat men bid om vergevinge ſijner ſonden: maar al ſtaande te bidden, een teyken van blijdſchap, en dat men God dankt voor verkregene verloſſinge en weldaaden. Gelijk wy voor deſen beweſen hebben, in onſe bedenkinge, over eenige duyſtere plaatſen der Heilige Schrift.

Digitized by Google

Maar de eere der Koningen is een ſaake te doorgronden. Dat is / de grootſte lof / liefde / en aanſien / die Koningen / Vorſten / en Regenten by haare onderdaanen / en andere volkeren / bekomen konnen / is / verſtandiglijk en voorſichtiglijk alles te onderſoeken / 't geene tot een billike / rechtmatige / en vreedſame Regeeringe ſtrekken kan. En voor eerſt / dewyl de opſicht / beſcherminge / en voortplantinge van den waaren Godsdienſt / haar bevolen is / ſoo is het een eere voor de Koningen / Gods woord neerſtelijk te onderſoeken / gelijk den Koningen uitdrukkelijk / en op een byſondere wijſe / belaſt word. *Deut.* 17. 18. Voorts ſal het geſchieden , als hy op den ſtoel ſijns Koninkrijks ſal ſitten: ſoo ſal hy ſich een dobbel van deſe Wet afſchrijven, in een boek , uit het geene dat voor 't aangeſichte des Levitiſchen Prieſters is. En 't ſal by hem zijn, hy ſal daar in leſen alle de dagen ſijns levens : op dat hy den Heere ſijnen God leere vreeſen , om te bewaaren alle de woorden deſer Wet, om die te doen. Daarom word den Vorſt Joſua bevolen. *Joſ.* 1. 8. Dat het boek deſer Wet niet wijke van uwen monde , maar overleg het dag en nacht , op dat gy waarneemt te doen, na alles dat daar in geſchreven is: want als dan ſult gy uwe wegen voorſpoedig maaken , en als dan ſult gy verſtandiglijk handelen. Salomon / Koning geworden zijnde / heeft voor alle dingen van God wijsheid begeerd / in ſijne gebeden / op dat hy het volk Gods wel mocht regeeren. Dit is God ſeer aangenaam geweeſt / en heeft hem niet alleen wijsheid / maar ook vreede / voorſpoed / groot aanſien / en rijkdom verleend. Sie 1 *Reg.* 3. 9, 10, 11, 12, 13, 14. Alphonſus Magnus / toegenaamd den kloekmoedigen / Koning van Arragon en Sicilien / gevraagd zijnde / welke de beſte en getrouwſte Raadsheeren zijn / antwoorde de boeken , want die ſeggen my ſonder vleyinge en oprechtelijk , het geene ik weeten moet. Deſe pleeg te roemen / dat hy het Oude en Nieuwe Teſtament / met de aanteykeningen en verklaringe daar op / veertien malen doorleſen had. Hy noemde een ongeleerd Koning eenen gekroonden Ezel. Hy had meer vermaak in het leſen van Cicero / en andere goede boeken / dan in de muſijke. *Neceſſe enim eſt reges ſtolidos, & inſipidos, aut perdere Rempublicam, aut ab aliis regi, & ſic ſolo titulo reges evadunt.* Want het is noodſakelijk dat onverſtandige Koningen , of het Gemeene beſt verderven , of datſe van andere geregeerd worden , en ſoo zijnſe niet in der waarheid, maar alleen in den naam, Koningen. Alphonſus Koning van Arragon pleeg te ſeggen / ik woude liever alle mijne Koninkrijken (die ſeven in getal waaren) verlieſen / dan het minſtedeel van mijn geleerdheid. Voor ſijn devijs voerde hy een open boek / te kennen gevende / dat den Princen de geleerdheid / die uit de boeken gehaald werd / boven alles betaamde. Als men eens aan hem verhaalde / datter eenen Koning in Spagnien geweeſt was / die ſeyde / dat een Prince geen geleerdheid van nooden had / ſoo antwoorde hy daar op / dat was een ſtemme van een os / maar niet van een menſch. Want ſeekerlijk / het verſtand onderſcheid de menſchen van de beeſten / en een verſtandeloos menſch is erger dan een beeſt. *Eſa.* 1. 3. *Pſal.* 32. 9. Weeſt niet gelijk een peerd , gelijk een muyl-ezel , welke geen verſtand heeft , welkers muyl men breydeld met een toom en gebit, op dat het tot u niet genaake. De Joden pleegen eertijds ſoo ervaren te weſen in de Wet Gods / dat / ſoo haaſt ſy eenige reden / of gedeelte van reden / hoorde uit de Wet verhaalen / ſoo wiſten ſy daadlijk aan te wijſen / waar die geſchreven ſtond. Den Koning David is boven alle dingen met een wonderlijke luſt tot de kenniſſe van Gods rechten / en inſettingen / ingenomen geweeſt / als blijkt doorgaans in den *Pſal.* 119. Item / *Pſal.* 1 en 19. &c. en *Pſal.* 27. 4. Een ding heb ik van den Heere begeerd , dat ſal ik ſoeken : dat ik alle de dagen mijns levens mochte woonen in het huys des Heeren , om de lieffelijkheid des Heeren te aanſchouwen , en te onderſoeken, in ſijnen tempel.

Der Koningen eere / en ſchuldigen plicht is / byſonderlijk en naauw te onderſoeken / de gelegentheden / rechten / vorige geſchiedeniſſen / en geſtalte van haare tijden / en onderdaanen ; Item / die tot voorſichtige Regeeringe van Landen en Steden / moeten geweeten en betracht werden. Dit ſien wy loffelijk gepleegd te zijn by den machtigen Koning Ahaſuerus. *Heſt.* 6. 1. En de Koning ſeyde , dat men het boek der gedachteniſſen, de Chronijken, brengen ſoude , en ſy werden in tegenwoordigheid van den Koning geleſen. By deſe occaſie is Mordechai geloond geweeſt over ſijne getrouwe dienſten aan den Koning gedaan / en de Joden zijn van de lagen Hamans verloſt. Sie *Heſt.* 1. 13. Doe ſeyde de Koning tot de wijſen, die de tijden verſtonden (want alſoo moſte des Konings ſaake geſchieden, in de tegenwoordigheid van alle de geene die de Wet en het Recht wiſten.) De naaſte nu, &c. *Eccl.* 10. 16. Wee u land, wiens Koning een Kind is! &c. Namelijk in jaren of verſtand.

Insgelijks moeten Koningen / en Overheden / naau onderſoeken wat in haar Landen omgaat / om de goeden te beſchermen / de quaden te bedwingen / beroerten te voorkomen / &c. Item / ernſtelijk die ſaaken onderſoeken / over welke ſy oordeelen moeten / en geen vonniſſe vellen / voor datſe alles tot de ſaake dienende / neerſtelijk gehoord en overwogen hebben. *Prov.* 18. 13. Die antwoorde geeft , eer hy ſal gehoord hebben , dat is hem dwaasheid en ſchande. *Job* 29. 16. Ik was den nooddruftigen een vader : en het geſchil dat ik niet wiſte , dat onderſogt ik. Sie *Pſal.* 101. doorgaans: *Prov.* 8. 15. &c. *Joan.* 7. 51. Oordeeld ook onſe Wet den menſch , ten zy datſe eerſt van hem gehoord heeft , en verſtaat wat hy doed?

Vrage, Of de Koningen en Overheden aan geen Wetten verbonden zijn.

SOmmige hebben / niet ſonder groote vleyinge / den Koningen een macht toegeſchreven / om alles te mogen doen wat ſy willen / ſonder aan eenige Wetten verbonden te weſen. Gelijk Herodotus verhaald / *Lib.* 3. Van den Koning Cambyſes / dat hy / willende ſijn eygen ſuſter trouwen / vraagde de voornaamſte Heeren ſijns Rijks / of ſulks geoorloofd was? waar op ſy antwoordden / datſe daar op geen byſondere Wet hadden / maar datſe bevonden / in de Wetten der Perſianen / dat den Koning al mach doen dat hem luſt. Sigonius / ſchrijvende van de Republijke der Joden / *Lib.* 1. *Cap.* 5. meynd dat / in 't gemeen / de Koninklijke regeeringe aan geen Wetten verbonden is / maar enkelijk hangd aan de wille / en goed dunken / der Koningen. En ſockt ſulks te bewijſen uit 1 *Sam.* 8. 11. en volgende verſen. Doch daar op antwoorden andere / dat daar niet alleen word beſchreven / wat de Koningen na recht konnen / en mogen / doen / maar wat gemeenlijk van haar geſchied / ook / in ſommige gelegentheden / door onrecht en hardigheid; welke dingen in die plaats verhaald worden / om de Iſraeliten af te manen / van haar verſoek / om een Koning te hebben. Ten anderen / een Koning / voor ſoo ver hy een menſch is / is in allen manieren verbonden aan de Wetten Gods / en aan de wet der natuure / ja ook aan de wetten die hy ſelve maakt / voor ſoo verre alſſe vloeyen / en getrokken zijn / uit de wet Gods / en de wet der algemeene billikheid. Ten derden / alle Koningen worden gekoren van haare Onderdanen / tot voorſtand van het gemeene beſte / om deſelve na rechtmatigheid te richten / de goede te loonen / de quaade te ſtraffen: Item / om de Onderdanen te beſchermen /

Digitized by Google

ſchermen/ en in goede vreede te bewaaren. *Rom.* 13. En daarom wordenſe niet aangenomen / dan op ſeekere conditien / het zy datſe ſtilſwijgens verſtaan worden/ uit gevolg van het oogmerk / en eynde/ waar toe datſe verkooren zijn: ofte datſe ook / gelijk by veele volkeren geſchied / uitdrukkelijk worden voorgedragen / en beſwooren. Derhalven zijnſe niet voor Koningen / maar voor Tyrannen / en Geweldigers / te achten / die haare Onderdanen verdrukken / en geen recht of billikheid haar ſelven willen onderwerpen.

Want / hoewel dat alle Machten / en Overheden / in 't gemeen aangemerkt / van God zijn / voor ſoo ver als de menſchen niet konnen in vreede leven / ſonder behoorelyke ordre / en onderſcheid tuſſchen de Overheden / en Onderdanen. *Rom.* 13. Nochtans is het altoos van God in de vryheid der menſchen gelaten / wat wyſe / en forme van Regeeringe / datſe verkieſen willen / op wat bedingen / en conditien / sy haare Overheden aannemen willen. Ten dien aanſien word de Overheid genaamd een menſchelijke ordeninge: 1 *Petr.* 2. 13.

Prov. 19. 14. Huys en goed is een erve van de Vaderen : maar een verſtandige Vrouwe is van den Heere.

HEt is ſeeker dat/ hoewel de Rijkdommen zijn een erve der Vaderen / dat nochtans de ſelve ook van den Heere zijn. Want de aarde is des Heeren en alle haare volheid, *Pſal.* 24. 1. en hy geeft de goederen des wereldts / aan welke hy wil. 1 *Sam.* 2. 7. De Heere maakt arm, en maakt rijk, hy vernederd, ook verhoogd hy. Maar aangeſien een verſtandige vrouwe beter is / en moeyelijker om te krijgen / dan rykdom / ſoo ſegd Salomon by uitnementheid / dat de ſelve van den Heere is; als een ſaake daar den menſche / tot ſijn welweſen / veel meer aan gelegen is / dan aan rijkdommen. Want hoewel yemand mocht overvloed hebben van rijkdom / eere / en voorſpoed; hy kan nochtans ſeer lichtelijk / door een onverſtandige / en quade vrouwe / tot elende / en ſchande gebracht worden. Sie *Prov.* 21. 9, 19. en 27. 15, 16. en 30. 23. *Eccl.* 7. 26. *Prov* 14. 1. en *Cap.* 12. 4. &c. Dus leerd de H. Schrift / dat / den eerſten / den wijſten / en den ſterkſten menſch / door haare vrouwen / verleyd en bedorven zijn.

Daar en tegen een verſtandige en goede vrouwe / is een van de uitnemendſte / en byſonderſte ſaaken / die een man tot eere / voordeel / en wel leven dienſtig is. *Prov.* 14. 1. en 12. 4. Een kloekſinnige huyſvrouwe is een kroone haares Heeren: maar die beſchaamd maakt, is als verrottinge in ſijne beenderen. *Prov.* 11. 16. Een aangename huyſvrouwe houd de eere vaſt, gelijk de geweldige den rijkdom vaſt houden. *Prov.* 18. 22. Wie eene vrouwe gevonden heeft, (dat is een goede verſtandige vrouwe) heeft een goede ſaake gevonden: hy heeft welgevallen getrokken van den Heere. Sie *Prov.* 31. van het *Vers* 10. tot het eynde des Capittels. Om haare ſeldſaamheid iſſe te meer te achten/ en gantſch moeyelyk te verkrijgen. Sie *Eccl.* 7. 28. en *Prov.* 31. *vers* 10. Wie ſal eene deugdelijke huyſvrouwe vinden? want haare weerdye is verre boven de robijnen.

Salomon dan toond / dat het een groote dwaasheid in veelen is / in ſaake van houwelijk / geen / of weynig / acht te nemen / op deugd / goedaartigheid / en overeenkomſte van onderlingen aart / geloof / ſtaat / jaaren / inborſt / en genegentheid; daar doch aan deſe dingen / welke gelijk als de ziele des houwelijks zijn / aldermeeſt / tot het wel leven der menſchen / gelegen is. Want *Prov.* 31. 30. De bevalligheid is bedrog, de ſchoonheid ydelheid: maar eene vrouwe die den Heere vreeſt, die ſal gepreſen worden. Sonder de deugd is de lieftalligheid niet dan huychelerye / en de ſchoonheid (die lichtelijk door ongeval / ſiekte / of anders vergaan kan) niet te achten. *Prov.* 11. 22. Eene ſchoone vrouwe, die van reden afwijkt, is een gouden bagge, in een verkens ſnuyte. Inſonderheid word in de vrouwe geprezen / een ootmoedige zedigheid / met een ſachtſinnige goedwilligheid. 't Welk Petrus oordeeld het beſte cieraad der vrouwen te weſen / niet beſtaande in uitwendige oppronkkingen / maar in den verborgen menſche des herten, in het onverderflijk vercierſel eens ſachtmoedigen, en ſtillen geeſts, die koſtelijk is voor God. Want alſoo vercierden haar ſelven eertijds de heilige vrouwen, die op God hoopten, en waaren haar eygene mannen onderdanig. 1 *Petr.* 3. 3. 4, 5.

CAPITTEL XIX.

Prov. 25. 9. Twiſt uwe twiſtſaake met uwen naaſten : maar openbaar het heymelijke eens anderen niet.

HOewel een voorſichtig / en wijs man / allerley twiſt vermijd / ſoo is 't nochtans niet altoos mogelijk / buyten verſchil en twiſtſaake te blijven; of door de ongewoone voorvallen van ſaaken / of hardnekkigheid / en onrechtveerdigheid van andere / die yemand in een verſchil trekken / of door de noodſaakelijkheid / en gewicht der ſaake / welke men / behoudens eere / en voorſtand ſijns ampts / of ſtaats / niet kan na laaten met recht te beſchermen. Daarom / hoewel Salomon in het voorgaande vers / en doorgaans in dit boek / een yeder vermaand ſich buyten twiſt te houden / nochtans ſtaat hy toe / dat men / gedrongen en genoodſaakt zijnde / ſijn recht beweere; doch alſoo nochtans / dat men geen ontrouwe gebruyke / en eens anders heymelijkheden niet openbaare. Twiſt uwe ſaake met uwen naaſten : maar openbaar het heymelijke eens anderen niet. Insgelijks Paulus / ons vermanende vreede te houden met alle menſchen / doed daar by / ſoo veel in u is. *Rom.* 12. *vers* 18.

Sommige neemen deſe voorgeſtelde ſpreuke Salomons op / als of den ſin deſe waare: twiſt met uwen naaſten ſijn twiſtſaake; dat is / als uwen vriend een verſchil heeft / trek u dat ſoo veel aan / als of het u eygen waar / help hem in dat verſchil / ſie wel toe / dat gy niet trouwloos omtrent uwen vriend / in ſijn twiſtſaake / bevonden werd; of dat gy ſijne heymelijke ſwakheden / of gebreeken / of van ſijne voorouders / of die hem aangaan / tot ſijn nadeel en ſchande / ſoud ontdekken. Want dat ſoude u een eeuwige ſmaad en oneere / by alle menſchen / aanbrengen; gelijk hy te kennen geeft in het volgende vers. Op dat de geene die het hoord, u niet ſmade, want u quaad geruchte ſoude niet afgekeerd worden. Andere denken dat den ſin deſer ſpreuke is / twiſt uwe twiſtſaake met uwen naaſten : Dat is / als gy een verſchil hebd met yemand / breng dat niet daadelijk / noch lichtelijk

lijk tot den Rechter / maar ſoek het met uwen naaſten / in het byſonder / af te doen / ſonder den Rechter daar mede te bemoeyen. Gelijk Chriſtus ons raad: *Matth.* 5. 25. Weeſt haaſtelijk welgeſind tegen uwe weederpartye, terwijle gy noch met hem op den weg zijt: op dat de weederpartye niet miſſchien u den Rechter over leevere, en den Rechter, &c. *Vers* 24. Gaa heenen, verſoen u eerſt met uwen broeder, &c. *Matth.* 18. 15. Indien u broeder tegen u geſondigd heeft, gaa heenen, beſtraf hem tuſſchen u en hem alleen: indien hy u hoord, ſoo hebd gy uwen broeder gewonnen. Doch ingevalle gy u verſchil met uwen naaſten alleen niet kond effenen / neem noch een ander / goed / ſachtmoedig / en verſtandig vriend daar by / die u goeden raad / en oordeel geven / uwe heymelijkheden / en onderlinge miſſlagen / en gebreken verſwijgen kan. *Matth.* 18. 16. Maar indien hy u niet hoord, ſoo neem noch een of twee met u, op dat in den mond van twee of drie getuygen alle woord beſtaa.

Maar indien ook alſoo uwen twiſt niet kan geëffend worden / ſoo dat gy genoodſaakt zijt tot den Rechter te gaan / ſoo doe het; doch alſoo / dat gy geen verrader word van uwen vriend / of evennaaſten / door het openbaren ſyner heymelykheeden. Het is dan wel geoorlooft voor een Godvreeſend man / by den Rechter / in verſchil met ſynen naaſten te komen; doch deſe conditien moeten daar omtrent waar genomen worden. Voor eerſt / men mach niet twiſten over geringe ſaaken / daar weynig aan geleegen is; maar indien onſe gelegentheeden ſulks konnen lyden / ſoo moet hier gelden t' geene Paulus ſegd. 1 *Cor.* 6. 7. Waarom lijd gy niet liever ongelijk? waarom lijd gy niet liever ſchade? Want gemerkt / door openbare proceſſen en twiſten / ontſtaan ergerniſſen / groote onkoſten (die meenigmaal hooger loopen dan 't geene / daar men over twiſt / bedraagt:) Item groote ſchande en naſpraake / quellinge en onruſt des gemoeds / tydquiſtinge / verbitteringe der gemoederen / en veele andere ongemakken: ſoo moetmen veel dikmaal over ſich laten gaan / om / ſoo ver mogelyk is / openbare twiſten te ontgaan.

Ten tweeden / het is geenſints geoorloft een verſchil voor een Rechter te brengen / indien gy in u gemoed kond oordeelen / of bemerken / dat gy ongelyk hebd. Want veele / hoewel ſy in haar herte overtuygd zyn van onrecht / loopen echter tot den Rechter / op hope van / of onrechtveerdige gunſte by haar te vinden / of om hare wederpartye verdrietig / en moede te maaken / of ſleepende te houden; en alſoo met twiſten haar voordeel onrechtveerdelijk te ſoeken. 1 *Cor.* 6. 8, 9. Maar gy-lieden doed ongelyk, doed ſchade, en dat den broederen. Of weet, &c.

Ten tweeden / men behoord geen ſaake te brengen tot den Rechter / voor datmen te vooren alle middelen gebruykt / en op allerley wijſe getracht heeft / de ſaake tuſſchen ons / en onſen naaſten alleen / of ten overſtaan van een of twee andere / met vriendſchap af te doen. *Matth.* 18. 15, 16. en 5. 24, 25. Sie 1 *Cor.* 6. 1, 2, 3. en *Vers* 4. Soo gy dan gericht ſaaken hebd, die dit leven aangaan, ſet daar over die in de gemeente minſt geacht zyn. Ik ſeg u dit tot ſchaamte. Iſſer dan alſoo onder u geen die wijs is, ook niet een die ſoude konnen oordeelen tuſſchen ſyne broeders? maar de eene broeder gaat met d'anderen broeder te regte, en dat voor ongeloovigen, &c.

Inſonderheyd moetmen vermijden in geen proces / of openbaar verſchil / te koomen met leeden der gemeynte / of met na beſtaande vrienden. Want door die twiſten ontſtaan de grootſte ergerniſſen / en verbitteringen. Broeders gekijt, komt om ziel en lyf. 1 *Cor.* 6. 6. Maar den eenen broeder gaat met den anderen broeder te rechte, en dat, &c. *Vers* 8. Maar gy-lieden doed ongelijk en doed ſchade, en dat den broederen, &c. *Gen.* 13. 8. Abraham ſeyde tot Lot. Laat doch geene twiſtinge zyn tuſſchen my, en tuſſchen u, en tuſſche mijne herders, en uwe herders, want wy ſijn mannen broeders.

Ten vierden / men moet wachten / dat met onſe verſchillen niet vermengd worden quade / en onrechtmatige beroeringen / woorden / of daaden; als haat / nyd / laſteren / ophalen van de oude twiſten / achterklap / ontdekken van het heymelijke / ſchelden / &c. Want door ſulke dingen word de eerſte twiſtſaake niet ge-effend / maar veel eer andere grooter twiſten veroorſaakt. *Prov.* 17. 9. Die de overtreedinge toedekt, ſoekt liefde: maar die de ſaake weder ophaald, ſcheyd den voornaamſten vriend.

Alſſer dan eenen twiſt ontſtaat / die moetmen trachten dadelyk / in het begin / te ſliſſen / eerſe veroudert / ende gemoederen verder verbreende / en ontroere. *Prov.* 17. 14. Het begin des krakeels is gelyk een die het water openinge geeft: daarom verlaat den twiſt, eer hy ſich mengd. Doch derſe voorſichtigheyd dientmen daar in te gebruyken / dat als onſen vriend / of yemand die tegen ons verſchil opneemd / gram / en verſtoord word / datmen hem dan voor dien tyd wat toe laate en verſchoone; wachte tot dat ſyn gemoed geſtild / en wat bedaard is; want dan ſal hy veel eer ſyn ongelijk ſien / en reeden plaatſe geven. Maar ſoo lang yemand in ſynen toorn is / ſoo geeſt hy weynig of geen reeden plaats / en alſmen dan yemand met heevigheyd tegen gaat / ſoo word ſyn gramſchap / en onſinnigheyd / noch meer aangeſtecken / en die hem tegen is / word met hem toornig; eyndelyk ontſtaan alſoo door kleene / en geringe beginſelen / ſeer groote oneenigheeden / en verbitteringen / door onderling ſchelden / verwyten / klachten / en andere onſtuymigheeden meer: ſoo worden de fauten van beyde partyen ontdekt / tot groote ſchande en nadeel van wederzyden.

Voorts Salomon toond / dat een anders heymelijkheeden te openbaren / een groote ſonde / en ontrouwe is / al waart ook ſtaande een verſchil met hem. Want tot voorſtand van u rechtſaake moet gy voortbrengen / 't geene tot de ſaake diend / maar niet het ontdekken van yemands heymelykheeden / of andere dingen daar toe niet behoorende. Daarom verhaald ons Plutarchus van Ariſtides / dat op ſeeker tyd / als hy oordeele moeſt over een ſaake / tuſſchen twee perſoonen; ſoo quam de eene partye / en verhaalde hem veele quaade dingen / die ſyn wederpartye tegen Ariſtidem gedaan had; hoopende alſoo den Rechter tot ſyn voordeel te verbitteren. Doch Ariſtides antwoordde hem / *ſine nunc iſta, & ſiquid te læſit, commemora, tibi enim nunc, non mihi, judex ſedeo.* Laat die dingen nu ſtaan, verhaal alleenlijk wat ongelijk hy u gedaan heeft, want ik ſit nu niet, om te oordeelen over 't geene u wederpartye tegens my begaan heeft, maar alleen over 't geene hy u gedaan heeft. Het is ſeer te wenſchen / dat alle Richters dat exempel Ariſtidis na volgden / en datſe door achterklap / en meenigmaal valſch aanbrengen / haar gemoed niet lieten / tot nadeel van rechtmatige vonniſſen / inneemen.

Ten tweeden / daar is by-na niet / dat ſoo geweldelyk alle vriendſchappen wegneemt / en eenen onverſoenelyken haat veroorſaakt / als het openbaaren van een anders heymelykheden. Sommige dingen quetſen de vriendſchap / ſommige doodenſe: het heymelyke te openbaren roeyd de vriendſchap geheel uyt / meer ſelfs als ſchelden / ſlaan / onrecht doen / of eenig ander ongelyk. Om dat in het openbaren van het heymelyke geſondigd word / niet uyt onbedachtſaamheyd / maar booswilligheyd / om dat het eygentlyk ſtryd tegen dat vertrouwen / dat yemand van ſynen vriend genomen had / als een grond van ſyn liefde tot hem. Om dat ſulks te doen een openbaar verraad is / en daar door dikmaal ſchande / en onheylen ontſtaan / die nooit konnen herſteld worden. Sie

Eccl.

Digitized by Google

Eccl. 22. 25, 26. Indien gy het ſweerd getrokken hebd tegen uwen vriend, ſoo wanhoop niet, want daar is wederkeeringe. Indien gy uwen mond tegen uwen vriend open gedaan hebd, ſoo vrees niet, want daar is verſoeninge, behalven in verſmadinge en hooveerdigheid, en openbaringe des geenen dat verborgen is, en bedriegelijke verwonderinge: want om deſe dingen vlied een yegelijk vriend wech. **Daarom word van die ſonde niet, dan met een groote verſoeyinge, geſproken. Sie** *Pſal.* 55. 13, 14, 15, 16. *Pſal.* 41. 10. Selfs de man mijnes vredes, op welken ik vertrouwde, die mijn brood at, heeft de verſſenen tegen my grootelijks verheven. *Prov.* 3. 29. Smeed geen quaad tegen uwen naaſten, aangeſien hy met vertrouwen by u woond. *Prov.* 11. 13. Die als een achterklapper wandeld, openbaard het heimelijke: maar die getrouw is van geeſt, bedekt de ſaake. **En** *Cap.* 20. 19. **Ten hoogſten zijn van die menſchen te verſoeyen, die, onder ſchijn van vriendſchap; niet ſoeken dan een anders heymelijkheden te verſpieden, en uit te halen; om hem daar na verradelijker te ſchaden, en ſchande aan te doen.** *Prov.* 29. 5. Een man die ſijnen naaſten vleid, ſpreid een net uit voor des ſelven gangen.

Daar zijn weinig vrienden ſoo trouw, dat men haar ſonder groot gevaar, en nadeel, ſijn heymelijkheden vertrouwen mach. Chriſtus is door ſijn diſcipel, Simſon door ſijn vrouw, verraderlijk ten val gebracht. Indien wy ſelfs onſe heymelijkheden niet konnen verſwijgen, wat hope dat het een ander beter ſal doen, dan wy ſelve? Want hebd gy een vriend, die gy het wilt bekend maaken; denk dat yeder menſch ook licht een vriend heeft, dien hy het openbaren ſal; en ſoo ſal uwe heymelijkheid allenxkens aan veelen ontdekt worden. Daarom worden wy gewaarſchoud. *Mic.* 7. *verſſ.* 5, 6. Geloovet eenen vriend niet: vertrouwet niet op eenen voornaamſten vriend: bewaar de deuren uwes monds voor haar die in uwen ſchoot leid. Want den ſoone veracht den Vader, de dochter ſtaat op tegen haare moeder: eens mans vyanden zijn ſijne huisgenooten.

Dewijle men eens anders heymelijkheden niet mach openbaren, ſoo blijkt klaaarlijk, dat die menſchen ſeer onvoorſichtig doen, welke de ſonden van andere menſchen, die verborgen zijn, of immers ſeer weynig bekend; ontijdig, en ſonder genoegſame reden, ontdekken; en door al de wereld ruchtbaar maaken. Want door dat doen worden de ergerniſſen veroorſaakt, die, de ſaaken onbekend blijvende, niet ſouden gegeven worden; en menigmaal geſchied het, dat de geene die miſdoen, door ſulke handelingen tot openbare ſchande komende, verbitterd worden, en onbeſchaamd, daarſe door heymelijke vermaninge, en byſondere aanſpraake, hadden konnen gebeterd worden, of immers eenigſints bedwongen. Daarom ſegd Chryſoſtomus ſeer wel, *arguendi ſunt in ſecreto, ne, ſi palam arguerimus, impudentiores illi fierent.* Welkers ſonden noch bedekt, en onbekend zijn, die moet men heimelijk beſtraffen, op datſe door openbare beriſpingen niet onbeſchaamder ſouden worden. **Maar van die opentlijk ſondigen ſegd Paulus:** 1 *Timoth.* 5. 20. Die ſondigen, beſtraf in tegenwoordigheid van alle, op dat ook de andere vreeſe mogen hebben.

In ſommige gevallen nochtans, is men ſchuldig het heymelijke te openbaaren, ſoo wanneer de welſtand van het gemeene beſt, de eere Gods, of eenige andere hoog-noodige reden, ſulks vereyſcht; het zy het voorkomen van eenig groot onheyl, dat anders niet kan ontgaan worden; of het uitwerken van eenig groot en noodig goed, dat anders niet kan verkregen worden. Soo heeft Huſai Abſaloms heymelijke raadſlagen ontdekt, en Jonathan ſijns vaders Sauls, om het onrechtveerdig ombrengen van ſijnen vriend David te verhinderen. 1 *Sam.* 20. **en** 2 *Sam.* 17. **Hier op mach gepaſt worden 't geene Salomon ſegd:** *Prov.* 29. 24. Die met een dief deeld, haat ſijne ziele: hy hoord eenen vloek, en geeft het niet te kennen.

Het gebeurd ook ſomtijds, dat yemand ſoo teer en onruſtig in ſijn gemoed is, over eenige heymelijke ſaake, dat hy ſyn ſelven niet kan geruſt ſtellen, ſonder yemand ſijn heymelijkheid te openbaaren, om daar tegen, of getrooſt te worden, of goeden raad, of eenige andere hulpe, te genieten. In ſulken gevalle moet men ſeer voorſichtelijk toeſien, dat men ſich voege tot trouwe lieden, die en onſe heymelijkheid ſwijgen konnen, en daar tegen goeden raad geven. Ja wy oordeelen ook, dat het ſomtijds ſeker is, ſijn geval liever in het gemeen, en in den derden perſoon, dan met verhaal van ons eygen wedervaren, voor te ſtellen.

Prov. 25. 23. De Noorden wind verdrijfd den regen: en een vergramd aangeſichte de verborgene tonge.

S**Ommige ſetten deſen Text dus over,** den Noorden wind brengt den regen voort, en de verborgen tonge een toornig gelaat. **Soo dat de ſin ſoude weſen, even gelijk de Noorden wind dikmaal veroorſaakt grooten regen, dikke vergaderinge der wolken, item, donder, hagel, blixem en onweder; alſoo komt door de verborgen tonge, allerley ſchelden, gramſchap, haat, laſteringen, en onſtuymigheden des gemoeds, die de toornige menſchen tegen andere, als hagel en regen, uitgieten. By** de verborgene tonge **word hier verſtaan de tonge der oorblaaſers, achterklappers en laſteraars, die achter af, en in het verborgen, een ander door haare tonge quetſen, en beliegen; even gelijk een ſlange die haar verbergd, om te ſeekerder, en onvoorſiens, yemand te bijten.** *Gen.* 49. 17.

Want hoe wel den Noorden wind, in de Noordſche Landen, gemeenelijk ſcherp, ſchraal, en dor is, de wolken en regen verdrijft, en meer onſtuymig, en ongeſtadig weder, dan wel langdurigen regen, veroorſaakt. Nochtans in andere Landen, die in het Zuyden liggen, daar is deſen wind van een anderen aart, en brengt veel regen voort, inſonderheid in die Landen, die de Zee in het Noorden hebben. Gelijk insgelijks den Zuyden wind, in de Noordſche Landen, veel regen voortbrengt, de wolken verdikt en vergaderd; maar in de Landen in het Zuyden liggende, als Africa, daar is den Zuyden wind dor, en verſtroyd den regen, en wolken. Sie *Ariſtot. Met.* 2. **en** *problem. ſect.* 26. **De 't ſeventig Overſetters hebben deſe Text dus overgeſet,** den Noorden wind verwekt de wolken; **en** een onbeſchaamd aangeſichte tergd de tonge. **Soo dat den ſin ſoude weſen: even gelijk den Noorden wind de wolken verwekt, ſoo verwekt een ſtout, ſtuyrs, wreed, en onbeſchaamd menſche, de tonge, en toorn, van een ander, om hem te miſprijſen, en tegen hem te ontſteken.**

Doch alles wel bemerkt zijnde, ſoo oordeelen wy, dat onſe Overſetters deſen Text wel hebben overgeſet, en de meeninge der ſelve wel uitgedrukt. Den ſin dan deſer ſpreuke is, dat, even gelijk (immers in veele plaatſen, inſonderheid die in het Noorden liggen) den Noorden wind de wolken verdrijft, en verſtroyd; [illegible] ook alſoo een man, die omtrent menſchen van een verborgen tonge, een ſtraf, droevig en onvergenoegd gelaat toond, te kennen gevende, dat hy haar bedriegerye; heymelijke laſteringen, ſpotternyen, vleyingen, en achterklap, haat, die ſal ſulke menſchen verſtroyen, en haaſt in haar doen ſtuyten: hy ſal maaken datſe van haar voornemen ſullen ophouden, datſe ſullen beſchaamd worden, in haar gewiſſe overtuygd, en met ſchande ſullen moeten haare redenen veranderen, of ten minſten ſtilſwijgen. Want, gelijk de dieven door de aanhouders geſterkt worden, ſoo een oorblaaſer en

Digitized by Google

achterklapper / door de geene die hem aanhouden / en in zijn doen behagen neemen. Vondmen geen aanhouders men vond geen dieven: vondmen geen aanhouders, men vond geen heimelijke laſteraars.

Een vergramd aangeſichte word hier vergeleeken by den Noorden wind / om dat de Noordſche winden in de Noordſche deelen van de wereld / ſeer guur / onaangenaam / ſtraf / en ſchraal zijn. De wolken vergelykt Salomon by de verborgene tonge / die met heymelijke ſteeken / tergingen / bedrog / uytlagchingen / ſchimpen / achterklap / vleyingen / en anderſints / yemand ſoekt te beleedigen: om dat de wolken van boven / na de zijde van de Sonne / dikmaal wit flikkerende zijn; maar van onder ſynſe ſwart / en geneegen om donder / blixem / ſtorm / en onweder te veroorſaaken. Alſoo ook de menſchen van een verborgen tonge / zijn voor de menſchen vriendelijk / en prijſen haar; maar in het heymelijke / en by andere menſchen / ſpuwenſe niet dan leugenen / en laſteringen uyt. Doch gelyk den Noorden wind ſeer buyig is / en door hare ſchraale / en doorvliegende tocht / de wolken verdeeld en verjaagd; ſoo doed een wijs / en deugdſaam man / omtrent de heymelijke laſteraars / hy verjaagdſe / beſtraftſe / en ſoektſe alſints in haar voorneemen te beletten.

Die menſchen dan zijn ſeer te beriſpen / die achterklappers / oorblaſers / laſteraars / en menſchen van een valſche / en verborgene tonge / aanhouden / geern hooren / ja haar voordeel daar mede ſoeken. Deſe zijn niet alleen de oorſaake van ſoodaniger menſchen ſonden / maar erger dan de ſelve; want ſy verblijden haar in het quade / en gebruyken een anders ongerechtigheid / tot haar Godloos oogmerk. Een vroom man moet het doen van ſulke menſchen niet alleen verfoeyen in ſijn herte / maar / ſoo veel doenlijk is / tegen gaan / verhinderen / beſtraffen. *Pſal.* 101. 5. Die ſijnen naaſten in het heymelijk achterklapt, dien ſal ik verdelgen, &c. *Epheſ.* 5. 11. Heb geen gemeynſchap met de onvruchtbaare werken der duyſterniſſe. maar beſtrafſe ook veel eer. Socrates heeft ons wijſſelyk gewaarſchouwt / ſeggende: *loquacem & calumniatorem ne admittas; non enim ex benevolentia id facit, ſed ut aliorum arcana tibi detexit, ſimiliter etiam, quæ tu dixeris, exponet aliis.* Laat een klapachtig, en laſterend menſch niet toe, want dat hy doed, doed hy geenſints uit goedwilligheid; maar, gelijk hy aan u een anders heimelijkheeden en gebreeken verhaald, ſoo ſal hy ook van u inſgelijks doen by een ander. *Rom.* 1. *verſſ.* 30, 32. Worden onder de gene / die in eenen booſen ſin overgeven zijn / niet alleen de oorblaaſers, achterklappers, ſmaaders en laſteraars geteld; maar ook die in het doen van ſoodanige een welgevallen hebben. Men kan ook by de verborgene tonge verſtaan / yemand / die een ander heimelijk aanhitſt / en aanraad / tot eenig quaad; welke men met ernſt moet tegengaan / ja / als de ſaake het vereyſcht / niet verſchoonen / om den richter tot de dood / aan te klaagen. Sie daar van *Deut.* 13.

CAPITTEL XX.

Prov. 26. 17. De voor by gaande, die ſich vertoornd in eenen twiſt, die hem niet aan gaat, is gelijk die eenen hond by de ooren grijpt.

IN deſe ſpreuke miſprijſd Salomon de ſonde van moey-alachtigheyd / als een menſch hem ſteekt in een anders doen / of in een anders twiſt / of ampt / ſonder daar toe eenigſints genoodſaakt / of verſocht te weſen / en ſonder eenige beroepinge daar toe te hebben; als ſulks noch de liefde eyſcht / noch eenige billike reden. Item / als hy / ſich moeyende met eens anders twiſt / in plaats van de verſchillende partyen / door ſachtmoedigheyd / en goede reden / tot vreede te brengen / door ſijn aanſien / of voordeftige aanſpraak / en voorſichtig beleyd; ſichſelven met de twiſtende lieden gaat vergrammen / en alſoo de oneenigheid vergroot / en den toorn allesints noch meer aanſteekt. Sulke lieden zijn gelijk yemand die een hond by de ooren grijpt. Dat is / die menſch haald een onnoodig gevaar / en ongemak / over ſichſelven / van welk hy / ſonder hinder te lijden / niet geraaken ſal / gelijk yemand / die een quaaden hond / of wolf / by de ſteert / of ooren grijpt / niet te verwachten heeft / dan gebeten te werden. Daarom ſeggen ook de Latynen van yemand / die in een gevaarlijke gelegentheid ſich geſteken heeft; *lupum auribus tenet.* Hy houd een wolf by de ooren. Want die een anders twiſt aantrekt / die hem geenſints aangaat / hoe hy het maakt of niet / hy ſal ondank behalen. Spreekt hy de eene zijde voor / hy krijgd de andere tegen: ſpreekt hyſe beyde tegen / ſoo verbitterd hyſe beyde tegen ſich.

Salomon ſpreekt van een / die voor by gaande; dat is / ſonder eenig voorig beleyd / of kennis / of beraad / plotſelijk en loſſelijk in een anders twiſt valt; gelijk dat een dwaaſe miſſlag der moey-alachtigheid is / datſe onvoorſichtiglyk / ſonder eenig voorneemen / of bedenken / in alle dingen ſich vermengd: waar door het ontſtaat / dat alles ſeer ſlecht / en ſonder vrucht / ja gemeenlijk tot groot nadeel van haar / behandeld word; ja datſe heele dagen ſich met ydele / en vreemde dingen / gemoeyt hebbende / quaalijk weeten wat van haar gedaan is. Dit wijſd ons ſeer duydelijk Seneca aan *Lib. de tranquillitate animi, Cap.* 12. *ſine propoſito vagantur, quærentes negotia: nec quæ deſtinaverunt agunt, ſed in quæ incurrerunt. Deinde domum cum ſupervacua redeuntes laſſitudine, jurant neſciviſſe ſeipſos, quare exierint, ubi fuerint, aut quid effecerint.* Sy dwalen daar henen ſonder eenig voornemen, ſoekende wat ſy doen ſullen: en ſy doen niet, datſe te voren geſchikt hadden te doen, maar het geene daarſe onvoorſiens, by geval, in geraaken. Daar na met een gantſch onnoodige vermoeytheid 't huys koomende, ſoo ſweeren ſy, dat ſy het ſelve niet weeten, om wat reeden datſe uitgegaan zijn, waarſe geweeſt zijn, of watſe uitgericht hebben.

Sulke menſchen brengen gantſch onnuttelijk haaren tijd door / die nochtans boven alles koſtelijk is. *Pſal.* 90. 12. *Epheſ.* 5. 15, 16. Sy zijn vol ydel geklap, welke niet betaamd: *Epheſ.* 5. 4. Sy bemoeyen haar met anderer lieden ſaaken / en verſuymen middelertijd haare eygen dingen. Sy maaken haarſelven by alle menſchen haatelijk / en komen lichtelijk / in ongunſte en lijden. Daarom vermaand ons Petrus in ſijnen 1 Brief *Cap.* 4. 15. Doch dat niemand van u lijde als een doodſlager, of dief, of quaaddoender, ofte als een die hem met een anders doen bemoeid: &c. Wy hebben te vooren geſien uyt *Prov.* 25. 8, 9. en 17. 1. Datmen in ſijn eygen ſaak / op alle mogelyke wyſe / alderley twiſten moet vermijden / veel meer die verſchillen die onnoodig zijn / en ons geenſints aangaan.

Doch

Doch indien de nood / of de liefde / of ons beroep / vereyſcht ſich te bemoeyen / met een anders twiſtſaake / om vrede te maaken / doodſlag te voorkomen / de rechtſaake der onnooſelen te beſchermen / of anderſints; dan is een yeder ſchuldig / ſoo veel in hem is / te ſpree-ken voor de ſtommen / en te redden de geene die overval-len ſouden worden. Soo heeft ſich Moſes gemoeyd met een anders twiſt: *Actor.* 7. 24, 26. en Salomon vermaand ons. *Prov.* 24. 11. Reddet de geene, die ter dood gegreepen zijn: want ſy wankelen ter doodinge, ſoo gy u onthoud. Wanneer gy ſegd, ſie, wy we-ten dat niet, ſal hy niet, die de herten weegd, dat mer-ken? en die uwe ziele gaade ſlaat, ſal hy 't niet weeten? want hy ſal den menſche vergelden na ſijn werk. En *Prov.* 31. 8, 9. Open uwen mond voor den ſtommen, voor de rechtſaake van alle die omkomen ſouden. Open uwen mond, oordeel gerechtelijk: en doe den verdrukten en nood-druftigen recht. Salomon van mijnyſt de geene / die lichtveerdiglyk / uyt een los / onverduldig / oploopend / twiſtgierig / en toornig ge-moed / ſich met een anders verſchillen moeyen.

Om deeſe ſonde van moey-alachtigheyd te vlieden / is noodig dat een yeder ſijn eygen dingen / beroep / en zaligheyd beſorge. Gelyk Paulus die van Theſſalo-nica vermaand: 1 *Theſſ.* 4. 11. Dat gy u beneerſtigt ſtille te zijn, en uwe eygene dingen te doen, en te wer-ken met uwe eygen handen, gelijk wy u bevoolen heb-ben. Onſe eygen zaligheid uit te werken met alle ſorgvuldigheid. *Philipp.* 2. 12. Sijn eygen ſelven te ken-nen / en te oordeelen. 1 *Cor.* 11. 28. 2 *Cor* 13. 5. *Gal.* 6. *verſſ.* 4, 5. Maar een yegelijk beproeve ſijn ſelfs werk: en als dan ſal hy aan hem ſelven alleen roem hebben, en niet aan eenen anderen. Want een yegelijk ſal ſijn eygen pak draagen. Insgelyks moet men vlieden ydele nieuwſgierigheyd / van dingen die ons niet aan gaan; Item / lichtveerdig oordeel van dingen / die wy gemee-nelyk niet recht weeten / noch verſtaan. Want moeyals ſullen gemeenelyk van alle dingen daadelyk haar oordeel vellen / hoewelſe op verre na tot ſulken oordeel niet bequaam zijn / en geen kenniſſe heb-ben / van 't geene tot de ſaake / om recht te oordeelen / noodig is. Sie *Matth.* 7. 1. *Rom.* 14. doorgaans. Ook is de ledigheid een groote aanleydinge tot deeſe ſonde. Sie 2 *Theſſ.* 3. 11, 12. en 1 *Timoth.* 5. 13. En ſijn niet al-leen ledig, maar ook klapachtig, en ydele dingen doende, ſpreekende 't geene niet betaamd.

Plato heeft onder andere wetten / ook deeſe gege-ven. *Ut ſinguli cives tantum unicam diſcant, & exerceant artem. Nam, teſte Xenophonte lib.* 8. *inſtit. Cyri. Impoſſibile eſt multa ſimul, & omnia recte, facere.* Dat yder Borger maar een konſt ſoude leeren, en doen. Want het is, onmoogelijk veel dingen gelijk, en alles wel, te doen. Gemeenelyk / die alles willen weeten en doen / die doen / noch weeten / niets ſoo het behoord; en zyn ner-gens min voor beſorgd / dan voor haar ſelven; meynen alles te doorſnuffelen / en kennen haar eygen ſelven niet; beriſpen en vermaanen een yegelyk / behalven haar ſelven. Daarom ſeyde ſeer aardiglyk / eenen Demo-nacr tegen eenige / die hem vraagden / of de wereld ook rond was / en offe een ziele had / en leefde. *De mundo ſolliciti eſtis, & veſtram immunditiem non curatis.* Gy lieden zijt over de wereld bekommerd, en gy bekommerd u niet over uwe eygene onreynigheid. En Diogenes Laertius verhaald van Euclides / dat hy gevraagd zynde / wat / en hoedanig de Goden waren / en waar in datſe meeſt haar vermaak namen? geant-woord heeft / *cætera quidem ignoro, ſed curioſos illis odio eſſe probe ſcio.* De reſte weet ik niet, maar dat weet ik wel, dat nieuſgierige, en moey-alachtige menſchen, van de Goden ſeer gehaat worden. De Heere Chriſtus / meer door een ydele curieuſheyd / dan heylige bekom-merniſſe / gevraagd zynde / offer ook veele / of weynige / menſchen ſouden zalig worden: heeft ons van die cu-rieuſheyd afgewend / en getoond / dat het den menſchen betamelyker / en nutter zy / met een heylige ſorgvul-digheyd ſyn eygen ſaligheyd uyt te werken / dan ſyn herſenen ydelyk te breeken / gelyk veele doen / over Gods eeuwigen raad / en beſluyt / omtrent de zaligheyd der menſchen / Item wie zalig ſal worden / of niet / of hoe vele datter zalig ſullen worden / en diergelyke din-gen meer. Daarom ſeyde hy tot den gemelden perſoon aldus. *Luc.* 13. 24. Strijd om te gaan door de enge poorte: want vele, ſeg ik u, ſullen ſoeken in te gaan, en ſullen niet konnen.

CAPITTEL XXI.

Prov. 27. 1. Beroem u niet over den dag van morgen: want gy weet niet wat den dag ſal baaren.

By den dag van morgen word hier verſtaan alle tijd / die toekomende is / het zy na by / of verre af: gelyk dat woord ſoo genomen word: *Gen.* 30. *vers* 33. *Exod.* 13. 14. *Deut.* 6. 20. *Joſ.* 4. *verſſ.* 6, 21. 1 *Cor.* 15. 32. *Joſ.* 22. 18. &c. Het baaren beteekend hier voortbrengen / geſchieden / of voorvallen: gelyk *Pſal.* 7. 15. *Eſa.* 59. 4. *Job* 15. *vers* 35. &c. De ſin van deſer ſpreuke is / datmen niet moet betrouwen / en roemen / op den toekomen-den tijd / en 't geene wy in de ſelve doen ſullen / want wy weeten niet wat de dag van morgen / of ſelfs den tegenwoordigen dag van heden / ſal baaren: dat is / wat ons heeden ſal wedervaaren / of wy deſen dag ſul-len leeven / of wy morgen ſullen geleegentheyd hebben / om ons voorneemen in het werk te ſtellen / of wy die ſel-ve meeninge / en voorneemen / ſullen behouden / &c.

Neſcis quid ſerus veſper vehat,
Longa dies craſtina, vive hodie.

Daar is op aarden niet geſtadiger / dan de ongeſta-digheyd / niet geduuriger / dan de geduurige verande-ringe aller dingen. Want / gelyk de Maan altoos waſt / of afneemd / ſoo beſtaan ook alle ondermaanige aardſche dingen in een opgank / en nedergang. Het Water vloeyd of op / of af; de Son veroor-ſaakt door hare omgangen dag en nacht / winter en ſomer: ſoo haaſt is ſy niet op het hoogſte / in den middag / of ſy daald weder na den Horiſont; ſoo haaſt ſy op het uyterſte gekomen is / na het Zuyden / of Noor-den / ſoo veranderd ſy haren loop / en keerd weder na hare vorige plaatſe. *Eccl.* 1. Alle Landen / Steden / &c. hebben haren opgang / en ſy zyn quaalyk tot ee-gen byſonderen welſtand gekomen / of ſy vervallen weder / en hellen na haren ondergang: ſoodanig is het leven aller Dieren / en byſonderlijk der menſchen: en / gelyk Philo ſegd / *totus orbis habitabilis more navis, ſuſque deque jactatæ marinis fluctibus, nunc ſecundis ventis, nunc adverſis utitur.* De geheele bewoonde Wereld, is gelijk een ſchip, dat door de golven der zee nu om hoo-ge verheven word, en dan weder nederdaald; nu voor-de wind, en dan in de wind gedreven word.

Die heeft ons alderbeſt Jacobus aangeweeſen

Digitized by Google

Cap. 4. 13, 14, 15. Wel aan nu gy die daar ſegd, wy ſullen heden, of morgen, na ſulken Stad reiſen, en aldaar een jaar overbrengen, en koopmanſchap drijven, en winſte doen: die gy niet weet wat morgen geſchieden ſal: want hoedanig is uw leven? want het is een damp, die voor een weinig tijds geſien word, en daar na verdwijnd. In plaatſe dat gy ſoud ſeggen, indien de Heere wil; en wy leven ſullen, ſoo ſullen wy dit ofte dat doen.

Het ſpreekwoord van den wijſen Solon is van ouds vermaard / welke aan Croeſus / die over ſijn geluk ſeer roemde / meenende dat hy de gelukkigſte menſch op aarde was / antwoordde; datmen in allen dingen inſonderheid moet acht neemen op het einde, en ſich over het tegenwoordige niet moet beroemen, dewijle wy niet weeten hoe het in het toekoomende ſal afloopen: dat niemand voor ſijn dood kan gereekend worden gelukkig te weeſen. 't Welk Ovidius ook met deſe woorden uytgedrukt heeft.

Ultima ſemper
Expectanda dies homini eſt, dicique beatus
Ante obitum nemo, ſupremaque funera, debet.

Dionyſius / eertyds een gelukkig Koning in Sicilien / is daar na tot ſulken armoede vervallen / dat hy te Corinthen een gering Schoolmeeſter geworden is. *Eccl.* 10: 7. Ik heb knechten te paarde geſien: en Vorſten gaande, als knechten, op de aarde. Belliſarius / den Veld-overſte van Juſtinianus / na dat hy groote Oorlogen gevoerd had / is een Bedelaar geworden. Croeſus heeft de waarheid deeſer ſpreuke / en voorſegginge Solonis / bevonden / want / daar na van Cyrus overwonnen en gevangen zijnde / wierd hy geleid om verbrand te worden / en als toen het ſeggen Solonis indachtig wordende / heeft tot drie reiſen / met een ſterk geluyd / geroepen: O Solon! Solon! Solon! En van Cyro / Koning van Perſien / gevraagd zijnde / waarom hy ſoo na Solon geroepen had / heeft hem de gantſche ſaake verhaald: waar door Cyrus ſoo is bewoogen geworden (denkende dat hy ook een menſch was / *& cuivis poſſe contingere, quod cuiquam poteſt.* En dat een yeder kan gebeuren, dat yemand geſchied.) dat hy Solonem gepreeſen heeft / en Croeſum voor een vriend gehouden / om met hem het overige van ſijn leven door te brengen. Daarom ſegd Plinius. *Alius de alio judicat dies, ſupremus de omnibus.* Den eenen dag oordeeld van den anderen, den laatſten dag oordeeld van alle de daagen.

Dewijle dan ons leven / en alle toekomende dingen / ſoo onſeeker zijn. Soo moet ons dat leeren in alles / en inſonderheid in het ſtuk onſer bekeeringe / en uitwerkinge onſer zaligheid / de goede tegenwoordige geleegentheid waar te neemen. Sie *Eccl.* 8. 6, 7, 8. *Si non es hodie, cras minus aptus eris.* Indien gy van daag onbequaam zijt, gy ſult lichtelijk morgen onbequaamer weſen. Want de verdorventheid / en ſonde / eet allenckens meer en meer in / als een vyer / kanker / en ſuurdeeſſem. *Luc.* 12. 1. 1 *Cor.* 5. &c. Want.

Fronte capillata, poſt eſt occaſio calva.

De gelegentheid voor by zijnde en kan noyt weder gekregen worden. *Apoc.* 10. 6. En den Engel ſwoer by dien die leefd in alle eeuwigheid, &c. Dat daar geen tijd meer ſal zijn. Sie *Matth.* 25. 13. *Epheſ.* 5 15, 16. 2 *Cor.* 6. 2. *Pſal.* 95. 7. Heeden ſoo gy ſijne ſtemme hoord, verhard u herte niet, gelijk &c. *Hebr.* 3. 14, 15. *Gal.* 6. 10. Soo dan terwijle wy tijd hebben, laat ons goed doen aan allen, maar &c. Als wy eenige weldaadigheyd / ofte eenig goed / voorgenoomen hebben / wy moeten dat ſoo haaſt moogelijk is / in het werk ſtellen / weetende hoe ſicht / en haaſt / dat alle dingen / en geleegentheeden veranderen: Prov. 3. 28.

Ten anderen / deeſe bedenkinge diend / om onſe bekommerniſſen / en vreeſe voor toekomende dingen / te matigen / en te bedwingen / denkende dat de rechterhand Gods alle dingen veranderd / datter niets lange in eenen ſtaat blijft / dat de voorſlaagen / en voorneemens der geweldige / Princen / Koningen en onſer vyanden / lichtelijk / door dagelijks voorvallende veranderingen / geſtuyt worden / dat God met de raadſlagen der machtigen ſpot / ſiende hoe haaſtelijk deſelve verdwerſt / en te niete gemaakt worden / gelijk de geduurige ervarentheid bewijſt. *Pſal.* 2. 4. *Matth.* 6. 34. Zijt niet beſorgd tegen den morgen: want de morgen ſal voor het ſijne ſorgen, elken dag heeft genoeg aan ſijns ſelfs quaad. *Pſal.* 94. 11. De Heere weet de gedachten der menſchen, dat ſe ydelheid zijn.

Voorts / gemerkt alles ſoo onſeker is / ſoo betaamd het ons altoos bereid te weſen / om / als het Gode belieſd / onſe ziele hem op te draagen / onſe zielen gelijk als in onſe handen draagende. Daar toe ſtrekken de gelijkeniſſen en vermaaningen Chriſti: *Matth.* 24. en 25. Soo meenigmaal wy ons te ſlapen leggen / ſoo ons gemoed bereyd houdende / als of wy door de ſlaap / die een voorbeeld des doods is / ſouden ons leven eyndigen: wy moeten ſoo leven / als of yeder dag onſe laatſte ſoude weſen. *Matth.* 25. 13. Soo waak dan, want gy weet den dag niet, in de welke de Soone des menſchen koomen ſal. *Pſal.* 90. 3. Gy doed den menſche wederkeeren tot verbryſelinge: en ſegd, keer weder gy menſchen kinderen. *Vers* 5. 6. Gy overſtroomdſe, ſy zijn gelijk eenen ſlaap, in den morgenſtond ſijnſe gelijk het gras dat veranderd. In den morgenſtond bloeid het en het veranderd: des avonds word het afgeſneeden en verdorret. &c. *Vers* 12. Leer ons alſoo onſe daagen tellen, dat wy een wijs herte bekoomen. Seneca *epiſt* 12. *Quotidie in ſomnum ituri, læti, hilareſque, dicamus, vixi, & quem dederat curſum natura peregi. Craſtinum, ſi adjecerit Deus, læti recipiamus. Ille beatiſſimus eſt, & ſecurus ſui poſſeſſor, qui craſtinum ſine ſollicitudine expectat. Quiſquis dixit vixi, quotidie ad lucrum ſurgit.* Laat ons alle daag, als wy te bedde gaan, met blymoedigheid ſeggen, ik heb geleeft, en dien loop, die my de natuure gegeeven had, volbracht. Indien God dan daar den dag van morgen noch by voegd, laat ons dat blydelijk aannemen. Die is de aldergelukkigſte, en ſeekerſte beſitter van ſichſelven, die ſonder eenige bekommerniſſe den dag van morgen verwacht. Een yeder, die dagelijks reekend dat hy zijn leeven geëyndigd heeft, die ſtaat alle daagen op met gewin.

Die deſe betrachtinge niet behertigen / die worden dikmaal elendiglijk bedrogen / en onvoorſiens bedorven. Sie exempelen *Jud.* 5. 28, 29, 30. 1 *Reg.* 20. *verſſ.* 10, 11. &c. *Luc.* 12. 16. &c. *Vers* 20. Maar God ſeide tot hem, gy dwaas, in deſen nacht ſalmen u ziele van u afeyſchen: en het geene gy bereid hebd, wiens ſal het zijn? 1 *Theſſ.* 5. 3. Want wanneer ſy ſullen ſeggen, het is vreede, en ſonder gevaar: dan ſal een haaſtig verderf haar overkomen, gelijk de baarensnood een bevruchte vrouwe; en ſy ſullen 't geenſints ontvlieden. Hoe meenigmaal gebeurd het dat / (*quem dies vidit veniens ſuperbum; hunc dies vidit rediens jacentem.*) Dien de opgaande ſon trots en hooveerdig geſien heeft; dat dien de daalende ſon verſlaagen geſien heeft. Want gelijk Horatius ſegd: *lib.* 4. *ode* 7.

Quis ſcit, an adjiciant hodiernæ craſtina ſummæ
Tempora di ſuperi?

Wie weet of God ons den dag van morgen ſal toelaaten te leeven? Men leeſt dat Anacreon / door de keern van een druyf / Fabius den Raadſheer door een hayr met melk ingeſwolgen / den Paus Adrianus door een vliege gedood is. Hoe meenige ſterven in een oogenblik / door een hartvang / of anderſints. Want / even gelijkmen niet weet wat een vrouw ſal baaren / een ſoon of dochter / geſond of ſiek / welgeſchapen / of miſmaakt / &c. Soo weetmen niet te vooren / wat den dag ſal baaren; dat is / te voorſchyn brengen: want het ſchijnt dat Salomon / om die gelijkeniſſe / hier in den Text het woord baaren gebruykt. Sie *Eccl.* 11. 5. *Multa cadunt inter calicem ſupremaque labia.* Veele dingen vallen tuſſchen de kaeye en het ſchip.

Vero=

Herodotus verhaald van Seſoſtris Koning van Egypten/ dat hy ſich liet voeren op een wagen/die van vier Koningen getrokken wierd. En / als een van die vier Koningen verſcheyden maalen omſag / na de draeyende raderen / ſoo vraagde hem Seſoſtris / waarom dat hy ſoo op de raderen ſag? daar op hy antwoordde / ik ſie aan de raderen , in welke het onderſte ſeer haaſt boven komd, en het bovenſte onder, de groote ongeſtadigheid der fortuijn , en aller ſaaken die de menſchen wedervaaren. Door deſe antwoorde verſachte het gemoed Seſoſtris / en liet de vier Koningen vry gaan. Deſe bedenkinge der ongeſtadige veranderlykheid aller dingen / moet ons leeren in een anders ongeluk ſig niet te verblyden/niet al te blyde te weſen in voorſpoed / ſig geen overwinninge te voren in te beelden. Sie *Prov.* 24. 17, 18. en *Cap.* 21. 31. &c. Item / te vlieden het misbruyk der roekeloosen over deeſe ſpreuke. Die ſeggen / laat ons eeten en drinken, want morgen ſterven wy. 1 *Cor.* 15. 32. Item / in alle voorvallende ſaaken / die te doen ſtaan/ naauw op de bequaame tyd / en gelegentheyd / te letten / volgens de leſſe Pittaci/ een der ſeven Wyſen van Griekenland *γνῶθι καιρόν*. Ken den tijd. Want alle dingen is goed in ſijnen tijd, en hoe goed is een woord op zijnen tijd? *Eccl.* 7. *Prov.* 15. 23. Alle dingen ſyn ſchadelyk alſſe ontydelijk geſchieden. Aan de bequaame geleegentheyd des tyds is meer geleegen / om yets uyt te werken / dan aan raad en kracht. Want gelijk Cicero ſegd / *plura negotia opportunitate occaſionum, quam viribus, ſunt recte confecta.* Daar ſijn meer ſaaken door de goede occaſien en gelegentheden , dan door geweld gelukkelijk uytgevoerd. *Nam tempus eſt, quod inter homines omnibus in rebus dominatur maxime.* Sophocles. Den tijd is het, die onder de menſchen , in alle dingen , meeſt heerſcht. 't Welk ook Terentius aanwijſt , ſeggende , *in tempore venire , omnium rerum eſſe primum.* Op zijnen tijd te komen, is het byſonderſte in alle dingen. Dat is een teyken en eygenſchap van rechte wijsheyd / datmen in alle dingen de rechte tijd / geleegentheyd / en maniere van doen / kan uytvinden en waarneemen. *Eccl.* 8. 5. Het herte eenes wijſen ſal tijd en wijſe weten. Want een yder voorneemen heeft tijd en wijſe: Diogenes Laertius verhaald in het leven van Arceſilaus / dat hy op ſeeker maaltijd zynde / vermijdde over eenige ſaaken woorden te voeren / en nochtans daar toe ſeer verſocht wordende / tot antwoorde gaf: *At hoc ipſum imprimis philoſophiæ proprium eſt , cujuſque rei tempus ſcire.* Dat ſelve is inſonderheid de wijsheid eygen , van alle dingen den bequaamen tijd te weeten.

Alle toekomende dingen zijn onſeeker / en als een verſegeld boek voor den menſche / den menſche ſchikt, maar God beſchikt. *Eccl.* 11. 5. Gelijk gy niet weet , welke de weg des winds zy , of hoedanig de beenderen zijn in den buyk van een ſwangere vrouwe; alſoo weet gy het werk Gods niet , die het alles maakt. En ſeekerlijk dat vergroot ſeer het ongeval / en de elenden der menſchen / datſe niet weeten wat in het toekomende voor allen ſal / want daar door word haren raad en wijsheyd geſtuyt / datſe niet weeten / wat beſt diend gedaan/ of gelaaten. *Eccl.* 8. 6, 7. Dewijle het quaad des menſchen veele is over hem. Want hy weet niet watter geſchieden ſal, want wie ſal 't hem te kennen geven , wanneer het geſchieden ſal? *Eccl.* 9. *verſſ.* 11, 22. Ik keerde my en ſag onder de ſonne, dat den loop niet is der ſnellen, noch den ſtrijd der helden , noch ook de ſpijſe der wijſen , noch ook den rijkdom der verſtandigen , noch ook de gunſte der wel weetende, maar dat tijd en toeval allen deſen wedervaard. Dat ook den menſche ſijnen tijd niet weet , gelijk de viſſchen die gevangen worden , met het booſe net , en gelijk de vogelkens die gevangen worden met den ſtrik: gelijk die, &c. Alſoo worden de kinderen der menſchen verſtrikt , ter booſer tijd, wanneer de ſelve haaſtelijk over haar vald.

CAPITTEL XXII.

Prov. 27. 5. Openbaare beſtraffinge is beeter dan verborgene liefde.

VErſta by verborgen liefde, die welke de fouten en miſſlagen van ſijnen vriend wel ſiet / en in het herte heymelyk by haarſelven / of ook wel achter af / in het verborgen / by een ander miſpryſt / maar nochtans haren vriend daar van niet vermaand / waarſchoud/ ofte beſtraft. By openbare beſtraffinge verſta niet die yemand doet in het openbaar / voor al de wereld / om een ander tot ſchande te brengen; maar een beſtraffinge die een vriend / met oprechte liefde / doet aan ſijnen vriend / tot ſijner verbeteringe / en voordeel / en dat rondelyk / oprechtelyk / en ongeveynſd / ſonder die te verbergen / of te verkleynen.

Men kan ook hier verſtaan by verborgene liefde, een liefde die leedig is / niet werkt / en ſich in haare daaden niet betoond na behooren / hoewelſe anderſints mochte geroemd werden in het herte te weeſen. De rechte liefde is werkſaam: *Gal.* 5. 6. 1 *Cor.* 13. 4. 7. Ende kan niet nalaaten ſich te openbaren / niet meer dan een vyer altoos beſlooten kan blyven / ſonder ſyne kracht te betoonen. *Cant.* 8. 6. Set my als een zegel op u herte, &c. Want de liefde is ſterk als de dood, &c. Haare kolen zijn vyerige kolen, vlammen des Heeren, &c. Andere verſtaan de ſpreuke van de geveynſde liefde / die liever een verborgen haat mach genoemd werden / hoewelſe met uytwendig gelaat / en ſchyn / van liefde / en vriendſchap bedekt word. Deſe vergelykt Salomon by een potſcherf met ſchuym van ſilver overtoogen. *Prov.* 26. 23. En waarſchouwd ons *Vers* 24. Die haat draagd, gelaat ſich vreemd met ſijne lippen: maar in ſijn binnenſte ſteld hy bedrog aan. Als hy met ſijne ſtemme ſmeekt, geloof hem niet: want ſeven grouwelen zijn in ſijn herte.

Eenige denken dat by de verborgene liefde verſtaan werd onkuyſchen brand / en genegentheeden; ſoo dat den ſin ſoude weeſen / dat het een menſch beeter is in perykel van openbare ſtraffe / en ſchande / te komen / dan door heymelyke onkuysheeden ſich te beſondigen / en te bederven / gelyk in Joſeph / en Suſanna / geſchied is. Andere meynen dat by de verborgene liefde verſtaan word een beſtraffinge / en vermaninge / die heymelyk aan een vriend gedaan word: ſoo dat den ſin ſoude weſen. Dat het beeter is datmen yemand voor al de wereld opentlyk beſtraft / dan heymelyk en in het byſonder. Want de heymelyke beſtraffingen worden licht veracht / maar / door openbare beſtraffinge / worden de menſchen tot vreeſe / en ſchaamte gebracht. Doch dit is niet altoos waar / maar moet met een voorſichtig / en goed / onderſcheyd verſtaan worden. Want veele worden door openbare beſtraffingen verhard / onbeſchaamd / en veel erger dan te vooren; en konnen meer door vreeſe van ſchande / dan door de ſchande ſelve bedwongen worden: want eens tot ſchande komende / vervallen in een woeſte wanhope / en openbare ſtoutigheyd.

heyd. Daarom leerd ons de leſſe Chriſti / ſoo lang de fouten van onſen naaſten niet openbaar zijn / door byſondere aanſpraake tuſſchen ons en hem alleen / of / ſoo dat niet gelden wil / tuſſchen hem en een of twee met ons / hem te beſtraffen / en tot winninge en verbeteringe te bewerken. *Matth.* 18. 15, 16.

Omtrent Koningen / Vorſten / Machtige / en Overheden / moetmen de vermaaningen / ſoo 't doenlyk is / met ſachte, en vriendelijke woorden voorſtellen; Item, in het heymelyk / en byſonder / op datſe door openbare beſtraffinge niet veel eer verbitterd / en geërgerd / dan gebeterd worden. Openbaare beſtraffingen moeten niet geſchieden / dan wanneer de byſondere geen nut doen / in openbaare ſonden / en alſmen kan bemerken / dat door de ſelve eenige nuttigheid en voordeel ontſtaan ſal. Sie *Prov.* 15. 1. *Matth.* 18. 15, 16, 17. en 7. 6. 1 *Timoth.* 5. 20. *Matth.* 13. 28, 29, 30. &c. Dit heeft den vermaarden Pythagoras door deſen aangeweſen. Seggende / *non eſſe ignem gladio fodiendum.* Waar mede hy te kennen gaf / datmen moet toeſien / datmen niet door ontydige / al te harde / of onbeſcheyde beſtraffinge / en aanſpraake / het gemoed der grooten verbittere.

Den eygentlyken en rechten ſin deſer voorgeſtelde ſpreuke is / dat een vrymoedige / en oprechte vermaaninge / en beſtraffinge / veel beeter is dan die teere / en kleynhertige liefde / waar door yemand / al ſiet hy de fouten van ſynen vriend / de ſelve nochtans verſwygd / en hem niet durft te kennen geven / vreeſende eenigen ondank te behaalen / gelyk veele ouders ſelfs haare kinderen niet durven na behooren beſtraffen / of eens ſuur aanſien / om welke oorſaake Heli / met ſyn familie / elendiglyk omgekomen is. Sie 1 *Sam.* 3. 13, 14. &c.

Deſe ſpreuke dan leerd ons / dat het den ſchuldigen plicht is van een rechten vriend / de fouten en miſſlagen van ſynen vriend / met ernſt / uyt liefde / en met alle beſcheydentheyd / en nochtans ook vrymoedelyk / te beſtraffen. Gelyk Salomon in de volgende ſpreuke: *Prov.* 27. 6. klaarlyk te kennen geeft. Seggende / de wonden des lief-hebbers zijn getrouwe, maar de kuſſingen des haters zijn af te bidden. Dit ſelve leerd ons de Goddelyke Wet. *Levit.* 19. 17. Gy ſult uwen broeder in u herte niet haaten: gy ſult uwen naaſten neerſtelijk beriſpen, ende ſult de ſonde in hem niet verdraagen. Gelyk ſachte Chirurgyns dikmaal ſtinkende wonden maaken / en de ſelve veroorſaaken erger te worden / en verder in te eeten: ſoo ook al te ſachte / of nagelaatene / beſtraffingen / bederven de geenen / die door waarſchouwinge / en tucht / konnen gebeterd worden. *Prov.* 13, 24. Die ſijne roede inhoud, haat ſijnen ſoone: maar die hem lief heeft, ſoekt hem vroeg met tuchtinge. Daarom ſeyde Diogenes Cynicus ſeer wel / gelijk Laërtius van hem verhaald. *Non tantum fidis amicis, ſed etiam acribus inimicis opus eſſe, eo quod illi nos admoneant, hi vero errores noſtros, vitæque noſtræ flagitia, reprehendant atque caſtigent.* Dat een menſche niet alleen getrouwe vrienden, maar ook ſcherpe vyanden van nooden heeft, om dat de vrienden ons ten goede vermaanen, en de vyanden onſe miſſlagen en ſonden verwijten en beriſpen. Den Orateur Demades geſien hebbende / dat den Koning Philippus wat te veel gedronken had / en lichtveerdiglyk in het midden van ſyn gevangenen ging danſſen / en ſich ſeer ongeſchikt aanſtellen; beſtrafte hem daar over ſoo beſcheydentlyk / en nochtans ernſtiglyk / dat hy den Koning tot een geheel andere / en beetere / wyſe van leven gebracht heeft. Hy toonde den Koning onder anderen / hoe quaalyk dat de Hoogweerdigheyd ſyns perſoons / met ſulken geringen / en ongeſchikte maniere van doen / over een quam. Seggende *cum, o Rex, fortuna tibi Agamemnonis perſonam impoſuerit, non pudet te factis agere Therſiten?*

De wyſen en vroomen / verſtaande hoe noodig / en nut / de trouwhertige beſtraffingen / waarſchouwingen / en vermaaningen van een oprecht vriend zyn / beminnen de ſelve / achtenſe veel / en neemenſe met blydſchap en dankbaarheyd aan; wel bedenkende dat een yeder omtrent ſyn eygen doen / en fouten dikmaal blind is / of immers niet genoegſaam naeuwkeurig / gelyk een ander. *Pſal.* 141. 5. De rechtveerdige ſla my, 't ſal weldadigheyd zijn, en hy beſtraffe my, t' ſal olye des hoofds zijn, het ſal mijn hoofd niet breken: want noch ſal ook mijn gebed voor hen zijn in haare tegenſpoeden. *Prov.* 28. 23. Die eenen menſche beſtraft, ſal achter na gunſte vinden, meer dan die met de tonge vleyd. *Prov.* 27. 6. De wonden der lief-hebbers zijn getrouw, &c. *Prov.* 9. 7, 8. Wie den ſpotter tuchtigd, behaald ſich ſchande, en die den Godlooſen beſtraft ſijne ſchandvlekke. Beſtraf den ſpotter niet, op dat hy u niet haate: beſtraf den wijſen, en hy ſal u lief-hebben.

Het verwerpen daar en tegen van beſtraffinge / is een teyken van een woeſt / dwaas / en verhard gemoed. *Prov.* 12. 1. Wie den tucht lief heeft, die heeft de wetenſchap lief: maar wie de beſtraffige haat, is onvernuftig. *Prov.* 13. 18. Armoede en ſchande is des geenen die de tucht verwerpt: maar die de beſtraffinge waarneemt, ſal geëerd worden. Sie *Prov.* 15. 10. 31, 32. en 4 13. &c. Die de beſtraffinge haat / beklaagd ſich daar na te vergeefs / als hy met een onvermydelyk verderf wech gerukt word. *Prov.* 5. 11, 12. En gy in u laatſte brullet, als u vleeſch en u lijf verteerd is. En ſegget, hoe heb ik de tucht gehaat? en mijn herte de beſtraffinge verſmaad? *Prov.* 29. 1. Een man die dikmaal beſtraft zijnde, den nek verhard, ſal ſchielijk verbrooken worden, ſoo datter geen geneeſen aan is? Daarom word het verſmaaden van Goddelyke vermaaningen geſteld / als een teyken van een menſch / die uyt God niet is / maar van God verworpen. Want ſoodanige menſchen verwerpen den raad Gods tegen haar ſelven. *Luc.* 7. 30. En doen haar eygen ziele geweld aan. *Prov.* 8. 36. Haar gebed ſelfs is een grouwel. *Prov.* 28. 9. 2 *Chron.* 25. 16. Ik merke dat God beſlooten heeft u te bederven, dewijle gy dit gedaan, en na mijnen raad niet gehoort hebd. *Joan.* 8. 47. Die uyt God is hoord de woorden Gods: daarom hoord gylieden niet, om dat gy uit God niet zijt. *Prov.* 1. 7. De dwaaſe verachten de wijsheid, en tucht.

Veele meenen by haar ſelven / hoewelſe de Leeraars / het geſchreven woord / en byſondere vermaaningen verwerpen / datſe nochtans niet mogen gereekend werden ſoo on-Godlyk te weſen / datſe God ſelve verwerpen; maar denken / indien God in eygen perſoon tot haar ſprak / of door Engelen / of indienſe wonderwerken ſaagen / datſe dan gewillig ſouden weeſen. Doch in tegendeel is ſeeker / dat die den Geeſt Gods / in ſyn woord / waar van hy overtuygd is / wederſtaat; die tegen het licht der natuure / gewiſſe / en geſonde reeden / ſondigd / die wederſtaat eygentlyk God; en ſoude lichtelijk ſelfs door Goddelijke aanſpraake / en wonderwerken / niet bekeerd werden. *Luc.* 16. 29, 30, 31. Sy hebben Moſem en de Propheeten, datſe die hooren. En hy ſeide, neen Vader Abraham, maar ſoo yemand van de dooden tot haar heenen ging, ſy ſouden haar bekeeren. Doch Abraham ſeide tot hem, indien ſy Moſem, en de Propheeten, niet hooren, ſoo ſullen ſy ook, alwaar 't datter yemand uit den dooden opſtonde, haar niet laaten geſeggen. *Luc.* 10. 16. Wie u verwerpt, verwerpt my, en wie my verwerpt, verwerpt den geenen die my geſonden heeft. Soo ſien wy in het Oude en Nieuwe Teſtament / dat door de Goddelyke openbaaringen / en wonderen / ſeer weynig omtrent de menſchen / tot geloof / en ſtantvaſtige gehoorſaamheyd / uytgewrocht is. Sommige neemen wel de beſtraffingen aan / alſſe in het gemeen geſchieden / maar niet alſſe in het byſonder / aan haar perſoonen / en over haar eygen byſondere daaden / gedaan worden. Deſe verwerpen in der waarheyd 't geene ſy ſchijnen toe te ſtaan / ofte veroordeelen in een ander / 't geene van haar ſelve gepleegd

word

woord / en ſoo ſijnſe ſonder onſchuld / en veroordeelen haar ſelven. *Rom.* 2. 1, 2, 3.

De openbaare beſtraffinge / die van een lief hebber geſchied / moet niet dan uit enkele goedhertige genegenheid ſpruyten / en eygentlijk den welſtand / en verbeteringe des ſelfs / tot een oogmerk neemen / niet eenig nadeel / of oneere / of verwijt. Sy moet wel met ernſt geſchieden / maar nochtans ook te gelyke met alle ſachtmoedigheid / beſcheydentheid / op behoorelijke tyd / en plaatſe. 2 *Theſſ.* 3. 15. Houd hem niet als een vyand, maar vermaan hem als een broeder. *Gal.* 6. 1. Broeders indien ook een menſche overvallen waare door eenige miſdaad, gy die geeſtelijk zyt, breng den ſoodanigen te rechte, met den geeſt der ſachtmoedigheid. Men moet inſonderheid daar na trachten / dat men door kracht van reden / en waarheid / het gemoed des geenen / die vermaand word / overtuygd ; en ten anderen / dat hy vaſtelijk bemerkt / dat die vermaninge aan hem niet uit eenig ander inſicht / of eygen / of vreemde toevallende oorſaak / maar uit liefde tot hem / en tot ſijn eygen voordeel / geſchied : want dat maakt alder-meeſt de vermaninge krachtig / om het gemoed van de menſchen in te winnen. Om deſe reden hebben de Apoſtelen gewoonelyk / in haare brieven / getracht / in de voorreden de geene daarſe aanſchryven / door vertoog van haare oprechte toe-genegentheid tot haar / tot goedwilligheid / en goed vertrouwen van haar / te bewegen / op dat de volgende vermaningen te dieper in haar herten ſouden plaats nemen.

CAPITTEL XXIII.

Prov. 28. 1. De Godlooſe vlieden daar geen vervolger is : maar elk rechtveerdige is moedig als een jonge Leeuw.

Het gewiſſe dat in het herte des menſchen / als een Rechter / ſit / heeft een wonderlijke / ja Goddelyke / kracht / om den menſch blijde / vrymoedig / geruſt / en gelukkig / of in tegendeel bedroeft / vreeſachtig / ongeruſt / en elendig te maken. In het Hebreeuws ſtaat het woord vlieden, in het getal van veelen / gevoegd by het woord Godlooſe, in het getal van een. Item / het woord Rechtveerdige in het getal van veelen / gevoegd by het woord betrouwd, of is vrymoedig / in het getal van een. Door welke maniere van ſpreeken te kennen word gegeven / dat yder een der Godlooſe vreeſachtig / en yder rechtveerdige moedig / en vertrouwende / is. Hoewel op een byſondere wyſe / en by uitnemendheid / deſe ſpreuke in Tyrannen / en rechtveerdige Vorſten en Overheden waarachtig is. Want die met geweld / en wreedheid / andere onderdrukken / zijn altoos veel vreeſe / en gevaar / onderworpen / gelijk van Caligula / Nero / en andere / getuygd word : maar een rechtveerdig Herſcher is geruſt en vrymoedig. *Job* 15. 20. t' Allen dagen doed de Godlooſe hem ſelven weedom aan : en weinige jaaren in getale zijn voor den Tyran wech-geleyd, het geluyd der verſchrikkingen is in ſijne ooren : in de vreede ſelver komt de verwoeſter over hem. Hy geloofd niet uit de duyſterniſſe weder te keeren : maar dat hy beloerd word ten ſweerde, hy ſwerfd henen en weder, &c.

De vreeſachtigheid / onmatige ſchrik / en kleynhertigheid / maakt den menſch ſeer elendig / en onbequaam om eenige daaden wel en gelukkiglijk uit te voeren. *Prov.* 29. 25. De 't ſitteringe des menſchen legd eenen ſtrik : maar die op den Heere vertrouwd, ſal in een hoog vertrek geſteld worden. Matige vreeſe daar en tegen maakt den menſch bekommerd / neerſtig en voorſichtig / en daarom ſegd Salomon / *Prov.* 28. 14. Welgelukzalig is den menſche, die geduriglijk vreeſt ; maar die ſijn herte verhard ſal in het quaade vallen. Maar in deſen Text ſpreekt Salomon van de ongeregelde / ongeloovige / en ſlaafachtige vreeſe der Godlooſen / ryſende uit een quaade conſcientie / die den menſche van God afſchrikt / ſijn verſtand bedwelmd / en ſijn gemoed overvalt. *Joan.* 3. 20. Een yegelijk die quaad doed, haat het licht, en komt tot het licht niet, op dat ſijne werken niet beſtraft werden. *Conſcius ipſe ſibi, de ſe putat omnis dici.* Die ſich ſelven ſchuldig weet / meynd altoos dat een ander op hem aanlegd / en verraad menigmaal door ſijn vreeſachtigheid ſijn ſelve. Kain vreeſde dat hem een yder dooden ſoude / ſijn vreeſe deede hem ſwerven / en dolen / op aarde. Ook word die vreeſe veracht en in Gods Woord verdoemd / waar door de menſchen / uit ontſach van eenige ſchade / of ongemak / of ongunſte en vervolginge van menſchen / na-laten te doen / 't geene ſy / volgens den wille Gods / haar ampt / en overtuygen van haar eygen herte / ſchuldig zijn te doen. In ſulken ſin word geſegd : *Apoc.* 21. 8. Maar den vreeſachtigen, en ongeloovigen, &c. Is haar deel in den poel die daar brand van vyer en ſulpher : 't Is de tweede dood. *Prov.* 24. *vers* 10. Vertoond gy u ſlap ten dage der benauwtheid, uwe kracht is naauwe. Sie voorts *Vers* 11, 12. Deſe vreeſe word van de liefde Gods uitgedreven / want die God beminnen / zijn verſeekerd van ſijn genade / en goedertierentheid / ja dat alle dingen mede-werken tot haare welſtand. Ook dwingd haar ſoo verre de liefde Gods / datſe lieber alles willen uitſtaan / dan trouwloos zijn tegen God / en haar gewiſſe. 1 *Joan.* 4. 18. Daar is in de liefde geen vreeſe, maar de volmaakte liefde drijft de vreeſe buyten : want de vreeſe heeft pijne, en die vreeſt is niet volmaakt in de liefde.

Maar is dan een groot verſchil tuſſchen de vreeſe / die in de geloovigen is / die doorgaans geprezen word / en het beginſel der wijsheid genaamd word : *Prov.* 1. 2. En de vreeſe der Godlooſen / ten aanſien van beyder oorſaake en oorſpronk. Want de vreeſe der Vromen ryſt inſonderheid uit een oprechte liefde tot God / en uit aanmerkinge van ſijn genade / en goedertierentheid. *Nam res eſt ſolliciti plena timoris amor.* De liefde is een ſaake vol van ſorgvuldige vreeſe. *Pſal.* 130. 3, 4. Soo gy, Heere, de ongerechtigheid gade ſlaat : Heere wie ſal beſtaan ? maar by u is de vergevinge, op dat gy gevreeſd word. En hoewel de Godzalige ook Gods Oordeelen vreeſen. *Pſal.* 119. *vers* 120. Het hayr mijnes vleeſches is te bergen gereſen van verſchrikkingen voor u, en ik hebbe gevreeſd voor uwe oordeelen. Nochtans vreeſen ſy meer Gods ongunſte / dan de ſtraffen / en worden / door ontſach der oordeelen Gods / niet afgedreven van God / maar gaande gemaakt / om hem niet te meerder yver / en heilige ſorgvuldigheid / te ſoeken / en in alles / ſoo veel doenlijk is / behagelijk voor God te wandelen. Die vreeſe / die haar van God afſchrikt / is in haar niet / maar ſy is vermengd met een kinderlijke liefde / gehoorſaamheid / en vertrouwen. *Rom.* 8. 15. Want gy hebd niet ontfangen den geeſt der dienſtbaarheid, wederom tot vreeſe : maar gy hebd ontfangen den Geeſt der aanneminge tot kinderen, door welken wy roepen, Abba, Vader. Maar de vreeſe der Godlooſen ryſt uit kleynhertigheid / ongeloove / gebrek van rechte kennis / en liefde tot God / en de deugd : Item / uit het knagen / en aanklagen der quaade conſcientie. Sy doed den

den menſch wanhopen / met Cain / ſy werkt de dood / ſy jaagd en verdoemd den menſche van God / gelijk Adam en Eva / geſondigd hebbende / ſich voor God ſochten te verbergen. Sy ſiet alleen op Gods Oordeelen / en ruſt niet op tot aanmerkinge / en gevoelen / van Gods goedertierentheid. Maar in tegendeel de Goddelijke vreeſe is vergeſelſchapt met vreugde in God. *Pſal.* 2. 11. Dien den Heere met vreeſe, en verheug u met bevinge. Sy is vereenigd met een ſterk vertrouwen op God. *Prov.* 14. 26. In de vreeſe des Heeren is een ſterk vertrouwen, en hy ſal ſijne kinderen eenen toevlucht weſen. Sy erkend met eerbiedigheid de Majeſteyt / en macht / en onbegrijpelijke weerdigheid Gods / en in ſulken inſicht ſalſe ook plaats hebben in de zaligen / in den Hemel.

De Goddelijke vreeſe haat de ſonde / en maakt den menſch geduriglijk bekommerd / en ſorgvuldig / om de ſonde te vlieden / en ſijn zaligheid uit te werken: *Philipp.* 2. 12. Uit aanmerkinge dat God de ſonde haat / datſe in haar ſelven hatelijk / en verfoeyelijk / is / en inſonderheid / om datſe den menſche van God ſcheyd. Daarom / al waart dat de ſonden door de oogen der menſchen konden verborgen zijn / ja noch by God / noch de menſchen / niet wierden geſtraft ; echter nochtans ſal die God vreeſd / de ſonde haten en vlieden / om de gemelde redenen / die by hem het meeſte gewicht hebben. Maar de Godlooſen vreeſen de ſtraffe meer dan de ſonde / ja de ſonde niet dan om de ſtraffe / ja de menſchen meer dan God. Sie *Levit.* 19. 14. *Job* 31. 23. *Eſa.* 51. 11, 12.

Deſe vreeſachtigheid dan / daar Salomon van ſpreekt / is den Godlooſen eygen / en maakt haar ten hoogſten rampzalig: want wat iſſer elendiger voor een menſch / dan in gedurige onruſte / en ſchrik / te weſen / ſelfs ook dan / alſſer geen oorſaake is ? Dat men ontſteld word over het ruyſſchen van een blad / gejaagd word door ſijn eygen inbeeldingen / alleſints / en altoos / met ſchroom / Gods toorn verwacht / nooit geen vreede heeft, maar altoos een voortgedrevene en beroerde zee gelijk is, gelijk God van de Godlooſen getuygd. *Eſa.* 57. *verſſ.* 20, 21. Een eenige kan duyſend jagen, en twee tien duyſend doen vluchten, *Deut.* 32. 30. Daarom wilde God in den Oorlog geene toelaaten die vreeſachtig waaren / maar die wierden met haar ſchande / als onbequaam / te rugge gehouden. Sie *Deut.* 20. 8. *Judic.* 7. 3. Waar door ook te kennen gegeven word / dat kleynhertige / en vreeſachtige menſchen / onbequaam zijn tot den Goddelijken ſtrijd / en de waare Godzaligheid / tot welke een byſondere kloekmoedigheid / en ſtandvaſtigheid vereyſcht is. *Luc.* 14. 26, 27.

De vreeſe is een beroeringe des herten / die het geheele lichaam / en ziele / des menſchen wonderlijk ontſteld / ſoo dat door ſchrik dikmaal het herte des menſchen geſegd werd te ſmelten, en te worden als water. Sie *Joſ.* 2. 11. en *Cap.* 5. 1. en 7. 5. *Deut.* 1. 28. en *Cap.* 20. 8. &c. Ja te beſterven in het binnenſte des menſchen. 1 *Sam.* 25. *vers* 37. Doe beſtorf zijn herte in het binnenſte van hem, en hy wierd als een ſteen. De onmatige vreeſe doed alle de krachten van een menſche haaſtelijk / en gelijkelijk / vervallen / ſoo dat hy niets na behooren / of met beleyd / doen kan: ja veroorſaakt ſomtijds de dood / of maakt den menſche eeniger maten den dooden gelijk. 1. *Sam.* 28. *vers* 20. Doe viel Saul haaſtelijk ter aarde, ſoo lang hy was, en hy vreeſde ſeer, &c. Selfs Daniel / door een Goddelijk geſichte verſchrikt zijnde / ſegd van ſich ſelven : *Dan.* 10. 8. Daar bleef in my geen kracht overig: en mijne cierlijkheid wierd aan my veranderd in eene verdervinge, ſoo dat ik geen kracht behield. *Vers* 17. Want wat my aangaat, van nu af beſtaat geen kracht in my, en geen adem is in my overgebleven. Door vreeſe word geſegd dat het herte beefd, en uit zijn plaatſe opſpringd, dat de menſchen worden als ſteenen, de banden der lendenen los, de handen ſlap, den geeſt doorſteeken, en den buyk beroerd worden. Sie *Job* 37. 1. *Dan.* 7. 15. 2 *Sam.* 4. 1. 1 *Sam.* 25. *vers* 37. *Exod.* 15. 16. Verſchrikkinge en vreeſe ſal op hen vallen, door de grootheid van uwen arm ſullen ſy verſtommen als een ſteen: tot &c. *Dan.* 5. 6. Doe veranderde ſich den glans des Konings, en ſijne gedachten verſchrikten hem; en de banden ſijner lendenen wierden los, en ſijne knyen ſtieten tegen malkanderen aan.

Gelijk de Goddelooſen door gedurige vreeſe elendig zijn / ſoo zijn de rechtveerdigen in tegendeel gelukkig / door dienſe altoos betrouwen / en kloekmoedig zijn als jonge Leeuwen : Salomon vergelijkt de rechtveerdige by jonge leeuwen : om dat God in den leeuw / als den Koning der dieren / een byſondere kloekmoedigheid / en genereuſe onverſaagtheid gegeven heeft. *Prov.* 30. 30. Den ouden leeuw geweldig onder de gedierten, die voor niemand ſal wederkeeren. De rechtveerdige vertrouwd ſelfs in ſijne dood, wetende dat geen ding hem kan ſcheyden van de liefde Gods. *Prov.* 14. 32. *Rom.* 8. 39. De leeuwen worden ook geacht onder de dieren als de voornaamſte en weerdigſte : *Eccl.* 9. 4. Daarom word Chriſtus genaamd, den Leeuw uit den ſtamme Juda ; de ſtamme Juda / om haare voortreffelijkheids wille / en om dat daar uit de Heerſchers / Koningen / en den Meſſias voortgekomen zijn / word by den Leeuw vergeleeken. Sie *Gen.* 49. 9. *Num.* 24. 9. *Apoc.* 5. 5. De rechtveerdigen zijn de uitnemendſte / en weerdigſte aller menſchen / heerſchen over haar eygen herts-tochten / en beruſten / met een ſtandvaſtige ootmoedigheid / in God. En / gelijk van de leeuwen getuygd werd / datſe / door een wonderlijke genereusheid / verſchoonen / en mede-doogentheid betoonen / aan de geene dieſe verwonnen hebben / en ſich deemoedig aanſtellen; maar met een dappere couragie die aanvallen / die trots ſijn / en ſchijnen haar te komen tegenſtand doen. Soo doen insgelijks de rechtveerdige / over haare onderdanen / en die minder zijn / en ſich behoorelijk onderwerpen / ſijnſe goedertieren; maar haten meeſt die trots / ſtout / en hardnekkig zijn.

De rechtveerdige is vrymoedig / en onvertſaagd / gelijk een Leeuw / om dat hy in ſijn gemoed voeld / dat hem ſijn conſcientie ontſchuldigd : *Rom.* 2. Hy vertrouwd dat God een beloonder is der geene die hem ſoeken, hy is verſeekerd van de vergevinge ſijner ſonden / hy hoopt op de volmaaktheid der zaligheid na dit leven / van welke hy de beginſelen alreede geniet. Hy heeft een wonderlijk vermaak in de deugd / meer dan in yet anders. *Prov.* 21. 15. 't Is den rechtveerdigen blijdſchap wel te doen: maar, &c. *Pſal.* 4. 8. Gy hebd vreugde in mijn herte gegeven, meer dan ter tijd, als haar koorn en moſt vermenigvuldigd zijn. Want de vreugde / die door uitwendige dingen komt / verſterkt noyt ſoo krachtig de ziel / als die / welke uit de inwendige gelukkige geſtalte der ſelve ontſtaat. *Prov.* 14. 13. Al waart dat alles het onderſte boven keerde / de wereld verging / God hem doodde / hy vertrouwd nochtans op Gods gunſte / door welke hy ſijn ziele in genade ſal aannemen. *Pſal.* 23. 4. en 73. 26. *Job* 13. 15. Dit heeft ook den Poëet met deſe woorden uitgedrukt : *Non fulminantis magna Jovis manus terrebit juſtum : etiam*

Si fractus illabatur orbis,
Impavidum ferient ruinæ.

Hy ſegd met Paulo : *Rom.* 8. 31. Soo God voor ons is, wie is tegen ons ? Salomon vergelijkt de rechtveerdige niet alleen by Leeuwen / maar by jonge Leeuwen, welke geſegd worden alderminſt vertſaagd te worden / door dienſe de liſten der Jagers / en haar Vyanden / noch ſoo niet bevonden hebben ; ten anderen / om datſe ſeer hongerig zijn / en daar door met te grooter kloekmoedigheid den roof na jagen. De rechtveerdige betrouwen op God met haar gantſch herte / en met een ſterk vertrouwen. *Prov.* 3. 5. en 14. 26. Sie *Pſal.* 90. en 112. 7. Hy ſal van geen quaad geruchte vreeſen: ſijn herte is vaſte: betrouwende op den Heere. Sijn herte, wel onderſteund zijnde, ſal niet vreeſen · &c.

Pſal.

Pſal. 12. 1, 2, 3. &c. Sy hebben veel vrymoedigheid by God, en gaan met volle verſeekeringe des geloofs tot den throon van Gods genade. *Epheſ.* 3. 12. 1 *Joan.* 3. *vers* 21. *Hebr.* 4. 16. Sy verwachten met vreugde, en vrymoedigheid, den dag des Oordeels. 1 *Joan.* 4. 17. en 2. 28. De Godlooſen daar en tegen overvald God dikmaal door ſchrik, dieſe uit eygen inbeeldinge haar overbrengen, ſonder oorſaak; ſoo datſe door haar eygen vreeſe verwerd, en vernield worden. Sie daar van exempelen in geheele Legers, die door eygen inbeeldinge, en verſchrikkinge, verdelgd zyn. In de Midianiten, Syriers, en andere wereldſche geſchiedeniſſen. *Judic.* 7. 2 *Reg.* 7. 2 *Chron.* 20. &c. Pauſanias verhaald dat van 400800 Franſchen, die Brennus vergaderd had, niet een is t' huys gekeerd, maar datſe alle elendiglyk omgekomen zyn: want des nachts is haar een wonderlyken ſchrik aangekomen, waar door ſy meenden een groot geluyd, van een aankomend Leger, te hooren, waar door ſy ſoo verbaaſt geworden zyn, datſe malkanderen niet kennende, noch verſtaande, d'een d'anderen wreedelyk omgebracht hebben. Dit word den Joden voorſegd en gedreygd; *Levit.* 26. 36. Aangaande de overgeblevene onder u, ik ſal in haar herte eene weekigheid, in de landen haarer vyanden, laten komen: ſoo dat het geruyſch eens gedreven blads haar jagen ſal, en ſullen vlieden, alſoo men vlied voor een ſweerd, en ſullen vallen, daar niemant is die jaagd. En ſullen den een op den anderen, als voor het ſweerd, vallen, daar niemand is die jaagd, en gy ſult voor het aangeſichte uwer vyanden niet konnen beſtaan, &c. Als God den Joden in Canaan bracht, ſoo heeft hy eerſt die volken een kleynhertigheid, en ſchrik, over geſonden, ſoo dat haar herten ſmolten van vreeſe, en konden niet beſtaan. *Deut.* 2. 25. Te deſen dage ſal ik beginnen uwen ſchrik, en uwe vreeſe, te geven over het aangeſichte der volkeren, onder den gantſchen hemel: die u geruchte hooren ſullen, die ſullen zitteren, en bange zijn, van u aangeſichte. *Joſ.* 2. 11. Als wy het hoorden, ſoo verſmolt ons herte, en daar beſtaat geen moed meer in yemand, van wegen u-lieder tegenwoordigheid: want &c. En in het gemeen is het ſeeker, dat ſoo haaſt de ſonde begaan is, ſoo legd de beſchuldigende conſcientie aan de deure, en de vreeſe van Gods ſtraffe vervolgd ons. *Degeneres animos timor arguit.* De vreeſachtigheid geeft een teeken, en bewijs, van een onaartig en verbaſterd gemoed. En hoewel het wroegen der ongeruſte gewiſſe ſomtyds voor een tyd ſchynd op te houden; nochtans vertoond het ſich daar na te meer; gelyk zynde eenen ſluymerenden, ofte luymenden, houd, die ontwaakt zynde, te wreeder toebyt. *Gen.* 4. 7. Iſſer niet, indien gy wel doed, verhoogingе? en ſoo gy niet wel doed, de ſonde ligt aan de deure, &c.

CAPITTEL XXIV.

Prov. 28. 8. Die ſijn goed vermeerderd met woeker, en met overwinſte, vergaderd dat voor den geenen, die ſich des armen ontfermt.

De ſin deſer ſpreuke is, dat het dikmaal gebeurd, door Gods wonderlyke en heymelyke voorſichtigheid, dat die menſchen, die door groote knoeperye, en onrecht, groote rykdommen vergaderen in haar leven, daar na, ſonder kinderen ſterbende, haare goederen na laaten voor armen, en vrome lieden, die de ſelve gerechtelyk erven. Ofte, dat het ook anderſints, door verſcheyden wyſen, en toevallen geſchied, dat het goed der onrechtveerdige, eyndelyk de vroomen toegebracht word. *Prov.* 13. 22. Het vermogen des ſondaars is voor den rechtveerdigen weggeleid. *Eccl.* 2. 26. Want hy geeft wijsheid, en wetenſchap, en vreugd, den menſch die goed is voor ſijn aangeſichte: maar den ſondaar geeft hy beſigheid, om te verſamelen, en te vergaderen, op dat hy het geve dien 't goed is voor Godes aangeſichte. *Job* 27. 16, 17. Soo hy ſilver opgehoopt ſal hebben, als ſtof: en kleedinge bereid als leem: hy ſalſe bereiden, maar de rechtveerdige ſalſe aantrekken: en de onſchuldige ſal het ſilver deelen.

Maar aangeſien hier, en elders, in de H. Schrift, onder de ſchatten der Godloosheid, die geen nut doen, de woeker gerekend word; ſoo ſullen wy kortelijk, tot bericht, en geruſt-ſtellinge van ons gemoed, aanwyſen, wat woeker geoorloft zy, en hoedanigen woeker overwinſte, en onrechtveerdig is. By woeker verſtaan wy hier in het gemeen, alderley winſte die yemand trekt, van eenige geleende goederen, voor ſoo verre, en om datſe geleend zynde, van een ander gebruykt worden. Dat alderley ſoodanigen winſte, (by exempel, intereſt te nemen over geleende gelden) niet onrechtveerdig is, blykt uit deſe redenen. Om dat, na het oordeel van alle volkeren, toegeſtaan word, dat het rechtveerdig is huurloon, ofte voordeel te trekken van geleende Landen, Huyſen, en andere ſaken, met welke den huurder, ofte ontleender, ſijn profyt doed. Want het beſtaat in reden, dat den eygenaar ten minſten een gedeelte trekke, van het voordeel, dat uit het gebruyk van ſyne goederen komt. Het zy dan dat yemand met een anders goed, of geld, voordeel doed, de billikheid, en reden van recht, is eenderley, ſoo in het een, als in het ander. Daarom heeft God den Joden toegelaaten woeker te nemen van de vremdelingen, dat is die de gelden namen, niet uit armoede, om haaren nooddruft te vervullen, maar om koopmanſchappen te dryven, en groote winſt daar mede te doen. *Deut.* 23. 20. Chriſtus geeft ook genoegſaam te kennen, door ſyn maniere van ſpreeken, dat alderley woeker niet onrechtveerdig is. *Matth.* 25. 27. Soo moeſt gy dan mijn geld den wiſſelaren gedaan hebben, en ik, komende, ſoude het mijne wedergenomen hebben met woeker.

Om dan te onderſcheyden tuſſchen geoorloſde, en ongeoorloſde, woeker, ſoo ſeggen wy. Dat verboden is, woeker, of winſt, te nemen van arme lieden, die wy yets in het byſonder leenen, om haaren nooddruft des lichaams te verlichten; ſoo dat wy verſeekerd zyn, dat ſy daar mede geen voordeel konnen doen, maar het ſelve in haar armoede verteeren: van ſoodanige eyſcht de liefde, dat wy niet alleen geen intereſt nemen, maar ook ſelfs de geleende ſomme ſchenken, als onſe gelegentheid ſulks bequaamelyk toelaat. *Exod.* 22. 25. Indien gy mijn volk, dat by u arm is, geld leend, ſoo ſult gy tegen het ſelve niet zijn als eenen woekeraar: gy ſult op het ſelve geen woeker leggen. *Luc.* 6. 35. Leen ſonder yets weder te hopen. Sie *Lev.* 25. 35, 36. *Ezech.* 18. 17. Soo heeft Nehemia afgeſchaft de laſten, door welke de ryke en gierige Joden, haare arme broederen uitgeſogen, en tot de uiterſte armoede gebracht hadden. *Nehem.* 5. 7, 10, 15. Sulken woeker is, ook by menſchelyke rechten, verboden, ſelfs met ſtraffe van ballingſchap, en aſſetten

van

Digitized by Google

van alle ampten / en aanſienelyke bedieningen ; gelyk in *Jure Canonico*, en elders / te ſien is. Voorts blykt ook uit den Tekſt / dat alle overwinſt verboden is / dat is ſoodanigen woeker / die bytende / overtollig / en verdrukkende is. Gelyk ook alle onredelyke / en onbeſcheydene / overwinſte / die met goederen / of anderſints gepleegd word.

Daarom vereyſcht de reden / en inſonderheid de Chriſtelyke billikheid / dat men in het nemen van winſte / over geleende goederen / altoos acht neme op de hoedanigheid des perſoons / die onſe goederen gebruykt ; of die arm / of ryk is / of hy door onſe winſte verarmd / of onderdrukt word / of hy met onſe goederen voordeel / of ſchade gedaan heeft / of hem de ſchade overkomen is ſonder ſyn ſchuld / of niet / en ſoo voorts : op dat / na voorval van ſaaken / wy in alles mogen handelen na beſcheydentheid / en met een goed gewiſſe.

Gelyk alle bytende woeker ongeoorloft is / ſoo ook allerley overloon / overwinſt / en vuyl gewin / dat verkregen word met verdrukkinge van een ander / inſonderheid der armen ; daarom / die Eet-waaren opkoopen / en de arme perſſen de ſelve / met onredelyke overwinſte / van haar af te koopen / die worden rechtveerdelyk gevloekt. *Prov.* 11. 26. Wie koorn inhoud, (namelyk / om daar na te duurder te doen afkoopen) dien voekt het volk: maar zegeninge ſal zijn over het hoofd des verkoopers. Die door overloon / bedrog / en overwinſte / trachten om haaſtig ryk te worden ; die vervallen dikmaal tot ſchande en armoede. *Prov.* 28. 20, 22.

Onder overwinſte / en vuyl onrechtveerdig gewin / behoord ook het geene yemand een ander met tuyſſchen / en ſpelen / afwind. Want / hoewel wy toeſtaan / dat ſommige ſpelen eerlyk zyn / en ſonder twyffel geoorloft / ſoo tot vermaak / als mede tot noodige oeffeninge des lighaams. Soo is 't nochtans ſeeker / dat met ſpelen groote / en merkelyke / ſommen gelds te haſarderen / door welkers verlies yemand kan beſwaard / of verarmd worden / een ongeoorlofde verquiſtinge is ; en ſich door ſoodanigen weg te verryken / een onrechtveerdig en vuyl gewin. Want niemand behoord ſyn profyt te ſoeken / uit een anders ſchade / en verarminge. Ook ſtaat het niemand toe / die middelen / die hem God als Talenten gegeven heeft / om behoorelyk te gebruyken / en over welkers employ hy Gode moet rekeninge geven : *Matth.* 25. onnoodiglyk te haſarderen / en onnuttelyk / door ſpelen / te verquiſten. Insgelyks ſtryd ſulks tegen het oogmerk van geoorlofde ſpelen / welk moet weſen eerlyk vermaak / en oeffeninge des lichaams / maar niet malkanderen te verarmen / of te verryken. Ook leerd de ervarentheid / dat uit ſoodanige ſpelen / gewoonlyk ontſtaan groote miſnoegens / twiſten / laſteren / en andere onheylen meer.

Prov. 28. 9. Die ſijn oore afwend van de Wet te hooren , diens gebed ſelfs ſal eenen grouwel zijn.

SAlomon toond in deſe ſpreuke een oordeel Gods / dat / by wyſe van gelyke vergeldinge / en gantſch rechtveerdelyk / den menſche over komt ; namelyk / dat de geene / die weygeren God te hooren in ſyne Wet / ook van God niet verhoord worden / in haar gebed. Gelyk hy insgelyks toond in de onbarmhertige omtrent de menſchen / datſe geen barmhertigheid en ſullen verkrygen by God. *Prov.* 21. 13. Die ſijne oore ſtopt voor het geſchrey des armen, die ſal ook roepen, en niet verhoord worden. De ſonde / die hier voorgeſteld / en beſtraft werd / is ſijn ooren af te wenden van de wet Gods te hooren , namelyk ſoo / gelyk ons die in de H. Schrift werd voorgedragen / of door den openbaren Godsdienſt verklaard / en ten gebruyke toegepaſt werd / of mede door byſondere vermaninge / en onderrichtinge / toegebracht. Als yemand ſulks / of door lichtveerdigheid verwerpt / of door hoogmoed / en moedwil / veracht / of / door al te groote genegentheid tot dingen des werelds / verſuymt. Soo dat den menſch wetens / en willens / in ſyn onwetenheid blyft / welke onwetenheid den menſch niet alleen niet ontſchuldigd / maar ſyn oordeel ten hoogſten verſwaard.

Als de Godlooſe in haar herte / en met der daad / ſeggen tot God. *Job* 12. 14, 15. Wijk van ons: want aan de kenniſſe uwer weegen hebben wy geenen luſt. Wat is de Almachtige, dat wy hem ſouden dienen ? en wat bate ſullen wy hebben, dat wy hem aanloopen ſouden ? Van welke menſchen ook Paulus geprophe-teert heeft : 2 *Timoth.* 4. 3, 4. Want daar ſal eenen tijd zijn , wanneer ſy de geſonde leere niet ſullen verdraagen : maar, kittelachtig zijnde van gehoor, ſullen ſy haar ſelven Leeraars opgaderen, na haare eygene begeerlijkheden: en ſullen haar gehoor van de waarheid afwenden, en ſullen haar keeren tot fabelen. Soo deden de hals-ſtergige Joden omtrent de Goddelyke vermaninge Stephani : *Actor.* 7. 57. Maar ſy, roepende met groote ſtemme, ſtopten hare ooren , en vielen eendrachtelijk op hem aan. Daarom worden ſoodanige menſchen : *Pſal.* 58. 5. Vergeleken by doove adders, die haare ooren toeſtoppen. Waar van ſie een exempel ; 2 *Chron.* 24. *vers* 19. en *Nehem.* 9. 30. Doch gy vertoog het veele jaren over hen, en betuygdet tegens hen, door uwen Geeſt, door den dienſt uwer Propheten , maar ſy neygden de oore niet: daarom hebd gyſe gegeeven in de hand van de volken der landen.

Soodanige menſchen / ſegd Salomon / ſullen niet alleen niet verhoord worden / maar ſelfs haar gebed is by God een grouwel. Want ſoodanige menſchen bidden niet dan uyt een geveynſt gemoed / uyt vreeſe van Gods oordeelen / en nochtans ſonder oprechte bekeeringe ; om hare ydele luſten te verſadigen / en Gods weldaden in hare luſten te miſbruyken. Sie *Jerem.* 2. *vers* 27. Want ſy keeren my den nekke toe, en niet het aangeſichte , maar ter tijd haares quaads ſeggen ſy, ſtaa op en verlos ons. Sie *Hoſ.* 7. 13. en volgende verſen. En *Cap.* 8. 2, 3. *Prov.* 15. 8. Het offer des Godlooſen is den Heere een grouwel: maar het gebed des oprechten is ſijn welgevallen. En *Cap.* 21. 27. *Jac.* 4. 3. Gy biddet , en gy ontfangt niet, om dat gy qualijk biddet, op dat gy het in uwe welluſten doorbrengen ſoudet. *Prov.* 1. 28. Dan ſullen ſy tot my roepen , maar ik ſal niet antwoorden , ſy ſullen my vroeg ſoeken , maar ſullen my niet vinden ; daarom dat ſy de vreeſe des Heeren niet hebben verkooren. Sie voorts *Verſſ.* 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 33. *Pſal.* 66. *vers* 18. Had ik na ongerechtigheid met mijn herte geſien , de Heere ſoude niet gehoord hebben. *Joan.* 9. *vers* 31. Wy weeten dat God de ſondaars niet hoord ; maar ſoo yemand Godvruchtig is, en ſijnen wille doed, dien hoord hy, Sie *Prov.* 15. 29. *Eſa.* 1. 15. *Mich.* 3. *vers* 4. &c.

Het gebed is een van de uytnemendſte oeffeningen der Godſaligheid / als den adem des Goddelyken levens / een middel / waar door de gemeynſchap met God onderhouden word / de ziele haar ſelven geheelyk / en alle hare genegentheid / gelyk als in God uytſtort / en God in de ſelve den invloed aller geeſtelyke gaven / en vertroſtingen. Want / indien een menſch / die ſondig en boos is / door ootmoedige gebeden bewegd word / hoe veel te meer God / om goede gaven / en ſynen H. Geeſt / te geven / den genen / die door den gebede de ſelve ernſtelyk begeeren. Gelyk Chriſtus ſoodanigen ſluytreden maakt : *Luc.* 11. 13. *Matth.* 7. 11.

Volgens de verdeelinge Pauli : 1 *Tim.* 2. 1, 2. &c. ſyn de gebeden vierderley. 1. Alſmen eenig goed van God / voor ſich ſelven / verſoekt / 't zy lichamelyk / of geeſtelyk / of hoedanig het weſen mach. 2. Afbiddinge, of ſmeekinge / alſmen eenig quaad af bid. 3. Voorbiddinge, alſmen voor anderen yet bid / of af bid ; 't zy in den openbaren Godsdienſt / of in eygene byſondere gebe-

Digitized by Google

gebeden. 4. Dankſegginge, alſmen God voor eenige weldaden dankbaarheid opdraagt. Waar by ook mogen gevoegd werden de lofzangen / waar doormen God verheerlykt / looſd / en prijſd over ſyne wonderlijke eygenſchappen en werken. Waar van Paulus ſpreekt: *Epheſ.* 5. 19. Spreekende onder malkanderen met Pſalmen, en Lof-zangen, en geeſtelijke Liedekens: ſingende, en Pſalmende den Heere in uw herte. En *Col.* 3. *vers* 16. Welk gebruyk / al van den eerſten opgang des Chriſtendoms / en geduuriglijk / by den Chriſtenen onderhouden geweeſt is. Gelijk onder anderen blijkt uyt den brief / die Plinius aan den Keyſer Trajanus / aangaande de Chriſtenen / geſchreven heeft. In welke hy verhaald / dat de Chriſtenen gewoon waaren op geſette dagen by malkanderen te komen / eer het dag was / *carmenque Chriſto, tanquam Deo, dicere ſecum invicem.* En een dicht, of Lofzang te ſeggen met malkanderen, ter eeren van Chriſtus, als van eenen God.

Doch in onſen voorgeſtelden Text / ſtaat inſonderheid te bemerken / dat / gelijk het gebed der Oprechte den Heere een welgevallen is / *Prov.* 15. 8. Soo in tegendeel / is het gebed der Godloosde / en die haare ooren van de wet Gods afwenden / een grouwel. Soo dat in de gebeden aldermeeſt moet gelet worden / op wat wyſe / en met hoedanige geſtalte des gemoeds / de ſelve geſchieden. Want / voor eerſt / om wel te bidden / is niet alleen noodſakelijk / datmen God alleen aanbidde / maar ook datmen bidde na ſijnen wille / dat is om ſaaken / die wy ſeekerlijk weeten / dat hy wil dat wy begeeren / en die Gode aangenaam zijn. 1 *Joan.* 5. 14. *Jac.* 5. 4. *Matth.* 20. 22. &c. &c. Gy weet niet wat gy begeerd, &c.

Ten anderen / daar moet in het gebed een grooten ernſt / en een oprechte / en ſterke / genegentheid / weſen tot het gene wy bidden / met een yverige inſpanninge van ons verſtand tot God; ſoo dat wy voor God / gelijk als onſe heele ziele uitſtorten. Soo ſegd Hanna: 1 *Sam.* 1. 15. Datſe in haar gebed / haar ziele uitgegoten had voor het aangeſichte des Heeren. En David noemd ſijn gebed / een opheffinge van ſijn ziele tot God. *Pſal.* 25. 1. *Jac.* 5. *vers* 16. Een krachtig gebed des rechtveerdigen vermag veel. *Want God is een geeſt*, en daarom wil hy niet dan in den geeſt, en in der waarheid, aangebeeden weſen. *Joan.* 4. 24.

Ten derden / men moet in het bidden aanhouden, en niet vertragen. Sie *Luc.* 18. 1. en volgende verſen: Daar moet by komen een vertrouwen op God / ſteunende op het verbond der genade / dat God met ons in Chriſto beveſtigd heeft. *Jac.* 1. 5, 6. *Luc.* 11. 13. *Eſa* 65. 24. En het ſal geſchieden eer ſy roepen, ſal ik antwoorden: terwijle dat ſy noch ſpreeken, ſoo ſal ik hooren. *Pſal.* 50. 15. *Joan.* 16. 23. &c.

Ten vierden / in yder gebed / dat God aangenaam weſen ſal / moet een byſondere nedrigheid en ootmoed des herten weſen. Want den nederigen geeft God ſijn genade. 1 *Petr.* 5. 5. *Gen.* 18. 27. Och ſiet ik heb my onderwonden te ſpreeken met den Heere, hoewel ik maar ſtof en aſſche ben. *Pſal.* 144. 3. O Heere, wat is de menſche, dat gy hem kend? &c. Want waarlijk / de menſch is een ſoo onweerdige / verſoepelijke / en nietige ſaak / dat hy niet weerdig is / dat God hem aanſiet / of eenigſints aantrekke / en gedenke. *Job* 7. 17. *Pſal.* 8. 5. *Hebr.* 2. 6. &c.

Eyndelijk / een gewillig / en gehoorſaam herte / dat volveerdig is om de wet Gods te hooren / en zijnen raad te doen / en alle behoorelijke middelen / met ernſt / en alle kommer / te gebruyken / die noodig zijn om tot ſijn begeerte / die hy bid / te geraaken. Wy moeten te gelijk arbeiden en bidden. Anders bidden wy tegen ons ſelven / en ons eygen gebed ſoude ons verdoemen. Want / by exempel / indien wy biddende / Heere u wil geſchiede, op der Aarde, gelijk in den Hemel. En vergeef onſe ſchulden, gelijk wy vergeeven onſe ſchuldenaaren, &c. Nochtans niet van herten vergeven de gene die tegen ons ſondigen: ofte / niet trachten oprechtelijk / noch bekommerd zijn / om den wille Gods te doen. Soo bidden wy tegen ons ſelven / en worden uit ons eygen gebed veroordeeld.

Daar en tegen een gebed / ſoo als geſegd is / voortgebracht / is uit ſijn eygen ſelven / en volgens de beloften Gods / een gantſch kragtig middel / om den menſche tot voorſichtigheid / en alderley / ſoo geeſtelijke als lighamelijke / zegeningen te brengen / en alderley gaven / en goede geſtalte des menſchen / te veroorſaaken. Want / hoewel ten aanſien van de uitwendige voorvallen in de wereld / het gewoonelijk geſchied / 't geene Salomon klaagt: *Eccl.* 9. 2, 3. Dat eenderley allen menſchen, ſoo goede als quade, wedervaard, ſoo die bid als die niet bid. En dat God nu niet gewoon is / buyten orde / en loop der natuurlijke dingen / yets omtrent de menſchen te doen. Nochtans / ten aanſien van de gaven ter zaligheid noodig / en de geeſtelijke innerlijke gelegentheid / is tuſſchen de vroomen / en Godlooſen / een ſeer wyd onderſcheid. Ook is het ſeeker / dat by wyſe van innerlijke bewegingen / invallen / ſorgvuldige bedenkingen / poogingen / beraadinge; Item door een heymelijke / en wonderlijke beſchikkinge / ſelfs der natuurelijke / en voorvallende ſaaken / en anderſints / veelſints ſeer goede gevolgen uit de welgeſtelde gebeden ontſtaan: ja dat ook de lichamelijke zegeningen door de ſelve geheiligd worden / daarſe andere ten bederve gedyen. 1 *Theſſ.* 4. 5. *Pſalm.* 16. 7. ik ſal den Heere loven; die my raad heeft gegeeven: ſelfs by nachte onderwijſen my mijne nieren. En hoewel God weet / ook ſelfs eer wy bidden / wat ons noodig is / en dat ten dien opſicht onſe gebeden niet noodig zijn / om Gode onſen ſtaat / en nood / bekend te maaken. Nochtans is Gode aangenaam / en ons in allen manieren betamelijk / dat wy God in alles erkennen / danken / loven / en met oodmoed / betrouwen / en eerbiedigheid / door den gebede verheerlijken / als den eenigen oorſpronk alles goeds.

Prov. 28. 13. Die ſijne overtreedinge bedekt, ſal niet voorſpoedig zijn: maar dieſe bekend, en laat, ſal barmhertigheid verkrijgen.

HEt gaat geheel anders toe in de wereldſche Gerichten: dan in het Gerichte Gods: want by de wereldſche Richters ontgaan gemeenelijk de ſtraffe / die haare miſdaden weten te verbergen: en in tegendeel volgd gewoonelijk / na de belijdeniſſe des miſdaads / de ſtraffe. Maar in Godes Gerichte volgd na oprechte belijdeniſſe / en veroordeelinge onſes ſelfs / vergevinge der ſonden / en vryſpraake: maar op de verberginge der ſonden / verſwaringe van Gods oordeel. 1 *Joan.* 1. 9. Indien wy onſe ſonden belijden, hy is getrouw, en rechtveerdig, dat hy ons de ſonden vergeve, en ons reynige van alle ongerechtigheid. 1 *Cor.* 11. 31. Want indien wy ons ſelven oordeelden, ſoo ſouden wy niet geoordeeld worden. 't Selve beveſtigd Salomon in deſe ſpreuke / die ſijne overtreedinge bedekt, ſal niet voorſpoedig zijn; maar dieſe bekend, en laat, ſal barmhertigheid verkrijgen. En David in ſijn exempel. Sie *Pſal.* 32. *Vers* 3, 4, 5. Dat hier niet word geſproken van de biechte / die de Pausgeſinden aan de Prieſters doen / bekennen ſelfs de Paapſche uytleggers. Want / ten tijden Salomons / is ſoodanigen oorbiechte niet noodig / noch ingeſteld / geweeſt: waar uit ook blykt / dat de ſelve nu onnoodig is / want ſy is niet meer van Chriſto / en de Apoſtelen / dan van Moſe / en de Propheten / geordineerd. Die ten tijden Chriſti / en der Apoſtelen / door den doop het Chriſtendom toegebracht wierden / beleden opentlijk / en in het ge-

Digitized by Google

gemeen haar ſonden; maar niet in het byſonder/ en aan de Prieſter/gelijk in het Pausdom. *Matth.* 3.6. *Actor.* 19. *vers* 18. &c. Salomon dan ſpreekt van een belijdeniſſe der ſonden/ die elk menſch/ voor God/ in ſyn gemoed doen moet/ om genade en barmhertigheid te verkrijgen. Gelijk gedaan heeft Daniel/ ſyne en des volks ſonden/ gantſch ootmoedelijk/ en ernſtelijk/ belijdende. Sie *Dan.* 9. 4, 5. en volgende verſen. Den Tollenaar ſlaande op ſyn borſt/ ſtaande uyt ſchaamte van verre/ belijdende ſyne ſonden/ en ſeggende/ weeſt my arme ſondaar genadig; is na ſijn huis gegaan gerechtveerdigd zijnde, meer dan den roemigen Phariſeus, die meer beſig was met het melden ſyner deugden/ dan het belijden ſyner ſonden. *Luc.* 18. 10. en volgende verſen.

Syn ſonden te bedekken geſchied/ niet alleen door loochenen/ maar ook door verkleenen/ met ydele uytvluchten te ontſchuldigen/ de ſchuld op een ander te ſchuyven/ en ſoo voorts. Soo bedekte Saul te vergeefs ſyn miſdaad/ doch het heeft hem niet wel gelukt. Sie 1 *Sam.* 15. Item/ Adam en Eva: *Gen.* 3. en de Joden. *Ezech.* 18. 2. De vaders hebben onrijpe druiven gegeeten, en de tanden der kinderen zijn ſtomp geworden. Die ſijn ſonden bedekt (ſegd Salomon) ſal niet voorſpoedig weſen. Dat is/ hy ſal met ſyn bedekken niet uytrichten/ noch eenig voordeel doen/ maar in tegendeel groot nadeel/ want/ gelyk uyt de volgende woorden blykt/ hy ſal geen barmhertigheid verkrijgen; daar nochtans Gods barmhertigheid de opperſte oorſaak is van onſe zaligheid/ en het miſſen der ſelve/ is een genoegſaame/ en noodwendige/ oorſaak van alle rampſaligheid. Onder de oude Hebreeuwſche ſpreuken word ook deſe geteld. *Negatio peccati duplex peccatum.* Sijn ſonde te loochenen is een dobbele ſonde; of een verdobbelinge van ſonde. Dat de bedekkinge der ſonden te vergeefs geſchied/ blykt niet alleen uit de gemelde exempelen/ maar ook uit de reden. Want God weegd de geeſten/ een yders wegen zyn hem bekend/ ook de innerlykſte bewegingen/ en inbeeldingen des herten. *Eſa.* 29. 15. Wee den genen die haar diepe verſteeken willen voor den Heere, haaren raad verbergende: en welker werken in duyſterniſſe geſchieden, en ſy ſeggen, wie ſiet ons? en wie kend ons? u lieder, &c. *Jerem.* 23. 23, 24. &c. Als Gehaſi ſyn ſonde voor Eliſeo verborg/ God heeft hem tot ſchande gebracht/ en met melaatſheid geſlagen. Als Ananias/ en Sapphira/ hare ſchijnheiligheid voor Petro verbergden/ God heeftſe op ſtaande voet gedood. Sie *Actor.* 5. en 2 *Reg.* 5.

Want het verbergen der ſonde is een teyken/ dat yemand noch welgevallen in de ſelve heeft/ en noch niet met recht berouw/ over de ſelve/ aangedaan is. Waar door ontſtaat/ dat de menſchen verſcheyden ſonden/ met naamen van deugden/ weten te bedekken/ en de deugden/ met naamen van ſonden/ verdacht maaken. Noemende/ by exempel/ gebeynſtheid/ en heymelijke bedriegeryen/ voorſichtigheid/ en kloekſinnigheid; gierigheid/ ſpaarſaamheid; onmatigheid/ en dertele lichtveerdigheid/ vrolijkheid; en ſoo voorts. *Eſa.* 5. *vers* 20. Wee den geene die het quaade goed heeten, en het goede quaad: die licht tot duiſterniſſe ſtellen, en duiſterniſſe tot licht: &c. *Job* 20. 12, 13. Indien het quaad in ſijnen mond ſoet is, hy dat verbergd onder ſijne tonge, hy dat ſpaard, en het ſelve niet verlaat, maar dat in 't midden van ſijn gehemelte inhoud; ſijne ſpijſe ſal in ſijn ingewand veranderd worden; galle der adderen ſalſe in het binnenſte van hem zijn. Het verbergen der ſonde is een teyken van een dwaas en gebeynſt gemoet; *Prov.* 14. 9. Elk dwaas ſal de ſchuld verbloemen, maar onder de oprechten is goedwilligheid. Daarom is het beſt onſe ſonden wel ernſtelijk na te ſpeuren/ ons ſelven te onderſoeken/ en Gode onſe feylen te belijden. *Zeph.* 2. 1. Sie klaaglied *Jerm.* 3. *verſſ.* 39, 40, 41, 42. *Job* 31. 33. Soo ik, gelijk Adam, mijne overtreedinge bedekt heb, door eygene liefde mijne miſdaad verbergende. *Pſal.* 51. 5. Want ik kenne mijne overtreedinge: en mijne ſonde is ſteeds voor my, &c. *Prov.* 30. 32. Soo gy dwaaſlijk gehandeld hebd, met u te verheffen, en ſoo gy quaad bedacht hebd, de hand op de mond. Want, &c. Want gelyk Seneca wel ſegd/ *primum argumentum in melius translati animi eſt, peccata, quæ non videras, noſſe.* Het is het eerſte teyken van een verbeterd gemoed, ſijn ſonden te kennen, die men te voren niet ſag. Want den menſch is gewend ſyn ſonden te bedekken/ of immers niet na behooren te bemerken/ en dat door een verkeerde eygen liefde tot ſich ſelven/ door grootſheid/ en hoogmoed des geeſts/ door de bedriegelykheid ſynes herte/ door vreeſe van ſtraffe/ en door een nalatigheid van op ſyn eygen doen/ en ſtaat/ naauw acht te nemen: daar nochtans geen onderſoek/ of kenniſſe/ ons noodiger en beeter is/ dan deſe ſelve. *Jerm.* 8. 6. Daar is niemand, die berouw hebbe over ſijne boosheid, ſeggende, wat heb ik gedaan? een yder keerd ſich om in ſijnen loop, gelijk een onbeſuyſt peerd in den ſtrijd.

Een oprechte belydeniſſe verwekt in ons een haat/ en afkeer van de ſonde/ met een voorneemen om de ſelve/ in het toekomende/ te vlieden/ daarom ſegd Salomon/ die de ſonde bekend, en laat, ſal barmhertigheid verkrijgen. Die van Epheſen/ hare vorige ſonden/ en ydele konſten belydende/ brachten haar boecken by een/ en verbrandenſe in aller tegenwoordigheid/ hoe welſe geweerdeerd wierden vijftig duyſend ſilvere penningen. *Actor.* 19. 19. Door de ſelve belydeniſſe vereeren wy God/ en rechtveerdigen ſyne oordeelen. *Joſ.* 7. 19. Doe ſeyde Joſua tot Achan, mijn Soone, geef doch den Heere, den God Iſraels, de eere, en doe voor hem belijdeniſſe; en geef my doch te kennen wat gy gedaan hebd, en verberg het voor my niet. Sie *Pſal.* 51. 5, 6. En op dat God te meer geëerd werde/ en ons gemoed te dieper verneederd; ſoo moetmen niet alleen/ in het gemeen/ ſyn ſonden bekennen/ of geringe miſdaden alleen: maar ook/ in het byſonder/ die ſonden/ die ons gemoed meeſt overtuygen: en dat met ſchaamte en verfoeyinge onſes ſelfs. *Job* 42. 6. *Neh.* 9. *Dan.* 9. &c. Het is niet noodig onſe ſonden te belyden/ in opſichte van God/ want alles is voor hem open/ hy weet beter wat in ons is/ dan wy ſelve. 1 *Joan* 3. 20. Want indien ons herte ons veroordeeld, God is meer dan ons herte, en hy weet alle dingen. *Hebr.* 4. 12. *Prov.* 5. 21. *Pſal.* 139. 2, 3, 4, 11, 12. &c. Maar het is noodig voor ons/ op dat wy/ onſe elende ſiende/ recht mogen verneederd werden/ en met alle ernſt na de genade Gods mogen ſoeken/ en hem te vyeriger dankbaar mogen weſen. Want/ tot geen ander eynde/ en op geen andere wyſe/ wil ons God ſyn barmhertigheid bewijſen: dan aan de ootmoedige/ die van herten om de ſelve ſuchten/ en tot prys van den rijkdom ſyner genade. *Epheſ.* 1. *Pſal.* 42. 2, 3. *Eſa.* 66. 2. &c.

Dat wy al onſe ſonden Gode belyden moeten/ blykt genoegſaam uyt het geene geſegd is; maar hoe verre/ en in wat gevallen/ wy aan andere menſchen onſe miſdaden belyden moeten/ is niet genoegſaam aangeweſen. Wy antwoorden dan/ op de voorgeſtelde vrage/ kortelyk aldus. De miſdaden/ die heymelyk van ons begaan zyn/ ſoo dat geen menſch daar van kenniſſe heeft; die ſyn wy niet ſchuldig anders/ dan aan God alleen/ die herten en nieren doorgrond, te belyden. Want niemand is gehouden ſichſelven/ uyt ſichſelven/ te beſwaren/ te beſchuldigen/ of ſchande en nadeel aan te doen/ of ſyne heymelykheden te openbaaren. Want ſelfs/ als ontdekkinge van heymelykheden/ van een ander geſchied/ ſonder noodwendige reden/ dat word voor een ſtuk van groote trouwlooſheid/ en verraad/ gehouden; gelyk wy getoond hebben in onſe aanteykeningen over: *Prov.* 25. 9. Twiſt uwe twiſtſaake met uwen naaſten: maar openbaar het heimelijke

eenes

Digitized by Google

eenes anderen niet. Hoewel nochtans yemand / om ſijn gemoed te verlichten / om trooſt / hulpe / goeden raad / of anderſints yets / te verkrijgen / wel magh aan een trouw vriend eenige verborgen ſonden openbaren. Doch wy ſpreeken nu / van 't gene wy noodſaakelijk gehouden zijn te doen. Want / aangeſien de belijdeniſſe der ſonden / die aan de menſchen gedaan moet werden / geſchied / om ergerniſſe wech te nemen / en verſoeninge te maaken / tuſſchen d'een en d'ander : ſoo is die niet noodſaakelijk in verborgen ſonden : maar door ontdekkinge der ſelve / ſouden ergerniſſen veroorſaakt werden; gemerkt een ſonde / ſoo lange ſy onbekend is / geen ergerniſſe kan geven aan een ander; noch ook geen oneenigheid / of twiſt / die door verſoeninge ſoude wech genomen worden. In welken gevalle wy oordeelen / dat nadeel / een ander ſonder ſijn weten / en heymelijk / aangedaan / ook ſomtyds wel heymelijk / en ſonder uitdrukkelijke belijdeniſſe / of kenniſſe des genen die men miſdaan heeft / kan vergoed worden.

Maar in ſonden die opentlijk geſchied zijn / is openbare belijdeniſſe noodig / om daar door (ſoo veel doenlijk is) de gegeven ergerniſſe wech te nemen. Ook zijn wy ſchuldig die ſonden malkanderen te belijden / door welke wy malkanderen hebben vertoornd / en ongelijk aangedaan ; ten eynde op de ſelve een rechte verſoeninge mocht volgen. *Matth.* 5. 23, 24, 25. Van welke belijdeniſſe ook Jacobus ſpreekt / als hy ſegd / *Cap.* 5. *vers* 16. Belijd malkanderen de miſdaden, &c. Soo is ook een yder ſchuldig ſijn ſonde te belijden / als hy voor den Richter / over de ſelve / door genoegſame aanklachten / en redenen / overtuygd word / en tot belijdeniſſe der ſelve in het gerichte ondervraagd word. Gelijk wy daar van een exempel ſien in Achan / die door Joſua / tot belydeniſſe ſijner ſonde / gerechtelijk aangemaand / word. *Joſ.* 7. 19.

Prov. 28. 20. Een gantſch getrouw man ſal veelvoudig zijn in zegeningen : maar die haaſtig is om rijk te worden , ſal niet onſchuldig weſen.

GEtrouwigheid / word hier genomen voor ſtandvaſtigheid / in 't volbrengen van gedaane beloften. Item / voor oprechtigheid / en waarheid / in woorden / en daden. Deeſe deugd veroorſaakt den menſch veelvoudige zegeningen; dat is / zy verwekt gunſte by alle menſchen / dat een yeder de getrouwe lieden prijſt / en alles goeds toewenſt. Ten anderen / door veelvoudige zegeningen , worden ook verſtaan / Gods weldaden / en allerley voorſpoed. De getrouwigheid is het rechte middel / om rijkdom / eere / vermaak / en allerley welſtand / te verkrijgen. *Prov.* 29. 14. Een Koning, die de arme in trouwe recht doed, diens throon ſal in eeuwigheid beveſtigd worden. *Prov.* 3. 3, 4. Dat de goedertierentheid, en de trouwe, u niet verlaaten , bindſe aan uwen hals, ſchrijfſe op de tafel uwes herten. En vind gunſte, en goed verſtand, in de oogen Gods, en der menſchen. Maar en tegen / die haaſtig is om rijk te worden; dat is / die door bedrog / recht en onrecht / en met geweld / willen rijk worden / die worden geblokt / en vervallen menigmaal tot groote ſchande / en armoede. 1 *Tim.* 6. 9, 10. Doch die rijk willen worden , vallen in verſoekinge , en in den ſtrik, en in veele dwaaſe, en ſchaadelijke , begeerlijkheden, welke de menſchen doen verſinken in verderf, en ondergang. Want de geldgierigheid is een wortel van alle quaad, tot, &c.

Sonder trouwe / in woorden en daaden / kan geenſints het gemeene beſt / noch de gemeenſchap der menſchen met malkanderen / beſtaan. Daarom verhaald Herodotus *Lib.* 3. Dat de Arabiers / en Perſianen / eertijds de getrouwigheid ſoo hoog geacht hebben / datſe die verre boven haar eygen voordeelen verhieven ; oordeelende / dat de ſelve wech genomen zijnde / alle gemeynſchap / en 't ſamen leven der menſchen / verhinderd wierd. Cicero *Lib.* 3. *de officiis* verhaald van twee diſcipulen Pythagore / Damon en Pythias / dat den eenen ter dood verweſen zijnde / door den Koning Dionyſius / den anderen voor ſyn mede diſcipel is borge gebleven ; ten eynde hy voor eenige dagen mochte na ſyn huys verreyſen / voor ſyn dood / en / in gevalle hy op den beſtemden tyd niet quam / ſoo ſoude hy voor hem gedood worden ; maar den Koning / ſiende de getrouwigheid van Damon / die ter dood verweſen was / en op den geſetten tyd weder quam / om Pythias ſyn borge te verloſſen / was daar over ſoo verwonderd / dat hy niet alleen Damon ſyn leven behouden liet / maar verſocht van haar beyde / voor een derde vriend / aangenomen te worden. De kroone des levens ſal niet gegeven worden / dan aan de geene die getrouw zyn tot de dood: *Apoc.* 2. 10, 26. *Hebr.* 10. 38. Soo ymand hem onttrekt, mijn ziele heeft in hem geen behaagen. Die in weynig getrouw is , God ſal hem over veele ſetten , en laaten gaan in de vreugde ſijnes Heeren. En die in het kleyne getrouw is / word geoordeeld in het groote getrouw te zyn / maar die in 't kleyne ontrouw is / ook ſoodanig in 't meerder te weſen. Sie *Luc.* 16. 11. *Matth.* 25. 21, 23. *Luc.* 19. 17. Die alleen ſal woonen op den berg der heyligheid , en in de tente des Heeren , die de waarheid van herten ſpreekt , die getrouw en ſtandvaſtig is in ſyn woorden / alwaar het tot ſijn ſchade bevonden, *Pſal.* 15. De Romeynen zijn in oude tyden / by alle volkeren / geroemd geweeſt / over haare getrouwigheid / en ſtandvaſtigheid / ook omtrent haare bitterſte vyanden. Als eenen Timochares beloofde Pyrrhum om te brengen / den Veld-overſte Fabritius begeerde 't niet / noch ook den Raad van Romen / maar Fabritius ſond hem gebonden na Pyrrhus toe / en waarſchouwde hem voor ſyn verraad. Attilius Regulus / van de Carthagers gevangen zijnde / verſocht te mogen na Romen gaan / om loſſinge / en verwiſſelinge / der gevangenen te verwerven / belovende / in dien hy ſulks niet konde verkrygen / dat hy van ſelfs / en gewilliglijk / weder ſoude in de gevangeniſſe komen : en / liever dan dat hy ſyn trouwe breken ſoude / is weder in de gevangeniſſe gekeerd. Gelijk Cicero verhaald *Lib.* 1. en 3. *de officiis* Aan een yeder moeten / en in alle dingen / getrouw / en ſtandvaſtig weſen : niet tegenſtaande yets onbedacht / en tot ons nadeel / mochte beloofd zyn ; als ſlechts het ſelve niet ſtrijd tegen de Wet Gods / de deugd / goede gewiſſe / en welſtand des gemeene beſts. Geen ſaake kan / of magh / ons verbinden tot het quade ; want wy zijn door de Wet Gods / en ons eygen gewiſſe / altoos met een hooger / en Goddelijke / verbinteniſſe / verbonden tot het tegendeel. Daarom heeft David / geſegd hebbende in ſynen toorn / dat hy Nabals huys ſoude uitroeyen ; 't geene hy qualijk voorgenomen had / met belijdeniſſe van ſyn dwaasheid / nagelaaten. 1 *Sam.* 25. De gehoorſaamheid / en trouwe / die de Joden den Koning van Babel beloofd hadden / heeft God gewild datſe ſorgvuldelijk ſouden onderhouden : en heeft geſtraft die ſulks wilden breeken. Sie *Ezech.* 17. 15, 16, 20, 21. Hy heeft ſyn volk met eenen drijjarigen honger geſtraft / om dat Saul verbroken hadde het verbond / dat met de Gibeoniten gemaakt was / en zijn ſeven mannen uit ſyn geſlachte opgehangen. Hoewel deſe Gibeoniten waren geweeſt van de vyanden der Iſraeliten / en ten deele de ſelve bedrogen hadden. Sie 2 *Sam.* 21.

Salomon miſprijſt voorgaands / in dit boek der ſpreuken / den haaſtigen rijkdom. Voor eerſt / om dat die dikmaal verkregen word door onrechtveerdige middelen / welke derhalven / als ſchatten der Godloosheid, geen nut doen. *Prov.* 10. 2. En ſoodanige zijn gemeenelijk afgunſtig tegen andere. *Prov.* 28. 22. Die ſich

Digitized by Google

haaſtet na goed, is een man van een booſe ooge, maar hy weet niet dat het gebrek hem overkomen ſal. Een anderen / al datmen doet met haaſt / dat doetmen gemeenelijk qualijk / en lichtveerdelijk ; en daarom begaatmen veelderley miſſlagen / door welke wy ſchade lyden / en ons ſelven beſondigen. Daarom ſegd den Text / die haaſtig is om rijk te worden, ſal niet onſchuldig weſen. Een derden / als yemand haaſtelijk / door Erffeniſſe / of anderſints / t' ſeffens / en onvoorſiens rijk word / hy is dat niet gewend / en acht meenigmaal weynig het goed / om dat hy daar weinig moeyte voor gedaan heeft / hy heeft geen wijsheid om dat wel / en matiglijk / te gebruyken: waar door gemeenelijk ontſtaat / dat die haaſtig / en lichtelijk / rijk worden / ook haaſt weder tot armoede vervallen / gelijk in de verloren Soon / en vele diergelijke exempelen / geſien word. *Prov.* 20. 21. Als eene Erffeniſſe in het eerſte verhaaſtigt word, ſoo ſal haar laatſte niet gezegend worden. Daarom doen onwijſſelijk de Ouders / die hare kinderen te vroeg rijkdommen in de hand geven. En insgelijks / die altoos hare kinderen gantſch kort / ontbloot van geld / houden / en daar na alle hare rijkdommen / t' ſeffens / en gelijkelijk / overgeven. Alle groote / en haaſtige / veranderinge is allesints gevaarelijk.

> *Natura magnum nihil voluit fieri cito.*
> *Cæcos parit catellos feſtinans canis.*
> *Factum ſatis cito, quod factum eſt bene.*
> *Fortuna quem raptim effert, raptim deſtruit.*
> *Obliviosa, nec ſat ſui compos, eſt feſtinatio.*
> *Quo magis es feſtinus, hoc rem tardius perficis.*
> *Clarius quo fulſit ignis, citius hoc extinguitur.*
> *Eſſe non poteſt celebre, quod celeriter naſcitur.*

De natuure brengt geen groote dingen in een korten tyd voort. Vroeg rijp, vroeg rot. Vroeg wijs vroeg ſot. Haaſtigen ſpoed, is ſelden goed. De wijsheid gaat, en dat is ver den beſten raad. Ja de ervarentheid leerd ons / dat al dat men begind / met een overgroote vlucht / yver / en haaſtigheid / dat ſulks ſelden geſtadig is ; maar haaſtelijk verſlaauwd / en vervald. *Quod cito fit, cito perit.* Dat haaſt opkomt, vergaat haaſt.

CAPITTEL XXV.

Prov. 29. 5. Een man, die ſijne naaſten vleyd, ſpreyd een net uyt voor des ſelven gangen.

Sommige ſtellen den Hebreeuſche Text over / ſpreyd een net uit voor ſijn eygen gangen: Beyde uitleggingen konnen / met de Grond-text / en de waarheid / ſeer wel beſtaan. Want een vleyer bedriegd / en een ander / en ſich ſelven. Want het bedrog / aan een ander aangeleid / loond meenigmaal ſijn eygen meeſter / en bedriegt hem. *Pſal.* 35. 8. Sijn net, dat hy verborgen heeft, vange hem ſelve, hy valle daar in, met verwoeſtinge. *Prov.* 26. 27. Wie eenen kuyl graaft, ſalder in vallen, en die eenen ſteen wenteld, op hem ſal hy wederkeeren. *Prov.* 28. 10. Die de oprechte doed dwalen, op eenen quaaden weg, ſal ſelve in ſijne graft vallen: &c.

Een vleyer verſtrikt een ander / en brengt hem tot ſijn verderf / gelijk de vogelen / door het lokaas / bedrogen worden. Om dat hy door ſijn pluymſtrijken / en geveynſt prijſen / een ander trots maakt / en een grooter gevoelen doet hebben van ſichſelven / dan hy behoord; welken hoogmoed een voorbode van ſijnen val is ; gelijk wy van te vooren uit Salomon aangeweſen hebben. Soo heeft Delila Simſon door vleyende redenen tot ſijn ondergang gebracht. Sie *Pſal* 55. 22. *Prov.* 2. 16. Ja een vleyer maakt dat een ander / niet alleen ſijn fouten niet ſiet / maar dat hy meynd datſe deugden zijn. *Hoſ.* 7. *vers.* 3. Sy verblijden den Koning met hare boosheid, en de Vorſten met hare leugenen. *Eſa.* 5. 20. Te meer / alſoo den menſch van ſijn eygen aart hoogmoedig is / lichtelijk ſijn eygen ſelven vleyd / en bedriegt. *Quis non* (ſegd Seneca *Lib. de tranquill.*) *inter laudantium blandientiumque greges poſitus, plurimum tamen ſibi-ipſi aſſentatus eſt?* Wie iſſer, die van andere gepreſen, en gevleyd wordende, niet veelſints het ſelve ſich laat aan leunen, en hemſelven vleyd? *Eſa.* 3. 12. O mijn volk, die u leyden, verleyden u, en den wech uwer paden ſlokkenſe in. Een vleyer prijſt yemand tegen ſijn gemoed / anders denkende in ſijn herte / en verachtende / in ſichſelven / en by andere / 't gene hy roemd / en looft / in ſijn aangeſichte. Ofte / indien hy met waarheid prijſt / ſoo doet hy het nochtans tot een ander / verkeerd / eynde / en uit een verkeerde beweginge / om een ander te bedriegen / ofte om daar door ſijn eygen voordeel te ſoeken. *Prov.* 16. 18. *Rom.* 16. 18. Want de ſulke dienen den Heere Jeſu Chriſto niet, maar haren buyk, en verleyden, door ſchoon ſpreeken, en prijſen, de herten der eenvoudige. 1 *Theſſ.* 2. 5. Want wy hebben noyd met pluymſtrijkende woorden omgegaan, gelijk gy weet, noch met een bedekſel van gierigheid: God is getuyge.

Een anderen / een vleyer ſpreyd een net / voor een anders gangen / door dien hy met prijſen / en alle vriendſchap / uiterlijk aan te bieden / maakt datmen geen achterdenken heeft van ſijn ontrouw / en valſch voornemen ; en datmen / hem betrouwende / ſijn gevoelen / meyninge / en verborgentheden / openbaard / waar door hy te meer voordeel krijgt / om ſijnen naaſten te bedriegen. Een derden / om dat een vleyer / eer hy bekend is / voor een getrouw vriend geacht word / ſoo neemt men licht ſijnen raad aan / en ſijn oordeel word gevolgd / waar door eyndelijk een ander verſtrikt / en ten val gebracht word. Een vleyer daar en boven maakt / datmen / een groot gevoelen hebbende van ſichſelven / een ander veracht / na dingen tracht onſe macht te boven gaande / ſorgeloos / en verwaand word ; 't welk netten zijn / daar vele zielen door gevangen / en bedorven / worden. Daarom ſegd Salomon wel van de tonge der vleyers. Dat hare lippen honig-zeem druypen, en hare gehemelte is gladder dan olye. Maar het laatſte van haar is bitter als alſem, ſcherp als een tweeſnijdende ſweerd. Sie *Prov.* 5. 3. 4. Op ſulke wijſe ſochten de Phariſeen / door hare Diſcipelen / en de Herodianen / Chriſtum met vleyen / en prijſen / te verſtrikken in ſijne redenen. Sie daar van *Matth.* 22. 15, 16, 17. Anthiſtenes oordeelde wel / dat de vleyers erger zijn dan de ravens, die de oogen der miſdadigers uitpikken, want die bederven maar de lichamen der dooden, maar de vleyers de zielen der levendigen.

Daar is niemand ſoo ſeer dit bedrog der vleyers onderworpen / als rijke / groote / en mogende lieden / welke gemeenelijk van ſulke monſters omringt worden / gelijk den honig / en andere ſoete dingen / van de vliegen en byen. Ja ſoo ver heeft de vleyinge verſcheyden groote Vorſten betooverd / datmen haar heeft getracht wijs te maken / datſe Goden waren. Meer ander /

Digitized by Google

der/ ſeeker beleg gequetſt zijnde/ en voelende de ſmerte van ſijn wonde/ ſeyde; alle menſchen ſeggen my, dat ik den ſoone ben van den grooten God Jupiter, maar deſe wonde ſegd dat ik een ſterffelijk menſch ben. De vleyinge eens bedriegers is niet beter te achten/ dan de verraderlijke kus Joabs en Jude. Vlied dan/ en houd verdacht die Leeraars/ over welke Gods wee uitgeſproken word/ die de ſonden/ en dwalingen des volks/ verſchoonen/ beweeren/ en de oordeelen Gods vernietigen: alſoo door vleyinge haar ſelven/ en over wie ſy geſteld zijn/ ten verderve trekkende: van welkers hand het bloed ſal geeyſt worden/ der gene die/ door hare nalatigheid/ en vleyinge/ verloren gaan. *Ezech.* 3. 18. Deſe worden geſegd te plaaſteren met looſe kalk, kuſſens te nayen onder de elleboogen. Sie *Ezech.* 13. 9, 10, 11, 14, 15, 18, 19, 20. *Jerm.* 6. 14. Doch het word veelſints waarachtig bevonden/ 't gene Paulus voorſegd heeft/ dat de menſchen de vleyers ſouden ſoeken/ en de trouwe Leeraars verwerpen. 2 *Timoth.* 4. 3, 4. Want daar ſal eenen tijd zijn, wanneer ſy de geſonde leere niet ſullen verdraagen, maar kittelachtig zijnde van gehoor, ſullen ſy haar ſelven Leeraars opgaderen, na haar eygen begeerlijkheden: en ſullen haar gehoor van de waarheid afwenden, en ſullen haar keeren tot fabelen. Daar ſijn meenige exempelen/ doorgaans in alderley Hiſtorien/ van menſchen/ die door vleyers in het net/ en verderf/ gekomen zijn; wy ſullen alleen eenige uit de H. Schrift aanwijſen. Abſalom verweckte/ door een wonderlijke vleyinge aan het volk/ eenen oproer tegen ſijn vader David/ in welke hy elendelijk omgekomen is. Sie van ſijn vleyinge: 2 *Sam.* 15. 2, 3, 4, 5, 6. Door welke hy twintig duyſend menſchen in eenen ſlag heeft doen omkomen. Sie 2 *Sam.* 18. 7, 8. Achab/ door de vleyers/ en inſonderheid Zedekia/ aangeſet zijnde/ om tegen de Syriers te ſtrijden/ is alſoo in het net gerocht: En/ doorſchoten zijnde/ hebben de honden ſijn bloed gelekt. Sie 1 *Reg.* 22. De jonge Raadsheeren/ die/ om Rehabeam te vleyen/ hem eenen verkeerden raad gaven/ zijn oorſaak geweeſt/ dat de tien ſtammen Iſraels van hem afgevallen zijn/ waar door ſchrickelijke afgoderyen/ oorlogen/ eyndelijk de verſtroyinge/ en ondergang/ der tien ſtammen gevolgd is. Sie 2 *Chron.* 10. 10. &c. De vleyers/ welke Herodis aanſpraak gehoord hebbende/ ſeyden/ dit is een ſtemme Godes en niet eens menſchen, brachten hem ſoo ver in het net/ dat hy/ door hoovaerdigheid opgeſwollen zijnde/ en God de eere niet gevende/ op ſtaande voet van de Throon geworpen is. *Actor.* 12. 22, 23. Die menſchen behagen wil, en niet van eygen gunſte/ en voordeel/ ſoeken/ die kan geen recht dienaar Chriſti weſen. *Gal.* 1. 10.

Laat ons dan wel toeſien/ dat wy/ noch ons ſelven/ door een verkeerde eygen liefde/ bedriegen; noch andere/ door pluymſtrijken/ bederven: en inſonderheid/ dat wy door geen vleyers in het net des verderfs getrokken worden. David/ als hy ſach dat hy gevleyd wierd/ door het aankondigen van de dood Sauls/ en Iſboſeths/ heeft de Autheurs/ en boodſchappers/ daar van gedood/ daarſe dachten eenen grooten dank/ en loon/ te verkrijgen. Sie daar van 2 *Sam.* 1. en *cap.* 4. 8. en volgende verſen. Bias/ gevraagd zijnde/ wat het alderſchadelijkſte Dier op aarde was? Antwoordde/ onder de wilde Dieren den tyran: maar onder de tamme Dieren, den vleyer. Eraſmus ſegd ſeer wel, dat, die een ander ſeer prijſt, dikmaal hem meer ſchade doet, dan die hem laſterd: want daar is niet, dat de nijd meer tegen yemand ontſteekt, dan dat hy boven maten gepreſen word. Men verhaald van den Keyſer Sigiſmundus/ dat hy/ merkende dat hy van een Hoveling gevleyd wierd/ hem een lap om de ooren gaf; waar op gevraagd zijnde/ waarom ſlaat gy my? antwoordde/ waarom bijt gy my? Die van Athenen ſloegen Demaden in de boete van tien talenten/ om dat hy Alexander gevleyd had/ en geſegd/ dat hy behoorde onder het getal der Goden gerekend te werden. Darius liet de vleyers/ die te wege gebracht hadden/ dat Daniel in ongenade by hem gekomen was/ met hare kinderen/ en vrouwen/ in den kuyl der Leeuwen verſcheurd worden. *Dan.* 6. 25. Hoewel een vleyer/ eer hy bekend is/ voor een vriend geacht word/ nochtans/ bekend zijnde/ word hy van een yeder/ met recht/ vervloekt. En in tegendeel/ hoewel een oprechte beſtraffinge/ in het eerſte/ dikmaal onaangenaam is/ nochtans baartſe daar na een vaſte gunſte. *Prov.* 28. 23. Die eenen menſche beſtraft, ſal achter na gunſte vinden, meer dan die met de tonge vleyd. En *Cap.* 27. 14. Die ſijnen vriend zegend met luyder ſtemme, (verſtaa om hem te vleyen) ſich ſmorgens vroeg opmaakende, 't ſal hem tot eenen vloek gerekend worden. Sie *Prov.* 24. *verſſ.* 24, 25, 26. en *Cap.* 26. 24, 25, 26, 28, &c. *Cap.* 5. *verſſ.* 3, 4. en 22. 14. Vergelijkt Salomon de gladde tonge der vleyers/ hoewelſe uytwendig ſchijnd ſoet te zijn/ als honig/ by alſſem, een ſcherp ſweerd, en een diepe graft. En *Cap.* 16. Noemd hy de vleyers/ om de kracht van haar bedriegerye/ mannen des gewelds. *Vers* 29. Een man des gewelds verlokt ſijnen naaſten: en hy leid hem in eenen weg die niet goed is. Hy ſluyt ſijne oogen om verkeerdheden te bedenken; ſijne lippen bijtende, volbrengd hy het quaad. *Prov.* 11. 9. Den huychelaar verderft ſijnen naaſten door den mond: maar door wetenſchap worden de rechtveerdige bevrijd. En *Prov.* 20. 19. Die als een achterklapper wandeld, openbaard het heimelijke: vermeng u dan niet met hem, die met ſijne lippen vervloekt. Sie *Pſal.* 12. 3, 5. en *Vers* 4. De Heere ſnijde af alle vleyende lippen, de groot ſprekende tonge.

De vleyers brengen de menſchen tot alderley/ ook tot de alderſwaarſte/ ſonden; de Vorſten van Juda beweegden/ door hare vleyinge/ Joam tot afgoderye/ om den waren Godsdienſt te verlaten. Sie 2 *Chron.* 24. 17. Hy zijn de oorſaak geweeſt van de bittere vervolginge Sauls tegen David. De vleyende Hovelingen maakten dat Daniel in den kuyl der Leeuwen geworpen wierd; mids verſoekende aan den Koning Darius/ dat hy een bevel ſoude geven/ dat in dertig dagen/ niemand eenig verſoek/ of bede/ ſoude doen van eenig God/ of menſche/ dan alleen van den Koning. Sie *Dan.* 6. Den vleyer Siba maakte dat David Mephiboſeth/ ongehoord/ en onrechtveerdelijk/ veroordeelde/ en al ſijn goed aan Siba gaf. 2 *Sam.* 16. en 19. 26, 27.

Hoe kan een vleyer van een vriend onderſcheyden worden?

HOewel een vleyer/ door vreemde veynſingen/ ſich als een vriend weet aan te ſtellen/ om/ onder dat bedrog/ ſijnen naaſten te verleyden; nochtans kan hy licht onderkend werden/ indien men met opſet/ en voorbedachtelijk/ op hem acht neemd. Want/ voor eerſt/ een vleyer begeeft ſijnen vriend in tijd van nood/ maar in voorſpoed ſoekt hy hem/ om voordeels wille: maar een oprechten vriend heeft altoos lief, en een broeder word in de benauwtheid geboren. *Prov.* 17. 17. Sie wat wy dies aangemerkt hebben over *Prov.* 14. 20. Om deſe veranderlijke ongeſtadigheid/ word den vleyer vergeleken by de ſwaluwen/ die des ſomers by ons komen/ maar tegen den winter vliegenſe wech; ja by de luyſen/ die de doode lichamen dadelijk verlaten.

Een tweeden/ een rechten vriend ſiet geern/ dat ſijnen vriend van vele menſchen bemind werd/ en vele andere mede-vrienden heeft: maar een vleyer ſoekt alleen bemind te worden/ om te meer voordeel te hebben/ en om dat hy vreeſt/ dat/ door de trouwe liefde van anderen/ ſijn geveynſtheid ontdekt ſal worden. Daarom ſal hy trachten de andere vrienden/ die beter zijn dan hy/ door achterklap/ en valſche beſchuldingen heimelijk verdacht te maken/ hoewel hy die uyterlijk ſchijnd in eeren te houden.

Ten derden / een vleyer werd onderkend van een oprecht vriend / door de plichten van vriendſchap / dieſe doen. Want een oprecht vriend ſal ſijne vriendſchap bewijſen / in eerlijke / noodige / en voortreffelijke ſaaken ; en dat in ſtilheid / ſonder geſchal / en daar van te roemen ; hem genoeg zijnde / dat hy ſijnen vriend goed doet. Maar de vleyers ſoeken meer den ſchijn / en den naam van vriendſchap / te bewijſen / dan de daad ſelve ; en ſullen dikmaal haar gedienſtelijkheid willlen toonen in ydele / belachelijke / noodelooſe / ja oneerlijke dingen. De vleyers zijn ſeer gereed / en overvloedig in groetingen / handkuſſingen / en uitwendige geringe beuſelingen / en beſlag voor de menſchen / welke een recht vriend weynig acht : maar alſſer wat is daar perykel in is / of groote moeyte / of ſchade / of een ſaak van gewichte / daar ſal een vriend ſich veerdig toonen / maar den vleyer ſal dat vermijden / en ſeer ongereed bevonden worden. Daarom word den vleyer aldus van Salomon beſchreven : *Prov.* 27. 14. Die ſijnen vriend zegend met luyder ſtemme , ſich ſmorgens vroeg opmakende, 't ſal hem tot een vloek gereekend worden. Sulken plupmſtrijker was / by exempel / Chriſophus omtrent den Koning Philippus / want hy ſtelde ſich in alle uitwendige gelegentheeden / en gelaat / even ſoo aan gelijk Philippus was ; indien des Konings gelaat droevig was / hy miſmaakte ook het ſijne ; als ſijn oog gequetſt was ; hy geliet ſich ook ſoo / als of ſijn oog verſeerd was : als ſijn been verwondet was / ſtelde hy ſich ſoo aan / als of ook het ſijne gequetſt waar / en ſoo voorts.

Een vleyer ſal in ſijn tegenwoordigheid een vriend prijſen / en achter af / of niet / of ſelden ; of uit geen rechte liefde / ja dikmaal heymelijk tegen zijn / en miſprijſen by andere. Een vleyer ſpreekt de fouten van ſijn vriend niet tegen / omtrent ſijnen vriend / maar ſalſe / of bewimpelen / of voorſpreeken ; maar by ſichſelven / in het heymelijke / ook by andere / veracht hy ſijnen naaſten. Maar een vriend / in tegendeel / is omtrent ſijnen vriend openhertig / prijſt hem niet in het aangeſichte / maar by een ander / en beſtraft oprechtelijk ſijnen vriend / hoewel met ſachtſinnige / en vriendelijke beſcheydentheid / in het byſonder ; maar in het openbaar bedekt hy ſijn ſonden. Hy prijſt hem niet dan in 't geen hy eere weerdig is. Hy ſal ſorgvuldiglijk voorkomen / en vermijden / alles waar door ſijn vriend eenige ſchande / of nadeel / ſoude konnen overkomen : daarom ſal hy ſijnen vriend waarſchouwen / en vermanen / over groote ſonden / en over ſaaken van groot gevolg ; mindere dingen voor by gaande. Maar een plupmſtrijker wil niet ſeggen / waar door hy vreeſt ondank te behaalen ; daarom ſal hy in ſijnen naaſten niet beriſpen ; of indien hy ook yets wil beriſpen / om ook in dien deele / geveynſdelijk / een trouwe vriend na te vootſen / ſoo ſal hy niet beriſpen eenige fouten van gewicht / maar eenige beuſelingen / door welke beriſpingen ſelfs hy gunſte ſoekt. By exempel / hy ſal ſijnen naaſten beriſpen / dat hy niet net genoeg is / dat hy niet vrolijk genoeg is / dat hy ſichſelven niet ſtatig genoeg houd / of ſichſelven geen plaiſier genoeg aandoed / of al te ſlechte woonplaats heeft / of diergelijke.

Somma / een vleyer heeft inſonderheid door vermaak / en voordeel / te bekomen voor ſichſelven / en alles dat hy doed / richt hy tot dien eynde aan. Hy prijſt alle dingen ſonder onderſcheid / en vootſt die na / alleenlijk om dien hy ſchijnd te beminnen / te behaagen. Hy is gantſch / ongeſtadig / en ſichſelven ongelijk / want hy voegd ſich niet na gelegentheid der ſaaken / maar der perſoonen / die hy vleyd. Dat hy op den eenen tijd / om een ander te behagen / geſegd / of gepreſen heeft / dat ſal hy op een ander tijd loochenen / en verachten / ook om een ander te behagen. Maar een ware vriend is ſichſelven (gelijk ook de waarheid doed) alleſints gelijk ; hy ſoekt meer het voordeel van ſijnen vriend / dan ſijn eygen / hy wil liever ſijnen vriend verbeteren / dan behagen ; hy prijſt hem niet dan met waarheid / en oprechtelijk / &c. Sie breeder het boek *Plutarchi* dat hy beſchreven heeft / van het onderſcheid datter is / tuſſchen een vleyer / en een vriend. Want aan de kenniſſe deſes onderſcheids is een yder ſeer veel gelegen / om de netten der vleyers te vermijden / en ons te konnen wachten van hare valſche / en geveynſde / vriendſchap / die erger / en ſchadelijker / is dan openbare vyandſchap. En inſonderheid is deſe voorſichtigheid / allen perſoonen van grooten ſtaat / noodſakelijk / om datſe aldermeeſt de flikflopers / en plupmſtrijkers / onderworpen zijn / en ſelden trouwe / en oprechte vrienden hebben / of immers de ſelve qualijk van de vleyers onderſcheiden konnen. Want / gelijk *Plutarchus* wel geſegd heeft / de Princen doolen in veel ſaaken ; niet om datſe niet anders willen : maar om datter niemand is / die haar voor het verderf waarſchouwt.

CAPITTEL XXVI.

Prov. 30. 4. Hoe is ſijnen naam, en hoe is den naam ſijns Soons? ſoo gy 't weet.

De Joden hebben den naam Jehova, gelijk als onuitſprekelijk geacht / en dien naam niet willen / of derven / uitſpreken ; niet dat den naam / voor ſoo veel alſſe uit letteren beſtaat / niet kan / ſoo wel als andere / uitgeſproken worden ; maar uit eerbiedigheid tot God / en om aan te wijſen / dat Gods natuure / die door namen aangeweſen werd / onbegrijpelijk is. En in dien ſin word hier ook geſegd / dat wy den name Gods niet weten ; om dat / hoewel daar veel verſcheyden woorden zijn / daar God mede benaamt werd / nochtans iſſer geen onder allen / dat ons ten vollen het weſen / en de ondoorgrondelijke eygenſchappen / van God / ten vollen kan uitdrukken. Want / indien den menſch noyt kan volkomentlijk de werken Gods verſtaan / gelijk Salomon ſelfs bekend : *Eccl.* 8. 17. Ja / indien wy noyt ten rechten / en geheelijk / konnen begrijpen den aart / kracht / en werkingen van onſe eygen ziele / waar door wy reden en kennis hebben / nochte de heerlijkheid des toekomenden levens / hoe ſoude een menſch de natuure Gods konnen doorgronden ? Daarom *Triſmegiſtus*, willende toonen dat God onbegrijpelijk is / heeft hem genaamd *innominabilem* ; dat is / datmen hem niet kan noemen. Want hoe kannen noemen / 't gene men niet kan begrijpen ? Vraagd gy (ſegd *Auguſtinus*) wat God is ? hy is dat 't welk de ooge niet geſien heeft, noch in het herte, ofte begrijp, des menſchen noyt is opgekomen ; en hoe ſoude de tonge konnen aanwijſen, dat het herte niet verſtaan kan ? Want als hier gevraagd word / wat is ſijne naam, en hoe is den naam ſijns Soons ? indien gy het weet. Soo word / door die maniere van ſpreken / ſterkelijk geloochend / dat ymand die name weet. Gelijk in gelijke wijſe van vragen te ſien is. *Job* 22. 2. Sal ook een man Gode profijtelijk zijn ? *Job* 38. 12, 16, 17. &c. *Rom.* 11. 34. 35. Mercerus oordeeld dat den eygen / en eenvoudigen / ſin deſer plaats is /

dat

datter geen menſch is / en derhalven ook niemand kan genaamd worden / die ſulke dingen doen kan / als in de vorige woorden uitgedrukt zijn ? namelijk / den wind in ſijn vuyſten verſamelen , of de wateren in een kleed binden , of de eynden der aarden ſtellen: maar dat God alleen ſulke dingen doen kan. Sie / diergelijken ſin: *Eſa.* 40. 12, 13, 14. &c. En / dewijle de menſchen bekend worden door haar namen / en nakomelingen / ſoo vraagd hy / hoe is ſijnen naam, en den naam ſijnes Soons? Waar door hy toonen wil / datmen geenſints ſoodanigen menſch vinden / of aanwijſen / kan. Nochtans loochent Mercerus niet / dat deſe woorden ook bequaamelijk konnen op God gepaſt worden / in ſulken ſin als geſegd is ? namelijk / datter geenen naame Gods is / die ten vollen de natuure Gods kan uytdrukken / noch ook het Goddelijke Weeſen ſijns Soons / die het Woord , en de wijsheid Gods genaamd word : om dat hy een en de ſelve natuure heeft met den Vader. De Joden / die / met de Turken te gelijk / loochenen dat God een Soone heeft / verſtaan hier by den Soone Gods Moſem / of Abraham / of Eliam den Propheet / of eenig ander voortreffelijk man. Doch deeſen uytleg kan met den ſin / noch met de woorden / des Texts niet beſtaan; want deeſer namen zijn bekent / en konnen lichtelijk genaamd worden.

Alle de namen Gods worden ontleend van de ſchepſelen / en de werken / en eygenſchappen / die God omtrent / en in de ſelve / vertoond; en daarom drukkenſe niet ten vollen / maar alleenlijk ten deele / de natuure Gods uit: en wy konnen gereeder ſeggen wat God niet is / dan wat hy is. Daarom / als Jacob dien man / die met hem worſtelde: *Gen.* 32. vraagde / hoe dat ſijnen naam was *Vers* 29. Soo wierd hem dat afgeſlagen / want hy antwoordde; waarom is 't dat gy na mijnen naame vraagd ? Insgelijks / als Manoah den Engel des Heeren vraagde / wat is uwe naam? ſoo antwoordde den Engel des Heeren / waarom vraagd gy dus na mijnen naame? die is doch wonderlijk. *Jud.* 13. 17, 18. Christo / den Soone Gods / word geſegd een naame gegeeven te zijn boven alle namen: *Phil.* 2. 9. De uitverkorene / en wedergeborene / word eenen nieuwen naam toegeëygend / die niemand en weet dan dieſe ontfangt. *Apoc.* 2. 17. Om dat niemand recht weet / wat het is een kind Gods te weſen / en wedergeboren te zijn na Gods Beeld / verſekerd te zijn van ſijn zaligheid / en gemeynſchap met God / in Christo / dan die ſulks voeld / en in ſijn eygen gemoed bevind. Want dit is een verborgentheid, die eygen is aan de oprechten, en die God vreeſen: *Prov.* 3. 32. *Pſal.* 25. 14. Soo dan ook / kan bequamelijk verſtaan werden / dat niemand den naame Gods kend / om dat niemand ten vollen den aard / en het onbegrijpelijke weſen Gods / begrijpen kan.

Dat Gode, en Chriſto, ſeer veel verſcheyden naamen toe geſchreven werden, en waarom?

Daar worden Gode / ſoo in de H. Schrift / als buyten de ſelve / ſeer veel verſcheyden namen gegeeven. Sommige van de naamen Gods / die in de H. Schrift gevonden worden / wijſen het weeſen Gods aan; ſommige eenige eygenſchappen; ſommige hebben een opſicht op ſijne Schepſelen / en werkingen omtrent de ſelve. Onder anderen word God genaamd met den naam van El, dat is / ſterk / waar van ook komd den naam Eloah , Elohim ; Item, Jehova, Jad, Eheje, Adonai ; Schadai, &c. Item / Eeuwig , Almachtig , alleen wijs, alleen onſterflijkheid hebbende, die herten en nieren doorſoekt , Schepper van Hemel en Aarde, en ſoo voorts. Buyten de H. Schrift word God genaamd het weſen aller weſens / het eerſte / dat is / de eerſte oorſaak aller dingen / de eerſte beweeger / ofte eerſte oorſaak van alle beweegingen / en ſoo voorts. Gode werden veelderley naamen gegeven / hoewel hy eenig is in weſen / om datter veelderley daaden zijn / en eygenſchappen / in God / welke met verſcheyden namen aangewezen worden; hoewel al deſe verſcheyde naamen niet anders vertoonen / als een eeuwig / eenig en eenvoudig Goddelijk Weſen. Dit hebben de verſtandige onder de Heydenen ook erkend. Seneca ſegd uitdrukkelijk *lib.* 4. *de beneficiis Cap.* 7. & 8. Wy noemen een en den ſelven God *Liberum Patrem* , *Herculem* , en *Mercurium*, en *Jovem*, want daar konnen ſoo veel naamen hem toegeſchreeven worden , als hy werkingen doed. Wy noemen hem *Liberum Patrem* , om dat hy de vader aller dingen is : *Herculem* , om dat hy een onverwinnelijke kracht heeft : *Mercurium* , om dat by hem wijsheid en ordre is. Ia de natuure is niet dan God ſelve, ofte die ordre die God in de wereld, en alle hare deelen, geſteld heeft. *Quocumque te flexeris, ibi illum videbis occurrentem tibi. Nuſquam numen abeſt; nihil ab illo vacat: opus ſuum ipſe implet.* Waar dat gy u keerd, of wend, daar ſult gy God u ſien te gemoed komen. Daar is niet ledig of ſonder God, hy vervuld zijn eygen werk. Soo ſchrijft ook Ariſtoteles *Cap.* 7. *de mundo*. Hoewel daar maar eenen God is , ſoo word hy echter nochtans met veele naamen genaamd, genomen van de werken die hy doed. Hy word *Zena* genaamd, om dat alles door hem leefd: *Crono* en *Chrono* om dat hy van eeuwigheid is: ook word hy genaamd *fulminator*, *altitonans* van den donder en blixem: Item, *Septitius*, *Cortalis*, *Expiator*, *Servator*, en ſoo voorts. *Ab omni natura & ſorte nomen adeptus eſt, utpote qui omnium rerum author ſit.* Hy heeft van alderley natuure en gedaante naamen verkreegen, om dat hy de oorſaake aller dingen is. Dus verre Ariſtoteles.

Gelijk God / alſoo ook Christus den ſone Gods / word met meenigerley namen genaamd / hoewel hy een en de ſelve God is / met den Vader / en den H. Geeſt: hy word genaamd het woord Gods, den Sone der liefde Gods , de weg, de waarheid, en het leven, Koning der Koningen, Heere der Heeren, en ſoo voorts. Salomon ſchijnt den ſone Gods ſprekende in te voeren / tot de menſchen kinderen / haar noodigende tot bekeeringe / en tot zaligheid / *Prov.* 1. en *Cap.* 9. en *Cap.* 8. Onder den naam van de Wijsheden , gelijk in het Hebreeus ſtaat / ofte / gelijk het overgeſet is / onder den naam van de Opperſte Wijsheid. Want / hoewel 't in het gemeen kan opgenomen worden / dat de wijsheid / door een oneygentlijke maniere van ſpreeken / in / en buyten de H. Schrift / niet ongebruykelijk / als een perſoon ſpreekende ingebracht word; Nochtans kan door toeëyginge / accommodatie / en toepaſſinge / het geene van de wijsheid in het gemeen geſegd word / bequamelijk op Christus / den Soon Gods / toegepaſt worden. Want in hem zijn alle ſchatten der kenniſſe en der wijsheid verborgen. Hy is den geloovigen de wijsheid en de macht Gods: ons gegeven tot wijsheid: Het woord Gods / door welken ons God ſijnen wille / wijsheid / en verbond der genade / geopenbaard heeft / en door welken God tot ons geſproken / en ſich aan ons geopenbaard heeft. *Coll.* 2. 3. 1 *Cor.* 1. 24, 30. *Joan.* 1. 1. 18. *Heb.* 1. 1. 1 *Tim.* 3. 16. God geopenbaard in den vleeſche. Want / hoewel wy geern bekennen / dat de H. Schrift maar eenen eygenen / en letterlijken / ſin heeft / na welke ſy moet verklaard worden: nochtans is het bekend / dat dikmaal / by accomodatie en toepaſſinge / het geene eygentlijk van eene ſake geſegd is / op een andere / by vergelijkinge / geduyd word: gelijk wy getoond hebben / in de verklaringe eeniger plaatſen des nieuwen Teſtaments. Doch hier in moet die matigheid / en voorſichtigheid / gebruykt werden / dat wy in het verklaren der heylige Schriften / de ſelve niet duyden in eenen anderen ſin / als de H. Geeſt in de ſelve voor gehad heeft; en dat wy geen toepaſſingen maken buyten het oogmerk des Texts / en waar toe ons / of den letterlijken ſin (het ſy dat die met eygentlijke / of oneygentlijke / wijſen van ſpreken uitgedrukt werde) of ook elders de H. Schrift / geen duydelijke aanleydinge geeft. Of anders misbruyktmen ſeer jammerlijk de H. Schrift / gelijk ſommige dikmaal ſeer onbedachtelijk

Digitized by Google

doen / den eygenen / en letterlijken / ſin door bygaande / en alles draayende na haar eygen inbeeldingen. Ook is dat geenſints noodſakelijk ; want daar is geen ſtuk van geloof / of dat tot ſtichtinge behoord / of het kan genoegſaam door eygene / en uitdrukkelijke / Texten der H. Schrift beweeſen worden.

CAPITTEL XXVII.

Prov. 30. 8. Ydelheid, en leugentaale, doe verre van my, armoede en rijkdom geef my niet: voed my met het brood mijnes beſcheyden deels.

Twee dingen / ſegt Agur / in het voorgaande vers / heeft hy boven alles van God gebeden / om in dit leven te verwerven : welke beyde in deſen Text uitgedrukt worden. Namelijk / voor eerſt / dat hy mocht vry weſen van ydelheid en leugen-tale. By de ydelheid verſtaan ſommige achterklap / laſteringe / en alle ydel en ſot geklap / en onbedachte redenen. Maar andere verſtaan beter by deſe ydelheid, alle dwalingen / en verkeerd gevoelen / wan-geloove / en ydele meyningen / waar door de wille / genegentheden / en daden van de menſchen / en by-gevolg den geheelen ſtaat / en leven / des menſchen / bedorven / en verleid word. Want de dwaasheid in het verſtand / is de oorſaak aller ſonden en elende : gelyk in tegendeel / de ware / en geheyligde / wijsheid / den menſch tot de deugd / en zaligheid / brengt. Twee dingen dan zyn den menſch / om wel te leven / noodig in deſe wereld / om welke derhalven Agur bid. Namelyk / een goed oordeel / wijsheid / voorſichtigheid / en verſtand / te hebben / en boven al een goet gevoelen van God. En / ten anderen / de goederen deſes werelts wel te gebruyken / en ſich / ſoo in tegenſpoet / als voorſpoet / wel / en ſtantvaſtelyk / te dragen. Men kan ook hier by de ydelheid / met andere Uytleggers / verſtaan / ontrouwigheid / als yemand ſijn beloften valſchelijk breekt / waar door hy daar na in verachtinge komt / ſoo dat hy niet geloofſt werd / ook als hy ſchoon de waarheid ſpreekt.

By leugen-tale verſtaa allerley huychelerye / valsheid / quaatwillig verdraayen van eens anders woorden / in eenen anderen ſin / als hyſe geſproken heeft ; bedrog / pluymſtrykingen / ſnoodheid / en allerley verkeerdheid / in woorden en daden. Plutarchus verhaald van Epenetus / dat hy geſegd heeft ; *Omnium peccatorum, & injuriarum, cauſam eſſe homines mendaces.* Dat leugenachtige menſchen oorſaak zijn van allerley ſonden en ongelijken, die d'een den anderen aan-doed. Daarom vermaand hy ook / in ſijn boecken van het opvoeden der kinderen / datmen de kinderen / van jongs af / moet gewennen de waarheid te ſpreeken / in welke ſaak een groote heyligheid geleegen is. Want het liegen is een ſlaafachtig quaad / en dat weerdig is van alle menſchen gehaat te worden. De Heere Chriſtus toond ons / dat het liegen een eygen ſonde des Duyvels is / want hy is een leugenaar, en een vader der leugenen, als hy leugen ſpreekt, ſoo ſpreekt hy van ſich ſelven. *Joan.* 8. 44. Onder de ſes dingen / die God haat / en die ſyne ziele eenen grouwel zijn / word in de tweede plaats geſteld de valſche tonge. *Prov.* 6. 16, 17. en *Cap.* 12. 22. Valſche lippen zijn den Heere een grouwel.

Salomon bid om het brood ſijnes beſcheiden deels, om 'tgene door ſyne noodſakelijkheid ten vollen vereyſcht is / en om een vergenoegt gemoed. Want / ſonder de genoegſaamheid kan geen ding / ook niet den meeſten tydelijken welſtand / en rijkdom / den menſche gelukkig maken. Niemand kan gelukkig weſen / die hem ſelven niet oordeeld ſoodanig te weſen. Daarom is de Godzaligheid, met vergenoeginge, het grootſte gewin : 1 *Tim.* 6. 6. Het ontbreekt de menſchen meer aan het oordeel / en verſtand / datſe niet rijk gelukkig en zijn / dan aan de goederen / en gelegentheden / des werelds. Want vele ſijn arm by grooten overvloed / en andere rijk by een weinig.

Vivitur exiguo melius : natura beatis
Omnibus eſſe dedit, ſi quis cognoverit uti, &c.

Met een klein leeftmen beſt, de natuur heeft alle menſchen gegeven gelukkig te weſen, indienmen het ſlechts wel gebruyken kan. De natuur is met weinig te vreeden. Niemand en leefd van ſijnen overvloed. Den overvloed maakt dat de beſte vermakelijkheden in onluſt veranderen. Voor de begeerlijkheid der menſchen, ſegd Seneca / en is niets genoeg in de wereld ; maar voor de natuur is weinig genoeg. Met weinig te vreden te zyn / is de ſekerſte / gemakkelijkſte / en vermakelijkſte wijſe om rijk te worden. Want / dan is men minſt de moeyten / ſorge / verleydinge / nijdigheid / en gevaar der wereldſche goederen / onderworpen.

Beyde armoede / en rijkdom / bid Agur af / want in beyde ſteekt veel gevaar / doch aldermeeſt in den voorſpoed / gelijk wy voor deſen over *Prov.* 1. 32. hebben beweſen. Want / door overvloed en weelde / word den menſch ſomtyds trots / en Godloos / dat hy met Pharao ſegd : wie is de Heere ? En met den Vorſt van Tyrus : *Ezech.* 28. 2. Ik ben God, ik ſit in Godes Stoel, in het herte der Zeen : daar gy een menſche, en geen God zijt, ſteld gy nochtans u herte, als Gods Herte. En in het volgende van onſen Text. Op dat ik, ſad zijnde, u dan niet verloochene, en ſegge, wie is de Heere ? De armoede / aan de andere zyde / heeft ook harde verſoekingen. Sy doed den menſch twyffelen aan Gods voor-ſorge / en voorſichtigheid ; ſy verwekt den menſch tot murmureren tegen God ; tot onrecht / bedrog / en quade middelen / om rijkdom te verkrygen. *Prov.* 30. 9. Op dat ik verarmd zijnde, dan niet ſteele, en den name mijns Gods aan taſte. Want *eſt deforme malum, & ſceleri proclivis egeſtas.* De armoede is een leelijk quaad, en licht tot oneerlijke daaden vervallende. Daar en boven maakt de armoede den menſch veracht / en dat hy ſoo licht niet geloofd word / als de rijke / hoewel hy ongelijk beter mocht weſen. *Nam, quum opulenti loquuntur pariter atque ignobiles, eadem dicta, eademque oratio, non æque valet.* Al ſegd een arm man de ſelve reeden, die de rijke ſeggen, nochtans word het ſeggen des rijken meer geacht, en gelooft, dan des armen. *Eccl.* 9. 14, 15. en *vers* 16. Doe ſeyde ik, wijsheid is beeter dan kracht, hoewel de wijsheid des armen veracht, en ſijne woorden niet waaren gehoord geweeſt. Daarom bid Agur om vernoeginge / en eenen middelmatigen ſtaat / die de ſeekerſte / en alderbeſte / is. Plato *Lib.* 3. *de legibus*, oordeeld dat die Steden de beſte manieren / en Borgers / hebben / in welke geen grooten overvloed / noch groote armoede is. Lycurgus / om die van Sparten wel geordend / en gelukkig / te maken / heeft getracht haar in ſoodanigen middelmatigen ſtaat te brengen.

Sonder vernoeginge kan den menſch de ruſte / en vreede des gemoeds / niet genieten / ſonder welke niemand wel / of gelukkig / leven kan. Het gebrek deſer deugd maakt niet alleen den menſch elendig / maar geeft ook een bewijs van een gemoed / dat ondankbaar is / en niet genoeg de ydelheid der aardſche / en de uytnementheid der geeſtelijke / goederen bedenkt.

Sie

Sie 1 *Tim.* 6. 6, 7, 8, 9, 10, 11. *Hebr.* 13. 5, 6. Zijt vergenoegd met het tegenwoordige, want, &c. *Philipp.* 4. *vers* 11, 12. Den rijkdom beſtaat niet in veel te hebben / maar in weinig te begeeren. Achab / hoewel een koning / was ſoo arm / door ſijn begeerte van Naboths wijngaard / dat al ſijn ſchatten hem niet helpen konden / maar dat hy van droefheid te bedde lag. Haman bekend rond uit / dat hem al ſijnen ſtaat / rijkdom / en eere / niet konden helpen / ſoo lange hy miſnoegen nam in Mordechai. Sie 1 *Reg.* 21. *Heſt.* 5. 11, 12. en *vers* 13. Doch dit al baat my niet, ſoo lange tijd als ik den Joode Mordechai ſie ſitten in de poorte des Konings. Daarom ſegd Seneca wel / dat men, om rijk te worden, niet ſoo ſeer ſijn goed moet vermeerderen, als wel onſe begeerten verminderen.

Maar / aangeſien beyde armoede / en rijkdom / den menſche ſoo gevaarlijk is / ſoo mach yemand vragen / waarom dat God de goederen van de wereld ſoo ongelijk laat verdeeld worden / ſoo dat ſommige menſchen grooten overvloed hebben / en menige andere ſwaare armoede lijden?

Antw. Indien de goederen des werelds gelijkelijk verdeeld bleven / ſoo ſoude den een den anderen niet willen dienen / noch van nooden hebben / waar door de goede ordre / en onderlinge gedienſtigheid / onder de menſchen ſoude gebroken worden. Maar nu heeft God gemaakt / dat den eenen menſch den anderen / het een Land het ander / van nooden heeft / op dat de menſchen met meerder band van liefde / en noodſaakelijkheid / onder malkanderen ſouden verbonden worden. Ten tweeden / God heeft de wereld ſoo gelieven te ſtellen / op datter gelegentheid ſoude weſen / om alderley deugden te oeffenen; in de arme lijdſaamheid / en vernoeginge / ſiende inſonderheid op onſe onweerdigheid / en ſchuldige plicht / van gewillige onderwerpinge onder Gods voorſienigheid. In de rijke weldadigheid aan de arme / en voorſichtigheid om den overvloed wel te gebruyken / met dankbaarheid. Ten derden / door deſe ongelijke verdeelinge toond God / dat hy een vry ſouvereyn Heer is / doende niet het ſijne dat hy wil; dat alle dingen ſijne zijn / en dat hy de ſelve geeft die hy wil / en in ſoodanigen mate als het hem belieft; dat hy niemand yet ſchuldig is; en op dat hy in de rijke ſoude bewijſen den grooten overvloed / milddadigheid / en rijkdom ſijner weldadigheid, waar door hy machtig is ons te geven / verre boven 't geene wy wenſchen of denken konnen. *Epheſ.* 3. 20. 1 *Tim.* 6. 17.

Uit dit afbidden van rijkdom / welk geſchied ten opſichte van onſe ſwakheid / door welke wy veelſints verleydinge / en verſoekinge / onderworpen zijn / blijkt / dat een Chriſten niet betaamd te bidden / ofte met groote begeerte ingenomen te weſen / tot overvloed en rijkdom; hoewel in ſich ſelven den rijkdom een zegen Gods is / gelijk ook Chriſtus ons niet heeft leeren bidden / dan om onſen dagelijkſchen nootdruft. Epicurus ſeyde / dat den rijkdom was een armoede geſchikt na de wet der nature, dat is / als men genoeg heeft, tot het geene onſe nature / en behoorlijk onderhoud / der ſelve vereyſcht. Om ſoodanigen rijkdom mogen wy bidden / maar niet om onnoodige overvloed. 1 *Tim.* 6. 9. *Prov.* 23. 4. Vermoey u niet om rijk te worden, &c. Maar nogtans / als ons God / uit ſijn ſelfs milddadigheid / den rijkdom laat toekomen / wy mogen de ſelve niet verwerpen / maar moeten die / met alle ootmoed en dankbaarheid / aannemen / aldermeeſt bekommerd zijnde / en biddende / dat ons God wijsheid gelieve te verleenen / om de ſelve / tot ſijner eere / matiglijk / en voorſichtelijk te gebruyken / en ook tegen tijd van noodſaakelijkheid te bewaaren. *Pſal.* 62. 11. Als het vermogen overvloedig aanwaſt, ſoo ſtel u herte daar niet op. Soo heeft Joſeph den overvloed der goede jaren bewaard tegen de ſchaarsheid der volgende. Paulus 1 *Tim.* 6. 17. beveeld niet aan de rijken / datſe ſullen verwerpen den zegen Gods / gelijk ook geene der vrome gedaan hebben / onder welke veele / ten allen tijden / ook met rijkdom gezegend geweeſt zijn / gelijk ſelfs de Patriarchen / en andere. Maar hy beveeld haar / datſe niet hoogmoedig zijn, noch haare hope ſtellen op de ongeſtadigheid des rijkdoms, maar op den levendigen God, die ons alle dingen rijkelijk verleend, om te genieten. En 2 *Cor.* 12. 14. Segd hy / dat de Ouders ſchatten moeten vergaderen voor de kinderen. 't Welk wy moeten aanmerken tegen eenige / die / onder dekmantel van meerder heyligheid / andere ſoeken wijs te maaken / dat een goed Chriſten niet meer mach beſitten / dan hy noodſaakelijk van nooden heeft.

Van ydel verkeerd nadenken.

Salomon heeft / niet ſonder redenen / met grooten ernſt van God gebeden / om een vergenoegt gemoed / en dat ydelheid en leugen tale verre van hem mochten geweerd worden. Want de vernoeginge is den grond om innerlijk / by ons ſelven / gelukkig te weſen; en de waarheid / om met andere menſchen / in liefde en vreede / te leven: welke dingen beyde te gelijk ſeer noodig zijn / tot des menſchen wel-weſen. Verſta hier by de ydelheid en leugen-tale, niet alleen valſche getuygeniſſen / en moedwillige onwaarheden / tegen ons beter weten voortgebracht / maar ook alle ydel / ongegrond en lichtveerdige ſuſpitie of nadenken / waar door wy andere / ten onrechte / van eenig quaad verdacht houden: Item / alle lichtveerdige en onbedachte veroordeelingen van een ander / ſonder genoegſame redenen; het zy dat wy die in het gerichte / tot ſijn nadeel / uitſpreeken; ofte ook by ons ſelven komen te behouden / en ydelijk op te nemen. Deſe ſonde ſtrijd gantſchelijk tegen de liefde / want 1 *Cor.* 13. 5. De liefde denkt geen quaad. Namelijk / ſonder groote en blijkelijke redenen. Want / daar het quaad nadenken tuſſchen beyde komt / word lichtelijk alle liefde wechgenomen / en in bitterheid verandert. Ook ſelfs tuſſchen man en vrouw / hoe lief die malkanderen mochten hebben / indien daar eenige valſche / onbedachte ſuſpitie tuſſchen beyde komt / daar door ontſtaat dadelijk de booſe / en ſeer felle / ontſteltenisſe des gemoeds / die jaloeſije genaamd word / welk een onverſoenelijken haat / en wraakſucht / veroorſaakt. *Prov.* 6. 34, 35. Want jaloersheid is een grimmigheid des mans: en in den dag der wraake ſal hy niet verſchoonen. Hy ſal geen verſoeninge aannemen: en hy ſal niet verwilligen, of gy ſchoon het geſchenk vergroot. Daarom vermaand ons de Heere Chriſtus: *Matth.* 7. 1. Oordeel niet, op dat gy niet geoordeeld word. Want met welk oordeel gy oordeeld, ſult gy geoordeeld worden, &c. Dat is / oordeel niemand lichtveerdelijk / ofte uit eenige onbehoorelijke / en onbedachte / bewegingе des herten. Ofte na uitwendige gedaanten / en voorvallen / of ydele geruchten der menſchen. *Joan.* 7. 24. Oordeel niet na het aanſien; maar oordeel een rechtveerdig oordeel. En *Vers* 51. Oordeeld ook onſe wet den menſche, ten zy datſe eerſt van hem gehoord heeft, en verſtaat wat hy doed? Soo oordeelden verkeerdelijk de inwoonderen van Melite van Paulo / dat hy een moordenaar / of Godloos menſch / moeſt weſen / om dat na ſijn Schip-breuk / een adder aan ſijn hand ſprong. *Actor.* 28. 4. En veele hebben die manier / ſoo wanneer yemand eenig ſwaar ongeval / of veele ongemakken / bejegenen / dadelijk achterdenken te krijgen / dat hy een grooter Sondaar moet weſen / dan andere menſchen. Welk oordeel een ydel / en onredelijk / oordeel is / want / na de uitwendige voorvallen van de wereld / bejegend eenderley den Godlooſen, en den Vromen. *Eccl.* 9. 2. Ja den vromen dikmaal erger dan den Godlooſen: *Pſal.* 73. Daarom zijn de vrienden Jobs beſtraft / datſe qualijk van Job gevoeld hadden. *Job* 42. En de Diſcipelen van Chriſto /

Chriſto / om datſe meenden / dat den blind-geborenen of ſyne ouders / en die menſchen / op welke den toorn van Siloam gevallen was / en welkers bloed Pilatus met de offerhanden / vermengd had / grooter ſondaars / om die redenen te achten / waaren / dan andere menſchen. *Joan.* 9. 1, 2, 3. *Luc.* 13. 1, 2, 3, 4, 5. &c. Lichtveerdige ſuſpitien / en nadenken / van een ander op te nemen / is dikmaal een teyken / dat yemand aan die ſelve ſonde ſchuldig is / waar van hy een ander verdacht houd / want quade menſchen hebben lichtelyk achterdenken / dat een ander is / gelyk ſy weten / datſe ſelve zyn. Want / gelijk de eenvoudige en oprechte menſchen (ſegd Chryſoſtomus) niet lichtelijk van ymand quaad vermoeden : ſoo verwachten ook geveynſde en quade menſchen niet lichtelijk goed van een ander, om datſe ſelver weten datſe quaad zijn. Daar en boven / leerd ook de ervarentheid / dat yemand door ongegronde ſuſpitien / en quaad achterdenken / 't welk hy merkt dat een ander van hem heeft / ſomtyds bewogen word / om te doen / 't geene hy anderſints niet ſoude gedaan hebben. Want, gelyk Seneca ſegd / veele menſchen hebben door haar quaad achterdenken, oorſaake tot het quaad gegeven.

Indien ontrent ons gelyken het lichtveerdige nadenken / en opnemen van quade geruchten / onbetamelyk is / ſoo is het ſelve alderminſt ontrent de Overheden geoorloft. Want haare ſaaken / en handelingen / zyn veelſints duyſter / en voor het gemeene volk onbekend ; welke derhalven daar van niet konnen / met goeden grond / en reden / oordeelen. Daarom beſtraffen Petrus / en Judas / ſeer ſtrengelijk die de heerſchappyen verachten, en laſteren de heerlijkheden, want ſy laſteren 't geene ſy niet verſtaan noch weten. Sie *Jud. Verſſ.* 8, 9, 10. 2 *Petr.* 2. 10, 11, 12, 13. En Salomon vermaand : *Eccl.* 10. 20. Vloek den Koning niet ſelfs in uwe gedachte, noch, &c. *Exod.* 22. 28. De Goden ſult gy niet vloeken : en de Overſte in uwen volke ſult gy niet laſteren.

Doch / gelijk de onmatige begeerte tot rijkdom / als ook ydelheid / en leugentale / ten rechten in onſen Text miſpreſen worden / ſoo ook te groote genegentheid tot heerſchappye / en hooge ampten. Want de ervarentheid leerd / dat de ſelve meeſt van de onbequame na gejaagd worden / doch niet uit genegentheid om het gemeene beſte / maar haar eygen ſelf voordeel / en aanſien toe te brengen. Maar Plato oordeelde / niet ſonder goede reden / dat niemand bequaam was om te Regeren, dan die daar toe gedwongen wierd, en onwillig was. Want (ſeyde hy) die na Regeeringe ſtaat, moet of ſoo ſot zijn, dat hy niet bedenkt wat ſorge, moeite, en gevaar, datter is in de Regeeringe ; of hy is ſoo boos, dat hy voor heeft, niet voor het gemeene beſte, maar voor ſich ſelven te regeren. Sie Eraſmi onderwijs van een Chriſtelijk Overſte. Pag. mihi 46.

Korte aanwijſinge van de byſonderſte ſpreuken Salomons, raakende de armoede en rijkdom.

I.

Armoede en rijkdom.

HEt verkrijgen van rijkdom hangd aldermeeſt aan den zegen Gods : door welke ſomtyds een menſch / ſonder / of met weynig / moeyte ryk word ; daar andere / ſonder de ſelve / met alderley ſwaare moeyte / en ſorge / niet konnen eenig voordeel doen. *Prov.* 10. 22. Den zegen des Heeren die maakt rijk : en hy voegter geen ſmerte by. Sie *Pſal.* 127. 1. en *Vers* 2. 't Is te vergeefs dat gy-lieden vroeg op ſtaat, laate op blijft, eetet brood der ſmerten : 't is alſoo, dat hy 't ſijnen beminden, als in den ſlaap, geeft.

II.

Rijkdom / met wysheid t' ſamen gevoegd / is een grooten zegen / en een gantſch heerlyke ſaake. Want een vroom / en wys / man / die ryk is / die heeft veele gelegentheid om ſyne wysheid / deugd / en byſonderlyk ſyne goeddadigheid / te oeffenen / en in het werk te ſtellen : daar anderſints / in arme lieden / ſommige deugden dikmaal gelyk als begraven liggen / by gebrek van vermogen / en bequame gelegentheid / om de ſelve te vertoonen. Ten anderen / alle deugden worden meer opgemerkt / en verwonderd / in ryke / en aanſienelyke lieden / dan in geringe / en arme ; en daarom zynſe ook krachtiger / om andere tot navolginge te trekken : gelyk in tegendeel de ergerniſſen meer in aanſienelyke / en ryke / lieden / dan geringe / geſpeurd worden. *Prov.* 14. 24. Der wijſen kroone is haaren rijkdom. *Eccl.* 9. 16. Hoewel de wijsheid der armen veracht, en ſijne woorden niet waaren gehoord geweeſt. Ten derden / de wyſe alleen weten den rykdom wel te gebruyken / en daarom iſſe haar alleen nut / en tot eere ſtrekkende ; daarſe de gierigaarts / overdadige / en alle dwaaſe menſchen / niet ſtrekt dan tot oneere ; en tot haar verderf. *Eccl.* 5. 12, 13. Om deſen reden ſegd Salomon. *Eccl.* 7. 11. De wijsheid is goed met een erfdeel : en de geene die de ſonne aanſchouwen, hebben voordeel daar van. Want de wijsheid is tot een ſchaduwe, en den rijkdom is tot een ſchaduwe, Maar, &c. Daarom ſeyde Lyſander tegen Cyrus. *Recta te beatum ferunt, quoniam ſapientiæ tuæ fortuna juncta eſt.* Met reden ſeggenſe dat gy gelukkig zijt, aangeſien, by uwe wijsheid, ook voorſpoed, en rijkdom, vereenigd is. Hier op ſlaat het oude ſpreekwoord der Hebreen. *Sine farina non eſt lex.* De wijsheid word niet gevonden by de geene die gebrek hebben van levens-middelen. En daarom ſegd den Poëet :

Haud facile emergunt, quorum virtutibus obſtat
Res anguſta domi.

Sy en komen niet licht tot groot aanſien, en eere, die door armoede gedrukt worden. Want *Prov.* 22. 7. De rijke heerſcht over de arme : en die ontleend is der leeners knecht. *Prov.* 10. 15. Des rijken goed is een Stad ſijner ſterkte : de armoede der geringen is haare verſtooringe. 't Is derhalven ſeer belagchelijk / dat de Munniken / onder een bedriegelijke ſchyn van armoede / een hooger trap van heyligheid voorwenden / dan in andere menſchen.

III.

Haaſtelijk te willen ryk worden / brengd den menſch tot veele ſonden / en dikmaal tot armoede. *Prov.* 28. 20. Die haaſtig is om rijk te worden, ſal niet onſchuldig weſen. En *Cap.* 21. 5. De gedachten des vlijtigen zijn alleen tot overſchot, maar eens yeders, die haaſtig is, alleen tot gebrek. Verſta dit ten aanſien van de uitkomſt / niet ten aanſien van het voornemen / ofte meeninge / der menſchen. Sie diergelyke manieren van ſpreeken. *Prov.* 1. 18. en 8. 36. en *Cap.* 15. 32. *Pſal.* 109. 17. &c. Sie 1 *Tim.* 6. 9, 10. *Prov.* 28. 22. Die ſich haaſtet na goed, is een man van een booſe ooge, maar hy weet niet dat het gebrek hem overkomen ſal. *Prov.* 20. 21. Als eene erffeniſſe, in het eerſte, verhaaſtigd word, ſoo ſal haar laatſte niet gezegend worden.

IV.

Hoewel den rijkdom een zegen Gods is / en dat men die / alſſe ons toekomt / met dankbaarheid moet aannemen.

Digitized by Google

nemen. Nochtans / gemerkt in het trachten na rijkdom / en in het beſit der ſelve / veele groote moeyte / en gevaar / gelegen is : ſoo is het niet geraden de ſelve met groote vlyt te begeeren / of na te jagen. *Prov.* 23. 4. Vermoey u niet om rijk te worden. *Prov.* 30. 8. Armoede, noch rijkdom , geef my niet : voed my met het brood mijnes beſcheyden deels. Op dat , &c. Een andere reden geeft Salomon : *Prov.* 23. 5. Om dat de rijkdommen gantſch ongeſtadig / en onſeeker / zijn. Sult gy uwe oogen laaten vliegen op het geene dat niet is ? want het ſal gewiſſelijk vleugelen maaken , gelijk een Arend , die na den Hemel vliegd. Waarom ſegd Salomon : *Prov.* 11. 28. Wie op ſijnen rijkdom vertrouwd, die ſal vallen.

V.

Met valſheid / en bedrog / rijkdom te vergaderen / is een groote dwaasheid / en ydelheid. *Prov.* 21. 6. Te arbeyden om ſchatten , met een valſche tonge , is een voortgedrevene ydelheid , der geener die den dood ſoeken. Want onrechtveerdige goederen zijn gemeenelijk niet gezegend. *Prov.* 22. 16. Die den armen verdrukt , om het ſijne te vermeerderen , en den rijken geeft , komt ſeekerlijk tot gebrek. Sie *Prov.* 21. 7. en 13. 11. en 28. 8. en 10. 4. Die met een bedriegelijke hand werkt , word arm ; maar de hand der vlijtigen maakt rijk. En 12. 27. en 11. 4. en 10. 2. Schatten der Godloosheid doen geen nut , maar de gerechtigheid reddet van de dood.

VI.

Hoewel de armoede veele / en ſwaare / ongemakken heeft / ſoo heeftſe nochtans ook eenige voordeelen / boven den rijkdom. Als / datſe de lagen / haat / geweld / naſpraake van onrechtveerdigheid / en de nijdigheid ſoo ſeer niet onderworpen is. *Prov.* 13. 8. De arme hoord de ſcheldinge niet. Ten anderen / ſoo iſſe vergeſelſchapt met grooter geruſtigheid des gemoeds / en is vry van die menigvuldige ſorgen / moeyte / en vreeſen / die de rijke dikmaal onderhadig zijn. Ook zijn de gevaren / en verſoekingen der armoede / ſoo menigvuldig / noch ſoo krachtig niet / als wel der rijken. 1 *Tim.* 6. *Prov.* 1. 32. &c.

VII.

Middelmatigen rijkdom / rechtveerdelijk verkregen / en met ruſte / en liefde / beſeten / is veel beter dan overvloedigen rijkdom / met onruſte daar by / en die door onrecht gewonnen is. Sie *Prov.* 15. 16, 17. *Pſal.* 37. 16. *Prov.* 17. 1. en *Cap.* 16. 8. *Eccl.* 4. 6.

VIII.

Een arm man / die verſtandig en vroom is / behoord veel uitnemender / en meer eere weerdig / geacht te worden / dan een ſeer rijk man / doch onverſtandig / en ondeugende. Sie *Prov.* 19. 22. en *Cap.* 28. 6. en 19. 1.

IX.

De verachtinge / en weldaad / die aan arme menſchen gedaan word / die word geacht / eeniger wijſe / aan God ſelve te geſchieden. *Prov.* 17. 5. Die den armen beſpot, ſmadet des ſelfs maaker : &c. *Prov.* 14. 31. Die den armen verdrukt , ſmadet des ſelven maaker : maar die ſich des nooddruftigen ontfermd , die eerd hem. *Prov.* 19. 17. Die ſich des armen ontfermd , leend den Heere : en hy ſal hem ſijne weldaad vergelden. In tegendeel / die op de ſmeekingen der armen harde antwoorde geven / ofte haar ooren toeſtoppen / worden van God / als onbarmhertige menſchen / verworpen. *Prov.* 28. 23. en 21. 13.

Prov. 27. 7. Een verſaadde ziele vertreed het honig-zeem : maar een hongerige ziele is alle bitter ſoet.

HEt is een oud / en waarachtig / ſeggen. *Optimum condimentum cibi eſt fames, & potionis ſitis.* De beſte ſauce van ſpijſe is den honger , en van drank , den dorſt. Alle wereldſche dingen zijn van dien aart / datſe / door haar overvloed / en langdurig gebruyk / in den menſche een walge / en afkeer / verwekken ; maar ſelden / en matiglijk / gebruykt / veroorſaken aangenaamheid / en meerder vermaak. Den Koning Artaxerxes / in ſeeker Veldvlucht / groot gebrek lydende van ſpijs en drank / en hem gebracht zijnde wat drooge vygen / roggen-brood / en vuyl ſtinkend water / verklaarde / dat hy nooyt ſulken vermaak / en ſmaak / gehad had in eenige ſpijs / en drank / dan op dien tijd / ja dat dat hy niet geweeten / of gedacht / had / dat in eenige ſpijs / of drank / ſulken vermaak konde geſchept werden. Het is niet ſoo ſeer de hoedanigheid van een ſaak / die ons genuchte toebrengd / als wel het verlangen / en begeerte / om ons gebrek te vervullen.

Dit is niet alleen waarachtig in lichamelijke / maar ook in geeſtelijke gelegentheden ; den overvloed / en gedurige occaſie / van het woord Gods te hooren / baard in het meeſtendeel der menſchen een onluſt / en kleynachtinge / of immers eenige verminderinge van yver / en verlangen / tot het ſelve. Ten allen tijden heeft alleſints de ervarentheid geleerd / en bewijſt het ſelve noch / dat / daar het woord Gods gepredikt word onder vreeſe / en met groot ongemak / en gevaar / moet gehoord werden / dat daar / en als dan / den yver / en luſt / grooter word gevonden / dan daar het rijkelijk / en onbekommerd / geleerd word. Waarom laat God ſomtijds een honger, en dorſt, komen , niet tot ſpijs en drank, maar om het woord Gods te hooren , om de weerdigheid des ſelfs ons te doen erkennen / en onſe luſt / en yver / te vernieuwen. Sie *Amos* 8. 11, 12.

Uit het geene geſegd is / moet men leeren / dat de zaligheid / en recht vermaak / van een menſch / niet is te ſoeken in den overvloed / maar eer in een matig gebruyk / met ſchaarsheid / en gebrek / vermengd. De ryke lieden bedenken allerley vonden / en menigerley konſten / om de ſpijſe / en drank / ſmaakelijk te maaken / doch het is alles te vergeefs : want / aangeſien datſe ſelden / of by-na nooyt / uit gebrek / of met recht verlangen / en honger / of dorſt / yets gebruyken / ſoo konnenſe ſelden / en ſeer qualijk / de rechte ſoetigheid der ſelve genieten. De geene die maar in middelmatige gelegentheid zijn / en haar vermaak maar ſomtijds / en met een vorigen honger / en verlangen / gebruyken / die voelen / en genieten / ongelijk meer playſier / vreugde / en ſmaak / dan die dagelijks lekkerlijk / en weeldelijk / leven. Want ſoodanige bederft den overvloed / en baard / in plaats van vermaak / een gedurigen onluſt / en miſnoegen.

Wy mogen ook denken / dat dit de reden is / dat God ſelden den menſch lang in weelde laat / maar dat hy onſe geſondheid / met veele tuſſchen vallende ſiekten / onſe vreugde / met menige droefheden / ons vermaak / dikmaal met bitterheden / en bekommerniſſen / vermengd. Op dat wy niet ondankbaar worden ſouden tegen God. Want wy zijn alle van dien aart / dat wy nooyt na behooren de weldaden Gods achten / ſoo lang wy die geduriglijk / en met overvloed / genieten / maar dan eerſt / en meeſt / als wy die miſſen. Wie acht / by exempel / zijn geſicht / ſijn geſondheid / of gehoor / ſoo veel / als die ſiek / blind / of doof / geworden is ? De beſte vrienden verheugen ſich aldermeeſt in malkanders geſelſchap / alſſe lange van malkanderen geweeſt zijn. God ſend ons ſomtijds / na de ziel / of lichaam / eenige verſtellen over / onttrekkende ons het gevoelen van ſijn gunſte / of eenige weldaad / niet om voor altoos daar van te ontvreemden / maar om de ſelve daar na / met een nieuwe / en meerder blyſchap / te doen genieten.

Maar yemand mocht denken dat God / en de zaligen in Gods gemeenſchap / altoos eenpariglijk genieten een volheid der vreugde : *Pſal.* 16. 11. Veroorſaakt dat ook geen tegenheid / en walluſt ? Wy antwoorden / dat het een geheel andere gelegentheid is in de Goddelijke / volmaakte / en altoos durende zaligheid Gods /

Digitized by Google

Gods / en der zaligen in den Hemel; dan der aardſche / altoos veranderende / en onvolmaakte dingen. Deſe om haare geringigheid / en onvolmaaktheids wille / verwekken haaſtelyk miſnoegen / en onluſt; ja te veel aangetrokken / en gebruykt zynde / meenigmaal des menſchen verderf: *Prov.* 1. 32. Den voorſpoed der ſotten ſalſe bederven: Maar de Goddelyke / en Hemelſche Welſtand / kan nooyt te veel genoten worden / of eenige afkeer veroorſaaken / of misbruykt worden / of te lang duuren. Altoos is ſy even verſch / altoos even aangenaam; ſy heeft geen veranderinge van nooden / want ſy kan niet vermeerderd worden.

CAPITTEL XXVIII.

Prov. 30. 32. Soo gy dwaaſſelijk gehandeld hebd, met u te verheffen, ſoo gy quaad bedacht hebd, de hand op de mond.

Hoewel / by de uitleggers / in verſchillige ſinnen deſen Text verklaard werd. Soo is nochtans de eygen meyninge der ſelve / een yeder menſch te waarſchouwen / en te vermanen: dat / ſoo haaſt wy komen tot kenniſſe / en aanmerkinge / van onſe ſonden / het ſy met daaden / woorden / of ook gedachten / en innerlyke begeerten / en genegentheden / van ons begaan; dat wy dadelyk onſe ſonden moeten belyden / en onſen mond bedwingen / dat wy niet voort varen / met uit te ſpreken / veel min te doen / 't geene van ons dwaſelyk bedacht is: maar in tegendeel / dat wy onſe vorige overtredingen / met een ernſtige bekeeringe / een Goddelyke vernederinge / een heilig ſtilſwygen / en een oprechte belydeniſſe / moeten verbeteren. Dat wy onſe ſchuld niet moeten verbloemen / of ontſchuldigen / veel min hartnekkiglyk beweeren / of tegen God murmureren; maar de hand leggende op de mond / ons ſelven veroordeelen / op dat wy het oordeel Gods mogen ontgaan. *Prov.* 28. 13. 1 *Cor.* 11. 31. Het leggen van de hand aan de mond, is / van oude tyden / genomen voor een teyken van ſchaamte / ſtilſwygen / nederige onderwerpinge / overtuyginge / en belydeniſſe van ſchuld. Soo ſpreekt Job van ſich ſelven / als hy bemerkte ſijn ſchuld / door dien hy in ſijn antwoorde / tegen ſijne vrienden / nu en dan wat onverduldig / en onbedachtelyk van God geſproken had; en God / door verhaal van ſijne werken / hem getoond had ſijne onbegrypelyke macht / en wysheid / ſoo antwoordde Job en hy ſeyde: *Job* 39. 37, 38. Siet ik ben te geringe, wat ſoude ik antwoorden? ik leg mijne hand op mijnen mond. Eenmaal heb ik geſproken, maar ſal niet antwoorden, ofte tweemaal, maar ſal niet voortvaren. Sie *Job* 42. 3, 6. en *Cap.* 21. 5. Sie my aan, en wordet verbaaſd: en leg de hand op de mond. *Mich.* 7. 16. De Heidenen zullen 't ſien, en beſchaamd zijn, van wegen alle haare macht: ſy ſullen de hand op den mond leggen, &c. *Job.* 29. 9. De Overſte hielden de woorden in: en leiden de hand op den mond.

Salomon geeſt te kennen / in deſe ſpreuke / dat wy niet alleen ſondigen met daaden en woorden / maar ook ſelfs met gedachten. Want de wet Gods / geeſtelyk zynde / ſteld niet alleen order over de uitwendige daaden / gelyk de Wetten der Overheden / maar ſiet wel inſonderheid het herte aan / en de innerlyke / minſte / en eerſte bewegingen / en genegentheden tot de ſonde. 1 *Sam.* 16. 7. Soo dat ſelfs die genegentheden tot ſonde / tegen welke de reden / en conſcientie / ſtrijd / ja tegen welke den geeſt der wedergeboorte ſtrijd / ſondig zyn; voor ſoo veel als eenigſints het gemoed tot de ſelve begeerte heeft / hoewel niet ſonder grooten tegenſtrijd / en het ſelve niet werd uitgevoerd. Gelyk in het breede daar van ſpreekt den Apoſtel: *Rom.* 7. *Gal.* 5. 17. &c. Want / hoewel tegen ſulke begeerten den geeſt onwillig is / en die verwerpt / ſoo iſſer nochtans / aan de ſyde van het vleeſch / tot de ſelve eenige luſt / en drift. Want / indiender geenſints toeſtemminge / en genegentheid waare tot het quade / maar dat het altoos / en geheelyk / verworpen wierd / en alleen in de gedachten voorgeworpen zijnde / daadelijk tegengegaan wierd / ſoo ſoude daar geen ſonde weſen. Want ook Chriſtus is de verſoekinge tot ſonde onderworpen geweeſt; maar / dewyle hy daadelyk / en geheelyk / ſonder eenige toegenegentheid / de ſelve verworpen heeft / ſoo heeft hy ſich niet beſondigd. *Matth.* 4. *Hebr.* 4. 15.

Maar / ſeggen ſommige / de genegentheid tot ſonde / is een ſtraffe der vorige ſonden; en daarom kanſe ſelfs geen ſonde weſen. Want het ſoude onrechtveerdig weſen / dat een richter / by exempel / yemand om ſyn misdaad / de hand / of oogen ontneemende / hem daar na weder ſoude ſchuldig achten / om dat hy niet kan ſien / of met beyde handen werken; en alſoo ſyne vorige ſtraffe ſoude opnemen tot een ſchuld / om welke hy weder ſoude geſtraft werden. Doch hier tegen diend tot antwoorde / dat de begeerte / en genegentheid tot ſonde / eygentlyk te ſpreeken niet is een ſtraffe van God / die God werkt / en veroorſaakt / in den menſche / want dan ſoude God niet alleen de oorſaake der ſonde zyn / maar hy ſoude ook zyn eygen werk / en daad / ſtraffen in den menſch / 't welk niet ſonder Gods-laſteringe kan geſegd worden. Maar de genegentheid / en drift / tot volgende ſonden / is een eygen / en natuurelyk / gevolg van de vorige; waar door God rechtveerdiglyk toelaat / dat de menſchen / door vorige gewoonte van ſondigen / als ſlaven der ſelve worden / en ſoo tot de ſelve genegen / datſe / of niet / of ſeer beſwaarlyk / ſich van de ſelve konnen onthouden. 't Welk / aangeſien het den menſche ſeer ellendig maakt / en God dat gerechtelyk tot haar verderf toelaat / ſoo word het / in dat opſicht / als een vergeldinge van haare vorige booſwilligheden aangemerkt. Sie *Rom.* 1. 24, 26, 27. Hoewel het niet dan door eygen ſchuld / en doen / der menſchen ontſtaat / en daarom ook de ſelve geenſints tot verſchooninge ſtrekken kan.

Om de daadelyke ſonden te vermyden / is inſonderheid noodſaakelyk de eerſte quade gedachten / aanritſelingen / en bewegingen te dwingen. Want / als wy dat nalaaten ſullen wy noodſaakelyk in veelderley uitwendige ſonden vervallen. Daarom ſegd Petrus in ſijnen 1 brief *Cap.* 2. 11. Geliefde, ik vermane u als Inwoonders, en Vremdelingen: dat gy u onthoud van de vleeſſchelijke begeerlijkheden, welke krijg voeren tegen de ziele. Sie 1 *Joan.* 2. 15, 16. De eerſte bewegingen tot ſonde moeten gehaat en gedood werden. *Coll.* 3. 5. *Rom.* 12. 9. Heb een afkeer van het booſe, en hang het goede aan. Doch / gemerkt de gedachten der menſchen gantſch vluchtig / ongeſtadig / en veranderlijk zijn / en daarom ook ſeer moeyelijk om te bedwingen; Soo is daar toe noodig / niet alleen dikmaal God te bidden: *Pſal.* 19. 15. Laat de redenen mijnes monds, en de overdenkinge mijns herten, wel behaagelijk zijn voor u aangeſichte, ô Heere, mijn rots-ſteen, en mijn verloſſer. Maar ook te bedwingen onſe vijf uitterlijke ſinnen / en inſonderheid het geſichte / om dat door het geſichte / en de andere ſinnen / de gedachten verwekt werden / en de herts-tochten / en genegentheden / der menſchen gaande gemaakt. Daarom bid David *Pſal.* 119. 37. Wend mijne oogen af, datſe geen ydelheid ſien, &c.

En

En Job getuygd / dat hy een verbond met ſijn oogen gemaakt had, om de ſonden te vermijden. *Job* 31. 1. En dat is de meyninge Chriſti/ als hy ſegd *Matth.* 5. 29, 30. Indien u ooge u ergerd, trekſe uit, &c. Indien u rechterhand u ergerd, houwſe af, &c. Ten anderen / om de ydelheid / en ongeregeldheid / onſer gedachten te bedwingen / is gantſch dienſtig de ſelve beſig te houden/ met overlegginge van goede/ en ſtichtelijke/ ſaaken/ waar door onſe gedachten afgetrokken werden / en verhinderd / van ſich in het quade te konnen toegeven. Dit is Pauli goeden raad. *Philipp.* 4. 8. Al wat waarachtig is, al wat eerlijk is, al wat rechtveerdig is, al wat reyn, al wat lieflijk is, al wat wel luyd, ſoo daar eenige deugd, en ſoo daar eenigen lof is, dat ſelve bedenkt.

CAPITTEL XXIX.

Eccl. 3. 12. Ik heb gemerkt, datter niet beters voor haar-lieden is, dan ſich te verblijden, en goed te doen, in ſijn leven.

SAlomon ſpreekt hier niet van ſondige wellusten / in de naam van wereldſche menſchen; maar brengd ſyn eygen gevoelen voort/ toonende datter voor de menſchen/ in de wereld/ niet beter is/ dan Godſaliglijk/ en verſtandelijk te leven/ en ſoo duende ſich te verblijden / in de vreugde van een goed gewiſſe; Item / ſich met een vergenoegd gemoed te verheugen / in een matig / blyhertig / en dankbaar gebruyk / van die goederen / die ons God op aarden verleend. Volgens 't geene den Apoſtel ſegd/ 1 *Tim.* 6. 6. De Godſaligheid is een groot gewin, met vergenoeginge. 't Welk Salomon inſonderheid ſegd tegen die menſchen/ die met al te grooten kommer ingenomen zijn / om de goederen van de wereld op te hoopen / en te gierig nochtans / om de ſelve tot haar voordeel te gebruyken. Ten anderen / ſoo ſegd hy / dat bevonden te hebben / uit inſicht van de ydelheid / en ongeſtadigheid / aller wereldſche ſaken; waar door hy geleerd had / dat het beſte / en hoogſte / dat een menſche uit de wereld kan verkrijgen / is een wel vergenoegd gemoed / en dat de menſch in tegenwoordigheid geniete / 't geene niet ſeker is / hoe lange hy dat behouden ſal / en of hy na deſen gelegentheid ſal hebben / om het ſelve te gebruyken. Doch Salomon voegd ſeer wel by malkanderen / ſich te verblijden, en wel te doen, in ſijn leven. Om te toonen / dat niemand eenige vaſte/ waare/ en oprechte blijdſchap genieten kan / of gelukkig worden; dan die na de deugd leeft. Wel te leven / en gelukkig te leven / zijn twee dingen / die / met een onſcheidbaren band / aan malkanderen verknocht zijn. 't Welk Seneca ook aanwyſt: *Lib. de beata vita. Nemo poteſt jucunde vivere, niſi ſimul boneſte vivat.* Niemand kan genuchelijk leven, dan die eerlijk leeft. Datter op aarden voor den menſch niet beter is / dan een blijmoedige geſtalte des geeſts / en een eerlijke vreugde / in een Godvruchtig / en vergenoegd herte / kan genoegſaam afgenomen werden / uit het geene wy geſegd hebben over *Prov.* 15. 15. Alle de dagen des bedrukten ſijn quaad: maar een vrolijk herte is een gedurige maaltijd.

Maar / aangeſien Salomon hier ſpreekt van het geene alderbeſt voor den menſche is; en dat / ten allen tyden / ſeer onderſocht is / wat het opperſte goed zy van den menſch: ſoo ſullen wy kortelijk die vrage wat nader beantwoorden. En dat inſonderheid om deſe reden. Eerſt / om datter ten hoogſten den menſch aan gelegen is / dat hy wete / wat voor hem het beſte zy; want alle menſchen hebben dat voor een eenig eynde / en uiterſte oogmerk / in al haar betrachtingen / onderſoekinge / en arbeyd; ſoo veel als mogelyk is / volkomentlijk gelukkig te worden / en het hoogſte goed te bereyken. 't Welk den menſch onmogelijk is / en blijft / indien hy dat opperſte goed niet kend. Want / indien hy niet weet / wat / ofte hoedanig het opperſte goed is / hoe kan hy weten de middelen om daar toe te geraken / en hoe kan hy ſijn neerſtigheid behoorelijk aanwenden / om het ſelve te bereyken? Daarom heeft de Heere Chriſtus allen Chriſtenen / in ſijn Predicatie: *Matth.* 5. willen deſe beyde dingen leeren / als boven alle dingen noodſaakelijk / namentlijk / wat de opperſte gelukzaligheid zy / en op wat wijſe wy de ſelve konnen verkrygen.

Doch / eer wy de voorgeſtelde vrage / wat het uiterſte einde en opperſte goed, des menſchen zy? beantwoorden; ſoo moet men eerſt weten wat wy door dat opperſte goed verſtaan. Het opperſte goed dan / moet vryſints aangemerkt worden / die ſoo volmaakt is / door een beſittinge / en genieten / van alderley goederen te gelijk / na ziel en lichaam; dat / tot ſijn voorder gelukzaligheid / niets verder kan toegebracht werden. Want / in ſulken ſin heeft Boëthius wel geſegd / dat het opperſte goed, niet is dit of dat byſonder goed, dat yemand geniet, maar *hominis ſtatus omnium bonorum aggregatione perfectus.* Een ſtaat des menſchen, die door 't ſamenvoeginge van alderley goed volmaakt is.

In deſen ſin het opperſte goed verſtaan zijnde / ſoo kan een menſch / in dit leven / noyt tot het ſelve geraken: want den menſch is altoos veelderley dwalingen / misdaden / elende / en verdriet onderworpen; gelijk wy genoegſaam getoond hebben over *Prov* 23. 5. En / hoewel den menſch een ingeboren genegentheid / en begeerte / tot het opperſte goed heeft / ſoo kan hy echter noyt tot ſyn oogmerk komen: waar uit ook eenige Heydenen / door naturelijke reden / achterdenken gekregen hebben / dat / na dit leven / den menſch in eenen beter ſtand ſal gebracht worden. Alſoo ſy niet waarſchijnelijk oordeelden / dat God / en de nature / de gemelde genegentheid tot een eeuwige / en volmaakte / gelukzaligheid / den menſch ydelijk / ofte te vergeefs / ingeſchapen hadden. En dit is het fondament van het Chriſtendom / dat wy door het verbond der genade Gods in Chriſto / verhoopen / en grooven / na dit leven / beyde na ziel en lichaam / tot een volle / en eeuwige zaligheid / te komen. In welke alles / dat hier ontbreekt / ende maar ten deelen is / voor altoos / en ten hoogſten / ſal voltrokken / en volmaakt / werden. Soo dat het lichaam ſal weſen den heerlijken lichame Chriſti gelijkformig / hemelſch / onverderffelijk / en geeſtelijk: 1 *Cor.* 15. Bevryd van alle ſmerte / gebrek / noodſakelijkheid / en ongemak. De ziele ten vollen verlicht / en beveſtigd voor altoos / in volmaakte kenniſſe / voorſichtigheid / en rechtveerdigheid. Beyde ziel en lichaam verbuld met een onbegrijpelijke gemeenſchap met God (die in ſich ſelven het alderopperſte goed is) uit welke een eeuwige / onuitſprekelijke / en volkomen vreugde / vergenoegen / en zaligheid / ontſtaan ſal / voor eeuwig / en altoos onveranderlijk.

Ten tweeden / ſoo kan men by het opperſte goed verſtaan eenig byſonder goed / 't welk met andere goederen (die men in deſe wereld genieten kan) vergeleken zijnde / geacht behoord te werden het beſte te weſen. In deſen ſin het opperſte goed genomen zijnde / ſoo zynder ſeer veele / en verſcheydene gevoelens / over die vrage / waar in dat het opperſte goed der menſchen gelegen is? Want een yeder heeft daar van geoordeeld / na ſijn eygen byſonderen drift / en byſondere genegentheid / welke in verſcheyden menſchen gantſch verſcheyden is.

Dit

Dit opperſte goed kan niet gelegen weſen in de eere; want de eere is niet anders / dan een erkenteniſſe van eenig hooger goed / dat in yemand is. Ook kan het niet weſen rijkdom; want / behalven dat beyde eere / en rijkdom / zijn buyten den menſch / en niet dat buyten den menſch is / het opperſte goed voor hem weſen kan: ſoo is het ook ſeker / dat rijkdom / ſonder verſtand om die wel te gebruyken / niet diend dan tot ſchande / en verderf van den beſitter. *Eccl.* 5. 12. *Prov.* 1, 32. Ook kan lichamelijke wellust geenſints het opperſte goed weſen; want / als de ſelve niet word met wijsheid / en groote voorſienigheid / bedwongen en gematigd / ſoo isſe gewoonlijk het lockaas / door welke den menſche in alderley groote onheylen / na ziele en lichaam / getrokken word. Waarom Petrus ſegd / datſe krijg voeren tegen de ziele. 1 *Petr.* 2. 11. Maar die / zijn aldernaaſt gekomen / die / ſelfs onder de Heydenen / de deugd geacht hebben het opperſte goed te weſen. Ofte de rechte wijsheid / en voorſichtigheid / alle de daden der menſchen na de deugd / en verſtandelijk / beſtierende / gelijk wy te voren getoond hebben over *Prov.* 3. 15. Al wat u luſten mach is met haar niet te vergelijken.

Ten derden / als men vraagd wat het opperſte goed des menſchen zy / ſoo kan men dat ſoo verſtaan / dat men wil onderſoeken / door wat middelen / en wijſe van doen / den menſch kan geraken tot de hoogſte gelukzaligheid / die een menſch in deſe wereld bereyken / en verkrijgen / kan / en wat tot ſoodanigen ſtaat van nooden zy. En dit ons te leeren / achten wy dat eygentlijk het oogmerk van Salomon geweeſt is in deſe ſpreuken / om ons te toonen / wat regelen / en voorſchriften / wy moeten volgen / om hier (ſoo veel mogelijk is) en hier na volmaaktelijk / gelukkig te weſen. En hier toe zijn ſeer veele byſondere opmerkingen / en leeringen / van nooden; welke doorgaans in deſe ſpreuken / en elders / ons werden aangeweſen / en ernſtelijk moeten betracht werden / om tot het gemelde oogmerk te komen. Wy ſullen hier kortelijk eenige aanteykenen / die wy oordeelen dat aldermeeſt moeten in achting genomen worden.

Eerſt / en voor al / daar is niets / dat noodiger is om gelukkig te weſen / dan het geene ons Salomon in onſen Text aanwijſt; namelijk / ſich te verblijden, en goed te doen, in ſijn leven. Dat is / altoos te bewaaren een blymoedg / geruſt / en wel vergenoegd gemoed; weldadig te weſen / en goedertieren / tegen andere / en / in de oeffeninge der deugd / in oprechtigheid des herten / een goed gewiſſe te behouden. Want / gelijk er niet erger is / noch onlijdelijker / dan een wroegende conſcientie / welke alles is / dat den menſch rampzalig kan maken; want ſy is te gelijke beſchuldiger / en die beſchuldigd word / ſy is richter / en getuyge; ſy is beul / en ſtraffe: ſoo isſer niets in tegendeel / dat den menſch gelukkiger maakt dan het goede gewiſſe / welke den Hemel op aarde is / gelijk de quade conſcientie de helle der levendigen.

Niemand kan gelukkig weſen / dan die ſich ſelven gelukkig acht. Want al waart dat yemand alles had / dat men bedenken kan / en nochtans ſich inbeeldde ongelukkig te weſen; die ſoude in der waarheid elendig zijn.

Het hoogſte dat de wereld / met alles datter in is / den menſch geven kan / is een verblijd / en vergenoegd gemoed. 't Welk / als yemand miſt / ſoo heeft hy alles gebrek / ſelfs in ſijnen uitwendigen voorſpoed / en overvloed.

2. De ongevallen / woel / en ydel beſlag der wereldſche dingen / weinig te achten / ja te verachten: want / het geene Salomon hier in onſen Text ſegd / dat brengd hy in / als een beſluyt uit het vorig bewijs / van de ydelheid aller dingen. Soo dat die gelukkigſt is / die alderminſt in de ſlommer van de wereld ingewikkeld is; die de ongeſtadige voorvallen der ſelve kleyn acht / en weinig aantrekt; gelijk wy daar van hebben gehandeld over *Prov.* 23. 5. Sult gy uwe oogen laaten vliegen op het geene dat niet is? want het ſal ſich gewiſſelijk vleugelen maaken, gelijk een arend, die na den Hemel vliegd. Een zalig leven (ſegd Seneca) is een vry, verheugd, onverſchrikt, ſtandvaſtig gemoed: *Cui unum bonum honeſtas; unum malum turpitudo; quem non extollent fortuita, nec frangunt.* Dat geen goed acht, dan dat eerlijk is; en geen quaad, dan dat tegen de deugd ſtrijd: dat door de ongeſtadige voorvallen der wereldſche ſaaken noch verheven, noch gebroken, word.

3. Overvloeiige middelen zijn meer laſtig / dan dienſtig; want niemand leeft van ſijn overvloed. Daarom zijn middelmatige / en genoegſame / middelen / tot een zalig leven wenſchelijk / en noodig. Door welkers overvloed den menſche niet bedorven word / en door welkers gebrek den menſch niet ſlaafachtig word / noch verhinderd om tot wijsheid / vryheid / en een geruſt wel leven / te geraken. *Prov.* 30. 8. Armoede noch rijkdom geef my niet: voed my met het brood mijnes beſcheyden deels, Op dat, &c.

4. Aangeſien het lichaam met de ziel ſoo naauw is verbonden; dat noch de geeſt / ſonder de goede geſtalte des lichaams / noch het lichaam / ſonder de goede geſtalte des geeſts / gelukkig kan weſen / ſoo is beyde tot het wel leven der menſchen noodſakelijk. Namelijk / *mens ſana in corpore ſano.* Een wel geſteld gemoed in een geſond lichaam, daarom moet / door matigheid / en andere middelen / voorſigtelijk / en ſorgvuldelijk / de noodige gematigdheid / en geſonde geſtalte des lichaams / beſorgd worden.

Voorts / gemerkt den menſche geen tijd ſijnes levens ſeeker heeft / maar altoos in gevaar des doods is. Soo kan niemand gelukkig leven / dan die bereyd / en volveerdig is / om altoos / ſonder ſchrik / de dood te verwachten / en met een goede voorbereydinge / vaſt geloove / en een oprecht vertrouwen / ſijn ziele den God aller geeſten op te dragen; in een heilig gevoelen / en verſeekeringe / der genade Gods / in een goed gewiſſe / uit kracht van het verbond der overvloedige barmhertigheid Gods in Christo / met een ſtandvaſtige hope der beloofde zaligheid. Want niemand kan (ſegd Seneca) vrolijk leven, die beſchroomd is te ſterven, en die bekommerd is om lange te leven. *Die is de* gelukkigſte en aldergeruſtſte beſitter van ſich ſelven: die de dood altoos ſonder ſchrik verwacht. Die man heeft de wijsheid begrepen, die ſoo geruſt ſterft, als hy geboren word. Want de dood herſteld den menſch in dien ſtaat, in welke hy was voor ſijn geboorte: en wat isſer onredelijker, dan, ſelfs in den ingang tot geruſtheid, bekommerd te weſen? Doch de reden hier van is, dat wy ydel en ledig zijn van die goederen, met welkers begeerte wy in het eynde onſes levens ingenomen worden. *Epiſt.* 22. &c. De overige dingen / die tot een gelukkig leven vereyſcht zijn / wijſt Salomon doorgaans aan in ſijne ſpreuken / gelijk wy te voren / in verſcheyden voorbeelden / kortelijk hebben aangeweſen. Als / dat tot een recht wel leven noodig is / met wijſe / vrome / en goede menſchen te verkeeren. Dat het goed / of quaad / geſelſchap ſeer veel vermach / om den menſch gelukkig / of ongelukkig / te maaken. 2. Dat men niets lichtelijk / of lichtveerdelijk moet gelooven / maar eerſt alles grondelijk onderſoeken / eer men oordeeld / of gelooft. 3. Dat goedertierentheid / en trouwe / twee banden zijn / door welke de menſchelijke 't ſamenwooningen behouden worden; en die beyde / om gunſte by God / en de menſchen / te verkrijgen / en tot een gelukkig leven / gantſch dienſtig / en noodig zijn. 4. Dat wy God moeten verheerlijken met het beſte / en uitnemendſte dat wy hebben / en konnen / gemerkt alles van hem / uit hem / en door hem is / welken alleen toekomt alle erkenteniſſe / heerlijkheid / en dankbaarheid over alles / in der eeuwigheid. 5. Dat men ſich moet onthouden van ſchulden / door welke wy ons ſelven / en onſe goederen / onder het recht van een ander / verplicht houden. 6. Dat

ge-

gerechtigheid / neerſtigheid / en oprechtigheid; noodſaakelyke en ſekere middelen zyn / om tot een waare / en beſtendige / geluk-zaligheid te geraaken. 7. Datmen / om gelukkig te weſen / weynig moet ſpreeken; en ſeer voorſichtig weſen in 't geene datmen ſegd / met opmerkinge waar / wanneer / wie / tot wat eynde / en op wat wyſe / dat wy yet ſeggen. 8. Dat de voorſichtigheid boven alle dingen noodig is / om gelukkig te weſen / als de leidsman / en grondſlach / aller deugden; door welke wy alles tot een goed einde weeten te beſtieren / en de bequaamſte middelen daar toe uyt te kieſen: en in alle voorvallende ſaaken bedachtelyk weeten te beraaden / wat men doen / of laaten / moet; Item / hoe / waar / wanneer / en ſoo voorts in alles / dat noodig is om tot een gewenſchte uytkomſte te geraaken.

9. Datmen / om gelukkig te weſen / getrouwe vrienden noodig heeft; doch datmen ſeer voorſichtig moet zyn in het betrouwen op vrienden / alſoo weynig oprechte / en trouwe / vrienden gevonden worden.

10. Datmen / om gelukkig te weſen / inſonderheid moet vermyden / lichtveerdig verachten van een ander: *Prov.* 11. 12. Item / nyd / gierigheid / hoovaerdigheid / droefgeeſtigheid / en oorblaſinge / ende vleyinge der pluimſtrykers. Welkers tonge gladder is dan boter, maar haar herte is krijg: haar woorden zijn ſachter dan olye, maar echter niet dan bloote ſwaarden. *Pſal.* 55. 22. Door welke ſy het herte der menſchen ſteelen / bederven / in het quaad houden / en verſtrikken. 2 *Sam.* 15. 6.

11. Datmen / om gelukkig te weſen / inſonderheid moet trachten naa ſachtmoedigheid / maatigheid / dankbaarheid / en een geruſt vreedſaam gemoed. Dat ook daar toe veel vermach een goede opvoedinge / goeden naam / goede vrouw / en ſoo voorts.

CAPITTEL XXX.

Eccl. 7. 1. Den dag des doods is beter, dan den dag dat yemand gebooren word.

Hoewel het leven een gave Gods is / en in ſich ſelven ſeer goed / en aangenaam; ſoo dat ook een lang leven / doorgaans in de H. Schrift / als een byſondere weldaad / tot een beloninge van de deugd / voorgeſteld word; want de Godzaligheid heeft de belofte van dit leven, en van het toekomende. 1 *Tim.* 4. 8. ſegd nochtans Salomon niet ſonder reden / en waarheid / dat den dag des doods beter is, dan den dag dat yemand gebooren word. Want voor eerſt / dit kan verſtaan werden ten aanſien van menſchen / die in veele / gedurige / en ſwaare ſmerten / en elenden / leven; ſoo dat haar de dood / als een verloſſinge van alle tydelyke jammeren / meer wenſchelyk is / dan dit leven. Ten anderen / het kan verſtaan worden / ten aanſien van de gedurige ſtryd / en droefheid / die de vroome opnemen / uit de altoos aanhangende overblyfſelen der ſonde / waar door ſy ſomtyds met Paulo uitroepen / ik elendig menſche, wie ſal my verloſſen van 't lichaam der ſonde, en des doods. *Rom.* 7. 24. Hoe daar by / dat de vroome ſomtyds / door aanmerkinge der hemelſche vreugde / en de beloſten der volmaakte toekomende zaligheid des eeuwigen levens / ſoo ſterk worden opgenomen / datſe wenſchen ontbonden, en albereyds met Chriſto te weſen. 2 *Cor.* 5. 8. *Philipp.* 1. 23. Doch / behalven deeſe inſichten / ſoo ſiet Salomon (na ſommige Uytleggers gevoelen) op de eere / en goeden naam / van welke hy in de voorgaande woorden geſegd had / beter is een goede naame, dan goede olye: Soo dat den ſin ſoude weſen / den goeden naam / naa de dood / is beter dan den dag / in welken yemand geboren word. Want na de dood dan kan yemand alderbeſt gepreeſen werden / want hy in geen gevaar meer is / van door ſyn miſdaaden ſchande te behaalen. *Syr.* 11. 29. Spreek niemand zalig voor ſyne dood. Daar en boven / gemerkt Salomon ſegd / *Eccl.* 7. 8. Dat het eynde eenes dings beter is dan ſyn beginſel: en een Godzalige dood het einde is van een goed leven: ſoo kan men ook ten dien aanſien verſtaan / waarom dat Salomon ſegd / dat den dag des doods beter is / dan den dag der geboorte. Salomon maakt by den dag der geboorte / ook gewach van goede olye / om dat de Hebreen / en andere volkeren / niet alleen in haare vreugde-maaltyden / die op de geboort-dagen / en anderſints / gehouden wierden / haar ſelven plegen met welriekende olye te ſalven / maar ook / om dat by haar de jonge kinderen / naa datſe gebooren waren / eerſt met water gewaſſchen wierden / en daar na met goede olye beſtreeken / als mede met ſout gewreven / om de leden te verſterken / en te verquikken. Gelyk ſulks af te nemen is / uyt *Ezech.* 16. 4. en *Vers* 9. Soo dat den ſin deſer ſpreuke Salomons ſchynd te weſen / gelyk een goeden naame beter is dan goede olye; ſoo is ook den dag des doods / die de rechtveerdigheid / eere / en een goeden naame / toebrengd / beter dan den dag der geboorte / in welken ſy met goede olye geſalſt geweeſt zyn. Want als yemand gebooren werd / gy weet niet wat elende dat hem ſal overkomen / of hy Godloos of vroom ſal weſen. Maar den dag des doods oordeeld van beyde / namelyk van yemands deugd / en welſtand / die hy genoten heeft: ja de bevindinge heeft ten allen tyden geleerd / dat veele voortreffelyke mannen / ongelyk meer eere naa haare dood verkreegen hebben / dan uyt in haar leven. Sommige paſſen dit ſeggen Salomons ſelfs ook op de Godlooſe / dat de dood haar beter is / dan de geboorte of leven / ten aanſien datſe door de dood ophouden van ſonden / maar in haar leven de ſelve geduriglyk vermeerderen. Want / indien / volgens het ſeggen Chriſti / *Matth.* 26. 24. het den Godlooſen goed waare niet gebooren te weſen, ſoo is ook haar dood beter te achten dan haar geboorte. Die van Thracien / en verſcheyden andere volkeren / bemerkende de menigvuldige jammeren / en elenden / des menſchelyken levens / oordeelden niet alleen met Salomon / dat den dag des doods beter was / dan den dag der geboorte / maar weenden / en maakten groote droefheid / en misbaar / als yemand geboren wierd / en in tegendeel groote vreugd / als ymand ſtierf. Sie daar van by Alex. ab Alex. *Lib.* 2. *C.* 25.

In de H. Schrift word de dood der rechtveerdige, als een zalige / wenſchelyke / en koſtelyke ſaake geacht. *Pſal.* 116. 15. Selfs na het oordeel van Bileam. *Num.* 23. 10. *Apoc.* 14. 13. *Eſai.* 57. 1, 2 Hare dood word genaamd een ſlaap, een ontbindinge des lichaams, in welke de ziele / als in een gevangen-huys / veelſints beſwaard / verhinderd / en geperſt word. *Philipp.* 1. 23. Item / een wederkeeren der ziele tot God dieſe gegeven heeft. *Eccl.* 12. 7. Sijne ziele Gode met weldoen te bevelen. 1 *Petr.* 4. 19. en ſoo voorts. Job ſprekende van de dood: *Cap.* 17. noemd *Vers* 14. het graf ſijn vader, en het gewormte ſijn moeder, en ſijn ſuſter. Daar ſyn ſelfs onder de Heydenen ſchryvers geweeſt / die met ſulke redenen beſchreven hebben de ontelbaare elenden des levens / dat veele door hare ſchriften een verdriet daar in krygende / (inſonderheid / daar by komende de bedenkinge van de onſterffelykheid der zielen / en den gelukkigen ſtaat der zielen naa dit leven) de dood boven het leven verkoren hebben / ja haar ſelven het leven benomen hebben. Hegeſias had ſoo overvloedig van deſe ſaake geſproken / dat den Koning Ptolomeus hem verbieden moeſt / daar van meer in de ſchoolen te handelen / want veele jongelingen begonden haar ſelven te dooden. Het leven / ſegd Erasmus / in ſyn boekken van de Tonge /

is met ſoo groote / en menigvuldige / elenden beſet / dat Silenus geoordeeld heeft / datter niet beter is voor een menſch, dan niet gebooren te werden, of gebooren zijnde, dadelijk te ſterven. En Plinius heeft geacht / dat God den menſch geen meerder weldaad geven kan, dan een kort leven. Salomon, bemerkende de verdrukkingen / en ongerechtigheden / die in de wereld omme gaan / ſegd *Eccl.* 4. 2, 3. Doe prees ik de dooden, die alreede geſtorven waaren, boven de levendigen, die tot noch toe levendig zijn. Ja hy is beeter dan die beide, die noch niet geweeſt is, die niet geſien heeft het booſe werk dat onder de ſonne geſchied. Hier op ſlaat het oude versken van den ouden Menander.

ὃν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν ἀποθνήσκει νέος.

Dat is, dien de Goden lief hebben, die ſterft in ſijn jonkheyd.

Maar yemand ſal ſeer lichtelijk denken / indien de dood beter is dan het leven / machmen dan wel de dood wenſchen / en ſijn leven verkorten? Antw. De Stoici hebben gemeynd dat het den menſch vry ſtond / als hy in groot verdriet was / of langdurige elende / uyt welke weynig / of geen hoope was van verloſſinge; dat het hem vry ſtond ſijn leven / door eygen toedoen / te benemen. Sie onder anderen *Seneca lib.* 3. *de ira. Cap.* 15. en *Epiſt.* 70. maar tegen ſoodanige antwoord Ariſtoteles 3. *Ethicor* De dood te ondergaan, om armoede, of gevangenis, of eenig ander ongemak te vlieden, is geen doen van een kloekmoedig, maar van een vreesachtig menſch. Het zy (ſegd den Apoſtel) dat wy leven, wy leven den Heere, het zy dat wy ſterven, wy ſterven den Heere: het zy dat wy leven, het zy dat wy ſterven, wy zijn des Heeren. *Rom.* 14. 8. Daarom te wenſchen ſelver na ſyn dood / uyt kleynhertigheid / onverduldigheid / onvergenoeginge / ongeloove / en onwilligheid / om ſyn ampt getrouwelyk uyt te voeren / ook in tegenſpoed / en voorvallende ongemakken; is altoos in een menſch miſpryſſelyk. *Num.* 14. 2. *Exod.* 16. *vers* 3. Want / gelyk een Soldaat / op de Wacht geſteld zynde / niet mach ſyne poſt verlaaten / voor dat / met ordre van ſyn Bevelhebber / ſulks toegelaten werde: ſoo mogen wy ook niet / ſoo lang wy God verheerlyken / en het gemeene beſt voordeel toebrengen konnen / ons leven afbreeken / voor dat God, die alleen ſouvereyn Heer is van al dat leeft / tot ons ſegd / keer weeder gy menſchen kinderen: *Pſal.* 90. 3. Gelyk wy ook niet van door ſyn voorſienigheid in de wereld gekomen zyn. Want de menſch / niet weetende wat in het toekomende geſchieden ſal / en hoe wonderlyk de hand Gods alle dingen veranderd / wanhoopt menigmaal van uyt verloſt te werden / ofte te konnen eenigſints wel leven / of goed in ſyn leven te doen / lichtveerdelyk / en ſonder reden. Daarom word het in Elia / noch in Job / noch in Jeremia niet gepreeſen / datſe door onverduld / kleinhertigheid / of onbedachte ſwakheid / naa de dood gewenſcht hebben. 1 *Reg.* 19. 14. *Num*: 11. 15. *Job* 3. en 6. 9. en 7. 15. *Jerem.* 15. 10. en 20. 14, 15. Hoewel nochtans / in ſommige gelegentheden / en inſichten / de dood wel ſonder ſonde gewenſcht kan worden / gelyk / uyt het geene wy te vooren geſegd hebben / kan afgenomen worden.

CAPITTEL XXXI.

Eenige byſondere ſpreuken der oude Hebreen, dienende tot beveſtinge, en verder verſtand, der Spreuken Salomons.

I.

VÆ malo, & væ illis qui adhærent ei!

Wee den booſen, en wee hen die hem aanhangen!

Deeſe ſpreuke komt over een met het geene Salomon ſegd: *Prov.* 13. 20. Die der ſotten medgeſelle is, ſal verbroken worden. Item / dat oude ſpreekwoord der Hebreen. *Væ improbo, & væ vicino ejus!* Wee den Godlooſen, en wee ſijn buurman! Want de ervaarentheid leerd / dat veele in zeden / en ook in haaren welſtand / bedorven worden / door het verkeeren / en omgaan / met de booſe; volgens het oude ſpreekwoord der Hebreen. *Qui cum improbo habitat, cum eo vapulat.* Die met de Godlooſe woond, word met hem geſtraft.

II.

Bene malo ne facias, & malum non continget tibi.

Doet den booſen geen goed, en u ſal geen quaad wedervaren. Daar is ſeer veel aan gelegen / wie dat men goed doed; want barmhertigheid aan de booſe / is dikmaal wreedheid tegen de goede: en het is menigmaal ſeer ſchadelyk / aan de quaade lieden weldaad te bewyſen. Nochtans moet dit ook met onderſcheid verſtaan worden: want quaade lieden machmen geven / 't geen tot haar leven noodſaakelyk is / maar niet het gene sy / tot haar ſelfs verderf / en nadeel van andere / misbruiken ſouden.

III.

Sapientem nutu, & ſtultum fuſte.

Een wijs man moetmen met een wenk, en een dwaas met een ſtok beſtraffen, en onderwijſen. De menſchen die geen reden / en vermaninge / plaatſe geven / moetmen met geweld bedwingen. *Prov.* 17. 10. De beſtraffing gaat dieper in den verſtandigen, dan den ſot honderdmaal te ſlaan. *Prov.* 26. 3. Een ſweepe is voor het peerd, een toom voor den Ezel, en een roede voor de rugge der ſotten. *Prov.* 29. 19. Een knecht ſal door de woorden niet getuchtigd worden: hoewel hy u verſtaat, nochtans ſal hy niet antwoorden.

IV.

Amicum veterem ne abnegato.

Verloochen, ofte verwerp, geen ouden vriend.

Het is veel ſeekerder een ouden vriend te behouden / dan een nieuwe vriend aan te neemen. *Prov.* 27. 10. Verlaat uwen vriend, nochte den vriend uwes Vaders niet, &c.

V.

In loculis, in poculis, in ira.

In gramſchap, aan de beurs, en omtrent de kan, kentmen de man. Want den ſterken drank openbaard 't geene in den menſche verborgen was; volgens een ander Hebreeuws ſpreekwoord. *Intrat vinum, exit arcanum.* 't Selfde doet ook de gramſchap. *Nam ſæpe mentem hominum detexit ira latentem.* Menigmaal heeft den toorn ontdekt, dat heymelijk in het gemoed der menſchen verborgen lag. *Prov.* 20. 1. De wijn is een ſpotter, de ſterken drank is woelachtig: al wie daar in dwaald ſal niet wijs zijn,

VI.

Plenus venter, omne genus mali.

Een vollen buyk veroorſaakt allerley quaad.

Prov. 1. 32. Den voorſpoed der ſotten ſalſe bederven *Satietas ferociam parit.* Vol maakt dol.

VII.

Aut ſocietas, aut mors.

Of geſelſchap, of de dood.

Dit ſpreekwoord toond / datter ſulken aangenaamheid is in goed geſelſchap / en dat den menſch dat ſoo noodig heeft / en ſoo daar toe genegen is / dat het beter

te

Digitized by Google

te ſterven is / dan het ſelve altoos te miſſen. Waarom ſegd Seneca / *nullius boni ſine ſocio jucunda eſt poſſeſſio.* Daar is geen goed , dat ſonder metgeſel den beſitter vermaakelijk weſen kan. Ariſtoteles heeft geſegd / dat de geene die met geen andere menſchen kan verkeeren , of een God , of een beeſt weſen moet. *Prov.* 27. 9. Olye en reukwerk verblijd het herte : alſoo is de ſoetigheid van yemands vriend , van wegen den raad der ziele.

VIII.

Peccatum trahit peccatum.

De eene ſonde trekt de ander.

Een minder ſonde in het begin / veroorſaakt dikmaal ; door een ſeeker en noodig gevolg / veele andere ſwaarder ſonden. In tegendeel ſeggen de Hebreen dat de eene deugd de ander verwekt.

Præceptum trahit præceptum.

IX.

Sexaginta conſiliarii ſi fuerunt tibi , tamen conſilium animæ tuæ ne deſeras.

Hoewel gy ſeſtig raads-lieden had , verlaat nochtans den raad van uwe ziele niet.

Dit ſpreekwoord toond / dat men niet moet blindeling volgen den raad van een ander / maar de ſelve met ſijn eygen verſtand overwegen / op dat wy mogen onderſcheyden / en te beter uit vinden / wat beſt / en geraadſaam is. Anderſints / tegen die geene / die loſſelyk volgen het ſeggen / en het exempel van een ander / ſeggen de Hebreen. Het een ſchaap volgd het ander. En Salomon / *Prov.* 14. 15. De ſlechte geloofd alle woord : maar de kloekſinnige merkt op ſijnen gang.

X.

Onder de geene die Gods Woord hooren , zijn ſommige de ſpongien gelijk , die alles ſonder onderſcheid aannemen : ſommige zijn gelijk een trechter , die het ſoo haaſt vergeten , alſſe het gehoord hebben : andere gelijk een ſak die den ingeſtorten wijn laat uitvloeyen , en den droeſſem behoud : andere gelijk een wan , die het goede behouden , en het ydele en quade varen laten. Daarom vermaand ons de Heere Chriſtus. *Luc.* 8. *vers* 18. Sie dan hoe gy hoord , want , &c. en Paulus 1 *Theſſ.* 5. 21. Beproeſt alle dingen : behoud het goede.

XI.

Onder de eygenſchappen / en teykenen van wijſe lieden / tellen de Hebreen ook deſe. Een ander in ſijn reden niet te ſteuiten , ofte door ontijdige tuſſchen-ſprake te verhinderen. 2. Geen haaſtige , of onbedachte , antwoorde te geven. 3. Neerſtig te onderſoeken alles dat tot een ſaake behoord , eer dat men daar van ſijn gevoelen opneemd , of eenige uitſpraake doed. 4. Op voorgaande ſaaken nette , en rechte , antwoorde te geven , in goede ordre , en 't geene eygentlijk te paſſe komt , en tot de ſaake diend. Hier op ſien ook Salomons ſpreuken : *Prov.* 24. 26. *Prov.* 15. 23. *Prov.* 25. 11. *Prov.* 18. 13.

XII.

De Hebreen hebben ook een ſpreuke / door welke ſy te kennen geven / dat de lieden die hier in deſe wereld / groote armoede / of ſeer ſware pijnen / en ſiekte / onderworpen zijn / of een booſe vrouwe hebben / en nochtans niet verlaaten ; dat die in de verdoemeniſſe niet ſullen komen / om datſe in deſe wereld oordeel / en elende / genoeg uitgeſtaan hebben. Het ſchijnd datſe geſien hebben op het geene Salomon ſegd : *Eccl.* 7. 26.

XIII.

Socia eſt cupiditatis cæcitas.

De blindheid des gemoeds is een metgeſel der ongeregelde begeerte.

Amicus hominis intellectus , & hoſtis cupiditas. Een goed verſtand is des menſchen vriend , maar de begeerlijkheid ſijn vyand. Waarom een wijs man gevraagd zijnde / wat krijg de heerlijkſten krijg was ? antwoordde ; die tegen onſe quade begeerte gevoerd word. 1 *Petr.* 2. 11. Dat gy u onthoud van de vleeſſchelijke begeerlijkheden , welke krijg voeren tegen de ziele. *Gal.* 5. 16, 17.

XIV.

Vier zijnder daar men nooit tegen twiſten mach ; God , den Koning , onſe Ouders , en onſe Onderwijſers , ofte Meeſters. *Prov.* 20. 3. 't Is eere voor een man van twiſt af te blijven : maar een yeder dwaas ſalder ſich in mengen.

XV.

Seeker wijs man gevraagd zijnde / waarom dat hy noyt getracht hadde te wreken het ongelijk dat hem aangedaan was ; antwoordde / om dat ik dacht / dat die man die my verongelijkt hadde / of een eerlijk man moeſte weſen / of een dwaas. Indien hy eerlijk was / ſoo betaamde het / dat ik hem ſulks vergeven ſoude : indien hy een dwaas man was / het betaamde my niet / met een ſot te twiſten. *Prov.* 20. 22. Seg niet , ik ſal het quaad vergelden : wacht op den Heere , en hy ſal u verloſſen. En *Prov.* 24. 29. Seg niet , gelijk als hy my gedaan heeft , ſoo ſal ik hem doen : ik ſal een yder vergelden na ſijn werk. *Rom.* 12. 17, 19, 20, 21.

XVI.

Gelijk den gedurigen regen ſchadelijk / en onaangenaam / is ; alſoo is het gedurig / ofte te menigvuldig / beſoeken van zynen vriend hatelijk / maar het ſeldſaam en tijdig beſoek / ſeer aangenaam. *Prov.* 25. 17. Daarom ſegd elders Eraſmus : Ik oordeele dat men goede vrienden ſpaarlijk gebruiken moet , gelijk ſeldſamen en koſtelijken huiſraad.

XVII.

Seeker Indiaanſch Koning gaf aan een van ſijne dienaars een brief ken / met bevel / ſoo dikmaal den Koning gram wierd / dat hy hem dat brief ken ſoud in de hand geven : in het ſelve ſtond geſchreven. Weeſt ſachtmoedig , en laat uwen toorn vallen , want gy zijt geen God , maar een lichaam , welkers wormen , uit het eene deel komende , de andere deelen verteeren ſullen , en alle de leden verteerd zijnde , ſullen geſamentlijk tot ſtof veranderen. *Prov.* 19. 11. Het verſtand des menſchen vertrekt ſijnen toorn : en ſijn cieraad is , de overtredinge voor by te gaan.

XVIII.

Gelijk een kaarſe de ooge is des lichts ; en de ſonne het licht der wereld : ſoo is het verſtand de ooge der ziele / en de ziele het licht des lichaams. *Matth.* 6. 22.

XIX.

Geef aan dien ; over wien gy Heer weſen wilt. En eyſch van hem , van wien gy veracht wilt worden.

Den ſin is / dat die van een ander geſchenken ontfangd / ſijn aanſien en vryheid verlieſt. Die geeft die neemt / en die ontfangd / verlieſt meer dan hy krijgt. Dit wijſt ons Salomon aan *Prov.* 22. 7. Waarom heeft de Heere Chriſtus geſegd. *Actor.* 20. 35. Het is zaliger te geven dan te ontfangen.

XX.

Honora eum a quo honorari amas.

Eer dien van wien gy geëerd wilt werden. *Rom.* 12. *vers* 10. Met eere d'een den anderen voorgaande. 1 *Sam.* 2. 30. Want die my eeren , ſal ik eeren , maar die my verſmaden ſullen licht geacht worden.

XXI.

Een wijs man gevraagd zijnde / wien hy oordeelde de wijſſte te zijn onder de menſchen ; antwoordde / die in tegenſpoed / en voorſpoed / altoos een geruſt en welgeſteld gemoed kan houden. Soo dat hy noch door voorſpoed te veel verheven / noch door tegenſpoed te veel verſlagen word. *Philipp.* 4. 11, 12.

Item / gevraagd zijnde / hoe yemand ſich alderbeſt van ſijne vyanden wreken konde ; antwoordde / door de deugd / en ſich door de ſelve eerlijk te maaken. Want *qui malum malo vincit , non vincit , ſed vincitur.* Die quaad met quaad verwind , wind niet , maar word overwonnen. *Rom.* 12. 21. Sie breeder .

I. Druſium de adagiis Hebræorum.

Het gaat met de wijſe / en vrome / menſchen / gelijk met de ſpeceryen / welke haare kracht en reuk meeſt ver-

Digitized by Google

troonen geſtooten zijnde; en gelijk met de ſterren des Hemels / die in tegenwoordigheid der ſonne verduyſterd werden / maar in den nacht vertoonen ſy haren glants. Het geſchied ſeer dikmaal / dat de gaven / en deugden / der menſchen in haren voorſpoet ledig liggen / en weynig / of niet / geoeffent worden / maar door tegenſpoet wordenſe verwekt / en vertoond. Het meeſtendeel der voortreffelijke Pſalmen / en Goddelijke bewegingen / daden / en Lofzangen van David / zijn by gelegentheid van ſijne menichvuldige tegenſpoeden veroorſaakt.

XXII.

In ventum verba proferre.

Woorden in den wind ſmijten, of voortbrengen. Dit is een oude ſpreuke der Hebreen / van alle die ydele / en onnutte / dingen ſpreeken / welke ook in de heylige Schrift dikmaal gebruykt werd. 1 *Cor.* 14. 9. *Job* 15. 2. *Job* 6. 26. *Job* 16. 3. Daar op ſiet de maniere van ſpreken die Paulus gebruykt. 1 *Cor.* 9. 26. En *Hoſ.* 12. 2.

XXIII.

Sijn mond tegen den Hemel ſetten. Dat is een oud ſpreekwoord / dat de Hebreen gebruyken / van ſodanige menſchen / die niet alleen beſtaan de menſchen / maar even God ſelve te laſteren. *Pſal.* 73. 2. Soo word by den Hemel God verſtaan. *Dan.* 4. 26. *Luc.* 15. 18. *Matth.* 21. 25.

XXIV.

Weeſt niet al te rechtveerdig, noch houd u-ſelven niet al te wijs: waarom ſoud gy verwoeſtinge over u brengen?

Dit is een ſpreekwoord dat Salomon gebruykt / *Eccl.* 7. 16. van ſulke menſchen / die / om rechtveerdiger / en wyſer / te ſchijnen / dan ſy in der waarheid zijn / al te hart en te ſtreng zijn / in het beſtraffen van fouten / en dat dikmaal geringe / in andere menſchen / daarſe ſelve menigmaal met ſwaarder beſmet zijn. *Matth.* 7. 3, 4. Item / die al te naauw onderſoeken de miſdaden van de gene die onder haar zijn / ſonder yets door de vingeren te ſien. *Eccl.* 7. 21. Geef ook u herte niet tot alle woorden diemen ſpreeckt, op dat gy niet hoort dat u knecht u vloekt. Want u herte heeft ook veelmaal bekend dat gy andere gevloekt hebt. Item / tegen de gene die al te meeſterachtig / en overheerſchende / ſich aanſtellen tegen andere. *Jac.* 3. 1. Zijt niet vele meeſters, mijne broeders, wetende dat wy te meerder oordeel ſullen ontfangen. Daarom vermaand den Apoſtel *Gal.* 6. 1. Dat wy de gene die vallen, te rechte moeten brengen, door den geeſt der ſachtmoedigheid, ſiende op ons ſelven. Wy oordeelen ook / dat dit ſpreekwoord wel kan verſtaan werden van de Richters; dat de ſelve / in hare oordeelen en vonniſſen te vellen / niet al te ſtip en ſtyf moeten ſtaan op de letter der Wetten / na welke ſy oordeelen; maar / om ſaaken billiglijk en rechtmatelijk te richten / ſoo moetmen dikmaal meer ſien op de omſtandigheden / en gelegentheeden van perſoonen / plaatſen / gevolgen / wyſe van miſdaad / en ſoo voorts; Item / het oogmerk des Wetgevers / dan op ſyn woorden; want anderſints gebeurd het wel / dat het opperſte recht, (dat is / het gene dat onder ſchijn van recht te hart aangedrongen word /) het grootſte onrecht word. Soo dat die menſchen geſegd worden ſich al te wijs te houden / die al te hard op haar opinie ſtaan / als offer geen rechtveerdigheid / noch wyſheid / waar / dan volgens het gene dat ſy drijven. Voorts werden mede die perſoonen geſegd ſich al te wijs te houden / die ſich inbeelden grooter wijſheid te hebben / danſe waarlijk beſitten / of immers gebruyken. Item / die haar bemoeyen willen met curieuſelijk te onderſoeken / ſaaken / diemen / noch door Gods Woord / noch door menſchelijk vernuſt weten kan / en aan welkers wetenſchap onſen welſtand geenſints gelegen is; ja welkers onderſoek niet alleen te vergeefs / maar ook dikmaal ſchadelijk is. Sie *Rom.* 12. 3. *Prov.* 3. 7.

XXV.

Waar door yemand ſondigd, daar door word hy geplaagd.

Dit is een oud ſpreekwoord / dat in het boek der wijsheid verhaald / en met het exempel der Egiptenaren bevestigd werd / die door beeſten geplaagt wierden / om datſe Goddelijke eere aan de beeſten beweeſen. *Cap.* 11. 17. Alle ſonden veranderen gemeenelijk in ſtraffen der gene die de ſonden doen: gelijk wy over *Rom.* 1. elders getoond hebben. Menigmaal gebeurd het / dat het ſelve quaad / dat yemand een ander tracht aan te doen / hem tot een vergeldinge over komd. Gelijk in Haman / Adonibeſeck / &c. *Eccl.* 10. 8. Wie eenen kuyl graaft, ſal daar in vallen: en die eenen muur doorbreekt, een ſlange ſal hem bijten. Sie *Prov.* 28. 10. en *Cap.* 26. 27.

XXVI.

Van de kleederen komt de motte voort.

Dit is ook een oud ſpreekwoord / 't welk gebruykt word *Syr.* 42. 16. Waar door te kennen gegeven word / dat de onheylen / en ſwarigheden / veelſints / en gemeenelijk / haar oorſaak en oorſpronk krijgen / uyt die gene dieſe overkomen. *Actor.* 20. 30. Uyt u ſelve ſullen mannen opſtaan, ſpreekende verkeerde dingen, om, &c. Ons verdriet is uyt ons eygenſelven voortkomende / maar ons heyl is uyt God. *Hoſ.* 13. Uyt ons eygen herte komt alles dat ons verleid / en onreyn maakt / en bederft. *Matth.* 15. 19. *Jerem.* 17. 9.

XXVII.

Haat verwekt krakeelen: maar de liefde dekt alle overtredinge toe.

Dit ſpreekwoord gebruykt Salomon / *Prov.* 10. 12. Te kennen gevende / dat van lichtelijk alles ten quade geduyd word / en gelegentheid geſocht word van twiſt / en om yemand lichtveerdelijk / en ſonder reden / te beſchuldigen. *Prov.* 17. 9. Want die een hond ſlaan wil, kan licht een ſtok krijgen. Het is quaad, wat hy doed, of wat hy laat, diemen haat. Maar de liefde denkt geen quaad: 1 *Cor* 13. 5. Het is al goed, wat hy doed, of wat hy begint, diemen bemind. Doch het is een teyken van een Godvruchtig / beſcheyden / en eerlijk gemoed / alles / ſoo veel de waarheid / onſen ſchuldigen plicht / en de liefde / lijden kan / ten beſten te duyden / en geringe / of verborgen miſſlagen / liever te bedekken / en door ſachtmoedige onderrichtinge te verbeteren / dan tot onſes naaſtens ſchade / en nadeel / openbarelijk / en met bitterheid / te beriſpen. 1 *Petr.* 4. 1. 1 *Cor.* 13. &c. Daarom word het woord ἐυλαβεῖν 't welk eygentlijk beteykend / yemand die een ſaake genegen is wel, en ten beſten op te nemen; overgeſet / Godvruchtig. *Actor.* 2. 5. En Auguſtinus ſegd ſeer wel / die in het beſtraffen voorneemd een anders oneere. en ſijne heymelijke fouten tot ſijn ſchaade te ontdekken, die verbeterd ſoodanigen menſche niet, maar hy verraad hem. Want / als wy ſien op ons ſelven: *Gal.* 6. 1. *Eccl.* 7. *vers* 21. en dat wy alle veelſints konnen miſſen; en als wy bedenken die billikheid / dat wy van een ander geern / omtrent onſe miſgrepen / verwachten: ſoo behoorden wy niet / dan met de ſelve mate te meten / als wy wenſchten dat ons geſchiede. Wy konnen niet twijffelen / of ons ſal ook wedervaren / dat gemeenelijk een yeder bejegend / dat een yegelijk van dit ſchrift ſal oordeelen / na dat ſijn genegentheid / of afkeerig / of gunſtig is; edog het ſal ons genoeg weſen / ſoo / van eenige goedwillige / onſen arbeid / en goed oogmerk / ten beſten geduyd werd.

E Y N D E.

Digitized by Google

B Y V O E G S E L

Tot de Spreuke Prov. 3. 5.

Al wat u luſten mach is met haar (dat is, de wijsheid) *niet te vergelijken.*

DEn geleerden Jacobus Ebertus, ſteld onder de ſpreuken der oude Hebreen, raakende de uitnementheid der wijsheid, ook onder andere, deſe volgende.

Daar zijn vier dingen, die een menſch tot aanſien, en hoogachtinge, brengen. Het eerſte is, *Si-quis ex loco ſuo aſſurgat parenti.* Indien yemand voor ſijn Vader opſtaat. Het tweede, *Si-quis honorificè habeat hoſtes ſuos.* Indien yemand ſijn vyanden wel bejegend. Het derde, *Si-quis currum ſuum ipſe inſpiciat, etiamſi habeat centum ſervos.* Soo yemand ſijn wagen ſelfs beſchoud, en waarneemd, al hadde hy honderd Dienaren. Het vierde, *Si-quis honoret ſapientem, ut accipiat à ſapientia ejus.* Soo yemand een wijs Man eerd, om ſyn wysheid deelachtig te worden.

Het eerſte ſiet op de eere diemen ſijn Ouders, en alle bedaagden, ſchuldig is, en komd over een met de wet der Lacedemoniers, van welke Plutarchus verhaald, datſe een wet hadden, volgens welke de jonge luyden, niet alleen voor haar Ouders, maar alle bedaagde luyden, moeſten opſtaan uit haar plaats, uit den weg ter zijden afwijken, en ſich met eerbiedigheid ſtil houden, tot dat de Oude waaren voor by gegaan. Sie hier van de wet Moſis: *Lev.* 19. 32. Voor den graauwen hayre ſult gy opſtaan, en ſult het aangeſichte der Ouden vereeren: &c.

Het tweede ſiet op het goed-doen aan vreemde, ſelfs onſe vyanden, als men omtrent de ſelve alle beſcheydentheid, en ſachtmoedigheid, kan gebruyken: 't welk een ſonderlinge eere aan de overwinners toebrengt. Het derde toond, datmen de ſorge ſijner ſaaken, diemen wel beſteld wil hebben, niet moet alleen op de dienaars laten aanſtaan, maar ſijn eygen oog daar over laten gaan. Het vierde ſiet op de waardigheid der wijsheid, daar den Text van ſpreekt. Van welke de Hebreen, een ander ſpreekwoord gebruykende, ſeggen: *Sapientia eſt nobilitas magna, & dilectio eſt cognatio proxima.* De wijsheid is een groote edelheid, en de liefde is de naaſte maagſchap, of bloed-verwantſchap. Die wijs is, is met recht edel, want hy door ſijn eygen, niet door een anders waardigheid, edel geacht word.

Tweede Spreuk der Hebreen.

Nihil eſt quod magis conjugi debeat cum re bona, quam humilitas cum ſapientia, & clementia cum potentia. Daar is niet dat meer met een goede ſaak behoorde gevoegd te werden, dan nederigheid met wijsheid, en goedertierentheid met macht vergeſelſchapt.

DE ſin is, datter niet aangenamer, noch prijſelijker is, dan wijsheid met nederigheid, en macht met weldadigheid vereenigd. Dit beveſtigd mede den vermaarden Cicero *Lib.* 1. *offic. Rectè præcipere videntur, qui monent, quanto ſuperiores ſimus, tanto ſubmiſſius nos geramus.* En wederom, *Nihil eſt laudabilius, nihil magno & præclaro viro dignius, placabilitate & clementia.* Die ſchynen ons wel te gebieden, welke vermaanen, dat wy ons ſoo veel te nederiger aanſtellen, als wy meer boven andere verheven zyn. Want daar is niet prijſelikker, noch een groot, en voortreffelijk, man waardiger, dan ſachtſinnigheid en goedertierentheid. *Sed rara virtus eſt humilitas honorata.* Het is een ſeldſaame deugd de nederigheid met groote eere vereenigd: maar om haar ſeldſaamheid te meer te achten.

Derde Spreuk.

Homo eſt ſapiens, quamdiu quærit ſapientiam: at cum exiſtimaverit ſe perveniſſe ad perfectionem ejus, ſtultus eſt. Een menſch is wys, ſoo lang hy de wysheid ſoekt: maar als hy denkt tot de volmaaktheid der ſelve gekomen te zyn, dan is hy ſot.

DIt heeft Bias ook aangemerkt, ſeggende, datter geen grooter verhinderinge was om tot wysheid, of eenige ſaaken, gevorderd te werden, dan den hoogmoed, en laatdunkentheid. Veele (ſegd Seneca) ſouden tot wysheid gekomen zyn, indienſe niet gedacht hadden die al verkreegen te hebben. Hier op ſlaat een ander ſpreekwoord der oude Hebreen, waar doorſe ſeggen; *Melius eſt ferre ſtultum, quam ſemi ſtultum, hoc. eſt, ſtultum talem, qui vult videri ſapiens, tametſi non ſit.* Het is beter een ſot te verdraagen, dan een halven ſot, dat is ſoodanigen ſot, welke wys wil ſchynen te zyn, hoewel hy het niet is.

Vierde Spreuk.

Quiſnam homo dignus eſt ut regnet? Reſp. *aut ſapiens qui regnat. Aut Rex qui inquirit.* Wie is waardig te heerſchen? Antw. Of een wys man die heerſcht; of een Koning die onderſoekt, en tracht na wysheid.

DAarom ſegd Salomon *Prov.* 25. 2. Het is Gods eere een ſaake te verbergen, maar de eere der Koningen een ſaake te doorgronden. Hier op ſiet Plato *in Republ.* daar hy ſegd, *Rempublicam eam eſſe optimam, in qua vel Philoſophi regnum habeant, vel qui reges ſunt, philoſophentur.* Dat die Republyke de beſte is, in welke de wyſe luyden heerſchen; of immers die regeeren, na de wysheid trachten. Dit is volgens het ſeggen der Stoici, *Solum ſapientem regem eſſe.* Dat een wijs man alleen regeeren kan. Hier by mach met reden gevoegd werden een andere ſpreuk der oude Hebreen, waar door ſy ſeggen; *interrogatio ſapientiæ, dimidia eſt ſapientia.* Na de wijsheid te vraagen, is de helft der wijsheid. Want wel te beginnen is de helft van het werk. *Dimidium facti, qui bene cœpit, habet.*

Digitized by Google

B Y V O E G S E L

Tot de Spreuke Prov. 16. 10.

Waarſegging is op de lippen des Konings, &c.

WAarſegging (gelijk wy te voren aangeweſen hebben) beteykend hier ſeekere behendigheid, van heimelijke dingen te doorſnuffelen, en duyſtere ſaaken te verklaaren; waar van een ſchoon vertoog, in Salomon ſelfs, van Cedrenus verhaald werd, want, als Salomon aan de Koninginne van Scheba, alle raadſels, hoe duyſter die ook mochten weſen, met een ſonderlinge behendigheid, uitgelegd, en ontknoopt had, ſoo bracht ſy tot hem eenige der allerſchoonſte knechtjes, en Meysjes, met de ſelve kleeren toegemaakt; ſoo datmen uit hun aangeſicht, en gebaarden, het minſte onderſcheid niet machtig was te bemerken: ook in deſe ſaak willende ſijn wysheid toetſen, op wat wijſe hy d'een van d'ander onderkennen ſoude. De Koning, hen beſchouwt hebbende, gebood een bekken met water te halen, en dat yder zijn aanſicht met de handen waſſchen ſoude. Uit dit bedrijf wiſt hy ſtracx d'een van d'ander t'onderſcheyden; want de knechtjes beſtonden hun aanſichten mannelijk te wryven, en gingen 'er ruſtig mee toe; daar de meysjes, door een maagdelijke zedigheid, het water met de uit eynden der vingeren nauwlijks durfden aanraaken. Van diergelijke ſcherpſinnigheid verhaald ons Diodorus Siculus een byſonder exempel. Want de Koning der Cymmeriers geſtorven zynde, ſoo vertoonden ſich drie perſoonen, die ſich voor ſijn Soonen uitgaven, en om het Rijk twiſteden; daarmen nochtans ſeekerlijk wiſt, datter niet meer dan een kon weſen. Ariopharnes Koning van Thracien, tot ſcheydsman gekoren, beſlotte, datmen 't lichaam van de Vader uit het graf ſou trekken, en aan een boom binden, met bevel dat zy alle drie na zijn hert ſouden ſchieten, en die 't naaſte trof, ſou op den Koninklijken Throon geraaken: d'een plantte ſijn pyl in de ſchouder, d'ander in den arm. Maar den derden, al het tuyg ter aarden werpende, ſeide veel liever van het Rijk te willen vervallen, dan, op een ſchelmſe wyſe, zijn Vaders lichaam te beleedigen. Deſen was het die Ariopharnes het Koninkrijk toeweeg, gemerkt de ſucht tot ſijn Vader, de eerdorſt, en begeerte tot het Koninkrijk, te boven ging. Joſephus verhaald ook, hoe aardiglyk de Keyſer Auguſtus ſeekeren Jode verſchalkte, die ſich voor Alexander, Herodis Soon, wou uitgeven. Sie hem na *Lib: antiquit: Judaic. 17. cap. 14.*

Het is een ſaak van groote wijsheid, en voorſichtigheid, de heymelykheid, en inwendige genegentheden der menſchen, uit te viſſchen, en te kennen; te meer alſoo de menſchen, door veynſen, veelſints de ſelve weten te bedekken. Hier op ſiet Salomon *Prov.* 20. 5. De raad in 't herte eens mans is als diepe wateren: maar een man van verſtand ſal dien uithalen. De Hebreen hebben een ſpreekwoord, waar door ſe te kennen geven, dat yemand tot gramſchap te verwekken, een bequaam middel is, om ſynen aart te kennen; want in den toorn, inſonderheid die onverwacht, en haaſtelyk voorkomt, is het veynſen ſeer moeyelyk: en weynige zynder, die, door die geweldige herts-tocht, haar ſelven niet ontdekken. Deſe ſpreuk drukkenſe met deſe woorden uit, *Cum voles ſociari cum aliquo, prius ad iram provocato eum, & ſi tum confitebitur tibi veritatem in tempore iræ, ſociare illi; ſin minus, rejice eum.* Als gy ſult willen met yemand vriendſchap houden, breng hem eerſt tot toorn: indien hy in zijnen toorn u de Waarheid belijd, en bekend aan u te willen verplicht blijven, neem hem voor u vriend aan: ſoo niet, verwerp hem. Om deſe proeve te doen, is ook den wijn, en vriendelyke t'ſamenſpraak, bequaam; waar van ſie breeder by Bacon in *Fabro Fortunæ.*

B Y V O E G S E L

Tot de Spreuke Prov. 28. 1.

Elk rechtveerdige is moedig als een jonge Leeuw.

MEn ſeid dat Pyrrhus zijn tanden ſomtijds, in 't heymelyk, aan ſyn vrienden toonde, op welkers bovenſte reecks het woordeken Λέων, dat is, Leeuw, gegraveerd was; en in d'onderſte ſtond Βασιλεὺς Koning: waar door te kennen wierd gegeven, dat hy een Koning was, ſoo edel-moedig als een Leeuw. Doch, het-geen deſe loffpraak aldermeeſt te ſtade quam, was datmen die letteren door een Goddelyke hand geſchreven hield te weſen: even als of den Hemel ſelfs, van de grootheid deſes Vorſts, een krachtig getuygenis had willen geven; en dit, onder 't volk geſtroyd, maakte dat yder een ſich onbereykelyke dingen van hem inbeeldde. Men kan hier uit af nemen, hoe de menſchen, van hun ſwakheid niet onbewuſt, ſich nimmer ſterk genoeg houden te weſen, indien zy niet (ik weet niet wat) Goddelyks hebben. By gevolg moetmen beſluyten, dat het de rechte weg is, om een ware kloekmoedigheid te verkrijgen, als men wel ſtaat by God; ſich door ſuyverheid van hart met dien ſuyveren Geeſt vereenigende: want, indien een kleyne waan van Goddelyke gunſt, aan Koningen, en andere luyden, ſoo groote moed kan geven, wat ſal het getuygenis van een gewiſſe niet doen? Wat ruſtig vertrouwen kan men, te midden van 't gevaar, hebben, wanneer men, na 't bedrijf van verſcheyden ondaden, een Beul met nijptangen, en yſere nagels, in ſijn gemoed draagd? in tegendeel word een goed gewiſſe bequamelyk by 't vliesjen, dat het hert omringd, vergeleeken: want, gelijk het daar door gedurig, met een heylſame vochtigheid, ververſcht word; ſoo is de ziel van een eerlijk man in een geſtadige volvreugdigheid, en ververſching, waar door hy ſich, in 't midden der gevaren, wonderlyk kloekhertig, en ongelooffelyk moedig, weet te toonen.

BY-

BYVOEGSEL

Tot de Spreuke Prov. 17. 24.

In het aangeſichte des verſtandigen is wijsheid.

DEwiſſe de gedachten / genegentheden / vyf ſinnen / ja by-na de geheele geſtalte der ziele des menſchen / ſich in het aanſicht vertoond ; ſoo is 't (mijns bedunkens) niet vreemd / dat het voor ſoo onboetbaren hoon gereekend word / als men yemand in 't aanſicht ſlaat. Hierom is het ook dat de kunſt / die de natuur nabootſt / ſich by-na niet bemoeyd / om een perſoon te verbeelden / dan met ſijn aanſicht te ſchilderen / of te ſnijden ; uit reden, ſeyd Ariſtoteles / dat het aanſicht vertoond wie wy zijn. *Eccl.* 12. 4. leeſt men aldus : En de twee deuren na de ſtrate ſullen geſloten werden, &c. Het aanſicht word de ſtraat van 't menſchelijk lichaam genaamd / om dat daar al de ſinnen zijn / om dat 'er al den handel / de gevoelijke ziel aangaande / gedreven word / om dat wy 'er de verborgene gedachten des herten in leſen. Waar op den Poëet geſien heeft : ſeggende / *O quam difficile eſt crimen non prodere vultu ?* hoe moeyelijk is het ſijn ſchelmſtuk door het aanſicht niet te ontdekken ? Het aanſicht dan is een ſpiegel van de ziel / en als een ſtraal van de klaarheid des Goddelijken beelds / na welke den menſch geſchapen is. En hier op heeft / buyten twijffel / geſien den Keyſer Conſtantinus / als hy affchafte de manier / die in zynen tijd in ſwang ging / van booſwichten / en ondadige ſchelmen / in 't aanſicht te brandmerken ; maar beval dat in de handen / of op den rug / of op de kuyten / te doen. De reden die 'er zijn Majeſteyt van geeft / luyd aldus : *Quo facies, quæ ad ſimilitudinem pulchritudinis cæleſtis eſt figurata, minime maculetur.* Dat is / om het aanſicht, 't welk na de gelijkenis der Goddelijke ſchoonheid getrokken is , niet te verleelijken. Waar by / tot een tweede reden / mach gevoegd werden / dat die booſwichten / in 't openbaar dragende de ſchandvlek van haare misdaden / en die geenſints konnende verbergen ; te min tot nadenken / en verbeteringe / konnen gebracht werden.

BYVOEGSEL

Tot de Spreuke Eccl. 3. 12.

Ik heb gemerkt, datter niets beters voor haar is, dan ſich te verblijden, &c.

Vertoonende eenige byſondere bedenkingen over de gelukzaligheid des menſchelijken levens.

Waarom de volmaakte zaligheid een leven enkelijk genaamd werd ? waar na dat men de lankheid des levens reekenen moet ?

ONder andere benamingen / door welke den gelukkigen ſtaat der volmaakte zaligheid beſchreven werd / vinden wy ook / dat de ſelve / in de H. Schrift / door het woord leven enkelijk / en by uitnementheid / genomen / uitgedrukt word. Maar door ik acht dat ons te kennen gegeven word / dat dit tegenwoordig leven / uit verſcheyden inſichten / eygentlijk den naam van leven, niet kan toegeëygend worden. En wel / voor eerſt / om dat het door de ſonden gantſchelijk bedorven / en beſmet / is. Ten tweeden / om dat het vol verdriet / en elende / is ; daar nochtans / door het woord leven, gemeynelijk een ſtaat van welſtand verſtaan word. En / ten derden ; om dat het niet alleen kort / maar ook gedurig-lijk onſeker is / ſoo dat wy niet eenen dag / ja geen uur / met ſekerheid ; dit leven konnen genieten. *Prov.* 27. 1. Beroem u niet over den dag van morgen : want gy weet niet, wat dien dag ſal baren. Waarom word het toekomende leven / niet recht / den naam van leven eygentlijk / en by uitnementheid / gegeven / om dat het ſal weſen een eeuwige gelukzaligheid / en een zalige eeuwigheid. Sie van deſe benaminge. *Matth.* 7. 14. en *Cap.* 18. 8. *Rom.* 1. 17, *Cap.* 8. 13. &c.

Leer / en merk / hier uit / dat men de kortheid / en lankheid / van ons leven / niet ſoo ſeer uit de veelheid der dagen / als wel na het goed gebruyk / en welſtand des ſelfs / reekenen moet. Want / *Non eſt felicitas vivere, ſed noſſe vivere. Nec plus vivit, qui vivit diu, ſed qui melius vivit. Etenim vitam non tempus metitur, ſed uſus.* Het is geen gelukzaligheid te leven , maar te konnen wel leven. Hy leefd niet meeſt , die langſt leefd, maar die beſt leefd. Want ons leven moet niet na den tijd , maar na het gebruyk, afgemeten worden. Dit heeft wel aangemerkt den Keyſer Titus Veſpaſianus / welke in ſijn avondmaal gedenkende / dat hy / op dien dag aan niemand goed gedaan had / tot ſijn vrienden ſeyde / dat hy oordeelde / dien dag verloren te hebben. En voorwaar / wat kan ons de lankheid des tijds anders dan ongelukkig maaken / indien wy de ſelve niet dan in elende / ſonde / en ydelheid doorbrengen ? Hoewel het maar al te waarachtig is / dat Seneca ſegd in ſijnen eerſten Brief. Een groot deel van ons leven gaat door met quaad te doen , en by-na ons geheel leven met andere dingen te doen , als tot ons wel weſen dienſtig zijn. Denk dan / dat / om ſijn leven te verlangen / niet ſekerder noch beter is / dan het ſelve wel door te brengen / en te trachten de ſoetigheid / en gelukzaligheid / des ſelfs te genieten / ſoo veel mogelijk is. Want al den tijd / die met ſondigen / verdriet / en ydelheid / doorgaat / is niet alleen verloren / maar erger als verloren : want het beter is niet te zijn / dan quaad te doen / en elendig te weſen. Een leven met verdriet /

drie beſet / dat door den dood niet kan ge-eyndigd werden / word een ſchrikkelijk oordeel geacht. *Apoc.* 9. *vers* 6. In die dagen ſullen de menſchen de dood ſoeken, en ſullen die niet vinden : en zy ſullen begeeren te ſterven, en de dood ſal van haar vlieden. En in tegendeel word het voor een weldaad gereekend / dat de rechtveerdige omme komt, en de weldadige lieden wechgeraept worden voor het quaad. *Eſa.* 57. 1.

Waarom de volmaakte zaligheid een Koninkrijk genaamd werd: en hoe veel uitnemender die zy dan de aardſche Koninkrijken?

OM dat de menſchen in 't gemeen de Koninklijke heerſchappye / en waardigheid / boven andere / ſeer hoog achten : ſoo word de volmaakte zaligheid des menſchen / in de H. Schriften / dikmaal by de ſelve vergeleken / en word genaamd / niet alleen het Koninkrijk by uitnementheid. *Luc.* 12. 32. maar ook het Koninkrijk Gods *Matth.* 6. 33. en des Vaders *Matth.* 13. 43. en het eeuwig Koninkrijk onſes Heeren en Saligmaakers Jeſu Chriſti. 2 *Petr.* 1. 11. en het Koninkrijk der Hemelen. *Matth.* 5. 20. en *Cap.* 7. *verſſ.* 21. &c. Om dat de uitverkorene / in een eeuwige volmaakte heerlykheid / en zaligheid / heerſchen ſullen met God / en Chriſto / over alle ſchepſelen / en overwonnen vyanden. *Apoc.* 3. 21.

Edoch deſen ſtaat ſal onvergelykelijk gelukkiger zijn / dan in eenige aardſche Koninkryken genoten kan werden. Want het Hemelſch Koninkryk gaat over Hemel / Aarde / ja de gantſche Wereld ; de aardſche Koninkryken ſtrekken ſich maar uit tot een kleyn gedeelte der aarde. 2. De aardſche Koningen / zijn gedurig in gevaar van de Dood / Oorlogen / Oproer / verſtootinge / en ſoo voorts. Daar en boven zijnſe dikmaal ſlaven van haar eygen herts-tochten / verkeerdheden / dwalingen / onder worpen de bedriegeryen / en trouwloosheid / van haare dienaren / en pluymſtrykers : Item / angſtige ſorgen / en bekommerniſſen / om haar ryk wel te beſtieren ; behalven alle andere elenden / dieſe / met de geringſte van haare onderſaten / onderworpen zijn. Om welke reden ſommige oude Koningen geen ronde Kroonen gebruykt hebben / maar langwerpige / hebbende de gedaante van een Schip ; om aan te wyſen de onruſten / geſtadige ongeſtadigheden / en gevaren / der Koninklijke / en Vorſtelyke waardigheden. In oude tijden (ſegd Saavedra *Symbol*: 20. pleeg men / in plaats van Kroonen / Tulle-banden te gebruyken / met welke de hoofden omwonden wierden / niet tot teeken van macht / en eer / maar om te kennen te geven / dat de gekroonde hoofden wel vaſt behoorden te zijn / als die groote ſorge / en wijsheid / van nooden hebben / tot bedieninge van haare ampten. Soo dat den Koning Antigonus / ſijn Soon vermaanende / dat hy ſyn Onderdanen niet ſoude mishandelen / of ſich te ſeer verheffen ; tot reden gaf / dat een Koninkrijk te regeeren, niet anders was dan een edele dienſtbaarheid.

Die dan gelukzaligheid ſoekt / behoeft niet na de ydele eere der wereldſche heerſchappye te trachten ; maar veel eer / dat hy mach een Erfgenaam weſen van hen onbeweeglyk Koninkrijk der Hemelen / en ondertuſſchen hem ſelven wel te regeeren / want hy is ſterker / en gelukkiger / die hem ſelven kan bedwingen / en over de verleydinge / ydelheden des wereldts / en ſijnen eygen geeſt heerſchen / dan die Steden overwind / en de ſorge van een groot Koninkrijk onderworpen is. Sie *Prov.* 16. 32. *Cap.* 25. 28.

Wat uytnementheyd door de eeuwigheyd der volkomen zaligheid aangeweſen werd?

DAar is (mijns bedunkens) geen eygenſchap der volmaakte gelukzaligheid / die des ſelfs uytnementheid / en treffelykheid / meer uytdrukt / dan de eeuwigheid. Want al waart 't dat wy op het alderhoogſte die verhieven / en op het aldervolkomenſte ons inbeeldden / en des ſelfs genot / tot menige millioenen van duyſenden jaren uitrekten : nochtans / als men ſoude denken / dat die niet altoos duuren ſal / maar eens een eynde nemen / ſoo ſoude dat ten hoogſten ons herte bedroeven / en des ſelfs vreugde verminderen.

De eeuwigheid nu der volmaakte zaligheid toond ons niet alleen / datſe ſonder eynde ſal zijn / maar ook datſe noyt verminderd werd / noch door tuſſchenkomende elenden opgeſchort ; en datſe noyt eenige tegenheid veroorſaakt / of onluſt / door haar langdurig genot ; maar altoos even aangenaam is. Om welke reden ſy genaamt werd 1 *Petr.* 1. 4. niet alleen een onverderflijke, maar ook een onbevleklijke, en onverwelklijke, erffeniſſe. Daar nochtans alle aardſche vreugde ſelden komt / kortwylig is / en ſeer haaſt / ſelfs door haar genot / onluſt verwekt. Deeſe erffeniſſe, ſegt Auguſtinus / wort niet verminderd door de veelheid der erfgenaamen, maar is ſoo groot in een byſonder erfgenaam, als in allen te gelijk. Even gelijk de meenigte der menſchen, en ſchepſelen, die met ons het licht en invloed der Sonne genieten, geenſints veroorſaakt, dat wy de ſelve te minder gevoelen.

Wat gelukzaligheid zy.

DE gelukzaligheid / in haar volmaaktheid aangemerkt / is een ſtaat des menſchen / welke / door bevrijdinge van alderley quaad / en genot van alderley goed / daar toe dienſtig / volmaakt is. Want / ſoo daar eenig goed kan gewenſt werden / ten aanſien van het lichaam / of in opſichte van de ziele / dat gemiſt werd / ſoo is de gelukzaligheid niet volkomen.

Het is ſeeker / dat tot de gelukzaligheid / de kennis / en achtinge des ſelfs / noodig is / want niemand kan gelukkig zyn / die ſich niet acht / of weet / gelukkig te weſen. Want weſentlijk beſtaat de gelukzaligheid in een vermaak / vreugde / en vernoegen / 't welk yemand geniet in ſijnen ſtaat : ſoo dat te gelijk het oordeel / den wille / en genegentheden / in de ſelve ten vollen beruſten.

Alle menſchen hebben van natuur een begeerte / en genegentheid / tot de gelukzaligheid / en de ſelve is des menſchen opperſte goed / en daarom is 't ook / ten aanſien van den menſch ſelfs / ſijn uyterſte oogmerk ; want het opperſte goed / en het uyterſte eynde / is een en de ſelve ſaake. Waar uyt blijkt / dat al ons doen / en laten / moet beſtierd werden om / ſoo veel mogelijk is / door bequame middelen / gelukkig te worden. Want al dat den menſch doed met verſtand / dat word tot eenig goed / als tot een oogmerk / en eynde beſtierd / en geſchied om dat eynde te verkrijgen : dat nu het laatſte eynde is / dat is ſoo goed / dat alles om dat einde geſchied / gemerkt het in ſichſelven ſoo uytnemende is / dat het tot geen ander goed / dat beter is / kan geſchikt werden.

By dit opperſte goed / verſtaan wy hier niet eenig goed in het byſonder / 't welk / in vergelijkinge met andere goede dingen geſteld zijnde / geoordeeld word het uytnemendſte te weſen : maar een ſtaat des menſchen / welke / door het genieten van alderley goederen (die te gelyk tot een volkomen welweſen vereyſt zijn) den menſch in de hoogſte wijſe / en volmaaktelyk / gelukkig maakt ; ſoo datter niets kan bedacht werden / dat hem tot meerder welweſen ſoude komen toegevoegd werden.

Digitized by Google

Of de menſch van natuuren kenniſſe heeft van de gelukzaligheid.

MAar / alſoo geſegd is / dat alle menſchen een begeerte hebben tot de volmaakte gelukzaligheid / ſoo ſchynd te volgen / datſe ook / van natuuren / de ſelve kennen / en verkrygen konnen; gemerkt God / en de natuur / niet te vergeefs doet; daar nochtans den menſch in dit leven niet alleen ſterflyk is / maar ſoo veel dwalingen / gebreeken / ongemakken / en elenden onderworpen / dat hy noyt tot een volkomen welweſen geraken kan?

Antw. Hoewel den menſch in 't gemeen ſoodanigen begeerte heeft / nochtans leert de bevindinge / dat het meeſtendeel der menſchen niet weten / waar in het opperſte goed gelegen is / noch door wat middelen het ſelve moet verkregen werden; gelyk uit de groote verſcheydenheid der gevoelens / omtrent deſe ſaake / bekend is. Soo dat de Heere Chriſtus inſonderheid tot dat oogmerk in de wereld gekomen is / om het leven, en de onſterffelijkheid, aan den dag te brengen, om ons het gemelde uitterſte eynde aan te wyſen / en de middelen om het ſelve te konnen bereyken.

Veele Heydenen / ſiende dat den menſch tot ſyn uitterſte oogmerk / in dit leven / niet kan komen / hebben daar door eenigſints achterdenken gekregen / en giſſinge gemaakt / van een volmaakte gelukzaligheid / na dit leven / hoewelſe de rechte kenniſſe van die gelukzaligheid / en ſeekerheid / door natuurelyke redenkavelinge niet konden bewyſen; gemerkt die zaligheid de krachten der natuur / en naturelyke oorſaken te boven gaat.

Nochtans is deſe begeerte tot het opperſte goed in den menſch niet te vergeefs gegeven. Aangeſien de ſonden (welkers oorſaak / en ſchuld / in den menſch is) hem verhinderen / dat hy ſyn uitterſte eynde niet kan bekomen. Ten anderen / om dat deſe genegentheid hem leert / ſoo ver te trachten na de opperſte gelukzaligheid / als het doenlyk is; en dat hy / door voorſichtigheid en deugd / al vry ten grooten deele tot de ſelve kan gevorderd worden. Ten derden / om dat God door den overvloed ſyner weldadigheid / volgens het verbond der genade / na dit leven / den menſch voorgenomen heeft dit opperſte goed te ſchenken; ſoo nochtans / dat wy de beginſelen / en ſeekerheid / daar van / moeten trachten / in dit leven / te verkrygen / ſoo veel mogelyk is.

Wat goed den menſch aldernaaſt, en meeſt, gelukkig maakt?

HEt goed / dat den menſch tot ſijn gelukzaligheid dienſtig is / is veelderley / doch kan bequamelyk tot driederley gedaante gebracht werden: de eerſte behoord aldernaaſt tot het gemoet van den menſch / gelyk wysheid / voorſichtigheid / een bequame geſtalte / en genegentheid / tot alle de deugden / en oeffeninge der ſelve; Item / het vernoegen / een geruſt gewiſſe / blymoedigheid des herten / en innerlyk vermaak / uit de oeffeninge der deugden vloeyende.

De tweede gedaante raakt aldermeeſt de geſtalte onſer lichamen / als daar is geſontheid / ſchoonheid / ſterkte / goede gematigtheid / en grootte des lichaams; Item / alle de eygenſchappen der verheerlykte lichamen / welke de Gods-geleerden uit de Heilige Schriften aanwyſen. Doch wy ſien hier meeſt op de zaligheid / welke in dit leven kan genoten werden.

De derde gedaante omhelſt die goederen / welke / by toeval / den menſchen van buyten aankomen; als daar is rykdom / eere / vryheid / goede vrienden / en geſelſchap / ampten / bequame woonplaats / en allerley vermaak / dat door verſcheyden voorwerpſelen in onſe vyf ſinnen mach ingebracht werden; namelyk door ſpeelen / gehoor / geſicht / ſmaak / en ſoo voorts.

Indien men nu onderſoeken wil / wat goed den menſch aldernaaſt / en meeſt / gelukkig maakt / ſoo dunkt ons dat men met onderſcheid behoord te antwoorden. Want de waare wysheid / en oprechte kenniſſe Gods / is het opperſte goed. *Prov.* 3. 15. Al wat u luſten mach, en is met haar niet te vergelijken. Voor ſoo veel als het beginſel der volmaakte gelukzaligheid / van het verſtant ſynen oorſpronk noodſaakelyk nemen moet. Want de wille kan niets begeeren / noch eenig welgevallen hebben / dan in het geene het verſtant te voren geoordeeld heeft / daar toe bequaam te weſen. Ja de geheele gelegentheid van des menſchen wil / genegentheden / herts-tochten / doen en laten / hangd inſonderheid aan het verſtant / als een eerſte roerder van alles in de ziele der menſchen.

Maar echter maakt eygentlyk het verſtant / of begryp / den menſch niet aldernaaſt gelukkig / maar de liefde / vernoegen / blydſchap / vermaak / en volkomen beruſtinge / en welbehagen der wille in het goede / 't welk sy beſit / en geniet. Want de gelukzaligheid / zynde een opperſte goed / is geen voorwerp van het verſtant / maar van den wille. Ten anderen / de gelukzaligheid word om haar ſelfs wille begeert; en daarom iſſe beter dan de kenniſſe / want die werd begeert om wat anders / namelyk om door de ſelve tot gelukzaligheid te geraaken: en in ſulken ſin word 'er geſegd / dat het eeuwig leven beſtaat in het kennen en ſien Gods. *Matth.* 5. 8. 1 *Joan.* 3. 2. *Joan.* 17. 3. &c.

Doch in 't gemeen moet voor vaſt gehouden worden / dat het geene buyten den menſch is / hem ſoo ſeer niet kan gelukkig maaken / als 't geen alderinnerlykſt / en aldervaſt / met den menſch ſelve vereenigt is / als daar is de goede geſtalte van ziel en lichaam / als de twee weſentlyke deelen / uit welke den menſche beſtaat. En ſoo veel edelder / en voortreffelyker / als de ziel is / boven het lichaam / ſoo veel uitnemender zyn ook de goederen / die eygentlyk tot welſtant der ziele behooren / bequaam om den menſch meeſt gelukkig te maaken; dan de goederen / die eygentlyk / en naaſt / tot het lichaam behooren. Die dingen dan / die by toeval komen / en buyten den menſch zyn / mogen geenſints geſchat werden voor de beſte goederen / maar alleen voor middelen / om den menſch eenigſints tot ſyn volle gelukzaligheid dienſtig te zyn.

Daarom hebben veele Geleerden niet qualyk geoordeeld / dat het weſen / en grondſlag / der gelukzaligheid gelegen is / in de goede geſtalte des gemoeds / oeffeninge des deugds / en vermaak welke daar uitvloeyd: hoewel de goederen des lichaams / en die by toeval den menſch van buyten aankomen / mede doen tot de volkomentheid der gelukzaligheid / en als behulp-middelen tot de ſelve / en des ſelfs cieraat. Een menſch dan (by voorbeeld) die wys is / en voorſichtig / alle deugden oeffend / een geruſt / vernoegt / blygeeſtig / en welgeſteld / gemoet beſit; kan niet ongelukkig weſen / om dat hy geniet de uitnemendſte deelen der zaligheid / hoewel hy anderſints niet volkomentlyk gelukkig is / om dat hy arm / of ſiek / of weinig geacht is. Even gelyk een menſch / die geen armen heeft / wel de menſchelyke natuure heeft / maar niet alle de deelen van een volkomen menſch.

Of, in de volmaakte gelukzaligheid, de vijf uiterlijke ſinnen der menſchen haar byſonder vermaak ſullen hebben?

HEt is buyten verſchil / dat in de volmaakte zaligheid / het verſtand volkomentlyk ſal verlicht weſen / den wille gantſchelyk geheiligd / en in het goede bevestigd; dat 'er geen twiſt ſal weſen tuſſchen de genegentheden / en oordeel / des verſtands; dat beyde de wille / en herts-tochten / volkomentlyk haar vernoegen ſullen genieten in de gemeenſchap Gods / en genieting der eeuwige vreugde / en opperſte goed; maar / of daar en boven de vyf uitwendige ſinnen / namelyk het geſicht / gehoor / ſmaak / reuk / en gevoelen / yder in het byſonder haar eygen vermaak ſullen hebben / word van ſommige in bedenken gebracht. Te meer / alſoo / in dit leven; de vyf ſinnen in het byſonder haar ongemakken gehad hebben / en dat de verdoemde (volgens haar gevoelen) ook in de ſelve haar oordeel ſullen dragen. Want haar geſicht ſal verdrietig weſen door het aanſien der grouwelyke elenden / plaats / en geſelſchap der verdoemden / met welke ſy veroordeeld ſullen zijn. Haar gehoor ſal vervuld weſen met het gekerm der elendigen: ſy ſullen gedrukt worden met een altoos durende honger en dorſt; den ſtank des ſulphers ſal haaren reuk beſwaaren: de altoos ſmertende pynen ſullen haar gevoelen drukken: haar geheugeniſſe ſal ingenomen weſen met een overleggen haarer begaane dwaasheden / en het onwaardeerlyk verlies des gelukkigſten ſtaats / welk ſy door haare ydelheden verſuymd / en verloren hebben. Derhalven meenen deſe dat / in tegendeel / de zalige in den Hemel / ſullen haar vermaak ſcheppen door het aanſien der heerlykheid Chriſti / der verheerlykte lichaamen der Uitverkorenen / welke alle ſchoonheid der aardſche Schepſelen overtreffen ſal; Item / in het aanſien der werken Gods / en der herſtelde wereld / welke vry ſal gemaakt worden van de dienſtbaarheid der verderfeniſſe, tot de vryheid der heerlijkheid der kinderen Gods. *Rom.* 8. 21.

Haar gehoor ſal vervuld weſen met de alderſoetſte muſyke / Halleluja / en Hemelſche Lof-zangen / *Apoc.* 19. 1, 3, 4. &c.

Wat de reuk aangaat (ſegd Fr. Suarez) de lichamen ſelfs der gelukzalige / en de plaats haarer heerlykheid / ſal alleſints een aangename reuk van ſich geven. Want indien (volgens het getuygeniſſe Plutarchi) het lichaam van den Koning Alexander / een lieffelijken reuk van ſich uitwaaſſemde / wat mogen wy niet diergelyks / of liever wat uitnemenders / van de verheerlykte lichamen verwachten.

Behalven het hoogſte vermaak der ziele / ſal ook het gevoelen zyn aangenaamheid genieten / vloeyende uit de aldervolmaakſte geſondheid / en alderbeſte gematigdheid / en verheerlykte geſtalte / der lichamen: als mede uit onderlinge / en aldervriendelykſte / omhelſingen der gelukzaligen / die met een onuitſpreekelyke liefde / eere / en welbevalligheid malkanderen bejegenen ſullen.

En / hoewel deſe lichamen geen ſpijs / noch drank / ſullen behoeven / nochtans meynd Drexelius, dat de tonge ſal genieten een alderſoetſte / en ſeer wellustige ſmaak / door een alderaangenaamſte vochtigheid / met welke God haaren mond / en lichamen / ſoo ſal bevochtigen / datſe daar uit een vermaak ſullen genieten / welke alle lekkernye / en wellust / des wereldts te boven gaat. Behalven dat haar geheugeniſſe ſal verblijd werden / door het gedenken des ſtryds / en elenden / die ſe / door de genade Gods / ſoo triumphantelyk ſullen overwonnen hebben; want het is aangenaam te gedenken der verledene / en overwonnen / elenden.

't Geene wy van de ſmaak gemeld hebben / denken ſommige dat aangeweſen / en beveſtigd / word in de Heylige Schrift / alſſe ſpreekt van de Bruiloft des Lams. *Apoc.* 19. 7, 9. en *Pſal.* 34. 9. Smaak, en ſie dat de Heere goed is, &c. *Pſal.* 36. 9. Sy worden dronken van de vettigheid uwes huiſes, en gy drenktſe uit de Beke uwer wellusten. *Matth.* 26. 29. En ik ſegge u, dat ik van nu aan niet ſal drinken van deſe vruchte des Wijnſtoks, tot op dien dag, wanneer ik, met u, de ſelve nieuw ſal drinken in 't Koninkrijk mijns Vaders. *Luc.* 22. 30. Op dat gy eetet, en drinket, aan mijne Tafel, in mijn Koninkrijke, en ſittet, &c. *Luc.* 14. 15. Salig is hy die brood eet in 't Koninkrijk Gods. Sie *Matth.* 8. 11. *Luc.* 12. 37. *Can.* 5. 1. &c. En hoewel het ſeeker is dat deſe manieren van ſpreeken alle oneygentlyk zyn / en na den letter niets ſeekers daar uit kan beſloten worden; nochtans is het buyten twijffel / dat de wellusten / en vreugden des Hemels / ſoo volmaakt zijn ſullen / datſe alles 't geene in de ſinnen / ja begryp / en verſtand des menſchen / hier vallen kan / verre ſullen overtreffen. 1 *Cor.* 2. 9. En derhalven yet wat uitnemenders te kennen gegeven word.

EYNDE.

Digitized by Google

UYTLEGGINGEN, EN BEDENKINGEN, Over eenige byſondere moeyelijke PLAATSEN DES NIEUWEN TESTAMENTS.

OPDRAGT,

Aan den Erntfeſten, Hoog-geleerden, ſeer Voorſienigen Heer,

d'Hr. Mr. ADRIANUS VETH,

Secretaris van de Ed. Mog. Heeren Staaten 's Lands, en Graafſlijkheids, van Zeeland, en Raad Ordinaris in den Raade geordonneerd over Vlaanderen.

Mijn Heer,

DE oude Wijſen des Werelds hebbeb eertijds de byſonderſte wetenſchappen verborgen, en duyſterlijk aangeweſen, door verſierde vertellingen, ſinnebeelden, raadſelen, en duyſtere ſpreuken. Op dat de edele wijsheid niet ſoude in kleenachtinge komen: maar, in haare waardye blijvende, niet dan door behoorlijke neerſtigheid verkregen ſoude werden, en door vorigen arbeid, met te meerder aangenaamheid, aangehouden. 't Welk ook op Gods Woord paſſende, ons noch nader *Gregorius*, in de volgende woorden, te kennen geeft. *Magnæ utilitatis eſt ipſa obſcuritas eloquiorum Dei, quia exercet ſenſum, ut fatigatione dilatetur, & exercitatus capiat, quod capere non poteſt otioſus. Habet quoque adhuc aliud majus, quia Sacræ Scripturæ intelligentia, ſi in cunctis eſſet aperta, vileſceret; in quibuſdam locis obſcurioribus tanto majore dulcedine reficit, quanto majore labore fatigat animum quæſita. Dulcius ſapit quod aliquamdiu lingua volvitur, ac dentibus teritur, quodque labore ceu ſale conditur.* Dus leſen wy dat de Koninginne van Sceba, hoorende het geruchte van Salomons wijsheid, gekomen is, *om hem met raadſelen te verſoeken.* 1 *Reg.* 10. 1. En Salomon ſelve ſegd in ſijne ſpreuken *Cap.* 12. 23. *Een kloekſinnig menſche bedekt de wetenſchap, &c.* En *Cap.* 1. 6. *Om te verſtaan een ſpreuke, en haare uitlegginge, de woorden der Wijſen, en haare raadſelen;* En *Eccl.* 12. 11. *De woorden der Wijſen zijn gelijk prikkelen, en gelijk nagelen, diep ingeſlagen van de Meeſters der verſamelingen, die gegeven zijn van den eenigen Herder.* 't Geene dan wy, van de oude Wijſen verhaald hebben, is ook eeniger wijſe van de H. Schriften waarachtig. Want in de ſelve zijn niet alleen begrepen dingen die klaar, en licht zijn, om van een yder te verſtaan werden, maar ook niet weinig duiſtere, en moeyelijke; die geoeffende ſinnen, en geen geringe neerſtigheid, vereiſchen. Want, gelijk Philo getuygd *in libro de ſomniis. Scientia ſuapte natura in profundo ſita eſt, non in ſuperficie: nec in propatulo ſolet eſſe, ſed in abdito: nec facile, ſed vix multo labore, invenitur.*

Want, behalven dat ons verſtand gering is, en in de H. Schriften veele hoog-gaande ſaken gehandeld werden: ſoo rijſt ook in deſelve veelſints duiſterheid, en moeyelijkheid, voor ons begrip, uit verſcheiden andere oorſaken. Als, by exempel, om dat veele Texten ſchijnen d'een tegen den ander te ſtrijden. Om dat veele woorden in de Grond-talen der H. Boeken voorkomen, die verſcheydentlijk konnen uitgelegd werden.

Ten derden, om dat ſommige eigen benaam woorden, in den Hebreeuſchen Text, door ouderdom ſoo onbekend geworden zijn, dat ſelfs de Joden hedenſdaags niet ſekerlijk weten, hoe de ſelve bequaamſt verſtaan konnen werden, of in andere Talen overgeſet. Gelijk, by exempel. *Lev.* 11. in de namen van verſcheyden Dieren te beſpeuren is: waarom ook de Overſetters de ſelve niet hebben in het Duits overgeſet, maar gelaten, gelijk ſe die in den Hebreeuſchen Text gevonden hebben. Sie *Vers* 22.

Digitized by Google

't Selve beveſtigd ook *Fagius* van de namen der koſtelijke Steenen, van welke wy leſen *Exod.* 28. 17. Soo is insgelijks tot deſen huydigen dag onſeker, wat Dier door het Hebreeuſch woord ראם *Reem* te kennen gegeven word. Want hoewel het gemeenelijk voor den Eenhoorn genomen werd *Num.* 23. 22. *Deut.* 33. 17. *Job* 39. 12,--15. *Pſal.* 22. 22. en 92. 11. Soo bekennen nochtans de Uitleggers ſelve, dat men niet weet wat dien Eenhoorn voor een Dier is. Het kan den *Rhinoceros* niet weſen, want die heeft eenen korten, en kleenen hoorn, daar nochtans den Eenhoorn eenen grooten hoorn toegeſchreven werd. *Deut.* 33. 17. *Pſal.* 22. 22. en 92. 11. *Gy ſult mijnen hoorn verhoogen, gelijk eenes Eenhoorns.* Ook is den Rhinoceros ſoo wild, en ontemmelijk niet, gelijk van den Eenhoorn geſegd werd *Job* 39. 12, 13. Wat den Eenhooorn belangd, daar *Plinius*, *Solinus*, en andere, van gewach maken, die is niet dan verſiert, en nergens, door eenige bevindinge, ſekerlijk bekend, hoewel nu door het menigvuldig reyſen, alle dingen by-na ontdekt werden: gelijk *Garcias ab horto*, en *Joannes van Linſchoten*, die lange in Indien gewoond hebben, getuygen: Sie *Cap.* 47. *Den Rhinoceros word van veelen voor den Eenhoorn gehouden, alſoo daar noyt geenen anderen Eenhoorn gevonden, of bekend geweeſt is, dan alleen door geruchte, en afbeeldinge.*

Soo dat niet onwaarſchijnelijk is het gevoelen der geene; die achten dat 't Hebreeuſch woort ראם *Reem*, niet en beduyd den Eenhoorn, maar een ſeker gedaante van wilde Stieren, die de Latijnen *Urum* noemen. Want in de H. Schrift word menigmaal van den *Reem*, en van Oſſen, en Stieren, gelijkelijk, als van Beeſten van gelijken Geſlachte, en Aart, gehandelt. Sie *Pſal.* 29. 6. *Deut.* 33. 17. *Eſai.* 34. 6, 7. *Pſal.* 22. 13, 22. En als God *Job* 39. 12,-- 15. Spreekt van den *Reem*, ſoo vraagd hy, *of hy de leegten eggen ſal*, en ſoodanigen arbeyd doen, als door de Oſſen pleeg gedaan te werden? En toond dat den *Reem* daar in van andere Oſſen, en Stieren, verſchild, dat men hem niet temmen kan, noch doen voor de menſchen arbeiden. Ten anderen, al dat de H. Schrift van den *Reem* getuygd, is in den *Urus* waarachtig. Als, dat hy ontemmelijk is, ſterck, en eenen grooten hoorn heeft. *Deut.* 33. 17. *Pſal.* 22. 22. en 92. 11. *Job* 39. 12,-15. *Num.* 23. 22. en *Cap.* 24. 8. Want *Julius Cæſar* getuygd van den *Urus*, dat hy gantſch ontemmelijk is, wat minder als Elephanten, maar van gedaante, en koleur, gelijk de Stieren. *Plinius* ſchrift *Lib.* 1. *Cap.* 37. Dat haar hoornen wel twee Emmeren waters houden. *Cæſar*, en *Plinius* getuygen ook, dat deſe *Uri* uittermaten ſnel, en wreed, zijn, voor geen Dieren ſchromende, ja datſe niet dan dood gekregen werden. Ten derden, het is niet waarſchijnelijk, dat in de H. Schrift ſoo menigmaal geſproken word van een Dier, dat noit in het Joodſche Land gevonden, of bekend is, ja ſelfs noit te Romen geſien is, daar nochtans alle vremdigheden plegen gebracht te werden; noch ook binnen Goa, (gelijk wy uit *Linſchoten* verſtaan hebben) daar alle dingen by-na van gantſch Indien verhandeld werden, of immers bekend zijn.

Ten vierden, veroorſaakt duiſterheid in de H. Schrift, dat in de Hebreeuſche, en Griekſche Talen, in welke de H. Schrift ons nagelaten is, ſomtijds manieren van ſpreken voorvallen, die met ſoodanigen aardigheid, en kragt van beduideniſſe, niet konnen in andere Talen overgeſet werden, gelijkſe in haare Talen vertoonen. 5. Om datter ook ſomtijds gevonden werden afgebroken redenen, van welkers vervullinge de Uitleggers niet over een ſtemmen. 6. Om dat veele Texten in 't Oude Teſtament, behalven haaren eerſten, eygen, en letterlijken ſin, ook in eenen hooger afgebeelden, en verborgener verſtand, moeten opgenomen, en in Gods Woord toegepaſt werden. Gelijk wy over *Luc.* 11. 41. aanwijſen: en ſelfs blijken ſal in den eerſten Text deſer uitleggingen. Want hoewel *Eſai.* 7. na den letter, geſproken werd van een Kind, dat ten tijden dier voorſegginge ſoude geboren werden, ſoo word het nochtans van den Engel in eenen hooger ſin, op de geboorte J. Chriſti gepaſt, en uitgelegd: waar uit wy weten, dat de gemelde plaatſe van Chriſto moet verſtaan werden. 7. Om dat in de H. Schriften, veel duiſtere, oneygentlijke, figurelijke, en verbloemde manieren van ſpreken voorvallen; die niet na den letter, maar na de wijſe der Prophetiſche voorſeggingen, geſichten, en openbaringen, moeten verſtaan werden. Gelijk in de Prophetiſche Boeken, de Openbaringen Joannis, &c. te ſien is.

Daarom hebben wy het een eerlijke oeffeninge geacht, en een vermakelijke beſigheid, (inſonderheid, door UE. aanradinge, daar toe aangeſet zijnde) nu en dan gedachten te laten gaan over eenige duyſtere Texten der H. Schrift, om goede bedenkingen, tot verklaringe van den rechten ſin der ſelve, uit te vinden. Onder welke ook deſe weinige zijn, die wy, tot een kleyn voorbeeld, hebben afgeſonderd. Want, na dat ik my tot den H. Dienſt verbonden heb, heb ik geen onderſoek noodiger, en nutter, geoordeeld, dan der H. Schrift, om, ſoo veel na mijn gering begrijp mogelijk was, de meeninge, en eygen ſin der ſelve, te bekomen; ſonder eenig vooroordeel, daar toe geern alles aantrekkende, 't geene my tot dien eynde konde dienſtig weſen.

En ſonder twijffel, God, die niets doed dan wijſelijk, en heiliglijk, heeft niet ſonder redenen, een groot gedeelte der H. Schriften in duiſterheid gelaten. Waar van ſelfs al de Oude Vaderen deſe oorſaken gegeven hebben. 1. Op dat den hoogmoed des menſchen ſoude bedwongen werden, ſoo wanneer hy bemerkt de geringheid ſijns begrijps in Goddelijke ſaken. 2. Om dat de H. Schriften in te meerder waardigheid, en achtinge, by den menſchen ſouden gehouden werden. 3. Om ons te verwekken tot neerſtigheid, en ernſtige gebeden tot God, om verlichtinge onſes verſtands, tot een rechte doorgrondinge der Goddelijke inſettingen, en verborgentheden, waar van wy een byſonder exempel ſien in David, doorgaans in den 119. *Pſal.* 4. Op dat wy, in naſpeuringen, en yverige bedenkingen over het woord Gods, de Waarheid, en recht Verſtand des ſelfs, met te meerder nuttigheid, en ſoetigheid, verkrijgen ſouden. 5. Op dat door gedurig bedenken en onderſoeken des Goddelijken Woords, het ſelve te meer in ons herte, verſtand, en geheugniſſe, ingeplant werde. Op dat wy allenxkens in de waarheid, gegrondet en geworteld zijnde, mogen opwaſſen in alle geeſtelijk verſtand en kenniſſe: en dat wy niet mogen vervallen onder *die ongeleerde, en onvaſte menſchen*, van welke *Petrus* ſpreekt in ſijnen 2. Brief, *Cap.* 3. 16. *Welke de dingen, die in de brief Pauli ſwaar zijn om te verſtaan, gelijk ook andere Schriften, verdraayen tot haar eygen verderf.*

Veel wants, en groot beſlach, over hoop te haalen, heeft my niet noodig, noch ook dienſtig gedacht: maar liever, ſoo kortelijk als mogelijk was, onſe meeninge uit te drukken; Doch, gelijk wy geern vryheid des oordeels behouden, ſoo laten wy ook deſelve gewilliglijk aan een yder. En, ten vollen verſekert zijnde van uwe ſachtmoedige beſcheydentheid, vermaarde gaven, byſondere geleerdheid, en trouhertige dienſten, die ons waarde Vaderland, en de gemeente Chriſti, door uwe onvermoeyelijke neerſtigheid, genieten, hebben wy vrymoedigheid genomen, om in ons voornemen, beleefdelijk uwe gunſte aan te ſoeken, in het opdragen van dit kleyn Voorwerp onſer aanmerkingen. Wenſchende van herten, dat de Heere God u leven, en welſtand, lange gelieve te zegenen, tot ſijner eere, uwe zaligheid, en het gemeene beſte onſes waarden Vaderlands. AMEN.

U Ernſ. Wijſe, Voorſ. &c.

Dienſtwilligen

JOHANNES de MEY.

In Middelburg den 9. July 1654

Digitized by Google

Uitleggingen, onderſoekingen
En
BEDENKINGEN
Over eenige van de moeyelijkſte
PLAATSEN
DES
NIEUWEN TESTAMENTS.

MATTH. 1. 22, 23.

Of de woorden. *Eſai.* 7. 14. Siet een Maagd ſal ſwanger worden, en ſal eenen Sone baren, en ſijnen name Immanuel heeten, &c. van den Engel met goed beſcheid gepaſt werden op Jeſu Chriſto? *Matth.* 1. 22. 23.

De Joden meenen dat in deſen Text niet word geſproken van eene/ die/ Maagd blijvende/ ſoude baren/ maar van eene/ die in haare jonkheid/ natuurelijker wijſe/ een Sone ſoude baren/ ten tijden als deſe Prophetie geſchied is/ op welken dan ſouden paſſen die dingen/ die in het verbolg des Texts/ door Eſaiam voorſegd zijn: gelijk diergelijks *Cap.* 8. word voor gedragen van den Propheet. Ik beken ook ſelfs van my ſelven/ dat ik/ in het leſen deſer Prophetie/ ſomtijds moeyelijkheid gevonden heb/ om deſelve bequamelijk Chriſto toe te paſſen. Niet alleen om dat den Propheet ſpreekt van een teeken/ 't welk aan Achaz gegeven wierd/ voor die tijd/ en van het geene toen ſoude geſchieden/ daar nochtans de geboorte Chriſti eenige honderd Jaaren eerſt daar na geſchied is. Waar op lichtelijk kan geſegd werden/ dat alle beloften, aanſtaande/ verleden/ en toekomende/ in Chriſto Jeſu, ja en amen zyn, want ſy alle haare grond hebben in de genade Gods/ die ons in Chriſto/ als Middelaar/ beweſen word. 2 *Cor.* 1. 20. En ſoo voorts/ gelijke by de Uitleggers breeder te ſien is; Maar inſonderheid om het geene daar ſtaat *Eſai.* 7. 16. Sekerlijk, eer dit Knechtken weet te verwerpen het quade, en te verkieſen het goede; ſal dat Land, daar over gy verdrietig zijt, verlaten zijn van ſijne twee Koningen. Uit welke woorden klaarlijk blijkt/ datter geſproken werd van een kind/ dat omtrent dien tijd ſoude geboren werden/ in welke Eſaias Propheteerde; Doch hier op andwoord den geleerden Joh. Calvinus aldus: Dat in dit 16. *vers* niet werd geſproken van Chriſto/ maar van een ander kind/ dat in dien tijd ſoude geboren worden/ of lieber/ in het gemeen/ van de jonge kinderen/ die toen geboren ſouden worden; Eer die goed van quaed ſouden konnen onderſcheiden/ ſoude Achaz verloſt werden van de twee Koningen/ namelijk/ Pekah en Rezin. Gelijk ook geſchied is/ want/ na dat Achaz de Aſſyriers tot hulpe geroepen had/ ſoo is Rezin van haar gedood. 2 *Reg.* 16. 9. Ook is Pekah gedood van Hoſea den Sone Ela. 2 *Reg.* 15. 30. Soo dat (gelijk gerekend werd) deſe twee Koningen omgebracht zyn/ korts na deſe Prophetie/ eer Achaz vier volle Jaaren was Koning geweeſt.

Tegenwerpinge. Den Sone/ daar Eſaias van ſpreekt. *Cap.* 7. 14. moeſt Immanuel genaemd werden/ maar Chriſtus is geen Immanuel genaamd/ maar Jeſus gelijk *Mattheus* ſelve getuygd *Cap.* 1. 25.

Antw. Hoewel/ in letteren en uitſpraak/ de namen Immanuel en Jeſus verſchillen/ nochtans niet in der daad/ en beteken iſſe. Want/ wat is anders te ſeggen Immanuel, of God met ons/ dan Jeſus/ dat is/ dat God onſe Saligmaker is/ en in Chriſto ons tot ſijne genade/ en eeuwige zaligheid/ aanneemd/ de ſonde vergeeſt/ ſijne gunſt bewijſt/ en ſoo voorts. Ten anderen/ genaamd te werden met een naam/ is menigmaal/ in de H. Schrift/ te ſeggen/ niet eygentlijk den naam dragen/ maar dat ſoodanigen ſaak/ als den naam beduyd/ in die Perſoon/ of 't geene waar aan den naam gegeven werd/ vervuld werd/ en ten rechten toeëygend. Als by exempel/ *Eſai.* 1. *vers* 26. Dan ſult gy een Stad der gerechtigheid, eene getrouwe Stad, genaemd werden. *Eſ.* 8. 3. Noemd ſijnen ſnaam Maher ſchalal chas baz. Dat is/ als verhaald werd *Vers* 1. haaſtende tot den roof, is hy ſpoedig tot den buid. Sie *Eſai.* 9. 5. *Jer.* 3. 17. Te dier tijd ſullen ſy Jeruſalem noemen des Heeren Throon. *Jer.* 23. *vers* 6. *Zach.* 8. 3. Sie *Dom. Fred: Spanhemium in dubiis Euangelicis, dubio* 34. Wy hebben dit hier kortlijk aangemerkt/ om/ in het leſen/ deſe Prophetie te beter te verſtaan.

MATTH. 3. 4.

Van de kleedinge en ſpijſe Joannis des Doopers *Matth.* 3. 4. Joannes hadde ſijne kleedinge van Kemels hayr, en een leederen Gordel om ſijne Lendenen: en ſijn voedſel was Sprinkhanen, en wilden honig.

VAn deſen Joannes had de Vader Zacharias voorſegd / dat hy den Heere ſoude voorgaan met den geeſt en kracht Eliæ. Gelijk hy ook *Malach.* 4. 5. en *Matth.* 11. 14. Elias genoemd werd. Derhalven is het niet vreemd/dat hy ook/ in de kleedinge/ Eliæ heeft willen ſich gelijk aanſtellen: want van Elia leſen wy / dat hy een hayre kleed hadde, met eenen lederen gordel omgord om ſijne lendenen. 2 *Reg.* 1. 8. Ja het ſchijnd dat gewoonlijk de Propheten hayre kleederen gedragen hebben. *Zach.* 13. 4. *Hebr.* 11. 37. Het was ook by den Hebreen in gebruyk / in tijden van droefheid / hayre kleederen aan te trekken / gelijk Joſephus aanwijſt *Lib.* 16. *Antiq.* Ook deden de Nazireen diergelijke rokken aan; nu Joannes is geweeſt als eenen gedurigen Nazireer. *Luc.* 1. 15.

't Is ook niet vreemd / dat Joannes Sprinkhanen at / want die in de Joodſche Landen groot waaren / en tot ſpyſe gebruykelijk / en wierden daarom geteld onder de reyne Dieren / die de Joden eeten mochten. *Lev.* 11. 22. Ja Plinius getuygd / dat de Parthers de Sprinkhanen voor lekkernyen gehouden hebben. 't Is derhalven buyten den ſin des Texts / het woord ἀκρίδες uit te leggen / van het opperſte / ofte uit-eynden der boomen / en teere takken. Gelijk Theophylactus aanwijſt dat ſommige gedaan hebben. Oroſius verhaald *Lib.* 5. dat in het Jaar des werelds 3880. in Africa een ontallijke menigte van groote Sprinkhanen is geweeſt / die / na dat alle groente hadden afgegeeten / ten laatſten in de Africaanſche Zee verſmoort zijn / waar uit ſoodanigen ſiekte ontſtaan is / datter over de 300000 menſchen / in eenen korten tijd / van geſtorven zijn. 't Is aanmerkens waardig / 't geene Philippus Camerarius verhaalt / in ſijn Hiſtoriſche Bedenkingen / *Lib.* 1. *Cap.* 13. De * Akridophagi zijn een Volk van Æthiopien, gelijk Strabo, en Diodorus, ſchrijven, ſtootende, en grenſende aan de woeſtijne, korter dan andere menſchen, mager, en ſeer ſwart. In de Lente iſſet, dat ſekere heete winden, uit den Weſten, een ontallijke menigte Sprinkhanen, uit de Woeſtijne, oplichten, en haar toebrengen, dewelke ſy ſouten, en voor lekkere koſt bewaaren, hebbende geen ander eeten, haar leven lank. De oudſte onder haar leeft niet boven de 40 Jaaren. Haare dood is ſeldſaam. Want haaren ouderdom aankomende, ſoo groeyen in haare lichamen gevleugelde Luiſen, van verſcheyde gedaanten, yſſelijk om ſien, en ſtinkende, die in korten tijd haar den buyk op eeten, daar na de borſt, en ten laatſten het gantſche lichaam. Deſe ſiekte begind met een gejeukſel, met pijne vermengd, &c

En wilden honig. † Dat is honig / die in 't wilde / in de holle bomen / rotſen / boſſchen / kloven / en ſoo voorts / gevonden word in Judea / Samaria / en veele andere Landen. Daarom ſtaater *Deut.* 32. 13. Hy deed hem honig ſuigen uit de Rotſteenen. *Pſal.* 81. 17. Ik ſoude u verſadigd hebben met honig uit de Steenrotzen. 1 *Sam.* 14. 25, 26. En het gantſche Land quam in een wout: en daar was honig op het veld.

* *Elendige geſtalte der volken*, Akridophagi, *dat is, eeters van Sprinkhanen genaamd.*

† *Wilden honig.*

MATTH. 15. 5.

Matth. 15. 5. Maar gy ſegd, ſoo wie tot Vader of Moeder ſal ſeggen: het is een gave, ſoo wat u van my ſoude konnen te nutte komen, en ſijn Vader, ofte ſijn Moeder, geenſints ſal eeren, die voldoed.

't GEene Mattheus hier noemd δῶρον, een gave, dat drukt Marcus uit door het woord κορβᾶν *Cap.* 7. 11. Dit woord Korban, beduyd ſoo veel als yet / dat Gode geheiligd is / en derhalven / dat tot een gemeyn gebruyk niet mach aangetrokken zijn / maar een yder moet ſich daar van onthouden. Soo dat het ſchijnd een gelofte geweeſt te zijn / dat / ſoo yemand ſoude ſijn Vader / of Moeder / te hulpe komen / dat het ſoude verbeurd werden / en gebracht tot den ſchat / die gehouden wierd / en verſameld / om den Tempel / den Armen / en de Leviten / met de Prieſters / te onderhouden: welke gelofte ook ſommige meenen dat met eede beveſtigd was. Eraſmus verhaald / dat de Joden de kinderen wijs maakten / wanneer de Wet ſegd / eer Vader en Moeder, en dat men derhalven haar in nood / en armoede / moet byſtand doen: dat ſulks moeſt verſtaan werden / niet van de natuurlijke Ouders / maar dat men by Vader God moeſt verſtaan / en by Moeder de Joodſche Synagoge / of Godsdienſtige Vergaderinge; en ſoo leerdenſe / uit gierigheid / de Ouders de noodige hulpe en byſtand te weygeren / en haar goed te geven liever aan den Tempel / en Prieſters / Leviten / en andere / die / onder ſchijn van Godzaligheid / de huyſen der Weduwen en Weeſen op-aten. Even gelijk nu noch geſchied by de Paapſche Pharizeen / die / onder den dekmantel van heiligheid / lange Gebeden / Ziel-miſſen / &c. de Ouderen / Weeſen / en arme Luyden onttrekken / 't geene haar rechtveerdelijk toekomt: haar wijs maakende / dat het beter is beſteed ter eeren van deſen of geenen Heilig / Orden / of de Maget Maria / &c. dan aan haar eygen Vrienden / en kinderen / die daar door dikmaal tot armoede vervallen: en de Munniken brengen het overdadiglijk / en in leedigheid / onnuttelijk door. Of men kan het dus nemen / dat / als de Vader / of Moeder / yet wat begeerden / of eyſchten van de kinderen / datſe dan / tot uitvlucht / ſouden ſeggen / ik mach dat niet aan u geven / want ik hebbe het Gode opgedragen. Of ſoo / die offerhande / die ik ſal offeren aan God / ſal u ſoo wel als my / of u alleen / te hulpe komen. Dat die dit ſeyde / ſoude ontſlagen zijn van de ſchuldige eere / en gehoorſaamheid / aan de Ouderen. Soo dat dan den ſin daar op uitdraaid / dat de Pharizeen leerden / dat men / onder dekſel van offerhanden / den Ouders de ſchuldige hulpe mocht onttrekken. Of dat ſy dan vry waren van den ſchuldigen plicht tot de Ouders / alſſe geſworen / en beloofd / hadden met vervloekkinge / datſe haar Ouders niet ſouden te hulpe komen. Daar zijn eenige / die de woorden des Texts ſoo uitleggen / de gave / of offerhanden / die uit my is / dat is / die gy o Vader / en Moeder / voor my ſoud willen offeren / laat die voor u geofferd werden / want ik ben nu ſoo verre gekomen / dat ik uwe offerhande niet meer behoeve / maar voor my ſelve kan offeren. En dat de Pharizeen ſouden geleerd hebben / dat / als de kinderen ſulks ſeyden / dat ſy dan niet meer gehouden waaren Vader of Moeder te eeren. Doch deſen uitleg ſchijnd wat verre gehaald te weſen / en ſoo wel met den Text niet over een te komen / als het gevoelen des geleerden Maſii, Lud. Capelli, en andere / die uit den Thalmud / en oude Rabbinen / klaarlijk bewijſen / dat in onſen Text een formulier / of woorden van een gewoonlijke gelofte / begrepen zijn / waar door de kinderen ſig hadden verbonden / de Ouderen geen eer / noch byſtand / te doen. Welke gelofte Godloos was / en geenſints mocht ge-

taan

Digitized by Google

daan werden/ noch/ gedaan zijnde/ gehouden: want den naam Gods/ en eeden/ ja geen ſaak/ kan/ of mach/ den menſchen verbinden tot ſonde. Nochtans leerden de oude Rabbijnen/ dat ſoodanigen geloſte ja den menſch verbond/ ten waar hy van deſelve wierd ontſlagen/ 't welk genoeg was/ om hier van Chriſto beriſpt te werden/ dewijle ſy Gods gebod, door haare inſettingen, krachteloos maakten. En/ om alles wel te verſtaan/ ſoo moet men onderſcheyden tuſſchen vier wijſen van ſich tot een ſake Godsdienſtelijk te verbinden. De eerſte was een geloſte/ als deſe in den Text *Matth.* 15. 5. Waar van de Rabbijnen/ en Wijſen onder de Joden/ yemand konden bij maken. De tweede een vervloekinge/ of Anathema, welke den menſch verbond te dooden die ſaak/ die ſoo was vervloekt/ ſooſe konde gedood werden/ of te offeren/ ſooſe tot een offerhande bequaam was/ ſonder te konnen daar van ontloſt werden. Hoewel de Joden toeſtaan/ dat de Prieſters eerſt moeſten onderſoeken/ of ſoodanigen vervloekinge wettelijk was gedaan/ of niet. En ſoo oordeeld den gemelden Capellus, dat de Dochter van Jephtha heeft moeten gedood worden/ en gedood is/ volgens de Wet. *Lev.* 27. *vers* 28, 29. Evenwel niets dat verbannen is, dat yemand den Heere ſal verbannen hebben, van al 't geene dat hy heeft, van een menſche, of een beeſt, of van den akker ſijner beſittinge, ſal verkoft, nochte geloſt worden: al wat verbannen is, ſal den Heere een heiligheid der heiligheden zijn. Al wat verbannen is, dat van de menſchen ſal verbannen zijn, ſal niet geloſt worden: het ſal ſekerlijk gedood worden. De derde wijſe van heilige verbinteniſſe was den Eed. De vierde de geloſte der Nazireen. Waar van ſie *Num.* 6. Alle deſe zijn by de Joden gebruykelijk geweeſt.

MARC. 15. 23.

Van den gemyrrheden Wijn die Chriſto in ſijn Lijden gegeven wierd. *Marc.* 15. 23. En ſy gaven hem gemyrrheden Wijn te drinken, en hy nam die niet.

Dit is Wijn geweeſt/ met den geur van Myrrhe gemengd/ welke de Latijnen Murinam, of ook Myrrhinam, noemen/ en wierd by de Ouden eertijds voor ſoete/ en onder de beſte Wijnen/ gerekent/ gelijk Plinius getuygd *Lib.* 14. *Cap.* 13. Soodanigen Wijn/ in welke een weinig Wierook/ of Myrrhe/ gedaan wierd (en/ ſoo veele meenen/ ook eenige andere ſpecerien) pleeg men eertijds te ſchenken aan de Miſdadigers/ eerſe gedood wierden/ om haar tot dronkenſchap/ en verſtel van ſinnen/ te brengen/ op datſe onbeſchroomder ſterven ſouden. Volgens 't geene wy leſen *Prov.* 31. 6. Gevet ſterken drank den geenen die verloren gaat, en wijn den geenen die bitterlijk bedroeft van ziele zijn. Dat hy drinke, en ſijn armoede vergete, en ſijner moeyte niet meer gedenke. Gelijk Galatinus, Fagius, en andere uit de Joodſche inſtellingen aanwijſen. Derhalve meenen veele/ dat eenige vrome/ en barmhertige Vrouwen/ deſen drank Chriſto/ uit mededoogen/ en liefde/ geſchonken hebben/ om de pijnen te verkorten/ en te verdooven. Soo dat/ gelijk den geleerden Theodorus Beza aanmerkt/ deſen drank moet onderſcheyden werden/ van den edik/ die Chriſto gegeven is/ hangende aan den kruyce/ na dat hy geſegd had/ my dorſt, en heeft ook daar van gedronken/ *Joh.* 19. 28, 29, 30. Maar deſen gemyrrheden Wijn is hem gegeven eer hy hing aan het kruyce/ en wilde daar niet van drinken/ om dat hy niet met een verwerd hoofd/ maar bedaarde ſinnen/ en gewilliglijk/ ſterven wilde. Sommige meenen dat de Soldaten/ den gemyrrheden Wijn genomen hebbende/ om Chriſto te geven/ deſelve/ uit boosheid/ met galle vermengd hebben/ en met azijn/ en dat daar op ſiet 't geene *Mattheus* ſchrijft *Cap.* 27. 33, 34. En gekomen zijnde tot de plaatſe Golgotha, welk is geſegd Hoofdſcheel-plaats. Gaven ſy hem te drinken edik met galle gemengd: en als hy dien geſmaakt had, wilde hy niet drinken. Soo dat Mattheus/ en Marcus/ van eenen drank ſpreeken/ maar Marcus ſiet op den drank/ die hem van eenige is gegeven uit gunſte/ Mattheus op de booswilligheid der Soldaten/ die deſen drank ſouden vervalſcht hebben.

Uit dit gebruyk van de Miſdadigers/ voor de dood/ een beker met gemyrrheden Wijn te geven/ is die maniere van ſpreeken gekomen/ door welke/ by een beker, de dood/ en ſwaar lijden/ verſtaan werd. *Matth.* 20. 22. Kond gy den drink-beker drinken, dien ik drinken ſal, &c. *Cap.* 26. 39. Mijn Vader, indien het mogelijk is, laat deſen drink-beker van my voor by gaan, &c. Ook ſchijnd daar van de maniere gekomen te zijn/ dat men/ nog hedensdaaggs/ de geene die ter dood veroordeeld zijn/ aangename ſpyſe/ en drank/ voor haar ſterven voor ſet. Ook hadden de Joden voor een gewoonte/ dat/ als 't vonnis des doods was uitgeſproken tegen den Miſdadiger/ ſoo leyden de Richters/ en getuygen/ haare handen op ſijn hoofd/ en ſeyden/ u bloed zy op u hoofd, 2*Sam.* 1. 15, 16. *Joſ.* 2. 19. Hier op ſagen de Joden/ toenſe riepen: *Matth.* 27. 25. Sijn bloed kome over ons, en over onſe Kinderen.

Aulus Gellius ſchrijft *Lib.* 10. *Cap.* 23. dat de Vrouwen/ te Romen/ geen Wijn mochten drinken/ ja verhaald/ uit M. Cato, dat ſy ſoo wel voor den Richter ſtrafbaar waaren/ als ſe Wijn hadden gedronken/ als of ſe in ontucht betrapt waaren/ maar datſe wel mochten drinken Murinam, dat is/ gemyrrheden Wijn/ welke hy daar ſteld onder de aangename/ en ſoete Dranken/ die de Vrouwen geoorlofd waaren.

LUC. 16. 17.

Hoe het te verſtaan zy, 't geene Chriſtus ſegd, *Luc.* 16. 17. Het is lichter dat den Hemel en de Aarde voor by gaan, dan dat een tittel der Wet valle?

Tegen deſen Text worden verſcheyden bedenkingen/ en tegenwerpingen/ ingebracht. Want het ſchijnd ongerijmd te weſen/ dat een Tittel van de Wet niet lichter ſoude konnen vergaan/ dan Hemel en Aarde. Ten anderen/ niet alleen eenige Tittelen der Wet zijn vergaan/ maar alle de Boeken/ die Moſes geſchreven heeft/ voor ſoo veel aangaat de eerſte exemplaren/ van Moſe ſelve beſchreven; gelijk ook der Propheten/ en andere Boeken der H. Schrift. Ten derden/ veele boeken ſelve der H. Schrift zijn ſoo vergaan/ dat wy ſelfs geen afſchrift der ſelve behouden hebben.

Antw. Wy moeten hier by de Wet niet verſtaan de Wet/ of wille/ en waarheid Gods/ voor ſoo verre die aangemerkt werd als op papier/ pergament/ of elders op geſchreven/ of gedrukt: maar Gods waarheid in ſich ſelven/ die in geenen deele vergaan kan/ alſoo God onveranderlijk is/ en ſich ſelven niet kan verloochenen: ja lichter ſoude alles vergaan/ dan eenigſints de waarheid Gods/ ofte ſijn beloften: want de wet Gods is niet dan den wille/ voornemen/ en waarheid Gods. De menſchen konnen Gods Wet overtreden/ maar veranderen/ of vernietigen/ konnen ſy niet. Want/ hoewel de Wet van haar niet volbracht werd/ nochtans werd de Wet in en ontrent haar verbuld/ volgens het voornemen/ en bedreygingen der ſelve.

Digitized by Google

Tegenwerp. Indien de wet Gods geenſints kan vergaan / maar wel Hemel en Aarde; hoe kan 't een dan lichter geſteld werden te vergaan / dan het ander? Want ſoodanigen vergelijkinge brengt mede dat beyde vergaan kan / maar het een lichter dan het ander.

Antw. Dat volgd niet / maar den ſin is alleenlijk / dat ook die dingen / die aldervaſt zijn / en den menſchen ſchijnen onverderflyker te weſen / veel eer / en lichter / konnen voor bygaan / dan Gods waarheid / ja een tittel , dat is / het minſte gedeelte der ſelve. *Jer.* 33. 20. Indien gy-lieden myn verbond van den dag, en myn verbond van den nacht, kond vernietigen: ſoo dat den dag en nacht niet zyn op haren tyd: Soo ſal ook vernietigd konnen werden myn verbond, &c. *Eſa.* 54. 10. Want bergen ſullen wijken, en heuvelen wankelen , maar myn goedertierenheid ſal van u niet wijken , en het verbond myns vredes ſal niet wankelen, ſeid de Heere uwe ontfermer.

Hoewel dan de wetten der Ceremonien zijn afgeſchaft / en de eerſte exemplaren der Goddelyke Boeken gemiſt worden / nochtans is geen jota , dat is / het minſte gedeelte van Gods waarheid / of beloſten / vergaan. Want wat belangd de Ceremonien / die zijn afgedaan / om dat zy vervuld waren / en moeſten afgeſchaft werden / om dat ſulks voorſegd was / ſoo dat daar in de wet volbracht / doch niet verminderd is. Ten anderen / men moet onderſcheiden de ſtoffe der wet Gods / namentlyk / de Letteren / Boeken / en Tittelen / waar mede die is beſchreven / van den inhoud / ofte ſake ſelve: deſe kan geenſints veranderd / of vernietigd / werden / gene kan veranderen / verloren gaan / en ſoo voorts. By exempel / de bevelen der Overheid / en Placcaten. Item / Teſtamenten van perſoonen die overleden zijn / konnen volkomentlyk volbracht werden / en nagekomen / hoewel het afſchrift miſſchien der ſelve vernietigd / of verloren / waar.

Wat belangd het verloren gaan van eenige boeken der H. Schrift / daar over is by den Gods-geleerden verſcheiden gevoelen. Sommige loochenen dat / ſommige ſtaan het toe, nochtans met ſoodanigen onderſcheid / dat die boeken die gemiſt werden / niet begrypen ſaaken ter zaligheid noodig / die in de overige boeken niet werden gevonden; want ſonder twyfel alles / ja meer als tot zaligheid noodig is / hebben wy behouden in de boeken / die nu noch in weſen zyn / gelyk / tegen den Papiſten / overvloediglyk beweſen wert. Maar zynder eenige boeken verloren gegaan / het zijn ſoodanige geweeſt / in welke alleen geſchiedeniſſen ſtonden / of beſchryvinge van natureelyke dingen / of diergelyke verklaringe der Wet / of des Euangeliums / als overvloedelyk genoeg ons ter hand gekomen is. By exempel / hoewel geloof t werd / uit Joſepho / dat Salomon niet alleen heeft geſproken drie duiſend ſpreuken , maar ook beſchreven / Item / duiſend en vyf liederen , Item / van de gewaſſen der aarde , Viſſen en alderley Planten en Dieren. 1 *Reg.* 4. 32, 33. En wy die ſchriften nu miſſen / ſoo volgd niet / of dat die boeken door Gods Geeſt onfeylbaarlyk beſchreven zijn geweeſt / of die ons ter zaligheid noodig waren / want anders ſoude God haren ondergang wel voorkomen hebben. Ten aanſien van 'tgene de Heere Chriſtus gedaan / en geſproken / heeft / hebben wy ſeer weinig dat beſchreven is / maar nochtans dat beſchreven is / is genoeg om ons tot het eeuwig leven te brengen / en tot allen goeden werke volmaaktelijk toe te ruſten. 2 *Tim.* 3 17. *Joan.* 20. 30, 31. en 21. 25. Daar zyn noch vele andere dingen , die Jeſus gedaan heeft, welke , ſoo ſy elk byſonder beſchreven wierden , ik achte dat ook de wereld ſelve de geſchrevene Boeken niet ſoude vatten. Soo ook / hoewel niet meer voor handen is het Boek der Oorlogen des Heeren: *Num.* 21. 14. Noch het Boek des Oprechten. *Joſ.* 10. *vers* 13. En diergelyke Hiſtoriſche Boeken meer gemiſt werden: Nochtans lyd ons Geloove / noch zaligheid / daar geen ſchade door / en veel min de waarheid Gods. En / hoewel ook in het leſen der Hebreeuſche Texten / eenige verſcheidentheid / of veranderinge / mochte gevallen weſen / nochtans raakt dat den byſonderſten inhoud der ſelve niet. En / hoewel wy niet hebben dien brief Pauli / die vele meenen dat van hem geſchreven is / voor den eerſten / die wy hebben / aan den Corintheren / 1 *Cor.* 5. 9. En miſſchien eenige andere noch gemiſt werden: nochtans ſtryd ſulks niet / noch tegen de volmaaktheid der H. Schrift / noch het volbrengen der Wet / dat is / der waarheid Gods.

* Datter verhaald werd. 4 *Eſdr.* 14: 21. Dat de Wet verbrand is geweeſt / en alle de boeken der Joodſche Godsdienſten / en dat Eſdra die ſoude herſteld hebben op een nieuw / ſonder twyffel niet ſonder groote veranderinge: dit alles werd van velen voor een fabel / en ydele verſieringe / gehouden. Te meer / om dat / na Jeruſalems ondergang / noch uitdrukkelijk werd geſeid: *Dan.* 9. 2. Dat Daniel merkte in de Boeken , onder andere / Jeremiæ, dat de verwoeſtinge maar t'ſeventig jaar duren ſoude. Soo waren dan die Boeken niet verbrand. Item / *Vers* 11. werd noch gewag gemaakt van de geſchrevene wet Moſis. Ten anderen / de Joden zijn ſoo ſuperſtitieus geweeſt / inſonderheid met Moſis Boeken / dat zy ſelfs alle de letteren / tittelen / en minſte puncten / telden / en onthielden. Vele exemplaren zyn hier en daar verſtroid geweeſt / onder het volk. Soo dat het niet waarſchynelyk is / dat alle Goddelyke Boeken / t' ſeffens / ſouden verbrand zijn geweeſt. Ten derden / in de verwoeſtinge van Jeruſalem werd wel naauw / en byſonderlyk / verhaald watter al geroofd / verbrand / en vernield is / ook tot kleene en geringe dingen toe / maar van de wetten Gods / en de Goddelyke Boeken / werd geen gewag gemaakt / dat die ſouden vergaan zijn / 't welk ſonder twyffel niet ſoude verſwegen geweeſt zijn.

† Vrage / Of Gods Wet oyt vergaan ſal?

Antw. Men moet onderſcheiden tuſſchen de boeken / en de leere der Goddelyke waarheid / in de ſelve begrepen. Item / tuſſchen de byſondere Geboden / met hare bepalingen / bedreygingen / voorſeggingen / beloſten / &c. En den byſonderſten inhoud / eynde / en oogmerk der Wet / welke is de liefde Gods en onſes naaſten / want de liefde is de vervullinge der Wet. En ten dien aanſien / ſal de Wet eeuwiglyk blyven. 1 *Cor.* 13. 8. De liefde vergaat nimmermeer; maar 't zy Prophetien, zy ſullen te niet gedaan werden, 't zy Talen, zy ſullen ophouden: &c. Maar anderſints / in den ſtaat der volmaaktheid / ſullen wy niet meer noodig hebben het leſen der H. Schrift / noch Predikingen / uitleggingen / beloften / dreygementen / verboden / geboden / voorſeggingen / Ceremonien / politijke Wetten / kerkelyke Regeringe / hope / lydſaamheid / verbonds-teekenen / &c. Maar God ſal weſen alles in allen: dan ſullen wy alle volmaaktelyk van God geleerd weſen. En 't geene ten deele is ſal te niete gedaan worden, 1 *Cor.* 13. 10.

* *Of al de boeken des O. Teſtaments verbrand zijn geweeſt?*

† *Of de Wet oyt ſal vergaan?*

MATTH. 12. 32.

Waar in eygentlijk gelegen zy de ſonde in den H. Geeſt. Daar Chriſtus van handeld. *Matth.* 12. 32. en *Marc.* 3. 28, 29.

EEnige nemen deſe plaats ſoo op / dat Chriſtus ſoude ſpreeken van ſonden / die den menſch ſekerlyk uitſluiten uit het Koninkryk der Hemelen / ſoo lang hy in de ſelve leeft / alſoo deſelve met den ſtaat der genade / en wedergeboorte / niet konnen

be-

beſtaan; gelijk zyn alle ſonden van moedwille / tegen het gewiſſe / groote en ſware overtredingen / welke genaamd werden werken des Vleeſchs, ten welken aanſien den menſch geſegd werd in de ſonde te leven, na den vleeſche te wandelen, en ſoo voorts: en dat deſe ſonden ſouden geſteld werden tegen ſonden van ſwakheid / onbedachtſaamheid / en het ſtruikelen der bekeerden / welke haar van de zaligheid niet konnen ontſetten / alſoo die haar tot den eynde des levens toe aanhangen / en ſy geduuriglyk tegen deſelve te ſtrijden hebben. Doch wy oordeelen ſeker te weſen / dat Chriſtus / hier in deſen Text / ſpreekt van een uytnemende / en byſondere ſonde / van moedwilligheid / die op een byſondere wyſe genoemd werd / ſonde, of laſteringe tegen den H. Geeſt. Doch waar in dat eygentlyk deſe ſonde gelegen is / daar van is verſcheyden gevoelen: wy ſullen die niet ophalen / maar alleenlijk kortelyk twee gevoelens aanwyſen / die wy oordeelen waarſchynelyk te weſen / en uyt de ſelve ons eygen gevoelen te kennen geven. De eerſte meeninge is / dat de ſonde / of laſteringe tegen den H. Geeſt / beſtaat in een opentlyke / en ſchandelyke laſteringe / en verwerpinge / van de wonderbaarlyke verdeelinge der gaven des H. Geeſts / die op den Pinxter-dag is geſchied. *Actor.* 2. Om te bewyſen dat nu Chriſtus in den Hemel was verheerlykt / en de waarheid des Euangeliums: Want toen heeft den H. Geeſt ſich op een byſondere / ongewoone / maniere vertoond / meer als oyt te vooren / of oyt geſchieden ſal / na dat wy weten. En dat daarom Chriſtus ſegd in onſen Text / niet in den tegenwoordigen tyd / die den H. Geeſt laſterd, maar ſoo wie tegen den H. Geeſt ſal geſproken hebben. Ten anderen / om dat / na de ſendinge des H. Geeſts / Stephanus ſegd tot den Joden / *Actor.* 7. 51. Gy wederſtaat altijd den H. Geeſt, gelijk uwe Vaders, alſoo ook gy. Doch deſe redenen konnen lichtelyk wederlegd werden / want de woorden Chriſti *Matth.* 12. konnen ſoo wel op den tegenwoordigen / als toekomenden / tyd gepaſt werden. Ja moeten ook noodwendiglijk op dien tegenwoordigen tijd gepaſt werden / want daar Chriſtus door den Geeſt Gods de onreyne geeſten uytdreef / daar zeyden de Joden / dat hy ſulks dede door den overſten der Duyvelen, ſoo dat ſy den H. Geeſt noemden eenen onreynen Geeſt / ja den overſte der Duyvelen; 't welk ſoo ſwaren / en ſchrikkelijke laſteringe was des H. Geeſts / als geſchieden konde. Want / indien Chriſtus in onſen Text alleen ſiet op den toekomenden tyd / namelyk / de ſendinge des Geeſts *Actor.* 2. ſoo ſoude den ſin der woorden deſe weſen: O gy Joden / nu ſondigd gy noch niet tegen den H. Geeſt / maar ſie toe dat gy na deſen daar in niet vervald / &c. Welken uytleg wy oordeelen ſeer ongerijmd te weſen. Ten anderen / wat belangd de woorden Stephani *Actor.* 7. Daar word niet geſproken van de laſteringe des H. Geeſts / in de overvloedige gaven / en vertooningen / op het Pinxterfeeſt / maar ſy wederſtonden den Geeſt / door welken den Martelaar Stephanus tot haar ſprak / gelijk hare Voorvaderen dikmaal hadden wederſtaan den Geeſt Gods / die door Chriſtum / en de Propheten / tot haar geſproken had. Wy meenen dan / dat de ſonde in den H. Geeſt / daar Chriſtus van ſpreekt *Matth.* 12. gelegen is / in een een moedwillige verloocheninge der menigvuldige miraculen / die Chriſtus dede / van welke de Joden wel konden / en moeſten / overtuygd weſen / dat niet konden / dan door de kracht Gods / geſchieden: te ſeggen nu booswilliglijk / en tegen ſyn gewiſſe / dat Chriſtus ſulks door den Duyvel dede / dat noemd Chriſtus / een ſonde en laſteringe tegen den H. Geeſt, want hy niet / dan door den Geeſt Gods / de geme[l]de wonderen konde doen: gelyk de Joden ſelve / in andere gelegentheden / ſomtyds hebben moeten belyden. Chriſtus wil dan dit ſeggen / ſoo wie eenig woord ſal geſproken hebben tegen den Sone des Menſchen / het ſal hem vergeven werden; dat is / indien yemand my alleen ſiet / of quame te bemerken / als een menſch in eenen armen / en geringen ſtaat / en derhalven my verwierp / en niet voor den Meſſias aannam / ſulks kan komen uyt een misſlag / en voor-oordeel / of verkeerd gevoelen / om dat hy meend dat den Meſſias ſal in groot aanſien / en heerlykheid na de wereld / komen: en dit ſal hem vergeven worden. Maar dat yemand ſiet / en bemerkt / de menigvuldige wonderen / die ik doe door den Geeſt Gods / en evenwel moedwilliglyk / en tegen ſyn gewiſſe / niet alleen my als den Sone des Menſchen / maar den H. Geeſt Gods / komt / als eenen onreynen Geeſt / te laſteren / ſulks komt uyt geen onwetenheid / maar een hardnekkige boosheid / en derhalven dit ſal hem niet vergeven werden. Deſen uytleg geeft de Heere Chriſtus ſelve. *Joan.* 15. *vers* 24. Indien ik de werken onder haar niet hadde gedaan, die niemand anders gedaan heeft, ſy hadden geen ſonde: maar nu hebben zyſe geſien, en beyde my en mijnen Vader gehaat. En *Cap.* 10. *vers* 37. 38. Indien ik niet doe de werken mijns Vaders, ſoo gelooft my niet: maar indien ikſe doe, en ſoo gy my niet geloovet, ſoo gelooft de werken, op dat gy meugd bekennen, en gelooven, dat de Vader in my is, en ik in hem. Diergelijke reden voerd Paulus *Hebr.* 2: 2. Welke met den ſin Chriſti konnen vergeleken werden. Want, indien het Woord, door de Engelen geſproken, vaſt is geweeſt, &c. God boven dien mede getuygende, door teekenen, en wonderen, en menigerley krachten, en bedeelingen des H. Geeſts, na ſynen wille. Sie van het 2 *vers* tot het vierde.

* Het is ſeker dat God noyd weygerd vergevinge der ſonde / den genen die haar oprechtelijk bekeeren: en daar is geen ſonde te groot / dan datſe ſoude vergeven werden. Maar nochtans ſegd Chriſtus / dat de ſonde tegen den H. Geeſt niet ſal vergeven werden, noch in deſe eeuwe, noch in de toekomende. Ten aanſien dat onderſteld / en aangemerkt werd / dat ſoodanige ſonde door bekeeringe niet werd afgelegt / maar met een moedwillig verblyven in de ſonde / tot het eynde des levens / vergeſelſchapt is. Want wat hope iſſer / dat yemand ſal door reden tot bekeeringe / en geloove / gebracht werden / die het opperſte en uyterſte middel / daar toe aangewend / namentlyk / de miraculen / en overtuyginge des Geeſts Gods / verwerpt / ja booswilliglyk laſterd?

† Den geleerden Grotius merkt wel aan / over deſe plaats / dat Chriſtus / in deſe maniere van ſpreeken / noch in deſe eeuwe, noch in de toekomende. Heeft willen tegenſpreeken het gevoelen der Joden / want ſy meenden dat alle de ſonden der Joden / die in het Jodendom ſtierven / vergeven wierden / of door enkel leedweſen / gelyk ſonden van nalaatinge; of in het Feeſt der verſoeninge / gelyk meeſt al de ſonden / begaan tegen de verboden Gods; of door tijdelyke kaſtydingen in dit leven / of door haar dood / gelyk ſonden die met de dood wierden geſtraft / of eenige tyd na hare dood / gelijk de ſonden die begaan waren met moedwil / en verachting van God: en daar van quam het gebed der Joden / alſſe ſtierven: *Sit mors mea remiſſio peccatorum meorum omnium.* Dat is / laat mijne dood, weſen een vergevinge van alle mijne ſonden. En daarom ſtaater ook in den Thalmud / *omnis Iſraelita partem habet in ſaeculo futuro.* Dat is / alle Iſraeliten hebben deel aan de toekomende eeuwe. Uyt dit gevoelen der Joden / dat ook na de dood eenige ſonden vergeven wierden / is ontſtaan / 't gene wy leſen 2 *Machab.* 12. 43. Dat de Joden voor de dooden hebben verſoeninge gedaan / en gebeden / op datſe de zalige opſtandinge genieten ſouden. Tegen deſe meeninge van der Joden / ſegd Chriſtus / het ſal hem niet vergeven werden, noch in deſe eeuwe, noch in de toekomende. Dat is / nim-

* *Hoe de ſonde in den H. Geeſt niet ſal vergeven worden?*

† *Of 'er, in de toekomende eeuwe, ſonden vergeven worden?*

Digitized by Google

nimmermeer / gelijk verklaard werd / *Marc.* 3. 29. Maar ſoo wie gelaſterd ſal hebben tegen den H. Geeſt, die heeft geen vergevinge in der eeuwigheid, maar hy is ſchuldig des eeuwigen oordeels. Soo dat die van het Pausdom / leerende / dat na dit leven / in het Vagevyer / ook voldoeninge / verſoeninge / en vergevinge der ſonde geſchied / niet dan het ſuperſtitieus / en ydel / dwalen der Joden opgenomen hebben. Voorts een moet niemand vreemd geven / dat Chriſtus ſegd van de ſonde in den H. Geeſt / datſe niet ſal vergeven werden / noch in deſe eeuwe, noch in de toekomende, hoewel geen ſonden / eygentlijk / na de dood / vergeven werden: want Chriſtus voegd zyne maniere van ſpreken na de gelegentheid / en meninge / der Joden / tegen welke hy ſprak. 't Welk meermaals in de Evangeliſche Boeken te bemerken ſtaat. By exempel / als Chriſtus ſegd *Matth.* 24. 20. Doch bid dat uwe vlucht niet geſchiede des Winters, noch op eenen Sabbath. Daar uyt volgt niet / dat een Chriſten / op den Sabbath / in tyd van verbolginge / niet ſoude mogen vluchten. Maar Chriſtus ſiet op dat gevoelen / dat toen de Joden hadden / namelijk / datmen / om geen reden altoos / op den Sabbath verder mocht reiſen / dan een Sabbats reiſe / 't welk (ſoo vele meenen) is geweeſt maar omtrent ſeven ſtadien: en elke ſtadie gereekend zynde op 125 ſchreden / ſoo is dit maar omtrent een quartier van een uure gaans geweeſt. Sie *Actor.* 1. 12. Soo dat ook de Joden eertyds meenden / datmen op den Sabbath geen tegenweer tegen den vyand mocht doen / maar lieten haar dood ſlaan / ſonder / na krijgs gebruyk / ſig te beſchermen; hoewelſe daar na anders geleerd hebben / gelijk in Joſepho / en de Boeken der Machabeen / verhaald werd. Soo ook Chriſtus ſegd / *Matth.* 5. 23. Soo gy uwe gave ſult op den Altaar offeren, &c. Daar uyt volgd niet datmen nu Altaren moet hebben / en offeren moet / als in het Oude Teſtament; maar Chriſtus ſpreekt na de maniere van Godsdienſt / die toen noch in gebruyk was; Doch / indien yemand uit den Text wil beſluyten / datter ook eenige ſonden ſullen vergeven werden in de toekomende Eeuwe; ſoo moetmen dat echter niet verſtaan van de voldoeninge in het Vagevyer / want daar voldoeninge geſchied / is geen vergevinge noodig. Maar men mach het opnemen van den Dag des Oordeels / in welke ten vollen de vergevinge der ſonde / over de Vromen / ſal geopenbaard / bekend / en bewesen werden: want eerſt dan ſal blijken voor al de wereld / aan wien God de ſonden vergeeft / of niet.

MARC. 11. 13, 14.

Waarom Chriſtus den Vijge-boom vervloekt heeft, om dat hy geen Vijgen op had, daar het nochtans den tijd der Vijgen niet was? *Marc.* 11. 12, 13, 14.

In het leſen van deſen Text / is my dit ſomtijds vreemd voorkomen / dat Chriſtus den Boom vervloekte / om dat hy geen vrucht droeg / daar het nochtans den tyd niet was. Was dit niet tegen reden? Of was de Heere Chriſtus ſoo onwetende / dat hy niet wiſt of het de tyd was der Vygen / of niet? Hier op werd verſcheydentlijk geantwoord; doch wy ſullen alleen verhalen 't geen ons waarſchijnelyk dunkt. *D. Daniel Heinſius in ſuis ad N. T. exercitationibus.* Die ſtelt den Text dus over / want daar hy was, tijd van Vijgen, namentlyk / was. Soo dat den ſin ſoude weſen / daar Chriſtus was / daar was het den tyd der Vijgen. Gantſch tegen de gemeene overſettinge. Van welken uytleg de Geleerden mogen oordeelen. Hy bewijſt ſyn gevoelen / om dat deſe vervloekinge is geſchied kort voor Paaſſchen / omtrent Bethphage, dat is / het huys der Vygen / ſoo genaamd / om dat daar veele / en vroege / Vygen groeyden / ſoo datſe ook al voor Paaſſchen ryp waren.

Eenige meenen dat Chriſtus wel wiſt dat hy geen Vygen ſoude vinden op den Boom / maar dat dit alles alleen maar met opſet is geſchied / om door het vervloeken / dat is / verdorren des booms (gelijk dien uytleg uyt den Text blykt) den Diſcipelen ſyne Goddelyke macht te betoonen / om / by die gelegentheid / met ſyne Diſcipelen te handelen / van de kracht des Geloofs in God. Doch deſen uytleg nemen wy niet aan / om dat *Marcus* duydelijk ſegd / *Cap.* 12. 12. Dat Chriſtus honger hadde, en dat hy daarom ging na den Vygeboom / om te ſien of hy ook yet op den ſelven vinden ſoude / namentlyk / om ſynen honger te ſtillen.

Andere antwoorden dus / dat Chriſtus inder waarheid niet heeft geweten / datter op den Boom geen Vygen waren / gelijk hy niet wiſt den Dag des Oordeels. *Marc.* 13. 32. En / hoewel den tyd niet was / dat de gemeene Vijgen rijp waren / datmen nochtans in dien tyd wel vond eenige Vygen / die vroeger / en voor den gewoonlijken tyd / ryp waren / en die met groote begeerte plegen gegeten te werden. Gelijk af te nemen is uyt *Eſai.* 28. 4. en dat Chriſtus heeft willen beſien / of deſen Boom ſoodanige Vygen op had / maar dat hy geen rijpe Vygen heeft gevonden / alſoo het den tyd der Vijgen niet was, namelijk / voor dien Boom die laat / en geen vroeg-rype Vijgen / heeft gedragen. Want dat deſen Boom is voor den vloek Chriſti vruchtbaar geweeſt / blijkt klaarlijk uit den Text / en den vloek Chriſti / welke niet beſtond in een ſtraffe / want wat ſtraffe konde vallen op eenen boom? Maar daar in / dat hy vruchtbaar zijnde / nu voortaan ſoude verdroogen / *Matth.* 21. 19. Uit u worde geen vrucht meer inder eeuwigheid. En den Vijge boom verdorde terſtond. Hoewel het uit Marco ſchynd / dat den Boom ſoo dadelyk niet heel verdord was / of immers dat de Diſcipelen dat ſoo dadelyk niet merkten / maar des anderen daags / *Cap.* 11. 20. En des morgens vroeg voor bygaande, ſagen ſy dat den Vijge-boom verdorret was van den Wortel af. Deſen uitleg meenen wy de beſte te weſen / immers die wy tot nog toe gevonden hebben: ten ware men de eerſte wilde aannemen / maar dan ſoude den Text gantſch anders moeten overgeſet werden.

JOH. 20. 17.

Waarom Chriſtus aan Maria verboden heeft hem aan te raaken? *Joh.* 20. 17. Raak my niet aan, want ik ben noch niet opgevaaren tot mijnen Vader: &c. Daar hy nochtans heeft wel willen van ſijne Diſcipelen geraakt, jaa betaſt weſen, op datſe te beter ſouden gelooven, dat hy waarlijk opgeſtaan was van den dooden. En *Matth.* 28. 9. leſen wy, dat eenige Vrouwen ſijn voeten omhelſt hebben, onder welke ook Maria was, doch Chriſtus heeft het niet verboden.

Eenige nemen het woord raken hier / voor ten vollen genieten de vereeninge met Chriſto / en ſyne vriendſchap / en liefde: en dat Chriſtus aan Maria wil toonen / dat dit niet kan in dit leven geſchieden / maar hier na / en dat hy eerſt / en dan daar na ook Maria / moeſt verheerlijkt werden / en tot God gebracht. Dus neemd het D. Grotius; Doch deſen uytleg is ſeer verre gehaald / en niet met den Text overeenkomende: ook is het gantſch niet noodig / ſulken geſochten / oneygentlyken / ja genoegſaam gedrongen uytleg / over het woord raken, te geven.

Het is wonder ſegd *D. Joh. Cameron in myrothecio Evang.* dat Chriſtus Mariam Magdalenam verboden heeft

heeft, terwijle ſy hem aanbad, die nooit yemant verſtooten heeft hem aanbiddende. Daar kan geen reden gegeven werden, waarom hy dit gedaan heeft, dan, om dat ſy Chriſtum niet enkelijk aan bad, maar als haar verheugende, en met Chriſto verblijdende, dat hy alles hadde ontkomen, en verwonnen, en, meenende dat hy nu tot den hooghſten trap van ſijne heerlijkheid gekomen was, daar hy in tegendeel al veel verder ſoude verhoogd werden. Doch deſen uitleg dunkt my ook uit den Tekſt niet genoegſaam te blijken, en te zijn ontleend.

Derhalven achten wy dat nader met de beduydeniſſe des Woords, en oogmerk des Texts, over een komt, den uitleg, die D. Piſcator, en andere geven. Namelijk, raak my niet, dat is, Maria houd u nu voor deſen tijd niet op met my te raaken, en te omhelſen; maar gaa liever met allen haaſt henen tot mijne Diſcipelen, en verkondig haar dat gy my geſien hebt, op dat ſy, en gy gelijkelijk, my moogd ſien, aanſpreken, en raaken, want dan ſult gy noch tijds genoeg hebben, om my te raaken. Deſen uitleg blijkt uit de volgende woorden des Texts. Maar gaa henen tot mijne broeders, en ſeg haar, ik vare op tot mijnen Vader, en uwen Vader, en tot mijnen God en uwen God. Maria Magdalene ging, en boodſchapte den Diſcipelen, &c. Soo word het woord raaken genomen voor lang, en veel, handelen, aanhangen, en omhelſen Luc. 7. Want van de Vrouwe, die de voeten Chriſti nat maakte met haare tranen, en afdroogde met het hayr van haar hooft, ſijne voeten kuſte, en met ſalve ſalfde, word aldus geſegd vers 39. Deſe, indien hy een Propheet waare, ſoude wel weten wat, en hoedanigen Vrouwe, deſe is, die hem aanraakt, &c. Ja een Vrouwe aan te raken word genomen voor de ſelve te trouwen. 1 Cor. 7. 1.

Tegenwerpinge. Chriſtus geeft voor reden, waarom hy niet wilde dat Maria hem aanraakte, want ik ben noch niet opgevaren tot mijnen Vader. Dit ſchijnt een vreemde reden, want als hy ſoude opgevaren zijn tot den Vader, dan konde Maria hem niet aanraken.

Antw. Dit is een Hebreeuſche maniere van ſpreken in de H. Schrift gebruykelijk, dat den voorleden tijd geſtelt werd voor den toekomenden: ſoo dat, ik ben noch niet opgevaren, is te ſeggen, ik ſal noch ſoo haaſtelijk niet opvaren tot mijnen Vader, maar ſal noch een tijd lang op aarden verblijven, om met mijne Diſcipelen te ſpreken, en my levendig aan haar te vertoonen: en derhalven gy ſult noch tijds genoeg hebben, om my te raken, maar nu haaſt u om mijne Diſcipelen te verkondigen, dat ſy haar mogen verblijden, en niet langer in twijffel, en droefheid, opgehouden werden.

Wat de Pharizeen voor luiden geweeſt zijn? *Matth.* 23. &c.

In het 23. *Cap. Matth.* En doorgaans in de Euangelien, werd ſeer veel geſproken van de Pharizeen. Derhalven ſullen wy, tot klaarder verſtand der ſelve, kortelijk vertoonen wat dit voor menſchen, ten tijde Jeſu Chriſti, geweeſt zijn. Het zyn geweeſt lieden van een byſondere ſecte, of maniere van leven, in kleederen, gebaerden, &c. Van de andere gemeene menſchen onderſcheyden. Welke ſchijnen haar begin genomen te hebben in Antigono Sochæo, omtrent drie honderd jaren voor de geboorte Jeſu Chriſti. Doch Joſephus *Lib. 9. antiq.* getuygd, dat deſe ſecte meeſt is opgekomen omtrent 109 Jaren voor de geboorte Chriſti, omtrent welken tijd ook de Sadduceen, en Eſſeen, opgekomen zijn. Sy hielden ſeer veel van de overleveringen der Ouden, die niet waaren geſchreeven, maar mondelijk van hand tot hand overgegeven, want ſy ſtelden datter was tweederley Wet. Eerſt een geſchreven, door Moſem, en een die niet wierd geſchreven, maar by gevolg, van d'een tot d'ander, bekend gemaakt, en mondeling over gedragen, zijnde den uitleg en volmaaktheid der geſchreven Wet. Van deſe Phariſeeſche inſtellingen werd gewach gemaakt. *Marc.* 7. en elders. Soo dat onder andere deſe werden aangemerckt.

Eerſt, ſy aten niet, voor dat ſy de handen gewaſſchen hadden. *Marc.* 7. 3. Want de Pharizeen en alle Joden eeten niet, ten zy dat zy eerſt de handen dikmaal waſſchen, &c. Als ſy van de Marct quamen, ſoo wieſſchen ſy haar ſelven, om datſe achteden onreyn geworden te zyn, door het verkeeren met gemeene menſchen; ook waaren ſy ſeer ſuperſtitieus, in het waſſchen van haare kannen, vaten, ſchotels, potten, tafels, bedden, &c. *Marc.* 7. 3, 4.

2. Sy hielden het onwettelijk te eeten met de Tollenaren, en Sondaren. Ja ſy meenden beſmet te zijn, als ſy maar van haar geraakt wierden. *Matth.* 9, 11. *Luc.* 7. 39. Diergelijke manier is ook by den Samaritanen geweeſt, welke, als ſy eenige vreemdelingen ontmoeteden, riepen met luyder ſtemme: *Ne attingas*, raak niet. Van diergelijk menſchen ſchrijft *Eſa. Cap.* 65. 5. Die daar ſeggen, houd u tot u ſelven, en naak tot my niet, want ik ben heiliger dan gy: &c.

3. Sy vaſteden tweemaal in een weeke. *Luc.* 18. 12.

4. Sy maakten haar gedenk-cedels breed, en de zoomen van haare kleederen groot *Matth.* 23. 5. Deſe gedenk cedels waaren briefkens van pergament, op welke de Wet, of eenige deelen der ſelve, geſchreven ſtonden, die ſy aan haare voorhoofden, en armen, bonden, om te ſchijnen de gedachteniſſe der Wet altoos voor oogen te hebben, en meenden daar in te voldoen, 't geene God beveelt. *Exod.* 13. 9, 16. *Deut.* 6. 8. Ook ſult gyſe tot een teeken binden op uwe hand: en ſy ſullen u tot voorhoofdſpanſelen zijn tuſſchen uwe oogen, &c. By de zoomen der kleederen *Matth.* 23. 5. Werden verſtaan franjen, met blauwe ſnoerkens, aan de hoeken van de opperſte kleederen, dieſe moeſten dragen volgens de Wet. *Num.* 15. 38. *Deut.* 22. 12. Om daar door te gedenken aan de Hemelſche leere der Wet. Den Apoſtel Paulus, voor zyn bekeeringe, was een Pharizeus, en hy noemt deſe ſecte de beſcheydenſte van der Joden Godsdienſt. *Actor.* 26. 5.

Sommige verhalen van deſe Pharizeen, als Epiphanius, en andere, dat ſy plegen te ſlapen op ſmalle planken, om niet vaſt in ſlaap te geraaken, want anders vielen ſy tegen de aarden. Ja leyden ſomtijds doornen, en ſteenkens, onder haar, om eerder wakker te worden, om te bidden. Eenige doen daar by, datſe aan haare lange rokken, dieſe droegen, eenige prikelen, en pinnen, hingen, waar doorſe al gaande in de beenen geſteken wierden, ſoo dat ſomtijds het bloed op den weg viel, door welke ſy gingen. Uit alles dat Chriſtus, in den Euangelio, van haar getuygd. *Marc.* 7. *Matth.* 23. en elders, ſoo blijkt het, dat ſy ſeer groote Hypocrijten zyn geweeſt, en wonderlijk eergierig, en gedeveyſt. *Matth.* 23. 5. Alle haare werken doen ſy om van de menſchen geſien te werden, &c. *Vers* 6. Sy beminnen de vooraanſittingen in de maaltijden, en de voorgeſtoelten in de Synagogen. Ook de begroetingen op de Markten, en van de menſchen genaamd te werden Rabbi, &c Indien men recht vergelijkinge wil maaken tuſſchen de Pharizeen, en hedendaagſe Monniken, en Jeſuiten; men ſal bevinden dat het een volk is, doch de namen verandert. Sie *Fr. Spanhemium dubia* 28.

Eenige Pharizeen hadden de manier, dat ſy ſeer ſtil over ſtraten gingen, ſoo datſe qualijk de voeten ter weg van de aarde oplichteden, om te ſchijnen altoos in ſeer ernſtige Goddelijke bedenkingen opgenomen te weſen. En wierden daarom genaamd *Phariſæi Truncati.*

Andere / gaande over ſtraten / ſloten haare oogen toe / om datſe geen Vrouwen ſouden ſien; ſoo dat ſy dikmaal met het hooft tegen de deuren / balken / poſten / en anderſints / ſtooteden / ſoo dat het bloed daar uit ſprong. Deſe wierden daarom genaamd *Impingentes*.

Andere hadden altoos de maniere van vragen / wat moet ik doen? en ik ſal het doen. Van ſoodanigen ſlag ſchijnd die geweeſt te zijn / van welken wy leſen. *Luc.* 18. 18. En een ſeeker Overſte vraagde hem, ſeggende, goede Meeſter, wat doende ſal ik het eeuwig leven beërven?

Daar waaren ook eenige / die hooge / en diepe hoeden / als de gedaante hebbende van een mortier / op het hooft droegen / ſoo toegemaakt / dat ſy niet konden ter zijden / noch opwaarts ſien / maar alleen voor haar / en na beneden / *Th. Godwyn. ex Talmude, tract. Suta. Cap.* 3.

* *Carolus Sigonius de Republ. Hebr. Lib.* 5. *cap.* 11. Verhaald / en beſchrijft / ſeven Joodſche Ketteryen / uit *Epiphanio.* Welke genaamd wierden. 1. Zadduceen / 2. Schriftgeleerden / of Scribæ / 3. Pharizeen. 4. Hemerobaptiſtæ. 5. Nazaræi. 6. Oſſeni. 7. Herodianen. De Zadduceen leerden / dat alle dingen aan den vrye wille des menſchen hingen: dat de zielen ſtierven met de lichamen; datter geen opſtandinge der dooden ſoude weſen. Datter noch Engel noch geeſt was: waaren ſeer onbeleeſt. &c. *Actor.* 23. 8. De Pharizeen leefden een ſtreng leven; hielden veel van ongetrouwt te blijven; Gaven veel aelmoeſſen / baden op de hoeken der ſtraten / &c. Doch alles om van de menſchen geſien te werden. Sie *Matth.* 6. 2. Als gy almoeſſe dood, laat voor u niet trompetten, *Vers* 16. Wanneer gy vaſt, toon geen droevig geſicht, gelijk de geveynſden: want ſy miſmaaken haare aangeſichten, &c. De Schriftgeleerden leyden de Wet uit / doch bedriegelijk / ſeer ydelijk / en verkeerdelijk. Hemerobaptiſtæ wierden ſoo genaamd / om datſe haare lichamen alle dagen wieſſchen. De Nazaræi hadden dit byſonders / datſe geen beeſten ſlachteden tot offerhanden / en aten geen dieren. Sy erkenden wel de oude Vaders / van welke geſchreven is in de vijf boeken Moſis / maar Moſis Boeken ſelve verwierpen zy / gelijk ook de Manicheen. Van de Nazarenen word geſproken *Actor.* 24. 5. De Zadduceen erkenden Moſis Boeken / maar verwierpen de Propheten. De Oſſeni worden van Joſepho genaamd Eſſei, welke hy dus beſchrijft. De *Eſſei* wilden niet trouwen, maar namen vreemde Soonen aan, verachteden de rijkdommen, hielden geen ſeekere woonplaats, hadden alles onder malkanderen gemeen. Begeerden geen nieuwe kleederen, of ſchoenen, of de oude moeſten eerſt geheel verſleten weſen. Deden geen koopmanſchap. Beſorgden haare armen ſeer wel. Waren yverig in den Godsdienſt. Wieſſchen ſich alle dagen met koud water. Terwijle ſy aten waaren ſy ſeer ſtil, en ſonder ſpreken. Die misdeden wierpen ſy uit haar geſelſchap. Waaren ſeer matig in het eeten, mochten niet eeten dat haar van andere voor geſet wierd of gegeven. Sijn goed van leven; bouwen neerſtelijk het land, hebben geen knechten, noch vrouwen, onder haar, &c. Diergelijke beſchrijvinge moogd gy vinden by Plinius *Lib.* 5. en by Philo / in ſijn boek / in welk hy toond / dat alle vrome luyden vry zijn. De Herodianen / ſegd Epiphanius / waaren geveynſde en ondeugende menſchen, meenden dat Herodes den Meſſias was. Om dat hy een vreemdeling was / en datter ſtaat. *Gen.* 42. 10. De Scepter ſal van Juda niet wijken, noch den Wetgever van tuſſchen ſijne voeten, tot dat Silo komt, en den ſelven ſullen de volkeren gehoorſaam zijn. Van deſe alle hebben meeſt gefloreerd / ten tijden Chriſti / de Pharizeen, en Zadduceen / waar door menigmaal in de Euangelien van haar geſproken word. Gelijk ook ſomtijds van de Schrifgeleerden / en Herodianen. Want ſy meeſt tegenſtand hebben tegen Chriſtum gedaan / hem ſoekende in ſijn woorden te vatten / in ſyne daden / en ommegang / te beriſpen / &c. Sie *Marc.* 3. 6. Item / *Cap.* 7. *Matth.* 15. en 23. *Marc.* 8. 15. *Matth.* 16. 1, 6. en 12. 2. en 22. 15, 16. &c.

MATTH. 24. 5.

Want veele ſullen komen onder mijnen naam, ſeggende, ik ben de Chriſtus, en ſullen veele verleyden. Sie *Vers* 11, 23, 26.

T'is geen wonder dat de Heere Jeſus Chriſtus / en de Apoſtelen / ſoo menigmaal / en ernſtelijk / hebben de Geloovigen gewaarſchouwd voor de * bedriegers / die om haare eere / profyt / vermaak / en begeerten op te volgen; ten allen tijden / maar inſonderheid omtrent / en korts na de tijd Chriſti / menige / en liſtige vonden hebben bedacht / om de menſchen te bedriegen / en van de waarheid af te leyden. 2 *Petr.* 2. 3. En ſy ſullen door gierigheid, met gemaakte woorden, van u een koopmanſchap maken.

Theudas wilde den Jooden wijs maken / dat hy haar / als den tweeden Joſua, droogs voets door de Jordane ſoude leyden. Maar is / met eenige van die hem volgden / door Fadus omgebracht: en diergelijke bedriegers zijnder veele onder de Jooden geweeſt. Simon Magus had de ſinnen der menſchen te Romen ſoo verrukt / datſe hem als God eerden. In het Jaar na Chriſti geboorte 1306. iſſer een Engelſche Dochter geweeſt / die haar voor den H. Geeſt uitgaf / ſeggende / datſe de menſchelijke natuur had aangenomen / om het Vrouwelijke geſlacht zalig te maaken / en doopte de Vrouwen in den naam des Vaders / des Soons / en haaren naam. Jeroboam / om ſijn Rijk te beveſtigen / verſierde eenen nieuwen Godsdienſt. 1 *Reg.* 12. Soo heeft Muhamed by-na de wereld tot hem getrokken. Hier na trachtte David Joris / die meeſt alle de gronden des Chriſtelijken Godsdienſts om verre wierp; leerende / met Hymeneus en Philetus / dat de opſtandinge al geſchied was / namelijk / geeſtelijker wijſe / door de bekeeringe / en datter geen andere te verwachten was. 2 *Tim.* 2. 18. Dat de goede en quaade Engelen niet zijn / dan goede en quaade bewegingen van de herten der menſchen. Datter geen Hel / noch Hemel / is te verwachten / dan het goede of quaade gewiſſe / op aarden. Dat de veranderinge des wereldts / de Hemelvaart Chriſti / &c. geeſtelijker wijſe / en oneygentlijk / moeten verſtaan werden. Waar in wy ſien de vervullinge van het geene Paulus voorſegd hadde 2 *Tim.* 2. 17. Dat deſe Leere ſoude voort eeten gelijk een kanker. Gelijk ook Chriſtus daarom te voren de dwalingen / by een ſuerdeeſem, heeft vergeleken: Welke van eenen voortſettenden aart is. *Matth.* 16. 6, 12. *Gal.* 5. 9. 1 *Cor.* 5. 7, 8. Minos / Koning der Cretenſen / ging alle negen jaren in een Spelonk / voor een tijd / en / daar uitkomende / maakte ſijn volk wys / dat hy van de Goden de Wetten ontfangen had / die hy haar voordroeg. Diergelijk hebben gedaan Rhadamantus / Lycurgus / Numa Pompilius / en andere. A. Gellius verhaald *Lib.* 15. *Cap.* 22. dat Sertorius ſijn Leger dede gelooven / dat hy / door een witte hinde / Goddelijke openbaringen kreeg. De Heydenſche Oraculen / die gehouden wierden als Goddelijke aanſpraken / wierden met geld omgekoft / en niet anders gebruykt dan om de menſchen te bedriegen / haar Legers goede moed / en de Vyanden ſchrik / aan te brengen / en ſoo voorts.

De Vleyers hebben Veſpaſiano Wonder werken toegeſchreven / by exempel / dat hy met ſpuugen een blinde het geſicht gegeven heeft / met raken ſijner hiel een kreupelen geneſen. Sie Suetonium. Val. Max. verhaald *Lib.* 1. dat de Afgoden van ſelfs van Alba na Lavinium zijn vertrokken. Van Erus Pamphilus word verhaald / dat hy / tien dagen na ſijn dood / van den dooden

is

* *Seven Joodſche Ketteryen.*

* *Datter ten allen tijden groote bedriegers geweeſt zijn.*

is opgeſtaan; van ſeven Martelaren / datſe 200 jaren na haar dood verreſen zijn. Die van Epheſen eerden het beeld van Diana / 't welk ſy ſeiden / dat van den Hemel gevallen was. *Actor.* 19. 35. Van Romulo is verſierd / dat hy in den Hemel is opgenomen in het getal der Goden. T. Livius. *Dec.* 1. Hierocles vergeleek Chriſtum met eenen Apollonius Thyaneus / die Philoſtrates verſierd in den Hemel opgeklommen te weſen. Tegen welken Hierocles geſchreven heeft Euſebius Pamphilus. Soo datter by-na geen ſaak / inſtellinge / wonderwerk / of verborgentheid in de Schrift verhaald werd / of de Heidenen hebben yet diergelijks gehad / en het ſelve door hare verſieringen nagebootſt. Want ook weet ſich den Satan te veranderen gelijk als in een Engel des Lichts. Den Apoſtel merkt ook wel aan *Rom.* 16. 18. Dat de verleydingen veelſints behendiglijk worden aangeleid met ſchoon ſpreeken en prijſen. *Prov.* 29. 5. Een man die zijnen naaſten vleid, ſpreid een net uit voor des ſelfs gangen. Meer van de Grooten / en Vorſten des werelds / zijn door de Pluymſtrijkers / en Vleyers gevallen / dan door de Vyanden. Daarom noemde Anaxilas de Vleyers wormen der Rijken.

Chriſtus dan voorſiende / datter na ſijnen tijd veele valſche Chriſti komen ſouden / heeft doorgaans / en inſonderheid in dit 24. *Cap. Matth.* de ſyne daar voor gewaarſchouwd. *Vers* 11. Vele valſche Chriſti ſullen opſtaan, en ſullender vele verleiden. Soodanige zijn die bedriegers geweeſt / daar Joſephus van ſchrijft / die de menſchen wijs maakten / dat ſy haar ſouden volgen in de woeſtijne / en datſe daar groote teekenen / en wonderen / ſien ſouden / 't welk vele tot een ondergang geweeſt is. Sodanig is geweeſt Doſitheus die ſich Chriſtum noemde / van welken Origenes ſchrijft / in ſijn tweede boek tegen Celſum. Item / dien bedrieger / waar van by Joſephus / en in de Handelingen der Apoſtelen gewag gemaakt werd / welke dertig duyſend menſchen by een bracht op den Olijfberg / haar belovende dat de muuren Jeruſalems / als eertijds die van Jericho / voor haer nederſtorten ſouden; welke van Felix bevochten / en verſtrooyd / zijn. Item / een ander onder Porcius Feſtus. Ten tijden des Keyſers Adriani / iſſer opgeſtaan eenen Barchochebas, die opentlijk ſeyde / dat hy den Meſſias was / &c. Daarom ſegd Chriſtus *Matth.* 24. 23. Als dan, ſoo yemand tot u-lieden ſal ſeggen, ſiet hier is de Chriſtus, of daar, geloof het niet. Want daar ſullen valſche Chriſti, en valſche Propheten opſtaan, en ſullen groote teekenen en wonderheden doen, alſoo dat ſy (indien het mogelijck waar) ook de uitverkorenen ſouden verleiden, &c. Soo verhaald Hieronymus datmen meende dat Barchochebas vyer ſpoog. Gelijk ook van het beeſt voorſegd werd. *Apoc.* 13. 13, 14. En het doed groote teekenen, ſoo dat het ook vyer uit den Hemel doed af komen, op de menſchen, &c. Selfs al in oude tijden zijn eenige ſoo trots / en Godloos / geweeſt / datſe den Donder / en Blixem / hebben willen nabootſen. Gelijk van Aremulus Sylvius, den twaalfden Koning der Latijnen / Aurelius Victor verhaald; dat hy / door het ſlaan der Soldaten op ſchilden / roemde grooter geluid te maken / dan God door den Donder dede: welke door den Blixem geſlagen is / en met een onweder / in een lak geworpen zijnde / verſmoord is; of / gelijk andere ſchrijven / met zijn paleys door aardbevinge omgekomen. Van den Koning Salmoneus verhaald Apollodorus / Servius / en Suidas: Dat hy omtrent het jaar der Scheppinge der Werelds 2637. ſoo trots / en God-verachtende was / dat hy den Donder en Blixem naboot ſte / maakende een kopere Brugge / waar over hy wagenen dede rollen / ſoodanig toegemaakt / dat hy daar door een yſſelijk geluyd verwekte; liet ook / om den blixem na te volgen / fakkelen en vyer-pijlen in de locht ſchieten. Hy ſeyde duydelijk dat hy Jupiter was / en datmen hem offeren ſoude en Godsdienſtige eere bewijſen. Eyndelijk is hy door den Blixem van God geſtraft / en gedood. 't Welk ook den Poëet Virgilius aanwijſt / in deſe woorden:

Vidi & crudeles dantem Salmonea pœnas,

Dum flammas Jovis, & ſonitus imitatur Olympi, &c.

Diergelijk werd ook van Cajus, Rooniſch Keyſer / verhaald. Soo voorſegd ook Paulus / dat den Antichriſt ſal komen met vele wonderen der leugenen en groote teekenen, 2 *Theſſ.* 2. het worden wonderen der leugenen genaamd / om dat het geen ware wonderen zijn / maar alleen in ſchijn; want rechte wonderwerken gaan alle kracht der natuurlijke dingen te boven / en konnen alleen door God geſchieden; gelijk wy elders beweſen hebben. En / om datſe werden toegeruſt / verſierd / en beleid om de menſchen te verleyden / en leugenen te beveſtigen. Gelijk ook in de wonderen van het Pausdom klaarlijk blijkt.

MATTH. 24. 29, 30.

En terſtond na de verdrukkinge dier dagen, ſal de Sonne verduiſterd werden, en de Mane ſal haar ſchijnſel niet geven, en de Sterren ſullen van den Hemel vallen, en de krachten der Hemelen ſullen beweegd werden.

DEſe dingen moeten niet gepaſt werden op den dag des algemeenen oordeels / hoewel die konnen by gelijkeniſſe daar toe getrokken werden / want diergelijke dingen ook dien dag voor gaan ſullen / als hier verhaald werden: † maar eigentlijk werd hier voorſegd / wat / korts na den ondergang van Jeruſalem / geſchieden ſoude / gelijk Marcus noch duydelijker aanwijſt / *Cap.* 13. 24. In die dagen, na de verdrukkinge, ſal de Sonne verduiſterd werden, &c. Voorts die manieren van ſpreken / de Sonne, en Mane ſal verduiſterd werden, Item / de Sterren ſullen van den Hemel vallen, &c. werden gemeenlijk in Gods Woord verſtaan niet *Phyſice*, als of juyſt die dingen in de natuur ſouden geſchieden; maar *Allegorice*, om daar door ſeer groote / ſchrikkelijke veranderingen der tijden / en elenden / te beſchrijven. Sie *Eſai.* 13. 10. en 24. 23. en 60. 20. *Ezech.* 32. 7, 8. *Joël* 2. 10. 31. en 3. 15 *Jerm.* 15. 9. *Amos*, 8. 9. Diergelijke wijſen van ſpreken vind men ook by andere Schrijvers. By exempel / Atticus, ſchrijvende aan Cicero, in een droevige tijd / ſegd / *Sol mihi è mundo excidiſſe videtur.* Het ſchijnd my dat de Sonne uit de wereld gegaan is. Soo werd ook in de Openbaringe Johannis voorſegd / dat al lange / eer het einde des Werelds komen ſoude / de Sterren uit den Hemel ſouden vallen. Soo ſeggen ook de Arabiers / alſſe willen uitdrukken groote elende / en benautheid / dat den Hemel op de Aarde valt. Want / dewijle het licht ſeer aangenaam is / en door het licht / en warmte der Son / en Sterren / alle dingen op aarden leven: ſoo is het ſeer gemeen in Gods Woord / dat door licht vreugde / en door duyſterniſſe allerley droefheid te kennen gegeven werd. Wy konnen dan den Text ſoo mede verſtaan / dat na de verwoeſtinge van Jeruſalem / en opkomen van menige bedriegers / en verleiders / ſeer ſal verduiſterd werden het licht der Goddelijke Waarheid / ſoo door valſche uitleggingen / als door inſettingen / en overleveringen der menſchen. 't Welk na den doodt der Apoſtelen is begonnen / en daar na meer en meer volbracht. Waar op ook kan gepaſt werden 't gene wy leſen *Apoc.* 8. 12. En het derden deel der Sonne wierd geſlagen, en het derdendeel der Mane, &c. En *Cap.* 9. 2. En de Sonne en de lucht is verduiſterd, van den rook des puts. Ook paſſen ſommige deſe dingen op het verval van de Roomſche Monarchie. Door het vallen der Sterren werden verſtaan de Leeraren / die de waarheid af-

† *Hoe de Son ſal verduiſterd worden? en de Sterren uit den Hemel vallen?*

Digitized by Google

afvallen. *Apoc.* 1. 20. De ſeven Sterren zijn de ſeven Engelen der Gemeinte. Sie *Apoc.* 8. 10, 11, 12. en 9. 1. en 12. 4. en 6. 13. Deſe worden geſegd te vallen uit den Hemel, om dat / door den Hemel / de Gemeente verſtaan werd. *Gal.* 4. 26. *Hebr.* 12. 22 Soodanigen Sterre is by exempel geweeſt Marcion / welke het geheele Oude Teſtament verloochende / en vernietigde het Lyden Chriſti / als of hy niet in ſijn eigen / maar in een vreemd / verſierd / lichaam geleeden had. Item / Maneg / die ſtelde dat'er tweederlei eerſte beginſelen waaren van alle ſaaken / een van alle goede / en een van alle quade dingen. Item / vele andere Ketteren / van welke in de kerkelijke geſchiedeniſſen gemeld werd. Volgd in den Text / En de krachten der Hemelen ſullen beweegd werden. Door deeſe maniere van ſpreeken / werd ook gewoonelijk aangeweſen een groote veranderinge der ſaaken en tyden. Sie *Eſai.* 13. 13. en 34. 4. *Joel* 3. 16. *Hebr.* 12. 26, 27. Item / alſſer werd geſproken van dat Hemel en Aarde ſal vergaan, dat'er ſullen komen nieuwe Hemelen, en nieuwe Aarde, &c. Sie *Eſai.* 65. 17. en 66. 22. *Apoc.* 21. 2. &c.

MATTH. 24. 30.

En als dan ſàl in den Hemel verſchijnen het teecken des Soons des menſchen: &c.

HEt blijkt genoegſaem uyt dit Cappittel / en de andere Euangeliſten / † dat Chriſtus ſoo onder een gemengd heeft de voorſeggingen van Jeruſalems ondergang / en den dag des oordeels / met de teekenen der ſelve / dat het ſchijnd / als of deſe dingen korts naa malkanderen volgen ſouden. Want *Vers* 34. ſegd Chriſtus / Voorwaar ik ſegge u, dit geſlachte ſal geenſints voor by-gaen, tot dat alle deſe dingen ſullen geſchied weſen. 't Welk ſoo eygentlyck niet kan verſtaan werden / want zedert Jeruſalems verwoeſtinge zyn by-na ſeſtien Eeuwen verloopen. Maar Chriſtus toond dat de verwoeſtinge Jeruſalems / als een voorbeeld is van de veranderinge des werelds / die in het algemeene oordeel verwacht werd. En dat de teekenen / van het een en het ander / groote gemeenſchap / en gelykheid / met elkanderen hebben. D. Grotius vergelykt deſe woorden het teeken des Soons des menſchen, met het gene wy leeſen *Apoc.* 12. 1. En daar wierd een groot teeken geſien in den Hemel, &c. En *Cap.* 15. 1. En ik ſach een ander groot, en wonderlijk, teeken in den Hemel, &c. En paſt het op het gene ſtaat *Apoc.* 19. 11. En ik ſag den Hemel geopend: en ſiet, een wit peert, &c. Nu dit Peerd (ſegd hy) beduid de ſuiverheid van de Euangeliſche Leere. Welke Chriſtus toond dat / na een groot verval in leven en leere / wederom wonderbaarlijk ſoude hersteld werden: door den dienſt der twee getuygen / die in de kracht Moſis / en Eliæ / komen ſouden.

Maar wy oordeelen met D. Beza, en andere / dat door dit teeken verſtaan werd de Majeſteit / en Goddelyke Heerlykheid / in / en met welke / Chriſtus verſchynen ſal / om te toonen dat hy is de Rechter des werelds / die alle macht / in Hemel en Aarde / ontfangen heeft. Gelijk in de volgende woorden werd verklaard / en ſullen de Soone des menſchen ſien komen op de wolken des Hemels, met groote kracht, en heerlijkheid. Andere verſtaan by het teeken des Soons des menſchen / yets / 't geene in het lichaam Chriſti ſal geſien werden / namentlijk / de lyk-teekenen der nagelen / waar mede hy is aan het kruice gehecht geweeſt / en der lance / met welke ſyn zyde doorſteeken geweeſt is / welke hy aan Thoma toonde / na ſyn opſtandinge. *Joh.* 20. 27. 't welk ſchynd beweeſen te werden uit *Zach.* 12. 10. *Joh.* 19. 37. En zy ſullen my aenſchouwen, dien ſy doorſteeken hebben, &c. *Apoc.* 1. 7. Siet hy komt met de wolken, en alle ooge ſal hem ſien, ook de geene die hem doorſteeken hebben, &c. Doch hier ſtaat niet / datſe ſien ſullen de lyk-teekenen Chriſti / maar Chriſtum / dien ſy doorſteeken hebben. Andere verſtaan by dit teeken, de gedaante van een kruis / welke / als een Koninglyk Velt-teeken / ſich in de lucht vertoonen ſal / tot trooſt der Geloovigen / en ſchrik der Godlooſen / waar toe ſy brengen / 't gene Euſebius verhaald / in het leven van Conſtantinus de Groote / dat hy geſien heeft in de lucht / een gedaante van een kruis / gemaakt door den glants des lichts / met dit opſchrift / *in hoc ſigno vinces.* Dat is / met dit teeken ſult gy de overwinninge hebben. Doch het is ſeekerſt / dat wy dit verſtaan van de Majeſteit / en Goddelyke heerlykheid / Chriſti: want / gelyk hy eerſt is gekomen in nederigheid / om ſelfs veroordeeld te werden: ſoo ſal hy de tweedemaal komen in de heerlykheid Gods ſyns Vaders / en alle ſyne Engelen met hem. *Matth.* 26. 64. en 24. 30, 31. Sie *Apocl.* 6. 15, 16. Op ſyn Throon / met groote heerlykheid / &c.

† *Wat het teeken des Soons des menſchen zy?*

LUC. 2. 52.

En Jeſus nam toe in wijsheid, en in grootte, en in genade, by God, en de menſchen.

DIe van het Pausdom werden klaarelyk in deſen Text wederlegd / wanneer ſy ſtaande willen houden / * dat Chriſti Ziel / van het begin harer Scheppinge / ſoo volmaakt is geweeſt in kenniſſe / en wetenſchap / dat ſy noyt daar na toe genomen heeft in eenige kenniſſe / die ſy te vooren niet had. Want Lucas ſegd duidelyk / dat Chriſtus toenam in wijsheid. Dat die van het Pausdom hier op antwoorden / dat Chriſtus niet in ſich ſelven toenam in wysheid / maar alleen in ſyne wysheid aan andere te openbaren / en mede te deelen / dat kan geenſints den Text voldoen. Want die toond / dat Chriſtus ſoo toenam in kenniſſe / gelyk in grootte des Lichaams eygentlyk / en niet alleen in het vertoog aen de menſchen. *Luc.* 2. 40. En het Kindeken wies op, en wierd verſterkt in den Geeſt, en vervuld met wijsheid: en de genade Gods was over hem. Ook bekend Chriſtus ſelve / dat hy niet wiſt den dag des oordeels / *Marc.* 13. 32. Hy is ons in allen gelijk geworden, uytgenomen de ſonde *Hebr.* 2. 14. en 4. 15.

Tegenw. *Joh.* 21. 17. Heere gy weet alle dingen, gy weet dat ik u lief heb.

Antw. Wy ſtaan toe dat Chriſtus alwetende is / na ſyne Goddelyke natuure / maar ſyne menſchelyke natuure is noyt deſe eygenſchap / gelyk die in God is / medegedeeld: of anders moeſt alwetende te weſen geen eygenſchap Gods weſen: want dat mede gedeeld word / is niet eygen. Maar de Schrift getuygd duydelyk dat God alleen het herte van alle Kinderen der menſchen kend. 1 *Reg.* 8. 39. En dat niemand weet 't gene Godes is, dan den Geeſt Gods. 1 *Cor.* 2. 11.

Ten anderen / als *Joh.* 21. 17. ſtaat / dat Chriſtus alle dingen wiſt, ſoo is 't niet noodig dat te verſtaan van alles / ſonder onderſcheid / en eenige uytſonderinge / maar van veele dingen / ja van alles 't gene hy als Middelaar weeten moſt. Item / dat Chriſtus wiſt wat hem overkomen ſoude *Joh.* 18. 4. Item / wie in hem geloofde, en wie hem verraden ſoude. *Joh.* 6. 64. en ſoo voorts. Maar nochtans wiſt Chriſtus niet / als hy van verren den Vygen-boom ſag / of 'er Vygen op waren / of niet; maar ging daar na toe om te beſien. *Marc.* 11. 13. Joannes getuigd / dat de Geloovigen / aan welke hy ſchryft / door de ſalvinge des H. Geeſts, van alle dingen waren geleerd. 1 *Joh.* 2. 27. Dat is / niet van alles / ſonder bepalinge en onderſcheid / maar 't gene haar tot de zaligheid noodig was. Ten derden / hoewel den Text ſegd / dat Chriſtus alle dingen wiſt / nochtans wijſt ſy niet aan / dat hy alles altoos had geweeten /

* *Dat Chriſtus van het begin der menſch-werdinge niet alles en heeft geweten.*

Digitized by Google

ten / en gelijkelijk / van het eerſte oogenblijk ſijner ontfangeniſſe / of immers geboorte / gelijk die van het Pausdom willen ſeggen ; maar 't geene hy heeft geweten / heeft hy / niet allenrkens vermeerderinge / en trappen / geweten / toenemende / gelijk den Text ſegd / in wijsheid.

Vrage, hoe heeft Chriſtus kunnen toenemen in genade by God?

Maar yemand mach denken / † hoe word van Chriſto geſegd / dat hy toenam in de genade by God? dat is / in gunſte / en aangenaemheid; Is dan Chriſtus niet altoos even ſeer van God bemind geweeſt ? Is hy Gode d'een tyd aangenamer geweeſt / dan d'ander?

Antw. Daar is tweederley gunſte Gods over de Schepſelen: d'eerſte is barmhertigheid die hy bewijſt aan de Sondaren / deſe heeft Chriſtus niet noodig gehad. De andere beſtaat in een welgevallen en behagen / dat God neemd in ſyne Schepſelen / voor ſoo veere hy in deſelve ſyn Beeld aanmerkt. Nu het beeld Gods toonde ſich meer / en overvloediger / in Chriſto / als hy tot ouderdom en verſtand gekomen was / dan in ſyne kindsheid: Derhalven nam Chriſtus toe gelijk in wysheid / ſoo ook in genade by God. Want hoe heerlyker Gods Beeld is in een Schepſel / hoe God dat ſelve meer bemind. En in deſen Text word Chriſtus aangemerkt na ſyne menſchelyke natuure / en derhalven als een Schepſel. Soo word insgelijks van Samuel geſegd. *1 Sam.* 2. 26. En de jongeling Samuel nam toe, en werd groot, en aangenaam, beide by den Heere, en ook by de menſchen.

Tegenw. Chriſtus is vervuld geweeſt met den heiligen Geeſt van den eerſten aanvang ſyner menſchwerdinge.

Antw. Dit ſelve werd ook van Johannes den Dooper getuygd *Luc.* 1. 15. Hy ſal met den H. Geeſt vervuld werden, ook van ſijns Moeders lijve aan. Nochtans heeft hy / na gelegentheid van ſijn Jaaren / toegenomen in wysheid. *Vers* 80. En het Kindeken wies op, en wierd geſterkt in den Geeſt. Chriſtus nam toe in genade by God en den menſchen: Dat is / gelijk Theophilactus uitlegd / Chriſtus dede allenrkens meer en meer / 't geene God aangenaam was / en van de menſchen geprefen wierd.

Tegenw. De onwetenheid is een ſondig gebrek in den menſch / en van de ſonde voortgekomen: derhalven is Chriſtus geen onwetenheid onderworpen geweeſt.

Antw. De dood is een gevolg der ſonde / nochtans is die Chriſtus onderworpen geweeſt. Maar ten anderen / enkele onwetenheid / by welke geen quade geſtalte / of boosswilligheid / komt / die den menſch ſchuldig maakt / is noch ſonde / noch gevolg / of werkinge / der ſonde. Want de Engelen weten veele dingen niet / nochtans is in haar geen ſonde. Adam was voor den val niet alwetende. En al had hy niet geſondigd / ſijne kinderen ſouden daarom / in haare kintsheid / niet gelaten hebben onnooſel te weſen / en in kenniſſe allenrkens toe te nemen. En / hoewel Chriſtus niet wiſt waar zy Lazarum gelegd hadden / *Joan.* 11. 34. dat was daarom geen ſonde / of ſondig gebrek / in hem.

Tegenw. *Col.* 2 3. In den welken alle de ſchatten der wijsheid, en der kenniſſe, verborgen zijn.

Antw. Die woordekens ἐν ᾧ in welken, ſien niet op Chriſtum noodwendiglijk / maar komen bequamer gebracht werden / tot het woord verborgentheid Gods, daar Paulus van geſpoken heeft *Vers* 2. gelijk af te nemen is / uit het geene Paulus te voor verklaard heeft / *Cap.* 1. 25, - 27. en *Cap.* 4. 3. Met welken uitleg / mede de volgende woorden des Texts over een komen: want hy ſteld tegen deſe verborgentheid Gods / het verleyden met beweeglijke redenen die een ſchijn hebben. *Vers* 4. en *Vers* 8. Tegen de Philoſophie en ydele verleidinge, na de overleveringe der menſchen; en na de eerſte beginſelen der wereld. Gelijk hy *1 Corinth.* 2. 7. De wysheid Gods, beſtaande in verborgentheid, ſteld tegen de wysheid der menſchen, *Vers* 5. Ten anderen / genomen deſen Text moet van Chriſto verſtaan werden / ſoo volgd het niet / dat het moet verſtaan werden van ſijn menſchelijke natuure / en wel van den eerſten aanvang der menſch-werdinge. En / genomen het word verſtaan van Chriſti menſchelijke natuur / ſoo is nochtans deſen Text niet te verſtaan van alle kenniſſe / en wetenſchap / ſonder onderſcheid / maar van die kenniſſe / die behoord tot de verborgentheid Chriſti / en leere des Euangeliums. Gelijk in deſen ſelfden Brief *C.* 1. 9. dat gy moogd vervuld werden met de kenniſſe van ſijnen wille, in alle wysheid, en geeſtelijk verſtand. *Vers* 28. Leerende een yegelijk menſche in alle wysheid, op dat wy ſouden een yegelijk menſche volmaakt ſtellen in Chriſto Jeſu. En *Cap.* 2. 2. en ſy te ſamen gevoegd zyn in de liefde, en dat tot allen Rijkdom der volle verſekerdheid des verſtands, tot kenniſſe der verborgentheid Gods.

Tegenw. *Joan.* 2. 24, 25. Maar Jeſus ſelve betroude haar hem ſelven niet, om dat hyſe alle kende: en dat hy niet van nooden hadde dat yemand getuigen ſoude van den menſch, want hy ſelve wiſt wat in de menſch was.

Antw. Hoewel Chriſtus / in ſijnen omgang met de Joden / wel wiſt wie hy vertrouwen mocht / of niet / nochtans volgd geenſints daar uit een alwetenheid. Want / behalven dat Chriſtus veel dingen konde weten / by ervarentheid / en uitwendige teekenen: ſoo konde hy noch veel volmaakter kenniſſe hebben door Goddelijke Openbaringe / gelijk Eliſa wiſt wat ſijn knecht dede in ſijn afweſen / en Petrus wat in het herte Ananiæ verborgen was. *2 Reg.* 5. *Actor.* 5. Want / ook ſelfs na dat Chriſtus is verheerlijkt / zijn hem van God dingen geopenbaart / die hy te voren niet wiſt. *Apoc.* 1. 1. De openbaringe Jeſu Chriſti, die God hem gegeven heeft, &c. En 5. 12. Het Lam is weerdig te ontfangen wysheid, &c. Sie *Vers* 5. &c.

Tegenw. *Joh.* 3. 34. Want God geeft hem den geeſt niet met mate.

Antw. Deſe maniere van ſpreken geeft anders niet te kennen / als een onderſcheid tuſſchen Chriſtum / en de gemeene Chriſtenen / als ook de Propheten / en de Apoſtelen; welke God wel eenige mate der geeſtelijke gaven gegeven heeft / d'een min / de andere meer; maar niet in ſoodanigen overvloed / als Chriſto. Welken God geeft den geeſt niet met mate, dat is / niet ten deele (gelijk ſijne Dienaren / *1 Cor.* 13. 9. Want wy kennen ten deele, en Propheteren ten deele) maar met volheid. *Joh.* 1. 16. Uit ſijne volheid hebben wy alle ontfangen, genade voor genade. *Col.* 1. 19. Want het is des Vaders welbehagen geweeſt, dat in hem alle de volheid woonen ſoude. Gelijk *Eſra* 7. 22. Den Koning beveeld aan Eſra te geven / honderd talenten Silvers, honderd kor Tarwe, en honderd bath Wyns, en honderd bath Oly, maar ſout ſonder mate, of voorſchrift; Dat is / niet ſonder eenige mate / maar ſoo veel hy wilde of noodig hadde / in overvloed / &c. God geeft d'eenen deſen / d'ander een ander gave; d'een in minder de ander in meerder overvloed. *1 Cor.* 12. 4. Daar is verſcheydentheid der gaven, maar het is den ſelven Geeſt. *Vers* 11. Deſe dingen alle werkt een en den ſelven geeſt, deelende een yder in het byſonder gelijk hy wil. *Rom.* 12. 3. Gelijk God een yegelijk de mate des Geloofs gegeven heeft. *Epheſ.* 4. 7. Maar elk een van ons is de genade gegeven, na de mate der gave Chriſti. Maar Chriſtus heeft allerley gaven ontfangen / en dat in overvloed / boven alle ſijne medegenooten. *Pſal.* 45. 8. *Hebr.* 1. 9. *Eſa.* 11. 1, 2, 3. Maar nochtans niet teffens / en op eenen tijd / maar allenrkens; en op een byſondere / overvloediger wijſe / als

† *Hoe Chriſtus heeſt toegenomen in genade by God?*

Digitized by Google

als hy begon te werden omtrent dertig Jaren / en nu ſyn Ampt ſoude aanvangen / toen is de H. Geeſt op hem gekomen. Sie *Luc.* 3. 21. 22, 23.

MARC. 9. 49.

Want een yder ſal met vyer geſouten werden, en ieder offerhande ſal met ſout geſouten werden.

IN deſen Text komt ons tweederley moeylijkheid voor; eerſt / hoe de ſelve aan een hangd met de voorgaande redenen Chriſti. Ten anderen / wat de meninge deſer woorden is. Over beide hebben menige Uitleggers moeite genoeg gehad / om uit te vinden / gelijk hy deſelve kan geſien werden. De eerſte ſwaarigheid rijſt uit de tweede; want ſoo lange wy de rechte meeninge Chriſti in deſe woorden niet verſtaan: ſoo konnen wy de kracht van 't ſamenhang / en gevolg / op de voorgaande redenen / niet begrypen. Derhalven ſullen wy eerſt na den uitleg der woorden trachten. * By 't woordeken πᾶς alle, konnen wy bequamelijk verſtaan alle en een yder / te weeten die haare verkeerde herts-tochten / en luſten / in volgen / en daar na leven. Van welke in het voorgaande *Vers* is geſegt / Dat haren worm niet ſal ſterven, en haar vyer niet uitgebluſt. En dan moet het woord ἁλισθήσεται overgeſet werden / ſal verteerd werden, of vergaan. En dan ſal den ſin weſen. Twijffel daar niet aan / dat ſommige ſullen vergaan door een onuitbluſſelijk vyer. Want alle die in ergerniſſen leven, en haare booſe begeerten opvolgen / die ſullen geheelijk door vyer verteerd werden; namelijk / door het vyer van Gods toorn en oordelen. *Deut.* 4. 24. Want de Heere uwe God is een verteerende vyer. *Hebr.* 12. 29. En in het voorgaande van onſen Text / *Vers* 43. Dan te gaan in de Helle, in dat onuitbluſſelijk vyer. Item / *Verſſ.* 44, 45, 46, 47, 48. Want het is ſeer waarſchijnelijk / dat Chriſtus ſiet op de Offerhanden / die toen noch / als Chriſtus dit ſprak / by den Joden in 't gebruyk waren / welke gantſchelijk verbrand wierden / en verteerd / door het vyer. Soo dat Chriſtus wil ſeggen / dat de Godlooſen / als ſoodanige offerhanden / geheelijk ſullen door het vyer van Gods oordeel vergaan. Gelijk meermaals de Godlooſe / die tot Gods toorn geordend zijn / Offerhanden genaamd werden. *Eſa.* 34. 6. *Jerm.* 12. 3. en 46. 10. *Ezech.* 21. 9, 10. en 39. 17. *Dan.* 7. 11.

In de volgende woorden / Een yeder Offerhande ſal met ſout geſouten werden, vergelijkt Chriſtus de vromen / die hare booſe luſten dooden / en bedwingen / by die Offerhanden / die niet wierden geheel verbrand / maar met ſout geſouten. Sie *Lev.* 2. 13. Want door het ſout werden verſtaan de ſuyveringe der booſheid / die de menſchen reinigd van onreine daden / verrotte woorden / en on-Goddelijke gedachten. In welken ſin Chriſtus *Matth.* 5. 13. Syne Apoſtelen noemd het ſout der aarden, &c. En den Apoſtel vermaand ons. *Coll.* 4. 6. U Woord zy alle tijd in aangenaamheid, met ſout beſprengd, &c. *Epheſ.* 4. 29. Geen verrotte of vuyle reden, &c. Dat dit den ſin Chriſti is / blijkt uit het gene hy tot een beſluit van ſyne vorige reden vermaand / in het volgende *Vers* van onſen Text. Hebt ſout in u ſelven, en hebt vreede met malkanderen. Dit is dat Geeſtelijk ſout / waar door de Geeſtelijke onreinigheid verteerd werd / en wy de onverderflijkheid der zielen en des lichaams bekomen / volgens *Epheſ.* 6. 24. 1 *Cor.* 15. &c. Soo worden de vromen / offerhanden genaamd *Rom.* 12. 1. en wy werden bevolen Geeſtelijke offerhanden te offeren. 1 *Petr.* 2. 5.

† Indien men doch in het begin onſes Texts / het woord ἁλισθήσεται niet wil overſetten, ſal verteerd worden, (hoewel het woord ſomtijds ſoo gebruykt werd / en dien uitleg verdragen kan.) Maar ſal geſouten werden, na de eygentlijke beduydeniſſe. Soo kan men ſeggen / dat Chriſtus dus oneygentlijk ſpreekt / ſal met vyer geſouten worden. Om dat het vyer / en het ſout / malkanderen in beide dingen gelijk zijn; namentlijk / dat / ſoo door het eene / als door het ander / ſuiveringe geſchied / en de ſpyſen aangenaam werden gemaakt / om te gebruyken / en van licht te bederven bewaard worden. Of liever / dat door het vyer verſtaan werde den H. Geeſt / die onſe herten reinigd / en heiligd / en Gode ons ſteld tot een aangenaame offerhande: Want by het vyer word meermaal verſtaan den H. Geeſt. *Matth.* 3. 11. Die ſal u met den H. Geeſt en met vyer Doopen. Want het is ſoo wel te verſtaan / dat de vromen met vyer worden geſouten / als datſe met vyer gedoopt werden. Maar dan moetmen by het woordeken πᾶς verſtaan, alle de gene / die als ware Diſcipelen Chriſti / hare quade herts-tochten / en luſten / dooden / en de ergerniſſen myden / waar toe Chriſtus / voor den Text / een yegelijk vermaand. Men kan ook by het ſout verſtaan de ſuyvere Leere des Woords Gods / waar door de herten der menſchen geſuiverd werden / om de onreine werken des vleeſchs te dooden; en de menſchen Gode heiliglijk op te offeren. Gelijk de Heidenen / door het Evangelium tot God bekeerd / een aangenaame offerhande Gods genaamd werden. *Phil.* 2. 17. &c.

Het is ook aan te merken / dat Chriſtus vermaanende ſyne Diſcipelen tot vrede / ſegd *Marc.* 9. 50. hebd ſout in u ſelven. Want ſout heeft een kracht van vereenigen / en t' ſamen voegen; daarom wierd het by den Heidenen gehouden *amicitiæ ſymbolum*, een teeken van vriendſchap, en wierd den vremdelingen / en gaſten / alderеerſt voorgeſteld. En de verbonden / die vaſt en ſeker gehouden worden / worden in de H. Schrift ſout verbonden genaamd. *Num.* 18. 19. 't Sal een eeuwig ſout verbond zyn, &c. 2 *Chron.* 13. 5. En God noemd het ſout / daar mede de offerhanden geſouten wierden / het ſout van ſyn verbond. *Lev.* 2. 13. Alle offerhande uwes ſpijs-offers ſult gy met ſout ſouten, en het ſout des verbonds uwes Gods, van u ſpijs-offer niet laten af blijven. Het is een oud ſpreekwoord by de Grieken en Latynen geweeſt / *totis corporibus nihil eſſe ſale ac ſole utilius.* Datter niets is voor de natuurlijke Lichamen beter, en nutter, dan ſout en de Son.

JOH. 3. 13.

Niemand is opgevaaren in den Hemel, dan die uit den Hemel nedergekomen is, (namelijk) de Sone des menſchen, die in den Hemel is.

HOewel / voor † Chriſto / Elias en Enoch / ten Hemel opgevaren zijn / nochtans werd in onſen Text Chriſto alleen toegeſchreven / dat hy in den Hemel is opgevaren; om dat hy alleen door ſyn eigen Goddelijke kracht / en weerdigheid / de Wet Gods volbracht hebbende / in den Hemel is gegaan / volgens de beloſte der Wet / Doe dit en gy ſult leven, *Lev.* 18. *vers* 5. Maar gy ſult tegenwerpen / dat / toen Chriſtus deſe woorden ſprak / hy toen noch in den Hemel niet was geweeſt. Daar op antwoorden wy. Sommige meenen daarom / dat in den Hemel opgevaren te zijn / hier niet beduid een lichamelijke opneminge in den Hemel / maar een volmaakte kenniſſe te hebben van God / en ſynen wille / even als of men in de Hemel geweeſt had / en / dewyle niemand deſe kenniſſe ſoo volkomelijk had / als Chriſtus / dat hy daarom alleen getuygd in den Hemel opgevaren te zijn: Volgens *Joan.* 1. 18. Niemand heeft oyt God geſien: den eenig geboren Sone, die in den ſchoot des Vaders is,

* *Wat het ſegt met vyer en ſout geſouten te werden?*

† *Anderen uytleg.*

† *Hoe het te verſtaan zy, dat Chriſtus ten Hemel opgevaren was?*

Digitized by Google

is, die heeft hem ons verklaard. Matth. 11. 27. Niemand kend den Sone dan den Vader, nochte yemand kend den Vader dan den Sone, en dien het den Sone wil openbaren. Want die geſegd werd in den Hemel te klimmen, die Hemelſche dingen wel verſtaat / en begrijpt. Prov. 30. 4. Om dat Gods gedachten van onſe gedachten verſchillen / als Hemel en Aerde. Eſa. 55. 9. En daarom / 't geene geneeſt is / en licht om te begrijpen / daar van werd geſegd dat het niet is in den Hemel, noch noodig, om dat te weten, dat men in den Hemel ga. Sie Deut. 30. 12. Rom. 10. 6.

Doch deſen uitleg / welke van de eygen beduydeniſſe der woorden gantſch afwijkt / is / onſes bedunkens / niet noodig: (hoewel ik beken datſe niet vreemd is / maar genoegſaam beſtaan kan) Want het is genoeg bekend / dat een woord dikmaal in de H. Schrift geſteld werd / in eenen tegenwoordigen / of voorleden tijd / voor in de toekomende tijd / ſoo dat den ſin ſoude zijn / dat tot noch toe niemand op ſoodanigen wijſe was opgevaren in den Hemel / gelijk ſeer haaſt Christus doen ſoude / die uit den Hemel gekomen was. Soo ſegd Christus / Joan. 17. 4. Ik hebbe voleindigd het werk dat gy my hebd gegeven om tè doen. Nochtans was het toen noch niet voleyndigd / maar het ſoude haaſt voleyndigd werden / en Vers 11. Ik ben niet meer in de wereld, en ik kome tot u heilige Vader, &c. Dat is / ik ſal komen. De Geloovige werden geſegd te hebben het eeuwig leven, verheerlijkt te zijn, &c. Dus konnen wy ook verſtaan dat Christus ſegd in onſen Text / dat den Sone des menſchen in den Hemel was, dat is / haaſt weſen ſoude. Hoewel het mede kan verſtaan werden van ſyne Goddelijke natuure. Of / gelijk het ſommige nemen / dat Christus / met ſijn gedachten / herte / kenniſſe / en genegentheden in den Hemel was: gelijk van de Geloovigen ſtaat / dat haaren wandel is in den Hemel. Phil. 3. 20. En van Christo dat hy is in den ſchoot des Vaders Joan. 1. 18. Doch dien uitleg wijkt van de woorden des Texts / 't welk niet noodig is. * Dat Christus geſegd werd uit den Hemel neder gekomen te weſen / verſtaan wy van de menſchwerdinge / waar door God / die in den Hemel anderſints / en onſienlijk is / ſich op aarden / door de menſchelijke nature / vertoond heeft. Joan. 1. 14. Het woord is vleeſch geworden, en heeft onder ons gewoond; en, &c. 1 Tim. 3. 16. Item / om dat Christus / als Middelaar / van God geſonden is / en door God / en in ſijnen naam / alles heeft gedaan: ſich ten hoogſten heeft vernederd onder de menſchen op aarde / hoewel hy in de geſtalte Gods was, &c. Phil. 2. Daarom meenen wy dat ten rechten geſegd werd / dat hy van den Hemel is nedergekomen, om / als het rechte Manna / de Geloovige het leven te geven Joan. 6. Niet om dat ſijn lichaam is uit den Hemel gekomen / maar ſijn perſoon van God / in de volheid des tijds / als Middelaar / in de wereld geſonden is. Ook is het niet noodig te verſinnen / met ſommige / dat / even gelijk Moſes 40 dagen / en nachten / is geweeſt op den berg Sinai / dat alſoo ook Christus eenige dagen is geweeſt in den Hemel / om daar den wille Gods te leeren / en 't geene tot ſijn Ampt behoorde: want ſulks nergens uit kan beweſen werden. En indien God Gen. 11. 5, 7. En doorgaans in den Ouden Teſtamente / geſegd werd uit den Hemel te dalen als hy yets ongewoons / en byſonders / op aarde doed / niet meerder reden mach Christus geſegd werden / in opſicht van ſijne Goddelijke nature / uit den Hemel nedergekomen te weſen. Om datſe haar met Christi menſchelijke nature perſoonelijk vereenigd heeft / en in de ſelve lichamelijk gewoond / en ſoo wonderbaarlijk / en geduriglijk / vertoond. Item / om dat hy ons als een byſondere gifte van God is gegeven. Sie Joan. 6. 58. 1 Cor. 15 47. Jac. 1. 17. en 3. 15, 17. Soo word den Doop Joannis geſegd uit den Hemel geweeſt te zijn. Matth. 21. 25 en Jeruſalem, dat is / de gemeente / van God uit den Hemel neder te dalen. Sie Apoc. 3. 12. en 21. 2. 10.

* *Hoe Christus geſegd werd uit den Hemel nedergekomen te zijn?*

MATTH. 2. 2.

Seggende, waar is den geboren Koning der Joden? want wy hebben geſien ſijne Sterre, in het Ooſten, en zijn gekomen om hem te aanbidden.

In deſen Text komt inſonderheid in bedenkinge / hoe de † Wijſen van Ooſten / Heydenen zijnde / uit 't aanſien deſer Sterre / hebben konnen weten dat Christus geboren was. Want dat sy dat ſekerlijk hebben geweten / blijkt uit den Text; want sy vragen niet of den Koning der Joden geboren is? maar / vaſt ſtellende dat hy geboren was / vragen na de plaats waar hy geboren zy. En dat hy ſekerlijk geboren was / bebewijſen sy hier mede / namelijk / om dat ſy ſijne Sterre geſien hadden in het Ooſten. Ten anderen / indien sy niet ſekerlijk hadden geweten / dat Christus geboren was / sy ſouden van ſoo verre / uit haar Land / niet te Jeruſalem gekomen geweeſt zijn / om Christum te ſoeken. Want / te vragen na den nieuwen geboren Koning der Joden / konde niet ſonder perijkel / en verbelginge van Herodes / en de Romeynen / geſchieden. Maar het blijkt echter geenſints / hoe sy uit het verſchijnen deſer Sterre / ſekerlijk konden beſluyten / en weten / de geboorte Christi.

Eenige meenen dat sy dit geweten hebben / uit de voorſeggingen des Propheten Daniels / die by de Magi, of wijſen / van den Koning tot Babel is opgevoegd / en onderweſen. Dan. 1. Of / gelijk andere ſeggen / door dien de Joden by de Magi langen tijd verſtroid geweeſt zijn / en by haar gewoond hebben; Doch van dit gevoelen ſien wy geen bewijs. Want men / ſelfs by de Joden / niet heeft geweten / ten tijde Christi / dat / om de geboorte des Meſſias te kennen te geven / een nieuwe Sterre ſoude verſchijnen. Want / dat ſommige daar toe by brengen / 't geene wy leſen Num. 24. 17. Daar ſal een Sterre voortgaan uit Jacob, en daar ſal een Scepter uit Iſraël voortkomen, die ſal de palen der Moabiten verſlaan, en ſal allen kinderen Zeths verſtooren. Deſe plaats getuygd niet / dat een ongewoone Sterre verſchijnen ſoude / tot een teeken der geboorte Christi. Maar Christus ſelve werd een Sterre genaamd / gelijk elders in de H. Schrift / den opgang uit de hoogte, de Sonne der gerechtigheid, het Licht des werelds, &c. Ten anderen / deſen Text ſiet op David / die de Moabiten verſlagen heeft: hoewel Typice, dat is / in eenen hooger en afgebeelden ſin / deſelve bequamelijk op Christum gepaſt kan werden.

Te denken / dat de Magi, uit het geſichte der Sterre / konden weten Christi geboorte / door natureliijke reden / of door eenige konſt / dat is ſoo ydel / dat wy onnoodig achten ſulks te wederleggen. Andere dan giſſen dat sy ſulks hebben geweten uit de Sybilliſche voorſeggingen; Doch wy ſullen na deſen / by andere gelegentheid / toonen / dat ſulks ongerijmd is / en geenſints kan beweſen werden. Soo datter niet overig is / dan dat de Magi, door Goddelijke openbaringe geweten hebben / dat de Sterre / dieſe ſagen / een onfeylbaar teeken was / om haar te verſekeren / dat den Koning der Joden geboren was? Of / indien men dit niet wil toeſtaan / om dat Mattheus daar niet van ſegd / ſoo moet men ſtellen / dat de Magi gekompen zijn / niet op een vaſte ſekerheid / maar na giſſinge / alſoo sy uit de Joden / en de gemeene geruchten / verſtonden / dat / ontrent die tijden / den Koning der Joden verwacht wierd.

J Ten

† *Hoe de Wijſen van Ooſten, uit de Sterre, weten konden, dat Christus geboren was?*

Ten anderen komt noch / in deſen Text / in bedenkinge / * wat dit voor een Sterre zy geweeſt / van welke de Magi, of deſe Wyſen van Ooſten / ſpreeken?

Antw. Het is geen gewoonelyke Sterre geweeſt / of een van die / welke God in den beginne geſchapen heeft / en in den Hemel geſteld: maar een Sterre / voor dien tyd / en tot dat gebruyk alleenelyk / van God geſchikt / op dat de Magi door de ſelve ſouden geleid werden / om te vernemen na den Koning der Joden / en hem behoorelyke eere te bewyſen. Op datſe ſouden weſen als een begin / en vertoog / van de roepinge der Heydenen / tot Chriſtum / die nu aanſtaande was; en om te toonen / dat deſen Meſſias niet alleen voor de Joden wierd geboren / maar voor het geheele menſchelyke geſlacht. Dat ook deſe Sterre van eenen gansch anderen aart / en geſtalte / geweeſt zy / dan de Sterren in den Hemel / is openbaar door deſe volgende redenen: 1. De Magi ſeggen wy hebben ſijne Sterre geſien, dat is / des Konings der Joden. 't Welk van de Sterren in den Hemel niet kan verſtaan werden / want de eene niet meer ſijne Sterre is / dan de andere. 2. De Magi hebben deſe Sterre niet geſien voor die tyden / maar alder-eerſt omtrent Chriſti geboorte / die haar daar door bekend wierd. Want ſy geven dit voor een reden van haare komſte tot Jeruſalem. Want wy hebben ſijne Sterre geſien in het Ooſten. Nu / dewyle ſy wyſe / en geleerde mannen waaren; en in den Hemels loop / en Sterre-kenniſſe / wel ervaren; indien het een gewoonelijke Sterre geweeſt had / ſy ſouden dat genoegſaam geweten hebben. 3. Deſe Sterre lichtede / niet alleen by nacht / maar ook by dag. Daar nochtans alle de Sterren / de Mane uitgeſonderd / door de grootheid / en helderheid / van den glants der Sonne / verduyſterd werden by dag / dat men die niet kan aanſchouwen. Ook is deſe Sterre / na het vertrek der Wijſen van Ooſten / niet meer geſien geweeſt. 4. Deſe Sterre heeft eenen byſonderen loop / of beweginge / gehad / gansch ongelijk de bewegingen der Sterren / die in den Hemel zijn. Want ſy geleyde de Magos, tot aan het Huys daar in Chriſtus was / en bleef boven over het Huys ſtille ſtaan. 5. Deſe Sterre is geweeſt ſeer dicht by de aarde / want anders ſoude ſy niet konnen de Magos, op haaren weg / beſtierd hebben / noch / door haar ſtilſtand / dat eygen Huys aanwyſen / in welke Chriſtus was. 't Welk nochtans van deſe Sterre getuygd werd. *Vers* 9. Ende ſiet de Sterre, die ſy in het Ooſten geſien hadden, ging haar voor, tot dat ſy quam, en ſtond, boven de plaatſe, daar het Kindeken was. Soo dat deſe Sterre een gelijk gebruyk gehad heeft met de Vyer-colomme en Wolk-colomme / door welke God de Joden / in de Woeſtijne / in het Land Canaan / geleid heeft.

De wyſen uit Ooſten vernemende te Jeruſalem / na de geboorte Chriſti / geven voor reden haar oogmerk: * want, ſeggen ſy / wy zijn gekomen, om hem te aanbidden. Προσκυνῆσαι is eygentlijk te ſeggen op ſijn aangeſichte vallen, om yemand eere te bewyſen. *Vers* 11. En, nedervallende, hebben ſy het aangebeden. En haare ſchatten open gedaan hebbende, brachten ſy hem geſchenken, Goud, Wierook, en Myrrhe. Sy hebben hem niet aangebeden als eenen God / maar / vertrouwende dat hy een groot en machtig Koning ſoude worden / hebbenſe / op de wyſe der Ooſterſche Volkeren / hem willen eer bewyſen / om by tyds ſyn gunſte te verkrygen. De Grieken hadden deſe maniere niet / maar veele andere Volkeren / in het Ooſten / vielen voor de Koningen op het aangeſicht / en inſonderheid de Phœnices, en de Joden / welke naburige Volkeren geweeſt zyn. Dus word het woord ook genomen *Matth.* 4. 9. Ja niet voor Koningen alleen / maar ook voor andere aanſienelijke Perſoonen / vielen ſomtyds de menſchen / uit eerbiedigheid / neder / en op het aangeſichte. *Matth.* 18. 26. Den dienſt-knecht nedervallende aanbad hem, &c. Sie *Marc.* 5. 22. *Luc.* 5. 12. *&c.* Het is al van ouds by den Heydenen geloofd geweeſt / dat de verſchyningen van nieuwe / ongewoonelijke / Sterren / dikmaal beduyden nieuwe Regeeringen / en groote veranderingen in Koninkryken / en Landen / des werelds. Hier op ſlaat het ſeggen Lucani: *Et terris mutantem regna cometen.* Diergelijk exempel / als dit in Chriſto / werd verhaald onder de geſchiedeniſſen der Martelaren. Dat ten tyden Diocletiani, als de Chriſtenen ſochten de lichamen van drie Martelaren / Tharacus, Probus, en Andronicus, ſy ſnellijk uit den Hemel hebben ſien komen een heldere Sterre / op yder lichaam der voornoemde Martelaren.

* *Wat het voor een Sterre zy geweeſt, die de* Magi *geſien hebben?*

† *Hoe de* Magi *Chriſtum aangebeden hebben?*

MATTH. 6. 11.

Ons dagelijks brood geef ons heden.

DAar werd veel getwiſt-redend over het Griekſche woord Ἐπιούσιος, 't welk / in onſe Tale / overgeſet werd / dagelijks. Die van het Pausdom meenen dat dit woord komt van ἐπὶ, en οὐσία, en beteekend yet dat boven weſentlijk is, en willen het paſſen op het Mis-brood / welk haaren grooten Afgod is; Doch dan moeſter niet ſtaan ἐπιούσιος maar ἐπούσιος, of liever ὑπερουσιώδη. Veele onder de Oud-vaders / en den geleerden Eraſmus, verſtaan deſe bede / van het Geeſtelyk brood / en de ſpyſe der zielen. Van welke wy leſen *Joh.* 6. maar wy oordeelen / met andere Geleerde mannen / dat dit woord ἐπιούσιος komt van ἐπιοῦσα, 't welk beduyd den volgenden dag. *Act.* 20. 15. τῇ ἐπιούσῃ κατηντήσαμεν ἀντικρὺ Χίου. Quamen wy den volgenden dag tegens Chios over. Hieronymus getuygd / dat hy / in ſynen tyd / na-geſien heeft een Hebreeuws Euangelium / 't welk de Chriſtenen beſigden / (want ſommige twyſelen of Matthei Euangelium / niet alder-eerſt geſchreven zy in het Hebreeuſch) en dat hy daar in heeft gevonden het woord מחר machar, het welke beteekend den dag van morgen. Ik ſelve heb nu tegenwoordig noch een Hebreeuſch Euangelium Matthei / in myn Comptoir / 't welk ik mede / by deſe gelegentheid / heb na-geſien. Maar daar in vinde ik het woord תמידי themidi, 't welk te ſeggen is / dagelijks. ἄρτος dan ἐπιούσιος is dat brood, dat is / dien nooddruft / die wy den volgenden dag / of den overigen tyd van ons leven / ſullen van nooden hebben. Of het brood des volgenden dags, dat is / van den dag die heden is op den voorgaanden gevolgd; gelyk het eenige opnemen. Chriſtus dan wil / dat wy de ſorge van onſen lichamelyken leef-tocht niet ſullen te verre ſtrekken / op tyden die lange ſullen volgen / na de tegenwoordigen / maar van wy niet ſeker zyn / dat wy die beleven ſullen. Maar dat wy / wetende de onſekerheid onſes levens / en vertrouwende op Gods voorſienigheid / te vreden ſullen weſen / met het geene God ons dagelyks gelieft te vergunnen / *tanquam in diem viventes*, gelyk men in het Latyn ſegd: *Matth.* 6. *vers* 34. Zijt niet beſorgd tegen den morgen: want den morgen ſal voor het ſijne ſorgen, elken dag heeft genoeg aan ſijn ſelfs quaad, in welke plaats wy moeten aanmerken / dat het woord morgen menigmaal genomen werd / niet juyſt voor den navolgenden dag / die na den tegenwoordigen verwacht werd: maar ruymer / en in het gemeen / voor eenen toekomenden tyd: ſelfs die al wat lange daar na komt. *Exod.* 13. 14. Wanneer het geſchieden ſal, dat uw' ſone u morgen ſal vragen, &c. Sie *Joſ.* 4. 6. *Prov.* 27. 1. *Luc.* 13. 33. Doch ik moet huyden, en morgen, en den volgenden dag,

* *Wat het woord* Ἐπιούσιος *beduyd?*

Digitized by Google

dag, reiſen: &c. Gelijk ook het woord giſteren, na de Hebreeuſche wijſe van ſpreken / in het gemeen menigmaal beduyd den verleden tijd. *Hebr.* 13. 8. Jeſus Chriſtus is giſteren, en heden, de ſelve, en in der eeuwigheid. *Gen.* 31. 2. en 5. Ik ſie uwes Vaders aangeſichte, dat het tegens my niet is, als giſteren en eergiſteren. *Exod.* 4. 10. *&c.* Chriſtus ſiet in dit gebed / geef ons heden ons dagelijks brood, ſonder twijfel / op het Manna / 't welk God alle dag gaf in de Woeſtyne. Alleenelijk voor den Ruſt-dag wierd een dobbel gedeelte vergaderd / om den Sabbath niet te ontheiligen. Wy meenen dan / dat Chriſtus niet ſpreekt van geeſtelijk Brood / of ſpyſe der Zielen / maar van lichamelyken nooddruft. Want / na de gelegentheid van ſoo een kort Gebed / als dit is / is in de voorgaande gebeden overvloedelijk geſproken van de Geeſtelijken nooddruft der Zielen. Want / ſonder die konnen wy Gods naam niet heiligen / noch ſijn Ryk verbreyden / noch den wille Gods doen. Ten anderen / ſoo hier niet woord geſproken van lichamelyk brood / ſoo iſſer geen bede altoos / in dit voorſchrift van bidden / 't welk ſpreekt van lichamelijken nooddruft / 't welk niet waarſchijnelyk is. En / al waar het ſchoon / dat men het woord ἐπιούσιον wilde nemen voor brood dat toeweſig is, of boventweſig, ſoo volgd nochtans niet / dat het daarom op Chriſtum ſiet / of de ſpyſe der zielen. Maar het kan even ſoo wel verſtaan werden / en beter van het lichaam / 't welk ook een weſen is / en niet kan leven / noch beſtaan / ten zy / door toegevoegd voedſel / het ſelve dagelijks onderhouden werde. Dat men hier tegenwerpt / datter in den Text een ander woord ſtaat / namelyk / σήμερον En by Lucas καθ' ἡμέραν. Dat is / heden, en dagelijks. En dat derhalven niet waarſchijnelijk is / dat ἐπιούσιον ook beduyd dagelijks: want ſoo ſal een ding tweemaal geſegd werden. Wy antwoorden daar op / dat dit geenſints ongerijmd is / want dewijl den tyd gedurig voor by gaat / en wy dagelijks nieuw voedſel / en nooddruft / gebrek hebben / ſoo werden wy geleerd alle dagen te bidden / 't geene wy dagelijks van nooden hebben. Op dat wy te beter ſouden erkennen / dat wy dagelijks / en gedurigliijk / hangen / in ons weſen / en beſtaan / aan het behagen / en de voorſienigheid Gods. Welke ons geeft den adem, het leven, en alle dingen, want in hem leven wy, bewegen wy ons, en zijn wy. *Actor.* 17. Chriſtus dan ſpreekt van brood / dat ons dagelijks noodig is / tot onderhoud / en beſtaan van ons leven / en weſen / 't welk *Prov.* 30. genaamd word / het brood onſes beſcheiden deels. *Vers* 8. Armoede noch rijkdom geef my niet; voed my met het brood mijnes beſcheiden deels.

MATTH. 7. 6.

Geef het Heilige den honden niet, noch werp uwe peerlen voor de ſwijnen, &c.

By * honden worden oneygentlijk in de H. Schrift verſtaan verachte / en geringe menſchen. 1 *Sam.* 17. *vers* 43. Den Philiſtyn nu ſeide tot David, ben ik een hond, dat gy tot my komt met ſtokken? 2 *Reg.* 8. 13. En Haſaël ſeide, wat is uw knecht, die een hond is, dat hy deſe groote ſake doen ſoude? Sie 1 *Sam.* 24. 15. en 2 *Sam.* 9. 8. en 16. 9. Item / ſlechte en geringe ſaken werden by honden vergeleken / *Job* 30. 1. *Eccl.* 9. 4. 2 *Sam.* 3. 8. Ook werden ſomtijds honden genaamd ongeloovige / onheilige / en heydenſche Menſchen / van Gods Woord / en Verbonden / vervreemd. *Matth.* 15. 26. Het is niet betamelijk het brood der kinderen te nemen, en de hondekens voor te werpen. *Marc.* 7. 27. Item / alle godlooſe / wreede en vervloekte Menſchen / die de Godzalige vervolgen en verachten. *Apoc.* 22. 15. Maar buiten ſullen zijn de honden, &c. Sie *Pſal.* 22. *vers* 17, 21. en 50. 7, 15. Item / Leeraars die haar ſelven voeden / en de kudde, dat is / de Gemeynte verſuymen. *Eſai.* 56. 10, 11. *Phillip.* 3. 2. Sie op de honden, ſie op de quade arbeiders, ſie op de verſnijdinge. Want de honden waaren by den Joden in ſeer groote verachtinge / ſoo datſe niet alleen voor onreyn gehouden wierden / en tot de Offerhanden gantſch onbequaam / maar ſelve haaren prijs / of geld / waar voor ſy wierden verkoft / dat mocht tot den Godsdienſt niet gebruykt werden. *Deut.* 23. 18. Gy ſult geen Hoeren-loon, noch honden prijs, in het huis des Heeren brengen, tot eenige gelofte: want ook die beide den Heere uwen God eenen grouwel zijn. De Lacedemoniers lieten niet toe / dat eenige honden in haare Tempelen quamen / haar verfoeyende / wegens de onreynheid. Hoewel de honden (ſoo ſommige getuygen) by den Egyptenaren / met Godsdienſtige eere geëerd wierden / 't welk ook Joſephus verwijt aan den Egyptiſchen Appio / in ſijn tweede Boek tegen hem beſchreven.

Chriſtus noemd hier honden / halſterrige / booſe / en godlooſe Menſchen / die moedwilliglijk de Leere / die na de Godzaligheid is / niet alleen verſmaden / maar de Vromen wreedelijk vervolgen / voor welke menſchen Chriſtus de ſynen waarſchouwd / dat ſy haar ſullen wachten / en niet behoeven haar de verborgentheden Gods voor te dragen / als ſy te voren wel weten / en voorſien konnen / dat daar door niet alleen geen voordeel tot Gods eere / ſtichtinge der Gemeente / en verbeteringe van ſoodanige menſchen / te verwachten ſtaat: maar in tegendeel / niet dan ſware vervolginge / en meerder verbitteringe / der booſen. Welken ſin blijkt uit de volgende woorden des Texts: Op dat ſy niet t' eeniger tijd de ſelve met haare voeten vertreden, en, haar omkeerende, u verſcheuren. En hier op ſiet ook de waarſchouwinge Chriſti *Cap.* 10. 16. Siet ik ſende u als ſchapen in 't midden der wolven: zijt dan voorſichtig gelijk de ſlangen, en oprecht gelijk de duyven. Want / aangeſien alles na den regel der voorſichtigheid moet beleid werden / (inſonderheid in de Gemeente Gods) tot een goed en nuttig eynde / namelijk / Gods eere / de behoudeniſſe der menſchen / en ſtichtinge der Gemeente: ſoo moet men ook niet alleen vlieden het quade / dat daar tegen ſtrijd / maar ook ſomtijds wel nalaten / 't geene anderſints wel in ſich ſelven goed is / ſoo wanneer men voorſlaags ſiet / dat daar door niet dan nadeel ontſtaan ſal. By exempel / men moet nalaten de onderwijſinge / in de verborgentheden der zaligheid / omtrent menſchen / die haar booswilliglijk / en onbekeerdelijk / aanſtellen / gelijk Chriſtus in onſen Text aanwijſt. En / als hy ſijne Diſcipelen uitſond om te Prediken / heeft hy haar wel duidelijk belaſt / *Matth.* 10. 11. In wat Stad, of Vlek, gy ſult inkomen, onderſoek wie daar in weerdig is: &c. *Vers* 13. En indien dat huis weerdig is, ſoo kome uwen vrede over dat ſelve: maar indien het niet weerdig is, ſoo keere uwe vrede weder tot u. En ſoo u yemand niet ſal ontfangen, noch uwe woorden hooren, uitgaande uit dat huis, of uit de ſelve Stad, ſchuddet het ſtof uwer voeten af. Voorwaar ik ſegge u, &c. Soo hebben de Apoſtelen gedaan tegen de tegenſprekende / en laſterende / Joden / *Actor.* 13. 46. Maar Paulus en Barnabas, vrymoedigheid gebruikende, ſeiden, het was noodig dat eerſt tot u het woord Gods geſproken ſoude werden: doch nademaal gy het ſelve verſtoot, en u ſelven des eeuwigen levens niet weerdig oordeeld, ſiet, wy keeren ons tot de Heidenen. Want alſoo heeft ons de Heere geboden, &c. Soo ſegd ook Chriſtus / dat in ſoodanigen geval / als het onkruid ſoo menigvuldig is / dat het niet kan uitgetrokken werden / dan met nadeel van het goede / men het beyde moet laten opwaſſen / op dat het eene met het andere niet verloren ga. Sie *Matth.* 13. 28, 29, 30. Alle macht, die God in ſijn Gemeente heeft gegeven, moet

* *Wat menſchen hier honden, en ſwijnen, genaamd werden?*

aangeleid werden tot ſtichtinge, en niet tot nederwerpinge. 2 *Cor.* 10. 8.

Chriſtus voegd by de honden / de verkens, welke dieren beide voor onrein / en ſeer veracht / by den Joden gehouden werden. Gelijk daarom ook Petrus die t' ſamen voegd. 2 *Pet.* 2. 22. Maar haar is overgekomen, 't gene met een waar ſpreek-woord geſegd werd, den hond is wedergekeerd tot ſijn eigen uitbraakſel ; en de gewaſſchene ſeuge tot de wentelinge in het ſlijck. Indien men wil onderſcheid maken tuſſchen de honden / en ſwijnen / ſoo mogen wy by de honden verſtaan / die de Leere laſteren / vervolgen / en de vromen verſcheuren / gelyk Chriſtus ſpreekt. En by de ſwijnen / die wel niet laſteren / maar met haar godloos onrein leven / die ſuivere Leere verloochenen ; en gelyk met voeten vertreeden / gelijk in den Text geſegd werd. Derhalven werd hier ook verboden ontijdige / en onvoorſichtige / belijdeniſſe ſijns geloofs / en verhandelinge van Goddelyke dingen ; ſoo wanneer onſe roepinge ſulks niet vereiſcht / of niet dan tot nadeel / en ergerniſſe / het ſelve geſchieden kan. *Matth.* 18. 7. Wee dien menſche, door wien de ergerniſſe komd. Want / hoewel wy vermaand werden / 1 *Petr.* 3. 15. Zijt altijd bereid tot verantwoordinge, aan een yegelijk, die u rekenſchap afeiſcht van de Hope die in u is , met ſachtmoedigheid, en vreeſe. Nochtans ſtrijd ſulks geenſints tegen Chriſti waarſchouwinge. Want Petrus ſpreekt niet van de honden / en ſwijnen / daar Chriſtus van handeld / die de waarheid niet ſoeken : maar van de gene / die ſulks / uit goede genegentheid / begeeren om te weten ; of met ſoodanigen aanſien / en macht / ons rekenſchap afvorderen / dat wy / na voorval van ſaken / en omſtandigheden / gehouden zijn / ons ſelven te verklaren / en te verantwoorden. Gelyk Paulus, en andere / dikmaal gedaan hebben.

Maar yemand mach denken / mach men het Heilige den honden niet geven. Alle onbekeerde / en heidenſche Menſchen / zijn honden / en ſwijnen ; ſoo mach men dan niemand dan de Vromen / en Geloovigen het Euangelium verkondigen. Daar nochtans Chriſtus heeft bevolen / *Marc.* 16. 15. Verkondigd het Euangelium aan alle Schepſelen , dat is / alle heidenſche Volkeren.

Antw. Chriſtus noemd hier geen ſwijnen / en honden / de gemeenen hoop der onbekeerde / en ongeloovige Menſchen : maar alleen / die haar booſwillig / hartnekkig / laſterlijk / en onbekeerdelyk / tegen de Leere Gods aanſtellen / gelyk genoegſaam kan afgenomen werden uit den Text / en 't geen te voren daar toe is bygebracht. Sommige verſtaan ook by het Heilige de teekenen van Gods Verbond / welke niemand / dan de Vromen / toe komen : en die niet behooren gegeven te werden / aan de geene die haar als gemelde honden / en ſwijnen / aanſtellen. Dat Chriſtus by het Heilige, dat is / het geene tot Goddelyke gebruiken is afgeſonderd / verſtaat de Leere des Euangeliums / en bedieninge des ſelfs ; en door het woord peerlen, des ſelfs waardigheid aanwijſt / blykt uit ſyne eigene verklaringe. *Matth.* 13. *vers* 45, 46. Het Koninkrijke der Hemelen is gelijk een Koopman die ſchoone peerlen ſoekt : dewelke, hebbende een peerle van groote waarde gevonden , ging henen, en verkoft al wat hy hadde, en koft deſelve.

MATTH. 7. 29.

Want hy leerde haar, als macht hebbende, en niet als de Schriftgeleerden.

In ſekeren brief van Lentulus geſonden aan de Keiſer Tiberius, welke gevonden werd by Eutropius, in de Jarelykſe geſchiedeniſſen van den Raad van Romen / * word van Chriſto getuigd : datmen hem noit heeft ſien lacchen , maar verſcheidenmaal weenen. Item / dat hy in het beſtraffen vreeſelijk was , doch in het vermanen aangenaam , en vriendelijk : dat ſijn gelaat blymoedig was, doch met een groote ſtatigheid vermengd. Als ons Mattheus verhaald / dat haar de Schare ontſettede over ſijne Leere, want hy leerde haar als macht hebbende , en niet als de Schriftgeleerden. Soo is aanmerkens / en onderſoekens weerdig / wat den Euangeliſt verſtaat / by die ἐξουσία, ofte macht, die Chriſto in het leeren word toegeſchreven ? Wy oordeelen dat te kennen word gegeven / voor-eerſt : Een ſtatigheid / welſprekentheid / en uitnemende deftigheid / die de Joden gewaar wierden / niet alleen in de redenen die Chriſtus ſprak / maar ook in de maniere van ſeggen / gelaat / uitwendige geberden / ernſt / en ſoo voorts. Want / gelyk Chriſtus toenam in wijsheid, ſoo ook in vriendelykheid / en gunſt, by God en de menſchen. *Luc.* 2. 52. En niet min in deftigheid van ſpreken / ſoo dat de Schaare nergens diergelyks hadden gehoord / te meer / alſoo in lange tyden geen Propheten waren onder de Joden geweeſt / die ook gewoonelyk met een byſonderen yver / en kracht van redenen / begaafd waren. *Joh.* 7. 46. De dienaars antwoordden, noit heeft een menſche alſoo geſproken , gelijk deſen menſche.

Ten anderen / in de leere Chriſti was een byſondere uitnemende wijsheid / en uitnementheid van treffelyke ſaken / die hy leerde / diergelyke de Joden van de Pharizeen / noch Schriftgeleerden / niet waren gewend te hooren. Waar by noch komd / dat Chriſtus ſyne Leere / met menigte wonderdaden / dagelyks bevestigde / 't welk van de Schriftgeleerden niet geſchiedde. *Marc.* 6. 2. En veele die hem hoorden ontſetteden haar, ſeggende, van waar komen deſen deſe dingen, en wat wijsheid is deſe die hem gegeven is , dat ook ſulke krachten door ſijne handen geſchieden ? Voeg daar by de onſtraffelykheid van ſyn leven / waar door niet weinig ſyn Leere wierd beveſtigd / en verheerlykt. *Joh.* 8. 46. Wie van u overtuigd my van ſonde ?

Ten derden / in Chriſto was een byſondere ontſagchelykheid / en aanſienlykheid by al het volk / want / hoewel hy een geeſſel nam / en de Koopers / en Verkoopers / uit den Tempel dreef / de Tafelen omkeerde / en het Geld uit ſtortede / ſonder eenig ander middel / of geweld / te gebruyken / nochtans leeſt men niet / dat hem yemand hier in dorſt verhinderen. *Joh.* 2. 16, - 18. Ook konde hy op een byſondere wyſe / door ſyne redenen / de herten der menſchen overtuigen / en beroeren. Gelyk blykt *Luc.* 24. 32. En ſy ſeiden tot malkanderen, waaren onſe herten niet brandende in ons, als hy tot ons ſprak op den weg, en als hy ons de Schriften opende ? Diergelyke macht werd ook Paulo toegeſchreven 1 *Cor.* 2. 4. Mijne Reden, en myne Predikinge, was niet in bewegelyke woorden der menſchelyke wysheid , maar betooninge des geeſts , en des krachts. Uit allen deſen blykt / waar uit gereſen is de vrage der Schriftgeleerden / en Pharizeen / alſſe deſe macht in Chriſto gewaar wierden. *Matth.* 21. 23. *Marc.* 11. 28. *Luc.* 20. 2. Seg ons, door wat macht gy deſe dingen doed: ofte wie hy is, die u deſe macht gegeven heeft ? Sie *Luc.* 4. *vers* 36 Waar by macht ook kracht geſteld werd. Dat de Propheeten ook yet diergelyks pleegen te vertoonen / blykt uit het Oude Teſtament / en *Luc.* 7. 16. En vreeſe bevingſe alle, en ſy verheerlijkten God, ſeggende, een groot Propheet is onder ons opgeſtaan, en God heeft ſijn Volk beſocht. *Matth.* 16. 13. Wie ſeggen de menſchen dat ik ben ? en ſy ſeiden, ſommige, Joannes den Dooper , en andere , Elias, en andere, Jeremias, ofte een van de Propheten ; Doch te meer waren de Joden over Chriſto in verwonderinge / alſoo in langen tijd geen Propheet onder haar was opgeſtaan / die / ſelfs eenigſints / by Chriſto konde vergeleken werden. 1 *Matth.* 9. 27. En daer was in Iſraël een ſoo groote verdrukkinge, als daar geene was geweeſt, van den dag datter geen Propheet was onder haar geſien. Sie *Cap.* 4. 46. En *Cap.* 14. 41. Tot dat daar een getrouw Propheet ſoude opſtaan, &c. In de woorden / da-

* *Wat deſe macht geweeſt zy, met welk Chriſtus geleerd heeft?*

baden / en geheelen ommegang / en leven / Chriſti / is ſoodanigen aanſien / en heerlijkheid / geweeſt / dat Joannes daar van getuygd / aldus : *Cap.* 1. 14. Het woord is vleeſch geworden, en heeft onder ons gewoond, (en wy hebben ſijne heerlijkheid aanſchouwd, eene heerlijkheid als des Eenig-geboren van den Vader) vol van genade, en waarheid. Voorts / dewijle Chriſtus niet alleen een Propheet was/maar den Middelaar tuſſchen God en de menſchen / ja / gelijk Paulus ſpreekt / *Rom.* 9. 5. God boven al te prijſen in der eeuwigheid, ſoo ſprak hy niet alleen als een geſant Gods / gelijk andere gedaan hebben / maar als Wetgever ſelve / aan welken alle macht in Hemel, en op Aarde, en alle oordeel, van God overgegeven is, en eenen naam boven allen naam. *Philip.* 2. 9. *Joh.* 5. 27. *Matth.* 28. 18. Ten welken aanſien / met reden / ook mach geſegd werden / dat Chriſtus niet leerde als de gemeene Schriftgeleerden / maar als hebbende ἐξουσίαν, dat is / recht / auctoriteit / en macht / van bevelen / ontſeggen / &c.

MATTH. 8. 22.

Doch Jeſus ſeide tot hem, volg my, en laat de dooden haare dooden begraven.

Den Euangeliſt heeft in het voorgaande *Vers* verhaald / dat Chriſtus / een van ſijne Diſcipelen / dat is / die hem gewoon was te hooren / geroepen heeft om hem te volgen / en gewoonlijk by hem te weſen / gelijk ſijne uitgeſonderde Diſcipelen waaren / die hy ook tot Apoſtelen verkoren heeft. Maar deſen perſoon nam uitſtel / verſoekende / dat hy ſoo lange noch ſoude mogen by ſijn Vader blijven / tot dat hy geſtorven waar / en hy hem met eeren begraven mochte. Hier op dan antwoord Chriſtus / volg my, en laat de dooden haare dooden begraven. Niet dat Chriſtus yemand wil verbieden ſijn Vader in ſijn leven / te helpen / en alle behoorlijke eere / en liefde / te bewijſen / 't welk ons ten hoogſten bevolen is. Maar Chriſtus wil met deſe antwoord toonen / dat hy / om ſijn Vader te begraven / niet moeſt die byſondere roepinge / tot welke hem Chriſtus riep / nalaten / want die Vader, Moeder, ofte yets, liever heeft dan my, ſegd Chriſtus / die kan mijn Diſcipel niet weſen, en is mijns niet weerdig. *Matth.* 10. 37. Want het blijkt uit *Luca*, dat hy hem riep / om het Euangelium te gaan prediken / het welk hy niet konde doen / als hy by ſijn Vader bleef. *Luc.* 9. 60. Laat de de dooden haare dooden begraven, doch gy, ga henen, en verkondig het Koninkrijke Gods.

Ten anderen / Chriſtus legd / by deſe gelegentheid / uit / den geeſtelijken ſin van eenige Wetten / die in het Oude Teſtament / ontrent de handelinge met de dooden / gegeven waaren. Daar was bevoolen dat geen Hooge-Prieſter / noch Naziraeer / ſoude weſen ontrent de begravinge / ofte doode lichamen / ſelfs niet van haare na beſtaande vrienden. *Lev.* 21. 11. Hy ſal ook by geene doode lichamen komen: ſelfs over ſijn Vader, en ſijne Moeder, ſal hy ſich niet verontreinigen. Siet *Num.* 6. 6, 7. Want door de doode lichamen / gelijk Philo uitlegd / worden beteekend alle lichamelijke / ydele / geringe / dingen / die tot het gemoed / en de zielen der menſchen / geen nut / of voordeel brengen. Soo heeft dan die Wet beduydet / dat alle die God wel willen dienen / haar moeten van de ydele ſorge der lichamelijke dingen ontlaſten. *Matth.* 6. Want ook alle Chriſtenen / in het Nieuwe Teſtament / Prieſters, en Nazirai, dat is / afgeſonderde / genaamd werden. 1 *Petr.* 2. 9. *Apoc.* 1. 6. en 5. 10. &c. Soo wil dan Chriſtus deſen menſch / dien hy in onſen Text aanſpreekt / aanwijſen / dat hy / om de ſorge over tijdelijke / en lichamelijke dingen / de beroepinge tot Chriſti Diſcipel / en het eeuwig leven / niet moeſt uitſtellen / en dit wil hy hem ſoo / door uitleg van de Ceremoniele Wetten / te kennen geven / en in gedachteniſſe brengen. Dit ſelve wierd ook aangewieſen / door die Wetten / welke geboden / niet te eeten / 't geene ſijn ſelfs dood geſtorven was / of op het veld verſcheurd. En dat een yeder / die het doode lichaam van een menſch aanrocht / onreyn wierd voor een tijd / en niet water moeſt gereynigd zijn.

Ten derden / Chriſtus heeft door deſe aartige maniere van ſpreeken / laat de dooden haare dooden begraven, willen / by gelegentheid / toonen den ellendigen ſtaat der geene / die niet zijn verlicht / en tot God bekeerd / dat ſoodanige / hoewel lichamelijker wijſe levende / nochtans geeſtelijker wijſe / in de ſonden / dood zijn. *Epheſ.* 2. 1. en 5. 14. *Rom.* 6. 13. *Col.* 2. 13. 1 *Tim.* 5. 6. Maar die haaren welluſt volgd, die is levende geſtorven.

Wanneer men vlieden mach, of niet mach vlieden, in tijd van vervolginge? *Matth.* 10. 23. Wanneer ſy u dan in deſe Stad vervolgen, vlied in de andere: &c. *Joan.* 10. 13. En den Huurling vlied, overmits hy een Huurling is, en heeft geen ſorge voor de ſchapen.

Over deſe voorgeſtelde vrage / is al van ouds veel / en langdurig / verſchil geweeſt / inſonderheid by gelegentheid / van die ſware / en langdurige vervolgingen / die / na de tijden der Apoſtelen / den Chriſtenen / door de Heydenen / aangedaan zijn. Sommige hebben geenſints willen vlieden / noch door geld / of anderſints / haar leven bewaren; maar liepen ſelfs ſomtijds / ſonder noodſakelijkheid / in gevaar / en trachteden daar na / datſe als Martelaaren mochten gedood werden / gelijk van de Marcioniten / Montaniſten / en andere / bekend is in de kerkelijke geſchiedeniſſen. Andere onttrokken haar geheelijk van alle perijkelen / leerende / dat men / om de belijdeniſſe van ſijn geloove / ſich in gevaar van het leven te verlieſen / niet moſt brengen: gelijk de Gnoſtici / Valentiniani / en andere. Chriſtus ſchijnd / in de voorgeſtelde Texten / ſich ſelven tegen te ſpreken / want / in de eene plaats gebied hy te vlieden: in de andere miſpriſt hy het ſelve. Doch / om alles wel te verſtaan / ſoo moet men in dit verſchil met onderſcheid antwoorden.

In het gemeen ſoo ſeggen wy / dat het / in tijd van vervolginge / geoorloft is te vlieden. Voor eerſt / indien de geene die vlied / ſich ſelven oprechtelijk onderſoekende / en God ernſtelijk om byſtand aanroepende / nochtans in ſijn herte ſich niet kloekhertig genoeg kend / om met de dood de waarheid te beveſtigen / maar grootelijks vreeſt / dat hy ſoude afvallen / en de waarheid verloochenen: want / indien hy / in ſoodanigen geval / ſich begeeft tot perijkel van de dood / ſoo verſoekt hy God / 't welk verboden is. Daarom / als Chriſtus gevangen wierd / ſoo gebood hy datſe ſijne Diſcipelen ſouden laten gaan / wetende haare ſwakheid. *Joan.* 18. 8. Indien gy my ſoekt, ſoo laat deſe henen gaan. Op dat het woord vervuld ſoude worden, dat hy geſegd had; uit de geene die gy my gegeven hebd, hebbe ik niemand verloren. En gy ſiet / dat Petrus / door te grooten betrouwen dat hy op hem ſelve had / en door lichtveerdigheid / niet tegenſtaande het bevel Chriſti / hem volgende / Chriſtum ſchandelijk / tot drymaal toe / verloochend heeft.

Ten anderen / indien de geene die vlied / niet vlied / om dat hy ſijn leven / goederen / of gemak / liever heeft dan Chriſtum / of ſich Chriſti ſchaamd: want ſoo mach men nooyt vlieden. Maar daarom vlied / op dat hy daar na / in ſijn leven / noch meer Gods eere ſoude konnen bevorderen / andere bekeeren / en ſtichten / en ſich ſelven meer en meer verſterken. *Actor.* 8. 1. En daar wierd te dien dage een groote vervolginge tegen de Gemeynte, die te Jeruſalem was: en ſy wierden alle verſtrooyd door de Landen van Judaea, en Samaria, &c.

Digitized by Google

Doch / in geval van eenige byſondere beroepinge / en verbinteniſſe / is ſomtyds het vlieden ongeoorlooft. By exempel / voor een Leeraar / die aan een byſondere Gemeente verbonden is / en door ſyn bywesen haar kan beſchermen / trooſten en verſterken. En hier op ſiet Chriſtus *Joan.* 10. 12, 13. Nochtans / indien de vervolginge niet is tegen de Gemeynte / maar in het byſonder tegen den Leeraar / ſoo mach hy wel vlieden / inſonderheid / indien in deſelve Gemeynte meer Leeraars zijn / of andere konnen verkregen werden: want anders / de Gemeynte kan geen dienſt hebben door het dooden des Leeraars; maar nadeel. Soo is Ucia gevloden door Jojakim. *Jerm.* 26. 21. Paulus vluchtede van Damaſcus / in een mande / over de muur / nedergelaten zijnde des nachts. *Act.* 9. 25. Soo heeft Obadia eenige Propheten verborgen. 1 *Reg.* 18. 4. Ook mach den Dienaar vluchten / gelykelyk met de Gemeynte / of indien / de Gemeynte verloopende / hy ſich alleen bevind. Chriſtus ſelve / ſoo lange hy wiſt dat ſyn uure niet was gekomen / heeft gevloden / en vermyd / de vervolginge / en lagen der Joden / *Matth.* 12. 15. *Joan.* 10. 39, 40. Ook kan het wel een Sone ongeoorloft weſen te vlieden / als hy daar door ſich ſoude onttrekken van den byſtand / en dienſt / die ſyn Vader noodig heeft. Of een Vrouwe / van den Man. De Overheid moet niet vlieden / maar haare Onderdanen beſchermen / ten zy de vervolginge perſoonelijk tegen ymand alleen is / of de beſcherminge onmogelijk / &c. In allerley voorval moet acht genomen werden / op de gelegentheid des geenen die vlied / ſynen plicht en verbinteniſſe tot anderen / op het uiteynde der ſaake / voordeel of nadeel / dat door het blyven / of vlieden / te verwachten is; Item / op de byſondere omſtandigheden van plaatſen / gelegentheden / tyden / wyſe / perſoonen / &c. Waar van ſoo nette bepalinge niet kan in 't gemeen gegeven werden; maar / uit de gemeene regulen / moeten byſondere voorvallen / een yder na ſyn eygen toevallen / beraamd / en afgehandeld werden.

Immers in 't gemeen te ſpreeken / ten zy eenige byſondere reden ſulks verhinderd / is het geoorlooft / ja geboden te vlieden. *Matth.* 10. 23. En 24. 16, 17, 18, 19, 20. Dat als dan die in Judea zijn, vlieden op de bergen, &c. Bid dat uwe vlucht niet geſchiede in den Winter, noch op eenen Sabbath. Dit bewyſen de exempelen / van Jacob / Moſes / David / Elias / &c. *Matth.* 2. 13. Neem tot u het Kindeken en ſijne Moeder, en vlied in Ægypten, &c. Ook heeft God de natuur ingeſchapen / dat men het quade ſal ontvlieden / ſoo veel doenlyk is. Hier komt by / dat den Apoſtel getuygd / dat ſommige, door het Geloove, vervolgd zijnde / in woeſtijnen gedoold hebben, op de bergen, en in de holen, en ſpelonken, der aarde. *Hebr.* 11. 38.

Te vlieden voor de vervolgers der waarheid / is een ſterke belydeniſſe der waarheid / waar door een menſche liever ſyn Vaderland / gelegentheid / gemak / vrienden / goederen / &c. verlaat / dan dat hy de waarheid / en de goede conſcientie / ſoude verloochenen; welk alles / in ſich ſelven / een werk is van groote ſtantvaſtigheid. Ook werkt God / door het vlieden der vromen / in tyd van vervolginge / veelſints groot voordeel / tot ſtichtinge der Gemeynte / en uitbreydinge des Ryks Gods. Soo is het Euanglium gerocht onder de Heydenen / *Actor.* 8. 1. En door de verſtrooyinge der Valdenſen / is de Reformatie / ofte ſuyveringe / en verbeteringe der Leere / veroorſaakt / en voortgeplant in Duytſland / Vrankrijk / Engeland / Nederland / &c. Door de verſtrooyinge der Joden / onder de Heydenen / zijn veele van de inſettingen / en leeringen der H. Schrift / by den Heydenen bekend / en gemeen geworden.

Het is derhalven in veelen eertyds wel een yver geweeſt / uit een goed inſicht / doch niet met verſtand: als sy ſelfs haar devoir deden / om als Martelaren mishandeld / en gedood te werden; waar van niet weinige exempelen / in de oude Kerkelijke Hiſtorien / gevonden worden. 't Welk Sulpitius, onder andere / met deſe woorden uitdrukt. *Quæ tempeſtate omnis fere ſacro martyrum cruore orbis infectus eſt: quippe certatim glorioſa in certamina ruebatur, multoque avidius tum martyria glorioſis mortibus, quærebantur, quam nunc epiſcopatus pravis ambitionibus appetuntur.* In welken tijd, by-na de heele wereld met het bloed der Martelaren beſoeteld geweeſt is: want men was doe meer begeerig, om als Martelaar te ſterven, dan nu, om een Bisdom te verkrijgen, &c. Maar nochtans Chriſtus de ſyne wel uitdrukkelyk geſegd had / *Matth.* 10. 16. Siet ik ſende u als Schapen in 't midden der Wolven: zijt dan voorſichtig gelijk de ſlange, &c. Maar wacht u voor de menſchen; want ſy ſullen u overleveren, &c. En *Vers* 14. Soo yemand, u niet ſal ontfangen, noch uwe woorden hooren, uitgaande uit dat huis, ofte uit de ſelve Stad, ſchuddet het ſtof uwer voeten af, &c. * Met welke maniere van doen / de Diſcipelen wilden betuygen / dat ſy niet waaren by ſoodanige luyden gekomen / om haar eygen voordeel; maar om haar Heyl en Zaligheid toe te brengen; maar / dewyle ſy de Diſcipelen verwierpen / ſoo betoonden ſe niet haar geen gemeenſchap altoos te willen hebben / ook van haar niets te begeeren / ſelfs niet tot het ſtof dat haar ſoude aanhangen. Ook wierpen ſy het ſtof van haare voeten / den ongehoorſamen tot een getuigeniſſe. Gelyk te ſien is *Marc.* 6. 11. dat is / gelyk wy leſen. *Ezech.* 2. 5. Soo ſullen ſy weten dat een Propheet in 't midden van hen geweeſt is. Sie *Actor.* 13. 51. en 18. 6.

* *Wat het beduyd, het ſtof van de voeten te ſchudden.*

MATTH. 12. 8.

Want den Sone des menſchen is een Heere, ook van den Sabbath.

By Sonen der menſchen worden in 't gemeen de * menſchen verſtaan / die door de voortteelinge alle van elkanderen afkomſtig zijn / uitgenomen Adam / die daarom word genaemd den Sone Gods. *Luc.* 3. 38. Dus ſien wy dat het woord Sone des menſchen genomen werd. *Pſal.* 115. 16. Den Hemel is des Heeren: maar d'aarde heeft hy den menſchen kinderen gegeven. En 144. 3. O Heere, wat is den menſche dat gy hem kend! het kind des menſchen, dat gy het achtet! *Eſai.* 56. 2. Welgelukzalig is de menſche, die ſulks doed, en des menſchen kind, dat vaſt daar aan houd *Ezech.* 2. 1. &c.

Somtyds worden kinderen der menſchen genaamd ſlechte geringe luyden / en worden geſteld tegen kinderen eens mans, dat is / aanſienelyke. *Pſal.* 49. 3. Soo wel ſlechte als aanſiennelijke, &c. In het Hebreeuſch ſtaat / ook menſchen Sonen, ook mans ſonen. By uitnementheid word ook Chriſtus genaamd den Sone des menſchen. *Actor.* 7. 56. Ik ſie de Hemelen geopend, en den Sone des menſchen ſtaande ter rechterhand Gods. *Job.* 5. 27. en *Matth.* 16. 13. Hier nu komt in bedenken / wie dat in onſen Text verſtaan werd by den Sone des menſchen / welken Chriſtus getuygd een Heere te weſen van den Sabbath?

Antw. Wy konnen by den Sone des menſchen verſtaan Chriſtum / die magt heeft den Sabbath af te ſchaffen / en een anderen dag in te ſtellen / tot den Godsdienſt: gelyk de Ceremoniele Wetten / en eenige byſondere borgerlyke Wetten der Joden / die haar eygen waaren / en niet gegrondet in een algemeen recht / ofte in de wet der natuur / door de komſte Chriſti afgedaan zijn / ſoo datſe de Chriſtenen niet verbinden.

Ten anderen / wy konnen / in het gemeen / den menſche verſtaan / † die een Heer is van den Sabbath; dat is / gelyk het by Marco uitgelegd werd / *Cap.* 2. 27. de

* *Wat by den Sone des menſchen te verſtaan zy?*
† *Hoe den menſche een Heere is van den Sabbath?*

de Sabbath is gemaakt om den menſch, niet den menſch om den Sabbath. Dat is / den menſch is ſoo niet verbonden aan den Sabbath / dat hy daarom moet aan ziel / of lichaam / ſchade lyden / tot ſyn verderf: maar in ſoodanigen geval / mag hy vry-geſtelt werden te doen / 't gene hy anders / uit inſicht van den Ruſt-dag / laten ſoude. En dit meenen wy eygentlyk den ſin te weſen deſes Texts / want Chriſtus heeft hier niet voor-genomen te ſpreken / van ſyn aanſien / en magt / om den Sabbath te veranderen / want dat loochenden de Joden / en ſoo ſoude hy geen bewys bygebragt hebben / maar enkele beveſtinge van ſyn regt / 't welk by den Joden niets konde uitwerken; Dog het blykt in tegendeel / dat Chriſtus niet heeft geſproken van ſyn regt / om de Sabbath af te ſchaffen / maar hy heeft willen toonen / dat het doen ſyner Diſcipelen / waar door deſe reden ontſtaan was / niet ſtreed tegen de inſtellinge des Sabbaths. 't Welk hy bewyſt / eerſt met het exempel van David / en der genen die met hem waren. Sie *Vers* 3. *en* 4.

Ten anderen / door het exempel der Prieſteren ſelve *Vers* 5. En ten derden / door den gemeenen regel. Ik wil barmhertigheid, en niet offerhande. Waar uit Chriſtus ten rechten beſluit / dat den Sabbath niet is ingeſteld tot nadeel van den menſch / maar liever / als den menſche ſoude verloren gaan / en werken van barmhertigheid ſouden verhinderd werden / dat in ſulken geval / den menſche van alle Ceremoniele inſtellingen vry is / en derhalven ook van de ſtrenge onderhouding des Sabbaths; ja dat ſelfs dit Gebod ſoo te verſtaan zy geweeſt in het Oud Teſtament: want den Sone des menſchen, dat is / den Menſche / is geen ſlave van den Sabbath / maar een Heere / dewyle hy niet is om den Sabbath / maar den Sabbath voor de menſchen. Gelyk deſen ſin klaarlyk aangeweſen werd. *Marc.* 2. 26. 27. 28. Want daar uit word beſloten dat den Sone des menſchen is Heere van den Sabbath. *Vers* 28. Om dat *Vers* 27. Was geſegd / dat den Sabbath om den menſche was: en niet den menſche om den Sabbath. Soo dat de reden Chriſti aldus moet opgenomen werden / in ſyn verantwoordinge / voor ſyne Diſcipelen / tegen de Joden. 't Gene ingeſteld is om eens anders oorſaak / dat moet voor hem wyken: maar den Sabbath is ingeſteld ten gebruyke / en voordeel / voor den menſch / derhalven moet den Sabbath voor den menſch wyken / ſoo wanneer die den menſch in ſyn behoud / en welſtand / ſoude hinderlyk zyn / en hy machſe tot ſyn gebruyk nemen. 't Geene hier Chriſtus ſegd / is ook van de Joden ſelve bekend geweeſt / waar op Chriſtus ſonder twyffel ſiet. Want het geene hier Chriſtus getuygd / is het ſelve met het gene / onder anderen / Rabbi Jonathan geſegd heeft. *Sabbathum traditum eſſe, in manum hominum, & non homines in manum Sabbathi.* Dat is / den Sabbath is gegeven in de hand der menſchen, niet de menſchen in de hand des Sabbaths. Nu in yemands hand gegeven te zyn / is te ſeggen / onder yemands heerſchappye / en geſag / te weſen. Wat belangt de reden die Chriſtus neemd / om ſyne Diſcipelen te ontſchuldigen / van het exempel der Prieſteren *Vers* 5. Of hebd gy niet geleſen in de Wet, dat de Prieſters den Sabbath ontheiligen in den Tempel, op de Sabbath-dagen, en onſchuldig zyn? Deſe reden is dus te verſtaan / indien de Prieſters met ſlachten / en toe bereiden der offerhanden / op den Sabbath / den Sabbath niet breeken / om dat ſulks in den Tempel geſchied: veel min ontheiligen de Diſcipelen den Sabbath / uit noodſakelykheid van honger / in myn by-weſen / ayren wryvende / en etende. Want ik ben meer dan den Tempel / &c.

MATTH. 18. 23.

Of eenige ſonden, die te vooren vergeven waren, om navolgende overtreedingen, den menſchen weder toe-gerekend werden? gelijk Chriſtus ſchijnt te leeren in de gelijkeniſſe *Matth.* 18. 23. tot het einde des *Cap.* En inſonderheid in ſijn beſluit, en toepaſſinge. *Vers* 35. Alſoo ſal ook mijn Hemelſche Vader u doen, indien gy niet van herten vergeeft, een yegelijk ſijnen broeder, ſijne miſdaden.

Chriſtus heeft van het 23. *Vers* deſes *Capittels*, tot het einde toe / het Koninkryk Gods vergeleken by een Koning / die rekening hield met ſyne dienſt-knechten / en / uit barmhertigheid / eenen dienſt-knecht quyt ſchold de ſchuld / die hy niet konde betalen: maar daar na verſtaande / hoe hardelyk / en onbarmhertiglyk / dien ſelfden dienſt-knecht handelde met een van ſyne mede dienſt-knechten / heeft hem den pynders overgeleverd / tot dat hy den Koning ſoude betaald hebben alles / 't gene hy hem te voren was ſchuldig geweeſt. En daar op beſluit de Heere Chriſtus in het laatſte *Vers*. Alſoo ſal ook myn Hemelſche Vader u doen, indien gy niet van herten vergeeft, een yegelijk ſijnen broeder, ſijne miſdaden. Waar uit noodſakelyk ſchynd te volgen / dat God / al heeft hy te voren yemand ſyn ſonden vergeven / indien hy nochtans daar na geen barmhertigheid bewyſt aan ſynen broeder / en hem van herten ſyn miſdaden vergeeft; hem dan weder ſyn vorige ſonden toerekend / en hem daar over ſtraffen ſal. 't Welk nochtans met Gods getrouwigheid / en ſtantvaſtigheid / niet over een komt / want de roepinge, en genaden-giften Gods, die berouwen hem niet. *Rom.* 11. 29. En als God yemand de ſonden vergeeft / ſoo delgd hy die uit, en hy gedenktſe niet in eeuwigheid.

Antw. Eenige onder de Ouden antwoorden / dat God niemand de ſonden vergeeft / dan onder conditie / of beding / van bekeeringe / en nieuwe gehoorſaamheid / waar van barmhertigheid te bewijſen tegen anderen / een groot gedeelte is; als dan den menſch die conditie niet houd / dat hem dan de ſonden niet worden vergeven. Want een onbarmhertig oordeel ſal gaan, over de gene die geen barmhertigheid gedaan heeft. *Jac.* 2. 13. *Matth.* 6. 15. Maar indien gy de menſchen hare miſdaden niet vergeeft, ſoo ſal ook uwe Vader uwe miſdaden niet vergeven. Andere ſtellen / dat de menſchen niet wel eigentlyk werden geſtraft / om de ſonden die eens vergeven zyn / maar by ſeker gevolg / voor ſoo verre de genade Gods / die ſy te voren hebben van God genoten / hare volgende ſonden grootelyks verſwaard / als teekenen gevende van een ſeer ondankbaar gemoed / en groote hartnekkigheid. Gelyk in diergelyken gevalle de Rechts-geleerden oordeelen / dat een onderdaan / te voren van ſyn Koning / of Prins / groote weldaden / en verſcheidene vergiffeniſſen ſyner ongehoorſaamheid / verkregen hebbende / indien hy daar na in de ſelve weder vervald / of anderſints tegen den Koning ſich beſondigd / als dan met recht ſwaarder geſtraft werd / dan of hy te vooren ſoodanige weldaden niet had ontfangen.

Doch gemerkt / dat God eygentlyk / noch ſelfs by gevolg / niet ſtraft eenig menſch om die ſonden / die hy hem eens in der waarheid vergeven heeft. Hoewel wy geern bekennen / dat de geene / die tegen meerder genade ſondigd / ſwaarder oordeel / en ſchuld / over ſich brengt / welke ſchuld nochtans is in de volgende ſonde te rekenen / maar niet in die ſonde / die eens vergeven is. Soo oordeelen wy / dat op de gemelde ſwarigheid alder-beſt geantwoord werd / dat de gelykeniſſen / die

Chriſtus / in den Euangelio / en elders de H. Schrift / bybrengt / niet mogen verder getrokken werden / om yets door de ſelve te beſluiten / ofte te beveſtigen / dan voor ſoo veel aangaat het oogmerk / en einde / waar toe ſy werden voorgeſteld. Nu het oogmerk Chriſti / in onſen Text / is niet te leeren / dat God een menſche ſtraft / om ſonden die te voren vergeven waren: maar alleenlyk te toonen / dat God niemand de ſonden vergeeft / dan die ook van herten vergeven de miſdaden / van andere tegen haar begaan. Gelijk af te nemen is uit het 15. *Vers* deſes *Cap.* tot den einde toe. En noch klaarder blijkt dit *Matth.* 6. 12. 14. 15. *Marc.* 11. 25, 26. &c.

Want / indien men bewijſen wilde nemen / en beſluiten trekken / uit alle de woorden / en omſtandigheden / die in de gelykeniſſen gebruykt worden / men ſoude menigmaal beſluiten ſeer onware / en ongerymde dingen / die tegen Gods Woord ſtryden. By exempel / als Chriſtus *Luc.* 16. voorſteld de gelykeniſſe van den onrechtveerdigen Rentmeeſter, hy wil ons niet leeren / dat wy / door ongerechtigheid / andere ons tot vrienden moeten maaken. En als hy by brengt de gelykeniſſe van den Rijken-man / en den armen Lazarus; daar uit volgt niet / dat de godlooſen / nu na den dood / in een lichamelyk vyer branden / niet meer als daar uit kan beſloten werden / dat de vromen eigentlyk ruſten in Abrahams ſchoot; ofte / dat de tonge / en leden der godlooſen / na den dood branden / en met water konnen verkoeld werden. Maar het oogmerk van die gelykeniſſe is / te toonen / dat het na deſen leven den vromen wel ſal gaan / en den godlooſen qualyk. En / als Chriſtus geeft de gelykeniſſe van de arbeyders / die in den Wyngaard gearbeid hadden: hy wil niet beveſtigen dat alle bekeerde / in het toekomende leven / ſonder eenig onderſcheid / even veel heerlijkheid ſullen hebben / hoewel ſulks de gelykeniſſe ſchynt mede te brengen.

Want elders word geleerd dat God een yeder ſal vergelden na ſijn werken, en dat die ſpaarſamelijk geſaaid hebben, ſpaarſamelijk ſullen maayen: en die rijkelijk geſaaid hebben rijkelijk ſullen maayen. En gelyk de eene ſterre verſchild van de andere in heerlykheid / dat alſoo ook ſal zyn de opſtandinge der dooden / Etc. Maar Chriſtus leert *Matth.* 20. door de gemelde gelykeniſſe / dat God geen ongelyk ſal doen / aan de Joden / die roemden op het oude Verbond met God / en de Heidenen verachteden: Item / verachteden de gene die onder haar te voren in groote ſonden geleeft hadden / doch nu bekeerd waren / daar ſy de ware bekeeringe verſuimden / ſteunende op hare uitwendige deugden / en voordeelen: dat / ſegge ik / God haar niet ſal ongelyk doen / als hy haar verwerpt / en de Heidenen / en groote ſondaars / die haar bekeeren / in haar plaats aanneemd / en het eeuwig leven ſchenkt. Want de zaligheid een vrye gifte der genade Gods is / en God doed met het ſijne dat hy wil. En dit geeft hy te kennen / hoewel wat duyſterlyk / door de uitſpraak met welke hy geëyndigd had het 19 *Cap.* en ſyne volgende gelykeniſſe begonnen had / en ook beſlooten heeft. Sie *Cap.* 19. *vers* 30, en 20. 19. Alſoo ſullen de laatſte de eerſte weſen, en de eerſte de laatſte. Want God ſal / in het geven des Eeuwigen levens / niet ſien op de deugden der Voorouders / noch op het uiterlyk verbond / daar de Joden altoos ydelijk op roemden / noch op den uitwendigen ſchyn van deugden / daar ſy op ſteunden. Maar op het ware geloove / oprechte bekeeringe / en hertelyke gehoorſaamheid des geloofs / die noit ſal onbeloont weſen / al quam ſy ontrent het einde des levens / alſſe maar oprecht is. Uit deſe / en vele diergelyke exempelen / mach blyken / datmen de gelykeniſſen niet mach verder trekken / tot bewijs / of beveſtinge van eenige reden / dan voor ſoo verre het oogmerk ſiet des genen / die de gelykeniſſe gebruykt. Ook kan men uit een gelykeniſſe niet bewyſen / dat ſulks / als in de ſelve verhaald werd / geſchied zy. Want dat is het oogmerk niet van de gelykeniſſe / yets te vertellen dat gebeurd is / maar / door vergelykinge van het een met het ander / eenige ſaake te leeren / en te verklaren. En derhalven werden gelykeniſſen genomen / van ſaaken die geſchied zyn / of diergelyke konnen geſchieden / of ook wel ſomtyds van dingen die verſierd zyn / en noit konnen geſchieden. Gelyk in de gelykeniſſe van de boomen des wouds / die haar ſelven eenen Koning ſtellen wilden. *Jud.* 9.

LUC. 15. 7.

Hoe het te verſtaan zy, datter in den Hemel meer blydſchap is over een ſondaar die hem bekeerd, dan over negen-en-tnegentig rechtveerdigen, die geen bekeeringe van nooden hebben?

Dit ſeggen Jeſu Chriſti / mach wel lichtelyk yemand denken vreemd te weeſen / en daar uit mogen verſcheiden vragen opgenomen werden. Als / by exempel / of dan een ſondaar / die ſich bekeerd / beter is dan negen-en-tnegentig rechtveerdigen / die geen bekeeringe noodig hebben? 2. Of het beter ſy te vooren een ſondaar geweeſt te zyn / en dan ſich te bekeeren: dan altoos rechtveerdig / en heilig / geweeſt te zyn? Offer ook menſchen zyn / die geen bekeeringe meer van nooden hebben? Etc.

Antw. Den menſche ook al bekeerd zijnde / dewyle hy noch dagelyks in veelen ſtruykeld / heeft altoos noodig / om ſyn onvolmaaktheids wille / te bidden om vermeerderinge van geloove / vergevinge van ſonden / en verder uitwerkinge / en vernieuwinge / ſyner bekeeringe. Hoewel hy niet meer van nooden heeft / die algemeene / en groote veranderinge / door welke hy van godloos rechtveerdig werd / en uit den dood der ſonde / tot het Geeſtelijk leven / en ſtaat der genade / overgebracht werd. Van welke bekeeringe in deſen Text geſproken werd.

De Heere Chriſtus brengd deeſe reden in / by gelegentheid van de Pharizeen / die hem beſchuldigden / en tegen hem murmureerden / om dat hy de ſondaars ontfing, en met haar at. *Vers* 2. Hier op dan antwoord hy / door verſcheiden gelykeniſſen / als van den verloren penning / en het verloren ſchaap / en den verloren ſoon. Welke alle daar op uit komen / datter meer blydſchap is over een ſondaar die ſich bekeerd / dan over een of meer rechtveerdige / die geen bekeeringe behoeven. Niet dat het in ſich ſelven beter is / eerſt godloos te weſen / en dan vroom te worden: dan altoos eenparigl yk goed en heilig te weſen / gelyk God / en de goede Engelen. Maar / om dat het geene alreede verloren was / als dat gevonden werd / om dat het onverwachts komt / en met veele moeite weder verkregen werd / maakt in den menſche een grooter ontroeringe / en vreugde / dan indien het altoos in een ſeeker beſit gebleeven ware: gelyk Chriſti gelykeniſſen dat te kennen geven. 't Welk Chriſtus ook by gelykeniſſe paſt op de geene / die in den Hemel zyn / dat is / de Engelen / als blykt *Vers* 10. Ten aanſien van de bekeeringe / die onverwachts komt over de Godlooſen. Want alle wereldſche vreugde is in den beginne meerder / dan daar na / want de nieuwigheid af zynde / ſoo verminderd ſy door haar genot.

Ten anderen / hier heeft plaats / 't geene eenige onder de Hebreen wel aangemerkt hebben / *virtus quo difficilior, hoc pulchrior.* Item / *lætius eſt quoties magno ſibi conſtat honeſtum.* Dat is / de deugd is ſoo veel uitnemender, alſſe moeielijker is. Nu de bekeeringe / en veranderinge des levens / waar door men / haaſtelyk van de godloosheid afſtaande / ſich tot de Godſaligheid begeeft / is ongelyk ſwaarder / en moeyelyker / dan

daar

daar na / volgens vorige gewoonte / vromelijk te leven.

Ten derden / om dat gewoonelijk / in de genen / die te voren in Godloosheid geleeft hebben / en daar na tot bekeeringe werden gebracht / meerder yver is in het goede / dan wel in die perſoonen / die te voren ſoo verre niet waren vervallen / en derhalven ſoo grooten bekeeringe niet van nooden hadden. Want Chriſtus ſpreekt niet van menſchen die geenſints bekeeringe behoeven / maar in vergelijkinge / van de geene die ſoodanigen / en ſoo grooten / bekeeringe niet noodig hebben / als andere. Soo ſien wy dat Paulus / hebbende te vooren Chriſti gemeente vervolgd / na ſijn bekeeringe is hy ſoo veel te vieriger geweeſt : ſoo dat hy meer heeft alleen gewrocht dan alle de andere Apoſtelen. Want de gedachteniſſe van ſijn voorgaande miſſlag / was hem een gedurige ſpoor om Chriſtum te meer te verheerlijken. In Petro / David / en andere vromen / is meerder nederigheid / voorſichtigheid / yver / en kracht der Godzaligheid ontſtaan / dan ſy te vooren hadden / door Goddelijke droefheid / en berouw over eenige ſware vervallen / na datſe van deſelve bekeerd waren. Dit heeft in Paulo grooter ootmoed / en meerder ſachtmoedigheid / in het verdragen der geenen die Chriſti Leere laſterden / veroorſaakt ; dat hy te vooren ſelve een laſteraar geweeſt was. Hier komt noch by / dat de geene / die uit een lange / en groote Godloosheid / of hoog-gaande ſonden / bekeerd werden : die gevoelen / en erkennen / een grooter genade Gods in haar ſelven / dan andere / en daarom hebbenſe ook meerder liefde tot God. Gelijk Chriſtus aan Petro te kennen geeft. *Luc.* 7. van het *Vers* 40. tot 48. want Chriſtus toond dat die Sondareſſe / van welke te voren geſprooken was / ſulken grooten liefde aan Chriſtum betweeg / meer als eenige andere / om dat haar veele ſonden vergeven waren : maar / ſegd hy / dien weinig vergeven is ; die heeft weinig lief. *V.* 47. Ja wy mogen / en konnen / wel heilig lijk denken / dat daarom God wel toelaat / dat ſommige menſchen verre vervallen / en lange in de ſonde blijven / voor de bekeeringe : of ook wel daar na in eenige merkelijke ſonde vallen. Niet alleen / op dat door de grootheid / en veelheid der ſonden / Gods genade overvloediger werde ; tot ſijner heerlijkheid / maar ook om te meerder ootmoed / yver / liefde / en kracht van Godzaligheid / daar na ; ook uit haar vorige vervallen / in de ſoodanige te verwekken. Hoewel in een deugdbeminnende ziele / ſulke gedachten geenſints dienen tot nalatigheid / of verminderinge van ſorge / en gedurige bekommerniſſe / tegen de ſonde. Soo dat ook in deeſen deele vervuld werd / 't geene Paulus getuigd *Rom.* 8. 28. Alle dingen werken mede ten goede, voor de geene die God lief hebben.

L U C. 11. 41.

Doch geeſt tot Aelmoeſſe het geene daar in is: en ſiet, alles is u rein.

Chriſtus beriſpt in deſen Text de geveinſtheid der Pharizeen / alle dingen uitwendiglijk ſeer rein houdende / en ſuiver : maar van leven / en in haar herte / waren ſy vol boosheid / en ongerechtigheid. Waarom hy haar ten rechten vergelijkt by witte geplaaſterde Graven, die van buiten wel ſchoon ſchijnen, maar van binnen zijn vol Doods-beenderen , en alle onreinigheid. *Matth.* 23. 27. Doch over de woorden onſes Texts by *Luc.* 11. 41. en hoe dien raad Chriſti moet verſtaan worden : doch geeſt tot Aelmoeſſe het geene daar in is: en ſiet, alles is u rein, daar over vallen verſcheiden uitleggingen en bedenkingen. Eenige nemen den ſin deſes Texts dus op. Gy Pharizeen / hoewel gy uitwendiglijk ſeer rein ſchijnd / nochtans zijt gy in der waarheid / in u herte / en voor God / gantſch onrein / als vol roof / en geveinſtheid / en onrechtveerdigheid zijnde. Doch hier is goeden raad tegen / geeſt Aelmoeſſen van 't geene gy hebd in u kannen / en ſchotelen / en dan ſult gy geheelijk rein weſen. Doch deſen uitleg heeft eenen valſchen ſin / want van onrechtveerdig goed Aalmoeſſe te geven / is onrechtveerdigheid ſelve : als wy Aalmoeſſe doen / ſoo moeten wy die geven van 't geene ons rechtveerdiglijk toekomt. God begeerd geen hoerenloon, noch hondenprijs, in den Godsdienſt / of Godsdienſtige plichten. Nu / 't geene de Pharizeen hadden in haare ſchotelen / was roof / en goederen dieſe onrechtveerdiglijk hadden gekreegen / door het opeeten / en uitſuppen van Weduwen en Weeſen. *Matth.* 23. 25. 14. Daarom oordeelen wy dat de woorden Τὰ ἐνόντα niet moeten overgeſet worden / 't geene daar in is, namelijk / in de ſchootelen en drinkbeeker. Maar dus / ſoo veel, en wel als gy kond, Τὰ ἐνόντα voor Κατὰ Τὰ ἐνόντα *quomodo* Τὰ ἐνόντα τρόπον *dicunt Græci, pro eo quod eſt, quam maxime fieri poteſt. Vide* D. Grot. *annotat.* Soo dat den ſin is / O gy Pharizeen / wilt gy recht rein weſen / breekt af uwe ongerechtigheid / en veranderſe in weldadigheid / tot den armen / en weeſt voorts heilig / en oprecht / in al uwen handel / en wandel. Gelijk Daniel ſeide tot Nebucadnezar. *Dan.* 4. 27. Daarom, O Koning, laat mijnen raad u behagen , en breek uwe ſonden af door gerechtigheid, en uwe ongerechtigheden door genade te bewijſen aan de ellendige , &c. Gelijk Zaccheus dede in ſijn bekeeringe. *Luc.* 19. 8. En Zaccheus ſtond, en ſeide tot den Heere , ſie de helft van mijne goederen, Heere, geeve ik den armen : en indien ik yemand yet door bedrog ontvremd hebbe, dat geeve ik vierdubbel weder. Of men kan ook by de woorden Τὰ ἐνόντα verſtaan / 't geene de Pharizeen hadden / namelijk / hare goederen / dieſe gerechtelijk beſaten / en overig ſouden hebben / alſſe weder hadden gegeeven / 't geene haar niet toe quam. Datſe die ſouden / om liefde aan haren naaſten te bewijſen / aan de armen mede deelen. Soo neemd het *Theophylactus, quæ inſunt, (inquit) hoc eſt, quæ ſuppetunt vobis. Recte autem dixit quæ inſunt, & non dixit quæ ſunt, propterea quod pecuniæ inſint cordi avari, atque inſideant, Quapropter & David monet, non apponendum eſſe cor divitiis.* Die in of binnen zijn, dat is, de goederen die gy beſit. Hy ſegd niet die zijn, maar die in u zijn, om dat het goed van de wereld gelijk als verborgen legt in het herte der gierigaarts. Waarom ook David ons waarſchouwd, dat als ons het vermoogen overvloedelijk aanwaſt , wy het herte daar op niet moeten ſtellen. *Pſal.* 62. 11. Soo neemd het ook Tertullianus, *date quæ habetis.* Geeft 't geene gy hebd, of na 't geene gy beſit. Soo dat het woordeken Κατὰ, gelijk Eraſmus aanmerkt / daar onder verſtaan werde. De meninge van Chriſti is / het lichaam en uitterlijke dingen te reinigen ſonder de ziele / is onnut en ydel ; maar die waarlijk bekeerd is / en rein van herten / en dat door werken der liefde komt te bewijſen / die is waarlijk rein / ja alles is hem rein. *Tit.* 1. 15. Alle dingen zijn wel rein den reinen : maar den bevlekten , en den ongeloovigen, is geen ding rein , maar beide haar verſtand , en conſcientie, zijn bevlekt. De bekeeringe word meenigmaal beſchreeven door werken der barmhertigheid , als vruchten der ſelve. Sie *Eſa.* 1. en elders. Soo worden de uitverkorene beſchreven van de werken der weldadigheid. *Matth.* 25. 35. En volgende verſen / en 5. 7. &c.

Sommige nemen het Grieks woordeken δότε voor διδότε gy lieden geeſt. En dan ſoude den ſin des Texts deſe zijn. Gy Pharizeen / hoewel gy van binnen zijt vol roof / geveinſtheid / gierigheid / en gantſch onrein : nochtans meend gy geheel voor God rein te weſen / als gy maar een gedeelte van uwen roof aan den armen geeſt. Soo dat dit beſpottender wijſe ſoude moeten genomen werden / en niet in maniere van vermaninge. Doch D. Eraſmus, Beza , Grotius, en anderen / merken wel aan / dat deſen uitleg niet ſoo wel accordeerd met de woorden / ende volgende / en voorgaande redenen des Texts. Andere ſtellen de woorden

Τὰ

Digitized by Google

Τὰ ἐνόντα ober / *quod ſupereſt*, *vel cæterum*. Voorts, *of* 't geene overig is, Dat is / dat nu gedaan is / kan niet ontdaan werden / maar doet dat / 't geene gy kond doen in het toekomende; namelyk / wedergeven 't geene gy niet rechtelyk beſit / en / van 't geene gy overig behoud / werken der liefde bewijſen / uit een rein herte / en ongeveinſd geloove: Soo doende ſult gy waarlyk / geheelyk / en niet alleen uiterlyk / rein weſen; Doch deſen uitleg is ſoo wel niet / als de eerſte / in de woorden des Texts gegrondet.

Noodige bedenkingen en antwoorden op de ſwarigheden en moeyelijkheden, voorvallende in het aanhaalen der Texten des Ouden Teſtaments, in verſcheiden plaatſen des Nieuwen Teſtaments.

IN het Nieuwe Teſtament komen menigmaal voor verſcheiden Texten / die genomen / en toegeëygend werden / uit de Boeken des Ouden Teſtaments / tot voorvallende ſaaken / in de tyden des Nieuwen Teſtaments. Waar van ſommige ſchijnen / of in eenen anderen ſin getrokken te werden / danſe wel te voren geſegd zyn: of niet te voldoen het oogmerk des geenen / dieſe bybrengt. Waar door den Leſer dikmaal groote moeyelykheid ontmoet / om die Texten recht te verſtaan / en met de Boeken des Ouden Verbonds te vereenigen. Doch hier op diend tot noodige aanmerkinge / en antwoorde. Dat meenigmaal plaatſen werden uit het Oude Teſtament aangehaald / niet om eigentlyk te bewijſen / dat in de ſelve duidelijk is voorſegd / het geene / daar toe ſy bygebracht werden / in de tyden des Nieuwen Verbonds: maar om te bewyſen dat ſulks / of diergelijk / is gebeurd / of geſegd in oude tyden / 't geene bequamelyk kan vergeleken werden / en gepaſt / op het geene daar na is geſchied / ten tyde Chriſti / en der Apoſtelen. By exempel / *Rom.* 10. 18. Maar ik ſegge, hebben ſy 't niet gehoord? ja doch, haar geluid is over de geheele aarde uitgegaan, en hare woorden tot de einden der wereld. Deſe woorden zyn genomen uit den 19. *Pſal.* daar van den Hemel werd geſproken / maar niet van de Predicatie des Euangeliums. Doch / by accommodatie / vergelijkt den Apoſtel dat / en paſt het op de uitbreidinge des Euangeliums door de gantſche wereld. Item / *Rom.* 9. 29. En gelijk Eſaias te voren geſegt heeft, indien de Heere Zebaoth ons geen zaad had overgelaten, ſoo waren wy als Sodoma geworden, en Gomorræ gelijk gemaakt geweeſt. Die woorden zyn ten tyden Eſaiæ vervuld geweeſt. Hoewel Paulus die / by vergelykinge / paſt op de gelegentheid der Joden / te ſyner tyd / in welke het meeſtendeel der Joden Chriſtum verwierpen / en maar weinige hem aannamen. Item / *Matth.* 15. 7. Gy geveinſde, wel heeft Jeſaias van u geprophetéerd: ſeggende, dit volk naakt my met haren monde, &c. Deſe woorden by *Eſa. Cap.* 29. 13 vertoonen / of omhelſen eigentlijk geen voorſegginge / wat ten tyde Chriſti gebeuren ſoude / maar een verwijt aan de Joden / van 't geene toen was in de Joden / als Eſaias dat ſeide. Soo dat *Matth.* 15. 7. Eſaias heeft geprophetéerd, ſoo veel te ſeggen is / als heeft onder anderen, in ſijne Prophetien, geſegd. Nu de Heere Chriſtus paſt die woorden Eſaiæ op de Joden van ſynen tyd / om dat ook in haar was / 't geene God te voren / in Eſaiæ tyden / van de Joden geklaagd hadde: Diergelijke ſien wy *Matth.* 13. 14. En *Act.* 1. 20. word / 't geene David in ſijnen tyd had geſegd van ſijne vyanden / gepaſt op Judas / die Chriſtum verried; uit *Pſal.* 69. 26. en 109. 8. En ſoo voorts / in vele andere Texten meer. Ook werd wel Gode toegeſchreven / 't geen d' een / of d'andere / door Goddelijke wijſheid / en beleid / geſproken heeft. Want het geene Adam ſprak *Gen.* 2. 24. Eygend Chriſtus Gode toe / als van hem geſproken. *Matth.* 19. 5.

Ten anderen / ſoo moet wel bedacht werden / dat veele dingen in het Oude Teſtament / hebben eenen eigenen / letterlyken / en Hiſtoriſchen ſin van ſaken / en perſoonen / die in die tyden waren. Welke in het Nieuwe Teſtament werden aangehaald / uitgelegd / en toegepaſt / in een *Myſticum ſenſum*, dat is / in een hooger / en verborgen ſin / welke te voren in voorbeeldingen / en ſchaduwen / is afgemaald / en bedektelyk aangeweſen. By exempel / hoewel de woorden *Eſai.* 7. *Vers* 14, 15, 16. Siet een Maagd, &c. Schynen te ſpreken van een kind / dat ten tyde Eſaiæ ſoude geboren werden / nochtans zynſe *myſtice* te verſtaan van de geboorte Jeſu Chriſti uit Maria / volgens den uitleg des Engels. *Matth.* 1. Item / hoewel de woorden *Hoſ.* 11. 1. Ik heb mijnen ſone uit Egypten geroepen, moeten verſtaan werden van de verloſſinge der Joden / uit Egypten. Nochtans wordenſe *myſtice* gepaſt op Chriſtus / het hooft der volkeren. *Matth.* 2. 15. 't Geene *Pſal.* 8. van den Menſche in het gemeen geſegd is / word op een byſondere wijſe toegeëygend den Soone des menſchen, die de weerdigſte is onder de menſchen. Sie *Heb.* 2. Item / veele dingen / die na den eerſten / letterlyken / en hiſtoriſchen ſin / geſegd zyn van David / of Salomon / of eenige voorbeelden Chriſti; en daar in ſyn vervuld geweeſt / die worden / in een hooger ſin / op Chriſtum gepaſt / doorgaans in de Boeken des Nieuwen Verbonds. By exempel / *Heb.* 1. 5. Ik ſal hem tot een Vader zyn, en hy ſal my tot een Soone weſen, &c. En ſoo voorts. *Joh.* 19. 36. Want deeſe dingen zyn geſchied, op dat de Schrift vervuld werde, geen been van hem ſal verbrooken werden. Dit is eigentlyk geſegd van / en geſchied in / het Paaſchlam. *Exod.* 12. 46. Maar daar na in Chriſto vervuld / als die door het Paſcha wierd afgebeeld. 't Geene David had van ſich ſelven geſegd en gedaan / word Chriſto toegepaſt. *Heb.* 2. 12. Ik ſal uwen naam mynen broederen verkondigen, in het midden der gemeente ſal ik u lof ſingen. En wederom, ik ſal myn betrouwen op hem ſtellen, &c. Uit *Pſal.* 18. 3. en 22. 23. Item / 't geene Eſaias van hem ſelven geſegd hadde. *Cap.* 8. 18. Want ſy hebben beide als Propheeten / en David als Koning en Propheet / Chriſti voorbeelden geweeſt. Sie *Pſal.* 40. 2. Ik hebbe luſt, ô mijn God! om u welbehaagen te doen, &c. *Heb.* 9. &c. Somtyds word geſegd de Schrift te getuigen / 't geene / hoewel het in de ſelve niet uitdrukkelyk ſtaat / nochtans den ſin daar van in de H. Schrift begreepen is. Sie *Jac.* 4. 5. *Matth.* 2. 23. Hoewel eenige meenen / dat die plaatſen werden bygebracht uit eenige Boeken / die verloren zyn.

LUC. 21. 24.

En Jeruſalem ſal van de Heidenen vertreden worden, tot dat de tijden der Heidenen vervuld ſullen zyn.

CHryſoſtomus legd deſen Text uit / van den dag des algemeenen / en laatſten / oordeels: en dervalven loochend hy / dat de Joden opt weder herſteld ſullen werden / in haar Stad en Land. Sommige Joden meenen dat / als ſy den Meſſias ſullen erkennen / ſy dan ſullen weder in haar Land / en voorigen welſtand / gebracht worden. En ſoeken ſulks te bewijſen / uit de beloften / die haar Vaderen gedaan zyn / met een eeuwig Verbond / hoewel doch onder beding van gehoorſaamheid. Namelyk / uit *Eſai.* 65. en 66. *Jer.* 16. en 31. *Ezech.* 20. en 27. en 28. *Hoſ.* 3. 3. 4. 5. *Deut* 30. *Lev.* 26. omtrent het einde / &c. Ook ſyn eenige onder de Chriſtenen van dit gevoelen / te meer alſoo de Heere Chriſtus / gevraagt zijnde van de Apoſtelen. *Act.* 1. 6. Heere, ſult gy in deeſen tijd aan Iſrael het Koninkrijke weder oprichten? niet heeft geantwoord / dat hy ſulks niet ſoude doen / maar heeft niet gewild / datſe ſouden onderſoeken / op wat tyd ſulks geſchieden ſoude

de

de. Van dit gevoelen ſchijnd *Lactantius* geweeſt te zijn *Div. Inſtitution. l. 7. Cap. 15. Cujus vaſtitatis, & confuſionis, hæc erit cauſa, quod Romanum nomen, quo nunc regitur orbis, tolletur de terra, & imperium in Aſiam revertetur, ac rurſus Oriens dominabitur, atque Occidens ſerviet.* Dat is / van welke verwoeſtinge, en verwerringe, dit de reden weſen ſal. Dat den naam der Romeinen, door welke nu de wereld geregeerd word, dan van de aarde ſal weggenomen worden, en het Rijke ſal in Aſien gebracht werden, en het Ooſten ſal weder heerſchen, en het Weſten onderdanig weſen. Hier op meenen ſommige dat gepaſt moet werden / 't geene wy leſen *Apoc.* 16. 12. Ende den ſeſden Engel goot ſijne Phiole uit op de groote riviere Euphrates, ende ſijn water is uitgedroogd, op dat bereid ſoude werden den weg der Koningen, die van den opgang der Sonne komen ſullen. Sie 4 *Eſdre Cap.* 13. *Vers* 43. 47. Na deſe meeninge / ſoudemen / in onſen Text / moeten / by de tyden der Heidenen, verſtaan / dien tijd die God de Heidenen noch geeſt / in ſijn lankmoedigheid / om haar te bekeeren / eerſe van God / door de Joden / ſouden verſlagen / en geſtraft werden. Hier toe meenen eenige dat ook behoord / 't geene Paulus voorſegd van de bekeeringe der Joden *Rom.* 11. 25. 26. 27. 2 *Cor.* 3. 14. En beelden haar ſelven in / dat even gelijk God de Joden heeſt verſtooten / en geſtraft / door de Heidenen / die hy in haar plaatſe tot ſijn volk aannam / dat ook alſoo / als de mate der ſonden / by den Heidenen / die nu Chriſtenen geworden zijn / ſal vervuld weſen / dan God weder de Joden ſal aannemen / en door deſelve de Chriſtenen ſtraffen. Doch wat ons aangaat / wy oordeelen / dat dit enkele giſſingen zijn / die geen vaſtigheid hebben / noch ſeekerheid / in Gods Woord. En derhalven verſtaan wy by de tijden der Heidenen, in het gemeen / dien tijd / die hy haar ſal vergunnen / om over de Joden te heerſchen / en Jeruſalem te vertreeden; maar dat / daar na / God ook die Heidenen ſoude ſtraffen / en weder verdrijven. Gelijk het bekend is / dat de Romeinen by-na het geheel gebied / datſe in het Ooſten gehad hebben / nu verloren hebben / tſedert datſe weder door de Saracenen / en Muhamedanen / verdreven zijn. Ofte / men kan verſtaan den tijd des laatſten oordeels / in welke God alle de Heidenen / en Volkeren / richten ſal; doch van der Joden herſtellinge / en heerſchappye / in 't Land Canaan / weten wy niets ſekers te ſeggen.

J O H. 5. 19.

Hoe het verſtaan zy, dat den Sone niets kan van hem ſelven doen. *Joh.* 5. 19? Daar Chriſtus nochtans ſegd *Joh.* 10. 30. Ik en den Vader zijn een.

Voor eerſt kan men dit verſtaan van de Goddelijke natuur / want / hoewel de Heere Chriſtus is God / de ſelve Goddelijke macht / weſen / wijsheid &c. hebbende / met den Vader: nochtans / voor ſoo verre hy Sone is / ſoo is hy van den Vader / en niet van ſich ſelven; en derhalven / alles wat hy doet / werkt hy van den Vader / en de Vader door hem. Want hy werkt op de ſelve wijſe / en ordre / in welke hy beſtaat.

Ten anderen / ſoo is dit te verſtaan van Chriſto / als Middelaar aangemerkt / dat hy niet kan yet doen, dat is / niet wil yet doen. Gelijk dit Woord genomen werd. *Marc.* 6. 5. En hy konde aldaar geen kracht doen, &c. Als af te neemen is uit *Matth.* 13. 58. van hem ſelven, dat is / op ſijn eigen plicht / ſonder bevel / en laſt van God. Gelijk de maniere van ſpreeken genomen werd. *Joh.* 7. 17. Of deeſe leere uit God zy, dan of ik van mijn ſelven ſpreeke. Gelijk doorgaans Chriſtus getuygd / dat ſijne leere de ſijne niet was, maar des geenen die hem geſonden hadde: dat hy ſijne eere niet ſocht, maar de eere des Vaders, dat de Vader, die in hem was, de werken dede: dat hy niet was gekomen, om ſijnen wille te doen, maar des geenen die hem geſonden had, &c. En deſen tweeden uitleg achten wy beſt te paſſen op deſen Text. Om dat Chriſtus ſpreekt van ſoodanige werken / die eigentlijk niet volgen uit de gemeenſchap des Goddelijken weſens / en natuur / in den Vader / en den Sone: Maar van werken die den Vader / na ſijn vrywillig goeddunken / den Middelaar heeft gegeven te doen. Gelijkt blijkt uit die maniere van ſpreeken. *Vers* 19. Den Sone kan niets van hem ſelven doen, ten ſy hy den Vader dat ſie doen: *Vers* 20. Want den Vader heeft den Sone lief, en toond hem alles wat hy doed: en hy ſal hem grooter werken toonen dan deſe, op dat gy u verwonderd. *Vers* 30. Ik kan van myn ſelven niets doen. Gelijk ik hoore oordeele ik: en myn oordeel is rechtveerdig: want ik ſoeke niet mynen wille, maar den wille des Vaders die my geſonden heeft. Chriſtus toond ook van wat werken hy ſprak / namelijk van de dooden levendig te maaken; *Vers* 21. Item / van de geſond-makinge des ſieken mans / die 18 jaren hadde krank gelegen / aan het bad-water Betheſda / waar over hy beſchuldigd wierd / om dat hy het op den Sabbath gedaan had. Ook ſpreekt hy van het oordeel te houden *Vers* 22. 't Welk den Vader aan Chriſto heeſt overgegeven. Nu alle deſe dingen heeft Chriſtus gedaan / en ſal oordeelen / als Middelaar. En dat alles door laſt van God / en ſijne macht. Daarom verdedigd ſich Chriſtus tegen de beſchuldinge der Joden / dat hy den Sabbath brak / aldus / *Vers* 17. Mijn Vader werkt tot nu toe, en ik werk ook. Dat is / indien ik / door dit wonder-werk van weldadigheid / ſchuldig ben aan verbrekinge van den Sabbath / ſoo is ook de Vader daar aan ſchuldig. Want ik doe niet dan door ſijne macht / en bevel; en 't geene mijn werk is / is ook des Vaders / want hy werkt door my.

Tegenw. Het ſchijnd nochtans dat Chriſtus eenige dingen doet uit hem ſelven / en dat uit den Text / voorwaar, voorwaar, ſegge ik u, de Soone kan niets van hem ſelven doen: ten ſy hy den Vader dat ſie doen. Ergo / 't geen hy den Vader ſiet doen / dat doet hy van ſich ſelven.

Antw. De twee Grieckſche woordekens ἐὰν μὴ of εἰ μὴ ten zy. Worden genomen voor ἀλλὰ maar. Gelijk blijkt *Matth.* 12. 4. *Gal.* 2. 16. Doch wetende dat de menſche niet gerechtveerdigd word uit de werken der Wet, maar door het geloove Jeſu Chriſti, &c. Eigentlijk ſtaater in het Grieck ἐὰν μὴ ten zy door het geloove Chriſti. ſoo ook *Joh.* 15. 4. *Apoc.* 9. 4. *en* 21. 27. Soo dat den ſin des Texts deſe is / de Sone kan niets van hem ſelven doen: maar 't geen hy den Vader ſiet doen. Namelijk / doet hy. Gelijk dadelijk in de naaſt-volgende woorden blijkt. Want ſoo wat die doet, 't ſelve doet ook de Sone deſgelijcx. Wat belangd de plaats *Joh.* 10. 30. Ik en den Vader zijn een. Hoewel wy niet twijffelen / of de Goddelijke natuure Chriſti kan uit vele Texten overvloedelijk bewеſen werden; en wy ook wel weten / dat deſen Text meenigmaal werd aangetrokken / om daar uit te bewijſen dat Chriſtus / en den Vader / een en den ſelven God zijn. Nochtans oordeelen wy / dat dien Text tot ſoodanigen bewijs niet bequaam is. Want daar werd eigentlijk niet geſproken / van de eenigheid des Goddelijken weſens / in den Vader / en den Sone. Maar daar word getoond de eenigheid / en over-een-ſtemminge van den wille des Vaders / ende des Soons. Gelijk D. Johannes Calvinus wel heeft aangemerkt. Waarom hy ook ſchrijft / dat de Ouden deſe plaats miſbruykt hebben / om te bewijſen de een-weſigheid des Soons / met den Vader. Soo ſegd Chriſtus *Joh.* 17. 21. Op dat ſy alle een zyn, gelijkerwijs gy Vader in my, en ik in u, dat ook ſy in ons een zyn, &c. Nochtans hebben de geloovige geen ſelve Goddelijke natuure / of weſen / met den Vader.

Einde-

Eyndelijk / den geleerden D. Daniel Heynſius *in ſuis ad N. Teſtam. exercit.* oordeeld / dat / de Soone kan niets van hem ſelven doen, even het ſelve beduyd / met / den Soone doed niets van hem ſelven. Gelijk die maniere van ſpreken genomen werd *Marc.* 6. 5. *Luc.* 16. 2. Gy ſult niet meer konnen Rent-meeſter zyn. Dat is / gy ſult niet meer Rent-meeſter zijn. *Geneſ.* 19. 22. *Job* 32. 3. *Joh.* 12. 39. Daarom kondenſe niet gelooven, &c. Dat is / daarom geloofdenſe niet *Vers* 37. Ende hoewel hy ſoo vele teekenen voor haar gedaan hadde, nochtans geloofdenſe in hem niet. *Marc.* 2. 19. Konnen ook de bruylofts Kinderen vaſten, terwijle de Bruydegom by haar is? ſoo langen tijd ſy den Bruydegom by haar hebben, konnen ſy niet vaſten. Dat is / ſy vaſten niet. Want anderſints / het is eigentlijk niet onmogelijk / datſe vaſten ſouden.

L U C. 24. 28.

Ende hy hield hem, als of hy verder gaan ſoude.

DEſe plaats is daarom te noodiger / en weerdiger onderſocht / en wel verſtaan te werden / om dat niet alleen nu ten tijden / maar ook al voor deſen / eenige uit den ſelven Text hebben willen beſluiten / * dat leugen / en geveinſtheid / ſomtijds geen ſonden zijn / maar geoorloofd; onder welke ook Chryſoſtomus / Caſſianus / en anderen / gerekend werden. Ook is over deſe ſaak veel onder de Geleerden gehandeld en getwiſt-redend. 't Welk wy hier in het lange niet willen aanhalen / maar / alleen met een woord / aanwijſen tot verklaaringe des Texts. Voor eerſt ſoo ſtellen wy voor vaſt / dat liegen / en veinſen / om yemand tegen recht en reden te beſchadigen / ſonde is. Maar wat aangaat uitwendige daden / die niet ſeekerlijk zijn bepaald / of geordent / om yets ſeekers te beduyden / die konnen wel / ſonder ſonde / elders toe gebruykt werden / dan tot dat oogmerk / en die ſaake / die gemeenelijk door de ſelve beteekend werd / ſoo wanneer het tot een goed oogmerk geſchied / en ſonder tegen eenigen regel van gerechtigheid te ſtrijden. By exempel / te vlieden is gemeenelijk een teeken van vreeſe / nochtans mach ook wel iemand vlieden / die niet vreeſt / ſelfs om ſyn vyanden uit te lokken / en te overwinnen / gelijk de Joden / volgens den raad Gods / gedaan hebben / tegen de mannen van Ai. *Joſ. Cap.* 8. 2. De beſnijdeniſſe pleeg gemeynelijk genomen te werden als een teeken / dat ſich yemand verbind aan de Joodſche Ceremonien / uitwendige plichten / Godsdienſten / en inſettingen; nochtans heeſt Paulus / tot een ander oogmerk / de beſnijdeniſſe gebruykt / als hy wilde dat Timotheus ſoude beſneden werden. Soo ook eenige treden voort te gaan / en ſich aan te ſtellen tot verder vertrek / hoewel het gemeenelijk te kennen geeft een voornemen om verder te reyſen / nochtans mach men ſulks doen / ook buiten / en ſonder ſoodanigen voornemen / om dat een yeder menſch / van naturen / tot ſodanige uitwendige daden recht heeft / en om dat ſoodanige daden / tot ſulken beduydeniſſe / door geen Wet / of onderling verdrag / en verbinteniſſe / bepaalt zijn.

Tegenw. Hoewel in de ſaake ſelfs geen miſlag was / ſoo is nochtans yets ongeregelds daar in / ten aanſien van het oogmerk des genen die ſulks doet / want hy wil een ander / door ſyn uitwendig gelaat / bedriegen.

Antw. Dat kan in het exempel Chriſti / en diergelijke / geloochend werden / want het kan geſegt / en geloofd worden / dat Chriſtus verder ſoude gegaan hebben / ten waar hy door het beleeft verſoek / en aanhouden / der gene die met hem waren / opgehouden geweeſt was: ofte / dat hy ſich geliet als willende verder gaan / om haare beleeftheid te beproeven / en hare genegentheid tot ſyn geſelſchap te beſpeuren / en te meer op te wekken. Dus ſien wy *Marc.* 6. 48. dat Chriſtus / wandelende op de Zee / ſyne Diſcipelen wilde voor by gaan: maar van haar verſocht zynde / ging tot haar in het Schip. Het is ook ſeeker / datmen / niet een goed gemoed / wel een gedeelte van ſyn voornemen mach te kennen geven / en een gedeelte verſwijgen: als yemand tot geheele ontdekkinge van ſyn meeninge / of voornemen / niet verbonden is. *Prov.* 12. 23. Een kloekſinnig menſche bedekt de wetenſchap: maar het herte der ſotten roept dwaasheid uit. Soo maakte God / inden beginne / aan Abraham zijn geheel voornemen niet bekend / als hy hem gebood ſyne Sone te offeren. Daar werd voorts geoordeeld datmen wel eenige ſaaken mach bevelen aan yemand / niet juiſt om datmen wil dat ſulks geſchiede / maar om een ander te beproeven / of yets daar door uit te vinden / aan welkers kenniſſe gelegen is. Soo verſocht God Abraham *Geneſ.* 22. En Salomon beval het kind in 't midden door te ſnijden / om te weten welke de rechte moeder was. 1 *Reg.* 3. Ook werd het voor geen ſonde geacht / datmen met kinderen / en menſchen / die onbequaam zijn om redenen te gebruyken / ſich niet verbind aan de beduideniſſe onſer woorden / dewijle onſe woorden voor / en tuſſchen / redengebruykende menſchen alleenelijk zijn geordent / om ſeekere ſaaken door de ſelve / door onderling verdrag / te beteekenen. Eenige ſtaan mede toe / dat een leugen / (in geval van nootſaakelijkheid / die niemand nadeel / of onrecht doet / om yemand uit een groot quaad te verloſſen / of groot goed toe te brengen) ſonder ſonde kan geſchieden. *Utendum (inquit Caſſianus) mendacio, quaſi helleboro, ad diſcrimen aliquod magnum depellendum.* Men moet (ſegd Caſſianus) den leugen gebruyken, gelyk nieskruyd, om eenig groot quaad te verdrijven. Sie de wederlegginge van dit gevoelen by *Auguſtinus, Rivetus, in decal. Martyr in L. comm. &c.*

Doch wat aangaat het verſwijgen der waarheid / dat is geoorloft / ten ſy de gerechtigheid / liefde / of Godzaligheid / vereyſt des ſelfs openbaringe. Sie *Matth* 26. 63. *Joan.* 19. 9. *Luc.* 23. 9. Want het bevel / van de waarheid te ſpreeken / verbind niet tot alle ſaaken / tijden / plaatſen / en perſoonen; maar alleenelijk na eiſch der ſaaken / en omſtandigheden: en voor ſoo verre / datmen niets tegen de waarheid / en trouwe / ſpreken mach. *Matth.* 7. 6. Geef het Heilige den honden niet, &c. Selfs werd toegeſtaan / datmen wel ſomtijds eenige woorden ſpreeken mach / uit welke wy waarſchijnelijk denken / dat de geene die ons hooren / yets ſullen beſluiten / dat niet waar is. Want dat is niet tegen ſyn gemoed ſpreken / liegen / of valſch getuygeniſſe geven / maar alleenelijk een ander gelegentheid / of voorval / van een miſlag te geven / niet om ſonde te doen / maar liever om te ontgaan. Dus heeft Paulus behendiglijk / en met groote voorſichtigheid / ſich tegen de booſwilligheid der Joden / die hem vervolgden / beholpen / ſeggende *Act.* 23. 6. Ik ben een Pharizeer; een Pharizeers Soone: Ik worde over de hope, en opſtandinge der dooden, geoordeelt, &c. Sie *Vers* 7, 8, 9. Ook heeft het geen gemeenſchap met leugentaale / als men een ſaake verhaald / niet om de geſchiedeniſſe / of waarheid der ſaake te beveſtigen / maar tot eenig ander einde; by exempel / om yemand uit te hooren / en te overtuigen: gelijk Nathan dede met David / hem voorſtellende een man die rijk was / en het Schaap nam van den armen man / &c. 2 *Sam.* 12. En Jotham handelde met de Sichemiten *Judic.* 9. 7. *&c.* Ofte / om wat anders / door gelijkeniſſe / te leeren / gelijk Chriſtus ſomtijds doet in den Euangelio.

* *Of leugen, of veinſen, in ſommige gelegentheid, geoorloft zy?*

JOH. 21. 25.

En daar zijn noch veele andere dingen, die Jeſus gedaan heeft, welke, ſooſe elk byſonder beſchreven wierden, ik acht, dat ook de wereld ſelve de geſchrevene Boeken niet ſoude vatten.

In deſe woorden is een ſeer overtollige manier van ſpreken, by den Latynen *hyperbole* genaamd, meermaals in de Schriſture gebruykelijk. Want al waar het alles geſchreven, dat Chriſtus op aarden geſproken, of oyt gedaan heeft, ſoo ſoude nochtans geenſints, op het honderd duyſendſte deel, de wereld met de geſchrevene Boeken vervuld weſen. Daarom willen ſommige Uitleggers deſen Text in een anderen ſin nemen: ſoo dat, by de wereld, de menſchen in de wereld aangeweſen werden, en dat die de geſchrevene Boeken niet ſouden vatten, dat is, begrypen en verſtaan. Ofte, dat de wereld, dat is, de menſchen, die geſchrevene Boeken niet ſouden vatten, dat is, aannemen, of plaats geven, maar liever verwerpen, om dat ſy de waarheid vyandig zyn, en ook om de menigvuldigheid der Boeken. Gelijk het woord χωρῆσαι (dat in onſen Text ſtaat) genomen werd. 2 *Cor.* 7. 2. Doch deſe uitleggingen komen met de woorden des Texts, en het oogmerk des Schryvers, niet over een. Want het voornemen is, te toonen de menigvuldigheid der daden, en redenen Chriſti, welke niet zyn beſchreven; nu die uitnemende overvloedigheid blijkt niet uit den ſin des Texts, welke door de bygebrachte uitleggingen gegeeven werd. Want ook verſtaat de wereld ſelfs niet die weinige Boeken, die beſchreven zyn, geen wonder dan, dat de wereld alle de Boeken niet ſoude verſtaan, of aannemen, van welke in den Text gewag gemaakt werd, dewyle ſelfs deſe, die wy hebben, niet dan van een kleen gedeelte des werelds aangenomen worden, of na waardigheid aangenaam zyn.

Een anderen, die woorden de wereld ſelve ſoude de geſchrevene Boeken niet vatten, vereyſchen noodwendiglijk een anderen ſin, want die woorden werden tot een verwonderinge geſteld, en om aan te wyſen een byſondere vergrootinge der ſake: doch wat wonder is daar in, dat de wereld niet ſoude aangenaam weſen, de beſchryvinge van alle de daden, en redenen Chriſti, ofte dat de wereld die dingen niet alle begrypen ſoude? want een kleen Boek, dat weinig vervat, kan wel niet, of veel min, verſtaan, of aangenomen werden, dan veele andere, die grooter zyn. Ook is het niet te gelooven, dat die daden en redenen Chriſti, die niet beſchreven zyn, moeyelijker ſouden om te verſtaan weſen, of minder ſouden aangenomen geweeſt zyn, van de wereld, indienſe beſchreeven waren, dan die dingen die beſchreven zyn: want het is te gelooven, en ook aangenomen by den Uitleggeren, dat die woorden en daden Chriſti, die beſchreven zyn, in 't gemeen te achten zyn van den ſelfden aart, meininge, en ſin, met de gene die niet beſchreeven zyn. Immers kan uit het niet verſtaan des werelds, of niet aannemen der Boeken, geenſints beweeſen werden de menigvuldigheid der daden, en redenen Chriſti, die niet zyn beſchreeven; 't Welk nochtans het einde, en rechten ſin, des Texts is.

* Hyperbole, of een overtollige maniere van ſpreken is, wanneermen meer ſegd, als wel de waarheid der ſake vereiſt, om in die reden te meer aandacht, en verwonderinge, te verwekken. Sommige ſtaan niet geern toe dat in de Schrift hyperbolice wyſen van ſpreeken zyn, om dat in de ſelve meer geſegd werd, dan de waarheid is, en derhalven een gedaante van leugen heeft. Sie D. Par: in *Gen. Cap.* 11. en 13. En meenen, hoewel in de Schrift eenige ſulke manieren van ſpreeken ſtaan, dat de ſelve niet eigen zijn aan die gene, die de H. Schrift beſchreven hebben, maar alleenelijk uit den mond van anderen verhaald werden, of immers na de meeninge van andere menſchen, van welke geſproken werd. Als by exempel. *Gen.* 11. 4. En ſy ſeiden, kom aan, laat ons voor ons eenen Stad bouwen, en eenen Toren, diens opperſte in den Hemel zy, &c. *Deut.* 1. 28. Onſe broeders hebben ons herte doen ſmelten, ſeggende: het is een volk, grooter en langer dan wy, de ſteden zijn groot, en geſterkt tot in den Hemel toe: &c. *Luc.* 2. 1. Dat de geheele wereld ſoude beſchreven werden.

* *Of in de Heilige Schrift overtollige manieren van ſpreeken gevonden werden?*

Doch, na ons oordeel, kan het niet geloochend werden, dat ook ſelfs de Schryvers der boeken des H. Schrifts, ſomtyds hyperbolice wyſen van ſpreken gebruyken, gelijk in de Prophetien des Ouden Teſtaments, en elders, menigmaal aengemerkt werd. Wy ſullen eenige weinige exempelen aentrekken. Sie *Pſal.* 6. *vers* 7. Ik doe mijn bedde den gantſchen nacht ſwemmen: ik doornatte mijne bedſtede met mijne tranen. En 102. 4. 10. *Dan.* 2. 38, 39. *Rom.* 1. 8. *Eſai.* 34. *verſſ.* 3, 4. 9, 10. *Job* 40. 18. en *Cap.* 41. *Exod.* 9. 6, 25. en *Cap.* 10. 21, 23. 1 *Sam.* 31. 6. 1 *Reg.* 1. 40. Soo dat de aarde van haar geluyd ſpleet. En ſoo voorts. Doch hoewel wy toeſtaan, dat ſomtyds in de H. Schrift Poëtiſche, figurelyke, en overtollige manieren van ſpreken, gevonden werden, nochtans volgd daar uit geenſins, dat de ſelve onwaarachtig zyn, of met leugenen vermengd: want, dewyle by alle volkeren, en alle Talen, de figurelyke, en oneygentlijke wyſen van ſpreken, gebruykt werden, ſoo is het ſelfs buyten alle nadenken van onwaarheid, als men daar in, 't geene van allen geſchied, navolgd. Te meer, alſoo men acht moet nemen op het oogmerk, en de ſin des Schryvers, welk, in de voorgemelde ſaak, niet is yets boven de waarheid te beveſtigen, maar alleenlijk door gelykeniſſe, of ook verbloemde woorden, de uitnementheid, grootte, of waardigheid der ſaken, van welke gehandeld werd, aan te wyſen. Gelijk *Gen.* 13. *vers* 16. Ik ſal u zaad ſtellen als het ſtof der aarde: en *Cap.* 22. 17. Ik ſal u zaad vermenigvuldigen als het ſand, dat aan den oever der Zee is. Den ſin is juyſt niet, dat Abraham ſoo veel nakomelingen ſoude hebben, als daar ſtofkens der aarde, of ſanden aan de Zee zyn: maar, gelyk voor de menſchen, de ſtofkens, en ſanden ontelbaar zyn, dat alſoo ook Abrahams zaad niet ſoude konnen geteld werden. Soo ook in de gelykeniſſen, die Chriſtus als geſchiedeniſſen verhaald, hoewel die niet eygentlijk gebeurd zyn, is nochtans geen onwaarheid: dewyle de meninge Chriſti, of oogmerk, niet is die dingen als geſchiedeniſſen te beveſtigen, maar alleenlyk, by gelykeniſſe, wat anders te kennen te geven. Dus ſien wy ook, dat de Schrift wel een ſeker getal ſomtyds ſteld voor een onſeeker, of het een getal voor een ander, of een deel voor een geheel, ſonder nochtans de ſake, ten nauwſte genomen, aan het uitgedrukte getal te verbinden. Sie de Texten met de aanteekeningen *Jud.* 9. 5. 't Seventig mannen op eenen Steen. 1 *Cor.* 15. 5. Daar na van de twaalve. *Num.* 14. 33. *Jud.* 11. 26. *Gen.* 15. 13. 2 *Sam.* 5. 5. *Jud.* 20. 46. 1 *Reg.* 15. 25. *Matth.* 12. 40. &c. Sommige merken voorts aan in onſen Text, dat de woorden des ſelfs, gelyk des voorgaanden 24. *Vers*, niet zyn de woorden van Johannes den Euangeliſt, maar van den Leeraar van de Gemeente van Epheſus, welke, uit naam van de heele Gemeente, dit getuygeniſſe, tot een beſluit van het Euangelium Johannis, gegeven heeft *Vers* 24. Deſe is de Diſcipel die van deſe dingen geſchreven heeft: en wy weten dat ſijne getuigeniſſe waarachtig is. En daar zijn noch veele, &c. Het mach weſen, dat het dien Joannes geweeſt is, welkers graf Hieronymus getuygd geſien te hebben binnen Epheſus, verſcheyden zynde van het graf Joannis des Apoſtels. Die uit deſen Text de onvolmaaktheid

der Heilige Schrift willen bewijſen / hebben gantſch geen reden : want het is geenſints noodig geweeſt ter zaligheid / dat ons alle de daden / en woorden Chriſti / ſouden beſchreven werden / maar ſoo veel als tot ons behoud noodig was / is ten vollen ons in de H. Schrift bekend gemaakt / ſelfs volgens Joannis des Evangeliſts aanwyſinge / *Cap.* 20. 30, 31. Jeſus dan heeft noch wel vele andere teekenen. in de tegenwoordigheid ſyner Diſcipelen, gedaan, die niet zyn beſchreven in dit boek. Maar deſe zyn geſchreven, op dat gy geloovet dat Jeſus is de Chriſtus, de Soone Gods: en op dat gy, geloovende, het leven hebbet in ſijnen name. 't Gene bequaam en genoegſaam is tot het einde / waar toe het is geordend / en geſteld / dat is / volmaakt: nu de H. Schrift is genoegſaam / en bequaam tot het einde waar toe ſy gegeven is / namelyk / om den menſche tot geloove in God / tot een Godzalig en gelukkig leven te brengen / en God ſynen Schepper te verheerlyken. 2 *Tim.* 3. 16, 17. *Rom.* 15. 4. *Apoc.* 1. *vers* 3. &c.

J O H. 5. 23.

Op dat ſy alle den Soone eeren, gelijk ſy den Vader eeren. Die den Soone niet eerd, die eerd den Vader niet, die hem geſonden heeft.

ONder andere bewijsredenen / met welke gemeenelyk bewesen werd de Goddelyke nature Jeſu Chriſti / is ook dit eene: dat wy Chriſtum / even als God den Vader / eeren moeten / en aanbidden. Doch over onſen Text komt in bedenken / dat den ſin is / niet dat wy op deſelve wijſe / en als God / Chriſtum moeten aanbidden / maar dat de gelykheid beſtaat enkelyk in Chriſtum te eeren / niet in de maniere van eeren. Daar in / namelyk / dat wy den Vader eeren als God / Chriſtum als Middelaar / en van God geſonden. En even gelyk yemand die niet eerd een Geſant van hem geſonden / geacht werd ook die niet te eeren / die hem geſonden heeft: dat ook alſoo / die Chriſtum niet eerd / geacht werd God ſelve niet te eeren. Doch om deſen uitvlucht der Socinianen te beantwoorden / ſullen wy toonen: eerſt / dat wy Chriſtum niet alleen moeten eeren / en erkennen / als een Geſant van God geſonden / en als een Middelaar tuſſchen God en de menſchen / 't welk wy niet loochenen. Maar dat ook / volgens de H. Schrift / de Heere Chriſtus / als God / moet aangebeden werden. Ten anderen / dat de aanbiddinge Chriſto / als Middelaar / niet toe komt / maar alleen in ſyne Goddelyke natuur / eigenſchappen / en waardigheid / kan gegrondet weſen.

Het eerſte blykt uit *Heb.* 1. 6. Als hy wederom den eerſtgeboren inbrengd in de wereld, ſegd hy, * en dat alle Engelen Gods hem aanbidden. *Phil.* 2. 10. Op dat in den name Jeſu ſich ſouden buigen alle knyen der geene die in den Hemel, en die op de aarde, en die onder de aarde zyn. Sie *Apoc.* 5. 8. - 13. *Joh.* 14. 13. Soo wat gy begeeren ſult in mynen name, dat ſal ik doen: op dat den Vader in den Soone verheerlijkt werde. *Heb.* 4. 15. Wy hebben geenen Hoogen-prieſter, &c. *Vers* 16. Laat ons dan met vrymoedigheid toegaan tot den Throon der genaade, op dat wy barmhertigheid mogen verkrijgen, en genaade vinden, om geholpen te worden ter bequamer tijd. *Rom.* 10. 11. 13. Een yegelijk die in hem gelooft, ſal niet beſchaamd werden. Want een yegelijk, die den name des Heeren ſal aanroept, ſal zalig werden. Hier by komen de volgende exempelen / 1 *Cor.* 1. 2. Met alle die den name onſes Heeren Jeſu Chriſti aanroepen in alle plaatſe, &c. Genade ſy u, en vrede, van God onſen Vader, en den Heere Jeſu Chriſto. Sie *Act.* 9. 14. 21. en 7. 59. 60. 2 *Cor.* 12. 8. 1 *Theſſ.* 3. 11. 12. 2 *Theſſ.* 2. 16. &c.

† Dat wy Chriſtum niet mogen aanbidden als Middelaar / maar alleenlyk als God / blykt / om dat de aanbiddinge ſoodanige eere is / die niemand als God / ſonder Afgoderye / kan opgedragen werden. Want dien wy aanbidden / die moet konnen / op een en de ſelve tyd / weten / en verſtaan alle gebeden / die ſelfs in de herten / en gedachten der menſchen / in alle deelen des werelds / gedaan werden: ook moet hy machtig weſen die gebeden / door ſyne eigen macht / te voldoen: of onſe gebeden geſchieden te vergeefs. 't Welk van niemand / dan God / mach geloofd werden. Hy alleen kend het herte van alle kinderen der menſchen. 1 *Reg.* 8. 39. *Pſal.* 139. 2. 4. Niemand weet wat in den menſche is, dan den Geeſt des menſchen die in hem is. 1 *Cor.* 2. 11. En God, die den Geeſt des menſchen in ſyn binnenſte formeerd. *Zach.* 12. 1. 1 *Joh.* 3. 20. Indien ons herte ons veroordeeld, God is meerder dan ons herte, en hy kend alle dingen. Daarom / als Chriſtus getuigd / dat hy herten en nieren doorſoekt. *Apoc.* 2. 23. ſoo beveſtigd hy ſyne Goddelyke nature. Want ſich in te beelden / dat / ſoo dikmaal yemand eenig gebed doed op aarden / of in den Hemel / dadelyk de Vader verbonden is / en gereed ſtaat / om ſulks Chriſto bekend te maken / is ganſch ongerymd / en in geen / ſelfs waarſchynelyke / reden / of Gods woord / gegrondet. Te denken dat God ſyne Almachtigheid / waar door hy alles in allen werkt na ſyn welbehagen 1 *Cor.* 12. 6. Ofte / ſyne alwetenheid / aan Chriſto heeft medegedeylt / dat is niet / dan van Chriſto / een menſch / eenen Afgod te maken.

2. Dat Chriſtus / alleen Middelaar zynde / en niet God / niet mach aangebeden werden / bewyſen wy daar uit / om dat God yverd voor deſe ſyne eere / en niet will datſe aan yemand / dan hem alleen / gegeven werde. *Matth.* 4. 10. Den Heere uwe God ſult gy aanbidden, en hem alleen dienen. *Deut.* 6. 13. *Exod.* 20. 5. *Eſa.* 42. 8. Ik ben de Heere, dat is myn naam: en myn eere ſal ik geenen anderen geven. Derhalven / gelyk die van het Pausdom geoordeeld werden afgoderye te doen / om datſe de Engelen / en verſtorven menſchen / aanbidden: ſoo zyn ook die aan afgoderye ſchuldig / die Chriſtum aanbidden / en nochtans in hem geen andere natuur / dan een menſchelyke / en geſchapene / erkennen.

3. Het vorige werd ten derden beweſen / om dat de aanbiddinge niet toe komt / dan dien / welke / uit ſich ſelven / de eerſte fontein / en oorſpronk is alles goeds / niet de middeloorſaken / die hy gelieft te ſtellen / of te gebruyken / om ons wel te doen / of yet te werken: want anders ſoude men de Engelen / en andere Schepſelen / moeten aanbidden / door welke God ſich vertoond / en ons ſyne goedheid bewyſt; 't welk den grond ſoude werden van de Heidenſche Afgoderyen.

4 Die moet alleen aangebeden werden / die de opperſte is boven alle / eeuwig / van ſich ſelven / ſonder begin / van niemand veroorſaakt / noch niemand onderworpen / of minder dan yemand. Maar Chriſtus / als Middelaar / is niet eeuwig uit ſich ſelven / maar van God geordineerd / beſchikt / minder dan God / een dienaar Gods / van God geſonden / geheiligd / &c. *Eſa.* 42. 1. Siet myn knecht dien ik onderſteune, &c. 1 *Cor.* 11. 3. God is het hoofd Chriſti. *Joh.* 10. 36. en 14. 28. Want myn Vader is meerder dan ik, &c.

5. De heerlijkheid die Chriſto is gegeven / als Middelaar / is geen eigentlyk Goddelyke heerlykheid / want die heeft God uit ſyn ſelfs waardigheid / eeuwigheid / en als oorſaak aller dingen: maar minder dan de Goddelyke / in den tyd van den Vader geſchonken / als een gevolg / en belooninge / ſyner gehoorſaamheid. *Phil.* 2. 8. Gehoorſaam geworden zynde tot de dood, ja den dood des Kruyces. Daarom heeft hem ook God uittermaten verhoogd, en heeft hem eenen naam gegeven welke boven alle naam is. *Heb.* 12. 2. Siende op den

* *Dat men Chriſtum moet aanbidden.*

† *Dat Chriſtus, als Middelaar, niet moet aangebeden werden.*

Digitized by Google

den overſten Leidſman, en voleynder des geloofs Jeſum, dewelke, voor de vreugde die hem voorgeſteld was, het Kruyce heeft verdragen, en de ſchande veracht, en is geſeten aan de rechterhand des Throons Gods. Nu ſoodanigen heerlijkheid / die in den tijd / en aldus verkreegen werd / kan geen genoegſame grond weſen van Godsdienſtige aanbiddinge.

6. Het Middelaar-ampt is Chriſto in den tijd / en vrywilliglijk / van God opgelegd / en gegeven / alſoo dat hy het hem konde niet geven: 't geene hy / als Middelaar / gedaan heeft / zijn enkele daden en werken / die God door hem gedaan heeft. Derhalven kan Chriſtus / uit inſicht van ſijn middelaar-ampt / niet aangebeden werden. Want ſelfs God word niet aangebeden / uit inſicht van dit of geene werk 't welk hy ontrent de Schepſelen doet / maar ten opſicht van ſyne Goddelijke natuur / eigenſchappen / kracht / heerſchapppye / en waardigheid / die hy over alle dingen heeft / als het begin en einde van alles / alſoo dat hy van niemand hangt / maar alles van hem / zynde / en hebbende / alles dat hy is en heeft / uit en van ſich ſelven / ſonder begin / of veranderinge. Doe hier by / dat Chriſtus ſijn Middelaar-ampt / gelijk hy dat tot noch toe heeft geoeffend / ſal afleggen / en het Koninkrijke Gode ſynen Vader overgeven, en den Vader ſal onderworpen zyn, en blijven. 1 *Cor.* 15. 24. 28. Derhalven kan ſulken Ampt geen genoegſaame reden weſen van Godsdienſtige aanbiddinge. Of men moet ſtellen / dat Chriſtus in het rijk der heerlijkheid die eere / van aangeroepen te werden / verlieſen ſal. Wy beſluiten dan / dat Chriſtus / indien men in hem geen Goddelijke natuur erkend / niet mach aangebeden werden. Want anders ſal men de eere / die alleen Gode / als God / toekomt / een Schepſel gemeen maken: 't welk Afgoderye is. Item / wy beſluiten ook uit de voorgemelde redenen / dat / hoewel men in Chriſto de Goddelijke natuur erkend / hy van ons moet aangebeden zijn / uit inſicht van ſyne Goddelijke uitnementheid / en waardigheid / en niet uit kracht van ſijn werk / of ampt des middelaars. Want ook is Chriſtus / als God / aangebeden geweeſt / eer hy Middelaar was / en moeſt aangebeden weſen / al hadde hy noyt Middelaar geworden. Want die eere komt hem niet toe / als een menſch / noch als een geſant / en dienaar / maar als God, boven al te prijſen in der eeuwigheid. *Rom.* 9. 5.

ACT. 2. 3.

En van haar wierden geſien verdeelde tongen, als van vyer, &c.

GElijk † de gaven des H. Geeſts alhier / onder de gedaante van vyer / den Apoſtelen toegebracht werden / ſoo werd meermaals den H. Geeſt ſelve / en ſyne gaven / by vyer vergeleken. Want de Goddelijke kracht des H. Geeſts / die ſich in de Godzaligen vertoond / welke Gods natuure deelachtig werden, 2 *Petr.* 1. 4. Werd bequaamelijk uitgedrukt / en aangeweſen / door de gantſch dunne / doordringende / en werkſame kracht des vyers. Want door de warmte werd alle dingen op Aarde in bewegingе / leven / onderſcheid / en werkinge / gehouden: ſonder de ſelve ſoude alles ſonder leven en kracht weſen. Soo ſegd Joannes van Chriſto. *Matth.* 3. 11. Die ſal u met den H. Geeſt, en met vyer, doopen. Waar uit ook ontſtaan is / dat die van Æthiopien, haare kinderen pleegen eertijds te teekenen met een kruis / 't welk zy met een heet yſer indrukten / en wierd by haar / gelijk by ons den H. Doop / geacht. Hier van werd ook ontleend die manier van ſpreken. 1 *Theſſ.* 5. 19. Blus den Geeſt niet uit. Ook werd God / ten aanſien van ſijne rechtveerdige oordeelen / die hy tegen de godlooſen oeffend / een verteerende vyer, genaamd / en den Geeſt Gods / een Geeſt des oordeels, en een Geeſt der uitbrandinge. *Deut.* 4. 24. *Heb.* 12. 29. *Eſa.* 4. 4. Dus werd mede getuigd / *Matth.* 3. 12. Dat hy ſijnen wan in de hand heeft, en ſijnen dorſchvloer doorſuiveren ſal, en de Tarwe in ſyne Schuure t' ſamen brengen, en het kaf met onuitbluſſchelijk vyer verbranden. Onuitbluſſchelijk werd het vyer genaamd / 't welk niet op houd / voor dat het geheelijk verdorven heeft het kaf / dat in het ſelve geworpen werd / en werd / by gelijkeniſſe / gepaſt op het oordeel Gods tegen de Godlooſen: 't welk meermaal door werpen in het vyer, en ſulpher, oneygentlijk voorgedraagen werd. *Matth.* 25. 41. *Mar.* 9. 44. *Eſa.* 30. 33. en 66. 24. *Matth.* 5. 22. *Apoc.* 21. 8. 't Welk ook afgebeeld is door het dal Hinnom, gelegen by de Stad Jeruſalem *Joſ.* 15. 8. In welke eertijds de Afgodiſche Joden (de wreede Phœnices. daar in navolgende) hare kinderen / tuſſchen de gloeyende armen des koperen beelds Molochs / levendig lieten verbranden. Waar op geſien werd / *Eſa.* 30. *vers* 33. *Matth.* 5. 22. Sie *Jerm.* 7. 31. 2 *Reg.* 23. 10. Item / door 't verbranden van Sodoma en Gomorrha / en de Steden daar omtrent / welke den Apoſtel Judas *Vers* 7. * getuigd / dat draagen de ſtraffe des eeuwigen vyers. Want niet alleen zijn die Steden door het vyer van den Hemel gantſchelijk vergaan / maar ſy zijn noyt daar na weder konnen gebouwd werden / want God heeft hare plaatſe ſelfs / in een ſtinkende poel / van pek en ſulpher / veranderd.

Voorts / den H. Geeſt komt onder de gedaante van vyer voor / en werd by vyer vergeleken / om dat door den ſelven de verſtanden verlicht / en de gemoederen der Apoſtelen / met een Goddelijken yver ontſteeken wierden / om ook andere daar toe te bewegen. *Hebr.* 10. *Vers* 24. Ook ſuiverd den Geeſt Gods de herten der menſchen van de beſmettinge der ſonde / gelijk het goud door het vyer gelouterd werd. Waar op den Apoſtel ſiet 1 *Cor.* 3. 12, 13, 14, 15. † Indien yemand op dit fondament bouwd, goud, ſilver, koſtelijke ſteenen, hout, hoy, ſtoppelen. Een yegelijks werk ſal openbaar werden: want den dag ſal het verklaren: dewijle het door vyer ontdekt werd: en hoedanig eens yegelijks werk is ſal het vyer beproeven. Soo yemands werk blijft, dat hy daar op gebouwd heeft, die ſal loon ontfangen. Soo yemands werk ſal verbrand werden, die ſal ſchaade lijden, maar ſelve ſal hy behouden werden, doch alſoo als door vyer. Verſtaa by goud / ſilver / en koſtelijke ſteenen: ſtichtige / bondige / en vaſte leerſtukken / op Gods Woord / en de onwankelbare waarheid / ſekerlijk gegrond. By hout / hoy en ſtoppelen: eenige dwalingen in de Leere / die nochtans den grond der zaligheid niet wech nemen: ſoodanige leeringen / hoewelſe juiſt niet dadelijk ontdekt / en ter degen onderſcheiden / en bekend / werden / nochtans wordenſe met der tijd beſtraft en wederlegd / door het Woord Gods / 't welk is als een vyer. *Jerm.* 23. 29. Item / door het vyer der vervolginge / en inſonderheid des H. Geeſts. En hoewel ſoodanige menſchen / die op het fondament hebben gebouwd / hout / hoy en ſtoppelen / behoudende het fondament en een goede conſcientie / behouden werden; ſoo is het nochtans als door vyer, dat is / beſwaarlijk / gelijk de maniere van ſpreken mede brengd. *Jud. vers* 23. Maar behoud andere door vreeſe, en grijpſe uit het vyer: &c. 1 *Petr.* 4. 18. Indien de rechtveerdige nauwlijks zalig word, waar ſal de Godlooſe, en Sondaar, verſchijnen?

† *Waarom de gaven des H. Geeſts onder de gedaante van vyer gegeven zyn?*

* *Sin Jud. v.* 7.

† *Sin Pauli* 1 Cor. 3. 12, 13, 14, 15. *Indien yemand op dit fondament bouwd, goud, &c.*

ACT. 7. 56.

Siet, ik ſie de Hemelen geopend, en de Sone des menſchen ſtaande ter rechterhand Gods.

HOe * dat Stephanus Chriſtus geſien heeft / dunkt my onnoodig te weſen veel te twyffelen. Want / of hy heeft hem geſien in ſijnen geeſt / door Goddelyke openbaringe in ſyn Ziel / 't welk my waarſchynelyk dunkt. Of / met de oogen des lichaams. 't Welk niet heeft konnen geſchieden / of men moet bedenken / dat Chriſtus ſoo na-by neder is gedaald / dat hem Stephanus naturelyker wyſe ſien konde / en dan ſouden hem ook de Joden konnen ſien hebben; dat niet waarſchynelyk is. Eenige meenen / en onder andere D. Calvinus, dat God de oogen Stephani niet een boven naturelyke bequaamheid heeft begaaft / om te konnen Chriſtum ſien in de Hemelen / daar hy nu is; Doch dit is onnoodig / want hy konde / ſonder ſoodanig wonderwerk / in ſijn gemoed / Chriſtum ſoo wel / ja uitnemender wyſe / ſien / dan met de oogen ſijns lighaams. Of men kan ſeggen / dat God ſoodanigen doorgaande ſterken licht heeft geſteld / dat Stephanus daar door verder konde ſien / dan door het gemeene licht der Sonne / ja tot in den opperſten Hemel / daar Chriſtus was. Dit ſchynd den Text eenigſints aan te wyſen / *Vers* 55. Hy ſag de heerlijkheid Gods, dat is / hy ſag een Goddelyk / en ongewoon licht / waar door de heerlykheid Gods vertoond wierd. Sie *Exod.* 24. 17. en 33. 18, 22. *Luc.* 2. 9. &c. Doch een yeder volge in deſen dat hem beſt aanſtaat. Indien wy ons houden aan den eerſten voorſlag / ſoo behoeven wy geen wonderwerk / noch in de oogen Stephani / noch in den Hemel / te ſtellen; en men moet geen wonderen verſinnen / noch vermenigvuldigen / ſonder noodſakelykheid. † Volgens deſen uitleg / werd door de openinge des Hemels te kennen gegeven datter niets was in de weg / dat het geſichte Stephani verhinderen konde; gelyk aldus deſe openinge des Hemels uitlegd D. Joh. Calvinus. En het ſtaat wel te bemerken / dat de openinge des Hemels meermaal geſteld werd als een voor / of medegaande / teeken van hemelſche Geſichten. Gelyk te ſien is / *Matth.* 3. 16, 17. *Ezech.* 1. 1. Soo geſchiedde, dat de Hemelen wierden geopend, en ik geſichten Gods ſag. *Joan.* 1. 52. Sommige onder den Hebreen meenen dat deſe openinge des Hemels is een oneygentlyke maniere van ſpreken / waar door aangeweſen werd eenige daad / of vertoog / door Goddelyke kracht. Ook meenen Origenes, Hieronymus, Grotius, en andere / dat de Hemelen niet zijn in der daad / maar in ſchijn / en vertoog / geopend. Onder de meteoren, of dingen die ſich natuurelijk in de Locht ſomtijds vertoonen / werd eene geteld / welke men Chaſma noemd / dat is / * een openinge / of klove des Hemels: 't welk geſchied / als eenige klaar-blinkende / en licht-ſchijnende wolken / een grove / dikke / en duyſtere wolke rondom omcingelen / en van alle zijden omvangen. Want / dewijle het geſicht meend dat de klare wolken nader zijn / dan de donkere / ſoo is 't noodwendig / dat ſich in de Locht gelijk een diepte / openinge / of klove vertoond. Even gelijk / ſoo wanneer van verre yemand ſiet een witte muur / in welkers midden een ſwarte plaats is: ſoo ſal men lichtelijk meenen / dat in die muur / daar de donkerheid is / een diepte zy / of een gat / om dat het geſichte meend / dat de donkerheid verder af is / dan 't geene wit is. Soo ſien wy / dat de Schilders / als ſy yet willen vertoonen / dat ver' af is / dat ſchilderen met duyſtere koleuren / met klaarder beſet. Want om dat witte / glinſterende koleuren levendiger / en meerder / de oogen / en het geſicht aan doen / en bewegen dan de donkere / ſoo meend het geſichte dat de witte / en klare / blinkende ſaaken haar nader by zyn / dan de duyſtere / die voosachtig zyn / en weinig de oogen bewegen. En dat witte / heldere / dingen het geſichte ſterker bewegen dan die donkerder zyn / blykt / om dat ſneeuw / groot licht / en witte ſaaken / haaſtelyk het geſicht verſtropen / en krenken; maar middel-matige koleuren ſyn het geſicht meeſt aangenaam / gelyk groen. &c. En dewyle getoond is / dat in het voorgaande *Vers*, door de heerlijkheid Gods, verſtaan werd een groot en ongewoonlyk licht / ſoo kan het wel weſen / dat Lucas wil te kennen geven / dat yet diergelyks / als verhaald is / geſchied zy.

ACT. 17. 23.

Van den Altaar des onbekenden Gods.

Act. 17. 23. Want de Stad doorgaande, en aanſchouwende uwe Heiligdommen, heb ik ook eenen Altaar gevonden, op welk een opſchrift ſtond: den onbekenden God, &c.

D'Oorſaak van dit * opſchrift verhaald Iſidorus Peluſiota, *Lib.* 4. met deſe woorden / men ſegd dat tot Athenen, op ſekeren tijd, een ſwaare Peſt was: en, hoewelſe alle de Goden, die na de Wetten van die Stad geſteld, en erkend, waaren, alle Godsdienſtige eere beweſen hadden, ſoo verkregenſe nochtans geenſints eenige verlichtinge Derhalven quam haar in den ſin, datter noch wel ergens eenen anderen God mocht weſen, dien ſy niet kenden, en die, om dat hy van haar niet ge-eerd wierd, deſe Peſt geſonden had. Hebben daarom een nieuwen Tempel gebouwd, en eenen Altaar, waar op ſy dit opſchrift ſtelden. ΑΓΝΩΣΤΩ ΘΕΩ. En alſſe aan deſen onbekenden God ge-offerd hadden, ſoo is de Peſt opgehouden. Hieronymus getuygd / dat het opſchrift van den gemelden Altaar deſe is geweeſt. *Diis Aſiæ, & Europæ, & Africæ, diis ignotis & peregrinis.* Dat is / den Goden van Aſia, Europa en Africa, aan de onbekende en vreemde Goden. Welk opſchrift ook den geleerden Th. Beza verhaald. Het ſchynd dat Epimenides, als hy Athenen heiligde na haare Heydenſche / en Afgodiſche wyſe / dat hy toen heeft geofferd aan den onbekenden God / ofte Θεῷ προσήκοντι, dat is / in het gemeen dien het betaamde. Want ſoo verhaald Diogenes Laërtius in het leven van Epimenides. Die van Athenen / met een groote Peſt beſwaard zynde / hebben Epimenidem uit het Eyland Creta ontboden / welke de Stad gereynigt heeft / en van de Peſt verloſt / op deſe wyſe. Hy nam ſwarte en witte Schapen / en heeftſe gebracht in Areopagum, en van daar laten gaan daarſe wilden / beveelende den geenen dieſe achter na volgden / dat ſy ſouden yder op ſyn plaatſe / daarſe quamen neder te leggen / op offeren / Θεῷ προσήκοντι, dat is / dien God dien het betaamde, ſonder eenigen God te noemen / of te bepalen / en ſoo zyn de Atheniers van de Peſt verloſt geworden. Hier van daan is het gekomen / dat men doorgaans / in de Dorpen der Atheniers / gevonden heeft Altaaren / ſonder naam van eenigen God. Hier toe kan ook dienen / 't geene wy wel voor deſen hebben aangemerkt in Aulo Gellio, *Lib.* 2. *cap.* 28. daar hy verhaald / dat de Heydenen / hoewelſe by na over yder ſaak eenen God ſtelden / nochtans bekenden dat ſy niet wiſten aan wat God de aardbevingen moeſten toe geſchreven werden / en derhalven aan wien / om de aardbevinge te voorkomen / of te ſtillen / men Godsdienſtige eere bewyſen ſoude. En daarom ſteldenſe als dan Feeſt-dagen in / en offerden in het gemeen aan den God / of Goddin / haar onbekend / wie die ook we-

* *Hoe Stephanus Chriſtum geſien heeft?*

† *Hoe den Hemel geopend geweeſt zy!*

* *Hoe een klove in den Hemel geſien werd?*

* *Reden deſes opſchrifts, den onbekenden God.*

weſen mocht. Uit welken allen af te nemen is/ dat/ hoewel de Heidenen veele Afgoden gehad hebben/ ſy nochtans achterdenken gehad hebben van eenen anderen God/ die haar wel/ door de Afgodiſche verleidinge/ onbekend was/maar evenwel eenigſints noch in vermoeden bleef.

Ja ſy hebben/ immers eenige onder haar/ die de ſaaken verder hebben ingeſien/ en nageſpeurt/ ſeekerlijk konnen begrijpen datter niet alleen eenen God was/ maar ook niet meer dan eenen/ die den opperſten was: hoewelſe veele/ als minder Goden/ of liever eenen God/ in veel ſchepſelen/ geëerd hebben/ en onder veel namen. Sie *Philip. Morn. Cap.* 3. Van de waarheid des Chriſtelijken Godsdienſts. God, ſegd Seneca/ hoewel hy eenig is, noemen wy *Liberum Patrem*, om dat alle dingen van hem zyn: wy noemen hem ook *Herculem*, om dat hy van een onverwinnelijke kracht is: wy noemen hem ook *Mercurium*, om dat by hem wijſheid, verſtand, en ordre is. Men kan hem ſoo veel namen geven, als hy eygenſchappen heeft, en aan ons weldaden bewijſt. Hier van ſchrijft ſeer treffelijk Ariſtoteles/ in ſyn Boek van de wereld/ *Cap.* 7. Hoewel God eenig is, nochtans word hy met veel namen genoemd. Want hy krijgt namen van die werkingen, die hy meeſt onder de menſchen gewoon is te vertoonen, &c.

Gelijk de Heidenen ge-eerd hebben ook dien God/ dienſe niet behoorlijk kenden/ ſoo zijn ook veele van hare Gods-dienſten ſelve onbekend geweeſt/ en verborgen gehouden. Soo dat in haar volkomelijk waar is geweeſt/ 't geen Chriſtus ſegd van de Samaritaanen *Joh.* 4. 22. Gy lieden aanbid dat gy niet weet. Pauſanias ſchrijft *Lib.* 2. dat Pentheus, als hy van eenen hoogen boom beſichtigt had de Afgodiſche verborgene Gods-dienſten der vrouwen: Soo haaſt ſy dat bemerkten/ van haar levendig verſcheurd is. Daarom noemden de Heidenen hare Gods-dienſten myſteria, om datſe verborgen moeſten gehouden werden. Want veele oordeelen dat dit woord is gekomen van het Hebreuſche woord סתר ſatar, 't welk beteekend bedekken of verbergen, מסתר miſtar, of מסתור miſtor, is een verborgen ſaak. Hoewel andere meenen/ dat dit woord komt van twee Griekſche woorden/ die beduiden den mond toehouden/ om dat deſe dingen verſwegen wierden. Dit woord myſterium word ook in het nieuwe Teſtament meenigmaal gebruykt van de Euangeliſche Leere/ die in oude tijden ſeer verborgen geweeſt is. *Matt.* 13. 11. *Epheſ.* 1. 9. 1 *Tim.* 3. 9. *&c.* En inſonderheid van eenige ſaaken/ die meeſt verborgen/ en wonderlijk zijn. Als/ dat God is geopenbaard in den vleeſche, word een groote myſterie ofte verborgentheid genaamd. 1 *Tim.* 3. 16. Item de veranderinge/ die komen ſal over de gene/ die niet ſullen ſterven/ maar/ in den dag des oordeels levendig bevonden zijnde/ in een oogenblik des tijds ſullen veranderd werden/ word een myſterium genaamt. 1 *Cor.* 15. 51. Item/ de bekeeringe der Joden. *Rom.* 11. 25. 26. Item/ de vereeninge tuſſchen Chriſtum en de gemeente. *Epheſ.* 5. 32. Den afval door den Antichriſt. 2 *Theſſ.* 2. 7. En ſoo voorts.

Tegenw. *Matth.* 11. 27. Niemand kend den Soone dan den Vader, en niemand kend den Vader dan den Soone, en die het den Soone wil openbaren. Soo hebben dan de Heidenen den waren God niet gekend.

Antw. Den ſin der woorden Chriſti *Matth.* 11. 27. Is/ dat niemand den Soone recht kend/ dan door God den Vader/ noch den Vader/ dan door openbaringe des Soons: dat is/ niemand kend God dan door de verlichtinge/ en bekendmakinge/ die van God ſelve komt: gelijk niemand licht ſiet dan door het licht. Nu God maakt ſich den menſch bekend op verſcheiden wijſen/ onder welke ook die is/ die door de Werken Gods verkregen werd. *Rom.* 1. *Actor.* 16. en 17. *Pſal.* 19. &c. Ten anderen/ den Text ſpreekt van een volkomene/en alles doorgrondende/ kenniſſe van Gods natuur/ voornemen/wille/beſluiten &c. Die niemand heeft dan God ſelve 1 *Cor.* 2. 11. niemand weet 't geene Godes is, dan den Geeſt Gods. *Rom.* 11. 34. Wie heeft den ſin des Heeren gekend, wie is ſijnen Raadſman geweeſt? Als Chriſtus dit ſprak/ gaf hy te kennen dat de verborgentheden des Euangeliums toen niemand volkomelijk bekend waren/ dan Gode/ dieſe door ſyn beſluit geſchikt had. Als/ dat Chriſtus lijden ſoude/ ſyne Opſtandinge/ en Heerlijkheid/ verſtootinge der Joden/ roepinge der Heidenen/ &c. Want die dingen waren ſelve den Apoſtelen toen noch onbekend; ja de Engelen waren begeerig die in te ſien, want haar daar door/ Gods veelvoudige wijsheid meer en meer bekend gemaakt wierd. 1 *Pet.* 1. 12. *Epheſ.* 3. 10. Sie *Vers* 4, 5, 6. &c.

† Wat myſterium zy.

Paulus nu/ ſiende den gemelden Altaar te Athenen/ heeft daar uit voorſichtiglijk gelegentheid genomen/ om den Heidenen den waren God te verkondigen; om datter niets was/ gelijk den geleerden Caſaubonus wel aanmerkt/ 't welk den Heidenen meer afkeerig maakte van de Chriſtelijke Leere/ als dat die haar een ongehoorde nieuwigheid ſcheen: daarom heeft hy willen haar overtuigen/ door het opſchrift van haren eigen Altaar.

Tegenw. Hebben de Heidenen eenen God geëerd/ die hen onbekend was/ hoe ſegd dan Paulus van de Heidenen/ dat ſy God hebben gekend. *Rom.* 1. 21. En *Vers* 19. Overmits het geene van God kennelijk is, in haar openbaar is: want God heeft het haar geopenbaard. Want ſyne onſienelijke dingen werden van de ſcheppinge der wereld aan, uit de Schepſelen verſtaan, en doorſien, beide ſyne eeuwige kracht en Goddelijkheid, op dat ſy niet te verontſchuldigen ſouden zyn.

Antw Hoewel † de Heidenen uit het licht der gewiſſe/ natuur/ en door reden-kavelinge/ een Schepper van Hemel en Aarde wel konden kennen. Nochtans getuygd Paulus ſelve/ in den voor-verhaalden Text/dat ſy die kenniſſe hebben vervalſt/ de waarheid Gods in ongerechtigheid verdrukkende, God als God niet dankende, noch eerende. En ſoo zynſe verydeld in hare gedachten, en haar onverſtandig herte is verduiſterd geworden. Sy hebben de waarheid Gods veranderd in leugen. En hebben de heerlykheid des onverderflyken Gods veranderd in de gelykeniſſe eenes beelds, van een verderflijk menſch, en van gevogelte, en van viervoetige, en kruipende Gedierten. En hebben alſoo het Schepſel geëerd, en gediend, boven den Schepper. En ſoo heeft haar God overgegeven in eenen verkeerden ſin, datſe den waren God/ noch gekend/ noch gediend hebben. Even gelijk diergelyk den Chriſtenen wedervaren is. 2 *Theſſ.* 2. Welke te voren de Leere des Euangeliums gehad hebben/ maar/ om dat ſy de liefde der waarheid niet hebben aangenomen, om zalig te worden, ſoo zijnſe vervallen onder een kracht der dwaalingen, om leugenen te gelooven. Doch van deſe Texten ſal hier na breeder gehandeld werden. Doe hier by/ dat dewijle den waren God onſienlijk is/ en de menſchen lichamelijk/ en door lichamelijke ſinnen alles begrijpen/ ſoo zijnſe genegen om yet te ſien/ waar aan ſy haren Godsdienſt betoonen ſullen: denkende anders of haren Godsdienſt ydel ware. Ten anderen/ dewijle de menſchen vertrouwen/ dat van God alles goeds komt/ ſoo zijnſe aangedreven om aan die Schepſelen inſonderheid eere te bewijſen/ van welke het meeſte goed komt/ als Son/ Maan/ het Vyer/ de Sterren/ &c. En ſoo is het geſchied/ dat de menſchen/ Geeſtelijke dingen niet onderſcheidende geeſtelijker wijſe/ in plaats van den waren God/ afgedwaald zijn tot de ſichtbare Schepſelen/ die geſteld waren om uit de ſelve den onſienelijken God te kennen. En dat dit de oorſaaken zyn/ uit welke de Afgoderye geſprooten is/

† Oorſpronk der Afgoderye.

blijkt uit alle Heidenen / en ook de Papiſten / die niet wel konnen bidden / of ſy moeten voor haar een Beeld / Krucifix / of yets hebben / daar op hare ſinnen gevestigd zijn. Daar nochtans God een geeſt zijnde, wil in den Geeſt aangebeden zijn. *Joh.* 4. 24.

ACT. 12. 15.

En ſy ſeiden het is ſyn Engel.

HEt ſchijnd uit deſen Tert / dat deſe Chriſtenen / van welke Lucas ſpreekt / van meeninge geweeſt zijn / * dat yder menſch / of immers den vromen / van God eenen eigen / en byſonderen Engel toegeſchikt werd / die hem geleid / helpt / &c. ſoo lange hy leeft. In dit gevoelen ſijn vele van de oude Chriſtenen geweeſt / als ook de Platonici, en de Joden. Origenes meende dat yder menſch wierden gegeven twee Engelen / een goeden / met een quaden. Ook ſijn veele van het Pauſdom in die meeninge / dat yder eenen Engel gegeven werd. Gelijk ook eenige onder de Gereformeerden / als Zanchius / en andere. Wy oordeelen dat dit gevoelen uit Gods Woord niet kan bewaeſen werden / en derhalven ydel is / want / dewijle God yder een redelyken geeſt / welke ſyn ziele is / ingeſchapen heeft; door welken hy leeft / en beſtierd werd / wat nootſaak is het / of wat reedenen van bewijs / of waarſchijnelyke teekenen zijn daar van / dat over al / waar den menſch gaat / vaard / rijd / en bewogen werd / geduriglijk eenen Engel achter aan volgt / als een ſchaduwe / om hem te geleiden? waar word yemand deſes Engels geleide / werkinge / of raad gewaar? Wy leſen wel in het gemeen dat de Engelen ſyn dienſtbare Geeſten, die tot dienſt werden uitgeſonden van de geene die de zaligheid ſullen beërven. Dat den Engel des Heeren ſich legerd rondom de geene die hem vreeſen. *Heb.* 1. 4. *Pſ.* 34. 8. Maar dat yeder eenen byſonderen Engel heeft / blijkt nergens / niet meer als 't geene eenige gemeend hebben / dat de Hemelen door de Engelen omgedraaid werden. Somtijds diend eenen Engel vele menſchen te gelijk. *Exod.* 12. *Iud.* 2. 1. *Exod.* 14. 19. *Dan.* 10. 13. 20. &c. Somtijds veele Engelen eenen menſch. Als wy leſen van Jacob en Eliſeus. *Gen.* 32. 1 *Reg.* 6. Wat belangt van onſen Tert / hoewel wy toeſtonden dat deſe Chriſtenen in 't gemelde gevoelen geweeſt hadden / dewijle ſy dat van de Joden ſoo hadden geleerd / ſoo volgt daar uit niet / dat daarom dat gevoelen waarachtigh is. Ten anderen / ſy ſpreken niet van eenen Engel / die hy / van ſijn geboorte / altoos by ſich gehad heeft / maar alleenlijk ſeggen ſy / het is ſijnen Engel: 't welk bequamelijk kan verſtaan werden in 't gemeen van een Engel / die God ten dienſt Petri gebruikt heeft. Ten derden / het Woord / dat in den Griekſchen Tert ſtaat / beteekend eigentlijk een bode. Soo kan dan den ſin deſe weſen. Het is ſyn bode, dat is / het ſal yemand weſen / die Petrus uit de gevangeniſſe ons toegeſonden heeft / om aan te ſeggen / hoe het met hem is. Dat tegengeworpen werd 't geene Chriſtus ſegd *Matth.* 18. 10. Sie toe dat gy niet een van deſe kleyne veracht: want ik ſeg u-lieden, dat haare Engelen in de Hemelen altijd ſien het aangeſichte mijns Vaders, die in de Hemelen is. Daar uit kan mede niet anders beweſen werden / dan in 't gemeen / dat God de Engelen ſomtijds gebruikt tot dienſt der Geloovigen. *Heb.* 1. 14. *Pſal.* 91. 11. En het is niet vreemd / dat de Engelen / die God gebruikt ten goede der Vromen / hare Engelen genaamd werden: want Paulus noemd ſich ſelven wel een Apoſtel der Heidenen. *Rom.* 11. 13. Daar hy nochtans Chriſti Apoſtel was / en van hem geſonden / niet van de Heidenen. Maar hy noemd ſich een Apoſtel der Heidenen / om dat hy geſonden was / tot de Heidenen / om haar te bekeeren. Van Lazaro word geſegd *Luc.* 16. 22. Dat ſyne Ziele van de Engelen (in het getal van veelen) wierd gedragen in Abrahams ſchoot. 't Welk onnodig was / indien hy eenen eigen Engel hadde / die dat genoeg alleen beſorgen konde.

* *Of yeder menſch eenen eygen Engel heeft?*

ACT. 23. 5.

En Paulus ſeide, ik wiſt niet Broeders dat het den Hoogen-prieſter was. Want daar is geſchreven, den overſten uwes Volks ſult gy niet vloeken.

UYt alle de omſtandigheden deſer geſchiedeniſſe / dunkt my niet waarſchijnelijk / dat Paulus niet ſoude geweeten hebben wie de Hooge-prieſter was / want uit ſijn gewaat / en die by hem ſtonden / en uit het geheel beleid der ſaake / kon hy genoegſaam gekend werden. En daarom kan men de woorden Pauli bequamelijk dus opneemen: Broeders / ik bedocht niet / of ik nam daar geen acht op / dat ik tegen de Hooge-prieſter ſprak: gelijk het woord weten genomen werd *Heſt.* 2. 11. &c. Sich alſoo beleefdelijk ontſchuldigende. Hoewel het wel weſen kan / dat Paulus niet heeft den Hooge-prieſter van aanſien gekent / alſoo deſelve alle Jare veranderde *Joh.* 11. 49. En Paulus in langen tijd niet veel te Jeruſalem verkeerd had. Doch dit ſchijnt den Tert niet te voldoen / want Paulus ſpreekt niet van kenniſſe des aangeſichts / maar dat hy niet wiſte dat het den Hooge-prieſter was / tegen welken hy geſprooken had. Ofte men moet ſtellen / dat alles ſoo onordentelijk toegegaan is / dat Paulus niet heeft ſeekerlijk den Hooge-prieſter van anderen konnen onderſcheiden; gelijk eenige uit Joſepho / en de geſchiedeniſſen en geſtalte van die tijden / beſluiten.

Of men kan ook verſtaan / dat Paulus met deſe woorden ik wiſt niet dat het den Hooge-prieſter was, heeft willen ſoo heuſelijk / en ſtillekens / te kennen geven / dat hy inder waarheid voor geen rechte Hooge-prieſter was te achten / noch te eeren. Want hy had ſijn ampt voor geld gekoſt. Want Paulus had geleerd van Gamaliel / uit den Thalmud / dat die haare ampten voor geld koopen, in der waarheid geen richters zyn, noch daar voor moeten erkend werden. Daarom noemen de Joden ſoodanige menſchen / goude en ſilvere goden, die men niet mach eeren. Soo dat den Apoſtel deeſe woorden ſpottender wijſe verſtaan heeft / hoewelſe konden als een ontſchuldinge opgenomen werden. Te meer / alſoo den Apoſtel heeft met deeſe woorden te kennen gegeven / dat hy niets ſach in Anania / 't geen met het ampt van een Hooge-prieſter over een quam / want Ananias hem niet bejegende als een Rechter / of Hooge-prieſter / maar als een geweldiger / gelijk hy te voren hem opentlijk had aangeſegd. *Vers* 3. Sit gy ook om my te oordeelen na de Wet, en beveeld gy tegen de Wet datmen my ſal ſlaan? Uit welke antwoorde genoegſaam ſchijnd te blijken / dat het niet waarſchijnelijk is / dat Paulus niet ſoude geweeten hebben / dat hy den Hooge-prieſter was: want hy ſach hem ſitten in de plaats des Gerichts / en als Richter toegeruſt / gelijk wy ook te voren hebben aangemerkt.

ROM 1. 3.

Uitleg van die woorden *Rom.* 1. 3. Na den Vleeſche. Item, *Vers* 4. Na den geeſt der heiligmakinge.

DEſe woorden / na den Vleeſche, geven duidelijk te kennen een bepalinge / of liever een tegenſtellinge van yets 't welk in Chriſto is / maar nochtans niet geworden / of voortkomende is / uit den zade Davids. Wat nu dit zy / daar over is verſcheiden gevoelen. Sommige verſtaan dit van de ziele Jeſu Chriſti /

Digitized by Google

ſti / om dat de ſelve / gelijk ook de Zielen aller menſchen / niet voortgebracht word / door de naturelijke voortteelinge / maar van God; want God word geſegd den geeſt des menſchen te geven, en in ſijn binnenſte te formeren. *Eccl.* 12. 7. *Zach.* 12. 1. Waarom hy ook den Vader der Geeſten genaamd werd. *Heb.* 12. 9. Maar / na ons oordeel / kan in deſen Text de ziele Chriſti niet geſteld worden tegen het vleeſch / ofte lichaam Chriſti / en dat om deſe redenen. 1. Om dat in het volgende vierde *Vers* tegen het vleeſch geſteld werd / niet de Ziele Chriſti / maar den Geeſt der heiligmakinge. 2. Om dat de Heere Chriſtus uit den zade Davids / niet alleen ſijn lichaam, maar ook Ziele ontfangen heeft / want / hoewel de zielen der menſchen niet worden uit kracht der voortteelinge geſchapen / maar van God afkomſtig zijn / nochtans werd de Ziele des menſchen / door de naturelijke voortteelinge in het lichaam gebracht / en met het ſelve vereenigd / om alſoo het leven in den menſch voort te brengen. Want door voortteelinge genereerd den eenen menſch den anderen / beſtaande uit Ziel en Lichaam / en niet alleen het lichaam; ſoo dat ook uitdrukkelijk de zielen der kinderen geſegd werden voort te komen uit de heupe der Ouderen. Sie *Exod.* 1. 5. Hier tegen ſtrijd niet datter geſegd werd / dat God den Geeſt des menſchen formeerd: want ook werd in de Heilige Schrift getuygd / dat God het lichaam des menſchen formeerd. *Job* 10. 9. Gedenk doch, dat gy my als leem bereid hebd, en my tot ſtof ſult doen weder keeren. Hebd gy my niet als melk gegoten, en my als eenen kaas doen runnen? met vel en vleeſch hebd gy my bekleed: met beenen ook, en ſenuwen, hebd gy my t' ſamen gevlochten: benevens het leven hebd gy weldadigheid aan my gedaen: en uwen opſicht heeft mijnen Geeſt bewaard. *Pſal.* 139. 13. 14, 15. 16. Gy hebd my in mijnes Moeders buyk bedekt, &c. Nochtans word / noch het Lichaam / noch de Ziele des menſchen in de voortteelinge niet voortgebracht / dan door een naturelijke wijſe en ordre / in den beginne van God geſteld.

Andere willen verſtaan door de woorden na den vleeſche de lichamelijke geboorte Chriſti uit den zade Davids, waar tegen dan geſteld ſoude werden ſijne geeſtelijke geboorte uit God; even gelijk in de H. Schrift den bekeerden menſch tweederley geboorte werd toegeſchreven / eene die lichamelijk is / door de Ouderen; en eene die geeſtelijk is uit den geeſt, ofte uit God. *Joh.* 3. 6. *en Cap.* 1. 13. *Joh.* 3. 9. En brengen tot bewijs by eenige plaatſen / in welke deſe woorden na den vleeſche beduyden de lichamelijke / en naturelijke geboorte / als *Rom.* 9. 3. 1 *Cor.* 10. 18. Doch deſen uitleg nemen wy ook niet aan. Want dewijle de Heere Chriſtus niet is naturelijker wijſe / maar boven naturelijk / uit Maria geboren / ſoo konnen deſe woorden na den vleeſche niet van de naturelijke geboorte Chriſti verſtaan worden. 2. Den bekeerden menſch werd in Gods Woord / behalven ſijn lichamelijke geboorte / eene toe geſchreven uit God, ten aanſien van de vernieuwinge / en weder-geboorte / door welke den menſch / uit den ſtaat der algemeene verdorventheid / overgebracht werd tot Heiligmakinge / en verbeteringe des levens; 't welk van Chriſto niet kan geſegd worden / want hy nopt ſondig geweeſt is / of ſonde gekend heeft / en derhalven in dien ſin den Geeſt der Heiligmakinge nopt ontfangen heeft. Ten anderen / de Geloovigen worden Sonen Gods genaamd door genade / en aanneminge tot kinderen; maar Chriſtus is den naturelijken / eenig-geboren / en eygenen Sone Gods / dien den Vader gegeven heeft het leven te hebben in ſich ſelven, gelijk hy ſelfs het leven heeft in ſich ſelven. *Joh.* 5. 26. *Rom.* 8. 32. *Joh.* 1. 18. Hy is de waarachtige God en het eeuwig leven. God boven al te prijſen in der eeuwigheid. Den Vader even gelijk. Het afſchijnſel der heerlijkheid des Vaders, en het uitgedrukte beeld ſijner ſelfſtandigheid. 1 *Joh.* 5. 20. *Rom.* 9. 5. *Phil.* 2. 6. *Hebr.* 1. 3.

Tegenw. Nochtans geeft Chriſtus ſelve / in ſijn beſcherminge tegen de laſteringe der Joden / geen andere reden / waarom hy ſeyde den Sone Gods te weſen / dan om dat hem den Vader geheiligd hadde, en in de wereld geſonden. *Joh.* 10. 35, 36.

Antw. Chriſtus legd in die plaats niet uit door wat oorſaak / of op wat wijſe hy den Sone Gods is / maar toond alleenelijk / tegen den laſter der Joden / dat hy met recht hem ſelven den Sone Gods genaamd had / en dat met een bewijs-reden / genomen van het minder tot het meerder / 't welk voor dien tijd genoeg was / om de Joden te wederleggen: komende Chriſti reden op deſen volgenden ſin uit. Indien het geen laſter is die Goden te noemen / die alleenlijk borgerlijke Overheden waaren / onder het volk Gods: veel min is het een laſter / dat ik geſegd heb dat ik den Sone Gods ben / daar my de Vader geheiligd heeft, dat is / verordineert / en bequaam gemaakt / om in de wereld geſonden te werden / tot een verloſſer en middelaar des menſchelijken geſlachts / welk ampt ſonder twijffel veel uitnemender / en weerdiger is / dan der borgerlijke Overheid.

* Derhalven beſluyten wy dat door de woorden na den vleeſche verſtaan werd de menſchelijke nature Chriſti / welke hy heeft uit de Voor-vaderen en uit den zade Davids. *Rom.* 9. 5. *Act.* 2. 30. En door de woorden na den Geeſt der heiligmakinge, de Goddelijke nature Chriſti. 't Welk noch klaarder blijkt uit het geene den Apoſtel Paulus ſchrijft. 1 *Tim.* 3. 16. God is geopenbaard in het vleeſch. Dat is / in Chriſto heeft de Goddelijke nature haar ſelven vertoond / door de menſchelijke / zijnde met de ſelve perſoonelijk vereenigd. Want alle de volheid der Godheid woond in hem lichamelijk. *Col.* 2. 9. En ſoo is Chriſtus na den vleeſche, dat is / ten aanſien van de menſchelijke natuur / uit de Voor-vaderen: maar na ſijne Goddelijke / is hy God boven al te prijſen in der eeuwigheid. *Rom.* 9. 5. Dus ſien wy ook 1 *Pet.* 3. 18. Dat / Chriſti vleeſch geſteld zijnde tegen de geeſt: door het vleeſch ſijne menſchelijke / doch door den geeſt ſijne Goddelijke natuur verſtaan werd. Chriſtus (ſegd den Apoſtel) is wel gedoodet in het vleeſch, dat is / voor ſoo veel ſijn menſchelijke nature aangaat / die ſterflijk was: maar hy is levendig gemaakt door den Geeſt. Dat is / door de kracht der Goddelijke nature / want God alleen kan de dooden levendig maken. Soo dat / gelijk den Apoſtel ſegd in onſen Text *Rom.* 1. 4. Chriſtus krachtelijk beweſen is te zijn den Sone Gods, na den Geeſt der Heiligmakinge, uit de opſtandinge der dooden. Want / hoewel de dooden op te wekken een eygen werk Gods is / alle kracht der Schepſelen te bovengaande. Nochtans / gelijk de Vader de dooden opwekt en levendig maakt, alſoo maakt ook den Sone levendig die hy wil. *Joan.* 5. 21. En heeft hem ſelven uit den dooden verwekt door ſijne Goddelijke kracht *Joan.* 2. 19. en *Cap.* 10. 17, 18.

Tegenw. Ook hebben de Propheten en Apoſtelen eenige dooden opgewekt / den welken nochtans daarom geen Goddelijke natuur mach toegeſchreven werden.

Antw. De miraculen / of boven natuurlijke daden / hoedanig is de opwekkinge uit den dooden / die den Propheten / of Apoſtelen / toegeſchreven werden / ſijn geenſints door haar kracht geſchied / maar alleen door Gods kracht / op haar verſoek / en in haar tegenwoordigheid / en uitwendige bedieninge / om haar aanſien by den menſchen / en leere / te beveſtigen. Want het is God alleen die wonderen doed. *Pſal.* 72. 18. en 136. 4. *Actor.* 3. 12. Wat verwonderd gy u over dit? Of wat ſiet hy ſoo ſterk op ons, als of wy door onſe eygene kracht, ofte Godzaligheid, deſen hadden doen wandelen? De God Abrahams, en Iſaaks, en Jacobs, de God onſer Vaderen, heeft ſijn kind Jeſum verheer-

* *Tweede uitleg.*

lykt, &c. *Vers* 16. En door het geloove in ſijnen naam deſen geſterkt, dien gy ſiet en kend: &c. Waarom ook de Heere Chriſtus ſijne wonderen / die hy gedaan heeft / alleen de Goddelijke natuur toeeygend. *Joh.* 14. 10. Maar de Vader, die in my blijſt, de ſelve doed de werken. 2. Ten anderen / van geen Propheet / of Apoſtel / of eenig menſch / word in Gods Woord getuygd / dat hy ſich ſelven heeft levendig gemaakt / of dat hy van God macht ontfangen heeft ſijn leven af te leggen, en het ſelve weder te nemen. Item / gelijk de Vader de dooden opwekt en levendig maakt: Dat hy ook alſoo levendig maakt de geenen die hy wil. Gelijk van Chriſto geſprooken word. *Joan.* 10. 17, 18. en 5. 21.

* Sommige verſtaan in onſen Tekſt by den Geeſt der Heiligmakinge, den H. Geeſt / of derden perſoon in het Goddelijke weſen. Door welken den Vader den Soon / en Chriſtus hem ſelven / opgewekt heeft / en ook de geloovigen opwekken ſal / volgens *Rom.* 8. 11. doch wy oordeelen den voorgaanden uitleg bequamer dan deſe te weſen. 1. Om datter niet ſtaat / dat Chriſtus is opgewekt door den Geeſt der Heiligmakinge, maar dat Chriſtus krachtelijk is beweſen te zijn den Sone Gods na den Geeſt der Heiligmakinge. 2. Om dat de tegenſtellinge van na den vleeſche, en na den Geeſt der Heiligmakinge, in een en de ſelve perſoon Chriſti / duidelijk te kennen geeft / het onderſcheid ſyner Goddelijke / en menſchelijke nature: gelijk te voren aangeweſen is.

† Andere meenen dat in onſen Tekſt Chriſtus genoemd werd den Sone Gods na den Geeſt der Heiligmakinge, om dat / hoewel Chriſtus uit Maria ontfangen heeft ſijne menſchelijke nature / en dierhalven volgens de ſelve uit den zade Davids geworden is / nochtans heeft Chriſtus uit Maria de menſchelijke natuur niet verkregen / dan door een boven natuurlijke / en Godlijke werkinge des H. Geeſts. *Luc.* 1. 35. Den Heiligen Geeſt ſal over u komen, en de kracht des Alderhoogſten ſal u overſchaduwen. Daarom ook dat Heilige, dat uit u geboren ſal worden, ſal Gods Sone genaamd worden. Deſen uitleg / hoewel wy niet ganſchelijk verwerpen / als na ons gevoelen niet ſtrijdig tegen Gods Woord; nochtans zijn wy meer tot den tweeden uitleg genegen. 1. Om dat in den Tekſt niet ſtaat dat Chriſtus is / of genaamd werd / den Sone Gods na den Geeſt der heiligmakinge, maar dat hy krachtelijk is beweſen te zijn den Sone Gods na den Geeſt der Heiligmakinge uit de opſtandinge der dooden. Nu door de opſtandinge der dooden blijkt wel dat Chriſtus is den Sone Gods / als te voren is aangemerkt: maar niet / dat hy ſijn menſchelijke nature ontfangen heeft / door een ongewoone / en boven natuurlijke werkinge des H. Geeſts. 2. Om de tegenſtellinge van na den vleeſche, en na den Geeſt der Heiligmakinge: welke wy getoond hebben / dat duydelijk in Chriſto aanwijſt een menſchelijke / en Goddelijke nature / na welke hy eygentlijk is / den eeniggeborenen van den Vader. *Joh.* 1. 14. En het moet niemand vreemd dunken dat de Goddelijke natuur Jeſu Chriſti genaamd werd den Geeſt der Heiligmakinge. Want 1. God is een Geeſt, en ſonder twijfel eenen Heiligen Geeſt / van welken alle Heiligheid / en Heiligmakinge / voortkomt. 2. Chriſtus word genaamd het Heilige *Luc.* 1. 35. ja de Heiligheid der Heiligheden. *Dan.* 9. 24. Ten derden / de Vader ſend den H. Geeſt in den name Chriſti, en Chriſtus ſelve ſend hem van den Vader. *Joh.* 14. 26. en *Cap.* 16. 7. Al dat des Vaders is, is ook Chriſti, en daarom neemd den H. Geeſt van 't geen Chriſti is. *Joh.* 16. 14, 15. Ook werd den H. Geeſt uitdrukkelijk genoemd den Geeſt des Soons, en den Geeſt Chriſti *Gal.* 4. 6. 1 *Petr.* 1. 11.

* *Derden uitleg.*
† *Vierden uitleg.*

Eerſte bedenkinge, of Vraag-ſtuk.

Waarom den Apoſtel de opſtandinge Chriſti, *Rom.* 1. 4. Noemd de opſtandinge der dooden, en niet de opſtandinge uit den dooden: daar nochtans de opſtandinge der dooden, een gemeene, en niet de opſtandinge van een byſonder perſoon beduydet.

Antw. Sommige meenen dat den Apoſtel de opſtandinge der dooden geſteld heeft voor opſtandinge uit den dooden, om niet tweemaal te moeten kort na den anderen / het woordeken ἐξ gebruyken. Doch deſe reden oordeelen wy niet genoegſaam te weſen / en van gering gewicht. Wy achten / dat daarom den Apoſtel de opſtandinge der dooden, in 't gemeen / hier ſteld voor de byſondere opſtandinge Chriſti uit den dooden. 1. Om dat in de opſtandinge Chriſti / of immers korts na de ſelve / ook verſcheyden andere perſoonen / met Chriſto / uit den dooden opgewekt zijn. *Matth.* 27. 52. En de graven wierden geopend, en veele lichamen der Heilige, die ontſlapen waaren, wierden opgewekt. En uit de graven uitgegaan zijnde na ſijne opſtandinge, quamen ſy in de H. Stad, en ſijn veelen verſchenen. 2. Ten anderen / om dat Chriſti Opſtandinge ſekerlijk is vereenigd met de gemeene opſtandinge der dooden / als een oorſaak / en grond / der ſelve. Gelijk den Apoſtel Paulus leerd. 1 *Cor.* 15. 13. Indien daar geen opſtandinge der dooden is, ſoo is Chriſtus ook niet opgewekt. *Vers* 21. Want dewijle de dood door eenen menſche is, ſoo is ook de opſtandinge der dooden door eenen menſche. Want gelijkſe alle in Adam ſterven, alſoo ſullenſe ook alle in Chriſto levendig gemaakt werden. En daarom werd Chriſtus op het *Vers* 20. genaamd de eerſteling der geenen die ontſlapen zijn. Om dat Chriſtus opgewekt zynde / ſoo volgd ook / dat de geene die in hem ontſlapen zyn / opgewekt ſullen werden: gelijk door de eerſtelingen der vruchten / Gode opgeofferd zynde / de ganſche maſſe der ſelve geheiligd werd. *Rom.* 11. 16. Indien de eerſtelingen Heilig zijn, ſoo is ook het deeg Heilig.

Tweede bedenkinge, of Vraag-ſtuk.

Of de Heilige Maagd Maria ten rechten genaamd werd de Moeder Gods.

Den Apoſtel Paulus in onſen Tekſt / en *Rom.* 9. 5. toond uitdrukkelijk / dat Chriſtus / na ſijn Godlijke natuur / geenſints is uit den zade Davids / of Maria / ofte Voorvaders / maar alleen na ſijn menſchelijke natuur. Komt derhalven in bedenken / of dan de Heilige Maagd Maria met recht genaamd werd de Moeder Gods? Deſe benaminge is al van ouds gebruykt geweeſt / gelijk blijken kan uit de beſlupt-redenen van het eerſte Concilie van Epheſen / in welke onder andere deſe woorden gevonden werden. In dit gevoelen bevinden wy dat de H. Vaderen geweeſt zyn. Daarom hebben ſy niet getwijffelt de H. Maagd te noemen Θεοτόκον, dat is / die God gebaard heeft. Niet om dat het *woord*, of de Godheid, in de H. Maagd haar begin genomen heeft, maar om dat uit haar dat lichaam geboren is, met het welke het *woord* weſentlijk is vereenigd geweeſt, &c. Wy ſtaan ook toe / dat deſe maniere van ſpreken wel eenigſints kan in eenen goeden ſin opgenomen worden / ten aanſien dat uit Maria voortgekomen is die menſchelijke nature / in welke God ſich geopenbaard heeft / ja alle de volheid der Godheid lichamelijk woond. *Col.* 2. 9. 1 *Tim.* 3. 16. Nochtans oordeelen wy dat deſe benaminge van Moeder Gods, niet prijſelijk is / noch de gemeynte Gods ſtichtelijk. Eerſtelijk / om datſe nergens in Gods Woord gevonden werd / want die ſegd uitdrukkelijk / ook in onſen Tekſt / en dat met byſondere

Digitized by Google

dere bepalinge / dat Chriſtus / na den Geeſt der Heiligmakinge / of in opſicht van ſijne Goddelijke natuur / niet is uit den zade Davids. 2. Ten anderen / om dat / eigentlijk te ſpreeken / Maria geenſints is de Moeder Gods, dewijle ſy noch oorſaak is van de Goddelijke natuure Chriſti / noch van de vereeninge der ſelve met de menſchelijke. Ten derden / om dat ſoodanige benaminge / inſonderheid onder het Pauſdom / ergerlijk is / en ſtrekkende tot verſterkinge harer bygeloovige / en ydele dwalingen; dewijle men aldaar niet de H. Maagd Maria een grouwelijke Afgoderye begaat / ja de ſelve niet alleen Chriſto gelijk maakt / maar als Moeder Gods, ook boven hem / die God is boven al te prijſen inder eeuwigheid, meenigmaal komt te verheffen.

ROM. I. 19

Uitleg over de woorden *Rom.* I. 19. Overmids het geene van God kennelijk is in haar openbaar is: want God heeft het haar geopenbaard. Want ſyne onſienlijke dingen worden, van de ſcheppinge der wereld aan, uit de Schepſelen, verſtaan en doorſien, beide ſyne eeuwige kracht en Goddelijkheid, op dat ſy niet te verontſchuldigen ſouden zyn.

OM deſe Woorden wel te verſtaan / ſoo komen inſonderheid twee dingen in bedenkinge. Eerſt / of alles dat van God kennelijk is, God den Heidenen, door de ſchepſelen, geopenbaard heeft? en ſoo niet / hoe verre ſich dat uitſtrekt / en op te neemen zy / dat God het gene van hem kennelijk is / den Heidenen bekend gemaakt heeft / door de Schepſelen? 2. Ten anderen / dewijle de Heidenen van God / door de Schepſelen / ſoo verre kenniſſe ontfangen hebben / datſe niet zyn te verontſchuldigen: of dan die kenniſſe ter zaligheid genoegſaam zy? Op de eerſte vrage antwoorden wy. Dat God gekend word / of in ſich ſelven / of in ſijne werken. In ſich ſelven / of ſijnen aart en weſen / of in ſyn eigenſchappen / of in de Goddelijke Perſonen. Wat belangt het eerſte / de Heidenen hebben uit de Schepſelen / en door natuurelijke reden-kavelinge / konnen verſtaan het weſen Gods / dat is / datter eenen God is. Gelijk wy in het Boecxken van God getoond hebben / en breeder te ſien is in het Boek van den geleerden Philippus Mornæus, van de waarheid des Chriſtelijken Godsdienſts. *Cap.* I. Ten tweeden / ſy hebben ook konnen verſtaan / dat God een Geeſt is. Sie Auguſtinum van de Stad Gods, in het achtſte Boek *Cap.* 6. *Viderunt ergo iſti Philoſophi, quos cæteris non immerito fama atque gloria prælatos videmus, nullum corpus eſſe Deum, & ideo cuncta corpora tranſcenderunt, quærentes Deum.* Dat is / ſoo hebben dan de liefhebbers der wijsheid, die onder de Heidenen de voornaamſte geweeſt zyn, wel bemerkt, dat God geen lichaam is, en daarom, God ſoekende, hebben ſy haar gedachten boven alle lichamen verheven, &c. En / om te bewijſen dat God een Geeſt was / hebben ſy verſcheiden natuurelijke redenen gebruikt; als / indien God een lichamelijk Weſen is / ſoo moet hy beſtaan uit ſtoffe / en een gedaante / gelijk alle andere lichamen doen: indien hy beſtaat / en 't ſamen-gevoegd is / uit een gemeene ſtoffe / en byſondere forme of gedaante; ſoo is God niet eenvoudig / noch ook niet het eerſte begin aller dingen. Want de ſtoffe daar hy uit beſtaat / en met de gedaante vervoegd word / ſal in tijd / of immers in ordre / weſen voor God: dewijle God uit de ſelve ſijn beſtaan ontfangt / en ſy ſonder die gedaante weſen konde: 't welk / na het oordeel ſelfs der Heidenen / ongerijmd is. Ook konden ſy wel merken / dat de eigenſchappen Gods / als Wysheid / vrye Wille / Heiligheid / Macht / &c. niet konden uit den aart eens lichaams / maar alleen van een geeſtelijk Weſen voortkomen. Ten derden / ook hebben de Heidenen door natuurelijke redenen geweten datter maar eenen God is. Gelijk *Lactantius* bewijſt in ſijn Boek van den valſchen Godsdienſt. *Cap.* 5. Sie Philippus Mornæus van de waarheid des Godsdienſts. *Cap.* 3.

* Voorts / wat aangaat de eigenſchappen Gods / die hebben ook de Heidenen verſtaan / door de ſchepſelen / en natuurelijke redenen. Als dat God eeuwig is / ſonder begin; ſelve zynde het begin van alle dingen. Daarom hebben de Heidenen God afgebeeld door eenen cirkel / of ronde geſtalte / die noch einde noch begin heeft. De Perſianen meenden God groote eere aan te doen / alſſe / op eenen hoogen Toorn geklommen zynde / met een ſterke ſtem / God noemden de rondte des Hemels. Mercurius Triſmegiſtus ſeide / dat God een verſtandige rondte was / welkers middelpunt over al is / maar den ommegang nergens; waar door hy ook de al-om tegenwoordigheid Gods wilde aanwyſen. Hier van daan is het gekomen / dat de oude Heidenen hare kerken hebben rond gemaakt / gelijk van Numa Pompilius, en Auguſtus, getuigd werd. Ook heeft Numa geordineerd / dat / als men God ſou aanbidden / men dan ſich in de rondte rondom drapen ſoude; gelijk ook Pythagoras gewilt heeft / datmen God vereeren ſoude met het omdrapen van ſijn lichaam. Alles om te toonen / dat God geen begin noch einde heeft. Ook hebben de Heidenen erkend dat God machtig is. Gelijk blijkt uit den Text. *Rom.* I. 20. Beide ſijne eeuwige kracht en Goddelijkheid. Item / dat God een eenvoudig weſen is. Item / onveranderlijk. Auguſtinus van de Stad Gods, in het 8 Boek. *Cap.* 6. De Heidenſche Philoſophi hebben wel geſien / dat het gene veranderlyk is den opperſten God niet is / en daarom zijnſe gegaan boven de ziele / en alle veranderlijke geeſten / om God te ſoeken. Soo getuigd ook Plato in Timæo, dat God is eenig / altoos de ſelve / en ſich ſelven gelijk. Mede hebben de Heidenen konnen begrijpen dat God al-om tegenwoordig is / alles werkende in alles. Want hier van is haar ſeggen gekomen. *Jovis omnia plena.* Dat alles van God beſet was. Soo ſingd Virgilius *Deum namque ire per omnes terras, tractuſque maris, cælumque profundum.* Dat is / dat God gaat door de gantſche Aarde, Zee, Hemel, &c. Seneca in ſijnen 41 Brief *prope eſt a te Deus, tecum eſt, intus eſt. Ita dico Lucili, ſacer intra nos ſpiritus ſedet, malorum bonorumque obſervator, & cuſtos: hic, prout à nobis tractatus eſt, ita nos ipſe tractat. Bonus vir ſine Deo nemo eſt. An poteſt aliquis ſupra fortunam, niſi ab illo adjutus, exſurgere? ille dat conſilia & magnifica & erecta.* Dat is / God is dicht by u, met u, binnen u. Daar is binnen ons eenen Heilgen Geeſt, die op onſe goede en quaade daaden acht neemd: deſe bejegend ons, na dat hy van ons bejegend werd. Een man kan niet goed weſen dan door God, noch yets wat byſonders buiten gemeene ordre doen, dan door ſijne hulpe, hy is 't die uitnemende en treffelijke raden geeft.

Tegenw. Daar ſtaat nochtans 1 *Cor.* I. 21. Dat in de wijsheid Gods de wereld God niet heeft gekend door de wijsheid.

Antw. Als wy toonen hoe God ſich den Heidenen heeft geopenbaard / en wat ſy van God hebben geweten / ſoo meenen wy niet dat alle Heidenen ſoodanige dingen hebben begreepen / maar ſommige van de uitnemendſte onder haar / en wat ſy hebben konnen weten / hoewel het genoeg bekend is / dat den meeſtendeel der Heidenen door ongerijmde dwalingen zijn vervoerd geweeſt. 2. Ten anderen / Paulus ſpreekt daar niet van die kenniſſe / waar door wy weten datter een God is / en hoedanig hy is namelijk / Eeuwig / Eenvoudig / Verſtandig / Goed / Machtig / Eeuwig / &c. Want hy ſegd uitdrukkelijk. Dat de Heidenen God / ja / gekend hebben, *Rom.* I. 19, 20, 21. Maar Paulus ſpreekt

* *De Heidenen hebben Gods eigenſchappen gekend.*

Digitized by Google

ſpreekt. 1 *Cor.* 1. 21. van die kenniſſe der wyſheid Gods / door welke het hem behaagd de wereld te behouden / door den gekruycigden Chriſtum / 't welk de Heidenen / door 't naturelyk vernuft / niet hebben konnen weten / noch gelooven / want het haar een dwaasheid is / als blykt uit de voorgaande en volgende woorden des Texts. 1 *Cor.* 1. 18, 19, 20. en *Vers* 23. Wy Prediken Chriſtum den Gekruycigden, den Joden wel een ergerniſſe, en den Grieken een dwaasheid. Want ſoo ſegd Cato. *Stultitia eſt in morte alterius ſperare ſalutem.* 't Is ſottigheid in den dood van een ander ſyn zaligheid te hoopen.

* Wat voorts betreft de drieheid der perſoonen / in het eenig Goddelyk Weſen / die word door de ſcheppſelen / noch door naturelyke reden / niet begreepen / maar alleen door het woord Gods / en inſonderheid uit de boeken des Nieuwen Verbonds : Want de Joden / hoewel ſy de ſchriften erkennen des Ouden Teſtaments / erkennen nochtans deſe verborgentheid niet / noch ook de Mahumedanen / noch Heidenen / maar de Chriſtenen alleen / en noch niet alle / want ſommige loochenen die. Dat nochtans den geleerden Philippus Mornæus bewyſt in ſyn Boek van de Waarheid des Chriſtelijken Godsdienſts, *Cap.* 6. Dat de oude Philoſophi, de drieheid der Goddelyke perſoonen geleerd / en beleden / hebben / dat moet verſtaan werden van eenige uitnemende weinige perſoonen alleen / 't welk ſy niet door naturelyke reden hebben verſtaan / maar door de oude overleveringen der Vaderen / (die, gelyk Plato getuigd / Gode nader, en beeter dan wy geweeſt zyn) en door de ſchriften der Joden / vernomen hebben: gelyk ook uit de aangetrokken plaatſe kan afgemeten werden.

† Volgd dat wy nu toonen / hoe dat God in ſyne werken van de Heidenen is bekend geworden. De werken Gods zyn / of uitwendig / of inwendig. De inwendige zyn in Gods wille ſelve / waar door hy te voren beſloten heeft / want hy in den tyd ſoude doen / of toelaten / dat geſchieden ſoude. In het gemeen / dat God by ſich ſelven ſoodanigen beſluit gemaakt heeft / kan door redenkavelinge wel beſloten werden; maar in het byſonder / wat God beſloten heeft / kan den menſch niet weten / dan / of door Goddelyke openbaringe / of door de uitkomſte der ſaken / uit welken wy konnen afnemen / dat het geene geſchied / van God beſloten zy; want Gode zyn alle ſyn werken van eeuwigheid aan bekend, en hy werkt alle dingen na den raad van ſynen wille. *Actor.* 15. 18. *Epheſ.* 1. 11. Want / dewyle ſelfs een redelijk menſch beleid / en beraamd / wat hy doen wil / veel meer konden de Heidenen ſulks van den alderwyſſten God vermoeden. De uitwendige werken Gods zyn wel van God / maar hare werkingen worden in de Schepſelen vertoond; als de ſcheppinge des wereldts / en de beſtieringe / of regeringe / der ſelve. Beide deſe werkingen Gods hebben de Heidenen / door de ſchepſelen / en geſonde redenkavelinge / eenigſints konnen naſpeuren. Sie het meer gemelde Boek Philippi Mornæi. *Cap.* 9. en 13. Dit blykt mede klaarlyk in onſen Text *Rom.* 1. 19, 20. 21. en *Vers* 33. Dewelke (nam: Heidenen) daar ſy het recht Gods weten, namelijk, dat de geene die ſulke dingen doen den dood weerdig zijn, &c. Sie *Rom.* 2. 14, 15. *Pſal.* 19. 2, 3, 4, 5. *Actor.* 14. 17. Hoewel hy nochtans hem ſelven niet onbetuigd gelaaten heeft, goed doende van den Hemel, ons regen en vruchtbaare tijden gevende, vervullende onſe herten met ſpijſe en vrolijkheid. *Actor.* 17. *verſſ.* 26, 27, 28. &c.

* *Datter drie perſoonen zyn, in het Goddelijke Weſen, hebben de Heidenen, door de Schepſelen, noch door reden, niet konnen weten.*

† *Hoe verre God ſichſelven, door ſyne werken, den Heidenen geopenbaard heeſt?*

* Maar wat aangaat de verloſſinge des menſchelyken geſlachts / door Chriſtum / dat is een verborgentheid / alle wyſheid des menſchelyken vernufts te boven gaande. 1 *Cor.* 2. 7, 8, 9. Maar wy ſpreken de wijsheid Gods, beſtaande in verborgentheid, die bedekt was, welke God te voren verordineerd heeft, tot onſer heerlijkheid, eer de wereld was. Welke niemand van de overſten deſer wereld gekend heeft. Want indien ſyſe gekend hadden, ſoo ſouden ſy den Heer der Heerlijkheid niet gekruiſt hebben. Maar, gelijk geſchreven is, 't geene de ooge niet heeft geſien, en de oore niet heeft gehoord, en in het herte des menſchen niet is opgeklommen, 't geene God bereid heeft dien die hem lief hebben. 1 *Cor.* 1. 23. Wy Prediken Chriſtum den Gekruycigden, den Joden wel een ergerniſſe, en den Grieken een dwaasheid. Soo is ook de opſtandinge der dooden / en het geloove van het algemeen oordeel / en eeuwig leven / ſoodanig / dat / gelyk die dingen niet konnen geſchieden door eenige naturelyke kracht / of werkingen / ſoo konnenſe ook niet beſcheidentlyk / noch ſekerlyk / geweten werden / dan door Goddelyke openbaringe. *Epheſ.* 2. 12. Dat gy in dien tijd waard ſonder Chriſto, vervremd van het borgerſchap Iſraels, en vremdelingen van de verbonden der beloften, geen hope hebbende, &c. Want / hoewel de Heidenen / bemerkende de kracht van het gewiſſe / en het recht Gods. *Rom.* 1. 23. en 2. 14, 15. Wel hebben eenigſints konnen vermoeden / dewyle hier de deugd niet behoorlyk word geloond door de menſchen / noch de ſonden geſtraft; datter een ander oordeel na dit leven te verwachten was: Nochtans van de ſekerheid daar af / of wyſe / en maniere / hebben ſy / door natuurlyk vernuft alleen / niet konnen verſekerd weſen. Daarom hebben veele deeſe dingen geloochend / en dryven den ſpot daar mede. 2 *Petr.* 3. 3, 4. *Actor.* 17. 32. Als ſy de opſtandinge der dooden hoorden, ſpotteden ſommige, &c. Ook ſelve de Zadduceeſche Joden ſeiden datter geen opſtandinge was, noch Engel noch Geeſt. *Actor.* 23. 8. Hoewelſe nochtans leerden datmen de Wet behoorde te gehoorſamen / om dat de deugd in dit leven geruſtheid des gemoeds / en welſtand / maar de ſonden ſtraffen / en onheil / veroorſaken. Doch / niet verſtaande waar toe de ſtraffen na dit leven ſtrekken konden / als geen gebruyk hebbende / om die geſtraft word te beteren / of anderen van ſonden af te trekken: ſoo hebben ſy die / of in twyfel getrokken / of ook uitdrukkelyk geloochend. Soo ook vele Heidenen hebben gemeend / dat de ſonden in dit leven / in de conſcientie / en anderſints / alleen geſtraft werden / en niet na dit leven; en dat tuſſchen de ſonden / en eeuwige ſtraffen / geenſints proportie / of gerechtige gelykmatigheid is.

Tegenw. In de Schriften der Sybillen / en andere Heidenſche Boeken / vindmen veel aanwyſingen / en redenen / van Chriſto / en de verborgentheden der zaligheid; ſoo dat het ſchynt datſe die dingen / door 't naturelyk vernuft / hebben konnen naſpeuren.

Antw. Die dingen hebben ſommige Heidenen vernomen / en geleerd / door dien de Joden dikmaal onder haar verſtroid zijn geweeſt / en mede door de overſettinge der Joodſche Boeken in Heidenſche Talen. Want dat is anderſints een byſonder voordeel der Joden, boven de Heidenen / dat haar de Woorden Gods alder eerſt toebetrouwd zyn. *Rom.* 3. 2. *Pſal.* 147. 19. Wat de Sybilliſche getuigeniſſen van Chriſto belangd / die van Chriſto / en 't geene hy gedaan heeft / en wat hem overgekomen is / overbloediglyk / en klaarlijk / vermelden / ja duidelyker dan eenige ſchriften des Ouden Teſtaments. Die dingen zyn niet geſchreeven van Heidenſche menſchen / voor de menſchwerdinge Chriſti / (want toen waren ſy noch verborgen) maar daar na / van eenige / die onder den naam der Heidenen ſulke din-

* *De verloſſinge, en eeuwige zaligheid, kan niet ſeekerlyk, en ten vollen, door naturelyke reden beweeſen worden.*

dingen uitgegeven hebben / om de Heydenen tot het Chriſtendom te bewegen: gelijk geleerdelijk bewijſt Iſaacus Caſaubonus exercit. 1. *ad apparatum annalium Baronii.* Want anderſints ſoude men moeten glooven / dat by den Heydenen / voor Chriſti tyden / meer kenniſſe is geweeſt der Chriſtelijke verborgentheden / dan by den Joden / 't welk wy te voren wederlegd hebben. Ten anderen / indien / onder de Heydenen / ſoodanige kenniſſe is van Chriſto geweeſt / en ſulke voorſeggingen / als ſommige voorgeven; ſonder twijfel ſouden die van Paulo / en de andere Apoſtelen / bygebracht geweeſt zijn / om de Heydenen te bekeeren / 't welk nochtans nergens kan gemerkt / of beweſen werden. Dus hebben wy nu kortelijk overloopen / en getoond / hoe het geene van God kennelijk is, in den Heydenen openbaar is, dewijle het God haar geopenbaard heeft. Want alſoo in de ſchepſelen geſpeurd werd heerlijkheid / ſchoonheid / orde / macht / wijsheid / raad / verſtand / vrije wille / gerechtigheid / goedheid / &c. Soo konden de Heydenen daar uit ſekerlijk beſluyten / dat deſe / en diergelijke eygenſchappen / in God waaren / en dat in een veel uitnemender wijſe / ja in volmaaktheid; dewijle hy de eerſte / eenige / en opperſte oorſaak was van alle dingen: *Pſal.* 94. 9. Soude die de oore plant, niet hooren? ſoude die de ooge formeerd, niet aanſchouwen? ſoude die de Heidenen tuchtigd, niet ſtraffen? hy die den menſche wetenſchap leerd? want het geene in God / die een Geeſt is / onſienlijk is / word in de ſichtbare ſchepſelen verſtaan / en doorſien. *Rom.* 1. 20.

Tweede Vrage, en bedenkinge.

Of die kenniſſe van God, die God den Heidenen gegeven heeft, genoegſaam zy tot de eeuwige zaligheid?

DEn Apoſtel Paulus getuygd voorts / in onſen Text *Rom.* 1. 20. dat God ſich ſelve aan den Heydenen heeft bekend gemaakt / op datſe niet ſouden te verontſchuldigen weſen. 't Welk wy niet moeten opnemen / of eygentlijk dit het eenige / en naaſte / oogmerk waare / waar toe God den Heydenen deſe kennis gegeven heeft / namelijk / haar verdoemeniſſe. Want God heeft ſich aan haar bekend gemaakt / op datſe God kennende, hem als God verheerlijken en danken ſouden; Item / op datſe God ſoeken ſouden, of ſy hem immers taſten, en vinden, mochten. *Rom.* 1. 21, 28. *Actor.* 17. 27. Maar aangeſien de Heidenen, God kennende, hem als God niet hebben verheerlijkt noch gedankt, ſoo zijnſe niet te verontſchuldigen. *Rom.* 1. 20, 21. Even gelijk den Apoſtel ſpreekt van de wet Gods / die is ons niet gegeven ter verdoemeniſſe / maar ten leven; maar door onſe ſonden / is ons ter dood geworden, 't geene ten leven gegeven was. *Rom.* 7. 10.

Tegenw Maar / indien deſe kenniſſe Gods door de ſchepſelen / 't licht der natuur / redenkavelinge / en geweten / den menſche ſonder onſchuld maakt; is ſy dan niet genoegſaam ter zaligheid? want ſooſe niet genoegſaam is / ſoo zijn de Heidenen niet gantſch buyten onſchuld.

Antw. Deſe kenniſſe is niet geweeſt genoegſaam ter zaligheid / gemerkt / ſonder twijfel / veele dieſe gehad hebben / niet zijn zalig geworden: en daar is geen kenniſſe / noch roepinge / noch genade / genoegſaam ter zaligheid / dan die in der daad / en waarlijk / den menſche ter zaligheid brengd 2. Ten anderen / wy hebben getoond / dat door 't natuurlijk vernuft / de Heidenen ſelve geen ſekere kenniſſe / of geloove / van de eeuwige zaligheid hebben konnen erlangen; ſoo is dan de natuurlijke kenniſſe niet genoegſaam tot zaligheid geweeſt. Nochtans is ſy genoeg geweeſt / om de Heidenen / indien ſy God kennende / hem niet verheerlijkten / noch na de wet der Conſcientie leefden / buyten ontſchuld te ſtellen / en te overtuygen / datſe ten rechten wierden geſtraft / en niet / dan door haar eygen ſchuld / verloren gingen. *Rom.* 1. 20, 21, 32. *Rom.* 2. 1, 12, 15, 16. Evenwel meenen veele / dat de Heidenen / na het licht der natuur / en wet der Conſcientie / levende / hebben konnen zalig worden / op den grond van een gemeen geloove / dat God is / en dat hy een belooner is der geenen die hem ſoeken. 2. Om dat God haar niet verdoemen kan om de onkenniſſe van 't geene ſy geenſints hebben konnen weten / namelijk / het Euangelium / en het geſchreven woord Gods. *Job.* 15. 22. *Rom.* 2. 26. Indien de voorhuid de Wet bewaard, ſal niet ſijne voorhuid tot een beſnijdeniſſe gerekend werden? *Rom.* 2. 6, 7, 11. *Actor* 10. 34. Ik verneme in der waarheid dat God geen aannemer des perſoons is. Maar in allen volke, die hem vreeſt, en gerechtigheid werkt, is hem aangenaam. Doch aangeſien ons Gods Woord verbied te oordeelen, op dat wy niet veroordeeld werden: en gebied niet te oordeelen voor den tijd, tot dat de Heere ſal gekomen zijn, &c. 1 *Cor.* 4. 5. *Matth.* 7. 1. *Rom.* 14. &c. Soo willen wy van de zaligheid / noch verdoemeniſſe / der Heidenen / niets ſekerlijks / of in het byſonder / uitdrukken. Wy geven het hem over die rechtveerdiglijk oordeeld, en een yder vergelden ſal na ſyn werken. Het moet ons genoeg weſen / dat wy weten / alwaart dat God alle Heidenen / ja alle menſchen / van de zaligheid uitſloot; dat hy niemand ſoude ongelijk doen / want hy die niemand ſchuldig is / dan door ſijn eygen vrywillige belofte / en loutere genade. Ten anderen / dat God niemand ſal ſtraffen boven 't geene hy verdiend heeft / maar ook ſelve dien hy ſtraft / van de rechtveerdigheid ſijner oordeelen / ten vollen overtuigen ſal.

Tegenw. Hoe konnen de Heidenen buiten onſchuld geſteld werden / want daar ſtaat *Rom.* 8. 7. Het bedenken des vleeſchs onderwerpt ſich de wet Gods niet: want het kan ook niet.

Antw. Deſe onmacht is niet in allen / gelijk een onmacht die in natuurlijke daden geſpeurd werd: by exempel / dat een die geen oogen heeft niet ſien kan / en derhalven daarom ook niet ſtrafbaar is / ten zy hy ſichſelven die blintheid veroorſaakt heeft. Maar deſe onmacht heeft den menſch ſich al van den beginne vrywilliglijk aangetrokken / en blijft vrywilliglijk daar in / en trekt deſelve noch dagelijks / meer en meer / vrywilliglijk over ſich / door den voortgang / en gewoonte in de ſonde: en daarom is de ſelve ook ſtrafbaar. *Rom.* 1. 32. Dewelke, daar ſy 't recht Gods weten, namelijk, dat de gene die ſulke dingen doen den dood waardig zyn, niet alleen de ſelve doen, maar hebben ook een behagen in de gene dieſe doen. So datſe daarom niet konnen / om datſe niet willen / en haar onmacht / uit haren eigen wille veroorſaakt zijnde / kan haar niet verontſchuldigen. Ten anderen / 't gene wy van ons ſelven niet konnen doen / moeten wy met gebeden van God begeeren / en met alle neerſtigheid / en door alle middelen / trachten te doen / want dan hebben wy de belofte / van verhoord te werden / en dat God 't geene in ons ontbreekt vervullen ſal. *Matth.* 7. *verſſ.* 7, 11. &c.

ROM 1. 28.

Uitleg over de woorden *Rom.* 1. 28. en, gelijk het haar niet goed gedacht heeft God in erkenteniſſe te houden, ſoo heeftſe God overgeveven in eenen verkeerden ſin, om te doen dingen die niet betamen.

UYt deſe maniere van ſpreken moet men niet beſluiten / dat God is / of eenigſints eigentlijk weſen kan / de oorſake van de ſonde in den menſch / want dat is laſterlijk ook te denken. Want God haat de ſonden / en heeft een afkeer / ja grouwel / daar van

Pſalm. 5.

Digitized by Google

Pſal. 5. 6. *Prov.* 6. 16. &c. Ook ſoude God de ſonde niet konnen rechtveerdiglijk ſtraffen / indien hy ſelve de oorſaake der ſelve waare. Maar den ſin der woorden Pauli is; dat / dewijle de Heidenen niet hebben willen God erkennen / en ſijnen goeden wijſen raad gehoorſamen / ſy / door Gods toelatinge / en ſeker gevolg haarer vorige ongehoorſaamheid / vervallen ſijn in eenen booſen ſin / om / als ſlaven / haare eygen booſe begeerlijkheid (die haar verdorven / en gantſch ellendig gemaakt hebben /) onderworpen te weſen. *Actor.* 14. 16. Welke, in voorleden tijden, alle de Heidenen heeft laten wandelen in haare wegen. Ten anderen / dewijle ſy Gods waarheid / en genade / in ongerechtigheid verdrukt hebben / en boos-williglijk misbruykt; ſoo heeft God regtveerdiglijk haar daar van laten berooft werden / waar uit noodwendiglijk gevolgd is / dat ſy in alle godloosheid vervallen zijn / en allenxkens / door gewoonte der ſonde / verder en verder / verblind / ende verhard: hebbende haar eygen conſcientie, als met een brandyſer, toegeſchroeyd. Sie 2 *Theſſ.* 2. 10, 11. 1 *Tim.* 4. *Vers* 2. *Epheſ.* 4. 18, 19. 2 *Petr.* 2. 19. *Pſal.* 18. 12. Ten derden / God word geſegd den menſch over te geven in eenen booſen ſin, en te verharden / om dat hy omtrent de menſchen eenige dingen wel / en heiliglijk / doed / waar door nochtans de menſchen / uit kracht van haare boosheid / verblind / en verhard werden in de ſonde. Als by exempel / veele worden erger / en booſer / door de oordeelen en ſtraffen Gods / Gods beſtraffingen hatende, en verwerpende. *Prov.* 1. 25. *Eſai.* 1. 5. Waar toe ſoud gy meer geſlagen werden? gy ſoud des afvals dies te meer maken. Andere worden tot het booſe overgegeven / door Gods lankmoedigheid / en genade / door dien het haar in de wereld wel gaat / en God haar zegend. *Eccl.* 1. 11. Om dat niet haaſtelijk het oordeel over de booſe daaden geſchied, daarom is het herte van de kinderen der menſchen vol in hen om quaad te doen *Rom.* 2. 4, 5. *Judæ Vers* 4. Die de genade onſes Gods veranderen in ontuchtigheid 2 *Pet.* 3. 4. Pharao wierd verhard / door dien hem God ſtaande hield / en verſcheyden malen de plagen van hem weg nam / want / als hy ſag datter verlichtinge was / ſoo verhardde hy ſich ſelven. *Exod.* 8. 15. Soo ook / dat hier ſtaat / dat God de menſchen overgeeft tot een verkeerden ſin, en *Vers* 24. in de begeerlijkheden haarer herten tot onreynigheid, word ſoo uitgedrukt. *Eph.* 4. 19. welke ongevoelig geworden zijnde, hebben haar ſelven overgegeven tot ontuchtigheid, om alle onreynigheid gieriglijk te bedrijven. Veele ſtooten haar aan Gods Woord, en verdraayen het tot haar verderf, hoewel het ons tot zaligheid gegeven is. Sie 2 *Petr.* 3. 16. 1 *Petr.* 2. 8.

Den Geleerden Eraſmus merkt aan / in deſen onſen Text / dat den ſelven ook bequamelijk dus kan overgeſet werden. Gelijk het haar niet heeft goed gedacht, dat is / gelijk ſy niet hebben erkend / dat God in kenniſſe heeft, of verſtaat / het doen en laten der menſchen: ſoo heeft hyſe overgegeven in eenen verworpelijken, of verachten / ſin. Want als de menſchen niet gelooven / dat God kenniſſe heeft van haar doen / ſoo vervallenſe tot alle boosheid. Ten anderen / den verachtelijken ſin ſiet daar op / dat ſy / hebbende God verworpen / en veracht / door een gelijke vergeldinge / ook ſelve verachtelijk zijn geworden. Volgens 1 *Sam.* 2. 30. Want die my eeren, ſal ik eeren, maar die my verſmaden, ſullen licht geacht worden. Soo word het Grieſche woord ἀδόκιμος genomen voor 't geene verworpelijk is. 1 *Cor.* 9. 27. *Heb.* 6. 8. Doch het woord kan ook overgeſet worden van eenen verkeerden ſin, die het goed niet voor goed aanneemt / noch van het quade onderſcheid; maar het quaad voor goed aanneemt / en het goede quaad acht. Soo word het woord ἀδόκιμος gebruykt *Tit.* 1. 16. Tot allen goeden werken ondeugende. Soo dat hier niet werd geſien op de verwerpinge Gods buyten hope der zaligheid; maar op een ondeugenden / en verdorven ſin / of verſtand.

Sommige (onſes oordeels) merken wel aan / dat die woorden / om te doen dingen die niet betamen. Eygentlijk niet aan wijſen de reden / en oogmerk / waarom God haar heeft overgeven / tot haar eygen ſelven / en eenen verworpelijken ſin; maar de uitkomſte / en ſeker gevolg der ſake / ſoo datſe van God overgegeven / en verlaten zijnde / gedaan hebben 't geene niet betaamde / dat is / grouwelijke dingen / die ſelfs tegen de natuur / en alle reden / ſtrijdig waaren: zijnde een maniere van ſpreken / in Gods Woord niet ongebruykelijk / waar door min geſegd / maar meer gemeend word. *Neh.* 5. 9. De ſake is niet goed, die gy-lieden doed. Dat is / ſy is ſeer quaad. Soo word niet maal de uitkomſte der ſake / die op ſekere daad noodwendiglijk volgd / als een eynde / en oogmerk / voorgeſteld / hoewel ſy menigmaal niet eygentlijk is het oogmerk des geenen die het overkomt. Als *Matth.* 12. 15. Sy hebben haar oogen toegedaan, &c. Op dat ik haar niet geneſe. Dat is wel daar uit ontſtaan / maar was eygentlijk het oogmerk der Jooden niet. *Prov* 8. 36. Die my haten (ſegd de Wijsheid) die hebben den dood lief. Dat is / doen het geene waar door ſy ſich den dood aanbrengen / hoewel dat haar voornemen niet is. In ſoodanigen ſin worden ook de menſchen geſegd den vloek lief te hebben. *Pſal.* 109. 17. Te loeren op haar eygen bloed. *Prov.* 1. 18. Haare Zielen te verſmaden. *Prov.* 15. *Vers* 32.

Voorts / deſe woorden het heeft haar niet goed gedacht God in erkenteniſſe te houden, konnen ſoo verſtaan worden / datſe God wel gekend hebben / maar niet erkend / dat is / verheerlijkt / bemind / gedankt / en gehoorſaamd / gelijkſe ſchuldig waaren. *Rom.* 1. 21. Of dus / ſy hebben op God niet gedacht / noch hem voor haar oogen gehouden / om hem te vreeſen / en te dienen; maar hebben geleeft als offer geen God waar / ſich ſoekende wijs te maaken / datter geen God is. *Pſal.* 14. 1. De Dwaas ſegd in ſijn herte daar is geen God, ſy verderven het, ſy maken het grouwelijk, &c.

Stichtelijke bedenkingen.

Uyt deſen Text konnen wy deſe volgende dingen / tot onſer ſtichtinge / kortelijk aanmerken. Eerſtelijk / dat het een grouwelijke ſonde is / God niet te verheerlijken. Want dit is het uiterſte eynde / waar toe de menſchen / en alle dingen / geſchapen zijn. *Prov.* 16. 4. Sie 1 *Cor.* 10. 31. *Col.* 3. 17. 1 *Theſſ.* 5. *Vers* 18. &c.

Ten tweeden / als de menſchen beginnen te gelooven / dat God op de daden der menſchen / als te geringe voor hem / geen acht neemd / gelijk de Epicureen / en godlooſe menſchen / die daar ſeggen *Eſai.* 29. 15. Wie ſiet ons, en wie kend ons? *Pſal.* 94. 7. De Heere ſiet het niet: en den God Jacobs merkt het niet, dan vervallenſe tot alle grouwelijke ſonden / en een verdorven verſtand. Want de vreeſe des Heeren is het beginſel der wetenſchap: de dwaſe verachten wijsheid en tucht. *Prov.* 1. 7. Ook werd dit ſelve veroorſaakt door God te vergeten / en op hem niet te denken; waarom doorgaans / in de H. Schrift / de godlooſe geſegd werden God vergeten te hebben. Maar David ſtelde den Heere geduriglijk voor ſich, om niet te wankelen. *Pſal.* 16. 8.

Ten derden / de ſonden zijn gemeenlijk oorſaken van volgende ſonden / en met eenen ſtraffen der voorgaande. Het eerſte blijkt / om dat door ſondigen den menſch allenxkens meer en meer verblind / bedorven / en tot de ſonden genegen word / ſoo dat hy ten laatſten / van de ſonde overwonnen zijnde / een dienaar en ſlave daar van word. 2 *Petr.* 2. 19. Ten anderen / de eene ſonde geeft gelegentheid / en aanleydinge / tot andere / ja kan menigmaal niet uitgevoerd / of ſtaande gehouden wer-

werden/ dan door verſcheyden andere ſonden die de eerſte volgen. Het tweede blijkt / * om dat de ſonden in haar ſelven de menſchen / na Lichaam en Ziele / ſeer ellendig maaken / hoewelſe in het eerſte hen ſchijnen vermakelijk / en voordeelig te weſen. Als in het byſonder in alle de ſonden kan geſpeurt worden. By exempel / gierigheyd / nijdigheid / (die etter is in de beenen /) onmatigheid in wellust / onverduldigheid / twiſt / moord / en ſoo voorts. Sie *Job* 20. 12. 13, 14. *Prov.* 8. 36. Die tegen my ſondigd (ſegd de Wijsheid) die doed ſijne Ziele geweld aan, alle die my haten hebben den dood lief. *Rom.* 1. 27. De vergeldinge van hare dwalinge , die daar toe behoorde , in haar ſelven ontfangende.

Alle deugden zijn in haar ſelfs aart en gevolg voor den menſch eerlijk / aangenaam / en nut: ja overtuygen ſelfs tot toeſtemminge de conſcientien der geene dieſe niet pleegen. Alle ſonden in tegendeel zijn / ſelfs in haren eygen aart / en gevolg / den menſche tot ſchande / en ſchade / en oneere ſtrekkende / en maaken hem / beyde by God en den menſch / verfoeyelijk. *Prov.* 10. 9. Wie in oprechtigheid wandeld , wandeld ſeker , maar die ſyne wegen verkeerd, ſal bekend werden. *Prov.* 11. 2. Als de hoovaardigheid komd, ſal de ſchande ook komen: maar met de oodmoedigen is de wijsheid, en *Cap.* 20. *Vers* 28. Weldadigheid en waarheid bewaaren den Koning : en door weldadigheid onderſteund hy ſijnen Throon, &c. Saul / hoewel hy een geſlagen vyand was van David / en hem ter dood vervolgde / nochtans / ſiende de weldadigheid / trouwe / en oprechtigheid van David / wierd ſoo overtuygd in ſijn gemoed / dat hy niet alleen van ſijn boos voornemen afſtond / maar weende / prees David / bekende ſijn ſchuld / en maakte met hem een verbond; Soo veel vermach de deugd ſelfs in het herte der booſen. 1 *Sam.* 24. 17. En 't geſchiede doe David geëyndigd had alle deſe woorden tot Saul te ſpreeken , ſoo ſeyde Saul: is dit uwe ſtemme, myn ſoone David? doe hief Saul ſyne ſtemme op en weende. En hy ſeyde tot David: gy zijt rechtveerdiger dan ik: want gy hebd my goed vergolden, en ik heb u quaad vergolden, &c. De Heere nu vergelde u het goede, &c. Elkke ſonde is den menſch een plaage / beul / ja duyvel / inſonderheid die hem overheerſcht / en met een rampſalige ſlavernye overvald. Bemerk eens de ſonden / die in het vervolg deſes Capittels / tot bewijs / bygebracht werden / gy ſult het verſtaan / ja inſgelijks in alle anderen / niet alleen grove ſonden / maar ongeregelde herts-tochten. Wat is den onmatigen toorn / als een korte dolligheid / meenigmaal door ydele reden gedreeven; den menſch de reeden / alle opmerkinge / en voorſichtigheid / beneemende; gelijk de inſtortinge van groote Gebouwen / die op het gene daar ſy op vallen / gebroken worden. Seneca lib. 1. de ira. Wat is den haat anders dan een geduurige, angſtige, en den geeſt verknieſende quellinge? Wat ellendiger dan een bevend herte, en geſtadige vreeſe? Van den nijd ſegd den Poëet Horatius in waarheid. Epiſt. 2. *Invidiâ Siculi non invenere Tyranni majus tormentum.* De Tyrannen ſelfs hebben geen erger pijninge gevonden , dan de nijdigheid is. Van de dronkenſchap / ſegd Salomon / *Prov.* 23. 29. By wien is wee? By wien och armen? By wien kyvagien? By wien geklag? By wien wonden ſonder oorſake? By wien roodheid der oogen? By den genen die by den wijn vertoeven: &c. Wat iſſer verdrietiger dan in twiſt te leven? *Prov.* 17. 1. Een droogebete, en ruſt daar by , is beter dan een huys vol geſlachte Beeſten, met twiſt, &c. Daarom iſſer niet ſekerder / dan dat alle die / in waarheid / ſot en dul zijn / die gelukkig meenen te werden door quaad doen: en dat alle ſonden / ook ſelfs in dit leven! hare ſtraffen mede-brengen: *Gen.* 4. 7. Indien gy niet wel doed, de ſonde (dat is / de ſtraffe / die de ſonde als een ſchaduwe navolgd) legd aan de deure. Plutarchus, in een gedeelte van ſijn ſchrift dat ons ter hand gekomen is / in welk hy onderſoekt of een ondeugend leven niet genoeg is, om een menſch ellendig te maaken? behalven dat hy toond / dat de ondeugd krachtiger is om den menſch ellende aan te doen / dan vyer / of eenig yſer; ſegd ook / onder anderen / dat de ondeugd alles in haar eygen ſelven heeſt / 't gene den menſch ellendig maken kan / daar toe geen andere hulpmiddelen van nooden hebbende. Item / dat ſoo haaſt de ſonde het gemoed des menſchen aanraakt / het ſelve dadelijk pijnigd / nederwerpt / en vervuld met pijn / geklag / droefheid / en leedweſen. Sijn woorden in het Latijn zijn deſe: *Sic vitioſitas afficit homines, omnia in ſe habens ad infelicitatem fabricandam poſita, neque inſtrumentorum eget, neque famulorum. Alii vero Tyranni operam dantes ut quos puniunt miſeros faciant, carnifices alunt, & tortores; & cauteria ac cuneos, bruto animo, fabricant. Pravitas abſque ullo apparatu , ſimul atque animum attigit, adfligit atque dejicit, implet dolore, lamentis, mœſtitia, pœnitentia hominem, &c.* Waar uit volgd / dat / hoewel God uit verſcheyden inſichten / wel toelaat / dat het den vromen uyterlijk qualijk gaat / en den godlooſen wel: dat nochtans / na den inwendigen menſch / de geſtalte des gemoeds / vreede der conſcientie / geeſtelijke blydſchap / vergenoeginge / en ſoo voorts / (in welke dingen aldermeeſt de gelukzaligheid des menſchen gelegen is /) de Godzaligen veel gelukkiger zijn / dan de ondeugende menſchen / ſelfs ook in dit leven. *Eſai.* 57. 20, 21. Doch de Godlooſen zijn als een voortgedreven Zee, want die kan niet ruſten , en hare wateren werpen ſlijk en modder op. De Godlooſen, ſeyd myn God , hebben geenen vreede. *Prov.* 14. 13. Het herte ſal, ook in 't lagchen, ſmerte hebben: En het laatſte van die blydſchap is droefheid. Het meeſte deel der ſmerten / ſiekten / ontijdige dooden / ſchanden / armoeden / en allerley ellenden / komen niet / dan uit gevolg / en naſleep / van onbedachte en dwaſe handelingen. *Prov.* 5. *vers.* 11. En gy in u laatſte brullet, als u vleeſch, en lyf verteerd is. En ſegget, hoe heb ik de tucht gehaat? en myn herte de beſtraffinge verſmaad? En 6. 26. Want door een Vrouwe, die een Hoere is, komd men tot een ſtuk broods, en eens mans huyſvrouwe jaagd de koſtelijke ziele. *Eccl.* 8. 12. Hoewel een Sondaar hondertmaal quaad doed, en God hem de dagen verlengd, ſoo weet ik doch, dat het dien wel gaan ſal, die God vreeſen, &c. Maar den Godlooſen ſal het niet wel gaan, en hy ſal de dagen niet verlengen , hy ſal zyn gelyk een ſchaduwe, om dat hy ſich voor Gods aangeſichte niet vreeſt. *Pſal.* 55. 24. De mannen des bloeds, en bedrogs, ſullen hare dagen niet ter helfte brengen: &c. *Prov.* 21. 6. Te arbeyden om ſchatten, met een valſche tonge, is een voortgedrevene ydelheid der gener die den dood ſoeken.

* *Alle ſonden maken, in haren eygen aart, en gevolg, den menſch ellendig.*

R O M. 1. 30.

Uytleg over die woorden. *Rom.* 1. 30. Haters Gods.

HEt woord θεοστυγεῖς, * beteekend die God haten, en word bequamelijk gepaſt op de Heydenen / die / als haar eenig quaad / of ongeval overquam / dadelijk God beſchuldigden / als nijdig zijnde / of op de wereld geen acht nemende / gelijk dikmaal ſoodanige exempelen zijn voorgevallen. Selve den vermaarden *Tacitus* ſegd / *Annalium* 4. *Quæ adeo ſine cura Deûm eveniebant, ut multos poſt annos Nero imperium & ſcelera continuaverit.* Dat is / welke dingen ſoo ſeer geſchieden ſonder ſorge der Goden, dat Nero daar na noch veel Jaren in ſijn Rijk is gebleven , en in ſijn ſchelm-ſtukken voortgegaan. Andere ſetten deſen Text over θεοστυγεῖς die van God gehaat zijn. Maar / alſoo den Apoſtel hier ver-

* *Hoe de menſchen geſegd werden God te haten?*

Digitized by Google

verhaald de ſonden der Heidenen / ſoo oordeelen wy dat den eerſten uitleg beſt met ſijn oogmerk / en de ſin deſer plaatſe / over een komt: hoewel ook den tweeden niet ongegrond is / alſoo beide uitleggingen met malkanderen genoegſaam beſtaan konnen.

Den menſch haat God eygentlijk niet / noch kan hem niet haten / voor ſoo verr' hy aangemerkt word als het opperſte goed / en oorſpronk alles goeds: maar / volgens de H. Schrift / werden geſegd God te haaten. Eerſt / alle menſchen / ten aenſien datſe door de ſonden van God geſcheiden / en verbremd zijn. *Rom.* 5. 10. Indien wy vyanden zijnde met God verſoend zijn, &c. Item / ten aanſien dat de gedachten / en genegentheden der menſchen / ſtrijden tegen de wetten Gods. *Rom.* 8. 7. Het bedenken des vleeſchs is vyandſchap tegen God. Soo worden ook alle godloſe / en ongehoorſame menſchen geſegd God te haaten. *Exod.* 20. 5. Aan het derde en vierde lid der genen die my haaten. *Deut.* 32. 41. Soo ſal ik de wrake op myne tegenpartyen doen wederkeeren, en mynen hateren vergelden.

Ook werden die geſegd God te haten / die Chriſtum haten. *Joh.* 15. 23. Die my haat, die haat ook mynen Vader. De menſch kan ook geſegd werden God te haten om dat hy de wegen / en bevelen Gods haat / en verwerpt. *Prov.* 14. 2. Die in ſijn oprechtigheid wandeld vreeſt den Heere; maar die afwijkt in ſijne wegen, veracht hem. *Job* 21. 14. Nochtans ſeggen ſy tot God, wijk van ons, want aan de kennis uwer wegen hebben wy geen luſt, wat is de Almachtige dat wy hem dienen ſouden? En wat baat ſullen wy hebben, dat wy hem aanloopen ſouden? Gelijk in tegendeel geſegd worden Chriſtum te beminnen, die ſijne geboden bewaren. *Joh.* 14. 21. Eyndelijk haten de godloοſen God / alſſe hem aanmerken als een Rechter / die haar wil / en ſal ſtraffen over hare daden / welke ſtraffen ſy haten en vlieden. *Eſa.* 8. 21. En een yder van hen ſal daar doorgaan, hard gedrukt en hongerig, en het ſal geſchieden, wanneer hem hongerd, en hy ſeer toornig ſal zijn, dan ſal hy vloeken op ſijnen Koning, en op ſijnen God, als hy opwaarts ſal ſien. Want roekeloſe menſchen in hare rechtveerdige ſtraffen / tegen God murmurerende / en klagende; worden met reden geſegd God te haten. Hier uit blijkt / dat de woorden des Catechiſmi / in de antwoorde op de vijfde vrage / daar geſegd word dat wy van naturen geneygd zyn God, en onſe naaſten, te haaten, ſoo hard niet ſijn als ſommige wel voorgeven: maar / volgens Gods Woord / wel bequamelijk in eenen goeden ſin konnen opgenomen worden. Want ook haten word ſomtijds genomen / voor min als een ander te beminnen / hoewel ſonder eygentlijken haat. Sie *Luc.* 14. 26. Vergeleken met *Matth.* 10. 37.

ROM. 4. 4.

Bedenkingen over de woorden *Rom.* 4. 4.

Nu den genen die werkt word den loon niet toegerekend na genade, maar na ſchuld.

By den genen die werkt, moet men niet verſtaan die eenigſints na Gods Wet leven: Want die niet blijft in alles / is ſoo verre van daar / dat hem loon ſoude toekomen na ſchuld / dat hy volgens de Wet ſelve vervloekt is. en *Jac.* 2. 10. Die de geheele Wet ſal houden, en in een ſal ſtruykelen, die is ſchuldig geworden aan allen. Ook moet men / by den genen die werkt / niet verſtaan de wedergeborene / die na alle geboden volkomelijk trachten te wandelen / hoewel ſy ſomtijds in velen ſtrukelen; want den ſodanigen kan ook den loon niet na ſchuld gerekend werden. Maar verſta by dien die werkt, den genen die de geheele Wet volbrengd / op dat hy door de ſelve ſoude gerechtveerdigd worden / volgens 't geene geſegd is / die deſe dingen doet, ſal daar door leven. Gelijk ook *Vers* 5. by den genen die niet werkt, niet moet verſtaan zijn / die geenſints na Gods Wet leeft / want ook de geloovigen zijn gehouden na alle de geboden Gods te leven: maar die de Wet niet volmaaktelijk volbrengd / ſoo dat hy door de ſelve niet kan gerechtveerdigd worden.

Sommige / (onder welke is den geleerden Grotius) nemen de woorden onſes Texts in deſen ſin: gelijk by de menſchen / die voor een ander eenig werk doet / daarom ſijn vriend niet noodſakelijk is / maar daar voor ſijnen loon ontfangt / na rechtmatigheid van ſijnen arbeid: ſoo ook / die door een aangeboren kracht / ſoo veel hy kan / God eenigſints uitwendiglijk gehoorſaamd / die heeft daar voor loon / want hy word van ſtraffen verloſt / en te ſijner tijd beſit hy het beloofde land: maar hy is echter daarom Gods vriend niet: 't welk nochtans van Abraham getuigd werd. *2 Chron.* 20. 7. *Jac.* 2. 23. *Eſai.* 41. 8. Want vrienden werden niet gemaakt van door gelijkheid der willen. Soo dat het woord χάρις genade, hier beteekend gunſt en vriendſchap. Doch wy zijn over deſen uitleg verwonderd / alſoo wy niet ſien dat de ſelve met den Text / of ſin / en oogmerk des Apoſtels over een komt. Want den Apoſtel toond hier niet hoe dat Abraham Gods vriend is geworden / maar hy wil bewyſen / uit Abrahams exempel / dat de menſchen niet door het volbrengen der Wet / maar door Gods genade / in Chriſto gerechtveerdigd worden.

Maar hier komt in bedenkinge / * hoe deſe woorden die werkt, (dat is / die Wet volbrengd) word den loon niet toegerekend na genade, maar na ſchuld, over een komen met de woorden Chriſti. *Luc.* 17. 10. Alſoo ook gy, wanneer gy ſult gedaan hebben al het gene u bevolen is, ſoo ſegd, wy zijn onnutte Dienſtknechten, want wy hebben maar gedaan, 't gene wy ſchuldig waren te doen.

Antw. Daar is tweederley ſchuld na loon: d'eene ſteund op recht / waardigheid / en eygentlijke verdienſte; gelijk / ſoo wanneer d'een menſch aan d'ander eenigen dienſt doed / die hy hem niet ſchuldig is / maar door hy verdiend eenen loon na ſchuld / die gematigd is na de waardigheid van ſijnen dienſt. Maar ſodanigen loon na ſchuld kander tuſſchen God / en het ſchepſel niet vallen / om dat de ſchepſelen / alle 't geene ſy vermogen te doen / 't ſelve Gode haaren Schepper ſchuldig zijn. Ten anderen / om dat God / zijnde de algenoegſaamheid van alles / geenen dienſt van Schepſelen ontfangen kan / die hem eenige nuttigheid / of voordeel kan toebrengen. Sie *Act.* 17. 25. *Job* 22. 2, 3. en *Cap.* 35. *vers* 6, 7, 8. *Pſal.* 16. 2, 3. en 50. 9, 10, 11. *Rom.* 11. 35, 36. Of wie heeft hem eerſt gegeven, en het ſal hem weder vergolden werden? Want uit hem, en door hem, en tot hem, zijn alle dingen. En van ſodanigen loon na ſchuld ſpreekt Chriſtus *Luc.* 17. 10. Soo dat het een groote onbeſchaamdheid moet geacht werden / 't geene Bellarminus, tot uitvlucht / bybrengt op deſe plaatſe / in ſijn vijfde Boek van de rechtveerdigmakinge *Cap.* 5. Dat Chriſtus niet heeft geſegd dat wy onnutte dienſtknechten zijn. Maar ſeg, wy zyn onnutte dienſtknechten. Want / indien de Heere Chriſtus daar mede niet te kennen geeft / dat wy waarlijk onnutte dienſtknechten zijn: ſoo volgd / dat Chriſtus ons geboden heeft te ſeggen / 't geene niet waar is / na den uitleg van Bellarminus, 't welk niet alleen ongerymd is / maar genoegſaam laſterlijk.

Maar daar is noch anderen loon na ſchuld / van welke Paulus ſpreekt in onſen Text. Welke niet ſteund op recht / maar Gods vrywillige / en mildadige beloſte / en verbond: waar door God belooft heeft den genen / die de Wet volbrengen / 't eeuwige leven te geven: hoewel / ſelfs door 't volbrengen der geheele Wet / wy geenſints de eeuwige zaligheid verdienen konnen / of die waardig zijn. Om redenen te vooren gemeld: en mede / om dat de eeuwige zaligheid geenſints gemaatigd is na het ge-

* *Hoe deſen Text over een komt met* Luc. 17. 10?

Digitized by Google

gehoorſaamen der Wet/maar is eenen loon/die het werk oneyndelijk te boven gaat. Dus ſien wy/ uit dit onderſcheyd/ dat de woorden Chriſti niet ſtryden tegen onſen Text.

BEDENKKINGE.

Of Chriſtus niet eygentlijk voor ons de zaligheid verdiend heefd?

Antw. HOewel in de H. Schrift overvloediglijk geſproken werd van de verſoeninge/en genoegdoeninge Jeſu Chriſti. Soo werd nochtans nergens het woord verdienſte gebruikt. Staat voorts aan te merken/ dat Chriſtus ja voor ons de zaligheid verdiend/ dat is/ verkregen heeft/ en dat als eenen loon na ſchuld; niet in de eerſte/ maar in de tweede beduydeniſſe. Dat is/ uyt kracht van het Goddelyke/ en vrywillig verbond Gods met Chriſto/ en in hem met de menſchen opgerecht. Waar by noch komt/ dat de waardigheid des perſoons Chriſti/ als niet alleen menſch zynde/ maar God en menſch/ in den Perſoon des Middelaars/ een groote waardigheid/ en aenſien/ aan de daaden en lyden Chriſti toegebracht heeft. Hoewel nochtans blykt uyt het voorgaande/ dat God door geen eygentlyk recht/ of verdienſte/ aan eenig Schepſel kan verbonden wirden/ maar alleen aan ſich ſelven/ dat is/ aan ſyne vrywillige/ en genadige beloften/ in ſyn Verbond uytgedrukt. Dit heeft Joannes Calvinus duydelyk aangeweſen. In het tweede boek ſijner onderwijſingen. Cap. 17. Sect. 1. *Equidem fateor, ſi quis ſimpliciter, & per ſe, Chriſtum opponere vellet judicio Dei, non fore merito locum: quia non reperitur in homine dignitas, quæ poſſit Deum promereri: imo, ut veriſſime Auguſtinus ſcribit, clariſſimum lumen Prædeſtinationis, & gratiæ ipſe eſt Salvator, homo Chriſtus Jeſus, qui ut hoc eſſet, nullis operum vel fidei præcedentibus meritis in natura humana, quæ in illo eſt, comparavit. Reſpondeatur quæſo, ille homo, ut à Verbo Patri coæterno in unitatem perſonæ aſſumptus, filius Dei unigenitus eſſet, unde hoc meruerit? appareat igitur in noſtro capite ipſe fons gratiæ, unde ſecundum uniuſcujuſque menſuram per cuncta ejus membra ſe diffundet. Ea gratia quiſque ab initio fidei ſuæ fit Chriſtianus, qua homo ille ab initio ſuo factus eſt Chriſtus.* & paulo poſt. *Quum ergo de Chriſti merito agitur, non ſtatuitur in eo principium: ſed conſcendimus ad Dei ordinationem, quæ prima cauſa eſt: quia mero beneplacito mediatorem ſtatuit qui nobis ſalutem acquireret.* Unde in fine Sect. ſic concludit, *in ſumma quando ex ſola Dei gratia (quæ hunc nobis conſtituit ſalutis modum) dependet meritum Chriſti, non minus apte quam illa humanis omnibus juſtitiis opponitur.* Dat is/ ik beken, indien yemand enkelijk, en by ſich ſelven, Chriſtum wil ſtellen tegen het oordeel Gods, dat'er voor de verdienſte geen plaats is: om dat by den menſch geen waardigheid gevonden werd, die by God yets verdienen kan: ja, gelijk in der waarheid Auguſtinus ſchrijft, het alderklaarſte licht der voorbeſchikkinge, en genade Gods, is den Behouder ſelve den menſche Jeſus Chriſtus, dewelke dat hy onſen behouder weſen ſoude, het ſelve in ſijn menſchelijke nature niet heeft verkregen door eenige voorgaande verdienſten van goede werken, of geloove. Laat doch eens geantwoord werden, waar door dien menſche Chriſtus verdiend heeft, dat hy ſoude zyn den eenigen geborenen Soone van den Vader; van het Woord, 't welk met den Vader eeuwig is, in eenigheid des Perſoons aangenomen? Laat dan in ons hoofd de fonteyne ſelve der genade blyken, van wien, naa een yders maate, de ſelve, tot alle ſijne leden, afvloeid. Door de ſelve genade word een yeder van het begin ſyns geloofs een Chriſten, door welke dien menſche van ſijn begin de Chriſtus geworden is. En een weynig daar naa. Alſſer dan gehandeld werd van de verdienſte Chriſti, in de ſelve werd het begin niet geſteld: maar wy klimmen op tot de beſchikkinge Gods, die de eerſte oorſaake is: om dat de ſelve uit een enkel louter goedvinden, en welbehagen, den Middelaar geſteld heeft, die ons de zaligheid verkrijgen ſoude. Derhalven beſluyt hy op het eynde aldus/ En om kort te ſeggen, aangeſien alleen aan, en van de genade Gods (die ons deeſe wyſe van zalig te werden beſchikt heeft) de verdienſte Chriſti hangd, ſoo word de ſelve niet min bequamelyk als de genade, tegen alle rechtveerdigheid der menſchen geſteld.

ROM. 5. 12.

In welken alle geſondigd hebben.

DE woorden/ in den Griekſchen Text/ konnen tweeſints overgeſet worden: of/ in welken alle geſondigd hebben. Of/ voor ſoo veel, of/ om datſe alle geſondigd hebben: Welken uytleg Eraſmus volgd/ Item/ Piſcator, Calvinus, Martyr, &c. Wy oordeelen dat beyde de uytleggingen met de woorden/ en ſin des Apoſtels/ genoegſaam over een komen. Voorts de woorden in welken, achten wy dat haar opſicht hebben op Adam. Niet dat alle menſchen eygentlyk/ en inder daad/ in Adam/ of met Adam geſondigd hebben/ want de kinderen die niet geblooren waaren konden niet ſondigen. Maar/ gelyk Calvinus ſegd/ datſe alle in Adam geſondigd hebben/ is te ſeggen: datſe alle met Adam bedorven zyn/ is het niet in daadelyke ſonden/ als in de kinderen/ immers door de aangebooren genegentheid tot de ſonde/ gelyk Paulus ſelve klaarder uitlegd. *Rom.* 5. 19. Als hy ſegd/ dat door de ongehoorſaamheid van dien eenen menſche, namelyk/ Adam/ veele tot ſondaars geſteld geworden.

Of het over een komt met Gods gerechtigheid, dat God de ſonde Adams allen menſchen toerekend?

VEele nemen deeſe woorden in welke alle geſondigd hebben, ſoo op/ dat die ſouden aanwyſen/ dat de ſonde Adams alle menſchen toegerekend zy/ volgens het 18. *Vers* &c. doch dat ſchynd tegen recht te ſtryden/ dat ons een anders ſonde toegerekend werde/ en dat meer is/ een ſonde die lang voor onſe geboorte geſchied zy.

Antw. Aengemerkt Adam is geweeſt den oorſpronk/ en wortel van het ganſche menſchelyk geſlacht/ ſoo kan wel eenigſints verſtaan werden/ dat wy alle/ gelyk als in hem beſlooten zynde/ in hem geſondigd hebben: want/ dewyle wy alle van eenen aart zyn met Adam/ ſoo konde/met reeden/ in allen eenigſints geacht werden/ 't gene in hem geſchied was: even gelyk Paulus ſchryft/ dat Levi, die lang na den dood Abrahams geboren is/ in Abraham aan Melchiſedek tienden gegeven heeft. *Hebr.* 7. 9. Doch/ hoewel door de ſonde Adams/ en verdorventheid die in alle menſchen gevolgd is/ rechtveerdelyk alle menſchen den dood onderworpen zyn/ *Rom.* 5. 12. 15. 17, (want ook ſelfs ſonder ſonde/ konde God/ ſonder onrecht te doen/ den menſch het leven neemen dat hy hem gegeven had/ niet ſchuldig zynde langer het ſelve te geven/ dan het hem behaagde) ſoo behoeven nochtans wy niet te denken/ dat God yemand ſtraft/ of na deſen ſtraffen ſal/ verder/ of meer dan ſyn eygen ſchuld wel verdiend heeft. Dewyle alle menſchen/ gelyk de dood/ ſoo ook de verdorventheid/ en ſonde/ onderworpen zyn. Te meer/ dewyle doorgaans de H. Schrift ons leerd/ dat God eenen yegelijken vergelden ſal naa ſijne werken: dat ook de Soone niet ſal draagen de ongerechtigheid des Vaders. Daar is, ſegd Ambroſius/ op deeſe plaats/ behalven de tijdelijke dood, een ander, die de tweede en helſche dood genaamd werd, welke wy niet lyden om Adams ſonde, maar by gelegentheid, door onſe eygen ſonden, ons overbrengen. Ja/ hoewel God ſomtyds de kinderen ſtraft om de ſonde der ouderen/ en de onderdanen om

Digitized by Google

de ſonde der overheden / gelyk daar van verſcheyden exempelen in de H. Schrift voorkomen / ſoo is het nochtans niet noodig (naa ons oordeel) te denken / dat God haar eygentlyk de ſchuld van de ſonden der ouderen / of overheden / toerekend / of haar ſtraft meer dan haar eygen ſonden verdiend hebben; want / hoewel hy haar ſtraft by gelegendheid van de ſonden van andere / ſoo vind hy nochtans altoos in haar genoegſaame reedenen / om haar te ſtraffen / als het hem geliefd / want ſy in andere ſonden ſchuldig zyn / hoewel niet juyſt aan de byſondere daaden der ouderen / of overheden / handdaadig / By exempel / om dat David het volk geteld had / wierden onder het volk ſeventig duyſend mannen door de peſt gedood *2 Sam.* 24. maar daar uyt volgd niet / dat God Davids ſonde deeſe menſchen toegerekend heeft / meer dan de geene die niet ſtierven. Chriſtus ſegd tot den Jooden. *Matth.* 23. 35. Dat op haar ſoude komen alle het rechtveerdig bloed, dat vergooten was op der aarde, van het bloed des rechtveerdigen Abels af, tot op het bloed Sachariæ. Nochtans volgd niet / dat al dat onrechtveerdig bloed vergieten / juyſt die Jooden / die leven ſouden in de tyden van Jeruſalems verwoeſtinge / ſoude toegerekend werden.

Ook zegend God zomtyds den eenen menſch / by gelegentheid van een anders vroomigheid / by exempel / Potiphars Huys / om Joſephs wille. En indien'er tien rechtveerdigen geweeſt hadden binnen Zodom en Gomorra, God ſoude de ſteeden verſchoond hebben. Maar daar uyt volgd niet / dat God de deugd van Joſeph aan Potiphar heeft als ſyne gerekend / of dat hy de gerechtigheid der tien ſou gerekend hebben aan de Zodomiten / en Gomoriten. De Heere God ſtaat 't altoos vry / te verſchoonen die hy wil / en te ſtraffen dien hy wil / op ſoodanigen tyd / en wyſe / als het hem belieſd: want hy altoos rechtveerdige reedenen genoeg vind / in de geene die hy ſtraft. Dat hy eenige ſegend / al zynſe godloos / by gelegendheid van een anders vroomigheid / of anderſints: Item / dat hy eenige in het ſtraffen verſchoond / en andere niet / by gelegendheid van deſes of geenes ongerechtigheid / over welke God wil ſijnen toorn bewyſen / dit alles hangd alleen aan Gods vrywillig goedvinden / en beleid / waar door God wyſſelyk alles op ſynen tyd / en wyſe / Item / op ſyne gelegendheid en voorval / wyſſelyk en voorſichtelyk beſtierd. God wil gewoonelyk de ſonden niet opentlyk / en in het gemeen ſtraffen / ten zy de maate der ſonde vol zy; gelyk blykt in de Canaaniten / en Jeruſalems verwoeſtinge / hoewel de vorige menſchen / niet min godloos menigmael zyn / dan die / over welke de oordeelen uitgevoerd werden. *Gen.* 15. 16. Het vierde geſlachte ſal herwaarts wederkeeren: want de ongerechtigheid der Amoriten is tot noch toe niet volkomen.

Tegenw. Indien de ſonde Adams geacht werd als een ſonde aller menſchen / dewyle ſy al in hem waaren beſlooten: ſoo ſal dan dit ook in Chriſto plaats hebben / want hy mede van Adam / door de voorvaderen / afkomſtig is.

Antw. • Dit heeft plaats in allen die natureliyker wyſe van Adam voortkomen / en de naturelyke verdorventheid / en genegentheid der ſonde / van de geboorte af / onderworpen zyn. Maar Chriſtus is niet naturelyker wyſe van Adam gekomen / maar door een boven naturelyke werkinge des H. Geeſts. Ten anderen / ſoo heeft hy / volgens de H. Schrift / niet alleen geen ſonde gedaan, maar ook niet gekend, van de ſondaren afgeſcheyden zijnde, onbeſmet, heylig en onnooſel. *2 Cor.* 5. 21. *Hebr.* 7. 26.

• *Hoe Chriſtus ſonder ſonde zyn konde, daar by uit Adam ook afkomſtig is?*

ROM. 8. 19, 20, 21, 22.

Uytleg en bedenkingen over de woorden Pauli. *Rom.* 8. 19.-22. Want het ſchepſel, (als) met opgeſteken hoofde, verwacht de openbaaringe der kinderen Gods. Want het ſchepſel is der ydelheid onderworpen, niet gewillig, maar om dies wille die het (der ydelheid) onderworpen heeft: op hoope dat ook het Schepſel ſelve ſal vry gemaakt werden, van de dienſtbaarheid der verderffeniſſe, tot de vryheid der heerlijkheid der kinderen Gods. Want wy weeten dat het gantſche Schepſel t'ſamen ſucht, en t'ſamen (als) in baarens-nood is, tot nu toe.

Voor eerſt komt in deeſe moeyelyke plaats in bedenken / wat by het Schepſel den Apoſtel verſtaat / en hoe dat Schepſel geſegd word te ſuchten, te verwachten, &c. Origenes heeft uit deeſe plaats willen beweeren / dat ook de zalige Engelen de ydelheid onderworpen zyn. En de Manicheen, dat alle lichamen een ziele / leven / en gevoelen hebben: gelyk ook Origenes uytdrukkelyk ſegd / in ſyn eerſte boek van de beginſelen; dat de Sterren zielen hebben / en reeden gebruyken. Diergelyk gevoelen hebben ook eenige Jooden opgenomen van de Hemelen / dat de ſelve / zielen hebbende / verſtand en reeden gebruyken / om dat'er ſtaat *Pſal.* 19. 2. De Hemelen vertellen Gods eere, en het uitſpanſel verkondigd ſijner handen werk, &c. *Neh.* 9. 6. Gy hebt gemaakt den Hemel, den Hemel, der Hemelen, en al haar Heir, de aarde, en al wat daar op is, de zeen, en al wat daar in is, en gy maakt die alle levendig: het Heir der Hemelen aanbid u. *Job* 38. 7. Doe de Morgen-ſtarren t'ſamen vrolijk ſongen, en alle kinderen Gods juycheden. Sie *Majemonides in more nevochim parte* 2. *Cap.* 5. En dat alle Schepſelen leven door een algemeene ziele des werelds / en op hare wyſen gevoelen hebben / en genegentheid ergens toe / of af keer / &c. is een oud / en ſeer gemeen gevoelen geweeſt der geene / die naturelyke dingen onderſocht hebben. Gelyk wy daar van gehandeld hebben in onſe verklaaringe over *Deut.* 12. 23. Doch wy moeten weeten / dat menigmaal door een maniere van ſpreeken / *proſopopœia* genaamd / den Schepſelen / die noch gevoelen noch reeden gebruyken / nochtans ſulks oneygentlyk toegeſchreven word. Als *Eſai.* 1. 2. Hoort gy Hemelen, en neem ter oore gy aarde, &c. *Deut.* 4. 26. Soo roep ik heden den hemel, en de aarde, tot getuyge tegens u-lieden, &c. *Mich. Cap.* 6. 2. Hooret gy Bergen den twiſt des Heeren, &c. *Joſ.* 24. 27. Siet deſen ſteen ſal ons tot een getuygeniſſe weſen, want hy heeft gehoord alle de redenen des Heeren, die hy tot ons geſproken heeft, &c. *Eccl.* 10. 20. Want het gevogelte des Hemels ſoude de ſtemme wech-voeren, en het gevleugelde ſoude het woord te kennen geven. En ſoo ook deeſe plaatſe.

Wat hier den Apoſtel by het Schepſel verſtaat.

Het Griekſche woord κτίσις, dat hier gebruykt word / betekend voor eerſt de Scheppinge. *Rom.* 1. 20. *Math.* 10. 6. 2 *Petr.* 3. 4. Ten anderen / alle de ſchepſelen *Rom.* 8. 39. *Col.* 1. 15. *Heb.* 4. 13. Ten derden / alle de menſchen *Marc.* 16. 15. Verkondigd het Euangelium aan alle Creaturen. *Col.* 2. 23. Ten vierden / de inſtellinge van eenig ampt, ſoo noemd Petrus de Overheid een menſchelijk Schepſel. 1 *Petr.* 2. 13.

Sommige verſtaan hier by het Schepſel de Engelen / als Theodoretus en Origenes. Maar deeſen uytleg kan niet beſtaan. Want / hoewel de Engelen dienſtbare geeſten zijn, die tot dienſt uytgeſonden werden, om der geene wille die de zaligheid beërven ſullen. *Heb.* 1. 14. En

ver-

Digitized by Google

verblijd zijn over de bekeeringe der Sondaren. *Luc.* 15. 7. Nochtans konnen ſy niet geſegd worden de ydelheid/ of dienſtbaarheid der verderffeniſſe/ onwillig onderworpen te zyn/ gelyk in onſen Text ſtaat. Want al 't gene ſy doen/ doen ſy gantſch gewillig/ geern/ en met grooter vreugde/ en volveerdigheid. *Pſal.* 103. 20.

Auguſtinus verſtaat by het Schepſel den menſch. Doch deſen uitleg komt ook met den Text niet over een. Want/ indien het woord Schepſel hier beduid den menſch/ ſoo moet het gene in den Text getuigd werd/ gepaſt worden/ of op de godlooſen/ of op de vromen: of op beide. Niet op godlooſen/ want die verlangen niet na de openbaringe der kinderen Gods: niet op de vromen/ want den Apoſtel maakt een klare tegenſtellinge/ en onderſcheid tuſſchen het Schepſel/ en de vromen, die de eerſtelingen des Geeſts ontfangen hebben *v.* 23. Soo dat dien uitleg beſt met de woorden des Texts/ en ſin des Apoſtels/ over een komt/ die by het Schepſel verſtaat in 't gemeen Gods Schepſelen, dat is/ de geſchapene Wereld/ en hare Deelen/ als Hemel/ Sterren/ Aarde/ Zee/ en 't gene in de ſelve is. Welken uitleg geven veele onder de oude Godſgeleerden/ als Ambroſius, Chryſoſtomus, Theophylactus, Hilarius: en onder de nieuwe het meeſtedeel. Soo dat de meeninge Pauli in deſen Text is/ eerſt/ dat het Schepſel, dat is/ het gebouw des werelds/ nu is de ydelheid, en verderffeniſſe/ onderworpen. Den Hemel is meenigmaal met dikke dampen/ en donkerheid beſet: de ſterren konnen ſomtyds/ ſelfs niet de Son of Maan/ haar licht op de Aarde ſchieten; en veroorſaken/ door haren invloed/ dikmaal in de Lucht quade/ en verderffelyke geſtalten: ſomtijds vergaan vele Schepſelen door te grooten koude/ ſomtijds door hitte/ ſomtijds door vochtigheid/ ſomtyds door droogte/ onweeder/ &c. Ook moeten de Schepſelen/ niet alleen de goede/ maar de quade menſchen/ met haren eygen ondergang/ ten dienſt ſtaan; en zyn haar misbruyk/ en miſhandelinge/ veelyints onderworpen: de menſchen zijn onderworpen de ontijdige en ſeekere dood/ ſiekten/ ontelbare ongemakken/ vreeſen/ gebreken/ onwetentheid/ ſonden/ ellenden/ &c. En ook zyn/ met de menſchen/ alle levende Schepſelen/ veelderley ongemak/ gevaar/ quaalen/ de dood/ &c. onderworpen. Doe daar by/ dat/ volgens verſcheiden getuygeniſſen der H. Schrift/ * Hemel en Aarde ook/ in den dag des oordeels/ vergaan ſullen/ en derhalven ook eygentlyk de verdorventheid onderworpen zyn. Sie *Pſal.* 102. *Vers* 26. 27. 2 *Petr.* 3. 7. 12. 10. *Eſai.* 51. 6. Soo dat hier uit wederlegd werd het gevoelen van ſommige Joden/ in welk onder anderen is den geleerden Majemonides, dat de Wereld noyt ſal vergaan/ maar altoos in haren ſtand blyven. Volgens 't gene te leſen is. *Eccleſ.* 1. 4. Maar de aarde ſtaat inder eeuwigheid. *Pſal.* 104. 5. Hy heeft de aarde gegrond op hare grondveſten: ſy ſal nimmermeer, noch eeuwiglijk niet wankelen. *Jer.* 31. 35, 36. *Pſal.* 148. 6. Ten anderen/ om dat alle de plaatſen/ die in de H. Schrift ſpreken van het vergaan des werelds/ parabolice, dat is/ (na ſyn meeninge) oneygentlyk/ en by gelykeniſſe verſtaan worden. By exempel/ als Eſaias ſpreekt van den ondergang van eenig volk/ ſoo ſegd hy dat de Sterren vallen ſullen, de Hemelen vergaan, en beven, de Son verduyſterd werden, en de Aarde verwoeſt. Gelyk by den Arabiers/ van een/ die een byſonder ongeluk overkomt/ geſegd word/ dat ſynen Hemel in Aarde is veranderd/ of op de aarde gevallen. Item/ als Eſaias den welſtand/ en voorſpoed van een volk beſchryven wil/ ſoo ſegd hy dat het licht der Son en Maan meerder is geworden; of dat Hemel en Aarde vernieuwd worden, &c. Sie in ſyn *more nevochim, parte* 2 *Cap.* 29.

Ten tweeden/ ſoo geeſt Paulus in onſen Text te kennen. Dat het Schepſel/ van deſe ydelheid/ en verderffeniſſe ſal verloſt werden. Daar word veel aan weder ſyden getwiſt-redend/ over de maniere van het vergaan van Hemel en Aarde/ of dat door vernietinge ſal geſchieden/ dan alleen door veranderinge der eygenſchappen/ gebruyken/ en hoedanigheden; van welke ſake den beminden Leſer beſcheid kan vinden in verſcheiden Boeken/ die over dit verſchil handelen. Wy oordeelen dat den Apoſtel in onſen Text genoegſaam aanwyſt/ dat het Schepſel niet ſal vernietigd worden/ maar/ van de ydelheid, en dienſtbaarheid der verderffeniſſe, verloſt/ en ſoo tot eenen beteren ſtaat veranderd. Doch in het byſonder uit te leggen/ hoe deſe verbeteringe in alles ſal geſchieden/ en hoedanige veranderingen daar uit ſullen ontſtaan/ en of die ook ſullen komen over alle de gewaſſen der aarde/ de dieren/ en andere ſaken/ is ons niet geopenbaard. Alleenlyk ſegd Petrus in ſynen tweeden brief *Cap.* 3. *Vers* 13. Wy verwachten, na ſyne belofte, nieuwe Hemelen, en nieuwe Aarde, in de welke gerechtigheid woond. Daar om oordeelen wy ſeer waarſchynelyk te weſen/ en met Pauli woorden over een ſtemmende/ dat de onverderffelykheid/ en verloſſinge/ daar den Text van ſpreekt/ ſullen genieten de Sterren/ Hemelen/ Aarde/ Zee/ en alle Schepſelen/ die tot cieraad/ en ter eeren Gods/ geſchapen zyn/ en den menſchen ſullen dienſtig konnen weſen/ maar niet die den menſche tot een ſtraffe/ en vloek dienen.

Tegenw. Indien Hemel en Aarde tot eenen beteren ſtaat ſullen veranderd werden/ en daar op als ſuchten/ hopen/ en verlangen: waar ſal dan de plaatſe der verdoemeniſſe weſen? Want indien het Schepſel nu onwillig onderworpen is de ydelheid/ en het gebruyk der Ongoddelyke/ met uitgeſteken halſe verwachtende na de verloſſinge der kinderen Gods, om mede verloſt te werden: ſoo iſt niet waarſchynelyk dat de Aarde/ of den Hemel/ de plaats weſen ſal der verdoemde geeſten/ en menſchen.

Antw. Vele/ als die van het Pauſdom/ en andere/ meenen/ dat de Helle is omtrent het middelpunct der Aarde/ en Wateren: om datſe/ als de leegſte plaatſe/ gemeenlyk tegen den Hemel/ als de hoogſte/ geſteld werd. Sie *Pſal.* 139. 8. *Prov.* 15. 24. *Matth.* 11. 13. en werd ook den Afgrond genaamd *Luc.* 8. 31. Andere ſtellen de Helle omtrent de Polen/ ofte de Draaypuncten/ der aarde/ daar een duiſtere/ koude/ en droevige geſtalte des luchts is. Andere/ buyten de ſichtbare Wereld/ om dat daar uyterſte duyſterniſſen zyn. Andere/ omtrent den brandenden berg Hecla in Yſland/ &c. Welke gevoelens alle wy oordeelen onſeker te weſen; en antwoorden liever met den Oud-vader Auguſtinus. In wat gedeelte, of plaatſe des werelds, de Helle zy, oordeele ik dat geen menſch weet, ten zy het hem den geeſt Gods byſonderlijk geopenbaard heeft. Sie Rhodiginum *Variar. Lect. Lib.* 10. *Cap.* 12. En/ gelijk Auguſtinus bekend/ dat hy in ſynen tyd niet wiſt waar de Helle was/ ſoo beken ik ook/ dat ik nu niet weet/ waar ſy is/ of na deſen weſen ſal.

Want/ hoewel door de gemelde manieren van ſpreken/ aangeweſen werd/ dat de Helle is een plaats leeger dan den Hemel: ſoo werd nochtans meer den elendigen/ en verworpenen ſtaat/ der godlooſen verſtaan/ dan wel een beſcheidene plaats/ in welke ſy zyn; gelyk ook 2 *Petr.* 2. 4. daar Petrus getuygd/ dat God de Engelen, die geſondigd hebben, niet heeft geſpaard, maar in de Helle geworpen hebbende, overgegeven heeft den ketenen der duiſterniſſe, om bewaard te werden tot den dag des oordeels. Want uit de H. Schrift blykt genoegſaam/ dat de booſe Engelen niet zyn in het midden der aarde beſloten/ of omtrent de Polen der aarde/ of in de duyſterniſſe; want haar word in het gemeen een macht in de lucht toegeſchreven/ en ſy verkeeren rondom de menſchen op aarde. *Epheſ.* 2. 2. Na den Overſten des machts des luchts, des geeſts die nu krachtelijk werkt in de kinderen der ongehoorſaam-

* *Of de Wereld vergaan ſal?*

ſaamheid. *Epheſ.* 6. 12. Tegen de geeſtelijcke boosheden in de lucht. *Job* 1. 17. Doe ſeyde de Heere tot den Satan, van waar komt gy? en den Satan antwoordde den Heere, en ſeide, van om te trekken op de aarde, en die te doorwandelen. 1 *Petr.* 5. 8. De Duyvel gaat om als &c. Dat ook door duiſterheid, een veruyteminge van rechte wyſheid / en een elendigen ſtaat / verſtaan werd / is in de H. Schrift ſeer gemeen.

Staat ons voorts aan te merken / wat den Apoſtel / in onſen Text / by † de ydelheid verſtaat. Het woord / dat in de Griekſchen Text ſtaat / ματαιότητι, beduyd eigentlijk / als men yet te vergeefs doet / verloren moeyte / als men tot ſyn oogmerk niet kan geraken. By exempel, als de levende Schepſelen / door voortteelinge / voedſel / en bewaringe haars ſelfs / trachten / ſoo veel in haar is / altoos te blyven: 't welk nochtans ydel en te vergeefs is. Den menſch tracht menigmaal / door veel moeyte en geneeſmiddelen / &c. tot een lang leven te komen / ja / waart mogelijk / altoos in goede geſondheid te leven / doch 't is ydel en verloren gearbeid. Den menſch tracht in de wereld volkomentlyk gelukkig te weſen / in aanſien / gemak / rijkdom / vermaak / &c. doch te vergeefs. Want alle dingen is ydelheid der ydelheden, en een quellinge des geeſts. De menſchen / alſſe dikmaal veken / grooten / en langdurigen arbeid / kommer / en koſten / tot eenige ſake hebben aangewend / ſoo bevindenſe het alles te vergeefs / miſſende haar einde datſe voor hadden. By exempel / een Landman verwacht met langmoedigheid de vruchten ſyns Lands / die ſomtyds / door het een of ander ongeval / gantſchelyk bedorven werden. Deſe ydelheid toond Moſes *Gen.* 3. door de ſonde in de wereld gekomen zijn. Dus ſien wy dat het woordeken μάτην, (dat van den ſelfden oorſprong is met het woord ματαιότητι, in onſen Text) betekend te vergeefs, of verloren arbeid / waar door men ſyn einde niet bekomen kan. *Matth.* 15. 9. Te vergeefs eeren ſy my, leerende leeringen die geboden van menſchen zijn. Wy konnen de beſchryvinge ſien van de ydelheid der Schepſelen / in het geheele boek Eccleſiaſtes. Sie *Cap.* 1. *vers* 3. Wat voordeel heeft den menſch van al ſijnen arbeid, die hy arbeid onder de Sonne, *Vers* 15. Het kromme kan niet recht gemaakt worden: en 't geene dat ontbreekt, is ſonder getal. Daar is niet nieuws onder de Sonne, *Vers* 9. 11. Daar is geen gedachteniſſe van de voorgaande dingen: en van de navolgende dingen, die zijn ſullen, van de ſelve ſal ook geen gedachteniſſe weſen. De Sonne en Sterren gaan gedurig op en onder, om de aardſche Schepſelen te dienen, de wateren loopen uit, en weder in de Zee: en het is altoos het ſelve dat geſchied. Ja deſe dingen worden ſoo moede, dat men het niet ſoude konnen uitſpreken, *Vers* 8. En ſoo voorts. Ariſtoteles beſchryft goed te weſen / 't gene van een yder begeerd word: dewyle dan het geheele Schepſel verlangd na de openbaringe der kinderen Gods / ſoo ſal op de ſelve / ſonder twyffel / het opperſte goed volgen; Doch het is niet gevoegelyk / dat het Schepſel eer verloſt werde van de ydelheid / en verderffeniſſe / dan den menſch ſelve / tot wiens dienſt de Schepſelen geſchapen zijn. 't Welk den Apoſtel aanwyſt / als hy ſegd / dat het Schepſel verwacht de openbaringe der kinderen Gods, op hope van ook ſelve met de menſchen verloſt te worden, gelykſe te voren met de menſchen de ydelheid onderworpen waren.

Tegenw. Hoe is het Schepſel de ydelheid / dat is / verloren en vergeefſchen arbeid / en moeite / onderworpen? Want ſelfs de Heidenen plegen te ſeggen / dat God en de natuur niet te vergeefs doen.

Antw. Door dit ſeggen hebben de onderſoekers der naturelyke dingen te kennen gegeven / dat God in de natuur / welke is de ordre van God geſteld in de dingen des wereldts / alles heeft geſchickt / en beſtierd tot ſekere einden; want hy werkt alle dingen na den raad van ſijnen wille. Hoewel daar tegen niet ſtrijd / dat Schepſelen / en inſonderheid den menſch / door de ſonde en ſtraffen der ſelve / haar byſondere oogmerken / en einden van haren arbeid / niet bekomen. Want God ſpot meenigmaal met het ydel / en vergeefſch gewoel / der menſchen / hy vernietigd den raad der Heidenen, en hy breekt de gedachten der volkeren. *Pſal.* 2. en 33. 10.

Uit onſe voorgemelde verklaringe / en de woorden des Texts / blykt klaarlyk / * Dat de wereld niet ſal vernietigd werden. Dat het Schepſel / dat is / Hemel / Aarde / en de Schepſelen in de ſelve / niet ſullen vernietigd worden. Want ſy ſullen verloſt worden / en verheerlykt / na de heerlijkheid der kinderen Gods: en na die verloſſinge verlangen en ſuchten ſy / en ſoo voorts: 't welk van de vernietinge niet kan verſtaan werden. 't Welk ook daar uit blijkt / om dat de H. Schrift doorgaans getuigd / dat de uitverkorenen hare zaligheid ſullen in den Hemel genieten / ſoo ſal dan den Hemel niet vernietigd worden.

Petrus / ſprekende van den ondergang des wereldts / in ſynen tweeden brief *Cap.* 3. Vergelykt deſelve by het vergaan des wereldts door den Sundvloed / waar door nochtans de wereld niet is vernietigd. Hy ſegd ook / dat de wereld ſal vergaan door vyer; nu het vyer / noch geen naturelyke ſake / kan het minſte Lichaam van de wereld niet vernietigen. Want yet uit niet voort te brengen, of eenig weſen te vernietigen / gaat beide te boven alle macht der Schepſelen. Maar Petrus toond / dat al dat leelyk is / quaad / en niet van God / maar uit de ſonde oorſpronkelyk / door vyer verbrand ſal worden / en dat alſoo de wereld gereinigd / geſuiverd / en verbeterd ſal worden. Gelyk goud dat door vyer van ſyn vuyligheid wel gereinigd werd / maar niet vernietigd. En dat alſoo uit deſelve verbrandde ſtoffe / God nieuwe / en betere Hemelen / en andere Schepſelen / ſal voortbrengen / die ſulke ongemakken / qualen / verderf / gebreken / moeyte / noodſakelykheden / dienſtbaarheden / &c. niet ſullen onderworpen weſen / gelijk deſe die nu zijn. Deſe Schepſelen ſullen ook de voortteelinge niet van nooden hebben / want die is maar tot een tegenmiddel tegen de dood gegeven. Want anders ſoudenſe altoos vermeerderd werden / tot datter geen ſtoffe meer ſoude overig weſen / uit welke ſy ſouden konnen vermenigvuldigd werden. Maar daar geen verderf is / is geen voortteelinge noodig / gelyk by de Engelen / Sterren / Elementen. Daarom meenen ook vele / dat / in de herſtelteniſſe des wereldts / ſoodanige dingen ſullen eeuwiglyk blyven / als / namelyk / Aarde / de Wateren / Locht / en de Sterren in den Hemel: maar niet die dingen die dagelyks vergaan / en geboren worden / als Dieren / Kruyden / Boomen / de Metalen / de Meteoren / of dingen die in de Locht veroorſaakt werden / als Regen / Sneeuw / Donder / Blixem / Hagel / Wind / &c. Maar aangeſien God ook uit ſoodanige werken betoond / en wil aangemerkt hebben / ſyne Wyſheid / Goedheid / Voorſichtigheid / en Macht / gelyk hy ſelve wijtloopig aanwyſt *Job* 39. en 40. en *Pſal.* 104. en 148. &c. ſoo meenen andere / dat God geenſints ſal vernietigen dat hy eens heeft goed, ja ſeer goed, geſchapen. *Gen* 1. 31. Want ſyne goedertierentheid is over alle ſijne werken. *Pſal.* 145. 9. En hy haat niets / van't gene hy gemaakt heeft. Ook is Gods goedheid genegen ſich door ſcheppinge mede te deelen aan de Schepſelen / maar niet te verderven 't gene hy gemaakt heeft. Derhalven dat God ſal alles verbeteren / en van het quade verloſſen / maar niet vernietigen: na welke verbetering de Schepſelen verlangen / maar meeſt wy, die de eerſtelingen des geeſts hebben, &c. *Pſa.* 102. en *Hebr.* 1. Als 'er geſegd was / dat de Hemelen en Aarde vergaan ſouden, ſoo word het ſelve daar na uitgelegd / door een veranderinge / maar niet door vernietinge.

† *Wat door de ydelheid verſtaan word?*

* *Dat de wereld niet ſal vernietigd werden?*

ge. *Heb.* 1. 11. Sy ſullen als een kleed verouden ; en als een dek-kleed ſult gyſe in een rollen , en ſy ſullen veranderd worden: &c. *Pſal.* 102. 27. Gy ſultſe veranderen als een gewaad , en ſy ſullen veranderd zijn. Dit word ook in den Catechiſmo aangeweſen / in de antwoorde op de 32. vrage. Daar uitdrukkelijk aan het eynde geſegd werd / dat hier namaals de waare Chriſtenen , met Chriſto , over alle Creaturen regeeren ſullen. 't Welk niet waar kan weſen / ſoo de ſchepſelen vernietigd worden.

Tegenw. Na deſen leven ſal den Hemel / immers den onderſten / en ſichtbaren / noch de Aarde / geen gebruyk hebben voor den menſch die verheerlijkt ſal zijn; noch tot ſijns levens onderhoud / want hy ſal onſterflijk weſen / geen ſpijſe of drank noodig hebbende / noch om God door de Schepſelen te kennen / want ſy ſullen God ſien gelijk hy is volkomelijk. 1 *Cor.* 13. 12. 1 *Joh.* 3. 1, 2. Derhalven ſullen deſe Schepſelen vernietigd worden / want God doed / noch ſteld / niet te vergeefs.

Antw. Hoewel de zalige God ſullen ſien en kennen / door inwendige verlichtinge van haar verſtand / nochtans ſullen ſy ook uitwendiglijk ſien Gods heerlijkheid / in ſijne Schepſelen / als in het verheerlijkte Lichaam Chriſti / en haare eygen lichamen / die den heerlijken Lichame Chriſti ſullen gelijkformig weſen ; Item / in dat ontoegankelijke licht / en de heerlijkheid die in den Hemel / Aarde / en ſchepſelen Gods / als in een tooneel ſijner Majeſteit / ſal vertoond werden. Ten anderen / indien / volgens dit gevoelen / alle de Schepſelen te gelijk / of alle / uitgenomen alleen den opperſten onſichtbaren Hemel / vernietigd ſullen worden / waar ſal dan weſen de plaats der veroordeelde geeſten en menſchen ? Niet in den Hemel / want daar zijn de zaligen; volgd datſe nergens ſouden weſen / of immers in geen naturelijke plaatſe der Schepſelen / maar in enkel niet / of ydelheid / 't welk niet waarſchijnelijk is. Want / hoewel wy te voren bekend hebben / dat wy niet weten waar de Helle nu is / of weſen ſal / ſoo houden wy nochtans datſe niet ſal weſen / dan in een naturelijke plaats der geſchapene dingen / en niet in den opperſten Hemel / noch in een enkel niet / of ledigheid; hoewel wy niet konnen de byſondere gelegentheid van die plaats aanwijſen.

• De Joden zijn van gevoelen / dat God de wereld ſal brengen in haaren eerſten chaos, of ſtaat waar van wy leſen *Gen.* 1. 2. De aarde nu was woeſt en ledig, en duiſterniſſe was op den afgrond : en den Geeſt Gods ſweefde op de wateren. Namelijk / eer de Sterren / de Dieren / gewaſſen der Aarde / &c. voortgebracht waaren / en doe de wateren den gantſchen omloop der aarde noch omringd hadden. Item / dat dit ſal geſchieden in het ſevende loopende duyſend getal der jaren / te rekenen van het begin der Scheppinge / dat is / na dat de wereld ſal ſes duyſend jaren geſtaan hebben. Ten derden / dat de wereld in de gemelde veranderinge ſal blijven duyſend jaren / en datſe daar na ſal vernieuwd / en verbeterd worden. Sie *Spicilegium Lud. Capelli.* Doch dit gevoelen is van de Joden verſierd (gelijkſe altoos tot ydele beuſelingen / en verdichtſelen / genegen geweeſt zijn) en nergens in Gods Woord / of bewijs redenen gegrondet. Want datſe daar toe brengen / en paſſen willen / 't geene ſtaat, *Gen.* 2. 3. En God heeft den ſevenden dag gezegend , en dien geheiligd &c. Dat is / na haaren uitleg , God heeft gezegend de ſevende eeuwe / dat is / het ſevende loopende duyſend getal van jaren / want duyſend jaren by God zijn als eenen dag, in welkers eynde hy de wereld vernieuwen ſal / deſen uitleg is ydel / verre buyten den ſin der Letteren / en achten die niet waardig met meer redenen te wederleggen. Want wy weten / dat den dag des oordeels / en derhalven ook van de veranderinge des werelds / niemand , ſelfs niet den Engelen, maar Gode alleen, bekend is. *Marc.* 13. *Vers* 32. Dat ſommige hier op durven ſeggen / datter wel geſchreven ſtaat / dat / in dien tijd / niemand dien dag bekend was / maar niet / dat niemand daar na dien dag ſoude weten. Deſe antwoorde is ydel / want ons niemand bewijſen ſal ; dat hem God / of yemand in de wereld / na de tijden Chriſti / den dag des oordeels geopenbaard heeft. Maar wy achten het een groote verwaantheid / en leugenachtige ſtoutigheid / te weſen / te ſeggen / dat God na de tijden Chriſti / op aarde / aan eenig menſch geopenbaard heeft / 't geene hy ſelve Chriſto / op aarde / noch de Engelen in den Hemel / niet heeft willen bekend maken. Gelijk ook alreede ſommige / die den tijd des oordeels hebben willen aanwijſen / door de bevindinge / en uitkomſte / leugenachtig bevonden zijn / en ſonder twijffel noch meer worden ſullen.

• *Wat de Joden gevoelen van den ondergang, en vernieuwinge des werelds?*

Het is wel waar / dat de Apoſtelen ſomtijds ſoo ſchrijven in haare brieven / gelijk of / al in haare tijden / den dach des oordeels te verwachten waar geweeſt. 2 *Cor.* 5. 2, 3, 4. 1 *Cor.* 15. 51, 52. 1 *Theſſ.* 4. 15. Dat wy die levendig overblijven ſullen tot de toekomſte des Heeren, &c. 1 *Joh.* 2. 18. *Jac.* 5. 9. 1 *Cor.* 7. 29. 1 *Petr.* 4. 7. &c. Om dat den tijd onſeker is / en om de Geloovigen te ernſtiger tot waken / en ſtandvaſtigheid / te vermanen. Maar nochtans dat ſulks niet moeſt na den letter verſtaan worden / blijkt uit de ervarentheid / en Pauli eygen waarſchouwinge. Sie 2 *Theſſ.* 2. 2, 3. Dat gy niet haaſtelijk beweegd werd van verſtand , of verſchrikt , noch door geeſt, noch door woord, noch door Send-brief, als van ons geſchreven , als of den dag Chriſti aanſtaande waar, &c.

Stichtelijke bedenkingen.

HEt moet ons dienen tot vernederinge / dat om onſen 't wille de Schepſelen ſuchten / en tegen haaren wille de ydelheid / en dienſtbaarheid der verdorventheid onderworpen zijn. Waar uit wy ſien dat de ſonde alles heeft in verwerringe / en ellende gebracht / niet alleen ons / maar de Schepſelen met ons.

2. Indien de Schepſelen / namentlijk / Hemel / Aarde / Zee / en 't geene daar in is / hopen op eenen beteren ſtaat / om eens verloſt te worden uit de ydelheid / en elendige dienſtbaarheid der verdorventheid ; hoe veel te meer betaamd het ons / die tot de eeuwige zaligheid geroepen zijn / niet te ſoeken ſoo ſeer dat beneden is, het welk doch vol verdriet en ydelheid is / maar inſonderheid dat boven is , daar ons leven in God met Chriſto verborgen is: die ſchatten die niet konnen geroofd werden of bederven: en dat God wech legd voor de oprechten. *Col.* 3. 1. *Matth.* 6. 20. *Prov.* 2. 7. Soodanige menſchen dan / die niet ſoeken dan aardſche dingen / welkers deel in dit leven is; zijn erger dan die Schepſelen / die ſy redenloos achten / want die verlangen met uitgeſteken hoofden, na de openbaringe der kinderen Gods, ja daar na ſuchtende, en als in barens-nood zijnde.

3. Indien de Schepſelen om onſen 't wille de ydelheid / en het verderf / onderworpen zijnde / nochtans met lijdſaamheid verwachten haare verloſſinge / op hope van eenmaal vrygemaakt te werden : veel meer betaamd het ons / die d'oorſaken zijn van de ydelheid / en verderf / met geduldigheid te hopen op de toekomende zaligheid, die bereid is om geopenbaard te worden ter bequamer tijd. *Rom.* 8. 24. Want wy zijn in hope zalig geworden, &c. En indien wy hopen 't geene wy niet ſien, ſoo verwachten wy het met lijdſaamheid, *Klaagl. Jer.* 3. 25. De Heere is goed den geenen die hem verwachten, de ziele die hem ſoekt. *Heb.* 10. 36. Want gy hebd lijdſaamheid van nooden: op dat gy den wille Gods gedaan hebbende, de belofte moogd wegdragen.

Digitized by Google

ROM. 9. 3.

Want ik ſoude ſelve wel wenſchen verbannen te zijn van Chriſto, voor myne Broederen, die myn maagſchap zyn na den vleeſche.

IN deſe moeyelyke plaatſe komt voor eerſt in bedenken / wat het woord ἀνάθεμα ('t welk overgeſet is vervloekinge) beduyd. Het is een Grieks woord / komende van twee andere woorden / die beduyden ophangen, of opwaarts ſtellen, om dat die dingen / die den Godsdienſt toegeeygend waren / wierden in de kerken opgehangen. Sommige maken onderſcheid tuſſchen ἀνάθεμα en ἀνάθημα, en verſtaan by ἀνάθεμα een vervloekinge, by ἀνάθημα een ſaak die Gode toegeheyligd is. Andere vermengen deſe woorden als een beduydeniſſe hebbende; *Anathema*, ſegd *Juſtinus Martyr*, word genaamd / 't gene van een gemeen gebruyk onttrokken / en Gode toegewyd of geheiligd werd / of ook 't geene door booſwilligheid van God vervreemd word. In het woord Gods bevinden wy dat ἀνάθεμα of ἀνάθημα betekend / 1. Eenige ſake die Gode geheiligd is. *Lev.* 27. *Vers* 28, 29. Item eenige gifte, den Tempel / of tot kerkelyke gebruyken / geſchonken. *Luc.* 21. 5. 2. Een ſake die vervloekt is, en ter dood verweſen. *Act.* 23. 14. 1 *Cor.* 12. 3. en *Cap.* 16. 22. *Gal.* 1. 8, 9. Dus betekend ook het woord ἀναθεματίζειν yet wat Gode heiligen. *Num* 18. 14. Item / dooden, verderven en uitdelgen. *Num.* 21. 2, 3. *Joſua* 6. 21. *Judic.* 1. 17. &c. Item / vervloeken en ter dood verdoemen *Act.* 23. 12. *Matt.* 26. *Vers* 74. En is dit woord ook van ouds gebruykt geweeſt in het veroordeelen / en verwerpen der ketteryen.

* Sommige dan nemen den ſin onſes Texts dus op / dat Paulus niet wenſcht een vyand Chriſti te weſen / maar alleenlyk ſoo verre verworpen te weſen van Chriſto / dat hy het genieten der zaligheid miſſen ſoude; niet dat door ſtraffe van gevoelen hy ſoude verdoemd werden / maar alleen door ſtraffe van ſchade / of ontbeeren der eeuwige zaligheid; niet dat hy Chriſtum ſoude tegen zyn / maar / blyvende in het geloove / en gehoorſaamheid Chriſti / nochtans / om de zaligheid der Joden / wel ſoude willen miſſen de eeuwige heerlykheid met Chriſto / na dit leven. In dit gevoelen is *Paræus*, want ſoo luyden ſyne woorden / *immenſè quidem diligit fratres, ſed non plus quam Chriſtum: anathema enim fieri non à Chriſti charitate & amicitia, ſed tantum à Chriſti felicitate, & fructu amicitiæ, optat: non fieri Chriſti hoſtis, ſed non frui Chriſti conſpectu, & beatitudine æterna, ut hæc fratribus contingat: vult perire, non ut Chriſti inimicus, ſed ut fratrum ſervator: ſicut & Chriſtus pro nobis factus eſt exſecratio à Deo, non ut hoſtis Dei, ſed ut noſter redemptor.* En een weynig daar na ſegd hy: *Non optat fieri ex electo reprobus: ſed electus manens paratus eſt electorum Gloria privari, & hanc fratribus cedere.* Dat is / Paulus bemind wel ſeer ſyne Broederen, maar niet meer dan Chriſtum: hy wenſt niet verworpen te weſen van Chriſti liefde en vriendſchap, maar alleen van Chriſti zaligheid, en vrucht der vriendſchap. Hy wenſt niet te worden een vyand Chriſti, maar niet te genieten Chriſti aanſien, en eeuwige zaligheid, op dat die ſynen Broederen ſoude toekomen. Hy wil niet verloren gaan als een vyand Chriſti, maar als een behouder ſyner Broederen: gelijk Chriſtus voor ons een vervloekinge van God geworden is, niet als een vyand Gods, maar als onſen Verloſſer. Hy wenſt niet van een uitverkoren een verworpene te werden: maar, uitverkoren blijvende, is hy bereid beroofd te werden van de heerlijkheid der uitverkorenen, en deſelve aan ſyne Broederen toe te brengen.

† Dit gevoelen verwerpt Jacobus Laurentius, en meend / dat Paulus gewenſt heeft van Chriſto geſcheiden en verworpen te weſen / niet alleen voor eenen tyd / maar voor eeuwig; niet alleen om de eeuwige ſaligheid te miſſen / maar ook om eeuwiglyk te lyden de pynen der helle / en ſtraffen des gevoelens. *In explicatione locorum difficilium, in epiſt Paulinis, pag.* 222.

* Sommige nemen den ſin van onſen Text dus op. Ik ſoude wel wenſchen verbannen te zyn van Chriſto, dat is / dat ik noch tot de kenniſſe Chriſti niet ware gekomen / ja noch een tyd lang daar van verworpen was / en maar na deſen / of in het einde van myn leven / daar toe quame; als ſulks mynen broederen / de Joden / ter ſaligheid konde dienſtig weſen. Of dat Paulus dit wil ſeggen / myne broederen / meend niet dat ik daarom u tot Chriſtum roepe / om dat ik tot hem gekomen ben: ja ik ſoude wel wenſchen / dat gy ſelfs voor my tot Chriſtum gekomen waart / en dat ik noch voor een tyd van hem hadde verſteken geweeſt / als u dat konde tot ſaligheid voordeelig weſen. Andere aldus / ik ſoude wel wenſchen te langer in dit leven te blyven / en van Chriſti heerlijkheid / en nader vereeninge / ontbloot te weſen; als ik daar door de bekeeringe der Joden tot Chriſtum konde veroorſaaken. Soo dat deſen wenſch ſoude over een komen met het gene hy tot den Philippenſen ſchryft / ſie *Cap.* 1. *verſ.* 20. *tot* 27. Doch deſe uytleggingen voldoen (na ons oordeel) den Text niet / want het is wat anders noch een tyd lang van Chriſto vervreemd te weſen / of in dit leven te blyven; wat anders een vervloekinge te weſen van Chriſto / 't welk den Apoſtel wenſt in den Text / ſonder eenige bepalinge van tyd: en ſekerlyk / in dit leven noch een tyd lank te blyven / word nergens genaamd een vervloekinge te weſen van Chriſto. Ten anderen / dat Paulus voor de Joden was tot Chriſtum gekomen / konde de bekeeringe der Joden niet hinderlyk weſen / maar eer vorderlyk. Toe daar by / dat door ſoodanige uitleggingen / den wenſch Pauli / die in den Text blykt ſeer uytnemende te weſen / ſeer verminderd / ja by na vernietigd werd: want wat byſonderen wenſch / of uitnemende liefde / is daar in / te wenſchen wat langer van Chriſti kenniſſe vervreemd te zyn / maar nochtans door de ſelve daar na ſalig te werden; of te wenſchen noch een tyd lang in dit leven te blyven / tot ſtichtinge van een ander?

† Hieronimus, Hemmingius, Pererius, en andere / verſtaan deſen Text van de tijdelijke dood / dat Paulus wel ſoude wenſchen te ſterven / en als van Chriſto / of in de ſake Chriſti / ter dood veroordeeld te werden / indien ſulks den Joden konde ter ſaligheid gedyen. En deſen uitleg oordeelen wy / met den geleerden Gomaro, bequamer dan de voor-gemelde te weſen. Want Paulus konde niet wenſchen als een vyand Chriſti van hem verworpen te weſen / of hy moeſt met eenen wenſchen godloos te weſen / want niemand / dan ongeloovige / en godlooſe / ſullen van Chriſto vervloekt werden: te wenſchen nu ſoodanig te weſen / kan ſonder ſonde niet geſchieden. 't Is wel waar / dat de Uytleggers hier op antwoorden / dat Pauli wenſch onder conditie / of beding / moet verſtaan werden / namelyk ſoo het konde weſen / of ſoo het mocht weſen / behoudens den wille Gods / en de Godſaligheid / of yet diergelyks. Doch deſen uytvlucht voldoed my niet; eerſt / om dat in den Text van geen conditie gewag word gemaakt / en derhalven ſy kan wel geſegd / maar niet beweſen werden. Ten anderen / 't is ongerymd / en den Apoſtel ongevoegelyk / te wenſchen godloos / en een vyand Gods te weſen / indien het God behaagde / of behoudens de Godzaligheid / of indien het weſen mocht; want die dingen ſtryden tegen elkanderen: ja ook kan ik niet ſien / dat men heyliglijk kan wenſchen godloos / en ongeloovig te weſen / indien het den raad Gods ſoo goed vond / gelijk Paræus, of indien het konde / of mocht weſen / of yets ſulks / gelyk Jacobus Laurentius meend.

* *Eerſte uytleg.* † *Tweeden uytleg.*

* *Derden en vierden uytleg.* † *Vyfden uytleg.*

Digitized by Google

Den geleerden Calvinus ſchijnd eenen anderen uptvlucht bedacht te hebben; namelyk/ dat den Apoſtel/ in deſen grooten wenſch/ door den grooten brand van ſijnen yver/ en liefde tot de Joden/ met een verwerd gemoed/ en beroerden ſin/ heeft geſproken/ en/ niet denkende op de verkieſinge Gods/ ſoo is hy alleen opgenomen geweeſt met ſijn genegentheid te toonen tot de Joden. Ik ſal ſijn eygen woorden verhalen. *Nec obſtat, quod ſalutem ſuam Dei electione fundatam eſſe noverat, quæ excidere nullo modo poteſt. Nam ferventiores iſti affectus, ut præcipitanter feruntur, ita nihil aliud intuentur, aut conſiderant, quam id quo tendunt. Itaque non conjungebat electionem Dei cum voto ſuo Paulus, ſed præterita ejus memoria, totus in Judæorum ſalutem intentus erat.* En weinig daar na/ *inde fiebat ut in extremum hoc votum confuſo animo erumperet.* Sie in ſynen uitleg over den Brief tot den Romeynen. Den ſin der verhaalde woorden/ hebben wy te vooren uitgedrukt. Hier tegen ſchrijft Paræus tot wederlegginge aldus. Na deſen uitleg ſoude Paulus in ſijnen wenſch verſcheidentlijk geſondigd hebben, niet wel met eenen beraden wille, maar door onbedachtſaamheid, en onberaden yver der broederlijke liefde. Maar het ſy verre dat wy ſulks gevoelen ſouden. Want den Apoſtel heeft deſen wenſch niet lichtveerdiglijk uitgeſtort, maar hy heeftſe beſchreven met een welbedachten ſin, door ingeven des H. Geeſts. Gelijk hy ſelfs betuygd aan het eerſte *Vers.* Ik ſegge de waarheid in Chriſto, ik liege niet, mijne conſcientie my mede getuigeniſſe gevende door den H. Geeſt.

Ten anderen/ daarom oordeelen wy dat deſen Text bequamelyker van de tydelyke dood verſtaan werd/ dan van de eeuwige verdoemeniſſe/ om dat Chriſtus getuygd/ *Joh.* 15. 13. Niemand heeft meerder liefde dan deſe, dat yemand ſyn leven ſette voor ſijne vrienden. Een ieder is/ in 't ſtuk van de eeuwige zaligheid/ ſich ſelven de naaſte; ja 't is onbehoorlyk/ dat iemand wenſche verdoemd te weſen/ om een anders zaligheid te bevorderen; want/ behalven dat niemand moet ſyn eygen verderf begeeren/ ſoo kan geenſints de verdoemeniſſe/ en godlooſheid van den eenen/ de bekeeringe en zaligheid van een ander veroorſaken/ maar veel eer ſyn Godvruchtigheid/ en behoud.

Ten derden/ wy werden belaſt onſen naaſten te beminnen als ons ſelven, niet boven ons ſelven/ inſonderheid in 't ſtuk van de eeuwige zaligheid. Want/ hoewel waar is/ dat wy ſchuldig zyn ons leven te ſtellen voor de broederen. 1 *Joh.* 3. 16. Namelyk/ als de eere Gods/ de ſtichtinge der Gemeente/ en den nood van het gemeene beſt/ waar onder een yeder begrepen is/ ſulks vereyſcht. Nochtans is het noch nodig/ noch redelyk/ dat wy door onſe eyge verdoemeniſſe de zaligheid van een ander begeeren; want dat tegen de liefde tot God/ en ons eygen ſelven/ ſtrijdig is.

Ten vierden/ niemand mag eenig menſch/ of yet in de wereld/ liever hebben dan Chriſtum; *Matth.* 10. 37. Die Vader of Moeder lief heeft boven my, die is mijner niet weerdig. &c. Indien Paulus heeft gewenſt van Chriſto/ als een godlooſe/ en ongeloovige/ verworpen te weſen/ (want hy konde anders niet verworpen werden) ſoo ſchijnd het dat hy ſijne broederen de Joden liever heeft gehad/ dan Chriſtum: want dat hy met de eeuwige ſtraffen des gevoelens in de helle verworpen ſoude weſen/ konde met de liefde Chriſti niet beſtaan.

Ten vijfden/ indien Paulus gewenſt heeft voor den welſtand der Joden te lyden de eeuwige tormenten/ en ſtraffen der helle/ (gelyk Jacobus Laurentius meynd) ſoo ſchynd het ſekerlijk/ dat hy meerder liefde tot de Joden betoond heeft/ als Chriſtus voor de Gemeente; voor welke hy geen eeuwige dood in tijd/ maar alleen een tydelyke geleden heeft: noch heeft niet/ dan voor een tijd/ de opperſte gelukſaligheid gemiſt. Dit zyn onſe redenen/ waarom wy niet hebben aangenomen den gemeenen uitleg/ te voren hier verhaald: ons gevoelen geern beter berigt/ en bewijſen/ onderwerpende.

Tegenw. Moſes heeft wel gewenſt voor de Joden eeuwiglyk van God verdoemd te weſen *Exod.* 32. 32. Nu dan, indien gy hare ſonden vergeven ſult: doch ſoo niet, ſoo delg my nu uit u Boek, 't welk gy geſchreven hebt.

Antw. Hoewel vele deſen Text uitleggen van verworpen te werden van de eeuwige zaligheid: ſoo kanmen nochtans ſeekerder/ en bequamelyker/ den ſelven verſtaan/ van door een ontydige dood uit het getal der levendigen gerukt te werden: gelijk den geleerden D. Rivetus over deſe plaatſe aanwijſt. En dat dien uitleg goed is/ en met Gods Woord over een komt/ ſtaat ook den geleerden Gomarus toe. Wat ons aangaat/ ik meen dat deſen Text anders niet/ dan van een tydelyke dood/ behoord verſtaan te werden: om redenen te vooren over den wenſch Pauli bygebracht. Ten anderen/ om dat de verdoemeniſſe Moſis/ behalven datſe onmogelyk was/ ſoo kondeſe niet heiliglyk begeerd werden/ noch eenig voordeel den Joden toebrengen; want/ indien God hare ſonden niet had vergeven/ wat nuttigheid konde Moſis eeuwig verderf haar veroorſaken? Ten derden/ uit dat boek/ daar Moſes van ſpreekt/ konnen eenige uitgedelgd werden/ als blykt *Vers* 33. Doe ſeide de Heere tot Moſes: dien ſoude ik uit mijn boek delgen, die aan my ſondigd. *Pſal.* 69. 29. Laatſe uitgedelgd werden uit het boek des levens, &c. Maar uit het boek des eeuwigen levens werd niemand uitgedelgd. En 't moet niemand vreemd dunken/ dat het getal der levendige/ als in een boek geſegd werd geſchreven te weſen. Want Gode werd in de H. Schrift een algemeen boek ſyner voorſienigheid toegeëygend/ in welke alles/ watter is/ en geſchied/ gelyk als geſchreven ſtaat. Van welk boek David ſpreekt *Pſal.* 139. Als hy ſegd dat het maakſel ſijns Lichaams, als een borduyrſel, ſijnen ongeformeerden klomp, gebeente, &c. in een boek waren geſchreven. Sie *Vers* 13. tot 17. en 16. Alle deſe dingen waren in u boek geſchreven, &c. Soo oordeelen wy dan dit den wenſch Moſis geweeſt te zyn/ O Heere/ vergeef doch dit volk hare ſonden/ en zyt haar genadig: of anders/ wat ſal ik met dit volk doen/ ik wil dan liever ſterven/ dan leven/ en dat ik uwen toorn over haar/ en haar verderf/ ſoude moeten aanſien. Of/ dat ook Moſes toond/ dat hy liever ſterven ſoude/ dan ſijn volk blyven in Gods ongenade.

Om Pauli wenſch te meer te verklaren/ ſoo ſtaat aan te merken/ * dat het woord Anathema, by den Heidenen/ dikmaal gebruykt is geweeſt van die menſchen/ die vervloekt/ en derhalven gedood/ en geofferd wierden voor het gemeene beſt/ om dat de Heidenen meenden/ dat daar door de Goden verſoend wierden: gelyk men vele ſoodanige exempelen vind in de Heidenſche geſchiedeniſſen/ van menſchen/ die voor het welvaren van het gemeene volk als vervloekt/ gedood/ en geofferd wierden. Titus Liv. verhaald in ſyn 7. Boek/ dat de Tarquinienſers drie honderd en ſeven Romeynen geofferd hebben. De Perſianen hebben eertyds/ om de Goden te behagen/ ſommige menſchen levendig onder de aarde gedolven. Soo leſen wy 2 *Reg.* 3. 26, 27. Dat den Koning der Moabiten/ ſijnen eenig-geboren ſoone op de muuren geſlacht/ en geofferd heeft/ na dat hy verſtond/ dat hy in den Oorlog tegen den Iſraeliten de nederlaag had gekregen. Soo verhaald Diodorus lib 20. Dat de Carthaginiers (meenende dat de Goden op haar vergramd waren/ als ſy van Agathocles waren belegerd/) twee honderd van haar edelſte/ en beſte jongelingen/ aan Saturnus vervloekt/ en als Anathemata opgeofferd hebben. En dit beeld van Saturnus, daar aan deſe offerhande geſchiedde/ was ſoo van koper gemaakt/ dat/ als men de kinderen tuſſchen de armen leyde/ ſoo vielen ſy in een groot vyer/ in welke ſy verbrandden.

Ge=

* *Menſchen voor het gemeene beſt gedood, en geofferd.*

Gelijk niet alleen blijkt in Diodoro, maar ook in de H. Schrift / die van dit verbranden der kinderen / en offeren aan den Moloch, dikmaal gewag maakt. Het ſchijnd dat den Apoſtel / ſiende op deſe maniere / wenſt / als een menſch van Chriſto / en de menſchen veroordeeld / te ſterven / en geofferd te worden voor de Joden / indien ſulcx tot hare zaligheid ſtrekken konde. Gelijk hy ook diergelijks ſegd. 2 *Cor.* 12. 15. En ik ſal geern de koſten doen, en voor uwe ziele te koſte gegeven worden Bereid zijnde te ſterven voor den naam Chriſti. *Act.* 21. 13. Dat is / voor de eere Chriſti / de ſtichtinge / en welſtand der Chriſtenen. Even gelijk David / uit liefde van ſijnen ſoone Abſalom / ſeyde / 2 *Sam.* 18. 33. Mijne ſoone Abſalom, myn ſoone, myn ſoone Abſalom, och dat ik voor u geſtorven waare! En dat den Apoſtel op het gemelde gebruyk der Heidenen geſien heeft / en ſijn maniere van ſpreken gepaſt / ſchijnd noch klaarder te blijken / uit het geene hy ſegd *Philip.* 2. 17. Ja, indien ik ook tot een drankoffer geofferd werde, over de offerhande, en bedieninge uwes geloofs, ſoo verblijde ik my, &c. 2 *Tim.* 4. 6. Want ik worde nu tot een drankoffer geofferd, en den tijd myner ontbindinge is na by.

Hier op meenen ook veele dat den Apoſtel geſien heeft 1 *Cor.* 4. 13. Wy zyn geworden als uitvaagſels der wereld, en aller afſchrapſel, tot nu toe. Want by den Galli is het een oud gebruyk geweeſt / dat arme geringe lieden met geld omgekoft wierden / een jaar lank / op gemeene onkoſten / met lekkere ſpijſen gevoed / en dan op ſekere Feeſtdag door de Stad geleid / en buyten de Stad met ſteenen gedood / tot verſoeninge der Stad. Waar van Servius, Cæſar, en andere gewag maken. En ſoodanige menſchen wierden dan genaamd καθάρματα, of περικαθάρματα, welk woord den Apoſtel gebruykt / 1 *Cor.* 4. 13. Diergelijk gebruyk is ook / in tyden van hongersnood / peſt / en andere ſwarigheden / geweeſt by de Romeynen / en andere Heidenen. Soo verhaald ook uit Suida den geleerden Eraſmus, dat het een oude coſtuyme is geweeſt / als de Heidenen door eenige ſwarigheid gedrukt wierden / datſe jaarlijks een menſch / tot verſoeninge der Goden / in de Zee verſmoorden / en Neptuno, den Zeegod / op offerden. Daar by voegende deſe woorden περίψημα ἡμῶν γενοῦ, dat is / werd voor ons een verſoeninge. Welk woord περίψημα ook den Apoſtel gebruykt in de plaatſe te voren aangetrokken. 1 *Cor.* 4. 13. Soo dat den ſin der plaatſe weſen ſoude / dat Paulus by den Heidenen / en ongeloovige godlooſe menſchen / ſoo veracht was / als die geringe / verachte / en vervloekte menſchen / die vervloekt / en ellendelijk gedood wierden / als tot een weeringe der gemeene plagen. Gelijk het genoegſaam uit de Hiſtorien bekend is / dat de Heidenen den Chriſtenen de ſchuld gaven / van alle gemeene plagen / en onheylen / en derhalven als vervloekte menſchen ombrachten.

* Het woord Anathema word meenigmaal genomen voor yemand / die uit de gemeente geworpen / en als veroordeeld uit de gemeenſchap der Kerke gebannen word: en in deſen ſin is van ouds dit woord ſeer gebruykelijk geweeſt. Derhalven oordeelen wy dien uitleg onſes Texts bequaamſt te weſen / der geene die meenen / dat Paulus gewenſt heeft van Chriſto, dat is van de gemeente Chriſti / en uitwendige gemeenſchap Chriſti / uitgeſloten / en gebannen te werden; en die ſchande te ondergaan / dat hy als een onweerdig lid van de Gemeente ſoude uitgeworpen weſen. Soo dat Chriſtus hier geſteld werd voor de gemeente Chriſti / gelijk 1 *Cor.* 12. 12. Deſen uitleg komt beter met den Text over een / dan die van de tydelijke dood: want / hoewel Paulus had geſtorven voor de Joden / gelijk de Martelaren om het geloove in Chriſtum: daarom ſoude hy geenſints van Chriſto een vervloekinge / of verbannen geweeſt zijn. Hoewel wy toeſtaan dat het niet ongoddelijk / maar prijſelijk is / dat yemand ſijn eygen leven / en welſtand / min ſoude achten / dan de eere Gods / en de zaligheid van veele menſchen te gelijk.

* *Seſden uytleg, en ons eygen gevoelen.*

Sommige ſetten onſen Text dus over / ik wenſte wel eertijds, of ik heb wel voor deſen gewenſt, namelijk / door mijn bekeeringe / te weſen een vervloekinge van Chriſto / om de Joden te behagen / in haar vervolginge tegen Chriſtum; Doch / hoewel wy bekennen dat den Text ſoo kan overgeſet werden / nochtans is dat den ſin van den Apoſtel niet. Eerſt / om dat Paulus / als hy noch onbekeerd was / konde hy niet wenſchen van Chriſto verbannen te weſen voor ſijne Broederen / want hy Chriſtum doe niet erkende. Ten anderen / na deſen uitleg / ſoude den Apoſtel geen byſondere genegentheid betoonen aan de Joden / ('t welk tegen den Text klaarlijk ſtrijd) maar alleen verhalen / hoedanig hy te voren geweeſt is. Want / wat was dat vreemd / dat Paulus Chriſtum verloochenende / ja ter dood de Chriſtenen vervolgende / meenende God eenen dienſt te doen; wilde van hem verſteken zyn; wat liefde / ernſt / of wenſch konde daar in gelegen weſen? Ten derden / dat den Apoſtel toond een tegenwoordige / en niet een voorleden genegentheid / blijkt uit het voorgaande Vers. Dat het my een groote droefheid, en mijn herte een gedurige ſmerte is. Ten vierden / Paulus / in onſen Text / maakt een tegenſtellinge tuſſchen ſijnen ſtaat / en den ſtaat der Joden; Item / tuſſchen ſijnen welſtant / en haren welſtant / de ſijne bereid zynde te miſſen voor de hare. 't Welk alles geen plaats heeft gehad in Paulo / voor ſijne bekeeringe / want toen waren hy / en de Joden / in eenen ſin / en eenderley ſtaat / ten aanſien van Chriſtus / beide hem verloochenende / en vervolgende. Derhalven houden wy vaſt / dat het woord ηὐχόμην, wel is overgeſet / ik ſoude wel wenſchen. Gelijk Beza, Piſcator, en andere / wel aanmerken.

ROM. 2. 15.

Wat het werk der Wet zy, en hoe dat in de herten der menſchen ingeſchreven zy? *Rom.* 2. 15. Als die betoonen het werk der Wet geſchreven in hare herten, hare conſcientie mede getuigende, &c.

Wy hebben voor deſen van den aart / en werkingen der Conſcientie / in een Boexken alleen gehandeld; hier ſullen wy alleen toonen / hoe den Apoſtel in waarheid / en met groote redenen / getuygd / dat het werk der Wet in het herte van alle menſchen geſchreven is: want de Conſcientie is een licht / waar door Chriſtus verlicht een yder menſche komende in de wereld. *Joh.* 1. 19. By het werk der Wet moeten wy verſtaan / 't gene de Wet / of God door de Wet / aan den menſche doet. Dat is / gebied het goede / verbied het quade / vermaand tot den ſchuldigen plicht / met beloften en bedreygingen; beſchuldigd en veroordeeld de overtreeders / beloond en ſpreekt vry de gehoorſamen / en ſoo voorts. Want dit zyn de dingen die de Wetten / en Wetgevers / werken omtrent den menſch. Nu dit ſelve werk / ſegd Paulus / werkt ook omtrent / en in den menſch / de Conſcientie / gelijk hy verder toond in de naaſt volgende woorden des Texts *Vers* 15. De gedachten onder malkanderen haar beſchuldigende, ofte ook ontſchuldigende. en *Vers* 14. Want wanneer de Heidenen, die de Wet niet hebben, van nature de dingen doen die der Wet zijn, deſe, de Wet niet hebbende, zijn haar ſelven een Wet. Tertullianus, ſchrijvende tegen de Joden / ſegd onder anderen aldus / eer de Wet door Moſem gegeven is / die geſchreven was in ſteene Tafelen / was'er een andere Wet / die niet was ge-

geſchreven / welke naturelijker wijſe begrepen wierd / en van de Vaderen bewaard. Want hoe is Noach rechtveerdig bevonden geweeſt / ſoo voor hem niet is geweeſt de rechtveerdigheid van de naturelijke Wet? Hoe is Abraham een vriend Gods geacht geweeſt / dan volgens de billikheid / en rechtveerdigheid der naturelijke Wet?

* Ten anderen / by het werk der Wet konnen wy verſtaan den inhoud der Wet / welke in de Conſcientie bekend is / door naturelijke redenoeffeninge. Het welk genoegſaam mach blijken uit de vergelijkinge van de Wet der zeden / door Moſem beſchreven / met de Wetten die Draco, Lycurgus, de Romeynen / en andere Heidenſche Wetgevers / hebben ingeſteld / en ſtrengelijk doen onderhouden. Wy ſullen tot dien eynde eenige van de Heidenſche Wetten met een woord aanwijſen / genomen uit de Wetten der twaalf Tafelen / gelijkſe gemeenelijk genaamd werden.

† 1. Datmen binnen de ſteden geen dooden ſal begraven, of verbranden. Dit komt over een met de gebruiken der Joden / want ſy begroeven hare dooden buyten de Steden / hoewel eenige Koningen binnen Jeruſalem begraven zijn.

2. Solon verbood datmen over de dooden ſijn aangeſicht niet ſoude open krabbelen, en ſcheuren, om bloed te ſtorten: gelijk te voren de maniere was geweeſt / datmen / in het verbranden der lichamen / veel bloed vergoot van ſlaven / en andere geringe menſchen. En alſſer na haren ſin niet genoeg bloed wierd vergoten / ſoo verſcheurden de vrouwen haar aangeſichte / om mede te bloeden. Dit verbod van Solon is daar na geſteld in de twaalf Tafelen. En komt over een met de wet Gods door Moſem gegeven. *Lev.* 19. 28. Gy ſult om een dood Lichaam geen ſnijdinge in uw vleeſch maaken, noch ſchrift eenes gedrukten teekens in u maaken. *Deut.* 14. 1.

3. Datmen God moet erkennen als Heer en beſtierder van alle dingen.

4. *Ad divos adeunto caſte; pietatem adhibento; opes amovento, qui ſecus faxit, Deus ipſe vindex erit.* Welke Wet ook Cicero verhaald *Lib. 2. de legibus.* Den ſin der gemelde Wet is / datmen tot God moet gaan in reynigheid, naamelijk / des Lichaams en des Geeſts / want de Heidenen beyde hebben noodig geacht / gelijk G. Stukkius bewijſt *Lib. de ſacris gentilium.* Item / datmen in het gaan tot de Goden moet Godzaligheid by brengen: dat rijkdom, goud, en alle pracht, van daar moet geweerd weſen, die hier tegen doet ſal God ſelve ſtraften. Dat deſe Wet ganſchelijk met Gods Wetten over een komt / kan een yder blijken / en is onnoodig in het breede te bewijſen.

5. *Nulla vitiorum ſacra ſolemnia obeunto: aſt illa, propter quæ datur homini aſcenſus in Cœlum, virtus, pietas, fides, colunto.* Datmen geen Godsdienſten ſal plegen omtrent of over ſonden, maar die dingen, door welke den menſch in den Hemel gebracht word, als de deugd, godzaligheid, gelove, trouwe, &c.

6. Dat in den Godsdienſt alle twiſt en oneenigheid moet geweerd weſen. Dat ook de dienſtknechten tot den Godsdienſt moet ledigen tijd vergund werden. Dat de oude Privilegien en Wetten niet mogen verbrooken werden.

7. Soo het bevonden word, dat een Richter ſich met geld heeft laten omkoopen, om verkeerdelijk te oordeelen, dat hy met de dood geſtraft werde. *Exod.* 23. *Vers* 8. Gy ſult geen geſchenk neemen: want het geſchenk verblind de ſiende, en het verkeerd de ſaken der rechtveerdigen. Sie *Deut.* 16. 19, 20. 1 *Sam.* 8. 3. *Eccl.* 7. 7. Het geſchenk verderft het herte, &c.

* *Dat de Wetten der Heydenen met de Wetten, door Moſem gegeven, over een komen, en in het byſonder die van de twaalf Tafelen.*

† *Wetten der twaalf Tafelen.*

8. *Ut qui falſum teſtimonium dixiſſet, è ſaxo Tarpejo dejiceretur.* Dat de gene / die een valſch getuygeniſſe gegeven had / moeſt van eenen hooge ſteyle klippe afgeſtooten werden; vergelijk dit met *Deut.* 19. 18, 19. En de Richters ſullen wel onderſoeken: en ſiet, de getuyge is een valſche getuyge, hy heeft valſcheid getuygd tegen ſijnen broeder. Soo ſult gy lieden hem doen, gelijk als hy ſijnen broeder dachte te doen: alſoo ſult gy het booſe uit het midden van u wech doen.

9. Dat niemand eenig menſch mach dooden, ten zy hy eerſt Wettelijk veroordeeld zy: of met geweer gaat, met oogmerk om ymand te dooden. Sie *Exod.* 20. 13.

10. Datmen des nachts onder de Borgeren niet mach heymelyke conventiculen, of byeenkomſten toelaten. Op dat niet tot nadeel van het gemeene beſt daar uit werde veroorſaakt.

11. Die yemands huys, of koornhoop, by ſyn huys ſtaande, uit moetwille komt te verbranden; dat die verbrand werde. Maar indien het by gevalle / en niet met opſet / geſchied is / dat hy de ſchade vergoede / en na het oordeel des Rechters boete geve. Vergelijk dit met *Exod.* 22. *Vers* 6. Wanneer een vyer uitgaat, en vat de doornen, ſoo dat den koornhoop verteerd word, ofte het ſtaande koorn, ofte 't veld: hy die den brand heeft aangeſteken, ſal 't volkomelijk wedergeven.

* 12. Dat de ouders toekomd volle macht, en heerſchappye, over haar eigen kinderen, ja recht des levens en doods, en om tot driemaal de kinderen te verkoopen. Volgens Moſis Wetten mochten de Ouders hare kinderen aan de Overheid aanklagen / welke dan op hare klachten gedoodet wierden. *Deut.* 21. 18. Wanneer yemand eenen moetwilligen en wederſpannigen Soone heeft, die de ſtemme ſijnes Vaders, en de ſtemme ſijner Moeder, niet gehoorſaam is: en ſy hem gekaſtijd ſullen hebben, en hy na hen niet hooren ſal: ſoo ſullen ſijn Vader, en ſijne Moeder, hem grijpen: en ſullen hem uitbrengen tot de Oudſten ſyner Stad, en tot de poorte ſijner plaatſe. En ſy ſullen ſeggen tot de Oudſten ſyner Stad, deſe onſe Soone is afwykende, en wederſpannig, hy is onſe ſtemme niet gehoorſaam, hy is een braſſer, en ſuyper. Dan ſullen alle lieden ſyner Stad hem met ſteenen overwerpen, dat hy ſterve, &c. Ook hebben Gods Wetten / door Moſem gegeven / de Ouderen macht gegeeven hare kinderen te verkoopen *Exod.* 21. 7. Wanneer yemand ſyne Dochter ſal verkoft hebben tot een dienſtmaagd: &c. Soo dat de kinderen voor de ſchulden der Ouderen verkoft wierden / en dienen moeſten / 2 *Reg.* 4. 1. Eene vrouwe nu, uit de wyven van de Soonen der Propheten, riep tot Eliſa, ſeggende, uwe knecht, myn man, is geſtorven, en gy weet, dat uwe knecht den Heere was vreeſende: nu is de ſchuldheer gekomen, om myne beide kinderen voor hem tot knechten te nemen. *Matth.* 18. 25. En als hy niet hadde om te betalen, beval ſijn Heere, datmen hem ſoude verkoopen, en ſijn wyf en kinderen, en al wat hy hadde, en dat de ſchuld ſoude betaald werden. Doch dat onderſcheid waſſer tuſſchen de Hebreen / die verkoft wierden / en de ſlaven / dieſe van de Heidenſche volkeren kregen / of koften; dat de Hebreen maar voor eenige jaaren verkoft wierden. *Exod.* 21. Maar de Heidenſche ſlaven beſaten de Joden eeuwiglijk / even als hare beeſten / met een volkomen eygendom. *Lev.* 25. 45, 46. En gy ſult u tot beſitters over haar ſtellen, voor uwe kinderen na u, op datſe de beſittinge erven, en gy ſultſe in eeuwigheid doen dienen: maar over uwe broeders, de kinderen Iſraels, een yegelyk over ſynen broeder, gy ſult over hem geen heerſchappye hebben met wreedheid. Sie *Vers* 39, 40, en 41, 42.

13. Soo een Voogd, ſyne Weeſe, waar over hy ſorge moet dragen, bedriegd, en beſteeld: die ſal eerloos verklaard werden, en het geſtolene dobbel wedergeven.

14. Goe-

* *Dat de Ouderen haar kinderen verkoopen mochten na de Wet Moſis.*

Digitized by Google

14. Goederen die verkoft, ja geleverd zijn, komen niet tot beſittinge, of onder eygendom, van den kooper, ten zy den kooper daar voor betaald, of voldaan heeft. Deſe Wetten ſijn in Goddelijke, en naturelijke Rechten gegrondet.

15. Soo yemand fameuſe libellen, of paſquillen, maakt, en ſtroyd, tot ſchade van een ander, dat die met de dood geſtraft werde.

16. Die by nacht ſteeld, of by dag komt met geweer, en om met geweld te ſteelen: die mach gedood werden van den Heer des Huys, als hy door geroep ſynen nood te kennen geeft. Dit komd over een met de Wet, uitgedrukt. *Exod.* 22. 2, 3. Indien een dief gevonden word in het doorgraven, en hy word geſlagen dat hy ſterft: ten ſal hem geen bloedſchuld zyn. Indien de ſonne over hem opgegaan is, &c.

17. Datmen van woeker, of winſte van geleend geld, die wy intreſt noemen, niet hooger ſal nemen dan tegen twaalf ten honderd. Inſgelijks heeft God verboden allen bijtenden, en overtolligen woeker: inſonderheid omtrent arme luyden, die geld leenen uit noodſakelykheid, en niet om voordeel daar mede te doen. *Pſal.* 15. 5. *Exod.* 22. 25.

18. Dat in den eed moet weſen de hoogſte kracht van verbinteniſſe tot trouwe, en waarheid. Datmen ſijne Ouders alle liefde, trouwe, gehoorſaamheid, en dankbaarheid ſchuldig is. Het is bekend, 't gene den Poeet Euripides segd, dus in het Latijn overgeſet. *Quiſquis parentes hic pie vivens colit, hunc viventem mortuumque amat Deus.* Die ſyne Ouders in ſyn leven eerd, word van God in ſyn leven, en na ſyn leven, bemind. Tegen doodſlag, en overſpel, hebben de Heidenen ſtrenge Wetten gehad. Ook ſelfs is by hen de bloedſchande ongeoorloſt geacht; want ſy bemerkten, dat daar door de ordre der natuure in een onbehoorlijke verwarringe quam, en dat, die over een ander geſag en aanſien moet hebben, daar door onderworpen ſoude werden, tegens de eerbiedigheid die de ſelve toekomt. Sie D. Grotium van 't recht van Vreede en Oorlog, het 2 Boek, *Cap.* 5. Lucanus ſegd ergens *Cui fas implere parentem, quid retur eſſe nefas?* en Seneca, *feræ quoque ipſæ Veneris evitant nefas, generiſque leges inſcius ſervat pudor.* Waar door ſy te kennen geven, dat ſommige bloedſchande ſoo tegen reden ſtryd, dat ſelfs eenige beeſten daar van een afkeer hebben. Waar van twee byſondere exempelen verhaald Ariſtoteles, *Lib.* 9. *de animalib. Cap.* 47. Hier op ſiet ook 't geene Paulus ſchrijft 1 *Cor.* 5. 1. Men hoord ganſchelijk datter hoererye onder u is, en ſoodanigen hoererye, die ook onder de Heidenen niet genaamd werd, alſoo datter een ſijns Vaders Huysvrouwe heeft. Uit alles dat kortelijk bygebracht is, uit de Wetten der Heidenen, blijkt klaarlijk, dat beyde het werk, en den inhoud der Goddelijke Wet, in het herte der menſchen ingeſchreven is. Gelijk Paulus in onſen Text uitdrukkelijk aanwijſt.

Dus ſien wy dat den inhoud der Goddelijke Wet, in het gemoed des menſchen, van naturen geſchreven is; * en hier op volgd de kracht der conſcientie, van welke Paulus in onſen Text ſpreekt, en haar macht om den menſch te veroordeelen, ofte ook te ontſchuldigen. Dit oordeel der conſcientie is het hoogſte en uitnemendſte oordeel, naaſt God. Want het getuygd met Gods recht, en God oordeeld door het gewiſſe. Van dit oordeel valt derhalven geen appel tot eenen hooger rechter, want daar is een eenig wet-gever God, die behouden kan en verderven, die in den menſch ſijn recht-plaats geſteld heeft. Daarom werd geſegd, dat die niet gelooven, alreede veroordeeld zijn. *Joh.* 3. *vers* 18. Namentlijk, in hare eygen ſelven. *Cap.* 8. 9. Maar ſy dit hoorende, en van hare conſcientie overtuygd zijnde, gingen uit d'een na d'ander, beginnende, &c.

* *Eygenſchappen der conſcientie.*

Ten anderen, de conſcientie oordeeld ſonder aanſien van perſoonen, want zy vertoond Gods oordeel, by welken geen aanneminge is des perſoons. 1 *Petr.* 1. *verſ.* 17. Indien gy tot een Vader aanroept den geenen die ſonder aanneminge des perſoons oordeeld, na een yegelyks werk, ſoo wandeld met vreeſe den tyd uwer inwooninge. Derhalven de conſcientie oordeeld, en verdoemd, ſoo wel de rijke, als arme, heeren als knechten, &c. Sy oordeeld niet na een anders ſeggen, maar na haar eygen overtuyginge: ſoo dat, hoewel al de wereld haar ontſchuldigde, doch ſy haar ſelven ſchuldig vond, haar oordeel ſal meer vermogen, dan het vleyen, en bedriegelijk toeſtemmen, van alle. Indien een yeder haar veroordeelde, en ſy haar ſelven onſchuldig kend, ſy blijft vrymoedig als een jonge Leeuw, en acht het oordeel niet, dat buyten haar is. Want haar oordeel is gantſch inwendig, hangende in het verſtant, en in het innerlijkſte van het herte, en ziele der menſchen; een lampe des Heeren, doorſoekende alle de binnen Kameren des buyks. *Prov.* 20. *vers* 27. En het gene van het woord Gods getuygd werd, paſt mede op den aart der conſcientie *Hebr.* 4. 12. Is levendig en krachtig, ſcherper ſnijdende dan eenig twee-ſnijdende ſweerd, en gaat door tot de verdeelinge der Ziele, en des Geeſts, en der t'ſamen-voegſelen, en des mergs, en is een oordeelder der gedachten, en der overleggingen des herten.

Het oordeel der conſcientie gaat over alle ſaken, die geſchied zyn, gedaan werden, te doen ſtaan in het toekomende: over goede en quade: over de gedachten der menſchen, woorden, genegentheden, &c. Haar getuygeniſſe van den menſch is getrouw, niet ſteunende op onderricht van andere, dat meenigmaal valſch is, noch hooren ſeggen, maar op eygen gevoelen. Haar oordeel kan door geen geſchenk bedorven werden: ſy oordeeld gelijk God, na waarheid, en een rechtveerdig oordeel. Haar verdoemeniſſe kan door geen vreugde des werelds wech genomen, noch haar gevoelen, door vroolijk geſelſchap, verhindert werden. Al ſat Belzaſar in ſijn weeldige maaltijd, ſijn conſcientie, door het ſchrift aan den wand, beroerd zijnde, doed den glans des Konings veranderen, en ſijn gedachten verſchrikten hem: en de banden ſijner lendenen wierden los, en ſijne knyen ſtieten tegen malkanderen aan. *Dan.* 5. 6. Daar op ſiet 't gene Salomon ſegd *Prov.* 14. 13. het herte ſal ook in het lacchen ſmerte hebben: ende het laatſte van die blydſchap is droefheid.

---

1. *CORINTH.* 1. 17.

Want Chriſtus heeft my niet geſonden om te Doopen, maar om het Euangelium te verkondigen.

Uyt deſen Text trachten de Socinianen te bewijſen, dat Chriſtus den Doop niet heeft ingeſteld; in deſer manieren. Soo Chriſtus den uitwendigen Doop met Waater heeft ingeſteld, ſoo volgd, dat hy ſijne Apoſtelen ſoo wel geſonden heeft om te Doopen, als om te Prediken: maar dat is niet waar, als blijkt in Paulo, die een Apoſtel was, en nochtans niet geſonden om te Doopen. Derhalven heeft Chriſtus den Doop niet ingeſteld.

Antw. Op deſe plaatſe word gewoonelijk geantwoord, dat Chriſtus Paulum niet ſoo ſeer om te doopen, maar aldermeeſt om te Prediken geſonden heeft, want dat het byſonderſte deel was van 't ampt der Apoſtelen. Soo dat den ſin van den Text deſe is. Chriſtus heeft my niet voornamelyk geſonden om te Doopen, maar om het Euangelium te Prediken. Doch my dunkt dat deſe antwoorde niet voldoed. Eerſt, om dat ſy genomen is buyten den Text, want Paulus ſpreekt niet in vergelijkinge, waar toe hy

voornamelijk / of niet / geſonden zy: maar ſegd rond uyt / dat Chriſtus hem niet geſonden heeft om te Doopen / maar om het Euangelium te Prediken. Ten anderen / volgens deeſen uytleg mochten niet alleen Paulus / maar alle de Apoſtelen ſeggen / dat Chriſtus haar niet hadde geſonden om te Doopen / maar het Euangelium te Prediken / om datſe niet voornamelijk geſonden zijn om te Doopen / maar te Prediken. Daar nochtans de andere Apoſtelen niet konden ſeggen / datſe niet waaren geſonden om te Doopen / want dat ſoude ſtrijden teegen *Matth.* 28. 19. Derhalven oordeelen wy den ſin onſes Texts te weeſen / dat Chriſtus / Paulum ſendende tot de Heydenen / hem alleenlijk met uytgedrukte woorden / en laſt / geſonden heeft om te Prediken; en niet om te Doopen: *Actor.* 9. *vers* 15. Deeſe is my een uytverkoren vat, om mijnen naam te draagen voor de Heydenen, en de Koningen, en de kinderen Iſraëls. *Actor.* 26. 18. Tot welke Heydenen ik u nu ſende, om haare oogen te openen, en haar te bekeeren van de duyſterniſſe tot het licht, van de macht des Satans tot God, &c. En wy leeſen nergens / dat Paulus een uytgedrukt bevel om te Doopen van Chriſto ontfangen heeft / gelijk wel de andere Apoſtelen doen. Nochtans ſtaan wy toe / dat Paulus / uyt laſt / in het gemeen den Apoſtelen gegeven / als een mede-Apoſtel / mocht Doopen / want hy anderſints het niet ſoude gedaan hebben: doch het Doopen was het byſonderſte deel geenſints van het Apoſtoliſche ampt / maar alleen by gevolg daar onder begreepen. Soo dat den Apoſtel in deeſen Text wederſpreekt (gelijk den geleerden Joh. Calvinus wel aangemerkt heeft) die geene / die meer eere ſtelden in het Doopen / dan in het leeren / en die geene / die van haar gedoopt waaren / ſochten aan haar zijde / en gevolg te trekken. Paulus is in geen ding minder geweeſt dan de uytnemendſte Apoſtelen. 2 *Cor.* 12. 11. Derhalven mocht hy ſoo wel Doopen dan yemand anders. Maar het Doopen veel min achtende dan het Prediken / hebben de Apoſtelen / ſelve Predikende / anderen ſomtyds laaten Doopen de gene die door hare leere bekeerd wierden. Soo leeſen wy *Act.* 10. dat Petrus Cornelium en ſijn huysgeſin / na datſe waaren onderweſen van hem / door andere heeft doen Doopen. ſie *Vers* 48. En dit hebben de Apoſtelen / na het exempel Chriſti / gedaan / die ſelve leerde / maar hy Doopte ſelve niet / maar hy liet dat ſijne Diſcipelen doen. *Joh.* 4, 2. De Socinianen meenen dat Johannes / en uyt navolginge de Apoſtelen / anders geen perſoonen gedoopt hebben / dan die nieuwlijks uyt het Jodendom / en Heydenen / het Chriſten-geloof aannamen / om alſoo door den Doop haar de gemeente Chriſti in te lijven: maar datſe die niet hebben gedoopt / die gebooren wierden uyt ouders / die alreede waaren gedoopt / en door Chriſtenen erkend wierden; en dat men derhalven ſoodanige niet is gehouden te Doopen. Doch wy antwoorden / dat nergens ſoodanigen onderſcheyd / of uytſonderinge / in de H. Schrift gedaan werd / maar Chriſtus ſegd in teegendeel / in het gemeen / ſonder uytſonderinge *Matth.* 28. 19. Gaat heenen, onderwijſt alle de volkeren, deſelve doopende in den naame des Vaders, en des Soons, en des H. Geeſts, &c. *Marc.* 16. 15. Gaat heenen in de geheele Wereld, Predikt het Euangelium aan allen Creaturen. Die gelooft ſal hebben, en gedoopt ſal zijn, ſal zalig worden. Waar op ook het gebruyk der Kerken is gevolgd / van de tijden der Apoſtelen af / tot deeſen tijd toe. Doch alſoo in de H. Schrift ons maar woorden beſchreven de eerſte geſchiedeniſſen / en opgang des Chriſtendoms / door de bekeeringe der Heydenen / ſoo is het niet vreemd / dat in de ſelve geen andere exempelen / der geenen die gedoopt zijn / voorkomen / dan der geene die eerſt tot het Chriſtendom gebracht wierden.

1 *COR.* 3. 15.

Doch de geeſtelijke menſch onderſcheyd wel alle dingen, maar hy ſelve word van niemand onderſcheyden.

Als in de H. Schrift den naturelijken menſch geſteld werd tegen den Geeſtelijken / gelijk in deſen Text / en elders; ſoo werd door den naturelyken menſch verſtaan. 1. Die / gelijk andere Dieren / groeyd / met ſpijſe en drank gevoed werd / voortteeld / &c. By den geeſtelyken die ſulks niet is onderworpen; Sie *Cap.* 15. 44, 45. Daar den Apoſtel een tegenſtellinge maakt tuſſchen een naturelijk en geeſtelijk lichaam. 2. Naturelyk werd den menſch genaamd / die (gelijk andere Dieren) involgd de begeerten / en naturelijke genegentheden / en driften van ſijn ziele. Geeſtelyk, die den H. Geeſt / en Voor-ſchrift der goddelijke Wet / volgd. *Rom.* 7. 14. In deſen Text noemd Paulus Geeſtelyke, die door den Geeſt Gods verlicht / bekeerd / en wedergeboren zijn: naturelyke, die ſoodanig niet zyn / maar noch blijven in haren naturelijken ſtaat. Gelijk uit de voorgaande woorden des Texts genoegſaam blijkt.

Het woord ἀνακρίνει. Dat overgeſet is / onderſcheid. Betekend ſomtijds onderſoeken. *Luc.* 23. 14. *Act.* 4. 9. en 12. 19. en 28. 18. en 17. 11. Somtijds over een ſaak oordeelen, hoedanig die is / 1 *Cor.* 4. 3, 4. Somtijds onderſcheiden. 1 *Cor.* 10. 25. 27. In deſe plaats betekend het / een ſaak wel verſtaan / onderſcheyden / en oordeelen: wat waar is / of niet; wat van menſchen verſierd is / of in Gods Woord gegrondet / &c.

Tegenw. Hoe kan in waarheid geſegd werden / dat de geeſtelyke; dat is / wedergeboren menſch / alle dingen verſtaat / onderſcheid / en verſtandelijk kan oordeelen / daar nochtans Paulus getuygd 1 *Cor.* 13. 9. Wy kennen ten deele, en wy Propheteren ten deele. *Vers* 12. Wy ſien nu door een ſpiegel in een duyſtere reden, &c. Nu ken ik ten deele, &c. Ja Chriſtus ſegd tegen Petrus. *Matth.* 16. 32. Gy verſint niet de dingen die Godes zijn, maar die der menſchen zijn. Ten anderen / ſoo de Geeſtelijke alle dingen verſtaan / en met verſtand onderſcheyden; van waar komen de groote verſchillen / in gevoelen / tuſſchen de Leeraren / ook die geeſtelijk / en wedergeboren zijn: tuſſchen Paulus en Barnabas. *Act.* 15. 37. 40. Tuſſchen Petrum en Paulum. *Gal.* 2. Tuſſchen de Leeraars uit Judæa en andere. *Act.* 15.

Antw. Alſer ſtaat dat den geeſtelyken menſch alle dingen onderſcheid, dat moet niet verſtaan werden ſonder uitſonderinge / want God alleen is alwetende. Maar alle dingen / dat is / alderley dingen; aardſche / en hemelſche; lichamelijke / en geeſtelijke; naturelijke / en boven-naturelijke: Sie 1 *Cor.* 2. 12. 14. Ten tweeden / alle dingen / dat is / die ter zaligheid noodig zijn / en ons genoegſaam in Gods Woord voorgedragen. 2 *Tim.* 3. 17. Ten derden / den geeſtelijken menſch / voor ſoo ver hy geeſtelijk is / dat is / verlicht door Gods Geeſt / onderſcheid alle dingen: maar dewijle niemand geheelijk verlicht is / ſoo kan hy ook alles niet volkomelijk onderſcheiden. Maar alleen na de mate der gave Gods / die in d'een meerder is / in d'ander minder / na dat God yder ſijnen Geeſt gelieft mede te deelen. Sie *Epheſ.* 4. 7. 1 *Cor.* 7. 7. Want God deeld yder ſijne gaven in het byſonder, gelijk hy wil 1 *Cor.* 12. *vers* 11. &c. Welke mate der gaven van d'een meer als van een ander / door neerſtigheid / werd opgewekt en ſoo vermeerderd. Want die heeft, dat is / die neerſtelijk / en wel / waar neemd 't geene hy heeft / dien ſal meer gegeven werden, &c.

Tegenw. Niet alleen de geeſtelyke, dat is / wedergeborene / maar ook de onwedergeborene verſtaan ſomtijds / en weten verſtandelijk uit te leggen / en te onderſcheiden / de leerſtukken des Chriſtelijken Gods-

dienſt. Waarom ſchrijft dan den Apoſtel dit alleen den Geeſtelijken menſch toe? 1 *Cor.* 2. 14, 15.

Antw. Den menſch die gantſch natuurelijk is / en niet verlicht door het Woord / en Geeſt Gods / die verſtaat de verborgentheden des Chriſtelijken Geloofs niet: als by exempel / dat drie in God een zijn. Dat Chriſtus zy God en menſch in een perſoon; dat zijn menſchelijke natuur uyt een maagd is voortgekomen: dat Chriſtus de wereld met God verſoend heeft / de menſchen zal opwekken ten eeuwigen leven / en zoo voorts. Gelijk wy te vooren over *Rom.* 1. 19. breeder getoond hebben. 1 *Cor.* 12. 3, Niemand kan zeggen Jeſum den Heere te zijn, dan door den H. Geeſt. Hoewel deeſe / en diergelijke gaven des H. Geeſts / den menſch niet ſekerlijk ter zaligheyd brengen / maar ook gevonden worden in de geene die verlooren gaan. *Matth.* 7. 22. Veele ſullen ten dien daage tot my ſeggen, Heere, Heere, hebben wy niet in uwen naame geprophеteerd, en in uwen naame Duyvelen uytgeworpen, en in uwen naame veele krachten gedaan? En dan ſal ik haar opentlijk aanſeggen, ik heb u noyd gekend. Gaat weg van my, gy die ongerechtigheyd werkt. En hoewel onwedergeboorene menſchen letterlijke / uytwendige / kennis konnen hebben van de verborgentheden der zaligheyd; nochtans de rechte zaligmaakende / en krachtdadige kennis der ſelve / is een eygen voordeel der wedergeborenen. Sie *Prov.* 3. 32. en 1. 7. *Joan.* 7. 17. *Pſal.* 25. 14. &c.

Tegenw. Hoe ſegd den Apoſtel dat den Geeſtelijken menſch van niemand word onderſcheyden? Want daar ſtaat immers 1 *Cor.* 14. 32. De Geeſten der Propheten zijn den Propheten onderworpen. Item / *Vers* 29. Dat twee of drie Propheten ſpreeken, en dat de andere oordeelen. En Paulus van hem eygen ſelven 1 *Cor.* 10. *vers* 15. Als tot verſtandigen ſpreek ik: oordeeld gy 't geene ik ſegge. En heeft Petrum opentlijk beſtraft. *Gal.* 2. 11, 14.

Antw. Den Geeſtelijken menſch werd van niemand onderſcheyden, dat is / van geen natuurlijk menſch: want gelijk den natuurlijken menſch niet verſtaat Geeſtelijke dingen / noch die onderſcheyden kan *Vers* 14. ſoo kan ook van hem den Geeſtelijken menſch niet onderſcheyden werden. Ten anderen / den Geeſtelijken menſch word van niemand onderſcheyden / dat is / van onwaarheyd overtuygd / of wederleyd / naamelijk / voor ſoo verre als hy geeſtelijk is / want dus kan hy niet dwaalen. En het woord ἀνακρίνεται word dikmaal in ſoodaanigen ſin genoomen. Ook kan den Geeſtelijken menſch / van den natuurelijken / niet met reeden / in ſtukken des Geloofs / wederlegd werden: want / hoewel de Goddelijke dingen te boven gaan de reden / en vernuft des natuurelijken menſches / ja menigmaal ſchijnen tegen de reeden te ſtrijden: ſoo konnenſe nochtans tegen de goede / en geſonde reden niet eygentlijk ſtrijden / of door deſelve wederlegd werden; want de waarheyd zijnde eenvoudig / is haar ſelven gelijk / en noyd tegen ſich ſelven ſtrijdende. Ten derden / den Geeſtelijken menſch / voor ſoo verre hy Geeſtelijk is / word van niemand onderſcheyden / dat is / geoordeeld; gelijk het Griekſche woord menigmaal ſoo genomen werd. Om dat / voor ſoo verre hy Geeſtelijk is / ſoo is hy geenes menſches oordeel onderworpen / gelijk den geeſt ſelve niemand onderworpen is / maar aanſien / macht / en bequaamheyd heeft om te oordeelen / boven alle / en over alle perſoonen en ſaaken. Die van het Pausdom willen onſen Text paſſen op den Paus van Romen / dat die alle dingen onderſcheyd / en oordeelen moet / maar van niemand geoordeeld mach werden / of tegengeſprooken; ſoo dat men blindeling ſich / ſonder naſpeuren; en eygen oordeel / hem moet onderwerpen. Daar nochtans den Text duydelijk ſpreekt in 't gemeen / van de geene die Geeſtelijk zijn / en niet van een perſoon / die ten tijde Pauli noch niet in de wereld was. Behalven dat wy geboden werden de Geeſten te beproeven, of ſy uyt God zijn. 1 *Joh.* 4. 1. En te oordeelen wat de Geeſtelijke ſeggen. 1 *Cor.* 10. *vers* 15. en 14. 29. 32. *Act.* 17. 11. Want dewijl den Apoſtel getuygd / dat de Geeſtelijke menſch, (hoedanig eeniger maten alle Geloovigen zijn) alles onderſcheyd, en oordeeld; ſoo geeſt hy klaarlijk te kennen / dat wy / in ſtukken des geloofs / ons gemoed niet moeten blindeling onderwerpen het gevoelen der Pauſen / Concilien / Synoden / &c. Maar dat wy in ons eygen gemoed moeten oordeelen / en ten vollen overtuygd behoorden te weſen. *Rom.* 14. 5. Een yegelijk zy in ſijn eygen gemoed ten vollen verſekerd. Want / dewijl niemand in de wereld Geeſtelijk is volkomentlijk / maar alleen ten deele. *Rom.* 7. 1 *Cor.* 13. En dat na de verſcheydenheid der mate / en wijſe / die God uytdeeld een yeder in het byſonder / na ſijn behagen: ſoo moet wel den eenen Geeſtelijken / het oordeel des anderen onderworpen weſen; doch niet verder / als volgens Gods Wet / die Geeſtelijk is / en het woord Gods / in welke ons den ſin des heyligen Geeſts / te kennen gegeven is / 1 *Cor.* 2. 10. 16. &c.

---

1 *CORINTH.* 5. 5.

Den ſulken over te geven den Satan, tot verderf des vleeſchs, op dat den Geeſt behouden mach werden, in den dag des Heeren Jeſu.

Deeſe maniere van ſpreeken / * den Satan over te geeven, werd tweemaal in de H. Schrift gevonden. In deeſen Text / en 1 *Tim.* 1. 20. Onder welk is Hymeneus, en Alexander, die ik den Satan overgegeeven heb, op dat ſy ſouden leeren niet meer te laſteren. Hier komt dan in bedenkinge / wat het te ſeggen zy den Satan over te geeven. Sommige meenen dat het is te ſeggen / yemand op een ongewoone maniere / door den dienſt des Satans / te dooden: gelijk Petrus Ananiam en Sapphiram gedood heeft *Act.* 5. Doch deeſen uytleg neemen wy niet aan / om deeſe reedenen. 1. Om dat men niet leeſt dat Petrus Ananiam / en Sapphiram / door den Duyvel heeft gedood / maar het is ſonder twijffel geſchied door de kragt Gods. Ten anderen / om dat den Apoſtel *Vers* 2. niet ſegd / dat die bloedſchande gedaan had moeſt uyt het midden weg genomen werden, 't welk wy bekennen dat dikmaal beduyd yemand het leven te benemen: maar hy ſegd / op dat hy uyt het midden van u weggedaan werde / dat is uyt de gemeente / 't welk niet beteekend yemand te dooden. Ten derden / om dat het oogmerk / waarom hy moeſt den Satan overgegeven worden / was ſijnen Geeſt te behouden / gelijk den Text duydelijk aanwijſt: Nu men dood niemand tot ſijner verbeeteringe / of behoudinge des Geeſts; maar mindere ſtraffen werden daar toe aangeleyd / want die gedood werd kan hem na de dood niet bekeeren. Ten vierden / indien Hymeneus / en Alexander / gedood ſijn van den Apoſtel / hoe konden ſy dan leeren niet meer laſteren. 1 *Tim.* 1. 20. Dat deeſen bloedſchender niet is gedood blijkt uyt den tweeden Brief Pauli / aan de Corinthеren / alwaar hy gebied dat men hem weder tot de gemeente ſal aannemen. *Cap.* 2.

Andere meenen dat door den Satan over te geeven, niet anders werd verſtaan / dan yemand te bannen / en uyt te ſluyten uyt de gemeenſchap der Gemeente / en van het gebruyk des H. Avondmaals te verhinderen. Want / ſeggen ſy / buyten de Gemeente regeerd den Satan / en die uyt de Gemeente geſtooten werd / is / en werd geſteld / en overgegeven / onder den macht des Satans. En dit ſchijnd wel den gemeenſten uytleg te weſen. Wat my aangaat / ik oordeele / dat ſulks wel daar onder is begreepen / maar dat de overgevinge aan den Satan niet meer dan dit ſoude beduyden / kan ik my niet inbeelden. Om deeſe reedenen; eerſt / om dat den Apoſtel ſegd / dat dit overgeven aan den Satan ſoude ſtrekken tot verderf des vleeſchs, 't welk wel beduyd tot doodinge van den ouden menſch / dat

is /

Digitized by Google

is / der ſonde / en vleeſchelijke begeerten: maar nochtans wijſt de maniere van ſpreeken (na onſe meninge) ook aan / dat dit overgeven aan den Satan / mede bragt een ſtraffe / die in het vleeſch geſchiedde / dat is / in het lichaam des genen die overgegeven wierd. Het verderf des vleeſchs, ſegd Piſcator / meyn ik dat verſtaan moet werden, van de uytteeringe, en magerheid des lichaams, door de quellinge, ſchaamte, en droefheid, die over de gene quam, die den Satan wierden overgegeven. Want / volgens *Prov.* 17. 22. Een verſlagen geeſt ſal het gebeente verdroogen. Want de verbeteringe der verdorven natuur / noemd den Apoſtel nergens het verderf des vleeſches, maar kruycinge, en doodinge. *Gal.* 5. 24. &c.

Indien den Satan over te geven niet meer beduyd / dan van het Avondmaal te houden / of uyt de Gemeente te bannen / hoe ſegd Paulus / dat hy Alexander / en Hymeneum / den Satan hadde overgegeven, op datſe leeren ſouden niet meer te laſteren? Want indienſe anders niet hebben ondergaan / dan een kerkelijke afſonderinge / dat heeft haar veel eer gaande gemaakt / om Paulum / en ſijn Leere / te meer te laſteren / dewijle ſy alreede in leere van Paulo / uyt haar ſelven / geweken waren. Want wat vraagden ſy daar na / datſe van Paulo wierden afgeſonderd / die alreede gewilliglijk het geloove, en de goede conſcientie, verſtooten hadden, en ſoo ſig afgeſonderd van Paulo / en die het met hem hielden?

Ten anderen / om dat tot dit overgeven aan den Satan ſchijnd van nooden geweeſt te zijn / een byſondere kracht Jeſu Chriſti / door welke / die overgegeven wierden / ongewoonelijk geſtraft wierden: als af te nemen is uyt het vierde vers. In den naame onſes Heeren Jeſu Chriſti, als gy lieden, en mijnen Geeſt, te ſamen vergaderd ſullen zijn, met de kracht onſes Heeren Jeſu Chriſti. Maar wat byſondere kracht Chriſti iſſer noodig / om yemand uyt de Gemeente te ſluyten?

Ten derden / niet alle die om Overſpel / Hoererye / of Leere / die de menſche oordeeld van de waarheid af te wijken / of om diergelijke dingen / werden van de Gemeente verſtooten / zijn daarom noodſaakelijk den Duivel overgegeven / of in den ſtaat der verdoemeniſſe. Want / ook ſomtijds werden de geene / die alreede ware bekeeringe gedaan hebben / om der ergerniſſen wille / voor eenen tijd gehouden buyten de gemeenſchap der kerke; en in de oude tijden geſchiedde ſulks ſomtijds ſeer lang / en menigmaal tot datſe ſtierven toe.

Ten vierden / die uyt de Gemeente werden geſloten / werden eygentlijk den Satan niet overgegeven / om dat hy haar noch ſwaarder ſoude tot ſonde brengen / en onder ſijn geweld houden; gelijk volgens deſen uytleg genomen werd. Maar in tegendeel / haar te bewerken tot bekeeringe / en van de macht des Satans te onttrekken: gelijk den Text aanwijſt.

Derhalven oordeelen wy / dat door deeſe maniere van ſpreeken / den Satan over te geven, na den ſin des Apoſtels / behalven de uytwerpinge uyt de gemeenſchap der kerke / werd te kennen gegeven; datſe God baden / dat de ſoodanige / die den Satan overgegeven wierden / ſouden van den Satan / door eenige ongewoone / lichaamelijke / en merkelijke ſtraffe / en ſiekte / gepijnigd werden / maar niet gedood. Gelijk men doorgaans in de Evangelien leeſt / van menſchen / die van den Duyvel beſeten zijnde / van hem met verſcheyden ſiekten / gebreken / en quaalen / aangedaan wierden; welke / of diergelijke / anderſints ook wel door natuurlijke oorſaaken verwekt werden. Soo dat / volgens dit gevoelen / gelijk de Apoſtelen macht hadden / om de Duivelen te werpen uyt de menſchen / om ſoo van quaalen haar te verloſſen; ſy ook macht gehad hebben om yemand den Duyvel over te geven / tot lichaamelijke quellingen / om alſoo een vreeſe / en ſchrik / anderen aan te brengen / en haar aanſien te verſterken. Gelijk wy leſen / *Act.* 13. 8. en volgende verſen / dat Paulus / om ſoodanige redenen / Elymam, op ſtaande voet / met blindheid heeft geſlagen / om dat hy den Stadhouder ſocht van het geloove af te keeren. Want / gelijk wy leſen *Job* 1. en 2 *Cor.* 12. dat den Satan ſomtijds heeft macht gekreegen / om door lichaamelijke quellingen / de vroomen te verſoeken / en te oeffenen: ſoo iſt ook wel met de Schrift over een komende / dat God den Satan ſulks heeft laaten doen / tot openbaare ſtraffe der afvallige / gevreynsde / en hardnekkige menſchen / of die groote ergerniſſen in de gemeente veroorſaakten.

Tegenw. Indien door het overgeven aan den Duyvel / de menſchen tot quaalen / en ſiekten vervielen / ſoo ſouden daar over lichtelijk / by de Heydenſche Overheden / klachten konnen komen hebben over de Chriſtenen / als die malkanderen ſoodanige onheylen toe brachten.

Antw. Deeſe ongewoonelijke macht meenen wy niet geweeſt te zijn / dan alleen in de Apoſtelen / en datſe die niet / dan in byzondere voorvallen / tot welſtand der kerken / gebruykt hebben. Daarom ſegd Paulus / in onſen Text / uytdrukkelijk / dat hy had beſlooten den bloedſchender den Satan over te geven. *Vers* 3, 4, 5. Soo dat dit wel is geſchied met toeſtemminge der gemeente / maar inſonderheid door de kragt Chriſti / en authoriteyt / of byſonder aanſien / en macht des Apoſtels; gelijk den Text aanwijſt. Want wy leſen nergens van exempelen der gene / die den Satan overgegeven zyn / dan alleen van Paulo / hier / en noch eens / 1 *Tim.* 1. 20.

* Uyt het geene geſegd is blijkt klaarlijk / dat de bloedſchande een ſwaare ſonde is / dewijle om dies wille den Apoſtel ſoo bekommerd is / en yverd voor de Gemeente van Corinthen. 1 *Cor.* 5. 1. Men hoord ganſchelijk datter hoererye onder u is, en ſoodanige hoererye, die ook onder de Heydenen niet genaamd werd, alſoo datter een ſijns Vaders Huysvrouwe heeft. Want / ſoodanigen Houwelijk ſtrijd ſelfs eenigſints tegen de natuurelijke reden / want die eerbiedigheid / die de moeder toekomt / werd door de onderwerpinge onder den Man / in het Houwelijk / wech genomen / en tegen reden verkeerd. Soo dat / ook ſelfs onder de beſcheydenſte Heydenen / ſulke / en diergelijke Houwelijken / verfoeyd zijn. Gelijk blijkt uyt de volgende verſen van Lucanus / in welke hy / in deeſen / beriſpt de ongebondentheid der Perſiaanen / waar van de oorſaake was haare quade opvoedinge der kinderen. *Epulis veſana meroque, regia non ullos exceptos legibus horret, concubitus.* Et mox *Cui fas implere parentem, quid rear eſſe nefas?* Sie 't geene wy *Pag.* 134. hebben aangeroerd. Hoewel van Abraham ſijn halve ſuſter heeft getrouwd / en Jacob twee ſuſters gelijk / tot vrouwen heeft genomen / en diergelijke exempelen in oude tijden zijn voorgevallen / ſoo heeft nochtans de Wet daar na ſoodanige Houwelijken verboden *Levit.* 18. Hoewel in den beginne het in de eerſte ſoonen Adams geen ſonde moet geacht werden / dat / door gebrek van andere vrouwen / en verbinteniſſe tot het Gebod / gegeven *Geneſ.* 1. 26. Weeſt vruchtbaar, en vermenigvuldiget, en vervullet de Aarde, &c. ſy / gelijk genoodſaakt geweeſt zijn / haare eygene ſuſters tot vrouwen te neemen. Want het behaagde God / dat uyt eenen bloede het ganſche menſchelijke geſlachte ſoude voortgebracht werden. *Act.* 17. 26. *Mal.* 2. *Vers* 15. Ook heeft God den Jooden een byſondere Wet gegeven / dat den eenen broeder den anderen ſoude Zaad verwekken, in gevalle hy ſonder kinderen ſtierf. *Deut.* 25. 5. Op dat de huysgeſinnen / en geſlachten / niet ſouden uytſterven / noch de erffeniſſen van de eene op de andere verdreven. Die van Athenen lieten niet alleen toe dat broeders met haare ſuſters trouwen mochten: maar ook dat den man ſijn vrouw aan een ander / door koop / of onderling verdrag / over liet. Gelijk Nepos verhaald / in het leven van Miltia-

 des;

* *Bloedſchand een ſwaare ſonde.*

Digitized by Google

des; dat ſijn ſone Cimon, ſijn eygen ſuſter getrouwt hebbende/ en in de gevangeniſſe geworpen zijnde/ (tot dat hy betaald ſoude hebben de geld-boeten/ waar mede ſijn vader geſtraft was) ſyn vrouwe heeft aan Callias overgelaaten/ met beding/ dat hy de gemelde geldboeten/ voor ſyn vader Miltiades/ aan de Atheniers voldoen ſoude.

Dewyle hier in onſen Tert den Apoſtel uytdrukkelijk aanwijſt/ dat den bloedſchender den Satan moeſte werden overgegeven/ ſoo is daar uyt gevolgd/ in de volgende eeuwen/ na de tijden Chriſti/ en der Apoſtelen/ * dat de gene/ die opentlijk haar in godlooſe daaden toegaven/ van het gebruyk des H. Avondmaals afgeſonderd geweeſt zyn. Want den Apoſtel beveeld ſelve/ in dit *Cap. Vers* 11. Met ſoodanige ook niet te eeten. Van de geene/ die door de Gemeente vermaand zijnde/ niet gehoorſaamen/ ſegd Chriſtus *Matth.* 18. 17. Hy zy u als een Heyden, en Tollenaar. Want/ hoewel daar eygentlijk niet werd geſproken van een oordeel der Gemeynte/ maar des genen die ongelijk geleden heeft/ dat hy ſoodanigen menſch/ die noch door byſondere/ noch door openbaare vermaaninge/ te verbeeteren is/ mach affnyden van alle nauwe gemeenſchap/ en vriendſchap/ en rekenen als een Heyden/ en godloos menſch. En het ook bekend is/ dat op dien tyd/ als Chriſtus deſe reden ſprak/ het H. Avondmaal noch niet ingeſteld was. Nochtans werd uyt den ſin/ en oogmerk der woorden Chriſti/ geoordeeld/ dat ſoodanige/ daar hy van ſpreekt/ volgens de oude gebruyken der Jooden/ daar na afgehouden geweeſt zyn van die Chriſtelijke gemeenſchap/ die de Gemeente der Geloovigen/ als leden eenes lichaams/ in Chriſto/ onderhouden. Want het werd niet waarſchijnelijk geacht/ dat de gene/ die gehouden wierden als Heydenen/ en met welke Paulus verbied te eeten/ dat met ſoodanige ten tijden der Apoſtelen/ het H. Avondmaal uytgericht is; Doch is wel aan te merken/ dat/ inſonderheid in ſulke voorvallen/ noodig is/ niet alleen groote overtuygende billigheid/ maar ook opſicht/ en voorſichtigheid: op dat de macht/ die alleen is gegeven tot opbouwinge/ en ſtichtinge/ niet werde/ tot nadeel der Gemeynten/ miſbruykt. Ofte dat yemand/ door booswilligheid/ onbedachtſaamheid/ eygen driften &c. van eenige niet werde verongelijkt. Daarom wierd onder anderen/ in het eerſte Concilium van Niceen/ beſlooten: Dat alle jaren tweemaal een Synode ſoude gehouden werden/ om wel te vernemen/ en te onderſoeken/ of yemand ten onrechte was geëxcommuniceerd/ ofte/ van de gemeenſchap der kerk afgehouden.

De eygen woorden van het beſluyt des gemelden Conciliums/ luyden/ als volgd: *Canone* 5. *Inquiratur ſane, ſi forte aliqua indignatione, aut contentione, aut qualibet commotione epiſcopi ſui, excommunicati ſint. Ut ergo digne hæc poſſint examinatione perquiri, recte viſum eſt per ſingulos annos, in ſingulis provinciis, bis in anno, epiſcoporum concilium fieri, ut ſimul in unum convenientes ex communi provincia, hujuſmodi examinent quæſtiones, ut ita demum, qui ob culpas ſuas, epiſcoporum ſuorum offenſas merito contraxerunt, digne etiam à cæteris excommunicati ſimiliter habeantur, quouſque &c.* Dat is/ laat ſekerlijk onderſogt werden, of niet yemand geëxcomuniceerd zy, door eenige verontweerdinge of twiſt, of beweginge des Biſſchops. En op dat dit wel mach ondervonden werden, ſoo is met goede reden beſlooten, dat alle jaaren, in een yder Provintie, een gemeene by-een-komſte der Biſſchoppen ſal gehouden werden, om ſulke klagten, vragen, en verſchillen, eendrachtelijk te onderſoeken; op dat alſoo, die alleen, die ſulks door haare ſchuld verdiend hebben, datſe door haaren Biſſchop ſouden geëxcommuniceerd werden, ook van de andere voor ſoodanige mogen gehouden werden, tot dat, &c.

* *Of het afhouden van het H. Avondmaal in Gods Woord gegrond zy?*

JOH. 9. 22.

Wat het werpen uyt de Synagoge beduydet, en hoe het ſelfde van den Jooden zy gebruykt geweeſt? *Joan.* 9. 22. en *Cap.* 12. 42.

TEn tijden Chriſti op aarde/ hebben ook de Jooden gebruykt verſcheyden manieren van excommunicatien/ of kerkelijke aſſonderinge. Want gelijk Chriſtus *Matth.* 5. 21, 22. aanwijſt/ driederley burgerlijke oordeelen/ en ſtraffen/ namelijk/ door het Gerichte, den grooten Raad, en het helſche Vier: dat is/ het vier van Gehenna, zijnde het ſwaarſte oordeel/ benaamd van het dal Hinnom, in welke de kinderen aan den Moloch geofferd/ en gebrand wierden; Item/ ook de doode beeſten/ krengen/ doodsbeenen/ en vuyligheden van Jeruſalem/ verbrand wierden/ &c. Soo zijnder inſgelijks by den Jooden drieder ley kerkelijke ſtraffen/ en aſſonderingen/ geweeſt. De eerſte werd genaamd uytwerpinge der Synagoge. *Joan.* 9. 22. Want de Jooden hadden alreede een beſluyt gemaakt, ſoo yemand hem beleede Chriſtum te zijn, dat die uyt de Synagoge ſoude geworpen werden. *Cap.* 12. 42. Nochtans geloofden ook ſelfs veele uyt den Overſten in hem: maar om den Pharizeen wille beleeden ſy 't niet, op dat ſy uyt de Synagogen niet ſouden geworpen worden. Lucas noemd het een affcheydinge. *Cap.* 6. 22. Die dus afgeſonderd waaren mochten wel in den Tempel komen/ maar niet in de plaats daar de Jooden quamen/ maar verder af/ alleen in het Voor-hof der Heydenen; want ſy wierden geacht als Heydenen, en Tollenaren. *Matth.* 18. 17. Van deeſe onthielden haar de andere Jooden/ in eeten/ drinken/ taaken/ gemeene aanſpraaken/ na by komen/ t'ſamen wandelen/ &c. Om haar te beſchamen/ en te verſoepen.

De tweede maniere van excommunicatie wierd genaamd Anathema, een vervloekkinge/ waar van Paulus ſpreekt *Rom.* 9. *Vers* 3. Ik ſoude wel wenſchen een vervloekinge te weſen, &c. Waar door de geene/ die ſoo afgeſonderd wierden/ met vervloekkinge/ en aanſeggen van Gods oordeelen/ verworpen wierden. Welke ſtraffe de Jooden ſchijnen gebruykt te hebben tegen de geene/ die geheelijk van de Wet Moſis/ en Joodſchen Godsdienſt/ tot de Heydenen vervielen. Soodanige ſneedenſe niet alleen af van gemeene/ en gewoonelijke handelinge/ en vriendſchap/ maar achtenſe niet waardig/ ſelfs in het voorby gaan/ te groeten. Waar op Joannes ſiet in ſijnen 2 Brief *Vers* 10. Indien yemand tot u-lieden komt, en deeſe leere niet brengd, ontfangd hem niet in huys, ſegd tot hem niet, zijt gegroet. Want die tot hem ſegd zijt gegroet, die heeft gemeenſchap aan ſijne booſe werken. Deeſe maniere van vervloekkinge ſchijnd Paulus te gebruyken tegen Alexander/ 2 *Tim.* 4, 14. Alexander de Koperſmit heeft my veel quaads betoond: de Heere vergelde hem naa ſijne werken. Op deeſe wijſe hielden de Jooden de Samaritaanen als vervloekt/ want ſy achteden haar veel erger dan de Heydenen. Soo heeft Petrus Simon bejegend. *Actor.* 8. 20. Uw' geld zy met u ten verderve, om dat gy gemeend hebt dat de gave Gods met geld verkregen werd. Gy hebt noch deel, noch lot, in dit Woord: want u herte is niet recht voor God.

De derde kerkkelijke ſtraffe drukt den Apoſtel uyt door ἀνάθεμα μαρὰν ἀθά. 1 *Cor.* 16. 22. Deeſe wierd gebruykt tegen de afvallige/ die arbeyden ook andere tot afval te trekken. Door deeſen vloek wierd God gebeden/ dat hy wilde komen/ in ſyn oordeel/ en ſoodanige menſchen door de dood wech nemen. Waar op ſlaan de woorden Pauli *Gal* 5. 12. Och of ſy ook afgeſneden wierden, die u onruſtig maken.

* Onder de Chriſtenen/ by den Grieken/ zijn ook verſcheyde kerkkelijke aſſonderingen/ al van ouds/ ge-

* *Kerkkelijke aſſonderinge by de Grieken.*

Digitized by Google

gebruykt geweeſt. De eerſte wordt van ſommige ſoo beſchreven / dat door de ſelve de geene / die ergerniſſe gaven / alleenlyk van de gemeenſchap des H. Avondmaals afgehouden wierden / maar niet van het gehoor des Woords / of gemeene gebeden / of aanſien des H. Avondmaals. Door te tweede / wierden ſy wel in de kerk toegelaten / maar alleenelyk in een plaats byſonder ; achter den Predikſtoel / welke genaamd wierd Catechumenium , om dat de Catechumeni daar ook ſaten / dat is / die genegen waaren om / van het Heydendom / ſich tot den Chriſtelyken Godsdienſt te begeven / en te voren / eerſe gedoopt wierden / tot dien eynde onderweſen wierden. Sie Hoſpinianum in ſyn tweede Boek van den oorſpronk der Tempelen. *Cap.* 1. ontrent het eynde. Deſe Catechumeni , en afgeſonderden / wierden bevolen wech te gaan / als het H. Avondmaal gehouden wierd : want tot haar wierd dan te gelyk geſegd / *ite miſſa eſt.* Door de derde / wierden de afgeſonderde niet verder toegelaten dan tot 't gehoor des Woords / en dat ontrent de deure der Kerke / maar wierden niet tot de gemeenſchap der Gebeden aangenomen : en wierden daarom genaamd *Audientes.* Door de vierde trap van affonderinge / wierdenſe ſelfs uit de Tempelen gehouden / en verſochten de geene / die daar in waaren / met tranen en roepingen / datſe voor haar bidden ſouden / en wierden derhalven genaamd *Plorantes* , Sie *Exercitationes Caſauboni* , *Pag.* 552. *exercit.* 16.

---

1 *C O R.* 7. 12.

Den anderen ſegge ik , niet de Heere, indien eenig broeder een ongeloovig wijf heeft , en deſelve te vreden is by hem te woonen, dat hyſe niet verlate.

HEt ſchijnd uit deſen Text / dat Paulus niet alles / 't geene hy geſchreven heeft in deſen brief / door den Geeſt Gods / maar ſommige dingen / volgens ſyn eygen menſchelyk gevoelen / in welk hy miſſen konde / geſchreven heeft. Item / *Vers* 10. Doch den getrouwden gebiede niet ik, maar de Heere, &c. *Vers* 25. Aangaande nu de maagden heb ik geen bevel des Heeren : maar ik ſegge mijn gevoelen, &c. *Vers* 40. Maar ſy is gelukkiger indien ſy alſoo blijft, na mijn gevoelen. En ik meyn ook den Geeſt Gods te hebben. Uit deſe maniere van ſpreeken maken veele een beſlupt / dat het geene Paulus ſegd *Vers* 12. geen Goddelyk bevel is / maar alleen eenen raad / die men mach volgen / of nalaten. Doch diend tot antwoorde / dat den Apoſtel onderſcheid maakt tuſſchen het geene de Heere Chriſtus / in eygen perſoon / had geſegd / en belaſt / en 't geene hy door Paulus beveeld. Want dat de man van de vrouwe niet mach ſcheyden / noch de vrouwe van den man / dan alleen in Hoererye , heeft Chriſtus ſelve / in eygen perſoon / bevolen. *Matth.* 5. 32. en 19. 9. Maar van het geval daar *Vers* 12. van gehandeld werd / had Chriſtus geen byſonder / en uitgedrukt bevel / gegeven. Want het is een geval / 't welk ſich maar begon op te doen / na de roepinge der Heydenen / die na de Hemelvaart Chriſti is aangevangen. Want den Apoſtel ſpreekt van een man / en vrouw / die beyde ongeloovig zyn geweeſt / dat is / Heydenen / van welke twee / na het voltrokken Houwelyk / d'een of d'ander een Chriſten word / en de andere ongeloovig blyft. Van ſoodanigen geval ſegd Paulus / niet de Heere, dat is wel de Heere door my / maar niet in eygen perſoon : dat het wyf van den man / noch den man van het wyf / niet ſcheyde / &c. Want dat Chriſtus in de brieven Pauli heeft geſproken / door Paulum ; blykt 2 *Cor.* 13. *Vers* 3. Dewijle gy ſoekt een proeve Chriſti, die in my ſpreekt. en *Matth.* 10. 20. Want gy zijt niet die ſpreket , maar 't is den Geeſt uwes Vaders , die in u ſpreekt. Dat ook den Apoſtel geen raad geeft / die men mach doen of laten / maar een bevel / blykt ; om dat hy tot tweemaal toe ſegd / dat het wyf van den man / en weder dat de man van het wyf / niet ſcheyde ; maar als hy alleen raad / ſoo drukt hy dat duydelyk met de woorden uit / Sie 1 *Cor.* 7. 25, 26. &c.

Tegenw. Dit ſeggen Pauli *Vers* 12. ſtryd tegen de wet Gods / want die verbied de geloovige te trouwen met de ongeloovige. 2 *Cor.* 6. 14. 1 *Cor.* 7. 39. *Deut.* 7. *vers* 3.

Antw. Den Apoſtel ſpreekt niet van een Houwelyk / dat tuſſchen een Chriſten / en ongeloovige / ſal aangegaan werden / want dat is ongeoorloft ; maar hy handeld van twee ongeloovige / die in den ſtaat des Heydendoms zyn getrouwd / van welke daar na d'een / of d'ander / tot het Chriſtendom gebracht werd.

Tegenw. Immers ſtryd het bevel Pauli tegen het geene Eſdras gedaan heeft / *Eſd. Cap.* 9. en 10. Want hy heeft de Joden / die Heydenſche wyven genomen hadden / en alreede kinderen gewonnen / van malkanderen doen ſcheyden. Maar Paulus beveeld dat de geloovige van de ongeloovige niet ſal ſcheyden.

Antw. Het geval Eſdræ, en daar Paulus van ſpreekt / verſchillen : want de Joden hadden tegen een uitgedrukte Wet Heydenſche wyven genomen. Maar den Apoſtel ſpreekt van twee Heydenſche perſoonen / welkers Houwelyk niet was tegen Gods Wet / maar volgens de wet der Natuur / en het gemeen bevel / in den beginne gegeven. *Gen.* 1. 28. Weeſt vruchtbaar en vermenigvuldigd, en vervuld de aarde, &c. Ten anderen / ſoo kan geen gevolg gemaakt werden van 't geene / in dien tyd / Eſdra onder de Joden gedaan heeft ; tot het geene by alle andere Heydenſche volkeren geſchieden moet / in deſen tyd. Want / voor de roepinge der Heydenen / waaren de Joden een afgeſonderd volk van alle volkeren des wereldts : maar nu is dien ſcheydsmuur, tuſſchen Joden en Heydenen , gebroken en wechgenomen door Chriſtum. *Epheſ.* 2. 14, 15, 16.

Doch / gemerkt den Apoſtel ſoo duydelyk in onſen Text / en *Vers* 10. onderſcheid maakt tuſſchen het geene de Heere Chriſtus ſelve in perſoon geſegd heeft / en het geene hy ſelve ſeyde : ſoo mach yemand in bedenken nemen / of dan Gods Woord van meerder authoriteit / aanſien / en waardigheid is / dat God in eygen perſoon / of de Heere Chriſtus / geſproken heeft / dan het geene hy door de Propheten / en Apoſtelen ons openbaard ?

Antw. Ten aanſien van den inhoud / en ſtoffe / alle woorden Gods / voor ſoo verre ſy Gods Woorden zyn / ſoo zynſe van even grooten aanſien / en waarheid: want Gods woord ontleend ſyn waardigheid niet van de menſchen / door welke het bekend gemaakt word / maar hangd enkelyk van God / die ſich ſelven altoos gelyk is. Maar / ten aanſien van de wyſe van voordragen / word met meerder aanſien aangenomen / 't geene God door ſich ſelven openbaard / of door den Heere Chriſtum ons heeft toegediend / dan wel 't geene door de Engelen / of Menſchen / bekend werd. Item / 't geene door Propheten en Apoſtelen is bekend gemaakt / dan 't geene door gewoonelyke dienaren ; Item / dat door vrome en aanſienlyke Leeraren / dan 't geene door ondeugende / en van kleenen aanſien / of door gemeene menſchen werd bekend gemaakt ; want ook de ſoodanige wel ſomtyds gepropheteerd hebben in den name Jeſu Chriſti. *Matth.* 7. *Vers* 22, 23.

Tegenw. Maar het ſchynd nochtans dat Paulus ſpreekt / alleen na een menſchelyk gevoelen / 't welk miſſen konde / en niet door ingeven des H. Geeſts. *Vers* 25, 26. Aangaande nu de maagden heb ik geen bevel des Heeren : maar ik ſegge mijn gevoelen , &c. *Vers* 40. Maar ſy is gelukkiger , indien ſy alſoo blijft , na mijn gevoelen , &c.

Antw. Dit ſegd den Apoſtel / om dat hy in deſe woorden geen bevel hadde / noch ook geeft / wat de menſchen gehouden waaren te doen / maar hy ſteld alleenlyk eenen raad voor / dieſe volgen / of nalaten moch-

ten; want hy ontraad te trouwen / om den nood / en vervolgingen dier tyden / toonende dat het gemakkelyker was in dien tyd niet te trouwen; alſoo nochtans / dat een yder daar in doen mocht 't geene hem goed dacht. Gelyk in dit Capittel doorgaans word aangeweſen. *Vers* 28. Indien gy ook trouwd, gy ſondigd niet, &c. Sie *Vers* 36, 38, 26. Dat evenwel deſen raad Pauli is Goddelyk geweeſt / en dat hy daar in wel raadde / en niet miſte / blykt *Vers* 25. Maar ik ſegge mijn gevoelen, als die barmhertigheid van den Heere gekregen hebbe, om getrouw te zijn. Ten anderen / uit de verſcheyden redenen / met welke den Apoſtel dit ſijn gevoelen, doorgaans in dit Capittel / bewyſt. Ten derden / uit het beſluyt des Capittels *Vers* 40. Sy is gelukkiger, na mijn gevoelen, en ik meene ook den Geeſt Gods te hebben.

Tegenw. Uit deſe woorden blykt niet dat den Apoſtel geſproken heeft door ingeven des H. Geeſts / maar eer in tegendeel / dat hy door den H. Geeſt niet ſprak / of immers dat hy daar aan twyfelde / of hy ook in deſen den H. Geeſt hadde / want hy ſegd niet dat hy den Geeſt Gods had / maar dat hy den Geeſt Gods meende te hebben.

Antw. Den Apoſtel ſegd dit niet / als of hy daar aan twyfelde / maar om beleefdelyk van hem ſelven te ſpreeken / tegen den valſchen waan / die ſommige van haar ſelven onder de Corintheren hadden. Want dat hy heeft geſchreven door den Geeſt Chriſti hebben wy te voren beweſen uit 2 *Cor.* 13. 3. en blykt *Vers* 25. Als die barmhertigheid van den Heere gekregen heb, om getrouw te zijn. 1 *Cor.* 14. 37. Indien yemand meynd een Propheet te zijn, ofte geeſtelijk, die erkenne dat het geene ik u nu ſchrijve des Heeren Geboden zijn. Item / blykt 1 *Cor.* 4. 1, 2. Alſoo houde ons een yder menſche als dienaars Chriſti, en uitdeelders der verborgentheden Gods. En voorts werd in de uitdeelders vereyſcht, dat elk getrouw bevonden werde. Deſe maniere van ſpreeken ik meen, of ik achte / gebruykt ook Paulus 1 *Cor* 4. 9. zynde het ſelve woord 't welk ſtaat 1 *Cor.* 7. 40. δοκῶ. Daar hy nochtans niet ſpreekt van een twyffelachtige ſaak / maar die ſeker was / en hy door den Geeſt Gods betuygde waar te weſen. Sie *Joh.* 5. 39. 2 *Cor.* 8. *Vers* 10.

Doch / genomen / den Apoſtel had deſen raad niet gegeven door een eygene openbaringe des Geeſts Gods / maar door een opregte liefde / en genegentheid alleen tot de Corintheren / gelyk ſommige / en onder anderen den geleerden Grotius, Cameron, &c. oordeelen / ſoo kan nochtans daar uit niets beſloten werden / tot nadeel van de Goddelyke authoriteit / of aanſien der H. Schrift / want den Apoſtel niet ſpreekt / dan van een ſake die eygentlyk het geloof / of de zaligheid / niet raakt / maar van een middelmatige ſake / in geval van houwelyk: waar uit niet kan volgen / dat hy / in andere gelegentheden der leere / niet ſou den Geeſt Chriſti gehad hebben. Want wy hebben het tegendeel te voren beweſen. Niet meer als volgd / dat Nathan niet heeft tot David geſpoken door den laſt / en Geeſt Gods / als hy tot hem geſonden was. Om dat hy / in een byſonder geval / ſeyde tot David / toen hy Gode den Tempel meende te bouwen. 2 *Sam.* 7. 3. Ga henen, doe al wat in u herte is: want de Heere is met u. 't Welk hy ſeyde volgens ſijn eygen oordeel / ſonder openbaringe van God te hebben / gelyk uit het gevolg bekend is. Want de Propheten wierden niet in alle dingen / noch altoos / van den Geeſt Gods gedreven / maar alleen op ſommige tyden / en gelegentheden / gelyk ſy ſelve menigmaal / in haare Prophetien / uitdrukken / wanneer / en over wat ſaken / haar de Heere verſcheen / of haar den Geeſt Gods aan dede / en de hand Gods over haar quam / en ſoo voorts. Sulx ſien wy ook in Samuel / dat hy meende dat God Eliab tot Koning woude geſalfd hebben / hoewel hem God daar na anders onderrichtede. Sie 1 *Sam.* 16. 6.

Tegenw. Hoe ſegd Paulus 1 *Cor.* 7. 25. Aangaande de Maagden heb ik geen bevel des Heeren: &c. Want Chriſtus heeft uitdrukkelyk geſegd. *Matth.* 19. 12. Daar zijn geſnedene, die haar ſelven geſneden hebben, om het Koninkrijk der Hemelen: dat is / die de gave der onthoudinge hebbende / vrywilliglyk ongetrouwd gebleven zijn / om God met minder bekommerniſſe te dienen / en om het Koninkryke der Hemelen in anderen te vorderen. Volgens 1 *Cor.* 7. 32, - 35. En Chriſtus doed een bevel daar by / van dat na te volgen / ſeggende / *Matth.* 19. 12. Die dit vatten kan, die vatte het.

Antw. Pareus meynd dat Chriſtus / in deſe woorden / geen laſt noch bevel geeft / maar alleenlyk verhaald wat ſommige gedaan hebben: namelyk / de Eſſeni, en Anachoretæ, die een eenſaam leven leyden in de Woeſtynen van Syrien / Egypten / en elders / om het Koninkryke Gods wille. Gelyk Joſephus, Philo, en andere / verhalen. Doch ik kan niet ſien / of in die woorden; die dit vatten kan, die vatte het, is een bevel Chriſti begrepen / aan die geene / namelyk / die de gave der onthoudinge hebben. Doch alſoo / dat dit gebod niet noodwendiglyk yemand verbind / maar by maniere van goeden raad gegeven is. Gelyk Paulus in het breede uitlegd 1 *Cor.* 7. Want anders / God heeft noyt vernietigd het bevel *Gen.* 1. 28. Weeſt vruchtbaar, en vermenigvuldigd, en vervullet de aarde: Soo dat het ongeoorloft ſoude weſen te trouwen. Maar die trouwd ſegd Paulus 1 *Cor.* 7. die doed wel, maar die niet trouwd, doed beter. Maar ſal yemand ſeggen / is in de woorden Chriſti / die dit vatten kan, die vatte het, een bevel begrepen / hoe ſegd dan Paulus / dat hy geen bevel hadde.

Antw. 't Is geen bevel eygentlyk / de conſcientie der menſchen verbindende; want die trouwd ſondigd niet 1 *Cor.* 7. 28. Maar eenen raad / om met meer gemak / en minder bekommerniſſe / te leven / en God te dienen; welken raad ook Paulus voorſteld / doch alſoo / dat hy yder ſijn vryheid laat. Behalven / dat ook het geval daar Chriſtus, en daar Paulus van ſpreekt / niet in allen gelyk is / maar verſchillig van malkanderen. *Vers* 26. Ik houde dan dit goed te weſen, om den aanſtaande nood, &c. Gelyk dan Chriſtus den Joden hadde geſegd / † dat den man van de vrouw niet ſoude ſcheyden / ſoo vermaand ook Paulus insgelyks in onſen Text den Chriſtenen. Want wat aangaat 't gebod / van de vrouw een Scheydbrief te geven, en haar te verlaten, *Deut.* 24. 1. Dat moet niet opgenomen werden als een Wet / of eygentlyk bevel / maar alleenlyk als een toelatinge; dat / als immers den man de vrouw wilde verlaten / dat hy dan haar een Scheydbrief geve ſoude. Gelyk ons Chriſtus dit uitlegd *Matth.* 19. Soo heeft ook God in het oude Teſtament toegelaten dat een man veele vrouwen ſoude hebben / als in David / Salomon / &c. te ſien is. 2 *Sam.* 12. 8. Ik heb u uwes Heeren Huys gegeven, daar toe uwes Heeren Wijven in uwen ſchoot, &c. Maar van den beginne is het alſoo niet geweeſt / want God heeft maar een vrouw tot een man gevoegd / op dat die twee een ſouden weſen. *Matth.* 19. *Gen.* 2. Ook laten de borgerlyke en kerkelyke Wetten toe / dat in ſommige gevallen / de voltrokken Houwelijken / door ſcheydinge des Mans van de Vrouwe / verbroken werden. De reden waarom Moſes heeft geboden / * dat de Joden haare vrouwen niet mochten verlaten / dan mits haar een Scheydbrief gevende / 't welk *Deut.* 14. 1. aangeweſen werd / waren deſe: 1. Op dat middeler tyd / de man ſich bedenken ſoude / en tot bedaarder ſinnen komende / liever ſijn vrouwe by ſich ſoude houden / dan die verlaten. Want daar ging eenige tyd door / eer ſoodanige Scheydbrieven van de mannen / die daar toe geſteld waaren / na behoorelyken eyſch / en gewoonelyke wyſe / konden geſchreven / en overgegeven werden.

2. Ten

† *Van den Scheydbrief in het Oude Teſtament.*

* *Redenen waarom de Joden een Scheydbrief moeſten geven.*

Digitized by Google

2. Veranderen/ op dat/ eer de ſcheydinge geſchiedde/ door de Schriftgeleerden/ die den Scheydbrief moeſten ſchryven/ de mannen ſouden afgeraaden werden hare vrouwen te verlaaten/ en door hare vermaninge/ waarſchouwinge/ en tuſſen-ſpraake/ den vrede/ en verſoeninge ſoude beſorgd werden. Want de Schriftgeleerden wierden by de Joden gehouden voor mannen van grooten aanſien/ billikheid/ en goede beradinge. Sie Auguſtinum lib. 19. contra Fauſtum. 3. Hier by vorgd noch voorreden Majemonides More Nevochim lib. 3. cap. 49. Dat den man/ willende de vrouwe verlaten/ haar moeſt een Scheydbrief geven; op dat een yder vrouw niet ſoude vermogen van haar man te loopen/ en de hoere te ſpeelen/ en haar te ontſchuldigen/ met voor te wenden/ dat ſy van haar man verlaaten was: want ſy konde daar in niet geloofſt werden/ ten ſy datſe dat ſchriftelijk bewijſen konde. 4. Ook wierd door dit middel den man beroofd van ſijn recht/ om de vrouw daar naa weder tot ſich te willen trekken/ dewyle hy haar ſchriftelijk ontſlag van haar trouwe gegeven hadde: haar in den Scheydbrief vry van hem ſtellende/ en toelaatende een ander man te trouwen/ gelijk den inhoud van ſoodanige brieven ſulks te kennen gaf. Gelijk uyt dit volgende * afſchrift/ na welke der Joden Scheydbrieven pleegen ingeſteld te werden/ te ſien is. Sie daar van Majemon. part. 2. de repudiis, cap. 4. Synagoga Judaica Joan. Buxtorf cap. 29.

Op den tweeden dag der weeke, den acht en twintigſte van de Maand N. in 't Jaar naa de ſcheppinge des werelds 5363. naa de reekeninge die wy hier te Ments aan den Rhyn gebruyken; beb ik N. N. ſoone van ſoo een, die nu woond binnen Ments, aan den Rhyn, &c. met mynen vrye wille, ſonder eenigen dwang, voorgenomen u te verlaaten, en van my te verdrijven, u ſegge ik N. N. myn vrouwe, dochter van N. van dees of geene ſtad, &c. welke tot noch toe mijn vrouwe geweeſt zijt: maar nu verwerpe ik u, verdryve u, en gebiede u te vertrekken, op dat gy moogt u ſelfs weſen, en gaan waar het u ſal believen, ſoo dat u niemand ſulks ſal konnen verhinderen, van deeſen tyd af, tot in eeuwigheid. Derhalven moogt gy trouwen met een ander man, wie 't ook mag weſen: en gy hebt hier den brief van uwe uytwerpinge, ontſlag, en afſcheydinge, volgens de Wet van Moſes, en Iſrael.

* *Afſchrift van der Jooden Scheydbrief.*

1 *CORINTH.* 9. 9.

Sorgd ook God voor de Oſſen?

HEt oogmerk Pauli is niet te verloochenen † dat Gods voorſienigheid ſich ook over de Oſſen ſtrekt/ en de byſondere Dieren/ of ſaaken des Werelds. Maar den ſin deeſes Texts is/ dat God ſulken nauwen opſicht/ en achtinge/ niet neemd op de beeſten/ als wel op de menſchen: en dat het gebod/ te vooren verhaald uyt *Deut.* 25. 4. Gy ſult eenen dorſſchenden Oſſe niet muylbanden, niet ſoo ſeer om de Oſſen/ als wel de menſchen/ gegeven is. Op dat de menſchen gewennen ſouden tegens elkanderen alle beleefſtheid/ en barmhertigheid/ te bewijſen; ja ook ſelfs mededoogen aan de beeſten te oeffenen. *Prov.* 12. 10. De rechtveerdige kend het leven ſijner beeſten: maar de barmhertigheden der Godlooſen zyn wreed. En/ in het byſonder/ op datſe door de gemelde wet ſouden leeren/ dat het geene ſy doen moeſten aan de beeſten/ veel meer aan de menſchen ſchuldig waren; en derhalven niemand mochten ſijnen behoorelijken loon/ en nooddruft/ onttrekken/ welkers dienſt ſy tot haar voordeel gebruykten. Want/ hoewel Gods voorſienigheid in het gemeen gaat over alle Schepſelen/ nochtans naader over de menſchen/ dan beeſten: en over de vroomen/ dan de godlooſen. *Pſal.* 1. 6. God kend den weg der rechtveerdigen, maar, &c. Want Gods voorſorge/ en voorſichtig beleyd/ is; ſoo wy oordeelen/ eenigſints gematigd/ na de uytnementheid/ en waardigheid/ der ſaaken/ ontrent welke zy beſig is. Soo dat/ in vergelyking/ onſen Text mag verſtaan werden/ ſorgd ook God voor de Oſſen? Dat is/ ſorgd God niet meer voor de menſchen/ dan voor de beeſten?

† *Of Gods voorſienigheid ſich uytſtrekt tot alle dingen in het byſonder?*

Over de voorſienigheid Gods/ ontrent de byſondere dingen des werelds/ is verſcheyden gevoelen geweeſt/ al van de oude tijden der Propheeten. Gelijk te ſien is by Majemonides More Nevochim parte 3. cap. 17. Eenige hebben geoordeeld/ dat Gods regeeringe/ voorſichtigheid/ en beleyd/ alleenelijk gaat over de gewoonelyke/ gemeene/ en vaſtblijvende ſaaken des werelds; als den loop der Sterren/ onderhoudinge der ſoorten der Dieren/ en gewaſſen; geſtalte des aardryks/ indrukkinge des verſtands in den menſch/ veranderinge der tijden/ des jaars/ beſtieringe en veranderinge over de Rijken/ en Landen des werelds/ &c. Maar niet over yder ſaak; by exempel/ yder byſonder menſch/ en ſoo voorts. Majemonides, in de voorgemelde plaats/ erkend dat Gods voorſienigheid gaat over yder menſch in het byſonder/ maar niet over de byſondere beeſten/ gewaſſen/ en andere onredelijke Schepſelen. Welk gevoelen hy ſoekt te bewijſen uyt *Habak.* 1. 14. Waarom ſoud gy de menſchen maken, als de Viſſchen der Zee? Als het kruypende Gedierte, dat geenen heerſcher heeft? Dat is/ volgens ſijnen uytleg. O Heere/ waarom ſoud gy u volk door de wreedheid van Nebucadnezar ſoo laten miſhandelen/ even gelijk of gy gantſch geen ſorge voor haar droegd/ ja niet meer als over de Viſſchen/ en Wormen der aarde/ daar gy geen acht op neemd? Doch wy ſien niet dat dit gevoelen Majemonidis eenigſints uyt dien Text kan beweſen werden. Want/ als geſegd werd/ dat de Viſſchen/ en kruypende Gedierten/ geenen heerſcher hebben. Dat werd niet van God getuygd/ als of hy geen Heerſcher waar over haar/ die ſonder tegenſpreken een Heer/ en Heerſcher is van alles/ ſonder eenige uytſonderinge. Maar het werd verſtaan in tegenſtellinge der menſchen/ die God verſtand/ regeeringe/ wysheid/ en beleid gegeven heeft/ om haar tegen het quaad te verweeren/ en haren welſtand na te jagen; maar ſulks heeft hy den kruypenden Gedierten niet gegeven. Wy achten dat Gods gewoonelijke algemeene voorſienigheid/ door de Schepſelen/ en ordre in de ſelve geſteld/ door welke God gewoon is in de ſelve te werken/ gaat over alle dingen des werelds/ gene uytgenomen. Maar nochtans/ met ſoodanigen onderſcheid/ dat de ſelve haar (om na ons begrijp te ſpreeken) klaarder/ nauwer/ en op een byſondere wijs/ vertoond/ en beſig is ontrent de menſchen/ meer dan andere geringe dingen. *Pſal.* 8. *Vers* 5. en 33. 15. *Jer.* 32. 19. *Prov.* 5. 21. En inſonderheid ontrent de Godzalige. *Gen.* 15. 1. *Pſal.* 34. 16. 21. en *Pſal.* 91. &c. Ja in vergelijkinge/ meenen ſommige/ dat menſchen/ die van God gantſch verlaten werden/ by naa de beeſten gelijk worden; op welkers ſoorte/ en ſoo in 't gemeen/ God wel acht neemd/ maar niet op yder in het byſonder/ en alle andere byſondere toevallen. Doch *Pſal.* 33. en 34. en doorgaans in de H. Schrift/ blijkt/ dat de Goddelijke voorſienigheid ſoo wel de ſtraffe der booſen/ als den zegen der vroomen/ toegeeygend werd.

1 *CORINTH.* 11. 10.

Daarom moet de vrouwe een macht op het hoofd hebben, om der Engelen wille.

IN deſe plaats komt inſonderheid in bedenken/ wat door de macht moet verſtaan werden/ die den Apoſtel ſegd dat de vrouwe op het hoofd moeſt hebben? Sommige verſtaan by deſe macht den man/ die heer-

ſchappye / en macht heeft over de vrouwe; welken de vrouw geſegd werd te moeten hebben op haar hoofd, dat is / moet erkennen / en onderworpen weſen. Gelyker ſtaat *Pſal.* 66. 12. Gy had den menſche op ons hoofd doen rijden, &c. Dat is / gy hebt vremde ons tot heeren geſteld / en ons als haar knechten onderworpen. Doch meeſt alle de uytleggers bekennen / dat de macht hier genomen werd voor het dekſel / 't welk de vrouwen moeſten hebben op het hoofd / om datſe de mannen onderdanig moeten weſen. Soo dat het is een maniere van ſpreken / die genaamd woord metonymia, als de betekende ſaak geſteld word voor het teeken: welke maniere van ſpreeken menigmaal in de H. Schrift gebruykt word. Macht dan / is een dekſel / waar door de macht / die de man heeft over de vrouwe / betekend werd. Want als de vrouwen getrouwd wierden / ſoo bedektenſe haar hoofd / tot een teeken van onderwerpinge / gelyk het woord nubere by de Latynen te kennen geeft. En dat dit een ſeer oud gebruyk is geweeſt / blykt in het exempel van Rebecca. Welke / ſoo haaſt ſy Iſaac / die haar man ſoude weſen / ontmoetede / bedekte haar ſelven met een ſluyer. *Gen.* 24. 65. Hier uyt ſchynd het ook te komen / gelyk veele meenen / dat de man genoemd werd een dekſel der vrouwe / om dat hyſe neemd onder ſyn macht / en beſcherminge. *Geneſ.* 20. 16. En tot Sara ſeyde Abimelech, ſie ik hebbe u broeder duyſend ſilverlingen gegeven, ſie, hy ſy u een dekſel der oogen, allen die met u zijn, ja by allen, en weeſt geleerd. Het ſchynd ook dat den Apoſtel / zynde een Hebreer / in deeſen Text geſien heeft op het Hebreeuwſche woord רדיד radid, 't welk beteekend een dekſel / komende van het woord רדד radad, 't welk bedupd gebied en macht te hebben over andere; 't welk de vrouwen / ſich bedekkende / te kennen gaven / met nederſlag der oogen / dat ſy waaren onder het gebied / en bewaaringe van haare mannen. Waarom ook / als de vrouw van ontucht berucht was / en tot onderſoek wierd geſteld / ſoo moeſt ſy ſtaan met het hoofd bloot / om te toonen dat zy ſchuldig zynde / ſoude van de beſcherminge haares mans beroofd werden. Sie *Num.* 5. 18. Sommige meenen / dat dit gebruyk van de vrouwen te dekken / gekomen is / om datſe daar door gelyk als haare ſchaamte ſouden toonen / om datſe de eerſte zyn geweeſt / door welke de zonde / en verſtellen / zyn in de wereld gekomen.

Den Apoſtel voegt daar deſe reden by / in onſen Text / om der Engelen wille. Dat is / uyt eerbiedigheid tot de Engelen / die ook op de vergaderinge der geloovigen acht neemen / of ook alles daar geſchiktelyk / wel geordent / en eerbiedelyk / toegaat / of niet. Dus kan ook verſtaan werden / en werd van veelen genomen / 't geen David ſegd *Pſal.* 138. 1. In de tegenwoordigheid der Goden ſal ik u Pſalm ſingen. Dat is / in tegenwoordigheid der Engelen. Chriſtus vermaand met diergelyke redenen / genomen van de Engelen. *Matth.* 18. 10. Sie toe dat gy niet een van deeſe kleyne veracht: want ik ſegge u lieden, dat haare Engelen, in de Hemelen, altijd ſien het aangeſichte mijnes Vaders, die in de Hemelen is. En getuygd *Luc.* 15. 10. datter blydſchap is voor de Engelen Gods, over eenen ſondaar die hem bekeerd.

Sommige verſtaan / en onder andere den geleerden Theodorus Beza, door de Engelen, de Propheeten / en boden Gods; andere de Leeraaren en Opſienderen der Gemeente. Gelyk de Leeraaren der Gemeenten der ſelver Engelen genaamd werden. *Apoc. Cap.* 1, 2, *en* 3. Item / *Malach.* 2. 7. De lippen des Prieſters ſullen de wetenſchap bewaaren, en men ſal uyt ſynen mond de wet ſoeken, want hy is een Engel des Heeren der Heirſchaaren. Sie *Eccleſ.* 5. 5. Om der Engelen wille dan / is / om u eerbiedelyk / en beſcheydentlyk / te dragen / in het bywoeſen der geene / die op de ſtichtinge / ordre / en eerbiedigheid tot den Godsdienſt / acht neemen; Item / om haar niet / door u ontdekkinge / tot ergerniſſe te weſen. Deſen uytleg kan wel beſtaan / en / hoewel wy den eerſten niet tegen ſpreeken / nochtans oordeelen wy deſen bequamer te weſen. Maar ſtaan geenſints den uytleg Tertulliani toe / die hier by de Engelen verſtaat de booſe Engelen, ofte Duyvelen. Als of den ſin waar; dat de vrouwen moeten gedekt weſen op het hoofd / en aan het aangeſicht / op dat de Duyvelen haar ſchoonheid ſiende / niet ſouden tot onkuysheid verwekt werden / om haar te misbruyken. Want ik meen / indien de menſchen niet meer de vrouwen misbruykten tot onkuysheid / dan de Duyvelen / datmen weynig / of geen hoeren ſoude vinden / en men tegen het overſpel geen wetten ſoude van nooden hebben. Eenige meenen dat den Apoſtel ſegd / dat de vrouwen / in den openbaaren Godsdienſt / moeten gedekt weſen om der Engelen wille, om dat de Engelen ſelve / uyt eerbiedigheid tot God / werden geſegd haare aangeſichten te bedekken. *Eſai.* 6. 2. Deſe reden is na myn bedenken ydel. Eerſt / om dat uyt de ſelve reden volgen ſoude / dat ſoo wel de mans / als de vrouwen / ſouden moeten gedekt weſen. Want waarom zijn de vrouwen meer gehouden te volgen het exempel der Engelen / dan de mannen. Nochtans ſegd Paulus dat een man / biddende of Propheterende, moet het hoofd ontdekken. 1 *Cor.* 11. 4-7. Ten anderen / 't geene wy leeſen / *Eſai.* 6. is maar een geſicht / en niet na de letter te verſtaan / dewyle de Engelen noch aangeſichten hebben / noch vleugelen / om daar mede haar aangeſichten te bedekken. Ten derden / de Engelen worden niet geſegd haar hoofden gedekt hebben / maar alleen het aangeſicht: maar Paulus ſpreekt van een dekſel op het hoofd.

BEDENKKINGE.

Of het bevel Pauli (1 *Cor.* 11. 4,-7.) dat de Mannen moeten bidden, en Propheteren, met het hoofd ongedekt, en de Vrouwen met gedekten hoofde, een Wet is die altoos, en in alle plaatſen, alle Chriſtenen verbind?

Antw. Het is geen bevel / dat tot het geloove / of eygentlyk tot de Godzaligheid / behoord / maar alleen tot de geſchiktheid / en goede ordre in de Gemeente; 't welk derhalven kan / en mag veranderd werden / na de verſcheyde gelegentheden / en gewoonten van tijden / volkeren / en plaatſen: als men ſlechts nakomt het oogmerk van dit / en diergelyke bevelen / welk is / dat inſonderheid in de Gemeente Gods / alle dingen ordentlijk en ſtichtelijk toegaan. 1 *Cor.* 14. 40. Want / hoewel ten tyden Pauli / in de Vrouwen een teeken was van onderwerpinge / het hoofd gedekt te hebben / ſoo is nochtans / by den Heydenen / het dekken des hoofds een teeken geweeſt van vryheid. En ook by ons / en andere volkeren / is het ontdekken des hoofds een teeken van eerbiedigheid / en onderwerpinge / niet het dekken. De Heydenen / als / de Grieken / Romeynen / en andere / pleegen eertijds / buyten den Godsdienſt / meeſt met ongedekten hoofde te gaan / ten waar datſe om eenige ſiekte / droefheid / of ongeval van quaad weder &c. het hoofd bedekten; maar in den Godsdienſt bedektenſe haare hoofden / ſoo de Prieſters / als ook het gemeene volk; Doch den Apoſtel gebied in tegendeel / dat den Man het hoofd ontdekken ſal. In Vrankryk prediktmen noch huydensdaags met gedekten hoofde / hier niet. En ik meene niet datter meer reeden is / in de geene die predikt / of Gods Woord leeſt / van het hoofd te ontdekken, dan in de gene die beyde aanhooren. De Jooden gebieden dat een Man moet in het bidden het hoofd bedekken / Paulus in tegendeel / ontdekken. De Turken / en Mahumedanen / alſſe yemant eere bewyſen / en onderdanigheid / ontdekten het hoofd niet / gelyk wy / maar buygen het lichaam: of indienſe ſitten / ſlaan de beenen en knien over een; en daarom ont-

Digitized by Google

ontdekken ſy ook het hoofd niet in den Godsdienſt / noch in het bidden. Eertijds deden de Joden al haaren Godsdienſt met gedekte hoofden / ja ontdekten by na nooyt haar hoofden / dan in tyden van groote droefheid / alſſe het hayr des hoofds affchooren / en het hoofd met aſch en ſtof beſtroyden. Maar alſſe baden / of eenige byſondere eerbiedigheid bewesen / vielenſe op haar aangeſichten op de aarde; 1 *Cor.* 14. 25. Vallende op ſijn aangeſichte, ſal hy God aanbidden, &c. 't Welk nu na te volgen niet gevoeglijk ſoude weſen / noch ſtichtelyk. Soo dat in deſe / en diergelijke dingen / moet gelet werden / op de gelegentheden van coſtuymen / tyden / plaatſen / en andere omſtandigheden. Ten tyden Pauli was het de maniere / dat alle eerlyke vrouws perſoonen / op de ſtraat / en in het openbaar komende / niet alleen het opperhoofd, maar ook by-na het geheele aangeſicht bedekten / om haare ſchaamte / en zedigheid / te betoonen: welk gebruyk noch is gebleven in Aſia en Africa / by de Turken / Mahumedanen / en Ooſterſche Volkeren. Derhalven heeft / volgens dat gebruyk / Paulus ook geweld / dat de vrouwen / in het bidden en Propheteren / haare hoofden bedekken ſouden.

1 *CORINTH.* 13. 8.

De liefde vergaat nimmermeer: maar 't zy Prophetien, ſy ſullen te niet gedaan worden, 't zy Talen, ſy ſullen ophouden: 't zy kenniſſe, ſy ſal te niet gedaan worden.

DEn Apoſtel bewijſt / in onſen Text / de uitnementheid der liefde daar uit / * dat ſy altoos in gebruyk / en waardigheid / blyven ſal / ſelfs in het eeuwig leven / en het Ryk der Heerlijkheid / als de Prophetien / verſcheydentheid der Talen / en de kenniſſe / voor ſoo veel ſy (gelyk nu in de wereld) onvolkomen is / ſullen ophouden. Wat de Prophetie belangd / in de H. Schrift word dat Woord genomen / voor een gave van toekomende dingen ſeekerlyk te voorſeggen / door een Goddelyke openbaringe / alſoo deſelve anderſints door geen naturelyke redenen / ook niet van de goede of quade Engelen / konnen geweten werden / gelyk wy beweſen hebben in Commentar. Phyſ. ad textum *Lev.* 19. 31. Ten anderen / Propheteren beduyd ook / de H. Schrift uitleggen / en toepaſſen / tot trooſt / vermaninge / onderwijſinge / &c. 1 *Cor.* 14. Item / van Goddelyke / hooge / en treffelyke ſaken te ſpreken / met deſtigheid / aangenaamheid / en goed verſtand. *Num.* 11. 25, 26. 1 *Sam.* 10. *Verſſ.* 6, 10, 11, 13, 5. *Actor.* 2. 17, 18. *Joël* 2. 27, 28. Item / God met geſang / en ſtichtelyke redenen / te loven. 1 *Sam.* 10. 5, 6. 1 *Chron.* 25. *Vers* 1. Item / ſoodanigen gelaat / en bewegingen des lichaams / te gebruyken / en te vertoonen / gelyk de Propheten pleegden / wanneer ſy Propheteerden. 1 *Sam.* 19. 20, 21, 23, 24. en *Cap.* 18. 10. 1 *Reg.* 18. 29.

Door dit onderſcheid kan men lichtelyk oordeelen / hoe verre de Prophetie een naturelyke gave zy / of niet. De eerſte maniere van Propheteren is enkelyk van God; de andere konnen verkregen werden door goede gematigdheid des lichaams / behoorelyke opvoedinge / vromigheid / en matigheid in het leven / neerſtige onderſoekinge aller wetenſchappen / inſonderheid der H. Schriften: Gelyk daar van te ſien is *Majemonides in doctore perplexorum parte* 2. *Cap.* 32. *en* 36. Daar toe paſſende 't geene God tot Jeremia ſegd. *Jerm.* 1. 5. Eer dat ik u in moeders buyk formeerde, heb ik u gekend, en eer dat gy uit de baarmoeder voort quaamd, heb ik u geheiligd: ik heb u den volke ten Prophete geſteld. Want, ſegd Majemonides, in alle Propheten is noodig, dat ſe van haar ontfangeniſſe, en geboorte af, een goede naturelijke geſtalte, en matigheid des lichaams hebben. Item, is noodig een blymoedige, en volveerdigen ſtaat des gemoeds; want, door droefheid, te groote bekommerniſſe, en ſwaarmoedigheid, word de gave van Prophetie verhinderd. Daarom verwekte Eliſeus in ſich deſe gave door het ſnarenſpel. 2 *Reg.* 3. *Vers* 15. Deſe laatſte maniere van Propheteren / werd ook den booſen Geeſt / als een oorſake / en den valſchen voorſeggeren / en bedriegers toegeſchreven. 1 *Reg.* 18. 29. 1 *Sam.* 18. 10.

Daar is ook een maniere van Prophetie / of voorſeggingen / door kloekſinnige opmerkingen van perſoonen / en haar gelaat / daden / woorden / aart / &c. Item / door kenniſſe van omſtandigheden / vorige geſchiedeniſſen / naturelyke oorſaken / onderſoek / ervarentheid / en ſoo voorts. Van welke het te verſtaan is 't geene Salomon ſegd *Prov.* 16. 10. Waarſegginge is op de lippe des Konings, en 20. 5. Den raad in het herte eens mans is als diepe wateren, maar een verſtandig man ſal die uithalen.

* Dewyle Paulus ſegd dat de Talen ſullen ophouden / ſoo mach hier in bedenken komen / of men dan in het toekomende leven / onder de Uitverkorene tot de eeuwige zaligheid / geen lichamelyke maniere van ſpreeken / door de tonge / gebruyken ſal. Wy antwoorden / dat ja ook ſoodanigen maniere van ſpreeken blyven ſal / in het Ryk der Heerlykheid: want als Paulus ſegd / in onſen Text / dat de Talen ſullen ophouden, ſoo verſtaat hy de gave van met veelderley Talen te ſpreken / Item / de verſcheydentheid der Talen / die uit de ſonde / en Gods oordeel / haaren oorſpronk heeft genomen / tot een groot nadeel / en moeyelykheid der menſchen. Daarom oordeelen de Godsgeleerden uit deſe plaats / dat men in den Hemel maar eenderley ſprake ſal ſpreken. In de Openbaringe Joannes *Cap.* 4. en 5. 7. en 19. &c. werden verſcheyden Lofzangen in den Hemel beſchreven. Paulus ſegd daar gehoord te hebben onuitſprekelijke woorden, 2 *Cor.* 12. God ſelve heeft uit den Hemel tot Chriſtum geſproken *Matth.* 3. Moſes en Elias ſpraken met Chriſto op den berg / *Matth.* 17. Want de tonge ſal niet te vergeefs den menſche gegeven werden / &c. Ook meenen veele / dat deſe eenderley Tale / die de zalige menſchen / als dan tot een volk / en onder eenen Koning / vereenigd zynde / ſpreken ſullen / geen andere dan de Hebreeuſche Sprake weſen ſal. Om dat die de eerſte / en oudſte is / en niet uit / noch na de ſonde / voortgekomen / maar in het Paradys / voor den val / gebruykt. 't Welk eenige ook daar uit willen beveſtigen / om dat Chriſtus Paulum / uit den Hemel / in het Hebreeus aangeſproken heeft. *Actor.* 26. 14. Doch gaat niet vaſt / want by de Hebreeuſche Sprake, werd by Lucas ook wel verſtaan de gewoonelyke Syriſche Tale / die men in die tyden te Jeruſalem gebruykte. Sie *Actor.* 21. 40. en *Cap.* 22. 2. Want / na de Babyloniſche gevangeniſſe / is de Tale der Joden ſeer veranderd geworden / door den langdurigen omgang met de Syriers / en Aſſyriers / ſoo datſe geen ſuyver Hebreeuſch / maar een vermengde Tale / geſproken hebben.

Tegenw. Eenige werpen hier tegen / dat in den Hemel geen lucht is / en dat men derhalven aldaar niet kan eygentlyke / en lichamelyke manieren van ſpreken gebruyken / door de tonge / om dat ſoodanigen ſpreken geſchied door een beweginge des luchts.

Antw. Wy hebben voor deſen / in het Boecken van de Eygenſchappen / en Werken Gods *Cap.* 13. beweſen / dat den Hemel is een lichaam / onder alle de naturelyke lichamen het grootſte / en fijnſte van deelen / en daarom ook van een ſeer lichten / vloeyenden / en in ſyn deelen haaſtelyk / en lichtelyk / door eenige beroeringe / van plaats veranderenden / aart; en derhalven een alderdunſte lucht gelykformig. Soo dat de lichamelyke ſprake in de ſelve bequaamelyk geſchieden kan; namelyk /

* *Of de Prophetie een naturelyke gave zy?*

* *Of men in 't toekomende leven geen lichamelyke ſprake ſal gebruyken, en hoedanige?*

Digitized by Google

lijk / van de lichamen der Godzaligen / die in het toekomende leven / ſelver ook hemelſch / en / na de geſtalte haarer woonplaatſe / verheerlijkt ſullen weſen. Soo dat wy niet behoeven ons in te beelden / dat de verheerlijkte menſchen aldaar alleenlyk ſullen ſpreeken geeſtelyker wyſe / gelijk de Engelen / die geen lichamen hebben. Ofte / gelijk Thomas meynd / dat ſy ſullen ſpreken door de lucht alleen / die in haare lichamen weſen ſal. Want natureliker wyſe / kan geen lichamelyke Tale gehoord / of begrepen werden / dan door een beroeringe der lucht / die tot de ooren komt des geenen die de Tale verſtaan ſal. En het is tegen reden / dat wy buyten Gods Woord / en ſonder noodſakelykheid / eenige miraculen / of Bovennatuurlyke werkingen / verſinnen ſullen.

---

1 *CORINTH.* 15. 14.

Daar na ſal het eynde weſen, wanneer hy (namelijk Chriſtus) het Koninkrijk Gode, en den Vader ſal overgegeven hebben: waneer hy ſal te niete gedaan hebben alle heerſchappye, en alle macht, en kracht. *Vers* 28. En wanneer hem alle dingen ſullen onderworpen zijn, dan ſal ook de Sone ſelve onderworpen worden, dien die hem alle dingen onderworpen heeft, op dat God ſy alles in Allen.

DEſe plaats is ſonder twijffel een van die / van welke Petrus ſchrijft in ſijnen tweeden brief *Cap.* 3. 16. Datter ſommige dingen zijn in de brieven Pauli, die ſwaar zijn om te verſtaan, die de ongeleerde, en onvaſte menſchen, verdraayen, gelijk ook de andere ſchriften, tot haar eygen verderf. Want ſommige / als de Arrianen, hebben / uit deſen Text / willen betoonen / dat in Chriſto geen Goddelijke natuur is / want hy moet ſijn Rijke den Vader overgeven / en ook ſelve den Vader onderworpen werden. De Chiliaſten willen door deſe plaats beweeren / datter eens op aarde ſal ſoodanigen ſtaat der Gemeente weſen / in welke ſy gantſch gelukkig ſal zijn / en van alle Vyanden bevrijd. Andere / dat na ſekeren tijd / niet alleen alle menſchen / maar ſelfs de Duivelen / zalig ſullen worden. Om datter ſtaat dat God ſal weſen alles in Allen. Soo dat deſe plaats niet alleen ſeer verſcheydentlijk / maar ook van veelen ſeer verkeerdelijk / uitgelegd is. Om dan deſen Text wel te verſtaan / ſullen wy dry dingen inſonderheid verklaren. 1. Wat by het eynde gemeend werd / en hoe den Sone den Vader het Rijk ſal overgeven? 2. Hoe het te nemen is / dat ook den Sone den Vader ſal onderworpen werden? 3. Hoe God alles ſal zijn in Allen?

Eerſte Vrage.

Hoe den Sone het Rijk den Vader ſal overgeven?

DAar na ſal het eynde zijn, &c. By het eynde verſta het eynde des wereldts / van de Predikinge des Evangeliums / van de vergaderinge der Gemeente / bedieninge der Kerken: Item / van alle Koninkrijken / Republijken / machten / heerſchappyen / oorlogen / en ſoodanigen ſtaat des wereldts / in welke ſy nu is: ſoo dat / na dit eynde / over de gantſche wereld een wonderlijke veranderinge geſchieden ſal. Als de Sone het rijke den Vader ſal overgeven, dat is / als ge-eyndigd ſal worden het Rijk der genade / 't welk nu Chriſtus bediend / en regeerd als middelaar / door ſijn dienaren / het woord Gods / Predik-ampt / Verbonds-teekenen / beſcherminge tegen de vyanden / geloove / vernieuwinge des H. Geeſts / en ſoo voorts. Dit rijk / ten aanſien der tegenwoordige bedieninge / en ſtaat / ſal dan ophouden / en in een Rijk van heerlijkheid veranderd werden: in welke de gemelde ſaaken niet ſullen noodig weeſen. Of wy konnen by het Rijk verſtaan de geloovigen / en uitverkorenen / die Chriſtus / na dat hy haar ſal hebben met God verſoend / geheiligd / en opgewekt / gelykelijk / als een geheel Rijk / onbeſtraffelijk, ſonder rimpel of vlekke, ſijnen Vader ſal opdragen: na dat hy haar / die rebellen waren / en vyanden Gods, weder tot God heeft gebracht / en tegen alle geweld bevrijd. En hoewel de Heere Chriſtus die maniere van regeringe ſal afleggen / die hy nu gebruykt / ſoo ſal echter *Luc.* 1. 33. ſijn Ryk een eeuwig Ryk weſen. Want de Uitverkorenen / om welkers wille het Rijk der genaade was opgericht / ſullen altoos blijven / en geregeerd werden / hoewel op een andere wyſe / na de gelegentheid / en heerlijkheid / dieſe dan genieten ſullen. Behalven / dat het genoegſaam bekend is / dat eeuwig ook genaamd werd in de H. Schrift / 't gene duurd ſoo lang de wereld ſtaat / en na welk diergelijk niet volgd / gelijk in deſe ſaak; want als Chriſtus het Rijk ſal overgeven / ſoo ſal het ophouden / en geen ander ſal het bedienen / dan Chriſtus alleen / ſoo lang het duurd. Het ſchijnd dat Paulus / in deſe maniere van ſpreken / geſien heeft op de gewoonte der Romeynen: welke aan de Borgermeeſters / of andere Velt-overſten / het gebied en macht overdroegen / over deſe of gene Provintie / na welke ſy geſonden wierden voor eenen tijd / 't zy om die te overwinnen / ſooſe waren afgevallen / 't zy om in gehoorſaamheid te bewaren / of tegen de vyanden te beſchermen. Maar / als nu haren laſt volbracht was / of den tijd verloopen / ſoo keerdenſe weder / en gaven haar macht over dieſe ontfangen hadden / aan den Keyſer / of den Raad van Romen. En waren dan weder / als andere / onder de Romeynſche Regeringe onderworpen. Soo dat / al heeft den Vader het Rijk gegeven aan den Sone / nochtans heeft hy altoos de opper-macht / als God / behouden / hoewel hy niet dan door Chriſtum regeerd. Soo dat noch ten rechten geſegd werd *Matth.* 6. van God den Vader / u Rijke kome, Item / want u is het Rijke, &c. Even gelijk den Raad van Romen / hoewelſe het bevel / en heerſchappye / overdroeg aan den Velt-overſten / behield nochtans altoos de opperſte macht / om haar te ontbieden / rekenſchap af te vorderen / den tijd te verlengen / op te ſchorten / en ſoo voorts. Dit wijſt den Apoſtel aan *Vers* 27. Doch wanneer hy ſegd, dat hem alle dingen onderworpen zijn, ſoo is't openbaar dat hy uitgenomen word, die hem alle dingen onderworpen heeft. Op deſe gelykeniſſe ſchijnd Chriſtus ſelve geſien te hebben / als hy ſegd van hem ſelven. *Luc.* 19. 12. Een ſeker wel geboren man reyſde in een verr' gelegen Land, om voor hem ſelven een Koninkryk te ontfangen, en dan weder te keeren, &c.

Chriſtus dan moet, en ſal, ſoo lange heerſchen, tot dat hy ſal te niete gedaan hebben alle heerſchappye, en alle macht, en kracht. Dat is / tot dat hy alle Tyrannen / geweld des Duyvels / en vyanden / ſal overwonnen hebben. Ten anderen / dat alle regeringe / en heerſchappye in de wereld / ſal ophouden. Want in het Rijk der heerlijkheid ſal geen onderſcheid weſen tuſſchen een knecht / en heer / de man ſal niet heerſchen over de vrouwe; daar ſal geen onderſcheid zijn tuſſchen Prins / Koning / of eenige Overheid / en Onderdanen / noch tuſſchen Leeraar / en die geleerd word / &c. Maar alle Geloovigen ſullen gelijkelijk Gode onderworpen werden. Want God ſal dan immediaté, dat is / ſonder tuſſchen komen van Engelen / of menſchen / of eenige Schepſelen / door hem ſelven regeren: hoewel ſonder twijffel de Heere Chriſtus altoos / als het hooft / uitmuyten ſal boven alle Uitverkorenen.

Tegenw. Heeft Chriſtus ſyn Ryk van God ontfangen / en ſal hy het hem overgeven / ſoo is hy dan geen God.

Antw. Chriſtus heeft een Rijk als God / even gelijkelijk met den Vader / en den H. Geeſt. 't Welk hy

niet

Digitized by Google

niet heeft in den tijd van een ander gekregen / noch ooit ſal / of kan afleggen / of een ander overgeven. Want God ſal weſen alles in alles. Maar hy heeft ook een Rijk als Middelaar / God zynde in den vleeſche geopenbaard. En dit heeft hy van God gekreegen in den tijd / *Matth.* 28. 18. My is gegeven alle macht in Hemel en op Aarden. *Phil.* 2. 9. Daarom heeft hem ook God uytermaten verhoogd, en heeft hem eenen naam gegeven, welke boven allen naam is, &c. En dit Rijke / dat hy nu bedient als Middelaar over de Gemeente / ſal hy afleggen / als hem alles ſal onderworpen weſen.

Tweede Vrage.

Hoe het te verſtaan is, dat ook de Soone ſelve den Vader ſal onderworpen weeſen? *Vers* 28.

DAt den Soone ſal onderworpen werden, bedunkt even 't ſelve / met het geen geſegd is te voor / dat hy het Rijk den Vader ſal overgeven / en is uit de voorgaande verklaringe af te nemen. Hier paſt ſeer wel 't gene Auguſtinus geſegd heeft. *Lib. de Trinitate* 1. *Chriſtus, in quantum Deus eſt, cum illo nos ſubjectos habet: in quantum ſacerdos, nobiſcum illi ſubjectus eſt.* Dat is / Chriſtus voor ſoo veel hy God is, heeft ons alle onder ſyn geweld en regeeringe: maar, voor ſoo verr' hy Hooge-prieſter is, ſoo is hy met ons Gode onderworpen. 1. *Cor.* 11. 3. God is het hoofd Chriſti. Ja, ſegd Theodorus Beza. Gelyk ons lichaam, hoewel het perſoonelyk is vereenigd met de ziele, en het ſelve leven met de ziele deelachtig: nochtans de ziele onderworpen is, en minder dan deſelve, ſoo is, en blijft ook de menſchelijke nature Chriſti altoos onderworpen, en minder dan de Goddelyke.

Tegenw. Maar den Text ſegd niet dat den Sone den Vader onderworpen is / maar onderworpen ſal werden / waar uit ſchynd dat hy nu niet is onderworpen.

Antw. Chriſtus / niet alleen als menſch / maar ook als Middelaar / is altoos geweeſt minder dan de Vader. *Joh.* 14. 28. Ik ga heenen tot den Vader, want de Vader is meerder dan ik. Maar Chriſtus / ſijn Rijk afleggende / en den Vader overgevende / ſal meerder bekend werden / en gelijk als nader / den Vader onderworpen te weſen. Dan ſal opentlijk blijken / dat al 't gene Chriſtus heeft gedaan / hy gedaan heeft uit laſt des Vaders / en als in ſijne plaats. Soo dat alles dan ſal Gode opgedragen werden / als de opper-oorſake van alles / ook 't gene hy door de Middelaar gewrocht heeft; op dat hem de eere gegeven werde / dat ook 't gene door Chriſtum is / nochtans uit God is / welken de opperſte eere / en erkenteniſſe / toekomt over alles. Ten welken aanſien ook Chriſtus ſelve bekend heeft / dat hy niet ſocht ſyn eere, noch wille te doen, maar des genen die hem geſonden had. *Joh.* 5. 30. en 7. 18. en 8. 50. Bekennende dat ſyne Leere de ſyne niet was, maar des genen die hem geſonden had. Dat de Vader, die in hem was, de werken dede, en ſoo voorts. Op dat God in alles de eere ſoude hebben. Sie *Joh.* 7. 16. en *Cap.* 14. 10. &c.

Sommige verſtaan *Vers* 28. by den Soone de gemeente Gods / dat die den Vader ſal onderworpen werden. Maar deſen uitleg nemen wy niet aan. Eerſt / om dat den Apoſtel uitdrukkelijk onderſcheid maakt tuſſchen Chriſtum / en ſijn Rijke / dat is / de Gemeente. 2. Chriſtus werd wel ſomtijds genomen voor de Gemeente Chriſti / die ſijn lichaam is / maar niet den Sone / geſteld zijnde tegen den Vader / gelijk in deſen Text geſchied. 3. Dien ſelven / ſegd den Text / moet onderworpen werden, welken alle dingen ſullen onderworpen werden: maar alle dingen ſullen Chriſto / maar niet de Gemeente / onderworpen werden. Andere hebben gemeend dat de menſchelijke natuure Chriſti in de Goddelijke als veranderd / of overgeſtort ſoude werden. Welk gevoelen noch met den Text / noch met de nature Gods / of Chriſti / over een komt; ja ſoo ongerijmd is / dat wy achten onnoodig te zijn het ſelve te wederleggen.

Derde Vrage.

Wat het zy, Dat God ſal weſen alles in Allen?

Antw. GOd is ook nu eenigſints alles in allen, want hy regeerd alles / werkt alles in allen / na ſijn welbehagen. Maar als den Soone 't Koninkrijk den Vader ſal overgegeven hebben / dan ſal God anders / en overvloediger wijſe / alles in allen zijn / dat is / (gelijk Piſcator ſegd /) hy ſal in alle uitverkorene alles werken / 't gene tot haar volmaaktheid / en volle gelukſaligheid / van nooden is.

Ten anderen / alles, ja noch meer als God nu doed door Chriſtum / ſijn woord / door menſchen / en veelderley bedieninge der middelen; ſal God dan ſelve doen / door ſich ſelven / ſoo dat de andere dingen onnoodig ſullen zijn. *Apoc.* 21. 22. En ik ſach geenen Tempel in de ſelve: want de Heere, de almachtige God, is haren Tempel, en het Lam. En de Stad behoefd de Sonne noch de Mane niet, dat ſy in de ſelve ſouden ſchijnen: want de heerlijkheid Gods heeftſe verlicht, en het Lam is haare keerſe, &c.

Ten derden / nu zijnder noch veele vyanden / ongeloovige / en godlooſe / die Gods macht niet erkennen / maar zijn Rijk beſtryden: derhalven zoo blijkt nu noch niet dat God alles is in allen / maar dan zal het klaarlijk zich vertoonen / als alle vyanden ſullen overwonnen zijn / en alle macht te niet gedaan / die haar nu tegen God / en Chriſtum / verheft: ja ook in de uytverkorene weggenomen alle onvolmaaktheyd / en 't gene haar van de nader gemeenſchap met God wederhield.

Ten vierden / nu is God noch niet alles in allen / ten aanzien dat 'er menige uytverkorene zijn onder het geweld des doods / die op de hope der opſtandinge ruſten. De andere zijn noch in de ſtrydende Kerke / in veel gevaaren / ellenden / gebreeken / en ſuchten beſwaard zynde, op datſe ontbonden mochten werden van het Lichaam des doods, en der ſonde; om Gode in heerlijkheid / en vreugde / te leven. De overige zijn noch niet geboren / of immers niet gebracht tot de gemeenſchap Chriſti. Maar als Chriſtus het Rijk den Vader ſal overgeven / ſullen by een vergaderd werden alle de uitverkorene van alle tijden / plaatſen / en volkeren / die zijn / geweeſt ſijn / en komen ſullen: deſe ſullen in alles volkomentlijk verheerlijkt werden / na Ziel en Lichaam / en met Chriſto / en alle de goede geeſten / geſamentlijk met Gode in eeuwigheid vereenigd werden: en ſoo ſal God werden alles in allen. Dan ſal het geen ten deele is te niete gemaakt werden, dan ſal ſich vertoonen / dat nu noch niet bekend is / dat de ooge niet heeft geſien, noch de oore gehoord, noch in het herte des menſchen niet is opgekomen. 1 *Cor.* 2. 9. Dan ſal de algemeene Vergaderinge geſchieden. *Heb.* 12. 22. Tot de Stad des levendigen Gods, tot het hemelſche Jeruſalem, en de vele duyſenden der Engelen. Tot de algemeene Vergaderinge, en de gemeente der eerſtgeborenen, die in de Hemelen opgeſchreven zyn, en tot God den Rechter over alle, en de geeſten der volmaakte rechtveerdigen. En tot den Middelaar des Nieuwen Teſtaments Jeſum, &c. Als dan ſal dat nieuw Lied geſongen werden. Sie *Apoc.* 5. 9. Gy hebd ons Gode gekoft met uwen bloede, uit allen geſlachte, en tale, en volke, en natie, &c. Dan ſalder vreugde weſen ſonder droefheid / licht ſonder duyſterheid / ruſte ſonder arbeid / leven ſonder dood / &c. *Apoc.* 21. 4. God ſal alle traanen van haar oogen afwaſſchen, en de dood ſal niet meer zyn, noch rouwe, noch gekryt, noch moeyte ſal meer zyn: want de eerſte dingen zyn

weg

Digitized by Google

weg gegaan. *Vers* 25. Aldaar ſal geen nacht zyn, &c. Ja wy ſullen dan niet noodig meer hebben de verſoeninge / en voorbiddinge / of beſcherminge Chriſti / of door hem te gaan tot God / maar wy ſullen ſelve in God / ſonder tuſſchenkomend middel / onſe Zaligheid genieten / die alles goeds in ons ſelve ſal werken / ſonder daar toe een ander te gebruyken. 't Is wel waar / dat wy ook in Chriſti Lichaam den glants der Goddelijke Majeſteit ſullen ſien / maar behalven dat / ſullen wy ook God ſelve ſien. *Matth.* 5. 8. 1 *Joh.* 3. 2. *Pſal.* 17. 15. Dit meenen wy den ſin te weſen deſer woorden; maar geenſints den uitleg van ſommige / die haar ſelven ydelijk hebben ingebeeld / dat daarom geſegd word / dat God ſal weſen alles in allen, om dat hy alles ſoude vernietigen / en alleen overblijven. Want dit ſtrijd tegen ſich ſelven / dewijle God niet kan weſen in 't geene niet is / veel min alles in allen / daar niets gevonden word. Soo ſoude God niet werden alles in allen / maar veel eer bedacht werden alles in allen geweeſt te zijn / eer hy yet geſchapen had. Derhalven had het niet noodig geweeſt / op dat God ſoude werden alles in allen / dat Chriſtus den Vader het Rijk overgeve / en alles ſich onderwerpe / en ſoo voorts; maar liever dat God / blijvende die hy was / niets buyten ſich voortgebracht had: behalven dat de vernietinge aller dingen tegen de waarheid ſtrijdig is.

Wy beſluyten dan / dat God / na het verloop deſer eeuwen des Werelds / ſal weſen alles in allen, en het Koninkrijk ſal ontfangen. Om dat / hoewel God ook nu regeerd / en alles beſtierd / nochtans blijkt ſulks niet klaarlijk / ſoo lang de godlooſen met ſulken geweld / en toelatinge / tegen de Godſaligen woelen / als nu geſchied. Maar dan werd God geſegd te heerſchen / ja een Rijke aan te nemen / als hy / door ſijne oordeelen / de heerſchappye / en geweld der godlooſen vernietigd / het welk volkomelijk ſal geſchieden in het eynde des werelds. En daarom werd duydelyk geſegd *Apoc.* 19. 6. Dat / na het vertoog der Goddelijke oordeelen / het Goddelijke Halleluja ſal geſongen worden. Want de almachtige God heeft als Koning geheerſcht. En *Cap.* 11. *Vers* 17. Wy danken u Heere, God Almachtig, die is, en die was, en die komen ſal, dat gy uwe groote kracht hebd aangenomen, en als Koning hebd geheerſcht.

---

1 *CORINTH.* 15. 29.

Anders wat ſullen ſy doen, die voor de dooden gedoopt worden, indien de dooden ganſchelijk niet opgewekt worden, waarom worden ſy voor de dooden ook gedoopt?

WAt * ſullen ſy doen? dat is / wat doen zy / of wat voordeel hebbenſe daar van: te kennen gevende / dat het geene zy doen gantſch ſonder reden / en te vergeefs geſchied / indien de dooden niet worden opgewekt. Het woord Doopen betekend ſomtijds een lichamelijke afwaſſchinge door water *Marc.* 7. 4. Van de merkt komende eten ſy niet, ten zy dat ſy eerſt gewaſſchen zyn. *Heb.* 9. 10. Somtijds word het voor lijden genomen. *Matth.* 20. 22. *Luc.* 12. 50. Maar ik moet met eenen Doop gedoopt werden: en hoe worde ik geperſt, tot dat het volbracht zy? Anderſints / word dit woord gebruykt van den Doop / die een Verbonds-teeken is / 't welk geſchied / of door inlatinge in het Water / of door beſprenginge. *Act* 8. 38, 39. Het woordeken ὑπὲρ gelijk het hier geſteld is / betekend op, of over yemand / of voor, en ter oorſake / namelijk / van de dooden. *Phil.* 1. 29. ὑπὲρ χριστοῦ πάσχειν. Voor Chriſto te lijden. Ook werd het woord dood, en dood te weſen / of van de lichamelijke dood / of Geeſtelijke / verſtaan. *Rom.* 6. 2. *Eph.* 2. 1. Uit deſe verſcheiden beduideniſſen der woorden des Texts / is het ontſtaan / dat de ſelve ſeer verſcheydentlijk is uitgelegd.

* *Uitleg der woorden.*

* Den vermaarden Eraſmus *in paraphraſi. N. Teſtamenti*, geeft ons deſen uitleg. Indiender geen hope is van opſtandinge, ſoo richten dan die lieden niet uit, die, hoewel meer door ſuperſtitie, als Godzaliglyk, in plaats van de dooden den Doop ontfangen, vreeſende dat die dooden anders onder het getal der rechtveerdigen niet ſouden opſtaan, ten ware zy, of een ander voor haar, gedoopt werden. En om dit te voorkomen, ſtellenſe een ander levendig perſoon, welke, in plaats van de doode, antwoord dat hy geloofd, en den Doop begeerd. Ik pryſe het geloove, maar niet de daad. Want gelyk het belacchelyk is te meenen dat eens anders Doop den dooden kan te bate komen, ſoo geloovenſe nochtans met reden, datter een opſtandinge weſen ſal. Want ſy ſouden voor den dooden niet vreeſen, indienſe geloofden dat hy noyd ſouden weder leven. In dit ſelve gevoelen ſien wy ook dat den geleerden Grotius is. *Vide annotationes ejus in 1. Epiſt. ad Corinth.* Ik geloove (ſegd hy in de ſelve plaats) dat onder anderen daarom den Doop voor een ander is gebruykt, op dat de Gemeente voor de dooden bidden ſoude. Want de openbare gebeden pleegen niet gedaan te worden voor die noch onderweſen wierden, niet gedoopt zynde, hoewel men Aalmoeſſen voor haar geven mogt. Dit gebruyk van een ander te doopen, in plaats van de dooden, moet daarom te min ons vremd dunken, om dat ook in ſommige plaatſen, ook wel de doode lichamen ſelve gedoopt wierden; ja het H. Avondmaal des Heeren gegeven. Waar tegen een verbod geſteld is in het derde Concilie van Carthago / gehouden ontrent de tijden van den Paus Syritius. Wy ſullen de woorden van het Concilie hier ſelve verhalen. Sie *Artic.* of *Canone* 6. *item, placuit ut corporibus defunctorum euchariſtia non detur. Dictum eſt enim à Domino: accipite & edite. Cadavera autem nec accipere poſſunt, nec edere. Cavendum eſt etiam ne mortuos baptiſari poſſe fratrum infirmitas credat, quibus nec euchariſtia dari licitum eſt.* Dat is / ook is het goed gevonden, datmen het heylig Avondmaal niet ſal geven aan de lichamen der dooden. Want de Heere heeft geſegd, *neemd, eet en drinkt.* 't Welk van de dooden niet kan gedaan werden. Ook moet men wel toeſien dat de ſwakheid der broederen niet geloove, dat de lichamen der dooden mogen gedoopt werden, aan welke men ook het H. Avondmaal niet mach bedienen. Deſen voorgemelden uitleg ſiet op het gebruyk / 't welk eertijds de Marcioniten gevolgd zijn / welke / gelijk Chryſoſtomus, Epiphanius, en andere / verhaalen / als yemand die onderweſen wierd / ongedoopt ſtierf / ſoo verſtak ſich een ander levendig perſoon onder het bedde des dooden / en dan wierd den dooden gevraagd / of hy geloofde in Chriſtum / en gedoopt wilde weſen: en dan antwoordde die onder het bedde was verborgen / in plaatſe van den dooden / dat hy ja geloofde / en verſocht gedoopt te werden / en deſen wierd dan gedoopt / in plaats des overledenen. Maar / ſal yemand ſeggen / 't is niet waarſchynelijk / dat Paulus een bewijs-reden ſal nemen van een gebruyk / dat belacchelijk / en ydel was / om daar door te beweeren de opſtandinge der dooden. Hier op werd geantwoord / dat niet de daad / maar geloove / gepreſen werd. Gelijk Chriſtus gebruykt het exempel / en gelijkeniſſe / genomen van den onrechtveerdigen Richter / niet prijſende ſyne onrechtveerdigheid / maar voorſichtigheid. Sie *Luc.* 16.

† Deſen uitleg verwerpt geheelijk Joh. Calvinus, om dat / ſoo doende / ſoude niet alleen Paulus niet beſtraffen dit verkeerd gebruyk / of liever ſchandelijk miſbruyk des H. Doops / maar hy ſoude het ſelve genoegſaam toeſtaan / en verſterken / 't welk niet is te gelooven. Derhalven oordeeld hy dat hier geſproken werd van de gene / die op haar ſterven lagen / en buyten hope van geſond te werden / als doode nu geacht

* *Eraſini uitleg.* † *Joh. Calvini uitleg.*

acht wierden / en ſoo den H. Doop ontfingen: ofte dus / voor de doode, dat is / ontfingen den Doop die den levendigen geen nut deede / (want ſy nu ſtierven) maar den dooden. Want het is bekend / dat in de eerſte tyden des Chriſtendoms / de Catechumeni, dat is / die noch wierden in het Chriſten Geloof onderweſen / alſſe onverwachts quaamen te ſterven / pleegen voor haar dood gedoopt te werden / tot haaren troost / en ſtichtinge der omſtanders. Welke gewoonte daar na ſeer miſbruykt is; want veele ſtelden / met opſet / haren Doop uyt tot het eynde van haar leven / om dan / als geheel van de ſonden gereynigd zijnde / te ſterven. Doch deſen uytleg Calvini ſchijnd niet over een te komen met de woorden / of maniere van ſpreeken / in onſen Text / want het blijkt klaarlijk / dat den Apoſtel ſpreekt van menſchen / die niet voor haar ſelven / maar voor anderen gedoopt wierden. Ten anderen / 't is niet waarſchijnlijk dat Paulus een bewijs-reden neemd van een miſbruyk des Doops / welke hy eer beſtraffen moeſt / dan met aantrekken beveſtigen. Want de Apoſtelen hebben den Doop niet lang uytgeſteld / maar ſoo haaſt yemand ſijn geloof in Chriſtum konde belyden / warenſe veerdig om haar den Doop te bedienen / gelijk blijkt doorgaans in de exempelen der genen die gedoopt zijn / inſonderheid in de Handelingen der Apoſtelen doorgaans.

Andere leggen de woorden voor de dooden gedoopt werden, dus uyt / voor de ſonde / of tot afwaſſchinge der ſonden / om dat de ſonden worden genaamd doode werken. *Hebr.* 9. 14. Doch deſen uytleg voldoed my geenſints / want het is klaar genoeg uyt den Text / dat den Apoſtel niet ſpreekt van doode werken / maar van menſchen. Ten anderen / nooyt beteekend het woord doode, de ſonden / maar wel de woorden doode werken, 't welk ganſch wat anders is.

Andere nemen den ſin ſoo / voor de dooden, dat is / voor het Geloove / en hope der opſtandinge der dooden; want / als de Catechumeni gedoopt wierden / ſoo moeſtenſe de Artykelen des Geloofs verhalen / en onder andere ook deeſe / ik geloove de opſtandinge des vleeſchs, en een eeuwig leven. Deeſen uytleg volgd Chryſoſtomus. Of dat Paulus, in deeſe woorden / ſoude geſien hebben op de maniere van doopen / en de beduydeniſſe daar van. Want door het nederdalen onder het water wierd afgebeeld de dood / en begravinge: en / door de uyttrekkinge uyt het water / de opſtandinge / niet alleen ten eeuwigen leven / maar ook het affſterven der ſonde / tot nieuwigheid des levens. Sie *Rom.* 6. Deeſe uytleggingen konnen ook / na mijn gevoelen / niet beſtaan. Om dat den Apoſtel niet ſpreekt van den gemeenen Doop / die aan alle Chriſtenen gebruykt wierd / als een teeken van het verbond Gods / maar van een maniere van doopen / die / op een byſondere wijſe / voor / of aan de dooden gepleegd wierd. Ten anderen / om dat deeſe verklaaringen des Texts te verre gehaald zijn / en de woorden des Texts niet genoeg voldoen. Ten derden / die voor den Doop de Artykelen des Geloofs opſeyden / wierden niet meer gedoopt op het geloof van d'een / als van d'andere Artykelen; nochtans leeſt men nergens datſe voor die gedoopt geweeſt zijn. Noch min beſtaat den uytleg van ſommigen onder het Pausdom / die deeſen Text willen paſſen op de geene / die voor de dooden / die in het Vagevyer zijn / haar ſelven pijnigen door vaſten / bidden / aalmoeſſen te geven / en ſoo voorts; om haar te eer uyt het Vagevyer te verloſſen. Welkers verſieringe Eſtius, hoewel een Papiſt / bruymoediglijk wederlegd. Want door den Doop werd wel ſomtijds verſtaan groot lijden / en vervolginge / ons van anderen aangedaan / maar nooyt 't geene vrywilliglijk den menſch hem ſelven aandoet; noch bidden, vaſten / of yet diergelijks. Ten anderen / ſoo dit de meeninge van den Apoſtel geweeſt had / hy ſoude niet geſegd hebben / die voor de dooden gedoopt worden, maar die voor de dooden haar ſelven doopen. Doe daar by / dat / ten tyden der Apoſtelen / het Vagevyer / noch de ſuperſtitien voor de geene die daar in werden gemeend te weſen / niet zijn bekend geweeſt.

Eenige paſſen onſen Text op het gebruyk / dat ſommige gepleegd hebben / van de dooden te doopen boven op de graven der Chriſtenen / en Martelaaren: om haar geloove der opſtandinge te meer te bewijſen / datſe ook beleden de ſonden te willen affſterven / ja willig te zijn voor het geloove in Chriſtum te ſterven / gelijk de Martelaren hebben gedaan / over welkers lichaamen / die in de graven lagen / ſy gedoopt wierden. Deeſen uytleg volgd Piſcator, en ik beken ook / na mijn gevoelen / dat deſen uytleg met de woorden des Texts alderbeſt over een komt / want daar ſtaat eygentlijk ὑπὲρ νεκρῶν, 't Welk is over de dooden. Nu / die op de graven gedoopt wierden / wierden over de doode lichamen gedoopt / die in de graven lagen. Alleenelijk komen my twee dingen in den ſin / die tegen deeſen uytleg konnen by gebracht werden. Eerſt / dat het niet ſeeker is of het gemelde gebruyk / van op de graven te doopen / ten tijde Pauli geweeſt is / of alleen daar na / lang na het ſchrijven van deſen brief. Ten anderen / of dat geen miſbruyk ſoude geweeſt zijn van den Doop / die niet in de kerken / maar op de graven / te bedienen. Wat het eerſte belangd / ik beken dat ik to noch toe geen beſcheyd hebbe geleſen / om te bewijſen / dat het gemelde gebruyk ten tyden Pauli is bekend geweeſt. En dit doed my over deſen uytleg een weynig twijffelen. Maar wat het tweede aangaat / ik ſoude daar over niet veel bekommerd weſen: te meer / alſoo deeſe gewoonte met een goed oogmerk / en met goede aanmerkinge / en ſtichtinge / geſchiedde. Item / om dat wy leſen in de exempelen der geenen die gedoopt zijn / dat ſy juyſt niet in de kerken / of vergaderinge der Geloovigen / gedoopt zijn / maar in het openbare veld / of in de huyſen / of elders / na dat de gelegentheid meede bracht. Den Moor-man ging van den wagen met Philippo / en wierd op den weg gedoopt. *Act.* 8. *Vers* 38. Chriſtus in de Jordane / &c.

Eenige hebben gedacht dat gedoopt te werden voor de dooden, beduyd te lijden / en vervolgd te worden / om het geloove van de opſtandinge der dooden. Gelijk Paulus ſegd. *Act.* 23. 6. Ik worde over de hope, en opſtandinge der dooden, geoordeeld. Doch deſen uytleg wijkt ſeer verre van den Text / want het is ganſch wat anders voor de dooden gedoopt te werden; als te lijden om de belijdeniſſe van de opſtandinge der dooden. Niet minder wijkt van den Text of den uytleg / die D. Jacobus Laurentius van D. Cloppenburg verhaald / dat die ſouden geſegd werden gedoopt te werden voor de dooden / die door de goede exempelen / en wonderlijke ſtandvaſtigheid der Martelaren / die van wegen het geloove in Chriſtum gedood wierden / bewogen waren Chriſtenen te werden / en alſoo haar ſelven / ook ten deele tot gedachteniſſe der gemelde Martelaren / lieten doopen. Want dat hier by de dooden / ſouden alleen de Martelaren verſtaan werden / is niet waarſchijnelijk. Ten anderen / 't is wat anders bewogen te werden om ſich te laten doopen / door het exempel van yemand: wat anders / voor, of over de dooden gedoopt te werden. Diergelijken uytleg achten wy te weſen / die den geleerden D. Heynſius bybrengd. Dat die ſouden voor de dooden geſegd werden gedoopt te werden / die / alſſe gedoopt wierden / ontfongen de namen der geenen die overleden waren / om alſoo te betuygen het geloove der toekomſtige opſtandinge. Doch / na ons oordeel / is het wat anders voor? of over, de doode gedoopt te werden / als genaamd te werden naa de namen der overledenen / gelijk noch hedensdaags wel de maniere is / tot gedachteniſſe der geenen die wy / in het leven / liefde en eere ſchuldig geweeſt zijn. Ten anderen / ſoo ſoude moeten beweſen werden / dat deeſe maniere

Digitized by Google

ten tijden Pauli / eer hy deeſen brief ſchreef / in gebruyk geweeſt zy.

Eenige meenen dat Paulus / in onſen Text / ſoude geſien hebben op het gebruyk der Jooden / welke / als yemand geſtorven was in eenige onreynigheyd / na de Wetten der Ceremonien / des ſelfs lichaam met gewijd water afwieſſchen / of een ander in ſijn plaats ſchoon wieſſchen / op dat het den dooden ten goede ſoude verſtrekken ; en dat daar van de Papiſten ook ontleend hebben / de dooden / met gezegend water / te beſprengen. Maar dit gevoelen is niet aan te nemen. Om dat het niet is te gelooven / dat Paulus een bewijs reden neemd van de Joodſche gebruyken / die / met de andere Ceremonien / door Chriſtum waren afgeſchaft : en veel min van een ſuperſtitieus gebruyk / 't welk de Phariſeen / uyt haar eygen verſieringen / en inſettingen / mogen gevolgd hebben. Ten andere / Paulus ſpreekt niet van menſchen die ſelve gedoopt / of gewaſſchen wierden / maar die voor anderen / namelijk / de dooden gedoopt wierden.

Den geleerden Theodorus Beza, oordeeld / dat den Apoſtel / in onſen Text / geſien heeft / op de maniere die niet alleen de Joden / en Heydenen / maar ook de Chriſtenen hadden / ten tijden Pauli / van de lichamen der dooden / eer ſy begraven wierden / te waſſchen / om alſoo eenigſints te kennen te geven haar hope van de opſtandinge. Sie *Act.* 9. 37. Soo dat de woorden / die voor de dooden gedoopt worden, ſouden te ſeggen weſen / die gewaſſchen werden / met een waſſchinge / die men over / of ontrent / de dooden gewoon is te doen. Doch deſen uytleg dunkt my hard te weſen / en weynig met den Text over een te komen. Want / hoewel wy verſtaan dat het woord gedoopt werden, wel mach verſtaan werden van een afwaſſchinge / die niet behoord tot het Sacrament des Doops. Nochtans ſchijnd duydelijk den Apoſtel te ſpreken / niet van dooden / die gedoopt wierden / maar van levendigen die voor de dooden gedoopt wierden. Want te vragen / wat ſullen de dooden doen / die gewaſſchen worden ? is niet gevoeglijk / noch de deftigheid der Apoſtoliſche bewijs-reden betamelijk.

† In ſulken verſcheydentheyd van Uytleggers / en uytleggingen / kannen lichtelijk in twijfel gebracht werden over den rechten ſin / en oogmerk des Apoſtels. Nochtans / alles wel ingeſien zijnde / dunkt my dat met de woorden Pauli aldernaaſt over een komt den eerſten uytleg / welken niet alleen volgen Eraſmus, Grotius, Ambroſius, Muſculus, &c. Maar ook veele onder de oude / en nieuwe Uytleggers : om dat die minſt van de maniere van ſpreken in den Text afwijkt : Maar my dunkt dat niet genoeg beantwoord kan werden de tegenwerping / tegen dit gevoelen bygebracht. Want / daar den Apoſtel veele minder miſbruyken / ontrent den Godsdienſt / in deeſen brief beſtraft / ontrent het dekſel der vrouwen / het hayr der mannen / het Avondmaal / &c. 't Is niet waarſchijnelijk / dat den Apoſtel dat belagchelijk miſbruyk des Doops / op welk deeſen uytleg ſteund / niet alleen niet beriſpt ſoude hebben / maar / door ſijne bewijſreden daar uyt te neemen / beveſtigd. Derhalven hellen wy meeſt tot het gevoelen van D. Piſcator, te voren gemeld : om dat het met den Text aldernaaſt over een komt / en ſoodanige moeyelijkheden niet onderworpen is / als het voorige. Nu wy houden dat voor een ſekeren regel / datmen / in het uytleggen der H. Schrift / ſoo na moet blijven by de woorden / en manieren van ſpreken in de ſelve / als doenlijk is.

† *Ons oordeel over gemelde uytleggingen.*

1 CORINTH. 15. 32.

Soo ik, na den menſche, tegen de beeſten gevochten heb te Epheſen, wat nuttigheid is't my, indien de dooden niet opgewekt worden? Laat ons eten en drinken: want morgen ſterven wy, &c.

Den * Apoſtel / veele bewijſen voortbrengende / tot beveſtinge van de opſtandinge der dooden : neemt ook / onder andere / een reden / genomen van Gods rechtveerdigheid. Want / indien na dit leven geen ander oordeel is te verwachten / ſoo ſal de deugd / boven de ſonde / noyt behoorelijk beloond werden : want in deeſe wereld gaat het menigmaal den vroomen als den godlooſen / ja den godlooſen beter van den oprechten. So ſullen dan de godvruchtige menſchen dwaaſelijk doen / datſe / om het geloove en de goede conſcientie te behouden / verſmaadheid / en harde vervolgingen uytſtaan ; en ſouden beter bedacht weſen / indienſe mede / met andere / de genietinge der wereldſche welluſten volgden / vertende dat / na dit leven / nog goed / nog quaad te verwachten is. En ſoo ſal deeſe leere een deure openen tot alle ſonden / en openbaare Godlooſheid : waar uyt blijkt dat ſoodanige bedenkinge / en leere / quaad is / en derhalven onwaarachtig. 't Welk Paulus bewijſt / ſelfs uyt het ſeggen van den Heydenſchen dichter Menander / 't welk Tertullianus in 't Latijn dus heeft overgeſet / *bonos corrumpunt mores congreſſus mali.* Quaade t'ſaamenkomſten bederven goede manieren. En Paulus / in het volgende vers / van onſen Text. Quaade t'ſamenſpreekingen bederven goede zeden.

† Epheſen was / ten tijden Pauli / een vermaarde ſchoone Stad in kleen Aſien / in welke den vermaarden Tempel van Diana was. Sy is (ſoo men ſchrijft) lang geweeſt 400 voeten / en 220 voeten breed: onderſteund met 127 uytnemende Pylaaren / ydet 60 voeten hoog. In deeſen Tempel is een ongelooflyken ſchat vergaderd geweeſt / door de gaven der omleggende Steeden. In den ſelven wierd geëerd het Beeld van Diana / 't welk gemaakt was van den Konſtenaar Canetia : en / hoewel den Tempel ſevenmaal is vernieuwd geweeſt / ſoo bleef nochtans dit Beeld altoos overig. By welke gelegentheid het volk wijs gemaakt is / dat het van den Hemel gevallen was. *Actor.* 19. 35.

† By den Uytleggeren is verſcheyden gevoelen over onſen Text ; eenige verſtaan / dat / na den letter / en eygentlijk / Paulus binnen Epheſen den wreeden Dieren is voor geworpen / en / tegen haar ſtrijdende / door de hulpe Gods / de ſelve overwonnen heeft. Want by den Heydenen wierden ſomtijds / ſelfs om vermaak der aanſchouwers / eenige menſchen / als veroordeelde miſdaders / ſlaven / en andere / geſteld om tegen de wilde Dieren te vechten / in de Schouwſpeelen. Gelijk verhaald werd van Cæſar, dat hy vijf honderd Voetknechten tegen 20 Elephanten liet vechten. Ook is uyt de oude kerkelijke geſchiedeniſſen bekend / dat de Heydenen den Chriſtenen toegeſchreven hebben / de oorſaak van al haar ongevallen / en ellenden / die hen over quaamen / waar door eenen ſchrikkelijken haat tegen de ſelve verwekt is / ſoo datſe die den Leeuwen / en andere wreede Dieren / dikmaal als een aas voorgeworpen hebben : gelijk by Tertullianus, en andere / te ſien is.

Andere meenen dat Paulus / by de beeſten, verſtaat de valſche Leeraars / ongeloovige / en harde menſchen / die hem alſints / als wreede dieren / vervolgden / en vyandig waren. Want godlooſe / wreede menſchen / worden menigmaal in de H. Schrift beeſten genaamd / en by de felſte dieren des wouds vergeleken. *Pſal.* 22. 17. 21. 22. en 74. 19. &c. Diergelijke manieren van ſpreeken gebruykt Paulus 2 *Tim.* 4. 17. Ik ben uyt den muyl des

Leeuws

* *Sin des Texts.* † *Epheſen.*

‡ *Of Paulus eygentlijk tegen de beeſten geſtreden heeft ?*

Leeuws verloſt. Deſen uitleg nemen wy liever aan dan de eerſte. 1. Om dat het niet waarſchijnelijk is / dat Lucas / in ſijn beſchryvinge der daden Pauli / niet ſoude yets daar van gemeld hebben / indien Paulus eygentlijk te Epheſen tegen de beeſten gevochten had. 2. Om dat Paulus niet ſegd / dat hy den wreede dieren is voorgeworpen geweeſt / als een miſdadiger / maar dat hy tegen de beeſten gevochten heeft. Nu het is niet waarſchijnelijk / dat Paulus eygentlijk / met toeruſtinge van wapenen / ſich / tot vermaak van de omſtanders / ſoude in den ſtryd tegen de wilde beeſten vermengd hebben : gelijk het by den Heidenen in gebruyk was. Te meer / alſoo hy een Roomſch Burger was / en dat wel elders tot ſijn verweeringe wiſt in te brengen / om te ontgaan de miſhandelinge / diemen niet dan geringe ſlaven pleeg aan te doen. Want te vechten tegen de beeſten / en den beeſten voorgeworpen te werden / zijn twee dingen die geheelijk van malkanderen verſchillen. Die de beeſten wierden voorgeworpen / wierden dadelijk / ſonder tegenſtant / verſlonden. Die tegen de beeſten vochten / wierden met wapenen voorſien / en bequamelijk / na eyſch der ſaken / toegeruſt / om in de ſchouſpelen te vechten : en / ſoo het doenlijk waar / de beeſten te overwinnen / en haar leven te behouden. 3. Indien men ſteld / dat Paulus niet is eygentlijk toegeruſt geweeſt / om in het ſchouwſpel tegen de beeſten te vechten / maar dat hy den beeſten is tot een proye voorgeworpen / als een miſdadiger / doch door Gods kracht ſoo geſterkt / dat hy de beeſten heeft met geweld overwonnen ; ſoo antwoorden wy / ſulks niet waarſchijnelijk te weſen : om dat / na deſen uitleg / een wonderwerk Gods ſonder noodſakelijkheid / en ſonder bewijs / verſonnen werd / 't welk onbehoorelijk is. Indien dit ſoo geſchied is / het is te gelooven dat echter Paulus de handen der Epheſiers niet ſoude ontgaan hebben / maar dat ſy hem / op een andere wijſe / als alreede ter dood verweſen / ſouden omgebracht hebben. Ten waar / datmen wil verſieren / dat de Epheſiers / ſiende de wonderlijke verloſſinge Pauli / hem voor een Apoſtel / en dienaar Gods / erkend hebben : 't welk nergens uit kan beweſen werden / en ſonder twijfel / den Apoſtel ſelve niet ſoude verſwegen hebben.

---

2 *CORINTH.* 12. 2.

Ik ken een menſch in Chriſto, voor veertien jaren, (of het geſchied zy in het lichaam, weet ik niet, of buyten het lichaam, weet ik niet: God weet het) dat de ſoodanige opgetrokken is geweeſt tot in den derden Hemel. *Vers* 4. Dat hy opgetrokken is geweeſt in het Paradijs, en gehoord heeft onuitſprekelyke woorden, die een menſche niet is geoorloofd te ſpreken.

HOewel den Apoſtel ſpreekt / als van een ander menſch / uyt nederigheid / om dat hy ſeer ongeern yet tot ſijnen lof verhaalde / doch in deſe gelegendheid gedwongen zijnde : ſoo word nochtans niet getwijffeld / of hy heeft deſe dingen van ſich ſelven verhaald. En / hoewel dit geſichte / daar Paulus hier van ſpreekt / veertien jaren geleden was / ſoo heeft hy nochtans nergens / ſoo veel men weet / daar van yets gemeld / of geſchreven / ja ſoude het noch niet gedaan hebben / ten ware hem den nood daar toe gedrongen had. Dit geſichte is niet geſchied in het begin van Pauli bekeeringe / maar / ſoo gerekend werd / wel omtrent tien jaren daar na.

Den Apoſtel toond / dat hy ſoo verrukt / en opgenomen is geweeſt / * met dit geſichte / dat hy niet weet of het in ſijn lichaam ſy geſchied / of niet : dat is / (ſoo vele het nemen /) of ſijn Ziele ſoude geweeſt zijn in het lighaam / of niet. Doch / na deſen uitleg / ſoude Paulus twijfelen of hy dood geweeſt zy / of niet : want / is de ziele buyten het lichaam geweeſt / ſoo moet Paulus geſtorven zijn / en weder uit den dooden opgewekt. Dat nu den Apoſtel niet weten ſoude / of hy dood geweeſt ſy / of niet / dunkt my niet waarſchijnelijk. Hier op antwoord D. Cameron in Myrothecio, dat alleen de redelijke Ziele kan genomen geweeſt zijn uyt het lichaam / en niet de gevoelende / die wy met de dieren gemeen hebben. Soo dat Paulus kan geleeft hebben na den lichame / al had ſchoon ſijne redelijke Ziele in den Hemel geweeſt. Doch deſe antwoorde voldoed my niet. Eerſt / om dat in den menſch niet meer is dan een Ziele / door welke hy leefd / gevoeld / en reden gebruykt. Ten anderen / ſoo ſoude Paulus / terwijl ſijne redelijke Ziele in den Hemel was / geſcheyden van ſijn lichaam / geleefd hebben alleenelijk het leven van een redeloos beeſt : 't welk my niet ſchijnd waarſchijnelijk te weſen. En / indien ſijn lichaam van de redelijke Ziele had verlaten geweeſt / 't is niet waarſchijnelijk / dat Paulus dit niet ſoude geweten hebben. Verhalven oordeelen wy / dat de meeninge Pauli is / dat hy ſoo ſeer is in den geeſt / door dit geſichte / aangeroerd / en bewogen geweeſt / dat hy twijfeld / of ſijn Lichaam en Ziel / dat is / ſijn Perſoon / plaatſelijk is opgenomen geweeſt in den Hemel ; dan of alleenlijk / hy blijvende op aarde / dit geſichte hem in ſijn Ziele is voorgedragen. Gelijk Chriſtus ſag alle de Koninkrijken der aarde, en hare heerlykheid. En Ezechiel / zijnde aan de riviere Chebar / ſag het gene geſchiede binnen den Tempel van Jeruſalem. Eliſa ſag wat Gehaſi dede op den weg / hoewel hy ver van daar was. 2 *Reg.* 5. en ſoo heeft Paulus Chriſtum geſien in een verrukkinge van ſinnen. *Act.* 22. 17. 18.

Wat hier door den derden Hemel, en het Paradys, verſtaan werd?

HEt is niet vreemd / dat den Apoſtel / opgenomen zijnde tot den derden Hemel / wonderlijk is verſteld en verrukt geweeſt. Want / als de Diſcipelen / op den berg Thabor / maar een kleen begin en vertoog van Chriſti heerlijkheid ſagen / was Petrus ſoo verrukt / dat hy niet wiſt wat hy ſeyde. *Luc.* 9. *Vers* 33. Hoewel Paulus eerſt ſpreekt van den derden Hemel, en daar na van het Paradys ; ſo volgd nochtans daar uyt geenſints / dat hy hier ſpreekt van tweederley geſichte / of opmerkinge / een in den derden Hemel / en een ander in het Paradijs ; gelijk ſommige gemeend hebben. Maar het Paradijs beduyd hier het ſelve / het welk door den derden Hemel is aangeweſen. Den derden Hemel is den Hemel der Hemelen / die ſich uytſtrekt boven alle ſienelijke Hemelen / in welke God woond / en ſijne heerlijkheid vertoond ; zijnde den eerſten Hemel genomen voor de onderſte Locht / in welke de vogelen des Hemels / en alle levendige Schepſelen / adem trekken. Den tweeden Hemel / voor de plaats der Son / Maan / en Sterren. Welke verdeelinge beter is dan ſommige / die / na de gewoonte van eenige Philoſophi, den Hemel in 9 a 10 verſcheyden ronden / ofte ommegangen / verdeeld hebben / even gelijk of yder planeet eenen byſonderen Hemel voor ſich ſelven hadde. 't Is wel waar / dat de Joden plegen onderſcheid te maken tuſſchen den Hemel / en het Paradijs / ſoo dat den Hemel zy de plaatſe der gelukſaligen / na den dag des algemeenen oordeels / om volkomelijk gelukkig en verheerlijkt te werden : het Paradijs / de plaatſe der Godſaligen na dit leven / welk wel is een plaats van vertrooſtinge / maar niet van de volle vreugde : gelijk ook de geleerde Leermeeſters onder de Joden aanwijſen / dat door den boom der kenniſſe des goeds en des quaads, in het Paradijs, beduyd wierd het voorſichtig en matig gebruyk der wereldſche ſaken / en genuchten / ſonder welke voorſichtigheid niemand gelukkig /

* *Wat het zy in, of buyten het lichaam?*

Digitized by Google

noch wijs werden kan. Maar nochtans wy ſien geen genoegſaame reden; waarom wy / in onſen Text / niet ſouden door het Paradijs den Hemel verſtaan. Want / hoewel een Paradijs eygentlijk is een Luſthof / nochtans werd / by gelijkeniſſe / daar door ook den Hemel / en eenen zaligen ſtaat / te kennen gegeven / als yemand geſegd werd in 't Paradijs te weſen / of te ſullen komen. *Luc.* 23. 43. Heden ſult gy met my in het Paradijs weſen.

2 *CORINTH.* 12. 4.

Wat het beduyd, dat Paulus ſegd, dat hy gehoord heeft onuitſprekelyke woorden? *2 Corinth.* 12. 4.

Ἄρρητα ῥήματα. Dit werd in den Text uitgelegd onuitſprekelyke woorden. Doch dit kan tweeſints verſtaan werden / of datmen die woorden niet konde uytſpreken / of dat het niet betaamde / noch geoorloft was / die te ſpreken / hoewelſe anderſints wel geſproken konden werden. Ik meen datmen deſe woorden moet nemen in den tweeden / niet in den eerſten ſin. Want / heeft Paulus de woorden gehoord / ſoo moetenſe ſprekelijk geweeſt zijn. Ten anderen / wat woorden kan men bedenken onuytſprekelijk te weſen / want kan men die niet ſpreken / ſoo zijn het geen woorden. Doe daar by / dat Paulus ſich ſelven uytlegd in de volgende woorden / *Vers* 4. Die een menſch niet is geoorloft te ſpreken. Namelijk / niet om datſe onſtichtelijk / of onbehoorlijk waren / maar om dat God die wil verborgen gehouden hebben / om onſe al te groote curieuſheid / en nieuwſgierigheid / te bedwingen: of ook / dat het een yeder niet noodig / noch nut was / die dingen te weten. Want alle dingen zijn allen menſchen / ten allen tijden / niet nut. Want Chriſtus ſegd tot ſijne Diſcipelen. *Joh.* 16. 12. Noch vele dingen heb ik u te ſeggen, doch gy kond die nu niet draagen. Men kan ook / na de Hebreeuſche wijſe van ſpreken / in de H. Schrift ſeer gebruykelyk / by woorden, ſaken verſtaan / die door woorden werden uitgedrukt. En dat den Apoſtel wil ſeggen / dat hy ſulke uitnemende / heerlijke dingen geſien had / datmen die wel eenigſints konde met woorden aanwijſen / maar niet volkomelyk / na eyſch der ſaken: Item / dat het hem niet geoorloft was. Hoewel hy anderſints in waarheid betuygd. *Act.* 20. 20. 27. Dat hy niets hadde achter gehouden dat nuttig was, &c. En den geheelen raad Gods verkondigd hadde. Doch deſen uytleg komd niet wel over een met het woord hy heeft gehoord, derhalven houden wy ons liever by den voorgaanden. Eenige giſſen / dat Paulus van dit geſicht ook gewach maakt. *Act.* 22. 17. 18. Het gebeurde my, &c. Dat ik in een vertrek van ſinnen was: en dat ik hem ſag, (namelijk Chriſtum) en hy tot my ſeyde, ſpoed u, &c. Doch dit is niet waarſchijnelijk / immers het blijkt niet dat dit geſichte het ſelfde zy geweeſt / met het geene verhaald werd in onſen Text. Want het wel te strong geloven is / dat Paulus meermaal is geweeſt in verrukkinge van ſinnen.

Tegenw. Indien Paulus in den derden Hemel gehoord heeft woorden / die hy niet konde / of niet mocht uitſpreken: ſoo is dan dat te vergeefs geſchied / want wat nuttigheid konde yemand daar van hebben.

Antw. Dit geſicht / en deſe openbaringen / zijn geſchied om Paulum te verſterken / tegen ſijn menigvuldige vervolgingen / moeyte / en vyanden / die hy onderworpen was / waar van ſie 2 *Cor.* 11. *Vers* 23. *tot* 30.

2 *CORINTH.* 12. 7. 8.

En op dat ik my, door de uytnementheid der openbaringen, niet ſoude verheffen, ſoo is my gegeven een ſcherpe doorn in het vleeſch, (namelijk) een Engel des Satans, dat hy my met vuyſten ſlaan ſoude, op dat ik my niet ſoude verheffen.

In deſe plaats toond den Apoſtel / * hoe lichtelijk ſelfs ſeer vrome mannen / door hare byſondere gaven / en voordeelen / verheven werden; waarom haar God dan menigmaal verdriet toeſend / en tegenſpoed / om haar tot voorſichtigheid / en nederigheid / te brengen. Doch wat door den doorn in onſen Text verſtaan werd / blijkt weinig / en is weerdig onderſocht te werden. Eenige meenen dat den Apoſtel hier ſoude klagen / over ſijn vleeſchelyke genegentheid / en wellust / en in het byſonder tot ſeker vrouws perſoon / Thecla genaamd / &c. welke van Paulo gedoopt was. En dat over diergelijke genegentheid ſijn klachte ſoude weſen *Rom.* 7. *Vers* 23. en dat hy daarom ook ſchrijft 1 *Cor.* 9. 27. Ik bedwinge myn lichaam, en brenge het tot dienſtbaarheid, op dat, &c. Dit gevoelen verwerpen wy gantſchelijk: want dat den Apoſtel met deſe quellinge niet zy bevangen geweeſt / blijkt genoegſaam 1 *Cor.* 7. 7. daar hy radende niet te trouwen / wenſt dat een yeder waar gelyk hy was, in die gelegentheid. Waar door hy duydelijk aanwijſt / dat hy de gave der onthoudinge had. Ten anderen / indien den Apoſtel / hier toe ware genegen geweeſt / hy ſoude / in het reyſen / en bedienen der Gemeente / ſijn vrouwe mede genomen hebben / tot een tegenmiddel / want dat mocht / en konde / hy genoegſaam gedaan hebben: te meer / alſoo hy andere het trouwen raadde tot ſliſſingen van ſoodanige genegentheden 1 *Cor.* 7. 9. Doch kennende ſich ſelven / en wetende dat hem ſulks niet aanhing / heeft hy dit niet willen doen / hoewel de andere Apoſtelen ſulks wel deeden. 1 *Cor.* 9. 5. Hebben wy niet macht om een wyf, een ſuſter zynde, met ons om te leyden, gelyk ook de andere Apoſtelen, en de broeders des Heeren, en Cephas? Ten derden / het is niet geloofſelijk / dat Paulus / nu oud zijnde / over ſulken genegentheid ſoo ſeer klaagd / in onſen Text / daar hy ſoo veel ongeval / gevangeniſſen / gebrek / periculen / reyſens / waakens / moeyte / ſlagen / &c. dagelijks onderworpen was.

† Andere meenen dat den Apoſtel ſpreekt van eenige byſondere ſiekten / pijnen / en ſwakheden / die hem in ſijn lichaam overgekomen zijn. Het zy (gelijk eenige denken) ſware hooft-pijn / of flerecijn / of diergelijk. Sommige denken dat hy ſoude ſien op Alexander / Hymeneus / Philetus / en andere / die den Apoſtel veel verdriets aangedaan hebben / en over welke hy in ſijn brieven ook klaagd. Eenige giſſen dat den Duyvel Paulum ſoude ten quade verſocht hebben / gelijk Chriſtum *Matth.* 4. Of na den lichaame ſmerte aangedaan / gelijk Job. Doch ons dunkt ſeekerſt te weſen / dat wy deſe plaats verſtaan in het gemeen / van alle die menigvuldige / en veelderley quellingen / die den Apoſtel / tot ſijner vernederinge / is onderworpen geweeſt / door vervolgingen / valſche Apoſtelen / de ſorge over de Gemeente / voorvallende ergerniſſen / &c. Die ſeer ſwaar / en gedurigelyk hem vervolgd hebben: 't welk den Apoſtel / by gelykeniſſe / noemd met doorns geſteken te werden. Item / met vuyſten geſlagen te werden, om dat hy niet alleen veel verdriet / en ſmerte leed / maar ook ſmaadheid / even of men hem hadde met prikkelen geſteken / en met vuyſten / in het aangeſicht / geſlagen. Sulke / en diergelijke manieren van ſpreken / gebruykt ook Paulus elders. *Rom.* 9. 2. En myn herte een gedurige ſmerte is. 2 *Cor.* 11. 29. Wie iſſer ſwak, dat ik niet ſwak ben? Wie word

'er

* *Eerſten uytleg wederlegd.* † *Tweeden uytleg.*

'er geërgerd, dat ik niet brande? Hieronymus meend dat Paulus ſiet op het gebruyk der Romeynen / dewelke / als haar Veld-overſte ſat op den Triumph-wagen / ſoo ſtelden ſe achter ſyn rugge een beul / nu en dan den triumpherenden Heer / in ſyn ooren te ſeggen / en eere / toeroepende / gedenk dat gy een menſch zijt, ſie te rugge, &c. Op dat hy ſich niet te ſeer ſoude verhoovaerdigen. Dat Paulus ſoude ſpreeken van eenige langdurige ſiekte / is niet geloofſelyk / want dat ſoude ſeer ſynen dienſt / en gedurig reyſen / verhinderd hebben / 't welk nochtans nergens den Apoſtel te kennen geeft / noch Lucas / in ſyne Apoſtoliſche geſchiedeniſſen. Ook kan den Tekſt niet verſtaan werden van eenige ſonde / of gebrek / dat ſondig was; Want den Apoſtel roemd / gelijk in andere / ſoo ook in deeſe ſwakheid. *Vers* 9. 10. Om dat door Gods genade (die hem genoeg was) deeſe beſoekinge ten goede verſtrekte / om hem te vernederen / en Gods macht / getrouwe byſtand / en wonderlijke voorſienigheid / te openbaaren / waar door hy ſelfs des Satans boosheid / tot voordeel Pauli / en ſyne eere / wiſt te gebruyken. Ten anderen / d'eene ſonde is geen behulp-middel tegen een andere ſonde: maar hier werd gehandeld van een middel om de ſonde te ſtuyten. Ten derden / Paulus heeft ſeer grooten ernſt gedaan / en God dikmaal gebeden / om verloſt te werden van dit quaad / doch het heeft God niet behaagd. Derhalven kan dat niet wel van eenige byſondere dadelijke ſonde verſtaan werden.

Tegenw. Paulus heeft drymaal gebeden / dat den doorn des vleeſchs ſoude van hem genomen werden. Derhalven kan men dat niet wel verſtaan / in het gemeen / van alle de tegenſpoeden en verdriet / 't welk Paulo overquam in ſynen dienſt. Want hy wiſt wel / dat ſonder grooten tegenſtand / en veel moeyte / het Euangelium niet konde onder de Heydenen vaſt geſteld werden.

Antw. Paulus heeft niet gebeden / dat hy juiſt geheel en al ſoude van alle vervolginge / of tegenſtand / verloſt zijn / maar van eenige / die hem ſwaarſt gevallen / en meeſt gedrukt hebben / die wy ſoo in het byſonder niet weten. Ten anderen / dat immers ſyne vervolgingen / en menigvuldige ſmaadheden / wat geminderd en verſacht ſouden werden. Het is ook geen wonder dat Paulus ſoodanige manieren van ſpreeken gebruykt / met vuyſten ſlaan, want met vuyſten te ſlaan word van Paulo genomen / in het gemeen / door ſmaadheid aan te doen. 2 *Cor.* 11. 20. Want gy verdraagd het, ſoo u yemand dienſtbaar maakt, ſoo u yemand op eet, ſoo yemand van u neemd, ſoo hem yemand verheft, ſoo u yemand in het aangeſichte ſlaat. 1 *Cor.* 4. 11. Doch het kan ook wel weſen / dat den Apoſtel ſpreekt / in deeſen Tekſt / van eenige byſondere verſoekingen des Satans: want / is Chriſtus dit onderworpen geweeſt *Matth.* 4. hoe veel te meer Paulus.

GALAT. 2. 11.

Toen Petrus tot Antiochien gekomen was, wederſtond ik hem in het aangeſichte, om dat hy te beſtraffen was.

In het aangeſichte, dat is / niet ſmadelijk / en verachtender wyſe / maar opentlijk / gelijk het uytgelegd werd. *Vers* 14. In aller tegenwoordigheid, dat is / in een groote openbaare byeenkomſt / om dat het ook een ſaak was / die allen bekend was / en openbaarlijk geſchiedde / en den gemeenen welſtand der gemeente aanging. Hieronymus legd deeſe woorden in het aangeſichte, dus uyt / niet van herten / maar geveynsdelijk / op dat 't geene Petrus gedaan had / ten goede van de Jooden / niet ſoude den Heydenen aanſtootelijk weſen / gelijk de uytkomſt getoond had / dat geſchiedde. Doch het is niet waarſchynelijk / dat Paulus ſoo geveynsdelijk ſoude gehandeld hebben / en het ſelve hier gaan verhaalen / om die van Galatien af te trekken van de onderhoudinge der Joodſche Ceremonien / en dat met ſoodanigen ernſt / gelijk in dit Capittel te ſien is. Indien Paulus in het beſtraffen veynsde / hoe konde hy Petrus beſchuldigen / om dat hy geveynſt hadde? *Vers* 13.

Tegenw. Maar Petrus ſondigde daar in / ſegd Auguſtinus, dat hy de Heydenen wilde dwingen op ſyn Joodſch te leven / dat is / volgens de Joodſche Ceremonien / en onderſcheyd der reyne / en onreyne ſpyſen. *Vers* 14. Waarom noodſaakt gy de Heydenen na de Joodſche wijſe te leven?

Antw. Het is geenſints te gelooven / dat Petrus leerde den Heydenen / dat ſy gehouden waren te leven na de Joodſche ceremoniele Wetten / want hier tegen was een algemeen beſluyt der Apoſtelen gemaakt. *Actor.* 15. Ook was Petrus daar van anders onderricht / door een Hemelſch geſichte. *Actor.* 10. Maar Paulus ſpreekt alleen van het exempel Petri / waar door hy ſich voegde na de Joden / om haar geen ergerniſſe te geven; 't welk de Heydenen niet wel verſtaande / hebben gemeend datſe hier in Petrum moeſten navolgen. Soo dat Petrus niet heeft misdaan in de Leere / noch met opſet en quaadwilligheid / maar alleen door onvoorſichtigheid / ſich te veel voegende na der Jooden ſwakheid / (hoewel met een goed oogmerk) waar door de Heydenen wierden van de Chriſtelijke vryheid afgetrokken. Dat nu Paulus Petrum beſtraft heeft / oordeelen wy van hem niet gedaan te weſen uyt bitterheid / of om dat Petri daad in ſich ſelven ſoo quaad was / (want Paulus ſelve heeft menigmaal ſig gevoegd na der Jooden ſwakheid / om ergerniſſe voor te komen / den Jooden geworden zijnde een Joode, om de Jooden te winnen, om vele te ſtichten: hy heeft Timotheum beſneden / ſyn hooft uyt een gelofte beſchooren te Cenchreen / te Jeruſalem geofferd / &c.) maar om te verhinderen / en te ſtuyten de dwalingen der Heydenen / die de ſaak begonden op te nemen / als offe aan de Joodſche Ceremonien verbonden waren. En dewyle de ſtichtinge / ſoo der Heydenen / als der Jooden / en beyde onder die beyde / een ſake was / daar / ten tyden der Apoſtelen / ſeer veel aangelegen was / ſoo is eenigſints deeſe beſtraffinge tot ſoodanigen eynde noodig geweeſt. Soo dat niet volgd uyt deeſe plaats / 't geene Porphyrius daar uyt wilde trekken / tot verwerpinge des Euangeliums / dat Petrus in de Leere gedwaald heeft; of dat Paulus al te ſtoutelijk / en ligtveerdiglijk / Petrum beſtraft heeft. Het is ook niet noodig / om Porphyrium te wederleggen / datmen verſinne (gelijk eenige gedaan hebben) dat hier niet werd geſproken van den Apoſtel Petrus / maar van eenen anderen Cephas, die een van de 70. Diſcipelen ſoude geweeſt zijn. Ook meenen wy dat Auguſtinus, en Hieronymus, al te hevig over deeſe ſaak tegen malkanderen geſtreden hebben / ſoo verre / datſe daarom d'een d'ander van ketterye verdacht maakten. Om dat Auguſtinus ſtaande hield / dat Paulus Petrum waarlijk / en met reden / beſtraft heeft: Hieronymus, dat het geene in deeſe ſaak tuſſchen Paulus en Petrus geſchiedde / met onderling verdrag / in gedaante / en niet uyt ernſt / gedaan geweeſt is. Ons dunkt den middelweg ſekerſt te weſen / dat Paulus Petrum wel met ernſt beſtraft heeft / maar niet bitterlijk, niet ſoo ſeer ſiende op de daad Petri / als wel op de uytkomſte / niet om Petrum te beſchaamen / maar de Heydenen / en de Jooden / recht te onderrichten / en in vreede te ſtichten. Want in dien tyd mochtmen de Joodſche Ceremonien noch wel gebruyken / op datſe allenkens / en met eere / ſouden begraaven werden / om ergerniſſe te myden / &c. Doch niet met een gevoelen van noodſaakelykheid ter zaligheid / maar behoudens de Chriſtelijke vryheid / daarom heeft Paulus / als hy ſach dat die vryheid ſoude perykel lyden / geenſints willen de Ceremonien involgen. Sie *Galat.* 2. 3, 4. en 5. 1.

Digitized by Google

GALAT. 3. 19.

Waar toe is dan de Wet? Sy is om der overtredinge wille daar by geſteld, tot dat het Zaad ſoude gekomen zijn, dien het beloofd was: en ſy is door de Engelen geſteld in de hand des Middelaars.

IN deeſen Text komt eerſt in bedenken / hoe / en in wat ſin / den Apoſtel getuygd * dat de Wet om der overtredinge wille geſteld zy?

Antw. Eerſt / om dat de menigvuldige voorgaande ſonden der Jooden / een oorſaak zijn geweeſt / waarom God de Wet der zeden haar heeft voorgedragen / met beloften en dreygementen beveſtigd; om haar te bedwingen / en tot gehoorſaamheid te brengen. 2. Om dat de Wet de ſonden ontdekt / en bekend maakt. *Rom.* 3. 20. En *Cap.* 7. 7. Ten derden / op dat de Joden / overtuygd zijnde door haar gewiſſe / datſe volgens den vloek der Wet verdoemelijk waaren / haare zaligheid niet in de Wet / maar in de genade Gods / door Chriſtum / ſouden ſoeken. *Galat.* 3. 24. Soo dan de Wet is onſe Tuchtmeeſter geweeſt tot op Chriſtum, op dat wy uyt den geloove ſouden gerechtveerdigd werden. Want de Wet vervloekt een yder die niet blijft in alles dat in de ſelve geſchreven is, om dat te doen. Soo dat / volgens de Wet de geheele wereld voor God verdoemelijk is. *Rom.* 3. 19.

* *Hoe de Wet om der overtredinge wille geſteld zy?*

EXOD. 20. 1, 2.

Hoe het te verſtaan zy, dat de Wet door de Engelen beſteld is; daar nochtans ſtaat *Exod.* 20. 1, 2. Doe ſprak God alle deſe woorden, ſeggendde: Ik ben de Heere uwe God, &c.

AMbroſius verſtaat by de Engelen / Moſem / Joſuam / de Prieſters en Propheeten / die de Wet hebben geleerd den Joden / en verklaard / tot op Chriſti tijden. Doch deeſen uytleg is buyten den ſin des Texts / en wijkt / ſonder reden / af van de gewoonelijke beduydeniſſe des woords Engelen, door welk de heylige dienſtbaare Geeſten / en boden Gods / verſtaan werden. En hoewel / in de beſchrijvinge van het geven der Wet *Exod.* 20. niet werd geſproken van Engelen: nochtans getuygd ook Stephanus, dat de wet door den dienſt der Engelen gegeven is *Act.* 7. 38. 53. Item / Paulus / *Heb.* 2. 2. Indien het woord, door de Engelen geſproken, vaſt is geweeſt, &c. Ja Moſes ſelve ſchijnd dit aan te wijſen. *Deut.* 33. 2. De Heere is van Sinaï gekomen, en is haarlieden opgegaan van Seir, hy is blinkende verſchenen van 't gebergte Paran, en is aangekomen met tien duyſenden der Heyligen: tot ſijne Rechterhand was een vyerige Wet aan hen. By de Heylige (ſegd D. Calvinus) verſtaa ik niet de Geloovigen, maar de Engelen, met welke, als met een Koninklijke Lijfgarde, God omringd was. Nu het kan tweeſints verſtaan werden / dat de Wet is beſteld door den dienſt der Engelen. Eerſtelijk / dat God geſproken heeft door de Engelen / ſoo datſe in den naame Gods ſpraken / en God / door tuſſchen komen van haren dienſt / in ſijn eygen Perſoon / niet door een Engel / of Engelen / geſproken heeft; maar in tegenwoordigheid der Engelen / die als getuygen / en dienſtknechten Gods / daar rondom by ſtonden / om datter ſtaat / God ſprak alle deeſe woorden. Want / als de Propheeten / en boden Gods / van God ſpreeken / en ſijne bevelen bekend maken / ſoo zijnſe gewend te ſpreeken in den derden Perſoon / Soo ſpreekt de Heere, &c. Maar niet in den eerſten Perſoon / Ik ben de Heere, die dit u bevele, die u verloſt heeft, &c. Gelijk hier geſchied. D. Joh. Cameron meynd dat door den dienſt der Engelen / de ſtemme die tot Moſem ſprak / geformeerd is; Item / dat door de Engelen veroorſaakt zijn de aardbevinge / onweder / donder / blixem / rook; &c. welke in het geven der wet geſchied zijn. Gelijk de plagen over Egypten door de Engelen gekomen zijn. *Pſal.* 87. 49. My dunkt datmen ſoude konnen onderſcheyd maken tuſſchen het geven der Wet door Woorden / welke om gemelde reden van God eygentlijk geſchied zy: en de overleveringe der Tafelen / in welke de Wet geſchreven ſtond; en dat die door de Engelen geſchied zy.

VRAGE.

Wie werd hier door den Middelaar verſtaan?

BY den Middelaar verſtaan meeſt alle de oude / Item / Calvinus, D. Heinſius, Pareus, en andere / Chriſtum Jeſum; Doch / na mijn oordeel / werd in deeſen Text van Moſe geſproken / welke is Middelaar geweeſt tuſſchen God en Iſrael. *Deut.* 5. 5. Ik ſtond te dier tijd tuſſchen den Heere en tuſſchen u, om u des Heeren Woord aan te ſeggen: want gy vreeſdet voor het vier, en klomt niet op den berg, &c. Want het volk ſelve ſprak tot Moſe *Exod.* 20. 19. Spreek gy met ons, en wy ſullen hooren: en dat God met ons niet ſpreeke, op dat wy niet ſterven. De Geleerden onder de Jooden meenen dat haare Voor-vaderen / in het ontſangen der Wet / wel het geluyd der ſtemme gehoord hebben / maar dat de woorden niet wierden verſtaan / dan van Moſes alleen. Andere ſonderen de twee eerſte Geboden uyt. Dat hier niet werd geſproken van Chriſto / maar van Moſes / die Middelaar genaamd werd / blijkt / ſoo wy oordeelen / niet alleen uit het geene geſegd is / maar ook daar uyt / om dat Chriſtus werd genaamd den Middelaar des Nieuwen Teſtaments, en Verbonds / maar niet des Ouden. Ja / gelijk het oude en nieuw verbond tegen malkander geſteld werden / ſoo ook Moſes als Middelaar des Ouden / en Chriſtus als Middelaar van het Nieuw Verbond. *Hebr.* 8. 6. Nu heeft hy ſoo veel uytnemender bedieninge verkregen, als hy ook eens beteren verbonds Middelaar is, 't welk in betere belofteniſſen beveſtigd is. *Cap.* 9. 15. En daarom is hy den Middelaar des Nieuwen Teſtaments, &c. Sie *Hebr.* 12. 18. *tot* 25. *Joh.* 1. 17. Want de Wet is door Moſem gegeven, de genade en de waarheid is door Jeſum Chriſtum geworden. Ten anderen / in de hand des Middelaars, gelijk *Mal.* 1. 1. In de hand, dat is / door den dienſt Maleachi. Item / *Act.* 7. 25. *Pſal.* 77. *Vers* 21. &c. Doch de Wet is niet door den dienſt Chriſti / maar Moſis gegeven: want Moſes / als Middelaar / heeft de Wet ontſangen / en den volke overgegeven. Soo dat daar door Paulus verheft het Evangelium / boven de Wet / om dat de Wet door de Engelen is gegeven / en door Moſem; maar het Evangelium door den Heere Jeſum Chriſtum. Sie *Hebr.* 1. 1. en 2. 2. 3. 4.

GALAT. 3. 13.

Vervloekt is een yegelijk die aan het hout hangd.

DIt is eygentlijk geſegd (*Deut.* 21. 23.) van miſdadigers / die / na datſe gedood waren / aan een hout gehangen wierden / ten toon voor al de wereld / tot den avond toe / maar dan moeſten ſy afgedaan / en begraaben werden. *Deut.* 21. 23. Selfs die geworgd wierden / wierden by de Joden niet gehangen / maar ſtaande aan een ſtaake geworgd. Maar de lichamen der gene / die om eenige ſwaare misdaden waren geſteenigd / by exempel / om afgoderye / wierden / eenige uuren na hare dood / tot den avond toe / aan een hout opgehangen. Doch hoewel de Jooden niemand ge-

Digitized by Google

gewoon zijn geweeſt levendig op te hangen / ſoo is nochtans ſulks by den Heydenen gebruykelijk geweeſt. * Chriſtus nu is niet na de wyſe der Jooden / maar der Romeynen gekruyſt / want de Romeynen hadden alreede den Jooden de macht benomen / van niet de dood yemand te ſtraffen. *Joh.* 18. 31. De Jooden dan ſeyden tot hem, het is ons niet geoorloft yemand te dooden. Nochtans paſt deeſe plaatſe *Deut.* 21. 23. wel op Chriſtum / want indien hy gantſch veracht / en als een vloek geacht wierd / die na ſijn dood aan 't hout gehangen wierd / veel meer die / welke levendig aan het hout gehangen / en ſoo gedood wierd.

† Daar werd veel getwiſt-redend / en getwijfeld / hoedanig eygentlijk de gedaante des kruyces is geweeſt / daar Chriſtus aangehangen is; inſonderheid by die van het Pausdom / die met het kruys een ydele afgoderye bedrijven / en het ſelve een belachelijke eere bewijſen / ja groote kracht toeſchrijven / ſelfs maar in de lucht / door het ſwaayen der vingeren / vertoond zijnde. Veele meenen / volgens de beſchrijvinge Irenæi, en Cypriani, dat dit kruys gemaakt is geweeſt van drie houten. Het eene ſtaande recht over eynde / in de aarde vaſt gemaakt; het tweede na boven toe / in het eerſte / dwers over elkanderen / gehecht zijnde / daar de handen / uytgeſtrekt / aangenageld wierden / het derde na beneden / insgelijx dwers over malkanderen ſtrekkende / aan welke de beenen en voeten / ook van malkanderen geſtrekt zijnde / vaſtgehecht waren. Andere meenen datter drie'erley kruycen zijn geweeſt / doch alle maar van twee houten gemaakt. Het eerſte noemen ſy *Crucem decuſſatam*, beſtaande uyt twee houten / even ſchuyns over malkanderen geſtrekt / na de gedaante van de letter X; dit kruys noemen ook ſommige des H. Andries Kruys, om datmen ſegd / dat hy aan ſoodanigen kruys geſtorven is. Het tweede kruys werd genaamd *Crux Commiſſa*, gemaakt in de gedaante van een Griekſche letter T. Het derde is *Crux Immiſſa*, by na gemaakt gelijk de tweede / maar het tweede hout / zijnde het kleenſte / quam niet op / of aan den top van het hout / dat recht op de aarde ſtond / maar een weynig leeger. En van veelen werd gelooft / dat ſoodanig is geweeſt † het kruyce / daar Chriſtus aan geſtorven is. Doch het is aanmerkens waardig / dat de eerſte Chriſtenen / in de Apoſtoliſche / en volgende eeuwen / niet alleen geene eere beweſen hebben aan het kruyce Chriſti / maar ſelfs geenſints daar na getaald hebben / als aan welke haar niets gelegen was. Want ſelfs die van het Pausdom bekennen / dat / door de tyden van Helena de Moeder Conſtantini / het kruyce Chriſti verloren is geweeſt / onder de vervallen ſteenhoopen van Jeruſalem. Ook bekennen ſy / dat / toen Helena met groote moeyte alle het gruys / en ſteenhoopen der vervallene gebouwen / hadde wechgedaan / om het kruyce Chriſti te ſoeken / ſy niet alleen dat kruys / maar ook de twee andere / daar de Moordenaars aan gehangen hadden / gevonden heeft / niet konnende de ſelve van het kruyce Chriſti onderſcheyden / voor datmen een dood lichaam leyde op de ſelve / en daar na op het geene Chriſti was / 't welk / tot een bewijs dat het Chriſti was / dadelijk is levendig geworden. Welke fabel wy niet ongelijk achten een andere / door welke verſonnen is / dat op de plaatſe van welke Chriſtus is ten Hemel gevaren / van toen af / tot deeſe tyden toe / in het ſtof / de eygen voetſtappen Chriſti ſtaan / en dat de ſelve door geen maniere altoos kunnen wechgenomen werden. Uyt ſulke / en ontelbaare andere verſierde vertellingen / blijkt / hoe jammerlijk dat de Chriſtenen / met ter tijd / van haare eerſte eenvoudigheid / in bygeloove / leugenen / en wonderlijke kracht der dwalingen / vervallen zijn. Met meer ſchijn ſeggen andere / dat het kruyce Chriſti is gekend geweeſt door het opſchrift / dat Pilatus op het ſelve geſteld hadde / in het Hebreeuſch / Grieks / en Latijn. Doch / ſelfs uyt het verſchil deſer vertellinge / word lichtelijk de onwaarheid gemerkt / by de geene / die niet met een byſonder voor-oordeel / en ſuperſtitie / ingenomen zijn.

* *Chriſtus is niet op de Joodſche wijſe gekruyſt.*
† *Gedaante van het Kruyce Chriſti.*
† *Van de vindinge des Kruyces Chriſti.*

EPHES. 4. 9.

Nu dit, hy is opgevaren, wat is't, dan dat hy ook eerſt is nedergedaald in de nederſte deelen der aarde?

PAulus bewijſt in deſen Text / uyt die woorden hy is opgevaren, de vernederinge Jeſu Chriſti / hier op aarde / want niemand kan opvaren / ten zy hy eerſt beneden geweeſt zy; daarom konde ook Chriſtus niet opvaren / ten zy hy eerſt nedergedaald was. *Joh.* 3. 13. en 6. 33. 51. God daalde eertyds wel neder / met groote heerlijkheid / op den berg Sinai / maar Chriſtus is nedergedaald door vereeninge der Goddelijke natuur met de menſchelijke / tot de benedenſte deelen der aarde / daar de menſchen woonen. *Joh.* 1. 14. Het woord is vleeſch geworden, en heeft onder ons gewoond, en wy hebben ſijne heerlijkheid aanſchouwd, &c. Gelijk de wereld menigmaal word genomen voor de aarde / op welke de menſchen woonen / of de menſchen ſelve / daar die nogtans maar een kleen gedeelte zijn van de wereld *Rom.* 1. 8. en 3. 19. 2 *Cor.* 1. 12. &c. Soo worden ook in onſen Text / by de nederſte deelen der aarde, verſtaan de nederſte deelen des werelds / welke is de aarde. Gelijk *Pſal.* 139. 15. Mijn gebeente was voor u niet verholen, als ik in 't verborgene gemaakt ben, en als een borduurſel gewrogt ben, in de nederſte deelen der aarde. Dat is / op aarde / en in mijns Moeders lichaam. Soo ook Chriſtus is nedergedaald uyt den Hemel op aarde / en God heeft hem een lichaam toebereyd in ſijn moeders lichaam. Ook mogen wy by de nederſte deelen der aarde verſtaan den geringſten ſtaat op aarden / want hy heeft de gedaante eenes dienſtknechts aangenomen, &c. *Phil.* 2. 7. *Eſai.* 53. 2, 3. Want hy is als een rijſken voor ſijn aangeſichte opgeſchoten, en als een wortel uyt een dorre aarde: hy hadde geen gedaante noch heerlijkheid, als wy hem aanſagen ſoo was'er geen geſtalt, dat wy hem ſouden begeerd hebben. Hy was veracht, en de onweerdigſte onder de menſchen, &c. Paulus neemd ſijn bewijs in onſen Text uyt den 68. *Pſal. Vers* 19. Gy (namelijk, ô Heere!) zijt opgevaren in de hoogte, gy hebt de gevangeniſſe gevankelijk gevoerd, gy hebt gaven genomen (om uyt te deelen) onder de menſchen, ja ook de wederhoorige, om by u te woonen, ô! Heere God. In welke woorden den Propheet ſiet op de overwinningen / die God ſijn volk heeft gegeven in het land Canaan / waar door God ſeer is verhoogd / en verheerlijkt geworden. Maar den Apoſtel toond / dat dit mede vervuld is in Chriſto / die ſijne / en onſe vyanden / overwonnen heeft / en van God in de Hemelen verheerlijkt is. En (gelijk naa de overwinningen pleeg te geſchieden) uyt ſijnen Throon overvloed van allerley gaven heeft uytgedeeld / in ſijn kerke / ſelfs aan de ongeloovigen / tot haarder bekeeringe / en inlijvinge in de gemeente Chriſti.

Eenige verſtaan by de nederſte deelen der Aarde, de dood / begraving / een den ſtaat Chriſti onder de dooden. Gelijk ſy ook dus uytleggen den Artijkel des nederdalens ter Hellen. Waar van ſie de Uytleggeren over dien Artijkel. Andere verſtaan by de nederſte deelen der aarde de Helle / die haar plaats ſoude hebben diep onder de aarde / omtrent het middel-punt van Water en Aarde. Doch wat ſoude Chriſtus daar hebben gedaan? Hy heeft niet geleden / want ſijn lijden is met de dood geëyndigd / als hy ſeyde / het is volbracht. *Joh.* 19. 30. Veele van de Oude Vaderen meenen dat

Chriſtus zy gegaan in de plaatſe der verdoemden / niet
om met woorden / maar door ſijne tegenwoordigheid /
te betoonen/dat hy Gods gerechtigheid voldaan hadde/
dat den Satan geen macht meer had over de Uytverko-
renen/ dat Chriſtus nu was Heere geſteld over alles /
dat hem alle macht gegeven was in Hemel en op Aar-
de, en eenen naam boven alle naamen, &c. Dit ge-
voelen ſtaat ook D. Zanchius toe / niet willende het
eendrachtig gevoelen der Vaderen tegen gaan. Doch/
na ons oordeel / is dit gevoelen in Gods Woord niet
gegrond. Want alles dat geſegd is / waarom Chri-
ſtus zy na de ziele in de Helle gedaald / heeft ſoo wel
konnen geſchieden / ſonder plaatſelijk nederdalen ter Hel-
len / als door het ſelve : ja daar toe is geenſints noodig
geweeſt een plaatſelijk nedergaan in de Helle. Want /
wat de ziele Chriſti aangaat / hy heeft die bevolen in
de handen Gods ſijns Vaders *Luc.* 23. 46. En te
voor hadde hy geſegd tot den Moordenaar. *Vers* 43.
Heden ſult gy met my in den Paradijſe weſen. Uyt
onſen Text kan dit gevoelen niet beweſen werden /
niet meer als uyt *Pſal.* 139. 15. dat David in de Helle
gebooren is / om dat hy ſegd / geformeerd te weſen in
de nederſte deelen der Aarde. Uyt het geene geſegd is
blijkt ook de ydelheid van het gevoelen der Papiſten/
die meenen dat Chriſtus nedergedaald is in het voor-
borcht der hellen / om de zielen der Voorvaderen van
daar te haalen / en met hem in den Hemel te bren-
gen. Welk gevoelen genoegſaam wederlegd is in de
uytleggingen der artykelen des Geloofs / gemeene
plaatſen &c. Soo dat het niet noodig is 't ſelve hier te
verhaalen / alſoo ons oogmerk niet is / dan den ſin en
beduydinge der Texten aan te wijſen. Ook is ydel
Origenis uytlegginge / welke by de gevangeniſſe, die
Chriſtus gevankelijk geleid heeft, verſtaat de dooden /
die na de opſtandinge Chriſti / uyt de graven uytge-
gaan zijn / en quamen in de Heylige Stad / en van vee-
len geſien zijn. Gelijk Mattheus verhaald *Cap.* 27.
Vers 53.

Tegenw. Chriſtus heeft moeten drie dagen / en drie
nachten / weſen in het herte der Aarde. *Matth.* 12. 40.
Soo heeft hy dan moeten weſen in het diepſte der Aar-
de / dat is in de Helle / of voorborcht der hellen.

Antw. In 't herte der aarde, is te ſeggen (naa de
Hebreeuſche wijſe van ſpreeken) in de Aarde. Gelijk
Tyrus geſegd werd gelegen te zijn in het herte der Zee.
Ezech. 27. 4. Dat is / niet in het diepſte der Zee / maar
aan de Zee.

Of den opperſten Hemel in een plaatſe zy, en Chriſtus in den ſelven plaatſelijk begrepen?

PAulus / in onſen Text / geſproken hebbende van de
vernederinge Chriſti / ſteld dadelijk in tegendeel ſij-
ne verhooginge / ſeggende / dat Chriſtus is opgeva-
ren verre boven alle de Hemelen, (namelijk diemen
ſien kan / op dat hy alle dingen vervullen ſoude. Dat is/
alle de leden ſijner Gemeente/door den H. Geeſt /en God-
delijke gaven. Of alles 't geene van Chriſto voorſegd
was. Soo dat ſommige verkeerdelijk / uyt deſen Text/
willen bewijſen / dat Chriſtus / na ſijn menſchelijke na-
tuur / niet is in een plaats omſchrijvelijk begrepen /
maar over al.

Tegenw. Boven den Hemel is geen plaats / want
plaats is / gelijk Ariſtoteles ſchrijft / den onderſten om-
meſlag van een lichaam, 't welk een ander omvangd. Nu
boven den Hemel is geen lichaam / dat Chriſti lichaam
omvangen kan / derhalven is dan Chriſtus in geen
plaats begrepen.

Antw. Boven de ſichtbaare Hemelen is den Hemel
der Hemelen / ofte den opperſten Hemel / welken
wy bewijſen dat een geſchapen lichaam is / In ons
Tractaat van God. Cap. 13. Derhalven is Chriſtus /
in den Hemel / van een ander ſubtyl Hemelſch lichaam
omvangen. *Act.* 3. 21. Welken den Hemel moet ontfangen,
tot de tijden der weder-oprechtinge aller dingen, die, &c.
Ten anderen / de beſchrijvinge van plaats/die Ariſtoteles
geeft/is ongerijmd/en valſch. Want/indien een plaats / in
welk eenig lichaam is / beſtaat in den ommegang van
een ander lichaam/ dat het ſelve omringd. So ſal / op een
en den ſelven tijd / een ſaak van plaats konnen verande-
ren / en niet veranderen : 't welk tegen ſich ſelven ſtrijd;
en derhalven onmogelijk is. Want / by exempel / een
boom / of yet wat anders / dat vaſt en beweeglijk ſtaat/
als een ſteene / of kopere Pylaar / of yet diergelijks /
ſtaande in de wind / werd in d'eene ogenblik van an-
dere locht omvangen / dan in de ander / dewijle de locht
gedurig gedreven werd door den wind. Nochtans ver-
anderd daarom dien boom / of Pilaar / niet allen oo-
blik ſijn plaats. Een ſtaak / of klip / ſtaande in een ri-
vier / word in d'een uur / ja oogenblik/van ander water
omringd/ dan korts daar aan; maar ſy veranderd daar-
om van plaats niet. En / hoewel wy bedachten dat
den opperſten Hemel niet ware van eenig ander lichaam
omcingeld / ſoo ſoude / niet tegenſtaande dat / den op-
perſten Hemel een plaats beſetten / en een plaats heb-
ben : want dewijle het een lichaam is/ ſoo kan het ſonder
plaats niet beſtaan. Wy beſchrijven dan plaats aldus/
dat het is een ſpatie in welk eenig lichaam is, of we-
ſen kan.

COLOSS. 4. 16.

En dat gy ook dien leeſt die uyt Laodicea (geſchreven is.)

BY gelegentheid van deeſen Text / heeft men ge-
meend / in oude tijden / dat den Apoſtel eenen brief
aan de gemeente van Laodicea geſchreven heeft :
gelijk ook gehouden word / dat / door d'een of d'ander /
eenen valſchen brief / als van Paulo geſchreven / uytge-
geven is. Het welk lichtelijk te glooven is / want Pau-
lus ſelve vermaand die van Theſſalonica / in ſijnen twee-
den brief *Cap.* 2. 2. Dat zy niet ſouden haaſtelijk beweegd
worden van verſtand, ofte verſchrikt, door eenen brief,
als van hem geſchreven. Waar uyt af te nemen is/dat/
ſelfs al in Pauli tijden/daar eenige waaren/die op Pauli
naam valſche brieven uytgaven. Deeſen valſchen en
verſierden brief / tot die van Laodicea / werd onder
anderen gevonden in *Bibliotheca Sixti Senenſis lib.* 2. En /
dewijle ſy ſeer kort is / en een yder niet bekend / ſoo ſul-
len wy eerſt een kort affſchrift daar van voorſtellen / om
deſelve daar na te beter te wederleggen.

Affſchrift des Brief Pauli aan die van Laodicea.

PAulus, een Apoſtel, niet van menſchen, noch door
een menſch, maar door Jeſum Chriſtum, aan den
broederen, die gy zijt tot Laodicea, genade zy u,
en vreede, van God onſen Vader, en den Heere Jeſu
Chriſto. Ik danke God in alle mijne Gebeden, dat gy
blijft, en volherd, in alle goede werken, verwachtende
de belofte in den dag des oordeels. Word niet ont-
roerd door het ydel ſpreeken van ſommige, die de waar-
heid veynſen, om u af te trekken van de waarheid des
Euangeliums, dat van my gepredikt word. En God
ſal nu maken, dat de gene die uyt my zijn, dienen
tot bevorderinge van de Euangeliſche waarheid, en be-
wijſen goeddadigheyd der goede werken, welke be-
hooren tot de Saligheid des eeuwigen levens. En nu
zijn openbaar mijne banden, die ik lijde in Chriſto, in
welke ik my verblijde, en verheuge. En dat diend
my tot de eeuwige zaligheid, 't welk geſchied is door
uwe gebeden, en door den H. Geeſt, het zy door het leven,
het zy door de dood : het leven is my in Chriſto te leven,
en het ſterven blydſchap : en hy ſelve ſal aan ons ſijne
barmhertigheyd betoonen, op dat gy de ſelve liefde
moogt hebben, en eens geſind zijn. Derhalven, alder-
bemindſte

Digitized by Google

bemindſte, gelijk gy gehoord hebd de tegenwoordigheid des Heeren, gevoeld ſoo, en doed ſoo in de vreeſe: en gy lieden ſult in eeuwigheid leven: (want het is God die in u werkt) en doed ſonder ſonde, al dat gy doed: en dat het beſte is, alderbemindſte, weeſt blijde in den Heere Jeſu Chriſto, en wacht u van alle vuyl gewin. Laat u begeerten bekend weſen by God. Weeſt ſtandvaſtig in het gevoelen Chriſti; 't geene goed is, waarachtig, ſuyver, reyn, rechtveerdig, en beminnelijk, dat doed; en bewaard in u herte 't geene gy gehoord en ontfangen hebd; en gy ſult vrede hebben. U groeten alle de Heiligen. De genade onſes Heeren Jeſu Chriſti zy met uwen geeſt, Amen. *Maakt dat deſen brief van de Coloſſenſen geleſen werde: en die zy hebben, van u geleſen werde.*

Wederlegginge deſes Briefs.

DAt deſen brief verſierd is / en niet van Paulo geſchreeven / blijkt. Om dat al 't geene in deſen brief ſtaat / en veel meer / ook te vinden is in den brief tot den Coloſſenſen geſchreven: wat was het dan noodig / dat Paulus den Coloſſenſen belaſten ſoude / datſe deſen brief leſen ſouden?

2. Daar is geenen byſonderen inhoud deſes briefs / waarom de ſelve mach geſchreven zyn / maar daar is niet in begrepen / dan een deel vermaningen / en bevelen / met weinig of geen ordre / en beſcheyd / by een geraapt uit de andere brieven Pauli.

3. Den Apoſtel is niet gewend aan een geheele Gemeente ſoo korten brief te ſchrijven / als deſe is / want ſy is noch kleender als den brief aan Philemon.

4. Den ſtijl deſes briefs gelijkt geenſints Pauli maniere / en deſtigheid van ſchryven / in de andere brieven uitgedrukt.

Hoe komt het, ſegd den geleerden Eraſmus, dat deſen brief by de Latynen gevonden werd, en van de oude Grieken niemand getuygd die geleſen te hebben? Daar nochtans de Latynen van de Grieken dien brief hebben moeten krijgen, indien 'er een geweeſt is.

Theophylactus meend dat Paulus ſpreekt van den eerſten Brief aan Timotheum / welke zy geſchreven tot Laodicea / en van daar aan Timotheo geſonden / gelijk het onderſchrift te kennen geeft. Doch dit / en andere onderſchriften der brieven Pauli / gaan niet vaſt / want Paulus ſchrijft *Col.* 2. 1. Dat die van Laodicea noyt ſijn aangeſichte geſien hebben, ſoo heeft hy van daar dien brief niet geſchreven. Andere meenen dat den brief Pauli tot den Laodicenſen verloren zy: of daarom niet by de andere brieven Pauli gevoegd / om datter eenige dingen in vervalſt waaren. Tertullianus getuygd / dat Marcion van gevoelen was / dat den brief Pauli aan die van Epheſen / niet aan haar / maar aan de Laodicenſen geſchreven geweeſt zy; andere verſinnen wat anders / doch alles is onnoodig / en onſeker. Want in onſen Text ſpreekt Paulus niet van eenen brief / aan die van Laodicea geſchreven / maar van eenen brief die uit Laodicea geſchreven is. Soo dat het ſeer waarſchijnelijk is / dat hy ſpreekt van eenen brief / die hy van Laodicea had ontfangen / ofte van de Gemeente ſelve / of van eenige Apoſtoliſche mannen aldaar / in welke brief van de dwalingen / die ook tot Coloſſen waaren / of van de Autheuren der ſelve / eenig nader bericht / en verklaringe wierd gedaan / die ook den Coloſſenſen dienen konde tot nader waarſchouwinge / en onderrichtinge / wanneer de ſelve met Pauli brief wierd vergeleken. Andere denken / dat in deſen brief / van Laodicea aan Paulum geſchreven / vertoond wierd / en bleek / een getuygeniſſe van een treffelijk ſterk geloove / en liefde der Laodicenſen; en dat Paulus wilde / dat die van Coloſſen dien brief ſouden leſen / om door haar exempel in geloove / en liefde verſterkt te werden.

Of Paulus eenen derden brief aan den Corintheren geſchreven heeft?

BEhalven de veertien brieven Pauli / die wy nu hebben / en deſen tot den Laodicenſen / werden Paulo noch andere Schriften toegeeygend / als van hem nagelaten. En voor eerſt eenen derden Brief aan den Corintheren / 't welk beſloten werd uit het geene wy leſen. 1 *Cor.* 5. 9. Ik hebbe u geſchreven in den Brief, dat gy u niet ſoud vermengen met den Hoereerders. Doch / hoewel deſe woorden ſoo uitdrukkelijk niet ſtaan voor deſen Text / in deſen Brief / nochtans is den ſin dier woorden daar in genoegſaam aangeweſen: waar uit Chryſoſtomus, en andere / giſſen / dat Paulus ſpreekt van dien ſelven Brief / uit welke deſe woorden bygebracht werden. Doch wy oordeelen / met andere geleerde Mannen / dat hier immers van eenen anderen Brief gehandeld werd / die Paulus aan den Corintheren geſchreven heeft / doch die door lankheid van tyden verlooren is / gelijk veele meenen datter al meer brieven Pauli vergaan zijn / dan deſen. Want het is niet waarſchijnelijk / dat Paulus / in al die Jaren die hy is Apoſtel geweeſt / niet meer brieven ſoude geſchreven hebben / dan die ons zijn ter hand gekomen. Want indien Paulus ſprak van deſen ſelven Brief / die wy den eerſten rekenen geweeſt te zyn / hy ſoude ſeggen; ik heb u nu geſchreven / of ik ſchrijve u / gelijk *Vers* 11. niet ik heb u in den Brief geſchreven. Ten anderen / in den tweeden Brief gebruykt Paulus ook ſomtijds deſe maniere van ſpreeken / ſiende ſonder twijffel op den vorigen Brief. Ten derden / Paulus ſchrijft in ſijnen tweeden Brief aan de Corintheren *Cap.* 10. 10. Dat ſommige te Corinthen ſeyden van Paulo / de brieven zijn wel gewichtig, en krachtig, maar de tegenwoordigheid des lichaams is ſwak, en de reden is verachtelijk. Waar uit lichtelijk af te nemen is / dat Paulus te voor al meer dan eenen Brief aan den Corintheren geſchreven had. Ten vierden / daar is niet aan te twijffelen / of hy ſpreekt van eenen Brief / in welken hy uitdrukkelijk met de ſelve woorden hadde geſchreven / dat de Corintheren ſich niet ſouden vermengen met de Hoereerders. Het welk nu den Apoſtel toond te verſtaan van de Chriſtenen / en niet van allerley Heydenſche menſchen / gelijk het ſchijnd dat het de Corintheren ſoo verſtaan / en opgenomen hadden. Sie *Vers* 10, - 13.

Andere Boeken Pauli.

VOorts werden Paulo noch toegeſchreven / een Euangelium; eenen derden Brief tot den Theſſalonicenſen; ſes brieven aan L. Annæus Seneca; een Boek / in welk hy beſchrijft ſijn opneminge in den Hemel / daar hy van vermaand 2 *Cor.* 12. Item / een Boek van ſijn leven en daden; en een in welk de daden Pauli en Theclæ verhaald werden. Doch wat aangaat het Euangelium / dat Paulus ſelve ſoude beſchreven / of (gelijk eenigen meenen) Lucas van hem ſoude geleerd hebben / daar van ſien wy nergens eenig bewijs / dat ons kan verſekeren / dat Paulus een Euangelium ſoude beſchreven hebben. Alleenlijk word tot dien eynde bygebracht / dat Paulus ſomtijds in ſijne brieven gewach maakt van ſijn Euangelium, en onder anderen 2 *Tim.* 2. 8. Houd in gedachteniſſe, dat Jeſus Chriſtus uit den dooden is opgewekt, welke is uit den Zade Davids, na mijn Euangelium. Doch wy antwoorden / dat by het Euangelium Pauli niet werd juyſt verſtaan een Euangeliſche Hiſtorie / van hem beſchreven / maar in het gemeen ſijne Euangeliſche Leere / die hy predikte.

Van den derden Brief aan den Theſſalonicenſen ſien wy geen blijk / noch ook van de brieven aan L. Annæus Seneca geſonden. Want / hoewel eenige verhalen dat tuſſchen Seneca (die een man is geweeſt van een ſeer ingetogen leven / en onder de Stoiſche Philoſophi een

van

van de vermaardſte / ja Hieronymus rekend deſen Senecam, onder het getal der Heyligen) en Paulo groote vriendſchap geweeſt zy / en datſe over en weder verſcheyden brieven aan malkanderen hebben geſonden / welke brieven te leeſen zÿn in Bibliotheca Sixti Senenſis, lib. 2. nochtans kan ik my niet inbeelden / dat die brieven waarlÿk van Paulo ſouden geſchreven zÿn. Want / gelÿk den Eerw. Leeſer kan naſien / sy zÿn zoo kort / en ſoo wonderlÿk ſlecht van inhoud / en ſtÿl / datſe ter wereld geen gelÿkeniſſe hebben / noch met de brieven / noch met den Geeſt des H. Apoſtels. 2. In den vierden Brief / vermaand Paulus Senecam, dat hy Nero den Keyſer / (wiens onderwÿſer hy was / en van wien hy daar naa omgebracht is) niet ſoude in ſÿn doen en gevoelen tegen ſpreeken / om geen ondank te behaalen; 't welk genoeg is / om te bewÿſen / dat ſulken Brief van Paulo niet gekomen is. Want hy / die ſoo veel Heydenen bekeerd heeft / en treffelÿke Gemeenten gebouwd / die ſelfs tot Romen / en over al / vermaard was; hoe ſoude hy ſulks aan Seneca gaan ſchrÿven / uyt vreeſe dat hy in ongunſte by den Keyſer ſoude vallen / die voor een Tyran / niet alleen der Chriſtenen / maar ook ſijns volks / ja vrienden / bekend was? Wat belangd de openbaaringe Pauli / in welke hy ſoude beſchreeven hebben / al dat hy gehoord en geſien heeft / opgenomen zÿnde in den derden Hemel; dat ſulks verſierd / en onwaarachtig is / blÿkt 2 *Cor.* 12. Daar den Apoſtel getuygd / ſoodanige woorden gehoord te hebben die onuytſpreekelijk waaren, die een menſche niet is geoorloft te ſpreken, *Vers* 4. Derhalven is het ſeker datſe niet beſchreven zÿn. Wat betreft de beſchrÿvinge der daaden Pauli / wy erkennen geene / dan door Lucam nagelaten.

COLOSS. 1. 20.

Door hem (ſegge ik) alle dingen verſoenen ſoude tot hem ſelven, het zy de dingen die op de Aarde, het zy de dingen die in de Hemelen zijn.

Sommige verſtaan / in deſen Text / by de dingen * die in den Hemel zijn, de zielen der Geloovige die geſtorven zÿn / gelÿk ook *Epheſ.* 1. 10. Andere de goede Engelen in de Hemelen. Welken uytleg wy bequaamſt oordeelen / en beſt met Pauli oogmerk over een te komen. Alſoo dat hy alle Schepſelen verdeeld in aardſche en hemelſche / gelÿk het af te nemen is uyt het 16. Vers deeſes Capittels. Want door hem zijn alle dingen geſchapen, die in de Hemelen, en die op aarde zijn, die ſienelijk en die onſienelijk zijn, het zy Throonen, het zy Heerſchappyen, het zy machten: alle dingen zijn door hem, en tot hem, geſchapen. By de dingen die in de Hemelen / en onſienelÿk zÿn / worden de Engelen / by de dingen die op aarde zÿn / de menſchen aangeweſen. 't Welk ook blÿkt *Epheſ.* 1. 10. Om in de verdeelinge van de volheid der tijden, wederom alles tot een te vergaderen, beyde dat in den Hemel is, en dat op aarde is. Welke by een vergaderinge alderbeſt op de Engelen gepaſt werd / gelÿk ook de verſoeninge in onſen Text. Want gelÿk door de ſonde de menſchen waren van God verbreemd / ende afgeſcheyden; ſoo ook van de goede Engelen. Maar Chriſtus heeft de menſchen / beyde met God / en de zalige Geeſten vereenigd: en heeft die beyde tot een Gemeente gebracht / waar van hy ſelve het hoofd is. Sie *Epheſſ.* 1. 20.-23. Daarom getuygd Paulus van de Geloovigen / dat sy door Chriſtum met God en de Engelen bevredigd zÿnde / gekomen waaren tot de Stad des levendigen Gods, tot het hemelſche Jeruſalem, en vele duyſenden der Engelen, en de algemeene Vergaderinge, en Gemeynte der eerſtgeborenen, die in de Hemelen op geſchreeven zijn, en tot den Rechter over alle, &c. *Heb.* 12. 22, 23. En de Engelen achten haar met de Geloovige als Mede-dienſtknechten. *Apoc.* 19. 10. Ik ben uw' Mede-dienſtknecht, en uwer Broederen, die het getuygeniſſe Jeſu hebben. Deſe vereeniginge der Geloovige met de Engelen / gaat ſoo ver / dat Chriſtus uytdrukkelÿk ſegd / *Matth.* 22. 30. Dat ſy zijn als Engelen Gods in den Hemel. Want haare aardſche / natuurelÿke lichaamen / ſullen in Hemelſche / en Geeſtelÿke / veranderd werden. Soo haaſt Chriſtus geboren was / de Engelen / met een gantſch Heyr / loven God / en wenſchen tuſſchen God en de menſchen een welbehagen. *Luc.* 2. 14. Eere zy God in de hoogſte Hemelen. en vreede op Aarden, in den menſchen een welbehagen. Sy verblyden haar over eenen Sondaar die ſich bekeerd. *Luc.* 15. 10. Ook heeft Chriſtus menſchen met menſchen vereenigd / de Jooden met de Heydenen / den Scheydmuur weggenomen hebbende: want hy is onſen vreede, die ons geeft de vreede met God / en ons gewiſſe / die beyde Jooden en Heydenen een gemaakt heeft, en de vyandſchap te niet gemaakt heeft, namelyk, de Wet der Geboden in inſettingen beſtaande: op dat hy die beyde met God in een lichaam ſou verſoenen. *Epheſ.* 2. 14,-16.

Wie verſtaan werden by de dingen die in de Hemelen zÿn.

Dat de Engelen Chriſtum, als Middelaar, niet van nooden hebben.

Sommige willen uyt deeſe Texten / *Coloſſ.* 1. 20. en *Epheſ.* 1. 10. beſluyten / dat Chriſtus niet alleen een Middelaar is der menſchen / maar ook der Engelen: welk gevoelen in de gemelde Texten geenſints gegrondet is; en tegen de reden ſtrÿdende: Want 1. het blÿkt uyt den uytleg der Texten / datter niet word geſproken van een verſoeninge / of weder vergaderinge der Engelen tot God / maar der menſchen met God en de Engelen. 2. De goede Engelen zÿn nooyt in ongunſte by God geweeſt / of van God geſcheyden / dewÿle ſy niet hebben geſondigd: derhalven hebben ſy Chriſtum / als Middelaar / niet van nooden gehad. 3. De gelegentheid des Middelaars is ſoodanig / dat hy die nature deelachtig moet weſen / welke hy met God als Middelaar vereenigd; doch Chriſtus is der Engelen natuure niet deelachtig. Waarom ook den Apoſtel getuygd / *Heb.* 2. 16. Waarlyk hy neemd de Engelen niet aan, maar hy neemd het Zaad Abrahams aan.

Tegenw. De H. Schrift ſteld nochtans onvolmaaktheid in de Engelen. *Job* 4. 18. Siet, op ſyne knechten ſoude hy niet vertrouwen: hoewel hy in ſyne Engelen klaarheid geſteld heeft. Hoe veel te min op de geene die leeme Huyſen bewoonen, welker grondſlag in 't ſtof is, &c. En *Cap.* 15. 15. Siet op ſijne Heyligen ſoude hy niet vertrouwen: en de Hemelen zijn niet ſuyver in ſijne oogen.

Antw. In deeſe Texten werden verhaald / en beſchreven / eenige redenen die Eliphaz, een der vrienden Jobs / tegen hem ingebracht heeft. Welke wy geenſints voor Gods Woord / of voor een algemeene / en onfeylbare waarheid / behoeven te achten. Te meer / alſoo God ſelve uytdrukkelÿk ſegd / tegen deſen Eliphaz, en ſÿne twee vrienden / dat ſijnen toorn tegen haar was ontſteken, om dat ſy niet recht hadden van God geſproken. *Job* 42. *Vers* 7. Ten anderen / wy konnen ook antwoorden / dat in de gemelde Texten / geen ſonden eygentlÿk in de Engelen geſteld werden / (gelÿk eenige ook onder de Gereformeerde / en onder andere Calvinus, om deeſe Texten wille / gemeend hebben / dat de gehoorſaamheid der Engelen niet zy geweeſt ſonder gebrek) maar ſy worden alleenelÿk in vergelÿkinge tegen God geſteld. Want / hoewel ſy geen ſonde hebben / nochtans / ten aanſien van God / komen ſy in volmaaktheid verre te kort / dewÿle een Schepſel / hoe treffelÿk het zy / nooyt met ſÿnen Schepper in heerlÿkheid te vergelÿken zy. Waarom ook God alleen genaamd werd goed / wÿs / machtig / onſterffelÿkheid hebbende / alleen zalig / &c. Namelÿk / om dat hy ſulks

als

Digitized by Google

ken. is uit ſich ſelven / in de hoogſte volmaaktheid / en gantſch onveranderlijk. Doch de goede Engelen / als ſchepſelen / achten wy / dat volgens de H. Schrift / ſonder ſonde zijn. Want zy worden genaamd Heilige Engelen des lichts, en de Uitverkorenen ſullen / in het eeuwig leven / haar gelijk weſen / namelijk / ſonder ſonde. Daarom zijn wy geleerd te bidden / uwen wille geſchiede op aarden, als in den Hemel. Dat is / van de Engelen / die ſyn bevel doen, en gehoorſaamen de ſtemme ſyns Woords. Sie 2 *Cor.* 11. 14. *Pſal.* 103. 20. &c.

---

2 *THESS.* 2. 8.

En als dan ſal de ongerechtige geopenbaard worden, den welken de Heere verdoen ſal door den Geeſt ſyns monds, en te niete maaken, door de verſchijninge ſyner toekomſte.

Eenige † meenen / dat in dit vers van een ander perſoon geſproken werd / dan vers 3. en de volgende. Namelijk / van een valſch Leeraar vers 8. en van den Keyſer Cajus in de voorgaande woorden. Doch beyde perſoonen / die niet ſouden eenige honderd jaren opkomen / na dat Paulus dit ſchreef / maar niet lange na die tijd / gelijk uit 't oogmerk des Apoſtels / en maniere van ſpreken / afgenomen werd. Want van deſen Cajus verhalen Dion, Suetonius, Philo, en andere / ſoodanige dingen / die bequamelijk konnen gepaſt werden op 't gene Paulus ſchrijft * vers 3, 4, 6, 7. Alſoo dat hy in den Tempel Gods ſal ſitten, hem ſelven vertoonende dat hy God is, &c. Hy liet ſich noemen Jupiter, welke wierd gehouden voor den opperſten God: hy gebood datmen het afgodiſch beeld van Olympius ſoude weg nemen / en ſijn beeld in de plaats ſtellen: hy verachtte alle die als Goden geëerd wierden / en hare eertekenen ontnam hy haar / en gaffe aan ſich ſelven: liet ſich aanbidden / en alle Godsdienſtige eere aandoen: ja hy was niet te vreden met de gewoonelijke offerhanden / maar liet ſeer koſtelijk gevogelte (ſegd Dion) aan hem op offeren. Hy gebood datmen in den Tempel te Jeruſalem ſijn beeld ſoude ſtellen / in het H. der Heiligen / gelijk Joſephus, en Dion, getuygen. Hy noemde den Tempel te Jeruſalem ſijnen Tempel. Dat nu door den Tempel Gods / den Tempel te Jeruſalem verſtaan werd / is bekend / Sie *Joh.* 2. 16. *Luc.* 1. 9. *Matth.* 21. 12. En hoe wel Cajus, door de dood verhinderd zijnde / niet heeft konnen te wege brengen / dat ſijn beeld in den Tempel geſteld wierd; nochtans mach hy eenigſints gerekend / en geſegd werden / dat gedaan te hebben / daar toe hy allen arbeid en vlijt aangewend heeft. Want hy ook ſoo verre quam / dat ſijn beeld in verſcheyden Synagogen wierd gebracht. Suetonius verhaald / dat hy gewoon was te ſeggen / *memento mihi omnia, & in omnes, licere.* Dat is / gedenk dat ik alle dingen doen mach, en dat aan allen. Seneca verhaald van deſen Keyſer Cajus, in 't eynde van ſijn eerſte boek *De ira*, Dat hy op ſekeren tijd / al het blixemde / tegen den Hemel en God gram wierd / ja God als uytreyſte / om tegen hem te ſtrijden / roepende / of. dood my, of ik ſal u dooden. Daarom ook kan te beter op Cajus gepaſt werden / 't gene van den Antichriſt voorſegd is / om dat uytdrukkelijk getuygd werd / dat den Antichriſt / met de Joden en Heydenen / loochenen ſouden den Soone Gods, en dat Chriſtus in het vleeſch gekomen is. 1 *Joh.* 4. 2, 3. en 2. 22. 23. Den Apoſtel ſegd vers 6. En nu wat hem wederhoud weet gy, op dat hy geopenbaard werde te ſyner eygener tijd. Want de verborgentheid der ongerechtigheid werd alreede gewrocht: alleenelijk die hem nu wederhoud, die ſal hem wederhouden, tot dat hy uit het midden ſal wechgedaan werden. Die deſe woorden paſſen op den Keyſer Cajus, die verſtaan / het gene geſegd werd / van Lucius Vitellius, die overſte was over Syrien en Judæa, en den Joden gunſtig; ſoo dat Cajus ſijne booſheid / die in ſijn herte verborgen lach / en alreede gewrocht wierd / door de booſe aanſtookers / en raadgevers / niet dorſt openbaren tegen den Joden / ſoo lange Vitellius in Syrien en Judæa regeerde: maar als dit gebied Vitellii ophield / en een ander in ſijn plaats geſteld was / toen begon hy ſich meer en meer te openbaren. Want uyt het midden weg nemen / werd ook genomen / niet voor dooden / maar die yet belet / of tegenhoud / ſoo weg nemen / dat hy ſulks niet meer doen kan. 1 *Cor.* 5. 2. Op dat hy uyt het midden van u weg gedaan werde, die deſe daad begaan heeft, &c. Ook hield ſich Cajus in den aanvang ſeer gevevnſt / en men hadde groote hope / en goed gevoelen van hem / gelijk Philo verhaald / ſoo datter uitnemende vreugde was over al / als hy Keyſer wierd. Soo dat hy niet dan allenrkens / en by gelegentheid / konde ſijne onvergelijkelijken hoogmoed / en wreedheid / ontdekken / en in het werk ſtellen. Maar andere verſtaan by het gene deſe menſche der ſonde wederhield / de oprechtigheid der Leeraren / en de ſuyverheid der Euangeliſche Leere / in de tijden der Apoſtelen / en die korts daar op gevolgd zijn. Anders de Keyſerlijke macht binnen Romen; want ſoo lange de Keyſers in hare groote macht en aanſien waren / konde de Pauſelijke heerſchappye niet opkomen: maar / na dat de macht der Roomſche Keyſers / door de Saraceenen / Mahumetanen / en andere Barbariſche Volkeren / by-na gantſch is vernietigd / toen is de Pauſelijke Tyrannye geopenbaard / en heeft begonnen ſelve over Koningen / Keyſers / Princen / en alles / ſich te verheffen. Andere maken andere uytleggingen / of liever giſſingen / over dit Capittel. Na mijn oordeel / konnen deſe dingen / en andere die van den Antichriſt in de H. Schrift voorſegd zijn / gepaſt werden op Cajus, en op verſcheyden volgende perſoonen / die elkanderen in veel dingen gelijk zijn / en geſamentlijk vervullen 't gene van den Antichriſt voorſegd is. Want genoegſaam van de onſe / tegen de Pausgeſinden / bewesen is / dat den Antichriſt niet is een eenig perſoon / maar een geheele ordre van menſchen / d'een na den anderen volgende; gelijk ook een levendig voorbeeld des Antichriſts al te voren is geweeſt in Antiocho / en daar na gevolgd in het opkomen der Roomſche Pauſen / en verderdingen der geſonde Leere in veele Ketteren. Soo dat hier word geſproken van een afval van de ſuyvere leere / niet van de Roomſche heerſchappye.

Vers 8. En als dan ſal de ongerechtige geopenbaard worden, &c. Eenige paſſen dit in het byſonder op Simon den Toovenaar / die opgeſtaan is / toen Claudius begon te Romen te heerſchen / welke in Caji plaats gekomen is. Te vooren was hy een Chriſten / en hield ſich bedekt / maar daar na openbaarde hy ſijn godloosheid boven maten ſeer. En quam ſoo verre / dat hy binnen Romen als een God geëerd wierd. Sie *Actor.* 8. 9. en *Vers* 10. Welken ſy alle aanhingen, van den kleynen tot den grooten, ſeggende, deſe is de groote kracht Gods. En ſy hingen hem aan, om dat hy eenen tijd lang met Tooveryen hare ſinnen verrukt hadde. Volgens deſen uytleg moetmen by den Geeſt des monds des Heeren, verſtaan de Apoſtelen. *Matth.* 10. 19, 20. En 't gene ſy doen / doenſe in de name des Heeren. *Actor.* 3. 6. 16. en 4. 10. 30. Chriſtus word geſegd gepredikt te hebben, om dat hy ſulks door ſijne Dienaren hadde gedaan. 1 *Petr.* 3. 19. Nu Petrus heeft (gelijk de geſchiedeniſſen melden) Simonem, als hy / om ſijne Godheid te bewijſen / ten Hemel opvloog / door ſijne gebeden doen ter aarde vallen / dat hy verſtede. En ſoo heeft hem den Heere verdaan door den Geeſt ſyns monds, en te niete gemaakt door de verſchijninge ſijner toekomſte. 2 *Theſſ.* 2. 8. Want dan werd God geſegd te komen, als hy eenig ſwaar en vermaard oordeel oeffend. Ook werd geſegd dat te verſchynen, 't welk bekend word *Tit.* 2. 11. en 3. 4. En Chriſtus te doen dat de Apoſtelen deden.

Want

† *Van den Antichriſt.* * *Cajus Cæſar.*

Digitized by Google

Want daar ſtaat *Epheſ.* 2. 17. dat Chriſtus den Heidenen gepredikt heeft. 't Welk door de Apoſtelen is geſchied.

Vers 9. Hem (ſegge ik) wiens toekomſte is na de werkinge des Satans, in alle kracht, en teekenen, en wonderen der leugen: en in alle verleydinge der onrechtveerdigheid, &c. Wy hebben te voren verhaald dat Simon ten Hemel opvloog / en door veele tooverkonſten de ſinnen der menſchen verrukte *Act.* 8. 10. 11. En dat alles om ſijne valſche leeringe te beveſtigen. (Soo hebben de Egyptiſche Tovenaars na-geboorſt de wonderen Moſis: en Apollonius Thyaneus Chriſti daden; gelijk de Hiſtory-ſchrijvers verhalen.) Want hy ſchreef ſich ſelven toe alle de daden / en eygenſchappen / van God de Vader / Chriſtus / en de H. Geeſt. Loochende dat Chriſtus in der daad geleden had / maar alleen in ſchijn. Leerde / dat de Wereld niet was van God geſchapen / maar van Engelen / die God niet kenden; en dat door die ſelve Engelen de Propheten hadden geſproken / en de Wetten waren gegeven / die hy te niet dede. Want hy leerde dat men ſoo behouden wierd door genade / en in hem te geloven / dat men geen goede werken van nooden had / dat alle dingen georloſt waren / en datter tuſſchen goede en quade daden / in den aart / of in ſich ſelven / geen onderſcheid was: en hier door maakte hy onder het volk eenen grooten aanhang. Soo dat hy de lieden wijs maakte / dat hy den opperſten God was; maar nedergedaald op aarde / onder de gedaante van een menſch en had uyt de leere der Chriſtenen / en Joden / item / de heydenſche Superſtitien / een nieuwe Leere geſmeed / en verſonnen / gelijk ook na hem Muhamed gedaan heeft. Doch de maniere van ſpreken *Vers* 8. den welken de Heere verdoen ſal door den geeſt ſijns monds; die geeft te kennen / dat God deſen Simonem ſoo lichtelijk konde vernielen / als kaf verbliegd door den wind / of een veder door het geblaas des monds / of den nevel door eenen ſterken wind. Sie *Pſal.* 1. 4. *Hoſ.* 13. 3. *Eſai.* 11. 4. Doch hoewel deſe dingen konnen gepaſt werden op Cajus, Simon, en andere / als voorloopers en voorbeelden des grooten Antichriſts / ſoo ſtrijd nochtans daar tegen niet / dat den rechten Antichriſt nu te Romen heerſcht / in de Stad die op ſeven bergen leyd. Sie *Apoc.* 13. *en* 17. &c.

---

2 *THESS.* 2. 9.

Welkers toekomſte is na de werkinge des Satans, in alle kracht, en teekenen, en wonderen der leugen: &c.

HEt is voorts wel aan te merken / dat Paulus in de beſchrijvinge des * Antichriſts / ſegd *Vers* 9. Dat ſijne toekomſte is in alle kracht, en teekenen, en wonderen der leugen. 't Welk wy moeten verſtaan in ſulken ſin / dat niet alleen ſijne wonderen ſtrekken om leugenen / en ſijne dwalingen / te beveſtigen / en alſoo de menſchen te verleyden. *Apoc.* 13. 14. En verleyd de geene die op Aarde woonen, door de teekenen die 't ſelve te doen gegeven zijn, in de tegenwoordigheid van het beeſt: &c. Maar dat die wonderen / die den Antichriſt doed / valſche wonderwerken zijn / door welke die dingen / die de menſchen meenen dat door de valſche Propheten geſchieden / in der waarheid niet werden gedaan / maar alleen in bedriegenden ſchijn. Of / ſoo ſy eenige wonderlijke dingen doen / dat nochtans die werken niet zijn eygentlijke miraculen / of wonderwerken / maar die alleenlijk door konſt / en naturelijke werkingen / gedaan werden / doch ſoo bedektelijk / en den gemeenen menſchen onbekend / dat ſy meenen / dat het miraculen zijn. Want de bevindinge leerd / dat gemeene / onervarene / en ongeleerde lieden / ſeer lichtelijk voor miraculen rekenen / of voor Tooverye / 't geene ſy niet konnen begrijpen / door wat wijſe / of oorſaake / het ſelve geſchieden kan. Want eygentlijke miraculen / of wonderwerken / zijn werken die door geen konſt / of naturelijke middelen / of vernuft / konnen geſchieden: maar die de gantſche nature / en kracht der ſelve / overtreffen / en derhalven konnen ſy niet dan van God alleen gedaan werden / welkers macht alleen de natuur overtreft / gelijk hy ſelfs de nature geſteld heeft / en alleen veranderen kan. *Pſal.* 72. 18. Geloofd zy de Heere God, de God Iſraels. die alleen wonder doed. Want ſelfs / als Chriſtus / en de Apoſtelen / wonderwerken gedaan hebben / ſoo hebben ſy oprechtelijk beleden / dat ſy die door hare kracht / noch Godzaligheid / niet hebben gedaan / maar ſy hebben de werkinge der ſelve alleen Gode toegeſchreven / die op hare gebeden / in hare tegenwoordigheid / en om hare Leere / en ſendinge / te beveſtigen / die boven naturelijke dingen gewrocht heeft. *Marc.* 16. 20. En ſy, uytgegaan zijnde, predikten over al, en de Heere wrocht mede, en beveſtigde het woord door teekenen die daar op volgden. *Actor.* 14. 3. *Hebr.* 2. 4. God boven dien mede getuygende, door teeken en wonderen, en menigerley krachten, en bedeelingen des H. Geeſts, na ſijnen wille. Van Chriſtus ſtaat duydelijk *Actor.* 2. *Vers* 22. dat hy door wonderen, krachten, en teekenen, van God den Joden is betoond; en dat God door hem de ſelve gedaan heeft. *Actor.* 3. 12. En Petrus dat ſiende antwoordde tot het volk, gy Iſraelitiſche mannen, wat verwonderd gy u over dit? Of wat ſiet gy ſoo ſterk op ons, als of wy door onſe eygene kracht, ofte Godzaligheid, deſen hadden doen wandelen? De God Abrahams, en Iſaacs, en Jacobs, de God onſer Vaderen heeft ſijn kind Jeſum verheerlijkt, &c. *Vers* 16. En door het geloove in ſijnen name heeft ſynen name deeſen geſterkt, dien gy ſiet en kend, &c. *Joan.* 14. 10. De Vader die in my blijft, die doed de werken. Daarom / als Chriſtus Lazarum uyt den dooden opgewekt had / ſoo heeft hy God gedankt / dat hy hem in het verwekken Lazari verhoord had. *Joan.* 11. 41. Vader ik danke u, dat gy my altyd hoord: maar om der ſchare wille, die rontom ſtaat, heb ik dit geſegd, op dat ſy ſouden gelooven dat gy my geſonden hebd. Indien dan Chriſtus / de Propheten en Apoſtelen / als menſchen / niet hebben konnen wonderwerken doen / maar alleen God die gedaan heeft; veel min konnen de valſche Propheten eygentlijk miraculen uytwerken. Of ſoo ſy die deden / ſoo ſoude God die moeten doen op haar begeerte / en alſoo ſoude God getuygeniſſe geven tegen de waarheid / en ſich ſelven / en alſoo de menſchen laten / door ſijne eygen wonderwerken / verleyd werden tot ſonde / leugen / en haar verderf: 't welk geenſints is te gelooven. Want God verſoekt niemand ten quade. Ook ſoude God / ſoo doende / krachteloos maken het getuygeniſſe / waar mede hy de ſendinge / en leere Chriſti / en ſijner dienaren / beveſtigd heeft / door teekenen en wonderen / gelijk in de voorgemelde Texten getoond is. Want Chriſtus bewijſt daar mede dat hy den waren Meſſias was / van God geſonden / om dat hy ſoodanige werken / opentlijk / en voor al de wereld / dede / die noyd yemand anders voor hem gedaan had. *Joan.* 14. 11. en 15. 24. En voorgaans. Welke bewijsreden gantſch krachteloos is / indien den Duyvel / of de Verleyders door ſijne hulpe / ſoo wel als Chriſtus / door de macht Gods / eygentlijke wonderwerken gedaan hebben / of doen konnen. Daarom bekennen en getuygen de Joden ſelve / dat Chriſtus ſoodanige dingen dede / die ſelfs den Duyvel niet konde doen / noch oyd in eenige eeuwen des wereldts geſchied waren. *Joan.* 10. 21. Dit zyn geen woorden eenes beſetenen: kan ook den Duyvel der blinden oogen openen? en 9. 32. Van alle eeuwe is het niet gehoord, dat yemand eens blind geborenen oogen geopend heeft

* *Dat den Antichriſt, of eenige valſche Propheten, geen ware miraculen, of wonder werken doen konnen, ſelfs niet door de macht des Satans.*

Digitized by Google

heeft. Selfs de Toovenaars van Ægypten, alſſe ſagen de wonderen die God door Moſem dede / hoewelſe die door konſt / heymelyke handelingen / en bedriegeryen / ſochten eenigſints na te bootſen: nochtans / ſiende datſe verre te kort quaamen / bekenden eyndelyk / dat den vinger / en hand Gods / de wonderen Moſis veroorſaakte: en datſe daarom die niet konden in der waarheid nadoen. *Exod.* 8. 18. De Toovenaars deden ook alſoo met haare beſweeringen, op datſe luyſen voortbrachten, doch ſy konden niet: &c. *Vers* 19. Toen ſeyden de Tovenaars tot Pharao, dit is Gods vinger. Dat ook in der waarheid de Toovenaars geen boven natuurelyke wonderen hebben konnen doen / blykt / uyt de gantſche geſchiedeniſſe / door Moſem beſchreven: want als / door de wonderen Moſis / ſchrikkelyke plagen quamen over gantſch Ægypten, de Toovenaars konden die geenſints weeren; maar Pharao ſelve moeſt Moſem ſmeeken / en bidden / dat hy God ſoude bidden / dat de plagen van hem / en ſyn volk / mochten wechgenomen werden. Want gelyk de Toovenaars eygentlyke wonderen niet konden doen / ſoo en kondenſe ook / die gedaan waren / geenſints afkeeren. En indien ſy die konden doen / door boven natuerlyke werkinge / waarom vermochten ſy 't geene ſy doen konnen / niet afweeren? Wy hebben hier van breeder gehandeld in Commentar. Phyſicis ad Textum, *Exod.* 7. 14, 15. derhalven moeten wy wel toeſien / dat wy door de valſche / en bedriegelyke wonderen / die de Pausgeſinden voorgeven / dat door hare Beelden / Prieſters / en verſtorvene Heyligen / geſchieden / niet verleyd werden. Want indien onder haar ware wonderen geſchieden / waarom zynſe niet over al opentlyk / en door de geene die ſy Ketters noemen / bekend? Want de wonderen geſchieden inſonderheid om de ongeloovigen te overtuygen; laatſe ons dan die toonen / op dat wy die onderſoeken mogen / en ſien / wat zy doen konnen.

---

1 *TIM.* 6. 16.

Die alleen onſterflijkheid heeft, en een ontoegankkelijk licht bewoond: den welken geen menſch geſien heeft, noch ſien kan: &c.

YEmand mach denken / heeft God alleen de onſterfelykheid / ſoo zyn dan de Zielen der menſchen / item / de Engelen en alle dingen / ſterflyk / en vergankelyk. Wy antwoorden / dat God alleen onſterflyk is uyt ſyn eygen ſelfs natuur / maar andere dingen alleen door den wille / en het behagen Gods: En ſoo zyn niet alleen de Engelen / en de Zielen der menſchen / onſterflyk / maar ook deſe ſterflyke en elendige lichaamen / die wy nu omdragen / ſullen de onverderflijkheid aandoen. 1 *Cor.* 15. 53. En het Schepſel ſelve ſal van de dienſtbaarheid der verdorventheid verloſt werden. Gelyk wy getoond hebben over *Rom.* 8. 11, 19, 20, 21, 22. Soo werd God genaamd alleen goed, alleen wijs, alleen machtig. 1 *Tim.* 1. 17. *Matth.* 19. 17. 1 *Tim.* 6. 15. *Rom.* 16. 27. Namelyk / in de opperſte trap van volmaaktheid / en uyt ſich ſelven. Alle dingen zyn veranderinge onderworpen / nu alles dat veranderlyk is / is ook eenigſints verderflyk; God is alleen geheel onveranderlyk / en derhalven ook onſterflyk. *Jac.* 1. 17. By welken geen veranderinge is, noch ſchaduwe van omkeeringe.

Wat men moet verſtaan by het ontoegankkelijk licht dat God bewoond?

Antw. NA ons oordeel werd daar door verſtaan een Goddelyke heerlykheid / glans / majeſteit / en een uytnemend licht / 't welk ſich vertoond in den opperſten Hemel / daar de Heere Chriſtus is / en de zalige Geeſten; welk Licht veel grooter en treffelyker is / dan het licht der Sonne / of der Sterren. Dit noemen de Hebreen een Licht / 't welk is onder den Throon der Heerlykheid. *Dan.* 2. 22. Hy openbaard diepe en verborgene dingen: hy weet wat in de duyſterniſſe is, want het licht woond by hem. 1 *Joh.* 1. 7. Indien wy in het licht wandelen, gelijk hy in het licht is, &c. Het is wel waar dat *Vers* 5. ſtaat dat God een licht is, en dat ganſch geen duyſterniſſe in hem is: Dat is / dat God alle dingen doorgrond / dat de duyſterniſſe hem niet verhinderd / maar by hem is als het licht. *Pſal.* 139. *Verſſ.* 11. 12. *Heb.* 4. 13. Daar is geen ſchepſel onſichtbaar voor hem, maar alle dingen zijn naakt en geopend, voor de oogen des geenen, met welke wy te doen hebben. *Jer.* 23, 24. Soude ſich yemand in een verborgen plaats konnen verbergen, dat ik hem niet ſoude ſien ſpreekt de Heere? Maar echter dit verhinderd niet / waarom wy niet gevoeglyk / volgens de woorden der Texten / ſouden mogen denken / dat by God / in den opperſten Hemel / is een Goddelyk uytnemend Licht / niet der Sonne / maar van God / op een byſondere wyſe / afvloeyende / en ſynen Throon omringende. *Apoc.* 21. *Vers* 23. En de Stad behoefd de Sonne, noch de Maane niet, dat ſy in de ſelve ſoude ſchijnen: want de heerlijkheid Gods heeftſe verlicht, en het Lam is haar keerſſe. En de volkeren die zalig worden, ſullen in haar licht wandelen, &c. *Vers* 25. En haare poorten ſullen niet geſlooten werden des daags: want aldaar zal geen nacht zijn. Want het is niet te glooven / dat Chriſtus in den Hemel is / of de Geloovigen naa dit leven weſen ſullen / ſonder eenig uytnemend licht / door welk ſy niet alleen verlicht ſullen werden / maar ook Gods heerlykheid vertoond werd. *Apoc.* 22. 5. En aldaar ſal geen nacht zijn, en ſy ſullen geen keerſe, noch licht der Sonne van nooden hebben: want de Heere God verlichtſe: &c. *Eſai.* 60. *Vers* 19. *Zachar.* 14. 7. In ons Boekken van de Eygenſchappen Gods, *Cap.* 13. hebben wy getoond / dat den opperſten Hemel is een geſchapen ſubtyl lichaam / en derhalven bequaam om verlicht te werden / en te verlichten. Gemeenelyk als God / door de Engelen / of door ſich ſelven / eertyds pleeg te verſchynen aan de menſchen / ſoo vertoonde God ſyne heerlykheid / dat is / een byſonder licht / waar door ſyne heerlykheid / en tegenwoordigheid / aangeweſen wierd. *Luc.* 2. 9. En de heerlijkheid des Heeren omſcheenſe, &c. *Matth.* 17. 2. Sijn aangeſichte blonk gelijk de Sonne, en ſijne kleederen wierden wit, gelijk het licht. *Vers* 5. Siet een luchtige wolke heeft haar overſchaduwd, &c. *Luc.* 9. 31. Welke (namelijk, Moſes en Elias) geſien zynde in heerlykheid, &c. Dat is / in een groot heerlyk Licht. Sie *Act.* 7. 55. *Joh.* 12. 41. *Exod* 33. 22. Moſis aangeſichte blonk met een ſtralende licht / dat de Joden niet konden verdragen / ſoo dat hy een dekſel op ſyn aangeſicht leggen moeſt: en dit quam door het licht der heerlykheid Gods aan te ſchouwen / op den berg / en met God te ſpreken; veel meerder is in den Hemel een ontoegankelyk licht / dat de zaligen verlichten ſal. Want dan ten vollen vervuld ſal werden / 't geene Paulus ſegd / 2 *Corinth.* 3. 18. Wy alle, met ongedekten aangeſichte, de heerlijkheid des Heeren als in een ſpiegel aanſchouwende, worden na het ſelve beeld in gedaante veranderd; van heerlijkheid tot heerlijkheid, als van des Heeren Geeſt. Want ook ſelve de Geloovige blinken als de Sonne. *Matth.* 13. 43. Nu is dit licht voor ons ontoegankelyk; maar dan ſal volkomentlyk waar zyn / 't geene ſtaat *Pſal.* 36. 10. By u is de fonteyne des levens, in u licht ſien wy het licht.

Hoe het te verſtaan zy, dat niemand God geſien heeft, noch ſien kan?

DEwyle God een Geeſt is, *Joh.* 4. 24. ſoo is hy ook onſienlyk / 1 *Tim.* 1. 17. *Joh.* 1. 18. *Col.* 1. 15. Want als Moſes / en andere Propheten / geſegd werden God geſien te hebben / dat is te verſtaan / niet

van het weſen Gods / maar van de uytwendige tekenen der tegenwoordigheid / en heerlijkheid Gods. Ook ſullen de zalige menſchen / in het toekomende leven / wel ſien een uytwendige heerlijkheid Gods / inſonderheid in het verheerlijkte lichaam Jeſu Chriſti / in welken alle de volheid der Godheid lichamelijk woond. *Col* 2. 9. Waar van een voorbeeld getoond wierd op den berg Thabor *Matth.* 17. *Luc.* 17. 24. Want, gelyk den blixem, die van het een eynde onder den Hemel blixemd, tot het ander, onder den Hemel ſchynd ; alſoo ſal ook den Sone des menſchen weſen in ſijnen dag. *Matth.* 16. 27. Want de Sone des menſchen ſal komen in de heerlykheid ſyns Vaders, met ſyne Engelen. *Actor.* 7. 55. &c. Maar nochtans dat ſien Gods, waar in de zaligheid der vromen geſteld werd *Matth.* 5. 8. Sal niet geſchieden door de oogen des lichaams / maar des verſtands.

Want wy ſullen dan ſoo God ſien / gelijk hy geſien werd van de Engelen / want wy ſullen de Engelen ſelfs gelyk weſen, welke altoos ſien het aangeſichte des Vaders die in de Hemelen is. *Matth.* 18. 10. Maar ſy ſien God niet met lichaamelijke oogen.

Wy ſullen God / na dit leven / aanſien in meerder volmaaktheid / dan nu door geloove / en verwachtinge / kan geſchieden / of ook door het verſtand / verheffinge / en verlichtinge des gemoeds. 1 *Cor.* 13. 9. &c. 2 *Cor.* 5 7, 8. Maar het geſicht des geloofs / en des herten / ſelfs dat hier kan vallen / is beter / en volmaakter / dan een geſicht der oogen / om God te kennen. *Heb.* 11. 27. Als ſiende den onſienlyken. Verhalven beſtaat het ſien Gods / daar onſe zaligheid in gelegen is / niet in 't geſichte der lichaamelyke oogen / maar des verlichteden verſtands.

Tegenw. De ziele / hoewelſe onlichaamelijk is / kan nochtans ſien / en voelen / lichaamelyke ſaaken: waarom kan dan ook de lichaamelyke ooge niet ſien / 't geene onlichaamelijk is / of geeſtelijk?

Antw. De ziele ſiet / of voeld / geen lichaamelijke ſaken / dan door tuſſchen komen van lichaamelyke inſtrumenten / leeden / en behulpmiddelen; met welke de ziele wonderbaarelijk is verboegd / en met ſoodanigen bequaamheid begaafd / datſe lichamelijke dingen kan ſien / voelen / en onderſcheyden. Het lichaam heeft geen behulp-middelen / noch bequaamheid om geeſtelijke dingen te beſeffen / ja ſelfs niet om lichamelijke dingen te ſien / of te onderſcheyden / dan door de ziele. En het volgd geenſints / dat / indien de ziele (die ongelijk edelder / en treffelijker is / dan het lichaam) kan lichaamelijke dingen begrijpen: dat daarom ook het lichaam / (dat in natuur en bequaamheid met de ziele niet is te vergelijken) ook ſoude konnen geeſtelijke dingen ſien / en veel min den onſienelijken God; want ſelfs de Engelen / om datſe geeſten zijn / worden onſienlyk genaamd. *Coloſſ.* 1. 16.

Tegenw. *Gen.* 32. 30. Ik hebbe God geſien van aangeſicht tot aangeſicht, en mijn ziele is gered geweeſt. *Exod.* 33. 11. En de Heere ſprak tot Moſe aangeſicht aan aangeſicht, gelijk een man met ſijnen vriend ſpreekt.

Antw. Dat deeſe Texten niet ſpreken van het geeſtelijk weſen Gods / in ſich ſelven / maar van uytwendige vertooningen / en teekenen der heerlijkheid / en tegenwoordigheid Gods / blijkt; om dat aan Jacob (*Gen.* 32.) de Heere verſcheenen is / als een man / die tegen hem worſtelde / gelijk verder de geſchiedeniſſe aanwijſt in 't vervolg des Texts. Soo heeft Eſaias *Cap.* 6. En *Daniel Cap.* 7. God geſien / onder de gedaante van een Koning / ſittende op ſijnen Throon / &c. Wat Moſes aangaat / dat hy Gods weſen niet heeft geſien / word uytdrukkelijk getuygd. *Exod.* 33. 20. Gy ſoud myn aangeſichte niet konnen ſien : want my ſal geen menſche ſien, en leven. *Vers* 23. Gy ſult myne achterſte deelen ſien, maar mijn aangeſichte ſal niet geſien werden. En hoewel (*Num.* 12. 8.) God ſegd / dat Moſes van mond tot mond met hem ſprak, door aanſien, en niet door duyſtere woorden : nochtans volgd dadelijk daar aan / in het ſelfde vers / de gelykeniſſe des Heeren aanſchouwd hy, &c. Dat is / yets / 't geene by gelijkeniſſe Gods heerlijkheid vertoond.

Tegenw. *Job* 19. 26. Dan ſal ik uyt myn vleeſch God aanſchouwen, welken myne oogen ſien ſullen, en niet een vreemde: myne nieren verlangen ſeer in mynen ſchoot.

Antw. Genomen / en vaſt geſteld zijnde / dat Job niet ſpreekt van een verloſſinge deſes levens / maar de ſaligheid des toekomenden ; ſoo verſtaan de Uytleggers deſen Text van den Meſſia / in welkers menſchelijke natuur de heerlijkheid Gods eenigſints ſal vertoond werden / als te voren gemeld is. Want dien noemd Job hier ſijn verloſſer. Want / indien onſe oogen niet konnen ſien het weſen ſelfs maar van ligchaamelijke dingen / doch alleen eenige uytwendige toevallen derſelve / als koleur / grootte / geſtalte / beweginge / opperviak / &c. veel min konnenſe reyken tot het onlichamelijke weſen van God.

Tegenw. God vervuld Hemel en aarde *Jer.* 23. 24. En is in geen byſondere plaats begrepen / derhalven konnen wy God niet ſien / in het lichaam Jeſu Chriſti.

Antw. Hoewel God is beyde in Hemel / en op Aarde / nochtans over al daar God is / daar is hy geheel en onverdeeld / van een en de ſelve natuur / volmaaktelijk. Verhalven woond de volheid der Godheid, dat is / de geheele Godheid / in Chriſti menſchelijke natuur. *Coloſſ.* 2. 9. De Ziele is in den geheelen menſch / en in alle ſijne leden; nochtans niet verdeeld noch vermenigvuldigd / noch kan niet verdeeld werden / alſoo ſe eygentlijk geen plaats beſet / noch uytgeſpannen is / dat is / breedte / lengte / of dikte onderhavig. Maar over al / daar ſy is / daar is ſy geheel ; dat is / hebbende haaren vollen aart / en alle eygenſchappen / en krachten te gelijk. Ten anderen / dat in Chriſto niet ſal Gods weſen / maar alleen vertoog van uytwendige heerlijkheid / door de lichaamelijke oogen / geſien werden / hebben wy te vooren alreede aangeweſen.

TIT. 1. 12.

Wat het voor een perſoon geweeſt zy,

daar Paulus van ſpreekt *Tit.* 1. 12. En een uyt haar, zynde haar eygen Propheet, heeft geſegd, de Cretenſen zyn altijd leugenachtig, quaade beeſten, luye buyken.

HEt is ſeker dat Paulus hier ſpreekt van eenen * Epimenides, in de Heydenſche geſchiedeniſſen wel bekend. Hy noemd hem een Propheet / om dat de Cretenſen hem voor een Propheet hielden. Deeſen Epimenides is in oude tyden veel geacht geweeſt / ſoo dat eenige hem tellen onder de ſeven vermaarde Wijſen van Griekenland / verwerpende Periander, en tekenende Epimenides in ſijn plaats. Cicero ſteld hem onder de geene / die / in dulligheid en raſernye zynde / propheteerden. Ariſtoteles *Lib.* 3. de Rethor. ſchrijft / dat Epimenides geſproken heeft over duyſtere onbekende dingen / die geſchied waren / en niet van toekomende. Nochtans bewyſen andere / dat de prophetien / en ſchriften van Epimenides, meeſt al loopen over toekomende ſaken. Plutarchus verhaald dat hy geacht wierd van God bemind te weſen / en een man van groote wetenſchap. Men rekend dat hy geleefd heeft ontrent 592 jaren voor de geboorte Chriſti. Diogenes Laërtius verhaald / in de beſchryvinge van Epimenides leven / dat hy / op ſekeren tyd in 't veld zynde / in een Spelonk ſich op den middag tot ruſt begaf / en dat hy daar 57 jaren in ſlaap bleef leggen / en daar na weder ontwaakte /

* *Epimenides.*

Digitized by Google

te / niet beter wetende / dan dat hy maar eenige weynige uuren geſlaapen had / tot dat hy anders gewaar wierd / door de groote veranderingen die hy over al bemerkte / meeſt alle menſchen onbekend zynde : want daar waren ſeer weynig menſchen die hem gekend hadden. Wy hebben voor deeſen verhaald over den Text *Actor.* 17. 23. Hoe deeſen Epimenides Athenen van de Peſt verloſte / en dat / by die gelegenheid / Altaren / ſonder opſchrift van eenige afgoden / gebouwd waren. De Cretenſen ſeggen dat deeſen Epimenides 299 jaaren geleeft heeft. Doch Phaſgo ſchrijft maar 157 jaren. Hy is een groot Poëet geweeſt / en heeft veele Poëtiſche werken gemaakt. Men ſegd dat de Cretenſen hem als eenen God ge-eerd / en offeranden geofferd hebben. Theopompus verteld / dat / toen hy aan de Watergoddinnen eenen Tempel bouwde / eene ſtemme tot hem uit den Hemel gekomen is / ſeggende / Epimenides , wyet en heyliget deſen Tempel aan Jupiter , maar niet aan de Nymphen, of Goddinnen der Wateren. Paulus verhaald niet alleen het getuygeniſſe Epimenidis, van de Cretenſen / maar hy beveſtigd het ook / *Vers* 13. Dit getuygeniſſe is waar. Daarom beſtraffe ſcherpelijk, &c. Want / dat de Cretenſen van ouds voor leugenachtig vermaard zijn geweeſt / blijkt ook uyt het verskeu Ovidii.

Numquid ei hoc fallax Creta negare potes?

Het verſken Epimenidis, dat Paulus in onſen Text verhaald / word in het Latijn ſoo geſteld.

Cres ſemper mendax , mala beſtia , venter obeſus.

Ofte dus.

Mendax , venter iners , ſemper mala beſtia Cres eſt.

Hier van is ook het ſpreekwoord gekomen / *cum Cretenſibus cretiſandum.* Met bedriegelyke menſchen , moet men liſtelyk handelen.

Het blijkt uyt onſen Text / en elders ; † dat Paulus wel ervaren is geweeſt / niet alleen in de Joodſche / maar ook in de Heydenſche Poëten / en Boeken / 1 *Cor.* 15. 33. brengd hy by een reden genomen uyt den Poëet Menander. Gelijk Hieronymus aanwijſt / welke reden Tertullianus, uyt het Grieks in het Latijn / dus overgeſet heeft. *Corrumpunt bonos mores congreſſus mali.* Dat is / quaade by-een-komſten, of gelijk Paulus ſegd / quaade t'ſamen-ſprekingen , verderven goede zeden. *Actor.* 17. brengd Paulus weder een treffelijk getuygeniſſe by uyt de Heydenſche Poëten / om die van Athenen van haare dwalingen te overtuygen / en van de Afgoderyen af te trekken / tot erkenteniſſe van den eenigen waren God *Vers* 28. Want in hem leven wy , en bewegen wy ons , en zijn wy : gelyk ook eenige van uwe Poëten geſegd hebben , want wy zijn ook ſijn geſlachte. Wy dan , zynde Gods Geſlachte , moeten niet meynen , &c. Dit getuygeniſſe is genomen uyt den Poëet Aratus , die van een landſchap was met Paulo / namelijk van Cilicien. Deeſe reden / en uytſpraak Arati , werd aldus verder uytgelegd.

Flos & flamma animæ , qui diſcurrente meatu
Mentis primigenæ penetralia dia reſolvens ,
Implevit largo venas operatus amore.

't Gene Aratus geſegd heeft van Jupiter / dat paſt Paulus den waren God toe. Want ook de wijſſte onder de Grieken / verſtonden by Jupiter niemand anders / dan den eenigen / en opperſten God. Selfs Auguſtus, en Tiberius, Roomſche Keyſers / hoewel ſy de Afgoden na de Heydenſche wijſe eerden / nochtans erkendenſe ook den God der Joden / als den opperſten / ſoo datſe niet alleen de Joden hare Godsdienſten toelieten / maar ſonden ook ſelve hare geſchenken in den Tempel van Jeruſalem / en beſtelden jaarlijkſe inkomen / om dagelijks aan den opperſten God / een Stier / en twee Lammeren / op te offeren. Gelijk Philo , in legatione ad Cajum getuygd. Onder anderen gebruykt hy deeſe woorden / dat ſy oordeelen / *opus eſſe in terris unum aliquem ſeponi locum Deo inaſpicuo , qui nullam habeat aſpectabilem effigiem , nimirum ad boni ſpei participationem.* Dat is / dat het noodig geacht wierd / dat op aarde een byſondere plaatſe ſoude gehouden worden voor den onſienelijken God / die geen uytwendige gedaante heeft ; om de hoope des goeds te verwerven.

† *Paulus was in de Heydenſche Boeken ervaren.*

---

1 *TIM.* 2. 14.

Adam is niet verleid geworden : maar de Vrouwe , verleyd zijnde , is in overtredinge geweeſt.

DEn Apoſtel / willende bewijſen in deſen Text / dat de vrouwe den man moet onderdanig weſen / neemd een bewijs reden van de ſwakheid / die meerder in haar / dan in den man / al in den beginne ſelve / gebleken is. Want Adam is door de ſlange niet verleyd / maar Eva / welken de ſlange als de ſwakſte bedrogen heeft. Nu het is redelijk / dat het ſwakſte het ſterkſte onderworpen zy. Den Apoſtel / ſpreekende hier van de verleydinge Evæ, wijſt ons aan / 't geene ons Moſes te kennen heeft willen geven *Geneſ.* 3. Dat de ſonde door argliſtig bedrog in de wereld is gekomen / en op diergelijke wijſe van verleydinge / gelijk noch dagelijks de menſchen tot dwaasheid / en tot ſonden / vervoerd werden / en tot veelderley verdriet / en elende vervallen. 2 *Cor.* 11. 3. Doch ik vreeſe dat niet eenigſints , gelijk de ſlange Evam door hare argliſtigheid bedrogen heeft , alſoo uwe ſinnen bedorven werden , om af te wijken van de eenvoudigheid die in Chriſto is. Dat de wellust / en genegentheid tot de tegenwoordige aanlokkende vermaakelijkheden / den menſch krachtelijk tot ſonde trekken / en in verdriet brengen. *Geneſ.* 3. 6. En de Vrouwe ſag , dat dien Boom goed was tot ſpyſe , en dat hy een luſt was voor de oogen , ja een Boom die begeerlyk was om verſtandig te maken , en ſy nam van ſyne vrucht , en at : en ſy gaf ook haaren man met haar , en hy at. Want / gelijk Ariſtoteles ſchrijfd / ſoo zijn de Slangen ſeer tot wellust / en lekkernyen des buyks / genegen. Waarom ook Philo / en andere Joden / getuygen / dat parabolice , dat is / by maniere van vergelijkinge / door de Slange de wellusten worden aangeweſen. Om dan ons te wachten voor de liſtige omleydinge / en argliſtigheden / door welke de menſchen bedrogen werden. 1 *Petr.* 5. 8. *Epheſ.* 6. 11. Selfs door de groote bedriegelijkheid van ſijn eygen herte. *Jer.* 17. 9. Argliſtig is het herte , meer dan eenig ding , &c. Soo is ſeer nuttig dat wy bedenken de lagen / door welke Adam en Eva tot haren val gebracht zijn. En voor eerſt gy kond merken / dat een Man ſeer lichtelijk bedrogen word / of vervoerd werd tot ſonde / door ſijn Vrouw / door dien hy dikmaal / door een blinde en onbedachtſame liefde tot de ſelve / verlokt werd om haar in te volgen / ſelfs in 't geene hem ten verderve brengd. Soo is Simſon bedrogen van Delila ; Salomon door de wijven verleyd / &c.

Door ongeloovigheid is de ſonde in de wereld gekomen ; want / gelijk het geloove den grond is aller deugd. *Hebr.* 11. *Vers* 6. Waar door het herte des menſchen word gereynigd *Act.* 15. 9. Soo is ook ongeloove d'oorſaak aller ſonden. Doch / eer den menſch daar toe quam / wierd hy eerſt door twijfelachtige vragen / en nadenken van God / als of hy den menſche afgunſtig geweeſt ware / allenrkens tot overtredingen / en verachtinge van Gods Gebod / en bedreiginge / gebracht. *Geneſ.* 3. 1. Is 't ook dat God geſeyd heeft , gy lieden ſult niet eten van allen boom deeſes Hofs? en daar na *Vers* 4. Toen ſeyde de Slange tot de Vrouwe : gy lieden ſult den dood niet ſterven. Maar God weet , dat ten dage als gy daar van etet , ſoo ſullen uwe oogen geopend werden : en gy ſult als God weſen , kennende het goed en quaad. In welke woorden wy wederom merken konnen verſcheyden liſtige lagen /

om den menſch te bedriegen / die den verleydenden geeſt hier gebruykt. Want hy verwekt den menſch tot hoogmoed / om God gelijk te werden / en tot weetenſchap / en kenniſſe; welke beyde beweeg-redenen krachtig waren / om den menſch te verwoeren / inſonderheid daar by komende / dat den Satan ſich geliet / als of hy den menſch ſeer toegedaan waar / en alleenlijk ſorgde voor ſijn voordeel / ſelfs meer dan God / van wien hy quaad achterdenken ſocht in het gemoed des menſchen te veroorſaken. Even ſoo gaat het noch dagelijks / dat de menſchen haar ſelven / en andere verleyden / op diergelijke manieren / gelijk verhaald is in dit exempel; als door achterklap / en d'een by d'ander verdacht te maken / by toeſegginge van dingen / die in den eerſten aanſien groote uytnementheid / en ſekerheid / ſchijnen te hebben / maar in de uytkomſte niet dan quaad baaren; door eergierigheid / geldgierigheid / nieuwsgierigheid / onder ſchijn van yemand gunſtig te weſen; door vleyende woorden / &c. *Prov.* 26. 24. 25. Die haat draagd, gelaat ſich vreemd met ſijne lippen: maar in het binnenſte ſteld hy bedrog aan. Als hy met ſijne ſtemme ſmeekt, geloof bem niet: want ſeven grouwelen zyn in ſyn herte. *Pſal.* 55. 22. Syn woorden zyn ſachter dan olye, maar de ſelve zyn bloote ſweerden.

Tegenw. Hoe ſegd Paulus dat Adam niet is verleyd geweeſt, daar hy nochtans / ſoo wel als Eva / geſondigd heeft / en ſonder twijffel verleyd zijnde?

Antw. Adam is niet verleyd van den Duyvel / want Moſes verhaald niet dat de ſlange Adam heeft aangeſproken: ook is hy niet verleyd / eerſt / noch eygentlijk. Want yemand te bedriegen / is met opſet / om in ſchande of verdriet te brengen / een ander wijs maken / 't geen men weet onwaarachtig te zijn. Dit heeft Eva niet gedaan / maar heeft Adam bewogen / om te doen 't geene ſy dede door bedrog / meenende wel te doen. Derhalven Eva ſegd wel / de ſlange heeft my bedrogen: maar Adam ſegd niet dat hy van Eva bedrogen was. Hoewel ook Adam / immers ten deele / gelooft heeft / 't geene de ſlange geſegd had / gy ſult gelijk God weſen, kennende goed en quaad, gelijk geoordeeld werd uyt het verwijt / dat hem God ſpottender wijſe doed. *Vers* 22. Siet Adam is geworden als onſer een, kennende goed en quaad. Dewijle dan den man door de vrouw / en niet de vrouwe door den man tot ſonde gebracht is / ſoo bewijſt Paulus daar uyt / dat de vrouwe behoord te leeren van den man / en niet de man van de vrouwe: inſonderheid in openbare onderwijſinge *Vers* 11. Een vrouwe laate haar leeren in ſtilheid, in alle onderdanigheid. Doch ik laate de vrouwe niet toe datſe leere, noch over den man heerſche, maar wil datſe in ſtilheid zy. Want Adam is eerſt gemaakt, en daar na Eva. En Adam is niet verleid geworden: maar de vrouwe, verleyd zijnde, is in overtredinge geweeſt. 1 *Cor.* 14. 34, 35. Dat de vrouwen in de gemeynten ſwijgen, want het is haar niet toegelaten te ſpreeken, maar bevolen onderworpen te zijn, &c. Andere doen hier by / dat Adam geſondigd heeft / niet ſoo ſeer door bedrog / als wel door een onbedacht navolgen / van 't geene waar toe hy van Eva aangeraden was / gelijk in Simſon / en Salomon / daar na geſchied is. Eenige hebben verſonnen / om deeſe plaats te voldoen / dat Adam / etende van de vrucht die hem Eva gaf / niet heeft geweeten / dat het van den verboden boom was / maar dacht datſe die elders van een anderen boom genomen had. Welke antwoorde ſtrijd tegens 't geene ſtaat *Vers* 17. En tot Adam ſeyde God; dewijle gy geluyſterd hebt na de ſtemme uws wijfs, en van dien boom gegeten, daar ik u van gebood, ſeggende; gy ſult daar van niet eten; ſoo zy het aardrijk om uwent wille vervloekt, &c. Den geleerden D. Heinſius, in exercitationibus ſuis, geeſt beter antwoorde / namelijk / dat de Griekſche woordekens οὐκ, οὐ, en οὐχ, welke betekenen niet, menigmaal genomen werden voor noch niet, als *Eſdr.* 3. 6. 2 *Chron.* 30. *Vers* 3. *Hagg.* 1. 2. Soo dat den ſin is / Adam is niet verleyd geweeſt / toen Eva / verleyd zijnde / al geſondigd had. Eyndelijk word ons in deeſe beſchrijvinge der verleydinge / door den boom van kenniſſe van goed en quaad / ook aangeweeſen: dat de menſch lichtelijk door nieuwsgierigheid bedrogen werd: gemeenelijk meeſt genegen zynde / en verwachtende / van 't geene hem onbekend / ofte verboden is.

HEBR. 4. 12.

Of'er geſproken werd van Jeſu Chriſto, of van het Woord des Euangeliums.

Hebr. 4. 12. Want het woord Gods is levendig, en krachtig, en ſcherpſnijdender dan eenig tweeſnijdende ſweerd, en gaat door tot de verdeelinge der Ziele, en des Geeſts, en der t'ſamenvoegſelen, en des mergs, en is een oordeelder der gedachten, en der overleggingen des herten.

DE Photinianen verſtaan deſen Text van Gods beſluyt / waar door hy beſloten heeft / en met eede geſwooren / dat de ongehoorſaamen niet ſullen ingaan in ſijne vrede: en dat dit beſluyt hier *per proſopopœiam*, als een perſoon word ingevoerd / en als krachtig en levendig, om dat het achtervolgd werd door de wijsheid / en macht Gods. Soo dat Gods beſluyt toegeſchreven werd / 't geene God toekomt / die dit beſluyt uytvoerd. Doch men moet geen oneygentlijke maniers van ſpreeken verſinnen / noch van de eygen beduydeniſſen der woorden afgaan / ten zy om noodige / en gewichtige redenen / die wy in deſen Text niet ſien / en daarom achten wy deſen uytleg buyten den ſin / en oogmerk des Apoſtels verſonnen te weſen,

Veele onder die van het Pausdom / en ook andere Uytleggers / verſtaan dit 12. *Vers*, en het 13 van Jeſu Chriſto / den Sone Gods. Om dat hy werd genaamd het Woord *Job.* 1. 1. In den beginne was het Woord, en het Woord was God, &c. 1 *Joh.* 5. 7. Drie zijn'er die getuygen in den Hemel, de Vader, het Woord, en den Heyligen Geeſt, en deeſe drie zijn een. *Apoc.* 19. 13. En ſijn naame word genaamd het Woord Gods. Item / om dat het oogmerk des Apoſtels is / den menſch af te ſchrikken van ongeloove / en ongehoorſaamheid / en daar toe ſteld hy voor oogen de macht Chriſti / om te ſtraffen de quaaden / en de vroomen te beloonen.

Doch / hoewel wy bekennen / dat in het 13 en volgende verſen / geſproken werd van Chriſto / nochtans oordeelen wy / dat het 12 vers moet verſtaan werden van het Woord des Euangeliums / ja in het gemeen van Gods Woord / niet alleen gelijk het is geſchreven / en met aandacht / en bedenkingen geleſen werd; maar inſonderheid gelijk daar in God / door den dienſt der Propheten / Apoſtelen Chriſti / en gewoonelijke Leeraren / den menſch beſtraft heeft / vermaand / beloften en dreygementen voorgedragen / onderweſen / &c. Want / voor eerſt / van dit woord heeft verſcheyden malen den Apoſtel / voor deſen Text / redenen gehad *Cap.* 1. 1. God voortijds veelmaal, en op veelderley wijſe, tot de Vaderen geſproken hebbende, door de Propheeten, heeft in deeſe laatſte dagen tot ons geſproken, door den Soone. *Cap.* 2. 2. Want indien het woord door de Engelen geſproken vaſt is geweeſt, en alle overtredinge en ongehoorſaamheid rechtveerdige vergeldinge ontfangen heeft, hoe ſullen, &c. En in het ſelve Capittel van onſen Text *Vers* 2. Want ook ons is het Euangelium verkondigd, gelijk als haar; maar het woord der predikinge deede haar geen nut, dewijle het met het geloove niet vermengd was, in de geene die het gehoord hebben. De ſin dan is / laat ons gehoorſaam weſen / want / gelijk Gods Woord eertijds niet is ongewroken gebleven in de overtreders / ſoo ook nu / de beloften en dreygementen ſullen vaſtelijk volbracht werden / Gods Woord is niet ydel / noch te vergeefs / maar krachtig / tot overtuyginge en veroordeelinge

Digitized by Google

linge der menſchen: dien het niet ſtrekt tot zaligheid / is het een beſwaringe des oordeels / een reuke des doods ter dood, &c.

Een anderen / nergens / noch in deſen brief / noch in de Schriften der Euangeliſten / of andere Apoſtelen / word Chriſtus genaamd het woord Gods, maar alleenelijk in de boeken geſchreven door Johannem.

3. Ook kan ſoo bequamelijk niet van den perſoon Chriſti verſtaan werden / dat hy is ſcherpſnijdender dan een tweeſnijdende ſweerd, doordringende tot de verdeelinge der ziele, en des Geeſts, &c.

4. Hier komt by / dat ſoodanige / en diergelijke dingen / als hier verhaald ſtaan / ook elders in de H. Schrift het woord Gods toegeſchreven werden / ten aanzien van God / die door ſyn woord in de menſchen krachtelijk werkt. *Eſa.* 55. 10. Want gelijk den regen, &c. En *Vers* 11. Alſoo ſal mijn woord, dat uit mijnen monde uitgaat, ook zijn, 't ſal niet ledig tot my wederkeeren: maar het ſal doen 't geene dat my behaagd, en 't ſal voorſpoedig zijn in het geene waar toe ik het ſende. *Rom.* 1. 16. Een kracht Gods ter zaligheid is het Euangelium. 2 *Cor.* 3. 8, 9. 1 *Petr.* 1. 23, 25. Door het levende en eeuwig blijvende woord Gods, &c. *Jerm.* 23. 29. Is mijn Woord niet alſoo, als een vyer ſpreekt de Heere? en als een hamer, die een ſteenrotſe in morſel ſlaat? *Eſa.* 49. 2. Hy heeft mijnen mond gemaakt als een ſcherp ſweerd; Hy heeft my tot een ſuyvere pijl geſteld, &c. *Eccl.* 12. 11. De woorden der wijſen zijn gelijk prikkelen, en gelijk nagelen, diep ingeſlagen van de meeſters der verſamelingen, die gegeven zijn van den eenigen Herder. *Ephes.* 6. 17. En het ſweerd des Geeſts, 't welk is Gods Woord.

Dit ſweerd word in den Text genaamd twee mondig dat is / gelijk het overgeſet word / tweeſnijdende; want aan de eene zyde ſlaat Gods Woord de herten der menſchen / door aankondinge van ſtraffen / en door veroordeelinge / en overtuyginge: aan de andere zijde om de ſonden te dooden / Gode te leven / en tot reyniginge der herten, *Actor.* 2. 37. En als ſy dit hoorden, wierden ſy verſlagen in het herte, en ſeyden, &c. En dat ſoodanigen kracht van overtuyginge / en doordringende oordeel / in Gods Woord is (gelijk onſen Text ſtaat) inſonderheid als het behoorelijk word voorgedragen / toond den Apoſtel duydelijk. 1 *Cor.* 14. 24, 25. Maar indien ſy alle propheteerden, en een ongeloovige, ofte ongeleerde, in quame, die word van alle overtuygd, en hy word van allen geoordeeld. En alſoo worden de verborgene dingen ſijns herten openbaar: en alſoo, vallende op ſijn aangeſicht, ſal hy God aanbidden, en verkondigen dat God waarlijk onder u is. Soo word geſegd dat uit den mond Chriſti gaat een ſcherp ſweerd. *Apoc.* 19. 15. en *Cap.* 1. 16. *Luc.* 24. 32. Was ons herte niet brandende in ons, als hy tot ons ſprak, en als hy ons de Schriften opende. En *Eſa.* 11. 4. Hy ſal de aarde ſlaan met de roede ſijns monds, &c.

Tot de verdeelinge der Ziele en des Geeſts, &c. In de Ziele / dewijle ſy Geeſtelijk is / valt ook eygentlijk geen verdeelinge. Maar den Apoſtel / als hy onderſcheydentlijk ſchrijft van de Ziele / en den geeſt des menſchen / gelijk hier / en 1 *Theſſ.* 5. 23. En uwe geheel oprechte geeſt, en ziele, en lichaam, &c. Soo ſchijnd het / dat hy daar door wil aanwijſen de onderſcheydene bequaamheden der ziele / namelijk / door den geeſt het verſtand / en door de ziele den wille / en genegentheden. Andere meenen / dat door den geeſt de redelijke ziele verſtaan werd / als den menſchen eygen zijnde. En door de ziele, 't geene wy gemeen hebben met de beeſten / namelijk / 't geen daar door wy gevoelen / geheugeniſſe hebben / inbeeldinge / vrywillige bewegingen / leven / &c. Doch / dewijle in den menſchen maar eenen / en den ſelven geeſt is / waar door wy leven / gevoelen / en reden gebruyken / ja alles doen 't geen wy doen. Soo oordeelen wy / dat door ziele en geeſt bequamelijker het onderſcheid der krachten / en bequaamheden der ziele kan verſtaan werden. Eenige verſtaan by den geeſt de genegentheden tot Geeſtelijke / en Goddelijke dingen / by de ziele de genegentheden tot tijdelijke / en natuurelijke ſaken. Ofte men kan / om beter uit te drukken / by den geeſt en ziele wel een weſen der zielen verſtaan / maar alſoo dat door het woord geeſt werden aangeweſen de edelſte / en opperſte krachten en bequaamheden / als verſtand / en wille: door de ziele de nederſte / en onderhoorige / als kracht van gevoelen / bewegen / herts-tochten / &c. Vergelijk deſe maniere van ſpreken met *Marc.* 12. 33. God lief te hebben uit geheel het herte, uit geheel het verſtand, en uit geheel de ziele, en uit geheel de kracht, &c.

Het is my ſeer waarſchijnelijk / dat / als den Apoſtel / (of ſchrijver deſes briefs / wie hy ook geweeſt zy / want daar over verſcheyden gevoelen is) het woord Gods vergelijkt hy een tweeſnydende ſweerd / dat hy geſien heeft op twee verbonden / het Oude en Nieuwe / de Wet en het Euangelium: en ook op het ſweerd / of mes / 't welk de Leviten gebruykten / om de offerhanden te doorſnyden / en te verdeelen / 't geen Gode wierd geofferd / van het geene van de menſchen gegeten wierd. Want door het vyer / dat de offerhanden verteerde / en het mes / dat de ſelve doorſneed / wierd myſtice, en bedektelijk / aangeweſen Gods wijsheid / beleyd / en macht / waar door hy alles doordringd; gelijk ſommige onder de Ouden hebben aangemerkt.

HEBR. 6. 2.

Van de leere der Doopen, en van de oplegginge der handen, &c.

DEwijle by den Chriſtenen maar eenen Doop is, *Epheſ.* 4. 5. ſoo werd onderſocht / waarom den Apoſtel hier gewag maakt van doopen, in het getal van veelen. Waar op geantwoord mach werden. 1. Om dat onder de Joden veelderley doopen / dat is / waſſingen / en ceremoniele reynigingen waaren / in welkers plaats den Doop gekomen was. Of / gelijk eenige meenen / om dat ten tijden der Apoſtelen / en der eerſte Chriſten kerken / pleegen veele volwaſſene gelijkelijk / en op eenen tijd / gedoopt te werden / na datſe te vooren wel waaren in de Chriſtelijke Leere onderweſen. En hier toe waaren eertijds geordineerd ſekere dagen / namelijk / van Paaſſchen en Pinxteren / welke daarom wierden genaamd *dies baptiſmatum*, dagen der Doopen; deſe reden dunkt my ſeer waarſchijnelijk. Of / gelijk andere denken / om den uytwendigen Doop / en den inwendigen / beyde aan te wijſen. Sie 1 *Petr.* 3. 21. Sommige oordeelen dat den ſchrijver deſes briefs van doopen ſpreekt / in het getal van veelen / om dat men driemaal geheel in het water liet nederdalen / en weder uytkomen / de geene die gedoopt wierden; ſoo dat het eenigſints ſcheen / als of ſe driemaal wierden gedoopt. Een yeder mach van deſe giſſingen nemen 't geene hem meeſt waarſchijnelijk dunkt: aan deſe ſake is weinig gelegen.

Van het gebruyk der opleggingen der handen.

DEſe Ceremonie is van ouds ſeer gebruykelijk geweeſt / inſonderheid ontrent / en met de gebeden / waar door eenige byſondere gaven / en weldaden Gods / begeerd wierden. Soo was Moſi bevolen / dat hy Joſua de handen ſoude opleggen / op dat hy op het gebed Moſis den Heiligen Geeſt ſoude ontfangen / in meerderheid van gaven dan hy te vooren hadde. Sie *Num.* 27. 18, 20. En daarom voegd Naaman van Syrien / by het gebed / ook de oplegginge des hands / waar door hy meende geneſen te werden. 2 *Reg.* 5. 11. Ik ſeyde by my ſelve, hy ſal ſekerlijk uitkomen, en ſtaan, en den naam des Heeren ſijnes Gods aanroepen, en ſijne hand over de

Digitized by Google

plaatſe ſtrijken ; en den melaatſchen ontledigen. Deſe oplegginge der handen beteekende Gods machtige hand / waar door hy eenige groote / en uitnemende werkingen / gaven / en weldaden beweeſ / op het gebed der uitnemende Propheten / en Mannen Gods. Hier van is het ook ontſtaan / dat de geenen / die Chriſtum voor een groot Propheet erkenden / tot hem kinderen brachten / en baden dat hy haar de handen wilde opleggen , en voor haar bidden. *Matth.* 19. 13. En dat dit gebruyk ſeer oud geweeſt is / blijkt in het exempel van Jacob. *Geneſ.* 48. 14, 15. die Manaſſe en Ephraim zegende / voor ſijne dood / met oplegginge des hands. Ja van God ſelve werd geſegd / dat hy ſijne hand uitſtrekt , als hy eenige byſondere werkinge veroorſaakt. *Actor.* 4. 30. Daar in dat gy uwe hand uitſtrekt tot geneſinge , en dat teekenen en wonderen geſchieden , &c. Jairus bad Chriſtum *Marc.* 5. 23. Dat hy de handen wilde leggen op ſijn dochterken / om haar te geneſen. *Cap.* 7. 32, 33. *en* 8. 22. 23. *ende Cap.* 16. 18. Op kranken ſullen ſy de handen leggen, en ſy ſullen geſond werden. *Actor.* 9. 17. En de handen op hem leggende , ſeyde , de Heere heeft my geſonden , op dat gy weder ſiende , en met den Heiligen Geeſt vervuld , ſoud werden. *Actor.* 28. 8. En als hy gebeden had, leyde hy de handen op hem , en maakte hem geſond. Soo leſen wy / dat met de oplegginge der handen / ten tijden der Apoſtelen / ongewoonelijke gaven des Heiligen Geeſts den menſchen gegeven wierden. *Actor.* 8. 17. Doe leyden ſy de handen op haar , en ſy ontfingen den H. Geeſt *Cap.* 19. 6. En als Paulus haar de handen opgelegd had , quam den H. Geeſt op haar : en ſy ſpraken met vreemde talen , en propheteerden.

De oplegginge der handen pleeg ook gebruykt te werden in de beveſtinge van kerkelijke Ampten / ja ſelfs van borgerlijke. *Num.* 27. 18, 23. *Deut.* 34. 9. Daarom werd de oplegginge der handen geſteld , voor een Dienaar in ſijn Gemeente te ſtellen / en te beveſtigen. 1 *Timoth.* 5. 22. Leg niemand haaſtelijk de hand op. Sie dit gebruyk *Actor.* 6. 6. *en* 13. 3. 1 *Timoth.* 4. 14. 2 *Timoth.* 1. 6. *Num.* 8. 10. Ook werd / door oplegginge der handen , een onderwerpinge onder ſijne macht / en beleyd / te kennen gegeven. *Pſal.* 139. 5. Gy beſet my van achteren en van voren : en gy ſet uwe hand op my. Item / yemand te nemen onder ſijn beſcherminge / en bewaringe *Apoc.* 1. 17. En hy leyde ſijne rechterhand op my , ſeggende tot my , vrees niet : &c.

Deſe ſelve Ceremonie / van de handen op te leggen / is ook in het oude Teſtament gebruykt geweeſt / ontrent de offerhanden / als die gedoodet wierden / ſoo leydenſe de handen op het hoofd des beeſts / dat geſlachtet wierd / om alſoo opentlijk te belijden haare ſchuld / tot welkers verſoeninge de offerhande geſchiedde. Sie *Exod.* 29. 10, 15, 19. *Lev.* 1. 4. *en* 3. 2, 8, 13. *en* 4. 4, 15. &c. Voorts wierden ook de handen gelegd op de misdadigers / die / door het gerichte / ter dood verweſen wierden. Sie *Lev.* 24. 14. Daar en boven iſſer noch een oplegginge der handen geweeſt / die / in de eerſte eeuwen des Chriſtendoms / gebruykt wierd / ontrent de geene die in haare jonkheid gedoopt waaren : deſe / na datſe belijdeniſſe van haar Geloof hadden gedaan / wierden met oplegginge der handen / en Gebeden / aangenomen tot de gemeenſchap des H. Avondmaals. Uit welk gebruyk daar na / by die van het Pausdom / het Vormſel ſijnen oorſpronk gekregen heeft. Soo dat men by de leere der Doopen / en der oplegginge der handen / bequamelijk van verſtaan / die leere / welke door den Doop / en oplegginge der handen / gelijk als verſegeld was / in de geene die in de Gemeente wierden aangenomen.

HEBR. 6. 4.

Want het is onmogelijk , de geene die eens verlicht geweeſt zijn , en de Hemelſche gaven geſmaakt hebben , en des H. Geeſts deelachtig geworden zijn , en geſmaakt hebben het goede Woord Gods , en de krachten der toekomende eeuwe , en afvallig worden , (die ſegge ik) wederom te vernieuwen tot bekeeringe : als welke haar ſelven den Sone Gods wederom Kruycigen , en opentlijk te ſchande maaken.

In deſen moeyelijken Text komt voor eerſt in bedenken / wat het woord onmogelijk * hier beteekend / want het verſcheydentlijk in de H. Schrift genomen werd. Voor eerſt / voor het geene eygentlijk / en geheelijk / onmogelijk is. Gelijk in dit ſelve *Cap.* *Vers* 18. Op dat wy door twee onveranderlijke dingen , in welke het onmogelijk is dat God liege , &c. 2. Voor 't geene niet geheelijk onmogelijk is in ſich ſelven / maar by ſeker gevolg / uit eenige reden / die vaſt geſteld is / of voor ſoodanig aangemerkt / en opgenomen werd. Soo ſegd Chriſtus / een quaden boom kan geen goede vruchten dragen : namelijk / ſoo lange hy quaad is. 't Geene moeyelijk is / word onmogelijk genaamd. Sie *Matth.* 19. 23. Vergeleken met *Vers* 26. *Rom.* 8. 3. *Hebr.* 10. 4. Ten derden / voor 't geene wel by den menſch / maar niet by God / onmogelijk is. *Matth.* 19. 26. *Luc.* 18. 27. Item / voor 't geene ongerijmd is / en niet voegd. *Matth.* 9. 15. Item / voor 't geene moeyelijk is / en dat ſelden geſchied / ofte gemeenelijk niet geſchied. Item / voor 't geene yemand niet wil doen / gelijk ſommige dit woord ſoo nemen. *Job.* 12. 39. Daarom konden ſy niet gelooven , &c. *Marc.* 6. 5. *Joh.* 5. 19.

Ten anderen / den afval moet onderſcheyden werden : want daar is een afval / die ten deele geſchied / in eenige byſondere dwalinge / of ook grove ſonde : uit welke den menſch tot bekeeringe komen kan. Ja ook kan wel yemand eenige dwalinge in de leere behouden / tot het eynde van ſijn leven / en nochtans ſalig werden / ſoo wanneer hy behoud den grond / en fondament der ſaligheid. 1 *Cor.* 3. 11. - 15.

Daar is ook een afval / of liever verloochentinge / van Chriſtus / die het fondament is , 1 *Cor.* 3. 11. welke niet geſchied uit moedwil / maar uit ſwakheid / en vreeſe / gelijk in Petro / die daar van bekeerd is / en met tranen ſijn berouw beweſen heeft.

Daar is / ten derden / een geheelen afval van de Godſaligheid / en Leere des Evangeliums / die moedwillig is / en tot den eynde toe duurd. Dat ſoodanige niet konnen behouden werden / blijkt uit de ſake ſelve : als ook / datſe niet konnen bekeerd werden ; niet om dat het geheel / en gantſchlijk / in ſich ſelven / onmogelijk is / maar om dat vaſt geſteld werd / dat der ſoodanigen afval altoos duurd / waar uit dan noodwendiglijk volgd / datſe niet bekeerd werden. Deſer afval is of vergeſelſchapt met laſteringe / en vervolginge van de Leere die na de Godzaligheid is / of niet ; gelijk der geene die verloren gaan door de wellusten des wereldts / de ſorgvuldigheid / en verleydinge des rijkdoms / vreeſe van ongemak / geeſtelijke ſorgeloosheid / en gebrek van liefde / yver / vreeſe van ongemakken / &c. *Matth.* 13.

Indien men ſteld / dat den Apoſtel ſpreekt van menſchen die afvallen tot den eynde toe / met eenen haat / laſteringe / en vervolginge tegen de deugd / en de waarheid ; ſoo blijkt uit de ſtellinge ſelve / hoe den Apoſtel ſegd datſe niet konnen vernieuwd werden tot bekeeringe. Indien men deſe plaats opneemt / in het gemeen / van den afval van ſommige menſchen / die te voren verlicht

* *Hoe het woord onmogelijk genomen werd?*

licht geweeſt zijnde / en belijdeniſſe der waarheid gedaan hebbende / door verſcheyden verleydingen / en inſichten / van de waarheid vervallen. Soo kan 't woord onmogelijk (na mijn oordeel) bequamelijk genomen werden / voor het gene ſeer ſelden geſchied / gansch moeyelijk is / en gewoonelijk niet gebeurd : hoewel het ganſchelijk / en in ſich ſelven / niet onmogelijk is : *Jerem.* 13. 23. Sal ook een Moor-man ſijne huyd veranderen, of een luypaard ſijn vlekken? Soo ſult gy lieden ook kunnen goed doen, die geleerd zyt quaad te doen? Want / gemerkt ſoodanige menſchen / te voren / volkomelijk van de waarheid zijn onderweſen / en overtuygd geweeſt / en door haren afval verworpen alle gewoonelijke middelen / en oorſaaken / waar door den menſch tot de ſaligheid gebracht werd ; ſoo is het gansch moeyelijk / en / by maniere van ſpreken / onmogelijk / datſe bekeerd werden / want daar geen andere middelen overig zijn / om haar tot bekeeringe te brengen : ſoo dat gewoonelijk die menſchen / ſonder bekeeringe / in de ſonden ſterven. *Hebr.* 10. 26. Want ſoo wy willens ſondigen, na dat wy de kenniſſe der waarheid ontfangen hebben, ſoo blyft daar geen ſlacht-offer meer over voor de ſonden: maar een ſchrikkelijke verwachtinge des oordeels, &c. Dat is / God gebruykt / tot behoudeniſſe der menſchen / de verlichtinge door den H. Geeſt / de overtuyginge en werkinge der conſcientie / de predikinge des Woords / de H. Verbonds-teekenen / de verſoeninge in Chriſto / &c. Soo yemand dit alles verwerpt / daar is niets overig / waar door hy verder ſoude konnen bekeerd / of behouden werden. Want daar is geen andere verſoeninge / dan door Chriſtum / die deſe menſchen verwerpen. Dit ſelve geeft den Apoſtel ook in onſen Text uytdrukkelijk te kennen / in de volgende woorden. Als welke haar ſelven den Soone Gods wederom kruycigen, en opentlijk te ſchande maken. Dat is / ſy verwerpen en laſteren Chriſtum / als een verleyder / gelijk de Joden / en Paulus voor ſijn bekeeringe / gedaan heeft; en derhalven ſy kruycigen Chriſtum weder / voor ſoo veel in haar is. En daarom vergelijkt ook Paulus / in het naaſtvolgende Vers / ſulke menſchen by aarde / die bearbeid en beregend werd / en waar tot alle middelen aangeleid werden / om de ſelve vruchtbaar te maken; en nochtans onvruchtbaar blijft. Sie *vers* 7. 8. Gelijk God ook klaagd / *Eſai.* 5, 3, en 4. Nu dan gy Inwoonders van Jeruſalem, en gy mannen van Juda, oordeeld doch tuſſchen my, en tuſſchen mijnen Wijngaard. Wat iſſer meer te doen aan mijnen Wijngaard, 't welk ik aan hem niet gedaan heb? Waarom heb ik verwacht dat hy goede druyven voortbrengen ſoude, en hy heeft ſtinkende druyven voortgebracht? Diergelijke redenen / en gelijkeniſſen / gebruykt ook de Heere Chriſtus tegen de halſtegrige / en onbekeerlijke Joden. Sie *Mat.* 21. *vers* 33. *tot vers* 44. *Luc.* 13. 7-9. *Matth.* 23. 37.

Uyt deſen uytleg blijkt den grooten miſſlag van Novatus, die in de oude tyden / by gelegentheid / of liever door misbruyk / en misverſtand van deſen Text / leerde / dat / als yemand na den ontfangenen Doop in eenige ſonde verviel / ſelfs door onbedachtſaamheid / en ſwakheid / die nooyt konde bekeerd werden / en ſloot alle ſulke menſchen uyt de gemeenſchap der Kerke. Door dit gevoelen zijn vele menſchen vervallen tot wanhope / en groote godloosheid / want als men een menſch wijs maakt / dat hy niet kan bekeerd werden / ſoo word hy lichtelijk te meer in de ſonde verhard. Andere hebben den Doop uytgeſteld tot het einde van haar leven / op datſe / door volgende ſonden / niet ſouden te niet doen de vergevinge der voorleden ſonden / die door den Doop verkregen was: even als of den Doop maar ſtrekte tot verſoeninge van voorleden / en niet van volgende ſonden. Tegen welke dwalinge ſich de Oud-vaders / met groote reden / geſteld hebben. Want die tegen Gods Woord / en de dagelijkſe ervarentheid / en exempelen der heylige Schrift / gantsch ſtrijdig is. *Ezech.* 33. 11. Soo waarachtig als ik leve ſpreekt de Heere, ſoo ik luſt heb in den dood des godlooſen, maar daar in heb ik luſt, dat de godlooſe ſich bekeere van ſijnen weg, en leve: bekeerd u, bekeerd u van uwe booſe wegen, want waarom ſoud gy ſterven, ô! huys Iſraels? De Joden zijn meenigmaal tot afgoderye vervallen / nochtans heeft haar God / na bekeeringe / aangenomen. *Ezech.* 18. 21. 22. Wanneer de godlooſe ſich bekeerd, &c. Alle ſijn ſonden, die hy gedaan heeft, ſullen hem niet gedacht werden: in ſijne gerechtigheid, die hy gedaan heeft, ſal hy leven, &c. * Maar / in het beantwoorden deſer plaats / hebben tegen Novatum vele geen / of weynig vernoegen / in die tijden / by gebracht. Want ſommige / geen raad of uytleg vindende / hebben deſen brief / aan den Hebreen geſchreven / verworpen. Gelijk veele van de Latijnen. Andere hebben geſegd dat den Text niet ſpreekt van inwendige bekeeringe / in den menſch / maar van de openbare / en uytwendige bekeeringe / of vertoog der bekeeringe voor de Gemeente : dat die gene / die na den Doop tot het Heydendom / of eenige ſware ſonde / vervielen / niet moeſten toegelaaten werden / om opentlijk voor de Gemeente leedweſen te betoonen / om alſoo andere te meer van onſtantvaſtigheid / en afval / af te ſchrikken. Doch deſe antwoorde voldoed niet / want de uytwendige bekeeringe / in ſoodanigen geval / was niet in gebruyk ten tijden der Apoſtelen / maar is begonnen daar na / onder de vervolgingen der Heydenſche Keyſers. Ook ſpreekt den Text niet van uytwendige bekeeringe / maar in het gemeen van vernieuwd te werden tot bekeeringe.

Andere hebben deſen Text uytgelegd van den Doop / dat de gene die eens gedoopt waren / en verlicht / en daar na afvielen / niet konden weder gedoopt werden / want dat ſulks onmogelijk was / dat is / onbetamelijk / en ongevoegelijk / gelijk wy verhaald hebben / dat het woord ook ſomtyds ſoo genomen werd. Want / ſeyden ſy / den Doop werd genaamd het bad der Wedergeboorte, en vernieuwinge des H. Geeſts. *Tit.* 3. *Vers* 5. Ook plegen eertijds de Griekſe Chriſtenen den Doop te noemen een verlichtinge, en vernieuwinge. Soo dat / na den uytleg van by na alle de Griekſe en Latijnſche Oude Leeraars / die bekend zijn / den ſin des Texts ſoude weſen. Dat de gene / die eens verlicht, dat is / gedoopt zijn / en afvallig worden / niet konnen weder vernieuwd werden tot bekeeringe, dat is / konnen / of mogen niet weder gedoopt werden. Doch deſe antwoorde heeft weynig voldoeninge gegeven; en daar door is de dwalinge Novati te meer in vele menſchen blijven hangen. Dewijle ſy oordeelden dat deſen uytleg te verre gehaald was / en niet met de woorden / noch oogmerk des Texts / over een ſtemmende. Want *Vers* 9. ſegd den Schryver deſes briefs aldus / maar, Geliefde, wy verſekeren ons van u betere dingen, en met de zaligheid gevoegd, hoewel wy alſoo ſpreeken. Uyt welke woorden blijkt / dat den Apoſtel niet ſpreekt van allerley afval / ſelfs in eenige minder dwalinge / of byſondere daad der ſonde; maar van een afval / die haar van de ſaligheid ſoude vervreemden / en verſtooten. Doch van eenige byſondere ſonde / uyt onbedachtſaamheid / ſwakheid / &c. die ook in de geene die ſalig worden gevonden werden / daar van was hy niet verſekerd / dat die in de geloovige Hebreen niet ſoude vallen : want / in het voorgaande Capittel / heeft hy ſelfs over haar geklaagd / datſe traag waren geworden om te hooren, en, daarſe behoorden Leeraars te zijn, van wegen den tijd, van nooden hadden te leeren de eerſte beginſelen der woorden Gods: &c. *Vers* 11. 12. 13.

* *Uytleg der Oud-vaderen.*

Wat te verſtaan zy door de krachten der toekomende eeuwe?

PAreus meynd dat hier / by de krachten der toekomende eeuwe, verſtaan werden de gaven van vreemde Talen te ſpreken / en wonder-werken te doen door den H. Geeſt / welke gaven / in de eerſte tyden der Chriſtenen/ſommigen/die gedoopt wierden/met opleggingen der handen gegeven wierden / gelijk aangeweſen is over *Hebr.* 6. 2. Ja ook wel onbekeerde / en die niet zalig wierden. *Matth.* 7. 22. en 24. 24. Deſen uitleg bewijſt hy met het gevoelen Chryſoſtomi, by welken ook Theophylactus mach gevoegd werden. En om dat den ſchryver deſes brieſs *Cap.* 2. 5. by de toekomende wereld, verſtaat den ſtaat der Gemeente/in de wereld opgericht / en vernieuwd door Chriſtum / en ſijne Apoſtelen /volgens de voorſeggingen in oude tyden. Doch wy oordeelen / dat wy bequamelyker / by de krachten der toekomende eeuwe, mogen verſtaan/ het geloove van de toekomende onſterffelykheid / zaligheid / en heerlykheid / die in 't gemeen den vromen in den Evangelio beloofd werden: welke beloften yemand wel met een Hiſtoriſch geloove kan toeſtaan / en ſich daar in verblijden / hoewel hy nochtans / door ſijn godloosheid / en afval / de ſelve niet deelachtig werd. *Matth.* 13. 20. Maar die in ſteenachtige plaatſen bezaayd is, deſe is de gene die het woord hoord, en dat terſtond met vreugde ontfangd. Dog hy heeft geen wortel, &c. *Joan.* 5. 35. Hy was een brandende en lichtende keerſe: en gy hebd u lieden voor een korten tyd in ſijn licht willen verheugen. *Marc.* 6. 20. Want Herodes vreeſde Joannem, wetende dat hy een rechtveerdig en heylig man was, en hield hem in weerde; en als hy hem hoorde dede hy vele dingen , en hoorde hem geerne. Deſen uitleg wyſen ons de voorgaande woorden aan in den Text / *Vers* 5. En geſmaakt hebben het goede woord Gods, by welke gevoegd werden de krachten der toekomende eeuwe , want by het goede woord Gods, werd inſonderheid verſtaan het Evangelium / 't welk den menſch alles goeds beloofd / en zaligheid toeſegd / doch aldermeeſt / en volkomelyk / niet in de tegenwoordige / maar toekomende eeuwen.

† Den geleerden Ludovicus de Dieu, merkt wel aan over deſen Text / dat de Syriſche overſettinge (welke hy vertrouwd dat den ſin deſer plaatſe alderbeſt uytgedrukt heeft) de ſelve aldus uytgelegd heeft. *Non poſſunt, qui uno tempore in baptiſmum deſcenderunt, iterum peccent, ut denuo renoventur ad reſipiſcentiam, & denuo crucifigant Filium Dei, & ignominia afficiant. Phraſis,* inquit, *Syra eſt, Latine ſic, non poſſunt iterum peccare, ut denuo renoventur ad reſipiſcentiam, & denuo crucifigant &c.* Soo dat den ſin deſer plaatſe ſoude weſen: dat de gene die eens gedoopt zijn / en door den Doop onderweſen / verlicht / en overtuygd van de Goddelijke Leere des Evangeliums; daar na niet konnen 't eenemaal / en tot verdoemeniſſe / in de ſonde vervallen / ſoo datſe weder gantſchelijk op een nieuw de bekeeringe / en verſoeninge der ſonden / van nooden ſouden hebben / even gelijk of ſy noyd hadden bekeerd geweeſt. Ja dat dit ſoo onmogelyk is / als 't niet geſchieden kan / dat Chriſtus noch eens gekruyſt werde / en voor al de wereld te ſchande gemaakt. Soo dat / na deſen uytleg / de meeninge deſes Text ſoude een weſen / met het gene Joannes ſchryft / in ſijnen eerſten Brief *Cap.* 3. 9. Een yegelyk die uyt God geboren is , die doed de ſonde niet : want ſijn zaad blijfd in hem ; en hy kan niet ſondigen, want hy is uyt God geboren. Eenige ook merken aan / dat in den Grijekſen Text ſtaat / het is onmogelijk , die eens verlicht geweeſt zyn , &c. en afvallig worden, te vernieuwen tot bekeeringe. Dat is / niet dat God ſulks niet kan doen / of niet wil dat ſoodanige bekeerd werden / of datſe niet konnen eenigſints vernieuwd werden; maar dat de Leeraars / door redenen / en predikken / ſoodanige niet konnen vernieuwen / dewyle ſy hare onderrichtinge verwerpen. Eraſmus verſtaat het dus / ſy konnen niet vernieuwen / namelyk / haar ſelven. En meend / dat in deſe plaats wederlegd werden / de Hebreen / die meenden / dat / om vergevinge der ſonden te krygen / het genoeg was / datmen gedoopt wierd / en ſondigden te lichter / vertrouwende / dat met op een nieuw gedoopt te werden / weder alle voorleden ſonden waren gereynigd. Soo datſe achteden den Doop / gelyk by haar / eer ſy waren Chriſtenen geworden / de Ceremoniële reynigingen gebruykt wierden / want die wierden vernieuwd / ſoo menigmaal als de menſchen na de Wetten der Ceremonien onrein geworden waren ; en Ceremoniële ſuyveringen opgelegd. Te vernieuwen dan tot bekeeringe , is / weder Doopen / welken Doop een teken was van de vernieuwinge tot bekeeringe / van verlichtinge des verſtands / en vergevinge der ſonden. Welken uytleg met de meeninge der Oud-vaders over een komt / en met de wyſe van ſpreken in hare tyden ; en derhalven ſeer waarſchynelyk is. Doch den uytleg / die wy te voren hebben gegeven / raakt (onſes oordeels) beter den ſin en oogmerk des geheelen Texts.

† *Syriſche overſettinge:*

HEBR. 7. 1.

Want deſe Melchiſedek was Koning van Salem, een Prieſter des Alderhoogſten Gods, &c. *Vers* 3. Sonder Vader, ſonder Moeder, ſonder geſlachtrekeninge, noch beginſel der dagen, noch eynde des levens hebbende: maar den Sone Gods gelyk geworden zynde, blyft een Prieſter in eeuwigheid.

WIe deſen * Melchiſedek geweeſt zy / daar over zijn vele verſcheydene gevoelens. Sommige meenen dat hy een menſch geweeſt is / andere dat het geen menſch zy geweeſt. Die loochenen dat hy een menſch geweeſt is / oordeelen dat hy God is geweeſt / of / gelijk andere achten / van God geſchapen. Van de gene / die hem een Schepſel meenen geweeſt te zijn / ſtellen eenige dat hy een Engel is geweeſt / eenige een groote kracht Gods / die in een hooge verhevene plaats is / meerder dan Chriſtus / om dat Chriſtus verweerdigd is ſijn orden te ontfangen / waarom ſy ook deſe kracht Gods geëerd hebben. Onder de gene / die oordeelen dat Melchiſedek God is geweeſt / meenen ſommige dat hy is geweeſt den H. Geeſt / daar toe trekkende 't gene Paulus ſegd *Rom.* 8. 26. En desgelyks komd ook de Geeſt onſe ſwakheden mede te hulpe: want wy weeten niet wat wy bidden ſullen, gelyk het behoord, maar den Geeſt ſelve bid voor ons met onuytſpreekelyke ſuchtingen. En die de herten onderſoekt, weet welke de meeninge des Geeſts zy; dewyle hy na God voor den heyligen bid. Andere oordeelen dat hy geweeſt is den Sone Gods. Welk gevoelen aangenomen heeft D. Cunæus , ſtellende / dat den Sone Gods / als hy Abraham te gemoete quam / ſich aan hem vertoond heeft / in de gedaante van een Koning / en Prieſter / en diergelijke geſtalte des lichaams / gelijk hy daar na heeft aangenomen / als hy op de aarde gewandeld heeft. *Hebr.* 7. 3. Maar den Soone Gods gelijk geworden zynde , &c. D. Molinæus oordeeld / dat alles wel kan verſtaan werden / indien men bedenkt / dat Melchiſedek is geweeſt een waar menſch / op aarde levende / gelijk ook de gene die met hem waren ; maar dat Melchiſedek / door den Geeſt des Soons Gods ; en ook de andere / door Engelen / voor dien tyd / zijn geleid en gebruykt geweeſt tot ſoodanige daden / als *Gen.* 14. werden verhaald. En datſe ſoo ſeer zyn aangedaan geweeſt door den geeſt des Meſſiæ, en der Engelen / datſe niet wiſten wat ſy deden / en daar na weder / als te voren / geleeft hebben. Gelyk hy mede op diergelyke

ke

* *Verſcheyden gevoelen van den perſoon Melchiſedek.*

Digitized by Google

de wijſe uitlegd de Hiſtorie *Gen.* 18. Van de dry Engelen / die / in gedaante van dry mannen / aan Abraham verſchenen zijn.

Onder de geene / die beveſtigen dat Melchiſedek een waar menſch geweeſt is / meenen eenige dat hy zy geweeſt Sem, gelijk veele van de Joden geoordeeld hebben. Andere / Enoch, om dat *Hebr.* 7. ſtaat / dat hy is ſonder eynde des levens. Andere denken dat hy niet is geboren gelijk andere menſchen / maar geſchapen van God / gelijk Adam / die daarom word genaamd den Sone Gods. *Luc.* 3. 38. En meenen dat dit aangewieſen werd. *Hebr.* 7. 3. Maar den Sone Gods gelijk geworden zijnde, &c. Dat hy eeuwig leeft / ſonder ſonde is / en geen kinderen heeft gehad / gelijk Chriſtus. Of / als hy geſegd word / den Sone Gods gelijk geworden te zyn / dat men daar uit ſoude konnen beſluyten / dat hy uit een maagd is geboren / gelijk Chriſtus. Andere hebben wat anders verſonnen. Ons voornemen is geenſints alle deſe meningen te onderſoeken / maar ſullen alleenelijk het gemeen gevoelen aanwijſen / wat ons van het ſelve dunkt / en wat wy oordeelen alder meeſt met den Text over een te komen.

† Het gemeen gevoelen is / dat Melchiſedek is geweeſt een menſch / gelijk alle andere / geboren naturelijker wijſe van Vader en Moeder / die ook / gelijk andere / geſtorven is. Maar dat de H. Schrift ſegd / dat hy geweeſt is ſonder Vader; ſonder Moeder, ſonder begin der dagen, en eynde des levens. Om dat nergens in de H. Schrift ſijn geboorte / afkomſte / noch dood / beſchreven werden. Dat deſen Melchiſedek een aardſch Koning en Prieſter geweeſt is / niet der Afgoden dienaars / maar van den waaren God / en by menſchen die den waaren God erkenden: en dat te Salem, dat is / die Stad / die daar na genaamd is geworden Jeruſalem. Of / gelijk Hieronymus meend / van Salem, dat omtrent de Jordane lag / waar van gewag gemaakt werd. *Joh.* 3. 23. Doch ons dunkt dat deſen uitleg te hard vald / en den Text niet voldoed: want het is wat anders dat yemands geſlacht / geboorte / en dood / niet worden geſchreven / of geweten: wat anders / dat yemand zy ſonder begin der dagen, eynde des levens, ſonder Vader, en ſonder Moeder. Daar zijn veele menſchen / in Gods Woord gemeld / welkers geboorte / dood / en ouders / niet zijn in de H. Schrift verhaald. Maar daarom kan in waarheid niet geſegd werden / datſe ſonder ouders zijn geweeſt / ſonder begin van dagen / en eynde des levens. Hoe menige dingen zijn in der waarheid geſchied / hoewelſe in de H. Schrift niet beſchreven zijn? Op de ſelve wijſe ſoude men konnen ſeggen / dat Melchiſedek ſonder ſonde geweeſt is / want de H. Schrift nergens van ſijn ſonde gewach maakt: en men ſoude alles van hem konnen loochenen / 't geene juyſt niet geſchreven ſtaat / 't welk ongerijmd is. Andere daarom antwoorden / dat Melchiſedek genaamd word ſonder Vader en Moeder; om dat hy van haar niet heeft geleerd / 't gene hem noodig was om een Prieſter te weſen des Alderhoogſten (want ſy Afgodendienaars waaren) maar door Goddelijke openbaringe. Ofte / om dat hy geen Vader heeft gehad / (voor ſoo veel blijken kan uit de H. Schrift) in welkers plaats hy Prieſter is geworden / dat hy in niemands plaats gekomen / noch niemand in ſijn plaats gevolgd is: en derhalven geſegd word / niet ten opſicht van ſijn perſoon / maar van ſijn Prieſterdom / geweeſt te zijn / ſonder Vader of Moeder, ſonder begin der dagen, en eynde des levens. Om dat het nergens uit bekend werd / wanneer hy Prieſter is geworden / of opgehouden heeft Prieſter te weſen. Doch deſen uitleg voldoed niet meer dan den voorgaanden / want niemand kan in waarheid geſegd worden ſonder Vader / ſonder Moeder / ſonder begin der dagen / en eynde des levens; om dat hy van ſijn ouders niet heeft den waaren Godsdienſt geleerd / noch om dat hy niet komt in een anders plaats in het Prieſterdom / of een ander in ſijn plaats.

Ten anderen / ſoo neemen wy het gemelde gemeen gevoelen niet aan / om datter duydelijk ſtaat / *Hebr.* 7. 3. Dat Melchiſedek blijft Prieſter in der eeuwigheid. 't Welk niet kan geſegd werden van een menſch / die ten tijden Abrahams geleeft heeft. Maar wel van den Sone Gods / om dat hy van God tot onſen eeuwigen Prieſter geordineerd was. Want in ſulken ſin werd Chriſtus wel geſegd geſlachtet geweeſt te zijn van de grondleggingė des wereldts *Apoc.* 13. 8. En ons werd geſegd de genade Gods gegeven te zijn in Chriſto Jeſu, voor de tijden der eeuwen. 2 *Tim.* 1. 9.

Ten derden / van Melchiſedek werd geſegd *Hebr.* 7. 8. Hier nemen wel tienden de menſchen die ſterven: maar aldaar neemtſe die, van welken getuygd word dat hy leefd. 't Welk immers niet kan in waarheid geſegd werden van een menſch / die ten tijden Abrahams geleefd heeft / en na den gemeenen loop der natuur geſtorven is. Want hy word uitdrukkelijk geſteld tegen de ſterfſelijke menſchen / en daar word rond-uit van hem getuygd / dat hy leefd. Ook werd daarom verheven het Prieſterdom Melchiſedeks boven Aärons / om dat Melchiſedek Prieſter is in eeuwigheid. 't Welk niet kan waar zijn / ſoo Melchiſedek / ſoo wel als de Levitiſche Prieſters / geſtorven is.

* Derhalven oordeelen wy aldernaaſt met den Text over een te komen het gevoelen / 't welk eenige onder de Ouden / en onder de Geleerden deſes tijds ook D. P. Cunæus heeft aangenomen. De Hebr. Republ. *Lib.* 3. *Cap.* 3. Namelijk / dat de Sone Gods in een menſchelijk lichaam / en in gedaante van beyde Koning en Prieſter / aan Abraham is verſchenen / gelijk de gemeene Theologanten ook ſtellen / dat Chriſtus / in den Oude Teſtamente / meermaal is verſchenen in een menſchelijke geſtalte / gelijk als tot een prælùdium, of voorſpel / van de menſchwerdinge. Want *Gen.* 18. word duydelijk geſegd dat een van de dry mannen / die Abraham ontfing / den Heere was. Soo heeft Jacob met God geworſteld. *Gen.* 32. &c. Hier op kan ook gepaſt werden / 't geene Chriſtus ſegd. *Joan.* 8. 56. Abraham uwe Vader heeft met verheuginge verlangd, op dat hy mijnen dag ſien ſoude, en hy heeft hem geſien, en is verblijd geweeſt. Want dat men dit wil uitleggen van de oogen des Geloofs / dat Abraham Chriſtum heeft geſien door den Geloove: hoewel het waar is / nochtans werd wat meer in deſen Text te kennen gegeven. Want door het Geloove is hy geſien van veel andere rechtveerdigen / en Propheten. *Matth.* 13. 17. Want voorwaar ik ſegge u, dat veele Propheten, en rechtveerdigen begeerd hebben te ſien die dingen die gy ſiet, en hebbenſe niet geſien, en te hooren die dingen die gy hoord, en hebbenſe niet gehoord. Nochtans word van haar niet geſegd datſe Chriſti dag geſien hebben, maar dit word Abraham / als een byſonder voordeel / toegeeygend. Dat men wil hier tegenwerpen / dat Melchiſedek is geweeſt een aardſch Koning van de Stad Salem, en derhalven niet den Sone Gods. Wy antwoorden / dat Salem hier niet beteekend een Stad / niet meer dan Sedek, maar gelijk Chriſtus word genaamd Melchiſedek, dat is Koning der gerechtigheid; ſoo ook Koning van Salem, dat is / des vredes / gelijk duydelijk in den Text aangewieſen werd. *Hebr.* 7. 2. Dat men inbrengd / indien Melchiſedek is geweeſt den Sone Gods / hoe kan hy dan geſegd werden ſonder Vader geweeſt te zijn? Daar op antwoorden wy / dat Melchiſedek is geweeſt ſonder Vader / en ſonder Moeder / dat is / niet geboren / gelijk andere menſchen / uit Vader en Moeder / na den loop der nature: want dat lichaam / in welke de Sone Gods verſcheen / was van God geſchapen: en hier word Melchiſedek geſteld tegen andere menſchen / voor ſoo verre ſy natuurlyke ouders hebben; Gelijk blijkt uit het volgende woord / ſon-

† *Het gemeen gevoelen wederlegd.*

* *Ons gevoelen van Melchiſedek.*

Digitized by Google

ſonder geſlacht-rekeninge. Maar / ſal yemand denken / hoe kan Melchiſedek geweeſt zijn den Sone Gods / dewyle daar ſtaat *Hebr.* 7. 3. dat hy den Sone Gods gelijk geworden is. Is hy hem gelijk geworden / ſoo was hy den Sone Gods ſelve niet? Wy antwoorden / dat hy geſegd word den Sone Gods gelijk geworden te zijn / om dat den Sone Gods / op dien tijd / aan Abraham ſich in diergelijke geſtalte des Lichaams vertoond heeft / als hy daar na voor altoos heeft aangenomen: maar toen alleenlijk voor eenen kleenen tijd / en voor een byſondere verſchijninge / tot een voorbeeld van het geene eens volkomelijk geſchieden ſoude / wanneer de tijden des Nieuwen Verbonds komen ſouden / in welke God overvloediglijk ſich ſoude openbaren in den vleeſche / door den Sone tot de menſchen ſpreken ſoude / ja het Woord by den menſchen ſoude woonen, geworden onder de Wet / de geſtalte eens dienſtknechts aannemende / en de Godheid in hem ſoude lichamelijk woonen / &c.

De Rabbynen verklaren 't geene wy leſen *Pſal.* 110. 4. (De Heere heeft geſworen, en 't ſal hem niet berouwen, gy zijt Prieſter in eeuwigheid, na de ordeninge Melchiſedeks.) van David / alſoo dat niet David van den Meſſias ſpreekt / maar den Sanger van David. En / dewijle / in oude tijden / de Koningen ook wel Prieſters plegen te weſen / en dat haar ook toekomt ſorgen / en opſicht over den Godsdienſt; dat door deſe woorden niet anders werd te kennen gegeven / dan dat David een beſtendig / en treffelijk rijke ſoude beſitten / en ook als Koning / en Propheet / den Godsdienſt wel beſorge / en bewaren ſoude. Gelijk meermaals ſoo de Rabbynen oordeelen / dat in de Pſalmen d'een of d'ander Sanger word ingevoerd / ſprekende / tot / of van den Koning David. By exempel. *Pſal.* 20. 2. De Heere verhoore u in den dag der benauwdheid, &c. en *Pſal.* 21. 2. o Heere, de Koning is verblijd over uwe ſterkte, en hoe ſeer is hy verheugd over u heyl? Item / *Pſal.* 72. &c. Doch dat dit ydel zy / en dat / in den voorgemelden 110. Pſalm / David ſpreekt van den Meſſias / blijkt uit het geene Chriſtus ſegd *Matth.* 22. *Vers* 42, 43, 44, 45. Alwaar uitdrukkelijk getoond werd / dat / in dien Pſalm / David ſpreekt van Chriſtus.

H E B R. 7. 7.

Of het altoos vaſt gaat, 't geene wy leſen *Hebr.* 7. *verſ.* 7. Nu, ſonder eenig tegenſpreken, 't geene minder is word gezegend van 't geene meerder is?

Antw. Van alderley zegenen gaat deſe beſluytreden niet ſeker / want ook word ſomtijds wel de meerder van ſijn minder gezegend. Derhalven moet men onderſcheiden van wat zegenen / in deſe plaats / geſproken werd. Zegenen / in het Griex εὐλογεῖν, in het Latijn benedicere, is eygentlijk te ſeggen wel ſpreken, dat is / yemand goed toeſeggen / en wenſchen / of prijſen / en wel van hem ſpreken. Als God yemand zegend / ſoo doed hy wel aan hem / want het ſeggen en bevelen Gods is ſijn doen: *Pſal.* 33. 9. Hy ſpreekt, en het iſſer, hy gebied, en het ſtaat daar. De menſchen ſegenen malkanderen met authoriteyt / en aanſien / uit kracht van meerder weerdigheid / en eenig ampt / ſoo wanneerſe bidden / en aankondigen zegeningen van God over de menſchen. Gelijk de Ouders in oude tijden pleegen haare kinderen te zegenen. *Hebr.* 11. 20, 21. Door het geloove heeft Iſaac ſijne ſonen Jacob en Eſau geſegend, aangaande toekomende dingen. Door het geloove heeft Jacob, ſtervende, een yegelijk der ſonen Joſephs geſegend, en heeft aangebeden, leunende op het opperſte des ſtafs. Soo heeft Chriſtus de Apoſtelen geſegend. *Luc.* 24. 50, 51. Syne hand opheffende, zegende hy haar, &c. En ſoo heeft God geboden / dat Aäron / en ſijne Sonen / de kinderen Iſraels ſouden zegenen. Sie *Num.* 6. 22-27. En van ſoodanigen Prieſterlijken zegen werd in onſen Text geſproken.

Anders daar is ook een zegen uit liefde / waar mede wy malkanderen moeten zegenen / ook de mindere die geene die meerder zijn: gelijk wy alle uit liefde voor malkanderen bidden moeten. *Luc.* 6. 28. Zegend de geene die u vervloeken, en bid voor de geene die u geweld doen. 1 *Petr.* 3. 9. Vergeld niet quaad voor quaad, of ſchelden voor ſchelden: maar zegend daar en tegen, wetende dat gy daar toe geroepen zijt, op dat gy zegeninge ſoud be-erven.

Daar is een zegen uit eerbiedigheid / waar door wy God zegenen / dat is / erkennen / roemen / en prijſen over ſijne weldaden / werken / wijsheid / goedheid / waarheid / macht / heerlijkheid / &c. *Pſal.* 103. 1. Zegend den Heere mijne Ziele, &c. Dat is / lovet den Heere: en ſoo in veele plaatſen. Melchiſedek was niet meerder dan God / nochtans heeft hy God geſegend. *Geneſ.* 14. 20. Geſegend ſy de Alderhoogſte God, die uwe vyanden in uwe handen geleverd heeft.

H E B R. 9. 4.

Hebbende een gouden wierook-vat, en de Arke des Verbonds, alom met Goud overdekt, in welke was de gouden Kruyk, daar het Manna in was, en de ſtaf Aärons, die gebloeyd had, en de Tafelen der Verbonds.

DEſen Text heeft in veelen nadenken verwekt / * als of deſen brief niet alleen niet waare van Paulo geſchreven / maar ook niet genoegſaam overeenſtemmende met de boeken des Ouden Teſtaments. Wat het eerſte belangd / veele / onder de Ouden ſelfs / hebben geoordeeld / dat deſen brief van Paulo niet geſchreven is; maar ſommige hebben dien Barnabæ, andere Clementi, andere Lucæ toegeeygend. Te meer / alſoo het ſchijnd dat den ſtijl / of maniere van ſchrijven / in deſen brief / meer Lucæ, dan Paulo gelijkmatig is: en het niet onwaarſchijnlijk is / dat Lucas, zijnde ſelve een Syrier / deſen brief geſchreven heeft / aan de verſtrooyde Chriſtenen in Judea / en Syrien. Paulus is gewoon het aanſien ſijner leere niet te nemen van de Diſcipelen Chriſti / die Chriſtum gehoord hebben / gelijk den ſchrijver deſes briefs doed *Cap.* 2, 3. maar van Chriſto ſelve / door wien hy geroepen was. Doch / alſoo ons oogmerk niet is / dan alleenlijk eenige Texten te verklaren / en niet den brief ſelve te verhandelen: ſoo laaten wy dit verſchil tot nader onderſoek / en oordeel der geenen die ſich in het ſelve beneerſtigen.

Wat den Text ſelfs aangaat / daar in komt in bedenken / hoe hier getuygd word / † dat het θυμιατήριον geweeſt is in het Heilige der Heiligen: daar nochtans uit Moſe, Philone, Joſepho, en de Rabbinen / het voor vaſt gehouden werd / dat den Reuk-Altaar buyten het Heilige der Heiligen geweeſt is; namelijk / in het Heilige / daar de Prieſters alle dagen ingingen / om daar op te rooken. Gelijk in dit ſelve *Cap. Vers* 6. en *Exod.* 30. *Vers* 6. te ſien is.

Antw. Sommige antwoorden / dat daarom geſegd word dat het θυμιατήριον was in het Heilige der Heiligen / om dat het dicht daar aan ſtond / en recht over de Arke des Verbonds / die in het H. der Heiligen was. Gelijk *Exod.* 40. *Vers* 5. geſegd werd / dat den gouden Altaar moeſt geſteld werden voor de Arke der getuygeniſſe / (om datſe ſtond tegen over de Arke) hoewel nochtans den voor-hang daar tuſſchen quam. Want de Arke ſtond in het H. der Heiligen / en den Altaar

* *Of deſen Brief van Paulo geſchreven zy?*

† *Of het θυμιατήριον geweeſt zy in het H. der Heiligen?*

Digitized by Google

Altaar / maar in het Heylige / voor den voor-hang. *Exod.* 30. *Vers* 6. Doch deſen uytleg voldoed niet / na ons oordeel / om dat in den Text uytdrukkelijk ſtaat / dat het Heylige der Heyligen het θυμιατήριον hadde / gelijk ook de Arke des Verbonds. Derhalven achten wy dat nader komen / de gene die ſeggen / dat / door het θυμιατήριον, hier niet word verſtaan den Reuk-Altaar, die noyd in het H. der Heyligen geweeſt is / maar het wierook-vat, daar mede den Hooge-Prieſter eenmaal des jaars in het Heylige der Heyligen ging / om te rooken. *Lev.* 16. 12. Hy ſal ook een wierook-vat vol vyerige kolen nemen van den Altaar, van voor het aangeſichte des Heeren, en ſijne handen vol Reuk-werks, van welriekende Speceryen, kleyn geſtooten: en hy ſal 't binnen den voorhang brengen. Ja vele meynen ook / dat het wierook-vat altoos in het Heylige der Heyligen bewaard geweeſt is / gelijk ſy ſoeken te bewyſen uyt Joſephi tweede boek geſchreven tegen Appio. Item / uyt *Levit.* 16. *Vers* 12. Hy ſal ook een wierook-vat vol vyerige kolen nemen van den Altaar, van voor het aangeſichte des Heeren, &c. Dat is / (ſeggen ſy) van voor de Arke des Verbonds / die in het Heylige der Heyligen was. Want het is by den Joden niet ongewoon / de Arke des Verbonds God te noemen / om datſe was een uytwendig teeken der gunſtige tegenwoordigheid Gods. Sie *Pſ.* 47. 6. Soo ſien wy dat 't gene *Exod.* 30. 6. was geſegd / voor de Arke der getuygeniſſe, dat word *Vers* 8. geſegd / Voor het aangeſichte des Heeren. Doch / aangeſien nergens in Gods Woord uytdrukkelijk getuygd werd / dat het θυμιατήριον dat is / den Reuk-Altaar, noch ook het wierook-vat, is geweeſt eygentlijk binnen het Heylige der Heyligen; maar dat / na de beſchryvinge Moſis / het ſeer waarſchijnelijk is / dat die beyde geweeſt zijn in het Heylige: voor, en niet achter den voorhang. Soo oordeelen wy / dat de meeninge van de woorden onſes Texts ook niet mede brengd / dat in het Heylige der Heyligen / dit θυμιατήριον geweeſt zy. Want den Text ſegd niet / dat het in het Heylige der Heyligen was / maar alleen / dat het Heylige der Heyligen dit θυμιατήριον hadde. En dat daarom / om dat het ſelve was geordineerd ten gebruyk van het Heylige der Heyligen; namelijk / op dat / alle jaren / den Hooge-Prieſter / van den Reuk-Altaar nemen ſoude een wierook-vat, vol vyerige kolen / met ſijne handen vol Reuk-werk / van welriekende Speceryen / om te brengen binnen den voorhang / en te rooken. *Exod.* 30. 6. Nu het is niet vreemds / dat een ſaake geſegd werd te hebben, 't gene tot ſijn gebruyk gemaakt / en geſchikt is.

Voorts / in onſen Text is noch een andere ſwarigheid / want daar ſtaat uytdrukkelijk 1 *Reg.* 8. 9. en 2 *Chronic.* 5. 10. Datter † in de Arke niets was, dan alleenelijk de twee Tafelen der Goddelijke Wet. En in onſen Text ſtaat / dat behalven die / ook in de Arke geweeſt is / de goude kruyke daar het Manna in was, en den ſtaf Aarons, die gebloeyd hadde.

Antw. Ten tijden Moſis / en des Tabernakels (van welken tyd hier geſproken werd) zijn deſe dingen geſteld geweeſt omtrent / ja (gelijk vele meynen) in de Arke. Sie *Exod.* 16. 33. Neem een kruyke, en doed een gomer Manna daar in: en ſetſe voor het aangeſichte des Heeren, tot bewaringe voor uwe geſlachten. *Num.* 17. 10. Breng den ſtaf Aarons weder voor de getuygeniſſe, in bewaringe, tot een teeken den wederſpannigen kinderen: &c. Maar daar na / uyt vreeſe dat den ſtaf ſoude vermiſelen / en het Manna eenigſints / door de langheid des tyds / bederven / ſoo zijn die beyde uyt de Arke genomen / en in een plaatſe bewaard / daarſe van de lucht / noch de ſonne / niet wierden aangeraakt. En als daar na den Tempel Salomons gebouwd wierd / ſoo zijnſe / om de ſelve redenen / niet gebracht in de Arke / maar (gelijk de Rabbynen ſchryven) onder de aarde in een kiſt bewaard. Soo pleegen ook eertyds de Heydenen hare dingen / tot den Godsdienſt gewyet / in kiſten te bewaren. Waar op ſlaan de woorden Senecæ.

> *Nos Cadmæis Orgia ferre*
> *Tecum ſolitæ condita ciſtis.*

Deſe Arke, en Wierook-vat, van welke onſen Text meld / waren met Goud overdekt. *Exod.* 37. 2. Want, gelijk Philo verklaard *lib. de hærede rerum divinarum*, het Goud, om dat het niet verroeſt, beduyd de eeuwige duurſaamheid der goederen, die door de goude dingen wierden afgebeeld. Eenige denken / dat daarom / ten tyde des Tempels / het Manna / en Aarons ſtaf / niet zyn geweeſt in de Arke / om datſe vergaan waren in dien tyd; Of / datſe ergens in eenig ander gedeelte des Tempels gebracht zyn / gelijk ook het authentyk boek des Wets / 't welk geſteld geweeſt is aan de zyde van de Arke des Verbonds / den Joden tot een getuygeniſſe *Deut.* 31. 26. Deſe Arke hebben de Joden verloren / door 't rooven der Babyloniers: gelijk ook de Wet Gods daar na / in de Triumphe / of overwinnings vreugde van Titus / opentlijk omgedragen is. Gelijk Joſephus verhaald. *Lib.* 7. *De bello Judacio Cap.* 24. Wat ons aangaat / wy oordeelen / dat uyt de H. Schrift niet kan beweſen werden / dat de kruyke / daar het Manna in was / of den ſtaf Aarons / in de Arke geweeſt zyn. Want dat blijkt niet uyt de plaatſen te voren aangetrokken. *Exod.* 16. 33. *Num.* 17. 10. Want daar werd alleenlijk geſproken van voor het aangeſichte des Heeren, en voor de getuygeniſſe, dat is / de Arke / daar het getuygeniſſe / (dat is / de Wet Gods /) in beſloten was. Doe daar by / dat de Arke maar is twee cubiten / en een half / lang geweeſt / dat is / omtrent vier voeten min een vierde deel. *Exod.* 37. 1. En vele oordeelen gantſch waarſchijnelijk te zyn / dat den ſtaf langer is geweeſt dan de Arke / en derhalven niet in de ſelve beſloten. Daarom denken wy / dat niet vreemd is het giſſen van ſommige / dat in de Arke, hier in onſen Text / niet eygentlijk beteekend binnen de Arke / maar daar aan / en dicht by. Gelijk in den Tempel geſegd werden bevonden te zyn de wiſſelaars met hare tafelen, Item / die Oſſen, Schapen en Duyven verkoften *Joh.* 2. 14. Hoewelſe eygentlijk niet waren in den Tempel / maar omtrent den Tempel / en eenige voorſalen / galeryen / &c. Gelijk Chriſtus geſegd werd / gewandeld te hebben in den Tempel, *Joh.* 10. 23. Dat is / in het Voor-hof / Pand / of Galerye / die rondom den Tempel gebouwd was / om het volk daar in te laten wandelen. So leſen wy *Luc.* 9. Dat Moſes en Elias met Chriſto op den berg geſproken hebben van ſijnen uytgang (dat is / dood / en eynde des levens) die hy ſoude volbrengen te Jeruſalem. *Vers* 31. Dat is / omtrent Jeruſalem: want Chriſtus is in Jeruſalem niet geſtorven / maar buyten de Stad.

† *Of yets in de Arke geweeſt zy, behalven de Tafelen des Verbonds?*

HEBR. 11. 35.

Waar de Zielen geweeſt zyn der gene die na haar dood tot dit ſterffelijke leven weder gekeerd zyn? *Hebr.* 11. 35. De Vrouwen hebben hare dooden uyt de Opſtandinge wedergekregen.

DEn Schryver deſes Briefs ſiet in deſen Text / ſonder twyffel / op de Weduwe van Sarepta, welke / door den Propheet Eliam / haren Sone uit den dooden weder levendig verkregen heeft. 1 *Reg.* 17. Item op de Sunamitiſche Vrouwe / welkers Sone door Eliſam van den dooden opgewekt is. 2 *Reg.* 4. En op diergelijke exempelen. Doch / gemerkt / volgens het gemeen gevoelen der Gereformeerden / de Zielen

der

Digitized by Google

der gene die ſterven / ofte in de plaats der verdoemden / ofte in den Hemel / en de plaatſe der gene die de zalige opſtandige verwachten / opgenomen werden: Soo komt hier in bedenken / gelijk mede in alle de exempelen der genen / die door de Propheten / Chriſtum / ofte de Apoſtelen / uyt den dooden verwekt zijn / en weder-gekeert tot dit elendig / en ſterfelijk leven / waar dat hare Zielen mogen geweeſt zijn / in dien tijd / die geweeſt is tuſſchen hare dood / en weder opſtandinge ten leven? want / indien zy geweeſt zijn in de plaats der verdoemde / uyt de ſelve ſchijnd geen wederkomſte te weſen / ofte eenige verloſſinge; indien zy geweeſt zijn in den Hemel / ſoo is haar door de opwekkinge geen weldaad geſchied / maar eer een wederrukkinge / uyt een beter plaats en ſtaat / tot een elendiger / 't welk niet waarſchijnelijk geacht werd. Derhalven meenen ook die van het Pauſdom / dat hier door genoegſaam beweſen werd / datter een derde plaats der Zielen moet weſen / na het ſcheiden uyt de Lichamen door de dood / namelijk / haar vagevyer / of / voor de tijden Chriſti / haar verſierde Limbus, welk gevoelen wy ydel oordeelen / en elders genoegſaam wederlegd word.

Antw. Dewyle het ſeker is dat de Ziele der menſchen onſterflijk is / ſoo oordeelen wy dat de ſelve / na den dood der menſchen / noodwendelijk in een ſekere plaats is. Want wy oordeelen waarachtig te weſen / 't gene Auguſtinus met reden geſegd heeft / *quod nuſquam eſt, neque eſt.* 't Geene nergens is, dat is ook niet. Wy verwerpen ook 't gene eenige onder de Heydenen gemeend hebben / dat de Zielen der geſtorvene menſchen ſouden verplaatſen in de Lichamen van Beeſten / of ook van andere menſchen. Item / dat de ſelve Zielen hier en daar in de Locht / en onſekere plaatſen / geduriglijk ſouden dwalen.

Ten anderen / wy ſtaan ook toe / dat / volgens de H. Schrift / daar niet meer zijn dan twee plaatſen / en ſtaaten der Zielen / na haar afſcheyden uyt hare lichamen; namelijk / of der veroordeelinge / of verwachtinge der zaligheid. Doch dit moet verſtaan werden / van die menſchen / welke ſoo ſterven / dat ſy nopd tot dit tegenwoordige leven geſchikt zijn weder te komen. Want / gelijk Auguſtinus wel ſegd / *Horum mors non erat ad mortem, ſed potius ad miraculum, quo ſacto crederent homines in Chriſtum, & vitarent veram mortem.* Dat is / hare dood was niet tot der dood, maar tot een wonderwerk geſchikt, door welk de menſchen gelooven ſouden in Chriſtum, op dat ſy de ware dood vermijden ſouden. Dit geeft ook Chriſtus ſelfs te kennen / want als hem Lazari ſiekte / van welke hy ook ſtierf / verkondigd wierd; ſoo ſeyde hy uytdrukkelijk *Joh.* 11. 4. Deſe krankheid is niet tot der dood, maar ter heerlijkeid Gods: op dat de ſelve verheerlijkt werde. Want / dewijle Chriſtus wiſt dat hy Lazarum ſoude uyt den dooden verwekken / ſoo heeft hy ſijne dood voor geen dood geacht / maar voor een ſlaap *Vers* 11. Lazarus onſe vriend ſlaapt: maar ik gaa heenen om hem uyt den ſlaap te verwekken. Om deſe reden ſeyde hy ook van de Dochter / die hy insgelijks wilde uit den dooden verwekken *Matth.* 9. 24. Het Dochterken en is niet dood, maar ſlaapt, *Luc.* 8. 52.

Ten derden wy ſtaan toe / dat de zielen der gene / die uyt den dooden opgewekt zijn / niet zijn voor hare opſtandinge geweeſt in de Helle / noch in den Hemel genoten hebben de zaligheid by God. Want die geeſten / die in den Hemel tot zaligheid by God werden opgenomen / die keeren niet weder tot dit aartſche / en ſondig leven / op aarden / maar ſy werden van hare ſonden gereynigd / *Apoc.* 21. 27. In haar ſal niet in komen yet dat ontreynigd, en grouwelijkheid doed, en leugen ſpreekt: maar die geſchreven zijn in het boek des levens des Lams. Nu de gene die weder uyt den dooden opgeſtaan zijn / tot dit aartſche leven / zijn ſonder ſonde niet geweeſt: want anders ſouden ſy niet wederom geſtorven zijn, *Rom.* 6. 23. De beſoldinge der ſonde is de dood. Ook ſouden zy om vergevinge harer ſonden nopt moeten bidden / &c.

Ten vierden / hoewel wy niet ſekerlijk konnen de byſondere plaats aanwijſen / in welke de zielen der gene / die uyt den dooden verwekt zijn / ſich onthouden hebben / dewijle ons de H. Schriften ſulks niet uytdrukkelijk vertoonen; ſoo volgd nochtans niet / dat ſy of in den Hemel / of in de Helle / of in het Vagevyer / of eenig voorborcht / geweeſt zijn. Want wy konnen wel eenigſints beveſtigen waar ſy niet geweeſt zijn / hoe wel wy niet konnen bewijſen in wat byſondere plaatſe ſy juyſt behouden wierden (gelijk eenige ſpreken) door de hand / en machtige beſtieringe van God: Want daar zijn / behalven de voorgemelde / plaatſen genoeg in de wereld / in welke God de ſelve heeft konnen bewaren.

Ten vijfden / wy achten dat 't gevoelen van eenige geleerde Mannen niet geheel onwaarſchijnelijk is / welke denken / dat de zielen der gene / die tot dit ſterffelijk leven / kort na haar dood / weder gekeerd zijn / middelertijd / tuſſchen hare dood en weder levendigmakinge / geweeſt zijn omtrent / of (liever na ons gevoelen) in de ſelve lichamen / welke geſtorven waren; doch alſoo / dat de zielen / door den tijd harer levendigmakinge / ſich in die lichamen niet hebben konnen betoonen / of levendige werkingen voortbrengen / door dien de gematigtheid / en noodige geſtalte der lichamen / verbroken was. Dit gevoelen ſchijnd eenigſints beveſtigd te werden / uyt het exempel van Eutychus. *Act.* 20. Want hoewel daar ſtaat uytdrukkelijk *Vers* 9. Dat hy dood opgenomen wierd. Nochtans volgter *Vers* 10. dat Paulus, nederkomende, op hem viel, en hem omvangende ſeyde, weeſt niet beroerd: want ſijne ziele is in hem. Eenige willen dit ook daar uyt beveſtigen / om dat Chriſtus / de dooden opwekkende / tot de ſelve heeft geſproken / en haar heeft bevolen op te ſtaan: 't welk zy oordeelen dat niet tot de doode lichaamen / maar tot de geeſten / in de ſelve / geſchied is. Sie *Marc.* 5. 41. Gy Dochterken, ik ſegge u, ſtaa op, *Joan.* 11. 43. Lazare kom uit. *Luc.* 7. 14. Jongeling ik ſegge u ſtaa op. *Act.* 9. 40. Tabitha ſtaa op. Dit gevoelen ſchijnd ook ten deele by den Heydenen geweeſt te zijn / welke meenden / dat de zielen der gene die geſtorven waren / omtrent de doode lichamen / ofte haar begraaf-plaatſen / dwaalden / gelijk Macrobius te kennen geeft Lib. in ſomnium Scipionis. pag: mihi 65. alwaar hy onder anderen deſe woorden ſteld. *Et revera ideo ſic extortæ animæ diu circa corpus, ejuſve ſepulturam, vel locum, in quo injecta manus eſt, pervagantur: &c.*

Doch wy bekennen dat de gemelde bewijſen / na ons oordeel / niet genoegſaam zijn / om dit gevoelen uyt de H. Schrift vaſt te maaken / en derhalven willen wy ook het ſelve niet ſekerlijk beveſtigen. Want / gelijk Gomarus hier tegen wel inbrengt in quæſtionibus ex *Joan.* 11. De dood werd in Gods Woord beſchreven als een ſcheydinge der ziele van het lichaam / en als een verhuyſinge uyt de ſelve. *Eccl.* 12. 7. En dat het ſtof weder tot de aarde keere, als het geweeſt is: en de geeſt weder tot God keere, die hem gegeven heeft. 2 *Cor.* 5. *Vers* 8. Maar wy hebben goeden moed, en hebben meer behagen om uyt te woonen, en by den Heere in te woonen, &c. *Philipp.* 1. 23. Hebbende begeerte om ontbonden te worden, en met Chriſto te zijn, &c. Doch weten wy ook wel / dat hier tegen ſoude konnen geſegd werden / dat de dood veroorſaakt een ſcheyden der zielen uyt de lichaamen / in de gene die ſoo ſterven / datſe niet weder tot dit ſterffelijke leven moeten wederkeeren: maar dat in ſoodanige / die tot dit leven weder moeten herſteld werden / de zielen en lichamen in ſulker wijſe niet worden / en ſoo haaſt / na de dood verplaaſt; gemerkt ſy geſchikt zijn om weder in die lichamen te leven. Maar hier op antwoord wederom D. Gomarus, dat van de zielen der gene die van den dooden opgewekt zijn / getuygd werd / datſe weder

in

Digitized by Google

in de lichamen gekomen zijn. *Luc.* 8. 55. En haren geeſt keerde weder, en ſy is terſtond opgeſtaan, &c. 1 *Reg.* 17. *Vers* 21. Heere, mijn God, laat doch de ziele deſes kinds in hem wederkeeren. *Vers* 22. En de ziele des kinds quam weder in hem, dattet weder levendig werd. Want/ hoewel dat door dat wederkeeren der ziele ſoude mogen verſtaan werden/ de levendigmakende kracht der ziele/ die ſich weder/ door het gebed des Propheets/ in het lighaam des kinds quam te vertoonen. Nochtans ſchijnd de maniere van ſpreken ook een plaatſelijk wederkeeren der ziele te kennen te geven. Wat het zy of niet/ wy willen niet verder hier over tegenredenen; alleenlijk houden wy vaſt/ dat/ uyt de gemelde exempelen/ niet kan het vagevyer bewesen werden/ gelijk die van het Pausdom ons ſoeken wijs te maken.

HEBR. 11.40.

Op dat ſy ſonder ons niet ſouden volmaakt worden.

By den Uytleggeren is verſcheiden gevoelen over deſen Text/ * van wat volmaaktheid hier geſproken werd/ welke de rechtveerdigen des Ouden Teſtaments/ ſonder ons/ niet hebben verkregen. Eenige beſluyten uyt deſen Text/ dat de zielen der geſtorvene rechtveerdigen God niet ſien ſullen/ en in der daad de zaligheid genieten/ voor het eynde des wereldts/ wanneer alle de rechtveerdigen te gelijk volmaakt ſullen werden in heerlijkheid. Andere verſtaan deſe plaats van de belofte/ den Oud-vaderen gedaan in den Ouden Teſtamente/ van de komſte des Meſſiæ in de wereld/ want deſe belofte hebben ſy niet ontfangen ſonder ons/ dat is/ voor ons/ te weten die menſchen/ die ten tijden Chriſti geleeft hebben. *Matth.* 13. 16, 17. Doch uwe oogen zijn zalig, om dat zy ſien, en uwe ooren, om dat zy hooren. Want voorwaar ik ſegge u, dat vele Propheten en rechtveerdigen hebben begeerd te ſien de dingen die gy ſiet, en hebbenſe niet geſien: en te hooren die dingen die gy hoord, en hebbenſe niet gehoord. Want/ indien de Oude Vaderen die tijden hadden beleefd/ ſoo ſouden ſy die dingen gehoord en geſien hebben/ ſonder die menſchen/ die in die tijden leefden/ in welke Chriſtus op aarde gewandeld heeft. Soo dat den Apoſtel/ by de volmaakheid/ hier ſoude verſtaan de verſchijninge Chriſti op aarde. Om dat door de ſelve alle voorſeggingen/ duyſtere afbeeldingen/ ceremonien/ en prophetien/ klaarlijk ontdekt/ en volmaaktelijk vervuld zijn/ ja ook het geheele werk onſer verſoeninge met God uyt gewrocht is.

Andere beſluyten/ uyt deſen Text/ dat de zielen der rechtveerdigen/ die voor de tijden Chriſti geſtorven zijn/ niet zijn in den Hemel opgenomen geweeſt/ noch God in zaligheid geſien hebben/ maar alleen na Chriſti nederdalen ter Hellen; als wanneer hy haar/ uyt de plaats harer bewaringe/ in den Hemel met ſich ſoude gevoerd hebben: ſo dat ſy voor de zielen der genen/ die na het lijden Chriſti ſterven/ tot de zaligheid niet zijn toegelaten. Dit gevoelen hebben wy voor deſen aan geraakt/ en is elders genoegſaam wederleid. Andere verſtaan deſe plaats niet van de zaligheid der zielen alleen in de Hemelen/ maar van den geheelen menſch/ beſtaande uyt ziel en lichaam: dewijle den Apoſtel van menſchen ſpreekt/ en niet van zielen alleen; en ook ſeker is/ dat de zielen/ ſonder de lichamen/ niet konnen volkomelijk tot de zaligheid geraken/ want anders ware de opſtandinge der dooden/ tot verkrijginge der volle zaligheid/ gantſch onnodig; 't welk de reden/ en H. Schrift tegenſtrijdig is. De ſin dan ſoude weſen/ dat de rechtveerdigen des Ouden Teſtaments/ niet hebben de volle zaligheid verkreegen/ alſoo God beſloten heeft de ſelve haar niet eer te verleenen/ voor dat ook wy/ en alle de uytverkorene des wereldts/ by een ſullen verſameld werden/ en tot de zaligheid ingelaten/ namelijk na den tijd des oordeels/ en de komſte Chriſti tot de menſchen/ in heerlijkheid. Deſen uytleg word beweſen/ om dat den Apoſtel *Vers* 35. ſpreekt van de opſtandinge/ en dat de rechtveerdigen des Ouden Teſtaments/ uyt hope der zalige opſtandinge/ hebben uytgeſtaan en gedaan/ 't gene hy in dit Capittel van haar verhaald. *Vers* 35. De aangebodene verloſſinge niet aannemende, op dat ſy een beter opſtandinge verkrijgen ſouden. Ten anderen/ uyt de vermaningen des vorigen Capittels tot lijdſaamheid/ uyt inſicht der beloften der toekomende volmaakte zaligheid/ waar toe hy de exempelen der oude vromen/ in dit Capittel/ tot meerder verſterkinge harer hope/ geloove/ en ſtantvaſtigheid/ by brengd. Sie *Cap.* 10. *Vers* 25. En dat ſoo veel te meer als gy ſiet dat den dag naderd. Item/ gy hebd lijdſaamheid van nooden: op dat gy den wille Gods gedaan hebbende, de belofteniſſe moogd wegdragen. Want noch een ſeer weynig tijds, en hy die te komen ſtaat ſal komen, en niet vertoeven, &c. Den tweeden uytleg achten wy niet onbequaam te weſen/ doch deſen meeſt over een te komen met de vorige redenen/ Item/ het oogmerk/ en woorden des Texts. Als of den Schrijver deſes brieſs/ tot opwekkinge der Geloovigen tot lijdſaamheid/ en ſtantvaſtigheid/ wilde ſeggen/ dat de rechtveerdigen/ die voor ons hebben geleeft en geſtorven zijn/ wel moeten wachten na ons/ en die noch leven moeten/ eerſe konnen tot de zaligheid komen: maar wy ſullen na haar niet moeten wachten/ dewijle den tijd nu naderd/ en ſy niet ſonder ons/ maar wy met haar/ de zaligheid gelijkelijk ontfangen ſullen. Andere verſtaan de volmaaktheid van den ſtaat der Kerke onder het Nieuwe Teſtament; ſoo dat den ſin zy/ dat in het Oude de volmaaktheid niet geweeſt is/ maar in het Nieuwe: want had de volmaaktheid in het Oude Teſtament geweeſt/ ſoo ſoude het Nieuwe niet noodig geweeſt zijn/ en ſy ſouden hare volmaaktheid uyt een ander oorſaak gehad hebben dan wy. Soo dat ſonder ons, ſoo veel ſoude beduyden/ als/ uyt een andere oorſaak dan wy. Welken uytleg/ hoewel wy niet willen veel tegenſpreken/ nochtans (ſoo wy oordeelen) ſonder nootſakelijke reden/ van de eygen woorden des Texts afwijkt.

Tegenw. Aangeſien de uytverkorenen niet konnen ſonder hare lichamen/ en derhalven voor de opſtandinge der dooden/ volkomentlijk ſalig weſen: dewijle de zielen in en door het lichaam/ hare krachten en werkingen betoonen. Hoe ſegd dan den Schrijver deſes brieſs. *Cap.* 12. 23. Dat de geloovige Hebreen waren gekomen tot de Geeſten der volmaakte rechtveerdigen?

Antw. Dat de volmaakte beſittinge der zaligheid niet ſal voor de opſtandinge der dooden/ en eynde deſer tegenwoordige geſtalte des wereldts/ verkregen werden/ is buyten verſchil/ en doorgaans in de H. Schrift duydelijk aangeweſen. Doch de geſtorven rechtveerdigen konnen enigſints volmaakt genaamd werden/ ten aanſien dat hare Geeſten/ na haar dood/ by God/ in gunſte/ begonnene welſtand/ en verwachten der volle en eeuwige zaligheid/ opgenomen zijn. *Eccl.* 12. 7. En de Geeſt weder tot God keere, die hem gegeven heeft. 2 *Cor.* 5. 8. Maar wy hebben goeden moed, en hebben meer behagen om uit het lichaam uit te woonen, en by den Heere in te woonen. *Phil.* 1. 23. Hebbende begeerte om ontbonden te worden, en met Chriſto te ſijn. Want dat is verre het beſte.

Ten anderen/ om dat de geſtorvene rechtveerdigen nu naa haare zielen van de ſonde geheel bevrijd zijn/ en ſy nu buyten alle perijkel zijn van verleyd te konnen werden/ of eenigſints van de zaligheid te vervallen. *Rom.* 6. 7. Want die geſtorven is, die is gerechtveerdigd van de ſonde. *Apoc.* 21. 27. In haar ſal niet inkomen yet dat ontreynigd, en grouwelijkheid doed, en leugen ſpreekt: maar, &c. * Voorts is het aan te merken/ dat door de wijſe van ſpreken in onſen Text/ niet alleen aangeweſen word de onſterflijkheid der zielen: maar ook haar groote weerdigheid/ en uytnemend-

P

* *Van wat volmaaktheid Heb.* 11. 40. *geſproken werd?*

* *Uytnemendheid der ziele.*

mentheid / maar door den geeſt des menſchen gelijk als voor den geheelen menſch eenigſints te achten is. Want/hoewel hier geſproken word van de gene die dood waren / nochtans worden ſy / ten opſicht harer zielen / genaamd volmaakte rechtveerdigen. Dit hebben ſelfs de Heydenen gemerkt / als te ſien is in Cicerone lib. 6. de Republ. in ſomnio Scipionis. *Tu vero enitere, & ſic habeto, non eſſe te mortalem, ſed corpus hoc. Nec enim is es quem forma iſta declarat, ſed mens cujuſque is eſt quiſque, non ea figura quæ digito demonſtrari poteſt. Deum igitur ſcito te eſſe: ſiquidem Deus eſt qui viget, qui ſentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit & moderatur, & movet id corpus, cui præpoſitus eſt, quam hunc mundum princeps ille Deus, & ut ipſe mundum, ex quadam parte mortalem, ipſe Deus Æternus, ſic fragile corpus animus ſempiternus movet.* Welke woorden 't ſelve 't gene wy te vooren geſegd hebben aanwyſen / namelijk / dat den menſch niet is te achten na ſijn lichaam / en uytwendige lichamelijke gedaante / eygenſchappen / en toevallen; maar na ſijn onſterffelijke ziele / door welke hy Gode gelijk is / &c.

J A C. 2. 1.-10.

Wat voor aanneminge des perſoons verboden werd, of niet? *Jac.* 2. van het 1 vers tot het 10.

Anneminge des perſoons, of der aangeſichten, gelijk die genaamd werd na de Hebreeuſche wyſe van ſpreken. *Lev.* 19. 15. *Deut.* 1. 16. 17. en 16. 19. *Prov.* 18. 5. en 24. 23, 24. Is een ſonde / waar door yemand van een ſaak / of perſoon / oordeeld / niet na den eyſch en gelegentheid der ſake / of daad / die geoordeeld werd / maar na eenige uytwendige hoedanigheden / die geenſints behoorden tot de ſake die geoordeeld moet werden; by exempel / of yemand rijk is of arm / edel of niet edel / een inwoonder of vreemdeling / yemands vriend of niet / en ſoo voorts. Van ſoodanigen aanneminge des perſoons ſpreekt den Apoſtel Jacobus *Vers* 1. Mijne broeders hebd niet het Geloove onſes Heeren Jeſu Chriſti, des Heeren der heerlykheid, met aannemingen des perſoons. Namelyk / als men de ryken / of aanſienlijken des wereldts / ſo verheft boven de armen / datmen deſelve / alleen om datſe arm zijn / veracht / gelyk in de volgende woorden blykt. Maar daarom word alle aanneminge des perſoons / borgerlyke beleeftheid / en ordre / niet beſtraft. By exempel / indien men / ſelfs in de Gemeente / of andere by een komſten / en borgerlijken ommegang / een edel / rijk / magtig / aanſienlijk man / een heerlyker en aanſienelyker plaats geeft / ofte meer uytwendige eerbiedigheid bewyſt / dan een arm / of gemeen menſch: niet om datmen dien armen menſch veracht / of / om ſijn armoede / oordeeld voor God / en na de deugd en geloove / onweerdiger te weſen; maar om dat het ſoo de maniere is / en de borgerlijke beſcheydentheid ſulks vereyſcht / om verbelginge te vermijden; of om dat hy door zijn rijkdom veel goed doed / en weldadigheid aan de armen / of door ſyn geleerdheid aan het gemeene beſt / en de gemeente / veel hulpe bewyſt; of om ſijn ampts wille *Rom.* 13. 7. Eere dien gy eere ſchuldig zijt, &c. Of om dat hy door ſijn gebied / authoriteyt / en macht / het gemeene beſt / en de gemeente / groot voordeel toebrengd. Op dat hy / ſiende behoorlijke erkenteniſſe / bewogen werde / om meer en meer de gemeente toegedaan te zyn. Want ſoodanigen handelinge ſtrekt dan niet tot kleenachtinge van de armen / maar tot haar voordeel / en het gemeene beſt. Jacobus dan ſteld een rijke tegen een arme / in ſoodanigen gelegentheid en bedenken / dat die beyde in alle andere dingen malkanderen gelijk zyn / en datter geen reden noch inſicht is / waarom den eenen meer ſal geëerd werden dan den anderen / dan alleenelijk dat den eenen ryk is / en d'ander niet. Datmen daarom den ryken ſal verheffen / en eeren boven den armen / ja met genoegſame verachtinge van den armen / dat verbied hier den Apoſtel. Deſe verachtinge drukt hy uyt door deſe maniere van ſpreken *Vers* 3. En ſoud ſeggen tot den armen, ſtaa gy daar, ofte, ſit hier onder mijn voetbank. Veel meer word verboden in de gemeente eenen ongeloovigen / godlooſen / en onrechtveerdigen te eeren boven de armen / die leden zijn der Gemeente / en vroom van leven; en dat om dat den onrechtveerdigen mooy gekleed / en rijk is / of immers meer uytwendige hoedanigheden / en heerlykheid heeft. Maar indien daar twee geloovigen zyn / in geloove / deugd / gaven / en ſtichtelyk leven / eenparig: uit gemelde inſichten / en wyſe / den ryken / aanſienelyken / en in andere weerdige bedieningen geſtelden / meer dan den armen / doch ſonder ſijne kleenachtinge / te eeren; dat kan ſonder ſonde wel geſchieden. By exempel / indien tot het ampt der Diaconie / of Ouderlingſchap / ſoo wel konnen verkregen werden vrome / en Godzalige / ſtichtelyke perſoonen / die ryk / en van groot vermogen ſijn / als armen: het is wel geoorloft gene te kieſen voor deſe. Want dat is menigmaal ſeer nut / en dienſtig in verſcheyden inſichten: by exempel / dat de ampten niet ſouden verachtelyk werden / op dat de armen in haar bedieninge niet ſouden verdacht / ofte te veel belaſt werden. Maar gantſch onbehoorlyk is het weder / door by te gaan de gene die vroom en bequaam ſijn / en te vorderen tot de ampten die daar toe onbequaam ſijn / en ergerlyk leven: en dat om datſe ryk zyn / of uyt eenige verkeerde vreemde inſichten / die niet behooren tot de ſtichtinge / of welweſen der Gemeente / en goede bedieninge der beroepingen / waar toe ſy verkoren werden.

J A C O B. 2. 10.

Hoe het te verſtaan zy, *Jacob.* 2. 10? Wie de geheele Wet ſal houden, en in een ſal ſtruykelen, die is ſchuldig geworden aan allen?

Deſe woorden moeten ſoo niet verſtaan werden / als of alle ſonden even groot waren / gelijk ſommige geoordeeld hebben. Ofte / gelyk of hy even ſchuldig ware voor God / die tegen maar een Gebod ſondigd / als die alle Geboden overtreed. Ofte / dat die een Gebod breekt / daarom noodſakelyk met een alle Geboden tegen gaat. Maar Jacobus ſpreekt van overtredingen / die met de dood moeten geſtraft werden / gelijk blijkt in de volgende woorden *Vers* 11. Gy ſult niet dooden, Gy ſult geen overſpel doen, &c. Soo dat den ſin is / dat die een van ſoodanige Geboden overtreed / ſoo wel met de dood geſtraft werd / als die alle Geboden overtreed. Ten anderen / den ſin is niet dat die een Gebod overtreed / ook de anderen overtreed / maar dat hy tegen de geheele Wet ſondigd / en de Wet in haar geheel breekt. Gelyk by exempel / dewijle alle de leden des lichaams aan malkanderen vereenigd zijn / en t' ſamen een geheel lichaam maaken / indien yemand een lid breekt / hy breekt dat geheel lichaam / of liever dat lichaam in ſijn geheelheid. Nu de Geboden / in de Wet / hangen als ſchaakelen aan een keten aan een / die een ſchaakel breekt / breekt den geheelen keten / dat is / maakt dat den keten in haar geheelheid verbroken werd. Deſen ſin blykt in de volgende woorden. *Vers* 11. Indien gy nu geen overſpel ſult doen, maar ſult dooden, ſoo zyt gy een overtreder der Wet geworden. Ende *Vers* 10. ſegd den Apoſtel / niet dat die in eenen overtreed / een overtreder is van allen / maar aan allen ſchuldig, dat is / aan de verbrekinge der geheele Wet. Doe daar by / dat / gemerkt niemand kan door de Wet gerechtveerdigd werden / dan die in alles blyft / 't geen de Wet gebied; die maar in eenen overtreed / is ſoo wel verſteken van door de Wet gerechtveerdigd te werden / als die in meer Geboden geſondigd heeft. Ook konnen wy den Text dus verſtaan / dat / die tegen ſijn ge-

Digitized by Google

gemoed / en met toegeven ſijns ſelfs / en verachtinge des Wet-gevers / in een Gebod overtreed / die ſal ook geen conſcientie maken van in andere gelegentheid ook de Wet te breeken: want / indien hy uit waare deugd / liefde tot God / goede conſcientie / en ontſag des Wet-gevers / een ſonde liet / hy ſoude ook de andere vermijden. Want / gelijker volgd *Vers* 11. die geſegd heeft, gy ſult geen overſpel doen, die heeft ook geſegd gy ſult niet dooden: &c. Dat is / een en de ſelve reden / en inſicht / geld ſoo wel in de eene ſonde / als in de andere. Want alle deugden komen uit eenen oorſpronk / namelijk de waare liefde / en vreeſe Gods. En daar een deugd is in haaren rechten oorſpronk / en kracht / daar volgen ook de andere op haare wijſe / en maniere / als 't ſamen alle aan een hangende. Daar een ſonde de overhand neemd / en heerſcht / daar is ook den oorſpronk / en lichtelijk gevolg tot de andere / ten zy eenige byſondere verhinderinge ſulks belette. De gantſche Wet word in de liefde vervuld / die nu tegen een Gebod ſondigd / ſondigd ſoo wel tegen de liefde / als die in meer ſonden ſchuldig is. Want het eynde des Gebods is liefde, uit een reyn herte, en uit een goede Conſcientie, en uit een ongeveynſd Geloove. 1 *Tim.* 1. *Vers* 5. En dewijle wy God moeten lief hebben van gantſcher herten, van gantſchen gemoede, en uit alle onſe krachten En onſen naaſten als ons ſelven. En daar aan de gantſche Wet hangd; die in een ſonde ſich toegeeft / ſondigd tegen het eynde / en den inhoud der gantſche Wet: die ſoo het eene gebied / dat men ook het andere niet mach nalaten / of wy worden van geveynſtheid / en verbrekinge der Wet / overtuygd / gelijk Chriſtus aanwijſt tegen de Schrift-geleerden / en de Phariżeen. *Matth.* 23. 23. En daar mede betuygd David ſijn oprechtigheid / dat hy niet alleen na ſommige; maar na alle de Geboden Gods / ſijn leven onſtraffelijk trachtede aan te rechten. *Pſal.* 119. *Vers* 128. Daarom hebbe ik alle uwe bevelen, van alles, voor recht gehouden: maar alle valſchen pad hebbe ik gehaat. Daarom is geen waare gehoorſaamheid by God geacht / ten zy het gemoed des menſchen in alles God ſoekt te behagen eenpariglijk. 2 *Reg.* 23. *Vers* 25. Die de Wet-gever in een Gebod veracht / word ook geacht hem te verwerpen in het ander / dewijle hy toond / dat hy de ſonde niet laat uit ontſag / of liefde des Wet-gevers / maar uit andere inſichten / die in hem geen bewijs geven van oprechte gehoorſaamheid. Dewijle hy onderſcheid maakt / niet na het voorſchrift des Wet-gevers / maar na ſijn eygen ſin / daar nochtans het geene God t' ſamen gevoegd heeft / den menſche niet mach ſcheyden. Daarom ſegd den Apoſtel Jacobus *Cap.* 4. 11. Broeders ſpreekt niet qualijk van malkanderen. Die van ſijnen Broeder qualijk ſpreekt, en ſijnen Broeder oordeeld, die ſpreekt qualijk van de Wet, en oordeeld de Wet. Indien gy nu de Wet oordeeld, ſoo zijt gy geen dader der Wet, maar een Rechter.

---

1 *PETR.* 3. 18-20.

Die wel is gedood in het vleeſch, maar levendig gemaakt door den Geeſt: in den welken hy ook henen gegaan zijnde, den Geeſten die in de gevankeniſſe zijn gepredikt heeft, die eertijds ongehoorſaam waren, wanneer de langmoedigheid Gods eenmaal verwachtede, in de dagen van Noë, als de Arke toebereyd wierd: &c.

IN de H. Schrift vind men niet alleen melk, dat is klare en lichte dingen om te verſtaan voor de eenvoudigen / en genoegſaam ter zaligheid voor een yeder: maar ook vaſte ſpijſe, en duyſtere moeyelijke redenen / tot verder neerſtigheid en onderſoek * der geenen / die haare ſinnen in Gods Woord geoeffend hebben. Op dat niemand Gods Woord kleyn en gering achte / ofte meene in alles voldaan te hebben / en tot de volmaaktheid gekomen te zyn / en ſoo nalate na verder kenniſſe der godlijke verborgentheden te trachten: maar op dat wy te meerder vermaak ſouden hebben / door het bekomen van godlijk verſtand / als wy met grooten arbeyd het ſelve verkrygen. Onder deſe moeyelijke duyſtere plaatſen werd ook met reden onſen voorgeſtelden Text gerekend.

† Den Oud-vader Auguſtinus verſtaat by den Geeſt Chriſti ſijne Goddelijke Nature / gelijke wy getoond hebben. *Rom.* 1. 3. dat den Geeſt, in Chriſto / geſteld zynde tegen het vleeſch, ſijn goddelijke Nature beteekend. Dat derhalven den ſin deſes Text is / dat den goddelijken Geeſt Chriſti / door Noa / den Prediker der Gerechtigheid, gepredikt heeft voor den Sundvloed / aan de menſchen die toen leefden / om haar door vermaninge / waarſchouwinge / en beſtraffinge tot bekeeringe te brengen / op datſe ſouden voorkomen de oordeelen en plagen des Sund-vloeds / die haer Noa voorſeyde dat komen ſouden / indien ſy haar niet bekeerden: gelijk Petrus in deſen ſelven brief aanwijſt / dat den godlijken Geeſt Chriſti door de Propheten des ouden Teſtaments geſproken heeft. *Cap.* 1. *Vers* 10, 11. Van welke zaligheid ondervraagd, en onderſocht hebben de Propheten, die geprophetecrt hebben van de genade aan u geſchied. Onderſoekende op welken ofte hoedanigen tijd, de Geeſt Chriſti, die in haar was, beduydde, en te voren getuygde het lijden dat op Chriſtum komen ſoude, en de heerlijkheid daar na. Soo word den H. Geeſt / genaamd den Geeſt des Soons Gods, en Chriſti *Gal.* 4. 6. En dit is dien Geeſt / door welken Petrus getuygd dat de Propheten gepropheteerd hebben / en Gods Woord beſchreven. 2 *Petr.* 1. 21. Soo dat wy dus verre den uitleg Auguſtini voor ſeker houden: en dit raakt den Geeſt die gepredikt heeft. Maar by de Geeſten, aan welken Chriſtus gepredikt heeft / verſtaat Auguſtinus de menſchen die ten tyden Noë leefden / welkers zielen toen in haare ſterffelijke Lichamen / als in een gevangen-huys / noch gehouden wierden / ſoo lange ſy leefden. Doch deſen uitleg dunkt ons niet wel met den Text over een te komen. Om dat de H. Schrift niet gewoon is / de menſchen die leven / te noemen Geeſten die in de gevangeniſſe zijn. Ten anderen / Petrus ſegd niet / dat Chriſtus heeft gepredikt den Geeſten, die ten tyden Noë in de gevangeniſſe waren / maar die in de gevangeniſſe zijn: nu is het ſeker / dat / toen Petrus dit ſchreef / toen waren de Zielen der geene / die door de Sundvloed vergaan zyn / niet meer in haare ſterffelijke lichamen / als in een gevangeniſſe beſloten. Maar by de geeſten der menſchen / werden gemeenelijk de Zielen verſtaan. *Eccl.* 12. 7. *Zach.* 12. 1. *Hebr.* 12. 9. *Job.* 13. 21. &c. Om deſe reden oordeelen wy / dat by de Geeſten verſtaan werden de zielen der menſchen / die door haare ongehoorſaamheid ten oordeel des jongſten dags / gelijk als in een gevangeniſſe / bewaard werden. Gelijk diergelijke maniere van ſpreken Petrus gebruykt van de booſe Engelen. In ſynen tweeden brief. *Cap.* 2. 4. Want indien God de Engelen, die geſondigd hebben, niet geſpaard heeft, maar die, in de Helle geworpen hebbende, overgegeven heeft den ketenen der duyſterniſſe, om tot het oordeel bewaard te werden. Deſen uitleg wijſt ook Petrus aan in het Capittel dat na onſen Text volgd. *Vers* 6. Want daar toe is ook den dooden het Euangelium verkondigd geworden, op dat, &c.

* Andere leggen onſen Text dus uit / dat Chriſtus / na ſijn opſtandinge van den dooden / gekomen is by de Zielen der geene / die door den Sundvloed vergaan zyn / maar nochtans / ſiende den Sundvloed komen / haar bekeerd hebben: hoewelſe te voren waren ongeloovig geweeſt / en ongehoorſaam / niet willende gelooven dat God alle menſchen ſoude om de ſonden verderven. En dat God haare Zielen wel verſchoond heeft van de eeu-

* *Waarom in de H. Schrift ſommige dingen ſeer duyſterlijk voorgeſteld zijn?*

† *Auguſtini uitleg.* * *Anderen uitleg.*

Digitized by Google

eeuwige verdoemeniſſe / maar nochtans / om datſe ſoo lang waren wederſpannig geweeſt / dat hy de ſelve niet dadelijk tot ſich in genaden aangenomen heeft / maar in een plaats byſonder / als in een bewaring en gevangeniſſe/ geſteld/ hoewel ſonder pijn; tot dat Chriſtus haar/ na ſijn opſtandinge / als nu de verſoeninge volbracht hebbende / ſoude verkondigen het Euangelium: dat is / datſe in den dag des oordeels de zaligheid ſouden be-erven / en datſe alſoo tegen dien tijd ſouden door Chriſtum vertrooſt werden. En dat daar op ook ſiet t geene Petrus ſegd in het volgende Capittel deſes briefs *Vers* 6. Dat den dooden het Euangelium is gepredikt, op dat ſy wel ſouden geoordeeld worden na den menſch, in het vleeſch, maar leven ſouden na God, in den Geeſt. Dat is / hoewelſe na den lichame verdronken / haare Zielen nochtans / door de bekeeringe op het eynde van haar leven / behouden ſouden werden.

Doch in deſen uytleg word wel geſegd maar niet beweſen/ dat/ als den Sundvloed quam/ de menſchen ſich tot God hebben bekeerd. 2. Dat / niet tegenſtaande haar bekeeringe/ God haar heeft willen d'een met d'ander verderven. 3. Dat haare Zielen byſonder in een plaats alleen geſteld zijn / afgeſcheyden zijnde van de Zielen der andere menſchen / die verloren zijn gegaan / of behouden. 4. Dat Chriſtus / na ſijn opſtandinge / in die plaats gekomen is. Welke dingen alle / dewijle ſy geen bewijs hebben in Gods Woord / ſoo zijnſe ſoo licht te verwerpen/ als voort te brengen. Wy oordeelen derhalven ſoodanigen uitleg niet meer beſcheyds / noch waarheids te hebben/ dan het gevoelen der Paus-geſinden van het voorborcht der hellen / uit welke hy de Oudvaders verloſt / of van het Vagevyer/ uit welke hy de Zielen ſoude uitgehaald hebben. Welk gevoelen van anderen genoegſaam wederlegd is / en niet waarſchijnelijker is dan der geene / die meenen dat Chriſtus heeft gepredikt in de Helle/ aan de verdoemde zielen / op datſe/ berouw hebbende van haare vorige ſonden / en ongeloove / haar ſouden bekeeren / en hope ontfangen van de toekomende zaligheid / na de opſtandinge der dooden: en dat ſulks inſonderheid geſchied zy aan de zielen der Heydenen / die in haar leven van Chriſtus niet hadden gehoord. Indien dit waar is / ſoo ſullen die Zielen veel meer voordeel hebben dan der geene / die onder de Chriſtenen / ofte Heydenen ſterven in haare ongeloovigheid: ten zy yemand verſinnen wil / dat ook aan deſen het Euangelium tot zaligheid verkondigd ſal werden. 't Welk alles ydel is / en nergens op ſteund / dan op menſchelijke inbeeldinge / en verdichtſelen. Hier by mach gevoegd werden het gevoelen van andere / 't welk ook ſoekt te beweeren Georgius Konig, *in vindiciis ſacris*, dat Chriſtus/ na ſijn opſtandinge/ is gegaan in de Helle/ niet om de zielen der verdoemden trooſt toe te brengen / ofte tot boetveerdigheid te vermanen / maar om haar te overtuygen van haar moedwillige ongeloovigheid / en haar te beſtraffen / en Gods oordeelen aan te ſeggen. En dat daar op ſoude ſien den Artijkel van de nederdalinge ter hellen. Waar van ſie de Uitleggers over de 12 Artijkelen des Geloofs.

Socinus, om te ontgaan dat hier van de goddelijke natuure Chriſti geſproken werd / † brengd deſen uitleg over onſen Text. Chriſtus/ door de goddelijke Macht opgewekt zijnde / is gebracht tot een onſterfelijk leven / en eeuwige zaligheid. En door deſe ſelve goddelijke Macht / als hy van hier tot den Vader gegaan was / over al ſijne Diſcipelen geſonden hebbende / die ſijne overwinninge over de dood / en hemelſche Heerlijkheid ſouden verkondigen / heeft ook aan dier menſchen gemoeden / en zielen / gepredikt / die door de kracht der onwetenheid / en godloosheid die in haar was / als ſlaven des toorns Gods gevangen wierden gehouden / en ongehoorſaam geweeſt zijn. 't Welk niet anders is geſchied dan gelijk ten tyden Noë / toen Gods Goedheid / en Langmoedigheid verwachtede de bekeeringe der hardnekkige menſchen/ welke door de Arke/ die Noë bouwde na het bevel Gods / genoegſaam wierden vermaand tot haaren ſchuldigen plicht / en gewaarſchouwd van het oordeel Gods / 't welk over haar ſoude komen / &c. Deſen uitleg voldoed geenſints den Text. Want ſy ſteld alleenelijk een gelijkeniſſe tuſſchen het geene eertijds ten tijden Noë geſchied is / en 't geene daar na is gedaan door Chriſtum / na ſijn opſtandinge. Daar nochtans den Text duydelijk ſegd / dat Chriſtus die Geeſten gepredikt heeft / die eertijds, dat is door den Sundvloed/ ongehoorſaam waren. Ten anderen / den Text ſpreekt van Geeſten die in de gevangeniſſe zijn / niet van menſchen die moedwillig / en onwetende zijn / die nergens worden op ſoodanigen wijſe in Gods Woord beſchreven. Maar het blijkt klaarlijk uit de woorden des Texts / dat Petrus ſpreekt van de Geeſten, dat is / de zielen der menſchen / die eertijds in haar leven ongehoorſaam geweeſt zijn / namelijk / in de dagen Noë / wanneer de langmoedigheid Gods haar bekeeringe verwachtede. Welke Geeſten geſegd werden te weſen ἐν φυλακῇ dat is / in de gevangeniſſe. Want 't woord φυλακὴ beduyd in de H. Schrift in 't gemeen een plaats daar yet in bewaard werd. *Apoc.* 18. 2. 2. Ten anderen een gevangenhuys *Matth.* 14. 10. Item / de nachtwake ofte de uren der nachtwake. *Matth.* 14. 25. *en* 24. 43. Item / bewaringe, door Soldaten af anderſints. *Actor.* 12. 10.

Dat door den Geeſt Chriſti ſijne goddelijke Natuure verſtaan werd / mach blijken uit vergelijkinge van onſen Text met andere ſchrifttuur-plaatſen / als 1 *Tim.* 3. *Vers* 16. *Rom.* 1. 3, 4. *Hebr.* 9. 17. Ten anderen / wy konnen niet wel de ziele Chriſti verſtaan / want dewijle die niet is eygentlijk geſtorven / ſoo is ſy ook eygentlijk niet levendig gemaakt / noch ook niet het Lichaam / maar den menſche Chriſtus; want het leven is een eygen werk in den menſch / niet van het Lichaam alleen / noch van de Ziele / maar van den geheelen menſch / gelijk hy uit Ziel en Lichaam beſtaat: ook heeft Chriſti Ziel niet konnen de oorſaak weſen van ſijn levendigmakinge / maar dat is geſchied door den geeſt en kracht Gods. Soo dat den ſin is / dat Chriſtus na ſijne menſchelijke Nature wel is gedood / maar door de kracht Gods levendig gemaakt. Gelijk Paulus dit uitlegd 2 *Cor.* 13. 4. Want hoewel hy gekruyſt is door ſwakheid, ſoo leeft hy nochtans door de kracht Gods. Het oogmerk Petri / in de voorgaande woorden onſes Texts / is geweeſt te vermanen tot lijdſaamheid / waar toe hy *Vers* 18. het exempel Chriſti voorſteld / en toond *Vers* 19. *en* 20. dat Chriſtus al van ouds met groote langmoedigheid / en lijdſaamheid / de godloosheid der menſchen verdragen heeft / en haare bekeeringe verwacht / 't welk hy bewijſt en verklaard door het exempel der eerſte wereld / die door de Sundvloed verdorven is. Soo dat onſen uitleg / te vooren over deſen Text gegeven / gantſchelijk met de voorgaande woorden / en het eynde des Apoſtels / over een komt. † D. Calvinus verſtaat by de geeſten die in de gevangeniſſe zijn, de geeſten / dat is / zielen der Godzaligen / tot welkers opſtandinge ook te ſijner tijd krachtig weſen ſal / den ſelven geeſt Gods / door welken Chriſtus uit den dooden verwekt is. *Rom.* 8. 11. Doch wy oordeelen / dat den Text duydelijk aanwijſt / dat by de geeſten die in de gevangeniſſe zijn, werden verſtaan de zielen der geene / die ten tijden Noæ ongehoorſaam waren; en welkers bekeeringe Gods langmoedigheid verwachtede / doch te vergeefs. Want nergens worden de geeſten der Godſaligen geſegd in een gevangeniſſe te weſen. En / hoewel Calvinus hier op antwoord / dat het woord φυλακὴ ook beteekend een wacht-toorn / en dat de zielen der geloovigen / ook na haare dood / hebben als uit een wacht-toorn verlangd / en uitgeſien na haare verloſſinge door Chri-

† *Socini uitleg.*

† *Calvini uytleg.*

Chriſtum: en dat dit haar ernſtig verlangen mach genoemd werden een gevangeniſſe / in welke ſy gehouden lagen. Nochtans nemen wy dien uytleg niet aan. Om dat de ſelve met de woorden des Texts niet over een komen. En om dat nergens in ſulke maniere de H. Schrift van de zielen der Geloovigen ſpreekt / gelijk deſen uytleg mede brengd.

Doch / indien men echter deſen uytleg wil volgen / ſoo dunkt ons / dat de ſelve dan nog bequamelijker kan verſtaan werden van de geeſten der Geloovigen / toen ſy noch leefden / dan van hare zielen na hare dood. Soo dat by die woorden τοῖς ἐν φυλακῇ den geenen die in de gevangeniſſe, verſtaan werd niet het woord zijn, maar waren, of zijn geweeſt, te weten eertijds in haar leven. En inſonderheid ſoo men in plaats van πνεύμασι leeſt πνεύματι, gelijk ſommige dus den Text geleſen hebben. En dan ſal den ſin weſen / dat Chriſtus gepredikt heeft voor den genen die in den Geeſt, of na den Geeſt waren in de gevangeniſſe / dat is / gelijk Calvinus verklaard / in ernſtige verwachtinge na den Meſſias, en hare verloſſinge door hem. Gelijk Chriſtus getuygd dat vele Propheten en Rechtveerdigen hebben gewenſt te ſien en te hooren, 't geene de Jooden ſagen in ſijnen tijd. En Petrus / dat de Propheten hebben onderſocht op wat, ofte hoedanigen tijd, den geeſt Chriſti die in haar was, betuygde het lijden dat op hem komen ſoude, en de heerlijkheid daar na. En Paulus ſegd eer het geloove quam waren wy onder de Wet in bewaringe geſteld, en zijn beſloten geweeſt tot op het geloove dat geopenbaard ſoude worden. *Gal.* 3. 23. 1 *Petr.* 1. 11. &c. Doch / dewijle wy geen reden ſien om van de gemeene overſettinge des Texts te wijken / en dat Petrus van de Geeſten die in de gevangeniſſe zijn, uytdrukkelijk ſegd *vers* 20. datſe eertijds zijn ongehoorſaam geweeſt, in de dagen Noæ, ſoo houden wy voor ſeeker dat deſen Text niet is van de geeſten der geloovigen te verſtaan / maar van de ongeloovigen. Waar uyt ook blijkt dat deſen Text niet kan verſtaan werden van de zielen der godſalige Voor-vaderen / die Chriſtus uyt het limbus, ofte voorhoorcht der Helle / ſoude verloſt hebben: hoewel dien uytleg ſeer oud is. Ten anderen / daar word in den Text niet geſproken van eenige verloſſinge / maar dat Chriſtus gepredikt heeft. Voorts / dewijle Petrus ſpreekt van geeſten die ongehoorſaam geweeſt zijn / ten tijden Noæ, ſoo blijkt daar uyt dat dien uytleg niet beſtaat / die deſen Text verſtaat van de Apoſtelen / die na de Hemelvaard Chriſti den Heydenen gepredikt hebben. En dat deſe Heydenen genaamd werden geeſten die in de gevangeniſſe waren / dat is / die door de onwetenheid / en dood in de ſonde / gelijk als beſloten lagen. Welken uytleg ook met het oogmerk Petri / noch de maniere van ſpreeken / niet over een komt.

2 *PET.* 3. 9.

Hoe het te verſtaan zy, dat God lacht en ſpot met het verderf der godlooſen. *Prov.* 1. 26. Daar nochtans Petrus getuygd 2 *Brief C.* 3. 9. Dat de Heere lankmoedig is over ons, niet willende dat eenige verloren gaan, maar datſe alle tot bekeeringe komen?

Het is ſeker dat God eygentlijk geen vermaak neemd in de elende / en verdriet van ſijne ſchepſelen / inſonderheid der menſchen. Want hy getuygd het tegendeel voorgaans in de H. Schrift / ook ſelfs met betuyginge / uytroepinge / en eede. *Ezech.* 18. 23. Soude ik eenigſints luſt hebben aan den dood des godlooſen? ſpreekt de Heere Heere: is 't niet, als hy ſich bekeerd van ſijne wegen, dat hy leeve? *Cap.* 33. 11. Soo waarachtig als ik leve, ſpreekt de Heere Heere, ſoo ik luſt hebbe in dood des Godlooſen: maar daar in heb ik luſt, dat de godlooſe ſich bekeere van ſijnen weg, en leve: bekeerd u, bekeerd u van uwe booſe wegen, want waarom ſoudet gy ſterven, ô huys Iſraels? *Pſal.* 81. 14. Och dat mijn volk na my gehoord hadde, dat Iſrael in mijne wegen gewandeld hadde. In korten ſoude ik, &c. *Eſa.* 5. *Vers* 4. Wat iſſer meer te doen aan mijnen Wijngaard, 't welk ik aan hem niet gedaan heb? &c. 1 *Tim.* 2. 4. Welke wil dat alle menſchen zalig worden, en tot kenniſſe der waarheyd komen. 2 *Petr.* 3. 9. Niet willende dat eenige verloren gaan, maar datſe alle tot bekeeringe komen. En ſoo voorts in menige plaatſen / gelijk ook ſelfs in dit eerſte Capittel Proverb. Sie *Vers* 20. en de volgende.

Het ſoude ook ſtrijden tegen Gods goedheid en barmhertigheid / dat hy in de elende / enkelijk als elende aangemerkt / in ſijne eygen ſchepſelen vermaak ſoude nemen. Maar in tegendeel God is aan allen goed, en ſyne barmhertigheden zijn over alle ſijne werken. *Pſ.* 145. *Vers* 9. Ja ook beſtraft God in de menſch / als een groote ſonde / indien hy in den ondergang / ſelfs van de Godlooſen / en ſijne vyanden / een behagen heeft. *Prov.* 24. 17. Verblijd u niet als uwen vyand valt, en als hy ſtruykeld, laat u herte ſich niet verheugen: op dat het de Heere niet ſie, en quaad zy in ſijne oogen: en ſynen toorn van hem afkeere. En *Cap.* 17. 5. Die ſich verblijd in het verderf, ſal niet onſchuldig weſen.

Maar nochtans / dewijle God rechtveerdig is / en de hartnekkige ſonden ſtraffen verdienen / ſoo neemd God in de ſelve een behagen / voor ſoo verr' die als oeffeninge van rechtveerdigheid worden aangemerkt. Want / dewijle de rechtveerdigheid een Godlijke eygenſchap is / en ſelfs in de menſchen deugdelijk / ſoo pleegd God die niet / dan met / en volgens ſijn welbehagen; welk vrywillig welbehagen Gods den eenigen regel is van het oeffenen / ofte der daden / ſoo der barmhertigheid / als ſtraffende rechtveerdigheid in God.

Ten tweeden / God word geſegd te ſpotten en te lacchen, met het verderf der Godlooſen / menſchelijker wijſe / om dat hy hare klachten en gebeden niet verhoord / maar verſmaad / om datſe te vooren moetwilliglijk ſijnen raad / vermaningen / en waarſchouwingen veracht hebben. Soo dat deſe beſpottinge geſchied by wijſe van gelijke vergeldinge: ſy hebben te vooren God veracht / en ſijnen raad beſpot / nu komt God en ſpot met haar. En dat dit den rechten ſin is van den Text *Prov.* 1. 26. blijkt klaarlijk uyt vergelijkinge des ſelfs met de voorgaande redenen. *Vers* 24. 25. Dewijle ik geroepen hebbe, en gy lieden geweygerd hebd: mijne hand uytgeſtrekt hebbe, en daar niemant was die opmerkte. En hebbet alle mijne raad verworpen, en mijne beſtraffinge niet gewilt. Soo ſal ik ook in u-lieder verderf lacchen: ik ſal ſpotten wanneer uwe vreeſe komt. Sie voorts van *Vers* 28. tot 32. Item / *Vers* 22. En de ſpotters voor ſich de ſpotterye begeeren. En *Cap.* 3. 34. Sekerlijk de ſpotters ſal hy beſpotten: &c.

Ten derden / God ſpot ſomtijds met een menſch / om hem van ſijne dwaasheid te overtuygen / beſchaamd te maken / en ſoo in het toekomende tot voorſichtigheid te brengen. Soo ſpottede God met onſe voorouderen *Gen.* 3. *Vers* 21. Doe ſeyde de Heere God; ſiet, de menſche is geworden als onſer een, kennende het goede, en het quaad. 't Welk daarom rechtveerdig was / om dat ſy haar te voren hadden laten bewegen tot ongehoorſaamheid tegen God / met deſe reden / dat ſy ſouden God gelijk weſen / kennende goed en quaad: niet te vreden zijnde met dien heerlijken ſtaat / in welke God haar geſteld had / maar wilden haren Schepper gelijk zijn: 't welk een gantſch ſware ſonde was.

Ten vierden / God ſpot met de godlooſen / om dat hy ſiet van verren de nietigheid / en ydelheid van al haar woelen / woeyten / voornemens / &c. Die hy te ſchande brengd / en vernietigd. *Pſal.* 2. 4. Die in den Hemel woond ſal lacchen, de Heere ſalſe beſpotten. *Pſal.* 33. 10. &c. Item / om dat hy de vromen gelegentheid geeft om met de godlooſen te ſpotten / dewijle ſy menigmaal te voren met haar geſpot hebben. *Pſal.* 52. *Verſſ.* 8. 9. De rechtveerdigen ſullen het ſien, en vreeſen: ſy ſullen over hem lacchen, ſeggende: ſiet den man die God niet ſtelde tot

ſijn ſterkte, &c. Sie *Job* 27. 22, 23. *Apoc.* 18. 20. Bedrijft vreugde over haar (namelijk Babylon die gevallen is) gy Hemel, en gy Heylige Apoſtelen, en Propheten, want God heeft u oordeel aan haar geoordeeld, &c.

Tegenw. Daar is nochtans te voren geſegd volgens *Prov.* 27. 17. en 17. 5. Datmen ſich over den val, en ondergang van ſijnen vyand, niet mach verblyden.

Antw. Men mach eygentlijk in 't verderf der godloosen, enkelijk als verderf aangemerkt, ſich niet verblyden. Maar wel, voor eerſt, ten aanſien dat God in haar te ſtraffen ſijne rechtveerdigheid oeffend. 2. Ten aanſien dat, door haren val, hare boosheid geſteuit werd, en de goeden verlicht en verloſt werden. *Apoc.* 18. 20. Bedrijft vreugde over haar, &c. Want God heeft u oordeel aan haar geoordeeld. 3. om haar te overtuygen, en te beſchamen. 4. Om dat wy bemerken Gods wonderlijk beleyd, en de ydelheid van al het poogen en woelen der menſchen, 't welk God lichtelijk vernietigd. *Prov.* 21. 30. Want daar is geen wijsheid, noch raad, noch verſtand, tegen den Heere. *Pſal.* 33. 10. De Heere vernietigd den raad der Heydenen, hy breekt de gedachten der volkeren.

1 *J O A N.* 5. 16. 17.

Indien yemand ſijnen Broeder ſiet ſondigen een ſonde niet tot de dood, die ſal God bidden, en hy ſal hem het leven geven, den genen ſeg ik, die niet ſondigen tot de dood. Daar is een ſonde tot de dood: voor de ſelve ſonde ſeg ik niet dat hy ſal bidden. Alle ongerechtigheid is ſonde: en daar is ſonde niet tot de dood.

HEt oogmerk des Apoſtels, in deſe plaats, is te voorkomen het miſtrouwen, dat de geloovigen mochten krygen van Gods verhooringe, op haar gebeden, alſſe ſouden bemerken datſe wel ſouden voor ſommige menſchen bidden, om hare geſondheid, die nochtans van God door de dood ſouden wechgenomen werden. En, om dit te doen, ſoo waarſchouwd hy, dat ſommige menſchen ſoo ſeer komen te ſondigen, dat God ſoodanige beſloten heeft, om haar ſonde wille, te laten ſterven: en derhalven, dat het haar niet moet verwonderen, dat haar Gebeden, in ſoodanigen geval, niet werden verhoord. Want een ſonde tot de dood, is die ſonde, op welke de dood ſeekerlijk volgd, gelijk blijkt uyt diergelijke maniere van ſpreken, die Chriſtus gebruykt *Joh.* 11. *Vers* 4. Deſe krankheid is niet tot de dood, maar ter heerlijkheid Gods: dat is, deſe krankheid ſtrekt daar toe niet, dat Lazarus ſoude ſterven, en dood blijven, gelijk alle menſchen die ſterven; maar op dat, by deſe gelegentheid, de Sone Gods, en den Vader in hem, verheerlijkt werde. Want hoewel op de ſiekte Lazari den dood gevolgd is, nochtans, dewijl hy maar eenen korten tijt dood bleef, en God ſekerlijk had voorgenomen hem uyt den dooden te verwekken, ſoo word ſijnen dood voor geen dood gerekend. *Joh.* 11. 11. Lazarus onſen vriend ſlaapt; maar ik ga henen om hem uyt den ſlaap te verwekken. En daar op ſiende, ſeyde de Heere *Vers* 4. Deſe krankheid is niet tot de dood. Van de Dochter, die Chriſtus voornam uyt den dooden op te wekken, ſegd hy, *Mat.* 9. *vers* 24. Het Dochterken is niet dood, maar ſlaapt.

By ſondigen tot de dood, verſtaat den Apoſtel niet een eenige byſondere daad van ſonde, maar, ſoo wy oordeelen, in een ſonde menigmaal te vallen, ſich daar in toe te geven, en ſondigen dat den menſch in die ſonde gedurig blijft, daar in leeft, en ſonder bekeeringe voortgaat. Want Joannes is gewoon in deſen Brief het woord ſondigen ſoo te nemen. Sie 1 Joannes 3 *Verſſ.* 6, 8, 9. En in het volgende vers op onſen Text. Wy weten dat een yegelijk die uyt God geboren is niet ſondigd, maar, &c. Sonde dan niet tot de dood, is ſonde, in welke ook wel de wedergeborenen ſomtijds, door onbedachtſaamheid en ſwakheid, vallen: maar ſy blijven niet in die ſonde, maar bekeeren haar, en ſoeken, ſoo veel in haar is, onberiſpelijk te leven. By broeders verſtaat Joannes menſchen, die uytwendiglijk het Chriſten Geloof hebben aangenomen. En, dewijle wy volkomentlijk weten, dat God den menſch niet wil ſijn genade ter zaligheid bewijſen, dan alleenelijk aan de gene die ſich bekeeren, en in geen ſonde met moetwilligheid blijven; ſoo ſegt Joannes, in onſen Text, daar is een ſonde tot de dood: voor de ſelve ſonde ſeg ik niet dat hy ſal bidden. Dat is, hoewel wy altoos mogen, en moeten bidden, en ons beſt doen, dat de menſchen ſich bekeeren, op datſe mogen behouden werden: nochtans konnen wy niet bidden om vergevinge der ſonden, in welke wy ſien dat de menſchen leven, en haar gewilliglijk toegeven: en dat niet ſoodanigen vertrouwen, daar te voor van geſproken is, *Verſſ.* 14, 15. Maar alleenelijk onder beding, indien ſy haar bekeeren. Want wy weten dat den ſoodanigen, als ſoodanige, en voor ſoo lange ſy ſoo blijven, de ſonden niet vergeven worden. Doch korts voor onſen Text heeft Joannes ons vermaand *Vers* 14. Dit is de vrymoedigheid die wy tot hem hebben, dat ſoo wy yet bidden na ſijnen wille, hy ons verhoord. En indien, &c. Daarom hebben eertijds de oude Chriſtenen niet gebeden, in hare openbare Gebeden, voor Chriſtenen die geheel van het geloove afvielen, of in gedurige gewoonte van ſware ſonden leefden; hoewelſe voor alle menſchen betere ſinnen, en bekeeringe, baden, maar niet voor hare zaligheid, en vergevinge van ſonden, ſoo lange ſy geenſints bewijs gaven van bekeeringe. Wat aangaat die maniere van ſpreken, ik ſegge niet dat hy ſal bidden. Gelijkſe niet gebied, ſoo verbiedſe ook eygentlijk niet. Hoewel het, in den gemelden ſin, mach voor een verbod genomen werden. Diergelijke maniere van ſpreken gebruykt Chriſtus. *Joh.* 16. 26. Ik ſegge u niet dat ik den Vader voor u bidden ſal. Met welke woorden Chriſtus nochtans niet loochend dat hy voor haar bidden ſoude: Want ſulks ſtrijd tegen het volgende Capittel, en andere Texten der H. Schrift. Dat in onſen Text ſoude geſproken werden van die laſteringe in den H. Geeſt, van welke Chriſtus handeld *Matth.* 12. blijkt niet: en het is niet waarſchijnelijk, dat Joannes ſoodanige menſchen, die de wonderdaden Chriſti voor werken des Duyvels ſcholden, (want van ſoodanige leſen wy *Matth.* 12.) in onſen Text broeders noemd.

1 *J O H.* 5. 7.

Want dry zijn 'er die getuygen in den Hemel, de Vader, het Woord, en de H. Geeſt, en deſe dry zijn een. En dry zijn 'er die getuygen op de aarde: de Geeſt, en het Water, en het Bloed: en die dry zijn tot een.

DEſe voorgeſtelde woorden des † 7 vers, uyt welke een van de byſonderſte, en klaarſte bewysredenen genomen werd, om de dryheid der perſoonen, in het eenige weſen Gods, te beweeren: worden van de Arrianen, en Macedonianen, als tot den Text niet behoorende, verworpen; om dat dit 7 vers niet word gevonden in de oude Grielkſe exemplaren: noch ook in ſommige Latijnſche overſettingen, en van de oude Schrijvers niet erkend is. Doch hier op word geantwoord, in tegendeel, datter meer exemplaren zijn, in welke dit vers gevonden is, dan in welke het niet is uytgedrukt; en dat, onder de Oude Vaders, het meeſtendeel deſen Text, ſoo gelijk die nu geleſen word, erkend hebben. Ten anderen, uyt het 8. Vers ſchijnd ook klaarlijk te blijken, dat het ſelve met het 7. Vers een vaſten aanhang, en gevolg heeft: want daar te voren van dry getuygen geſproken is, die in den Hemel getuygen, ſoo word in tegenſtellinge geſegd Vers 8. en dry zijnder die getuygen op de aarde, &c. Ook wijſt ſulks

† *Of het 7 Vers deſes Capittels tot den Text behoord, of niet?*

ſulks het 9 Vers aan / indien wy het getuygeniſſe der menſchen aannemen, het getuygeniſſe Gods is meerder: want dit is het getuygeniſſe Gods, het welk hy van ſijnen Soone getuygd heeft. Welke woorden duydelijk haar opſicht hebben op het gemelde 7 *Vers*. Dry zijn 'er die getuygen in den Hemel, de Vader, het Woord, en den Geeſt: en deſe dry zyn een. Derhalven hebben veele achterdenken gehad / dat de Arrianen dit Vers niet opſet achtergelaten hebben / in hare exemplaren en overſettingen. Gelijk ook in vele Latijnſche exemplaren niet gevonden worden de laatſte woorden van het 8 Vers. En die dry zyn tot een. Dat is / getuygen een en de ſelve ſake. Welke woorden ook in ſommige exemplaren anders geleſen worden / namelijk / die dry zyn een. 't Welk ſommige mede achterdenken gegeven heeft / dat de Arrianen ſulx veroorſaakt hebben: om daar uyt te bewijſen / dat de woorden in het 7 Vers / deſe dry zyn een (Welke woorden D. Grotius getuygd niet gevonden te worden in een oud exemplaar / met de hand geſchreven / van geen gering aanſien) niet van eenigheid in weſen / maar in wille / genegentheid / en getuygeniſſe / moeten opgenomen werden. Dewijle het bekend is / dat den Geeſt / het Water / en Bloed / die op aarde getuygen / niet zijn van een weſen: maar alleen tot een ſake / en oogmerk / getuygeniſſe geven.

† Joannes dan / wetende dat in de mond van twee of dry getuygen alle woord beſtaat: brengd tot bewijs / dat Chriſtus is de ware Sone Gods / en des menſchen / den eenigen Middelaar tuſſchen God en de menſchen / dry getuygen by uyt den Hemel / en dry inſgelijks op aarde. Voor eerſt / de Vader heeft uyt den Hemel getuygd *Matth.* 3. 17. En ſiet een ſtemme uyt de Hemelen, ſeggende, deſe is myn Sone, myn geliefde, in den welken ik myn welbehagen hebbe. En wederom *Cap.* 17. 5. En ſiet een ſtemme uyt de wolke, ſeggende, deſe is myn geliefde Sone, in welken ik myn welbehagen hebbe, hoord hem. *Joan.* 5. 32. Daar is een ander die van my getuygd, en ik weet dat het getuygeniſſe, dat hy van my getuygd, waarachtig is. Sie *Joan.* 8. 18. en *Vers* 54. Mijn Vader is 't die my eerd, &c. Ook heeft den Vader van den Sone getuygd / door de wonderlijke werken / die hy door Chriſtum gedaan heeft / *Joan.* 5. 36. Want de werken die my de Vader gegeven heeft om die te volbrengen, de ſelve werken, die ik doe, getuygen van my, dat my de Vader geſonden heeft. Sie *Cap.* 10. 25, 37, 38. en 14. 11. &c. Van dit getuygeniſſe des Vaders ſpreekt ook Petrus in ſijnen tweeden Brief *Cap.* 1. 16, 17, 18. Sie ook een ander exempel. *Joan.* 12. 28. Vader verheerlijk uwen name. Daar quam dan een ſtemme uyt den Hemel, ſeggende, en ik heb hem verheerlijkt, en ik ſal hem wederom verheerlijken, &c.

Het Woord, dat is / den Sone Gods / door welken den Vader tot ons geſproken heeft, *Hebr.* 1. 1. En ſijn woord en wille geopenbaard / dat heeft van ſich ſelven getuygd / en van het verbond Gods met de menſchen / ter zaligheid; welk verbond / en getuygeniſſe / hy ook met ſijn bloed verzegeld heeft. Waarom hy ook den getrouwen Martelaar, dat is / getuyge genaamd werd. *Apoc.* 1. 5. Die onder Pontio Pilato de goede belydeniſſe betuygd heeft. 1 *Tim.* 6. 13. *Joan.* 18. 37. Hier toe ben ik geboren, en hier toe ben ik in de wereld gekomen, op dat ik de waarheid getuygeniſſe geven ſoude. *Joan.* 8. 18. Ik ben 't die van my ſelven getuyge, en de Vader die my geſonden heeft, die getuygd van my. Indien Chriſtus alleen van hem ſelven getuygd had / ſijn getuygeniſſe ſoude niet waarachtig weſen. *Joan.* 5. 31. Maar nu getuygd de Vader ook van hem. *Vers* 32. En inſgelijks heeft den H. Geeſt van Chriſto getuygd / op hem nederdalende in de gedaante van een Duyve. *Matth.* 3. 16. *Joan.* 1. 33. En ik kende hem niet, maar die my geſonden heeft om te doopen met water, die had my geſegd, op welken gy den Geeſt ſult ſien nederdalen, en op hem blijven, deſe is 't die met den H. Geeſt doopt. Ook heeft den H. Geeſt van Chriſto getuygd / van God / na de beloften Chriſti / overvloediglijk / en op een byſondere wijſe / aan de Dienaren Chriſti geſonden zijnde. *Act.* 2. &c.

† Die de Drievuldigheid der Goddelijke Perſoonen loochenen / achtende onmogelijk en ongerijmd te weſen / datmen een eenig Goddelijk weſen behoud / als men meer als een voor God erkend / die oordeelen / dat de woorden in onſen Text / deſe dry zyn een, niet moeten verſtaan werden van eenigheid in weſen / maar alleen in wille / genegentheid / en in het geven van het getuygeniſſe in den Text vermeld. En trachten dit te bewijſen uyt diergelijke manieren van ſpreken / die Chriſtus in ſoodanigen ſin gebruykt. *Joan.* 17. 21. Op dat ſy alle een zijn, gelijkerwijs gy Vader in my, en ik in u, dat ook ſy in ons een zyn; op dat de wereld geloove dat gy my geſonden hebd. En *Vers* 23. Ik in haar, en gy in my; op dat ſy volmaakt zijn in een, &c. *Vers* 22. En ik hebbe haar de heerlijkheid gegeven, die gy my gegeven hebd; op dat ſy een zijn, gelijk wy een zijn. Nu het is bekend / dat de geloovigen onder malkanderen hebben een geeſtelijke eenigheid / en gemeenſchap met God / in Chriſto / en onder malkanderen / als leden eens lichaams: maar ſy zijn geenſins een in weſen.

Antw. Hoewel (gelijk Beza en andere / en wy ook toeſtaan) dat hier niet word geſproken van eenigheid des weſens eygentlijk; nochtans blijkt elders in Gods Woord / en uyt Gods nature / dat in deſe dry / niet dan een en het ſelve Goddelijke weſen kan erkend werden.

2. Deſe gelijkheid / waar van de gemelde Texten ſpreken / begrijpt wel eenige overeenkomſte tuſſchen de eenigheid / die tuſſen den Vader en Chriſto is / en die de geloovigen hebben met God in Chriſto: maar niet een geheele en volmaakte even-gelijkheid. Want dan ſoude van yeder geloovige / ſoo wel als van Chriſto / mogen geſegd werden / datſe in de geſtalte Gods zynde, geenen roof achten Gode even gelijk te weſen. *Phil.* 2. 6. 't Welk ongerijmd is. 't Welk ook blijkt uyt den Text Vers 22. Ik hebbe haar de heerlykheid gegeven die gy my gegeven hebd; Indien dat in een volle gelijkheid moet verſtaan werden / ſoo iſſer geen onderſcheid tuſſchen de heerlijkheid Chriſti / en der uytverkorenen: 't Welk weder ongerijmd is / want Chriſtus is / ſelfs na het gevoelen onſer wederpartyen / verre in heerlijkheid verheven boven alle ſchepſelen / ſoo Engelen als menſchen / als het hoofd aller dingen *Epheſ.* 1. 22. Alle macht hebbende in Hemel en Aarde. In wiens name alle knyen moeten buygen. *Phil.* 2. 10. &c. Derhalven toond Chriſtus / dat hy niet alleen in genegentheid / en wille / maar ook in macht / een was met den Vader. Sie *Joan.* 10. 28.-30. en 5. 19. Soo wat de Vader doed, 't ſelve doed ook den Sone desgelijks.

En drie zyn 'er die getuygen op de Aarde, de Geeſt, en het Water, en het Bloed: deſe getuygen werden geſteld / tegen het getuygeniſſe Gods in den Hemel. En derhalven ſchijnd het dat dit getuygeniſſe als een getuygeniſſe van Schepſelen moet verſtaan werden. Soo dat vele by het Water verſtaan den Doop / die door water geſchiedde van Joannes / op dat Chriſtus ſoude bekend / en betuygd werden te weſen den Meſſias. Gelijk hy ſelfs duydelijk te kennen geeft *Joan.* 1. 31. En ik kende hem niet: maar op dat hy aan Iſraël ſoude geopenbaard worden, daarom ben ik gekomen, doopende met het Water. Andere verſtaan het van de reynigheid / en onberiſpelijkheid des levens Chriſti. Andere / van het water / 't welk / gelijk ook bloed / uyt de zijde Chriſti gekomen is: waar op wy oordeelen dat Joannes geſien heeft in de voorgaande redenen deſes Texts. *Vers* 6. Deſe is 't die gekomen is door Water en Bloed, namelyk Jeſus de Chriſtus: niet door het water alleen, maar door het Water en het Bloed. Sie

† *Hoe de dry in den Hemel, van Chriſto getuygen?*

† *Of deſe dry een zijn in weſen, of alleen in wille, getuygeniſſe, en genegentheden?*

Digitized by Google

Joan. 19. 34. Waar mede Joannes aanwijſt / dat het bloed en water / vloeyende uyt de zijde Chriſti / in ſijne dood / beduyd heeft / dat wy door Chriſtum niet alleen verkrijgen vergevinge der ſonden / in ſijnen bloede / maar ook de reyniginge van de ſonde / door de heyligmakinge. Doch inſonderheid komt in bedenken / wat wy hier by den geeſt moeten verſtaan / die onder de aardſche getuygen / nevens bloed en water ; geſteld werd ?

Antw. Eenige verſtaan den Geeſt Gods / die in Chriſto krachtig is geweeſt om wonderen te werken / waar door betuygd wierd / dat Chriſtus de Meſſias was / en van God geſonden. *Matth.* 12. 28. Indien ik door den Geeſt Gods de Duyvelen uytwerp , ſoo is dan het Koninkrijke Gods tot u gekomen. En verſtaan by het Water , de reynigheid en onberiſpelijkheid des levens / waar door Chriſtus bewees de Heylige Gods te weſen. Andere verſtaan den Geeſt der aanneminge tot kinderen , die met onſen geeſt getuygd dat wy kinderen Gods zijn. *Rom.* 8. 15. Andere verſtaan dit van het Euangelium / en de Predikinge des ſelfs / als zijnde een kracht Gods ter zaligheid / en de bedieninge des geeſts. Doch / na ons oordeel / konnen wy bequamelijk hier by den Geeſt verſtaan / niet den Geeſt Gods / want die is alreede onder de getuygen in den Hemel geſteld *Vers* 7. maar den Geeſt / dat is / de ziele Chriſti / van welke wy leſen / dat hy die in ſijne dood / met een ſterk geroep / gegeven heeſt / en bevolen in de handen Gods. *Matth.* 27. 50. *Luc.* 23. 46. Te meer / alſoo het van vele gehouden werd / dat Joannes deſen eerſten brief geſchreven heeft tegen Baſilides , die loochende dat Chriſtus een waarachtig menſch geweeſt was / maar alleen de gedaante / en ſchijn van een lichaam gehad had. 't Welk Joannes wederlegd / door dien Chriſtus een redelijke ziele gehad heeft : en dat Water en Bloed uyt ſijne zijde gevloeyd is : waar uyt noodſakelijk volgd / dat hy een waarachtig menſch geweeſt is / beſtaande uyt ziele en lichaam.

2 *JOAN.* *Vers* 10.

Indien yemand tot u-lieden komt, en deſe leere niet brengd, ontfangd hem niet in huys, en ſegd tot hem niet, zijt gegroet.

HEt is ſeker dat wy / volgens de H. Schrift / niet alleen / als menſchen / tegen alle menſchen beſcheyden / en beleeſt moeten weſen. *Phil.* 4. 5. Uwe beſcheydenheid zy allen menſchen bekend. Maar ook / als Chriſtenen / aan alle menſchen moeten betoonen ſachtmoedigheid / goedertierenheid / vreedſaamheid / vriendelijkheid / liefde : ja ook dat wy voor alle menſchen hare bekeeringe / en welſtand / bidden moeten. Derhalven worden door de Chriſtelijke Leere / en deugden / geenſints verbroken de Borgerlijke / en veel min eenige naturelijke verbinteniſſen van vriendſchap / ofte onderlinge goedwilligheid. Als dan Paulus gebied. 1 *Cor.* 5. 9. Ik heb u geſchreven in den brief , dat gy u niet ſoudet vermengen met den hoereerders en *Vers* 11. Maar nu heb ik geſchreven , dat gy u niet ſult vermengen , namelyk , indien yemand , een broeder genaamd zynde , een hoereerder is , of een gierigaard , ofte een afgodendienaar, ofte een laſteraar , ofte een dronkaart , ofte een roover ; dat gy met ſoodanigen eenen ook niet ſult eten. En hier Joannes / indien yemand tot u-lieden komt , en deſe leere niet brengd , ontfangt hem niet in u huys , en ſegd tot hem niet , zyt gegroet , &c. Soo is den ſin deſer Texten / datmen ſich moet onthouden van naauwe / onnoodige / en te grooten gemeenſaamheid met ſoodanigen / waar door wy toonen / of andere met redenen mochten denken / en ergerniſſe nemen / als of wy de verkeerde leere / of ongodlijk leven van andere / toeſtemden. Item / datmen ſich moet wachten van gemeenſchap te hebben aan ſonden van andere menſchen / Sie *Prov.* 1. *Vers* 10. Myn Soon , indien de ſondaars u aanlokken , verwillig niet. Item / *Vers* 11.–15. Myn Soon wandel met hen niet op den weg , weer uwen voet van haren pad. 1 *Tim.* 5. 22. Heb geen gemeynſchap aan andere ſonden , bewaar u-ſelven reyn. *Epheſ.* 5. *Vers* 11. Heb geen gemeynſchap met de onvruchtbare werken der duyſterniſſe , maar beſtraffe ook veel eer , 2 *Theſſ.* 3. *Vers* 6. &c.

Item / dat wy moeten / voor ſoo verre / vlieden haar geſelſchap / als wy ſouden ons ſelven in gevaar brengen / van door hare exempelen / en redenen / verdorven te werden. Gelijk ons / uyt de Comedie van Menander / Paulus vermaand. 1 *Cor.* 15. 33. Dwaald niet , quade t'ſamenſprekingen verderven goede zeden. 1 *Cor.* 5. 6. Weet gy niet dat een weynig ſuurdeeſſems het geheele deeg ſuur maakt ? *Matth.* 16. 6. Sie toe , en wacht u van den ſuurdeeſſem der Pharizeen , en Schriftgeleerden. En dit blijkt uyt de volgende woorden van onſen Text. *Vers* 11. Want die tot hem ſegd , zyt gegroet , die heeft gemeenſchap aan ſyne booſe werken.

Ten derden / van ſoodanige menſchen moetmen geenſints dragen een afkeerig gemoed / noch nalaten alle ſchuldige plichten van liefde aan haar te bewijſen / maar ſich tot ſoodanigen eynde afhouden van onnoodige / en te gemeenſamen omgang met haar ; op dat wy mogen betoonen / niet een haat tegen de perſoonen / maar een mishagen aan hare ſonden / op datſe mochten tot ſchaamte / nadenken / en verbeteringe / gebracht werden. *Lev.* 19. 17. Gy ſult uwen broeder in u herte niet haten : gy ſult uwen naaſten neerſtelijk beriſpen , en ſult de ſonde in hem niet verdragen. 2 *Theſſ.* 3. 14. Indien yemand onſen woorde , door deſen Brief geſchreven , niet gehoorſaam is , tekend dien. En vermengd u niet met hem , op dat hy beſchaamd werde. En houd hem niet als eenen vyand , maar vermaand hem als een broeder. Welke barmhertigheid / of liefde / worden geenſints verboden / want die moeten wy aan alle menſchen / ook onſe meeſte vyanden / bewijſen. *Matth.* 5. *Rom.* 12. &c. By exempel / yemand helpen in ſijn ſiekte / perijkel / armoede. Ook werden niet verboden dingen / die tot den uytwendigen borgerlijken ommegang / en t'ſamen leven / behooren ; by exempel / als de gelegentheid ſulks mede brengd / in een Schip te weſen / op eenen Wagen / in een Herberge by malkanderen te eten / met elkanderen Koopmanſchap doen / en ſoo voorts.

Ook worden geen plichten verboden van onderlinge vriendſchap / van bloedvrienden / of maagſchap / tuſſchen broeders / ſuſters / ouders / neven / &c. Noch tuſſchen perſoonen die door naturelijke / of borgerlijke verbinteniſſen / aan malkanderen verbonden zijn / tuſſchen Heeren en Knechten / Ouders en Kinderen / Man en Vrouw / Overheid en Onderdanen. Want anders ſouden de menſchen vervallen tot alle oneenigheid / verwerringe / ja erger dan beeſtachtige verbreukinge. *Rom.* 12. 18. Indien het mogelijk is , ſoo veel in u is , houd vrede met alle menſchen. Van de Heydenſche Overheid word den Chriſtenen bevolen. *Rom.* 13. 1. Alle Ziele zy den machten over haar geſteld onderworpen. 1 *Petr.* 2. 17, 18. Eerd een yegelijk ; hebd de broederſchap lief ; vreeſt God : eerd den Koning. Gy Huysknechten zyt met vreeſe onderdanig den Heeren , niet alleen den goeden en beſcheydenen , maar ook den harden. 1 *Cor.* 7. 12, 13. Indien eenig broeder een ongeloovig wijf heeft , en de ſelve te vreden is by hem te woonen , dat hyſe niet verlaate. En een wijf die eenen ongeloovigen man heeft , en hy te vreeden is met haar te woonen , dat ſy hem niet verlate. Soo dat in deſen ſeer dwalen het Pausdom / en de Anabaptiſtæ , die / onder voorwendſel van den Kerkelijken Ban / verbreken by na alle naturelijke en borgerlijke verbinteniſſen / en t'ſamenwooningen der menſchen. Chriſtus ſegd *Matth.* 18. 17. Van de gene die door geen vermaninge / ſelfs niet der Gemeente / verbeterd worden / hy zy u als een Heyden , en Tollenaar. Doch met Heydenen / en Tollenaren / mag men wel eten / en gemeynſchap hebben / volgens borgerlijke voorvallen / als blijkt uyt het exempel Chriſti / en der Apoſtelen /

Digitized by Google

len / en 1 *Cor.* 10. 27. Indien u yemand van de ongeloovigen nood, en gy daar gaan wilt, eet al wat u voorgeſteld word, niets ondervragende om der conſcientie wille. 1 *Cor.* 5. 10. Derhalven handelen onbehoorlijk de Anabaptiſtæ, welke leeren datmen met een perſoon / die uyt de Gemeynſchap der Kerke geſteld is / geenſints mach eten / ſelfs niet de man met de vrouw / noch vader met de kinderen / ja in geen een Schip mogen varen / &c. Daar nochtans Chriſtus grootelijks beſtraft de valſche leeringe der Phariseen / en Schriftgeleerden *Matth.* 15. om datſe / door haar inſettingen / het vijfde Gebod / van ſijn Vader en Moeder te eeren / &c. te niet deden. Aan welke verbrekinge der Geboden Gods deſe veel meer ſchuldig zijn. Gelijk ook die van het Pausdom / in bulla Papalis excommunicationis, leerende datmen / die uyt de Gemeynte der Kerke gebannen zijn / niet mach met ſpijs / drank / vyer / of yets tot het leven noodig / behulpig weſen. *Ne quis cibo, igne, potu, vel aliis vitæ adminiculis, excommunicatum juvet.* En / gelijk Thomas verhaald / *os, orare, vale, communio, menſa negatur.* Dat is / datmen met ſoodanige niet mach ſpreken, bidden, eten, gemeynſchap hebben, noch haar begroeten. Daar nochtans den Kerkelijken tucht alleenelijk uytſluytinge kan maken van Kerkelijke / en Geeſtelijke gemeynſchap / maar niet van natuurelijke / of borgerlijke. En het is altoos een vaſten regel geweeſt / dat alle Geboden van ordre / uytwendige en Ceremoniële plichten / onder welke de Kerkelijke tucht te erkennen is / niet alleen niet mogen ſtrijden tegen de plichten van liefde / en barmhertigheid / maar datſe ook voor de ſelve moeten wijken / en veel min te achten zijn; dewijle de liefde is het eynde, de vervullinge, en het ſwaarſte der Wet. 1 *Tim.* 1. 5. *Rom.* 13. 8.-10. *Matt.* 23. 23. *Hoſ.* 6. 6. *Matth.* 9. 13. en 12. 7. Ik wil barmhertigheid, en niet offerhande.

Antw. De Heere Chriſtus ſpreekt niet tegen de borgerlijke beleefdheid / goedwilligheid / en liefde / die wy alle menſchen ſchuldig zijn. Maar hy wil / door deſe maniere van ſpreken / ſijne Diſcipelen toonen / datſe haar moeſten ſpoedigen / en beneerſtigen / om met ernſt / en haaſt / uyt te werken 't eynde waar toe ſy wierden uytgeſonden. Datſe met veel en langdurige aanſpraken / begroetingen / en beſoekingen / haar niet moeſten laten ophouden. Want de begroetingen by de Ooſterſche Volken geſchiedden in dien tijd niet haaſtelijk / en met een woord / gelijk wy nu doen / in het voorby gaan. Maar langſaam / met vele woorden / buygingen / omhelſingen / kuſſingen / wenſchingen / betuygingen / en ſoo voorts. Daarom / als yemand groote haaſt toonde in ſijn reys / ſoo liet hy de groetinge na / om ſich niet op te houden als blijkt 2 *Reg.* 4. 29. En hy ſeyde tot Gehaſi, gord uwe lendenen, en neemd mijnen ſtaf in uwe hand, en gaa henen: ſoo gy yemand vind, groet hem niet, en ſoo u yemand groet, antwoord hem niet.

Het ſtaat ook voorts in deſen Text aan te merken / dat men door openbare afſcheydinge / en beſtraffingen / niemand mach tot ſchande brengen; dan alleen de gene die opentlijk / en hartnekkiglijk / in haar quaad voortgaan / hoewel op alderley wijſe / en trappen van vermaninge / dikmaal / en ten vollen vermaand / en overtuygd zijnde. Gelijk ons Chriſtus leerd *Matt.* 18. *vſſ.* 15, 16, 17. 21, 22. *Luc.* 17. 3, 4. Chryſoſtomus ſegd in deſe gelegentheid ſeer wel. *Arguendi ſunt in ſecreto, ne, ſi palam arguerimus, impudentiores illi fierent.* Wy moeten haar heymelijk, en in het verborgen beſtraffen, op dat, indien wy haar opentlijk beriſpten, ſy niet te onbeſchaamder worden ſouden. Want vele / ſiende datſe opentlijk tot ſchande werden geſteld / worden dan erger / en in het quaad veel ſtouter. Auguſtinus ſegd over *Matth.* 18. 15, 16. &c. *Si tu Solus ſcis, & vis coram omnibus arguere, non es corrector, ſed proditor.* Indien gy de miſdaad van uwen naaſten alleen weet, en voor een yder wild beriſpen, ſoo zijt gy geen vermaander ten goede, maar een verrader geworden. Daarom word het in Joseph / als in een rechtveerdig man / gepreſen / dat hy / meenende dat Maria in on-echt ſwanger was / haar nochtans niet wilde opentlijk te ſchande maken, maar heymelijk verlaten. *Matth.* 1. 19.

Brief JUDÆ. verſſ. 9.

Maar Michaël den Archangel, toen hy met den Duyvel twiſtede, en handelde van het Lichaam Moſis, durfde geen oordeel van laſteringe tegen hem voortbrengen: maar ſeyde, de Heere beſtraffe u.

Daar word op deſe plaats onderſocht / van waar den Apoſtel Judas deſe geſchiedeniſſe ontleend / en gehaald heeft; ja ſommige onder de Ouden hebben deſen Brief verworpen / om dat in de ſelve dingen verhaald worden / welke in de H. Schriften niet bekend zijn. Veele meenen dat dit verhaal genomen is uyt ſeeker Apocryph Boecxken / in 't Grieks genaamd Ἀνάληψις Μωσέως dat is / de opneminge van Moſes: uit welk ſchijnd afgenomen te werden / dat den Engel Michaël / uyt Gods bevel / het doode lichaam Moſis heymelijk begraven heeft / op dat het van de Joden gevonden zijnde / niet ſoude tot afgoderye misbruykt werden; gelijk men hedendaags ſiet geſchieden met de overblijfſelen eeniger doode menſchen: en dat den duyvel dit heeft willen verhinderen / en Moſis Lichaam in het openbaar brengen / en daar over met den Engel Michaël getwiſt heeft. Gelijk ſulks ook ten deele ſchijnd aangeweſen te werden / *Deut.* 34. 6. En hy begroef hem in een dal, in den lande Moabs, tegen over Beth-Peor, en niemand heeft ſijn graf geweten, tot op deſen dag. Want / 't gene God toegeſchreven word / kan wel door den dienſt des Engels Michaëls geſchied zijn / gelijk Judas ſchijnd te kennen te geven. En Joſephus. *Lib.* 4. *Antiq. Judaic. Cap.* 8. Van dit gemelde Apocryph Boecxken maken Origenes, en Epiphanius gewag / doch het werd hedendaags niet gevonden.

Andere denken dat Judas deſe geſchiedeniſſe verhaald uyt een overleveringe der Ouden / die niet is beſchreven / gelijk Paulus verhaald de namen van de Toveraars van Egypten / die nochtans in de heylige Schriften niet worden uytgedrukt. 2 *Timoth.* 3. 8. Doch deſe namen konnen uyt eenige andere boeken dan der H. Schrift genomen zijn. Want Euſebius de præparatione Euangel. vermeld / uyt een oud Pythagoriſch Philoſooph Numenius, deſe ſelve namen van de Egyptiſche Tooveraars / alleenlijk ſtellende / in plaats van Jambres, Labres: welke veranderinge lichtelijk door oudheid der tijden kan geſchied zijn. De woorden Euſebii, die hy uyt Numenio by brengd / zijn deſe volgende: Jannes & Labres *Ægyptii erant, viri magicis artibus adeo præpotentes, ut Muſæo Judæorum duci, viro Deo conjunctiſſimo, ſoli reſiſtere poſſe à cunctis Ægyptiis judicati ſint.* Dat is / Jannes en Labres waren Egyptenaren, Mannen die ſoo machtig waren in de Toover-konſten, datſe alleen bequaam van alle de Egyptenaren geacht wierden, om Muſæo (dat is / Moſi) den Overſten der Joden, een man met God ten hoogſten vereenigd, tegen te ſtaan. Gelijk ook Plinius van een Tooveraar Jamnes of Jannes vermeld *Lib.* 30. *Cap.* 1. Soo dat deſe Tooveraars ſelfs by de Heydenen zijn bekend geweeſt. En ſoo kan het ook weſen dat Judas deſe geſchiedeniſſe / die in onſen Text uytgedrukt werd / ergens uyt een boek geweten heeft / 't welk door oudheid der tijden vergaan is / of immers ons nu onbekend is: gelijk meenige boeken der Ouden alſoo uyt de wereld geraakt zijn. Gelijk inſgelijks het weſen kan / dat Judas op diergelijke wijſe vermeld de Prophetye van Enoch *Vers* 14. 't Zy uyt een overleveringe der Ouden van hand tot hand; ofte / uyt eenig ſchrift dat nu niet bekend is.

Κρίσις βλασφημίας, word hier genomen voor wrake / of oordeel en gerichte / dat yemand uytvoerd tegen een ander / met laſteren. Gelijk ook 2 *Petr.* 2. 11. Κρίσις

βλασ-

βλάσφημος. De goede Engelen nemen geen wraake op tegen yemand (ten ware uyt Gods bevel) maar laten die aan God / want hy heeſt geſegd / my komt de wrake toe; ik ſal het vergelden, ſpreekt de Heere. *Rom.* 12. 19. Selfs de Engelen / als ſy ſpreken van Koningen / Vorſten / en Overheden / ook die godloos en ondeugende zyn / ſpreken van de ſelve niet laſterlyk / maar ſtil en zediglyk; 1 *Reg.* 22. *vſſ.* 20. *Dan.* 4. *vſſ.* 13. 14. *en* 12. 7. &c. Sie *Zachar.* 3. 2. Op welke plaats vele meenen dat Judas geſien heeft / als onſen Text niet ſeer ongelyk / hoewel daar van het lichaam Moſis niet gehandeld werd. Soo dat Michael daar den Heere genaamd ſoude werden / ofte Jehova, niet eygentlijk / maar om dat hy in Gods plaats ſprak / als ſijn geſant en dienaar. Den ſin dan van onſen Text is: indien de Engelen ſelfs / hoewel veel treffelyker / en voordeſtiger dan de menſchen / geen laſterlyke woorden / noch wrake op nemen tegen de booſe geeſten / maar Gods voorſienigheid / en oppermacht over alles / erkennen: hoe veel te meer betaamd het de menſchen te erkennen die Overheden en Machten / die God over haar geliefd te ſtellen. Indien de goede Engelen niet durven de duyvelen laſteren / om dat ſy weten dat God haar geliefd toe te laten macht op aarde / en omtrent de menſchen te gebruyken / waarom ook den Satan / den Overſten deſer wereld, den God der Eeuwe, den Overſten des machts des Luchts, die krachtelijk werkt in de kinderen der ongehoorſaamheid, &c. genaamd werd. Wat groote ſtoutigheid is het dan / dat godlooſe menſchen laſteren durven de Machten / Heerlykheden / en Machten / die van God zyn? *Rom.* 13. Gelyk deſen ſin klaarlyk af te nemen is / uyt gelyke plaats, 2 *Petr.* 2. 10. 11. Die ſtout zyn, haar ſelven behagen, en die de Heerlijkheden niet ſchromen te laſteren: daar de Engelen, in ſterkte en kracht meerder zijnde, geen laſterlijk oordeel tegen haar voor den Heere voort brengen.

* Het woord Archangel komt van het Griekſe woord ἀρχάγγελος dat is / een Prins of Overſte der Engelen. Deſen is Chriſtus niet / maar word uytdrukkelyk van hem onderſcheyden 1 *Theſſ.* 4. 16. Want de Heere ſelve ſal met een geroep, met de ſtemme des Archangels, en met de baſuyne Gods, nederdalen van den Hemel: &c. Van deſen naam Michaël word ook geſproken *Dan.* 10. 13. Alwaar den Engel Michaël genaamd een van d' eerſte Vorſten. en *Cap.* 12. *vſſ.* 1. word hy genaamd den grooten Vorſt, die voor de kinderen des Joodſchen Volks ſtaat. *Apo.* 12. 7. En daar wierd krijg in den Hemel: Michaël en ſyne Engelen krijgden tegen den Draak, &c. Uyt welke plaatſen blykt / dat deſen Michael is een Opper-hoofd en Vorſt / in heerlijkheid en waardigheid boven andere onderhoorige Engelen verheven. Gelyk ook ſelfs de booſe geeſten een Opper-hoofd werd toegeſchreven. *Matth.* 25. 41. 't Welk den Duyvel en ſyne Engelen bereid is. *Apoc.* 12. 7. En de Draak krijgde ook, en ſyne Engelen. Hoewel / behalven dit / over alle Engelen / ſoo goede als quade / de Heere Chriſtus tot een Opper-hoofd geſteld is. *Epheſ.* 1. 21. Verre boven alle overheid, macht, en kracht, en heerſchappye, en allen naam die genaamd werd, niet alleen in deſe wereld, maar ook in de toekomende. 1 *Petr.* 3. 22. *Phil.* 2. 10. &c.

Durfde geen oordeel van laſteringe tegen hem voortbrengen. Dat is / gelyk Petrus verklaard in ſijnen 2 *Brief Cap.* 2. 11. De Engelen brengen geen laſterlijk oordeel voort, &c. Om door haar exempel en zedigheid te toonen / wat veel meer den menſche betamelijk zy. Namelijk / van alle laſteringen ſich te onthouden / inſonderheid der overſte Machten / welke God wil dat alle ziele ſal onderdanig weſen, om der conſcientie wille *Rom.* 13. 1. Den ſin is niet / dat Michaël door kleenhertigheid / of vreeſe / den Duyvel niet heeſt gelaſterd; maar enkelyk / dat hy / ſelfs in den harden twiſt met den Duyvel / ſich van laſteringe onthouden heeſt. Waar uyt Judas een byſonder exempel trekt / tot overtuyginge der godlooſe menſchen / die de Heerlykheden en Heerſchappyen laſteren / ſelfs meenigmaal noch aanleydinge door twiſt / noch reden eenigſints daar toe vindende.

* *Wat, ende wie den Archangel Michaël zy?*

APOC. 1. 4.

Ende van de ſeven Geeſten die voor ſynen Throon zijn.

Over deſen Text vallen veelderley bedenkingen / en ſeer verſcheyden uytleggingen: ja eenige hebben / om den ſelven / dit geheele Boek geſchrapt uyt het getal der goddelyke Schriften. Het gemeen gevoelen is / dat hier door de ſeven geeſten verſtaan werd den Heyligen Geeſt / om dat Joannes / gelyk van God / ſoo mede van deſe ſeven Geeſten / wenſcht genade en vreede, aan de ſeven Gemeenten van Aſien. Te meer / om dat deſe ſeven Geeſten nergens worden geteld onder de geene die God / ofte het Lam aanbidden / gelyk wel de vier Dieren / 24. Ouderlingen / en de geheele Schare der hemelſche Geeſten. Als mede / om dat deſe geeſten worden genaamd de hoornen en oogen des Lams, *Apoc.* 5. 6. Dat is / de macht en wijſheid Chriſti. en *Cap.* 4. 5. Vyerige lampen, brandende voor den Throon, Waar door de menigerley wijſheid Gods afgebeeld werd.

Doch / waarom word hier geſproken van ſeven geeſten, daar doch den H. Geeſt eenig is / gelyk God maar een is?

Antw. Hier op word verſcheydentlijk geantwoord van de gene / die het gemeen gevoelen volgen: eenige geven tot reden / datter inſonderheid ſeven uytnemende gaven des H. Geeſts geteld werden *Eſai.* 11. 2. Op hem ſal den geeſt des Heeren ruſten: de Geeſt der wijsheid, en des verſtands, de geeſt des Raads, en der ſterkte, de geeſt der kenniſſe, en der vreeſe des Heeren. Soo dat den ſin des Texts / volgens deſe reden / zyn ſoude. Genade en vreede zy u van hem die is, en die was, en die komen ſal, en van den H. Geeſt, van welken ſeven byſondere gaven / en werkingen voortkomen.

Hoewel wy het gemelde gemeen gevoelen niet willen verwerpen; nochtans achten wy deſe reden ganſch ongegrond te weſen. Want te wenſchen genade en vreede van de ſeven gaven des H. Geeſts / is ongerijmd: dewyle de genade ſelve den oorſprong is aller gaven des H. Geeſts. Ten anderen / konnen de gaven des H. Geeſts niet bequamelijk geſegd werden te zyn voor den Throon Gods. Ook worden *Eſai.* 11. geen 7 / maar alleen 6 gaven des H. Geeſts verhaald / hoewel ſommige / om het ſeven-getal vol te maken / in den Text byvoegen / tuſſchen den geeſt der kenniſſe, en der vreeſe des Heeren, den Geeſt der Godzaligheid. Voorts / in Gods Woord / worden elders veel meer dan ſeven gaven des H. Geeſts beſchreven: ſoo dat / indien den Geeſt Gods benaamd wierd van ſijne werkingen / en gaven: niet alleen ſeven; maar veel meer geeſten behoorden geſteld te werden.

Andere denken dat daarom den H. Geeſt / door ſeven Geeſten beſchreven werd / om dat hy ſoo overvloedelyk ſijne gaven uytſtortede over de ſeven Gemeenten van Aſien / als offer geen eenen / maar ſeven geeſten waren geweeſt. Andere meenen dat door de ſeven geeſten werden aangeweſen ſeven wyſen / ofte manieren van doen / door welke ſich de goddelyke voorſienigheid op aarden omtrent de menſchen vertoond. Namelyk Gods Macht / Weldadigheid / Rechtveerdigheid / Wyſheid / Lijdſaamheid / Bedreygingen / Geſtrengigheid. Of die ſeven eer-tytelen / die Gode toegeeygend werden, *Apoc.* 5. 12. *en* 7. 12. De lof, en de heerlijkheid, en de wijsheid, en de dankſegginge, en de eere, en de kracht, en de ſterkte, zy onſen God in alle eeuwigheid. Gelijk D. Grotius meend, *in Annotationibus*

tionibus ad hunc locum. Doch deſe reden geeft weinig/ of geen vaſt beſcheid; want/ ten aanſien van den rijkdom/ en overvloedigheid der gaven des H. Geeſts, konden en behoorden ſoo wel/ in plaats van eenen/ niet alleen ſeven/ maar ongelijk meer geeſten geſteld te werden. Gelijk ook niet alleen ſeven/ maar meer vertooningen/ en handelingen der goddelijke voorſienigheid/ konnen opgeteld werden. Behalven dit/ is het ganſch ongerijmd/ dat Joannes ſoude bidden/ of wenſchen genade en vrede over de ſeven Gemeenten van Aſien/ van Gods dreygementen/ geſtrengigheid/ rechtveerdigheid/ en lydſaamheid/ lof/ dankſegginge/ &c.

Derhalven oordeelen wy/ dat/ ſonder nadeel van het recht geloove/ en niet onbequamelijk/ kan aangenomen werden in deſen Text/ den uitleg die veele onder de Oude en nieuwe Godsgeleerden (onder welke mede is Th. Beza) gevolgd hebben. † Volgens welke/ by de ſeven Geeſten, verſtaan worden ſeven van de uitnemendſte/ en voortreffelijkſte Engelen/ die als Trauwanten en Dienaren/ met de andere Schare der onderhoorige Engelen/ voor Gods Throon ſtaan/ om God te loven/ en hem te dienen. Onſe redenen zijn deſe/ eerſt/ om dat deſen uitleg met de eygen woorden des Texts aldernaaſt/ en meeſt eygentlijk over een komt: van welke men niet behoord te wijken/ ten zy de noodſakelijkheid ons dringe/ welke noodſakelijkheid hier niet is.

Alleenelijk word hier tegengeworpen/ dat/ volgens Gods Woord/ de genade en vrede niet kan gebeden werden/ dan alleen van God/ die den eenigen oorſpronk is van alle genade/ en vrede.

Antw. Wy antwoorden daar op/ dat de genade en vrede/ hier niet werd gebeden van de ſeven Geeſten/ als van den eygen/ en opper-oorſaak der ſelven/ maar van God/ en van de ſeven Geeſten/ als ſijne Dienaren/ welke God in ſijn voorſienigheid gewoonelijk gebruykt tot ſijnen dienſt/ om den geloovigen weldaden/ volgens Gods bevel/ toe te brengen. *Hebr.* 1. 14. Soo werden meermaal in Gods Woord de Engelen in eenen ſin geſteld nevens God/ en Chriſto/ niet als haar even gelijk/ maar als haare Dienaren in den Hemel. 1 *Tim.* 5. 21. Ik betuyge voor God, en den Heere Jeſu Chriſto, en de uitverkorene Engelen, dat gy deſe dingen onderhoud ſonder vooroordeel, nietsdoende na toegenegentheid. In deſe openbaringe Joannis ſpreekt Chriſtus op diergelijke wijſe. *Cap.* 3. 5. Ik ſal ſijnen name belijden voor mijnen Vader, en voor ſijne Engelen, &c.

Onſe tweede reden is/ om dat die maniere van ſpreken/ in onſen Text/ die voor ſijnen Throon zijn, betekend een dienſtbaarheid/ want rondom de Throonen/ en voor deſelve/ gemeenelijk de Dienaren geſteld werden: en derhalven konnen die woorden beter de dienſtbare Engelen/ dan den H. Geeſt/ toege-eygend werden. Van de Engelen ſegd Chriſtus datſe altoos ſien het aangeſichte Gods in den Hemel. *Matth.* 18. *Vers* 10.

Ten derden/ om dat meermaal/ in dit ſelve boek der Openbaringe/ geſproken word van ſeven Geeſten/ of Engelen/ die ſonder twijffel geſchapen Engelen zijn. Sie *Cap.* 8. 2. En ik ſag de ſeven Engelen, die voor God ſtonden: en haar wierden ſeven Baſuynen gegeven. En daar quam eenen anderen Engel, &c. *Cap.* 15. 7. En een van de vier Dieren gaf den ſeven Engelen ſeven gouden Phiolen, vol des toorns Gods, die in alle eeuwigheid leeft. *Cap.* 5. 6. De ſeven hoornen, en de oogen des Lams, zijn de ſeven geeſten Gods, die uitgeſonden zijn in alle Landen. Uit welke Texten niet duyſterlijk aangeweſen word/ dat de ſeven Geeſten/ die voor den Throon zijn/ zijn de ſeven Engelen/ die uitgeſonden worden in alle Landen; Item/ dien de ſeven Baſuynen/ en ſeven Phiolen gegeven zijn.

Tegenw. Indien hier door ſeven geeſten verſtaan werden ſeven Engelen/ waarom wordenſe dan in den Text geſteld voor Chriſto?

† *Dat, in onſen Text, niet van den H. Geeſt, maar van ſeven geſchapen Geeſten geſproken werd.*

Antw. Dit komt/ door dien dat van Chriſto in 't vervolg Joannes voornam breeder te ſpreken/ derhalven vereyſte het gevolg der reden/ om die niet onaartiglijk te breken/ dat hy eerſt van de geeſten/ en dan van Chriſto/ ſijn reden aanving. Welke reden ſelfs ook die geven/ welke meenen/ dat de ſeven geeſten den H. Geeſt beduyden: want de ordre in de Goddelijke perſoonen vereyſt/ dat eerſt van den Vader/ dan van den Soon/ en in de derde plaats van de H. Geeſt gehandeld werd.

Tegenw. Indien in onſen Text van geſchapen geeſten geſproken word/ waarom wordender juyſt ſeven genaamd/ want daar zijn ſonder twijfel ongelijk meer Engelen voor Gods Throon.

Antw. Het is een oud gevoelen by de Joden/ datter onder alle de Engelen ſeven zijn/ die boven anderen uitſteeken/ en in ordere boven de ſelven geſteld zijn als hoofden/ en voor Gods Throon ſtaan/ tot ſijnen dienſt; gelijk de ſeven Kamerlingen deden voor den Koning van Perſien. *Heſt.* 1. 10. *Tob.* 12. 15. Ik ben Raphael, een van de ſeven heilige Engelen, die de gebeden der heiligen voor God brengen, en ingaan voor het aanſchijn der heerlijkheid des Heiligen. Van dit gevoelen is geweeſt. *Clemens Alex: lib. 6. Strom. Septem ſunt, quorum eſt maxima potentia, primogeniti Angelorum principes, per quos Deus omnibus providet.* Dat is/ daar ſijnder ſeven, die de meeſte macht hebben, als eerſtgeborene Vorſten der Engelen, door welke God alle menſchen verſorgd. Eenige verſtaan by de ſeven geeſten, in het gemeen de menigte der Engelen/ om dat het getal van ſeven voor een volkomen getal/ van ouds/ geacht is. Ofte datter ſeven worden genaamd/ om dat na deſen ook ſeven Engelen genaamd werden/ die God byſonderlijk heeft gelieven te gebruyken/ gelijk aangeweſen is. *Cap.* 15. 7. *Cap.* 5. 6. *Cap.* 8. 2. Ofte ſiende op de ſeven Gemeenten van Aſien. Gelijk eenigſints ſchijnd te konnen afgenomen werden uit *Apoc.* 3. 1. Dit ſegd hy die de ſeven ſterren, &c. Want de ſeven ſterren zijn de Engelen der ſeven Gemeenten. cap. 1. vers 20.

Datter geſegd werd/ ſoo wanneer cap. 4. geſproken werd van de 24 Ouderlingen/ en ſeven geeſten; datter getuygd werd dat de 24 Ouderlingen nedervielen, en God aanbaden: maar dat ſulks van de ſeven geeſten niet word getuygd/ en derhalven dat die geen geſchapen Engelen moeten geweeſt zijn. Wy antwoorden dat ſulks geenſints volgd; die geeſten werden niet geſegd neder gevallen te hebben/ ergo zy waaren geen ſchepſelen/ maar den H. Geeſt. Want/ behalven dat uit een enkel ſtilſwijgen der H. Schrift op die plaats/ niet kan ſulken beveſtigenden beſluyt gemaakt werden; ſoo ſtaat ook wel aan te merken/ dat het niet vreemd is/ dat de 24 Ouderlingen geſegd worden neder gevallen te zijn/ en God aangebeden te hebben/ en niet de ſeven geeſten. Want de 24 Ouderlingen wierden Joanni in ſijn geſichte vertoond/ onder de gedaante van menſchen/ die nedervallen konnen; maar de ſeven geeſten wierden hem vertoond door ſeven vierige Lampen/ brandende voor den Throon/ van welke niet wel konde geſegd werden/ datſe nedervielen/ en God aanbaden.

APOC. I. 10.

Op den dag des Heeren.

DEn dag † des Heeren betekend hier den ſelven dag/ dien Lucas *Act.* 20. 7. En Paulus 1 *Cor.* 16. *Vers* 2. Noemen den eerſten dag der weke, na de Joodſche rekeninge; in welken dag de Heere Jeſus Chriſtus van den dooden verwekt is. *Marc.* 16. 9. En als Jeſus opgeſtaan was 's morgens vroeg, op den eerſten dag den weke, &c. Op deſen dag hebben/ ſelfs al de Apoſtelen/ en eerſte Chriſtenen/ tot gedachteniſſe der op-

† *Oudheid, inſtellinge, en heiliginge van den dag des Heeren.*

opſtandinge Chriſti / en der herſcheppinge des wereldts / door Chriſtum / begonnen haare Goddelyke byeenkomſten / en Chriſtelyke oeffeningen / te plegen; alſoo afgaande allenxkens den Sabbath der Joden / die tot gedachteniſſe der ſcheppinge des wereldts ingeſteld was: gelyk afgenomen werd uit onſen Text. En *Actor.* 20. 7. en 1 *Cor.* 16. 2. Soo getuygd ook Juſtinus Martyr in Apologia 2. Dat de oude Chriſtenen op den dag des Heeren gewoon geweeſt zyn het H. Avondmaal te houden. Dit blykt mede uit den brief die Dionyſius, Biſſchop van de gemeente tot Corinthen / geſchreven heeft aan de Romeynen / in welken hy / onder anderen / ſchrijft *ſanctam hodie dominicam diem peregimus*, &c. Dat is / heden hebben wy den heiligen dag des Heeren onderhouden, en doorgebracht. Gelyk te ſien is by Euſebium Hiſt. Eccl. lib. 4. cap. 23. Deſen Dionyſius heeft geleeſt ontrent 174 jaren na de geboorte Chriſti. Tertullianus ook / die korts na de tyden der Apoſtelen geleeſt heeft / maakt menigmaal in ſyne boeken gewag van den dag des Heeren, en getuygd dat dien ſelven dag / op een byſondere wijſe / tot den Godsdienſt der Chriſtenen geſchikt is geweeſt. In libro de idololatria. Ook ſegd Auguſtinus lib. 22. de civitate Dei, cap. 30. *Dominicum diem Chriſti reſurrectione ſacratum eſſe.* Dat den dag des Heeren door de opſtandinge Chriſti geheiligd is.

Doch / hoewel / uit het geene verhaald is / wel blijkt / dat den dag des Heeren al van der Apoſtelen tyden af onderhouden geweeſt is / nochtans kan nergens uit beweſen werden / dat de Apoſtelen / of die haar korts gevolgd zyn / door eenig bevel / of Wet / deſen dag geheiligd / ofte ingeſteld hebben. Conſtantinus Magnus is den eerſten geweeſt / die een bevel heeft gegeven / dat alle de Chriſtenen / den dag des Heeren tot den Godsdienſt ſouden onderhouden. Gelyk Euſebius, en Sozomenus verhalen. Den ſelven Conſtantinus heeft ook geboden / dat men feeſtdagen / tot gedachteniſſe der Martelaren ſouden inſtellen. Sie Euſeb. lib. 4. de vita Conſtantini. Daar onder andere deſe woorden ſtaan. *Singulorum vero gentium præſidibus lex data eſt, ut ſimili modo Dominicam diem ſecundum nutum Imperatoris venorarentur. Quin & martyrum dies honorabant, & feſtorum tempora Eccleſiis decernebant, fiebantque hujuſmodi omnia ſecundum Imperatoris placitum.* Dat is / daar is alle de overſten der Landſchappen een Wet gegeven, dat men op gelijke wijſe den dag des Heeren, na het bevel des Keyſers, ſoude eeren. Sy eerden ook de dagen der Martelaren, en ſtelden feeſtdagen in voor de gemeenten, en dit alles geſchiedde na het behagen des Keyſers.

* De Ouden hebben niet alleen / tot gedachteniſſe der opſtandinge Chriſti / den dag des Heeren benaamd / en onderhouden: maar / om te meer haar vreugde te bewijſen / hebben ook ongeoorloft geoordeeld dat men op dien dag ſoude vaſten. Gelyk bewijſt uit Tertulliano, Epiphanio, &c. Hoſpinianus de origine feſtorum Chriſtianorum, cap. 8. Dit blykt mede uit het Concilie / Gangrenſe genaamd / gehouden ontrent den jare Chriſti 324 In welke ſtaat Canone 18. *Si quis, tanquam hoc continentiæ convenire judicans, die Dominica jejunaverit, aut in ejuſdem diei contemptum, anathema ſit.* Dat is / indien yemand, denkende ſulks de matigheid betamelijk te weſen, op den dag des Heeren vaſt, ofte tot verachtinge van dien dag, die zy vervloekt. In het vierde Concilie van Carthago ſtaat Canone 64 aldus. *Qui Dominico die ſtudioſe jejunat, non credatur Catholicus.* Die met opſet op den dag des Heeren vaſt, die worde niet voor een goed Chriſten geacht.

Ook bewijſt Hoſpinianus, in de gemelde plaats / uit Tertulliano, Hilario, Ambroſio, &c. † Dat de oude Chriſtenen eertijds hebben geoordeeld / dat men op den dag des Heeren niet behoorde te bidden met gebogen knyen / maar al ſtaande. Want te bidden met gebogen knyen is een teeken van ootmoed / en dat

* *De Ouden mochten op den dag des Heeren niet vaſten.*

† *Noch bidden met gebogen knyen.*

men bid om vergevinge ſijner ſonden / maar te bidden al ſtaande / is een teeken dat men God dankt / en nu alreede verloſſinge / en verſoeninge / verkregen heeft. Gemerkt dan den dag des Heeren is ingeſteld / tot gedachteniſſe der opſtandinge Chriſti / door welke onſe verloſſinge / rechtveerdigmakinge / en hope der eeuwige zaligheid / verkregen en beveſtigd is; ſoo achteden de voornoemde Chriſtenen / dat men op dien dag al ſtaande God behoorde te danken / voor ſijne weldaden / en verloſſinge door Chriſtum / om onſe vreugde over de opſtandinge Chriſti te vertoonen. In het eerſte Concilie van Niceen / Canone 20. ſtaat uitdrukkelyk. *Quoniam ſunt in die Dominica quidam ad orationem genua flectentes, & in diebus Pentecoſtes, propterea utique ſtatutum eſt à ſancta Synodo, quoniam conſona, & conveniens per omnes Eccleſias cuſtodienda conſuetudo eſt, ut, ſtantes ad orationem, vota Domino reddamus.* Dat is / aangeſien eenige op den dag des Heeren, en op den Pinxteren, al knielende bidden, daarom is van deſe H. Synode ingeſteld, dewijle men behoord in alle de Gemeenten een gevoegelijke, en behoorlijke maniere te onderhouden, dat men op den dag des Heeren al ſtaande den Heere bidden ſal.

* Yemand mach denken / of ook wy Chriſtenen / in deſen tegenwoordigen tyd / gehouden zyn den dag des Heeren te onderhouden?

Wy antwoorden. Voor eerſt / dat uit kracht van het vierde Gebod / en de wet der natuur / wy gehouden zyn / ja alle menſchen / eenige tyd tot den Godsdienſt af te ſonderen. Want / dewyle den openbaren Godsdienſt noodwendiglyk moet onderhouden werden / ſoo is daar toe ook bequame orde / plaats / en geſetten tyd / van nooden.

2. Den Joodſchen Sabbath / geſette tyden / en Feeſtdagen / zyn alle gelykelyk afgeſchaft / en verbinden ons niet. *Coll.* 2. 16, 17. *Gal.* 4. 10, 11. &c.

3. In Gods Woord is ons geen wet / noch uitdrukkelyk bevel / gegeven / van den dag des Heeren te onderhouden.

4. Nochtans / gemerkt de Chriſtenen van alle de ſwaare laſten der Joodſche / en Heydenſche Ceremonien / Offerhanden / en Feeſtdagen / verloſt zyn; ſoo behoorden ſe niet min dan van ſeven dagen eenen / tot den openbaren Godsdienſt te heiligen / volgens het vierde Gebod.

5. Aangeſien de Apoſtelen / en vervolgens de oude Chriſtenen / den dag des Heeren hebben onderhouden / en door haar exempel tot den Godsdienſt afgeſonderd; ſoo achten wy het onbehoorlijk te weſen / dat men van ſoodanigen billyken / ouden / en loffelyken gebruyke afgaan ſoude; te meer / dewyle ſulks niet dan met groote ergerniſſe / en verwerringe / ſoude konnen geſchieden / 't welk in de Gemeente Gods ten hoogſten te vermyden is.

Dat Chriſtus opgeſtaan is den eerſten dag der weke / is uit de H. Schrift bekend / maar het is onſeker / op wat † ure deſe opſtandinge geſchied zy. Gelyk Hieronymus te kennen geeft / Epiſt. 150 ad Edibiam. *Quod Dominus reſurrexit hora qua ipſe voluerit, & quæ nulli mortalium cognita ſit.* Dat den Heere opgeſtaan is in die ure in welke hy gewild heeft, welke geen menſch bekend is. Hoewel veele onder de oude Leeraren gemeend hebben / (doch ſonder ſeker bewijs /) dat Chriſtus in den middernacht opgewekt is. Als Gregorus Nyſſenus, Cyrillus, en andere / waar op ook ſien de woorden Athanaſii in lib. de virginitate. *Media nocte ſurgito, & laudato Dominum Deum tuum. In hac enim hora ſurrexit Dominus à mortuis.* Sta in der middernacht op, en loof den Heere uwen God. Want in deſe ure is den Heere van den dooden opgeſtaan. Maar Auguſtinus, Hilarius, en andere / meenen dat Chriſtus ontrent den morgenſtond is van den dooden verreſen / en dat met meerder grond dan de vorige gehad hebben. Want Marcus ſegd uitdrukkelijk cap. 16. 9. En als Jeſus opgeſtaan was, 's morgens vroeg, op den eer-

* *Of wy Chriſtenen, nu ter tijd, aan den dag des Heeren verbonden zijn?*

eerſten dag der weke, &c. Hoewel de uure eygentlijk niet werd aangewezen.

APOC. I. 15.

En ſijne ſtemme als een ſtemme van veele wateren.

In verſcheyden groote gebergten hoord men een gedurig, en ſeer groot/ gedruys van wateren/ welke van de rotſen en klippen afvloeyen. Maar inſonderheid in plaatſen/ in welke groote rivieren van de hoogte der klippen afſtorten/ ſoo datſe daar ontrent niet konnen/ door die reden/ bevaaren worden. Sulke plaatſen noemd men Catadupas, ofte Cataractas, en werden ſelfs gevonden/ niet alleen in den Rhyn/ en andere gemeene Rivieren/ maar ook in die alderbermaardſte/ en voorbeſtigſte Riviere den Nilus genaamd. Dit gedruys/ en geraas der wateren is te grooter/ om dat met eenen die breede en groote riviere/ in de gemelde afſtortingen (die inſonderheid twee zijn) tuſſchen de gebergten/ in een enge plaatſe/ begrepen werd. Waar uit ſoodanigen uitnemenden geweld/ drift/ woelinge/ en geluyd ontſtaat/ dat de inwoonderen ontrent die plaatſen/ of beſwarelijk/ of by-na niet konnen hooren/ waarom ſy genoodſaakt ſijn ſich van daar ontrent te onttrekken. Sie Diodorum Siculum lib. 1. cap. 3. Plinium lib. 5. cap. 9. Senecam lib. 4. Quæſt. naturalium. cap. 2. Ik ſelfs hebbe Anno 1642. tuſſchen Grenoble en Geneven, een plaats geſien/ tuſſchen twee geregelten van Bergen/ tuſſchen welke de vermaarde Riviere de Rhone, in een plaats van 3 a 4 voeten breed benepen wierd/ en eindelijk onder de klippen doordrong/ ſoo dat men die een tijd lang niet ſiet/ voor dat men verder gaat/ daar de ſelve weder van onder de rotſen opkomt: waar uit een ongelooflijk gedruys/ en ſulken geluyd/ ontſtaat/ dat men voor een tijd qualijk yets hooren kan. Soo dat een uitnemende groote ſtemme/ wel met redenen/ in onſen Text/ genaamd werd een ſtemme als van veele wateren. Gelijk ook *Apoc.* 14. 2. Als een ſtemme veeler wateren, en als een ſtemme van een grooten donderſlag.

* Men ſoude ook konnen verſtaan/ by een ſtemme van veele wateren, een veld geſchrey van veele duyſenden menſchen; want wateren werden genomen voor volkeren. *Apoc.* 17. 15. Waarom werden deſe twee t' ſamen gevoegd/ *Apoc.* 19. 6. En ik hoorde als een ſtemme eener groote ſchare, en als een ſtemme veeler wateren, &c. Want een ſtemme/ op een tijd/ geheelijk van veele volkeren/ en menige duyſenden menſchen/ verwekt/ heeft byſondere en uitnemende kracht/ ſelfs het geluyd der wateren niet weinig overtreffende. Dit is de reden/ dat van ouds in gebruyk geweeſt is/ ſoo by Gods volk/ als mede de Heydenen/ in den oorlog een groot veld geſchrey te verwekken/ ſoo door roepen/ en verheffen der ſtemmen des gantſchen Legers/ als door baſuynen en andere inſtrumenten; om het volk tot kloekmoedigheid te verwekken/ en de vyanden eenen ſchrik aan te jagen. Gelijk Julius Cæſar getuygd/ in het 3 boek der borgerlijke Oorlogen. En 2 *Chro.* 32. 18. En ſy riepen met luyder ſtemmen op het Jodiſch tegen het volk Jeruſalems, om die bevreeſt te maken, en te beroeren, op datſe de Stad mochten innemen. Dit geluyd was ſomtijds ſoo groot/ dat de aarde daar door geſegd werd te dreunen, ja te ſplijten. Sie 1 *Sam.* 4. 5. 1 *Reg.* 1. *Vers* 40. Soo heeft God/ om Jericho in te nemen/ en de muuren te doen vallen/ het geluyd der Baſuynen/ en veldgeſchrey/ belaſt. *Joſ.* 6. 10, 16, 20. En *Vers* 5. En het ſal geſchieden, als men langſaam met den Ramshoorn blaaſd, als gy lieden het geluyd der Baſuyne hoord, ſoo ſal al het volk juychen, met een groot gejuych, dan ſal des Stads Muur onder ſich vallen, en het volk ſalder in klimmen, &c. Dit gebruyk is ook by den Turken/ Romeynen/ en/ gelijk Latius ſchrijft/ by de West-Indiſche Indianen bevonden. Want ſoodanigen veldgeſchrey/ van menige duyſenden menſchen verwekt/ en met geluyd der Baſuynen vermengd/ is gantſch ſchrikkelijk/ en verwekt/ ſoo in de Locht/ als ook de menſchen/ een groote ontroeringe. Plutarchus en T. Livius dec. 2. verhalen/ dat daar door ſomtijds de vogelen uit de Lucht op de aarde gevallen zijn. Paulus Æmilius verhaald/ dat/ toen de Chriſtenen Tyrus hadden belegerd/ door het veldgeſchrey des Legers/ een duyve (die de barbaren na Tyrus lieten vliegen met een brief/ om die van Tyrus tot ſtandvaſtigheid te verwekken/ belovende haar haaſtelijk te ontſetten/ &c.) ter aarden gevallen is/ en dat de Chriſtenen aan de duyve eenen anderen brief hebben gedaan/ in welke ſtond/ datter geen ontſet voor handen was/ en dat alſoo de Stad in handen der Chriſtenen gekomen is. In het leven van Ludov. Craſſus, lib. 5. Soo leſen wy ook in de H. Schrift/ dat God meermaal de vyanden van Gods volk/ eenen ſchrik/ verwerringe/ en wonderlijke nederlagen/ heeft aangebracht/ mits haar een verbaarlijk geluyd te doen hooren. Sie 2 *Chron.* 20. 22, 23. en volgende verſen. 2 *Reg.* 7. 6, 7. &c. Pauſanias getuygd/ dat van 400800 Franſchen/ die den Veldoverſten Brennus vergaderd had/ niet een is te huys gekeerd/ maar datſe alle jammerlijk zijn omgekomen. Veele zijn door de aardbevinge/ en den blixem/ overvallen. Ook is des nachts haar eenen wonderlijken ſchrik aangekomen/ waar door ſy meenden een groot geluyd van een doortrekkend Leger te hooren/ waar door ſy ſoo zijn verbaaſt geworden/ datſe elkanderen niet verſtaande/ noch kennende/ d'een den anderen wreedelijk hebben dood geſlagen; gelijk ook *Jud.* 7. *vers* 22. diergelijke exempel verhaald werd. Als de dry honderd met de Baſuyne blieſen, ſoo ſettede de Heere het ſweerd des eenen tegen den anderen, en dat in 't gantſche Leger, &c. 't Is aanmerkens waardig/ dat het geluyd/ by-na gelijk de wateren/ bequamelijk door buyſen geleyd kan werden/ om het ſelve in verre gelegen plaatſen te doen hooren/ hoewel het tuſſchen beyden niet gemerkt kan worden. Hier van verhaald een exempel Philippus Camerarius, in ſijn Hiſtoriſche bedenkingen lib. 1. cap, 28. Dat tot Mantua, in het Hof des Hertoggs/ een Kamer is geweeſt/ in welke die verre van den anderen ſtonden/ malkanderen konden hooren ſpreken (door ſekere buyſen die langs de muuren beſchikt waren) daar nochtans die dicht by ſtonden/ niets konden hooren. Camdenus verhaald/ dat in oude tijden/ tuſſchen Engeland/ en Schotland/ eenen grooten muur is van den Romeynen gebouwd geweeſt/ tegen den aanloop der Barbaren; en dat/ langs deſen muur/ verſcheyden Kaſteelen waren geſteld/ en buyſen gelegd/ waar door men van het eene Kaſteel tot het andere/ malkanderen/ in eenen ſeer korten tijd/ konde aanſeggen 't geene men wilde.

* *Gebruyk, en wonderlijke kracht des Veldgeſchreys.*

BYVOEGSEL,

vervattende eenige

VERKLARINGEN

EN

BEDENKINGEN

Over eenige byſondere Plaatſen der H. Schrift.

MATTH. 3. 6. 16.

En wierden van hem gedoopt in de Jordaan, belijdende hare ſonden. Vers 6. *En Jeſus, gedoopt zijnde, is terſtond opgeklommen uyt het water Vſ.* 16.

Van de éerſte inſtellinge des doops, en van de uytwendige wijſen, en bedieningen ontrent den doop, in de eerſte tijden des Chriſtendoms gebruykt.

Uyt den Text blijkt voor eerſt / dat den Doop / in ſyn eerſte gebruyk / niet is aan de plaats des Godsdienſts / of eenige ſekere plaats / verbonden geweeſt / maar / na voorval en gelegentheid / in verſcheyden plaatſen bediend. Want Joannes / predikende in de Woeſtijne van Judea / doopte in de riviere de Jordane / om dat hem die by de hand / en wel gelegen was. Den Moorman ging van den wagen met Philippo / en wierd op den weg gedoopt. *Act.* 8. 38. Vele zijn in gemeene huyſen gedoopt / gelijk uyt de handelingen der Apoſtelen bekend is. Ook heeft Joannes gedoopt in Enon, by Salim, om dat daar vele wateren waren. *Joh.* 3. 23. En ſoo voorts.

Ten anderen / blijkt mede uyt den Text / dat den Doop is bediend geweeſt aan bedaagde perſoonen / die hare ſonden beleden / en van de ſelve ſich bekeerden *Vers* 11. Ik doope u wel met water tot bekeeringe, &c. Gelijk ook Chriſtus ſelve niet gedoopt geweeſt is / dan ontrent dien tijd / in welke hy ſijn predik-ampt heeft aangevangen / zijnde ontrent dertig jaren oud. *Luc.* 3. 23. Gelijk mede / in het oude Teſtament / de Prieſters dertig jaren oud weſen moeſten / eer ſy haar ampt ten vollen bedienen mochten. *Num.* 4. 3. 1 *Chron.* 23. 3. Doch / niet tegenſtaande dit exempel Chriſti / ſoo volgd niet / dat den Doop ook niet aan de jonge Kinderen is gebruykt geweeſt / of behoorelijk gebruykt mach worden; want het blijkt klaarlijk uyt Origenes, die geboren is in den jare onſes Heeren Jeſu Chriſti 189 / dat in ſijnen tijd den Doop aan de jonge Kinderen is bediend geweeſt. In Levit. cap. 12. vers 13. Hom. 8. &c. In Epiſt. ad Rom. cap. 6. Lib. 5. getuygd Origenes rond-uyt / dat dit gebruyk gevolgd is op een overleveringe / die de Gemeente van de Apoſtelen ontfangen heeft. Zijn eygen woorden pag. mihi 242. zijn deſe. *Pro hoc & Eccleſia ab Apoſtolis traditionem ſuſcepit, etiam parvulis baptiſmum dare.* Dat is / daarom heeft de Chriſtelijke Gemeente van de Apoſtelen deſe overlevering ontfangen, van de Kinderen te Doopen. Insgelijks bewijſt ook Cyprianus, dat de Kinderen van den Doop niet mogen uytgeſloten weſen. Ep. lib. 3. ep. 8.

Ten derden / blijkt mede uyt den Text / dat in de eerſte bedieninge des Doops / geen beſprenginge / maar een inlatinge des geheelen lichaams in het water / gebruykt is / ſoo dat Chriſtus uyt de Rivier / in welke hy gedoopt was / opgeklommen is. Deſe maniere van Waſſchen / en Doopen / in den Godsdienſt / is ten tijden van Joannes niet geheel nieuw geweeſt / hoewel toen eerſt tot een byſonder eynde / en op een byſondere wijſe / ingeſteld. Want / behalven dat de Joden in de tijden des ouden Verbonds verſcheyden ceremoniële waſſchingen / en reynigingen gehad hebben / van welke in de boeken Moſis dikmaal gewag gemaakt werd; ſoo getuygen ook de Joden / dat de Inwoonders onder haar / die uyt de Heydenen afkomſtig waren / niet altoos / en noodſakelyk beſneden geweeſt zijn / maar datſe alleenelijk (in ſommige gevallen) gedoopt / of gewaſſchen wierden / om daar mede te bewijſen / datſe van de Heydenſche Afgoderye afſtand deden: en die nu uyt beſnedene Heydenen (gelijk Turken / Iſmaëliten / Perſianen) het Jodendom aanveerden / werden eerſt gewaſſchen / of gedoopt. Ja daar zijn geleerde Mannen / die achten niet onwaarſchijnelijk te weſen / dat het Doopen / en waſſchen / zedert den zondvloed is in gebruyk geweeſt / om te gedenken / dat door den vloed der wateren de aarde van de ſonde gereynigd was: want ook Petrus ſelfs / in ſijnen eerſten brief / cap. 3. getuygd / dat den Doop een tegenbeeld is van den zondvloed, en behoudinge Noë in de Arke. Ook zijn by de Heydenen de Doopen / en Afwaſſchingen met water / in den Godsdienſt / ſeer gebruykelijk geweeſt. Ja ſoo verr' / dat vele onder haar meynden / dat door waſſchen met Zeewater / of in een Rivier / de ſchuld der ſonden wierd weggenomen; waar op den Poëet ſiet / als hy ſegd:

O nimium faciles, qui triſtia crimina cædis.
Tolli fluminea poſſe putatis aqua.

In welke woorden hy die gene beriſpt / welke haar ſelven inbeeldden, dat ſelfs een doodſlag door waſſchinge met water konde verſoend werden. Doch Joannes heeft den Doop gebruykt / om te beveſtigen de vergevinge der ſonden aan de genen die een oprecht voornemen hadden van haar leven te beteren / en waarachtige bekeeringe te betoonen; waarom deſen Doop ook genaamd werd den doop der bekeeringe, tot vergevinge der ſonden. *Marc.* 1. 4. *Luc.* 3. 3. En Petrus getuygd daarom / dat dien Doop alleen ons behoud, die een vrage is van een goede conſcientie tot God. In den eerſten brief *Cap.* 3. 21. De bedieninge des Doops / ſoo veel uyt de ſchriften des Nieuwen Teſtaments / en de geſchiedeniſſen der eerſte eeuwe des Chriſtendoms / kan blijken / is gantſch eenvoudig / met weynig beſlag / en ceremonien / toegegaan: men heeft in dien tijd niet geweten / van het water des H. Doops te conſacreeren / of te voren te doen heyligen / en wyen; noch van die gedoopt wierden te ſalven / met een kruys te teykenen / witte kleederen aan te trekken / noch van beſweringe / noch van andere gebruyken / die naderhand tegen de eerſte inſtellinge ingevoerd zijn.

Ten tijden der Apoſtelen heeft men de bedieninge des Doops aan genen ſekeren / of beſtemden tijd / verbonden / maar men heeft dagelijks / en ten allen tijden gedoopt / na voorval van ſaken: maar ten tijden Tertulliani (die in aanſien geweeſt is Anno Chriſti 183) heeft men begonnen den gewoonelijken tijd van Doopen uyt te ſtellen tot Paaſſchen / en Pincxteren; gelijk af te nemen is uyt het eynde des boeks Tertulliani van den Doop. Daar hy ſoo ſchrijft / *diem baptiſmo ſolenniorem Paſcha præſtat, cum & Paſſio Domini, in qua tingimur, adimpleta eſt, &c.* En een weynig daar na / *exinde Pentecoſte ordinandis lavacris lætiſſimum ſpatium eſt, quo & Domini reſurrectio*

Digitized by Google

ſurrectio inter diſcipulos frequentata eſt, & gratia Spiritus Sancti dedicata, & ſpes adventus Domini ſuboſtenſa, quod &c. Nochtans toond hy dat / niet tegenſtaande deſe geſette en gewoonelijke tijden / den Doop ook met vrucht en ſtichtinge op allerley tijd konde bediend worden / en dat wat voorders met deſe woorden. *Cæterum omnis dies Domini eſt, omnis hora, omne tempus habile baptiſmo, ſi de ſolemnitate inter-eſt, de gratia nihil refert.* Dat is / alle dagen zyn des Heeren, alle uyr, en alle tijd is tot den Doop bequaam, iſſer eenig verſchil in de gewoonte der bedieninge, nochtans niet in de genade, namelijk die in den Doop verzegeld werd.

Het blijkt mede / uyt dat ſelfde boek Tertulliani / dat in ſijnen tijd de volwaſſen perſoonen / die gedoopt wierden / te voren / eerſe den Doop ontfingen / in het geloove en bekeeringe geoeffend en beproeft wierden / door vele ernſtige gebeden / vaſten / en waaken / met bekenteniſſe harer voriger ſonden. Want ſoo ſchrijft hy in de plaats te voren aangewezen. *Ingreſſuros baptiſmum orationibus crebris, jejuniis, & geniculationibus, & pervigiliis, orare oportet, & cum confeſſione omnium retro delictorum, ut exponat etiam baptiſmum Joannis, tingebantur, inquit, confitentes delicta ſua.*

Na belijdeniſſe des geloofs / verſaakten de gene die gedoopt wierden den Duyvel, en ſijnen aanhang, daar na wierdenſe drymaal in het water ingedupkeld / en proefden wat melk en honig / tot een teyken van eendracht / en onthielden / van den dag hares doops / ſich een gantſche week van de dagelijkſche waſſchinge. Deſe gebruyken beſchrijft ons in ſijnen tijd gepleegd te weſen *Tertullianus in lib. de corona militis.* Zijn eygen woorden zijn. *Aquam adituri, ibidem, ſed & aliquanto prius in Eccleſia ſub antiſtitis conteſtamur nos renunciare diabolo, & pompæ, & Angelis ejus. Dehinc ter mergitamur, amplius aliquid reſpondentes quam Dominus in Euangelio determinavit. Inde ſuſceptilactis & mellis concordiam prægustamus. Exque ea die lavacro cottidiano, per totam hebdomadam, abſtinemus.* Ook verſaakten de gene die gedoopt wierden alle Afgoden der Heydenen. Gelijk *Origenes* toond *homilia octava in Exodum. Cum ergo venimus ad gratiam baptiſmi, univerſis aliis diis & dominis renunciantes, ſolum confitemur Deum Patrem, & Filium, & Spiritum Sanctum.* Dat is / als wy tot de genade des Doops komen, ſoo verſaken wy alle andere Goden en Heeren, en belijden alleen God den Vader, den Soon, en den Heyligen Geeſt.

Na den doop volgde de ſalvinge / en opleggiuge des hands / gelijk Tertullianus aanwijſt in ſijn boek van den doop. *Exinde, egreſſi de lavacro, perungimur benedicta unctione, &c.* En een weynig daar na. *Dehinc manus imponitur, per benedictionem advocans, & invitans Spiritum Sanctum.* Dat is / daar na, uyt den doop opkomende, worden wy geſalft met de gezegende ſalvinge. Daar na word de hand opgelegd, door zegeninge roepende, en noodigende den H. Geeſt. Ook is het teeken des kruyces aan de gedoopten gebruykt geweeſt; gelijk uyt de ſchriften Origenis / en Cypriani / afgenomen werd. Inſgelijks wierden de gedoopte kinderen gekuſt van de gene dieſe doopten / gelijk Cyprianus te kennen geeft *epiſt. lib. 3. epiſt. 8.* Wiert mede aan de gedoopten / ten tijden Tertulliani, eenen rink gegeven / tot een beveſtinge en verzegelinge van den doop / en 't geloove datſe beleden hadden / gelijk ſommige dat afnemen uyt Tertulliano in *lib. de pudicitia.* Wat het zy of niet / het is ſeker / uyt het gene wy alrede (aangaande de eerſte eeuwen des Chriſtendoms) kortelijk bygebracht hebben / dat van tijd tot tijd / verſcheyden nieuwe gebruyken / en ceremonien in den Doop ingevoerd zijn; niet tegenſtaande de eenvoudigheid der eerſte inſtellinge des doops / ten tijden Chriſti / en der Apoſtelen. Het ſelfde is ook in de inſtellinge des H. Avondmaals te bemerken / het welk van ſommigen eens in het jaar / van anderen alle daag gebruykt is geweeſt / gelijk ten tijden Cypriani / en Auguſtini / die by het dagelijks Brood, in het gebed des Heeren / verſtaan het brood des H. Avondmaals.

Men heeft het verſteken / den ſieken toegeſonden / ja niet alleen aan de bedaagden / maar ook de jonge kinderen / als noodſakelijk / toegediend. En ſoo voorts.

MATTH. 4. 1.

Om verſocht te werden van den Duyvel.

Waarom Chriſtus van den Duyvel verſocht zy, en hoe ſulks heeft konnen geſchieden?

Chriſtus is van den Duyvel verſocht geworden / op dat ook daar door blijken ſoude / dat hy ons in allen is gelijk geworden / en nochtans ſonder ſonde: want / hoewel gewoonelijk in de menſchen de verſoekingen met ſonde vermengd zijn / nochtans niet in Chriſto; dewijle hy geenſints eenige verwilliginge / of genegentheid gehad heeft tot het quade / het welke hem / of in ſijne gedachten / of uytwendiglijk / of op beyde wijſen / voorgeworpen is.

Een andere reden mogen wy afnemen uyt het gene wy leſen *Hebr.* 2. 17. 18. en *Cap.* 4. 15. Op dat hy ſoude weſen een barmhertig en getrouw Hooge-prieſter, die ſelfs verſocht zijnde in allen, gelijk als wy, ſoude te meer mede-lyden hebben met ons, als wy verſocht werden.

Ten derden / op dat wy daar uyt ſouden leeren / dat niemand / ook ſelfs niet de alderheyligſten / in dit leven / geheel vry zijn van de verſoekingen des booſen Geeſts / op dat wy waken en bidden ſouden / altoos wel op onſe hoede zijnde / op dat wy niet in verſoekingen vallen.

Ten vierden / op dat in het voorbeeld der verſoekingen Chriſti / ons / tot onderrechtinge en waarſchouwinge / ſoude getoond worden / welke / en hoedanig de byſonderſte verſoekingen des booſen Geeſts zijn; namelijk de verſoekingen tot miſtrouwen van God / tot wanhope / tot de welluſt / eere / pracht / weelde / en de goederen des Wereldts / en ſoo voorts. Dat den Duyvel daar toe ook menigmaal de H. Schrift miſbruykt. Dat de verſoekingen niet altoos geſchieden door ſtraffe en harde aanvallen / maar dikmaal / en alderſorgelijkſt / door vleyende / ſachtſinnige / en vriendelijke bejegeningen. Datmen de verſoekinge alderbeſt met Gods Woord kan overwinnen / 't welk daarom genaamd wert het ſweerd des Geeſts. *Epheſ.* 6. 17. dat wy / verſocht wordende door den quaden Geeſt / de moed niet laaten vallen / of meenen dat wy daarom Gode niet ſouden behagen; dewijle Chriſtus ſelve / den Eenig-geboren des Vaders / in welke hy ſijn welbehagen hadde / verſcheyden malen ſterke verſoekingen des Duyvels is onderworpen geweeſt; die ook de ſelfde ſoo manhaftelijk overwonnen heeft / dat den Satan haaſtelijk onder onſe voeten ſal gepletterd worden. *Rom.* 16. 20. *Joan.* 12. 31.

* Maar niet ſonder reden ſal yemand / die de verſoekingen Chriſti *Matth.* 4. leeſt / in twijffelinge komen / op wat wijſe de ſelve geſchied zijn; of den Duyvel waarlijk in een ſichtbare gedaante / tot Chriſtum gekomen zy / en met hem lichamelijk / en eygentlijk / geſproken heeft; Item / of den Duyvel Chriſtum waarlijk / en lichamelijk / heeft gevoerd op eenen hoogen berg / en geſteld heeft op de tinne des Tempels?

Antw. Hier over ſien wy by de uytleggeren groote verſcheydentheid; ſommige volgen de letter / andere denken gevoegelijker te zijn / datmen oordeele deſe dingen niet geſchied te zijn uyterlijk / en door lichamelijke daden / maar door inwendige invallen / en vertooningen in den geeſt Jeſu Chriſti. Want den Duyvel konde eygentlijk aan Chriſto op den Berg niet toonen alle de Koningrijken des Wereldts, en alle hare Heerlijkheid, gelijk in het 8 *Vers* verhaald werd. Ten anderen / deſe verſoekingen zijn geſchied in de Woeſtijne / in welke Chriſtus geleid is geworden / om dat in de ſelve / als eenſame plaatſen / den menſche alder-

* *Op wat wijſe den Duyvel Chriſtum verſocht heeft?*

meeſt drøevige en ſchrikkelijke inbeeldingen / en derhalven ook quade verſoekingen / onderworpen is / gelijk in het 1 *Vers* aangewesen werd ; waar uit waarſchijnelijk volgd / dat Chriſtus niet is plaatſelijk op de tinne des Tempels geſteld. Voeg hier by / dat Chriſto vertoond zijn alle de Koninkrijken des Werelds, en haare heerlijkheid, in een oogenblik des tijds *Luc.* 4. 5. 't welk niet kan in der daad / en uitwendiglijk / geſchied zijn / maar wel in een geſichte / ofte inwendige vertooninge in den geeſt Chriſti.

Ten derden / het is waarſchijnelijk dat Chriſtus op ſoodanigen wijſe verſocht is / gelijk gemeenelijk de Godzaligen noch hedendaags verſocht worden / namelijk door quade gedachten / inwendige invallen / en inbeeldingen des gemoeds. Soo dat deſe vervoeringen Chriſti op den Berg / en tinne des Tempels / bequamelijk in ſulken ſin mogen verſtaan werden / in welken van Ezechiel geſegd werd / dat hy / uit Chaldea / op eenen hoogen Berg is gevoerd in het land Iſraels. *Ezech.* 40. En van Jeremia / dat hy na de riviere Euphrates reysde / *Jer.* 13. En van Joannes in de Openbaringe / dat hy nu in den Hemel / dan op een Berg / dan aan de Zee / of elders was / &c. 't welk van geſichten / en inwendige openbaringen / en voorbeelden / verſtaan werd / en niet van plaatſelijke veranderingen. Gelijk mede / als van Hoſea vermeld ſtaat / dat hem van God geboden wierd henen te gaan / en te nemen een vrouwe der hoereryen, en kinderen der hoereryen. *Hoſea Cap.* 1. &c. En / hoewel een yegelijk over deſe vrage vryelijk na ſijn meeninge mach oordeelen ; ſoo achten wy nochtans / om gemelde redenen / dit tweede gevoelen / meer dan het eerſte / waarſchijnelijk te weſen.

TWEEDE VRAGE.

Of Chriſtus, door ſijn verblijf in de Woeſtijne, het eenſaam leven in de Wilderniſſen ingeſteld, ofte den Chriſtenen aangepreſen heeft?

DIe van het Pausdom ſoeken / uit het exempel Chriſti / te bewijſen / dat het loffelijk van sommigen onder haar gedaan is / ſich af te ſcheyden van alle geſelſchap / en bywooninge van menſchen / en ſich alleen in woeſte plaatſen te onthouden / in eenige cellekens / of / gelijk andere / in de holligheden en ſpelonken der Aarde / of ook onder den blaauwen Hemel.

Doch ſulks kan geenſints uit het exempel Chriſti beſloten werden / want Chriſtus is niet altoos geweeſt in de Woeſtijne / maar alleen voor eenen kleynen tijd / voorts de reſte van ſijn leven heeft hy onder de menſchen gewandeld / gelijk een ander ; indien men dan een beſluyt wil maken uit Chriſti voorbeeld / ſoo ſalder meer reden weſen om onder de menſchen te verkeeren / dan om ſich alleen / in de Wilderniſſen / van alle geſelſchap der menſchen af te ſonderen. Ten anderen / Chriſtus is door een byſondere roepinge / drift / en leydinge des Geeſtes / in de Woeſtijne gegaan / als blijkt *Matth.* 4. *Vers* 1. Doe wierd Jeſus van den Geeſt wechgeleyd in de Woeſtijne, om verſocht te werden van den Duyvel. Deſe byſondere beroepinge heeft nu geen plaats / immers kan ſich nu niemand daar van verſekeren. Doe daar by / dat den Text uitdrukkelijk ſegd / dat Chriſtus is in de Woeſtijne geleyd / om daar van den Duyvel verſocht te werden / om dat in de eenſame en woeſte plaatſen meer kracht is / en gelegentheid / tot de verſoekinge des booſen Geeſts / dan wel in de byeen-komſten der menſchen. Nu / wy zijn geleerd te bidden / Heere leyd ons niet in verſoekinge, en wy mogen God niet verſoeken / noch ons ſelven in gevaar van quade verſoekingen / met opſet / ſonder noodwendige reden / begeven. Ook weten wy / dat wy niet te vergelijken zijn met Chriſto in kracht / en bequaamheid om de verſoekingen te overwinnen.

Ten derden / alle de daden Chriſti konnen ons niet dienen tot navolginge / maar ſijn Geboden : want van Chriſti daden zijn menigmaal eygene en byſondere redenen / die op onſe gelegentheid niet paſſen. Waarom wy ook nergens in Gods Woord leſen / dat ons het eenſaam leven in de Wilderniſſen aangepreſen / ofte bevolen is : ja dat meer is / ſoodanigen leven ſtrijd tegen Gods Woord / waar in wy geleerd zijn te onderhouden de gemeenſchap der Heiligen / als leden van een lichaam : een yeder ſijn talent / ofte gaven die hy van God ontfangen heeft / te beſteden en aan te leggen tot het gemeene beſte der Chriſtelijke Gemeente / en des Vaderlands ; malkanderen dagelijks te vermanen / en aan te merken tot ontſtekinge der liefde / en der goede werken / onſe onderlinge by-een-komſten niet te verlaten : ja daar twee of drye by-een-komen in den name Chriſti / daar belooft Chriſtus ſijn gunſtig bywesen. De Chriſtenen / ten tijde der Apoſtelen / na Chriſti Hemelvaard / leefden geenſints verſcheyden van een / in woeſte plaatſen / maar waren dagelijks by een / hadden een herte / en een ziele / en hadden alles gemeen. Het is ook wel te bemerken / dat / hoewel de Jeſuiten andere menſchen het eenſaam leven in de Wilderniſſen ſeer aanprijſen / daar de menſchen meer der beeſten aart / dan der Goddelijke / ja menſchelijke Nature / deelachtig worden / datſe echter in haar eygen daden overvloediglijk toonen / datſe ſulks in haar eygen herte / en perſoonen / miſprijſen. Want gy ſult nergens meer Jeſuiten vinden / dan in de rijkſte / grootſte / en machtigſte Steden ; in de hoven der Koningen en Princen / in de huyſen der aanſienelijkſte / voortreffelijkſte / en rijkſte Lieden. Om dan wel / en Chriſtelijk te leven / moeten wy niet de menſchen / maar de ſonden der menſchen verlaten : Jacobus den Apoſtel / ons beſchryvende den ſuyveren en rechten Godsdienſt / ſegd *Cap.* 1. 27. De ſuyvere en onbevlekte Godsdienſt, voor God en den Vader, is deſe, Weeſen en Weduwen te beſoeken in haare verdrukkinge, en hem ſelven onbeſmet te te bewaren van de wereld. 't Welk very verre afwijkt van 't leven der geenen / die in eenſame plaatſen ſich onthouden / ſonder dat ſy een ander / of een ander haar / eenige onderlinge hulpe / of werken der liefde en barmhertigheid / bewijſen kan. Waarom den wijſen Salomon wel geſegd heeft *Eccleſ.* 4. 9, 10. Twee zijn beter dan een : want ſy hebben een goede belooninge van haaren arbeyd : want indien ſy vallen , d'een recht ſijn mede-geſel op : maar wee den eenen die gevallen is : want daar is geen tweede om hem op te helpen.

Het is wel waar / dat het een Chriſten Menſch ſeer nut / ja noodig is / ſich ſomtyds / voor een tijd / den woel des werelds / en het geſelſchap der menſchen / te onttrekken / om te beter ſijn eygen gewiſſe te onderſoeken / om met meerder ernſt godlijke / hoogwichtige / en treffelijke ſaken te bedenken / of uit te vinden ; ja ook ſomtyds / om met meerder yver / en aftrek onſes gemoeds / van de ydele dingen des werelds / onſe gebeden in het byſonder Gode op te dragen : gelijk wy leſen van Jeſu Chriſto / dat hy des avonds alleen ging op den Berg om te bidden. *Matth.* 14. 23. *Luc.* 6. 12. *Marc.* 1. *Vers* 35. En 's morgens vroeg, als het noch diep in den nacht was, opgeſtaan zijnde ging hy uit, en ging in een woeſte plaatſe, en bad aldaar. En ons ook vermaand heeft / *Matth.* 6. 6. Als gy bid, gaat in u binnen kamer, en uwe deure geſloten hebbende, bid uwen Vader die in 't verborgen is, &c. Gelijk wy ook leſen *Geneſ.* 24. 63. dat Iſaac tegen den avond uitging in het Veld, om te bidden. En in ſulken ſin / ſegd Salomon. *Prov.* 18. 1. Die ſich af-ſonderd, tracht na wat begeerlijks, hy vermengd ſich met alle beſtendige wijsheid. Doch dit raakt geenſints het doen der geenen / die voor altoos ſich van het byleven der menſchen willen af-ſonderen.

MAT-

Digitized by Google

MATTH. 9. 9.

En Jeſus van daar voort gaande, ſag een menſche in het Tolhuys ſitten, genaamd Mattheus: en ſeyde tot hem volg my, &c.

VRAGE.

Of dit Euangelium van Mattheo beſchreven zy, of niet?

De Manicheen (gelijk Auguſtinus verhaald) dreven eertijds, dat het nieuwe Teſtament niet is beſchreven geweeſt van de diſcipelen Chriſti, maar lang na haare tijden, van eenige onbekende mannen, welke, om te beter geloofd te werden, hebben haare boeken onder de namen der Apoſtelen, en diſcipelen Chriſti, uitgegeven: dat ook in de boeken des nieuwen Teſtaments veele valſche dingen waren ingekropen, en veele ſaken, na geruchten, en niet na waarheid, veranderd, of tuſſchen ingevoegd. Soo hebben insgelijks de Ebioniten in het byſonder geloochend, dat Mattheus dat Euangelium ſoude beſchreven hebben, 't welk wy nu noch hedendaags onder ſijnen naam erkennen: nemende haar bewijs-reden uit de voorgeſtelde plaats *Matth.* 9. 9. om dat aldaar van Mattheo, en ſijne roepinge, word geſproken als van een ander perſoon, 't welk ſy oordeelen niet ſoude van Mattheo geſchied zijn, indien hy ſelfs die man geweeſt waar, die deſe Euangeliſche Geſchiedeniſſe beſchreven heeft. Edoch dit bewijs is (na ons gevoelen) van geen gevolg, of kracht: om dat wy ſien dat het ſeer gewoonelijk is, den geenen die eenige geſchiedeniſſen verhalen, datſe ſprekende, of yet voorſtellende, dat haar eygen perſoon betreft, in den derden perſoon, als van een ander, het ſelve voordragen. Dus heeft gedaan Joannes in ſijn Euangelio ('t welk de Ebioniten nochtans erkennen) ſchrijvende van ſich ſelven aldus, *Cap.* 21. 20. En Petrus hem omkeerende ſag den Diſcipel volgen, welken Jeſus lief had, die ook in het Avondmaal op ſijn borſt gevallen was, en geſegd had, Heere wie is 't die u verraden ſal. En nochtans heeft dien ſelven perſoon dit Euangelium beſchreven, als blijkt *vſ.* 24. Deſe is de Diſcipel die van deſe dingen getuygd, en deſe dingen geſchreven heeft, &c. Chriſtus ſpreekt dikmaal van ſich ſelven, als van een ander perſoon, by exempel, ſie *Matth.* 11. 19. *Joh.* 5. 25, 28. *Luc.* 18. 8. Doch de ſone des Menſchen, als hy komt, ſal hy ook geloove vinden op de Aarde? &c. Soo doed Paulus 2 *Cor.* 12. 2. Ik kenne een menſche in Chriſto &c. Insgelijks Moſes ſchrijft, in ſijn boeken, van ſich ſelfs in den derden perſoon, als of hy van een ander ſprak. En ſoo voorts. Mattheus dan, die dit Euangelium beſchreven heeft, is te vooren een Tollenaar geweeſt, welk ſlach van menſchen, ten tijden Chriſti, ſeer veracht waren, en voor onrechtveerdige en ongoddelijke menſchen by een yeder gehouden wierden: ſoo dat hy door ſijn bekeeringe, niet alleen met ſijn mond en ſchrift, maar inſonderheid met ſijn eygen exempel, gepredikt heeft.

MATTH. 5. 38.

Op wat wijſe de ſtraffe van gelijke vergeldinge by den Joden uitgevoerd zy, en hoe wy die verſtaan moeten? *Exod.* 21. 23, 24. *Maar indien 'er een doodlijk verderf ſal zijn: ſoo ſult gy geven ziele voor ziele: ooge voor ooge: tand voor tand: hand voor hand: voet voor voet: brand voor brand: wonde voor wonde: buyle voor buyle.* Sie *Levit.* 24. 19, 20. *Matth.* 5. 38.

Deſe wet van gelijke vergeldinge is niet alleen by den Joden geweeſt, maar ook by meeſt al de heydenſche Volkeren, gelijk onder andere blijkt by de Romeynen, in de wet der 12 Tafelen, daar aldus ſtaat, *ſi membrum rupſerit, ni cum eo pacit*, id eſt, paciſcatur, *talio eſto*. Ja wy ſien in Gods Woord verſcheyden voorbeelden, in welke de misdaden der menſchen geſtraft zijn, door deſe wet van gelijke vergeldinge; volgens welke yemand dat ſelve ongemak tot een ſtraffe wierd opgelegd, dat hy een ander aangedaan had. *Judic.* 15. 11. *Geneſ.* 42. 21. 1 *Sam.* 15. 33. 2 *Sam.* 12. 11, 12. *en Cap.* 16. 22. *Eſai.* 33. 1. *Apoc.* 13. 10. *Matth.* 7. 2. Want met welk oordeel gy oordeeld, ſult gy geoordeeld werden: en met welke mate gy metet, ſal u weder gemeten werden. *Judic.* 1. 7. Gelijk als ik gedaan hebbe, ſoo heeft my God vergolden. &c.

Edoch moet niemand meenen, dat deſe wet altoos na den letter heeft moeten verſtaan, en uitgevoerd werden, maar het eynde en oogmerk des ſelfs, ofte liever des wet-gevers in de ſelve, is geweeſt, den rechteren op het hoogſte te bevelen, datſe, in het ſtraffen, ſoo veel doenlijk was, ſouden houden de gelijk-matigheid, om niemand of meer of min te ſtraffen, dan ſijn verdienſten, en de gerechtigheid vereyſchte. Want anderſints, indien men de wet ſoude altoos willen na den letter uitvoeren, daar door ſouden veelſints groote ongemakken, onbillikheden, en ongerijmdheden volgen, welke met de voorſichtigheid, en billikheid des rechters, niet konnen beſtaan. By exempel, indien een gering perſoon, een van de hoogſte Overheden queſt, die is meer ſtraffe weerdig, dan indien hy ſijns gelijke beledigd; ſoo dat, in het ſtraffen, den rechter niet alleen moet acht nemen op de daad, maar op de hoedanigheid des perſoons, en andere omſtandigheden. 2. Het is by na onmogelijk, dat men deſe wet na den letter ſoude konnen uitvoeren; want by exempel, hoe kan den rechter yemand, die een ander toegebracht heeft een wonde, of buyle, of brand; &c. juyſt ſoo de mate houden, dat hy dien perſoon ook wond, of brand, of een buyle ſlaat, &c. die noch minder, noch meerder zy, dan die welke hy aan een ander veroorſaakt heeft. Daar-en-boven, het ſoude menigmaal gebeuren konnen, dat een wonde, een ſterk man toegebracht, geen perijkel des levens ſoude veroorſaken, maar dat, door diergelijke wonde in den ſchuldigen perſoon te veroorſaken, die jong of teer is, de dood daar op ſoude volgen, als door uitſteken der ooge, door af-kappen des hands, of voets, &c. en ſoo ſoude de ſtraffe onrechtmatig weſen. Item, indien ymand maar een oog, of hand hebbende, deſelve moeſt verlieſen, om dat hy een ander van een oog of hand beroofd had, die echter noch een over hield, die ſoude harder geſtraft werden, dan de gerechtigheid ſoude mede brengen. Om ſulke en diergelijke redenen meer, oordeelen wy ſeker te weſen, dat deſe wet niet na den letter moet verſtaan werden, maar van de gelijkmatigheid der ſtraffe in 't gemeen, na de hoedanigheid der perſoonen en omſtandigheden. Soo dat die een ander verminkt ofte verwond had, dien moeſt ſoodanige ſtraffe, of boete opgelegd werden, als na voorval van ſaken billijk was. En dat dit alſoo moet verſtaan worden, en by den Joden geoeffend is, blijkt uit Joſepho, antiq. *Lib.* 4. *Cap.* 8. Paulo Fagio, en andere, die getuygen dat aangebrachte quetſuren door geld konden geboet werden. Ja het blijkt ſelfs uit de boeken Moſis, dat de wonden tegen geld, of eenige andere ſchattinge, of boete, in het gerichte opgewogen, en geoordeeld geweeſt zijn. Sie *Exod.* 21. 26, 27. Wanneer ook yemand ſijnes dienſtknechts ooge, of ſijnes dienſtmaagds ooge, ſlaat, en verderftſe: hy ſal hem vry laten gaan voor ſijn ooge. En indien hy ſijnes dienſtknechts, of ſijnes dienſtmaagds tand uitſlaat: ſoo ſal hy hem vry laten gaan voor ſijn tand.

Ja ſelfs doodſlag, daar yemand aan ſchuldig mocht gekeurd werden, is ſomtijds tegen geld boete gewaerdeerd geweeſt. Sie *Exod.* 21. 30, 32. Doch inſonderheid blijkt onſen uitleg, uit *Exod.* 21. 18, 19. In de Wet, korts gaande voor de Wet der gelijke vergeldinge, daar dus ſtaat: Wanneer Mannen twiſten, en d'een ſlaat den anderen, met een ſteen, of met een vuyſt: en hy ſterft niet, maar vald te bedde: indien hy weder opſtaat, en op ſtraat gaat by ſijnen ſtok, ſoo ſal hy die hem ſloeg onſchuldig weſen; alleen ſal hy geven 't geene hy verſuymd heeft, en hy ſal hem volkomelijk laten heelen.

Digitized by Google

MATTH 12. 47.

Sie uwe Moeder, ende uwe Broeders ſtaan daar buyten, ſoekende u te ſpreeken.

VRAGE.

Of de Heere Jeſus Chriſtus (eygentlijk te ſpreeken) Broeders en Suſters gehad heeft?

IN verſcheyden plaatſen der H. Schrift leſen wy van de Broeders Jeſu Chriſti / als namelijk in deſen voorgeſtelden Text / Item / *Act.* 1. 14. Maria de Moeder Jeſu, en met ſijne Broederen. *Matth.* 13. 55. Is deſe niet de Sone des Timmermans? en is ſijne Moeder niet genaamd Maria, en ſijne Broeders Jacobus, en Joſes, en Simon, en Judas? en ſijne Suſters, zijnſe niet alle by ons? *Marc.* 3. 31, 32. en *Cap.* 6. 3. *Luc.* 8. *Verſſ.* 19.-21. *Joan.* 2. 12. Daar na ging hy af na Capernaum, hy en ſijn Moeder, en ſijne Broeders, &c. en *Cap.* 7. 3. Soo ſeyden dan ſijne Broeders tot hem, vertrek van hier, &c. en *Vers* 5. Want ook ſijne Broeders geloofden niet in hem. *Vers* 10. Maar als ſijne Broeders opgegaaan waren, toen ging hy ook ſelve op tot het Feeſt. 1 *Cor.* 9. 5. *Gal.* 1. 19. Hier uit volgd van ſelfs / ja noodſakelijk / een bedenken / of Maria / de Moeder des Heeren / na de geboorte Chriſti noch andere kinderen gebaard heeft / die / eygentlijk te ſpreeken / de Broeders en Suſters Jeſu Chriſti geweeſt zijn.

De oude Chriſtenen hebben / uit eerbiedigheid tot den Heere Jeſum Chriſtum / en ſijne Heilige Moeder / geloofd / dat Maria de Moeder des Heeren niet alleen voor / en in het baren des Saligmakers / Maagd geweeſt is / 't welk de Evangeliſten duydelijk aanwyſen; maar datſe ook daar na altoos Maagd gebleven zy. Soo dat Auguſtinus eenen Helvidium voor een Ketter gehouden heeft / om dat hy ſtyſſinnelijk ſtaande hield / dat Maria / na de geboorte Chriſti / geen Maagd gebleven was / en veroordeelde de geenen die ſulks geloofden. Want / dat den voorgenoemden Helvidius tot bewys van ſijn gevoelen bybracht / dat in de H. Schrift duydelijk gewag gemaakt werd van de Broeders en Suſters Chriſti / daar op hebben de oude Chriſtenen geantwoord / dat de woorden van Broeders, en Suſters menigmaal in de H. Schrift gebruykt werden / niet van eygentlijke Broeders of Suſters / maar van eenige nabeſtaande vrienden / en bloedverwanten: gelijk ook dat niet kan geloochend worden / en te ſien is *Gen.* 13. *Vers* 8. en 31. 23, 25, 37. *Lev.* 10. 4. *Jud.* 9. 1, 3, 18. *Job* 42. 11. Voorts wierp Helvidius voor / tot bewys van ſijn gevoelen / de woorden *Matth.* 1. 25. En bekende (namelijk Joſeph) haar niet (te weten Mariam) tot dat ſy deſen haaren eerſtgeboren Soone gebaard had: en hiet ſijnen name Jeſus. Doch daar op hebben ook de oude Vaders / als Hieronymus / Epiphanius / en andere / geantwoord / dat die manieren van ſpreken tot dat alleenelijk te kennen geven wat voor / en tot den tijd der geboorte Chriſti / geſchied is / maar niet dat het tegendeel daar na ſoude geſchied zijn / dat van den tijd na de geboorte Chriſti / dies aangaande / niets ſekers van Mattheo uitgedrukt werd. Sie diergelijke manieren van ſpreeken ſoo gebruykt. 2 *Sam.* 6. 23. 1 *Sam.* 15. *Vers* 35. en *Matth.* 28. 20. Ik ben met u-lieden alle de dagen, tot de voleyndinge der wereld. Want daar uit volgd geenſints / dat Chriſtus na de voleyndinge der wereld niet de geloovigen niet ſal weſen. *Joan.* 14. 3. Soo wanneer ik henen ſal gegaan zijn, en u plaatſe ſal bereyd hebben, ſoo kome ik weder, en ſal u tot my nemen, op dat gy ook ſijn meugd daar ik ben. Ook volgd niet / 't geene Helvidius noch voorder uit *Matth.* 1. *Vers* 25. wilde bewyſen / namelijk / dat / aangeſien Chriſtus den eircſtgeborenen Soon Mariæ genaamd werd / dat daar door Mattheus ſoude te kennen geven / datſe na Chriſtum noch andere Sonen ſoude gebaard hebben. Want alle de Sonen / die eerſt geboren wierden van een Vrouw / wierden by den Joden genaamd eerſtgeborenen, hoewel geen andere na deſelve volgden. Want / als geſegd werd *Exod.* 11. 5. Alle eerſtgeborenen in Egyptenland ſullen ſterven, van Pharaos eerſtgeborenen af, die op ſijnen throon ſitten ſoude, tot den eerſtgeborenen des dienſtmaagds, die achter den Meulen is: en alle eerſtgeborenen des Vees; onder de ſelve zijn ook / ſonder twyfel / de eenig-geborenen verſtaan.

Sommige / om ſtaande te houden dat Chriſtus geen eygentlijke Broeders of Suſters gehad heeft / die uit ſijn Moeder Maria / nevens hem geboren waaren / hebben verſonnen / dat in de plaatſen der H. Schrift / te voren aangetogen / by de Broeders en Suſters Chriſti verſtaan werden die Joſeph / eer hy met Maria trouwde / gehad heeft by een Vrouwe / genaamd Salome / welke by Joſeph ſoude gekregen hebben vier Sonen / namelijk / Jacobum / Simonem / Judam en Joſe / en twee Dochters; en dat deſe genaamd zijn geworden de Broeders en Suſters Chriſti / by den Joden / om datſe meenden / dat Joſeph Chriſti Vader was / en ſoo ſouden ſy in der waarheid ſijne halve Broeders / en Suſters / geweeſt zijn. Sie hier van onder anderen / by Nicephorum lib. 2. cap. 3. Doch deſe dingen worden by de Geleerden / nader onderſocht zijnde / niet alleen verdacht / maar ook voor onwaarachtig gehouden.

Wat ons aangaat / wy oordeelen dat uit de H. Schrift niet uitdrukkelijk / noch vaſtelijk kan beweſen werden / of dat Maria na Chriſtum noyd andere kinderen gehad heeft / noch ook het tegendeel; en dat derhalven noch het een / noch het ander / een artykel des Geloofs is / of tot de zaligheid noodſakelijk te weten / of te gelooven.

Ten anderen / dat / gemerkt nog het een nog het ander ſekerlijk beweſen kan werden / in ſoodanigen gevalle / het ſekerſte en gevoeglijkſte is te gedenken / 't geene de eere en voortreffelijkheid Jeſu Chriſti / en ſijnes Moeders / beſt betamelijk is. Den geleerden Theodorus Beza ſpreekt *in præfat. ad N. Teſtam.* hier van aldus. *Perpetuam Mariæ uſque ad mortem virginitatem, etſi pie & libenter credo, tamen nihil hoc ad noſtræ ſalutis myſterium pertinet.* Dat is / hoewel ik Godvruchtiglijk en geern geloove, dat Maria altoos tot haar dood toe Maagd gebleven is, nochtans behoord dat geenſints tot de verborgentheid van onſe zaligheid. Baſilius ſegd insgelijks / dat / hoewel het ſoo waar / dat Maria na de geboorte Chriſti geen Maagd gebleven ware / dat ſulks de leere der Godzaligheid niet ſoude nadeelig weſen. Sijn eygen woorden zijn deſe / in ſijn Predicatie over de geboorte Chriſti / verhalende de woorden *Matth.* 1. 25. En bekende haar niet, tot dat ſy deſen haren eerſt-geboren Sone gebaard hadde: &c. ſoo ſegd hy daar op. *Hoc porro jam ſuſpicionem præbet, quaſi poſtea, quæ puræ generationi Domini per Spiritum Sanctum perfectæ inſervierit, debita nuptiis opera Maria non abnegaverit. Nos autem, etiamſi hoc nihil pietatis rationem vitiet: nam uſque ad diſpenſationis myſterium neceſſaria erat virginitas: quod vero deinceps conſecutum eſt, nullam curioſitatem rationi myſterii exhibet. Tamen ut ne eorum qui Chriſtum amant aures ſuſcipiant, deipara aliquando virgo eſſe deſierit, illa teſtimonia eſſe ſufficientia putamus. Ad hoc quidem, &c. vel ut alii citant, Baſilii verba ſic ſonant. Nos vero, licet hoc nihil doctrinæ pietatis officeret (nam donec diſpenſabatur Chriſti generatio, neceſſaria erat virginitas, quid vero poſtea ſit factum ad myſterii hujus doctrinam non anxie conquirendum eſt.)* Hier mede komt over een het gevoelen van Petrus Martyr / namelijk / dat / aangeſien de H. Schrift niet uitdrukkelijk getuygd, dat Maria altoos is Maagd gebleven, dat daarom ſulks niet moet aangenomen werden onder die dingen, die men noodſakelijk gelooven moet, gelijk die uitdrukkelijk in de H. Schrift begrepen zijn. *In locis communibus de fidei certitudine.* Sijn eygen woorden zijn. *Contra autem, quod Maria virgo perpetuo manſerit,*

rit,

tit, cum id S. Litteræ diſerte non affirment, non recipiendum eſt inter ea quæ neceſſario credi debent: qualia illa ſunt., quæ in S. Litteris expreſſe continentur. Dit is ook het gevoelen van den geleerden *D. Rivetus, in Apologia pro ſanctiſſima virgine Maria. lib. 1. Cap* 15. Sommige ſoeken te bewyſen / dat Chriſtus geen eygen Broeders gehad heeft / die uyt Maria nevens hem geboren geweeſt zijn / om dat Chriſtus / aan het kruys hangende / korts voor ſijn dood / ſijn Moeder Mariam heeft in bewaringe / opſicht / en voorſorge gegeven aan Joannes / dien hy op een byſondere wyſe bemind had; ſoo dat hy hem Mariam beveeld / als of ſy ſijn Moeder geweeſt ware; en inſgelyks heeft hy Joannem bevolen aan Maria / als of hy haar Sone geweeſt had; 't welk ſy denken dat Chriſtus niet ſoude gedaan hebben / indien Maria eygene Sonen gehad had. Den Text luyd aldus. *Joan.* 19. *Vers* 26. Jeſus nu ſiende ſijne Moeder, en den Diſcipel dien hy lief hadde, daar by ſtaande, ſeyde tot ſijne Moeder, Vrouwe ſie uwe Sone. Daar na ſeyde hy tot den Diſcipel, ſie uwe Moeder. En van die ure aan nam haar de Diſcipel in ſijn huys. Doch / na mijn oordeel / kan hier uyt niet ſekers beſloten werden; want het geen noodwendig gevolg heeft: Chriſtus heeft in ſijn dood ſijn Moeder bevolen / niet aan haar eygen Sonen / maar aan ſijnen byſonderen vriend Joannes; ergo, Maria heeft geen eygen Sonen of kinderen gehad.

Dat ook ſommigen voor vaſt ſtellen / dat Maria ſoude gelofte gedaan hebben / van altoos Maagd te blyven / en ſulks ſoeken te bewijſen uyt *Luc.* 1. 34. dunkt my niet waarſchijnelijk; want ik niet vermoeden kan / dat Maria ſoude willen trouwen hebben met Joſeph / indienſe ſoodanigen belofte gedaan had.

MATTH. 8. 4.

Sie dat gy dit niemand ſegd. En **Cap. 12. 16.**

En gebood haar ſcherpelijk, dat ſy hem niet ſouden openbaar maken. Marc. 5. 43. &c.

VRAGE.

Waarom Chriſtus verboden heeft ſijne wonderwerken bekend te maken, daar hy die nochtans menigmaal dede voor al het volk, en de ſelve niet konden onbekend blijven: te meer, alſoo hy die wonderen dede, om daar door den Joden te overtuygen, dat hy den waren Meſſias was?

Chriſtus heeft niet geheelijk / en altoos gewild dat ſijne daden ſouden verſwegen werden / maar alleenelijk in ſommige gevallen / en dat om eenige byſondere redenen. Want wy leſen *Marc.* 5. 19. Dat Chriſtus in tegendeel beveeld den genen die beſeten geweeſt was / en door Chriſtum verloſt / dat hy henen ſoude gaan na ſyn huys, en tot de ſynen; en haar boodſchappen wat groote dingen hem de Heere gedaan hadde, en hoe hy ſich ſyner ontfermd hadde. Derhalven meenen ſommige dat Chriſtus den Melaatſchen / die gereynigd was / *Matth.* 8. 4. Niet heeft geheelijk verboden aan yemand te ſeggen / dat hy van Chriſto geneſen was / maar dat hy het niemand ſoude vertellen / eer hy ſich aan de Prieſter vertoond had / op dat / door des Prieſters verklaringe van ſijne reynigheid / een bewijs tegen den Joden ſoude geſteld werden / dat die perſoon waarlijk / en volkomelijk van Chriſto geneſen was: welke verklaringe den Prieſter lichtelijk ſoude geweygerd hebben te doen / (door den nijd en haat met welke ſy tegen hem waren ingenomen /) indien hy door de gemeene geruchten verſtaan had / dat Chriſtus hem gereynigd hadde.

Wat belangd de plaats *Matth.* 12. 16. Chriſtus verbied niet datſe ſouden vertellen / hoe ſy van Chriſto geneſen waren / want hy dede dat onder de menigte der Scharen / ſoo dat het niet konde verborgen blijven: maar hy verbied alleenelijk / datſe hem niet ſouden openbaar maken / dat is / over al ſouden gaan ſeggen dat hy den Sone Gods / en den waren Meſſias was: 't welk hy ſchijnd verboden te hebben / om niet al te ſeer den haat der Phariʒeen op ſijnen hals te haalen / waar door hy lichtelijk konde verhinderd werden verder onder den volke te leeren / en wonderen te doen; Want in de ſelve plaats *Vers* 14 ſtaat uytdrukkelyk / dat de Pharizeen t' ſamen raad hielden, hoe ſy hem dooden ſouden.

En *Vers* 15. ſtaat dat Chriſtus, om te ontgaan de lagen der Pharizeen, ſich van daar gemaakt heeft. Ja wy leſen *Matth.* 16. 20. Dat Chriſtus verboden heeft aan ſijne Diſcipelen / datſe niemand ſeggen ſouden dat hy was Jeſus de Chriſtus. Want / hoewel Chriſtus wel wilde dat de Joden ſulks uyt ſijne werken ſouden beſluyten / *Joan.* 10. 37, 38. Indien ik niet doe de werken mijns Vaders, ſoo geloofd my niet, maar indien ikſe doe, en ſoo gy my niet geloofd, ſoo geloofd de werken: op dat gy meugd bekennen, en gelooven, dat de Vader in my is, en ik in hem. Nochtans wilde Chriſtus niet dat ſijne Diſcipelen / voor ſijne opſtandinge / aan een yeder opentlijk ſouden ſeggen / dat hy den Meſſias was / voor al eer dat door ſijne opſtandinge het ſelve ten vollen ſoude blijken / en beveſtigd worden.

Voorts leſen wy / dat Chriſtus ook verboden heeft te verkondigen eenige wonderen / die in een huys alleen / of immers niet waren in het openbaar geſchied voor al de wereld; gelijk te ſien is van de twee blinden / die in een huys waren ſiende geworden / *Matth.* 9. 28. welke Chriſtus *Vers* 30. verbied ſulks ruchtbaar te maken. En *Marc.* 8. 26. Chriſtus eenen blinden buyten het vlek alleen genomen hebbende / en hem geneſende; verbied hem ſulks in het vlek aan yemand bekend te maken. Waar van ſchijnd de reden te zijn / dat de Inwoonderen van dat vlek / om hare onbekeerlijkheid / en ondankbaarheid / onweerdig geacht wierden / datſe meer wonderen van Chriſto ſien ſouden. Want van dat ſelve vlek / genaamd Bethſaida, klaagt Chriſtus *Matth.* 11. 21. Wee u Choraſin, wee u Bethſaida: want ſoo in Tyrus en Sidon de krachten waren geſchied, die in u geſchied zyn, ſy ſouden eertijds in ſak en aſſche haar bekeerd hebben. Wat belangd het wonder / dat van Chriſto in een huys alleen is geſchied *Matth.* 9. *Verſſ.* 28, 29, 30, en *Marc.* 5. 43. Men ſoude (mijns bedunkens) konnen ſeggen / dat Chriſtus daarom heeft verboden ſulks te vermelden / op dat het niet ſchijnen ſoude / of immers de quaadwillige Joden niet ſouden mogen denken / dat / gemerkt dat wonder in een huys alleen geſchied was / het niet waarlijk ſoo was geſchied in der daad / maar met bedriegelijk beleyd van ſijne aanhangers / om hem te meer by de wereld in aanſien te brengen: 't welk niet konde geſegd worden van die wonder / die hy opentlijk voor al de wereld dede / en die derhalven genoegſaam waren om der Joden te overtuygen.

ACTOR. 8. 34. *ESA.* 53.

En den Kamerling antwoordde Philippo, en ſeyde ik bidde u, van wien ſegd de Prophete dit? van hem ſelven, ofte van yemand anders?

Of in het 53. *Cap.* Eſaiæ geſproken werd van den Meſſia? en welke de byſonderſte redenen zyn, om welke de Joden Chriſtum voor den Meſſias niet willen erkennen.

Deſe vrage des Kamerlings / aan Philippo voorgeſteld / van wien Eſaias ſpreekt in ſijn 53. *Cap.* is weerdig / ja ook ſeer noodig / ſelfs in deſen tijd / wel verſtaan / en beantwoord te werden. Want daar is by na geen plaats in het gantſche Oude Teſtament / in welke 't geen Chriſto in ſijn leven bejegend is / ſoo duydelijk afgemaald en beſchreven werd / als deſe. Soo dat ſelfs de Joden niet konnen loochenen / dat Chriſtus alle die dingen / die hy geleden heeft / vol-

gens de voorſeggingen Eſaiæ heeft moeten lyden / en geen reden konnen nemen / om ſich aan het lyden / en den verachten ſtaat Chriſti / die hy op aarde gehad heeft / te ſtooten: indien alleenlijk haar kan beweſen werden / dat Eſaias / in de voorgemelde plaats / van den Meſſia ſpreekt / en niet van een ander. Maar de Joden / om niet gedrongen te werden tot belydeniſſe / dat Chriſtus den rechten beloofden Meſſias zy / dewyle ſy aan ſijn kruys / en verachten ſtaat op aarde / geërgerd zijn; ſoo ſoeken ſy met alle middelen / en uytvluchten / malkanderen wys te maken / dat *Eſa.* 53. van Chriſto niet gehandeld werd; daar ſy nochtans geenſints loochenen konnen / dat dit 53. *Cap.* Eſaiæ door hare Rabbynen van den Meſſia uytgelegd geweeſt is / ſoo wel voor de tijden Chriſti / als daar na / en omtrent de ſelve. Maar ſy werpen ons voor / dat dien knecht des Heeren, van welken *Eſai.* 53. geſproken werd / lange moeſt leven / en kinderen krijgen / volgens het 10. *vers* Soo ſal hy zaad ſien, hy ſal de dagen verlengen, &c. Item / dat hy / volgens de voorſegginge *Eſa.* 53. gelukkig weſen moet / *Vers* 12. Daarom ſal ik hem een deel geven van velen, en hy ſal de machtigen als eenen roof deylen. Maar Chriſtus heeft niet lange geleeft / want hy is geen 35. Jaren op aarden geweeſt; hy heeft geen kinderen gehad / noch heeft geen machtige roof gedeyld / &c. Doch daar op is een gereede antwoorde / dat Chriſtus ja de dagen verlengd heeft; want hy eeuwiglijk leefd in heerlijkheid / en ſoo veel geloovigen / als door hem tot God gaan / ſijn voor ſijn zaad te achten / want ſy kinderen Gods zijn / en mede Erfgenamen Chriſti. Ook heeft hy vele Koningen / Princen / machtige en groote volkeren / verkregen onder ſijne macht / die haar nederwerpen voor ſijne hoogheid / en op hem alleen vertrouwen ter zaligheid / ſich geheelijk ſijne heerſchappye onderwerpende. Want dat *Eſa.* 53. niet werd geſproken van kinderen / door naturelijke geboorte verkregen / kan genoegſaam afgenomen werden / uyt de voorgaande woorden / als ſijn ziele ſich tot een ſchuld-offer geſteld ſal hebben, dan ſal hy zaad ſien, &c. Want / wat waarſchijnelijkheid heeft het / dat dien knecht des Heeren / na ſijne dood ſoude kinderen krijgen / en dat hem ſulks als een byſondere belooninge ſoude van God / door den Propheet / beloofd werden?

Maar / ſeggen de hedendaagſche Joden / in dit 53 *cap.* Eſaiæ word niet geſproken van den Meſſias / maar by den knecht des Heeren word verſtaan het Joodſche Volk / gelijk *Eſa.* 41. 8. *Pſal.* 136. 22. *Jer.* 31. 10. onder de gedaante / en naam van een menſch / of knecht, het ganſche Joodſche Volk verſtaan werd. Soo willen ſy dan voorwenden / dat in het gemelde 53. *cap.* gehandeld werd van het Joodſche Volk / ſoo als het langen tijd is geweeſt / en noch blijft / onder ſijne harde gevangeniſſe / verſtrooyinge / en elendige ballingſchappen onder de Heydenen.

Doch deſen uytleg kan niet beſtaan / om dat van het Joodſche Volk niet kan geſegd werden waar te zijn / 't geen van den knecht des Heeren getuygd werd *Vers* 9. Om dat hy geen onrecht gedaan heeft, noch bedrog in ſynen monde geweeſt is. Ten anderen / 't gene van ſijn ſachtſinnigheid / en lijdſaamheid getuygd werd *Vers* 7. en 12. ook kan het op de Joden niet gepaſt werden / 't gene van deſen knecht getuygd werd *Vers* 4. 5. dat hy niet om ſijn eygen / maar om de ſonden van andere geleden heeft / en dat om haar te verloſſen / en vrede aan te brengen. Want / hoewel de Joden daar op antwoorden / datſe van de Heydenen vele dingen ten onrecht lijden / en ſonder van haar ſulks verdiend te hebben; en dat ook eenige onder haar zijn / die vroom en onnoſel zijn / en gantſch ten onrecht van de Heydenen verdrukt werden: nochtans kan in geenderley maniere van het Joodſche Volk in 't gemeen geſegd werden / datſe geen onrecht gedaan hebben, noch bedrog in haar mond geweeſt is; en veel min / datſe niet om haar eygen ſonden / maar voor andere lijden / om de ſelve door haar lijden te verloſſen. Ook kan van de Joden niet verſtaan werden / 't gene *vſſ.* 10. 11. word geſegd / dat hy ſijn ziele tot een ſchuld-offer ſoude ſtellen, en dat hy na ſyn dood ſoude zaad ſien, de dagen verlengen, &c. Item / door ſyne kenniſſe veele rechtveerdig maken, haare ongerechtigheid dragen ſoude, &c. En / hoewel het waar is / dat Jeremias / als ook Eſaias / veel hebben geleden / propheterende onder het volk Gods; ſoo konnen nochtans alle deſe dingen / die in dit *Eſa.* 53. *Cap.* voorgeſteld werden / noch op Jeremia / noch Eſaia niet eygentlijk / noch ſoo bequamelijk / toegepaſt werden / noch ook yemand anders als Chriſto. En / hoewel H. Grotius het geheele gemelde Cappittel uytlegd van den propheet Jeremia / op welken hy alles paſt 't geene in den Text is; ſoo oordeeld hy echter ſelve / in het begin van ſijnen uytleg / dat het geene eerſt over een komt met Jeremia / bequamer / en in een hooger wijſe op Chriſtum te paſſen zy / op welken de letter / en eygen maniere van ſpreken / dikmaal / en meer kan geduyd werden / dan op Jeremiam. Hoewel hy met ſoodanigen uytleg (na mijn oordeel) ſoo verre genoegſaam dat Capittel den Chriſtenen ontneemd / datſe niet konnen de Joden overtuygen / dat het ſelve van den Meſſia verſtaan moet werden.

Het gene de Joden meeſt wederhoud / datſe dit Capittel niet konnen van den Meſſia verſtaan / is de diepe inbeeldinge dieſe hebben / van den uytwendigen / gelukkigen / en heerlijken ſtaat die den Meſſias ſal hebben na de wereld; waar op ſy paſſen meenige plaatſen des Ouden Teſtaments / die na den letter alſoo luyden / en ſy niet konnen bemerken / dat van een geeſtelijk rijke in den Hemel moeten verſtaan werden; 't welk ſy gewaar ſouden werden / indienſe konden toeſtaan / dat *Eſa.* 53. van den Meſſia gehandeld werd; want daar uyt blijkt genoegſaam / dat Chriſtus tot ſijne heerlijkheid niet moeſt komen / dan door voorgaande ſmaadheden / vervolgingen / en een ellendige dood.

Ten anderen / wederhoud ook dit ſeer den Joden / datſe niet konnen glooven dat Chriſtus den waren Meſſias is / dat ſy haar ſelven niet konnen inbeelden / dat / als den Meſſias komt / hy van de Joden niet ſoude erkend werden / maar verworpen / ja gedood; ſoo datſe niet konnen Chriſtum aannemen / of ſy moeten die groote ſchande over haar brengen / datſe den Meſſiam (dieſe oordeelen tot haar voordeel allermeeſt beloofd te zijn) niet hebben gekend / maar vermoord / en alſoo van de beloften der zaligheid vervreemd geworden zijn: dus ſien wy datſe Chriſtum verwerpen / om dat geen van haar Overſten ofte geleerden / maar alleenlijk eenige van de geringe Schare / Chriſtum erkend hebben. *Joh.* 7. 48. 49. Doch indien ſy konden toeſtaan dat *Eſa.* 53. van den Meſſia geſproken werd / dan ſoude ook dit voor-oordeel van haar weg-genomen werden / want daar uyt is genoegſaam en klaarlijk af te neemen / dat het gene Chriſto aangedaan is / van den Joden ſelfs hem moeſt aangedaan werden / en datſe den Meſſiam ſouden verachten / om dat in hem geen uytwendige gedaante / noch heerlijkheid was: daar in tegendeel de Joden ſich altoos hebben ingebeeld / datſe door den Meſſiam ſouden gebracht werden in het land Canaan / en aldaar in grooten voorſpoed / en heerlijkheid leven / verre boven alle volkeren / (die by haar veracht worden) verheven zijnde.

Voorts verhinderd mede niet weynig den Joden Chriſtum voor den Meſſiam te erkennen / de grouwelijke afgoderie der Papiſten in de Miſſe / en Beeldendienſt; Item / de menigvuldige / groote / en bittere verſchillen / oneenigheden / en oorloogen der Chriſtenen / ten grooten deele uyt de verſcheyden dwalingen in den Godsdienſt voortkomende; als ook de groote godloosheid / en ergerniſſen / die haar doorgaans van de Chriſtenen voorkomen / waar door ſy vermerken / dat ſelfs in de Heydenen meenigmaal meer deugd en be-

ſchey-

Digitized by Google

ſcheydenheid gebonden werd / dan in die gene die ydelijk in het Chriſtendom haren roem ſtellen. Om deſe reden oordeelen wy / dat / om de Joden tot het Chriſtendom te overtuygen / aldermeeſt behoord van den Chriſtenen gyverd te werden tegen die drie gemelde hinderniſſen / welke / tot droefheid van alle vromen / en tot groote blame der Chriſtenen / niet alleen den Joden / maar ook den Muhamedanen / en Heydenen / tot geduurige ergerniſſe zyn / en verhinderen / datſe niet konnen het Chriſtendom omhelſen: en dat alſoo het rijke Chriſti niet gevorderd werd. Doe hier noch by / dat de Joden gantſchelijk haar ſelven ſtooten / aan de menigvuldige ongerijmdheden / onwaarheden / afgodiſche / en ſuperſtitieuſe manieren van doen / en gevoelens / onder de Papiſten / (dieſe by na voor het geheel Chriſtendom erkennen) de aanbiddinge der Maagd Maria / en andere Heyligen / het verbieden van de H. Schrift te leſen / de over-heerſchende macht des Paus / ſelfs het aanſien van Gods Woord ſich onderwerpende; dat die van het Pausdom vele valſche miraculen verſieren / en den volke wys maken / waar uyt ſy ſich inbeelden / dat op diergelijke manieren ook Chriſti wonderen konnen verſierd weſen; datſe de gemeene Latijnſche Overſettinge meer achten dan den Hebreeuſchen Text / haar wreedheid in velen tegen de Joden / ja tegen de Gereformeerde Chriſtenen / uyt oorſaak des Godsdienſts / en ſoo voorts. Welke dingen alle / indien geweerd wierden / daar waar niet aan te twijffelen / of de Chriſtenen ſouden niet alleen in beter / en voortreffelijker ſtand weſen onder malkanderen / maar ook ſelfs alle andere volkeren des werelds lichtelijk konnen overwinnen / ja door hare vroomigheid / en eendragtigheid overtuygen; daar nu de Chriſtenen niet alleen van andere volkeren veracht / en vervolgd worden / maar aldermeeſt haar ſelven onder malkanderen vernielen / en krachteloos maken. Indien dan den Apoſtel Paulus met reden / in ſijnen tyd / toen de eerſte liefde / eenvoudigheid / en eendragt der Chriſtenen / noch plaats had / ſoo hertelijk en beweeglijk heeft gebeden / en vermaand den Chriſtenen / tot onderlinge goedertierentheid / eenigheid in gevoelen / verdraagſaamheid / beſcheydenheid / en liefde / ſie *Phil.* 2. 1-3. en volgende verſen. *Rom.* 15. 5. 1 *Cor.* 1. 10. *Col.* 3. 12, 13. &c. veel meer is het ſelve van alle rechtſinnige en verſtandige Chriſtenen te wenſchen / in deſen tyd / in welke men doorgaans ſiet / dat vele / onder voorwendſel van yver tot de waarheid / niet dan haar eygen hoofdigheden / wereldſche verkeerde inſichten / voordeel / en aanſien by de menſchen / ſoeken te voeden / en voor te ſtaan.

Wat belangd dat de Joden voorgeven / dat ten tijden des Meſſiæ de oorlogen ſullen ophouden / en groote ruſte en vreede weſen ſal by de volkeren / volgens *Eſa.* 2. 4. en *Cap.* 11. 6-10. *Mich.* 4. 3. *Hoſ.* 2. 17. &c. En dat in tegendeel door het Chriſtendom vele twiſten / oorlogen / en vervolgingen ontſtaan zijn. *Matth.* 10. 34. Meynd niet dat ik gekomen ben om vreede te brengen op de Aarde: ik ben niet gekoomen om vreede te brengen, maar het ſweerd. Want ik ben gekoomen om den menſche tweedragtig te maaken tegen ſyn Vader, en de Dochter tegen haar Moeder, &c. Daar op antwoorden wy / dat de leere des Chriſtendoms / in haar ſelfs aart / niet dan tot liefde / vreede / en eenigheid / de menſchen vermaand / en verbind / ja ſoo veel mogelijk is / vreede te houden met alle menſchen, *Rom.* 12. en 14. 17. en doorgaans: hoewel door de quaadwilligheid der menſchen / daar door oneenigheden gereſen zijn; ja ſelfs daar door / 't welk op een byſondere wijſe tot liefde en eenigheid gegeven was / namelijk het Avondmaal des Heeren / zijn wel van de meeſte verſchillen / en twiſten / onder de Chriſtenen veroorſaakt. Ten anderen / dien vreede / die den Meſſias ſoude aanbrengen / raakt alleen de rechte en ware Chriſtenen / die, gerechtveerdigd zynde door den geloove, vreede met God hebben; ja dien vreede genieten in haar gemoederen die alle verſtand te boven gaat. *Rom.* 5. 1. *Phil.* 4. 7. Maar de godlooſen ſegd God, hebben geen vreede. *Eſa.* 48. 22. en 57. 21. Ten derden / ontrent Chriſti tyden / is onder de Chriſtenen een byſondere vreede / eendragt / en liefde geweeſt / alſoo datſe waren als een ziele en een herte, Sie / *Actor.* 2. 44-47. en 4. 32. &c. Selfs de Joden / die altoos een ſwaren haat / en voor-oordeel tegen de Heydenen hadden opgenomen / en ook tegen malkanderen jammerlijk verbitterd / en verdeeld waren; na datſe Chriſtenen geworden zijn / hebben een ongemeene ſachtmoedigheid / en vreedſaamheid vertoond.

Eyndeling wederhoud ook noch den Joden / als een ſterk voor-oordeel / waar doorſe Chriſtum voor den waren Meſſiam niet konnen aannemen; datſe haar ſelven inbeelden / dat de ceremoniële / en borgerlijke Wetten / door Moſem ingeſteld / altoos moeten onderhouden werden / en nooyd afgeſchaft / alſoo het goddelijke Wetten zijn / en tot een eeuwige inſtellinge gegeven. Doch ſy verſtaan niet / dat de ceremonien maar zijn geweeſt ſchaduwen der toekomende dingen, om een aanleydinge te geven tot een beter verbond, dat met beter beloftenisſen beveſtigd is; datſe maar zijn geweeſt de eerſte, ſwakke, en arme beginſelen des werelds, die, om hare krachteloosheid, en onprofitjtelijkheids wille, afgeſchaft zyn; dat de wet geen dingen volmaakt heeft, maar de aanleydinge tot een beter hope, door welke wy tot God genaken, gelijk te ſien is. *Hebr.* 7. 18. 19. *Coloſſ.* 2. 8. 17. *Gal.* 4. *Vſſ.* 3. 9. en *Cap.* 3. 23. *Hebr.* 8. 6. 7. 13. en 9. 8, 9, 10, 11. en 10. 1. &c. Sie wat Daniel ſegd *cap.* 9. 27. Hy ſal veelen het verbond verſterken een weke, en in de helft der weke, ſal hy (namelijk den Meſſias) het ſlacht-offer, en het ſpijs offer doen ophouden, &c. Dit is den ſcheids-muur geweeſt / die wech moeſt genomen worden / om beyde Joden en Heydenen tot een hope der eeuwige zaligheid te brengen / door Chriſtum / die het leven en de onſterffelijkheid aan den dag gebracht heeft / en alſoo geopenbaard heeft die verborgentheid / die van alle eeuwen verborgen is geweeſt in God / en van alle tijden der eeuwen verſwegen is geweeſt. 2 *Timoth.* 1. 10. *Rom.* 16. 25. *Epheſ.* 3. 9. ende *cap.* 2. 14. 15. &c. *Coloſ.* 1. 26. 27. &c. Wat de menigvuldige ceremonien aangaat / door Moſem inſonderheid in Levitico beſchreven / dat zijn maar geringe behulp-middelen geweeſt / om allenrkens dat rouw / aards-geſind / en kinderachtig Joodſche Volk te onderhouden / bedwingen / en tot beter verſtand en zeden aan te leyden / ja eenen onverdragelijken laſt / die ſy / en veel min de Chriſtenen / niet hebben konnen dragen / en zijn derhalven ten rechten ten tijden der Apoſtelen afgeſchaft. *Act.* 15. Wat de Borgerlijke Wetten der Joden aangaat / die blijven altoos / voor ſoo ver ſy gegrondet zijn in de wet der natuur / en zeden; hoewelſe afgeſchaft zijn / voor ſoo veel ſy in het byſonder / na dien tijd / en aart des volks / gevoegd en gematigd geweeſt zijn.

By deſen allen mach ook bygedaan werden / dat ook daarom de Joden te onwilliger zijn / om het Chriſtendom aan te nemen; dat haar onder Moſis Wetten verſcheyden ſaken zijn toegelaten geweeſt / die by den Chriſtenen ongeoorloft zijn / als by exempel / verſcheyden Vrouwen te trouwen / het geven des ſcheydsbriefs / *Deut.* 24. 1. Item / dat de bloedvrienden / ſonder de Overheid te kennen / en op haar eygen plicht / dooden mochten den genen die haren vriend gedood had / ſoo wanneer hy haar ontmoetede / gelijk blijkt / *Deut.* 19. 6. *Num.* 35. 12. 19. 21. 27. Item / woeker te nemen van vreemde Volkeren. *Deut.* 23. 20. In ſommige gevallen / als der Dienſtknechten / dien haar Heer een Vrouw gegeven had / wierd het verlaten van Vrouw en kinderen / niet alleen toegelaten / maar geboden; ten ware yemand / door liefde der ſelve / geduurige dienſtbaarheid ondergaan wilde. *Exod.* 21. 4.

ACTOR. 20. 28.

Hoe het te verſtaan zy, dat God ſijn Gemeente met ſijn eygen bloed gekoſt heeſt?

DEeſe maniere van ſpreken is hard / en gantſch oneygentlijk / want God heeft noch vleeſch noch bloed / noch kan geenſints lijden / of veranderd werden: daarom oordeelen meeſt al de Godsgeleerden / dat deſe maniere van ſpreken geenſints vermengd de twee naturen die in Chriſto zijn / maar datſe aanwijſt de eenigheid des perſoons Jeſu Chriſti des Middelaars; voortkomende uyt de naauwe / en altoos blijvende vereeniginge der Goddelijke natuure / met de menſchelijke / in een en de ſelve perſoon des Middelaars; uyt welke kracht en inſicht ſomtijds / 't gene de eene natuure eygen is / de andere werd toegeſchreven / door een oneygentlijke wijſe van ſpreken / die de Ouden genaamd hebben *communicationem idiomatum*; ſoo word geſegd dat den Heere der heerlykheid gekruyſt is 1 *Cor.* 2. 8. en in onſen Tert / dat God door ſyn bloed de Gemeente gekoft heeft, &c.

Doch / hoewel deſe dingen ſoo bequamelijk mogen opgenomen / en genoegſaam verklaard werden / ſoo kan het nochtans ſeer wel weſen / dat eygentlijk eerſt in den Tert / niet den name van God, maar τοῦ κυρίου, dat is / des heeren geſtaan heeft / gelijk ook in de Syriſche overſettinge bevonden werd: namelijk aldus / om de Gemeynte des Heeren te weyden, welke hy verkregen heeft door ſijn eygen bloed. Gelijk ook getuygd werd / dat verſcheyden geſchreven voorbeelden aldus bevonden zijn. En / ſoo genomen zijnde / is den Tert gantſch klaar / en ſonder oneygentlijke / of duyſtere maniere van ſpreken te verſtaan.

Den geleerden D. Theodorus Beza / in ſijn aanteykeningen over deſe plaats / merkt aan / dat in een eremplaar aldus ſtaet in den Griekſchen Tert / τοῦ αἵματος τοῦ ἰδίου, dat is / welke hy (namelijk God) verkregen heeft door het bloed van ſynen eygenen, namelijk Sone / welke is de Heere Chriſtus. En dan iſſer ook in den Tert gantſch geen duyſterheid / nochte geen oneygentlijke maniere van ſpreken. En ſoo heeft het ook den geleerden Eraſmus / in ſijn Paraphraſis / uytgelegd. In deſe woorden / *Sed veros paſtores agatis erga congregationem Dei, quæ vobis oſcitanter curanda non eſt, ut quam Deus adeo charam habuerit, ut unigeniti ſui ſanguine eam paraverit.* Dat is / welke Gemeynte God ſoo lief heeft gehad, dat hyſe door het bloed van ſijnen eenig geboren Sone verkregen heeft. Den voorgenoemden Beza getuygd insgelijks / dat in vijf eremplaren bevonden is / κυρίου καὶ Θεοῦ. En dan ſoude den Tert dus moeten overgeſet werden / om de Gemeynte des Heeren, en Gods, te weyden, welke hy door ſyn eygen bloed verkregen heeft. Doch den gemelden Beza heeft groot achterdenken / dat eerſt in den Tert alleen geſtaan heeft het woordeken Gods, maar dat yemand aan de kant het woordeken Heere geſteld heeft / om den Tert uyt te leggen tegen de Anthropomorphiten / die uyt deſen Tert wilden beſluyten / dat God een gedaante had den menſche gelijkformig / en dat derhalven Gode ook waarlijk bloed konde toegeſchreven werden. En dat / daar na / beyde de gemelde woorden in den Tert geraakt zijn. Wat het ſy of niet / het is ſeker dat eygentlijk van God niet kan geſegd worden / dat hy eygen bloed heeft / en ingevolge / dat hy / door ſijn eygen bloed te ſtorten / de Gemeynte verkregen heeft. Ten anderen / wy oordelen ſeker te weſen / (gelijk doorgaans blijkt uyt Gods Woord) dat dit verkrijgen der Gemeynte eygentlijk / en aldernaaſt Chriſto moet toegeſchreven werden / hoewel daar niet tegen ſtrijd / dat de Vader / door den Sone / ſijn Gemeynte verloſt heeft. Ten derden / blijkt klaarlijk uyt de H. Schrift / dat de Goddelijke nature met de menſchelijke in Chriſto ſoo naauw vereenigd is / dat die beyde maar een perſoon des Middelaars ſtellen / God geopenbaard zijnde in den vleeſche, 1 *Tim.* 3. Waar uyt volgd / dat in eenen goeden ſin kan geſegd werden / dat dien perſoon die God is / met ſijn bloed / het welke / volgens de menſchelijke nature / ſijn eygen was / ſijn Gemeynte gekoft heeft.

1 *CORINTH.* 4. 21.

Sal ik met de Roede tot u komen, ofte in liefde, en in den Geeſt der ſachtmoedigheid?

HEt woord *virga*, of Roede, word ſomtijds genomen voor een ſtaf / daar yemand mede reyſt / en op den weg als een behulp gebruykt *Matth.* 10. 10. ſomtijds voor een Herders ſtaf / daar de Herders hare Schapen mede leyden / en / die afdwalen / op den rechten weg bedwingen: en door gelijkeniſſe word by de Roede allerley bedwingende macht verſtaan / als ook mede de tucht en kaſtijdinge / die of God over de menſchen / of de Koningen over hare Onderdanen / of de Ouders over hare kinderen / of de Apoſtelen en gemeene Leeraars over de Leden der Gemeente gebruyken / om de ſelve ten goede te leyden / en de ongeregelden te bedwingen. Sie 2 *Sam.* 7. 14. *Prov.* 13. 24. Soo leſen wy *Pſal.* 2. 9. van een yſere Roede, of ſcepter. Item / *Apoc.* 2. 27. en 19. 15. om te toonen de duurſaamheid / en ſwaarheid der ſtraffe / waar mede de booſen bedwongen en veroordeeld worden. Om dat het yſer ſeer hard en ſterk is / inſonderheid dat yſer / dat in de Noordiche Landen / en deelen des wereldts / voortkomt / het welke geroemd werd harder te weſen dan eenig ander yſer. *Jerm.* 15. 12. Anders wierden de Roeden en Scepters gewoonelijk van eenig vaſt en hard hout gemaakt / gelijk af te nemen is uyt *Ezec.* 19. 11. 14.

Wat hier by de Apoſtoliſche Roede verſtaan werd / is aanmerkens weerdig / alſoo meermaal daar van in de Apoſtoliſche brieven geſproken werd. Wy oordeelen / dat den Apoſtel door de ſelve niet alleen wil aanwijſen / een gemeene macht / die alle opſienderen der gemeynten hebben / om de ongeregelden te vermanen / met woorden te beſtraffen / en te overtuygen / of ook van de naauwe gemeenſchap der Heyligen af te ſonderen: maar daar en boven ook een byſondere macht / die den Apoſtelen eygen is geweeſt / in die tijden / als de gemeente Chriſti eerſt opgerickt is / door den dienſt der ſelve; door welke macht ſy / als het noodig was / en tot ſtichtinge der Geloovigen vereyſt / (want anders mochten ſy die macht niet gebruyken / dan alleen tot ſtichtinge / en niet tot nederwerpinge) om het aanſien der Apoſtelen / en de waarheid der Leere te beveſtigen / de gene die moedwilliglijk tegen de ſelve aangingen / met lichamelijke ſtraffen bedwongen: 't zy door de dood / of blindheid / of ſiekten / of anderſints. Gelijk wy daar van een erempel hebben in Anania en Zaphira *Act.* 5. die door Petrum met een haaſtigen dood geſtraft zijn: Item / in Elymas den Toovenaar / welken Paulus op ſtaande voet met blindheid geſlagen heeft / om dat hy den Stadhouden Sergium ſocht van het geloove af te trekken / *Act.* 13. 8. Item / in den bloedſchender Hymeneo, als ook in Alexandro, welke Paulus den ſatan overgeleverd heeft, op datſe leeren ſouden niet meer te laſteren. 1 *Tim.* 1. 20. Sie wat wy over 1 *Cor.* 5. *Vers* 5. aangemerkt hebben / tot verklaaringe en beveſtiginge deſes Terts. Van deſe byſondere Apoſtoliſche macht ſpreekt en roemd Paulus 2 *Cor.* 13. 10. Daarom ſchrijve ik afweſende deſe dingen, op dat ik tegenwoordig zijnde niet ſoude ſtrengigheid gebruyken, na de macht die my de Heere gegeven heeft, tot opbouwinge, en niet tot nederwerpinge. Item / 2 *Cor.* 10. *Verſſ.* 4. 5. en *Vers.* 6. en gereed hebben 't gene diend om te wreken alle ongehoorſaamheid, wanneer, &c. en *Vers* 8. Want indien ik ook yet overvloediger ſoude roemen van onſe macht, welke de Heere ons gegeven heeft, tot ſtichtinge, en niet tot nederwerpinge, ſoo ſal ik niet beſchaamd werden. Welken roem voorwaar meer te kennen geeft / dan een gemeene beſtraffinge door woorden / ofte die door de kerkelyke tucht geſchied. Deſe

macht

Digitized by Google

macht noemd Paulus de kracht onſes Heeren Jeſu Chriſti 1 *Cor.* 5. 4. Item / de werkingen der krachten. 1 *Cor.* 12. 10. Deſe kracht teld ook den Apoſtel onder de tekenen van het Apoſtel-ampt 2 *Cor.* 12. 12. De merktekenen van een Apoſtel zijn onder u betoond in alle lydſaamheid, met tekenen, en wonderen, en krachten. En hier op ſien ook de woorden die Paulus gebruykt 2 *Cor.* 12. 20. en *Cap.* 13. 2, 3, 4.

Wat by den Joden Urim *en* Thummim *geweeſt zy, en op wat wijſe door de ſelve de Goddelyke aanſprake geſchied zy?* Exod. 28. 30. Lev. 8. 8.

DEſe Hebreeuſche woorden Urim en Thummim beduyden eygentlijk lichten, of verlichtingen, en volmaaktheden: doch watſe geweeſt zijn word onſeker geacht / alſoo wy nergens leſen datſe van menſchen gemaakt zijn. Waar uit ſommige gedachten gekregen hebben / als of God die in eygen perſoon ſoude gemaakt / en Moſi gegeven hebben: en ſoo genaamd heeft / om dat / door de ſelve / God aan den Hooge-prieſter verlichtinge / en openbaringe gaf / voor de arke des Verbonds / ofte den genaden ſtoel / gevraegd zijnde over verborgen ſaken.

Sommige meenen dat het de twaalf koſtelijke Steenen ſelve geweeſt zijn / die op de borſt des Hoogen-prieſters waren / op ſekere orden geſteld / waar op de twaalf namen ſtonden / der twaalf geſlachten Iſraels / ſie *Exod.* 28. 17,-21. En dat deſe Steenen genaamd zijn lichten en volmaaktheden, om haare uitnemenden glants / en onberiſpelijke voortreffelijkheids wille / ofte / om haars gebruyks wille / dewijle door de ſelve de Goddelijke aanſpraken / en openbaringen / geſchiedden / gelijk men insgelijks leeſt dat God tot Moſem geſproken heeft uit en door de Wolk-colomme *Exod.* 33. 9. Item / dat God verſcheen op het verſoendekſel der arke, in een wolke. *Lev.* 16. 2. Om welke reden dit gevoelen ons niet onwaarſchijnelijk dunkt te weſen.

Doch hier komt vorder in bedenken / op wat wijſe God / door deſe Urim en Thummim, tot den Hooge-prieſter geſproken heeft / en geantwoord / op het geene van verborgene / of van toekomſtige ſaken / gevraagd wierd?

Antw. *Petrus Martyr loco 7. claſſis* 1. Verhaald uit Kimchi, dat het op deſe maniere geſchied is; namelijk die onder het Joodſche Volk yets verborgens God wilde vragen / die quam tot den Hoogen-prieſter / welke den Ephod aangedaan hebbende / ſich ſtelde voor de arke Gods: in deſen Ephod, ofte borſtlap des Prieſters / waren de twaalf koſtelijke Steenen in orden geſteld / op welke de namen der twaalf geſlachten Iſraels geſchreven ſtonden / en by die namen werden noch gevoegd de namen van Abraham, Iſaak, en Jacob, ſulks dat op die Steenen alle de letteren van het Hebreeuſch A / B / C / ſtonden. Die yets van God vragen wilde moeſt ſijn aangeſicht wenden na den Prieſter / en ſijn vrage voorſtellen / niet met ſulken luyden ſtem / dat men die konde hooren / nochte ook ſoo verborgen en ſtil / dat hy alleen in ſijn gemoed bedachte / 't geen hy begeerde te weten; maar even op ſoodanigen maniere / als wy leſen 1 *Sam.* 1. 13. Dat Anna gebeden heeft / welke alleenlijk haar lippen bewegde / maar geen woorden ſprak / die men hooren of verſtaan konde. Dit gedaan zijnde / ſoo kregen de letteren in den Ephod, met / en door welke de Goddelijke antwoorde geſpeld / en geleſen konde werden / een ongewoonelijken glants / of verheffinge / waar door den Hoogen-prieſter de meninge Gods bekend wierd / niet door een ſtem die men konde hooren / maar door ſoodanige veranderinge in de letteren / die op de twaalf koſtelijke Steenen geſteld waren. Dit is 't geene Kimchi daar van verhaald / doch het is waarſchijnelijker te geloven / volgens het gevoelen van D. P. Martyr, dat de antwoorde Gods aan den Prieſter niet is geſchied eygentlijk / door veranderinge in den borſtlap / of Steenen des ſelfs / of letteren daar op geſteld / maar enkelijk door inwendige openbaringe / in het gemoed des Hoogen-prieſters / die daar na / door ſijn ſtemme / de Goddelijke antwoorde bekend gemaakt heeft. Dit gevoelen (ſegd D. Rivetus) is wel het eenvoudigſte / de minſte ongemakken onderworpen / en beſt over een komende met andere wijſen van Goddelijke openbaringe / welke op veelderley manieren in den Ouden Teſtamente geſchied zijn / gelijk doorgaans in het Oude Teſtament / blijkt / en *Hebr.* 1. 1. aangeweſen word.

Den geleerden P. Cuneus verhaald uit Maimonides, dat de antwoorde door Urim en Thummim, op deſe volgende wijſe geſchied is. Den Hoogen-prieſter ſtond met ſijn aangeſicht na de arke des Heeren. Die yets den Hoogen-prieſter dede vragen / ſtond achter ſijn rugge. Den Hoogen-prieſter dus van de uitkomſte eeniger ſaak gevraagd zijnde / heeft / door den Geeſt Gods aangedaan zijnde / den borſtlap ingeſien / en uit de letteren die in de ſelve / door een wonderlijke kracht / verheven wierden / en uitpuylden / bemerkt / en geantwoord 't geene geſchieden ſoude. Deſe maniere van God te vragen / is niet gebruykt geweeſt van gemeene / of geringe lieden / maar is alleen van de Koningen gepleegd / ofte van de opperſte Richters / ofte die uit naam en laſt van het geheele volk daar toe geſonden waren / om yets van groot gevolg / en noodſakelijkheid te vernemen.

Andere denken dat Urim en Thummim niet ſijn geweeſt / de twaalf Steenen ſelve / op welke de twaalf namen der geſlachten Iſraels ſtonden / maar yets van de ſelve onderſcheyden / om datſe *Exod* 28. 29. en *Vers* 32. uitdrukkelijk daar van onderſcheyden werden; dattet derhalven beter te gelooven is / dat deſe twee woorden Urim en Thummim ſijn geſteld geweeſt op den borſtlap des Prieſters / gelijk wy leſen / dat op de goude plate / die den Hooge-prieſter aan ſijn voorhoofd dragen moeſt / deſe woorden gegraveerd ſtonden / de heiligheid des Heeren, *Exod.* 28. 36. Ofte dat / behalven de gemelde twaalf Steenen / noch twee andere in den Ephod geweeſt zijn / op welke deſe twee woorden geſtaan hebben / Urim, Thummim. Doch wat daar van zy of niet / D. John. Weemſe, merkt ſeer wel aan / dat de Goddelijke antwoorden niet hebben konnen geweten worden / uit kracht van die letteren / welke op de twaalf te voren gemelde Steenen geſteld waren / want hy toond / datter ſomtijds ſoodanige antwoorden door Urim en Thummim gegeven zijn / die door die letteren niet konden uitgedrukt worden. Derhalven oordeelen wy ook met hem: Item / met D. P. Martyr, Rivetus, en andere geleerde Mannen / dat de Goddelijke openbaringen niet zijn geſchied door die letteren / maar dat Urim en Thummim, en den borſtlap met het gene daar in was / alleenlijk ſijn teekenen geweeſt van Gods gunſte / en toeſegginge / om verborgen ſaken te openbaren. Even gelijk het lange hayr van Simſon; Item / de kleederen / en de ſchaduwe der Apoſtelen / niet hebben door hun ſelven Simſons kracht vermeerderd / of wonderlijke geneſingen veroorſaakt; maar zijn alleenlijk teekenen / en uytwendige bywoonende dingen geweeſt / by welke God ſijne kracht vertoond heeft. Word voorts aangemerkt dat deſe Urim en Thummim, dat is / lichten en volmaaktheden, die in den borſtlap des Prieſters waren / geweeſt zijn voorbeelden des Heeren Jeſu Chriſti / die het licht des werelds is verlichtende een yder in de wereld komende *Joh.* 1. 9. In den welken alle ſchatten der wijsheid en kenniſſe verborgen zyn. *Coll.* 2. 3. Item / in welke wy volmaakt zijn / en die volmaaktelijk ons kan zalig maken / en met God verſoenen. *Coll.* 2. 10. En gy zyt in hem volmaakt, die het hoofd is van alle Overheid, en macht. *Hebr.* 7. 25. Waarom hy ook volkomentlyk kan zalig maken, de gene die door hem tot God gaan.

VEKKLARINGEN
EN
BEDENKINGEN,
Over uytgeſonderde Texten des *Briefs* aan de
HEBREEN.

NIEUW-JAARS-GIFT
Aan de Eerwaarde, Chriſtelijke
GEMEENTE,
tot MIDDELBURG opgedragen.

Eerw. Beminde, &c.

VOor deſen uytgegeven hebbende *Uytleggingen en Bedenkingen over eenige uytgeſonderde Texten des Nieuwen Teſtaments*, waar onder ook eenige weinige genomen waren uit den Brief aan de *Hebreen*: en, gemerkt dat indien ſelven Brief ſeer treffelijke ſtoffe, en menige andere Plaatſen, aanmerkens waardig, overig waren: ſoo heb ik niet ondienſtig geoordeeld het vorige Werk te vervolgen, en byſonderlijk onſe gedachten te laten gaan over verſcheyden plaatſen, in den ſelven Brief voorvallende. Te meer, alſoo (ſonder nadeel geſegd der andere Goddelijke Schriften) deſen Brief, ſoo in maniere van Schrijven, als in ſtoffe, en ſaken daar in begrepen, onder alle de Boeken, ſoo des Ouden, als des Nieuwen Teſtaments, een van de waardigſte, en meeſt uitſtekende te achten is, en geen weinige duyſtere ſaken, en manieren van ſpreken vervangd, welke al van ouds verſcheydene voorgewend hebben, om deſen Brief als ongoddelijk te verwerpen; even als of daar in veele plaatſen des Ouden Teſtaments buyten, en tegen haaren ſin bygebracht, en uitgeleyd wierden, ja ook ſaken omhelſde, niet genoegſaam over-een-ſtemmende met de waarheid, en andere Boeken der H. Schriften. En, indachtig werdende, dat het heden effen vijf Jaren geleden is, dat ik, op Nieuw-jaarſdag, den gemelden Brief aanvong UE. te verklaren, waar in ik tot noch toe volherd heb; en dit werk, juyſt op den eerſten dag deſes jaars, van onder de Pers in het licht komt: ſoo heb ik het ſelve U Eerwaarde, en Beminde, tot een gedachtenis, en Nieuw-jaars-gift, opgedragen; als die uit het geene wijdloopig, en mondelijk, verhandeld is, te lichter van deſe korte, en weinige aanteykeningen moogd oordeelen.

U E. Dienaar in Chriſto

JOANNES de MEY.

Uyt ons Cantoor den
1. January 1664.

O P-

Digitized by Google

OP d'AANMERKINGEN

Des Eerwaarden, ſeer Geleerden

D. JOHANNES de MEY,

Uyt den Send-brief aan de HEBREEN.

'tLEvitiſch Prieſterdom, en 't uitgediend beſlag
Des ouden Offer-dienſts, van Runders, Bokken, Schapen,
Was afgeſchaft; noch bleef ſich *Iſraël* vergapen
Aan d'ydle ſchaduwen, daar 't ſelf nu 't lichaam ſag.

Den Prieſterlijken Rok, het borſt- en hoofd-cieraat
Was al ſijn luyſter quijt: en 't konſtelijk geweven
Af-ſchut, in tween geſcheurd, den toegank had gegeven
Ten Heiligdom, dat nu voor yder open ſtaat:

Maar 't dekſel niet te min, dat *Juda* blinde 't oog,
Van 't Koninklijke hoofd, verwacht en aangebeden
Als 't tweede gulden Kalf, tot op den dag van heden,
Verdoofde 's Hemels glans, en 't hert na 't aardſche boog.

De groote Apoſtel, die van 's moeders lijf voorſchikt
Van d'Opper-herder was, om d'Heydenen te leeren,
Leerd hier ſijn eygen volk haar Vorſt, haar Prieſter, eeren,
Daar aller Vadren hoop' had ſtarlings opgemikt.

De MEY ſijn ſtappen volgd, en leyd ons by der hand,
Door ſtems, en pens beſtier; door Prediken, door Schrijven,
Om by den rechten ſin der waarheid vaſt te blijven,
Met een volſtandig hert, met een verlicht verſtand.

Lees Chriſten, leeſt *Hebreen*, hier ſult gy klaarheid ſien
Der Saken, uitgelegd in 't licht van weinig bladen,
Hier kan 't weet-gierig breyn ſijn luſt vol op verſaden,
Nu miſſende 't gehoor, door 't leerſaam oog te bien.

't Licht, dat de Wereld licht, ſcheen eerſtmaal in der nacht
Den Herd'ren op het veld; 't afſchijnſel deſer Sonne
Wierd' door ons Herder eerſt op 't Nieuwe-Jaar begonnen,
En nu, tot een Nieuw-Jaar, voor elk, in 't licht gebracht.

Exſurge ſol puriſſime,
Diemque da mundo ſuum.

J. WILMERDONX.

Of den
BRIEF
Aan de
HEBREEN
Van *Paulo* geſchreven zy, of niet?

HOewel onder de Ouden/ lang en veel getwijffeld is over de godlijke authoriteyt deſes Briefs/ als mede den Schrijver der ſelve/ ende in wat Tale die geſchreven zy: gemerkt nochtans ten overvloede daar van door veelen gehandeld is/ en tegenwoordig deſen Brief onder de Godlijke Schriften des N. Teſtaments over langen tijd aangenomen is: ſoo achten wy het onnoodig over die verſchillen ons beſig te houden: te meer/ door dien de deelen deſes Briefs/ in welke de Ouden gemeynd hebben dat eenige onwaare/ of ergerlijke ſaaken begrepen ſtonden/ genoegſaam beantwoord konnen worden.

Alleenlijk ſullen wy over den Autheur/ ofte Schrijver deſes Briefs/ kortelijk ons gevoelen ſeggen. Wy oordeelen dan voor eerſt/ Dat uyt het opſchrift des Briefs/ niet kan bewesen worden datſe van Paulo geſchreven zy: want de opſchriften en onderſchriften der Apoſtoliſche Brieven/ zijn niet gemaakt/ ofte geſteld van de Apoſtelen ſelve/ maar lang na haare tijden/ van de gene dieſe hebben uytgeſchreven; ſoo datter ook merkelijke miſſlagen in gevonden worden. En ſonder twijffel/ indien op deſen Brief tot den Hebreen, Paulus geſteld hadde dat het ſijnen Brief was/ hy ſoude/ in den aanvang des Briefs ſelfs/ ſijn naam/ Apoſtel-ampt/ en hemelſche roepinge uytgedrukt hebben/ gelijk hy in ſijne andere Brieven gedaan heeft.

Ten anderen/ dat het niet vaſt/ noch ſekerlijk kan bewesen worden/ dat deſen Brief van Paulo geſchreven is/ en dat het derhalven niet vreemd is/ dat/ niet alleen onder de oude/ maar ook de hedendaagſche Schrijvers/ daar over verſcheiden meeningen bevonden worden. Want ſommige eygenen deſen Brief toe aan Barnabas, andere aan Clemens, andere den Evangeliſt Lucas ('t welk den geleerden D. Grotius met verſcheyden redenen tracht te bewijſen) andere Apollos, van welken wy leſen/ *Actor.* 18. 24. en volgende verſen/ dat hy een welſprekend man geweeſt is, machtig in de Schriften, vyerig van geeſte, ſprekende, en leerende neerſtiglijk de ſaaken des Heeren, vrymoediglijk ſpreekende in de Synagoge der Joden, veel toebrengende den geenen die geloofden door de genade, want hy overtuygde de Joden met grooten ernſt in 't openbaar, bewijſende door de Schriften, dat Jeſus de Chriſtus was. Welke dingen alle ſeer wel over een komen met het oogmerk/ ſtyl/ en den inhoud deſes Briefs.

Nochtans denken wy/ met den geleerden D. Piſcator, datter redenen zijn/ welke/ na waarſchijnlijkheid en giſſinge (hoewel niet met onwederſprekelijke ſekerheid) aanwijſen/ dat deſen Brief Paulo niet ten onrechte toegeeygend werd. Als voor eerſt/ om dat Petrus, in ſijnen tweeden Brief/ *cap.* 3. *verſ.* 15, 16. getuygd/ dat Paulus aan de Hebreen geſchreven heeft/ en in 't byſonder van die dingen/ van welke Petrus aan haar geſchreven hadde/ namelijk/ dat ons van God/ door Chriſtum/ alle dingen gegeven zijn/ die tot het leven en de godſaligheid noodig waren/ *cap.* 1, 3, 4. dat Chriſtus is de Soone Gods/ door welken de Vader met ons verſoend is/ en van welken de Propheten geſproken hebben. *cap.* 1. dat hy haar vermaand tot neerſtige oeffeninge des waaren geloofs/ en heyligheid; dat hy haar toond/ hoe ſwaaren oordeel te verwachten ſtaat den genen/ die door moedwil van het geloove afvallen/ &c. welke dingen/ in deſen Brief/ met opſtel/ en in het breede verhandeld werden.

Ten anderen/ ſoo word dit tot een bewijs gebracht/ dat Paulus deſen Brief aan de Hebreen geſchreeven heeft: dat Paulus gewoend geweeſt is/ tot een merkteyken van ſijne Brieven (om de ſelve van andere Brieven/ die valſchelijk onder ſijnen naam wierden uytgeſtrooyd/ 2 *Theſſ.* 2. 2. te onderkennen) dit onderſchrift te ſtellen: de genade onſes Heeren Jeſu Chriſti zy met u allen, Amen. Als te ſien is/ 2 *Theſſ.* 3. 17, 18. welk onderſchrift ook aan het eynde deſes Briefs gevonden word. *Hebr.* 13. 25. Voeg hier by/ dat in deſen ſelfden Brief den Schrijver gewag maakt van ſijn gevangeniſſe/ en van Timotheus ſijn met-geſel/ en mede-arbeyder. *cap.* 10. 34. en *cap.* 13. 23. 't welk op Paulo ſeer bequamelijk kan gepaſt worden.

Item/ dat de ſelve ordre van ſchrijven in deſen Brief gehouden werd/ die in de Brieven Pauli te vinden is: namelijk/ dat eerſt verklaard word de verborgentheid des Evangeliums/ van de zaligheid der menſchen door de genade Gods in Chriſto; en daar na word gehandeld van de oeffeninge des geloofs/ in waare godzaligheid/ en dankbaarheid.

Wat aangaat de bedenkingen/ die tegen dit gemelde gevoelen voortgebracht werden/ die zijn ſoodanig niet/ of konnen wel eenigſints beantwoord werden. Als/ by voorbeeld/ indien deſen Brief tot den Hebreen van Paulo geſchreven waar/ hy ſoude niet nagelaten hebben ſijnen naam/ en Apoſtoliſche Roepinge in de ſelve uit te drukken/ gelijk hy in alle ſijn andere Brieven gedaan heeft.

Daar op word met goede/ en ſeer waarſchijnlijke reden/ geantwoord/ dat Paulus dat nagelaten heeft

om/

om dat hy een Jode / en Pharizeus / geweeſt zijnde / den Joden ofte Hebreen ſeer verdagt was / en ſyn perſoon en naam ganſch by haar gehaat ; door dien hy te voren ſeer ge-yverd had tegen de Chriſtenen / ja haar tot den dood toe vervolgd had / en daar na ſoo onverwachts / en haaſtelijk / den Joden afgevallen was / en tot het Chriſtendom bekeerd. Om dan in het leſen / ofte aannemen deſes Briefs / geen voor-oordeel te geven in het gemoed der Hebreen, welke alreede dat gevoelen tegen hem opgenomen hadden / dat hy de Wetten Moſis te niet dede / *Actor.* 21. 20. 21. ſoo heeft hy ſeer voorſichtiglijk ſijnen naam verſwegen.

Tegenw. Den Schrijver deſes Briefs rekend ſich onder de Diſcipelen der Apoſtelen / die Chriſtum ſelfs gehoord hebben / en noemd ſich onder het getal der gene / die van haar onderweſen zijn / en door hare onderrichtinge / en leere / tot het Chriſten Geloof gebracht. ſie *Hebr.* 2. 3. 4. maar dat doed noyt den Apoſtel Paulus, maar die beroept ſich altoos op ſyn openbaringe / en roepinge / die niet door de Diſcipelen / maar door Chriſtum ſelve / aan hem geſchied is / ſie *Gal.* 1. 1. &c.

Antw. Dat geſchied door een oneygentlijke maniere van ſpreeken / Synecdoche genaamd / door welke yemand / die andere perſoonen aanſpreekt / of aan andere ſchrijft / yets verhandelende dat tot de toehoorders / of aan welke hy ſchrijft / behoord / ſich ſelven in het ſchrijven / of aanſpreken / rekend / als of het hem nevens haar aanging / of eygen waar / hoewel het menigmaal geheel anders is. En deſe wijſe van ſchrijven en ſpreken is by allen Volkeren / ten allen tijden / ſeer gemeen geweeſt / gelijk ook hedendaags menigmaal gebruykt werd. Soo teld ſich den Apoſtel onder de gene / die te voren der Heydenen wille gedaan hadden, en gewandeld hadden in ontuchtigheden, braſſeryen, grouwelijke afgoderyen, &c. hoewel dat van ſijn perſoon niet waar was. ſie 1. *Petr.* 4. 3. *Tit.* 3. 3. *Eſa.* 53. 3. &c.

Ten anderen / den Text ſegd niet *Hebr.* 2. 3. dat den Schrijver deſes Briefs / door de Apoſtelen / of die Chriſtum gehoord hadden / tot het Chriſten geloof gebracht was: maar alleen dat hy door haar in het Evangelium Chriſti beveſtigd was. Nu Paulus, hoewel hy door Chriſtum eerſt bekeerd is / ſoo is hy nochtans daar na / door de onderwijſinge en wonder-werk Ananiæ, in de leere Chriſti beveſtigd geworden. ſie *Act.* 9. *verſſ.* 17. 18. en *Cap.* 22. 12-14.

Tegenw. Den ſtijl van ſchrijven / in deſen Brief / en de Brieven Pauli, is ganſch ongelijk : want deſes Briefs ſtijl / of wijſe van ſchrijven / is veel treffelijker / hooger / en diepſinniger.

Antw. Ik beken dat geern / want / indien het ſeggen Hieronymi tegen Jovinianum, van de Brieven Pauli, ergens waar is / ſoo is't inſonderheid in deſen Brief ; als hy van ſich ſelven getuygd / dat, ſoo dikmaal als hy de Brieven Pauli las, hem dacht geen woorden te hooren, maar donder-ſlagen. Nochtans kan daar door niet genoegſaam beweſen worden / dat deſen Brief van Paulo niet geſchreven zy : want een en de ſelfde perſoon kan / in verſcheyden tijden / verſcheyden ſtijl gebruyken : dus ſien wy dat Jeremias in ſijne Klaagliederen veel hooger ſtijl gebruykt / dan in ſijne Prophetyen : en Pauli ſtijl / in den Brief tot die van Epheſen, is hooger / dan in ſijne andere Brieven / &c. Mannen van groote welſprekendheid / en verſtand / weten haar manier van ſeggen en ſchrijven te veranderen / na de verſcheydentheid der ſtoffe dieſe verhandelen / ofte des oogmerks datſe voor hebben / ofte der perſoonen dieſe aanſpreken / of aan welke ſy ſchrijven.

Doch / hoewel wy geſegd hebben / dat het niet ſekerlijk kan beweſen worden / wie den Schrijver deſes Briefs zy / ſoo beneemd echter dat des ſelfs aanſien niet. Want onder de boeken des ouden Teſtaments zijn verſcheydene / (als het boek der Richteren, de boeken Samuels, der Koningen, Chronijken, &c.) waar van de Schrijvers onbekend zijn / hoewel aan hare waardigheid daarom niet getwijffeld werd. Want het aanſien der goddelijke Schriften is ſoo ſeer niet uyt de hoedanigheid der Schrijvers / als wel den inhoud der Schriften ſelve / af te nemen.

Wat aangaat de gelegentheid / by welke / en het eynde of oogmerk / tot welk / deſen Brief geſchreven is / dat kan lichtelijk uyt den inhoud des ſelfs afgenomen werden. Want den Schrijver deſes Briefs / bemerkende den grooten haat der Joden tegen de Chriſtenen / waar doorſe ſeer hevigliijk de ſelve / ja tot de dood toe / vervolgden ; en aldermeeſt de geene / die te voren Joden / of Hebreen geweeſt waren. Ten anderen / bemerkende dat de Hebreen met een ſeer groot voor-oordeel tegen Chriſtum ingenomen waren / als tegen eenen oproerigen verleyder / die ten rechten tot een ſchandelijken dood gebracht was.

Ten derden / bedenkende / en dagelijks ſiende / dat de Joden wonderlijk yverden voor de ceremoniële Wetten / dieſe door Moſem ontfangen hadden ; meynende dat de ſelve eeuwiglijk / en altoos / duuren moeſten ; ſoo heeft uit deſe gemelde inſichten den Schrijver deſes Briefs getracht de Joden / die Chriſtenen geworden waren / tegen de vervolginge der Joden en Heydenen te verſterken / als blijkt *Cap.* 10. 11. en 12. Ten anderen / ſoo poogd hy doorgaans met grooten ernſt te bewijſen / dat Chriſtus is den waren en beloofden Meſſias / en dat door hem de Moſaiſche Ceremonien / als maar geweeſt zijnde voorbeelden / ſchaduwen / en ſwakke verouderde behulp-middelen / afgeſchaft zijn. Uit welken inhoud des Briefs / wederom een waarſchijnelijke bewijsreden genomen word van veelen / dat deſen Brief van Paulo geſchreven zy. Door dien Paulus de Joden / als van haar afkomſtig zijnde / met een byſondere / en uitſtekende liefde bemind heeft / en op alderley wijſe getracht heeft haar tot het geloove in Chriſtum te brengen / ſie *Rom.* 9. 2. ende *cap.* 10. 1. 2. 1 *Cor.* 9. 20. &c. Waar uit licht te giſſen is / dat hy aan haar te ſchrijven niet heeft nagelaten / hoewel ſijnen naam (gelijk geſegd is) om reden verſwijgende.

Dat God in de tijden des Nieuwen Teſtaments, in een voortreffelijker maniere, dan oyt te voren, tot de menſchen geſprooken heeft, *Hebr.* 1. 1.

Dit is het oogmerk des Apoſtels / in den aanvang deſes Briefs / te bewijſen. Want daar God in oude tijden geſproken heeft by verſcheyden tijden / deelen / en trappen ; nu openbaard God het verbond der genade door Chriſtum volkomentlijk / te gelijk op eenen tijd / en dat ſonder onderſcheid / aan alderley menſchen. *Joan.* 15. 15. Al wat ik van mijnen Vader gehoord heb, dat heb ik u bekend gemaakt. *Joan.* 14. *Vers* 26. *Coloſ.* 2, 3. in welken alle de ſchatten der wijſheid, en der kenniſſe, verborgen zijn. *Vers* 9. want in hem woond alle de volheid der Godheid lichamelijk. Sie *Joan.* 1. 16-18, en *cap.* 3. 24. *Hebr.* 1. 9. *Rom.* 16, 25. 26. *Joan.* 4. 25.

Daarom werd Chriſtus genaamd licht des werelds, ja dat waarachtige licht, het welk verlicht een yegelijk menſch, komende in de wereld, *Joan.* 1. 9. de Sonne der gerechtigheid, *Malach.* 4. 2. Want / gelijk de ſonne geduurig / ſonder ophouden / altoos haar licht en warmte / de dingen die op de aarden zijn / mede-deeld ; ſonder oyt verſwakt of verminderd te werden ; ſoo is ook Chriſtus een Heyland / door welken God geduuriglijk ſijn Gemeente / ſonder eenige verſwakkinge / levendig maakt / regeerd / en onderhoud. Ten anderen / gelijk het licht der ſonne / al beſtraald het dagelijks den aardbodem / nochtans altoos aangenaam is / ſonder oyt eenige tegenheid (gelijk andere

din-

dingen doen) te veroorſaken: ſoo is ook den invloed der genade / en geeſt Gods door Chriſtum / altoos den geloovigen gantſch trooſtelijk / en aangenaam.

Deſen Sone Gods word ten rechten genaamd het woord Gods. *Joan.* 1. 1. niet alleen om dat hy het beeld Gods is / gelijk een woord is een vertoog en beeld onſer bedenkingen / en inwendig begrijp des verſtands: maar ook / om dat / even gelijk wy onſe meyninge en wille / door woorden / aan andere menſchen bekend maken; ſoo heeft ook God door deſen Sone tot ons geſproken / en ons den raad ſijns welbehagens geopenbaard / als God geopenbaard in den vleeſche *Joan.* 1. 18. 1 *Tim.* 3. 16. Indien dan de dienſt-knechten Salomons gelukkig geacht wierden / om dat zy de wijsheid Salomons hoorden: veel meer zijn die gelukkig te rekenen / aan welke God ſpreekt door ſijn eygen wysheid / den Koning der Koningen / Heer der Heerlykheid / van welken Salomon maar een voorbeeld geweeſt is. Sie *Matth.* 13. 16, 17. Doch uwe oogen zijn zalig om datſe ſien, &c. Ja de Engelen ſelfs zijn begeerig geweeſt in deſe verborgentheden der zaligheid in te ſien, 1 *Petr.* 1. *vſſ.* 10, - 12. want door de ſelve word aan de machten in den Hemel, de veelvoudige wijsheid Gods, in de gemeente Chriſti, geopenbaard, *Epheſ.* 3. 10.

In oude tyden heeft God geſproken door duyſtere afbeeldingen / ſchaduwen / en geſichten; Item / door droomen / inwendige openbaringen / vertooningen: als mede door Urim en Thummim, en ontrent de Arke des verbonds / tuſſchen de twee Cherubimen / door het verſoen-dekſel. Van welke twee wijſen van de Goddelyke aanſpraken wy elders gehandeld hebben. Nu openbaard God / door ſijnen Soon / ſijnen gantſchen raad klaarlijk / en duydelijk. 2*Cor.* 4. 6. en 3. 18. *Epheſ.* 1. *vſſ.* 7-10.

Eertijds heeft God op veelerley wijſen geſproken / nu ſpreekt hy maar op eenerley genoegſame maniere / welke alle de andere wijſen vervangd / ja te boven gaat: namelijk door de verkondinge des H. Euangeliums / als een kracht Gods tot zaligheid, *Rom.* 1. 16. 1 *Cor.* 1. 21. Den Apoſtel / een vergelijkinge makende tuſſchen den ſtaat des Ouden / en des Nieuwen Teſtaments / toond dat God met de Oude Vaders gehandeld heeft als met een kind / dat noch minderjarig is / en daarom als een dienſtknecht gehouden word; onder het opſicht en beſtieringe der voogden: maar in het Nieuwe Verbond handeld God met ſijn volk / als met een volwaſſen Soon / en Erfgenaam van alles. Sie *Gal.* 1. 4-7. De Oude Vaders waren altoos onder die bedieninge / die in haaren tijd geweeſt is / den geeſt der dienſtbaarheid onderworpen; maar / na het ſenden Chriſti in de Wereld / heeft God ſijn volk gegeven den geeſt der aanneminge tot kinderen, door welken wy roepen, Abba! o Vader, *Rom.* 1. 15.

De Oude Vaders hebben wel eenigſints kenniſſe / en hope / gehad van een eeuwige volmaakte zaligheid / doch die kenniſſe is ſeer kleyn / duyſter / en onvolmaakt / en by ſeer weinigen geweeſt: maar Chriſtus heeft die alder-eerſt aan een yder / en opentlijk bekend gemaakt. Want die eere heeft God willen voor Chriſto bewaren; waarom uitdrukkelijk getuygd werd / dat Chriſtus het leven, en de onverderffelijkheid, aan het licht gebracht heeft door het Euangelium, 2 *Tim.* 1. 10.

Want God is niet gewoon ſaken van groote waardigheid te gelijk / op eenen tijd / maar allenxkens / by trappen en verloop van tijden / tot haare volmaaktheid te brengen. Soo getuygd Moſes, dat God de ſcheppinge des Wereldts niet op eenen tijd / maar in ſes dagen / voleyndigd heeft. De gantſche Natuur brengd die ordre mede / dat alles allenxkens ſijnen oorſpronk / en voortgang heeft / tot dat het eyndelijk tot ſijn volmaaktheid gebracht werd. Soo handeld insgelijks God met het ſtuk der bekeeringe / heiligmakinge / en aanwas der geeſtelijke Gaven. Daarom werd het Koninkrijke Gods vergeleken by een Moſterd-zaad / 't welk / van kleyne beginſelen / tot een wonderlijke grootte aanwaſt / *Matth.* 13. gelijk de Son allenxkens van den Horiſont / ofte ſicht-eynder / tot den vollen middag opſteygerd. *Prov.* 4. 18. Het pad des rechtveerdige is gelijk een ſchijnende licht, voortgaande, en lichtende tot den vollen dag toe. Alle Republijken / Steden / Koninkrijken / &c. hoe machtig die ook zijn / hebben haaren oorſpronk van kleyne beginſelen genomen. Ja het ſpreekwoord ſegd / volgens de dagelijkſe bevindinge / *quod cito fit, cito perit*, dat haaſtelijk opkomt, dat vergaat ook haaſtelijk: maar in tegendeel / alles dat van eenige byſondere geduurſaamheid, of uitnemendheid is / dat heeft gemeenlijk eenen tragen opgang. Soo heeft dan (volgens onſen Text /) God niet dadelijk / en geheelijk op eenen tijd / willen de verborgentheid der eeuwige / en volkomen gelukzaligheid laten openbaren; maar allenxkens / by deelen / verſcheyden trappen / en tijden.

Dewijle dan God niet eer / dan door den Sone ſelfs / heeft gewild de verborgentheden des Euangeliums verklaren; ſoo blijkt daar uit klaarlijk / dat het valſch is / dat / voor de geboorte Chriſti / de Sibyllen / of eenige andere heydenſche Schryvers / ſulke dingen van Chriſto / en ſijn rijk / ſouden voorſegd hebben / als ſommige de ſelve nageven. Want die dingen zijn ſelfs den Joden / voor Chriſti leere / onbekend geweeſt / *Rom.* 16. 25, 26. welke nochtans God, en niet de Heydenen / ſijn woorden toebetrouwd heeft, *Rom.* 3. 2. en / in gevalle ſulke Schriften voor Chriſti tyden in de Wereld geweeſt waren / het is niet te glooven / dat Paulus die noyt ſoude bygebracht hebben / om de Heydenen te overtuygen. Daar men nochtans nergens yets diergelijks kan bemerken. Om dit nader te verſtaan / ſullen wy twee dingen kortelijk voorſtellen. Eerſt / hoedanig de boeken der Sibyllen geweeſt zijn. Ten tweeden / door wat oorſaak de heydenſche Waarſeggingen opgehouden hebben.

In wat hoog-achting, en hoedanig, de boeken der Sibyllen geweeſt zijn?

JUſtinus Martyr verhaald *in Orat. ad* Ant. Pium, dat men / op lijf ſtraffe / verboden heeft de boeken der Sibyllen / of der Propheten / te leeſen / uit vreeſe dat de Chriſtenen daar door ſouden in haar geloof verſterkt worden / of de Heydenen tot het Chriſten-geloof gebracht. Item / op dat niemand / door het bybrengen van eenige redenen uit deſe Boeken / ſich ſoude verſtouten nieuwigheden in den Godsdienſt / of borgerlijke Regeeringe / in te voeren; het welk verſcheyden malen ſommige getracht hebben / gelijk den geleerden Caſaubonus aanwijſd / *exercit.* 1. *ad apparatum Annalium.*

In twijfelachtige / en gewichtige ſaken / pleeg men te Romen niets te doen / voor dat men ſich met de Sibylliſche verſen / en voorſeggingen / beraden had: en deſe wierden ſoo bewaard / datſe niet konden ingeſien werden / dan door vijftien mannen / die door den Raad van Romen daar toe beſtemd waren. En / na dat het Roomſche Capitolium verbrand was / en in het ſelve de Sibylliſche Boeken: ſoo heeft men laſt gegeven / om alleſints / met alle neerſtigheid / die weder op te ſoeken: Tacitus *lib.* 5. En / hoewel aan den Keyſer Auguſtus over de twee duyſend / ſoo Griekſe, als Latijnſche Boeken / opgedragen wierden / die men de naam gaf van voorſeggingen der toekomende dingen te omhelſen; ſoo heeft hy nochtans alle de reſt doen verbranden / en alleen de Sibylliſche daar uit gehouden / en / eenige daar uit gekoſen hebbende / heeftſe in twee goude Kofferkens bewaard / en in een verholen plaats / onder den Palatijnſchen Apollo, verborgen. Suet. *in* Octav. Aug. *c.* 31.

Maar den geleerden D. Spanhemius, *in dubiis Euangel. ex* Cauſaboni *exercit.* &c. heeft met verſcheyden redenen klaarlijk bewesen / dat deſe Sibylliſche verſen / en voor-

Digitized by Google

voorſeggingen/ alle/ of immers meeſtendeel/ valſch zyn/ en van eenige Chriſtenen gemaakt/ na de geboorte Chriſti/ doch op den naam der Sibyllen/ als langen tyd voor Chriſtus beſchreven/ uytgegeven; waar mede ſy de Heydenen hebben gepoogd te overtuygen/ en tot het Chriſtendom te brengen. Want ſulke/ en diergelyke kunſten/ (van verſierde boeken uit te geven onder valſche naamen/ en die met valſche vertellingen te voorſien/ die daar na onvoorſichtiglyk van ſommige Schryvers/ voor waar opgenomen zyn/) in de eerſte eeuwen der Chriſtenen ſeer gemeen waren. Gelyk te ſien is in een groot regiſter daar van/ by den vermaarden Rivetus *in Critico Sacro.* Item by Caſaubonus *in exercit. ad Annales* Baronii, en in de valſche Evangelien/ brieven/ en andere boeken/ die onder den naam der Apoſtelen/ en andere/ zyn uitgegaan; waar van Paulus ſelfs klaagd/ 2 *Theſſ.* 2. 2. en de Theſſalonicenſen waarſchoud/ dat men/ ſelfs in ſijn leven/ de geloovigen ſocht te verleyden door valſche brieven/ die op ſijnen naam wierden uitgeſtroyd. Sie van de valſheid deſer Sibylliſche ſchriften in onſe Heilige Natuur beſchrijving over *Matth.* 2. 2, 9, 10. Hier by komt dat ook ſommigen ſich niet ontſien hebben oude boeken te vervalſchen/ en daar by en af te doen/ na haar welgevallen. Waar door veroorſaakt is/ dat het geene gevonden word by Joſephus van Johannes den Dooper/ en het getuygeniſſe Chriſti/ van de Joden/ van Blondellus &c. geoordeeld word van de Chriſtenen daar tuſſchen in gevoegd te zyn. Want/ gemerkt Joſephus noyd belydenis heeft gedaan van het Chriſten-geloof/ noch het ſelve toegenegen is geweeſt/ ſoo is 't niet waarſchynelyk/ dat hy ſoo treffelyk van de daden/ en perſoon Chriſti/ een Jode zynde/ geſchreven heeft. Waar by komt/ dat Hieronymus, hebbende Joſephum in het Latyn overgeſet/ hem anders invoerd ſprekende/ als wel nu geleſen werd; namelyk/ niet als verhalende wat ſijn gevoelen was van Chriſto/ maar wat andere van hem geloofden.

Door wat oorſaak de Heydenſche waarſeggingen, na de geboorte Chriſti, opgehouden hebben?

NIcephorus verhaald *Hiſtor. lib.* 1. Cap. 17. dat den Kayſer Auguſtus, oud geworden zynde/ Apollo vraagde/ wie na hem het Roomſche Ryk ſoude beſtieren? maar geen antwoord krygende/ andermaal/ met voorgaande offerhande/ het ſelve gevraagd heeft: en tot antwoord gegeven wierd/ dat het Hebreeuſche Kind, dat de Goden ſelve gebied, hem van die plaatſe dede verhuyſen, en gebood na de Hel te keeren, en dat hy derhalven geen antwoorden meer na deſen verwachten ſoude. En dat den Kayſer/ te Romen wedergekeerd zynde/ ſoude/ in het Capitolium, een Altaar opgericht hebben/ met dit opſchrift/ *ara primogeniti Dei*, den Altaar van den eerſtgeboren God. Maar/ gemerkt Nicephorus voor een fabuleus Schryver bekend is/ en deſe geſchiedeniſſe uit geen geloofwaardig Schryver van dien tyd bewyſt/ gelyk ook niet Suidas, daarſe nochtans beyde wel duyſend jaren na de geboorte Chriſti geſchreven hebben: ſoo is op ſijn ſeggen niet veel ſtaat te maken. Noch ook op het ſeggen van Suidas, die het ſelve verhaald; welken Strabo; aan het eynde van ſijn ſevende Boek/ onder de fabuleuſe Schryvers rekend. Waarom ook Cauſaubonus de bovengemelde vertellinge onder de fabelen/ niet ſonder reden/ gevoegd heeft. Te meer/ alſoo het niet kan beweſen werden/ ja ook niet waarſchynelyk is/ dat den Heydenſchen Kayſer Auguſtus Chriſtum voor den Meſſiam erkend heeft. Want/ dat men bybrengd/ dat deſen Kayſer den eertytel van Dominus, of Heer, ſoude geweygerd hebben aan te nemen; dat heeft hy niet gedaan uit eerbiedigheid tot Chriſtus, als of hy die alleen als Heer erkende/ gelyk eenige ſonder fondament opnemen: maar liever uit een Borgerlyk inſicht/ om/ onder den waan van nederigheid/ te grooter heerſchappye over ſijn volk te verkrygen. Sommige voegen hier by/ dat/ onder de Regeeringe van deſen Kayſer/ eenige Penningen gemaakt zyn/ met dit opſchrift. *Salus humani generis; & pax orbis terrarum:* dat is/ de behoudeniſſe of welſtand des menſchelijken geſlachts, en vrede der aarde. Maar/ behalven dat dit van veelen geloochend word/ als niet konnende beweſen werden door eenige geloofwaardige redenen/ getuygen/ of voorbeelden: ſoo volgd ook niet/ al ſtonden wy toe dat het geſchied waar/ dat ſulks ſoude op de geeſtelyke verloſſinge door Chriſtum geſien hebben; maar veel eer op den gelukkigen/ vreedſamen/ en victorieuſen ſtaat/ tot welken de Romeynen waren gekomen/ onder de Regeringe van deſen Kayſer Auguſtus, welken Lucas ook aanwyſt/ *Cap.* 2. 1. Als hy verhaald dat deſen Kayſer een gebod liet uitgaan, dat de geheele wereld ſoude beſchreven worden. Dat voorts ſommige meenen dat Auguſtus Chriſtum ſoude erkend hebben uit de Sibylliſche voorſeggingen; is ook ydel/ want wy hebben elders getoond/ dat die ſchriften/ voor de geboorte Chriſti ſoodanig nergens geweeſt zyn/ als men daar na voorgewend/ en uitgeſtroyd heeft. Soo dat het ſeker is/ dat den Kayſer Auguſtus, in het bevel/ daar Lucas van gewaagd/ geen inſicht of gedachten heeft gehad van den geheymen raad Gods/ waar door den Meſſias te Bethlehem ſoude geboren worden/ hoewel ſijn Moeder Maria tot Nazareth woonde; maar dit is/ ten aanſien van Auguſtus, by geval geſchied/ en geenſints door ſijn beleyd.

Plutarchus oordeeld dat de Heydenſche voorſeggingen/ en genaamde Gods ſpraken/ opgehouden hebben/ om dat/ door lankheid der tyden/ de plaatſen/ daarſe gegeven wierden/ veranderd zyn/ en niet meer ſoodanige dampen van haar gaven/ door welke de Waarſeggers in haar herſenen verrukt wierden/ en/ als uitſinnig zynde/ antwoorden voortbrachten. Maar ik meen het oordeel van Cicero alderwaarſchynelykſt te zyn/ dewelke antwoordde/ dat de toeſpraken der Heydenſche Afgoden begonden op te houden/ om dat de menſchen/ de bedriegeryen der valſche Voorſeggers bemerkende/ niet meer ſoo licht geloovig waren/ als te voren.

Euſebius Pamphilus verhaald *in Chron.* dat te Romen, ontrent den Tiber, een plaats geweeſt is/ daar een gantſchen dag door olye uit de aarde gevloeyd heeft: het welk van ſommige/ nevens andere dingen meer/ onder de voorbeduydingen van de geboorte Chriſti gerekend werd. Doch/ indien die Hiſtorie waar is/ ſoo dunkt my waarſchynelyk te weſen/ dat het geen eygentlyke olye geweeſt is/ maar eenige vette vocht/ welke/ door een naturelyke oorſaak voortgebracht zynde/ door de hitte der ſelver vochtigheid/ en der plaats/ opgeborreld is. Gelyk ik in het jaar 1662. ontrent de Stad Claermond in Vrankrijk, met myn eygen oogen geſien heb een plaats/ uit welke warme Pek naturelyk vloeyde.

Waarom de tijden des Nieuwen Teſtaments genaamd worden *de laatſte dagen?* *Hebr.* 1. *Vers* 1.

DIkmaal word deſe maniere van ſpreken gebruykt/ als hier/ *Num.* 24. 14. *Act.* 2. 17. *Eſa.* 2. 1. &c. Ja de tyden des Nieuwen Teſtaments worden genaamd de laatſte ure, 1 *Joh.* 2. 18. de eynden der eeuwen, 1 *Cor.* 10. 11. Sie *Matth.* 24. 29,-34. *Luc.* 21. 28, 31. 1 *Petr.* 4. 7. Het eynde aller dingen is na by, &c. *Jac.* 5. 8, 9. &c. Uit deſe/ en diergelyke Texten/ hebben veele geleerde Mannen geoordeeld/ dat het eynde der wereld haaſt ſoude komen/ en hebben geenſints konnen vermoeden/ datter noch ſoo veel eeuwen ſouden volgen/ alſſer alreede verloopen zyn. Lactantius, die ontrent het Jaar Chriſti dry honderd geleeft heeft/ dacht dat ten uiterſten de wereld niet boven

ven

ven de twee hondert Jaren ſtaan ſoude. Ten tijden Auguſtini rekenden ſommige / dat na de geboorte Chriſti de wereld noch ſoude duren vier hondert Jaren / andere vijf hondert / andere ten uyterſten duyſend Jaren. Andere hebben andere giſſingen gemaakt / doch de ervarentheid heeft haar dwalinge wederlegd.

Daarom antwoorden andere op de voorgeſtelde vrage / dat de tijden des Nieuwen Teſtaments de laatſte dagen genaamd werden / niet ten aanſien van het eynde des Werelds / maar met opſicht op de voorgaande eeuwen des Ouden Teſtaments. Item / om dat met de komſte Chriſti alle de beloften / en Prophetyen des Ouden Teſtaments / vervuld worden / *2 Cor.* 1. 20. Ten anderen / om dat wy geen ander Verbond meer opt van God te verwachten hebben / voor het eynde des werelds / behalven dat Verbond der genade / dat in Chriſto volkomentlijk ontdekt / en bevestigd is / *Matth.* 28. *vers* 20. want de tijden des werelds worden in dry ſtonden verdeeld / namelyk / in de eeuwen die voor het geven der tien Geboden geweeſt zijn: de eeuwen die onder de Wet verloopen zijn: en de eeuwen die nu ſtaan onder de genade / welke zijn de laatſte. Andere ſeggen / dat / gelijk God / volgens de beſchrijvinge / *Gen.* 1. alle de naturelijke dingen in ſes dagen geſchapen heeft / en den ſevenden dag van alle ſijne werken geruſt heeft / datter insgelijks / in het verloop der tijden / ſes verſcheyden ſtonden moeten aangemerkt werden / na welke den eeuwigen Sabbath / of ruſte / volgen ſal / van welke geſproken werd / *Hebr.* 4. Den eerſten dag werd gerekend van Adam tot Noach, want daar is Gods Verbond eerſt den menſche bekend gemaakt. Den tweeden word gerekend van Noach tot Abraham , want toen is dat verbond vernieuwd. Den derden van Abraham tot David, want toen is de belofte Abraham en ſijnen zade toegeëygend. Den vierden dag word gerekend van David, tot de Babyloniſche gevangeniſſe; want in dien tijd is de belofte in de Koninklijke regeeringe / en den zade Davids, vaſt geſteld. Den vijfden dag / van de gemelde gevangeniſſe tot op Chriſtum; in welke / door de verloſſinge des volks / en weder opbouw des Tempels / de belofte des Verbonds grootelijks herbat / en herſteld is. Den ſesden en laatſten dag (die nu is) omhelſt de tijden des Nieuwen Teſtaments / tot dien tijd der herſtellinge aller dingen. Deſe tijden noemd den Apoſtel *Hebr.* 9. 26. de voleyndinge aller eeuwen, namelijk / der voorgaande eeuwen / nu aangewesen. En Paulus noemd het de volheid des tijds, *Gal.* 4. 4.

Staat voorts aan te merken / dat den tijd der menſchwerdinge / en predikinge Chriſti / niet alleen hier / maar ook elders in de Schriften des Nieuwen Teſtaments / niet net / of juyſt / en pertinent aangewesen werd / maar alleen in 't gemeen / met deſe woorden in de laatſte dagen. En / om dit te beter te verſtaan / ſoo ſullen wy kortelijk twee dingen / aangaande dien tijd / aanwijſen. Eerſt / door wat reden den tijd der geboorte / en de dood Chriſti / ſoo onſeker nagerekend werd. En ten tweeden / dat / ten tijde der menſchwerdinge Chriſti / den ſtaat der Joden ſeer ellendig was / niet alleen door dienſe onder vreemde heerſchappye dienſtbaar waren; maar ook ten aanſien van den ſtaat der Gemeynte / die door valſche inſtellingen / meenige verdeeldheden / en dwalingen / gantſchelijk vervallen was. Soo dat ſijn komſte ten hoogſten dienſtig / en noodig was.

Door wat reden den tijd der geboorte, en de dood Chriſti, ſoo onſeker nagerekend werd?

HEt mach wel lichtelijk yemand vreemd denken / dat niet alleen (gelijk bekend is) den tijd van de geboorte Chriſti gantſch onſeker is / maar ook van ſijn dood. Want ſommige rekenen / dat tuſſchen den doop Chriſti / en ſijn lijden / het drymaal Paſcha is geweeſt / andere viermaal / andere vijfmaal. Soo dat Chriſtus / als Propheet / opentlijk geleert heeft niet meer dan dry jaren / andere vier / of vijf jaren. Den geleerden Heer Gerardus Johannes Voſſius, meynd genoegſaam bewesen te hebben / dat het / tuſſchen den doop en dood Chriſti / maar tweemaal is Paſcha geweeſt; ſoo dat Chriſtus / na ſijnen doop en aanvang ſijns Prophetiſch-ampt / begonnen met ſijn dertigſte jaar / maar ſoude geleefd hebben een jaar / en eenige weynige maanden.

Maar dit verſchil behoord ons ſoo vreemd niet te zijn / indien wy bedenken / voor eerſt / dat de Schrijvers van de eerſte eeuwe na de geboorte Chriſti / als de Euangeliſten / en Apoſtelen / en andere / niet zijn ſorgvuldig geweeſt om den tijd der geboorte / en dood Chriſti / aan te teykenen / om dat het in die tijden genoegſaam by een yeder bekend was. Ten anderen / ſoo moetmen aanmerken / dat de eerſte Chriſtenen gantſch eenvoudig geweeſt zijn / en geoordeeld hebben / dat aan dien tijd niet te weten / niets ſonderlings gelegen was. Hoewel de volgende eeuwen / door bygeloovigheid / gantſch anders gedaan hebben / en veel werks gemaakt van het heyligen der dagen der geboorte Chriſti / en vele andere: Item / van het kruys Chriſti / en andere overblijſſelen / daar men in de voorgaande tijden naauwlijks eens op gedacht heeft. Want / ſelfs na der Papiſten belijdenis / heeftmen in de dry eerſte eeuwen geen acht genomen op het kruyce Chriſti: noch eenige heyligheid geſteld in het beſien der plaatſen / daar hy geboren is / gewandeld had / of geſtorven was. Dus ſietmen dat de Schrijvers der Boeken des Nieuwen Teſtaments / den tijd der geboorte / predikinge / en dood Chriſti / niet pertinent / maar alleen in 't gemeen uytdrukken / als *Hebr.* 1. 1. Heeft tot ons geſproken door den Sone, in de laatſte dagen. *Matth.* 2. 1. Doe nu Jeſus geboren was, en *Cap.* 3. 1. In die dagen, &c.

Verſcheyden dwalingen onder de Joden, ten tyde der geboorte Chriſti, en daar na onder de Chriſtenen.

ALs de Heere Chriſtus geboren wierd / waren de Joden verdeeld door verſcheyden dwalingen / en aanhangers der ſelve: want daar waren voor eerſt de Pharizeen, van welke wy gehoord hebben voor deſen / over *Matth.* 23. Item / de Zadduceen, welke loochenden datter Engelen ofte Geeſten waren, als mede de opſtandinge. *Act.* 23. 8. In dien tijd waren 'er ook de Eſſenen, diemen ſegd dat alle de Boeken des Ouden Teſtaments verwierpen / uytgenomen alleen de vijf Boeken Moſis; van haar leven nochtans word getuygd / datſe uytſtekende waren boven andere in vroomigheid.

Hier by worden gevoegd de Hemerobaptiſten, die alle dagen haar ſelven doopten / ofte met water reynigden / en de Herodianen, welke meenden dat Herodes den Meſſias was / om dat hy Koning was over de Joden / van de Romeynen geſteld / en nu / volgens de voorſegginge *Gen.* 49. 10. de Koninklijke waardigheid / en heerſchappye / van Juda genomen was. Item / de Galileers , welke door geen ſtraffen konden daar toegebracht worden / datſe yemand tot een Heer / dan alleen God / erkennen ſouden. Deſe worden anders Gauloniten genaamd. Voorts was de wereld geheel onder de Heydenſche Afgoderyen verdwaald; ſoo dat het ten hoogſten noodig was / datter herſtellinge door Chriſtum / ſoo over de Joden / als Heydenen / ſoude gebracht worden.

Van de Pharizeen en Zadduceen word dikmaal gewag gemaakt in de Euangelien / maar niet van de Eſſenen; door dienſe niet op ſtraat quamen / maar haar verborgen hielden / op datſe / door gemeynſchap met andere menſchen / niet ſouden onreyn worden.

Staat ook aan te merken / dat niet alleen onder de Joden veel dwalingen / en groote verdeeldheden / geweeſt zijn; maar ook / korts na de Leeringe Chriſti / meenige

dwalin-

dwalingen / en ſcheuringen / in de eerſte beginſelen der Chriſten-Kerk / ontſtaan zijn. Als / by voorbeeld / der genen die door Simon Magus, al in het leven Chriſti op aarden / verleid zijn geweeſt. Waar van ſie *Act.* 8. Welke ſich voor de macht Gods / die in de menſchelijke gedaante ſich vertoonde / en voor den Meſſias / uit gaf; en / door vele wonderen der Tooverkunſt / der menſchen ſinnen verrukte. Soo dat te Romen ſijn beeld tuſſchen twee bruggen geſet geweeſt is / met dit opſchrift / Simeon *deo ſancto*, aan Simeon den Heyligen God toege-eygend. Daar na de valſche Propheten / waar tegen gehandeld is in de vergaderinge / daar men van leeſt / *Act.* 15. En van Paulo in ſijn Brieven. Deſe poogden de Ceremonien der Moſaiſche Wet met het Euangelium te vermengen. Ontrent deſe tijd zijn ook opgeſtaan de gene die de opſtandinge (ſelfs onder de Chriſtenen) opentlijk loochenden / als blijkt / 1 *Cor.* 15. Onder welke geweeſt zijn Hymenæus en Philetus, ſeggende dat de opſtandinge alreede geſchied was. 2 *Tim.* 2. 17, 18. Dat is / datter geen andere opſtandinge was / dan de bekeeringe; en dat / al 't geen de Heylige Schriften melden van de opſtandinge, moet verſtaan worden van de geeſtelijke opſtanding der Zielen / uit den dood der ſonde. Of / gelijk het andere uitleggen / datſe ſouden geleerd hebben / dat de opſtandinge moet verſtaan werden van de voortteelinge / waar door de Ouders / geſtorven zijnde / gelijk als weder komen te leven in hare kinderen.

Ten tijden der Apoſtelen / en in de eerſte eeuwen des Chriſtendoms / zijn ook opgeſtaan de Nicolaiten, *Apoc.* 2. 6, 15. En de Ebioniten, welke ſterk dreeven dat Chriſtus niet meer geweeſt was dan een enkel gemeen menſch. Na Simeon Magus heeft ſich opgedaan een Apollonius Thyaneus, die ontrent het jaar na de geboorte Chriſti 68. door bedriegelijke kunſten / ſich ſoo verhief / dat hy als eenen God wierd aangebeden. Vele voegen by de voor-verhaalde geſchiedeniſſe van Simon Magus, dat hy / willende nabootſen de Hemelvaard Chriſti / en dat hy weder ſoude gaan tot den Vader / die hem geſonden had / door kunſte verſonnen had / hoe dat hy ſoude vliegen na den Hemel: en / terwijl hy dit opentlijk vertoonde / dat hy door de gebeden Petri ter neder gevallen is / en op een klippe ſijn beenen gebroken heeft. Doch deſe geſchiedeniſſe word / niet ſonder reden / van velen verdacht gehouden; want het is niet waarſchijnelijk / dat Lucas, in ſijne Handelingen der Apoſtelen / ſpreekende van deſen Simon, daar van niets ſoude gemeld hebben / noch ook de Roomſche Hiſtory-ſchrijvers / die 'er nochtans verſcheyden geweeſt zijn / en daar het een ſaak is / die verhaald word openlijk door al de wereld geſchied te zijn. Ook zijn de Schrijvers niet eens in den tijd aan te wijſen / wanneer den gemelden Simon, en Petrus en Paulus ſouden gehandeld hebben / en van haar ſoude te ſchande gebracht / en overtuygd geweeſt zijn. Want Euſebius ſegd dat het onder Claudio is geſchied: Auguſtinus, en andere / onder den Keyſer Nero, korts voor de dood Petri en Johannes, in het jaar 67. Sulpicius Severus, ten tijde als Paulus te Romen quam / in het jaar 58 na de geboorte Chriſti.

Hoe het verſtaan moet werden, dat God door Chriſtum de eeuwen gemaakt heeft? *Hebr.* 1. 2.

DE Arrianen hebben in de oude tyden gemeend / dat God aan Chriſto / ſelfs een enkel Schepſel zijnde / de kracht van ſcheppinge medegedeeld had / en alſoo door Chriſtum de wereld gemaakt heeft. Edoch deſe dwalinge is / met recht / en goede redenen / verworpen van de oude Vaderen. Want de kracht der Scheppinge is Gods Almogentheid / en een Eygenſchap Gods / die geen ſchepſel kan medegedeeld werden / niet meer dan het weſen Gods; want de Eygenſchappen / en Weſen Gods / zijn een en de ſelve ſaak. Daarom werd de Scheppinge aller dingen Gode alleen / als een eygen werk / toegeëygend / *Eſa.* 44. 24. Ik ben de Heere die alles doed, die den Hemel uytbreyd, ik alleen, en die de aarde uytſpanne door my ſelven. *Job* 9. 8. Die alleen de Hemelen uytbreid. *Zach.* 12. 1. Door de Scheppinge word God / als een eygen werk van alle ſchepſelen / en afgoden / onderſcheyden. Sie *Eſa.* 45. 12, 18. *Jerm.* 10. 11, 12.

Niemand moet ook denken / dat God door den Sone / als door een inſtrumentele oorſaake / of een uitwendige ſake / of ſchepſel / van den Schepper in weſen onderſcheyden / de eeuwen gemaakt heeft. Want in de Scheppinge uyt niet konnen geen inſtrumenten / of werktuygen / toegepaſt / of gebruykt werden. Want alle werktuyg moet ontrent eenige ſake beſig zijn / om die te faſſoeneren / en te bereyden tot haar eynde; maar / daar niets is / daar kan geen inſtrument gebruykt hebben. Maar God heeft door den Sone gewrocht / als door ſijn eygen weſentlyke Wysheid; even gelyk de ziele yets begrypt door haar eygen verſtand / dat is / door haar ſelven. Daarom / als Chriſtus / *Joan.* 1. 1. genaamd werd het woord Gods, word daar gebruykt het woord λόγος 't welk niet alleen beteykend een uytwendig woord van bevel / of ſprake / maar ook de inwendige reden / of bequaamheid om reden en verſtand te gebruyken. Sie *Prov.* 3. 19, 20. De Heere heeft de aarde door wysheid gegrond, &c. Gelyk Chriſtus genaamd werd de kracht en de wijsheid Gods, 1 *Cor.* 1. 24. &c.

Sommige verſtaan hier by de eeuwen, 't welk overgeſet werd / wereld, de Gemeynte / ſoo als de ſelve door Chriſtum opgerecht / en herſteld is / in eenen nieuwen / en beteren ſtand dan ſy te voren was / niet alleen onder de Joden / maar ook de Heydenen; om dat / in deſen ſelven Brief / 't woord ſoo ſchijnd genomen te werden. *Cap.* 2. 5. Want hy heeft den Engelen niet onderworpen de toekomende wereld, van welke wy ſpreken. En *Cap.* 6. 5. De krachten der toekomende eeuwe. Want het woord / dat in onſen Text Wereld is overgeſet / beteykend eygentlyk eeuwen, ofte tyden der eeuwen, en word / door ſekere wijſe van ſpreken / genomen voor de wereld / ofte de dingen die in de eeuwen zijn; gelijk blijkt / *Hebr.* 11. 3. Door het geloove verſtaan wy dat de eeuwen, dat is / de Wereld / door het woord Gods is toebereyd. En deſe maniere van ſpreken was den Hebreen, aan welke deſen Brief geſchreven is / ſeer gemeen. Soo ſpreekt Paulus van de wedergeboorte / als van een nieuwe ſcheppinge / *Epheſ.* 2. 10. Want wy zyn ſijn maakſel, geſchapen in Chriſto Jeſu tot goede werken, &c. 2 *Cor.* 5. 17. Soo dan indien yemand in Chriſto is, die is een nieuw ſchepſel, het oude is voorby gegaan, ſiet het is al nieuw geworden.

Wy antwoorden daar op / dat het oogmerk des Schryvers / in dit gantſch Capittel / is / te bewyſen dat Chriſtus niet alleen als God (want dat was ſelfs by de Hebreen buyten verſchil / dat God ongelyk treffelyker is dan alle Schepſelen) maar ook als Middelaar aangemerkt / meer is dan alle Propheten / Prieſters / en Koningen des Ouden Teſtaments / ja dan alle ſchepſelen / ſelfs de Engelen. En dit bewijſt hy / door dien Chriſtus is het woord, wijsheid, beeld en kracht Gods, 1 *Cor.* 1. 24. *Joh.* 1. 1. *Col.* 1. 15. *Hebr.* 1. 3. Soo dat hy dit voor een reden ſchijnd te geven / waarom dat door Chriſtus de wereld verloſt en herſteld is / en dat hy een Erfgenaam gemaakt is des Werelds; namelyk / om dat ook door dien ſelven God / die in den vleeſche / of menſchelyke nature Chriſti / is geopenbaard; en door dieſelve Wysheid en Woord Gods / de wereld in den beginne geſchapen is. Sie *Joh.* 1. 3, 10. Alle dingen zijn door het ſelve Woord gemaakt, &c. *Hebr.* 1. 10. *Col.* 1. 16, 17.

Tegenw. Den Text kan bequamelijk overgeſet worden tot welken, dat is / om wiens wille de wereld

Digitized by Google

reld gemaakt is ; ſoo dat den Schrijver ſiet op het gemeen ſeggen der Hebreen, aan welke hy ſchrijft / waar mede ſy te kennen gaven / dat God de wereld gemaakt heeft om des Meſſias wille. Want het woordeken Δια word meermaals genomen voor in, of tot, of waarom , ſie de aanteykeningen des geleerden Beza over *Rom.* 6. 4. en *Cap.* 4. 11. 2 *Petr.* 3. &c. ſoo dat het beteekend een oorſake waarom / of waar toe yet geſchied.

Doch / hoewel dit eenigſints in eenen goeden ſin mach opgenomen werden / dat God alles heeft gemaakt om ſijn Gemeyntes wille / en derhalven om Chriſti wille / die het hoofd is van ſijn Gemeynte / en Erfgenaam van alles / en dat den Middelaar is ter eeren Gods / *Joan.* 17. 1. en ſoo alles tot Gods eere moet ſtrekken / als het uiterſte eynde van alles / gelijk alles is uit , door , en tot God , *Rom.* 11. 36. en alles geſegd werd te weſen der geloovigen, en ſy Chriſti, en Chriſtus Godes , 1 *Cor.* 3. 22, 23. nochtans ſluyt dit niet uit / 't geen te voren gemeld is / dat God door Chriſtum / als een in weſen met den Vader / het Woord / kracht / Beeld / en Wysheid des Vaders / alles geſchapen heeft. Ja veel eer is daarom alles om Chriſti wille geſchapen / om dat het ook alles door hem geſchapen is / want God heeft alle dingen om ſich ſelfs wille gemaakt, *Prov.* 16. 4. zijnde het begin / en insgelijks het eynde / van alles / *Rom.* 11. 36.

Maar / mach yemand denken / aangeſien dat het woord / dat hier overgeſet word Wereld / in den Grondtext uitgedrukt is in het getal van veelen / iſſer dan ook meer dan een Wereld ?

Antw. Het woord Eeuwen ſtaat in het getal van veelen / om dat de Wereld veele Eeuwen duurd. Ten anderen / den Schrijver deſes Briefs ſiet / in deſe maniere van ſpreken / op het gemeen gevoelen der Hebreen aan welke hy ſchrijft / welke gewoon waaren drie Werelden te ſtellen. By de eerſte Wereld verſtonden ſy de onderſte Wereld / namelijk / de rondte van aarde en wateren / met alles dat onder / in / en daar boven op / begrepen is. By de tweede of middel-wereld verſtaanſe den ſichtbaaren Hemel / de ſtarren / en al wat in den Hemel is. De derde Wereld is by haar den onſienelijken Hemel / in welken God is / en de Engelen / welke van Paulo den derden Hemel genaamd werd / 2 *Cor.* 12. 2.

Daar werd nergens in de H. Schrift meer dan van een Wereld geſproken / welke alle drie de voorgaande / als deelen / in haar begrijpt. Ook kander niet ſekerlijk bewieſen werden / door ervarentheid / of reden / datter meer Werelden dan deſe eene zijn. Hoewel veele onder de Natuur-onderſoekers gegiſt hebben / datter meer Werelden zijn. Ja ſommige denken / om dat Gods Macht onbepaald / en oneyndig is / dat hy ontelbaare werelden gemaakt heeft / om ſijn oneyndige macht te bewijſen : 't welk zy poogen te bewijſen door de ervarentheid / welke door byſondere inſtrumenten uitgevonden heeft / datter in den Hemel noch andere Starren zijn / die / ſonder die inſtrumenten / niet konnen geſien werden / en die derhalven tot deſe Wereld geen gebruyk hebben / maar rondom andere Werelden ſchijnen bewogen te worden / gelijk onſe ſeven Planeten rondom onſe Aarde. Waar van wy in onſe H. Natuur beſchrijving geſproken hebben. Doch het blijkt uit het ſcheppen / en regeren des Werelds / dat God die niet heeft geſchapen na het uiterſte vermogen van ſijn macht / maar na ſijn wel-behagen. Want anders konde God niet alleen ontelbare werelden ſcheppen / maar ook grooter en treffelijker dan deſe is. De Stoici meynden dat de Wereld menigmaal / door vyer / of water / vergaan was / en noch dikmaal ſoude vergaan ; en dat / na den ondergang der eene Wereld / geduriglijk een nieuwe geſtalte der ſelve gekomen was / en noch voortkomen ſoude / en alſoo na malkanderen ontelbaare werelden ſouden werden : doch in de H. Schrift word maar van een ſcheppinge / en van eenen algemeenen ondergang / en vernieuwinge des Werelds / geſproken.

Den Apoſtel voegder by / dat God Chriſtum geſteld heeft tot een Erfgenaam van alle dingen, *Hebr.* 1. 2. om dat hy alle dingen ſijn voeten heeft onderworpen / geen uitgeſonderd / ſelfs niet eenige Engelen : maar hy heeft Chriſtum geſteld tot een hoofd aller dingen, en alle macht hem gegeven in Hemel en op Aarde, 1 *Cor.* 15. 27. *Matth.* 28. 18. *Epheſ.* 1. 22. En / gelijk Chriſtus is Erfgenaam van alles / ſoo heeft hy ook alle de uitverkorenen ſijne mede Erfgenaamen gemaakt / *Rom.* 8. 17. Deſe erfniſſe verſchild ſeer van de erfnis der wereldſche Goederen : want / hoe meer Erfgenaamen daar zijn / hoe kleynder de Erfnis verdeeld word. Maar de Erfnis der eeuwige volmaakte geluksaligheid word door de groote menigte der Erfgenaamen geenſints verminderd : maar yeder een der ſelve beſit die ſoo volkomelijk / als of hyſe alleen genoot. Even gelijk het licht der Sonne van menige duyſenden menſchen gelijk / even ten vollen genoten word / als of yeder een der ſelve alleen beſcheenen wierd. Alle uitverkorenen / gelijkſe geacht werden in Chriſto / en een met hem te zijn ; ſoo zynſe ook met Chriſto mede-Erfgenaamen Gods, *Rom.* 8. 17 *Hebr.* 1. *vers* 14. daar en boven / het is een ſaligen ſtaat / en vreugde / die noyt verminderd / of vervald / maar altoos even aangenaam / en vers is ; waarom Petrus die noemd / 1 *Petr.* 1. 4. niet alleen een onverderffelijke Erfeniſſe , maar ook een onbevlekkelijke, en onverwelkelijke ; doch in tegendeel / de uitnemendſte vreugden / en vermakelijkheden des Werelds verveelen licht / en vervallen haaſtelijk / ſoo datſe ſelfs / door haaren overvloed en langdurigheid / een tegenheid veroorſaken.

In wat ſin Chriſtus genaamd werd, *Hebr.* 1. 3. Het af-ſchijnſel van Gods Heerlijkheid, en het uitgedrukte beeld ſijner ſelfſtandigheid ?

OM dat wy menſchen gewoon zijn / alles dat wy begrijpen / door de uitwendige ſinnen in ons verſtand te brengen ; ſoo komen wy de onlichamelijke / en goddelijke dingen (die in de ſinnen niet vallen) niet verſtaan / ten zy datſe ons door gelijkeniſſen van lichamelijke ſaken afgebeeld werden : of / voor ſoo verre ſy haar vertoonen door haare werkingen in eenige lichamen. Om deſe reden worden Gods Eygenſchappen / en veele geeſtelijke ſaken / in de Heylige Schriften door vergelijkingen verklaard. Want / hoewel tuſſchen God en de Schepſelen een ſeer groote ongelijkheid is ; nochtans heeft God alle dingen eenigſints na ſijn gelijkeniſſe gemaakt / hoewel het eene meer dan het ander. God heeft alle dingen goed gemaakt / en derhalven ſijne Godheid mede-gedeeld / *Geneſ.* 1. en uit de ſienelijke Schepſelen kan men met redenkavelinge ſien / en beſpeuren / 't geen in God onſienelijk is , en nochtans van hem kennelijk. *Rom.* 1. 20. God alles ſcheppende door den Sone / welke ſijn beeld is / heeft ook ſijn beeld in alle dingen eenigſins vertoond. Doch / hoe een ſaak voortreffelijker is / hoeſe meer de Natuur en gelijkeniſſe Gods aanwijſt. De Ziele / een geeſt zijnde / komt naarder het beeld Gods / dan de lichamen.

Onder alle de lichamen iſſer geen treffelijker dan de Son / en daarom iſſer geen lichamelijk ſchepſel / dat de Goddelijke Natuur naarder komt / en afbeeld. Daarom word God genaamd een Vader der lichten, en een licht in welke geen duyſternis is , 1 *Joan.* 1. 5. *Jac.* 1. *vers* 17. Chriſtus de Sonne der gerechtigheid, *Malach.* 4. *vers* 2. het licht des Werelds , verlichtende een yeder, komende in de Wereld , *Joan.* 1. 9. &c. in onſen Text word de Vader vergeleken by de Son / en den Sone by het af-ſchijnſel / glants / en af-ſchietende licht der

Sonne

Digitized by Google

Sonne / 't ſy dat het doorgaat / of / ergens tegen ſteuytende; een wederſchijn geeft. Want / gelijk de Sonne haar ſelven aan de ſchepſelen op de Aarde mededeeld / en openbaard door haar warmte / en alles verlichtende ſtralen: ſoo heeft ook God ſich aan ons medegedeeld / en geopenbaard / door den Sone / 1 *Tim.* 3. 16. God geopenbaard in den vleeſche. *Joan.* 1. 18. en 14. 10, 11, &c. daar anderſints God woond in een ontoegankelijk licht, 1 *Tim.* 6. 16. het is een eygenſchap des goeds / ſich aan wat anders gemeen te maken / ofte mede te deelen. De gewaſſen der Aarde / en de Dieren / brengen haars gelyke voort: de Sterren en Son deelen hare krachten rondom / aan de omliggende lichamen / geduriglijk / en ſonder eenige verminderinge/of verſwakkinge mede. God deeld eeuwiglijk / en onveranderlijk ſijn weſen mede aan de Soon / en H. Geeſt / ſonder eenige verdeelinge / of vermenigvuldinge des ſelfs: en door haar worden ook wy der goddelijker Natuure deelachtig, 2 *Petr.* 1. 4.

Ten tweeden / gelijk het afſchijnſel der Sonne van een en den ſelfden aard is met de Son / hoewelſe van malkanderen onderſcheyden zijn / ſoo is ook den Soon een weſen / en natuur / met den Vader.

Ten derden / gelijk het licht niet kan van de Son geſcheyden werden / behoudens haar natuur / ſoo kan den Soon van den Vader niet af-geſcheyden werden.

Ten vierden / gelijk wel in ordre de Son eer is dan het licht (om dat het licht van de Sonne voort komt) maar niet in tyd: ſoo is ook den Vader wel voor de Soon in ordre van beſtaan / maar niet in tijd; gelijk de kracht van wille niet gaat in tyd voor het verſtand / maar in ordre wel / zijnde beyde in weſen van de Ziele niet verſcheyden.

Ten vyfden / gelijk al de heerlijkheid der Son ſich vertoond door haar licht / en afſchijnſel; ſoo inſgelijks al de heerlijkheid Gods des Vaders / door den Sone / ſoo in opſigt van ſijn Godlijke Natuur / als mede van ſijn Middelaar-ampt. *Joan.* 1. 14. Wy hebben ſijne heerlijkheid aanſchouwd, een heerlijkheid als des eenig-gebooren van den Vader, vol van genade en waarheid. 2 *Cor.* 4. 4, 6. daar deſe gelijkeniſſe van de Son / en haar licht / inſgelijks op God in Christo / ten aanſien der geloovigen / gepaſt werd. Ja / gelijk de Son / door hare overgrooten glants en heerlijkheid / van de menſchen niet kan in hare kracht aanſchouwd werden / maar wel in het water / ſpiegel / of yets anders / waar in ſy haar beeld en gedaante / door een wederſteuyt / vertoond: ſoo konnen wy God niet kennen / gelijk hy heeft een oneyndige volmaaktheid / en onbegrypelijke uytnemendheid; maar wel voor ſoo ver hy ſich in ſijne werken / en in Christo ſijn beeld / geliefd heeft te openbaren. 2 *Cor.* 4. 4. *Joan.* 14. 9. die my geſien heeft, die heeft den Vader geſien: en hoe ſegd gy toond ons den Vader?

De tweede gelijkeniſſe / die in onſen Text gebruykt werd / om de uitſtekende waardigheid des Middelaars Chriſti aan te wijſen / is genomen van een Zegel / of eenig ingeſneden beeld / of teyken / 't welk in was ingedrukt zijnde / ſijn gelijkeniſſe vertoond. Hier op meenen ook eenige / dat die maniere van ſpreken ſiet / waar door Chriſtus getuygd / dat hem de Vader verzegeld heeft, *Joan.* 6. 27. want / volgens het ſeggen van veelen / gelyk de Ziele haar ſelven bemerkende uit haar eygen krachten / en werkingen / gelijk door een wederſlag / of indruk / een beeld formeerd van haar ſelven: ſoo is ook de Soon / by wijſe van een eeuwige wijsheid / en begrijp Gods des Vaders / ſijn beeld en uytdrukſel: en den H. Geeſt / by maniere van liefde ontrent ſijn eygen ſelfs beeld / van beiden uytgaande. Hoewel 'er ook zijn / die den Sone de liefde des Vaders toepaſſen / alſoo God verklaard in hem ſijn welgevallen genomen te hebben, en hy den Soone ſijner liefde genaamd werd / en by uitnementheid den geliefden. *Epheſ.* 1. 6. *Matth.* 3. 17. *Coloſ.* 1. 13. Door welken hy ſyn welbehagen / ontrent de behoudeniſſe der menſchen / geopenbaard heeft; den uytverkorenen ſich ſelven aangenaam makende / en met ſich vereenigende / of gelijk Paulus ſpreekt / *Epehſ.* 1. 6. door welken hy ons begenadigd heeft in den geliefden. *Coloſſ.* 1. *Vſſ.* 19, 20, &c. *Tit.* 3. 5, 9, &c. En denken dat den H. Geeſt / by wijſe van de goddelijke Almachtigheid / te gelijk van den Vader / en den Soone / uitgaat / gelijk de werkende bequaamheid der Ziele / te gelijk in haare uitvoeringe en werkingen / van den wille en het verſtand / of van het verſtand door den wille / beſtierd werd: en dat den H. Geeſt daarom de Macht des Alderhoogſten genaamd werd, *Luc.* 1 35.

Gemerkt dan Chriſtus is het beeld Gods / een Erfgenaam van alles / den Soon / en afſchijnſel der heerlijkheid Gods; en de Geloovigen een zijn met Chriſto / hy in haar, en zy in hem, *Joan.* 17. 21. ſoo vloeyen daar uit tot de Geloovigen deſe voordeelen; dat door hem in haar het beeld Gods weder opgeregt werd / dat ſy ſoonen en erfgenamen Gods, en mede-erfgenamen Chriſti zijn. *Rom.* 8. 17. dat ſy kinderen des lichts zijn, en licht ſelve genaamd werden. Sie 2 *Cor.* 4. 4. *Epheſ.* 5. 8. en hier uit zijnſe verſekerd van hare gemeenſchap met God in Chriſto / om datſe in het licht wandelen, gelijk ſy in het licht zijn, 1 *Joan.* 1. 6, 7.

Door dit ſelve licht / en afſchijnſel der heerlijkheid Gods / namelijk Chriſtus / ſullen de lichamen der Uytverkorenen verheerlijkt werden; en den heerlijken lichame Chriſti gelijkformig / ja blinkende als de Sonne ſelve. *Phil.* 3. 21. *Matth.* 13. 43. 2 *Cor.* 3. 18. en wy alle met ongedekten aangeſichte de heerlijkheid des Heeren, als in een ſpiegel, aanſchouwende. Worden na het ſelfde beeld in gedaante veranderd, van heerlijkheid tot heerlijkheid, als van des Heeren Geeſt. Sie *Pſal.* 17. 15. 1 *Joan.* 3. 2. Maar wy weeten, dat, als hy ſal geopenbaard zijn, wy hem ſullen gelijk weeſen: want wy ſullen hem ſien gelijk hy is, 1 *Cor.* 13. 12, &c.

Gelijk Chriſtus is het uytgedrukte beeld Gods / laat ons daar na poogen / dat God ſijns ſelfs Beeld in onſe herten / als een zegel / indrukke. *Cant.* 8. 6. Set my als een zegel op u herte, als een zegel op uwen arm: want de liefde is ſterk als de dood, &c. Laat ons verheugd zijn in ſijn licht / hy ſal ons het pad des levens bekend maken; verſadinge der vreugden is by ſyn aangeſichte, lieflijkheid in ſyn rechterhand eeuwiglijk. In ſyn licht ſien wy het licht, *Pſal.* 36. 10. en 16. 11. Laat ons ſeggen met den Pſalmiſt / *Pſal.* 4. 7. Veele ſeggen, wie ſal ons het goede doen ſien? verhef gy over ons het licht uwes aanſchyns, o! Heere. Gy hebd, &c. *Pſal.* 27. 1. De Heere is myn licht, en myn heyl, voor wie ſoude ik vreeſen? *Pſal.* 20. 16, 17, &c.

Uyt de verklaarde gelijkenis / in onſen Text / kannen antwoorden op die ſwarigheid / die van ſommige voorgeworpen word: of men moet ſeggen dat den Soone van eeuwigheid van den Vader gegenereerd is; of eeuwiglijk gegenereerd werd. Want / ſoo men ſegd dat hy gegenereerd is / maar niet gegenereerd werd; ſoo moeter noodwendiglijk veranderinge in den Vader gekomen zijn; alſoo hy voor deſen den Soone heeft gegenereerd / maar dat nu niet doet: indienmen ſegd / dat den Soone eeuwiglijk gegenereerd werd / ſoo ſchijnd die generatie nooyt voltrokken te zijn / alſooſe noch geduurig geſchied; en ſoo ſoude den Soon ſijn volmaakt beſtaan noch niet hebben. Doch wy oordeelen / dat beyde in waarheid kan geſegd werden; en dat den Vader den Soone van eeuwigheid heeft gegenereerd / en noch genereerd / alſoo in God geen veranderinge valld: even gelijk de Son altoos van haar licht en warmte geeft / en dat altoos voor deſen eenpariglijk gedaan heeft: en gelijk van de Ziele de kracht van willen en verſtaan altoos afgevloeyd is / en

noch

Digitized by Google

noch geduurig van de Ziele voortkomt. Sie hier van Calvin in ſijn eerſte Boek der Inſtitutie, cap 13. art. ult. die niet wil toeſtaan/ datmen ſegge/ dat den Vader den Soone genereerd/ maar alleen dat hy het gedaan heeft. Waar van wy den Leeſer laten oordeelen.

Hoe Chriſtus alle dingen draagd door het Woord ſijner kracht? *Hebr.* 1. 3.

Chriſtus dan/ zijnde het uitgedrukte Beeld Gods des Vaders/ draagd alle dingen, dat is/ onderhoud alles datter is/ in ſijn weſen/ orde/ krachten/ eygenſchappen/ en werkingen. Want door dien/ volgens de Heylige Schrift/ God alleen van ſich ſelven is/ ſonder begin/ ſoo beſtaat God ook alleen by ſijn ſelven. Maar alles dat buyten God is beſtaat alleen door ſijnen wille/ weſen/ en beſtaan dat het van God heeft ontfangen; en daarom/ gelijk het uyt en door ſich ſelven niet beſtaat/ maar alleen van God/ ſoo heeft het ook van nooden/ gedurigljk onderhouden te werden. *Coll.* 1. 17. Hy is voor alle dingen, en alle dingen beſtaan te ſamen door hem. Sie *Pſal.* 104. 29.

Door het woord ſijner kracht. Daar is tweederley woord der kracht Chriſti/ het een is het woord des Euangeliums/ 't welk genaamd word het woord Chriſti, *Coll.* 3. 16. De kracht Gods ter zaligheid, *Rom.* 1. 16. Zijnde leevendig, krachtig, ſcherper ſnijdende dan eenig twee ſnijdende ſweerd, &c. *Hebr.* 4. 12. Het ander is het woord der werkinge Chriſti/ waar door hy krachtelijk werkt alles dat hem behaagd/ als een zijnde met den Vader/ die alles werkt in alles, 1 *Cor.* 12, 6. En/ gelijk de wereld door het woord des Almachtigen bevels Gods is geſchapen/ *Gen.* 1. *Pſal.* 33. 6. en 9. Hy ſpreekt, en het iſſer, hy gebied, en het ſtaat 'er. Soo word ook door dat ſelve woord alles onderhouden. Ook kander niets/ dan door dat ſelve woord/ vernietigd werden: want/ gelijk tot de voortbrenginge van eenig weeſen/ dat te voren niet was/ van nooden is een onbegrijpelijke almachtigheid Gods/ het vermoogen der gantſche natuur ver overtreffende; ſoo kander ook geen weeſen te niet gebracht werden/ dan door die ſelve kracht. Soo dat de vernietinge van een ſaak niet min is een werk der almachtigheid Gods/ dan de voortbrenginge uyt niet. En/ gelijk alle de natuurelijke oorſaken niet konnen de minſte ſaak uyt niet voortbrengen/ ſoo konnenſe ook/ ſelfs alle te gelijk/ niet het minſte ſtofken/ of gedeelte der ſtoffe/ of eenige geringſte ſaak/ tot niet brengen.

Dit Woord nu/ of Almachtig bevel/ word niet alleen den Vader/ maar den Soon/ als een met hem/ toegeeygend. *Joh.* 5. 25. Wanneer de dooden ſullen hooren de ſtemme des Soons Gods, en dieſe gehoord hebben, ſullen leven. *Joh.* 11. 43, 44. Hy riep Lazare kom uyt, en de geſtorvene quam uyt, &c. *Matth.* 9. 6. *Marc.* 5. *Verſſ.* 8. 41. en 7. 37. Chriſtus dede wonderen met een woord ſpreekens/ 't welk insgelijks niet door natuurelijke werkingen/ maar alleen door de Almachtigheid Gods/ geſchieden konde; want/ gelijk God alleen de natuur kan veroorſaken en voortbrengen/ ſoo kan hy ook alleen boven de orde en vermoogen der natuur werken: en/ by gevolg/ alleen eygentlijke wonderen doen/ dat is/ ſoodanige werken/ die de gantſche orde/ en kracht van alle natuurelijke oorſaken/ overtreffen. *Pſal.* 72. 18. Geloofd zy de Heere God, de God Iſraels, die alleen wonderen doed. Gelijk dan alles door het woord, ofte Soone Gods/ is geſchapen/ ſoo word insgelijks alles door het ſelve woord onderhouden/ en geregeerd. Daarom kan dit dragen aller dingen bequamelijk verſtaan worden/ niet alleen van het onderhouden/ maar ook mede van het beſtieren aller dingen. Volgens 't gene wy leeſen/ *Eſa.* 9. 5. Een Kind is ons geboren, een Soone is ons gegeven, en de heerſchappye is op ſyn ſchouder, &c. Petrus het ſelve woord φέρειν gebruykende/ dat in deſen Tekſt overgeſet is/ dragende; neemd het voor gedreven, of beſtierd te worden door den H. Geeſt/ Φερόμενοι, in ſynen tweeden Brief/ *Cap.* 1. 21. Soo word het woord dragen genomen voor regeeren, *Num.* 11. 14. Ik alleen kan al dit volk niet dragen: want het is my te ſwaar. *Deut.* 1. 9. *Eſa.* 63. *Vers* 9. Hy namſe op, en hy droegſe, alle dagen van ouds. In ſulken ſin ſegd ook Seneca van God/ in ſijnen 31 Brief/ *Deus ille maximus potentiſſimusque ipſe vehit omnia*, den grootſten en aldermachtigſten God voerd alle dingen. Verſtaa nu by alle dingen, de tweederley werken Gods/ namelijk/ der natuur/ en der genade; dat is/ alles dat God doed in 't gemeen in de wereld/ of byſonderlijk in ſijn Gemeente/ tot verſamelinge/ beſcherminge/ en behoudeniſſe der ſelve. Doch/ gemerkt God alles doed door ſijn Woord/ ſoo merk aan hoe grooten verſchil daar is tuſſchen het werken der natuur/ en Gods. Want alles dat door natuurelijke oorſaken gewrocht word/ dat geſchied allenxkens/ by deelen/ en trappen/ door lankſame en veelderley bewegingen/ waar door alle hinderpalen in de ſtoffe weghgenomen worden/ en de dingen van langerhand veranderd/ geſchikt/ en tot een andere gedaante bequaam gemaakt werden. Maar God werkt in een oogenblik/ ſonder lankheid van tijd/ of middel oorſaken van nooden te hebben/ door een onwederſtandelijk bevel/ tot welke alles gehoorſaam is/ en waar door hy ſich alles ſonder tegenſpoor onderwerpt. *Philip.* 3. 21. Na de werkinge, waar door hy ook alle dingen hem ſelven kan onderwerpen.

Van de hoogſte Hemelen (in welke Chriſtus is, *Hebr.* 1. 3.) haren aart, eygenſchappen &c.

Deſen Hemel werd in de H. Schrift genoemd den derden Hemel, 2 *Cor.* 12. Tot onderſcheid van de Locht/ of onderſten Hemel/ en den tweeden Hemel/ in welke de Sterren zijn. Ook wordſe genaamd den Hemel der Hemelen, 1 *Reg.* 8. 27. om datſe de onderſte Hemelen omvangd. Het huys Gods. *Joan.* 14. Om dat in de ſelve God woond/ in een ontoegankelijk licht/ en op een byſondere wijſe ſijn Heerlijkheid vertoond/ 1 *Tim.* 6. 16. Item/ het Hemelſche Jeruſalem, het Vaderland der Geloovigen/ het Paradijs, de Stad die fondamenten heeft, den ſchoot Abrahams, &c. *Hebr* 11. *Luc.* 16. &c.

Deſen Hemel is geen toeval/ of enkele hoedanigheid/ want die konnen niet beſtaan buyten het weſen/ welkers toeval/ of eygenſchappen zy geſegd werden te zijn. Maar het is een geſchapen lichaam/ van God weſentlijk onderſcheyden. *Nehem.* 9. 6. *Eſa.* 66. *Verſſ.* 1, 2. *Hebr.* 11. 10. Gelijk wy breeder bewijſen/ *Cap.* 13. Van de werken Gods. Doch van de hoedanigheden/ en eygenſchappen deſes opperſten Hemels konnen wy niets ſeekers weten/ dan alleen uit de H. Schrift; door dien ſy niet alleen is buyten het bereyk onſes geſichts/ maar ook geensints in eenige van onſe ſinnen vallen kan. En/ hoewel deſen Hemel een ſeer treffelijk/ ja het ſchoonſte werk is onder alle lichamen/ als zijnde de plaats der Majeſteyt Gods/ en der volmaakte zaligheid/ en daarom ook geen bederf/ noch de ydelheid onderworpen/ gelijk andere dingen; nochtans twijffelen wy niet/ of ſy is van God uyt een en de ſelve algemeene ſtoffe gemaakt/ uyt welke alle de andere lichamen te voorſchijn gebracht zijn: Gelijk het een en de ſelve ſtoffe is/ uyt welke de lichamen der menſchen/ en der beeſten voortkomen. Ja de onſterffelijke lichamen Chriſti/ en der uytverkorenen/ ſullen uyt geen andere ſtoffe beſtaan/ dan uyt de ſelve welke ſy hier gehad hebben; hoewel in hoedanigheid/ en heerlijkheid/ gantſch veel haar lichamen dan verſchillen ſullen/ van de gene dieſe nu op aarde omdragen.

Deſe

Digitized by Google

Veele onder de Oude, en later Schrijvers, hebben gemeend dat den Hemel boven is een maſſyf en vaſt ligchaam, ſoo dat, de Sterren in den Hemel, gelijk nagelen in een rad, vaſtgehecht zijn. Doch dit gevoelen is, noch in de Heylige Schrift, noch in reden geſondeerd. Want, hoe de Hemelen hooger zijn, hoeſe ſuyverder, ſubtylder, en dunder zijn van deelen. Ten anderen, indien den opperſten Hemel is een ſtyf en vaſt maſſyf lichaam, hoe konnen de lichamen der zalige menſchen, in de ſelve, vrijelijk van plaats tot plaats bewogen worden? Hoe ſouden de verheerlijkte lichamen konnen ſpreken? Ten zy dat men ſonder reden deſe dingen wil loochenen, of te vergeefs eenige mirakelen verſinnen. Hoe nochtans de gemelde lichamen in deſen vloeyenden Hemel ſullen konnen beſtaan. Item, hoe het komt dat den Hemel rondom ons onſichtbaar zijnde, nochtans, van verre geſien zijnde, rondom ſich in een aangename blaauwigheid aan ons vertoond. Item, van de figure, grootte, en de verdeelinge des Hemels, hebben wy gehandeld, *Cap.* 13. Van de eygenſchappen en werken Gods, en in onſe heilige Natuur-beſchrijving.

Tegenw. Nochtans ſegd de H. Schrift, dat de Hemelen van een vaſten aart zijn, en niet ſoo vloeyende en licht bewegelijk, gelijk de onderſte lucht. *Job* 37. 18. Hebd gy met hem de Hemelen uytgeſpannen, die vaſt zijn, als een gegoten ſpiegel?

Antw. De Hemelen worden by een gegoten ſpiegel vergeleken, om haare klaarheids, en doorluchtigheids wille. Ten anderen, daar in word Gods macht, en wonderlijke wijsheid, geprezen, dat, hoewel de Hemelen zijn van een fijne en dunne ſubſtantie, God nochtans deſelve eeuwiglijk vaſt, en ſonder eenige bedervende veranderinge, doed beſtaan.

Sommigen hebben vorder onderſocht, of den opperſten Hemel geen werkingen, of invloed heeft op de aarde, en de lichamen die op de ſelve zijn; maar alleen dien Hemel, in welke de Sonne en de Sterren geſteld zijn: ja eenige denken, datter drie Hemelen zijn, die verſcheyden krachten en invloeyingen geven op de aarde: en dat door den onderſten Hemel de zielen der gewaſſen voort gebracht worden, waar doorſe groeyen, gevoed werden, en haars gelijke voortbrengen. En dat uit den tweeden Hemel de zielen der beeſten haaren oorſpronk hebben; maar door den opperſten, de zielen der menſchen. Doch, aangeſien den opperſten Hemel eygentlijk is geſet tot een woonplaatſe der zaligen, en door natuurelijke werkingen ſelfs noyt kan gekend werden, (gelijk te voren geſegd is) ſoo word dit ſonder bewijs bygebracht; en kan ſoo licht verworpen, als verſonnen worden. Te meer, alſoo het een en ſelve ziele is in den menſch, waar door wy gevoed worden, ons bewegen, ons gelijk voortbrengen, en reden gebruyken.

Wat het zy of niet, het blijkt dat Chriſtus is verheven in de hoogſte Hemelen, daar God ſijnen Throon heeft, *Luc.* 2. 14. Eere zy God in de hoogſte Hemelen, &c. *Eſa.* 66. 1, 2. Den Hemel is mijnen Throon, &c. Soo dat hy hooger is geworden dan de Hemelen. *Hebr.* 7. *vers* 27. *Epheſ.* 4. 10. Die opgevaren is boven alle de Hemelen, &c. Namelijk, die men ſien kan. Soo dat alles ſijn voeten onderworpen is, ſelfs ook de ſienlijke Hemelen, de Sonne, de Sterren en Engelen, die in den Hemel zijn, *Epheſ.* 1. 22. 1 *Cor.* 15. 27.

Chriſtus, komende in deſen derden Hemel, heeft met de plaats ſijnen ſtaat verwiſſeld, want toen is ſijn ligchaam verheerlijkt, hemelſch, geeſtelijk, en onverderflijk geworden, 1 *Cor.* 15. en is ingelaten tot het volle genieten der hemelſche gelukzaligheid. Het is wel waar dat Chriſtus, ook voor ſijn Hemelvaart, (na dat hy was opgeſtaan, en noch veertig dagen op aarden bleef) niet konde ſterven, ten aanſien van het goedvinden Gods; alſoo even toen ook waarachtig was 't geene den Apoſtel ſegd, *Rom.* 6. 9. Wetende dat Chriſtus opgeſtaan zijnde uit den dooden, niet meer ſterft: de dood heerſcht niet meer over hem. Maar nochtans leeſd men, noch merkt men nergens uit de Evangeliſche Hiſtorien, dat Chriſtus, op aarden wandelende, heeft ſoodanigen verheerlijkten lichaam gehad, als de Geloovigen ſelfs, na gelijkmatigheid met het verheerlijkte lichaam Chriſti, word toegeſchreven, namelijk, blinkende als de Son, *Matth.* 13. *vers* 43. en van ſulken Hemelſchen, en Geeſtelijken aart, als beſchreven word, 1 *Cor.* 15. Maar word in tegendeel getuygd, dat hy gegeten heeft, en noch behouden de lijktekenen der nagelen, met welke hy aan het kruys gehegt was. 't Welk wy oordeelen niet overeen te komen met dien ſeer verheven ſtaat, waar door hy geſegd word verkregen te hebben de hoogſte heerlijkheid (na de Goddelijke) boven alle Schepſelen. Ik ſta toe, dat hy gegeten heeft, om te bewijſen dat hy waarlijk opgeſtaan was, maar dat verhinderd geenſins, dat hy ook heeft voedſel voor dien tyd gebruykt, tot onderhoud ſijns lichaams. Want anders ſoude men genoodſaakt zijn wonderen te verſieren, ſonder oorſaak; namelijk, dat de ſpijſe die hy genut heeft, niet heeft gediend tot naturelijk voedſel, maar datſe heeft moeten verdwijnen, of anderſints buyten den loop der natuur vervoerd werden. Alle dingen die onder de Maan haar plaats van verblijf hebben, zijn (gelijk ſy ſelfs doed) de dagelijkſche en gedurige veranderingen onderworpen, na de orden der natuur; en ſoo was ook Chriſtus, op aarden zijnde: maar, komende boven de ſichtbaare Hemelen, in de plaats der Goddelijke Majeſteyt, daar heeft hy, met de veranderinge der plaats, ook alle aardſche geſtalte en onvolmaaktheden afgelegd. En hier tegen ſtrijd niet, dat Chriſtus, in den Hemel zijnde, geſegd werd voor ons te bidden, *Rom.* 8. *vers* 35. *Hebr.* 7. 25. Want dat moet niet verſtaan werden van een oodmoedig gebed, gelijk hy in de dagen ſijnes vleeſchs, dat is, ſijner vernederinge, en menſchelijke ſwakheid, tot den geenen die hem van de dood verloſſen konde, gebeden en ſmeekingen, met tranen en ſterke-roepinge, opgeofferd heeft, *Hebr.* 5. 7. Maar de meeninge is, dat Chriſtus, nu in den Hemel zijnde, en alles volbragt hebbende, dat hem als Middelaar des Nieuwen Verbonds opgelegd was; uit kracht van het verbond der genade, dat God in Chriſto had opgerecht met de menſchen, alles voor de Geloovigen verkrijgt, dat tot uitwerkinge van haare zaligheid noodſakelijk is.

Wonderbaarlijk verhaal van *Manco Capac*, die ſich voor Gods Sone uitgaf, en de *Peruanen* van haare beeſtelijke zeden, tot een loffelijke maniere van leven, gebracht heeft, Heb. 1. 5. *Tot wien van de Engelen heeft hy oyt geſegd, gy zyt myn Sone, &c.*

Hoewel den Tijtel van Gods Sone te zijn, Chriſto in ſulken uitnemendheid eygen is, datſe, op de ſelve maniere als hem, geen Schepſel kan toegepaſt worden, gelijk te voren getoond is: ſoo heeft nochtans de ervarenheid geleerd, datter ten allen tijden by-na geweeſt zijn verſcheydene, die haar deſe eere hebben willen toeſchrijven, als of ſy den Meſſias waren geweeſt, van God geſonden, door welke God de menſchen ſijn verborgentheid, wille, en gunſte vertoonde; gelijk wy over *Matth.* 24. 5. hebben aangewesen. By welke ik niet heb willen nalaten deſe volgende Geſchiedeniſſe te voegen, niet alleen om datſe daar op eygentlijk ſlaat, maar meeſt om haare wonderlijkheids wil, en om datſe weinigen bekend is.

Deſe Hiſtorie word verhaald geſchied te zijn onder de Peruanen, een vermaard Volk in America: en is beſchreven door een Peruaan, genaamd Ynca Garcillaſſo de la Vega, geboren tot Coſco. Hy verhaald dan eerſt, den Barbariſchen aart, en erger dan beeſtelijke wijſe

van

van leven / die de Peruanen volgden / eerſt door Manco Capac tot een beter ſtaat gebracht wierden: welke ſoo hoog ging / datſe met groote graagheid haare doode vrienden op aten; maakten haare gevangene Vrouwen ſwanger / op datſe de kinderen dieſe baaren ſouden / mochten eten. De Mans-perſoonen van haar Vyanden / en de kinderen / na datſe wel gevoed waaren / dienden haar tot lekkernyen. Sy leefden als beeſten / ſonder eenige Godsdienſt / of borgerlijke Regeeringe / tot datſe eyndelijk / lang voor den inval der Spanjaarden in America, door eenen Manco Capac aldereerſt tot een prijſſelijke maniere van leven / en Regeeringe / gebracht zijn. En op dat deſen Manco Capac dit groote Werk ſoude gelukkiglijk uitvoeren / ſoo heeft hy ſich uitgegeven / onder de Peruanen, voor den Sone Gods / ſeggende; dat hem God had van den Hemel geſonden (ſich ontfermende over haaren elendigen ſtaat) om haar tot een beter maniere van leven te brengen; Item / dat hy onſterffelijk was / en als hy haar ſoude te recht gebracht hebben / dat hy dan weder ſoude vertrekken na den Hemel / tot God ſijnen Vader. Waar door hy ſoodanigen aanſien by de Peruanen gekregen heeft / datſe hem in alles hebben gewilliglijk gehoorſaamd: ja ſy geloofden dat hy / noch ſijne Sonen / die na hem geregeerd hebben / noyt geſondigd hadden. Soo heeft hy haar dan verſcheyden konſten geleerd / tot het wel-leven der menſchen dienſtig; hy heeft haar leeren ſchoone Huyſen en Steden bouwen; en heeftſe tot ſulken billyke / en welgeſtelde Regeeringe gebracht / dat weinige anderen / die oyt in de wereld geweeſt zijn / daar by konnen vergeleken worden: gelijk uit de Beſchrijvinge van den gemelden Garcillaſſo blijkt.

En / om dat de Peruanen, gelijk ook veele andere Heydenen / de Son en Maan / als haare opperſte Goden / hebben geëerd: ſoo ſeyde hy / dat hy was den Sone / en ſijn Vrouw de Dochter van de Son en Maan; en heeft aan de Son een ſeer deftige Tempel doen bouwen: ſich alſoo voegende na de gemeene inbeeldinge der Peruanen, als of de Son den opperſten God ware geweeſt / door wiens laſt en ingeven hy alles verrichtede / 't geene hy de Peruanen voorſtelde. Maar anders geloofde hy / noch de voornaamſten onder de Peruanen niet / dat de Son God was / maar ſy noemden den opperſten God in haare Tale Pachacamac, dat is / de ziele van de geheele wereld, of van alles datter is. Sy dorſten uit eerbiedigheid ſijnen naam niet noemen; deſen God beleden ſy de oorſaak te weſen van alle dingen / maar onbekend / om dat hem niemand geſien heeft: en daarom maaktenſe voor hem geen Tempel / noch deden hem geen offerhanden; maar leerden / dat men hem erkennen moet in ſijn herte / in het binnenſte van het gemoed / en met een Godvruchtig leven. Na deſen eenigen en opperſten God / erkendenſe de Son / als het aldertreffelijkſte Schepſel / en een ſichtbare en naaſte oorſaak / na God / door welke alles leeft / beſtaat / en onderhouden word / welke God gebruykt om de wereld in haaren ſtand te bewaaren. De Son dan erkendenſe als een Vader / en de Aarde als een Moeder aller dingen; maar Pachacamac als het Weſen aller Weſens / den Vader aller Geeſten / den opperſten en eenigen onbegrijpelijken God / die alles heeft geſchapen / onderhoud / en beſtierd. Want dat de Peruaanſche Koningen / van den gemelden Manco Capac afkomſtig / niet geloofd hebben / dat de Son den opperſten God was / geeft duydelijk den voorgenoemden Garcillaſſo de Vega te kennen / als hy verhaald / dat een der Koningen van Peru beſloot / dat de Son niet leefde / en derhalven het leven aan alle dingen niet gaf / die op aarden zijn; want de Son anders / door haar gedurige en ſnelle beweginge / ſoude vermoeyd werden: en / by-aldien ſy een vrye wil had / datſe ſomtijds ſoude ruſten / of haaren loop veranderen / maar datſe nu niet na haaren ſin / maar door kracht / en na den wille van een ander / bewogen word / gelijk een pijl die van yemand geſchoten word / na ſijn eygen beleyd. Hy verhaald insgelijks / hoe dat een ander Koning / de Son aanſiende / van den Prieſter die daar by was / daar over beriſpt wierd: ſeggende / dat men God niet moet ſoo ſterk en naeuwkeuriglijk aanſchouwen / want dat ſulks een teyken was van kleyne eerbiedigheid. Maar dat den Koning daar op antwoordde / dat de Son God niet konde weſen. Want datſe dan niet altoos ſoo ras en eenpariglijk bewogen ſoude worden / maar ſomtijds ruſten / of na haar eygen vrye wille den loop veranderen.

Deſen Manco Capac is den aldereerſten geweeſt / die de Peruanen, van een beeſtelijk / tot een redelijk / en den menſchen betamelijk / leven gebracht heeft: want te voren leefdenſe in het wilde / naauwelijks twee of drie by malkanderen / ſonder eenige Regeeringe / ſy hadden geen Huyſen / maar woonden in holen der Bergen / en uitgehaalde kuylen der aarde; ſy bebouwden het Land niet / hadden geen kleederen / wiſten van geen konſten of Ambachten / of eenig t'ſamen leven der menſchen; vermengden ſich met alle vrouwen die haar voorquamen / ſy gebruykten tot voedſel de Vruchten / Wortelen / en Kruyden / die van ſelfs groeyden op de Velden / en in de Boſſchagien.

Als hy gewaar wierd dat ſijn dood naderde / ontbood hy de voornaamſte van ſijn Rijk / gaf haar ſeer treffelijke bevelen / en noemde haar wie in ſijn plaats ſoude regeeren / ſeggende / dat nu den tijd naderde / dat hy weder moeſt keeren tot de Son / die ſijn Vader was / 't welk ook ſijne nakomelingen nagevolgd hebben. Waar door de eenvoudige Peruanen ſoo ingenomen geworden zijn / datſe geloofden / hoewel ſijn dood lichaam by haar gantſch heerlijk begraven was / dat nochtans Manco Capac in den Hemel onſterffelijk leefde. Hy beval / boven alle dingen / met grooten ernſt / dat de geene die na hem in ſijn plaats ſouden regeeren / de Peruanen geenſins met geweld ſouden mishandelen / maar / indienſe wilden in hoogachtinge blijven / gelukkiglijk regeeren / en bemind werden / datſe door een onberiſpelijk leven / en door allerley weldadigheid / en rechtveerdige wijſe regeeringe / de Peruanen moeſten doen gelooven / en overtuygen / datſe inder daad die waren / daarſe haar voor uitgaven / namelijk / Sonen Gods; want dat God alles wel doed / en den oorſpronk en gever is alles goeds; maar indienſe qualijk leefden / of deden / datſe dadelijk beſpot en veracht ſouden worden / alſoo de Peruanen genoegſaam zijn verſekerd / dat quade menſchen niet konnen Sonen weſen van den alderbeſten God. En / gemerkt Manco Capac geſegd had / dat / noch hy / noch ſijn Vrouw / niet waren van andere menſchen geboren / maar de Soon en Dochter van de Son en Maan: ſoo belaſtede hy ook ſijne nakomelingen / datſe noyt ſouden trouwen met eenige andere / als die van hem afkomſtig waren / op dat het Goddelijke Geſlacht niet ſoude onteerd / of bedorven worden; 't welk ſy ook nagekomen hebben. Soo dat die in ſijn plaats quam / Sinchi Rocha, tot een Vrouw genomen heeft ſijn eygen Suſter / genaamd Mama Oello Huaco, en ſoo voorts volgende / &c. gelijk ook Manco ſijn Vrouw / genaamd Coya Mama Occlo Huaco, ſeyde ſijn Suſter te weſen / alſooſe beyde kinderen waren van de Son en Maan; welke hy ſeyde ſichtbaare kinderen te zijn van den onſienelijken God / en datſe ook man en vrouwe zijn.

Deſe geſchiedeniſſe is over de vier honderd Jaaren geſchied: uit welke den ſeer geleerden Georgius Hornius, in ſijn Boek de *Americanis Originibus*, of van de afkomſte der Amerikaanſche Volkeren / niet ſonder goede reden oordeeld / dat den gemelden Manco Capac gekomen is / met een goed getal volk / uit China, of eenige andere Natie / onder Europa, Aſia, of Africa behoorende; want / hoe ſoude anders dien man die wilde menſchen konnen geven hebben ſulke treffelijke Wetten? maar ſoude hy geweten hebben van ſoo ſchoone Steden te bouwen / welke ſelfs de geſtichten der vermaardſte Landen overtreffen / of ten minſten gelijk zijn? maar van ſoude

hy

Digitized by Google

hy kennis gehad hebben van Konſten en Ambachten/ Landbouwerpen/ Regeeringe/ en andere dingen/ die hy de Peruanen geleerd heeft? Welke/ deſen menſch ſiende geheel in gedaante/ kleederen/ wysheid/ maniere van leven/ en anderſints/ van haar verſchillende/ lichtelijk daar toe gebracht zijn, datſe geloofden dat hy van den Hemel gekomen was: gelijk men leeſt van de Spanjaarden, datſe diergelijke meeninge de Barbariſche Volkeren in America, in haare eerſte komſte tot haar/ ingedrukt hebben.

Wat men antwoorden ſal den geenen, die denken dat de bewijſen *Heb.* 1. uyt verſcheyden plaatſen des Ouden Teſtaments by gebracht, niet bondig zijn?

HEt mach voor eerſt den opmerkenden Leeſer vreemd dunken/ dat Heb. 1. 4, 5. om te bewijſen de heerlykheid Chriſti boven de Engelen/ geen klaarder bewys bygebracht werd/ maar een van de duyſtere/ andere/ veel duydelyker/ getuygeniſſen voor by gegaan zynde. Want by exempel/ het is een veel klaarder Eer-tytel des Meſſiæ, 't geen wy leſen *Jerem.* 23. 6. En dit ſal ſijnen Naam zijn, daar mede men hem noemen ſal, de Heere onſe gerechtigheid. En *Eſai.* 9. 5. Men noemd ſijnen Naam Wonderlijk, Raad, Sterke God, Vader der Eeuwigheid, Vrede-vorſt. Dan dat/ onder den Perſoon Davids, van Chriſto geſegd werd/ gy zijt mijn Sone, &c. Daar is geen klaarder beſchrijvinge van de dood/ en ampt des Meſſiæ, dan *Dan.* 9. welke plaats nochtans nergens/ noch in den Euangelio/ noch in de Schriften der Apoſtelen/ aangetrokken word/ maar wel andere/ die ſoo klaar niet zijn.

Dient dan tot antwoorde/ dat de Apoſtelen meeſt getracht hebben die plaatſen te verklaren/ welke aanleydinge en uytleg noodig hadden/ om door de ſelve tot rechte kenniſſe Chriſti te geraken; niet aantrekkende de plaatſen die klaerder waren/ om dat die hare verklaringe ſoo noodig niet hadden. Even gelijk een licht/ dat op een hooge plaats is/ niet van nooden heeft van yemand aangewesen te werden; maar wel een licht dat in een dikke Boſſchagie/ of duyſtere plaats/ verborgen is.

Ten tweeden/ word hier gevraagd/ hoe dat den Apoſtel van Chriſto ſegd/ dat hy treffelijker dan de Engelen geworden is; daar hy/ ten aanſien van ſijne Goddelijke Natuur niet alleen/ maar ook ten aanſien van de waardigheid ſijns Perſoons/ als Middelaar/ altoos treffelijker geweeſt is dan de Engelen? Item/ hoe dat Chriſtus geſegd werd dat hy den Naam/ van een Sone Gods te zijn/ door erfniſſe gekregen heeft/ daar hy van naturen den Sone Gods is/ en *Luc.* 1. 35. ſelfs van ſijn Geboorte uyt Maria, Gods Sone genaamd werd?

Doch hier op word geantwoord/ dat worden genomen word voor geopenbaard/ en bekend te werden ſoodanig te zijn/ als den tijtel en ſake medebrengd van welke geſproken word/ als *Rom.* 3. 4. γινέσθω ὁ Θεὸς ἀληθὴς, πᾶς δὲ ἄνθρωπος, &c. God werde, of zy waarachtig, &c. *Jacob.* 1. 12. δόκιμος γενόμενος, beproeft geworden zijnde, &c. i. e. Door de beproevinge blijkende dat hy aangenaam/ verkoren/ en rechtgeloovig is/ *Prov.* 17. 17. Een broeder word in de benauwtheid geboren. Dat is/ in tijden van benauwtheid/ word by ervarendheid bekend/ wie een oprecht vriend is/ of niet. Chriſtus dan/ hoewel hy/ ten aanſien van het recht dat hem God hadde gegeven/ meerder was dan de Engelen/ door ſijn verhooginge/ (waarom de Engelen hem doen ook gediend hebben/ *Matth.* 4. en hy de onreyne geeſten met gebied geſegd werd verdreven te hebben.) nochtans is hy ſoo verre vernederd geweeſt/ dat hy/ ten aanſien van ſijnen ſtaat op aarden/ niet alleen minder dan de Engelen/ maar ſelver verachter geweeſt is/ *Pſal.* 22. 7. Ik ben een worm, en geen man, een ſmaad van Menſchen, &c. *Eſai.* 53. 2, 3. &c. *Hebr.* 2. 9. ſoo dat doen meeſt gebleken is/ dat Chriſtus den Sone Gods was/ als hem God uyt den dooden opgewekt heeft/ en tot ſijner rechterhand geſteld in de Hemelen. *Rom.* 1. 4. Die krachtelijk is beweſen te zyn den Sone Gods, na den Geeſt der Heyligmakinge, uyt de opſtandinge der dooden. Want toen heeft hem God heerſchappye gegeven/ niet alleen over de Menſchen/ maar ook de Engelen ſelve/ *Epheſ.* 1. *Philip.* 2, &c. en daarom word ook deſe plaats uyt den tweeden Pſalm, gy zyt myn Sone, heden heb ik u gegenereerd. gepaſt op de opſtandinge Chriſti uyt den dooden. *Actor.* 13. 33. Welke woorden van David, als een voorbeeld Chriſti/ geſegd werden/ om dat hem God van eenen geringen ſtaat/ van achter de kudde/ tot een Koning gemaakt/ en ſoo/ gelyk als een nieuw leven toegebracht had/ gelyk in de voorgaande woorden des Texts getoond werd/ *Vers* 6. Ik doch heb mynen Koning geſalft over Sion, den berg myner heyligheid. Want de Koningen worden Gods Sonen genaamd. *Pſal.* 82. 6. En die onder haar in heerlykheid uytſteken/ eerſtgeborene, ſie *Pſal.* 89. 28.

Noch word hier gevraagd/ hoe dat het gene van David en Salomon geſegd is/ in dit Cappittel/ *vers* 5. op Chriſtus gepaſt werd. Item/ hoe dat/ uyt kracht van den Naam des Soons Gods/ beweſen kan werden/ dat Chriſtus meer is dan de Engelen? Aangeſien niet alleen de Engelen/ *Job* 1. 6. en 38. 7. maar ook de Overheden/ en ware geloovigen/ Kinderen Gods genaamd werden/ en Iſrael Gods eerſtgeboren Sone. *Pſal.* 82. 6. *Joan.* 1. 12. *Rom.* 8. 17. *Exod.* 4. 22. *Jerm.* 31, 9, &c. en David als Koning word geſegd van God geſteld te zyn tot een eerſtgeboren Sone, *Pſal.* 89. *vers* 28.

Antw. De Hebreen, aan welke deſen Brief geſchreven is/ ſtonden toe/ en hielden dat voor een vaſten regel/ dat al dat uyt waardigs of treffelyks geſegd was/ of geweeſt is in eenige Prieſters/ Propheten/ of Koningen/ het ſelve in Chriſto in meerder mate/ en uytnementheid/ moeſt weſen; door dien dat alle de gemelde perſoonen maar waren ſchaduwen/ en voorbeelden Chriſti. Daarom/ 't geen op ſyn wijſe/ en ten deele/ is waar geweeſt in David, en Salomon, dat moet in een hooger trap/ en uytnementheid/ in Chriſto gevonden worden.

Ten anderen/ by den name van Soone Gods, word hier niet verſtaan een enkele benaaminge/ maar de hoogſte Heerlykheid/ die door die naam kan uytgedrukt worden/ want deſen Tytel/ als geſegd is/ in de voortreffelykſte maniere Chriſto toekomt/ en niet alleen op die gemeene wijſe/ waar door de Engelen/ of Geloovigen/ dus genaamd werden. Soo ſiet men dat het woord naame in 't gemeen genomen wert voor waerdigheid/ aanſien/ en macht/ *Philip.* 2. 9. *Epheſ.* 1. 21. gelyk dan alle bequaamheden/ en volmaaktheden/ die in alle de Schepſelen te gelyk/ of eenige der ſelve in 't byſonder/ zijn/ in een uytnemender/ en volkomender maniere in God zyn: ſoo ook alle eer-tijtelen/ deugden/ en waardigheden/ die eenige perſoonen gehad hebben/ die konnen Chriſto by uitnementheid toegepaſt werden: en inſonderheid het gene van David en Salomon getuygd is/ door dien die beyde byſondere Voorbeelden Chriſti geweeſt zyn; David vertoonende het lijden en overwinninge Chriſti/ en Salomon de heerlijkheid die daar op gevolgd is.

Tegenw. Het ſchijnd dat de woorden/ genomen uyt den *Pſal.* 97. 7. buygd u neder voor hem alle gy goden, niet bequamelyk bygebracht zijn/ *Hebr.* 1. 6. om te bewijſen dat Chriſtus meer is dan de Engelen. Want daar word niet geſproken van Engelen/ maar van goden/ by welke de afgoden verſtaan worden/ van welke in de voorgaande woorden/ in het ſelfde vers/ geſproken was. Beſchaamd moeten weſen alle die de beelden dienen, die haar op af-goden beroemen, &c.

Digitized by Google

Antw. Den Apoſtel volgd hier de Overſettinge der t' ſeventig Overſetters des Ouden Teſtaments / welke / in ſijnen tijd / by den Joden in ſeer hooge achtinge was / en dikmaal in de Boecken des N. Teſtaments gevolgd werd; ſoo datter geen vrees was / dat de Joden / aan welke deſen Brief geſchreven is / deſen uytleg niet ſouden aannemen.

Ten anderen / de woorden *Pſal.* 97. 7. Buygd u neder voor hem alle gy Goden, konnen niet bequamelijk van de af-goden der Heydenen verſtaan werden / want veele der ſelve waren redenlooſe / ja levenlooſe ſaaken / welke onbequaam waren om ſich voor God neder te buygen. En / gemerkt de af-goden-dienaars niet worden vermaand God aan te bidden / maar in deſen Text veroordeeld werden / hoewel die konden / en gehouden waren God te eeren: wat waarſchijnelijkheid heeft het / dat de afgoden ſouden aangeſprooken werden / om God eerbiedigheid te bewijſen?

Tegenw. *Pſal.* 97. 7. Word niet geſproken van Chriſto / maar van God den Vader; en derhalven ſchijnd dit bewijs niet vaſt te gaan.

Antw. In alle plaatſen des Ouden Teſtaments / daar God ingevoerd werd als Middelaar / en Verloſſer van ſijn Gemeynte / en als heerſchende in het rijk der genade / daar word van Chriſto geſproken. Want in Chriſto heeft God de wereld met hem ſelven verſoend / ſijn Gemeynte verloſt / en opgerecht; door Chriſtum heeft hy de wereld geſchapen, en herſchapen, en door hem ſal hy de wereld oordeelen / door Chriſtum regeerd hy ook de wereld / en byſonderlijk ſijn Gemeynte / welke hy ook door en in Chriſto verheerlijken ſal / &c. dat nu in den 97 *Pſalm* in ſulken ſin / en opſicht / van God geſproken werd / blijkt doorgaans uit den inhoud des Pſalms.

Tegenw. *Pſal.* 97. 7. ſtaat in de tweede Perſoon / buygd u neder, maar Paulus ſegd in de derde Perſoon / dat hem aanbidden. Item / in den Hebreeuwſchen Text / noch in de Overſettinge der t' ſeventig Uytleggers / ſtaat niet Engelen Gods, maar alleen Engelen.

Antw. Den Apoſtel verbind ſich juyſt aan geen woorden / maar drukt den ſin uyt; by de t'ſeventig Overſetters ſtaat / buygd u neder voor hem alle ſijn Engelen, dat is / Gods Engelen / welke ſoo genaamd werden / om datſe niet alleen van God geſchapen zijn / *Coloſſ.* 1. 16. maar om datſe God aldernaaſt gelijk zijn / in een geeſtelijke natuur / wijsheid / heyligheid / heerlijkheid / gelukzaligheid / macht / &c. als mede om datſe Gods byſondere en uytnemendſte Dienaren zijn / welke ſijnen Throon gedurig omcingelen / en bereyd ſtaan om ſijnen wille te doen. Sie *Matth.* 18. 10. *Dan.* 7. *vers* 10. *Pſal.* 103. 20, 21. ook wordenſe Gods Engelen genaamd / tot onderſcheid van de booſe / en afvallige Geeſten / welke genaamd werden Engelen des Duyvels, *Matth.* 25. 41.

Het woord dat *Pſalm* 97. 7. gebruykt word / en overgeſet is aanbidden, beduyd eygentlijk na beneden / of na de aarde / ja ſomtijds tot de aarde toe / ſich nederbuygen / en word menigmaal genomen voor een borgerlijke eere / na de gewoonte der Ooſterſche Volkeren. Het woord dat den Apoſtel in onſen Text gebruykt / komt van een woord dat kuſſen beteykend / om dat men in oude tijden pleeg / tot bewijs van eerbiedigheid / liefde / en nederigheid / te kuſſen den mond / of de handen / of ook wel de knyen. Sie *Gen.* 41. 40. Gy ſult over mijn Huys zijn, en op u bevel ſal mijn Volk de hand kuſſen, 1 *Sam.* 10. 1. *Hoſea* 13. 2. 1 *Reg.* 19. 18. *Pſalm* 2. 12. &c.

Tegenw. *Pſalm* 104. 4. ſchijnd dat van de winden en blixemen geſproken werd / en dat het derhalven op de Engelen niet paſt / *Heb.* 1. 7. door dien de Propheet daar handeld van de Werken Gods / die in de Locht / en onder de Mane geſchieden.

Antw. Den ſin des Apoſtels mach aldus opgenomen werden / wat de Engelen aangaat / die genaamd werden boden Gods, daar in is ſulken heerlijkheid niet gelegen / die ſoo groot ſy als de waardigheid des Meſſias / want ook de Blixemen en Donderen ſelfs gebruykt God ſomtijds als ſijne Dienaars / *Pſal.* 148. 8. Vyer en hagel, ſneeuw en damp, gy ſtormwind die ſynen wille doed. Andere denken dat *Pſal.* 104. *vers* 4. van de Engelen word geſproken / en datſe winden genaamd werden om haar veerdigheid; en datſe by de blixemen vergeleken werden / om haar doordringende / en werkſame kracht / ſubtijlen en vyerigen aard; gelijk ſelfs den H. Geeſt ſomtijds in de H. Schrift by wind en vyer vergeleken werd. Want in de Hebreeuwſche, Griekſche, en Latijnſche Tale / word door een en het ſelve woord benaamd een Geeſt of Engel, en den wind. En *Eſa.* 6. worden de Engelen genaamd Seraphim, dat is / vlammen / of brandende: en *Pſal.* 18. 11. Cherubim, dat is / gevleugelde / en de vleugelen des winds. Eenige voegen daar by / dat ſomtijds / als God tot eenige byſondere eynden de winden en blixemen gebruykt heeft / de Engelen daar by hare werkingen vermengd hebben. Want / in het geven der Wet op den Berg Sinai, verhaald Moſes wel / datter geſchiedden donderen / blixemen / rook / &c. maar van de Engelen maakt hy geen gewach; daar nochtans de Wet door de Engelen gegeven is, volgens / *Heb.* 2. 2. *Actor.* 7. 53. *Gal.* 3. 19.

Aangeſien te voor geantwoord is / dat alles dat van David, of eenige andere treffelijke Mannen / tot lof en eere geſegd is / in een veel uytnemender / heerlijker / en volmaakter wijſe in den Meſſias gevonden word: hoe moetmen dan dat van Chriſto verſtaan / dat hy van den Vader gegenereerd is? *Heb.* 1. 4.

Antw. Hoewel in de H. Schrift getuygd word / dat de Geloovigen uit God geboren zyn, *Joan.* 1. 13. 1 *Joan.* 3. *vers* 9. en dat Chriſtus is den eenig-geboren van den Vader, *Joan.* 1. 14. &c. Soo moetmen nochtans ſich niet inbeelden / datter in God ſoude een generatie of voortteelinge weſen / gelijk by de Menſchen en Dieren gevonden werd / en dat om hare ſterffelijkheids wille; op datſe / in haar ſelven ſtervende / door voortbrenginge van haars gelijke / in haar ſoorten ſouden behouden worden. Soo dat de generatie is een middel tegen de ſterffelijkheid; want onder die Schepſelen / die niet vergaan / word geen voortteelinge gevonden / en is daar onnoodig. God dan zijnde onveranderlijk / en in de hoogſte wijſe volmaakt / behoeft ſoodanigen generatie niet; ja kan ſijns gelijke buyten ſich ſelve niet voortbrengen. Want dan ſouder meer dan eenen God weſen. Chriſtus dan / ten aanſien van ſijne Goddelijke Natuur / is niet buyten God / noch heeft geen weſen dat in getal van het weſen des Vaders verſchild / noch heeft in den tijd niet begonnen te zijn: maar hy is van alle eeuwigheid / van een en ſelve weſen met den Vader / en den H. Geeſt. Soo datter groot onderſcheid is tuſſchen een generatie / die in de Dieren natuurlijk is / en deſe die God toegeſchreven werd; welke op een wijſe die Gode betamelijk is moet begrepen werden. Ja de maniere deſer Goddelijke generatie (gelijk God ſelve) is ons menſchen onbegrijpelijk. Gy hoord wel (ſegd Nazianzenus) datter van een generatie geſproken word, maar onderſoek niet naauwkeuriglyk op wat wyſe die geſchied, maar vereer die veel liever met een heylig ſtilſwijgen.

Ten anderen / daar is ook groot onderſcheid tuſſchen de geboorte des Soons Gods / en de weder-geboorte der kinderen Gods. Want de weder-geboorte is een vrywillige gabe Gods; Maar Chriſtus is den Sone Gods / hebbende de ſelve natuur met den Vader; hoewel in ordre / en wijſe van beſtaan / verſchillende van de Vader. Welk verſchil genoegſaam is om den Vader / den Soon / en H. Geeſt / van malkanderen te onderſcheyden: gelijk de ſtraalen der Sonne in weſen

Digitized by Google

ſen niet verſchillen van haar licht en hitte / en nochtans iſſer onderſcheid tuſſchen de ſelve; En / hoewel de wille en verſtand niet weſentlyk verſchillen van de Ziele / nochtans is tuſſchen die beyde een merkelyk onderſcheid.

In de weder-geboorte kan men dagelyks toenemen / ſy geſchied in den tyd / ſoo dat voor de ſelve den menſchen alreede beſtaat / en door de ſelve niet veranderd in weſen / maar alleen in hoedanigheden. Maar Chriſtus is van alle eeuwigheid / volkomentlyk / en onveranderlyk / den Sone Gods geweeſt.

Insgelyks verſchild deſe geboorte Chriſti veel van de Scheppinge / want de Scheppinge is een werkinge / waar door God yets voortbrengt buyten ſich ſelven / dat te voren niet was / en dat in natuur / en weſen / van den Schepper verſchild. Maar den Soon is van alle eeuwigheid in den Vader, en den Vader in hem, en een met hem, *Joh.* 17. 21. *Prov.* 8. 24. Ik was geboren, als de afgronden niet waren. De Ouden hebben geoordeeld / dat deſe geboorte des Soons van den Vader onbegrypelyk was voor de menſchen / en daarom ook niet al te curieuſelyk mocht onderſocht worden. Waarom eertyds ſommigen niet wilden het woord ὁμοούσιον in het Formulier des Geloofs inlaten: (hoewel dat woord / wel verſtaan zynde / en in de ſaak ſelfs / geen ſwarigheid was; gemerkt ſy bekenden dat den Soon eens weſens was met den Vader) om dat / gelyk de Oude Vaders ſpraken / het niet betamelyk was / dat het Formulier van ons Geloof en zaligheid / met andere woorden ſoude beſchreven worden / als met die / welke uit de H. Schriften genomen waren. Ten anderen / om dat niemand de geboorte des Soons Gods oyt begrepen heeft / noch geoorloft is al te angſtelyk die te onderſoeken.

Uyt wat oorſaak de veranderinge des werelds ontſtaan ſal? *Heb.* 1. 11, 12.

ALs 'er ſtaat *Pſal.* 102. 27. *Heb.* 1. 11, 12. gy ſultſe veranderen, (namelyk / de Aarde en den Hemel) en ſy ſullen veranderd zijn. Soo geeft den Pſalmiſt te kennen / dat de Aarde uit haar eygen ſelfs natuur niet verderflyk is / gelyk een menſch / die de oorſaak van ſyn dood in ſich ſelven heeft; ſoo dat hy van ſyn ſelfs natuur noodſakelyk ſterven moet: maar dat het vergaan / ofte veranderinge die over de wereld ſal komen / geſchieden ſal door een boven-naturelyke oorſaak / ja door het ſelve woord Gods (dat is / den Almogenden wille en gebied Gods) door welk alles geſchapen is.

En / hoewel Plato, Pythagoras, en andere / gemeynd hebben / dat na verloop van ſes en dertig duyſend Jaren / de oude wereld vergaan ſal / en dat alles dan weder op nieuw ſal herſteld werden / gelyk het in den beginne geweeſt is: om dat dan alle de Sterren in de ſelve geſtalte ſullen komen / in welke ſy in het eerſte waren: Ja dat ten allen tyden / na verloop van ſes en dertig duyſend Jaren / alles weder in den ſelven ſtaat moet komen / in welke het was voor dien tyd. Item / hoewel de Stoiſche Philoſophi geleerd hebben / dat op ſekere geſette tyden / door een naturelyke reden / en nood-lot / door de geſtalte der Sterren veroorſaakt / de wereld ſomtyds door water / en ſomtyds door vyer / vergaan moet; en dat dan alles dat verdorven en vervallen is / vernieuwd en verbeterd word: Ja dat die verwiſſelingen eeuwig duuren ſullen / ſo datter / by verloop van vele duyſend jaren / menige en ontelbare Werelden vergaan / en weder vernieuwde ſullen voortkomen. En / hoewel eenige ook onder de Chriſtenen denken / dat / even gelyk een menſch die oud werd; alſoo ook de Son / de Sterren / de Lucht / de Aarde / het Water / de Gewaſſen / de Dieren / de Menſchen en alle Schepſelen / alle Eeuwe / Jaren allenxkens in krachten / verſtand / grootheid / ſterkte / tyd van leven / en ſoo voorts / geduuriglyk gekrenkt en verminderd werden. Soo blykt nochtans ſulcx niet by de dagelykſe ervarentheid / maar het tegendeel. Want / indien / by exempel / des menſchen leven / zedert de tyden Moſis of Davids, altoos waren in jaren van ouderdom verkort geweeſt / ſoo ſouden de menſchen nu niet meer konnen leven tot 70 of 80, of oock meer jaren / want ſoo lange leefdenſe in dien tyd volgens *Pſal.* 90. 10. maar de oudſte lieden ſouden nu maar dertig jaren / of naaulyks ſoo oud / konnen worden. Item / indien zedert het begin des werelds / of Moſis tyden / de menſchen altoos hadden in grootheid des lichaams afgenomen / ſoo moeſtenſe in dien tyd alle Reuſe geweeſt zyn / en ſouden nu maar kleyne Dwergjes zyn. Item / indien de geheele Natuur aller menſchen in 't gemeen geduriglyck in verſtand en krachten verminderd ware geweeſt / ſoo ſouden nu / in vergelykinge van drie of vier duyſend jaren / alle menſchen by na geen verſtand hebben / ja gelyk als natuurlyk ſot / en krachteloos / bevonden worden: welke dingen alle van de ervarentheid weder-ſproken worden. Het is wel waar datter veele byſondere krenkingen in de menſchen / en anderſints / beſpeurd worden; Maar dat komt niet door een algemeen verval in de Son / Elementen / ofte gantſche Natuur; maar door eenige byſondere tuſſchen-komende oorſaken; als by voorbeeld in de menſchen door quade opvoedinge / onmatigheid / en ſoo voorts. Hier uit volgd / dat men buyten de H. Schrift / uit enkele Philoſophie, of door natuurelyke reden alleen / niet ſekers kan beſluyten van den ondergang / of veranderinge des Werelds / en veel min van den tyd der ſelve.

Maar de H. Schrift leert ons / dat God gewoon is in deſen deele door contrary middelen te handelen. Want / gelyk in de natuur het op komen van het een is den ondergang van het ander; en den ondergang van d'een ſaak de voortkomſte van een ander veroorſaakt / ſoo ſal ook de Wereld niet herſteld werden / dan door eenen vorigen ondergang / ſie 2 *Petr.* 3. *vers* 10. wy konnen niet komen tot verhooginge dan door vernederinge / 1 *Petr.* 5. 5, 6. door het afſterven des ouden menſches moet den nieuwen herſteld worden; wy konnen niet dan door den dood tot het eeuwig leven geraken / &c. en / gelyk / door de ſonde / de gantſche Wereld / die onder de Maan is / (want in de opperſte Hemelen / in welke geen ſonde is / daar is ook geen verderf / noch herſtellinge noodig / als zynde de woon-plaats Gods / in welke hy woond in een ontoegankelyk licht) de ydelheid onderworpen is, en de dienſtbaarheid der verdorventheid, ofte miſhandelinge / en ſondig ydel misbruyk der verdorven menſchen / onder welke zy ſucht / *Rom.* 8. 22. ſoo dat over al / aan allen zyden / teykenen zyn van Gods toorn; want de Lucht word met Tempeeſten beroerd / met venynige dampen beſet; de Wateren worden grouwelyk door de onweders ontſteld / en ſomtyds over den Aardbodem verſtroyd; de Aarde is vol onkruyd / moeyte / ongevallen; de menſchen vol ellende en ongemak / &c. ſoo ſal mede / na dat de ſonde geheelyk in de kinderen Gods wech-genomen is / het ſchepſel met den menſch verloſt werden / gelyk het met den menſch de ydelheid onderworpen is. Soo dat dan in tegendeel / aan allen zyden / in de Natuur blyken ſullen de teykenen van Gods genade; want de genade ſal niet min krachtig weſen / om het ſchepſel te verloſſen / en te herſtellen / dan de ſonde geweeſt is om het onder de dienſtbaarheid der verdorventheid te houden. *Rom.* 8. 19,-23. Sie wat wy voor deſen van de veranderinge des Werelds hebben aangeweſen / in de verklaringe eeniger duyſtere Texten des N. Teſtaments / over *Rom.* 8. 19. en volgende verſen.

Hoe verre de Engelen aan de Geloovigen dienſtbaar zijn? *Hebr.* 1. 14. *Zijnſe niet allegedienſtige Geeſten, die tot dienſt*, &c.

HOewel de goede Engelen de treffelijkſte Schepſelen zijn die God geſchapen heeft / en de menſchen verre / in verſtand / heyligheid / macht / voorſichtigheid / veerdigheid / onſterffelijkheid / &c. overtreffen. Nochtans heeft God de menſchelijke Natuur / in Chriſto / eenigſints boven haar verheven. Want den menſche Chriſtus / en niet de Engelen, heeft God de toekomende wereld onderworpen, *Hebr.* 2. 5. Chriſto heeft God alle macht gegeven in Hemel en op Aarde, *Matth.* 28. 18. en heeft hem alle dingen onderworpen / ook alle de trappen / orders / en hoogheden der Engelen / *Epheſ.* 1. 22. *Phil.* 2. 9. 1 *Cor.* 15. 27. en uit kracht der naauwe vereenigingе tuſſchen Chriſtus en de Geloovigen / zijn ook de Engelen haar ten dienſte geſteld: niet alleen ſommige / maar alle / *Hebr.* 1. 14. Zijnſe niet alle gedienſtige Geeſten, die, &c.

Dat de Engelen veelderley dienſten aan de Vromen gedaan hebben / getuygen menige Exempelen / ſoo des Ouden / als des N. Teſtaments. Sie *Geneſ.* 24. 7. *Pſ.* 34. *vers* 8. *Pſal.* 91. 11, 12. 2 *Reg.* 19. 35. *Actor.* 5. 19. en 12. 7, 8. *Dan.* 8. 16, 17. en 9. 21. *Luc.* 1. 13-15, *vſſ* 35, 36. *Actor.* 1. 10, 11. *Geneſ.* 21. 17. *Eſa.* 6. 6, 7. *Luc.* 2. 9, 10. *Marc.* 16. 5, 6. *Matth.* 1. 20. en 2. 13. *Luc.* 16. *Vers* 22. de Engelen ſullen / in den dag des Oordeels / de Uytverkorenen vergaderen uit de vier eynden des Werelds, *Matth.* 24. 31. en de goede van de quade ſcheyden / *Matth.* 13. 49. In onſen Text toond den Apoſtel in 't gemeen / dat de Engelen uitgeſonden worden om der gene wille die de zaligheid beërven ſullen. Maar hy wijſt niet aan / dat yder menſch in 't byſonder eenen Engel heeft voor ſich ſelven / die aan ſijnen dienſt verbonden is / gelijk eenige meenen / waar van wy gehandeld hebben over *Actor.* 12. 15. ſoo dat het naaſt met de H. Schrift over een komt / dat tot allerley dienſten / allerley Engelen / nu deſe / en dan gene / na voorval van ſaken / van God geſonden worden. Want / wat aangaat de verdeelinge der Ampten onder de Engelen en verſtorvene Heyligen / welke de Papiſten verſierd hebben / als of eenige over de Koningrijken en Landſchappen; andere over byſondere Steden / andere orders over de Elementen / andere over de Dieren / andere over de Gewaſſen der Aarde / andere over de Menſchen / &c. geſteld waren: Item / d' een Ziele der verſtorven Heyligen macht hadde om deſe / d' ander om een ander plaats / of Gilde / goed te doen; d' een om deſe / d' ander om een andere ſiekte te geneſen / d' een Patroon hier van / d' ander van wat anders waar / gelijk de Heydenen hare Huys-goden / en byſondere Goden / tot verſcheyden plaatſen en ſaken / verſonnen hebben: alle deſe inbeeldingen zijn ydel en in Gods Woord / noch ervarentheid / gegrondet. Want / tot wien van de Engelen heeft God oyt geſegd / gy ſult hier / of gy daar over / macht of gebied hebben? Hy geeft haar bevel en ordre / na ſijn vrij welbehagen / en ſy ſtaan alle geduriglijk tot ſijnen dienſt bereid / *Pſ.* 103. *vſſ.* 20, 21. *Dan.* 7. 10. *Apoc.* 5. 11, 12, &c. en hoewel *Dan.* 10. en 12. geſproken word / na het gevoelen van verſcheyden geleerde Mannen / van byſondere Engelen / die als Vorſten over verſcheyden Koningrijken geſteld waren / als van den Vorſt van Perſien, van Griekenland / en der Joodſche Natie. Soo blijkt nochtans daar uit niet / dat die Engelen altoos moeten aan het opſicht dier Landen verbonden blijven: of datter over die ſelve Landen noyt anderen geſteld zijn. Ten anderen / vele verſtaan by den Vorſt van Perſien, en den Vorſt der Grieken geen goede Engelen / maar quaade: door dien de Vorſt der Joden geſegd werd uitgegaan te zijn / om tegen den Vorſt der Perſen te ſtrijden / *Dan.* 10. 20. en het niet te gelooven is / dat de goede Engelen tegen malkanderen ſtrijden. Andere denken / dat by Michaël den Vorſt der Joden geen geſchapen Engel verſtaan werd / maar de Heere Chriſtus; en by de Vorſt der Perſen Cambyſes, die / in het afweſen ſijns Vaders / het Rijk regeerde / terwijl ſijn Vader Cyrus in andere Landen krijg voerde: en dat by den Vorſt der Grieken te verſtaan zy Alexander de Groote.

Sommige denken / dat als *Coloſſ.* 1. 16. geſegt werd / dat door Chriſtum alle dingen geſchapen zijn, ook de Throonen, Heerſchappyen, Overheden, en Machten. Dat daar door te kennen word gegeven / dat Chriſto den Middelaar alle Engelen onderdanig gemaakt zijnde / hy haar ampten / en onderſcheyden waardigheden / veranderd / ende na ſijn believen geordend heeft. Maar het blijkt genoegſaam uit den Text / en volgende woorden / *vers* 27. datter geſproken word van de ſcheppinge / en onderhoudinge aller dingen; welke beyde / gelijk ook de Regeeringe van alles / niet dan door de Wijsheid / en Woord des Vaders / (welk is den Sone) geſchieden / *Prov.* 8. 15. *Pſal.* 33. 6. *Joan.* 1. 6. *Hebr.* 1. 3. hy draagd alle dingen door het woord ſijner kracht, &c. doch / genomen dat *Coloſſ.* 1. 16. van de herſtellinge aller dingen / en van de veranderinge der orders / of trappen / en ampten der Engelen geſproken wierd; ſoo kannen echter / noch uit dien Text / noch eenige andere der H. Schrift / aanwijſen in het byſonder / wat ampt deſe of gene Engelen / of ook deſe of gene ordere / gegeven zy: dewijl van hare dienſten / en gelegentheden niet dan in 't gemeen gehandeld werd.

Indien dan deſe voordeſtige geeſten gewillig zijn om God / Chriſto / ja de geloovigen ſelfs / te dienen; hoe veel te meer betaamd het ons / geringe menſchen / tot den dienſt Gods / en opbouw der Gemeente Chriſti / volveerdig te weſen? en / gemerkt de Engelen der Geloovigen mede dienaars zyn, *Apoc.* 19. 10. en ſich in de bekeeringe der menſchen / en ſtichtinge / en goede ordre der Gemeinte / verheugen / *Luc.* 15. 10. ſoo neemt Paulus daar uit een beweegreden / om op alles in de Gemeente te meerder acht te nemen. Sie 1 *Cor.* 11, 10. en Chriſtus waarſchouwd / met deſe reden / de Geloovigen niet te verachten / want haare Engelen ſien altoos het aangeſichte Gods die in de Hemelen is, *Matth.* 18. 10. en in ons dagelijks Gebed heeft hy ons der Engelen gehoorſaamheid tot een voorbeeld gegeven / *Matth.* 6. Uwen wille geſchiede op Aarden, als in den Hemel. En / hoewel in de H. Schrift getoond werd / dat de Geloovigen de aanvechtinge der booſe Geeſten onderworpen zijn; nochtans moeten ſy ſich daar over niet te ſeer bekommeren; want ſy konnen / behalven God en Chriſtum / daar tegen ſetten den byſtand der goede Engelen / die in heerlijkheid en macht de booſe Engelen verre overtreffen.

Of de Overheid haare Onderdaanen behoorde met lichamelyke ſtraffe te dwingen tot den waren Godsdienſt? Heb. 2. 2. *En alle overtredinge, en ongehoorſaamheid, rechtveerdige vergeldinge ontfangen heeft.* En Cap. 10. 28. *Als yemand de Wet* Moſis *heeft te niete gedaan, die ſterft ſonder barmhertigheid. onder twee of dry getuygen*, &c.

OM op deſe Vraag mijn oordeel te ſeggen / dunkt my eerſt noodig te zijn / datmen goed onderſcheid maake van verſcheyden ſaken / die ſich hier ſomtijds vermengen / en de gevallen daar omtrent ſeer verſchillig maken. De dwalingen van omtrent den waren Godsdienſt / zijn of opentlijk godloos / ſtrijdende tegen het heldere licht der naturelijke reden / en met blijkbare Godslaſteringe / en moedwil vergeſelſchapt / alle gronden van godzaligheid / en een eerlijk leven / om verre ſtootende; of ſoodanig niet / maar gaande alleen over ſaken de gronden van wel-leven niet wech-nemende /

de / die twijfelachtig zijn / en over welke de verſcheydentheid der oordeelen / onderlinge verdraagſaamheid / en de vryheyd des gemoeds / toelaten / dat ten allen tijden d'een van d'ander verſchille / ſonder breuke van liefde / en geruſtheid des t'ſamen-levens. Wat de eerſte dwalingen betreft / die wierden in 't Oude Teſtament met de dood geſtraft / om datſe / met openbare godloosheid / en moedwil / vermengd zijnde / ſtreden tegen den borgerlijken vrede en welſtand / en derhalven borgerlijk moeſten geſtraft worden / *Lev.* 24. 16. Wie den naam des Heeren ſal gelaſterd hebben, ſal ſekerlyk gedood worden. En in deſen ſin moet men ook onſe voorgeſtelde Texten verſtaan / namelijk / moedwillige ſonden / die met opgeſette boosheid / en een verheven hand / gedaan wierden. Waar onder ook wierd gerekend een moedwilligen en geheelen afval / van den Joodſchen Godsdienſt / tot de Heydenſche Afgoderye; inſonderheid alſſe andere / door verleydinge en oproerige tweedrachten / daar toe met haar quamen te vervoeren; Item / de valſche Propheten / die / onder den ſchijn van Goddelijke Openbaringe / by den Joden oproeren / ſcheuringen / en afval tot Afgoderye veroorſaakten: welke alle moeſten gedood worden / onder twee of drie getuygen / volgens de Wetten / *Deut.* 17. 2,-6. En *Cap.* 13. doorgaans. Item / *Cap.* 18. 20. Want / gemerkt de Joden in dien tijd hadden haar Goddelijke Openbaringen / Propheten / Wonderen / en verſcheyden tekenen / waar doorſe (volgens de Hiſtorie dier tyden) verſekerd waren / en ten vollen overtuygd / van de waarheid haares Godsdienſts; ſoo is 't niet vreemd / dat een moedwilligen afval daar van ſwaarder geſtraft wierd / als men nu wel behoorde tegen te gaan het veranderen des Gods-dienſts / dewijle wy diergelijke tekenen niet hebben / maar God alles op een onſichtbare / onbegrijpelijke / en gewoonelijke wyſe / volgens den loop der natuur / en geſette Wetten / geliefd te regeeren. Uit deſe reden is 't onſtaan / dat de Joden verſcheydenmalen malkanderen / met openbare algemeene vrywillige verbonden / hebben beſworen / die / en geen anderen Godsdienſt / dan in de Wetten Moſis gegrondet / te onderhouden / onder vervloekingen / en gewillig ondergaan van dood / ofte andere lichamelijke ſtraffen / na voorval van ſaken / indienſe die verbonden niet oprechtelijk hielden: waar uit volgde / dat moedwillige verbrekers van verbond en eed / met recht / en als meinedige quaadwilligers / borgerlijk konden geſtraft worden / gelijkſe haar ſelven de borgerlijke ſtraffe vrywilliglijk hadden onderworpen. Sie hier van *Neh.* 10. 29. *Eſdr.* 7. 26. Al wie de Wet uwes Gods, en de Wet des Konings niet ſal doen, over dien laat ſpoediglijk recht gedaan worden, 't zy ter dood, of tot banniſſement, of tot boete van goederen, of tot banden. 2 *Chronic.* 15. 13. Al wie den God Iſraëls niet ſoude ſoeken, die ſoude gedood worden, van den kleynen tot den grooten, en van den man tot de vrouwe toe, *Exod.* 31. *vers* 14. Wie den Zabbath ontheyligd, ſal ſekerlijk gedood worden, &c. Doch ſtaat wel aan te merken / dat alle de voorgemelde ſtraffen geenſints geſtrekt hebben om yemand in ſijn gemoed / of geloof / te dwingen / maar alleen om de booswillige / halſtarrige / en oproerige te ſtraffen. Soo dat deſe Wetten behoord hebben tot de Politycque / of borgerlijke Wetten der Joden; welke / voor ſoo veel alſſe gediend hebben voor het Joodſche Volk in 't byſonder; in dien tyd / en in dat Land / nu afgeſchaft zyn / en de Chriſtenen niet verbinden; dan alleen voor ſoo verr' eenige der ſelve ſteunen op de algemeene billijkheid / en redelijkheid van de Wet der Natuur / of Zeden / met opmerkinge op de byſondere onderſcheyden en gelegentheden van perſoonen / tyd / plaats / en andere omſtandigheden / aan welke het recht en onrecht hangd / en geoordeeld moet worden. Soo kan ook nu / by exempel / ſonder eenige gedaante van wreedheid / ofte dwang des gemoeds / de Overheid wel met eenige lichte boeten verhinderen / dat de Onderſaten dien Godsdienſt / (dieſe uit haar eygen ſelfs beweginge bekennen waarachtig / en noodſakelyk te zijn;) niet tegen haar eygen gemoed / en belijdenis / verachten / en quaadwilliglyk verſuymen / ofte tegen gaan: maar datſe alle behoorlyke order onderhouden / die tot de gemeene ſtichtinge / en ruſte / vereyſcht word.

Maar het Geloof en het Gewiſſe der menſchen moet echter ſijn vryheid behouden / en daar over mach geen Overheid ſijn Onderdanen dwingen. Want God alleen heeft heerſchappye over de Conſcientie; en / gelijk den wille op geenderley wijſe kan gedwongen worden / ſoo ook niet het Geloove; welke niet is dan een eygenwillige overtuyginge des herten / waar door wy een ſaak voor waarachtig oordeelen / en aannemen / *Actor.* 2. 41. Ten anderen / indien men de menſchen wil met geweld dwingen tot eenigen Godsdienſt / of Geloof / ſoo noodſaakt men haar te veynſen / en belijdenis te doen tegen haar gemoed / 't welk een groote ſonde is: en / ſoo doende / dringd men de Gemeynte op / in plaats van waare leden en voorſtanders / verborgen Vyanden / en heymelyke Verraders.

Wat word'er verſtaan by de toekomende Wereld, Heb. 2. 5. *Hy heeft de Engelen niet onderworpen de toekomende Wereld, &c.*

DEn Schrijver des Briefs is ſeer beſig in dit / en het voorgaande Capittel / om te bewyſen dat Chriſtus meer is dan alle de Engelen; de Reden was / om dat ſommige Hebreen (aan welke hy ſchryft) met een Platoniſch gevoelen ingenomen waren; namelijk / dat de Engelen waren als mindere Goden / onder den alder-opperſten God in gebied en macht geſteld over de deelen des Wereldts; ſoo dat door haar de Hemelen bewogen wierden / en de gantſche wereld beſtierd; om welke reden veele ook de Engelen aanbaden / waar tegen Paulus ſchryft / *Colloſſ.* 2. 18. Dat dan niemand u overheerſche na ſijne wille, in nederigheid, en dienſt der Engelen. Dat de Engelen niet moeten aangebeden worden / bewijſt den Apoſtel in onſen Text / om dat God aan Chriſto / maar niet aan de Engelen / de toekomende wereld onderworpen heeft. Waarom ook den Engel niet wil van Johannes aangebeden worden / gevende tot reden / dat de Engelen geen heerſchappye hadden over de Geloovigen / maar alleenlijk haare Mede-dienſtknechten waaren / *Apoc.* 22. 9.

Het woord dat in den Grond-text ſtaat / οἰκουμένη, betekend eygentlijk de bewoonde aarde, en word daar mede verſtaan de Gemeynte Gods / en den ſtaat der ſelve onder den Meſſias / welke Gemeynte nu door de gantſche bewoonde wereld eenigſints verſtroyd is / en Chriſtum / als haaren eenigen Heer en Verloſſer / Item / als Richter des Wereldts / en / naaſt God / boven alle Schepſelen geſteld / erkend / en alſoo hem onderdanig is.

Hy noemdſe de toekomende wereld, voor eerſt / om dat ten tijden des Ouden Teſtaments dien ſtaat der Gemeynte toekomende was / en verwacht wierd; ſiende op de maniere van ſpreken by den Hebreen (aan welke hy ſchrijft) gebruykelyk / waar doorſe gewoon waaren / gelijk de Propheten ſelfs / van het Ryke des Meſſiæ te ſpreken / als van een nieuwe / en andere wereld / die God ſcheppen ſoude. Sie *Eſai.* 65. 17, 18. Ik ſcheppe nieuwe Hemelen, en een nieuwe Aarde: en de vorige dingen ſullen niet meer gedacht worden, &c. Ten anderen / om dat den geluksaligen ſtaat der Gemeynte hier op aarde wel begonnen word / maar niet volmaakt dan in het toekomende leven / ofte toekomende Ryke der Heerlijkheid / 2 *Pet.* 3. 13. Wy verwachten nieuwe Hemelen, &c. En het moet niemand vreemd dunken / dat den ſtaat der Gemeynte / onder den Meſſias / een nieuwe Scheppinge genaamd word / want sy is treffelyker dan de eerſte: want door de eerſte Scheppinge is den menſch voortgebracht / daar hy niet was; Maar door de tweede Scheppinge word den

Digitized by Google

gantſch bedorven / onwaardigen / en elendigen menſch/ gebracht tot een eeuwige / en in allen deelen en trappen volmaakte / gelukzaligheid. Door de eerſte Scheppinge is den menſch goed en na Gods Beeld geſchapen; doch ſoo dat hy lichtelijk ſondigen / en elendig konde worden / gelijk de uitkomſt geleerd heeft: Maar door de tweede Scheppinge ſal hy voor altoos / ſonder veranderinge / in ſijn heyligen en gelukkigen ſtaat beveſtigd worden. Door de eerſte Scheppinge is den menſch geworden een Inwoonder en Heere der Aarde / en der dingen die op de Aarde waren; maar door de tweede Scheppinge word hy een erfgenaam des Hemels / aller dingen / en des eeuwigen levens.

Ook word den ſtaat der Gemeynte onder Chriſto met recht een andere wereld genaamd; om dat in de ſelve alle dingen vernieuwd en verbeterd zijn. Daar is nu een nieuw, en beter Verbond, *Jerem.* 31. 31. 't welk in beter beloften beveſtigd is, *Heb.* 8. 6. Daar is een nieuwe Gemeynte / niet aan de Joodſche Natie verbonden / maar / ſonder onderſcheid van Perſoonen / met alle Volkeren des Wereldts opgericht. Daar is een nieuwe wijſe van Regeeren / nieuwe Wetten / een nieuwen Middelaar / &c. De Sonne deſer nieuwe Wereld is Chriſtus de Sonne der gerechtigheid, het licht des werelds, het afſchynſel der heerlykheid Gods, *Mal.* 4. 2. *Joan.* 8. 12. *Heb.* 1. 3. en / gelijk Adam geweeſt is het begin der eerſte wereld / ſoo ook Chriſtus den tweeden Adam, het begin en hoofd van deſe nieuwe toekomende wereld. En / om met een woord alles te begrijpen / den Apoſtel ſegd / 2 *Cor.* 5. 17. Soo dan yemand in Chriſto is, die is een nieuw Schepſel: het oude is voor by gegaan, ſiet, het is al nieuw geworden. Daar word beloofd een nieuw hert, eenen nieuwen geeſt; een nieuwen Hemel, nieuwe aarde, een nieuwe gerechtigheid, een nieuw leven, &c. *Pſal.* 51. 12. *Eſai.* 65. 17. *Jerem.* 31, 32, 33. en 23. 6. &c. En / gelijk God / in de geſchapen wereld / vertoond ſijn wijsheid / goetheid / en macht / *Rom.* 1. 20. ſoo ook veel meer in de Gemeynte / waarom de Engelen ſelfs nederbukkende begeerig zijn in te ſien. Want aan haar / door de dingen die in de Gemeynte geſchieden / de menigvuldige wijsheid Gods geopenbaard word, *Epheſ.* 3. *vers* 10. en om dat den zaligen heerlijken ſtaat der Gemeynte niet ſal voltrokken worden / dan in het toekomende leven / ſoo word dien ſtaat genaamd in de H. Schrift de toekomende Eeuwe. Sie *Matth.* 12. 32. en de toekomende Wereld, *Epheſ.* 1. 21.

Tegenw. Maar / ſal yemand ſeggen / de Engelen worden ook in het Nieuwe Teſtament genaamd Thronen / Heerſchappyen / Machten / Overheden / &c. ſoo is haar dan de Wereld / en de Gemeynte / onderworpen. Maar hier op diend tot antwoorde / dat alle die Eertijtelen uitdrukken de uitnementheid / en voortreffelijken aard der Engelen / maar niet eenige heerſchappye over de Wereld / of de Gemeynte; want ſy alle zyn ſelfs gedienſtige Geeſten, die tot dienſt uitgeſonden worden der gene die de zaligheid beërven ſullen. Sie *Heb.* 1, *verſ.* 7. 14.

Hoe het te verſtaan zy, dat alle dingen om God, en door God, zyn? *Heb.* 2. 10.

MEt deſe wijſe van ſpreken word te kennen gegeven / dat / gelijk God is het begin aller dingen / ſelfs ſonder begin; ſoo ook het eynde aller dingen / ſonder einde. Hy heeft alles gemaakt om ſich ſelfs wille, *Prov.* 16. 4. niet om ſich ſelve eenige volmaaktheid toe te brengen die hy te voren niet hadde; maar om ſich te vertoonen / en mede te deelen / aan de Schepſelen; op datſe / ſijne goedheid genietende / hem met een nederig en dankbaar gemoed erkennen ſouden. Want dat God is het einde aller dingen blijkt hier uit / om dat alle redelyke Schepſelen / 't gene ſy met goede reden doen / altoos tot eenig einde / 't welk goet is / aanrichten; God dan / zijnde in de volmaakſte maniere wijs / doet ſonder twijffel alle dingen om het alderbeſte en alder volmaakſte einde; maar nu iſſer niet beter dan God: ſoo moet hy dan het einde zijn van ſijne daden. Ja even om die reden is God het einde aller dingen / om dat hy het begin daar van is / want daar kan niets van God verdreemd worden: maar hy is de Alpha en de Omega, het begin en het einde te gelijk / *Apoc.* 1. even gelijk alle de Revieren haren oorſpronk hebben uit de Zee / en weder tot de Zee keeren / *Eccleſ.* 1. 7. en gelijk de Sferen rondom bewogen worden / en in alle rondte is het einde en het begin aan malkanderen vaſt / als een ſack. Gelijk de ſtralen der Sonne van boven komen / ſoo pogenſe ook weder te keeren na haar begin: al wat van de Aarde opgeworpen word / keerd natuurelijk weder tot ſijn eerſte begin / en geheel; ſoo ook den menſch kan met geen volle vergenoeginge beruſten / dan weder met God vereenigd zijnde / na wiens gelijkenis hy voortgebracht is. Chriſtus / om dat hy van den Vader geſonden was / ſocht ook ſijn eere / en keerde wederom tot hem van wien hy gekomen was / *Joan.* 7. 18. en *Cap.* 16. 5. En daarom ſoude de H. Geeſt hem verheerlyken, om dat hy van het ſyne nemen ſoude, *Joan.* 16. *vers* 14, 15. Dewijle wy dan ook alles zijn / en hebben / van God / ſoo moetmen boven alles ſijne eere ſoeken / 1 *Cor.* 10. 31. en 6. 20. *Epheſ.* 1. 6. &c. alle dingen zijn ook om God, als het einde / om dat God in het weldoen aan ſijne Schepſelen een behagen heeft / en ſich daar in als verblijd. Sie *Gen.* 1. 31. *Pſal.* 104. 31. De Heere verblyde ſich over ſyne werken. Want / gelijk God ſich ſelven ten hoogſten bemind / ſoo bemind hy ook ſijne Schepſelen / voor ſoo ver min of meer in haar ſijn Beeld / en eigenſchappen / uitgedrukt zijn / en vertoond worden. *Pſal.* 145. 9. De Heere is aan allen goed: en ſyne barmhertigheden zijn over alle ſyne werken, *Prov.* 8. 31. Spelende in de wereld ſijns aardrijks: en myne vermakingen zijn met de menſchen kinderen, &c. En dit is het uitnemendſte einde aller dingen. Want dat God van ſijne Schepſelen gepreſen en verheerlijkt word / is maar een uitwendige daad der Schepſelen / maar dit is een eygen en innerlijke daad van God ſelve / uit welkers inſicht hy alles om ſich ſelfs wille gemaakt heeft. Om dat hy ſich vergenoegd in het oeffenen en betoonen van ſijne Goddelijke volmaaktheden / en eygenſchappen / ontrent de Schepſelen / en boven al van ſijne goedheid / liefde / en barmhertigheid. Sie *Heb.* 13. 21. Werkende in u 't gene voor hem welbehagelyk is, *Philip.* 2. 13. *Deut.* 28. 63. &c.

Tegenw. Indien alle dingen door God zijn / van waar komt het menigvoudig quaad in de wereld / want God is daar van geen oorſaak?

Antw. Het quaad / geen weſen in ſich hebbende / maar in ontbeeringe beſtaande / heeft geen eigen weſentlijke werkende oorſaak van nooden / maar vloeyd uit den aard der ſaaken ſelfs / door de Goddelijke toelatinge. God nu heeft willen veel quaads toelaten / voor eerſt / om / door de tegenſtellinge van het quaad tegen het goed / de uitnementheid des goeds te beter te doen blijken. Ten anderen / om / by gelegentheid van des menſchen hoogſte onwaardigheid en elenden / den rijkdom ſijner genade te heerlijker te vertoonen. Ten derden / om dat vele deugden haar oeffeningen ſouden hebben / die ſonder het quaad geen gebruyk hebben: als daar is de kloekmoedigheid / matigheid / lijdſaamheid / ſtandvaſtigheid / trouwe / geloove / hope / rechtveerdigheid / barmhertigheid / en ſoo voorts. Want byna alle deugden niet anders / dan ontrent de bedwinginge en bepalinge des quaads / of des ſelfs voorkoming / en overwinning / beſtaan / immers ontrent het quaad hare oeffeningen en werken bewijſen.

Wat het woord τελειῶσαι *Heb.* 2. 10. overgeſet *Heyligen*, eygentlijk beteykend?

'T Woord τελειῶσαι beteykend eygentlijk volmaken, een ſaak voltrekken / en ten eynde brengen: en van deſe beduydeniſſe komender twee andere. Want / door dien een ſaak geen treffelijker / of volmaakter gebruyk kan hebben / noch tot eenig beter einde aangelegt worden / dan tot den dienſt en eere Gods; hier uit is 't ontſtaan / dat dit woord genomen word voor Gode ontheyligen, of Gode eenige ſaak opgedragen. Ten anderen / om dat de volmaaktheid van een ſondig Schepſel is / met God verſoend te weſen / en alſoo ſijne heyligheid en zalige gemeynſchap deelachtig te worden; daarom word dit ſelve woord ook genomen voor verſoenen, en heyligen, als *Heb.* 10. *verſ.* 1, 2, 14. Maar hier *Heb.* 2. 10. beteykend het ſelve woord Gode heyligen / of ten heyligen gebruyke als toe-eygenen: Want den Middelaar Chriſtus / om de Geloovigen te verſoenen / en tot God te brengen / heeft daar toe niet alleen te voren moeten verkoren / geſonden / en geheyligd zijn van ſijnen Vader / maar ook hem ſelven daar toe heyligen / en Gode opdragen. *Joan.* 17. 19. Ik heylige my ſelven voor haar, op dat ook ſy geheyligd mogen zyn in waarheid. Dewijle dan in den menſch alle die dry dingen te gelijk vereyſcht zijn / namelijk / datſe / om volmaakt te worden / noodſakelijk eerſt moeten met God verſoend zijn / Item / door ſijnen Geeſt geheyligd / en alſoo door Chriſtum Gode als toege-eygend / en opgedragen worden: ſoo is 't dat den Apoſtel het woord τελειῶσαι voor alle dry gebruykt / namelijk / volmaken, verſoenen, en heyligen, of Gode toe eygenen. Sie *Heb.* 2. 10. en *Cap.* 7. 19. en 10. 1. 14.

Waar de vreeſe des doods van daan komt?

Hebr. 2. 15. *En verloſſen ſoude alle de gene die met vreeſe des doods door al haar leven der dienſtbaarheid onderworpen waren.*

DEn Apoſtel noemd de vreeſe des doods een dienſtbaarheid / om dat de menſchen / als elendige ſlaven / geduriglijk uit vreeſe beven voor de dood / als onder de wreede hand van eenen onverbiddelijken Tyran. Daar is veelderley dienſtbaarheid / maar de lichamelijke / onder de hand van Heeren / en ſelfs harde meeſters / is ſoo ſchadelijk / noch ellendig / niet / als de dienſtbaarheid onder de ydele / dwalende / en verleydende meeningen des Wereldts / of onder de heerſchappye der ſonde / en onbedwingelijke verkeerde hertstochten / en begeerlijkheden; welke den menſch onvermijdelijk vervoeren tot een harde dienſtbaarheid der elende / en verdorventheid / waar op eyndelijk de vreeſe des doods volgd / als een Koning der verſchrikkinge, gelijk hem Bildad noemd / *Job* 18. 14.

En / om met goede reden / en op eenen vaſten grond / het mom-aanſicht des doods af te rukken / en alle des ſelfs ydele verſchrikkinge te overwinnen / ſoo is noodig datmen eerſt een weynig let op de oorſaken / waar uit de ſelve ontſtaat. Even gelijk een voorſichtig Geneesmeeſter ſorgvuldiglijk onderſoekt de oorſaken van de ſiekte / eer dat hy eenige Remedie voorſchrijft; en een ervaren Chirurgijn de wonde tent / eer hy een plaeſter daar op legd. De vreeſe dan des doods ontſtaat uit verſcheyden redenen. Voor eerſt / uit een quaad en niet wel geregeld leven; waar door twee dingen veroorſaakt worden. Eerſt / een ſchrik van voor Gods gerichte te verſchijnen / en vreeſe van rechtveerdige ſtraffe over onſe misdaden / waar over ons Gewiſſe wroegt / ſich ſelven beſchuldigd / ja genoegſaam veroordeeld. Ten anderen / een wenſch om voor de dood het leven beter geſteld te vinden / en een begeerte tot dat goed dat wy door onſe ſchuld tot noch toe gemiſt hebben. Welken wenſch gemeenelijk krachteloos is / om dat de menſchen altreeds / door te langdurige gewoonte / ſoo bedorven zijn / datſe ſelden tot een krachtdadige verbeteringe gebracht werden. Soo datſe wel een bedenkend voornemen / en vliegenden wenſch / daar toe hebben / maar noyt by na tot uitvoeringe daar van ſtantvaſtiglijk geraken / hoewel ſchoon ſomtijds eenige beginſelen daar van aangevangen mochten worden. En van deſe menſchen is de Spreuke van Seneca waarachtig / *hoc ſtultitiæ proprium eſt, ſemper incipit vivere.* Dat is de dwaasheid eygen, ſy begint altoos te leven.

De tweede oorſaak van de vreeſe des doods / is de naauwe en naturelijke verbinteniſſe / en vereeninge der ziele / met het lichaam: welke beyde / hoewel in aart en oorſpronk gantſch verſchillende van malkanderen / nochtans door een gantſch innerlijke / en wonderlijke t' ſamenvoeginge een menſch geworden zijn: en ſoo naauw met malkanderen vereenigd / dat de een gelijk als een onderwerp / hoedanigheid / en eygenſchap geworden is van de ander: ſoo dat de een op de ander wederzijds werkt / en beyde alderley toeval / daden / lijden en eygenſchappen / gemeen hebben. Waar by komt den algemeenen indruk / die God / tot onderhoud ſijner Schepſelen / alle deelen des Wereldts / en Dieren / ingeſchapen heeft / waar door alles dat leven of eenig weſen heeft / ſoo veel het mogelijk is / tracht in dien ſelven ſtaat te verblijven.

Een derde reden van de vreeſe des Doods is / als een menſch de voordeelen en vermaken des Wereldts veel acht: en niet genoegſaam beſeft de nietige ydelheid aller dingen: en ſoo zijn gedachten ſet op de vermaakelijkheden des levens / dat hy aan de andere zijde niet bedenkt de menige elenden / gevaren / ongeſtadigheden / en ongemakken; die nochtans in getal verre alle vermaken overtreffen / en den menſch ongelijk ſterker gevoelen veroorſaken van ſijn verdriet / dan hy gevoelig is van het goed des Wereldts. Want wie ſiet niet dat de geſontheid aller leden verdoofd werd door de pijne van eenen tand; of dat alderley voordeel datmen genieten kan in de Wereld / te gelijk als weggenomen / en krachteloos / word door een eenig verdriet dat ons drukt? Haman bekend ſelfs rond-uyt / dat al ſijn rijkdom / hoogen ſtaat / en wellaſten des Wereldts / hem niets konden helpen / ſoo lang als hy misnoegd was / om dat den armen Mordechai, hem niet genoeg na ſijnen ſin geëerd had. Sie *Heſter* 5. 13. ſoo kleynen ſaak konde al ſijn wereldſche voordeelen krachteloos maken.

Met wat redenen de Heydenſche Wijſen de vreeſe des Doods veracht en geweerd hebben?

HOewel de Heydenen / ontbloot zijnde van het verbond der genade / geen ſekerheid hebbende van de eeuwige volmaakte gelukſaligheid na dit leven / niet gehad hebben de alderbeſte en krachtigſte vertrooſtinge tegen de dood: ſoo hebbenſe echter niet verſcheyden redenen / en bedenkingen / getracht de vreeſe des doods te verminderen / en te verſachten. Als voor eerſt / om dat de dood den menſch verloſt van alle ellenden en verdriet / en derhalven datſe niet te vreeſen zy. En tot dien eynde ſteldenſe haar ſoo naaktelijk / en overvloedelijk / voor / de menigvuldige ellenden deſes Wereldts / dat ſommige menſchen daar door ſulken verdriet kregen / en tegenheid in haar leven / datſe haar ſelven om het leven brachten / ſoo dat den Koning Prolomeus den vermaarden Hegeſias verbieden moeſt / niet meer van die ſaak te ſpreken. Uyt dit inſicht beklaagden die van Thracien de gene die geboren wierden / en waren vrolijk over de gene die ſtierven. Ja het is ſoo hoog gegaan / dat ſommige Heydenen geoordeeld hebben / dat het den grootſten loon der deugd was / die de Goden den menſchen geven konden / datſe ſtierven. Item / dat het den menſch alderbeſt was / niet geboren

Digitized by Google

ren te worden / en naaſt daar aan / gebooren zijnde / haaſt te ſterven. Doch deſe lieden hebben meer een tegenheid in het leven verwekt / dan rechten trooſt tegen de dood gegeven.

Andere verachteden de dood / op datſe / door de vreeſe der ſelve / de aangenaamheid van haar leven niet ſouden wegnemen; want niemand kan met vermaak leven / die te ſeer voor de dood bekommerd is. Geen goed ſegd Seneca Epiſt. 4. kan den beſitter goed doen, tot welkers verlies ſijn gemoed niet te voren bereyd is. En daar is geen gemaklijker verlies van eenige ſaak, als van die, welke verloren zijnde, niet kan wedergewenſt worden. Daarom laat ons ſoo leven dat wy alle daag, te ſlaap gaande, met vrolijkheid ſeggen konnen, ik heb geleeft, en dien loop, die my de Natuur gegeven hadde, voleyndigd. Sooder dan God noch den morgen byvoegd, laat het ons met blydſchap aannemen. Dien menſch is den gelukkigſten, en een ſeker beſitter van ſich ſelven, die den morgen ſonder kommer verwachten kan. Die dagelijks rekend, dat hy ſijn leven geëyndigd heeft, ſtaat alle daag met winſte op, Epiſt. 12. men moet niet ſoo ſeer beſorgd zijn om lang, als om wel te leven: want het eerſte is in onſe macht niet, maar het tweede. En, by gebrek daar van, ſiet men menigmaal dat de lieden, hoe langer datſe geleefd hebben, hoeſe onwilliger tot de dood zijn, om datſe, met lang te leven, niet beter, maar erger geworden zijn. Epiſt. 22. hy rekende dat de dood den menſch in dien ſelven ſtaat brengd, daar hy in was voor ſijn geboorte. Soude 't u niet een grooten ſot ſchijnen te weſen, die weenen ſoude om dat hy over duyſend jaaren niet geweeſt waar? hy is ſoo dwaas als deſe, die bedroefd is om dat hy na duyſend jaaren niet leven ſal. Deſe dingen zijn malkanderen gelijk: gy ſult niet meer zijn, en gy zijt voor deſen niet geweeſt. Epiſt. 77. daarom oordeeld hy / met Epicurus, dat men de dood noch vreeſen noch wenſchen moet, maar met een onbeſchroomd hert verwachten; als die in haar ſelven noch goed noch quaad is.

Veele hebben de dood met deſe redenkavelinge veracht / datter niet nieuws geſchied onder de Sonne / dat / die een tyd lang geleefd heeft / alles weet en bevonden heeft / dat hy ſoude konnen weten in menige eeuwen; door dien alle dingen geduriglijk deſelve weder komen / ſoo dat het eyndelijk begind te verdrieten. *Eccleſ.* 1. 8. Alle deſe dingen worden ſoo moede, dat het niemand ſoude konnen uitſpreken, &c. Wat behoeft men lang te leven / want door de geheugenis / en onderſoek der oude Geſchiedeniſſen / konnen wy ons alles in onſe gedachten vertoonen / wat voor deſen geſchied is: en door een voorſiende verſtand / en vergelijkinge met het geene nu is / en geweeſt is / konnen wy ook weten / wat na onſe dood weſen ſal.

Eyndelijk bevinden wy / dat den hoogſten trooſt der Heydenen niet is geweeſt / dan een onſekere giſſinge / en gedurige vertwijffelinge / over den ſtaat haarer ziele na de dood. Waar van ſy geen ſekerheid buyten Gods Woord hebben konnen vinden. In plaats van dat de Chriſtenen glooven dat haare Zielen zijn onlichamelijke geeſten / van God geſchapen / en in haare lichamen door Gods voorſienigheid gebracht: de voornaamſte der Wijſen onder de Heydenen zijn daar in eens geweeſt / dat de Zielen waren een hemelſch Vyer / dunne / gevoelige / en luchtige weſens / van den Hemel en de Son haaren oorſpronk nemende; welke / ſoo lang ſy met de lichamen vereenigd zyn / die het leven geven / in en met de ſelve lyden / en derhalven in de ſelve / als gevangeniſſen / ingeſloten zyn: maar datſe door de dood weder komen in de ruimte / tot haar begin / en tot haar geheel / namelijk / de Ziele des Werelds / daarſe deelen van zyn: en daar gelukkiger en vryer zijn / dan in de pyn-banke van een siekelijk / en qualijk gematigd / of qualijk geſteld lichaam beſloten. Item / dat tuſſchen de dood / en het dagelijks leven / geen onderſcheid is / dan dat in de dood de gantſche Ziele geheelijk het lichaam verlaat; maar anders dat wy alle daag / ja geduriglijk / ſterven: door dien de Ziele / zijnde van een Hemelſche / lichte / dunne / en vluchtigen aard / altoos by deelkens vervliegd / doch dat de ſelve / door de voedinge / herſteld worden; ſoo datſe gelijk als met een naturelijk geweld / tegen haren aart / in de lichamen gehouden word. Maar dat de Zielen / na de dood / ſouden gaan tot God / in den derden Hemel / en daar ten deele de eeuwige geluksaligheid genieten / en met een volle verſekerdheid des geloofs de volmaaktheid der ſelve / in de verheerlijkte lichamen / ſouden verwachten / hebben ſy niet konnen / ſonder Goddelijke Openbaringen / weten. Hoewelſe daar na eenigſints gehoopt en gegiſt hebben / doch ſonder ſekerheid / gelijk wy elders uit Plato, en Plotinus, klaarlijk bewéſen hebben. Dit blijkt ook uit Marcus Aurelius Antoninus lib. 4. ad ſeipſum art. 13. 25. & lib. 5. art. 2. 11. & lib. 6. art. 11. & lib. 7. art. 7. want in de dood keerd yeder deel weder tot ſijn begin / dat uit de Aarde was tot aarde / dat uit de Hemel was keerd weder na ſijn geheel / en oorſpronk / gelijk de volgende verskens ſeggen.

Cedit enim retro de terra quod fuit ante
In terras: & quod miſſum eſt ex ætheris oris,
Id rurſum cæli relatum templa receptat.

Dit is ook het gevoelen van Cicero geweeſt / die doorgaans / van den ſtaat der ziele na de dood / ſeer twijffelachtig en onſeker ſchrijft / niet wetende wat hy gelooven ſal / en ſoo in een onſekere hope en bedenken hangende. Sie doorgaans lib. 1. Tuſcul. quæſt. Wy weten dat in de dood het opperſte goed is, of immers, geen quaad. Want de dood doed een van twee, of ſy brengd een verbeteringe van ſtaat over de ziele, of in de ſelve word alle leven en gevoelen uit gebluſt. Indien dan ons yets voorvald, waar door het ſchijnd dat ons God beveeld uit dit leven te gaan, laat ons met blymoedigheid, en dankbaarheid gehoorſaamen, en laat ons denken dat wy uit ons gevangen-huys, en banden, verloſt worden, of verhuyſen in ons eygen en eeuwige wooninge, of van alle gevoelen en moeyelijkheid bevrijd worden. Wy ſullen deſe laaſte reden / om haare waardigheid / voor die de Taale verſtaan / met Cicerôs eygen woorden verhalen: *Nos, ſi-quid tale acciderit, ut à Deo denunciatum videatur, ut exeamus é vita, læti & agentes gratias pareamus, emittique nos é cuſtodia, & levari vinculis arbitremur, ut aut in æternam, & plane in noſtram domum remigremus, aut omni ſenſu moleſtiaque careamus.* Et lib. de ſeneƈt. *O præclarum diem! cum ad illud divinum animorum concilium, cætumque proficiſcar; cumque ex hac turba, & colluvione, diſcedam.*

Vertrooſtingen tegen de Dood, die den Chriſtenen eygen zijn.

BEhalven deſe redenen / hebben de Chriſtenen veel uitnemender vertrooſtingen tegen de dood / die haar als Chriſtenen eygen zijn. Als / voor eerſt / datſe haar verlaten op Gods voorſienigheid / ſoo datſe verſekerd zijn / dat alle dingen mede werken ten goede voor de geene die God lief hebben: dat haar niets / ook de dood niet / kan ſcheyden van Gods liefde: datter geen verdoemeniſſe is voor de geene die in Chriſto zijn. Dat God haar niet ſal verlaten, noch verſocht laten werden boven haar vermogen. *Rom.* 8. 28. 1 *Cor.* 10. 13. *Heb.* 13. *verſ.* 5, 6. *&c.* Datſe God aanſien als een goedertieren Vader in Chriſto / en ſich vertrouwen op ſijn barmhertigheid. 1 *Joan.* 3. 1, 2. *Joan.* 1. 12. *Epheſ.* 1. 3, -6. *Rom.* 8. 15.

Ten anderen / de geloovigen zijn aldermeeſt / boven alle andere quaaden / bekommerd over de ſonden / die in de wereld heerſchen / en over de overblijfſelen van haar eygen bedorventheid / *Rom.* 7. wetende dat de ſonde is de

door

oorſaak van alderley ongeval. Nu door de dood ver-trouwen ſy datſe van de ſonde verloſt worden / en dat haar zielen uit het lichaam der ſonde / en des doods / ver-loſt zynde / niet meer de ſonde onderworpen zyn. *Rom.* 7. *vers* 24. en 6. 7. Wie geſtorven is, die is gerechtveerdigd van de ſonde: want in den Hemel / in welke haare zielen komen na de dood / is niets dat onreyn is, of onrey-nigheid doed. *Apocal.* 21. 27. daar en boven / ſy weten dat ſy door de dood overgebracht worden in een ſtaat / die geen gevaar van afval / of verleydinge tot ſonde / onderworpen is: maar in welke ſy van haare zaligheid verſekerd zyn. Sy vertrooſten haar inſonderheid met de vaſte hope van de opſtandinge der dooden / 1 *Theſſ.* 4. 18. ſoo datſe weten dat haar dood niet is een eeuwig wechnemen van haar leven / maar ſtrekt tot een ver-wiſſelinge met een veel zaliger / en ongelyk heerlyker / leven. Dat haare lichamen / die maar aardſche Taber-nakelen zyn / katydig / en vol verdriet / maar wor-den voor een tyd afgelegd / om in plaats der ſelve te verkrygen heerlyke / onſterffelyke / geeſtelyke / en hemelſche Lichamen / welke den heerlijken lichame Chriſti ſullen gelijkformig weſen, en blinken als de Sonne / *Philip.* 3. 21. 1 *Cor.* 15. &c. in welke ſy / in plaats van dit kort / onſeker / ſondig / en elendig leven / een eeuwig leven verwachten / dat vry van ſonde en elende / de opperſte en volmaakte heerlykheid / en zaligheid / genieten ſal.

Voorts / beyde Heydenen en Chriſtenen zyn daar in eens / dat men / om de vreeſe des doods te dooden / dik-maal op de dood moet denken / en de ſelve ons gemeen maken / ja alle uren verwachten. *Pſal.* 90. 12. Leer ons alſoo onſe dagen tellen, dat wy een wijs herte bekomen, *Job* 17. 14 Tot de groeve roepe ik, gy zijt mijn Vader: tot het gewormte, mijne Moeder, en mijne Suſter. Volgens het ſeggen van Plato, (dat ook Cicero en de andere Wyſen onder de Heydenen toegeſtemd hebben) is het gantſche leven van een verſtandig man de overden-kinge des doods. Waar op Seneca ſegd / men moet ſijn ganſch leven door leeren leven; ja dat meer is men moet ſijn ganſch leven door leeren ſterven. Want / gemerkt een menſch geſet is maar eens te ſterven / en daar na het oordeel; ſoo dat men dat werk eens qualijk gedaan hebbende / nooyt her doen kan; en dat aan den oogen-blik van een goede of quade dood / het eeuwig welwe-ſen hangd / te verlieſen / of te verkrijgen; ſoo is op deſe ſaak boven alle andere acht te nemen.

De alderverſchrikkelijkſte dingen worden door de ge-woonte gemeenſaam. Een Soldaat / die in het eerſt op het ſlaan des Trommels / of geblaas des Trompets / verſchrikt word; die nauwelijks kan verdragen het af-ſchieten van een Canon: word door de gewoonte dik-maal ſoo onverſaagd / dat hy niet ontſiet ſijn eygen Vyand te gaan ſoeken / en tot een bloedig gevecht uit te dagen. Veele menſchen vald de dood ſeer ſwaar / om datſe te vooren naauwelijks oyt met ernſt / en opmerkin-ge / daar aan gedacht hebben; even of het wat nieuws en onverwachts ware: nu dat onverſiens komt / vald altoos harder en ſchadelijker / dan 't gene daar men ſich te voren na geſchikt heeft. Daarom dede den Koning Philippus prijſſelijk / dat hy alle daag / als hy opſtond / een van ſijn Hovelingen beval / dat hy hem ſoude indach-tig maken / dat hy een ſterffelijk menſch was; op dat hy leeren ſoude niet hoogmoedig zijn / noch ſijn macht misbruyken / noch voor de dood verſchrikken. Den Keyſer Servius liet / om deſelve oorſaak / ſijn doodkiſt in ſijn ſlaep-kamer ſtellen. Den Keyſer Meruanus liet op ſijn Helmet graveren / gedenk dat gy ſterven moet. De Joden ſtelden haar graven in haar Hoven / en plaat-ſen van vermaak / *Job.* 19. 41. De Egyptenaren lie-ten / in hare grootſte Maaltijden / een Doodshoofd op het Buffet ſtellen / om haar Gaſten tot matigheid en ze-digheid te vermanen. En / hoewel wy dit niet doen / nochtans komen ons geduriglijk meenige ſaken voor / die ons de gedachtenis des doods in den ſin brengen. Siet gy op uwe Kinderen / wat is 't anders te ſeggen / als dat die uwe plaats komen vervullen? Soo menig-maal als ons de ſpyſe toegediend word / die meeſtendeel uyt gedoode Dieren beſtaat / wat is 't anders / als dat ons de dood onder de oogen geſet word / dewyle wy ſelfs ons leven niet konnen ſtaande houden / dan door het dooden van wat anders? Hoe menigmael worden ons Doods-hoofden toegediſcht / ſoo dat menſe op het Buf-fet niet behoeft te ſoecken? Wat is den ſlaap anders / dan een klare vertooninge / en voorbeeld / van onſe dood? Soo menigmaal wy ons ontkleeden / en tot den ſlaap nederleggen: wat is 't anders te ſeggen / als dat wy haaſt van alles / ook van onſe lichamen / ſullen ontkleed worden / en in het Graf / als een ruſt-plaats / neder-gelegt?

Groot voordeel der geloovige menſchen boven de Engelen, en de reden daar van, Heb. 2. 16.

Want waarlijk hy neemt de Engelen niet aan, maar hy neemt het Zaad Abrahams *aan.*

VEele nemen dit woord aannemen voor de menſch-werdinge / ofte het vereenigen der menſchelyke Natuur / met de Goddelyke. Doch het oogmerk des Apoſtels brengd dat niet mede / want hy brengd in deſen Text een bewys-reden by / waarom Chri-ſtus niet heeft de Natuur der Engelen aengenomen / maar de menſchelyke; namentlyk / om dat hy geko-men is / niet om de Engelen zalig te maken / en te ver-loſſen / maar de menſchen: en dat hy om die oorſaak moeſt de menſchen / en niet de Engelen / gelyk worden / gelyk in de volgende woorden uytdrukkelyk aangewe-ſen word / *Vers* 17. Waarom hy in alles den Broederen moeſt gelijk worden, op dat hy een barmhertig en ge-trouw Hooge-prieſter ſoude zijn, &c. Nu het is ſeker / dat een reden altoos moet onderſcheyden weſen van het beſluyt / dat men uit een reden trekt; want anders ſoude het een ydele redenkavelinge zyn / als men een ſaak door ſich ſelve ſoude poogen te bewyſen.

Ten anderen / het woord dat in den Grond-text ſtaat / en overgeſet werd door aannemen; word doorgaans in de H. Schrift genomen voor ymand met een uytgeſtrek-te hand verloſſen / en uyttrekken uit ſlavernye / ellen-de / en gevaar / waar in hy ſteekt. Sie *Matth.* 14. 31. En Jeſus terſtond de hand uytſtekende, greep hem aan, &c. *Pſal.* 18. 17. en 138. 7. en *Pſal.* 73. 23. Gy hebd mijn rechterhand gevat, &c. Den Apoſtel ſiet / in deſe manier van ſpreken / op de verloſſinge uit de Egyp-tiſche ſlavernye / als blykt uit het voorgaande *Vers* 15. En verloſſen ſoude alle de geene die met vreeſe des doods door al haar leven de dienſtbaarheid onderworpen wa-ren. Nu / als de H. Schrift van de verloſſinge ſpreekt / ſoo gebruyktſe ook die manier van ſpreken / die hier in den Text ſtaat / namentlyk dat God ſyn Volk heeft met de hand gegrepen / en uyt Egypten verloſt / ſelfs in deſen Brief *Heb.* 8. 9. Ten dage als ik haar by de hand nam, om haar uyt Egyptenland te leyden; &c. *Jerem.* 31. 32.

Ten derden / indien den Text moeſt verſtaan worden van de Menſch-werdinge / en niet van de Verloſſinge / ſoo ſoude den Apoſtel niet ſpreken in den tegenwoor-digen / maar in den gepaſſeerden tyd / gelyk hy te voren gedaan heeft *Vers* 14. Overmits dan de kinderen des vleeſchs en bloeds deelachtig zijn, ſoo is hy ook deſ-gelijcks der ſelve deelachtig geworden, op dat, &c. ſoo dat het woort ἐπιλαμβάνεται hier beteykend by de hand grijpen, om te verloſſen / en uit het verderf te trek-ken / gelyk den Engel Loth en de Synen by de hand greep / en uit Sodom leyde / *Gen.* 19. 16. waarom ook Paulus, ſprekende van de verloſſinge door Chriſtum / ſegd dat hy van hem gegrepen is, *Philip.* 3. 12.

In

Digitized by Google

Indien men by de Engelen hier verſtaat de goede Engelen / ſoo is den ſin / dat Chriſtus die niet heeft verloſt / want ſy die verloſſinge niet van nooden gehad hebben / alſoo ſe noyd zijn gevallen / of ſonde gedaan hebben. Indien men daar onder ook de booſe Engelen verbangen wil / ſoo is de meyninge / dat Chriſtus die niet heeft verloſt / alſoo de H. Schrift nergens ſpreekt van haar verloſſinge / maar datſe tot het oordeel bewaard worden, 2 *Pet.* 2. 4. *Judæ Vers* 6. Waar uit volgd / dat den ſondigen menſchen een byſondere genade van God / boven de Engelen / beweſen is. Want de Heere Chriſtus / die tot een Opper-hoofd is geſet van alle dingen / ook boven alle de waardigheden der Heylige Engelen / is geen Engel / maar een Menſch; ſoo dat / in hem / de menſchelijke natuur boven alle de Engelen verheven is. Waar op ſiet den Apoſtel in deſen brief / als hy ſegd / *Heb.* 2. 5. Want hy heeft de Engelen niet onderworpen de toekomende Wereld, &c. ja de Engelen zyn de geloovigen tot dienſt geſteld / *Heb.* 1. 14. de Geloovigen ſullen de Engelen oordeelen, 1 *Cor.* 6. *Vers* 3. &c.

Maar ; ſal yemand denken / waarom heeft God de menſchen / maar niet de Engelen / willen verloſſen / en in genade aannemen? Hier van worden van verſcheyden geleerde Mannen verſchillige redenen gegeven. Sommige denken dat het is geſchied / om dat niet alle de Engelen / maar alleen een deel der ſelve / vervallen zyn. En dat God in deſe ſyn gerechtigheid / en in de gene / die ſtaande gebleven zyn / ſyn goedertierentheid bewyſt. Maar / gemerkt alle de menſchen te gelyk zyn vervallen / ſoo heeft het Gode belieft / behalven ſyn gerechtigheid / in de gene die door haar eygen ſchuld verloren gaan / in de andere ſyn barmhertigheid te betoonen / door de verloſſinge in Chriſto / tot prijs van den rijkdom ſyner genade, *Eph.* 1. 6.

Andere nemen de reden van de ſwaarheid der ſonde / die de afvallige Engelen begaan hebben. Om datſe de voortreffelykſte Schepſelen waren / en met grooter kennis begaaft zyn / dan de menſchen / en derhalven ook ſwaarder geſondigd hebben. Ten anderen / om dat den menſch niet heeft geſondigd / dan verſocht en verleyd zynde door den Duyvel / maar dat de booſe Engelen uyt haar ſelven geſondigd hebben / ſonder van een ander daar toe verſocht te zyn / ja ſelve de menſch / na haar eygen val / tot de ſonde gebracht hebben / *Joh.* 8. 44. doch / behalven dit alles / ſoo werd op de voorgeſtelde vraag / geantwoord / dat God daar in heeft geliefen te betoonen ſyn volkomen vryheid / in het betoonen van ſijn barmhertigheid / volgens 't gene hy ſegd / *Rom.* 9. 15. Ik ſal my ontfermen diens ik my ontferme , en ſal barmhertig zijn dien ik barmhertig ben. Sie *Exod.* 33. *Vers* 19.

Waarom is de Dood niet dan door de dood *overwonnen?* Heb. 2. 14.

GElyk uyt de Scorpioenen ſelfs een genees middel gemaakt werd / tegen het fenyn / en ſteken der ſelve: ſoo heeft het God behaagd / dat wy door den Dood des Soons Gods van den eeuwigen dood / en de ſonde / ſouden verloſt werden / *Rom.* 6. volgens het Raadſel van Simſon *Judic.* 14. 14. De ſpijſe ging uyt van den eeter, en ſoetigheid ging uyt van den ſtercken. Gelijk ook Simſon ſelve / door ſijn dood / meer van ſijn vyanden ombracht / dan hy in ſyn gantſch leven gedaan hadde *Judic.* 16. 30.

Op dat deſe verloſſinge / door ſulken middel te wege gebracht / te grooter ſoude weſen / en met te meerder vreugde en dankbaarheid genoten werden. Want Gods Macht werd in onſe ſwakheid geopenbaard, 2 *Cor.* 12. 9.

Dit ſtreckt ook tot grooter ſchande des Duyvels / dat hy door ſyn eygen en ſterkſte wapenen / welke zyn de ſonde en de dood / overwonnen is. Want door het onrechtveerdig kruycen des Soons Gods / welke eenigſints de grootſte ſonde mach geacht werden / heeft God de ſonde des wereldts verſoend / en de dood door haar ſelven overweldigd / 1 *Cor.* 15. 54. De dood is verſlonden tot overwinninge, &c. Den Duyvel porde de Joden aan om Chriſtum te dooden / als of / hy dood zynde / alles by hem overwonnen was. Doch God heeft hem / door ſijn eygen raad en wapenen / te niet gedaan / en den Wyſen in ſijnen raad / en den arghliſtigen in ſijn argliſt / gevangen / 1 *Corinth.* 3. 19. *Job* 5. 13. Hy vangd de Wijſen in hare arghliſtigheid : Dat den raad der verdraayden geſtort word. Dit is afgebeeld geweeſt door de verhevene Slange in de Woeſtyn / want de gene die van de Slangen gebeten waren / moeſten door het aanſien der Slange geneſen werden. *Num.* 21. 4. *Joan.* 3. *verſ.* 14, 15. En ſoo heeft God willen verſachten / of wechnemen / de ſmaadheid der dood Chriſti / waar in de Joden en Heydenen ſoo geërgerd waren / dat haar het Euangelium een dwaasheid / en tot een aanſtoot was / daar Paulus, in tegendeel / in geen ſaak ſoo roemde / als in de dood Chriſti. *Gal.* 6. 14. Gelijk voor Joſeph en David, de vervolgingen de baane geopend hebben tot haar heerlykheid / ſoo moeſt ook Chriſtus / door de hoogſte ſmaadheid / tot de eeuwige / en opperſte heerlykheid / en door den dood / tot het eeuwig leven / de kinderen Gods met ſich ſelven in leyden. *Heb.* 12. 1, 2.

Van de verleydinge en bedriegelijkheid der ſonde, voor welke wy gewaarſchouwd worden, *Heb.* 3. 13.

MEt goede reden vermaand ons Paulus, dat wy dagelyks / ſoo lange als het heden genoemd werd, malkanderen moeten vermanen, op dat niet yemand uyt ons verhard werde door de verleydinge der ſonde. *Heb.* 3. 13. Want / gelyk de eerſte ſonde is veroorſaakt door verleydinge / 1 *Tim.* 2. 14. Soo iſſer ook geen ſonde / die niet ontſtaat uyt eenige ſoorte van verleydinge. Want alle ſonde is quaad / en den menſch ſtrekkende tot oneer / ſchade / en ongemak. Nu quaad / door ſoo veel het quaad is / kan van een reden-gebruyckend Schepſel niet begeerd werden. Derhalven doet een menſch quaad / of / door onwetentheid / en dwalinge / verkeerdelyk oordeelende dat het goed is; Of ten tweeden / door ongeloovigheid / niet aannemende 't geen hem tot ſijnen goede gewaerſchouwd werd. Of door onbedachtſaamheid / en onvoorſichtigheid / niet denkende op het quaad dat in ſijn daad is / of daar uyt ontſtaan ſal. Of / ten vierden / door een ſterke begeerte / en hertſtocht / ſoo ingenomen en aangedreven zynde / dat / hoewel hy te voren wel geoordeeld heeft die ſaak quaad en ongeraden te zyn / nochtans in den drift van ſijn gemoet anders oordeeld / 't ſy door wellust / of hoope van eere en voordeel / of anderſints / vervoerd en verlokt zynde. Waarom word de bekeeringe genaamd een veranderinge des gemoeds, waar door den menſch / na de begaane daed / en ſiende ſijn dwaasheid / wyſer en voorſichtiger word. En om deſe reden is 't dat / in de H. Schriften / aldermeeſt den menſch gewaarſchouwt werd / ſich te wachten voor de onbedachte en onmatige begeerlykheden tot eere / wellust / of rykdom / als de eenige / en krachtigſte oorſaak zynde aller overtredinge. Sie onder anderen / *Coloſſ.* 3. 5. *Jacob.* 1. 14, 15. Maar een yegelijk word verſogt , als hy van ſijne eygene begeerlijkheid afgetrokken en verlokt word. Daar na de begeerlijkheid, ontfangen hebbende, baard ſonde. en de ſonde, volëyndigd zijnde, baard de dood. 1 *Petr.* 2. 21. Dat gy u onthoud van de vleeſchelijke begeerlijkheden , welke krijg voeren tegen de ziele. *Jacob.* 4. 1. Van waar komen krijgen en vechteryen onder u? komenſe niet hier van, namelijk, uyt uwe welluſten, die in uwe leden ſtrijd voeren, &c. daarom noemd Paulus deſe luſten begeerlijkheden der verleydinge, *Epheſ.* 4. 22. door welke den menſche bedorven word. En *Cap.* 6. waarſchouwd

Digitized by Google

hy ons voor de liſtige omleydingen der bedriegeryen. En Chriſtus / *Matth.* 13. 22. voor de verleydinge des Rijkdoms , door welke Gods Woord verſtikt , en krachteloos / word in den menſch. En Paulus waarſchouwd ons voor allerley verleydinge der ongerechtigheid, 2 *Theſſ.* 2. 10. en *Coloſſ.* 2. 8. voor de ydele verleydinge, der uitwendige ſinnen / en bedorven Redenkavelinge.

Om de veelderley verleydinge der ſonde te ontgaan/ is ſeer noodig het Gebed *Matth.* 26. 41. Waakt en bid, op dat gy niet in verſoekinge komt. Naauwe opmerkinge/ ſorgvuldigheid/ en voorſichtigheid/ 1 *Theſſ.* 5. *vers* 6. *Luc.* 21. 34. wacht u ſelven, dat uwe herten niet t'eeniger tijd beſwaard worden, &c. Sie *Matth.* 10. *vers* 16. *Epheſſ.* 5. 15. Siet hóe gy voorſichtiglijk wandeld, niet als onwijſen, maar als wijſen. Den tijd uytkoopende dewyle de dagen boos zyn.

Inſonderheid moetmen ſich wachten voor ſonden / daar onſe gematigdheid des lichaams meeſt aanleydinge toe geeſt.

Item / ſich wachten voor de eerſte/ ook geringe/ aanleydingen / gelegentheden / en beginſelen der ſonde. Want gemeenelijk komen de ſonden allenrkens van kleyne / ja by-na ongevoelijke beginſelen / tot haar uyterſte hoogheid: en daar is geen ſonde ſoo kleyn / welke/ veracht zijnde/ niet groot word. Denkt niet, ſegt Hieronymus, dat de ſonden kleyn zijn, maar dat God groot is dieſe mishagen.

En hoewel alle verleydingen ſorgvuldiglijk te vermijden ſtaan/ nochtans aldermeeſt die welke door voorſpoed komen / en door verlokkinge tot eenig lichamelijk goed. Want indien den tegenſpoed/ en vreeſe van ongeval/ haar duyſenden verſlagen heeft/ den voorſpoed/ wellust/ en begeerlijkheid/ heeft 'er tien duyſenden bedorven. Het is moeyelijker te ſtrijden tegen de wellust / dan tegen het kruys. Alle quaad, ſegd Cyprianus, word lichter gewonnen dan de wellust. De verſoekingen door begeerlijkheid zijn veel ſterker aanlokkende / dieper in dringende in het gemoed / en behendiger / ja by-na op een ongevoelige wijſe het herte innemende / en bedriegelijker dan de verſoekingen door eenig gevreeſt quaad. Daar en boven / den voorſpoed/ en het involgen van ſijn begeerlijkheid / maakt den menſch hoovaardig en ſorgeloos; 't welk de alderſterkſte aanleydinge is tot ſonde. Het Geloove, ſegd Auguſtinus, dat in ongeval en ſwarigheid ſeker is, word door geruſtigheid tot gevaar gebracht.

Uyt wat omſtandigheden en ſaken werd de vergrootinge, of de verminderinge der ſonden geoordeeld? *Heb.* 3. 8. 9.

GEmerkt de ſonde der Joden hier vergroot word uyt verſcheyden inſichten / als / namelijk / uyt de hoedanigheid der ſelve / dat ſy God hebben beproeft, verſocht, en verbitterd. Ten anderen / uyt aanmerkinge der plaats / dat het geſchied is in de Woeſtyne, daarſe vele wonderlijke werken Gods geſien hebben / en op den weg waren na het beloofde Canaan. Ten derden / uyt de langdurigheid des tijds / namelijk / veertig Jaaren lang. Soo is 't aanmerkens noodig / welke de ſaaken in 't gemeen zijn / die tot verſwaringe der ſonden ſtrekken.

Wy ſtellen hier voor vaſt / dat alle deugden / en ſonden / niet even groot zijn (gelijk de Stoïſche Philoſophi gemeynd hebben) maar datter in beyde verſcheyden trappen gevonden worden / ten welken aanſien ſy vergroot en verminderd worden. 't Welk voor eerſt geoordeeld werd / na de hoedanigheid des perſoons / welke een daad doet. Want een en ſelfde ſonde word ſwaarder geacht / alſſe geſchied van een perſoon die in de Kerke / of Regeringe / tot een voorganger en opperhoofd geſet is / dan alſſe geſchied van een gemeyn Onderdaan. Om dat ſulke ſonden van veelen geweten worden / en grooter ergerniſſen / ongevallen / en navolginge veroorſaken. Item / om dat ſoodanige perſoonen / meer gaven en kenniſſe van God ontfangen hebbende / dies te ſwaarder ſondigen. Dit geeft Chriſtus te kennen / *Matth.* 5. *vers* 13, 14. als hy ſijne Diſcipelen noemd het zout der aarde, het licht der wereld. Want dien veel gegeven is, van dien ſalmen overvloediger eyſchen. *Luc.* 12. 48. Ten anderen word dit geoordeeld na de gelegentheid des perſoons / tegen welken miſdaan werd. Want / by exempel / ongelijk te doen aan Godzalige / uytnemende en vroome Mannen / en kinderen Gods; of aan ſijn Ouders / of getrouwe Vrienden / of Overheden / &c. is een erger daad / dan het ſelve te doen aan een ander. Want van de Vromen ſegd Zacharias C. 2. 8. Die u-lieden aanraakt, die raakt des Heeren oogappel aan. Sijn Overheid te vloeken / of te laſteren / is een ſwaarder miſdaad dan een gemeen perſoon te laſteren. *Exod.* 22. 28. 2 *Pet.* 2. *verſ.* 10, 11, &c. niet alleen om dat de Overheid God vertoond / en in ſijn plaats geſet is / *Rom.* 13. maar ook om dat het laſteren der Overheid vele quade gevolgen veroorſaakt / welke het gemeene beſt ſeer ſchadelijk zijn. Sijn vriend te bedriegen / die u niet alleen alles goeds bewijſt / maar ook in eenvoudigheid / en oprechtigheid / op u vriendſchap vertrouwd / is een verfoeyelijker daad / dan of het aan een ander geſchiedde. *Prov.* 3. *vers* 29. Smeed geen quaad tegen uwen naaſten, aangeſien hy met vertrouwen by u woond.

Ten derden / word de vergrootinge / of verminderinge der ſonde genomen uyt de gelegentheid der daden ſelve / waar van de eene grouwelijker is dan de andere; want / by voorbeeld / het is een grooter miſdaad ſijnen naaſten te dooden / dan ſijn goederen te rooven. Een valſchen eed / met voordacht gedaan / is een ſwaarder ſonde / dan enkele onwaarheid te ſpreken: Item / overſpel / dan hoererye: moedwilligen haat en nijd / dan onvoorſichtigen toorn / die haaſtelijk komt / en dadelijk afgelegd word / &c.

Ten vierden / uyt omſtandigheden van tijd en plaats. By exempel / die yets opentlijk doet voor al de wereld / en ſoo openbare ergerniſſe verwekt / of ſondigd even op dien tijd / die byſonderlijk tot den Godsdienſt afgeſonderd is; is ſwaarder te beſchuldigen / dan of het op een ander tijd / en heymelijk / geſchied waar.

Ten vijfden / word de verſwaringe / en verlichtinge / der ſonde gerekend na datſe min of meer tegen het Gewiſſe / of moedwilliglijk geſchied / en tegen meerder middelen der genade / en overtuyginge des herten. Of datſe geſchied uyt ſwakheid / onbedachtſaamheid / vergetenheid / haaſtigheid / harde verſoekinge / en ſoo voorts / *Heb.* 10. 26. Indien wy willens ſondigen, na dat wy de kenniſſe der waarheid ontfangen hebben, ſoo blyft daar geen Slagt-offer meer over voor de ſonde: maar, &c. Sie *Rom.* 2. 4, 5. *Jacob* 3. 17. *Luc.* 12. 47. De dienſt-knecht welke geweten heeft den wille ſijns Heeren, &c. *Deut.* 19. 11, - 14.

Ten ſesden / andere dingen gelijk zijnde / een ſonde alleen met gedachten begaan is ſoo ſwaar niet / dan die met de daad uytgevoerd word; noch het dreygen / en met woorden te miſdoen / als de daad ſelve. Inſonderheid doed ook veel / tot verſwaringe der ſonde / het oogmerk. Want yemand in groote Armoede yets van een ander nemende / alleen om ſijn Armoede te vervullen / is ſoo ſeer niet te beſchuldigen / dan die ſteeld ſonder nood / om ſich met een anders goed te verrijken. Die yemand vervolgd / of dood / uyt aanporringe van een dwalende Conſcientie / meenende daar mede God eenen dienſt te doen, *Joh.* 16. 2. Gelijk Paulus de Chriſtenen vervolgde *Act.* 9. die ſondigd ſoo ſwaar niet / dan die het ſelve uyt wraakgierigheid / of onrechtveerdigen haat / doed / of om ſijne goederen te rooven.

Ten ſevenden / de ſonden worden ſeer verſwaard / alſmen tot de eene grove ſonde de andere doet / ſijn herte verhard / dikmaal in een en de ſelve grove Overtredingen vervald / ſich verblyd in de gene die quaad doen/

an-

andre daar toe aanpoꝛd / inſonderheid alſmen / ſonder berouw en verbeteringe / in de ſelve volherd / *Rom.* 3. 8, 9. *Hob.* 6. &c.

Hoe ver kan onwetenheid den menſch tot verontſchuldiging ſtrekken? Heb. 3. 10. *Altijd dwaalen ſy met het herte, en ſy hebben myne wegen niet gekend.*

Antw. MEen moet voor eerſt onderſcheyden / of een ſaak alleenlijk met onwetenheid, dan offe door onwetenheid gedaan werd. Door onwetenheid ſeg ik een ſonde te geſchieden / als de onwetenheid gaat voor de ſonde / en een oorſaak van de ſonde is. De ſonden die alleenelijk met onwetenheid geſchieden noem ik / by welkers doen de onwetenheid wel gevonden werd / als een medegaande ſaak / maar ſy was niet in den menſch voor de ſonde / noch oorſaak van de ſondige daad.

Deſe tweede onwetenheid word in alle ſonden gevonden / geene uytgeſonderd / het is onmogelijk dat yemand quaad doe / ſonder medegaande onwetenheid / of dwalinge / en verkeerd oordeel van ſijn verſtand. 't Welk hier uyt blijkt / om dat de ſonde quaad is / en den menſchen tot oneere / ſchande / en verdriet ſtrekt; en nochtans een daad is / die door den wille van den menſch gedaan word. Maar den wille kan niet willen eenige ſaak / voor ſoo ver die quaad is / maar alleen voor ſoo veel die voor goed van het verſtand geoordeeld werd. Soo iſt dan noodig / dat de dwalinge des verſtands ga voor de wille tot de ſonde / en voor de ſondige daad. Want / even gelijk de ooge niet kan ſien dan 't gene in ſich ſelven ſichtbaar is / ſoo kan de wille niet begeeren / dan alleen 't geen goed en begeerlijk is / 't zy in der daad en waarheid / of immers in ſchijn / en na het oordeel des genen die yets wil / of begeerd. De reden is / om dat alle naturelijke bequaamheid bepaald is aan ſijn eygen voorwerp. Het verſtand kan niet verſtaan / dan 't geen begrijpelijk is. De macht kan niet uytwerken dan 't geen mogelijk is: het gevoelen kan niet taſten dan 't geen lichamelijk is / en ſoo voorts. Daarom heeft Ariſtot. wel geſegd. Ethic. 3. Dat al die quaad doed, onwetende is. En in de ſpreuken Salomons, ja doorgaans in de H. Schrift, worden alle die quaad doen / en godloos leven / ſotten, dwaſen, en uytſinnige genaamd; En de bekeeringe des menſchen tot de deugd / heeft haar benaaminge van een woord / 't welk beduyd na de begaane miſdaad wijſer worden.

Tegenw. Daar zijn nochtans veel dingen / die ſoo openbarelijk quaad zijn / dat een yeder die oordeeld quaad te zijn / by exempel / ſijn Vader of Moeder te dooden / een valſchen eed te doen / en ſoo voorts: En nochtans worden deſe / en diergelijke dingen / ſomtijds van de menſchen met voorweten / en vrye wil gedaan. Soo ſchijnd het niet altoos waar te zijn / dat de wille niet kan begeeren / dan het gene het verſtand oordeeld goed te zijn.

Antw. Hoewel den menſch te voren mach in het gemeen oordeelen / de gemelde ſaken in ſich ſelven quaad te weeſen; Nochtans als / of terwijle / hy ſulks doed / ſoo word hy door d'een of d'ander hertstocht / of ongeregelde begeerte / rijſende uyt des Lichaams onmatige en quade geſtalte / ſoo aangedreven / en op dien tijd in ſyn verſtand verſet / bedwelmd / en verblind; dat hy in 't byſonder / en in dat geval / voor dien tijd / meend die ſaak goed te zijn / en by gevolg dat hy die daad moet doen. Maar gemerkt voor de daad / en die booſe ongeregelde drift / hy niet is onwetende geweeſt / maar oordeelde de gemelte daad ſonde te weſen / ſoo werd hy in deſe gelegentheid niet voor onſchuldig gerekend.

Ten anderen / de onwetenheid gaat of over ſaken die yemand konde weten / en gehouden was te weten; ofte over ſaken die hy geenſints heeft konnen weten / welke een onverwinnelyke onwetentheid genaamd werd / en den menſch onſchuldig maakt / want daar geen wet is, daar is geen overtredinge *Rom.* 4. 15. En die de geſchreven Wetten niet hebben konnen weten / maar alleen de wet der Natuur gehad hebben / ſullen alleen na de ſelve geoordeeld werden *Rom.* 2. *vſſ.* 12-15.

Alle wet dan / die het gewiſſe des menſchen verbind / moet gekend weſen. Want het verſtand moet eerſt ontfangen / eer die het gewiſſe verbinden kan? Want ſy verbind door kracht van een ſluyt-reden / in het verſtand gemaakt. *Joan.* 15. 22. Indien ik niet gekomen waar, en tot haar geſproken hadde, ſy hadden geen ſonde, &c.

Maar een vrywillige onwetenheid / waar van den menſch met opſet / en moedwil / de oorſaak is / ſoo dat hy niet wil onderſoeken / of acht nemen op het gene hy kan / en behoord te weten gelijk van ſulke geſproken word *Job* 21. 14. Nochtans ſeggen ſy tot God, wijk van ons: Want aan de kennis uwer wegen hebben wy geenen luſt ſoodaanigen onwetenheid kan den menſch niet ontſchuldigen.

Maar / behalven deſe grove onwetenheid / iſſer ook een ander / die den menſch wel eenigſints / en ten deele / onſchuldig maakt / maar niet in het geheel; Om dat / hoewel in de ſelve ſulken grooten moedwil niet is / als in de voorgaande / nochtans is den menſch ten deele de oorſaak van die onwetenheid: Om dat hy met ſulken ernſt / aandacht / vlyt / en opmerkinge niet heeft nageſpeurd 't geen hy moeſt en konde weten / gelijk hy wel ſchuldig was. En van deſe onwetenheid ſchijnd Chriſtus te ſpreken. *Luc.* 12. 47. 48. Die dienſtknecht welke geweten heeft, &c. Maar die de ſelve niet geweeten heeft, en gedaan heeft dingen die ſlagen waardig zyn, die ſal met weynige ſlagen geſlagen werden.

Onwetenheid dan word geoordeeld min of meer te ontſchuldigen / na dat in de onwetenheid ſelve min of meer ſchuld / en moedwil / gevonden word: En derhalven werd een miſdaad / geſchied door onwetenheid / niet geheelijk verontſchuldigd / als de onwetenheid ſelve veroorſaakt werd door haat / nijd / of eenige andere booſe hertstocht / die niet ſonder ſchuld in den menſch gevonden werd. Gelijk in de Joden / welke Chriſtum gedood hebben / niet wetende dat hy de Meſſias was: Om dat die onwetenheid in haar / ten deele immers / door nijdigheid veroorſaakt is / en derhalven in haar niet ganſchelijk ſonder ſchuld geweeſt is. Om deſe reden word een miſdaad van ſommigen niet geheelijk verontſchuldigd / die door onwetenheid geſchied / terwijl den menſch beſig is met yets te doen dat hem ongeoorloofd is. By voorbeeld / indien yemand ſich begevende tot overſpel / met eenen / doch onwetende / bloedſchande begaat. Om dat hy door ſyn ſchuld in die onwetenheid / en alſoo / door de onwetenheid / tot bloedſchande vervallen is. Ten anderen / om dat een yeder ſich moet wachten van alle ſonden / ook in 't byſonder om die reden / om dat de een ſonde niet alleen gelegentheid / maar ook oorſaak / geeft tot andere. Soo dat de Hebreen wel geſegd hebben / *peccatum trahit peccatum*, De eene ſonde trekt de ander. Sie hier van breeder Commentaria Toſtati in *Levit. Cap.* 4. en *Tomo.* 5. Commentar. in *Matth. Pag.* 462, &c.

Van de volmaaktheid des Seven-getals, *Heb.* 4. 4.

HOewel in het getal / als getal / of voor ſoo veel het een getal is / geen kracht is / noch in ſich ſelven het een getal niet volmaakter is dan het ander. Nochtans is het niet gantſch ſonder reden / dat by na by alderley volkeren / en ten allen tijden / het Seven-getal voor wat byſonders boven andere

dere

dere getalen geacht is/ en volmaakt genaamd. Want/ voor eerſt/ wat de natuur belangd/ men ſiet dat daar in het ſeven-getal op een uytnemende maniere beſpeurd word. Want daar zijn effen ſeven Planeten: alle ſeven dagen heeft men of volle/ of nieuwe/ of quartiermaans/ na welken cours ſich ook de water-getyden voegen. De ſevende Maand is de eerſte in welke een menſch volkomen/ en bequaam om te blijven leven/ geboren werd. Alle ſeven Jaren komter een merkelijke veranderinge in des menſchen lichaam; de loſſingen/ en grootſte veranderingen in de ſiekten/ voegen haar ook veelſints na dit getal/ &c.

Ten anderen/ het is ook ſeker/ dat in de H. Schrift het ſeven-getal ſeer dikmaal/ en meer dan eenig ander/ in den Godsdienſt/ en anderſints/ onderhouden is geweeſt. Waar van ſoo menigvuldige exempelen zijn/ dat het licht verveelen ſoude die alle op te halen/ doch weynige konnen daar toe genoegſaam aanleydinge geven. Voor eerſt/ toond ons den Text/ dat God/ (die/ na ſijne oneindige Wijsheid/ alle dingen geordend heeft op ſijn getal/ mate/ tyd/ gewicht/ plaats/ maniere/ &c.) in ſes dagen alle ſijne Werken voleyndigd heeft/ en op den ſevenden dag geruſt.

Ten anderen/ den ſevenden dag heeft God tot den H. Godsdienſt geheyligd. Het ſevende Jaar/ Item/ het Jubel jaar/ 't welk quam na ſevenmaal ſeven Jaren/ zijn op een byſondere wijſe afgeſonderd geweeſt/ volgens de Moſaiſche Wetten. Sie *Lev.* 25. Seven dagen moeſt een Vrouw onreyn zijn/ na het baaren van haar kind. *Levit.* 12. 2. Ten ſevenden dage wierd een Melaatſche gereynigd/ *Levit.* 14. 9. Seven dagen moeſten de Prieſters/ en den Altaar/ gewyed werden/ *Exod.* 29. *verſ.* 35, 37. De Feeſt-dagen wierden na dit ſevental geordend. Sie daar van 2 *Chron.* 7. 8, 9. *Lev.* 23. 6, 15, 34, &c. Voor den ſevenden dag na de Geboorte/ mocht geen Lam/ Os/ of Geyte/ geofferd werden. *Levit.* 22. 27. Seven dagen moeſtmen de wacht des Heeren houden/ *Levit.* 8. 35. Sevenmaal moeſtmen het bloed der verſoeninge ſprengen; als mede de H. Olye/ *Levit.* 16. 14. en 8. 11. Naaman wierd belaſt ſich ſevenmaal te waſſchen. 2 *Reg.* 5. 10. Seven dagen pleegmen te vaſten over de dooden/ 1 *Sam.* 31. 13. Tot verſoeninge moeſtmen ſeven Varren/ en ſeven Rammen/ offeren/ *Job* 42. 8. *Num.* 23. 1. De Babyloniſche gevangenis duurde t' ſeventig Jaren. Na t' ſeventig weken word den Meſſias beloofd/ *Dan.* 9. In de Openbaringe Joannis word geſproken van ſeven Sterren/ ſeven Kandelaren/ ſeven Zegelen/ ſeven Baſuynen/ ſeven Donderſlagen/ en ſoo voorts: ſoo dat Cicero, in ſomnio Scipionis, het ſeven-getal noemd den knoop aller dingen.

Dat God op den ſevenden dag geruſt heeft/ moet niet eygentlijk verſtaan worden/ als of God vermoeyd waar geweeſt/ want hy alles ſonder eenige moeyte/ door een enkel bevel/ heeft voortgebracht/ en geen veranderinge/ veel min vermoeytheid/ in God vallen kan. *Eſa.* 40. *vers* 28. Hebd gy niet gehoord, dat de eeuwige God, de Heere, de Schepper der eynden der Aarde, noch moede noch mat word. Daar is geen doorgrondinge van ſijn verſtand. Maar den ſin is/ dat God opgehouden heeft te werken/ dat is/ nieuwe gedaanten van Schepſelen voort te brengen. Hoewel God noch altoos werkt/ ten aanſien van de onderhoudinge/ en regeeringe aller dingen/ werkende alles in allen, *Joan.* 5. 17. Mijn Vader werkt tot nu toe, en ik werk ook.

Of men, om eygentlijk, en wel te ſpreken, kan *appelleren*, van den Throon der gerechtigheid, tot den Throon der genade Gods? Heb. 4. 16. *Laat ons dan met vrymoedigheid toe treden tot den Throon der genade, &c.*

Een Throon is eygentlijk een plaats van gericht/ of Koninklijke waardigheid/ daar van ſich de Vorſten/ en Overheden/ in heerlijkheid en geſag/ aan haar Onderdanen vertoonen. Den Apoſtel ſiet/ in deſen Text/ op de Arke des Verbonds/ voor welke/ als een ſichtbaar teeken der Goddelijke tegenwoordigheid en genade/ eenmaal des Jaars den Hooge-prieſter de ſonde des volks verſoende/ dragende op ſijn borſt de namen der twaalf Geſlachten Iſraels, en alſoo voor God ſijn Gemeynte als vertoonende/ en opdragende. Soo dat den Genaden-ſtoel/ of Throon der Genade, eygentlijk in het Oude Teſtament genaamd wierd de plaatſe welke was tuſſchen de beyde Cherubinen/ welke waren over de Arke/ ofte 't Verſoen-dekſel: want daar van daan quamen de Goddelijke antwoorden/ van daar verhoorde God ſijn Volk/ en daar was een byſonder licht/ en teyken van Gods gunſtige tegenwoordigheid/ 2 *Sam.* 6. 2. *Pſal.* 80. 2. Die tuſſchen de Cherubinen ſittet, verſchijn blinkende, &c.

God dan word oneygentlijk/ en by gelijkeniſſe/ van het doen der menſchen genomen/ een Throon toegeſchreven/ *Heb.* 12. 2. *Apoc.* 4. &c. *Eſai.* 66. 1. Den Hemel is mijnen Throon, en de Aarde is den Voet-bank mijner voeten, &c. Dit word ook genaamd den Throon der Majeſteyt in de Hemelen, *Heb.* 8. 1. Insgelijks word ook Chriſto/ als Middelaar/ een Throon/ en Heerlijkheid toegeſchreven/ en de twaalf Apoſtelen werden mede/ als door mededeelinge der heerlijkheid Chriſti/ twaalf Throonen toegeeygend/ *Matth.* 19. 28. *Apoc.* 3. 21. Die overwind, ik ſal hem geven met my te ſitten in mijnen Throon, gelijk als ik overwonnen heb, en ben geſeten met mijnen Vader in ſijnen Throon.

Sommige nu hebben aangewend/ in haar Gebeden te appelleren, van den Throon der rechtveerdigheid, tot den Throon der genade. Welke maniere van ſpreken (hoewelſe uytgelegd/ en genomen kan worden in een goeden ſin/ welke wy vertrouwen te hebben de gene dieſe gebruyken/ namelijk/ datſe belijden/ niet te konnen beſtaan/ ſoo God na ſijn ſtrenge rechtveerdigheid geliefde met haar te handelen/ en datſe derhalven haren toevlucht nemen tot het Verbond der genade/ en barmhertigheid Gods) wy oordeelen dat niet eygentlijk/ noch wel/ ingevoerd word. Niet alleen om dat ſoodanigen maniere van bidden nergens in Gods Woord gevonden word; maar inſonderheid/ om datſe met de gelegentheid der ſaake niet over een komt. Want/ voor eerſt/ den Throon der Rechtveerdigheid Gods/ en der genade Gods/ is een en den ſelven Throon/ d'een van d' ander niet verſchillende; want het is den ſelven Throon/ in welke God rechtveerdiglijk oordeeld/ en den boetveerdigen Sondaar zijn genade in Chriſto bewijſt. Daarom oordeeld den Geleerden D. Kloppenburg, *in diſp. de Euangelica juſtificatione Theſ.* 7. dat ſulke manieren van ſpreken gevaarelijk zijn/ en aanleydinge geven tot de Sociniaanſche dwalingen/ door welke den Throon der Gerechtigheid Gods geſcheyden word van den Throon ſijner Genade/ ja tegen de ſelve geſet word/ en yemand van den Throon van Gods Rechtveerdigheid beſtaat te appelleren/ tot den Throon der Genade Gods. Ten anderen/ yemand die appelleerd/ beroept ſich/ van eenen minderen Richter/ tot eenen hooger Richter; en dat/ om dat hy meend van den onderhoorigen Richter beledigd te zijn/ en ongelijk geleden te hebben/ waar over hy by den hoogeren Richter verbeteringe verſoekt: welke dingen/ hoe ongerijmd het zy van God te denken/ veel min te bidden/ een yeder/ die geſonde reden gebruykt/ genoegſaam bemerken kan. Het ſchijnd datmen/ ſoo doende/ navolgd de dwalinge der Pauſgeſinden, welke tot ſulken onbeſchaamtheid eyndelijk vervallen zijn/ in het verweeren van het aanbidden Mariæ, en der andere Heyligen; datſe dorven ſeggen/ dat God ſijn Rijke verdeeld heeft, en den Richtſtoel der genade overgegeven aan Maria, en voor ſich behouden heeft den Throon der rechtveerdigheid; als of het eenen gantſch anderen Throon was/ van welken God gerichte oeffend/ of

Digitized by Google

barmbertigheid pleegd : en leeren alſoo de menſchen van God/ als eenen ſtrengen Richter/ afbeelden/en haar vertrouwen / en toevlucht nemen tot een ſchepſel : alſoo appellerende / van den Throon Gods / tot de Vierſchare van een menſch ; waar in wy niet twyffelen / of daar is een verſoepelijke afgoderye in begrepen. Sie *Jerem.* 17. 5.

Epicuriſche Reden, waarom men God niet moet aanbidden, wederlegd. *Hebr.* 5. 7. *Gebeden en ſmeekingen tot den geenen*, &c.

VEele menſchen werden nalatig in het Gebed / uyt een Epicuriſche bedenkinge / als of God zich de dingen des Wereldts / en den menſchen / geenſints aan trok / en by gevolg geen weldaden beweeg. Welke met goede reden van den verſtandigen Seneca wederlegd worden in ſijn 4 Boek van de Weldaden / *Cap.* 1. waar in hy toond/dat alles wat wy zijn / en hebben / uyt Gods Weldadigheid vloeid : en dat daar tegen niet geld te ſeggen / dat ons de Natuure deſe dingen geeft. Want die ſoo ſpreken bemerken niet / datſe niet doen / dan God eenen anderen naam geven. Want / wat is de Natuur anders / dan God ſelfs ; en een Goddelijke wijsheid / die ſich in de gantſche Wereld / en al haar deelen / vertoond ? Ofte die order en geſchiktheid der Schepſelen / door welke God gewoon is alles in allen te werken ? Ten anderen / hy bewijſt dat God eygentlijk / en door de voortreffelijkſte maniere / den menſche wel doed / om dat hy geen ander oogmerk daar in heeft / dan eere in te leggen / in de Rijkdom van ſijn Weldadigheid ; alſoo hy tot vergeldinge / van den menſch niet genieten / of verwachten kan. Hy beveſtigd het voorts / met een algemeen gevoelen by-na aller Heydenſche Volkeren ; want het is niet te gelooven / dat alle menſchen te gelijk in de dwaasheid ſouden vervallen zijn / datſe eenparigliijk ſoo haar byſondere als openbare Gebeden gewoon ſouden zijn tot God te doen / indienſe niet hadden bemerkt / dat op haare Gebeden eenige nuttigheid gevolgd waar. Ja daar is niemand ſoo elendig/ die niet veelſints de goedertierentheid Gods genoten heeft : en veelen betoond God niet alleen een wonderlijke goetdadigheid / maar groote overvloed van ſijn mildigheid.

Dat men voorſichtiglijk acht moet nemen op de ſaken die men in ſijn Gebeden uytdrukt.

WY weten niet (ſegd den Apoſtel *Rom.* 8. 26.) wat wy bidden ſullen gelijk het behoort. Veele menſchen bidden om het geene haar ondienſtig/ ja ſchadelijk is / gelijk de Joden om eenen Koning / tot nadeel van haar vryheid / en om vleeſch te eten / 't welk haar ſeer qualijk bequam / 1 *Sam.* 8. *Num.* 11. ſoo datſe/haar begeerte verkregen hebbende/van nooden hadden een ander Gebed te doen / om daar van verloſt te worden. Daarom ſeyde de Heere Chriſtus tegen de Moeder der Sonen Zebedei, *Matth.* 20. 22. Gy-lieden weet niet wat gy begeert : En tot ſijne Diſcipelen / alſſe wrake verſochten over de Samaritanen, *Luc.* 9. 55. Gy weet niet van hoedanigen Geeſt gy zijt. Soo iſt dan gansch noodig/dat men naauwkeuriglijk acht neemt op de ſaken / die men in en door den Gebede van God verſoekt / op dat ons Gebed ſelfs ons niet verondeele / en ons eygen begeerte ten verderve ſtrekke. Daarom verſochten de Diſcipelen met goede reden / dat de Heere Chriſtus haar wilde leeren Bidden, gelijk ook Joannes ſijne Diſcipelen geleerd hadde. *Luc.* 11. 1. En Plato, in Alcibiade 2. prijſt daarom ſeer het Gebed van een oud Poëet, in deſer wijſe uytgedrukt. *O Jupiter Rex, optima quidem nobis & voventibus & non voventibus tribue. Mala quoque poſcentius abeſſe jubeto.* Dat is / O God, geeft ons 't geen gy weet beſt voor ons te weſen, 't zy dat wy het bidden, of niet : en, indien wy door onverſtand yets quaats bidden, weer dat van ons af. Dit hebben ook (ſegd hy in de ſelve plaats) nagevolgd de *Lacedemoniers*, die / ſoo in 't byſonder / als openbaar / niets gewend waren te bidden ; dan / *ut honeſta cum bonis Dii ipſis concederent.* Dat is / dat de Goden haar geliefden te geven met de vrome lieden, 't geene eerlijk was. Hy verhaald insgelijks / hoe dat die van Athenen, tegen de Lacedemoniers krijg voerende / na veele ſware nederlagen / den Goden lieten vragen / waarom ſy ſoo ongelukkig waren boven de Lacedemoniers, daarſe nochtans koſtelijker / en overvloediger Offerhanden offerden / dan die van Lacedemonien : waar op ſy tot antwoord kregen / dat het kort en goed Gebed der Lacedemoniers den Goden aangenamer was, dan alle de Offerhanden der Atheniers. Want, ſegd Socrates, men moet niet denken dat God na geſchenken of gewin ſiet, gelijk een goddeloosen Woekeraaar; maar, indien yemand Heylig en Rechtveerdig is, die behaagd God meer dan allen uytwendigen Godsdienſt, en koſtelijke Offerhanden. Den ſelven Plato verhaald ons tot dien eynde het Gebed van Socrates *in Phædro, ſive de pulchro*, aan het eynde des Boeks. *O Dii date mihi, ut pulcher intrinſecus fiam, & ut eaquæ extrinſecus habeo, internis ſint amica, & ut divitem putem ſapientem. Tantum vero mihi auri ſit, quantum neque ferre neque ducere alius poſſit, quam vir temperatus.* Geef my, O God, dat ik inwendig in mijn gemoed wel mach geſteld weſen, en dat de dingen die ik daar buyten beſitte, den inwendigen welſtand van mijn Geeſt niet hinderlijk maar voordeelig zijn mogen, en dat ik dien mach oordeelen rijk te weſen, die wijs is. En geef my zoo veel van 's Werelds goed, als een matig man van nooden en dienſtig is. En in zijn vijfde tweeſpraak *de Republ. ſive de juſto*, toond hy dat de Prieſters/ en gansche Stad / in de beveſtinge der Houwelijken / plegen te bidden. Dat uyt goede lieden kinderen mochten geboren werden, die nog beeter waren; en, uyt de geene die het gemeene beſt nut waaren, zoodanige mochten voortkomen, die noch nutter waaren. En / in Eryxia, als gy van God voorſpoed en welſtant bid, zoo begeerd gy in der daad niet, dan dat gy vroom en deugdſaam mocht weſen : want den goeden is alle dingen goed, maar den quaaden zijn alle dingen quaad. 't Welk den Apoſtel verder uytlegd / en beveſtigt *Rom.* 8. 28. Wy weeten dat den geenen die God lief hebben, alle dingen mede werken ten goede. Sie *Tit.* 1. 15.

Tegenwerpinge, tegen het bidden, verantwoord.

MAar veele denken dat het onnodig is te bidden / door dien God niet gewoon is yets te doen / dan volgens der naturen loop ; En derhalven dat het den geenen die niet bid, gaat gelijk die bid, *Eccleſ.* 9. 1, 2. Ja veele voegen daar by/dat God alle dingen te voren beſloten heeft / en datter / door onſe Gebeden / geen veranderinge kan geſchieden.

Antw. 't Is nochtans ſeker/ dat Jacobus ſegd/ *Cap.* 5. *vers* 16. Een krachtig Gebed des rechtveerdigen vermag veel. Want een welgeſteld Gebed moet komen uyt een hert / dat niet alleen met een groote genegentheid tot de begeerde ſaak ingenomen is / maar dat ook alle bedenkelijke / en mogelijke eerlijke middelen / op het vlytigſte / met een ernſtige overlegginge van alles dat tot de ſake diend / in het werk ſteld : (anders zijn de Gebeden ydel en krachteloos.) Soo dat de Gebeden den menſch bekommert / en neerſtig maken ; insgelijks een vertrouwen in het herte verwekken / waar door hy in ſijn doen wonderlijk verſterkt werd. Het bidden dan is ook een der middelen / door welke veele dingen uytgewrocht / en tot haar eynde gebracht werden ; en moet derhalven van Gods beſluyt niet uytgeſloten zijn. Het is waar / dat ook de Godlooſe en die niet bidden, wel eenige weldaden van God verkrijgen / door een algemeene

gemeene goedheid Gods/ waar door hy allen van ſijn weldadigheid/ en haren ſchuldigen plicht/ overtuygd: maar God geeft haar de zaligmakende gaven (die de uytnemendſte zijn) niet/ dan gewoonelijk door de Gebeden. Ook worden de gaven Gods aan haar gemoed niet geheyligd dan door de Gebeden/ volgens Pauli getuygenis. 1 *Tim.* 4. 4, 5. Het is aanmerkens waardig 't gene *Jamblichus in lib. de myſteriis*, ſegd van de kracht en nuttigheid des Gebeds. Door het Gebed word een treffelijke vereeniginge tuſſchen God en de ziele veroorſaakt. Het Gebed voed het verſtand, en brengd het tot meerder volmaaktheid; en maakt dat de ziele bequaamer word om Goddelijke dingen te ontfangen: het opend ons Goddelijke ſaaken: door het Gebed worden wy gewend aan eenen Goddelijken glans, en word in ons vermeerderd een Hemelſche liefde, waar door het gene in het gemoed Goddelyk is, ontſteken en opgewekt word, en uytgewiſcht dat in het ſelve beſmettelijk, en de ziele vyandig, was.

Andere Tegenwerpinge wederlegd.

MAar/ ſal yemand ſeggen/ wat behoeven wy onſe nooden en gebreken Gode door den Gebede te vertoonen/ of bekend te maken/ want God weet al van te voren/ wat wy van nooden hebben/ *Matt.* 6. 32.

Antw. Onſe Gebeden zijn eygentlijk niet noodig om God yets bekend te maaken dat hy niet weet/ of yets indachtig te maaken/ dat hy vergeten heeft/ of immers waar op hy in dien tijd niet denkt; of om hem aan te maanen/ en te beweegen/ tot het gene daer toe hy te voren niet genegen is/ gelijk het by de menſchen toe-gaat. Want God doed ons menigmaal wel/ eer wy hem aanbidden/ ja in dingen die wy niet gebeden hebben. Maar de Gebeden zijn dienſtig om onſen plicht te betrachten/ en om dat God moet/ en wil/ in alles/ als de eenige oorſaak alles goeds/ erkend werden: en op dat wy/ de gewenſte ſaak verkregen hebbende/ die met meerder blijdſchap en dankbaarheid ontfangen ſouden. Doe daar by: datmen niet min moet bidden om wijsheid/ en voorſichtigheid/ ten eynde wy de gaven Gods wel mogen gebruyken/ als om de ſaken ſelve; gemerkt/ ſonder geheyligde wijsheid/ en recht gebruyk/ de ſelve niet vorderlijk/ maar ons ſchadelijk/ zijn.

De Manicheen, en met haar menige Heydenſche Volkeren/ zijn afgetrokken geworden van het Gebed/ om datſe meenden dat God wel de oorſaak was van alle goed/ en van ſelfs alle Schepſelen wel dede; maar dat van God niets quaads quam; maar dat/ of van den Duyvel/ of door haar eygen miſſlagen/ of by toe-val/ of door nood-dwang der natuurlijke oorſaaken/ alle ongemakken veroorſaakt werden: door welke gedachten vele Heydenen ſoo verre vervoerd zijn/ datſe/ in plaats van God/ den Duyvel aanbidden/ om hem te bevredigen/ en af te maanen van haar te quellen. Daar nochtans een recht Gebed niet min krachtig is om quaad te voorkomen/ of ons daar van te verloſſen/ dan om goed te verkrijgen: en de quaade dingen niet min ſtaan onder Gods voorſienigheid/ dan de goede. Sie *Pſal.* 50. 15. Roep my aan in den dag der benaauwtheid, &c. *Eſa.* 45. 7. *Thren.* 3. 37, 38, 39, 40. Maar daar ſtaat wel acht op te nemen/ dat wy/ in onſe Gebeden/ noyt mogen God bepalen binnen eenige omſtandigheden van tijd/ plaats/ of wijſe/ door welke wy van hem yets verwachten; maar moeten alles gewilliglijk zijn welbehagen onderwerpen.

Dat de Gebeden der Godlooſen Gode ganſch onaangenaam zijn.

DE Gebeden der ongoddelijke/ en ongehoorſame Menſchen/ die uyt gewoonte/ en geveynſdelijk/ gedaan werden/ maar niet met een rechten ernſt/ ſorgvuldig devoir om de gewenſte ſaak na te komen/ of te verkrijgen/ en oprechte genegentheid des gemoeds/ zijn niet alleen ydel en krachteloos/ maar by God verfoeyelijk. *Joan*, 9. 31. Wy weten dat God de Sondaars niet hoord: maar ſoo yemand Godvruchtig is, en ſijne wille doet, dien hoord hy. 1 *Joan.* 5. 14. Dit is de vrymoedigheid die wy tot hem hebben, dat, ſoo wy yet bidden na ſijne wille, hy ons verhoord. *Jacob.* 4. 3. *Eſai.* 1. 15. *Prov.* 28. 9. Die ſijn oore afwend van de Wet te hooren, diens Gebed ſelfs ſal een grouwel zyn. De Heydenen ſelfs waren eertijds van gevoelen/ dat der godlooſen Gebeden God tot meer wrake tergden/ dan tot hulpe bewogen. Bias van Prienen, een der ſeven Wijſen van Griekenland/ vaarende in een Schip/ daar eenige overgegeven booſwichten in waren/ die in eenen geweldigen ſtorm hun Goden om hulpe aanriepen/ ſeyde tot haar: ſwijgd ſtil, op dat de Goden niet vernemen dat gy hier zyt. Waarom pleeg een der Ouden te ſeggen/ datmen in tijd van voorſpoed der Goden gunſt moeſt ſien te verwerven, op datmen hen in tijd van tegenſpoed te vrymoediger mocht aanroepen.

Waarom de oude Heydenen, alſſe bidden wilden, haar lichaam rondom keerden?

PYthagoras wilde eertijds datmen/ God ſullende aanbidden/ ſijn lichaam rondom draayde; van waar ſommige meenen/ dat van Numa het gebruyk der Romeinen, en Galli, afkomſtig geweeſt is/ welke/ God ſullende aanbidden/ eerſt haar ſelven rondom keerden. Waar mede de Heydenen hebben willen te kennen geven/ dat/ even gelijk in een ronde gedaante/ of lichaam/ geen begin noch eynde is; of het eynde en begin eenigermaten een en het ſelve is. Dat alſoo God eeuwig is ſonder begin en eynde: Item/ dat God te gelijk het begin en eynde is aller dingen. Uyt wien, door wien, en tot wien dat alle dingen zijn. De Alpha en Omega, het begin en het eynde. *Rom.* 11. 36. *Apoc.* 1. 8. Ja dat God is het begin van alles/ ſonder begin/ en het eynde van alles/ ſonder eynde. Waarom hebben ook de Egyptenaren, en andere Heydenen/ God door een rondte afgebeeld. De Perſianen meenden datſe dan beſt God eerden/ alſſe/ op eenen hoogen toorn geklommen zijnde/ met een verheven ſtem/ den ronden omgang des Hemels aanriepen. De Saraſijnen noemden eertijds God een cirkel/ ofte ronde Fuguur. Mercurius ſeyde dat God een verſtandig rond was/ welkers middel-punt over al is/ maar den ommegang nergens.

Om deſe reden hebben ook de Ouden eertijds de Tempelen der Goden rond gemaakt. Gelijk/ onder anderen/ Numa Pompilius aan de Godinne Veſta een ronden Tempel geheyligd heeft/ en Auguſtus het ronde Pantheon aan alle de Goden. Ofte wel/ (gelijk ſommige giſſen) om dat de Sonne rond is/ welke meeſt alle de Heydenen voor den eenigen en oprechten God geëerd hebben/ om dat van de ſelve alle warmte/ licht/ kennis/ leven/ bewegen/ onderhoudinge/ beſtaan/ opgang en ondergang aller naturelyke dingen/ hangd. En hier in ſcheen het gevoelen der Heydenen alderbeſt met de reden over een te komen/ boven alle andere Godſdienſten des wereldts/ die/ of de reden te boven gaan/ als de Chriſtelijke/ 1 *Cor.* 2. 14. of tegen de reden ſtrijden/ als de vreemde en ongerijmde gevoelens der menigvuldige Ketteren onder de Chriſtenen/ Muhamedanen/ en Joden; als mede de moorddaadige en Barbariſche Godſdienſten der Heydenen/ in het offeren van menſchen/ aanbidden van verſtorven menſchen (gelijk vele Afgoden der Heydenen geweeſt zijn) Duyvel/ ſteenen/ en andere ydelheden. Want/ dewijle God is een onſienelijk/ onbegrypelijk weſen/ ſoo zijnſe licht bewogen geworden van dat te eeren/ 't gene ſy ſagen het treffelijkſte te zijn dat ſich in de wereld vertoonde/ en van welke alle naturelijke krachten afvloeyden. Deſe Son dan hebbenſe geëerd/ onder ſeer verſcheyden naamen/ als Apollo, Mars, Adonis, Atys, Oſiris, Liber, Apis, Moloch,

Digitized by Google

Abraxas, Jupiter, Mercurius, Bel en Baal, Belenus, Pan, Hercules, Bellerophon, Polyphemus, Endymion, Janus, Minerva, Pallas, Vulcanus, Venus, Cupido, Pluto, Proſerpina, Charon, &c. Sie Alexand. Ros, van 's werelds Godsdienſten, Pag. 695. & ſeq.

Hoe het verſtaan moet werden, dat Chriſtus verhoord is uyt de vreeſe? *Hebr.* 5. *Vers* 7.

HEt Grieks Woord dat hier vreeſe word overgeſet / beteykend eygentlyk omſichtigheid / als men / met kommer en ſorge / yets dat teer is / en van waardye / voorſichtiglyk vat / op dat het niet breke / of verloren ga. Het komt van een woord dat vatten, nemen of grypen beduyd / en een ander woordeken dat wel te ſeggen is; ſoo dat het ſoo veel betekend / als een ſaak voorſichtiglijk en wel aanvatten; en het word meermaal gebruykt voor godſaligheid / om dat die beſtaat in een heylige vreeſe / en voorſorge om ſijn zaligheid in een goed Gewiſſe uyt te werken. Soo word het genomen / *Heb.* 12. 28. *Luc.* 2. 25. *Actor.* 2. 5. en *Cap.* 8. 2. en dan ſoude den ſin van onſen Text zijn / dat Chriſtus verhoord is geworden van wegen ſijn godvruchtigheid / ofte om ſijn godvruchtigheids wille; (of / als andere overſetten) van wegen ſijn eerbiedigheid, namelijk / die hy tot ſijn Vader droeg. Maar het Grieks woordeken ἀπὸ van, ofte uyt, kan deſen uytleg niet wel lijden. Waarom word het woord εὐλαβείας overgeſet vreeſe, gelijk ook ſoo genomen word het woord εὐλαβηθεὶς bevreeſd geworden zijnde, *Actor.* 23. 10. en *Hebr.* 11. 7. Soo dat den ſin des Texts is / dat Chriſtus / zijnde in ſijn uyterſte benauwdheid in het Hof / welke beſchreven is *Matth.* 26. *Vers* 37. en volgende Verſſen / *Marc.* 14. 33,-35. &c. *Luc.* 22. 42, 44. verloſt is uyt de vreeſe, dat is van de dood / die hy naturelijk vreeſde / door ſijn volgende verhooginge. Gelijk deſen ſin af te nemen is uyt de voorgaande woorden des Texts / *Hebr.* 5. 7. die in de dagen ſijnes vleeſches, (dat is / ſijner verneder inge) gebeden en ſmeekingen tot den geenen die hem uyt den dood konde verloſſen, met ſterke roepinge en traanen geofferd hebbende, en verhoord zijnde uyt de vreeſe, &c. Ten anderen / Chriſtus word geſegd verhoord te zijn uyt de vreeſe / om dat hy door ſijn Gebeden verſekerd en verſterkt geweeſt is / dat hy alles ſoude overwinnen / en de hoogſte heerlijkheid verkrijgen / door ſijn ſtandvaſtige gehoorſaamheid / gelijk in deſen Brief daar na nader uytgedrukt word / *Heb.* 12. 2. Siende op den overſten Leydſman en volëynder des geloofs Jeſum, dewelke, voor de vreugde die hem voorgeſteld was, het kruyce heeft verdragen, en ſchande veracht, en is geſeten aan de rechterhand des Throons Gods. Want in ſijn benauwdheid iſſer een ſtem van God uit den Hemel gehoord / die Chriſtum verſekerde van ſijn aanſtaande heerlijkheid na ſijnen dood / waar van ſie / *Joh.* 12. 27-29. daar-en-boven is Chriſtus ook geſterkt en vertrooſt geweeſt / op ſijn voorgaande Gebed / door eenen Engel / hem tot dien eynde toegeſonden; *Luc.* 22. 43. waar op ſonder twijffel in deſen Text geſien werd. Hier uyt blijkt dan klaarlijk / dat Chriſtus geenſints heeft gewanhoopt / maar alles kloekmoediglijk overwonnen; want in ſijn benaauwdheid ſeyde hy uytdrukkelijk / niet mijnen wille, O Vader, maar de uwe geſchiede. Soo dat hy wel met tegenſpoor van ſijn menſchelijke Natuur heeft geleden / maar echter ſich de Goddelijke wille onderworpen. Waar op gevolgd is / 't geen in den Text volgd *Vers* 8. hoewel hy den Soone was, dat hy nochtans gehoorſaamheid geleerd heeft uyt het gene hy heeft geleden. Dat is / met eygen ervarentheid bevonden heeft / wat het zy / in ſulke benaauwdheden / hem ſelven den wille ſijnes Vaders / in alles / gehoorſamelijk te onderwerpen. Gelijk Paulus van ſulken wijſe van leeren mede gewaagd in ſijn perſoon / waar door men / niet alleen door inbeeldinge / of onderrichtinge / een ſaak in ſijn verſtand begrypt / en verſtaat / maar met eygen ervarentheid beproeft. *Phil.* 4. 11. Ik heb geleerd vergenoegd te zijn in 't gene ik ben. En ik weet vernederd te worden, ik weet ook overvloed te hebben: alleſints, en in allen, ben ik onderweſen, beyde verſadigd te zyn en honger te lijden, beyde overvloed te hebben en gebrek te lijden. Deſe uyterſte benaauwdheid / en menſchelijke ſwakheid van ſchrik en vreeſe / heeft de Heere Chriſtus in eygen perſoon moeten uytſtaan / op dat hy dies te getrouwer / en barmhertiger Hooge-prieſter / en Voorſpraake / ſoude weſen by God; want yemand die ſelfs de ſwarigheid en angſt heeft uytgeſtaan / daar in hy andere ſiet / heeft gewoonelyk een meerder en innerlijker medelijden met de ſoodanige / dan yemand die ſelf ſulx noyt heeft gevoeld. Dit wyſt den Apoſtel duydelijk aan / *Hebr.* 2. 17, 18. en *Cap.* 4. *Verſſ.* 15, 16. tot een byſondere trooſt en moedgevinge der Geloovigen / om uyt dien inſicht met vrymoedigheid te treeden tot den Throon der genade Gods, op dat wy barmhertigheid mogen verkrijgen, en genade vinden, om geholpen te werden ter bequaamer tijd.

Tegenw. Het ſchijnd dat Chriſtus uyt ſijn vrees niet is verhoord / dat is verloſt / maar in tegendeel dat hy gewanhoopt heeft / roepende in ſijn uyterſte lyden / mijn God, mijn God, waarom hebd gy my verlaaten? *Matth.* 27. 46.

Antw. Dit zijn geen woorden van wanhoop / maar van benaauwdheid / want Chriſtus roept God tot tweemaal toe aan als ſijnen God, en daar op ſtervende / ſeyde hy tot God / Vader in uwe handen bevele ik mijnen geeſt. *Luc.* 23. 46. en korts te voor tot den boetveerdigen Moordenaar / *Vers* 43. heden ſult gy met my in 't Paradijs weſen.

Uyt het geen geſegd is / blijkt datter twee wijſen zijn / op welke God ſijne kinderen verhoord / eene als hy haar ontloſt van de ſmerten en benaauwdheden / daarſe in vallen; de tweede / als God wel het uyterlijke verdriet niet wech neemd / maar inwendig haar / door geduld en geloove / ſoo ſterkt / datſe meer dan overwinners worden, *Rom.* 8. Item / haar lijden / tot bevorderinge van haar zaligheid en welweſen niet alleen / maar ook tot ſijne eer / ſtichtinge / en groote nuttigheid beyde der gene die lijden / en van andere / beſtierd. Op deſe wijſe is Chriſtus verhoord / niet op de eerſte. Hy bad om verloſt te worden van de dood / maar onder beding ſoo het God behaagde; God heeft niet weerhouden ſijn dood / maar hem daar tegen geſterkt en getrooſt / en door de ſelve dood hem / en alle Uytverkorene / tot het eeuwig leven willen inleyden *Hebr.* 2. 10. Dit was ongelijk meer / als of hy Chriſtum voor de dood hadde bevrijd. God dan verloſt dikmaal de ſijnen / even dan als / voor ſoo veel het uyterlijk lijden aangaat / het ſchijnd dat hy haar niet verhoord / als blijkt in Paulo, 2 *Cor.* 12. 8, 9. Hier over heb ik den Heere driemaal gebeden, op dat hy van my ſoude wijken. En hy heeft tot my geſegd, mijne genade is u genoeg: want myne kracht word in ſwakheid volbracht.

Wat het Voorhangſel in den Tempel beduyd heeft? *Heb.* 6. 19. en 10. 20.

HEt Heylige der Heyligen wierd / in het Oude Teſtament / van het Heylige geſcheyden / door een tuſſchen-hangend Voor-hangſel / door welk den Hoogen-prieſter in het Heylige der Heyligen inging. Dit heeft afgebeeld voor eerſt / dat alle menſchen door de ſonde waren uytgeſloten / gelijk uyt het Paradys / ſoo ook uyt den Hemel; want niemand mocht gaan in het Heylige der Heyligen / dan den Hooge-prieſter alleen. Maar dit Voorhangſel is geſcheurd / van boven tot beneden / in de dood Chriſti / *Matth.* 27. 51. *Luc.* 23. *Vers* 45.

Digitized by Google

vers 45. Waar door te kennen werd gegeven/ dat door het Verbond der Genade / in Chriſti dood beveſtigd/ de Geloovigen weder eenen vryen toegang hadden gekregen tot God in den Hemel / de ſcheyds-muur der ſonde wech genomen zynde. Want Chriſtus is ons nu voorhenen gegaan in de Hemelen / om ons plaats te bereyden. *Joan.* 14.

Ten anderen / gelijk het Voorhangſel belettede / datmen niet konde in het Heylige der Heyligen inſien. Soo beduydde ook de H. Geeſt / dat / voor den Hemelvaart Chriſti / alle dingen noch duyſter en meeſt onbekend waren / en niet dan onder donkere ſchaduwen verborgen. *Heb.* 9. 8. Dat de weg des Heyligdoms noch niet openbaar gemaakt was, ſoo lange den eerſten Tabernakel noch ſtand hadde. Dit Voorhangſel vertoonde met eenen den geſternden Hemel / aan welkers blauwen ommetrek ons geſicht geeyndigd word / dat men in den hoogſten Hemel niet kan inſien.

Ten derden / dat ſelve Voorhangſel heeft ook afgebeeld de menſchelyke natuur Chriſti; waarom den Apoſtel *Heb.* 10. 20. ſegd / dat ons Chriſtus heeft ingewyet eenen verſchen en levenden weg, om in het Heyligdom, dat is / den Hemel, in te gaan, door het Voorhangſel, dat is / door ſijn Vleeſch. Want / gelijk het Voorhangſel verhinderde dat men in het Heylige der Heyligen niet konden ſien den Genaden-ſtoel / de Arke des Verbonds / en de heerlykheid Gods die ſich daar vertoonde; ſoo heeft ook Chriſtus / door ſijn menſchelyke natuur / ſijne Goddelyke heerlykheid als verborgen / datſe haar in volle kracht niet vertoonde / inſonderheid in den ſtaat der vernederinge: want / indien wy den glants der Sonne in haare kracht niet konnen aanſchouwen / dan van ter zyden / hoe ſouden wy hier op aarde / met de ſonde en ſterffelijkheid behangen zijnde / de heerlijkheid Gods konnen verdragen / die een verteerende vyer is? Selfs de Heylige / vernemende maar eenige uyterlyke teekenen van Gods heerlijkheid en tegenwoordigheid / zijn ten hoogſten ontſteld geweeſt / als Eſaias, Daniel, Joannes, &c. Den Apoſtel noemd de verſoeninge met God in Chriſto / eenen verſchen en levenden weg, *Heb.* 10. *vers* 20. Om dat het Verbond der Genade / in Chriſto met de menſchen opgerecht / altoos even krachtig is / en geenſints door verloop van veele Eeuwen krachteloos of veranderd word / gelijk het eerſte Verbond der Wet door lankheid van tijd verdwenen was / *Heb.* 8. 13. Maar Chriſtus is giſteren en heden deſelve, en in der eeuwigheid. *Heb.* 13. 8. en / hoewel hy maar in de laatſte dagen / na verloop veeler Eeuwen / is verſchenen / ſoo word hy echter / ten aanſien van het genadig beſluyt en handelinge Gods met den menſch / genaamd het Lam dat geſlachtet is, van de grondlegginge der wereld, *Apoc.* 13. 8.

Valſch gevoelen der Papiſten, dat *Joſeph* niet is geweeſt den Man van *Maria*, maar alleen haar toegevoegd, om haaren Maagdom te bewaren. Heb. 7. 3. *Sonder Vader, ſonder Moeder,* &c.

Het is naauwelijks te gelooven / hoe menige verdichtingen en beuſelachtige vertellingen de Chriſtenen verſonnen hebben; welke van het Pausdom, en veel andere / voor waarachtig aangenomen worden. Tot een ſtaaltje van [illegible] dienen / 't geen Gregorius Nyſſenus verteld, *in orat. de nativit.* Dat de Moeder van Maria, onbequaam [illegible] zijnde, God een kind gebeden heeft / met belofte dat ſy het den Heere ſoude heyligen. En datſe / verhoord zijnde / Mariam gebaard heeft de Moeder des Heeren / welke ſy / na eenige Jaren / in den Tempel gebracht heeft / en de Prieſteren bevolen op te brengen. Welke Prieſters daar na aan Maria Joſeph gegeven hebben / niet om haar tot een Vrouwe neemen / maar om haren Maagdom te bewaren. En dat ſe / nu vier Maanden by Joſeph gewoond hebbende / gaande in haar vyftiende Jaar / de Boodſchap kreeg / datſe Chriſtum baren ſoude. Wie ſiet niet alſints de leugenachtigheyd van deſe vertellinge / welke ook den gemelden Gregorius maar ſegt van anderen gehoord te hebben? Want Mattheus ſegt uytdrukkelyk dat Maria bevrucht was / eer zy; namelyk Maria en Joſeph, t'ſamen quamen, *Cap.* 1. *vers* 18. Ten anderen / als Mattheus verhaald dat Joſeph met Maria ondertrouwd was *Vers* 18. en Joſeph haren man noemd *Vers* 19. en Maria tweemaal Joſephs wijf, *Vers* 20. en 24. Doch dat hy haar niet bekende / voor datſe Chriſtum gebaard hadde / *Vers* 25. Geeft hy niet klaarlyk te kennen / dat Joſeph Mariam getrouwd heeft als ſijn eygen Vrouw? 't welk voorder daar uyt blykt / om dat de Joden niet beter wiſten / of Chriſtus was den Soone Joſephs des Timmermans *Matth.* 13. 55. En dat in verſcheyden plaatſen Chriſto Broeders en Suſters toegeſchreven worden; Waar van wy geſproken hebben over *Matth.* 12. 47.

Tegenw. Indien Maria ware geweeſt de eygentlijke Vrouw van Joſeph, ſoo ſoude ſy (toen den Engel ſeyde datſe een Sone ſoude baren) niet geantwoord hebben *Luc.* 1. 34. Hoe ſal dit weſen, dewijle ik geenen Man bekenne? Want ſy konde dien Sone / by haaren Man Joſeph, gekregen hebben / met wien ſy alreede ondertrouwd was.

Antw. Maria, merkende dat den Engel geen gewag maakte van haaren Man / en overleggende hoedanigen treffelyken en uytſtekenden perſoon den Engel voorſeyde datſe baaren ſoude / *Vers* 32. Deſe ſal groot zijn, en den Sone des Alderhoogſten genaamd worden, en God de Heere ſal hem de Throon ſijns Vaders Davids geven. En hy ſal over het Huys Jacobs Koning zijn in der eeuwigheid, en ſijns Koninkrijks ſal geen eynde weſen, heeft getwijffeld of dien Sone ook na den loop der Natuur / of niet liever op een wonderlyke wyſe / uyt een Maagd / moeſt geboren worden; Temeer (gelijk veele meynen) dewyle Maria, uyt het gemeene Geloof der Joden, wel hadde vernomen / dat den Meſſias uyt een Maagd moeſt voort komen. Dewyl dan den Engel haar / noch Maagd / aanſpreekt / ſoo vraagd ſy dus aan den Engel / niet uyt ongeloovigheid / maar om te beter van de ſaak onderrecht te werden. Sie hier van breeder / *Rivet. apologiam pro virgine Maria. Lib.* 1. *Cap.* 11.

Maar / ſal yemand ſeggen / hoe ſchynd dan den Text *Heb.* 7. 3. Sonder Vader, ſonder Moeder, &c. het gevoelen der Papiſten te beveſtigen. Want / indien Joſeph is den wettigen en echten Man geweeſt van Maria, ſoo is hy ook geweeſt den Stief-vader van Chriſtus. Maar den Text ſegd dat hy ſonder Vader is geweeſt. Doch deſe tegenwerpinge is van weynig kracht / vermits het genoeg is tot waarheid van den Text / dat Chriſtus / na ſijn menſchelyke natuur / eygentlyk geen Vader gehad heeft. Hoewel / ten opſicht van het houwelyk Joſephs met Maria de Moeder des Heeren / Joſeph den Vader Chriſti ſelfs van Maria, genaamd word / met toeſtemminge des Evangeliſts *Luc.* 2. 48. Sie uwe Vader / en ik hebben u met angſt geſocht.

Uyt het geſegde / en menige dergelijke vuyle en beuſelachtige vertellingen / die de bygeloovige Chriſtenen lang na de geboorte Chriſti verſonnen hebben / en als ware geſchiedeniſſen der eerſte Eeuwe hebben aangenomen / blykt hoe men ſeer voorſichtiglyk de Hiſtorien der eerſte Tyden / na de geboorte Chriſti / moet onderſcheyden / en de waarheid der ſelve na te ſpeuren. Ik ſal tot dien eynde noch een ander ſtaaltje hier by voegen; Namelyk / 't geene Baronius niet ſchaamd als waarachtig te verhalen / dat den Keyſer Auguſtus de Heylige Maagd Maria geſien heeft / om hoog in de Wolken / met haar Kind Jeſus in hare Armen. 't Welk Caſaubonus ſeer recht een ſtinkende fabel / en een openbare leugen / noemd.

Dat Chriſtus niet buyten (gelyk veele gedacht hebben) maar binnen Bethlehem geboren is. Heb. 7. 14. *Want het is openbaar, dat onſe Heere uyt Juda geſproten is.*

JUſtinus Martyr, *in dialogo cum Triphone*, verhaald/ dat Maria in een ſpelonk/ ontrent een vlek/ Chriſtum gebaard heeft. En Euſebius Lib. 7. Demonſtr. Euangel. Datmen in ſijn tyd het veld pleeg te toonen/ daar Maria gebaard had. Maar door ontſtaan is/ dat over de plaats van Chriſti geboorte geen eenderley gevoelen geweeſt is. Baronius meynd dat Chriſtus geboren is/ niet binnen Bethlehem, maar in de Voorſtad/ buyten de muren. Doch den Euangeliſt Lucas getuygd uytdrukkelijk/ dat Chriſtus binnen Bethlehem is geboren/ en niet in het Veld/ of in een Spelonk buyten de Stad; Seggende *Cap.* 2. 7. En leyde hem neder in de Kribbe, om dat voor haar-lieden geen plaats was in de Herberge. En *Vers* 11. Namelyk, dat u heden geboren is de Saligmaker, welke is Chriſtus, de Heere, in de Stad Davids. Te kennen gevende/ (gelijk den geleerden Caſaubonus wel aanmerkt) dat Maria wel in de Stad was gelogeerd/ in een Herberg/ maar datſe/ door de menigte des Volks/ haar heeft moeten in de Stal behelpen/ dat aan de Herberg behoorde/ alſoo ſy geen byſondere plaats in het Huys konde bekomen. Dit beveſtigd ook Origenes lib 1. Contra Celſum, met deſe woorden/ *Oſtenditur Spelunca, ubi natus eſt*, binnen Bethlehem word de Spelonk getoond, daar Chriſtus geboren is. En Sozomenus lib. 2. Helena heeft een Kerk gebouwd binnen Bethlehem, aan de Spelonk daar Chriſtus geboren is.

De oude Vaders (ſegd Caſaubonus) hebben de plaats van Chriſti geboorte een Spelonk genaamd/ om dat Bethlehem op een klippige hoogte lag/ uyt welke veele vertrekken en plaatſen uytgehouwen waren/ tot het gebruyk der menſchen; gelijk in Vrankrijk aan de Loire, en elders/ in Bergachtige plaatſen/ ik ſelfs meermaals geſien hebbe: En het mach weſen/ dat ook de Kribbe/ daar Chriſtus in gelegen heeft/ uyt de ſteen der plaats/ als een hol of ſpelonk/ uytgehouwen is geweeſt. Hier by komt/ dat de gemelde wijſe van ſpreken veroorſaakt zy/ om dat ſommige van meeninge waren/ door misverſtand van de plaats *Eſai.* 33. 16. dat den Meſſias op eenen hoogen Berg/ in een klip of Spelonk/ moeſt geboren werden. Sie hier van Caſauboni Exercit. 2. Artic. 1.

Tegenw. Indien Chriſtus geboren is binnen Bethlehem, hoe konden dan (gelijk Lucas verhaald *Cap.* 2.) de Herders in den nacht komen/ en beſien Chriſtum in de plaats ſijner geboorte/ de Stad ſonder twijffel des nachts geſloten zijnde.

Antw. Het kan weſen datmen/ in tijd van Vrede/ de Poorten niet heeft geſloten; Of wel dat Bethlehem geen muuren/ noch ſluytende Poorten/ gehad heeft. Want/ hoewel Lucas het de Stad Davids noemd/ *Cap.* 2. 4. ſoo word het echter van Joannes maar een Vlek genaamd *Joan.* 7. 42. Voorts/ gemerkt Chriſtus in een Stal geboren is/ hoe komt dat over een met de fabel die Baronius verhaald/ dat Chriſtus geboren is in een hutte/ die/ na eenige eeuwen/ door een wonderwerk/ te Romen vervoerd is; welke met een Stal geen gelijkenis heeft. Van de vertellinge Zozomeni, van den Boom die Mariam, met Chriſto na Egypten vluchtende/ eerbiedigheid ſou beweſen hebben/ met ſich tot te aarde toe neder te buygen; en van het bewegen der Egyptiſche Beelden/ hebben wy gehandeld in onſe Schriftmatige Oeffeningen aan het eynde. De vorige fabel is deſe gelijk/ die het ongeloovige Pausdom verſonnen heeft/ van het Huys daar Maria de Boodſchap eerſt kreeg van Chriſti ontfangeniſſe; dat het ſelve/ door den dienſt der Engelen/ vervoerd is eerſt in Dalmatien, en daar na ontrent Loretto in Italien.

Dat Chriſtus/ niet buyten/ maar binnen Bethlehem geboren is/ wijſt ook Lucas duydelijk aan/ als hy ſegd; dat Joſeph optrok, met Maria ſyn ondertrouwd wijf, na Bethlehem, de Stad Davids, om dat hy uyt den Huyſe en geſlachte Davids was, *Cap.* 2. 4. 5. En dat ſy daar na/ te Bethlehem gekomen zijnde/ Chriſtum gebaard heeft/ *Vers* 6. 7. En is wel aan te merken/ dat Lucas dit alles bybrengd/ om te bewijſen dat Chriſtus uyt Juda, na de oude voorſeggingen/ geſproten was. Maar op den Apoſtel in onſen Tekſt invoerd/ dat het openbaar was, dat Chriſtus uyt Juda voortgekomen is.

Op wat Grond-reden het ſteund, dat de onvolmaaktheid der Levitiſche Prieſters beweſen werd uyt hare veelheid, en de volmaaktheid des Hooge-prieſters des Nieuwen Verbonds, om dat hy eenig is, *Heb.* 7. 23, 24.

DEn Apoſtel bewijſt in dit 7/ 8/ 9/ en 10. Capittelen deſes Briefs ſeer wijdloopig/ de uytnementheid des Nieuwen Verbonds/ boven het oude. En/ onder anderen, bewijſt hy dat uyt de groote waardigheid des Hooge-prieſters des Nieuwen Verbonds/ boven alle de Levitiſche Prieſteren; welke hy betoond uyt dien/ dat deſe vele in getale geweeſt zijn op eenen tijd/ en vele d'een na d'ander gevolgd zijn/ om datſe door de Dood verhinderd waren altyd te blijven. Maar Chriſtus is een eenig/ en een eeuwig Hooge-prieſter. Want/ hoewel hy geſtorven is/ ſoo heeft echter de Dood niet lange over hem geheerſcht/ maar ten derden dage opgewekt zijnde/ is in eeuwigheid geſeten aan de Rechterhand der Majeſteyd Gods in de Hemelen; Soo dat de Dood hem niet heeft verhinderd te zijn een Prieſter in eeuwigheid/ na de ordeninge Melchiſedeks, volgens *Pſal.* 110. 4.

Om de kracht der bygebrachte reden te verſtaan/ ſoo moetmen bedenken/ dat de dingen/ die volkomen zijn by uytnementheid/ alle eenig zijn; Want daar is maar eenen God/ om dat hy algenoegſaam/ in alles de opperſte/ en allesints in de hoogſte mate volmaakt/ is: Ja/ indien daar yemand hem gelijk waar/ of indien daar een ander God nevens hem waar/ ſoo ſoude hy niet volmaakt/ en derhalven God niet weſen. Want hy ſoude niet over alles het opperſte gebied hebben dat buyten hem is; alle dingen ſouden van hem alleen niet hangen: hy alleen ſoude niet konnen erkend worden als het begin en eynde aller dingen/ uyt wien, door wien, en tot wien, alle dingen zijn. En/ gemerkt den Middelaar Chriſtus uytdrukken moeſt het beeld Gods/ *Heb.* 1. 2. *Coloſſ.* 1. 15. ſoo moeſt hy ook eenig weſen/ gelijk in het Oude Teſtament maar eenen Hooge-prieſter was. 1 *Tim.* 2. 5. Daar is eenen God, daar is ook eenen Middelaar Gods en der menſchen, &c. Gelijker maar eenen God is, uyt welken alle dingen zyn, ſoo ook maar eenen Heere Chriſtus, door welken alle dingen zijn, 1 *Cor.* 8. 6. Een Heer, een Geloove, een Doop: een God en Vader van alle, die daar is boven alle, en door alle, en in u alle. *Eph.* 4, 5, 6. In een Koninkrijk word de opperſte macht maar aan een gegeven. Daar is maar een Son/ om dat ſy ſoo volmaakt en treffelijk is/ datſe alleen den gantſchen aardbodem kan verlichten/ verwarmen/ en door haren invloed/ alles vruchtbaar maken en onderhouden.

Tegenw. Nochtans dienð de verſcheydentheid en veelheid der Schepſelen/ en werken Gods/ niet tot vermindering/ maar tot heerlijkheid der ſelve; ſoo dat het niet allesints ſchijnd waar te zijn/ dat alle veelheid een bewijs geeft van onvolmaaktheid/ en alle veelheid eenige onvolmaaktheid mede brengd.

Antw. Maar men moet onderſcheid maken tuſſchen die dingen/ die geſteld zijn om te werken ontrent andere ſaken/ en andere Schepſelen wat te geven/ en eenige kracht en nuttigheid toe te brengen; en de Schep-

Schepſelen die lijden / ontfangen / en van andere hulp / kracht / en nuttigheid / genieten. Deſe zijn minder in volmaaktheid dan geene (want het ſaliger is te geven dan te ontfangen) en daarom mede veele in getal; maar gene zijn eenig. Daarom iſſer maar een Son die werkt op veele dingen te gelijk; maar een God / uyt wien alles is; hoe menigvuldig en verſcheyden de Schepſelen zijn / nochtans zijnſe alle van de eenigheid des Godlijken weſens voortgebracht. Eenen Koning heerſcht over veele Onderdanen. Den Middelaar / als het hoofd ſijner Gemeynte / is maar een / maar de Geloovigen ſijne leden zijn veele in getal / en verſcheyden in aart en gebruyk. En / gelijk de heerlijkheid der Scheppinge / en des Scheppers / vertoond werd in de menigvuldigheid / en by-na oneyndige verſcheydentheid der geſchapen dingen; alſoo blijkt ook de heerlijkheid des enigen Middelaars / in de menigvuldigheid en verſcheydentheid der Geloovige / en der gaven die hy haar verleend door den H. Geeſt; welke / hoewel hy een is / nochtans veele verſcheydene gaven veroorſaakt / en deſelve uytdeeld in verſcheyden wijſe, en mate, na ſijn welbehagen. 1 *Cor.* 12. 4, 11. &c. In God / en de eeuwige volmaakte geluk zaligheid / is een eenparigheid / en evengelijkheid / om datter niets kan zijn dat volmaakter is / en by deſelve / tot haar volmaaktheid / niets kan toegevoegd worden; maar alles te gelijk in een eenigheid vervangen / dat tot haar volkomentheid bedacht mach werden. Maar in alle aardſche en onvolmaakte ſaaken / en vermaak / werd by-na een gedurige veranderinge / en groote verſcheydendheid / vereyſcht; om dat door de verſcheydendheid / veranderinge / en menigvuldigheid / eenigſints vervuld werd de gebreklijkheid / welke in yeder een der ſelve in het byſonder bevonden werd. By voorbeeld / de hemelſche eeuwige zaligheid ſal beſtaan in een eenparige / en altoos even aangename vreugde / die door haar langdurigheid en overvloed nooyt ſal vervelen / om datſe volmaakt weſen ſal. Maar op aarden is geen ſaak ſoo aangenaam / of ſy veroorſaakt tegenheid / alſſe te lang duurd: maar de verſcheydenheid is aangenaam. De reden is / om dat alle gemakken en vermaken haar ongemakken hebben / en onvolmaakt zijn: en daarom ſoekt men der ſelver onvolkomentheyd door veranderinge te vervullen / en te verbeteren.

Dat de Ceremoniële Wetten, door *Moſem* gegeven, afgeſchaft zijn door de komſte Chriſti. *Hebr. Cap.* 7, 8, 9, en 10. Hoe ver de Borgerlijke Wetten Moſis ophouden? En of de Wet der Zeden voor Chriſti tijd onvolmaakt geweeſt zy?

DEn Apoſtel is ſeer wijdloopig in deſen Brief / inſonderheyd *Cap.* 7, 8, 9, en 10. om te bewijſen dat de oude Ceremoniële Moſaiſche Wetten niet waren voor altoos ingeſet / maar alleen tot de tijden des Meſſiæ, of der verbeteringe, en als ſchaduwen en voorbeelden hadden gediend / welke verdwijnen moeſten / als de afgebeelde ſaaken ſelve ſouden vervuld worden; te meer / alſoo hy ſchreef aan de Joden / welke ſeer beſwaarlijk daar toe konden gebracht worden / datſe de afſchaffinge der oude Wetten moeſten aannemen. Hoewel dan de oude Ceremonien noch eenigſints nut zijn om te leſen / en te verſtaan / nochtans zijnſe gantſch onnut in de oeffeninge; eertijds warenſe geboden (ſegd Auguſtinus) nu zijnſe getuygeniſſen. Sy dienden toen tot een Scheydsmuur tuſſchen Joden en Heydenen / welke nu door Chriſtum wechgenomen is. *Epheſ.* 2. 14, 16.

Deſe afſchaffinge der Ceremoniële inſettingen hebben de Propheten voorſegd *Dan.* 9. 27. *Jerem.* 3. 16. *Malach.* 1. 11. Want den Propheet / voorſeggende de verwerpinge der Joodſche Offerhanden / die aan een plaats alle verbonden waren / en buyten Jeruſalem niet mochten geſchieden / ſpreeckt van de geeſtelijcke Offerhanden / die aan geen plaats noch volck ſouden bepaalt weſen: waar van ſie *Rom.* 12. 1. *Heb.* 13. 15, 16. 1 *Petr.* 2. 5. 9. Hier tegen brengen de Joden in / dat *Gen.* 17. de beſnijdeniſſe genaamd word een eeuwig Verbond, en *Exod.* 12. 14. Het Paſcha een eeuwige inſettinge. Maar / behalven dat die maniere van ſpreken menigmaal gebruykt word van een langdurigen tijd / hoewel geenſints altoos durende / gelijk ten overvloede bekend is / en in menige Texten ſoo genomen word / onder andren *Exod.* 21. 6. 2 *Sam.* 7. 13, 16. *Pſal.* 132. 14. ſoo ſtaat ook aan te merken / dat de Ceremonien / ſchaduwen / en voorbeelden des Ouden Teſtaments / eenigſints konnen geſegd werden eeuwig te zijn / niet in haar onderhoudinge / en gebruyken / maar in de ſaken dieſe hebben afgebeeld / en beduyd. Soo is de beſnijdeniſſe altoos duurende / volgens *Coloſſ.* 2. 11. en het Paſcha blijft altoos in Chriſto 1 *Cor.* 5. 7. Ons Paſcha is voor ons geſlacht, &c. Het Rijke Davids / en Salomons / duurt eeuwig / volgens 2 *Sam.* 7. 13, 16. namelijk / in het geeſtelijke Rijk Chriſti *Luc.* 1. 33. &c. De menige offerhanden in de verſoeninge Chriſti; en de dankofferen duuren / voor ſoo verre ſy ons toonen / dat men altoos / en in alle dingen / moet dankbaar zijn / en God / den eenigen gever alles goeds / in alles moet erkennen en verheerlijken. De overvloedige Ceremoniële reynigingen en waſſchingen weſen ons aan / hoe ſorgvuldiglijk wy ons altoos moeten pogen te reynigen van alle beſmettinge der ziele en des lichaams. Sie 2 *Cor.* 7. 1. 1 *Joan.* 3. 3. *Jac.* 1. 27. 1 *Theſſal.* 5. 23. Want alles datter is geſchreven, is tot onſer ſtichtinge geſchreven, het zy exempelen / wetten / ceremonien / geſchiedeniſſen / &c. *Rom.* 15. 4. 2 *Tim.* 3. 16.

Tegenw. Indien de Ceremonien door Chriſtum zijn afgedaan / waarom heeft dan Paulus die noch onderhouden / na de Hemelvaart Chriſti? Want / hoewel de Apoſtoliſche Synodus had goet gevonden de Heydenen / die Chriſtenen waren geworden / niet met de Joodſche Ceremonien te beſwaren / dan alleenlijk / datſe ſich ſouden onthouden, van 't geene den Afgoden geoffert was, en van bloed, en van het verſtikte. *Actor.* 15. *verſ.* 28, 29. Nochtans heeft Paulus Timotheum beſneden *Actor.* 16. 3. Hy heeft gedaan een gelofte / en ook volbracht *Actor.* 18. 18. en 21. 24. &c.

Antw. Hoewel de Ceremonien nu door Chriſtum volbracht waren / en ten eynde geloopen / nochtans moeſtenſe allenxkens te niet gedaen worden / en / als nu geſtorven zijnde / eerlijk begraven worden; 't welk niet konde in korten tijd plotſelijk geſchieden / maar / om ergernis onder de Joden te vermijden / met der tijd / door de verkondinge des H. Evangeliums / welke in het begin teer was; te meer / alſoo de Heydenen / door het Evangelium / met de Joden vereenigt moeſten worden; 't welk de Joden / als gantſch ongewoon / in het begin ſeer vreemd voor quam. Daarom / eer de roepinge der Heydenen met kracht doorbrak / en het Evangelium konde ten vollen bevestigd worden / ſoo hebben de Apoſtelen / om ſcheuringe tuſſchen de Joden en Heydenen te vermijden / die ten hoogſten / (inſonderheid in dien tijd) ſoude ſchadelijk geweeſt zijn / ſeer voorſichtiglijk de Ceremonien voor een tijd lang onderhouden / niet als noodſakelijke / maar als middelbare ſaken; ſonder nochtans voor-oordeel / of ſchade / te willen doen aan de Chriſtelijke vryheid: maar doorſe van de Ceremonien / als een onverdragelijken laſt / ontſlagen waren. *Act.* 15. 10. *Galat.* 5. 1. Daarom heeft ook Paulus Titum niet willen beſnijden / uyt vrees dat de vryheid der Chriſtenen nadeel mocht lijden: *Galat.* 2. 3, 4, 5. Hoewel hy anderſints / ſoo veel met die vryheid / waarheid / en goed gewiſſe / beſtaan konde / gewoon was / ſich by de Joden als een Jode / en by de Heydenen / als een Heyden aan te ſtellen; om die beyde tot de Chriſtelijke waarheid te brengen. 1 *Cor.* 9. 19-23.

Wat belangd de burgerlijke wetten der Joden / die zijn af-geſchaft / voor ſoo verre ſy in het land Canaan /

en ſtaande de Joodſche Politie / de regeringe van dat volk / en door dien tijd / eygen waren; maar niet door ſoo veel ſy in de algemeene gronden der natuurelyke billykheid / en rechtmatigheid / geveſt waren: want de wet der natuur / en gewiſſe / is een algemeen en eeuwig-duurend recht / alle volkeren / op alle tyden en plaatſen / verbindende. Ten anderen / indien alle borgerlijke wetten des Ouden Teſtaments te niet waren / op wat grond ſoude de Chriſtelijke Overheid konnen onderſcheyden / hoedanige ſtraffen ſy behoord te brengen over de miſdaden / en wat ſonden met de dood / of minder ſtraffen / moeten geſtraft worden? Dit alles ſoude alleen hangen aan het goedvinden der Richters / ſonder eenig Voor-beeld / of bepalinge / daar van te konnen nemen uyt de H. Schriften / tot haar behulp.

Tegenw. De beſte Wetten behooren altoos en eeuwiglyk onderhouden te werden; de borgerlijke Wetten der Joden zijn de beſte / gemerkt Moſes getuygd die van God ingeſteld te zijn / en door hem den Iſraeliten gegeven. Derhalven behoordenſe altoos / en van allen / aangenomen te werden.

Antw. Alle Wetten zijn niet over al / by alle volkeren / en op alle tyden / de beſte; maar dat zijn de beſte Wetten / die gematigd zijn na de verſcheyden voorvallen van ſaaken / perſoonen / omſtandigheden / plaatſen / en tyden: gemerkt dan (gelijk voor deſen in 't begin deſes Briefs / *Hebr.* 1. 1. getoond is) God anders heeft gehandeld / en geſproken / met de oude Vaders / in oude tyden / dan daar na ten tyden Chriſti / ſoo moeſt ook volgen / datter beter tyden komende / en het Prieſterdom en Verbond Gods veranderende / ook de Wetten veranderd wierden. Sie *Hebr* 7. 12 Item *Cap.* 8 en 9. doorgaans. Hoewel dan (by voorbeeld) volgens de Wet *Deut.* 21. 23. niemand / die om ſyn miſdaad gehangen was / aan het hout mocht overnachten; 't welk ſommige meenen op Chriſtum geſien te hebben / op dat hy (te ſijner tyd) niet ſoude blyven hangen aan het Cruys / maar begraven worden: nochtans word het niet tegen reden geoordeeld te zyn / dat nu die gehangen / of op Raderen geſet zyn / andere tot een exempel geſteld blyven. En / hoewel daar tegen geſegd kan werden / dat de reden van de bygebrachte Wet / *Deut.* 21. 23. algemeen is / en altoos plaats heeft / namelyk / om dat de gene / die om haar booſe daden aan het hout gehangen zyn / den Heere een grouwel waren; en derhalven ook de Wet behoorde te blyven / dewylſe op een vaſte en geduurige reden gegrond was: word nochtans van velen verſtaan / dat ook dit een byſonder opſigt op Chriſtum gehad heeft / die een vervloekinge voor ons geworden is, op dat hy ons den zegen Gods ſou toebrengen, *Gal.* 3. 13, 14. hoewel eenige uyt de gemelde Wet denken te vloeyen / datmen alle die opentlyk om haar miſdaden met de dood geſtraft worden / na haar geleden ſtraffe / voor der Sonnen ondergang behoorde onder de aarde te bedekken; doch tegen het gemeen oordeel / en manier van doen / der Chriſtenen.

Doch / gemerkt den Apoſtel *Hebr.* 7, 8, 9, en 10. ſoo veel handeld van de onvolmaaktheid / onprofijtelykheid / ſwakheid / en afſchaffinge der oude Wet / ſoo mach yemand vragen / of ook dit alles moet verſtaan werden van de Wet der Zeden / ofte tien Geboden? Hier antwoorden de Socinianen ja / ſeggende / dat ook die Wet in het oude Teſtament onvolmaakt geweeſt is / en daarom door Chriſtum is verbeterd. Dit ſoeken ſy te bewyſen / door dien Chriſtus ons geleerd heeft / datmen alle menſchen / ook ſijn vyanden / moet lief hebben / maar dat de Joden in het Oude Teſtament / alleen haaren naaſten / dat is / malkanderen / moeſten beminnen. Doch in tegendeel blykt klaarlyk / dat de Joden in het Oude Teſtament / ook vreemdelingen / ja alle menſchen / ſelfs haar vyanden / gehouden waren te beminnen / en wel te doen / ſie daar van / *Exod.* 23. *vſſ.* 4. 5. *Prov.* 24. 17. 18. en *Cap.* 25. 21. *Pſal.* 35. 13, 14. *Lev.* 19. 33, 34, &c.

Maar / ſeggen de Socinianen / in het oude Teſtament moeſt men ſijnen naaſten beminnen als ſijn ſelven / maar onder het nieuwe Verbond / ſelfs meer dan ſich ſelven; want Chriſtus is ſelfs voor ſijne vyanden geſtorven *Rom.* 5. 8. en wy zyn gehouden andere menſchen lief te hebben / gelijk Chriſtus ons heeft lief gehad *Joan.* 15. 12, 13. ja ons leven te ſtellen voor de Broeders, 1 *Joan.* 3. 16. ſoo heeft dan Chriſtus met nieuwe byvoegſelen de wet volmaakter gemaakt / danſe te voren was. Doch diend tot antwoord / dat 't geene geſegd word 1 *Joan.* 3. 16. geen plaats heeft dan in ſommige gelegentheden / namelyk / als het merkelyk noodig is tot bevorderinge der eere Gods / en bevorderinge der eeuwige Zaligheid van anderen / of groot voordeel van het gemeene beſt / of gemeente Gods / dat men in ſulken gevalle niet moet ontſien ſijn eygen ſchade / ongemak / of ſelfs ſijn leven in gevaar te ſtellen; gelyk geſchied is van Epaphroditus en Paulus *Phil.* 2. 30. *Actor.* 20. 24. *Rom.* 9. 3. ofte ook dat men ſijn leven ſomtyds mede in gevaar ſtellen / om te behouden een perſoon / aan wien ſeer ongelyk meer dan aan ons / ja eenigſints het welweſen / ofte ſekerheid / des gemeenen beſts / of gemeente Gods / gelegen is / gelyk getuygd word van Priſcilla en Aquila, datſe voor het leven Pauli haaren hals geſteld hadden. *Rom.* 16. 3, 4. en dit is even alſoo noodig en vereyſt geweeſt in het oude Teſtament / als nu; want / volgens de wet *Deut.* 13. was een yder gehouden ſelfs ſijn vader / moeder / vrouw / kinderen / en die haar alderliefſt waren / aan te klagen om ter dood verweſen te worden / ſoo wanneerſe aan oproer / afgoderye / en afval van God / ſchuldig waren. Waarom de Leviten geprieſen worden / om datſe / ſonder onderſcheid / ſelfs haar ouders en liefſte vrienden dood ſloegen / om Gods ſtraffe uyt te voeren / en ſijn eere te wreken tegen de afgodiſche Joden. *Exod.* 32. *vſſ.* 27, 28. *Deut.* 33. 9. Moſes wenſte voor het behoud van ſijn volk uyt gedelgd te worden uyt 't boek des Levens / *Exod.* 32. *Vers* 32. Ja de Heydenen / en alle volken / hebben geoordeeld billyk te zyn / dat yder onderdaan / voor het behoud en beſcherminge van het gemeen / ſijn leven en welvaart in gevaar ſtelle. Maar / alle dingen gelyk zynde / ſoo leerd ons noch de reden / of Wet der natuur / noch de Wet des Ouden / noch des Nieuwen Teſtaments / dat men een ander liever moet hebben dan ſijn ſelven; maar in tegendeel / dat wy onſen naaſten moeten beminnen als ons ſelven: en eerſt / en voor al / moet ſorgen voor het tydelyk en eeuwig / lichamelyk en geeſtelyk / wel weſen van ſich ſelven / en de onſen / die ons naaſt aangaan / en aan welke de Natuur / of andere byſondere redenen / ons meeſt toe verplicht houden. 1 *Tim.* 5. 8. *Phil.* 2. 12. &c.

Dat de Wet der thien Geboden volmaakt is / blijkt niet alleen *Pſal.* 19. 8. en 119. 2 *Tim.* 3. 16. *Deut.* 4. Maar / door dien die Wet volmaakt is / welke ſich Chriſtus onderworpen en volbracht heeft / welke niet anders is geweeſt dan de Wet der Zeden / van God door Moſem den Joden gegeven *Gal.* 4. 4, 5. Ook kan het ſonder oneere van God niet bedagt / veel min geſegd / worden / dat hy de Menſchen noyt / voor Chriſti tyden / ſoude volkomentlyk getoond hebben / wat haren plicht was te doen en te laten; ofte dat de Wet door hem gegeven / ſoude onvolmaakt / en gebrekkelyk geweeſt zijn. Sekerlyk die Wet kan niet onvolmaakt weſen / aan welkers onderhoud / als een loon / het eeuwig leven belooft was / en welkers inhoud en eyſch is / dat men God moet lief hebben met geheel ſijn herte, met geheel ſijn verſtand, en met geheel ſijn ziele; en ſijnen naaſten als ſich ſelven. En dit is de Wet der thien Geboden. *Joh.* 5. 39. *Matth.* 22. 37, 38. *Rom.* 10. 5. Paulus heeft ſonder twijffel de Wet Gods volkomentlyk den Heydenen en Chriſtenen voorgedragen / niets achterhoudende *Actor.* 20. 20, 27. En nochtans heeft hy niet geleerd buyten Moſem en de Propheten. *Actor.* 26. 22. als dan Chriſtus ſegd *Matth.* 5. 17. Dat

by

hy gekomen was om de Wet te vervullen, dat is niet te ſeggen / dat hy die met nieuwe byvoegſelen ſoude volmaakter maaken / maar dat hyſe vervullen ſoude met ſijn leven en leere / de ſelve ſuyverende van de verkeerde uitleggingen / welke ſommige onder de oude Rabbinen / en de Phariseen / over de Wet gebracht hadden / gelijk hy doet *Matth.* 5. en *Cap.* 15, &c. En als het gebod der liefde word genaamd een nieuw gebod, *Joan.* 13. *vers* 34. het is bekend dat het al van ouds is geweeſt *Levit.* 19. 18. Gy ſult uwen naaſten lief hebben als u ſelven. Maar het is met een nieuwen ernſt aangedrongen / door de leere en voorbeeld Chriſti. Hier tegen werpen de Socinianen voor / dat in het N. Teſtament niet alleen de Dood-ſlag verboden is / maar ook alle eygen-wraak / haat / ongeregelden toorn / &c. Doch dat deſe dingen insgelijks den Joden verboden zijn geweeſt / ſelfs ook alle harde ſmertende en onbeſcheyden woorden en bejegeninge / blijkt duydelijk *Levit.* 19. *vſſ.* 17, 18. *Deut.* 32. 35. Mijn is de wrake, &c. *Jer.* 51. *vers* 36. *Prov.* 27. 3. *Eccleſ.* 7. 9. *Prov.* 15. 1. *Geneſ.* 4. 6, *Vers* 7. *Cap.* 31. 24. *Jerm.* 18. 18. *Pſal.* 112. 10. dat ook / niet alleen van Chriſto / maar ook onder het Oude Verbond / verboden is geweeſt niet alleen de uyterlijke daad van overſpel / maar ook de begeerte der oogen / en des herten daar toe / blijkt *Job* 31. 9. *Pſalm.* 119. *Vers* 37, &c.

Uyt het geen tegen de Socinianen getoond is / vloeyd de wederlegginge van het valſch leeren der Pausgeſinden / als offer buyten / en boven / de Goddelijke Wetten noch waren in het N. Teſtament eenige dingen / dieſe noemen Euangeliſche aanradingen, ofte werken / die wel niet zijn bevolen / maar nochtans by maniere van aanradinge aangeweſen / en door welkers betrachtinge den menſch niet alleen ſal zalig werden / maar een uytſtekende heerlijkheid verkrijgen boven andere in den Hemel. Want / volgens de uitgedrukte bevelen Gods / moeten wy alles wat ons ten hoogſten aangenaam is op aarde / als het ons ſoude verhinderen van onſen ſchuldigen plicht tot God / verſaaken; ja poogen volmaakt te zijn en heylig gelijk God heylig is *Matth.* 5. God beminnen uyt gantſch onſe ziel / kracht en herte alles najaagende wat eenigſints eerlijk is of deugdelijk *Phil.* 4. 8. *Matth.* 10. en 22, &c. Hoe kander dan yets verſuymen worden / dat niet ſoude ons geboden zijn / en ſeekerlijk / hoe kan yemand ſonder ſonde den raad Gods verwerpen? dat God ons aanraad / dat beveeld hy ons. *Apoc.* 3. 18. Ik raade u, &c.

Hoe het te verſtaan zy, dat *Chriſtus* door den Eeuwigen Geeſt ſich ſelven opgeofferd heeft? *Heb.* 9. 15.

SOmmige verſtaan by den Eeuwigen Geeſt de ziele Chriſti; maar / hoewel de ziele Chriſti / gelijk ook aller menſchen / onſterflijk en onvergankelijk is / en derhalven eeuwig kan genaamd worden; nochtans brengd deſe maniere van ſpreken / door welke by uytnementheid deſen Geeſt eeuwig genaamd word / wat meer mede / en ſchijnd klaarlijk genoeg wat byſonders / boven den gemeenen aart der menſchelijke zielen / aan te wijſen. Waarom oordeelen wy dat het beter kan gepaſt worden op de Goddelijke Natuure Chriſti / ofte wel op den H. Geeſt / die met de Vader / en Chriſto / een en deſelve Goddelijke Natuur heeft. Soo dat den ſin is / dat Chriſtus door de beweginge des H. Geeſts / om ſijnen Vader te gehoorſamen / en ſijne liefde tot den Vader / en het menſchelijke Geſlachte / te bewijſen / ſich in den dood overgegeven heeft / volgens *Joh.* 14. 31. *Phil.* 2. 8. *Epheſ.* 5. 2. Waarom ook eenige meynen dat den eeuwigen Geeſt hier beduyd den yverigen yver / en de liefde Chriſti tot ons / welke geſteld werd tegen het natuurlijke vyer / waar door in het Oude Teſtament de Offerhanden verbrand wierden. Socinus legd deſen Text alſoo uyt / dat Chriſtus geſegd word geofferd te hebben door den eeuwigen Geeſt, om dat hy / na ſijn vernederinge en dood / verheven is tot een eeuwig leven en heerlijkheid / om voor altoos / tot onſen goede / te verſchijnen voor Gods aanſchyn. Soo dat ſijnen Geeſt genoemd word eeuwig / om datſe nu voor eeuwig leefd in het verheerlijkte en onſterflijk lichaam / 't welk in deſen brief word uytgedrukt *Cap.* 7. 16. Door de kracht des onvergankelyken levens, en dus neemd het ook Grotius. Maar deſen uytleg word verworpen / als niet konnende wel beſtaan met den Text / om dat uytdrukkelijk getoond word / dat deſen eeuwigen Geeſt yets is geweeſt / dat voor de Offerhande van Chriſtus is geweeſt / en dat hy door de ſelve ſich geofferd heeft; 't welk niet kan gepaſt worden op ſijn heerlijkheid / die na ſijne dood en opſtandinge gevolgd is; maar wel op den H. Geeſt, door welken insgelijks geſegd word / dat hy in de dagen Noë gepredikt heeft. 1 *Pet.* 3. 19, 20.

Enjedinus, om te beter ſtaande te houden dat in onſen Text niet word geſproken van de Godheid Chriſti / brengt de Oude Latijnſche Overſettinge by / alwaer ſtaet door den H. Geeſt, maar niet door den eeuwigen Geeſt, gelijk ook de ſelve Overſettinge volgen de Papiſten in hare Latijnſche Byvels. Maar hier tegen worden geſteld de oude Griekſche exemplaren die de beſte worden gerekend / Theophylactus, en de Syriſche Overſettinge / by welke gevonden word door den eeuwigen Geeſt.

In den Text word het bloed Chriſti toegeſchreven de reyniginge der conſcientien van de doode werken / dat is / van de ſonden / welkers beſoldinge de dood is *Rom.* 6. 23. om dat door de dood Chriſti / daar op volgende ſijn opſtandinge en verheerlijkinge in den Hemel / in ons het Geloove veroorſaakt werd / door welk Geloove het herte gereynigd word *Actor.* 15. 9. Ten anderen / om dat door het tuſſchen-komen des bloeds / dat is / de bloedige dood Chriſti / uyt kracht des Verbonds / dat God met ons in Chriſto gemaakt heeft / onſe conſcientien van de ſchuld der ſonden ontſlagen zijn / onſe ſonden vergeven / en wy met God verſoend worden. *Rom.* 3. 25. Welken God voorgeſteld heeft tot een verſoeninge door het Geloove in ſijnen bloede, &c. 2 *Cor.* 5. 19. 21. *Coloſſ.* 1. 14. In welken wy de verloſſinge hebben door ſijn bloed, namelijk, de vergevinge der ſonde. *Matt.* 20. *vers* 28. De Soone des menſchen is gekomen, niet om gediend te worden, maar om te dienen, en ſijne ziele te geven tot een rantſoen voor veelen; En *Cap.* 26. 28. Want dat is myn bloed 't bloed des N. Teſtaments, het welk voor veelen vergoten word, tot vergevinge der ſonden. Want in ſijne dood heeft Chriſtus niet alleen de ſtraffe gedraagen der ſonde / maar ook beweſen ſijne hoogſte gehoorſaamheid / en liefde tot God en de menſchen / en heeft alſoo de Wet volbracht / welkers vervullinge is de liefde. *Rom.* 13. 8. 10.

Doch / op dat het bloed Chriſti de kracht ſoude hebben om onſe conſcientien te reynigen / ſoo was noodſaakelijk / dat op de dood Chriſti volgde ſijne opſtandinge / en verhooginge tot de eeuwige / en volmaakte heerlijkheid en gelukzaligheid. Want / in gevalle Chriſtus in den dood gebleven hadde / ſoo konden wy niet verſekerd geweeſt zijn / dat God hem had tot een verſoeninge geſteld / en met ons in hem een Verbond hadde gemaakt / om ons na de dood tot een volkomen welweſen / en eeuwig leven / te brengen / ſoo dat ons geloof / hope / en wedergeboorte / wel byſonder ſteunen op de opſtandinge Chriſti uyt den dooden / waar door hy krachtelijk is beweſen te zyn den Sone Gods *Rom.* 1. 4. want / indien Chriſtus niet ware opgeſtaan / ſoo ſouden wy ook niet opgewekt worden / het gantſche Euangelium / en ons geloof / waren ydel / en wy waren van onſe ſonden niet verloſt / 1 *Cor.* 15. 14. Waarom Petrus God dankt / om dat hy na ſijne groote barmhertigheid, ons wedergeboren heeft, tot een levendige hope, door de opſtandinge Jeſu Chriſti uyt den dooden, tot een onverderflijke, &c. 1 *Petr.* 1. 3. De dood Chriſti heeft wel het Verbond Gods beveſtigd / gelijk ook het Oude Verbond door be-

Digitized by Google

beſprenginge des bloeds der offerhanden verzegeld was; en in het breede getoond word in de volgende Verſen van onſen Text *Heb.* 9. 15. Daarom is hy den Middelaar des Nieuwen Teſtaments, op dat de dood daar tuſſchen gekomen zijnde, tot verſoeninge, &c. Waarom ook Chriſtus genaamd werd de getrouwe Bloedgetuyge, of Martelaar. *Apoc.* 1. 5. Maar door de opſtandinge en heerlijkheid Chriſti is het ſelve Verbond bekrachtigd / ſoo dat de uytvoeringe des ſelfs geheelijk daar aan hangd. Daar en boven / het is dien ſelven Geeſt Chriſti / ofte H. Geeſt / door welken onſe conſcientien gereynigd worden tot Heyligmakinge; en door welken Chriſtus geheyligd zijnde / bewogen is geworden hem ſelven gewilliglijk Gode onſtraffelijk op te offeren; en door den welken hy uyt den dooden opgewekt is / en verheven ter Rechterhand der Goddelijke Majeſteyt / en wy tot zaligheid ſullen opgewekt worden. *Rom.* 8. 11. 14. En ſonder deſen Geeſt heeft het bloed Chriſti / in ſich ſelven aangemerkt / geen kracht om de conſcientie te reynigen, om den levendigen God (volgens den Text) te dienen. *Joan.* 6. 63. de Geeſt is 't die levendig maakt: het vleeſch is niet nut. De woorden die ik tot u ſpreke zijn geeſt en zijn leven.

Waarom het bloed der Beeſten de conſcientie niet heeft konnen reynigen? Heb. 10. 1. of de ſonde weg-nemen Vers 4.? hoe Chriſti Bloed dat gedaan heeft? of God eenige menſchen heeft willen geofferd hebben?

HEt bloed der Beeſten heeft in ſich ſelven geen kracht noch waardigheid gehad / om de menſchen te heyligen / of van de Schuld der ſonden te ontſlaan. Want de ſonde beſtaat in een innerlijke ſmette en verkeerdheid der ziele. Item / in een ſchuld / of verbinteniſſe tot ſtraffe aan Gods gerechtigheid; ſoo datſe is van een onlichaamelijke en geeſtelijke aanmerkinge / tot welke het bloed der Beeſten gantſch geen overeenkomſte / of gelijkmatigheid heeft / en / by gevolg / mede geen kracht om de ſelve weg te nemen. Maar / ſal yemand hier tegen inbrengen / ſoo kan dan ook Chriſti bloed / 't welk een lichamelijke ſaak is / de conſcientien niet reynigen. 'k Antwoorde / dat het bloed Chriſti / in ſich ſelven als een natuurlijk bloed aangemerkt / onſe gewiſſen niet reynigd / noch de herten heyligd; maar / voor ſoo veel als Chriſtus / in het uytſtorten zijns bloeds / aan God heeft bewesen de hoogſte gehoorſaamheid *Phil.* 2. 8. En de ſterkſte liefde tot de menſchen. *Epheſ.* 5: 2. Want / dewijle alle ſonden der menſchen beſtaan in ongehoorſaamheid tot God / en gebrek van liefde tot de menſchen: ſoo heeft Chriſtus / door een volmaakte gehoorſaamheid aan God / en liefde tot ons / de Wet vervuld / onſe ſonden verſoend / den Geeſt der Heyligmakinge verkreegen / en recht tot het eeuwig leven verworven; alles uyt kracht van dat vrywillig Genaden-verbond / dat God met ons in Chriſto opgerecht heeft.

Ten anderen / het bloed der Beeſten heeft geen gelijkeniſſe of aangenaamheid by God *Pſal.* 50. 13. Soude ik Stieren-vleeſch eeten, of Bokken-bloed drinken? Offerd Gode dank, &c. Daar-en-boven / wat proportie of gelijkmatigheid iſſer tuſſchen de Beeſten en de Menſchen / tuſſchen het bloed der Bokken / en de Conſcientie der Menſchen? Om deſe reden dan hebben de Offerhanden der Beeſten noyt de gene dieſe offerden / konnen heyligen. Dit hebben de Heydenen ſelve / door 't licht der natuur / en geſonde reden-kaveling / wel verſtaan. Want ſegd Ovidius.

Non bove mactato cæleſtia numina gaudent,
Sed quæ præſtanda eſt vel ſine teſte fide.

De Hemelſche Goden hebben geen behagen in het ſlachten der Oſſen, maar in de deugd der getrouwigheid, waar door het beloofde betracht word, al is daar geen getuyge by geweeſt. Daarom ſeydenſe wederom.

Cum ſis ipſe nocens moritur cur victima pro te?
Stultitia eſt morte alterius ſperare ſalutem.

Dewijle gy ſelfs ſchuldig zijt, waarom ſterft voor u het Beeſt dat gy offeren wild? 't is dwaasheid in de dood van wat anders ſijn behoud te hoopen. En hier uyt ſchijnd by ſommige Heydenen veroorſaakt te zijn / datſe niet alleen beeſten / en andere dingen / de Goden offerden / maar ook ſomtijds haar eygen jonge kinderen / en voortreffelijkſte Jonge manſchappen / vertrouwende dat haar bloed den Goden ſoude aangenamer zijn / en meer bewegen. En dit wreed en grouwelijk gevoelen ſchijnd by velen geſtijfd geweeſt te zijn / om datſe hoorden dat Abraham was gelaſt ſijnen eenigen ſone Gode op te offeren. Item / om datſe meenden dat / volgens de Wet *Levit.* 27. 28. Jephta ſijn dochter Gode geofferd heeft. Maar / wat Abraham aangaat / dat is maar een gebod van beproevinge geweeſt; want dat God niet wilde dat hy inder daad ſijnen Soone ſoude offeren / heeft God daar na uytdrukkelijk hem aangeſegd. Wat de Wet aangaat *Levit.* 27, 28, 29. Al wat verbannen is, van een menſch of van een beeſt, &c. Sal niet geloſt worden: het ſal ſekerlijk gedood worden. Deſe Wet ſpreekt niet van eenige menſchen Gode op te offeren / maar van booſwichten / die ten rechte / volgens Gods Wetten / om haar quaade daaden / waren verbannen / of ter dood veroordeeld / die mochtmen daar na niet loſſen / of verſchoonen / maar die verbanninge / of vonniſſe ter dood / moeſt uytgevoerd worden. En dit oordeel / of verbanninge / ſtond by niemand alleen / maar by de Rechters en Prieſters / die daar van moeſten / na Gods Wetten / Vonniſſen. Als / by voorbeeld / indien een valſch Propheet de Joden ſocht van haren Godsdienſt af te trekken / die moeſt gedood worden: Als yemand / al waart van ſijn beſte vrienden / een ander tot afgoderye aanpoorde / die mocht niet verſchoond / maar ſekerlijk verbannen en gedood worden / ſelfs als een gantſche Stad tot afgoderye verviel / en andere daar toe ſocht te verleyden onder de Joden; die Stad / met alle de Menſchen / Beeſten / en al watter in was / moeſt verbannen zijn / en verbrand worden / volgens de Wetten *Deut.* 13. Hier toe behoord ook het exempel van Achan *Joſ.* 7, &c. De offerhanden moeſten ſtrekken tot verſchooninge / en verſoeninge der menſchen met God / maar niet tot haar verderf; hoe ſouden dan God hebben konnen behagen de offerhanden van menſchen; dewijle hy niet anders voor hadde / dan ſijn liefde / en barmhertigheid / op de uytnemendſte wijſe aan de menſchen te bewijſen?

Hoe het te verſtaan zy, dat God geen Offerhanden, noch Slacht-offeren gewild heeft. *Hebr.* 10. 5, 6. Daar hy nochtans die ingeſet heeft? En om wat redenen hy die geboden heeft?

OP ſoodanigen wijſe als vele Joden de offerhanden pleegden / ſonder ware innerlijke godzaligheid / en niet tot de eynden daar toe God die hadde geſchikt / ſoo behaagdenſe niet alleen God niet / maar hy hadde een grouwel van de ſelve *Amos* 5. *Eſa.* 1. en *Cap.* 66. 3, &c. God hadde in ſich ſelven geen behagen in het worgen / en dooden van ſoo menige / ja byna ontelbaare Beeſten / waar van hy ſchepper en onderhouder was. Maar zijn barmhertigheden zijn over alle ſijne werken / ook ſelfs de Beeſten *Jonæ.* 4. 11. God wilde de Joden / door de offerhanden / en Ceremoniëlen / of uytwendigen Godsdienſt / tot de geeſtelijke gehoorſaamheid aanleyden. Sie *Jerm.* 7. 22, 23. Ten 2. God toonde haren ſchuldigen plicht van dankbaarheid / door vele offerhanden. Ten 3. hoe datſe moeſten haar ſonden belijden / en ſoo tot boetveerdigheid gebracht

Digitized by Google

bracht worden. Ten 4. de offerhanden waren ſchaduwen, en voorbeelden van de verſoeninge Chriſti *Heb.* 10.4. Ten 5. God heeft / door de menigvuldige offerhanden / de Joden wederhouden / datſe niet ſoo licht ſouden tot de ſuperſtitien / en afgoderyen der Heydenen / vervallen / (daarſe ſeer toe genegen waren) dewyle ſy met haar eygen Godsdienſt genoeg te doen hadden. Ten 6. door de offerhanden heeft hy de gemoederen der Joden aan malkanderen vereenigd: want / by de offerhanden waren gemeene Feeſt-dagen / en Maaltyden / in welke ſy haar ſelven met malkanderen / in de openbare by-eenkomſten / vrolijk maakten / waar door ook andere lichtelijk tot haar getrokken wierden / ſiende met wat eenigheid / en vrolijkheid / ſy haren Godsdienſt oeffenden. God dan hadde ſoo ſeer geen genegentheid tot de offerhanden / als wel tot barmhertigheid / en tot die ſaaken / daarſe de Joden moeſten aanleydinge toe geven. Sie *Hoſea* 6. 6. *Pſalm* 50. 14: 15. 1 *Sam.* 15. *Verſſ.* 22. 23.

Waarom 't geen *Pſal.* 40. 8. ſtaat, *in de rolle des Boeks is van my geſchreven*, den Apoſtel overgeſet heeft *Hebr.* 10. 7. in *het begin des Boeks*, &c.

IN den Hebreeuſchen Text *Pſal.* 40. 8. ſtaat eygentlyk in de rolle des Boeks is, &c. Welke maniere van ſpreken ſiet op het oud gebruyk der Joden / welke niet plegen haar Boeken op papier / en op ſoodanige wijſe / te drukken / gelijk wy hedendaags doen / maar ſchreven die op lange vierkante perkamenten / dieſe in een rolden / alſſe die toe deden / en open rolden / als ſy daar wilden in leſen; gelijkſe noch hedendaags doen met hare Wet / dieſe in hare Synagogen omdragen: en aangeweſen word *Eſa.* 8. 1. Neemt u een groote rolle, en ſchrijft daar op, &c.

De t' ſeventig Griekſe Overſetters hebben 't overgeſet *Pſal.* 40. 8. In het hoofd des Boeks, dat is / gelyk het vele nemen / in het begin des Boeks, gelijk *Prov.* 1. 7. Het Hoofd der wijsheid is de vreeſe des Heeren. Dat is / het begin der wijsheid / of (gelijk het andere verſtaan) het byſonderſte hoofd-ſtuk der wijsheid. Want het hoofd is het treffelijkſte deel des Menſchen. Of men ſoude konnen ſeggen / dat de t' ſeventig Overſetters / in plaats van Rolle, het woord hoofd gebruykt hebben / om dat de Hebreen de rollen van haar Boeken / alſſe toegerold waren / plegen hoofden te noemen / om datſe / gelijk een hoofd / rond waren: waarom ook de deelen der Gebouwen die rond zijn / by de Hebreen hoofden genoemd worden / gelijk den geleerden Grotius op deſe plaats aangemerkt heeft. Sie *Exod.* 26. 32. *Cap.* 27. 17. *Cap.* 36. 34. en 38. 17, 18. *Num.* 3. 36. 1 *Reg.* 7. 30. 2 *Chron.* 3. 5, &c.

Maar / ſal ymand vragen / op wat plaats des Boeks ſiet den Schryver deſes Briefs / of van wat boek ſpreekt hy? *Pſal.* 40. 8. Hier op word geantwoord / dat by uytnementheid hier by het boek verſtaan worden de vijf boeken Moſis, want de boeken des Ouden Teſtaments worden verdeeld in de wet Moſis, en Propheten. *Luc.* 16. 29, 31. en 24. 27. Want / hoewel nergens in de boeken Moſis uytdrukkelijk van David of Chriſto geſproken word / dat nochtans / onder ſchaduwen en voorbeelden / veel van hem aangeweſen is. Anderen ſeggen / datter in de boeken Moſis niets in het byſonder / of met namen / van David geſproken is / maar nochtans in het gemeen / voor ſoo veel als hy Koning geweeſt is / en allen Koningen ſekere Wetten voorgeſchreven worden *Deut.* 17. 18-20. en dat David geſegd word *Heb.* 10. 5. In de Wereld gekomen te zijn, als hy ſich tot Hebron vertoond heeft / en opentlijk tot Koning geſalfſt is / na dat hy te voren / door de harde vervolgingen van Saul, een tijd lang als uyt de wereld geweeſt was / moetende ſich in de holen der Aarde / en verborgen plaatſen / verbergen. En / alsmen dat paſſen wil op Chriſtus / door David afgebeeld / dat hy dan geſegd word gekomen te zijn in de Wereld / als hy ſijn Predik-ampt heeft aangevangen: want van den tyd ſijner geboorte kan niet geſegd werden / dat hy / komende in de wereld, ſoude geſegd hebben / Slacht-offeren en offerhande hebd gy niet gewild, &c. Diergelijke maniere van ſpreken hebben wy in deſen ſelven Brief *Cap.* 1. 6 En als hy wederom den eerſtgeboren inbrengd in de wereld, ſegd hy, en dat alle Engelen Gods hem aanbidden. Dat is / als Prophetiſcher wijſe den ſone Gods ingevoerd word / als komende in de wereld / ofte als van ſijne komſte in de wereld gepropheteerd word *Pſal.* 97. Hy word genaamd den eerſtgeboren by uytnementheid / om ſijn voortreffelykheid / en oppermacht over alles / ten welken aanſien den Apoſtel hem genaamd heeft Erfgenaam van alles *Hebr.* 1, 2. om dat by den Joden de eerſtgeborene als opperhoofden waren der huysgeſinnen / en meerder Erfdeel hadden dan de andere; Item / om datſe Gode Heylig waren / en in haar de gantſche familie eenigſints geheyligd wierd. Dus word dan Chriſtus genaamd den eerſtgeboren onder vele broederen *Rom.* 8. 29. (want alle de Geloovigen noemd hy ſijne broederen *Hebr.* 2. 11, 12.) en als opperhoofd van alles / den eerſtgeboren aller Schepſelen *Col.* 1. 15. Item / den eerſtgeboren uyt den dooden *Col.* 1. 18. *Apoc.* 1. 5. dat is / der gene die tot de eeuwige heerlijkheid uyt den dooden opſtaan ſullen.

Wat een waarachtig herte zy? *Hebr.* 10. *Vers* 22.

BY de waarheid werd in de H. Schrift verſtaan de oprechtigheid des herten / en ware Godzaligheid / geſteld tegen de geveynſtheid / 3 *Joan. Vers* 4. Ik hebbe geen meerder blydſchap, dan hier in, dat mijne kinderen in de waarheid wandelen. *Epheſ.* 4. 21, 22. *Pſal.* 15. 8. ſiet gy hebd luſt tot waarheid in het binnenſte. Item / geſteld tegen de ſchaduwen der Ceremoniële Wet / welke maar zijnde een ſchaduwe der toekomende goederen / nooyt innerlijk en waarlijk de conſcientien / of de herten der menſchen heeft konnen reynigen. *Hebr.* 10. 1. en *Cap.* 9. 9. *Joan.* 1. 17. Want de Wet is door Moſem gegeven, de genade en waarheid is door Jeſum Chriſtum geworden. Den Apoſtel dan / ſeggende datmen moet toegaan tot het Hemelſch Heyligdom / met een waarachtig herte, ſiet op het voorbeeld in den Hooge-prieſter vertoond / welke niet mocht gaan in het Heylige der Heyligen / dan met de Heylige linnen kleederen / en ſijn vleeſch wel gewaſſchen zijnde / waar door de Heyligheid des Levens / en oprechtigheid des herten / vertoond wierd / ſonder welke wy geen toegang konnen hebben tot God. *Levit.* 16. 4. *Hebr.* 12. *Vers* 14. Deſe waarheid des herten word anderſints ook genaamd de eenvoudigheid des herten. *Epheſ.* 6. 5. *Col.* 3. 22. en word geſteld tegen bedrog. *Pſal.* 32. 2. In wiens Geeſt geen bedrog is. Item / tegen een dobbel herte. *Jacob* 4. 8. Suyverd de herten gy dobbelhertige.

Dat het Geloove het bequaamſte middel geweeſt is, om de Menſchen zalig te maken, en waarom? *Heb.* 10. 22.

HEt Geloove is geweeſt het bequaamſte middel om de Menſchen zalig te maken / ſoo ten aanſien van de eere Gods / als ten aanſien van den Menſch / om hem tot Godſaligheid te verwekken: want / ten aanſien van God / die door Geloove zalig word / die brengd gantſch geen waardigheid tot de ſake / maar neemtſe enkelyk aan *Epheſ.* 2. 8. En wat kan een redelyk Menſch meer overtuygen / en bewegen tot dankbaar-

Digitized by Google

baarheid / nederigheid / en liefde; van dat hy begrijpt dat God hem (die ten hoogſten elendig en onwaardig was om de ſonde /) uyt een vrywillige genade aanneemd tot de eeuwige / volmaakte / en hoogſte geluk zaligheid / en dat ſonder eenige aanmerking van iets in den menſch / maar uyt een loutere goedwilligheid / en welbehagen / om ſijne Schepſelen den overvloed ſijner goedertierentheid te bewijſen. *Epheſ.* 1. Niemand en kan God ſoo kennen / en niet beminnen. 1 *Joh.* 2. 4. en 4. 19. Want / even gelijk een ſake / die van de ſon beſchenen word / de warmte en licht / 't welk ſy ontfangd / ook weder van haar afſend opwaarts na de ſon / daarſe van aangedaan word: ſoo ook / die door Gods Liefde verlicht en ontſteken worden / betoonen een wederliefde tot God. 2 *Cor.* 3. 18. En / gelijk de ſon / door een en de ſelven invloed en werkinge / beyde verlicht en verwarmd; ſoo verlicht God insgelijks / door een en het ſelve woord / door het Geloove aangenomen / het verſtand / en heyligd de wille te gelijke. 2 *Tim.* 3. 16. 17. *Joh.* 17. 17. Heyligtſe in uwe waarheid. *Actor.* 15. 9. Gereynigd hebbende hare herten door het geloove. En de gehoorſaamheid / die dus uyt het geloove komt / is niet gedwongen of ſlaeſachtig / niet uyt vreeſe / maar uyt liefde / en eygen vrywillige genegentheid veroorſaakt / en daarom iſſe God beſt behagelijk. Dit ſelve Geloove verwekt ook liefde tot de Vromen / want hoe ſoudemen niet beminnen / welke wy vertrouwen dat met ons de eeuwige heerlijkheid genieten ſullen?

Dat het Geloove kan en behoord te hebben een volle verſekertheid *Hebr.* 10. 22. *in volle verſekertheid des Geloofs, &c.*

DAt het Geloove in de kinderen Gods kan / en behoord verſterkt te weſen / met een byſondere toeeygeninge van de goddelijke beloften / en vertrouwen des herten / blijkt niet alleen uyt den Text en *Vers* 19. maar *Hebr.* 11. 1. Daar het geloove genaamd werd een vaſte grond der dingen diemen hoopt, en een bewijs der ſaken diemen niet ſiet. Door dien het geloove de beloofde ſaken / hoewel noch afweſig / en toekomende / ſoo ſterk aanvat / en het gemoed / in tegenſpoed en verſoekinge / ſoo onderſteund / als of de ſaak eenigſints alreede tegenwoordig waar. Daarom word het genaamd een vrymoedigheid met vertrouwen: Item eenen Roem, welk woord betekend van blydſchap als juychen / en opſpringen; ofte een bewijs van blydſchap niet woorden / en uyterlijke bewegingen des lichaams / over eenig goed / datmen alreede verkregen heeft / of immers ſekerlijken vertrouwd te ſullen genieten. *Epheſ.* 3. 12. *Rom.* 5. 2. *Hebr.* 3. 6. *Rom.* 8. 38, 39. Het is ſeker nochtans / dat deſe volle verſekertheid des geloofs niet altoos in de Vromen is / maar dikmaal groote vertwijffelingen / en beroeringen; doch dat is geen eygenſchap / maar een gebrek des geloofs; dikmaal voorkomende / of uyt eenige ſwaare ſonde / die het gemoed ontroerd / of wel uyt eenig misverſtand en onwetenheid. De onwetenheid, of quaad oordeel (ſegd Seneca) is dikmaal de oorſaak van vreeſe. Men vreeſt niet in het licht / maar door de verkeertheid onſes verſtands hebben wy alles tot duyſterniſſe gebracht / ſoo dat wy niet recht ſien / noch onderſcheyden konnen / wat ons voordeelig of nadeelig is. En Chryſoſtomus. *Pueri larvas timent, ignem non timent; ſic nos timemus mortem, quæ eſt larva comtemptu digna, peccatum non timemus.* Wy zijn de kinderen gelijk, die vreeſen de momaangeſichten, maar het vyer niet. Soo mede wy vreeſen de dood, welke niet is dan een verachtenswaardig momaangeſicht, maar de ſonde (die ons het meeſte en alderley quaad veroorſaakt) vreeſen wy niet. Die dan met de Papiſten / in plaats van een volle verſekertheid des geloofs / een gedurige twijffelinge de menſchen inſcherpen / die verleyden de zielen der menſchen / berooven haar van den grond der vertrooſtinge / en nemen weg de krachtigſte beweegreden tot de Godzaligheid. Want die altoos twijffeld van de genade Gods / hoe kan die met hertgrondige nederigheid / dankbaarheid / vreugde in God / een geruſt gewiſſe / vertrooſtinge / en ſterke liefde tot God / aangedaan zijn? Want het leven der Godzalige is een leven uyt en door het geloove. *Rom.* 1. 7. *Gal.* 2. 20. 't gene ik nu in den vleeſche leve, dat leve ik door 't geloove des, &c.

In wat ſin, en waarom, het lichaam gewaſſchen moet zijn met reyn Waater? *Hebr.* 10. 22.

GElijk de uytwendige reynigheid / ſonder de innerlijke des herten / niet is dan geveynſtheid / en bygeloove; (als blijkt in de menigvuldige badingen en waſſchingen / in welke de Turken / en andere / groote heyligheid ſtellen) ſoo moet insgelijks de innerlijke reynigheid des herten haar ſelven betoonen door de uytwendige daden des lichaams. Eerſt en boven al moetmen het hert bewaren, want daar uyt zijn de uytgangen des levens, *Prov.* 4. 23. en uyt het herte komt alles voort dat den menſche ontreynigd. *Matth.* 15. 19, 20. Maar dewijl Ziel en Lichaam ſeer naauw met malkanderen vereenigd zijn; ſoo datſe t'ſamen een zijn / en het lichaam de woon-plaats en werktuyg der Ziele is: ſoo bevinden wy dagelijks in ons eygen ſelven / dat / gelijk de Ziele werkt door en op het lichaam / ſoo verandert ook krachtelijk het lichaam de Ziele; ſoo dat / na de quade en ontreyne geſtalte des lichaams / de Ziele bedorven en ontreyn word. Want de zeden volgen veelſints de quade of goede gematigdheid des lichaams: en / gelijker verſcheyden ſiekten zijn / die van de Ouders voortſetten in de kinderen / ſoo leerd ook de ervarentheid / dat vele nevens / en door de quaade geſtalte der lichamen / ook de ſonden van hare Ouders erven / of immers ſeer ſterke aandrijvingen tot de ſelve. En / gelijk de ontreyne geeſt des menſchen ſijn lichaam en daden verontreynigd; ſoo word weder / door die verontreynigingen / de geeſt meer en meer verdorven en ontreyn: want de Ziele op het lichaam / en het lichaam op de Ziele wederzijds werkt / als welke twee ſoo vereenigd zijn als een ſaak met ſijn gedaante / eygenſchappen en hoedanigheden: nu iſt ſeker dat eenige ſake veranderende / zijn gedaante veranderd / en wederom ſijn gedaante veranderende / de ſake kan de ſelve niet blijven. Het is wel waar dat de Ziele niet is de forme of gedaante van het lichaam / maar van den menſch; nochtans is ook de Ziele den Menſch niet / noch het lichaam; maar die beyde zijn ſoo innerlijk met malkanderen verbonden / datſe t'ſamen een menſch zijn / en d'een op d'ander krachtelijk werkt: want een droevigen geeſt bederft haaſt de geſonde geſtalte des lichaams / en de ſwaarmoedige geſtalte des lichaams beſwaard den geeſt / en deſgelijks in andere gelegentheid. Sie *Prov.* 15. 13. en 17. 22. en 18. *Vers* 14, &c.

Om deſe reden dan / eyſcht Gods Woord niet alleen van ons een geheyligde Ziel / maar dat wy ook ons ſelven reynigen ſullen van alle beſmettinge des lighaams, ſie 2 *Cor.* 7. 1. 1 *Theſſ.* 5. 23. God en wil niet alleen met onſen geeſt / maar ook met het lichaam geeerd zijn / want ſy beyde Gode toebehooren. 1 *Cor.* 6. *Vers* 20. De leden des lichaams moeten ſijn Wapenen der gerechtigheid. *Rom.* 6. beyde handen en herte moeten reyn zyn. *Pſal.* 24. 4. *Jacob.* 4. 8. En / gelijk den Tempel Salomons alleſints van buyten en binnen reyn moſt weſen / en alle de vaten des ſelfs; ſoo moeten ook onſe lichamen als Tempelen des H. Geeſts, reyn weſen. 1 *Cor.* 6. 1 *Theſſ.* 4. 4. Dat een yegelijk van u wete ſijn vat te beſitten in heyligmakinge ende eere,

niet

Digitized by Google

niet, &c. Dit is in het Oude Teſtament afgebeeld door de menigvuldige waſſchingen en ceremoniele reyningen / op welke den Apoſtel / in onſen Text / ſijn opſicht heeft / als die de noodſakelijkheid der zedige reynigheid in Ziel en lichaam vertoond hebben. Sie *Pſal.* 26. 6. Ik waſſche mijn handen in onſchuld, en ik ga rondom uwen Altaar o! Heere. *Eſa.* 1. 16. Waſſchet u, reyniget u, &c. *Ezech.* 36. 25, 26. Dit word insgelijks door het water in den Doop aangeweſen. *Epheſ.* 5. 26, 27. *Joan.* 3. 5. *Tit.* 3. 5, &c. By het lichaam dan word in onſen Text verſtaan / de daden des lichaams / om datſe door het lichaam / als een werktuyg der Ziele / uytgevoerd worden. Daarom worden ook de ſonden genaamd de werken des lichaams, werken des vleeſches, en des ſelfs bewegingen, en begeerlijkheden, &c. om datſe niet alleen geſchieden door het lichaam / als een werktuyg / maar om datſe ook door des lichaams ongematigdheid / ongeſtalte / en ongeregelde begeerten (die daar uyt voortkomen) veroorſaakt worden; welke de Ziele bederven / en den menſch hard tot de ſonde aandryven / verleyden / en verſoeken. Want het lichaam is / uyt ſijn eygen ſelfs aart / genegen tot het gene de vijf ſinnen aangenaam is; 't welk / alſoo het dikmaal ſtrijd tegen de voorſichtigheid / geſonde reden / Geloove / Wet / en Woord Gods; ſoo ontſtaat daar uyt een ſtrijd tegen de Ziele / welke door de driften des vleeſchs veelſints verleyd en bedorven word / hoewel de ſelve te voren wel geſteld was. Sie hier van *Gal.* 5. 17. *Matth.* 26. 41. 1 *Pet.* 2. 11. *Col.* 3. 5. *Rom.* 8. 13. *Gal.* 5. 19. *Jacob.* 1. 14. maar een yegelijk word verſocht, als hy van ſijn eygen begeerlijkheid afgetrokken, en verlokt word.

Uyt wat inſicht den Apoſtel *Heb.* 10. 23. de Hebreen vermaand tot Stantvaſtigheid der Hope.

DEn Apoſtel *Vers* 22. de Hebreen tot verſcheyden betrachtingen der Godzaligheid vermaand hebbende / wekt haar op tot ſtantvaſtige belijdeniſſe der hope, om dat de hope den menſche meer en meer aanſet / om ſich ſelven te reynigen / en tot godzaligheid te vorderen / 1 *Joan.* 3. 3. Een yegelijk die deſe hope op hem heeft, die reynigd hem ſelven, gelijk hy reyn is. Ten anderen / de hope is als 't anker onſer zielen / waar door wy / tegen alle vertwijffelingen en verſoekingen / onderſteund en ſtaande gehouden worden / en waar door wy met langmoedige lijdſaamheid de zaligheid verwachten. *Rom.* 8. 25. *Heb.* 6. 19.

De hope der volmaakte gelukzaligheid / ſchijnd ook eenigſints in eenige Heydenen geweeſt te zijn: want / aangeſien dat den menſch in dit leven kan wenſchen en begeeren een eeuwige en volmaakte gelukzaligheid / ja alle menſchen daar toe / als tot het opperſte goed / genegen zijn; ſoo dachten zy / dat God / en de Natuur / (die niets te vergeefs doen /) die begeerte den menſch niet te vergeefs hadden gegeven: en / dewijle ſy in dit leven niet konde volbracht worden / datſe daar na moeſt tot haar oogmerk komen. Hier van ſpreekt klaarlijk Plato *in* Epinom. *Præclara ſpes eſt; fore ut poſt mortem conſequatur quis omnia, quorum deſiderio accenſus, inſtituerit tranſegeritque, quam optime potuerit, vitam.* Het is een treffelijke hope, dat yemand na ſijn dood alles ſal verkrijgen, door welkers verlangen hy ontſteken zijnde, ſijn leven, op het beſte dat hy konde, doorgebracht heeft. En Plotinus Enn. 6. Lib. 6. Cap. 10. *Cum animus hinc migraverit ad Deum, ac jam tanquam alius factus fuerit totus illius, ſeſe ipſi videlicet tanquam centrum centro conjugens, &c.* Als het gemoed van hier na God verhuyſt, ſoo word het gelyk een ander, en geheel Godes, ſich ſelven met hem als een middelpunct met een ander t' ſamenvoegende. Hoewel ſy nochtans / in de verklaringe over *Rom.* 1. door deſen beweſen hebben / dat deſe hope maar een onſekere giſſinge by de Heydenen geweeſt is / edoch datſe daar van / ſonder goddelijke Openbaringe / geen ſekerheid hebben gehad.

Waar in verſchilt de hope van het Geloove?

DEn Apoſtel *Vers* 22. geſproken hebbende van de volle verſekertheid des geloofs, handeld nu *Vers* 23. van de hope. Welke hope / hoewelſe ſeer groote gemeynſchap heeft met het Geloove / ſoo datſe ſomtijds d' een voor d' ander genomen werden; nochtans verſchillen deſe twee deugden merkelijk van malkanderen. Want het gene het Geloove voor waarachtig aanneemd / dat verwacht de hope. *Rom.* 8. 25. Het Geloove ſiet op de beloften Gods / de hope ſiet op het genot der beloofde ſaken. Het geloove heeft een voorwerp dat tegenwoordig is / namelijk / Gods Woord; de hope een voorwerp dat toekomende is / en met lijdſaamheid moet verwacht worden. *Hebr.* 6. 15. en 11. 1. Het geloove ſterkt het herte tegen alle vertwijffelinge en miſtrouwen; de hope tegen alle moeyelijkheden / onverduld / en droefheid / die ons voorvallen eer wy de ſake verkrijgen. *Rom.* 12. 12. Verblijd u in de hope, zijt geduldig in de verdrukkinge. Het Geloove heeft tot een voorwerp het gantſche woord Gods / ook voor ſoo veel daar in begrepen zijn bedreygingen / voorſeggingen van verdrukkingen / en alle de leden des geloofs: maar de hope ſiet inſonderheid op de beloofde en voorgeſtelde zaligheid. Het Geloove is den grond van de hope / en gaat in ordre voor deſelve / want wy konnen niets ſekerlijk hopen / dan uyt kracht van het Geloove. *Gal.* 5. 5. Want wy verwachten door den geeſt uyt den geloove de hope der rechtveerdigheid. Deſe hope word inſonderheid verſterkt door het Geloove van de opſtandinge / hemelvaard / en heerlijkheid Chriſti in de Hemelen; die een voorbeeld geworden is der zaligheid die wy verwachten / den overſten leydsman der ſelve / die ons voorgegaan is, om ons in de Hemelen plaats te bereyden, en ons met hem in de ſelve heerlijkheid in te leyden. Sie *Hebr.* 12. 2. en 6. 20. en *Cap.* 2. 10. *Joan.* 14. 2. en 17. 24. En dit wijſt ons klaarlijk Petrus aan in ſijnen 1 Brief *Cap.* 1. 3, 4. Geloooft zy de God en Vader onſes Heeren Jeſu Chriſti, die na ſijne groote barmhertigheid ons heeft wedergeboren tot een levende hope, door de opſtandinge Jeſu Chriſti uyt den dooden. Tot een onverderffelijke, &c. Soo dat / voor de heerlijkheid Chriſti / en in het Oude Teſtament / deſe hope ſoo ſterk niet heeft konnen weſen. Ja / het geloove en de hope der diſcipelen Chriſti ſelfs / eer ſy verſtaan hadden ſijn opſtandinge en hemelvaart / is niet weynig verſwakt geweeſt. *Luc.* 24. 21. Wy hoopten dat hy was de gene die Iſrael verloſſen ſoude, &c. Want de opſtandinge / en heerlijkheid Chriſti is den grond van onſe hope / ſoo dat / indien hy niet ware opgeſtaan / en verheerlijkt / ons geloove en hope ydel weſen ſoude. 1 *Cor.* 15. Daarom word Chriſtus onſe hope genaamd 1 *Tim.* 1. 1. en de hope der Heerlijkheid, *Col.* 1. 27.

Dat de Hope ſeer nut en noodſaakelijk is.

DAar is geen wijſe van leven den Menſch / op aarde / nutter / dan in hope te leven. Om dat de hope een ſeer gematigde hertstocht is. Al te grooten blydſchap / en vertrouwen / veroorſaakt lichtelijk in den Menſch zorgeloosheid; al te grooten droefheid en vreeſe / is een ſtrik voor den menſch / en maakt hem tot alle goede betrachtingen onbequaam. Maar de hoop maakt den menſch voorſichtig / zorgvuldig / neerſtig / kloekmoedig / en ſtantvaſtig. *Hebr.* 6. 11. Wy begee-

Digitized by Google

ren dat een yegelijk van u deſelve neerſtigheid bewijſe, tot de volle verſekertheid der hope, tot den eynde toe: op dat gy, &c. Een ſterke hope der volmaakte gelukzaligheid / maakt dat den menſch de beginſelen der ſelve alreede geniet. *Rom.* 8. 24. Want wy zijn in hope zalig geworden. en 15. 13. En ſy beſchaamd niet *Rom.* 5. 5. Om datſe niet op onſekere bedriegelijke ſaken / maar op God / gegrond is. *Pſal.* 130. 7. Iſrael hope op den Heere, want by den Heere is goedertierentheid, en by hem is veel verloſſinge. *Pſal.* 42. 12. Wat buygd gy u neder, o! mijn ziele, en wat zijt gy onruſtig in my? hoop op God, want &c. *Klaagl. Jerem.* 3. 26. 't Is goed datmen hope, en ſtille zy op het heyl des Heeren. Deſe hope is gegrond op het Verbond der Genaden / niet alleen met Gods beloften / maar ook met den eed Gods / en het bloed Chriſti / verzegeld. Sie *Hebr.* 6. 17, 18. *Ezech.* 33. 11. Seg tot hen, ſoo waarachtig als ik leve, ſpreekt de Heere, ſoo ik luſt hebbe in den dood des godlooſen, maar &c.

Een ſterke hope verwind alle moeyelijkheid / ook ſelfs de dood; om datſe verſekerd is dat geen ding haar kan ſcheyden van de liefde Gods in Chriſto. *Rom.* 8. 38, 39. Daarom hebben de Heydenen de hope een beeld gemaakt / dat na den Hemel ſag / om datſe op God ſiet / en alle goed van den Hemel verwacht; en het had in ſijn hand de pijlen des doods / in ſtukken gebroken. Het hadde eenen groenen rok aan / om te toonen dat de hope den Menſch altoos in kracht en blymoedigheid onderhoud. Plato verſchild hier in ſeer van Epicurus, want deſe leerde ſijne Diſcipelen / datmen / om gelukkig te weſen; *à futuri ſpe non pendendum eſſe.* Niet moeſt hangen aan de hope van het toekomende. Maar datmen het gene voor hy was met vermaak moeſte gedenken / en dat tegenwoordig was met vreugde genieten. Maar Plato *in Phædone, ſive de anima*, ſegd uytdrukkelijk / dat hy vaſt vertrouwde, dat hy na ſijn dood by de Goden ſoude komen, die ſeer goed zijn, en dat het na dit leven den vromen veel beter ſal gaan dan den quaden. Gelijk hy insgelijks van de hope des toekomenden levens gewag maakt. *Dialogo ſexto de Republ. Pagina mihi* 638. Deſe hope der toekomende zaligheid moetmen / ſegd den Apoſtel in onſen Text / onwankelbaar vaſt houden; om dat / hoewel in wereldſche gelegentheden alle hope meeſt onſeker is / ſelfs als men al ſchoon ſijn uytterſte devoir doet / en het aan ons niet ſchort / deſe hope nochtans is onfeylbaar. Een Soldaat / al ſtryd hy wel op hope van overwinninge / krygd echter dikmaal de nederlage; een Landman / al bouwd hy zijn land neerſtig / verbald ſomtijds tot eenen ſlechten oogſt: al doet een Koopman groote neerſtigheid om winſt te doen / hy krygd echter ſomtijds meer ſchade dan voordeel. Indien nochtans de menſchen alles geern doen / en wagen / op een onſekere hope / wat behoorden wy niet te doen op een ſekere hope / daar wy verſekerd zijn dat God onſen arbeyd niet ſal laten ydel weſen. *Hebr.* 6. *Vers* 10. *Apoc.* 2. 10. De Heydenen ſeyden van wereldſche dingen / met goede reden: Datmen geen hope beginnen moeſt die langen tijd vereyſte: gemerkt ons leven kort en onſeker is / de ſaken moeyelijk / en de uytkomſten ganſch onſeker: maar ſoo iſt met deſe hope niet / die / hoewelſe verwacht een goed dat eerſt na langen tijd verkregen word; nochtans word men van het ſelve niet verſteken door de kortheid des levens / of onſekerheid des ſelfs.

Maar / mocht yemand vragen / gemerkt den Apoſtel de Hebreen vermaand / tot een onwankelbare belijdeniſſe der hope, is het dan altoos noodig opentlijk belijdeniſſe te doen van ſijn geloove en hope.

Antw. Men mach nooyt doen / of ſpreken / tegen ſijn geloof / veel min het ſelve verloochenen 1 *Pet.* 3. 15. *Matth.* 10. 32. *Rom.* 10. 10. Maar anderſints is men niet gehouden in der daad ſijn geloof te belijden / ten zy datmen merkt / datmen daar door eenig voordeel kan doen / tot bevorderinge van Gods eere / ſtichtinge der kerke / of anderſints; welk / door gebrek van onſe belijdeniſſe / ſoude verhinderd werden. Maar / alsmen in tegendeel oordeeld / dat onſe belijdeniſſe geen voordeel / maar nadeel / ſal doen / ſoo is men die geenſints ſchuldig te doen / maar men moet de ſelve / als ſchadelijk / en ergerlijk / nalaten. *Matth.* 7. 6. Geeft het Heylige den honden niet, noch &c. Want de noodſakelijkheid van eenig middel word niet hooger geacht / dan voor ſoo ver het dienſtig is tot ſijn eynde.

Wat het woord παροξυσμὸν, overgeſet *Ontſtekinge Heb.* 10. 24. eygentlijk beteykend, en waarom dat gebruykt werd.

Het woord dat hier in den Grond-text ſtaat / beduyd eygentlijk een verbitteringe, en word by gelijkeniſſe genomen voor de verheffinge / of ontſtekinge / der koortſen / en ſiekten; Item / voor de hevigheid en hitte / die ſomtijds uyt eenig verſchil tuſſchen twiſt-redenende Perſoonen ontſtaat / gelijk *Actor* 15. 39. Daar ontſtond dan een verbitteringe, alſoo dat ſy van malkander n geſcheyden zijn, daar het ſelve woord παροξυσμὸς, dat hier in den Text gevonden word / ſtaat. Den Apoſtel gebruykt dit woord / niet om datmen in het vermanen eenige verbitteringe moet gebruyken / of veroorſaken / want dat ſoude ſtryden tegen de rechte behoorlijke wijſe van vermaninge / en tegen des ſelfs eynde / gelijk elders getoond is; maar hy geeft te kennen: datmen niet tragelijk en ſlaauwelijk malkanderen moet vermanen / maar met een ontſtekinge van heyligen yver / en behoorlijken ernſt. *Rom.* 12. 11. Zijt niet traag in het beneerſtigen, zijt vierig van geeſte, &c. *Apoc.* 3. 16. Om dat gy laauw zijt, en noch kout noch heet, ik ſal u uyt mijnen mond ſpouwen. *Heb.* 12. 12. Daarom recht weder op de traage handen, en de ſlappe knyen. En *Heb.* 5. 11. verwijt hy de Hebreen datſe traag geworden waren om te hooren.

Een anderen / hy toond ons den aard der liefde / welke met ſich brengd een heylige brand / en ontſtekinge des gemoeds / tot het gene wy beminnen. *Cantic.* 8. 6. Want de liefde is ſterk, als de dood: den yver is hart als het graf: hare kolen zijn vyerige kolen, vlammen des Heeren. Vele wateren ſouden deſe liefde niet konnen uytbluſſchen: ja de Rivieren ſoudenſe niet verdrinken, al gave, &c. *Luc.* 24. 32. Was ons herte niet brandende in ons, als hy tot ons ſprak op den weg, en als hy ons de Schriften opende.

Een derden / deſe maniere van ſpreken / laat ons op malkanderen acht nemen, tot ontſtekinge der liefde, &c. geeft ons te kennen / datmen in 't vermanen niet moet ontſien voor den tegenwoordigen tijd / (gelijk wel lichtelijk geſchied) eenigen ondank te behalen / of het mocht zijn / den genen die wy beſtraffen of vermanen / tot onverdienden toorn of ontſtekinge te verwekken: want dat over zijnde / ſult gy daar na gunſte vinden, meer dan die met de tonge vleyd. *Prov.* 28. 23. en het is ongelijk beter / dat gy by uwen vriend / voor een kleynen tijd / wat ondank behaald ten onrechte / dan dat hy door u nalatigheid merkelijk nadeel / of ſchande / lijde / of in ſijn fouten verſterkt word.

Het gemelde woord dan παροξυσμὸς komt van een ander woord ὀξὺς 't welk ſcherp beteykend / en daar van komt het woord ὄξος dat azyn beduyd (om datſe zuur is en ſcherp) en een ander woord παροξύνω dat ſcherpen beteekend / en word ten goede genomen voor yemand tot ſijnen plicht op te wekken / en gaande te maken. Sie *Actor.* 17. 16. En terwijle Paulus haar te Athenen verwachtede, wierd ſijnen Geeſt in hem ontſteken, ſiende dat de Stad ſoo ſeer afgodiſch was.

Digitized by Google

Dat de Liefde is de uytnemendſte aller deugden. Heb. 10. 24. *Tot opſcherpinge der Liefde.*

NA dat den Apoſtel vermaand, en de Hebreen opgewekt heeft, tot Geloof *Vers* 22. en tot Hope *Vers* 23. ſoo voegd hy met goede reden daar by *Vers* 24. de Liefde, om datſe die beyde, en alle andere deugden, overtreft. 1 *Cor.* 13. 13. En nu blijft Geloove, Hope, en Liefde, deſe drie; doch de meeſte van deſe is de liefde. Het welk hy noch nader bewezen heeft *Vers* 1, 2, 3. en het geheele Capittel door. Want vele andere gaven ſullen ophouden, maar de Liefde vergaat nimmermeer. *Vers* 8. waarom den Apoſtel de Geloovige tot vele treffelijke deugden vermaand hebbende *Coloſſ.* 3. 12, 13. voegd daar eyndelijk by *Vers* 14. En boven dit alles, doet aan de Liefde, dewelke is den band der volmaaktheid. Want het Geloove begind en verſterkt het werk der genade; de Hope verbordert het; maar de Liefde volmaakt het. Het geloove neemd het beloofde goed voor waarachtig en ſeeker aan; de Hope verwacht het; maar de Liefde begind het alreede te genieten. 1 *Joan.* 4. *vers* 12. Indien wy malkanderen lief hebben, ſoo blijft God in ons, en ſijne liefde is in ons volmaakt. Het eynde is beter, dan de middelen tot het eynde, nu het eynde des Geloofs en der Hope, ja aller Geboden, en der geheele wet Gods, is de Liefde. 1 *Tim.* 1. 5. Het eynde des Gebods is Liefde uyt een reyn herte: &c. De Liefde is de volbrenginge der gantſche Wet, en aan de ſelve hangd de geheele Wet, en de Propheten *Matth. Cap.* 22. *verſſ.* 37-40. *Rom.* 13. 8, 9. *Gal.* 5. 14.

In het Geloove en Hope is eygentlijk ſoo ſeer Gods Beeld niet aan te merken, als in de Liefde, want, het Geloove, voor ſoo veel als het de beloften aanneemt, en de Hope, voor ſoo verr' ſy het genot der beloofde ſaak verwacht, zijn in God niet; noch ſullen ook deſe deugden in den ſtaat der volmaakte gelukzaligheid niet meer weſen, of eenig gebruyk hebben: want ſy ſullen in aanſien, en dadelijk genieten, veranderd worden. *Rom.* 8. 24, 25. 1 *Corint.* 13. maar God word by uytnemendheid de Liefde ſelve genaamd. 1 *Joan.* 4. 8. Die niet lief heeft, heeft God niet gekend; want God is de liefde. Om datter niet treffelijker is dan de liefde, en om dat God in den hoogſten trap, of op de uytnemendſte wijſe ſijne Liefde aan alle Schepſelen bewijſt, door het voort-brengen, onderhouden, en regeren der ſelve, maar aldermeeſt in het verloſſen des ellendigen en gantſch onwaardigen menſches. *Joan.* 3. 16. Soo lief heeft God de wereld gehad, &c. 1 *Joan.* 4. 9. Hier in is de liefde Gods tegen ons geopenbaard, dat God ſijnen eeniggeboren Sone geſonden heeft in de wereld, op dat wy ſouden leven door hem. Hier in is de liefde, niet dat wy God lief gehad hebben, &c. *Rom.* 5. 8.

Gedenkwaardig verhaal uyt HIERONIMUS, rakende de uytnementheid der Liefde.

HIeronimus verhaald ons een gedenkwaardige geſchiedenis *Lib.* 3. *in Epiſt. ad Galatas Cap.* 6. dat Joannes den Euangeliſt, terwijl hy tot Epheſen bleef tot ſijnen uyterſten ouderdom, en nu ſoo verſwakt was, dat hy naauwelijks tuſſchen de armen van de Diſcipelen tot de Gemeynte konde gebracht worden, ja qualijk meer ſpreken konde, dan eenige weinige woorden achter den anderen; altoos niet anders den Geloovigen beval, dan *Filioli alterutrum diligite.* Kinderkens bemind malkanderen. Soo dat het de Diſcipelen, en de Broeders die daar omtrent waren, begon te verdrieten, altoos de ſelve reden te hooren; en vraagden hem, Meeſter waarom ſegd gy altoos het ſelve, waar op hy antwoordde, *Quia præceptum Domini eſt, & ſi ſolum fit, ſufficit.* Om dat het is het bevel des Heeren, en indien dat alleen wel betracht word, ſoo is het genoeg. Want waarlijk Chriſtus heeft ons niets ſoo ſeer als de Liefde bevolen. *Ioan.* 13. 34, 35. Een nieuw gebod geve ik u, dat gy malkanderen lief hebt. Gelijk ik u lief gehad hebbe, dat ook gy malkanderen lief hebt. Hier aan ſullen zy alle bekennen, dat gy mijne Diſcipelen zijt, ſoo gy liefde hebt tot malkanderen. En boven alle dingen bid Chriſtus met eenen byſonderen yver, en verſcheyden malen, van God, dat ſijne Diſcipelen mochten een zijn onder malkanderen, door de Liefde, gelijk hy en ſijnen Vader een was. *Ioan.* 17. 21, 22, 23. Soo dat hem dit boven alles ter herten gegaan heeft; gelijk ook den Apoſtel Joannes in ſijne Brieven daar op aldermeeſt aandringt. Want, wat eyſcht God van ons anders in het Oude of Nieuwe Verbond dan de Liefde, in welke het gantſche Chriſtendom gelegen is. *Gal.* 5. 6. Want in Chriſto Jeſu heeft noch Beſnijdeniſſe eenige kracht, noch Voorhuyt: maar het Geloove door de Liefde werkende. En, gelijk het lichaam ſonder den Geeſt dood is, ſoo ook het Geloove ſonder de werken der Liefde. *Iac.* 2. 17. 1 *Corint.* 13. 2. Al waar het dat ik alle het Geloove hadde, ſoo dat ik bergen verſettede, en de liefde niet hadde, ſoo waar ik niets. Maar (dat boven al te klagen is) waar is nu de liefde, ſy ſchijnd byna geheel van ons geweken te zijn, en na den Hemel vertrokken, daarſe van daan gekomen was: want, ſelfs het Chriſtendom, wat is het by-na anders, dan oneenigheid, twiſt, en grouwelijke oorlogen. Hoe ſietmen de gemoederen ſelfs veler Godsgeleerden, niet ſoo ſeer door liefde, als door hittige twiſtingen en oneenigheden, ontſteken?

Byſonder voorbeeld, en eygenſchap der liefde.

DE liefde, in 't Latijn Charitas, heeft een wonderlijke kracht van vereeniginge der gemoederen, en daarom meenen ſommige dat het woord Charitas ſoo veel is, als Chara unitas, een aangename of dierbare eenigheid. Want de liefde maakt dat twee vrienden zijn, gelijk als een ziele in twee lichamen. Of gelijk den Poëet ſingt,

Qui duo corporibus, mentibus unus erant,

Dat twee menſchen in lichamen, nochtans een zijn, ten aanſien van haar geeſten. Hier van hebben wy een treffelijk voorbeeld in David en Jonathan, die malkanderen ſeer oprechtelijk, ſtantvaſtelijk, en ſterk, lief hadden, ſoo dat diergelijke exempelen ſelden voorvallen. Want ſtaat 'er 1 *Sam.* 18. 1. De ziele Jonathans wierd verbonden aan de ziele Davids: en Jonathan beminde hem als ſijn ziele. Waar uyt ontſtaat, datmen ſeer qualijk, of liever geenſints, yets, ſelfs niet de geheymen onſes gemoeds, verbergen kan, voor de gene diemen bemind; door dienſe als een met ons geacht worden, of een ander ons: en de ziele meer gerekend werd te zijn daarſe lief heeft, dan daarſe levendig maakt. Simſon, hoewel hy genoeg konde merken dat het tot ſijn verderf was, konde aan ſijn beminde Delila niet verſwijgen, waar in ſijn kracht gelegen was. *Iudic.* 16. Daarom ſegd Chriſtus *Ioan.* 15. 15. Ik heete u niet meer Dienſtknechten: want de dienſtknecht weet niet wat ſijn Heere doet: maar ik heb u vrienden genoemd, want al wat ik van mijnen Vader gehoord hebbe, dat heb ik u bekend gemaakt. De liefde maakt ook den menſch ſeer ſorgvuldig, en bekommerd, om niets te doen, dat tegen de ſelve eenigſints ſtrijd. En nochtans ontſietſe geen gevaar noch ongemakken, om tot haar oogmerk te komen, maar overwind, door een onvergelijkelijke kloekmoedigheid, alle vreeſe en ongeval: Soo dat voor de liefde niets hart, niets moeyelijk is. Jacob diende voor Rachel ſeven Jaren lang, doch die ſcheenen hem maar eenige weynige dagen te zijn, om dat hyſe lief hadde.

Digitized by Google

Geneſ. 29. 20. 1 *Joan.* 4. 18. Daar is in de liefde geen vreeſe, maar de volmaakte liefde drijft de vreeſe buyten: &c.

Wat de liefde zy, en hare wonderlijke kracht.

DE liefde in 't gemeen / is een ſterke bewegińge / ofte werkinge des gemoeds / waar door men ('t gene geoordeeld word goet te weſen) / ten hoogſten begeerd / tot het ſelve ſeer wel genegen zijnde; en / het ſelve verkrijgende / poogd op het naauwſte met de beminde ſaak vereenigd te weſen / en als dan daar in te vreden is / en met vernoeginge en blydſchap beruſt. Sommige onder de ouden vergelijken de liefde by God / en de ziele der Menſchen / om dat het ſeer moeyelijk / ja by na onmogelijk is / wel uyt te drukken wat de liefde zy / hoewel niemand van de ſelve gansch onwetende is; gelijk alle menſchen wel weten datter eenen God is / want hy ſich allesints in ſijne werken vertoond; maar nochtans is ſijn weſen onbegrijpelijk: en / hoewel wy door de ziele alles doen en begrijpen / nochtans weten wy naauwelijks wat onſe ziele zy. De liefde insgelijks vertoond haar over al wonderbaarlijk / maar echter haren aart / kracht / en eygenſchappen / zijn ſwaarelijk te verſtaan; waarom onder de heydenſche wijſen vele de liefde eenen God genaamd hebben. In onſe beſchrijvinge van de liefde / hebben wy inſonderheid drie werkingen der ſelve aangemerkt. De eerſte is een drift van begeerte / waar door wy / door alle betamelijke middelen / ſoeken 't gene wy beminnen te verkrijgen; om dat het ons nut en dienſtig is tot ons wel weſen. De andere is een bewegińge van goedwilligheid (of *Benevolentia*, gelijk de Latinen ſeggen) waar door wy 't gene wy beminnen poogen alle goet toe te brengen / dat in ons vermogen is / om onſe liefde tot die perſoon / of ſaak / te betoonen. Dit onderſcheid ſien wy klaarlijk in God / want die bemind de menſchen / en ſijne ſchepſelen / niet / om datter yets goeds in is / 't gene hy begeerd; maar ſijn liefde beſtaat enkelijk in 't weldoen aan de ſchepſelen / welke niets goeds hebben dan van hem / en welkers volmaaktheid in God is onbegrijpelijk / oorſpronkelijk / eeuwig / en onveranderlijk. Hoewel nochtans ook eenigſints kan geſegd worden / dat in God is de liefde van begeerte / voor ſoo veel hy een welbehagen heeft in het weldoen aan ſijne ſchepſelen / en in het goed dat hy haar heeft toegebracht. *Hebr.* 13. 21. Werkende in u 't gene voor hem welbehagelijk is. *Phil.* 2. 13. Want het is God die in u werkt beyde het willen en het werken, na ſijn welbehagen. *Pſal.* 104. 31. De Heere verblijde ſich in ſijne werken. Sie *Deut.* 28. 63, &c.

Ten derden / in de liefde is een groote kracht van vereeniginge / waar door wy met het gene wy beminnen innerlijk / en op het naauwſte / trachten vereenigd / ja (gelijk getoond is) een te weſen met het gene wy lief hebben. Daarom hebben de oude Hebreen / onder andere ſpreekwoorden / ook dit gehad / *nullum foramen acus auguſtum eſt duobos amicis. Nec eſt ſatis latus mundus univerſus duobus inimicis.* Geen naalden-oog is te naauw voor twee vrienden. Maar de ganſche wereld is niet groot genoeg voor twee vyanden. Uyt deſe genegentheid tot vereeniginge quam den wensch Pauli / en des Bruyds / *Phil.* 1. 23. Hebbende begeerte om ontbonden te werden, en met Chriſto te zijn. *Cantic.* 8. 6. Set my als een zegel op u herte, als een zegel op uwen arm: want de liefde, &c. Hier uyt ontſtaat het / dat / gemerkt wy in dit leven noyt volkomentlijk met God / het eenige opperſte goed / konnen vereenigd weſen / onſe ziele noyt volkomelijk beruſten kan / maar altoos poogd tot nader vereeninge te komen; gelijk de ſterren noyt ſtil zijn / maar altoos flikkeren / en hare ſtraalen nederwaarts daalen.

Waar en boven heeft de liefde een wonderlijke kracht / welke veroorſaakt een nieuw leven: waar door een menſch / als in ſich ſelven ſtervende / in den genen dien hy bemind levendig word / en niet ſoo ſeer in ſich ſelven / als in hem / begind te leven: en derhalven ook eenigſints den genen dien hy lief heeft gelijk word / en als in hem veranderd. En dit heeft byſonderlijk plaats in de liefde tot God / welke ons ſijn beeld en natuure deelachtig maakt *Col.* 3. 2 *Petr.* 1. 4. Dit geeft duydelijk den Apoſtel te kennen *Gal.* 1. 20. Ik ben met Chriſto gekruyſt, en ik leve, doch niet meer ik, maar Chriſtus leefd in my: En dat dit uyt kracht van de liefde voortquam / blijkt uyt de volgende woorden. En 't gene ik nu in het vleeſch leve, dat leve ik door 't geloove des Soons Gods, die my heeft lief gehad, en hem ſelven voor my overgegeven heeft. *Col.* 3. 3. Want gy zijt geſtorven, en uw leven is met Chriſto verborgen in Gode. Daarom hebben de oude Wijſen niet ſonder reden geſegd / *amor eſt ſpiritus ſui cum voluptate in rem amatam effuſio; eſt quidam ſui exitus; quædam à ſeipſo peregrinatio; voluntaria mors.* De liefde is een vermaakelijke uytſtortinge van ſijnen eygen geeſt, in de ſake diemen lief heeft: een uytgang van ſich ſelven; een vervremdinge of afreyſen van ſich ſelfs; een gewillige dood. *Cantic.* 4. 9. Gy hebt my 't herte genomen, &c. En 5. 8. Dat ik krank ben van liefde. Welke manieren van ſpreken de wonderlijke kracht der liefde uytdrukken.

Gelijk God de liefde is, en over al in ſijne werken tegenwoordig: ſoo vertoond ook ſich ſelfs de liefde over al / en de gantſche Natuur des Werelds word door de liefde onderhouden. Want den Hemel / de Locht / de Sterren / Aarde / Water / en alle Schepſelen / zijn onſcheydelijk alle met malkanderen vereenigd / en de eene diend tot onderhoud der andere: gelijk in den menſch / of kleyne wereld / alle de leden / door een byſondere genegentheid / met malkanderen vereenigd zijn / en d' een des anders onderhoud beſorgd; als een lid lyd / ſoo lijdenſe alle; en yeder is tot het behoud van het geheel genegen. En gelijk alle ſchepſelen ons eenigſints dienen / ſoo zijn wy insgelijks geleerd alle malkanderen in de liefde wel te doen. Want / hoewel de liefde ſeer verſcheyden is / na de verſcheydentheid van haar voorwerp daarſe ontrent beſig is / als / de liefde tot God / en Chriſtus / tot ons ſelven / tot onſen naaſten / of alle menſchen in 't gemeen / tot onſe vyanden / de byſondere broederlijke liefde / welke de Geloovigen onder malkanderen oeffenen; de liefde tot de wereldſche Goederen / onſe Vrienden / of die op een byſondere wyſe aan ons / en wy aan haar / door de natuur / of anderſints / verbonden zijn / &c. En niet tegenſtaande dat de liefde tot God kan aangemerkt worden / of voor ſoo veel wy God beminnen / of God ons bemind / en wy de teykenen van Gods liefde in ons beſpeuren konnen. Item / dat in de liefde niet alleen is een begeerte om yets goeds / dat wy beminnen / te verkrijgen; maar ook een goedwillige genegentheid tot het ſelve / als mede een naauwe vereeniginge / en ruſte des gemoeds in 't genot daar van. Soo iſt nochtans / dat den Apoſtel / in onſen Text / eygentlijk de Hebreen vermaand tot ontſtekinge der liefde, voor ſoo veel de ſelve beſtaat in oeffeninge van goedwilligheid / en weldadigheid tot onſen naaſten / en aldermeeſt ontrent de Geloovigen; gelijk uyt de volgende woorden genoeg blijkt in welke hy ſpreekt van goede werken, en onderhoudinge van de onderlinge vergaderingen der Geloovigen. Want hoewel / van een ander yets goeds te genieten / en daarom te beminnen / ſchijnd profijtelijker te zijn; ſoo is nochtans wel te doen aan andere uyt liefde heerlijker en vermakelijker. *Actor.* 20. 35. Het is zaliger te geven, dan te ontfangen. Want in het eerſte toonen wy ons gebrek / en nooddruſt; maar in het tweede zijn wy God gelijk / die alles geeft / en niets / (om ſijn volmaaktheids wille) van nooden heeft / of ontfan-

Digitized by Google

ontfangen kan. Daarom verhaald Seneca *Epiſt.* 9. dat den wyſen Attalus pleeg te ſeggen / *jucundius eſſe amicum facere, quam habere:* Dat het vermakelijker was een vriend, met wel te doen / te maken, dan een vriend te hebben. De ervarendheid leerd ook dat de ouders / die alderley goed haar kinderen toebrengen / haar kinderen meer beminnen / danſe van haar bemind worden: Gods liefde tot ons / die in enkel weldoen beſtaat / hoe veel grooter iſſe / dan onſe liefde tot hem? en in 't gemeen word het waar bevonden / dat de weldoenders ſterker liefde hebben tot de gene / aan welke ſy haar liefde betoonen / dan de wederliefde is der gene die weldaden genieten. Maar om dat echter de menſchen meer genegen zijn om weldaden te genieten / dan ſelve liefde te oeffenen / ſoo is de vermaninge tot liefde van weldadigheid / meeſt noodſakelijk. Derhalven voegd den Apoſtel by de liefde de goede werken, om te kennen te geven / dat hy niet ſpreekt van de liefde / die alleen in woorden / of betuyginge van genegentheid / beſtaat / maar in dadelijk bewys / en oeffeninge van liefde aan een ander. 1 *Joan.* 3. 17, 18.

Dat de goede Werken om vele redenen noodſaakelyk zijn. *Hebr.* 10. 24. *Tot opſcherpinge der Liefde en goede Werken.*

De goede werken zijn uyt veelderley inſichten noodſakelijk; ten aanſien van God / ons ſelven / en onſen naaſten. In opſicht van God / om dat het eynde aller dingen moet weſen God te verheerlijken / en ware dankbaarheid te bewijſen. Sie *Epheſ.* 1. 5, 6. 1 *Cor* 10. 31. *Joan.* 15. 8. Hier in is mijn Vader verheerlijkt, dat gy vele Vruchten draagd. Want gelijk een wys en godzalig Soone / de kroone van ſijn Vader is / getuygenis gevende van ſijn goede opvoedinge / ſoo word ook door Gods kinderen ſijnen naam / of verheerlijkt / of gelaſterd door hare ſonden. *Rom.* 2. 24. *Matth.* 5. 16. Ten aanſien van ons ſelven / op dat wy uyt de goede werken / als vruchten des zaligmakenden Geloofs / van onſe heyligmakinge / en zaligheid / mogen verſekerd worden / tot onſen troost / en verſterkinge der vrymoedigheid in God. 1 *Joan.* 1. 6, 7. en *Cap.* 2, 3. en *Cap.* 3. 21. 2 *Cor.* 13. 5. Onderſoekt u ſelven of gy in het Geloove zijt, beproefd u ſelven. *Jacob.* 2. 18. Toond my uw geloove uyt uwe werken, &c. Ten aanſien van onſen naaſten zijn de goede werken ook noodig / op dat wy door onſe goede voorbeelden andere mogen ſtichten. *Matth.* 5. *vers* 16. 2 *Cor.* 9. 2. Den yver van u begonnen heeft 'er vele verwekt. 1 *Pet.* 2. 12. Of ten minſten / dat wy de laſteraars met wel doen de mond ſtoppen *Vers.* 15. Want alſoo iſt den wille Gods, dat gy, weldoende, den mond ſtopt aan de onwetenheid der dwaſe menſchen. De Goeden van worden door treffelijke voorbeelden beter / de Godlooſen of bekeerd / of ten minſten overtuygd. Want in levendige exempelen is een ſterker kracht van overredinge / dan in de leere ſelfs. 1 *Petr.* 3. 1. Op dat ook ſoo eenige den woorde ongehoorſaam zijn, ſy door den wandel der vrouwen, ſonder woord, mogen gewonnen worden. De vrome Martelaren hebben / door haar vroom en onberiſpelijk leven / en onverwinnelijke ſtandvaſtigheid / ongelijk meer Heydenen tot het Chriſtendom gebracht / dan 'er door het woord bekeerd zijn; ſoo dat haar bloed met recht het zaad der Kerke genoemd word. Euſebius getuygd van Juſtinus, dat hy / te voren ſeer genegen zijnde tot de Platoniſche Philoſophie / door de gemelde voorbeelden der Chriſtenen / bewogen geworden is haar geloof aan te nemen. *Hiſtor. Eccl. Lib.* 4. *Cap.* 8. en *Lib.* 9. verhaald hy / dat den godzaligen wandel der Chriſtenen / in het gemoed der Heydenen veel ſterker indruk gaf van de waarheid hares Geloofs / dan de vervolginge en veroordeelinge der Keyſeren / van des ſelfs valsheid.

Hoedanig de goede werken zijn moeten?

Den regel der goede werken is Gods Wet / niet de verkeerde inſettingen der Menſchen. *Matth.* 15. 9. ſy moeten ook geſchieden uyt een recht geloof en vertrouwen / datſe Gode aangenaam zyn / en dat hy is een belooner der gene die hem ſoeken. 1 *Tim.* 1. 5. *Hebr.* 11. 6. *Actor.* 10. 34, 35. Ik verneme in der waarheid, dat God geen aannemer des perſoons is. Maar in allen Volke die hem vreeſt, en gerechtigheid werkt, is hem aangenaam. Dit tweede hangd aan het eerſte / want / als ons gemoed ons overtuygd wat goed is / en wat wy volgens Gods Wet / in onſe herten van God ſelfs ingeſchreven / doen moeten / ſoo zyn wy ook daar door verſekerd / dat het God behaagd / en ons gemoed word met een goed vertrouwen ontſchuldigd / en te vreden geſteld. *Rom.* 2. 14, 15. Het uytterſte eynde onſer werken behoord te weſen God te behagen / dankbaarheid te betoonen / ende hem te verheerlijken. 1 *Cor.* 10. 31. Hoewel nochtans / door weldoen / eere te ſoeken by de menſchen / in ſich ſelven niet alleen niet quaad is / maar ſeer prijſelijk; mits dat verre ſy alle hoogmoed / en begeerte tot de ydele eere der verkeerde menſchen / dieſe niet in de deugd / maar in hare ſchande / ſoeken / dat is in ſaken die meer oneere / dan waren lof waardig zyn. Sie *Phil.* 3. 19. *Prov.* 3. 4. *Rom.* 2. 7. *Phil.* 4. 8. Al wat eerlijk is, al wat wel luyd, ſoo daar eenigen lof is, &c. dat ſelve bedenkt. En / hoewel alle afgunſt en nijd een ſware ſonde is / ſoo is nochtans die jalouſie prijſelijk / waar door met weldoen d' een d' ander tracht te overtreffen. 1 *Cor.* 12. 31. Yverd na de beſte gaven. En ik wijs u eenen weg, die noch uytnemender is. Seneca ſegd niet qualijk *Lib.* 3. *De beneficiis Cap.* 36. *Naturâ glorioſa eſt virtus, & anteire priores cupit.* De deugd is eergierig van aart, ſy wil de gene die boven haar zijn overwinnen. Het is dan in de Heydenen niet geheelijk te miſprijſen / datſe door de deugden eere geſocht hebben; maar wel / datſe / door een onmatige eerſucht / of de eere Gods niet betracht hebben; of de deugd niet uyt de liefde tot de ſelve / maar alleen uyt eergierigheid / gedaan hebben; of ydele eere nagejaagd / buyten / ja tegen / de deugd.

Hoe, waar, en wanneer, in oude tijden, de vergaderingen tot den Godsdienſt geſchied zijn? *Hebr.* 10. 25. *Laat ons onſe onderlinge by-een-komſten niet verlaten, &c.*

In de eerſte eeuwen des Wereldts heeſt men niet geweten van groote koſtelijke kerken / daar de vergaderingen tot den openbaren Godsdienſt gehouden wierden. Want in den beginne hielden 't de menſchen voor onbehoorlijk / God te ſluyten binnen de enge palen van eenen Tempel / en daarom dienden ſe hem in de opene Lucht / of op hooge Bergen / of Heuvels: want ſy meenden dat de leege plaatſen voor den alderhoogſten God onbetamelijk waren. Of / indienſe genoodſaakt waren aan den Zee-ſtrand / ofte op leege plaatſen / te offeren / ſoo maaktenſe hare Autaren ſoo veel te hooger / ſoo datmer met trappen na toeging / en noemdenſe om hare hoogte Altaria. Sy noemden ook de plaatſen van haren Gods-dienſt Templa *à Contemplando,* ofte aandachtige bedenkingen / diemen in de Godsdienſt betrachten moet. De Heydenen oordeelden ook onbehoorelijk te zyn / datmen de Son (welken haren opperſten God was) in eenen engen Tempel beſluyten ſoude / aangeſien dat de geheele Wereld ſijnen Tempel was. En / na datſe al Tempels voor hare Goden begonden te bouwen / ſoo hebbenſe die eenen ruymen tyd boven open / en ſonder Dak / gelaten.

Het is ook een ſeer oud gebruyk geweeſt / datmen den Godsdienſt pleegde onder hooge boomen / Item / in de Boſſchagien / en op de Bergen. God ſelfs belaſte Abraham op eenen Berg te offeren *Geneſ.* 22. 2. En hy plantede een Boſch in Berſeba, om aldaar den name des Heeren aan te roepen. *Geneſ.* 21. 33. Gideon word gelaſt op eenen Rotſteen te offeren / daar hy ook den Heere eenen Altaar gebouwd heeft. *Judic.* 6. 20. 24. Den Tempel Salomons is op eenen Berg gebouwd geweeſt / gelyk ook den Tempel der Samaritanen *Joan.* 4. 20. Hoewel daar na / om de miſbruyken der Heydenen / God bevolen heeft de boſſchen en hoogten wech te nemen / en uyt te roepen. *Levit.* 26. Sie *Hoſpinian. de origine templorum. Cap.* 1.

Wat de Chriſtenen belangd / het is bekend / datſe in den beginne geen vergaderinge gehad hebben / dan in gemeene huyſen / ſoo / om datſe weynig waren / als mede om de vervolginge der Heydenen en Joden / onder welke ſy leefden. Door welke vervolginge zy ook gedwongen zijn / daar na haar vergaderingen te houden des nachts / ſomtijds in ſpelonken / en verborgen holen der Aarde.

Na de tyden der Apoſtelen / hebben de Chriſtenen dikmaal haar vergaderingen / tot de gebeden / en openbaren Godsdienſt / gehouden op de begraaf-plaatſen der Martelaren. Gelijk Theodoretus verhaald. *Lib.* 2. *Cap.* 14. en Euſebius te kennen geeft. *Lib.* 9. *Cap.* 2.

Redenen waarom de vergaderingen der Geloovigen tot den Gods-dienſt moeten onderhouden worden.

De eerſte reden / waarom wy de Chriſtelijke byeenkomſten niet mogen verlaten / geeft ons Paulus te kennen 1 *Cor.* 1. 21. Om dat het God behaagd door de Predicatie des woords zalig te maken de gene die gelooven. *Rom.* 1. 16. En de menſchen door het ſelve woord / als het zaad der weder-geboorte, te heyligen 1 *Pet.* 1. 23. Chriſtus heeft ook eenen byſonderen zegen de vergaderinge der Geloovige toegeſegd / *Matth.* 18. 20. Waar twee of dry in mijnen naam vergaderd zijn, &c. De Apoſtelen kregen de gaven des H. Geeſt / alſſe eendrachtelijk by een vergaderd waren. Item / Cornelius met de zijne *Actor.* 2. en 10. En David klaagd ſeer jammerlijk / om dat hy verhinderd was de vergaderinge tot den Godsdienſt by te woonen *Pſal.* 42. en 14.

Ten tweeden / God wil niet alleen heymelijk / en van yeder in 't byſonder / maar ook opentlijk / geëerd worden in de gemeene vergaderingen. En alle Geloovigen worden geroepen tot de algemeene vergaderingen aller uytverkorene Geeſten / en Menſchen / *Heb.* 12. 22, 23. in den Hemel. De Engelen loven God met een gantſch Heyr-leger te gelijk *Luc.* 2. En doorgaans in den Apocalypſis, roepende d' een tot d' ander / Heylig, Heylig, Heylig, is de Heere der Heyrſcharen : de aarde is ſijner Heerlijkheid vol. *Eſa.* 6. 3. De geheele wereld word / door een naauwe onſcheydelijke vereeninge der lichamen aan malkanderen / onderhouden : indien eenig lichaam van het gemeen geheel / dat in een rondte alles beſluyt / en t' ſamen voegd / geſcheyden wierd / het ſoude niet konnen by ſich beſtaan. De leden onſes Lichaams / van malkanderen / van 't geheel geſcheyden / ſterven dadelijk. Vele kleyne beken vereenigen ſich / en maken de rivieren / alle de rivieren vergaderen / en ſtorten ſich in zee *Eccl.* 1. Uyt familien ontſtaan Dorpen / uyt veel Dorpen / Steden / uyt veel Steden Provintien / en Koninkrijken.

Ten derden / in de vergaderinge der Heyligen / belijden wy opentlijk (hoewel wy in ſtaat anderſints ſeer van malkanderen verſchillen) dat wy alle te gelijk onwaardige elendige Sondaars zijn / even gelijk de genade Gods van nooden hebben / en dat by God / noch in Chriſto / geen onderſcheid / noch aanſien der Perſoonen is. *Rom.* 2. 11. *Gal.* 3. 28. Dat wy alle leden zijn van een Lichaam *Rom.* 11. eenen Vader / een Geloove / &c. hebbende *Epheſ.* 4. Voeg daar by / dat van kleyne ſonden in den beginne / daar na allenrkens de menſchen tot de ſwaarſte vervallen / als de beginſelen niet wederſtaan worden. En dit heeft inſonderheid plaats in het verlaten des Godsdienſts. Eerſt geſchied het door verſuym en onachtſaamheid / of uit vreeſe en ſwakheid : dat een tijd lang geduurd hebbende / ſoo veranderd het licht in een kleynachtinge der vergaderinge : de kleynachtinge daar na veranderd in een verachtinge : de verachtinge in een moedwillige verloocheninge / gelijk den Apoſtel toond in de volgende Verſſen op onſen Text. *Verſſ.* 26. 27, 28, 29, &c.

Dat het ſeer noodig is, datmen op malkanderen acht neemd, en vermaand. *Heb.* 10. *verſſ.* 24, 25.

Den Apoſtel wekt de Hebreen op tot haren ſchuldigen plicht / en ſtantvaſtigheid des Geloofs / met deſe woorden *Vers* 24. Laat ons op malkanderen acht nemen, en *Vers* 25. Laat ons malkanderen vermanen. Waar mede hy te kennen geeft / dat wy niet alleen ons ſelven / maar ook andere met ons / tot liefde en goede werken moeten aanſetten. Want de Geeſtelijke gaven zijn niet van aart gelijk de wereltſche / en lichamelijke / welke aan andere mede gedeeld zijnde / door den beſitter verminderen / en daarom dikmaal nijdigheid en gierigheid verwekken ; maar in tegendeel / hoe meer en beter wy de Goddelijke gaven / ook ontrent andere / gebruyken / hoe de ſelfde in ons meer beveſtigd en vergroot worden. *Matth.* 25. 29. Ook is het beſit en genieting der ſelve ſo aangenaam niet / indienſe een andere niet worden medegedeeld. In welken ſin Seneca wel geſegd heeft / *nullius boni ſine ſocio jucunda poſſeſſio eſt*. Daar is geen vrolijk of vermakelijk beſit van eenig goed, ſonder medgeſel. Daarom ſietmen doorgaans in Gods Woord / dat de Godzalige malkanderen tot den Godsdienſt / en allerley oeffeninge der deugden / aanmanen : *Pſal.* 34. 4. Maakt den Heere met my groot, en laat ons ſijnen name te ſamen verhoogen. Sie *Eſa.* 2. 3. *Heb.* 3. 13. *Luc.* 2. 15. &c.

Dit is niet alleen dienſtig / maar ook noodſakelijk. Om dat de voortſettinge van Gods eere / het eynde aller dingen / ons dat afvorderd : want / indien yeder byſonder Onderdaan in een Rijk ſchuldig is voor te ſtaan het aanſien ſijns Konings / en rechtveerdige Wetten des Lands ; veel meer zijn wy / uyt kracht van de gemeynſchap der Heyligen / verbonden / het rijke Gods voor te ſtaan / om welkers aanwas en toekomſte wy dagelijks geleerd zijn te bidden. Ten tweeden / om dat ſulks vereyſcht de liefde die wy onſen naaſten ſchuldig zijn / welke ons beveeld / ſoo veel in ons is / zijn zaligheid te vorderen / of immers zijn verderf te voorkomen / en door onſe nalatigheid geenſints te veroorſaken *Lev.* 19. *vers* 17. Gy ſult uwen naaſten neerſtelijk beriſpen, en ſult de ſonde in hem niet verdragen. Want anderſints maken wy ons ſchuldig aan die ſonde / die wy door ons ſtilſwijgen ſchijnen toe te ſtaan. *Epheſ.* 5. 11. Hebd geen gemeynſchap met de onvruchtbare werken der duyſterniſſe, maar beſtraftſe ook veel eer. Het is wel waar / dat het de Dienaren des Goddelijken Woords toekomt byſonderlijk in conſcientie / uyt kracht van haar Ampt / opentlijk / en in 't gemeen / allen te waarſchouwen / en te vermanen ; als welke ſullen moeten verantwoorden die voorſorge die haar toevertrouwd is / en van welkers handen het bloed ſal geeyſcht werden / der gene die / door haar ſchuld / of by gebrek van waarſchouwinge / verlooren gegaan zijn. *Heb.* 12. 17. *Ezech.* 3. 18. en 33. 6. Maar nochtans heymelijk / en in het byſonder / malkanderen te vermanen / is de plicht van yeder Chriſten. *Matth.* 18. 15, 16. Het is de ſtem der reukeloosen te ſeggen / met Kain *Gen.* 4.

vers 9.

vers 9. Ben ik mijns Broeders hoeder. Want / indien de Wet gebied onſes naaſtens afdwalende Ezel op den rechten weg te brengen / veel meer hem ſelfs / als hy afdwaald. *Exod.* 23. 4.

Dat den verſtandigen en vromen lieden de oprechte vermaningen ſeer aangenaam zyn?

NA dat een menſch verſtandig of onverſtandig / vroom of ondeugende is; daar na ſal hem de vermaninge / van een ander wel gedaan zijnde / of aangenaam of onaangenaam weſen. *Prov.* 17. 10. De beſtraffinge gaat dieper in den verſtandigen, dan den Sot honderdmaal te ſlaan. En *Cap.* 12. 1. Wie de tucht lief heeft, die heeft de wetenſchap lief: maar wie de beſtraffinge haat, is onvernuftig. En *Cap.* 9. 8. *Pſal.* 141. 5. De rechtveerdige ſla my, 't ſal weldadigheid zijn, en hy beſtraffe my, 't ſal oly des hoofds zijn, &c. *Prov.* 27. 6. De wonden des liefhebbers zijn getrouwe, maar de kuſſingen des haters zijn af te bidden. En hoewel ſomtyds / voor den tegenwoordigen tijd / een beſtraffinge of vermaninge / in getrouwigheid gedaan / door onverſtand des genen aan welken ſy geſchied / onaangenaam is; nochtans / de ſaak daar na beter bedacht zijnde / ſoo verwekt ſe dankbaarheid / en gunſte. *Prov.* 28. 23. Die een menſche beſtraft, ſal achter na gunſte vinden, meer dan die met de tonge vleyd. En *Cap.* 9. 8. Beſtraft den Wijſen en hy ſal u lief hebben. Maar van de Godlooſe ſegd hy te voor *Vers* 7. 8. Wie den ſpotter tuchtigd, behaald ſich ſchande, &c.

Het verachten der getrouwe waarſchouwingen / en broederlyke vermaninge / gelijkſe een bewijs geeft van dwaasheid / ſoo iſſe mede een oorſaak van alle onheyl / en van een jammerlijk berouw / dat menigmaal te late komt. *Prov.* 5. 11, 12. En gy in u laatſte brulled, als u vleeſch en u lijf verteerd is: en ſegd, hoe heb ik de tucht gehaat, en mijn herte de beſtraffinge geſmaad? Item / *vers* 13. 14. En *Cap.* 13. 18. Armoede en ſchande is des genen die de tucht verwerpt: maar die de beſtraffinge waarneemt, ſal geleerd worden. En *Cap.* 29. 1. Een man die, dikmaal beſtraft zijnde, den nekke verhard, ſal ſchielijk verbroken worden, ſoo datter geen geneſen aan zy. Sie *Prov.* 15. 31, 32. Die de tucht verwerpt, verſmaad ſijne ziele, &c.

De reden dat den Vromen de vermaningen aangenaam zijn / is de groote nuttigheid en noodſakelijkheid der ſelve. Want de menſche is dikmaal blind in zijn eygen ſaken; en heeft daarom den raad / en waarſchouwinge / van andere van nooden. David ſelve quam niet tot rechte kennis / en leedweſen van ſijn overſpel en manſlag / voor dat hy door Nathan daar over aangeſproken wierd. Daarom ſeyde Diogenes wel / gelijk Laërtius van hem verhaald. Dan een menſch niet alleen getrouwe vrienden, maar ook ſcherpe vyanden van nooden heeft: om dat de vrienden ons ten goede vermanen, en de vyanden onſe miſſlagen, en ſonden, verwijten en beriſpen. Ten anderen / den menſch is gewoonelijk by ſich ſelven / alleen gelaten zijnde / ſlaauw / traag / en yverloos / maar door onderlinge vermaningen wordenſe verwakkerd / en tot haren plicht opgewekt / gelijk het een hout het ander te veerdiger doed branden; daarom ſegd den Text / laat ons malkanderen aanmerken tot ontſtekinge der liefde en goede werken.

Op wat wijſe de onderlinge vermaningen moeten geſchieden.

DOch ſtaat wel aan te merken / dat de onderlinge / en broederlijke vermaningen / op datſe te beter vrucht mogen geven / moeten op een behoorelijke wijſe geſchieden / met alle beſcheydenheid / ſachtmoedigheid / beleefdheid / en goedwilligheid; op dat wy de gene die wy vermanen / overtuygen mogen van ons oprecht voornemen; en datſe klaarlijk mogen ſien / dat ons oogmerk niet is haar eenige ſchand / of ſchade / aan te brengen / maar tot haar eygen voordeel / van haar fouten af te manen / en van miſſlagen te waarſchouwen. *Gal.* 6. 1. Brengd den ſoodanigen te rechte met den geeſt der ſachtmoedigheid. De vermaningen moeten ook met een voorſichtig onderſcheid geſchieden / na de gelegentheid der Perſoonen / en de ſake / waar over datſe vermaand / of gewaarſchouwd / of beſtraft werden. Men moet met meerder eerbiedigheid de Overheid / dan andere / aanſpreken; Item / anders de oude Lieden vermanen dan de jonge; een yder na zijn ſtaat. 1 *Tim.* 5. 1, 2, 3. Eenen ouden man beſtraf niet hardelijk, maar vermaan hem als een Vader: de jonge als Broeders: de oude vrouwen als Moeders: de jonge als Suſters, &c. Heymelijke ſonden / die weynige bekend zijn / moetmen heymelijk ſtraffen / en niet ruchtbaar maken / op dat wy geen ergerniſſen brengen / daarſe niet zijn. Maar die opentlijk ſondigen / tot ergernis van een yder / daar van ſegd Paulus 1 *Tim.* 5. 20. Beſtraffe in tegenwoordigheid van alle, op dat ook de andere vreeſe mogen hebben. Men moet ook met veel grooter ſachtmoedigheid vermanen de gene die geern gehoor geven / en een gewillige gehoorſaamheid vertoonen / dan die moedwillig en hartnekkig zyn / tegen welke ſomtijds ook ſtrenge beſtraffingen geſchieden moeten. Gelijk Chriſtus omtrent de Pharizeen *Matth.* 23. En Paulus aan de Galaters gedaan heeft *Gal.* 3. *Jude vſ.* 22, 23. Ontfermd wel eeniger, onderſcheid makende: maar behoud andere door vreeſe, en grijptſe uyt het vyer, &c. Selfs omtrent de gene die van de gemeynſchap der Heyligen zijn uytgeſloten / vermaand ons Paulus, ſoo daar eenige hope overig is / en ſy haar geſeggelijk aanſtellen / 2 *Theſſ.* 3. 15. Houd hem niet als een Vyand, maar vermaan hem als een Broeder. En / hoewel ſomtyds omtrent quaadwillige menſchen een byſonderen yver en ernſt vereyſcht is / in het vermanen / nochtans moeten de vermaningen altoos vry weſen van alle bitterheid / of quade genegentheid tegen de gene aan welke ſy gedaan werden / welkers Perſoonen wy daarom niet mogen haten / hoewel wy haar fouten ſeer miſpryſen. Want anderſints ſouden onſe waarſchouwingen en vermaningen vruchteloos / en verdacht werden / als of die niet uyt liefde tot de deugd / en welſtand van een ander / maar uyt eygen ongenegentheid / en quade beweginge / voortquamen. 2 *Tim.* 2. 24, 25. Een dienſtknecht des Heeren moet niet twiſten, maar vriendelijk zyn tegen alle, bequaam om te leeren, en die de quade kan verdragen: met ſachtmoedigheid onderwijſende de gene die tegenſtaan: of haar God t'eeniger tijd bekeeringe gave, &c.

Treffelijk voorbeeld, en voorſorge, der Japoneſen, om van haare miſſlagen vermaand te worden.

ALs wy willen oordeelen wie dat onſe beſte en oprechtſte vrienden zyn / of niet; dat kan inſonderheid geſpeurd werden uyt de wijſe / en maniere van doen / dieſe houden omtrent onſe miſdaaden. Een Pluymſtrijker ſal tegen ſijn hert ſelfs onſe fauten prijſen / en alſoo in het quaad verſterken: een achterklapper ſalſe aan ons verſwijgen / maar in ons afweſen aan een ander vertellen: een openbaren vyand ſalſe ons opentlijk / tot onſer ſchand / verwijten. Maar een oprecht vriend / ſalſe ons (indien het noodig is) heymelyk / tot waarſchouwinge / met alle beſcheydentheid / aanwijſen / en de ſelve voor andere menſchen verbergen / ja verontſchuldigen / ſoo veel met de waarheid / en een goed gemoed / beſtaan kan. Men verhaald van de Japoneſen, dat meeſt alle groote Heeren en Adelijke Staats-perſoonen onder haar / yder een wijs en vroom man geduurig by haar houden / ſelfs in alle maaltijden / geſelſchappen / en voorvallende handelingen dieſe doen. Welken ſy op het

Digitized by Google

hoogſte bevelen wel op te merken / en te onthouden / wat miſſlagen datſe / of in woorden / of daaden / eenigſints begaan / en / t' huys gekomen zijnde / begeeren dat de ſelve haar alleen in het heymelijk ſullen ter verbeteringe aangewesen worden. Welk voorbeeld voorwaar niet alleen ſeer prijſelijk is / maar behoorde ontrent / en van onſe getrouwſte vrienden / nagevolgd te worden.

Dat men in de onderlinge vermaninge moet acht nemen op de bequaamheid des tijds.

EEn reden (ſegd Salomon *Prov*. 25. 11.) op ſijn pas geſproken, is als goude Appelen in ſilvere gebeelde ſchalen. Dit heeft inſonderheid plaats in een woord van vermaninge / niet alleen op de rechte wijſe / maar ook net op ſijn bequaamſte tijd / geſproken. Want / even gelijk de Geneeſ-middelen / buyten haar behoorelijken tijd genomen / dikmaal meer nadeel doen als voordeel / ſoo insgelijks een vermaninge die ontijdig geſchied; als yemand is in ſijnen toorn / of met eenige andere beroeringe / of herts-tocht / ingenomen / waar door hy de goede reden / en vermaninge / geen plaats geven kan. In ſulken gevalle moet men andere bequamer gelegentheid waarnemen / tot dat hy bedaart is / en zijn gemoet tot nadenken en ſtilte gebracht / volgens den goeden raad van Ovid.

Differ, habent parvæ commoda magna moræ.

Steld de ſaak wat uyt, een weynig wachtens veroorſaakt groot gemak. Dus leeſt men dat Abigaïl haaren Man niet vermaande / of verhaalde het gevaar / daar in hy / door ſijn onvoorſichtigheid / zijn gansch Huys gebracht hadde / terwijle hy by den drank was. Sie 1 *Sam*. 25. 37. Jonathan ook / als hy wilde ten goede ſpreken voor ſijnen vriend David, by ſijn Vader Saul; hy dede dat niet als hy gram was / maar nam daar toe de beſte gelegentheid des tijds voorſichtelijk waar / als hy ſachtſinnigſt en goedsmoeds was / volgens den raad van den geenen / die in deſen daar van aldus ſegd:

Impatiens animus, nec adhuc tractabilis arte,
Reſpuit atque odio verba monentis habet.
Aggredior melius tum cum ſua vulnera tangi
Jam ſinit, & veris vocibus aptus erit.

Van wat dag geſproken word. Heb. 10. 25.

En dat ſoo veel meer, als gy ſiet dat de Dag naderd.

DEn Apoſtel verſtaat hier den dag der wrake over de Godlooſen. Welke tweeſints kan verſtaan worden / of in 't gemeen van den dag des oordeels / of van den tijd / dat God Jeruſalem ſoude laten verwoeſten / en te gelijk met die Stad de gansche Joodſche Natie. En dat deſen tijd ſeer naderde / verſtonden de Chriſtenen genoegſaam uyt de teykenen / die Chriſtus daar van hadde voorſeyd *Matth*. 25. Anders word den dag des algemeynen oordeels / by uytnementheid dien dag, Item / den dag des Heeren, en den dag der verloſſinge genaamd. 1 *Cor*. 3. 13. 2 *Tim*. 4. 8. 2 *Theſſal*. 1. 10. 1 *Cor*. 1. 8. *Epheſ*. 4. 30. De aanmerkinge nu van de naderinge deſes dags gebruykt den Apoſtel tot een beweegreden tot ontſtekinge der liefde / goede werken / en neerſtige betrachtinge der Goddelijke Vergaderinge. Gelijk Petrus deſe beweegreden gebruykt. 2 *Petr*. 3. 11, 12. Dewijle dan deſe dingen alle vergaan, hoedanig behoord gy te zijn in heyligen wandel, en Godzaligheid: verwachtende en haaſtende tot de toekomſte van den dag Gods. Maar / ſal yemand denken / hoe ſegd den Apoſtel / dat dien dag doe naderde / gemerkt zedert dien tijd alreede ſeſtien honderd Jaren verloopen zijn / en men noch niet weet wanneer dien dag komen ſal?

Antw. Ten aanſien van de eeuwigheid / die na den dag des oordeels volgen ſal / ſijn duyſend jaren als niet te achten / ja ſoo veel niet als eenen dag / of gedeelte der ſelve. *Pſal*. 90. 4. En / na de gewoonte der Heylige Schrift / ſoo word dien geheelen tijd / die 'er komen ſal tuſſchen de eerſte komſte Chriſti in de Wereld in nederigheid / en zijn tweede komſte ten oordeele in heerlijkheid / genaamd den laatſten tijd, de laatſte dagen, ja de laatſte ure. Gelijk over *Hebr*. 1. 1. aangeweſen is. 1 *Joan*. 2. 18, &c. Ten anderen / ſoo moetmen inſonderheid hier op acht nemen / dat / hoewel den dag des oordeels / in 't gemeen aangemerkt / lange / en vele eeuwen mochte aanloopen / nochtans den ſelven dag / ten aanſien van yeder van ons / ſeer na by is. Want ons leven is ſeer kort en onſeker / en wat belangd den tijd die 'er verloopen ſal tuſſchen onſe dood / en den dag des oordeels / die is maar voor niet / of immers ſeer weynig of kort / te rekenen / door dien een menſch / hoewel hy menige duyſenden jaren overleden waar / nochtans daar na opgewekt zijnde / dien gantſchen tijd als niet ſoude ſchijnen geweeſt te zijn / dewijle hy van de ſelve nooyd geen beſeffen gehad heeft. Want ſelfs een menſch / die maar in eenen diepen ſlaap ligt / opgewekt zijnde / heeft geen / of immers weynig / beſeffen / van den tijd dien hy geſlapen heeft / ſoo datſe hem als niet ſchijnd te weſen. Insgelijks ſietmen in de H. Schrift / datſe ſoodanige wijſe van ſpreken gebruykt / als of even doe / of ontrent dien tijd als die beſchreven is / het eynde des werelds te verwachten was: ſoo dat dien gantſchen tijd (hoe groot die ook mach weſen) die 'er komt tuſſchen de dood van yeder een in 't byſonder / en den dag des oordeels / als niet geacht word. *Phil*. 1. 6. 1 *Tim*. 6. 14. *Jacob*. 5. 7, 8. 1 *Cor*. 15. 51. Daar en boven / dat is in 't gemeen ſeker / 't gene den Apoſtel aanmerkt tot opwekkinge van onſen ſchuldigen plicht / *Rom*. 13. 11. dat ons de zaligheid, en onſe dood / allenskens dagelijks naderd / en ons nu nader is dan doen wy eerſt geloofd hebben.

Wat het zy willens te ſondigen? *Heb*. 10.

Vers 26. *Want ſoo wy willens ſondigen, na dat, &c.*

OM eygentlijk te ſpreken / alle ſonde geſchied met wille van den Menſch / ook die door vreeſe geſchied / om eenig quaad te ontgaan / want dan kieſt den Menſch van twee quaden / 't gene hy voor die tijd minſt acht / en daar keure is / daar is wille. Selfs een Menſch / die / om ſijn leven te behouden / ſijn goed in de Zee werpt tegen ſijn wenſch / die doed het willens / verkieſende liever ſijn goed alleen te verlieſen / dan te gelijk met ſijn goed te vergaan. Ten anderen / daar geenſints de wille toe ſtemd / dat kan geen ſonde weſen / want dat geheel tegen onſen wille geſchied / als door onverſettelijke nooddwank / daar in zijn wy niet ſchuldig / door dien ſulks een enkel lijden / en geen daad / en derhalven geen ſonde is.

Maar daar is echter groot onderſcheid / tuſſchen de daden die uyt enkele moedwil / of die maar ten deele willens geſchieden. Want willens te ſondigen is hier te ſeggen / uyt trotſigheid / met een verheven hand / uyt booſaardigheid / en moedwillig opſet / en beradinge / yets te doen; Item / met verachtinge van yemand / met vernoegen / uyt wraakgierigheid / met voornemen om te volherden / &c. Gelijk uyt *Vers* 29. blijkt / die den Soone Gods vertreden, en, &c. *Rom*. 1. 32. *Job* 21. *Verſſ*. 14, 15. *Actor*. 7. 51. *Epheſ*. 4. 19.

Hier tegen word geſteld ſonde van onwetenheid / en verraſſchinge / als yemand onbedachtelijk / en onvoorſiens / in een ſonde vald / byna eer hy het weet of merkt: even gelijk yemand die door een draaywind omver vald / eer hy ſich onderſteunen kan. Ten tweeden / een ſonde of afval uyt vreeſe / en ſwakheid / of als yemand door vreeſe van groote ſchande / ſchade / ongemak / of des doods / yets doed tegen ſijn gemoed / doch met grooten ſtrijd / en tegenſtand des gemoeds / gelijk in Petro / die wel met den monde Chriſtum verloochende /

maar

Digitized by Google

maar geenſints in ſijn herte. Ten derden / als yemand tot ſonde vervoerd word door enkele begeerlijkheid tot welluſt / eere / voordeel des Wereldts / ſoo nochtans / dat het niet geſchied ſonder tegenſtand / en tegenſpoor ſijns gemoeds / gelijk in David. *Jacob.* 1. *Vers* 14. Deſe ſonde is een trap erger dan de voorgaande; want het is een grooter quaad te ſondigen uyt begeerte tot eenig goed / dan door ſchrik en vreeſe van eenig hooggaande quaad te overtreden.

Selfs ook zijnder verſcheyden trappen in moedwilligen afval. Want / of ſy beſtaat in een enkele verloochening der waarheid tegen ſijn gewiſſe: of daar komt by openbare verachtinge / en laſteringe / of ſelfs vyandige vervolginge. Sie *Matth.* 12. 31. en 7. 6. *Heb.* 6. 6. 2 *Petr.* 3. 3, &c. Men moet ook wel onderſcheyden een algemeenen afval / waar door yemand ſeffens / en gelijkelijk / verloochend het gansch Geloove / en verſaakt alle Godzaligheid; van een afval waar door men in een miſſlag in het Geloove vervald / of tot een byſondere overtredinge tegen de Wet Gods. Item / van een afval die tot den eynde des levens duurd / of van welke yemand tot berouw gebracht word. Welke onderſcheyden al t' ſamen / indien de oude Vaders door deſen / en de Novatianen / wel hadden aangemerkt / en te paſſe gebracht; daar ſouden / uyt voorval van deſen Text / ſoo veelderley dwalingen niet ontſtaan geweeſt zijn. Want de Novatianen beſloten daar uit / dat een menſch / na ſijn Doop in een groote ſonde vallende / niet meer mocht in genaden aangenomen werden / en brachten alſoo de Menſchen tot wanhope. Andere deſe dwalinge verſoeyende / en nochtans geen raad wetende om te verantwoorden de tegenwerpingen / die Novatus nam uit deſen Text / en *Hebr.* 6. verwierpen deſen Brief aan den Hebreen geſchreven / als ongoddelijk. Andere ſtelden haren doop uit tot het eynde van haar leven / en lieten haar op het Dood-bedde doopen / op datſe na den doop in geen ſware ergerlijke ſonden ſouden konnen vallen. Andere / dat miſpryſende / om de lieden daar van af te trekken / leerden dat den doop ganſchelijk noodſaakelijk tot de zaligheid was / ſoo dat yemand ongedoopt ſtervende verlooren ging: op datſe de lieden ſouden overreden haren doop niet uyt te ſtellen / maar met de eerſte gelegentheid waar te nemen.

Den Apoſtel vertoond de Hebreen het ſchrikkelijk oordeel Gods tegen de moedwillige afvalligheid / welke / voor ſoo veel ſy verwerpt het eenig middel der zaligheid / namelijk het verbond der genade / den menſch noodſakelijk buyten ſtaat van genade ſteld: tot dien eynde verhaald hy de ſtraffen en voorbeelden des Ouden Teſtaments / welke tot dat oogmerk geſchied zijn / en verhaald worden / om andere daar van te wederhouden. *Rom.* 15. 4. Al wat te voren geſchreven is, dat is tot onſer leeringe, &c. 1 *Cor.* 10. 6. Deſe dingen zijn geſchied ons tot voorbeelden, op dat wy geenen luſt tot quaad ſouden hebben, &c. Hier op ſlaat ook het ſeggen van Plato, in Protagora, geen ſtraffe word van een wijs Richter geoeffend, om datter miſdaan is, (want dat kan niet herdaan worden) maar om te verhoeden, dat die overtreedingen niet meer geſchieden, of door den genen die geſtraft word, of van andere, die door ſijn voorbeeld gewaarſchouwd worden.

Het is echter aanmerkens waardig / dat ook groote ſondaars konnen herſteld worden / ſoo lang ſy leven; en datmen niet moet geheelijk wanhopen van yemants behoud / ſoo lang hem tijd van bekeeringe gegeven word. Tot welkers bewijs diend / dat God / in de H. Schriften / ons vertoond vier uytſtekende voorbeelden / van de verhevenſte en aanſienelijkſte hoedanigheden / en waardigheid / welke / na ſwaren afval / en ſeer groote ſonden / herſteld zijn; namelijk / een Prieſter / een Koning / een Propheet / en een Apoſtel. Om ons te leeren datter geen val ſoo grof zy / van welke een kind Gods niet kan opgerecht worden / ja ſelfs ſoo verre / dat hy tot den hoogſten trap weder opklimmen kan / om de aldernaaſte te zijn by God. Want daar is meer blijdſchap in den Hemel, over een Sondaar die ſich bekeerd, als over negen-en-tnegentig Rechtvaardige, die geen byſondere bekeeringe van nooden hebben. De Vader des verlooren Soons / toonde meer genegentheid tot hem / naar alle ſijne overdadige doorſlagen / dan hy te voren gedaan had. *Luc.* 15. Want die God de ſwaarſte ſonden vergeven heeft / zijn dikmaal de gene die God aldermeeſt beminnen / en by gevolg / aldermeeſt van God bemind worden. Sie *Luc.* 7. 47.

De vier voorbeelden daar ik hier van gemeld heb / zijn geweeſt Aaron, Jonas, Manaſſe, en den Apoſtel Petrus. Aaron zijnde ten Hooge-prieſter geſteld / en naderhand een Middel-oorſaak geworden van de grouwelijke afgoderye des gouden Kalfs / is nochtans weder verheven tot de prieſterlijke waardigheid. Jonas, een verlater geworden van den plicht eenes Propheten / is nochtans met dat ſelve ampt noch wederom voor de tweedemaal vereerd. Manaſſe, na dat hy de geheele ſtad Jeruſalem met onſchuldig bloed vervuld / en den Duyvel eenen throon opgerecht had / om welker miſdaden wille hy van ſijn Koninkrijke was ontkleed / des vind niet tegenſtaande genade by God / die hem wederom deed opklimmen op ſijnen throon. Den Apoſtel Petrus, hoewel dat hy ſijn Meeſter driemaal hadde verſaakt / is echter herſteld tot ſijn Apoſtel-ampt / en dat met drie verſcheyden uytdrukkingen / om de drie verloocheningen uyt te wiſſen / die uyt ſijnen mond gegaan waren. *Joan.* 21. 15, 16, 17. Maar inſonderheid blijkt de uytnementheid deſer genade Gods in het Nieuwe Verbond / meer dan in het Oude. Want / behalven dat de verſoeningen des wets geen hoedanigheid hadden / als die van voorbeelden / en uytwendige bewijs teekenen: ſoo heeft ook de wet noyt aan den Sondaar een algemeene vergevinge aangeboden. Alle de verſoeningen van welke ſy ſpreekt / gingen niet dan over ſekere ſonden / niet over alle in 't geheel: en over ſulks beloofde geen volkomen vergevinge / maar liet noch altoos den Sondaar ſteken in ſchuld aan de rechtvaardigheid Gods. *Hebr.* 7. 19. Want de wet heeft geen ding volmaakt, maar de aanleydinge van een beter hope, door welke wy tot God genaaken. Daarom word dit als een byſonder voordeel des nieuwen verbonds geſteld / *Jerem.* 31. 34. Want ik ſal hare ongerechtigheden genadig zijn, en haar ſonden en hare overtredingen ſal ik geenſints meer gedenken.

Hier tegen ſtrijd niet de algemeene verſoeninge / welke alle jaren geoefferd wierd op den thienden dag van de ſevende maand / achtervolgens de inſtellinge *Lev.* 16. door welke geſegd word / dat voor alle ongerechtigheden / en miſdaden der kinderen Iſraels verſoeninge geſchiedde. Want men moet gedenken / dat die verſoeninge niet wierd gepleegd dan eenmaal in yder jaar / en op eenen dag alleen; en die geſchiede voor de voorledene ſonden / dat is / die begaan waren tot dien tijd toe. De overtredingen die van dien dag af wierden begaan / daar over geſchiedde geen verſoeninge / dan een jaar daar na / op gelijke dag. Maar onder het Euangelium word ten allen tijden / over alle ſonden / verſoeninge voor gedragen / welke aan geen tijd of plaats verbonden is. Welk onderſcheid des Ouden en Nieuwen Verbonds den Apoſtel duydelijk aanwijſt / *Heb.* 10. *Verſſ.* 1, 2, 3.

Dat het ſeer nut en noodig is, te bedenken de byſonderſte tijden van ſwaar lijden, welke voor deſen, om het geloove, en het goed gewiſſe, de Vroomen hebben uytgeſtaan; en welke die geweeſt zijn? Hebr. 10. 32. *Doch gedenkt der voorige dagen, in de welke, na dat gy verlicht zijt geweeſt, gy veel ſtrijd des lijdens hebt verdragen.*

DE bedenkinge van den vorigen tijd onſes levens / en der weldaden Gods in de ſelve ontfangen / is ſeer dienſtig om niet alleen onſe dankbaarheid tot God op te wekken / maar ook ons vertrouwen tegen den toekomenden tijd te verſterken. Daarom vermeld David dikmaal 't gene hem God had gedaan in vorige tijden / om ſijn vertrouwen / in den tegenwoordigen en volgenden tijd / te vermeerderen. Sie daar van *Pſa.* 22 *Vſſ.* 10, 11, 12. en *Pſal.* 71. 17, 18. 1 *Sam.* 17. 37. Item Paulus 2 *Tim.* 4. 17, 18. Den grond van ſoodanigen trooſtreden word genomen van Gods onveranderlijkheid / en de eeuwigdurigheid van het Verbond ſijner genade. *Jer.* 32. 40. *Eſa.* 54. 10, &c. Ja God ſelve redeneerd aldus tot ſijn volk / om dat hy haar te voren had wel gedaan / dat hy altoos de ſelve blijvende / het noch wilde doen in het toekomende. Sie daar van *Eſa.* 46. *Vſſ.* 3, 4. Om deſe oorſaak van brengt den Apoſtel de Hebreen in gedachteniſſe haar lijden / datſe te vooren hadden uytgeſtaan / en hoe kloekmoediglijk / ja met vreugde / ſy het hadden verdragen / ſoo datſe meer dan overwinners waren geweeſt door hem die haar hadde lief gehad, als blijkt *Hebr.* 10. 34. *Rom.* 8. 37. Om haar te verſterken datſe nu niet ſouden miſtrouwen / veel min afwijken van den weg der zaligheid; maar door al haren vorigen yver ydel / ja erger dan te vergeefs / ſoude weſen / en ſy niet alleen verſteken ſouden blijven van de eeuwige zaligheid / maar tot de hoogſte ſtrafwaardigheid der afvalligen / (daar hy korts te voren van geſproken heeft) vervallen ſouden.

Het ſal dan nut weſen dat wy kortelijk optellen / en overloopen / de voornaamſte tijden van vervolgingen / die den Vromen / om het Geloof / en een goed gewiſſe / overgekomen zijn / ſoo onder het Oude / als Nieuw Verbond; op dat wy leeren haar voetſtappen in ſtantvaſtigheid / en goddelijk vertrouwen / na te volgen. Van het begin des Werelds af / hebben de Vrome ten allen tijden veel moeten lijden / en daar is naauwelijks eenige eeuwe van ſware vervolgingen vry geweeſt.

Sanguine fundata eſt ecclesia; ſanguine cœpit.
Sanguine ſuccrevit, ſanguine finis erit.

De Gemeynte Gods is met bloed begonnen, in bloed is ſy gegrondveſt, dat is, in bloedige en wreede vervolgingen: in het ſelve bloed is ſy aangegroeyd, en ſal daar in eyndigen. Daarom roeptſe met recht uyt *Pſal.* 129. 1. Sy hebben my dikmaals benaauwd van mijner jeugd af, ſegge nu Iſrael: ſy hebben my dikwils van mijner jeugd af benaauwd: evenwel hebben ſy my niet overmogt. Ploegers hebben op mijnen rugge geploegd: ſy hebben hare voren lang getoogen. De Heere, die rechtveerdig is, heeft de touwen der Godlooſe afgehouwen, &c. Tuſſchen het zaad der Vrouwe / en der Slange / is van allen tijden eenen eeuwigen ſtrijd geweeſt. *Geneſ.* 3. 15. Nochtans ſtaat wel aan te merken / dat God ſomtijds heeft gegeven eenige tuſſchen-tijden van voorſpoed en vreede aan ſijn Gemeynte / op datſe ſoude adem ſcheppen / herſteld / en beveſtigd worden; als / by voorbeeld / in het Oude Verbond ten tijden Salomons, en in het Nieuwe / in de tijden van Conſtantinus de Groote.

Ten anderen / dat de vervolgingen onder het Nieuwe Verbond meer in getal / ongelijk ſwaarder / en langduriger geweeſt zijn / dan onder het Oude. Door dien de Gemeynte des Ouden Verbonds niet was ſoo breed uytgeſpreyd / als des Nieuwen / en noch maar was in hare kindſche teerheid *Gal.* 4. 1, 3. Niet begaafd met die mate van kennis / geeſt / en yver / die ſich onder het N. Verbond / inſonderheid in de eerſte eeuwen / vertoond heeft. *Matth.* 11. 11, 12. Want / hoewel het waar is / dat de Gemeynte des Ouden Verbonds gedurigljk veel en ſwaar lijden heeft ondergaan / nochtans behoord dat tot dit oogmerk niet / door dienſe een groot / ja wel het meeſte deel daar van / niet heeft geleden om haar Geloof en goed gewiſſe / (van welk lijden alleen wy hier ſpreken) maar om haar grouwelijke afgoderyen / en ſware ſonden.

Ten derden / ſtaat ook aan te merken / dat al het lijden der Gemeynte Gods bequamelijk kan gebracht worden tot eenige hooft-vervolgingen / die algemeen geweeſt zijn / en de voornaamſte / waar onder alle andere mindere / en byſondere / mogen vervangen worden.

De eerſte onder het Oude Verbond word geacht geweeſt te zijn de Egyptiſche / ſoo voor als na den uyttocht uyt Egypten / van welke gewaagd word *Heb.* 11. 26, 27.

De tweede word gerekend de Iſraelitiſche / door dien de vrome Joden ſelfs veel hebben moeten lijden van haar eygen Koningen / inſonderheid onder den godlooſen Achab, waar over Elias klaagd 1 *Reg.* 19. 14. Ik heb ſeer geyverd voor den Heere den God der Heyrſcharen, want de kinderen Iſraels hebben u Verbond verlaten, uwe Altaren afgebroken, en uwe Propheten met den ſweerde gedood; en ik alleen ben overgebleven, en ſy ſoeken mijne ziele, om die wech te nemen.

De derde word geteld de Aſſyriſche / onder welke Zanherib de vrome Joden / met beloften en Godslaſteringen / poogde van den waren God af te trekken. 2 *Reg.* 18.

De vierde is geweeſt der Samaritanen / welke onder den Veld-overſten Sanneballat, trachteden de Joden te verhinderen het herſtellen der Stad Jeruſalem / en des Godsdienſts / waar van in de boeken Nehemie, en Eſdre, gehandeld word. Deſe hebben haar van de Joden afgeſcheyden / ſeggende / datmen niet te Jeruſalem / maar op den berg Gariſim / den Godsdienſt moeſt plegen. Sie *Joan.* 4. 20.

De vijfde is de Perſiſche geweeſt / welke in het Boek Eſthers beſchreven word / en de Joden in Perſien / inſonderheid door Hamans lagen / verdragen hebben.

De ſeſde word de Syriſche genaamd / welke de Joden hebben uytgeſtaan onder de Syriſche Koningen / Antiochus Epiphanes, Antiochus Eupator, en hare navolgers: deſe is ſwaarder geweeſt dan alle de voorgaande / uyt een haat tegen der Joden Godsdienſt verwekt / en in de boeken der Machabeen beſchreven.

De uytnemendſte algemeene vervolgingen onder het Nieuwe Verbond zijn geweeſt de Joodſche / Heydenſche / Arriaanſche / Muhamedaanſche / of Turkſche / en die onder den Antichriſt / ofte Pauſen van Romen. De vervolginge der Joden tegen de Chriſtenen heeft haren aanvang genomen in de Kinder-moord *Matth.* 2. de vervolginge Joannis, Chriſti / der Apoſtelen en Diſcipulen Chriſti; en word verhaald in de Handelingen der H. Apoſtelen. Onder de Heydenſche Keyſers zijn tien ſware vervolgingen geweeſt / voor de tijden van Conſtantinus de Groote; en na hem zijnder noch vier gevolgd. De eerſte onder den afvalligen Julianus, de tweede in Perſien / de derde word genaamd de Gothiſche en Allemanſche / de vierde de Longobardiſche. Onder deſe verdrukkingen is een onnaſpeurlijk getal van menſchen grouwelijk / en onrechtveerdiglijk / vermoord.

De derde is geweeſt onder de Arriaanſche Vorſten / deſe is ſeer wreed geweeſt / ſoo dat Mannen / Vrouwen / en Kinderen / ſonder verſchooninge / door ſchrikkelijke wijſen / in groote menigte / omgebracht zijn. De vierde is ontſtaan van de Saracijnen / Turken / en

alle

alle de gene die de verleydinge van Mahomet hebben aangenomen; deſe is insgelyks ſeer geweldig geweeſt / grootelyks verſwaard door den haat die de Muhamedanen hadden opgenomen tegen den beelden-dienſt der Chriſtenen.

De vyfde is de alderwreetſte en langdurigſte van alle de gemelte vervolgingen / welke haren aanvang genomen heeft na de vaſt-ſtellinge der heerſchappye van de Roomſche Pauſen / onder den Keyſer Phocas; zedert welken tyd / tot heden toe / onuytſprekelyke wreedheden / en vervolgingen / door de ſelve Pauſen aangelegd zijn / tegen alle die ſich hebben dorven ſtellen tegen het geweld / en dwalingen / der Roomſche Kerken / en dat gantſch Chriſtenryk door / onder de Vaudoiſen / in Vrankryk / Duytſland / Engeland / Nederland / &c.

Iemand mocht niet ſonder reden vreemd dunken / waarom God ſoodanige godlooſheden en wreetheden tegen de Vromen heeft toegelaten? doch hier tegen machmen ſich te gemoed brengen; dat de ervarentheid geleerd heeft / dat nooyt het Chriſtendom meer heeft toegenomen / dan onder de hardſte vervolgingen / ſoo dat het bloed der Martelaren met recht genaamd is geweeſt het zaad der Kerke. In tegendeel heeft de uytkomſte getoond / dat door voorſpoed / en vrede / de waarheid / en vroomigheid der Chriſtenen aldermeeſt vervalſt / en vervallen is. De ſtantvaſtigheid / eenvoudigheid / en Godvruchtigheid der Chriſtenen / die ten onrechte leden / is altoos krachtiger geweeſt / om de gemoederen der heydenſche Menſchen ſelfs te bewegen tot het aannemen des Chriſtelyken Geloofs / dan de predikinge / of onderſoek der leere ſelfs was: en / gelyk Euſebius wel ſegd / de kloekmoedigheid der vrome Chriſtenen / om in een goede ſake alles te konnen verdragen / maakte een dieper indruk in de zielen der menſchen / dat der ſelver geloof waarachtig en goed was / dan alle de Placcaten en wreede dreygingen de ſelve konden verdacht houden / veel min maaken. Soo dat in deſen / ter eeren Gods / en onuytſprekelyke blydſchap en verſekeringe der Geloovigen / gebleken is / datter in de goddelyke Waarheid een onverwinnelyke kracht was.

Wat eertijds de Schouw-burgen geweeſt zijn: en hoe te verſtaan zy, dat de geloovige Hebreen een Schouwſpel geworden waren? *Heb.* 10. 33.

In deſe maniere van ſpreken / (gelyk mede 1 *Cor.* 4. 9. Want ik achte dat God ons, die de laatſte Apoſtelen zijn, ten toone heeft geſteld, als tot der dood verweſen, want wy zyn een Schouwſpel geworden de Wereld, en de Engelen, en de Menſchen.) ſiet den Apoſtel op het gebruyk der Schouw-burgen by de oude Heydenen / ſonder welker kennis deſe Texten niet konnen recht verſtaan worden. Daarom ſullen wy het ſelve kortelyk uyt de oude Hiſtorien verhalen. De Schouwburgen dan zijn geweeſt / openbare plaatſen / in welke / op de Feeſt-dagen der Goden / verſcheyden Spelen / haar ter eeren / by den Romeynen / en andere Volkeren / aan het gemeene volk vertoond wierden. Als Comedien / Tragedien / het vechten der menſchen met ſwaarden tegen malkanderen / of de wilde en wreedſte Beeſten tegen malkanderen / of ook tegen menſchen / &c. Dus leeſtmen van den Keyſer Titus, dat hy / op den dag van ſijn inwydinge / vertoonen liet een gevecht van negen duyſend wilde en wreede Dieren; als Olyphanten / Panthers / Tygers / Beeren / Leeuwen / Stieren / wilde Swynen / &c. Onder de Schouw-plaatſen / en het pleyn der ſelve / waren groote holle plaatſen / uyt welke de Dieren op het pleyn ten ſtryde voortgebragt wierden. Het pleyn wierd met zand beſtroyt / op dat de Menſchen / of ook Beeſten / in het vechten vallende / te min door het vallen ſouden gequetſt worden / en te langer en moediger ſouden ſtryden / en op datſe te vaſter ſouden ſtaande blyven. Sommige Schouw-burgen waren ſoo gemaakt / met water-lopen onder de aarde / datmen in korten tyd / het geheele pleyn vol water liet loopen / en in het ſelve Zee-ſlagen vertoonde / tot vermaak der Aanſchouwers. Appianus verhaald van Julius Cæſar, dat hy in een Schouw-plaats een Zee-ſtryd vertoond heeft / ter gedachteniſſe van ſijn Dochter Julia, in welke twee duyſend Soldaten tegen malkanderen uyt de Schepen ſtreden / behalven datter noch / in de twee ſtrydende Vloten / bevonden wierden vier duyſent ſoo Matrooſen / als de gene die roeyden / en Trompetters.

Het alderprachtigſte en grootſte Schouwburg is begonnen door den Keyſer Veſpaſianus, en voltrokken door Titus. Het was ſoo hoog / van grooten / harden / en ſeer maſſyven Tyburtynſchen Steen gebouwd / datmen het opperſte werk / van beneden / met het geſicht / niet beſcheidentlyk konde aanſien. Van gedaante was het ovaal / ofte rond-langachtig / als een ey: het was ſoo groot / datter bequamelyk in ſitten konden / om de Vertooningen der ſpelen te ſien / over de ſeven en tachentig duyſend Menſchen. Soo nochtans gemaakt / om alle verwerringe / en ongemak / te voorkomen / datmen door geheel andere plaatſen / en Galderyen / afging / alſmen op quam. Daar is noch een ſeer voordeftig Schouwburg binnen Romen geweeſt / dat onder alle andere vermaard is geweeſt / 't welk den Keyſer Auguſtus liet bouwen / geheel van Marmer-ſteen / ter gedachtenis van Marcellus zyns Suſters Octavia Soon / en wierd daarom genaamd de Schouw-plaats van Marcellus, in welk men ſegd dat ontrent de tachentig duyſend Menſchen ſitten konden.

Van deſe Schouw-plaatſen heb ik noch een overblyfſel ſelfs geſien / in het Jaar 1642, tot Douay in Vrankryk / alwaar een Amphitheatrum is / in oude Eeuwen van de Romeynen gebouwd / geheel uyt de rotzen der plaatſe uytgehouden: het hadde rontom vyf en twintig zit-plaatſen boven malkanderen. Onder het pleyn ging ik in verſcheyden Spelonken / daar eertyds de Dieren in bewaard wierden / om op het pleyn te voorſchyn te brengen. Tot Romen word noch hedensdaags ten grooten deele vertoond / het voorgemelde Schouwburg van Titus en Veſpaſianus, door dien / om des ſelfs grootheid en vaſtigheid / dat werk door de Barbariſche Volkeren niet heeft konnen ſoo vernield werden / of daar zijn noch aanmerkens waardige overblyfſelen van gebleven. Als dan den Apoſtel ſegd / dat de Hebreen / nu Chriſtenen geworden zynde / in hare vervolgingen waren een Schouwſpel geworden; ſoo ſiet hy op het gebruyk van ſijnen tyd / in welke in de Schouw-plaatſen ſomtyds wierden gebracht / niet alleen eenige vrywillige Mannen / (die / om haar ſterkte en moedigheid te toonen / vrywilliglyk tegen malkanderen lyf om lyf vochten) maar ook menſchen die ter dood waren veroordeeld / onder welke ook dikmaal Chriſtenen waren / die verweſen wierden om tegen de Beeſten te vechten / of tegen eenige Slaven die in den Oorlog gevangen waren; waar op den Apoſtel duydelyk ſijn opſicht neemd / als hy ſegd dat hy te Epheſen tegen de Beeſten gevochten hadde 1 *Corint.* 15. 32. Hier mach noch bygevoegd worden / dat den Apoſtel *Heb.* 10. 33. en 1 *Cor.* 4. *vers* 9. ſegd / dat de Chriſtenen waren den Heydenen / en Joden / een Schouwſpel geworden / door dien niet alleen in byſondere plaatſen alleſints de Chriſtenen wierden beſpot / en vervolgd / maar ook in de openbare Comedien wierden uytgelagchen / nagebootſt / beſchimpt en geſmaad / ja dagelyks op Toneelen en Schavotten vertoond / geſtraft / en ter dood gebracht; gelyk in de eerſte Eeuwen des Chriſtendoms geſchied is.

Wat men verſtaan moet by die *dingen die niet geſien worden*, uyt welke de wereld geſchapen is, *Heb.* 11. 3.

Hoewel vele / ſelfs onder de Heydenen / door natuerlyke reden begrepen en beſloten hebben / dat de wereld van God voortgebracht is; ſoo hebbenſe echter niet konnen weten / noch verſtaan / dat de we-

reld

reld uyt niet geſchapen was / want dat ging niet alleen haar begrip te boven / maar het heeft haar geſchenen tegen de geſonde reden te ſtrijden / en onmogelijk te weſen. Want het is niet alleen by de Heydenſche wijſen / maar ſelfs by de oude Chaldeen / gelooft / datter van alle eeuwigheid geweeſt is een gemeene ſtoffe van alle dingen / welke de Grieken een Chaos, en Moſes Abyſſum, of den Afgrond, genaamd heeft; en dat daar uyt alle dingen van God zijn toebereyd / en yder op ſijn ordre geſteld is. Dit gevoelen ſoeken de Socinianen te beweeren met deſen Text *Heb.* 11. 3. Door het Geloove verſtaan wy, dat de wereld door het woord Gods is toebereyd, alſoo dat de dingen die men ſiet, niet geworden zyn uyt dingen die geſien worden. Want / ſegd Schlichtingius, het ſchijnd dat het woordeken niet op ſijn rechte plaats niet ſtaat / en niet behoord te ſtaan voor geworden zyn, maar voor geſien worden. Soo dat den Text ſoude dus moeten overgeſet worden. Dat de dingen die men ſiet, geworden zyn uyt dingen die niet geſien worden. En by deſe dingen die niet geſien worden verſtaat hy den Afgrond / daar van Moſes dus ſchrijft: De aarde nu was woeſt en ledig, en duyſterniſſe was op den Afgrond, &c. *Geneſ.* 1. 2. Want door de duyſterniſſe konde den Afgrond / dat is / de eerſte algemeene ſtoffe / daar uyt alles daar na gefatſoeneert is / niet geſien worden. En het ſchijnd (gelijk meermaal in deſen Brief geſchied) dat den Apoſtel volgd / en zijn opſicht genomen heeft op de Griekſche overſettinge der tſeventig Overſetters / in welke ſtaat / En de aarde was ἀόρατος onſienelijk. En dit ſchijnd ook het gevoelen geweeſt te zijn der oude Hebreen / dat de wereld uyt deſe ongevormde ſtoffe geſchapen is; gelijk afgenomen word uyt 't gene ſtaat in het boek der wijsheid *C.* 11. 18. Want het ontbrak uwe almachtige hand niet, en die de wereld uyt een ſtoffe, die geen gedaante hadde, geſchapen heeft, over haar te ſenden, &c.

Edoch / hoewel wy toeſtaan dat de ſcheppinge uyt niet het verſtand der menſchen overtreft / gelijk ook de wijſe der ſcheppinge / namelijk / door het woord / dat is / in een oogenblik / door de almachtige wille Gods / ſonder eenige moeyte / of verloop van tijd; en daarom door het Geloove verſtaan word / maar niet kan beweſen worden door natuurlijke redenkavelinge: nochtans toond de H. Schrift / dat God is voor alle dingen, en alle dingen te ſamen door hem beſtaan, dat hy alles heeft geſchapen / ſoo wel dat onſienlijk is / als 't gene ſienelijk is; en dat hy geweeſt is voor den aanvang van de ſtofkens der aarde. *Col.* 1. 16, 17. *Prov.* 8. 26. Waar onder de eerſte ſtoffe ſchijnd begrepen te worden. En / gemerkt het geloove leerd / dat God de dingen die niet zyn, roept als of ſe waren. En geen ſaak Gode onmogelijk is, *Rom.* 4. 17. *Luc.* 1. 37. Item / dat de Engelen / en de zielen der menſchen / uyt niet geſchapen zijn / welke beyde treffelijker zijn dan de lichamelijke dingen; wat reden iſſer dat men dit alles / volgens de heylige Schrift / geloovende / de Scheppinge der ſienelijke Schepſelen uyt niet loochene? of kan ſich yemand met reden inbeelden / dat God meer de Geeſtelijke dingen / dan de lichamelijke / uyt niet kan voortbrengen.

Den geleerden Johannes Calvinus, over deſe plaats ſchrijvende / meynd dat by de dingen die niet geſien worden, verſtaan moeten worden / die dingen die den Apoſtel ſegd *Rom.* 1. 20. dat in God onſienelijk zyn, namentlijk, zyne eeuwige kracht, en godlijkheid; welke den onſienelijken God heeft vertoond / en eenigſints als ſichtbaar gemaakt / door de ſienelijke Schepſelen. Andere giſſen / dat by de dingen die niet geſien worden, in onſen Text / aengeweſen worden de voorbeelden der geſchapen ſaken / welke door de Scheppinge waren in het verſtand en begrijp Gods / en volgens welkers afbeeldinge God de Schepſelen gemaakt heeft. Even gelijk een Konſtenaer / die eenig treffelijk gebouw / of werk / met voordacht / en tot een beſtemt eynde / maakt / noodſakelijk te voren in zijn verſtand een voorbeeld begrijpt / na welke hy ſijn werk maken wil. Edoch wy oordeelen / dat geen van deſe twee uytleggingen met den ſin des Texts over een komen. Hoewel ik beken / dat den Text niet uytdrukkelijk ſegd / dat de wereld is uyt niet voortgebracht / maar toebereyd uyt dingen die niet wierden geſien; 't welk ſoude konnen gepaſt worden op den afgrond / te voren gemeld / *Geneſ.* 1. 2. Uyt welke / als de gemeene ſtoffe / alles in zijn ordre / verſcheydentheid / en gedaante / gemaakt en toebereyd / ofte geſchikt is. Hoewel dat geenſints bewijſt / dat dien afgrond van eeuwigheid geweeſt zy / en niet van God geſchapen. De reden dat den Apoſtel ſoo / als gemeld is / ſpreekt / achten wy te zijn / om dat hy bewijſen wilde / 't gene hy *Vers* 1. geſegd hadde / Dat het geloove een bewijs is der ſaken die men niet ſiet. En daarom behoud hy deſelve maniere van ſpreken.

Waarom Abels offerhande Gode aangenamer geweeſt zy dan Kains. *Heb.* 11. 4.

Daar word by de Hebreen / en andere / ſeer verſcheydentlijk geoordeeld / over de reden waarom Abels offerhande Gode aangenamer geweeſt zy / dan Kains. Sommige meynen dat het is geweeſt / om dat Kain al te lang wachtede eer hy offerde / en traag daar toe quam / en by gevolge met weynig yver en ernſt; en ſoeken dat te bewijſen uyt het gene ſtaat *Gen.* 4. 3. En het geſchiede ten eynde eeniger dagen, dat Kain van de vrucht des lands den Heere offer bracht. Doch deſe maniere van ſpreken geeft ſulks geenſints te kennen. Ten anderen / Abel heeft op dien ſelven tijd / en na Kain, geofferd / als blijkt *Vers* 4. en derhalven kan dat geen reden zijn / waarom Kains offer verworpen is geweeſt / en niet Abels.

Andere hebben de reden hier van geſteld te weſen in de hoedanigheid der verſcheyden ſaken / die deſe twee hebben geofferd; namelijk / om dat Abel heeft een ſchaap geofferd / dat meer waard is dan een hand vol koornairen / die Kain gebracht heeft. Maar deſe reden is (na mijn oordeel) ydel / want God heeft geen onſer Offerhanden van nooden / want de aarde is des Heeren, met al hare volheid: en daarom ſiet hy niet op de grootte of waarde der geofferde ſake / maar op de heylige / ootmoedige / en dankbare geſtalte des gemoeds / in den genen die offerd. Ten anderen / de reden dat Kain offer bragt van de eerſtelingen des lands / en Abel van de eerſtgeborenen zijner Schapen / is niet geweeſt Kains gierigheid (gelijk eenige onder de vermaardſte Joden geoordeeld hebben) maar de verſcheydentheid van haar beroepinge / om dat Kain een Landman / en Abel een Schaapherder was: gelijk de Hiſtorie duydelijk te kennen geeft *Geneſ.* 4. 2.

Hedendaags zijnder ook eenige onder de Joden / die meynen / dat Abels offerhande aangenamer is geweeſt dan Kains, om datter ſtaat *Gen.* 4. 4. Dat hy bracht van de eerſtgeborene ſijner Schapen, en van haar vet. Soo dat hy het beſte heeft uyt de kudde uytgeſocht / maar dat diergelijks van Kain niet gemeld word. Maar diend tot antwoord / datter ſoo geen merkelijk onderſcheid en keuſe is tuſſchen de airen van eenig koorn / als wel tuſſchen verſcheyden Schapen van een kudde / onder welke / ten aanſien van de ouderdom / vettigheid / grootte / en anderſints / groot verſchil valt / 't welk onder eenige koorn-airen / op het veld groeyende / niet is / en daarom is men niet gewend die een voor een uyt te kieſen / maar / ſoo het valt / van het veld / met hantvollen / af te trekken.

Den geleerden D. Kloppenburg, in ſijn *Schola ſacrificierum*, oordeeld / dat Abels offerhande aangenamer geweeſt is dan Kains, om dat hy geofferd heeft een ſlachtoffer tot ſijner ſonden verſoeninge / waar by gevoegd is geweeſt waar berouw / en belydeniſſe der ſelve / met een vertrouwen van genade / en vergevinge door het gena-

den

den Verbond / in den Meſſia beveſtigd. Doch in de Hiſtorie *Gen.* 4. word ſulks geenſints aangeweſen / maar alleen / dat Abel offerde van ſijn Vee / om dat ſulks ſijn roepinge medebracht / een Schaapherder zijnde; en Kain bracht hem de vruchten des lands / om dat hy een Landman was. Maar daar uyt blijkt niet / dat d'eene meer of min berouw van ſonden / of geloove in God / gehad heeft; gelijk Kloppenburgius ſoekt daar uyt te beſluyten / dat Kain een dank-offerhande gedaan heeft / en derhalven over ſijne ſonden niet is bekommerd geweeſt / maar eer opgeblaſen / en verwaand; waarom hy hem vergelijkt by den hoovaardigen Pharizeus, die God dankte over ſijn uytnemendheid boven andere menſchen / *Luc.* 18. Waarom hy onaangenamer was dan den nederigen Tollenaar / welke / op ſijn borſt ſlaande / ſeyde: O God, zijt my Sondaar genadig.

De waare reden dan / waarom Abels offerhande meerder, dat is / God aangenamer is geweeſt / dan Kains, is geenſints geweeſt in de hoedanigheid / en verſchil der uytwendige offerhande; maar in het onderſcheid der gene die offerden; en geen van beyde die perſoonen / Kain en Habel, is aangenaam geweeſt / of niet aangenaam; noch min of meer aangenaam / om haar offerhanden; maar de offerhanden zijn aangenaam geweeſt / of niet / na / en om dat de perſoonen Gode aangenaam waren / of niet. En daarom ſtaat'er ook in de Hiſtorie *Gen.* 4. 4. Dat God eerſt Abel aan ſag, en toen ſijn offer: maar niet dat hy eerſt het offer / en daar na Abel aanſag. En inſgelijks van Kain *Vers* 5. Maar Kain, en ſijn offer, ſag hy niet aan. Den perſoon niet aangenaam zijnde / ſoo kan ſijn offer den Heere niet behagen / alwaart dat hy al ſijn goed tot offer gave / of aan den armen / of tot eenig ander Godlijk gebruyk; ja al gave hy ſijn eygen ſelven over om verbrand te worden. *1 Cor.* 13. 3. al konde hy de geheele wereld geven / het ſoude niet konnen helpen *Matth.* 16. 26. Den Apoſtel dan toond / dat het geloove en vroomigheid Abels, ſijn hert door het geloove geheyligd zijnde / oorſaak geweeſt is dat ſijn offerhande aangenaam was / dewijle hy ſelfs / uyt kracht van Gods genaden Verbond / in genade aangenomen was. En hoewel Moſes *Geneſ.* 4. van het geloof / en Godzaligheid; Abels geen gewag maakt / nochtans word die eenigſints aangeweſen door het tegendeel / namelijk / als hy verhaald dat Kains ondeugd de oorſaak was dat God / noch hem / noch ſijn offer / gunſtelijk aanſag / *Vers* 7. Iſſer niet indien gy wel doet, verhooginge? en ſoo gy niet wel doet, de ſonde ligt aan de deure. Waarom den Apoſtel uytdrukkelijk vermeld / in onſen Text / de rechtveerdigheid Abels *Hebr.* 11. 4. Door welke, namelijk / geloof / of wel offerhande door 't geloof gedaan / Abel getuygeniſſe bekomen heeft dat hy rechtveerdig was, &c.

Maar / ſal yemand denken / waar uyt konde Abel weten dat ſijn offerhande Gode aangenaam was / en niet Kains? Den Apoſtel ſegd / in den verhaalden Text / dat God over ſijne gaven getuygeniſſe gegeven heeft. Maar wat getuygeniſſe dat geweeſt zy / of hoe het gegeven is / wijſt nergens Moſes, noch de H. Schrift / aan. Sommige achten dat het is geſchied door uytwendige aanſpraak / in een verſchijninge; andere door den volgenden zegen in ſijn kudden / en Vee-neeringe. Doch het beſluyt datmen maakt van een daad / of die Gode aangenaam zy / of niet / uyt eenigen volgenden zegen / is ſeer bedriegelijk; dewijle / voor ſoo veel de uytwendige ſtaat / voorvallen / en zegen aangaat / het den Godlooſen dikmaal gaat gelijk den Vromen / ja beter. *Eccleſ.* 9. 1, 2. Waarom ſchijnd het gemeen gevoelen niet onwaarſchijnelijk / dat Abel dat heeft geweten / door dien God vyer heeft uyt den Hemel doen vallen / om de offerhande Abels te verteeren: gemerkt God meermaals / daar na / op ſoodanigen wijſe getoond heeft het welgevallen dat hy in eenige offerhanden genomen heeft. Waar van ſie de voorbeelden en verhaal *Lev.* 9. *Vers* 24. *2 Chron.* 7. 1. *1 Reg.* 18. 38. Waar op den Pſalmiſt ſchijnd ſijn opſicht te nemen *Pſal.* 20. 4. Hy gedenke aller uwer Spijs-offeren, en maake u Brand-offer tot aſſche, Zela. Dat is / hy betoone datſe hem wel gevallen.

Voorder ſal yemand vragen / hoe heeft Abel door het geloove konnen offeren? gemerkt nergens blijkt dat in ſijnen tijd God eenig gebod gegeeven heeft van offerhanden te doen; en het geloove in deſen noodſakelijk moeſt ſteunen op een openbaringe / waar door Abel verſekerd konde weſen / dat God de offerhanden / wel gedaan zijnde / aangenaam waren; daar nochtans Moſes ſulks nergens aanwijſt / noch elders de Heylige Schrift?

Antw. Eenige meenen dat de oude Patriarchen / en ook de Heydenen / hebben geoordeeld / uyt het licht der Natuur en geſonde reden / datmen Gode / als Gever / Schepper / en opperſte Heer van alles / behoord te offeren / om ſijne erkenteniſſe en dankbaarheid te betuygen; en dat daarom de offerhanden meeſt by alle Heydenen in gebruyk geweeſt zijn. Maar andere achten dat God / als hy ſijn Verbond / (dat *Geneſ.* 3. 15. by wijſe van een raadſel / en duyſtere reden / aangeweſen werd) met de oude Vaderen gemaakt heeft / het ſelve ook met inſettinge der offerhanden beveſtigd heeft / hoewel het nergens uytdrukkelijk word verhaald. Immers het is ſeker / dat lange voor de tijden Moſis, ſoo by de Heydenen / als de geloovige Voorvaderen / de Offerhanden in gebruyk geweeſt zijn. Als blijkt in de Brandofferen van Noah *Geneſ.* 8. 20. En Abraham *Geneſ.* 22. *Vers* 13, &c. Ook zijn voor Moſis tijden de tienden en eerſtelingen gegeven geweeſt *Geneſ.* 14. 20. en 28. 22. *Geneſ.* 4. 4, &c.

Het gevoelen der Jooden, en Papiſten, aangaande de wechneminge Enochs, wederlegd Heb. 11. 5. *Door het Geloove is Enoch wechgenomen geweeſt, op, &c.*

De Hebreen meynen dat / als Moſes ſegd *Gen.* 5. *vers* 24. Enoch dan wandelde met God; en hy was niet meer: want God nam hem wech, te kennen gegeven word / dat God hem wechgenomen heeft door een ontijdige dood / op dat hy niet ſoude / door de booſe exempelen van de Godlooſen / bedorven worden / gelijk den Autheur van het boek der Wijsheid te kennen geeft *Cap.* 4. 11. Hy wierd wechgerukt op dat de boosheid ſijn verſtant niet ſoude veranderen, ofte liſt ſijne ziele bedriegen. Maar den Apoſtel ſegd uytdrukkelijk / in onſen Text / dat hy den dood niet heeft geſien. Waar door te kennen word gegeven / dat hy met ziel en lichaam in den Hemel opgenomen is; en dat hy / in plaats van te ſterven / in een oogenblik des tijds veranderd is geworden; en / van ſterffelijk / onſterffelijk geworden; gelijk Paulus voorſegd dat den genen geſchieden ſal / die in den dag des algemeenen oordeels op aarden levendig bevonden ſullen worden. *1 Cor.* 15. 52. 53. Ten anderen / dat Enoch niet is geſtorven / wijſt ook Moſes genoegſaam aan / als hy den Godzaligen wandel van Enoch als een reden aanwijſt / waarom hem God wech nam. *Gen.* 5. 24. waar door God opentlijk / en voor al de wereld / heeft willen toonen / hoe aangenaam dat hem de deugd is / en dat hy is een belooner der gene die hem ſoeken: ja dat de godzaligheid niet alleen de belofte heeft van dit leven / maar van de eeuwige en volmaakte gelukzaligheid / na dit leven: 't welk God in dit exempel voor de Wet heeft gelieven te beveſtigen / om de vromen in haar Geloove te verſterken; gelijk God ook / onder de Wet / het ſelve weder beveſtigd heeft / met het exempel Eliæ, die met een onweder ten Hemel opgenomen is / volgens *2 Reg.* 2. 11. En daar na in de Hemelvaart Chriſti / *Actor.* 1.

Digitized by Google

Ten anderen / Moſes verhaald van alle de voorgaande Patriarchen / welkers Regiſter hy voorſteld *Gen.* 5. en van yeder in het byſonder / hoe oud ſy zijn geworden / en eyndelijk datſe geſtorven zijn ; maar van Enoch alleen ſpreekt hy heel anders / namelijk / Dat hy niet meer was, te weten / op aarden : want dat hem God weg nam. Waar door niet duyſterlijk aangewezen word / dat hy niet is / als andere menſchen / geſtorven / maar met ziel en lichaam te gelijk weg genomen. Want / indien hy geſtorven waar / ſoo ſoude God ſijn Perſoon niet weg genomen hebben / maar alleen ſijn ziele / en men ſoude niet konnen ſeggen / dat hy niet meer was / of gevonden wierd / gemerkt ſijn lichaam noch ſoude overgebleven / en begraven geweeſt zijn.

Die van het Pauſdom ſtaan wel toe / dat Enoch niet is geſtorven / maar meynen dat hy echter niet is in den Hemel / de plaats der volmaakte zaligheid / maar in het aardſche Paradijs (daar Adam uyt gedreven is) met Elia bewaard word / tot omtrent het eynde des werelds / om den Antichriſt te beſtrijden / en datſe beyde van hem ſullen gedood worden / als Martelaren / en datſe / na den ondergang des Antichriſts / met de andere menſchen ſullen opgewekt werden : en datſe ondertuſſchen / ſonder ſpijs en drank / wonderbaarlijk in het leven van God bewaard worden / gelijk Moſes, Elias, en Chriſtus, veertig dagen ſonder ſpijs en drank geleeft hebben. Daar nochtans van Elia uytdrukkelijk ſtaat dat hy ten Hemel op voer. 2. *Reg.* 2. 11. Ten anderen / het Paradijs is / door de langheid der tijden / en den Sondvloed / geheel vergaan / ſoo datmen nergens / (ook in die plaatſen daarmen denkt dat het geweeſt is) daar van eenige overblijfſelen vinden kan. En zy datmen met ſommige ſoo ydel wil worden / datmen ſoude verſieren een Paradijs / dat ergens in de Lucht hangd / tuſſchen Hemel en Aarde / of dat ergens legd op eenige ontoeganckelijke / onbekende / ſeer hooge en ſteyle Bergen / die tot aan den Hemel reyken. Want ſoodanigen plaats ; behalven datſe ſonder grond van reden / en tegen alle ervarentheid / verſonnen word / ſoo komtſe ook met den aart der ſaake niet over een. Want ſoo een plaats ſoude die gematigdheid niet hebben / die in het Paradijs noodig was tot het wel-leven der menſchen ; dewijle de hooge Bergen ſeer koud zijn / en meeſt altoos met Ys en Sneeuw bedekt : ook ſoude die plaats dat gemak en vermaak niet hebben / welke tot het Paradijs vereyſcht zijn. Daar boven / indien Enoch voor den Sondvloed bewaard is geweeſt door het Paradijs / ook konde daar in behouden geweeſt zijn Noah met alle het Vee / en de menſchen die met hem in de Arke waren ; en dus was het onnodig geweeſt dat de Arke ſoude gemaakt werden. Pererius, een geleerd Jeſuiet onſiet niet / door deſe redenen overtuygd zijnde / te wijken van het gemeen gevoelen der Papiſten. Maar ſtaat toe dat Enoch niet is in het Paradijs / daar Adam en Eva in geſteld zijn geweeſt ; maar dat hy leeft in een verborgen / en ſeer vermakelijke plaats / een blymoedig en vrolijk leven / doch dat die plaats onbekend is.

Maar / ſal yemand denken tegen ons gevoelen te voren aangewezen / hoe kan Enoch voor de komſte Chriſti in den Hemel opgenomen zijn / gemerkt door de ſonde den Hemel geſloten was / en die voor de menſchen / door den ingang Chriſti in den Hemel / eerſt geopend moeſt worden ? Diend tot antwoord / dat Enoch is tot de Hemelſche Zaligheid opgenomen / wel voor de geboorte Chriſti / maar nochtans niet anders dan uyt kracht van het Genaden-verbond / dat God in den Middelaar Chriſto gemaakt hadde / van den beginne des werelds af aan : even gelijk yemand wel verloſt word door borgtocht uyt de gevangenis / eer dat de borgtocht voldaan is / gelijk den Apoſtel Chriſtum uytdrukkelyk niet alleen noemd den Middelaar, maar ook de borge des Nieuwen Verbonds *Heb.* 7. 22.

Tegenw. Daar ſtaat nochtans van Enoch *Eccl.* 44. 17. *Enoch placuit Deo , & tranſlatus eſt in Paradiſum , ut det gentibus ſapientiam.*

Dat is / Enoch heeft God behaagd, en is overgebragt in het Paradijs , op dat hy den Heydenen Wijsheid geeve.

Antw. Behalven dat dit bygebragt word uyt een Apocrijph Boek ; ſoo ſtaat ook aan te merken / dat deſe woorden wel ſoo gevonden worden in de Paapſche Latijnſche overſettinge / maar niet in den Griekſchen Text ; want daar in word van geen Paradijs gewag gemaakt / maar daar ſtaat aldus : Enoch behaagde God den Heere, en wierd weggenomen , om te zijn den geſlachten een exempel der boetveerdigheid. Namentlijk / door dien ſijnen vromen handel verhaald is van Moſes / en dat God dien door ſijn Hemelvaart heerlijk geloond heeft / om alle menſchen / door ſijn voorbeeld / tot boetveerdigheid / en Godzaligheid / te verwekken.

Wat aangaat datter geſegd word *Joh.* 3. 13. Niemand is opgevaren in den Hemel , dan die uyt den Hemel nedergekomen is , de Soone des Menſchen die in den Hemel is. Staat wel aan te merken / dat daar niet word geſproken van een eygentlijke lichamelijke Hemelvaart / want Chriſtus was op dien tijd niet opgevaren in den Hemel / maar eerſt na ſijn dood. Maar het oogmerk en ſin van dien Text is / dat Chriſtus ſoo klare en volkomen kenniſſe hadde der hemelſche Leere / en der dingen die tot de zaligheid behooren / als of hy lichamelijk / of perſonelijk / had in den Hemel geweeſt / en uyt de ſelve nedergedaald ware. 't Welk blijkt uyt de voorgaande en volgende woorden des Texts / en inſonderheid uyt het gene in de voorgeworpene geſegd word / dat Chriſtus / toen hy dat ſeyde / in den Hemel was. Daar het nochtans buyten verſchil is / dat hy op dien tijd op aarden / en niet in den Hemel geweeſt is.

Judas den Apoſtel / in ſijnen Brief / vermeld van deſen Enoch, *Vers* 14. Van deſe heeft ook Enoch , de ſevende van Adam, geprophetеerd, ſeggende, ſiet, de Heere is gekomen met ſijne veel duyſend Heyligen, om gerichte te houden tegen alle, en te ſtraffen alle Godlooſen onder haar, van wegen, &c. Maar / mach yemand denken / van waar heeft Judas deſe Prophetie van Enoch geweten / door eenige overleveringe der Ouden van hand tot hand ? of door Goddelijke openbaringe ? of iſſer eenig boek geweeſt van Enoch gemaakt / waar uyt deſe Prophetie gehaald is ?

Antw. In de eerſte Eeuwen des Chriſtendoms (gelijk wy elders bewezen hebben /) zijnder eenige valſche boeken uytgeſtrooyd / onder den naam van Propheten / Apoſtelen / en andere vermaarde / en voortreffelijke Mannen / waar onder ook wel mach gerekend worden een boek / dat op den naam van Enoch uytgegeven is ; waar van Origenes gewag maakt *Homilia ultima in lib. Numer.* met deſe woorden : *Qui enim fecit multitudinem ſtellarum (ut ait Propheta) omnibus eis nomina vocat. De quibus quidem nominibus plurima in libellis , qui appellantur* Enoch, *continentur , & arcana : ſed quia libelli ipſi non videntur apud Hebræos in auctoritate haberi , interim , &c.* Met welke woorden hy te kennen geeft / datter in ſijnen tijd eenige boekens geweeſt zijn / die onder den naam van Enoch wierden uytgegeven / doch datſe by den Joden voor Apocrijph wierden gehouden. Item / dat in die boekskens veel ſtond geſchreven van de byſondere namen der Sterren / en (gelijk andere getuygen /) van de verborgen krachten der Sterren : Item / van de Reuſen / die voortgekomen waren uyt vermenginge der Engelen met de Vrouwen / en van het laatſte oordeel. En / hoewel ſommige denken dat Judas deſe Prophetie uyt dat Apocrijph boek genomen heeft ; ſoo achten wy echter het gevoelen ſekerder te zijn / der genen / die oordeelen dat hy ſulks door overleveringe der Ouden geweten heeft / alſoo het niet blijkt / datter van de tijden Enochs af /

ſelfs

ſelfs vooꝛ den Sundvloed / eenige boeken onder de Joden / of andere Volkeren / bekend zijn geweeſt / van welke men ſoude konnen met reden geloove/ datſe van Enoch geſchꝛeven geweeſt zijn.

Hoe de ſterkte van Noahs Geloof gebleken is uyt het bouwen der Arke? *Heb.* 11. 7.

BEroſus, een oud Schꝛijver/ in zijn boeken van de tijden vooꝛ den Sondvloed / getuygd dat Noah, acht-en-ſeventig jaren vooꝛ den Water-vloed / de ſelve vooꝛweten heeft uyt de Sterren. Doch Moſes verhaald ons dat Noah vooꝛkenniſſe gehad heeft van den Sondvloed honderd-en-twintig jaren / dooꝛ Goddelijke openbaringe / waar op den Apoſtel ſiet als hy ſegd *Heb.* 11. 7. Door het Geloove heeft Noë, door Godlijke aanſprake vermaand zijnde van de dingen die nog niet geſien wierden, en bevreeſd geworden zijnde, de Arke toebereid tot ſijns Huyſgeſins behoudeniſſe: door welke, &c. Sommige ooꝛdeelen dat deſe twee dingen niet tegen malkanderen ſtrijden / maar wel konnen t'ſamen gevoegd woꝛden: ſoo dat den Water-vloed ten deele geſchied zy dooꝛ naturelijke ooꝛſaken / en eenigſints uyt de Sterren heeft konnen vooꝛſien woꝛden; en ten deele veroorſaakt is dooꝛ een ongewoonelijke / en bovennaturelijke werkinge Gods / en / ten dien aanſien / niet dan dooꝛ Goddelijke openbaringe konde bekend werden. Sie de aanteykeningen Annii over de vooꝛgemelde plaats van Beroſus.

Noah dan / door Goddelijke aanſpràak vermaand zijnde, is bevreeſt geworden *Heb.* 11. 7. Namentlijk / niet dooꝛ een vreeſe van miſtrouwen / want die ſtrijd tegen 't geloof / uyt welke deſe vreeſe ontſtaan is. Maar een vreeſe vooꝛ Gods ooꝛdeelen / daar David van ſpreekt *Pſal.* 119. 120. Het hair mijns vleeſchs is te berge gereſen van verſchrikkinge voor u, en ik hebbe gevreeſt voor uwe oordeelen. Deſe vreeſe / gelijkſe uit het geloove komt / ſoo iſſe ook dikmaal een middel / om den menſch tot het geloof te bewegen 2 *Cor.* 5. 11. Wy dan wetende den ſchrik des Heeren, bewegen de menſchen tot het geloove, &c. Hy is ook ingenomen geweeſt met een vreeſe / uyt eerbiedigheid tot de onbegrijpelijke Majeſteit Gods / en met een heylige vreeſe van bekommeringe / en ſoꝛgvuldigheid / om Gode welbehagelijk te wandelen / van welke vreeſe Paulus ſpreekt *Phil.* 2. 12. Werket uwes ſelfs zaligheid uyt met vreeſen ende beven. Deſe vreeſe komt uyt het geloove / en vertrouwen van Gods barmhertigheid / en de over groote weldadigheid Gods aan den onwaardigen en ſchuldigen Sondaar. *Pſal.* 130. 4. Maar by u is vergevinge, op dat gy gevreeſt word. En derhalven ontſtaat uit liefde tot God / want de liefde is een ſaak vol van ſorgvuldige vreeſe. Deſe ſelve vreeſe veroorſaakt dan weder in den menſche / dooꝛ het goed getuygenis van een oprecht gewiſſe / een vꝛymoedigheid / en vertrouwen op God. *Prov* 14. 26. In de vreeſe des Heeren is een ſterk vertrouwen, en hy ſal ſijne Kinderen een toevlucht weſen *Prov.* 28. 14. Welgelukzalig is de menſche die gedurigl ijk vreeſt: maar die ſijn herte verhard, ſal in 't quaad vallen.

De ſterkte en oprechtigheid van Noahs geloof woꝛd *Heb.* 11. 7. aangeweſen dooꝛ de gehooꝛſaamheid des geloofs / welke daar op volgde; namelijk / dat hy de Arke ging bouwen / een werk dat lang duurde / ſeer moeyelijk was / en van een yeder / dooꝛ een algemeene ongeloovigheid / beſchimpt en beſpot wierd. Daar en boven waren daar menige moeyelijke bedenkingen / en tegenwerpingen / dooꝛ welke het ſcheen onmogelijk te weſen / datter ſulken algemeenen Water-vloed ſoude komen / waar dooꝛ de hoogſte bergen ſouden overloopen woꝛden / en Menſchen en Vee vergaan: en dat Noah alleen met de Synen / en het Vee dat in de Arke was / ſoude behouden woꝛden. Want het ſcheen te ſtrijden tegen de goedheid Gods / en ſijn eynde waar toe hy den menſch hadde geſchapen / zijn eere namelijk / in het weldoen / even aan den onwaardigen menſch. Ten anderen / daar was diergelijks noyt geſchied / of gehooꝛd: ook konde ſoodanigen vloed / alleen dooꝛ naturelijke ooꝛſaken / niet ontſtaan. Ten derden / gemerkt deſe Arke niet konde beſtierd woꝛden dooꝛ een roer of zeylen / of riemen / matroſen / &c. noch wederhouden dooꝛ ankers (welke dingen alle in dit werk ſchijnen ontbꝛoken te hebben) datſe niet in ſtukken ſtooten ſoude tegen de klippen en bergen: ſoo konde Noah licht over deſe ſaken in twijffel gekomen zijn. Maar neen / ſijn geloof is ſoo ſterk / dat hy alle tegen-denken aan d'een zijde ſteld / en / de ſaak Gode bevelende / de Arke gaat bouwen. En hoewel hy konde gedacht hebben / hoe het mogelijk was / dat van alderley Dieren der Aarde / twee en twee / manneken en wijfken / van ſelfs / als met de hand Gods geleyd zijnde / in de Arke komen ſouden; en hoe alle die verſcheyden Dieren / met al haar noodig voedſel / ſoo langen tijd als den Watervloed duurde / in de Arke verblijven konden / en hoeſe met malkanderen vꝛeedſamelijk daar ſouden bewaard woꝛden / niet tegenſtaande vele daar onder waren / van een wilden en verſlindenden aart. Deſe / en vele andere tegenwerpingen / verwind zijn geloof: waar uyt dan den Apoſtel klaarlijk bewijſd 't gene hy *Heb.* 11. 1. hadde geſegd / Dat het geloof is een vaſte grond der dingen die men hoopt, en een bewijs der ſaken die men niet ſiet. Hier komt noch by / 't geen Gregorius wel heeft aangemerkt / dat het een ſeer uytſtekende godzaligheid is in Noah, dat hy vꝛoom bleef in ſulken algemeenen verderf der menſchen / ſoo dat de aarde vervuld was met wrevel, en alle vleeſch ſijnen weg verdorven had *Gen.* 6: 11, 12. Waarom Noah als een van de alderheyligſte die oyt geleeft hebben / Gode behaagd / en meeſt by hem vermogt / geſteld woꝛd *Ezech.* 14. 14. Of ſchoon deſe dry mannen, Noah, Daniel, en Job, in 't midden des ſelven waren, ſy ſouden door haare gerechtigheid alleen haare zielen bevrijden, ſpreekt de Heere Heere.

Die van de gedaante en grootte der Arke ſchꝛijven / merken onder anderen aan / datſe de pꝛopoꝛtie / of gelijke maate / gehad heeft met het lichaam van een menſch / na de naturelijke en gewoonelijke geſtalte. Want ſy was lang dꝛy honderd Cubiten, of ellebogen / dat is / de lengte van de kromte des ellenboogs tot het eynde van de middelſte vinger / zijnde (na de gemeene rekeninge) alderhalf voet; dat is / 450. voeten lang. Sy was hoog dertig Cubiten, dat is / een tiende deel van de lengte: zy is bꝛeed geweeſt vijftig Cubiten of ellebogen / dat is / het ſesde deel van de lengte. *Gen.* 6. 15. Soo woꝛd insgelijks geſegd / dat de lengte van des menſchen lichaam is ſesmaal grooter dan de bꝛeedte van d'eene zijde tot de d'andere; en de dikte van de boꝛſt tot het rug-boom / een tiende deel van ſijn lengte. Sie hier van Pererium in Geneſ. &c. Welke rekeninge / naaukeuriglijk nageſpeurd zijnde / miſſchien ſoo net en effen niet ſoude uytvallen / als hy meend; Doch dit ſoude nader te onderſoeken ſtaan.

Hoe werd den zegen Iſaacs (buyten ſijn oogmerk, en bedrogen zijnde,) aan Jacob toegebragt, het Geloove toegeſchreven? *Heb.* 11. 20.

ALſmen deſe Hiſtorie / daar hier van geſpꝛoken woꝛd / naſiet / ſoo ſalmen bevinden / dat Iſaac van vooꝛnemen was ſijnen Sone Eſau, als den eerſtgeboren / boven Jacob te zegenen; ja dat hy / den zegen uytſpꝛekende / niet beter wiſt / of hy zegende Eſau, hoewel hy daar na gewaar wierd / dat hy van ſijn vꝛouwe met liſt bedꝛogen was. Waar uyt yemand licht mach vꝛeemd dunken / dat eenen zegen / dooꝛ bedꝛog van Rebecca verkregen / dooꝛ onwetenheid / en tegen het vooꝛnemen van Iſaac, aan ſijn Sone Jacob gegeven / het geloove werd toegeëygend *Heb.* 11. 20. Door het Ge-

Digitized by Google

loove heeft Iſaac ſijne Sonen, Jacob en Eſau, gezegend, aangaande toekomende dingen.

Diend tot antwoord / dat Iſaac in de ſaak ten principalen niet heeft gemiſt / maar alleen in de omſtandigheid des perſoons; en dat hy die voorſeggingen / die eerſt eenige Eeuwen naa ſijne dood volbracht zijn / niet anders heeft konnen / dan door een ſterk en byſonder geloof / voorſeggen. Ten tweeden / deeſe miſſlag in de perſoon was maar in den beginne by Iſaac, maar / naa dat hy vernam dat hy door het beleyd van ſijn Vrouw verleid was / ſoo wierd hem geopenbaard dat het ſoo moeſt weſen / en dat den zegen op Jacob, en niet op Eſau, komen moeſt. Waar uyt ontſtond / dat hy door geen reden / noch klagen van Eſau, konde bewogen worden om den zegen / dien hy (hoewel bedrogen zijnde) Jacob gegeven had / te herroepen; maar ſegd *Gen.* 27. 33. Ik hebbe hem gezegend : ook ſal hy gezegend weſen. Waarom hy ook dien zegen daar na vernieuwd / en breeder beveſtigd heeft *Gen.* 28. Waar op den Apoſtel / aan de Hebreen ſchrijvende / geſien heeft *Hebr.* 12. 17. Seggende, want gy weet dat Eſau daar na de zegeninge willende beërven, verworpen wierd. Want hy vond geen plaatſe des berouws, hoewel hy deſelve met traanen ſocht. Want door de uytkomſt heeft hy gemerkt / datter een byſonder beleyd / en beſtieringe Gods was ontrent die ſaak; waar door God de tegenſtrijdige genegentheden van Iſaac en Rebecca, d'een tot Eſau, en d'ander meer tot Jacob genegen zijnde / ja ſelfs de leugenen en bedriegeryen van Rebecca, gebruykt heeft tot uytvoeringe van ſijn voornemen: even gelijk door de vier tegenſtrijdige Elementen (Vyer / Aarde / Lucht en Water) de natuur onderhouden werd; en een verſtandig Heelmeeſter het fenijn tot geneſinge der menſchen weet te matigen.

Tegenw. Hoe komt dat Iſaac niet heeft in het begin van het geven ſijner zegeningen geweten / dat Jacob moeſt boven Eſau gezegend werden: gemerkt dat ſulks ſelfs in de geboorte van die twee broederen voorſegd was? *Geneſ.* 25. 23. En de Heere ſeyde tot haar twee volkeren zijn in uwen Buyk, en twee natien ſullen haar uyt u ingewand van een ſcheyden, en het een volk ſal ſterker zijn dan het ander volk, en den meerderen ſal den minderen dienen.

Antw. Het is gantſch waarſchijnelijk / dat Iſaac in den beginne die voorſegginge niet wel heeft verſtaan / maar eerſt na de uytkomſte / als hy ſag hoe dat hy (buyten ſijn meeninge) den zegen Jacob had gegeven. Of wel / dat hy op dien tijd op die voorſegginge geen acht genomen heeft. Voeg daar by / dat Iſaac te minder heeft konnen verſtaan / dat den zegen ſoude op Jacob komen / om dat het ſtreed tegen het recht der eerſtgeboorte / 't welk Eſau toequam; en ten anderen / om dat het ſtreed tegen die byſondere liefde / en groote genegenheid / die hy Eſau altoos hadde beweſen / niet alleen om dat hy ſijn eerſtgeboren Soon was / waar in hy alder-eerſt de vertooning van ſijn eygen ſelfs beeld geſien hadde: maar ook om dat hy ſeer geern wildbraad at / en Eſau, ſeer genegen zijnde tot de Jacht / ſijnen vader dikmaal daar mede aangenamen dienſt gedaan hadde. Waarom ook Moſes uytdrukkelijk te kennen geeft / dat / als Iſaac Eſau wilde zegenen / dat hy op hem verſocht eerſt ter Jagt te gaan / en hem aangename ſpijſe te bereyden / op dat hy hem met dies te grooter genegenheid zegenen ſoude / ſie *Geneſ.* 27. 2. 3, 4. en *Cap.* 25. 28. Iſaac hadde Eſau lief, want het Wild-braad was na ſijnen mond: maar Rebecca hadde Jacob lief. En hoewel Rebecca quade middelen gebruykte / om den zegen op Jacob te brengen / nochtans is dat ten aanſien van God gantſch rechtveerdig geweeſt; want God is een vry Heer / aan niemand verbonden / deelende ſijne gaven en zegeningen uyt / na ſijn welbehagen. 1 *Cor.* 12. *vers* 11. *Phil.* 2. 13.

Maar waarom heeft God toegelaten dat Iſaac, in het uytſpreken van ſijn zegen / ſoo grooten miſſlag beging / dat hy wilde Eſau zegenen / en niet Jacob, tegen Gods voornemen en voorſegginge?

Antw. In gevalle Iſaac uyt ſich ſelven Eſau hadde verworpen van den zegen / daar uyt ſoude eenen grooten haat tegen ſijn Vader / en geen kleyne onruſt / ontſtaan hebben in het huysgeſin van Iſaac; want Eſau nam voor ſijnen broeder Jacob te dooden / om dat den zegen op hem gekomen was / hoewel door raad van ſijn moeder / en niet door wil van ſijn vader. Maar indien ſijn Vader dat met opſtel hadde gedaan / daar door ſoude licht groote onluſt en gevaar voor ſijnen Vader ontſtaan hebben / 't welk ſijn broeder (jong zijnde) lichter konde ontvlieden / dan ſijnen ouden Vader. Ten anderen / door dien deſe ſaak / tegen de meeninge van Iſaac, door een vreemd beleyd van Rebecca, en ſoo onverwachts / en buyten waarſchijnelijkheid / is uytgevallen / ſoo iſſe dies te wonderlyker en aanmerkenswaardiger geweeſt. Waar by komt / datmen hier uyt wel kan bemerken / dat onfeylbare voorſeggingen / van gebeurlijke toekomende dingen / (welker oorſaken / en by gevolg ſekeren uytval / niet kan door naturelijke reden / of menſchelyke wijſheid / verſtaan werden) niet konnen geſchieden dan door Goddelijke Openbaringe. En dat het by de oude Heydenen / en wijſe Leer-meeſters der ſelve / een ongegronde meeninge geweeſt is / dat / als de menſchen dicht by hare dood zijn / ſy een naturelijke bequaamheid krijgen om te konnen toekomende ſaken voorſeggen; waar van Xenophon gewag maakt / *De Cyri inſtitutione Lib.* 8. En Plato *in Socratis Apologia* ontrent het eynde / voerd Socratem in / als hy ſterven ſoude / aldus ſprekende; ik wil u lieden die my veroordeeld hebd, voorſeggen wat na mijn dood geſchieden ſal. *Nam ſum jam in eo rerum ſtatu, in quo homines maxime vaticinari ſolent, quum videlicet morti propinqui ſint.* Want ik ben nu in dien ſtaat, in welke de menſchen aldermeeſt gewoon zijn toekomende dingen te voorſeggen, namelijk, alſſe dicht by hare dood zijn. Dit tracht ook Cicero met vele exempelen te bewijſen *lib.* 1. *De divinatione.* Maar wy oordeelen dat die / en diergelijke exempelen / fabuleus zijn / of by gevalle ſoo geſchied / of wel / ſoo eenige verſtandige Mannen voor hare dood yets voorſegt hebben van toekomende dingen / meer dan wel te voor / dat ſulks heeft konnen geſchieden / door dienſe op dien tijd op alles nauwe opmerkinge nemen / en met meerder aandacht / en ernſt / op alles acht nemen / dan wel in haren voorſpoed / en gewoonelijken trapn des levens: en wel inſonderheid / datſe vele dingen hebben waarſchijnelijk / en in hare beginſelen en oorſaken / konnen voorſien / door haar langdurige ervarenheid / voorſichtigheid / en wijſheid in borgerlijke / godlijke / en natuurlijke ſaken. Maar wat belangd onfeylbare voorſeggingen van gebeurelijke dingen (welkers oorſaken niet konnen door natureljke / of borgerlijke wijſheid uytgevonden werden) dat de ſelve / noch door goede of quade Geeſten / noch door eenige Menſchen / dan alleen door Godlijke Openbaringen / konnen geſchieden / achten wy genoegſaam beweſen te hebben / in onſe Heylige Natuur-beſchrijving, in het Hoofdſtuk van de Waarſeggeryen en Gods-ſpraaken over *Lev.* 19: 31.

De Patriarchen hebben gemeenelijk hare zegeningen / by wijſe van prophetyen of voorſeggingen / uytgeſproken op haar Dood-bedde / en korts voor haar dood / als blijkt in het exempel Iſaacs, daar onſen Text van ſpreekt; Item / in Jacob *Hebr.* 11. 21. Door het geloove heeft Jacob, ſtervende, een yegelijk der Soonen Joſephs gezegend, &c. En heeft inſgelijks alle de Patriarchen gezegend *Geneſ.* 49. Dit heeft mede Moſes gedaan / als hy nu ſterven ſoude / de twaalf ſtammen zegenende *Deut.* 33. Het is te gelooven / datſe deſen tijd alderlieſſt daar toe verkoren hebben / om met meerder ernſt te toonen haar liefde / en voorſorge voor hare nakomelingen / en haren welſtand / na haar affcheyden uyt de wereld; daar by voegende ernſtige waarſchou-

win-

wingen / en vermaningen / gelijk mede te ſien is in Joſua, Samuel, David, en andere; welke kort voor hare dood ſeer treffelijke redenen / voorſeggingen / en vermaningen / aan hare nakomelingen en onderſaten gedaan hebben; ſie 1 *Sam.* 12. *Joſua* 24. 1 *Chron.* 28. en 29. 2 *Petr.* 1. 12-15. Daerom ſal ik niet verſuymen u altijd daar van te vermanen, &c. En ik achte het recht te zijn, ſoo lange ik in deſen Tabernakel ben, dat ik u opwekke door vermaninge: alſoo ik weet dat de aflegginge mijnes Tabernaakels haaſt ſal zijn, &c. Ten anderen / deſen tijd is ook daar toe meeſt bequaam / om dat de vermaningen der Vrome / gansch waardige / en treffelijke Mannen / in het uyterſte van haar leven geſproken / dieper indruk geven in de zielen en geheugeniſſen der menſchen / om haar exempelen na te volgen / en vermaningen ter herten te nemen: dan wel andere redenen / op andere tijden geſproken.

Hoe het te verſtaan zy, dat *Jacob*, ſtervende, aangebeden heeft op het opperſte van ſijnen ſtaf? *Hebr.* 11. 21.

DEſe geſchiedeniſſe wort verhaalt *Geneſ.* 47. Namelijk / dat Jacob, ſijnen Sone Joſeph hebbende doen ſweeren / dat hy zijn dood lichaam uyt Egypten ſoude voeren / en by ſijne Voorvaderen begraven; en Joſeph dien eed nu gedaan hebbende / ſich Iſraal (dat is Jacob) boog ten hoofde van het bedde *Geneſ.* 47. 31. Doch de ſeventig Overſetters hebben dien Text ſoo in het Grieks over geſet / als offer geſtaan hadde in den Hebreeuſchen Text / heeft aen gebeden op het opperſte van ſijnen ſtaf. Welke overſettinge den Schrijver des Brieſs aan de Hebreen gevolgd heeft / om datſe in dien tijd / als hy ſchreef / by den Hebreen in hoog-achtinge en gebruyk was. Als mede / om dat deſe overſettinge klaarder den ſin en oogmerk der plaats *Geneſ.* 47. 31. uytdrukt / welke ſchijnd te weſen / dat Jacob, willende God aanbidden / gepoogd heeft / ſoo veel ſijn grooten ouderdom en ſwakheid toeliet / ſijn lichaam in behoorelijk poſtuur / en ſoodanige geſtalte te ſtellen / waar door hy alderbeſt ſijn eerbiedigheid / en aandacht in ſijn gebed / konde vertoonen; namelijk / eerſt door oprechtinge / en daar na door buyginge van ſijn lichaam.

Het verſchil des grond-texts *Geneſ.* 47. 31. boog ſich ten hoofde van het bedde, van de Grieckſche Overſettinge / en den Text *Hebr.* 11. 21. in welke ſtaat / heeft aangebeden op het opperſte des ſtafs, heeft ſijnen oorſprong genomen / door dien het woord / dat in den Hebreeuſchen Text Moſes gebruykt; in oude tijden geſchreven en geleſen is ſonder puncten / ofte vocalen, gelijk ook den geheelen Hebreeuſchen Text des ouden Teſtaments; (alſoo in de eerſte eeuwen de puncten of vocalen daar by niet plegen gevoegd te worden) waar uyt ontſtaan is / dat ſommige daar na dat woord verſcheydentlijk hebben geleſen / en by gevolg verſcheydentlijk verſtaan; want met eenige puncten geleſen zijnde beteeckend het een bedde / en met andere vocalen geleſen zijnde / beduyd het een ſtaf. Doch het kan beyde waarachtig weſen / namelijk / dat ſich Jacob gebogen heeft na het uytterſte van het bedde / dat is / het hooft-eynde van het bedde; en dat hy / om ſijn ouderdom en ſwakheids wille / geſteund heeft op het uytterſte van Joſephs ſtaf.

Het is aanmerkens waardig / hoe dat de gemeene Latijnſche Overſettinge / (welke in het Concilie van Trenten voor authentijk is verklaard) deſen Text *Hebr.* 11. 21. overgeſet heeft: namelijk aldus / *& adoravit faſtigium virgæ ejus.* dat is / en hy heeft het opperſte van ſijnen ſtaf aangebeden. En / gemerckt het een domme en verfoeyelijke afgoderye ſoude geweeſt zijn / indien Jacob Joſephs ſtok aangebeden hadde; ſoo hebben ſommige / om deſe grove miſſlag deſer overſettinge te verbloemen / en met eenen het aanbidden der beelden / en overblijfſelen der heyligen / te beweeren / verſonnen / datter op den knop / ofte uytterſte van Joſephs ſtaf / een beeldeken geſtaan heeft / van eenigen verſtorven Heylig / of daar in gelegen hebben eenige overblijfſelen; of wel daar op geſneden is geweeſt het beeld van God / of van een Engel / of yets diergelijk.

Den Jeſuit Pererius verhaald verſcheyden gevoelens over deſe vraag / wat Jacob heeft aangebeden / volgens de gemelde Texten / *Geneſ.* 47. 31. *Hebr.* 11. 21. Sommige (ſegd hy) meenen dat den ſin is / dat hy Joſeph geëert heeft / als overſte bevel-hebber van Egypten naaſt den Koning / en dat alſoo / door dit doen Jacobs, den droom vervuld is / die Joſeph gedroomt hadde / waar door te kennen wierd gegeven dat ſijn Vader / met ſijne Broeders / hem ſouden aanbidden / ofte met buyginge des lichaams / eerbiedigheid en onderwerpinge betoonen. Andere meenen dat den ſin is / dat Jacob, ſiende dat hem Joſeph, op ſijn verſoek / geſworen hadde dat hy ſijn lichaam na ſijn dood in Canaan by ſijn Voorvaderen begraven ſoude / aangebeden heeft / dat is / met eerbiedigheid en buyginge des lichaams / (want het Hebreeus Woord *Geneſ.* 47. 31. beteekend eygentlijk het lichaam te buygen) bedankt heeft. Hoewel het ſomtijds voor aanbidden genomen word / om dat / die God aanbaden / gewoon waren haar lichamen te buygen / ofte tot de aarde toe neder te werpen / en op het aangeſicht te leggen / om haare eerbiedigheid te betoonen.

Eenige denken dat Jacob God heeft aangebeden / uyt eerbiedigheid tot den eed die Joſeph dede / als hy beloofde hem na ſijn dood in Canaan te brengen. Daar zijnder die meenen / dat Jacob niet heeft gebeden / maar dat den ſin is / dat Jacob, door ophouden van ſijn ligchaam / en aanſpraak tot Joſeph, vermoeyd zijnde / ſijn hoofd heeft gebogen / dat is / neder gelecht om te ruſten. Daar zijnder ook onder de Hebreen, die achterdenken hebben / dat hem Jacob gebogen heeft na het hoofd-eynde van het bedde / om dat Jeruſalem / en den Tempel / dat geweſte uyt gelegen was; gemerkt de Joden in haare gebeden gewoon waren haare lichamen na den Tempel te Jeruſalem te keeren / en te buygen / als blijkt / 1 *Reg.* 8. 44. *Dan.* 6. 11. ofte wel / (gelijk eenige Joden ſeggen) dat Jacob ſich gebogen heeft ten hoofde van het bedde / om dat in oude tijden God wel gewoon was den Patriarchen te verſchijnen / ofte eenige teekenen te vertoonen van ſijne gunſte / en tegenwoordigheid / ontrent het hoofd-eynde van het bedde / meer dan aan eenige andere plaats ontrent of in het bedde; en dat Jacob, diergelijk teeken bemerkende / ſich ten hoofde van het bedde gebogen heeft. Eyndelijk / worden der noch gevonden / die oordeelen / dat Jacob ſich voor den ſtaf van Ioſeph eerbiedelijk heeft gebogen / om dat dien ſtaf was een teeken van ſijne macht en heerſchappye / die hy in Egypten bediende; ſoo dat hy door die wijſe van doen Ioſeph heeft willen erkennen / en eere bewijſen. Uyt alle deſe bedenkingen / en gevoelens / beſluyten wy / dat den eenvoudigſte ſin is *Geneſ.* 47. 31. en *Hebr.* 11. 21. dat Iacob, ten deele door eerbiedigheid tot den eed die Ioſeph dede / ten deele door blydſchap / om dat Ioſeph hem beloofde ſijn verſoek te volbrengen / ſijn lichaam met eerbiedigheid buygende / God heeft aangebeden en gedankt. En dit gevoelen behoorde Pererius te meer aan te neemen / om dat de gemeene Latijnſche Overſettinge (die de Papiſten meer en onvervalſchter achten dan den Hebreeuſchen Text / dieſe voorgeven veelſints door de Joden / ten deele met opſtel / ten deele door onachtſaamheid der geene die het oude Teſtament hebben uytgeſchreven / bedorven te zijn) de plaats *Geneſ.* 47. 31. dus overgeſet heeft / *quo jurante adoravit Iſrael dominum, converſus ad lectuli caput.* Dat is / Ende terwijl Ioſeph ſwoer, ſoo bad Iſrael den Heere aan; gekeert zijnde

na het hooft van het bedde. Welke overſettinge / indienſe goed is / (gelijk de Papiſten voorgeven) hoe komt dan dat / volgens de ſelve overſettinge / en dat tegens den Griekſchen Text aan / *Hebr.* 11. 21. dus geleſen word / namelijk / dat Jacob het opperſte van Joſephs ſtaf heeft aangebeden? hoe komen deſe dingen over een? en wat reden iſſer / ſoo onſeker en twyffelachtig te ſtellen / wat Joſeph heeft aangebeden / terwijl de Latijnſche Overſettinge uytdrukkelijk ſegd dat Jacob den Heere aanbad?

Leer uyt dit exempel van Jacob, dat het niet genoeg is in den geeſt God aan te bidden / maar datmen ook (ſoo veel mogelijk is) teekenen van eerbiedigheid / door ſijn lichaam / moet betoonen / in 't bidden. Want wy moeten God eeren beyde in ziel en lichaam, dewijle die beyde Godes zijn. 1 *Cor.* 6. 20. door deſe teekenen van eerbiedigheid wekken wy andere op tot aandacht / en gelijke eerbiedigheid / daarmen anders biddende ſonder behoorelijke betooninge van eerbiedigheid / andere ſoude ergeren / en een indruk van oneerbiedigheid / en ſlordigheid in het bidden / indrukken / grootelijks ſtrekkende tot nadeel van Godes eer. Ten derden / door behoorlijke buygingen / poſtuur / gelaat / en eerbiedige bewegingen onſes lichaams / wekken wy onſen eygenen geeſt op / om met te meerder ernſt en aandacht te bidden: laat ons dan in deſen niet nalatig zijn / gemerkt deſen ouden Man / nu leggende op ſijn dood-bedde / en ſich tot de dood bereydende / ſoo veel hy machtig is / poogd / met oprechten en buygen ſijns lichaams / ſich met alle eerbiedigheid tot het gebed te voegen. De Heere Chriſtus heeft biddende ſijne knyen gebogen, ſijne oogen na den Hemel verheven, en ſomtijds ter aarden op ſijn aangeſicht gevallen. Sie *Luc.* 22. 4. *Matth.* 26. 39. Paulus verhaald 1 *Cor.* 14. *Vſſ.* 24, 25. dat de by-een-komſten der Chriſtenen tot den H. Godsdienſt / in dien tijd / met ſoodanigen ſtatigheid en eerbiedigheid gepleegd wierden / dat / in gevalle daar een ongeleerde of ongeloovige ingekomen hadde / hy ſoude van allen overtuygd en geoordeeld geweeſt zijn; ja de verborgentheden van ſijn herte ſouden ſich geopenbaard hebben / en / vallende op ſijn aangeſicht, ſoude God met haar aangebeden hebben, en beleden dat God waarlijk onder haar was.

Watmen van de waardigheid der Griekſche overſettinge, die der 70 Overſetters genaamd werd, behoord te oordeelen; gemerkt den Apoſtel die gewoon is in deſen brief te volgen.

Voor het Concilie van Trenten is noyt eenige overſettinge by de algemeene Chriſten Kerke voor onfeylbaar verklaard / gelijk ook geen reden daar toe geweeſt is / maar alle overſettingen behoorden na de Hebreeuſche en Griekſche Texten onderſocht te worden / gemerkt de Boeken des O. en N. Teſtaments / in die Talen alder eerſt beſchreven zijn. Nochtans zijnder eenige / welke achten datmen de Griekſche overſettinge der t' ſeventig overſetters behoorde voor Goddelijk / en tot een vaſten regel / te houden / en niet de Hebreeuſche en Griekſche Texten / welke zy ſeggen van de Joden grootelijks vervalſcht te zijn / ten deele met opſet / en ten deele door verval der langdurige tijden / Item / door onwetenheid / en onachtſaamheid der gene / welke de oude Hebreeuſche en Griekſche Texten uytgeſchreven hebben: ja voegen daar by / (dat meer is) dat de hedendaagſe Joden ſelfs niet verſtaan de oude Hebreeuſche Tale / in welke de Boeken des O. Teſtaments geſchreven zijn. En dat de gene / die eerſt de vocalen by den Hebreeuſchen Text gevoegd hebben / geweeſt zijn menſchen / die geen genoegſame kennis van de Tale gehad hebben / en by gevolg / niet anders dan een werk vol fauten hebben konnen voortbrengen. Sie *Doct. Iſacum Voſſium de verſione 70 interpretum.*

Dit gevoelen oordeelen wy niet op genoegſame redenen te beſtaan / en daar en boven ſeer ſorgelijk te weſen / gemerkt / ſoo doende / van velen / niet ſonder ſchijn van reden / getwijffeld ſal worden / of 'er ook eenige ſekerheid zy der oude Hebreeuſche en Griekſche Texten. Want het is ſeker / dat de gemeene Latijnſche overſettinge (die de Papiſten aannemen boven de Grond-texten) vol grove miſſlagen is / gelijk by verſcheyden geleerde Mannen ten overvloed bewesen is. En wat belangd de overſettinge der 70 / den geleerden *D. Rivetus in ſua ad S. Scrip. iſagoge Cap.* 10. heeft klaarlijk beweſen / dat die nergens meer te vinden is / in hare ſuyverheid / gelijk ſy was ten tijden Hieronimi, en Auguſtini.

Tegenw. Die tegen ons der 70 overſettinge beweeren / geven voor / dat de Heere Chriſtus / de Euangeliſten / en Apoſtelen / in het N. Teſtament deſe overſettinge volgen. Wy antwoorden dat ſulks ſomtijds geſchied / maar niet altoos / gelijk den geleerden Rivet, in de plaats boven aangeweſen / betoond. Soo dat daar uyt gantſch geen gevolg te maken is.

Maar / ſeggen ſy / de Hebreeuſche Texten hebben de Joden vervalſt / uyt een haat tegen de Chriſtenen / en door andere oorſaken. Wy antwoorden dat de 70 overſettinge insgelijks bedorven / en veranderd is / als boven is aangeweſen. Ten anderen / het kan licht geſchied zijn / dat door langdurigheid der tijden (die niets ongeſchonden laat) wel hier en daar eenige veranderinge / en miſſlagen / in de Hebreeuſche en Griekſche Texten ingekropen zijn / die de gronden der zaligheid / en van wel-leven / niet tegen gaan: en welke / door vergelijkinge van verſcheyden exemplaren / hier en daar konnen verbeterd worden.

Maar dat de Joden / uyt moed-wil / en met voornemen / alle de Hebreeuſche Bybels ſouden bedorven en vervalſt hebben / weet ik niet dat uyt beweſen is / of / door geloofwaardige Schrijvers van die tijd / beweſen kan worden. In tegendeel breng ik in tot tegenbewijs; dat / indien ſulks geſchied waar / het moſt gebeurd zijn / of voor / of na de tijden Chriſti op aarden. Indien het geſchied is voor / of in de tijden Chriſti / het is niet waarſchijnelijk / dat Chriſtus de Joden daar over niet ſoude met ernſt beſtraft hebben / maar in tegendeel / (gelijk ook de Apoſtelen) de Joden altoos ſoude aangemaand hebben / om de Hebreeuſche Texten der Schrift te onderſoeken. Sie *Joh.* 5. 39. *Luc.* 16. 29. en *Cap.* 24. 27. *Rom.* 1. 2. en *Cap.* 16. 26. 2 *Tim.* 3. 15, 16, 17. 2 *Pet.* 1. 19, 20, 21. &c. Het blijkt ook niet geſchied te zijn na de tijden Chriſti / gemerkt onder de Heydenen en Chriſtenen allesints ſoo meenige exemplaren der Hebreeuſche Boeken verſtrooyd waren / datſe die alle te gelijk / en eenparigelijk op een wijſe / niet wel konden vervalſchen / ſonder datmen dat ſoude konnen gemerkt / en verbeterd hebben / by de Chriſtenen.

Tegenw. Daar word inſonderheid bygebracht / om de Overſettinge der t' ſeventigen voor Goddelijk en onfeylbaar te houden / ſeker verhaal uyt eenige oude Hiſtoryſchrijvers / welk mede brengd / dat ontrent de 267 Jaren voor de geboorte Chriſti / Ptolomæus Philadelphus, Koning van Egypten / door Demetrium Phalereum, opſiender van ſijne Boeken / en door Brieven / ſoude te wege gebragt hebben / dat den Opper-prieſter Eleazarus hem ſoude geſonden hebben uyt yeder der twaalf Stammen ſes mannen / in de Hebreeuſche en Griekſche Tale wel ervaren / en dat die 72 Mannen alle de Boeken des Ouden Teſtaments in de Griekſche Tale hebben overgeſet / yeder van haar ſittende in een kamerken alleen / ſonder met malkanderen daar over te vergelijken / en datſe echter alle in hare overſettingen volkomentlijk over een quamen / 't welk niet dan door een ongewoone / en onfeylbare leydinge des Geeſts Gods / kan geſchied zijn.

Digitized by Google

Wy erkennen dat deſe vertellinge ſeer oud is / en over meenige Jaren uytgeſtropt van de Joden / en andere / die deſe overſettinge wilden in hoogachtinge brengen. Want Juſtinus Martyr gewaagt daar van / maar alleen door vertellinge der Inwoonderen van de plaats / daarmen ſegd ſulks geſchied te zijn / namelijk / het Eyland Pharos / ſoo datmen op ſijn ſeggen geen ſtaat kan maken. Want Hieronymus toond ſeer wel Lib. 2. *contra Ruffinum* en *in præfat. ad Pentateuchum*, dat de gemelde vertellinge een fabel is / ſteunende op een onſeker geruchte / ſonder datmen den rechten Autheur / die ſulks ſoude konnen na waarheid beſchreven hebben / kan aanwijſen. Want Ariſteas, daar meeſt op geroemd word / noch Joſephus, noch Philo, deſe geſchiedeniſſen aantekende / ſpreken niets van 't gene het meeſte gewicht geeft in de voorverhaalde vertellinge / namelijk / dat de 72 Mannen ſouden geſeten hebben yeder in een kantoorken alleen / ſonder met malkanderen over het werk te ſpreken / en datſe echter in alles ſouden net over een gekomen zijn.

Ten tweeden / volgens de oude Hiſtory-ſchrijvers / ſoo is Demetrius Phalereus geſtorven in het begin van de Regeringe van Ptolomæus Philadelphus, en is altoos van hem ſeer gehaat geweeſt: waar door blijkt / dat het niet waarſchijnelijk is / dat hy ſoude opſiender geweeſt zijn van ſijn Boeken / en dat door zijn beleyd dit groote werk ſoude uytgevoerd zijn. Waarom den vermaarden Scaliger oordeeld / dat het boek van Ariſteas, waar uyt deſe fabel ſchijnd voortgekomen te zijn / is een verſierd boek / uytgegeven door eenige Joden / die / om datſe gedwongen waren (onder de Heydenen verſtropd zijnde /) Grieks te ſpreken / en te ſchrijven / en alſoo in de Hebreuwſche Taale weynig ervaren / ſochten deſe overſettinge in groote achtinge te brengen by het volk.

Ten derden / hoe is 't waarſchijnelijk / dat de Hoogeprieſter Eleazar uyt yder van de 12 Stammen ſes Perſoonen ſou geſonden hebben / bequaam tot ſoo grooten werk / gemerkt de tien Stammen / door de Aſſyriſche gevangenis / verſtropd zijn onder de Heydenen / en noyt uyt die verſtropinge weder gekeerd. Want / hoewel daar eenige weynige mogen onder die van Juda en Benjamin vermengd geweeſt zijn / nochtans waren die in ſoodanigen aanſien niet / om uyt yeder der ſelver Stammen ſoodanigen ſtatelijken afſendinge / in gelijkheid met die van Juda, te doen.

Voeg hier ten vierden by / dat de Joden te Jeruſalem ſoo bedroeft en gram geweeſt zijn / alſſe vernamen dat de Boeken des O. Teſtaments in de Griekſche Taale overgeſet waren / datſe een Jaarlijks vaſten / en Rouwklage / hebben om die oorſake ingeſteld / niet willende dat hare Heyligdommen den Heydenen ſouden bekend en gemeen gemaakt worden. Waar uyt licht af te nemen is / dat de gemelde overſettinge / door beleyd van den Hooge-prieſter / met toeſtemminge en hulpe des hoogen Raads / te Jeruſalem niet geſchied is / gelijk de fabuleuſe vertellinge / te voren gemeld / mede brengd; want niet alleen iſſer een grooten haat geweeſt tuſſchen de Joden te Jeruſalem / en die van Samarien / over den Godsdienſt / en Bybelſche ſchriften / (d' een d' ander verwijtende / dat hare Boeken vervalſcht waren) maar daar is ook tuſſchen de Helleniſten, of Joden die de Griekſche overſettinge gebruykten / en de andere die de den Hebreuſchen Text behielden / een groote meenigheid geweeſt / gelijk uyt *Actor.* 6. af te nemen is. Want / hoewel dien twiſt quam uyt een ander oorſaak / nochtans ſchijntſe uyt de voorgemelde reden geſproten te zijn; namelijk / dat / om de verſcheydentheid der Taale in den Godsdienſt / de Joden malkanderen niet wel verſtaan hebben.

Waarom de Patriarchen ſoo begeerig geweeſt zijn om in het Land Canaan begraven te worden? Heb. 11. 22. *Door het Geloove heeſt Joſeph, ſtervende, gemeldet van den uytgang der kinderen Iſraels, en heeſt bevel gegeven van ſijne gebeenten.*

JAcob was ſoo bekommerd om na ſijne dood te mogen begraven werden in Canaan / dat hy niet geruſt konde ſterven / voor dat hem ſijnen Soon Joſeph, niet alleen beloofde / maar ook met eede verſekerde / dat hy ſijn dood lichaam by ſijne Voor-vaderen in Canaan ſoude begraven; en / ſoo haaſt hy die belofte van hem hadde ontfangen / ſoo boog hy ſich na het hoofd van het bedde / bad God aan / en dankte God en Joſeph over deſe ſaak / gelijk Moſes verhaald *Gen.* 47. *verſſ.* 29, 30, 31. Inſgelijks heeft ook Joſeph ſijne Broederen doen ſweeren / datſe / optrekkende na ſijne dood in Canaan / ſijne doode beenderen ſouden uit Egypten mede nemen / en in Canaan begraven / *Gen.* 50. 24, 25. Waar op onſen Text ſiet *Heb.* 11. 22. En heeft bevel gegeven van ſijne Gebeenten. Deſe beloften hebben ook de nakomelingen van Joſephs Broederen volbracht / hoewel de Broederen Joſephs ſelfs doen al dood waren / alſoo / zederd Joſephs dood / tot den uyttocht uyt Egypten / gerekend werden 144 Jaren verloopen te zijn. Nochtans / oordeelende datſe aan den Eed van haar Voorvaderen verbonden waren / hebbenſe (hoewel met ſeer grooten haaſt uyt Egypten gaande) niet nagelaten Joſephs doodsbeenderen mede te nemen. *Exod.* 13. 19. En Moſes nam Joſephs Beenderen met ſich , want hy hadde met een ſwaren Eed de kinderen Iſraels beſworen, ſeggende, God ſal u lieden voorſeker beſoeken: voerd dan mijne Beenderen met u-lieden op van hier. En sy hebben die Beenderen begraven te Sichem / *Joſua* 24. *vers* 32. Alwaar ook de andere Patriarchen begraven zijn / volgens het getuygeniſſe Stephani, *Actor.* 7. 15, 16.

Dit is geenſints geſchied uyt ſuperſtitie / of eenig bygeloof / om die Beenderen eenige eere aan te doen / ofte te doen aanbidden / of in de Ommegangen om te dragen; als of door de ſelve eenige heyligheid / of heyl / konde verkregen worden / gelijk de ydele Papiſten doen met de overblijfſelen der doode H. Menſchen. Maar de Hiſtorie meld alleen / dat dit wech-dragen / en overbrengen der doode lichamen / ſtrekte om de ſelve in Canaan te begraven. Ook kanmen niet een eenig exempel vinden / dat de overblijfſelen der Heyligen / na hare dood / eenige eere in het O. Teſtament aangedaan is. Maar in tegendeel heeft God het doode lichaam Moſis verborgen / op dat het tot geen ſuperſtitie / of Afgoderye / ſoude miſbruykt werden. En Joſias heeft de Doods-beenderen des Propheets / die tegen den Altaar tot Bethel hadde geprophetеerd / niet doen aanbidden / maar geboden datmenſe niet ſoude aanraken. 2 *Reg.* 23. 18.

Daar zijnder eenige onder de Papiſten / welke meenen dat de Patriarchen begeerig geweeſt zijn om in Canaan begraven te zijn / om datſe hoopten met Chriſto op te ſtaan / na dat hy geleden hadde / en datſe ook onder de Heyligen geweeſt zijn / die met Chriſto uyt den dooden zijn levendig geworden / en velen verſchenen zijn in de H. Stad; Waar van ſie *Matth.* 27, 52, 53. Doch dit gevoelen is niet waarſchijnelijk / en kan geenſints bewesen worden. Auguſtinus voegter by / dat de opſtandinge der dooden / in eenen verborgen ſin / beteekend de vergevinge der ſonden / en dat de oude Patriarchen daarom wilden begraven werden in dat land / in welk ſy door 't Geloove voorſagen / dat den Meſſias ſoude geboren worden / leven / en door ſijn lijden de vergevinge der ſonden by God voor ons verwerven. Doch dit gevoelen is (mijns bedunkens) op geen reden gegrond. Gemerkt de gene die buyten Canaan zijn begraven / daarom geenſints minder deel ſullen hebben

Digitized by Google

in de vergevinge der ſonden / of de heerlijke opſtandinge der lichamen: ſoo dat / om die oorſaak / de Patriarchen niet behoefden over de plaats van haar begravinge bekommert te weſen / als welke niets geven noch nemen kan tot de verſoeninge met God / of de hoop der zalige opſtandinge.

De reden dan dat de Patriarchen ſoo genegen geweeſt zijn / in het beloofde Land Canaan begraven te werden / oordeelen wy geweeſt te zijn: eerſt / om datſe daar door wilden betoonen haar vaſte hoop / geloof / en vertrouwen op de Goddelijke belofte / waar door haar God hadde belooft te geven het Land Canaan / niet alleen als een gezegende woonplaats op aarden / voor haare nakomelingen / maar ook als een voorbeeld des Hemels / en eeuwige ruſte / en heerlijkheid by God in den Hemel *Heb.* 4. en *Cap.* 11. 13, - 16. Ten anderen / ſy hebben hier door getracht de gemoederen der Joden / die in haar leven en ſterven in Egypten woonden / van Egypten af te trekken / en te meer te doen genegen zijn / en verlangen / na het Land Canaan. Ten derden / ſy hebben willen bewijſen datſe wilden (ſoo veel doenlijk was) ſelfs na haare dood / onderhouden de gemeenſchap met het volk Gods / en der geene die door het geloove erfgenamen ſouden weſen van de eeuwige zaligheid. Hier uyt kan men afnemen (ſegd Oleaſter) wat eenen grooten trooſt het moet weſen, eeuwiglijk in de Hemelſche vreugde met de Uytverkorenen vereenigd te weſen, dewijle ſy ſelfs met den lichame, na haare dood, ſoeken met deſelve vereenigd te werden.

Maar / ſal licht yemand denken / waarom heeft Joſeph niet gewilt dat men ſijn lichaam korts na ſijn dood ſoude in Canaan brengen / maar alleen dat men ſijne Doods-beenderen ſoude mede nemen / als de Joden uyt Egypten trokken / 't welk veele Jaren na ſijne dood geſchied is?

Antw. Daar door heeft Joſeph te meer betoond ſijn ſterk geloove / dat ja God ſijne nakomelingen / te ſijner tijd / in Canaan brengen ſoude; niet tegenſtaande hy wel ſach / dat het noch veel Jaren aanloopen ſoude. Ten anderen / gemerkt Joſeph door zijne groote wijsheid en weldaden / den Egyptenaren toegebracht / als mede door zijn groote macht en aanſien in Egypten / aldaar ſeer aangenaam en in hooge achtinge was; ſoo ſoude dat ſeer lichtelijk ten hoogſten van den Egyptenaren qualijk genomen geweeſt zijn / indien de Broederen Joſephs gepoogd hadden / dadelijk na zijne dood / zijn lichaam in Canaan te vervoeren; waar door meer verbitteringe dan gunſte tegen Joſephs Broeders / en zijn gantſch Huysgeſin / veroorſaakt ſoude geweeſt zijn / 't welk Joſeph voorſichtiglijk heeft willen voorkomen.

Maar / mach yemand voorders denken / is daar ſoo veel aangelegen / waar / of op wat wijſe / de doode lichamen der Heyligen begraven werden / dat de oude Vaders daar ſoo veel mede op gehad hebben / en daar over dus zijn bekommert geweeſt?

Antw. Dewijle de lichamen der menſchen zijn inſtrumenten en werktuygen der zielen / en niet alleen de Woon-plaats der ſelve / maar ook weſentlijke deelen der menſchen / geſamentlijk met de redelijke ziel een menſchelijke nature uytmakende; en daar en boven / in de wedergeborenen / de lichamen zijn tempelen Godes, en des H. Geeſts 1 *Cor.* 6. 19, 20. 2 *Cor.* 6. &c. Soo dat God door Chriſtum / niet alleen onſe Geeſten / maar ook onſe lichamen verloſt heeft 1 *Cor.* 6. *Rom.* 14. en niet alleen de ziele / maar ook het lichaam / en alſoo den geheele menſch wil verheerlijken / en zalig maken *Philip.* 3. 1 *Cor.* 15. Soo is 't redelijk / dat men de lichamen der menſchen met behoorelijke eere begrave / en ruſten laat in haare Slaapkameren / als de gelegentheid ſulks toelaat; aangeſien / naaſt de ziele / den menſch niet nader noch liever is dan ſijn lichaam. Hoewel ten principalen aan de begraafplaats der doode lichamen niet gelegen is; want / of onſe lichamen verbrand worden na de dood / of verrotten in de aarde; Item / offe van de wormen worden gegeten / of van de Viſſchen in de Zee / of van eenige wilde Dieren verſlonden / dat brengd noch elende den dooden aan / noch verminderd geenſints haare toekomende opſtandinge in heerlijkheid. Gelijk wel geoordeeld heeft Auguſtinus *lib.* 1. *de civitate Dei.* Want / gelijk een prachtige begraaffeniſſe de Godlooſen niet kan helpen / ſoo kan ook een verachtelijke begraaffeniſſe den Vromen geen onheyl toebrengen; maar / na dat de menſchen het lichaam gedood hebben / ſoo konnenſe malkanderen geen ongemak meer aan doen *Luc.* 12. 4. Vreeſt niet voor de geene die het lichaam dooden, en daar na niet meer en konnen doen; maar, &c. Want, ſegd Auguſtinus, de ſtandvaſtigheid der begraaffeniſſe, en der uytvaarden, zijn meer vertrooſtinge voor de levendigen, dan behulpſelen voor de dooden. En als de Geloovige klagen *Pſal.* 79. dat de lichamen harer Medebroederen door de Vyanden ſchandelijk en jammerlijk wierden mishandeld / ſoo beſchrijvenſe niet ſoo ſeer de elende der dooden / (die daar geen gevoelen van hebben) als wel de onredelijke wreetheid harer vyanden. Dit hebben de verſtandigen onder de Heydenen ook wel begrepen / alſſe oordeelden / dat / hoe het gaat of niet met de doode lichamen / de natuur alles weder brengd tot ſijn eerſte oorſpronk daar het van gekomen is / dat aartſch is word aarde / en dat hemelſch was / keerde weder na de lucht / zijn oorſpronk en geheel / daar het van gekomen was / en ſoo voorts: gelijk onder anderen deſe ſpreuken te kennen geven:

Nec tumulum curo, ſepelit Natura relictas.
tabeſne cadavera ſolvat:
An rogus, haud refert placido Natura receptat
cuncta ſinu.
capit omnia tellus
quæ genuit. Cælo tegitur qui non habet urnam.
Cedit enim retrò, de Terra quod fuit ante,
in Terras: & quod miſſum eſt ex ætheris oris,
id rurſum Cæli rellatum templa receptat.

Hoe Moſis ſchoonheid den grond geweeſt is, van ſijn Ouders Geloof Heb. 11. 23.

Door het Geloove werd Moſes, doe hy geboren was, dry Maanden lang van ſijne Ouders verborgen, overmits ſy ſagen dat het Kindeken ſchoon was: en ſy vreeſden het gebod des Konings niet.

HEt mach lichtelijk yemand in den ſin komen / dat het verbergen van het Kind Moſes niet ſoo ſeer uyt een byſonder geloof veroorſaakt is / als wel uyt de natuurlijke liefde / die de Ouderen hebben tot haar kinderen. Maar / het ſtaat wel aan te merken / dat deſe daad uyt beyde voort gekomen is; want ook andere hadden haar kinderen lief / maar / by gebrek van vertrouwen / dat door het verbergen der ſelve / ſy die ſouden konnen in het leven behouden / hebbenſe die door de wreede handen der Egyptenaren laten ombrengen / vreeſende het te ſtreng gebod des Konings. Soo yemand vraagd / waar op geſteund heeft het vertrouwen van Moſis Ouders / dat God haar voornemen / om het Kind te verbergen / zegenen ſoude? Wy antwoorden / behalven datſe dat uyt des Kinds overgroote ſchoonheid gehoopt hebben / waar van den Text meld / en wy dadelijk handelen ſullen; datſe in dit haar Geloof zijn verſterkt geweeſt / door dien zy oordeelden / volgens de Prophetien harer Voor-vaderen / inſonderheid van den Patriarch Jacob, en Joſeph, dat den tijd van Iſraels verloſſinge uyt Egypten nu ſeer na by was: Item / om datſe verſcheyden voorbeelden hadden geſien van andere Ouders / die / ſoo door de barmhertigheid der Vroed-vrouwen / als anderſints / haare kinderen hadden in het leven behouden.

Maar

Maar/ ſal miſſchien yemand verder vragen/ hoe ſegd den Apoſtel dat Moſes Ouders niet gevreeſt hebben het Gebod des Konings? want het tegendeel ſchijnd uyt Moſis verhaal genoegſaam te blijken *Exod.* 2. Want/ behalven datſe uyt vrees het Kind verborgen/ ſo zijnſe ſoo bevreeſd geworden/ datſe/ op het eynde van de dry maanden/ het kind hebben in een kiſt/ op de Rivière/ laten drijven? Ik antwoord/ dat den ſin des Apoſtels is/ dat de Ouders geen conſcientie maakten van dat gebod des Konings (als ſtrijdig tegen Gods bevel/ en alle natuurlijke reden) te overtreden/ ſoo datſe/ met een onbeſchroomd gemoed/ in deſen deele den Koning weygerden te gehoorſamen. Ten anderen/ hoewel ten eynde van de dry maanden/ het geloof van Moſis Ouders ſchijnd wat verſwakt geweeſt te zijn/ duchtende datſe het kind niet langer ſouden konnen verborgen houden: nochtans heeft haar geloof niet opgehouden/ maar ſy hebben een ander middel by der hand genomen/ niet ſonder hope van door het ſelve het kind by 't leven te behouden/ 't welk ook God na wenſch/ ja boven verwachtinge/ heeft laten uytvallen/ gelijk uyt Moſis verhaal te ſien is. Uyt welken klaarlijk blijkt/ dat God Moſis Ouders verhoord heeft/ verre boven haar oogmerk: want zy wenſchten alleen dat haar kind mocht in het leven blijven/ doch God beſtierde de ſake alſoo/ dat de Moeder ſelve van het kind het ſelve ſoogde/ en/ dat meer is/ noch mildelijk geloond werd. Ten tweeden/ Moſis Moeder was te voren is gedurige kommer/ en vrees/ in het opbrengen van haren Soon/ nu iſſe buyten alle ſorg/en gevaar/uyt laſt van des Konings Dochter hem op voedende. Ten derden/ Moſes raakt/ door dit middel/ in het Hof des Konings Pharao in groot aanſien/ en vermogen/ als tot een Soon des Konings Dochter aangenomen zijnde/ en werd in alle de wijsheid en wetenſchappen der Egyptenaren opgebragt. *Actor.* 7. 22, 23. Dus ſien wy vervuld 't geen Paulus ſegt *Epheſ.* 3: 20. Hem nu, die machtig is meer als overvloediglijk te doen, boven al dat wy bidden of denken, na de kracht, &c.

Doch inſonderheid komt in onſen Text in bedenken/ hoe dat Moſis ſchoonheid hier van den Apoſtel ward geſteld/ als den grond van het geloof ſijner Ouders/ uytgedrukt in deſe woorden/ Overmits ſy ſagen dat het Kindeken ſchoon was: &c. *Exod.* 2. 2. Doe ſy ſag dat hy ſchoon was, ſoo verbergde ſy hem dry maanden: Doch, &c. Deſe ſchoonheid heeft lichtelijk *Pharaos* Dochter bewogen/ het ſelve Kind haar tot een Soon op te voeden; en de Moeder hoope gegeven/ dat d'een of d' ander/ aan de Rivière komende/ bewogen ſoude worden uyt barmhertigheid het ſelve te verſchoonen/ gelijk ook de uytkomſte geleerd heeft. Het woord *Exod.* 2. 2. overgeſet ſchoon, beduyd eygentlijk Goed, maar word dikmaal voor ſchoon genomen/ en aldus overgeſet/ als *Gen.* 6. 2, en *Cap.* 24. *Vers* 16, &c. *Actor.* 7. 20. ſtaat/ dat het Kind Schoon was voor God, dat is/ uytſtekende ſchoon. Want/ volgens de maniere van ſpreken in de H. Schriften gebruykelijk/ ſoo beteekend het woord God, ergens achter aan bygevoegd zijnde/ de uytnementheid der ſake/ by welke dat woord gepaſt word: om datter (ſonder allen twijffel) niets heerlijker is dan God. Als *Jona* 3. 3. Ninive nu was een groote Stad Gods, ofte Gode. Sie diergelijke manieren van ſpreken *Gen* 13. *Vers* 10. Den Hof des Heeren, &c. 1 *Chron.* 12. 22. Een Leger Gods, *Gen.* 30. 8. Worſtelinge Gods *Pſal.* 36. 7. en 80. 11, &c. Of ſchoon voor God *Actor.* 7. 20. Is te ſeggen/ dat Moſes in der daad en waarheid ſeer ſchoon was/ niet alleen na het oordeel der menſchen/ die licht verkeerd oordeelen/ of na de meeninge der Ouders/ welkers liefde dikmaal boven de waarheid van haarer eygen kinderen ſchoonheid doed inbeelden; maar na het oordeel Gods/ dat onfeilbaar is. Sommige denken dat/ by deſe ſchoonheid/ geweeſt zy een ongewoon en merkelijk teeken/ maar door te kennen gegeven wierd/ dat God wat byſonders met en door dat kind voorgenomen had te doen; gelijk God aan Cain een teeken ſtelde, op dat hem niemand verſloege, al wie hem vonde *Gen.* 4. 15. En dat daarom in de Joden beſtraft word/ datſe niet te voren (eer God aan Moſe verſcheen en laſt gaf) verſtonden/ dat God door Moſis Hand verloſſinge geven ſoude. *Actor.* 7. 25. Want het ſchijnd/ dat de uytnemende ſchoonheid ook tot dien eynde aan Moſes gegeven is: gemerkt in Perſoonen van grooten aanſien/ macht/ en regeringe/ de ſchoonheid niet alleen wel paſt/ maar ook ontſag/ eerbiedigheid/ en goedwilligheid by den Onderdanen veroorſaakt: waarom ook in de H. Schriften verſcheiden voorbeelden uytdrukkelijk aangeweſen worden/ van Perſoonen/ welke God heeft gelieven/ uyt geringen ſtaat/ tot hooge Amten en waardigheden te verhoogen/ en met een/ en tot dien eynde/ een byſondere ſchoonheid des lichaams gegeven heeft. Als van Joſeph *Gen.* 39. 6. Joſeph was ſchoon van gedaante, en ſchoon van aangeſicht. Van Saul 1 *Sam.* 10. 23, 24. Van David 1 *Sam.* 16. *Vers* 12. Hy nu was wat roodachtig; mitſgaders ſchoon van oogen, en ſchoon van aanſien, &c. Van Daniel en ſijne metgeſellen/ ſie *Dan.* 1. 4. 15. Jongelingen aan welke geen gebrek ware, maar ſchoon van aanſicht, &c. *vſ.* 4. 7. 9. Sie van Heſter, *Heſt.* 1. Het is wel waar/ dat op de uyterlijke ſchoonheid des lichaams niet altoos volgd een meerder verſtand/ deugd/ of bequaamheid der ziele: tot welke meer/ en hooger oorſaken vereyſcht worden: en dat de ervarenheid dikmaal bevestigd/ 't gene Salomon ſegd *Prov.* 31. 30. De bevalligheid is bedrog, en de ſchoonheid ydelheid. Ja dat de lichamelijke ſchoonheid dikmaal een aanlokkinge geeft tot ontucht/ of aanleyding tot trotsheid. Maar echter/ de ſchoonheid des lichaams/ in ſich ſelven aangemerkt zijnde/ is een gaave Gods; en de goede gematigdheid/ en geſtalte des lichaams/ volgd eenigſints (na den cours der natuur/) als een teyken en oorſaak/ een prijſelijke bequaamheid tot wijsheid en deugd; hoewel die menigmaal/ door de quade gewoonte/ opvoedinge/ en anderſints/ ſchandelijk miſbruykt en bedorven word. Waarom eertijds die van Sparten niet wilden datmen de ſeer leelijke en miſmaakte kinderen ſouden opvoeden/ maar lietenſe ombrengen; op dat door de ſelve de Republijk geen ſchade lede. Ook toonen de *Phyſiognomi*, niet ſonder reden/ datter tuſſchen ziel en lichaam ſulken naauwen band van vereeninge is/ datmen veelſins uyt het gelaat en geſtalte des lichaams/ en inſonderheid van het aangeſicht/ en in het ſelve meeſt uyt de oogen/ eenige teykenen kan afnemen van de manieren en genegentheden der menſchen; waar van wy in onſe *Phyſiologia Sacra* verſcheyden bewijſen/ ſelfs uyt de H. Schriften/ hebben aangeweſen; als mede getoond wat de ſchoonheid is/ en hoe verre die te achten zy/ of niet. In allen manieren konnen wy Socratis raad in deſen niet verwerpen; welke ſijne Diſcipelen raadde/ datſe haar ſelven ſomtijds in een ſpiegel ſouden beſichtigen/ en/ indienſe ſchoon waren van aanſien/ daar door haar ſelven ſouden opwekken ſeer vlytiglijk toe te ſien/ datſe de ſchoonheid hares lichaams door quade manieren niet ſouden onteeren; indienſe niet ſchoon waren van aangeſicht/ noch van lichaam/ datſe te meer haar ſouden beneerſtigen om/ in wijsheid en deugd boven andere uyt te ſteken; op datſe alſoo verbeteren ſouden door haar leven/ 't geen aan de ſchoonheid des lichaams ontbrak.

Maar/ het mach licht yemand in gedachten komen/ indien dat bevel des Konings Pharao, datmen alle de Soonen der Hebreen ſoude ombrengen/ van de geboorte Moſis af/ tot den uyttocht uyt Egypten (als wanneer Moſes t' achentig jaren oud was) onderhouden geweeſt is/ hoe konden dan de Joden ſoo vermenigvuldigd weſen in Egypten/ datſe daar uyt trekkende geteld wierden ontrent ſes honderd duyſend Mannen/ ſonder de kinderen? *Exod.* 12. 37. Maar het is waarſchijnelijk/

Digitized by Google

lÿk / dat menige kinderen der Joden niet alleen door de Egyptiſche Vroed-vrouwen verſchoond geweeſt zÿn / gelyknen leeſt *Exod.* 1. Maar ook door ontferminge van andere goede luyden onder de Egyptenaren / en door verſcheyden middelen. Ten anderen / hoe meer de Joden verdrukt wierden / en hoe ſtrenger arbeyd en dienſt haar wierd opgelegd / hoeſe ſterker wierden / en meer voortteelden; ſoo dat de Egyptenaren in dien deele haar oogmerk ganſchelÿk miſten; want ſy dachten de Hebreen door de harde ſlaverny eenigſints onmachtig te maaken / of immers te beletten datſe ſoo ſeer niet ſouden vermenigvuldigd werden / maar het viel geheel anders uyt. *Exod.* 1. 12. Maar hoe ſy 't meer verdrukten, hoe 't meer vermeerderde, en hoe het meer wies: ſoo dat de Egyptenaren verdrietig waren van wegen de kinderen Iſraëls. Ten derden / het oogmerk der Egyptenaren ſchÿnd niet geweeſt te zÿn / dat alle de Sonen der Joden / ſonder verſchooninge / ſouden vermoord werden; want dan ſoudenſe in korten tÿd van alle de Hebreen / en haren dienſt / beroofd geworden zÿn; maar het is te gelooven / datſe maar wilden een ſchrik brengen onder de Hebreen / om haar van de voortteelinge ſoo te wederhouden / datſe wel ſouden in een genoegſaam getal by haar blÿven / om haar ſlaven te zÿn / maar ſoo ſeer noyt ſouden konnen vermenigvuldigen / datſe machtig ſouden worden om de wapenen tegen haar aan te nemen / en ſich de ſlavernye te onttrekken.

Op wat wijſe de Iſraëliten door de roode Zee gegaan zijn; En wat de roode zy? Hebr. 11. 29.

Door het geloove zÿn ſy de roode Zee doorgegaan, als door het drooge, &c.

Sommige Joodſche Rabbinen / welke van eenige Chriſtenen gevolgd worden / oordeelen / dat de Joden niet zÿn dwars door de roode Zee gegaan / maar alleen voor aan / niet ver van den oever / een ronde kring gemaakt hebben / en weder gekeerd zÿn aan de ſelfde zÿde / tot / of ontrent / de ſelfde plaats daarſe van daan getrokken waren. Gevende tot reden van dit haar gevoelen / voor eerſt; dat in eenen nacht / ſoodanigen grooten menigte van Menſchen / als de Joden waren / namelÿk ontrent ſes honderd duyſend Mannen / ſonder Vrouwen en Kinderen / met al haar Vee en Have / niet hebben konnen ſoodanigen breede Zee doorgaan. Waar op wy antwoorden / dat de Hiſtorie wel ſegd / dat ſeer vroeg / tegen 't naaken van den morgenſtond / na dat God 's avonds te vooren / door eenen ſterken Ooſten wind / de Wateren geſcheyden en opgehouden hadde / de Egyptenaren verſmoord zÿn. *Exod.* 14. 12. en volgende verſen. Maar daar uyt volgd niet noodſakelÿk / dat toen de Joden de ganſche Zee alreede doorgegaan waren; maar het kan zÿn / dat op een en de ſelfde tÿd / de Wateren gevloeyd hebben ter plaats daar de Egyptenaren waren / en opgehouden zÿn ter plaats daar de Joden waren / tot der tÿd toe / datſe doorgetogen waren: 't welk ook ſchÿnd aangeweſen te worden *Exod.* 14. *Vers.* 28, 29. Hoewel andere denken willen / dat de plaats daarſe doorgingen ſoo enge geweeſt zy / datſe op eenen nacht hebben konnen doortrekken; 't welk met Joſephi verhaal over een ſtemd.

De tweede reden / die de Rabbinen geven van haar gemelde gevoelen / is / dat de plaats daarſe van daan trokken genaamd word Etham *Exod.* 13. 20. En dat insgelÿks de plaats daarſe gekomen zÿn genaamd word Etham *Num.* 33. 6. Ik antwoord / dat die plaats daarſe overquamen niet Etham genaamd word *Num.* 33. 6. Maar de woeſtijne Etham, ſoo dat het waarſchÿnelÿk is / dat deſe woeſtÿne ſoo genaamd is geweeſt / om datſe lag recht over Etham / 't welk aan de andere zÿde van de roode Zee was: Of dat (gelÿk wel elders meer gebeurd) twee plaatſen een naam gehad hebben / d'een aan deſe / d'ander aan geene zÿde gelegen. Andere voegen hier by / dat het woord Etham betekend haar aankomſt / namelyk / der Joden. Soo dat aan geene zyde der Zee de plaats ſoo genaamd word / om dat de Joden aldaar quamen en verbleven / na den uyttocht uyt Egypten / tot datſe door de Zee trokken: en aan de andere zÿde iſſe ſoo genaamd / om datſe / na den doortocht / aldaar geland of aangekomen zÿn.

Moſes dan getuygd / gelÿk ook Joſephus *Lib.* 2. *antiq. Jud. Cap.* 6. Dat de Iſraeliten dwars door de roode Zee / van d'een oever na d'ander / getrokken zÿn; even gelÿkſe daarna door de Jordaan gegaan zÿn. Daarom word ook tot driemaal toe geſegd / datſe in het midden der Zee waren / terwÿle ſy noch al beſich waren met voort te gaan. *Exod.* 14. 16. 22. 29. En in gevalle datſe niet zijn op dien tÿd doorgegaan / tot de andere zÿde der Zee / ſoo moetenſe / of op een ander tÿd de Zee overgetogen zÿn / of ſy moeſten de roode Zee te lande omgegaan hebben (alſooſe buyten allen twÿffel aan de over zÿde van de Zee gekomen zÿn:) 't welk beyde tegen het verhaal Moſis, en Joſephi, ſtrÿdig is. Voeg hier by / dat uytdrukkelÿk geſegd word / dat de Wateren als een muur ſtonden aan de rechter en ſlinker zijde de Iſraeliten, en datſe midden door togen *Exod.* 14. 22. Waar uyt blÿkt / datſe niet aan een zijde bleven / of een halve rondte maakten / in het doortrekken / maar recht door gingen; want anderſints ſoudenſe van de rechter of ſlinker zijde den oever gehad hebben / en niet de ſtaande Wateren. Ook iſt niet geloofelÿk / dat op den tijd van een ebbe / het water ſoo laag / en ſoo verre van den oever / ſoude geloopen zijn / dat tuſſchen den oever / en de plaats daar de Wateren op het laagſt ſtonden / ſoude konnen marcheren hebben het leger der Iſraeliten / beſtaande in ontrent ſesmaal honderd duyſend Man; Item / alle de Kinderen / Vrouwen / Vee en Have; en dan noch het machtig Leger der Egyptenaren / die haar volgden / en / hoewelſe de achterſte waren / ſoo bevondenſe nochtans ſich ſoo ver van den oever / datſe alle verſmoorden. Hoe iſt ook bedenkelijk / dat die laage ebbe ſoo lange ſouden konnen duuren / dat middeler-tijd het ganſche Joodſche Leger ſoude / of de Zee doorgetogen zijn / of immers een halve rondte konnen omgaan / van ſoodanigen grootte als gemeld is?

Moſes dan / verhalende dat God door een wonderwerk / boven / ja tegen de natuur / de Joden heeft geleyd uyt Egypten / door de roode Zee / en Jordaan; wederlegd daar mede het ſeggen van den Hiſtorie-ſchrÿver Juſtinus, en anderen / welke getuygen dat de Joden om haar ſeer beſmettelijke ſchurftheid en melaatſheid (dieſe ſeer onderworpen waren) van de Egyptenaren uyt haar land verdreven zÿn / en datſe tot een Opperhoofd Moſem opgeworpen hebbende / de koſtelÿke vaten der Egyptenaren / (die tot den Godsdienſt gebruykt wierden) heymelijk geſtolen hebben; om welker oorſaak ſy van haar zÿn vervolgd geworden / om die ſchatten te ontſetten; maar dat de Egyptenaren / door hard onweder / genoodſaakt geweeſt zÿn onverrichter ſake weder te keeren. Doch dat Moſes, na ſeven dagen vluchtens / met groote vrees / dwalingen in onbekende Woeſtÿnen / en hongersnood / gekomen is aan den berg Zina / en aldaar geruſt / en ſijn Volk ververſcht heeft / en / by die gelegentheid / den ſevenden dag / tot eenen Sabbath / of Ruſt-dag / ingeſteld heeft. Waar van (die begeerig is) breeder leſen mach in de boeken Flavii Joſephi tegen Appio.

De Heydenſche Hiſtory-ſchrÿvers eygenen deſe tocht / door de roode Zee / de ebbe ofte vloed toe / als of Moſes ſoude waargenomen hebben den tÿd des jaars / en des dags / in welke deſe Zee alderlaagſt afvloeyd; ſoo dat de Joden / ſonder ongewoon wonder werk / ſouden de ſelve konnen doortrekken. Joſephus ſchÿnd te twÿffelen of het natuurelÿker wÿſe / of niet / geſchied zy; ſeg-

ſegd

(ſegd hy) *Dei voluntate, ſive naturæ ſponte*, &c. En vergelijkt deſe geſchiedeniſſe met den doortocht van Alexander de Groot, door de Pamphyliſche Zee / als hy de Perſianen ging beſtrijden: welke Strabo verhaald ſoo geſchied te zijn / dat de Soldaten de ebbe / en laagſt Water / waarnamen / en gingen krom om daarſe de meeſte ondiepte bevonden / en / rakende omtrent tot den navel toe in het water / ſijn gelukkelijk daar door gekomen. Maar Moſes *Exod.* 14. 21. en *Cap.* 15. 8. ſchrijft / naaſt God / de ſtuitinge der Wateren / en doortocht der Iſraeliten / den ſeer fellen Ooſten wind toe; die overdwars geweldelijk doorwaayende / de Wateren gelijk doorſneden heeft. Hoewel my verwonderd dat Joſephus deſe door-tocht verhaalende *Lib.* 2. *Antiq. Judaic. Cap.* 7. van deſen Ooſten wind geen gewag maakt; hoewel hy in het breede verteld / hoe dat / als de Wateren de Egyptenaren overvielen / en de Joden alreede behouden gekomen waren aan de andere zijde der Roode Zee / daar een groot onweder ontſtond / met harde winden / die de Wateren te ſterker deden vloeyen; Item / met ſware duyſterheid / donderen / blixemen / en ſoo voorts. In onſen Text *Hebr.* 11. 29. ſtaat dat de Joden gingen door de Zee, als door het drooge: 't welk ſommige duyden op de ſtoutmoedigheid der Joden / datſe ſoo haaſt / en onvertſaagd / door het Water ſlodderden / als of de grond gantſch droog geweeſt waar. Maar Moſes daar en tegen ſegd / dat de Joden gingen op het drooge *Exod.* 14. 22. Namelijk / op de ſandige grond / die door den harden Ooſten Wind uytgedroogd was. En / dat dit door de ebbe niet zy geſchied / blijkt genoegſaam daar uyt / dat de Egyptenaren dat immers ſoo wel ſouden hebben weten waar te nemen als de Joden; alſooſe de gelegentheid van die Zee lichtelijk beter verſtonden dan ſy.

De Roode Zee is een langen ſmallen Inham / of arm / van de groote Ooſt-zee / loopende door het vaſte land / tuſſchen Arabien en Ethiopien / doordringende / op weynig mijlen na / tot aan het eynde van de Middellandſche Zee; ſcheydende alſoo Aſien van Africa. Gelijk de Middellandſche Zee een langen Inham is van den grooten Oceaan / of Zee die in het Weſten legt / ſcheydende Africa / Aſia / en Europa van malkanderen. Deſe Zee word in onſen Text genaamd de Roode Zee, doch in de boeken Moſis, en des Ouden Teſtaments / iſſe by deſen naam niet bekend / maar word genaamd de Wier-zee ofte de Zee Zuph *Exod.* 15. Dat is / de Wier of Bies-zee, om datter lichtelijk veel wier / zeegras / en zee-kruyd / en lange bieſen / in groeyden; want de Egyptenaren en Mooren maakten ſommige ſchepen van bieſen / op datſe te minder nood ſouden hebben van het ſtooten tegen de klippen / en ondiepten; gelijk Herodotus verhaald *Lib.* 2. En Eſaias *Cap.* 18. *Vers* 1. en 2. Dat geſanten ſend over de Zee, en in Schepen van bieſen op de Wateren; &c.

Uyt wat oorſaak nu deſe Zee daar na genaamd geweeſt is de Roode Zee, gelijk ook by de t'ſeventig Overſetters / welke in onſen Text / en doorgaans / veel gevolgd worden? daar van zijn verſcheyden gevoelens. Eenige paſſen het op de grond van de Zee / of op de aanliggende ſtrand / en bergen / welke ſouden roodachtig geweeſt zijn / en door een weder-glants / met ſchoon weder / een roode gedaante in de Zee ſouden veroorſaakt hebben: Andere duyden het op de bieſen / kruyden / en korallen / die in de Zee ſouden gegroeyd zijn / en rood van aanſien waren. Andere giſſen dat het komt van Eſau, en Edom, dat is / rood, om dat de Edomiten daar omtrent gewoond hebben; of op een anderen Koning / by den Grieken genaamd met een woord dat rood beduyd / die omtrent deſe Zee ſoude geheerſcht hebben: waar van ſie *Phyſiologiæ ſacræ part.* 1.

In den Text *Hebr.* 11. word den doortocht der kinderen Iſraels het geloove toegeëygend *Vers* 29. Door het Geloove zijn ſy de roode Zee doorgegaan, als door het drooge: het, &c. Niet dat het Geloove een eygentlijk werkende oorſaak daar van geweeſt zy / maar een tuſſchen komende reden / en middel / waar door God na ſijn behagen / ſich heeft laten bewegen / deſe weldaad op een wonderlijke wijſe den Iſraeliten toe te brengen. Om te toonen / datter geen ſwarigheden ſoo groot zijn / welke door het Geloove niet konnen overwonnen worden. *Marc.* 9. 23. Alle dingen zijn mogelijk den genen die gelooft. 1 *Joan.* 5. 4, &c. Maar / ſal yemand ſeggen / Moſes verhaald *Exod.* 14. dat de Iſraeliten / ſiende achter haar het Leger der Egyptenaren / en van voren de Zee / niet geloofden dat God haar ſoo wonderlijk verloſſen ſoude / maar datſe / door ongeloove / ſeer hard tegen Moſes murmureerden. *Vers* 10, 11, 12. En / na datſe al door de Zee getogen waren / zijnſe / om haar ongeloove / veroordeeld in de Woeſtijne te ſterven / alle die over de twintig jaren waren / uytgenomen Joſua en Caleb.

Antw. Het is ſeker dat het meeſte deel der Iſraeliten ongeloovig geweeſt zijn. 1 *Cor.* 10. 5. In 't meerder deel van haar heeft God geen welgevallen gehad: want ſy zijn in de Woeſtijne ter neder geſlagen. Nochtans heeft God / om het Geloove van ſommige / de geheele menigte wel gedaan. Want God / om te toonen de onvergelijkelijke waardigheid / en kracht des waren Geloofs / en Godzaligheids / is wel meermalen gewend / om de deugd van weynige / ook veel andere / ſelfs Godlooſen / uyterlijke weldaden te bewijſen. Het Huysgeſin van Noah wierd behouden door ſijn oprechtigheid / en dat van Rahab door haar Geloof / *Heb.* 11. *vers* 31. 275 Zielen / die met Paulo in een Schip waren / worden om ſijnen t' wille behouden. *Actor.* 27. 24. 37. Indien binnen de vijf Steden tien rechtveerdigen geweeſt waren / God ſoude / om der ſelver wille / de vijf Steden verſchoond hebben. *Gen.* 18. 32. *Prov.* 20. 7. De rechtveerdige wandeld ſteeds in ſijn oprechtigheid: welgelukzalig zyn ſijne kinderen na hem. *Exod.* 20. 6. En doe barmhertigheid aan duyſenden der gene die my lief hebben, en mijn Geboden onderhouden. Als maar een der Ouders geloovig is / alle hare kinderen ſijn heilig *Rom.* 11. 16. 1 *Cor.* 7. 14. Labans Huysgeſin wierd gezegend / om den vromen Jacob; gelijk het Huysgeſin van Potiphar, om Joſephs wil. Ten anderen / het is niet te twijffelen / of de Iſraeliten / immers vele onder haar / die te voren murmureerden / dewijlſe geen uytkomſt ſagen / noch konden verſinnen / nochtans daar na geloofd hebben / als Moſes haar verloſſinge uyt Gods Naam toeſeyde / inſonderheid alſſe begonden te ſien de ſcheydinge der wateren / door den geweldigen Ooſten Wind / *Exod.* 14. Voeg daar by / dat de Iſraeliten alle in 't gemeen belijdenis deden van den waren Godsdienſt / en het recht geloof; en dat vele gehad hebben een Hiſtoriſch / en tijdelijk geloof / (hoewel geen zaligmakend) 't welk genoeg is geweeſt om uytwendige / en tijdelijke weldaden te verkrijgen / ook ſelfs op een wonderlijke maniere.

Staat voorts aan te merken / in deſe geſchiedenis / dat God de Egyptenaren tot even ſoodanigen ſtraf veroordeeld heeft / als het ongelijk was / datſe het Joodſche Volk hadden aangedaan. Sy hadden de kinderen der Iſraeliten doen verſmooren in het water; God nu doet de Egyptenaren insgelijks in de Zee verſmooren. Dit is meermaal aan te merken in de H. Schriften / en weereldſche geſchiedeniſſen / dat God de menſchen dikmaal met de ſelve / of immer ſeer gelijke / wijſe ſtraft / als haar ſonde geweeſt is / om welke ſy geſtraft wierden. Sie 1 *Reg.* 21. 19. In plaatſe dat de honden het bloed Nabots geleckt hebben, ſullen de honden u bloed lekken, ja het uwe, &c. Nadab en Abihu brachten vreemd vyer op den Altaar / en wierden door het vyer vernield *Levit.* 10. Om dat David Urias wijf onteerd hadde / ſoo laat hem God aanſeggen 2 *Sam.* 12. 11. Sie ik ſal uwe Wijven nemen voor uwe oogen, en ſalſe uwen naaſten geeven, die ſal by uwe Wijven leggen, voor de oogen deſer Sonne. Want gy hebd het in 't verborgen ge-

gedaan; maar ik ſal deſe ſaak doen voor ganſch Iſraël, en voor de Sonne. De Sonen Heli droegen haar onwaardiglijk ontrent de H. Vaten / en gereedſchappen / en worden in die ſelfde bedieninge gedood 1 *Sam.* 4. 11. Als Adonibeſek de duymen van handen en voeten gekapt wierden / ſoo riep hy uyt / door overtuyginge van ſijn gewiſſe *Judic.* 1. 7. 't Seventig Koningen, met afgehouwene duymen harer handen en harer voeten, waren onder mijne Tafel de kruymen opleſende; gelijk als ik gedaan heb, alſoo heeft my God vergolden. Als Samuel Agag, der Amalekiten Koning / in ſtukken hieuw / ſoo ſpreekt hy hem aldus aan 1 *Sam.* 15. 33. Gelijk als u ſweerd de Wijven harer Kinderen berooft heeft, alſoo ſal uwe Moeder harer Kinderen berooft worden onder de Wijven: doe, &c. David pochte in het groot getal ſijner Onderdanen / daarom liet God een groote verminderinge daar onder komen 2 *Sam.* 24. En ſoo voorts / in menige voorbeelden. Dit doet God / op dat de menſchen te beter en klaarder ſouden bemerken / dat de ſtraffen van God komen / en datſe gantſch billik en rechtveerdig zijn; waarom ook God de Wet van met gelijke vergeldinge te ſtraffen / na de gelegentheid der miſdaad / geboden heeft: waar van wy gehandeld hebben in de verklaringe eeniger duyſtere Plaatſen des N. Teſtaments / over *Matth.* 5. 38. Ooge om ooge, Tand om tand, &c. Sie *Exod.* 21. 23, 24, 25. *Levit.* 24. 19, 20.

Misbruyk der Pijn-bank Heb. 11. 35.

Andere zijn uytgerekt geworden, de (aangeboden) verloſſinge niet aannemende, op dat ſy een beter opſtandinge verkrijgen ſouden.

HEt woord dat in den Griekſen Text ſtaat / en overgeſet word / zijn uytgerekt geworden. Is 't woord ἐτυμπανίσθησαν. 't Welke eygentlijk te ſeggen is / zijn getrommeld, dat is / uytgerekt / gelijkmen een vel over eenen Trommel uytſpand / en dan met ſtokken geſlagen. Soo dat daar door aangeweſen word een gebruyk der Tyrannen / waar doorſe de menſchen wierpen op de Pijn-bank / om haare lichamen / door ſchrikkelijke uytrekkingen / te pijnigen / ten eynde ſy mochten gedwongen worden haar Geloof te verſaken / en het Heydendom aan te nemen: of / indienſe daar toe door het pijnigen niet konden gebracht worden / ſoo wierdenſe / dus uytgeſpannen zynde / met ſtokken elendiglijk voorts dood geſlagen; gelijk daar van een voorbeeld verhaald word in de Schriftgeleerde Eleazarus, 2 *Mach.* 6. Sie ook 2 *Mach.* 7. &c.

Den Apoſtel ſpreekt / in deſen Text / niet van de mishandelinge der Propheten / want daar heeft hy van gemeld *Vers* 32. maar hier ſegd hy uytdrukkelijk / dat hy ſpreekt van anderen / en ook *Vers* 36. namelijk / van die gene die uytgeſtaan hebben de ſchrikkelijke vervolgingen / en wreedheden / die niet lange voor de komſte Chriſti aangedaan geweeſt zijn door Antiochus Epiphanes, den Joden / om haar Geloofs en Wets wille. Want deſen Tyran dwong de Joden het Jodendom te verſaken / het Heydendom aan te nemen / de Boeken des Ouden Verbonds te ſcheuren / en te verbranden; en die hem hier in niet gehoorſaamden / dede hy met ſware tormenten pijnigen / en eyndelijk ſeer wreedelijk dooden.

Ontrent welke geſchiedeniſſe / ons in de Boeken der Machabeen en elders beſchreven / dit byſonderlijk aan te merken ſtaat: dat / als God over ſijn Volk een groote veranderinge en verloſſinge brengd / hy gewoon is voor te laten gaan ſeer ſware vervolgingen / en elenden; op dat de aanſtaande verloſſinge te heerlijker zy / te ernſtiger verlangd werde / en met dies te grooter vreugde / ootmoed / en dankbaarheid / genoten. Dus ſien wy dat / voor den uyttocht der kinderen Iſraëls uyt Egypten / haar laſten verdobbeld wierden. Eer Chriſtus quam / zijn de Joden / meer dan ooyt te vooren / om haar Geloof en ontfangen Wet / vervolgd geweeſt. Eer de tweede komſte Chriſti tot heerlijkheid ſal weſen / zijnder ſeer ſwaare tyden / en ongewoone vervolgingen / voorſegd. Eer God de zielen der Gelovigen verloſt uyt het lichaam der ſonde / is hy gewoon / door voorgaande ſiekten en benaauwdheden / de ſelve te bereyden tot ſoodanigen veranderinge.

Wat de Pijn-bank aangaat / gy ſiet / in dit verhaal / een grouwelijk miſbruyk der ſelve. Sommige denken dat de Romeynen alder-eerſt de Pijn-banken ingevoerd hebben / en geen wonder; want die waren ſoo wreed / datſe / enkel tot haar vermaak / de menſchen (in groote menigte) malkanderen lieten dood vechten / in de Schouw-plaatſen.

Ten anderen / ſy hebben de Pijn-banken in den beginne maar gebruykt ontrent hare Slaven / dieſe vermochten te dooden / en naauwlijks voor menſchen rekenden; ja meenden / datſe de ſelve geen onrecht doen konden / en wierden niet hooger dan beeſten by veelen geacht. Naderhand hebbenſe de Pijn-banken ook gebruykt / ontrent andere Booſwichten / maar echter niet dan aan menſchen / die by haar de alder-verachtſte / verfoeyelijkſte / en geringſte gerekend wierden. En hier uyt is 't ontſtaan / door dien de Chriſtenen by de Heydenen ten hoogſten verachtelijk waren / en niet dan een uytvaagſel des werelds gewaardeerd; datſe de Pijn-banken hebben gebruykt / om / door de onverdragelijke pijnen der ſelve / de Chriſtenen van haar Geloof af te trekken / en het Heydendom aan te doen nemen / van welke uytrekkingen / en pijnigingen hier den Apoſtel in onſen Text gewag maakt / door welke den wreeden Tyran Antiochus de Joden gedwongen heeft / het Jodiſch Geloof te verſaken / en de Heydenſche Goden te erkennen.

Daar is van de Pijn-bank in de H. Schrift geen Wet / noch exempel / dat de Joden / of Chriſtenen / die ooyt gebruykt hebben; hoewel nochtans de Joden ten allen tyden een hardnekkig Volk geweeſt zijn / ſelfs in haar eygen Boeken van ſtijfſinnigheid vermaard. Daar word wel *Matth.* 18. 34. gewag gemaakt van Pijnders, in deſe woorden: En ſijn Heer, vertoornd zijnde, leverde hem den Pijnders over, tot dat hy ſoude betaald hebben al wat hy hem ſchuldig was. Doch daar word van de Pijn-bank niet geſproken / (want niemand wierd om borgerlijke geldſchulden op de Pijn-bank geworpen) maar van de Dienaren der borgerlijke gerechtigheid / die de ſchuldenaren / uytgewonnen zijnde over ſchuld / by de kop greepen / en in de Gevangenhuyſen ſloten / tot datſe middel tot betalinge vonden. Ja het gebruyk der Pijn-bank ſtrijd genoegſaam tegen de Goddelijke Wet *Deut.* 25. 2, 3. En 't ſal geſchieden, indien de onrechtvaardige ſlagen verdiend heeft, dat den Rechter hem ſal doen nedervallen, en hem doen ſlaan in ſijne tegenwoordigheid, na dat het voor ſijne onrechtvaardigheid genoeg ſal zijn, in getale. Met veertig ſlagen ſal hy hem doen ſlaan; hy ſalder niet toe doen: op dat niet miſſchien, ſoo hy voortvoere hem daar boven met meer ſlagen te doen ſlaan, uwe Broeder dan voor uwe oogen verachtelijk gehouden werde. En / hoewel lichtelijk alle Chriſtenen verfoeyen ſullen dit miſbruyk / of liever wreed en onrechtvaardig gebruyk / der Pijn-banken / waar door de Tyrannen de menſchen gedwongen hebben haar Geloof te verſaken; nochtans iſſer een ander gebruyk der Pijn-bank / niet min verwerpelijk als dat eerſte / daar alle Chriſtenen ſich voorſichtiglijk voor wachten moeten. Namelijk / alſmen yemand ſoude doemen tot de Pijn-bank / over eenige miſdaad / welkers Autheur onbekend is / om uyt te vinden wie de ſelve begaan heeft. Dit miſbruyk oordeel ik / dat / in ſeker inſicht / erger en onredelijker is dan het voorgemelde. Want de Heydenen wilden door de Pijn-bank doen verſaken 't gene ſy oordeelden valſch te te weſen; maar deſe (ſoo doende) ſouden lichtelijk verſcheyden onnooſelen ſtraffen / om eenen ſchuldigen uyt te vinden; en dat noch op een onſekere en

on-

onbehoorlijke wijſe / gelijk in 't verbolg nader blijken ſal. Hoewel wy dan niet ſeggen / dat de Pijnbank noyt / in eenig geval / behoorlijk ſoude konnen onder de Chriſtenen gebruykt worden; namentlijk / na onfeilbare preuben dat yemand ſchuldig is / en dat in ſeer hooggaande miſdaaden / van ſeer quaaden gebolge / en die / buyten alle twijffel / met de dood / en ſeer ſtrengelijk / behoorden geſtraft te worden: en welke ſoo baarblijkelijk beweſen worden begaan te zijn / van den gene die tot de Pijnbank gedoemd word / datter niets ontbreekt / dan alleen de mondelinge bekentenis des ſchuldigen; welkers moedwillige hardnekkigheid in ſulken gevalle ſtrafbaar is. Soo iſt echter ſeker / dat het groote onrechtvaardigheid is / yemand / op onſekere preuben te werpen op de Pijnbank / om door middel van onverdragelijke pijnen / hem te dwingen ſich ſelven te beſchuldigen.

Want / voor eerſt / het ſtrijd ten hoogſten tegen de de Liefde / Beſcheydenheid / en Rechtveerdigheid / yemand met geweld / en onverdraagelijke tormenten / te dwingen ſich ſelven te beſchuldigen / hoe wel het de waarheid mocht weſen; gemerkt / na de Wet der Natuur / niemand gehouden is ſich ſelven te beſchuldigen / ſoo lang ſijne ſchuld niet blijke / of beweſen worde. Hoe veel te grooter geweld / en onrecht / iſt dan / yemand door de onlijdelijke ſmert der Pijn-bank / te dwingen ſich ſelven ten onrecht te beſchuldigen / om eyndelijk / na een onrechtveerdige pijnigi‌nge / een wreede en ſchandelijke dood ſich aan te doen. 't Welk nochtans niet kan ontgaan worden / in dien men / op onſekere bewijſen / yemand tot de Pijn-bank doemen wil / om de ſchuld der miſdadigers uyt te vinden. Want de ervarenheid heeft ten allen tijden geleerd / dat menige menſchen ſoo teer zijn / datſe / niet konnende de tormenten der pijn-banken uytſtaan / veel liever haar ſelven ten onrecht beſchuldigen / en ter dood laaten veroordeelen / dan verder tot de Pijn-bank verweſen te worden. Hoe menige Waudoiſen zijnder (eygentlijk uyt haat tegen den herbormden Godsdienſt) op valſche beſchuldiginge van Tooverye / en andere ſchelmſtuken / dieſe door den ſchrik der Pijn-bank bekend hebben / onnooſelijk / en wreedelijk / omgebracht? Veele / ten onrecht betijgd zijnde / vluchten / en / gedaagd wordende / durven niet te voorſchijn komen / uyt vreeſe der pijn-bank; en worden alſoo (onder dekmantel van wederhoorigheid) gedoemd / en van hare goederen berooft. Ja / dat meer is / veele rechters / om niet te ſchijnen yemand ten onrecht gepijnigd te hebben / houden niet op / voor datſe / met geweld / de onnooſelen een valſche beſchuldiginge haar ſelfs afgeperſt hebben. Yemand / van dieſte betijgd / lijd door de Pijn-bank grooter ſtraf / dan hy (buyten alle twijffel daar aan ſchuldig bevonden) verdiend hadde: nu iſt (ſonder tegenſpreken) een ſeer groote ongerechtigheid / een onſekere miſdaad ſwaarder dan een bekende te ſtraffen. Want / hoe wel yemand hier tegen mocht inbrengen / dat het pijnigen tot een goed oogmerk geſchied / en dat het eygentlijk geen ſtraffe is / maar alleen een ſcherper onderſoek. Soo iſt nochtans ook in dit geval ſeker / datmen niet behoord quaad te doen / op datter goed uytkome. Ten anderen / t' komt hier niet aan op woorden / en naamen / maar op daaden; en wat naam datmen de tormenten op de Pijn-bank geeft of niet; ſoo iſt nochtans ſeker / datſe veel ſwaarder zijn / dan menige ſtraffen die op bekende miſdaden geoeffend worden; ja dat de tormenten der Pijn-banken dikmaal niet alleen een tweede dood zijn / maar met recht veel erger dan de dood mogen geacht worden. Niet alleen om de onverdragelijke / en langwijlige ſmerten / maar ook de elendige / en jammerlijke geſtalten des lighaams / die dikmaal op deſelve volgen. Ja het gebeurd ſomtijds / dat de lieden op de Pijn-bank liggende / de leden van het lichaam geruckt worden / en elendiglijk komen te ſterven; en alſoo wreedelijk gedood worden / eerſe veroordeeld zijn / ja eermen weet ofſe ſchuldig zijn.

In welken gevalle den Rechts-geleerden Jodocus Damhouderus *in praxi rerum criminalium Cap.* 18. rond uyt bekend / dat den Rechter ſich aan dood-ſlag ſchuldig maakt; ſelfs dan / als hy al mocht merkelijke teekenen van ſchuldbaarheid te voren gehad hebben / en (om ſijn eygen woorden te gebruyken) *etiam ſi digna apertaque ſatis ad torturam habuiſſet indicia.* Hoe veel ſwaarder dan ſal ſich den Rechter ſchuldig maken / in dien hy op onſekere / en niet genoegſaame bewijſen / yemand ter pijnbanke doemd?

Nu iſt (ſonder twyffel) een groote onrechtveerdigheid / yemand over een onſekere daad een ſekere ſtraffe aan te doen; daar in tegendeel de liefde altoos raad gereeder te zijn / (in twijffelachtige voorvallen) tot vryſpraak / dan tot verdoemenis. Want het is een veel grooter quaad eenen onnooſelen te pijnigen / en daar na noch te dooden; dan / by gebrek van bewijs / verſcheydene ſchuldigen vry te laaten. Gemerkt het oordeel over verborgen ſonden Gode moet bevolen worden / en geenen aardſchen Rechter toekomt. Ten anderen / een menſch ten onrechte op onſeker nadenken gepijnigd / of gedood zijnde / is een quaad dat noyt kan vergoed of herſteld worden.

Voeg hier by / dat een Rechter / die (tot ſulken eynde als gemeld is) de pijn-bank gebruykt / noyt in ſijn gemoed verſekerd kan weſen / of den beſchuldigden in waarheid de ſchuld belijd / dan door dien hy de tormenten der pijn-bank niet kan uytſtaan. En ſoo gebeurd het / dat hy altoos een twijffelend geweiſſe heeft / en / niet ſonder groote reden / en nadenken vreeſd / dat hy den onnooſelen onrechtveerdiglijk / en gepijnigd / en gedood heeft. Gemerkt de ervarenheid menigmaal heeft geleerd / dat ſommige harde / woeſte / en ſeer goddelooſe menſchen / ſchuldig zijnde aan de betijgde miſdaden / en op de pijn-bank gebracht / door een ongewoonelijke hardnekkigheid des gemoeds / en ſterkte des lichaams / de pijn-bank hebben uytgeſtaan / en zijn alſoo ontgaan de ſtraffen dieſe verdiend hadden. Maar menige andere in tegendeel / die gemeenelijk van beteren aart / en gemoed zijn / doch teerder van lighaam / niet konnende de pijnigingen verdragen / worden ten onrecht veroordeeld. Doe daar by / dat veele door de pijn-banken gedwongen geweeſt zijn andere valſchelijk te beſchuldigen; welke dan / inſgelijks gepijnigd wordende / een yeder wel ſien kan / hoe grouwelijk dat door ſulken wijſe van doen / de ongerechtigheden tegen de onnooſele menſchen verſwaard / en vermenigvuldigd worden. 't Welk alderbeſt in veele tijden gebleken is / in de ſchrikkelijke vervolgingen der Papiſten tegen die van de Gereformeerde Godsdienſt / en in het oeffenen harer grouwelijke Inquiſitie tegen de ſelve / en andere menſchen.

Van wat volmaaktheid geſproken word, Hebr. 11. 40. *Alſoo God wat beters over ons voorſien had, op dat ſy ſonder ons niet ſouden volmaakt worden.*

DIe van het Pausdom poogen uyt deſen Text te bewijſen / dat de zielen der geloovige Voorvaderen / na hare dood / niet zijn in den Hemel gebracht voor de hemelvaart Chriſti / welke alder-eerſt geopend heeft den Hemel door ſijnen ingang / daarſe te vooren door de ſonde geſloten was. Dat derhalven voor de hemelvaart Chriſti / de zielen der vrome Voorvaderen onder de Aarde zijn beſloten geweeſt: en de volmaaktheid / van in den Hemel toegelaten te worden / niet voor de verheerlijkinge Chriſti hebben mogen verkrijgen; en dat dit de meeninge van den Text ſoude weſen. Doch / in dien / voor Chriſti ingang in den Hemel / de ſelve ganſchelijk voor de Uytverkorenen is geſloten geweeſt / hoe heeft dan Salomon geſegd / *Eccleſ.* 12. 7. Dat in de dood / Het ſtof wederom tot aarde keerd, als het geweeſt is: en den geeſt wederom

tot God keerd, die hem gegeven heeft? En hoe zijn Enoch en Elia, beyde na lichaam en ziel/ in den Hemel/ lang voor Chriſti Geboorte/ opgenomen?

De Socinianen/ ſommige Herdoopers/ en niet weynige onder de Griekſe Chriſtenen/ oordeelen den ſin onſes voorgeſtelden Texts te zijn; dat geen zielen eeniger Geloovigen in den Hemel eenigſints de gelukzaligheid genieten/ maar datſe alle/ of ſlapen/ of ſterven/ of in eenige onder-aardſe/ of andere onbekende plaatſen/ verborgen en bewaard worden/ tot den dag des algemeenen oordeels: gemerkt niemand der Uytverkorenen de hemelſche volmaaktheid ſal genieten voor dien tijd/ noch d'een niet voor de andere/ maar datſe geſamentlijk/ en alle gelijk/ tot de ſelve ſullen gebracht worden; want dat anders de zielen der gene/ die alreede langen tijd in den Hemel geweeſt zijn/ gelukkiger ſouden zijn/ dan der gene die maar onlangs daar in gekomen zijn/ of noch eerſtmaal na deſen gebracht ſullen worden. Maar hoe kan dat over een ſtemmen/met het gene ſtaat *Heb.* 10. *Vſſ.* 19, 20. Dewyle wy dan, Broeders, vrymoedigheid hebben om in te gaan in 't Heyligdom, door het bloed Jeſu, op eenen verſchen en levenden weg, welken hy ons ingewyed heeft, &c. En *Heb.* 12. 22, 23. Maar gy zyt gekomen tot den Berg Sion, en de Stad des levendigen Gods, tot het hemelſche Jeruſalem, en de veele duyſenden der Engelen, tot de algemeene vergaderinge, en de gemeynte der eerſtgeborenen, die in de Hemelen opgeſchreven zyn, en tot God den Rechter over allen, en de geeſten der volmaakte rechtvaardigen. 2 *Cor.* 5. 1. Want wy weeten, dat ſoo ons aardſch Huys deſes Tabernakels gebroken word, wy een gebouw van God hebben, een Huys niet met handen gemaakt, maar eeuwig in den Hemelen. en *Vers.* 8. Maar wy hebben goeden moed, en hebben meer behaagen om uyt het lichaam uyt te woonen, en by den Heere in te woonen. *Luc.* 23. 43. En Jeſus ſeyde tot hem, voorwaar ſeg ik u, heden ſult gy met my in 't Paradijs zyn. *Actor.* 7. *Vers* 59. Heere Jeſu ontfang mynen geeſt. *Phil.* 1. 23. Hebbende begeerte om ontbonden te worden, en met Chriſto te zyn. 1 *Petr.* 4. 19. &c.

Tegenw. Indien de zielen der Vromen/ voor den dag des oordeels/ en der algemeene opſtandinge/ in den Hemel de gelukzaligheid genieten; waar toe is dan de opſtandinge noodig/ en waarom worden de zielen der afgeſtorvene Rechtveerdigen ingevoerd/ als verlangende/ na den tijd des oordeels/ en der opſtandinge? *Apoc.* 6. 10, 11. Hoe lange, &c. En hoe komt dat den Apoſtel de Vromen enkelijk trooſt in dit leven met de hope der opſtandinge uyt den dooden/ ſoo dat/ ſonder die/ alle onſe hope, en verwachtinge, ydel ſoude weſen? 1 *Theſſ.* 4. En 1 *Cor.* 15.

Antw. Dit geſchied uyt inſicht/ dat de onſterffelijkheid der ziele is een grond van de opſtandinge der dooden/ gelijk de opſtandinge is een grond/ en voorbereydinge/ tot de eeuwige/ en volmaakte gelukzaligheid: welke den geheelen menſch is beloofd/ en niet de zielen alleen. Ook konnen de zielen alleen de volmaakte gelukzaligheid niet genieten/ gemerkt ſy ſoodanig van God zijn geſchapen/ niet als volkomentlijk by ſich beſtaande/ maar als behoorende tot hare lichamen/ welke weſentlijke deelen zijn van den menſch/ en de naturelijke woonplaats/ en werktuyg/ der zielen/ door welke ſy hare werkingen oeffenen. Ook heeft God ſijn verbond niet gemaakt met de zielen alleen/ maar met de menſchen/ welke beſtaan ſoo wel uyt lichaam/ als uyt ziele; om welke redenen geſegd word dat die beyde Godes zyn, datmen in beyde God moet dienen/ en datſe God beyde ſal verheerlijken. 1 *Cor.* 6. *Phil.* 3, &c. Soo dat de onſterffelijkheid der zielen/ de opſtandinge der dooden/ en de eeuwige gelukzaligheid/ ſaken zijn die aan malkanderen vaſt zijn/ en/ het een geloochend zijnde/ worden de andere insgelijks lichtelijk by gevolg wech genomen; het eene geſteld zijnde/ word het overige te lichter aangenomen: hoewelder eenige geweeſt zijn onder de Heydenen/ welke wel erkenden de onſterffelijkheid der zielen/ welke nochtans de opſtandinge der dooden verwierpen. Niet bedenkende/ dat de ziele/ buyten haar lichaam beſtaande/ en alſoo blijvende/ is in een onvolmaakten/ en onnatuurelijken ſtaat/ genegen en geſchapen zynde/ om geſamentlijk met het lichaam een volkomen ſchepſel/ namelijk/ den menſch/ te veroorſaken. Onder de Gereformeerden is geen eenderley uytleg/ noch gevoelen/ over de meeninge en oogmerk des Apoſtels/ in onſen voorgeſtelden Text. Want eenige verſtaan by de volmaaktheid, in de ſelve gemeld/ de groote/ en ongelijk klaarder/ en volmaakter/ kennis der verborgentheden der zaligheid/ welke geopenbaard is na de komſte/ leven/ dood/ en verheerlijkten ſtaat Chriſti/ en de roepinge der Heydenen/ welke daar op is gevolgd. Ten welken opſicht Chriſtus getuygd *Matth.* 11. 11. Dat onder de gene die van vrouwen geboren zyn, niemand opgeſtaan is meerder dan Joannes de Dooper: doch die de minſte is in het Koninkrijke der Hemelen, is meerder dan hy. En den Apoſtel *Epheſ.* 3. 10. Dat door de Gemeynte, (dat is door de dingen die in en ontrent de Gemeynte geſchied en voorgevallen zijn) niet alleen den menſchen, maar ſelfs den Engelen, Overheden, en Machten, in den Hemel, de veelvoudige wijsheid Gods bekend gemaakt word. Nu/ na mate der kennis/ word ook in de geheyligden de liefde tot God/ en by gevolg ook de gelukzaligheid vermeerderd. Waar uyt ſy beſluyten dat door de komſte Chriſti op aarden/ en inſonderheid door ſijn intrede in den Hemel/ de vreugde der Engelen/ en uytverkorene Zielen/ niet weynig is vermeerderd; want/ in dien de Engelen in Chriſti vernederinge/ en geboorte in een Stal/ met een ganſch Heyr-leger/ Gode Lof geſongen hebben *Luc.* 2. 13. Hoe veel te meer vreugde iſt te denken/ datſe gemaakt hebben/ alſſe hem hebben ſien inkomen in ſijne Heerlijkheid/ aan de rechterhand der Goddelijke Majeſteyt/ in de hoogſte Hemelen.

Andere paſſen de volmaaktheid/ die/ volgens onſen Text/ de oude Vaderen niet hebben mogen genieten ſonder ons, dat is/ ſonder/ en voor de Gelo... gen die ten tijden Chriſti/ en onder het nieuwe Verbond der Genade/ geboren ſouden worden/ op de verſcheyden voortreffelijkheden/ voordeelen/ en uytnementheden/ welke de Gemeynte des N. Verbonds genoten heeft/ boven de Voor-vaderen des ouden Verbonds. Als datſe ontſlagen is van de dienſtbaarheid/ en laſtige Wet der Ceremonien; ſich uytſtrekt/ niet alleen over het land Canaan/ maar door de ganſche Wereld; dat de gaven der kennis/ en Geeſts Gods/ nu veel overvloediger zijn/ en ſoo voorts/ gelijk elders breeder is getoond. Ten welken opſicht den Apoſtel de Gemeynte des ouden Teſtaments vergelijkt by een kind en dienſtknecht, die onder Voogden en Tucht-meeſters beſtierd geweeſt is onder de eerſte beginſelen des Werelds. En in tegendeel/ de Gemeynte des N. Verbonds/ by een Sone/ die bejaard zijnde/ tot ſijn vrye beſtieringe/ en gebruyk der erffenis des Vaders toegelaten word. En hoewel het gene geſegd is/ op den Text wel kan gepaſt worden/ ſoo ſchijnd nochtans den Apoſtel noch meerder volmaaktheid te verſtaan/ dan de gemelde/ welke maar beginſelen/ en aanleydingen/ zijn tot de ware en rechte volmaaktheid; die niet eer/ dan in het Koninkrijk der Heerlijkheid/ na de voleyndinge des tegenwoordigen werelds/ verwacht word: als wanneer God ſal weſen alles in Allen; alle de Uytverkorenen van allerley tijden/ plaatſen/ en ſtaat/ by een ſullen vergaderd/ en volkomentlijk/ beyde aan ziel en lighaam/ verheerlijkt worden. En dat den Apoſtel op deſe volmaaktheid inſonderheid ſiet/ blijkt uyt *Hebr.* 12. 22, 23. welken Text wy korts voor deſen/ tot een ander oogmerk/ hebben uytgedrukt. Item/ door dien hy in het Capittel deſes Texts te voren

en heeft geſproken van Enoch, die / tot een voorbeeld der gemelde zaligheid / in den Hemel opgenomen is. Als mede van Moſes, die geſien heeft op de vergeldinge des loons: van de Patriarchen / welke beleden hebben datſe gaſten en vremdelingen op aarde waren: begeerig zijnde na het hemelſch Vaderland; gemerkt God haar een Stad bereyd hadde. Item / van de Bloed-getuygen verſwaarheid / datſe / gepijnigd zijnde en uytgerekt / de aangeboden verloſſinge (namelijk / in dienſe het geloof der Joden wilden verſaken) niet hebben aangenomen, op datſe een beter opſtandinge ſouden verkrijgen. En / voorwaar / wat volmaaktheid kander weſen / ſoo lang de Wereld de dienſtbaarheid der verdorventheid / en ydelheid / onderworpen is / en daar onder ſucht *Rom.* 8. Soo lange de zielen van de lichamen geſcheyden zijn / en het eene weſentlijke deel der Uytverkorenen ligd onder de dooden / de beſoldinge der ſonde: en terwijl een groot deel der Gemeynte Gods strijd / en ſucht onder de vervolginge der Godlooſen / ja ſelfs tegen haar eygen gebrek van kennis en heyligheid?

Den ſin van onſes Texts is / dat God heeft beſloten / al voor de grond-legginge des Werelds / en derhalven ook ſekerlijk voorſien heeft / dat de ware volmaaktheid / beſtaande in de eeuwige en volkomene gelukzaligheid / en heerlijkheid / niet ſal uyt gegeven worden aan eenige weynige Uytverkorenen alleen / van eenigen tijd; maar dat de ſelve de een ſonder de andere niet ſal genieten / maar dat God te gelijke / op eenen tijd / ſijn geheele Gemeynte / van alle tyden / plaatſen / en ſtaaten / ſal verheerlijken / en de zaligheid toebrengen / ſoo dat de eene ſonder / of voor de andere / de ſelve niet ſullen verkrijgen. En daar mede worden de Geloovigen getrooſt / datſe geduldelijk moeten uytwachten den tijd / die God tot dit Rijke der Heerlijkheid beſtemd heeft; gemerkt andersints veele / die noch moeten geboren worden / van deſe zaligheid ſouden verſtooten worden. Sie 2 *Petr.* 3. 9. *Apoc.* 6. 11. Haar wierd geſegd, dat ſy noch eenen kleynen tijd ruſten ſouden, tot dat ook haare mede-dienſtknechten, en haare Broeders, ſouden vervuld zijn, die &c.

Merk dan hier uyt / dat de uytnemendheid der eeuwige zaligheid / en heerlijkheid / niet alleen niet verminderd word door de menigte der gene dieſe genieten / en erven ſullen / (gelijk het gaat met de uytdeelinge der wereldſche erfgoederen) maar eer merkelijk vermeerderd. Want / indien in den Hemel blijdſchap is over een Sondaar die hem bekeerd. *Luc.* 15. 7. En ſoo de Vromen / hier in dit leven / ſich verblijden met den blyden *Rom.* 12. 15. Hoe veel te meer iſt te glooven / dat de vreugde der zaligen ſal vermeerderd worden / door het ontelbaar getal der gene die met haar de ſelfde zaligheid genieten ſullen?

Ten anderen / merk ook inſonderheid aan / dat God / hoewel eenig zijnde / nochtans in ſijne ſchepſelen een onnaſpeurelijke / en ten opſicht van ons / een oneyndige veelheid en verſcheydenheid geſteld heeft: welke veelheid / en onbepaalde verſcheydentheid / God nochtans altoos tot een brengd / om de eenigheid des oorſpronks / en Scheppers / aan te wijſen. Dus ſien wy dat alle de ſchepſelen / hoe veelderley en verſcheyden die zijn / in een lichaam onſcheydelijk aan malkanderen vereenigd zijn / en alle; als op een middel-punct / beruſten. Alle de Wateren komen uyt de Zee / en worden daar weder tot haren oorſpronk / en eenigheid / gebracht *Eccleſ.* 1. 7. Hoewel de Boomen veele takken / bladeren en wortelen hebben / alles werd nochtans in den middelſtronk vereenigd. Hoewel in de menſchen / ten opſicht van de gedaante des aangeſichts / en andere toevallen / een oneyndige verſcheydentheid is / nochtans zijnſe alle een in de ſoorte / ofte menſchelijke natuur: alle verſcheydentheid der ſoorten / worden in haar *Genus* ofte geſlacht vereenigd. In de gemeente Gods / is een ontelbaar getal / en verſcheydenheid der leden / en gaven / en nochtans is de gemeynte Gods / die vergaderd word uyt allerley tijden / plaatſen / natien / en ſtaaten van menſchen / maar een lichaam. *Rom.* 12. 1 *Cor.* 12. En God ſal de ſelve (gelijk te voren is getoond) alle tot een brengen, en te gelijk verheerlijken *Epheſ.* 5. 27. *Heb.* 12. 22, 23. Tot de algemeene Vergaderinge en de Gemeente der, &c. *Epheſ.* 4. 4, 5. Een lichaam is het, en eenen Geeſt, gelijkerwijs gy ook geroepen zijt tot eene hoope uwer beroepinge: een Heere, een Geloove, eenen Doop: een God en Vader van alle, &c. Dit is de gemeenſchap der Heyligen / in de leden des Chriſten geloofs uytgedrukt. *Joan.* 17. 21. Op dat ſy alle een zyn, gelykerwys gy Vader in my, en ik in u, dat ook ſy in ons een zyn: &c. Want / hoewel de bedieninge der Gemeynte voor Moſes, onder Moſes, na Moſes, ten tyden Chriſti / en daar na / ſeer verſcheyden is geweeſt; nochtans iſſer maar een grond der zaligheid / namelijk / het Verbond der genade Gods in Chriſto / maar een Gemeynte / een Hoope / een Geloove / een Leere / een weg der zaligheid. *Actor.* 15. 11.

Soo yemand in bedenken neemd / waarom God ſoodanigen veelheid / en oneyndige verſcheydentheid / in de Schepſelen vertoond / als gemeld is. Ik ſal met een woord mijn oordeel daar over ſeggen; namelijk / dat Gods voornemen in ſijne Schepſelen geweeſt is / eenigſints alle ſijne eygenſchappen te vertoonen / tot ſijner heerlijkheid / *Rom.* 1. 19, 20. Doch / gemerkt de oneyndige / onbegrijpelijke eeuwigheid / en volmaaktheid Gods / niet konde uytgedrukt werden in een eenige ſaak / (want dan ſoude het Schepſel den Schepper moeten gelijk weſen / en ſonder begin van ſich ſelven zijn / 't gene in den tijd van een ander voortgebragt is / 't welk onmogelijk is) ſoo heeft God de ſelve eenigſints wille afbeelden in de onbepaalde / en eenigſints oneyndige / veelheid / en verſcheydenheid der ſaken.

Wat de Loopbaanen geweeſt zijn, daar den Apoſtel van gewag maakt? Heb. 12. 1. *Laat ons met lijdſaamheid loopen de Loopbaane die ons voor-geſteld is.*

Onder andere menigerley Spelen / by den Grieken gebruykelijk / ſoo tot vermaak / als oeffeninge des lichaams / zijn ook geweeſt de Loopplaatſen: in welke / om prijs / met loopen geſtreden wierd. Van welke den Apoſtel hier zijn maniere van ſpreeken ontleend / het gebruyk der ſelve paſſende op het Chriſtelijk leven / om ons te meer tot yver en ſtantvaſtigheid op te wekken; als insgelijks 1 *Cor.* 9 24-27. Weet gy-lieden niet, dat die in de Loopbaane loopen, alle wel loopen, maar dat een den prys ontfangd? Loopt alſoo dat gy dien moogt verkrygen. En een yegelyk die om prys ſtryd, onthoud hem in alles. Deſe dan doen wel dit, op dat ſy een verderflyke Kroone ſouden ontfangen, maar wy een onverderflyke. Ik loope dan alſoo, &c. Deſe Loop-plaatſen zijn daar na ook by den Romeynen gebruykt geweeſt / want Suetonius, in Domitiano, verhaald dat hy Loop-baanen geſteld heeft / daar ook de Vrouw-lieden in liepen. De Loop-baanen waren gewoonelijk lang 125 treden / of 625 voeten. Het woord in onſen Text / overgeſet Loop-baane / beteykend eygentlijk eenen ſtrijd; om datmen ſtreed wie alderſnelſt konde loopen / en voor anderen tot het eynde der Loop-plaats komende / den prijs / aldaar opgehangen / ſoude weg dragen. Om nu te ſien hoe bequamelijk dit gepaſt word op den ſtaat des Chriſtelijken levens op aarde / ſoo merk de over een komſte der vergelijkinge in dry ſaken / eerſt in het loopen; Ten tweeden / in den ſtryd, en arbeid om ſnelder te loopen dan anderen; Ten derden / in den prys die behaald wierd door deſen ſtrijd. Door het loopen geeft den Apoſtel te kennen / niet alleen den gedurigen voortgang / die wy vertoonen moeten in het uytwerken onſer zaligheid; maar inſonderheid den dapperen yver / en ernſt / met welke dat geſchieden

Digitized by Google

Den moet. *Philip.* 3. 14. Vergetende het gene dat achter is, en ſtrekkende my tot het gene dat voren is, jage ik na het wit, tot den prijs der roepinge Gods. Door den ſtrijd drukt hy uyt / datmen ook andere / die nevens ons trachten na de zaligheid / moet pogen te overtreffen; te meer / alſoo ook ſommige loopen / die den prijs niet ſullen verkrijgen / 1 *Cor.* 9 24, 25. *Luc.* 13. 24. Want veele ſullen ſoeken in te gaan, en ſullen niet konnen. 1 *Corint.* 12. 31. En ik wijſe u eenen weg, die noch uytnemender is.

De Prijſen / die in de Loopbaanen gegeven wierden / waren gewoonelijk kranſen / of kroonen van Laurieren. 1 *Cor.* 9. 25. Op dat zy een bederflijke Kroone ſouden ontfangen. By deſe Kroone word menigmaal / in de H. Schriften / de eeuwige zaligheid vergeleken; te meer alſoo in een kroone een voorbeeld is van de eeuwigheid / gemerkt de kroonen rond zijnde / eygentlijk noch begin noch eynde hebben. En / gemerkt de kroonen van Laurieren / of eenige andere kruyden / ſeer haaſt verwelkerden / ſoo word de Hemelſche zaligheid in tegendeel genaamd een onverderflijke en onverwelkelijke Kroone, Item / de Kroone des Levens, de Kroone der Gerechtigheid, de Kroone der Heerlijkheid, &c. 1 *Pet.* 5. 4. *Apoc.* 2. 10. 2. *Tim.* 4. 8.

Ook wierden de Overwinnaars in de handen gegeven Palmtakken / en Olijfſtakken / welke by de Ouden geweeſt zijn Sinnebeelden van vrede / en ſtantvaſtigheid. Waar op ſchijnd geſien te worden. *Heb.* 12. 11. Doch daar na geeft zy van haar een vreedſame vrucht der gerechtigheid. Den, &c. *Apoc.* 7. 9. En Palmtakken waren in hare handen. Somtijds wierden ook den Overwinnaars gegeven lange witte kleederen. Waar op geſien word *Apoc.* 7. 9. Bekleed zijnde met lange witte kleederen. Om deſe / en diergelijke / Prijſen te verkrijgen / deden de Heydenen ſeer groote moeyte / zy onthielden ſich van Vrouwen / van ſterken drank / en alle onmatigheid; van Spijſen in 't byſonder / die haar tot bevorderinge van ſterkte / en vaardigheid des lichaams / ſchadelijk waren. Sy gewenden haar ſelven tot groote koude, hitte / en alderley ongemakken des lichaams; alles op dat haare lichaamen te ſterker ſouden zyn / en bequamer om ſnelder / dan andere menſchen / te loopen. Gelijk Paulus aanwijſt 1 *Cor.* 9. 25. Een yegelijk die om Prijs ſtrijd, onthoud hem in alles. En Horatius met deſe woorden. *Qui cupit optatam curſu contingere metam, multa tulit fecitque puer, ſudavit & alſit; abſtinuit Venere & Baccho.* Aulus Gellius verhaald *Lib.* 3. *Cap.* 15. Dat eenen Diagoras, ſiende dry van ſijne Soonen triumpherende / over verſcheyden Olympiſche ſpelen / van over groote blijdſchap / in het omhelſen der ſelver Soonen / en midden in het gejuyg des volks / ſeer haaſtelijk geſtorven is / en ſijn ziele door ſterke vreugde heeft uytgeblaſen. Sien wy niet noch dagelijks diergelijks / dat de menſchen / ſelfs maar op onſekere hoop van eenige winſt / of eer / of bevorderinge / of vermaak / &c. geen moeyte / noch gevaar / ontſien? Hoe behoorde dit ons gaande te maaken / om de onvergelijkelijke hope der volmaakte en eeuwige zaligheid na te jagen / waar van wy ſelfs in dit leven niet alleen ſekerheid / maar ook ſeer groote beginſelen / bekomen konnen. Tot welken eynde den Apoſtel / in onſen Text / toond / datmen moet afleggen alle laſt, en de ſonde die ons lichtelijk omringd; Siende op de gene die in de Loopbaanen liepen / welke / om te veerdiger te loopen / ſich van alle onnoodige laſten / en lange kleederen / die haar ſouden hinderen / ontledigden; waar by aangeweſen word / by vergelijkinge / datmen / om tot een geruſt en welgeſteld leven hier / en de volmaakte zaligheid daar na / te geraken / ſich moet voorſichtiglijk wachten voor alle onnoodige ſorgvuldigheden / overtollige begeerlijkheden / onmatigheid / en al te groote inwikkelinge in wereldſche ſaken / inſonderheid die / of ſondig zijn / of immers ſondige gevolgen na ſich ſleepen / door welke de menſchen verſtrikt / en met banden harer eygen handelingen vaſt gehouden worden *Prov.* 5. 22. al te groote liefde tot de wereldſche vermaken / eere / en gewin / beſwaren den menſch / trekken ſijn hert en ſinnen nederwaarts tot de diepte der aarde / uyt welke de wereldſche ſchatten gehaald zyn: ſoo dat hy onbequaam word tot Geeſtelijke / Hemelſche / en Goddelijke gedachten / en genegentheden; der ſlangen vloek niet ongelijk / welke op aarden met het geheele lijf kruypen moet / en met het ſtof omringd worden *Gen.* 3. *Luc.* 21. 34. Wacht u ſelven, dat uwe herten niet t' eeniger tijd beſwaard worden met, &c. Waarom klaagd David *Pſal.* 38. 5. Dat ſijne ſonden hem waren als eenen ſwaaren laſt, onder welke hy ſuchtede. En / gelijk de Ouden, door het dragen van lange kleederen / lichtelijk in het gaan en loopen belet wierden / ſoo waren ſe genootſaakt hare kleederen op te ſchorten; waar op ook in onſen Text geſien word / en word by dit opſchorten aangewezen / de nuchterheid / vergenoeginge / wakkerheid / en aandachtige ſorgvuldigheid / om in alles wijſſelijk / en wel / te leven / uytgedrukt met deſe / en diergelijke manieren van ſpreken: 1 *Petr.* 1. 13. Opſchortende de lendenen uwes verſtands, en nuchteren zijnde, hoopt volkomentlyk op de genade die u toegebragt word, in de openbaringe Jeſu Chriſti. *Epheſ.* 6. 14. Uwe lendenen omgord hebbende met de waarheid, &c. *Luc.* 12. 35. Laat uwe lendenen omgordet zyn, en de kaarſe brandende, &c.

In wat ſin God een *verteerende vyer* genaamd word *Hebr.* 12. 29.

II. Van de eerbiedigheid die in den Godsdienſt noodig is.

III. Van de volmaaktheid der geſtorven Heyligen.

Gelijk de Heydenen God / meer in ſijn uyterlijke werken / dan in ſijn onſienelijk geeſtelijk en onbegrijpelijk weſen / gekend hebben; ſoo hebben ſy hem ook meer in ſijn werken / en ſchepſelen / dan in den geeſt en waarheid / geëerd / en gediend. En / om datſe ſagen dat het vyer / de warmte / en de Son / de naaſte oorſaak waren in de Natuur / waar door alles wierd voortgebracht / veroorſaakt / en onderhouden: ſoo hebben het meeſte-deel der Heydenen / ſelfs de beſcheydenſte / God gediend onder de gedaante van Vyer (ja ſommige gedagt dat God het vyer / of de Son / den oorſprong van alle licht / en vyer ſelfs was) als zijnde een geſtadige werkinge ſonder ſtil-ſtand. Te meer / alſoo den H. Geeſt / niet alleen onder de gedaante van vyer verſchenen is / maar ook vyer genaamd word. *Matth.* 3. 11. En God een licht daar geen duyſternis in is, den Vader der Lichten, en een verteerende Vyer. De Heere Chriſtus de Sonne der gerechtigheid, het Licht des Werelds. *Malach.* 4. *Joan.* 1, &c. Soo verhaald Euſebius *Lib.* 14. *Præparat. Evang. Cap.* 6. Dat de Stoici gemeend hebben / dat God een verſtandig vyer was. Uyt de oudheid word geoordeeld dat Nimrod aldereerſt het vyer / als God / heeft doen eeren; en dat daar van de Stad der Chaldeen / Abrams Vaderland / genaamd is geweeſt Ur, dat is vyer, of een vlam des vyers; want het vyer is als God geëerd geweeſt / niet alleen by de Chaldeen / maar ook de Perſianen / Meders / Aſſyriers / en andere Volkeren. En elders hebben wy aangewezen / dat de meeſte Volkeren de Son / als God / onder ſeer verſcheyden benamingen / geëerd hebben. Plutarchus ſegd / God is een vyerigen Geeſt, ſonder forme of gedaante, maar in hem ſelven transformerende al dat hy wil: ſich by alle dingen gelijkmakende: en alle dingen in hem. Waar uyt ſommige denken dat God *Deut.* 4. 24. en 9. 3. *Hebr.* 12. 29. genaamd word een verteerende Vyer, niet om dat hy ſijne Uytverkorenen verſlind: maar hy eetſe / dat is / ontfangdſe / en veranderdſe in hem / gelijk of 't ſpijſe was: haar ſijn Beeld / Heyligheid / en Goddelijke Nature

mede

Digitized by Google

mede deelende. *2 Pet.* 1.4. *Hebr.* 12.10. Doch dit oordeelen wy buyten den ſin en oogmerk dier Texten te zijn: in welke God een verteerende vyer genaamd word / niet ten opſicht van ſijn weſen / maar van ſijn werkingen / en byſonderlijk van ſijne oordeelen / en ſtraffen der Godlooſen / welke doorgaans in de heylige Schriften / van wegen haare ſchrikklijkheid / by vyer vergeleken worden. *Hebr.* 10. 27. *Matth.* 25.41. *Eſa.* 30. 33. *Pſal* 18.8,9,&c. God dan is den Vromen een eeuwig vyer/tot verlichtinge/vreugde/ en blydſchap/ haar ſullende doen blinken als de Son: maar den Godlooſen is hy een vyer tot ſtraffe/en verdoemeniſſe. Want/ ſoo licht als ſtoppelen door het vyer / worden de Godlooſen door Gods toorn verſlonden. *Nahum.* 1. 10. Waarom ook God / om te toonen de ſchrikklijkheid ſijner oordeelen/ heeft ſich dikmaal onder de gedaante van vyer vertoond/ *Dan.* 7.9. Sijn Throon was vyervoncken, des ſelven raderen een brandende vyer. Een vyerige Riviere vloeyde, en ging van voor hem uyt, &c. Als God de Wet gaf op Horeb, ſoo ſprak hy uyt het midden des vyers. *Deut.* 4.15. En als hy ſijn verbond met de Joden maakte / ſoo was het aanſien der heerlijkheid des Heeren als een verteerende vyer. *Exod.* 24. *Vers* 17,&c. De Joodſche/ en ſommige Chriſtene Uytleggeren/ voegen daar by/ dat God dikmaal in de H. Schriften by vyer word vergeleken / en daar onder verſchenen is / om dat onder alle de Schepſelen geene is / welke de goddelijke Natuur nader komt: om dat het vyer is het edelſte / ſuyverſte / fijnſte / krachtigſte / alles doordringende / alles veranderende / en aandoende / maar ſelfs onlijdelijk; het hoogſte / ſnelſte / eenvoudigſte / klaarſte / alles in alles werkende / als de naaſte oorſaak aller dingen / en het uytnemendſte middel / dat God gebruykt / tot onderhoud der aardſche Lichamen.

Den Apoſtel / in onſen Text/ brengd tot dien eynde by dat God een verteerende vyer is, om ons op te wekken tot alle godvruchtigheid / en eerbiedigheyt tot God / als blijkt uyt den aanhang deſes Texts/ met het voorgaande *Vers* 28. Daarom, alſoo wy een onbewegelijk Koninkrijk ontfangen, laat ons de genade vaſt houden, door welke wy welbehagelijk Gode mogen dienen, met eerbiedinge, en godvruchtigheid. De Heydenen ſelfs oordeelden wel/datmen/boven alle dingen/omtrent den Godsdienſt eerbiedig / en aandachtig moeſt weſen: daarom wierd in haaren openbaaren Godsdienſt een wonderlijke ſtilte gehouden / en het volk wierd opentlijk vermaand tot ernſtige aandachtigheid/door de woorden gemeenelijk daar toe gebruykt / die haar met luyder ſtemme wierden toegebracht / *hoc age.* De Muhamedaanen zijn in hare kerken ſoo ſtil / datſe nergens na omſien / men hoord'er gansch geen gerucht: ja ſy mogen in de kerke niet hoeſten / noch ſpouwen / noch nieſen: en / ſoo yemand den nood daar toe perſt / ſoo doen ſy het ſoo ſtil / dat het naauwelijks van yemand kan gehoord worden. Alſſe bidden buygen ſy eerſt de knyen / daar na werpenſe haar op de aarde / en bidden met diepe ſuchtingen. Sy ergeren haar ſeer aan de oneerbiedigheid der Chriſtenen / in hare by-een-komſten tot den openbaaren Gods-dienſt. Inſgelijks ergeren ſy haar ſeer aan de lichtveerdigheid der Chriſtenen / in haren handel / wandel / maaltijden / kleedingen / en ſoo voorts / en noemenſe om die redenen Aapen / en Geyten.

Ten tijde der gebeden mogen by de Muhamedanen in 't gemeen / de Vrouwen in de kerken niet komen / hoewel dat ſomtijds aan eenige van den grootſten adel werd toegelaten. Maar de Vrouwen en Mannen gaan op verſcheyden tijden in de kerken / op datſe / door het aanſien van malkanderen / in hare Godsdienſtigen aandacht niet ſouden ontroerd en geſtoord worden. By den Joden zijn ook / in den openbaren Godsdienſt / de Vrouwen van de Mans / door verſcheyden plaatſen / geſcheyden. 't Welk ook by de eerſte Chriſtenen gepleegd is / als uyt de Oud-vaderen af te nemen is. In Tranſſylvanien / Hongarien / Moravien Bohemen / en Silesien / word op den dag des Heeren in de Godsdienſtige by een komſten der Gereformeerden / een gordijn geſchoven van de Predik-ſtoel af / tot het eynde der kerke: ſoo dat de Mannen / die aan de rechter-hand ſitten / en de Vrouwen die aan de ſlinker-hand zijn / malkanderen niet konnen ſien / ſoo lang de predikatie / en oeffeninge des Gods-dienſts / duurd: hoewel den Predikant / hoog ſtaande / van beyde geſien word.

Voorts / als de Muhamedanen, gelijk ook de Ethiopiſche Chriſtenen / in de kerken gaan / ſoo ontblootenſe de beenen / en treden daar in met bloote voeten: ook mogenſe in de kerken niet wandelen / noch lacchen / noch ſpreeken/maar houden ſich ſeer ſtil. Allegeeren tot dien eynde 't gene God ſeyde tot Moſes *Exod.* 3. 5. Trek uwe ſchoenen uyt van uwe voeten, want de plaats daar gy op ſtaat is heylig Land. Hoewel dat van andere beter (mijns oordeels) gepaſt word / op het afleggen van alle ydele / wereldſche gedachten / en genegentheden / als men ſich bereyd tot den Gods-dienſt. 't Welk ook Pythagoras ſchijnd te willen aanwijſen / als hy ſeyde / datmen bidden moet, en heylige ſaaken behandelen, met bloote voeten. God wilde dat Moſes de Dienſtknechten ſoude navolgen / welke / om te toonen hare eerbiedigheid/en gehoorſaamheid aan hare Heeren/ tot de ſelfde eertijds niet quamen / dan met naakte voeten. Gelijk ook de Heydenen gewoon geweeſt zijn hare ſchoenen uyt te trekken / eerſe in den Tempel van Apollo gingen. Deſe eerbiedigheid tot den Godsdienſt beveeld ons ook Salomon *Eccleſ.* 4. 17. Bewaar uwen voet, als gy ten huyſe Gods ingaat, &c. *Cap.* 5. 1. Weeſt niet te ſnel met uwen monde, en u herte haaſte niet een woord voort te brengen voor Gods aangeſichte; want God is in den Hemel, en gy zijt op der Aarde: daarom laat uwe woorden weynig zijn.

Deſe ſchuldige eerbiedigheid tot den Gods-dienſt vereyſt; voor eerſt / dat alles daar in / en omtrent / geſchiede met goede ordre / ſonder eenige verwerringe / of ongeſchiktheid / waar door de betrachtingen des Godsdienſts / of verhinderd / of tot kleynachtinge / of ergernis / gebruykt worden. *1 Cor.* 14. 33. Want God is geen God van verwerringe, maar van vrede, gelijk in alle de gemeynten der Heyligen. *Vers.* 40. Laat alle dingen eerlijk, en met orden, geſchieden.

Ten anderen / datmen de godlijke betrachtinge doe niet uyt gewoonte / of om alleen het uytwendige werk te doen / of flaauwelijk / en traagelijk / maar met ſterken yver / en de hoogſte aandachtigheid / en ernſt des herten / die ons mogelijk is; vermijdende alle andere gedachten / en wereldſche genegentheden / die ons van den ernſt der godlijke plichten konnen aflepden / of immers de ſelfde verminderen. *Actor.* 16. 14. Welkers herte de Heere heeft geopend, dat ſy acht name op het gene van Paulo geſproken wierd. Sie *Epheſ.* 6. 18. *1 Tim.* 4. 15. *Rom.* 12. 11. Zijt niet traag in 't beneerſtigen. Zijt vierig van geeſte. Diend den Heere. *Apoc.* 3. 16. Om dat gy lauw zijt, en noch koud noch heet, ik ſal u uyt mijnen mond ſpouwen. Sie *Hebr.* 12. 12. Daarom recht weder op de traage handen, en de ſlappe knyen: En de navolgende Verſſen.

Ten derden / datmen den uytwendigen Godsdienſt betrachte met geduurigheid / ſtatigheid / deftigheid / en zedigheid des herten / welke haar vertoond allesints in onſe woorden / gelaat / en bewegingen des lichaams / en leden der ſelve / betamelijk Gode / en godlijke ſaken / met een uytdrukkinge der waardigheid / en hoogachtinge die wy daar omtrent hebben. *1 Cor.* 6. 20. Want gy zijt diere gekoft: ſoo verheerlijkt dan God in uw lichaam, en in uwen geeſt, welke Godes zijn. Sie *1 Theſſ.* 5. 23, &c.

Ten vierden is vereyſt / datmen in alle betrachtinge inſonderheid / en boven alles / voorneme de eere Gods in 't gemeyn / en de bevorderinge onſer heyligmakinge /

gemeenſchap met God. En byſonderlijk / in yeder plicht / dat eynde / waar toe dien plicht / die wy doen / geheyligd en ingeſteld is. 1 *Cor.* 10. 31. En eyndelijk / dat men allesints ons nedrig / ſachtſinnig / en ootmoediglijk aanſtellende / den Godsdienſt oeffene met een aangenaamheid / welbehagen / en geeſtelijk vermaak onſes gemoeds. Sie *Eſa.* 58. 13. *Pſal.* 122. 1. 1 *Chronic.* 29. 9. *Philip.* 4. 4. *Eſa.* 66. 2. *Pſal.* 51. 19. &c. Voeg daar by / dat men altoos poogen moet / door de plichten der Godsdienſtigheid / in de uytwerkinge onſer zaligheid te vorderen / en / ſoo veel mogelijk is / tot de volmaaktheid te geraken. *Matth.* 5. 48. en 6. 10. Tot welken eynde den Apoſtel *Heb.* 12. 22, 23. den geloovigen Hebreen voordraagd / datſe waren gekomen tot de Stad des levendigen Gods, tot het Hemelſche Jeruſalem, en de veele duyſenden der Engelen, tot de algemeene vergaderinge, en de Gemeynte der Uytverkorenen, die in de Hemelen opgeſchreven zijn, en tot God den Rechter over allen, en de geeſten der volmaakte rechtveerdigen, &c.

Maar / ſal yemand denken / zijn de Heyligen / die in den Heere geſtorven zijn / nu volmaakt / (gelijkſe Paulus noemd) word 'er van geen meerder volmaaktheid verwacht na de opſtandinge der dooden? Diend tot antwoord / dat de rechtveerdigen / die overleden zijn / volmaakt genaamd worden / niet om datſe allesints / en ganſchelijk / volmaakt zijn / maar in tegenſtellinge / en vergelijkinge met de geene die noch op aarden leven / en ſtrijden; want de geſtorven Heyligen zijn nu in de ſekere verwachtinge der zaligheid / buyten alle gevaar van afval / of verleydinge / en ſtrijd. Sy zijn de ſonde en verdorvenheid niet meer onderworpen; want / gelijkſe door het lichaam / de lichamelijke geboorte / driften / en genegentheden / verontreynigd / en ſondig zijn geworden / ſoo zijnſe ook van de ſonde / en de dood / verloſt. *Rom.* 6. 7. *Apoc.* 21. 27. maar datſe echter / ſonder de opſtandinge en verheerlijkinge der lichamen / niet konnen volkomentlijk de zaligheid genieten / hebben wy te voren alreede getoond over *Heb.* 11. 40. Want / gemerkt de ziele ſoodanig van God geſchapen is / datſe in en door het lichaam / haar verſtand / geheugenis / wille / genegentheden / en alle werkingen / naturelijk oeffend: ſoo kan men niet anders oordeelen / of zy is / buyten het lichaam zijnde / (welk is haar toe-geëygende naturelijke woon-plaats / en werk-tuyg /) in eenen onvolmaakten ſtaat. Waarom ook ſommige oordeelen dat de kennis / wille / blydſchap / en werkingen / die de zielen / na de ſcheydinge van hare lichamen / toegeëygend word / eenigſints mogen genaamd worden boven-naturelijk; als niet / na den aart der ſelve / in het lichaam geoeffend / door de lichamelijke leden en ſinnen / maar door een Goddelijken indruk. En dat derhalven die niet meer gaat over aardſche dingen / met welke ſy haar beſich hield / in het lichaam levende / maar alleen over Goddelyke / Hemelſche / en haren ſtaat betamelijke / als (by voorbeeld) de kennis / liefde / en vreugde in God / dieſe nu aanvankelijk geniet / en welkers volmaaktheid ſy met blydſchap verwacht; te meer / alſoo de zielen / na Gods Beeld geſchapen zijnde / ook een naturelijke bequaamheid gegeven was / om God haren Schepper te kennen / gelijk elders breeder is getoond. En ſekerlijk dat de kennis der dooden niet gaat over aardſche dingen / daarſe haar mede bemoeyden in dit leven / geeft genoegſaam Salomon te kennen *Eccl.* 9. 5. Want de levendige weten, dat ſy ſterven ſullen: maar de doode weten niet met allen. 't Welk diend tot een krachtige ſluyt-reden tegen de aanroepinge der heylige geſtorven menſchen. *Eſa.* 63. 16. Gy zyt doch onſe Vader, want Abraham weet van ons niet, en Iſrael kend ons niet: gy Heere zyt onſe Vader, onſe Verloſſer van ouds af, is uwen naam.

Lof, en gebruyk, der Herbergſaamheid by de Ouden.

Heb. 13. 2. *Vergeet de Herbergſaamheid niet: want hier door hebben ſommige onwetens Engelen geherbergt. Gedenkt, &c.*

DE Herbergſaamheid is van alle tijden by den Joden / Heydenen / en eerſte Chriſtenen / ſeer hoog geacht geweeſt / en ſeer prijſelijk geoeffend; waarom den Apoſtel die deugd ook in 't byſonder de Chriſtenen alhier aanmaand / en wederom *Hebr.* 13. 16. Vergeet der weldadigheid, en der mede-deelſaamheid niet: want aan ſoodanige offerhanden heeft God een welbehagen. Waar op ſlaat 't geene Ambroſius ons beveeld *Officiorum Lib.* 2. *Cap.* 21. De Herbergſaamheid is by God in ſulken aangenaamheid, dat hy ſelfs niet een dronk koud waters ſal ongeloond laten. Gy ſiet dat Abraham God ontfangen heeft, als hy vremdelingen dacht te herbergen. Wat weet gy, of gy ook Chriſtum niet ſult herbergen, als gy een vremde ontfangd? Hoewel in een vreemdeling Chriſtus is: om dat Chriſtus in de armen is, gelijk hy ſelfs geſegd heeft. *Ik was in de gevangenis en gy zyt tot my gekomen: naakt was ik, en gy hebd my gekleed.*

Van deſe Herbergſaamheid / en weldadigheid / vinden wy veele treffelijke voorbeelden in de geſchiedeniſſen des O. en N. Verbonds. In Abraham, Loth, Rebecca en Laban haren Broeder / in het ontfangen van Abrahams knecht *Geneſ.* 24. In Rachab, die de verſpieders ontfong tot haar behoud *Joſua* 2. In den Ephraimijt, die den Levijt / een vremdeling / ſeer beleefdelijk onthaald heeft; maar de Inwoonders van Gibea, hem mishandelende / zijn daar over ſeer ſchrikkelijk geſtraft / ſie *Judic.* 19. en 20. In de Sunamitiſe Weduwe 2 *Reg.* 4. Moſes heeft ſijn Schoon-vader / tot hem komende / ſeer treffelijk onthaald; Samuel Saul, Achab Joſaphat, en ſoo voorts. *Exod.* 18. 1 *Sam.* 9. 2 *Chron.* 18. 2. Achab ſlachtede Schaapen, en Runderen voor hem in menigte, en voor het Volk dat met hem was, &c. God heeft ook / door uytgedrukte Wetten / belaſt de vremdelingen wel te onthalen. *Exod.* 22. 21. *Deut.* 10. 18. Die het recht des Weeſen en der Weduwen doed: en heeft den vremdeling lief, dat hy hem brood en kledinge geve. Daarom ſult gy-lieden den Vremdeling lief hebben: want gy zijt vremdelingen geweeſt in Egyptenland. *Job* 31. 32. De Vremdeling overnachtede niet op de ſtraate; mijne deuren opende ik na den weg.

In het nieuwe Teſtament bevinden wy insgelijks verſcheyden treffelijke voorbeelden / en bevelen / der Herbergſaamheid / in Zacchæo, Matthæo, Maria en Martha ontrent Chriſtus / en andere; in Lydia *Actor.* 16. 15. Indien gy hebd geoordeeld, dat ik den Heere getrouw ben, ſoo komt in mijn Huys, en blijft 'er. En ſy dwang ons. In de Barbaren ſelfs van het Eyland Melite. *Actor.* 28. 2. en Publio *Vers* 7. Die ons ontfing, en dry dagen vriendelijk herbergde. 1 *Petr.* 4. 8, 9. Maar voor al hebd vierige liefde tot malkanderen; want de liefde ſal meenigte van ſonden bedekken. Zijt herbergſaam tegen malkanderen, ſonder murmureeren. Van de opſienders ſegd Paulus, dat ſy geern moeten herbergen 1 *Tim.* 3. 2. *Tit.* 1. 8. En 1 *Timoth.* 5. 10. vereyſcht hy dat de Vrouwen / die tot Diakoneſſen ſouden verkooren worden / geern moeten geherbergd hebben, der H. Voeten gewaſſchen, den verdrukten genoegſame hulpe gedaan, en alle goed werk nagetragt.

De Grieken en Romeynen hebben ſeer uytgeſteken in de deugd van Herbergſaamheid / ſoo by de Burgers in het byſonder / als ook in de voorſorge die de Overheid daar voor droeg / tot welſtand van 't gemeene beſt; waar van overvloedige beſcheyden te vinden zijn by den Geleerden Stukkius *lib.* 1. *Antiquitatum convivalium, cap.* 27. Ja de onbeleefdheid / in het niet behoorlijk onthalen der vreemdelingen / is by haar ſoo verfoeyd geweeſt / dat ſommige Huyſen / daar deſe faute begaan was / ledig wier-

wierden gelaten/ ſonder dat men daar in woonen mocht; maar wierden ten verderve gelaten / andere tot waarſchouwinge. Sy oordeelden ook/ dat het recht van vryelijk by yemand te gaan/ om geherbergd te worden / van de Voor-ouders op de nakomelingen quam: ſoo dat de gene / die van yemand wel waren ontfangen / ten allen tijden weder recht hadden / om by de ſelve te gaan haar verblijf nemen / of / by haar afſterven / by haare kinderen. En/ op dat door langheid der tijden/ de genoten vriendſchap / en ontfangen gaſten / niet ſouden vergeten / ofte verbreemd werden / ſoo pleeg men den genen/ die men vriendelijk had onthaald / een teyken mede te geven / by den Romeyen genaamd *teſſera hoſpitalis*; dit teyken wierd gemaakt van een lang / en wederzijds effen / houtje / 't welk ten midden deur wierd gebroken / en de eene helft bleef by den genen die ontfangen was / de andere by hem die hem had onthaald; op dat/ ſelfs na veele Jaaren / ſy ſekerlijk ſouden konnen toonen / wat recht en vriendſchap ſy hadden onderhouden / en vaſt geſteld altoos onverbrekelijk te bewaren / ook door hare naſaten. Carolus den 31 Koning der Gotthen heeft een Wet gemaakt / dat alle de Gotthen / en Sweden / niet onder malkanderen alleen / maar ook tegen alle vreemdelingen/ moeſten herbergſaam weſen / en dat het voor een ſeer groot ſchelmſtuk / en ſchande / ſou gerekend werden/ yemand Huysveſtinge te weygeren. En/ ſoo yemand door genoegſame getuygen / of bewijſen / konde overtuygd worden / dat hy tot drymalen toe aan vreemdelingen herberg geweygerd had / dat ſijn Huys ſoude verbrand werden; op dat hy van ſijn eygen Huys ſoude berooſd blijven/ die het gebruyk daar van anderen onbeleefdelijk geweygerd had. Sie hier van breeder *Gulielmum Stukkium lib*: 1. *Convivalium antiquitatum*, *Cap*. 27. *&c*.

KORTE AANMERKINGEN

Van het recht gebruyk, en misbruyk, der

MAALTYDEN,

Hebreen 13. 2.

By gelegenheid dat wy hier geſproken hebben van de Herbergſaamheid, ſullen wy daar by voegen eenige* Korte Aanmerkingen, van het recht gebruyk, en misbruyk, der Maaltyden, *als behoorende tot de ſelve ſaak, en wel inſonderheid om de hedendaagſche misbruyken (waar het doenlijk) te verbeteren, of immers de onbetamelijkheid der ſelve aan te wijſen.

1 Dat de maatige, en welgeſtelde Maaltijden, niet alleen een eerlijke, maar ſelfs een Goddelijke ſaak zijn.

DAt een wettelijke / en welgeregelde Maaltijd / niet alleen geoorloofd / maar ook eerlijk / nut / vermakelijk / ja ſelfs Goddelijk is / ſoude konnen met veele redenen / en getuygeniſſen / beveſtigd worden / niet alleen uyt de Heydenſche / maar ook de H. Schriften. Hier toe diend onſen Text voor eerſt / die wy kortelijk hebben aangeroerd / in onſe aanmerkingen over den Brief aan de Hebreen: *Cap*. 13. 2. Vergeet de herbergſaamheid niet: want hier door hebben ſommige onwetens Engelen geherbergd, En *Vers* 16. En vergeet der weldadigheid, en der mede-deelſaamheid niet: want aan ſoodanige offerhanden heeft God een welbehagen. Plutarchus, *in Sympoſiacis*, getuygd / dat de Maaltijden by de Ouden voor een Heylige ſaak geacht zijn. En / om ſulks te meer te beveſtigen / ſoo verſiert hy dat de Goden ſelve dikmaal, onder den anderen, Maaltijden gehouden hebben, en de Gaſtmaalen der menſchen meermaal met hare tegenwoordigheid vereerd. Daarom heeft Aſclepiades (gelijk Pauſanias verhaald) een matige Maaltijd genaamd een aanlokkinge der Goden, om dat / na de meeninge der Heydenen / de Goden wel ſomtijds gewoon waren ſich daar by te voegen. Waar op Ovidius ſiet / als hy ſegd Faſt. 5.

Ante focos olim ſcamnis conſidere longis
Mos erat, & menſæ credere adeſſe Deos.

Dat is / het was eertijds de maniere by het vyer, op lange banken, te ſitten, en te gelooven dat de Goden ſich vermengden met de eerlijke Gaſtmaalen. Moſes verhaald insgelijks / *Gen*. 18. Dat / toen Abraham dry mannen verſchenen / (waar van de twee Engelen gehouden worden geweeſt te zijn / en den derden God ſelve) hy haar met een treffelijk Maal / na ſijn / en des tijds gelegentheid / heeft onthaald / en dat / volgens haar bevel / op ſijn voorgaande verſoek / en datſe ook met hem het Gaſtmaal gehouden hebben. *Gen*. 18. van het eerſte tot het negende Vers. Niet alleen by de Heydenen / maar ook de Joden / is het de maniere geweeſt / dat / op de Feeſt-dagen / en na de gedaane Offerhanden / van het overſchot der ſelve / gemeene Maaltijden wierden

Digitized by Google

gehouden / in de by een komſten tot den openbaaren Godsdienſt. Sie *Heſter* 9. 17, 18, 19. *Nehem.* 8. 11, 12, 13. *Deut.* 16. 10. en volgende Verſſen / en in veele andere plaatſen meer. God noodigd de menſchen tot ſijn heylige Gemeynſchap / onder de gedaante van een vrolijke Maaltijd / *Prov.* 9. 1. tot het negende Vers / *Eſa.* 55. *verſſ.* 1, 2, 3. *&c.* De eeuwige zaligheid / en geeſtelijke gemeynſchap met God/word meermaal onder een Maaltijd / of deftige Bruyloft / voorgeſteld. *Pſal.* 36. 9, 10. *Apoc.* 19. 7, 8, 9. *Matth.* 8. 11. *&c.*

De Heere Chriſtus heeft het teyken des N. Verbonds/onder een Gaſtmaal ingeſteld/*Matth.* 26. *Apoc.* 3. *vers* 20. Sie ik ſtaa aan de deur, en kloppe; indien yemand mijne ſtemme ſal hooren, en de deure open doen, ik ſal tot hem inkomen, en ik ſal met hem Avondmaal houden, en hy met my. Al ten tijden der Apoſtelen / en daar na / wierden / na het H. Avondmaal / ook de Liefde-maaltijden by de Chriſtenen onderhouden. Waar van ſie *Jud. vers* 12. 1 *Cor.* 11. Dus hebben ook eertijds de Romeynen haar H. Maaltijden gehad / welke ſy Chariſtia noemden / in welke alle verſchillen / en twiſten onder Borgers / buuren / en vrienden / plegen minnelijk afgedaan / en vereffend te worden. Sie Valerius Maximus, lib. 2. cap. 1. Chriſtus vermaand ons ook Maaltijden te houden / in welke wy de arme / gebrekkelijke / en bedrukte Perſoonen / ſullen noodigen / om haar te verheugen / en onſe weldadigheid / en mildigheid / te bewijſen / *Luc.* 14. 12, 13, 14.

2. Van de goede eynden, tot welke de Maaltijden zijn ingeſteld.

'T GEne wy geſegd hebben van de heerlijkheid / nuttigheid / ja goddelijkheid der matige / en welgeſtelde Maaltijden / word mede bevestigd uyt de loffelijke en treffelijke eynden / tot welke deſelve ingeſteld zyn. Deſe zyn de onderlinge gemeynſchap / en t' ſamen leven der menſchen (ſonder welke wy een proye weſen ſouden der wreede menſchen / en beeſten) te verſterken. Item / onderlinge vriendſchap / vrede / en liefde tot malkanderen / te beveſtigen. De elenden des levens door behoorlijke blijdſchap te verſachten. Door t' ſamen-ſpraken / en geſelſchap / van vrome / verſtandige / en treffelijke Mannen / geſtigt / onderweſen / en verbeterd te worden. Daar is (ſegd Cicero ad Pætum,) niets, dat bequamer is om gelukkig te leven, vriendſchap, liefde en vergenoegen te vermeerderen, dan met vrome, oprechte, vrolijke, en deftige Mannen in gemeenſchap te leven. Men behoord (ſegd Plutarchus) noyt uyt een Maaltijd te ſcheyden, ten ſy dat men yemands liefde tot ons verwekt of vermeerderd hebbe. Iets uyt de Maaltijden, van ſpijs en drank, mede te nemen is verachtelijk, maar van daar te gaan verrijkt zynde met nieuwe goede vrienden, is ganſch eerlijk, de beſte nuttigheid, en het byſonderſte eynde der Gaſtmaalen. Die dit niet betracht draagd ſich onwaardiglijk, en gaat meer met ſijn buyk, dan met het gemoed, te Gaſt. *Idem in convivio 7 ſapientum.* Gelijk (volgens het oordeel van Thales,) indien het vyer uyt de Wereld genomen wierd, de ganſche Natuur in verwerringe ſoude geraken; ſoo ſoude het geheele wel-leven der menſchen verſtoord en uytgebluſt worden, indien het t' ſamen leven en Maaltijden, onder de menſchen ganſchelijk wech genomen wierden. Ariſtoteles in Politicis merkt ſeer wel aan / dat de Tyrannen trachten de Maaltijden / en t' ſamenkomſten der Borgers / te verhinderen / om datſe weten dat door de ſelve den eendracht / liefde / en verbinteniſſe der ſelve / beveſtigd worden. In tegendeel hebben de treffelijkſte Wet-gevers / en Inſtelders der wel-geregelde Republijken / verordend dat de Borgers menigmaal ſouden t' ſamen-komen / om met elkanderen vrolijk te weſen / om dat te meer onder de ſelve trouw / eenigheid / en liefde / ſoude onderhouden worden. Om deſe reden hebben de Joden vele Feeſt-dagen / en gemeyne Maaltijden met malkanderen gehad / maar God verbood haar ſcherpelijk die te houden met de afgodiſche Heydenen. Tot dien ſelven eynde zijn haar verboden geweeſt veelderley ſpijſen te eeten / die by de Heydenen in gebruyk waren / op datſe te beter van haare afgoderijen/en gemeenſchap/ſouden afgetrokken worden. Dit hebben ook de Egyptenaren na gevolgd / welke / uyt een haat tegen de Joden / met haar niet wilden eeten; wel wetende / dat de gemeenſchap van Tafel en Spijs een groote vereeninge veroorſaakt van ſinnen en zeden. Sie *Geneſ.* 43. 32. Gelijk noch hedensdaags de Joodſche Leermeeſters / uyt een haat tegen de Chriſtenen / met haar te eeten ongeoorloft oordeelen / ja ſelfs te nutten de ſpijſe / die van de Chriſtenen toebereyd is. Het Avondmaal des Heeren is tot dien eynde ingeſteld / op dat de gemoederen der Chriſtenen / door onderlinge gemeenſchap / in liefde ſouden verbonden worden. 1 *Cor.* 10. 17. Want een brood is het, ſoo zijn wy veele een lighaam: dewijle wy alle eenes broods deelachtig zijn, &c. Daarom verbied den Apoſtel in tegendeel te eeten, met de geene, die, broeders genaamd zijnde, haar in ſwaare en ergerlijke ſonden verliepen / 1 *Cor.* 5. 11. op dat / door ſoodanigen gemeenſchap / andere niet mochten met haar bedorven worden / maar door ſoodanigen onttrekkinge toonen ſouden haar miſnoegen tegen de ſonden / en de ſchuldigen tot ſchaamte en achterdenken mogten gebracht worden.

De Maaltijden dienen ook om de bedroefden van geeſte / over het afſterven haarer Vrienden / ofte andere oorſaken / te verlichten / en te trooſten; gelijkſe ook tot dien eynde / al van ouds / menigmaal gebruykt zijn. Waar op onder anderen ſiet / 't geene Salomon ſegd / *Prov.* 31. 6. Gevet ſterken drank den geenen die verlooren gaat; en wijn den geenen die bitterlijk bedroefd van Ziele zijn. Dat hy drinke, en ſijn armoede vergeete; en ſijner moeyte niet meer gedenke.

3. Misbruyken der Maaltijden, in gebrek beſtaande.

GEtoond hebbende het recht gebruyk der Maaltijden / ſoo komen wy tot de misbruyken / die ſeer menigvuldig zijn; waar van ſommige gebracht mogen worden tot gebrek / andere tot overdaad / en overtolligheid. De eerſte ſoorte heeft ſelfs groote verſcheydenheid. Want ſommige menſchen zyn ſoo eenſinnig / datſe alle Maaltijden verſoepen / en noch willen tot eenige Gaſt-maalen gaan / noch yemand daar toe nooden; 't welk ſtrijd tegen alle menſchelijcke beleefdheid / en beſcheydenheid / ja de wreede wilde beeſten beter dan de menſchen betaamd; gemerkt de vreetende / en vleeſ-etende / dieren / om haare wreedheden / gewoon / ja eenigſints gedrongen zijn / alleen te leven / en in eenigheid ſich te onthouden. Andere willen wel tot de Gaſtmaalen komen / maar ſelve niemand daar tot verſoeken; ofte / indien ſy eenige nooden / durven haar niet eerlijk / en na hare gelegentheid / onthalen: 't welk een bewijs geeft van ondankbaarheid / en gierigheid. Daar zijnder die wel andere noodigen tot haare Maaltijden / maar ſelfs / van andere verſocht zijnde / niet willen komen; 't welk gemeenelijk een teyken geeft van kurſelachtigheid / en hoogmoed.

Gelijk / meeſt in alle andere gelegentheden / de deugd in een middelmatigheid beſtaat / ſoo ook in deſe. Het is een miſſlag geheel van alle Maaltijden ſich te onttrekken / en noch grooter faute / al te veel ſich daar toe te gewennen. De Heere Chriſtus heeft niet ontſien te gaan tot de Bruyloft / daar hy met ſijne Moeder / en Diſcipelen / genood was / en de ſelve te vereeren met een wonderwerk / makende van Water Wijn, *Joan.* 2. Hy is ook gegaan tot de Maaltijd / daar toe van een Phariſeus verſocht zijnde: *Luc.* 7. en / dat meer is / hy ontſag niet te eeten / en te drinken / met lieden die ter quader naam / en faam / ſtonden / als daar waren de Tollena-

Digitized by Google

lenaaren en Sondaaren / in dien tijd; op dat hy by die gelegentheid haar ſoude onderrichten / en verbeteren. *Luc.* 5. 29, 30, 31.

Waar uyt blijkt / gelijk ook uyt alles dat tot noch toe is bygebracht / dat die lieden ongelijk hebben / welke meenen / dat het een Leeraar onbetamelijk is eenige Gaſt-maalen op te volgen: want veel eer is het dienſtig / datſe door hare ſtatige tegenwoordigheid / matigheid / en goede reden / de misbruyken der Maaltijden voorkomen / en tegengaan. De Heere Chriſtus heeft niet geweygerd / ſelfs op den Sabbath / ter maaltijd te gaan by een Overſte der Pharizeen / *Luc.* 14. 1. 't Welk wy ook hedenſdaags niet gantſch ongeoorloofd achten / in dien de Maaltijden ſoo kleyn / matig / en eerlijk worden aangericht / dat door de ſelfde de ſtichtelijke t' ſamenſpraken / en bedenkingen / gevorderd worden / en de plichten des Godsdienſts niet verhinderd.

Tegenw. Daar word nochtans *Jer.* 16. van God / aan den Propheet / verboden te gaan in eenige Maaltijden / *Vers* 8. Ga ook niet in een huys der Maaltijd, om by hen te ſitten: om te eeten en te drinken.

Antw. Dat is maar een byſonder / ongewoon / gebod / voor dien tijd / aan die perſoon / om een byſondere reden / welke in de volgende verſſen wort uytgedrukt; namelijk / om het volk / door het onthouden des Propheets uyt alle Maaltijden / te ſekerder te verſtaan te geven de ſwaare / en droevige tijden / die haaſtelijk komen ſouden; in welke geen gelegentheid tot eenige Maaltijd / of vreugde / maar niet dan tot jammer en verdriet / ſoude gegeven worden / gelijk uyt het vervolg des Texts klaarlijk te ſien is. Insgelijks heeft God in dat ſelfde Capittel *Vers* 2. den Propheet verboden een vrouw te neemen, of kinderen te krijgen. Item / *Vers* 5. te gaan in 't huys des genen die een Rouw-maaltijd hield, of yemands rouw te beklagen, of met haar eenig medelijden te hebben. Niet dat deſe dingen in haar ſelven quaad / of ongeoorlofd / zijn; maar om daar door uyt te drukken de ſwaare oordeelen / en plagen / die God over dat volk / op dien tijd / wilde brengen / gelijk uyt het vervolg des gantſchen Capittels klaarlijk te ſien is.

Yemand mach vragen / ofmen ook ſoude mogen eten en drinken / of ter Maaltijd gaan / met Heydenſche / ongeloovige / afgodiſche Menſchen / en die van een quaad ongeregeld leven zijn / als Turken / Joden / Papiſten / en lieden van een quaad gerucht en naam?

Antw. Dit is in ſich ſelven niet gantſchelijk verboden / maar gelaten in de vryheid der Chriſtenen / ſoo nochtans / datmen de vryheid niet misbruyken moet / maar ſeer matiglijk / voorſichtiglijk / en tot goede eynden / beſtieren. Dit toond ons niet alleen het bygebragt exempel Chriſti / maar ook uytdrukkelijk den Apoſtel 1 *Cor.* 10. 27. In dien u yemand van de ongeloovigen nood, en gy daar gaan wilt, eet al wat u-lieden voorgeſteld word, niets ondervragende om der conſcientie wille.

Maar / ſal lichtelijk yemand daar tegen in brengen / Joannes beveeld den Chriſtenen / in ſijnen tweeden Brief / *Vers* 10. In dien yemand tot u-lieden komd, en deſe Leere niet brengd, ontfangt hem niet in Huys, en ſegd tot hem niet, zijt gegroet.

Antw. Den Apoſtel verſtaat dit niet geheelijk van alle menſchen / maar van de genaamde Broeders / en Chriſtenen / welke / onder den naam en belijdenis van waare Chriſtenen te zijn / verkeerde Leeringen ſochten in te voeren / ofte ſeer ergerlijk leefden. Ook word niet alle borgerlijke t' ſamen-komſte / of by-leven / of t' ſamen-eten / verboden / maar alleen al te gemeenſamen omgang / met ketterſche en ergerlijcke Menſchen / waar door wy / of in gevaar mochten komen van door haar geſelſchap verdorven / en verleid te worden / of door welke / niet ſonder groote reden / mag afgenomen worden / dat men haare dwalingen / of ſondig leven / eenigſints toeſtaat: maar / als de borgerlijke beleefdheid / noodſakelijk / en onverwacht voorval / ſulks vereyſcht / ſoo is 't niet gantſch ongeoorlofd met de gemelde Perſoonen te eten. By voorbeeld / in dien men op de reys malkanderen ontmoet / in een Schip / of in een Herberg / geen andere gelegentheid ſich opdoende / en in diergelijke voorvallen meer. Gelijk den Apoſtel dit aldus duydelijk verklaard / en bepaald / 1 *Cor.* 5. 9,-13. Ik heb u geſchreven in den Brief, dat gy u niet ſoudet vermengen met den Hoereerders: Doch niet geheelijk met den Hoereerders deſer wereld, of met den Gierigaarts, of met den Roovers, of met den Afgoden-dienaars: want anders ſoudet gy moeten uyt de wereld gaan. Maar nu heb ik u geſchreven, dat gy u niet ſult vermengen, namelijk, in dien yemand, een Broeder genaamd zijnde, een Hoereerder is, of Gierigaart, of een Afgoden-dienaar, of een Laſteraar, of een Dronkaart, of een Roover: dat gy met ſoodanigen eenen ook niet ſult eten. Want, wat heb ik ook die buyten zijn te oordeelen? Oordeelt gy-lieden niet die binnen zijn? maar die buyten zijn oordeeld God.

4. Misbruyken der Maaltijden, in overvloed.

De meeſte / en alderſchadelijkſte misbruyken der Maaltijden / worden door overdaad begaan. Want daar door word de geſontheid bedorven / menige jammerlijke ſiekten / en ongemakken / veroorſaakt / alle de krachten / en bequaamheden der ziele / gekrenkt. Door overdadig misbruyk van ſpijs / en drank / worden veroorſaakt twiſten / verwijten / laſteringen / vechteryen / haat / dood-ſlagen / onverſoenelijke vyandſchappen / en menige andere onheylen. Door al te prachtige / koſtelijke / overvloedige Maaltijden / worden de middelen der menſchen / en de gaven Gods / onnuttelijk verquiſt / waar uyt eyndelijk dikmaal de menſchen tot groote armoede / en elende / vervallen. En / daarſe met matige Maaltijden dikmaal ſouden konnen eerlijk / en recht vrolyk zijn; daar wordenſe / door weynige ongeregelde / en gantſch ſchadelijke / geheel bedorven. Want / gelijk te vooren getoond is dat het recht gebruyk der Maaltijden ſeer nut / en treffelijk is / ſoo is ook / in tegendeel / het misbruyk gantſch ſchadelijk / ſchandelijk / en verderflijk.

Waarom wy ook altoos een groot mishagen gehad hebben / in de al te groote koſtelijkheid / en overvloed / die meer by-na / als by eenige andere volkeren / van ons volk gepleegd word. Want / behalven dat een groot / ja menigmaal verre het meeſte deel der ſpijſe / onnuttelijk geſchaft word; ſoo is ook al te groote verſcheydentheid der ſpijſe / niet alleen de geſondheid ſeer nadeelig / maar geeft ook een groote aanleydinge tot onmatigheid / waar door / in plaats van eerlijk vermaak / niet dan ſchandelijke ongemakken ontſtaan: en ſoo maken de menſchen van haar vermaak niet dan ſware laſten / en elendige moeyelijkheden.

Hier komt by / dat de goede eynden / waar toe van de Ouden de eerlijke Maaltijden ingeſet / en gebruykt zijn / van velen verdraaid worden tot verkeerde oogmerken, als / namelijk / om haren pracht en hoogmoed te toonen / en anderen / in overtollige koſtelijkheid / en overdaad / te overtreffen. Om daar door gunſte te verwerven by de grooten / om of gevorderd te worden tot aanſienelijke Ampten / of in hare ongerechtigheid verſchoond te worden / of / ten minſten / op hope van insgelijks van anderen ter Maaltijd genoodigd te worden; welk misbruyk onder anderen de Heere Chriſtus beriſpt / *Luc.* 14. 12,-14.

5. Wetten tegen de misbruyken der Maaltijden.

Deſe / en diergelijke misbruyken / en overdaad in de Maaltijden / heeft ook den verſtandigen onder de Heydenen ſeer mishaagd / waarom ſy ook tegen de ſelve verſcheyden treffelijke Wetten gemaakt hebben / waar door deſelve mochten bedwongen / en geweerd worden.

Digitized by Google

De Romeynen/ ſiende dat in hare Stad de overdaad ſeer de overhand nam/ hebben daar tegen verſcheyden Wetten gemaakt/ door welke bepaald wierd/ hoe groote onkoſten geſchieden mochten tot de deftigſte Maaltijden; Item/ hoe veel Gaſten datmen vermocht op eenen tijd te noodigen. Ja dwongen hare Inwoonders/ datſe hare Maaltijden ſouden houden met open deuren/ op datſe/ door het aanſien der voor by gaande Lieden/ bedwongen ſouden worden/ ſich van alle onmatigheid/ en ongeſchiktheid/ te onthouden. Van deſe Wetten kan breeder geleſen worden by Macrobius lib. 3. Saturnal. cap. 17. Volgens de Wet Fannia genaamd mocht op de Tafel maar een Hoen geſet worden/ en dat ongemeſt: en de onkoſten mochten niet hooger loopen dan ontrent honderd ſtuyvers/ waarom ook de Ouden ſulke Maaltijden noemden Cœnas centenarias. Welke Wet niet alleen voor de Stad Romen, maar voor gansch Italien, gemaakt is; en ſtelde niet alleen ſtraffe tegen de gene die te groote onkoſten deden/ maar ook tegen de Gaſten/ die ſulke Maaltijden bybleven. Sie hier van breeder Gulielmum Stuckium lib. 1. cap 3. Convivalium. Antiquit. Het waar te wenſchen/ dat onſe Overheden dit voorbeeld navolgden/ en/ door billijke Wetten/ den verfoeyelijken hoogmoed/ en overdadigheid harer Onderdanen/ bedwongen: want daar door worden de Inwoonderen onſes Lands verarmd/ bedorven in haar geſondheid/ en zeden/ en den gemeenen ſtaat machteloos tegen onſe Vyanden. Den geleerden Stuckius verhaald/ in de voorverhaalde plaats/ dat ſeker Chriſten Veld-overſte/ van de Saraceynen en Turken overwonnen zijnde/ de Soldaten de oorſaak van de nederlaag voorwendeden te weſen/ datſe gern wijn gedronken hadden; want dat den wijn de kloekmoedigheid verwekt/ de ſterkte/ en veerdigheid des lichaams/ vermeerderd. Waar op den Veld-Overſte antwoordde/ dat nochtans de Turken/ en Saraceynen/ van welke ſy overwonnen waren/ water drinken/ alſooſe/ volgens hare wetten/ geen wijn mogen drinken. En ſekerlijk daar is niet aan te twijffelen/ of de dronkenſchap/ en groote ongebonden onmatigheid der Chriſtenen/ in ſpijs en drank/ is een van de meeſte oorſaken van hare nederlagen tegen hare vyanden/ en byſonderlijk tegen de Turken.

Inſonderheid behoorden onder ons geweerd te worden twee groote misbruyken/ door welke de menſchen niet alleen ſterke aanleydinge word gegeven tot overdaad/ maar ook ſelfs eenigſints daar toe gedrongen worden; namelijk/ het drinken van geſondheden/ (ſoomenſe noemd/ hoewelſe rechte middelen zijn om de geſondheid te breken/ ja met geweld de natuur te overvallen/ en te dempen) en langdurig ſitten aan de Maaltijden/ en ontijdig verblijf in de ſelve: wat het eerſte belangd/ hoewel het niet ongeoorloofd is/ onder het drinken/ onſe onderlinge genegentheid en liefde te betoonen; gemerkt tot onderhoud/ vermeerderinge/ en beveſtinge van liefde/ de eerlijke Maaltijden behoorden geordend te zijn. Soo is 't nochtans een verfoeyelijke manier/ datmen/ onder den dekmantel van toegenegentheid/ yemand aanſet om meer te drinken/ dan behoord. Want/ wat kander onbetamelijker zijn/ dan datmen/ onder ſchijn van vriendſchap/ yemand tot ſonde aanpord/ en tot het gene/ dat hem niet dan tot ſchande/ ongemak/ en veelderley berouwelijk quaad/ ſtrekken kan. Wat het tweede aangaat/ door al te lang verblijf aan de Maaltijden word niet alleen den tijd ſeer onnuttelijk verquiſt/ maar ook grooten onluſt verwekt/ en aanleydinge gegeven tot onmatigheid: ſoo dat de groote by een komſten niet worden dan Krop-maaltijden/ en ſeer ſwaare laſten/ met veel meer ongemakken/ en ongenucht vermengd/ dan men opt vermaak daar door kan genieten; 't welk my/ en ſonder twijffel vele anderen/ de groote Maaltijden heeft doen haaten/ en ſoo veel doenlijk is/ als moeyelijke laſten/ vermijden: hoewel de Borgerlijke verbinteniſſen/ beleefſcheden/ en wiſchten/ dikmaal niet toe laten/ de ſelve ganſchelijk te verwerpen. Het ware (mijns oordeels) te wenſchen/ datmen in deſe gelegentheid wat leerde van onſe Naburen/ de Franſchen/ en Engelſchen/ welke ſelfs hare ſtatigſte Maaltijden kort maken/ ten aanſien van de onſe/ en haar verwonderen/ alſſe ſien/ datmen hier ſoo langen tijd met ſulken geduld kan blijven op een plaatſe/ ſoo dat dikmaal ſeven/ acht/ negen/ of meer uren/ aan de Tafel doorgebragt worden. Het is ook beter datmen den wijn niet ſchenke/ dan aan de gene/ en op dien tijd/ alſſe ſulks van de Dienaren begeeren. Want/ behalven dat den wijn niet verwaayd/ en de Tafel met geen onnutte glaſen beſet word; ſoo word/ door deſe wijſe van doen/ alderbeſt onderhouden de Wet/ die den Heydenſchen Artaxerxes, ſelfs in ſijn alderprachtigſte Maaltijd van 180 dagen/ wilde ſtrengelijk onderhouden hebben/ namelijk/ datmen niemand ſoude vergen meer te drinken/ dan ſijn eygen vrywillige begeerte was; waar in dien Heydenſchen Vorſt menige baldadige/ en overdadige/ Chriſtenen veroordeeld/ *Heſt.* 1.

6. Hoedanig onſe redenen behoorden te weſen over de Maaltijden.

HOewel het niet kan geloochend worden/ dat men in de Maaltijden mach malkanderen vermaken/ met genuchelijke vertellingen/ vermakelijke kluchten/ en vrolijke diſcourſen; gemerkt de Maaltijden tot ſulken oogmerk/ onder andere eynden/ ook worden aangerecht. Nochtans moetmen ſorgvuldiglijk acht nemen/ dat geene lichtvaardige/ onkuyſche/ ergerlijke/ of laſterlijke/ en achterklappige redenen/ uyt onſen mond komen. Onſe vermakelijke woorden moeten altoos vermengd zijn met ernſt/ zedigheid/ en Godzaligheid. *Epheſ.* 4. 29. Geen vuyle reden gaa uyt uwen mond: maar ſoo daar eenige goede reden is, tot nuttige ſtichtinge, op datſe genade geve dien dieſe hooren. *Epheſ.* 5. 3, 4. *Coloſſ.* 4. 6. Uw' woord ſy alle tijd in aangenaamheid, met zout beſprengd, op dat gy moogt weten hoe gy eenen yegelijken moet antwoorden.

De oude wijſen onder de Heydenen/ plegen in hare Maaltijden te diſcoureeren van alderley treffelijke ſaken/ ſoo rakende de natuur/ treffelijke konſten/ als inſonderheid de middelen om wel en deugdelijk te leven; tot dien eynde voortbrengende yeder haar oordeel/ en dat met reden onder malkanderen vergelijkende/ en onderſoekende/ om te beter de waarheid uyt te halen; ook wierden tot dat ſelve oogmerk verhaald treffelijke geſchiedeniſſen/ ſpreuken/ voorbeelden/ en leerſame ſententien. 't Welk nu ook met groote nuttigheid/ en tot groot vermaak/ en vernoegen/ ſou konnen nagevolgd worden/ indien de verdraayde gewoonte onſer Eeuwe ſulks niet belettede. Waar uyt blijkt hoe verre wy van de Godvruchtigheid der eerſte Chriſtenen afgeweken zijn; van welke Tertullianus ſchrijfd in Apologet. datſe ſoo alle hare woorden gewoon waren te ſpreken, als wetende datſe de Heere hoorde; dat is niet dan eerlijke, Godzalige, kuyſche en ſtichtelijke redenen; van welke ſy God tot een getuyge hebben, die alles hoord en ſiet.

Onder de Maaltijden pleeg men/ by de beſcheydenſte Heydenen/ eenige deftige dingen te laten leſen/ ſoo Goddelijke/ als ook natuurelijke/ of borgerlijke/ dingen rakende; om by die gelegentheid daar over ſtoffe te nemen van nutte diſcourſen/ en vraagſtukken/ tot oeffeninge des verſtands/ en bevorderinge van noodige wetenſchappen. Dit hebben de eerſte Chriſtenen nagevolgt/ onder/ of na hare Maaltijden/ latende voor leſen eenige uytgeſonderde deelen der H. Schrift. Waar van breeder te ſien is by Stuckias Antiquit. convival. lib. 3. cap. 11. waar uyt een yder licht merken en oordeelen kan/ hoe verre onſe tegenwoordige Eeuwen vervallen zijn/ in welke het van velen geoordeeld word ongevoegelijk te

we-

Digitized by Google

weſen / datmen over de Maaltyden van eenige ernſtige / ſtichtelyke / of Goddelyke ſaaken ſpreekt ; ſpotten daar mede / en bluſſchen alſoo den Geeſt uyt / der gene welke dikmaal deftige / en ſeer nutte redenen / uyt den goeden ſchat hares herten ſouden voortbrengen. Indien de Philoſophi onder de Maaltyden hebben oorbaar geacht te ſpreeken van hare wysheid ; de Perſianen / Grieken / Indiſche Brachmanni / en andere Volkeren / over de Maaltyden hebben beraden / en gehandeld / van de alderſwaarſte ſaaken / de regeeringe / en welſtand harer Landen / rakende / ſullen wy het dan onbetamelyk achten / over onſe Maaltyden / van ernſtige en Goddelyke ſaaken te ſpreken ? De Heydenen handelden met opſet van de aldergewichtigſte ſaaken onder den drank en Maaltyden / op dat / door de vrolykheid des herten / door den wijn veroorſaakt / niet alleen haar verſtand ſoude geſcherpt / en veerdiger worden ; maar inſonderheid / op dat een yder met te minder geveynſdheid / en ſchroom / en met te grooter vrymoedigheid / en openhertigheid / ſijn oordeel ſoude uyten. En / of miſſchien yets / door onmatigheid in den drank / onbedachtelyks mochte beſloten zijn / ſoo wierd niets vaſtgeſteld voor datſe / nuchteren zijnde / het ſelve weder in bedenken / en tot nader beradingen / hadden opgenomen. De Heere Chriſtus is gewoon geweeſt over de Maaltyden / tot welke wy leſen dat hy gegaan is / deftige en leerſame redenen te voeren / ook ſomtijds tot ernſtige beſtraffinge dienende / ſie daar van *Luc.* 2 en *Cap.* 14. *Joan.* 2. &c.

Dit nochtans is (mijns oordeels) te vermijden / datmen over de Maaltijden ſich wachte van alle hevige diſputen / of woorden-ſtrijd ; en niet voere dan ſachte / minſame / en zedige redenen ; op dat in een plaats / daarmen is gekomen om vrolijk te weſen / liefde / en eendragt te oeffenen / en te beveſtigen ; geen bitterheden / toorn / of eenige onluſten / veroorſaakt worden. Ook ſtaa ik toe / datmen met lieden / die door onmatigheid de ſinnen alreede verſteld / of belemmerd geworden zijn / niet behoorde van Goddelijke ſaken te ſpreken / op dat den naam Gods niet werde oneerbiediglijk misbruykt / of / ſpottender wijſe / tot verachtinge gebracht worde.

7. Van het getal der Gaſten van een welgeſtelde Maaltijd.

HOewel ik niet onwetende ben / dat ſomtijds de gelegentheden ſoo vallen / datmen genoodſaakt is veele te gelijk op Maaltyden te onthalen. Soo hebben nochtans (na mijn oordeel) de Ouden niet ſonder reden geoordeeld / dat / tot een welgeſtelde en vrolijke Maaltijd / niet behoorden al te veel Gaſten genood te werden. Want door al te groote menigte der menſchen ontſtaat niet alleen ſeer groot beſlag ; en moeyte (die de gene dieſe onthalen moet ſeer laſtig valt) maar ook verwerringe / en ſcheydinge in verdeelde geſelſchappen / gemerkt ſy alle met malkanderen niet konnen tot een gemeenſchap gebragt worden. En hier in word een van de goede eynden / waar toe de Maaltijden geſchikt zijn / gemiſt ; welk is dat alle de Gaſten / als in een gemeenſchap van voedſel / redenen / en gemoederen gebragt werden ; en door dien tijd gelijk als t' ſamen / en te gelijk / leven ſouden / om welke reden de Latijnen de Maaltijden *convivia à convivendo* genaamd hebben. Soo is 't dan beter dikmaal / en weynig / Gaſten te nooden / dan ſelden ; en veele te gelijk ; gemerkt men niet dan met weynige op eenen tyd gemeenſchap van reden en gemoed genieten kan.

Aulus Gellius lib. 13. cap. 11. verhaald uyt een ſeker boek van M. Varro, dat hy daar in / diſcourerende van het getal der Gaſten / diemen te gelijke op een Maaltijd behoord te verſoeken / oordeeld dat men moet beginnen met het getal van dry / en eyndigen met het getal van negen : dat is / datmen niet min dan dry / en niet meer dan negen Gaſten ſal noodigen. Pauſanias verhaald mede uyt de oude Hiſtorien / datmen in oude tijden niet gewoon is geweeſt meer dan dry Gaſten / op eenen tijd / te ontfangen / om dat de Wijſen onder de Heydenen oordeelden / dat het getal van dry een volmaakt en Heylig getal was. Waar op ſommige paſſen / dat de Heere ſelfs / onder de gedaante van dry Mannen / van den Patriarch Abraham, met een Gaſtmaal onthaald is / *Gen.* 18. Volgens de Romeynſche Wet / Fannia genaamd / mochtmen maar dry / vier / of ten uyterſten vijf / Gaſten te gelijk onthalen. Hier van is by de Ouden gebruykt geweeſt het woord *triclinium*, om datſe voor dry Gaſten gewoon waren dry beddekens te bereyden / gemerkt de Gaſten in oude tyden plegen te eten al liggende op lichte beddekens / en niet ſittende aan een tafel / gelijk hedenſdaags. Hier op ſiet Horatius als hy aldus ſingd :

Tres mihi convivæ propè diſſentire videntur,
Poſcentes vario multum diverſa palato.

Dat is / onder dry Gaſten, die ik genood heb, vind ik merkelijk verſchil ; want d'een begeerd dit, d'ander wat anders, tot ſijn ſmaak. Sommige hebben gemeend dat het getal van ſeven ; andere dat het getal van tien bequaamſt zy / om ſijn Gaſten te noodigen. Eenige hebben daar toe verkoren het getal van twaalve ; en men vind noch hedenſdaags in Vrankrijk, en elders / Lieden die ſoo ſuperſtitieus / of bygeloovig / zyn / datſe meenen dat het getal van dertien wat quaads beduyd / en daar dertien Gaſten aan Tafel ſitten / eene daar van ſekerlijk binnen het Jaar daar na ſal ſterven ; ſoo datſe ſich aan ſoodanigen Tafel niet ſouden willen voegen. Den Keyſer Heliogabalus (gelijk Ælius Lampridius in de beſchryvinge van ſijn leven verhaald) was tot ſijn vermaak gewoon / op een Avondmaal te noodigen acht kaalhoofden ; acht die yder maar een oog hadden ; acht die ſeer met het Podagra of voet ſiekte gequollen waren ; acht dooven ; acht die ſeer heeſch waren ; acht die uytſtekende ſwart waren ; acht die uytnemende lang van perſoon waren ; acht die ſeer ongewoon dik en vet waren ; en acht die ſeer groote neuſen hadden : daar toe gebruykende het Griekx ſpreekwoord ἅπαντ᾽ ὀκτὼ, Alle dingen acht.

Of men uyt inſicht van Loon Gode moet gehoorſaam zyn. Heb. 10. 35. *Welke een groote vergeldinge des loons heeft.* Heb. 11. 26. *Want hy ſag op de vergeldinge des loons.* Heb. 12. 2. *Dewelke voor de vreugde die hem voorgeſteld was, &c.*

ANtigonus Sochæus, een vermaard Leeraar onder de Joden / na de tyden van Eſdra, pleeg menigmaal tot ſijne Diſcipelen te ſeggen : weeſt niet gelijk de Dienaars, welke haren Heere om loon dienen. Dit ſeggen heeft daar na eenen Tzadok, die de Saduceeſche orde geſticht heeft / ſo opgenomen / dat hy de Sijnen leerde / dat na dit leven loon noch ſtraffe over de ſonden te verwachten was ; maar dat goede en quade daaden in dit leven haren loon kregen : al ſoo der geen opſtandinge was / noch Engelen / noch Zielen / of Geeſten / die na de dood der menſchen in weſen bleven / maar dat de ziele te gelijk met het lichaam verging / gelijk verhaald word / *Actor.* 23. 8. Tegen deſe hebben haar geſet de Pharizeen / welke leerden dat de goede de zaligheid verdienden / en dat dien loon / na ſchuld / ſoude na dit leven den Vromen gegeven worden ; 't welk noch hedenſdaags onſe Paapſche Pharizeen ſtaande willen houden. De Gereformeerden in tegendeel onderſcheyden ſeer wel / tuſſchen een loon na recht / en uyt eygentlyke ſchuld en verbinteniſſe / uyt kracht van een voorgaanden eyſch der gerechtigheid / en een loon uyt enkele genade / en vrywillige weldadigheid / welke / uyt inſicht van vrywillige belofte / waar door God ſich ſelven vrywilliglyk verbind / om den rijkdom ſijner genade overvloedelyk te betoonen / word gegeven. Want / gemerkt God

Digitized by Google

de eenige oorſpronk is alles goeds / en den alder-opperſten Heer over alles / van wien alles geheelijk afhangd / en welken alles dat een ſchepſel is en kan / met het hoogſte recht ſchuldig is; ſoo is 't gantſchelijk onmogelijk / dat God van eenig ſchepſel / door voorgaande recht / ſoude konnen verbonden / of eenigſints tot vergeldinge verplicht worden / of dat een ſchepſel (eygentlijk te ſpreeken) yets van hem ſoude konnen verdienen / of na recht af vorderen. *Rom.* 11. 35, 36. Wie heeft hem eerſt gegeven, en het ſal hem weder vergolden worden? want uyt hem, en door hem, en tot hem, zijn alle dingen. *Rom.* 4. 2,-5. De Geloovigen verwachten de zaligheid / niet als een loon / maar als een genaden-gifte. en erfdeel der kinderen Gods / *Rom.* 6. 23. *Heb.* 1. 14. De zaligheid moet niet alleen / noch de opperſte reden weſen / waarom wy God lief hebben / maar alleen een mede helpende / en bewegende oorſaak / om onſe traagheid te verwekken / en te ernſtiger tot onſen plicht te bewegen. De uytnemendſte oorſaak der liefde Gods / en Godzaligheid / moet weſen de hoogſte goedheid / en volmaaktheid / die God heeft uyt en van ſich ſelven: niet eenig goed dat wy van God genieten / want dan ſouden wy meer ons ſelven / dan God / beminnen / ja God niet beminnen / dan om ons eygen ſelven. Ook is de deugd in haar eygen ſelfs aart beminnelijk / als den menſch Gods Beeld / en Natuur / deelachtig maakende: en ſoodanigen ruſt / vergenoegen / en veelderley voordeelen / toebrengende / datſe boven alles begeerlijk is / alwaar het ſchoon datſe buyten haar ſelven geenen anderen loon had. De ſonden daar en tegen maken de menſch / uyt haar eygen ſelfs aart / elendig / en brengen haare ſtraffen met ſich. 't Welk ook den Heydenen wel is gebleken / ſoo door reden / als ervarendheid. Seneca lib. 1. de clementia, *Recte factorum verus fructus eſt feciſſe, nec ullum virtutum pretium dignum illis, extra ipſas.* & lib. de vita beata, *Nemo poteſt jucunde vivere, niſi honeſte vivat.* Daarom oordeelden ſy dat de deugd ſoo eerlijk was in haar ſelven / datſe van alle menſchen ten hoogſten ſoude begeerd worden / indien maar ſlechts haare waardigheid bekend ware. Hoewel noch daar en boven in de H. Schriften / tot meerder moedgevinge / de godzaligheid niet alleen de belofte van een tijdelijk gezegend leven, maar ook des eeuwigen levens toegeëygend word. Op welke belofte / als een vrywilligen en genadigen loon / Moſes, en Chriſtus ſelfs / volgens de voorgeſtelde Texten / geſien hebben.

Maar / ſal yemand vragen / hoe accordeerd het met malkanderen / dat den Apoſtel *Heb.* 12. 33. ſegd / dat de Voorvaders des ouden Teſtaments de beloften, door het Geloove, verkregen hebben; en nochtans korts daar na / *Vers* 39, en *Vers* 13. datſe de beloften niet hebben verkregen.

Antw. Als den Apoſtel / in deſen Brief ſpreekt van de kracht des geloofs / en ongeloofs / gelijk ook elders de H. Schrift; ſoo word by ongeloove niet verſtaan een enkel niet gelooven / by gebrek van genoegſaame overtuyginge; maar een moetwilligheid / ongeſeggelijkheid / en hardnekkige ongehoorſaamheid: gelijk in tegendeel door geloove geen enkel toeſtemmen der waarheid / maar ſoodanigen geſtalte des herten verſtaan word / uyt welke de liefde tot God / alle dankbaarheid / goedwilligheid / en gehoorſaamheid / haaren oorſpronk neemd / als door de liefde werkende, en vereenigd met een goed gewiſſe / door welke het herte ſelfs gereynigd word, en den menſch geheyligd / *Gal.* 5. *Vers* 6. 2 *Tim.* 1. 5. *Actor.* 15. 9. en 26. 18. onder de Geheyligden door het geloove in my. Maar de ongeloovigheid noemd den Apoſtel een wortel der bitterheid, *Hebr.* 12. 15. en *Cap.* 3. 13. 15. Een verhardinge des herten. en *Vers* 12. Een boos en ongeloovig herte om van den levendigen God af te wijken.

Ten anderen / men moet onderſcheyd maaken tuſſchen verſcheyden perſoonen / en tyden / als ook mede beloften / van welke den Apoſtel ſpreekt. Daar zijn byſondere beloften geweeſt / aan ſommige perſoonen in het byſonder gedaan / dieſe verkregen hebben; ſoo heeft Abram verkregen den beloofden ſoone Iſaac; David de koninklijke Regeeringe / over de Joodſche Volkeren / welke hem lang te vooren beloofd was; Moſes heeft verkreegen de belofte van de kinderen Iſraels te leyden uyt Egypten; Joſua van die te brengen in het Land Canaan, en ſoo voorts. Maar de belofte van de komſte des Meſſiæ, roepinge der Heydenen / &c. hebbenſe niet verkregen. De oude Patriarchen der eerſte eeuwen hebben niet verkregen de belofte van het Land Canaan, als Abram, Iſaac, Jacob, &c. maar de andere / die in de volgende Eeuwen geleefd hebben; van welke beyde den Apoſtel *Heb.* 11. wijdloopig gewag maakt.

Wat genoegſaamheid zy? *Heb.* 13. 5.

Zijt vergenoegd met het tegenwoordige.

HOewel de menſchen onder malkanderen gantſch ſeer verſchillen in oordeelen / en genegentheden / nochtans komenſe alle daar in over een / datſe tot haar byſonderſte / ja eenig en uyterſte oogmerk / hebben (ſoo veel doenlijk is) gelukkig te leven. Maar wat aangaat de middelen om tot dit eynde te geraaken / in het verkieſen der ſelve begaan de menſchen groote dwaasheid / en toonen niet alleen haar onwetenheid / maar ook hoe ongelukkig ſy zijn / en hoe gantſch verre ſy van haar eynde verſteken blijven; gemerkt ſy niet weten waar in haar gelukzaligheid beſtaat / of door wat wegen ſy daar toe geraaken konnen. Hier van te handelen is nu mijn voornemen niet / hoewel ik meen datter niets noodiger is voor de menſchen / dan hier naauw op te letten; gemerkt dit het eenig wit is / van al datmen denken / begeeren / doen / of laaten kan. Maar alſoo (na mijn oordeel) daar niets is / of bedagt kan worden / dat een krachtiger / gemakkelijker / korter / en ſekerder / middel is tot des menſchen gelukzaligheid / dan de vergenoeginge; ſoo ſal ik kortelijk eenige aanmerkens-waardige bedenkingen voort-brengen / tot beveſtiginge van dit mijn gevoelen / en tot opwekkinge / om inſonderheid deeſe deugd hoog te achten / en met alle ernſt te betrachten.

In het Grieks word deſe deugd genaamd *αὐτάρκεια*, in het Latijn *animus ſua ſorte contentus*: dat is / een gemoed dat met ſijn lot, of deel, te vreden is, Item / *animi modeſtia, moderatio*: dat is / ſoo veel als zedigheid en maatigheid des gemoeds. In het Duyts vergenoeginge, of / genoegſaamheid. Deeſe deugd beſtaat in ſoodanigen geſtalte des gemoeds, door welke den menſch beruſt, en ſich vergenoegd, en wel te vreden houd met dien ſtaat, en gelegenheid, in welke hy ſich voor het tegenwoordige bevind, *Heb.* 13. 5. Uwen handel zy ſonder geld-gierigheid: en zyt vergenoegd met het tegenwoordige. En / hoewel de vergenoeginge eygentlijk ſiet op het tegenwoordige / ſoo iſſe nochtans vergeſelſchapt met een geruſt vertrouwen / en ſtille verwachtinge / voor het toekomende; ſoo dat de vergenoegde vertrouwd dat God / niet alleen voor het tegenwoordige / maar ook in het toekomende / hem ſoo ver ſal verſorgen / dat hy grond en reden ſal hebben / om ſich als dan / gelijk nu tegenwoordig / te vergenoegen; 't welk den Apoſtel / in den voor-verhaalden Text / met de volgende woorden uytdrukt / Want hy heeft geſegd, ik ſal u niet begeven, noch ik ſal u niet verlaaten. Soo dat wy vrymoediglijk durven ſeggen, de Heere is my een helper, en ik ſal niet vreeſen wat my een menſche ſal doen. Inſgelijks begrijpt ook deeſe deugd eenigſints al 't geene te vooren geſchied is / want indien de menſch ſich t'onvreeden / of ontſteld en beroerd / vind / over yets dat hem te vooren bejegend is / die kan voor het tegenwoordige niet geruſt / noch vergenoegd weſen; gemerkt hy tot ſijn eygen ongeluk / en verdriet / het geene

ver-

Digitized by Google

verleden is / ſich als weder tegenwoordig maakt / en alſoo ſijn verdriet vernieuwd. Deſe deugd dan maakt datter niets is / noch ten aanſien van de voorleden / noch toekomende / noch tegenwoordigen tijd / het welk den menſch ontruſt: Een menſch (ſeyden eertijds de Stoici) met deugd begaaft, ontbreekt niets om wel te leven. Item / de deugd is met haar ſelven vergenoegd, om wel en gelukzalig te leven : dat alleen is goed te achten dat eerlijk is. Item / de Wyſe alleen zyn rijk te achten, gemerkt ſy met het hare vergenoegd zyn, en niets begeeren dan het geene ſy hebben, en haar rechtmatiglijk toekomt. Van Socrates word verhaald / dat hy / wat hem ook bejegende / noyt ſijn aangeſicht veranderde. Maar inſonderheid heeft deſe leſſe den Apoſtel geleerd / en konnen oeffenen. *Philip.* 4. 11. Ik hebbe geleerd vergenoegd te zyn in 't geene ik ben. En ik weet vernederd te worden, ik weet ook overvloed te hebben : allefints, en in allen, ben ik onderweſen, beyde verzadigd te zyn, en honger te lyden, beyde overvloed te hebben, en gebrek te lyden : ik vermag alle dingen door Chriſtum die my kracht geeft. Dit hadde Paulus geleerd in de ſchole Chriſti / dewelke ſijn Diſcipelen / in de alder-eerſte intrede in ſijn ſchole / door ſijn woord en voorbeeld leerde / haar ſelven te verloochenen, haar kruys op te nemen, en hem alſoo na te volgen. *Luc.* 9. 23.

Deeſe deugd maakt het gemoed inwendig geruſt / en wel te vreden; ſoo datſe niet alleen den menſch wederhoud van murmureerende / en miſnoegde woorden, gelaat / of onbehoorelijke middelen / om yets meer / of beters te krygen ; maar ſy bedwingd ook de innerlyke begeerten / en miſnoegende gedachten / die mochten oprijſen. Soo datſe beſtaat in een inwendige ruſte des gemoeds / en gewillige onderwerpinge des herten onder den wille Gods. *Pſal.* 62. 2. Immers is myn ziele ſtil tot God: *Vers* 6. Doch gy ô, mijn ziele! ſwijgd Gode, &c. Haman konde ſich wel voor een tyd bedwingen van ſijn miſnoegen uyterlyk voor de menſchen te vertoonen / maar nochtans was innerlyk ſijn herte vervuld met toorn / miſnoegen / en nydigheid. *Heſt.* 5. 9, 10. Veele insgelyks konnen haar leet wel wat inkroppen / maar van binnen zijnſe te meer ontſteld / en elendiger ontroerd.

De vergenoeginge ſtrijd niet tegen het gevoelen / of beſeffen van ſijn kruys / of ongemak / in welk men is; want dat ſoude eer een domme ongevoeligheid weſen / dan een deugd. Ook ſluyt deeſe deugd niet uyt / dat men maatiglijk klaage over ſijn ongeval / en denkt op raad / en middelen / die geoorlofd zijn / om ſijn quaad te weeren / of te verhinderen. Want God heeft door de Natuur ons het gevoelen van 't geene ons verderffelijk / en quaad is / ingeſchapen / tot ons onderhoud: op dat men daar door ſoude opgewekt worden het quaade te vermijden / en het goede na te jagen. De dingen nu die natuurelijk zijn / gelijk het gevoelen / begeerte tot het geene ons dienſtig en noodig is / Item / de hertstochten / en ſoo voorts / die moet men niet uytroeyen / of geheel wech neemen / maar alleen maatigen / en tot haar rechte eynde beſtieren / daar toe ſy van de Natuur gegeven zijn. Maar de vergenoeginge ſluyt uyt alle murmureeringe / en knorren tegen God / en ſijn voorſienigheid / en de ordre in de Natuur geſteld / gelijk ſoo menigmaal de Jooden murmureerden in de Woeſtijne: ook ſtrijden tegen deeſe ruſte des gemoeds / die de vergenoeginge veroorſaakt / alle wangeloovige bekommeringen / en vreeſen / die 't herte prikkelen / en verteeren / inſonderheid over toekomende dingen / die onſeker zijn / waar van ſie *Matth.* 6.

Wy noemen de vergenoeginge een deugd / want ſonder de deugd kan noyt waare vergenoeginge verkregen worden; waarom Paulus de godſaligheid met de vergenoeginge t'ſamen voegd / 1 *Tim.* 6. 6. De Godſaligheid is een groot gewin met vergenoeginge. Want ſy is een Dochter / en gevolg / van de godſaligheid; maar in de godlooſe kanſe niet gevonden worden. Want haar eygen hert en gedachten beſchuldigen en ontroeren haar *Rom.* 2. 15. *Eſa.* 57. 20, 21. Doch de godlooſe ſijn als een voortgedrevene Zee, want die kan niet ruſten, en haare wateren werpen ſlijk en modder op. De godlooſe, ſeyd mijn God, hebben geenen vreede. De godlooſe kan ſijn kiſten wel met geld vullen / maar noyd ſijn ziele verſadigen: *Eccl.* 5. 9. Die 't geld lief heefd, word des gelds niet ſat, en wie den overvloed lief heefd, word des inkomens niet ſat. En wederom / de godlooſe / al is hy voorſpoedig / nochtans is hy nijdig / en ſijn oog is boos / om dat het een ander wel gaat: daar nu nydigheyd is / kan geen vergenoeginge zijn, maar niet dan een ongelukkige en ſeer ontroerde / en miſnoegden Geeſt; waarom Salomon den nijd een verrottinge der beenderen noemd / *Prov.* 14. 30.

Maar yemand mag vragen / of een menſch in allerley ſtaat wel kan / en mag / vergenoegd weſen; by exempel / indien hy ſig in ſonde vergrepen heeft; of indien hy ſoodanigen mate van wijsheid / heyligheid / geloove / en andere voortreffelijke gaven / niet heeft / als hy wel wenſt / of in een ander beſpeurd. Ik antwoord / dat een godſaligh Menſch / uyt ſwakheid tot een merkelijke miſdaad vervallen zijnde / daar over van herten met een droefheid die na God is moet aangedaan weſen / en ſich ſelven geen ruſt geven / voor dat hy / door oprechte boetveerdigheid / ootmoedige en yverige gebeden, door den Geloove / met God verſoend zy. Maar / dat geſchied zijnde / hy queld ſich daar over niet verder / maar poogd / uyt ſijn voorgaande miſſlagen / in het toekomende voorſichtiger / en beter te worden: en ſoo vertrouwd hy dat alle dingen, ja ſelfs de ſonde (tegen haren eygen aart) ten goede dienen den geenen die God lief hebben. *Rom.* 8. 28 Gemerkt hy door de ſelve dies te nedriger / en dankbaarder / word voor God / ſorgvuldiger en voorſichtiger omtrent ſijn doen, en ſachtmoediger omtrent andere menſchen. En / wat belangd de genegentheid tot geeſtelijke en voortreffelijke gaven / die is wel prijſſelijk in den menſch / en een yeder moet trachten na de volmaaktheid, en yveren na de beſte gaven, 1 *Cor.* 12. 31. *Philip.* 3. 12. Maar / als een menſch in oprechtigheid al gedaan heeft wat in hem is / om tot den hoogſten trap en maate van Goddelijke gaaven te komen / en echter gelieft het God niet hem tot ſoodanigen maate der ſelve / als eenige andere / te brengen / ſoo moet hy daar mede beruſten / en vergenoegd zijn. Want God werkt in ons het willen en volbrengen na ſijn welbehagen, *Philip.* 2. 13. Sijn gaven, die veelderley zijn / deelende een yeder in 't byſonder, gelijkerwijs hy wil. 1 *Corinth.* 12. 11. Sie *Epheſ.* 4. 16. *Rom.* 12. 3.

De vergenoeginge dringd door de gantſche Ziele des Menſchen / namelijk / voor eerſt tot het oordeel / en daar na / van het ſelve / als het eerſte roerſel des gemoeds / daaltſe neder tot den wille / en herts-tochten / doen / en laten / van den menſch. Welke alle te gelijk door deſe deugd in een gelukkige / en geruſten ſtaat behouden worden. Deſe ruſte der menſchelijke Ziele verſchild veel van een ydele / ongegronde / en licht verdwijnende blydſchap / of genoegte / welke in ſommige menſchen ſomtijts veroorſaakt word door ſiekte / ofte een bedorven Phantaſie / of inbeeldinge / waar doorſe haar ſelven voor dien tijd inbeelden yets te hebben / of te weſen / 't gene alſoo niet is. Want de ware vergenoeginge beruſt in dien ſtaat / in welke den menſch ſich inder daad bevind. En deſe vergenoeginge ſteund in hem op goede en vaſte redenen: namelijk / datmen ſich in den wille / en behagen Gods met een goed vertrouwen moet wel te vreden houden. En dat het een baarblijkelijke dwaasheid is / ſich te verknijſen in eenig ongeval / met een droefheid en ſorge / die gantſch tot verlichtinge des ſelfs niet kan doen / ja in tegendeel / waar door wy ons eygen quaad grootelijks verſwaren / &c.

Digitized by Google

Yemand mach vraegen / of het ſtrijd tegen de vergenoeginge / te ſtaan na eenige meerder eer / rykdom of vermaak / als men jegenwoordig beſit / of geniet ? Wy antwoorden dat het niet alleen geoorloft / maar loffelyk is na waare eer te ſtaan / welke niet anders is dan een erkentenis van yemands deugd / en waardigheid. Want den Apoſtel belaſt ons *Phil.* 4. 8. Al wat waarachtig is, al wat eerlijk is, al wat rechtveerdig is, al wat reyn is, al wat liefielijk is, al wat wel luyd, ſoo daar eenige deugd is, en ſoo daar eenige lof is, dat ſelve bedenkt. 1 *Tim.* 3. 1. Soo yemand tot een opſienders ampt luſt heeft, die begeerd een treffelijk werk. *Rom.* 2. 7. getuygd den Apoſtel / dat God het eeuwig leven vergelden ſal den geenen, die, met volherdinge in goed doen, heerlijkheid, en eere, en onverderfelijkheid ſoeken. Doch de vergenoeginge leerd ons niet te ſtaan na ydele eere / die meer in de verkeerde meeningen der menſchen is gelegen / dan in de waare grond der ſelve deugd gegrondet : want veele ſtellen ſelfs haare eere in haare ſchande, *Phil.* 3. 19. en 2, 3. Doet geen ding door twiſtinge, of ydele eere, maar, door ootmoedigheid, achte den een den anderen uytnemender dan hem ſelven. Een vergenoegde Ziele poogd niet na ampten / noch dingen die hem te hoog zyn / en ſyn bequaamheid te boven gaan ; maar heeft liever dat daar toe de alderbequaamſte gevorderd worden. Want / gelyk Plato wel heeft aangewesen / de wyſe en vroome Mannen poogen niet na de regeeringe / dan met oogmerk om te verhinderen / dat de ſelve door haare weygeringe niet ſoude tot erger / en onbequaamer perſoonen vervallen. Sy ſtaan dan niet na eer uyt hoogmoed / maar om by die gelegendheid / aan de goede / en het gemeene beſt veel goeds te konnen doen. Sy ſoeken boven al de eere die uyt God is, *Rom.* 2. 29. die ydele verkeerde eere / die uyt de menſchen is / en ſtrijd tegen het Geloove / de deugd / en goed gewiſſe / verſoeken zy. Sie *Joan.* 5. 44. en *Cap.* 12. 43. De Heydenen hebben eertyds aan den ingang des Tempels van de eere de deugd afgebeeld / om te kennen te geven / datmen tot de waare eere niet kan geraken / dan door de deugd. Want / ſegd Salomon, *Prov.* 26. 1. Gelijk de ſneeuw in de Somer, en gelijk de regen in den Oogſt, alſoo paſt den ſot de eere niet. Voorders de vergenoeginge leerd / niet te ſtaan na eere / en ampten / dan ſeer matiglyk / niet gieriglyk noch met quellinge van ſyn gemoed / maar alſoo datſe hem ſelfs meer aanloopt / dan hyſe najagen ſoude. Een vergenoegd menſch dan is ſoo verre van daar / dat hy onverſaadelyk de eere ſoude vervolgen / of eenigſints onbehoorelyke middelen daar toe gebruyken / dat hy ſulks ten hoogſten beſpot / en verſoeyd. Maar alſſe hem van ſelfs / en met goed recht / en reden aankomt / hy verwerptſe niet / maar is ganſch bekommerd / hoe hy ſich die eere ten alderbeſten waardiglyk dragen ſal. En / als hy ſich ſchoon de eere waardiglyk aanſteld / en hy verkrygtſe echter niet / ja word in tegendeel oneere aangedaan / hy is ook dan ſeer wel vergenoegd / want het is hem genoeg dat ſyn gemoed wel te vreeden is / en dat hy dat in ſich bevind / 't geene de reden is van eere ; maar of een ander dat wil erkennen / of niet (gelyk ſulks in ſyn macht niet is) ſoo laat hy hem daar weynig aan gelegen zyn / en is by ſich ſelven ten vollen vergenoegd.

Insgelyks ſluyt de vergenoeginge niet uyt / alle begeerte om meerder goederen des wereldts te verkrygen / dan men tegenwoordiglyk beſit ; want den Apoſtel ſegd / dat de Ouders ſchatten moeten vergaaderen voor haar kinderen, 2 *Cor.* 12. 14. Maar een vergenoegd menſch ſtaat na geen goederen van de wereld / met een onverſaadelyke gierigheid / of met een wantrouwende en hertbreekende bekommernis / maar ſeer matiglyk / niet verder dan om ſijn ſtaat eerlyk te mogen onderhouden / en de ſijnen van haren nooddruft te verſorgen. Dat doed hy dan ook niet dan door eerlyke middelen / hoewel hy / ſyn devoir gedaan hebbende / niet kan vorder geraaken / ja al komt hem eenige merkkelyke ſchade over / hy is echter wel vergenoegd / en acht geen dingen buyten ſich ſoo waardig / dat hy om de ſelve te verkrygen / om het miſſen der ſelve / de geruſte en vergenoegde blymoedigheid ſyner Ziele ſoude willen miſſen / ja ten deele ontſtellen / of ontroeren. Daarom / gelyk de doornen ſeer voorſichtiglyk moeten gehandeld worden / ten zy dat men met veele ſmerten wil doorſteeken worden / ſoo insgelyks de goederen en rykdommen des wereldts / die daarom by doornen vergeleeken worden / *Matth.* 13. 22. 1 *Tim.* 6. 10. Wat de vermakelykheden des wereldts aangaad / en den overvloed / hoewel hy die eygentlyk / en met ingeſpannen ſinnen en oogmerk / niet bejaagd / nochtans die hem van ſelfs voorvallende / hy verwerptſe niet / maar gebruyktſe ſeer omſichtiglyk / en matiglyk / wetende dat door het minſte miſbruyk der ſelve / ſyn goede en welgeſtelden ſtaat des gemoeds / (daar hy aldermeeſt ſyn gelukzaligheid weet in gelegen te zyn) ſeer verminderd en geſteupt werd.

De vergenoeginge is ſoo ſeer geen enkele ; als wel een t'ſamen gevoegde deugd / door dien in de oeffeninge der ſelve verſcheydene deugden t'ſamen loopen ; want voor eerſt omhelsdſe in ſich de hope / geloove / vertrouwen / en een ſtil verwachten der hulpe Gods. Sy doed in alle verſtel ſeggen met Abraham *Gen.* 22. 8. God ſal het voorſien. En met David *Pſal.* 42. 12. Wat buygd gy u neder, O mijne Ziele, en wat zyt gy onruſtig in my ? hoop op God, want ik ſal hem noch loven, hy is de menigvuldige verloſſinge mijns aangeſichts, en mijn God. Sy is ook vermengd met lydſaamheid in verdrukkinge, want die is ons noodig om onſe Ziele te beſitten, en den wille Gods doende, de belofte te verkrijgen. *Luc.* 21. 19. *Heb.* 10. 36. Ook is de vergenoeginge vergeſelſchapt met nederigheid / en een kleyn gevoelen van ſich ſelven ; *Gen.* 32. 10. Ik ben geringer dan alle deſe weldaden, &c. *Pſal.* 8. 5. Wat is den menſch dat gy zijner gedenkt, &c. Item / met ſachtmoedigheid / om geen weder-wraak te doen den geenen die ons verongelyken. Item / met dankbaarheid in allen ſtaat. *Job.* 1. 21. *Col.* 3. 17. *Epheſ.* 5. 20. Dankende alle tijd, over alle dingen, God en, &c. Item / met een gehoorſaame onderwerpinge onder Gods welbehagen 1 *Sam* 3. 18. Hy is de Heere, hy doe wat goed is in ſijne oogen. 2 *Sam.* 15. 26. Siet hier ben ik, hy doe my ſoo als in ſijne oogen goed is. Alle deeſe / en andere diergelyke ſchoone deugden / vertoonen haar in deeſe eene / en worden alle in en door de vergenoeginge geoeffend ; en inſonderheid openbaard ſich hier het geloof en vertrouwen op Gods voorſorge / liefde / en vaderlyke genegentheid / welke den rechten oorſpronk is aller deugden. *Prov.* 3. 5. Vertrouw op den Heere met u gantſch herte : ſteun op uw verſtand niet. 1 *Petr.* 5. 7. Werpt alle uw bekommerniſſen op hem, want hy ſorgd voor u. *Pſal.* 55. 23. Werpt alle uwe ſorge op den Heere, en hy ſal u onderhouden : hy ſal in eeuwigheid niet toelaten dat de rechtveerdige wankele. *Phil.* 4. 6, 7. Weeſt in geen dingen beſorgd : maar laat uwe begeerten in alles, door bidden en ſmeeken, met dankſegginge, bekend werden by God. En de vreede Gods, die alle verſtand te boven gaat, ſal uwe herten en uwe ſinnen bewaaren in Chriſto Jeſu. Sie *Matth.* 6. 25. tot het eynde des Capittels.

Dat yeder menſch ſchuldig is vergenoegd te weſen met ſijnen ſtaat.

Hoewel de vergenoeginge in haar ſelfs aart den menſch ten hoogſten nut / eerlyk / dienſtig / en tot ſyn welweſen noodſaakelyk is ; ſoo datſe / om haar ſelfs wil / behoorde van een yeder nagejaagd / en betracht te worden. Om dat echter dit ſeer weynig menſchen recht verſtaan / ſoo vermaand ons God tot deeſe deugd meermaal in de H. Schriften. Want daar in blykt

blijkt op een ſonderlinge wijſe Gods goeddadigheid omtrent de menſchen / dat ſijn jok licht, en ſyne laſt lieffelijk is, ſyn geboden zyn niet ſwaar ; maar hy gebied ons niet anders dan 't geene ons in ſich ſelven nut / en tot ons tijdelijk en eeuwig welweſen dienſtig is.

Paulus van pryſd ons de vergenoeginge aan / *Heb.* 13. 5. Uwen wandel ſy ſonder geldgierigheid : en zyt vergenoegd met het tegenwoordige, want, &c. 1 *Tim.* 6. *verſ.* 6-11. Dog de godzaligheid is een groot gewin met vergenoeginge. Want wy hebben niets in de wereld gebragt, 't is openbaar dat wy niet konnen yet daar uyt dragen. Maar als wy voedſel en dekſel hebben, wy ſullen daar mede vergenoegd zyn, doch die rijk willen worden, vallen in verſoekinge, en in den ſtrik, en in veele dwaſe en ſchadelijke begeerlijkheden, welke de menſchen doen verſinken in verderf en ondergang. Want de geldgierigheid is een wortel van alle quaad, tot welke ſommige luſt hebbende, zijn afgedwaald van het Geloove, en hebben haar ſelven met veele ſmerten doorſteken. Maar gy, o' menſche Gods, vlied deſe dingen; en jaag na &c. Dit ſelve wilde ook de Heere Chriſtus ſijnen toehoorderen inſcherpen / als hy ſeyde / *Matth.* 6. 31. Daarom ſyt niet beſorgd, ſeggende : wat ſullen wy eten? of wat ſullen wy drinken? of waar mede ſullen wy ons kleeden? *Vers* 34 zyt dan niet beſorgd tegen den morgen : want de morgen ſal voor het ſijne ſorgen, elken dag heeft genoeg aan ſyns ſelfs quaad, &c. Daarom leerde hy ons bidden alleen om ons dagelijks brood, *Matth.* 6. 11. In ſijn eygen perſoon is hy altoos wel vergenoegd geweeſt / hoewel hy van ſich ſelven getuygd *Matth.* 8. 20. De voſſen hebben holen, en de vogelen des Hemels neſten : maar de Soone des menſchen heeft niet waar hy het hoofd nederlegge. Hoewel hy een erfgenaam was van alles, *Heb.* 1. 2. Die van Samaria weygerden hem te ontfangen ; Jacobus en Joannes waren daar over ſeer miſnoegd / en begeerden vyer over haar te bidden van den Hemel : maar Chriſtus / ſachtmoedig zynde / beſtrafte haar / ſeggende / *Luc.* 9. 55. Gy weet niet van hoedanigen geeſt gy zyt. Selfs in ſijn uyterſte pijn en doods-nood / ſoo onrechtveerdiglijk hem aangedaan / bid hy / Vader vergeef het haar, want ſy weten niet wat ſy doen *Luc.* 23. 34. Als hy geſcholden wierd, ſchold hy niet weder, en als hy leed dreygde hy niet : maar gaf het over aan dien die rechtveerdiglijk oordeeld 1 *Petr.* 2. 23. Als Jacob den Heere een gelofte beloofde / begeerde hy niet meer dan ſijn dagelijkſchen nooddruft / brood om te eten, en kleederen om aan te trekken, *Gen.* 28 20. Soo ook Agur *Prov.* 30. 8. Armoede noch rijkdom geef my niet : voed my met het brood myns beſcheyden deels. Hoe ſeer den Apoſtel Paulus deſe vergenoeginge geleerd en geoeffend heeft / hebben wy te vooren getoond uyt *Philip.* 4. 11-13. Selfs in voorvallen / en aankondigen van ſeer ſware en droevige veranderingen / en oordeelen Gods / hebben de godzalige konnen ſich vergenoegd aanſtellen / en wel geruſt weſen. Want den ouden Eli, gehoord hebbende de bedreyginge van de ſchrikkelijke veranderinge over ſijnen uytterlijken ſtaat / antwoord daar op aan Samuel, hy is de Heere, hy doe wat goed is ſijne oogen. 1 *Sam.* 3. 18. Hiskiah was wel te vreden / ſchoon hem God liet aanſeggen ſijne ſware oordeelen tegen hem; want hy ſeyde tot den Propheet / 2 *Reg.* 10. 19. Het woord des Heeren, dat gy geſproken hebt, is goed, &c. Inſgelijks David ſegd in ſijne uyterſte verdrukkinge / en vervolginge van ſijnen ſoone Abſolom, 2 *Sam.* 15. 26. In dien God alſoo ſegd, ik heb geenen luſt tot u : ſie hier ben ik, hy doe my ſoo als het in ſijne oogen goed is. En voorwaar / als men maar eenigſints aanmerkt / aan de eene zijde de opperſte onbegrijpelijke ſouveraine macht / recht / en heerſchappye Gods / over alle ſijne Schepſelen / en byſonderlijk den menſch; en aan de andere zijde / onſe menigvuldige overtredingen / onuytſprekelijke onwaardigheid / en geringheid; wie verſtaat niet dat het ten hoogſten in den menſch verfoeyelijk is / eenigſints tegen de Goddelijke Beſtieringe miſnoegd te weſen ; gemerkt daar niemand is / die niet overvloedige reden by ſich vinden kan / om met nederigheid / en blydſchap / Gods goedertierenheid te roemen. Hoewel de ſonde van miſnoegen ſoo by alle ſlag van menſchen gemeen is / dat ik my derf verſekeren / datter weynige van vry zyn. Menige menſchen hebben geſtadiglijk ongeruſte ſinnen / en zyn noyt vergenoegd met haren tegenwoordigen ſtaat / en daarom trachtenſe altoos na veranderinge / de ſieke lieden gelijk zynde / die altijd willen van het eene bed op het ander / niet bedenkende / dat / waarſe gaan / of zyn / ſy altoos haar quaad met haar dragen. Haman, niet tegenſtaande hy tot grooten ſtaat / rijkdom / en heerlijkheid was gevorderd / welke hy alle optelde ; nochtans bekend hy dat het hem alles niet konde vergenoegen ; ſie *Heſt.* 5. *Vſſ.* 11, 12. en *Vers* 13. doch dit al baat my niet, ſoo lange tijd als ik den Mordechai ſie ſitten in de poorte des Konings. Alexander, niet te vreden zynde met ſijn Koninkrijk / poogde de heele Wereld te over-heerſchen : en als Darius, der Perſen Koning / hem ſijn dochter aanbood ten Houwelijk / met de helft van ſijn Koninkrijk / antwoordde hy : dat / gelijk 'er maar een Sonne was voor de geheele Wereld / hy ook alſoo alleen moeſt Koning weſen. En / hoorende by geval / datter van ſommige geleerde Natuur-onderſoekers geoordeeld wierd / datter (behalven die wy bewoonen) menige andere Werelden waren / begon hy te weenen / om dat hy noch geen van die alle overwonnen had : Hoewel hy / niet lang daar na door een ontijdige dood geſtorven zynde / aan al de wereld getoond heeft de ydelheid van ſijne oneyndige begeerlijkheid / nu met een weynig aarde te vreden zynde / die korts te vooren de gansche aarde meende met ſijn hoogmoed te dwingen. Met deſen onvergenoegelijken hoogmoed worden ook de Koningen van Spangien, door de Jeſuiten / gedreven / haar indrukkende / dat / gelijk 'er maar een God is / ſy ook alleen moeten Koningen weſen. Soo ſpraaken de Spanjaarden tot de Indiaanen / als ſy de Weſt-Indien met geweld innamen / gelijk verhaald Bartholomeus de las Caſas. Welken Schryver / hoewel hy ſelfs een Spanjaard geweeſt is / en de Pauſelijke Godsdienſt toegedaan / verhaald en getuygd / uyt eygen bevindinge / in ſijn klachte aan den Koningh van Spangien / dat de Spanjaarden / in den tijd van ontrent veertigh Jaren / in Weſt-Indien vermoord hebben over de honderdmaal duyſend / en noch vijftien maal honderd duyſend menſchen : en dat meeſtendeel door ſchrikkelijke tormenten / en vonden van wreedheid ; En getuygd noch daar by / dat de Spanjaarden niet alleen gansch geen reden / noch recht daar toe gehad hebben / maar dat ook de Indianen den Spanjaarden altoos ſeer weldadiglijk hebben bejegend. Veele konnen met Pompejo niemand verdragen / die haar gelijk zy / veel min haar meerder. Corah, Dathan, en Abiram, konden haar met hare waardigheden in de vergaderinge des volks niet vergenoegen / ſoo lang Moſes en Aaron noch boven haar waren / *Num.* 16. Ten allen tijden / en over al / vindmen eenige menſchen die altoos murmureren en klagen over haren ſtaat; van welke ook Judas gewag maakt in ſijnen Brief / *Vers* 16. Deſe zyn murmureerders, klagers over haren ſtaat, wandelende na hare begeerlijkheden; en haren mond ſpreekt ſeer opgeblaſene dingen : verwonderende haar over de perſoonen, om des voordeels wille.

Nobis alienum, noſtrum plus aliis placet.
Optat ephippia bos piger, optat arare caballus.

Ons ſtaat altoos een anders gelegentheid beſt aan, en een ander heeft meeſt ſin in onſe. Indien (ſegd Maximus Tyrius diſſert. 5.) datter een God waar die een yeders ſtaat veranderde, en verwiſſelde in een anders ſtaat, dieſe gelukkiger achten dan haar eygen, de menſchen ſouden als dan niet min klagen, dan nu jegenwoordig. Dit is een bewijs van grooten hoogmoed / en ondank-

Digitized by Google

baarheid tegen God. Want / om dat de menſch yets ontbreekt dat hy begeerd / ſoo acht hy niet alles dat hy heeft: maar die / met Jacob, belyd geringer te weſen dan alle de weldaden / ja de minſte ſelfs / die God aan hem bewyſd / die ſal leeren vergenoegd en verblyd te weſen in 't geene hy is. Maar het is den aart van een ondankbaar / miſnoegd / en hoovaardig menſch / ſijn ſchade en ongemak ſeer te vergrooten / en in tegendeel het goed dat hy geniet / gering te achten / en te verkleynen; maar een nederige en dankbare ziele doet heel anders; ſy roemd ten hoogſten in het goede datſe geniet / en den tegenſpoed achtſe ſeer weynig; een miſnoegd menſch beſchuldigd genoegſaam God / als of hy de wereld niet wel beſtierde / hy rechtvaardigd ſich ſelven / en veracht een yeder. Waar uyt volgd / dat miſnoegde menſchen gantſch verfoeyelyk zyn voor God; want wat is 't ſchepſel betamelyker / dan ootmoed / en dankbaarheid ontrent ſijnen Schepper? hy wederſtaat den hoovaardigen, maar den nederigen geeft hy ſyn genade. Daar en boven alle / ſelfs de grouwelykſte / ſonden ſpruyten uyt een gemoed dat met ſijn ſtaat niet te vreden is. Daar uyt vloeyen de grouwelykſte Oorlogen / *Jac.* 4. 1. Abſalom, niet te vreden zynde met ſijnen ſtaat / dryft ſijn eygen Vader uyt het Koninkryk. Judas verraad ſijn Meeſter om een kleyn gewin. Achitophel, om dat hy niet genoeg geëerd wierd / verkort ſijn leven. Dit heeft Adam en Eva met hare nakomelingen in het verdriet gebracht. En wie ſoude genoegſaam konnen uytdrukken / wat quaad hier door veroorſaakt word? want het is een wortel van alle quaad, 1 *Tim.* 6. 10.

Een miſnoegd menſch / hoe gezegend / geëerd / ryk / en welvarende hy is / of weſen kan / maakt ſich ſelven elendig / en arm / door ſijn miſnoegen. Gelyk blykt in het exempel van Haman, en Achitophel, te voren aangeweſen: en ſelfs in den Koning Achab, die Land genoeg had / indien hem niet ontbroken had een vergenoegd gemoed. Maar den kleynen Wyngaard van ſijnen Nabuur was ſulken hert-ſeer voor ſijn begeerlykheid / dat hy berooſd wierd van al het vermaak ſijns Koninkryks / ja van droefheid word hy ſiek / werpt ſich te bed / en weygerd ſpys of drank te nutten / 1 *Reg.* 21. Nu wat een dwaasheid iſt dat den menſch met vermaak niet genieten kan / het geen hy tegenwoordig heeft; om dat hy niet heeft / 't gene hy wel wilde hebben? Deſe menſchen (ſegd Plutarchus) ſlachten de kinderen die op ſtraat ſpelen, welke, als yemand yets van haar ſpeelgoed neemd, alles voort van haar werpen, ſchoon ſy genoeg over houden, en janken om het eene dat haar ontnomen is. Daar menigmaal alle hare bekommerniſſen / en ſorgen / niets altoos konnen uytwerken / of haar begeerte bevorderen / ja menigmaal verachteren. *Matth.* 6. 27. Wie doch van u kan, met beſorgd te zyn, een elle tot ſyn lengte toe doen? Of een hair wit of ſwart maaken *Cap.* 5. 36. Om dat de Joden miſnoegd waren over de ongemakken / die haar bejegenden op haar reys na het belooſde Land / verlengde de Heere hare ongelegentheid veertig Jaren; daarſe / geduldig en gehoorſaam geweeſt zynde / een gewenſt eynde konden gekregen hebben in veertig dagen. *Num.* 14. Ja het gebeurd diſkmaal / dat den menſch / ontfangende dat geene over welkers ontbeeren hy miſnoegd was / gewaar word dat hy na ſijn verderf / of ſchade / en ſchande verlangd heeft. Rachel wilde kinderen hebben / of / ſoo niet / door miſnoeginge ſterven. God verhoorde haar / ſoo datſe een kind baarde / maar in het baren ſoo ging haar Ziele van haar uyt / na het geene ſy ſelfs geſproken hadde; geef my kinderen, of indien niet, ſoo ben ik dood, *Gen.* 30. 1. en *Cap.* 35. 11. 19. Het gebeurd meermaal / dat die kinderen / na welke de Ouders ſeer verlangen / haar daar na tot een bitterheid des geeſts zyn. *Gen.* 27. 46. 't Volk Iſraels was ſeer miſnoegd / om dat 'er geen vleeſch had: God gaf het haar: maar dit vleeſch was noch tuſſchen haare tanden, terwyle ſy ſtierven. *Num.* 11. 33. Als de Joden onder de Rechters waren / ſoo wildenſe Koningen hebben / na de maniere van andere Volkeren / 1 *Sam.* 8. doch als ſy maar haren vierden Koning hadden / namelyk Rehabeam, ſoo klaagdenſe dat het Koninklyke jok haar te ſwaar was / en ſy wilden met geweld dat verlicht hebben / 1 *Reg.* 12. Daarom heeft 'er een niet ſonder reden geſegd / dat den menſch nimmermeer ſoo gelukkig is, terwyle hy ſijne begeerte geniet, als hy wel ſoude weſen, ſoo hy niets wilde begeeren; en vertrouwde dat God / die ſijnen eygenen Sone niet heeft geſpaard, maar voor ons allen overgegeven, ook alle dingen ſchenken ſal met hem, die tot het leven en de Godzaligheid noodig zijn. *Rom.* 8. 32. 2 *Pet.* 1. 3. maar God weygerd menigmaal ons ſijnen zegen rechtveerdiglyk / om dat wy over het miſſen van dien miſnoegd / en over de ontfangen weldaden ondankbaar / zyn: want / gelyk niemand wil koſtelyke vocht gieten in een geborſten / lekkende / of ſtinkende vat / wetende dat daar door alles ſoude bedorven worden; ſoo worden ook alle gaven bedorven / die een onvergenoegde Ziele toegebracht worden. En ſoo bevinden wy de waarheid van dat oude ſpreek-woord / 't welk de bloed-getuyge Latimer diſkmaal gebruykte / namelyk / dat de helft meer is dan het geheel, overmits dat een menſch / ſich niet latende genoegen met de helft / ſich noch berooſd van de genietinge des ſelfs; en vermeerderende 't geene hy heeft / vermeerderd hy ook de begeerlykheid / dewelke / hoeſe vieriger brand / hoeſe hem dies te armer en elendiger maakt.

Teekenen dan van een vergenoegd herte zyn / voor eerſt / niet te willen eenige onbehoorelyke middelen gebruyken / om tot meerder goed of eere te geraken / al wiſtmen ſchoon dat men die door de ſelve / en niet anders / ſoude konnen verkrygen. Maar / gelyk de Iſraeliten / reyſende door de Woeſtyne na het belooſde Land / voort gingen daar God haar leyde / door de wolk en viercolom / en niet namen eenige andere wegen / hoewel die beter en nader ſchenen / *Num.* 9. 20-23. Alſoo moeten wy des Heeren wegen houden / in al onſen handel en wandel; geen andere by-wegen inſlaande / ſchoon ons des Heeren wegen mochten ſchynen verder om te weſen / dan andere.

Een tweeden / niet al te ſeer over de uytwendige voordeelen des wereldsbekommerd te zyn / maar matiglyk / en niet verder als onſen ſchuldigen plicht / en voorſorge over ons en de onſen / vereyſcht: en als wy alles gedaan hebben dat onſen plicht mede-brengd / datmen dan vergenoegd is met die mate van zegen / en uytſlag / die daar op volgd. Want bekommerd te zyn over dingen die in onſe macht niet zyn / ofte over de uytkomſte die in onſe hand niet ſtaat / is niet alleen een teyken van een onvergenoegd gemoed / maar ook van dwaasheid; want tot geoorloſde en goede ſaken / voorſichtiglyk de bequaamſte middelen te kieſen / en te gebruyken / is wysheid; maar over de uytkomſte ons te verknyſen / die in ons geweld niet is / is een dwaſe bekommernis / ons elendig makende niet alleen voor den tyd / en ſonder voordeel / maar ook ſonder / ja tegen / reden. Behalven datſe een bewys geeft van een wantrouwend hert / dat al te ſeer de ydele nietigheid des wereldstoegedaan is / gelyk Chriſtus overvloediglyk toond; *Matth.* 6.

Een derde teeken is / als den menſch in alle voorvallende ſaak / ſig God met blymoedigheid / en gewilligheid / kan onderwerpen / *Job* 1. 21. De Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen, den name des Heeren zy gelooft. *Pſal.* 39. 10. Ik ben verſtomd, ik ſal mijnen mond niet op doen, want gy hebt het gedaan, *Heb.* 10. 34. Gy hebt de roovinge uwer goederen met blydſchap aangenomen, wetende dat gy hebt in u ſelven een beter, en blijvende goed in den Hemel. Wy moeten denken dat wy / al dat wy in dit leven beſitten / van God maar ter leen / en dat voor eenen onſekeren korten tyd / beſitten:

Digitized by Google

ſitten: en dat wy derhalven ſeer ondankbaar ſouden weſen/ indien wy onwillig ſouden wedergeven/ 't geen wy niet anders dan op ſoodanig beding ontfangen hebben; daar wy veel eer ten hoogſten dankbaar moeten zijn voor dien tijd/ in welke wy Gods weldaaden/ uyt een enkele weldaadigheid/ tegen onſe onwaardigheid aan/ genoten hebben. Indien yemand geleyd wierd in een ſeer vermakelijken Hof/ of gebracht aan een wel opgediſte Tafel; ſoude hy niet onbeleefd weſen/ indien hy, uytgeleyd werdende/ tegen den Waard/ of Heer des Hofs/ begon miſnoegd te weſen/ dat hy daar niet langer blijven mocht? Epictetus vermaand hier wel/ *memento te eſſe actorem fabulæ talis, qualis magiſtro fuerit probata: ſi brevis, brevis; ſi longa, longæ; ſi mendicum agere te voluerit, fac eam quoque ingenioſe repræſentes, ita ſi claudum, ſi plebejum, ſi principem, &c. hoc enim tuum eſt, datam perſonam effingere: eam autem eligere, alterius.* Denk dat wy hier zyn geſet op het Tonneel der wereldſche Vertooningen, en dat een yeder dien ſtaat en handelinge moet vertoonen, die hem van den opperſten Meeſter gegeven is: 't ſy die lang of kort zy; hoog of gering: onſen laſt is 't geen ons opgelegd is, neerſtelijk waar te nemen; maar de keure, en bevel wat een yeder in deſe vertooningen moet waarnemen, ſtaat by ons niet, maar by God, die een yeder ſijnen plicht en gaven aanwijſt/ en uytdeeld na ſijn eygen goed-vinden. Seer verre dan zijn geweeſt van de vergenoeginge die Stoici, welke oordeelden dat men/ om de ongevallen en ſwarigheden/ in het leven voorvallende/ te ontgaan/ ſich liever het leven moeſt benemen/ dan de ſelve geduldiglijk verdragen: gelijk Cato Uticenſis hem ſelven doodde/ om dat hy niet wilde in onderdanigheid van den Keyſer zijn.

De miſnoegde menſchen zijn dien Ezel gelijk/ welke by een Hovenier woonende/ klaagde dat hy al te ſlechten en ſlappen koſt at. Daar na/ verkoſt zijnde aan een Pottebaker/ klaagde hy noch meer als oyt te voren/ om dat hy te ſwaaren arbeid moeſt doen. Eyndelijk/ in handen gerakende van een Leder-bereyder/ daar was hy noch alder-elendigſt/ en wenſte met groot berouw/ doch te vergeefs/ dat hy in ſijnen eerſten ſtaat mochte herſteld worden. Seneca heeft met recht geſegd/ *Epiſt.* 9. *ad finem. Niſi ſapienti ſua non placent. Omnis ſtultitia laborat faſtidio ſui.* Niemand als een wys man heeft een genoegen in ſynen ſtaat. Alle dwaasheid heeft een miſnoegen en tegenheid in haar ſelven. 't Is dan een teeken van een dwaas gemoed/ altoos een anders gelegentheid beter te achten dan ſijn eygen. De menſchen zijn veel veranderlijker/ dan de ongeſtadige verwiſſelingen der wereldſche toevallen ſelfs zijn: en daarom is 't een onvergenoegde Ziele onmogelijk yets te wenſchen/ of toe te brengen/ waar in ſy ſoude konnen beruſten. Dit wijſd ons ſeer aartiglijk Plutarchus aan *in convivio 7. Sapient.* daar hy Cleobulus aldus ſprekende invoerd; Voor wyſe lieden is de Wet een mate. Maar tot de verkeerden ſal ik een fabel vertellen, die myn Moeder aan myn Broeder verhaald heeft. Dat de Maan verſocht van haar Moeder een bequamen rok te hebben, die haar net en wel paſſen ſoude. De Moeder antwoordde, hoe kan ik die laaten maaken? want gy veranderd altoos, d' een tyd zyt gy vol, d' ander tyd nieuw, op een ander tyd half vol, en dagelijks verwiſſeld gy uwen glants en geſtalte. Soo iſſer ook, O Geriſa, by de onvergenoegde menſchen niet, dat haar tot een maat of beruſtinge des gemoeds verſtrekken kan. 't Is dan waar dat Horatius wel geſegd heeft. *Multa petentibus deſunt multa: bene eſt quod Deus obtulit parca, quod ſatis eſt, manu.* Die veel begeeren, hebben veel gebrek: dat is wel, 't geen God met een ſparige hand geeft, en nochtans genoeg is. *Vide Camer. Meditat, hiſtor. part.* 1. C. 46. Om dan ryk te worden, (ſegd Seneca) moetmen ſyn goederen niet ſoo ſeer vermeerderen, als wel ſyn begeeren verminderen. Niemand is op aarden ſoo arm/ of een gierig menſch ontbreekt meer dan hem: den gierigaard is voor niemand goed/ maar voor ſich ſelven is hy de ſlimſte. Daarom ſeyde Epicurus Gargettus, *cui pauca non ſufficiunt; ei nihil ſatis eſt*, En Seneca *cupiditati nihil ſatis eſt, naturæ ſatis eſt etiam parum.* Die met weynig niet kan vergenoegd zyn, is niets genoeg. Want voor de Natuur is weynig genoeg, maar niets voor de begeerlijkheid der menſchen

Maar yemand mach denken/ waarom zijn de wereldſche goederen ſoo ongelijk gedeeld/ dat den eenen door overvloed/ d' ander door gebrek/ in gevaar is. Waar 't niet beter dat de goederen gelijkelijk verdeeld/ en allen gemeyn waren? Ik antwoord/ dat op deſe gelijkheid/ en gemeenſchap/ meerder ongemakken volgen ſouden/ dan 'er nu zijn. Want daar gaat niet lichter verlooren dan gemeyn goed. Ten anderen/ in de verdeelinge der gemeene goederen ſouden ontelbare twiſten en klachten ontſtaan/ d' eene voorgevende dat hy meerder arbeyd had gedaan/ d' ander dat hem/ om de waardigheid ſijns perſoons/ of aanſienlijker dienſt/ meer dan een ander toequam; inſonderheid in 't verdeelen van ſaaken die voor allen niet genoeg waren. God vertoond in deſe ongelijke verdeelinge ſijn vryheid/ en dat hy niemand yets ſchuldig is; en wil dat wy de deugden/ van weldadigheid omtrent andere/ matigheid/ en geduld/ oeffenen ſullen. Indien wy alle even rijk waren/ wie ſoude d' een voor d' ander/ geringe/ en nochtans noodige dienſten/ ondergaan? God wil in ſommige menſchen betoonen/ niet alleen dat hy voor allen genoeg is/ maar ook een bewijs geven van den overgrooten overvloed ſijner weldadigheid. En/ voorſeker/ in deſe groote ongelijkheid is wat wonderlijks; want de treffelijkheid der geſchapene dingen is niet alleen in der ſelfs aart gelegen/ maar byſonderlijk in de groote verſcheydentheid: daarom is men niet min verwonderd/ en vermaakt/ in 't aanſien der hooge ſteyle onvruchtbaare bergen/ en rotzen/ met haare diepe valleyen en afſtortingen der wateren; dan over de groenſte en vruchtbaarſte velden.

Een yeder dan behoord met ſijnen ſtaat te vreden te zijn/ gelijk de leden des lichaams verſcheyden gebruyken hebben/ en nochtans alle noodig zijn/ en eendrachtig/ om yeder het ſijne/ tot des lichaams welweſen/ toe te brengen/ *Rom.* 12. 1 *Cor* 12. Ariſtoteles oordeeld wel *in Polit.* dat de Republijcquen dan gelukkig zyn, als yeder ſyn eygen beroep, daar in hy geſteld is, wel waarneemd, en ſich met geen anders doen bemoeyd. 1 *Cor.* 7. 24. Een yegelijk daar in hy geroepen is, broeders, die blyve in 't ſelve by God. Plutarchus verklaard dit in ſijn Zedeſchriften/ met deſe gelijkenis. De ſteert twiſtede eertyds ſeer hevig tegen het hoofd, als mede willende op ſyn beurte het lichaam beſtieren, ſoo dat het hoofd ſich eyndelijk liet overreden, en toeſtond, dat ja de ſteert op haren tyd het lichaam regeeren ſoude. Maar alſoo de ſteert geen oogen had, en, by gebrek van geſicht, de wegen niet konde onderſcheyden, ſoo ſlingerde ſy het lichaam door doorn-hagen, ſlyk, water, van boven neer de klippen, tegen de rotzen, en ſo voorts. Tot dat alle de leden des lichaams, half dood getrokken en geſlagen zynde, tegen den ſteert opſtonden, begeerende datſe van de Regeeringe ſoude afſtand doen: ſoo dat de ſteert, beſchaamd zynde over haare dwaasheid, ootmoediglyk het hoofd bidden moeſt, dat het doch de beſtieringe des lichaams weder geliefde aan te neemen.

De uytnemende voortreffelijkheid der vergenoeginge.

Om onſe herten te meer op te wekken tot hoogachtinge/ en betrachtinge der vergenoeginge/ is ſeer dienſtig des ſelfs onvergelijkelijke waardigheid/ en voortreffelijkheid/ aan te merken. Want daar is niets/ dat den menſch nader tot de ware gelukzaligheid brengd/ dan deſe deugd/ en ſonder die is 't onmogelijk dat yemand gelukkig zy: want niemand kan

Digitized by Google

verder gelukkig weſen/ dan hy ſich acht ſoodanig te weſen; en alle welſtand, hoedanig/ of hoe groot die zy/ die word bedorven en vruchteloos gemaakt door den geeſt der miſnoeginge/ gelyk klaarlyk in het voorgaande bewesen is. Waarom/ gelyk Salomon, van God gevraagd zynde wat dat hy van hem begeerde/ alleenlyk wijsheid eyſchte/ 1 *Reg.* 3. Soo word van Antiſthenes getuygd/ dat hy/gevraagd zynde van de Goden/wat hy van haar begeerde/ niets anders geëyſcht ſoude hebben/ dan den geeſt van Socrates, die geleerd had in alderley ſtaat vergenoegd te weſen/ ja alle ongelyk en ſwaarigheid ſoo geduldig te dragen/ dat ſijn gemoed daar door weynig of niet ontſteld wierd.

Het is beter genoeg dan veel te hebben/ want yemand kan veel hebben/en evenwel niet genoeg hebben: maar die genoeg heeft/ heeft geen gebrek/ al heeft hy weynig. Want niemand leeft van ſijnen overvloed; maar die is hem tot een groote laſt/ en ſorge. Hy is de rykſte die daar leeft, die ſich genoegd met dat hy heeft. 't Is een grooten rykdom/ den rykdom niet te begeeren. En waarom (ſegd Seneca) ſullen wy niet liever van ons ſelven trachten te verwerven, dat wy den overvloed niet begeeren; dan van de ongeſtadige toevallen des werelds, datſe die ons geven? Genoegſaamheid kan onſe begeerte vervullen/ maar den rykdom niet. 't Is nimmermeer te weynig dat genoeg is/ en het is nimmermeer te veel/ dat niet genoeg is. De miſnoegde menſchen zyn gelyk de vaten die een doorgeboorden bodem hebben/ en daarom geen water houden konnen. Waarom wenſchte Plato, dat de herten aller menſchen dichte bodems hadden, op dat 'er al het goed mocht in blyven/ wat 'er in quam; hopende dat door dat middel de menſchen mochten vergenoegd worden.

Hy is arm/ niet die weynig heeft/ maar die veel gebrek heeft; en/ gemerkt de onvergenoegde menſchen aldermeeſt gebrek hebben/ ſoo volgd noodſakelyk datſe de armſte zyn: en de vergenoegden de rykſte/ want die hebben minſt/ of niet/ gebrek. Veele zyn derhalven arm by veel goed/ en veele ryk by weynig: Want een vrolijk, en vergenoegd/ hert, is een gedurige Maaltijd. *Prov.* 15.15. Een drooge beete met een geruſt vergenoegd gemoed, is beter dan groote rykdom, en een huys vol van geſlachte beeſten, met onruſt en miſnoegen *Prov.* 17.1. Soo was Paulus, door de vergenoeginge/ hoewel niets hebbende, nochtans alles beſittende, 2 *Cor.* 6.10. want/ door dien een vergenoegde ziel niet alleen verblyd en dankbaar is over 't geene ſy heeft; maar ſich ook verblyd met den blyden, en ſoo wel over den voorſpoed van een ander/ als ſijn eygen/ verheugd is; ſoo machſe met recht gerekend werden alles eenigſints te genieten. *Rom.* 12.15. 1 *Cor.* 3.21. insgelyks is de vergenoeginge het krachtigſte geneeſ-middel tegen alle ſiekten/ en ongemakken des lichaams; ſy verlicht de laſten van alle ſwarigheden/ want een laſt die wel gedragen/ en met verſtand opgenomen word/ die word licht. *Prov.* 17.22. Een verblyd herte ſal de Medicyne goed maken: maar een verſlagen geeſt ſal het gebeente verdroogen. Sie *Prov.* 18.14. De vergenoeginge bevrijd het hert van alle miſtrouwen/ hert-ſnydende/ en overvloedige onnutte ſorgen; want ſy volgd Petri raad/ in ſijnen eerſten Brief *Cap.* 5.7. Werpt alle uwe bekommerniſſen op God, wand hy ſorgd voor u.

Voeg hier by/ 't geene de vergenoeginge aldermeeſt aanprijſt/ datſe door geen menſchen/ noch Duyvel/ noch eenig toeval in de wereld/ den menſch kan ontnomen worden/ als die deugd recht in 't gemoed van een godzalig menſch geveſt is. Want/ hoewel de duyvelſche verſoekingen ſterk zyn/ nochtans vermogenſe niet meer op den menſch/dan hy ſelfs daar toe verwilligd/en de hand leend. Want (gelyk Seneca niet qualyk ſegd) dat door de Fortuyn, of onſekere toevallen des werelds niet gegeven word, dat kan ook door de ſelfde niet ontnomen worden. Rykdom/ eere/ ampten/ geſondheid/en alle wereldſche dingen/zyn gantſch onſeker/ en worden ongelyk lichter verlooren dan verkregen: maar/ al verlieſd yemand alles dat buyten hem is/ hy kan echter (indien hy wys/ en wel geoeffend is) in alles ſyn blymoedige en vergenoegde geſtalte des gemoeds behouden. Hy ſegd met Bias, uyt ſyn Vaderland vluchtende/ en niets by ſich van de uytterlyke goederen mede-nemende/ *omnia mea mecum porto:* Ik draage alles mede dat myne is. Want dat buyten hem was/ en de ongeſtadige veranderingen des werelds onderworpen/ dat rekende hy niet het ſyne te weſen. Den Duyvel konde Job wel van ſyne goederen berooven/ maar niet van ſyne lydſaamheid/ en vergenoegd gemoed. Maar hy ſegd *Job* 1. 21. Naakt ben ik uyt myns moeders buyk gekomen, en naakt ſal ik daar henen weder keeren, de Heere heeft gegeven, en de Heere heeft genomen: de naam des Heeren zy geloofd. Hoewel de Amalekiten de beyde wyven Davids, en ſyne goederen/ genomen hadden/ en ſyn eygen volk ſprak van hem te ſteenigen; nochtans kondenſe niet verhinderen dat hy ſich in God niet verſterkte, en geruſt ſtelde/ ſie 1 *Sam.* 30.6.

Daar is/ buyten alle twyffel/ niet treffelyker/ noch wenſchelyker/ dan 't geene den menſch aldermeeſt God gelyk maakt/ want God zynde het opperſte Goed/ ſoo beſtaat des menſchen hoogſte gelukzaligheid daar in/ dat hy met God vereenigd zy/ en Gode (ſoo veel in een Schepſel vallen kan) gelyk werde/ en na ſyn Beeld herſchapen/ na 't welk hem God in den beginne gemaakt had/ *Gen.* 1. 26. Dit nu doed de deugd van vergenoeginge/ want God is een Algenoegſame God/ *Gen.* 17. 1. want hier in beſtaat Gods grootſte Heerlykheid/ dat hy gelukzalig en algenoegſaam is/ uyt en van ſich ſelven/ eeuwiglyk/ volkomelyk/ en onveranderlyk. En/ gelyk wy in het gemeen door de genade deelachtig worden der Goddelyke natuure, 2 *Pet.* 1. 4. alſoo in 't byſonder/ op een nader wyſe/ door de gave van genoegſaamheid/ welke den Algenoegſaamen God werkt in de herten van ſyne kinderen. Dit hebben ook de Heydenen begrepen/ want Seneca verhaald van Socrates, dat hy gewoon was te ſeggen/ dat die den Goden ſeer gelijk was, die maar ſeer weynig dingen van nooden had, na dien de Goden geens dings gebrek hebben; en dat niet de wereldſche goederen die buyten ons zyn, maar het gemoed, den menſche rijk en gelukkig maakt. En *Epiſt.* 31. *Parem te Deo pecunia non faciet; Deus nihil habet; Prætexta non faciet, Deus nudus eſt; Fama non faciet, nec oſtentatio tui, nemo Deum novit, multi de illo male exiſtimant, & impune.* Het geld ſal u Gode niet gelijk maken, noch de koſtelijke kleederen, noch de hoogachtinge der menſchen: want God heeft geen geld, noch gewaad; niemand kend hem, en veele hebben een quaad gevoelen van God; nochtans is daarom ſijne gelukzaligheid niet minder/ dewijle die niet hangd aan yets dat buyten God is. Insgelijks heeft ook Salomon ſeer ſinrijkelijk geſegd/ *Prov.* 14. 14. Dat een wijs man ſal van ſich ſelven verſadigd worden. En voorwaar de eeuwige en hoogſte gelukzaligheid kan niet meer dan de vergenoeginge geven/ en die miſſende ſoude een menſch niet konnen gelukkig zijn/ hoewel hy ſchoon in den Hemel waar.

Een miſnoegd menſch is ſeer licht ſware verſoekingen onderworpen/ en kan die niet wederſtaan: maar een vergenoegde Ziele ſeer gemaklijk. Want die met weynig te vreden is/ wil om rijkdom/ noch eere/ noch eenig wereldſ voordeel/ niemands ſlaaf weeſen/ of yemant vleyen/ veel min eenig onrecht doen. Hy ſegt met Maurus Curio, als hy door geſchenken verſocht wiert ſijn Vaderland te verraden/ die met gebrade Rapen voor ſijn Avondmaal te vreden is, behoefd niemands geſchenken. De miſnoegde in tegendeel/ niet te vreden zijnde met het tegenwoordige/ al krijgd hy meer/ vermeerderd wel ſijn goed/ maar verminderd ſijn begeerte/ en by gevolg ſijn armoede/ niet. Maar hy is de watersuch-

Digitized by Google

terſuchtige gelijk / en die met de ſiekte bevangen zijn die men Honds-honger noemd / welke / hoeſe meer drinken / of eeten / hoeſe na drank en ſpijs onmatiger begeerte krijgen.

Na dien de Ziele des menſchen yets goddelijks is / ſoo iſſe / in opſicht van de aardſche dingen / oneyndig in begeerten / en kan niet verſadigd worden dan met God / van wienſe afkomſtig is : al 't gene minder is dan God / kan de Ziele / welke na Gods Beeld geſchapen is / niet vervullen. Hy is het Middel-punt / in 't welk de Ziele alleen beruſten kan / en ſich vergenoegen ; gelijk de Compasnaalde ſoo lange draaid / en roerd / tot datſe na het Noorden geſtrekt zy. De vergenoeginge is gelijk den ballaſt / waar door ons Schip / in de ongeſtadige bewegingen der wereldſche ſaken / als in balance / en in ſijn vaſtigheid / gehouden word. Die in eenige dingen buyten God volle vergenoeginge ſoeken / zijn die onreyne geeſten gelijk / van de welke Chriſtus ſegd / *Matth.* 12. 43. datſe ruſte ſoeken, maar die niet vinden. Dit bekend Salomon in ſijn eygen ervarentheid bevonden te hebben. Want / hoewel hy in overvloed alles had dat de wereldſche gelukken yemand geven konnen ; namelijk / een treffelijke en geruſte regeringe / overgrooten rijkdom / uytſtekende wijsheid / alderley weelde en vermaak / daar hy ſich in toegaf / om alles te doorſoeken : nochtans / alles wel nageſpeurd en ingeſien hebbende / heeft betuygd / dat het alles niet was dan ydelheid der ydelheden , en een quellinge des geeſts. Sie *Eccleſ* 1. en 2. Want de Ziele / zijnde een hemelſch en een geeſtelijk weſen / kan met de grove aardſche dingen niet verzadigd worden / (want die zijn des ſelfs natuur te ongelijk) maar alleen met het gene na ſijn aart gematigd / en derhalven hemelſch en geeſtelijk is. *Pſal.* 73. 25. Wien heb ik neffens u in den Hemel ? neffens u luſt my ook niets op der aarden, &c.

Sonder vergenoeginge konnen wy niet verkrijgen of behouden de geruſtigheid / en blijde geſtalte des gemoeds / in welke nochtans beſtaat een groot deel van onſe gelukzaligheid ; en ſonder welke wy nooyt konnen gelukkig weſen / ofte God dienen gelijk het behoord. *Deut.* 28. 47, 48. Om dat gy den Heere uwen God niet gediend ſult hebben met vrolijkheid, en goedheid des Herten, van wegen de veelheid van alles. Soo ſult gy uwen vyanden, die de Heere onder u ſenden ſal, dienen, in honger, en in dorſt, en in naaktheid, en in gebrek van alles : en hy ſal een yſeren jok op uwen halſe leggen, tot dat hy u verdelge. Een misnoegd menſch is gedurig ongeruſt / en ontſteld ſich ſoo over 't geen hy niet heeft / dat het gene hy heeft hem geen nut doet / ja tot eenen laſt is. Even gelijk ſpijs / die de maag niet kan verdouwen / niet alleen geen voedſel geeft / maar ook het gantſche lichaam ſchadelijk en laſtig valt. Ja de droefheid eens misnoegden herts dood allenrkens den menſch / en verteerd te gelijk ſijn geeſt en lichaam. *Prov.* 15. 13. Een vrolijk hert ſal het aangeſicht blyde maken : maar door de ſmerte des herten word de geeſt verſlagen. *Vers* 15. Alle de dagen des bedrukten zyn quaad : maar een vrolijk hert is een gedurige maaltijd. en *Cap.* 17. 22. Een blyd herte ſal eene medicine goed maken : maar een verſlagen geeſt ſal het gebeente verdroogen. Dit misnoegen dede Hanna weenen / en haar voedſel vergeten / 1 *Sam.* 1. 7, 8. Achab ſiek te bedde liggen. 1 *Reg.* 21. 4, 5. *Eccleſ.* 3. 22. Dies ik geſien heb, datter niets beter is, dan dat den menſch ſich verblyde van ſijne werken. want dat is ſijn deel : want, &c. Een wys Man, ſegd Seneca, beſit door de genoegſaamheid van ſijnen geeſt, alle de goederen van de wereld. Want hy verblijd ſich met den welſtand van andere *Rom.* 12. neemd ſijn vermaak in het aanſchouwen van alles ; en rekend met waarheid / dat alle dingen tot ſijn gebruyk gemaakt zijn / om God daar over met blymoedigheid te prijſen. En / voorwaar / die groote en menige goederen beſitten / zijn ſoo gelukkig niet als hy : want / door dienſe daar niets van genieten konnen / dan 't geen haar tot welweſen noodig is / het welke ſeer weynig is ; ſoo volgd noodſakelijk / datſe van de overige goederen / die veire de meeſte zijn / niet hebben dan ſorge en arbeid. Dit heeft de Prediker wel aangemerkt / *Cap.* 5. 10. Daar het goed vermenigvuldigd, daar vermenigvuldigen ook die 't eeten ; wat nuttigheid hebben dan de beſitters daar van, dan het geſichte harer oogen ? Voeg daar by dat een menſch die Godvruchtig is / ongelijk meer vermaak en ſoetigheid geniet van de wereldſche goederen / dan andere menſchen : want ſy genieten die niet alleen als dienſtig tot haar onderhoud en wel-weſen / maar als teykenen van Gods liefde en gunſte tot haar / welke haar beter is dan het leven, en alles dat haar in dit leven kan toekomen. *Pſal.* 4. en 73. 25. Wien heb ik neffens u in den Hemel ? neffens u luſt my ook niets op aarden. Beſwijkt, &c.

Maar / ſal yemand ſeggen / het is lichter de lijdſaamheid / vergenoeginge / en blymoedigheid / aan te prijſen / dan te plegen. Het is ſeer beſwaarlijk ſijn ſchade / oneer / ongemak / en alderley voorkomende ongeval ſoo te verwinnen / dat onſen geeſt daar door niet ontruſt werde.

Ik antwoord / dat alles door neerſtigheid / en gewoonte / kan overwonnen worden : geen ongemak ſoo groot / dat door de gewoonte niet verſacht word. De blindheid is een ſwaar ongeval / nochtans leerd de ervarentheid / dat te Parijs, onder de blinden / die in een groot getal / in een huys by malkanderen onderhouden worden ; eer meer / dan min vermaak / en geſang / geſpeurd word / dan by andere menſchen. Yemand die konſtig wil leeren op eenig Inſtrument ſpeelen / of ſingen / die moet allenrkens / door gedurige onderwijſinge / en oeffeninge / daar toe geraken : ſoo ook die verkrijgen wil een wel-geſtelde / en vaſte geſtalte ſijns gemoeds. Indien geen ding ſoo ſwaar is (ſelfs niet de dood) dat niet door een ſterke hertstocht / en drift der menſchen / kan veracht worden ; niet ſoo moeyelijk / dat / door den tijd / en gewoonte / niet verwonnen word ; waarom ſal de goede reden / en deugd niet vermogen / dat een ongeregelde hertstocht kan uytwerken ? Scævola liet onbeſchroomd ſijn hand verbranden / liever dan dat hy ſijn kleynhertigheid ſoude laten blijken. Regulus had liever tot ſijn vyanden weder te keeren / en door een ſware dood te ſterven / dan de ſchande van ontrouw en meyneedigheid te dragen. Sommige willen liever de Pijn-bank uytſtaan / dan die oneer te hebben / datſe door kleyn-ſeerigheid haare med-geſellen beklappen ſouden. Sommige ſouden liever ſterven / dan haar hardnekkigheid breken / in 't herroepen of belijden van haare misſlagen. Hoe menige menſchen verachten galg en dood / op hoop van een onſekere winſt / of eer te behalen. De Soldaten / al zijnſe dikmaal ſeer ſwaarlijk gequetſt / ſoo haaſt alſſe geneſen zijn / keeren weder met vreugde na den Krijg. Waarom ſouden wy dan / door de onverwinnelijke kracht der deugd / liefde / en vertrouwen op God / geſonde en vaſte reden / hoop / en vertrooſtinge der eeuwiger volmaakte gelukzaligheid / niet doen konnen / dat andere doen door ydele inbeeldingen / en verkeerde bewegingen ? namelijk / alle pijn / ſchade / en ongeval / dat ons overkomt / kleyn achten ; en met een Chriſtelijke kloekmoedigheid overwinnen ? Hooggaande pijn ſchijnd alder-beſwaarlijkſt den menſch te drukken ; maar denk daar tegen / dat alle pijn verdragelijk is / of ſeer kort. Want een van tween / of gy moet de pijn overwinnen / of de pijn / onverdragelijk zijnde / moet door de dood geëyndigd worden. Wat de oneere belangd / daar veele meer gevoelig van zijn dan van de dood / denk dat geen ſchande u kan overkomen dan door u eygen ſchuld. Want al dat gy lijd ten onrecht / is geen ſchande voor u / maar grooter eer / gemerkt de eer niet anders is / dan een oordeel en achtinge

Digitized by Google

van yemands eerwaardigheid / gegrond op de erkentenis van ſijne wijsheid / en deugden / welke alleen hem waare eer konnen toebrengen.

Het is een vaſten regel / 't geene ons den Apoſtel aanwijſd 1 *Tim.* 6. 6. De Godzaligheid is een groot gewin met vergenoeginge. Ja buyten die kander geen recht gewin zijn. Want de Godzaligheid en vergenoeginge konnen den menſchen veel goeds doen / ſonder aanmerkinge van gewin: maar geen wereldſch gewin kan den menſch goed doen / ſonder Godzaligheid en vergenoeginge. Gelijk den Heydenſchen Orateur ſeyde van de lichaamelijke kracht / dat ſterkte des lichaams met wysheid en beſcheydenheid vermengd, den menſch veel voordeelen kan toebrengen, maar ſonder de ſelve iſſe ſlechts als een ſweerd in een kinds hand, of dolle mans hand, en een middel om ſich veel onheyl op den hals te haalen. Gelijk een exempel verhaald word van Milo Crotoniates, de ſterkſte menſch in ſijnen tijd / dewelke onbedachtelijk willende een boom met ſijn handen van een ſcheuren / daar in vaſt geraakt is / en van de Wolven verſcheurd. Alle winſte en voordeel / verkregen met quetſinge van een goed gewiſſe / is merkelijke ſchade; want wat baatet een menſch, ſoo hy de geheele wereld gewind, en lyd ſchade ſyner ziele? of wat ſal een menſch geeven tot loſſinge ſyner Ziele? *Matth.* 16. 26. Al dat gewin ſchijnd is 't niet; want het veroorſaakt menigmaal veel groter ſchade. *Non ego omnino lucrum omne eſſe utile homini exiſtimo: eſt etiam ubi profecto damnum præſtet facere, quam lucrum. Plaut. Capt. Pecuniam in loco negligere, maximum interdum eſt lucrum. Terent. Adelph.* Het is ſomtyds groot voordeel ſyn winſte te verſuymen; en veel nutter ſchaade te doen, dan winſte.

Voeg hier by deeſe bedenkinge / welke een ſterke beweeg-reden behoord te weſen tot vergenoeginge; Datmen om voorſichtiglijk te handelen / meer behoord bekommerd te zijn / om te bewaren 't geen men heeft; dan om te verkrijgen datmen niet heeft; want beyde reden en ervarenheid leeren ons / datmen anderſints / in plaats van voordeel / gemeenelijk groote ſchade doed.

Julius Cæſar ſtaat / in d'adelijke ſpreuken van Grabriel Symeon, op de Wereld-kloot afgebeeld / met een boek in de ſlinker / en een zweerd in de rechterhand / met dit Opſchrift: *Ex utroque Cæſar*, dat is / Keyſer door 't een en 't ander. Dat ſeggen wil / dat de Rijken door Wapenen gewonnen / en door wijsheid bewaard moeten worden. Want 't is niet genoeg datmen Landen veroverd / maar moet de veroverde ook ſien te behouden. Daarom beſchuldigd Guicciardyn de Francoiſen van onvoorſichtigheid / die hunne Grenzen door wapenen lichtelijk uytbreyden / en 't geen dat ſy gewonnen hebben qualijk bewaren konnen. Daarom verwonderde ſich met reden den Keyſer Auguſtus, de tochten van Alexander de Groote in Ooſten geleſen hebbende / om dat Alexander het eene Land by het ander overwinnende / niet op middelen gedacht had om die te bewaaren. Juſtinus ſegd even ſoo veel van Pyrrhus, Koning van Albanien: want / waar hy quam / niemand kon hem tegen ſtaan; maar ſoo ſeer als hy een gelukkig Winnaar geacht wierd / ſoo ongelukkigen beſitter achtte men hem weer / als of hy maar vermaak ſchiep / 't eene Land by het ander te winnen / en daarna weer te verlieſen. Daarom geleek hem Antigonus by een Tuyſſcher / die / op hoope van gewin / ſijn eygen goed verquiſt / ſonder hem / met het gene dat hy wind / te konnen genoegen / maar altijd na het geen een ander heeft ſtaat / en dikmaals / om daar toe te komen / al dat hy te vooren gewonnen heeft / verlieſd. Scipio Cenſor, dat is / Tucht-meeſter zijnde / pleeg de Goden niet te bidden om vermeerderinge des Rijks / maar aldus: houd het ſtaande, het is alreede groot genoeg, laat ons te vreden zyn dat het ſtand houde. Het is een gewoonte onder de Turken / als hun Sultan in ſijn Moſkee of Kapelle gaat / om ſijn Godsdienſt te plegen / dat de Taliſman / of Tempel-bewaarder / hem te gemoet komt / en met luyder ſtemme vermaand / gedenk dat het Keyſerrijk, dat door gerechtigheid en dapperheid verkreegen is, niet anders dan door de ſelve wapenen bewaard en beſchermd kan worden.

Behulp-middelen tot genoegſaamheid.

HEt is niet genoeg te verſtaan de noodſakelijkheid / en onuytdrukkelijke nuttigheid / en voortreffelijkheid der vergenoeginge / ten zy wy weten door wat middelen wy die verkrijgen / in ons onderhouden / en vermeerderen konnen. Daar toe is voor eerſt noodig / dat wy ons niet quellen over den voorſpoed van anderen / ſelfs niet der Godlooſen / hoe groot die ook mochte zijn. Want / indien gy ſien wild op de geene die hooger in ſtaat en voorſpoed zijn dan gy / ſoo ſult gy altoos onruſtig en elendig weſen. Sie daar van de voorbeelden Davids, en Jeremiæ, *Pſal.* 73. en *Jer.* 12. In tegendeel moetmen altoos ſien op de geene die minder / elendiger / armer / en geringer zijn in de wereld / dan wy: welke wy over al / en altoos bevinden ſullen ongelijk het meeſte getal te zijn; inſonderheid ſoo wy de moeyte nemen van de kleyne ſtraatjens / en wooningen der Armen wat nader te beſichtigen / hoe armelijk de grootſte menigte der menſchen door de wereld geraaken. Soo gy (ſegd Seneca) wilt dankbaar weſen tegen God, en u eygen leven, bedenk hoe veel menſchen gy te boven zijt gegaan, ja dikmaal u ſelven.

2. Bedenk ernſtelijk dat oude ſpreekwoord der Hebreen. *Quis pertingit ad ſapientiam ex filiis hominum?* Reſp. *Qui omittit ſuperflua, atque apprehendit viam breviorem, id eſt, omiſſis ſuperfluis, agit neceſſaria.* Wie komt'er van de menſchen kinderen tot wijsheid, dan die onnoodige dingen nalaat, en den kortſten weg ingaat, dat is, die de overvloedige dingen voorby-gaande, niets ſoekt, of doed, dan dat noodig is. De menſchen hebben van Natuer ſeer weynig van nooden / maar ſy hebben veele vonden geſocht. *Eccleſ.* 27. 9. Meeſt de dingen / daar de menſchen om ſweeten / allerley kommer / arbeyd / en gevaar uytſtaan / zijn onnoodig; maar worden gerekend noodſaakelijk te zijn uyt een ydele inbeeldinge / navolginge van anderen / oude gewoonte / en ſoo voorts; welke indien den menſch met reden konde verachten / en alleen najagen dat tot ſyn welweſen noodſakelijk is / daar ſouden weynig menſchen arm zijn / of van nooden hebben ſulke ſlavernyen / en moeyelijkheden te ondergaan / als ſe nu doen. Als Pyrrhus tot een van ſyne Raads-heeren / genaamd Cyneas, ſeyde / dat hy dit Land / en geene Stad / wilde gaan door de wapenen veroveren; dat hy eerſt wilde gaan beoorlogen Italien, daar na Spanjen en Sicilien, daar na Macedonien en Grieken-Land; vraagde hem Cyneas, wat hy / dit alles verricht hebbende / meynde te doen? dan ſal ik my te vreeden ſtellen, antwoorde *Pyrrhus*, en vrolijk leven; wel ſeyde *Cyneas*, dat kond gy nu ook wel doen, indien gy maar een vergenoegd gemoed kond hebben. Daar word verhaald van Anacreon, dat hy van Polycrates tot een gift ontfangen hebbende vijf Talenten / de ſelve na vier of vijf dagen te rugge geſonden heeft / tot reden gevende / dat hy in dien korten tijd meer kommer gehad had om dat geld te bewaren / dan hy opt vermaak daar van konde verwachten. Waar mede hy te kennen gaf / dat vermeerderinge van geld / en ſtaat / de vergenoeginge en gelukzaligheid der menſchen niet vermeerderd / maar eer verminderd en belemmerd / ja dikmaal den menſch tot beter dingen onbequaam maakt. Om welke oorſaak gemeld werd van Crates, dat hy / bemerkende dat hy door de veelheid ſijner goederen verhinderd wierd ſich te oeffenen in de wetenſchappen / en onderſoek der wijsheid / een deel van ſijn goed in de Zee wierp; ſeggende / het is beter dat ik mijn goed verderf, dan het goed my. ...

3. Quel

Digitized by Google

3. Treurt u niet over 't geene gy verlooren hebt / maar verblijd u over 't geene gy noch behouden hebt; 't welk lichtelijk meer is dan menige andere hebben / die nochtans met het hare wel te vreden zijn / en dikmaal beter dan gy. Het is dwaasheid (ſegd Plutarchus) droevig te weſen om 't geene dat men verlooren heeft; en hem niet te verblyden over 't geene dat men behouden heeft. 't Is een ſoete aanmerkinge van een Godsgeleerde / belangende het Manna / dat 'et / als het volk niet meer vergaderde dan ſe dagelijks van nooden hadden / aangenaam en ſoet was; maar / als de Kinderen Israels daar mede niet te vreden waren / en meer vergaderden / ſoo dat ſe tot den anderen dag wat over-lieten / doe wieſſen daar wormen in, en het wierd ſtinkende, ſegd den Text *Exod*. 16. 20. Soo ook / als wy te vreden zijn met dien ſtaat in welken wy van God geſteld zijn / dan iſſer een zegen in; maar / indien wy onvergenoegd zijn / dan groeyender wormen in / en wy worden / door onſe eygen dwaasheid / beroofd van de ſoetigheid der ontfangen weldaden. Denk by u ſelven / indien gy in 't eene minder zijt dan een ander / datter licht yets anders is / waar in gy meer dan andere gezegend zijt: want Gods weldaden zijn ſeer menigerley. Heeft een ander meer rijkdom / of ſtaat / en wereldſche eere; gy hebt miſſchien meer geſonde dagen / meer vergenoeginge / min ſorge / minder dan hy van nooden; of wel beter verſtand / geheugeniſſe / of yets anders / 't welk waardiger is dan 't geene daar in gy van andere overtroffen word.

4. Overleg by u ſelven / dat dien veel gegeven is / overvloediger ſal geëyſcht worden; datſe meer dan gy ſullen moeten verantwoorden / en over veele ſullen moeten rekenſchap geven. Item / dat God ſijne gaven uytdeeld na een yeders gelegentheid: is u min gegeven / dat gy lichtelijk tot verhandelinge van meerder Talenten niet ſoud bequaam weſen. Dit wijſd Chriſtus ons aan / *Matth*. 25. 15. Den eenen gaf hy vyf Talenten, en den anderen twee, en den anderen een; een yegelijk na ſijn vermogen. Sta inſonderheid na geeſtelijke gaven en zegeningen / die de lichamelijke in waardigheid verre overtreffen; dat gy rijk moogd weſen in God / en in goede werken, 1 *Tim*. 6. 18. Al te groote begeerte tot de tijdelijke goederen doed ons de eeuwige verſuymen / en miſſen. Veele menſchen hebben noyt genoeg van de wereldſche vergankelijke goederen / maar van de geeſtelijke / en eeuwige / ſeggenſe dagelijks / met die van Laodicea, Ik ben ryk en verrykt geworden, en heb geens dinks gebrek: en weten niet datſe elendig, jammerlijk, blind, en naakt zyn. *Apoc*. 3. 17. Waarſe in acht behoorden te nemen 't geen Chriſtus ſeyde *Luc*. 10. 41, 42. Martha, Martha, gy bekommerd en ontruſt u over veele dingen, maar een ding is noodig: doch Maria heeft het goede deel verkoren, het welke van haar niet ſal weggenomen worden, en *Matth*. 6. 33. Soekt eerſt het Koninkrijke Gods, en ſijne gerechtigheid, en alle deſe dingen ſullen u toegeworpen worden.

5. Sie wel toe datge / 't een of 't ander hoorende / noyt yets / ſonder vaſt beſcheid / ten quaden duyd. Want daar zijn veele menſchen / die haar quellen met valſche en ingebeelde ongelukken; door een ergwanig humeur misduyden ſy al watter gedaan / geſproken / of voorgenomen word / als haar nadeelig en ſchadelijk zijnde. Sy vellden haar in datſe ſchipbreuk lijden op elken gedroomden wind; ja vreeſen dat yeder mols-hoop een berg van verdriet is. Sy zijn bekommerd over dingen die noch verre van de hand zijn / die lange na haar leven te komen ſtaan / ja lichtelijk noyt ſullen geſchieden; gemerkt alle toekomſtige dingen gantſch onſeker zijn. Want wy moeten het rekenen als een groote weldaad Gods / dat wy de toekomende dingen niet weten: want / indien den menſch / behalven ſijn tegenwoordige ongemakken / noch altoos de toekomende te gemoet ſag; ſijn elend ſoude wonderlijk verſwaard werden. Verhalven die ſorgvuldig zijn over het toekomende / zijn elendig / niet alleen voor den tijd / maar ſonder reden; en daar de tegenwoordige bekommernis behoorde meer als genoeg te weſen / ſoo vermenigvuldigenſe haar verdriet ſonder getal. Niet lettende op 't gene Chriſtus ſegd / *Matth*. 6. 34. Zijt dan niet beſorgd tegen den morgen: want den morgen ſal voor het ſijne ſorgen, elken dag heeft genoeg aan ſyns ſelfs quaad. Men verhaald van den Arend / dat hy hongerende / noyt gehoord word eenig geluyd te maken / gelijk wel andere vogelen / zijnde als / door ſijn grootmoedigheid / boven honger en dorſt verheven: ſoo is 't ook een teyken van een Chriſtelijke en prijſſelijke grootmoedigheid / noyt door onverduld te klagen / of door kleynhertigheid ſich te laten verwinnen; veel min te murmureren / of onbehoorlijk misbaar te maken over eenige ſaak. Konden wy het goed / dat ons den Hemel ſchenkt / wel gebruyken / en den mond openen / na dat de beet is / wy ſouden ons gelukkig achten. 't Is licht genoeg / dat wy hebben / als onſe begeerte niet te groot is. Maar wy zijn ſelfs de oorſaak van ons eygen quaad / en armoede. Het klaar water dat ons den Hemel geeft / maken wy ſelfs dik en troebel; even als de paarden / die te water geleyd worden. Wy ſoeken een knoop in een effene bieſe; en ſlachten de Egels / die het lijf vol ſcherpe ſtekels hebben / die wy ſelfs gebroed en voorgebragt hebben. De Lijſter kakt haar eygen quaad, een lymachtig miſt / daar mede ſy verſtrikt word. En de Quakkelen verraden haar ſelven door haren bek. Soo gaat het ook met de menſchen.

6. Voeg dan by de voorgemelde middelen / om tot de genoegſaamheid te geraken / ook dit / dat gy niet al te veel geſelſchap ſoekt / noch te veel opneemd te doen; ken u ſelven / en beproef eerſt uwe bequaamheid tot de laſten die gy aanneemd: neem niet meer by de hand / dan gy bevind bequamelijk te konnen uytvoeren; want anders doende ſult gy vervallen tot groote verſtroppinge des gemoeds / ontſteltenisse der ſinnen / en tot veele misnoegende klachten *Pſal*. 131. 1. Sie hier van den bedachtſamen raad van Jethro aan Moſes, *Exod*. 18. *verſ*. 17, 18. Houd u ſelven altijd beſich met eerlijk dingen / maar wacht u van al te veel omſlags. Te veel beſlommerd, te veel bekommerd: byſonderlijk die ſulke tedere beenen en herſſens hebben / dat ſy met een korde-wagen overreden / en in een plas verdronken werden. Te veel hoys over hoop gehaald doed het broeyen: Die de paling te veel drukt, werdſe quijt.

7. Sie wel toe dat gy u ſelven niet veel beloofd van de onſekere toekomende dingen des werelds; maak geen rekening op groote dingen. Want die het beſte in alle dingen dwaaſſelijk veracht / kan lichtelijk van misnoeginge overvallen worden / als de uytkomſte met ſijn verwachtinge niet over een komt. 't Is beſt dat wy ons ſelven altoos kleyne dingen inbeelden; ja in alle dingen het quaadſte ons ſelven laten voorſtaan. Want ſoo doende voorſien wy het quaad / konnen het grootelijks verſachten / en menigmaal voorkomen. En / indien het beter uytvald / als wy gemeend hadden / ſoo krijgen wy dobbel reden / om niet alleen vergenoegd / maar ſeer verblijd te weſen. Het is de ſtem der onverſtandige te ſeggen / van 't geen haar over-komt / ik had dat ſoo niet gedacht.

8. Denk by u ſelven dat de hoogſte ſtaaten in de wereld de gevaarlijkſte zijn; ongelijk meerder / machtiger / ſubtijlder / en meer ongevoelijker en doordringender verſoekingen ten quade / en tot ons verderf / onderworpen / dan een geringen of middelmatigen ſtaat. *Difficilius eſt pugnare cum libidine quam cum cruce.* August. *Omne malum facilius vincitur quam voluptas.* Cypr. Het is moeyelijker te ſtryden tegen de wellust dan tegen het kruys. Alle quaad word lichter verwonnen dan de welluſt. Het zijn ſterke beenen die de weelde verdragen konnen. Want weelde is een quaad beeſt. Heeft tegenſpoed haar duyſend verſlagen / den voorſpoed heeſter tien duyſend ver-

Digitized by Google

verſlagen. *Eccl.* 5. 12. Daar is een quaad dat krankheid aanbrengd, 't welk ik ſag onder de Sonne: Rijkdom van haare beſitters bewaard tot haar eygen quaad. *Prov.* 1. 32. Den voorſpoed der ſotten ſalſe bederven. *Matth.* 19. 24. Het is lichter dat een Kemel gaa door 't oog van een naalde, dan dat een Rijke ingaa in het Koninkrijke Gods. Want de Rijken hebben niet alleen meer verſoekinge / maar ook vermogen en gelegendheid / om ſeer groot en veel quaad te doen / ſoo voor het gemeyn / als de Kerke Gods. Maar *honeſta res eſt* (ſegd Seneca) *læta paupertas, illa vero non eſt paupertas, ſi læta eſt.* 't Is een eerlijke ſaake, een blymoedige armoede; doch dat is geen armoed, die blygeeſtig is.

Vivitur exiguo melius, Natura beatis
Omnibus eſſe dedit, ſiquis cognoverit uti.

Met een kleyn leefdmen beſt, de natuur heeft alle menſchen gelegendheid gegeven om gelukkig te worden, indienſe maar wel konnen gebruyken 't geen ſy hebben. De dingen diemen begeerd ſchijnen ons altoos treffelijker te zijn / dan als menſe verkreegen heeft: menigmaal hebben de menſchen een tegenheid / of immers achten ſeer gering / 't geene ſy te voren met een ſeer hevige begeerte / en hoogachtinge geſocht hebben, Want (ſegd Seneca) *bona Terræ ſunt vere inſidioſa, ſperantibus meliora quam aſſequutis*. De wereldſche dingen zijn waarlijk bedriegelijk en liſtig; meer en beter geacht van de geene dieſe hoopen, dan dieſe beſitten.

Hoe hooger yemand verheeven is / hoe ſwaarder val hy te vreeſen heeft. De hooge boomen vatten meeſt wind. Die uyt een hoogen ſtaat vervald heeft veel van nooden eer hy kan herſteld worden; maar die in een leege gelegendheid is / word lichtelijk opgeholpen: want dewijle hy weynig van nooden had om gelukkig te weſen / ſoo iſſer weynig gebrek om daar toe te geraaken / of / dien ſtaat verlooren zijnde / weder te bekomen. Die veel heeft is veel ſorge en gevaar onderworpen van verlies / nijd / brand / ſchade / verſuym / en ſoo voorts. Maar / gelijk een weynig dat genoeg is / licht verkreegen word / ſo word het ook met minder kommer beſeten / en met kleynder verſtel verlooren. Die veel heeft moet veel onderhouden; en wat ſoudet yemand helpen / dat hy met Briareus hondert handen had / om goed te vergaderen / als hy daar en tegen ook / met den ſelven Briareus, vijftig buyken voeden moeſt. Want *Eccl.* 5. 10. Daar het goed vermenigvuldigd, daar vermenigvuldigen ook die 't eeten: wat nuttigheid hebben dan de beſitters daar van, dan het geſichte der oogen?

Doe daar by / dat de Lieden die van middelmaatige gelegendheid zijn / ongelijk meer vermaak en ſmaak hebben in haare ſpijſen / dan de Rijken. Want dat yemand dagelijks / en overvloediglijk voorkomt / dat is onaangenaam / en verveeld. Daarom ſietmen dat de Rijken geduuriglijk het beſte en overvloed gewend zijnde / nergens in naauwelijks vermaak neemen. Want den honger is de beſte ſauce. En alle wereldſ vermaak (geen uitgeſonderd) wat te veel / of te lang gebruykt werdende / verwekt een groot miſnoegen / en tegenheid: maar de wellust beſtaat in een matig en ſeldſaam gebruik. Behalven dat den overvloed veele ſiekten / en ongemakken veroorſaakt / welke het vermaak der ſelve verre overwegen. *Eccl.* 5. 11. Den ſlaap des Arbeyders is ſoet, hy hebbe weynig of veel gegeten: maar de ſatheid des rijken laat hem niet ſlaapen. Waar den armen komt / of reyſt / hy is vrolijk / en wel vergenoegd / want hy vind over al meer / en beter / dan tot ſijnen huyſe; maar den Rijken veracht alles / en het is ſlecht in ſyn oogen / om dat hy meerder en prachtiger gewend is. Ptolomæus, Koning van Egypten, in de jacht van ſijn geſelſchap verdwaald zijnde / en met grooten honger vervallen in een Boerenhut / daarmen hem Roggenbrood met water voorſtelde / verklaarde / dat hy noyt in ſijn leven met diergelijke luſt gegeten of gedronken had; en dat hy noyt gelooſd had / dat honger en dorſt ſoo koſtelijke ſaaken waaren.

9. Het is meede dienſtig / om alle miſdoegende bekoringen tegen te gaan / datmen ſijn gedachten / hertstochten / en onruſtige beroeringen niet toe geeve / door ledigheid / of ſoeken van eenſaame plaatſen / en ons het geſelſchap onttrekkende; maar het is beter dat men de ſelve bedwinge / door yets anders te denken / te doen / of te ſpreeken met anderen / waar door de tochten onſes hertten ten quade / mogen geſtuyt en wederhouden worden / by maniere van een diverſie / of afleydinge op een ander wech / en beter voorwerp: gelijk de Heel-meeſters op diergelijke wijſe somtijds de ſiekten ſoeken te geneeſen. Stel u menigmaal voor de ydelheid en ongeſtadigheid der wereldſche dingen / en des menſchelijken levens: houd u vlijtig in een eerlijke beroepinge: lees de H. Schriften met aandachtige opmerkingen. Bemin niet ſeer eenige aardſche goederen / maar gebruyk de wereld als niet gebruykende / wetende dat het maar een kortwijlige vertooninge / en gedaante is die haaſt voor gaat, 1 *Cor.* 7. 31. Indien ons de aardſche goederen maar licht aanhangen / als een mantel om het lijf / of ſchilderye die op een tafereel alleen met een licht touwken aan den muur gehangen word: wy ſullen die lichtelijk / ſonder groote ontſtelteniſſe / verlaaten. Maar indien ons hert daar op geſet is / ſoo dat des ſelfs liefde ons innerlijk aankleefd / ſoo ſal yeder verlies ſoo hard en ſmertelijk vallen / als ofmen ons een gedeelte des huyds aftrok; gelijkmen een papier-kaart op een muur of plank wel geplakt zijnde / niet ſonder ſcheuren en breeken kan af trekken. *Pſal.* 62. 21. Wordet niet ydel, als 't vermogen overvloedig aanwaſt, ſetter het herte niet op.

Denk ſomtijds by u ſelven / alles dat in de wereld is / is Godes / hy doed daar meede dat hem behaagd / wy hebben nergens toe recht / dan door een vrywillige weldadigheid Gods: wat reden iſſer van onderſcheid / dat ik meer heb dan veel anderen / daar onder geen weynige beter zijn dan ik; ja daar ik weet niet alleen de minſte weldaad onwaardig te zijn / maar in tegendeel / ſwaare oordeelen? *Matth.* 20. 15. Of is 't my niet geoorloſd te doen met het mijne, wat ik wil? Of is uwe ooge boos, om dat ik goed ben? 1 *Cor.* 4. 7. Want wie onderſcheid u, en wat hebt gy dat gy niet ontfangen hebt? en, &c. Als de Onderſaten Davids mildelijk en vrywilliglijk hadden gegeven tot den opbouw des Tempels / ſoo ſegd David tot God / 1 *Chronic.* 29. 14. Want het is alles van u, en wy geven 't u uyt uwe hand.

10. Het is ook een noodig behulpmiddel tot vergenoeginge / dat men die niet ſoeke buyten ſich in de aardſche dingen / dieſe niet geven konnen: maar binnen ons / in de goede beſtieringe / en geſtalte van ons eygen hert. *Ne te quæſiveris extra.* Wy moeten onſen welſtand niet buyten ons, maar aldermeeſt in ons ſelven ſoeken. *Luc.* 17. *vers* 20. Het Koninkrijke Gods komt niet met uytterlijk gelaat. Noch men ſal niet ſeggen, ſiet hier of ſiet daar; want het Koninkrijke Gods is binnen u-lieden. Alle dingen die wy buyten ons ſelven najagen / zijn ſeer machtig om ons ſelven ons te onttrekken / door ontroeringen onſes geeſts / die ons verhinderen ons ſelven te beſitten / en onſen eygen geeſt te beſtieren / of immers in haare ruſt en welſtand te houden. Daarom behoordemen voor alles te bidden / en te poogen / met Socrates, dat wy mogen bewaren een goede geſtalte onſes gemoeds binnen ons / en dat de ſelve door geenderley dingen / die ons van buyten voorkomen / verhinderd werde. Denk dan meermaal op Epicteti, en der Stoiſchen vermaaninge / dat alles wat in de wereld is / of ons voorvald; moet onderſcheyden werden in dingen / die / of in onſe macht zijn / of niet. Onſe ſorge moet niet gaan dan over de eerſte dingen; want over de tweede bekommerd te zijn / is een dwaaſe en vruchtelooſe elende.

Alle uytwendige dingen / die ons in het leven voorvallen / zijn occaſien van goed of quaad / maar het quaad ſelfs dat ons deeren kan / komt uyt ons / namelijk /

uyt

uyt onſe verkeerde meeningen / en ongeregelde driften. *Non oportet ſe rebus, ſed res ſibi ſubmittere.* Wy moeten niet ons ſelven de ſaken, maar de ſaken ons onderwerpen. Alle dingen konnen ſchadelijk of nuttig weſen / na datmenſe qualijk / of wel / opneemd / en gebruykt. Alles is gemengeld in de wereld / daar is niet dat allesints en ſuyverlijk goed is / of daar is ook quaad in; niet ſoo quaad / of daar is ook goed by. Alle dingen hebben twee hand-vatten / en konnen of wel of qualijk opgenomen worden. Alle gemakken hebben haar ongemakken / en alle ongemakken haar gemakken. Alle dingen zyn den reynen reyn, en ſtrekken den wyſen en vromen ten goede: maar den dwaſen en onreynen, is alle dingen verderffelijk. *Tit.* 1. 15. *Rom.* 8. 28. Want de godzaligen ontfangen alles als teykenen van Gods gunſte / en het word aan hare Ziele geheyligd; waarom het geen wonder is / dat ſonder de Godzaligheid de menſchen niet vergenoegd zijn / gemerkt alles haar / door haar eygen onverſtand / en miſbruyk / tot nadeel ſtrekt. De dwaſen worden door voorſpoed hoogmoedig. *Nam rara virtus, humilitas honorata.* 't Is een ſeldſame deugd als de nederigheid by hoogen ſtaat gevonden word. Maar hoe de Godzalige meer weldaden ontfangd / hoe hy dies te nederiger is / en te meer dankbaar voor God word. Sie *Pſal.* 8. 5. wat is den menſch, &c. *Gen.* 32. 10. 2 *Sam.* 7. 18. Wy moeten trachten altoos blyde te weſen, en ſelfs in de verdrukkinge te roemen. 1 *Theſſ.* 5. 16. *Rom.* 5. 3.

Over de dingen die ons door onſe ſchuld overkomen / moetmen ſeer bedroefd weſen; want / hoe wy ons daar in meer veroordeelen / hoe wy meerder genade by God verkrijgen / en voor het toekomende voorſichtiger worden. Maar over dingen die in onſe macht niet ſtaan / of door een anders ſchuld ons bejegenen / moetmen weynig ontroerd zijn; ja niet verder / dan ons dienen kan / of om die af te weeren / of ten deele te verſachten; waar toe niet dienſtig / maar ſchadelijk zijn / alle hevige hert-tochten / als droefheid / wraakgierigheid / toorn / en ſoo voorts; maar dit alles kan alleen met reden / voorſichtigheid / en bedaarde overleggingen, te weeg gebracht worden. Indien by voorbeeld / wy verlieſen eenig eer / ampt / goed / of geſontheid / &c. dadelijk ſullen wy bedenken / of het door onſe ſchuld is bygekomen / of niet / of het in onſe macht was die te behouden / of niet: indien niet / ſoo zijn wy gansch geruſt / (*nam quæ ſupra nos, nihil ad nos*, want al dat boven onſe macht is, en gaat ons niet aan.) En / gemerkt dat onſe rampzaligheid en vergenoegen meeſt hangd aan onſe eygene inbeeldingen: gemerkt niemand gelukkiger / of ongelukkiger is / dan hy ſich rekend te weſen; ſoo moet men altoos dien ſtaat waar in wy zijn / en die gaven en weldaden / die wy van God hebben / ſeer hoog achten; *quod ſis, eſſe velis, nihilque males.* Het quaad / in tegendeel / dat ons voorvald / verachten / of immers gering oordeelen / en verſtandelijk ons voordeel daar mede doen. Want geen quaad iſſer / dat geen grooter goed ons kan toebrengen / dan dat goed is / daar het een ontbeeren van is / als wy maar ons ſelven voorſichtelijk daar omtrent oeffenen konnen. *Hebr.* 12. 11. Indien yemand met een kleyne ſchuyt / aan een hooge vaſte klip gebonden en gehecht zijnde / wilde / door het trekken aan de touw / veroorſaken dat de klip by ſijn ſchuyt quam / en niet liever hy met ſijn ſchuytken tot de klip naderde / ſoude hy niet met reden belacchen worden? veel meer zijn wy te belacchen / ja ten hoogſten te beſchuldigen / indien wy aan den eeuwigen keten der Goddelijke voorſienigheid gebonden zijnde / begeeren / dat ſich God na onſen ſin / en niet liever dat wy ons ſullen voegen na den wille Gods: of dat wy ons ſouden verſtouten in te beelden / dat het ons met reden miſhaagde / 't geen Gode behaagd heeft. *In regno nati ſumus, Deo parere libertas.* Wy zijn (ſegd Seneca *lib. de vita beata*) in een Koninkrijk geboren, Gode te gehoorſamen is de ware vryheid. 't Welk Paulus beveſtigd 2 *Cor.* 3. 17. Waar de geeſt des Heeren is, aldaar is vryheid. Indien, ſegd Seneca, dat wy nergens over bekommerd waren, dan over de dingen die in ons vermogen zyn, ons ſoud enoyt yets ontbreken, wy ſouden nergens toe konnen gedwongen worden; noyt yets te vergeefs beginnen, of ergens in verhinderd worden; maar alleſints vry en ſeker weſen. En / hoewel Seneca, ſprekende van 't geen in onſe macht ſtaat / alleen ſiet op 't geene in ons vermogen is / door natuurlijke gaven / en reden-kavelinge; nochtans mach het ſelve ſeer wel gepaſt worden op 't geene wy konnen verrichten / door een byſondere verlichtinge / en genade des Geeſts Gods / door het verbond der Genade in Chriſto.

Onder de dingen / die buyten onſe macht zijn / rekenen wy voor eerſt de wereldſche rijkdommen; deſe zijn buyten ons / en meeſt van ons eygen ſelfs weſen verſchillende. Ons lichaam is ons veel nader / want dat is een woonplaats onſes geeſts / welk eygentlijk is ons ſelfs-weſen; en welkers goederen / en ontſteltenisſen / aldernaaſt / en eygentlijkſt / tot ons behooren. Doch de menſchen zijn ſoo dwaas / en onvoorſichtig / door den band / datſe meeſt bekommerd zijn / en de grootſte moeyten aanwenden / om te verkrijgen dingen die verſt van haar vervremd zijn / en ondertuſſchen verſuymen de dingen die haar aldernaaſt gaan / en meeſt weſentlijk zijn. Want / om de lichamelijke dingen te genieten / worden de geeſtelijke verſuymd. En / om geld te krijgen / ontſietmen niet ſijn lichaam groote ongemakken aan te doen / ſijn geſontheid / en welgeſtelde leden / te begeven in gevaar van gequetſt / of verminkt te werden; ja (dat meer is) ſijn leven te verlieſen. Veele verlieſen haar leven om yets te krijgen / waar mede ſy dachten haar elendig leven / voor een tijd lang / te onderhouden. Om ons lichaam vermaak aan te doen / verſtootmen een goed gewiſſe / en zalige geſtalte der Ziele. Daar nochtans het lichaam ons veel nader aangaat / als de goederen die buyten ons zijn, en de Ziele nader dan het lichaam: en de goede geſtalte des lichaams ons ongelijk gelukiger maken kan / dan al de wereldſche goederen; en de blijde / vergenoegde / en zalige ſtand des geeſts / onuytſprekelijk alle lichamelijke welſtand overtreft. Soo datmen / om verſtandelijk te handelen / een gansch andere ordre behoorde te houden; de geſonde / en wel gematigde geſtalte van ons lichaam / boven alle dingen / die buyten ons zijn / hoog-achtende; en boven alles ſoekende een geruſte / blijde / wijſe / heylige / en zalige geſtalte onſes Geeſts; in welke dat aldermeeſt / en weſentlijk / alle onſe gelukzaligheid gelegen is.

De rijkdommen konnen den menſch niet beter maken dan hy is; maar wel lichtelijk erger. De ongeregelde begeerte tot den rijkdom is den wortel van alle quaad, 1 *Tim.* 6. 10. makende dat de ſelve verkregen word met ſmerte / nijd / en dikmaal door onrecht: beſeten met een angſtige onruſt / en vrees: en verlooren met een wanhopende droefheid / die ſommige menſchen meer hertſeer aanbrengd / dan of men haar huyt afſtroopte. In ſijn ſelfs aard is den rijkdom noch goed / noch quaad; maar al haar nuttigheid / en ſchadelijkheid / hangd aan het goed of quaad gebruyk des beſitters. En / gemerkt daar veel meer menſchen zijn dieſe qualijk gebruyken / dan dieſe wel gebruyken; ſoo doetſe in de wereld in 't gemeen veel meer quaad / en nadeel / dan goed en voordeel.

Wat de uytwendige eere / en hoogen ſtaat belangd: het is ſeker dat de hoogſte Ampten de grootſte dienſtbaarheden zijn / die ons ſoo veel werks leveren / datmen op ſijn ſelfs welweſen / en op God / naauwelijks denken kan. En / gemerkt de wereldſche eere gemeenelijk niet beſtaat dan in een meeninge / en praat der menſchen van ons; ſoo iſſe gansch ydel / en daarom kanſe niet dan een ydel en bedriegelijk goed toebrengen. Niet de meeninge eens anders van ons / kan ons gelukkig maken; maar alleen een recht oordeel van ons

eygen

Digitized by Google

eygen gewiſſe. De hooge ſtaaten / en wereldſche eere / ontnemen den menſch niet alleen ſijn vryheid / en ruſt / maar maken ook dat hy voor al ſijn ſorg / moeyte / gedwongen geveynſtheid / en ſondige dienſtbaarheden / niets ordinaris verkrygd / dan ſchade / vyandſchap van anderen / en oneere. Want / dewijl hy een vriend ſoekt te maken / ſoo verwekt hy tien vyanden: waar van de minſte veel meer genegen ſal zyn om ſich te wreken / over het ongemak dat hy meynd hem aangedaan te zijn / dan hy dankbaar ſal weſen / dien gy vergeven / en grootelyks wel gedaan hebt / met verbelginge van ſoo veel anderen. De eere vlied dikmaal meeſt van de geene dieſe ſnelſt najagen / en volgd van ſelfs de geene die daar minſt ſtaat van maken; de ſchaduwe onſer lichamen / in dien deele / niet ongelijk. Wat iſſer min in onſe macht als de eere / want die is geheel in 't geweldt van een ander / beſtaande in de meeninge / en inbeeldinge des geene die een ander eerd; welke hy ſoo haaſt veranderen kan als 't hem behaagd. Niet dat minder behoord tot ons eygen ſelfs-weſen / dan de eere; want ſy is gewent meeſt toe te nemen / als de geene dieſe toekomt al dood zijn; en het alderminſte gevoelen / of nuttigheid / van de ſelve niet genieten konnen. Nochtans ſietmen in veelen de dwaasheid ſoo wonderlijk groot te zijn / datſe niet ontſien haar leven te verlieſen / om na hare dood geëerd te worden. Deſe Lieden beſeffen niet hoe onmogelijk het is / dat de eere de dooden ſoude eenig goed toebrengen / gemerkt ſy / ontrent de levende ſelfs / niet alleen ongeſtadig en ydel is / maar ook gewoon is veel meer quaad te doen / dan goed.

De dingen die ons lichaam raken / als ſchoonheid / ſterkte / geſontheid / lang leven / &c. gaan ons veel nader aan / als alle dingen die buyten ons zijn. Nochtans zyn deſe niet de uytnemendſte goederen / maar alleen / voor ſoo ver / door de goede gematigheid en geſonde geſtalte des lichaams / onſen geeſt bequaam is om haar eygen werkingen te doen: door welke alleen wy prijſwaardig / en gelukig konnen worden. Want dat alleen kan ons tot lof gerekent worden / daar wy door onſe eygen wil de oorſaak van zijn / maar niet 't geene in ons vermogen niet is / noch van ons her voorkomt. Veele beeſten zijn ſchoonder / ſterker / en langlevender / dan de uytſtekenſte menſchen. Alle de waardigheid des menſchen beſtaat in ſijn bequaamheid / en oeffeninge van ware wijsheid / en deugd / en aldermeeſt in rechte kennis / liefde / vereeniginge / en gelijkeniſſe met God / na de inwendige geſtalte ſijner ziele. Menſchen die grof en ſterk van lichaam zijn / worden dikmaal de botſte en onedelſte van geeſt bevonden: en hoe meer de geeſt opgehouden word met dingen die buyten haar zijn / of met de lichamelijke dingen; hoeſe min veerdig en bequaam word / om tot hooger ſaaken op te klimmen / en treffelijker vernoegen en gelukzaligheid te genieten. Want onſe ziel kan maar ontrent een ſaak / op eenen tijd / aandachtelijk beſich weſen: even gelijk onſe oogen niet te gelijk konnen de aarde / en den hemel / aanſchouwen. Daarom behoortmen / om wel vergenoegd te zijn / en tot een vaſte welſtant te geraken / met weynig ernſt / en ſpaarſamelijk / de wereltſche dingen aan te trekken / 1 *Cor.* 7. 31. en meeſt te trachten na de dingen die de ruſte / geſont oordeel / geheyligde wijsheid / voorſichtigheid / heyligheid / vergenoegde en blymoedige geſtalte der ziele / bevorderen; gemerkt in deſe dingen weſentlijk / en in de hoogſte maate / al ons welweſen / en gelukzaligheid gelegen is.

Om deſe niet te beroeren / of te verhinderen / is ook ganſch noodig / datmen alle onnutte weetgierigheid vermijde; en inſonderheid die / door welke den menſch wil naſpeuren de ondoorgrondelijke verborgentheden van Gods geheymen raad: willende weten 't geen hem niet toegelaten is te onderſoeken / veel min uyt te vinden. Met een trots / en vermeten hert / doorſnuffelende 't geene te weten / dat hem niet dan ſchadelijk is. Laat ons lieber gedenken aan 't geene Moſes ons vermaand / *Deutr.* 29. 29. De verborgene dingen zijn voor den Heere onſen God: maar de geopenbaarde zijn voor ons en onſe kinderen, tot in eeuwigheid, om te doen alle de woorden deſer Wet. De oordeelen Gods zijn eenen grooten afgrond. *Pſal.* 36. 7. Het is Gods eere een ſake te verbergen. *Prov.* 25. 2 Het komt ons niet toe te weten de tijden en gelegentheden, die God in ſijn eygen macht geſteld heeft, *Actor.* 1. 7. waar op ſiet de vermaninge des Apoſtels / *Rom.* 12. 3. Door de genade die my gegeven is, ſeg ik een yegelijk die onder u is, dat hy niet wijs ſy boven het geene men behoord wys te zyn: maar dat hy wys zy tot matigheid, gelijk als God een yegelijk de mate des geloofs gedeeld heeft. 1 *Cor.* 4. 6. Op dat gy ſoud leeren, niet te gevoelen boven 't geene geſchreven is, dat, &c. Dit heeft hy ook ſelfs ſoo gedaan / niet willende in de geheymeniſſen van Gods raad te ver indringen; maar lieber God verheerlijken met een heylige verwonderinge / en ſtilſwijgen / dan in 't minſte yets ongerijmts ſijne voorſienigheid toe eygenen / of in gedachte nemen / *Rom.* 11. 33. O diepte der rijkdom, beyde der wijsheid en der kenniſſe Gods; hoe ondoorſoekelijk zijn ſijne oordeelen, en onnaſpeurelijk ſijne wegen? want wie heeft den ſin des Heeren gekent? of wie heeft ſijnen Raadſman geweeſt? Daar komen niet ſelden in de wereld de menſchen vreemde bedenkingen voor / harde toevallen / die hem lichtelijk vertwyffelinge / groot miſnoegen / ja miſtrouwen van Gods voorſienigheid / ſouden veroorſaken. In deſe gelegentheid moetmen ſijn hert bedwingen / en voor een vaſte grond opnemen / dat Gods oordeelen wel konnen verborgen zyn / maar niet onrechtveerdig: noch yets ongerijmts van de opperſte wysheid / goetheid / en heyligheid / voortkomen kan; hoewel ons ſomtijds ſulks ſchijnd / door ons onverſtand; gemerkt wy maar oordeelen van het tegenwoordige / na ons eygen voordeel of nadeel / bewegingen / en wereldſche inſichten. Soo dat wy moeten tegen ons ſelven ſeggen / 't gene de Heere Chriſtus ſeyde tot de Joden / *Joan.* 7. 24. Oordeeld niet naar het aanſien, maar oordeeld een rechtveerdig oordeel. en *Cap.* 8. 15. Gy lieden oordeeld na den vleeſche, &c. Denk doch / dat Gods wegen niet zijn gelijk onſe wegen, noch Gods gedachten onſe gedachten. Maar gelijk de Hemelen hooger zijn als de Aerde; alſoo zyn Gods wegen hooger als de onſe, en ſijne gedachten dan onſe gedachten. *Eſa.* 55. 8, 9. Adam en Eva zijn elendig geworden door een onbetamelijke nieuwſgierigheid / willende weten goed en quaad / 't welk ſy niet mochten / noch konden weten / ſonder rampzalig te worden. Want / gelijk de geene die al te ſtoutelijk de Son in hare hoogte / en glants / poogen te beſien / eer haar geſicht krenken / of verlieſen / dan haar oogmerk bereyken; ſoo ſouden wy inſgelijks veel lichter / door de onbevattelijke en onbegrijpelijke Majeſteyd Gods / verſlonden worden / dan dat wy den donder ſijner mogentheden, den blixem ſijner oordeelen / de afgrond ſijner handelingen ſouden verſtaan / of den glants ſijner Majeſteyd verdragen. *Exod.* 33. 20. Gy ſoud mijn aangeſichte niet konnen ſien; want my ſal geen menſche ſien en leven. *Vers* 23. Gy ſult mijn achterſte deelen ſien, maar mijn aangeſichte ſal niet geſien worden. Laat ons dan ſeggen met David *Pſal.* 39. *vers* 10. Ik ſal mijnen mond niet opdoen, want gy hebt het gedaan. Hebben wy in de beproevinge / en hitte onſer benauwtheid / yets ongerijmts gedacht van God / of geſproken / laat ons met Job ſeggen / *Job* 42. 3. Wie is hy (ſegd gy) die den raad verbergd ſonder wetenſchap? ſoo heb ik dan verhaald, het geene ik niet verſtond, dingen die voor my te wonderbaarlijk waren, die ik niet wiſt. *Vers* 6. Daarom verfoeye ik my, en ik heb berouw in ſtof en in aſſche. En / hoe ſouden de menſchen yets ſonderlings / of grondelijks / van den verborgen raad Gods verſtaan / gemerkt haar leven

leer

Digitized by Google

ſeer kort is / en de menſchen gemeenelijk ſterven / eerſe haar eygen leven wijs worden : *Job* 8, 9. Want wy zyn van giſteren, en weeten niet : dewijle onſen dagen op de aarde eene ſchaduwe zyn. Inſonderheid moet hy / die een geruſte / vergenoegde / en blymoedige geſtalte (ſoo veel doenlijk is) altoos ſoekt te bewaren / ſich wachten / van ſich al te veel in te wikkelen in de ſcherpe onnoodige verſchillen / en woorden-ſtrijden / ontrent ſaken het Geloof / of de Gods-dienſt rakende. Sich te vreden houdende met een oprechte eenvoudige kennis / en geloof der gronden / die tot de zaligheid / eere Gods / en een vroom Godzalig leven noodſakelijk zijn. Welke dingen weynig en licht zijn / gemerkt de meeſte verſchillen deſe dingen / die alleen noodig zijn / niet eygentlijk raken / maar door de trotsheid / en verkeerdheid ſommiger menſchen / ingevoerd zijn ; niet ſtrekkende dan tot beroeringe / nadeel / en ergerniſſe. Want vele / niet te vreden zijnde met de eenvoudigheid der Gemeynte Chriſti in de eerſte eeuwen / ſoo in leere / maniere van bedieninge des Gods-dienſts / als ook in alle haren omgang / handel / en wandel; hebben de liefde der waarheid niet aangenomen om zalig te worden / maar vele ſchadelijke inſettingen ingevoerd / verſchillen veroorſaakt / en eyndelijk alles ſtoutelijk gedraayd na hare eygen driften / en inſichten / om (na de voorſeggingen der Apoſtelen) haar gewin met den Gods-dienſt te doen / en een koopmanſchap te drijven met het verdraayen des Geloofs / en Zielen der Menſchen. Waar op gevolgd is een wonderlijke kracht der dwalinge, om de leugenen te gelooven, 2 *Theſſ.* 2. 11. gelijk insgelijks te voren / de Heydenen / om datſe het licht der Natuur en gewiſſe / met ongerechtigheid hadden verdrukt, overgegeven zyn in eenen verkeerden ſin. *Rom.* 1. 28.

Een verſtandig menſch / dit alles dieper en verder opmerkende / ſal ſich voorſichtiglijk wachten van de woordenſtrijden / en onnoodige verſchillen ontrent den Gods-dienſt / welke hy gewaar word dat meer tot verlies der eenvoudige waarheid / verbitteringe / ſcheuringe / en ergernis ſtrekken / dan tot ſtichtinge / vreede / en welſtand der Gemeente : en aldermeeſt ſal hy ſich wachten van al te ſwaare / diepſinnige / en ſubtyle diſputen / ſijn beroep en begrijp te bovengaande / ja welke de eenvoudigen menigmaal ſtrekken tot groote ontruſtinge des gemoeds / en der ſinnen. God heeft de waarheid / die noodig is om wel te leven / en hem recht te dienen / niet verborgen / noch in ſulke diepe woorden-ſtrijden ingewonden ; maar hy heeftſe naaktelijk / duydelijk / kortelijk / en ten overvloede / ſoo in het gemoed der Menſchen / als ook de H. Schriften / voorgedragen ; ſoo dat een yeder menſch / maar hebbende een ordinaris geſond oordeel / genoegſaam kan overtuygd worden van die waarheid / die na de godzaligheid is / dat is / die noodſakelijk is ter zaligheid / om wel te leven / en God in ſijn herte / woorden / en leven / te verheerlijken. *Rom.* 1. en 2. En waarlijk / ſegd Lactantius, den alderbeſten Godsdienſt is : God (ſoo veel een ſterffelijk menſch betamelijk en mogelijk is) na te volgen. Waar op ſlaat Bernardi getuygenis / *imitando potius Chriſtum conſequeris, quam legendo aut diſputando* : gy ſult Chriſtum veel beter verkrijgen door navolginge ſijner deuchden, dan door leſen of diſputeren. Seneca ſegd ergens / dit beveſtigende / *ſi Deos (utinam dixiſſet Deum) vis propitios, eſto bonus: ſatis eos coluit, quiſquis imitatus eſt.* Wild gy God met u verſoend, en u gunſtig maken, leef godzaliglijk, die God navolgd, die heeft hem genoegſamelijk gediend.

Neem acht op de belijdenis des geloofs / die ten tijden Chriſti / en der Apoſtelen / den Chriſtenen is afgevorderd voor den Doop / gy ſultſe bevinden gantſch kort / klaar / en eenvoudig te weſen. Lees de belijdeniſſen / formulieren / en voorbeelden des Geloofs in de eerſte eeuwen / by de oude Vaderen / die na de tijden der Apoſtelen gevolgd zijn / gebruykt ; gy ſultſe insgelijks ſoodanig bevinden. Sie daar van Irenæus, Tertullianus, Cyprianus, en anderen. Paulus heeft al in ſijnen tijd *Timotheum* gewaarſchouwd / 1. Brief, *Cap.* 1. 4. dat hy ſich wachten ſoude van twiſt-vragen, die geen ſtichtinge geven. Item / van twiſtvragen en woordenſtryden; uyt welken komen nyd, twiſt, laſteringe, quade nadenkingen, verkeerde krakeelingen van menſchen die een bedorven verſtand hebben, &c. 1 *Tim.* 5. 4. en wederom 2 *Tim.* 2. 23. Verwerp de vragen die dwaas en ſonder leeringe zyn ; wetende datſe twiſten voortbrengen. En een dienſtknecht des Heeren moet niet twiſten, maar vriendelyk zyn tegen alle, &c.

En voorwaar / ingevalle datmen noch hedensdaags met de eenvoudigheid der waarheid wilde te vreden weſen / de gronden der zaligheid rakende ; en alle vooroordeelen / verkeerde bewegingen / en eygen wereldſche inſichten / konde aan d'een zijde ſtellen / ja geheelijk afleggen ; ik oordeel dat het mogelijk ſoude zijn / dat van de geheele Chriſtenheid gewenſt word / en nochtans nergens betracht ; daar ſoo veele treffelijke mannen over bekommerd geweeſt zijn / maar niet uytgewrocht hebben : ja dat boven alles tot Godes eere / en welſtand der Chriſtelijke Gemeynte / noodſakelijk is. Namelijk / dat de Chriſtenen / die nu dus jammerlijk verdeeld zijn / tot eenigheid des Geloofs (immers in ſaken de gronden der zaligheid rakende) gebracht wierden : en datſe in de overige ſaken / als minſt noodig / gelijk ook in de uyterlijke bedieninge des Godsdienſts / malkanderen ſonder ſcheuringe / in de liefde / met onderlinge vryheid en beſcheydenheid / ſouden dulden. Maar de vooroordeelen / eygenſinnige driften / en byſondere inſichten / zijn ſoo ſterk / en menigvuldig / dat ſulks noyt ſchijnd waarſchijnelijk te konnen verkregen worden. Want / voor eerſt / de opvoedinge en gewoonte / waar door yder in ſijn dwalinge van jongs af opgebracht werd / maakt een ſeer groote indrukkinge in het gemoed der menſchen / welke van weynige kan afgelegd worden / om tot rechte kenniſſe der waarheid te komen. Waar by komen de menigvuldige exempelen / van alle de geene met welke ſy gewoon zijn te leven ; de oudheid der vaderlijke Godsdienſt ; het aanſien der Geleerden onder haar / en uytgeſochte ſchijn-redenen / met welke yeder ſijn dwalinge ſcherpſinniglijk ſoekt ſtaande te houden : en aldermeeſt / dat in en met den openbaren Godsdienſt / in yeder plaats aangenomen / der menſchen voordeelen / levens-middelen / eere / onderlinge verbinteniſſen / en ſtaats gelegentheden / ſoo vaſt gemengeld en verknocht zijn / dat het by-na onmogelijk ſchijnd / dat alle deſe ſterke verhinderingen te gelijk ſouden konnen geweerd worden ; van welke nochtans de minſte genoegſaam is / om het oordeel in ſijn vryheid te beletten / en by gevolg de waarheid te verduyſteren / en te vervalſchen.

Nochtans / gemerkt de ruſte en vergenoeginge der wille / en genegentheden / niet kan behouden worden / ten zy voor al het verſtand en oordeel der menſchen wel geſteld zy. Soo is ſonderling noodig / datmen de grond van waarheid / en oordeel over de ſelve / niet ſtelle op yets dat buyten ons is / maar alleen op de inwendige kracht van klare / ſterke / beſcheydene overtuyginge onſes eygen gemoeds / door geſonde reden / en bevindinge. Want / ſoo lang den menſch den grond van ſijn Geloof ſteld te weſen yets dat buyten hem is / als / by voorbeeld / het ſeggen van vele / het oordeel der Geleerden / het gemeen gevoelen / de oudheid der meeningen / gewoonte des Vader-lands / het bedriegelijk voorgeven der gene die haar (ook nu hedensdaags) uytgeven voor Propheten ; ja dat God ſtemmelijk tot haar ſpreekt / nieuwe openbaringe doed / &c. Soo lang ons geloof ſteund op overleveringe der menſchen / ſchriften der ouden / beſluyten der Concilien / en ſoo voorts / ſoo is men altoos in onſeekerheid / en de menigvuldige bedriegeryen / en verleydinge der menſchen / onderworpen ; waar uyt onvermijdelijk volgen moet / dat het gemoed veelſints ontruſt en beroerd word ; waar door wy ge-

waarſchouwd worden/ *Epheſ.* 4. 14. Op dat wy niet meer kinderen ſouden zijn, die als de vloed beweegd en omgevoerd worden, met alle wind der Leere, door de bedriegerye der menſchen, door argliſtigheid, om liſtelijk tot dwalinge te brengen. Waarom de Apoſtelen ſelve niet hebben gewild/ datmen de ſaken van Geloof ſoude enkelijk aannemen/ met een blind vertrouwen op haar aanſien/ maar getracht/ en gewild/ dat een yder niets ſoude gelooven/ dan 't geene waar van hy krachtelijk in ſijn gemoed/ by ſich ſelven/ overtuygd was. 1 *Cor.* 10. 15. Als tot verſtandigen ſpreek ik: oordeelt gy het geene ik ſegge. 1 *Joan.* 4. 1. Beproeft de Geeſten, offe uyt God zijn. 1 *Theſſ.* 5. 21. Beproeft alle dingen: behoud het goede. Onſen Godsdienſt moet redelijk zijn/ en wy moeten beproeven welke den aangenamen en goeden wille Gods zy. *Rom.* 12. 1, 2. en 14. 5. Een yegelijk zy in ſijn eygen gemoed ten vollen verſekerd. Siet men niet dat de geheele wereld/ by gebrek van vryheid hares oordeels/ en blinde voor-oordeelen/ dieſe op ydel aanſien en getuygenis der menſchen aannemen/ bedrogen/ en na den wille harer verleyders mishandeld/ ontruſt/ en vervoerd worden. De Turken door den Alcoran; de Joden door de Thalmudiſche Fabelen/ en Rabbiniſche overleveringen; de Heydenen door haare oude gewoonten/ en inſtellingen/ door de macht harer opperhoofden ingevoerd; de Papiſten door de verſierde onfeylbaarheid des Paus/ en Kerke &c. Waarom betuygd Paulus, dat hy ſorgvuldiglijk vermijd had/ dat hy daar in niet mocht eenigſints den verleyders gelijk ſchijnen te weſen/ als poogende door aanſien/ en een blind vertrouwen/ ſijne leeringen den menſchen te overdringen; maar datſe door eygen overtuyginge haars oordeels/ en gemoeds/ van de waarheid en rechtmatigheid der ſelve ſouden oordeelen; en alſoo ſich ſelven ſouden aangenaam maken, door openbaringe der waarheid, by de conſcientien der menſchen. 2 *Cor.* 4. 2. Want door onwetendheid/ gebrek van oordeel/ los aannemen/ en vertrouwen op 't gene van anderen de menſchen word aangeboden; is de kracht der ſuperſtitie en bygeloof ingekroopen: waar door de gemoederen der menſchen wonderlijk ontroerd worden. Want/ gelijk Cicero wel aanmerkt *lib.* 1. *de finibus*, die met ſuperſtitie of by-geloof ingenomen is (welke niet is dan een ydele meeninge/ geen grond in Gods Woord/ noch natureliijke reden/ hebbende) die kan noyt geruſt zijn. Want hy gelooft dingen die alderbelacchelijkſt/ en alderverſt van de reden vervremd zijn; en haald ſig de grootſte moeyelijkheden/ en bekommerniſſen/ op den hals/ ſonder reden of eenig nut. Gelijk in de menigvuldige ſuperſtitien der blinde Papiſten/ en andere Natien/ te beſpeuren is.

Voorts is ganſch noodig/ om vergenoegd te weſen/ ten hoogſten te vlieden/ en een af-keer te hebben/ van de gierigheid: waarom ook den Apoſtel deeſe twee dingen by een voegd/ *Heb.* 13. 5. Uwen handel zy ſonder geld-gierigheid: en zyt vergenoegd met het tegenwoordige. Want de gierigheid veroorſaakt een geſtadige onruſte des gemoeds/ en een elendige ſlavernie. Daar is geen armer gevangene in de wereld/ als een gierigaart/ niemand die meer gebonden is/ niemand die meer onder een anders gebied ſtaat/ dan hy onder ſijn begeerlijkheid. Als hy ſomtijds gaarne vrolijk ſoude zijn/ de gierigheid houd hem in bekommernis; als hy gaarne ſlapen ſoude/ ſy doed hem waken; als hy gaarne ſtil weſen ſoude/ en ſijn gemak nemen/ ſy doed hem draven in alle plaatſen/ daar eenige winſte te halen is; ſelfs als hy ſieke leden heeft/ en in ſijn oude dagen. Sy doed hem draven over Zee en Landen/ met vele ongemakken/ en jaagd hem door groote perijkelen/ om eenige winſte op te jagen/ ſelfs op een onſekere hope. Ja ſoo onbeleefd is ſy/ en ſulk een tyrannelijke heerſchappye voerdſe/ datſe hem daar na niet toe laat ſijn eygen Goederen/ die hy met ſoo grooten kommer en moeyte verkregen heeft/ voor hem ſelven te gebruyken. Daar van ſpreekt Salomon ſeer aartig *Eccl.* 6. 1-3. Daar is een quaad, dat ik geſien hebbe onder de Sonne, &c. Deſe menſchen zijn veel elendiger dan hare ſlaven/ want/ als die haar dienen/ ſoo dienenſe noch een levendig en redelijk ſchepſel: maar den gierigaart diend het Goud en Silver/ welke noch leven noch verſtand hebben. De menſchen heerſchen maar over de lichamen; maar het geld heerſcht over de Zielen der gierigaarts/ en geeft haar voor loon niet dan ſchande/ ongemak/ en een ongeruſt gemoed. Denk eens Chriſten Menſch/ hoe onbetamelijk het zy/ dat gy u ſelven ſoo verre wech werpt/ dat gy een weynig Gouds en Silvers laat heerſchapppe nemen over u. Daar uwe Ziele is een uytvloeyſel uyt den eeuwigen God/ geſproten uyt de blaſinge des Almachtigen, *Gen.* 2. daar gy Gods Geſlachte zyt, ſijn beeld in u draagd/ *Act.* 17. 28. *Gen.* 1. daar u God geſteld heeft over alle de werken ſijner handen, een weynig minder gemaakt heeft dan de Engelen, met eere en heerlijkheid gekroond heeft, en alle dingen uwen voeten onderworpen. *Pſal.* 8. Daar hy u tot ſijn ſoon heeft aangenomen/ en een erfgenaam gemaakt van de eeuwige/ volmaakte/ en hemelſche heerlijkheid. Hoe komt gy dan ſoo onedel en veracht van herten zijn/ dat gy die edele/ en hoog-geboorne Ziele gaat vernederen tot een ſlave van den aardſchen/ vergankelijken/ en onnoodigen rijkdom? Die u geen uur het leven verlengen kan/ noch eenige hulp toebrengen ten tijde van benaauwdheid *Prov.* 11. 4.

En hoe komt doch dat gy gierigaart nimmermeer geruſt zyt/ maar altijd vol van bekommernis/ vol van nieuwe begeerlijkheden/ vol van vreeſe en quellinge uwes gemoeds/ nimmermeer te vreden/ noyt verſadigd? Het komt van een rechtveerdige wraake die uwe Ziele neemd over u: om dat gyſe aftrekt van haars gelijke/ en wiltſe gaan buygen/ en dienſtbaar maken/ onder de wereldſche Rijkdommen/ daar ſy doch geen gelijkenis mede heeft; daar over ontſteld ſy haar/ daar over plaagd ſy u/ en laat u nimmermeer komen tot verſadinge/ hoe ſeer gy ook met goederen overladen word. En ſoudet wel anders konnen zijn? Het ſpreekwoord ſegd immers/ gelijk by gelijk: gy rijke ſelve ſoud niet konnen verdragen/ datmen u in geſelſchap ging paren met Bedelaars/ en verachte lieden; gy vermaakt u met uwes gelijke/ en zijt daar geerne by: even alſoo is ook geaard uwe Ziele; als gyſe wilt gaan vaſt maaken aan de ydele aardſche dingen/ die niets geeſtelijks/ niet verſtandigs/ niets eeuwigs in hebben/ ſy vind daar haars gelijke niet/ ſy kan dat alles niet aanſien dan als ſlechte dingen/ die met haar hoogheid en waardigheid geenſints over een komen: en als gy dan evenwel uwe ziele dwingd met die dingen gedurig beſig te zijn/ ſy kan 't niet doen dan met ongenuchte/ en verdriet: en/ al gaaft gy haar al het goed van de wereld/ die ongenuchte is uyt haar niet wech te nemen/ om dat de geheele wereld hare waardigheid niet kan opwegen.

Noch heeft de gierigheid by haar een ſekere moeyelijke onhebbelijkheid/ datſe geweldig haaſtig is. Sy geeft den menſch geen behoorelijken tijd om rijk te worden/ en is niet te vreden dat hy allengskens daar toe gerake/maar ſy drijft hem voort om haaſtelijk/ en/ ſoo het mogelijk waar/ teffens rijk te worden: Alſſer hope van winſte is/ elke uur is haar eenen dag/ en elken dag een jaar. En daar mede maakt de gierigheid gemeenelijk quaad werk. Want haaſtig werk is gemeenelijk bedorven werk/ daar haaſtigheid is/ is ſelden wijſheid. En daar de wijſheid ontbreekt/ kan ſelden goeden voorſpoed weſen. Den gierigaart ſoude dikmaal meer hebben/ indien hy min begeerde/ de gierigheid bedriegd menigmaal de wijsheid/ en maakt datmen/ in plaats van te winnen/ min heeft dan men te voren had. Want/ gelijk Salomon aanmerkt/ en getuygd *Prov.* 1. 19. Soo zyn de paden eens yegelijks, die gierigheid pleegd; ſy ſal de ziele harer meeſters vangen.

Het

Het gebeurd meermaal / dat / als de gierigaart meend ſijn ſaken op het alderwijſſte beleyd te hebben / en ſich groote en ſekere winſte ingebeeld heeft / de ſaake daar na ſoo dwaaſſelijk en ſchadelijk uytvald / als of hem de redelijke ziele t'eenemaal van de gierigheid ware wech genomen geweeſt. Had Laban ſijnen getrouwen dienſtknecht / en neve / Jacob, konnen geven ſijnen behoorlijken loon / hy ware rijker geweeſt. Maar om dat hem de gierigheid heeft doen trouwlooſelijk handelen / en tot tienmaal toe den loon Jacobs veranderen / daarom heeft God de goederen Labans hem ontwendet / en aan Jacob gegeven / volgens *Gen.* 31. Het docht Amaſiæ weynig / te weſen Koning over Juda, en ſelfs de Edomiters overwonnen / en tien duyſend van haar geſlagen / te hebben; maar hy wilde ook meeſter weſen over de Iſraëliten, en daar toe verſoekt hy haar Koning Joas tot oorlog. Hy wind niet dat hy meynde / maar verlieſd ook dat hy had / hy word geſlagen / gevangen / en Jeruſalem ingenomen. 2 *Reg.* 14. Soo verlieſd hy met recht / beyde dat hy heeft / en dat hy ſoekt / die / om het geene dat hy ſoekt / kleyn acht dat hy heeft.

Hier by komt / dat de gierigheid / om datſe haaſtig is / niet alleen onvoorſichtig is / maar ook gemeenelijk onrechtvaardig / en een wortel-oorſaak van alle quaad, 1 *Tim.* 6. 10. ja daar is niets ſoo wreed / niets ſoo vuyl en gering / niets ſoo moeyelijk en verdrietig / niets ſoo veracht en ſchandelijk / niets ſoo grouwelijk en godloos / daar toe een gierig menſch niet kan gebracht worden / om ſijne onverſadelijke begeerlijkheid in te volgen. Want / om dat het te lange aanloopen ſoude / door wettelijke middelen rijk te werden / ſoo ſoekt den gierigaart booſe liſten / en valſche practijcquen / om te verhaaſten 't geene dat hy ſoekt. Hier op ſien de ſpreuken Salomons. *Prov.* 28. 22. Die ſich haaſted na goed, is een man van een booſe ooge: maar hy weet niet dat het gebrek hem overkomen ſal. En *Cap.* 20. 21 Als een erfeniſſe in het eerſte verhaaſtigd word, ſoo ſal haar laatſte niet gezegend worden. 1 *Tim.* 6. 9, 10. Doch die rijk willen worden, vallen in verſoekinge, en in den ſtrik, en in veele dwaſe en ſchadelijke begeerlijkheden, welke de menſchen doen verſinken in verderf en ondergang. Want de geldgierigheid is een wortel van van alle quaad, tot welke ſommige luſt hebbende, zijn afgedwaald van 't Geloove, en hebben haar ſelven met veele ſmerten doorſteken.

De gierigheid is daarom te ſorgvuldiger te mijden / om dat ons de dagelijkſche bevindinge leerd / datter naauwelijks een ſonde is die de menſchen ongevoelijker heeft / dan deſe; en van welke de menſchen minder konnen overtuygd worden: want ook de aldergierigſte menſchen verfoeyen de gierigheid / en konnen by-na noyt daar toe gebracht worden / datſe haar ſelven daar aan ſchuldig verklaren. Weshalven moetmen met ernſtige bekommering tegen deſe ſonde waken / arbeyden / en bidden / *Pſal.* 119. 16. Neyg mijn herte tot uwe getuygeniſſen, en niet tot gierigheid. Doch / gelijk in alle andere gelegentheid / ſoo insgelijks in deſe / is 't niet genoeg te bidden / en te wenſchen; maar men moet met een vaſt voornemen / en geſette wille / met alle ernſt / en vermogen / arbeyden / doorbreken / en op ons ſelven aanhouden / dat alle gierige / onvergenoegde / en 't gemoed ontroerende genegentheden (ſoo veel doenlijk is) geweerd en geſtreupt worden / toeſiende dat niet t'eeniger tijd / eenige wortel der bitterheid / miſtrouwen / en miſnoegen / in ons opryſende / beroerte make: ſonder deſe gedurige voorſorge / aandacht / en arbeyd / is al ons bidden ydel en krachteloos. Cato *apud Saluſtium, Non votis, neque ſupplicиis muliebribus auxilium deorum paratur; ſed vigilando, bene conſulendo, proſpere omnia cadunt. Ubi ſocordiæ & ignaviæ te tradideris, nequicquam Deos implores; irati infeſtique ſunt.* De hulpe Gods word niet verkregen met enkel bidden, en wenſchen, maar door waaken, wel beraden en vlijtigen arbeyd; maar wild gy leuy en ſlordig zyn, ſoo ſult gy te vergeefs God aanroepen, want hy ſal u gram en tegen weſen. Daarom vermaand ons de H. Schrift / nevens het bidden / tot ſtrijd, arbeyden, waaken, beneerſtigen, toeſien, en ſoo voorts. *Matth.* 26. 41. *Luc.* 13. 24. *Joan.* 6. 27. *Philip.* 4. 3. *Heb.* 3. 12, 13. en 12. 15. *Philip.* 2. 12. *&c.*

Eyndelijk is / tot de vergenoeginge / noodig een ſtille en geruſte geſtalte des gemoeds / welke Petrus noemd 1 *Brief* 3, 4. den verborgen menſche des herten, in een onverderſfelijk vercierſel eens ſachtmoedigen en ſtillen Geeſts, die koſtelijk is voor God. Deſe geruſtheid des gemoeds ſluyt niet alleen uyt een quaad Gewiſſe / maar ook alle onordentlijke beroeringen des gemoeds / als daar zijn in de Gierigaarts / onkuyſche / trotſe / wraakgierige / toornige / nijdige / wreede / overdadige / elendige Menſchen. Soo dat (gelijk Seneca wel geſegd heeft) het een ſeer groote ſaak is / ja Gode na-by-komende / door deſe of eenige andere tochten in ſijnen Geeſt niet ontroerd te worden. Geen rijkdom / noch eer / noch ſtaat / noch vermaak kan den menſch ſoodanigen welſtand toebrengen / die met deſe gelukkigen ſtaat des gemoeds te vergelijken zy. Uyt deſe geruſtheid des geeſts vloeyd ook de blymoedigheid / ja de rechte Gelukzaligheid des menſchelijken levens. Want / ſegd Cicero *Lib* 5. *de finibus*: *Democriti ſecuritas, quæ eſt animi tanquam tranquillitas, quam appellant Euthymiam, eo ſeparanda fuit ab hac diſputatione: quia iſta animi tranquillitas eſt ipſa beata vita.* Dat is / de geruſtigheid daar Democritus van geſproken heeft, welke is een ſtilheid des gemoeds, dieſe genaamd hebben *Euthymiam*, ofte een welgeſtelden ſtaat des gemoeds, moet afgeſcheyden worden van dit verſchil, om dat die geruſtheid des Geeſts het zalige leven ſelfs is. Deſe blymoedigheid noemd Salomon een gedurige Maaltijd, *Prov.* 15. 15. ſy maakt de menſch bequaam om alle hooge en ſeer treffelijke ſaken te bedenken / uyt te vinden / en te betrachten; maar ſonder de ſelve kan men niet doen met behoorelijken yver / ernſt / en kracht des Geeſts. Waarom de Joodſche Rabbinen geoordeeld hebben / dat ſelfs den geeſt der Prophetie door droefheid verlooren konde worden / en door blymoedigheid daar en tegen vaardig gemaakt: waarom ook Elizæus, om te bequamer te propheteren / dede te voren een ſpeel-man voor hem komen / en op de ſnaren ſpeelen 2 *Reg.* 3. 15. Deſe blymoedigheid is ook het uytnemendſte behulp-middel om de geſondheid des lichaams te onderhouden / en verval der ſelve te herſtellen. *Prov.* 17. 22. Een blyd herte ſal eene medecijne goed maken: maar een verſlagen geeſt, ſal het gebeente verdroogen, en *Cap.* 18. *Vers* 14. De geeſt eens mans ſal ſijne krankheid onderſteunen: maar een verſlagen geeſt wie ſal dien op helpen? *Eccleſ.* 3. 22. Dies heb ik geſien, datter niets beter is, dan dat de menſche hem verblijde van ſijne werken, want dat is ſijn deel: want, &c. daarom word deſe blymoedigheid ten hoogſten in de H. Schriften / als noodſakelijk / om God recht te konnen dienen / geboden; *Pſal.* 2. 11. *Phil.* 4. 4. 1 *Theſſ.* 5. 16. *Rom.* 12. 12. ja God verklaard den Joden dat hy van haar niet anders wilde gediend weſen / dan met een oprechte vreugde en blymoedigen Geeſt; of dat hyſe / by gebrek van dien / ſoude doen haare vyanden dienen in alle elende en gebrek. *Deut.* 28. 47, 48.

Deſe vrolijkheid / ſpruytende uyt een ſtandvaſtigh oeffenen aller deugden / heerlijke bedenkingen / en een vernoegden Geeſt / is veel grooter / en treffelijker / dan alle vermakelijkheden des lichaams; 't welk mag blijken uyt deſe redenen. Eerſt / om datmen in deſe blijdſchap noyt kan de mate te buyten gaan / maar / hoe grooter die is / hoeſe beter en heerlijker is: maar alle lichamelijke vermaken zijn onderworpen / datmen ſeer qualijk daar in de behoorelijke mate kan houden; en datſe / door dat ſelve / menige en ſware ongemakken veroorſaken. Ten anderen / om dat deſe vrolijkheid veel uytnemender voorwerp heeft / namelijk / Hemelſche / Goddelijke / Geeſtelijke Saken /

 welke

welke worden bewrocht van de alderedelſte / en opperſte krachten en bequaamheden der ziele / welke zijn het verſtand / en den wille. Maar de lichamelijke vermaken raken maar aardſche / lichamelijke dingen / en de uyterlijke vijf ſinnen / en herts-tochten; en daarom hebben wy de ſelve met de beeſten gemeen; ja die genieten de ſelve in meerder overvloed / en geruſtheid / dan de menſchen. Waar by noch komt dat de blijdſchap des geeſts veel ſtandvaſtiger / en duurſamer is / dan de lichamelijke vermaken: welke ſeer lichtelijk / en gemeenelijk / eyndigen in onluſt / ongemak / en miſnoegen. Dat nochtans de menſchen door den band veel meer genegen zijn tot de welluſten des lichaams / dan de vermakelijkheid des geeſts / ontſtaat daar uyt / dat meeſt alle menſchen meer tot lichamelijke dingen / die in de vijf uyterlijke ſinnen vallen / genegen zijn / dan tot dingen die tot een hooger begrijp behooren: door dien weynige menſchen recht verſtandig zijn / en haar de uytnemende vreugde des geeſts onbekend is.

Heb. 11. 35. *Op dat ſy een beter opſtandingo verkrijgen ſouden.* Dat de opſtandinge der dooden door naturelijke reden niet bekend word.

SOmmige meenen dat de ſekerheid van de opſtandinge der dooden / niet alleen uyt de H. Schriften / maar ook door naturelijke redenkavelinge alleen / ſonder openbaringe / kan beweſen worden. Doch wy oordeelen in tegendeel ſulks niet te konnen geſchieden / om dat de opwekkinge der dooden niet kan geſchieden door de natuur / of door eenige naturelijke oorſaak / maar alleen door een boven-natuerlijke / vrye / en almogende werkinge Gods; welke wy niet konnen weten dan door ſijn eygen openbaringe / als enkelijk hangende aan het welbehagen van ſijnen wille. Daarom word 1 *Theſſ.* 4. 1 *Cor.* 15. en elders / de opſtandinge der dooden beſchreven als een byſondere verborgentheid der H. Schriften. Soo dat de Heydenen geen ſoodanigen hope hebben, 1 *Theſſ.* 4. 13. *Epheſ.* 2. 12. Selve de Pharizeen / en veele onder de Corinthiſche Chriſtenen / loochenden de opſtandinge. 1 *Cor.* 15. Plinius noemd die een kinderachtige ſotheid. *lib.* 7. *hiſt. natural.* En hoewel ſommige onder de Heydenen de onſterfelijkheid der zielen toeſtonden / nochtans zijnſe vreemd geweeſt / en onwetende / van de opſtandinge der dooden. Want ſy dachten niet alleen dat onmogelijk te zijn / maar ook dat het beter was / dat de booſe menſchen door de dood vernield wierden / dan in weſen bleeven / of weder tot het leven ſouden gebracht worden; geen acht nemende op Gods gerechtigheid / welke ſy oordeelen alleen in dit leven de miſdaden te ſtraffen; gemerkt / gelijk Plato ſegd / alle ſtraffen allerenelijk daar toe van de verſtandigen werden aangelecht / op dat niet meer ſoude miſdaan werden / maar niet eygentlijk om datter miſdaan is; dewijle 't geen alreede geſchied is / niet kan voorkomen werden / of verhinderd / dat het niet ſoude geſchied zijn.

Tegenw. Nochtans brengd *Clemens Alexandrinus in Stromat. libris* verſcheyden getuygeniſſen van de opſtandinge der dooden uyt de Heydenſche Schriften by. Dog wy achten dat de Heydenen dat niet hebben geweten / of ſekerlijk konnen bewijſen / enkelijk door naturelijke redenkavelinge / maar datſe dat gehaald hebben uyt de Schriften der Joden / en Chriſtenen / Item / uyt de vertellingen der Joden / die onder de Heydenen zijn verſtroyd geweeſt.

Tegenw. Paulus bewijſd de opſtandinge der dooden met naturelijke redenen. 1 *Cor.* 15.

Antw. Den Apoſtel verklaard de ſelve door gelijkeniſſen / en exempelen / van naturelijke ſaaken genomen / maar bewijſd daar door de ſekerheid van de opſtandinge der dooden niet: want gelijkeniſſen zijn wel bequaam om yets te verklaren / maar niet te bewijſen.

Sommige hedenſdaagſche Chymici, welke roemen een nieuwe Godsgeleerdheid uytgevonden te hebben / ſchrijven / en verweeren / dat in de lichamen der doode menſchen ſoude verborgen blijven een verborgen zaad des levens / waar doorſe naturelijk bequaam ſouden zijn om weder levendig te worden: en geven tot reden van dit haar gevoelen / dat in het lichaam van den menſch / ook na de dood / niet alleen is een grove lichamelijke ſtoffe / waar uyt het vleeſch / beenen / en andere leden beſtaan; maar dat in de ſelve ook beſloten is een dunder / hemelſche / en fijne ſtoffe / uyt welke de naturelijke geeſten beſtaan / en door welke de gewaſſen der aarde / en de beeſten / gevoelen en leven genieten / welke de menſchen (behalven de redelijke ziele) met de beeſten gemeen hebben. Doch / hoewel dit toegeſtaan word / ſoo volgd echter daar uyt geenſints / dat door een naturelijke oorſaak die verſtorven / bedorven / en verſtroyde lichamen / weder ſouden konnen opgewekt / en met de zielen vereenigd werden. Want de naturelijke warmte / en hemelſche ſtoffe (ſooſe die noemen) welke in de doode lichamen overig is / is wel bequaam om uyt de bedorven deelen des lichaams / eenige levendige dierkens / als wormen / maden / en diergelijke / voort te brengen; uyt welke de ervarenheid leerd dat daar na vliegen / en motten / voortkomen: maar de gemelde ſtoffe is niet krachtig / noch bequaam / om een menſch voort te brengen / veel min / den ſelven menſch / die geſtorven is / weder in het leven te herſtellen. 't Gene geſegd is / ſchrijven wy toe de overgeblevene naturelijke warmte in de deelen des lichaams; want de bevindinge leerd ons / dat door de warmte / en by gevolg door bewegingе (in welke den aart der warmte en koude beſtaat) voortgebracht worden alle formen ofte gedaanten der lichamen / en insgelijks veroorſaakt der ſelver ondergang; ja alle gevoelen / en naturelijke werkingen en daden / ook het begrijp / en herts-tochten / geſchieden alle door bewegingen. En om dat alle bewegingе van den Hemel afvloeyd door het licht / en warmte der Sonne en Starren; ſoo hebben (gelijk voor deſen is aangeweſen) de Heydenen daar uyt reden genomen / om de Son als den God des werelds te eeren.

Maar wat verſtaat den Apoſtel by de beter opſtandinge, welke hy ſegd datſe hoopten te verkrijgen? *Heb.* 11. 35.

Antw. Den geleerden D. Grotius meend / dat de Joden / in deſen Text gemeld / alle die elenden / die den Apoſtel hier ophaald / verdragen hebben / onderſteund en geſterkt zijnde door deſe hope / dat de ſaken der Joden / na hare dood / tot eenen beteren ſtand ſouden gebracht worden. Maar / behalven dat dit geen opſtandinge eygentlijk kan genaamd worden / ſoo konden de dooden daar van geen genot hebben; daar nochtans den Text uytdrukkelijk ſegd / dat ſy een beter opſtandinge verwachteden. Ook ſpreekt den Apoſtel niet van een opſtandinge tot dit naturelijk leven op aarden / daar hy van gewaagd *Vers* 35. dat de vrouwen hare dooden uyt de opſtandinge wedergekregen hebben: want van ſoodanigen opſtandinge hadden ſy geen toeſegginge / en daarom kondenſe ook die niet gelooven / ofte verwachten.

Deſe beter opſtandinge ſiet ook (mijns oordeels) niet op den uytnemender trap van heerlijkheid / en gelukzaligheid / die deſe geloovige boven andere menſchen ſouden verkrijgen / volgens den uytſtekenden trap van hare ſtandvaſtigheid / geloove / en godzaligheid / daar Paulus van gewach maakt 2 *Cor.* 9. 6. maar den Text ſpreekt van de laatſte algemeene opſtandinge der dooden; welke een beter opſtandinge genaamd word; eerſt / ten aanſien van de opſtandinge / daar / in het ſelve Vers van den Text / in het begin van gemeld was / namelijk / een opſtandinge tot dit naturelijk leven op aarden. Ten anderen / om dat de laatſte algemeene opſtandinge / welke ſal zijn tot een eeuwig leven / en volmaakte gelukzaligheid / veel beter is / dan die opſtan-

dinge/

dinge / welke haar van de Tyrannen / in hetpijnigen / en brengen ter dood / wierd aangeboden ; namelijk / dat / in gevalle ſy wilden haar geloof verſaken / en haare Godsdienſt afſtaan / men haar dadelijk ſoude het leven ſchenken / en ook ſelfs eenige weldaden toebrengen. Welke verloſſinge mach genaamd worden opſtandinge, om dat het een haaſtige / en onverwachte veranderinge ten leven ſoude geweeſt zijn / in de geenen die nu alreede als dood gerekend wierden / en het vonnis des doods niet alleen ontfangen hadden / maar ook gereed ſtonden / om de uytvoeringe der ſelve te wachten. In ſulken ſin word in dit ſelve Capittel / *Heb.* 11. 19. geſegd / dat Abram ſijnen ſoon Iſaac uyt den dooden by gelijkeniſſe weder gekregen heeft. Om dat de ſaak alreede ſoo ver gekomen was / dat Iſaac de dood verwachte / en Abram gereed was de ſelve ſijnen ſoon aan te doen. Eenige denken dat de gemelde opſtandinge beter genaamd word / in opſicht / en vergelijkinge / van de opſtandinge der Godlooſen. Maar / gemerkt den Apoſtel van deſe opſtandinge geenſints gewach maakt in dit gantſch Capittel / ſoo oordeel ik dat onſen voorgemelden uytleg beter is.

Hebr. 12. 17. *Want hy vond geen plaatſe des berouws, hoewel hy de ſelve met traanen ſocht.*

DIt is ook een van de plaatſen / welke eertijds Novatus by-bracht / om te bewijſen / als yemand na ſijn bekeering / en ontfangen Doop / in eenige ſonde verviel / dat die nooyt weder konde bekeerd worden / en derhalven alle ſoodanige uyt de gemeenſchap der Kerke moeſten geſloten worden. Edoch dit is geenſints het oogmerk des voorgeſtelden Texts ; want daar word niet geſproken van bekeeringe / noch van genade te vinden by God / noch van Eſaus berouw ; maar van Iſaacs berouw ; ſoo dat den ſin is / dat Eſau, ſiende dat ſijn broeder Jacob den zegen had verkregen / door het heymelijk beleyd ſijns moeders / Eſau gepoogd heeft ſijnen vader te bewegen tot berouw / en by gevolg / tot herroepinge van den zegen / dien hy onwetende aan Jacob gegeven hadde / en dat hy die aan hem ſoude geven : doch dat door geen verſoek / noch ſelfs door Eſaus tranen / de vader daar toe niet konde gebracht worden / maar dat hy in tegendeel den zegen / aan Jacob gegeven / vernieuwd en beveſtigd heeft. *Gen.* 27.

Maar / ſal yemand denken / ſoude evenwel niet konnen beſloten werden / uyt het oogmerk des Apoſtels / in het by-brengen van Eſaus exempel / dat hy ſulks wil op het geeſtelijke paſſen / en de Hebreen te kennen geven / dat ſomtijds de menſchen wel van God verworpen worden / en geen genade in ſijn oogen vinden / hoewelſe die met een hertelijk berouw / en droefheid over hare ſonden / ſoeken mochten ?

Antw. Een hertgrondige / ware bekeeringe / en droefheid na God / over de ſonde / komt nooyt te laat / en is nooyt krachteloos / of van God verworpen. ſie *Jer.* 18. *Vers* 8. *Matth.* 7. 8. 11. *Heb.* 11. 6. *Ezech.* 18. 21, 22. 2. *Cor.* 7. 10, &c. maar het gebeurd dikmaal / dat in uyterlijke oordeelen / en plagen / alſſe beginnen van God alreede uytgevoerd te worden / de menſchen (hoewelſe haar mochten bekeeren) geen genade / of verſchooninge komen krijgen / ſonder nochtans daarom van de eeuwige zaligheid noodwendiglijk verſtooten te worden. Gelijk / by voorbeeld / in den Sundvloed / het heeft wel konnen geſchieden / dat ſommige / ſiende / volgens de vorige waarſchouwingen / den Sund-vloed komen / in haar gemoed overtuygd geworden zijn / en tot God waarlijk bekeerd / hoewelſe met den aangevangen vloed lichaamelijk verdorven wierden. En uyt ſoodanigen inſicht ſpreekt de heylige Schrift ſomtijds twijffelachtig / van de genade Gods door boetveerdigheid te verkrijgen ; *Joel* 2. 14. wie weet, &c. *Actor.* 8. 22. of miſſchien, &c. niet om alle hope van zaligheid uyt te ſluyten / maar om te toonen de ſwaarheid der ſonde / om den ſondaar tot meerder nederigheid / bekommernis / en ernſt tot ware bekeeringe / te bewerken. Inſgelijks om aan te wijſen dat het onſeker is / of ook door berouw de tijdelijke ſtraffe ſal konnen voorkomen / of afgewend worden / of niet. Ten derden / om dat de mannen Gods / ſprekende van de bekeeringe van andere menſchen / genoodſaakt zijn twijffelachtig te ſpreken / om dat de waarheid en oprechtigheid der bekeeringe van andere menſchen haar onbekend is ; en derhalven konnenſe van de gevolgen der ſelve niets ſekerlijks voorſeggen.

Staat voorts ten tweeden aan te merken / dat het dikmaal geſchied / dat de menſchen / door voorgaande langdurige onheyligheid / of verachten der Goddelijke Saken / en een Godloos Leven / allenxkens ſoo worden verhard / en bedorven / datſe daarna / hoewel vreeſende en gevoelende de droevige gevolgen en ſtraffe der ſonden / onbekeerlijk bevonden worden / dat is ſoodanig / dat / hoewelſe met traanen / en groote uytwendige droefheid / haare ſonden beklagen / en om verloſſinge en zaligheid bidden / nochtans ſulks alles ydel is / en krachteloos ; om dat haar herte wel over de onheylen der ſonde / maar niet recht met een geheyligde droefheid na God aangeroert is / en meer in haar een vliegende wenſch na de deugd / dan een doorbrekende wille bevonden word. En in deſe ſin word geſegd / dat vele ſullen ſoeken in te gaan door de enge poorte, maar niet ſullen konnen : namelijk / de deur der genade nu als voor haar geſloten zijnde. *Luc.* 13. 24. *Prov.* 1. 24. en volgende verſen. *Vers* 28. ſy ſullen my vroeg ſoeken, maar ſullen my niet vinden. Want deeſe menſchen / ongevoelig wordende / maaken haar ſelven onmachtig om door een waar en krachtdadig berouw tot de zaligheid te komen / door langdurig plegen der ſonde / een onverbeterlijke geſetheid / en hebbelijkheid tot het quade / krijgende / *Epheſ.* 4. 19. en ſluyten alſoo haar ſelven de deure der Genade. Maar op ſien de vermaningen *Pſal.* 95. 7. *Heb.* 3. 7. heden indien gy ſijne ſtemme hoord, ſoo verhard uwe herten niet. *Eſa.* 55. *Vers* 6. ſoekt den Heere terwijle hy te vinden is, roept hem aan terwijle hy na by is. In deſe menſchen dan word bevonden niet een rechte / ſtandvaſtige / werkſame wille tot bekeeringe (want die verſchild inderdaad niet van de bekeeringe ſelve) maar een enkele luſt / en krachteloos begeeren / hoedanig is des leuyaarts tot rijkdom / en eerlijk gewin ; maar die ſoo overwonnen is door de leuyheid / dat hy door de ſelve begeerte niet gaande gemaakt werd / om door neerſtigen arbeyd / als een behoorlijk middel / tot ſijn oogmerk te geraken : van welken Salomon ſpreekt *Prov.* 21. 25. De begeerte des Leuyaarts ſal hem dooden : want ſijne handen weygeren te werken. Inſgelijks is in de gemelte Menſchen wel een *velleitas*, en vliegende genegentheid tot het goede (gelijk van naturen in alle menſchen / *Pſal.* 4. 7. veele ſeggen ; wie ſal ons het goede doen ſien ? &c.) vergeſelſchapt met een droefheid die na de wereld is / ontſtaande uyt wereldſche inſichten / eygen liefde / vrees van ſtraf / &c. welke / alſſe den menſch niet verder brengd / de dood werkt. 2 *Cor.* 7. 10. maar de droefheid na God, rijſende uyt een haat tegen de ſonde / liefde tot God en de deugd / bekrachtigd door een ootmoedige erkentenis der onbegrijpelijke goddelijke hoog-waardigheid / geloof en vertrouwen ſijner onuytſprekelijke genade / en weldadigheid / voortbrengende de gehoorſaamheid des Geloofs / krachtelijk door de liefde werkende / aangeſet door een gedurige H. ſorgvuldigheid / en bekommernis des herten / om in alles Gode welbehagelijk te wandelen / en een goed gewiſſe te behouden / 2 *Cor.* 5. 9. deſe werkt een onberouwelijke bekeeringe tot zaligheid, 2 *Cor.* 7. 10.

Digitized by Google

Van het hedendaags en oud gebruyk der Altaren *Heb.* 13. *Vſ.* 10. *Wy hebben eenen Altaar, van den welken geen macht hebben te eeten die den Tabernakel dienen.*

DE oude Chriſtenen hebben in de drie eerſte honderd jaaren geen eygentlijk genaamde Altaren gehad; gelijk ten overvloede aanwijſd den geleerden Nicolaus Vedelius, in ſijn oeffeningen over den Brief van den Oud-vader Ignatius aan die van Epheſen. Lactantius geeft ook duydelijk te kennen *Lib.* 2. *de origine erroris Cap.* 2. dat in ſijnen tijd de Chriſtenen noch geen Altaren gehad hebben / noch geweten hebben van de verſierde offerhanden der Miſſe. Met deſe woorden / *quid ſibi templa? quid aræ volunt? quid denique ipſa ſimulachra: quæ aut mortuorum aut abſentium monumenta ſunt?*

Nochtans hebben de Chriſtenen in de eerſte Eeuwen verſcheyden oneygentlijke Altaren gehad / welke ſy oordeelden over een te komen met de Godzaligheid / en waarheid des Gods-dienſts; dieſe Altaren noemden / hoewelſe eygentlijk geene waren. Want / voor eerſt / ſoo was Chriſtus haren Altaar, volgens onſen voorgeſtelden Text *Heb.* 13. 10. Ten tweeden / de ganſche gemeente / in haar geheel aangemerkt. Ten derden / yeder lid der algemeene Gemeynte. Ten vierden den Altaar was by de oude Chriſtenen de Tafel / van welke het Avondmaal des Heeren uytgedeeld wierd. Sie D. Vedelium in de plaats te voren aangeweſen.

Hier uyt ontſtaat dan deſe vraag / ofmen het heylige Avondmaal des Heeren moet bedienen van Altaren / of van een Tafel? Die van het Pausdom / en vele onder de Lutheranen / oordeelen datmen daar toe moet gebruyken de Altaren; en noemen daarom ook het heylige Avondmaal het Sacrament des Altaars. Wat my aangaat / ik oordeel dat het in ſich ſelven een middelmatige ſaak is / daar over men niet behoord hardnekkige / of hatelijke verſchillen te maken / als men maar over de ſaak ſelfs eens / en geſond is. Nochtans achten wy dat / om alle by-geloove en miſbruyk der Papiſten te ſekerder te vermijden / het beter is te blijven by de eenvoudigheid der eerſte Chriſtenen / die geen eygentlijke Altaren gehad hebben. Want Chriſtus heeft in een Herberg / en byſonder Huys / aan een Tafel / en niet van eenen Altaar / het H. Avondmaal ingeſteld; en op de ſelve wyſe hebben ook de Apoſtelen het ſelve bediend; waarom ook Paulus het Avondmaal noemd de Tafel des Heeren, maar noyt des Heeren Altaar. 1 *Cor.* 10. 21. Ten anderen / om dat de Chriſtenen nu geen uytterlijke / en eygentlijk genaamde offerhanden doen / maar alleen geeſtelijke / na den ſtaat en gelegentheid des N. Verbonds; en daarom hebbenſe ook geen eygentlijke Altaren van nooden. *Heb.* 2. en 10. en *Cap.* 13. 15, 16. Om dat de Altaren der Heydenen door hare afgoderyen ontreynigd en miſbruykt wierden / ſoo gebood God (om te toonen den afkeer diemen van de afgoderye moet hebben / en te voorkomen alle ergernis of navolginge der ſelve) datmen alle hare Altaren ſoude verbreken / gelijk ook de vrome Koningen gedaan hebben: *Exod.* 34. 13. *Deut.* 7. 5. Waar uyt beſloten werd / datmen de Altaren der Papiſten insgelyks / om de ſelve reden / liever behoorde te breeken / dan in de Kerken te behouden.

Maar / ſal yemand denken / dat gevolg is niet goed: want / indienmen de Altaren moet breken / om datſe miſbruykt zijn / ſoo moeſtmen dan ook de Kerken der Papiſten afbreken. Doch wy antwoorden / dat ſulks geenſints volgd; om datter een groot verſchil is tuſſchen de Kerken / en de Altaren: Want buyten de offerhande der Miſſe hebben de Altaren der Papiſten geen noodig of dienſtig gebruyk / maar wel de Kerken; welke in 't gemeen zijn geſticht tot de vergaderinge der Gemeynte / om den openbaren Gods-dienſt te plegen. Datter voorts bygebracht word / dat de oude Vaderen de Tafelen / van welke het H. Avondmaal bediend wierd / Altaren hebben genaamd: daar op diend tot antwoord / datſe dat door een oneygentlijke maniere van ſpreken gedaan hebben; om dat op de ſelve gebracht wierden de gaven der Geloovigen / welke beſteed wierden tot onderhoud der Armen / en tot bedieninge des Avondmaals; welke gaven ook / volgens den ſtijl der H. Schrift, offerhanden genaamd worden. *Heb.* 13. 16. Behalven datſe / door deſe maniere van ſpreken / haar ſelven hebben willen voegen (ſoo veel na waarheid geſchieden konde) na de manieren van doen / en ſpreken / by den Heydenen en Joden gebruykelijk. Hoewel nochtans ſeker is dat de eerſte Chriſtenen geen eygentlijke Altaren gehad hebben / gelijk afgenomen wierd uyt *Origenes contra Celſum, Arnobio, Euſebio,* &c.

Veele meenen dat het Cruyce geweeſt zy den Altaar daar op de Heere Chriſtus ſich Gode op-geofferd heeft: want daar is by na niets ſoo gemeen / als den Altaar des Cruyces te hooren noemen; hoewel in de H. Schrift noyt ſoodanige maniere van ſpreken gevonden word / hoewelſe dikmaal van het lyden en de offerhande Chriſti gewag maakt. Ook kan na waarheid het Cruys den Altaar niet genaamd worden; want den Altaar is meerder dan de offerhande / na dien den Altaar de offerhande heyligd *Matth.* 23. 19. Waar uyt volgen ſoude / dat het Cruyce uytnemender ſoude geweeſt zijn dan het lichaam Chriſti / ja dat het Chriſtum ſoude geheyligd hebben. 't Welk / alſoo het ongerijmd is / volgd dat het Cruyce geenen Altaar met recht kan genoemd worden. Maar aan het Cruyce is Chriſtus ſelfs geweeſt den Altaar / en de Offerhande / en den Prieſter te gelijk. 't Welk ook in onſen Text / en te voren in deſen Brief *Cap.* 8. en 9. den Apoſtel overvloedelijk getoond heeft.

Welke de offerhanden des N. Verbonds zijn?

Heb. 13. 15. *Laat ons dan door hem altijd Gode op-offeren een offerhande des lofs*, &c. Vſ. 16. *Vergeet der weldadigheid en der mede-deelſaamheid niet: want aan ſoodanige Offerhanden heeft God een welbehagen.*

GOd heeft den Joden om verſcheyden redenen de offerhanden geboden / op datſe daar door hare dankbaarheid aan God / over alle ſijne weldaden / bewijſen ſouden / en dat opentlijk voor de Gemeynte betuygen: met eenen te kennen gevende / datſe dien God alleen voor den waren God erkenden / gemerkt het / volgens hare Wetten / ongeoorlofd was yemand dan alleen Gode te offeren / ja op lijf-ſtraffe verboden. *Exod.* 22. 20. Wie den Goden offerd, behalven de Heere alleen, die ſal verbannen worden.

Ten tweeden / de offerhanden zijn geweeſt zegelen / en aanhangſelen des Verbonds / dat God met de Joden had gemaakt / welke daarom geſegd worden Gods Verbond te maken met offerhande *Pſal.* 50. 5. en ſoo menigmaal alſſe het verbond met God vernieuwden / ſoo wierd het met offerhanden beveſtigd / en verzegeld. 2 *Chron.* 15. *Jer.* 34. 18. *Gen.* 15. Daarom word het bloed der offerhanden genaamd het bloed des Verbonds *Zach.* 9. 11. om dat het verbond met beſprenginge des bloeds wierd verzegeld. *Heb.* 9. 19. Want als alle de geboden na de Wet van Moſe tot alle het volk uytgeſproken waren, nam hy het bloed der Kalveren en Bokken, met water en purpure wolle, en yſop, beſprengende beyde het boek ſelve, en alle het volk, ſeggende dat is het bloed des Teſtaments, 't welk God aan u heeft geboden, en hy beſprengde deſgelijk, &c. En dus zijn de offerhanden geweeſt ſchaduwen en voorbeelden Chriſti / welke met ſijn eygen bloed het eeuwig verbond der Genade / tuſſchen God en den menſch / verzegeld heeft: gelijk den Apoſtel *Heb.* 9. ons aanwyſd.

Sommige offerhanden waren in het oude Verbond ſoen-offerhanden / ſommige dank-offeren. De dank-offeren waren dryderley. Het eerſte wierd genoemd מנחה mincha, ofte een gifte / welke geſchiedde door opdracht van eenige vruchten des Velds. Het tweede dank-offer wierd genaamd ſacrificium pacificum, ofte ſalutis,

dat

Digitized by Google

dat is een vreedſame offerhande, of een offerhande des heyls. *Lev.* 3. dit wierd geofferd door aanſteeken van het vet der Dieren op den Altaar; en geſchiedde of vrywilliglijk / ſonder voorgaande belofte; of uyt kracht van een belofte te voren gedaan. Het derde dank-offer wierd genaamd een offerhande des lofs *Lev.* 7. 29. t'welk geofferd wierd met het ſlachten eeniger Beeſten / en opdracht van eenige Vruchten der Aarde. En van deſe offerhande heeft den Apoſtel in onſen Text ſijn maniere van ſpreeken ontleend / ſeggende / laat ons opofferen een offerhande des lofs. Want / hoewel hy toond in dit en het volgende Capittel / dat in den N. Teſtamente geen eygentlijk genaamde Prieſters / noch offerhanden / meer van nooden zijn / maar dat Chriſtus met een offerhande in eeuwigheid geheyligd heeft alle de geenen die door hem tot God gaan: nochtans zijnder verſcheyden geeſtelijke Offerhanden / welke wy / als een geeſtelijk Prieſterdom, Gode geduriglijk moeten op-dragen. 1 *Pet.* 2. 5. Den ganſchen waren / innerlijken / geeſtelijken en redelijken Gods-dienſt, word een offerhande genaamd. *Rom.* 12. 1. en de Philippenſen, in opſicht datſe Gode door het Geloove waren geheyligd / worden een offerhande genaamd *Phil.* 2. 17.

Onder de offerhanden des N. Teſtaments zijn een nederig verſlagen hert / de oprechte aanroepinge Gods in den geeſt en waarheid. Waar van ſie *Pſal.* 51. 19. *Pſal.* 14. 1, 2. *Apoc.* 5. 8. Item / Lof-ſangen / en rechte dankbaarheid tot God / welke Hoſeas *Cap.* 14. 3. noemt de varren der lippen. *Pſal.* 50. 14. Offert Gode dank: en betaalt den Alderhoogſten uwe geloften. *Vers* 23. Wie dank-offerd die ſal my eeren: en wie ſijnen weg wel aanſteld, dien ſal ik Gods heyl doen ſien. Maar / op dat niemand denken ſoude / dat den Apoſtel ſpreekt van de ceremonieele offerhanden des O. Teſtaments / in welke verſcheyden Dieren geofferd wierden. *Lev.* 3. ſoo legd hy in onſen Text ſijn meeninge uyt / met de volgende woorden / dat is, de vrucht der lippen die ſijnen naam belijden. Als hy ſegd / laat ons altijd op-offeren, ſoo ſiet hy op de geduurige offerhanden / die alle daag / des morgens en des avonds / moeſten gedaan worden. Waar by David ſijn Gebed vergelijkt *Pſal.* 141. 2. Mijn gebed worde geſteld als reukwerk voor u aangeſicht: de opheffinge mijner handen als het avond-offer. Noch worden onder het N. Verbond offerhanden genaamd de verkondinge des heyligen Euangeliums / door welke de menſchen gebracht worden tot gemeenſchap met God / en Gode werden toegeheyligd *Rom.* 15. 16. *Phil.* 2. 17. Item / met ſijn bloed en dood / als een lijdend-getuyge / de waarheid Gods te verzegelen. *Phil.* 2. 17. 2 *Tim.* 4. 6. en inſonderheid werken van barmhertigheid / en weldadigheid aan de arme leden Chriſti. Sie 2 *Cor.* 9. 12. *Phil.* 4. 18. *Heb.* 13. 16. Om deſe reden hebben de oude Vaders het H. Avondmaal ſomtijds genaamd een offerhande; niet om datſe geloofden (gelijk hedensdaags de Papiſten) dat Chriſtus in het Avondmaal wierd geofferd voor levendigen en dooden: maar om dat aldaar de gedachteniſſe der dood en offerhande Chriſti gehouden word / volgens den laſt Chriſti / doed het tot mijner gedachtenis. Ten anderen / om dat in het H. Avondmaal gedaan wierden offerhanden van dank en lof: en dat de Geloovigen haar ſelven Gode geheel overgeven / en op-dragen / volgens de vermaninge Pauli, *Rom.* 12. 1. Item / om dat / nevens het Avondmaal / aan den Armen wierden de gaven uytgedeeld / welke de Geloovigen hadden tot dien eynde t'ſamen gebracht / en om het H. Avondmaal / en de Liefde-maaltijden te houden. Aen welke offerhanden / den Apoſtel getuygd dat God een wel-gevallen heeft. *Heb.* 13. 16. De verſtandigſte onder de Heydenen hebben ook verſtaan dat de offerhanden / die God behagen / niet beſtaan in het opdragen van menige of koſtelijke Dieren / en ſaken / maar in oprechte Godzaligheid / en vrome geſtalte des Gemoeds. Seneca *Lib.* 1. *de benef. Cap.* 6. *Sicut nec in victimis quidem, licet opimæ ſint, auroque præfulgeant, Deorum eſt honos; ſed in pia ac recta voluntate venerantium; itaque boni etiam farre atque fritilla religioſi ſunt; mali rurſus non effugiunt impietatem, quamvis aras multo ſanguine cruentaverint.* Dat is / de eere der Goden beſtaat niet in offerhanden, al zijnſe de beſte, en van goud blinkende; maar in de Godzalige en welgeſtelde wille der geene die de Goden eeren. De Vroomen konnen met de geringſte dingen Godsdienſtig zyn; maar de booſen ontvlieden de Godloosheid niet, al beſmetten ſy de Altaren met veel bloed der offerhanden. Hier op ſlaat ook 't geene Ariſtoteles ſegd *Rhetor. ad Alex. Deos non ſacrificiorum ſumptibus, ſed ſacrificantium pietate potius delectari.* Dat is / dat de Goden geen vermaak hebben in de onkoſten der offerhanden, maar in de Godzaligheid der geenen die offeren. Waar uyt blijkt / dat van eenige ſonder genoegſame grond gemeend word / dat het recht der Natuur / ofte natuurelijke reden / alle menſchen leeren ſoude / datmen Gode moet uytwendige offerhanden doen.

Onder de offerhanden des O. Teſtaments / werd ook gemeld van hef-offeren, en beweeg-offeren. De hef-offeren, ſegd den Geleerden Fagius, wierden opwaarts en nederwaarts bewogen / om te kennen te geven dat God in de hoogte woond. De beweeg offeren wierden bewogen achterwaarts / voorwaarts / na de rechter en na de ſlinker zijde; waar door de Joden wilden aanwijſen / dat God een Heere is der ganſche Aarde / want tot dien eynde bewogen zy de gemelde offerhanden / van het Ooſten na het Weſten / en van het Noorden na het Zuyden. Andere voegen daar by / dat door de hef offers is afgebeeld / dat de Heere Chriſtus ſoude aan het Cruys verheven worden in ſijn dood; en door de beweeg-offeren na de vier deelen / ofte oorden des Wereldts / dat het Euangelium / ofte leere der Zaligheid / door de ganſche wereld ſoude gepredikt worden; en dat Chriſtus geworden is van Gode / een verſoeninge voor de ganſche Wereld.

De offerhanden / die door het vyer op den Altaar verbrand wierden / mochten nergens anders / dan op den Altaar / die in den Tempel ſtond / geofferd werden; want daar op wierd geduriglijk onderhouden / en bewaard / het vyer dat in de inwijinge des Tempels van God uyt den Hemel gevallen was (hoewel getuygd werd van de Joden / dat dit vyer in den tweeden Tempel / nevens andere dingen / haar ontbroken heeft) En door dat / en geen ander vyer / mochten de offerhanden verteerd worden / en gelijk als na den Hemel geſonden. Want God heeft gewoonelijk ſijne heerlijkheid / en gunſtige tegenwoordigheid / door vyer / en licht dat van het vyer afvloeyd / vertoond. Gelijk wy over 1 *Tim.* 6. 16. en *Heb.* 1. 3. ten deele aangeweſen hebben. Als mede blijkt uyt den Urim en Tummim, dat is / lichten en volmaaktheden, daar wy van gehandeld hebben over *Exod.* 28. 30. En *Luc.* 2. 9. word dien glans / en dat licht / 't welk de Herderen omſcheen / genaamd de heerlijkheid Gods. Want daar is niets in de Natuur / dat ons God en ſijne Eygenſchappen / ſichtbaarlijk nader kan vertoonen / dan vyer en licht; waarom *Heb.* 12. 29. God een verteerend vyer word genaamd. Want God word genaamd van de Gods-geleerden *actus perpetuus*, een geduurige werkinge, *Joan.* 5. 17 mijn Vader werkt tot nu toe, &c. Een en de ſelve Godlijke kracht verſpreyd ſich alom in de ganſche Wereld / maar door God alles in allen werkt. Alle kennis en wijsheid is enkelijk van hem / van welkers verſtand geen doorgrondinge is. *Eſa.* 40. 28. Dit alles word eeniger maten vertoond door de Son / die door haar afſchietende licht / en warmte (welke eygentlijk geen lichamen zijn / maar een afvloeyende kracht en beweginge in de lichamen) alles verlicht en ontdekt / alles levendig maakt / alles natuurelijk veroorſaakt / als de naaſte oorſaak door welke God werkt. Welk licht / hoewel het ſich allesints verſpreyd / nochtans het eene en ſelve is / en onverminderd blijft.

E Y N D E.

DE SCHRIFTMATIGE OEFFENINGEN,

Behelſende een kort Vertoog Van de CHRISTELIJKE BESCHEYDENHEID, eenige gevallen van het GEWISSE, &c.

Kort vertoog van de Chriſtelijke beſcheydenheid, en hoe de ſelve in alderley voorvallende gelegenheid noodſakelijk zy, Philipp. 4. 5.
Uwe beſcheydenheid zy allen menſchen bekend.

I.
Hoe noodſakelijk de Chriſtelijke beſcheydenheid zy?

Indien de oeffeninge van eenige deugd noodſaakelijk is / tot wel weſen van het gemeene beſt / tot ruſte en ſtichtinge der gemeente Chriſti / tot welſtand en ſtandvaſtig onderhoud van alderley verbinteniſſen / en t' ſamen leven der menſchen; ſoo is wel inſonderheid daar toe vereyſcht de Chriſtelijke beſcheydenheid / en billikheid: waarom ons ten rechten den Apoſtel vermaand *Philp.* 4. 5. Uwe beſcheydenheid zy allen menſchen bekend. De Heere is na by. Want / gemerkt alle menſchen in 't gemeyn / en ook yeder in ſijn Perſoon / ſijn eygen en byſondere fauten heeft; ſoo konnen de menſchen niet vreedſamelijk / en in behoorelijke liefde / en vertrouwen / leven onder eenige regeringe (van hoedanigen gedaante en geſtalte die ook zy) noch in eenige Stad / of vlekke / ja in haare familie / of eenige t' ſamen komſten; ten zy den eenen den anderen in veelen / door de Chriſtelijke beſcheydenheid / te gevalle komt / onderlinge elkanderen veele vergeven / en met een billik gemoed verdragen / dragende, gelijk Paulus ſpreekt *Gal.* 6. 2. malkanders laſten, en alſoo vervullende de wet Chriſti. Deſe deugd is de vaſtigheid en grond van alle over een komſte / eendracht / vreede / en t' ſamen handelinge der menſchen. Ja / gelijk als de weegſchale / die de oeffeninge der andere deugden beſtierd tot haar behoorlijke Middelpunct.

II.
Wat beſcheydenheid zy?

Den geleerden Perkinſius (welkers voetſtappen wy in deſen ſomtijds nagevolgd hebben) beſchrijſd de Chriſtelijke beſcheydenheid aldus. Datſe is / een deugd, waar door de menſchen onder malkanderen een waare middelmatigheid, en een billike verſachtinge, gebruyken, in het verhandelen van alderley voorvallende ſaaken, om vreede en liefde te behouden.

Het woord dat Paulus gebruykt *Phil.* 4. 5. is τὸ ἐπιεικές, maar van komt het woord dat by de Grieken gebruykt word ἐπιείκεια. Welk woord ſchijnd te komen van ἐπὶ en εἰκὸς gelijk, gevoegelijk, over een komende; alſmen dat doed / en ſoo handeld / gelijk het met de plaatſen / perſoonen / en tijden / beſt over een komt. Ofte wel / (gelijk andere meenen) van het woord εἴκω ik wijke, om dat men / in het oeffenen der beſcheydenheid / ſomtijds om billike redenen / wat moet wijken van het ſtrenge recht. De Latijnen noemen deſe deugd *æquitatem*, billikheid; *æquanimitatem* of billikheid des gemoeds, *moderationem animi*, matigheid des gemoeds, *clementiam* of ſachtſinnigheid, beleefdheid, en ſoo voorts. Wy noemenſe rekkelijkheid, beleefdheid en beſcheydenheid: om dat de ſelve deugd ons leerd / hoe dat men / met billik beſcheid / of onderſcheid / in alderley ſaken moet oordeelen / en handelen / na dat de redelijkheid / verſcheydenheid der omſtandigheden / perſoonen / tijden / plaatſen / oogmerk / en ſoo voorts / vereyſchen.

III.
Hoe deſe beſcheydenheid verdeeld word.

De beſcheydenheid moet in alderley handelingen onderhouden worden / ſoo in openbare vergaderingen / daar de ſaaken des Lands / ofte der Kerke / verhandeld worden / als mede in alle byſondere handelingen / van d'een met d'ander. En daarom wordſe verdeeld in een openbare, en byſondere. De openbare heeft plaatſe in den Raad / borgerlijke Regeringe / opleggingen van Schattingen / voeren van Oorlog / vellen van openbare vonniſſen / openbare verſamelingen der Regenten des Vaderlands. In Synoden / Claſſicale vergaderingen / Kerken-ordeningen / by een komſten der Kerkenraden / oeffenen der Kerkelijke tucht / gebruyk der ceremonien / of wijſe en ordre van uytwendige bedieninge / en ſoo voorts.

De

Digitized by Google

De byſondere beſcheydenheid heeft plaats buyten de openbare Vierſcharen / of by een komſten der Regenten des Lands / of opſienders der Kerken / tuſſchen byſondere perſoonen. En is een byſondere billikheid / en een gematigde / ſtandvaſtige / en rechtmatige wijſe van handelen / in de woorden en daaden van ons gantſche leven / tegen en ontrent alle andere menſchen / en haar gelaat / woorden / en daaden. Ik ſegge ontrent alle andere menſchen, om dat deſe deugd noodſakelijk is alderley ſlag en ſtaten van menſchen / van wat gelegentheid ſy ook zijn mogen : want / ſonder deſe deugd kan geen huyshouden / noch t' ſamen-leven / noch onderlinge handelinge met menſchen / noch eenige vriendſchap / of t' ſamen-komſte / ja ſelfs het leven / niet onderhouden worden. Want, ſegd Seneca *lib 4. de beneficiis cap.* 18. hoe konnen wy anderſints ſeker zyn , dan als wy onderlinge plichten en dienſt van malkanderen genieten ; maak dat wy van malkanderen geſcheyden worden, en een yder op ſijn ſelven alleen zy, en wat ſullen wy weſen, dan een proye der Dieren ? Twee dingen maken ons alderſterkſt, namelijk, de reden , en de eendragt, of t' ſamen-leven met malkanderen.

IV.

Van de beſcheydenheid in de openbaare vonniſſen.

In de wetten der Landen / en Steden / moet men twee dingen onderſcheyden / namelijk / het opperſte recht / en de billijkheid. Het opperſte recht noemen wy als men de Wetten uytlegd / en volgd in het oordeelen / na den harden en onbewegelijken ſin / of beduydeniſſe der woorden / ſonder eenige verſachtinge ; daar nochtans behoorde eenige verſachtinge na de redelijkheid gebruykt te werden / als men wel let op de gelegentheid des geenen die misdaan heeft / en op de omſtandigheden der misdaad ſelve. En hier op ſiet het gemeene ſpreekwoord / *ſummum jus, ſumma injuria.* Het opperſte recht, is dikmaal het meeſte onrecht. En de vermaninge des Predikers *Eccleſ.* 7. 16. Weeſt niet al te rechtveerdig, noch houd u ſelven niet al te wijs : waarom ſoud gy verwoeſtinge over u brengen ? Dat is / weeſt in het oordeelen niet al te ſtreng / maar gebruykt verſachtinge / als het de ſaak vereyſcht : op dat / dewijle gy ſtijf-vaſt op de woorden wild blijven ſtaan / en niet een ſtroo-breed daar van af-gaan / geen wreede onbillijkheid met den ſchijn van rechtveerdigheid bedekt werde. Ten rechten heeft Menander van de Wetten geſegd / *leges perquam egregia res ſunt , ſed is qui legibus utitur nimis exactè , ſycophanta eſſe videtur.* De Wetten zyn een ſeer treffelijke ſaak, maar die de Wetten al te ſtreng gebruykt, ſchijnd een valſchen aanklaager, of een bedrieger te weſen.

Tegenw. Maar / ſal yemand ſeggen / men kan het geene in ſich ſelven goed / deugdelijk / en eerlijk is / niet te veel gebruyken / of misbruyken. Nu de Wetten zijn ſoodanig / en daarom konnen ſy niet te naauw gebruykt werden. Ik antwoorde / dat het geene eerlijk is en blijft / of voor ſoo ver het ſoodanig is / kan niet te naauw gevolgd worden. Maar veele Wetten zijn ſoodanig / dat / hoewelſe in het gemeen goed zijn / en tot een goed oogmerk ingeſet : nochtans konnenſe in alle voorvallen niet ſtip na den letter uytgelegd en gevolgd werden / of ſy ſouden het middel-punct der rechtveerdigheid te buyten gaan / en by gevolg niet goed weſen. Somtijds eyſcht de billijke redelijkheid / de gelegentheid des perſoons / of tijden / of plaatſen / of der daad / of de wijſe van die / of eenige gevolgen die gevreeſd worden / en wat dies meer is / dat een ſtraffe of geheel vergeven werde / of verminderd / of ten minſten uytgeſteld. Daar komen gedurigluk veel gevallen voor / die den Wet-gever niet heeft konnen voorſien / en daar de Wet eygentlijk niet op ſiet. Want na de verſcheydentheid van alderley byſondere gevallen / gelijk die in alle haare omſtandigheden konnen aangemerkt worden / konnen geen Wetten gemaakt worden / want die zijn ontelbaar / en eenigſints oneyndig. Daarom is het redelijk dat men meer acht neeme op het oogmerk / en eynde / des geenen die de Wet gemaakt heeft / na de gelegentheid der perſoonen / tijden / plaatſen / &c. als wel op de uyterlijke woorden. Verhalven als de tijden / omſtandigheden / gevolgen / eynden / en inſichten / veranderen / ſoo behoord ook den uytleg / en het volgen of uytvoeren der wet / te veranderen ; op dat het geene in het geven van de wet niet konde voorſien worden / door de voorſichtigheid der Overheid vervuld werde. En ſoo mach dat gemeen ſeggen in eenen goeden ſin genomen worden. *Neſcit imperare , qui neſcit diſſimulare.* Hy kan niet regeeren , die ſomtijds niet kan veynſen , of door de vingeren ſien, en redelijke verſachtinge gebruyken. En daarom waarſchouwd en vermaand ons den wijſen Koning Salomon / dat men alle ſonden / en ongelijk / ons van een ander / ja ſelfs van onſe knechten / aangedaan / op het naauwſte niet moet onderſoeken / veel min ſtraffen / maar dat men in veelen ſich houden moet als hoorende doof / en ongemerkt laten henen gaan ; te meer / als wy gedenken / dat wy ook ſelve diergelijke faute ſomtijds begaan hebben. Sie *Eccleſ.* 7. 21, 22. Dus ſien wy / als Saul eerſt was Koning geworden / en ſommige hem verachteden / en ſeyden / wat ſoude ons deſe verloſſen ? en geen geſchenken brachten : hy / bemerkende dat hy noch teer was / en maar eerſt tot de kroone gekomen / en dat het niet wel ſoude gevoegd hebben / ſich ſelven ſoo dadelijk te wreken / ſag dat door de vingeren / en hield ſich als doof. 1 *Sam.* 10. 27. Inſgelijks verontſchuldigde ſich David / dat hy op dien tijd Joab niet ſtrafte / toen hy Abner verraderlijk vermoord hadde / ſeggende / 2 *Sam.* 3. 39. Maar ik ben heden teder, en geſalfd een Koning, en deſe Mannen, de ſonen van Zeruja , ſijn harder dan ik, &c. Toen het volk verlichtinge verſocht van Rehabeam / van de opgelegde laſten ; indien hy den raad der ouden gevolgd had / die hem tot sachtmoedigheid / en beſcheydenheid aanraadden / hy ſoude ſijn Koningrijk behouden hebben / maar den raad der ouden verwerpende / en den voorſlag der jongen volgende / die hem tot ſtrengigheid en hardigheid aanporden / heeft hy het meeſtendeel van ſijnRijk verloren / en ſchrikkelijke Oorlogen veroorſaakt. Sie 1 *Reg.* 12.

Om dan de behoorelijke middel-maat te houden / en in het uytvoeren der wet niet te ſlap te zijn / waar door de booſen geſtijfd worden / noch ook te ſtreng ; Soo moet men acht nemen op het natuurlijk recht / en redelijke beſcheydenheid / welke eenen gemeenen regel behoord te weſen der rechtveerdigheid. Ten anderen / men moet niet alleen ſien op het gedane feyt / maar op de wijſe en oorſaak van dien. By exempel / of yemand gewoon is ſulke fauten te doen / dan of het ſijn eerſte reys is / en / buyten dat geval / van een goed leven is geweeſt / of niet. Item / of hy misdaan heeft / door eenigen nood gedrongen zijnde / of moedwillig : onwetende / of met opſet : door onbedachtſaamheid / of met voorbedachten raad ? en ſoo voorts. Het gebeurd ook wel / dat de eene wet door een andere verſacht word / en niet moet na de letter uytgelegd worden / maar na den uytleg van een hooger wet. By exempel / de wetten der Ceremonien moeten wijken voor de wetten der liefde / volgens *Hoſ.* 6. 6. *Matth.* 9. 13. Ik wil barmhertigheid , en niet offerhande. De wetten der tweede Tafel moeten wijken voor de geboden der eerſte Tafel. *Matth.* 10. 37. *Actor.* 5. 29. De Gibeoniten maakten met bedrog een verbond met de Iſraëliten : en de Joden hadden een gebod van God / om de Cananeeſche Volkeren uyt te roeyen / waar onder de Gibeoniten begrepen waren / hoewelſe geſegd hadden / dat ſy van verder Landen quamen / en onder die vol-

kren

Digitized by Google

keren niet behoorden. Hier uyt ſcheen te volgen / datſe de Gibeoniten dooden mochten. Nochtans hebbenſe door een hooger wet haar verſchoond. Want de reden leerd / datmen behoord te verſchoonen de geene die haar ootmoediglÿk onderwerpen / gelÿk de Gibeoniten deeden. Ten anderen / haar aangevangen verbond was met eenen Eed beveſtigd : Nu de Eeden moeten gehouden werden. Ten derden / het gebod / van de Cananeeſche Volkeren uyt te roeyen / moeſt maar verſtaan werden / van de gene die halſterrig ſouden zÿn / en niet van de geene die vrede begeeren ſouden. Sie *Deut.* 20. 10. en volgende verſen. *Joſua* 11. 19, 20. Dit mach ook ſomtÿds plaats hebben in onderling verdrag / beding / of koopmanſchap / en handelinge met malkanderen. By exempel / yemand heeft van een ander onbedachtelÿk een ſtuk Lands gehuerd / voor grooter prÿs als hy eenigſints van dat Land maaken kan ; de beſcheydenheid leerd ons / datmen ſoo een perſoon niet behoorde den geheelen / hoewel bedongen / prÿs af te vorderen : inſonderheid niet / indien den perſoon / daar het van geëyſcht word / arm en onmachtig is ; Om dat het ſtrÿd tegen een hooger wet / namelyk der liefde ; dat een arbeyder ſijn loon waardig is ; En dat niemand mach ſijn voordeel ſoeken met verdrukkinge van een ander ; en dat het geenſints redelyk of rechtveerdig kan zÿn / dat een man ſal ſlaven en arbeyden op een anders grond / tot ſijn eygen ſchade / en profyt des eygenaars / &c.

V

Van de beſcheydenheid ontrent den H. Gods-dienſt.

De Chriſtelÿke beſcheydenheid moet ook inſonderheid plaats hebben onder de Chriſtenen / niet alleen voor ſoo veel ſy menſchen zÿn / die met andere menſchen in liefde en eendracht ſoeken te leven ; maar ook voor ſoo ver ſy Chriſtenen zÿn onder malkanderen. En / voor eerſt / wat de leere der Chriſtenen aangaat / daar is groot onderſcheyd te maken tuſſchen verſchillen die den grond der Zaligheid raken / en de geene die van minder gewicht zÿn. Item / tuſſchen gevoelens die eygentlÿk tegen Gods eere ſtrÿden / en die daar tegen niet ſtrÿden. En wederom / tuſſchen verſchillen over de Leere / of over dingen van ordre / of Ceremonien / en uytwendige gebruyken. Insgelÿks / of yemand yet uytdrukkelÿk ſegd / dan of wy alleen oordeelen dat het uyt ſijn gevoelen vloeyd. Item / of yemand enkelÿk yets gevoeld / om dat hy de ſake anders tot noch toe niet kan begrÿpen ; dan of hy daar over onruſt / twiſten / en ergerniſſen veroorſaakt in de Gemeente. Soo moetmen ook onderſcheid maken tuſſchen verſchillen die onder de Geleerden / over den uytleg en eygen ſin van eenige texten der Schriftuure / vallen / en die de hooft-punoten der Leere ſelve aangaan / en ſoo voorts. Want die hier beſt onderſcheid maakt / en met onderſcheid oordeeld / die gebruykt meeſt de Chriſtelÿcke beſcheydenheid.

In ſaken die Gods eere niet raken ; en aan welke de zaligheid der menſchen niet hangd / moetmen malkanderen meer toegeven / en met meerder gewilligheid verdragen / dan in andere. In ſaken die middelmatig zÿn / en maar ordre of Ceremonien raken / moet men malkanderen niet lichtelÿk veroordeelen / maar om vredes wille te gemoete komen / alsmen ſlechts over de ſaken ten principale malkanderen verſtaan kan ; gelÿk den Apoſtel overvloedelÿk geleerd heeft *Rom.* 14. Derhalven is het een ganſch verfoepelÿk ſake geweeſt / datmen geſien heeft / dat / ontrent het eynde der tweede eeuwe des Chriſtendoms / verſcheyden Synoden gehouden werden / om te twiſt-redenen over den tÿd in welke de Chriſtenen het Paſcha moeſten onderhouden : tot dat het eyndelÿk ſoo verre is gekomen / dat den Biſſchop van Romen Anathema of vervloekinge heeft aangeſegd den Biſſchoppen van Aſien / en als ketteren uytgebannen / om datſe / over den gemelden tÿd des Paſchas / van een ander gevoelen waren dan hy ; en ſoo is / om ſulken geringen beuſelinge / een groote oneenigheid en vervreemdinge ontſtaan tuſſchen de Ooſterſche en Weſterſche Gemeynten.

Het is ook een ſeer groote onbeſchaamdheid / en onredelÿke onbeſcheydenheid / dat yemand opgedrongen word / als ſijn geloove / 't geen een ander ſegd / of meynd dat uyt ſijn gevoelen volgd. Want / voor eerſt / het gebeurd menigmaal dat die dingen / diemen meynd / of ſegd uyt het gevoelen van een ander te volgen / geenſints in der waarheid daar uyt volgen / maar het mach weſen veel eer het tegendeel. Soo ſien wy dat Paulo is voorgeworpen / en ons hedenſ-daags van de Pauſgeſinden verweten werd / dat wy geen voorſtanders zyn der goede werken / maar de menſche aanleydinge geven tot ſonde / en ſorgeloosheid ; als zÿnde een gevolg der Leere van de rechtveerdigmaakinge des menſchen voor God door het geloove / uyt enkele genade / en niet door verdienſten der goede werken. Maar / genomen dat eenige ongerÿmtheid / of valſche leere / volgde uyt yemands gevoelen / indien hy nochtans dat gevolg verfoeyd / loochend / en niet ſiet dat het uyt ſijn meeninge vloeyd / ſoo kan geenſints ſodanigen gevolg hem als ſijn geloove aangewreven werden : gemerkt een anders geloove moet aangenomen en geoordeeld werden / volgens ſijn eygen verklaringe / en belÿdeniſſe / maar niet uyt een gevolg dat een ander na ſijn inbeeldinge daar uyt trekt / maar van den genen / die men het wil tegen ſijnen dank opdringen / verfoeyd word.

Het gebeurd ook menigmaal / dat tot bewÿs van een goede ſaake / ſlechte bewÿs-redenen by-gebracht worden / en dat uyt de plaatſen der H. Schrift / die buyten haren ſin getrokken worden / en in eenen anderen ſin verdraayd ; of die geenſints tot de ſake dienen. Indien dan yemand die bewÿs-redenen verwerpt / en over de uytleggingen der gemelde plaatſen een ander gevoelen heeft / die moet echter daarom niet verdacht gemaakt werden / van in de ſake ſelve anders te gevoelen. Want hoewel hy in de ſake het ſelve gevoeld / ſoo kan hy nochtans / met goede redenen / die bewÿſen verwerpen die krachteloos zÿn / en verkeerdelÿk bygebracht worden ; ja meer tot nadeel van de ſaak by de tegen-partye gelden / dan tot voordeel.

Voorts / wy achten mede dat het grootelÿks tegen de Chriſtelÿke beſcheydenheid ſtrÿd / als men over ſaken / daarmen malkanderen in behoorde met ſachtſinnigheid te verdragen ; aan welke de eere Gods / noch de zaligheid niet hangd / dadelÿk in de gemeente openlÿk hevige twiſten / en twiſt-ſchriften maakt / die gemeenelÿk met vele bitterheden / eygen onbehoorelÿke tochten / en laſteringen vermengd zÿn ; gelÿk ook hedenſdaags tot groot nadeel en ergerniſſe ſomtÿds gebeurd. Daar het ſeker is / dat door onderlinge beſcheydenheid / matige geduldigheid / vriendelÿke onderrichtinge / en behoorelÿke onderſcheydingen des genen dat in het verſchil is / de eenigheid des gevoelens ongelÿk beter ſoude konnen gebonden werden / dan door deſe onvoorſichtige manieren van doen. Daar nu dikmaal meer over woorden / dan over de ſake getwiſt word : ja menigmaal meer tegen de perſoonen die onderling twiſten / gehandeld word / dan over de ſaken die in verſchil zÿn. Behalven dit / ſoo moetmen ook niet denken noodſakelÿk / ja mogelÿk te zÿn / dat alle oordeelen der Geleerden / over allerley ſaken / juyſt effen ſullen accorderen. De billÿkheid vereyſcht / datter in veel ſaken moet gelaten werden een vryheid van oordeel / en van propheteren. 1 *Cor.* 14. *Rom.* 14, &c. In deſen achten vele die voorſienigheid ſeer prÿſſelÿk / door welke wy liever ons eygen gevoelen in ſulken gevalle verſwÿgen / als ontÿdelÿk te openbaren / en alſoo de Gemeenten in verwerringe te brengen. Gelÿk

den

Digitized by Google

den geleerden N. Vedelius alſoo ſpreekt in ſijn derde boek van de voorſichtigheid der oude gemeynte. *Cap.* 3. *Art.* 7. *Quod ſi igitur alicui videatur; ſe, in tanta luce Euangelii & veritatis divinæ, clarius & oculatius videre in dogmatibus fidei, quam cæteri tot ac tanti ſervi Dei hactenus, aut ante ipſum, viderunt, quibus ipſe nullo modo comparari meretur; ſibi retineat ſcientiam ſuam ac quod putat verius ſeſe ac rectius noſſe: ſequutus judicium Conſtantini magni, qui Arium reprehendit, quod contra quam debebat de Deo ſenſum ac opinionem concepiſſet: magis etiam, quod eam opinionem animo conceptam non ſilentio obvolviſſet, & apud ſe retinuiſſet.* Dat is/ indien yemand meynd, dat hy in ſulken groot licht des Euangeliums, en der goddelijker waarheid, klaarder en beter ſiet in de ſtukken des geloofs, dan ſoo veel en ſoo groote dienaren Gods, (by welke hy niet is te vergelijken) tot noch toe of voor hem geſien hebben, laat hem de wetenſchap voor ſich ſelven houden, en het geen hy meend waarachtiger en beter te weten: volgende het oordeel van Conſtantinus de Groote, die Arium beſtraft heeft, om dat hy van God een ander gevoelen en meyninge begrepen had, dan hy behoorde; maar meer daarom, dat hy die meeninge, die hy in ſijn gemoed opgenomen had, niet had door ſtilſwygen verborgen, en by ſich ſelven gehouden. Sie in het voor-gemelde boek *Cap.* 3. *Art.* 7. Diergelijke maniere van ſpreken gebruykt ook Paulus *Rom.* 14. 22. Hebt gy geloove? heb dat by u ſelven voor God, ſalig is hy die hem ſelven niet oordeeld, (dat is veroordeeld) in het geene dat hy voor goed houd. Namelijk/ ſijn vryheid ſoo misbruykende tot onruſte en ergerniſſe der Gemeente/ dat hy daarom te beſtraffen en te veroordeelen zy. Want alles dat men doed/ moet men doen ter eeren Gods/ en ſtichtinge der Gemeente. Doe daar by/ dat door ſoodanige gevoelens by ſich te houden/ en niet ſoo ontijdelijk te openbaren/ het menigmaal geſchied; dat de geene die eenig gevoelen had opgenomen/ daar na beter onderricht word/ en ſijn oordeel veranderd; ſonder dat dan daar over in de gemeente eenigen twiſt of ergerniſſe ontſtaat/ of ſchande door ſijn perſoon. En in tegendeel heeft ſomtijds de ervarentheid geleerd/ dat als yemand ontijdelijk/ en onbedachtelijk/ ſijn gevoelen geopenbaard had/ hoewel hy daar na mogte veranderd zijn; nochtans/ om ſmeete te ontgaan/ dikmaal het ſelve ſtijf-ſinnelijk wil ſtaande houden/ waar uyt groote twiſten veroorſaakt werden.

VI.

Van de beſcheydenheid in de Kerkelijke Tucht.

GElijk in alle ſaken/ ſoo ook inſonderheid in de Kerkelijke Tucht/ is de Chriſtelijke beſcheydenheid noodſakelijk: om de middelmaat te houden/ dat de ſelve niet door al te grooten ſtrengigheid misbruykt werde/ noch ook door te grooten ſlappigheid verſuymd. Daarom wierd niet ſonder reden in het Concilie van Niceen beſloten/ dat alle Jaren tweemaal een Synode ſoude gehouden worden/ om wel te vernemen/ en te onderſoeken/ of ook yemand ten onrechte uyt de gemeynſchap der Kerke afgehouden was. Die openlijk ſondigen/ ſoo dat haare ſonden door de gantſche Gemeynte gantſch bekend en ergerlijk zijn/ daar van ſegd Paulus 1 *Tim.* 5. 20. Beſtraffe in tegenwoordigheid van alle, op dat ook de andere vreeſe mogen hebben. Maar met de geene welkers ſonden niet openbaar zijn/ moet men geheel anders handelen/ en trachten deſelve door heymelijke vermaningen tot beteringe te brengen. Want/ voor eerſt/ ſoo lange een ſonde de Gemeynte niet bekend is/ ſoo geeftſe geen ergerniſſe: ſoo dat de geene die een verborgen misdaad openbaard/ niet alleen tegen de liefde ſondigd/ en tegen die perſoon wien s daad tot ſijn ſchande en oordeel ontdekt word/ maar ook tegen die gantſche Gemeynte/ aan welke hy ergerniſſe verwekt. Ten anderen/ niemand mag de Kerkelyke tucht gebruyken om ſijn wraak/ of eygen quade hertstochten/ te voldoen/ noch eygentlyk om yemand ſchade of ſchande aan te doen: maar ſijn oogmerk moet alleen weſen de ſtichtinge der Gemeynte/ en verbeteringe en behoud des Sondaars. Daarom heeft Chriſtus niet geordonneerd aan de Gemeynte te klagen/ indien yemand de vermaninge van een/ of van twee of drye/ plaatſe geeft *Matth.* 18. De ervarentheid leerd ook dat veele menſchen door openbare beſtraffingen/ en tucht/ dikmaal meer verhard en verergerd worden/ dan gebeterd; inſonderheid indien ſy merken dat haare fauten/ die verborgen waren/ openbaar gemaakt/ en ſy alſoo tot ſchande gebracht werden/ welkers vreeſe haar te voren noch eenigſints bedwong. Daarom ſegd in deſe gelegentheid Chryſoſtomus, *arguendi ſunt in ſecreto, ne, ſi palam argueremus, impudentiores illi fierent*: Soodanige moet men heymelijk beſtraffen, op datſe door openbare beriſpinge niet onbeſchaamder ſouden worden. Soo moet dan de beſtraffinge ſoo geſchieden/ om beſt de gemoederen te overtuygen/ dat de geene die beſtraft worden/ uyt de ſachtſinnige en beſcheydene handelinge genoegſaam merken konnen/ dat door de tucht niet haar ſchande/ veel min verderf/ maar alleen haar bekeeringe/ en behoud/ geſocht word. *Gal.* 6. 1, 2. Broeders, indien ook eenig menſche overvallen waar door eenige miſdaad, gy die geeſtelijk zyt brengt den ſoodanigen te rechte met den geeſt der ſachtmoedigheid, ſiende op u ſelven, op dat gy niet verſocht word. Draagt malkanders laſten, en vervult alſoo de wet Chriſti. 2 *Theſ.* 3. 15. Houd hem niet als een vyand maar vermaant hem als een Broeder. Verhalven moet naauwe ſorge gedragen worden/ dat wy/ onder den naam van te yveren voor de tucht/ of tegen de ſonden/ ſelve niet ſondigen tegen de liefde/ voorſichtigheid/ ofte Chriſtelijke beſcheydenheid; die den Apoſtel wil hebben dat wy ſoo oeffenen ſullen/ dat die een yder bekend werde; dat is/ dat wy daar van een yeder overtuygen/ en by een yegelijk daar over vermaand werden.

Deſe Chriſtelyke beſcheydenheid leerd in het oeffenen der Kerkelyke tucht onderſcheid te maken tuſſen perſoonen/ en perſoonen/ en een yeder aan te ſpreken en te vermanen met behoorlijk onderſcheid/ en beleefdheid/ na een yegelijks ſtaat en gelegentheid. Om welke reden Paulus Timotheum vermaand in ſijnen eerſten brief aan hem geſchreven/ *Cap.* 5. 1, 2, 3. Eenen ouden Man beſtraf niet hardelijk, maar vermaan hem als een Vader: de jonge als Broeders. De oude Vrouwen als Moeders: de jonge als Suſters, in alle reynigheid. Eer de Weduwen, die waarlijk Weduwen zyn.

Deſe beſcheydenheid leerd ook niet lichtelijk eenige beſchuldiginge aan te neemen, inſonderheid tegen een Ouderling, maar alleen onder twee of dry getuygen. 1 *Tim.* 5. 19. Item/ onderſcheid te maaken op de wijſe hoe yemand ſondigd; of het ſijn gewoonte is in die ſonde te leven/ dan of het alleen een overval is door een reys/ of immers ſelden. Of yemand ſondigd met moedwil of niet. Of de ſonde bekend zy en ergerniſſe geeft/ of niet/ en ſoo voorts. *Judæ Vers* 22, 23. Ontfermt u wel eeniger, onderſcheid makende: maar behoud andere door vreeſe, en gryptſe uyt het vyer, &c. Item/ onderſcheid te maken/ tuſſchen ſware/ ergerlijke/ en groote ſonden; en onbedachtſaamheden/ of ſwakheden/ die met de oprechtigheid des gemoeds konnen beſtaan. In ſomma/ de beſcheydenheid leerd alleſints/ dat men de macht den Gemeynten gegeven/ niet mag gebruyken tot nadeel/ of nederwerpinge/ der Gemeynte/ of leden der ſelve/ maar alleen tot opbouwinge. 2 *Cor.* 10. 8. Ja/ indien de opſienders der Kerke voorſien konnen/ dat door oeffeninge der Kerkelijke tucht de Gemeynte ſoude in verwerringe/ en tot merkelijk verval/ komen; ſoo ſullenſe liever voor dien tijd de tucht nalaten. By exempel/ indien de faute ſoo gemeen en ge-

Digitized by Google

gewoonelijk is / datmen tegen alle de tucht met geen ſtichtinge gebruyken kan ; dan moetmen liever het koorn met het onkruyd t'ſamen laten opwaſſen / als datmen / met het wegnemen des onkruyds / ook met eenen het goede koorn ſoude beſchadigen. *Matth.* 13. 29. In ſulken gevalle moetmen met ſuchten / wenſchen / bidden / en vermanen / verlangen na het geene datmen dadelijk niet kan in 't werk ſtellen ; ſoo heeft Paulus gedaan *Gal.* 5. 12. Och of ſy ook afgeſneden werden , die u onruſtig maken. Diergelijke beſcheydene lydſaamheid is ook noodig / als yemand in noodige / goede / en rechtmatige ſaaken / alles gedaan hebbende wat in hem is / nochtans niets kan uytwerken / door dien hy door de menigte van andere overſtemd werd.

Daar konnen ook ſomtijds ſoodanige klachten komen / door twee-drachten / afgunſte / en verkeerde bewegingen veroorſaakt ; welkers onderſoek / om de menigte en hoedanigheid der Perſoonen / ſoo gevaarlijk is / dat de beſcheydenheid en voorſigtigheid liever ſal raaden de klachten te verwerpen / en met een gemeene vermaninge wech te nemen / dan naauw-keuriglijk te onderſoeken / en / tot groote ergerniſſe en ontruſtinge der Gemeynte / te ontdekken dat verborgen is. Dit heeft Conſtantinus Magnus ſeer loffelijk / en met een uytnemende beſcheydenheid gedaan / in het Concilie van Niceen : Want / als hy ſach dat verſcheyden Biſſchoppen hem beſchuldigingen over gaven tegen malkanderen / en groote klachten / d'een tegen den anderen ; en / merkende dat daar door de ſaake / om welke het Concilie vergaderd was / ſeer ſoude verachteren : ſoo heeft hy eenen dach geſteld / op welken een yeder ſijne klachten ſoude aanbrengen. Deſen dach gekomen zijnde / en een yeders klachten en beſchuldigingen by geſchrift ontfangen hebbende / doch geen van de ſelve inſiende / of naleſende / heeft tot de Biſſchoppen geſegd : God heeft u geſteld tot Prieſters , en heeft u macht gegeven om van ons te oordeelen , en daarom worden wy ten rechten van u geoordeeld. Maar gylieden kond van allen niet geoordeeld worden. Daarom verwacht alleen Gods Oordeel tuſſchen u-lieden , en laat alle uwe twiſten tot dat Goddelijk onderſoek bewaard werden. Want gy-lieden zyt van God als Goden gegeven , en het is niet betamelijk dat een menſch de Goden ſoude oordeelen , maar hy alleen van welken geſchreven is : *God ſtaat in de vergaderinge Godes ; hy oordeeld in het midden der Goden.* En daarom , deſe klachten van malkanderen nalatende , onderſcheid ſonder eenigen twiſt die dingen die tot het Goddelijke Geloove behooren. Dit geſegd hebbende / heeft hy alle de boeckens / daar de gemelde beſchuldigingen en klachten in ſtonden / doen verbranden / op dat aan niemand de oneenigheid / en gebreynſdheden der Prieſteren / ſoude bekend werden. Sie Ruffinum in ſijn Kerkelijke Hiſtorien lib. 1. En heeft haar voorts vermaand tot eendracht / ingevoerd hebbende een onderlinge vergetenheid / en verſoeninge over alle voorgaande klachten : ſeggende / dat hy alle de klachten verbrand hadde / om dat de fauten der opſienderen van Gods Kerke niet moeten opentlijk bekend werden / aangeſien dat door ſoodanige ergerniſſen de gemoederen van de Leere verbreemd worden.

VII.

Dat blinden en verkeerden yver ganſchelyk tegen de Chriſtelyke beſcheydenheid ſtryd.

TEgen deſe beſcheydenheid ſtrijd niet alleen alle hardigheid des gemoeds / onbeleefdheid / hardnekkigheid / en wreedheid / maar ook inſonderheid verkeerden en blinden yver / door welke dikmaal groote onheylen / dwalingen / en mishandelingen veroorſaakt werden. Hier van mogen wy een volkomen bewijs en voorbeeld nemen uyt het geene Theodoretus verhaald / in ſijn vijfde boek van de Kerkelyke geſchiedeniſſen *Cap.* 39. hoe dat door den blinden en onvoorſichtigen yver des Biſſchops Audas, een onuytſprekelijke ſchade den Chriſtenen is aangebracht. Deſen Audas had in brand geſteken eenen Tempel / in welke de Perſianen het vyer als eenen God eerden ; en / hoewel in het eerſte den Koning van Perſien hem vriendelijk vermaande / dat hy die Kerke weder ſoude opbouwen / ſoo heeft hy het nochtans ſtijf-ſinniglijk geweygerd. Waar door den Koning ſoo verbitterd is geworden / dat hy een algemeene vervolginge tegen de Chriſtenen aanving / daarſe te voren in vrede / groote voorſpoed / en vryheid / in Perſien onder ſijn gebied geleefd hadde / ſoo datter groote hope was / dat in korten geheel Perſien tot het Chriſten geloove ſoude gebracht geweeſt zijn. Ja deſe vervolginge ging ſoo hard aan / dat den Chriſtenen alle de Gemeynten / dieſe in Perſien hadden / ontnomen wierden / en menige duyſenden Chriſtenen / door verſcheyden wreede manieren van dooden / om-gebracht wierden. Men verſon nieuwe en ongebruykelijke vonden om de Chriſtenen wreedelijk te mishandelen / &c. Het is ook bekend uyt de oude Hiſtorien / dat vele door eenen blinden yver / haar ſelven met opſet / tot wreede dooden / en vervolginge der vyanden / gebracht hebben : recht tegen de leſſe en vermaninge Chriſti *Matth.* 10. 23. Om dat de Chriſtenen in de eerſte Eeuwen / door de groote vervolginge der Heydenen / geen Kerken gehad hadden / maar in de Holen en Spelonken ſich onthouden ; hebben vele Chriſtenen / door eenen blinden yver / daar na geen Tempelen willen hebben / meenende dat het ongeoorloſd was God in eenige gebouwen te vereeren. *Vide exercitationem Vedelii in epiſt. Ignatii ad Magneſios.*

Ja als den blinden yver eens het gemoed des menſchen in genomen heeft / ſoo wordenſe dikmaal tot de ongerijmdſte / ja grouwelijkſte / daden aangeſet / onder ſchijn en meeninge van Gods-dienſt. *Joan.* 16. 2. Een yegelyk die u ſal dooden , ſal meenen Gode eenen dienſt te doen. Ja weten noch al onder ſchijn van eenige reden haar verfoeyelijkſte ſtukken te verweeren / alſſe ſlechts met den blinden yver wech gerukt zijn. By exempel / de Heydenen / die / om God te verſoenen / haar eygen kinderen vermoordden / en hare beſte jongmanſchappen op-offerden ; die gaven daar van deſe redenen / voor eerſt / dat ſonder bloedſtortinge geen vergevinge van ſonden geſchied ; en dat het bloed der bokken / ſtieren / ſchapen / en andere dieren / niet bequaam noch waardig genoeg was om de ſonden der menſchen te verſoenen ; maar dat tot dien eynde des menſchen bloed ſelve moeſt vergoten werden. Ten tweeden / dat die offerhanden / die tot verſoeninge der ſonden geſlacht ſouden werden / onnooſel en ſonder ſonde weſen moeſten / en datter niemand onnooſelder was dan die jonge kinderen. Ten derden / ſy beeldden haar ſelven in / dat die offerhanden / door welke de ſonden vergeven en God verſoend ſoude werden / moeſten weſen van de ſelve nature met de geene voor welke ſy geofferd wierden. En daarom namenſe hare eygen kinderen / die uyt haar waren voortgebracht. Ten vierden / ſy geloofden / datmen / om vergevinge der ſonden te verwerven / niet moeſte eenige ſlechte en geringe dingen offeren / maar het geene den menſche alderliefſt en meeſt aangenaam was / gelijk de jonge kinderen zijn. Ja deſe redenen hebben ſulken ſchijn van Godzaligheid gehad / dat de Joden ſelfs dikmaal de Heydenen in de gemelte grouwelijke offerhanden nagevolgd hebben. Ja ſommige hebben het exempel van Abram tot verſterkinge van haar doen misbruykt / om dat hem gelaſt wierd ſijnen eenigen Sone Gode op te offeren.

Gelijk den blinden yver / ofte yver ſonder verſtand (gelijkſe Paulus noemd *Rom.* 10. 2.) ſoo is mede niet min den verkeerden yver te miſprijſen / als de Chriſtelijke beſcheydenheid tegenſtrijdig. Door deſen yver is het ſelfs in de eerſte Eeuwen des Chriſtendoms ſeer gemeen geweeſt / tot een goed oogmerk / valſche boe-

ken

Digitized by Google

ken te verſinnen/ en uyt te laten gaan/ gelijk den ſeer geleerden Caſaubonus toond exercitat. 1. ad Annales Baronii, en onder anderen bewijſd met de boeken die op den naam der Sibyllen, en Mercurius Triſmegiſtus, uytgegeven zijn. Doch deſe verkeerdelijk yverende Chriſtenen dachten niet op 't geene Paulus vermaand/ datmen geen quaad moet doen, op dat daar goed uyt kome. Want/ hoewel ſy meenden door die middelen de Heydenen beter te bekeeren tot het Chriſtendom/ en datſe te lichter haren Godsdienſt/ en gevoelen/ konden beweeren/ en de eenvoudige overtuygen/ gelijk die van het Pausdom noch hedensdaags niet ontſien door verſierde mirakelen en vertellingen/ de onwetende menſchen te blind-hokken. Nochtans moeſtenſe bedacht hebben/ dat de waarheid de leugen tot haar verweeringe niet van nooden heeft; en dat eyndelijk door ſulken doen de waarheid meer verdacht gemaakt werd/ dan beveſtigd.

Dit bedrog hebben ook de Ketters nagevolgd/ die onder den naam der Apoſtelen verſcheyden verſierde Euangelien/ en andere Boeken/ hebben uytgeſtropd/ en ook brieven als van Paulo/ of eenig ander Apoſtel/ geſchreven; *Luc.* 1. 1. 2 *Theſſ.* 2. 2. Waar van te ſien is by de *Centuriatores Magdeburgenſes. Rivet. in critico ſacro. Sculteti medulla*, &c. Ja men heeft verſierd dat Chriſtus ſelve ſoude eenige boeken hebben geſchreven/ in welke hy ſoude geopenbaard hebben de konſten en wijſe/ op welke hy ſijn wonderen gedaan hadde/ gelijk Auguſtinus verhaald *Lib.* 1. *de conſenſu Euang Cap.* 6. Hier uyt is ook die fabel gekomen/ die Euſebius verhaald/ in ſijn eerſte boek van de Kerkelijke geſchiedeniſſen, *Cap.* 14. Dat Chriſtus eenen Brief ſoude geſchreven hebben aan den Koning Abgarus, welken brief hy daar ook uytgedrukt heeft. Want dat dit verhaal van veelen niet ſonder reden als onwaarachtig verworpen word/ blijkt voor eerſt; om dat geen Chriſtenen/ ſelve niet die van het Pausdom/ die verſcheyden Apocryphe Boeken als Goddelijk aangenomen hebben/ den gemelden brief voor Canonijk/ ofte een gedeelte der H. Schriftuure/ gehouden hebben: daar nochtans dien brief immers niet min/ als den brief Pauli aan Philemon, of eenige andere des N. Teſtaments/ behoorde in hoogachtinge te weſen/ indienſe van Chriſto ſelve geſchreven waar. Maar het is van de Gods-geleerden aangemerkt/ dat Chriſtus in eygen perſoon niet heeft willen van hem ſelven/ en ſijn leere/ ſchrijven; om dat eygen lof lichtelijk verdacht gehouden werd. *Joan* 5. 31. Indien ik van myn ſelven getuyge, myn getuygeniſſe is niet waarachtig. Ten anderen/ is dat gansch verhaal Euſebii waarachtig/ dat tuſſchen Abgarus en Chriſtus gebeurd is? hoe komd dat van ſoo een aanmerkens-waardige geſchiedeniſſe/ noch Lucas in ſijn Handelingen/ noch de Euangeliſten/ noch de Apoſtelen/ nergens daar van eenig gewag gemaakt hebben? Soo dat hier uyt ſchijnd te blijken waar te zijn/ dat Euſebius in ſijn Kerkelijke Hiſtorien/ hier en daar eenige gehoorde/ onwaarachtige/ en by overleveringe verſonnen/ en uytgeſtropde fabelen/ vermengd heeft; gelijk Scultetus wel aangemerkt heeft/ in ſijn Merch der oude Vaderen.

VIII.

Van de byſondere beſcheydenheid, die alle menſchen malkanderen ſchuldig zijn.

Dus verre hebben wy geſproken van de openbare beſcheydenheid, die inſonderheid in Kerkelijke en borgerlijke vergaderingen en Ampten plaats moet hebben: Volgd dat wy met weynige woorden beſchrijven de beſcheydenheid/ die alle menſchen/ als menſchen/ aan malkanderen ſchuldig zijn; en noch meer/ de leden van een Gemeente/ Borgers van een Stad/ en Onderſaten onder een Regeringe. Welke niet anders is/ dan een eygene en byſondere billijkheid/ en een gematigde/ ſtandvaſtige/ rechtmatige maniere van handelen/ in de woorden en daden van ons gansch leven/ tegen en ontrent alle menſchen/ als mede haar gelaat/ woorden/ en daden. En/ hoewel ik ſeg tegen alle menſchen, om dat de beſcheydenheid aan allen/ en yeder ſonder onderſcheid/ moet betoond werden/ ſelfs aan onſe vyanden/ en de vreemdſte Volkeren des Wereld/ gelijk ook Paulus ſoo ſpreekt *Phil.* 4, 5. Uwe beſcheydenheid zy allen menſchen bekend; nochtans verhinderd dat niet/ datmen inſonderheid/ en noch meer/ ſchuldig is beſcheydenheid te toonen aan die menſchen/ die/ behalven den gemeenen band der menſchelijke nature/ ook noch nader door andere verbinteniſſen aan ons verplicht zijn/ als onſe Overheden/ Vrienden/ Mede-borgers/ leden van een Gemeente/ en ſoo voorts.

Deſe byſondere beſcheydenheid heeft vier ſonderlinge trappen/ leden/ ofte byſondere plichten. 1. Met de aangeborene en allen menſchen gemeene ſwakheden bewoegd te worden. 2. Twijffelachtige ſaaken ten beſten te duyden. 3. Van ſijn eygen recht ſomtijds wat af te gaan. Ten 4. 't ongelijk dat alleen aan onſe eygen perſoonen gedaan word/ geern te vergeven: Den eerſten plicht van deſe beſcheydenheid is/ geduldiglijk te verdragen de ſwakheden/ die yemand van ſijn naturelijke complexie/ of geſtalte/ en gematigdheid des lichaams/ eygen zijn/ ſoo nochtans dat hy ſich ſelven daar in niet moetwilliglijk toe geeft/ maar daar tegen/ ſoo veel in hem is/ ſtrijd; ſoo dat het niet is een geſette hebbelijkheid dier faute/ door eygen-willige gewoonte/ maar eer een genegentheid uyt ſijn nature voortkomende/ die hem leed is. By exempel/ yemand is van naturen wat kurſelachtig/ of word wat lichtelijker gram dan een ander/ of als wel de redelijkheid vereyſcht: of yemand is wat bot van aart/ of wat traag/ wat eergierig/ achterdochtig/ of diergelijk. In ſulke en diergelijke gebreken moet een man met de vrouw/ een heer met ſijn knecht/ een vader met ſijn kind/ d'een met d'ander/ ja alle menſchen met welke wy leven/ onder malkanderen geduld nemen/ en gaarne overſien. Want daar is niemand/ of hy heeft 't een of 't ander gebrek hem eygen; waar ontrent/ indienmen malkanderen niet met beſcheyden goedwilligheid wil verdragen/ en met ſachtſinnigheid elkanders laſten dragen/ het is onmogelijk datmen in onderlinge vrede en liefde leven kan. ſie *Gal.* 6. 1, 2. Hier op ſiet Salomon *Prov.* 19. 11. Het verſtand des menſchen vertrekt ſijnen toorn: en ſijn cieraad is, de overtredinge voorby te gaan. 1 *Cor.* 13. 7. De liefde bedekt alle dingen, &c. Namelijk/ die niet ſtrijden tegen Gods eere/ tegen een goed gewiſſe/ of die geen openbare ergerniſſe geven. Indienmen merkt dat yemand ſich in ſijn gebrek toegeeft/ en niet genoegſaam ſich daar tegen wapend: ſoo dat by de nature ook eygenwillige ſchuld komt; ſoo is men wel ſchuldig ſijnen vriend/ of naaſten/ daar over te vermanen; doch met alle beſcheydenheid en door den geeſt der ſachtmoedigheid *Gal.* 6. 1, 2. Verhalven in 't ſamen-ſpreken/ wetende dat yemand wat haaſtig is van natuur/ behoord men de woorden en ommegang met hem ſoo beſcheydentlijk te matigen/ datmen ſijn toornigheid/ of als niet merkt/ of immers met ſachtſinnigheid niet terge/ en meer gaande make/ maar veel eer vermijde/ bedwinge/ en voorkome. Indien over een geringe ſaak/ daar niet of weynig aan gelegen is/ eenig verſchil/ of woordentwiſt vald; en dat van de eene zijde de ſaak te lang/ en te hard/ gedrongen word: ſoo behoord de andere zijde/ beſcheydenheid gebruykende/ dat liever ſtillekens te laten vallen/ en voor by te gaan/ dan door te lang aanhouden den twiſt te vergrooten/ en tot hevigheid en toorn malkanderen te verwekken. Want/ even gelijk de geene die niet geweld eenig water opſtoppen/ alſſe beginnen het water wat openinge en tocht te geven/ dikwaal bevinden/ dat eyndelijk het water met kracht

door-dringd / ſoo datmen het niet meer kan bedwingen; ſoo ſietmen ook menigmaal by ervarentheid / dat uyt kleyne / en ſeer geringe ſaken / eyndelijk ſeer ſware / en byna onverſoenelyke oneenigheden / en twiſten / veroorſaakt worden ; als de ſelve in den beginne niet worden voor-komen / en geſteupt. Dit geeft ons den wyſen Salomon te kennen *Prov.* 17. 14. Het begin des krakeels is gelijk een die het water openinge geeft : daarom verlaat den twiſt, eer hy ſich vermengd.

Den tweeden plicht der gemelde beſcheydenheid is / twyffelachtige en onſekere ſaken (ſoo veel mogelyk is / en met reden beſtaan kan) ten beſten te duyden / en het beſte altoos te hopen / en van ſijn naaſten te wenſchen. 1 *Cor.* 13. 4. De liefde is langmoedig, ſy is goedertieren : de liefde is niet afgunſtig : de liefde handeld niet lichtveerdiglijk, ſy is niet opgeblaſen. Sy handeld niet ongeſchiktelijk, ſy ſoekt haar ſelven niet, ſy word niet verbitterd, ſy denkt geen quaad, ſy verblyd haar niet in de ongerechtigheid, maar ſy verblyd haar in de waarheid : ſy bedekt alle dingen, ſy gelooft alle dingen, ſy hoopt alle dingen, ſy verdraagd alle dingen. Doch hier tegen word van alderley perſoonen ſeer / en menigmaal / geſondigd : niet alleen door nalaten der gemelde plichten der liefde / maar ook door het tegendeel te doen. Hoe vele zijnder die met een groote graagheid / ja blydſchap / een anders fauten hooren verhalen / lichtveerdiglyk valſche geruchten tegen haren naaſten aannemen / en aan andere verſpreyden ? Hoe gewoon is 't / datmen de gebreken van andere vergroot / in plaats van te bedekken ? Hoe gemeen is 't / een anders woorden en doen ten ergſten te duyden. 't Geene Chriſtus van ſijn lichaam geſegd had / duyden de Joden op den Tempel van Jeruſalem; om wat te vinden / waar mede ſy Chriſtum mochten beſchuldigen / en by het volk hatelyk maken. *Joan.* 2. *Matth.* 26. Als David wilde weldadigheid doen aan Hanun den Koning der Ammoniten / en geſanten ſond / om hem te trooſten over den dood van ſijn Vader: De Hovelingen van Hanun maken hem wys / dat David ſulks dede met een quaad voor-nemen : waar door Hanun Davids geſanten ſeer ſchandelyk / en onbeſcheydentlyk / bejegend heeft; ſoo dat daar na daar uyt een ſchrikkelyken Oorlog ontſtaan is / die de Ammoniten verderffelyk / en den overwinner ſeer ſwaar gevallen is. Sie 2 *Sam.* 10.

In het beſtraffen eeniger ſonden moetmen met goede beſcheydenheid onderſcheyden ; of de miſdaad geſchied zy uyt onwetendheid / of uyt vergetenheid / onbedachtſaamheid / of onvoorſichtigheid. En die miſdaden moeten vry met meerder ſachtmoedigheid beriſpt werden / dan 't geene geſchied met moedwil / opſet / ofte voor bedachten raad. Ja die matigheid moetmen gebruyken / datmen / alle andere dingen gelyk zijnde / en als men juyſt het rechte middel-punt niet kan houden / dan liever wat te ſachtmoedig is / dan te hevig; yemands faute liever wat verkleynd / dan verſwaard; in twyffelachtige ſaken moetmen hellen na de ſachtſte zyde : liever yemand wat boven ſijn waardigheid / dan beneden / pryſen : nochtans met die voorſichtigheid / datmen niet vervalle tot geveynſde vleyinge / of ſich ſelven ſchuldig make aan een anders ſonde; door moedwillige ſonden / en openbare ergerniſſen / niet na behooren tegen te gaan / en te ſtraffen. *Epheſ.* 5. *Vers* 11.

Volgd den derden plicht van de byſondere beſcheydenheid / welke is / datmen / om vrede en liefde te behouden / of om eenige andere billyke reden / ſomtyds wat van ſijn uytterſte recht behoord te laten vallen. Soo dede Chriſtus *Matth.* 17. Want / hoewel hy te voren getoond had / dat hy niet ſchuldig was de ſchattinge te betalen die hem geëyſcht wierd / nochtans ſegd hy daar na aan Petrus / *Vers.* 27. op dat hy haar geen ergerniſſe ſoude geven / dat Petrus voor hemſelven en voor Chriſto / betalen ſoude. Abram / hoewel hy de oudſte en aanſienelykſte was / heeft nochtans aan Loth de eerſte en beſte keure des lands gegeven / om twiſt te vermyden. *Geneſ.* 13. 8, 9. Abram ſeyde tot Loth, laat doch geen twiſtinge zijn tuſſchen my, en tuſſchen u, en tuſſchen mijne herders, en tuſſchen uwe herders, want wy zijn mannen broeders. Is niet het ganſche Land voor u aangeſicht ? ſcheyd u doch van my : ſoo gy de ſlinker hand kieſt, ſoo ſal ik ter rechter hand gaan : en ſoo gy de rechter hand, ſoo ſal ik ter ſlinker hand gaan. Deſe Chriſtelyke beſcheydenheid beveeld Paulus aan de Corintheren / 1 *Cor.* 6. *Vers* 1-7. Beſluytende aan het 7. *Vers*, met deſe woorden. Waarom lyd gy niet liever ongelyk ? waarom lyd gy niet liever ſchade ?

Hier uyt vloeyd ook eenigſins den vierden plicht der gemelde beſcheydenheid. Datmen in ongelyk aan onſe eygen perſoonen gedaan / gewilliglyk met onſen naaſten verſoene / en de fauten vergeve. Siende voor eerſt op ons ſelven / om dat wy ook ſelve ſomtyds miſdoen / en de gunſtige gewilligheid van anderen van noode hebben. Nu de wet der nature leerd ons / datmen met andere moet handelen / gelyk wy willen dat andere met ons doen ſouden. Op deſe reden van beſcheydenheid ſiet Salomon *Eccleſ.* 7. 21, 22. en Paulus *Gal.* 6. 1, 2. Ten anderen / wy zyn tot deſe beſcheydenheid verbonden door een hooger / en Chriſtelyke beweeg-reden ; namelyk / dat wy met ſoodanigen beding geleerd zyn God te bidden om vergevinge onſer ſonden; dat wy ook ſelve geern vergeven de geene die tegen ons miſdoen. Ja / indien wy daar toe niet volveerdig zyn / ſoo ſal ook God onſe ſonden niet vergeven. Gelyk Chriſtus ons leerd *Matth.* 18. 35. Inſgelyks moet ons daar toe bewegen de onbegrypelyke goedertierenheid / ſachtmoedigheid / en langmoedigheid / die God tegen alle menſchen / ook de Godlooſſte / bewyſt; niet alleen in het verdragen / en niet / of immers niet haaſtelyk / noch na de grootheid der ſchuld / de ſonden te ſtraffen : maar ook ſelve met veelſints en overvloediglyk wel te doen / en door weldadigheid de menſchen te overtuygen / en te leyden tot bekeeringe. *Matth.* 5. *Rom.* 2. *Col.* 3. 12, 13. Soo doed aan, als uytverkorene Gods, heylige en beminde, de innerlijke bewegingen der barmhertigheid, goedertierenheid, ſachtmoedigheid, langmoedigheid : verdragende malkanderen, en vergevende d'een den anderen, ſoo yemand tegen yemand eenige klachte heeft : *gelijkerwys* als Chriſtus u vergeven heeft, doet ook gy alſoo. Sal Gods naam dikmaal ſoo gelaſterd worden / en ſullen wy onverduldig en onverſoenelyk zyn / om dat onſen name gelaſterd werd ? iſſer niet onvergelykelyk meer aan de eere Gods / dan aan onſe / gelegen ? Hoe langmoedelyk heeft God in het oude Teſtament de afgodiſche afvallen / en booſe zeden / van de Joden verdragen? Ja ſelve ſijne inſettingen / Gods-dienſten / en Wetten eenigſints gematigd na den aart van dat raauw / en hardnekkig volk. Sie *Gal.* 4. 1, 2, 3. *Matth.* 19. 8. Moſes heeft van wegen de hardigheid uwer herten, u toegelaten uwe Wyven te verlaten : maar, &c.

Edoch ſtaat echter wel te bemerken / dat de beſcheydenheid noyt moet ſtrijden tegen de gerechtigheid / ofte tot ymands verderf / of verdrukkinge / moet ſtrekken / maar alleen tot billijkheid / en onderhoud van onderlinge liefde / vrede / en goedertierenheid. Soo verhinderd dan de beſcheydenheid niet / dat yemand / in den uytterſten nood zijnde / geen ander middel hebbende / volgens de wet der nature / ſijn leven beware / en verdedige tegen de geweldigers. Ofte / dat yemand door geen andere middelen konnende vereffenen eenig proces / dat hy met een ander uytſtaande heeft / en aan welke ſijn welvaart en familie ten hoogſten gelegen is / genoodſaakt zijnde / yemand voor de vierſchare des openbaren gerichts roept. *Prov.* 25. 9. Twiſt uwe twiſt-ſake met uwen naaſten : maar openbaar het heymelijke eenes anderen niet. Het moet dan geſchieden met behoorelyke beſcheydenheid / dat is /

ſonder

Digitized by Google

ſonder haat of vyandſchap; niet om een ander te quellen / of wrake te nemen; niet over geringe ſaken; noch als men eenige andere bequamer middelen vinden kan. Maar alleen genoodſaakt zynde; om gerechtigheid voor te ſtaan / en een eynde des verſchils te krijgen.

Eyndelyk / de Chriſtelyke beſcheydenheid vereyſcht ook / datmen alle menſchen / na de manieren der landen en tyden / een yeder na ſijnen ſtaat en voorval van gelegenheid / behoorelyke eere / geſpraakſaamheid / beleefdheid / en goedwillige gedienſtigheid / bewyſe. *Rom.* 12. 10. Met eere d'een d'ander voorgaande. *vers.* 15. Verblyd u met den blyden: en weend met den weenenden. *Phil.* 2. 3. Door ootmoedigheid achte de een den anderen uytnemender dan hem ſelven. Soo heeft Chriſtus ſelve ſijne Diſcipelen de voeten gewaſſchen / op dat hy haar ſoude leeren / datſe ſchuldig waren malkanderen alle beleefde / goedwillige / beſcheydene dienſten / en behulp / toe te brengen. *Joan.* 13.

Den Apoſtel verſterkt ſijne vermaninge tot beſcheydenheid / aen de Philippenſen / met deſe reden. De Heere is na by. Welke woorden tweeſints konnen genomen werden: eerſt / van de komſte Chriſti ten oordeel: en dan ſoude den ſin weſen. Siet dat gy tegen alle menſchen beſcheyden / barmhertig / en goedertieren zyt; want de Heere / die alles en alle oordeelen ſal / ſal haaſt komen; en die tegen andere onbarmhertig geweeſt zijn / ſtrengelyk / lichtveerdiglyk / en onrechtveerdiglyk veroordeeld hebben / ſullen ook een ſwaarder oordeel te verwachten hebben; maar barmhertigheid ſal geſchieden aan de gene die tegen andere barmhertig geweeſt zyn. Gelyk aangeweſen word *Jacob.* 2. 13. *Matth.* 5. 7. en *Cap.* 7. 1. 2. Maar / gemerkt de ervarenheid geleerd heeft / dat zederd die vermaninge Pauli / alreede ſeſtien Eeuwen verloopen zyn / en lichtelyk noch meer verloopen ſullen / eer het algemeene oordeel des wereldts koomen ſal; ſoo kanmen (na myn oordeel) den Tekſt beter uytleggen van de alomtegenwoordigheid des Heeren. Soo dat den ſin des tekſts is / weeſt tegen alle menſchen goedertieren en beſcheyden: want alle onſe wegen / ons doen en laten / is voor de oogen Gods openbaar; hy weegd alle onſe gangen / hy hy is aan onſe rechter hand. Want de Heeren is niet verre van een yegelijk van ons. Want in hem leven wy, bewegen ons, en zijn wy. *Actor.* 17. 27, 28. *Heb* 4. *Vſ.* 13. *Prov.* 5. 21. *Pſal.* 16. 8. *Pſal.* 33. 13, 14, &c.

De beſcheydenheid is een deugd / die uyt de wyſheid / rechtveerdigheid / goedertierenheid / en voorſichtigheid / te gelyk afvloeyd. Want wat de rechte wijſheid aengaat / die heeft onder anderen deſe eygenſchappen / gelyk den Apoſtel Jacobus getuygd *Cap.* 3. 17. datſe is / vreedſaam, beſcheyden, geſeggelijk, vol van barmhertigheid, niet partijdiglijk oordeelende, en ongeveynſd. Daarom Petrus gebruykt het woord verſtand, in plaats van beſcheydenheid. 1. *Pet.* 3. 7. Als hy de mannen vermaand / datſe by hare vrouwen ſullen woonen κατὰ γνῶσιν, met kenniſſe, ofte met verſtand. In tegendeel / de onbeſcheydenheid is gemeenelijk een bewys / en teken / van onverſtand. Daarom Abigaïl / om den toorn Davids te ſtillen / die hy opgenomen hadde tegen haren man Nabal / komt met een beleefdheid / en groote beſcheydenheid / by hem / en verſachtte ook onder anderen daar mede het gemoed van David / dat hy moeſt bedenken dat haar man een dwaas was / en derhalven dat het niet vreemd was / dat hy aan David geen behoorelyke beſcheydenheid getoond had / ſie 1 *Sam.* 25. 25.

De Latynen noemen de beſcheydenheid *æquitatem* en *æquanimitatem*, dat is gelijkheid en effenheid des gemoeds, welk woord *æquitas* veele meenen dat van *æqua*, dat is / water komt. Om dat / gelyk het water / ſtil zynde / gantſch effen en gelyk is / ſoo tracht ook de billykheid en beſcheydenheid daar na / dat alles effen en wel mocht weſen / en dat niemand eenigſints ongelyk werde aangedaan. Ten anderen / de beſcheydenheid veroorſaakt ook ſtilte / effenheid / en een goede geſtalte des gemoeds. *Plautus Aulul. Pol ſi eſt animus æquus tibi, ſatis habes, qui bene vitam colas.* Voorwaar indien gy maar een billijk gemoed hebt, gy hebt genoeg om wel te leven. Ook vermengd ſich by de beſcheydenheid de deugd van voorſichtigheid, waar door ſy ſeer verſtandiglyk onderſcheid / hoe / en wat / men doen of laten moet / na de verſcheyden voorvallen van tyd / plaats / perſoonen / manieren / gevolgen / en andere inſichten meer / die ontrent de ſaak behooren in bedenken genomen te werden.

Met de deugd van beſcheydenheid heeft een groote gemeenſchap de goedertierenheid, van welke wy geſproken hebben in het Hand-boek over Salomons Spreuken / en is onnoodig hier te verhalen. Daar toe vermaand ons Salomon *Prov.* 3. 3 Dat de goedertierenheid en de trouwe u niet verlaten, bindſe aan uwen hals, ſchrijfſe op de tafel uwe herten.

Ook heeft met de beſcheydenheid groote gemeenſchap de geſpraakſaamheyd, welke de Heydenen ook onder de borgerlyke deugden geteld / en veel geacht hebben. *Difficile dictu eſt* (ſegd Cicero lib 2. off.) *quantopere conciliet homines comitas affabilitaſque ſermonis.* Het is niet te ſeggen, hoe aengenaam de menſchen maakt de vriendelijkheid, en geſpraakſaamheid in woorden. Hoe datmen door beſcheydenheid ſyn woorden moet matigen / op datſe genade (dat is / aangenaamheid en wel-bevalligheid) geven, dien dieſe hooren, leerd ons Paulus *Epheſ.* 4. 29. en *Col.* 4. 6. Uw' woord zy alle tijd in aangenaamheid, met zout beſprengd, op dat gy meugt weten hoe gy een yegelyk moet antwoorden. En / op dat deſe aangenaamheid in woorden / bevoond werde oprecht te weſen / en geen gemeenſchap te hebben met bedrog en vleyinge der tonge / ſoo moetſe met de deugd van goed-dadigheid vereenigd weſen. Welke ſommige ſoo hoog verheven hebben / datſe die als eenen God geëerd hebben. *Alex. ab Alexandro Lib.* 6. *Cap.* 26. Het is wel van een Oude geſegd / *nunquam homines propius ad Dei ſimilitudinem accedere, quam cum ſint benefici. Quid porro fieri poteſt melius, quam ſi creatura imitetur immortalem & ingenitum?* Dat de menſchen noyt nader komen tot de gelykeniſſe en beeld Gods, dan alſſe weldadig zyn. Want wat kander treffelyker geſchieden, dan dat een ſchepſel den onſterffelyken God na-volge? Want / gelyk Philo wel aengemerkt heeft *Lib. de plantatione Noæ. Nihil Deo magis proprium eſt quam benefacere, nihil item creaturæ quam gratias agere, cum præterea nihil rependere valeat.* Daar is niets dat Gode meer eygen is dan wel te doen ſyn Schepſelen: en niets dat een ſchepſel meer eygen is, dan dankbaar te zijn, dewijle hy niets anders vergelden kan. Want / gelyk David getuygd *Pſal.* 145. 9. De Heere is aen allen goed; en ſyne barmhertigheden zyn over alle ſyne Werken. Gelyk de Wereld gemaakt is uyt twee dingen / die elkanderen contrarie of tegen geſteld zyn; Namentlyk / dat warm en koud / droog en vochtig is: Soo beſtaatſe ook uyt de gene die yets aen een ander geven / en die van een ander wat ontfangen. Clemens Alexandr. *Lib.* 3. Storm. In het geven zyn de ſchepſelen Gode gelyk / want die geeft alles aan allen / en kan niet ontfangen. Maar het ontfangen is den ſchepſelen eygen. Waarom ook de Heere geſegd heeft / dat het zaliger en treffelyker is te geven, dan te ontfangen. *Actor.* 20. 35. Want τὸ εὐποιεῖν ἓν τοῦτο μόνον ἔχουσι κοινὸν ἔργον ἄνθρωπος καὶ θεός. Syneſ. Epiſt. 31. Dat werk alleen hebben de menſchen met God gemeyn, datſe wel doen aan een ander.

GEVALLEN
Van het
GEWISSE
Ontrent het voldoen der ſchaade, die een ander onrechtveerdiglijk aangedaan is.

I.

In het ongelijk / of onrecht / dat yemand een ander aandoed / moet onderſcheyden werden; de ſchuld der ſonde ten aanſien van God / welke God alleen kan vergeven / en ten welken aanſien wy alleen tegen God ſondigen / als zijnde den eenigen opperſten Wet-gever / en Heerſcher over het gewiſſe en zielen aller menſchen. *Pſal.* 51.6. Tegen u alleen heb ik geſondigd: en,&c. *Jacob* 4.12. Daar is een eenig Wetgever, die behouden kan en bederven.

Ten anderen / de ſchaade / en ongelijk dat wy onſen naaſten door de ſonde aandoen; en ten dien aanſien miſdoen wy ook tegen de menſchen / en zijn daar over vergoedinge / reſtitutie / ofte voldoeninge aan de menſchen in conſcientie ſchuldig. Ten derden / moet ook in achtinge komen de ſtraffe / die den wereldſchen Richter moet oeffenen / tegen de gene die andere verongelijken / als geſteld zijnde tot een beſchermer en beloonder der goeden / en een wreker der quaden *Rom.* 13. En deſe dry dingen zijn van elkanderen verſcheyden: want / hoewel yemand door bekeeringe mocht vergevinge ſijner ſonden verkregen hebben / en over begaane dieverye ſijnen even-naaſten voldaan; ſoo is hy echter daarom niet ontſlagen van de ſtraffe / die den Rechter over hem brengen kan.

II.

Of de voldoeninge van aangebrachte ſchaade noodſakelijk zy?

Antwoorde ja: want eens anders goed te houden / tegen wille en dank van den eygenaar / is ongeoorloofd / en een ſoorte van dieverye. Ten anderen / ſoo lang yemand de ſchaade een ander aangedaan niet vergoed / ſoo volherd hy in het bedreven ongelijk / en vermeerderd het ſelve; want / hoe langer yemand miſſen moet het geene hem onttrokken is / hoe grooter ſijn ſchade gerekend werd. Ten derden / ſoo lange yemand niet voldoed het ongelijk dat hy een ander heeft aangedaan / ſoo betoond hy / dat hy inder daad en waarheid over dat quaad geen berouw heeft; namelijk / indien het in ſijn vermogen is te voldoen / en echter daar toe onwillig is. Maar in tegendeel / die oprecht berouw heeft van het ongelijk ſijnen naaſten aangedaan / ſal ook genegentheid hebben om het te herſtellen / en de gegeven ergerniſſe wech te nemen / indien / en voor ſoo ver / het in ſijn macht is. Daar op ſlaat dat gemeen ſeggen: *Non remittitur peccatum, niſi reſtituatur ablatum.* De ſonde word niet vergeven, indien het geene een ander ontnomen is, niet werde weder-gegeven. *Rom.* 13.8. Weeſt niemand yet ſchuldig, dan malkanderen lief te hebben. *Prov.* 3.27, 28. Onthoud het goed van ſijne meeſters niet, als 't in 't vermogen uwer hand is te doen. Seg niet tot uwen naaſten gaa heenen, en kom weder, en morgen ſal ik geven, dewyl het by u is. *Ezech.* 33.15. Geeft de godlooſe het pand weder, betaald hy het geroofde, wandeld hy in de inſettinge des levens, ſoo dat hy geen onrecht doed, hy ſal ſekerlijk leven, hy ſal niet ſterven. Ja / volgens de Joodſche Wetten / mogt yemand verkoft worden / om het geſtolen te vergoeden / indien hy anders niet hadde om te betalen. Sie *Exod.* 22.3. *Matth.* 5.23, 24. En aldaar gedachtig word, dat uwen broeder yet tegen u heeft. Laat daar uwe gave voor den Altaar, en gaa heenen, verſoen u eerſt met uwen broeder &c. Onder deſe verſoeninge / is ook noodſakelijk vereyſcht voldoeninge / over het aangedaan ongelijk / of immers genegentheid / en volveerdigheid des herten tot de ſelve.

Tegenw. Maar yemand mach denken / dat ſomtijds de goederen een ander heymelijk worden onttrokken / ſonder dat yemand weet / wie het gedaan heeft / dan die 'er hand-dadig aan is. Indien hy nu dat ſal weder-geven / ſoo maakt hy ſich infaam / en tot ſchande: nu / niemand is gehouden ſijn ſelven tot ſulken ſchande te brengen / en ſijn heymelijke ſonden by de werelt bekend te maken.

Antw. Gelijk hy het heeft heymelijk ontnomen / ſoo mach hy (na mijn oordeel) dat ook heymelijk weder-geven / of de waardye daar van / wel toonende in de herſtellinge / dat het is over goed / hem door deſen ontvremd / maar ſonder aanwijſen des geenen / door wien het geſchied is.

Maar / iſmen ſchuldig over onrechtveerdig goed vier-voudige vergoedinge te doen / gelijk Zacchæus dede na ſijn bekeeringe? *Luc.* 19.8. Indien ik ymand yet door bedrog ontvremd hebbe, dat geve ik vier dobbel weder, volgens de wet *Exod.* 22.1. 2 *Sam.* 12.6.

Antw. Wy oordeelen dat Zacchæus in dit geval meer dede / dan hy noodſakelyk / na den gemeenen regel der rechtveerdigheid / ſchuldig was. Want / gelijk in dat ſelve Vers / te voren bygebracht / blijkt / hy gaf de helft van ſijn goederen aan den armen. Ten anderen / hy dede vergoedinge / niet enkelijk na het geene hy in conſcientie ſchuldig was / maar volgens de ſtraffe / die over ſoodanigen onrecht geſteld was: nu / na recht der conſcientie ſelfs / is niemand ſchuldig ſich ſelven de ſtraffe aan te doen / die den rechter bevolen is / ja ſelfs is hy niet gehouden ſich te verklagen / ofte door ſich ſelven te veroorſaken / dat hy van den Rechter geſtraft worde.

Vrage. Om wat reden heeft Zacchæus vierdobbele vergoedinge gedaan?

Antw. Wel uyt navolgen der gemelde Wet *Exod.* 22.1. Maar niet dat hy uyt kracht van de Wet daar aan gebonden was. Want / voor eerſt / ſoo oordeelen vele dat Zacchæus een Heyden is geweeſt / van de Romeynen geſteld om van de Joden de Romeynſche Schattingen af te vorderen; en ſoo is hy in conſcientie aan de wet der Joden niet verbonden geweeſt. Ten anderen / de wet ſpreekt maar van kleyn vee / maar Zacchæus, een Collenaar zijnde / had geld / en geen vee / genomen. Ten derden / de wet *Exod.* 22.1. verbond den menſche maar / als hy in het gerichte van dieverye beſchuldigd / en overtuygd was. Maar indien yemand te vooren uyt eygen bewegingе het geſtolene weder gaf / ſoo was hy maar gehouden te geven het geſtolene / en een vijfde deel van het geſtolene / om te vergoeden de ſchade / die door het ſteelen den eygenaar was aangedaan by gevolg. Sie *Num.* 5.7. Doe hier by / dat de wet van vier-voudig weder te geven / maar plaats hadde / als het geſtolene goed vervreemd was; maar indien niet / ſoo was hy alleen gehouden dobbel weder te geven. *Exod.* 22.4.

Leer uyt dit exempel / dat het ſeer goed en ſtichtelijk is / dat die een ander verongelijkt heeft (indien hy

Digitized by Google

van ſoodanige ſtaat is / dat hy ſulks bequamelijk doen kan) niet alleen de aangedaane ſchaade vergoede / maar ook liever wat meer dan min: om te meer in ſijn gemoed verſekerd te zijn / dat hy geen onrechtveerdig goed meer beſit; dewijl hy ſoo op het naauwſte de aangebrachte ſchade niet berekenen kan. Ten anderen / om te meer de gegeven ergerniſſe wech te neemen / en de opregtigheid van ſijn berou en bekeeringe te betoonen. Als mede om te betuygen den afkeer en haat / dien hy heeft tegen die ſonde / waar over hy berouw betoond: ſoo dat hy gelijk als eenigſints ſtraffe / oordeel / en wrake wil oeffenen over ſijn eygen perſoon / en misdaad. 1 *Cor.* 11. 1. Indien wy ons ſelven oordeelden, ſoo ſouden wy niet geoordeeld worden, 2 *Cor.* 7. 11. Want ſiet, dit ſelve dat gy na God zijt bedroefd geworden, hoe grooten neerſtigheid heeft het in u gewrogt? ja verantwoordinge, ja onluſt, ja verlangen, ja yver, ja wrake: in alles hebt gy u ſelven beweſen reyn te zyn in deſe ſaake. Want / hoewel hier over geen bepaalde wet is / nochtans leerd dit eenigſints den geeſt / die boven / en machtiger dan / alle wet is; en ook de beſcheydenheid / waar van wy een yder ſoodanige bewijſen moeten geven / datſe een yegelijk bekend werde *Phil.* 4. 5. Niet dat door dit doen eenigſints voor de ſonde vergoedinge geſchiede (want die word alleen door Gods enkele genade in Christo verſoend) maar alleen van het onrecht een ander aangedaan.

Merk mede uyt dit exempel Zacchæi, dat niet alleen 't geene een ander met geweld / of tegen ſijnen wille ontnomen werd / dieverye is; maar ook alles dat met heymelijk bedrog / onder ſchijn van recht / en ſonder kenniſſe des geenen die ſchade lijd / een ander onttrokken word. Item / datmen van goederen die onrechtveerdiglijk verkregen zijn / niet moet doen werken der barmhertigheid; maar eerſt weder-geven 't geene ons niet met recht toe komt / en dan van het geene ons eygen is / God moet verheerlijken. 't Zy dat wy ſulks doen door werken der liefde / of ook bevorderinge van den dienſt en eere Gods. *Prov.* 3. 9. want *Prov.* 10. 2. Schatten der Godloosheid doen geen nut, maar de gerechtigheid reddet van den dood. Hier tegen ſondigen vele heymelijke en onbekende dieven / die in haar gewiſſe overtuygd zijnde van hare onrechtveerdigheid; om het wroegen haarder conſcientie wat te verſachten; een gedeelte haarer onrechtveerdige middelen aan den armen beſteden / of tot goede en loffelijke gebruyken: meynende / dat dan alles wel is / en datſe het overige met recht mogen beſitten. Maar nochtans ſulken ſake by God een grouwel is / volgens de uytgedrukte wet / *Deut.* 23. 18. *Eſa.* 61. 8. Want ik de Heere hebbe het recht lief, ik hate den roof in het Brand-offer, &c. en *Prov.* 15. 8. het offer des Godlooſen is den Heere eenen grouwel. En *Cap.* 21. 27. &c. Het is dan ſeker dat niemand ſijn gemoed kan na behooren ontloſſen / of op goeden grond ſijn conſcientie geruſt ſtellen / of ſich verſekeren van verſoeninge met God / tot vergevinge ſijner ſonden / of verſekerd zijn van de oprechtigheid ſijner bekeeringe; of dat God ſijn gebeden gunſtelijk verhooren ſal. (*Pſal.* 66. 18. Had ik na ongerechtigheid met myn herte geſien, de Heer ſoude niet gehoord hebben. *Joan.* 9. 31.) Ten zy hy eerſt vergoede het ongelijk ſijnen naaſten aangedaan / immers ſoo veel hem doenlijk is / en met gewilligheid / en bereydheid des herten. Dit is het oogmerk Zacchæi *Luc.* 19. 8. Als hy ſegd / ſiet de helft van myn goederen, Heere, geve ik den armen: en indien ik yemand yet door bedrog ontvremd hebbe, dat geve ik vier dobbel weder. Want hy ſegd deſe dingen niet uyt hoogmoed / gelijk den Phariſeus ſoo van ſijn doen roemde *Luc.* 18. 11. 12. Maar hy wil met deſe woorden toonen de grootheid / en oprechtigheid van ſijn berouw over ſijn voorige ſonden / en van ſijn bekeeringe tot God. Ook wil hy / dit ſprekende in tegenwoordigheid van veele andere menſchen (die hy als getuygen nam van ſijn openbaar berouw / om ſich te meer tot ſijn goed voornemen des herten te verbinden) toonen / dat hy nu ſoo vernederd en aan ſijn gemoed bewrogt was / dat hy niet ontſag tot ſijn ſchande opentlijk te bekennen / en te vergoeden / ook het geene hy heymelijk / en door bedrog / een ander ontvreemd had. Inſgelijks wil hy / door dit ſijn doen / wech nemen de ergerniſſe die hy door ſijn bedriegerye / of onrecht / gegeven had. Ja Christo aanſeggende wat hy dede / heeft hy geſocht uyt ſijn mond te verſtaan / of hem noch yets meer ſtond te doen / om de waarheid van ſijn bekeeringe te bewijſen. Soo leſen wy van Samuel / dat hy / willende ſijn Regeringe afgaan / alle de Joden aanſeyde / dat indien yemand hem konde beſchuldigen / dat hy yemand yets hadde ontnomen / of ergens in hadde verongelijkt / ſy hem dat ſouden aanwijſen / en dat hy bereyd was daar over vergoedinge te doen. 1 *Sam.* 12. *Vers* 3. Doch ſy gaven hem alle getuygeniſſe / dat hy niemand ergens in beledigd hadde *Vers* 4. 5:

III.

Of de geene, die ter goeder trouwe, dat is; door rechtmatige middelen, in beſit gekomen is van goederen, die een ander onrechtveerdiglijk onttrokken zyn, ſchuldig is de ſelve aan den Eygenaar weder te geven?

Die in eygen perſoon / of door een ander / ſijns naaſtens goed onrechtveerdiglijk ontneemd / ofte onthoud / is niet alleen ſchuldig dat ſelve / of de waardye daar van / weder te geven; maar ook alle de ſchaade die ſijnen naaſten daar door geleden heeft. Maar indien geſtolen goederen aan een ander geſchonken worden / ofte van een ander gekoſt worden / of anderſints door eenige rechtmatige maniere in het beſit van anderen geraken / ter goeder trouwe / dat is / ſonder dat dien perſoon eenige kenniſſe heeft / dat het geſtolen goederen zijn / en hy nochtans daarna gewaar word / dat die goederen een ander toekomen / hoe moet hy ſich in ſulken geval aanſtellen?

Antw. Men mach geen voordeel doen / met een anders goed tegen ſijnen dank te onthouden / want dat is een gedaante van onrechtveerdigheid / en dieverye. Ten anderen / het is ook niet redelijk / dat die onnooſelijk ſonder ſijn ſchuld aan een anders goed gekomen is / daar over ſchade lijde / of geſtraft worde. Derhalven moet het hem genoeg weſen / dat hy ſonder eenige ſchade / of ſonder profijt te doen met een anders goed / het ſelve den Eygenaar weder geve. Indien dan hy het voor niet gekregen heeft / ſoo moet hy het voor niet weder geven. Indien hy het verkoſt heeft / hy is ſchuldig het geene hy daar by geprofiteerd heeft / den Eygenaar te geven. Maar indien hy het ſelve gekoſt heeft / ſoo moet hy het voor dien ſelven prijs aan den Eygenaar overlaten. Heeft hy het meer verkoſt als gekoſt; hy behoord die winſte den Eygenaar ter hand te ſtellen; want het is niet redelijk / datmen met een anders goed / dat hem ontnomen is / ſijn profijt doe. Maar indien het geene in het voorgemelde geval gekoſt was / komt te vergaan / te ſterven / of te verlieſen / eer dat die het gekoſt heeft wiſte dat het een anders goed was; ſoo word geoordeeld / dat hy aan geen wedergeven / of voldoeninge ſchuldig is. Doch is 't hem voor niet geſchonken / en heeft hy merkelijk voordeel door het gebruyk daar van gedaan; ſoo eyſcht de billikheid dat hy den Eygenaar eenige erkenteniſſe / en voldoeninge doe over het profijt / dat hy met ſijn goed gedaan heeft (afgerekend zijnde de onkoſten / en moeyte / waar door het gemelde voordeel bekomen is.) Te meer / alſoo den geene die 't hem gegeven had / daar toe geen recht gehad heeft / en daarom behoord het voor geen geſchenk gerekend te worden. Maar / indien yemand geſtolen goederen koopt / wetende datſe geſtolen zijn; ſoo mach den Eygenaar / ſijn goed vindende / het ſelve na ſig trekken / ofte doen wedergeven / ſonder yets te geven voor de kooppenningen; hoewel den verkooper daar over aanſprekelijk is / doch beyde zijnſe by den Richter ſtrafbaar.

Digitized by Google

IV.

Of die geene, die om een onrechtveerdige oorſaak geld, of profijt, getroken heeft, ſchuldig zy dat uyt te keeren, en aan wie?

By exempel / yemand heeft geld genoten om een ander te dooden / of te quetſen; of om een onrechtveerdig vonniſſe te vellen / of te bevorderen; of door onkuysheid / overſpel / &c. Kan hy met een goed gewiſſe / en na gedane bekeeringe / ſulken geld behouden?

Antw. Wy oordeelen neen / want *Prov.* 10. 2. Schatten der godloosheid doen geen nut, maar, &c. Niemand kan door onrechtveerdigheid recht krijgen over eenige ſaak / en derhalven geen eygendom. Daarom heeft ook God hier ontrent deſe Wet geſteld. *Deut.* 23. *Vers* 18. Gy ſult geen hoerenloon noch honden prijs in 't huys des Heeren uwes Gods brengen, tot eenige gelofte: want ook die beyde den Heere uwen God eenen grouwel zijn. Daarom ſeyden ook de Joden / van de penningen die Judas getrokken had / om Chriſtum te verraden / *Matth.* 27. 6. Het is niet geoorlooft de ſelve in de offer kiſte te leggen, dewijle het een prijs des bloeds is.

Maar aan wien moet men ſoodanigen geld wedergeven? aan dien van wien het gegeven is/ of aan een ander?

Antw. Die het gegeven heeft / heeft het qualijk gegeven / en genoegſaam verdiend / door ſijn faute / van dat geld beroofd te blyven. Ja gy ſiet in het voorverhaalde exempel *Matth.* 27. Dat/ hoewel Judas de dertig ſilvere penningen aan de Overprieſteren en Ouderlingen (die ſe hem gegeven hadden) wederbracht; datſe ſelve geoordeeld hebben / daar geen recht toe te hebben / en t'ſamen raad genomen hebbende / koften daar mede den akker des Potbakers, tot een begraaffeniſſe voor de vreemdelingen. *Vers* 6. 7. Derhalven ſchijnd het gevoegelijker te zijn / dat ſoodanige penningen aan den armen / of tot de gemeene Schat-kiſte des Lands / gebracht werden / hoewel vele oordeelen datmen in conſcientie daar toe niet gehouden is / maar alleen van de Overheid daar toe veroordeeld zijnde.

Doch andere maken onderſcheid tuſſchen daaden die eygentlijk tegen de rechtveerdigheid ſtrijden (en 't geene daar door verkregen word / als enkel onrechtveerdig goed zijnde / mach van den beſitter niet gehouden worden) en daaden die quaad zijn, en tegen de liefde/ eerbaarheid/ of eenige andere deugd ſtrijden / maar nochtans niet ſoo eygentlijk tegen de rechtveerdigheid / gelijk die voor een byſondere deugd aangemerkt werd; en 't gene door de ſelve verkregen is / iſmen niet genoodſaakt weder te geven/ ten ware van den Richter daar toe veroordeeld zijnde. Een anderen / als wy ſeggen dat goederen door onrecht verkregen / mogen aan den armen gegeven worden; ſoo achten wy dat / in ſulken geval / niet door een eygentlijk werk der liefde / of barmhertigheid / waar door wy God vereeren; maar als goed / dat / door faute des beſitters / tot een gebruyk van het gemeene beſt vervallen is. Want niemand kan een eygentlijk werk der barmhertigheid doen / dat als een liefde werk en Gode behagelijk aangemerkt word / van door het geene hem rechtveerdiglijk toekomt.

V.

Maar hoe ſal men handelen met de goederen, van welke den Eygenaar onbekend is, of niet kan bekomen worden?

ANtw. In ſulken geval oordeelen wy het gemeen ſeggen billik te weſen / *Quæ carent Domino, aut pro derelictis habentur, ſunt primo occupantis.* Dat is / dingen die geen Heer of Eygenaar hebben, of van den Eygenaar met opſet verworpen en verlaten worden, komen dien toe, van wie ſy eerſt aangeveerd en toegeëygend worden. Want / alle andere dingen gelijk zijnde / ſoo zijnſe nader den geenen dieſe aanneemd / dan een ander. God heeft in den beginne de wereld in 't gemeen gegeven aan de menſchen / die dan eerſt de landen hebben bewoond / zijn de eerſte Eygenaars geweeſt. En noch hedensdaags Eylanden / en andere plaatſen / welke van niemand gebruykt worden / mogen van yeder aangeveerd / en geëygend worden. Want God heeft den Aerdbodem niet geſchapen om ledig en woeſt te blijven / maar om van de menſchen bebouwd / en bewoond te worden. Indien dan yemand eenig goed vind / dat niemand toe komt / die moet in oprechtigheid vdevoir doen / om het ſelve den Eygenaar weder te geven: doch indien geen Eygenaar kan gevonden worden / hy mag het voor ſig houden / inſonderheid ſoo hy arm is; of den armen geven. Ten zy daar eenige byſondere wetten des lands / in welk hy woond / tegen ſtrijden: want in ſommige landen houd den Heer des lands de gevonden goederen voor ſich / ten deele / of ook geheel. Welke Wet nochtans veelen niet ſchijnd in conſcientie te verbinden (om dat / gelijk geſegd is / goederen die geen Heer of Eygenaar hebben / des genen zijn / dieſe eerſt aanveerd) maar alleen alſmen volgens de wetten des lands daar toe geoordeeld word. Maar indien yemand / in ſijn gemoed overtuygd zijnde / het goed dat hy van een ander onrechtveerdiglijk genomen heeft / wil weder geven; die moet het trachten te geven aan den Eygenaar ſelve / wien hy het ontrokken heeft. Indien hy dood is / of niet gevonden kan worden / aan ſijn naaſte Erfgenamen. Indien niemand van ſijne Erfgenamen kan gevonden worden: ſoo vervalt het tot een gemeen gebruyk / om of aan de armen / of tot het gemeene beſt gebruykt te worden. Maar hy die 't onrechtveerdiglijk verkregen heeft / kan het met geen goed gewiſſe beſitten / gelijk te voren beweſen is / in het Oude Teſtament quam ſulks den Heere toe / en / in ſijn plaatſe / den Prieſter / Sie *Num.* 5. 8.

VI.

Wat vergoedinge is yemand ſchuldigh, door wiens ſlaaf, kind, of beeſt, aan een ander ſchade geſchied is? Item, die yemand beſchadigd heeft aan ſijn ziel, lichaam, of goeden naam?

INdien de gemelde ſchade geſchied met ſijn weten en toeſtemmen / ſoo is hy volkomen voldoeninge der ſchade ſchuldig. Item / indien hy te vooren gewaarſchouwd zijnde / niet heeft voorkomen de ſchade die daar geſchied is: of anderſints door ſijn nalatigheid / die ſchade veroorſaakt heeft. *Exod.* 21. 29, 33, 34, 36. Maar indien door yemands vee aan een anders vee ſchade geſchied / ſonder kenniſſe of ſchuld des eygenaars / ſoo word de ſchade half en half geſteld / volgens *Exod.* 21. *Vers* 35.

Maar indien door yemands kind / of ſlaaf / of knecht / ſchade aan een ander geſchied / ſonder ſijn kennis of ſchuld / wat vergoedinge is die ſchuldig? Antw. die geen onrecht begaan heeft / is ook eygentlijk geen vergoedinge ſchuldig. Maar die ſchade of onrecht doed / kan alleen daar over geſtraft worden na rechtmatigheid. Evoch / indien den Heer of vader / ſijn knecht of kind van de ſtraffe wil bevrijden / ſoo is hy ſchuldig voor hem vergoedinge te doen.

Die een ander ſijn eygen goed toeſend / maar alſoo nochtans; dat door ſijn onachtſaamheid / of ſchuld / of nalatigheid / den eygenaar daar over ſchade krijgd / is over de ſelve vergoedinge ſchuldig. By exempel / indien hy het betrouwd aan een perſoon / die hy wiſt niet getrouw te zijn; of met ſwaare perijkelen die hij konde vermijden: &c. Maar indien hy geen ſchuld heeft / komt de ſchade niet aan den ſender / maar dien het geſonden word.

Die yemand beſchadigd heeft in ſijn eere en goeden naam / die kan dat eygentlijk met geen geld vergoeden / want de eere kan tegen geen geld geſchat worden. *Prov.* 22. 1. Den naam is uytgeleſener dan grooten rijkdom, de goede gunſte dan Silver en dan Goud. En noch veel min kan yemand door tijdelijke goederen ſijnen naaſten vergoedinge doen / indien hy

door-

oorſaak is van ſijn eeuwig verderf / of immers van ſwaare ſonden / dwalinge / en ergerniſſe ; en verhinderinge van de bevorderinge ſijner zaligheid / en verkrijgen van geeſtelijke gaven ; welke dingen tegen geen wereldſche goederen konnen geſchat werden ; ja de geheele Wereld is niet genoeg om de ſchade van eene ziele te vergoeden. *Matth.* 16. 26. Nochtans is hy ſchuldig vergoedinge te doen ; door herroepen van 't geene hy laſterlijk geſegd heeft. Item / door vergoedinge van ſchade die yemand door die laſteringe geleden heeft / welke moet geoordeeld worden door eenen onpartydigen Richter.

Die yemand beſchadigd / door te weſen oorſaak van eenige ſonde / dwalinge / of door gegeven ergerniſſe ; is ſchuldig door belijdeniſſe / af-biddinge / onderrichtinge / ernſtige gebeden tot God / en ſoo voorts / ſoo veel te doen als hy kan / om ſijnen naaſten te brengen in ſijnen vorigen ſtaat. Want anders ſegd Chriſtus *Matth.* 18. 7. Wee dien menſche, door welken de ergerniſſe komt. *Vers.* 6. Soo wie een van deſe kleynen, die in my gelooven, ergerd, het waar hem nutter, dat een meulen-ſteen aan ſijnen hals gehangen, en dat hy verſonken ware in de diepte der Zee.

Die door verkoopen der ampten / inſonderheid kerkelijke / merkelijke ſchade den Gemeente aanbrengen / zijn in conſcientie vergoedinge over de ſelve (ſoo veel gevoegelijk geſchieden kan) ſchuldig te doen.

Die yemands leven beneemd / of yemand queſt / is ſchuldig vergoedinge te doen over de ſchaden / die door het dooden of quetſen veroorſaakt worden ; als van geneſen / op-houden van gewoonelijke winſt ; Item / door ſijn ſmerte / verminktheid / en ſoo voorts. Maar wat het leven ſelve aangaat / daar over kan hy eygentlijk geen vergoedinge doen ; want dat kan tegen geen geld of goed van de wereld geſchat worden / *Job* 2. 4. *Pſal.* 49. 8-10. *Matth.* 16. 26. Merk voorts / dat een menſch / komende tot bekeeringe / en genegen zijnde ſijnen naaſten te voldoen over ſchade / en ongelijk dat hy hem heeft aangedaan ; maar nochtans bevindende / dat hy veelſints dat niet doen kan ; dewijle hy hem beſchadigd heeft in ſijn eere / ziele / of anderſints / in ſulken wijſe die door geen wereldſche dingen kan vergoed worden. Soo is dien menſch over ſoodanige gevallen ſchuldig te grooter berouw / en vernederinge over die ſonde / te toonen voor God ; en ook voor de geene die hy verongelijkt heeft ; Item / die perſoonen altoos met te meerder liefde en goedwilligheid te bejegenen / en de geene die hy geërgerd heeft / door ſijn volgende leven / te verbeteren. Op dat alſoo blijken mach / dat hy genegen is ſoo veel te doen tot vergoedinge / als mogelijk is.

VII.

Byſondere wetten des Ouden Teſtaments, rakende het weder-geven van een anders goed.

Hier toe behoord voor eerſt de wet *Deut.* 22. 1. Gy ſult uwes broeders oſſe ofte kleyn vee niet ſien afgedreven, en u van die verbergen : gy ſultſe uwen broeder ganſchelijk weder toe ſtieren. Uyt deſe wet blijkt by gevolg / dat alderley verloren ſaken / gevonden zijnde / moeten den eygenaar weder-gegeven worden. 2. Datmen die gevonden ſake niet mocht verbergen / maar doen bekend maken datſe gevonden was / op dat den eygenaar / die het verloren had / daar na mocht verneemen. 3. Soo lang den eygenaar niet gevonden wierd / moeſt de geene die het verlorene gevonden had / volgens deſe wet / het verlorene in ſijn huys / en in goede bewaringe / nemen ; tot aller tijd toe / dat den eygenaar dat quam weder-halen ; mits betalende de onkoſten / die over het bewaren gevallen waren. Deſe wet behoord tot de wet der redelijkheid / en der nature / volgens welke men met een ander moet doen / gelijk wy na billijkheid oordeelen / en willen / dat een ander met ons doe : Item / volgens welke het onrechtveerdig is / een anders goed / tegen dank des eygenaars / en ſonder recht of eygendom / te willen beſitten / en aan ſich houden. Daarom oordeelen wy het valſch en ongerymd te weſen / dat de Joden deſen Text alleen van de Joden onder malkanderen willen uytleggen ; aangeſien de wetten / die de naturelijke redelijkheid en billijke rechtveerdigheid raken / allen menſchen / volgens het licht der nature / en wet van het gewiſſe / aller menſchen herten in-geſchreven / gemeen zijn. Want hoewel de wet maar ſpreekt van een broeder ; en hoewel ſomtijds door dat woord maar worden te kennen gegeven de Joden onder malkanderen ; als uyt een afkomſte zijnde / en door byſondere wetten en ſchuldige plichten aan malkanderen meer dan andere volkeren verbonden ; Nochtans worden ook ſomtijds door de woorden broeder, en naaſten, verſtaan alderley menſchen / ook van wat af-komſte en landſchap die zijn / en inſonderheid in ſulke wetten / die de Joden niet zijn eygen geweeſt / maar / uyt gevolg van de wet der naturen / allen volkeren gemeen. By exempel / als in de wet der zeden (die / ten aanſien van haar byſonderſten inhoud / niet is dan een uytdrukkinge van de wet der nature / *Rom.* 2. 14, 15.) geſegd werd / gy ſult niet begeeren uwes naaſten wijf. Item / gy ſult geen valſche getuygeniſſe ſpreken tegen uwen naaſten. Het blijkt klaarlijk / dat het woord naaſten niet alleen van de Joden moet verſtaan werden / maar ook van yeder menſch ; wand anders ſoude volgen / dat den Joden wel geoorloft is geweeſt de vrouwen van andere lieden / alſſe ſlechts geen Joden waren / te begeeren. Item / dat de Joden wel andere lieden / buyten het Jodendom / mochten valſchelijk beſchuldigen / 't welk ongerymd is.

Voeg hier by de wet *Deut.* 24. 13. Gy ſult hem dat pand ſekerlijk weder-geven, als de ſonne ondergaat ; dat hy in ſijn kleed neder-ligge, Dit moet niet verſtaan werden van alderley panden ; want van rijke lieden / die ſonder haar ongemak / tot een anders verſekeringe / panden konden geven / daar van was het geoorloft panden te nemen / en voor een tijd te behouden. Maar het blijkt uyt de voorgaande woorden / *Vers* 12. en ook uyt den Text / datter word geſproken van arme lieden / en van ſulke panden / dieſe tot onderhoud van haar leven noodig hadden / en ſonder groot ongemak niet konden miſſen / als kleederen / dekſel / bedden / &c. gelijk blijkt uyt *Exod.* 22. 26, 27. Deſe moeſten de Joden niet alleen weder-geven / als af-gelegd of betaald wierd / dat / waar over het pand tot verſekeringe gegeven was ; maar ſoo haaſt / en even dan / als die geene die het pand gaf / het ſelve van nooden had / tot ſijn eygen gebruyk.

Yemand mach hier vragen / waarom de geene die een oſſe geſtolen had / vijf dobbele vergoedinge doen moeſt ; en die een ſchaap had genomen / maar vierdobbele / volgens de wet *Exod.* 22. 1.

Antw. Sonden die meermaals gebeuren behoorden ſwaarder geſtraft te worden ; nu een oſſe konde lichter / en meermaal geſtolen worden dan de ſchapen ; om dat de oſſen / en groot vee / gemeenelijk alleen / en hier en daar verſtroyd / weyden ; ſonder datſe ſoo bequamelijk konden bewaard werden / gelijk ſchapen en kleyn vee / die met troepen weyden / en van de herders bewaard worden. Ten tweeden / om dat de eygenaars meer de oſſen van nooden hadden / dan de ſchapen. Want / behalven dat van een oſſe het voordeel komt van het vleeſch te konnen eten ; Item / de melk te gebruyken / jongen voort te teelen / en de vellen te gebruyken / gelijk ook deſe dingen in de ſchapen plaats hadden ; ſoo wierden de oſſen daar-en-boven gebruykt tot alderley arbeid / ploegen / dorſſchen / en ſoo voorts. 3. Doe hier by / dat het grooter ſtoutigheid was te dorven een os / of groot vee ſteelen / dan een ſchaap. Uyt inſicht van diergelijke redenen / als wy gegeven hebben / wierd 'er grooter ſtraffe geſteld op de geenen die eenig vee ſtalen /

Digitized by Google

dan op de geenen die geld/ of eenigen huyſ-raad/ namen. Want over ſulke dingen wierd maar dobbele vergoedinge gedaan/ volgens *Exod.* 22. 7. maar over vee vijf of vier dobbele. Voor eerſt / om datmen ſijn geld en huyſraad beter kan bewaren dan het vee / het welk nootſakelijk op het veld weyden moet. 2. Om dat het vee meer den eygenaar noodig was / dan geld of huyſ-raad/ en grooter profijt toe-bracht; inſonderheid by de Joden / welkers rijkdom en handelinge meeſt beſtond in de land-bouwerye / en vee-neeringe. 3. Om dat met het vee de Joden offerhanden moeſten doen / en den Levitiſchen Gods-dienſt onderhouden wierd.

Maar waarom wierd hy ſwaarder geſtraft / die het vee dat hy geſtolen had / geſlacht / of verkoſt / of anderſints vervreemd had / dan de geene onder wiens hand de dief-ſtal levendig gevonden wierd: want die was maar gehouden dobbel te vergoeden / maar anderſints vijf of vier dobbel. *Exod.* 22. 1. 4. Wy antwoorden/ dat het (onſes bedunkens) wel mag geſchied zijn/ om dat een dief / het geſtolen goed verkoopende of opëetende / of anderſints vervreemdende / meer overtuygd kan worden van in ſijn ongerechtigheid halſterrig volherd te hebben/ dan of hy het noch geheel by hem behouden had; want het konde geſchieden/ dat hy berouw hebbende/ dat korts daarna weder quam te geven: in welken gevalle hy maar ſchuldig was / na de Wet / het geſtolene weder te geven/ met een vijfde deel boven de waardye des geſtolen goeds/ tot vergoedinge van de ſchade/ die den Eygenaar mocht onderwylen / door het miſſen van ſijn goed / geleden hebben/ volgens *Num.* 5. 7.

VIII.

Maar kan ook yemand recht krijgen aan een anders goed, door verloop van tijd, volgens het recht van *præſcriptie?*

PRæſcriptie word hier genoemd / gelijk onder anderen den geleerden Petrus Martijr aanwijſd / *Addictio Dominii per continuationem poſſeſſionis tempore à lege definito.* Als yemand toegeweſen word recht of heerſchappye over eenige ſake, uyt kracht van langdurige beſittinge, na verloop van ſoodanige tyd, als volgens de wetten daar toe geſteld is.

Antw. Dit recht heeft maar plaats in ſaken die ter goeder trouwe worden beſeten / ſonder dat den beſitter weet / dat het geene hy beſit / het ſijne niet is. Ten tweeden / indien hy tot de beſittinge van die goederen rechtveerdiglijk/ en door wettige middelen / gekomen is. En indien / geduerende den tijd door de Wet beraamd/ noyt door den Eygenaar daar over eenig wedereyſchen geſchied. By exempel / een Erfgenaam krijgd by Teſtament eenig goed / waar onder (ſonder ſijn weten) eenig goed vermengd is / dat den geenen die hem Erfgenaam gemaakt heeft / niet toequam; en ſoo beſit hy ſonder ſijn kenniſſe een ander mans goed. Soo hebben de wetten geordonneerd / dat den Eygenaar dat moet wedereyſchen binnen den tijd van ſekere jaren daar toe geſteld: Maar/ ſoo den Eygenaar nalatig en ſlordig is/ en binnen dien tijd na ſijn goed niet verneemd/ maar gelijk als wetens en willens verlaat: ſoo verveld hy/ na het verloop van den geſtelden tijd/ van den eygendom van dat goed/ en van ſijn recht om dat weder te eyſchen; ſoo dat het dien word toegeëygend / die het ſoo lange ter goeder trouwe beſeten heeft. De oorſake van deſe Wet is; voor eerſt / om de ſlordigheid te ſtraffen des geenen die na ſijn goed niet om ſiet/ waar door hy ſchijnd met opſet ſijn goed te verlaten. Ten anderen / om te vermijden onruſt / ſware verſchillen / en ongevallen die daar uyt ontſtaan ſouden / indienmen noyt konde verſekerd zijn van den eygendom der goederen / diemen ter goeder trouwe beſit / en wettelijk verkregen heeft. Ten derden / op dat de goederen / by exempel landen / huyſen / &c. niet ſouden moeten ledig en onbearbeid blijven / tot ſchade van het gemeene beſt / en ook des Eygenaars ſelfs. En / gemerkt God de wereld geſchapen heeft in het gemeyn / tot gebruyk der menſchen / ſoo is 't niet redelijk / dat door faute van den Eygenaar / tot ſchade van het gemeen / de landen genoodſaakt werden in het wilde te loopen. Maar over goederen / die yemand onrechtveerdiglijk een ander ontvreemd / vald geen præſcriptie: maar den beſitter blijft altoos ſchuldig aan den Eygenaar vergoedinge te doen / indien het in ſijne macht is; indien niet / ten minſten met genegentheid / en volveerdigheid om het te doen als hy kan; want dan word de wille voor de daad genomen / volgens 2 *Cor.* 8. 12. Want indien te voren de volveerdigheid des gemoeds daar is, ſoo is yemand aangenaam na 't gene dat hy heeft, niet na 't gene dat hy niet heeft,

Den tijd nu van præſcriptie is verſcheyden / over roerende en over onroerende goederen. Over roerende goederen ſtellen ſommige wetten drie jaaren: over onroerende/ den tijd van tien of twintig jaaren / indien den Eygenaar wel geweten heeft dat ſijn goed van een ander beſeten wierd / en nochtans dat noyt heeft wedereyſcht. Maar / indien den Eygenaar niet geweten heeft dat het ſijn goed was / dat een ander beſat, ſoo word den tijd verlengd / tot dertig of veertig jaaren.

Dit ſeggen van præſcriptie is niet nieuw / maar ſchijnd ſeer oud te weſen. Want Jephtah beweerd / door dat recht / de Joden tegen de Ammoniten / die van de Joden haar land / dat de Joden haar afgenomen hadden / weder wilden eyſchen / in het boek Judicum *Cap.* 11. Seggende *Vers* 26. Terwijlen Iſraël dry honderd jaren gewoond heeft in Hesbon, en in hare ſtedekens, en in Aroër, en in hare ſtedekens, en in alle de ſteden, die aan de zijde van Arnon zijn, waarom hebt gy 't dan in dien tijd niet gereddet? Doch ſtaat wel te bemerken / dat Jephtah ſich niet alleen behelpt met het recht van præſcriptie; maar eerſt toond hy / dat de Joden dat land beſaten door het recht der oorlogen / en door dien God haar dat land gegeven had. Want præſcriptie geld niet over goederen die onrechtveerdiglijk verkregen worden. Ja / hoewel yemand na de borgerlijke rechten behouden mag een anders goed / door het recht van præſcriptie: ſoo ſchijnd het nochtans (na mijn gevoelen) meer te ſtrekken tot geruſtigheid van het gewiſſe / den eygenaar ſijn goed weder te geven / ook ſelver na het verval des rechts van præſcriptie. En wel inſonderheid / indien den eygenaar onwetende is geweeſt van ſijn goed. 2. Indien hy arm is / en den beſitter rijk is; den welken het / in ſulken gevalle / behoorde genoeg te weſen / dat hy ſoo lange een anders goed beſeten heeft.

KORTE

KORTE BEDENKINGEN

Over het koopen en verkoopen der menſchen.

Matth. 18. 25. *En als hy niet had om te betaalen, beval ſijn Heere, dat men hem ſoude verkoopen, en ſijn wijf en kinderen, en al wat hy had, en dat de ſchuld ſoude betaald werden.*

CHriſtus ſpreekt in deſe gelijkeniſſe / volgens de manieren der Joden / in dien tijd gebruykelyk / volgens welke yemand onmachtig zijnde om ſijn ſchulden te betalen / mochte verkoft werden / ten profyte van dien / aan wien hy ſchuldig was: *Exod.* 22. 3. Heeft hy niet, ſoo ſal hy verkoft worden voor ſijne dieverye. Ja niet alleen mocht den ſchuldenaar ſelve verkoft worden / met alle ſijne goederen / maar ook ſijn vrouw en kinderen / als ſtaande onder ſijn eygendom en gebied. Gelijk af te nemen is / niet alleen uyt deſen Text / maar ook uyt de klachte welke een weduwe eertijds dede aan Eliſa. 2 *Reg.* 4. 1. Uwe knecht, myn man, is geſtorven, en gy weet dat uwe knecht den Heere was vreeſende: nu is den ſchuld-heere gekomen, om myn beyde kinderen voor hem tot knechten te neemen. Verſta / om voor de ſchuld des vaders als ſlaven te dienen.

Ook konde / volgens de Joodſche Wetten / een vader / door armoede gedrongen zijnde / ſijn ſone of dochter verkoopen / gelijk ook by de Romeynen. Sie *Exod.* 21. 7, &c.

De Joden hebben tweederley dienſt-knechten gehad / ſommige uyt de Joden / en eenige uyt de Heydenſche Volkeren; doch tuſſchen die beyde was een groot onderſcheyd. Want de Joden mochten niet verkoft werden dan alleen aan Joden / niet aan eenige Heydenen: ook mochten de Joodſche Dienſt-knechten niet voor langer dan ſes jaren verkoft werden. Ten derden / op het Jubel-jaar wierden alle Joodſche Dienſt-knechten gelykelijk vry-gelaten. Sie *Exod.* 21. 2. 8. *Lev.* 25. 39-43. Maar wat aangaat de ſlaven die de Joden hadden uyt de Heydenſche Volkeren / het ſy door het recht van Oorlog / of datſe die gekoft hadden: die waren voor al haar leven lijf eygene ſlaven / als mede de geene die uyt haar geboren wierden. Sie *Lev.* 25. 44-46. Soo hebben de Joden de Gibeoniten tot geduurige ſlaven gemaakt. Sie *Joſua* 9. 21. en volgende verſen.

Aangemerkt / dat de woorden onſes Texts by gelijkeniſſe van Chriſto worden ingevoerd / ſoo geeft Chriſtus daar door te kennen den jammerlijken ſtaat des menſchen voor God; ſoo dat God / van wegen de menigvuldige ſonden / en ſchulden der menſchen / haar met al haare kinderen / vrouwen / en al datſe hebben / rechtveerdiglijk mach doen verkoopen; dat is / over-leveren / en laten vervallen tot een eeuwige ſlavernye / onder de wreedſte menſchen / als ook des Satans en der ſonde / welke geeſtelijke ſlavernye de ſwaarſte van al is. *Deut.* 32. 30. Ten ware dat haar-lieder rotſteen haar verkoft, en de Heere haar over-geleverd hadde. ſie *Pſal.* 44. 13. Gy verkoopt u volk om geene waardye, en gy verhoogd haren prys niet. *Judic.* 2. 14. *Eſa.* 50. 1. Om uwe ongerechtigheden zyt gy verkoft, &c. Soo word van Achab geſegd / dat hy verkoft was om quaad te doen. 1. *Reg.* 21. 20. 25. *Rom.* 7. 14. Verkoft onder de ſonde, &c. Soo dat de menſchen ſlaven worden der ongerechtigheid tot haar eygen verderf *Rom.* 6. verhard in het herte / overgegeven in eenen verkeerden ſin. *Joan.* 8. 34. 2 *Pet.* 2. 19. Dienſt-knechten der verdorvenheid. Soo dreyghd God den Joden / om datſe God niet wilden dienen / (welken dienſt de ware vryheid is) dat hy haar ſoude dwingen te dienen vreemde / en harde volkeren / hare vyanden. *Jer.* 5. 19. Van de gemelde geeſtelijke ſlavernye werden wy verloſt / en vry-gemaakt / door het verbond der genade Gods in Chriſto. Sie *Rom.* 6. *Joan.* 8. *Vers* 32. 36. 1 *Cor.* 6. 20. en 7. 23. 1 *Pet.* 1. 18, 19. *Tit.* 2. *Vers* 14. 2 *Cor.* 3. 17, &c. Soo hebben ſelfs de Stoiſche Philoſophi wel geoordeeld / dat by niemand rechte vryheid weſen kan / dan alleen by de wijſen en vromen. Want, ſegd Plato, hoe konnen die menſchen anders dan elendige ſlaven zyn, in welke de dolſchotige herts-tochten heerſchen, en het edelſte, namelyk, de reden, gevangen en verblind is. Soo hebben wy dan Nederlanders groote redenen / om ons in God te verheugen / en ſijn byſondere goedertierenheid te danken / niet alleen / om dat wy vry geboren zijn / en veel meer lichamelijke vryheid genieten / dan meeſt alle volkeren des wereldts; maar inſonderheid / om dat wy daar boven de vryheid der conſcientie / en (dat boven al te achten is) de geeſtelijke vryheid in Chriſto verkregen hebben. Want ſeer wel Auguſtinus geſegd heeft in ſijn vierde boek van de Stad Gods. *Cap.* 3. Een vroom man is vry, al waar hy een ſlave: maar een quaad man, is een ſlave, al waar hy een Koning: want hy is een ſlave, niet van een menſch alleen, maar (dat veel ſwaarder is) van ſoo veele meeſters, als hy gebreken heeft.

Of'er eenige menſchen van natuuren ſlaven zyn?

HEt geſchied door verſcheyden wijſen / en toevallen / dat d'een menſch d'ander dienſtbaar word. Als / by exempel / om dat hy om eenige miſdaden van de Overheid veroordeeld word / om als een ſlaaf in de Mijnen / of Galeyen / of anderſints te dienen. 2. Door het recht van oorlog / in den krijg gevangen zijnde / waarom de Latynen hare ſlaven *mancipia* noemden / *quia manu capiebantur*, om datſe met de hand gevat en tot dienſtbaarheid weggeleyd wierden. 3. Of om dat yemand uyt een lijf-eygene ſlavinne geboren word / en daarom / volgens de rechten der volkeren / als een aanhang en eygendom des moeders / mede met de moeder voor een ſlave gehouden word. 4. Of om dat yemand door armoede ſig genoodſaakt is tot een ſlave te verkoopen *Lev.* 25. 39. Of van een ander verkoft word / &c. Maar daar word verder onderſocht / of'er ook eenige natien / volkeren / of menſchen zijn / die van natuuren ſlaven zijn. Dat is / die niet door eenig toeval / of door eenige manieren en rechten der natien / maar eygentlijk / uyt haren aart / oorſpronk / en uyt kracht van hare geboorte / niet dan tot ſlavernye bequaam / ofte geſchikt zijn. Dit loochenen wy / om dat God alle menſchen uyt eenen bloede geſchapen heeft. *Actor.* 17. 26. Alle menſchen zijn in Adam na Gods gelijkeniſſe gemaakt *Gen.* 1. Alle menſchen hebben een en de ſelve menſche-

lijke

lyke nature / beſtaande uyt een lichaam dat uyt de aarde is / en tot aarde wederkeerd; en eenen onſterffelyken geeſt / die uyt God is, en na de dood tot God wederkeerd. *Eccl.* 12. 7. Alle menſchen / in het gemeen te ſpreeken / zyn met een vrye wille / en redelyke ziele / geſchapen / om te heerſchen over de ſchepſelen / die God op de aarde / tot het gebruyk en dienſt der menſchen / geſchapen heeft *Gen.* 1. Het is wel waar / dat indien men den eenen menſch wil vergelyken met een ander / dan den eenen bequamer mag geoordeeld worden / om dienſtbaar te zyn / en een ander om te heerſchen. Want de menſchen die grof en ſterk van lichaam zyn / maar dom en bot van aart / ſyn bequamer om te dienen: en die teer van leden / maar uytſtekende ſyn in beleyd en verſtand / zyn bequamer om te heerſchen. Doch dit verſchil komt niet uyt de natuure der menſchen / in het gemeyn aangemerkt / maar door toeval van gematigdheid en geſtalte des lichaams / of lochts / en plaatſe der geboorte / of opvoedinge / en oeffeninge / en ſoo voorts. En daarom vindmen dit onderſcheid in allerley volkeren des aardbodems. En / alhoewel de ervarenheid leerd / dat onder de Mooren in het gemeyn meer ſlaafachtige menſchen gevonden worden / dan wel onder andere volkeren: want veele onder haar verkoopen ſeer lichtelyk / en gewilliglyk / haar ſelven / en haare vrouwen en kinderen / ja ſy konnen qualyk anders als in dienſtbaarheid leven; waarom veele haar den vloek toepaſſen van Cham. *Gen.* 9. 25. Vervloekt ſy Canaan; een knecht der knechten ſy hy ſijnen Broederen; nochtans / in het gemeyn de ſaken bedacht zynde / ſoo is het ſeker / dat / ten aanſien van den gemeynen oorſpronk en natuure der menſchen / alle menſchen even vry geboren worden. Waar uyt blykt / dat het een ſeer grouwelyk ſonde / en wreedheid is / dat ſommige niet ontſien met vaartuyg de Indiſche kuſten aan te doen / en de Indianen / onder ſchyn van koophandel / of vriendſchap / aan Scheeps-boord te halen / en dan de ſelve verraderlyk te ſteelen / en op andere plaatſen voor lyfeygene ſlaven te verkoopen (gelyk ik ſelve tot myn leedweſen / en niet dan met een hoog verſoeyen / geſien heb) Waar nochtans God / en de natuure / die menſchen vrygeſteld heeft / en op welke ſy geenſints eenig recht hebben. Ja God uytdrukkelyk geboden heeft ſoodanige menſchen-dieven met de dood te ſtraffen *Exod.* 21. *Vers* 16. Soo wie een menſche ſteeld: 't zy dat hy dien verkoft heeft, ofte dat hy in ſijne hand bevonden word, die ſal ſekerlyk gedood worden. *Deut.* 24. 7, &c. En ſonder twyffel / indien yemand met recht geſtraft word / die een anders goed ſteeld; veel meer die ſyn vryheid ſteeld / welke niet alleen boven het goed / maar boven het leven ſelve / te achten is. Want, ſegd Cicero / *mors civibus Romanis ſemper fuit ſervitute potior*, De dood is altoos van de Romeynen beter geacht geweeſt dan de ſlavernye. En in tegendeel is het voor vaſt te houden / 't gene men leeſd by Dionyſius Halicar. C. 33. *Omnium humanorum bonorum maximum eſſe videtur libertas*; van alle goederen die de menſchen beſitten, ſchynd de vryheyd het grootſte en uytnemendſte te weſen. Waar uyt klaarlyk blykt / dat / indien men met geweld eenige vyanden behoord met alle ernſt en rigeur tegen te gaan / dat het behoord van de Opperſte Machten onſes lands te geſchieden tegen de Turkſe Roovers / die / niet door recht van oorlog / maar als openbaare Zee-roovers / niet alleen de goederen der Koop-lieden rooven / maar (dat het grouwelykſte van al is) de vrygeboren Nederlanders opentlyk / als het vee / tot lyfeygene ſlaven verkoopen. En / hoewel in ſich ſelven niet te miſpryſen / maar veel eer ſeer te loven is / de mededoogendheid onſer ingeſetenen / om door geld / en milddadige giften / de gevangene ſlaven te verloſſen; nochtans is dat het gemeene beſt ten hoogſten nadeelig / want / behalven dat daar door menige gelden uyt ons land vervallen in handen onſer vyanden / en de goede ingeſetenen uytgeput worden / ſoo is dat noch boven alles het ergſte / dat daar door die Zee-roovers dagelyks geſtyfd worden / en / in plaats van weynige die geloſt worden / geduuriglyk veel meer andere tot ſlavernye gebracht worden.

Of een Chriſten met een goed gemoed lyfeygen ſlaven koopen mag?

So wanneer die geene / die een lyfeygen ſlave verkoopt / daar toe recht heeft / of datmen niet anders kan weten / of verſtaan / dan dat hy om ſoodanigen ſlaaf te verkoopen volkomen / en rechtveerdigen eygendom / en macht heeft / ſoo konnen wy niet oordeelen / of een Chriſten-menſch kan ſoodanigen menſch / met een goed gewiſſe / voor geld koopen. By exempel / indien den ſlaaf door het recht van oorlog gevangen is / en na de maniere der volkeren in den oorlog mocht gedood werden; maar / in plaats van te dooden / in het leven bewaard word / en alſoo een ſervus ofte lyfeygen knecht werd / ſoo genoemd *à ſervando*, om dat hy bewaard, en in het leven behouden is; ſoo word / na het oude recht en gebruyk der volkeren / ſoo een menſch voor een lyfeygen ſlaaf gerekend. Ofte / ſoo wanneer een ſlaaf / in den oorlog gevangen zynde / na de gewoonte der Barbariſche volkeren / bewaard word om in hare Joel-feeſten / tot een oeffeninge van wreede wraak-gierigheid / ellendiglyk omgebracht te worden / gelyk by eenige Indianen in America geſchied. Ofte verkoſt word om als een vee geſlacht / en opgegeten te worden / gelyk verhaald word / dat van ſommige volkeren aan de Mooren-kuſt geſchied. In ſulke en diergelyke gevallen / oordeelen wy dat een Chriſten ſulke menſchen met een goed gewiſſe mach koopen / en met ſyn geld verloſſen van hare dood / en wreede miſhandelinge dieſe onderworpen zyn. Gelyk wy doorgaans ſien in de H. Schriften / dat de verloſſinge der menſchen / door Chriſtum / vergeleken werd by ſoodanigen uytkoop / waar door met prys een ſlaaf van de dood / ofte elendige ſlavernye / gekoſt en verloſt word. 1 *Cor.* 6. 20. En *Cap.* 7. 23. 1 *Pet.* 1. 18, 19, &c.

Ten anderen / door ſoodanigen koop van ſlaven / worden die elendige menſchen niet alleen verloſt van hare dood / maar ook na de ziele gebracht tot een gelukkiger ſtaat / danſe te voren waren. Want te voren waren ſy in de Heydenſche dwalinge / onweetenheid / en grouwelyke afgoderyen: maar / van de Chriſtenen gekoſt zynde / moetenſe van deſelve gebracht worden tot de kenniſſe der waarheid en zaligmakende leere / en het verbond der genade in Chriſto. By welke gelegenheid datſe / en na de ziele / en ook na het lichaam / tot vryheid gebracht worden: door dien wy te voren getoond hebben / dat een Heydenſche ſlaaf / tot het Chriſten-geloof gebracht zynde / niet behoord voor eeuwig / en altoos tot een lyfeygene ſlave gehouden te worden / maar / ter gelegener tyd / ſelfs ook tot lichamelyke vryheid gebracht. Maar / gelykmen niet mag eenige goederen van een ander koopen / welke den verkooper niet rechtveerdiglyk beſit / maar of geſtolen / of anderſints onrechtveerdiglyk gekregen heeft: ſoo mach men veel min van yemand eenige ſlaven koopen / die den verkooper geſtolen / ofte onrechtveerdiglyk aan ſich getrokken heeft.

Of yemand macht heeft om ſich ſelven tot een lyfeygen ſlave te verkoopen? Of een Chriſten aan een ander lyfeygene ſlaven verkoopen mach?

Gelyk een yeder menſch Heer is van ſyn goed / en geld / en het ſelve mach / of verkoopen / of een ander overgeven / als het wettelyk / en om billyke redenen / geſchied; ſoo heeft ook een menſch recht om ſyn vryheid te verkoopen / en ſich ſelven tot dienſtbaarheid over te geeven. Want by de Joden ſelfs / mocht ye-

mand

mand ſich ſelven/ niet alleen verkoopen/ om volgens de Joodſche wetten ſes jaren te dienen/ maar hy mocht ook ſich verbinden tot de eeuwige dienſtbaarheid. *Deut.* 15. 17. *Exod.* 21. 4, 5, 6. *Lev.* 25. 39. Maar op dat ſoodanigen verkoopen van ſich ſelven geoorloſd zy/ ſoo moet het geſchieden om noodige en billyke redenen: want/ indien het ſonde is ſijn goed onnuttelyk te verquiſten/ veel meer ſijn vryheid/ die de waardye van alle andere goederen overtreft. Ten anderen/ wy verſtaan dit van andere menſchen/ en die van het Chriſten-geloof vervreemd zijn; want wy hebben te voren geoordeeld/ dat een eeuwige ſlavernye niet wel kan beſtaan met de Chriſtelyke vryheid/ welke een gevolg is van de oprechte belydeniſſe des Chriſtelyken Geloofs. Ten derden/ niemand kan ſich verkoopen tot nadeel van een ander/ aan wien hy ſchuldig is: By exempel; met ſich te onttrekken van de gehoorſaamheid die hy ſijn Ouders ſchuldig is/ ſoo lang als hy noch ſtaat onder ſijn Ouders macht/ en minderjarig is. Ofte tot nadeel van een ander/ die hy ſoude konnen ſijn ſchulden betalen/ indien hy vry bleef/ daar hy/ door ſich te verkoopen/ onmagtig word ſijn ſchulden te voldoen. Ten vierden/ een Chriſten vermag/ of uyt armoede/ of om ſijn ſchulden te betalen/ ſich verbinden voor een tijd tot dienſtbaarheid/ 't welk in deſen tijd onder de Chriſtenen niet geſchied by wyſe van verkoopinge/ maar van vrywillige onderhandelinge. De redenen om welke/ volgens de Moſaiſche wetten/ een Jode ſich mocht verkoopen/ worden tweederley aangeweſen. Namelyk/ armoede/ *Lev.* 25. 39. Wanneer u broeder by u ſal verarmd zyn, en ſich aan u verkoſt ſal hebben, &c. Ofte liefde tot ſijn Heere/ vrouwe en kinderen/ als te ſien is. *Exod.* 21. 4, 5, 6. *Deut.* 15. 16, 17.

Wat aangaat nu het verkoopen der ſlaven, en of een Chriſten met een goed gemoed lijfeygene ſlaven aan een ander verkoopen mag? daar op antwoorden wy kortelijk aldus.

DAt men ſoude mogen menſchen koopen/ en verkoopen/ enkelijk/ en uyt geen ander inſicht/ dan om ſijn voordeel daar mede te doen/ even gelijk men ſijn profyt ſoekt te doen met koophandel van beeſten/ en allerley andere goederen/ kan ik niet oordeelen dat met de Chriſtelyke billijkheid beſtaan kan; ja het word genoegſaam van Petro verſoepd/ met die maniere van ſpreken/ die hy gebruykt in ſijnen 2. Brief *Cap.* 2: 3. Sy ſullen, door gierigheid met gemaakte woorden van u een koopmanſchap maken. Ook word het tot laſt en blame geſteld van de groote Babylon/ datſe koopmenſchap deede met de lichamen, en de zielen der menſchen. *Apoc.* 18. 13. Soo dat die koopliedén geenſints te prijſen zijn/ die/ alleen om gewins wille/ de ſlaven met menigte koopen/ en ſonder eenig onderſcheid verkoopen/ aan allerley ſlag van menſchen/ niet alleen Papiſten/ godloose en wreede Chriſtenen; maar ook Turken/ Joden/ ja Heydenen/ indienſe daar by voordeel weten. En/ hoewel het niet onredelijk kan geacht werden/ dat yemand die een ander voor ſijn geld koopt/ ook behoorelyker wijſe profyt van hem geniete/ en ſijnen dienſt gebruyke/ ſoo behoord echter/ in het koopen en verkoopen der ſlaven/ het eenig oogmerk niet te weſen winſte te doen; maar die menſchen te verloſſen van haren elendigen ſtaat/ in welken ſy waren/ en inſonderheid te beſorgen datſe/ ofte door den kooper ſelve/ of door de geene aan wie ſy verkoſt worden/ mogen onderweſen worden in den waren Gods-dienſt/ en datſe met ter tijd/ beyde na ziel en lichaam/ tot vryheid gebracht werden. Soo leſen wy dat de knechten/ die Abram met ſijn geld gekoſt hadde/ van hem onderweſen geweeſt zijn/ en met hem de beſnydeniſſe/ als een teyken des Goddelyken verbonds/ ontfangen hebben. *Gen.* 14. 14. en 17. 13. Maar/ ſal yemand ſeggen/ als ik Heydenſche ſlaven verkoope aan Papiſten/ ſoo brenge ik die in een beteren ſtaat danſe te vooren waren/ want ſy raken ten minſten onder het Chriſtendom/ daarſe te voren geheel van vervreemd waren.

Antw. Hoewel/ uyt borgelyke inſichten/ en om den koop-handel der Indiſche Landen te bevorderen/ ſulks openlyk word toegelaten; nochtans is het niet een goed gewiſſe beter over een komende/ dat men menſchen/ die in onſe eygendom en macht/ door Gods voorſienigheid gebracht zijn/ ſoekt in dien Gods-dienſt te laten onderweſen worden/ die wy in ons eygen gemoed oordeelen rechtmatig te zijn: dan de ſelve te verkoopen aan ſoodanige/ die wy achten groote dwalingen te hebben/ ja Afgoden-dienaars te weſen. Staat eyndelyk aan te merken/ dat/ hoewel de Joden lyfeygene ſlaven/ dieſe uyt de Heydenen hadden/ mochten aan malkanderen verkoopen; nochtans mochtenſe geen ſlavinne verkoopen/ dieſe te voren getrouwd hadden/ hoewelſe die daar na verwierpen: Maar waren gehouden haar voor niet vry te laten/ volgens de Wet *Deut.* 21. 14.

Hoe verre het recht der Heeren gaat over de ſlaven?

VEle Heydenen hebben hare ſlaven niet meer geacht/ dan onredelyke dieren; ja oordeelden datſe mochten doen met haare ſlaven al dat haar goed dacht; datſe ſulken hoogen recht over haar hadden/ datſe die mochten quetſen/ dooden/ en mishandelen na haar behagen/ ſonder datſe die eenigſints ongelyk konden doen: denkende dat de ſlaven nergens toe recht hadden. Item/ dat alle goederen/ die (door verſterf/ of geſchenk/ of ongewoone vlyt/ of door verſparen of anderſints/ op wat wyſe het mochte weſen/) de ſlaven mochten verkrygen/ niet haar/ maar alleen/ en geheelyk haare Heeren/ toequamen/ ſoo datſe daar mede niets mochten doen/ dan alleen met byſondere kenniſſe/ en toeſtemmen van haare Heeren. By de Romeynen was het ſomtijds een gebruyk/ dat alle de ſlaven vermoord wierden/ als haare Heeren omgebracht wierden. Soo verhaald onder andere voorbeelden Tacitus *Lib.* 14. datter vier honderd ſlaven gedood zijn/ als Pedanius om het leven gebracht was. Menigmaal lietenſe een groot getal der ſlaven tegen malkanderen vechten/ en d'een d'anderen ombrengen/ enkelyk om vermaak/ gelijk in de ſchouwſpelen. Of om eenige pracht en ſtatie der groote Heeren te toonen/ ſoo in haar leven/ als ook ſomtijds na haare dood. Van de Egyptenaren leeſd men/ datſe/ door den honger gedrukt zijnde/ al haare goederen/ met alle haare landen/ als mede haar ſelven/ met vrouwen en kinderen/ tot ſlaven verkoſt hebben aan den Koning van Egypten; ſoo datſe niets altoos eygen hadden. *Gen* 47. 19. 23. 25.

Volgens de Joodſche Wetten/ als yemand ſijn dienſtknecht/ ofte dienſt-maagd ſloeg met een ſtok/ datſe onder ſijne hand ſtierf; ſoo dat hy konde geacht worden/ uyt boosheid/ en met opſtel/ dien doodſlag begaan te hebben; Soo moeſt hy gewroken worden. Maar/ indien die dienſt-knecht/ ofte dienſt-maagd/ van den Heer geſlagen zijnde/ daar na noch een of twee dagen over eynde bleef/ ſoo wierd hy niet gewroken; om dat hyſe voor ſijn geld gekoſt hadde/ en geacht mocht worden/ niet met opſet hem gedood te hebben/ maar alleen gedacht te tuchtigen; ſoo dat hy door de onverwachte dood eenigſints geſtraft wierd/ als verlieſende het voordeel/ dat hy door ſijnen dienſt ſoude konnen genoten hebben. Sie *Exod.* 21. 20, 21. Voorts/ indien yemand ſijns dienſtknechts ofte dienſt-maagds ooge/ of tand/ uytſloeg; ſoo was hy gehouden haar voor de ooge of tand vry te laten. *Exod.* 21. 26, 27. Nochtans hadden de Joden ſulken recht over haare dienſt-knechten/ dat/ indien ſy aan de ſelve vrouwen gaven/ en ſy kinderen kregen; ſoo moeſten de dienſt-knechten haar vrouw en kinderen verlaten/ en die waren den Heere eygen/ als/ volgens de Joodſche Wetten/ den dienſt-knecht aan het eynde des ſesden jaars wilde vry werden. Sie *Exod.* 21. 4.

Digitized by Google

By den Romeynen wierd aan de kinderen / noch ſtaande onder de macht van hare ouders / en die derhalven niets eygen hadden ; als mede aan de dienſt-knechten / van hare Heeren toegelaten / datſe wat eygen mochten behouden / en haar voordeel daar mede doen mochten / om hare neerſtigheid te meer te oeffenen / en haar te gewennen tot ſorgvuldigheid / en ſpaarſaamheid. *Videſis Azorium parte 2. inſtit. moral. Cap. 35.*

Uyt het gemelde beſluyten wy / dat / hoewel het recht der Heeren over de ſlaven ſeer groot is / het nochtans by allen / maar inſonderheid by de Chriſtenen / moet met billijkheid en goedertierenheid gematigd worden. Want / indienmen ſelfs over de beeſten moet barmhertigheid oeffenen *Prov.* 12. 10. Hoe veel te meer over menſchen / die de ſelve nature met ons hebben / en ſoo wel als wy na Gods Beeld geſchapen zijn. Te meer / indien wy bedenken / dat het onderſcheid tuſſchen Heer en ſlaaf / niet hangd aan een verſchil in de nature / die een is in beyde ; maar alleen komt door toeval / en Gods vrywillige handelinge met de menſchen. Ja dat het lichtelijk kan geſchieden / door de verwiſſelinge en ongeſtadigheid der wereldſche ſaken / dat die nu Heer is / daar na een knecht werde ; en die heden een knecht is / by verloop van tijden Heer werde. Want de ervarentheid leerd / dat het menigmaal gebeurd / 't gene Salomon ſegd *Eccleſ.* 10. 6, 7. Een dwaas word geſet in groote hoogheden : maar de rijken ſitten in de leegte. Ik hebbe knechten te paarde geſien, en Vorſten gaande als knechten op de aarde. Doe daar by / dat ook de Heeren moeten denken / datſe ook een Heer hebben in de Hemel / ten wiens opſichte ſy ongelijk veel geringer dienſt-knechten zijn / dan de minſte ſlaaf onder den grootſten Heer des Werelds. Ja dat meer is / dat by dien Heer der Heeren geen aanſien is van perſoonen. Welke redenen Paulus aanmerkt / om de Heeren tot redelijke handelinge / en goedertierenheid tot de knechten / aan te manen. *Epheſ.* 6. 9. *Col.* 4. 1. Ja vele exempelen der genen / die onder de Heydenen voor de beſcheydenſte mochten geteld werden / hebben uytgedrukt / en vertoond die ſelve goedertierenheid tegen de ſlaven / die den Chriſtenen betamelijk is. Soo ver / datſe niet alleen de ſelve redelijker wijſe hebben bejegend / maar ook / voor hare goede dienſten / gewoon waren vryheid te ſchenken. Veel meer betaamd dit een Chriſten te doen aan een Chriſten / welke in Chriſto alle broederen worden / en malkanderen broederlijke liefde ſchuldig zijn. Soo beſ ɔord men dan 1. Alle ſlaven goedertierentlijk te handelen / want ſelfs volgens de Goddelijke Wetten / mochtmen geen ſlaaf / die ſijn Heer met reden / en om wreede mishandelinge ontloopen was / aan ſijn Heer overgeven / noch verdrukken. Ja ſelfs word het verboden achterklap te doen van een ſlaaf aan ſijn Heer. Sie *Deut.* 23. 15, 16. *Prov.* 30. 10. Hier geld de gemeene wet der liefde / en der nature / die wy allen ſchuldig zijn / dat gy wild dat u de menſchen doen, doe gy hen dat ook. Dat gy niet wild dat u geſchiede, doe dat een ander niet. Wy behoorden ſoo te heerſchen over anderen / gelijk wy met reden wenſchen ſouden / dat anderen over ons heerſchten / ſoo wy in haar plaats waren. Een onbarmhertig oordeel ſal gaan, over de geene die geen barmhertigheid gedaan hebben, *Jacob* 2. 13. Ten anderen / trouwe ſlaven / inſonderheid die trouwe Chriſtenen worden / behoord men ook behoorelijker wijſe te beloonen / en vry te laten na ſekeren tijd van jaren / welke ſommige / na de gelijkheid der Joodſche Wetten / ſtellen van ſes jaren / namelijk / na datſe Chriſtenen geworden zijn / want maar voor ſoo lange mocht een Jode verkoſt worden. Deſe hope van vryheid veroorſaakt / dat goed-aartige ſlaven hare Heeren te gewilliger en te getrouwer dienen. Ten anderen / datſe te beter tot het Chriſten Geloove gebracht worden / ſiende de barmhertigheid ende goedertierenheid der Chriſtenen. Daar / andersints de ervarentheid dikmaal geleerd heeft (gelijk de Hiſtorien daar van overvloedig zijn) dat de ſlaven / ſiende de hardigheid harer Heeren / en haare eeuwige ſlavernye / miſmoedig worden / tot wanhope vervallen / en grouwelijke voorſlagen nemen / en uytvoeren / om haar van de ſlavernye te verloſſen / die den Heeren / ja het gemeene beſt / ten hoogſten bekommerlijk zijn. Soo dat menigmaal dat oude ſpreek-woord waarachtig word / *domi tot hoſtes eſſe quot ſervos.* Dat is / dat een yeder ſoo veel vyanden t'huys heeft, als hy knechten heeft. En hoewel vele wel toeſtaan dat men Heydenſche ſlaven mach in dienſtbaarheid houden / ſoo lange ſy geen Chriſtenen willen worden: Nochtans / aangaande die onſe broederen worden / door de eenigheid des geloofs / daar van ſegd de Moſaiſche Wet ; Datſe niet mochten in eenige ſlavernye gehouden worden / om datſe Gods dienſt-knechten zijn / ſy mogen niet verkoſt worden gelijk een ſlave / noch men mach over haar geen heerſchappye gebruyken met wreedheid. *Lev.* 25. 39. en volgende verſen. Ook mochten de Joden ſoodanige ſlaven niet ledig uyt hare huyſen laten gaan / maar ſy moeſtenſe wat geven om haar ſelven mede te generen. *Deut.* 15. *Vers* 12-14. Gy ſult hem niet ledig laten gaan : gy ſult hem rijkelijk opleggen van uwe kudde. en van uwe wijn-perſſe : waar in de Heere uwe God u gezegend heeft, daar van ſult gy hem geven. En gy ſult gedenken, dat gy een dienſt-knecht in Egypten geweeſt zyt, &c. Waar uyt genoegſaam blijkt / dat een Heer geen recht heeft over het geene dat ſijn ſlaaf / of door een anders gunſte / en weldadigheid / krijgd / of dat hem door recht van erffeniſſe toe-komt. Want het recht / om yemand tot ſijnen dienſt te gebruyken / neemd niet wech het recht / dat den geenen die dienſt-baar is van elders rechtveerdelijk toe-valt. Te meer / dewyle het kenbaar is / dat het oogmerk des Gevers niet is den Heer / maar den ſlaaf te begiftigen.

Veel min heeft een Heer recht om ſonder billijke reden ſijn ſlaaf van het leven te berooven. Want God alleen heeft een onbepaald opper-recht / en macht van leven en dood over alles / als den God aller Geeſten, en Schepper van alles / die allen het leven, den adem, en alle dingen geeft. Alle menſchen / het ſy datſe leven of ſterven, ſy zyn des Heeren. *Rom.* 14. 8. Ten anderen / de reden waarom den doodſlag verboden werd *Geneſ.* 9. 5, 6. Is allen menſchen gemeen ; namelijk / om dat God den menſche na ſijn beeld geſchapen heeft.

Of het den Chriſtenen geoorlofd ſy lijf-eygene ſlaven haar ganſche leven lang in ſlavernye te houden ?

HEt is ſeer bedenkelijk / of het den Chriſtenen geoorloofd zy / volgens de oude gebruyken der Heydenſche Volkeren / eenige menſchen te houden of te koopen / en te verkoopen voor lijf-eygene ſlaven / en dat voor haar ganſch leven / met alle de geenen die uyt haar geboren worden : en / genomen dat het in conſcientie geoorloofd ware / of het geraadſaam zy voor het gemeene beſt. Den geleerden Joannes Bodinus heeft wijd-loopig getoond / in ſijn 1. boek de *Republ. Cap.* 5. dat het houden van lijf-eygene ſlaven / ten allen tijden menigerley / ja ontelbare ongevallen / ſchelmſtukken / wreedheden / inlandſche Oorlogen / en gedurige beroerten / heeft veroorſaakt / ſoo dat het voor het gemeene beſt ganſch ongeraden / en ondienſtig is / gelijk in de voorverhaalde plaats overvloediglijk te ſien is.

Ten anderen / het ſoude niet redelijk weſen / noch ſtichtelijk / maar in tegendeel ſeer aanſtootelijk / dat de Chriſtenen malkanderen erger / en onbarmhertiger handelen ſouden / dan de Joden en Turken. Nu de Joden mogten in het O. Teſtament geen lijf-eygen ſlaven hebben / die van Joodſche af-komſte waren / maar waren die alleen gehouden ſes jaren te dienen / ten ware

dat

Digitized by Google

dat yemand vrywilliglijk ſich wilde voor altoos verbinden. *Exod.* 21. En / wat de Turken aangaat / die mogen geen Turken / die met haar van een geloove en volk zijn / tot lijf-eygene ſlaven houden. Welk exempel groote occaſie en beweeg-reeden gegeven heeft / dat / omtrent den jaare na Chriſti geboorte MCCL, de lijf-eygene ſlaven in het Chriſtendom af-geſchaft zijn / gelijk breeder te leſen is by den gemelden Bodinus *Lib.* 1. *Cap.* 5. Andere verhalen / dat de vryheid allen Chriſtenen geſchonken geweeſt is / van de Chriſtelijke Keyſers en Koningen / al over de tien hondert jaaren. Sie Rivet in *Exod.* 21. J. de Serres anno 724. Dewijle dan nu alle Chriſtenen / die van Chriſtenen geſproten zijn / met lichamelijke vryheid geboren zijn / ſoo mogen ſy van geen Chriſtenen tot ſlaven gemaakt / of verkoft worden inder eeuwigheid. Sie Codicis *Lib.* 1. *Tit.* 10. Ten derden / eeuwige / en ſoodanigen ſtrengen dienſtbaarheid / als de lijf-eygene ſlaven onderworpen zijn / komt niet over een met die byſondere liefde / goedertierenheid / en beſcheydenheid / welke de Chriſtenen malkanderen / niet alleen als menſchen / maar als Chriſtenen / en uyt kracht van de gemeenſchap der heyligen / ſchuldig zijn. Ook voegdſe niet wel die Chriſtelijke vryheid / tot welke alle Chriſtenen geroepen zijn in Chriſto. 1 *Pet.* 2. 16. *Gal.* 5. 1. 1 *Cor.* 7. 23. Gy zijt diere gekoft, word geen dienſt-knechten der menſchen.

Tegenw. Nochtans blijkt het doorgaans uyt de Brieven der Apoſtelen / dat in hare tijden de Chriſtenen niet hebben nagelaten lijf-eygene knechten te hebben / en die in geduurigen dienſt te houden / hoewelſe ſchoon mochten Chriſtenen geworden zijn. Want als de Apoſtelen in hare Brieven ſpreken van den ſchuldigen plicht der Heeren / en dienſt-knechten / ſoo worden de dienſt-knechten wel vermaand tot de geeſtelijke vryheid van de ſonde / om geen menſchen te dienen in het quade / of in conſcientie ſich haar ontſag te onderwerpen ; maar nergens wordenſe ontſlagen van haren geduurigen dienſt / dieſe in dien tijd hare Heeren ſchuldig waren / maar worden eer vermaand tot getrouwigheid en ſtandvaſtigheid in de ſelve. Ja Paulus ſegd uytdrukkelijk 1 *Cor.* 7. 20. Een yegelijk blijve in die beroepinge, daar hy in geroepen is. Zijt gy een Dienſtknecht zijnde geroepen; laat u dat niet bekommeren, &c. En als Oneſimus ſijnen Heer ontloopen was / en een Chriſten daar na geworden / ſoo is hy / op het aanmanen / en voorſchrijven van Paulo / tot ſijnen Heer / en dienſt / weder-gekeerd / gelijk uyt den Brief aan Philemon kenbaar is.

Antw. Ik beken dat het ſoo is toegegaan ten tijde der Apoſtelen / als de beginſelen des Chriſtendoms noch teder waren / en de hevige vervolgingen der Joden en Heydenen onderworpen. Want daar was doen geen gelegenheid voor de Apoſtelen / om die borgerlijke rechten / daar de Heydenen ganſch (om haar voordeel en oude conſtuymen) toe genegen waren / te veranderen: dat ſoude al te grooten voor-oordeel / ergerniſſe / en nadeel toegebracht hebben / aan de roepinge der Heydenen tot het Chriſten-geloof / welke het hoogſte oogmerk der Apoſtelen was. Maar nu door langheid van tijden / en uyt goede / ſoo Chriſtelijke als borgerlijke inſichten / en redenen / die eeuwigduurende ſlavernyen weggenomen zijn / ſoo behoordenſe nooyt weder in het Chriſtendom herſteld te worden. Want de geduurige exempelen / en ervarenheid / hebben geleerd / dat de ſelve niet alleen onbetamelijk / maar ook het gemeene beſt ten hoogſten ſchadelijk en gevarelijk zijn / gelijk uyt de Heydenſche geſchiedeniſſen / en uyt de voor-aangetrokken plaats J. Bodini, ten overvloede blijken mag. Maar / ſal yemand ſeggen / indien ik mijn ſlaaf / om dat hy een Chriſten word / na een beſcheyden en billijken tijd vryheid geve ; dan ſal hy gaan / en verkoopen ſich aan een ander / het mag weſen aan een Heyden / Jode / of Turk / en ſoo ſal ik niet alleen mijn ſlaaf miſſen / maar hy ſal in ongelijk erger ſtaat vervallen / dan hy van te voren was. Want ſommige menſchen (als inſonderheid onder de Swarten) zijn ſoo ſlaafachtig / datſe geen vryheid weten te gebruyken / ja liever in dienſtbaarheid / dan op haar ſelven leven. Ik antwoorde / datter ook menige zijn / die ganſch anders van aart zijn / ja die haar vryheyd beter weten te gebruyken / dan veele Chriſtenen ſelfs. Ten anderen / merktmen dat die lieden ſoo dienſtbaar zijn / ſy konnen vrywilliglijk voor altoos ſich aan hare Heeren uyt liefde verbinden / gelijk ſomtijds de Joden deden *Exod.* 21. 5, 6. Of ſy konnen op ſoodanigen beding vry gelaten worden / datſe niet vermogen ſich aan een ander te verkoopen / want / alſſe immers altoos dienen willen / ſoo is het billijker datſe haren eygen Heer / die recht en eygendom over haar heeft / dan eenen vremden / dienen.

Noch mag ons yemand tegen-werpen / dat de Joodſche knechten ſelve voor altoos in dienſtbaarheid gehouden wierden / of immers ten minſten tot het Jubel-jaar toe / ten ſy datſe haar vrouw en kinderen verlaten wilden / 't welk ſeer hard was / ja ganſch onredelijk ſchijnt te weſen Sie *Exod.* 21. 4, 5, 6. Diend tot antwoorde / dat daar alleen geſproken word van Heydenſche ſlavinnen / die van de Joodſche dienſt-knechten getrouwd wierden / terwijle ſy in haren dienſt waren ; ſoo dat die Wet geſtrekt heeft tot een ſtraffe / om de Joodſche dienſt-knechten te weder-houden / datſe geen Heydenſche vrouwen ſouden Trouwen ; want alſſe dat deden / ſoo warenſe gedwongen / of altoos te dienen / gelijk de Heydenſche ſlaven deden: of haar vrouw en kinderen / die ſy in haren dienſt gewonnen hadden / te verlaten ; 't welk beyde ſeer harde conditien waren. Want dat *Exod.* 21. 4, 5, 6. niet word van Joodſche Dochters geſproken / maar alleen van Heydenſche ſlavinnen / blijkt uyt de volgende Verſſen / daar getoond word / datſe heel anders met ſoodanige Dienſt-maagden moeſten handelen / als met de Heydenſche ; want geen andere / dan Heydenſche ſlaven / mochten voor altoos dienſtbaar gemaakt werden.

Voorts / om wel te verſtaan de Joodſche Wetten / aangaande hare knechten en ſlaven / ſoo merk / boven het geen te voren aengeweſen is / voor eerſt / dat alle dienſtknechten die van Joodſchen afkomſt waren (het ſy datſe haar ſelven vrywillig uyt armoede verkoft hadden / of datſe om haar ſchuld / of dievery / van andere verkoft waren) mochten ten alle tijden geloſt worden voor geld / of door haar ſelven (indienſe middelen hadden) of door haare vrienden ; en die loſſinge geſchiedde na proportie des prijs voor welke ſy verkoft waren / en de jaren dieſe noch dienen moeſten / volgens de Moſaiſche Wetten / namentlijk / tot het ſevende jaar / of tot het Jubel-jaar / indien het quam voor het verloop van haren ſes-jarigen dienſt. Ten anderen / ſoo getuygen de Hebreen / dat / als den Heer ſtierf / ſonder Sone na te laten / dat dan ſijne knechten en dienſt-maagden moeſten vry gelaten worden / om dat hy haar geen vrouwe een ander in dienſtbaarheid mocht houden.

Ten anderen / als een Joodſche maagd gekoft wierd / die mocht niet verkoft worden / dan met conditie / dat hy dieſe koft haar ſoude nemen voor ſijn vrouwe / ten minſten in de tweede plaatſe / of voor een by-wijf ; of hy moeſt beloven / dat hyſe aan ſijn Sone ſoude tot een vrouwe / of ten minſten tot een by-wijf / geven. Indien het geſchiedde / dat die de voorgemelde Dochter gekoft had / veranderde van ſinnen / en noch haar Trouwen wilde / noch aan ſijn Sone ten Houwelijk geven ; ſoo was hy verbonden / of haar te laaten loſſen / of voor niet te laten gaan / volgens de Wet *Exod.* 21. 7, 8, 9, 10, 11.

Eyndelijk merk ik dat noch kan tegengeworpen worden / dat de Joden hare ſlaven / dieſe uyt de Heydenſche volkeren gekoft hadden / met een eeuwige dienſtbaarheid deden dienen tot hare dood toe / niet tegenſtaande datſe van haar in de Joodſche Gods-dienſt onderweſen waren / ja beſneden / en tot Joden-genoten aangenomen / en datmen derhalven een Heydenſche ſlave wel mag voor altoos doen dienen / al is hy een Chriſten geworden.

Antw. Volgens het gevoelen der Joden zijnder dryder-ley Heydenſche ſlaven onder de Joden geweeſt: eenige bleven hardnekkiglijk by hare Afgoderyen / dieſe by de Heydenen gewend waren / ſoo datſe daar van niet konden afgetrokken worden. Deſe meynen eenige / dat de Joden niet langer dan een jaar mochten doen dienen. Andere lieten wel na de Heydenſche Afgoderye / maar leefden voorts volgens de Heydenſche wijſen / en Wetten; deſe wierden niet beſneden / noch voor Joden-genooten geacht / en moeſten tot hare dood toe dienſtbaar weſen. De derde ſoorte nam de Joodſchen Godsdienſt aan / deſe wierden beſneden / en als Joden-genooten gerekend. Van deſe meynen veele onder de geleerden / datſe de ſelve wetten en voordeelen der Joodſche knechten gehad hebben / namelijk / in het ſevende jaar / en in het Jubel-jaar / vryheid te genieten.

TWEE-SPRAAK,

Tuſſchen een Chriſten en een Heyden, over den grond des waren Gods-dienſts. Lucæ 1. 4. *Op dat gy meugd kennen de ſekerheid der dingen, daar van gy onderweſen zijt.*

Heyd. Aengeſien datter verſcheyden manieren van Gods-dienſten zijn in de Wereld / namelijk / Heydenſche / Chriſtelijke / Joodſche en Muhamedaanſche; en in de ſelve veelderley verſcheydenheden van gevoelen / en manieren van doen / bevonden worden; ſoo ben ik ſeer begeerig om te weten / door wat grond / en regel / dat ik den waren en oprechten Gods-dienſt / van de ydele en valſche ſoude konnen onderſcheyden.

Chriſt. Wy houden dat den regel / toetſteen / en fondament des Gods-dienſts is / het ware en onvervalſchte woord Gods / begrepen in de boeken des Ouden en Nieuwen Teſtaments. Want God alleen is onfeylbaar / en weet beſt op wat maniere dat hy wil geëerd weſen.

Heyd. Dat beken ik geern; maar hoe kan ik in mijn gemoed verſekerd weſen / dat die boekken / die de Chriſtenen voor Goddelijk / en den regel haars Geloofs / en levens / aannemen / inder daad het onfeylbare Woord Gods zijn. Item / dat die boekken noyt zijn door menſchen vervalſcht. Want dat ik anders daar van geen fondament ſoude hebben / dan het getuygeniſſe der Chriſten kerke / gelijk de Papiſten daar op dringen; dat dunkt my een ganſch ſwak en bedriegelijk bewijs te weſen. Want in allen manieren is dat maar een getuygenis van feylbare menſchen / op welke geen vaſtigheid van een Goddelijk Geloove gebouwd kan worden. Te meer / dewijle de Chriſtenen ſelfs onder malkanderen niet eens zijn over de Canonijke Boekken der H. Schriften; maar de Papiſten veele aangenomen hebben / die de andere Chriſtenen als Apocryph verwerpen. Ten anderen / indien het Geloove maar ſteund op het getuygenis der menſchen / ſoo ſal ik geen andere grond hebben van mijn vertrouwen / en Gods-dienſt / dan de Muhamedanen / die / in meerder getal dan de Chriſtenen ſelfs / den Alcoran van den bedrieger Mahomet aannemen; en ongelijk veel eendragtiger onder malkanderen zijn dan de Chriſtenen; want in de gronden van haren Gods-dienſt zijnſe alle eens geſind / hoewelſe ten aanſien van de Ceremonien / en uytwendige gebruyken / verſchillen. 't Welk ſchijnd te komen uyt hare gemeene en groote onwetenheid in de ſtukken des Gods-dienſts / dewijle het by haar niet geoorloft is / eenigſints over de ſelve te diſputeren / of onderſoek en twiſt-redenen te gebruyken.

Chriſt. Ik ſta dat volkomentlijk toe / dat een ſeker en vaſt geloove niet kan ſteunen op een enkel getuygenis van menſchen. Maar wy ſeggen dat een Chriſten Menſch verſekerd werd van de waarheid der Goddelijke Schriften / door een gave des onderſcheids / welke den menſch in ſijn herte en gewiſſe van de waarheid der ſelve overtuygd. Van welke gave gy leſen kond 1 *Joan.* 4. 1. *Heb.* 5. 14. 1 *Cor.* 2. 15. ende *Cap.* 10. 15. Als tot verſtandigen ſpreeke ik: oordeeld gy 't geene ik ſegge. 1 *Cor.* 14. 25, 26. &c. Want den inhoud der H. Schriften / en het eynde of oogmerk der ſelve; namelijk / de eere Gods / en de zaligheid der menſchen / overtuygen den menſch van hare voordeſtigheid / en Goddelijke Waarheid. Daarom leſen wy *Deut.* 4. dat de Heydenen ſelve / alſſe ſouden ſien de Joodſche Wetten / van de voordeſtigheid der ſelve ſouden overtuygd worden. *Vers* 6, 7, 8. Behoudſe en doedſe; want dat ſal uwe wijsheid, en u verſtand zyn voor de oogen der volkeren: die alle deſe inſettingen hooren ſullen, en ſeggen; dit ſelve groote volk alleen is een wys en verſtandig volk. Want wat groot volk iſſer, welk de Goden ſoo na by zyn, als de Heere onſe God, ſoo dikmaal wy hem aanroepen? En wat groot volk iſſer, dat ſoo rechtveerdige inſettingen en rechten heeft, als deſe ganſche wet, die, &c. Ten anderen / de waarheid der Goddelijke Leere word in het gemoed des menſchen verzegeld / door bevindinge / en vervullinge der Goddelijke beloften / en werkingen: als daar zijn / eygen ervarentheid van onſe bekeeringe en weder-geboorte / door het Woord Gods: Item / het gevoelen der genade Gods / tot vergevinge der ſonden; het genieten van een bevredigd gewiſſe / en de geeſtelijke onuytſprekelijke vreugde in God door het Geloove / waar van ſie 1 *Pet.* 1. 8. *Phil.* 4. 4. *Rom.* 14. 17. &c. Item / het gevoelen der liefde Gods in onſe herten, *Rom.* 5. 3, 4, 5. Op ſulken grond bewijſt Paulus de waarheid der Euangeliſche Leere / *Gal.* 3. 2. Dit alleen wil ik van u leeren, hebt gy den geeſt ontfangen uyt de werken der wet, ofte uyt de predikinge des Geloofs? Daarom beroept hy ſich ook niet alleen op de verſekeringe van ſijn eygen gemoed / maar ook op de overtuyginge van 't gewiſſe in andere menſchen / door kracht der Goddelijke waarheid 2 *Cor.* 4. 2. Maar wy hebben verworpen de bedekſelen der ſchande, niet wandelende in argliſtigheid; noch het woord Gods vervalſchende, maar door openbaringe der waarheid ons ſelven aangenaam makende by alle conſcientien der menſchen, in de tegenwoordigheid Gods. 1 *Cor.* 10. 15. Dit heeft ook genoegſaam gebleken uyt de wonderlijke voort-plantinge en vermenigvuldinge der Chriſtenen / en dat van ſeer geringe beginſelen / in korten tijd / en tegen een onuytſprekelijk geweld / en vervolginge / ſoo der Joden als der Heydenen. Welke voortſettinge des Chriſtelijken Gods-dienſts / niet is geſchied door wapenen / en dwang; gelijk Mahomet ſijn dwalingen heeft voort-geplant / maar door dien de Heydenen / ſiende in de eerſte Chriſtenen een byſonderen yver van Godzaligheid / een uytnemende eenvoudigheid / en oprechtigheid / vergeſelſchapt met een onvergelijkelijke ſtantvaſtigheid der geene die met groote menighte ſig lieten dooden / om het getuygeniſſe Chriſti; in haar gewiſſe overtuygd geworden zijn / om een goed gevoelen van de Chriſtenen te krygen /

Digitized by Google

gen/ en het verbond der genade/ en verſoeninge der menſchen met God/ door het geloove/ en oprechte bekeeringe/ aan te nemen. Want hier in beſtaat den byſonderſten inhoud der Euangeliſche Leere. *Marc.* 1. 15. Bekeerd u, en gelooft den Euangelio. *Hebr.* 11. 6.

Heyd. Ik heb altoos gemeend datter geen ander/ noch ſekerder fondament was/ van het gene een menſch van God/ en den Gods-dienſt/ gelooven moet/ dan het licht der natuure/ en de geſonde reden-kavelinge/ waar door Paulus *Rom.* 1. 19, 20. getuygd/ datmen 't gene van God kennelijk is, weeten kan. En/ wat aangaat 't gene men doen en laten moet/ dat daar van den ſekerſten regel was de wet der Natuur/ ofte gewiſſe der menſchen/ welke God in het herte der menſchen ingeſchreven heeft/ *Rom.* 2. 14, 15. En dat alles 't gene daar tegen ſtrijd/ niet te gelooven/ en te vermijden ſtond. Want dit licht/ en deſe Wet/ is den menſch natuurlijk/ alle menſchen gemeyn/en van God de ziele der menſchen ingeſtort/ en daarom ook ſekerder/dan eenige inſettinge/ of overleveringen van menſchen/ onder welke veelderley bedrog/ en vervalſinge ſeer lichtelik den menſchen opgedrongen word; gelijk genoegſaam blijkt by der Joden Thalmud/ welke de Joden meer achten/ dan de Boeken Moſis/ en de H. Schrift ſelfs; in welke ſy ſeggen dat begrepen is den uytleg der Wet/ gelijk die van hand tot hand (ſoo ſy voorgeven) haar overgelevert is/ en eyndelijk daar na beſchreven. Item blijkt dat by de menigerley fabuleuſe leugenen der Papiſten/ Mahometiſchen Alcoran/ en doorgaans in de wereldſche verleydingen/ van de Princen ingevoerd/ om te beter haare onderdanen in dwang te houden: en van de Prieſteren/ om voordeel en eere by het gemeene en licht geloovige volk te verkrijgen.

Chriſt. Gy moet niet meenen/ dat het Chriſten-geloof de geſonde reden/ ofte de Wet der natuur om verre ſtoot/ ofte daar tegen ſtrijd; want/ dewyle de waarheid eenvoudig is/ en ſich allesints gelijk; ſoo kan het noyt gebeuren/ dat het gene tegen de waare en geſonde reden ſtrijd waarachtig zy. Want ik heb alreede in tegendeel geſegd/ dat een menſch ſelfs door reden/ en de gave der onderſcheydinge/ van de waarheid en billikheid der Goddelijke leere/ kan en moet in ſijn gemoed overtuygd werden. Want/ indien men de menſchen wilde doen gelooven/ dat in der daad tegen de reden ſtrijd/ dan ſoude men de menſchen konnen wijs maken al datmen wilde/ hoe ongerijmd het mochte weſen; ja dat ware den menſch ſijn menſchelijke natuur eenigſints ontnomen; want de uytnemendheid der menſchen boven andere dieren/ beſtaat inſonderheid in het gebruyk der goede reden/ en Wet der natuure; welke indien hy niet had/ of konde gebruyken/ ſoo ſoude hy gantſch onbequaam weſen/ om Gods Woord met vrucht te hooren/ en leeſen/ ofte (gelijk wy geboden werden) alles te beproeven en het goede te behouden. Gelijk in de kinderen/ en lieden welker reden-gebruyk gekrenkt is/ genoegſaam blijken kan. Maar gy moet echter weten/ dat het wat anders is tegen de reden te ſtrijden/ en te ſchijnen daar tegen te ſtrijden: Item/ dat door reden-kavelinge veel valſche en onbillike dingen beſloten worden/ niet dat die uyt de reden volgen/ maar door het misbruyk der reden. Want Paulus toond *Rom.* 1. dat de Heydenen de waarheid Gods veelſints en ten hoogſten vervalſt hebben/ en door ongerechtigheid verdrukt. Waar uyt ontſtaan is datſe/ haar uytgevende voor wijſen, dwaas geworden zijn. Haar onverſtandig herte is verduyſterd geworden, en zijn verydeld in haare overleggingen. *Vers* 21. 22. Gelijk de ervarenheid overvloedelijk betoond heeft. Ten derden/ ſoo moet gy ook weeten/ dat 'et wat anders is tegen de reden te ſtrijden/ en wat anders de reden te boven te gaan/ en te overtreffen. Wy ſeggen dan/ datter niet kan waarachtig weſen dat tegen de reden ſtrijd; maar datter veele dingen zijn ſelfs in de natuure/ die het enge verſtand der menſchen overtreffen. Waar uyt wy dan beſluyten/ dewyle de reden van de menſchen ſeer verſcheydentlijk gebruykt/ en van veelen ſeer vervalſt word/ en dat het verſtand der menſchen onmagtig is alles te doorgronden: dat daarom de natuurelijke reden niet kan weſen een onfeylbaren volkomen regel/ en fondament des geloofs: want ſoodanigen regel behoord vaſt/ eenparig/ onvervalſt/ en onveranderlijk te weſen.

Heyd. Voorwaar Chriſtiaan gy overtuygd my door uwe beſcheydene redenen/ dat ik nu een geheel ander/ en beter gevoelen krijge van de Chriſtenen/ dan ik oyt voor deſen gehad heb. Want my is wijs gemaakt/ dat hare leere ganſch ongerijmd/ en alle geſonde reden en billikheid tegen-ſtrijdig was; en dat heeft my van deſelve afkeerig gemaakt.

Chriſt. Die ons dat nageven/ die verſtaan de ſaaken niet/ ofte ſy laſteren ons ſeer ſchandelijk. Want/ indien 'er yet is in de Boeken/ daar in onſe Euangeliſche Leer beſchreven is/ dat tegen de reden ſchijnd te ſtrijden: dat moet ſoo verſtaan en uytgelegd werden/ datmen klaarlijk merken kan/ dat het geen geſonde reden tegen gaat. Of/ gy moet weeten/ datter veele dingen voorvallen/ die wel ſchijnen tegen de reden te zijn/ om dat het de quade manieren/ of verkeerde meyningen/ en voor-oordeelen der menſchen tegen gaat; maar niet om dat het waarlijk is/ 't gene het door het verdorven oordeel ſoodaniger menſchen ſchijnd te weſen.

Heyd. Ik heb onlangs geleeſen/ in het begin des eerſte boeks Moſis, datter licht is geweeſt/ ja dagen en nachten, eer de Son/ Maan/ en Sterren geſchapen waren/ ja eer den Hemel was; want het licht is den eerſten dag/ en den Hemel maar den tweeden dag gemaakt: daar nochtans het licht maar een toeval is van de lucht/ en daarom ſonder ſijn onderwerp niet kan beſtaan. Dit ſchijnd immers tegen de reden te ſtrijden.

Chriſt. Het kan weſen/ dat de onderſte lucht rondom den aardbodem/ in welke dit gemelde eerſte licht was/ is geſchapen geweeſt voor de hooge Hemelen/ in welke de ſterren geſteld zijn: want *Vers* 1. ſtaat inden beginne ſchiep God Hemel en aarde, welke woorden van ſommige genomen werden/ niet als een gemeene reden/ ſiende op de ganſche volgende beſchrijvinge der Scheppinge (volgens het gemeyn gevoelen) maar van de Scheppinge des eerſten daags. Sie hier breeder Junium, Fulleri miſcell. Sacra lib. 1. Cap. 12. En H. Zanchium; welke oordeeld/ dat het licht des eerſten daags voortgekomen is van een dike verlichtende wolke/ welke/ door haar beweginge van het Ooſten na het Weſten/ den dag en nacht veroorſaakt heeft. Uyt welke wolke daar na/ meer verdikt en volmaakt zijnde/ de Sonne geſchapen is. Andere denken dat het eerſte licht niet zy geweeſt in de lucht/ maar in de helft van den kloot der aarde/ en der wateren; welke door haren omdraay dag en nacht gemaakt heeft/ &c.

Heyd. Daar worden veele mirakelen in de Boeken der Joden en Chriſtenen verhaald/ die onmogelijk ſchijnen te weſen.

Chriſt. Dat moet u niet vreemd dunken/ want alle eygentlijke mirakelen gaan de geheele kracht en orde der natuur/ en geſchapen dingen/ te boven/ en daarom ook ons verſtand. Maar gy moet denken dat den Schepper boven de natuur is/ en aan ſijne ſchepſelen geenſints verbonden. Te meer/ dewijle ook van verſcheyden uwer Heydenſche Hiſtory-ſchryvers groote wonderen verhaald werden/ ja diergelijke als in de Heylige Schriften der Chriſtenen. Als/ by exempel/ dat Romulus ten Hemel op-gevaren is/ en ſich daar na uyt den Hemel vertoond heeft/ de Romeynen verſekerende dat het den wille der Goden was/ dat Romen het hoofd ſoude zijn des Wereld. Item/ dat de Goden in gedaante der menſchen verſchenen/ en met de menſchen ſpraken. *Actor.* 14. 11, 12. Dat het beeld van Diana, dat te Epheſen geëerd wierd/ uyt den Hemel gevallen was. *Actor.* 19. 35. Philoſtratus verhaald van Appollonius

lonius Thyaneus lib. 1. Cap. 11. dat hy een Dochter uyt den dooden opgewekt heeft. En lib. 8. Cap. 10. dat / doen hy gevangen was / de banden van ſelfs afgevallen zijn / en het Gevangen-huys van ſelfs op en toe gedaan is. Suetonius verhaald / dat den Keyſer Veſpaſianus eenen blinden geneſen heeft / met alleen op ſijn oogen te ſpuygen / en door het aanraken van ſijn hiele / een man die een ſwakke knye hadde / daar hy niet op gaan konde. Van Perſeus word verteld / dat hy uyt een maagd / en van Iupiter, geboren was. Ja daar is by na niets in de H. Schriften / of daar word yets diergelijks by de Heydenen gevonden. En / hoewel hier in veele fabelen en verdichte vertellingen zijn; nochtans geven de Schrijvers daar door te kennen / datſe geloofden datter / in ſommige gevallen / dingen boven den loop der naturen / en mirakuleuſelijk / geſchieden konnen.

Heyd. Ik heb gemerkt in Euſebii Kerkelijke geſchiedeniſſen / het tweede boek / Cap. 23. dat in ſijnen tijd (welke was over drie hondered jaren na de geboorte Chriſti,) den brief Jacobi en Judæ niet wierden gehouden voor Canonijke boeken der Chriſtenen / gelijk hedenſdaags / 't welk my vreemd docht: want wie heeſter beter kenniſſe konnen hebben / wat boeken aangenomen moeſten werden of verworpen / dan de Chriſtenen der eerſte eeuwen.

Chriſt. Alle de Boeken des N. Teſtaments zijn niet te gelijk / noch op eenen tijd / van de Chriſtenen voor Canonijk, dat is / als een regel van leere en leven / aangenomen. Maar ſommige eenen ruymen tijd daar na: alſoo men in het eerſte / over haar aanſien en waardigheid / om eenige reden / getwijffeld heeft; maar de reden overwogen / en ongenoegſaam geoordeeld zijnde / ſoo wierdenſe nevens andere voor Canonijk gehouden. En om deſe reden hebben de oude Vaders de boeken des N. Teſtaments verdeeld in Canonijke Boeken der eerſte, en der tweede ordre. De eerſte ordre begrijpt die Boeken / die dadelijk zijn aangenomen; de tweede ordre / die naderhand voor Canonijk verklaard zijn. Als den Brief aan de Hebreen, den Brief Jacobi, den tweeden Brief Petri, den tweeden en derden Brief Johannis, den Brief Judæ, de Openbaringe Johannis, de geſchiedeniſſe van de vrouw in overſpel gegrepen *Joh.* 8. Het laatſte Capittel van het Euangelium Marci van het 9. Vers tot het eynde; de Hiſtorie van het bloedige ſweet Chriſti / en des Engels die hem trooſtede / *Luc.* 22.

Heyd. Maar hoe is 't mogelijk dat het Boek der Openbaringe van Johannes van den Apoſtel geſchreven zy; gemerkt in ſijnen tijd binnen Thyatiren geen gemeynte der Chriſtenen geweeſt is / aan welke hy eenen Brief ſoude geſchreven hebben / gelijk *Apoc.* 2. verhaald werd; Ten anderen / daar zijnder niet weynige geweeſt / die gemeynd hebben / dat den Ketter Cerinthus, onder den naam van Johannes den Apoſtel / dit Boek der Openbaringe heeft uytgegeven / om ſtaande te houden ſijn gevoelen van een wereldts rijke / en weelde der duyſend jaren / daar hy ſeer toe genegen was / en ſoeken dat te bewijſen uyt de Kerkelyke Hiſtorien van Euſebius / het der de Boek Cap. 25. daar hy verhaald / dat Cerinthus, door openbaringen / als van een groot Apoſtel geſchreven / vreemde dingen verſonnen heeft / en onder anderen de wereldſche vermaken der duyſend jaren / in het aardſche rijke Chriſti / na de opſtandinge: en dat hy deſe ſijne droomen en fabulen heeft voorgedragen / als offe van God / en ſijne Engelen / hem geopenbaard waren.

Chriſt. Op het eerſte antwoord Sixtus Senenſis lib 7. Bibliothecæ Sanctæ. Uyt en met Epiphanio contra hæreſin 51. Dat Johannes door den Prophetiſchen Geeſt geſchreven heeft aan de gemeynte / die na ſijnen tijd binnen Thyatiren weſen ſoude. Wat het tweede belangd / ſtaat wel aan te merken / dat / hoewel Euſebius ſulks van Cerinthus verhaald / hy nochtans niet loochend dat Johannes een Openbaringe geſchreven heeft. En het volgd niet / Cerinthus heeft onder den naam van Johannes, of eenig ander Apoſtel / een valſch Boek uytgegeven? ergo Johannes heeft diergelijk Boek noyt beſchreven; Niet meer als het volgd / daar zijn op den naam Pauli valſche Brieven uytgegaan / 2 *Theſ.* 2. *Vers* 2. Ergo Paulus heeft ſelve geen Brieven geſchreven.

Heyd. Maar ik ben dikmaal verwonderd geweeſt / dat vele onder de Chriſtenen de wreede tormenten / en doodingen der Heydenen / met ſulken groote kloekmoedigheid (waar over al de wereld verbaaſt geweeſt is) uytgeſtaan hebben: en dat Chriſtus, voor en in ſijne dood / ſulken benauwdheid geleden heeft / gelijk van de Euangeliſten verhaald werd.

Chriſt. De reden dat de Chriſtenen ſoo kloekmoedig waren / is geweeſt den invloed van Gods genade / door welke zy in een goed gewiſſe / en ſeker vertrouwen van Gods gunſte / en de eeuwige zaligheid / wonderlijk zijn vertrooſt / en geſterkt geweeſt. Maar Chriſtus heeft dit gemiſt / en daarom klaagd hy / dat hy van God verlaten was, *Matth.* 27, 46. En daar uyt is zijn benauwdheid ontſtaan. Soo is 't dan een groote dwalinge geweeſt / dat ſelfs in de eerſte eeuwen der Chriſtenen / ſommige ſoo geërgerd geweeſt zijn / aan het lyden Chriſti, denkende dat het niet konde beſtaan met ſijne Goddelijke natuur; datſe haar ſelven ingebeeld hebben / dat Chriſtus niet heeft in der waarheid geleden / noch eygentlijk geboren is / of menſch geweeſt / maar alleen in ſchijn: want ſy ſchaamden haar des kruyces Chriſti; gelijk Ignatius in ſijne Brieven / en andere Oud-vaders / verhalen. Welke dwalingen ook de Mahumedanen / ofte Turken / eenigſints aangenomen hebben; ſeggende dat Chriſtus niet is gekruyſt / maar dat hy / van de Joden gevangen zijnde / ſich hare handen bedektelijk ontrokken heeft / ten Hemel opgeklommen is / en een ander in zijn plaats geſteld heeft / welken de Joden gekruyſt hebben / en alles gedaan dat in de Euangelien verhaald werd. Maar in tegendeel heeft Paulus nergens in ſoo ſeer geroemd, als in het kruyce Chriſti. *Gal.* 6. 14. En Conſtantinus Magnus, den booſdoenderen miſgunnende / datſe op deſelve wijſe als Chriſtus ſouden gedood worden; heeft de maniere van kruyſigen by de Romeynen afgeſchaft / en de galge in plaats gebracht / aan welke de booſdoenders met de koorde / gelijk noch hedenſ-daags / geſtraft wierden: Soo dat / zedert dien tijd / het kruyſigen in het Roomſche rijke niet meer in gebruyk geweeſt is.

Heyd. Hoewel ik op al mijn voorgaande voorwerpingen redelijk vergenoegen ontfangen heb / ſoo komt my echter noch een ding in den ſin / dat my vreemd geeft / daar op ik wel antwoord ſoude wenſchen te hooren. En dat is / over 't geen ik onlangs geleſen hebbe *Gen.* 2. 17. Daar God voorſegd heeft / dat Adam op dien dag ſoude ſterven / in welke hy eten ſoude van de verboden vrucht; 't welk nochtans niet geſchied is / want hy heeft veele jaren daar na geleeft.

Chriſt. Gy moet die woorden *Gen.* 2. 17. Ten dage als gy daar van eet, ſoo ſult gy den dood ſterven, niet verſtaan als een nette / ofte eygentlijke voorſegginge van den tijd / in welke Adam ſterven ſoude: maar als een bedreyginge / hoewel die eenigſints onder conditie mag verſtaan / en verſacht werden / namelijk / ten ſy dat hem God / door een byſondere goedertierenheid / voor een tijd lang ſoude verſchoonen / en ſoo hy ſich niet quam door oprecht berouw te bekeeren. Gelijk op gelijk wijſe verſtaan moet werden / de bedreyginge aan den Niniviten geſchied / *Jone* 3. 4. Noch veertig dagen, dan ſal Ninive worden omgekeerd. Maar indien u dit niet voldoen kan / ſoo ſegge ik / dat die woorden ten dage, niet moeten gepaſt worden op het woord gy ſult ſterven, maar ſy moeten gevoegd worden en gepaſt worden / op de naaſt volgende woorden / als gy daar van eet, ſoo dat den ſin is / ten wat tijde ook dat het zijn mag / niet alleen nu / maar al waar het lang na deſen / op wat dag of tijd gy daar na

te

et gy ſult ſterven. Soo dat de langduerigheid des gebods / maar niet juyſt den tijd van Adams dood / aangeweſen word.

Heyd. Maar gemerkt gy geſegd hebt / dat den regel en grond van een waar geloove moet vaſt / eenparig / en onveranderlijk weſen; hoe kan die in uwe beſchreven Boeken gebonden werden. Want / hoewel ik al toeſtond dat die Boeken Goddelijk zijn / en datſe ſonder feyl en miſſlagen (immers die het zaligmakende geloove / en ware deugd / om verre ſtooten) beſchreven zijn / en noyd daar na door eenige menſchen vervalſt: Soo ſie ik noch niet / dat in de ſelfde een vaſten grond legd van geloove; door dien een yeder die ſchriften uytlegd na ſijn meyninge / en uyt de ſelfde zijn dwaalingen ſoekt te beweeren. Soo dat die ſchriften ſoo wel het miſbruyk der menſchen onderworpen zijn / als de geſonde en natuerlijke reden.

Chriſt. Hoewel de Chriſtenen in veel dingen tegen malkanderen twiſten / nochtans loopen die verſchillen meer omtrent minder dingen / als die tot de zaligheid noodſakelijk vereyſcht zijn. Ten anderen / hoewel veele de ſchriften verkeerdelijk uytleggen / ſoo kan men nochtans / de ſelfde ſonder voor-oordeel / neerſtelijk / en oprechtelijk / onderſoekende / die verkeerde uytleggingen lichtelijk wederleggen / en den rechten ſin der heylige Schriften naſpeuren / ten minſten in die dingen / die tot de zaligheid / eere Gods / ware deugd / en ſtichtinge / noodſakelijk zijn. Want / hoe wel vele dingen in de Boeken der H. Schriftuur duyſter zijn / en ſoo lichtelik niet konnen van yder een verſtaan worden: nochtans zijn alle dingen / die vereyſcht werden om wel te leven / en ſijne zaligheid in een goede conſcientie uyt te werken / ſoo duydelijk en klaarlijk in de ſelfde beſchreven / dat een yeder / die oprechtelijk en neerſtelijk de ſchriften onderſoekt / het ſelfde genoegſaam verſtaan kan.

Heid. Maar Chriſtiaan / iſſer geen reden meer / waarom dat u denkt / dat het geſchreven Woord Gods een ſekerder grond / en volmaakter regel van 't geloove is / dan in 't gemeen het licht der natuure / en de wet der conſcientie?

Chriſt. Door dien de wet / en licht der natuuren / ſeer van de Heydenen verduyſterd en vervalſt was / en dat haren Godſdienſt niet was geworden dan ſchrikkelijke afgoderyen / en gansch ongerijmde ſuperſtitien: ſoo is 't noodig geweeſt / dat de ſelfde herſteld ſoude werden / en / om een ſeker fondament te maken / in ſchrift geſteld; op datmen uyt die ſchriften een vaſten regel van gelove / en leven / konde vernemen. Maar / behalven dit / ſoo moet gy weten / dat door het licht der natuuren / de menſchen geen ſekerheid konnen hebben van de beloften des eeuwigen levens / de opſtandinge der dooden / en het algemeyne oordeel: want die verborgenheden worden niet geweten / dan door Gods geopenbaarde wille / en het verbond der genaden / gelijk het in Chriſto geopenbaard is / in den H. Euangelio. *Rom*. 16. 25. 26. Sonder het Euangelium / zijn de Heydenen vremdelingen van de verbonden der beloften, en geen hope hebbende. *Epheſ.* 2. 12. 1 *Theſſ.* 4. 13. Op dat gy niet bedroeft en zijt, gelijk de andere (namelijk de Heydenen) die geen hope hebben. Want Chriſtus heeft de onſterfelijkheid, en het eeuwig leven aan den dag gebracht, en in hem is die belofte geopenbaard en beveſtigd 2 *Tim* 1. *Vers* 9, 10. Want / hoewel het ſchijnd dat eenige Heydenen gedacht / oft gegiſt hebben / datter na dit leven een ander te verwachten was; in welken dat het den goeden wel / en den godlooſen qualijk gaan / en een yder na ſijn doen ontfangen ſoude. Nochtans is dit den meeſten / deel der Heydenen onbekend geweeſt / of geloochend / of immers ſy hebben daar van niet gehad dan een ſeer verwerde / en met vele ydelheden en fabulen vermengde kenniſſe; en daar en boven ſoo hebben ſy geen vaſtigheid noch ſekerheid altoos daar van konnen hebben / ſonder de Goddelyke Openbaringe.

Heid. Hoewel wy Heydenen niet hebben ſekerheid der gemelde toe-ſeggingen / nochtans hebben wy andere redenen gehad / door welcke wy de deugd en Gods-dienſtigheid hebben aengepreſen / en de menſchen van de ſonde afgemaand. Want de deugd is in haar-ſelven den menſchen alderbeſt / nut / eerlijk / en alleſints voordeelig / en ten hoogſten begeerlijk. Maar de ſonde in tegendeel brengd den menſchen niet aan dan onheyl / ſchade / en ſchande. De deugden en ſonden hebben ook in dit leven ſelfs hare behoorelijke vergeldinge / en ſtraffe: gelijk onder ons verſcheyden voortreffelijke mannen ten overvloede getoond hebben.

Chriſt. Hoe-wel ik dat geeren toe-ſtaa / en wel weet dat de Godzaligheid tot alle dingen nut is, en ook de belofte heeft van een zalig leven hier op aarden, gelijk ook Salomon, Paulus, en doorgaans de H. Schriften / getuygen *Prov*. 3. 16-18. 1 *Tim*. 4. 8, &c. Nochtans iſſer geen krachtiger beweeg-reden / om de herten der menſchen tot deugd te bewegen / dan het vertoog der onuytſprekelijke liefde Gods tot ons / en den onbegrijpelijken rijkdom ſijner genade: waar door hy den ſondigen / elendigen / en ſterffelijken menſch belooft heeft / na dit leveen / uyt een enkele goedertierenheid / en onverdiende genade / te brengen tot een eeuwig / volmaakt / en zalig leven; om de heerlijkheid ſijner weldadigheid met een onuytſprekelijke vreugde te prijſen in alle eeuwigheid. En in tegendeel iſſer geen ſterker reden / om den menſch van de ſonden af te ſchrikken; dan indien hy gaat bedenken / dat behalven de onheylen die de ſelve in dit leven met haar ſleypen / ofte / indien hy ſchoon al eenige ſonde dede / daar over hy in dit leven geen ſonderlinge ſtraffe gewaar wierd / dat hy denke / dat na dit leven een oordeel te verwachten ſtaat / in welke God de Wereld rechtveerdiglijk oordeelen ſal / en / ſonder aanſien van perſoonen / een yder na ſijn werken vergelden.

Heyd. Dat beken ik Chriſtiaan / maar het geeft my wonder / dat / dewijle de Chriſtenen ſoodanigen geloove hebben / ſy nochtans niet minder godloos leven / dan andere volkeren / ja dikmaal het erger maken / dan veele Heydenen gedaan hebben. Waar uyt het ſchijnd / datmen de ſonde ſoo wel / ja beter / door goede en ſtrenge wetten bedwingen kan / als door het prediken der Chriſtenen. Gy moet ook niet twijffelen / hoe wel onder de Heydenen veel dwalingen / afgoderyen / en grove miſſlagen geweeſt zijn / gelijk ook nu noch onder de Chriſtenen: datter nochtans onder deſelve altoos eenige verſtandige geweeſt zijn / die verder ſagen dan het gemeene volk / dat licht te bedriegen is: ja die miſnoegen hadden in de Heydenſche ſuperſtitien / en God in oprechtigheid getracht hebben te dienen / na het licht en wet der Natuure. Geloovende datter een eenig / en onbegrijpelijk Goddelijk Weſen is: dat dien God is den oorſpronk / en onderhouder van alles / en een belooner der gene die hem ſoeken / &c.

Chriſt. De Godloosheid der quade Chriſtenen moet gy niet op-nemen tot een voor-oordeel tegen de belijdeniſſe van haar Geloove: Want men moet niet leven na exempelen / maar na regulen. En, gelijk Tertullianus ſegd / men moet het geloove niet beproeven aan de menſchen: maar de menſchen aan haar geloove. De godlooſheid der Chriſtenen komt geenſints door de H. Schriften / want die dringen nergens toe ſoo ſeer aan / dan om alle ſonden op het ſorgvuldigſte te mijden / de deugd van herten na te jagen / God te verheerlijken; en zijn zaligheid in vreeſen en beven uyt te werken, en vaſt te maken. Maar het komt uyt het ongeloove / welke is een oorſpronk aller ſonde / gelijk in tegendeel het ware geloove een wortel aller Godzaligheid is. Want / hoewel veele Chriſtenen het Geloove belijden / ſoo blijkt nochtans door haar leven / dat ſy het met de werken verloochenen / en niet oprechtelijk geloover / want anders ſouden zy haar geloove uyt de werken bewijſen.

Heid. Maar eer ik van u ſcheyde / ſoo moet ik noch een ſaak vragen. Gemerkt de Chriſtenen ſoo ſeer

verfoeyen de Afgoderyen der Heydenen / en inſonderheid het op-offeren van haare jonge kinderen / en jongelingen; hoe komt dat den Joden ſelfs in ſommigen gevalle geboden geweeſt is menſchen te offeren / want daar ſtaat *Lev.* 27. 28, 29. Dat het gene van yemand verbannen was den Heere, ſoo van menſchen als van beeſten, dat ſulks niet mocht geloſt worden, maar dat het ſekerlijk moeſt gedood werden. En / uyt kracht van die wet meenen vele / ja eenige ſelfs onder de Chriſtenen! dat Jephta ſijn dochter heeft moeten op-offeren *Judic.* 11. 31, 35, 39, &c.

Chriſt. Den meeſten-deel oordeeld dat Jephta ſijn dochter niet heeft geofferd / maar alleen / in een gedurigen maagdom / tot den dienſt des Heeren afgeſonderd / en toe-geëygend. En dat die woorden *Lev.* 27. 29. Sal ſekerlijk gedood worden, niet moeten van allerley ſaaken verſtaan worden / maar alleen van beeſten / en van ſoodanige alleen / die / volgens de Levitiſche Wetten / tot offerhanden bequaam waren. En dat geen ſoodanige geloften / van welke *Lev.* 27. 28, 29. geſproken word / konden uytgevoerd worden / ſonder dat eerſt over de rechtmatigheid der ſelve / en de wijſe van volbrengen / de Prieſteren geoordeeld hadden.

Ten anderen / genomen dat die woorden *Lev.* 27. 29. Sal ſekerlijk gedoodet worden, eygentlijk / en van verbannen menſchen moeten uytgelegd worden; ſoo kannen die verſtaan van menſchen / en volkeren / die God om hare grouwelijke ſonden verbannen heeft / en ſonder verſchooninge met vrouwen en kinderen geboden heeft uyt te roepen / volgens *Deut.* 7. 1, 2. 16. en 20. 16, 17. *Joſ.* 6. 17. *Deut.* 25. 19. 1 *Sam.* 15. 3. &c. Of ook van vyanden / die door een byſonder voornemen van de Joden verbannen wierden. Sie *Num.* 21. 2, 3. Of ſelfs van de Joodſche Volkeren / die / om hare trouwloosheid / verbannen / en uyt-geroepd wierden / waar van een exempel te leſen is *Judic.* 21. Doe hier noch by / datmen (volgens ſommiger gevoelen) den gemelden Text ſoude konnen verſtaan van allerley ſlag van menſchen / die volgens de Wetten / om ſware ſonden / verbannen / dat is ter dood veroordeeld moeſten worden. *Exod.* 22. 20. Wie den Goden offerd, behalven den Heere alleen, die ſal verbannen worden. Sie *Deut.* 13. 14, 16. &c. Eenige meynen ook / dat het den Joden geoorloofd zy geweeſt / hare lijf-eygen ſlaven / inſonderheid dieſe uyt de Cananitiſche Volkeren hadden / als haar beſittinge en eygendom / te verbannen; en datſe die dan moeſten dooden / doch niet tot eenige offerhande.

Of de Engelen ſichtbaar en lichamelijk zijn; en met hoedanige lichamen ſy verſcheenen zijn? Luc. 1. 11. *En van hem wierd geſien een Engel des Heeren, ſtaande ter rechter zijde, &c.*

DE Platonici meenen dat ſommige van de Geeſten / die men Engelen noemd / Hemelſche lichamen hebben / en datter ook andere zijn / die Aardſche / en andere die Waterige lichamen hebben / en datter ook eenige zijn die altoos in de duyſterniſſe leven. Origenes heeft gemeynd dat de Geeſten die in den Hemel zijn / om haare ſonden wille geſtooten werden in de lichamen / eerſt in de Sterren / en Hemelſche lichamen / als de uytnemendſte; en / indienſe haar niet beteren / daar na in lichamen die in de Lucht zijn / en / indienſe haar dan noch niet bekeeren / in menſchelijke / of ook Aardſche lichamen / en datſe eyndelijk in Duyvelen veranderen / indienſe niet bekeerd werden; en datſe dan ook door verbetering allenxkens / volgens de ſelve voorgevallen trappen / konnen in de Hemel / in haaren voorigen ſtaat herſteld worden. Doch dit gevoelen word niet ſonder reden / als de H. Schrift tegenſtrijdig / verworpen; want den Apoſtel leerd ons *Rom.* 5: 12. Dat door eenen menſch de ſonde in de Wereld gekomen is; maar nergens dat de zielen der menſchen ſouden geſondigd hebben / eer de menſchen gebooren waaren; maar in tegendeel *Rom.* 9. 11. Als de kinderen noch niet gebooren waaren, nochte yets goeds of te quaads gedaan hadden. Daar-en-boven / het lichaem is den menſch niet gegeven tot een ſtraffe / maar als een weſentlijk deel des menſchen / en als een bequaame woon-plaatſe der ziele / en noodſaakelijk werk-tuyg / waar door de ziele werkt / leefd / en haare kragten vertoond.

Niet weyninge onder de Oud-Vaders hebben geoordeeld / gelijk ook Zanchius, dat / hoewel de Engelen / ten aenſien van de grove en dikke lichamen / konnen geeſten genaamd worden / datſe nochtans / ten aanſien van God / die gansch onlichamelijk is / lichamelijk zijn; want datſe dunne en ſubtile lichamen hebben / om datſe eygentlijk in een plaats begrepen zijn / plaatſelijk bewogen worden / en andere lichamen door beroeringe konnen aan doen. Maar datſe echter / om de fijnigheid harer lichamen / Geeſten genaamd werden / gelijk ook de Locht / den aſem der menſchen / de fijnſte deelen des bloeds in de dieren / en de dunſte deelen der kruyden / wijn / &c. Geeſten gemeenelijk genaamd werden. Maar het gemeen gevoelen der hedenſdaagſe Godſgeleerdheid ſteld voor vaſt / dat in de H. Schrift de Engelen Geeſten worden genaamd / eygentlijk om datſe onlichamelijk zijn / en in tegendeel van allerley lichamen / want ſy worden geſteld tegen de lichamen. *Luc* 24. 39. Taſt my aan, en ſiet, want een Geeſt heeft geen vleeſch noch been, gelyk gy ſiet dat ik hebbe. Sie *Eph.* 6. 12. En daarom konnen menigte van deſe Geeſten weſen in een lichaam *Luc.* 8. 30. Daar nochtans geen verſcheyden lichamen in eene plaats konnen zijn. Boven dien bewijſen ſy / uyt den aart en voortreffelijke eygenſchappen der Engelen / datſe van een geeſtelijk / en niet een lichamelijk weſen zijn: want haar uytnemend verſtand / heyligheid / en macht / konnen van een lichamelijk weſen niet voort komen; dewijle lichamen / enkelijk als lichamen aangemerkt / ſoodanige eygenſchappen niet hebben / maar in haar ſelven krachteloos en ſonder begrijp zijn. 't Welk ſommige onder de wijsgierige bemerkende / gedacht hebben / datter in de Wereld tweederley lichamen zijn; namentlijk / dunne, en van den Hemel af vloeyende / die gevoelen hebben / en in de lichamen der dieren het leven veroorſaaken; en Aardſche, dikke lichamen / die in haar-ſelven levenloos zijn / ten zy datſe / met de Hemelſche vermengd zijnde / als werk-tuygen der ſelver gebruykt worden.

Maar / indien de Engelen niet lichamelijk zijn / hoe konnenſe dan van de menſchen geſien werden? Hier op word van ſommige tot antwoord gegeven / datſe in der waarheid geen lichamen gehad hebbben / maar alleen in ſchijn / en uytwendig vertoog / in de phantaſie / ofte inbeeldinge der gene aan welke zy verſchenen zijn. *Tobiæ* 12. 19. Alle deſe dagen ben ik van u geſien: en ik heb noch gegeten, noch gedronken: maar gy hebt een geſichte daar van geſien. Doch deſe antwoorde voldoed de Gods-geleerden niet / om datmen dan ſoude moeten ſeggen / dat alle die verſchijningen der Engelen / daar de H. Schrift van meld / ydel geweeſt zijn / en enckele inbeeldinge / en ſchijn ſonder waarheid: daar nochtans de Engelen geſegd werden / niet alleen met de menſchen geſproken te hebben / maar ook gegeeten / geſlapen / en gedronken te hebben / dat men haar de voeten gewaſſen heeft / en ſoo voorts *Gen.* 18. en 19. &c. En ſoo ſoude gansch kragteloos weſen de bewijs-reden Chriſti / waar door hy wil bewijſen / dat hy waarlijk een menſch was / en geen Spook / of Geeſt / die alleen een ſchijn / en geen menſchelijk weſen hadde / *Luc.* 24. 39. Taſt my aan, en ſiet, want een Geeſt heeft geen vleeſch en beenen, gelijk gy ſiet dat ik heb. Want ſijne Diſcipelen hadden daar tegen konnen ſeggen / dat ook de Engelen geſchenen hebben taſtelijke en ſichtbaare lichamen der menſchen te hebben / want Loth wierd van haar gegrepen by de hand / en Jacob heeft met den Engel des Heeren go-

wor-

Digitized by Google

voorbeeld. *Gen.* 9. 16. *Gen.* 32. *Hoſeæ* 12. 5. En datſe nochtans inder-daad niet geweeſt zijn / 't geene zy ſchenen te weſen. Om deſe redenen oordeelen zy dan/dat het beter/ en ſekerder is tot antwoord te geven/dat de Engelen wel in haar ſelven geen lichamen hebben / en daarom ook in haare eygen lichamen niet zijn verſchenen; maar datſe voor een tijd lichamen hebben aangenomen / niet gelijk eenige gemeynd hebben / de lichamen der verſtorvene menſchen/ maar nieuwe lichamen/ tot dien eynde geformeerd / om met de menſchen te handelen / die na haar gebruyk weder af-gelegd/en verdweenen zijn. Want het geene de ziele / die ook een Geeſt is / kan in het lichaam doen/ namelijk alderley levendige werken veroorſaaken/ waarom ſoude 't ſelve niet door een Engel konnen geſchieden? En die gelooft dat God de heele Wereld geſchapen heeft/ waarom ſoude die twijffelen aan het ſcheppen deſer lichamen/ hoe-wel het na den cours der natuure niet geſchied is?

Hoe-wel de Engelen veel treffelijker ſchepſelen zijn dan de menſchen/ ſoo bewijſd nochtans God een byſondere goedheid aan de menſchen / door welke hy deſe voor-deſtige Geeſten tot haren voordeel gebruykt. *Hebr.* 1. 14. Zynſe niet alle gedienſtige Geeſten, die tot dienſt uyt-geſonden worden, om der geene wille, die de Saligheid beërven ſullen? Maar nochtans moetmen daar uyt niet beſluyten (gelijk ſommige Joden gedaan hebben) dat de vromen uytnemender ſijn dan de Engelen / hoe-wel Chriſtus geſegd word tot een hoofd geſet te zijn, boven alle Throonen en Machten, *Eph.* 1. 21. En de Engelen geſegd werden de Godſaligen te bewaren / *Pſal.* 91. 11. 12. Want een Vader bewaard zijn kind / een Herder ſijne ſchapen / en God draagd alle dingen door het Woord ſijner kragt, maar daarom is een vader niet minder dan ſijn kind / een Herder dan ſijn kudde / en God dan het ſchepſel.

Den Engel is Zachariæ verſchenen aan de rechter-zijde van den Altaar / om dat hy een goede en aangename ſake verkondigde; want van ouds is de rechter-zijde voor goed / en de ſlinker als een aanwijſinge van quaad geacht; gelijk den Poëet te kennen geeft / *Dexter ades, & dexter adi pede Sacra ſecundo.* En den Apoſtel ſpreekt 2 *Cor.* 6. 7. Van wapenen der gerechtigheid aan de rechter en aan de ſlinker-zyde. Dat is in voorſpoed / en in tegenſpoed. En God werd geſegd te zijn aan onſe rechter-zyde, als hy ons gunſtig is en goedertierlijk bewaerd / *Pſal.* 16. 8. Om dat de Heere aan myne rechterhand is, ſal ik niet wankelen. Soo leeſd-men insgelijcx *Marci* 16. 5. dat den Engel, die de opſtandinge Chriſti verkondigde / ter rechter-zijde van het graf geſeten heeft.

Hoe het te verſtaan zy, dat Johannes ſoude *vervuld werden met den H. Geeſt, ook van ſijns Moeders lijve aan?* Luc. 1. 15.

Sommige (onder welke den Geleerden Grotius is) meynen / dat dit moet verſtaan werden van de Moeder Johannis, om dat de kinderen voor haar geboorte / voor geen perſoonen / die by haar-ſelven beſtaan / te achten zijn; maar alleen als deelen van hare Moeders: en dat derhalven deſe voorſegginge des Engels doen vervuld is / als Eliſabeth vervuld wierd met den H. Geeſt / en door den ſelven begon te propheteren / *Luc.* 1. 41. En door haar eenigſints Johannes / den welcken God op deſe wijſe wilde verheerlijken/ en aan-wijſen / dat hy oock daar na ſelfs met den Geeſt der Prophetie ſoude aangedaan werden. Doch dit niet tegenſtaande / ſoo geeft deſe maniere van ſpreken ook wat meer te kennen; namelijk / dat God ook van de eerſte formatie / en geboorte / in Johanne heeft ingeſtort eenige goede en Goddelijke beginſelen / bequaamheden / en genegentheden tot ſijn Ampt / en vroom Godſalig leven / dat hy daar na / als ſijnen aart ſich begon te betoonen / geleeft heeft. Insgelijcx leſen wy van Jeremia, *Jerem.* 1: 5. Eer dat ik u ſin 's Moeders buyk formeerde, heb ik u gekend, en eer dat gy uyt de Baar-Moeder voort-quaamd, heb ik u geheyligd; ik heb u den volke tot een Propheet geſteld. En van Paulo *Gal.* 1. 15. Dat hem God van ſijns Moeders lijve aan af-geſonderd, en door ſijn genade geroepen heeft. En David ſpreekt God *Pſal.* 22. 10. 11. aldus aan. Gy zijt het immers, die my uyt den buyk hebt uyt-getogen; die my hebt doen vertrouwen, zijnde aan mijns Moeders borſten. Op u ben ik geworpen van de Baar-Moeder af; van den buyk myner Moeder aan zyt gy myn God. Ten anderen / dat die beginſelen en bewegingen des goeden Geeſts / door byſonderen yver / en uytnemende gaven / ſich heeft begonnen in Johanne te vertoonen / niet alleen toen hy nu ſijn Ampt opentlijk bediende / maar even ook in de eerſte en aankomende Jaren van ſijne jonkheyd. Soo dat Johannes de werkingen / en de vruchten van den Geeſt der heyligmakinge / allencxkens / ſelfs van ſijn teere jaren af/ gehad / en beweſen heeft. Waar uyt blijkt dat die lieden niet wel ſpreken van de bekeeringe / die meenen dat de ſelve altoos plotſelijk / en merkelijk op eenen tijd komt / met uytnemende benauwdheden / en angxten der weder-geboorte; en ſoo / datmen moet konnen aanwijſen / op wat tijd / door wat middel / of wijſe / dat yemand weder-geboren zy / of dat hy ſich daar van niet kan verſekeren. Want / hoewel in menſchen die lang in Godloosheyd / en ſware ſonden / geleeft hebben / ſulkx mach geſchieden / ſoo handeld God niet op een wijſe met alle menſchen / maar ſeer verſcheydentlijk / ook in de bekeeringe der ſelve: veele worden van jonkx beenen af / allencxkens met de goede opvoedinge / en vermaninge der Ouders / tot ware Godſaligheid gebragt. Sommige worden meer door banden der liefde / en door de goedertierenheid Gods tot bekeeringe gebragt / *Rom.* 2. 4. dan door den ſchrik der Wet. *Jerem.* 32. 3. Daarom heb ik u getrokken met goedertierenheid. In andere komt het zaad des Geloofs / en der weder-geboorte / van langer-hand / met kleyne en by-na ongevoelijke beginſelen / als een kleyn moſterd-zaad / 't welk groeyd / ſonder datmen het op eenen byſonderen tijd / en niet dan na verloop van tijd / merken kan. Sie *Marci* 4. 27. *Luc.* 13. 19. *Joh.* 3. 8.

TWEE-SPRAAK,

Van de gedaante en geſtalte Jeſu Chriſti. Dat de volgende Eeuwen verre af-geweken zijn van de eerſte eeuvoudigheid der Chriſtenen.

Nicephorus. Aangeſien dat onſen Heer en Saligmaker Chriſtus voor de oogen onſes lichaams onſienelijk is / als in de Hemelen op-genomen / en in heerlijkheid ſittende ter rechter-hand Godes; ſoo dunkt my dat het een ſeer wenſchelijke ſaak is / ſijn gedaante en af-beeldinge te hebben / op dat wy weten mogen in wat geſtalte / en vertooninge / hy op Aarden gewandeld heeft.

Gerardus. Maar meynd gy datmen nu wel ſekerlijk kan weten / en toonen / na verloop van meer dan ſeſtien eeuwen / hoedanig in der waarheid het uytwen-

dig aanſien en gedaante Chriſti geweeſt is; ik kan qualijk gelooven/ datmen dat op goede gronden/ en onfeylbaarlijk/ bewijſen kan/ maar oordeele veel eer/ dat het niet zijn van Fabulen/ en onſekere meyningen en geruchten/ 't geene/ dies aangaande/ verhaald word.

Niceph. Wel hoe praat gy ſoo Gerard? weet gy niet dat de Heere Chriſtus hem ſelven afgebeeld heeft/ en dat hy in een lijnwaat zijn gedaante aan Abgaro, Prins van Edeſſa, geſonden heeft/ door dien hy te vooren gebeden hadde/ dat Chriſtus in perſoon by hem geliefde te komen/ 't welk af-geſlagen zijnde/ heeft een konſtig ſchilder geſonden/ om Chriſtum af te beelden/ en door deſen ſchilder heeft Chriſtus zijn eygen gedaante Abgaro beſchikt. Gelijk Euagrius verhaald in zijn Kerkelijke Hiſtorien, *Lib.* 4. *Cap.* 26.

Gerard. Ik oordeele dat die Hiſtorie niet meer geloofs verdiend/ dan 't geene Euſebius verhaald heeft/ van de brieven die Abgarus aan Chriſtus, en Chriſtus aan Abgarus geſchreven heeft. *Lib.* 1. *Cap.* 14. Welk verhaal van de Geleerde/ met goede reden/ als fabuleus verworpen werd. Ja 't geene Euagrius verhaald/ is noch ſoo waarſchijnelijk niet; door dien Euſebius, hebbende gelegentheid/ om dat te gedenken/ en verhandelende 't geene tuſſchen Abgarus en Chriſtus voor-gevallen is/ niet een woord van de gemelde afbeeldinge Chriſti ſpreekt/ 't welk hy ſonder twijffel niet ſoude na-gelaten hebben/ indien het waarachtig bevonden geweeſt ware.

Niceph. Maar gy weet immers/ dat het voor ſeker gehouden werd/ dat Chriſtus in zijn lijden/ heeft aan Veronica een ſweet-doek gegeven/ in welke de Heere Jeſus zijn gedaante ingedrukt had.

Gerard. Ik heb dat wel hooren ſeggen/maar noyt hooren met eenige waarſchijnelijke reden bewijſen: maar uyt ik achte/ dat het een verſieringe is der laatſte Eeuwen; aangeſien noch Euſebius, noch in de drie volgende Eeuwen eenig ander Schrijver/ daar van gewag maakt.

Niceph. Gelooft gy dan ook niet/ dat Chriſtus zijn gedaante in-gedrukt heeft in het lijnwaat/ in welke hy gewonden geweeſt is/ doen hy begraven wierd/ en nu noch te Turyn bewaard word. Waar in niet alleen het aangeſicht/ maar ook de grootte en geſtalte van het gantſche lichaam Chriſti, van vooren en van achteren/ na het leven vertoond word.

Gerard. Dit geloof ik noch minſt van al; ja ik twijffele niet/ of het is een taſtelijke leugen/ welkers valsheid alleſints blijkbaar is. Want/ voor eerſt/ in de eerſte veerthien honderd jaren na de geboorte Chriſti, heeftmen van deſe Fabel niet geweten/ en geen Hiſtory-ſchrijver heeft daar van geſproken. Ten anderen hoe kan dit lijnwaat vertoonen het lichaam Chriſti, ja (gelijkſe ſeggen) hoe groot dat yder wonde zijns lichaams geweeſt is/ om dat het naaſt aan het ſelve gelegen heeft/ gelijk dit verhaal voor-geeft? Want Chriſti lichaam is rontom met ſpeceryen beſet geweeſt/ ſoo dat het lag in een mengſel van Myrrhe, en Aloe, ontrent honderd ponden ſwaar, *Joh.* 19. 39. En/ behalven dat Lijnwaat/ dat het geheele lichaam omvong/ waren naaſt het lichaam andere doeken/ rontom de handen en voeten/ alleen den ſweet-doek lag op het aanſicht/ ſonder datter yets anders tuſſchen beyden lag/ na de gewoonte der Joden; gelijk af te nemen is uyt het exempel van Lazarus, *Joh.* 11. 44.

Niceph. Maar Euſebius verhaald immers *Lib.* 7. *Cap.* 17. dat die vrouwe/ die Chriſtus van de bloedloop verloſt heeft/ *Matth.* 9. een beeld heeft opgerecht/ dat de gelijkeniſſe Chriſti vertoonde.

Gerard. Hy ſegd eerſt/ datſe heeft een beeld opgeregt/ hebbende de gedaante van een mans-perſoon/ maar niet van Chriſtus. Doch daar na ſegd hy niet/ dat het de afbeeldinge Chriſti was/ maar alleen/ datmen ſeyde/ dat het Chriſti gedaante vertoonde. Soo dat Euſebius ſelve aan de waarheid daar van ſchijnd getwijffeld te hebben. Ten anderen/ genomen dat het de gedaante Chriſti vertoond had/ nu ſeſtien honderd jaren geleden zijnde/ daar uyt blijkt geenſints/ dat men nu de ware afbeeldinge Chriſti toonen kan. Te meer/ dewijle dat de geene/ die daar van roemen/ niet eens zijn/ maar verſcheyden gedaanten aanwijſen/ uyt welke verſcheydenheid de valſcheid van haar ſeggen/ of immers ten minſten de onſekerheid/ blijken mag. Men ſegd ook/ dat Lucas Chriſtum na het leven uyt-geſchilderd heeft/ en dat die ſchilderye te Romen bewaard word. Maar dat kan noch met reden/ noch met geen oude ſchryvers der eerſte eeuwen/ beweſen worden. Ik geloove dan/ datmen nu in deſen tijd niet kan bewijſen/ of vertoonen/ hoedanig de gedaante des lichaams Chriſti geweeſt zy; en dat het alles of fabuleus/ of immers gantſch onſeker is/ 't geene nu van de vertooningen des ſelfs geſegd/ en gelooft word. De eerſte Chriſtenen/ hebben in haar eenvoudigheid daar over niet ſorgvuldig geweeſt/ gelijk in de volgende ſuperſtitieuſe eeuwen. Paulus ſegd ook/ dat hy niemand, ja ook Chriſtum ſelfs, na den vleeſche niet meer kende, alwaar 't dat hy hem te vooren na den vleeſche gekend mogt hebben. 2 *Cor.* 5. 16. Want aan de gedaante of geſtalte Chriſti, is/ in opſicht van onſe ſaligheid/ in het alderminſte niets gelegen. Het vleeſch is niet nut (veel min de uyterlijke afbeeldinge) maar het is de Geeſt die levendig maakt. *Joh.* 6. 63. Chriſtus is genoegſaam in de H. Schriften afgemaald. *Gal.* 3. 1. Op dat hy Geeſtelijker wijſe in ons een gedaante kryge. *Gal.* 4. 19. Ja het is beter/ dat wy nu Chriſti uytwendige gedaante en afbeeldinge niet hebben/ op dat daar mede geen afgoderye/ of immers ſuperſtitie/ bedreven ſoude werden. Gelijk men leeſt dat Moſis doode lichaam verborgen is geweeſt/ na apparentie/ om diergelijke oorſaak. Hoewel niet tegenſtaande dit/ die van het Pausdom niet na laten/ met hare verſierde afbeeldingen/ veelderley ydele ſuperſtitien en afgoderye te doen. Want/ hoewel yemand mogt denken/ dat/ gemerkt Chriſtus God en menſch is/ men derhalven zijn gedaante mach aanbidden; ſulkx volgd ganſchelijk niet/ want alle aanbiddinge en Goddelijke eere/ die yet wat anders dan eygentlijk God/ als God/ beweſen word/ is afgoderye. Chriſtus ſelfs/ als Middelaar/ is het voorwerp van de aanbiddinge niet; maar alleen als God aangemerkt: veel min kan zijn uytwendige gedaante/ in welke zijn lichamelijke geſtalte vertoond word/ het voorwerp weſen van Goddelijke eere. Te meer/ dewijle de eenvoudige menſchen/ biddende voor een lichamelijke afbeeldinge/ lichtelijk daar toe vervallen/ datſe of meynen/ dat God ſelfs lichamelijk is/ en ſoodanigen figure gelijk; of immers/ datmen Chriſtum ook na zijn menſchelijke natuure mach aanroepen/ en Goddelijke eygenſchappen en werken toe-ſchrijven.

Niceph. Maar/ genomen het zy ſoo/ datmen geen rechte vertooninge kan wijſen van het aanſicht/ ofte uytwendige gedaante Chriſti; ſoudemen niet konnen uyt eenige Oude Schrijvers yets weten/ aangaande de geſtalte zijns lichaams?

Gerard. Ik ſal u wel verhalen/ wat men ſchrijft/ aangaande de gedaante Chriſti, maar of de beſchrijvingen vaſt en ſeker zijn/ twijffele ik ſeer/ dewijle ik daar van geen genoegſaam bewijs vinde. Nicephorus in zijn eerſte boek der Kerkelyke geſchiedeniſſen, in het laatſte Capittel; beſchrijft de geſtalte Chriſti aldus. Hy is geweeſt van een ſchoon en levendig aanſien. Syn lichaam was ſeven palmen hoog. Syn hayr geelachtig, en niet ſeer dik, een weynig krullende: de wynbraauwen waren ſwart. De oogen ganſch ſnel en levendig; de neus wat langachtig. Den baard was geel, niet ſeer lang. Het hayr zyns hoofds was lang: want hy is noyt geſchooren geweeſt; ook is geenes menſchen hand op zyn hoofd geweeſt, dan alleen zyns moeders, en dat alleen in zyne teere jonkheid. Syn aangeſicht was niet rond, noch ſcherp,

maar

maar ſeer gelijk het aangeſicht ſijns moeders Maria, wat neder-hellende; hebbende een kooren-koleur, en wat roodachtig: vertoonende een behoorlijke deftigheid en voorſichtigheid, met ſachtſinnigheid vergeſelſchapt. Maar / gemerkt het bekend is / dat Nicephorus in ſijn Hiſtorien veel notoire leugens en Fabulen geſet heeft; als (om een ſtaaltjen te geven /) dat Maria ten Hemel op-geklommen is / en dat Johannes den Apoſtel / na ſijn begraveniſſe / lichamelijk in den Hemel op-genomen is: dat het kruyce Chriſti over de drie honderd jaren na zijn dood gevonden is / en miraculeuſelijk van de kruycen der twee moordenaren / die met Chriſto gekruyſt wierden / onderkend; en diergelijke meer. Ten anderen / gemerkt Nicephorus uyt geen geloof-waardig Schrijver der eerſte eeuwen / de gedaante Chriſti bewijſd / ſoo is op ſijn ſeggen geen ſtaat te maaken. Want het is alleſints blijkbaar / dat de eerſte Chriſtenen / in haar eenvoudigheid / op veele ſaken ſelfs geen acht genomen hebben / over welke de volgende eeuwen groote ſuperſtitien gehouden hebben. Als / by exempel / men heeft in de eerſte eeuwen der Chriſtenen geen acht genomen op den tijd der geboorte Chriſti, waar doorſe tot noch toe onbekend gebleven is. Men heeft op het kruyce Chriſti (ſelfs na de belijdeniſſe der Papiſten) in de drie eerſte eeuwen geen acht genomen: noch eenige heyligheid geſteld in het beſien der plaatſe daar Chriſtus begraven geweeſt is. Men heeft niet gehoord van de boerkens van de opvoedinge en kinderlijken ouderdom Chriſti, welke daar na verſonnen zijn / gelijk onder andere aanwijſen de Centuriatores Magdeburgenſes. *cent.* 1. *Lib.* 1. *Cap.* 14. Men heeft niet geweten van de voet-ſtappen Chriſti; die Sulpitius Severus verhaald *Lib.* 2. Hiſtoriæ Sacræ, dat op den Olijf-berg onbewegelijk blijven / in die ſelve plaats / van welke Chriſtus ten Hemel gevaren is. Noch van veele diergelijke vertellingen / die de volgende eeuwen verſonnen hebben.

Niceph. Nochtans verhaald Hieronymus in ſijn boek *de locis Hebraicis*, dat op den Olijf-berg / aan het Ooſten van Jeruſalem / in ſijnen tijd getoond wierden de voetſtappen des Heere in de aarde ingedrukt. En, hoe-wel (ſegd hy) de ſelve aarde alle daag van de Geloovigen word weg-genomen, ſoo nemen echter die Heylige voet-ſtappen dadelijk haren voorigen ſtand weder. Ja hy doed daar by / dat men over die plaats / daar de voet-ſtappen Chriſti ſtaan / noyt geen dak heeft konnen maaken; om dat van die plaats / door de Locht / het lichaam des Heeren in den Hemel gegaan is.

Gerard. Eer ik mijn gevoelen hier over ſegge / ſoo ſal ik eerſt de woorden Hieronymi ſelve te voorſchijn brengen: en zijn als volgd. *Mons oliveti, ad orientem Hieroſolymæ, torrente Cedron interfluente, ubi ultima veſtigia Domini humo impreſſa hodieque monſtrantur. Cumque terra eadem quotidie à credentibus hauriatur, nihilominus tamen eadem ſancta veſtigia priſtinum ſtatum continuò recipiunt. Denique cum Eccleſia, in cujus medio ſunt, rotundo ſchemate & pulcherrimo opere conderetur: ſummum tantum cacumen, ut perhibent, propter dominici corporis meatum, nullo modo contegi & concamerari potuit: ſed tranſitus ejus à Terra ad Cœlum uſque patet apertum.* Merk wel / dat Hieronymus een verhaal doed / maar niet ſegd watter van is / of dat hy ſulkx bevonden of geſien heeft: ja by het tweede lid zijner vertellinge / voegd hy deſe woorden uyt-drukkelijk daar by / *ut perhibent*, gelijk men ſegd. Ten anderen / indien het waar is / datter verhaald word / ſoo moet daar in een groot / en een geduurig mirakel geſchieden: 't welk / indien bevonden wierd / van de Hiſtory-ſchrijvers / inſonderheid de oudſte / de Euangeliſten / Apoſtelen / en alle andere / niet ſoude verſwegen worden; en daar ſoude meer bewijs en ſekerheid van weſen / dan men nu vernemen kan. Ten derden / dat Hieronymus verteld / dat alle dage de Aarde / in welke deſe voet-ſtappen ſtaan / van de Geloovigen weg-genomen word (ſonder twijffel als een ſeer heylige ſaake) dat ſmaakt (na mijn oordeel) al vry wat veel na ſuperſtitie; en dat God / om de ſelve te bevеſtigen / ſulken geduurigen mirakel ſoude doen / dunkt my geenſints waarſchijnelijk. Maar het kan wel weſen / dat ſulkx / of yet diergelijkx / aan de ſuperſtitieuſe reyſigers (die groote devotie en heyligheid ſtellen in het beſichtigen van het graf Chriſti, en de plaatſen daar hy gewandeld heeft / en inſonderheid van welke hy ten Hemel op-gevaren is) niet door een waarachtig mirakel / maar door bedrog / en heymelijke beſchikkinge / getoond is geweeſt. Gelijk men hedens-daags in het Pausdom ſiet / dat veele valſche mirakelen die ſuperſtitieuſe menſchen / door bedriegelijk beleyd / wijs gemaakt worden. En / om te beſluyten / ſal ik hier by voegen / 't geene my onlangx is voor-gekomen / in een Reys-boek / gedrukt tot Dordrecht anno 1652. in welk verhaald werd van eenen Factoor des Koningx van Portugaal / Emanuël den 14. dat hy een weynig buyten Jeruſalem geſien heeft / een levendigen man / ſtaande onder een vierkante Galderye / onderſteund met vier ſteene pilaren; welken man geheel naakt was / met het hayr tot de voeten toe gewaſſen / ſonder eenige beweginge / dan alleen dat den Factoor / met veele vremdelingen geſien hebben / ſijne oogen bewegen / en op-ſlaan; Item / ſijnen azem in-halen en uytgaan / als ook den buyk op en neer gaan. Van deſen man word getuygd / dat hy noyt ſpreekt / dan eenmaal in het jaar / vragende of den man met het kruys niet komt. Maar (gelijk andere ſeggen) of de vrouwen noch vruchtbaar zijn / en kinderen dragen? Hy verhaald alles ſeer pertinent / met allerley omſtandigheden / en dat men deſe man niet kan ſien / dan met ſeer ſware onkoſten / en niet ſonder byſondere toe-ſtemminge van den Turkſchen Soudan. Dat men niet tot de gemelde Galderye komt / dan door een naauwe verwelfde gang / met negen achter malkanderen volgende deuren geſlooten / en van de laatſte deure / die van yser is / heeft alleen den Soudan den ſleutel. Hy voegd daar by / datmen voor vaſt daar getuygd / en gelooft / dat die man ſoo geſtaan heeft van de tijden des lijdens Chriſti, en ſoo ſal blijven ſtaan tot ſijn komſte ten Oordeel: en dat de reden is geweeſt / dat de Heere Chriſtus, geladen met ſijn kruys / voor by ſijn huys gekomen is / en deſen man / ſtaande voor ſijn deure / geſegd heeft tot Chriſtus, ga, ga, al had ghy over lange deſen weg gegaan, daar had niet veel aan gelegen geweeſt. En dat Chriſtus, ſich om-keerende / ſeyde: ik ſal gaan, en gy ſult ſtaan tot het eynde des Werelds, en eenmaal des jaars na myn komſte vragen. Welke Fabel ik niet twijffele / of ſal mijn gevoelen over de voorgaande beveſtigen / by den geenen die eenigſints van geſuyverde herſſenen / en een geſond oordeel zijn. Want men licht bemerken kan / dat dit / of gantſch een verſierde vertellinge is / van welke noch by de oude / noch eenige waarachtige ſchrijvers bewijs is: of liever / dat door de gierigheid der Turken dit beſteken is / om haar profijt te doen met de ſuperſtitieuſe nieuws-gierigheid der Chriſtenen. In dat ſelve Reys-boek / te voren gemeld / verhaald ons eenen J. Dankaarts, dat / als in Ruſſenland, of Moſcovien, yemand van aanſien / en groote middelen ſterft / die ſulkx met geld kan koopen; hem van den Aarts-Biſſchop / ofte grooten Metropolitaan van Ruſſien, word mede-gegeven tuſſchen de handen / en daar-mede in het graf geleyd / deſe navolgende brief / dien hy J. Dankaarts verklaard / in Moſcovien zijnde / van woord tot word overgeſet te hebben / en luyd als volgd.

Wy, by der gratie Gods Metropolitaan, ofte Aarts-Biſſchop van Ruſſien, N. N. aan onſen Heere, en vriend St. Pieter, ſleutel-bewaarder der poorten van den Almachtigen God.

Wy laten u weten, dat, nademaal op deſen tyd overleden is een oprecht Dienaar Gods. N. N. en dat den ſelven van ons; van alle ſonden geabſolveerd zijnde, de benedictie daar op ontfangen heeft;

Son

Digitized by Google

Soo is ons ſeer ernſtigh begeeren, dat ghy den ſelven, ſonder eenige verhinderinge, in-laat in het Rijke Gods, neem hem aan, en laat daar in geen faute zijn, want tot deſen expreſſen eynde hebben wy hem deſe brieven van abſolutie medegegeven. Gedaan op ſoo een plaats, en ſulken tijd, geteykend N. N. Metropolitaan van Ruſſien.

Voorts verhaald den gemelden Dankaarts, in ſijn Moſcoviſche reyſe / dat de Ruſſen / ſeer genegen zijnde tot ſterken drank / het gemeene volk hebben wijs-gemaakt / dat / als hare Prieſters en geeſtelijke perſoonen ſich door eeten en drinken verheugen / daar door de zielen der overledene verlicht en verquikt worden. Tot welken eynde eenmaal des jaars een groot feeſt gehouden werd / in welke de gemeene lieden aan hare geeſtelijke perſoonen / uyt liefde tot hare afgeſtorvene vrienden / allerley lekkere ſpijs en drank brengen; waar-mede ſy eenige dagen achter een goede cier maaken / en groote debauche bedrijven. Uyt welke ſtaaltjens wy ſien de wonderlijke licht en ydel-geloovigheid der Chriſtenen / en hoe hare verleyders daar-mede haar voordeel ſoeken.

Hoedanigen dood Judas den verrader geſtorven zy? *Matth.* 27. 5. *En heenen gaande verworgde (hem-ſelven.)* en of-men oordeelen moet, dat alle die haar ſelven verdoen, verdoemd zijn?

HOe-wel het gemeen gevoelen is / dat Judas ſich-ſelven ſoude met een ſtrop verhangen hebben: ſoo blijkt nochtans dat niet uyt den text. Want het woord / dat in het Grieks gebruykt word / toond alleen dat Judas verſtikt is geweeſt / maar het drukt de maniere niet uyt / op welke dat het geſchied zy. En die woorden hem-ſelven ſtaan in den Griekſchen text niet / en daarom zijnſe ook tuſſchen twee haakens geſet. Om deſe reden meynen veele Geleerde mannen / dat hy uyt groote droefheid / wroegen / en angſt van zijn gemoed / geſtikt is; of wel door een haaſtige ſiekte / diemen in het Grieks noemd συνάγχη of ἀγχόνη, in het Latijn *angina*, en in het Duyts ſquynancye. Of wel / dat hy door droefheid / en quellinge des geeſts / niet is eygentlijk geſtorven / maar ſoo ver tot wanhope gebragt / dat hy ſich-ſelven van een steylte neder-geſtort heeft / en dat alſoo / (gelijk Lucas verhaald / *Act.* 1. 18) Hy, voorwaarts over-gevallen zynde, midden op geborſten is, en alle ſijne ingewanden uyt-geſtort zyn. Van welk gevoelen is den ſeer geleerden D. G. Johannes Voſſius in ſijn Harmonia Euangelica, p. 213. Soo dat het te verwonderen is / dat ſommige onder de Ouden Judam in groote eere gehouden hebben; om dat hy Chriſti lijden veroorſaakt heeft / 't welk ſy hem als een ſeer loffelijke daad toe-ſchreeven / als een oorſaak zijnde van de verſoeninge der menſchen. Doch / gemerkt wy hier over breeder gehandeld hebben / in onſe Heylige Natuur-beſchrijving, over *Matth. Cap.* 27. 5. ſoo ſullen wy dit nu niet verder aantrekken; maar alleen dit geval van het gewiſſe / of men oordeelen moet / dat alle perſoonen / die ſoo verre verrukt werden / datſe haarſelven verdoen / noodſaakelijk verdoemd zijn? Te meer / dewijle veele menſchen / inſonderheid onder de Heydenen / het verdoen van ſich-ſelven / in verſcheyden gevallen / als een vrije ſaake geoordeeld hebben; gelijk wy breeder over die ſaak gehandeld en aangewesen hebben in onſe H. Natuur-beſchrijving, over *Job Cap.* 3. 11. Waarom ben ik niet geſtorven van de baar-moeder aan? &c. En in het Hand-boek over Salomons ſpreuken / over *Eccl.* 7. 1. Den dag des doods is beter, dan den dag dat yemand geboren word.

Antw. Veele ſchorten op de voor geſtelde vrage haar oordeel op / latende de uytſpraak geheel aan Gods oordeel; ſeggende / de verborgen dingen zyn voor God: Gebruykende / en hier in te paſſe brengende / 't geene Paulus, doch in een geheel anderen ſin / en oogmerk / geſegd heeft *Rom.* 14. 4. Wie zijt gy die eens anderen huys-knecht oordeeld? hy ſtaat, of hy vald ſijnen Heere, &c. Doch wy antwoorden / datmen / om in deſe ſaak wel te oordeelen / moet onderſcheid maken / tuſſchen perſoonen en perſoonen / die tot haar ſelfs doodinge gebracht worden: en ten anderen / tuſſchen de verſcheyde manieren / op welke zy tot die daad vervoerd worden. Want ſommigen hebben te vooren Godſaliglijk / en onberiſpelijk geleefd / en genoegſaame teykenen gegeven / van haar bekeeringe en Heyligmakinge: invoegen om na den aart der liefde alles goeds van haar te hoopen. Ten anderen / ſommige menſchen worden door ſwaarmoedigheid / aanvegtingen / en quellingen des Geeſts / ſoo hevig overrompeld / datſe haar ſelfs niet zijn / ja / gelijk dolle / of dwaſe menſchen / niet weeten wat ſy doen / en derhalven geenſints konnen van moed-wil beſchuldigd worden; niet meer dan de geene / die door een raſende ſiekte yets doen of ſeggen / waar van zy een verſoeyen hebben / ſoo haaſt zy tot haar-ſelven komen / en bedenken wat zy gedaan hebben. Van deſe / ſonder twijffel / moet men een geheel ander gevoelen hebben / dan van de geene / die te voren godloos geleeft hebbende / door overval en wroegen haarder conſcientie in wanhope vervallen / en met opſet / en door bedachten raad / haar ſelven van het leven berooven. Want / behalven dat het wel geſchieden kan / dat in de daad ſelve / van ſich ſelven om te brengen / eerſe geheel geëyndigd werd / yemand ſoude konnen tot oprecht berouw komen: ſoo behoordmen te denken / dat de geene die buyten haar ſelven gerukt zijn / niet wetende wat ſy doen / eenigſints moeten gedacht werden niet te doen / 't geene ſy doen; door dienſe daar geen verwilliginge toe brengen. Gelijk Paulus ſoo ſpreekt / *Rom.* 7. 15. Want 't geene dat ik doe ken ik niet, &c. namelijk niet voor goed. En *Vers* 20. Indien ik 't geene doe dat ik niet wil, ſoo doe ik nu 't ſelfde niet meer, maar &c. Ten anderen / ſoodanige menſchen / indienſe tyd hadden / en weder konden tot haar ſelven komen / en bedenken wat ſy gedaan hebben; ſy ſouden ſonder twyffel berouw hebben van haar miſdaad: en in ſoodanigen geval moet men denken / dat de inwendige geſtalte / en bereydheid des gemoeds / van God als de daad ſelve / na ſijn barmhertig Oordeel / aangenomen word / volgens 2 *Cor.* 8. 12. Diergelijk oordeel is te neemen van Vrome en Godſalige menſchen / van welke het ſomtijds wel gebeurd / datſe in eenige miſdaad gevallen zijnde / by exempel / onmatigen toorn / of onmatigheid / &c. haaſtelijk door de dood / als in een oogenblik / overvallen worden / ſonder tyd te hebben / om in het byſonder ſich over die miſdaad te bekeeren.

Voeg hier by het exempel van Simſon, die ſich-ſelven heeft omgebracht / en nochtans onder de geloovigen geprieſen word, *Heb.* 11. 32. En word daar over geroemd / dat hy in ſyn dood meer vyanden omgebracht heeft / dan in ſijn leven. *Jud.* 16. 30. Welke daad de Gods-geleerden oordeelen / dat niet ſonder beleid des Geeſts Gods geſchied is; want God had hem geſteld tot een verloſſer van ſijn volk / en tot een wreeker van hare vyanden. Ja dat ook Simſon, in deſe gelegentheid / een Voor-beeld Chriſti geweeſt is / die door ſijne dood ſijne vyanden overwonnen heeft.

Gelijk dan God de Geloovigen alle hare ſonden vergeeſt / ook de ſwakheden dieſe / na hare bekeeringe / onbedachtelijk begaan: ſoo iſſer ook niet aan te twijffelen / of hy vergeeft ook die miſdaad / die onwetende / of immers niet uyt moedwil / van haar begaan word / in hare dood. Te meer / indien wy bedenken de groote kracht / die de tegenſpoeden / benauwdheden des geeſts / en verſoekingen door allerley elende / ſmert / ſchande / ſchaade / droefheid / en ſwaarmoedigheid; wat een groot geweld (ſeg ik) deſe dingen ſomtijds doen / en gedaan hebben / omtrent de zielen van ſelfs de uytnemendſte kinderen Gods. Soo dat beyde Job en Jeremias den dag van haare geboorte vervloekt hebben.

Job

Job 3: 3. *Jerem.* 20. 14. David heeft ſomtijds ſoo verſteld geweeſt / over den voorſpoed der Godlooſen / en den tegenſpoed der Vroomen / dat hy by na van den weg der Godſaligheid geweken was. Sie *Pſ.* 73. Sie hier over Jeremias klaghte / *Jerem.* 12. en Salomons *Eccl.* 4. Soo dat hy de verdrukkingen der Vroomen aanmerkende / die in de Weereld geſchieden / oordeelde *Vers* 2. dat de doode gelukiger waren dan die leefden, en die noyt geweeſt was gelukkiger dan die beyde, om dat hy niet geſien heeft het booſe werk datter onder de Sonne geſchied. Ja *Eccl.* 7. 7. ſegd hy / Voorwaar de onderdrukkinge ſoude wel eenen wijſen dol maaken. Soo dat het niet vreemd is / dat wy geſegd hebben / dat ſomtijds yemand door droefheid / en verſoekingen / door elenden / ſoo hart overvallen werd / dat hy ſich ſelfs niet is / maar buyten zijn verſtand / niet wetende wat hy doed : Soo dat het geene hy ſegd of doed / als door zijn doen niet kan gerekend werden. Soo heeft Job dikmaal / uyt perſinge van zijn verdriet / dingen geſproken / waar over hy / ſich beter bedenkende / berouw gehad heeft. Sie *Job.* 42. 3. 6.

1. Hoe het met malkanderen over een komt, als Marcus ſchrijft *Cap.* 15. 25. dat Chriſtus gekruyſt is ten 3. uyren. En *Johannes Cap.* 19. 14. *Ontrent de ſeſte uyre?*

2. Of de verduyſteringe, in het lijden Chriſti, eygentlijk den geheelen Aard-bodem bedekt heeft, volgens *Luc.* 23. 44.

OM deſe ſwarigheid wech te nemen / bemerk ik dat verſcheyden antwoorden gegeven worden. Eenige meynen dat de Euangeliſten / en andere ſchrijvers der H. Schriften / wel niet gemiſt hebben in ſaken / die het fondament van geloove / of de ſaligheid der menſchen / betreffen / maar wel in minder ſaken / daar weynig aan gelegen was / als in omſtandigheden van tijd / plaats / getal / of diergelijke / welkers kenniſſe tot het ſalig-maakende geloove niet noodig is ; en datſe in die dingen veelſints van malkanderen verſchillen. Andere oordeelen / dat dit verſchil gekomen is / niet door fauten van de Euangeliſten / maar der geene die de Euangeliſche boeken hebben uyt-geſchreven. In dit gevoelen is / onder andere / den ſeer geleerden Voſſius : in Harmonia Euangelica *Lib.* 2. *Cap.* 7. en Caſaubonus in Baronium Exercit. 16. pag. mihi 668. 669. Maar andere denken / dat deſe twee Euangeliſten / Marcus en Johannes, ſeer wel accorderen / indienmen ſegd / dat Marcus by de derde uyre van den dag verſtaat het derde deel des daags / welk begon na het eynde van de ſesde uyre des daags / over-een komende met onſen middag. Want in dien tijd (ſeggen zy) wierden / ſoo dag als nacht / yder in vier deelen onderſcheyden. Het eerſte deel des daags begon van den Sonnen-opgank, en duyrde tot het eynde van de dry eerſte uyren des daags ; het tweede begon van het eynde der derde uyre tot het begin van de ſevende : het derde deel nam zijnen aanvank van het eynde der ſesde uyre, tot het eynde der negende : het vierde begon met het begin der thiende uyre, en ſtrekte ſich uyt tot het eynde der twaalfde uyre, ofte den Sonnen-ondergank. Soo dat / na deſe rekeningen / het eynde der ſesde uyre / en het begin der derde / een en den ſelven tijd geweeſt is.

Hoe-wel Mattheus en Lucas ſeggen dat de gemelde duyſterniſſe gekomen is over de geheele Aarde. *Luc.* 23. 44. *Matth.* 27. 45. ſoo moetmen nochtans dat niet verſtaan / eygentlijk van den geheelen Aard-bodem / maar alleen van Judæa. Want / indien deſe verduyſteringe geweeſt waare over den ganſchen Aart-kloot / ſonder twijffel ſouden verſcheyden Hiſtory-ſchrijvers / ſoo Griekſche ; als andere / daar van gewach gemaakt hebben. In dit gevoelen is ook Hieronymus geweeſt / en Origenes, die / in zijne verklaringen over Mattheus, ſegd / dat de gemelde verduyſteringe gekomen is / door eenige Wolken / nevelen / en verdikkinge der Locht in Judæa, maar niet door een Eclipſis in de Son : want die kan niet geſchieden / dan met een nieuwe Mane / maar als Chriſtus leed / is het volle Mane geweeſt / of daar ontrent. Het is waar / dat in de brieven van Dionyſius Areopagita aan Polycarpus, en Apollophanes, verhaald werd / dat hy Dionyſius in Egypten / in de Stad Heliopolis, ſoude geſien hebben de verduyſteringe / die over de Aarde quam / als Chriſtus geleden heeft ; en dat hy met verbaaſtheid ſoude uytgeroepen hebben / de Wereld vergaat, of den Schepper der Natuure lyd geweld. Om dat hy bemerkte dat het geen natuurlyke Eclipſis weſen konde. Waar uyt ſchijnd te volgen / dat die duyſterniſſe niet alleen in Judæa, maar over den ganſchen Aard-bodem / geweeſt is. Edoch / deſe brieven moeten mede gerekend worden onder de verſierde / en valſche boekken / waar van / gelijk Caſaubonus aanwijſt / de eerſte Eeuwen der Chriſtenen ſeer vruchtbaar geweeſt zijn ; als blijken mag in Sixti Bibliotheca, Critico Riveti, Sculteti Medulla, by de Centuriatores Magdeburgenſes &c. Sie hier van de aanteykeningen des ſeer geleerden Eraſmi over het laatſte vers van het 17. Capittel der handelingen der Apoſtelen. Alwaar hy klaarlijk bewijſt / dat die boekken / die noch hedens-daags uytgaan op den naam van Dionyſius Areopagita, van welken *Act.* 17. 34. geſproken word / niet zijn van hem / maar van een ander beſchreven / en op den naam van den gemelden Dionyſius valſchelijk uyt-gegeven.

En / hoe-wel Lucas ſegd / datter duyſterniſſe wierd over de geheele Aarde, ſoo is het nochtans niet vreemd dat te verſtaan / alleen van het Joodſche Land / want het is de Joden niet ongewoon / by de geheele Aarde / alleen het beloofde Land te verſtaan / 't welk zy beſeten hebben. Ja de H. Schrift gebruykt dikmaal ſulke overvloeyende manieren van ſpreken / door welke by de geheele wereld, of door alle Landen, alleenelijk eenige byſondere Landen / en Volkeren / verſtaan worden. Als *Act.* 11. 28. *Rom.* 1. 8. *Gen.* 41. 57. &c. Ja by de Volkeren onder den ganſchen Hemel / worden de inwoonderen van Canaan / en omliggende Landen / verſtaan / *Deut.* 2. 25.

Wat de Arke Gods geweeſt zy, en tot wat eynden in-geſteld?

OM wel te verſtaan veele plaatſen der H. Schrift / inſonderheid des Ouden Teſtaments / is het ſeer dienſtig / ja noodig / datmen ter deeg weete / wat de Arke des Verbonds geweeſt zy / en tot hoedanige gebruyken datſe geordineerd geweeſt is. Het woord Arke is een onduytſch woord / genomen van het Latijns woord Arca, beteykenende een kiſte. Want het is geweeſt een kiſte / gemaakt van Sittim-hout / lang twee ellen en een half / anderhalf elle breet / en anderhalf elle diep. Deſe kiſte was met Goud overtoogen / van buyten en van binnen / met een Gouden krans rondtom henen. Op deſe kiſte lach het verſoen-dekſel, gemaakt van louter Goud : en uyt de beyde eynden des ſelven dekſels waren de twee Cherubims, van Goud gemaakt. Deſe Cherubims breydeden hare beyde vleugelen om hoog / bedekkende met hare vleugelen het verſoen-dekſel / en hare aangeſichten waren tegen over malkanderen / na het verſoen-dekſel toe. *Exod.* 25.

Deſe kiſte is geweeſt een teyken van het Verbond tuſſchen God en de Joden : ja een teyken van Gods heerlijke en genadige tegenwoordigheid by haar. Want God had belooft dat hy ſoude woonen in het midden van de Cherubims ; die op de Arke waren / en dat hy van die plaatſe de gebeden der kinderen Iſraëls verhooren ſoude / en haar antwoorden geven / van

haar

haar gebraagd zijnde. *Exod.* 25. 22. Aldaar ſal ik by u komen, en ik ſal met u ſpreeken van boven het verſoen-dekſel af, van tuſſchen de twee Cherubims (die op de Arke der getuygeniſſe ſijn ſullen) alles wat ik u gebieden ſal aan de kinderen Iſraëls. Sie *Num.* 7. 89. Want / gemerkt meeſt alle Volkeren des Wereldts tot Afgoderyen genegen zijn / en geern yets ſichtbaars hebben / waar ontrent zy haaren Gods-dienſt oeffenen / en dat inſonderheid de Jooden daar in altoos ſochten de Afgoderije der Heydenen te volgen: ſoo heeft God dat door deſe Arke eenigſints willen voorkomen / want ſy is geweeſt een gewoonelijk ſichtbaar teyken der Goddelijke tegenwoordigheid / in plaats der Afgodiſche Beelden / ontrent welke den name Gods aangeroepen wierd / en door welke den geheelen openbaren Levitiſchen Gods-dienſt gepleegd wierd: want door deſe kiſte wierden de Offerhanden / en de gebeden / gedaan / 1 *Chron.* 23. 13. 2 *Chron.* 2. 4. en 13. 11. en 29. 11. *Deut.* 10. 8. *Joſ.* 7. 6. 2 *Sam.* 6. 2. By welke (namelijk Arke) den naam word aangeroepen, &c. 1 *Chron.* 13. 6. *Pſ.* 122. 4. Want de Arke word genaamd het aangeſigt des Heeren. En in de H. Schrift beteykend het dikmaal een ding / de Arke, en Gods aangeſichte; als / ſoo wanneer geſprooken word / van voor Gods aangeſicht te ſtaan, of yets te doen; voor Gods aangeſichte te gaan; Gods aangeſicht te ſoeken, of te vraagen, bidden, en ſoo voorts. *Judic.* 20. 26. Om deſe reden word de Arke genoemd de Arke Gods; de Arke des Verbonds; de Arke der kragt Gods, en Gods Macht; om dat God daar ontrent ſijn kragt toonde / in het verloſſen van ſijn Volk: Item / de heerlijkheid Gods, om dat die daar ontrent beweeſen wierd; God ſelve / en de Arke der getuygeniſſe, om dat het getuygeniſſe, dat is / de Tafelen der Wet / daar in lagen; als mede / den voet-bank van Gods voeten, de eere Iſraëls &c. Ja daarom word by Gods Arke ſomtijds verſtaan den geheelen Levitiſchen Gods-dienſt.

Eer den Tempel Salomons gebouwd was / wierd deſe Arke in den Tabernakel geſteld / en van d'een plaats tot d'ander gedragen: want in ſware Oorlogen / en Raads-plegingen / ofte openbare by-een-komſten der Overſten des Lands / pleeg de Arke in het Leger / ofte in de plaatſe der vergaderinge / gebragt te werden / om God raad te vraagen / en van ſijne hulpe verſekerd te weeſen. Sie *Judic.* 20. 27. 1 *Sam.* 4. 3, 4. Laat ons van Silo tot ons neemen de Arke des Verbonds des Heeren, en laat die in het midden van ons komen, op datſe ons verloſſe van de hand onſer vyanden, &c. 1 *Sam.* 11. 15. en 14. 18. *Num.* 14. 44. en *Cap.* 31. 6. Met de H. Vaten, &c. Dat is / met de Arke / en haar toe-behooren. 2 *Sam.* 11. 11. en 15. 24, 29. Maar / na dat den Tempel gebouwd was / is de Arke daar in een vaſte plaatſe geſet / in het Heylige der Heyligen / 1 *Reg.* 8. 21. 2 *Chron.* 6. 41. En nu Heere God, maak u op tot uwe ruſte; gy en de Arke uwer kragt, &c.

Als God op het dekſel der Arke ſich openbaarde / ſoo verſcheen hy in een duyſtere Wolke. *Levit.* 16. 2. Gelijk ook God insgelijks in een duyſtere Wolke verſcheen / doen hy de Wet gaf / volgens *Exod.* 20. 21. Moſe naderde tot de donkerheid, alwaar God was. In de Wolk-colomme verſcheen God / en ſprak tot Moſe *Exod.* 33. 9, 10. Daarom leeſen wy 1 *Reg.* 8. 12. De Heere heeft geſeyd, dat hy in donkerheid ſoude woonen. Ja / dewijle onder de Joden de Arke gelijk God ſelve eenigſints geacht wierd / als zijnde de plaatſe / en teyken van ſijn gunſte en genadige tegenwoordigheid / ſoo plegen eertijds de Jooden / ſelfs in verre gelegen Landen zijnde / te bidden met haare aangeſichten gekeerd na Jeruſalem / en den Tempel / in welke de Arke was. Sie 1 *Reg.* 8. 44. 2 *Chron.* 6. 38. 1 *Sam.* 5. 3, 4. word verhaald / dat deſe Arke Gods van de Philiſtijnen geſteld zijnde nevens haaren Afgod Dagon, den ſelven Afgod ter aarden in ſtukken gevallen is. Waar door te kennen gegeven wierd / dat door Chriſtum, als in de Arke afgebeeld / den Afgodiſchen dienſt der Heydenen te niet ſoude gebragt worden / na datſe tot de gehoorſaamheid des geloofs gebragt waren: 't welk ook aangeweeſen word / *Eſ.* 19. 1. En de Afgoden van Egypten ſullen beweegd worden, &c. Vergeleeken met *Vers* 22, 23. daar uyt-drukkelijk van de bekeeringe der Egyptenaaren geſproken word. Hoe-wel dat ook na de letter kan gepaſt worden op de Aſſyriers / die de Tempelen en Afgoden der Egyptenaars beroofd hebben / en gevankelijk wech gevoerd. *Jer.* 43. 12. Ik ſal een vyer aanſteken in de huyſen der Goden van Egypten, en hy ſalſe verbranden, en gevankelijk wegvoeren: &c. Soo dat deſe Prophetye van veele eertijds buyten het oogmerk der ſelve geduyd is / op het geene Zozomenus verteld / in zijn vijfde Boek / Capittel 20. Dat / als Joſeph met Maria, en het kind Jeſus, vluchtede na Egypten, om de laagen Herodis te ontgaan; hy in een Stad gekomen is / Hermopolis genaamd / en datter aan de poorte eenen grooten hoogen boom ſtond / welke / ſoo haaſt als Chriſtus aan de poorte quam / voor hem eerbiedigheid getoond heeft / en ſich tot de aarde toe neder-gebogen: en dat ook / op dien ſelven tijd / alle de Beelden der Egyptenaaren beroerd geworden zijn. Welk verhaal (mijns oordeels) niet veel geloofs waardig is: gemerkt Matthæus, die de gemelde vlucht Joſephi beſchreven heeft / gantſch van deſe geſchiedeniſſe geen gewag maakt / noch ook iemand van de Schrijvers des Nieuwen Verbonds. Ten anderen / om dat Zozomenus geen Autheur bybrengt / die ſulks voor ſijnen tijd beſchreven heeft / maar ſegd alleenlijk / dat hy het anderen heeft hooren ſeggen.

EYNDE.

Digitized by Google

HEYLIGE
NATUUR-BESCHRYVING

Ofte Uytleg der

SCHRIFTUUR-PLAATSEN,

In welke van

NATUURLYKE DINGEN

Gehandeld word.

Digitized by Google

Digitized by Google

OPDRAGT,

Aan de

EDELE GROOT-AGTBAARE HEEREN,

Den Heer PIETER de HUYBERT, voormaals, van wegen de Hooge Mogende Heeren Staaten der Vereenigde Nederlanden, afgeſonden tot de ſaamenkomſt derweder zydſe Volmachtigden, der Spaanſen en Nederlanders, tot Mechelen.

En den Heer

JOHANNES BOREEL,
Beyde Scheepenen en Raden der Stad Middelburg.

Als mede

Aan de ſeer Geleerde Heeren, en Wijdberoemde Wijsgeeren,

Den Heer PIETER BURS, ſeer Ervaaren Genees-meeſter,

En

Den Heer JOHANNES WILMERDONX, weerdig Beſtierder der Latijnſe Schoolen tot Middelburg.

AGTBAARE, SEER GELEERDE HEEREN.

DAt de Vriendſchap met de uyterſte vlyt onder de ſtervelingen moet werden onderhouden, hebben niet alleen de Ouden, maar ook altyd alle Geleerde, en Vroome Mannen, ten hoogſten noodig geacht. Deſelve hebben ook te recht geoordeeld, dat men die niet alleen in het gemoed behoord te voeden, maar ook met uytwendige teekenen, en inſonderheid (wanneer het de nood vereyſt) met de daad te betoonen, en te beveſtigen. Deeſe reeden, Hoog-geagte Heeren, heeft my bewoogen deeſe myne geringe pogingen in de *Heylige Natuur kunde* aan U Ed: op te draagen; op dat ik my ſelve hier door eenigſins, als door een waar teken en band van vriendſchap, nog naauwer aan U Ed: mogt verbinden.

Want, dewyl de vriendſchap beſt word verkregen, en allervaſt werd onderhouden, tuſſen menſchen, die eenigſins in aart en neygingen over-eenkomen, ſoo heb ik gemeynd dat ik deſen mijnen, ſchoon geringen, arbeyd, inſonderheid moeſt opdraagen aan ſoodanigen, welke voor vaſt ſtellen, dat men, gelijk in alle andere dingen, ſoo wel inſonderheid in de Wijs begeerte, niet als vry en onbedwongen moet oordeelen; en welken het altyd heeft toegeſcheenen, dat, onder alle de voortreffelijke ſaaken, met welker onderſoek ſich het menſchelijk vernuft beſig houd, ook de Natuurlijke dingen wel een neerſtige beſchouwing weerdig zijn. Want der ſelver kennis, onſe gemoederen eenigſins als boven het menſchelijk bereyk opvoerende, overſtort ons

Digitized by Google

met een altyd duurende wellust en genoegen; terwijl ſy ons de gronden aller konſten en wetenſchappen, en de weg tot deſelven, aanwijſt en open legd. *Wat reden ſoude ik hebben* (ſeyde eens Seneca in ſijn I. Boek der *Natuurlijke vraagen* I. Hoofdſtuk) *om my te verblijden, dat ik onder de levendigen werd geteld? Is het om dat ik nu ſpijſen en dranken door mijn lighaam*, als door een trechter of ſeeve, *kan doorlaaten? Is het om dat ik gehouden ben dit lighaam,* (*dat allerley ſiekten, quaalen en verval onderworpen is, en ſeekerlijk vergaan ſoude, indien het niet t' elkens wierd opgevuld*) *te verſorgen, en te leeven als een krankbeſorger? Of is het om dat ik de dood te vreeſen heb, waar toe wy alle gebooren worden? Neen doch, neem eens dat onwaardeerlijk goed van de Wijsbegeerte wech, en dan is my het leven niet eens ſoo veel waardig, dat ik om het ſelve ſoude willen ſwoegen, of ſweeten. O! wat is den menſch een veragtelijk ding, ſo hy ſich ſelve niet boven het menſchelijke opheft.* Maar, onder andere miſſlagen, moet hier ook inſonderheid de lichtgeloovigheid worden vermijd, en voor vaſt gehouden (gelijk eens Cicero ſeyde, in ſijn boek *van het verſoeken des Borgermeeſterſchaps*) het ſeggen van den Siciliaanſen Epicharmus, dat *niet ligtlijk iets te gelooven zyn de ſenuwen en leden der wetenſchappen.* Want, na het ſeggen van Seneca, in ſijn *vertrooſting aan Polybius* in het 29. Hoofdſtuk, *Een ygelijk bedriegd ſijn eygene lichtgeloovigheid.* Wat het ander belangd, de vryheid, naamelijk, van het oordeel, deeſe heb ik altyd ſoo hoog geagt, dat ik meyn, dat, ſonder deſelve, een menſch heel beſwaarlijk ſijn reden kan gebruyken, en by gevolg als van ſijn eygen natuur beroofd word. Want dog, al die in het vrije onderſoek der waarheid, of door vooroordeelen, of door vreeſe, of door anderer geſag, of door het voorſchrift van ſijne Leer-meeſters, of eenige andere oorſaak, ſich laat weerhouden en beletten; 't is klaar dat ſoodaanig een ſich niet ſoo ſeer gedraagd als een Wijsgeer, dan dat hy met een blinden drift tot allerley dwalingen vervald, en verſlaafd word aan de valsgenaamde Wijsgeeren. Want ik oordeel dat de Wijsheid en Rechtveerdigheid toen inſonderheid de Aarde hebben beginnen te verlaaten, wanneer de Navolgers der verſcheyden gevoelens uyt haare gevoelens begonnen winſt te ſoeken; want hier van daan is het gekomen dat een yeder, voor ſijn eens aangenomen gevoelens, met ſoo veel hevigheid, tot het uyterſte verderf der tegenſtanders, ſtreed, als of het op het leven van haar en hunne kinderen, het verlies van Godsdienſt en Vaderland, aanquam. Door ſoodaanigen beleyd van ſaaken word, en de Godsdienſt, en de Wijsbegeerte den doodſteek gegeven; ja de Gemeene-beſten, Ryken, en Regeeringen, worden te gelijk met de Wijſen, Vorſten, en Volkeren beroerd, bedurven, en onderdrukt. Ik bid U Lieden dan Achtbaare, Hooggeleerde Heeren, dat gy ſoo grooten quaad, ſoo veel in U L. vermogen is, helpt tegenſtaan, en ten dien eynde my, en allen die de waarheid met een oprecht en vry gemoed trachten na te ſpeuren, altyd door U L. gunſte voortgaat aan moedigen. Ik ſal ondertuſſen blijven,

AGTBAARE HOOGGELEERDE HEEREN,

U L. in alles ten dienſt veerdige
Dienaar

Middelburg den 2. September
1655.

JOHANNES de MEY.

Digitized by Google

VOORREDEN
Aan den
GOEDWILLIGEN LEESER.

Goedgunſtige Leeſer.

IN de Heylige Schriften, de Schatkamer van alle wijsheid, worden niet alleen de gronden der waare Godsdienſt, maar ook Regeerkundige, en allerley zedelijke leſſen en voorſchriften overvloediglijk voorgeſteld. Ook vindmen in deſelve ſeer veele, en ſeer gewigtige Natuurkundige beſchouwingen. En wel inſonderheid komen die in groot getal voor in de Boeken van Moſes: want het is ſeeker dat Moſes, opgevoed in het hof des Konings van Ægypten, ook niet weynig is voorſien geweeſt met de Geleerdheid der Ægyptenaaren. De Heylige Bladeren verwerpen wel de Wijsbegeerte, die, namelijk, welke bedriegelijk, ydel, en vals is; maar de waare Wijsbegeerte, het plant-hof van alle rechte kennis, prijſen deſelve ons op het hoogſte doorgaans aan. Want doch uyt Gods ſienlijke werken, en der ſelver neerſtige en aandagtige overweging; worden *Gods onſienlijke dingen, en 't geen van God kennelijk is, verſtaan en doorſien* Rom. 1: 19, 20. Want, aangeſien de waarheid maar een is, en ſich ſelve in alles gelijk en overeenkomende, ſoo is het noodſaakelijk dat de Godlijke waarheid het menſchelijk vernuft en begrip wel overtreft, en te boven gaat; maar ook dat deſelve niet kan ſtrydig zyn met de Geſonde en Natuurlijke Reden, en de Wet van het gewiſſe. Want ook de Godsdienſt ſelve word, in de H. Schrift, genaamd een *Redelijke Godsdienſt*. Rom. 12: 1. De Godlijke inſettingen worden op veele plaatſen *Rechten* en *Gerechtigheden* geheeten, om dat ſy altijd in de rechte Reden, de hoogſte geregtigheid en billijkheid, gegrond zyn. Want *God is die Rotzſteen, wiens werk volkomen is; want alle ſijne wegen zijn gerichte: God is waarheid en is geen onrecht, rechtveerdig en recht is hy* Deut. 32: 4.

Wat nu aangaat myn tegenwoordig voorneemen en oogwit, het ſelve ſal ik u met weynige woorden open leggen. Mijn voornemen is niet geweeſt hier een nieuwe wijſe van de Wijsbegeerte te behandelen, voor te ſtellen, of te redeneeren over de beginſelen en gemeene aandoeningen aller dingen, of eenig deel van de byſondere Natuurkunde te verklaaren; wat dan? ſuld gy ſeggen. Ik ſal het rond en oprechtelijk uyt ſeggen (want ik wil niet zyn van die geenen, die begeerig zijn om ſich met eens anders vederen op te pronken; en ik wil niemands lof in het minſte verminderen.) Ik heb eenig plaatſen der H. Schriften uytgeſogt, in welke recht uyt en uytdrukkelyk gehandeld word van Natuurlijke ſaaken, en welker uytlegging, ſoo niet geheel, immers voor een gedeelte, moet uyt de Natuurkunde gehaald worden. Ik heb dan uyt de Schriften van verſcheyden Schrijvers, die ik had (gelijk *Plato*, *Auguſtinus*, *Plinius*, *Ariſtoteles*, *Seneca*, *Cicero*, *Dioſcorides*, *Matthiolus*, *Rivetus*; *Valleſius*, *Thomas Campanella*, en veele andere, welker naamen ik t' elkens daar heb by gedaan) kortelijk die ſaaken by een geſameld, welke ik oordeelde te behooren tot de Natuurkundige verklaaring der onderhanden zynde texten. Dog, om dat ik voor vaſt houde dat men in de Wijsbegeerte niet moet aanneemen, als 't geen met de alderſterkſte bewijsredenen, of (daar het eenigſins mogelijk is) ook door de ervaarenheid is beveſtigd en bewaarheid, ſoo oordeel ik het ook een rechtſchapen man onweerdig te zijn, dat men blindeling ſoude volgen de gevoelens van ſijn Leer-meeſter, en in ſijne woorden ſweeren; of dat men, door vooroordeelen, of een loſſe lichtgeloovigheid, of uyt vreeſe, niet alleen ſonder behoorlijk onderſoek alles, ſonder onderſcheid, ſoude gelooven, 't geen een ander ſegd; maar ook anderen ſoude ſoeken te overreden, om ook daar aan geloof te ſlaan.

En die menſchen ſchijnen my toe ſeer quaalijk te handelen, welke, 't zy in de Godgeleerdheid, 't zy in andere wetenſchappen, alleen uyt luſt tot oneenigheden en gekijf, liever onnutte woordenſtryden, en ydele verſchillen ſullen verſinnen, dan dat ſy, ſulx laatende vaaren, haar eens met een vry en beſadigd gemoed ſouden begeeven tot het behandelen van waare en weſentlijke verſchillen, of het onderſoeken van Natuurs verborgenheden. Hier van daan komen partyſchappen, oproeren, verwydering en verbittering der gemoederen, laſterſchriften &c. Inſonderheid ſpruyt hier uyt dat groot verlies van de onvervalſte Geleerdheid en Wijsheid, welke in allerley wetenſchappen ſoo nuttig en noodſaakelijk is. Hier van daan worden de verdichtſels der Ouden noch heden ten dage doorgaans voor waaragtig overgenomen, en, als of het Godſpraaken waaren, van hand tot hand den nakomelingen overgeleverd. Sodanige beuſelingen zijn, by voorbeeld, dat een Diamant met een hamer niet ſoude konnen aan ſtukken geſlagen worden; en dat deſelve door haare tegenwoordigheid ſoude verhinderen, dat het yſer niet na de Seylſteen getrokken worde; dat het visje *Remora* een geheel Schip ſoude tegen houden; dat een Arend weder jong word; dat een Struysvogel yſer kan verteeren: diergelijk is het geen van den vogel Phœnix verhaald word; van het geſang der ſwaanen omtrent haar ſterfuur; van de betovering; van de Duyvelſe toverkonſt, en van de waarſeggingen: van de weſentlijke vormen; van verſierde verbeeldingen der ſinnen; van de tegenſtrydige beweging der ſterren, als of de ſterren te gelijk van het Ooſten na het Weſten, en van het Weſten na het Ooſten bewogen wierden; van de vaſte ſterre-kringen, waar mede de ſterren, even als ſpykers in een rad geſlagen zynde, rondom werden gevoerd, en wat duyſend diergelijke dingen meer zyn, welke niet alleen het gemeene volk ſich inbeeld waar te zijn, maar ook ſommigen van die geenen, die noch wel de naam van Wijsgeeren ſouden willen dragen.

Wat my belangd, Goedgunſtige Leeſer, ſoo gy in dit werkje hier en daar eenige dingen ſuld vinden, van my uyt anderen bygebracht, welke evenwel met de waarheid niet over een komen, gy hebt te denken dat de dingen alleenlijk tot verklaaring der texten van my zyn aangehaald, en niet beveſtigd; hoewel ik deſelve ook niet altijd wederleyd heb, om dat ik van der ſelver valsheid niet genoeg verſekerd was; of om dat het my genoeg was anderer gevoelens voor te ſtellen; of dat ik niet genoeg heb toegeleyd om een anders dwalingen te wederleggen.

Ook is wel aan te merken dat 'er ſomtyds, als door een bedrog van de Natuur, of door eenig geval, wel dingen gebeuren; welke van onvoorſigtige en al te lichtgelovige menſchen voor eygenſchappen der dingen werden gehouden, en verbreyd; daar deſelve veel eer onder de gevallige dingen moeſten geteld worden; dewyl het buyten gewoone, en ſlegts byſondere ſaaken zyn, en niet de natuurlijke aandoeningen dier ſaaken. Soodaanig meyn ik, by voorbeeld, te zyn 't geen ik over Exod. 28: 17. uyt *Fr: Rueus* heb verhaald, van een Carbonkel, welke gouden druppels in ſig bevattede, die in getal en ſchik-

Digitized by Google

Scihkking het Sevengeſternte volmaaktelijk afbeelden. Diergelijke dingen zyn het welke *Ulyſſes Aldrovandus* verhaald in het 4. Boek 57. Hoofd-ſtuk van ſijn *konſtkamer der Bergſtoffen*, van Marmerſteenen die de gedaante van een menſch, van een Bos-man, van een Monnik, van een gekruycigde, van een kat, vogelen, en andere dingen meer, vertoonden.

Het ſelve gevoel ik van ſeer veel andere dingen, welke doorgaans in de Schriften der Natuurkundigen gevonden werden.

Ja ook ſommige menſchen, niet aandagtig genoeg lettende op de werkingen der Natuurlijke dingen, ſchryven hen ſoodaanige dingen toe, waar in ſy haar ſelven, en anderen komen te bedriegen.

Soodanig ſchijnd, onder veele andere dingen, te zyn, 't geen ſommige verhaalen van den ſteen *Theamedes*, als of deſelve het yſer op een ſonderlinge wijze van ſich afweerde; *men moet* (ſegd *Ulyſſes Aldrovandus*) *aanmerken, dat in een ſelve Zeylſteen twee verſcheyden plaatſen zyn, welker eene het yſer na ſich trekt, en de andere het ſelve doed wech wyken*; 't geen men mogelijk verſtaan moet op deſelve wyze te geſchieden, volgens welke de Natuurkundigen gemeenlijk ſeggen, dat, ſoo twee ronde Zeyl of Magneetſteenen op een verkeerde wijze omtrent malkander gehouden worden, ſy van malkander ſullen afwijken; maar, in tegendeel, ſoo ſy behoorlijk geplaatſt worden, ſullen ſy tot malkander naderen; dit nu noemen de Natuurkundigen een behoorlijke plaatſing, wanneer den een ſich ſoodanig na den anderen keerd, als elk van deſelve ſich na de aarde ſoude keeren.

Derhalven heb ik ſoo nu en dan vry en rondborſtig uyt myn gevoelen en oordeel voorgeſteld; ſomtijds ook wel (wanneer ſig de gelegentheid aanbood) ſoodanige ſaaken voortbrengende, van welker waar-of valsheid, ik door het gebruyk van myn ſinnen, en eygen ervaarenheid, eenigſins konde verſekerd zyn. *Want ik heb altijd* (gelijk den Geleerden *Scaliger* ergens ſegd) *den geheelen omtrek der wijsheid gehouden voor een gemeene ſchatkiſt van ons gemoed, in welke ik meyn dat elk ſijn ſchattingen van gemeene, (dog goede en opregte) aantekeningen gehouden is in te brengen; waar uyt dan ook elk, ſonder nijd of twiſt, mag haalen 't geen hy tot ſijn gebruijk van nooden heeft; want wy ſijn dog alle een lighaam, en daar is een geeſt van dit lighaam, welke, van God herkomſtig zijnde, voor het gemeene nut geduurig waakt.*

Ik ſal dan mijn begin neemen, met de verklaaring van het eerſte versje uyt het boek der Schepping, 't geen ik niet twyffel, of het moet na de letter opgevat worden; hoewel 'er eertyds eenige geweeſt zyn, en nog hedendaags veele gevonden worden, welke willen, dat het meeſte deel der ſaaken, welke in Moſes eerſte boek, en wel inſonderheid in de beſchrijving der Schepping, geſien worden, niet ſoodanig zyn voorgevallen, gelijk men deſelve daar vind te boek geſlagen; en dat men niet ſoo ſeer behoefd de waarheid van die geſchiedeniſſen na te ſpeuren, als wel tot Byſpreuken ſijn toevlucht te neemen; gelijk ſoo *Plato* de meeſte van ſijne Leerſtukken onder oneygentlijke ſpreekwijſen, verſcheyde omwindſels van verbloemde woorden, en gelykeniſſen heeft voorgeſteld, welke een geheel andere ſin en oogwit hebben, dan de woorden van ſelve mede brengen. So verſtaan die menſchen, by Voorbeeld, in de geſchiedenis van der menſchen val, door *de vrucht van den verboden Boom*, in het gemeen de welluſten, die den menſchen ſchadelijk zyn; dus verſtaan ſy, door het *ſpreeken der Slang*, de wyſen en kragt der verleyding; meynende dat Moſes dus heeft willen beſchryven, door welke dwalingen, en met wat gevolg en uytkomſt, de menſchen, van alle oude tyden af, gewoon ſijn geweeſt ſich ſelven, en malkanderen, te bedriegen, en aan ſeer veel onheylen en rampen onderhevig te maaken. Doch evenwel, hoewel men niet loochenen kan, dat ſeer veel dingen in Moſis boeken voorkomen, welke in een oneygentlyken, en voorbeeldenden ſin moeten werden opgenomen; ſo kan ſulks geenſins van alle, of het meeſte van ſijne ſchriften werden toegeſtaan.

En waarlyk, indien 't geen Moſes in ſijn eerſte Boek van de oorſprongen aller dingen heeft geboekſtaafd, niet eygentlijk, en na den klank der woorden, mag verſtaan worden, ſo hebben wy, of ganſch geen, of immers geen vaſte en ſeekere wetenſchap van den oorſprong en voortbrenging der wereld, noch van de voortplanting en verſtrojing der volkeren: om dat nergens yets ſekers daar van word aangetekend. En dus ſal alles onſeker zyn, 't geen tot hier toe van de Schepping, uyt onderſtelling van de letterlyke ſin der woorden van Moſes, geloofd is; ſoo Moſes over al niet ſoo ſeer een Geſchied-boek, als wel een Toneelſpel ons heeft nagelaaten, in het welke hy, onder verbloemde naamen, geheel andere dingen, als de woorden mede brengen, heeft willen te kennen geeven.

Eerſte

EERSTE HOOFDSTUK
der
NATUURKUNDIGE VERKLAARINGEN,

Behelſende

Een Uytlegging eeniger uytgeſogte plaatſen uyt Geneſis, of het eerſte Boek van Moſes.

I. PLAATS. *Geneſ.* 1: vs. 1.

In den beginne Schiep God den Hemel en de Aarde.

MOſes ſpreekt in dit hoofd-ſtuk van de beginſelen der geheele weereld; want hy leerd dat deſelve niet eeuwig is/ maar een ſeeker begin heeft gehad/ en in de tyd is geſchaapen. Hy weerlegd met een de verſcheydene ydele gevoelens der Wysgeeren/ aangaande de eerſte beginſelen der weereld: welke Diodorus Siculus ophaald in ſijn 1. B: en Euſebius 1. B. der Euangeliſche Voorbereydſelen Cap. 4: 5. En het is geen wonder/ dat Mannen/ anderſins niet Ongeleerd/ ſoo groflyk ſijn bedrooogen geworden/ omtrent de eerſte oorſprong aller dingen. Want/ na het getuygenis van Socrates ſelv/ is het onmogelyk 's weerelds begin uyt de Natuurlyke Reden te betoogen/ en/ by gevolg/ ligtveerdigheid ſulx te willen ondernemen. Soo verhaald Xenophon, van Socrates, in ſijn Boek van de gedenkweerdige ſpreuken van Socrates ,, Niemand heeft ooyt *Socrates* ,, yets Godloos, of Ongodsdienſtig, ſien doen, of hooren ſpreeken. Want hy redentwiſtede noyt over de ,, natuur der ſaaken, of, gelijk veele doen, over al te ,, verhevene of diepſinnige dingen: hy onderſogt nooyt ,, op wat wijſe, of door wat noodſaakelijke aaneenſchakeling dit gantſche gevaarte ('t welk de Wijsgeeren ,, Weereld noemen) of elk der Hemelſche lighaamen, gemaakt mogt zyn: in tegendeel toonde hy, dat die geene, die aan dit onderſoek al haar ſorg en neerſtigheid te ,, koſt hingen, maar dwaaſe en ydele menſchen waaren. En een weynig verder: ,, Hy verwonderde ſig grootelijks, dat ſy niet koſten begrypen, dat het voor de ,, menſchen onmogelijk was ſulx uyt te vinden: waar ,, van geen gering teeken is, dat ſy, die wel de meeſte ,, kennis daar van voorgaven te hebben, en wijſer als alle ,, anderen ſcheenen, niet deſelve, maar gantſch tegenſtrydige dingen, daar van ſpraaken.

Hier van daan komt het/ dat men ook niets ſeekers kan vaſtſtellen; omtrent de tyd van 's weerelds ſcheppinng/ nog uyt de Reden/ nog uyt de Hiſtorien/ nog eenige andere Geloofwaardige ſchryvers/ als alleen uyt de Heylige Gedenkſchriften van Moſes. Want de Ægyptenaars ſeggen dat haare Koningen al voor 7000. Jaaren in Ægypten geheerſcht hebben/ en dat by haar uytrekeningen te vinden zyn van der ſterrenloop, van meer als 100000. Jaaren. De Chaldeen ſtoffen dat ſy waarnemingen hebben/ van des Hemels geſteldheid, van wel 7000. Jaaren. De Indiaanen tellen al meer als 783762. De Grieken wel 184000. Jaaren.

By de Stoiſche Wysgeeren word God niet alleen genoemd de gemeene Natuur, en de Ziel der Weereld, die door alle dingen verſpreyd is; maar ook het vuur, en de Weereld, ſelve. 't Welk Moſes betoond valſch te ſijn/ als hy vaſt ſteld dat deſe ſigtbaare weereld in de tyd is voortgebragt van een Eeuwige en Onveranderlyke God. Belagchelyk is derhalven het ſeggen van den Digter Manilius.

> *Qua pateat mundum Divino numine verti,*
> *Atque ipſum eſſe Deum.*

,, Dat is, dat de geheele weereld van God word beweegd, en ſelf God is.

En 't geen Euſebius verhaald 14. B. der Euang. ,, Voorb. C. 6. De Stoici ſeggen dat God is een konſtig en ,, verſtandelijk vuur, 't welk op ſijn weg en wyſe voortgaat tot de voortteeling der weereld, welke dan in ,, ſig bevat alle de zaaden, waar uyt alle de byſondere ,, dingen noodſchikkelijk voortkomen. Dat God is een ,, Geeſt, door de geheele weereld verſpreyd, en met ,, verſcheyden naamen benoemd, na de verſcheydenheid ,, der ſaaken welke die Geeſt doordringd. Dat derhalven de weereld, en ſterren, en de aarde alle God zyn: ,, maar dat het opperſte Verſtand in den Hemel is. Epicurus beweerd dat de Goden menſchelyke gedaantens hebben/ hoewel ſy/ om de fyne dunheid van haare natuur/ niet met de ſinnen/ maar door de Reden/ konnen bevat worden. &c.

II. PLAATS. *Genſ.* 1: 26.

En God ſeyde, laat ons menſchen maaken, na ons beeld, en na onſe gelijkenis, en dat ſy heerſchappy hebben over de Viſſchen &c.

VAn den eerſten oorſprong der menſchen/ zijn (na het getuygenis van Diodorus Siculus in ſijn 1. B:) twee gevoelens by de Natuurkundigen en Hiſtoryſchryvers/ die wel het meeſte geſag onder de Menſchen hebben. Sommige onder haar/ die dit geheel al nog begin/ nog eynde/ toeſchryven/ houden ook ſtaande dat het menſchelyk geſlagt van eeuwigheid/ ſonder eenig beginſel van voortteeling is geweeſt. Anderen in tegendeel/ die oordeelen dat de wereld/ voortgebragt zynde/ ook het verderf onderworpen is/ willen dat insgelyks de menſchen/ ſoo wel als de wereld/ op ſekere tyd haar begin hebben gehad. Maar ſy hebben evenwel ſoo van der menſchen oorſprong/ even als van de voortkomſt der onredelijke dieren geredeneerd/ dat ſy de ſelve niet aan God/ maar alleen aan een gevallige voortbrenging/ uyt

de

de aarde en warmte / hebben toegeſchreven. Deeſe gevoelens gaat Moſes in deeſe plaats tegen. Want God / de Werkmeeſter van alles / heeft den menſch gemaakt. Dit heeft Cicero, ſchoon hy de Godlyke Schriften niet hadde / egter geſien / die klaarlijk getuygd in ſijn eerſte boek van de wetten: dat
„ dat voorſienig, vernuftig, ſcherpſinnig, met een ge-
„ heugenis voorſien, en met Reden en raadſlagen vervul-
„ de dier, 't welk men Menſch noemd, in een ganſch
„ voortreffelijke ſtaat, van den Hoogſten God, is voort-
„ gebragt. God heeft ſig dan hier in gedragen als een waaragtig Vader; hy ſelv heeft het lighaam toebereyd / en de ziele / door welke wy adem halen / ingeſtort. Van hem dan is alles wat wy zijn. Sie Lactant: 1. B: Van den oorſprong der dwalingen. cap. 12.

Wat aangaat de wyze / alles is door het woord Gods geſchapen; dog den menſch geheel anders als alle andere ſchepſelen. Want God ſeyde niet / daar zy een menſch; even als hy ſeyde daar zy ligt; dat 'er ligten zijn. God gebood ook de Elementen niet den menſch voort te brengen; gelijk hy ſoo belaſtede / dat de aarde uytſchiete gras-ſcheutkens: dat de wateren voortbrengen de viſſchen. Maar als raadplegende ſegd God: laat ons menſchen maaken. Niet dat hier uyt ſoude volgen / dat 's menſchen ſchepping God ſwaarder ſoude gevallen zijn als die van andere dingen; of dat God ſoude in twijfel geſtaan hebben / hoedaanig hy den menſch ſoude ſcheppen: maar dit beveſtigd der menſchen voortreffelykheid en uytmuntendheid boven de andere ſchepſelen; wyl God ſig / alleen over hem / als een heerlyk ſtuk werks / verwaerdigd heeft gelijk als te beraadſlagen / en een byſonder overleg te maken. Soo dog ſijn de Konſtenaars / als ſy een groot werkſtuk ſullen aanvangen / gewoon eerſt wel te overleggen / op dat ſy in het werk ſelve geen miſſlag mogen begaan / of blyven ſteken. Nogtans is ſulx in God ſoo niet geweeſt / die geen nood had om by gebrek van wysheid / in dit ſijn werk te dwaalen / of / uyt onmagt / het ſelve niet te voltooijen. Maar God wilde dat den menſch onder alle de andere dieren ſoude uytmunten / als welken hy / na ſijne oneyndige Wysheid / Goedheid / en Magt / na ſijn eygen Beeld heeft geſchapen. Ongerymd is dan het gevoelen der geenen / die meynden dat de dieren / niet uyt het Godlyk voorbeſchik / maar / of uyt de aarde / of van ſelf / zijn voortgekomen. Want ſy ſeggen dat na eenige omkeeringen des Hemels / en bewegingen van het geſternte / daar als een ſeekere rypheid is geweeſt om de dieren voort te brengen / dat derhalven de nieuwe verſche aarde / een voortteelend zaad in ſig bevattende / eenige holligheeden / als baarmoeders / in haar binnenſte heeft toegeſteld: waar van Poëet Lucretius ſingd 5. B. v. 806.

Creſcebant Uteri terræ radicibus apti.

Dat is / de Baarmoeders wieſſen, Vaſtgebegt aan de wortel der aarde. Welke holligheden ryp geworden en / de Natuur het ſoo beſchikkende / opgeberſten zijnde / de tedere diertjes voortgebragt hebben. Dat vervolgens een ſeekere vogt / de melk niet ongelijk / uyt de aarde is voortgevloeyd / 't welk den nieuwlijks geboren diertjes tot voedſel verſtrekt ſoude hebben. Dit gevoelen is ten overvloed wederlegd van Lactantius 2. B: C: 12. een van Paulus Act. 17. ſelf uyt der Heydenen ſchriften; want hy daar een Vaarsje aanhaald van den Digter Aratus, in 't welke die opentlijk betuygd / dat wy ſelfs Gods geſlagt zijn. Want dus heft dien Digter ſijn ſang op.

A Jove principium, quem nunquam mittimus ipſi
Infatum: plena vero Jovis omnia quidem compita,
Omnes vero hominum cœtus, plenum vero mare,
Et portus: ubique autem indigemus Jove omnes.
Hujus etenim genus ſumus.

Dat is / Van Jupiter zy een begin gemaakt, dien wy nooyt ongenoemd laaten: want van Jupiter zijn vervuld alle wegen, alle vergaderingen van menſchen, de zee ſelfs en alle Havens; Wy alle hebben Jupiter over al van noode: want wy zijn zijn geſlagt.

De menſch is dan Gods geſlagt / om dat hy na Gods Beeld en Gelijkenis is geſchapen / als een kind of Soon Gods; want ook dus Adam Luc. 3: 38. word genaamt een Soon Gods. En wat belangd Aratus, hy ſegd dat wy ſoo Gods geſlagt zijn (als blijkt uyt de regelen aanſtonds van hem aangehaald) dat God aan alle kanten alles (deeſe groote weereld namelijk / en veel meer die kleijne weereld, den menſch) vervuld en doordringt met ſijn Weeſen / Tegenwoordigheid / Werking en Goeddadigheid: terwyl wy aan onſe ſijde hem geſtadig nodig hebben / en telkens gebruyken en genieten / als wy namelijk in hem leeven, ons beweegen, en zijn, gelijk het den Apoſtel daar ter plaatze uytlegd. Want God is als de ziel van de weereld / welke zig geheel door de ſelve verſpreyd / en in de ſelve de menſchen / als haare kinderen / uyt ſijn ſelven / en in ſig ſelven voortbrengd; even als de zee de Viſſchen in ſig ſelve voortbrengd; ſoo dat wy als Viſſchen in den Oceaan der Godheid leven / bewogen worden / en zijn. Derhalven / ſchoon onder de menſchen / en andere dieren / de kinderen van haare ouders afgeſcheyden zijn / ſoo blyven ſy in God evenwel / en ten opſigt van plaats / en van werking / met hem vereenigd: om dat God Onmeetelijk is / alles vervuld / en alles in allen werkt. 't Welk dan wederom de reden is / dat / hoewel een menſch / eens van ſijn Vader voortgeteeld zijnde / niet meer van hem werd voortgebragt / nog het lichaam / of leeven / van hem ontfangd; het in God evenwel geheel anders is: want van hem hangen wy geſtaadig af / even als de ſtraalen van de ſon. Wy zijn derhalven ſoo Gods geſlagt / dat God ons dagelijks als voortbrengd / met ons te onderhouden / en gedurig het leeven / beweging / verſtand / en alles / mede te deelen / gelijk het den Apoſtel verklaard Act. 17: 25. Hy geeft allen het leeven, den adem, en alle dingen. En v. 27. Dat ſy den Heere ſoeken zouden, of ſy hem ook taſten en vinden mogten: hoewel hy ook niet verre is van een iegelijk van ons: want in hem leeven wy, bewegen ons, en zyn wy.

III. PLAATS. *Geneſ.* 1: 31.

En God ſag al wat hy gemaakt had, en ſie, het was ſeer goed.

Wanneer Moſes van Gods byſondere werken afſonderlijk handelde; by voorbeeld van de ſcheyding der wateren / het ligt / de ſterren / het uytſpruyten der kruyden &c. Seyde hy dat die dingen goed waaren: maar nu hy van alle Gods werken te gelijk handeld / getuygd hy datſe ſeer goed waaren. Want ſoo elk van Gods werken in het byſonder / verſtandiglijk aangemerkt zijnde / bevonden worden te hebben ſulke mate / getalen en ſchikking die pryswaardig elk in ſijn ſoort vaſtgeſteld zyn; hoe veel te meer is ſulx waaragtig in alle te ſaamen; namelijk dat geheele ſamenſtel der Godlijke werken / 't welk uyt al die byſonderen beſtaat? Al de ſchoonheid doch / welke in de deelen te ſien is / is veel pryswaardiger in het

het geheele, dan in yder deel. Niet te onregt leerd daar om Philo de Joode, in ſijn boek, de Plantat: Noë; dat 'er niets aan de Godlijke werken ontbreekt, als ymand die de zelve na haare weerde ſchat, en prijſt.

„ Men verhaald (ſegd hy) dat een verdigt ſpreukje van de Wijſen hand over hand, tot de nakomelingen, is overgekomen, van deeſen inhoud. Wanneer eertijds God, den Opperbouwmeeſter van alles, de maaking van dit geheel al volbragt had, vroeg hy aan een der Propheeten, of 'er nu nog iets ontbrak, dat geſchapen diende, of op de aarde en in het water, of in de lugt en in den Hemel? Waar op deeſe antwoordde, dat wel alles ten uyterſten volmaakt en vol was, maar dat, na hem dagt, daar een behoorde te zyn, die dat alles magtig was in ſijne volmaaktheid te prijſen; en ſelv het minſte en veragtſte, dat in de Schepſelen mogt zijn, niet ſoo ſeer te prijſen, als maar ſlegts op te tellen: dewijl de optelling van Gods werken, een genoegſaame lof der zelven was, die door geen ding behoefde vergroot te worden. Welke antwoord den Opperſten Vader tot ſo ver geſegd word behaagd te hebben, dat kort daar op een geſlagt van ſchelklinkende, en als Muſicale Schepſelen is voortgekomen, uyt eene der Godlijke vermoogens, de *Maagd geheugenis*, welke zy *Mnemoſyne* heeten. Dit is een verdigtſel der Ouden, op welkers geſag wy vaſtſtellen, dat 'er aan God niets meer eygen is, als goed te doen; en aan het ſchepſel als den Schepper te danken, wyl het zelve onmagtig is hem iets anders te vergelden.

Daar is dan in de wereld een verwonderlijke ſchoonheid.

I. Om der ſchepſelen verſcheydenheid; want ſommige zijn onlighaamelijke ſommige lighaamelijke; eenige van de lighamelijke zyn onverderflijk, als de ſterren, den Hemel, de Elementen; andere weder de verderving onderworpen. De verderflyke zyn of beſielde of onbeſielde: de beſielde zyn of planten, of diere, die weder, door een ontelbare verſcheydenheid van ſoorten, van malkander worden onderſcheyden. Wat is 'er verders onder de menſchen groot verſchil in gedaante, weſen, gang, ſtem, aart, genegentheden, handwerken, zeden, inſtellingen? &c.

II. Om de order en ſeer bequaame nette ſchikking aller dingen: want de edelſte ſchepſelen beſlaan de verhevenſte plaatzen des weerelds; de veragtſte de benedenſte; en de middelbaare ook het midden des zelven, welke dan vervolgens door de verhevenſte worden bewoogen, onderhouden en beſtuurd.

III. Om de naauwe en verwonderlijke verbintenis der deelen onder malkander.

IV. Om de ſeldſaame evenmaatigheid aller dingen, ſoo wel onder malkander, als met het gehele ſaamenſtel des weerelds. Want dit is niet ongelyk de evenmaatigheid, en ſchoonheid, des menſchlijken lighaams, dewelke ontſtaat uyt een welgeſchikte ſaamenvoeging van alle de leeden; ſoo dat, gelijk de menſch als een kleyne weereld is, even ſoo de weereld een groot menſch gelyk.

V. Om de Godlijke (hoewel verborgene) beſtiering des weerelds: waar door alle ſaaken ſoodaanig geſchikt zyn, dat ſy den menſch op de eene of de andere wyze ten nutte koomen; en het quaad ſelf tot goede eynden word gerigt.

Ten Laatſten beſtaat ook des weerelds ſchoonheid in die wonderlijke ſaamenvoeging aller dingen; waar door elk deel des weerelds in ſijn ſoort volmaakt is, voorſien met die eygenſchappen die uyt haar weſen voortvloejen, en die haar natuur vereyſcht: voeg hier by de ſonderlinge gedaantens, kragten, uytwerkſelen, verwen, reuken, en ſmaaken enz. van alle ſaaken. Van derſe volmaaktheid des weerelds ſpreekt Boëthius, 3 B: van de vertrooſting der Wijsgeerte.

Tunc cuncta ſupremo
Ducis ab exemplo, pulchrum, pulcherrimus ipſe,
Mundum mente gerens, ſimilique ab imagine formas
Perfectaſque jubes perfectum abſolvere partes.

Dat is: Dan leyd gy alles af van het hoogſte voorbeeld, wijl gy, die ſelf ſeer ſchoon zyt, des weerelds ſchoonheid by u ſelven overweegd, en deſelve na een gelijke beeltenisſe vormt, beveelende dat de volmaakte wereld ook volmaakt zy in deelen.

Maar overaartig redeneerd hier van Cicero in ſijn 2 B. van de Natuur der Goden. Waar hy ſegd Laat dan eerſt beſchouwd worden de geheele aarde, geplaatſt in het midden des Weerelds, zynde een vaſt rondagtig lighaam, en alſins in haar zelve en haare deelen tot eene rondte gebragt; zijnde bekleed met bloemen, kruyden, boomen, en vrugten, welke alle, in een ongelooflijke meenigte, door een ſonderlinge verſcheydenheid van den anderen verſchillen. Doe hier by de geduurſaamheid der yskoude bronnen; de heldere rivieren, en haare groen-bekleede oevers; de wyduytgeſtrekte holligheden der ſpelonken; de ſcherpte der ſteenrotſen; de hoogte der bergen; en de onmetelijkheid der velden: vergeet ook niet de verborgene goud en ſilveraderen, en de oneyndige menigte van marmer. Hoe veele en verſcheydene ſoorten zyn 'er niet van beeſten ſoo tamme als wilde? Hoe verſcheyden is niet de vlugt en ſang der Vogelen? Het voeder en weyden van het vee? het leeven der inwoonderen van de boſſchen? En een weynig verder: Hoe groot is de ſchoonheid der Zee? Welke is de gedaante van het geheele al? Hoe groot het getal, en verſcheydenheid van Eylanden en Steden? Hoe aangenaam het geſigt van Oevers en ſtranden. &c.

Dog nademaal ook de bloedelooſe dierkens, en andere onvolmaakter ſchepſels (die meerendeel voortkomen uyt verrotting, als by voorbeeld, vliegen, vorſchen, muggen, wormen &c.) tot de ſchoonheid en volmaaktheid des weerelds, elk na haare maate, iets toebrengen, ſoo word niet ſonder reden van ſommigen ondersogt: of dezelve ook in het begin, met andere volmaakter dieren, van God zyn geſchaapen?

Auguſtinus houd het voor ongerymd, dat in de eerſte ſchepping aller dieren, ook die dierkens ſouden geſchaapen zijn, die uyt doode dieren worden voortgebragt. In tegendeel vind dezelve weder geen ongerymdheid hier in, dat andere ſchepſelen, die uyt een quaade geſteldheid, of verderving van andere dingen gebooren worden, geſegd worden al gemaakt te zijn: maar hy brengd niet de minſte reden by, waarom, in het begin der ſchepping, de planten meer de verderving ſouden onderworpen geweeſt zijn, als de dieren. Daar en boven ſchijnd het niet geloofſijk, dat in die tuſſchen-tijd van de ſes dagen der ſchepping, eenige ſtoffe ſoo verre ſoude verrot geweeſt zyn, dat uyt deſelve natuurlijker wijſe diertjes voortgebragt konden weſen.

Baſilius ſegd, dat niet alleen in de zee en rivieren de volmaaktere viſſchen zyn geteeld; maar dat ook in ſlijk- en moeraſagtige plaatſen, op het Godlijk bevel, vorſchen, muggen &c. zijn voortgekomen. Andere weder meynen, dat die ſoorten van dieren toen wel niet dadelyk zyn voortgebragt; maar alleen in haare oorſaaken, uyt welke ſy koſten voortkomen. Dat God, namelyk, de volmaaktſte ſoorten van dieren heeft gemaakt; van 't welke daar na ('t zy levende, t' zy doode) de andere onvolmaaktere ſchepſels, uyt kragt der natuurlijke oorſaaken, ſouden werden voortgeſteld.

't Schynd my bewijſlyk, dat alle die onvolmaaktere diertjes, die door natuurlijke oorſaaken, buyten de lighaamen der dieren of planten, uyt eenige verrotte ſtoffe ontſtaan, in 't eerſt te gelijk met alle de andere dieren zyn geſchaapen, ſoo niet daadelyk, ten minſten in de oorſaaken die haar het weeſen konden geeven: dog dat die dierkens, die niet als binnen de dieren of planten voortkomen, gelyk ſodanige zyn ver-

Digitized by Google

verſcheyden ſoorten van wormen / toen daar niet geweeſt; nog van God geſchaapen zijn; want elk dier ſchijnd voortgebragt te zyn op die plaatſen / op welke het gemakkelijkſt en op een wijſe / met ſijn natuur beſt over een komende / konde leeven. Nog de diertjes van de laatſte ſoort konden / ſonder den dieren lijden en ongemak aan te doen / in haare lighaamen niet leeven / en buyten deſelve / natuurlijker wijze / niet blijven beſtaan. Wat nu de ſchadelijke en overtollige dieren / of planten / belangd; ſchoon die den menſchen wel van geen gebruyk zijn; ſy zijn evenwel gemaakt ten beſte van andere dieren; en ſoo ſtrekken ſy ook / door middel van de dieren / ten dienſt der menſchen.

De (Metaphyſici) Boven-natuurkundigen ſtellen in 't gemeen voor vaſt / dat alle weſens / voor ſoo verre ſy weſens zijn / goed zyn / Vooreerſt, om dat de goedheid een eygene en gelijkmaatige aandoening is van alle weſens; wijlze uyt haar natuur noodſaakelijk volgd. Ten tweeden, om dat alle weſen / voor ſoo veel het beſtaat / ſijn oorſprong van God heeft / en met de ſelve eenige gelykheid heeft. Hier van daan is het / dat / na het getuygenis van Thomas Aquinas, geen ſaak / of weſen quaad word geſegd te zyn / voor ſoo veel het een weſen is; maar alleen voor ſoo veel aan het ſelve eenige weſentlykheid ontbreekt. Want alle ſchepſel Gods js goed, en daar is niets verwerpelijk, met dankſegging genomen zynde. 1 Tim. 4:4. Tenderde, om dat 'er niets is 't geen niet met yets anders over een komt: maar alles wat met yets anders over een komt is goed; want de goedheid is een overeenkomſt van de eene ſaak of weſen met een ander.

Daar is dan in de Weereld geen weſen / als weſen / dat volſtrekt quaad is; maar het quaad is alleenlyk of betrekkelijk, als in het Natuurlyke / of beroovig, als in het zedelijke / of ontkennig, als in het Boven-natuurlijke. Het vyer is ſchadelijk aan het water; het water aan het vyer; nogtans zynſe beyde voor haar zelven goed. 't Geen voor den een vergif is / ſtrekt den anderen tot voedſel. De vernietiging van het eene / diend tot voortbrenging van het ander. Daar ſterft dan niets voor God / voor wien het alles leefd. Noch daar vergaat niets van de weereld; maar het gaat alleenlijk / door verwiſſeling / van het eene tot het andere deel des ſelfs over. Het quaad der ſchuld ontſtaat uyt een onkunde; want geen ſchepſel kan yets quaads / 't geen hem als quaad voorkomt / verkieſen; maar alleen voor ſoo verre het hem ſchijnd goed / of met eenig goed vermengd te zyn. En des ſondaars quaadheid ſchaad God niet / maar den ſondaar zelv.

Maar het ontkennige quaad / waar door yeder ſaak ſijn eygene volmaaktheid heeft ontfangen / en niet die van een andere / is noodſaakelijk geweeſt tot cieraad des werelds / en onderſcheyding der ſchepſelen onder malkanderen; anderſins ſoude de Son ook de Maan / Starren / Aarde / en alles zijn / indien de zelve aan aller weſen deel had; dog nu is God alleen alles in allen; en begrypt in ſich uytmuntender en veroorſaakender wyſe de volmaaktheden aller dingen. Wanneer nu God de weſens / of ſaaken / geſchaapen heeft / heeft hy aan elk van de ſelve ſijn eygen trap en deel van dat denkbeeld / 't welk God van het weſen aller dingen in ſich heeft / mede gedeeld; maar niet het geheele deelgenootſchap van dat denkbeeld; want dus ſoude hy geen ſchepſel / maar een andere God / hebben voortgebragt. En het is niet onvoordeelig te weeten dat God / ſchoon het Hoogſte Goed / ſijne Godheid nogtans aan alle ſchepſelen in dezelve maate niet mededeeld; maar aan de eenen meer / aan de anderen minder van ſijne weldaaden ſchenkt / na ſijn vry en genadig welbehaagen. Want deeſe ongelijke mededeeling der Godlyke goedheid / brengd ook yets toe tot cieraad des Weerelds; dewijl uyt die groote verſcheydenheid van alle ſaaken / die in de Weereld zyn / dezelven ſchoonheid ſpruyt; even als uyt de veelheid der kruyden / en bloemen / ontſtaat het vermaak van een tuyn; uyt de verſcheydenheid van het huysraad / het vercierſel van een huys; en uyt de verandering van ſtemmen en geluyd / de lieflykheid / en ſoetigheid van de Muſyk / &c.

Vervolgens is deeſe verſcheydenheid ſeer dienſtig ten beſten van de ſchepſelen / en haare onderlinge vereeniging / om dat ſy malkanders hulp / ter onderhouding / noodig hebben. Gelijk dan ook hier uyt ook openbaar word / dat alles afhangd / niet van eenige noodſaakelijkheid in het Godlijke weſen / maar van het aller vryſte welbehaagen van de Godlijke will en Goedertierenheid.

IV. PLAATS. *Geneſ.* 1: 4.

God ſach het licht, dat het goed was.

Vrage, waar in de Goedheid of voortreflykheid des lichts beſtaat

DE Goedheid van het ligt beſtaat daar in niet / dat God het licht eenigſins van noode gehad heeft / ſoo weynig als de geheele weereld / welke hy geſchaapen heeft; wyl hy ſelv een Licht is, en van eeuwigheid in een onbegrypelijk licht geweeſt is. 1 Joh. 1: 5, 7. 1 Tim. 6: 16. Maar daar in dat het licht geheel nuttig en bequaam / ja noodſaakelijk is ſoo tot vaſt ſtelling / als tot onderhouding der natuurlyke dingen.

Daar zyn drie beginſelen der ſigtbaare ſchepſelen; te weeten / de ſtoffe / de geeſten / en het licht. Maar het licht heeft God driederley kracht ingeſchaapen. 1. Om ſich over al heen te verſpreyden / en alles te verlichten. 2. Om de ſtoffe / die het met ſig voerd / te bewegen door brand en vlam. 3. Om te verwarmen / en daar door de ſtoffe ſich meer te doen uytbreyden / en deſelve dunner te maaken.

Doch het licht heeft door deeſe driederley werking tegenſtrijdigheid in de weereld gebragt. Want het tegensgeſtelde van het licht is de duyſternis; beweging / de ruſt; der warmte / de koude. Waar van daan nog andere ſtrydigheden haar oorſprong gekregen hebben; als het vogtige / en drooge; het wyduytgebreyde / en het digt in een gedrongene; het ſwaare / en ligte.

Van het licht dan hangd af de ſchikking en het cieraad van de gantſche weereld. Want de eenige fonteyn en oorſprong van ſigtbaarheid / beweging / en warmte / is het licht. Neem het licht uyt de Wereld wech / en alles ſal tot ſijn eerſte verwarden klomp wederkeeren.

De voortreffelijkheid van het licht word bekend. I. Uyt des zelfs eygenſchappen: want het is 1. ſeer blinkende en wit; waar van daan wit te zyn als het licht ſegt ſeer wit te zijn Matth. 17: 2. 2. Het licht is het allerreynſte en ſuyverſte; hier om word door het zelve uytgedrukt heyligheid / reynheid / en ſuyverheid. Matth. 5: 16. Laat uw licht alſoo ſchijnen voor de menſchen &c. In het licht te blijven betekent met waare heyligheid begaafd te zyn 1 Joh. 2: 10. En te wandelen in het licht is een Heylig leeven te leyden 1 Joh. 1: 7. 3. Het ligt is ſeer wyd en zyd uytgebreyd / den geheelen aardbodem vervullende en doorſtraalende Job 25:3. 4. Het licht is het aldervermaakelijkſte / aangenaamſte / en ſoetſte; want het licht is ſoet en het is den oogen goed het licht te aanſchouwen. Eccl. 11: 7. Ook is het licht van de aldergrootſte nuttigheid. Sie Eccl. 2: 13. daar het licht (by het welke de Wysheid daar vergeleken werd) veel uytnemendheid geſegd word te hebben boven de duyſternis.

II. Ook blijkt de weerdigheid des ligts uyt des zelfs uytwerkſelen. Want / behalven dat het licht der oogen het hert verblijd Prov. 15: 30. Soo worden ook 1. Door het licht alle dingen openbaar /

en

Digitized by Google

en van den anderen onderſcheyden. Het zelve rigt en leyd ook de reyſigers / op dat ſy ſich niet ergens aanſtooten Joh. 11. 9. 10. Sie Ezra. 6: 40. Doe hebt gy geſegd, dat uyt uwe ſchatten het klaare licht ſoude voortgebragt worden, op dat uw werk ſoude ſchijnbaar worden. 2. Het licht door ſijne kragt / verwarmd alles / en maakt / door ſijne warmte / dat de natuurelijke lighamen voortkomen / leeven / en onderhouden worden / als welker leeven inſonderheid van de ingebooren warmte afhangd. Soo dat het licht als de Hand Gods is / en het aldernaaſte werktuyg / waar door God alles levendig maakt, en alles in allen werkt 1 Cor. 12: 6. Neh: 9: 6. Act. 17: 25-28.

III. Het licht openbaard ons Gods Heerlijkheid en Majeſteyt; en hierom word God geſegd ſich te bedekken met het licht, als met een kleed. Pſ. 104: 2. God word het Licht zelve, genoemd / en een Vader der lichten 1 Joh. 1: 5. Jac 1: 17. Dewijl nu God het licht zelve is, in het welke geen duyſternis is 1 Joh. 1: 5. En hy, al van eeuwigheid, een ontoegangelijk licht bewoond. 1 Tim. 6: 16. ſoo is het belagchelijk te vraagen / of God / voor de ſchepping van het licht / in de duyſternis gewoond heeft? Want by God is niets licht / en ook niets duyſter. God is by en voor ſich zelven een onbegrijpelijk / ongeſchaapen / en eeuwig licht. Het natuurelyke geſchapen licht is den ſchepſelen wel dienſtig en noodſaakelijk; maar geenſins Gode / die nog door de duyſternis word verhinderd / nog door het licht word aangedaan / of het ſelve eenigſins noodig heeft. Want aan God zijn alle dingen ſelf in het midden der naarſte duyſterniſſen / op het volmaaktſte / en innigſte bekend. Hebr. 4: 13. Jer. 23: 24. Pſ. 139: 11. 12. Indien ik ſeyde, de duyſternis ſal my immers bedekken, dan is de nacht een licht om my. Ook verduyſterd de duyſternis niet voor u: maar de nacht licht als de dag: de duyſternis als het licht.

Verhalven mag waarlijk het licht / in opſigt der ſchepſelen / met recht genaamd worden / het cieraad en de ſchoonheid des weerelds; de vreugde der aarde: want 'er niets aangenaamer is voor het geſigt; niets het gemoed meer verheugende; niets gemaklijker voor het leeven; niets voortreflijker om te kennen; niets nodiger om yets uyt te voeren. Sonder het ſelve ſoude alles in duyſternis / als dood / en onbeweeglijk leggen / aan ſich zelve en ons onbekend. Waar om dan doorgaans in de H. Schriften / het Licht word gebruykt voor blijdſchap / en allerley voorſpoed en geluk; en in tegendeel de uytterſte duyſternis voor de allerſwaarſte elende.

God dan ſag dat het licht goed was; dat is / hy heeft het licht / als een ſaak die goed / aangenaam / nuttig / en noodſakelijk was in de weereld / goed gekeurd. Niet dat hy / die de Wijsheid en Goedheid zelve is / in 't eerſt niet ſoude geweeten hebben / of hy yets goeds ſchiep; maar om dat hy de goedheyd van dat ſijn werkſtuk ons heeft willen aanprijſen. Want / ſoo een konſtenaar onder de menſchen / bewuſt is van de goedheid en het gebruyk van ſijn werk / eer hy het zelve uytwerkt; ja om dat hy daar van bewuſt is / het zelve in 't werk ſteld: hoe veel te meer heeft God / den Werkmeeſter van dit geheel al / geweeten / hoedaanig / en waar toe / hy het licht ſoude ſcheppen? ſoo dat dan verbald de beſchimping der Manicheen; om dat Moſes / ſoo ſy ſeggen / God beſchrijfd als ſich verwonderende / en verbaaſd ſtaande op het ongewoon aanſchouwen van het licht; en dus als te vooren onwetende wat het licht was; ſoo dat hy / als hy het eerſt ſag / het ſeer goed oordeelde.

Daar zijn noch ſeer veele anderen dinge / aangaande de natuur en eygenſchappen van het licht / welke wel wetens en beſchouwens weerdig zijn; dog / dewijl wy nu niet voorgenomen hebben de Natuurkunde te leeren; maar alleenelijk een korte verklaaring van de texten te geeven / ſoo laaten wy het hier by nu blyven; ſullende mogelijk elders wijdloopiger handelen van de Natuurlyke dingen en haare eygenſchappen / en aandoeningen. Sie / t' geen wy aangetekend hebben op Job 38. 19.

V. PLAATS. *Geneſ.* 1: 7.

Vrag. Welke de Wateren zijn, die boven het Uytſpanſel zijn?

VEele hebben verſierd / dat 'er waare en natuurlyke wateren / boven den Sterren-hemel / in die / als 't waare / gladde neder gebogene rondigheid des hemels zyn opgeſlooten / en dat om den brand van de hemelen / en het geſternte / te verkoelen / op dat ſy / door haar geduurige beweeging in vlam geraakt zynde / niet mogten verbranden; of ook wel om de hemelen by een te houden / en als te beſchutten / op dat ſy / door het geweld der winden geſchud en beweegd zynde / niet mogten wankelen: (Even als of de kragt en voortbrenging der verhevelingen (meteora) welke geloofd word naauwlyks de ſpitſen der hoogſte bergen te boven te gaan / ſich al tot boven de ſterren uytſtrekte.) En hier toe betrekken ſy dan / 't geen wy ſien Pſ. 148: 4: Looft hem gy hemelen der hemelen: en gy wateren die boven de hemelen zyt.

Andere hebben van deeſe wateren gemaakt den Criſtallynen Hemel, welke / als ys / of Cryſtal / uyt de allerſuyverſte wateren t' ſamen gevrooſen zynde / boven het Firmament ſoude zijn.

Maar het dunkt ons waarſchynlijker / dat die bovenſte wateren niet anders zyn als de wolken / en wat 'er meer van wateragtige Verhevelingen / mag zyn boven het Uytſpanſel / en dat niet wel boven het geheele uytſpanſel; maar alleen boven het benedenſte gedeelte van de uytgeſpanne Lucht. En dit word bewreſen I. Uyt verſcheyden ſchriftuurplaatſen / in welke God geſegd word de wateren en wolken daar boven geſteld te hebben / uyt te ſtrekken, by een te houden. Hier van daan worden de bovenſte wateren uytdrukkelijk wolken genaamd. Job 26: 8. Hy bind de wateren in ſijne wolken: nochtans ſcheurd de wolke daar onder niet. Pſ. 18. 12. Duyſternis ſettede hy tot ſijn verberging, rondom hem was ſijne tente, duyſterheid der wateren, wolken des hemels. Pſ. 104: 3. Die ſijne opperſaalen ſolderd in de wateren: die van de wolken ſijn wagen maakt; die op de vleugelen des winds wandeld. En Pſ. 147: 8. Inſonderheid heeft men een ſeer klaare uytlegging van deſe wateren. Jer. 10: 13. Als hy ſijne ſtemme geeft, ſoo is 'er een gedruys van wateren in den hemel, en hy doed de dampen op klimmen van het eynde der aarde &c. Daar klaarlyk word te kennen gegeven dat de wateren in den hemel zijn de waterige Verheevelingen. Want wat dog zyn de wolken / als wateren / die door de hitte zyn uytgewaaſſemd / en door koude van de middelſte lucht wederom t'ſaamen geſtremd?

Maar ook II. De wateren boven den ſterren hemel / of het Firmament / hebben geen gebruyk; doch God / de Werkmeeſter van de Natuur; maakt niets te vergeefs. Want 't geen ſommige van het gebruyk der boven-hemelſche Wateren voortbrengen / zijn maar verſierſelen en beuſelingen / die der wederlegging onweerdig zijn.

Voeg hier by III. Dat de wateren / als veel ſwaarder zijnde dan die alderligtſte / vloeybaarſte / en dunſte hemelſtoffe / natuurlyker wijze in het bovenſte gedeelte van de Lucht geen ſtand ſouden kunnen houden; maar alleen door enkel geweld. Dog niets geweldigs is geduurig.

Digitized by Google

Verhalven agten wy het allermeeſt met de waarheid over een te komen / dat het geheele uytſpanſel des lugts / (voor ſoo ver het ons uyt de Natuur bekent is) in ſich zelve onverdeeld / en niet door eenige kringen / of ſtofbeginſels (Elementen) van verſcheyden aart / dadelijk onderſcheyden / maar een eenig / aan een gehegt lighaam / en van eene natuur / is.

VI. PLAATS. *Genſ.* 1: 9.

Vrag. Hoe de Wateren in eene plaatſe zijn vergaderd geworden?

HEt water bedekte eerſt de aarde van rondom / wyl dezelve / ſwaarder zijnde als de wateren / door haar gewigt nederſonk ; en de wateren / als ligter zijnde / omringden aan alle zijden den aardkloot. Van deeſe wateren nu moeſt de aarde ontbloot worden / ſoude ſy ſigtbaar en bewoonbaar worden : evenwel moeſt zy van de zelven niet geheel beroofd worden / op dat ſy / by gebrek van vogt / niet onvrugtbaar mogt zijn. Verhalven zyn alle de wateren / op den derden dag der ſchepping in ſeekere boeſems (die Zeen / Moeraſſen / ſtaande wateren / Rivieren &c. genoemd worden) by een vergaderd. De wijſe / hoe dit toegegaan is / ſchijnd beſchreeven te worden Pſ. 104: 6. 7, 8, 9. Dat 'er namentlijk donders ontſtaan zijn / waar door de bergen ſijn opgereeſen / ende daalen neergeſonken ; maar de Wateren van boven neder in haare boeſems zijn ingevloeyd / en dat haar op die wyſe een paal en perk is geſteld / ſoo dat ſy niet kunnen wederkeeren om de aarde te bedekken. Waarom het ſommigen waarſchijnlijk voorkomt / dat die ontdekking van het opperblak des aardbodems geſchied zy door een aardbeeving ; welke ontſtaan ſoude zijn door vyer / 't welk in het ingewand van de aarde ſchuylende / en 't welk / met de tegenſtelde koude over hoop geraakt zijnde / de aarde heeft geſchuddet / en verſcheydelijk heeft / of doen opſwellen / of van een ſcheuren. Waar van daan op het opperblak des aardbodems voortgekomen zijn al die bultigheden en leegtens (dat is bergen en dalen) en / binnen in de zelve / de ſoo veele groeven / en holligheden. Dit geſchied zijnde hebben ſich de wateren van zelf / van die uytmuntende hoogtens / na de leegere en holle plaatſen begeven. En deeſe giſſing kan hier om te bewijſlijker ſchijnen / om dat God ſomtijds wel toelaat / dat'er aardbeevingen ontſtaan / en door de zelve bergen / dalen / en rivieren veranderd worden : ſoo dat hier uyt eenigſins openbaar word / hoe ſulks ſich in het begin mag hebben toegedragen.

Die eene plaats nu / in welke de wateren geſegd worden vergaderd te zyn / moet niet verſtaan worden van het eene halfrond des aardkloots / als of de aarde / eeven gelijk een appel / op het water dreef / 't geen ſommige der Ouden gemeynd hebben / die daarom ook ontkenden dat'er Tegenvoeters waaren : noch ook van een der Zonæ, of geweſten der aarde ; even of de wateren / als een band / de aarde omvingen ; 't geen de ondervinding der zeevarende lieden openbaarlijk wederſpreekt. Maar deeſe eene plaats werd geſteld tegen het geheele opperblak der aarde / welke God niet gewild heeft dat langer over al ſoude bedekt blijven / maar alleenlijk in een plaats / onderſcheyden van het drooge / dog eevenwel ſeer wyd uytgeſtrekt / en / door de van malkanderen afleggende deelen van het drooge / verſcheydelijk / of aan een gehegt / of ook wel afgebrooken. Want het is deeſe plaats, in welke den Oceaan / of groote zee / ſig wyd en zyd / door de verſcheyden deelen van het vaſte land / na alle de oorden des weerelds / verſpreyd ; blyvende nogtans dezelve / ſoo dat / ſchoonſe verſcheyden inhammen of zeen / in plaats en naam onderſcheyden / uytmaakt / het nogtans over al een en de zelve Oceaan is / in welke ſig alle fonteynen en rivieren ontlaſten. Soo is / by voorbeeld de Middellandſche zee / die Europa van Aſia / en Africa / afſcheyd / den Oceaan die ſig / door de Straat van Gibraltar / in die leegere middellandſche plaatſen inſtort.

De zee is dan in ſig zelven maar een / maar om dat ſy ſig hier en daar / als met ſterke armen / tuſſchen het vaſte land indringt / ſoo krijgtſe op verſcheyden plaatſen ook verſcheyden namen. Die groote zee / die den aardkloot omloopt / word Oceaan genoemd. Die armen / die het vaſte land van een ſcheyden / inhammen of zeeboeſems : dog alle die zeeboeſems hebben gemeenſchap met den Oceaan / uytgenomen de Caſpiſche of Hyrcaniſche zee in Aſia ; maar ook die meyndmen dat onder de aarde eenige buyſen of holligheden heeft / door welke ſy aan den Oceaan gehegt is. Verhalven is de zee als een lighaam / door armen / beenen / aderen / die verſcheydelijk geſtrekt zijn / onderſcheyden.

VII. PLAATS. *Geneſ.* 1: 14.

Vrag. Op wat wyze de lichten des Hemels geſegd worden gegeven te zijn, om tot teekenen te zijn?

'T KAn een yder ligtlijk bekend zyn / dat / door de verſcheyden bewegingen van de geſternten / de tyden / jaaren / maanden / dagen worden onderſcheyden ; maar hoe de ſterren tot teekenen geſteld zijn / daar omtrent gevoelen niet alle het zelve. Dit kan wel verſtaan worden van de overaardige verbeeldingen en gedaantens / welke de ſterren / na de Godlijke ſchikking / eeniger maate in den hemel vertoonen / en die Teekenen genaamd worden : hoedaanige dat 'er twaalf in den Zodiac ; en dertig buyten de zelve van de Starrekundigen worden waargenomen : door welke de beeltenïſſen van verſcheyden dieren / of andere ſaaken ſeer aardiglijk uytgedrukt / en haare teekenen van malkanderen onderkend worden. Maar dit is den voornaamen ſin deeſer woorden niet : want God ſegd niet maar ſlegts : laat het teekenen zyn ; maar dat ſy zyn tot teekenen ; waar mede hy te kennen geeft dat de lichten niet ſoo ſeer om haare gedaante / of haare ſtandplaatſen / als om haar gebruyk tot teekenen zyn / dat is / ons yets beteekenen. Want de ſterren kunnen natuurlijker wyze / door haare beweging / ſtandplaatſen / en verſchyningen / ons van veele ſaaken / die der menſchen gemeenſchap en leeven heylſaam zijn vermaanen en waarſchouwen.

De natuurlijke beteekeniſſen nu der ſterren / die ſy gemeenlyk Prognoſticatien noemen / ſijn / of natuurlyke, in een eygentlyken en naauwen ſin ſoo genoemd / of burgerlijke. De natuurelijke voorbeduydſelen der ſterren zyn / voor ſoo ver uyt der zelver beweging / opkomſt of ondergang / uyt haare verſcheyden tegen overſtellingen of t' ſaamen voegingen (oppoſitiones & conjunctiones) en geſigten / (aſpectus) als uyt oorſaaken / of immers teekenen / eenige natuurlijke uytkomſten worden beſlooten / als Son of Maanſwymingen / regenen / droogtens / moy weder / winden / onweders / hitte / koude / vloed of ebbe der zee &c. Soo word / by voorbeeld / geloofd dat de opkomſt van de Hyades, het ſevengeſternte / regen beduyd ; van den Hond, een brandige lucht : want dan arbeyden de wijnen / en worden beroerd / dan worden de ſtaande wateren beweegd &c. Soo ſegd de Heere Chriſtus Matth 16: 2. dat als den Hemel s'avonds rood is, dat een teeken is van toekomend ſchoon weder, maar des morgens van onweder.

De burgerlijke voorbeduydſels der ſterren zijn / voor

ſoo

Digitized by Google

ſo ver uyt deſelve de bequaame tijd van veel burgerlijke daden bekend word. So hebben de Zeelieden/ uyt de beweging/ plaats/ geſigten en ligt der ſterren/ ſeer veele dingen by ervaarenheid geleerd/ hoe/ wanneer en waar heen men gemaklijk en bequaamlijk kan vaaren; de Viſſers wanneer het tijd is om te viſſen: de Bouwlieden wanneer zy moeten ploegen/ eggen/ zaajen: de Hoveniers/ wanneer het tijd is om jonge planten te pooten/ boomen te enten/ wijngaarden te ſnoeijen/ om te ſpitten/ van overtollige ranken en bladen te zuyveren/ en weder nieuwe in te leggen: de Houthakkers/ wanneer de boſſen moeten werden omgehouwen: de Geneeſmeeſters op wat tijd men bequaamſt ('t overige wel geſteld zijnde) mag aderlaaten/ 't lighaam ſuyveren; &c.

Maar de voorſpellingen die de Planeetleeſers/ en onderſoekers van der menſchen geboorteſtonden/ maaken van gebeurlijke toekomende ſaaken (even of uyt der ſterren ſtand/ en gelegenheid op de uur van 's menſchen geboorte/ een yeders natuur/ wil/ genegentheid/ gemoedſneyging/ gelegentheid/ ſtaat/ goede of quaade gevallen/ huwlijk/ kinderen/ en der zelver aart/ zeden/ en allerley uytkomſten/ ſelf de ſoort en tijd des doods/ konde voor weeten worden) ſijn Godloos/ ydel/ en vals. I. Waarom dan ook God zelve de Waarſeggers uyt de ſterren niet minder uytdrukkelijk verbied/ en veroordeeld/ als alle andere bedriegers/ toveraars/ waarſeggers/ droomers/ die op vogelſchrey/ of der beeſten ingewanden agt gaben; &c. Deut. 18: 10. 14. Jeſ. 8: 19. 19: 3. 12. 44: 25. 47: 13. Jer. 10: 2, 3. 27: 9. 29: 8.

II. Dat die voorſeggingen van toekomende gebeurlijke dingen vals en Godloos zijn/ blijkt ook hier uyt; dat ſulke dingen ſeeker te voorweeten/ en voorſeggen/ God alleen toekomt/ wijl hy alleen/ buyten alle andere oorſaaken/ alles wat hy beſlooten heeft dat geſchieden ſal/ ook onfeylbaar voor ziet/ waar/ hoe/ en op wat tijd het geſchieden ſal/ eer de dingen nog daar zyn. Jeſ. 41: 23. 46; 10. Maar geen ſchepſelen konnen toekomende gebeurlijke ſaaken voorweeten/ ten zy in haare oorſaken/ dat is/ ten zy voor ſoo verre haare oorſaaken nu al met der daad daar zyn/ of immers ſoodaanig tot de daad geſchikt/ dat de uytkomſten nu al eenigſints beginnen te worden/ of te zyn. 't Is nu ſeeker dat de ſterrenkijkers ſich de kennis der toekomende dingen aanmatigen/ ſonder een wetenſchap van ſeekere/ en vaſt bepaalde oorſaaken; ja ſelf van gebeurlijke dingen/ die ſoo wel kunnen gebeuren als niet gebeuren.

III. Indien tot de voortbrenging van eenige byſondere gewrogten/ niet alleen t' ſamen loopt een kracht des Hemels/ die algemeen en onbepaald is/ maar inſonderheid een byſondere/ waar door de kragt des Hemels bepaald word/ te weten eenige byſondere uytwerkende oorſaak/ die met genoegſaame kragten is voorſien; een bequaame/ en wel toebereyde/ ſtoffe; en andere toevalligheden/ die 'er ſeer veele van buyten aankomen/ inſonderheid in den menſch/ als/ by voorbeeld de wijſe van opvoeding en onderwijs/ de gelegentheid/ en gewoonte/ ſonder welke de algemeene deugd niet de minſte kragt heeft; ſoo volgd dat der Sterrekundigen voorſeggingen ydel en vals zijn/ wijl dezelve alleen de algemeene oorſaaken inſien/ en de byſondere niet weeten kunnen. Nog dat eerſte is waaragtig/ en by gevolg ook dit laatſte. En het gevolg deeſer voorſtelling kan niet ontkend werden; want de ſaaken hebben ſig even eens in opſigt van haar weeſen/ als van haar kenniſſe/ dat is/ de ſaaken worden eerſt regt gekend door deſelve oorſaaken/ door welke ſy werden voortgebragt. Indien dan die ſoo genaamde Waarſeggers/ of Planeetleeſers onkundig zijn van de byſondere oorſaaken/ van byſondere toekomende gewrogten/ welke nogtans/ in het gewrogte voort te brengen/ de meeſte kragt hebben/ wie ſal nog langer willen geloof ſlaan aan die voorſeggingen/ die alleen uyt algemeene oorſaaken gehaald worden?

IV. Indien tweelingen/ op de zelve tijd ontfangen en gebooren/ dikwils heel verſchillende zijn van aart/ genegentheden/ zeeden/ daaden/ gevallen &c. Als by voorbeeld/ Jacob en Eſau/ &c. So ſietmen ligtelijk hoe ydel dat de voorſeggingen zijn van de Sterrekykeren/ welke haar het ſelve lot/ om den ſelven ſtand der ſterren in haare geboorte/ toewijſen. Nog het eerſte is waar/ en ſoo ook het tweede.

V. Indien die ſtellingen en beſluyten der Sterrekundigen waaragtig waaren/ dat namelijk de menſchen/ door de ſterren/ genoodſaakt wierden op de eene of de andere wijze te leeven of te ſterven/ ſoo ſoude daar uyt volgen dat alle die in het ſelve beroep/ op dezelve tijd/ om de ſelve oorſaak/ en op dezelve wijze ſturven/ dat die alle/ ſeg ik/ onder het zelve geſternte/ en op dezelve tijd/ gebooren waaren; maar het een en 't ander is vals.

VI. Dewijl der menſchen meeſte handelingen afhangen van hun vrye wil; gewoonte/ en wetten/ ſoo blijk dat het ydelheid is dezelve aan de noodſchiklijkheid der ſterren vaſt te maaken. Voeg hier by dat deeſe leer alle gebeurlijkheid der dingen hier beneden/ in opſigt op de tweede oorſaaken/ wechneemd.

VIII. PLAATS. *Geneſ.* 1: 16.

Vrag: Hoe de Son en Maan twee groote lichten genaamd werden?

DAar ſoude weynig reden van twijfeling zijn/ indien waar was het gevoelen van Lucretius/ die beweerd dat de Son/ Maan/ en de overige Sterren/ van die ſelve groote zijn/ als ſy ons voorkoment welk gevoelen hy met de volgende woorden poogd te beveſtigen. 5. Boek Vs: 565. &c.

Nec nimio ſolis major rota, nec minor ardor
Eſſe poteſt, noſtris quam ſenſibus eſſe videtur.
Nam quibus e ſpatiis cunque Ignes lumina poſſunt
Adjicere, & calidum membris adflare vaporem,
Illa ipſa intervalla nihil de corpore librant (al: limant)
Flammarum, nihilo ad ſpeciem eſt contractior ignis.
Proinde calor quòniam ſolis, lumenqueprofuſum
Perveniunt noſtros ad ſenſus, & loca tingunt:
Forma quoque hinc ſolis debet, filumque videri,
Nil adeo ut poſſis plus, aut minus addere verè.
Lunaque, ſive notho fertur loca lumine luſtrans,
Sive ſuam proprio jactat de corpore lucem,
Quicquid id eſt, nihilo fertur majore figura,
Quam, noſtris oculis quam cernimus, eſſe videtur.
Nam prius omnia, quæ longe remota tuemur
Aëra per multum, ſpecie confuſa videntur,
Quam minimum filum. Quapropter Luna neceſſe eſt,
Quandoquidem claram ſpeciem, certamque figuram
Præbet, ut eſt oris extremis cunque notata,
Quanta hæc cunque fuat, tanta hinc videatur in alto.
Poſtremo, quoſcunque vides hinc ætheris igneis
(Quandoquidem, quoſcunque in terris cernimus igneis
Dum tremor eſt clarus, dum cernitur ardor eorum,
perpetuum quidam interdum mutare videntur (per parvum)
Alterutram in partem filum, cum longius abſint)
Scire licet, perquam pauxillo poſſe minores
Eſſe, vel exigua majores parte, brevique.

Welke woorden deſen ſin uytbrengen.

De rondte van de Son is niet veel grooter, of kleynder, als zich voor onſe oogen vertoond; daar de tuſſenwijdte niet grooter is, als dat de ſtraalen van het licht tot ons kunnen gebragt worden, en de warmte tot onſe lighaamen door dringen, die tuſſen wijdte kan niets van het

het lighaam der Lichten wechneemen,nog maaken datſe ons kleynder ſchijnen danſe inder daad zyn; derhalven, wijl de Son ſijn warmte en ſtraalen tot ons uytſchiet, en den aardbodem door ſijn ſchijnſel verlicht, hier uyt moetmen beſluyten dat de Son ons in deſelve gedaante in den Hemel voorkomt, welkeſe waarlijk heeft, en dat men dwaald, ſo men meynd datſe grooter of kleynder is.

De Maan ook, t' zyſe haar licht van elders heeft, of datſe van haar eygen lighaam het licht uytſtraald, hoe het ook zy, ſy heeft die gedaante en grootte, welke wy aan haar ſien. Want alles het geen wy van heel verre heen door de lucht ſien, komt ons eerder heel verward voor, dan dat wy de uyterſte treken en geſteldheden van het zelve ſouden ontdekken: derhalven, dewyl de Maan ons niet in een verwarde geſtalte, maar in een duydelyke gedaante voorkomt, en zelv haare uyterſte trekken voor ons geſigt vertoond, ſoo blykt, dat ſy ſig noodſaaklijk ſo groot aan ons vertoond, als ſy in der daad is. Eyndelijk, wat ſterren men in den Hemel ſiet (dewyl alle lichten of vyeren op aarde, als haar licht helder en onverwerd geſien word, haare gedaante, en grootte, wel een weynig, aan de eene of de ander zyde, veranderen, als ſy van verre geſien worden) men mag ſig wel verbeelden dat ſy of een weynig grooter, of een weynig kleynder zyn, als ſy voor onſe oogen ſig vertoonen.

Omtrent de Son is ook geen ſwaarigheid/ dewijl toegeſtaan word/ dat die de grootſte is van alle de Sterren. Maar van de Maan ſchijnd het wat twijfſelagtig/ hoe deſelve een groot licht kan genoemd worden: want de Sterrekundigen ſtellen in het gemeen voor vaſt/ dat de Maan veel kleynder is dan de alderkleynſte Sterre: want de minſte vaſte Sterren/ die van de ſesde grootte genoemd worden/ worden geſegd achttienmaal de grootte van de aarde te evenaaren. Maar de Maan word geloofd drie-en-veertig-maal kleynder te zijn dan den aardkloot/ of/ ſoo andere ſeggen negenendertig-maal. Ja de Maan word gehouden kleynder te zijn dan alle de Sterren/ uytgenomen Mercurius.

De onderſtellingen der Sterrekundigen/ uyt welke ſy de grootte; en de tuſſen wijdte der Sterren naſpeuren en aanwijſen/ zijn my/ en veelen anderen/ altijd verdacht geweeſt/ en kunnen niet ſonder reden in twijfſel getrokken worden. Want dat de hoogte en afgelegenheid des Hemels/ en by gevolg ook der ſterren/ niet ſeeker kan werden aangeweeſen/ word niet duyſterlijk te kennen gegeven. Jer. 31: 37. Soo ſegd de HEERE, indien de Hemelen, daar boven, gemeten, en de fondamenten der aarde beneden, doorgrond konnen werden; ſoo ſal ik ook het gantſche zaad Iſraëls verwerpen, om alles dat ſy gedaan hebben, ſpreekt de HEERE. Jeſ. 40: 12. Prov. 25: 3. Aan de hoogte des Hemels, en aan de diepte der aarde, en (aan) het herte der Koningen, is geen doorgronding. Verders/ dewijl de Maan alleen meer licht aan de aarde geeft/ dan alle de Vaſte en Dwaalſterren (uytgenomen de Son) te te gelijk/ hoewel ſy kleynder is dan de Aarde; wie kan gelooven dat de Vaſte ſterren van de Eerſte grootte/ by den geheelen Aard-kloot vergeleken zynde/ hondert-en-ſeven-maal grooter ſouden zyn als deſelve; die van de Tweede grootte negentigmaal; van de Derde grootte twee-en-ſeventig-maal; van de Vierde grootte vier-en-vijftig-maal; van Vijfde grootte negen-en-dertig-maal/ en meer/ gelijk de Sterrekundigen leeren? Want waar toe ſoude die uytnemende grootheid der ſterren zijn/ daar ſy aan deſe ondermaanige Wereld een ſeer kleyne/ en by na geen/ dienſt doen? Ten zy dat wy/ behalven deeſen aardkloot/ welke wy bewoonen/ nog veele andere aardklooten wilden verſieren/ welke met diergelijke/ of andere ſoorten van dieren/ en andere natuurlijke dingen verciert mogten zijn/ en tot welkers dienſt wy mogten denken dat die groote Sterren ſtrekten.

Voeg hier by/ 't geen gemeenlijk geantwoord word van die geenen die toegeven dat de Maan kleynder is als alle de Sterren/ behalven Mercurius; dat namelyk/ de Maan een groot licht genoemd word/ niet van lighaam/ maar van uytwerking/ en om datſe/ (de Son alleen uytgenomen zijnde) de Aarde alleen meer verlicht/ en aandoet/ dan alle de andere ſterren. Daar zijn 'er ook die meynen dat ſy een groot licht genoemd word/ in opſigt op ons geſicht; om dat ſy ſich aan onſe oogen grooter opdoed/ als alle de ſterren/ behalven de Son: want de Maan word geagt het allerleegſte geſternte te zijn/ en aldernaaſt aan de Aarde en ons geſicht; en 't welk/ van de Son verlicht zijnde/ de duyſternis des nachts kan verdryven/ 't geen de andere ſterren niet doen konnen.

IX. PLAATS. *Geneſ.* 1: 21.

En God ſchiep de groote Viſſen &c.

GOd word niet geſegd op den aardbodem ſoo groote dieren geſchaapen te hebben/ maar in de wateren; want de Zeedieren zyn veel grooter dan de Landdieren: daar worden wel byna diergelijke dieren in de wateren voortgebragt/ als die geene die op de aarde zyn; maar die van de Zee zyn doorgaans grooter/. en met een lomper/ botter/ en grover van geeſten/ en by gevolg ook met veel plomper ſinnen begaafd.

De menigvuldigheid der viſſen is ook verwonderlijk/ en grooter dan der aardſche dieren; ja haare voortteeling is ook overvloediger dan van alle andere dieren/ waar van een genoegſaam klaar teeken is het groot getal van eyeren/ die in ſommige viſſen/ tot eenige honderden toe/ gevonden werden. Want dewijl de kleyne viſſen gemeenlijk den grooteren tot ſpijs en voedſel moeten dienen/ ſoo is het inſonderheid noodſaakelijk/ dat die in groote meenigte werden voortgebragt. Daar ſchijnd ook meer verſcheydenheid te zijn onder de viſſen/ als onder de andere dieren/ waar van Ariſtoteles/ in ſijn 3. Boek van de voortteeling der dieren, dus ſpreekt. Hier van daan komt het ook dat de dingen, die in de vogt (of wateren) werden gebooren, veel meer verſcheydenheid van gedaante hebben, als op de aarde: want de natuur van het vogtige is bequaamer ter vorming, en gedaant-verkryging, dan de aarde. Hier toe behoord ook 't geen geſegd word Pſ. 104: 25. Deſe zee, die groot en wijd van ruymte is; daar in is het wriemelende gedierte, en dat ſonder getal, kleyne gedierten met groote.

Wat aangaat de grootheid der Walviſſen (Cete): men verhaald dat 'er in de Indiſche Zee gevonden worden/ die vijfmaal grooter zijn als de allergrootſte Elephanten/ ſoo dat een ribbe uyt der zelver zijde de lengte heeft van twintig cubiten. Plinius verhaald dat 'er viſſen gevonden worden/ die 960. voeten groot zijn; of/ om klaarder te ſpreeken/ van omtrent 320 ellen/ dat is/ die de lengte hebben van 600, en de hoogte van 360 voeten: welke ſo veel Zeegras/ ſchuym/ dreck/ en water/ dikwils geſegd worden in te drinken/ en weder met groot geweld/ door haar buyſen/ uyt te werpen/ dat ſy geheele koopvaardy-ſcheepen daar door konnen doen ſinken: wanneer ſy haar ſtaart bewegen/ beroeren ſy ſodaanig de Zee/ dat ſy de ſcheepen om werpen. Hier toe behoord het voorbeeld van Jona/ die geheel en onbeſchadigd van een Zeedier wierd opgeſlokt/ en geborgen/ en in des ſelven buyk verbleef; 't welk van geen dier op aarde ſoude hebben konnen geſchieden. Van der zelver tong/ welke men ſegd dat voor een lekkerny gehouden word/ zijn eens gevuld vier-en-twintig vaten/ hoedaanige die geene ſijn/ waar mede het geſouten vleeſ/ of vis/ gemeenlijk in Vrankrijk vervoerd worden/ na het getuygenis van Conr. Geſnerus. Soo dat die Groote Viſſen

byſon-

Digitized by Google

byſondere uytwerkſelen zijn van de Godlijke Almacht/ tot welker beſchouwing de H. Schrift ons doorgaans roept/ op dat wy daar uyt Gods Macht ſouden leeren erkennen en vreeſen. Sie Job 40. en 41. Capp.

De Walviſſen worden op de zelve wyſe ontfangen en voortgebragt/ als de Landdieren/ en haar vleesſig weeſen verſchild niet veel van het Vlees der beeſten; waar van daan 'er onder het Pausdom getedentwiſt is/ of men op Vaſtendagen het vlees der Walviſſen/ of Zeedieren/ mag nuttigen? Na ſommiger gevoelen hebben alle ſoorten van Walviſſen (want dat woord word dikwils gebruykt van allerley groote viſſen/ en Zee-monſters/ gelijk ook by de Hebreen de woorden תנין en לויתן Thannin/ en Leviathan) noodig een ſeeker langachtig en wit visje/ welk nooyt van haar ſcheyd/ maar/ als een loots/ altijd voor het hoofd der Walviſſen ſwemd; 't welk/ als een leydsman/ den Walvis in alles beſorgd/ en met het uytterſte van ſijn ſtaart hem de veyligſte plaatſen aanwijſd/ en door het zelve middel/ waarſchouwd voor de laagen die hem gelegd mogen werden/ en wat plaatſen de ondiepſte zijn/ op dat hy op deſelve niet vervalle/ en dus omkome: en ſoo lang dit visje leeſd/ blijſd ook de Walvis behouden; maar als het zelve om hals raakt/ is het ook met den andere gedaan. Welk alles/ of het waarachtig/ of verdicht/ is/ kan ik wel niet verſeekeren; evenwel yets diergelijks heb ik/ met veel vermaak/ dikwils ondervonden in die viſſen/ die men Hajen noemd; want die zyn altijd gewoon een kleyn visje voor haar te hebben ſwemmen/ en het zelve/ als haar leydsman/ altijd beſtiptelijk te volgen/ welk visje ſy daarom een Lootsmanneken noemen.

Verders ſchijnd ook van die groote Zeemonſters gewag gemaakt te worden Pſ. 104: 26. Daar wandelen de ſchepen, de Leviathan, die gy geformeerd hebt, om daar in te ſpeelen: namentlijk in de Zee. Op welke plaats ſchynd geoogd te worden op die gewoonte der Zeelieden/ van/ op het ſien van die Zeegedrogten/ ſomtijds eenige ledige vaten in Zee te werpen/ waar mede/ terwijl de Viſſen zich vermaaken/ ſy het op een vluchten ſetten.

De Jooden verdichten/ dat God in het begin een mannetje en wijfje van de Walviſſen gemaakt heeft: maar dat God/ om dat/ ſoo ſy haar geſlagt voortgeſet hadden/ ſy/ om haar uytnemende grootte/ met haare afkomelingen/ alles ſouden vernield hebben; daar na het mannetje heeft geſneden/ en het wijfje geſouten; waar mede de rechtveerdigen/ in de toekomende eeuwe/ haar hert ſullen ophaalen. Maar daar ontbreeken 'er geen/ die meynen dat de Jooden door dit verdichtſel yets anders/ door een byſpreuk (Allegorie) hebben willen afſchaduwen.

Maar daar word onderſocht of Jona van een Walvis/ of een ander Zeegedrogt is opgeſlokt geweeſt? De woorden van de Heylige Schrift/ in welke de geſchiedenis van Jona verhaald word/ luyden aldus Jon. 1: 17. De HEERE nu beſchikte een groote vis om Jona in te ſlokken; en Jona was in des viſſen ingewand drie dagen, en drie nachten. De LXX. Grikſe Overſetters (welke Mattheus Cap. 12: 40. navolgt) vertaalen die Groote vis door het woord κήτος Cetus, welke woord gemeen is aan alle groote Zeemonſters/ als Walviſſen/ Swaardviſſen/ Vinviſſen/ Zeeverkens/ Tonynen/ en wat diergelijke groote viſſen meer zijn. Schoon ſich nu het gemeen doorgaans inbeeld/ dat die Vis/ die Jonas ingeſwolgen heeft/ een (eygentlijk geſeyde) Walvis geweeſt is; ſoo ontkennen ſulx nogtans Rondeletius/ Ulyſſes Aldrovandus/ Pineda/ en andere/ om dat de Walvis al te eng van keel en maag is/ en niet wel een menſch/ heel en ongeſchouden kan verſwelgen/ en in ſijn ingewanten behouden. Deeſe van houden het daar voor/ dat deeſe groote Vis is geweeſt een Zeehond/ die van de Grieken Carcharias, en van de Italiaanen/ en andere/ Lamia genoemd word/ die ſeer groot/ en alles/ ſelv menſchen/ verſlindende is/ en daar toe van een wyde mond/ en van een verbaarlijk keelgat voorſien. Rondeletius getuygd dat hy ſelv/ op de Zeeſtrand van Xantogne/ ſoodanig een Zeehond (Cacharias) geſien had/ die ſoo groot van mond en keel was/ dat hy een menſch/ ſchoon al vry vet en ſwaarlijvig/ ligtelijk ſoude hebben konnen bergen.

X. PLAATS. *Geneſ.* 1: 29.

Vrag. Of het eeten van vlees voor de Sundvloed in gebruyk geweeſt is?

De Jooden/ en veele van de Oudvaders/ ontkennen dit; eensdeels om dat in die gifte/ welke in de aangetoogene plaats gemeld word/ geen vergunning van vlees eeten te vinden is/ nog eenig gewag van het ſelve in de geſchiedeniſſen der Aartsvaderen; anderdeels om dat men leeſd dat het gebruyk van vlees den menſch eerſt na den vloed toegelaaten is Geneſ. 9: 3. Anderen weder behaagd het tegendeel; ſoo om dat/ gelijk God het vlees eeten niet uytdrukkelijk heeft toegeſtaan/ hy het ook niet uytdrukkelijk heeft verboden/ en by gevolg in de vryheid der menſchen gelaaten; als ook om dat God den menſche de heerſchappy heeft gegeeven over alle de dieren/ en de viſſen; maar wat nut ſouden hem de viſſen/ en ook veele dieren/ gedaan hebben/ indien hy haar niet ten ſpyſe had mogen gebruyken? Ook hebben de Aartsvaderen al voor de Sondvloed dieren opgeofferd. Geneſ. 4: 4. en het is al een oud gebruyk geweeſt van de ſlagtofferen een vrolyke maaltijd te houden. Voeg hier by dat God den Vaderen voor de Sondvloed toegelaaten heeft/ de vellen der beeſten af te trekken/ om haar met dezelve te bekleeden. Geneſ. 3: 21. En de HEERE maakte Adam, en ſijn Wijf, rokken van vellen, en toogſe hen aan. Soo dat het niet geloofſlijk ſchijnd/ dat het gebruyk van het vlees/ tot ſpyſe/ verboden heeft. Men kan ook ſeggen dat God Geneſ. 9: 3. den menſchen niet meer vergund/ als hy het al te vooren had gegeven; maar dat hy alleenlijk heeft wedergegeven/ 't geen hy haar had ontnomen/ op dat ſy de beſitting der goederen/ uyt welke ſy verdreeven waaren/ weder ſouden inneemen. Soo dat dit geen nieuw verlof is/ maar alleen een beveſtiging van het oude. Nog de reeden/ die de Geleerde Mercerus, om te bewijſen dat de menſchen voor de Sondvloed ſich met moeskruyden/ en aardvrugten/ hebben vergenoegd/ en ſich van vlees onthouden/ geeft; dat/ namelijk/ na de ſondvloed/ de kragt der kruyden/ en planten/ ſeer is/ bedorven/ en verminderd: ſoo dat de menſchen toen vaſter ſpys/ tot haar onderhoud/ noodig hadden/ als voor die tijd: die reeden/ ſeg ik/ voldoed my niet/ ja! ſchijnd my gantſch niet bewijſlijk. Men vind by Plutarchus twee redenvoeringen, over het vlees eeten, in welke het zelve word veroordeeld/ als ſtrijdig tegen de natuur/ en beſchuldigd van wreedheid/ overdaad/ en onmenſchlijkheid; als ook dat het de geeſt verdooſd/ en voor het lighaam ſchadelijk is. Hy verdedigd derhalven Pythagoras, die ſich onthouden heeft van vlees te eeten; 't welk nog heden ten dage veele/ als ſijne leerlingen/ navolgen. Ten zelven eynde redentwiſt Plutarchus, in een byſondere Verhandeling/ van de ziel der beeſten/ welke hy ſteld byna van de zelve natuur met de onſe/ en dat/ by gevolg/ de beeſten ook reden kunnen gebruyken; gelijk op de gemelde plaatſen kan werden nageſien. Onder anderen ſpreekt Plutarchus, in ſijn tweede Redenvoering over het eeten, aldus. Schijnd ons een ziel een ſaak van weynig belang? Ik ſeg nog niet een ziel, mogelyk, van onſe Vader, Moeder, Soon of, Vriend, gelijk Empedocles

ſprak

ſprak (want dezelve geloofde dat de zielen der menſchen, na haar dood, verhuysden in de lighaamen van andere dieren) dog evenwel een ziel, begaafd met gevoel, geſicht, gehoor, kragt van inbeelding en verſtaaning, welke yder dier, tot bekoming ſijner begeerte, en vermyding van 't geen met ſijn aart niet over een komt, van de Natuur heeft ontfangen. Maar ſoo yemand daar en boven niet betoogd, dat de zielen, als zy voor de tweedemaal gebooren worden, de lighaamen van menſchen en beeſten ſonder onderſcheyd gebruyken; en dat, 't geen nu een beeſt is, naderhand weder een menſch word, en by beurten, nu eens een wild dier, en dan weder een tam, en dat de Natuur alles veranderd en overbrengd, wanneer ſy yets met een ander vlees bekleed, ſoo ſal dit alles yemand, die ſich aan de gulſigheid heeft overgegeven, niet afſchrikken: welke gulſigheid nogtans in het lighaam ſiekten, en vadſigheid, doed ontſtaan, en de ziel, onregtveerdiglijk in de onruſt gebragt zynde, verderfd. Daar wy ons nu gewoon gemaakt hebben, om, ſonder doodſlag en bloedſtorting, geen gaſt te ontfangen, geen bruyloft te houden, of met onſe vrienden vrolijk te leeven. En ſoo men dit geene, dat van de overgang der zielen, van het eene lighaam in het ander, by beurten, geredentwiſt word, al niet geloofd; evenwel de twijfelagtigheid van het ſelve behoorde ons te leeren vry wat omſigtigheid, en ſchroom daar omtrent te hebben &c. Daar zijn 'er ook geweeſt die uyt het gebod der Goddelijke wet; gy ſuld niet doodſlaan, hebben willen beſluyten, dat het ongeoorloofd is zelf beeſten het leeven te benemen; maar de ſulke zyn al wederlegd van Auguſtinus, in ſijn 1. Boek van de ſtad Gods, Cap. 20. Wiens woorden dus luyden. Sommige tragten dit gebod ook tot de beeſten en het vee uyt te ſtrekken, ſoo dat het uyt kragt van het ſelve, niet geoorlofd ſoude zyn een van de zelven te dooden. Maar waarom dan ook niet de kruyden, en alles dat ſijne wortel in de aarde vaſtgehegt hebbende, uyt dezelve word gevoed? want ook dat ſlag van dingen, ſchoon ſe geen gevoel hebben, worden nogtans geſegd te leeven, en konnen ook in ſoo ver ſterven; en by gevolg, als haar geweld word aangedaan, gedood worden. Waarom ook den Apoſtel, als hy van diergelijke zaaden ſprak, ſeyde (1 Cor. 15: 36.) *'t geen gy zaayd word niet levendig, ten zy dat het geſtorven zy.* Ook is 'er geſchreeven, Pſ. 78. (vs. 47.) *Hy doodde haaren wijnſtok door den hagel, en haare wilde vygboomen door vyerigen hagelſteen.* Sullen wy dan, om dat wy hooren: *gy ſult niet dooden*, ſeggen dat het verbooden is een ſtruykje uyt de aarde te rukken, en dus ſinneloos beruſten op de dwaaling der Manichæen? &c.

Maar nog is 'er een ander verſchil over deeſe plaats, of, namelijk, die vleesverſlindende dieren, die 'er tegenwoordig gevonden worden (hoedaanige zijn de Arenden, Leeuwen, en andere) voor den val in de ſtaat der onnoſelheid, of ook voor de ſondvloed, ook het vlees van andere dieren mogen gegeeten hebben, dan of ſy ſich alleen beholpen hebben met het geene uyt de aarde voortquam? Want Geneſ. 1: 30. heeft God de kruyden alleen, allen dieren, ten ſpijſe toegeweeſen. En evenwel ſchijnd het ſommigen dieren natuurlijk te zyn vlees te eeten: maar 't geen een ſaak natuurlijk is, is van het begin, en altijd ſoo, en is ſelden, en niet als by toeval, van de ſelve geſcheyden. Ook is (ſegd Thomas Aquinas in ſijn 1 deel, vrage 96.) door der menſchen ſonde de natuur der beeſten niet veranderd, ſoo dat die geene, wien het nu natuurlijk is vlees te eeten, toen van kruyden ſouden geleefd hebben, als (by voorbeeld) de Leeuwen, en Valken. Het is derhalven geheel onredelijk, te ſtellen, dat die beeſten die wreed van aart zijn, en andere beeſten dooden en verſlinden, in de ſtaat der onnoſelheid tam ſouden geweeſt zyn, niet alleen by de menſchen, maar ook omtrent de andere dieren.

XI. PLAATS. *Geneſ.* 2: 9.

Vrag. Of den boom des leevens bequaam ſoude geweeſt zyn om den menſch voor altyd voor de dood te beſchutten?

Daar zijn 'er veele die dit ſeggen, en tragten te bewijſen: Eerſt uyt Geneſ. 3: 22. Nu dan, dat hy ſijne hand niet uytſteeke, en neeme ook van den Boom des Leevens, en eete, en leeve in eeuwigheid. Want ſoo Adam om die redenen uyt het Paradijs is geworpen, en den toegang tot den Boom des Levens hem afgeſneden, op dat hy namelijk, van des zelfs vrugt eetende, niet eeuwig leven ſoude, ſoo ſchijnd het gebruyk van die boom den menſch het eeuwig leven te hebben konnen beſchikken.

Ten tweede, ſeggen ſy; indien Adam de Goddelijke wet had gehoorſaamd, ſoude hy nooyt geſtorven hebben, want de dood dog is de beſolding der ſonde Rom. 6: 23. en 5: 12. derhalven ſoo bewaarde de vrucht van de boom des Levens den menſch van de dood.

Andere gevoelen dat deſe Boom des Levens geen kragt heeft gehad, om des menſchen leven tot in het oneyndige te behouden; maar alleenlijk tot ſeekere bepaalde tijd, welke verloopen zijnde, ſoude den menſch overgebragt zijn geweeſt in een geeſtelijk, en gantſch onſterflijk leven: want de kragt dies Booms was eyndig, derhalven was des ſelven uytwerking eyndig, en niet tot in het oneyndige kragtdadig. Al het geen natuurlijker wijſe werkt, lijd door ſijn werking, en werd verſwakt; waarom dan, ook in de ſtaat der onnooſelheid, de natuurlijke warmte des menſchen ſoude (wylſe in de voeding des menſchen, en andere ſijne werkingen, eenige vermindering ſoude geleden hebben) eyndelijk hoe langer hoe meer verſwakt geworden zijn.

Vervolgens beweeren die ſelve, ſoo de Boom des Levens de kragt had gehad, om het menſchelijk leven een oneyndige tijd te onderhouden, ſoo ſoude die kragt t' eenemaal onnut, ydel, en overvloedig geweeſt zijn, en te vergeefs aan die boom medegedeeld. Want dewijl den menſch in den ſtaat der onnooſelheid niet eeuwig op aarde ſoude hebben geleefd; maar God een ſeekeren, ſeer langen, dog evenwel bepaalden tijd ſoude vaſtgeſteld hebben (als, by voorbeeld, van drie of vier duyſend jaaren) geduurende welke hy hier ſoude hebben geleefd, na de welke hy in een beter ſtaat veranderd zijnde, een eeuwig en ſaalig leven in de Hemelen ſoude ontfangen hebben: ſoo was het wel met de reeden over een komende, dat den Boom des Levens die kragt had, om den menſch, tot die voorgeſtelden tijd, geheel en onverdorven te bewaaren: na die tijd ſoude de menſch den Boom des Levens niet langer nodig gehad hebben, maar de ſelve ſoude ſonder eenig gebruyk, en geheel overvloedig in de weereld geweeſt zijn. Maar God en de Natuur (gelijk de Wijsgeeren ſpreeken) doen niets te vergeefs, niets ſonder oorſaak, niets ſonder gebruyk of eynde.

Andere weder meinen, dat die boom de Boom des Leevens is genoemd, niet uytwerkelijk, als of ſy het leven onſterflijk maakte, maar beteekenender wijze: om datſe was een ſinnebeeld en teeken van de onſterflijkheid die Adam, indien hy Gods wet hield, was voorgeſteld. Soo dat deſe Boom tweeſins aan Adam het leven beteekende. 1. Voor ſoo ver ſy den menſch diende tot een ſinnebeeld, hem vermaanende en indagtig maakende het leven dat hy beſat, en van God had ontfangen: want ſoo dikwils als de menſchen van de vrucht deſes Booms ſmaakten, moeſten ſy gedagtig zijn, dat ſy het leven niet van haar zelve hadden, maar van God, die het hen had ingeblaaſen.

2. 't Was

2. 't Was haar een ſinnebeeld van de verder uytſtrekking van haar leven / en hoe ſy het zelve eens met een beter / Hemelſch / en onſterflijk leven ſouden verwiſſelen / indien ſy in gehoorſaamheid bleeven volherden. En dit gevoelen / 't welk / mijns oordeels / wel het waaragtigſte is / kan ook met het tweede gevoelen / wel verſtaan zijnde / werden t' ſaamgevoegd : ſoo dat die Boom des Levens en een waarteeken zy geweeſt / en ook te gelijk / of als een ſpijs / of als een genees-middel / de magt gehad hebbe om des menſchen geſondheid en leven ſodaanig te onderhouden / dat haare lighaamen niet mogten door ouderdom verſwakken / of geheel vervallen / tot dat ſy in de Hemelſche onſterflijkheid mogten overgaan.

Doch dat de menſchen / na ſeekere bepaalde tijd / in een ſtaat van heerlijkheid overgebracht ſouden zyn geweeſt / kan zelv hier uyt blyken ; dat het Paradijs onmogelijk ſoo veel menſchen ſoude hebben konnen bevatten / als 'er nog gebooren ſouden worden ; daar de geheelen aardboodem zelv alle die menſchen niet ſoude hebben konnen laaten ; veel min dan het Paradys / 't welk maar een kleyn gedeelte des aardrijks was.

Vrag. Waarom den Boom der kenniſſe des goeds en des quaads ſoo genoemd is ?

Sommige van de Hebreen willen dat Adam en Eva ſeer eenvoudig ſouden geſchaapen zijn / en / gelijk de kinderen / ſonder het gebruyk van de reden. En dat die Boom / om dat ſy de kragt had om het gebruyk van de reden / en de vrye wil / te verhaaſten / hierom / gelijk ſy ſeggen / genoemd is de Boom der kenniſſe van goed en quaad : want / na de ſpreekwys der Schriftuur / is goed en quaad te weeten / even ſoo veel / als het gebruyk van de Reden te hebben. Maar dit verdichtſel der Hebreen is geheel redenloos : want Adam en Eva / gelijk ſy zyn geſchaapen met een ſterk lighaam / in een geſtalte die volkomen was / en ter voortteeling bequaam ; want tot haar geſegd is waſt en vermenigvuldigt ; ſoo zyn ſy ook gemaakt met een volmaakte reden en oordeel / en een ziel die al rijp / en bequaam was / om goed en quaad te onderſcheyden / en alles te begrijpen. Want doch wat heeft hem kunnen verhinderen / niet alleen om de reden te gebruyken / maar ſelf om allerley dingen te kennen / hem / ſeg ik / die allen dieren ſeer bequaame / en met haare natuuren op het beſt overeenkomende / naamen heeft gegeeven ? Met wien God gemeenſaame reedenen heeft gevoerd : welken God een wet heeft gegeven / op welkers overtreding hy de doodſtraf heeft gedreygd : welken hy met den Geeſt der Godlijke Prophetye heeft vervuld / waar door Adam aangeblaaſen zynde die heerlijke Godſpraak heeft uytgegeven : Deeſe is ditmaal been van myn beenen, en vlees van myn vlees.

Een tweede gevoelen is dat de Boom der kenniſſe des goeds en quaads daarom ſoo is geheeten / om dat des ſelfs vrucht / van den menſch gebruykt zijnde / de kragt ſoude gehad hebben om haar verſtand op te ſcherpen / en de kloekſinnigheid en voorſigtigheid in haare gedagten te vermeerderen ; gelijk ook dat de zelve veel ſoude geholpen hebben tot de kenniſſe en bevattinge der ſaaken. Want het ſelv uyt de ervaarentheid openbaar is / dat door de ſpijſen de dierlijke geeſten / en de werkingen der inwendige ſinnen / (welker goede geſteldheid wonderlyk veel toebrengd tot de goedheid van de werkingen der ziele) ſeer veel geholpen / of bedorven / worden. Daar zyn ſpijſen die ſeer voordeelig zyn voor de geheugenis en het verſtand / in tegendeel zijn 'er die dezelve ſeer ſchadelyk zyn : gelyk ook de geene / die onder ſwaare en dikke lucht gebooren zyn / en leeven / van een plomper verſtand zijn ; en weder die geene / die in een dunne en ſuyvere lucht leeven / zyn veel ſcherpſinniger en vernuftiger. Doch ook dit gevoelen ſchynd my door de volgende redenen te kunnen wederleyd worden. Voor eerſt / indien de vrucht van die Boom ſoo voordelijk was geweeſt tot opſcherping des verſtands / en bevatting der ſaaken / ſoo ſoude God noyt het gebruyk des zelven verbooden hebben aan den menſch : want God benyd ons noyt het goede / en het geen tot des menſchen volmaaking (inſonderheid de geeſtelijke en verſtandelijke) behoord ; 't geen de Slange evenwel aan Eva ſchijnt te hebben willen wys maaken Gen. 3: 5. En waarlijk / indien de vrucht dies booms ſodaanig geweeſt waar / ſoo ſoude ſeekerlijk die wet Gods / welke des zelven gebruyk verbood / hem ſeer hard en ſwaar gevallen hebben ; nademaal 'er niets is / dat de menſchen / de leyding van de Natuur volgende / yveriger begeeren / en waar toe ſy met meer drift worden getrokken / als tot het begrip en bekoming van weetenſchap. Voeg hier by / dat indien ſulx ſoo was / de belofte van de Slang aan Eva gedaan waaragtig ſoude geweeſt zyn ; die belofte namelijk ; ten dage als gy daar van eet, ſuld gy God gelijk zyn, kennende goed en quaad : en het ſoude ſelv waaragtig geweeſt zyn van de beſpiegelige kenniſſe / 't geen nogtans van de meeſten ontkend word.

Het derde gevoelen is ſchier het gemeenſte onder de Godgeleerden ; dat namelijk deeſe boom dus genoemd is van de uytkomſt / en 't geen na het eeten van dezelve is gevolgd (gelijk ſoo de put Eſek, of des gekyfs, en Berſeba, de put des eeds genoemd zyn van de uytkomſt Gen. 26: 20, 21. en Gen. 21: 31.) Want het toen den menſch gebeurd is / dat hy by ervaarentheid geleerd heeft het onderſcheyd tuſſen het goed 't geen hy voor de ſonde genoot / en het quaad waar in hy ſich door de ſonde geworpen heeft / en dus heeft hy een ondervindende kenniſſe van goed en quaad verkreegen. Want dog / ſchoon Adam te vooren wel een beſpiegelige kenniſſe had van het onderſcheyd tuſſen goed en quaad / ſoo heeft hy evenwel ſulx na de ſonde werkelijk / en by ondervinding nog meer bekend. Gelijk ſoo een Geneesmeeſter / door de kenniſſe der Geneeskonſt / wel bewuſt is van het onderſcheyd van geſondheid en ſiekte ; maar wanneer hy ſelv ſijne geſondheid verlieſd / en in ſiekte vald / ſoo leerd hy het zelve op een nieuwe wijſe nog beter / namelijk door de ervarentheid. Daar zyn 'er ook die deeſe ondervindende kenniſſe niet tot Adam / maar (hoewel niet wel) tot God zelve t' huys brengen / welken ſy ſeggen dat Adam dat gebod heeft opgeleyd / om hem te beproeven aangaande goed en quaad / dat is gehoorſaamheid of ongehoorſaamheid : of hy namelijk gehoorſaam ſoude zyn / 't geen hem tot een groot goed ſoude geſtrekt hebben ; of ongehoorſaam / dat hem een oorſprong ſoude zyn van alle quaad.

Een vierde gevoelen wil dat die naam / van kenniſſe des goeds en quaads, aan deeſe Boom ſoude zyn gegeven / om de leugenagtige en bedriegelijke beloften der Slange / welke de eerſte menſchen heeft aangelokt en aangedreeven / om van dien Boom te eeten / door ſeer bedriegelyke beloften ; haar toeſeggende dat ſy God gelijk ſouden zyn, kennende goed en quaad. Dat derhalven die Boom als ſpotswijſe (gelijk het ook ſoo ſpotswijſe van God ſchijnd geſegd te zijn Gen. 3: 22. Siet den menſch is geworden als onſer een, kennende goed en quaad) geheeten is den Boom der kenniſſe van goed en quaad. Soo dat deſelve met haar naam zelv den leeſers een gedenkteeken opleverd van des Duyvels leugentaal. En dat hier van daan / om dat de Satan de eerſte menſchen met die valſche beloften heeft bedroogen / deeſen Boom / 't zy van Adam zelv / of van Moſes, den naam heeft gekreegen / van den Boom der kenniſſe van goed en quaad : en / hoewel in Moſis gedenk-ſchriften deſe Boom al met die naam word benoemd / door die ſaamen ſpraak van de Slange met Eva / dat evenwel ſulx van Moſes alleenlijk by een voorverhaaling is te boek geſteld : want dat dezelve in der daad die naam te vooren niet gehad heeft;

Digitized by Google

maar dat God / als hy Adam verbood van dezelve te eeten / dezelve of met eenige andere naam heeft benoemd / of als met de vinger aangeweeſen.

Dus dan hebben wy geſien dat 'er vier gevoelens der Schryveren zyn / omtrent de oorſaak der benaaming van den Boom der kenniſſe van goed en quaad; van welke de derde / gelijk ſy wel de gemeenſte is / ons ook wel de bewyslijkſte ſchijnd / 't welk namelijk de ſelve afleyd van de uytkomſt / welke God / door deeſe benaaming / voorſegd heeft dat daar op ſoude volgen; ſo den menſch ſich van dezelve niet onthield : te weeten dat het gebeuren ſoude / ſoo den menſch tegen het uytdrukkelijk verbod Gods aan / daar van at / dat hy goed en quaad ſoude kennen / dat is by ondervinding weeten hoe veel onderſcheyd 'er was tuſſen het goed der gehoorſaamheid / of het quaad der ongehoorſaamheid : of ook dat hy ſoude kennen, dat is openbaaren ſijn eygen goed of quaad / ſijn gehoorſaamheid of ongehoorſaamheid aan God ; of / eyndelijk / hy ſoude kennen, dat is bevinden / en tot ſijn ſchaade leeren / hoe grooten goed hy verlooren / en / in tegendeel / hoe grooten quaad hy ſich op den hals gehaald had : uyt wat top van geluk / in hoe diepen kolk van elenden hy ſich door de ſonde had nedergeworpen. Want doch wy erkennen niet genoeg 't geen ons goed en dienſtig is / voor dat wy het verlooren hebben : noch het quaade achten wy niet / voor dat men het zelve beſocht heeft.

XII. PLAATS. *Geneſ.* 2: 10.

OMtrent de plaats en gelegenheid van het Paradys zyn veele onſeekere giſſingen ; gelijk ook van den oorſprong en loop dier rivieren / van welke Moſes Gen. 2: 10. en volgende verſen ſpreekt ; 't geen niemand wonder moet ſchijnen / wijl door dat lange verloop des tijds / de ſondvloed / veele onweders / en aardbevingen / eensdeels het Paradijs ſelf is verwoeſt / anderdeels den oorſprong / boeſems / en loop van die rivieren / niet weynig zyn veranderd. Ja het kan ook zijn dat het Paradijs (na dat de menſchen uyt het ſelve verdreeven zyn) door een byſonder oordeel Gods in een moeras / of poel / zy veranderd : gelijk het bekend is geſchied te zijn aan Sodoma, 't welk eertijds als een hof Gods gebloeid heeft. Waar toe ſchijnd te behooren / 't geen Plinius ſchrijfd / dat in de vlakte van Babylon een ſeekere vispoel / of yets diergelijks / omtrent van de grootte van een bunder lands / gedunriglijk brand. Wie weet of daar niet nog een voetſtap is van het Paradijs / door het Godlijk oordeel ingeſwolgen?

Moſes nu ſegd dat een Rivier het Paradijs heeft bewaterd / 't geen op vierderley wijze ſchijnd te konnen geſchied zijn : of / dat die Rivier / veele inhammen en bogten maakende / aan alle kanten het Paradijs heeft beſpoeld en bewaterd : of / dat uyt die rivier veele boeſems zijn afgeleyd / en aller wegen door het Paradijs verdeeld : of / dat die Rivier / gelijk de Nyl en Jordaan, op ſeekere tijden des Jaars aanwaſſende / en overvloeyende / het Paradijs mag overloopen en bewaterd hebben : of / eyndelijk / dat de zelve / door onderaardſche waterleydingen / het gantſche Paradijs met ſijn water heeft bevogtigd / en vrugtbaar gemaakt. Want het is vaſt en bekend / dat den Oceaan by na het zelve is in het lighaam des aardbodems / 't geen de lever is in het menſchelijk lighaam. Want gelijk de lever / in het lighaam der dieren / de oorſprong is des bloeds / welke het ſelve aan alle de leeden / door middel der aderen / die door het gantſche lighaam verſpreyd zijn / mededeeld / en door deeſe toediening het dierlijk leeven onderhoud ; ſoo ook de Zee / de oorſprong en vergaderplaats aller wateren / doorloopt en bevogtigd de geheele aarde door verborgene aderen / en ontloſt ſich in ſeer veele ſpringbronnen en Rivieren.

Daar zijn 'er ook die willen dat die Rivier (van welke Moſes Gen. 2: 10. ſpreekt) uyt het Paradys voortvloeyende / in een ſeer groote vlakte / een wyduytgeſtrekt meyr uytmaakt / waar uyt die vier rivieren afkomen / van welke Gen. 2: 10, 11, 12, 13, 14. word gehandeld. Men leeſd ook dat ſommige verhaalen / dat die Rivier / van een hoogte in het Paradys nedergeſtort zynde / zig in de aarde verbergd / en onder de ondiepteus van den Oceaan heen geloopen zijnde / in dit land weder op verſcheyden plaatſen opberſt : waar van daan ſy meynen te komen / dat die voorſeyde vier Rivieren / niet uyt een plaats / maar uyt verſcheyden ver van een gelegene plaatſen / haar oorſprong ſchynen te hebben. Dus ſeggen de Landbeſchrijvers dat / in het Koningrijk van Nubien, een ſeekere Rivier ſich wel vijftig mylen ver onder de aarde verbergd / en daar na weder te voorſchijn komd. Gelijk ik ook ſelf geſien heb dat de Rhone / door de gelegenheid der bergen in de engte van drie of vier voeten beſlooten / en eenige treeden ver onder de rotzen voortgeloopen zijnde / eyndelijk weder uyt de aarde voortvloeid.

Maar de vraage is welk die Rivier Piſon is / van welke Moſes Gen. 2: 11. gewag maakt? Veeler gevoelen is dat deeſe Rivier geen andere zy dan de Ganges in Indien. Dog Pererius meynd dat Piſon en Gihon geweeſt zijn twee Rivieren / die uyt de Tigris of Euphrates ſelf zijn afgeleyd en voortgevloeid / welke / een verſcheyden loop neemende / de een Æthiopien, en de andere het land Havilah hebben doorloopen. Want voor by die plaats / daar de Tigris en Euphrates ſich t' ſamen voegen / en / gelijk een eenige Rivier / met haare vermengde wateren een tijd lang voortvloeyen / dezelve ſich weder van een ſcheydende / maaken ſy weder twee hoofdrivieren / welke haare voorige naamen / van de Tigris, en Euphrates, behouden. Behalven deeſe ontſprooten uyt haar nog twee ſtroomen / welker eene Moſes Piſon, en de andere Gihon noemd ; welke men wel mag heeten ſeekere boeſems of uytverſtingen van de Tigris of Euphrates. Want het dikwils gebeurd dat groote Rivieren in verſcheyden vloeden verdeeld worden / die men gemeenlijk takken of armen noemd.

Doch het moet niemand wonder ſchijnen / dat deeſe Rivieren Piſon en Gihon, of nu niet meer zijn / of van de Weereld-beſchrijvers niet gemeld worden ; want het bekend is dat ſeer veele ſtroomen of uytgedroogd zyn / of haaren loop door geheel andere oorden hebben genomen : gelijk ook dat veele Rivieren / die niet ſeer aanmerkensweerdig / of vermaard zijn / van de Weereld-beſchrijvers worden voorby gegaan. Voeg hier by dat de eygen naamen van plaatſen of Rivieren dikwils worden veranderd / gelijk yder genoeg bekend is. Men kan hier van breeder bericht naaſien by Pererius &c.

Wat aangaat de twee overige Rivieren / van welke Moſes Gen. 2: 14. gewag maakt / de Tigris namelijk en de Euphrates: de Tigris ſchijnd haar naam gekregen te hebben van de ſnelligheid van haar loop / de gelijkenis ontleend zijnde van een Tiger, het ſnelſte onder de dieren : of / na het gevoelen van anderen / van de ſnelheid eens pijls / welke in de Mediſche taal Tigris ſoude werden geheeten. In het Hebreeus word dezelve חדקל Chiddekel geheeten ; of / om dat des zelfs wateren een ſeekere ſcherpe ſmaak hebben / of om de ſnelligheid van des zelfs loop. Q. Curtius verhaald in ſijn Vijfde Boek, dat tuſſen de Tigris en Euphrates, het land ſoo vrugtbaar is / dat het vee in de weyden belet word haar ſat te eeten, op dat ſy van den overvloed niet mogten ſterven. En de oorſaak van die vrugtbaarheid is de vogtigheid die uyt beyde die Rivieren voortkomd / ſoo dat het geheele land als door ade-

ren

ten van water is doorlooppen en bevogtigd. De Rivieren ſelf komen uyt de Bergen van Armenien voortvloejen, en loopen, haare wateren ſeer verre van malkanderen afgeſcheyden zijnde, vervolgens haar begonnen weg ten eynde; ſy doorloopen een Landſtreek van wel twee duyſend vyf honderd ſtadien, na dat ſy omtrent het Armeniſche gebergte een ſeer wijduytgeſtrekte loop hebben afgeleyd. Deſelve wanneer ſy het land der Meden en der Gordianen beginnen te doorloopen, komen malkander allenxkens wat nader; en hoe verder ſy vloejen, hoe minder tuſſenruymte van Land ſy overlaaten. Het naaſtbygelegene land zyn velden, welke de inwoonders Meſopotamia noemen, want het tuſſen die twee Rivieren van beyde kanten beſlooten leyd. De ſelve Rivieren vloejen ook, door de Landpaalen der Babyloniers, in de Roode Zee.

XIII. PLAATS. *Geneſ.* 2: 12.

En het Goud deſes Lands is goed.

HEt Goud word uyt de ſuyverſte en gelijkvormigſte deelen, boven alle de andere Metalen, t' ſaamen geſteld. Het is het ſwaarſte, om dat des zelvs deelen op het naauwſte zyn vereenigd (ſoo dat 'er geen luchtgaatjes in zyn door welke de Lucht kan inkomen, om het ligter te maaken) en in een gedrongen, want ſy zyn door de hitte ſeer vaſt t' ſaamengevoegd. Men ſegd ook dat, ſoo het Goud ſuyver en onvervalſt is, des zelvs deelen van geenderley vyeren of ſterke wateren kunnen werden verteerd, of van weeſen veranderd, maar dat deſelve altijd weeder in haar voorige ſtaat kunnen herſteld worden. Het Goud geſmolten zijnde verlieſd niets van ſijn ſwaarte, om dat des zelfs deelen alle evengelijk zijn, en het zelve geen kleynder deelen heeft, welke uytgewaaſſemd zijnde, het ligter ſoude konnen worden; maar alle de deelen zyn ſoo gelijk in ſwaarte, dat ſy door het vyer niet konnen geſcheyden worden. Hier van daan is het Goud ook geen roeſt onderworpen, want alle des ſelfs deelen ſijn gelijk in ſuyverheid, ſwaarte &c. En daarom ſchoon des ſelfs inwendige warmte, ook vermeerderd zynde, daar uyt verhuyſd, ſo is deſelve evenwel niet bequaam om eenige van des Gouds deelen af te ſcheyden, of met ſich buytenwaarts te voeren. Men ſegd ook dat het Goud ſoo ſeer kan uytgetrokken worden, dat eene Once van het zelve eenige morgen Lands ſoude kunnen bereyken.

Levinus Lemnius, in ſijn Derde boek van de Wonderwerken der Natuur Cap. 6. houd ſtaande dat het Goud van een ſeer groote kragt en haaſtige uytwerking is tegen de allerſwaarſte ſiekten. Want die van de vuyle Venus-ſiekte beſmet zijn, en welkers onderſte deelen daar door bederven, worden door het gebruyk van 't Goud merkelijk geholpen; gelijk ook die met ſchurftheid, of Lazarye gequeld zijn. Loſſe, en door een vuyle vogt verrotte, en bedurven tanden, maakt het Goud weder vaſt; en het wederhoud ſweeringen en puyſten. Den geenen, die met een ſtinkende mond gequeld zyn, ſoude ik raaden dat ſy ringen, van Goud gemaakt, eenige tijd in de mond ſouden draagen; en wel inſonderheid den geenen, die de Spaanſe pokken onder de leeden hebbende, geplaagd worden met ſweeren aan de lippen en tandvlees; want het Goud neemd het vergif wegh, en droogd het geen doorgebrooken is op. En indienmen een ſtuk, of eenige ſnipperingen of blaadjes, Goud onder gekookt vlees vermengd, of het ſelve by eenige Medicinale kruyden kookt, en het nat daar van den ſieken ingeefd; t' is qualijk uyt te ſpreeken hoe ſeer dat de kragten en levensgeeſten opwekt en doed aangroejen.

Indien de vierde vinger van de Linkerhand, van de geen die van een hartvang bevangen is, met Goud en een weynig ſafferaan gewreven word, ſo ſal die menſch weder tot ſich ſelven komen, ſchoon den lyder, de dierlijke en levensgeeſten vervlogen en opgeſtopt zijnde, byna voor dood mogt leggen, ſonder eenige ſpraak, of teeken van leeven te toonen. Het Goud ook, gloejend gemaakt, en dus in wijn gelegd zijnde, geefd de voornaamſte leden een ſonderlinge ſterkte, en verſterkt de natuurlijke kragten: want ſoo 'er yets aan de inwendige deelen is blyven hangen, dat neemd het Goud wegh en verteerd het, en verſchaft het lydende deel weder kracht, en levensgeeſten. Soodanigen vocht ook uytwendig gebruykt zynde, doed alle ſoort van ſchurft of melaatsheid verdwijnen, en inſonderheid ſoo daar wat Cremor Tartari word bygedaan: want het wiſcht alle vuyle vlekken uyt. Welk alles, indien het waaragtig is, ons de voortreflykheid van het Goud niet weynig aantoond.

Het Goud, lang gehandeld zijnde, ſal nooyt de handen des geene die het aanraakt beſmetten, welk voorrecht den overigen Metalen niet eygen is: waarom dit ook al een byſonder merkteken is van des zelfs ſuyverheid.

Het goud, gelijk Ulyſſes Aldrovandus aanmerkt, ſal aan geender hande lighaam eenige ſtreepen, 't zy van ſijn eygen, of van een andere verw overlaaten, als alleen aan de toetsſteen, aan welke als het gewreeven word, maakt het ſtreepen die het zelve t' eenemaal gelijk zyn.

Het word van geen ſcherpe vogten eenigſins in ſijn grootte beſchadigd. 't Is niet ligt te breeken, al is het ſchoon ſacht: waarom het met de hamer geſlagen zijnde ſich ſoo wijd uytſet, dat men, van yder Schellings weerde, wel vijftig, of meer, bladen van ſes vingers lang kan ſlaan.

Het Goud is geen roeſt of ſchimmel onderworpen, ten zy het met eenig ander Metaal vermengd is; wanneer het een ſchimmel van een aangenaame Hemelsblaauwe verw van ſich geefd, 't welk de Schilders boven het Overzeeſche Hemelsblaauw verheffen. Maar ſoo het Goud ſuyver en onvervalſt is, al bleef het eenige eeuwen agter malkander in de aarde begraven, ſoo ſal het van geen roeſt weeten. Hier van daan verheft Augurellus het Goud met deeſe woorden: Van het Goud gaat door het vyer niets af, het ſelve, als 't waare alleen, word door geen ouderdom verteerd, geen ſchimmel of roeſt kan het eenigſins verminderen.

Evenwel oordeel ik dat dit waargenomen moet worden, als 'er geſegd word dat het Goud, nog door het vyer, nog door het gebruyk nooyt word verminderd, dat dit niet onbepaald, maar alleen in vergelijking van andere Metaalen, moet werden verſtaan, dewyl anderſins Goudene ringen, en ſtukken gelds, door het geduurig handelen afſlijten, en het Goud door een langduurig vyer allengskens verdwynd.

Het Goud, gelegd zijnde in ſterke wateren, welke ſy bereyden om het goud van het ſilver af te ſcheyden, word geenſins tot ſlyk ontbonden en van een geſcheyden, gelijk veele (ſchoon ten onrecht, ſegd Ulyſſes Aldrovandus) meynen; maar het word gedeeld in ongevoelijke deeltjes, welke, als het water opgedroogd is, weder in haar voorige gedaante herſteld worden.

Men ſegd evenwel dat het Goud, met de rook van Lood doortrokken zijnde, tot een ſeer fyn ſtof werd gebragt; Ja dat het ſomtijds door de rook en reuk van het Lood ſoodanig word verſtijfd, dat het met den hamer niet plat kan geſlagen worden: waarom de Goudſmeden wel genoodſaakt zyn het Goud te verſmelten, en een weynig glas, of Sublimaat daar by te doen, op dat het zelve die quaade hoedaanigheid, die het van de rook des loods ontfangen heeft, mogt afleggen.

Het Limoenſap toond ſig ook ſeer tegenſtrijdig te-

gen het Goud; want / gelijk L. Lemnius (in ſijn boek van de natuurlijke over een komſt / en tegenſtrijdigheid der dingen) getuygd / het Goud / eenige uuren in dit ſap gelegd zijnde / word in gewigt vermindert.

XIV. PLAATS. *Geneſ.* 2: 12.

Daar is Bedolah.

VAn de Bedolah / of het Bdellium / ſchrijft Plinius, in ſijn twaalfde Boek / Cap. 9. dat het zelve in het Land der Bactriaanen ſeer vermaard is. Dat het is een ſwarte boom van grootte den Olyf / van bladen den Eyken / en van vrucht en aart den Wilden Vygenboom gelijk: de gom noemen ſommige Brochon, andere Malachra, andere weder Maldacon: maar als de ſelve ſwart is / en tot groote brokken t' ſaamgerold / noemen ſy dezelve Hodrobolon. Deſelve nu moet doorſchynende zyn / het waſch gelijk / welriekende / en / gewreeven zynde / vet / bitter van ſmaak / dog ſonder ſcherpheid &c.

Bdellium dan / of Bedolah, is de naam van een Boom / en welriekende gom uyt dezelve voortvloeyende. In het Hebreeuws word het genoemd בדלח Bedolach. Sommige meynen dat door dit woord een ſeekere ſoort van Edele geſteenten verſtaan word. Moſes verhaald Num. 11: 7. dat de verwe van het Man was als de verwe van den Bedolah. Maar het Man was wit van verwe Exod. 16: 21.

Van de Sardonx, en andere koſtelijke geſteenten / ſal hier na nog bequaamer gelegenheid van verhandeling verſchaft worden / over de plaatſen Exod. 28: 17, 18, 19, 20. en Apoc. 21: 19, 20.

Het Bedolah, noemen andere Bolchon, andere Madelcon: en het is de drop van een Saraceniſchen Boom. De proef daar van is / dat het bitter is van ſmaak / doorſchynende gelijk het oſſenlym / van binnen vet / ligtelijk ſmeltende / met geen hout / of vuyligheid / vermengd / aangenaam van reuk / en een nagel gelijk.

Hedendaags is 'er nog een ſoort van Bdellium, dat vuyl en ſwart is / en van veele brokjes tot een groote klomp word by een gevoegd / van reuk is het de wortel Aſpalathus gelijk / en word uyt Indien overgebragt. Ook komt het uyt de ſtad Petrum, t' geen droog is / harſagtig / bleek van verwe / maar minder van kracht als het eerſte. Deſe gom word ook wel verbaſterd / maar dus vervalſt zynde is dezelve niet ſoo bitter van ſmaak / en / gerookt zynde / is niet ſoo lieflijk van reuk. Dezelve verwarmd / en verſacht; en / met nuchter ſpeekſel nat gemaakt zynde / neemd wech de hardigheden / geſwollen keelen / en vogtige ſcheurſels of breuken. Daar op gelegd / of gerookt zynde / verwijderd de openingen des baarmoeders / en trekt de vrucht en alle vogtigheden uyt: gedronken zynde doed het de ſteen afneemen / en verwekt waterlooſing: men geeft het met goede vrugt den geenen die met de hoeſt gequeld / of van een Slang gebeeten zijn: ook is het goed voor alles wat gebrooken of verrekt is / tegen pyn in de zyde / en verhoolen winden. 't Word ook gemengd in die verſagtende plaaſters / die gebruykt worden om hardigheden / en geſwellen der ſenuwen wech te neemen. Geſtooten zynde ſmelt het / als 'er wyn / of warm water opgegoten word. Dioſcorides 1 Boek, Cap. 69.

De kragten van de Bedolah of Bdellium, geeft Galenus op in ſijn 6. Boek van de Eenvoudige Geneesmiddelen / dus ſchryvende. Het Bdellium, dat men het Scytiſche noemd, 't geen wel het ſwartſte en harsagtigſte is, is van een ſeer verſagtende en uytwerkende kracht. Maar het andere, te weten het Arabiſche, 't geen doorſchijnender is, droogd meer op, dan het verſagt. Derhalven nog verſch en vogtig zynde, en dus geſtooten, word het ligtelijk ſagt gemaakt, en is bequaam tot alles waar toe het Scytiſche gebruykt word. Maar als het ouder is, ſeer bitter en ſcherp van ſmaak, en droog, raakt het die middelmaatige kragt, om verharde dingen te verſagten, quyt. Sommige nu gebruyken het, inſonderheid het Arabiſche, tegen de geſwellen van de keel, en wateragtige ſcheurſels, het ſelve met nuchter ſpeekſel kneedende, op dat het tot een plaaſter ſoude kunnen gemaakt worden.

Verders werd ook bevonden dat het Arabiſch Bdellium, in drank gebruykt zijnde, de ſteen der nieren verbreekt, en waterlooſing veroorſaakt, en het loſſen van rauwe winden; daar en boven dat het de pijn in de zyden, en allerley breuken, volkomelijk geneeſd. Dus ver Galenus.

XV. PLAATS. *Geneſ.* 2: 25.

Vrag. Of Moſes de menſchen in het Paradijs niet van ſchaamteloosheid beſchuldigd, als hy ſegd *dat ſy beyde naakt waaren, en ſy ſchaamden haar niet?*

IN den eerſten ſtaat des menſchen / die den val is voorgegaan / was het een naaktheid van onnoſelheid / geregtigheid / en heyligheid / met welke den menſch / als met een alderſuyverſt kleed / vercierd zynde / beyde van binnen en van buyten aan God behaagelijk was. Deeſe naaktheid bragt geen ſchaamte aan / maar heerlijkheid: want het was een over een komſt met God / en de Heylige Engelen / en vry van alle ſchandelijkheid. Sy was dan ſonder ſchaamte / om dat ſy was ſonder ſchande / welke als 'er niet is / ſoo is 'er ook geen ſchaamte / de welke een vrees is voor ſchande: waarom deſelve van Ariſtoteles te regt word beſchreeven; dat de ſchaamte is een ſeekere ſmerte, of ontroering, ſpruytende uyt eenige tegenwoordige, voorleden, of toekomende quaaden, welke ſchande, en een quaade naam, kunnen aanbrengen.

Doch de eerſte menſchen (ſegd Auguſtinus) waaren wel naakt, maar voelden geen ontroering in haar; om dat 'er geen beweeging in haar lighaam was, waar over ſy ſig moeſten ſchaamen; ſy meynden dat ſy niets behoefden te bedekken, om dat ſy niets gevoelden dat bedwongen en beteugeld behoorde te worden: wat ſouden ſy haar geſchaamd hebben, die nog in haare leden geen wet gevoelden, ſtrydende tegen de wet haares gemoeds? &c. Men moet dan ſeggen / ſoo my dunkt / dat 'er van ſich zelv in onſe lighaamen geen oorſaak is van ſchaamte (hoewel het anderen anders toeſchynd) maar dat deſelve van de verdorvenheid der menſchen / en de ongeregelde beweging / en gebruyk / der leden / afhangd. En ſulx 1. Om dat Adam het ſelve maakſel / en dezelve leden gehad heeft / ſo voor als na de ſonde; evenwel is hy niet ſchaamrood geworden / als na het volbrengen van de ſonde; niet / om dat hy voor de ſonde niet wiſt dat hy naakt was (want hy was niet blind) maar om dat hy ſich van niets veragtelijks of ſchandelijks ('t geen een gevolg der ſonden is) bewuſt was. 2. Om dat God / ſiende alles wat hy gemaakt had, ſag dat alles ſeer goed was Geneſ. 1: 31. daar was dan geen ſchandelijkheid / of oorſaak van ſchaamte / nog in de ziel / nog in het lighaam van den menſch / als die na het beeld en gelijkenis van God zelv was geſchaapen. 3. Om dat in den ſtaat der heerlijkheid / als de ſonde (niet het maakſel des menſchlijken lighaams / of des ſelvs leden) ſal te niet gedaan zijn / de Heyligen geen klederen ſullen noodig hebben / nog over hunne naaktheid ſich ſullen ſchaamen / maar / blinkende als de Son / voor Gods aangeſigt wandelen ſullen.

Het gebeurd wel om verſcheyden oorſaaken / dat des lighaams naaktheid tot geen ſchande / of ſchaamte / ſtrekt:

ſtrekt: of om dat yemand (by voorbeeld) ſijns redens niet magtig is / als de kinderen / of ſinneloosen; of om dat een al te groote vrees het gemoed heeft voor in genomen / en de ſchaamte overſtelpt / gelyk wanneer yemand den val / of brand / van ſijn huys gewaar wordende / naakt uyt het bed ſpringd / en na buyten loopt; of uyt een verouderde gewoonte van landen of volkeren / gelyk ſy ſoo in Braſilien, en de Eylanden der Cannibalen alle met het lighaam naakt gaan / 't welk ik ſelv menigmaal geſien heb; ook kan de gewoonte van ſich met den anderen in de baden te waſſen / de ſchaamte der naaktheid wel wechneemen. Geen van alle deeſe oorſaaken heeft in Adam plaats gehad; maar onſe eerſte Voorouders / hoewel naakt zijnde / ſchaamden ſich niet; om dat 'er een hoogſte overeenkomſt en eendragt was van ziel en lighaam / en geen opſtand der ſinnen tegen de Reden: maar Moſes geeft / in de boven aangehaalde woorden / te kennen een volmaakte ledigheid en vryheid van alle beroering des gemoeds / en ongematigde begeerte / maar in tegendeel een volkomen gehoorſaamheid / welke het geringſte deel des menſchen aan het voornaamſte beweeg. Dog nu / na dat door de ſonde alles is over hoop geworpen / en de menſchen met allerley ontugtige bewegingen en begeerten / en ſeer veel andere ondeugden beſmet zijn / ſoo is geheel te verfoejen de raſerny der Adamiten, die naakt hunne Godsdienſt pleegden / om de naaktheid der Voorouderen in het Paradijs te verbeelden.

Tegenw: Maar de ſchaamte is een deugdelijk goed / waarom aangeteekend ſtaat van den Wijsgeer Diogenes, by Diogenes Laërtius, dat hy / ſiende een Jongeling ſchaamrood worden / ſoude tot hem geſegd hebben / zyt goedes moeds, deeſe verwe is van de deugd. Ook word in de Heylige Boeken / niet ſchaamrood te worden, als een groot quaad miſpreeſen Jer. 3:3. En de ſchaamte geroemd Rom. 6: 21. &c. Zijn dan onſe eerſte Voorouders ontbloot geweeſt van eenig deugdſaam goed? Hoe zijnſe dan volmaakt geweeſt? Of hoe hebbenſe met ſondigen allerley deugden verlooren?

Antw. Sy hebben wel alle deugden gehad / maar niet alle op gelijke wijſe. Sommige deugden hebben ſy gehad / en in de hebbelykheid / en in der daad / ſulke namelijk die geen onvolmaaktheid in ſich bevatten / gelijk zyn regtveerdigheid / liefde / heyligheid / goedertierenheid &c. Of die wel eenige onvolmaaktheid in haar beſluyten / maar niet die ſtrijden tegen de volmaaktheid van dien eerſten ſtaat; als daar zyn het geloof, 't welk is der dingen die men niet ſiet Hebr. 11: 1. de hoop, dewelke is van die dingen die nog niet beſeten / maar verwacht worden Rom. 8: 24, 25. Want de volmaaktheid van dien eerſten ſtaat ſtrekte ſich tot ſoo verre niet uyt / dat onſe Voorouders ſouden geſien hebben / 't geen men moet gelooven / dat is / het Godlyk weeſen; ſijn wille &c. Of dat ſy ſouden beſeten hebben / 't geen men moet hoopen / dat is / de Hemelſche gelukſaligheid.

Andere deugden weder hebben die eerſte menſchen gehad / alleen in de hebbelijkheid / en niet in der daad / die / namelijk / welke eenige onvolmaaktheid mede bragten / ſtrydig met de volmaaktheid van haaren ſtaat; hoedanig / by Voorbeeld / is het berouw 't welk een droefheid is over een begaane ſonde. Want de eerſte Ouders waaren ſoodaanig geſchikt / dat / indien ſy ſonden begaan hadden / ſy daar over ſeekerlijk bedroefd ſouden geweeſt zyn. En ſoo ook de ſchaamte / ſoo dat / indien ſy yets ſchandelyks bedreeven hadden / ſy ſich ſouden geſchaamd hebben / 't geen niet lang daar na gebeurde. Daar is dan niet aan te twijfelen / of de menſchen hebben voor de ſonde in allerley deugden uytgeblonken / en zyn door de ſonde van die alle beroofd.

De oorſaak dan van de ſchaamte is yets ſchandelyks / dat oneere aanbrengd. Maar de ſchandelijkheid moet bekend weſen; anderſins ſchaamd ſig niemant over yets / dat hy niet ſchandelyk / of oneerlijk meynd te zyn: Tot de ſchaamte is dan genoegſaam de bevatting van dat eenige ſaak ſchandelijk is / al is het van ſelv daar mede ſo niet geſchaapen. Hier van daan ſchaamen ſich ſommigen over dingen / in welke anderen ſich toejuychen / en waar over ſy ſich beroemen; en ſulx geſchied om de verſcheyden bevatting / die de menſchen van een ſelve ſaak maaken. Hier van daan komt ook een ſchaamte die niet prijſlijk is / als yemand ſich over het goede en eerlijke ſchaamd. Ook is de onbeſchaamdheid te beſchuldigen / wanneer yemand ſich niet ſchaamd over een ſchandelijke ſaak; 't geen in die ſtaat / waar in wy na den val zijn / ten hoogſten te verfoejen is: want de ſchaamte ons gegeven is als een prikkel en tuchtmeeſter om het quaad te vermyden; en / dezelve verlooren zijnde / word den weg voor alle ſchelm-ſtukken geopend.

Wy beſluyten dan dat de ſchaamte uyt een gevoelen / en kenniſſe / van de ſonde haar oorſprong ontfangen heeft: want de ſchaamte over des lighaams naaktheid quam voort uyt de naaktheid der zielen / dewijl in onſe eerſte Ouders niets opgeſmukt of bedrieglijk was / maar alles in allen deelen / ſuyver en eenvoudig / ſonder uytſondering zelv van die deelen; welke nu ſoo ſchaamelijk zijn; en in welke naderhand de ſchaamte inſonderheid ontſtaan is / om dat het de leden waaren tot de voortteeling dienende. Maar daar word wel onderſocht / waarom dit geſchied zy? Verſcheyden geven verſcheyden redenen daar van / welke meeſt daar op uytkomen / dat in die leden allermeeſt te beſpeuren is een wederſpannigheid tegen het ingeeven van de Reden / maar deeſe reden is niet genoegſaam / om dat / hoewel die leeden in het minſte niet bewogen worden / maar volkomen geruſt zijn / evenwel de ſchaamte te voorſchyn komt / wanneer men van yemand naakt geſien word: waar uyt het blykt / dat die quaade beweging de waare oorſaak niet is / dewyl de naaktheid ſelv ſchaamte verwekt / hoewel die deelen in een behoorlijke geſchiktheid / in haar natuurlijke ſtand / en ſonder eenige beweging zijn. Ja ook in de vrouwen ſiet men wel de meeſte uytwerkingen van de ſchaamte / in welke evenwel die uyterlijke wederſpannige bewegingen niet uytſchynen. Ook die geene / dewelke die bewegingen minſt gevoelen / en ſeer eerbaar leven / zyn dikwils meer beſchaamd over haare naaktheid / dan anderen. Daar is dan noch yets anders / waar in de reden van ſoo grooten ſchaamte beſtaat. Mogelyk om dat God gewild heeft / dat wy aan onſe oorſprongelyke onreynigheid ſouden gedachtig zyn / terwyl de ouders dezelve op haare nakomelingen voortſetten; op dat wy altyd dien gelukkigen ſtaat voor oogen ſouden hebben / en de rampſalige ſtaat der ſonden beſchreyende / ſonder ophouden na die ſalige geſchiktheid reykhalſen. Want het betaamde de Godlijke Voorſienigheid / en Wreekende Geregtigheid / dat den menſch inſonderheid in die deelen geſtraft wierd / waar door hy ſijn ongeregtigheid / en ſtraffen der ſonde / tot anderen overbrengd / op dat op die wijze de ſtraf als geduurig mogt worden. Waar van daan ook het Verbondsteeken van de Beſnydenis in de teel-leden is ingeſteld geweeſt.

't Is dan vals dat Adam ſich voor de ſonde over ſijn naaktheid niet geſchaamd heeft / om dat hy onbewuſt was dat hy naakt was; want wie kan gelooven dat die menſch / die van God in een volkomen lighaams geſtalte was geſchaapen / die den dieren hunne naamen heeft gegeven / die erkende dat die vrouw van ſijn vlees en beenen gemaakt was / dat die menſch / ſeg ik / als een kind / of ſinneloose / in dit ſtuk van alle oordeel en reeden ontbloot ſoude geweeſt zyn? 't Is ook een ſwakke reeden / welke ſommige van de Jooden bybrengen / dat de eerſte menſchen ſich niet geſchaamd ſou-

Digitized by Google

ſouden hebben; om dat de een des anders vlees was; dat daarom Adam van geen ſchaamte wiſt / als Eva hem naakt ſag &c. Want na de ſonde hebben ſy niet opgehouden de een des anders vlees te weeſen / en evenwel ſchaamden ſy haar / wyl ſy naakt waaren. Ook nu nog die geenen / die behoorlyk geſchikt zyn / laaten niet ſich te ſchaamen over haar eygen vlees en naaktheid / wanneer ſy haar ſelven in die ſtaat beſchouwen. Selfs de man komt niet ſonder eenige ſchaamte by de vrouw. Derhalven heeft de hoogſte eenvoudigheid den Ouderen alle gevoelen en kennis van hunne naaktheid benomen / welke daar na aanſtonds is gevolgd / als de ſonde was voortgekomen / welke tegen die eenvoudigheid ſtrydig is; hierom quam de ſchaamte uyt de bewuſtheid der ſchending van het Godlyke gebod / en hier uyt ſproot het gevoelen van ſchande en oneere / en de vreeſe.

Want dog ſoo de eenvoudigheid en onnooſelheid uyt een onwetenheid / ontſpruytende uyt een gebrek van opmerking en ervaarenheid / in de kinderen alle ſchaamte wegneemd / hoe veel te meer in de eerſte menſchen een eenvoudigheid met de deugd 't ſaamgevoegd. Moses dan toond / dat niet als na het volbrengen van de ſonde / de ſchaamte te gelyk met de vreeſe / als van de ſelve oorſaak afhangende / in Adam plaats gekreegen heeft; als hy Gen. 3: 8. verhaald dat Adam en ſyn wyf Eva / de ſtem Gods hoorende, ſich verborgen voor het aangeſicht des HEERE, in 't midden van het geboomte des hofs. Alwaar een boom, in het eenvoudig getal / in de grondtext / geſteld word voor de boomen in het meerder getal / als Exod. 10: 15. Alle vrugt der boomen (Hebr. des booms) die de hagel had overgelaaten. Hoewel het ook waar is / dat 'er ſommige ſulke boomen zyn / onder welker eene / niet alleen een menſch of twee / maar een menigte menſchen ſouden kunnen ſchuylen. 't Geen de Schryvers getuygen van de Indiaanſe Vygeboom / van welke een eenige / dewyl des zelvs takken 't elkens weder in de aarde ſchieten / en nieuwe wortelen maaken / een ſeer groot ſtuk lands kan beſlaan; om dat ſy op die wyſe weder uytſpruyten / en jonge ſcheuten maaken / welke aanſtonds tot boomen aanwaſſen; ſoo dat van een boom een geheel bos kan voortkomen. Hierom hebben ſommigen gewild dat de Eerſte menſchen ſich verſchoolen hebben onder dezelve boom / van welke ſy de verboden vrucht geplukt hadden / en dat dit een Vygeboom ſoude geweeſt zyn; maar dit is onſeker / en dat gevoelen / 't geen wy eerſt voorſtelden / is wel 't eenvoudigſte / dat ſy namelyk ſich verborgen hebben in het dichtſte van de boomen des hofs.

XVI. PLAATS. *Geneſ.* 3: 1.

De Slange nu was liſtiger dan al het gedierte des velds, het welke de HEERE God gemaakt had.

DAar worden ſeer veele getuygeniſſen / van de voorſigtigheid / kloekſinnigheid / liſtigheid / en loosheid / van de Slange gevonden / welke van tweederley ſoort zyn: want ſommige wyſen aan de voorſigtigheid en loosheid van de Slang / in het beſorgen en bewaaren van haar eygen behoudenis; als / by voorbeeld / dat deſelve alle jaaren / in de Lente tyd, haar oude huyd uyttrekt / met door een ſeer naauwe opening door te booren / en een nieuwe als weder aan doet: dat dezelve haar geſigt / 't welk door de langduurige duyſterheid der plaats haares wintelegers bot gemaakt en verſwakt is / weder vernieuwd en opſcherpt / met de oogen dicht by Fenkel te brengen: dat de Slange / als ſy verneemd datſe gehaat is / ſorvuldiglyk vermyd en ontvlucht de menſchen die op haar gebeeten zyn: dat ſy ook vlied voor de ſtem der Paauwen / en den adem der Harten / welke (gelyk Solinus getuygd) met den adem van haare neusgaten de Slangen / uyt haare holen en ſchuylhoeken / doen te voorſchyn komen / en dan opſlokken: dat de Slang wanneer ymand op haar hoofd toeleyd / haar geheel lighaam in bogten en kronkels draayd / en het ſelve geheel aan het gevaar bloot ſteld / alleenlyk om haar hoofd / in welke ſy weet haar behoudenis gelegen te zyn / te bedekken / en voor alle quaad te beſchermen; wantſe dog bewuſt is dat ſy / haar hoofd verbryſeld zynde / niet kan in het leven blyven / ja dat het hoofd gequetſt zynde / niet weder kan geneeſen worden / daar ſy de overige deelen haares lighaams ligtelyk weet te heelen: dat ſy al het Fenyn van haar geheel lighaam in haar hals weet te vergaderen / op dat / als de nood het mogt vereyſſen / ſy de middelen gereed mag hebben om haar ſelve te beſchermen: en eyndelyk dat ſy / te water gaande / haar fenyn in een veylige plaats verbergd / om het ſelve / wanneer ſy het water weder verlaat / te kunnen wederom neemen. Andere getuygeniſſen betoonen de voorſigtigheid en liſtigheid van de Slang / in anderen te belaagen en te beſchadigen; als / by voorbeeld / dat ſy de menſchen looſlyk / en als uyt een hinderlaag / weet te byten / en dat wel met een doodlyke beet / en uyt een haat tot den menſch / en begeerte om den zelven te beſchadigen: dat ſy / den menſch ſullende beſchadigen / hem geen lagen legd dicht by haar hol / of in een woeſte plaats / maar aan den weg Geneſ. 49: 17. dat is / op een plaats daar veel volks komt / en daar men haar niet ſoude verwachten. Van de eerſte ſoort van voorſigtigheid kan men verſtaan de vermaaning van Chriſtus Matth. 10: 16. Zyt dan voorſigtig gelijk de Slangen.

Tuſſen de menſchen nu en de Slangen is een ſeer groote vyandſchap Geneſ. 3. 15. Want de menſchen haaten de Slangen / en vlieden uyt vrees voor dezelven; en de Slangen weder van haare zyde vlieden voor de menſchen / en / indien 's menſchen ſpeekſel haar in de keel komt / moeten ſy daar van / na het ſeggen van Plinius, ſterven. Maar men ſegd ook dat de Slangen den vrouwen nog vyandiger zyn dan den mannen; want ſoo onder een groote menigte van menſchen maar een vrouw tegenwoordig is / ſoo ſal een Slang die vrouw het eerſte trachten te ſchaaden. Sie hier van Bodinus, in het derde Boek van ſyn Schouwtoneel; alwaar hy ook onderſoekt waarom de wyfjes Slangen wreeder zyn / ook grooter en levendiger dan de mannetjes? En hy antwoord dat men ſulx niet alleen gewaar word in de Slangen / maar dat ook in alle ſoorten van viſſen / en bloedelooſe dieren / gelyk ook in de roofvogels / en de vervaarlykſte wilde beeſten / als daar zyn de Beeren / Panthers / en Tygers / de lighaams krachten minder zyn in de mannetjes dan in de wyfjes: want het wyfje ſal die geen / door welke het mannetje gequetſt is / alleen / al was het in een ſeer groot gedrang / navolgen; ſo ſal ook het wyfje van de Spaanſe Zeekat (Sepia) het mannetje / als het beſchadigd is / wreeken / maar het mannetje / beſchadigd zynde / ſal op de vlucht gaan. 't Geen de Wyſe Werkmeeſter van dit geheel al / in de ganſche Natuur ſoodaanig heeft beſteld / dat in die dingen / die ſchadelyk ſchynen / de kracht van beſchadigen te minder ſoude zyn: maar in de menſchen / en in alle ſoorten van vee en laſtdraagende beeſten / die boven de andere uytſteeken / en dezelve overtreffen / zyn de mannetjes grooter en ſterker dan de wyfjes / en gaan haar in gedaante te boven / op dat ſy te meer nuttigheid en hulp aan het menſchlyk geſlagt mogten verſchaffen.

Dewyl wy nu hier handelen van de argliſtigheid der Slangen / ſal het de pyn weerd zyn eens kortlyk te onderſoeken / of de beſweering kragt heeft om het byten der Slangen te beletten? Want ſoo leeſd men Pſ. 58: 5. 6. Sy hebben vyerig venyn, na de gelijkheid van vyerig Slangen venyn: ſy zyn als een doove adder (die) haar

oore

Digitized by Google

oore toeſtopt: op datſe niet hoore na de ſtemme des beleeſers, des geenen die ervaaren is met beſweeringen om te gaan. Of / gelijk het andere overſetten / die wijſlijk en ervaaren beſweerd. En by Jeremias Cap. 8: 17. Want ſie ik ſende Slangen, Baſilisken onder u lieden, tegen dewelke geen beſweeringe is: die ſullen u byten, ſpreekt de HEERE. En Eccleſ. 10: 11. Indien de Slange gebeeten heeft, eer de beſweeringe geſchied is, dan is daar geen nuttigheid voor den alderwelſpreekendſten (beſweerder).

Noyt heb ik konnen gelooven dat / van natuur / eenige kracht (of om te ſchaden of om te helpen / of beſchadiging te verhinderen) ſtak in eenige woorden / of der ſelve mompeling / in het ſtellen van vreemde Characters en ſchryfbeelden / of het haalen van kringen of ſtreepen &c. Maar ſoo yemand mogt vraagen / of de Slangen door beſweeringen konden verdreeven worden? Ik ſoude met den Geleerden Calvinus over Jerem. 8: 17. antwoorden / dat de Propheet daar niet ſiet op de waarheid van de ſaak, maar dat hy alleen ſpreekt na het gemeen gevoelen der menſchen. Want dit is in alle eeuwen geloofd geweeſt, dat de Slangen door beſweeringen konden verdreeven, gedood, of van haar kracht om te beſchaadigen berooft worden. Soo ſegd Virgilius in ſijn achtſte Herders ſang

Frigidus in pratis cantando rumpitur anguis

Dat is

De toverſang kan ſelv de kille Slang doen berſten,
Daar ſy ſich weeldrig in 't bedauwde kruyd ververſte.

't Geen die Heydenſche Digter ſong, is ook van andere volken geloofd geweeſt, en, gelyk ik reeds geſegd heb, dit gevoelen was in het gemeen van een yeder aangenomen, dat de Slangen koſten beſwooren worden: dewyl dit dan van yeder een voor vaſt wierd gehouden, ſoo ſegd de Propheet, indien gy meynd dat die Slangen ſullen kunnen verjaagd worden, en de ſchade, die ſy ſouden aanbrengen, voorgekomen, gy ſuld u in uw vertrouwen bedroogen vinden; want geen beſweering eenige vat op haar ſal hebben, gelijk ook Pſ. 58: 5, 6. van beſweering gewaagd word. Maar, als nu reeds geſegd is, de Propheeten ſchikken haare woorden na het gemeene gevoelen der menſchen; Ja de Propheet haald hier de Jooden, als van ter zyden, over den hekel, en vergelijkt haare bedriegerijen by beſweeringen; als of hy ſeyde, meynd gy lieden dat uwe vyanden door uwe vleyerijen, of kracht van geld, ſullen kunnen vermurwd worden, om u te minder te ſchaaden? Of meynd gy lieden dat gy beweegredenen genoeg by der hand hebd, om de plaagen die u lieden over het hoofd hangen af te weeren? Deeſe uwe hoop, ſegd hy, ſal te vergeefs zyn, en u lieden bedriegen: want alle beſweeringen ſullen van geen kragt of weerdye weeſen by die Slangen. Dus ſien wy dan het oogmerk en den raadſlag van den Propheet, en het blykt dat hy op deeſe wijſe ſcherpelyk beſpot de argliſtigheden van dat volk, en andere hulpmiddelen, welke ſy meynden veerdiglijk te kunnen gebruyken, ſo ſy door haare vyanden verder gedrukt mogten worden. Dus ver Calvinus.

't Is dan een gelijkenis / of Paraboliſche wijſe van ſpreken / ontleend van de meyning des gemeenen volks. Evenwel verhaald Geſnerus uyt Auguſtinus, Hieronymus, Iſidorus, Caſſiodorus, en anderen / dat den Adder / als hy gewaar word dat hy door beſweeringen word beleeſen / aanſtonds ſijn een oor in de aarde bedelfd / en het andere met ſijn ſtaart toeſtopt / om het geluyd der toverſangen niet te hooren. Maar van deeſe ſaak kan ik niets ſeekers / uyt eygen ervaarenheid / beveſtigen.

Auguſtinus werpt hier nog een andere vraage te berde, of namelijk in de aangetoogene plaatſen ſoodanige beſweeringen worden goed gekeurd? En hy antwoord met recht / dat niet over al / waar in de Heylige Schriften een gelijkenis word ontleend / te gelijk de ſaak zelve word goedgekeurd / of geprezen / maar alleenlijk de gelijkenis daar van voorgeſteld. Want / by voorbeeld / Chriſtus prijſd den Onregtveerdigen Rigter Luc. 18: niet / welke die weduwe weygerde te hooren / en welke / gelijk daar van hem getuygd word / God niet vreeſde, nog eenig menſch ontſag. Diergelyk is het geen men leeſd Luc. 16. van den Onregtveerdigen Rentmeeſter &c. En evenwel heeft de Heere daar van gelykeniſſen ontleend. Soo dat 'er op ſeekere wijſen wel gelykeniſſen worden genomen van dingen / die in haar zelven niet te prijſen zyn: maar, ſegd Auguſtinus, ſoo gy meynd dat men daarom tot de beſweerders mogt gaan, om dat men in de Godlyke Schriften daar yets van hoord; ſo mag men ook in de openbaare ſpeelen op de ſchouwburgen verſchynen, om dat den Apoſtel ſegd, ik kampe alſoo, niet als in de lucht ſlaande &c. 1 Cor. 9: 26.

Wy houden het dan daar voor / dat ydel is al die konſt der beſweering / gelijk ook de Geneeskunde van die geenen / die niet alleen kruyden / of andere geneesmiddelen / maar ook het gebruyk van ſeekere woorden / tegen ſeekere ſiekten voorſchrijven / en dat niet alleen woorden die worden uytgeſprooken / maar ook geſchreeven / die aan de ſieken worden vaſtgebonden / en om den hals gehangen. Van welke ſaak Plinius, in ſijn 28. Boek 2 Hoofdſtuk / in het breede handeld; waar hy veele ſaaken / hier toe behoorende / verhaald / als dat Ulyſſes (na het verhaal van Homerus) in ſijn dije gequetſt zynde / het bloed / dat daar uyt vloeyde / door een toververs heeft opgeſtopt. Dat / na het getuygenis van Theophraſtus, die met pijn in de lendenen gequeld zijn / door het ſelve middel worden geneeſen / en / na het ſeggen van Cato, verrekte en verwrongen leeden ook daar door worden geholpen.

Ik ontken evenwel niet dat ſomtijds aan ligtveerdige menſchen / die beſweerders gehoor geven / of toelaaten / hunne ligtgeloovigheid eenigſins voordeelig is / om dat (gelijk de Schryver van het boekken van de beſweeringen, 't geen is onder de werken die aan Galenus werden toegeſchreeven / ſegd) wanneer de ziel van den menſch ('t zyn de eygen woorden van den Schryver) eenige ſaak bemind, ſchoon dezelve natuurlyker wyze niet helpen kan, ſy ſich evenwel verſeekerd, dat dezelve haar voordeelig ſal zyn; maar uyt die gedagten en inbeelding van de ziel alleen, verſtrekt die ſaak het lighaam tot hulp; by voorbeeld ſoo yemand betrouwd dat een beſweering hem voordeelig zyn ſal, dezelve ſal ſoo een, hoedaanig ſy ook zyn mag, helpen. Dus redeneerd deeſe Schryver / en hy wil met die ſijne woorden te kennen geeven / dat de beſweeringen ſomtijds dienſtig zyn om ſiekten te verdrijven / om dat de ſieke ſijn vertrouwen daar op ſteld; namelijk / gelijk de vreeſe / droefheid / en wanhoop veelerley ſiekten doen toeneemen / en de ſieken ſeer krenken / ſoo ook een goed vertrouwen / blydſchap / en een luſtig gemoed verligten de ſieken ſeer veel / en de inbeelding ſelv neemd / door die gemoeds bewegingen / de ſiekten weg / of immers verminderd dezelven / of ten allerminſte veroorſaakt in die geenen / die het ſterkſte vertrouwen hebben / een gedagte en inbeelding van geſondheid: Dog het is klaar dat deeſe nuttigheid der beſweeringen / alleen maar by toeval / om de ſterke aandoeningen des gemoeds van die geen die geneſen word / en niet uyt de natuurlijke kracht van die woorden / voortkomt.

Een andere Vraage is / of de Slange door haare vervloeking recht over eynd gegaan heeft?

Sommige antwoorden van ja / om het geene Moſes verhaald Gen. 3: 14: Als ook om dat Gen. 1: 24. de dieren der aarde worden onderſcheyden in Vee, kruypend gedierte, en gedierte des aardbodems, of des

velds;

Digitized by Google

velds; maar Gen. 3: 1. word de Slange geſteld / niet onder het kruppend gedierte / maar onder de dieren des velds. En Gen. 3: 14. word ſy vervloekt verklaard / niet onder het kruppend gedierte / maar boven het vee, en boven al het gedierte des velds.

Maar anderen meynen dat God in de voorige gang der Slange niets heeft veranderd / maar dat hy des zelven natuur in een ſtraf heeft verwiſſeld. Gelyk in den menſch ſijne naaktheid; in de vrouwe het ontfangen en baaren van kinderen: waarom dan die ook voor vaſt houden / dat de aarde / niet alleen na des menſchen val / maar ook voor de zelve / diſtelen en doornen heeft voortgebracht / hoewel mogelyk niet in bebouwde landen / nog ſo menigvuldig / of ſchadelyk voor de vrugten of den menſch.

Daar zyn'er ook / welken het toeſchynd dat de Natuur der dingen voor en na den val een en dezelve is geweeſt; om dat God den val der menſchen ſeekerlyk voorſiende / de gelegentheid en ſtand der dingen ſoodaanig heeft gemaakt / als hy wilde en voorſchikt had dat dezelve daar na zyn ſouden: want / gelyk Moſes zelv getuygd Gen. 2: 15. Adam heeft / ook voor den val / den hof moeten bouwen en bewaaren: maar de Godsgeleerden ſtellen dat dien arbeyd niet ſoo moeylyk / en dikwils onnut / ſoude gevallen hebben / als dien arbeyd dien de menſchen nu / na den val / moeten ondergaan; maar dat deſelve ligt en ſoet ſoude geweeſt zyn / waar door / als door een noodſaakelyke en aangenaame oefening / het lighaam in ſijn veerdigheid en geſondheid ſoude zyn onderhouden geweeſt.

Maar verders werd ook onderſocht / hoe het te verſtaan zy / 't geen geſegd word Gen. 3: 14. Stof ſult gy eeten alle de dagen uwes levens? Tot antwoord dienende / dat de ſin deeſer plaats is; gy ſult genoodſaakt zyn ſoodaanig op de aarde te kruppen / dat het ſtof der aarde u in de mond ſal komen / wyl gy / voortgaande / u niet ſult konnen opheffen / maar in kronkels en bogten voortkruppende / de aarde ſult bewegen / welke u de mond en neuſgaten ſal vervullen. Anderſins is het bekend dat de Slangen andere ſpyſen gebruyken / en met aarde niet gevoed worden / dewyl ſy ook kruyden eeten / en andere diertjes verſlinden en opſlokken. Het eeten dan van het ſtof der aarde moet niet gebragt worden tot der Slangen voedſel / maar tot dat ongemak / waar door de Slangen / tegen haar dank / het ſtof / 't welk ſy in het voortkruppen beroeren / in de mond krygen. Inſonderheid wanneer door de ſonde / de vyandſchap tuſſen de menſchen en Slangen is gereeſen / waar door de Slang / het geſicht van den menſch vliedende / meeſten tyd in holen en reeten der aarde ſich verſchuyld / en / wanneer ſy t' eeniger tyd te voorſchyn komt / genoodſaakt is in een geduurige vrees / al vluchtende ſich in het ſtof te wentelen. Want de geleerde Rivet meynd / dat de Slang / door haare vervloeking / het geſicht der menſchen niet geſchuwd heeft / noch met ſo veel vrees en ſchrik altyd ſich weggemaakt. Deſelve doed daar noch by / dat het bovenſte / of voorſte / gedeelte van het lighaam der Slangen / ('t mag met het overige gedeelte geweeſt zyn ſoo het wil) door de Godlyke vervloeking / in het voortgaan / de aarde niet geraakt heeft: ſoo dat / indien 'er niets veranderd is in de form of gedaante van haare lighaamen / dit evenwel ſeeker is / dat 'er yets van de veerdigheid en cierlykheid van haaren gang is afgenomen / en dat dit tot haare vervloeking behoord / dat ſy het ſtof lekken / en ſich daar in wentelen; dat daarom hier in ſonderling het Godlyk oordeel was te merken / dat de Slangen nu langs de grond kruppende / als door ſtof en dreck gemeſt werden / en ſoodanig van alle bewoonde en aangenaame plaatſen geweerd worden / dat ſy het elendigſte leven onder alle de dieren leyden.

Uyt deeſen vloek van de Slange heeft dit ſpreekwoord ſijn oorſprong gekreegen ſy ſullen het ſtof lekken gelyk de Slange Mich. 7: 17. 't welk gebruykt word van de uyterſte veragtheid en nederige ſtaat der geenen / die ſich verwonnen bekennen / en op de ootmoedigſte wyze ſlagen / plaagen / of eenige groote ſmaad ſoeken af te bidden; of die aan yemand de alderuederigſte en veragtſte onderwerping willen bewyſen; want ſoodaanige menſchen verneederen ſich ſoo veel als ſy immers konnen / ſoo dat ſy / op de grond nedergeſtort leggende / met haar gantſche lighaam de aarde raaken; ſie Jeſ. 49: 23. Sy ſullen haar voor u buygen, met het aangeſigt ter aarde, en ſy ſullen het ſtof uwer voeten lekken. Klaagl. 3: 29. Hy ſteeke ſijn mond in het ſtof (ſeggende) miſſchien is 'er verwagting.

Dewyl de Slangen koud van aart zyn / ſoo zyn ſy geern in warme plaatſen; waarom de meeſte in Indien / Africa / en eenige Oorden van Aſia gevonden worden. Waar in aan te merken is de Godlyke Wysheid / welke gewild heeft dat deeſe ſchaadelyke dieren het overvloedigſt worden gevonden in die Landen / welke dierbaare vrugten en ſpeceryen voortbrengen / waar mede de menſchen ſich tegen der Slangen beeten konnen behelpen. Maar in onſe kouder Landſtreeken / gelyk ook byna in geheel Europa / worden niet ſoo verſchriklyke Slangen gevonden / om dat in deſelve ſoo voortreflyke ſpeceryen / of andere geneesmiddelen / niet voortkomen / als in de Warme Landen. Want / hoewel in het Noorden ook wel vervaarlyke Slangen zyn / ſoo word evenwel verſekerd dat haar vergif veel minder van kragt is / als elders.

's Winters verbergen haar de Slangen in haare holen / en houden in dezelve / geduurende de vier koudſte Wintermaanden / haar verblyf / verwagtende dus / als half dood zynde / den Lentetyd; welke gekomen zynde verlaaten ſy haare holen / die onder de aarde / in de rotzen / of holligheden der boomen / zyn.

Alle ſoorten van Slangen (ſegd Franzius) zyn van voeten ontbloot; weshalven het verdigt ſchynd / 't geen van viervoetige Slangen voortgebragt word / en wel in het byſonder van de Draaken; 't en zy yemand / door onkunde / een Cr codil of Egdiſſe, of yets diergelyks / een Slang genoemd heeft. Allen Slangen is maar een hoofd / en eene tonge / gegeven / en het is een verſiering / 't geen van Slangen met twee hoofden / of twee tongen / voorgegeven werd. Want wat belangd de Slang Amphisbæna, om dat dezelve voorwaarts en agterwaarts is gewoon te kruppen / en dat beyde des ſelvs eynden ſtomp / en even dik zyn / hier van daan is het gekomen dat men gemeynd heeft dat dezelve tweehoofdig was: of wel dit heeft aanleyding tot dit verdigtſel gegeeven / dat de Slangen / in haare natuurlyke verſameling / ſich ſoo naauw vereenigen / dat het van verre ſchynd maar een lighaam met twee hoofden te zyn. De tong der Slangen is ook ſeer dun en lang / en welke heel ver kan werden uytgeſteeken / welke ſeer ligtelyk bewoogen wordende / als of zy in ſeer dunne vezeltjes was verdeeld / ſoo gebeurd het dat men meynd dat zy tweevoudig is.

Desgelyks ſchynd het den Geleerden Bodinus toe een verdigtſel te weeſen / 't geen van gevleugelde en vliegende Slangen werd verhaald; om dat / ſchoon uyt Arabien en Africa, (waar dezelve geſegd worden te zyn) allerley Slag van koopmanſchappen / en de doode lighaamen van allerley beeſten in Europa werden overgebragt; evenwel niemand der onſen eenig gewag maakt van uyt eenige gevleugelde Slang / 't zy levendig of dood / of des zelven huyd / geſien te hebben. Evenwel word 'er uytdrukkelyk gewag gemaakt van Vliegende Draaken Jeſ. 14: 29. en 30: 6. Hoedaanige men ſegd dat voorgaans in Ægypten en Lybien &c.

gevonden worden; maar de Draaken worden gemeenlyk onder de Slangen gereekend. Nog men kan ſeggen / dat de Slangen door een Metaphora (Overdragt) vliegende genoemd werden / dat is / ſeer ſnel van beweging.

XVII. PLAATS. *Geneſ.* 3: 8.

En ſy hoorden de ſtemme des HEEREN Gods, wandelende in den hof, aan den wind des dags, &c.

Vrag. WAt 'er verſtaan word door de wind des dags?

Antw. De Chaldeeſe Uytbreyding vertaald het aan of tegen, de ruſte des dags, met welke ſpreekwijs ſy den Avond uytdrukt / omtrent welke tyd van den dag de wind / en wel meeſt de Weſte wind / gewoon is te waajen. Soo dat dan de wind of koelte, des dags ſal zyn die wind / die na de Middag / voor Sons ondergang / omtrent de Zeekuſten gemeenlijk waayd. Want het is bekend / dat / alles gelijk geſteld zijnde / de winden meeſt ſullen komen van de Zeekant / om dat in de Zee veel grooter overvloed is van uytwaaſſemingen / als op het Land. Hier van daan komt het dat de Zuyde-wind by ons regen aanbrengd / om dat dezelve van de Zeekant blaaſd; maar in tegendeel daar dezelve een Land-wind is / gelijk in Africa / daar maakt ſy droog en helder Weder. Evenwel in overmaatige koude of hitte ontſtaan minder en ſlapper winden / om dat op die tijden de verdunning of verdikking der Lucht niet ſoo meenigmaal verwiſſeld werd / als wel op andere tijden / waar uyt de winden wel meeſt veroorſaakt worden.

Anderen verklaaren deeſe plaats weder heel anders. t' Eenemaal dezelve ſpreekwijs word nergens in de H. Schriften meer gevonden; waar om men ſeer beſwaarlyk / over de verſchillige gedagten der Uytleggeren / een oordeel kan vellen. Ik ſal hier evenwel voor ſtellen 't geen my / over deeſe text / wel in den ſin gekomen is: ik heb wel getwijfeld / of hier door de wind des dags niet verſtaan konde worden de Ooſtewind / welke / gelijk hy geduuriglijk binnen de Tropici (Keerkringen) waayd / en / in navolging van des Sons loop / van het Ooſten na het Weſten / en van het Zuyden na het Noorden agtervolgens krings wijſe bewogen word; ſoo ook gemeenlijk in de Morgenſtond / na het opgaan van de Son / opwakkerd / en heftiger blaaſd; maar omtrent den Avond / wanneer de Son aan het daalen is / verſlapt / en allengskens minder word; gelijk ik ſelve in America verſcheyden maalen heb waargenoomen; inſonderheid wanneer het een heldere en drooge Lucht was. Ariſtoteles ſegd ook / in ſijn 25. afdeyling der Vraagſtukken, 4. de Lid, dat die Wind begind met de Op-of Ondergang van de Son. En het is geen wonder dat door de warmte der Son de wind ontſtaat / wijl dezelve door veel geringer oorſaaken / gelijk men meynd / wel verwekt word. Sommige verhaalen dat in het Landſchap Paleſina in Sicilien een fonteyn gevonden word / die ſeer ſtil en geruſt is / wanneer men ſig daer by ſtil houd / maer welke / als men omtrent deſelve ſingd / ſeer hoog word en opſweld. Daar zyn eenige putten in Dalmatien, en in het Cyrenaiſche Landſchap / in welke ſoo men een ſteen werpt / ſoo ſal ſtrax daar na een onweder ontſtaan / even of die ſteen (ſegd Franciſcus de Verulamio) eenig dekſel had doorgebrooken in een plaats, waar in het geweld der winden, als in een kerker, lag opgeſlooten.

Wy weeten (ſegd Calvinus) dat met het opgaan van de Son natuurlijker wijſe een windje verwekt word: God is dan te gelijk met de wind verſcheenen. Sommige meenen dat hier word te kennen gegeven het Zuyder gedeelte van de Weereld; andere weder dat beteekend werd die tijd / welke het minſt de verſchrikkingen onderworpen is; want in het heldere licht is de meeſte ruſt en ſeekerheid; en dus meynen ſy bewaarheid te zijn 't geen de Schrift ſegd / dat die ſig van eenig quaad bewuſt zyn / altyd / ook daar niet het minſte gevaar is / beangſtigd en ongeruſt zyn. Hier toe brengen ſy ook 't geen 'er volgd van de wind / als of namelyk Adam / op het geritſel van een afvallend blad / ſoude geſchrikt hebben. De Griekſe Vertaalers / de naam van de wind overſlaande / hebben het overgeſet tegen den Avond, ſoo is dat gevoelen doorgedrongen geweeſt / dat Adam / omtrent de middag geſondigd hebbende / tegen den ondergang van de Son in het gerigte geroepen zy: maar 't geen ik heb bygebragt is waaragtiger en eenvoudiger / dat / namelijk / 't geen door de duyſternis des nachts bedekt was geweeſt / door de opkomſt van de Son is ontdekt en openbaar geworden: want Moſes ſoude de Avond-wind heel oneygentlijk noemen den wind des dags. Ik twijfel evenwel niet / of daar is een ſeer opmerkelijk waarteeken van Gods tegenwoordigheid in deſe wind geweeſt; want / hoewel de Son dagelijks wel gewoon is eenige wind te verwekken; ſulks belet niet dat God hier een buytengewoon teeken ſijner komſt heeft willen geeven / om te dienen tot een prikkel in het gewiſſe van Adam en ſijn Wijf Eva. Want nademaal God Onbegrypelijk is / ſoo neemd hy / wanneer hy ſich den menſchen will openbaaren / ſoodaanige kenteekenen aan / waar uyt hy kan bekend worden. David noemd de winden Gods booden, op welker vleugelen hy rijd / of liever / met een ongelooflyke ſnelheid / vliegd: want God / ſoo meenigmaal het hem behaagd / ſoo wel de winden / als alle andere ſchepſelen na ſijn welgevallen gebruykt. Pſ. 104: 3, 4.

Den Ooſten-wind is by ons / in de Wintertijd kouder dan den Weſten-wind / maar des Somers warmer; om dat de eerſte van ſeer verre over Land / maar de laatſte uyt Zee komt: maar het Land / om des zelven meerder vaſtigheid / word des Somers warmer / dog des Winters kouder dan de Zee: voeg hier by dat de Zee / om de ſoutigheid waar mede ſy vermengd is / kan geagt worden warmer te zijn dan andere wateren / en ook eenige warmte aan de winden / die uyt haar voortkomen by te ſetten. Ja! ik ſelve heb wel waargenomen omtrent de Zee / dat de Winden / daar uyt overkomende / met ſig vermengd hebben een ſeekere warme ſiltigheid / welke alle planten verſengd / en tot as maakt / als ſy gewreven worden; maar deſe ſiltigheid verlieſen ſy haaſt / als ſy wat verder overwaajen. En hier van daan moet mogelyk eenigſins de reeden gehaald worden / waarom ſy in Engeland met ſoo ſtrenge koude niet geplaagd zyn / als Wy; om dat daar alle de Winden uyt de Zee komen / gelijk ook / waarom in Hoog-Duytsland de Weſte-wind 's Winters veel kouder is als in de Nederlanden; dewijl / namelyk / dezelve hier een Zeewind / maar aldaar een Land-wind is. Men merkt ook aan / dat (alles gelijk geſteld zynde) de helderſte dagen en nagten des Winters veel kouder zyn / dan met een dikke wolke-agtige Lucht; waar van my dit de reeden toeſchijnd te zyn / dat / by helder en klaar Weder / de Lucht dunner en ligter is / en de warmte na boven gevoerd word; daar / in tegendeel / dezelve / by een nevelagtige dikke Lucht / meer omtrent ons in deeſe benedenſte Luchtſtreeken gehouden werd. Maar ik ſeg / dien aangaande / alleen myn eygen gevoelen / laatende een ygelijk ſijn oordeel vry.

XVIII. PLAATS. *Geneſ.* 3: 16.

In ſmerte ſuld gy kinderen baaren &c.

De Genees-meeſters zÿn wel gewoon te onderſoeken / waarom de vrouwen alleen, in het baaren / ſulke overgroote pÿnen onderhevig zyn? En deſelve geeven daar van drie Natuurlÿke reedenen. De eerſte is de ſwakheid der vrouwen onder de menſchen; want (gelÿk ſy ſeggen) onder de onredelÿke dieren zyn de wÿfjes wel meeſt ſterker dan de mannetjes; maar onder de menſchen is het tegendeel waar. Een tweede reden is / om dat de dieren ſeer werkelÿk en arbeydſaam zyn; maar de Vrouwen zyn meeſtendeel gewoon veel te ſitten / en leyden een ledig / en tot wellusten geneygd / leeven; waarom ſy dan in het baaren meer lyden als de beeſten; 't geen ook hier uyt klaar is / om dat ook die geene onder de Vrouwen / welke het meeſt tot arbeyd en oefeningen gewend zyn / het ligtſte en gemaklÿkſte baaren. Voor een derde reden werd wel gegeven de grootheid van het hoofd der menſchelÿke vrugt; want / na het getuygenis van Albertus Magnus, heeft den menſch / nog in de baarmoeder zynde / reeds byna de volle grootte van ſijn hoofd: waarom dan ook Ariſtoteles alle kinderen Naanen, of dwergjes noemd / om dat ſy een ſeer groot hoofd hebben in vergelÿking van het overige lighaam; inſonderheid in de Baarmoeder / buyten welke het hoofd niet veel meer groeyd. Dog de beeſten / in tegendeel / hebben in 's moeders lighaam niet ſoo grooten hoofd na evenmatigheid des lighaams; maar om dat het hoofd allereerſt uytkomd / hierom vald het den Vrouwen in de baaring ſoo ſwaar.

Evenwel de Gods-geleerden ſtellen / dat de ſmerten der baaring / hoewel de ſelve nu uyt Natuurlyke oorſaaken ontſtaan / nochtans niet uyt ſig ſelve en noodſaakelÿk tot de natuur behooren: want dewÿl deeſe ſmerten in de andere dieren / of ganſch niet / of immers minder zyn / ſoo kan men hier uyt beſluyten dat de Natuurs-geſteldheid der dieren ſoodaanig kan zÿn / dat het wÿfje kan ontfangen / en baaren / ſonder moeyte / of gevoel van pynen / 't geen ook aan ſommigen / hoewel weynigen / gebeurd. Waar uyt ſy dan beſluyten / dat God der Vrouwen geſteldheid door de ſonde ſoodaanig had geſchikt / en dezelve ook / indien den menſch niet geſondigd had / volgens de vaſtgeſtelde ſchikking der Natuur / ſoo ſoude onderhouden hebben / dat alles wat nu in het baaren en voortbrengen der vrugt moeylÿk en pÿnlÿk is / toen van alle pyn en ſmert vry ſoude geweeſt zÿn; maar dat het anderen anders toeſchÿnd / hebben wy nu te vooren reeds aangeteekend.

Daar word ook wel gevraagd / daar der vrouwen afhangelÿkheid / en onderwerping / en in tegendeel des mans voorregt en geſag Natuurlÿk ſchÿnd geweeſt te zyn; waarom dit als een ſtraf word opgelegd / 't geen in den ſtaat der onnooſelheid ſelv met de Natuur overeenkomende is geweeſt?

Ten antwoord hier op diend / dat dit niet eenvoudiglyk / en op ſig zelv / een ſtraf is / dat des vrouwen begeerten van den man afhangen / maar als de ſonde daar by quam / is dit by toeval ſtraflÿk geworden / om beyder onvolmaaktheid / die uyt de ſonde haar oorſprong had ontfangen. Een heerſchappy en oppermagt vald niet ſwaar / wanneer hy die heerſcht ſig ſelven altyd binnen de palen der billÿkheid / en matigheid / houd; en de geen die onderworpen is vreedelyk / en gewilliglÿk / ſijnen pligt nakomd. Maar die overeenſtemming ontroerd en verbrooken zynde / dan is de onderwerping met een ſwaare ſtraf vermengd. Dit nu is een uytwerkſel van de ſonde / en dit geefd hier God te kennen / dat het naamelÿk voor den vrouwen een moeylyke ſaak ſoude zyn / om dat ſy haar beyde niet op even deſelve wyſe ſouden gedraagen / als in den ſtaat der onnooſelheid: want toen was de vrouwe wel in de magt des mans / maar niet uyt bedwang / met moeylÿkheid / of eenige wederſtreving van haare wil; maar dewÿl de vrouwe een ongeſchonden gemoed / en een regtſchaapen ziel beſat / ſoo begeerde ſy toen ook niets / als 't geen regt en eerlÿk was / en dies ſoude ſy ook gewilliglÿk / en met vreugde / geſtaan hebben onder het geſag haares mans / die ook met regt en geregtigheid verciерd zynde / niet als in billÿkheid en liefde over ſijne huysvrouw de heerſchappy gevoerd ſoude hebben. Dog nu is / met de ſonde / ingekomen de ligtveerdigheid en ydelheid van der vrouwen aart / gevoegd met een hoovéérdig gemoed / waar door de meeſte Vrouwen ſeer qualÿk kunnen verdraagen / dat de mannen over haar geſteld zyn; gelyk ook / om deſelve oorſaak / de meeſte Mannen ſoodaanig zyn / dat ſy haare vrouwen trotſlÿk / met toornigheid en bitterheid behandelen; waar door ſy dan haare heerſchappy laſtig en gehaat maaken. Daar was dan voor den val / wel eenige voortreflÿkheid en uytmuntendheid des mans boven de vrouwe / maar die met geen de minſte ſwaarigheid of moeylÿkheid ſoude vermengd geweeſt zyn / om dat nog de man yets onbehoorlÿks of hatelÿks tegen de vrouwe ſoude in het werk geſteld hebben / nog ook de vrouw ſig in geen ding wederſtreevig ſoude gedraagen hebben: maar na den val is die ſonde overeenſtemming ontroerd geworden / en ſoo is de onderwerping moeylÿk geworden zynde / de vrouwe ook tot een ſtraf geworden.

Vrag. Maar hoe is dit waaragtig / in arbeyd en het ſweet uwes aanſchijns ſuld gy brood eeten: daar nogtans veele nog arbeyden / nog ſweeten / en evenwel overvloed van brood hebben / ja in ledigheid en wellusten als verſoopen leggen? of word ook aan een yder den arbeyd der handen opgelegd?

Antw. Wat aangaat de Leuiaarts en wellustigen / deeſe ſchudden het jok / van God den menſchen in het gemeen opgelegd / halſtaerig van haare ſchouderen af: maar daarom worden ſy ook doorgaans in de H. Bladeren veroordeeld; en ſy ontgaan de ſtraffen geenſins; want de begeerte des Leuiaarts ſal hem dooden: want ſijne handen weygeren te werken. Prov. 21: 25. Ja in haare grootſte ledigheid kunnen ſy evenwel het Godlÿke vonnis niet ontwÿken / dewyl ſy ook haar moeylÿkheden ondervinden / en doorgaans / den rook van arbeyd vliedende / in het vuur vallen. Deeſe dan zyn wederſtreevers / en ſchenders van de Godlyke ſchikking / tot haar eygen verderf. Want het is een vaſte / en door de ervarenheid ſelv beveſtigde waarheid / dat een neerſtige en wakkere beſigheid als de ziel is van het leeven; maar dat in tegendeel de ledigheid is als een verrotting des leevens / en een quynende ſiekte. De leuije ledigheid is de ſpringbron van allerley ſiektens en onruſten / ſy maakt het gemoed ſorgeloos / ontſenuwd het lighaam / en verſchaft gelegentheid en aanleyding tot alle gebreeken; en / gelyk Iſidorus Peluſiota ſegd / de traagheid brengd eenigſins een vergeetenis van de Natuur ſelve mede / en werpt den menſch buyten des ſelven paalen.

Op de laatſte vraage kan men antwoorden; dat geenſins aan een yder / ſonder onderſcheyd / is opgelegd eenig handwerck / of anders veragten arbeyd / te oefenen. Allen is wel arbeyd en ſweet opgelegd; maar te arbeyden, en ſweeten, is niet alleen te ploegen / delven &c. Maar het is ſoo meenigerley / als de ſoorten van oefeningen en ampten / die ter onderhouding van de menſchelÿke gemeenſchap noodig zyn / meenigvuldig zyn. Soodaanig is het huyslyk werck van alle getrouwde en byſondere lieden. Eygentlyk is der handen arbeyd / welke niet alleen graavers / of landbouwers / maar alle handwerckslieden oefenen / waar

van

Digitized by Google

van geſpꝛooken woꝛd Eph. 4: 28. Maar arbeyde liever, werkende dat goed is met de handen. Hier toe moet ook betrokken werden den Burgerlyken arbeyd der Landbeſtuurders en Overheden; welke veel ſwaarder is dan eenig werk der handen; om dat deſelve moet werden uytgevoerd met de grootſte ingeſpannenheid des gemoeds / beleyd / voorſigtigheid / en wakkerheid / ten voordeel en behoudenis van het gemeen; dikwils ook met het lighaam en handen / wanneer het Gemeene-beſt of de Kerk met geweld van wapenen moet beſchermd werden tegen haare wreede dwingelanden en vyanden: welk alles niet ſonder de uyterſte moeylijkheden / en gevaaren / is uyt te voeren. En deeſen arbeyd is ook van God ingeſteld / en den Overheden voorgeſchreeven. Sie Rom. 13: 1, 2. &c. Hier toe behoord ook den Kerkelyken arbeyd / welke gelijkſe ten hoogſte noodſaakelijk is / ſoo iſſe ook ten uyterſten ſwaar / en ſeer nuttig. Daar word dan hier geen eene / maar allerley ſoort van arbeyd en ſweet geboden. Want daar zyn verſcheyden bedieningen noodig in de Kerke / het Gemeene-beſt / en de menſchelijke gemeynſchap; niet minder als in het menſchelijk lighaam verſcheyden ledematen / en yders verſcheyden werkingen noodig zyn 1 Cor. 12. Derhalven geen regtſchapen menſchen ſonder alle arbeyd leven ſullen / al zyn ſy nog ſoo rijk; want ſy ſullen of ſorgen voor het Gemeene beſt / of werken om anderen voordeelig te mogen zyn; en dus zyn zy noyt ſonder beſigheid: want de ledigheid is voor den menſch ſwaar en ongeſond / maar den arbeyd en oefening / ſoo van ziel als lighaam / is t' eenemaal noodſaakelyk voor het leven en de geſondheid. Waarom het ſeer wel geſegd is; *otium ſine litteris vivi hominis ſepultura eſt*; dat ledigheid ſonder letteroefening als een graf is der levenden.

't Is derhalven belagchelyk 't geen den Dichter Lucretius in ſijn Vijfde Boek, ter neder ſteld / (na dat hy verſcheyden bewijsredenen had bygebragt / om te betoogen dat de wereld om der menſchen wille van God niet voortgebragt zy) dat de menſchen aan ſeer veel arbeyds / die ſeer laſtig / en ten grooten deele onnoodig is / onderwoꝛpen zyn; met deeſe volgende woorden; Vers 207. &c.

Quod ſupereſt arvi, tamen id Natura ſua vi
Sentibus obducat, ni vis Humana reſiſtat,
Vitai cauſa valido conſueta bidenti
Ingemere, & terram preſſis proſcindere aratris.
Si non foecundas vertentes vomere glebas
Terraique ſolum ſubigentes cimus ad ortus:
Sponte ſua nequeant liquidas exiſtere in auras.
Et tamen interdum magno quæſita labore,
Cum jam per terras frondent, atque omnia florent
Aut nimiis torret fervoribus ætherius ſol,
Aut ſubiti perimunt imbres, gelidæque pruinæ,
Flabraque ventorum violento turbine vexant. &c.

Dat is.

't Geen 'er nog van den aardbodem over is ſoude van ſig ſelve niet anders dan diſtelen en doornen voortbrengen, ten waare de menſchen ſulx beletteden, welke gewoon zyn om, tot haar levens onderhoud, de landen om te ſpitten en te beploegen. Indien wy het ploegyſer de vrugtbaare kluyten niet lieten doorſnyden, en het Land door den akkerbouw niet aanſetteden om vrugten voort te brengen; daar ſoude ſeekerlyk niet van ſelf voor den dag komen. Ook gebeurd het evenwel ſomtijds, wanneer nu allen arbeyd is aangewend, en de Landen overal groenen, en de vrugten bloejen, dat dan of de hitte van de Son alles verſengd, of dat overvloedige Slagregenen de vrugten doen rotten; of den kouden rym deſelve doed ſterven; of dat eyndelyk de ſtormwinden alles om ver werpen.

Want Moſes leerd ons opentlyk / dat al dien arbeyd der menſchen / die ſoo verdrietig / en meenigmaal ſoo vrugteloos is / niet anders van herkomſtig is / als van den vloek van God over der menſchen ſouden uytgeſpꝛooken. Dog dat werk / 't welk al voor den val was ingeſteld / ſoude den menſch geenſins tot een vloek geſtrekt hebben / maar ſoude / onder den Goddelyken zeegen / den menſch vermaakelyk / en ten uyterſten nuttig en noodſaakelijk geweeſt zyn.

XIX. PLAATS. *Geneſ.* 4: 5.

Toen ontſtak Kain ſeer, en ſijn aangeſicht verviel.

OP deeſe plaats word wel onderſocht waar uyt Kain heeft kunnen weeten / dat ſijns broeders offer aangenaamer was geweeſt dan het ſijne? De Jooden neemen hier / na haar gewoonte / haar toevlucht tot raadſelen / en verſieren dat Abels offer door Hemels vuur verteerd zy. Doch het ſchijnd den Geleerden Calvinus bewijslyker / dat Cain uyt de geſtadige uytkomſt van haar beyder ſaaken / dit oordeel / van het welke Moſes hier gewaagd / geveld heeft. Hy ſag dat alles ſijn Broeder beeter gelukte dan hem ſelv; hier uyt heeft hy kunnen beſluyten dat God aan ſijn Broeder gunſtig / maar op hem vertoornd was; hier op word hy door nyd en gramſchap ſoodaanig vervoerd / dat ſijn aangeſigt geſegd word te vervallen; met welke woorden Moſes te kennen geeft / dat hy niet alleen door een ſchielyken overloop van toorn is ontſtooken geweeſt / maar dat den toorn / door een langſaame droefheid / een ſoo quaadaartige uytwerking in hem gehad heeft / dat hy als van nyd verdween en uytdroogde. De nijd dog is als een uytteerende koortſe / die geheel ons lighaam en ziel vernield;

Pallor in ore ſedet, macies in corpore toto.

Eens nydigen aangeſigt is geheel bleek, en ſijn geheel lighaam van magerheid als uytgekloven. Een nydig menſch word door ſijn misdaad ſelf geſtraft / en hy drinkt ſelf het grootſte gedeelte van ſijn eygen vergif in.

Invidia Siculi non invenere tyranni
Majus tormentum,

De allerwreedſte Tyrannen en Dwingelanden hebben noyt erger pynigingen uytgevonden, dan de nyd. De teekenen ondertuſſen en uytwerkſelen van de gramſchap / welke Moſes hier opgeeft / zyn en heel blijkelyk en waarlyk ſeer elendig / welke Seneca, in ſijn Eerſte Boek van de gramſchap, ſeer aartiglijk beſchrijft. De gramſchap, ſegd hy / is een herts-togt, onder alle de anderen wel de wreedſte en verwoedſte: want in alle anderen is nog yets geruſts en vreedſaams; maar deeſe is geheel in beroering, en in een geweld van droefheid; brandende van een geheel onmenſchelyke begeerte na wapenen, bloed, en ſtraffen: ſig ſelven verwaarloofende, als ſy maar een ander kan beſchadigen; tegen de pylen ſelf inloopende, en niets wenſchende als een wraak, welke veel agter ſig mag ſleepen. Hierom hebben eenige uyt de Oude Wijſen de gramſchap een korte ſinneloosheid genoemd. Want / even als een onſinnige / is ſy ſig ſelve niet magtig / vergeetende al wat eerlyk of betaamelyk is / geen vrienden nog maagſchap aanſiende; altijd halſtarriglijk beſig in het geen ſy eens heeft begonnen; den weg voor alle reden of goeden raad ſluytende; door ydele oorſaaken gedreeven wordende; onbequaam om het geen billijk en waaragtig is te onderkennen / en ſeer gelijk de invallende ruypten / die aan ſtukken breeken op het geene / waar op ſy vallen. En wild gy klaarlijk ſien dat die geene / welke den toorn beſeten heeft / niet wel by haere ſinnen zyn; let maer eens op der ſelver uytwendige gedaante / en gelaat. Want / gelijk het ſeekere teekenen zijn van raaſende menſchen / een ſtout en dreygend gelaat / een

Digitized by Google

geſronſt en droevig voorhooſd; een ſtuurs geſigt/ verhaaſte treeden/ handen die noyt ſtil zyn/ een verandering van verw/ veele en ſterk opgehaalde ſugten; ſoo zyn dit ſelve ook kenteekenen van toornige menſchen. De oogen branden en ſchitteren hen in het hooſd; hun aangeſigt word met een roodheid beſchilderd/ terwijl haar bloed tot in haare binnenſte ingewanden ſiedende is; de lippen worden bewoogen/ en de tanden op een gedrukt; de hayren op het hooſd rijſen over eynde; den adem/ als opgeſtopt zynde/ komt niet als met gekrijs voort; de ledemaaten/ in malkanderen gewrongen wordende/ maaken een geluyd/ daar zyn ſugtingen en als geloey; de treedenen worden telkens afgebrooken/ en de woorden maar half voortgebragt; de handen worden menigmaal in een geſlaagen; met de voeten ſtamptmen op de aarde; 't geheele lighaam is in beweging/ en verbeeld niet als dreygementen; ſoo dat het aangeſigt van de ſoodaanigen/ die ſig dus/ door haar gramſchap toemaaken/ en van boosheid opſwellen/ vervaarlijk is om aan te ſien/ en men niet weet/ of deeſe ondeugd meer is te verſoeyen/ dan ſe afſchuwelijk is om te beſchouwen; men mag alle andere dingen bedekken/ en in het verborgen voeden/ maar den toorn openbaard ſig ſelven/ en vertoond ſig op het aangeſigt; en hoe deſelve grooter is/ hoe ſchielyker en vaarblykelijker ſy uytberſt. Geen herts-togt is geweldiger dan de gramſchap/ geen ſchandelyker/ geen verderfelijker: want zy de reden geheel ſijn plaats beneemd/ en het aangeſigt en geheel lighaam ſoodaanig mismaakt/ dat een toornig menſch alleen in de kortheid des tijds van een dul man ſchijnd te verſchillen; behalven ook dat de eerſte nog ſcherpſinniger is om een ander te beſchadigen/ dan de laatſte. Want een gramſchap/ welke den ruymen toom gegeven word/ verwijderd het hert in een ongeſchikte hevigheid/ ontſteekt het bloed/ waar van daan het lighaam word verhit en beroerd/ en het gebruyk van de reeden verhinderd; en hierom voeren toornige menſchen dikwils in haaren toorn yets uyt/ waar over ſy daar na berouw krygen. En dit alles word in deeſe text van Moſes klaarlijk ten toon geſteld en beveſtigd.

Waarom ook in de H. Schriften den toorn doorgaans geſegd word ſich in de neusgaten/ en de mond te vertoonen; want vergramde menſchen ſchynen rook uyt haare neusgaten uyt te laaten/ en vuur uyt haar mond te ſpuwen; waar op geſpeeld word 2 Sam. 22: 9. Pſ. 18: 8, 9. Om dat hy ontſteeken was: Rook ging op van ſijn neus, en een vuur uyt ſijn mond verteerde; koolen wierden daar van aangeſteeken. Ook word den toorn geſegd het ligt van 's menſchen aangeſigt te doen nedervallen. Job 29: 24.

XX. PLAATS. *Geneſ. Cap: 5.*

Vrag. Welke de oorſaak geweeſt zy van de langlevendheid der Vaderen?

DAar zyn 'er geweeſt/ welke gemeynd hebben/ dat die jaaren (van welke Moſes in dit Vyfde Hooſd-ſtuk gewaagd) weynig langer dan Maand-jaaren geweeſt zyn/ en maar ſes en dertig dagen hebben uytgelevert/ hoedaanige tien Jaaren dan maar een van onſe Jaaren ſouden konnen uytmaaken; en een ſoodaanig Jaar in twaalf Maanden verdeeld zynde/ ſoude yder maand ſlegts dry dagen behelſen/ en (dit dus vaſtgeſteld zynde dat ſulke tien jaaren maar een van onſe jaaren uytmaakten) ſoude hier uyt volgen dat/ wanneer Enoch en Cainan, vyfenſeſtig jaaren oud zynde/ kinderen teelden/ ſy nog een weynig voor haar ſeven jaaren al vaders van kinderen ſouden zyn geweeſt. Ten anderen/ daar 'er niemand langer heeft geleefd dan Methuſalah, welke 969 jaaren bereykt heeft/ ſoo ſoude hier uyt volgen dat geen van de Aartsvaderen tot het ſeven-en negentigſte jaar haares ouderdoms gekomen zyn/ daar 'er nogtans hedensdaags nog wel gevonden worden/ welke dit getal van jaaren te boven gaan. Ten derden/ 't ſoude belagchelyk zyn/ 't geen de H. Schrift van Abraham ſegd/ dat hy namelijk den geeſt gegeven heeft in goeden ouderdom, en des levens ſat zynde Gen: 25: 8. welke nogtans/ 175 jaaren geleefd hebbende/ ſoude/ na die onderſtelling/ geſtorven zyn/ wanneer hy nog niet ten vollen achttien jaaren oud was. Eyndelijk dit verdigtſel werd geheel om ver geworpen/ daar door dat Geneſ. 8: 5. in het jaar der ſondvloed gewag werd gemaakt van de Tiende Maand, en dat Gen. 8: 14. in de Tweede Maand den Seven-en-twintigſten dag geſteld werd. Soo dat men hier uyt mag beſluyten dat de Jaaren des levens der Aartsvaderen/ met de onſen gelijk geweeſt zyn.

Onder de oorſaaken nu van der Vaderen langlevendheid worden gemeenlijk opgeteld. I. De goede gematigdheid en geſteldheid baarer lighaamen, dewijl/ namelijk/ in die tijd de weereld/ nog fris en in haar eerſte kragt zynde/ die gematigdheden van de menſchelijke lighaamen toen ook vaſter/ en ſterker/ wierden voortgeſet. II. De gematigde levenſwijſe: om dat door matigheid en ſuynigheid/ waar toe de Vaderen ſig bevlytigden/ de geſondheid ſonderling word bewaard en vermeerderd. Daar in tegendeel te deeſer tijd meer menſchen door gulſigheid en overdaad/ dan door het ſweerd/ omkomen. III. De goedheid van voedſel: nademaal geloofſt word dat de kragt der kruyden/ Zaaden/ en andere vrugten/ voor de Sondvloed/ grooter/ en der ſelver nuttiging heylſaamer geweeſt is/ dan na deſelve. IV. Hunne kennis van Natuurlyke ſaaken, welke in de Vaderen door een lang gebruyk wierd vermeerderd/ en door de ervaarenheid beveſtigd. V. De geſondheid van Lucht en geſternten in die Landſtreek welke de Vaderen hadden beſlagen. By deeſe redenen word van ſommige nog een ſesde reden gevoegd; hier van genomen zynde; dat de Aartsvaderen alle haare ſpijſen raauw ſouden gegeeten hebben, en niet gekookt/ of gebraden/ gelijkerwijs nu geſchied: want ſy meynen dat het vuur de ſpijſen bederfd/ en haar voedende kragt ſeer veel verminderd/ om dat het ſelve de fijnſte en geeſtigſte deeltjes doed vervliegen/ en niet als de grofſte en minſt nuttige deelen doed overig blijven: 't geen blijkt in het overhaalen (of deſtilleeren) van wijn/ waar in de dunſte en kragtigſte geeſten eerſt worden afgetrokken; gelijk ook daar uyt/ dat de ervaarenheid leerd/ dat de reuk van vlees/ en andere gekookte ſpijſen/ met der daad voedſaam is. Dit alles dan inſonderheid te ſamen gevoegd zynde kan niet weynig tot de langlevendheid toebrengen. Dog de voornaamſte oorſaak is alleen te ſoeken in de Godlijke wil en ſchikking; welkers Wijsheid het dus goed gedagt heeft het menſchelijk geſlagt te beſorgen/ ſyn Kerk voort te planten/ in deſelve ſijn dienſt vaſt te ſtellen/ en de waaragtige Leer voort te ſetten. Want door die lange leeftijd der menſchen konde het menſchelijk geſlagt heel gemaklijk werden voortgeſet/ 't geen/ de weereld toen nog in ſijn opkomſt zijnde/ noodſaakelijk was. Daar beneven in ſoo een lang leven heeft de ervarenheid/ door veelerley toevallen/ konſten doen uytvinden/ de voorvallende ſaaken/ en voorbeelden/ hen daar toe de weg wijſende; waar om een ſeeker Wijsgeer ſeer wel ſeyde/ dat de tijd is de uytvindſter en voortſetſter aller Wetenſchappen. Dog inſonderheid diende dit om het Geloof en de Godſaligheid voort te planten; want/ dewijl God toen ſijn Kerk nog het Geſchreven Woord niet had verſorgd/ en yder een geen buytengewoone Openbaaringen mogten gebeuren/ gelijk deſelve ook (om in geen veragting te komen) niet al te menigvuldig moeſten zyn/ ſoo behaagde het God die Heylige Oude lieden in het leven te behouden/ welke door haar geſag ſeer veel op haare afkomelingen vermogten

Digitized by Google

ten; op dat ſy/ door het geſtadig herhaalen der Heylige Leerſtukken/ ſouden voorkomen der ſelver verderving en verbaſtering/ welke ligtelijk der menſchen gemoederen inneemd/ wanneer men om de veelvuldige opvolgingen van menſchen na malkander/ naauwlijks weet wat de voorigen gevoeld hebben/ ſoo dat dan de Leere ongevoeliglijk begind te vervallen/ terwijl yeder ſig verſtout om/ by het voorige/ yets van het ſijne by te voegen/ of/ de voorige dingen vergetende/ geheel nieuwe/ en te vooren ongehoorde dingen/ (onder voorwending nogtans van Oudheid) den menſchen op te dringen. Alle deſe ongemakken heeft de langlevendheid der eerſte menſchen kunnen voorkomen; want die Vaders/ eenige eeuwen deſelven blyvende/ koſten gedurig deſelve dingen voortbrengen/ haare meyning ſelf verklaaren/ en/ ſoo de Nakomelingen eenige verandering wilden invoeren/ het ſelve verbeteren/ en haar tot de eerſte beginſelen wederbrengen.

XXI. PLAATS. *Geneſ.* 6: 4.

In die dagen waren 'er Reuſen op de aarde; en ook daar na, als Gods ſoonen tot de dogteren der menſchen ingegaan waaren, en ſig (kinderen) gewonnen hadden: deeſe zyn de Geweldigen, die van ouds geweeſt zyn mannen van naame.

DEn ſin deſer woorden is/ dat/ daar te vooren/ na datmen had begonnen den naam des HEEREN aan te roepen Geneſ: 4: 26. onderſcheyden vergaderingen waaren der gener die God opentlijk/ en op een ſekere vaſtgeſtelde wyſe/ dienden/ van de onheylige afkomelingen van Cain/ ſoo dat/ gelijk de Vroomen der Godloosen gemeynſchap in Godloosheid ſchuwden/ ſy ſich onthielden van haare vermaagſchapping/ en ſig niet geern aan haare Dogteren verbonden; dat/ ſeg ik/ naderhand/ wanneer den heyligen en Godsdienſtigen yver begon te verflaauwen en te verkouden/ die ſelve aangelokt zynde door de ſchoonheid der vrouwen van Cains geſlagt/ en tot haar met liefde ontſteeken zynde/ ook haare zeden hebben ingeſogen/ en diergelyke kinderen voortgebracht/ welke/ tot alle ſchaamteloosheid vervallen en overgegeven zijnde/ Gods toorn hebben verhaaſtet. Want het oogwit van Moſes is aan te wyſen/ in wat voegen het is toegegaan/ dat niet alleen de nakomelingſchap van Cain geheel bedurven en verontreynigd is geweeſt/ maar dat ook alle de naſaaten van Seth/ Noach alleen uytgeſonderd zynde/ door de ſondvloed zyn ingeſlokt.

Daar zyn'er veele die in deeſe plaats door de Soonen Gods verſtaan Geeſtelyke Engelen (en ſommige wel willen dat goede/ andere dat quade Engelen gemeend worden) uyt welker vermenging met de dogters der menſchen ſy glooven dat de Reuſen zyn voortgekomen. Gelijk ook de meeſte Heydenen hebben geroemd op haare Heroës, Helden/ dat is/ halve Goden/ die namelijk uyt Goden en vrouwen/ of Godinnen en Mannen geſprooten waaren: Ja! ſy verſierden dat alle uytſtekende of dappere mannen/ aan de een of de andere God/ of Godin/ haar oorſprong ſchuldig waaren. Dus moeſt Hercules een ſoon heeten van Jupiter: Achilles van de Zee-godin Tethys: Aeneas pronkte met de naam van Venus ſoon te zyn &c. Hier van daan quaamen ſoo veele verdichtſelen; en wierden ſoo veel overſpeelen op der Goden rekening gebragt. Maar dit gevoelen is doorgaans overvloedig genoegwederlegd.

Dog daar werd onderſogt hoedaanige die geweeſt mogen zyn/ welke hier Reuſen genoemd werden. De Geleerde merken aan dat het woord נפלים Nephilim, nooyt in de H. Schriften in een goeden ſin word gebruykt; waarom het veelen heeft toegeſchenen/ en nog heedensdaags ſommigen behaaglijk voorkomt/ dat door dit woord/ op deſe plaats/ niet worden te kennen gegeven menſchen welke de ongewoone grootte van haar lighamen/ en de lengte van haar geſtalte verſchriklijk maakt/ maar hoovaardige/ Godlooſe en wreede menſchen. Anderen evenwel houden het daar voor/ dat Moſes hier Reuſen noemd menſchen van een ſonderling groote lighaams geſtalte/ maar met welke ook gevoegd was een verſchriklijke woede en wreedheid. Want van Reuſen melden de Heylige geſchiedeniſſen ook wel elders; als/ by voorbeeld/ Num. 13: 33. Wy hebben ook daar de Reuſen geſien, de kinderen Enaks, van de Reuſen, en wy waaren als ſpringhaanen in onſe oogen, alſoo waaren wy ook in haare oogen. Deut. 2: 10, 11. De Emim woonden te vooren daar in, een groot, en menigvuldig, en lang volk, gelijk de Enakim: deſe werden ook voor Reuſen gehouden als de Enakim; en de Moabiten noemdenſe Emim. en v. 20, 21. Dit wierd ook voor een land der Reuſen gehouden: de Reuſen woonden te vooren daar in, en de Ammoniten noemdenſe Zamzummim. Een groot, en menigvuldig, en lang volk, als de Enakim. Ook Deut. 3. 11. Want Og de koning van Baſan was alleen van de overigen der Reuſen overgebleven; ſie ſijne bedſtede, een bedſtede van yſer, iſſe niet te Rabba der kinderen Ammons? Negen elle is haare lengte, en vier ellen haare breedte, na een mans ellebooge. en v. 13. Dus word ook onder de Reuſen geteld Goliath/ wiens hoogte was ſes ellen, en een ſpanne; 't gewigt van welkers pantſier was van 5000 ſikelen kopers; en de ſchacht ſijner ſpieſſe was als een weversboom/ en het lemmer van ſijne ſpieſſe was van 600 ſikelen yſers. Sie 1 Sam: 17. 4-7. Diergelijke was ook Isbi Benob, waar van te ſien is 2 Sam. 21: 16. En Saph 2 Sam. 21: 18.

Derhalven ſchijnen in de H. Bladeren onder de naam van Reuſen aangetekend te worden menſchen/ die inſonderheid in vyf dingen boven andere menſchen uytſtaken/ namelijk in grootte en onbeſchoftheid van lighaam; in ſterkte; in krygskunde en oorlogs-magt; in een boven menſchelijke trotsheid; en eyndelijk in haar onmenſchelijke wreedheid/ waar door ſy by een yder vreeſlijk en verſchriklijk waren. Hierom is niet onwaarſchijnelijk de giſſing van die geenen/ welke meynen dat het geen Moſes hier van de Reuſen heeft geboekſtaafd/ den Ouden Dichteren aanleyding mag hebben gegeven/ om die dingen van de Reuſen te verſieren/ welke men nu nog in haare ſchriften vind aangetekend; namentlijk de waarheid van de Heylige geſchiedenis/ door een vermenging van Verdigtſelen en leugenen/ bevlekkende en verbaſterende. Die Reuſen ſeggen de Digters niet alleen/ dat alle anderen in grootheid van lichaamen overtroffen/ en met onwinbaare kragten begaafd waren/ maar ook met lang afhangend hoofdhayr/ en een langen baard/ 't geen haar geſigt heel affchuwelijk maakte. Auguſtinus/ in ſijn Vyftiende Boek van de Stad Gods, aan het 9 Hoofdſtuk/ meynd dat/ gelijk de menſchen voor de ſondvloed veel langer leefden dan tegenwoordig/ ſoo ook haare lichaamen veel grooter zyn geweeſt dan de onſe. Want, ſegd hy; wat aangaat de grootheid der lighaamen, daar omtrent worden de Ongelovigen doorgaans overtuygd door de graven, welke, of door ouderdom, of door het geweld der ſtroomen, of eenige andere gevallen zijn geopend, en in welke geſien zyn, of uyt welke gevallen zyn Doods-beenderen van een ongelooflijke grootte. Ik ſelve heb geſien, en veele met my; op het ſtrand van Utica, eens menſchen kies, die ſoo groot was, dat, ſoo men deſelve op de maat van onſe tanden had doorkloofd, het my toeſcheen dat 'er mogelijk honderd van ſouden hebben konnen gemaakt worden; En deeſe ſoude ik gelooven, dat van de eene of de andere Reus moet geweeſt zyn: want behalven dat aller lighaamen toen veel grooter waaren, dan de onſe nu ter tyd, ſoo

overtroffen de Reuſen alle de anderen noch ſeer verre. Gelijk 'er ook op andere, ſoo ook in onſe tijden (hoewel 'er weynige zyn) noyt byna ontbroken hebben, die alle anderen in grootte veel te boven gingen. Tot dus ver den H. Auguſtinus.

Ik ſelve ook heb ontrent Londen geſien een kies van een verwonderlijke grootte / en een menſchelijk Opbeen / 't geen byna eens ſoo groot was als het been van een menſch van een gewoonlijke lengte / en het welke men volſtandiglijk ſeyde dat uyt eens Reuſen graf was gehaald. Ook getuygd Plinius ſecundus, dat hoe des wereld eeuwen verder verloopen hoe de Natuur kleyner lichaamen voortbrengd. Waar van daan ook den Digter Virgilius dus uytgalmde:

Qualia nunc hominum producit corpora tellus!

Dat is.

Hoe groote lichaamen van menſchen brengd nu het aardrijk uyt haare ingewanden voort. En elders

Grandiaque effoſſis mirabitur oſſa ſepulcris.

Dat is.

En hy ſal ſig verwonderen over de groote beenderen welke uyt de graven werden uytgedolven. Gelijk ook Juvenalis ſong:

Terra malos homines nunc educat atque puſillos.

Dat is /

De aarde brengd nu booſe en kleyne menſchen op.

Plinius verhaald dat in het Eyland Creta een berg / door een aardbeeving / opgeborſten zynde / daar een lighaam gevonden wierd van Ses-en-Veertig ellebogen (Cubiten) lang; 't geen eenige ſeyden van Orion / anderen van Otus / geweeſt te zyn. Het lighaam van Oreſtes / agtervolgens het bevel van de Gods-ſpraak / opgegraven zynde / was ſeven Cubiten lang gelijk de gedenk ſchriften getuygen. Ook klaagde den Digter Homerus al voor byna duyſend jaaren / dat te ſijner tyd de lichaamen veel kleyner waaren / dan die van de Ouden. Daar zyn 'er evenwel die getuygen dat nog te deeſer tyd in het Land der Patagonen Reuſen gevonden worden die negen / of ook wel tien voeten hoog zyn. My heugd dat ik in Frankryk een dogter van achttien jaaren geſien heb / welke ſoo lang was datſe naauwlijks over eynd ſtaan konde; want (na het ſcheen) koſt van de Natuur niet voedſel genoeg werden toegebragt tot een genoegſaame dikte en gelijkmatigheid van ſterkte. Maar het is inſonderheid der opmerking en verwondering weerdig / 't geen Julius Scaliger verhaald / in de Twee honderd drie-en-ſeſtigſte ſijner oeffeningen, van het volk van Samogithien, gelegen tuſſen Pruyſſen en Lyfland. Deeſe / daar ſy in het gemeen van een heel kloeke lyfs geſtalte zyn / brengen evenwel / als by beurten / dan heel groote kinderen voort / en dan weder byna Dwergjes. Van even ſoodaanigen aart zyn ook ſommige boomen / onder welke daar wel gevonden worden die niet als om het derde jaar vrugten draagen; even of / de ſtoffen in eens uytgeput zynde / de Natuur weder in het vervolg de overblyfſels allenxkens herſtelde: want / het geen aan het dwergje ontbrak / was aan de uytſtekende grootheid van de voorige vrugt te koſt gehangen.

Maar ook dit ſchijnd der overweging en onderſoek weerdig te zyn / 't geen veele ſtellen; dat (de wereld nu verouderende) de geſtalte der menſchen / hunne leeftyd / kragten / verſtand &c. met het verloop der eeuwen / hoe langs hoe meer verſwakken / en minder werden / ja dat ook het ſelve den anderen dieren / en alle Natuurlijke dingen wedervaard; ſoo dat ſelfs den hemel en de Sterren dagelijks haar kracht vergaat; en de aarde / als uytgeteeld zynde / allenxkens ten ondergang neygd. 't Welk indien het volkomen waaragtig waare / ſoo ſchijnd het dat de aarde / in deeſe onſe tyd niet ſoo ſeer menſchen ſoude moeten voortbrengen / als wel een hoop dwergjes / welker leeven naauwlijks het tydperk van dertig of veertig jaaren ſoude konnen bereyken. Want / ſoo van 's weerelds ſchepping af tot op de tyden van Moſes / 's menſchen leeftyd / van acht honderd of negen honderd jaaren en daar boven / is ingekort en beperkt tot op ſeventig of tachtig jaaren / gelijk te ſien is Pſ. 90: 10. hoe ſoude het te deeſer tyd daar mede moeten geſchapen ſtaan / ſoo van Moſes tyden af / tot nu toe / der menſchen leeftyd geduurig was verminderd. Maar in tegendeel leerd de ervarenheid / dat na Moſis tyden / de levens loop der menſchen nog niet / of heel weynig / is veranderd of verkort. Want ſoo ſprak Moſes al van den ouderdom der menſchen van ſijn tyd. Pſ. 90: 10. Aangaande de dagen onſer jaaren, daar in zyn ſeventig jaar; of, ſoo wy ſeer ſterk zyn, tachtig jaar. Maar ſelf in onſe tyd ontbreeken 'er geen die de tachtig / ja negentig jaaren te boven komen. Plinius ſegd ook dat 'er nog een volk is / daar men wel twee honderd jaaren leefd. De Geſchiedboeken getuygen dat Johannes a Stampis (welken ook veele Johannes *a Temporibus*, Jan van de tyden, noemen / om de wonderlijke langduurigheyd van ſijn leeftyd) meer als drie honderd en ſeſtig jaaren geleefd heeft; dat hy onder Karel de Groote den krijg gevolgd heeft / en geſturven is onder de regeering van Lodewyk / de ſoon van (Karel) de Dikke. Ja! men verhaald dat nog onlangs in Engeland eenen Joan Alvarez meer als honderd en vyftig jaaren geleefd heeft. Ook ſelv in onſe dagen worden 'er (hoewel ſeer weynige) gevonden / die het honderd-tal te boven zyn gekomen.

XXII. PLAATS. *Geneſ. 7: 11.*

Op deeſen ſelven dag zyn alle de Fonteynen des grooten afgronds opgebrooken, en de Sluyſen des Hemels geopend.

EEn afgrond beteekend eygentlijk een onmetelijke diepte en kolk (inſonderheid van wateren) En hier ter plaatſe werd den grooten afgrond geheeten die overgroote holen / en waterkolken / welke onder de aarde zyn. Waar van ſie Geneſ. 8: 2. Job 28: 14. 38: 16. 30. Pſ. 33: 7. Hy vergaderd de wateren der Zee als op eenen hoop; hy ſteld de afgronden ſchatkameren. En Pſ. 135: 6. en Pſ. 148. 7. Daar alle de afgronden werden aangemaand om den Heer te looven, voor ſoo veel ſy naamelijk den menſchen ſtoffe en reden verſchaffen om God te roemen en te prijſen. Sie ook Prov. 8: 24. 27, 28. In het byſonder word ook den afgrond wel genomen voor de Zee Jeſ. 51: 10. Ook voor de wateren die uyt onderaardſe kolken opborrelen Deut. 8: 7. (welke ſelve wateren ook werden uytgedrukt door den afgrond die daar onder legd Geneſ. 49: 25. Deut. 33: 13.)

Eyndelijk ook voor die overgrooten hoop wateren / waar mede God den aardkloot / als met een kleed / had bedekt / eer hy de wateren in een plaatſe had vergaderd. Pſ. 104: 6. Vergeleken zijnde met Geneſ. 1: 2.

Alle de fonteynen dan des afgronds zyn opgebrooken, dat is / alle de ſpringbronnen / welke uyt dien grooten afgrond der wateren (van de Digters *Barathrum* of *Tartarus*, den afgrond, of de Helle geheeten) voortkomen / zijn / haare buyſen geſcheurd zijnde / uytgebrooken / en het water des afgronds dus uytgeſtort zijnde heeft de aarde overſtroomd; niet anders of yemand / alle de aderen aan alle kanten openende / al het bloed uyt de lever wilde aftappen / en de geheele huyt des lighaams over al bevlekte. Deeſe uytbreeking nu der wateren meynen ſommige dat (ten minſten voor een gedeelte; want de Sondvloed kan alleen uyt Natuurlijke oorſaaken niet ontſtaan zijn / maar deſelve is inſonderheid van een Bovennatuurlijke oorſaak

ſaak uytgewrocht) moet toegeſchreven worden aen winden, welke tuſſen het water en de aarde beſlooten waaren. Want als 'er een onweder aanſtaande is, eer de wind nog volkomelyk doorblaaſd, en de lucht beweegd, ſoo kan men bemerken dat het water inwendig werd bewogen; en met de vloed ſelfs van de Zee gaat dagelyks gepaard een koel windje, voortkomende uyt het water, 't welk door een verborgen wind word gedreeven. Soodanig nu als wy het ſien en ondervinden omtrent dit buytenſte oppervlak, is het ook noodſaakelyk dat, in het binnenſte der aarde, het op de ſelve wyze geſchiede na de tegengeſtelde deelen, dat derhalven het water inwendig word bewogen, en door de wind, uyt den afgrond, door de verborgen holen der aarde, opgevoerd na plaatſen die ſelv hooger zyn dan de Zee; zynde dit water eensdeels voortgedrongen door het aanvoeren der wind, anderdeels opgetrokken van deſelve wind, dewelke, uytbreekende, ſich ſelven door de een of de andere weg een vryen doorgang ſoekt te maaken. En dit ſchynd de reden te zyn, waarom men doorgaans ſpringbronnen uyt de holligheden der aarde ſiet uytbreeken, ſelv op plaatſen die hooger leggen dan de Zee; hoewel het vaſt ſtaat; volgens Eccl. 1: 7. dat alle Fonteynen en Rivieren uyt de Zee haar oorſprong hebben, door onderaardſe buyſen en holligheden, en weder tot deſelve wederkeeren, als door een geduurige omloop, gelyk op ſijn plaats overvloediger kan werden betoogd. De wind nu, en het water ſtrekken malkander tot oorſaaken hunner onderlinge beweging; want het water, nederwaarts ſchietende, drukt en benaauwd de wind, en de wind weder al te ſeer gedrukt, en te naauw beſlooten zynde, en ſich wat meerder ruymte ſoekende, dryft het water voort; 't welk ſoo over en weder voorvallende, ontſtaan 'er in het ingewand der aarde groote beroeringen; gelyk het ſoo wel gebeurd in den buyk, of andere leden, der dieren, dat de ſappen en winden onder malkander worden bewogen, en daar door ſeer ſwaare pynen en rommeling word veroorſaakt. Wat belangd de ſluyſen des Hemels, door dit woord word eygentlyk beteekend yets dat, of yets anders met groote kracht en geweld, van boven neder werpt, of ſelv afgeworpen word en nederſtort: want, en die ſteyle afgebrooken rotſen (hoedanige de Nyl, en andere vloeden, op ſommige plaatſen, hebben) van welke de wateren met een groot gedruys en gekraak worden nederwaarts geſtort, en de wateren ſelve, welke daar af vallen, worden gemeenlyk *Cataractæ*, watervallen genaamd. In deeſe plaats nu wil Moſes ſeggen, dat, de wolken in de lucht alſins als van een geſcheurd zynde, de wateren, niet matiglyk en ſpaarſaamlyk, gelyk anders wel geſchied, maar in een overgroote, ongelooflyke menigte, en met een verſchrikkelyk gedruys en gekraak, op de aarde zyn nedergeſtort; waarom hy ook in het volgende vers verhaald, dat een plasregen was op de aarde veertig dagen, en veertig nachten.

Uyt het geene nu geſeyd is van de onderaardſe waterleydingen, en de groote meenigte van wateren, onder de aarde opgeſlooten, kan verſtaan worden in wat ſin de aarde geſegd word gegrond te zyn op de Zeen, en geveſtigd op de Rivieren Pſ. 24: 1. Waarom ook de Wetgever Exod. 20: 4. gewag maakt van Wateren die onder de aarde zyn. Want daar word een ſeer groote menigte van wateren in de holligheden der bergen en rotzen, als in kamers, opgeſlooten gehouden.

XXIII. PLAATS. *Geneſ.* 9: 13.

Mynen Booge heb ik gegeeven in de Wolke.

Van de oorſaaken, natuur, en eygenſchappen des Regenboogs ſullen wy hier niet ſpreeken: want alle die dingen tot de verhandeling der Verhevelingen (Meteora) en tot de byſondere Natuurkunde behooren. Wy ſullen alleen in het kort voordraagen, 't geen eygentlyk en recht uyt tot deeſen text behoord. Den Regenboog ontſtaat natuurlyker wyze uyt ſoodaanigen ſchikking der wolken, dat, deſelve recht tegen over de Son geſteld zynde, de Sonneſtraalen op deſelve afſchynen. Soo dat de naaſte uytwerkende oorſaak des Regenboogs zyn de Straalen der twee groote ligten, ſoo Son als Maan, welke, door haar wederſteupt, ſoo een boog komen te maaken. Maar op deeſe plaats word geſprooken van des Sons Boog. Dit verſchynſel nu heeft ſijn Natuurkundig eynde, om naamelyk reegen te beteekenen, ſoo 'er droog weder, en in tegendeel droogte ſoo 'er regenachtig weder is voorgegaan, van welke dingen dit een Natuurlyk teeken is. Maar God brengd dit hier nog over tot een andere beteekenis, welke den Regenboog van de Natuur niet heeft, maar alleen uyt inſtelling, en wel de Godlyke. Soo dat die menſchen ſich bedriegen, welke meynen dat den Regenboog hier word aangemerkt als een Natuurlyk teeken; want, nademaal de algemeene Sondvloed niet van de Godlyke wil, en een Bovennatuurlyke oorſaak, afhangd, ſoo kan 'er geen natuurlyk teeken zyn 't geen uyt ſich ſelve kan beteekenen, dat die noyt de aarde meer ſal overkomen: maar de eene of de andere natuurlyke ſaak kan van God wel tot een teeken worden opgenomen, 't geen, uyt kracht van de Godlyke inſtelling, ſal getuygen van Gods vaſtgeſtelde wil omtrent de voor handen zynde ſaak. Soo konde God niet alleen den Regen-boog, maar ook eenig ander ding, wat het ook zyn mogt, hier toe genomen hebben: gelyk men ſoo onder de menſchen, om de afſcheyding der akkeren aan te wyſen, wel een tronk van een boom, of een ſteen opricht, enkelyk na het welgevallen en de overeenkomſt der beſitters van de landen.

Waar uyt dan te beſluyten is dat de Regenboog, ſoo meenigmaal hy aan den Hemel verſchynd, niet alleen ſoo van ons moet werden aangeſchouwd, dat wy deſſelfs Natuurlyke oorſaaken trachten uyt te vinden, en dat gedaan zynde het daar meede laaten beruſten, of dat wy onſe oogen verluſtigen, en ons vermaak ſcheppen in het beſien van die wonderlyke verſcheydenheid van verwen, welke in die Hemelſe boog ſich aan het geſigt vertoonen; maar de ſelve moet voor al werden aangeſien als een teeken dat de aarde niet door een algemeene vloed ſal werden overſtroomd. Sie Geneſ. 9: 13. Die ſal zyn tot een teeken des verbonds tuſſen my, en tuſſen de aarde. Sie ook v. 15: 16: 17. En ons dan kunnen wy door dit geſicht. Eerſtelijk gedenken aan de Godlyke gerechtigheid, welke hy in het wreeken van de ongeregtigheden der eerſte wereld, ſoo geſtrengelyk geoeffend heeft. Ten tweeden, hier door moet in ons verſterkt worden het geloove op Gods Barmhertigheid over ons en onſe Vaderen, welke hy, door ſijne beloften, en een daar by gevoegd teeken, heeft geruſt geſteld, op dat wy door de vrees van een diergelyke overſtrooming niet twyfelmoedig of verſlagen ſouden blyven. Hier ſchryft van ook Johannes Openb. 4: 3. Dat een Regenboog rondom den Throon was, in het aanſien den Smaradus gelijk. En Openb: 10: 1. Dat hy ſag een ſterken Engel nederdaalende van den Hemel,

bekleed

Digitized by Google

bekleed met een wolke, en een regenboog boven ſyn hooft. &c. Op welke plaatſen onſe Heere beſchreeven werd / als ſittende op ſyn Throon / en ſyne Heerlykheid / waar mede hy ſich van den Hemel openbaard; en op beyde deeſe plaatſen word van de Regenboog gewaagd / op dat wy ſouden erkennen dat Chriſti Throon is omringd met Barmhertigheid / en dat hy deſelve opentlyk in ſyn aangeſicht vertoond / wanneer hy ſich den ſynen openbaard.

Daar word van ſommigen wel onderſocht / of den Regenboog ook aan den Hemel verſchenen zy ten tyden welke de Sondvloed zyn voorgegaan; dan of God deſen ſynen Boog eerſt na den vloed in de wolken geplaatſt heeft?

Hier op word verſcheydelyk geantwoord. Sommige meynen dat de Regenboog noyt te vooren is geſien geweeſt / maar dat dezelve na den vloed geheel nieuw is te voorſchyn gekomen. Maar dit ſtryd tegen de gewoonlyke loop en ſchikking van de Natuur / dat in al die tyd welke de Sondvloed is voorgegaan / namelyk gedaurende Duyſend ſeshonderd ſes-en-vyftig Jaaren / noyt een Regenboog ſich ſoude vertoond hebben / daar 'er na den Vloed niet een Jaar is verloopen / op welke den Regenboog niet eens / ja menigmaal / is verſchenen. Want / gemerkt alle de Natuurlyke oorſaaken van de Regenboog / en der andere Verhevelingen / ſoo wel voor als na de algemeene Sondvloed / in de Natuur / en des ſelfs van God vaſtgeſtelde ordre / geweeſt zyn / ſoo is 'er geen reden te bedenken / waarom men ſoude twyſelen of die Natuurlyke oorſaaken ook haar uytwerkinge gehad hebben; hoewel egter den Regenboog niet als na de Sondvloed / op die wyze als wy geſegd hebben / een teeken is geweeſt van Gods verbond.

Sommige meynen dat God den Regenboog liever / dan eenig ander ding dat in de wolken geſien word / heeft willen aanwyſen als een teeken ſyns Verbonds / om dat deſelve eenigſins Natuurlyker wyze een teeken is van het afneemen der ſlagregenen: want / ſeggen ſy / den Regenboog word gemaakt van de ſtraalen der Son / welke eensdeels door de wolken heen dringen / anderdeels op deſelve afſteuyten; 't is dan noodſaakelyk dat den Regenboog geſien word als 'er wel toebereyſel is tot regen (want anderſins zyn 'er of ganſch geen wolken / of / die 'er zyn / ſoo dun / dat deſelve / even als de Locht / van de Sonneſtraalen doorgedrongen zynde / die niet doen te rug ſteuyten) maar niet veel / nog langduurig. Want / indien den geheelen Hemel met wolken betrokken waar / en de Son nergens ſcheen / ſoo ſouden geene ſtraalen na het tegen over geſtelde hemeldeel kunnen werden geſchooten; of / ſoo de tegenſtelde wolk heel dik was / ſoo ſoude deſelve den Sonneſtraalen niet eenigſins doorgang verſchaffen / maar ſy ſoude om haare dikheid geheel ſwart ſchynen. Den Regenboog dan word gemaakt van de Son / welke ſyne ſtraalen ſchiet / op een recht over ſich geſtelde wolk / die niet ſeer dik is; en ſoo word deeſe boog eenigſins een teeken van toekomend helder weder.

Dit Hemels-teeken nu werd een Boog genoemd / om des ſelfs gedaante; want het is een Boog in een bogtige / holle / en niet over al even dikke wolke verbeeld / met verſcheyden verwen / door het weerſtraalen van de tegen over geſtelde Sonne-ſtraalen. Deeſe Boog werd van de Griekſe Digteren genoemd Thaumantios, of de Dogter van de verwondering; om dat 'er onder alle de Verhevelingen byna geen is / welke meer verwondering weerdig is / als de Regenboog.

De Schoonheid nu van den Regenboog word niet weynig vermeerderd door haare grootheid / waar door ſy den Hemel ſchynd te omloopen / en als in een kring te omvatten; want noyt ſiet men boven ons Halfrond meer als een halven kring uytſteeken; even of het een deel was van een grooter kring / welkers andere helſt onder de aarde in het andere Halfrond te ſien was; waar van de reden is / dat deeſe Boog gemaakt word van de tegen over geſtelde Son / die de aarde als aanſiet / en na ſyn ommetrek / door het weerſteuyten van ſyn ſtraalen in de dikke Lucht / een kring maakt welke de aarde in ſyn midden bevat; waar van daan het komt / dat hoe de Son leeger / en nader aan ſyn ondergang is / hoe dat gedeelte van den Regenboog / 't geen geſien word / hooger is; en / in tegendeel / hoe hooger de Son / hoe leeger de Boog is: want die ſtaat tegen de Son over / en is als over den geheelen Hemel uytgeſtrekt.

De Jooden / ſoo menigmaal ſy den Regenboog ſien / komen buyten haare huyſen / belyden haare ſonden / en dat ſy weerdig zyn / gelyk de Oude weereld / verdelgd te worden / en roemen Gods Goedertierenheid / dat hy de Weereld nog wil ſpaaren. Hoewel nu die menſchen deeſe haare Godsdienſtigheid met Bygeloof vermengen / dewyl ſy droomen dat den naam van Jehovah in dien boog als geſchreeven is / en ſy wenden haare oogen af van de Godlyke Majeſteyt die in deſelve uytblinkt; 't Betaamd evenwel ook ons met een eerbiedigheid tegen God aangedaan te zyn / op dat wy dit waarteken van ſyn verbond / wanneer het ſig aan onſe oogen vertoond / niet met een woeſte onagtſaamheid voor by gaan / of het ſelve voor niet met al agten / als niet gedagtig zynde of aan Gods Geſtrengheid / of aan ſyne Goedertierenheid.

XXIV. PLAATS. *Geneſ.* 8: 22.

Voortaan, alle de daagen der aarde, ſullen ſaayinge en oogſt, en koude en hitte, en Somer en Winter, en dag en nagt, niet ophouden.

GElyk de ſchepping aller natuurelyke dingen / ſoo word ook der ſelver onderhouding en geduurſaamheid / en wel in het byſonder die van de beweging der Hemelſche lighaamen (als waar van de geheele natuur der aardſche ſchepſelen afhangd) doorgaans in de Heylige Bladen beſchreeven als een werk van God / den werkmeeſter van de geheele Natuur / alleen eygen is. En God word doorgaans / gelyk ook hier ter plaatſe / geſegd den ſterren een onbewegelyke / onveranderlyke / en altyd duurende ordre te hebben gegeven / waar door ſy / volgens die vaſtgeſtelde wet bewogen zynde / de Ondermaanſge dingen op veelerley wyzen dienſtig zyn / en hier beneden verſcheyden wiſſelvalligheden van tyden veroorſaaken. Sie Jerem. 35: 36. Pſ. 148: 6. Hy heeftſe beveſtigd voor altoos in eeuwigheid: hy heeftſe een orden gegeven, die geen van hen ſal overtreden. En Pſ. 119: 91. Na uwe ordinantien blyven ſy noch heden ſtaan; want ſy alle zyn uwe knechten. Sie ook Jerem. 33: 25. Anderſins kan wyness oordeels van niemand een vaſte en onderſcheyden reden werden gegeven / waarom de ſterren altyd op de ſelve wyſe / ſonder eenige afbreking van hunne geſtadige agtervolging / in haaren loop volherden. Want / of de ſterren verſtaan haare gewoonlyke beweging ('t geen niet waarſchynlyk is) of ſy verſtaan de ſelve niet / maar worden noodſaakelyk / natuurlyk / en van ſelv / altyd / en onveranderlyk / bewoogen / uyt kracht van die beweeging welke hen eens is ingeſtort / volgens ſommiger grondſtelling / 't geen eens bewoogen word, word altyd bewoogen, en wel altyd op een en deſelve wyſe, ten zy het door yets anders verhinderd werde. Maar hoe het komt dat de ſterren / die op verſcheydene wyſen in den vloeybaaren Hemel worden bewogen / malkanderen in het minſte niet beletten / maar elk haar eygen ommekringen vaſtelyk behouden / en / nog van de rondom dryvende Lucht / noch van yets anders / eenige verandering onderworpen zyn; ſulx moet ik bekennen dat

dat ik tot nog toe niet heb weeten uyt te leggen; ook heb ik nog geen Schryver gevonden die my de oorſaak daar van heeft opgegeeven: ſoo dat ik my ligtelyk inbeelde / dat niet alleen die dingen / van welke wy nu handelen / maar ook veele andere / alleenlyk volkomentlyk bekend zyn aan God / den Opperſten en Eenigen Heer en Beſtierder aller dingen. En onder deeſe tel ik ook de ſchikking van den loop der ſterren / voor ſoo veel der ſelver nette verklaaring / en grondige kennis betreft. Sie Job 38: 31: 32. en v. 33. Weet gy de ordinantien des hemels, of kond gy de heerſchappy des ſelven op de aarde beſtellen? voeg hier by het getal der ſterren, de hoogte des hemels &c. Pſ. 147: 4. Jerem. 31: 37. &c. Dit dan is myn gevoelen omtrent deeſe ſaak / ſoo lang als / by verloop van tyd / andere my door kragtige en ſekere bewysredenen niet overtuygen om myn gevoelen te veranderen.

Thomas Campanella, in het tweede Boek ſyner Boven Natuurkunde, aan het ſeventiende Hoofd-ſtuk / beweerd dat de beweging der ſterren van dag tot dag word veranderd / dat de afwyking van de ſon na de Tropici, Keer-kringen / allengskens minder word / dat de ſon en Dwaalſterren de aarde nader komen / dat de afwyking en nadering der ſterren in opſigt van de aarde word veranderd / gelyk de ſonne-ſtanden / en de Even-nachts tyden; En dat hier uyt blykt dat de weereld ten ondergang helt. Dat ook eyndelyk de ſon ons ſoo na by ſal komen / dat / volgens het ſeggen der Heylige ſchriften / alles ſal in brand geſtooken / geſuyverd / en in beeter ſtaat geſteld worden; (want hoe de lighaamen nader komen aan de Natuur van het vuur en het licht / hoe ſy ook meer en meer gevoelig / beweeglyk / en edelder worden gemaakt) ſoo dat de ſon de aarde / even als glas / ſal uytbranden.

Maar of dit alles al ſoo geſteld zy / daar van ben ik niet genoeg verſekerd; immers ik twyfel 'er ten hoogſten aan om de volgende redenen. Voor eerſt / om dat ik nog by Campanella, nog ergens elders / geen genoegſaam bewys voor dit ſeggen heb gevonden. Ten tweeden / om dat / ſoo / volgens het gevoelen van Campanella, de ſon dagelyks ons meer en meer naderde / ook noodſakelyk des ſelfs hitte geſtaadig ſoude toeneemen, 't geen egter door de ervarenheid geenſins word beveſtigd. Ten derden / indien het waaragtig was / dat jaarlyks des ſons afwyking na de Tropici wierd verminderd / ſoo ſouden ook de Jaaren geduurig korter werden / en men ſoude een groote verandering in de Jaargetyden gewaar worden; 't geen evenwel tot nu toe niet geſchied is. Insgelyks ſchynd ſulx te ſtryden met onſen text; in welke God een ſtandvaſtige en onbeweeglyke orden / en geduurige opvolging van die tyden beloofd en voorſegd.

Deſcartes evenwel / in het Derde Boek van de Beginſelen der Wys-begeerte, ſchryfd dat de beweegingen der Dwaalſterren niet regelmaatig zyn / en altyd in deſelve geſtalte blyven / maar datſe allengskens werden veranderd / en ſeer veel ongelykheden onderworpen zyn / om dat / dewyl ſy door verſcheydene bewegingen worden omgevoerd / die bewegingen / gelyk ook de veelerley bewegingen van de lucht / welke rondom de Dwaalſterren loopt / haar beletten dat ſy onveranderlyk in haaren loop ſouden volharden / en die bewegingen / welke ſy in het begin van God hebben ontfangen / ongeſchonden bewaren. Evenwel / niet tegenſtaande deſe beletſelen / konnen de Dwaalſterren geduurende een langen tyd ſoodaanig in haaren loop volharden / dat 'er geen heel groote of merkelyke verandering omtrent voorvald / gelyk hy / in het 144. Lid / tracht te verklaaren / in het voorbeeld van een draajende tol.

't Is dan geen wonder (ſegd de ſelve H: Des-cartes aan het laatſte lid des ſelven Boeks) dat alle de Dwaalſterren, hoewel ſy altyd tragten in de rondte om te loopen, egter noyt een volkomen kring in haar loop ſullen beſlaan, maar op allerley wyzen, ſoo in de lengte als in de breedte, altyd eenigſins van de rondte afdwaalen. Want dewyl alle de lighaamen, welke in dit Geheel Al zyn, aan malkander raaken, en op malkander werken, ſoo hangd de beweging van elk lighaam af van de bewegingen van alle de andere lighaamen, en word derhalven op ontelbaare wyſen veranderd.

De tyd word gemeenlyk onderſcheyden in een Inwendige en Uytwendige. De Inwendige tyd noemen ſy de inwendige duuring van een ſaak / ſonder opſigt op de beweeging van eenig ander lichaam / maar van een ſeeker begin geſtadig voortloopende: want de tyd hangd niet af van den loop der Geſterntens / van welke alleen de afmeeting des tyds werd genoomen; want / by voorbeeld / de ſon ſtond ſtil ten tyden van Joſua / maar ondertuſſen liep evenwel de tyd; en ſchoon al de beweeging der ſterren / en aller Ondermaanige dingen ophield / ſoo ſoude evenwel de aarde / voor ſoo veel haar weeſen en ſelfſtandigheid aangaat / blyven duuren. En derhalven word de tyd van ſommigen heel onbequaamelyk beſchreeven als een afmeeting; want ſoo dit de tyd ſelf was / ſoo kan het des ſelfs afmeeting niet zyn; maar even hier door dat het een afmeeting genoemd word / ſoo verſtaat men dat het verſchild van het geene afgemeeten word.

De afmeeting nu van de tyd word ontleend van de geduurſaamheid der beweging van de Hemelſche lighaamen (en wel byſonderlyk van Son en Maan) alleen door de Reeden in ſeekere tuſſen wydtens onderſcheyden / 't geen anderſins de Uytwendige tyd word geheeten. En die wyze van de Tyd te verdeelen / en af te meeten / heeft moeten gehaald worden niet van een onbeweeglyke / maar van een beweeglyke ſaak; om dat in de duuring van een onbeweeglyk ding ſoo geen ſeekere tuſſenwydtens kunnen worden waargenomen / na welke de duuring van een onbeweeglyke / of eenige andere ſaak / kan werden onderſcheyden. Soo dan indien de duurſaamheid onſes levens was ſonder de bepaalde beweging van eenig lichaam buyten ons / ſoo ſoude het ſelve na de duuring der Aarde (welke in het gemeen geloofd word niet bewoogen te worden) niet konnen onderſcheyden en verdeeld worden in Jaaren / Maanden / Dagen / Uuren &c: nademaal die tuſſenruymtens / en verdeelingen van Uuren / Dagen / Maanden / Jaaren in de Aarde niet worden geſien en waargenoomen. De gelegentheid dan van de uytwendige tyd moet worden geſogt in een lichaam dat altyd in een gelykmaatige en geduurige beweging is.

Dewyl 'er nu een vaſte en behoorlyke afmeetinge / en geduurige beweeging vereyſt word tot een vaſte en behoorlyke afmeeting des inwendigen tyds / en de beweeging der Ondermaanige lichaamen meeſt ongelyk is / en door ruſt telkens word afgebrooken; ſoo word de afmeeting des tyds allerbeſt genoomen van de beweging der hemelſche Lichaamen; want deeſe alleen is altyd gelykmaatig en geduurſaam. Waarom ook het geſternte van God ſelf ten dien eynde geſchikt is Geneſ. 1: 14. En God ſeyde, dat 'er Lichten zyn in het Uytſpanſel des Hemels, om ſcheyding te maaken tuſſen dag en nacht, en datſe zyn tot teekenen, en tot geſette tyden, en tot dagen en jaaren.

Verders zyn / onder alle de ſterren / de Son en Maan hier wel het dienſtigſte / om dat de meeſte veranderingen in de Ondermaanige weereld van de ſelve voortkomen / en haare beweging bekender is dan die der andere ſterren / om haare merkelyke grootte. Van deeſe twee lichten dan word de geheele rekening der tyden afgeleyd. Want de Dagen en Jaaren wyſt de Son door ſynen loop aan; maar de Maan de Maanden / gelyk ook de Weeken door haare verſcheyden verſchyningen. De Son nu door ſyne verſcheyden kee-

ren / waar door hy nu na het Zuyden / en dan na het Noorden / van de Evennachts-lyn (op een ſekere maate van Drie-en-twintig Graaden / of daar omtrent) afwykt / veroorſaakt de Jaargetyden / van welke God in deeſe text ſpreekt; te weeten de Lente / of de Zaajinge, de Somer / den Herfſt / of den Oogſt, en de Winter.

De Lente is het eerſte deel van des Jaars kring / geduurende welke de ſon van het Hemel teeken den Bok loopt tot in de Kreeft.

Dat de Lente matiglyk warm en vogtig is blykt daar uyt genoegſaam / dat die tyd allerbequaamſt is tot de voortteeling der dingen; want vogt en warmte zyn twee beginſelen der voortteeling / en onderhouden inſonderheid het leeven / 't welk niet als in een welgemaatigde warmte en vogtigheid beſtaat / ſoo wel in den menſch ſelve / als in alle andere levende dingen. Hier om is het dat (na het getuygenis van Hippocrates) de jonge kinderen veel aangebooren warmte en vogtigheid in ſich hebben; maar de gematigdheid der Oude Afgeleefde lieden held meer na een koude droogte. Hier van daan ook komt het dat / ſoo planten als dieren / welke in de Winter als geſtorven waren / in de Lente weder herleeven. Ook word in de Lente-tyd ſeer veel bloed in de lighaamen der dieren gemaakt / om dat het ſelve te gelyk warm en vogtig is: waarom dan op die tyd wel gevoegelykſt een ader word geopend; dan zyn der menſchen lichaamen het ſterkſte / inſonderheid der kinderen / om dat de geſteldheid haarer lichaamen / uyt warmte en vocht vermengd / beſt over een komt met de gemaatigdheid van de Lente. Te recht dan noemd Hippocrates de Lente ſeer geſond, en geenſins doodelijk; want de ſelve is ſeer geſchikt tot geſondheid der lichaamen.

En hier tegen ſtryd niet / 't geen van ſommigen word tegengeworpen / dat in de Lentetyd veele ſiektens heerſchen; om dat de vogtigheden / welke des Winters in de lichaamen vergaderd wierden / en in de ſelve verholen lagen / door de warmte van de Lente tyd wrogden gaande gemaakt / en ſoo overvloedige ſtoffe tot ſiektens verſchaffen. Dog de Lente / als zynde de geſondſte tyd des Jaars / veroorſaakt uyt haar ſelve geen ſiektens; maar de meenigte van quaade ſappen / die des winters vergaaderd zynde / door de warmte van de Lente worden in beweging gebragt / en door het lichaam verſpreyd. Anderſins de lichaamen / welke van de quade vogtigheden bryzyn / varen in de Lente het alderbeſt. Men merkt evenwel aan / dat het midden / en den uytgang van de Lente geſonder is als wel deſſelfs begin / om dat als dan de Lucht meer van dampen is geſuyverd / en de warmte en vogtigheid het beſt zyn gematigd.

De quaade geſteldheden welke de lichaamen in de Lente tyd het meeſt quellen teld Hippocrates op in de 19. en 20. Aphoriſmi, of korte ſtellingen der derde affnyding; want / hoewel allerley ſiektens en quaalen op alle tyden des jaars de menſchen plaagen; ſoo zyn 'er evenwel eenige quaalen die op ſekere tyden het lichtſt ontſtaan / of verſwaaren; ſoo ſijn gemeenlyk de Raſerny / de Droefgeeſtigheid / en de Vallende ſiekte / in de Lente op haar hevigſte / inſgelyks de Bloedvloeying / de Ontſteeking der keele / de Verkoudheid / de Schorheid / den Hoeſt / de Lazarye / de Griekſe Lazarye / de Melaatsheid / en ſeer veel etterige en ſweerende puyſten en geſwellen / gelyk ook pyn door al de leden / of de Jicht.

Het tweeden deel des Jaars is de Somers, wanneer de Son uyt het beginſel van de Kreeft loopt tot in de Weegſchaal. Het Latynſe woord Æſtas de Somer heeft ſijn benaaming van Æſtus hitte / welke in dit deel des Jaars de overhand heeft; en gelykerwys de Lente by de kindsheid ſoo word de Somer by de jongelingſchap vergeleeken. Des ſelfs gematigdheid is heet en droog / om dat de ſon dan / byna recht boven ons hoofd ſtaande / op ſijn kragtigſte is. Dit Jaargetyde is aan ſcherpe en galachtige ſiektens onderworpen / om de kracht der hitte / die de Gal voortbrengd. De Somerſiektens teld Hippocrates op / in de derde Affnyding en de 21. ſijner Stellingen. Maar des Somers (ſeyd hy) vallen ſommige deeſer ſiektens voor, en Geduurige / en Brandende / en ſeer veel Anderdaagſe en Derdendaagſe koortſen; ook Braakingen / Buykloopen / Ontſteeking der Oogen / pyn der Ooren / Rooden aan de mond / Verrotting aan de teelleden / en Hairworm.

Daar word wel ſomtyds onderſogt waarom de ſtraalen der ſon / hoe ſy dwerſer op ons nedervaalen / hoe ſy minder warmte en licht veroorſaaken / en in tegendeel hoe meer ſy recht nederwaarts geſchooten worden / hoe meer ſy verlichten en verwarmen?

Waar omtrent men kan aanmerken) dat dit de voornaamſte oorſaak is van de koude des Winters / ende hitte des Somers; want des Somers word daarom niet alles meer van de hitte der ſon verwarmd / dan des Winters / om dat de ſon nader by / of verder van ons is / maar om dat de ſonneſtraalen des Somers rechter / en des Winters meer over dwers op ons neder geſchooten worden; waar van dit de reden ſchynd te zyn. Voor eerſt om dat / wanneer de ſon ſijne ſtraalen recht neder ſchiet / wy meer van die ſtraalen ontfangen / dan wanneer ſy ſchuyns op ons nederkomen; en ſoo veel te minder ſtraalen komen tot ons / hoe ſy meer over dwers nederwaarts vallen / gelyk klaarlyk betoogd heeft Galilæus de Galilæis in ſijn eerſte ſamenſpraak van de ſamenſtelling der weereld, op de 55. Bladzyde. Ten tweeden om dat / wanneer de Straalen ſchuyn nederkomen / ſoo gaan ſy recht door / en lyden geen weerſteuyting; maar recht nederwaarts ſchietende ſpringen ſy weder te rug / en dus te rug-geſtooten / en in haar ſelve verdubbeld zynde veroorſaaken ſy meerder warmte / twelk voorgaans door de ervaarenheid aan een yder kan bevestigd worden.

De Herfſt is het derde van des Jaars kring / loopende de ſon geduurende deeſe uyt het Teeken van de Weegſchaal, tot in den Steenbok Deſſelfs gematigdheid is koud en droog / om dat de ſon allengskens van boven ons afwykt. In de Herfſt-tyd heeft men wel de ſcherpſte en doodelykſte quaalen. En ſulx I. om dat / dewyl het nu eens warm / dan weder eens koud is / de tyd en het weeder heel ongelyk is / 't geen dan ſeer veel quaade vogtigheden veroorſaakt; hier om ſong dus den Dichter Ovidius / in het tweede Boek van ſijn Minne-konſt, v. 317: 318.

Cum modo frigoribus premimur, modo ſolvimur æſtu,
Aëre non certo, corpora languor habet.

Dat is / (gelyk een Digter van onſe eeuw ſulx wat wydloopiger overbragt) wanneer,

— — — De Lucht, door veelderhande
Verandering, nu koud, en dan weer ſwoel en heet
U heeden trillen doed, en morgen helpt in 't ſweet,
En 't ongeſtadig weer, nu winden uyt het Zuyen,
Nu uyt het Noorden geeft, nu ſtorm en hagelbuyen,
Nu weder ſonneſchyn, en ſwakheid aan het lyf.

II. Om dat de even voorgaande Somertyd des lighaams ſappen gelyk als gebraden heeft.

III. Om dat door de Somer onſe krachten zyn verſwakt.

IV. Om dat de ondeugende vogtigheden weder na het binnenſte des lichaams beginnen gedreeven te worden / van wegen de koude der rondom ſweevende Lucht / welke des morgens en des avonds wel het ſcherpſte is.

V. Om dat te deeſer tyd / door de menigte van byna alle vrugten (welke de menſchen dikwils heel onmatig-

Digitized by Google

matiglyk / gewoon zyn te nuttigen) een meenigte van quaade ſappen word voortgebragt.

De ſiektens van den Herfſt van teld Hippocrates in de Derde Afſnyding / de Twee en twintigſte ſtelling / dus op. Maar, ſegd hy / in den Herfſt ſoo word het menſchelijk leeven aangevallen, eensdeels door ſeer veel ſomerſiektens, anderdeels door Derdendaagſe en Dwaalende Koortzen, door Miltſiektens, en Waterſucht, en Teering, en Koude pis, en Spys-loop, en Bloedgang, en Heupgicht, en ontſteeking der ſlokdarm, en Aamborſtigheid, en Kronkeling der darmen, en Vallende ſiekte, Dulheid, en Droefgeeſtigheid.

De Winter is het vierde deel des Jaars / en word ten eynde gebragt geduurende des Sons-loop uyt het begin van den Steenbok, tot in het begin van den Ram. De tyd van / van de Sonneſtand in de Steenbok, tot aan de Evennachts-tyd in den Ram word genaamd Winter, by de Latynen Hyems van het Griekſe woord ὕειν Regenen, om dat dit Jaargetyde is van een vogtige en koude gemaatigdheid / overeenkomende met de ouderdom der menſchen.

De ſiektens van de Winter heeft Hippocrates, in de Derde Afſnyding / de Drie-en-twintigſte ſtelling. Des winters, ſegd hy / heeft men Zyden-pijn, Ontſteeking der Longe, Slaapkoortzen, Verkoudheid, Schorheid, Hoeſt., Borſtpijn, ook ſmerte in de Zyden en Lendenen, Hoofdpijn, Swymeling des Hoofds, en Beroerdheid.

En dit zyn die vier voornaame Jaargetyden / welke in den text vermeld worden / en waar van de ſaak ſelve leerd dat sy door de volſtandige loop der Son worden veroorſaakt; want na de maate van de warmte der Son (welke verſcheyden is / na dat de Son of afwykt / of gelegen is / in opſigt van het eene of het andere gedeelte des Aardbodems) ſoo zyn ook de Jaargetyden verſcheyden. En ſonder deeſe wiſſelvalligheid ſoude ook de Natuur der levendige Schepſelen geen ſtand kunnen houden; want de verſcheyden / ja geheel tegenſtrydige gemaatigdheden der Menſchen / en andere natuurlyke ſaaken / ſouden in het kort worden geheel van malkander losgemaakt / ten zy sy door die verſcheydenheid der Jaargetyden telkens weder wierden verbeterd / en opgeholpen. Want / by Voorbeeld / ſoo het altyd Winter was / ſoo ſouden de Oude lieden daar heel quaalyk aan zyn / om dat haare quaade gemaatigdheid nog meer en meer ſoude toeneemen / welke nu door de Somer nog eenigſins word te recht geholpen. Indien het altyd Somer was / ſoo ſouden Jongelingen / en alle die heete en drooge lighaamen hebben / moeten ſterven / om dat sy door al te groote hitte ſouden uytdroogen: om dit van voor te komen heeft de Natuur de Winter Vogtig en Koud gemaakt / op dat die ſoude verbeteren 't geen de Somer bedorven had. En dewyl in alle lighaamen yets is 't geen de maat van haare hoedaanigheid te boven gaat / hierom was de verſcheydenheid van tyden noodig / op dat de een op deeſe / de ander op een ander tyd gemaklykſt ſoude beſtaan. Want op deeſe wyze volgen alle de lighaamen in haar leeven op malkander / en word de ſchikking van dit Geheel al ongeſchonden onderhouden; en daar 'er ſommige lighaamen koud zyn van aart / eenige weder warm; ſommige vogtig / anderen droog / ſoo heeft de Natuur / of liever God de werkmeeſter van de Natuur (gelyk in onſe text blykt) gewild dat alles geduuriglyk ſoude veranderd worden in koud / warm / vogtig / of droog / na de geſtadige veranderingen der vier Jaargetyden.

Eer ik hier van affcheyde / ſal ik nog eerſt uyt Plutarchus in zyn tweede Boek, verhaalen een redentwiſt van eenige Tafelgenooten / over die Vraage / waarom men tegen het uytgaan van de Herfſt graager in het eeten is, dan op eenige andere tijd?

Na dat de Tafel was opgenomen (ſegd hy) gaven Glaucias en Xenocles verſcheyden redenen waarom dit aan de Herfſt werd toegeſchreeven: de Eerſte wilde dat deſelve, door veelvuldigen afgang den buyk ontledigende, hier door geſtadig nieuwe luſt tot eeten verwekte. De laatſte dat de meeſte rijpe vruchten met een ſeekere ſcherpheid en t' ſaamentrekkende kracht voorſien zynde; daar door de Maag meer dan eenige Spijs, of de allerſmaakelykſte Sauce, tot eetens-luſt aanprikkelen. Soo dat ſelf die geenen die ganſch geen trek tot eeten hebben, wanneer ſy maar een appel proeven, weder begeerte tot ſpys krygen. Lamprias weder ſeyde, dat de ingeſchaapen warmte, waar door wy gevoed worden, des Somers word verſtroyd, verſwakt, en verminderd, maar dat deſelve tegen het eynde des Herfſts weder word by een vergaderd, en des ſelfs kragten vermeerderd, zynde binnen ons lighaam opgeſlooten, om de rondom ſweevende koude, en de verdikking en toeſluyting der openingen van ons lighaam; om welke oorſaak de putten, en kelders, en fonteynwateren des Winters warmer zyn, dan op een ander tijd. Ik nu, op dat het het niet ſoude ſchynen dat ik by deeſe twiſtredening tegenwoordig was, ſonder ook yets toegebragt te hebben, ſeyde, dat wy des Somers dorſtiger zyn, en om de hitte meer nat inneemen; maar dat te deeſer tijd, de Natuur, in deeſe verandering, volgens haar gewoonlyke wyze van doen, het teegenſtrydige ſoekende, ons dan hongeriger maakt, en dus ons weder droog voedſel, met der lighaamen gemaatigdheid overeenkomende, beſchikt; maar dat ook de ſpijſen eenigſins de oorſaaken daar van zyn; want die ſpijſen die van nieuwe en vers gewaſſene vruchten werden toebereyd, niet alleen koeken, peulvruchten, brood, tarw, maar ook het vlees van beeſten die nog geen Jaar oud zyn, gegeeten zynde, verſchillen ſeer veel in haare ſappen van de ſelve ſoorten ouder zynde, en veroorſaaken veel meer eetensluſt in de geenen die deſelve nuttigen.

Men ſegd verders 1. Dat de Waterloopers des Winters langſaamer loopen dan in de Soomertyd.

2. Dat ſcheepen langs de Rivieren vaarende des Winters minder ſpoed maaken dan op een ander tyd.

3. Dat ook de ſelve ſcheepen op deſelve Rivieren des Winter ſwaarder laſt kunnen voeren / dan des Somers / gelyk Wendelinus uyt Plutarchus verhaald.

Van welk alles dit de oorſaak ſchynd te zyn / dat het water des Winters dikker / en / als 't ware / lyviger word; want deeſe verdikking des waters is de oorſaak waarom de ſcheepen op de ſtroomen langſaamer voortgaan: hoe dog de tuſſenleggende lighaamen dikker en vaſter zyn / hoe de beweging daar door te traager word gemaakt. De ſelve verdikking des waters maakt dat 'er meerder ſwaarte door het ſelve kan vervoerd worden; want hoe de wateren dikker zyn / hoe sy minder wyken voor de vaartuygen die haar nederwaarts drukken / en by gevolg hoe sy ook meerder laſt kunnen ophouden. In onſe text is nu noch overig / dat wy met weynige woorden ook yets ſeggen van de geſtadige achtereenvolging van dag en nacht. De duuring der Natuurlyke dingen word afgemeeten of by de dagelykſe beweging der Son / of by des ſelfs Jaarlykſe omloop. De dagelykſe loop der Son (ik ſpreek nu volgens het gemeen gevoelen / dewyl ik thans niet in het ſin heb aan te roeren / noch te bepaalen dat gewigtige geſchil / of beyde die omloopen / de Dagelykſe / naamelyk / en de Jaarlykſe / aan de Son of aan den Aardkloot moeten werden toegeſchreeven) brengd ons den dag voort / welke word beſchreeven te zyn die tyd / geduurende welke de Son ſyn dagelykſe loop volbrengd.

De dag nu en de nacht zyn of malkander in lengte gelyk / of ongelyk. De dagen en nachten zyn even lang / of daar de Aardkloot recht legd / of daar deſelve ſcheev legd / de Sterrekundigen noemen het Sphæra

recta & obliqua, een rechte en ſcheeve kloot.) Daar de Aardkloot (in Sphæra recta) recht leyd zyn de dagen en nachten altyd even lang; om dat in deſelve de Geſicht-eynder, recht geſtrekt leggende, alle de eevenwydtens (paralleli) der dagen in twee gelyke deelen geſtadiglyk doorſnyd; gelyk ook om dat in deſelve met yder helft van de Dierkring ook met een de helft van den Evenaar op komt: maar (in Sphæra obliqua) daar de Aardkloot ſcheev legd, tuſſen de Keerkringen en de kringen der Draaypunten, valt deeſe gelykheid niet dan maar tweemaal in het Jaar voor, naamelyk op de Evennachts-tyden van de Lente en Herfſt, om dat dan alleen met beyde de helften van de Dierkring, gereekend zynde van het begin van de Hemelteekenen de Ram en de Weegſchaal, ook de helft van den Evenaar opkomt; maar buyten deeſe twee punten neemen de dagen altyd toe of af. In het gemeen evenwel is op den geheelen Aardbodem de lengte van dagen en nachten, in opſicht van het geheele Jaar, gelyk: hoewel binnen de kringen der Draaypunten een groote ongelykheid van dagen en nachten gevonden word, ſoo dat men daar wel dagen en nachten heeft van drie of vier Maanden lang, ja wel van een half Jaar omtrent de Draaypunten, ſoo dat daar het Jaar maar uyt een dag, en eene nacht beſtaat &c. Alle welke dingen uyt de Leere der Klooten (Sphæræ) klaarder te verſtaan zyn.

XXV. PLAATS. *Geneſ.* 14: 10.

Het dal nu van Siddim was vol van Lym-putten.

Het lym is een ſeekere kleevende ſtoffe, het welk der menſchen kinderen, in het opbouwen der ſtad en Toorn van Babel, in plaats van kalk gebruykt hebben Geneſ. 11: 3. Den Geſchied-ſchryver Juſtinus ſpreekt van het ſelve in ſyn 1. B. 2. Hoofdſt: Semiramis (ſegd hy) heeft Babylonien gebouwd, en heeft die ſtad met een muur van gebakkene ſteenen omringd, in plaats van ſand, lym tuſſen de ſteenen ingemetſeld zynde; een ſtoffe welke op die plaatſen doorgaans uyt de aarde opborreld. Dus heeft ook de Moeder van van Moſes het bieſen kiſtken, in het welke ſy haar tedere kind aen het water toevertrouwde, met lym belymd Exod, 2: 3. In de grondtext ſtaat dat in het dal Siddim waaren בארת בארת putten, putten, dat is, na de ſpreekwyze der Hebreen, veele putten. Diergelyk een ſpreekwyze vindmen 2 Kon. 3: 16. maakt in dit dal גבים גבים graften, graften, dat is, veele graften.

De Land-en Plaats-beſchryvers getuygen dat dit dal, waar in ook Sodoma en Gomorra gelegen geweeſt zyn, ſeer overvloedig was van Sout-en Lymputten, in welke, na het verbranden dier ſteden, de wateren te ſaamenvloeyende, is daar uyt voortgekomen die poel of Meer Aſphaltites; 't geen de Soute of Doode Zee genoemd is, om dat in des ſelfs vuyle en dikke wateren geen viſſen ſelv leeven konden, ja ſelv de vogelen, daar over vliegende, gedood wierden, ſie Geneſ. 14: 3. &c. Want hoewel (na het getuygenis van Moſes) de geheele landſtreek van Sodom, door een ſonderling oordeel Gods, veranderd is in een lymachtige poel, welke tot op deeſe dag toe een ſeer vuyle locht uytwaaſſemd, ſoo is het nochtans ſeeker dat die landſtreek van te vooren overvloed gehad heeft van lymachtige holen en putten, uyt welke het lym, ter vaſtſtelling en beſtryking van muuren en gebouwen, wierd uytgegraaven.

Want ſelv die Koningen, van welke Moſes Geneſ. 14. gewaagd, ſchynen deeſe plaats, welke hy hier beſchryſd, tot het ſtrydveld te hebben uytgekooſen, op dat ſy dus haare vyanden, van de gelegenheid der plaatſen onbewuſt, in die lymputten mogten dryven: maar 't geen ſy anderen beſchooren hadden viel hen ſelve te beurt; want de nederlaag gekreegen hebbende, en in de vlugt geſlagen zynde, vielen ſy (ſegd de text vs. 11.) aldaar, te weten in den stryd, en mogelyk ook, na ſommiger giſſing, in die putten en groeven, en quamen daar om; en de overigen, naauwlyks de ſcherpte des ſweerds met de vlugt ontkomen zynde, ſochten op de na bygelegene bergen hunne behoudenis.

Dit Meer Aſphaltites, waar in de geheele Vlakte van Siddim is veranderd, beſchryſd Joſephus in ſyn 4. B. der Joodſe oorlogen het 2. Hoofdſt. En Egeſippus in het 4. B: het 18. Hoofdſt. ſyner geſchiedſchriften. Onder anderen verhaalen deeſe Schryvers, dat aldaar Appelen groeyen, welke van buyten aan ryp ſchynen, maar egter niet konnen gegeeten worden, wyl deſelve van binnen vervuld zyn met een verbrande ſtinkende aſſe, welke, als men deſelve ſlegts een weynig drukt, daar uytſtuyſd, en als ſtof verſtroyd word.

Het lym nu ſelve, van het welke in onſe text gewaagd word, word doorgaans geſteld onder de ſappen die de aarde voortbrengd, is het pek ſeer gelyk, en vat ſeer licht vlam. Gelyk my dan ook noch voorſtaat, hoe ik in Vrankryk vloeyende en warme pek, gelyk water, uyt een berg heb geſien voortvlieten, welke berg daar van daan de Pek-of Lymberg geheeten wierd. Het lym verders is, of hard, of vloeibaar; het harde lym is 't geen vaſter is t' ſaamgegroeyd, kleevende is, en een kluyt aarde of houtskool gelyk: het vloeyend lym, vloeyd gelyk eenige olyachtige vochtigheid; van beyde worden 'er verſcheydene ſoorten van de Natuurkundigen beſchreeven.

Plinius in ſyn 35. Boek, het 15. Hoofdſtuk, ſegd dat het lym byna deſelve kracht heeft met de ſwavel. Het ſtopt op, het verdryfd, het trekt te ſaamen, en doed aan een kleeven: aangeſteeken zynde verjaagd het door ſijn reuk de Slangen. Het Babylonis Lym ſegd men ſeer kragtig te zyn tegen vlieſen op de oogen, of witte vlekken op de Oog-appel; gelijk ook tegen Melaatsheid, drooge Schurft, en jeukte des Lighaams; men beſtrykt ook daar mede de geenen die met het Voet-euvel geplaagd zyn. Met Wijn gedronken zynde doed het een verouderden Hoeſt, en Kortademigheid ophouden; het ſtopt de Loſlyvigheid op. Gerooken zynde met wyn en Beverſwijn verdryfd het de opſtygingen &c.

Het lym komt voort uyt de Aarde, of uyt die Kloot welke uyt Aarde en Wateren te ſaamen beſtaat. Want hoewel ſoo nu en dan wel yets diergelyks uyt de Lucht nedervaald, ſoo is ſulx echter door uytwaaſſeming, uyt de onderaardſe groeven of Mynen, in de Lucht opgeheven, en daar geſtremd zynde, komt het weder nederwaarts. Wanneer het nu in de onderaardſe holen is voortgebragt, ſoo word het ſelve of in de Zee uytgeſtort, en van deſelve opgeworpen; of het komt uyt de aarde, 't zy alleen, 't zy te gelyk met Fonteynwateren, voortvloeyen; of eyndelyk word het uyt de aarde opgegraaven. En daar is naauwlyks eenige Landſtreek in de Weereld, in welke niet de eene of de andere ſoort van Lym, of Swavel gevonden word.

Alle Lym heeft dit eygen, dat het ſeer licht vlam vat, en eens aangeſtoken zynde ſeer ſel brand, ja als 'er water word opgegoten, en ſulx in geen genoegſaame menigte, dat het ſelve, in plaats van uytgebluſt te worden, nog meer word ontvonkt; waar van dit de reden ſchynd te zyn, dat ſoodaanige Lymachtige ſtoffen eens vlam gevat hebbende, niet maar ſlegts in haar buytenſte deelen worden aangeſtoken, gelyk het hout en andere brand-ſtoffen, maar dat de vlam die geheele ſtoffe doordringd, en deſelve geheel in vuur veranderd; en hierom is het dat, ſchoon des ſelfs oppervlakte met water word overgoten, evenwel de inwendige deelen, welke ook branden, van het water niet geraakt worden, maar veel eerder, door het op-

gegooten water meer binnenwaarts gejaagd zijnde / meerder kragt krygen / ſoo dat ſy het tegenſtrydige water wegdryven / en hoe langer hoe feller uytberſten. Hier van daan ſiet men dat eenige mengſels van Aynſtoffen / ſelf onder Water ſullen branden. Het branden van ſommige Bergen / gelijk ook van ſommige Landen en wateren / word ook al door Aym en Swavel veroorſaakt. En alle Aymachtige lighaamen hebben de kragt van te verwarmen / en 't ſaamgegroeyde deelen van een te ſcheyden ; waar om de Warme Baden / en Medicinaale Fonteynen / welker wateren Aym en Swavel met ſig voeren / ſeer nuttiglijk gebruykt worden om de koude vogtigheden in de geenen die met Lammigheid en Vallende ſiekte beſocht zyn / en diergelyke quaalen meer / te verſtrojen en te verdryven.

Ten laatſten kan ik ſeggen / dat onder de Aymen een groote verſcheydenheid / en ſeer veele ſoorten gevonden worden ; tot welke / onder anderen / ook betrokken word het Witte Jooden-Lym (Naptha) Petroleum , of Rotz-oly , om dat deſelve / van een ſeer ſterken reuk zynde uyt Rotzen of Steenbergen komt afvloejen ; het Amber , Brandſteen , Amber-grys &c. van welke op andere plaatſen wel gehandeld word.

XXVI. PLAATS. *Geneſ.* 15: 5.

Sie nu op na den Hemel , en tel de Sterren, ſoo gyſe tellen kond : En hy ſeyde tot hem , ſoo ſal uw Zaad zyn.

HEt behaagd hier de Heere God de uytbreyding van ſijne beloften aan Abraham, in de vermenigvuldiging van ſijn Zaad / op te helderen door een gelykenis / of ſpreekwoord ; Alſoo (ſegd God) ſal uw Zaad zyn , 't geen tot des ſelfs meenigte moet werden 't Huys gebragt / gelijk te vooren in een andere gelijkenis ontleend van het ſand der Zee Geneſ. 13: 16. En ik ſal uw Zaad ſtellen als het ſtof der aarde : ſoo dat, indien yemand het ſtof der aarde ſal konnen tellen , ſal ook uw Zaad geteld worden. Want beyde deeſe gelykeniſſen worden tot het ſelve betrokken ; gelijk deſelve dan ook nu eens elk alleen / dan eens beyde te gelyk / doorgaans ſoo van Gewijde als Ongewijde Schrijvers gebruykt worden. Sie Deut. 1: 10. De Heere Ulieder God heeft u vermenigvuldigd ; en ſiet gy zyt heden als de Sterren des Hemel in menigte. En Geneſ. 22: 27. Voor ſeeker ſal ik u grootlijks zegenen , en uw Zaad ſeer vermenigvuldigen , als de Sterren des Hemels , en als het ſand dat aan den oever der Zee is.

Dewyl dan de beteekenis van deeſe ſinſpreuk ſoo bekend en gemeen is , ſoo blijkt het genoeg dat vergeefs en onnut is de ſpitſſinnigheid der geenen ; welke willen dat in die eerſte belofte door het ſtof der aarde , verſtaan zy de vernederinge van Abrahams zaad / en door de ſterren des Hemels , de verheffing van het ſelve. Want hier word niet geſien op den aart of hoedaanigheid deeſer dingen / maar op der ſelver grootheid of meenigte ; en de ſpreekwyze geeft te kennen / dat ſoo weynig als het getal der ſterren kon werden opgenomen / even weynig ook Abrams zaad van eenig menſch ſoude kunnen geteld worden.

Hier tegen word van ſommigen inbragt / dat volgens de waarnemingen der Sterrekundigen het getal der ſterren niet grooter is dan 1022 of 1024 / welke ſy tot 48 Beelden (Imagines) of verſamelingen van ſterren (Conſtellationes) gebragt hebben. En Clavinus bewyſd dat 'er niet meer dan deeſe in den Hemel gevonden werden : om dat ſoo yemand eens op een heldere nacht de ſterren naauwkeuriglijk waarneemd / en de geenen welke hy ſiet eens met een (Globe) Hemelkloot vergelykt / hy ſal geen andere gewaar worden / dan de geene welke op de Hemelkloot zyn afgeteekend ; ja de kleynſte van de ſelven ſal hy ſlechts ter nauwernood kunnen ontdekken. Echter zyn 'er anderen / welke het getal der ſterren tot op 7000 vergrooten / ſoo dat het ſoude overeenkomen met het getal der planten / 't welke ook even groot geloofd word te zyn : waar van daan ſy ſeggen dat elke plant ſijn eygene ſterre heeft / ſoo dat dus de kragt der planten van die hemelſche lichten ſoude afhangen.

Ten antwoord op het boven geſtelde diend ; dat het uyt de Heylige Bladen blijkt / dat 'er behalven de ſichtbaare ſterren / ook noch onſichtbaare zyn / en dat dus de ſterren voor ons waarlijk ontelbaar zyn / een bewys hier van kan geſien worden uyt de plaatſen te vooren reeds aangehaald ; voeg daar noch by Jerem. 33: 22. Gelijk het heyr des Hemels niet geteld, en het ſand der Zee niet gemeten kan worden , alſoo ſal ik vermenigvuldigen het zaad myns knechts Davids. Hierom word Pſ. 147. 4. Het tellen van het getal der ſterren , als yets byſonders / en de menſchelijke krachten overtreffende / Gode toegeſchreeven / als den Pſalmiſt dus ſingd / Hy teld het getal der ſterren , Hy noemdſe alle by naamen. En dat 'er waarlijk veel meer ſterren zyn / dan de Wiskonſtenaars gemeenlijk optellen / ſulx blijkt klaarlijk uyt de plaats Deut. 1: 10. De Heere Ulieder God heefd u vermenigvuldigd ; en ſiet gylieden zyt heden als de ſterren des Hemels in menigte. Want hier by eens vergeleeken zynde Num. 1: 46, ſoo ſal men ſien dat de Jooden toen ter tyd al ſoodaanig in meenigte waaren uytgebroken / dat het getal der geene die twintig jaaren en daar boven oud waaren / en welke bequaam waaren de wapenen te draagen / en den krijg te volgen / beliep 603550 ; waar by dan niet eens geteld wierden de oude afgeleefde mannen / noch de Leviten / noch de Vrouwen / noch de kinderen beneden de twintig jaaren ; maar wat dog zyn / in vergelijking van die meenigte / die 1022 ſterren / welke de Wiskonſtenaars optellen ?

Het ſelve ſchijnd ook door de ervarenheid beveſtigd te werden ; want noch weynige Jaaren geleden heeft den Beruchten Italiaanſen Wiskonſtenaar Galilæus Galilæi ſich in een openbaar ſchrift beroemd / dat hy vier nieuwe Dwaalſterren / nevens eenige andere Voornaame ſterren / welke te vooren niemand bekend zyn geweeſt / nieuwlijks aan den Hemel ontdekt heeft. Waar in niet weynige van de hedendaagſe Geleerden met hem over-een-ſtemmen. Een ſeeker Hollander heeft ook eerſt nieuwlijks uytgevonden een ſeekere Verrekijker / welke de Waarneemingen van Galilæus niet weynig beveſtigd : want door behulp van de ſelve heeft eenen Simon Marius ontdekt en beſchreeven Jupiters weereld / waarneemende dat omtrent de Dwaalſterre / Jupiter genaamd / vier kleyne ſterretjes te ſien waren / welke dit geſternte dan eens voor uyt loopen / en dan weder des ſelfs loop volgen.

Leſſius ſchrijfd datmen / door behulp van een nieuwlijks uytgevonden werktuyg / onderſcheydelyk een groote meenigte van ſterren aan den Hemel gewaar word / welke tot noch toe den Sterre-kundigen onbekend geweeſt zyn. Men ſegd dat omtrent de Dwaalſter Saturnus ook twee nieuwe ſterren ontdekt zyn.

Ik ſwyg nu van de Melkweg , welke / na veeler gevoelen / met een ontelbaare menigte van ſterren bezaayd is.

Den Oud-Vader Auguſtinus houd / in ſijn 16 Boek van de Stad Gods , 23 Hoofdſt : opentlijk ſtaande / dat de ſterren niet kunnen geteld worden ; waar van hy deeſe reden geefd ; dat het niet gelooflijk is dat menſe alle ſien kan ; want , hoe yemand ſcherper op de ſelven ſiet , hoe hy 'er meerder ſal ontdekken , waar uyt men met recht mag beſluyten , dat 'er ook eenige , ſelf voor het allerſcherpſte geſicht verborgen zyn ; behalven , dan noch die geſternten , welke in die Weerelds-deelen ,

 die

Digitized by Google

die het verſte van ons afgeleegen zyn, geſegd worden te verſchynen. Eyndelijk wie'er ook mag geroemd worden het getal der ſterren opgenoomen en beſchreeven te hebben? gelijk van Aratus, en Eudoxus verhaald word, of ſoo daar noch eenige anderen zyn, ſoodaanige alle worden door het geſag deeſes Boeks verworpen. Tot dus verre Auguſtinus.

Clavius in ſijne aanteekeningen op de Kloot van Joh: de Sacro Boſco, op de 165 en 166 Bladzyden, antwoord, op de plaatſen der H. Schrift, in welke God beloofd dat hy Abrahams zaad ſal vermenigvuldigen als de ſterren des Hemels, gelijk Geneſ. 22: 17. en anderen; dat ſulks moet werden verſtaan volgens het gemeen gevoelen der menſchen, welke meynen dat het getal der ſterren oneyndig is, wanneer ſy de ſelve op een heldere nacht ſlechts verwardelijk aanſchouwen: maar dat uyt deeſe ſpreek-wyzen niet moet beſlooten worden, dat het getal der ſterren met der daad ſoo groot ſoude zyn, als de meenigte van Abrahams kinderen namaals ſoude weeſen.

Op het eerſte kan men antwoorden. I. Dat het wanvoegelijk en ongerymd is te ſeggen, dat God, in een ſoo doorluchtige, en ſoo menigmaal herhaalde beloftenis, ſoude geſprooken hebben, niet na de waarheid der ſaak, maar alleen na de uyterlijke ſchijn, volgens het oordeel van de onweetende en onervaarene menigte. II. Dewyl God aan Abraham beloofd heeft een waarachtige, en niet ſlechts ſoo ſchijnende, meenigte van kinderen, en het God ook behaagd heeft die ſijne belofte door vergelijking van een andere meenigte, op te helderen, en te bevestigen; waarom ſal men ſeggen, dat God hier toe liever ſoude hebben willen gebruyken alleen een uyterlijk ſchijnde of verſierde menigte, als een waaragtige en welke in de weereld te vinden is? Indien men ſoo de H. Schriften uytleyd, ſoo kan de vaſtigheid van ons geloof, en het geſag der Schriften ligtelijk op ſchroeven geſteld en ontſenuwd worden; en licht ſal ſich eenig onheylig menſch tot die gedagten laaten vervoeren, om ſich wys te maaken, dat aan Abraham geen waare, maar alleen een voor het oog ſoo ſchijnende talrijkheid van nakomelingen word toegeſeyd. III. Soo de Sterren in der daad het getal van 1022 niet overtroffen; wat ſoude het een geringe ſaak geweeſt zyn, 't geen God hier aan Abraham beloofde? Soude ſulx niet veel eer bequaam geweeſt hebben om Abrahams moed geheel ter neder te werpen, als de ſelve op te beuren? Want dog God had hier niet te doen met yemand, welke geheel onervaaren en onweetende was van de geſchapenheid der Hemelſche lichaamen; maar met een welke (gelijk geloofd word) in de ſelve ſeer bedreven was, als die niet alleen van jongs op was onderweſen in de weetenſchap der Chaldeen, dat is, de Sterren-konſt; maar die ook van de Heylige Aarts-Vaderen een ſonderlinge kennis had gekregen van God en ſijne werken. Indien 'er dan niet meer ſterren aan den Hemel waaren, als duyſend, ja al waaren 'er drie of vier duyſend, ſulx ſoude ſekerlijk Abraham niet onbekend geweeſt zyn; en, by gevolg, ſoude hy ook lichtelijk verſtaan hebben dat hem een heel geringe vermenigvuldiging ſijns zaads wierd toegeſegd. Om welke redenen Clavius ſelve op de boven aangehaalde plaats deeſe woorden laat volgen: ook kan men ſeggen, dat de H. Schrift hier ſpreekt van alle de ſterren welke in den Hemel zyn, ook van ſulke, welke kleynder zyn, dan die geene welke onder de ſes gewoone ſoorten worden geteld; en welke mogelijk ontelbaar zyn; dat ook mogelijk God Abrahams geſicht ſoodaanig heeft opgeſcherpt; dat hy alle die kleyndere ſterren in den Hemel geſien heeft.

Op het tweede, antwoord ik, dat de ſchrift, in de opgehaalde plaatſen, niet juyſt ſoo een evengelijkheid van getal wil verſtaan hebben, even of het getal der Iſraëliten en der ſterren net even groot mogt zyn; maar dat, gelijk de menigte der ſterren ſeer groot is, ſoo ook het getal der Iſraëliten ſeer groot ſoude zyn. Waarom men dan uyt het getal der kinderen Iſraëls wel niet net kan opmaaken het getal der ſterren, even of het ſelve nog meerder nog minder was; maar egter kan men daar uyt beſluyten dat de ſterren zyn van een onbepaalde en ſeer groote meenigte, om dat God ſelf gewild heeft dat men uyt der ſelver menigte ſoude verſtaan en beſluyten, dat de Iſraëliten in een ſeer groote menigte ſouden uytbreeken.

Hoewel men nu toeſtaat, dat 'er, behalven de ſigtbaare, ook nog andere, ja ontelbaare, zyn, die niet geſien kunnen worden; ſo is het egter niet noodig met eenen Bruno Nolanus, en anderen, te verſieren, dat in de oneyndige tuſſenruymte des Luchts, gevonden worden oneyndige Aard-of Weereld-klooten, ook Sterren en Sonnen in een oneyndig getal; gelijk ook dat alle ſterren van een en deſelve ſoort zijn met onſen Aardkloot, en uyt deſelve Hoofdſtoffen zyn t' ſaamgeſteld. Want, hoewel het ons onmooglijk is het nette getal der Sterren aan te wijſen, om dat ons geſigt die niet alle kan bereyken, ſo is evenwel der ſelver getal niet oneyndig, maar bepaald, en aan God onderſcheydelijk bekend Pſ. 147: 4. En, hoewel wy niet in ſtaat zijn om de byſondere gebruyken van die Sterren, welke voor ons geſigt verborgen zyn, op het nauſte te bepaalen, ſo volgd nogtans hier uyt niet, dat ſy geheel ſonder gebruyk, of te vergeefs geſchaapen zyn. Want dog God doed groote dingen die men niet doorſoeken kan: en wonderen, diemen niet tellen kan. Job 9: 10.

Men moet ſig dan daar voor ſorgvuldiglijk wagten, dat wy, al te hooggevoelende zynde van ons ſelven, ons niet mogen inbeelden, dat ons alle eynden, welke de Heere onſe God ſich in het ſcheppen der weereld heeft voorgeſteld, ſouden bekend weeſen. Want het is een groote roekeloosheid, alle die dingen in het Geheel Al vergeefs en overtollig te noemen, welke wy juyſt niet begrijpen datſe tot ons gebruyk en voordeel geſchaapen zyn.

XXVII. PLAATS. *Geneſ.* 18: 11.

Abraham nu en Sara waaren oud, en wel bedaagd; het had Sara opgehouden te gaan na de wyze der Wyven.

Moſes getuygd dat deeſe beyde, Abraham en Sara, waaren oud en wel bedaagd. Want ſoo maar alleen een van beyde, te weeten de Man, was oud geweeſt, en het ondertuſſen de Vrouw niet had opgehouden te gaan na de wyze der wijven, of ſoo ſy maar (ſchoon ſulx geſchied mogt zyn) niet oud van jaaren was geweeſt, maar dat haar dit alleen in haare jonge jaaren, buyten de gewoone loop van de Natuur, en door eenige ſiekte was overgekomen; ſo ſoude 'er in de geboorte van Iſaac niets verwonderens weerdig geweeſt zyn. Want men ſiet daagelyks gebeuren, dat oude Mannen by jonge Vrouwen kinderen teelen; maar niet dat oude Vrouwen by Jongelingen kinderen voortbrengen. Want Vrouwen welkers Maandſtonden van wegen haaren ouderdom reeds ophouden, kunnen noch van Oude nog van Jonge Mannen bevrugt worden; maar welkers ſtonden door eenige ſicktens zijn opgehouden geweeſt, van ſulke gebeurd het niet ſelden, dat deſelve, hoewel nu al oud wordende, nog bevrugt worden eer haar maandſtonden weder te voorſchijn komen. 't Was van Natuurlijker wijze onmogelyk, dat een oud man van hondered jaaren nog konde kinderen teelen by een Vrouw van Negentig Jaaren.

Maar daar werd onderſocht, of die geboorte van Iſaac niet alleen voor een wonderwerk moet gehouden wor-

Digitized by Google

worden ten opſigt van Sara ; maar ook voor ſo veel Abraham aangaat ?

Antw. Auguſtinus , in ſijn ſeſtiende Boek van de Stad Gods , en in ſijn boek der Vraagſtukken over het Boek der Schepping Vraagſt. 35. oordeeld dat Abraham niet geheel onbequaam geweeſt zy tot de voortteeling by eenige andere Vrouw / maar alleen by Sara , welke onvrugtbaar was / ſoo uyt de Natuur / als om haaren ouderdom / en het ontbreeken der Maandelyke bloed / welke de ſtoffe tot de teeling noodig moet verſchaffen. Maar by een andere Vrouw / die jonger en van Natuure vruchtbaar was / ſoude Abraham Natuurlÿker wÿze op ſijn honderſte jaar hebben kunnen kinderen teelen ; inſonderheid in die tyd / op welke het menſchlÿk leeven nog langduuriger en friſſer was / als te deeſer tÿd.

Hier op word tegengeworpen / dat den Apoſtel Paulus Rom. 4: 19. ſegd / dat Abrahams lighaam alreede verſtorven was.

Op deeſe tegenwerping antwoord den Oudvader Auguſtijn met de volgende woorden ; dat Abrahams *lighaam verſtorven* genoemd word , moet ſo niet verſtaan worden , als of hy gants geen bequaamheid meer ter voortteeling ſoude gehad hebben , ſo hy een jonge Vrouw gehad had ; maar voor ſoo ver was hy *verſtorven*, dat hy niet magtig was by een Vrouwe van een hooger Ouderdom Zaad te verwekken. Want hierom was hy nog in ſtaat om ſeven-en-dertig Jaaren daar na , een goed getal van kinderen by Ketura te verwekken, om dat hy deſelve fris en jeugdig bevond ; ſo dog getuygen de Genees-meeſters dat een Man welkers lighaam reeds tot ſoo verre toe is verſwakt , dat hy by een Vrouw welkers jaaren beginnen te ſteygeren (hoewel haare Maandſtonden nog niet ophouden) geen kinderen kan verwekken, echter in ſtaat is om ſulx te doen by een Jeugdige Vrouw. En ook aan de andere zyde een Vrouw die reeds bejaard is (hoewel haare vloeden noch aanhouden) ſchoon ſy van een oud man niet meer kan bevrucht worden , ſo is ſulx van een ſterk Jongeling niet onmogelijk &c. Want (gelÿk Pererius ſegd) het gebrek van des eenen ouderdom word door de ſterkte / en levendige kracht en friſheid des anderen vergoed / en te recht gebragt.

Andere willen dat Abraham daarom nog kragt gehad heeft / om ſo veele jaaren daar na kinderen uyt Ketura te verwekken ; om dat de kragt om uyt Sara Zaad te verwekken / welke hy van den Heere ontfangen had / hem nog ſoo veele Jaaren daar na / ook in opſicht van andere Vrouwen / is by gebleeven : maar de voorige oploſſing deeſer ſwaarigheid behaagd den Heyligen Auguſtyn wel het meeſt ; welke ook den Apoſtel Paulus ſchÿnd te beveſtigen / wanneer hy van Sara alleen ſegd / dat ſy van God heeft kragt gekreegen om Zaad te geeven , en boven den tijd haares ouderdoms te baaren Hebr 11: 11. So nu deeſe weldaad aan beyde was gemeen geweeſt / ſo ſoude den Apoſtel ſulx buyten twÿfel van alle beyde / en niet van Sara alleen / getuygd hebben.

Hier omtrent komt nu de volgende twiſtvraag voor ; of / namelÿk / het ophouden der maandſtonden in een Vrouw (en ſulx niet door ſiekte / of eenig toeval / 't geen de Natuurlÿke loop verhinderd ; maar door ouderdom) een overtuygend bewÿs zy / ſoodat eene Vrouw Natuurlÿker wÿze ter ontfanging onbequaam is ?

Ten antwoord hier op diend ; dat Moſis woorden dit duydelÿk ſchÿnen te kennen te geeven / gelÿk ook de Natuurlÿke reeden het ſelve beveſtigd ; om dat het bloed der maandvloeden diend tot voortbrenging en voeding van de vrucht ; waarom men ſiet dat noch ſwangere / noch ſoogende Vrouwen de maandelÿke vloeden onderworpen zÿn ; de eerſte / om dat het bloed / 't geen ſy anderſins te veel ſouden hebben word aangelegd tot grootmaaking van de vrucht ; de laatſte / wyl het ſelve bloed in melk word veranderd. En hier tegen kan niet ingebragt worden (gelÿk Franciſcus Valeſius, in het 10. Hoofdſtuk ſijner Heylige Wijsbegeerte getuygd) dat den ſwangeren vrouwen de wegen ontbreeken / waar door de bloedvloeden ſouden kunnen ontloſt worden ; want / behalven die vaten en aderen / door welke het voedſel der vrucht word aangevoerd / zyn 'er nog eenige anderen / in de mond van de baarmoeder uytloopende / door welker middel eenige weynige Vrouwen / ſelf ſwanger zynde (ſonder eenige beſchadiging van haare vrucht) haare maandelyke vloeden quyt worden ; 't zy dat ſodaanige vrouwen een grooten overvloed van bloed by ſich hebben ; of wel dat haar vrucht ſeer ſwak zy.

Deeſe maandelÿke ontledigingen van vallen dien vrouwen te beurt / welke overvloed van bloed hebben / en deeſe overvloed ſelve maakt haar ter voortteeling bequaamer. Hierom is het ook noodſaaklÿk / dat de ſtonden alleen vloejen in die tÿd haares levens / in welke ſy bequaam zyn ter ontfanging en voortteeling ; en dat ook / wanneer deſelve ophouden te vloejen / ſy daar toe niet langer in ſtaat zyn. Namelyk deeſe vloeden beginnen ſich te openbaaren in de vrouwluyden / ten tyde als ſy beginnen manbaar te worden / dat is / omtrent haar veertiende / vyftiende / tot haar ſeventiende jaar toe / de eene wat vroeger de andere wat laater ; ſo houden deſelve ook by allen niet op deſelve tÿd op ; maar doorgaans meeſt tuſſen de veertig en vÿftig jaaren. De vrouwen dan beginnen ter ontfanging bequaam te worden / wanneer ſy overvloed van bloed beginnen te krygen ; in tegendeel worden ſy onvrugtbaar / wanneer ſy / van wegen haren ouderdom / bloed gebrek krygen. Gelyk ſy dan / voor het begin der Maandſtonden / ter voortteeling onbequaam zÿn / om dat haar de genoegſaame ſtoffe daar toe noch ontbreekt : even ſo is het na het ophouden der Maandelÿke vloeden ; om dat die ſtoffe van reeds verdweenen is. Om deſelve oorſaak ſiet men dat ſommige Manninnen / of wÿven welker gematigdheid die der Mannen heel gelÿk is (welke daarom / of geheel niet / of gansch weynig van de Maandſtonden weeten) onvruchtbaar zyn.

By deeſe oorſaaken der onvruchtbaarheid / ſoo der jonge Vrouwen / als der oude Mannen / welke wy uyt het gebrek der noodige ſtoffe geſteld hebben voort te komen / worden 'er van ſommigen nog andere bygevoegd / ontſtaande uyt de geſteldheid der Baarmoeder ſelve ; want niet alle vrouwen / welker Maandſtonden reeds vloejen / hebben daarom de Lyfmoeder groot en ruym genoeg ; en weder die vrouwen / welkers vloeden alreede ophouden / zyn onderworpen dat haare Baarmoeder / droog geworden zynde / inkrimpt en hard word.

Maandſtonden nu werden genoemd die ontledigingen van Bloed / welke maandelÿk uyt de Baarmoeder voortvloejen. Die de ſelve onderheevig zyn / van deſelven word geſegd / volgens de ſpreekwyze onſes texts / dat het haar gaat na de wyze der wyven, om dat (na het ſeggen van ſommigen) de vrouwen alleen / onder allerley ſoorten van dieren van het vrouwelÿk geſlagt / deſelve gewaar worden ; of om dat (gelÿk Ariſtoteles ſegd) geenerley wyfjes deſelve ſoo ſeer onderworpen zyn / als wel de Vrouwen ; de reden hier van willen ſommigen te weeſen / dat geen dier ter wereld ſoo bloed-ryk is als den menſch ; want ook ſelf die onder de vrouwen / welke het overvloedigſte van bloed voorſien zyn / zyn de Maandelÿke bloedvloejing het meeſt onderworpen. Doch dat den menſch boven alle dieren bloed-ryk is / komt noodſaakelÿk hier van daan / om dat hy boven die alle wel de beſte gematigdheid heeft / welke daarom het bequaamſt is tot het voortbrengen der alderbeſte vogtigheden. De oorſaak dan van ſoodaanige ontlediging is de overvloed van bloed ; maar dat ook in de vrouwen groo-

Digitized by Google

ter overvloed van bloed gevonden word dan in de mannen/ ſulx word toegeſchreeven aen de gematigdheid der eerſten / welke koud en vochtig is / aan de dikheid haarer huyd / en de ledigheid hares levens. 't Geen echter ſoodaanig niet moet worden opgenomen / als of een koude gematigdheid meer bloeds veroorſaakte / dan een warme; maar dat de ſelve minder bequaam zy om het bloed alſins te verſpreyden; derhalven veroorſaakt een koude vogtigheid ſoodaanigen overvloed van bloed / welke / niet verſpreyd wordende / ſoo een baarblykelyke ontlediging noodig heeft: ook verhinderen de dikheid des huyds / en een leedig leeven alle verſpreyding en vervlieging der ſappen / en vullen de lighaamen met de ſelve op.

XXVIII. PLAATS. *Geneſ.* 30: 14.

En Ruben ging in de dagen des Tarwen-oogſtes, en hy vond Dudaim in het veld, en by bracht-ſe tot ſijne Moeder Lea; toen ſeyde Rachel tot Lea, geef my doch van uwes ſoons Dudaim.

HEt woord Dudaim word alleen hier ter plaats gevonden / en nog eenmaal Hoogl. 7: 13. De ſeventig Griekſe Overſetters / en de Oude Latynſe vertaaling hebben het ſelve door Mandragoras overgeſet; welk woord de meeſte vertaalingen hebben behouden. Tremellius en Junius verſtaan daar door in het gemeen lieflijke, beminlijke Bloemen, als of het grondwoord afkomſtig waare aan het woord דוד Doud, 't geen een vriend, een lieveling beteekend. Wy overſlaande het geſchil / of de Dudaim zyn geweeſt de Mandragora, of eenige andere aangenaame en lieflyke bloemen / en ſoo ja / welke die geweeſt mogen zyn; ſullen ons ſoo lang houden aan het oude gevoelen / van de Mandragora, tot een baarblykelyke reden ons ſal noodſaaken yets anders hier omtrent vaſt te ſtellen / hoedaanigen reeden wy tot noch toe niet geſien hebben.

Maar hier ryſd een vraage; waarom Rachel de Mandragora met ſoo veel yver mag begeerd hebben / dat ſy / om de ſelve te bekomen / haare ſuſter heeft toegegeeven in een ſaak / welke ſy anderſins (inſonderheid ſoo die nydigheid / en het vuur van na-yver tegen haare ſuſter / 't geen in het begin ſoo hevig in haar brandde / noch niet geheel uytgebluſt is geweeſt) met al haar vermogen ſoude getracht hebben te beletten?

Om op deeſe vraage te antwoorden / worden 'er van verſcheydene menſchen ook verſcheydene redenen uytgedagt / genomen van den aart / eygenſchappen / en uytwerkzelen van de vrucht Mandragora; als / by voorbeeld / dat de ſelve ſlaap verwekt; dat deſelve (na het ſeggen van veelen) ook de kracht ſoude hebben om tot liefde te verwekken; ook dat 'er een vruchtbaar maakende kracht in zy. Auguſtinus bekend rond uyt niet te weeten / waarom Rachel na deeſe vrucht ſoo begeerig mag geweeſt zyn / ten zy het mogelyk geweeſt zy om de ſeldſaamheid van de vrucht / en de aangenaamheid van des ſelfs reuk; want dat hy bevonden heeft dat de Mandragora ſeer ſchoon / en van een lieflyke reuk is / maar geheel onaangenaam van ſmaak.

Van dit gewas worden (na het ſeggen van Levinus Lemnius) tweederley ſoorten gevonden; welker eenige bladeren heeft / de Lattouwe niet ongelyk / dog wat ſmalder / en van een donker groene verwe; des ſelfs vrucht komt voort uyt het middelpunct / en het onderſte van de ſtruyk / ſteunende op een grasgroene ſteel / en van de grootte van een Haſel-noot / ſomtyds ook wel van een Okkernoot / of Caſtanje. Deeſe ſoort heet een wyfje. Doch het mannetje van de Mandragora pronkt met des ſelfs breede en wyduytgebreyde bladeren / die van helder groene verwe / en ſeer glad zyn. De appel van het ſelve / welke / uyt het midden van de ſtruyk / tuſſen de breede en aan alle kanten wyduytgebreyde bladeren voortkomt / is geheel rond / het dojer van een hoender-ey geheel gelykende / van een aangenaame (doch eenigſins ſwaare) reuk: het ſelve heeft ook een dikke wortel / die met veſeltjes beſet / en tweeledig is / niet ongelyk zynde de heupe of het been van een menſch; waar van daan ſommige Quakſalvers / en bedriegers / gelegenheid genomen hebben / om uyt de wortel der Mandragora en Bryonia (alfpaape) beeldekens te maaken van menſchelyke gedaante / en van beyde de geſlagten / welke ſy het lichtgeloovig volk trachten wys te maaken / dat in die gedaante zyn gewaſſen / en van haar uyt de aarde opgedolven. Sommigen houden met ernſt ſtaande / dat deeſe onderaardſe vrucht levendig geweeſt zy / en dat ſy deſelve hebben uytgegraven op ſommige doodelyke plaatſen / op welke men wel gewoon is de doodſtraffen aan den verweeſenen uyt te voeren: en met ſoodanige vertellingen word het domme onweetende volk bedrogen / en van die bedriegers het geld uyt de beurs gehaald.

De Neerlanders noemen de appelen van Mandragagora, Doolappelen, met welke naam ook de wortel word benoemd; om dat deſelve de gemoederen / als door eenig liefde kruyd of tooverdrank / in dooling brengen / en eenigſins als betooveren.

Of nu de Mandragora de kracht heeft om de vrouwen vruchtbaar te maaken / en uyt te werken dat de Baarmoeder het zaad in ſich behoude / daar aan word getwyfeld. Want dewyl de ſelve voorſien is van een ſlaap verwekkende kracht / en dat de ſelve ook ſeer koud van aart is; ſoo word die hoedaanigheid geheel krachteloos en onbequaam geoordeeld / om yets diergelyks uyt te werken. Doch deeſe ſwaarigheid (ſegd Lemnius) kan dus worden weggenomen / dat de Mandragora in koude en vochtige Landſtreeken / gelyk ook in een vochtige en koude Baarmoeder, wel onbequaam zy tot ſoodaanigen uytwerking / maar niet daar alles droog heet en verbrand is. Soo dat ik geloof / dat in Africa, Spanjen, het Joodſe Land, Mauritanien, Numidien, en Ægypten (in welke landſtreeken de vrouwen doorgaans drooge / heete / en als toegeſchroeyde / Baarmoeders hebben / welke te gelyk verduyld en vermagerd zyn) den appel van de Mandragora niet ſonder vrucht ſoude kunnen gebruykt worden; dewyl ik oordeel dat door des ſelfs gebruyk de lighaamen tot een bequaame gemaatigdheid kunnen gebracht worden / wanneer het lighaam / na de verſaameling van man en vrouw / in ſlaap geraakt zynde / de baarmoeder daar door word bequaam gemaakt om het Zaad in ſich te behouden / ſoo dat het ſelve niet tot rook en dampen vervliegd; gelyk ſulx doorgaans in warme en verhittede Baarmoeders geſchied / in welke het zaad der beyder geſlagten niet licht ſaamenſtremd en vereenigd word / 't welk dan ſoodaanigen menſchen alle hoop beneemd / van uyt nakomelingen te verwekken; 't geen ik ſelve heb waargenoomen aan veelen ſelf in Nederland gebeurd te zyn / welke / om een al te groote ongemaatigde hitte des Baarmoeders, onvruchtbaar geworden zyn. Soo ſietmen ook dat Paddeſtoelen, of Duyvels-brood, en andere diergelyke uytwerpſelen der aarde / van de Italiaanen en andere Ove-rAlpiſche volkeren ſonder ſchaade of letſel gegeten worden / daar zy den menſchen aan deeſe zyde van de Alpes, en dus ook den Nederlanderen, ſeer ſchaadelyk en vergiftig zyn / ten zy derſelver vergiftige hoedanigheid door eenige verwarmende ſauſen worde gematigd. Voeg hier by dat in heete Landſtreeken / welke overvloediglyk van de ſon beſcheenen en verwarmd worden / alles beter ryp word dan elders; 't geen dan veroorſaakt dat die ſoorten van gerichten / welke / als aanſtookſels der wel-

luſten /

Digitized by Google

luſten / van een deel vertele en onkuyſſe menſchen door lekkeruyen werden gehouden / en tot opwekking haarer onkuysheid gebruykt / de lighaamen ſoo veel ſchaade niet toe brengen.

Daar zyn 'er / welke ſeggen / dat de wyfjes der Elephanten / door het eeten van de Mandragora worden tot de verſaameling aangeprikkeld / en dat vervolgens de mannetjes / met de ſelve begeerte aangedaan zynde / ſich met de wyfjes vermengen.

Pythagoras noemde de Mandragora ἀνθρωπόμορφον (den menſchen in gedaante gelijk mogelijk om dat al in ſijn tyd eenige land loopers en bedriegers onſen Quakſalveren niet ongelijk / een deel nagemaakte wortelen van Bryonia den menſchen voor wortelen van Mandragora in de hand ſtaken. Want om de menſchen te bedriegen / weeten ſy in verſſe wortelen van Althæa, Riet / Bryonia, of andere planten / de gedaante van een menſch / en ſulx van beyde de geſlachten / te ſnyden / en op die plaatſen / op welke de menſchelijke lighaamen gemeenlijk met haar bewaſſen zyn / ſteeken ſy gerſt of geerſt graantjes; hierna maaken ſy een kuyl / waar in ſy deeſe wortelen dus toegemaakt zynde / leggen / en met een weynig ſand bedekken / op dat die graantjes wortelen mogen ſchieten / 't geen in twintig dagen tyds geſchied; deeſe worteltjes weeten ſy dan ſoodanig te beſnyden en te beſnoejen / dat de ſelve de baard / het hoofd hayr / en al het hayr 't geen aan een menſchelijk lighaam gevonden word vertoonen. Soodaanige maakſels nu maakt men de menſchen wys / dat onder galgen en raden / uyt de piſſe der menſchen die door het gerecht met de dood geſtraft zyn / voortkomen; en men belooft den menſchen veele wonderbaarlijke gebruyken en uytwerkſels van de ſelve. Deſelve bedriegers ſeggen ook dat deeſe wortels niet ſonder het uyterſte levens-gevaar kunnen worden uytgegraven; niet anders / naamelijk / als de ooren met pek wel toegeſtopt zynde / op dat den graaver het geroep van deeſe wortel niet hoore / wyl hy ſulx geſchiedende / ſeekerlijk om hals ſoude zyn.

Onder de krachten / welke verder de Mandragora worden toegeſchreeven / is geen van de minſte / dat het yvoor ſes uuren lang met de ſelve gekookt zynde / ſacht word / ſoo dat men allerley gedaantens en beeltenisſen in het het ſelve kan indrukken. Men ſegd ook dat de Mandragora alle kropſweeren en allerley puyſten en geſwellen verdryfd: dat ook de ſelve den ſlangen heel tegenſtrijdig is / als meede tegen de Rooſe / en de ſmerten van het Voet-euvel.

De Romeynen noemden de vrucht van de Mandragora Aard- of Honds-appelen. Doch dat de ſelve ook oud-tyds de naam droeg van Circœa, ſulx / quam haar van Circe, een wyf dat / volgens de verſieringen der Oude Digteren een toovereſſe was; even of deſe Circe dit ſlag vn van wortelen tot haare toveryen gebruykt had; want ſommige willen dat de Mandragora bequaam zy / om Toover- en liefde dranken van de ſelve toe te ſtellen.

Van de Mandragora ſchrijfd Plinius, en ſijn 25. Boek aan het 13. Hoofdſtuk / op de volgende wijze. Daar zyn twee ſoorten van Mandragora. De eene is wit, welke het Mannetje is; de tweede ſoort is ſwart, welke voor het Wijfje gehouden word; Des ſelfs reuk is ſwaar, maar nog ſwaarder de reuk van deſſelfs wortel en vrucht. De appelen van de witte *Mandragora*, ryp zynde, worden in de ſchaduwe gedroogd; het ſap uyt deſelve word door de Son dik gemaakt; gelyk ook het ſap uyt de wortel, zynde geſtooten, of wel in ſwarte wijn tot het derde deel verkookt zynde. Deſſelfs bladen worden wel het kragtigſte in pekel bewaard, anderſins is der ſelver ſap, wanneer ſy vers zyn, peſtig en ſeer ſchaadelyk; hoewel ſelf op deeſe wyze het ſelve ſoo ſchadelyk is, dat des ſelfs enkele reuk verſtoptheid in 't hoofd verwekt. Evenwel worden de appelen in ſommige Landen gegeeten. De menſchen welke des ſelfs kragt niet kennen, worden door des ſelfs overvloedige reuk als verdoofd; ja, te veel gedronken zynde, ſterven ſy 'er wel af. Het word ook wel gedronken tegen ſlangenbeeten; gelyk ook eer yemand ſal geſneeden of geſtooken worden, op dat men de pijn niet voele: ten dien eynde hebben ſommige het genoeg geacht te zyn, dat men door des ſelfs reuk ſlaap verwekke. Levinus Lemnius verhaald van ſich ſelve / dat hy / wanneer hy in de Somermaanden eens een ſchoone en aangenaame vrucht van de Mandragora op ſijn Studeer-kamer geplaatſt had / ſoo ſlaperig wierd / dat hy geheel beſwaarlijk uyt de ſlaap te houden was: maar dat / wanneer den Appel van de Mandragora wechgenomen / en elders verplaatſt was / hy weder friſſer geworden / en al die voorige vadſigheid quyt geraakt was.

Pererius houd het daar voor I. dat het woord Dudaim geen Lely beteekend / gelijk veele gemeynd hebben / maar de Mandragora, en dat wel een ſeer welriekende / volgens de plaats Hoogl. 7: 13. De Dudaim geeven reuk. Want het kan weeſen / dat de Mandragora in warmere Landſtreeken / hoedaanige zijn Palæſtinen, Meſopotamien, en Mauritanien, van ſterker en beeter reuk zijn / dan in koudere Landſchappen.

II. Dat het vals is / dat de Mandragora een liefdverwekkende kracht ſoude hebben / en daarom Circæa van de Ouden genoemd ſoude zyn: Want de ſeer koude aart van de Mandragora, en des ſelfs ſlaapverwekkende kracht / ſtryden geheel tegen dit gevoelen.

III. Dat de Mandragora, uyt haar eygen aart niet bequaam is om de Vrouwen / gelykmen gemeenlyk geloofd / in haare onvruchtbaarheid te hulp te komen. Den Oudvader Auguſtyn ſegd dat ſulx noyt van eenige Vrouw ondervonden is. En het word noch van Dioſcorides, noch van Plinius, noch van Galenus, noch eenig ander geloofwaardig ſchrijver beveſtigd. Ook is Rachel na het gebruyk van de Mandragora niet ſtraks vruchtbaar geworden / maar naderhand is ſy nog omtrent drie jaaren onvruchtbaar gebleeben. Ja! dewijl de Mandragora ſeer koud van aart is / ſoo ſoude ſy eerder de oorſaak van onvruchtbaarheid konnen zyn / dan der vruchtbaarheid.

IV. Maar dat de Mandragora alleenlijk by toeval kan dienſtig zyn om de Vrouwen ter ontfanging bequaam te maaken. Want Dioſcorides ſegd / 't geen ook van Avicenna beveſtigd word / dat de Mandragora de al te ſterke vloed der Maandſtonden opſtopt / en ook de Lijfmoeder ſuyverd; en dus kan de Mandragora geſegd worden dienſtig te ſyn tot der Vrouwen vruchtbaarheid / welke door de bovengenoemde dingen verhinderd word. Daarenboven / dewijl de Mandragora ſeer koud is / kan ſy ook die Vrouwen dienſtig zyn / de welke om de al te groote en ongemaatigde hitte der Baarmoeder verhinderd worden te ontfangen; want wanneer die hitte wat gemaatigd is / ſo worden ſy ter ontfanging bequaam gemaakt.

V. Dat de waare natuur / of liever eygenſchap der natuur / van de Mandragora is / dat deſelve ſeer koud is / en / gelijk Galenus ſeyde / onder de derde ſoort der verkoudende dingen. Deſſelfs eygene kracht is ook ſlaap en ſluymering te verwekken. Ja het is / uyt Plinius en Dioſcorides, bekend dat deſelve / al te onmaatiglijk gebruykt / of ook gerooken zynde / dikwils een ſeekere vadſigheid / vergetelheid / ongevoeligheid / en ſinneloosheid / ja ſelf wel ſomtijds de dood veroorſaakt. Een proef hier van / met een ſonderling voorbeeld beveſtigd zynde / kan men ſien in de Aanhangſels van het Kruydboek van Dodonæus het 14. Boek het 29. Hoofdſtuk / in dat Heyrleger / 't geen door Maharbal (door middel van Mandragora in wijn geweekt zynde) wierd in ſlaap gebragt / en in den ſlaap overvallen en verſlagen.

Digitized by Google

XXIX. PLAATS. *Geneſ.* 30: 37-39.

37. Toen nam Jacob roeden van groen Populierhout, en van Haſelaar, en van Kaſtanien: en hy ſchelde daar in witte, ſtreepen, ontblootende het witte, het welk aan die roeden was.

38. En hy leyde deeſe roeden, die hy geſcheld had in de gooten, (en) in de drinkbakken van het water, daar de kudde quam drinken, tegen over de kudde; en ſy wierden verhittet, als ſy quamen om te drinken.

39. Als dan de kudde verhit wierd by de roeden, ſoo Lammerde de kudde geſprenkelden, geſpikkelden, en geplekten.

Over deſe plaats is men gewoon deſe Vraag voor te ſtellen, of het gevolg van Jacobs liſtige vond (dat naamelijk het vee, op het geſicht der veelverwige Roeden, ook jongen van verſcheydene verwen voortbragt) geweeſt zy een wonderwerk der Godlijke Almacht, dan of het geweeſt zy een gevolg en uytwerkſel van de Natuur?

Ten antwoorde hier op dient, dat het waarſchijnlijker en betwyſſlijker is, dat ſulx geweeſt zy een uytwerkſel der Natuur: want dat het ſterk ſien op eenige ſaak, gepaard met een krachtige inbeelding, in de hitte der vermenging, en op het punct ſelf der ontfanging, ſeer veel vermogen heeft om het geene ontfangen word verſcheydentlijk te verwen, of anderſins aan te doen, na de gelykenis van de ſaak, welke als dan ſoo ſterk voor het oog en in de inbeelding ſweefd; ſulx is een ſaak welke door het geſag van veele getuygeniſſen, en de ervaarentheid ſelve, beveſtigd word.

Plinius in ſijn 7 Boek, aan het 12 Hoofdſtuk, ſchrijfd van deeſe ſaak op de volgende wijze. De gelykheden worden in het gemoed overdagt, en men geloofd dat daar in veele toevallige dingen ſeer veel vermogen, als het Geſicht, het Gehoor, de Geheugeniſſe, en de Beelteniſſen, welke op het Oogenblik, der ontfangenis tegenwoordig zyn: men houd ook daar voor, dat eene gedagte beyder gemoederen ſchielijk als doorvliegende, die gelijkheid maakt, en vermengd.

Hierom ſiet men meer verſcheydenheid in den menſch, dan in alle andere dieren, om dat de ſnelheid der gedagten, de vlugheid der geeſten, en de verſcheydenheid van aart, ook veelvormige gedaantens en merktekenen in de vruchten indrukken: daar de gemoederen der andere onbeweeglijk zyn, en in alle en een ygelyk, van de ſelve ſoort, even eens zyn.

Dus verhaald ook Galenus dat ſeekere Vrouw, door het aanſien van een ſeer ſchoon ſchildery, een ſeer ſchoon kind by een miſmaakt man heeft gekreegen. En ſeer veel diergelijke dingen worden verhaald, en geſchieden dagelijks.

Jacob dan heeft de verſcheydentheid van de verwe deeſer roeden veroorſaakt, wanneer hy een gedeelte van de ſchors afſchelde, en het ander gedeelte daar aan liet, ſoo dat de roeden ten deele groen bleeven, en ten deele wit gemaakt wierden. De ſchors nu van die boomen, van welke de Heylige geſchiedenis hier gewaagd, is niet groen, maar is wat ſwartagtig; ſoo dat Jacob in deeſe roeden heeft nagevolgd die verſcheydenheid van verwe, welke geſien word in de ſchaapen die van een gemengde verwe zyn.

Jacob nu heeft hier een drydoubig konſtje in 't werk geſteld, op dat hy ſijn loon ſoude vermeerderen. Voor eerſt leyde hy die roeden in de waterbakken, op dat, wanneer de kudden verhittet wierden, en verſamelden, op het ſien van die veelverwige roeden, deſelve verwe ook haaren Lammeren ſoude werden ingedrukt. Ten tweede nam Jacob de jonge geplekte Lammeren, en verſamelde die tot eene kudde, en wendde het geſicht der kudden Labans, die een verwig waaren, na die veelverwige kudde; dat is, hy deed ſijne kudde gaan voor de kudden van Laban; op dat die Schaapen die achter aanquamen, wanneer ſy verhittet wierden, op het ſien van de veelverwigheid dier Lammeren, ook diergelijke ſouden ontfangen en baaren; doch die ſchaapen welke bequaam waaren om veelverwige Lammeren te ontfangen, deſelve wendde hy niet met het geſicht na de eenverwige kudden Labans, op dat ſy door der ſelver geſicht niet ſodaanige lammeren mogten ontfangen, welke aan Laban ten deel ſouden vallen. Ten derden word op het 41. en 42. Vs. nog een ander konſtje gemeld; dat naamelijk Jacob een ſeeker onderſcheyd van tijd heeft waargenomen; ſoo dat hy, op dat hy in het verſamelen der kudde voor ſich de ſterkſte Lammeren ſoude verkrijgen, die roeden maar ſtelde voor die vroegbeſprongen wierden; en niet voor de laatere, op dat ſoo de traagſte en ſwakſte Lammeren ſouden voor Laban zyn, als welken de eenverwige toequamen. In welke onderſcheyding, tuſſen die vroeger of laater ontfingen, of verhittet wierden, niet verſtaan worden, de ontfangenis die des morgens of des avonds op een en deſelve dag geſchied, gelijk gemeynd heeft Franciſcus Valleſius in ſijn Heylige Wysbegeerte, in het 11. Hoofdſtuk, welke ſtaande houd, dat de ontfangenis die 's morgens voorvald vruchtbaarder en beter is, dan die 's avonds geſchied; maar van hy de reeden haald, uyt het voedſel der dieren, en de omſtandigheid des tijds, gelijk op de aangeweeſen plaatſe te ſien is: maar door vroegelingen, die eerder ontfingen en verhittet wierden, moeten verſtaan werden die ſchaapen die verſamelden in de eerſte beſpringtyd, dat is (ſegd den Geleerden Rivet) in de Maand Niſan, overeenkoomende met onſe Maart, in de Lentetyd, welker vrucht dan, om de aangenaamheid van de volgende ſomer tyd, ſterker waaren dan anderen; waarom de Hebreeuwſe text deeſe ſchaapen noemd. קשרים Keſchurim Gebondenen. En dus worden ſy genoemd, als om dat haare ledemaaten beter waaren t' ſaamgevoegd, en ſy bequaamer waaren tot allerley natuurlyke oefeningen.

Van deeſe eerſte beſpringtijd is onderſcheyden een laatere; welke voorviel in de Maand September, dat is in de Herfſt, wanneer de Son aan het daalen, en de warmte aan het verminderen is, en hier uyt quamen voort de ſpadelingen, welke Moſes, om dat ſy, door de volgende koude en ſcherpheid des Winters, ſwakker waren dan de vroegelingen, noemd עטפים Atuphim, om dat ſy minder in kracht waaren; want het woord עטף Ataph beteekend by de Hebreen magteloos worden, beſwijken.

De uytleggeren merken aan dat Jacob, in alle deelen van deeſe konſtgreepjes, ſeer welverſtaan heeft de Natuurlijke oorſaaken, waar door hy veelverwige en ſterke ſchaapen konde verkrijgen. Sterke, naamelijk, ſoo hy de geleegentheid des tyds maar wel waarnam; en veelvervige, wanneer hy de kudden in de verſameling de gedaante der veelverwige roeden voorwierp: ſoo dat, wanneer de ſchapen dronken, en te gelijk de mannetjes de wyfjes beſprongen, de gedaante van de geſchelde en veelverwige roeden, die uyt het water recht uyt in haar geſicht quam, vermengd zynde met de weerſteuyt van de beeltenis of ſchaduwe der mannetjes; die haar van agteren beſprongen, hier door den wyfjes als maar eene gemengde gedaante voorquam, even of ſy haare mannetjes met ſoo verſcheyden verwen hadden geſien, waar van dan ſy door de kracht der inbeelding die ſelve verwe ook haare vrucht, welke ſy toen ontfingen, hebben ingedrukt. En ſoo ook de mannetjes desgelijks, ſiende de ſchaduw van haare wyfjes, vermengd met de gedaante der roeden (die in de water bakken lagen) hebben een veelverwige geſtalte haare vrucht ingedrukt.

Dat

Dat dit ſoo in de Natuur gelegen is leeren ons de Natuurkundigen / en beveſtigd ook de ervaarenheid. Want dewyl ten tijde der verſameling de kracht der inbeelding gemeenlijk op ſijn ſterkſte is / om dat van de ziel alle haare krachten in ſpand; ſo volgd daar uyt ſoodaanig een indrukking in de vrucht / als welke beſtaat uyt een ſeer dunne en buygſaame ſtoffe. Niet dat de inbeelding door ſich / of door haar eygen kracht ſoude vermogen eenige lighaamlijke hoedaanigheid voort te brengen; maar door ſoo verre ſy de geeſten / het bloed / en de ſappen beweegd / uyt welker verſcheyden beweging / en t' ſaamenvoeging / veelerley hoedaanigheden in het lighaam werden veroorſaakt.

· En op deeſe wijze word de afbeelding van eenig voorwerp / des ſelfs verwe / en andere diergelijke toevalligheden / die te vooren in de inbeelding zyn opgevat / tot de ſtoffe van de vrucht overgebragt. Ja de ervaarenheid leerd / dat dikwils de ſtoffe van de vrucht ſoodaanigen vorm werd toegebracht / die deſelve geheel vreemd / ja tegenſtrijdig is / alleenlyk om dat ſoodaanigen ſaak voor de gedagten heeft geſweefd: want hier toe / als tot ſijn oorſprong / moet het gebragt werden / dat uyt twee Blanke Ouders een jonge Moor gebooren is / om dat de Moeder een Moor / welke in haar ſlaapkamer uytgeſchilderd ſtond / geduurig in haare inbeelding ſich vertegenwoordigde

Auguſtinus in de 93 Vraage over Geneſis, ſchrijfd / ter gelegenheid van die plaats / welke wy nu verhandelen / het volgende onder andere dingen. Maar men verhaald ook, dat het een ſeekere Vrouw ſoude gebeurd zyn (gelyk men het ook beſchreeven vind in de Boeken van den Ouden en 'er Ervaaren Genees-meeſter *Hippocrates*) dat deſelve op vermoeden van overſpel ſoude geſtraft geworden zyn, om dat ſy een ſeer ſchoon kind, 't geen van beyde de Ouders, of yemand van het geheele geſlacht *eenigſins geleek*, had ter weereld gebragt; ten zy den *bovenverhaal*den Genees-Meeſter de ſwaarigheid had opgeloſt, raadende te onderſoeken of 'er moogelijk niet eenig diergelyk ſchildery in de kamer was te vinden; 't welk ook gevonden zynde, wierd de Vrouw van dat quaad vermoeden verloſt. Doch het blykt niet genoegſaam, wat nuttigheid de t' ſaamenbinding der roeden van drie verſcheydene boomen heeft kunnen toebrengen tot Jacobs oogmerk; om naamelyk het getal der geſpikkelde *of gevlekte* Lammeren te doen vermenigvuldigd worden; dewyl het, om dit oogmerk te bereyken, niet verſcheeld, of roeden van eenerley hout dus werden toegeſteld, dan of 'er verſcheydene ſoorten van hout werden toe gebruykt, dewijl 'er alleenlyk werd vereyſcht dat het hout verſcheyden verwen heeft: waarom dan deeſe ſaak ons noodſaakt om hier in na eenige voorſpelling, of figuurlyke beteekenis te onderſoeken: want Jacob heeft dit buyten twyfel gedaan als een Propheet; waarom hy ook in deeſen van geen bedrog is te beſchuldigen: want het is niet te gelooven, dat hy ſoo iets ſoude gedaan hebben, ſonder een voorgaande Geeſtelyke openbaaring. Tot dus verre den H: Auguſtyn.

't Is een ſaak die bekend is / en door de ervaarenheid doorgaans word beveſtigd / dat dikwils door de ſterke inbeelding der Moeders den kinderen veelerley dingen worden aangebragt / en den ſelven vlekjes / ſproeten / wratten / ſchrapjes / en dikwils ook de gedaante en afbeeldingen eeniger vruchten / ook wel vlekken van rooden wyn / en diergelijke dingen meer / werden ingedrukt. Soo gebeurd het wel dat veele vrouwen / door het aanſien van een Haas / kinderen hebben ter weereld gebragt / welker bovenſte lip geſpleeten / of als door midden geſneden was.

Als 'er dan gevraagd word of die konſt / welke Jacob hier heeft gebruykt / ſoo natuurlijk zy geweeſt / dat ook het gevolg van de ſelve natuurlijk was / of niet? ik meyn dat men diend te antwoorden / dat ja waarlijk dit natuurlijker wyze heeft kunnen geſchieden / en dat tot die uytwerking natuurlijke oorſaaken het haare gedaan hebben; doch echter / dat God deeſe konſtgreepen van Jacob ſoodaanig heeft gezegend dat het geene hy aanving hem volkomelijk na ſijn wenſch is gelukt.

Waar in dan ook kan aangemerkt worden een ſonderlinge beſtuuring der Godlijke Voorſienigheid / want deeſe genoemde oorſaak is niet ſoo krachtig / noch noodſaaklijk / of de ſelve ſchiet dikwils te kort; dewyl het een deel-oorſaak is welke dikwils van een ſterker kan krachteloos gemaakt en verydeld werden; 't geen die geenen noch daagelijks ondervinden / welke ſoeken / door dit ſelve konſtje / honden / vogelen / of andere dieren / op verſcheyden wyzen geblekt te verkrijgen / welke ſich dikwils / niet tegenſtaande alle van haar aangewende moeyte in haare verwagting bedrogen vinden. Verhalven ſchynd men te moeten vaſt ſtellen / dat God / willende Jacob zegenen en ryk maaken / door een byſondere ſamenlooping de inbeelding der ſchaapen heeft vaſtgehecht op het geſicht van die veel verwige roeden / en dat Hy de tweede oorſaaken ſoodaanig heeft bewoogen / dat de ſelve / werkſtelling gemaakt zynde ſonder eenige verhindering alles na het oogmerk van Jacob hebben voortgebragt.

Hier ontrent word nu wel gevraagt / welke de Natuurlijke reden of oorſaak zy / waarom de ſchaapen / op het geſicht der veelverwige roeden ontfangende / lammeren hebben voortgebracht / die den roeden in opſicht der verwe gelijk waaren?

Ten antwoord hier op diend. De vorming van de vrucht kan door de inbeelding des moeders geholpen / en ook / ſoo lang / deſelve noch teder is / veranderd worden; 't geen op deeſe wyze toegaat: de beeltenis van de geſiene of ingebeelde ſaak / om dat de ſelve met der daad in de herſſenen is afgeſchilderd / word door middel der dierlijke geeſten / welke in de holligheden der herſſenen gevonden worden / gebracht na de algemeene ſitplaats der ſinnen / en van daar weder / door behulp van het bloed dat door de aderen loopt / na de Baarmoeder / en eyndelijk door de aderen der navel tot de vrucht ſelve. En dit geſchied op gelijke wijze / op welke de beeltenissen van ſienlijke dingen / door middel van tuſſen beyde zijnde ſienelijke bolletges / van ſeer verre op eenig papier of tot ons oog werden overgebracht en afgeſchilderd / of op die wyze gelijk de geluyden door ſeer ver afgelegene tuſſenruymtens der Lucht gevoerd werden.

De tedere vrucht nu ontfangd gemaklijk / om desſelfs ſachtigheid / die beeltenis welke door 's moeders inbeelding deſelve ſterk word ingedrukt; welke verbeelding in het begin heel kleyn is / maar ſy groeyd met de vrucht dagelijks meer en meer aan / en word ſoo te mets tot haare volmaaktheid gebracht; even gelijk men doorgaans ſiet / wanneer eenige beeltenisſen maar even met een penneme s op de ſchors van een pompoen werden geſneeden / deſelve met de vrucht allenxkens grooter en volmaakter werden.

Dit gevoelen ſal te beter kunnen begreepen worden / indienmen overweegd dat alle gevoelen / of de oefening der ſinnen / ontſtaat uyt een daadelijke en lighaamlijke ontfanging eeniger bewegingen in de herſſenen / welke bewegingen dan / en de veranderingen daar uyt ontſtaande / ligtelijk door middel der dierlijke geeſten tot de vrucht werden overgebracht.

Voeg hier by dat de ziel welke met het lighaam vereenigd is / het beginſel zy der werkingen van het geheele ſamenſtel / en wel een ſeeker voortreffelijk beginſel / 't welk het lighaam na ſijn eygen aart en natuur ſchikt: want / (na het ſeggen van den Wijsgeer Ariſtoteles; in deſſelfs tweede Boek van de ziel) de ziel is met het lichaam vereenigd, als deſſelfs vorm, eynde, en beweger: na dat nu die Beweeger des lighaams is aangedaan / door het oordeel dat hy veld van die bewegingen / welke hy door middel van de werktuygen

gen der ſinnen ontfangt / daar na beweegd en richt hy ook het lighaam ſelve / het ſelve ſoo veel ſijn natuur trachtende gelijk te maaken / als immers mogelijk is: en de ziel draagd ſich omtrent het lichaam / even als eenig Konſtenaar omtrent een konſtig ſtuk werks: want gelijk een Konſtenaar de gelijkenis van het voorbeeld / 't geen hy in ſijne gedagten bevat heeft / indrukt in het werkſtuk dat hy onderhanden heeft; ſoo drukt ook de gevoelige ziel de beeltenis / welke ſy in die laatſte hitte der wellust / en ſoo in de ontfangenis ſelve / heeft opgevat / in de jonge vrucht in.

Het is ook bekend dat en de inbeelding / en de teeling / werkingen zijn van een en het ſelve dier / en om dat de hoedanigheden / waar uyt die beyde voortvloeyen / behooren tot het ſelve onderwerp / waar toe alle de andere werkingen betrokken worden / ſoo is onder deſelve ſoo een groote overeenkomſt van neygingen (gelijk ook onder alle de hoedanigheden waar door het dier beſtuurd word) dat ſy onderling malkanderen wel tot deeſe of geene werkingen / of lijdingen / kunnen brengen. Hier van daan is het dat / wanneer de teelleden overvloedig met zaad voorſien zijn / de inbeelding ook met wellustige voorwerpen vervuld is; en dat wederom aan de andere zijde / wanneer de inbeelding van de ziel ſich beſich houd met wellustige ſaaken / ook de teelleden / ſchoon 'er anders geen overvloed van teelzaad mocht zijn / ſullen opſwellen en ontſtooken worden; ſoo groot een overeenſtemminge is 'er tuſſen de inbeelding en de voortteelende hoedanigheid.

Vervolgens te gevoelen / en iets door een lighaamlijk gevoel te bekennen / is (na het meeſt aanneemlijkſte gevoelen der Wijsgeeren) een ſeekere lijding; want het geſchied door het ontfangen van een ſeekere beweging / dewelke van een gevoelige ſaak met de gevoelende werd medegedeeld. Dat lyden nu is niet anders / als dat de ziel ſelve eenigſins word dat geene 't welk van haar bekend word: waarom de ziel eenigſins alles is / om dat / dewijl ſy bequaam is om alle dingen te kennen / ſy ook eenigſins een gedaante aller dingen kan ontfangen. 't Is wel waar / ſy ontfangt die niet onmiddelijk door haar ſelve / maar in het lighaam als haar onderwerp / en door middel van de werktuygen des lighaams.

Want de gevoelige ziel der dieren (van de redelijke ziel der menſchen handelen wy nu niet) heeft van en door haar ſelve geenerley beweging of lijding / maar alleen in het werktuyglijk lighaam / en ſulks nog maar als het wel geſteld is / en ſonder het ſelve kan ſy noch gevoelen / noch door hertstochten beweegd worden / noch eenige dierlijke beweging voortbrengen. Derhalven een dier / 't geen door lighaamlijke werktuygen iets daadelijk kend / werd geeſtelijker wijze gelijk met die ſaak welke gekend word; en dat het welk 't ſelve teeld maakt het ſijns gelijk (ja alles wat iets werkt / tracht / ſo veel mogelijk is / dat geene waar op het werkt ſich ſelve gelijk te maaken) 't welk inderdaad eygentlijk voortteelen is. Soo dan het geene iets daadelijk kend / ook met der daad eenigſins het ſelve gelijk is / en vervolgens dat 't welk het voortteeld ſich ſelve gelijk maakt; ſoo moet ook volgen dat ſoo een dier / 't welk te gelijk iets ſiet en teeld / ook ſoo iets teeld dat gelijk is aan die ſaak welke het ſiet / om dat het ſelve ſodaanig is. Doch op dat ſulks geſchiede / ſo is het noodſaaklijk dat het iets aanſie in de hitte ſelve der verſameling / op dat het ſo te gelijk teele en aanſchouwe. Want een dier brengd ſijns gelijk niet voort in opſicht van die ſtaat in welke het geweeſt is of nog komen ſal / maar alleen gelijk het in de voortteeling met der daad is.

Vervolgens moet men denken / dat alle de werkelijke hoedaanigheden voortkomen van de ziel / maar de Lijdende van de ſtoffe. 't Geene dan in het zaad uytwerkende is tot de voortteeling / dat is van de ziel; en het geen genereerd / genereerd meeſt na de ziel / want te genereeren is iets te doen, of te werken; maar gegenereerd te worden, dat begind eerſt van het lighaam dat geformeerd moet worden / om dat ſulks is iets te lijden / of te ontfangen: derhalven word de uytwerkende kracht van de geene die genereerd ('t geen de ziel inſonderheid eygen is) overgebracht tot het lighaam van de ſaak dewelke gegenereerd ſal worden. 't Is derhalven met de reden overeenkomende / dat die dingen eerder tot het gegenereerde werden overgebracht / dewelke in den genereerende na de ziel gevonden worden / dan die na het lighaam daar in zijn; en ook dat die dingen liever op het lighaam van de ſaak die geteeld word werden overgeſet / dan op deſſelfs ziel. Even daarom is het ook redelijk / dat het ſelve lighaamlijk geſchiede in het lighaam van die gegenereerd word / 't geen geeſtelijk was in den genereerenden / dat is / 't geen werktuyglijk is bevat van den genereerder door middel der dierlijke geeſten. Hierom ſal men ſien dat van een wit dier / 't welk ſich een ſwart dier in de gedagten vertegenwoordigd / eerder een ſwart dier ſal werden voortgebracht / dan van een ſwart dier / 't geen ſich een wit dier in gedagten houd.

Eyndelijk diend aangemerkt te worden / dat de kracht van voortteeling beyde in het mannetje en wijfje gebonden word / en dat dan inſonderheid ſo iets (als waar van wy nu ſpreeken) ſal gebeuren / ſo het komt voor te vallen / dat beyde het mannetje en wijfje te gelijk in de hitte ſelf der verſameling / een ſterke inbeelding hebben van een ſelve ſaak. Den Oudvader Auguſtyn verhaald in ſijn 18 Boek aan het 5 Hoofdſtuk / dat by de Ægyptenaars nooyt een Os ontbrak / die met ſeekere witte vlekken was geteekend / welken ſy Apis noemden / en als een God eerden; en hy meynd dat ſulks is geweeſt een uytwerkſel van quaade Geeſten / welke / om de Ægyptenaars te bedriegen / een koe voorſtelden de gedaante van ſoodanig een Stier / welken ſy geſtaadig alleen in 't oog had / op dat ſoo, ſegd den Oud-Vader / haar luſt en verhittede drift van de ſelve dat ſoude overneemen, 't geen op het lighaam van haar vrucht ſich oogſchynlijk mogt vertoonen.

Tot een aanhangſel ſal ik hier nog by voegen / dat dit ook / myns oordeels / opmerking en verwondering weerdig is / dat de vrucht aan dat lighaams gedeelte / 't welk de moeder in haar ſterkſte inbeelding heeft aangeraakt (en wel byſonder wanneer de vrucht nog teder is / en in de eerſte maanden der dracht) dikwils ſal vertoonen de beeltenis van een ſaak welke de moeder op die tyd heeft aangevat.

Om dat 'er een ſekere betrekking en gemeynſchap is tuſſen de leden van de vrucht en van de Moeder / van wegen beyder vereeniging door de vaten der navel. Wanneer 'er dan eenige beweging in de voet of arm des Moeders word ingedrukt / het ſelve geſchied ook eenigſins in de voet of arm van de vrucht: waarom ook / wanneer daar eenige verandering voorvald / en in de herſſenen werd ingedrukt / ſoo ſal ook de gedaante van een ſaak / welke ſterk in de inbeelding is ingedrukt / door middel der dierlijke geeſten / eerder tot deſelve leden dan tot andere werden overgebragt: om dat de vrucht met deſſelfs moeder als 't waare maar een en deſelve ſaak is / en van de ſelve luſten en inbeeldingen werd aangedaan: want de geeſten der deelen werden noodſaaklijk op deſelve wijze aangedaan als het geheel.

XXX.

XXX. PLAATS. *Geneſ.* 34: 25.

En het geſchiede ten derden dage, toen ſy in de ſmerte waaren, ſoo namen de twee ſoonen Jacobs, Simeon en Levi, Broeders van Dina, een ygelijk ſijn ſweerd, en quamen ſtoutelijk in de Stad, en doodden al wat manlijk was.

DE vraage is hier/ waarom Simeon en Levi liever op den derden dag/ dan op eenige andere/ de Sichemiten zyn aangevallen?

De Gemeene Latijnſe Overſetting drukt de oorſaak daar van ten naaſten by uyt/ wanneer deſelve deſe vertaaling heeft: En het geſchiedde ten derden dage, op welke de ſmerte der wonden op het bevigſte is. Dat is wanneer de Sichemiten/ die nieuwlijks beſneden waaren/ belet zijnde door de hevige ſmerte van haar ontfangene wonde/ buyten ſtaat waaren om ſich tot haare verweering te bereyden. Want dat de Inwoonderen van Sichem op den derden dag na haare beſnyding met ſeer hevige pijnen wierden aangetaſt/ ſulks was niets vreemds of ongewoons/ of 't geen hun by geval/ of door eenige byſondere oorſaak/ overquam: maar de ondervindingen der Hebreen beveſtigen dat dit gemeen was aan alle die beſneden wierden. Want het is bewijslijk/ dat de Jooden dit dikwils in die wonde der Beſnijdenis hebben ondervonden; inſonderheid wanneer ſy volwaſſene Vreemdelingen/ hoedaanige haare ſlaaven of knechten waaren/ beſneden.

Het ſelve getuygen ook de Geneesmeeſters/ en inſonderheid derſelver Prince Hippocrates, niet wel met naame van de beſnydenis/ maar in het gemeen van allerley ſlag van wonden of verſweeringen. Want deſe ſchryft in ſijn boekjen van de Breuken op de volgende wyze: Maar die menſchen welke het voor goed houden de wonde ſlegts een of twee dagen te verbinden en te beſwagtelen, maar deſelve op den derden of vierden dag, met het inſteeken van linnen doeken, drukken, en ſoo meeſt openenen en van een trekken; die, ſeg ik, gaan heel onweetende te werk in een ſtuk, waar op in de Geneeskonſt inſonderheid agt gegeven diend te werden. *Want op den derden of vierden dag mogen de* wonden geenſins rouw of onſacht gehandeld worden, en, op dat ik het alles met een woord bevatte, op die dagen moetmen ſich wachten van met een enter-yſer in de wonden te komen, en van alle andere dingen die de ſelve konnen doen ontſteeken. Want in het gemeen ſiet men dat de meeſte quetſuuren op den derden en vierden dag weder op nieuw beginnen te ſmerten; ſoo wel die ſich ſetten tot ontſteeking, en het opwerpen van vuyligheden; als dewelke op koortzen uytkomen. En dit voorſchrift, ſoo eenig ander, is inſonderheid noodig en nuttig wel te werden opgemerkt. Want wat dog is 'er 't geen eenig ſonderling gebruyk heeft in de Geneeskonſt, niet alleen in opſigt van verſweeringe, maar ook van veele andere quaalen, dat hier mede niet eenige gemeenſchap heeft? Ten zy iemand ſeggen wilde dat ook andere ſiektens verſweeringen waaren; welk ſeggen waarlijk al eenige waarſchijnlijkheid heeft; want deſelve hebben al op veelerley wyze gemeenſchap met malkander. Dus ſchryft Hipocrates, dewelke met dagelijkſe woorden toond/ dat in allerley ſoorten van wonden of ſweeren/ welke eenigſins groot of aanmerklijk zyn (want de kleyndere zyn niet gewoon eenige ontſteeking aan te brengen) de pynen doorgaans ten derden of vierden dage ſwaarder en heviger worden. De oorſaak waar van hy ſchijnd met deſe woorden te hebben willen uytdrukken: ſoo wel die ſich ſchikken tot ontſteeking en het opwerpen van vuyligheden, als dewelke op koortzen uytloopen. Om dat naamelijk de brandige ontſteekingen/ en de vloeijing van etter en vuyligheden/ en de koortzen gewoonlijk op den derden of vierden dag/ na dat eenig deel gequetſt is/ ſich beginnen te openbaaren. Want op den eerſten dag/ wanneer iemand gewond is/ ſoo ontſtaat gemeenlijk de pyn maar uyt de van eenſcheyding van het vleeſch/ 't zy door de quetzing ſelve/ of wanneer het beſchadigde deel door den Wondheeler gehandeld word; maar wanneer het verband daar op gelegd is/ ſoo ſtild de pyn wel haaſt/ om dat/ naamelijk/ de oorſaak van de pyn ophoud/ dewyl de ſmert niet veroorſaakt word/ wanneer de deelen reeds van een geſneden zyn/ maar wanneer eenig deel daadelijk doorſneden word. Want aangemerkt de pyn is het gevoel van een ſaak welke eenig verderf aanbrengd/ en dat die lyding/ niet welke alreede geſchied is/ maar welke nog daadelijk geſchied/ dat gevoelen verwekt/ ſoo volgd ook/ dat ſoo haaſt als de uytwendige oorſaak is weggenomen/ ook ſoo een beſchadigd deel ſonder ſmert of koortze blyfd/ ter tyd toe dat 'er weder eenige nieuwe oorſaak van ſmerte of koortze bykomd: te weeten ſoo lang tot dat eenige vogtigheden tot het beſchadigde deel komende toevloeijen/ daar door de ontſteeking meer en meer toeneemd/ of ook de vuyle materie/ om welke redenen dan ook ſomtyds de koortze daar toeſlaat.

Waarom nu deeſe vloeijing niet voor den derden dag vernomen word? ſulx ſchijnd ook Hiprocrates te hebben aangeweeſen! wanneer hy ſeyde/ dat die waarſchouwing/ welke hy gedaan had/ niet alleen maar behoorde tot verſweeringen; maar ook tot ſeer veele andere ſiektens. Te weeten de ſelve oorſaak ſchijnd gevonden te worden ſoo in de verſweeringen/ als in alle andere ſiektens welke van een ſeekere ſtoffe afhangen/ en verheffingen/ of verſweeringen onderhevig zyn (want dog de ſweeren veretteren niet uyt haar eygen natuur/ maar om de toevloeijende vogtigheden) welke is den aart der ſappen/ dewelke bewogen en gaande gemaakt zynde ſiektens veroorſaaken of doen toeneemen. Want die verwiſſelingen/ of omloopen der ſiektens/ 't zy alle-daagſe/ 't zy anderdaagſe of derderde-daagſe/ worden veroorſaakt/ om dat in het lighaam ſommige deelen gevonden worden welke bereyd en bequaam zyn om eenige ſtoffen of vogten te ontfangen/ en weder ſommige anderen om de ſelve toe te ſenden. De toeſtel der ontfangende deelen is/ ſmerte/ of ſwakheid: doch der toeſendende, een meenigte van ſappen/ of een bedorven hoedaanigheid. Een deel dan dat ſweerd is bequaam ter ontfanging; want het ſelve is ſwak/ en niet ſonder pyn; en zy dan het overige lighaam ſeer ſuyver en uytgeledigd is/ (want in dit geval ſullen mogelijk die hevige pynen nooyt wederkomen) ſoo ſal 'er niets ontbreeken/ waarom 'er geen vogtige ſtoffen ſouden na toe vloeijen; welke haar eygen aart behoudende/ ſal op den tweeden dag ſlym komen toeſchieten/ zynde een ſagte/ gematigde/ en geenſins ontſteekende vogtigheid; maar op den derden dag een geele gal/ zynde een ſcherpe/ bytende/ en ſeer hittige vogt; met welke/ van wegen de pijn/ ook noodſakelijk bloed komt toevloeijen; 't welk dan ontſteekingen en koortzen veroorſaakt/ dewelke/ dewijl ſy in een dag tijds niet konnen verſagt worden (als die aan uytwendige oorſaaken haaren oorſprong verſchuldigd zijn) maar op het allerſpoedigſte in de tijd van vierentwintig uuren/ ſo duuren ſy noodſakelijk tot den volgenden dag/ welke de vierde is na het ontfangen der wonde. Dit dan (ſegd Valeſius) is de oorſaak waarom de pijnen der quetzuuren gemeenelijk op den derden dag heviger worden. En even om de ſelve oorſaak moeten de Wondheelers (gelijk Hippocrates leerd) na dat ſy eerſt de wonde met de lippen hebben toegeſloogen/ of (na vereyſch van ſaaken) toegenaayd/ deſelve niet voor het eynde van de vierde/ of den vijfden dag eenigſins ſagten/ of anders/ als heel ſachtelijk handelen/ alleenlijk ſoodaanige

nige dingen daar opleggende dewelke de ontſteeking beletten.

Simeon en Levi van deſe tyds gelegentheid waarneemende/ hebben dus aan deeſe pynlyke menſchen gemaklyk ſoo groot een nederlaag konnen toebrengen / als hier van Moſes verhaald word. Hoe wel het den Geleerden D. Paræus buyten alle twyſel ſteld / dat Simeon en Levi buyten hun Vaders weten een hoop van gewapende knechten by ſich gehad hebben ; dewyl ſy anders met haar beyden niet wel bequaam ſouden geweeſt hebben om ſoo groot een ſlagting te volbrengen. Deeſe oorſaak / welke Moſes hier uytdrukt / heeft den Geſchied-ſchryver Joſephus verſwegen in het 4. Boek het 27. Hoofdſtuk ſijner Joodſe Oudheden. Joſephus naamelyk heeft niet willen onder de Heydenen bekend maaken het Godloos bedrog / het heyligſchendig voorwendſel en het misbruyk der Beſnydenis / de trouwlooſe bondbreuk / en de beeſtelyke woede en wreedheid van de Sonen Jacobs / (dat is der Hoofden en Vorſten ſijns Volks) welke ſy in die ſnoode en gruwlyke moord aan de Sichemiten bedreeven / hebben begaan. Want voor eerſt Joſephus, deeſe geſchiedenis verhalende / ontveynſd het bedrog der Soonen Jacobs; en het verbond / dat ſy trouwlooslyk met Hemor en Sichem gemaakt hebbende / noch trouwlooslyker hebben geſchonden ; ſpreekende met een woord van de Beſnydeniſſe / welke Jacobs Soonen van de Sichemiten bedongen als een voorwaarde / op welke ſy Dina aan Sichem ten huwlyk ſouden geeven. Ten tweede de reeden / waar door de Soonen van Jacob / daar ſy maar weynige in getal / het volk van Sichem ſoo gelukkiglyk hebben konnen ombrengen / ſchryfd Joſephus niet toe aan de verſſe wonde der beſnydeniſſe / en de ſmerte / waar door de Sichemiten magteloos / en als met ſeekere banden vaſtgehouden zynde / verhinderd zyn ſich tegen Jacobs Soonen / die op haar aanvielen / ter weer te ſtellen ; hoedaanigen reden de H. Schrift te deeſer plaatſe ter nederſteld : maar hy brengd een andere reden daar van by ; dat 'er naamelyk een heylige dag was / welke de Sichemiten met veel pracht met maaltyden en lekkernyen vierden ; op welke tyd het den ſoonen Jacobs niet ſwaar heeft gevallen de Sichemiten / die hier op niet verdagt waaren / maar ſorgeloos met wyn opgevuld en in een diepen ſlaap geſonken waaren / met ſchielyken overval te verraſſen / en door de ſcherpte des ſweerds te doen omkomen. Den Ouden Jacob nu heeft dit doen ſijner ſoonen t' eenemaal of gekeurd / gelyk te ſien is Geneſ: 34: 30. en Geneſ: 49: 5-7. Simeon en Levi zyn gebroeders : haare handelingen zyn werktuygen van geweld. Mijne ziele kome niet in haaren verborgenen raad ; myne eere worde niet vereenigd met haare vergadering : want in haaren toorn hebben ſy de mannen dood geſlagen, en in haaren moedwil hebben ſy de oſſen wechgerukt. Vervloekt ſy haaren toorn; want hy is heftig, en haare verbolgenheid ; want ſy is hard : ik ſalſe verdeelen onder Jacob, en ſalſe verſtroijen onder Iſraël.

XXXI. PLAATS. *Geneſ.* 36: 24.

Hy is die Ana, die de Muylen in de Woeſtyne gevonden heeft, toen hy ſijnes Vaders Zibeons Eſels weydde.

HEt grond woord ימים Jeemim, dat in de Hebreeuwſe Text ſtaat / word (gelyk de Maſoreten waargenomen hebben) in de geheele H. Schrift nergens meer / dan alleen op deeſe plaats / gevonden. Van des ſelfs beteekeniſſe is het gevoelen der Taalkundigen ſeer verſcheyden. Sommige meynen dat dit woord Zeen beteekend ; even of Ana verſamelingen van wateren in de Woeſtyne gevonden had. Andere willen dat door dit woord uytgedrukt worden warme wateren ; welke beteekeniſſe ſy haalen uyt de Phæniciſe taal / welke de Hebreeuwſe heel na by komt. Daar zyn 'er welke meynen dat Ana Woud-eſels by andere Eſelen gebracht heeft / en dat hy deeſe vermenging heeft uytgevonden / op dat daar uyt ſnelle Eſelen ſouden voortkomen / dewelke ימים Jeemim genaamd worden. Doch de meeſten houden het daar voor / dat deeſe Ana eerſt en hoop Merryen van Eſels heeft laaten beſpringen in de Woeſtyne, op dat van deſelve Muyl-eſels (een nieuw ſoort van dieren) ſouden voortkomen. Dit laatſte gevoelen (als wel het gemeenſte) ſullen wy volgen.

Ter gelegenheid deeſer plaats is men wel gewoon te onderſoeken / of de teeling der Muyl-eſelen tegen de Natuur zy ?

Ten antwoord op het voorgeſtelde vraagſtuk diend / dat deſelve niet geheel tegen de Natuur ſchynd te zyn; want deſelve word door natuurlyke werkingen en uyt natuurlyke beginſelen te weeg gebragt. Een Muyl-eſel is ook een Natuurlyk ding ; en de tyd van de voortteeling der Muylen is ook door de Natuur bepaald : want van der ſelver ontfangenis tot de baaring toe is een ſeeker en vaſt tydperk van de Natuur geſteld / even-gelyk in de andere dieren.

En hier tegen (na het ſeggen van Pererius) ſtryd niet / dat een Muyl-eſel niet werd van ſijns gelyk in ſoort voortgeteeld / want even het ſelve geſchied ook aan ſommige planten / en dieren / welke niet uyt zaad van haar ſoort / maar uyt eenige verrotte ſtoffe werden voortgebragt.

Doch in ſeeker opſigt kan de Muyl-eſel geſegd worden een dier ſtrydig tegen de Natuur / om dat deſelve voortkomt uyt een vermenging van dieren van verſcheyden ſoorten / welke vermenging God uytdrukkelyk verboden heeft Levit. 19: 19. Gy ſult geen tweederley aart uwer beeſten laaten t' ſamen te doen hebben: uwen akker ſult gy met geen tweederley (Zaad) bezaajen ; en een kleed van tweederley ſtoffe door een vermengd ſal aan u niet komen. Voeg hier by / dat het by een yder bekend is dat alle Muylen onvruchtbaar zyn / en haars gelyke niet konnen voortteelen ; een bequaamheid nochtans welke allen volmaakteren dieren van de Natuur gegeeven is. De reeden van deeſe onvruchtbaarheid ſeyden Empedocles en *Democritus* deeſe te weeſen; om dat men heeft aangemerkt dat die dieren / welke uyt dieren van twee verſcheyden ſoorten gebooren worden / van een derde ſoort zyn / en geen van beyde de ouders gelykformig ; en dat die dieren / dewelke op die wyze ter weereld komen / van wat ſoorte ſy ook zyn mogen / nooyt voortteelen ; om dat uyt deſelve noch weder een vierde ſoort van dieren ſoude voortkomen / en uyt die weder andere / en dus ſouden de ſoorten tot in het oneyndige vermenigvuldigd worden ; 't geen de Natuur / die altyd een eynde ſoekt / met al haar vermogen tracht te vermyden. Sie van deeſe ſaak Roderic: a Caſtro, in ſijn derde Boek van de Natuur der Vrouwen, aan het tweede Hoofdſtuk.

Om de voorgemelde reedenen dunkt het my niet waarſchynlyk dat de Muylen in het begin met de overige dieren van God ſouden geſchaapen zyn ; hoewel ik niet ſoude durven ſtaande houden dat voor de tyden van Ana nergens eenige Muylezels ſouden te vinden geweeſt zyn ; want het doch dikwils gebeurd dat beeſten van verſcheyden ſoorten / welke het beſtuur der meeſterſchap der menſchen niet onderworpen zyn / ſich met malkander vermengen / en dat uyt die verſameling verſcheyden vermengde ſoorten werden voortgebragt : 't geen men inſonderheid in Africa ſiet gebeuren. Want in dat Weerelds-deel komen / van wegen de droogte / de dieren uyt verſcheyden plaatſen na eene Rivier om te drinken toeloopen / en aldaar de teelluſt gaande geraakt zynde / verſamelen dikwils

ve-

beeſten van verſcheyden aart / waar uyt dan ſoodaanige gemengde geſlagten voortkomen / als daar zijn De Luypaard, de Giraffe of Camelopardalis, de Muyl-ezel &c. ſommige getuygen van den Adder, het boosſte en ſchadelijkſte van alle de kruypende dieren / en boven alle de ſlangen in loosheid en argliſtigheid uytſteekende / dat deſelve luſt tot de verſameling krijgende / ſich ſoekt te vermengen met de Zee-lampreye; ten welken eynde de ſelve na de Zee-ſtrand voortkruypende door haar geſchuyffel een teeken geeft van haare tegenwoordigheid; waar op dan de gemelde Vis ſich niet onttrekt; maar ſich gewilliglijk tot de gewenſchte verſameling aan de Adder overgeeft.

De Luypaard word gebooren uyt de verſameling van het dier Pardus genaamd en van een Leeuwin. Want de Leeuw, om ſijne ſeer hittige gematigdheid verſameld niet dikwils / in tegendeel is de Leeuwin doorgaans ſeer geyl en wellustig; waarom ſy ſich dan met den Pardus vermengd / en van den ſelven beſwangerd zynde loopt ſy na het gebergte / als 't waare om roof te ſoeken / maar inder daad om daar ſonder gevaar te mogen haare vrucht baaren / 't welk van Luypaarden zyn / dat is dieren den Leeuwen en den Parden gelijk; wanneer nu de Leeuw deeſe beeſten vind / verſcheurd hy deſelve met ſijne tanden / doch / om dit te ontgaan / werpt de Leeuwin haare jongen op heymelijke en verafgeleegene plaatſen. Desgelyks komt de Giraffe of Camelopardalis voort uyt de vermenging des Cameels en des Pardalis. De Muyl uyt een Eſel en Merrye / ook wel uyt een ſtier en een Eſelin. Dus worden 'er wel honden geteeld uyt de vermenging van een Hond en een Vos, ook wel van een Wolf. So is 'er een Dier dat Lyco-pantherus geheeten word, en voortkomt uyt een Wolf en een Pantherdier. En in 't land der Griſons word dikwils uyt een Ram en een Geyt een gemengd dier gebooren / welkers voorlijf een ſchaap en het achterlijf een Geyt gelijk is. Ja daar word geſegd dat uyt een Menſch en een Eſelin of een Merrye wel ſommige Manſchepſels zijn voortgekomen.

De Natuur-kundige leeren dat / om des te gemakkelijker ſommige dieren te vermengen / ſoo dat 'er andere middelſoorten van voortkomen / men de navolgende regelen diend in achting te neemen.

1. De dieren welke men wil vermengen moeten niet veel verſchillen in grootte. Dienvolgens kunnen een Hond en een Paard niet vermengd worden; maar wel een Wolf en een Hond / een Pantherdier en een Leeuw &c.

2 Daar kunnen uyt de vermenging van verſcheyden dieren geen jongen voortkomen / 't en zy dat de tijd der dragt in die beeſten / welke vermengd worden / over een kome. Verhalven kan geen hond van een menſch gebooren worden. Noch geen Paard van een Olyphant.

3. 't Is noodig dat de dieren welke men wil vermengen ſeer geyl zyn; gelijk ook dat het geſchiede in het bloeyen van hunne jaaren.

4. Ook moet de vermenging ter behoorlijker tijd geſchieden; 't geen by veelen de Lente-tijd is. Want den aart der meeſte beeſten is ſoodanig / van natuur geſteld / dat ſy ſlegts op een ſeekere bepaalde tijd met de teelſucht worden bevangen; en daar zyn 'er weynige die geduuriglijk tot de verſameling werden aangeprikkeld.

Wanneer deeſe regelen werden waargenomen / ſoo ſullen niet alleen de beeſten ſich wel van ſelf vermengen; maar ſy worden van de Herderen ſelf wel gedwongen tot de vermenging / op dat ſoo uyt deſelve een nieuwe ſoort van dieren mocht voortkomen. Dus hebben de Ouden wel ſomtijds eenige beeſten gedwongen ſich onder malkanderen te vermengen / op dat de jongen welke die vermenging ſoude voortbrengen dies te ſterker mogten zyn. So verhaalt men dat eertijds in Indien de Honden uyt een Tygerin gebooren van een ongelooflijke ſterkte zyn geweeſt. Doch God heeft niet alleen deeſe vermenging verboden Levit. 19: 19. maar ſelf heeft hy niet gewild dat men met een Oſſe en een Eſel te gelyk ploegen ſoude, gelijk hy uytdrukkelijk ſegd Deut. 22: 10. Van de Muyl-eſels heeft Plinius, onder anderen / het volgende in ſijn 8. Boek het 44. Hoofd-ſtuk. Uyt een Eſel en een Merrye word den *Muyl-eſel* gebooren, een dier van uytſtekende krachten tot den arbeyd. Tot deeſe voortteeling kieſen ſy Merrijen niet jonger dan vier Jaaren, noch ouder dan tien Jaaren. Men ſegd ook dat deeſe twee ſoorten van dieren natuurlijker wijze een afkeer van malkander ſouden hebben, 't en zy ſy in haar jonkheid de melk dronken van dat ſoort van dieren met welke men haar wil doen verſamelen: waarom ſy dan de jonge Eſels, of de Veulens der Paarden, van haare Moeders afgenomen hebbende, deſelve in het donker leggen aan de ſpeenen der Merrijen of der Eſelinnen. De Muyl-eſel komt ook wel voort uyt een Hengſt en een Eſelin, maar deſelve is niet te breydelen, en van een ontemmelyke traagheid. Daar is aangemerkt dat de beeſten die uyt beeſten van twee verſcheyden ſoorten gebooren worden ſelve van een derde ſoort zyn, en geen van beyde haare ouders gelijk zyn; gelijk ook dat de beeſten op die wijze gebooren, van wat ſoort het ook mag weeſen, niet weder voortteelen; en dat ook dien volgens de Muyl-eſelinnen geen jongen voortbrengen: wel is waar dat men in onſe Jaarboeken wel aangetekend vind, dat ſy dikwils gebaard hebben; maar ſulks is voor een wonderteeken gehouden. *Theophraſtus* getuygd dat ſy in *Cappadocien* doorgaans voortteelen: maar dat is daar een eygen ſoort van dieren. Het achter uyt ſlaan der Muyl-eſelinnen werd verminderd door deſelve dikwils wijn te drinken te geeven. Uyt een Merrije en een getemde Woud-eſel worden Muyl-eſels gebooren die ſeer ſnel van loop zyn, ſeer hard van pooten, maar ſeer mager en ſchraal van lighaam, en van een ongetemde, doch edelmoedigen aart. Doch de Muyl-eſel van een Woud-eſel en een Eſelin geſprooten overtreft alle anderen. Dus verre Plinius.

De Muyl-eſel heeft noch eenige eygenſchappen des Eſels / als daar zijn lange ooren / de ſtem / een kruys op de ſchouders; kleyne voeten / en een mager lighaam; voor het voorige is hy gelijk een Paard. De Wijfjes Muylen zijn grooter en levendiger dan de Mannetjes. Sie daar van by Geſnerus.

Ik ſal hier noch byvoegen eene geſchiedenis uyt de verhandeling van Plutarchus, waar in hy onderſoekt welke dieren looſer zyn, de Land-dieren, of de Zee-dieren? ſijne woorden zijn de volgende. Dewyl er ſeer veele voorbeelden zyn van der dieren loosheid en ſchalkheid, ſoo ſal ik (overſlaande de ſlimme treeken en uytvindinge der Voſſen, Kraanen, Wolven, en Kaauwen, als welke al te bekend zyn) alleenlijk aanhaalen het getuygenis van *Thales* een van de Alleroudſte Wijsgeeren, van welke geſegd word dat hy hier door niet weynig lof heeft behaald, dat hy ſeer aartiglijk de eene konſt met de andere heeft overwonnen. Onder ſommige Muyl-Eſelen, welke met ſout geladen waaren, komt 'er een in het doorwaden van een Rivier by ongeluk te vallen, wanneer nu het ſout in het water begon te ſmelten, en den Muyl weder oprees, bevond hy dat ſijn laſt was verlicht, waar van hy de oorſaak aanſtonds begreep en in ſijne geheugenis indrukte; waarom hy dan in 't vervolg, ſoo meenigmaal als hy door eenige Rivier moeſt gaan, ſich ſelve al willens nederboog, en aan weder zijden in 't water dompelde, op dat dus de vaten waar in ſijn laſt was geborgen mogten onder water raaken. Wanneer Thales ſulks hoorde gaf hy laſt datmen deſelve vaten, in plaats van ſout, met wolle en ſpongien ſoude vullen, en den Muyl-eſel, dus geladen zijnde, weder voortdryven, dewelke, wanneer hy weder ſijne oude gewoonte opvolgde, en ſijn laſt

Digitized by Google

laſt met water vervulde, voelende nu dat ſijne argliſtigheid hem qualijk bequam, naderhand ſoo voorſigtiglijk door de Rivier ging, dat noyt, als tegen ſijn dank, de Vaten aan het water raakten.

Vervolgens moet nog werden aangemerkt dat de Jooden eertyds ook Muyl-eſels gebruykten om menſchen te draagen. Tot welk gebruyk van de Allergrootſte en Aanſienlijkſte Lieden haare Muylen hadden / als daar waaren Koningen / en de Kinderen van Koningen / en Prinſſen. By voorbeeld. Davids Soonen 2 Sam. 13: 29. Desgelijks ook 2 Sam.. 18: 9. David en Salomo 1 Kon. 1: 33: 38. En op dit gebruyk word geſinſpeeld / wanneer 'er geſegd word Jeſ. 66. 20. dat de Uytverkoornen uyt de Heydenen met Muylen tot de Kerke ſullen werden toegebracht.

XXXII. PLAATS. *Geneſ.* 50: 2.

En Joſeph gebood ſijnen knechten, den Medicyn-meeſters, dat ſy ſijnen Vader balſemen ſoude, de Medicyn-meeſters balſemden Iſraël.

DAt de Ægyptenaaren alle andere volkeren / in het balſemen der doode lijken / hebben te boven gegaan / is niet alleen bekend uyt de Oude geſchiedboeken / maar blykt ook by de ſtukken; want nergens ſietmen ſoo doode lighaamen / die veele eeuwen lang ongeſchonden bewaard zyn gebleeben / uyt de aarde opgraaven / als noch doorgaans in Ægypten geſchied; 't is doch van daar datmen haald die gebalſemde lichaamen / die Caromoniæ, of Mumien geheeten worden / hoedaanige ook eenige by ons te ſien zyn / welke uyt Ægypten herwaarts zyn overgeſonden. Want die mengſelen uyt Myrrhe, Aloë, Ceder-olye, Honig, Sout, Was, Lym, en Hars, hebben ſoodaanigen kracht / dat ſy de lighaamen voor het verderf bewaaren / ſoo dat deſelve eens wel daar meede beſtreeken zynde noyt ſullen verrotten. De wyze op welke de Ægyptenaaren gewoon waaren de lighaamen haarer Afgeſtorvenen te beſorgen beſchryft Herodotus in het tweede Boek ſijner Geſchiedſchriften ſoodaanig / dat hy getuygd ſulks op driederley wyze in gebruyk geweeſt te zyn / na dat ſy over de koſten met de Lykſalver konden over-komen; want na datmen meer of min daar aan te koſt hing / of na datmen meer of min ryk was / was ook de wyze der ſalving verſcheyden. Die wyze welke hy de eerſte beſchrijft was de koſtlijkſte. Voor alle andere dingen (dus ſegd die ſchrijver) haalen ſy met een krom yſer de herſſenen door de neuſgaaten uyt, en alles wat ſy dus uythalen, desſelfs plaats vervullen ſy weder met hunne ſalven en balſemen. Daar na maken ſy met een ſeer ſcherpe Æthiopiſe ſteen een opening omtrent de ingewanden, waar door ſy al den drek uythaalen; welke wanneer ſy uytgeſuyverd en met Palmwyn uytgeſwaſſen hebben, ſoo doen ſy het ſelve nogmaal met geſtooten ſpeceryen; waar na de buyk met ſuyvere geſtooten Myrrhe, en Caſſie, en andere welriekende dingen (uytgenomen Wierook) opvullende; naajen ſy de ſelve weder toe. Dit gedaan zynde ſouten ſy het lighaam met Salpeter, en ſetten het ſelve ſoo ſeventig dagen lang wech; want langer mogen ſy het in 't ſout niet laaten. Na verloop van die ſeventig dagen winden ſy het lyk wel afgewaſſen zynde, in ſeer fijn lywaat, 't geen geheel aan riemen, of ſwagtels is geſneeden, en beſtryken het ſelve met Gomme, welke de Ægyptenaars meeſt in plaats van lym gebruyken. Hier na dit gedaan zynde, maken de Nabeſtaanden een houten kiſt na de gedaante van een menſch, waar in ſy den Dooden ſtraks leggen, en hem daar ingeſlooten hebbende, wechſetten. Dus verre Herodotus.

Hier word van ſommigen onderſogt of het Joſeph wel toeſtond aan het doode lijk ſijns Vaders ſoodaanig een begraafnis te beſorgen / daar de gewoontens der Ægyptenaaren, in deeſe gelegenheid / haar oorſprong aan ſtaatſucht en Overgeloof niet weynig verſchuldigd waaren?

Ik antwoord hier op dat dit Balſemen van Jacobs doode lighaam / ſoo als het ſelve op Joſephs bevel door de Genees-meeſters wierd in 't werk geſteld / niet volſtrektelijk kan werden afgekeurd / nademaal wy ſien dat ſulks ſelf van onſen Heer Jeſus Chriſtus niet is verworpen. Sie Joh. 19: 39, 40. Nicodemus quam ook, brengende een mengſel van Myrrhe en Aloë, omtrent honderd ponden gewichts. Sy namen dan het lighaam Jeſu, en bonden dat in linnen doeken met de ſpeceryen, gelijk de Jooden de gewoonte hebben van begraaven. En Marc. 16: 1. De Vrouwen hadden ſpeceryen gekoft, om hem te ſalven. Van die Vrouwe welke Chriſti hooft geſalfd had ſpreekt hy ſelf ſoo / haar tegen ſommiger beſchuldigingen verdedigende Marc. 14: 6, 8. Sy heeft een goed werk aan my gewrocht. Sy heeft gedaan 't geen ſy konde: ſy is voortgekomen om myn lighaam te ſalven (tot een voorbereyding) ter begraafniſſe.

Maar men moet acht geeven op het eynde en de wyze van dit doen; want in beyde kan men ſondigen. Men gaat ſich te buyten in het het eynde, ſoo yemand (by voorbeeld) beſorgd dat een dood lichaam gebalſemd word / met dat oogmerk om het ſelve in ſijn huys te bewaaren / en ſijn oogen telkens met dat ſchouwſpel te verluſtigen / 't geen by de Ægyptenaren in gebruyk was. Welke gewoonte de Pausgeſinden ſchandelijk navolgen / die de lighaamen uyt haare graven opdelven / om der Dooden ledemaaten voor yders oogen ten toon te ſtellen / en met de uyterſte bygeloovigheid te doen aanbidden. Diodorus Siculus verhaald dat veele Ægyptenaars de lighaamen haarer Voorouders met veel koſten ſchoon gemaakt zynde / by haar in haare huyſen wechſetteden / en ſich met het geſicht van hunne beelteniſſen grootelijks vermaakten / ja ſelf gelijk Lucianus getuygd in ſijn ſamenſpraak van den Rouw, dat ſy tot een gaſt en drinkgeſel in haare maaltyden ſtelden een dood lighaam, dat in pekel was ingeſouten, en uytgedroogd. Even eens ſong den Dichter Silius Italicus.

Ægyptia tellus
Claudit odorato poſt funus ſtantia ſaxo
Corpora, & a menſis exſanguem haud ſeparat umbram.

Dat is / In Ægyptenland ſluyt men de lighaamen in een welriekende grafſteen, ſetſe na haar dood over eynd, en weerd ſelf de Bloedelooſe ſchimmen niet van de tafel. Andere getuygen ook dat het by de Ægyptenaaren de gewoonte was om de lighaamen haarer Ouderen den ſchuldeyſſers te pand te geeven / en hy die deſelve niet weder loſte wierd al tyd voor eerloos gehouden.

Dat nu Joſeph in dit ſijn doen deeſe of diergelijke eynde ſoude hebben beoogd / is niet waarſchynlijk: maar om dat hy ſich met een eed verbonden had het lighaam ſijns Vaders na het land Canaan over te brengen / 't geen niet dan na verloop van eenige maanden konden geſchieden; om dat / daar beneven / Ægypten een warm land was / en ſy noodſaakelijk moeſten trekken door ſandige Woeſtynen / in welke de hitte noch merkelijkelijk ſtond toe te neemen / ſoo was het ten hoogſten noodig dat Jacobs lighaam ſoo ſorgvuldiglijk wierd gebalſemd / op dat het eenige tyd konde werden bewaard / en ſonder ongemak der geenen die het verſelden overgebragt.

Ook moet men wel agt geeven op de wyze op welke dit geſchied / op dat men hier in de maat niet te buyten gaa / en 'er geen getuygeniſſen ſich vertoonen van een ydele opgeblaaſenheid in dat voorwerp der menſchlijke nederigheid en geringheid. Datmen de koſten ſoo groot niet maake dat de levenden / inſonderheid arme menſchen / daarom gebrek ſouden moeten lyden. Want met recht mag ſulks gehouden wor-

worden door een verkeerdheid en dwaasheid / dat men den rouw ſoude veranderen in pracht en overdaad / en dat men de menſchelyke elendigheid / waar van wy door de dood der Onſen ſoo gevoeliglyk werden vermaand / door die uytwendige pracht tracht te bedekken. Anders zyn maatelyke koſten niet te beriſpen / na evenmaatigheid van yemands ſtaat / gelegenheid / en goederen / gelyk ook van de landen en tyden. Joſephs gelegenheid in Ægypten vereyſte dat hy yets meer moeſt doen als het gemeen: ook moeſt hy ſich eenigſins ſchikken na de gewoontens van dat volk.

Waarom de Ægyptenaaren de lighaamen haarer afgeſtorvenen niet verbrandeden / gelykmen leeſd dat veele volkeren ſulks gedaan hebben / daar van geeſd Herodotus reeden in ſijn derde Boek. 't Is (ſegd hy) noch by de Perſianen, noch by de Ægyptenaaren niet in gebruyk geweeſt de doode lighaamen te verbranden. By de Perſiaanen niet, om dat ſy, meynende dat het vuur een God was, het ongeoorloofd agteden een God met doode lighaamen te ſpijſigen; ook niet by de Ægyptenaaren, om dat die geloofden dat het vuur een bezield beeſt was, 't geen alles wat 'er gebooren word verſlond, en 't welk, na dat het vervuld is van het geen het verſlonden en opgeſlokt heeft, te gelijk met de verſlondene dingen komt te ſterven. Hierom is het by hen ook geen gewoonte om de afgeſtorvenen den Honden, of andere Wilde dieren, om te vernielen, voor te werpen (gelyk ſommige volkeren dit gebruyk hadden) maar met ſpeceryen te ſalven, eensdeels om het geene reeds geſegd is, anderdeels op dat den Begravene van de wormen niet ſoude werden opgegeeten.

Van de Celten ſong dus Silius Italicus

At Celtæ vacui capitis circumdare gaudent
Oſſa (nefas) auro, & menſis ea pocula ſervant.

Dat is / maar de Celten hebben hier vermaak in, om een uytgehold doodshoofd (o gruwel !) met goud te overtrekken, en dat tot een drinkbeeker voor haare maaltyden te bewaaren.

By de oude Romeynen wierden de doode lighaamen der menſchen niet verbrand / maar in de aarde begraaven; en het is niet dan by ſeekere gelegenheid gebeurd / dat ſy hebben begonnen verbrand te worden; gelyk Cicero verhaald in ſijn 2 Boek van de Wetten. Het ſchynd (ſegd hy) de alleroudſte wyze van begraving te weeſen, welke Cyrus by Xenophon gebruykt; want dus word het lighaam aan de aarde wedergegeeven, en dus geplaatſt en gelegd zynde, word het ſelve als met een dekſel van ſijne Moeder bedekt. En ſoo hebben wy verſtaan dat onſen Koning Numa, in dat graf niet verre van *Ara Fontis* gelegen, op die ſelve wyze is begraven geweeſt. En wy weeten dat het geſlagt *Cornelia* tot op onſe geheugenis toe deſe manier van begraven heeft gehouden. Sylla overwinnaar geworden zynde, heeft laſt gegeeven dat de overblijfſelen van Cajus Marius, die omtrent de Rivier Anien lagen, ſouden verſtroyd worden; 't welk of hy gevreeſd heeft dat ook ſijn eygen lighaam mogt geſchieden, dat weet ik niet, immers hy heeft de eerſte uyt de Raadsheerlijke ſtam Cornelia, met vuur willen verbrand worden. Hier mede ſtemd over een Plinius in ſijn 7 Boek / aan het 14 Hoofd-ſtuk. Het verbranden ſelve (ſegd hy) is by de Oude Romeynen van geen oude inſtelling geweeſt: de lighaamen wierden in de Aarde begraaven: maar wanneermen bemerkte dat, door de langduurige oorlogen, de lighaamen der begravenen wierden opgegraven, toen is het eerſt in geſteld; en echter behielden veele geſlagten haare oude gewoontens; gelijkmen dus getuygd dat in het ſtamhuys Cornelia niemand voor den Oppergeſaghebber (*Dictator*) Sylla is verbrand geworden; en men ſegd dat hy ſulks gewild heeft, om dat hy de ſtraf van gelijke vergelding vreeſde, dewyl hy ſelf het lijk van Cajus Marius had doen opgraaven.

Wat nu Joſeph aangaat / deeſe geeſd laſt dat men ſijns Vaders lyk met ſpeceryen ſal ſalven. I. Om dat hy wilde dat aan ſijn Vader / als aan een Propheet en Voortreflijk Man / die eer ſoude werden aangedaan / de welke men gewoon was in Ægypten aan groote lieden te bewyſen. II. Om een natuurlyke reden / op dat alle verrotting en ſtank ſoude geweerd worden van dat lighaam / dat noch na het Land Canaan moeſt gevoerd worden. III. Hier word van de Uytleggeren noch hy gedaan een oorſaak van een Verborgen ſin; op dat dit naamelijk ſoude zyn een betuyging ſijns geloofs van de opſtanding der lighaamen / en een Sinnebeeld van een toekomende onverderflijkheid.

De Iſraëliten hebben namaals deeſe gewoonte uyt Ægypten in Canaan overgebragt / gelyk ſy deſelve van naderhand in het begraaven van haare Koningen en Vorſten hebben in 't werk geſteld. Soo leeſdmen van Aſa 2 Chron: 16: 14. En ſy begroeven hem in ſijn graf; dat hy voor ſich gegraaven had in de Stad Davids, en leydden hem op het bedde, het welk hy gevuld had met Speceryen, en dat van verſcheydene ſoorten; na de konſt der Apothekeren toebereijd, en ſy brandden over hem eene ganſch groote brandinge.

Het is aanmerkens weerdig 't geen Platerus ſchryfd van de manier en wyze om doode Lighaamen voor het verderf te bewaaren. In ſijne Natuurkundige Vraagſtukken. Aan het negende Lid. Daar hy op volgende wyze ſchryfd:

Dat begravene lijken, indien ſy heel diep begraven leggen, niet verrotten, heb ik neerſtiglijk waargenoomen in Lijken, welker meerendeel ik geſien heb dat, na verloop eeniger maanden, ja jaaren! na haare begraaving weder, 't zy by geval, 't zy met opſet, wierden opgegraaven; zynde door de volgende redenen hier van overtuygd. Voor eerſt, om dat men die lighamen niet verrot, of ſtinkende vind (dan alleen voor ſoo verre ſy eenigſins een vuyle lucht, even gelijk de ſlakken, van ſich geeven) noch ook krielende van wormen; maar hard en droog gelijk gerookt vlees. Of, ſoo ſy langen tyd in de aarde gelegen hebben, veranderd in aſſe, of ſeer fijne bloem, welk aanſtonds op de minſte beweeging, of geblaas, vervald en vervliegd; en dus werd vervuld 't geene God eens ſeyde Geneſ: 3: 19. *Gy zyt ſtof, en tot ſtof ſuld gy wederkeeren.*

Ten tweeden, om dat de meeſte groote en vaſtere beenen geheel en ongeſchonden blyven, welke echter, indien het vlees waarlijk verrottede: van het ſelve aangeſteeken en beſmet zynde, ook de ſelve verderving met het ſelve ſouden moeten ondergaan, even gelijkmen ſiet dat in het koude vuur, 't geen de leevendige onderworpen zyn, geſchied.

Eyndelijk om dat de aarde ſelf, boven welke niets drooger en kouder van aart is, ſoodaanige lighamen veel beter van de verrotting kan bewaaren, dan of ſy met pek of ſout waaren ingeleyd. Waar uyt dan blijkt de dwaaſe en valſche inbeelding der Grooten, dewelke dit Natuurlijk hulpmiddel, om de lighaamen der Afgeſtorvenen voor het verderf te bewaaren, in de wind ſlaande, liever een konſtig middel, (gelijk ſy het noemen) gebruyken, met deſelve te balſemen; en welke, een afſchrik hebbende van de aarde, liever willen hunne lichaamen in onderaardſe kameren aan de Vledermuyſen en wormen overgeeven, dan door die allerdroogſte en allerſuyverſte hoofd-ſtoffe allengskens verteerd te worden.

't Geen wy hier boven uyt Platerus gehoord hebben word hier door bevestigd en verſterkt / dat door een enkele uytdrooging niet alleen de lighaamen der viſſen ('t welk de dagelykſe ervarenheid genoegſaam getuygd) maar ook der menſchen / van de verrotting en verderving kunnen bewaard worden: want ik ſel-

Digitized by Google

ve heb eens menſchen lighaam geſien / 't geen in Arabien / onder het heete ſand / ſoodanig was uytgedroogd / dat het ſelve / in ſijn volkomen geſtalte / veele jaaren lang konde bewaard worden.

AANHANGSEL

Van de Begraav-Wyzen en Grafſteden der Ouden.

DE plegtigheden verders / of de gewoontens welke men in het begraaven der Dooden plerg in 't werk te ſtellen / en van welke in de Heylige Boeken word gewag gemaakt / zijn de volgende.

I. Na dat de ſieke den geeſt had gegeeven / wierden ſijne oogen door ſijne Nabeſtaanden toegeſlooten. Geneſ. 46: 4.

II. De geſtorvene wierd gewaſſen Act. 9: 37.

III. Het lijk wierd geſalfd, en met ſpeceryen ingelegd / gelijk wy nu reeds geſien hebben. By de Jooden wierd ook een ſeer groote brandinge, van ſpeceryen / en andere Reukwerken / ter eere van hunne afgeſtorvene Koningen / gebrand. Sie daar van 2 Chron. 16: 14. en 21: 19. en Jerem: 34: 5.

IV. Den doode / gewaſſen en gebalſemd zijnde / wierd in eenig vertrek / of zaale van het huys geſet Act. 9: 37, 39. 2 Kon: 4: 21. En aldaar wierd hy eenige dagen bewaard / eer dat hy begraaven wierd. En by de Ægyptenaren in 't byſonder wierd een afgeſtorvene al veele dagen op die wijze bewaard Geneſ: 50. 3. En veertig dagen wierden aan hem vervuld (want alſoo werden vervuld de dagen der geener die gebalſemd worden) en de Ægyptenaars beweenden hem ſeventig dagen.

V. Ondertuſſen vergaderde omtrent het lijk een groote ſchaare / die den Overledenen beſchreyden / en rouwe over den ſelven bedreeven. Matth. 9: 23, 24, 25. Marc. 5: 38. 39. 40. Luc. 8: 52. 54. Act. 9: 39. Want geduurende die dagen / in welke het lijk in huys bewaard wierd / was het de gewoonte by het ſelve te weenen en rouwe te bedrijven Geneſ. 23: 2. 3. en 50. 3. 4. En ten dien eynde wierden gebruykt (ook by de Jooden in navolging der Heydenen) ſoo eenige Pypers of Fleuyters, als eenige Wyven, de welke met veel gehuyl en gebaar den afgeſtorvene beklaagden / en daarom Klaagvrouwen of Præficæ, voorgangſters in het huylen geheeten wierden Jerem. 9: 17. 18. Matth. 9: 23. Marc. 5: 38. &c. op dat deſelve door droevige ſang-of ſpeeltoonen de byſtaanders tot rouwklaagen / en geween ſouden beweegen.

VI. Wanneer de tijd van het rouwklaagen nu vervuld was / en het lijk moeſt uytgedraagen worden / wierd het ſelve in ſuyver lynwaad gewonden Matth. 27: 59. Luc. 23: 53. Of het wierd in Linnen doeken gebonden Luc. 24: 12. Joh 19: 40. 20: 5. 6. 7. Dat is deſſelfs handen en voeten wierden met ſwagtels / of grafdoeken gebonden Joh. 11: 44. Maar het aangeſicht, of het hoofd wierd byſonderlijk met een ſweetdoek omwonden / ſie ter ſelver plaatſe, en Joh. 20: 7.

VII. Het lijk nu wierd uytgedraagen op een doodbaare 2 Sam. 3: 31. Of in een kiſt of baare, welke van eenigen gedraagen wierd Luc. 7: 14. (want doch den doode wierd gelegd in een kiſt / of lijkbuſſe Geneſ. 50: 26.) De doodbaare of de kiſt / en de lijkſtaatſie volgden des overledenen nabeſtaanden / vrienden / en Medeburgeren. 't Welk een gewoonte was ſoo by de Ægyptenaaren Geneſ. 50: 7. 8. Als by de Iſraëliten en Jooden. 2 Kon. 13: 21. 2 Sam. 3: 31. Luc. 7: 12. En deeſe volgden het lijk wel met rouwklagten en geween Geneſ. 50: 10. 11. 2 Sam. 3: 31. Luc. 7: 13.

VIII. Op deeſe wijze dan wierd by de Jooden het lighaam ter aarde beſteld: want het by hen niet in gebruyk was der afgeſtorvenen lighaamen te verbranden, maar te begraaven, gelijk doorgaans in de Heylige Bladen te ſien is. De Inwoonders echter van Jabes hebben Sauls en ſijner Soonen lighaamen (welke sy van de muur der Stad Bethſan afgehaald hadden) verbrand; om dat / naamelijk / deſelve nu al begonnen te verrotten en te bederven 1 Sam. 31: 12. Maar der ſelver beenderen begroeven ſy v. 13. Terwijl nu het Lijk begraaven wierd / ſoo hieven alle die daar tegenwoordig waaren by het graf met luyder ſtemme een geſchrey en weeklagte op 2 Sam. 3: 32, 33, 34.

IX. De lijkſtaatſie dus voleyndigd zynde, wierd 'er een maaltijd aangerecht / welke de Ouden gebruykten om de Nabeſtaanden en Bloedverwanten des Overledenen / welke in rouw en droefheid waaren / te vertrooſten. Jerem. 16: 7. Ezech. 24: 17. 22. Maar het blijkt uyt den Geſchied-ſchryver Joſephus in het 2 Boek der Joodſe Oorlogen aan het 1 Hoofdſtuk, dat het ook by de Jooden is in gebruyk geweeſt / dat ſelf de Bloedverwanten der Afgeſtorvenen ſulke Dood-maalen aan het Volk gaven. 't Geen ook ſchyne te kunnen beſlooten worden uyt de plaatſe Deut. 26: 14. Dat ſoodaanige Begraafnis-maal tyden ook by de Heydenen in gebruyk geweeſt zijn / is uyt de Geſchiedboeken bekend.

Die over een doode rouwe bedreven / waaren gewoon den ſelven te kuſſen Geneſ. 50: 1. Ook wel na des ſelfs grafſtede te gaan / om aldaar te weenen Joh. 11: 31. De tijd nu / die vaſt geſteld was om de dooden te beweenen / was by de Iſraëliten dertig dagen Num. 20: 29. Deut 34. 8. By de Ægyptenaaren ſeventig dagen Geneſ. 50: 3, 4. Doch Joſeph, wanneer hy het lighaam ſijns dooden Vaders na het Land Canaän voerde / om aldaar begraaven te worden / ſtelde noch een rouwe in van ſeven dagen Geneſ. 50: 10, 11.

Want de graven aangaat / deſelve wierden eertijds in een Rots of ſteen uytgehouwen Jeſ. 22: 16. Matth. 27: 60. Mar. 15: 46. Luc. 23: 53. En dus waaren de graven ſpelonken of holen waar in de dooden gelegd wierden. Geneſ. 23: 6. 17. 19: 20. 25: 9. 47: 30. 49: 29. 30. 31. en 50: 13. Joh. 11: 38. Ook was Davids graf / en dat der Koningen van Juda / in een onderaardſch huys / na het getuygenis van Joſephus in het 7. Boek der Joodſe Oudheden, aan het 12. Hoofd-ſtuk, en ook 16. Boek. 11. Hoofd-ſtuk. Eyndelijk die vijf Koningen der Canaaniten, welke Joſua liet ombrengen / wierden in een ſpelonke geworpen. Joſ. 10: 27.

Het was oud-tijds veel in gebruyk / dat de menſchen / terwijl ſy noch in leeven waren / voor ſich ſelven grafſteden bereydden. Geneſ. 50: 5. 2 Chron. 16: 14. Jeſ. 22. 16. Matth. 27: 60.

't Was ook eertijds ſeer gemeen dat elk menſch, of elk huysgeſin, haar eygen begraafplaats hadden Geneſ. 23: 6. Matth. 27: 60. Nehem. 3: 16. daar geſprooken word van Davids graven, welke David voor ſijn huysgeſin had beſorgd. Maar voor het geringe volk / welke van geen vermogen waaren / wierden geen afſonderlyke graven gedolven; maar hunne lighaamen wierden ſlechts onder malkander in gemeene graven gelegd; en hierom worden genoemd de graven der kinderen des volks Jerem. 26: 23. die graven / in welke het lighaam van de Propheet Uria, onrechtveerdiglijk ter dood gebragt / wierd geworpen / waar mede wierd te kennen gegeeven / dat hy op een heel geringe wijze / even als het veragtſte en geringſte volk / is begraaven geworden.

Hier toe moet ook gebragt worden / dat men eertijds / in het begraaven van Dappere mannen / wel gewoon was / 't haarer eere / hun ſweerd aan het hoofdeneynd te leggen / als een teeken van hunne dapperheid in den krijg. Sie Ezech. 32: 27. Die ter helle (of ten grave) gedaald zyn met haare krygswapenen: en welker ſweerden men geleyd heeft onder haare hoofden. Dus ſong

ook

Digitized by Google

ook den Dichter Virgilius, in het 6 Boek van ſijn Æneis. v. 232.

At Pius Æneas ingenti mole ſepulcrum,
Imponit, ſuaque arma viro, remumque, tubamque.

De overgeblevenen richteden ook / ter gedachtenis der Overledenen / wel een beeld of teeken op der ſelver graf op. Sie Geneſ. 35: 20. En Jacob richtede een gedenkteeken op boven haar graf; dat is het gedenkteeken van Rachels graf tot op deeſen dag.

Daar word van David verhaald / dat ſijn Soon Salomon / welke na hem overbleef / gewild heeft dat ſijn graf / ſijne beenderen / en ſijne aſſen van alle kanten overvloediglijk met rijkdommen en ſchatten ſouden voorſien worden / welke in verſcheydene kamertjes verborgen waaren. En hoe groot de meenigte deeſer rijkdommen geweeſt zy ſal iemand licht raaden / wanneer hy bedenkt dat Hyrcanus, wanneer hy dertien honderd jaaren daar na door Antiochus, (de Godvruchtige gebynaamd) beleegerd wierd / tot die verborgen ſchatkiſt ſijn toevlucht heeft genomen / en daar uyt drie duyſend talenten genomen. En dat wederom / een geruymen tijd daar na / Herodes, wanneer hy andere kamertjes opende / in deſelve ſoo veel geld vond / dat het genoegſaam was / om daar meede ſeer ſwaare koſten te doen. Buyten twijfel had dien Grooten Koning laſt gegeeven / om die rijkdommen daar met hem te begraaven / op dat deſelve aldaar ontoegankelijk / en / van wegen de eerbied / welke men aan die plaats verſchuldigd was / veylig mogten zijn. Want daar word verhaald / dat ook anderen door die ſelve reeden dikwils bewoogen zijn geweeſt / om het ſelve te doen: doch Darius heeft ſich ſelven aan allen ter belagching en beſchimping bloot geſteld / wanneer hy in de grafſtede van Semiramis inging / welkers opſchrift overgroote ſchatten beloofde / daar 'er echter van binnen niets was te vinden dan een geſchrift / waar in aan dien heyligſchendigen menſch alles quaads wierd gewenſt / om dat hy door een verfoeylijk ſchelmſtuk der dooden ruſtplaatſen had ontheyligd en geſchonden.

De dooden nu wierden eertijds begraaven; of op Heuvelen, of in 't Gebergte. Sie Joſ. 24: 33. 2 Kon. 23: 16.

Of op Akkers of Velden Geneſ. 23: 9. 19, 20. en 50, 13. Joſ. 24: 32. Dus wierden de vreemdelingen op een byſoodere akker begraaven Matth. 27: 7. want de Jooden onthielden ſich Godsdienſtiglijk om ſich met vreemdlingen uyt andere volkeren / ſelf na haare dood / te vermengen.

Of in Hoven, of Tuynen. 2 Kon. 21: 18. 26. Matth. 27: 60.

Of onder Geboomte. Geneſ. 35: 8. 1 Sam. 31: 13.

Of in hunne Huyſen 1 Sam. 25: 1. 1 Kon. 2: 34.

Of in de Steden; gelijk de Koningen van Juda in Davids Stad, 1 Kon. 2: 10. 11: 43. 14. 13. en 15: 24. En op meer andere plaatſen.

Doch meeſt wierden de dooden buyten de ſteden begraaven / gelijk blijkt uyt het geene alreede geſegd is / en uyt de plaatſen 2 Kon. 13: 21. Luc. 7: 12. Matth. 8: 28. Joh. 11: 30, 31. te ſaamen vergeleeken zynde. Ja het is bekend uyt de Geſchied-ſchriften / dat byna by alle Volkeren de de dooden buyten de ſteden begraaven wierden; op dat de menſchen door de de vuyle ſtank der doode lighaamen niet mochten gequeld worden / of de Lucht / daar door bedorven en beſmet zynde / de peſt / of eenige andere doodelijke quaal aanbrengen. Waarom dan het gebruyk ('t geen tegenwoordig by de Chriſtenen in ſwang gaat) van de dooden in de Kerken te begraaven / niet alleen door veele redenen / maar ook door het oordeel / en het volſtandig gebruyk aller volkeren werd afgekeurd. Want daar ſchynd nooyt eenig volk of landaart geweeſt te zijn / dewelke het geoorloofd geacht hebben in de Kerken / of plaatſen den Godlijken dienſt toegewijd / de lighaamen der afgeſtorvenen te begraaven. Men leeſd wel dat Lycurgus heeft toegelaaten de Dooden digt by de Tempelen te begraaven; maar ik vind niet dat ſulks ergens binnen in deſelve geſchied zy. De woorden van Plutarchus, in het leeven van Lycurgus, over deeſe ſijne inſtelling / zijn als volgd. De wijze van begraaving is door Lycurgus ook ſeer wel geſchikt. Voor eerſt, alle bygeloovigheid wechgenomen zynde, heeft hy niet belet dat de dooden binnen de ſtad ſouden begraaven, en de grafſteden dicht by de Tempelen gemaakt worden; door ſoodaanige ſchouwſpeelen de Jongelingen gewennende, om door des doods gedagtenis niet ontſteld te worden, noch voor de ſelve niet te ſchrikken, even of deſelve die geene die een dood lighaam hadden aangeraakt, of die door een graf gegaan hadden, beſmettede. Daar beneven liet hy niet toe dat 'er iets met een doode ſoude begraaven worden; maar hy gaf laſt dat het lijk alleenlijk in een purper kleed, en bladeren van een Olijfboom, gewonden zijnde, ſoude werden in het graf geſet. Hy leed niet dat des overledenen naam op ſijn graf wierd geſchreeven, 't en zy dat een Man in den oorlog, of een Vrouw als een Prieſteres geſtorven was. De tyd der rouwe ſtelde hy kort, te weeten maar van elf dagen; op den twaalfden dag moeſt men aan Ceres offeren, en het rouwbedryf ſtaaken. Dus verre Plutarchus.

Van de gewoonte der Æthiopiers ſchrijfd Herodotus in ſijn 3. Boek op volgende wijze. Na dat ſy den Overledenen hebben gedroogd, ſteeken ſy hem geheel in de pleyſter, en hem met ſchilderwerk opſchikkende, vertoonen ſy des ſelfs afbeeldſel ſoo na als doenlyk is, hier na beſluyten ſy hem in een kiſt van glas, 't geen ſy heel veel hebben; in het midden van deeſe glaaſe kiſt ſiet men den dooden doorſchynen, welke geen onaangenaame reuk van ſich geefd, noch iets vuyls of ſtinkende vertoond. Deeſe kiſt houden de nabeſtaanden een jaar lang in hunne huyſen, den ſelve de eerſtelingen aller vrugten, en offerhanden opdraagende: na verloop van een jaar brengen ſy de lijken uyt, en ſtellen de ſelve rondom de ſtad.

Dit hebben wy hier in 't korte willen byvoegen / aangaande de wijzen van begraaving / tot gemakkelijker bevatting van 't geene Geneſ. 50. van de begraaving van Jacob en Joſeph werd verhaald; en 't geen doorgaans op andere plaatſen der H. Schriften voorkomd.

Eynde des Eerſten Hoofd-ſtuks.

TWEEDE HOOFDSTUK

der

NATUURKUNDIGE VERKLAARINGEN,

Behelſende

Een Uytlegging eeniger uytgeleeſene plaatſen
uyt Moſis tweede Boek, genaamd

EXODUS.

I. PLAATS. *Exod.* 3: 13, 14.

13. Toen ſeyde Moſe tot God, wanneer ik tot de kinderen Iſraëls kome, en ſegge tot haar; de God Uwer Vaderen heeft my tot U lieden geſonden; en ſy my ſeggen, hoe is ſijn naam? Wat ſal ik tot haar ſeggen?

14. En God ſeyde tot Moſe; IK SAL ZIJN DIE IK ZIJN SAL: Ook ſeyde hy; alſoo ſuld gy tot de kinderen Iſraëls ſeggen, IK SAL ZIJN heeft my tot U Lieden geſonden.

Wy handelen hier kortelyk van Gods naam, niet als of wy de Goddelyke Natuur ook eenigſins tot de natuurlijke dingen wil- len betrekken (want gelyk God is *in* allen, en *door* allen ſoo is hy ook *boven* alles Eph. 4: 6. het beginſel uyt en door welken alle dingen zyn; en te gelyk het uyterſte eynde / tot wien alle dingen zijn Rom. 11: 36.) maar om dat wy niet twyfelen / of in die Naam, welke hier in deſe text is uytgedrukt / legd ook eenige Natuurlyke redenka- veling beſlooten.

Want wanneer God genoemd word HY DIE IS, men mag daar door twee ſaaken verſtaan; of die eeuwi- diglyk is, of die altyd is; en dus of van de tegen- woordige, of van de toekomende tyd (want ſoo heeft het onſe Nederduytſe vertaaling. En God ſeyde tot Moſe, IK SAL ZYN DIE IK ZYN SAL; ook ſeyde hy; al ſoo ſuld gy tot de kinderen Iſraëls ſeggen, IK SAL ZYN, heeft my tot u lieden geſonden. Andere weder vertaalen het / IK BEN DIE IK BEN; of IK BEN DIE IK WAS) Op welke van die twee wyzen men het ook vatte / het is Gode ten hoogſten betaamlyk / dat hy genaamd word by die is, liever dan iets anders.

En wel op de eerſte wyze; om dat / dewyl God niet kan werden beſchreeven of genoemd na ſijn ſelf- ſtandigheid / en eygen weeſen / aangeſien deſelve van geen menſch in haar volmaaktheid kan werden bevat of bekend / het noodſaaklyk is dat Hy benaamd wor- de van die goederen welke hy den ſchepſelen mede- deeld. Welke alle / nademaal ſy niet volſtrektelyk in de ſchepſelen / maar alleenlyk eenigſins / en door een ſeekere mededeeling welke van Gods allervrywil- ligſt Welbehaagen voortkomd / waar door God ſich ſelve aan alle dingen mededeeld op die wyzen / plaat- ſen / en tyd / gelyk Hy wil / ſoo is het noodig dat ſy in God op een uytmuntender wyze gevonden werden. Doch nademaal / hoewel alles in God even vol- maakt / en allereerſt is / evenwel niet alles aan allen op gelyke wyze werd medegedeeld / maar het een aan meerdere / en het ander weder aan mindere / ſoo is het hy gevolg billyk / dat God een naam werde toege- ſchreeven / ontleend van dat geene / 't welk hy aan allen mededeeld. Doch dit is alleen het weeſen, of het beſtaan. Want te verſtaan heeft hy aan weynigen ge- geeven; het gevoelen aan wat meerder / gevoed te wor- den, te groejen, en ſijns gelijk voor te brengen aan nog meerder / maar het ZYN alleen aan allen.

Maar op de tweede wyze werd God genoemd Hy die is; dat is / die altyd is, en Openb. 1: 4. 8. de Alpha, en de Omega; dat is; het begin en het eynde, die is, en die was, en die komen ſal. En Openb. 16: 5. Die is, en die was, en die zyn ſal. Om dat God alleen is volſtrektelyk eeuwig; ſoo dat hy noch opt eenig begin ſijns beſtaans kan gehad hebben / noch opt een eynde des ſelfs geraaken. Maar alle dingen welke buyten God zyn hebben haar weeſen van hem ontfangen / en kunnen ook / indien het God dus behaagde / weder vernietigd werden / ſelf die din- gen / welke God / door ſijn vrywillig Beſluyt / heeft vaſtgeſteld dat tot in eeuwigheid ſouden in weeſen blyven.

Tegenw: Nademaal God Oneyndig is / en dien vol- gens niet bepaalbaar in ſijn weeſen en beſtaanlykheid / ſoo dat Hy te gelyk zy in den Hemel / op de Aarde &c. Ja ſelfs ook buyten de ſichtbaare weereld / en ſulks ſonder eenige begin of eynde van duuring; ſoo ſchynt het dat / behalven God / noch twee andere dingen uyt haar ſelf Eeuwig en Oneyndig zyn; naamelyk de Tyd, en de Tuſſenruymte.

Antw: De Tyd is geen ſaak welke in ſich ſelven / veel min van ſich ſelven eenige weeſentlykheid heeft; maar alleen die oneyndige onbepaalbaare duuring van God / waar door wy begrypen dat God geduurig / ſonder eenig begin / of eenige verhindering heeft be- ſtaan / nu beſtaat / en in het toekomende ſal beſtaan. Soo dat de Tyd niet anders is dan een ſeekere bevat- ting en werking van onſe ziel / waar door wy Gods oneyndig weeſen in ſijn beſtaan aanmerken. De Tyd heeft doorgaans een ſeeker opſicht en betrekking op die dingen dewelke in der tyd zyn. Maar de tyd / in het afgetrokkene / en ſonder die dingen aangemerkt zyn- de / behelsd in ſich niets weeſentlyks / 't geen op de volgende wyze kan beweeſen worden.

I. Om dat alle Tyd is of Voorleden, of Tegen- woordig, of Toekoomende. De Voorleeden tyd is niet, noch ook de toekomende; derhalven / indien de tyd eenige weeſentlykheid heeft / ſoo ſal het alleen de Tegenwoordige tyd moeten zyn: maar dat ook de Tegenwoordige tyd geen weeſentlykheid heeft bewyſe- men daar uyt / om dat deſelve niet anders is dan een ondeelbaar oogenblik / 't welk altyd voortloopt / en

ſonder

ſonder eenige uytſtel Voorleden word / 't welk openbaar is niets te weeſen.

En hier uyt werd ook openbaar de ydelheid der Ondermaanſe dingen / dewelke in opſicht des Voorledenen tyds alreede dood zyn / en / wat aangaat de Toekomende tyd niets ſeekers hebben. Waarom Seneca ergens ſeer wel geſegd heeft. De tyd loopt voort, en ons verlaatende, laat in ons een ſterke begeerte na ſich achter; noch het geene voorbygegaan is, is het myne niet, noch het geene nog toekomende is: in een punct van de vluchtende tyd vlied ik ook daar heenen, en het is iets groots een weynig geweeſt te zyn. Desgelijks klaagd hy in ſijn 1 Brief. Een groot deel onſes leevens loopt door terwyl wy quaad doen, het grootſte deel terwijl wy niets doen; en ons geheele leven terwyl wy op iets anders letten, of doen, dan wy behooren. Wien ſuld gy my wijſen welke de tyd op haar rechte prijs weet te ſtellen? Die een dag behoorlijk kan waarderen? Die recht verſtaat dat hy daagelijks ſterfd? Want hier in zyn wy bedrogen dat wy na de dood, als nog toekomende, voor uyt ſien; een groot deel van deſelve is alreede voorby; want ſoo veel leeftijds als wy achter onſen rug hebben, ſoo veel heeft de dood al in ſijn geweld. Alle dingen zijn ons vreemd, en eens anders, de tyd alleen behoord ons. De Natuur heeft ons alleen geſonden tot de beſitting van deeſe eene vluchtige en glibberige ſaak, uyt welke een yder die maar wil ons kan uytſtooten.

II. Indien de tyd iets weeſentlijks was / en door ſich ſelve beſtond / ſoo ſoude het een blyvend weeſen zijn / en niet ſoo opvolgende ſonder eenige duurſaamheid ſijns ſelfs; geen ſaak welke een weeſen ontfangen heeft werd aanſtonds vernietigd / noch komd ook natuurlyker wyſe uyt niet voort; doch de tyd welke noch niet is komd / en welke is vergaat aanſtonds / en van ſelf.

III. Indien de tyd een beſtaan had / ſoude de ſelve ſeekerlijk in der tyd beſtaan / ſoo nu de tyd inde tijd was / ſoo ſoude men op die wyze tot in het oneyndige moeten opklimmen; want die tyd ſoude weder in een andere tyd zyn / en ſoo vervolgens. Dat verloop nu van tyd / 't geen allernaaſt is aan het tegenwoordige oogenblik / word oneygentlijk de tegenwoordige tyd geheeten. Soo / by voorbeeld / wanneer wy ſeggen in de tegenwoordige uure / dag / of jaar / wy verſtaan daar door die tyd van den dag welke alreede verloopen is / en welke nog volgen ſal. Maar de tyd is in haar ſelve niet anders dan de duuring der dingen in haar beſtaan / welke duuring / dewylſe is de duuring van eenige ſaak / ſoo is deſelve in haar ſelve niets met al buyten die ſaak tot welke ſy werd betrokken. Hier uyt blijkt nu dat men dat geene / 't welk in de tyd tegenwoordig is / niet te recht in 't gemeen een tyd noemd / en dat 'er eygentlijk geen tegenwoordigen tyd is; dewyl 'er inde tyd niets tegenwoordig is als een enkel oogenblik, 't welk geen tyd is, als zynde maar een ondeelbaar punct.

Wat belangd de plaats of tuſſenruymte, ook deſelve heeft noch in ſich ſelven / en veel minder uyt en van ſich ſelven eenige weeſentlijkheid: want het is maar een enkele ontkenning of afweeſendheid van eenige hinderpaal / of eyndpaalen / waar door eenige ſaak binnen ſeekere eynden werd bevat. Want wanneer wy ſeggen dat God Oneyndig is / wy geven daar mede 't kennen / dat 'er niets buyten God is / 't welk ſijn Weeſen binnen ſeekere perken ſoude kunnen bepaalen / of op eenigerley wyze ſoodaanig beſluyten / dat hy buyten deſelve niet ſoude weeſen. De Reeden ſelf nu leerd genoegſaam / en het is op de eerſte opſlag van het nog kennelyk / dat het geene alleenlijk beſtaat in een blootе ontkenning van een ſaak / niets weeſentlijk is / of eenigſins door ſich ſelve beſtaat; even gelijk hier uyt genoegſaam blijkt dat de duyſternisſe niets weeſentlyks is / om dat de ſelve werd veroorſaakt door enkele berooving van het licht.

Alle plaats heeft noodſaakelijk ſijn opſigt op het geplaatſte, als op ſijn mede betreklijke; en in dien opſicht begrypt men dat de tuſſenruymte deelbaar is / datſe of grooter / of kleynder is / of even groot als het geene daar in geplaatſt is &c. Maar de plaats aangemerkt zynde ſonder het geplaatſte heeft door ſich ſelven geen weeſen, of Weeſentlijke eygenſchappen. 't Welk op de volgende wyze werd beweeſen. I. Alle weeſen is of lighaamlijk en ſtoflijk, of geeſtlijk (want de ſtoffe, en geeſten zijn de eerſte beginſelen waar uyt de geheele Natuur is te ſaamengeſteld / en onderhouden word; zijnde het eerſte een lydend, de tweede een werkend beginſel) de plaats nu is noch lighaam / noch geeſt / en by gevolg heeft deſelve ook geen weeſentlijkheid. II. Alle weeſen is elk op ſijn eygen wyze / in eenige plaats / of ergens, want het geene nergens is / dat is ook niet. Soo dan de plaats een weeſen is / ſoo ſal dat weeſen ook in een plaats zyn / en dus ſal men tot het oneyndige moeten opklimmen; want die plaats, waar in de plaats (als iets weeſentlijks) is / moet weder geſegd worden in een plaats te zijn / en ſoo vervolgens.

Te deeſer plaatſe nu verſtaan wy door een lighaam in 't gemeen die algemeene ſtoffe aller natuurlijke dingen / de welke een is / en over al van deſelve aart en natuur. Doch die verſcheydenheid der natuurlijke lighaamen / waar door ſy in veelerley ſoorten werden onderſcheyden / gelijk ook alle der ſelver hoedaanigheden en toevalligheden / die alle / ſeg ik / hangen af van de beweging der allerkleynſte deeltjes van de ſtoffe / door welke beweging deſelve / verſcheyden hoegrootheeden en gelegendheden ontfangende / ook verſcheyden onderwerpen uytmaaken. Hier uyt ontſtaan ook den oorſprong / de gematigdheid / ondergang / veranderingen / eygenſchappen / en onderſcheyden &c: der lighaamlijke dingen. Vervolgens die eerſte toevalligheden der lighaamen / welke wy nu reeds genoemd hebben / en waar uyt alle andere voortkoomen / zijn geen weeſens, maar derſelver wyzen, waar door wy begrijpen dat ſy verſcheijdentlijk in eenige plaatſe zijn; hoedaanige wijzen zijn / hoegrootheid, gedaante, beweeging en ruſt, en der lighaamen plaats of gelegentheid. Maar van deeſe dingen werd op ſijn tyd en plaats breeder gehandeld. Het is ons genoeg te deeſer tyd te hebben aangeweeſen dat God met recht werd genoemd אהיה Ehejeh, en יהוה Jehovah; om dat Hy alleen is een Weeſen dat Noodſaaklijk is / Volſtrektelijk Eeuwig is / en door ſich ſelven beſtaat: daar in teegendeel alle andere dingen in haar weeſen en werkingen geheelijk afhangen van Gods vrye welbehagen; welke derhalven kunnen zijn en niet zyn / veranderd worden / en op veelerley wyzen in haare wyze van beſtaan verſchikt. Wy beſluyten derhalven dat alle dingen die 'er zijn / in haar weeſen, plaats, tijd, wijze &c. van beſtaan, zijn bepaald, afhangen, en onderhouden worden van het Eenige, Volmaakte, Noodſaaklijke, Oneyndige, Eeuwige, Allerwijsſte, Allerbeſte, Allermachtigſte, Allergelukſaligſte &c. weeſen Gods.

II. PLAATS. *Exod.* 7: 11. 12.

11. Pharao nu riep ook de Wyſen, de Guychelaars; en de Ægyptiſe Tooveraars deeden ook alſoo met haare beſweeringen.

12. Want een yegelijk wierp ſijnen ſtaf neder, en ſy wierden tot Draaken: maar Aärons ſtaf verſlond haare ſtaaven.

Over deeſe plaatſe werd veel onderſogt / of de Tooveraars door 's Duyvels konſten waaragtige wonderwerken kunnen doen?

Om deſe vraage wel te verſtaan / diend men eerſt wel te weeten wat dat een eygentlijk geſeyd Wonder-

werk, of / in 't Baſtaard Duyts; een Mirakel zy. Want het is ſeeker dat 'er veele dingen voor Wonderwerken gehouden werden / dewelke waarlijk en in haar ſelven ſoodanige niet zijn / maar alleen in opſigt der menſchen / dewelke eenige ongewoone uytwerking ſiende van deſſelfs oorſaak onbewuſt zijn. Thomas van Aquinen in ſijn. I. Deel het 110. Vraagſtuk aan het 4. Lid, vereyſcht tot een Waaragtig wonderwerk / dat het de macht van de geheele geſchaapene Natuur te boven gaa, en ſoodaanige ſegd hy te zyn de Godlijke wonderwerken. Maar wanneer 'er iets geſchied dat de macht der geſchaapene Natuur / voor ſo verre deſelve ons bekend is / te boven gaat / doch egter door een geſchapene / maar ons onbekende / oorſaak / ſoodanig een uytwerking ſegd hy dat wel in opſigt van ons, maar niet eenvoudiglijk of volſtrektelijk, een Wonderwerk is. Op deeſe tweede wijze hebben de Weereldſe Schrijvers een Wonderwerk geheeten alle verwonderensweerdige uytwerkſelen.

'T Schijnd ons toe dat men een waaragtig Wonderwerk, in een naauwen ſin genomen zijnde / dus kan beſchrijven / dat het is een werking Gods, den uytwendigen ſinnen blijkelijk, te boven gaande de krachten van de ganſche geſchapene Natuur, en dus ook waarlijk verwonderlijk.

Men moet aanmerken dat men het geſlagt waar toe een Wonderwerk gebragt werd een werking noemd / en niet maar ſlechts een werk of gewrogt; om dat een Wonderwerk niet alleen beſtaat in die ſaak welke voortgebragt werd / hoewel ook de voortgebragte ſaak kan zijn boven de kracht der ganſche Natuur: maar een ſaak ſelf kan natuurlijk zijn / ſoo nochtans dat de wijze om deſelve voort te brengen / welke in een werking beſtaat / bovennatuurlijk zy; van hoedaanige Wonderwerken wy menigvuldige voorbeelden hebben in de Schriften des Ouden en des Nieuwen Teſtaments. In beyde deeſe beteekeniſſen werd aan God alleen, in de Heylige Schriften / het doen van Wonderwerken toegeſchreeven. Sie Pſ. 72: 18. Geloofd zy de Heere God, de God Iſraëls, die ALLEEN wonderen doed. Pſ. 77: 14. 15. Wie is een Groot God, gelijk God; gy zyt die God die wonder doed: gy hebd uwe ſterkte bekend gemaakt onder de volken. En Pſ. 136: 4. herhaald de Pſalmiſt nogmaal / dat het God ALLEEN is die groote wonderen doed. Hierom hoordmen vraagen Exod. 15: 11. O! Heere, wie is als Gy onder de Goden, doende wonder? welke vraage ſoo veel is als een ontkenning, en aantoond dat niemand / behalven God / iets doed / 't geen waarlijk wonderlijk is. De reden hier van is klaarblijklijk / om dat God alleen boven de Natuur is / die deſelve kan veranderen na het welbehaagen van ſijn wille / doch geen ſchepſel vermag die eyndpaalen / welke ſijne natuur zijn voorgeſchreeven / te buyten te gaan. En derhalven ſulke wonderwerken / dus beſchreeven zijnde / kunnen noch van de Duyvel / noch door Tooverkonſten / noch ſelf van de Goede Engelen werden gewrogt. Want hoe wonderlijke dingen ſy ook uytrichten mogen / eevenwel kunnen deſelve de krachten van de ganſche natuur niet overtreffen. Doch dat de Goede Engelen geſegd werden ſomtijds ſoodaanige dingen te hebben uytgevoerd / ſulks is van hen niet geſchied door haar eygen, maar door de Godlijke kracht, en dus is het ook geleegen met de menſchen welker dienſt God ſoo nu en dan heeft willen gebruyken; ſoo dat hy ſich of van menſchen / of ook wel van andere ſchepſelen bediend heeft / niet wel als eygentlijke oorſaaken (want haar de Godlijke kracht niet kan werden medegedeyld) maar alleen als zedelijke oorſaaken / als op welker woorden, of tegenwoordigheid, of aanraaking, God wil werken; hoewel het Wonderwerk ſelf eygentlijk een Godlijk gewrocht is.

'T komt ons nu niet waarſchijnlijk voor / dat God oyt aan iemand ſoude verleend hebben die genade / om Wonderwerken te kunnen doen / ter bevеſtiging van een valſ geloof; om dat / gelijk de Waarheid ſelf niet liegen kan / ſoo ook God de leugen met geen Wonderwerken kan bekrachtigen. Wat ſullen wy dan ſeggen van die dingen welke Wonderwerken werden geheeten / en welke men gelooft dat door Tooverkonſten / en Duyvels krachten werden uytgewrocht? Waarlijk niet anders / dan dat onder deſelve geene zyn / op welke de eeven bygebrachte beſchryving van een Wonderwerk paſt: doch dat 'er eevenwel veele ſulke dingen geſchieden / aan welke ſelf de H. Schrift de naam van Wonderwerken geeft; dewelke ook den menſchen verwonderlijk voorkomen / ja ſelf voor Wonderwerken gehouden werden. Doch daar is onderſcheyd tuſſen ſoodaanige uytwerkingen. Want ſommige der ſelven (ſegd den Geleerden Rivet) geſchieden van de Duyvelen door middel der Tooveraars, met het beweegen der geeſten, bloed, en ſappen in de menſchlijke lighaamen, waar van daan dan komen de ſpooken, verſchijningen, en verbeeldingen van dingen welke in deſe ſtoffen werden bewaard, en door derſelver beweeging tot in de inbeelding gebracht, en dat op die wyze, en in die ſchikking als dien Beroerenden Geeſt deſelve heeft aan een geſchakeld. Deſelve Geeſten kunnen ook door haar eygen kracht, uyt de Lucht, of andere Hoofdſtoffen, eenige lighaamen ſoodaanig by een ſtellen, datſe waarlijk ſchynen ſoodaanige te zyn als ſy ſich vertoonen.

In deeſe en diergelijke dingen ſpeelen ſy met Tooveryen / en Guychelachtige bedriegeryen; de menſchelijke ſinnen met een valſen ſchijn bedriegende / ſoo dat de bedroogene menſchen ſich wijs maaken dat dingen / welke geenſins gebeurd zyn / waarlijk zyn geſchied. Dit nu doed de Duyvel / of door het voorwerp te veranderen / of de tuſſen beyden leggende Lucht, of het werktuyg der ſinnen ſelve. In opſigt van het voorwerp kan dit geſchieden / door de ſaaken die vertoond worden ſchielijk te beweegen / haaſtelijk te verſteeken / verſcheydentlijk te ſtellen / van een te ſcheyden / of heymelijk aan een te hechten; 't welk ook de Guychelaars wel ſomtijds doen / die met een ſonderlinge geſwindheid / en een handgreep op welke ſy afgerecht zyn / weeten te maaken dat ſy / wanneer ſy verſcheyden beekertjes op de tafel ſetten / ſteentjes / die men ſoude meynen dat onder een derſelve verborgen lagen / nochtans onder een andere leggende vertoonen / ſoo dat het ſchijnd als of de ſteentjes van onder het eene beekertje tot onder het andere waaren overgegaan. 't Is geen wonder, (ſegd Lud: Vives in ſijne aanteekeningen over het 16. Hoofdſtuk van het 10. Boek van Auguſtinus van de Stad Gods) dat deeſe dingen van de Duyvelen kunnen werden verricht, en daar door het geſicht onſer oogen bedroogen, daar wy ons ſelf van Guychelaars wel ſoo laaten bedriegen, en ſulke dingen vertoonen, welke indien ſy niet van ſoo een ſoort van menſchen verricht wierden, daar ſouden 'er geen ontbreeken die deſelve voor wonderwerken ſouden neemen; ſelf dingen die op die manier werden gedaan zyn tot verwondering, en alle onſe ſcherpſinnigheid is naauwlijks genoegſaam om de reeden derſelve te begrijpen. Ook weeten ſy nog op andere wyzen het Voorwerp te veranderen / naamelijk door middel van de Doorſichtkunde, met het Voorwerp op ſeekere wijze te ſtellen / betreklijk op het oog van den Toeſiender; of ook weeten ſy uyt de hoofdſtoffen, of uyt de Lucht een ſeeker voorwerp te formeeren / 't geen ſy den kijkers vertoonen; of ook wel eenig gemengd lighaam / als / by voorbeeld / eenig mineraal / by het voorwerp te voegen / 't geen door ſijn natuurlijke kracht veroorſaakt / dat het lighaam / by welke het gevoegd word / ſich geheel anders vertoond. Sy kunnen ook de tuſſen beyden leggende Lucht ſoodanig een hoedaanigheid by ſetten / dat de gedaantens / welke door die lucht moeten gebracht werden tot het oog / op ſulken wyze werden aangedaan / dat ſy het Voorwerp niet ſoodaanig vertoonen / gelijk het in der daad is /

is; 't welk op verſcheydene wyzen kan geſchieden/ gelijk de Schryvers van de Natuurlijke Tooverkonſt aanwijſen.

Maar in opſicht van de Werktuygen der Sinnen bedriegen ſy de menſchen ſeer dikwils / inſonderheid met der menſchen inbeelding ſterk gaande te maaken/ ſoo dat ſy meynen dingen te ſien / welke met der daad daar niet zyn / even gelijk wy in onſen droom meynen dat wy verſcheyden dingen ſien/ die 'er nochtans niet zyn. Waarlijk! dat de de menſchen door een bedorvene inbeelding (ook die door ſiekte werd veroorſaakt) dikwils elendiglijk bedrogen worden / heeft de ervarenheid in veele menſchen doen ſien / welker ſommige ſich hebben ingebeeld dat ſy een neus hadden die een elle lang was; andere dat ſy een lighaam hadden van glas &c.

't Is buyten twyfel dat op deeſe of diergelijke manieren de Tooveraars / met behulp der Duyvelen / die dingen uytvoeren / de welke den menſchen / daar door miſleyd / ſoo wonderlijk ſchijnen / daar het inderdaad maar enkele guychelerien zijn.

Wy beſluyten dan dat alle de Wonderwerken der valſe Propheten, en alle konſten der Ægyptiſe Toveraars, of vals en bedriegelijk geweeſt zijn / of immers dat het geen waarachtige en eygentlijk geſeyde wonderwerken zyn geweeſt; maar dat deſelve door middel der Natuurlyke oorſaaken (de werkende by de lydende gevoegd zijnde) zijn gewrocht. En wy meynen dat men het zelve moet gevoelen van die Mirakelen of Wonderwerken/op welkemen nog hedendaags onder de Pausgeſinden roemd / inſonderheid dewyl dusdaanige Wonderwerken geen andere getuygen voor ſich hebben / dan ſulke menſchen die winſt met deſelve trachten te doen / of die daar door haare verdichtſelen ſoeken te beveſtigen. Want indien ſy waarlijk de gaave der wonderwerken hadden / derſelver werking ſoude het allernoodſaakelijkſt weeſen onder die menſchen welke ſy Ketters noemen / op dat de ſelve door die Wonderwerken mogten werden overtuygd; maar onder die menſchen ſietmen niets diergelijks gebeuren / daar zijn alle de krachten van die Wonderwerkers vruchteloos. Waarom ook den Apoſtel Paulus de Wonderwerken van den Antichriſt noemde Wonderen der Leugen. 2 Theſſ. 2: 9. Soo in opſicht van derſelver inwendige geſtalte, om dat het waarlijk geen Wonderwerken zyn / ſchoon ſy mogelijk ſoodaanig mogen ſchijnen; als ook in opſicht van derſelver eynde; om dat namelijk deſelve gericht zijn tot beveſtiging en bekrachtiging der leugen.

Maar dit alles is niet krachtig om de waarheid der Wonderwerken van onſen Heer Jeſus Chriſtus te ontſenuwen; om dat / het zy men aanſie des ſelfs Perſoon, welke in Heyligheid des leevens heeft uytgeſtooken: 't zy ſijn wijze van doen; 't zy de leer by welke hy ſijne wonderwerken gevoegd heeft; 't zy de uytwerkingen ſelve / welke niemand magtig was na te volgen / hy heeft ſoodaanige werken gedaan / hoedaanige noyt iemand voor hem beſtond te doen: waarom ook de ongeloovigen geen voorwendſel gehad hebben om ſich te verontſchuldigen; gelijk hy ſelf eens ſeyde Joh. 15: 24. Indien ik de werken onder haar niet had gedaan, die niemand anders gedaan heeft, ſy hadden geen ſonde &c. Want dooden op te wekken, toekomende gebeurlijke dingen te voorweeten, der menſchen gedachten van ſelf te ontdekken; en andere diergelykke dingen meer / welke alle de krachten der ſchepſelen te boven gaan / is alleen aan God eygen en mogelijk; waarom ook Nicodemus dit te recht erkende / en van Chriſtus beleed. Joh. 3: 2. want niemand kan die tekenen doen, die gy doed, ſoo God niet met hem is.

Het ſal nu niet ſwaar vallen te antwoorden op die uytvlugten der Jooden tegen de Wonderwerken van Jeſus onſen Heer / als of / naamelijk / deſelve door de Tooverkonſt waaren gedaan / want indien maar werd toegeſtaan dat die werken waarlijk geſchied zyn/ daar is dan geen ſwaarigheid meer om die laſtering af te wiſſen. Want die werken zyn ſoodaanige / dat even daar door / dat ſy gedaan zyn / ſy niet een doen blijken dat haar Werkmeeſter een Godlijk Perſoon moet geweeſt zijn / ſoo dat alle achterdenken van Toovery, of van een heymelijke t' ſaamenſweering met de Satan / van ſelf hier door ligtelijk verdwijnd. Want / om nu niet te ſeggen / dat de Jooden geen reeden hebben / waarom ſy meer ſouden gelooven dat onſen Jeſus ſoo veele en ſoo groote Wonderwerken door kracht der Tooverkonſten verricht heeft / dan haaren Moſes; Ja! dat ſy ſelfs reeden hebben / waarom ſy ſulks van haaren Moſes met meer recht mogten vermoeden / en gelooven. Want het is ſeeker en bekend dat onſen Jeſus maar is geweeſt eens Timmermans Soon, en ſelf een Timmerman; daar beneeven dat hy in Ægypten, de voornaamſte ſchoole der Tooverkonſten / niet als nog een kleyn kind zijnde / en ſulks maar een korte tijd / geweeſt is; in tegendeel is het openbaar dat haaren Moſes in het hof van Ægyptens Koning opgevoed en groot gemaakt zijnde / in het ſelve land een groot deel van ſijn volwaſſen ouderdom heeft geſleeten / en dat hy overſulks heeft kunnen de allerdiepſte geheymen der Tooverkonſt in haaren grond leeren; gelijk het ook van veelen geloofd is dat hy in deſelve is onderweeſen geweeſt / gelijk uyt Plinius en Apulejus blijkt: Om / ſeg ik / van dit alles nu niet te ſpreeken; wie doch ſoude eenigſins kunnen vermoeden / dat eenig Tooveraar ſoude kunnen, of de Duyvel willen ſoo veele werken verrichten / welke niet anders als enkele weldaaden voor het menſchelijk geſlagt geweeſt zijn? Wie kan gelooven dat die werken of door de kracht der Tooverkonſten / of door hulpe des Duyvels / zijn gewrogt / welke alleen zyn geſchied tot beveſtiging van die Leer / waar door / niet minder dan door Moſis wetten / alle Toovery werd verboden en veroordeeld / en des Satans rijk 't eenemaal werd omvergeworpen.

Maar ſal mogelijk iemand ſeggen / daar is een t' ſaamenſpanning tuſſen beyden geweeſt. Maar ſoo een t' ſaamenſpanning kan geen plaats hebben / wanneer de twee t' ſaamenſpannende partyen doodvyanden zijn/ en den een des anders verderf heeft geſwooren. 't Is het werk van Vrienden en geſellen met malkander te heulen / en niet van Vyanden: maar noyt heeft den Duyvel bitterder Doodvyand gehad dan onſen Jeſus, en des ſelfs Gods-dienſt / welke niets behelſd als ſoodaanige geboden en beloften / welke den Duyvel ten uyterſte haatelijk zijn/ en bequaam om ſyn gebied in de geheele Weereld uyt te roejen. Vervolgens / is het een Tooveraar geweeſt / die deeſe dingen gedaan heeft? Waarom heeftmen hem in het gericht niet van Toovery beſchuldigd? Waarom hebben hem de Raadsheeren van der Jooden Sanhedrin van deeſe misdaad niet overtuygd? daar doch de Jooden in hunne ſchriften getuygen / dat de Leden van dien Raad alle der Tooverye kundig/en in deſelve ſeer bedreeven geweeſt zyn. Waarom heeftmen (om Jeſus van kant te helpen) miſdaaden tot ſijn beſchulding moeten opſoeken / daar die miſdaad alleen van Toverije (welke na dit ſeggen ſoo openbaar in hem ſoude zijn gebleeken) genoegſaam was tot ſijne veroordeeling? na uytwijſing der Godlijke wet. Exod. 22: 18.

Maar over deeſe plaats rijſd ook een vraage; of Pharaös Tooveraars waaragtige Slangen hebben voortgebragt?

Antw. Sommigen meynen / dat alles wat die Tooveraars gedaan hebben maar enkele bedriegery is geweeſt. Andere weder ſeggen dat die Tooveraars een ſeer groote geſwindheid hebben gebruykt / waar door ſy hunne ſtaven heel ſchielijk het oog der Toeſienders hebben ontdonkerd / en Slangen 't zy

van

Digitized by Google

van elders gehaald / 't zy daar toe alreede veerdig en by der hand / in der ſelver plaats geſteld. Sommigen ſtellen vaſt dat hier geweeſt zy een waaragtige en ſaakelyke verandering der betooverde ſtaven / in waaragtige Slangen; doch dat die verandering niet zy geweeſt boven de Natuur / om dat deſelve / met hulp der Duyvelen / door natuurlyke oorſaaken is geſchied / namelyk door het toepaſſen (gelyk ſy ſeggen) der werkende op de lydende oorſaaken / en ſulks met die veerdigheid / dat alles wat vereyſt wierd tot de verandering / of de voortbrenging van eenig dier uyt een voorgeſtelde ſtoffe / in een oogenblik is uytgerecht; ſoo dat / wanneer de ſtaven wierden nedergeworpen / aanſtonds waaragtige Slangen van de ſelve zyn voortgekomen; 't welk den menſchen wel verwonderlyk is voorgekomen / als die de oorſaak niet ſagen / noch ſien konden / dog egter de waaragtige uytwerking met haare oogen aanſchouwden; doch evenwel / die van dit gevoelen zyn / gelooven dat de Duyvel magtig geweeſt zy / om ſoodaanige onvolmaakte dieren / in korten tyd / uyt de ſtaven / die verrot waaren / voort te brengen / en dat dit ſyne krachten niet te boven gaat; want dat hy wel ſchielyk heeft konnen verrichten / 't geen door de Son / en het Water in eenige dagen geſchied; wanneer hy daar aanleyde de allerkrachtigſte middelen / welke hem in de Natuur bekend waaren.

Een derde gevoelen is der geenen / dewelke willen dat God in dit geval ook iets buyten gewoons gewrocht heeft; niet wel tot beveſtiging der leugen; maar / gelyk God ſomtyds veel wonderwerken gewrocht heeft / door quaade werktuygen / alleen om ſyn Eer en Heerlykheid voort te ſetten / ſoo heeft Hy ook hier des gelyks gedaan door deeſe Tooveraars / niet tot bereyking van dat eynde 't welk ſy hen ſelve hadden voorgeſteld / maar tot dat 't welk God had voorgehad / waar door hy Pharaos rechtveerdige ſtraf heeft willen uytwerken.

Hier by komt nog het gevoelen van den geleerden Rivet, dat / naamelyk / 't geen de Tooveraars deeden / geen enkel bedrog was / of een ſpookſel 't geen ſyn oorſpronk aan een ontroerde inbeelding verſchuldigd was: maar dat de Duyvel uyt die ſtaven (ſchielyk veranderd zynde) lighaamen heeft gevormd / die den lighaam der ſlangen gelyk waaren; welke ook wel waaragtige lighaamen waaren / maar onbezielde; doch dat de Duyvel dat gebrek heeft vervuld met de ſelve te beweegen / eeven of het waaragtige ſlangen waaren.

Den Leeſer mag uyt de gemelde gevoelens verkieſen 't geen hem beſt behaagd / wat my belangd het tweede (hoewel ik ieder ſyn oordeel vry en onbenadeeld laat) ſtaat my het meeſt aan / als 't welke het ligtſte is om uyt te leggen.

Doch tegen dit gevoelen werd ingebragt. I. Dat de Tooveraars geſegd werden ook alſoo gedaan te hebben / te weeten / gelyk Moſes gedaan had; van Moſes nu gelooſdmen dat hy waarlyk de ſtaven in leevendige ſlangen geeft doen veranderen.

II. Soo de Tooveraars de ſtaven niet in ſlangen hebben doen veranderen / waarom heeft Moſes haar bedrog niet ontdekt? want het is niet waarſchynlyk dat God heeft willen toelaaten / dat Moſes in ſoo een gewichtige ſaak ſoude bedrogen worden.

III. Waarom hebben de Tooveraars niet ſoo wel / of op de ſelve of diergelyke wyzen kunnen Luyſen voortbrengen / als ſy geſegd worden Slangen en Vorſſen te hebben doen voortkomen?

Op het eerſte diend ten antwoord; dat de Tooveraars ook wel alſoo gedaan hebben / maar dat dit alſoo alleen betrekkelyk is op de voortgebragte ſaaken, om dat ſy diergelyke dingen hebben voortgebragt / als Moſes gedaan had; maar daar word niet geſien op de wyze van doen / want anderſins ſoude men moeten vaſt ſtellen dat de Tooveraars ſoo wel een waaragtig en Godlyk Wonderwerk hadden verrigt / als Moſes, en dat wel door een kracht welke Gode alleen eygen is; ſoo dat dus het geen de Tooveraars deeden ſoude geweeſt zyn een werk Gods / eeven gelyk die dingen welke van Moſes door de Godlyke kracht zyn uytgevoerd.

Op het tweede kan men ſeggen; dat Moſes het bedrog der Ægyptiſe Tooveraars genoegſaam heeft ontdekt / wanneer Moſis ſlangen alle de ſlangen der Ægyptenaaren verſlond; want toen bleek het dat de Godlyke wonderwerken overmogten; 't welk eer door daaden moeſt betoogd worden / dan door woorden / waar aan de Ægyptenaars geen geloof ſouden geſlagen hebben.

Op het derde werd geantwoord; dat God de poogingen der Tooveraaren heeft verhinderd / op dat ſy eyndelyk van hunne onmacht mogten werden overtuygd / en aan een ieder bekend gemaakt dat ſy niets vermogten ſonder de Godlyke toelaating; ſoo dat ſy ſelf in geringe ſaaken niemand konden ſchaaden / dan alleen voor ſoo verre het Hem behaagd hen den toom ruym te geeven.

Een diergelyke twiſtvraage / en die met de voorgaande is 't ſaamengevoegd / ontſtaat uyt de plaatſe Exod. 7: 22. Op wat wyſe / naamelyk / de Ægyptiſe Tooveraars het water hebben in bloed veranderd? of door een waarachtige, of door een Schyn-verandering?

Veele komen hier toe / dat ſy willen dat het waaragtig bloed geweeſt zy / dat dat bloed toen niet juyſt uyt het water is voortgebracht / maar / door 's Duyvels hulp / van elders aangebragt zynde / en het water / ſonder dat het geſien wierd / wechgedaan zynde / in deſſelfs plaats gebragt / en dat met die geſwindheid en veerdigheid / dat het water voor het oog der aanſchouweren ſcheen in bloed veranderd te zyn. Deeſe meynen dan dat de Ægyptiſe Tooveraars ook alſoo gedaan hebben / gelyk Moſes hen was voorgegaan / niet wel in waarheid / en met der daad / maar na het gevoelen der Ægyptenaaren die het aanſagen; of ook in opſigt der uytwendige gebeerden en werkingen.

Anderen (onder welke ook de Geleerde Rivet is) willen dat het geen waarachtig bloed geweeſt zy / maar dat het konde genoeg zyn / indien de Tooveraars het water maar ſoodanig konden aandoen / dat ſy de Bloedverwe daar in brachten / en het ſelve daar van eenige bederving kreeg; al 't welk door middel van de Natuurlijke Tooverkonſt konde werden uytgericht / hoewel op een wyze voor het gemeene volk verborgen: want menſchen konnen / ook ſonder hulp des Duyvels; (wel is waar) niet ſonder eenig verloop des tyds / maar echter heel kort / een genoegſame meenigte waters / alleenlyk met eenige ſtoffe daar in te werpen / bloedverwig maaken. En waarlyk men heeft hier over geen naaukeuriger onderſoek gedaan / dan alleen ſoo verre het geſigt kan gaan: 't was dan genoeg als ſy maar de oogen der geenen die het niet gelooſden konden voldoen. Dit gevoelen ſchynt my ook het bewysſlykſte te zyn.

Over de plaatſe Exod. 8: 7. En de Tooveraars deenen ook alſoo met haare beſweeringen, en ſy deeden vorſſen over Ægyptenland opkomen, kan men ſeggen / of dat de Tooveraars vorſſen / die van elders daar gebracht waaren / hebben te voorſchyn gebragt: of ook dat ſy / ſonder veel moeyte / vorſſen uyt eenige verrotte ſtoffe hebben konnen doen voortkomen; daar doch de ervaarenheid geleerd heeft / dat regenwater, op de aarde geſprengd zynde / in ſeer korten tyd / door tuſſenkomen van des Sons ſtraalen / tot ſeer veele kleyne vorſſen is 't ſaamgegroeyd; ja dat deſelve ook neder regenen, wanneer het ſtof, of ('t geen my waarſchynlyker voorkomt) het zaad, der vorſſen / door de wind na om hoog gevoerd zynde / ſich met den regen vermengd / en door de warmte der Son ſeer haaſtelyk werd bezield. Van welke ſaak Joh. Bapt. Porta in

ſyn

Digitized by Google

ſyn tweede Boek der natuurlijke Tooverkonſt op het 2 Hoofdſtuk dus ſchryfd. De Vorſſen worden gebooren wanneer ſlechts de ſtoffige ſanden van ſtranden of wegen met een ſomer-reegen werden beſproeyd. Ælianus wanneer hy van Napels, in Italien gelegen / na Puteolen reysde / ſag onderweeg vorſſen / welker bovenſte gedeelte / waar aan het hoofd was / voortkroop / en op twee pooten voortliep / doch het andere gedeelte / dat noch niet geſatſoeneerd was / wierd nageſleept / gelyk zynde een ſlykerige vocht welke begind 't ſaam te ſtremmen.

Hier van ſong eens den Digter Ovidius

— — Et eodem corpore ſæpe
Altera pars vivit, rudis eſt pars altera tellus.

Dat is. En in het ſelve lighaam gebeurd het dikwils dat het een deel leefd, en het andere noch ruwe en ongeſatſoeneerde aarde is.

En elders. Metamorph. l. 15. vſ. 375.

Semina limus habet virides generantia ranas
Et generat truncas pedibus.

Dat is. En het ſlijk heeft zaaden in ſich, welke groene worken voortbrengen. Deeſe brengd het ſlijk eerſt voort ſonder pooten.

Deſelve werden ſoo ligtlyk / en als in een oogenblik voortgebragt / dat men beſchreeven vind / dat het ſelfs Vorſſen geregend heeft / welke in de Lucht waaren voortgebragt. Na het getuygenis van Phylarchus by Athenæus, en van Heraclides Lembus, heeft het eens omtrent Dardanien en Pæonien ſoo digt en overvloedig Vorſſen geregend, dat huyſen en wegen daar van vervuld wierden. De inwoonders verdroegen deeſe plaag de eerſte dagen nog eenigſins / eens deels met een deel vorſſen dood te ſlaan / anderdeels met haare huyſen digt toe te sluyten; doch wanneer ſy hier mede niets vorderden / maar alle haare vat en vervuld / en de vorſſen te gelyk met haare ſpyſen gekookt of gebraaden gevonden wierden / ſoo dat ſy ſelf geen water konden gebruyken / noch hunne voeten ter aarde ſetten van wegen de meenigte der op een gehoopte Vorſſen, ſoo hebben ſy die Landſtreeken verlaaten. Men ſegd ook dat de Inwoonders van het landſchap Theſprotia genoodſaakt zyn geworden na elders te verhuyſen / door pas begonnene en noch onvolmaakte vorſſen, die van den Hemel vielen.

Openb. 16. 13. En ik ſag uyt de mond des Draaks, en uyt de mond des Beeſts, en uyt de mond des valſen Propheets, drie onreyne geeſten (gaan), den VORSSEN gelijk. Te dier plaatſe werden by Vorſſen vergeleken de Valſe Leeraren, die onbeſchoft quakken / die wel hebben trotsheid / en ydele twiſten / als het getier van der Vorſſen ſtemmen / maar die onbequaam zyn om den menſchen de Leere der waare Wysheid in te boeſemen.

En gelyk de Vorſſen / wanneer men by nacht een fakkel aanſteekt / verſtommen / ſoo ook die ſchyn wyſen en Valſe Leeraars / op het ſien van het licht der waarheid. Wolfgangus Franzius ſegd niet onaartiglyk dat de Vorſſen zyn afbeeldſels van Godlooſe Laſteraars en ſnappers. Om de volgende redenen. 1. Gelyk de vorſſen moeylyk en laſtig vallen ſoo den Ledigen / als den geenen die beeſig zyn / ſoo doen ook die Ondeugende en Quaadſpreekende menſchen ieder een moeyte en overlaſt aan. 2. Even gelyk men meend / dat een groote meenigte van Vorſſen een ongelukkig Jaar voor beduyd / ſoo ook / als een groot getal van Laſteraars in een Gemeenebeſt werden toegelaaten en verdraagen / 't is een teeken dat de Openbaare ampten niet wel worden beſtuurd en waargenomen. 3. Gelyk de vorſſen / wanneer ſy meer als na gewoonte tieren en raaſen / geſegd worden verandering van weder te voorſpellen / ſoo ook wanneer een deel ondeugende menſchen / Panlikkers / en Quaadſpreekers te veel vermogen by de Vorſten en Grooten / 't is ſeeker dat 'er een verandering ſoo een ſtaat boven het hoofd hangd. 4. De Vorſſen beloeren en belaagen de Byen wanneer ſy te water gaan; even ſoo leggen ook de Ondeugenden inſonderheid den Goeden menſchen lagen / en den geenen die het Gemeenebeſt nuttig en dienſtig zyn. 5. Schoon de Byen de Vorſſen met hunne angels ſteeken / ſy hebben daar weynig of geen gevoel van: ſoo gebeurd het ook dikwils dat de quaaden ſoo magtig worden / dat der Goeden ootmoedige verſoeken / noch verdeedigingen / noch vermaaningen gansch geen plaats by de Grooten vinden. 6. De vorſſen roepen 't meeſt in laauwe en warme wateren; dog in kout water ſwygen ſy: Soo ook de Huychelaars / Vleyers / en Laſteraars gaan het meeſt in ſwang in voorſpoedige en gemaklyke tyden; maar wanneer verdrukkingen en elenden overkomen / dan worden ſy openbaar / en vallen af.

De Vorſſen komen voort uyt Zaad / of Eyeren van haar ſoort / welke ſy in ſeer groote meenigte voortbrengen. Uyt deeſe eyeren komen kleyne Vorsjes voort / die in 't begin lange ſtaarten hebben / welke eyndelyk inkrimpen. s' Winters verbergen ſy haar ſelven / als dood / in de ſcheuren der aarde. 't Gebeurd ſomtyds wel dat het Zaad, of de Eyeren der Vorſſen onvoorſiens te gelyk met eenige drank werd ingedronken; waar van daan men geloofd heeft / dat 'er dikwils Vorſſen in der menſchen lighaamen gegroeyd zyn. En op deſelve wyze dunkt het ſommigen niet onwaarſchynlyk / dat ook het Zaad of Eyeren van Wormen konnen te gelijk met de ſpiſſe werden ingeſwolgen / waar uyt dan in 's menſchen lighaam wormen werden voortgebracht. Evenwel meent men dat de Vorſſen ook groeyen uyt verrotte ſlykerige ſtoffen / en wel in het byſonder / dat deſelve op vogtige jaaren het meeſte voortkomen.

Uyt het geene tot hier toe geſegd is / van het doen der Epyptiſe Tooveraars / waar meede ſy op hunne wyze Moſes Wonderwerken hebben getracht na te bootſen; meyn ik genoegſaam te blyken / dat door haar geen eygentlyk geſeyde Wonderdaaden zyn bedreeven; 't welk ook hier door ſchynd beveſtigd te worden / dat de Tooveraars wel quaad konden toebrengen / maar niet wechneemen: waarom Pharao genoodſaakt wierd de hulp van Moſes en Aaron te verſoeken / op dat ſy / God voor hem biddende / de plaagen van hem mogten afweeren. Om nu een waaragtig Wonderwerk op te ſtellen ſchynen 'er vier voorwaardens vereyſt te worden. De eerſte is dat ſoo een werk zy boven de Natuur / of de kragten der geſchaapene Natuur te boven gaa; ſoo dat / of de Natuur ſelve / of des ſelfs kragten niet te ſaamen loopen om dat werk voort te brengen / maar dat alleen een Bovennatuurlijke kragt onmiddelyk des ſelfs oorſaak zy; of / ſoo des Natuurs kragten al tot ſoo een werk te ſaamenloopen / dat ſy egter niet genoegſaam zyn om het ſelve voort te brengen / ten zy ſy door eenige Bovennatuurlyke kragt werden geholpen en opgewekt. Alles dan moet men voor geen Wonderwerk houden / 't geen wonder of verwonderlyk is; want iets kan verwonderlyk zyn / of ons als ſoodaanig voorkomen / 't geen egter geen andere oorſaak heeft dan de Natuur en des ſelfs kragten / en 't welk derhalven altyd op deſelve wyze geſchied; de reeden van deeſe verwonderlykheid is / om dat die oorſaak of geheel onbekend is / of / ſoo ſy den Geleerden en Ervaarenen niet onbekend is / echter ſoodaanig is den geenen / in welke ſy verwondering veroorſaakt; hoedaanige zyn de Swymingen van Son en Maan / de Vloed der Zee / en andere diergelyke dingen meer / welke het gemeene volk gelooft wonderwerken der Natuur te zyn / en over welke het ſelve in verbaasdheid word opgetrokken. Soo verhaald

Digitized by Google

den Geſchiedſchryver Quintus Curtius in ſijn 4. Boek/ aan het 10. Hoofdſtuk / dat Alexander ſijn krijgs-volk / verbaaſd door des Maans ſwijming / door Ægyptiſe Waarſeggers weder een moed heeft doen in 't lyf ſpreeken. Dus heeft ook Cajus Sulpitius Gallus, ſullende een veldſlag tegen ſijne vyanden waagen / ſijn volk te vooren gewaarſchouwd van een toekomende verduyſtering der Maan / op dat sy deſelve niet voor eenig quaad voorteeken ſouden aanſien ; waar van daan het den Roomſen krijgsknechten toeſcheen / dat deeſen Gallus met een bijna Godlyke weetenſchap was begaafd : doch de Macedoniers leyden dit verſchijnſel dus uyt / als of daar door den ondergang haares rijks wierde voorſpeld : ſie Liv. 44. Boek 37. Hoofdſt. Het tweede / dat vereyſcht word om een waar wonder-werk op te maaken / en het ſelve van een vals te onderkennen / is / dat des ſelfs uytwerking blijkelijk zy / en wel ſoodaanig dat het door de uyterlijke ſinnen werde gevoeld / of immers kan gevoeld en waargenomen worden ; als / by voorbeeld / dat een / die te vooren dood was / nu leefd / en leevendige werkingen uytvoerd ; dat een Blinde ſiet / en de verwen en dingen onderſcheydentlijk bekend : want ſoo daar geen verandering door een Mirakulenſe werking gevoeld of waargenomen word / waar uyt ſal men verſtaan dat eenige uytwerking een wonderwerk is ?

Het derde dat vereyſt word is / dat een werk / 't geen waarlijk een Wonderwerk is ; geſchiede in een oogenblik / of ten minſten ſneller en ſchielijker / dan het ſelve door de Natuur / of des ſelfs krachten (ſchoon ook door de Genees-kunde / of eenige andere Natuurlyke konſt / geholpen zijnde) ſoude konnen geſchieden. Verſta dit wanneer de uytwerking van het Wonderwerk ſoodaanig is / dat het ſelve met der tijd / en allengskens / door Natuurs kragten ſoude kunnen werden uytgewrogt ; hoedaanig / by voorbeeld / is de geneeſing der ſchoonmoeder van Petrus van de koortze : want het is buyten alle twijffel dat de koortze wel allengsken vergaat / of ook door Natuurlijke geneesmiddelen kan werden verdreeven : maar de koortze, in het midden van des ſelfs verheffing en aankomſt / in een oogenblik / en ſulks maar met een enkel woord ſpreekens / weg te neemen / en te geneeſen / ſulks is waarlijk een wonderwerk.

Een vierden behoord tot een waaragtig wonderwerk / dat het ſelve volmaakt zy ; ſoo dat niet alleen door het ſelve een blijkelijke verandering geſchiede / maar dat ook die verandering ſoodaanig zy / dat sy in allen deele volmaakt zy / ſoo dat deſelve / als 't waare / een nieuwe ſchepping ſchijne te zyn ; ſoo dat / by voorbeeld / waater / in wijn veranderd / volkomentlyk wyn zy / dat een doode volkomentlijk leeven / volmaaktelijk ſie &c. Wanneer wy ſeggen dat tot een Wonderwerk een volmaakte uytwerking vereyſt word / ſoo willen wy daar meede te kennen geeven / dat het niet genoeg is / om eenige uytwerking een wonderwerk te doen zyn / dat iemand ſich ſterk inbeelde dat hy geneeſen is / of dat hy door een ſterke inbeelding ſchyne voor een ſeekere tijd geſond gemaakt te zyn / gelyk-men ſomtijds wel ſiet gebeuren : want ſoodaanigen geſondheid is geen wegneeming van de oorſaak der ſiekte / waar uyt nogtans een waare en volkomene geſondheid moet ontſtaan / maar alleen een ligte en kortwijlige onderdrukking der ſiekte / welke in 't vervolg weder ligtelyk ophoud / wanneer de ſtoffe / waar uyt de ſiekte ontſtaat / weder begind aan te groejen / kragtiger te worden / en tot erger uyt te berſten. Vervolgens is onſe meyning / dat het niet genoeg is / dat / by voorbeeld / eenige ſiekte ophoude / om dat deſelve veranderd in een andere ſoorte van ſiekte ; als daar is een geheele Beroerdheid, in een Lamledigheid. Een langduurige alledaagſe koortze in een Derdendaagſe koortze. Een Peſt-koortze in eenig geſwel. Een Vallende ſiekte, in een Droefgeeſtigheid. Want dit alles kan Natuurlijker wijze geſchieden / en bewijſt niet noodſaaklijk een geneeſing door een Wonderwerk / maar ſlechts een natuurlijke verandering / of die door de geneeskonſt is uytgewrocht. Maar / ſal een Wonderwerk volledig zyn / daar toe behoord dat de oorſaak van de quaal / welke door een wonderwerk ſal geneeſen worden / geheel worde weg genomen / en iets goeds / in tegenſtelling van het quaad / werde aangebracht. Want doch wanneer God / tot ſijns naams heerlijkheid / en bevestiging der waarheid / eenig Wonderwerk laat geſchieden / hy wil niet dat ſulks onvolmaakt zy / maar in alle ſijne leden en deelen volkomen / op dat men niet ſoude denken dat 'er iets aan de Godlijke kracht ontbrak.

III. PLAATS. *Exod.* 15: 20.

En Mirjam, de Propheteſſe, Aarons Suſter, nam een Trommel in haar hand, en alle de Vrouwen gingen uyt haar naa, met trommelen, en met reijen.

Dat de Sang en Speelkonſt eertyds een ſeer groot geſag en gebruyk heeft gehad / niet alleen onder de Heydenen / maar ſelfs ook by Gods volk / is openbaar uyt de Heylige Schriften. De Jooden gebruykten deſelve niet alleen tot verluſtiging en verwrooling van hun geeſt ; maar ook om / op de begraafniſſen / en uytvaarden der afgeſtorvenen / de omſtanders door maatklanken tot droefheid en traanen te beweegen. Sie hier van 2 Chron. 35: 25. en Matth. 9: 23.

In den Heyligen Dienſt was ook de Muſijk in gebruyk / niet alleen met ſtemmen, maar ook met ſpeeltuygen ; waar toe sy van verſcheydene ſoorten van ſpeeltuygen gebruykten. David een Koning / en Gods Propheet / heeft ſelf ſpeeltuygen gemaakt, om God daar meede te looven 1 Chron. 23: 5. 2 Chron. 7: 6. Deſgelijks ook Salomon 1 Kon. 10: 12.

By de Heydenen gebruyktemen Fleuyten / Trompetten / en andere ſpeeltuygen in den Dienſt der Goden. Want 1. Door Trompetten wierd het volk te ſaamen geroepen. 2. Door Trompetten wierd Stilſwygenheid geboden. 3. Door Trompetten geſchal wierden de Goden bevreedig. 4. Door het geluyd der Trompetten wierden de menſchen in den Godſdienſt verheugd / op dat sy deſelve met een vrolijk en volveerdig gemoed mogten verrigten / 't geen sy meynden den Goden ſeer aangenaam te weeſen. 5. Men geloofde ook dat op het ſteeken der Trompetten ſommige menſchen als met een Godlijk vuur wierden aangeblaaſen. 6. Door geraas van de Trompetten wierden de menſchen belet / dat sy niet hoorden het geloep en gekryt der offerbeeſten / welke tot dienſt der Goden wierden geſlagt. En wanneer 'er menſchen wierden geofferd / die levendig ter eere van den Moloch moeſten verbrand werden / ſoo beletteden sy door het geluyd van Trommelen / Cymbaalen &c: dat het beklaaglijk gekerm der kinderen van hunne Ouders / of anderen niet mogten worden gehoord / op dat sy daar door tot geen droefheid mogten werden verwekt : want wanneer ſulks geſchiede meynden sy dat de Godſdienſt vrugteloos wierd gemaakt / en dat de Goden door ſoodaanige offerhanden geenſins konden werden bevreedigd. 7. Voeg hier by dat sy door het geſchal van Trompetten en andere ſpeeltuygen / de beeſten ſelf / die geſlagt ſouden worden / trachteden te vermurwen / te ſtreelen / en te temmen / en deſelve eenigſins te bereyden en bequaam te maaken / om de ſlagting en offering geduldig te verdraagen. Sie hier van den Geleerden Stukkius in ſijn Boek van de Godſdienſt en Heyligdommen der Heydenen.

Elken dag waren eenige Heylige geſangen toegeeygend / dewelke op hunne Feeſtdaagen / en Godſdienſt oeffeningen pleegen geſongen te worden. Deſelde

Digitized by Google

de ſongen ſy meeſt op die gaſtmaalen , welke na de offerhanden wierden aangerigt / en wel meeſt wanneer het tweede gerecht was op de Tafel gebragt ; en ſulks geſchiedde dan ter eere van die Goden / aan welke ſy te vooren geofferd hadden.

Groot is / buyten alle tegenſpraak / de kragt der ſang of ſpeelkonſt ; tot ſoo verre ſelf / dat (na het getuygenis van Ariſtoteles in het 8 Boek ſijner Regeekunde) deſelve helpt om het leeven wel aan te ſtellen / de zeeden te ſchikken / de herſtogten te maatigen / gelyk ook om den menſch bequaamer te maaken tot beſpiegelingen en bedenkingen.

Eertyds waaren onder de Grieken inſonderheid drie ſoorten van Maatſangen of Overeenſtemmingen (Harmoniæ) in gebruyk. De eerſte was de Phrygiſe, deſe was ſcherp / helklinkende / geweldig / zijnde geſchikt om ſterke gemoeds-neygingen voort te ſetten / om ten ſtryde aan te moedigen / gelijk ook om eenige heevige hertſtogten te verdryven.

De tweede was de Lydiſe ; deeſe was ſlap / ſlaauw / en ſagt / overeenkoomende met de geſteldheid van Oude lieden / en bequaam om groote gemoedsbewegingen te ſtillen en ter neder te ſetten.

De derde was de Doriſe , welke als een middelſoort was / en deſelve was inſonderheid geſchikt tot beſtuuring der zeeden / als waar door in het gemoed wierden verwekt beſtendige en gelijkmaatige bewegingen / overeenkomende met maatigheid , en Dapperheid. Plato , in ſijn 3 Boek van het Gemeenebeſt, ſegd dat de kragt der ſang of ſpeelkonſt ſoo groot is / dat men gemeenlijk ſiet / wanneer in eenige ſtad de Muſijkkrant werd veranderd / dat ook te gelijk de zeeden der Burgeren / en den ſtaat van ſoo een ſtad werden veranderd.

Want / dewyl alle gevoelen alleen beſtaat in een ontfanging en onderſcheyden bevatting eeniger beweeging / ſoo dat het ſelve alleen uyt beweeging ontſtaat ; ſoo kunnen door middel van ſang of ſpel allerley hertſtogten werden gaande gemaakt ; Want dog onſe Geeſt werkt en beweegd ſoo / gelijk ſy ſelve word bewoogen en aangedaan ; hier van daan ſiet men dat in het danſſen de ſprongen van ſelf werden veranderd / na de veranderingen en verſcheydenheid in een deuntje dat geſongen of geſpeeld werd ; en wanneer andere ſingen ſullen ; wy deſelve van ſelf navolgen ; want even gelijk de geeſten door de verſcheyden geluyden werden bewoogen ſoo bewegen ſy ſelve ons lighaam. Hier van daan is het ook dat Droefgeeſtigheid / Onſinnigheid / en andere ſiektens / door middel van de ſang of ſpeelkonſt kunnen werden geneeſen. Want David heeft door ſijn geſpeel Saul tot ſtilte gebragt / Sie 1 Sam. 16: 23. En het geſchiede , als de Geeſt Gods over Saul was , ſoo nam David de Harpe , en ſpeelde met ſijne hand : dat was Saul eene verademinge , en het wierd beter met hem , en de booſe Geeſt week van hem. Ja Eliza / om te veerdiger ſijne Godſpraaken voort te brengen / belaſtede een Cyther te brengen 2 Kon. 3: 15. Nu dan , brenget my een ſpeelman : en het geſchiedde , als de ſpeelman op de ſnaren ſpeelde , dat de hand des Heeren op quam. Dus ſeggen dat den Artz Aſclepiades een ſeeker krankſinnig menſch / door een overeenſtemming van ſang of ſpel / weder tot ſijn voorige geſondheid gebragt heeft. En Pythagoras een ſeeker ſoort van vaarſen (Spondæi geheeten) op de Phrygiſe wyze ſingende / heeft een jongeling / door liefde als betooverd / tot een deftige ſtemmigheid gebragt. Iets diergelijks werd verhaald van Empedocles, die door ſeekere ſang of ſpeelwyzen een jongeling / in toorn ontſtekende een toeloopende om iemand te dooden / tot bedaardheid heeft gebragt. De Geſchiedſchryvers verhaalen ook dat Terpander en Arion , by de Lesbiërs en Jöniërs , gewoon waaren veele ſwaare en gevaarlijke ſiektens door Overeenſtemmingen van Muſijk te geneeſen.

Na het getuygenis van Dioſcorides , Thomas Campanella , en anderen / ſiet men in Apulien dat ſommige geluyden van ſpeeltuygen die geenen / dewelke door de beet van de Tarantula verdoofd zijn / ſoodaanig tot danſſen aanſetten / dat ſy het vergif uytſweeten / en dus geneeſen worden. Waarom men dan ook gelooft / dat de Muſijk heel goed is voor de geſondheid / en tot deſſelfs behoudenis ſeer veel doet. Want de geluyden beweegen / door bemiddeling der Lucht / onſe geeſten / dog de beweeging is de regt eygentlijke werking der geeſten / waar door ſy in hunne fijnheid en dunheid worden bewaard. Al te ſcherpe geluyden , om dat ſy de geeſten van een ſcheyden / zijn onbehaaglijk / gelyk ook die al te ſwaar en hard zijn / om dat ſy de geeſten verdooven / en deſelve binnen des lighaams holligheden dryven / en als ſlaan : dog middelmaatige geluyden zyn behaaglijker / dog echter niet alle / maar die met malkanderen een overeenſtemming maaken / dat is / welke op haar rechte maat werden voortgebragt ; want alle geluyden zijn wel overeenſtemmende in de Natuur / maar niet voor ons. Soetluydende en Zeedige geluyden ſtreelen het gemoed tot beſchouwingen , waar om deſelve in Heylige dingen werden gebruykt / om de Godsvrucht op te wekken ; ſcherpe geluyden ſetten aan tot gramſchap / weshalven ſy in den Oorlog worden gebruykt ; dog kittelende , verwekken welluſtigheid. Dus getuygd Campanella.

Daar zijn 'er welke ſoo grooten kragt aan de maaten , geluyden , en wyzen van ſang of ſpel toeſchryven / dat ſy willen dat deſelve allerley beweegingen en hertſtogten in ons gemoed kunnen veroorſaaken ; als / by Voorbeeld / de pyn verſagten , iemand van ſorgen aftrekken ; de zeeden reegelen ; het gemoed beroeren , of ter neder ſetten ; droefheid , blijdſchap &c. verwekken. Hierom ſeggen de ſulken dat Plato heel voorſigtiglijk beval / dat men de jeugd ſoude onderwijſen in een ſeekere zeedige Overeenſtemming (Harmonia) beſtaande uyt deftige en ſtemmige maaten en ſtemmen , als welke hunne zeeden bequaamlijk ſoude ſchikken / en hunne gemoedsneygingen en begeerlijkheden maatigen. Francoys Bacon verhaald in ſijn Natuurlijke geſchiedeniſſen , in het 2 Boek , het 1. Hoofdſtuk , uyt de geſchiedeniſſen der Deenen , een aanmerkelijk voorbeeld van een ſeeker ſpeelman / die door de overeenſtemming ſijner ſnaaren een ieder / of tot raſerny / en het aangryppen der wapenen / of tot lagchen en vreede koſt beweegen ; en de Jaarboeken getuygen dat de Koning der Deenen ſelve ſulks heeft ondervonden.

Den Geleerden Julius Cæſar Scaliger , in ſijne oefeningen tegen Cardanus ſchryfd / in de 302. Oefening , het 5 Lid , dus van de kragt en uytwerking van de Muſijk. Gy oordeeld , met andere Wijſe Luyden , ſeer wel van de Geluyden ; door welker kracht ſy geſchreeven hebben dat de gemoederen werden opgeſcherpt. Seg my eens , Cardanus , de oorſaak waarom een geluyd een menſch (het ſelve heb ik ook ondervonden in een Beer , Peerd , Hond , men leeſt ook het ſelve van een Hart) meer opwekt , dan andere gevoelige dingen ? Dog in de vraag ſelve is ook nog eenige ſpitsvindigheid opgeſlooten. Want alle gevoelige dingen verwekken de kragt (van der ſinnen gevoelen) tot eenige daad van gelijke natuur. Onder welke inſonderheid de ſmaak is ; dog nog ſterker de Vleeslijke welluſt. Dit verſtaan wy hier nu niet , maar iets andera, dat namelijk het geluyd niet meer verwekt de kracht van deſſelfs eygen ſin (te weeten het gehoor) dan elk van de andere ſinnen yder voor ſich ſelve : maar dat het van binnen den menſch beroerd , en hem vervoerd tot andere daaden , welke in de magt van het Geboor niet ſtaan , hoedaanige zyn medelyden , doodſlagen , Welluſt , Leuyheid , Raſerny , Bedaardheid. Een geluyd was magtig om de Verwijfde wanſchepſels de Prieſteren van de Godinne Cybe-

Digitized by Google

le aan te moediigen, om hun eygen bloed te vergieten: om nu niet te ſpreeken van haare Raaſende Prieſters, *Corybanten* geheeten. Wat dan? Daarom dat de geeſten, welke in het herte worden bewoogen, op de borſt een beevende en huppelende lucht ontfangen, en met dat geene 't welk hen na by komt een en het ſelve worden; ſoo volgen de overige geeſten welke in de andere deelen des lighaams hun ſitplaats hebben; en beweegen of wederhouden de ſpieren; na maate dat de wyzen, of ſtemvallen, of door verheffingen telkens hooger en hooger opſteygeren, of door een gemaatigde klank als ter ruſte neygen, of door langſaame toonen de ruſt geheel nabootzen. Dus dan, eeven gelijk wanneer men op ſpeeltuygen ſpeeld, en maar eene ſnaar raakt, echter ook een andere ſnaar (ſoo ſy maar ſoo wel is opgeſpannen) daar door ſchud en trild: ſoo ook werden de geeſten, welke in het herte zijn, gaande gemaakt op de beweeging van een van buyten komende geluyd, en ſulks ſoo veel te lichter dan een ſnaar, als 'er ook naauwer vereeniging tuſſen beyde is. Waarom dan ook een ter neder geſlaagen en flaauwhartig gemoed wel word opgebeurd, wanneer 'er wat meerder lucht van buyten aan bykomd: in tegendeel een verheeven en opgeblaaſen gemoed kan door een tegengeſtelde wyze van doen wel wat ingebonden of wel geheel ter nedergeſlaagen worden. 't Welk dan ook de reeden is waarom de meeſte menſchen, ſchoon ſy iets anders doen, en nergens minder na denken, ſullen mede ſingen wanneer ſy een ander hooren ſingen: ſpreekt iemand ſacht, ook wy ſullen ſacht met hem ſpreeken: roept iemand hard, de meeſte menſchen ſullen luſt krygen om deſgelijks te roepen, ſoo ſy door geen ſchaamte of reedenen worden wederhouden: waarom dan ſoo 'er een gevonden word die in eene vergadering of in een ſtryd een geroep wil opheffen: aanſtonds ſal de geheele vergadering, de gansche ſlagorde der Krygsknegten, het ſelve doen.

Wat de Trommelen belangd, deſelve worden te deeſer tyd meeſt in den oorlog gebruykt; hoewel deſelve in openbaare en algemeene vreugdetyden noch niet geheel buyten gebruyk zyn; voornaamelijk die wat kleyn zijn, op dat der ſelver geluyd dat van andere ſpeeltuygen, en de ſtem der Sangeren niet mocht verdooven of beroeren. Ten dien eynde gebruykten de Iſraëliten deſelve eertyds in hunne verfoeylijke offerdienſten, in welke ſy hunne kinderen den Moloch opbroegen, en toewyden ten brand-offer: maar van daan dat dal, in het welke ſy hunne ſoonen en dochteren door het vuur deeden doorgaan, geheeten wierd het Dal Topheth, van תוף Thooph, een Trommel, om dat ſy, op dat het gekerm en het erbarmelijk gehuyl van die elendige kinderen door de ouders niet mogt gehoord worden, de geheele nabuurſchap door op de Trommel ſloegen, terwyl deeſe wreede en onmenſlyke Godsdienſts-oeſeningen wierden gepleegd.

God ſelve beval den kinderen van Iſraël, dat ſy ſich twee ſilvere Trompetten ſouden maaken, welker gebruyk Moſes ons beſchryſt Num. 10: 2. met de volgende woorden. Maak u twee ſilvere Trompetten; van dicht werk ſuld gyſe maaken: en ſy ſullen u zijn tot de t' ſaamenroepinge der vergaderinge, en tot den optocht der legeren. Sie ook de volgende vaarſen tot vs. 10. ingeſlooten. Ook Num. 29: 1. en Levit. 23: 24. Uyt alle welke plaatſen blijkt, dat die Trompetten, na Gods bevel en ſchikking gemaakt, ook na het Godlyk voorſchrift moeſten gebruykt worden, niet alleen in Burgerlyke ſaaken; maar ook tot t' ſaamenroepen van heylige vergaderingen, het aankondigen van vyer-daagen, offerdienſten, en in de lofſangen welke Gode wierden toegeſongen &c.

IV. PLAATS. *Exod.* 15: 25.

Hy dan riep tot den Heere: en de Heere wees hem een hout, dat wierp hy in het water; toen wierd het water ſoet.

Uyt deeſe plaats ontſtaat een Vraage; of dit hout natuurlyker wyze de kragt heeft gehad om de Bitterheid van dit water wech te neemen?

Sommigen ſeggen hier op neen, ja ſy ſtellen vaſt dat de Natuur van dit hout ſoodaanig zy geweeſt, dat het na ſijn eygene kragt en hoedaanigheid ſoet water ſoude bitter gemaakt hebben. Om dat God ſomtyds in Wonderwerken ſoo te werk gaat, dat hy, eenige Bovennatuurlyke uytwerkinge ſullende daar ſtellen, ſulks doed door middelen, welke niet alleen uyt haar eygen natuur daar toe niet bequaam, maar ſelf geheel tegenſtrydig zyn, op dat dus het Wonderwerk des te heerlyker doorſteeke. Gelijk, by voorbeeld, in het ſiende maaken van dien Blindgeboorenen Joh. 9.

Anderen weder ſeggen op de voorgeſtelde vraage Ja; en ſteunen inſonderheid hier op, dat in de text geſegd word, dat God aan Moſes dat hout leerde kennen, of wees; waar uyt ſy beſluyten dat dit een ſeekere ſoort van hout moet geweeſt zyn, voorſien met een verborgene en verwonderlyke ſoetmaakende kragt, inſonderheid wanneer het in genoegſaame meenigte in het water geſtroyd wierd. Hier toe werd bygebragt de plaats uyt Jeſu Syrach Cap. 38: 5. Is het water niet ſoet geworden van een hout, op dat ſijne kragt (*van den menſche*) ſoude bekend worden. De Geleerde *Druſius* tekend over deeſe plaats aan, dat het ſchynd dat dit hout door een Natuurlyke kragt en hoedaanigheid deeſe wateren heeft ſoet gemaakt, of met van het water af te ſcheyden de verbrandde aard-deelen, door welker vermenging de ſmaak des waters bitter word; of immers met de bittere deelen des waters uyt te trekken, na ſig te haalen, en in te drinken; ſoo men anders de Jooden mag geloof geeven, welke ſeggen dat dit hout bitter geweeſt zy.

Het dunkt my waarſchynlyk, dat ſelf dit hout eenige kragt heeft gehad om bitter water ſoet te maaken. Want hoewel God ſomtyds in Wonderwerken ſich heeft bediend van tegenſtrydige middelen: ſomtyds echter heeft hy ook ſulke gebruykt, welke uyt haar eygen natuur eenige bequaamheid hadden tot de gevolgden uytwerking: gelyk wanneer hy den Propheet belaſtede een klomp vygen te leggen op het geſwel van Hiskias; en wanneer Naäman, ſevenmaal in de Jordaane gewaſſen zynde, van ſijne Melaatsheid wierd geneeſen. Gelyk ook wanneer de Jooden in die wyduytgeſtrekte Woeſtyne met Manna wierden gevoed; ſulks kan niet geheelijk aan natuurlyke oorſaaken werden toegeſchreeven: maar aan de Godlijke magt, dog welke ſig evenwel van de werkinge der Natuur heeft bediend: ſoo ook wanneer de quakkelen met hoopen op der Iſraëliten legerplaats nedervielen: of wanneer, de Steenrotze geſlagen zynde, daar water uytvloeyde om het volk te verquikken, en wanneer door een ſterken Ooſten wind de Roode Zee ſoodaanig opdroogde, dat deſelve den Iſraëliten een doorgang verſchafte, terwyl de geenen die hen volgden geheel wierden verdelgt. &c. Deeſe en meer andere Wonderlyke gevallen, welke doorgaans in de Heylige boeken werden verhaald, konde God alleen op ſijn enkele wenk en bevel hebben uytgewrogt, ſonder eenige ſtoffe, of behulpmiddel, of ſelf eenige uyterlyke daad daar toe gebruykt te hebben, dog egter heeft hy liever gewild daar toe te gebruyken dit behulp, en, als 't waar, de werktuyg-

Digitized by Google

tuygen der natuurlijke dingen; welker Oorſaak en Beſtuurder hy ſelve is.

En hier uyt volgd evenwel niet / dat die ſoetmaaking van het bitter water / niet ſoude zyn een wonder werk geweeſt. Want het ſoude ſwaar gevallen hebben in een korte tijd ſoo een meenigte houts by een te raapen / 't welk bequaam mogt zijn om ſoo veel water ſoet te maaken / als 'er van nooden was om Ses honderd duyſend menſchen mede te drenken. Moſes dan ſchijnd te kennen te geeven / dat by dat uytwendig (en met de natuur der ſaake overeenkomend) teeken gevoegd is geweeſt de Godlijke kragt / aan welke de uytwerking inſonderheid moet toegeſchreeven worden. Den Geſchiedſchrijver Joſephus ſchrijft de verandering van de ſmaak deeſes waters ten deele toe aan het uytputten en ontledigen des puts / welk geſchied zijnde / het water door een geduurige beweeging ſuyverder is geworden / en dus der meenigte een drank heeft verſchaft die niet te verachten was. Sie hem in het 3 Boek der Joodſe Oudheden, aan het 8 Hoofdſtuk.

Dog hy wil dat tot die beweeging dienſtig geweeſt zy dat hout / 't welk aan Moſes wierd geweeſen; en wel ſoo dat het / in tween gekloofd / en in het water geworpen zynde / het water eenige kragt ſoude hebben mede gedeeld. Derhalven ſchijnd Joſephus deeſe twee dingen by een te voegen / te weeten / de kracht van het hout ter verbeetering van het waater / en den arbeyd van ſterke mannen in het roeren en uytputten des waters.

Valeſius in het 15 Hoofdſtuk ſijner Heylige Wysbegeerte, is van gedagten dat ja waarlyk dat hout / in het water geworpen zynde / de wateren door eenige natuurlijke kragt heeft ſoet gemaakt. En ſteld vaſt dat die kragt in een van deeſe twee dingen beſtaan heeft; of in van een te ſcheyden, het water, en de gebrandde aarde, even gelijk aſijn in melk gegooten zynde de wey daar van afſcheyd. (Want ſout water kan niet beeter werden ſoet gemaakt / dan met het ſout daar van af te ſcheyden; en even ſoo kan bitter water beſt werden ſoet gemaakt / wanneer de aarddeeltjes / die ſeer gebrand zyn /. daar van werden afgeſcheyden; want der ſulker vermenging maakt de ſmaak des waters bitter) Of die kragt heeft beſtaan in een intrekking der bittere deelen / om derſelver gelijkheid met de deelen des houts (Indienmen ſlegts mag glooven dat dit hout / ſeer bitter van ſmaak is geweeſt) en dat ſoo dit hout / door de bittere deelen des waters na ſich te trekken / en / als 't waare / in te drinken / het ſelve ſoet / en bequaam om gedronken te worden gemaakt heeft. Hy voegd hier by / dat hy gelooſd dat die kragt / hoedaanig ſy ook in het hout mag geweeſt zijn / toen / door de Godlijke ſchikking / veel ſterker als na gewoonte geweeſt is: gelijk hy ook meend dat de Artzenyen, door de Godlijke genade op de eene tyd meer kragt hebben dan op de andere.

Men leeſt in het Tweede boek der Koningen, C: 2. v. 19. 20, 21, 22. dat Eliſa wateren door middel van ſout ſoet / en tot drank bequaam / gemaakt heeft. Waarom Valeſius meend dat het gebrek deeſes waters is geweeſt een verrotte en ſtinkende bederving; want deeſe kan / gelijk in andere dingen / ſoo ook in het water / door het in mengen van ſout werden geholpen. Want aangeſien het ſout is van een heete en drooge natuur / en het ſelve / geſmolten zynde / lig-telijk ſich met het water vermengd / ſoo verteerd het ſelve de verrotte dampen of deelen / welke in het water werden gevonden / neemd ſoo de bederving weg / en veroorſaakt dat het water langer kan goed blijven. Want de Zeelieden getuygen dat water 't geen eenigſins brak is / dog echter bequaam om te drinken / het dienſtigſte is voor het ſcheeps-volk / om dat ſy het langer ſonder bederf konnen bewaaren; en dat ſy daarom hun water uyt putten dicht by de Zee geleegen gewoon zyn te ſcheppen. Ja ook die geene / die den aart en Natuur der dingen neerſtiglijk onderſocken / getuygen dat putten / welker water ſtinkt / of eenige quaade ſmaak heeft / niet beeter kunnen geſuyverd worden / dan met ſout daar in te werpen. Derhalven beſluyt hy dat Eliſa, in het verbeeteren deeſer wateren / alleenlijk de Natuurlijke ordre heeft gevolgd; dog dat God ondertuſſen die kragt / welke hy in het begin in het ſout gelegt heeft / ſeer veel heeft vermeerderd; want anders ſoude ſoo weynig ſouts niet genoeg geweeſt hebben om ſoo veel waters te ſuyveren; nog ook die verbeetering van het water ſoude niet hebben konnen duuren tot deeſen dag, gelijk in de aangetoogen plaats geſegd word.

Auguſtinus, in ſijne Vraagen over Exodus, ſpreekt in het 57. Vraagſtuk, over het hout aan Moſes geweeſen om de bitteren waateren ſoet te maaken, aldus. De Heere wees hem een hout, en hy wierp het in het water, en het water wierd ſoet. Die ſoort van hout had die kracht in ſich. Konde God, die ſoo groote wonderen doed, dit ſelve niet gedaan hebben, door allerley ander hout? Evenwel, als 'er geſegd word, HY WEES HEM &c. daar meede ſchijnd te kennen gegeven te worden, als of dit hout alreede ſoodaanig was, waar door dit konde geſchieden. 't En zy het mogelijk een plaats geweeſt zy, daar geheel geen hout gevonden wierd; wanneer dit ſelf de Godlijk hulpe vertoond, dat hy Moſes hout aan wees ter plaatſe daar anders geen hout te vinden was: En hy heeft door het hout de wateren ſoet gemaakt, voorbeeldende de heerlijkheid en genade des Kruyces. Maar wie dog is over dien aart deeſes houts te pryſen, dan alleen God, die het ſelve geſchapen en Moſes geweeſen heeft?

Om dat het Zeewaater / door des ſelfs ſoutheid / onbequaam is om te drinken / ſulks heeft t' aller tyd den Zeelieden veel moeyte gebaard: waarom veele hunne neerſtigheid hebben in 't werk geſteld / om uyt te vinden / op wat wyze men het Zeewater in korte tyd / met weynig koſten en moeyte ſoude konnen ſoet maaken / en dus bequaam om gedronken te worden.

Dit ſchijnd my toe te kunnen geſchieden / of by wyze van overhaaling (deſtilleering) of met de ſelve door eenig ander lighaam heen te gieten / en ſoo als te weyken; gelijk het bekend is dat het Zeewater / in putten digt aan de ſtranden / door het ſand heen geſyypeld zijnde / wel heel ſoet en vers is: om dat / naamentlijk / de soutdeelen / zijnde hardachtig / niet ſeer buygſaam / en ook langwerpig / niet konnen ſoo doordringen door die enge en kromme tuſſenruymtens / welke tuſſen de ſandgreyntjes gevonden worden / gelijk de ſoete water deelen &c: of ook / eyndelijk / kan dit geſchieden wanneer men het ſout doed na de grond ſinken / met daar eenige ſtoffe in te werpen welke daar toe bequaam zy; welke wyze van doen de allergemaklijkſte en nuttigſte is.

V. PLAATS. *Exod.* 16: 13, 14, 15.

13. En het geſchiedde aan den avond, dat daar Quakkelen opquamen, en het Leger bedekten: en aan den Morgen lag den dauw rondom het Leger.
14. Als nu de leggende dauw opgevaaren was, ſiet ſoo was over de Woeſtyne een kleyn rond ding, kleyn als de rym, op de aarde.
15. Toen het de kinderen Iſraëls ſaagen, ſoo ſeyden ſy de een tot den anderen het is MAN. &c.

DE Jooden (na het getuygenis van den Voortreflijken en Geleerden Rivet) willen dat het Grondwoord שלו ſelav, 't geen hier ter plaatſe gebonden word / een algemeen woord is / en onder ſich begrijpt Quakkelen, Patryſen, Haſelhoenderen, en Phaſanten. Doch evenwel / dewyl dit woord hier

 van

van allen door quakkelen vertaald word / zynde een ſoort van ſeer vette vogelen / en welke ligtelijk gevangen worden / ſoo ſien wy geen reden / waarom men iets in het gemeen gevoelen ſoude veranderen / of daar van afwijken. Aan den avond dan quam de quakkel op / dat is daar quam een meenigte van quakkelen aanvliegen / en dat wel uyt de wind; want dus beſchrijfd den Pſalmdigter der Quakkelen aankomſt Pſalm. 78: 26, 27, 28. Hy dreef den Ooſten-wind voort in den Hemel, en voerde den Zuydenwind aan door ſyne ſterkte, en reegende op hen vleeſch als ſtof, en gevleugeld gevogelte als ſand der Zeen; en deed het vallen in het midden ſijns leegers, rondom ſijne wooningen. Want hoewel den Pſalmdigter te dier plaatſe ſpreekt van een andere tijd / op welke God der Iſraëliten begeerlijkheid op het ſtrengſte ſtrafte / en welke tijd den Geleerden Rivet, in ſijne verklaaringen over Exodus / overvloedig en klaarblijkelijk betoogd verſcheyden te zyn van het geene hier verhaald word: echter is het waarſchijnlijk / dat de wyze van het toeſenden der quakkelen op beyde de tijden de ſelve zy geweeſt.

In den text nu werd den grooten overvloed der Quakkelen aangeweeſen; want ſy worden geſegd het Leeger bedekt te hebben / ſoo dat ſy ligtelijk met de hand gevat / en ſonder veel moeyte konden vergaderd worden. In de andere Geſchiedenis / welke te leeſen is Num. 11: 31. word de aankomſt der Quakkelen op volgende wyze beſchreeven. Toen voer een wind uyt van den Heere, en raapte quakkelen van de Zee, en ſtroydeſe by het Leeger; omtrent eene dagreyſe herwaarts, en omtrent eene dagreyſe derwaarts, rondom het Leeger: en waaren omtrent twee ellen boven de aarde. De Gemeene Latijnſe vertaaling voegd hier by: En ſy vlogen in de Lucht, ter hoogte van twee ellen boven de aarde. Dog van het vliegen in de Lucht ſpreekt Moſes niet; maar de verklaaring van den Joodſen Schryver Joſephus ſchijnd aanneemlijker te zijn; dat namelijk de Quakkelen / door het vliegen vermoeyd / en door het geweld der winden als buyten adem geraakt zijnde / op de aarde zijn nedergevallen / en dat in ſulk een meenigte / dat ſy op het oppervlak der aarde zijn op een gehoopt ter hoogte van omtrent twee ellen of elleboogen; want daar word naderhand bygedaan / dat de minſte omtrent tien hoopen (Homers) had vergaderd.

Na het gemeen aangenoomen gevoelen / teelen de Quakkelen in een verwonderlijke meenigte voort; want men ſegd dat ſy viermaal in 't Jaar / en t' elkens ſeſtien eyeren gelijk leggen. Daar word verhaald dat / wanneer ſy in de Maand Auguſtus na andere Landen / om de aanſtaande Winter / ſullen vertrekken; ſich eenige Leydslieden by hen voegen van een byſondere grootte / welke geheeten worden Matrix, Lingulaca, Cynchramus, en Otus.

Matrix word ook anderſins wel geheeten Ortygometra, als of men seyde een Grooter quakkel, want ſy heeft de grootte van een Tortelduyf / en lange beenen.

Lingulaca, of Glootis is ook een der Leydslieden van de quakkelen / welke haar naam heeft van dat ſy een heel lange tong uytſteekt. Deeſe vogel word geſegd een ſinnebeeld van ontrouwe Leydslieden en Voorgangeren te zijn; om dat deſelve in het begin ſeer yverd / en neerſtiglijk haar ampt waarneemd; maar wel haaſt berouw daar van heeft; ſoo dat ſy haare onderhoorige vogelen niet verder als tot de eerſte ruſtplaats geleyd; waar na ſy die des anderendaags verlaat / en wederkeerd daar ſy van daan gekomen was.

De Cynchramus; de derde Leydsman der Quakkelen / word geſegd ſeer getrouw en ſtandvaſtig te te zyn. Want des nachts / wanneer het tyd is van vertrekken / wekt hy de Quakkelen met ſijn ſtem / en eenig byſonder teken op / en moedigd hun tot de reys aan; en ſoo ſy op de weg verdwaald zyn roept hyſe door ſijn ſtem te rug / en die te rug geroepen zyn volgen hem na. Derhalven / wanneer de Vogelaars de ſtem van deeſe Vogel hooren / wanhoopen ſy van eenige vangſt te ſullen opdoen / weetende dat den geheelen hoop ſich dan al gereed maakt om te vertrekken.

Otus, (ook by de Latynen wel Aſio, of Auritus geheeten) is de vierde Leydsman der Quakkelen; anders word deſelve ook wel een Nachtuyl geheeten / om dat hy den Nachtuyl gelijk is / en omtrent de ooren een ſeekere ſoort van vleugelen heeft. Deeſe vogel werd gehouden voor een onbequaame Leydsman; en overſulks als een ſinnebeeld van Sotten. Want deeſe Vogel is (gelijk van deſelve getuygd word) vleyende / opgeblaaſen / recht allerley potzen aan / en de danſſers en anderen naaapende. Waarom in een gemeen ſpreekwoord alle ſoodanige menſchen Oti werden geheeten / dewelke ſonder verſtand zyn / en nochtans glory ſiek / die ſich ligtelijk alles laaten wys maaken / alles ſonder onderſcheyd gelooven / alles toeſtemmen / en ſelf geene dingen overwegen. Want / hoedaanigen Leydsman ſoo een Vogel moet zijn / kan uyt dit eene genoeg blyken; dat / terwijl de eene Vogelaar in deſſelfs geſigt eenige beuſelingen aanregt / danſt / of iets anders belachlijks doed / en de Vogel daar met al te groote aandagt na ſiet / ondertuſſen een ander Vogelaar hem ſagtjes naderd en vangd.

Het vergif, 't geen andere vogelen ſeekerlijk den dood doed / maakt deeſe vogelen; als een aangenaame ſpijſe / vet. Dus eeten ook de ſpreeuwen nieskruyd (Helleborus) 't welk den menſchen een doodelijke ſpijſe is. De reeden nu waarom de Quakkelen het vergif ſonder eenige ſchade konnen nuttigen / ſeggen ſommigen deeſe te weeſen; om dat ſy ſeer enge aderen hebben / in welke het vergif in ſeer kleyne deeltjes verſpreyd werd / en dus te beeter werd geſuyverd / ſoo dat het al ſijn ſchadelijkheid verlieſd.

De Quakkelen werden ook by ons / inſonderheid in den Herfſt / wanneer ſy het vetſte zijn / onder de lekkerſte ſpijſen opgediſt. Ook ontbreeken 'er geen Artzen; welke der ſelver gebruyk voor goed keuren / inſonderheid indien ſy vet zijn / en wel gaar werden opgediſt / ſtellende vaſt dat / gelijk ſy den Patrijſen byna gelijk zijn / welke van Ariſtoteles beſchreeven worden / als den Quakkelen ſeer na by komende, ſy ook by na van deſelve gematigheid zijn / en een goed voedſel geeven. Doch dat weder anderen ſeggen / dat men de Quakkelen behoorde van de tafel af te bannen / om dat ſy met vergif / namelijk zaad van Nieskruyd (Veratrum) gevoed worden / en om dat ſy de vallende ſiekte verwekken; ſulks is ſoo vaſt niet. Want / voor eerſt, over al waſt dit Nieskruyd niet / en dewijl deeſe Vogel ook vruchten plukt / en meeſt leefd van koorn / en die graanen welke de menſchen gewoon zijn te nuttigen / ſoo moetmen hier uyt liever van haar ſelfſtandigheid en hoedaanigheid oordeelen.

Ten Tweeden; daar zyn wel meer andere dieren / welke niet alleen wel vergif eeten / ſonder dat hen eenig quaad doed / maar welke ook van menſchen gegeeten zynde / denſelven geenerhande vergiftige hoedaanigheid overſetten. Datmen nu ſegd dat deeſe Vogel de vallende ſiekte onderworpen is: ſchoon ſulks al waar mogt weeſen ('t geen moogelijk ſomtyds den ſoodaanigen is overgekomen / dewelke in kojen opgeſlooten waaren / uyt hoedaanige men niet kan oordeelen van die geenen die in de vrye Lucht leeven) hier uyt ſoude evenwel niet volgen / dat ſy die quaal den geenen die daar van eeten ſouden mededeelen. Want hoewel men ſegd dat de Eland (Alce) ook de vallende ſiekte onderworpen is; des ſelfs klaauw word echter geſegd een goed tegengif tegen die quaal te zijn / En Galenus in ſijn boek van die dingen welke lichtelijk te bekomen

zijn,

zijn, ſpreekt van een geneeſmiddel tegen de vallende ſiekte / 't geen van quakkelen word bereyd. Maar hoewel men dit ook al toeſtond / dat het gebruyk der Quakkelen tot ſpijſe niet al te geſond is; evenwel ſoude daar uyt niet volgen / dat God voor ſijn volk niet wel geſorgd heeft / als hy het ſelve met ſulke ſpijſe in de woeſtyne gevoed heeft. Want God konde / ſoo 'er al iets ongeſonds in die Quakkelen mogt zyn / het ſelve daar uyt wech neemen / en dus ook op die wyze ſijn Macht bekend maaken.

De Quakkelen / verders / zyn ſeer geyle vogelen / en ſoodaanig tot de welluſt geneegen / dat ſy dikwils ſelf op de Vogelaars aanvliegen / daar ſy anderſins ſeer vreeſagtig zijn / en van de aarde niet ſullen opryſen ſoo lang ſy een Havik / het zy levendig of geſchilderd, in het oog hebben. Ondertuſſen worden ſy voor ſeer ſtrydbaar gehouden; waar van daan men eertyds openbaare ſchouwſpeelen pleeg aan te rechten / in welke de Quakkelen met malkanderen vogten. Deeſe Vogelen vliegen niet hoog / maar neſtelen op de aarde / en loopen ſnel. Wanneer ſy vliegen zijn ſy gewoon te roepen en ſchreeuwen / inſonderheid wanneer 'er een Zuyden wind waayd; de reeden hier van is / voor eerſt / om dat ſy ſwaar zyn / en by gevolg niet gemaklijk vliegen; ten tweeden / om dat den Zuyden wind vogtig is / en dus haare lighaamen nog logger en ſwaarder maakt. Hierom loeren de Vogelaars op de Quakkelen / niet wanwanneer een Noordooſten wind waayd / en het helder weeder is; maar liever met een Zuyden-wind.

Hoewel nu de ſchrijvers der Natuurlyke Geſchiedeniſſen getuygen / en het door de ervaarenheid beveſtigd word / dat de Quakkelen ook onder die ſoorten van Vogelen zijn / dewelke op geſette tyden van plaats veranderen / na de gelegenheid van het weder / en de gematigdheid der Landſtreken. Soo dat ook de Quakkelen met geheele vlugten uyt het eene land / na een ander verre afgeleegen Landſchap / verhuyſen / ja ook wel de Zeen overvliegen / en op de ſcheepen komen nedervallen / ſoo dat ſy ſelf de ſcheepen (ſoo men anders het ſeggen van Plinius mag geloof geeven) wel in gevaar brengen van te ſinken. Ook vallen ſy onderweg / van vliegen vermoeyd zynde / wel dikwils in woeſte plaatſen / of ook wel op ſcheepen neder / ſoo dat ſy dan ligtelijk konnen gevangen worden: evenwel moet het geene hier door Moſes verhaald werd niet alleenlijk aan Natuurlijke oorſaaken worden toegeſchreeven.

Het zy ſoo / dat de Quakkelen gewoon zyn met geheele vlugten te vliegen / en wel in een ſeer groot getal, ſoo dat de menſchen / op ſommige plaatſen haare aankomſt waarneemende / gelijk / by voorbeeld / omtrent Piſaurus in Italien / in het uytgaan van de Lentetyd / ſeer veele van deſelve gewoon zyn te vangen: het ſy ook ſoo dat de Quakkelen omtrent het eynde van de Lente na de Noorder Landen trekken / en omtrent den Herfſt / wanneer den Rym begind te vallen / weder uyt onſe Landſchappen verhuyſen; 't zy ook ſoo dat / nademaal de Iſraëliten in de Lentetyd uyt Ægypten getrokken zijn / 't geen hier verhaald werd net valt op de verhuys-tyd der Quakkelen; dit alles / ſeg ik / zy ſoo; eevenwel Moſes wyſt genoegſaam aan / dat hier een ſonderlinge ſchikking der Godlijke wille / en een uytwerking ſijner magt moet erkend werden / daar in naamelijk dat ſoo een groote meenigte van Quakkelen tot in het leeger ſelf der Iſraëliten is geboerd geworden; en dat wel. 1. Uyt kracht der Godlijke belofte; want gelijk het God te vooren had toegeſegd / ſoo heeft hy ſulks ook ter beſtemder tyd beſtiptelijk vervuld. 2. Hoewel deeſe vogelen met groote hoopen vliegen / nogt eevenwel ſiet men ſoo veele vogelen by een vliegen / dat ſesmaal honderd duyſend mannen, behalven nog de overige meenigte van het Leeger / konnen geſpijſd worden met die geenen welke op eene nacht komen overvliegen. 3. Aangeſien deeſe vogelen gewoon zyn vruchten te plukken / en op geerſt te aaſen / ſoo zijn ſy niet gewoon de woeſtynen te ſoeken; maar houden van bebouwde plaatſen. Eyndelijk. 4. Hoewel de Quakkelen ſomtyds wel gewoon zijn met hoopen te vliegen / eevenwel komen ſy den menſchen nooyt ſoo in de handen / dat ſy de ſelve konnen gebruyken ſonder eenige moeyte aan te wenden om hen te krygen. Ik geloof niet dat die Quakkelen toen op nieuw zyn geſchaapen / maar liever dat ſy / door de Godlijke Almacht / en ſijn Wonderwerken-de Voorſienigheid / op het Leger der Iſraëliten zijn overgebragt van bebouwde plaatſen / of mogelijk van de Zeekant; daar ſy by een zijn vergaderd. Deeſe quakkelen naamelijk quaamen uyt het Neder-Ægypten, en den Arabiſen zee-boeſem / mogelijk voortgedreeven zijnde door den ſelven Zuyden wind / welke naderhand / op een andere tyd en plaats / ſoo een groote meenigte van Quakkelen aanbragt. Joſephus ſegd in het 3 Boek ſijner Joodſe Oudheden, aan het 1 Hoofdſtuk, dat dien Aribiſen Zeeboeſem, boven andere, dit ſoort van vogelen uytleeverd. Na het getuygenis van Plinius, in het 10 Boek der Natuurlijke Geſchiedeniſſen, aan het 23. Hoofdſtuk. Vliegen deeſe Vogelen geern voor de wind, om het gewigt hunner lighaam, en hunne weynige krachten; en hier van daan dat geklag en geroep, wanneer ſy vliegen, 't geen door den grooten arbeyd die ſy doen word veroorſaakt. Maar wanneer derſelver vlugt door een tegenwind begind opgehouden te worden, ballaſten ſy haar ſelven daar tegen met het gegewigt eeniger ſteentjes welke ſy in de bek neemen, of met hun krop met ſand te vullen, en dus vliegen ſy dan.

VAN HET MANNA.

DE Jooden zijn van gedagte / dat het Manna tuſſen een tweevoudige Dauw is opgeſloten geweeſt / van onderen / naamelijk / en van boven. Dat is; dat eerſt den Dauw van den Hemel viel / en de aarde bedekte / dat daar op het Manna nederdaalde / waar op aanſtonds weder een andere dauw volgde; ſoo dat het Manna tuſſen deeſe tweederley dauw als in een kas lag opgeſlooten; en dat het ſelve te voorſchijn quam / wanneer de boovenſte Dauw met het opgaan van de ſon begon te verdwyngen: welke ſaak de Jooden nog heedensdaags willen verbeelden aan hunne tafels / wanneer ſy hun brood tuſſen twee tafellakens leggen. Wat 'er ook zyn mag van die laatſte Dauw / van de eerſte ſchijnd het ſeeker te zyn / niet alleen uyt de woorden van Moſes te deeſer plaatſe / maar ook klaar en onderſcheydelijk uyt de plaatſe Num. 11: 9. En wanneer de dauw des nachts op het leeger viel, viel het Man op den ſelven neder. Alwaar het Man klaarlijk werd onderſcheyden van den dauw / dewelke eerſt nederviel. Het gebruyk van deeſe Voorgaande dauw of rym, was de aarde te ſluyten / op dat het Manna niet mogt bevlekt worden; het ſelve te ontfangen / als op een ſuyver lywaat / en het ſelve ſuyver te bewaaren / op dat het ſonder eenige vermenging van vuyligheden konde verſameld worden.

De tijd tot deeſe verſaameling geſchikt was de Morgenſtond / en / op dat niemand ſulks ſoude uytſtellen / maakte God dat het ſelve door de hitte der Son verſmolt / gelijk te ſien is Exod. 16: 21. Sy nu verſamelden dat alle morgen, een iegelijk na dat hy eeten mocht: want als de Son heet wierd ſoo verſmolt het. Of nu dit door een wonderwerk geſchied zy / of uyt ſijn natuurlijke eygenſchap / ſulks werd onderſogt. Want het ſchijnd wonderlijk / daar het Manna / vergaderd en 't huys gebragt zijnde / ſoo hard was dat het moeſt geſtooten en gemaalen zyn / en het door het vuur niet verſmolt; dat het ſelve de Sonneſtraalen

Digitized by Google

len niet konde verdraagen. Evenwel daar zijn ook ſoodanige dingen in de Natuur / met welke het dus geleegen is / dat / hoewel ſy in haar eygen geboorteplaats ſagt zijn / daar de lucht niet telkens om haar heen ſweeſd / ſy echter daar buyten hard worden. Dit blijkt in die ſteenen / welke men Arduyn (Ardoſiæ) heet / en welke men gebruykt op de daaken der huyſen / gelijk ook in andere Steenen / welke in haare mijnen ſoo ſagt zyn / dat ſy na een yders welgevalle konnen gehouwen en gevormd worden (gelijk ik ſelf in Frankrijk eenige maalen heb aangemerkt) doch welke naderhand / wanneer ſy in de Lucht komen / ſeer hard worden. Een voorbeeld van ſoodaanig een verandering brengd Cajetanus een Ey by: want (ſegd hy) gelijk een ey, ſoo lang het nog binnen de Henne is, een tedere ſchors heeft, welke, ſoo haaſt het ey geleyd is, opdroogd, en hard word, ſoo ook die greynen van het Manna waaren het ſmelten onderworpen, ter plaatſe daar ſy gemaakt waaren; maar daar van daan geraapt zynde, wierden ſy ſoo hard, dat ſy niet langer van een weeken en ſmeltenden aart waaren; ſoo dat, gelijk ſy naderhand het vuur konden verdraagen, ſy ook toen de Sonneſtraalen wel ſouden hebben konnen uytſtaan, indien ſy in de Son waaren geſet geweeſt. Tot dus verre Cajetanus. Dat het Manna een ronde gedaante gehad heeft blijkt uyt de gelijkenis welke het had na Coriander-zaad; 't geen ook omtrent de gedaante heeft van druppelen / welke van boven neder vallende in in lucht te ſaamen groejen. Sie Exod. 16: 31. En het huys Iſraels noemde ſijn naam MAN, en het was als Coriander-zaad, wit, en de ſmaak daar van was als honigkoeken.

Wat deſſelfs verwe aangaat / deſelve werd geſegd wit geweeſt te zyn. Doch Num. 11: 7. werd geſegd עֵינוֹ ſijn oog was als het oog van de Bedolah, of Bdellium. (Alle de Uytleggeren nu verſtaan door het oog de verwe) Plinius, in het 12 Boek der natuurlijke Geſchiedeniſſen, aan het 9 Hoofd-ſtuk, getuygd dat het Bdellium is een doorſchijnende Gom eenes Booms; het was gelijk. Het Indiaanſe Bdellium was het beroemdſte; daar ſchijnen van het ſelve twee ſoorten geweeſt te zyn / welke na Arabien pleegen vervoerd te worden / het eene Witagtig, 't welk het beſte was / en het andere ſwartagtig. Tot het eerſte moet betrokken worden / 't geen men Num. 11: 7. leeſt van de Bedolah of Bdellium: want te dier plaatſe moet niet verſtaan worden een Geſteente van een witte verwe; maar het witagtig Bdellum; om dat het Manna nader komt aan de verwe van het Bdellium, Wierook, of Maſtik, dan aan de verwe van een Peerel, of eenig ander Edel geſteente.

Deſſelfs ſmaak blijkt uyt de Text dat den hoonig is gelijk geweeſt / en ſeer aangenaam voor het gehemelte.

Maar laat ons nu ook eens ſien / of / gelijk de quakkelen waarachtige en natuurlijke quakkelen waaren / den onſen gelijk / ſoo ook het Manna natuurlijk geweeſt is / hoedaanig op veele plaatſen gevonden word / 't welk nog deſelve naam draagd / en eenige eygenſchappen heeft / welke niet veel verſchillen van dit Manna / 't geen ons hier als een Hemels geſchenk voorkomt: doch 't geen Iſraël door een Wonderwerk wierd geſchonken / 't zy men aanmerke de plaats daar het hen gegeeven wierd / 't zy de tyd, 't zy de meenigte, of de agtervolgende geduurſaamheid van die gift. Want in deeſen allen konde een Wonderwerk plaats hebben / hoewel de ſaak ſelve niet geheel nieuw of ongewoon was / en deſelve ook elders door natuurlijke oorſaaken wierd voortgebragt. Dus kan het / by voorbeeld / aan een Wonderwerk werden toegeſchreeven. I. Dat / daar het gemeene Manna doorgaans inſonderheid in de Lente en Herfſttyd gewoon is te vallen / dit Manna alle dagen viel / uytgenomen alleen den Sabbath. II. Dat / daar het ſoo langen tyd geduurig viel / het op den Sabbath niet viel / maar daags te vooren dubbel. III. Dat het in ſoo groote meenigte nederviel / dat het genoegſaam was om ſoo groot een volk te ſpijſigen. IV. Dat het ſelve / tot den volgenden dag bewaard zynde / bedorven was &c. Want alle deeſe dingen konden door een wonderwerk gebeuren aan ſoo een ding / 't welk evenwel elders word gevonden van de ſelve ſoort / gedaante en eygenſchappen / en 't welk de ſelve natuurlijke oorſaaken heeft.

Het Natuurlijk Manna / 't welk op veele plaatſen word gevonden / ontſtaat uyt den Dauw van een ſeer gemaatigde plaats en Lucht / welke Dauw voortkomt uyt een allerſuyverſte uytwaaſſeming der aarde / welke de helderheid van veele Somerſe dagen ſeer ſterk heeft gekookt / ſoo dat daar uyt een vette ſtoffe werd voortgebragt / dewelke / door de koude van een gematigde nacht 't ſaamgeſtremd en verdikt zynde / nedervald op de blaaden der boomen en ſtruyken / en daar aan blijft hangen tot deſelve daar van genomen en vergaderd word. Dit geſchied inſonderheid in Syrien, Duytsland, en Italien; waarom het Manna dan / na de verſcheydenheid van deſſelfs geboorteplaats geheeten word / of Syriſch, of Duytſch, of Calabreeſch. Dit laatſte word inſonderheid in de Artzenywinkels voor het beſte gehouden / om dat het ſelve ſagtelijk / ſonder eenige winden / de galachtige vogtigheden verdrijft.

Veelen zyn van gedagten dat het manna 't geen in de woeſtijne op der Jooden leeger reegende / een ander zy geweeſt als dat geneesmiddel / 't welk men gemeenlijk gebruykt tot uytſuyvering van Maag en ingewanden / 't welk men Hemelſen hoonig, en Manna heet. Want deeſe menſchen meynen dat het onmooglyk is dat de Iſraëliten het ſelve hebben kunnen eeten / en door het ſelve gevoed worden / en niet in teegendeel door deſſelfs gebruyk door afgangen geheel magteloos geworden / en als verſmolten zyn.

Dog evenwel uyt de beſchrijving / welke Moſes daar van geeſd Exod: 16. en Numer. 11. ſchijnd het het ſelve ding geweeſt te zyn; want het is ſeeker dat dat Manna / 't welk wy ter uytſuyvering gebruyken / op deſelve wijze word voortgebragt met dat Manna 't welk Moſes beſchrijfd. Men kan ook ſeggen dat de gewoonte dit Manna den Iſraëliten tot een bequaame en goede ſpijſe heeft gemaakt / inſonderheid als 'er den Goddlijken zeegen by quam / welke het ſelve heeft ſoo kunnen maatigen / dat het tot voedſel bequaam wierd. Voeg hier by dat het Manna in die warme landen beeter gekookt zynde / ook kan ſchijnen bequaamer te worden om te voeden. Want men verhaald dat de Poolen voor weynige jaaren een ſeekere ſoort van ſeer koſtelijk en ſoet Manna hebben gevonden / 't geen op het land needer legd / en de ſuyker gelijk is; en het welk / met booter en een weynig ſuyker gekookt zynde / met de allerlekkerſte geregten en ſauſen om de prijs ſoude mogen ſtrijden. Het is ſeeker dat de Jooden gevoeld hebben dat het Manna hen een ſeer lichte ſpyſe verſtrekte. Want dus klaagden ſy Num. 21: 5. Waarom hebt gy lieden ons doen optrekken uyt Egypten, op dat wy ſterven ſouden in deeſe woeſtyne? Want hier is geen brood, ook geen water; en onſe ziele walgd van dit ſeer ligte brood. Dog dat ligte ſpyſen / en die het lighaam geen vaſt en weeſentlijk voedſel byſetten / ook dienen tot geneesmiddelen / en om het lighaam te ſuyveren / getuygd ſelf Hippocrates. Het heeft ook kunnen geſchieden / gelijk het ook niet ongerijmd ſchynd / dat die ſpyſe den Iſraëliten in het begin heeft gediend tot een geneesmiddel om af te leggen alle die quaade vogtigheeden / welke ſy door het eeten van Komkommeren / Pompoenen / Look / Ajuynen / en andere dingen / (welke ſy lange tyd in Ægypten genuttigd hadden) hadden vergaderd: dog deeſe uytgeſuyverd zynde / heeft de gewoonte hen dit

Man-

Digitized by Google

Manna tot een bequaame en aangenaame ſpyſe gemaakt. Want ſoo de gewoonte ook van vergiftige dingen een goede ſpÿſe kan maaken / hoe veel te meer van ſpÿſen die tot geneesmiddelen gebruykt worden / inſonderheid als daar by komt de Godlÿke medewerking / en byſondere zeegening.

Hoewel nu ſommigen gemeend hebben / dat het Manna is een ſoort van Gomme , of een Traan , welke de boomen uytſweeten / en dat andere weder het ſelve houden voor het maakſel van ſekkere weſpen / of Byen ; evenwel kan het den geenen / welke het ſelve eenigſins naukeurig beſchouwen / lichtelÿk blÿken / dat het een ſeekere dikagtige dauw is / welke van de ſon een ſeekere rypmaakig ontfangd / en door de koude van de nacht te ſaamengroeyd / eeven gelÿk den rym: dog dat de Weſpen / en meer andere diergelÿke dierkens / veel eer door des ſelfs ſoetigheid werden aangelokt / dan dat ſy het ſelve ſouden toeſtellen. En ſoo 'er / wanneer men in de ſchorſſen der boomen kerfd / iets diergelÿks uytdruypt / dit is den dauw welke het hout te vooren had ingeſoogen.

Daar is een tweederley ſoort van Manna ; het eene vald op bloemen kruyden / en verſcheyden planten / van welker kragten het geloofd word iets na ſich te neemen : het andere vald op de aarde en ſteenen ; dit is gelÿk zaad / en grooter van deelen dan het andere / niet ongelÿk kleene druppelen welke door de koude verdikt zÿn. Het Calabrees Manna word (na het getuygenis van Matthiolus over Dioſcorides) het meeſte geacht / 't welke ſit op het loof der kruyden / en daar van vergaderd word ; het ſelve beſtaat uyt kleyne greyntjes / het is doorſchÿnende / ſwaar / den greyntjes / het is doorſchÿnende / ſwaar den greyntjes van Maſtik niet ongelÿk / het is blank / en ſeer ſoet en aangenaam van ſmaak. In de tweede plaats , in opſigt van waardye / werd geacht het Manna 't welk op de takken der boomen ſit ; en in de derde plaatſe dat Manna 't welk op ſteenen of op de grond neder legd : want dit beſtaat uyt groover greynen / en des ſelfs verwe is veel meer bedurven.

Ik heb verſtaan uyt Inwoonders van Calabrien , dat het Manna daar des morgens vroeg word vergaderd / met de ſon / opkoomende / het ſelve veel kan verwarmen : want het ſelve naderhand door de ſon week gemaakt en opgelikt zÿnde / verdwÿnd het ligtelÿk : waarom het gebeurd dat de meeſten / wanneer het Manna in groote meenigte is nedergevallen / ſeer vroeg in de morgenſtond de takken der boomen afſnyden / en deſelve op duyſtere ſchaduwagtige plaatſen brengen / alwaar ſy dan het Manna / geſtreund zynde / met meer gemak vergaderen.

Het Manna heeft / na het getuygenis / ſoo van Avicenna , als van Meſus , een byna gelÿkmaatige gemaatigheid / hoewel het weynig na de warmte ſchÿnd te hellen ; doch Averroës houd het voor warm en vogtig. Het Manna ingeſwolgen zynde / of met eenige drank ingenoomen / verwekt afgang / doch uyt ſijn eygen natuur maar ſlappelÿk / waarom het ſoo den ſwangeren vrouwen / als ook den kinderen / altyd veyliglÿk mag gegeeven werden. Het ſelve by andere geneeſmiddelen gedaan zÿnde vermeerderd der ſelver krachten. Het verdryfd ligtelÿk de gal : leſcht de dorſt / het opend / verſagt / en maakt de deelen van de keel en borſt glad. Het Manna 't geen uyt Alexandrien in Ægypten komt / en Maſtichina geheeten word / behoud maar een jaar ſijn kragt / maar het geen in Italien voortkomd / en wel byſonder in de vlakte van Calabrien / kan verſcheyden jaaren ſonder bederf goed blÿven.

VI. PLAATS. *Exod.* 23: 28.

Ik ſal ook Horſelen voor uw aangeſicht ſenden : die ſullen van voor uw aangeſigt uytstooten de Heviten , de Canaaniten , en de Hethiten.

Sommige verſtaan te deeſer plaatſe door de Horſelen , die prikkelen der ſchrik en vrees / waar door de Canaaniten , op de aannadering der Hebreen / zyn ter nedergeſlaagen / even als of eygentlÿke Horſelen op Weſpen hen ter nedergeveld hadden. Dog / dewyl eeven te vooren opentlÿk gewaagd wierd van den ſchrik welke de Heere ſenden ſoude / en ſulks wel met eygentlÿke woorden / waarom ſoude nu het ſelve door verbloemde ſpreekwyzen herhaald worden. Men moet hier eygentlÿk genoemde Horſelen verſtaan ; van welke ook gehandeld word Deut. 7. 20: Daar toe , (ſtaat 'er) ſal de Heere uwe God ook Horſeſelen onder hen ſenden : tot datſe omkomen , die overgebleeven , en voor uw aangeſigt verborgen zijn. Soo ook Joſ. 24: 12. En ik ſond Horſelen voor u heenen , die drevenſe wech van ulieder aangeſicht , (gelijk) beyde de Koningen der Amoriten , niet door uw ſweerd , noch door uwe booge. Dus heeft het ook verſtaan den ſchrÿver van het Boek der Wysheid. Hoofdſt 12. v. 8. Als hy daar ſegd ; gy ſond Weſpen tot Voorloopers uwes heyrs ; om haar allengskens uyt te roejen : niet om dat gy onmagtig waard hen door vreeſlijke dieren tot een toe te verdoen.

Want hoewel de Heylige geſchiedenis van deeſe ſaak niet vermeld ; te weeten / op wat plaats of tyd dit voorgevallen zy / eevenwel / om dat het God beloofd heeft / en het geſchiedboek van Joſua getuygd dat ſulks gebeurd is / ſoo is het billÿk te gelooven dat God voor het aangeſicht ſijns volks Horſelen geſonden heeft / om de Cananiten te plaagen / te verſwakken / en af te matten / op dat ſy daar na ſoo veel te gemaklÿker van Gods volk konden overwonnen en verdelgd worden. Want / gelÿk onder de plaagen van Ægypten ook kleyne diertjes werden geteld / ſoo ſchÿnen ook de Canaaniten van den Heere geſlagen te zÿn door Horſelen en Weſpen die haar plaagden : ſommigen dog willen dat hier door Horſelen worden verſtaan een ſeer ſchaadelÿke ſooort van vliegen / welke vergif van ſich geeven / en de oogen quellen / ſoo dat de Canaaniten niet hebben kunnen vegten. Men leeſt in de Kerkelÿke Geſchiedſchriften / dat / wanneer de Perſianen de Stad Niſibis aantaſteden / Jacobus , Biſſchop van die Stad / en een ſeer Godvruchtig man / over ſijne vyanden heeft afgebeeden Wandluyſen en Vloon , waar door ſy verdreeven wierden. Ook ontbreeken 'er in de Ongewyde Geſchiedniſſen geene voorbeelden ſommiger Volkeren / dewelke door geringe dierkens / als / by voorbeeld / muyſen / kikvorſſen / ſpinnen / muggen / en diergelÿke / gedwongen zÿn geworden van woonplaatſen te veranderen. Hier nu werden alleenlÿk drie volkeren onder de Canaaniten opgeteld / 't welk hierom ſchÿnd geſchied te zyn / om dat alleenlÿk maar deeſe drie volkeren deeſe plaage gevoeld hebben.

De Horſel nu is een groote ſoort van vliegen / lang van lighaam / ſich onthoudende in woeſte plaatſen ; de ſelve heeft verſcheydene verwen / den melaatſen niet ongelÿk / en derſelver verſcheydenheden van verwe eenigermaaten vertoonende.

De Horſelen komen den weſpen in levens wyze en gewoonten al heel na by ; doch echter zyn ſy veel grooter dan de weſpen en Byen. Deſelve hebben ook een Koning of Leydsman / gelÿk de Byen / en ſeer verderflÿke angels ; want de Schrÿvers verhaalen dat een menſch door ſeven-en twintig hunner ſteeken kan gedood worden. Ja ! daar 'er

wel ſommige Weſpen gevonden worden / dewelke geene angels hebben / gelijk ook wel ſommige Byen / nogtans vindmen'er nooyt een onder de Horſelen ſonder angel. Somtyds neſtelen ſoo de Horſelen / als de Weſpen / onder de aarde / en weeten de aarde voort te ſtuwen eeven gelijk de Mieren / en maaken ſoo onderaardſe holen. Men ſegd dat de Horſelen des Winters vaſten / of ook ſomtyds wel ſterven / om dat ſy in de ſomer geen 'er hande ſpyſe vergaaderen of wegleggen / daar in tegendeel de Byen ſeer veel voorraad by een brengen. Wanneer de Horſelen hunne Leydſlieden verlieſen / dan zyn ſy gewoon in boomen te neſtelen. Sy leeven van vlees / 't welk men ſegd dat ſy ſelf in den drek komen ſoeken; ſy rooven ook wel op byen / en groote vliegen / welker hoofden ſy weeten af te krijgen / en de overige deelen ſleepen ſy in hun neſt: ſy leeven ook van nooten / ſommige fruyten / en druyven. Plinius in het 8 Boek ſijner Natuurlijke Geſchiedeniſſen, aan het 29. Hoofdſtuk / teld eenige ſteeden op / dewelke door kleyne diertjes zijn verdelgd / ſijn woorden luyden by na als volgd. Niet minder aanmerkelijk en vermaard zyn de voorbeelden van het uyterſte verderf, ook door verachtelijke diertjes veroorſaakt. *Marcus Varro* verhaald dat in Spanjen een geheele Stad door *Conynen* is ondermynd geweeſt; een door *Mollen* in *Theſſalien*. De Inwoonders van een Stad in Frankrijk zijn door *Kikvorſſen* verdreeven: ſoo door *Sprinkhaanen* in Africa. De Bewoonders van het Eyland Cyarus, een van de Cyclades, zyn door de *Muyſen* verjaagd Die van Amyclæ een Stad in Italien zijn door *Slangen* verdelgd. Boven het landſchap van de Cynamolgi, volkeren van Æthiopien, legd een ſeer wyde landſtreek woeſt, om dat de Inwoonders des ſelfs door *Scorpioenen*, en *Vyerige Mieren* zijn gedood. *Theophraſtus* ſchryfd ook dat de Frerienſers door *Oorwormen* zijn verdreeven. Dus verre Plinius.

Herodotus verhaald in ſijn tweede boek / dat de Landmuyſen op een nacht in het leeger van Senacherib alle de boogen / handvatſels der ſchilden / en de toomen der peerden aan ſtukken knabbelden / ſoo dat den volgenden dag alle ſijne krygslieden genoodſaakt waaren te vlugten / hoe trots en moedig ſy te vooren dreygen mogten.

t' Is ook bekend 't geen verhaald word van Hatto Benoſua, Aartsbiſſchop van Mentz, welke men ſegd dat in het midden van den Rhyn door de Muyſen verſcheurd is / en dat ſelf de Muyſen na ſijn dood ſijn naam uyt de tapijten hebben uytgeknabbeld. Ik ſelf heb dien toorn / in het midden des Rhijns gebouwd / geſien / waar heen men gelooft dat hy / tot ſijn behoudenis / gevlugt ſoude weeſen. En ter gegeheugenis van deeſe wonderlijke geſchiedenis / word dien toorn nog heden ten dage den Ratten-toorn geheeten.

VII. PLAATS. *Exod.* 28:17,20.

En gy ſuld daar in vullen vier rygen ſteenen.

In de eerſte ryge, een Sardis, een Topaz, en een Smaragd.

In de tweede ryge. Een Carbonkel, een Saphir, en een Jaſpis.

In de derde Ryge. Een Ligurius, een Agaat, en een Amethiſt.

In vierde Ryge een Chryſolith, een Onychinus, en een Berillus.

Sy ſullen met goud ingevat zyn in haare vullingen.

De ſteen Sardus geheeten / heet in 't Hebreeuws אדם Odem, in welk woord de beteekenis van roodheid legd opgeſlooten. Het is een ſteen welken de Juweeliers thans een Carneol noemen / om dat hy vleeſverwig is. De geene die het roodſte zyn / en met een doorſchynende / zijn het meeſt geacht; maar die duyſterrood / of bleekrood zijn / zijn weynig weerd.

Den Sardius word van Plinius Sarda genoemd; hoewel 'er zyn welke meynen dat den Sardius veel van de Sarda verſchild / om dat de eerſte rood / en de laatſte witverwig is. Den Sardius had by den Ouden geen geringe naam; maar nu is hy van weynig gebruyk. De ſelve is van een roode verwe / dog duyſterachtig; eeven of men ſich verbeeldde een roodagtige aarde welke wel doorſchijnende is / maar egter met een donkeragtig wolkje is overtoogen. Soodaanig een dan word voor de beſte in ſijn ſoort gehouden / en hoe verder andere van deeſe volmaaktheid afwyken / hoe minder ſy geacht worden. Men ſegd dat deeſe ſteen de vrees verdryfd / ſtoutmoedig maakt / dat hy den geen die hem by ſich draagd bevryd van vergif en ander quaad / dat hem mogt aangedaan worden: dat hy het bloeden uyt de neus doed ophouden / dat hy het gemoed vreugde / en het verſtand ſcherpſinnigheid aanbrengd. Men gelooſd dat hy alle ongelijk van ons afweerd; maar van daan men ſelf ſegd dat de Sardonyxſteenen niet ſchadelijk zijn / om dat ſy den Sardius in ſich bevatten. Deeſe en diergelijke kragten en eygenſchappen / ſchrijven de ſchrijveren den Sardius toe / welke egter (gelijk Johannes de Laat rond uyt bekend) door geen ervaarenheid werden beveſtigd / uytgenoomen een eenige welke hy beſit / naamelijk om het bloeden uyt de neus te doen ophouden / en ſulks niet wel aanſtonds / maar allengskens. Etc. Joh: de Laat in ſijn 1 Boek van de Edele geſteenten aan het 16 Hoofdſtuk. Wat my aangaat / hoewel ik ſie dat den Juweelen en Edelen geſteenten veele voortreflijke en verwonderlijke dingen werden toegeſchreeven / echter twijfel ik niet of het grootſte gedeelte is onwaarachtig / of immers ſoodaanig niet als het in 't gemeen gelooſd word. De mannetjes van den ſteen Sardius ſegdmen dat ſterker ſchijnſel van ſich geeven / waarom ſy ook voor de beſte werden gehouden / iets 't geen ook den anderen Edelen geſteenten gemeen ſchijnd te zijn. Sie Franc. Rueus in ſijn Boek van de Eedele geſteenten het 2 Boek 6 Hoofd-ſtuk.

L. Danæus meynd dat door den ſteen אדם Odem hier den Sardius niet werd gemeend / om dat (ſegd hy) den Sardius niet rood is. Hy meynd dan dat Odem die ſteen is / welke van onſe Juweeliers Eſpinella werd geheeten / welke wel een ſeekere ſoort van een Robyn is / zynde helder en vuurig; dog egter tederder van de Robyn / en niet ſoo vaſt of leevendig van verwe. Op deeſe ſteen is Rubens naam geſchreeven geweeſt / gelijk ook Ruben van weegen ſijn verminderden glantz den ſelven ſchijnd heel gelijk geweeſt te zijn.

De tweede ſteen word van de meeſten een Topaaz geheeten / welke ſteen ook van ſommigen een Chryſolith werd genoemd (hoewel ſommigen onderſcheyd maaken tuſſen deeſe twee ſteenen / in opſigt van de blinkendheid haarer verwe) Deſelve heeft van ſijn verwe ſijn naam gekreegen; want het is een goudverwige doorſchijnende ſteen. Deſelve werd goed gehouden om het hert te ſterken / en droefheid te verdryven: dog inſonderheid tot het geneeſen der vallende ſiekte; gelijk ook / wanneer hy op de wonden gelegd word / om het bloed te ſtelpen. Dit getuygd den Geleerden Zennertus Daar is een tweederley onderſcheyd tuſſen de Topaaz-ſteen / de eerſte ſoort noemen ſy Praſoides, dat is Lookverwige, de andere Chryſopteros of liever Chryſopteris, dat is hellende na de groente van het Paaren-kruyd. Soo dat de Chryſopteris is een Topaaz die Goudverwig is / dog met een doorlooopen met een aangenaame groenigheid / trekkende na het zeegroen. Hoedaanig een Topaaz my geheugd dat my de voorleeden ſomer getoond werd / welke wel heel kleyn en dun was / dog ook heel doorſchijnende / en van verwe van het geel flaauwlijk na het bleeke

Digitized by Google

bleeke trekkende / waar onder met een een ſeekere waterachtige groenheid vermengd was / ſoo dat hy de groente der bladeren van het Vaaren-kruyd genoegſaam vertoonde. Deeſe ſteenen alleen, onder alle de voortreflykſte Edele geſteenten / lyden het afvylen / en worden ook door het gebruyk afgeſleeten.

Den Topaaz heeft voorwaar een lof / welke meer als gemeen is; want men ſchrijft den ſelven krachten toe teegen het heevig bloeden; waarom men ſegd dat hy / op een wond gelegd zynde / het bloeden van ſtonden aan doed ophouden. Men gelooft daar en boven dat hy de grammoedigheid en onkuyſſe luſten bedwingd. Daar zyn 'er ſelf welke derven beveſtigen (als het beproefd hebbende) dat iemand ſijn hand / waar in hy een Topaaz heeft / ſonder ſchaade kan uyt kookend waater haalen; dewijl den Toopaaz de hitte van het water ſoodaanig maatigd / dat hy de kragt van 't kooken / en de hitte die ſchaadelijk ſoude mogen zyn / van de hand afdrijft. Dog het is verwonderlijk dat deſſelfs krachten na het waſſen of afneemen van de Maan ook veranderd worden; ſoo dat 'er geſegd word dat hy ook de Maanſieken helpt. Daar zyn 'er die getuygen dat deeſe ſteen de ſotheid verdrijfd / de ſufferye afweerd / en die geen / welke hem draagd van een ſchielijke dood bevrijd: gelijk ook dat hy een goed tegengif is voor die geene welke mymeringen onderworpen zyn. Sie Franc: Rueus.

Den Topaaz word ook ſeer gepreeſen om ſijne groenheid. En wanneer deſelve eerſt wierd gevonden wierd hy boven alle andere ſteenen geacht. Sulks viel voor in een Eyland van Arabien / 't welk Chitis geheeten wierd; op welk eenige Troglodytiſe Zeeroovers / wanneer ſy een geruyme tijd door hongersnood en quaad weer ſoodaanig gedrukt wierden / dat ſy genoodſaakt waaren de kruyden en wortelen uyt te graaven / den Topaaz met een uythaalden. Juba getuygd dat het Eyland Tepazium in de Roode Zee omtrent drie honderd ſtadien van het vaſte Land geleegen is; zynde een nevelagtig Eyland / en daarom dikwils van de Zeelieden geſogt / en dat het daar van daan ſijn naam heeft gekreegen / want dat het woord topazin in de taal der Troglodyten ſoeken beteekend. Deſelve ſegd ook dat uyt dit Eyland den Topaaz eerſt gebragt is aan de Koninginne Berenice, de moeder van den volgenden Ptolemæus, door Philemon een Overſte des Konings / en dat deſelve haar wonderlijk wel behaagde / en daar van gemaakt is een opgerigt beeld van vier elleboogen hoog / 't geen wierd gevierd in den tempel welke de goude gebynaamd was. Dit ſchrijfd Plinius. Onder de groene geſteentens word de Smaragd, of Esmeraud, wel voor de aangenaamſte en bosnaamſte gehouden. Want geen verwe den oogen behaaglijker is / om dat der ſelver geſicht door het groen ſeer werd geſtreeld / waarom men ſich wel na groene beemden ofte hoven begeefd / om het geſicht en gemoed te gelijk te verluſtigen en te verquikken. Hier van daan komt het dat onſe oogen in geene geſteentens meer vermaak ſcheppen dan in de Esmerauden: want niets is 'er / 't geen met beter recht / met de kruyden / om de prijs der groenheid / kan ſtryden; ja den Smaragd gaat ſelf ſommige kruyden in groenheid te boven.

De beſte Smaragden komen in Scythien (of Tartaryen) voort / op de hoogſte bergen / en in de Goudmynen; waarom men deſelve niet ſonder groote moeyte en gevaar kan bekomen. Want de Griffioenen, ſeer wreede vogelen / neſtelen daar / en bewaaren de Smaragden voor de Arimaſpi; menſchen die maar een eenig oog in 't midden van hun voorhoofd hebben / en die gewoon zyn / uyt een al te groote begeerte tot Goud en Smaragden / derwaarts wel gewaapend op te klimmen. Want dus ſchryfd Franc: Rueus in ſijn 2 Boek aan het 4 Hoofdſtuk deeſe geſchiedenis (myns oordeels verſierd en leugenachtig) te hebben geloof gegeeven / en als onderteekend.

De beſte Smaragdus is die de groenſte / helderſte / en ſuyverſte is. Deſelve vervuld en verſaadigd geduurig het oog door ſijne groenheid; en ſet de naby geleegene Lucht ſoodanig ſijn eygene verwe by / dat deſelve noch door de Son / nog door ſchaduwen / noch door eenige ligt en wijkt; ja in teegendeel den Smaragd ſchiet doorgaans / als in weerwil van alle tegenſtand / eenige groene blinkende ſtraalen van ſich uyt / ſoo dat hy ſig ſelven altijd / ſelf van verre / doed ſien. Deſelve is van een ſeer hard en vaſt weeſen. Sie Franc: Rueus, op de eeven aangetoogene plaats.

Men ſchrijfd den Smaragd toe een ſeer voortreflijke kracht teegen allerley vergif. Men ſegd ook dat de oogen der Slangen verloopen / ſoo ſy een van de beſte Esmerauden lang aanſien; inſgelijks dat hy / 't zy om den hals gehangen zynde / of in een ring gedraagen / een kragtig tegengif is teegen de Vallende ſiekte. Alle by na komen daar in over een / dat deeſe ſteen het bedrijven van vleeslijke welluſten niet kan verdraagen. Soo dat ſelf Albertus Magnus niet ſchroomd te verhaalen / dat / wanneer een ſeeker Koning van Hongaryen eens ſijne Gemaalin bekende / een Smaragd welke hy in een ring had / aan drie ſtukken ſprong; hier van daan werd gelooſd / dat deeſe ſteen voorſien is met een groote kracht om iemand tot kuysheid te brengen; men voegd hier noch by dat hy de geheugeniſſe voed en verſterkt. Sie by Rueus.

L. Danæus meynd dat het Hebreeuwſe woord / 't welk in de Heylige text gevonden word / liever een Carbonkel moet vertaald worden; want / ſegd hy / Carbonkel is die ſoort van Robijnen welke de ſchoonſte en voortreflijkſte van allen is; wyl deſelve een ligt van ſich ſpreyd / eeven gelijk de weerligt / ſelf voor die hem van verre aanſien; ſoo dat hy ſelf in 't midden van de nacht en de duyſterniſſen een licht van ſich geefd / en gelijk als een Son de nabuurige plaatſen verlicht.

Deeſe ſteen had de naam van Levi op ſich geſchreeven / om dat in dat huysgeſin de grootſte luyſter en glants van het geheele Iſraëlitiſe volk beruſtede / ſoo men aanmerkt dat aan die ſtam byſonderlijk het Prieſter-ampt was bevoolen.

Daar zyn 'er (na het getuygenis van Zennertus) welke meynen dat den Smaragd / gebonden zynde op de heupe eener vrouwe / de baaring voortſet; maar dat hy / in teegendeel op de buyk gelegd zynde / de baaring vertraagd.

De Smaragden zyn doorgaans holachtig / ſoo dat ſy het geſigt te ſamentrekken: dog die geene / welker lighaam glad uytgebreyd zijn / deſelve vertoonen van agteren / eeven als een ſpiegel / de beelteniſſen der ſaaken. Den Vorſt Nero ſag de vechterpen der Kampvegters door een Smaragd / na het getuygenis van Plinius in ſijn 73 Boek, 5 Hoofdſtuk.

De vierde ſteen was een Carkonbel, volgens de Gemeene Latynſe Vertaaling: ſommigen onder de Jooden vertaalen het een Charcedony-ſteen. Tremellius en Junius ſetten het over door een Chryſopraſus, welke ſteen een gemengde verwe heeft / beſtaande uyt een Lookachtige groenheid / en een glantz als van Goud.

Den Carbonkel, heeft ſijn naam van weegen ſijn verwe / welke een vuurige kool gelijk is.

Alle komen daar in over een / dat de Carbonkel / onder alle de gloeyende en vuurige geſteentens / ſich de grootſte weerdigheid heeft verkreegen. Want ſommigen / van een ſeer vuurige verwe / geeven een glantz van ſich gelijk een brandende kool / doch ſoo dat het uyterſte van hunnen gloed op het Violet van een Amethyſt ſchijnd uyt te komen: ook ſpreyden ſy in de duyſterniſſe geen onaangenaam licht van ſich. Daar zyn 'er ook andere dewelke ſpitze ſtraalen als pennen

Digitized by Google

van ſich af ſchieten. Anderen hebben een wit adertje rondom de rand / deeſe behoeven / in ſchoonheid en aanloklijkheid van verwe / voor geene anderen te wijken; deeſe hebben ook / na men ſegd / deeſe eygenſchap / dat ſy onder een hoop gloejende koolen ſich geheel doods en doof vertoonen; maar wanneer 'er water word opgegooten / en de koolen gedoofd / ſoo ſietmen deſelve aanſtonds op nieuws in hun voorigen glantz flonkeren en ſchitteren. Sie hier van Franc: Rueus, in het 2 Boek van de Edele geſteentens, aan het 14 Hoofdſtuk. Ter welke plaats den ſelven Schrijver ook gewag maakt van een Carbonkel / welke in ſich bevat goude druppelen / als ſterren / dewelke ſich altyd binnen in de ſteen / en noyt op den buytenſten ommetrek vertoonen; en de welke op die wyze onder malkander geſchikt zyn / dat ſy / ſoo in 't getal der druppelen / als in hunne plaatſing onder malkanderen / de Reegenſterren (Hyades) kunnen verbeelden.

Verders onder alle de Soorten der Carbonkelen zyn de mannetjes leevendiger en helderder van glantz dan de wyfjes / dog de wyfjes / als vetter zynde / ſchitteren duyſterder. Het Edelſte en beſte ſoort van Carbonkels noemtmen Pyropus Plinius teld verſcheyden ſoorten derſelver op in ſijn 37 Boek, aan het 7 Hoofdſtuk. De voor-rang, ſegd hy / hebben de Carbonkels, dus genaamd van hunne gelijkheid met het vuur, hoewel ſy ſelve van het vuur geen gevoel hebben, waarom ſy van ſommigen APYROTI zyn geheeten: Zennertus trekt in twyffel / of den Carbonkel in de duyſterniſſe een ſchijnſel van ſich geefd / want, ſegd hy / daar van is tot noch toe geen oog-getuyge gevonden. De geleerde Lieden meynen dan / dat ſoo 'er eenig geſteente is / 't welk men een Carbonkel noemd / ſulks een groote en uytnemend ſchoone Robyn ſal zyn / welkers glantz en roodheid / even als een vlam / boven andere ſteenen uytſchitterd. Den Robyn heeft de kracht om het vergif tegen te ſtaan / de verrotting te beletten / voor de Peſt te bewaaren / de droefheid en droevige droomen te verdryven / en het gemoed te verbrolijken. Dus verre Zennertus.

Den Sapphyr is van een Laſuure of Hemels blaauwe verwe; even gelijk den Hemel by helder weeder. Den witter Sapphyr word het wyfje geheeten. Deſelve wederſtaat het vergif / en is verſterkende; wanneer men deſelve by ſich draagd / belet hy dat 'er geen Peſtkoolen voortkomen / en op de koole gelegd zynde / bluſt deſelve uyt / en belet dat geen vergiftige dampen van deſelve na het hert gevoerd worden. Gedraagen zynde van een onſuyver en onkuys wellustig menſch / verlieſd hy al ſijn aangenaamheid en luyſter: hy belet de kitteling en aanprikkeling tot wellust: hy word ook aangepreeſen tegen de gebreeken der oogen / en men ſegd dat hy deſelve verſterkt. Sie by Zennertus.

Men houd het daar voor / dat den Sapphyr, in den drank gedaan zynde / goed is voor de geenen die van Schorpioenen geſtooken zyn; men gebruykt den ſelven ook in dranken teegen inwendige verſweeringen. Deſelve houd ook in / alle uytwaſſen aan de oogen / gelijk lellen / en puyſten; en brengd gebrookene vlieſen weder by een. Plinius ſchrijfd in ſijn 37 Boek, aan het 9 Hoofdſtuk, dat de Sapphyren blinken van gulden ſtipjes. Maar, ſegd hier op Matthiolus over Dioſcorides / in het 5 Boek het 114 Hoofdſtuk, te deeſer tyd heb ik 'er noch geen geſien, welke met gulden vonkjes flikkerden, maar deſelve hebben alleenlijk een Laſuurblaauwe verwe, welke, op de wyze der Diamanten, doorſchynende is. Waarom het waarſchynlijk is dat Plinius hier in gedwaald heeft / en dat hy ſeekere Hemels blaauwe ſteen / welken de Mauritaniers Azulus of Lazulus noemden / voor een Sapphyr heeft genomen: want onder alle de Geſteenten is 'er geen / behalven deeſe / welke met gulden vonkjes flonkerd.

Den Sapphyr was eertyds van de hoogſte weerdigheid / zijnde aan Jupiter en Phœbus toegewyd: Ja! van inſonderheid geloofden ſy dat haare Godsdienſten den Goden behaagd hadden / wanneer ſy onder de ſelve den Sapphyr (als 't waare / een zegel van Eendracht) hoewel niet ſonder pracht en bygeloof / ten toon ſtelden. Om welke reden men geoordeeld heeft dat den Sapphyr, om ſijne by na Godlijke krachten / boven andere / voor eerſt den Prieſteren / daar na den Koningen / en eyndelijk den voortreflijkſten mannen weerdig was. Doch / myns oordeels / hebben ſy den Sapphyr veele dingen ten onregt / en door bygeloovigheid toegeſchreeven. Gelijk / by voorbeeld / dat den Sapphyr in den menſch ſoude verwekken en uytwerken een genegdheid tot Gods-vrucht / ſtandvaſtigheid / en vreede: dat hy toornigheid / nyd / en bedrog van een menſch ſoude afweeren; en dat hy by gevolg ook krachtig ſoude zyn om de toomeloose gemoeds-neygingen te bedaaren &c.

De Jooden leggen het Hebreeuws woord יהלום Jahalom uyt door een Diamant, waar in ſy gevolgd worden van Junius, en Tremellius, en anderen. Want dit woord ſchynd ſijn herkomſt verſchuldigd te zyn aan een woord dat breeken, aanſtukken ſtooten betekend: 't welk niet quaalijk over een komd met den Diamant, die ſeer harde ſteen / welke alle anderen breekt en doorboord. Want hier van daan (ſegd L. Danæus, hier in de dwaalende voetſtappen van anderen volgende) heeft den Diamant ſijne benaaming, dat hy voor geen ſlagen van yſere hamers of aanbeelden wijkt; maar dat hy alleen door Bokken-bloed kan vermurwd worden. Ja! al word ſchoon een kleyn Diamantje in een overgroot en ſterk vuur geworpen / men ſegd dat het ſelve in het midden des vuurs ſoo hard en ongeſchonden ſal blyven / dat 'er ſelfs geen blyk ſal zyn dat het vuur (al had het ſelf veele dagen lang daar in geleegen) eenige werking daar op gehad heeft.

Dog de gemeene Latynſe vertaalinge der LXX Griekſe Overſetters / vertaalen het woord יהלום / Jahalom, een Jaſpis. Den Jaſpis nu heeft verſcheydene verwen / waarom 'er verſcheydene ſoorten van deſelve geſteld worden te weeſen. Den rood-achtige Jaſpis word ſeer aangepreeſen teegen het bloedvloejen uyt den neus / de Lyfmoeder / en de Aambeyen / ja ook uyt wonden. En geloofweerdige mannen verhaalen / dat een vloed van bloed uyt de moeder / ſoo ſterk dat deſelve door geenerley hulpmiddelen koſt opgeſtopt worden / is geholpen door een Jaſpis welke op de dye gebonden wierd; gelijk ook dat het bloeden uyt de neus / 't geen op geenerley wyze was te ſtelpen / is geneeſen met een Jaſpis aan den hals te hangen. Deſelve word ook aangepreeſen als een hulpmiddel teegen de Vallende ſiekte / indien men deſelve draagd op de mond van de maag / welke men gelooft dat hy met een verſterkt. Men ſegd ook dat den Jaſpis, op de dyen hangende / de ontfangen vrucht beſchermd en de baaring voortſet. Sie by Zennertus.

Van den Lyncurius ſchrijfd Plinius, in ſijn 37 Boek, aan het 3 Hoofd-ſtuk, op volgende wyze. Daar zyn 'er welke ſtaande houden, dat den Lyncurius ook een Eedel geſteente is, en wel, dat hy voortkomt uyt de pis van het dier Lynx, maar dat het beeſt, ſoo haaſt de ſteen uyt de aarde voortkomd, deſelve aanſtonds bedekt, als deſelfs gebruijk den menſchen benydende. Maar het geen Plinius te dier plaatſe van den Lyncurius en deſſelfs krachten verhaald / dat meynd hy ſelve vals te zijn / of ten minſten hy trekt het in twyfel; ſeggende: by onſe tyd heeft men geen geſteente geſien, 't welk deeſe naam voerde &c.

Doch klaarder ſprak hier van Matthiolus over Dioſcorides, in het 2 Boek aan het 74 Hoofd-ſtuk. Dit, ſegd hy / word ſeekerlijk ydel, en openbaarlijk verſierd bevonden, dat de pis van het dier Lynx, ſoo dra ſy geloosd is, ſoude hard worden, en ſtremmen tot die ſteen, welken ſommigen Lyncurius, en anderen Ligurius heeten. Want deeſe ſteen word van alle geloofweerdige

ſchry-

Digitized by Google

ſchrijveren, onder de ſoorten van Amber opgeteld, en met een daar dan getuygd, dat hy door een eygenſchap van ſijn Natuur de pennen of vederen na ſich trekt, eeven gelijk ook de andere ſoorten van Amber, wanneer ſy gevreeven, en warm gemaakt zijn, kaf en ſtroodeeltjes, en allerley andere lichte dingen na ſich trekken.

Hoewel nu Plinius en Matthiolus te recht ontkennen/ dat den Lyncurius kracht ſoude hebben/ om/ gelijk veele meynen/ de ſteenen/ 't zy in de nieren of de Blaaſe te verkleynen/ of af te dryven. Soo verhaald echter Sennertus/ dat voor weynige Jaaren een ſteen uyt Nieuw Spanjen herwaarts is overgebragt/ (Nephriticus of Graveelſteen geheeten) welke niet ſonder reeden onder de ſoorten van den Jaſpis werd geteld. Des ſelfs oppervlak ſchijnd altyd vet/ en als met oly beſtreeken te zijn. Na de verſcheidenheid van verwen zijn 'er verſcheydene ſoorten onder deſelve. Meeſten tyd heeft hy een verwe trekkende van het wit na het groen. Deeſe ſteen werd ſeer gepreeſen tegen pyn in de nieren/ waar van daan hy ſijn naam heeft gekreegen: aan den arm gebonden zynde heeft hy een verwonderlijke/ doch echter door de ervaarenheid beveſtigde/ kracht om de ſteenen te breeken/ en door de pis af te dryven. Dus getuygd Sennertus. Doch de waarheid en vaſtigheid van dit ſeggen geef ik aan de ondervinding over.

Lambertus Danæus, in ſijn boek genaamd Phyſica Chriſtiana, of Chriſtelijke Natuurkunde, ſegd dat deeſen ſteen Lyncurius ook Stellina of Sterre-ſteen werd geheeten/ gelijk ſommigen meynen/ om dat eenige ſterren/ verſcheydentlijk van malkanderen verſpreyd zynde/ op deeſen ſteen geſien worden. Deeſen ſteen, ſegd hy/ in Edik geworpen zijnde gaat daar in voort, als vlugtende om niet door ſoo groot een ſuurheid gequetſt te worden. Maar/ myns oordeels/ bedriegd hy ſich ſelven/ wanneer hy deeſe dingen toe ſchrijfd aan den Lyncurius, uyt de pis van den Lynx (gelijk hy ſegd) gegroeyd, welke anderen den ſteen Aſtroïtes toe-eygenen. Want wy hebben nu reeds uyt Plinius en Matthiolus geſien/ dat die dingen welke van den Lyncurius geſegd worden ontwaar zyn. Maar van den Aſtroïtes getuygen ſommigen/ dat hy in edik of wyn van ſelf bewoogen word: om dat hy beſtaat uyt een dunne vocht/ 't welk door den Edik in een damp werd veranderd/ dewelke voor ſich geen uytgang vindende/ den ſteen ſich herwaarts en derwaarts doed wentelen. Doch wat deeſe dingen aangaat/ daar van is my door de ervaarenheid niets gebleeken.

Tremellius en Junius willen dat te deeſer plaats een Turkoys (Cyanus) werd gemeynd. Den Turkoys nu is een Edel geſteente van een Hemelsblaauwe verwe/ zynde een van de ſoorten der Sapphyren; de Arabiers noemen den ſelven den ſteen Lazulus, van verwe als de Koggebloem/ en verciert met gulde ſtippen. Deeſen ſteen heeft (na het getuygenis van Sennertus) een ſonderlinge kracht om alle Droefgeeſtige vogtigheeden uyt te ſuyveren/ en is daarom goed teegen alle ſiektens/ welke uyt een ſwartgallige vogt haar oorſprong hebben.

Den Agaatſteen is allereerſt gevonden in Sicilien aan de rivier Achates. Deeſen ſteen beſtaat uyt verſcheiden verwen/ ook verſcheiden ſtreepen of gordels (zonæ) en lynen welke door malkanderen loopen/ ſoo dat deſelve dikwils verſcheyden vormen en beeltniſſen vertoond/ welke enkelijk door het penceel van de Natuur zyn afgemaald.

Plinius ſchrijfd dat Pyrrhus Koning van Cypren een Agaat gehad heeft/ verciert met de negen Sanggodinnen, en Apollo hebbende een Cyther in de hand/ 't geen door geen konſt/ maar enkelijk door de ſonderheid en kracht der Natuur ſoodaanig was gewrocht; loopende de vlekken van ſelf ſoo door malkander/ dat ſelf den negen Sang-godinnen elk haare eygene kenteekenen waaren gegeeven. Men ſegt dat de Agaatſteen ſeer goed is teegen de ſteeken der ſchorpioenen; 't geen ik (ſegd Plinius in ſijn 73 Boek/ aan het 10 Hoofdſtuk) ligtelijk geloof dat in Sicilien waaragtig is; want ſoo haalt de lugt van dan dit Landſchap daar overblaaſd, word de ſchaadelijke vuurigheid van het vergif der Schorpioenen uytgebluſcht.

Anſelmus Boëthius in ſijn 2 Boek van de Edele geſteenten, aan het 95 Hoofdſtuk, ſchrijfd dat den Onyx met ſtreepen/ als gordels, is verciert/ doch geenſins den Agaatſteen, doch in plaats van gordels (zonæ) pronkt deſelve met lynen/ en vlekken van verſcheydene verwen/ welke de beeltenisſen van veelerley dingen ſchijnen te vertoonen. Want daar worden 'er ſoodaanigen gevonden die boſſchen/ Rivieren/ boomen/ dieren/ vruchten/ bloemen/ kruyden/ wolken/ en andere dingen niet duyſterlijk verbeelden. Den ſelven Schrijver verhaald in het eeven aangehaalde Boek/ aan het 103 Hoofd-ſtuk/ dat den Keyſer Rudolph den Tweeden, met ſeer veele Jaſpis-ſteenen (dewelke met verſcheydene verwen en beeltenisſen verciert waaren) aan malkander te voegen/ het bovenſte blad eens tafels had laaten maaken; 't welk/ met verſcheyden Edele geſteenten verciert zynde/ de gedaantens van veelerley plaatſen/ rivieren/ boomen/ bergen/ ſteden/ en wolken/ eeven als in een ſchildery ſoo nettelijk vertoonde/ dat men ſich niet genoeg konde verwonderen/ of over het konſtwerk van de Natuur/ of over de vernuftigheid van den Konſtenaar welke dit ſtuk werks had t' ſaamgeſteld: want deeſe had de Jaſpis-ſteenen ſoodaanig weeten te ſaamen te voegen/ dat ſelf de lynen van t' ſaamenvoeging/ of ſig geheel niet vertoonden/ of/ ter plaatſen daar ſy ſich vertoonden/ ſelf ook te paſſe quamen/ om/ eeven gelijk in de ſchilderyen/ den buytenſten omtrek van boomen/ gebouwen/ of bergen te vertoonen.

Het verloop van tyden heeft den Agaatſteen ſeer veel agting en geſag doen verlieſen/ niet om dat deſelve nu minder kragten ſoude hebben dan oud-tyds/ maar om dat deſelve nu in meerder getal gevonden word. 't Gaat dog ſoo in menſchelijke ſaaken/ dat/ gelijk de ſeldſaamheid en vreemdigheid een verheevenheid en heerlijkheid meede brengd/ ſoo ook in teegendeel de meenigte en al te grooten gemeenſaamheid gewoonlijk een verachting baard. De onbeſchaafde Oudheid heeft gemeynd dat den Agaatſteen aan Mercurius was toegewyd/ inſonderheid die welke uyt de Indiën ſijn oorſprong heeft: waar van daan ook ſommigen ſeggen dat den Agaat-ſteen welſpreekendheid en voorſigtigheid byſet; 't welk of het wel veel van ydel geklap verſchild? dat laat ik den Leeſer oordeelen.

Onder de violetverwige geſteentens heeft den Amethyſt wel de grootſte lof en naam. Doch daar worden verſcheyden ſoorten van weerdigheid onder deſelven geteld. De Indiaanſe hebben ſich de hoogſte weerdigheid en achting verkreegen; hier aan volgen de Arabiſe, Armeniſe, Ægyptiſe, en die in het landſchap Galatien gevonden worden: de geringſten van allen zijn die geenen dewelke op het Eyland Thaſus of Cyprus voortgebragt worden: dog echter alle vertoonen ſy eenigſins een violette verwe. Ariſtoteles ſchrijfd dat den Amethyſt op den Navel gelegd zynde de dampen van de wyn eerſt na ſich trekt/ en daar na verdrijfd: en dat by gevolg deſelve den geenen die hem by ſich draagen bewaard voor dronkenſchap/ of ſiekte uyt den dronk ontſtaan. Den Geleerden Fagius tekend (na het getuygenis van den Heer Rivet) aan/ dat het woord 't welk in den Hebreeuwſen text werd gevonden afgeleid is van het woord חלום Chaloom, 't welk een droom beteekend/ om dat die geen welke deeſen ſteen by ſich draagd/ altyd iets in den droom ziet/ 't welk of het waar zy/ daar van heb ik geen ſeekerheid.

Lambertus Danæus merkt aan dat deeſen ſteen van tweeërley verwe is. Want men vind ſommige Amethyſten die violetverwig zyn / anderen weder zyn roodachtig, dog licht rood / niet ongelijk de verwe van de beſte roode wyn. In de vierde Ryge is de eerſte den Chryſolith. De Chrijſolithen werden in verſcheydene ſoorten verdeeld / waar van de Arabiſe voor de geringſte en minſt geachte werden gehouden / om dat deſelve een beroerd en verward mengſel van verſcheyden verwen vertoonen. Ik vind aangeteekend dat 'er ook in Duytſland Chryſolithen worden voortgebragt / te weeten op de Meyſniſe gebergtens, en op de naby geleegene plaatſen / doch deeſe hebben een flaauwen witachtigen glantz / en breeken lichter dan anderen. De Indien brengen de uytgeleeſenſte voort / dewelke eenigſins hemelsblaauw zyn / en de groenheid van het zeewater ſoodanig vertoonen / dat ſy ſelf het goud daar by gebragt zynde / eeven als of het by ſilver wierd gebragt / eenigſins doed bleek worden. Men ſegd dat deeſen ſteen ſeer behulpſaam is voor die deelen welke tot de Ademhaaling dienſteg zyn / en dat hy by gevolg goed is voor Aamborſtige menſchen. Ook (ſegd Franciſcus Rueus) heb ik dikwils ondervonden , dat hy de ſchrikken des nachts, en moeylijke droomen verdrijfd. Anderen beſchrijven den Chryſolith dat het is een doorſchynend geſteente / van een goudgeele verwe / blinkende met een verſcheydenheid van glantz / en zynde dienſtig teegen de droefgeeſtigheid.

Het Hebreeuwſe woord שהם Schoham heeft de Gemeene Latijnſe overſetting vertaald door den Onychinus, welke van anderen den Onyx werd geheeten. Den Onyx nu verbeeld met ſijn eenigſins loodagtige of blaauwagtige verwe eens menſchen nagel / om dat in deſelve is een ſeekere duyſtere en weynig doorſchijnende witheid. Hier toe behoord ook de beſchryving van den Sardonyx, welke men ſegd dat vertoond het weeſen en de verwe van den ſteen Sardius, Sarda, en te gelijk ook van den Onyx. Deeſen ſteen dan vertoond ſijne weerdigheid in de verwen / ſoo dat ſelf de vernuftigheid van de Natuur naauwlijks in eenig geſteente ſoodaanig uytſchijnd / als in het beſchilderen van deeſe ſteen. Want de beſten en edelſten onder deeſe ſteenen / welker wortel of grond ſwartagtig is (welke men met recht ſoude mogen gelooven dat van het ſwart na het Azuurblaauw trekt) vertoonen voor eerſt eeniger maate den Onyx: hier na worden ſy van buyten om als omgord met een roodagtige Streep, of gordel (Zona) 't welk als in navolging is van den Sardius, waar uyt dan komt een witte lyn / welke haar kringswyſe omloopt: dog eyndelijk loopen ſy / na een ruyme dog verſcheydene tuſſenwydte / uyt in noch een ruymer / en niet minder konſtige en ſneeuwitte kring. Ten laatſten word op alle deeſe (zonæ) omloopen nog als een tweede grond gelegd: welke in de Arabiſe ſteenen ſeer ſwart is / dog in de Indiaanſe ſiet men deſelve was-of hoornverwig: eeven als of door een witte vettigheid eens menſchen naagel quam doorſchijnen / (waar by dan ook noch komt een duyſterachtig wolkje). Onder deeſe ſteenen worden die boven de anderen geſchat / waar in witte of purperverwige ſtreepen malkander in een nette orde / ſonder ondermenging van iets anders / verbangen / en waar in de witte kringen / waar onder eenig purper vermengd is / flaauwlijk des Hemels-boog vertoonen. Dog die geenen welke een verwe hebben den honig gelijk / of die drabbig zyn van verwe / worden als niets weerdig verworpen: gelijk ook die geenen / in dewelken eenige kringen ſich wel beginnen van een te verſpreyden / maar die niet tot malkander toeloopen. Dus ſchreef Fr: Rueus.

De laatſte ſteen / welke hier de laatſte in de vierde ryge werd opgeteld / heet in het Hebreeuws ישפה Jaſchpeh, welke naam ſchijnd met de Jaspis over een te komen; waarom dan ook Arias Montanus, en Junius en Tremellius het ſoodaanig hebben overgeſet. Hoewel de LXX Griekſe Overſetters en den Gemeenen Latynſen Vertaaler daar door den Beryllus verſtaan hebben.

De aanteekening van Fagius (welke ik hier uyt den Geleerden Rivet ſal bybrengen) is wel opmerking weerdig. Deeſe geſteente (ſchrijfd hy) hadden eertyds wel voortreflijke beteekeniſſen , geſchikt na haaren aart en kragten , maar daar van is teegenwoordig niets ſeekers by de Jooden ſelve. En daar is ook ſoo grooten verſchil van gevoelens / over deeſe naamen der geſteentens / onder alle de Uytleggeren / ſoo wel Chriſtenen als Jooden: dat het byna onmogelijk is dat iemand iets ſeekers daar omtrent vaſt ſtelle.

Den Beryllus vertoond met ſijne verwe de groenheid van een ſtillen bedaarde Zee / of ook gelijkt hy wel een lichtverwige Hyacinth. Zennertus getuygd / dat deſelve ſeer werd aangepreeſen teegen de quaalen en quetſuuren der oogen / inſonderheid wanneer hy tot een ſeer fijn ſtof is gebragt. Onder anderen ſchrijfd Plinius, in ſijn 37 Boek, aan het 5 Hoofdſtuk, het volgende van den Beryllus (na dat hy eeven te vooren verhaald had de verwonderlijke grootte van ſommige Smaragden) Den Beryllus ſchynd in veele dingen deſelve, of immers diergelijken natuur te hebben; te weeten die in de Indiën voortgebragt worden, want ſelden werden ſy elders gevonden. Deeſe allen worden door het vernuft der Konſtenaaren in een ſeshoekige gedaante geſleepen, om dat deeſe ſteenen van ſelf doof zyn, 't zy die doove verwe door den wederſteuyt die 'er boeken wat werde opgehelderd: want wanneer ſy op een andere wyſe geſleepen zyn hebben ſy den ſelven glantz niet. Sommigen meynen ook dat ſy dus hoekig werden voortgebragt: en dat ſy doorboord zynde aangenaamer worden, wanneer 'er het witte merg werd uytgenoomen , en goud daar by gedaan word ; deſſelfs dikte zynde ingeſlagen, of ſeer beſnoeyd, (een oorſaak van deſſelfs doorſchynendheid.)

Dit hebben wy kortelijk willen ſeggen van de twaalf ſteenen welke in den Hoogenprieſterlijken Borſtlap moeſten geſet worden. Daar zyn nu noch wel veele voortreflijke en weetens weerdige ſaaken te ſeggen / raakende den oorſprong en oorſaaken der geſteentens / of deſelve haars gelijken voortbrengen / gelijk ſommigen toeſchynd; gelijk ook raakende der ſelver krachten / en der ſelver oorſaaken en wyze van werken / derſelver onderſcheyd &c: dog dit alles ſullen wy nu niet aanraken / als welke behooren tot de leer van de Natuurkundige Wijsbegeerte. Doch echter hier van wil ik den Leeſer wel vryborſtiglijk waarſchouwen; dat niet alles / 't welk doorgaans in de Schriften der Natuurkundigen / van de eygenſchappen en krachten der Edele geſteentens / voorkomt / ſonder onderſcheyd voor de ronde waarheid moet worden opgenomen; maar datmen liever alles diend wyslijk en omſigtiglijk te overweegen / en onderſoeken / laatende de Ervaarenheid onſe leydsman weeſen: te weeten in die ſoort van dingen / van welkemen gemaklijk een proef kan neemen.

Want het is vaſt en ſeeker / dat niet weynige van die dingen / welke doorgaans geſegd en geloofd worden / wanneer het op de proef en bevinding ſal aankomen / verſierd en opentlijk vals worden bevonden. Gelyk / by voorbeeld / het gemeene ſlag van Natuurkundigen ſchrijven en ſtellen voor vaſt / dat de Diamant niet weet van wijken noch voor den yſeren hamer / noch voor het aanbeeld / en dat hy op generley wijze door deſelve middelen kan gebrooken worden: daar in teegendeel die geenen / welke doorgaans met het toemaaken en verkoopen van Geſteentens beſig zyn / getuygen; dat de Diamanten ſeer ligtelijk / met een kleyn hamertje / in verſcheyden ſtukken konnen gebrooken worden.

Ik ſelve heb ydel en onwaaragtig bevonden / 't

geen /

Digitized by Google

't geen onder anderen / Franciſcus Rueus ſchrijft / in ſijn 2 Boek, aan het 15 Hoofdſtuk. Dat de Natuur / aller dingen Moeder / den Diamant ſoodaanigen teegenſtrijdigheid teegen de Zeyl-of Magneetſteen heeft ingeſchaapen / dat / wanneer de eerſte by de laatſte gebragt word / men ſal ſien dat den Zeylſteen al ſijn kracht om na ſich te trekken is benoomen. Ja! dat meer is / men ſal ſien (ſegd dien Schrijver) dat het yſer / door den Zeylſteen na ſich getrokken / weeder met een groote kracht daar van ſal werden afgeſcheyden / wanneer'er een Diamant dicht by werd gebragt. Op de eeven aangetrokken plaats ſegd den ſelven Schrijver / dat de Diamanten ſoodaanig het aanbeeld en de ſlagen der yſere hamers weeten te weederſtaan, dat de ſelve, ſonder daar door eenigſins vermurwd, of beſchaadigd te zijn, ſich van het yſer en aanbeeld weeten te ontſlaan. Dog ik heb noyt iets diergelijk konnen onderbinden / echter meyne ik aan ſulke dingen geen geloof te moeten geeven / ten zy alvoorens door onderbinding van der ſelver waarheid overtuygd zynde. Diergelijk is moogelijk 't geen ſommigen ſchrijven van eenige geſteentens die in het duyſter licht geeven / en / als 't waare / uyt ſich ſelven eenige lichtſtraalen van ſich uytſchieten: want die geenen met welken ik / om de waarheid deeſer ſaak uyt te vorſſchen / heb geraadpleegd / bekennen rond uyt / dat ſy ſulks wel van anderen hebben hooren verhaalen / doch dat ſy het ſelve noyt in eenig geſteente onderbonden hebben: waarom ſy dan ook aan de waarheid deeſer ſaak niet weynig twyfelen. Het is wel waar dat 'er eenige Edele geſteentens zijn / welke in een duyſteragtige plaats / als / by voorbeeld / in een hoek van het huys / of onder een tafel / wel ſchijnen te ſchitteren en te flikkeren / doch dat is niet anders als een wederſteuyt van het licht 't geen ſy van elders hebben ontfangen; en niet een uytſchieting van haar eygen en inwendig licht: ten zy het teegendeel door vaſte proeven konde beweeſen worden / hoedaanigen te ſien my tot noch toe niet heeft mogen gebeuren. Dat eevenwel den Diamant door geen kracht van vuur kan verteerd / of tot gruys gemaakt worden / maar dat hy altijd / hoe groot het vuur mag weeſen / en hoe lang hy daar ook mogt ingeleegen hebben / ongeſchonden daar uytgehaald word / ſulks word volſtandiglijk van de ſchrijveren getuygd.

Ik ſal hier noch een ding bydoen / 't welk ik ſelve onderbonden heb; wanneer ik in het jaar 1642. door Frankrijk reyſde / ſag ik te Poitiers een grafſtede / geheel uyt een ſteen uytgehouwen: toen wy daar eerſt by quaamen (want daar waaren 'er verſcheyden met my teegenwoordig) wierden wy daar aan niets gewaar: maar wanneer de ſteen maar ſachtjes wierd gewreeven / gaf hy van alle kanten ſulk een vuyle en dumpe ſtank van ſich (niet anders als of het verrotte lyken waaren geweeſt / die verbaarelijk ſtonken) dat wy het daar by niet konden houden / maar genoodſaakt wierden te vertrekken. Sy ſeggen volſtandiglijk dat deeſen ſteen Sarcophagus heet / van welke de Schrijvers doorgaans verhaalen / dat hy de doode lighaamen / welke daar in gelegd worden / in weynige dagen van al haar vleeſ ontbloot / waar van daan hy ook ſijn naam ſchijnd gekreegen te hebben; te weeten van het verteeren van het vlees. Daar zyn 'er welke verhaalen dat ſoodaanig een ſteen / in de tyd van veertig dagen een geheel menſchlijk lighaam (uytgenomen alleen de tanden, welke harder zyn dan de overige beenderen) kan verteeren.

VIII. PLAATS. *Exod.* 30: 23, 24.

23. Gy nu neem u de voornaamſte ſpeceryen, de ſuyverſte Myrrhe, vyf honderd (ſikels) en Specerye Kaneel half ſoo veel (namelijk) twee honderd en vyftig (ſikels), ook Specerye Calmus, twee honderd en vyftig (ſikels).
24. Ook Caſſie vyf honderd, na den Sikel des Heyligdoms, en olye van Olijfboomen een Hin.

En vers. 34.

Voorder ſeyde de Heere tot Moſe, neem tot u welriekende Speceryen, Myrrhenſap, en Oniche, en Galban, deeſe welriekende Speceryen, en ſuyveren wierook; dat elk byſonder zy.

VAn den aart / voortbrenging / eygenſchappen &c. der Speceryen in 't gemeen / ſullen wy nu niets ſeggen / om dat ſulks behoord tot de leere der Natuurkunde: doch evenwel om dat hier werden genoemd / aangeprezeſen / en van God ſelve tot een heylig gebruyk geſchikt eenige van de voortreflijkſte Speceryen / of Speceryen des Hoofds, gelijk den Hebreeuwſen text luyd / dat is de voornaamſte ſpeceryen (want gelijk het hoofd is het eerſte lid van het menſchlijk lighaam / dus word ook dat geene / 't welk in ſijn ſoort het voortreflijkſte is / in het Hebreeuws uytgedrukt door het woord hoofd, of beginſel. Soo leeſt men Pſalm. 141: 5. Olye des hoofds, dat is / gelijk het Junius en Tremellius ſeer wel vertaald hebben / Voortreflijke Olye) ſoo ſullen wy een korte beſchrijving der geener / van welken hier in deeſe text gewag gemaakt word / opgeeven.

De eerſte Specerye word in het Hebreeuws geheeten מר-דרור / Mor deroor, of Myrrhe der vryheid, dat is / (na het ſeggen des Geleerden Rivets) vloejende Myrrhe, welke de uytgeleeſenſte en de beſte is. Lyranus teekend aan dat 'er tweederley Myrrhe geweeſt is / Eerſte en Tweede; dat de eerſte was een drop welke van ſelf uyt den Boom als ſweetede / en welke de beſte was: de tweede was die geene welke door inſnydinge uyt den boom vloeyde / welke ſoo goed niet was.

Myrrhe is de traan of drop eens booms / welke in Arabien werd voortgebragt / en den Egyptiſen Doornboom niet ongelijk is: uyt een opening of quetſuur in deeſe boom gemaakt / vloeyd deeſe traan na beneeden op matten / welke daar onder leggen / dog andere ſtremd aan de ſtam. Men moet die voor de beſte kieſen / welke vers is / die lichtelijk breekt / die ligt is / over al de ſelve verwe heeft / en / gebrooken zynde / de aderen der nagelen nog wit en glad vertoond / die kleyn is van brokjes of klompjes / bitter / ſcherp / ſterk van reuk / en verwarmende: die geene welke ſwaarwigtig is / en pekverwig / is overtollig en deugd nergens toe.

De Myrrhe verwarmd / verwekt ſlaap / doet wonden toeloopen / droogd / ſtopt op &c: ter grootte van een boon / omtrent twee uuren voor de aanvallen van de koortſe / met peeper en water ingedronken zynde / verdrijfd de ſchrikken. Onder de tong gelegd en geſmolten zynde / verſachtſe de ruwheid van de ſtrotpijp: maakt een doffe ſtem helder: ſy dood de wormen in de buyk; en maakt tanden en tandvleeſ vaſt / wanneer men de mond met wijn en olye ſpoeld. De Myrrhe werd geacht warm en droog te zyn in den tweeden graad / ſy word ook geteld onder de uytſuyverende dingen. Sie meer hier van by Dioſcorides, Dodoneus, en anderen.

Dat nu uytgeleeſen Myrrhe tot ons overgevoerd word / is bekend / welke ook voor wettig en vreug-

ſmaak

Digitized by Google

ſaam werd gekeurd. Dog echter (ſegd Matthiolus) is de ſelve tot noch toe ſoo raar en ſeldſaam, dat ſy niet werd bewaard, als om daar mede te pronken, en ten reegel om andere ſoorten daar by te onderkennen. Plinius in ſijn 12 Boek, aan het 15 Hoofdſtuk, verhaald dat de Boomen uyt welke de Myrrhe vloeyd tweemaal werden geſneeden / gelijk ook de Wierook-boomen / en ſulks op deſelve tyd / en wel van de wortel af tot aan de takken toe die goed zyn. Sy ſweeten ook van ſelf / eer ſy geſneeden worden / een vocht ſtacte geheeten / waar teegen geen andere het in waardye kan ophaalen.

De verſcheydene ſoorten van Kaneel (Cinnamomum) beſchrijft Dioscorides in ſijn 1 Boek, aan het 13 Hoofdſtuk. Het kenteeken van de beſte beſtaat meeſt in de eygenſchap van een aangenaame reuk; daarenboven moet deſelve zyn ſcherp / bytende / en te gelijk verwarmende en eenigermaate ſoutachtig; als ſy gewreeven word moet ſy niet aanſtonds ruw en ſcherp voorkomen / en geſtooten zynde niet wolachtig; doch de plaats tuſſen de quaſten moet glad en gelijk voorkomen. Alle Kaneel verwarmd / verſacht / en helpt de kooking der maag: ſy verwekt tot piſſen gedronken zynde / of in myrrhe gelegd zynde verdrijfd ſy ſoo de Maandſtonden / als de Baaring. Sy is ſeer dienſtig teegen beeſten die fenijn uytſchieten / gelijk ook teegen allerley vergif: ſy verdryfd alle duyſterheden welke voor de oogappelen ſweeven: ſy neemd alle diktens weg: ſy wiſcht de ſproeten / en andere gebreeken van het vel / in het aangeſicht uyt / wanneer ſy met honig daar op geſtreeken word: ſy is ſeer krachtig teegen den hoeſt / teegen bloeden / teegen de quaalen der nieren / en teegen de moeylijkheden in het water maaken. Geſtooten zynde word 'er wyn opgegooten / en in de ſchaduwe gedroogd zynde / word dus / op dat ſy te langer ſoude duuren / weg gelegd.

Matthiolus ſegd in ſijn 1 Boek over Dioſcorides, dat de rechte kaneel ſeer ſeldſaam en ſchaars is / met de volgende woorden. Hoewel ik nu de rechte en eygentlyke Kaneel langen tyd en dikwils, ſoo te Venetien, als te Napels, en by de Kooplieden, die byna alle Jaaren na *Alexandrien* vaaren, met alle neerſtigheid heb opgeſocht; ik heb echter deſelve nergens konnen te ſien komen: ook heb ik niet konnen verneemen, of 'er ook nog rechte Kaneel te vinden ſoude zyn by die groote Kooplieden, die uyt Portugaal na de Indien en het Gelukkig Arabien, met een weltoegeruſte vloot, reyſen, of wel by eenig Vorſt, Koning, of Keyſer. Waarom men niet onwaarſchynlijk ſoude vermoeden, dat by na de geheele ſoort van *Cinnamomum*, *Kaneel*, in Arabien vergaan is, *gelijk de Balſem in Judæa.* Dewijl Plinius al geſchreeven heeft in ſijn 12 Boek, aan het 19 Hoofdſtuk, dat de meeſte Kaneelboſſen al in ſijn tyd waaren verbrand, met de volgende woorden: De prys van de Kaneel (*Cinnamomum*) was eertijds van duyſend Denarien het pond; maar deſelve is naderhand wel de helft opgeſlaagen, wanneer (gelijk men ſegd) de boſſen door de Barbaaren in gramſchap zyn in brand geſtooken. Of dit nu geſchied zy om de onrechtveerdige handelingen der machtigen onder haar, of wel door eenig toeval, is niet bekend. Men vind Schrijvers welke ſeggen dat in die Landen de Zuyde Winden ſoo brandig waayen / dat ſy des Somers wel geheele boſſen aanſteeken. Den ſelven Schrijver verhaald uyt Galenus, dat alle de ſoorten van (Cinnamomum) Kaneel uyt eene wortel / eeven gelijk kleyne ſtruellen opſchieten; welke wortel de eene ſes de andere ſeeven / of meer of minder ſchooten of ſtrupken uytſchiet / welke alle niet eeven lang zyn; doch de langſte is niet boven een halve Roomſe voet hoog. De Natuur van de Kaneel in 't gemeen is de beſte Caſſie eenigſins gelijk. De krachten van de Kaneel beſchrijft Galenus in ſijn 7 Boek der Eenvoudige geneesmiddelen. De Kaneel, ſegd hy / is ſeer dun van deelen, eevenwel is ſy niet boven maaten heet, maar van de derde ordre. Doch geene onder die dingen, welke een gelijke kracht van verwarming hebben, is ſoo opdroogende als de Kaneel, om de dunheid, en fynheid, naamelijk, van deſſelfs weeſen.

Anderen weder ſtellen vaſt dat de Kaneel en Caſſie der Ouden geen onderſcheyden dingen zyn / maar ſchorſſen van een en deſelve Boom. Sie een beſchryving van de Kaneel in het aanhangſel van de Indiaanſe planten, aan het Kruydboek van Dodoneus.

Dioſcorides in ſijn 1 Boek, aan het 17 Hoodſtuk, beſchrijft dus de welriekende Calmus. Sy waſcht, ſegd hy, in de Indien. De goudgeele is de beſte / welke dik is van knoppen / en ſplinterachtig van een breeke: deſſelfs pyp ſit vol van ſpinnen / deſelve is witachtig / taay in het kaauwen / en trekkende met eenige ſcherpheid. Gedronken zynde verwekt ſy tot piſſen / waarom deſelve gekookt zynde met gras- of petercely zaad / met goede uytwerking gedronken word teegen het waater / de quaalen der nieren / de droppelpis / en van de geenen die gebrooken zyn: ſy verdryfd de Maandſtonden / 't zy gedronken / of op het lighaam gelegd zynde: deſſelfs reuk geneeſd den hoeſt / 't zy op ſig ſelf of te gelijk met Terpentynhars / de rook door een rietje opgetrokken zynde: om de vrouwen tot ſtoelgang te bewerken word het afgekookt en in de Clyſteeren gedaan. Sie de aanhangſels / van de Indiaanſe planten aan het Kruydboek van Dodonæus.

De ſwarte Caſſie boom is groot en hoog / den Okkernooten boom niet ongelijk. Deſſelfs blaaden zyn ook diergelijke / zynde uyt verſcheydene blaaden t' ſaamgeſet / dog elk in 't byſonder loopt wat ſcherper toe. De ſtoffe des booms is vaſt en dicht / ſwart van verwe gelijk de vrucht van de Guajacum de peul daar van is langwerpig rond / ſwart en houtachtig / tuſſen beyden beſet zynde met veele houtachtige over dwers loopende vlieſen / tuſſen welke / behalven de zaaden / ook bevat word een ſeeker ſacht / ſwart / en ſoet merg / 't welk daar uytgenoomen zynde / ook geteld word onder de ſachte of verſachtende geneesmiddelen. Sie het Kruydboek van Dodonæus, in het 27 Boek, aan het 30. Hoofd-ſtuk.

Daar waſſen geplantte en wilde Olyf boomen in de meeſte plaatſen van Italien, Frankryk, en Spanjen, gelijk ook in de naby geleegene Eylanden: men meend dat ſy de plaatſen niet verre van de Zee afgeleegen meeſt beminnen; want veelen houden het daar voor / (na het verhaal van Columella) dat men verder als ſeſtig mylen van de zee geen olyfboomen ſal ſien leeven / of vruchten voortbrengen. Alle Olyfboomen bloejen in de Maand Juny: en ſy worden geplukt in de maand November of December: wanneer ſy nu een weynig ingedroogd zyn / ſoo dat ſy beginnen te rimpelen / worden ſy in de perskuyp geworpen / en waater daar by gegooten zynde / de olye daar uytgeperſt. Doch die Olyven / welke in de Son gedroogd / en in de peekel gelegd ſullen worden om bewaard te worden / moeten te vooren geplukt worden / en wel eer ſy ryp / maar nog groen zijn. Dus bewaard zynde droogen ſy een al te vogtige en waaterachtige Maag op / en verſterken deſelve: ſy zyn goed teegen deſſelfs quyling: ſy neemen de walg voor het eeten weg / en verwekken eetens luſt: doch men heeft van deſelve geen / veel min goed voedſel te verwagten. Sie by Dodonæus in ſijn 27 Boek aan het 29 Hoofdſtuk.

Wanneer ik in het jaar 1642 na Chriſti geboorte reyſde door dat gedeelte van Frankrijk, 't welk men doorgaans Provence heet / ſag ik niet verre van Marſelje, een Stad aan de Zee geleegen / veele en groote boſſen van Olijf-boomen: maar of het waar is dat deſelve niet als omtrent de Zeekuſten vruchtbaar zijn / daar van ben ik niet verſeekerd; eevenwel heb ik geen geheugenis / dat ik ooyt Olijf-boomen geſien heb / als op plaatſen welke niet heel verre van de zee afgeleegen waaren.

Digitized by Google

Stacte. (de Nederduitſe Overſetting vertaald het Myrrhenſap) is / na het ſeggen van Dioſcorides, de vettigheid van verſſe Myrrhe, zynde met een weynig water geſtooten / en door eenig werktuyg daar uyt geperſt. Deeſe vocht is ſeer welriekende en koſtelyk / en maakt van ſelve een ſalve / welke Stacte geheeten word. Die geene word voor de beſte gekeurd / welke met gantſ geen olye vermengd is / waar van een heel kleyn deeltje ſeer groote krachten heeft. Sy heeft een verwarmende kracht / overeenkomende met de Myrrhe, en andere warme welriekende ſalven.

Verhalven quam de Stacte niet van ſelfs voortvloeyen / maar het vloeybaarſte deel van geſtooten Myrrhe, 't welk door konſt daar uyt gedrukt wierd / wierd Stacte geheeten.

Dewyl nu in de bovengenoemde Salf-olye al van Myrrhe was gewag gemaakt / ſoo was dat (ſegd den Geleerden Rivet) beſt te verſtaan van dat deel 't welk vogtig en vloeybaar was / en 't welk van ſelf een ſalve uytmaakte. Doch te deeſer plaatſe quam / tot de t'ſaamenſtelling van het reukwerk / beeter te paſſe dat deel 't welk vaſt en hard bleef / / en 't welk / in opſicht van des ſelfs oorſprong / een druppel mocht geheeten worden / gelyk het ſelve ook wel een traan genoemd word.

Matthiolus teekend aan / dat men niet licht onvervalſte Stacte vind / gelykmen ſulks ook doorgaans bevind in alle andere geneeſmiddelen / welke uyt Alexandrien in Ægypten, of uyt Syrien herwaarts over gebragt werden. Want aangeſien alle die dingen door de handen der Mooren / Turken / en Jooden moeten gaan / die altyd trachten ons Chriſtenen te bedriegen / ſoo meynen ſy God als een dienſt te doen / wanneer ſy ons ergens in konnen bedotten en bedriegen.

Dioſcorides, in ſijn 2. Boek, aan het 8. Hoofdſtuk, maakt gewag van de welriekende Nagel, of de Onyche; welke hy ſegd te zyn het dekſel van een ſchulpviſje / niet ongelyk dat geene waar meede men het purper verfd: het ſelve werd gevonden in de Indien in moeraſſen die Nardus voortbrengen / 't welke derhalven een ſorte en lieflyke reuk van ſich geefd; om dat de ſchulpviſjes daar op Nardus aaſen: men vergaderd deſelve / na dat de ſtaande wateren door de hitte van de Somer zyn uytgedroogd. De Onyche welke uyt de Roode Zee gebragt word / welke blank en vet is / word het meeſt gepreeſen. De Babyloniſe is ſwartagtig / en vertoond ſich kleynder. Beyde worden ſy om de aangenaamheid van haar reuk tot reukwerk gebruykt / maar ſy ſtinken eenigſins na het Beevergeyl. Deſelve gerookt zynde wekken weeder op de vrouwen welke door de opſtyging der baarmoeder overſtelpt of byna verſtikt zyn / gelyk ook die vallende ſiekte hebben: en gedronken zynde verſagten ſy den buyk. Dit Schulpviſje gebrand zynde heeft deſelve uytwerking als de Schulpviſjes Purpura en Buccinum geheeten.

Matthiolus teekend aan / dat de / welriekende nagelen (Onyche) ook Blattæ Byzantiæ, dat is / Byzantynſe of Conſtantinopolitaanſe motten worden geheeten. Maar, ſegd hy / die geenen welke hedendaags die menſchen gebruyken, dewelke reukwerken verkoopen, zijn veel eer te verwerpen om hun ſtank, dan datmen deſelve om de aangenaamheid van hun reuk ſoude aanpryſen. Want wanneer deſelve aangeſteeken werden geeven ſy een gantz onaangenaame en ſtinkende reuk van ſich.

Galbanum is het ſap van een ſtruyk welke in Syrien waſt (Ferula, Birkwortel geheeten) voor de beſte werd gehouden die kraakbeenagtig is / en onvermengd / die de gedaante van wierook vertoond / zynde vet / niet houtachtig / behoudende iets van bygeworpen zaad / en van de ſtruyk ſelve / zynde ſwaar van reuk / en niet ſeer vogtig / noch ook al te droog. De Galbanum verwarmd / dryfd af / op het lighaam gelegd of gerookt zynde ſet de Maandſtonden voort. Het word ingeſlikt teegen een verouderden hoeſt / teegen een beſwaarde ademhaaling / gelyk ook teegen aamborſtigheid / en alle gebrookene of verdraayde deelen. Soo het gebrand word verjaagd het door ſijn bange reuk de Slangen.

Dewyl nu de de Heylige Schrift het Galbanum onder de Speceryen ſteld / ſoo heeft (ſegd den Heer Rivet) de gemeene Latynſe Overſetting niet quaalijk het ſelve gegeeven de bynaam *van goede reuk*. Doch echter het is bekend dat het geene / 't welk nu in de winkels verkoft word / ſoodaanig niet is; 't ſelve is veel eer van een beſwaarende en ſtinkende reuk; waar uyt men giſſen mag dat het ſelve niet ſuyver is / gelyk dat geene 't welk eertyds in Syrien in gebruyk was. Ten zy men ſegge dat die reuk / hoewel van ſich ſelve geenſins aangenaam / evenwel met die van andere Speceryen gemaatigd zynde / in de t' ſaamenſtelling van het reukwerk / 't geen uyt veele Speceryen wierd gemaakt / ſeer aangenaam zy geweeſt. Want dat bevindmen ook noch nu ter tyd / dat 'er koſtelyke Speceryen zyn / welke / ten zy ſy met anderen getemperd worden / onſe reuk meer ſchaadelyk als voordeelig zyn. Wat 'er ook van zyn mag / dit is buyten alle twyfel / dat in dat ſamenſtel / 't welk God ſelve heeft voorgeſchreeven / niets is geweeſt / dat niet te gelyk aangenaam en geſond was.

Van de geneeſende en heelende krachten van de Wierook kanmen ſien by Dioſcorides, in ſijn 1 Boek aan het 70 Hoodſtuk. Deſelve van een geſond menſch zynde ingenoomen verwekt onſinnigheid / Ja! al te rykelyk met wyn ingedronken zynde beneemd ſelf het leeven. De Wierook plagt (na het getuygenis van Matthiolus) alleenlyk ingeſameld te werden met de ſchors des booms te doorſnyden / en ſulks met het begin der Hondsdagen in een brandende hitte / om dat te dier tyd den boom het meeſt met ſappen was beſwangerd / en het ſelve wierd daar na in den volgenden Herfſt by een vergaderd. Doch de ſoetheid van de winſt heeft naderhand noch een andere wyze in gebruyk gebragt; op welke de Wierook ook in het begin van de Lente wierd vergaderd / wanneer de boomen al in de Winter wierden geopend; maar deeſe wierook is ſoo goed niet als de eerſte. De Wierook nu werd voortgebragt in dat gedeelte van Arabien, 't welk daar van daan (Thurifera) het Wierookdraagende is benoemd.

Dus hebben wy in het korte opgehaald die Speceryen / uyt welke / achtervolgens de Godlyke inſtelling / de Heylige Salfolye moeſt worden toegemaakt / welkers gebruyk beſchreeven en geboden word Exod. 30: 26. en volgende verſen.

Het is bekend dat / by de Ooſterſe volken / het gebruyk van welriekende ſalfolyen en ſalvingen ſeer gemeen was / en met een (gelyk uyt Moſes blykt) ſeer oud.

De Ouden nu gebruykten Salvingen. I. Om hen ſelven te verquikken en te vermaaken. Sie Deut. 28. 40. Ruth. 3: 3. Pred. 9: 8. &c. Dus was het eertyds in gebruyk om het hoofd en voeten der gaſten te ſalven. Sie Johan. 11: 2. en 12: 3. Luc. 7: 37, 38, 46. Amos. 6: 6. In tegendeel onthielden ſy ſich van ſalving ten tyde van droefheid en rouwe / 2 Sam. 14: 2. Dan. 10: 2, 3.

II. Om ſich te vercieren. Dus ſalfden ſich eertyds de vrouwen met olye van Myrrhe tot haare verciering / welke gewoonte inſonderheid hadden de vrouwen / welke de Koningen der Perſen ſich tot wyven souden neemen / ſie Eſth. 2: 12. Ja dat ook andere vrouwlieden gewoon waaren ſich te ſalven / wanneer ſy ſich ſouden vertoonen voor die geenen die haar ſouden tot wyven neemen / blykt uyt het geene men leeſt Ruth. 3: 3. op dit gebruyk word geſinſpeeld Ezech. 16: 9.

III. Om hunne ſchilden meede te wryven; want de ſchilden / welke de Kryggslieden in den oorlog moeſten ge-

Digitized by Google

bruyken wierden geſalfd / op dat ſy / met de ſalfolye beſtreeken zynde / glad ſouden worden / en dus de yylen die geſchooten wierden daar op te minder ſouden konnen hechten. Hier van daan werd die ſpreekwijze / den ſchild te ſalven, of te beſtrijken, gebruykt voor de wapenen tegen de vyanden toe te ruſten / in de Godſpraaken van Jeſaias Cap. 21. 5.

IV. Wierden de ſalvingen gebruykt om iets in te wyen / of Gode toe te wyen. Dus ſalfde Jacob die ſteen, of dat opgericht teeken, 't welk hy had opgericht op die plaatſe/in welke God aan hem was verſcheenen Geneſ. 28: 18. en 31: 13. Hier toe behoord ook de ſalving van den Tabernakel / en alle de dingen welke tot de offerhanden behoorden / waar van gehandeld word in die text / welke wy nu al kortelijk hebben verklaard / voor ſo veel / naamentlijk / als aangaat die Speceryen welke tot het ſaamenſtel van de Heylige ſalfolye / na het Godlijke voorſchrift / geſchikt waaren. Waar van te ſien is Exod. 29: 29. 36. en 30: 26. en 40. 13. 15. Levit. 8: 10. &c. Num. 7: 1. 10. 84. 88. Hier toe behoord de ſalving der menſchen, als / naamentlijk.

I. Der Prieſteren. Dus wierden Aäron, en ſijne Sonen geſalfd: Exod. 28: 41. en 29. 7. 21. 29. en 30. 30. En 40: 13. 15. Levit. 7: 35. 36. en 8. 12. en 10. 7. Num. 3: 3. en 18. 8. Doch naderhand wierd alleen den Hoogenprieſter op een plegtelijke wyze geſalfd (om dat door die ſalving van Aäron en ſijne Soonen, de geheele orde der Prieſteren is geheyligd en ingewyd / ſoo dat het niet noodig was deeſe ſalving daar na weeder in de mindere Prieſteren te herhaalen) waarom door de geſalfde Prieſter den Hoogenprieſter werd gemeynd Levit. 4. 3. 5. 16.

II. Wierden de Propheeten geſalfd. 1 Kon. 19: 13.

III. De Koningen. Sie 1 Sam. 9: 16. en 16. 1. 3. 12. 13. &c.

Eertyds nu wierden onder Gods volk geſalfd ſoo Prieſteren, als Propheten, en Koningen, op dat door die ſalving wierd te kennen gegeeven / eensdeels dat ſy van den gemeenen hoop des volks / tot de voorgenoemde ampten / waaren afgeſonderd, en op dat hy gevolg ieder hen met te grooter eerbiedigheid ſoude bejeegenen: anderdeels dat ſy de gaven des Heyligen Geeſts van nooden hadden / op dat ſy met deſelve vervuld en daar door verſterkt zynde / haare ampten en bedieningen wel ſouden konnen waarneemen; eeven gelijk de ſalving die menſchen wonderlijk verquikt en verſterkt, welke niet eenig ſwaar en moeyelijk werk beeſig zyn / inſonderheid in warme Landſtreeken.

Doch door deeſe wettiſe ſalving der Prieſteren / Propheeten en Koningen / wierd afgeſchaduwd en afgebeeld de geeſtelijke ſalving van Meſſias, om het Prieſterlijk, Prophetiſch, en Koninglijk ampt in ſijne Kerke te oeffenen.

Eertyds wierd ook in de Chriſten Kerke een ſalving aan de ſieken beſteed / op dat ſy door een wonderwerk hunne geſondheid ſouden weederkrygen. Sie Marc. 6: 13. Jac. 5: 14. Derhalven is het gebruyk van die ſalvinge ſoo lang wettig en geoorloſd in de Kerke gebleeven / als daar in is overgebleeven de wonderwerkende gaave der geſondmaaking. Nog aangeſien nu deeſe gaave / (gelijk ook veele andere wonderwerkende gaaven / welke maar voor een ſeekere tyd gegeeven waaren) al voor ſoo veele eeuwen heeft opgehouden / ſoo is het ſeer ongerymd deeſe plegtigheid / ſonder deſſelfs eygene en aangebooren uytwerking / nu nog te willen behouden: ſoo verre is het daar van daan / dat men het ſoude moeten houden voor een eygentlijk Bondsteeken (Sacrament): Want eertyds wierd het voor geen bondsteeken gehouden/wanneer het ten tyden der Apoſtelen wettiglijk gebruykt wierd: om dat toen die ſalving met olye niet wierd gebruykt om te beteekenen en te verzeegelen de rechtveerdigmaakende genaade; maar om te zyn een waarteeken van die wonderlijke geneeſing / welke die ſieken / welken deeſe ſalving wierd meedegedeeld / door de Godlijke kracht ontfingen. Gelijk blijkt uyt de plaatſen Marc. 6: 13. Jacob. 5: 14. Hoewel ook God den ſieken die geneeſen wierden / hunne ſonden vergaf, gelijk ter ſelver plaatſe te ſien is. Verders de ſalving der Pauſgeſinden is geheel ongelijk aan de ſalving der Apoſtelen: want deeſe (gelijk blijkt uyt het geene te vooren geſegd is) was men eertyds gewoon te gebruyken tot een getuygnis dat de ſieken hunne geſondheid ſouden weederkrygen: maar geene word heeden gegeeven ter getuyging dat de ſieken hunne geſondheid niet ſullen weederkrygen: want de Paapsgeſinde Prieſteren geeven deeſe haare ſalving alleenlijk aan die geenen die ſoo gaan ſterven / en van welker leeven men al wanhoopt / waarom ſy dan ook deſelve het laatſte Olyſel heeten.

Eynde des Tweeden Hoofdſtuks.

DERDE

DERDE HOOFDSTUK

der

NATUURKUNDIGE VERKLAARINGEN,

Behelſende

Een Uytlegging eeniger uytgeleeſene plaatſen uyt Moſis tweede Boek, genaamd LEVITICUS.

I. PLAATS. *Levitic.* 2: 13.

En alle Offerhande uwes ſpys-offers ſuld gy met ſout ſouten, en het ſout des Verbonds uwes Gods van uw ſpysoffer niet laaten afblyven: met alle offerhanden ſult gy ſout offeren.

HEt is een plegtige gewoonte geweeſt / niet alleen in de Offerhanden des Waaren Gods / maar ook der valſſe Goden / ſout te gebruyken. Dit blykt uyt Plinius in ſijn 37 Boek aan het 7 Hoofdſtuk. Dog Inſonderheid (ſegd hy) kan men de weerdigheid van het ſout verſtaan uyt de offerhanden, want geene der ſelver werden ten eynde gebragt ſonder geſoutene meelkoeken &c. Want geen ſlachtoffer wierd den Goden opgedragen ſonder geſoutene meelkoeken, dat is ſonder gerſtenmeel met ſout gemengd / waar meede het hoofd van het Offerbeeſt wierd beſprengd; Ja! die geenen welke Wierook ontbrak / konden met enkele geſoutene koeken den Goden nog behaagelijk offeren. Den Dichter Ovidius ook / in ſijne Dagboeken, toond met uytdrukkelijke woorden / dat deeſe wyze van den Goden te offeren / en te behaagen / de alleroudſte is geweeſt / ſchrijvende:

Ante Deis homines quod conciliare valeret
Far erat, & puri lucida mica ſalis.

Dat is:

Dat geene, 't welk te vooren magtig was om de menſchen met de Goden te verſoenen, dat was Meelbloeme, en heldere korrelen van ſuyver ſout.

Plato ſegd dat het ſout wel met Godlijke, of Godsdienſtige / ſaaken over een komt; gelijk hy ook het ſelve / in ſijn Boek Timæus geheeten / noemd een ligbaam Gode bevriend, en aangenaam.

Ik nu vermoede / dat die gewoonte om ſout in de heylige dienſten te gebruyken / ook by de Heydenen / haar oorſprong heeft van die eerſte offerhanden / welke in de geboorte tyd der Weereld aan God de Allerhoogſte en Allerbeſte wierden geofferd: en dat hier van daan alle de heylige plegtigheeden der Heydenſe volkeren zyn afgeleyd. Want het is betaamelijker te gelooven / dat die Bedienaars der valſſe heyligdommen / hunne gewoone plegtigheeden hebben overgenoomen van de Prieſteren des waaren Gods-dienſts; dan dat de Dienaaren des Waaren Gods / de plegtigheeden der valſſe Gods-dienſten ſouden zijn nagevolgd. En ſeekerlijk / daar zijn nog veele andere dingen / waar in het buyten alle twijfel is / dat de Heydenen de Jooden / in opſigt der heylige dienſtoefeningen / zijn nagevolgd. Dus is 'er / by voorbeeld / altyd een ſeer groote gelijkheid en overeenkomſt geweeſt in de Gaſtmaalen en Offerhanden, ſoo der Jooden / als der overige Heydenſe Volkeren. Want geene offerhande was'er ſonder gaſtmaal, en weeder geen gaſtmaal byna / ſelf geen onheylig, inſonderheid ſoo het algemeen was / 't geen ſonder eenige heylige plegtigheeden en gewoontens wierd gevierd. Ja! de offerhanden ſelve / wat waarenſe anders dan ſeeker ſoort van gaſt en ſlempmaalen? volgens dit ſeggen des Digters / *Epulis accumbere Divum:* dat is / aan de gaſtmaalen der Goden mede aan te leggen, of ſitten.

By de Hebreen wierd alle morgen en avonden geofferd / 't welk men het geduurig offer noemde. Dus wierd ook te Romen / des morgen en des Avonds / aan Hercules op den Grooten Altaar geofferd.

Niet alleen by de Jooden / maar ook by de Heydenen / zijn eertyds Feeſten gevierd / eensdeels door het waarneemen van Godlijke en Heylige ſaaken; anderdeels met leedigheid en aflaaten en ruſten van hunnen arbeyd; ook met Offerhanden / maaltyden / Openbaare vreugde / verſcheydene waſſingen / heylige plegtigheeden / ſoenofferen / en reynigingen &c.

By beyde zijn Drankofferen, en welriekende reukofferen en reukwerken &c. in gebruyk geweeſt.

De Offerbeeſten moeſten reyn zijn / en ſonder eenig gebrek &c.

Dog daar werd onderſocht / waarom God gewild heeft dat in alle offerhande ſout ſoude gebruykt worden?

Antw. Daar zijn 'er welke hier van deeſe reeden geeven / dat men niet gewoon is eenig gaſtmaal ſonder ſout te houden; en dat het derhalven onbetaamlijk was dat de Offerhanden / welke / als 't waare Godlijke gaſtmaalen zyn / ſonder ſout ſouden worden toebereyd. By de Heydenen wierd ſoo een tafel voor onheylig gehouden / op welke geen ſoutvat was geſet; en in teegendeel voor heylig ſoo 'er een op ſtond. Ook wierd oudtyds den Gaſten eerſt ſout voorgeſet; om dat men toen het ſout hield voor een waarteeken van vriendſchap. Het is ook ſeeker dat het ſout / om deſſelfs voortreflijke hoedaanigheden / te weeten dat het een ſauce zy voor alle ſpijſen / en de verrotting weerd: (waarom het ook gehouden is voor een ſinnebeeld van Vriendſchap / Voorſigtigheid / Wysheid / Onverderflijkheid / en Geduurſaamheid) ſeer bequaam is geweeſt om onder Godlijke ſaaken in den dienſt gebruykt te worden. Sie J. Bonfrerius over Exodus.

Onder de loflijkheden van het ſout brengt Plinius

ook dit by / in ſijn 31 Boek, aan het 7 Hoofdſtuk. Soo dat men dan voorwaar geen welgereegeld leven kan leyden ſonder ſout: en het is een ſoo noodſaaklijke hoofdſtoffe: dat deſſelfs beteekenis ſelfs ook tot de vermaaklijkheden en wellusten des gemoeds is overgebracht: want ook die worden SALES, ſouten, geheeten: en alle geeſtigheid en de hoogſte vreugde van het leeven, alle ruſt van arbeyd, word niet beter als met dit woord uytgedrukt.

In de Heylige Bladeren word het ſout gebruykt door een Heylige en Geeſtelijke wijsheid, waar meede ons gelaſt word / dat wy inwendig moeten geſouten zyn / op dat wy / naamentlijk / de kracht des geloofs altyd behouden / en Gode en den menſchen aangenaam en welbehaaglijk mogen zyn; ja! dat wy ook door dat ſout anderen tot de ſelve eynden ſouden konnen toe bereyden. Sie eens hoe onſen Heyland Jeſus Chriſtus deeſe wet van het ſouten der offerhanden aanhaald Marc. 9: 49. 50.

Ook moeten onſe reedenen geſouten zyn. Dus ſegd Paulus Colloſſ. 4: 6. Uw woord zy alle tyd in aangenaamheid met ſout beſprengd, op dat gy moogd weeten hoe gy een iegelijk moet antwoorden. Te deeſer plaats nu word een woord genoemd met ſout beſprengd, niet een hoflijke en aartige reedenvoering / maar een reeden die van alle bederving en ſtank, dat is / onreynigheid, vreemd zynde / geſchikt is tot ſtigting des naaſten; welke dan in teegenſtelling komt teegen vuyle, verrotte / en bedurvene reedenen.

Het ſout der aarde (dat is der menſchen dewelke op de aarde leeven) worden / door een Leenſpreuke / geheeten de Apoſtelen / en by gevolg ook de Herders in de Kerke / in opſigt hunner bediening / of der Leere welke ſy verkondigen; om dat ſy / door de verkondiging des Godlijken woords / de menſchen vry maaken en aftrekken van hunne quaade zeeden / haar Gode aangenaam maaken / en verhoeden dat ſy weeder in hunne voorige verdurvenheid vervallen; eeven gelijk het ſout de verrotting en bederving afweerd van die dingen welke geſouten zyn / en haar ook in het toekomende daar door bewaard; en de ſpijſen / welke ſmaakeloos waaren / ſmaakelijk maakt. Sie Matth. 5: 13.

Het is dan om die zeedelijke beduydeniſſen / en de boven verhaalde reedenen / dat God gewild heeft dat men in alle offerhanden ſout ſoude gebruyken; en niet om dat God meer vermaak ſoude ſcheppen in de eene lighaamen als in de anderen: God doch heeft alle het geſchaapene / voor ſoo verre het ſijne werken zyn / lief / en hy haat niets van het geene hy gemaakt heeft: dus heeft ook God den hoonig, en den ſuurdeeſem uyt de heylige dingen verbannen / om dat de hoonig is een ſinnebeeld van de vleeſlijke wellust, en den ſuurdeeſem van quaadheid en boosheid 1 Cor. 5: 7. 8. Want het is bekend / na het getuygeniſſe van Ariſtoteles / dat de menſchen dikwils om de welluſt godloosheeden pleegen, en om pyn en ſmerten eerlijke ſaaken achter weg laaten. Waarom het dan noodig is / dat die een vriend Gods wil zyn / moet weeten de welluſt te verſmaaden / en pyn en ſmert te verdraagen.

Maar ſoude men hier mogen vraagen / waarom word hier ter plaatſe het ſout geheeten / het ſout van Gods verbond? Hier op word verſcheydentlijk geantwoord. 1. Sommigen ſeggen dat het ſout dus genoemd word; om dat God in ſijn Verbond deeſe wet / van in alle offerhanden ſout te gebruyken / heeft vaſtgeſteld. Anderen weeder. 2. Om dat in het aangaan van een verbond met God / daar / gelijk een ſlagtoffer / ſoo ook ſout moeſt tuſſen beyden komen / en dat dus het ſout als een teeken en ſinnebeeld was van het verbond / waar in men met God getreeden was. 3. Anderen ſeggen dat het ſout hier genoemd word het ſout van Gods verbond (welke reeden ook my waarſchijnlijk voorkomt) om dat / dewyl het ſout is een ſinnebeeld van geduurigheid en onverderflijkheid / het ook gevolgelijk is overgenomen om een duurſaam en onverderflijk verbond te beteekenen: want verbonden welke vaſt en eeuwigduurende moeſten weeſen / werden Soutverbonden geheeten Num. 18: 19. 2. Chron. 13: 5.

Het ſout verſlind en verteerd alle uytgeworpene en overtollige vogten: het maakt vleeſ en alle geſoutene ſpyzen vaſt en digt / ſoo dat de rondom ſweevende lugt daar geen verrotting in kan veroorſaaken. Het ſchynd niet t' onreeht geloofd te worden / dat in het ſout eenige kragt is om onvruchtbaarheid weg te neemen / en vruchtbaarheid te veroorſaaken; en dat ſommige akkeren / daar meede beſprengd zynde / daar door vrugtrijk worden gemaakt: en dat dit met de waarheid over een komt heb ik ſelve door de ondervinding geleerd. Want dikke ſwaarlyvige vrouwen / welke al ten grooten deele onvrugtbaar geworden zyn / worden door een maatig gebruyk van ſout in haare ſaucen wel weeder vruchtbaar / en ter ontfanging bequaam: want het neemd alle natuurlijke vogtigheid weg / droogd de al te vogtige en natte baarmoeder op / en maakt dat het zaad / ter teeling noodig / beeter in de baarmoeder / welke dan ſoo glibberig niet meer is / kan blyven vaſthangen. Sie by Lev. Lemnius, in ſijn 2. Boek / van de verborgene Wonderwerken der Natuur.

Een maatig gebruyk van ſout wekt het verſtand en de gemoedskrachten op / en doed ons in alle beeſigheden vlugger en lugtiger zyn. En dat het ſelve ook een hulpmiddel is tot vrugtbaarheid / daar toe kan ook dit tot een bewijsreeden dienen / dat 'er doorgaans een groote meenigte van muyſen en vleermuyſen in de zeeſcheepen voortkomen: gelijk ook dat de vrouwlieden welke in de ſoutkeeten werken doorgaans heel jeukerig zyn / en veele kinderen voortbrengen. Het is om deeſe reeden dat in ſommige landen de akkerlieden eenig ſout onder het voeder van hunne laſtbeeſten doen / op dat ſy dus te graager ſouden worden in het eeten / en met een wakkerder in het arbeyden en voortteelen. Het ſout word ook de onvrugtbaarheid der landeryen wel verwonnen / wanneer ſy al te vogtig en moeraſſig zyn.

De Egyptenaars onthielden ſich eertijds (na het getuygenis van Plutarchus) van ſout en alles wat geſouten was, om dat ſy het daar voor hielden, dat het ſout de menſchen tot vleeslijke welluſt opwekt. Maar het is ſchaadelijk voor de geſondheid ſich van ſout te onthouden / om dat het ſelve alle verrotting van der menſchen lighaamen afweerd / en alle vreemde overtollige vogtigheeden verteerd.

Het zeewaater / door groote en verre ſtrekkende doorgangen door de aarde dringende / maakt ſoo putten van ſout water / en daar uyt dan / 't zy door uytwaaſſeming / 't zy door zypelinge een uytgang vindende / en de ſoutdeelen (als de ſwaartſte zynde) daar laatende / maakt het ſoutmynen; hoedaanigen ik in America geſien heb / in een ſeer ruym dal en vlakte / dicht by de zee / welke met een ſeer wit ſout / eeven als met ſneeuw / bedekt lag.

II. PLAATS. *Levitic:* 11:

Van de Onderſcheyding der reyne en onreyne Dieren.

Wy ſtellen ons ſelven niet voor / om hier een beſchryving der dieren / en derſelver eygenſchappen / op te leeveren; want dat behoort tot het verhaal van de Dieren: wy ſullen dat alleenlijk kortelijk aanteekenen / 't welk men in de Heylige Bladeren van deeſe dieren beſchreeven vind / van

van dewelken Moſes in dit Hoofdſtuk gewag maakt.

Voor eerſt dan komt ons voor den Kemel of Kameel, van welke deeſe eygenſchappen in de Schriftuur worden opgeteld.

1. Dat het ſeer groote beeſten zyn: hier van daan die ſpreekwyze, den Kemel door te ſwelgen Matth. 23: 24. dat is de voornaamſten van Gods geboden met opſet te ſchenden. Dus word ook door een ſinſpreukige en vergrootende maniere van ſpreeken geſegd, dat ligtlijker een Kemel kan gaan door het oog van een naalde, dan een rijke in het Koningrijk der Hemelen ingaan. Matth. 19: 24.

2. De Kemelen hebben een bult of heuvel op den rug, ſie Jeſ. 30: 6.

3. Sy buygen hunne knien, wanneer ſy ruſten. Geneſ. 24: 11.

4. Van Kemels hayr worden kleederen gemaakt Matth. 3: 4.

De Kemelen der Koningen pleegen met bellen of maankens, en gulden halsbanden aan hunne halſen vercierd te worden. ſie Richt. 8: 21. 26.

De Dromedariſſen, welke in Africa voortgebragt worden, hebben twee bulten, doch de anderen maar een. Deeſe kemelen zyn ſeer ſnel in hunnen loop, en men ſegd dat ſy op een dag vyf en twintig Duytſe mylen wegs konnen afleggen. Hier van daan werden ſy geheeten, ligte ſnelle Kemelinnen Jerem. 2: 23. De Kemelen hebben een kleyn hoofd; ſy drinken noyt ſuyver water, maar ſy beroeren het ſelve eerſt met hunne voeten, gelijk de Elephanten. Men ſegd dat ſy ſeer ſchuw zyn van bloedſchandige vermenging; ſoo dat noyt een jong met ſijne moeder of ſuſter ſal verſamelen; ook niet wanneer ſy daar toe aangedreeven worden. Sy verſamelen niet dan in de eenſaamheid en woeſte plaatſen; en ten tyde hunner verſameling zyn ſy ſeer wild, en laaten niemand omtrent ſich komen, dan alleen hunnen hoeder, en dat noch niet geerne.

Vs. 5. En het Konijnken. Junius en Tremellius vertaalen dit woord de Berg-muys. Doch onſe Nieuwe Nederduytſe Overſetting heeft het Conynken; dat eevenwel anderen deeſe text van de Bergmuys verſtaan, is in de Kantteekeningen aangeteekend. Wat de Conynen belangd, het zyn dieren die genoeg bekend zyn, en als half wild, ſy ſoeken ſich holen, of hollen de aarde onder het gebergte uyt. Hier van daan werd geſegd Pſ. 104: 18. Dat de hooge bergen, en de ſteenrotzen, een vertrek zyn voor de Conynen. En Spreuk. 30: 26. De Conynen zyn een machteloos volk; nochtans ſtellen ſy hun huys in den Rotzſteen.

Sy zyn gewoon de plaatſen welke ſy uytgehold hebben weeder met ſtof te vereffenen, op dat ſy niet ſouden opgeſpeurd worden. Des morgens en des avonds kruypen ſy voor den dag, en ſien in den ingang van hunne holen aan alle zyden om; want de Conynen zyn ſeer vreeſachtig, en wanneer ſy honden of menſchen ſien die haar vervolgen, kruypen ſy aanſtonds weeder in hunne holen, uyt welke ſy niet te verjaagen zijn, ten zy men daar fretten injaage, welke dieren den Conynen ſeer vyandig zyn.

Men ſegd dat de Bergmuyſen den Conynen in grootte gelijk zyn, of ook wel ſomtijds overtreffen, doch hunne beenen zyn niet ſoo lang. Hun hooſd is dat der Haaſen gelijk, doch hunne ooren zyn ſoo kort, dat ſy naauwlijk buyten het hayr uytſteeken. Dikwils richten ſy ſich op eeven gelijk de Beeren, en brengen met hunne voorſte pooten, eeven als met handen, hunne ſpyſe in den mond. Sy hebben, eeven als de Haaſen, voor in de mond vier tanden, doch langer en ſcherper, waar meede ſy vinnig byten. Andreas Matthiolus getuygd ſelf by ondervinding geleerd te hebben, dat hunne tanden, met ſcherpe tangetjes zynde afgeneepen, in eene nacht weeder groeien. Men gelooft dat ſy des Winters geheele maanden lang ſlaapen, eeve gelijk de Ratten. Sy hebben een hayrige ſtaart, en hunne pooten zyn met ſcherpe nagelen voorſien.

Vs. 6. En den Haaſe. Dit dier is bekend. 't Is begaafd met een ſonderlinge ſnelheid: waar van daan het in 't Latyn Lepus heet, als of men ſeyde Levipes Licht-voet. Dit dier is echter ſeer vreeſachtig (gelyk alle andere beeſten welke groote herten hebben) ſoo dat het ſelfs door het geritzel der bladeren verſchrikt word. Soo dat hier in dit ſeggen plaats grijpt; dat de vreeſagtigheid een bewys is van een ontaart gemoed. Ja men ſegd ſelfs dat den Haas met ongeſlootene oogen ſlaapt: waar van daan by de Latynen een ſpreekwoord gekomen is *Vivere vitam Leporis*, een Haaſen leeven leeven, en in onſe Taale, den Haaſen ſlaap ſlaapen, dat is in een geduurige vreeſe leeven, en in den ſlaap ſelf niet geruſt te zijn. Dit ſoort van dieren is ſeer geyl. Evenwel is het vals 't geen ſommigen gelooft hebben, dat een Haas van een onſeekere kunne ſoude weeſen, dat is, nu eens een mannetje, en dan eens weeder een wijfje; maar ſy zijn alle, ſoo men de ſaak te recht onderſoekt, van een ſeeker geſlacht.

Vs. 7. En het Swyn, of het Verken. De Verkens zijn den Jooden verbooden geweeſt, ſoo tot de Offerhanden, Sie Jeſ. 66: 3. als tot hunne ſpijſen. Den Oudvader Lactantius gaf hier van de volgende reeden, in het 4 Boek der Onderwyſingen, aan het 17 Hoofdſtuk. Hier toe behoord ook het verbod van verkensvlees; want wanneer God den Jooden gebood ſich ſelven daar van te onthouden, wilde hy inſonderheid daar door verſtaan hebben, dat ſy ſich te onthouden hadden van ſonden en onreynigheden. Want dit dier is morſſig en onſuyver: noyt ſiet het op na den Hemel, maar met ſijn geheel lighaam, en den muyl ſelf, na de aarde gekeert zijnde, maakt altyd daar van ſijn werk om voeder te ſoeken, tot vulling ſijns buyks: en ſoo lang dit dier leefd is het van ganſch geen gebruyk: gelijk andere dieren, welke of verſtrekken tot een voertuyg om op te ſitten, of in den akkerbouw leeven; of met haaren hals wagens voorttrekken, of pakken en laſten op de de rug torſſen, of van haare wol ſtoffe tot kleederen verſchaffen, of overvloed van melk geeven, of met een wakkerheid de huyſen bewaaren. God gebood dan aan Iſraël geen verkens-vlees te eeten, dat is, het leeven der verkens niet na te volgen, welke alleenlijk ter ſlagting gevoed worden; op dat ſy, den buyk en de wellusten dienende, niet mogten onbequaam worden tot het doen van geregtigheid, en dus gedood worden. Ook op dat ſy ſich niet verſuypen ſouden in vuyle wel-luſten, eeven gelijk de Swynen ſich in het Slijk wentelen: of wel op dat ſy den aardſen Afgoden en beelden niet mogten dienen, en ſich dus met ſlijk beſmetten: want die menſchen beſtryken ſich ſelven met ſlijken, de welke den Afgoden, dat is, ſlijk en aarde, eere aan doen. Dus ſtrekken alle de gebooden van de wet der Jooden tot het vertoonen van gerechtigheid, nademaal deſelve door omweegen zijn gegeeven, op dat door het uytwendig vertoon van vleeſlijke dingen geeſtlijke ſaaken ſouden bekend worden.

De Jooden tellen den naam ſelf van dit dier onder de dingen die ongelukkig en van een quaad voorteeken zijn; waarom ſy ſelf ſchroomagtig zyn om het ſelve te noemen, ſoo dat ſy inſonderheid voor de verkens, boven alle andere dieren, ſchuw zijn. Na het getuygenis van P. Cunæus, in het 2 Boek van het Gemeenebeſt der Hebreen, aan het 24 Hoofdſtuk. Waar van hy ter gemelde plaatſe reeden geeſt met de volgende woorden. Het Iſraëlitiſe volk, ſegd hy, is eertyds ſeer onderworpen geweeſt die ſiektens, welke de Syriers en Ægyptenaars meeſt doorgaans plaagden. Want de voornaamſten onder de Geneeſmeeſters hebben de Gortigheid, de Schurftheid, en vuyle ſweeren, al van ouds die volkeren, als hunnne eygene quaalen, toege-

 ſchree-

Digitized by Google

ſchreeven. Deeſe nu en diergelijke quaalen heeft Moſes alle onder een woord begreepen, noemende deſelve Melaatsheid. Doch de ſchurftheid en de onreynheid is in de verkens geen gebrek maar iets natuurlijks. Derhalven, op dat by de quaade geſteldheid van hunne eygene lighaamen, niet noch eenige beſmetting mogt bykomen, door het eeten of aanraaken van verkens, ſoo hebben ſy de verkens gemyd met wat meer bygeloovigheid, dan wel mogelijk de Godlijke wet gelaſt had, of de inſtellingen van andere volkeren meede bragten. Doch eevenwel, hoe kan de ſchroomagtigheid deeſer menſchen al te groot en naauw geſet ſchijnen? wanneer men aanmerkt dat de wet geen gebrek ſoo ſeer vervloekt heeft, als wel de Melaatsheid.

Vs. 13. Den Arend, en den Havik, en den Zee-Arend.

De eygenſchappen der Arenden zijn / na 't uytwyſen der Heylige bladeren / de volgende.

I. Den Arend heeft een ſeer ſcherp geſicht. Sie Job 39: 32. Men verſeekerd dat den Arend teegen des Sons ſtraalen / ſonder eenig letſel daar door te ontfangen / kan opſien / en dat hy ſijne jongen / welke / in de Son gelegd zijnde / des ſelfs glants niet konnen verdraagen / uyt het neſt werpt / als zynde ontaart en verbaſterd.

II. De Arenden zyn ſeer licht. Hierom worden Saul en Jonathan by Arenden vergeleeken. 2 Sam. 1: 23. Soo ook de Peerden van de vyanden der Jooden Jerem. 4: 13. en de Vervolgers der Godvrugtigen Klaagl: Jerem. 4: 19.

III. Den Arend vliegd ſeer hoog, en hy verheft ſich in de hoogte Job 39: 30. Spreuk. 23: 5.

IV. Hy bewoond de ſteenrotzen Job 39: 31. van daar ſpeurd hy de ſpijſe op ℣. 32. hy maakt ſijn neſt in de hoogte ℣. 30. of hy neſteld in hooge plaatſen. Jerm. 49: 16. Obad. ℣. 4.

V. Hy is ſeer kaal: hier van die ſpreekwyſen / ſijn kaalheid te verwyden, gelijk den Arend, waar meede word uytgedrukt een groote rouwe / over verſchriklijke rampen en ongevallen Mich. 1: 16.

VI. Het is echter een Vogel van een ſeer groote weerdigheid / en als 't waare / de Koninginne der Vogelen: hier van daan worden de Koningen (dewelke in weerdigheid en macht boven andere menſchen uytſteeken / by den Arend vergeleeken; Sie Ezech. 17: 3. en 12. en ℣. 7. vergeleeken met ℣. 15.

VII. Den Arend is een roofvogel / ſeer moedig / en vleeſ verſlindende Job 9: 26. en 39: 32. Hier van daan word geſegd. 1. Dat / waar het doode lighaam is, aldaar de arenden vergaaderd worden. Matth. 24: 28. en Luc. 17: 37. dat is / dat ſy aanſtonds op het doode lighaam aanvliegen / om daar op te aaſen. 2. De Jonge Arenden worden geſegd bloed te ſuypen Job 39: 33. Ook word geſegd dat des Arends jongen ſullen eeten de oogen eens ongehoorſaamen Soons Spreuk. 30: 17. waar meede word te kennen gegeeven / dat ſoo een op een elendige wyze ſal omkomen. 3. Die iemand vyandiglijk vervolgd word geſegd op hem aan te komen, als een Arend Hoſ. 8: 1.

Men ſegd dat den Arend ſomtyds de Zee-Schildpadden met ſich in de hoogte opvoerd / en dan op de ſteenrotzen laat nedervallen / om deſelve alſoo te breeken; ook wel dat hy ſijne vederen vervuld met ſtof en ſand / en dus gaat ſitten op de hoornen der harten / waar na hy ſijne beſtoovene wieken uytſchud en uytſlaat over de oogen der harten / op dat ſy haar geſigt dus belemmerd zynde / mochten nedervallen / en hem ten roof worden.

De Arenden worden geſegd hunne jongen op hunne vleugelen te draagen. Exod. 19: 4. Deuter. 32: 11.

Onder alle de vogelen is den Arend ſeer lang leevende / en van een ſterke Natuur: hier van daan komt het dat de Vroomen by den Arend worden vergeleeken: als welken God van tyd tot tyd / tot den hoogen ouderdom toe / ſterkte en leevenskrachten toedienđ; en welke telkens ontworſtelen alle de ſwaarigheeden met welke ſy gedrukt wierden. Pſalm 103: 5. Jeſ. 40: 31. Den Arend vernieuwd wel ſijne jeugd niet / maar ſijne veederen. Men ſegd dat hy in ſijn ouderdom / van weegen de kromheid van ſijn bek / alleen met drinken het leeven moet houden. Doch breeder beſchryving van den Arend kan men ſien in de hiſtorie der Dieren: wy hebben deeſe dingen / welke van den Arend in de Heylige Boeken aangeteekend zyn / alleen kortelijk willen aanwijſen.

Sommigen vertaalen dit woord hier ter plaatſe een Griffioen. Maar men mag vry onder de verdichtſelen tellen alles wat van de Griffioenen gelooſd word; als waare het een dier met ooren / viervoetig / en met veederen voorſien / gelijkende van vleugelen en aangeſicht den arend / maar in klaauwen / maanen / en het overige lighaams-gedeelte den Leeuw gelijk / ſich onthoudende op de gebergtens van Tartaryen / of het Noorden van Aſia / en aldaar het goud ('t welk op die plaatſen in groote meenigte is) bewaarende voor de rooveryen der Arimaſpers (een eenoogig volk van die landſtreek) en om het ſelve een geduurigen oorlog met die volkeren voerende &c. Dit alles / ſeg ik / is valſ en verdicht. Waarom anderen het beeter vertaald hebben door een Oſſifraga, een Beenbreeker.

De Vogel van welke Moſes hier in de tweede plaatſe gewaagd / word ook onder de ſoorten der Arenden geteld; gelijk ook de volgende / by de Grieken geheeten Haliæetus, welk woord ſchijnd een Zee-arend te ſeggen. Deeſe vogel is ook onder de ſoorten der Arenden / loerende inſonderheid op vis / welke ſy / hoewel ſeer hoogvliegende / en de wolken ſeer na by zynde / ſeer klaar weet te ſien / en met een groot geweld daar op needer ſtort: want / gelijk den Arend ſeer ſcherp van geſicht is / ſoo ſiet hy ook ſeer verre / en men ſegd dat hy kleene visjes kan ſien van ſoo een hoogte / tot welke het menſchelijk geſicht niet kan toereyken om een Arend te ſien; wanneer hy nu visjes geſien heeft daald hy aanſtonds ſeer ſchielijk needer / en roofſe weg. Job 39: 31. 32. Hy woond en vernacht in de ſteenrotze, op de ſcherpte der ſteenrotze, en der vaſter plaatſe; van daar ſpeurd hy de ſpijſe op: ſijne oogen ſien van verre af. Daar zyn 'er welke ſeggen dat de Arenden doode krengen / welke vyf honderd mylen van haar afleggen / op hun reuk aan weeten te vinden.

Vs. 14. En den Gier. Deeſe vogel heeft ook een groote overeenkomſt met den Arend / waarom deſelve ook van het geſlacht der arenden ſchijnd te zyn. Dit ſoort van vogelen ſchynd door de Wyſe Natuur / of liever door God ſelve / ten dien eynde te zyn voortgebracht / op dat ſy als beſtelde graven mogten zyn / welke niet lyden dat de lucht door eenige vergiftige dampen / welke uyt de doode lighaamen uytwaaſſemen / beſmet worde; maar ſoo haaſt ſy ergens eenig dood kreng gewaar worden / daar aanſtonds komen op aan vliegen. Ja ſelf word 'er gelooſd dat de Gieren ſoo ſnood zyn / dat ſy de leegers / wanneer ſy ten oorlog trekken / volgen / op hoope der doode lighaamen der geenen welke in het gevecht ſullen ſneuvelen. Daar zyn 'er ook / welke ſeggen dat de overkomſt der Gieren (wanneer ſy met een grooten hoop te ſaamen vliegen) een voorteeken is van de peſt: gelijk ook dat ſy een geweldige afkeer hebben van geurige ſalven / en lieflijke reuken / om dat ſy ſoodaanig aan de doode krengen zyn gewend.

Vſ. 14: 15. En de Kraaje, na haaren aart: Alle Raave, na haaren aart. De Kraaje heeft de naam van een ſeer ſcherpſiende vogel te zyn. Sie Job 28: 7. ſy is ſeer ſnapachtig / en ook ſeer lang leevende.

Wat den Raave belangd / ook deeſe is genoeg bekend / zynde doorgaans ſwart; hoewel men hier en daar ook dikwils wel witte Raavens geſien heeft. Men ſegd dat deeſe vogel / boven alle anderen gewoon

is eens anders goed door dieſſtal te ontdonkeren; gelyk dat inſonderheid de gewoonte is der Kaauwen, welke het geld wel verbergen; waar van daan het ſommigen toeſchynd dat hen by de Latynen den naam van Monedula gegeeven is. De Raavens zyn ook inſonderheid graag op de oogen der geſtorvenen / ſie Spreuk. 30: 17. Sy leeren der menſchen ſtem en woorden ſeer net na te bootſen. Daar word geloofd / dat sy hunne jongen weynig achten of beſorgen; immers niet met die yver en neerſtigheid welke in andere dieren beſpeurd word. ſie Job. 39. 3. Pſalm. 147. 9.

Vs. 16. En den Struys; in 't Hebreeuws בת יענה / *Bath Jaänah*, de Dochter van den ſtruysvogel. Sommigen meynen dat deeſe ſpreekwyze daar van ſijn herkomſt heeft / datmen onder dit ſoort van vogelen geene mannetjes / maar alleen wyfjes vind; waar van ik niets met ſeekerheid heb ondervonden.

Deeſe Vogel ſchrijfd de Heylige Schrift een ſeekere domheid en dwaasheid toe; waar van een overtuygend bewijs is / dat ſy haare eyeren verlaat ſonder deſelve te beſorgen / maar ſy worden door de hitte der ſon gebroeyd / tot dat de jongen daar uyt voortkomen. Hoor hier Job van ſpreeken Job. 39: 16 —— 20. Zyn van u de veederen des ſtruysvogels? Dat ſy haare eyeren in de aarde laat, en in het ſtof die verwarmd, en vergeet dat de voet die drukken kan, en de dieren des velds die vertrappen konnen? ſy verhardet ſich teegen haare jongen, als oſſe haare niet waaren: haaren arbeyd is te vergeefs, (om dat) ſy ſonder vreeſe is. Want God heeft haar van wijsheid ontbloot, en heeft haar des verſtands niets medegedeyld. Tot een andere bewijsreeden van haare dwaasheid word bygebracht / dat ſy / daar ſy ſoo groot van lighaam is / ſich verbeeld genoegſaam verborgen te zyn / wanneer ſy haaren hals achter eenige ſtruyk verſchuyld. Deſelve word ook een hoogte toegeſchreeven / en een ſnelheid / waar door ſy het peerd / en dien die daar op ſit veracht / en te boven gaat. Sie Job 39: 21. Als het tyd is verheft ſy haar in de hoogte; ſy belacht het peerd, en ſijnen Ryder. Deeſe Vogel word van ſommigen geheeten Struthio-camelus, Kemel-ſtruys, om de langheid van haaren hals / welke ſy / eeven gelijk de Kemelen / ſeer groot heeft. Sy heeft vederen / en word ook daarom onder de vogelen gereekend; anderſſints is ſy niet vlug / nog verheft ſich uyt van de aarde.

Vs. 16. En de Nachtuyl. Dit is een eenſaame vogel / beminnende in woeſte plaatſen te woonen / gelijk men kan afneemen uyt het ſeggen van Jeſaias Jeſ. 34: 11. Waar geſegd word dat de Nachtuyl een verwoeſte / en nooyt weder op te bouwene ſtad / erflijk ſal beſitten. De Nachtuylen / gelijk haar naam ſelf medebrengd / vliegen inſonderheid by nacht; echter worden ſy ſomtijds wel eens by dag geſien / en men ſegd dat als dan de andere vogelen na haar toe komen vliegen / om haare verwonderlijke gedaante te ſien; ook word 'er van deeſe vogel geſegd / dat hy huppeld en ſpringd / en dat hy veelerley belachlijke gebeerden en bewegingen weet te vertoonen. Hier toe behoord ook 't geene men heeft in het 17. vs. en de Steenuyl, en den Schuyfuyt

Vs. 16. En den Koekkoek, en den Sperwer. Men ſegd dat de Koekkoek, om dat hy van een kouden aart is / ſijne eyeren in anderer vogelen neſten legd; en die geenen welke hy in deſelven vind bederfd. Wat den Sperwer aangaat het is eene van de roof en vleeſ-eetende vogelen / aan allen by na genoegſaam bekend. Men ſegd dat ſy uytneemend ſterk van geſicht zyn / ſoo dat ſy ſonder eenige hinder recht teegen des Sons ſtraalen konnen opſien / en met opgeſperrede oogen na den hemel opvliegen. Sy zyn ſeer ſnel van vlucht / waarom ſy van de Grooten welgetemd worden / om daar meede op andere vogelen te jaagen. Gelijk nu andere vogelen gewoon zyn / teegen het aankomen van de Winter / na het Zuyden en warmer landen weg te vliegen / ſoo doed ook den Sperwer het ſelve / op welke gewoonte het ſeggen Gods / by Job / ſchynd te ſlaan Job. 39: 29. Vliegd den Sperwer door uw verſtand? Breyd ſy haare vleugelen uyt na het Zuyden?

Vs. 17. En het Duykerken. Deeſe vogel voerd / ſoo in het Latyn (Mergus) als Nederduyts / haar naam van duyken, om dat ſy in het water nederduykt om visjes te vangen: want ſy weeten ſich lang onder het water op te houden om haar koſt te ſoeken; maar wanneer ſy eenig onweeder voorſien / keeren ſy / met een groot gedruys en geroep / uyt de Zee weeder na de ſtranden. Ulyſſes Aldrovandus, in het 19 Boek van ſijne Beſchryving der Vogelen, verhaald op wat wyze de viſſers de Duykerkens gebruyken om vis daar meede te vangen; naamelijk / ſy binden hun de keel met een draad toe / ſoo dat ſy de gevangene viſſen niet konnen inſlokken. Om dat het Duykerken ſich ſelven geſtaadig in het water indompeld / en ſeer lang onder water blijfd / hierom willen ſommigen dat het een ſinnebeeld ſoude weeſen van ſulke menſchen welke geheel in de vleeſlijke wellusten ingedompeld en verſoopen zyn. Ik meyn ook dat het verſierd is / 't geen van ſommigen gelooft is / dat / naamelijk / de Duykerkens / ſtom en doof ſouden zyn: want den Dichter Lucretius geeſt opentlijk te kennen / dat ſy op verſcheyden tyden ook geheel verſcheyden geluyd van ſich geeven; wanneer hy dus ſong:

Accipitres, atque Oſſifragæ, Mergique marini,
Fluctibus in ſalſis victum, vitamque petentes,
Longe alias alio jacent in tempore voces.

Dat is

De Sperwers, en de Beenbreekers, en de Zee duykerkens, dewelke in de ſoute Zeebaaren haar koſt en leevens onderhoud ſoeken, geeven op de eene tyd een geheel ander geluyd als op de andere.

Vs. 18. En de Kaauwe. Deeſe vogel / in het Latijn Monedula geheeten / ſchynd ſoo genoemd te worden / als waare het Monetula (Geldvogeltje) om dat 'er geloofd word / dat het dit ſoort van vogelen byſonderlijk eygen is / dat ſy veel houden van goud en ſilver / en het ſelve ſteelen en verbergen: waarom ſy een voorbeeld zyn van gierigaarts / welke het goud van alle kanten / door recht en onrecht / by een ſchraapen / en verſteeken. Van deeſe Vogel en deſſelfs aart gewaagd den Dichter Ovidius, wanneer hy ſegd.

Mutata eſt in avem, quæ nunc quoque diligit aurum,
Nigra pedes, nigris velata monedula pennis.

Dat is:

Sy is veranderd in een vogel, welke nu nog het goud lief heeft, te weeten de Kaauwe, welke ſwart van pooten en ſwart van vederen is.

Men ſegd ook dat deeſe vogel ſeer nieuwsgierig is / en ſeer geern haar eygen ſchaduw ſiet. Derhalven die geenen / welke daar op uyt zyn om deſelve te vangen / de plaats waarneemen / daar ſy haar aas ſoekt / en ſetten daar een bekken vol oly. Hier op komt deeſe nieuwsgierige vogel / en beſchouwd in den Oly haar eygen ſchaduw / verwonderd ſich over ſich ſelve / en buygd ſich na de ſchaduw / en dus worden haare oogen met oly beſtreeken / ſoo dat ſy niet ſien kan; of ook word ſy door vogelſpijs / 't welk daar rontom was / vaſtgehouden. Deeſe vogel verkiesd geduurig die van haar eygen ſoort / en al wat ſy de eene ſien doen / het ſelve doen ook alle de anderen. Aldrovandus verhaald uyt Plinius, dat de Kaauw alleereerſt den menſchen de wyze van koorn te ſaayen heeft aangeweeſen: want ſy word geſegd ſoo vernuftig van aart te zyn / dat ſy het overſchot van koorn / of andere graanen / wanneer ſy verſadigd is / in de aarde verbergd / en het volgende jaar de ayren daar van komt opſamelen /

Digitized by Google

len / welke / wanneer de menſchen ſagen dat dan van de kraauw wierden opgegeeten / ſoo ſegdmen dat ſy hier op / na het voorbeeld van deeſe vogel / begonnen hebben zaad in de aarde te werpen / en het land te bouwen.

Vs. 18. En den Specht (*Merops*). Dus vertaalen Junius en Tremellius het grondwoord. Ælianus verwonderd ſich dat deeſe vogel teegen de natuur van alle andere vogelen aanvliegd: want alle andere vogelen vliegen ten naaſten by recht opwaarts / na de oogen toe; maar den Specht ſchijnd ſcheuyn / en / als 't waare / te rug na des ſelfs ſtaart te vliegen; 't welk echter ſchijnd te geſchieden om de ſwaarheid van des ſelfs lighaam / en de weynige vederen die deſelve heeft / waarom ſy ſoo hoog niet kan vliegen: deeſe vogel maakt ook haar neſt niet in Boomen / noch op de grond tuſſen het gras / maar in onderaardſe plaatſen / of holen welke den meeſten tyd ter diepte van ſes voeten zijn uytgegraaven. Men ſegd dat deeſe vogel / ten opſigt van haare rechtveerdigheid / en liefde tot haare ouders / ſeer verre / niet alleen alle andere vogelen / maar ſelf den Ojevaar overtreft: want deeſe vogel ſteld haare dankbaarheid niet uyt! noch doed alleenlijk haare ouders goed / wanneer deſelve door ouderdom zijn afgeſloofd / maar ſelf ſoo haaſt ſy kan vliegen oefend ſy haare dankbaarheid omtrent haare ouders / met den ſelven haar aas toe te voeren. Anders word deeſe vogel Apiaſtra geheeten / om dat ſy op de Byen (Apes geheeten) loerd / en de ſelve eeven als vliegen en wormen vangd / en opſlokt

Het woord קאת Kaäth, verſtaan de Uytleggeren van den Pellicaan, of den Kropvogel, want deeſe vogel ſchijnd haar naam te hebben van het braaken of uytſpouwen / aangeſien de woorden קיא Koo en קאה Kaäh in het Hebreeuws uytbraaken betekenen. Men ſegd dat den Kropvogel een lange bek heeft / en in de keel een krop als een kan of kruyk / welke ſy met water vuld / en te gelijk een deel viſjes inſlokt / welk geſchied zynde ſchiet ſy het water wederom uyt / en houd de vis binnen. Deſelve vogel ook (na het getuygenis van Aldrovandus, in het 19. Boek van ſijne Beſchrijving van de Vogelen) is gewoon moſſelen / welke ſy ingeſlokt heeft / weeder uyt te braaken / wanneer ſy door de warmte en kooking der Maag zijn geopend om dus het vlees van de ſchelpen af te ſcheyden; ook geefd ſy een klaaglijk / of liever verbaarlijk geluyd van ſich / eeven als een balkenden Eſel. De Ægyptenaaren plachten / na het getuygenis van Horus Apollo, en Pierius, onder de ſchildery van den Kropvogel of Pellicaan / te verſtaan een ſinneloos en onvoorſigtig menſch: want deeſe vogel maakt haar neſt niet in de hoogte / maar broeyd in een put in de aarde / en / wanneer ſy vuur / door de vogelaars / rondom haar neſt / aangeſtooken tracht met haare wieken uyt te bluſſen / verbrand ſy haar ſelven.

Men mag wel onder de beuſelingen en verſierſelen tellen / 't geen van den Pellicaan word verhaald / dat ſy haare heel of half doode jongen met haar eygen bloed / haar borſt met haar bek geopend zijnde / weeder leevendig maakt. Deeſe vogel bemind de wilderniſſen / en is in grootheid van lighaam den Swaan gelijk. Sy heeft ſeer groote vleugelen / maar is ſeer maager van lighaam: en men gelooſd dat de Pellicaan daarom altyd mager blijfd / om dat haare ingewanden en darmen ſeer glad en ſlibberig zijn / ſoo dat ſy de ſpijſen daar in niet kan houden / maar deſelve haaſtiglijk / ſonder behoorlijke kooking / door het lighaam glyden / en weeder uyt geworpen worden.

Vs. 19. En den Ojevaar. Deeſe vogel word in het Grieks Πελαργὸς, Pelargôs geheeten. Deſelve voed haare ouders / wanneer ſy oud en afgeleefd zijn / en draagd haar op haare eygene wieken na de groene weyden en weyden / om daar haar aas te vinden / en wanneer ſy verſadigd zijn / brengd ſy deſelve wederom in haar neſt. Derhalven is deeſe vogel ons een voorbeeld van liefde tot de ouders: hier van daan betekend het woord ἀντιπελαργεῖν, Antipelargein, ſijnen ouderen weldadigheid te vergelden / of / hen op ſijn beurt goed of wedervergeldinge te doen, 1 Tim. 5: 4. Hier van draagd ook den Ojevaar (volgens het gemeene gevoelen) in het Hebreeuws den naam van חסירה Chaſidah, de goeddaadige, de barmhertige, en de Godvruchtige. En een ſeer oude wet / gegeeven om de ouderen in hunnen ouderdom te onderhouden / wierd Pelargica (als 't waare de Ojevaars wet) geheeten. Om deeſe oorſaak wierden de Ojevaars (na het getuygenis van Ælianus) by de Ægyptenaars in groote eere gehouden / en men vind deſelve niet alleen in der ſelver Heylige Beeldſpraak (Hieroglyphica) maar ook op de penningen der Roomſe Vorſten met veel eer afgebeeld. Mogelijk is het ook om deeſe reeden / dat de meeſte volkeren ſich van het gebruyk deeſer vogelen onthouden / en het verbooden is deſelve op de tafel te brengen / om gegeeten te worden.

Den Ojevaar weet ſijne geſetten tyden Jer. 8: 7. (Iets 't welk te dier plaatſe by gelijkeniſſe word verhaald / om door te ſtryken de onweetenheid van God en Godlijke ſaaken / en de Godloosheid welke in de Jooden gevonden wierd; hoedaanig ook eens was de beſtraffing / die men vind Jeſ. 1: 3. Een Oſſe kend ſijnen Beſitter, en een Eſel de kribbe ſijns Heeren: maar Iſraël heeft geen kenniſſe; myn volk verſtaat niet.) Hy neſteld in de hooge Denneboomen Pſalm. 104: 17. Des Ojevaars huys zijn de Denneboomen. Het is (ſegd Plinius) tot noch toe niet ondervonden van waar de Ojevaars komen, of waar na toe ſy ſich begeeven. Het is buyten twyfel dat ſy van heel verre plaatſen komen, op deſelve wyze als de kraan vogels, komende de eenen met de winter, de anderen met de ſomer, over. Doch Bellonius, als een ooggetuyge / ſegd het ſeeker te zijn dat ſy des Winters in Ægypten en Africa ſich onthouden; Ja! ſegd hy / ik ſoude my ook op andere ooggetuygen konnen beroepen, dewelke te gelijk hebben waargenomen, dat in de maanden van Septemper en October, het geheel vlakke land van Ægypten een oneyndige menigte van Ojevaars voed. In haar verhuyſen houden ſy een wonderlyke goede orde / waar van men kan ſien by den Geleerden Aldrovandus. Wanneer ſy in den ſtryd eenige wonden hebben gekreegen / heelen ſy ſich ſelven (na het ſeggen van Ariſtoteles) weder met Orego daar op te leggen. Sy weeten ſich ook ſeer voorſichtiglijk te verweeren teegen vledermuyſen (met welken ſy wonderlijk over hoop leggen) wanneer deſelve haare neſten ſoeken te verderven / gelijk Ælianus daar van ſchrijfd. Sy (ſegd hy) brengen in haar neſten de blaaderen van de Ahornboom ('t welke ook Soroaſtres daar van ſeyde in ſijne boeken van de Landbouwerye) waar op de Vledermuyſen aankomende, worden ſy van een ſeekere vadzigheid en verkleumdheid overvallen, ſoo dat ſy de neſten niet konnen beſchadigen. Van de dankbaarheid en kuysheid der Ojevaars worden veele wonderlijke dingen verhaald / ſie daar van na Ulyſſes Aldrovandus in het 20 Boek ſijner Vogel-beſchryving, aan het eerſte Hoofdſtuk. Ook kan ter ſelver plaatſe geſien worden hoe ſtrengelijk ſy een overſpeelig wijfje onder haar ſtraffen.

Vs. 19. En den Reyger. Deeſe vogel onthoud ſich geern in de moeraſſen / van waar ſy uytvliegd na de wilderniſſen; ſy vliegd ſeer hoog, waar van daan ſy in het Latyn de naam heeft gekreegen van Ardea, als of men ſeyde *ardua* de hooge. Den Reyger is ſeer roofgierig. Daar zijn 'er welke willen dat de naam Ardea is van *Ardere* branden, om dat des ſelfs drek brand / gelijk ook van andere water-vogels dewelke op vis aaſen: want de takken van allerley boomen / op welke ſy neſtelen / wanneer ſy door haar drek beſmet zijn / worden verdroogd en verſengd. Sommigen

Digitized by Google

gen hebben geſegd dat de Reygers / wanneer ſy verſamelen / bloed ſweeten / maar Aldrovandus betoogd te recht / uyt het ſeggen van Albertus, dat dit voorgeeven vals is. De Reygers neſtelen met hoopen by malkander / uyt vreeſe voor de ſperwers en andere Roofvogelen / welke op haare jongen loeren: ook ſouden ſy deſelve niet wel konnen afweeren / 't en zy 'er altyd een meenigte van Reygers rondom hunne neſten ſweefden. Onder de ſoorten van Reygers word ook opgeteld de Kropvogel, Onocrotalus geheeten / en dus genaamd van het Griekſe woord ὄνος Onos, een eſel: om dat / wanneer deeſe vogel haar bek of in het water / of tuſſen de bieſen of ried inſteekt / en dan haar adem uytblaaſd / ſy als dan een dof geluyd / doch groot en ſwaar / van ſich geefd / 't welk by na gelykt na het balken van een eſel.

Vs. 19. En de Hoppe, *Upupa*. Men ſegd dat deeſe vogel ſonderling geerne ſich onthoud in de graven, of op meſt en drek hoopen; en wanneer ſy daar uyt haar aas ſoekt / roept ſy t'elkens Pou. Pou. Men ſegd dat deeſe Vogel in de Lente-tyd wit, maar des Somers gevlekt is.

Vs. 19. En de Vledermuys. Het moet niemand wonder ſchynen / dat hier de vledermuys / als onreyn / verboden word te eeten. Want Strabo, in het 16 Boek ſijner Aardbeſchryving, verhaald dat te Borſippa, (een ſtad van Babylonien / gehecht aan Meſopotamien / tuſſen de keeten van den Euphraat) een ſeer groote menigte van Vledermuyſen wierden gevonden; welke veel grooter waren als die elders gevangen worden / en dat deſelve wierden ingeſouten om tot ſpyſe gebruykt te worden. Scaliger, in de 236 ſijner Oefeningen, verhaald dat de Inwoonders van het eyland Catiga, geleegen in de Zuydzee / Vleedermuyſen eeten ſoo groot als een Arend / en van ſmaak als een hoen. In de holen van den berg Atlas zyn Vledermuyſen / welker lighaamen ſoo groot zyn als onſe duyven. Aan de Rivier Gumba vindmen 'er die drie palmen groot zyn. Sie Scaliger op de aangetogene plaatſe. Dergelijke dingen verhaalen die geenen welke de geſchiedeniſſen der vaart na het Ooſten hebben beſchreeven. Dat / naamelijk / op het Eyland St. Jan / Vledermuyſen worden gevonden / die niet alleen bequaam zyn om te eeten / maar ook ſeer aangenaam van ſmaak / en ſeer vet / en blank van vlees / wanneer het haar met kookend water daar is afgehaald.

Nocte volat, ſeroque tenet de veſpere nomen.

Seyde eens hier van den Dichter Ovidius. Dat is / dit dier vliegd by nacht, en heeft ſijn naem van den laaten avond. En dit is deeſe vogel waar van Plato, in ſijne Boeken van het Gemeenebeſt, dit Raadſel opgeefd. Een man, en geen man, ſiende, en niet ſiende, ſloeg, en ſloeg niet, met een ſteen, en geen ſteen, een vogel, en geen vogel, op een boom, en geen boom. Dat is / een Stikſiende gelubde, wierp met een knip een puymſteen op een Vledermuys, ſittende op een Vlierboom. Want daar word over geredentwiſt of de Vleedermuys een vogel zy of een muys. Het ſchynd dat zy een vogel moet geheeten worden / om dat ſy vliegd. Doch in teegendeel ſchynd het een muys te zyn / om dat ſy mammen heeft / en melk geefd; ſy heeft tanden en hayr, en geen vederen, ſy leyd geen eyeren / maar brengd een leevendig dier voort. De vledermuyſen konnen des Sons glantz niet verdraagen / maar des nachts ſien ſy beter dan by dag. In teegendeel word van den Arend geſegd / dat hy ſoo wel de Son kan verdraagen / dat die vogelen gewoon zyn te oordeelen van de rechtaartigheid haarer jongen / uyt de ſtoutheid en ſterkte van haar geſicht / anderſſins voeden ſy die geenen niet op / als verbaſterd en ontaart / die voor de ſtraalen van de ſon het oog hebben afgewend. Dit getuygd Tertullianus.

Vs. 22. Den Sprinkhaan. Het Hebreeuwſe woord ארבה Arbeh, is genoomen van de meenigte; om dat ſy naamelijk in meenigte worden voortgebragt / of ook uytvliegen / tot ſoo verre toe / dat ſy ſelf de Son beneevelen / en geheele landen bedekken / na het getuygenis van Plinius in het 11 Boek ſijner Natuurlijke geſchiedeniſſe, aan het 29. Hoofdſtuk. Waar toe behooren de volgende ſpreuken uyt de Heylige Bladeren. Jerem. 46: 23. Sy zyn meerder dan de ſprinkhaanen, ſoo dat menſe niet tellen kan. Richt. 7: 12. Sy lagen in het dal; gelijk ſprinkhaanen in meenigte. Nahum. 3: 15. Vermeerder u als ſprinkhaanen. Sommige ſoorten van ſprinkhaanen zyn een ſoort van geringe en verachte ſpyſe, welke Johannes den Dooper gebruykte / gelyk van hem getuygd den Evangely-ſchryver Matth. 3: 4. Doch deeſe ſprinkhaanen zyn veel grooter dan de onſen / hebbende omtrent de lengte van een vinger; hoedaanig een my geheugd geſien te hebben aan het huys van den Heer Paludanus / wanneer / ik te Enkhuyſen in Weſt-Frieſland was. Hoewel nu de ſprinkhaanen geenen koning hebben / ſoo trekken ſy echter alle in hoopen voort. Spreuk. 30: 27. De ſprinkhaanen hebben geenen koning: nochtans gaan ſy alle uyt, ſich verdeelende (*in hoopen*). En de talryke benden der ſprinkhaanen / de vrucht des lands verſlindende / worden geheeten des Heeren groot heyr. Joël 2. 25. Na het getuygenis van den Geſchiedſchryver Oroſius, in ſijn 5 Boek, was 'er / in het jaar 3880 na des Weerelds ſchepping / een ongelooflijke menigte van ſprinkhaanen in Africa / welke / wanneer ſy alle vruchten en kruyden verteerd hadden / in de Africaanſe Zee verdronken; uyt welker ſtank ſoo een ſwaare beſmetting ontſtond / dat men gelooft dat in korte tyd wel driemaal honderd duyſend menſchen omquamen.

De woorden welke volgen / סלעם Solham, חרגל Chargol, חגב Chagab. om dat ſy by na onbekend zyn / hierom ſiet men deſelve ook in onſe Nederduytſe Overſetting onvertaald gelaaten. Sommigen meynen dat daar meede ſekere ſoorten van ſprinkhaanen worden uytgedrukt. Plinius, in ſijn 11 Boek, aan het 29 Hoofdſtuk, verhaald hebbende / hoe ligtlijk de ſprinkhaanen ſtraks na haare geboorte konnen omkomen / door een wormtje 't welk in haar keel groeyd / doed daar by; deeſe dieren welke op ſoo een ligte wyze konnen ſterven, konnen elk voor haar hoofd, wanneer het hen luſt, een ſlang dooden, met haare keelen te vatten en heel ſtyf vaſt te houden. Dit ſeggen moet buyten twyfel verſtaan worden van grootere ſoorten van ſprinkhaanen / welke Plinius, op de eeven aangehaalde plaats / getuygd dat ſoo nu en dan tot een ſonderlinge grootte uytdygen. De ſprinkhaanen komen niet voort als op vlakke en effene plaatſen / doch die vol ſcheuren en reeten zyn. Men ſegd, ſeyde Plinius, dat 'er in Indien gevonden worden, welke drie voeten lang zyn, welkers ſchinkels en dyen, gedroogd zynde, voor ſaagen gebruykt worden. De grootere ſoorten van ſprinkhaanen maaken in het vliegen ſoo grooten gedruys met haare wieken, dat men ſoude meynen dat het eenig ander gevogelte was. Voeg hier by 't geene Ariſtoteles heeft in ſijn boek van de wonderlijke vertellingen, alwaar hy ſegd / dat 'er verhaald word / dat in het Eyland Argos een ſoort van ſpringhaanen gevonden word / Scorpiomachus geheeten / welk dier ſoo haaſt het een Scorpioen gewaar word / ſich bereyd om den ſelven te beſtryden / terwyl de andere ook ſich bereyd tot tegenweer; hier op komt de ſprinkhaan den ſcorpioen met een groot gedruys aan alle kanten omcingelen / en beſpringen / in teegendeel weet den ſcorpioen ſijn angel als rond om te draajen / en den ſprinkhaan over al toe te keeren / tot ſoo lang toe dat hy deſelve / mogelijk wat te greetig en te verre uytgebracht zynde / geheel verlieſd: waar op dan den ſprinkhaan toevliegd / en den ſcorpioen / nu geheel ontwapend zynde / verſlind. De-

ſelve ſegd ook / dat deeſe ſprinkhaan gegeeten zynde / een heel ſpoedig geneesmiddel is teegen den ſteek der ſcorpioenen. De ſprinkhaanen leggen hunne eyeren in den Herfſt: deſelve blyven des Winters in de aarde leggen: het volgende jaar / met het uytgaan van de Lente / komen daar uyt kleyne / ſwartachtige ſprinkhaantjes voort / welke ſonder pooten of wieken langs de aarde kruypen: derhalven worden door de regens in de Lente de eyeren der ſprinkhaanen verdorven: maar in een drooge Lente komen ſy overvloediger voort. Met heele hoopen opgeheeven zynde door de wind, vallen ſy in de Zeen of ſtaande wateren ter neder: dit geſchied ſo maar by geval, en niet, (gelijk de Ouden gemeend hebben) om dat haare wieken door de vochtigheid des nachts zyn nat geworden: want ook deeſe ſelve hebben getuygd dat ſy des nachts, om de koude, niet konden vliegen, niet weetende dat ſy ſelf verre afgeleegene Zeen wel overvliegen, en ſelf eenige dagen achter malkander honger lyden, ('t welk inſonderheid te verwonderen is) hoedaanige reyſen ſy aanvangen, weetende dat ſy daar voedſel ſullen vinden. Sie Plinius 1 Boek 29 Hoofdſtuk.

Vs. 29. Het Weſeltje. Dit dier word in het Latyn Muſtela geheeten / als waare het een lange muys, want / hoewel het niet behoord onder de ſoorten der muyſen / men ſegd echter dat het ſeer groote overeenkomſt met deſelve heeft. Het is een vreesachtig dier; daar word van verhaald / dat het ſijne jongen alle dagen op een andere plaats brengd / op dat ſy van niemand mochten ontdekt worden. Het Weſeltje is ook ſeer ſnel van loop; het is ſeer ſchaadelijk van beeten / en het loerd inſonderheid op Muyſen.

Vs. 29. De Muys. Dat de muyſen ſomtijds ſelf geheele landſchappen hebben verwoeſt / ſulks word doorgaans in de Geſchiedſchriften verhaald. Arnobius, in ſijn 1 Boek tegen de Heydenen, teld onder de algemeene plaagen en rampen / van welke de Heydenen ſeyden dat de Chriſtenen oorſaaken waaren / ook de Muyſen en Sprinkhaanen. Welke laſtering hy met de volgende woorden wederlegd. Maar, ſeggen ſy, de Peſtilentien, droogten, oorlogen, ſchaarsheid van gewaſſen, Sprinkhaanen, Muyſen, en Hagelbuyen, en alle andere ſchaadelijke dingen, waar meede de menſchelijke handelingen worden beſchadigd, brengen de Goden over ons, zynde door ulieder ongelijken en aanſtootelijkheeden verbitterd. Indien het geen dwaasheid was, al te lang te ſtaan op ſaaken welke van ſelve klaar zyn, en welke ganſch geen verweering van nooden hebben, ik ſoude ſeekerlijk konnen toonen, met alle de voorige Eeuwen te ontvouwen en open te leggen, dat alle die quaaden, welke gylieden daar opteldet, ook toen niet onbekend waaren, of ons nu dus ſchielijk op het lijf komen; en dat deeſe plaagen niet zyn doorgebrooken, of dat de ſtervelingen nu niet eerſt zyn begonnen geplaagd te worden, met ſoo veel verſcheydenheid van nooden en gevaaren, na dat ons volk is weerdig geacht geworden, en ſoo gelukkig gemaakt, dat haar deeſe benaaming is geſchonken. Want doch, ſoo wy de oorſaak zyn, en ſoo alle deeſe verderflijke en doodlijke plaagen zyn uytgevonden tot ſtraf van onſe misdryven; wel waar van daan doch hebben de Ouden de naamen geweeten van deeſe elenden? Waar van daan hebben ſy beteekenis gehaald van het woord Oorlog? Hoe konden ſy doch ſpreeken van Peſtilentien, of Hagelbuyen? Of hoe konden ſy die woorden aanneemen in hunne taal, welke ſy gebruykten om haare ſaaken en redenen meede uyt te drukken? Want ſoo deeſe plagen noch nieuw zyn, en haar verſchuldigd zyn aan misdaaden welke noch nieuwlijks zyn bedreeven, hoe doch kan het weeſen, dat de Oudheid woorden ſoude geſmeed hebben tot ſulke ſaaken, welke ſy niet wiſt oyt ſelve ondervonden te hebben, noch ook waar van ſy geen ervaarenheid hadden dat deſelve t' eenigen tijden van haare voorouders waaren gevoeld. Juſtinus, in het 15 Boek ſijner geſchiedeniſſen verhaald dat de Abderiten (een volk van Thracien) om de menigte van kikvorſſen en Muyſen genoodſaakt zyn geworden hun vaderland te verlaaten. En den Joodſen Geſchied-ſchrijver Joſephus verhaald in het 10 Boek ſijner Joodſe Oudheden, aan het 1 Hoefdſtuk, uyt Herodotus, dat wanneer den Koning Zennacherib de de Stad Peluſium belegerde / daar op eene nacht in deſſelfs leeger ſoo een groote meenigte van muyſen te voorſchijn quamen / dat ſy de bogen / en het verdere wapentuyg ſijner krygsknechten opknabbelden / waar door den Koning genoodſaakt wierd het beleg op te breeken.

Vs. 29. En de Schildpadde. Ook dit dier is ſeer bekend / en is van verſcheyden ſoorten. Want daar zyn Land-ſchildpadden, en Zee-ſchildpadden, welke ook gegeeten worden; ook worden 'er in de Moeraſſen en Rivieren ſchildpadden gevonden. Dit dier is ſeer vreesachtig / het heeft een langſaame / en boven maaten traage gang / en draagd altyd ſijn huys met ſich. Hier van daan ſchilderde Apelles / of (gelijk andere willen) Phidias / de Godinne Venus ſtaande in een ſchildpadde / willende daar mede te kennen geeven / dat een vrouw ſich niet verre van haar huys moet begeeven. De Zee-ſchildpadden / wanneer ſy hunne eyeren willen leggen / vertrekken uyt de Zee na eenig na by geleegen ſand / onder het welke hunne eyeren door de hitte der Son worden uytgebroeyd / en ſy maaken ſich eenige kenteekenen / waar by ſy de plaats naderhand weder konnen onderkennen. Ik ſelve heb / wanneer ik my op de Eylanden der Canibalen onthield / dikwils ſchild-padden vleeſ gegeeten / want ſy ſijn heel niet onaangenaam van ſmaak: ſomtyds worden in deſelve wel hondert en vyftig / of meer / eyeren gevonden / welke omtrent de grootte hebben van gemeene hoender eyeren / maar ſy zyn ronder van gedaante.

Vs. 30. En den Swyn-egel. Dit dier is ook genoeg bekend / zynde beſet met ſeer ſcherpe ſtekels / ſoo dat men het ſonder ſich te quetſen niet kan aangrypen; en dus is dit beeſt een ſinnebeeld van een onhandelbaar boers menſch / of een ſtekelachtige en bedriegelijk twiſtreedenaar / met welke niemand kan omgaan ſonder twiſten en kyven. Men ſegd dat dit beeſt in den Herfſt neſteld omtrent doornheggen / of wyngaarden; doch des Winters in holle boomen: in de Somer en Herfſttyd bereyd het ſijn ſpijs tegen de aanſtaande Winter: Ten dien eynde klimd het op de boomen / en ſlaat de freuyten af / daar na wenteld het ſich ſelve daar van alle kanten in / en doorſteekt deſelve met ſijne ſteekels / neemd 'er een in de bek / en brengd dus de vrucht na de holle boomen / daar in het ſelve ſijne wooninge heeft / om daar mede ſich ſelf en ſyne jongen des Winters te voeden. Tot deeſe ſoort behooren ook de Yſer-verkens *Hyſtrices*, of Berg-Egels, doch deeſe hebben grooter pennen dan de gemeene Egels, en ſchieten deſelve uyt even als pylen.

Vs. 30. En den Crocodil. In Egypten heeft men Crocodillen / welke den menſchen / gelijk ook den anderen dieren ſeer vyandig zyn / ſoo dat de beeſten wanneer ſy ſullen drinken / of ook de menſchen / wanneer ſy water ſullen ſcheppen / den Nyl niet anders als met grooten haaſt / en als ter loops / durven naderen. Men ſegd dat de traanen van de Crocodil van ſoo grooten ſcherpheid zyn / dat ſy de beenderen / waar op ſy vallen / doen van een vallen: waarom 'er ook verhaald word / dat wanneer de Crocodillen geen raad weeten om eens menſchen hoofd in te ſlokken / ſy dan / om het ſelve te breeken / haare traanen daar op laaten vallen.

Daar word geloofd / dat in de Crocodil een ſonderlinge overeenkomſt is met het getal van ſeſtig: want / na ſy ſeggen / leefd deſelve ſeſtig jaaren: elk jaar vaſt hy ſeſtig dagen (want dit dier heeft geen werktuyg in het lighaam waar door het ſijn afgang kan loſſen)

de,

Digitized by Google

deſelve draagd ſeſtig dagen/ leyd ſeſtig eyeren/ broeyd de jongen uyt na ſeſtig dagen/ heeft ſeſtig wervelbeenen in den rug-graat/ en ſeſtig ſenuwen. Dit dier ſchijnd de naam Crocodil gekreegen te hebben van *crocus* ſaffraan, om dat het ſeer afkeerig van ſaffraan is.

Vs. 30. En de Egdiſſe. Dit dier is ſoo bekend als eenig ander beeſt kan zyn/ inſonderheid in de warme Landen/ daarmen deſelve in groote meenigte heeft. Men ſegd dat de Egdiſſe de menſchen ſeer bemind/ en ſiet deſelve (gelijk ik ſelve/ in de Eylanden van America/ meermaalen heb onderbonden) dikwils ſeer lang aan/ als of ſich in dat geſicht verheugde/ 't welk ſy ook met eenige gebeerden ſchynd te willen uytdrukken/ want ſy beweegd telkens haaren ſteert/ en wil/ als 't waare/ den menſch vriendſchap bewijſen/ eeven als een hond/ of eenig ander huysſijk dier: ja ſelf/ wanneer ſy ſiet dat 'er een ſlang in het gras ſchuyld/ is ſy gewoon noch meerder gebeerden te maaken/ op dat ſy als door deeſe verdubbelde beweeging den menſch voor het verborgen vergif mocht behoeden.

Vs. 30. En de ſlekke. Traagheid en vuyligheid ſteeken meeſt in dit dier uyt/ ſoo dat het geen wonder is dat het ſelve onder de onreyne dieren word geteld: hoewel 'er eenige ſoorten van ſlekken zyn/ welke van ſommigen ſelf voor een lekkernye worden gehouden/ hoedaanigen my geheugd dat ik te Marſeille geſien heb. Tremellius en Junius vertaalen het Hebreeuwſe woord חמט Chomet van den Chamæleon. Dit is een dier 't welk ſeer vreesachtig is/ liſtig en wreed. Men ſegd den ſelven eygen te weeſen dat hy in een korte tyd/ van vreeſe/ de verwe aanneemd van dat ding/ waar op of aan het ſit/ behalven alleen de witte en roode verw: daar zyn 'er/ dewelke willen dat dit geſchied/ om dat deſſelfs lighaam ſeer dun/ en byna doorſchynende is/ ſoo dat de verwen van de omleggende uyterlijke dingen daar door heen ſchijnen: maar hier van heb ik niets ſeekers door eygen ervaarenheid.

Vs. 30. En de Mol. Dit dier heeft de werktuygen tot het geſicht behoorende/ maar echter ſiet het ſelve of niet/ of immers ſeer weynig/ om dat het ſich by na altijd onder de aarde onthoud; doch het is ſeer ſcherp van gehoor. De Mol ſchuwd de Son/ en kan boven de aarde niet als weynig tyds leeven/ ſoo dat ſy in de aarde als in haar natuurlijke plaats en hoofdſtoffe is. Daar zyn 'er welke ſeggen dat een Mol buyten de aarde gehouden zijnde/ niet langer als een uur of anderhalf ſoude konnen in 't leeven blijven.

Om dat nu Moſes hier van verſcheydene dieren gewaagd/ ſoo ſal ik ook noch kortelijk een onderſcheyding en verdeeling van de dieren laaten volgen.

Sommige dieren zyn verwonderlijk om de ſonderlinge grootheid en onbeſchoftheid hunner lighaamen/ gelijk daar zyn de Walviſſen, den Olyfant, den Rhinoceros &c.

Anderen weeder om de kleynheid hunner lighaamen/ waar door ſy naauwlijks ſichtbaar zynde voor het menſchelijk oog/ nochtans beſtaan uyt ſeer veele leeden/ en ontelbaare deelen.

Andere dieren weder zyn aanmerkelijk van wegen de ſchoonheid en glantz welke in haar/ en wel inſonderheid in de mannetjes uytſchijnd; gelijk de Fayſanten, Paauwen &c. Sie Job 39: 16. Zyn van u de verheugelijke vleugelen der Paauwen? Anderen om hunne ſonderlinge vernuftigheid/ en loosheid, gelijk de Bijen/ de Aapen/ en de Olijfanten. Deeſe om de verandering van gedaante/ als de Zy-wormen; geenen die maar een dag leeven/ en weder een derde ſoorte om haar langleevendheid, waar door ſy der menſchen leeftyd verre te boven gaan.

Sommige dieren onthouden ſich en leeven onder de aarde, gelijk de mollen/ wormen &c: ſommigen in de wateren; ſommigen op het oppervlak der aarde; ſommigen en in het water, en op het land; en ſommigen in de Lucht.

Eenige zijn bloedige dieren/ en andere bloedlooſe. De eenen beminnen de geſelligheid, en gaan met hoopen te ſaamen; en andere vlieden alle geſelſchap/ gelijk de vogelen welke met kromme klauwen voorſien zijn/ en die van den roof leeven. Daar zijn huysdieren, welk ſich lichtlijk aan de menſchen gewennen/ doch andere niet als ſeer beſwaarlijk. Sommigen zijn geheel ſtom, doch anderen zijn met een ſtem begaafd.

By alle deeſe verſcheydenheid van dieren komen noch by de Dierplanten *Zoöphyta*, dat is ſulke ſchepſels welke geloofd worden ten deele planten en ten deele dieren te zijn: want deeſe ſchijnen met de dieren eenig gevoel gemeen te hebbben/ waar door ſy/ maar ſagtkens aangeraakt of aangedaan zijnde/ ſich uytbreyden/ maar/ geſtooken zijnde/ toegetrokken worden: onder deeſe worden geteld de ſpongien/ het Zeeſchuym &c. Ook ſchijndmen hier onder te moogen optellen dat kruyd/ 't welkmen voorgaans gevoelig kruyd (of kruydje roer my niet) heet/ en het welke ik op de Eylanden der Cannibaalen geſien heb; welk kruyd/ maar eenigerwyze aangeraakt zijnde/ ſijne bladeren en tederſte takjes laat hangen/ en te ſaamen trekt/ doch daar na weder/ als met vernieuwde krachten/ uytbreyd: maar als dit kruyd dikwils word aangeraakt/ en als te veel geplaagd word/ ſterfd het.

Hier mede komd over een het geene Cardanus ſchrijfd in ſijne 181 Oeffening, aan de 28 Affnyding. Omtrent van acht voeten (ſegt hy) is de hoogte van een boom, welke voortkomt in de landſtreek Iudiferam. Deeſe boom ſchijnd de aannadering der dingen te gevoelen: want wanneer, een menſch of eenig dier deſelve naderd, trekt ſy haare takken te ſaamen; maar, wanneer ſy vertrekken breyd ſy deſelve wederom uyt. Dat de Spongien ook het ſelve doen is by ieder een bekend, en buyten kyf: maar deeſe boom komt ſelf de aanraking voor, eensdeels, gelijk ſommige meynen, door haar gevoel, anderdeels door ſich ſelve ſoo veel mogelijk is (en gelijk opentlijk geſien word) daar van te ontrekken. Waarom men dan moet ſeggen, of dat deſelve eenige aanblaſing gevoeld, of dat het is een toedrukking of beweging der wortel, ontſtaande uyt de beweeging van de grond. Om deeſe reeden noemen de Inwoonders des Lands deeſen Boom de *kuyſſe*.

Na dat wy nu kortelijk met Moſes de reyne en onreyne dieren hebben opgeteld/ ſoo ſtaat ons nu ook eens te ſien/ welke de reeden zy van dit onderſcheyd/ en waarom ſommige dieren onreyne zijn geheeten/ en den Iſraëliten verbooden de ſelve te eeten?

Op deeſe vraage word geantwoord. De Eerſte en voornaamſte reeden hier van ſchijnd te zijn; of de Jooden door deeſe Wet ſouden afgeſcheyden worden van andere volkeren. Deeſe reeden gaf God ſelve eens Levit. 20: 25. Gylieden ſullet my heylig zyn, om dat ik de Heere Heylig ben: en ik heb u lieden van de volkeren afgeſonderd, op dat gy myne ſoudet zijn. Hier om is het gebeurd dat/ wanneer de roeping der Heydenen ſoude worden aangevangen/ God ſulks aan Petrus in een byſonder geſicht bekend maakte/ te weeten met het wechneemen van het onderſcheyd tuſſen reyne en onreyne beeſten/ en het afſchaffen van die wet/ welke Moſes te deeſer plaatſe beſchrijfd.

Anderen voegen hier noch natuurlijke redenen by: dat/ namelijk/ de meeſte onreyne dieren/ of geheel onbequaam zijn tot der menſchen voedſel/ of immers niet al te geſond. Wijſlijk (ſegd Thomas Campanella) heeft Moſes verboden het gebruyk van verkens, ravens, en dieren die van den roof leeven, gelijk ook ſachte ſoorten van viſſen ſonder ſchubben, en aalen die uyt verrorting voortkomen &c. want dus heeft hy ſorg gedragen voor

des lighaams geſondheid, en een goede ſchikking der zeeden: want de werking der ſpijſen is de menſchen eenigermaate te ſchikken tot aan 'leeren of aanwennen eeniger zeeden: want, by voorbeeld, door het eeten van het bloed van katten of honden &c. neemen de menſchen ook de zeeden of inbeeldingen van die dieren aan; gelijk ſoo ſelf, door de beet alleen van een dollen hond, de menſchen dol worden. Dus maakt ook het vlees van *jonge* dieren de menſchen *jeugdig*, van *oude* dieren *oudachtig*, van *geyle* wellustige dieren, als, by voorbeeld, van Duyven, *wellustig*, van *vernuſtige* dieren, *loos* en ſchrander, van *haaſen*, vreeſachtig, en ſoo voorts van anderen. Het vlees van *fenynige* dieren, ſoo het al niet dood, maar maatig en allengskens gebruykt word, vergiftigd ſelf het lighaam 't welk daar door gevoed word: Ja ſelf ook het eeten van herſſenen, leevers, harten, klootjes, voeten &c. diend om deſelve leeden in het menſchelijk lighaam te meer te doen aangroejen. Dus verre Campanella.

Voegd hier by dat in de verbodene beeſten eenige quaade hoedanigheden / eygenſchappen / en gebreeken te beſpeuren zyn geweeſt / welke een ſinnebeeld zyn van wreedheid / gulſigheid / traagheid / vreeſachtigheid / onſuyverheid / roofſucht / liefdeloosheid / en ongodvruchtigheid / trotsheid / wellustigheid / en andere ondeugden: waar door dan God heeft willen bedieden / datmen om de waare heyligheid des gemoeds te bekomen / ſich van ſoodaanige gebreeken en ondeugden te wagten had / of datmen anderſins van God voor onreyn ſoude geoordeeld / en overſulks van Gods heyligdom, dat is / den Hemel / geweerd worden. Doch voor reyne dieren wierden verklaard de ſulken die herkaauwen; door welke herkaauwing, als door een ſinnebeeld / ſcheynd aangeweeſen te zyn de overdenking van het Godlijk woord: eeven gelijk de verdeeling der klaauwen (iets! 't geen ook in onreye dieren vereyſt wierd) de genade gaave der onderſcheyding in Heylige ſaaken.

Den Jooden is verbooden te eeten het vlees van dieren welke hoeven hebben / dat is / een doorgaande klaauwe ſonder kloove of verdeeling; om datſe al te aardachtig zijn: insgelijks is hen verbooden het vlees der dieren welke veele klooven in hunne pooten hebben / om dat deeſe al te galachtig en brandig zyn: gelijk het vleeſch van Leeuwen en diergelijke. En om deſelve reden zyn hen eenige roofvogelen verbooden / de welke al te droog zijn; en insgelijks eenige watervogelen / om haar overtollige vogtigheid; ſoo ook ſommige viſſen die geen vinnen noch ſchubben hebben / om dat ſy al te waterachtig zijn / gelijk aalen, en diergelijke. Doch in tegendeel ſijn hen ter ſpijſe toegeſtaan dieren die herkauwen / en de klauwen verdeelen; om dat in deſelve de vogten wel gekookt / en door het lighaam verſpreyd / en ſy van een middelbaare gemaatigtheid zijn: want ſy noch al te vogtig zyn / 't welk haare klaauwen te kennen geeven / noch ook al te aardachtig / om dat ſy geen doorgaande maar gekloofde klaauwen hebben. Onder de viſſen zijn ook hen die geenen toegeſtaan / welke de droogſten zyn / 't welk haar door word te kennen gegeeven / dat ſy ſchubben en vinnen hebben: want hier door word der viſſen vochtigen aart getemperd. Soo ook onder de vogelen wierd het eeten van ſulken toegeſtaan / welke het meeſte gemaatigd zijn / gelijk hoenderen / en andere diergelijke.

Een Tweede reeden van de reynheid en onreynheid der dieren / en het gebod in opſicht van derſelver gebruyk gegeeven / is geweeſt om de Iſraëliten de Afgodery te doen verfoejen: want de Heydenen / en wel inſonderheid de Ægyptenaaren, onder welke de Jooden waaren opgevoed / offerden ſulke verboodene beeſten aan hunnen Afgoden, of gebruykten deſelve tot ſnoode daaden: maar de dieren / welke den Jooden ter ſpijſe wierden toegeſtaan / aaten ſy niet / maar eerden deſelve als Goden / of onthielden ſich van deſelve om eenige andere redenen.

De derde reeden hier van was / om Iſraël af te trekken van al te groote ſorgvuldigheid omtrent hunne ſpyſen: hierom wierd hen toegeſtaan het eeten van ſulke beeſten welke by der hand zyn / en altyd gemaklijk te bekomen. Doch echter in 't gemeen wierd verbooden 't eten van alle bloed, of het vet van eenig beeſt: en wel inſonderheid van bloed; eensdeels om hen alle wreedheid te doen vermyden / en om hen een afkeer te doen krygen van menſchen bloed te vergieten: anderdeels om haar af te trekken van een afgodiſche plegtigheid: want het was een gebruyk onder de Heydenen / dat ſy ſich vereenigden en verſaamelden omtrent een plaats daar ſy gewoon waaren het ſelve te eeten ter eere van hunne Afgoden, welken ſy meynden dat het bloed ſeer aangenaam was. En hierom beval de Heere Iſraëls God / dat het bloed ſoude uytgegooten / en met ſtof bedekt worden: om deeſe reeden wierd hen ook verbooden verſtikte of verworgde beeſten te eeten; om dat derſelver bloed niet van het vlees word afgeſcheyden / of om dat de beeſten in ſoodaanig een dood al te wreedelijk geplaagd worden; doch de Heere God wilde haar ſelf afſchrikken van wreedheid te pleegen omtrent reedenlooſe dieren: op dat ſoo die menſchen ſich te meer mochten onthouden van wreedheid tegen menſchen, die ſelf liefde en godvruchtigheid oefenden aan de beeſten.

Ook wierd verbooden het gebruyk van Vet; om dat de Afgodendienaars het ſelve aten ter eere van hunne Goden: gelyk ook om dat het tot Gods eere wierd verbrand; voeg hier by om dat bloed en vet geen goed voedſel geeven; 't welk de reeden is welke den Joodſen Meeſter Moſes Maimonides daar van geeft.

De reeden nu van dit alles is ſinnebeeldig: om dat door alle deeſe verbodene beeſten eenige ſonden en gebreeken wierden verbeeld / welke te gelijk met het gebruyk van deeſe beeſten ſinnebeeldiger wyze wierden verboden. Dus wierd in den Arend, welke hoog vliegd / de trotsheid en hoovaardy verboden. Door den Zeearend, welke op kleyne visjes aasd / worden die menſchen geteekend / welken den armen moeylyk en laſtig vallen. Door de Wouwe, of Kiekendief, welke altijd op beuyt loerd / worden liſtige en bedrieglijke menſchen te kennen gegeeven. En den Gier / die de legers volgd / op hoop en in verwagting van de doode lijken te ſullen opſmullen / verbeeld menſchen die / om gewins wille / trachten na menſchen moorden, en oproeren. In den Nachtraave, welke des nachts ſcherp van geſicht is / maar by dag niets kan ſien / is te ſien de afbeelding van menſchen / die in tydelyke dingen wel ſchrander en loos zyn / doch in het Geeſtelijke blind en dom. De nachtuyl, welke by nacht de koſt ſoekt / maar by dag ſchuyld / is een ſinnebeeld van wellustige menſchen, welke geerne verborgen blyven in de werken des nachts en der duyſterniſſe / welke ſy pleegen &c: Dus ſchreef Thomas van Aquinen in het 1 Boek van ſijn 2 Deel, in de 102 Vraage, aan het 6 lid.

Dat 'er ook voor de Sondvloed al een onderſcheyding is geweeſt van reyne en onreyne dieren / geeft Moſes te kennen in ſijn Eerſte boek, aan het 7 Hoofdſtuk. Ja ſelf twyfel ik niet of deſelve is al in de natuure geweeſt voor Adams val; want doch / door der menſchen ſonde / is den aart en natuur der dieren of andere ſchepſelen niet veranderd; maar het is my altijd als ſeer bewijslijk voorgekomen / dat alles in 't begin van God / op die wijze / en in die ordre / is geſchaapen / in welke hy gewild heeft dat ſy in het toekomende ſouden volharden.

III. PLAATS. *Levitic.* 12:2. 3. 4. 5.

2. Wanneer eene vrouwe zaad heeft gegeeven, en een Soon gebaard ſal hebben, ſoo ſal ſy ſeven dagen onreyn zyn; navolgens de dagen der afſonderinge haarer krankheid ſal ſy onreyn zyn.
3. En op den achtſten dag ſal het vlees ſynes voorhuyds beſneeden worden.
4. Daar na ſal ſy drie en dertig dagen blyven in den bloede haarer reyniginge: niets heyligs ſal ſy aanroeren, en tot het heyligdom ſal ſy niet komen, tot dat de dagen haarer reyniging vervuld zyn.
5. Maar indien ſy een meysken ſal gebaard hebben, ſoo ſal ſy twee weeken onreyn zyn, navolgens haare afſonderinge: daar na ſal ſy ſeſtig dagen blyven in den bloede haarer reyniginge.

Hippocrates, in ſijn boek van het vleees, omtrent het eynde/ bewijſd met verſcheydene reedenen/ dat het leeven van een menſch in het getal van ſeeven dagen word omſchreeven / en afgedeeld. Want) voor eerſt, de meeſten van die geenen welke in ſeeven dagen niets willen eeten of drinken / ſterven in die tyd/ doch ſoo ſommigen den ſeevenden dag al te boven komen / ſoo ſterven ſy des niet teegenſtaande. Sommigen ook hebben hen wel laaten overreeden / om (op dat ſy by gebrek van ſpyſe niet mochten ſterven) te eeten en te drinken / maar hun buyk wilde geen ſpys langer verdraagen / of toelaaten; want in deeſe tyd groejen de holle en hongerige ingewanden te ſaamen / ſoo dat ook ſulke menſchen moeten ſterven.

Ten tweeden. Ook kan ſulks hier uyt worden afgenomen/ dat een kind op de ſeevende maand gebooren nog wel eeniger wyze opkomd/ en in 't leeven blyven kan (vitalis) om dat deſſelfs tijd beſtiptelijk door ſeevendaagſe weeken kan worden geteld en verdeeld. Maar een kind op de achtſte maand gebooren bleef noyt in 't leeven; dat is (gelijk my dunkt dat deeſe woorden van Hippocrates konnen opgevat worden) een vrugt/ welke op de achtſte maand gebooren word / is niet ſoo leevendig / en komt ook ſeer ſelden op: dog eevenwel ontbreeken 'er geen / welke meynen dat 'er geen genoegſaame reeden kan gegeeven worden / waarom ſoodanig een vrucht niet al ſoo leevendig / ja nog leevendiger ſoude zijn / als een kind van ſeeven maanden. Maar een vrucht van negen maanden en tien dagen komt te voorſchijn / en kan lang leeven / en deeſe tijd komt net op weeken van ſeeven dagen uyt: want viermaal tien weeken maaken uyt twee honderd en tachtig dagen; en elke tien weeken brengen een getal uyt van ſeeventig dagen. Een kind nu / op de ſeevende maand geboren/ teld reeds driemaal tien weeken / welk tiental van weeken ieder ſeeventig dagen in ſich beſluyt/ ſoo dat die driemaal tien weeken in 't geheel twee honderd en tien dagen uytmaaken.

Ten derden. Het was by de meeſte volkeren de gewoonte om den kinderen op den Achtſten dag naamen te geeven. Ariſtoteles in ſijn 7 Boek van de beſchryving der Dieren, aan het laatſte Hoofdſtuk, geeft hier van een natuurlijke reeden; met de volgende woorden. De meeſte kinderen, (ſegd hy) ſterven, eer den ſeevenden dag vervuld is, en hierom worden dan eerſt den kinderen naamen gegeeven, om datmen dan meer vertrouwen heeft op de behoudenis en opkomſt der ſelven. Op dien ſelven dag moeſt ook / achtervolgens de Godlijke inſtelling de beſnydeniſſe worden bediend.

Ten vierden. De ſeevende dag geeft een ſeeker en vaſt kenteeken op van volkomene ontfangenis; want (na het ſeggen van Ariſtoteles, in ſijn Boek van de beſchryving der dieren) ſoo het geboorte-zaad tot op den ſeevenden dag binnen (verſtaa binnen de baarmoeder) blijfd, ſoo is het ſeeker dat de ontfangenis reeds volbracht is. En gelijk Hippocrates, op de aangetogene plaats / ſegd / ſoo het geene ontfangen is voor den ſeevenden dag ontvald / het ſal gansch geen ſchets vertoonen van een volmaakte vrucht; doch ſoo het na den ſeevenden dag te voorſchijn komt / en in water gebragt word / ſoo ſal het een ſeekere ſchets / en niet duyſtere afbeelding / geeven van de oogen / mond / en teelleeden. Om deeſe reeden ſegd Ariſtoteles / die binnen de ſeeven daagen te voorſchyn gebracht worden, heetmen geen misdrachten, maar uytvloeyſels: want vòor den ſeevenden dag houdmen het ontfangene noch voor geen vrucht of onvolmaakt ſchepſel, maar alleen voor zaad. De ontfangenis dan is niet ſeeker voor den ſeevenden dag / en het geen in de baarmoeder gekomen is / en tot geen vaſte ontfangenis kan geraaken / het ſelve vloeyd binnen ſeeven dagen daar weeder uyt / en vergaat. Dus is ook de ſevendedag een proef en toets voor jong geboorne kinderen: want de meeſte van deſelven / die niet konnen in 't leven blijven / ſterven binnen de tyd van een week.

Hippocrates, op de aangehaalde plaats / voegd hier / ten vijfde, noch deeſe reeden by. Dat ſelfs ook de allerſcherpſte ſiektens den menſchen op deeſe wyze / en in ſoo een tijdperk / overkomen / wanneer men reekend het verloop der dagen / geduurende welke men oordeeld van den aart der ſiekte / en binnen welke de lyders ſterven / of weder tot hunne geſondheyd raaken. Soodaanig een tijdperk is in een Anderdaagſe-Koortſe van elf daagen / of anderhalve week; in een Derdendaagſe, veertien daagen / of twee weeken; en in een Vierdendaagſe, achtien daagen / of derdehalve week. Doch in andere ſiektens kan men niet ſeeker bepaalen / binnen welcke tijd de lyderen weder hunne geſondheid ſullen bekomen. Op deſelve wijze gaat het ook toe met groote verſweeringen aan het hoofd; of de verdere deelen van het Lighaam; want deeſe beginnen op den vierden dag met brandige ontſteeking gequeld te worden / dog op den ſevenden dag word deeſe ontſteeking weeder verſagt / of op den veertienden, of op den achtienden. Soo nu middelertijd iemand alle ſorg en neerſtigheyd heeft aangewend / en evenwel de groote hoofdwonden of verſweeringen in die tijd niet verſacht worden / ſoo moeten de lijders daar van ſterven.

Ten ſeſde. Alle ſeven Jaaren ondergaan de menſchen ſeer groote veranderingen. De kinderen hebben dikwils op haar ſeevende Jaar ten volle alle haare Tanden. Op hun veertiende Jaar beginnen ſy op te ſchieten; op het een-en-twintigſte Jaar zijn ſy in de bloey hunner Jeugd / en op het acht-en-twintigſte zijn ſy in het ſterkſte van haare krachten. De trap of moord-jaaren (anni Climacterici) worden ook by ſeeven geſteld; en op de ſeevende maand beginnen de kinderen veeltijds tanden te krijgen &c.

Des wereld Schepping is op den ſeevenden dag volbragt / en hierom heeft God den ſevenden dag tot den Heyligen Dienſt geſchikt. Dus belaſt God hier ter plaatſe dat een Vrouw / welcke een Kneechtken gebaard heeft ſeeven dagen onreyn ſal zijn / na de dagen der afſondering van eene Maandſtondige / dat is / ſich ſelve te onthouden / achtervolgens de Wet / gegeven aen die geenen welcker Maandſtonden vloejen / welke Wet te leeſen is in het Vijftiende Hoofdſtuk van dit ſelve Boek / vers 19. en luyd als volgd: Als eene Vrouwe vloejende zijn ſal, zijnde haeren vloed van bloed in haar vleeſch; ſoo ſal ſy ſeeven dagen in haare afſonderinge zijn. Welk gebod ook ſijn grond heeft in de Natuur van de ſaak ſelve / want dit is ook het eyndperk van de maandelijke bloed / wanneer ſy natuurlijk is; want de bloed / welke langer als ſeeven dagen duurd / is toevallig / en word door een ſiekte veroorſaakt: want / hoewel by veelen de tijd deeſer Suyvering niet langer duurd dan drie of vier dagen; eevenwel by veele anderen duurd deſelve langer / en wel tot den ſeevenden dag toe / wanneer deſelve be-

gind op te houden / eeven gelijk de heevigſte Siektens.

De Moeder word ook geboden / na de beſonderniſſe haares Soons / drie-en-dertig dagen te blijven in het Bloed haarer Suyvering, om dat ſoo lang gemeenelijk duurd de uytſuyvering van de geenen welcke een Soontje gebaard hebben : maar den geenen / welke een Dochtertje gebaard hebben / word eens ſoo veel tijd voorgeſchreeven : want de Wijsgeeren en Artzen getuygen eenſtemmiglijk / dat de Knechtjes eerder in de Lyfmoeder gevormd / en bewoogen worden dan de Meysjes : en dat derhalve de Vrouwen welke een Soon hebben gebaard eerder gereynigt worden / dan die een Dochtertje hebben ter wereld gebragt. De natuur doch der Knechtjes is ſterker en warmer / en daarom dienſtiger tot de vorming / en uytſuyvering. Voeg hier by dat de Vrouwen vochtiger zijn en meer overtollige vuyligheden by ſich hebben dan de Mannen / en deſgelijks ook de beginſelen waar uyt ſy voortkomen / meer dan die waar uyt de Mannelijcke Kinderen haar oorſprong hebben ; de Kraamvrouwen hebben dan noodſaackelijk na de geboorte van een Meysje / langer tijd van nooden tot haare Suyvering.

Men moet nu weeten / tot volſlagener verſtand van die Plaatſe welke wy nu verhandelen / dat de Vrouwen die gebaard hebben / daar op een tweederley ontlediging van de Baarmoeder hebben ; de eerſte is een overvloedige Bloedvloejing / hoedaanige de Vrouwen alle Maanden gewoon zijn te hebben / de tweede is van andere onreynigheden / welke allengskens met een weynig Bloeds uytvloejen. Beyde deeſe uytſuyveringen des Baarmoeders ſijn van korter duur in Vrouwen die een Soon hebben gebaart / dan die een Dochter ter wereld hebben gebracht : van beyde word in deeſe Text gewaagd ; en elk word een ſeekere tijd voorgeſchreeven. De eerſte uytſuyvering / ſeyd men dat / in de Geboorte van een Knechtje / ten hoogſte maar ſeeven daagen duurd / hoewel ſy ook wel in korter tyd word ge-eyndigd : de tweede / ook in de Geboorte van een Knechtje / duurd op het langſte niet meer als dertig dagen ; hoewel deſelve ook in minder dagen wel kan volbragt worden. De heylige Schrift dan neemd de ruymſte tydperken op / binnen welke deeſe dingen konnen geſchieden / hoewel ſelden die gantſche tijd / van de Heylige Schrijver hier aangeweſen / daar toe werd beſteed : want dit is alleen het oogmerk geweeſt van den grooten Wetgeever / eensdeels op dat dus de Vrouwe volkomelijk ſoude gereynigd weeſen (want niet alle Vrouwen hebben net deſelve tijd van uytſuyveringe ; maar de eene wat langer / en de andere wat korter) anderdeels / op dat de Vrouwe na haare baaring dies te langer ruſt-tijd ſoude hebben. &c.

IV. PLAATS: *Levitic:* 13: 2. 3.

2. Een menſch, wanneer in het vel ſijns vleeſch een geſwel, of geſweer, of witte blaare ſal zijn, dewelke in het vel ſijns vleeſchs tot eene plaage der melaatsheid ſoude worden : hy ſal dan tot den Prieſter Aäron, of tot een uyt ſijn Soonen, de Prieſteren, gebracht worden.

2. En den Prieſter ſal de plaage in het vel ſijns vleeſches beſien : ſoo 't hayr in die plaage in wit veranderd is, en het aanſien der plaage dieper is dan 't vel ſijnes vleeſches, het is de plaage der melaatsheid : wanneer de Prieſter hem beſien ſal hebben, dan ſal hy hem onreyn verklaaren.

DE ſiektens en quaalen welke aan de uytwendige deelen des lighaams / uyt een quaade geſteltheid der ſappen / ontſtaan en te ſaamen groejen / komen ſomtyds met een geſwel te voorſchijn / en ſomtijds ſonder het ſelve : van beyde deeſe ſoorten ontſtaan ſommigen uyt het Bloed, ſommige uyt een geele, en ſommige uyt een ſwarte Gal : de eenen uyt ſlijm, de anderen uyt wey des bloeds, deeſen uyt eenige wind, en geene uyt deeſer dingen vermenging. De hoedaanigheid nu der ſappen en vogtigheden is / dat ſommige zijn ſcherp en ineetende, en andere ſacht en ſtilſtaande. De geleegenheid of ſitplaats deſer ſappen / is of alleen in de huyt / of ſomtijds beſetten ſy wel met een het vleeſch onder de huyd / of eenige pees / of wel de amandelen. De ſappen welke in de huyd gebonden worden / onthouden ſich of in de opperſte huyd / welcke Epidermis geheeten worden / of ook houden ſy wel ſtand in de waare huyd, (vera cutis) welke onder de eerſte leyd. Noch is dit onderſcheyd tuſſen deeſe vogten en ſappen / dat de eene dat deel des lighaams waar in ſy haar ſitplaats hebben / veranderen in haar eygen natuur / gelijk ſulks geſchied in de Lazarye en Melaatsheid / en dat in tegendeel de anderen / ſich alleenlijk door die deelen verſpreydende / der ſelver ſelfſtandigheid met haare hoedaanigheid aandoen.

Derhalven is de eygen en doorgaande oorſaak aller geſwellen / een ſeekere ondeugende vocht / welke tegen de natuur op een gehoopt is : deeſe ophooping geſchied / of door een te ſamenbrenging, of door een toevloejing. Een te ſamenbrenging tegen de natuur geſchied allengskens, uyt ſappen welke tot voedſel na eenig deel des lighaams worden afgeſonden : want wanneer dan ſoodaanig een deel of ſoo ſwak is / dat het het toevloeyende voedſel niet kan veranderen in haar eygen weeſen / of ſoo bedorven dat het ſelf het voedſel bederft / en de overtolligheden die gemaakt worden niet kan van ſich uytdrijven / ſoo word noodſaakelijk op ſoodaanig een plaats een meer dan natuurlijke vergadering van ſappen veroorſaakt.

De toevloejing is een ſchielijker en overvloediger toeloop van ſappen / dan 'er tot het voeden van eenig deel vereyſcht word. De inwendige oorſaaken hier van zijn de overvloed van die ſtoffe welke komt toevloejen / of deſſelfs ſcherpheid / of dunheid : ook de kracht van het deel 't welk die ſtoffe voortdrijft / de wijdheid der weegen en toegangen / en de ſwakheid en leeger geleegentheid van het deel 't welk deeſe ſtoffen moet ontfangen. Maar de uytwendige en blijkbaare oorſaaken zijn ſtooting / een breuk / verwonding of verdraajing / en wat dingen meer / door overmaat, van pijn of hitte een vloed veroorſaaken.

Vorders / deeſe verſcheyden aandoeningen des lighaams / welke deſſelfs bovenſte of uyterſte deelen beſetten zijn ſoodaanig / dat ſommigen uyt de huyd uytpuylen, ſommige die uytbollen, en anderen die bevlekken. Tot de geenen die buyten de huyd uytpuylen behooren / *Tumor* een Geſwel, *Tuberculum* een buld of buyle, en *Piſtula* een puyſt of bleyne. Een geſwel is grooter dan een buyle, en een bleyne is kleynder dan die beyde. De verſcheydene ſoorten van geſwellen zijn deeſe navolgende : Phlegmone, een ontſteeking / Phygetlon en Phyma een Buyle. Bubo een Klapoor / Eriſypelas, de Roos of St. Antoni-vuur (want ook dit word onder de geſwellen geteld) Oedema, een ſlijmig geſwel / Hydrocephalon, een Waterhoofd / Hydrocele, een Waterbreuk / Tumor flatulentus, een Windbuyl / Schirrhus, een hard knoeſtig geſwel / Ganglion, een Zeenuwknoop / Bronchocele, een gorgel geſwel / Parotis, een oor-geſwel / Struma, een kropſweer / Cancer, de Kanker. Tot de bulten of buylen behooren / Carbunculus een negen-oog of Peſt-koole / Furunculus, een Bloedſweer / Terminthus, hondsblaaren / Glandulæ, klieren / Nodus, een borſt-klier. De puyſtjes of bleynen zijn / Pſydracianæ, 't witte blaaſjes aan het hoofd / Epynctes, een nacht-geſwel /

Digitized by Google

wild vuur / Ecthymata, pokjes / Ephelides, ſproeten / Hidroa, ſweet-puyſtjes / Herpetes, ſprengh-vuur / Scabies, ſchorftheid / Prurigo, krauwagie / Lichen, hayrworm / Pſora, een ſemelachtige ſchorftheid / Lepra, Lazarye / en alle ſoorten van Wratten, Exter-oogen, en Eelt. Het is ten uyterſten noodſaaklÿk dat men niet alleen den aard / maar ook de onderſcheyding deeſer verſcheydene geſwellen wel aanmerke / op dat men recht verſtaa 't geen Moſes in dit hoofdſtuk opgeeft van den aart / onderkenning / en verſcheydene ſoorten der Melaatsheid.

Na een geſwel word in de plaatſe / welke wy teegenwoordig onder handen hebben / gewag gemaakt van een geſweer, *Abſceſſus.* Soodanig een geſweer nu (ſegd Fernelius in ſijn Boek van de uytwendige aandoeningen des lighaams, in het 7. Boek aan het 7. Hoofd-ſtuk) 't welk de Grieken ἀπόστημα een Apoſteunie noemen / is de verkeering van eenige by een vergaderde ſtoffe tot etter / of eenige andere ſelfſtandigheid. De ſtoffe nu der ontſteekinge / welke het bloed is / raakt aan het verrotten buyten de aderen / welke verrottinge indien sy ſoo groot is / dat sy door de inwendige warmte niet kan worden overwonnen / ſoo gaat sy dikwils over tot een verduyfling van het vlees : maar ſoo sy door de warmte overwonnen word / ſoo word die ſtoffe tot etter verteerd / en die vergadering van etter is eygentlÿk en volſtrektelÿk een geſweer *Abſceſſus.* Wanneer ſoo een ſweering veroorſaakt word / ſoo vertoond ſich de plaats meer geſwollen / harder / rooder / en vuuriger dan te vooren ; de pÿn is heeviger en wel met ſteekingen en trekkingen : ja ſoo de aangedaane plaats van eenig belang en aanſien in het lighaam is / ſoo ſal een koortsje en een onordentlÿke koude / inſonderheid by nacht / het lighaam wel afmatten. Maar wanneer de ſweering nu gemaakt is / ſoo begind alles verſacht te worden / de ſwelling begind met een ſcherpe punt op te loopen / en daar word een jeukte in de huyd veroorſaakt. Want de etter word vergeleeken by de aſſe welkers hette nu al uytgebluſt is. Ook worden 'er wel ſweeringen veroorſaakt uyt koude / harde / en verouderde geſwellen / welker ſtoffe noch ontſtooken noch in etter veranderd word. Want uyt deeſen komt geen etter / maar eenige andere vreemde ſelfſtandigheid te voorſchÿn / welke door de kracht der kooking uyt een koude vocht word voortgebracht. Want ſoo ſiet men ſomtÿds wanneer ſulke ſweeren (inſonderheid verouderde) geopend worden / dat in deſelve eenige ſtoffe gevonden word / welke gelÿkt / of na aardklupten / of na been / of na een nagel / of hayr / of ſteen / of klieren / of hout / of doove-koolen / of ſlyk : deeſe ſtoffe groeyd in eenig vleeſachtig deel te ſaamen / maar legd nergens in opgeſlooten.

Daar ontſtaan ook wel andere ſweeringen, welker ſtoffe in eenig vliesje of vellertje legd opgeſlooten / en / na de verſcheyden hoedaanigheyd van die ſtoffe / heeft men ook onder die ſweeren drie verſcheydene ſoorten / welke Steatoma een ſpek- of ſmeerpuyſt, Atheroma een brypuyſt, en Meliceris een honigpuyſt geheeten worden. De ſtoffe welke uyt een ſmeerpuyſt word gehaald / gelÿkt ſeer wel na ſmeer , uyt een brypuyſt na bry , en uyt een honigpuyſt na honig ; en het vlees 't welk rondom deeſe legd / is door ouderdom en langheyd van tÿd hard geworden. Deeſe ſweeringen ontſtaan dikwils in het hoofd / dog worden ſeer ſelden aan d'andere lighaams deelen voortgebragt ; de reeden hier van is om dat aan het hoofd de overtollige ſtoffen / door dikheyd der huyd lang by een gehouden zÿnde / ligtlÿk in een vreemde ſelfſtandigheyd (ſubſtantia) worden veranderd. Tot deeſe ſoorten behooren ook de geſwellen des hoofds / welke de laatere Heelmeeſters Talpa en Teſtudo heeten / behalven dat zy mooglÿk in grootte daar van verſchillen. Dewÿle nu deeſe ſweeringen ſeer traeg zÿn / en allengskens by langheyd van tÿd groeyen / doen sy den lÿder of geheel geen of immers maar weynig pÿn aan / t'en zy mogelÿk wanneer sy ſcherpe etter beginnen uyt te werpen.

Voor het derde word in de voor handen zÿnde plaatſe gehandeld van blaaren. Te vooren hebben wy geſegd dat de puyſten / en allerley ſoorten van geſwellen / ontſtaan of uyt het bloed / of uyt een geele of ſwarte gal / of uyt ſlym / of uyt de wey des bloeds / of uyt eenige wind / of uyt een vermenging van eenigen deeſer dingen. De Blaaren nu worden geteld onder die geſwellen welke uyt de gal haar oorſprong hebben. Want een blaare is een brand / welke de huyd / door ſeer kleyne voortkruppende puyſtjes verhard en knaagd / de Grieken hieten deſelve ἕρπης Herpes. Welke wederom tweederley is ; de eene ſoort is eenvoudig / 't welk Herpes miliaris geersblaaren geheeten word ; de andere ſoort is wild / welke Herpes exedens, ineetende blaaren word genoemd. De wilde blaaren, na dat de puyſtjes doorgebrooken zÿn / doen de waaragtige huyd (vera cutis) verſweeren / knaagd en dooreet deſelve / en kruypt voort ſoo in de wydte als in de hoogte / en daar uyt komen drooge ſweertjes. De eenvoudige en ſagter blaaren doen de bovenſte huyd hard en rouw worden / en houden hen ook in de bovenſte huyd alleen / verwekkende daar kleyne puyſtjes / welke ſeer weynig uytpuylen of ſich uytbreyden / zÿnde den geersgraantjes niet ongelÿk. Beyde de ſoorten kruppen in haare nabuurſchap in 't rond voort / en breyden ſich aan alle zÿden uyt / en meeſten tÿd begind de quaal in het midden al te geneeſen / terwÿl deſelve aan de uyteyndens noch al verder en verder voortloopt.

De ſtoffe en naaſte oorſaak van beyde deeſe ſoorten van Blaaren is een onvermengde / overtollige / en ſeer brandige gal, hoedaanige wel lookgroen of roeſtachtig van verwe is ; welke allengskens / en ſonder eenig geweld van bloeying / uyt de aderen zÿnde uytgeſuyperd / door deſſelfs dunheyd alle de deelen / en wel inſonderheyd de vleeſagtige deelen doorloopt / wanneer sy een dikke huyd aantreft. Dog deeſe is dikker en lymachtiger / dan die geene welke in het St. Antonys-vuur plaats heeft / waarom dan ook deſelve langer en vaſter in de huyd ſtand houd / en blÿft hangen. Wanneer dan de ſtoffe wat lymagtig en kleevende is / en te gelÿk wat ſcherper / ſoo blÿft sy in de geheele huyd ſitten / en verwekt daar puyſtjes / welke doorgebrooken / en de huyd verſwooren zÿnde / komen daar uyt meeſtentÿd blaaren voort. Dog wanneer de ſtoffe wat dunder is / ſoo dringd zy ook door de huyd / en word alleenlÿk door het opperſte huydje teegen gehouden / 't welke indien sy niet by wyze van ſweeren kan doordringen / ſoo knaagd en dooreet sy het ſelve door een menigte van puyſtjes / welke tuſſen vel en vlees gemaakt worden. Sie Fernelius, in ſijn 7. Boek van de uytwendige aandoeningen des lighaams, aan het 4. Hoofd-ſtuk. Wat de Melaatsheyd belangd / deſelve word betrokken tot de puyſtjes / en een ſoort van vuurige ſchurftheyd / welke uyt de gal haar oorſprong heeft. Deeſe ſchurftheid (Impetigo) is een harde en drooge ruwheyt van de huyd / gepaard met een groote jeuking. Deſelve verſchild van de eygentlÿke ſchurftheid / dat sy droog is / en vry van alle vochtigheid en etter : want deſe ontſtaat uyt drooge puyſtjes / doch de ſchurftheyt uyt vogtige. Van deeſe quaale zÿn 'er vier ſoorten.

De eerſte ſoort is ſeer eenvoudig / waar door de huyd rood / hard / en ruw gemaakt zÿnde / met een geweldige jeuking word weghgenomen : doch deeſe ſoort verſtaat men onder de enkele benaaming van jeukte, deſelve ontſtaat uyt de gal / of uyt een dunne ſlym / welke echter rotachtig en ſiltig is / ſchuyrende alleenlÿk onder de bovenſte huyd / en deſelve uyteetende.

De tweede ſoort is de waaragtige Impetigo (hayrworm)

worm) welke de Grieken Lichen heeten / welke ſcherper zynde met grooter puyſtjes ſich opwerpt / ſcherper knaagd / en ſich wyder uytſpreyd. Deeſe ontſtaat dikwils uyt een verwaarlooſde Blaare, en wel meeſt doorgaans uyt die ſoort welke men wilde Blaaren, (papula fera) noemd / en welke / ſoo ſy niet tyds genoeg worden weghgenomen / veranderen in hayrworm (Lichen:) de hayrworm weder in booſe ſchurft (Pſora) en deeſe eyndelyk in Lazarye of Melaatsheid (Lepra.) De ſtoffe van de hayrworm is een brandige galle / of een verrot en ſiltig ſlym / en deeſe niet dun / maar welke een dikheid / 't zy uyt ſich ſelve / 't zy door vermenging met iets anders / heeft gekreegen.

De derde ſoort is der Grieken booſe ſchorft (Pſora.) Want deeſe is ſeer verſcheyden van de ſchorftheid / by de Genees-kundigen Scabies genoemd. Door deeſe quaale word de huyd heel dik / droog / hard / uytpuylende / en ruw door al om voortkruppende puyſtjes / welke ook de huyd geweldig knaagen en dooreeten / en ook doorgaans van een doen ſcheuren / welke dan eenige ſwarte ſemelachtige deeltjes uytwerpt. Dit quaad heeft ſijn oorſprong uyt een ſwarte gal / welke door de huyd alom ſoodanig verſpreyd is / dat ſy niet lichtlyk daar uyt weeder kan gedreeven worden: want doch deeſe quaale is ſeer beſwaarlyk om te geneeſen.

De vierde ſoort is dat quaad 't welk de Grieken Lepra, Melaatsheid, noemden / en deeſe is ſeekerlyk de ergſte van allen. Deeſe knaagd de huyd geweldig, breet deſelve diep uyt / en doedſe van een ſcheuren waar uyt niet alleen ſtukjes als ſemelen / maar ook ſchubbetjes vallen / welke nu eens bleek / en dan weder ſwartachtig ſich vertoonen: deeſe quaale luyſtert na geenerley geneesmiddelen / en het gemeene volk is gewoon tot deſſelfs geneeſing de hulp der Heyligen te verſoeken. Sy heeft haar oorſprong uyt een ſwarte gal / met welke ook iets van een dikke / taaje / en ſiltige ſlym vermengd is; en hier van daan dins men deſelve niet alleenlyk in de bovenſte huyd / maar ſy neemd in en beſet de geheele huyd. Al wat lighaam door de booſe ſchorft / of Melaatsheid beſmet is het ſelve ſal allengskens vergaan en uytteeren. Sie Fernelius op de aangetoogene plaatſe.

Van de Hayrworm, en Lazarye, of Melaatsheid, heeft Hippocrates, in het tweede Boek ſijner Voorſeggingen, aan de tweede Afſnydinge / het volgende in geſchrift nagelaaten. De Hayrworm, en Melaatsheid, en wit achtige vlekken op de huyd; ſoo den jongelingen of Kinderen eenige van deeſe quaalen overkomt, of, ſich allengskens openbaarende, door langheid van tijd meer en meer toeneemd: men moet niet denken dat in de ſoodaanigen deſe puyſtjes maar ſlechts ſweeringen zijn; maar dat het een ſiekte is. Maar ſoo iets diergelijks iemand ſchielijk en heel veel overkomd, ſulks mag men ſeekerlijk ſweeringen heeten. De witte plekken nu ontſtaan uyt ſeer ſwaare en doodlijke ſiektens, hoedaanig de Teering is. Doch de Melaatsheid en Hayrworm uyt die ſiektens, welke aan een ſwarte gal hun oorſprong verſchuldigd zijn. Welke nu van deeſe quaalen aan ſeer jonge menſchen overkomen, deeſe konnen, wanneer ſy noch vers en nieuw zijn, wel het lichtſte worden geneeſen, gelijk ook die in de ſachtſte en vleeſachtigſte deelen des lighaams hun ſitplaats hebben.

Λέπρα Lepra, heeft by de Grieken de naam ἀπὸ τῶν λεπίδων, van Schubben, λεπίδες Lepides geheeten. De quaal nu by de Grieken Lepra geheeten / is (na het ſeggen van Sennertus) ſchurftheid in de hoogſte trap, en deſelve verſchild niet van de ſchurftheid dan alleen in de geweldigheid van de ſiekte. Want in de Melaatsheid is een grooter bederving en ongemaatigdheid der ſappen dan in de ſchurftheid; in ſchurftheid vallen alleenlyk eenige ſemelachtige lighaamtjes af / maar in de melaatsheid ſchubben / als waare het van Viſſen / ſoo dat door de jeukte men wel van ſchurftheid kan overgaan tot melaatsheid. Want de jeukte is een lichte ruwheid des huyds / in welke / ſoo men niet al te ſeer krabd of klouwd / niets van de huyd afvald: maar naderhand in de ſchurftheid is de geſwollenheid vaarblyklyker / en wanneer men krabd vallen 'er ſommige deeltjes als ſemelen af; doch in de Melaatsheid is de geſwollenheid noch grooter en meer uytpuylende / en daar vallen nu geen ſemelachtige maar ſchubachtige deeltjes af / en dat wel 't zy dat men krabbe of niet. Want in de ſchurftheid is de ſtoffe dunner / en bederfd maar alleen de bovenſte huyd; maar in de Melaatsheid is de ſtoffe dikker / en ſy eet niet alleen het boven oppervlak / maar ook de dieper geleegene deelen des huyds op.

De oorſaak deeſer quaale is een ſwarte Gal. Want hoewel ſommigen uyt de Ouden geſegd hebben / dat de Melaatsheid ook uyt een ſiltig ſlym voortkomt: echter dit ſeggen moet ſoo niet worden opgenomen / eeven of de Melaatsheid door een ſiltig / ſoutachtig ſlym alleen / en op ſich ſelve / wierd veroorſaakt: maar alleenlyk wanneer ſomtyds een ſoutachtig ſlym met een ſwarte Galle vermengd word. Ter veroorſaaking dan van de Melaatsheid / doed alles wat bequaam is om een ſwarte Gal voort te brengen; hoedaanige dingen zyn onbequaame ſpyſen / een al te droogeGemaatigtheid / opſtopping van bloedvloeden of Maandſtonden / het doen toeloopen van een Fonteinel die lang geloopen heeft / de derdendaagſe koortſe / en eyndelyk behoord ook hier toe / eeven gelyk tot de ſchurftheid / de beſmettelyke voortſetting. Hoewel ſommigen willen dat de Melaatsheid niet beſmetlyk is; eevenwel het ſchynd dat ſy ſulks ſonder eenige vaarblyklyke reeden ontkennen. Want / ſoo de ſchurftheid beſmetlyk is / ſoo ſal buyten alle twyfel ook de Melaatsheid / welke de allerergſte ſchurftheid / en wel een overmaate van ſchurftheid is / noch beſmetlyker weeſen. Dus ſchreef Sennertus.

Wat belangd de kenteekenen der Melaatsheid / daar van worden de volgende in de ſamenhang van Moſis woorden opgegeeven.

Het eerſte kenteeken is V. 3. en 10. Soo het hayr in de plaage in wit veranderd is.

Het tweede kenteeken is V. 3. Soo het aanſien der plaage dieper is dan het vel ſijns vleeſes; het is de plaage der Melaatsheid.

Het derde V. 8. Indien de Prieſter merken ſal, dat, ſie, de verſweeringe in het vel uytgeſpreydet is; ſoo ſal de Prieſter hem onreyn verklaaren: het is Melaatsheid.

Het vierde kenteeken van de Melaatsheid des hoofds is te vinden V. 30. Wanneer de Prieſter de plaage ſal beſien hebben, en, ſie, deſſelfs aanſien is dieper dan het vel, en daar op is geelachtig dun hayr; ſoo ſal de Prieſter hem onreyn verklaaren; 't is ſchurftheid, het is melaatsheid des hoofds, of des baards.

Het vyfde V. 42. Maar ſoo in de kaalheid, of in de bleſſe, eene witte roodachtige plaage is, dat is Melaatsheid, uyt bottende in ſijne kaalheid, of in ſijne bleſſe.

Dit nu zy geſegd van de Melaatsheid welke onder de menſchen gevonden word.

De Melaatsheid is een ſwaar en weerbarſtig quaad / 't welk ſoo men het ſelve niet in tyds teegen gaat lichtelyk verbaſterd tot de Arabiſe Melaatsheid / welke Elephantiaſis geheeten word: indien / namentlyk / de ſwarte Gal ſoodaanig in het lighaam word vermenigvuldigd / dat deſelve nu niet alleen de uytwendige maar ook de inwendige deelen ſelf beſet en inneemd.

De Artzen voegen hier noch deeſe kenteekenen der Melaatsheid by.

I. Het ſweet is ſtinkende / en de quaal wykt voor geene genees-middelen.

II. De huyd is ruw / hard en droog / daar is jeuking by / en 't zy men klouwe of niet / daar vallen eenige deeltjes af / welke wel gelyken na ſchubbens van Viſſen.

Onder

Onder alle deeſe gebreeken van de huyd / welke te deeſer plaatſe onder de naam van Melaatsheid worden verſtaan / is (na het getuygenis van Franciſcus Valeſius) de quaal ligter en minder gevaarlyk / wanneer de verwe van de huyd alleen veranderd / dan wanneer ook de hayren van verwe veranderen / doch ſwaarder dan beyde de voorige gevallen / wanneer het leevendige vlees ſelf van de Melaatsheid doorloopen is / ſoo dat / wanneer men door het vel heen ſteekt / daar geen bloed voor den dag komt / en wanneer het vel gewreeven word / het ſelve niet rood word.

Het word opgegeven als een kenteeken van de beſte en rypſte Melaatsheid / wanneer de ſelve het geheele lighaam overloopende / het ganſche vlees van het hoofd tot de voeten / ſoo veel als 'er onder het oog der menſchen valt / geheelijk bedekt. Sie Levit: 13: 12, 13. En ſoo de Melaatsheid in het vel ganſchlijk uytbot, en de Melaatsheid het geheele vel des geenen die de plaage heeft, van ſijn hoofd tot ſijne voeten, bedekt heeft; na al het geſicht van de oogen des Prieſters: en de Prieſter merken ſal, dat, ſie, de Melaatsheid ſijn geheele vlees bedekt heeft, ſoo ſal hy hem, die de plaage heeft, reyn verklaaren: ſy is geheel in wit veranderd; hy is reyn. Het welke met de Natuurlyke reeden ſeer wel ſchynd over een te komen: (hoewel het ſich met de eerſte opſlag van het oog juyſt ſoo niet opdoed) want / hoe de overtollige uytwerpſelen overvloediger door de huyd buytenwaarts worden uytgedreeven / hoe minder ſy de inwendige deelen konnen beſchaadigen / en ſoo veel te grooter blykt dat de kracht is van de natuurlyke inwendige geſteldheid. Verhalven in gebreekige geſteldheeden der lichaamen / en bedorvenheeden der ſappen / is het een quaad teeken / wanneer maar eenige kleene teekenen in de huyd uytbotten; want daar door word te kennen gegeeven / dat de natuurlyke geſteldheid onmachtig is om het quaad na buyten uyt te dryven / en dat die oorſaak weynig kan toebrengen / om dat 'er ſoo weynig uyt het lighaam word na buyten uytgebracht / waarom men dan met recht beducht is dat de inwendige en edele deelen iets quaads ſal overkomen: in teegendeel / wanneer 'er ſeer veel quaade ſtoffen / van het hoofd tot de voeten van alle kanten / door de huyd na buyten worden uytgedreeven / 't komd met de reeden over een dat alsdan de inwendige deelen ſuyver blyven.

Vs: 18. Het vlees ook, wanneer in het vel des ſelven eene ſweere ſal geweeſt zyn &c. Een ſweer *Ulcus*, is een vuyle en onſuyvere losmaakinge en ontbindinge van het geene aan malkander vaſt gehecht is geweeſt. Deſelve word onſuyver gemaakt / niet (gelyk in wonden geſchied) door bloed: maar of door eenige bedorven ſappen / of door bedorven bloed / of etter daar uyt geſprooten / of door eenige andere bederving / welke niet van buyten aankomt / maar uyt de huyd ſelf haar oorſprong heeft. De inwendige oorſaak van een ſweer is allerley vocht welke in grooter menigte als de natuur gewoon is by een vergaderd word: want deeſe brengd of door ineeting een ſweering voort / of in een ontfangene wonde groeyd deſelve door ondertom / of op eenige andere wyze / te ſaamen.

Deeſe inwendige oorſaak van een ſweer is tweederley; of een voor uyt gaande, of een naaſte oorſaak. De voor uyt gaande oorſaak is een onſuyverheid en quaade geſteldheid van des lighaams ſappen / geſprooten of uyt quaad ondeugend voedſel / of uyt een quaade aandoening der ingewanden. De naaſte oorſaak is een ondeugende vocht / en allerley bederving welke in het quaalyk-geſtelde deel ſchuyld en ſtand houd.

De voornaamſte verſcheydenheid der ſweeren word geſteld / of in de verſcheydenheid der ſtoffen welke daar uyt komen / of in de verſcheyden oorſaaken waar uyt ſy voortkomen. Van die ſtoffen welke in een ſweer te ſaamen groeyen / en daar uyt voortkomen / komen de volgende ſoorten van ſweeren voort: naamelyk / een ſweer van geronnen bloed, een venynige ſweer / een vuyle etterige ſweer / en een ſweer daar wormen in groeyen.

De verſcheydene ſweeren / benaamd na de verſcheydenheid van haar naaſte oorſaak, zyn de volgende / een bloedſweer, een roosachtige ſweer / een waterige ſweer / en een kankerige neus-ſweer, daar zyn ook ineetende, quaadaartige, en vervuylende ſweeren. Want ſomtyds komd wel uyt een geopend geſwel een ſweer voort; ſomtyds wel ſonder geſwel / alleen uyt de bederving van de ſappen / of van het ſweerende deel. Uyt een geſwel komen voort de bloedſweeren, of roos-ſweeren, of water ſweeren, of kankerachtige ſweeren, welke ook wel een verſwooren kanker geheeten worden. Sonder geſwel ontſtaat wel een ineetende ſweer / om dat deſelve dat deel / waar in ſy ſich onthoud / geſtaadig uytholt en eet; ook ſiet men ſoo wel ontſtaan een voortloopende ſweer (welke de Grieken νομῶδες Nomodes, het afweydende heeten) welke niet alleen het aangedaane deel uytholt / maar ook de nabygelegene deelen geheel verteerd / en / als 't waare door afweydinge verwoeſt / van deeſe ſoort is ook de ſweer Phagedæna (de wolf) geheeten / zynde een ſweer welke ſich wel aan alle kanten verſpreyd en voortloopt / maar welke alleen de huyd knaagd en afeet / ſonder het onderleggende vlees te beſchaadigen. De oorſaak van alle deeſe ſweeren is een galachtige / ſcherpe / en bytende vocht / ſomtyds dik / en ſomtyds dun / welke in een groote menigte tot eenig deel komt toeſchieten. Sie hier van by Joh: Fernelius.

Vs: 30. Soo daar geelachtig dun hayr op is. Het blykt uyt het te vooren geſeyde / dat de melaatsheid in de overige deelen des lighaams het hayr doed wit worden; maar op het hoofd en aan den baard word het hayr door melaatsheid geel en dun. De reeden hier van is / om dat gemeenlyk in de melaatsheid van het hoofd ſeekere ſweertjes (Acheres) groeyen / welke ſommigen ook Cerium, of Tinea heeten; en het zyn ſeekere loopende ſweertjes, waar uyt een vocht voortvloeyd / welke vloeybaare hoonig niet ongelyk is: 't geen blyken doed / dat de huyd des hoofds ook met ſoodaanige etter is vervuld; niet ſonder reeden is het dan / dat ook ſoodaanige hayren daar uyt voortkomen / dun, naamelyk / en geelachtig, even gelyk uyt andere deelen des lighaams / welke met een ſiltig ſlym beſet zyn / witte hayren uytſpruyten. De oorſaak hier van is een vermenging van een dunne geelachtige gal / met een ſiltig ſlym / of ook wel met een deel ſwarte gal. Dit is door de ervaarenheid genoeg bekend en ondervonden / dat inſonderheid die vrouwluyden / welke die quaal / welke Tinea (de mot) van de Artzen geheeten word / onderheevig geweeſt zyn / goudgeel hayr krygen.

Vs: 30. Het is ſchorfdheid, het is melaatsheid des hoofds. De Artzen noemen porrigo, ſchorfdheid, wanneer 'er ruwe deeltjes als ſemelen in groote meenigte tuſſen het hayr in groeyen / welke quaal haar oorſprong heeft uyt en ſcherp en galachtig bloed / het welke de huyd ſoodaanig brand en als verſengd / dat 'er als 't waare ſchubben op ſitten / en daar van af vallen. Deſelve noemen Tinea, de mot, wanneer de hayren des hoofds / niet wel geheel / maar met ſtukjes en brokjes / door ſeekere wormtjes aan ſtukken gebeeten en gegeeten zynde / afvallen. Deeſe quaal word de mot genoemd / om dat gelyk de kleederen door de motten / ſoo ook de hayren door deeſe wormtjes / dewelke daar in groeyen / worden doorknaagd / doorgegeeten.

Vs: 40. En als een man ſijns hoofds haar ſal uytgevallen zyn; hy is kaal, hy is reyn. vs: 42. Maar ſoo in de kaalheid, of in de bleſſe, eene witte roodachtige

plaage is, dat is Melaatsheid, uytbottende in ſijne kaalheid, of in ſijne bleſſe. Sommige kaalheid ontſtaat uyt een natuurlijke geſteldheid des lighaams / doch andere weder is niet natuurlijk / maar komt uyt eenige ſiekte. Een natuurlijke kaalheid word geloofd te ontſtaan uyt de droogte en hardigheid des huyds welke het voorhoofd bedekt; want / gelijkmen uyt een drooge dorre aarde / of harde ſteen geene kruyden ſiet uytſpruyten / eeven ſoo komen ook geen hayren voort uyt een huyd welke hard en als met een korſt bedekt is; en ſelf de hayren welke daar in zyn verdroogen / wanneer de vocht begind te ontbreeken / worden aan de wortels dun / en vallen uyt. Hierom worden kinderen niet kaal / noch vrouwlieden / noch geſnedenen / om dat / namelijk / in deeſen een overvloedig vochtige gematigdheid is. Maar die geenen / welker voorhoofd wat te droog begind te worden / (gelijk der geenen die nu oud beginnen te worden) worden kaal; om dat haare deelen natuurlijker wyze allengskens drooger worden / en om dat van weegen de vermindering en verſwakking der natuurlijke warmte / die olyachtige en ſmeerige vocht (uyt welke ſtoffe de hayren gemaakt worden) niet genoegſaam buyten na de huyd word uytgedreeven.

De hayren vallen uyt door ſiekte, wanneer de olyachtige vocht ontbreekt / of een andere wech heen trekt / gelijk ſulks ſomtyds den wellustigen Venusjankers wel gebeurd / na de vuyle Venus-ſiekte; want hier uyt ontſtaat een al te groote dunheid van de huyd / en gebrek van voedende ſtoffe / eeven gelijk de boomen in den Herfſt haare bladen verlieſen / wanneer de hitte van de Somer de vaaten ruymer heeft gemaakt / en de ſappen doen uytdroogen. Maar het hayr 't welk in de Winter uytvald / wanneer de ſappen voor de koude der locht ſich verbergen / en binnenwaarts gedreeven worden / ſulk hayr ſeg ik / vald uyt om dat het niet langer voedſel kan trekken. Ook vald het hayr wel uyt / wanneer een ſiltige ſlym deſſelfs wortelen afeet / of wanneer eenige ondeugende ſappen / of ſwarte gal / deſelve op ſommige plaatſen uytbyten: 't welk men kan onderſcheyden / na dat de huyd of glad en effen word / of witachtig / of wat duyſter.

Vs: 47. Voorder als aan een kleed de plaage der melaatsheid ſal zyn, aan een wollen kleed, of aan een linnen kleed &c: Veelen onderſoeken hier / en niet ten onrechte / wat of de melaatsheid zy der klederen, gelijk ook die der huyſen, van dewelke in het volgende Hoofdſtuk gewag word gemaakt: want men ſal niet lichtelijk iemand vinden / die ſeggen kan dat hy ooyt iets diergelijks geſien heeft. Eevenwel / of het ſchoon nooyt in deeſe landen geſien is / men moet daarom niet in twyfel trekken / of het ook ('t mag dan geweeſt zyn wat het wil) in het Joodſe land is geſien geweeſt. Ja! wat belet ons te ſtellen / dat de melaatsheid van kleederen en huyſen het Joodſe land eygen is geweeſt? Want ſoo eertyds de Lazary, *Elephantiaſis* een eygen quaal is geweeſt van Ægypten (Plinius getuygd het / in het 26. Boek ſijner natuurlijke geſchiedeniſſen aan het 1. Hoofdſtuk / met de volgende woorden. Wy hebben geſegd dat de ſiekte *Elephantiaſis* in Italien niet gevoeld is voor de tyden van den Grooten Pompejus, en dat deſelve veeltijds van het aangeſicht begind, en wel eerſt aan de neus, als een kleyn ſproetje &c: Deeſe quaal is Ægypten byſonderlijk eygen, en wanneer de Koningen daar mede bevangen wierden, was deſelve doodelijk voor het volk, want in de badſtooven wierden eenige bladen gemengd met menſchen bloed, om te dienen tot een geneesmiddel teegen dit quaad &c.) ſoo ook andere ſiektens aan andere volken eygen zyn; ſoo de hayrworm, en de witte melaatsheid, te vooren den Romeynen onbekend / daar na echter hen zijn overgekomen / ja! ſoo'er ſelf in de laatere tijden geheel nieuwe ſiektens zyn ontſtaan / welke te vooren nooyt ſoo geſien waaren / ſoo'er ſommige quaalen / die te vooren het geſlacht der ſtervelingen geplaagd hebben / nu ſoo geheel zyn verdweenen / dat derſelver naam alleenlijk noch by de Geneesmeeſters in de geheugenis is overgebleeven; eeven ſoo licht kan het zyn / dat in het Joodſe land iets / de melaatsheid gelijk / aan de kleederen / en in de huyſen ſelf / wierd voortgebracht / 't welk de kleederen en huyſen bedorf / en den geenen welke deſelve gebruykten / ook op deſelve wyze die beſmettelijke quaale aanſettede. En / hoewel nu ſelf die beſmetting der kleederen al niet natuurlijk mocht geweeſt hebben; waarom ſoude men niet mogen ſeggen / dat God ſulks den Jooden in het byſonder / om hunne ſonden / heeft op den hals geſonden? En ſulks wel op ſoo een tyd als ſy van de Godlijke inſtellingen afweeken. Waarlijk ſoo iets ſchijnd te worden aangeweeſen Levit: 14: 34. Wanneer gylieden ſult gekomen zyn in het land van Canaan, 't welk ik U Lieden tot een beſittinge geeven ſal; en ik de plaage der melaatsheid aan een huys van 't land uwer beſittinge geeven ſal &c.

Men ſiet ook dat de zaaden van het peſtvuur ſomtijds in kleederen / huyſen / bedſteeden / en allerley huyscieraaden blyven hangen / en dat door deeſe dingen de beſmetting word voortgeſet; naamelijk om de vuyle quaadaartige dampen welke daar uyt waaſſemen / of op eenige andere wyze den menſchen worden overgeſet. En wel inſonderheid konnen de kleederen met melaatsheid / de peſt / of eenige andere beſmettelijke ſiekte worden aangedaan; want de kleederen ontfangen in ſich het ſweet der menſchen / en by na al de onſichtbaare uytwaaſſeming van het menſchlijk lighaam moet door deſelve gaan / eer deſelve door de omleggende lucht verſpreyd word: Ja! niet alleen ontfangen de kleederen deeſe uytwaaſſeming / maar ook wel ſomtijds / wanneer de huyd niet wel geſteld is / worden ſy met etter en vuyligheeden bevlekt. Het kan derhalven lichtlijk gebeuren / dat een kleed met melaatsheid word beſmet / dat het ſoo beſmet zijnde aan het verrotten raakt / en dat eenige vlekken uyt het ſelve opkomen / en dat ook die vlekken in het ſelve hoe langs hoe meer aangroeyen / wanneer de verrotting verder en verder voortloopt / eeven gelijk 'er ook motten in de kleederen groeyen / wanneer ſy / ſonder verlucht te worden / door het leggen vermuſt geworden zyn. Ja! ſelf de kleederen / huyſen / en andere leevenlooſe lighaamen / konnen met eenige beſmettelijkheid worden aangedaan / door de ongemaatigdheid des luchts / en deſſelfs geſteldheid om ſiektens te veroorſaaken; dus ſietmen dat ſommige huyſen / alleen door hunne gelegenheid / ongeſond zyn; en kleederen / boeken / en veele andere dingen; ſoo ſy voor de Zuyden wind bloot leggen / verrotten licht / daar ſy door het blaaſen van den Noordenwind van de verrotting bevrijd worden. En wat de kleederen belangd / daar is niets beter / teegen allerley gebreeken van de huyd / dan dat men ſoodanige kleederen gebruyke / welke ſeer ſuyver gehouden zyn / of nieuwe / of dat men deſelve dikwils waſſe; in ſoo verre dat ſelf de reynigheid en ſuyverheid der kleederen voorgaans genoegſaam is / om de quaalen van de huyd te doen geneeſen / daar in tegendeel die geenen / welke vuyle en rottige kleederen draagen / ſelden vry zijn van ſchurfdheid / luyſen en diergelijke onreynigheden / hoewel deſelve kleederen nooyt van een ſchurfde zijn gedraagen geweeſt. Want doch eeven gelijk een kleed van de huyd / ſoo kan ook de huyd van een kleed eenige beſmetting ontfangen / en / gelijk elk op ſich ſelven kan verrotten / ſoo ook / wanneer ſy beyde vuyl en onſuyver zyn / ſoo doen ſy malkanderen rotten.

Joſephus, in ſijn 1 Boek tegen Appion, en in ſijn 3 Boek der Joodſe Oudheden / aan het 10 Hoofdſtuk / wederlegd de laſtering van Manetho, Syſimachus, en anderen / welke ſtaande hielden dat Moſes en het Iſraelitiſe volk uyt Ægypten waaren gevlucht / om dat ſy

van

Digitized by Google

van wegen hunne ſchurfdheid en melaatsheid daar uyt gedreeven wierden; 't welk hy doed met de volgende woorden. Soo veel te belachelijker is het verſierſel van die geenen, welke ſeggen dat Moſes om ſijne melaatsheid uyt Ægypten gevlucht is, en dat hy een hoop volks, welke alle met deſelve quaal beſmet waaren, in het land Canaan heeft ingeleyd: want ſoo dit niet een ydel en vals gerucht was, noyt ſoude Moſes tot ſijn eygen ſchande en verachting ſoo een wet gemaakt hebben, maar veel eer is het waarſchynlijk, dat hy ſich daar teegen aangekant ſoude hebben, ſoo een ander die had willen invoeren; te meer, dewyl onder andere volkeren wel vry mogen verkeeren, en in genoegſame achting zyn; ſoo dat ſy ſoo ſtreng niet werden van der menſchen geſelſchap verbannen, of verſmaad, of hen worden in de krygstochten noch al weerdigheden en bevelhebbers plaatſen, en in het beſtuur van het Gemeenebeſt ook burgerlijke weerdigheden en ampten toevertrouwd, Ja! ſelf uyt de Tempelen en gewyde plaatſen worden ſy niet geweerd. Wat belettede hem dan, indien hy met dat euvel beſmet was, dat hy niet onder een volk, dat hem onderworpen was, ſoodanige wetten maakte, welke eerder eere en aanſien als ſchande en verachting mochten aanbrengen? Derhalven is het baarblijklijk dat deeſe dingen alleen uyt nydigheid en haat teegen ons verdicht worden. Want Moſes, ſelfs reyn zijnde, en onder reynen leevende, heeft alleen tot Gods eer ſulke wetten willen inſtellen. Maar laat een ieder dit opvatten na dat het hem luſt en welgevald.

Wy ſullen nu niets ſeggen van de Zedelijke beteekeniſſen, welke in de wet, in opſicht der Melaatsheid gegeeven, wierden aangeweeſen, of ten minſten ſtilſwygende (na het gevoelen van veelen) daar in opgeſlooten en voorgeſteld wierden; dewyl dit nu tot ons voorgeſteld oogwit niet behoord. Wy ſullen 'er alleenlijk een eenig vraagſtuk byvoegen, ontleend van Philo de Joode, uyt het boek 't welk hy geſchreeven heeft van de onveranderlijkheid Gods; naamelijk waarom Moſes ſoo een voor onreyn verklaarde, welke maar voor een gedeelte Melaats was, daar hy in tegendeel ſoo een reyn noemde, welke van het hoofd tot de voeten met melaatsheid beſet was? Wy hebben al in 't voorige hier over een natuurlijke aanmerking opgegeeven; maar Philo antwoord, op de eeven aangetogene plaats, op deeſe vraage op de volgende wyze. Waarom doch, segd hy, ſiet ſoo een nieuwe wet, en die t' eenemaal verſcheyden is van het gemeen aangenomen gevoelen, welke naamelijk, voor onreyn verklaard dien die maar ten deele melaats is, daar ſy in tegendeel een menſch die van het hoofd tot de voeten met melaatsheid beſet is, reyn heet? Want ik meyn dat een ieder, die maar na de waarſchijnlijkheid ſoude oordeelen, geheel het teegendeel ſoude ſeggen, en het daar voor houden, dat de melaatsheid welke ſich niet verder als over een kleyn gedeelte van des menſchen lighaam verſpreyd, niet ſoo onreyn is, en dat die, welke het geheele lighaam beſlaagen heeft, veel onreyner ſchijnd te zyn. Wat my aangaat, ik meyn dat daar door iets te kennen gegeeven word, 't geen in der daad ſeer waaragtig is, dat, naamelijk, ongerechtigheden welke niet al willens bedreeven worden, al zyn ſy al ſeer groot, wel vergeeven worden, en den menſchen niet beſoedelen, dewijl ſy bevryd zyn van die ſwaare aanklaage, het gewiſſe: maar misdaaden die al willens begaan worden, al zyn ſy juiſt niet van ſoo grooten belang, eevenwel, dewijl den menſch daar van in de vierſchaar van ſijn eygen gemoed overtuygd ſtaat, ſoo worden die voor ongeneeſlijk, beſmet, en onreyn gehouden. De melaatsheid dan dewelke als tweevoudig is, en twee verſcheydene verwen op het lighaam vertoond, is een afbeelding van een misdaad die al willens geſchied: want wanneer de ziel, welke in ſich een geſonde, leevendige, en rechte reeden heeft, desſelfs beſtuuring niet gebruykt tot bewaaring van haare goederen; maar ſich ſelven overgeefd aan die geenen welke niet bequaam noch ervaren genoeg zyn, om dat vaarwater te beſeylen, ſoo doed ſy noodſaaklijk het geheele ſcheepje van het leeven, 't welk in een ſachte kalmte, en ſtille ruſt konde gehouden worden, in de holle zee van onruſten te gronde gaan. Maar wanneer de melaatsheid maar eene eenige verwe vertoond, en geheel wit is, ſulks verbeeld een onwillige verandering; wanneer de ziele, in 't geheel van haare reeden beroofd zynde, ſoo dat 'er niet een vonkje van verſtand meer overig zy, ſy als in een dikke en naare duyſterniſſe niet ſien kan wat haar te doen ſtaat, maar eeven gelijk de blinden, over al tegen aan ſtootende, tegen haar wil, en met ſmerte, de eene val voor, en de andere na moet uytſtaan en verdraagen. Dus ſpraak Philo.

V. PLAATS. *Levitic:* 19: 31.

Gy ſult u niet keeren tot de Waarſeggeren, en tot de Duyvels konſtenaars, ſoektſe niet, u met hen verontreynigende; ik ben de Heere uwe God.

Op dat wy te recht mochten begrijpen, 't geene diend tot het verſtand van deeſe en andere plaatſen, in dewelke gehandeld word van de waarſeggeryen der Heydenen; ſoo diend wel voor eerſt en voor al dit vraagſtuk te worden onderſocht en verhandeld, te weten, of de Duyvelen toekomende gebeurlijke dingen konnen voorweeten, en by gevolg ſeekerlijk en onfeylbaarlijk voorſeggen?

Ten antwoorde hier op ſeggen wy, dat wy voor vaſt ſtellen dat niet alleen de quaade, maar ſelf ook de goede Engelen, van ſich ſelf onweetende zyn van toekomende gebeurlijke dingen, ten zy deſelve hen van God geopenbaard en bekend gemaakt worden.

1. Dit word hier uyt klaarblijklijk beweeſen, om dat de Heylige Schrift beweerd dat dit Gode alleen toekomt. Sie Jeſ: 42: 7, 8. Ik ben de Heere, dat is myn naam; ik ſal myne eere geen anderen geeven, noch mynen lof den geſnedenen beelden. Siet de voorgaande dingen zyn gekomen: en de nieuwe dingen verkondige ik, eer dat ſy uytſpruyten doe ik u lieden die hooren. En Jeſ: 43: 12. Ik heb verkondigd, en ik heb verloſt, en ik heb het doen hooren; en geen vreemd God was onder u lieden. Dus betuygd ook God, Jeſ: 44: 7. En wie ſal, gelijk als ik, roepen, en het verkondigen, en het ordentlijk voor my ſtellen, ſedert dat ik een eeuwig volk geſteld hebbe? En laatſe de toekomſtige dingen, en die komen ſullen, haar verkondigen. Sie ook Jeſ: 46: 10. Die van den beginne aan verkondige het eynde, en van ouds af die dingen, dewelke niet geſchied zyn.

2. Dit word ook hier uyt beweeſen, dat de Engelen de ſeekere en onfeylbaare oorſaaken der toekomſtige gebeurlijke dingen geenſins konnen weeten, aangeſien die alle afhangen of van de byſondere en verborgene ſchikkinge en beſtuuringe van God, of van de vrye en verborgene wille der menſchen, van welke de Engelen niets ſeekers konnen voorſien. Sie Jeſ: 41: 22: 23. Laatſe voortbrengen, en ons verkondigen de dingen die gebeuren ſullen: verkondigt die voorige dingen, welke die geweeſt zyn, op dat wy het ter herte neemen, en het eynde daar van weeten; of doet ons de toekomende dingen horen: verdigt de dingen die hier na komen ſullen, op dat wy weeten dat gy Goden zyt. Maar alle dingen zyn naakt en geopend voor Gods oogen. Hebr: 4: 13. Van de uure en dag des oordeels weeten de Engelen des Hemels niets, ook de Soon niet, maar alleen de Vader. Matth: 24: 36.

3. Dus is ook de veelvuldige wysheid Gods, welke in de roepinge der Heydenen is te beſpeuren, en welke te vooren den Engelen onbekend was, eerſt door de gemeynte, die geroepen is, begonnen bekend gemaakt te worden. Dus hebben ook de Engelen onweetende geweeſt van die byſondere ſtaat der Kerke, na de tyden der Apoſtelen, eer dat hen deswegen een openbaaring is geſchied van Gods Soon. Sie Eph. 3: 10. Openb: 1: 1. en 5: 3, 4, 5.

Digitized by Google

Hier teegen word ingebracht / dat echter veele dingen door de Duyvelen voorſegd worden.

Op deeſe teegenwerping zijn de Godgeleerden gewoon op de volgende wyze te antwoorden. 1. Dat die dingen dewelke afhangen van noodſaaklijke oorſaaken of volſtrektelijk / of immers meeſten tyd konnen / ſelf van menſchen / te vooren geweeten worden : gelijk / by voorbeeld / de tijd en wyze van des Sons en Maans-ſwymingen / en de uytkomſten der ſiekten / worden meeſtentijd van de Wiskundigen en Geneesmeeſters wel voorſien : maar veel meer konnen ſulke dingen door deeſe Geeſten te vooren geweeten worden. 2. Uyt tegenwoordige oorſaaken , welke hen bekend / doch anderen noch onbekend zyn / weeten ſy veele dingen te voorſeggen ; gelijk die dingen welke afhangen van de raadſlaagen der Vorſten / noopende toekomende oorlog of vreede / by welke raadsbeſluyten ſy ook teegenwoordig zyn / doch welke aan anderen onbekend zyn / ſoo ook aangaande belooningen of ſtraffen / welke over ſommigen beſchooren zyn &c: en eeven ſoo gaat het ook met landſiektens / onvruchtbaarheid der akkeren / en diergelijken. 3. Uyt die dingen dewelke God in ſijn woord geopenbaard heeſt / hebben ſy ook wel ſomtyds eenige toekomende dingen voorſegd / onder menſchen die van het Godlijke woord vervreemd en onweetende waaren / gelijk ſulks te ſien is geweeſt in de ſchriften der Sibyllen. 4. Ook uyt die dingen welke God door haar als dienaars en uytvoerders ſijns toorns / wil uytwerken ; gelijk men ſoo van Job en Achab leeſt. Doch eevenwel voor de Godlijke openbaaring / en de daar op gevolgde ondervinding / wiſt de Duyvel niet hoe Achab ſoude bedrogen worden / 1 Kon: 22. hoe Job ſich in ſijne beſoekinge ſoude gedraagen Job 2: 5. Hierom gaaven de Duyvelen ook doorgaans dubbelſinnige antwoorden. Hier van daan wierd ook hunnen Apollo geheeten λοξίας Loxias De Verdrayde , om dat hy in onſeekere gevallen ook twyfelachtige en dubbelſinnige antwoorden gaf / hoedaanig een was / gegeeven aan den koning Crœſius. Crœſius, Halyn penetrans magnam pervertet opum vim. Dat is / Crœſus , tot aan de rivier Halys toe doordringende , ſal een groote meenigte van goederen vernielen ; ſonder te ſeggen wat goederen het ſouden zijn ; die der vyanden , of de ſijne? het laatſte viel hem te beurt. Diergelijken antwoord ſietmen by den Ouden Dichter Ennius.

Ajo te Æacida Romanos vincere poſſe ,

Dat is

Ik ſeg dat gy , een nakomeling van Æacus , de Romeynen kond overwinnen ; of / de Romeynen konnen u overwinnen ; en wat diergelijken meer zyn. 5. De Duyvelen konnen van toekomende / en andere ververborgene dingen / veel meer kenniſſe hebben van de menſchen.

I. Om dat ſy een ſeer langwylige ervaarenheid van by na alle ſaaken hebben ; ſoo dat ſy wel duyſendmaal hebben konnen waarneemen / wat 'er doorgaans / uyt ſulke of ſulke vrye oorſaaken / gewoon is te volgen / door wat ſaaken gemeenlijk de wil der menſchen tot het een of het ander word aangedreeven.

II. Om dat ſy op verre afgeleegene plaatſen / en in andere geweſten des wereldts / konnen ſien de ſchikking der oorſaaken / of de reeds aangevangene / of immers vaſtgeſtelde / uytwerkingen / welke ſy dan om hunne overgroote veerdigheid en geſwindheid / aan menſchen / welke heel verre daar van daan zyn / en die van die oorſaaken onweetende zijn / konnen bekend maaken / ſoo dat ſy dan gehouden worden toekomende gebeurlijke dingen te voorſien en te voorſeggen.

III. Om dat ſy een heel nette kenniſſe hebben / en een geſicht / niet alleen van alle natuurlijke oorſaaken / en derſelver krachten ; gelijk / by voorbeeld / van de Son / Maan / Geſternten / Hoofdſtoffen / Planten / Dieren / &c: waar uyt ſy dan lichtlijk konnen beſluyten / wat uytwerkingen daar uyt ſtaan te volgen / het zy volſtrektelijk / of ſoo ſy op een ſeekere wyze worden toegepaſt en werkſtellig gemaakt ; en dus konnen ſy winden / onweeders / ſchipbreuken / ſterftens / en diergelijke dingen / voorſeggen ; maar ook zyn hen bekend de gematigdheeden / zeeden / neygingen / verborgene raadſlagen / en genegenheeden der menſchen / &c: waar uyt ſy dan looslijk konnen giſſen / wat de menſchen / ſoo dit of dat voor afgeſteld worde / ſullen beſluyten en doen / inſonderheid indien ſy nu de oorſaaken al bereyd ſien / en andere ſaaken / welke moeten te ſaamen loopen om eenig ding uyt te voeren.

Voeg hier by / 't welk ook al van anderen niet te onrecht is aangemerkt / dat naamelijk / de waarſeggeren van Delphos / en anderen / hun winſt en voordeel daar mede wiſten te doen / dat de gemoederen der menſchen / in hun opſicht / geheel met bygeloovigheid waaren ingenomen. Sy hadden door geheel Griekenland hunne ſendelingen / welker werk was na een ieders ſaaken / en wel of quaalijk vaaren te verneemen / en dus konden ſy / wanneermen met haar quam raadpleegen / een yder antwoorden gelijk met ſijn ſtaat en geleegenheid over een quam ; eevenwel hadden ſy in hunne woorden altijd noch bedekte ſchuylhoeken / en de uytlegging konde na de uytkomſten geſchikt worden. En ik twijfel niet / of ſy hebben veelerley konſtgreepen uytgevonden / op dat ſy mogten ſchijnen geheel ondoorſoekelijke dingen als toekomende te voorſeggen / welker voorſegging eevenwel / gelijk die van hen geſchiedde / de menſchelijke krachten en bequaamheeden niet te boven ging. Marcus Tullius Cicero , wanneer hy elders reedentwiſt / waarom de Godſpraaken van Apollo Pythius nu al eenige tijd hadden opgehouden / geeft daar van een reeden die heel niet te verſmaaden is ; om dat , ſegd hy / de menſchen begonden ſoo ligtgeloovig niet meer te zyn , als ſy van te vooren wel waaren : en het ſchijnd my toe datmen insgelijks van alle de overige Godſpraaken der Ouden te denken heeft.

Peucerus , in ſijn boek / van de voornaamſte ſoorten der Waarſeggeryen , beſchrijfd de Oraculen , of Godſpraaken der Heydenen / dat het antwoorden waaren welke aan de Vraagers gegeeven wierden / in ſeekere plaatſen welke van den Duyvel waaren beſeeten / en ſulks / of van de quaade geeſten ſelve , door eenige ſtem / of door droomen / of door eenig gebaar en gewenk der Afgods-beelden / of door een geluyd of geklank / en andere diergelijke dingen / of door menſchen van den geeſt des Duyvels aangeblaaſen / dewelke dan / wanneer het op een antwoorden op de voorgeſtelde vraage aanquam / met een groot geweld / en een vreeſlijk geluyd en gekraak / uyt de holen uytbarſtende / op de waarſeggers viel / en deſelve geheel vervuld / en aan het raaſen geholpen hebbende / ſoodanig ſchudde en bewoog / dat ſy / van weegen het beeven en kloppen van alle hunne ledemaaten / niet konden ſich ophouden of ſtaande blyven.

Doch Plutarchus ſchynd te gelooven dat dit alles ſijne natuurlijke oorſaaken gehad heeft ; naamelijk de dampen en uytwaaſſemingen van de aarde , waar door de menſchen tot raſerny zyn gebracht / en door veelerley beweegingen van verſchijnſelen bedroogen : waar op ook wel ſomtijds de Afgods-beelden / en alles wat op die plaatſen gevonden wierd / op verſcheydene wyzen hebben konnen bewogen worden : maar dat wanneer die dampen begonden te verdwynen / of op eenige andere wyze op te houden / ook toen die Godſpraaken een eynde genomen hebben. Dit is immers ſeeker / dat die geenen / welke deeſe Oraculen voortbragten / waaren dulle menſchen / dat ſy raſende en onſinnig gemaakt wierden / 't welk de ervaarenheid overvloedig genoeg

leerd /

leerd / dat ook wel door quaadaartige en ſchaadelijke dampen en uytwaaſſemingen kan veroorſaakt worden. De dingen nu welke van ſoodanige menſchen (dikwils lichtveerdiglijk / en ſonder eenig gebruyk van reeden of oordeel) wierden voortbragt / die wierden / door een dwaaſe bygeloovigheid der menſchen / voor Godſpraaken aangenomen en opgegeeven / terwyl ſy de menſchen door allerley bedriegeryen en dubbelſinnigheden miſleydden die men op allerley wyze / na een ieders welgevallen / en de geleegenheid der uytkomſten / koſt ſchikken en buygen.

Op dat de ydelheid der waarſeggeryen te beeter mogt openbaar worden / ſoo ſullen wy eens kortelijk derſelver verſcheydene ſoorten aanwijſen. Van deeſe worden al verſcheydene opgeteld / welke alle onder de algemeene naam van Waar, of Voorſeggerye, worden begreepen / welke naam in ſich bevat alle bygeloovige voorſegging welke men uyt eeniger leydingen tracht te haalen; 't zy ſulks geſchiede van ſlaapende, 't welk de Grieken ὀνειρομαντεια, Oneiromanteia, ſlaap of droom-waarſeggerye noemden; 't zy van waakenden / 't welk dan vervat / die konſt die de Grieken νεϐρομαντεια, Nekromanteia, of waarſeggerye uyt dooden heeteden; de voorſegkunde uyt de Sterren, uyt het geklap of gevlieg der vogelen, uyt de ingewanden der offerbeeſten, uyt het werpen van het lot, en diergelijken.

In de text welke wy nu voor handen hebben om te verklaaren word verboden / voor eerſt dat men geen raad ſal vraagen by het oracul van אוב Oob, nog ook / in de tweede plaatſe / by dat van ידעני Jiddeoni. Wat het eerſte belangd / het grondwoord אוב Oob beteekend ſomtijds eens de quaade Geeſt, of Duyvel ſelve / die de antwoorde gaf / en ſomtijds een menſch die de Duyvel het antwoord afvroeg. Doch echter was Oob eygentlijk een Geeſt of Duyvel, gelijk ſulks blijkt uyt het laatſte vers van Levit: 20. Doch de waarſegger of Wicchelaar / 't zy dan man of vrouw / wierd geheeten בעל Baël, of בעלת אוב Baälath Oob, dat is een heer of beſitter of beſitſter van Oob, of van ſoo een quaade Geeſt. Dit blijkt uyt 1 Sam: 28: 7. Daar die waarſeggende vrouwe / welke Saul om raad quam vraagen word geheeten אשת בעלת אוב Eeſchet Baälath Oob, dat is een vrouwe die ſoo een Oob, ſoo een Geeſt / in had. Na het getuygenis van de Jooden wierd dit ſoo genaamd Oracul op de volgende wyze om raad gevraagd. Den wichelaar / met een ſeekere bange reuk zynde bewierookt / hield in ſijne handen eene roede van een Myrtenboom / en ſprak eenige woorden / welke aan die ſchoone Heyligdommen eygen waaren / uyt / aan het graf van een afgeſtorven menſch / dit gedaan zynde quam 'er ſchielijk een ſagte bedompte ſtem / welke uyt de holligheden der aarde ſcheen voort te komen / tot den wicchelaar / deeſe raakte niet ſoo ſeer ſijne ooren / als ſy wel in ſijne inbeelding wierd ingeprent / en deeſe ſtem bevattede dan in ſich het antwoord van het Oracul op de voorgeſtelde vraage. Anderen weeder ſeggen dat Oob, dat is de booſe Geeſt of Duyvel antwoorden gaf / of door het hoofd, of van onder de oxelen van den Waarſegger of den Doode, of ook wel uyt de Schaamachtige deelen der Wicchelaareſſen.

De wyze op welkemen ידעני Jiddeoni om raad vroeg / ſeggen de Jooden dat eygentlijk de volgende geweeſt zy / dat / naamelijk den Waarſegger / een ſeeker been van een Vogel (welken ſommigen eens menſchen gedaante toeſchrijven) aan ſijn mond ſettende / na dat hy een groote rooking had gedaan / en ſijn lighaam in allerley bochten en geſtalten had bewoogen / op de aarde nedervіel / eeven als of hy met een vallende ſiekte was geſlaagen / en dat hy daar op weeder tot ſich ſelve komende / toekomende dingen voorſpelde / en al het gevraagde oploſte. Sie hier van by S: Epiſcopius.

By Moſes Deut: 18: 10. Levit: 19: 31. 20: 6. by Jeſaias Jeſ: 8: 19. en voorgaans ook in andere plaatſen / word niet alleen eene ſoort / maar alle ſoorten van bygeloovige Waarſeggeryen en Wicchelaaryen afgekeurd en veroordeeld / als welke ydel / enkel bedrog / en godloosheid zyn; want Zach: 10: 2. de Teraphim ſpreeken ydelheid, en de Waarſeggers ſien valsheid, en ſy ſpreeken ydele droomen, ſy trooſten met ydelheid. Want van die dingen / dewelke van onbepaalde oorſaaken voortkomen / kanmen geenſins een vaſtelijk bepaalde voorweetenſchap hebben. Doch de meeſte dingen / welke deeſe Waarſeggers ſich aanmaatigden / en van ſich gaven / te konnen voorſeggen / waaren ſoodaanige; naamelijk / en onbepaald in opſicht van ons, en ook voor ſoo verre ſy afhangen / of van Gods wil, of de vrye wil der menſchen, of van een ſeer groote onſeekerheid / verſcheydenheid / en veranderlijkheid van dingen en oorſaaken / welke tot eenige ſaak moeten ſaamenloopen of niet ſaamenloopen / gelijk / by voorbeeld / van geleegentheeden / voorwerpen / gevallen / en byna oneyndige gebeurlijkheeden / van welke alle niets als waaragtig kan bepaald worden.

Ongeoorloofd is derhalven / en te gelijk ook ydel is die wicchelaary.

I. Die by de Grieken Στοιοιχειομαντεία Stoicheiomanteia, een waarſeggerye door de Hoofdſtoffen, geheeten wierd / welke uyt het neerſtig waarneemen der hoofdſtoffen gehaald word. Uyt deeſe ſpruyten / na het getal der vier hoofdſtoffen, ook vier onderſcheydene ſoorten van wicchelaarye voort.

De eerſte heet Γεωμαντεία Geomanteia, of aard-wicchelaarye, welke word gemaakt uyt eenige gedaante / teeken / of indrukſel / welke in eenig aards lighaam / als hout, ſteen, glad yſer, plant, &c: ſich vertoond / of daar in gedrukt word.

De tweede ſoort noemdemen Ὑδρομαντεία Hydromanteia, of Waterwicchelaarye, wanneermen toekomende dingen voorſegd uyt waarneemen van eenige teekenen / welke in water of eenige andere vocht te voorſchijn komen / waar toe noch behoord een andere ſoort Οἰνομαντεία, Oinomanteia, of Wyn-wicchelaarye geheeten / welke gebruykt wierd om iets te voorſeggen uyt het geene in de Wyn of Wynvaten komt te gebeuren.

De derde ſoort is Ἀερομαντεία Aëromanteia, of Luchtwicchelaarye, wanneermen uyt het waarneemen van de veranderingen der lucht voorſeggingen ſmeedet.

De vierde ſoort is Πυρομαντεία Pyromanteia, of Vuurwicchelaarye, wanneer voorſeggingen gehaald worden uyt het geene ſich in het vuur vertoond / of in die dingen dewelke door het vuur aangeſtooken zyn.

II. Σωματομαντεία, Soomatomanteia, een Waarſeggerye van des menſchen lighaam ontleend / 't welk geſchied met het waarneemen van dingen die ſich in het menſchelijk lichaam vertoonen / of daar in komen voor te vallen; deeſe wicchelaarye heeft wederom vier ſoorten onder ſich / te weeten.

1. Χειρομαντεία, Cheiromanteia, de konſt om uyt de trekken der handen toekomende dingen te voorſpellen.

2. Ποδομαντεία Podomanteia, een waarſeggerye die gehaald word uyt het beſien der Voeten en derſelver trekken.

3. Μετωποσκοπία, Metoopoſcopia, of Aangeſichtsbeſchouwing, beſtaande in het waarneemen der trekken van mond en aangeſicht.

4. Ὀνυχομαντεία, Onychomanteia, of Nagel-wicchelaarye, 't welk is een waarſeggerye geſchiedende op het beſien der nagelen van een onbeſmet kind. Hier by ſoudemen kunnen voegen / ten 5. Ἀμνιομαντεία; Ammamanteia, zijnde een voorſegging welke geſchied uyt dat vlies / waar in de vrucht ſomtijds gewonden legd /

en het hoofd als met een helm bedekt heeft / wanneer deſelve uyt 's moeders lighaam te voorſchijn komt / hoedaanige kinderen wy in onſe Nederlandſe taale ſeggen met een Helm gebooren te zijn / en uyt de verwe van dat hoofd-dekſel / na dat deſelve of roodachtig of bleek is / meenen een deel Oude beſjes van Vroedvrouwen het toekomend geluk of ongeluk van ſoo een kind te konnen voorſpellen; gelijkmen noch heeden te dage by ons van die gedachten is / dat ſoo een toekomende dingen ſal konnen voorſien en voorſeggen.

III. Χρηματομαντεία, Chreematomanteia, wanneer men een voorſegging maakt uyt het beſchouwen der geſteldheid van het een of het andere huysraad, gelijk / by voorbeeld / uyt een bekken, en water dat daar in gegooten word / of door een gladde ſpiegel, of die recht opgaat en ſpits toeloopt, of ſcheuyn opgaat / of ſich wyd en breed verſpreyd; en diergelyke. Men kan kan hier toe ook brengen die ſoort van wicchelaarye / welke geſchied door een ſtaf of ſtok, wanneer / naamelijk / iemand ſijn ſtok vraagd /. ſal ik gaan, of niet? Waar op hy dan de ſtok met ſijn vinger of hand ten eynde meet / en telkens by beurten ſegd ik ſal gaan, en / ik ſal niet gaan, en ſoo hy aan het eynde van de ſtok moet op de beurt ſeggen / ik ſal niet gaan, ſoo gaat hy ook niet / Dit is het dat (na het gevoelen der Jooden) in de Heylige Bladeren gemeend word / alsmen hoord ſeggen Hoſ: 4: 12. Myn volk vraagd ſijn hout, en ſijn ſtok ſal 't hem kekend-maaken.

IV. Ὀνοματομαντεία, Onomatomanteia, of Naam-wicchelaarye, wanneermen uyt een naam van een goede beteekenis een beſluyt maakt van iemands geluk / of de deugdelijkheid ſijner zeeden; en weeder uyt een quaade naam, quaade en verkeerde zeeden verwacht. Dus wanneer by de Romeynen een Tuchtheer (Cenſor) het volk / of een Veldheer ſijn krijgsheyr ſoude door offerhanden en beſprenging suyveren / ſoo verkooren ſy nooyt iemand om de offerbeeſten voor de welſtand van het volk of leeger te ſlachten en op te offeren / dan ſoodaanigen welke ſy wiſten goede naamen te hebben. En wanneer de Burgermeeſteren krijgsknechten ſouden uytkieſen / ſoo naamen ſy wel ſorgvuldiglijk waar / dat doch de eerſte die gekooſen ſoude worden een goede en welluydende naam mocht hebben. Hier toe magmen ook brengen de ἀναγράμματα Anagrammata, of Letterkeeren, wanneer uyt de eygen naam van iemand / door een verſetting der letteren / andere woorden gemaakt worden / waar uyt men van de ſtaat en geleegentheid van ſoo een menſch wil oordeelen: waar in een groote ydelheid ſteekt.

V. De wicchelaarye der Offerbeſchouweren, dewelke uyt het beſien van de darmen en ingewanden der geſlachtede offerbeeſten / gelijk ook uyt een neerſtige waarneeming van die dingen / welke of voor / of ook wel na / het ſlachten der offerdieren quamen voor te vallen / hunne giſſingen maakten van de wil en genegenheid der Goden / ten opſicht van die geenen die de offerhanden bragten / of van geluk of tegenſpoed / welke hen in het toekomende ſtonden te wedervaaren.

VI. De wicchelaarye door het beſchouwen der Vogelen, waar door oudtyds een deel bedriegers en bygeloovige menſchen / uyt het waarneemen van de vlucht, ontmoeting, geklap, ſang, Aaſing &c. der vogelen / voorſeggingen pleegen te maaken. Het is bekend dat de Ouden eertijds ſoodanig geneegen waaren tot de Vogel-wicchelaarye, de Grieken ſoo wel als de Romeynen, dat ſy gedreeven zynde door een vals gevoelen van hunne bygeloovige Gods-dienſt / nooyt iets begonnen of volvoerden / 't zy in oorlog of vreede / 't zy in huys of in den krijg / dan na dat ſy te vooren de vogelen hadden waargenomen; nooyt wierden de verkieſingen van Overheden voor vaſt en bondig gehouden (volgens de oude gewoontens en inſtellingen / en na luyd der wetten) 't zy dat deſelve geſchied waaren of door het lot / of door handgrijping / of door ſtemming / ten zy deſelve eerſt door de vogelbeſchouwers wierden toegeſtemd en goedgekeurd. De Vogelbeſchouwers wierden gebruykt tot Raadslieden / en Scheydsmannen in alle ſaaken / in welker goede of quaade beſchikking eenig gevaar geleegen was; en hun raad bracht doorgaans het grootſte gewicht by in de allerſwaarſte en grootſte ſaaken. Ja! eyndelijk / goede voorteekenen wierden van hen met groote blijdſchap / en als met een ſeekere en bekrachtigde hoop / van een geluk dat hen niet ontgaan konde / aangenomen en omhelsd; maar in teegendeel quaade en droevige voorteekenen maakten hen ſeer bekommerd / en ſorgvuldig om de Goden te verſoenen / en dus het gedreygde quaad te ontgaan.

Wanneer by de Romeynen iets ongewoons gebeurde / of geboodſchapt wierd / ſoo wierd het ſelve / volgens de oude gewoonte en inſtelling aanſtonds aan de offerwicchelaars overgebracht / op dat die mochten te kennen geeven / wat de Goden daar mede wilden beduyden / of wat ſy eyſten: en na hunne antwoorden wierden of nieuwe feeſten en offerdienſten ingeſteld / of oude weeder herſteld: ook wierden daar na wel de byeenkomſten des volks of in verwarring gebracht / of geheel geſcheyden; of tot een andere tijd opgeſchort: men leeſt dat van de handelingen die aangevangen waaren wel wierden geeyndigd / of opgeſchort / en genomene beſluyten vernietigd. Dus ſchrijfd Peucerus.

VII. De wicchelaarye door het werpen van loten. Hier van heeftmen een voorbeeld Eſth: 3: 7. In de eerſte maand (deeſe is de maand Niſan) in het twaalfde jaar van den koning Ahasveros, wierpmen het Pur, dat is, het lot, voor Hamans aangeſicht, van dag tot dag, en van maand tot maand, tot de twaalfde maand toe, deeſe is de maand Adar. en Eſth. 9: 24. Want de Perſiaanen wilden door het lot voorſien / op wat tijd de Jooden beſt / ingevolg van de laagen van Haman / koſten omgebracht en uytgeroeyd worden.

VIII. Voeg hier nog ten laatſten by de wicchelaarye uyt droomen, en het waarneemen van wonderteekenen. In opſicht van de droomen waarſchouwde Salomo wel te recht Eccleſ: 5: 6. Dat in de veelheid der droomen ydelheden zyn. Hier op ſpeelde ook een Dichter in de volgende vaarsjes.

Somnia fallaci ludunt temeraria nocte
Et pavidas mentes vana timere jubent.

Dat is

Een deel ydele en loſſe nacht droomen bedriegen de menſchen, doen bevreeſde gemoederen ſchrikken voor ydele dingen. Alle de tot nog toe opgehaalde ſoorten van waarſeggeryen worden in de Godlyke wet verboden; niet juyſt dat die alle toen in gebruyk waaren; maar om dat ſy alle van een en deſelve ſoort zyn / voor ſo verre ſy alle worden gehaald uyt ſoodaanige oorſaaken of teekenen / dewelke gantſch geen ſchaakeling noch overeenkomſt hebben met die dingen dewelke voorſpeld worden / waarom ſy dan ook by gevolg vol zijn van ydelheid en bygeloof.

Deſe bovengenoemde ſoorten van Waarſeggeryen verſchillen ſeer veel / van de voorkenniſſe en voorſeggingen die gedaan worden van toekomende of duyſtere dingen / dewelke haare bepaalde oorſaaken hebben; dewelke dan / of noodſaaklijk, en altyd op de ſelve wyze, werken / gelijk het ſoodaanig geleegen is met des Sons en Maans ſwijmingen / of ook wel meeſtentijd op deſelve wyze, hoedaanige die voorſeggingen waaren / waar van onſen Heyland Jeſus ſprak Matth: 16: 2: 3. Als het avond geworden is ſegd gy ſchoon weder, want den Hemel is rood, en des morgens, heeden onweder, want den hemel is droevig rood. Hier by magmen voegen nog veele andere dingen / welke wel niet noodwendig, of na de wetten van de natuur, maar zedelijk, meeſt altijd op deſelve wyze gebeuren / en welke een

voor-

Digitized by Google

voorſigtig en vernuftig man / door de ſcherpſinnigheid en voorſigtigheid van ſijn vernuft / doorgaans wel weet te voorſien. En op deeſe wyze ſchynd het woord Waarſegger in een goeden ſin genomen te worden Jeſ: 3: 2. desgelyks ook het woord Waarſegging Prov: 16: 10. Waarſegging is op de lippen des Konings: ſijn mond ſal niet overtreeden in het gerichte, dat is / in een Koning is wysheid / om twyfelachtige en dubbelſinnige gevolgen van ſaaken te voorſien / en na rechten die te beſlechten. Dit had plaats in Salomon 1 Kon. 3: wanneer hy het verſchil tuſſen die twee vrouwen betreffende. Dus weeten ervaarene Regeerkundigen / in burgerlyke dingen; Natuurkundigen en Artzen / uyt teekenen des aangeſichts / en andere Natuurlyke waarneemingen / veele dingen te voorſeggen / welke aan andere doorgaans verborgen en onbekend zyn.

Met naame word verbooden het waarneemen der vogelen Lev: 19: 26. Gy ſult op geen vogelgeſchrey acht geeven, nochte guychelerye pleegen. Ja ſelf het ſchynd dat hier door achtgeeving op vogelgeſchrey (door een manier van ſeggen van de Redenaars ſynecdoche geheeten / waar door een deel wel voor het geheel word genomen / of het geheel voor een deel) worden verſtaan alle die wichelaaryen / welke gepleegd worden / 't zy met vogelen of andere dieren / 't zy uyt allerley voorvallende uytkomſten / welke van het geval afhangen / en welke eygentlyk Voorteekenen worden geheeten: gelyk / by voorbeeld / ſoo iemand eenige voorſpelling wil maaken uyt een gevallige ontmoeting van eenig gelukkig of ongelukkig beeſt / uyt het aanſtooten der voeten aan den dorpel / uyt het tuyten of klinken der ooren, volgens het ſeggen van ſeeker Dichter.

„*Garrula quid totis reſonas mihi noctibus Auris?*
„*Neſcio quem dicis nunc meminiſſe mei.*

Dat is.

Wat moogt gy ſnapachtig oor my den ganſchen nacht leggen tuiten? Ik weet niet wie gy nu ſegt dat myner gedenkt. Naamelyk de ooren tuyten my / by gevolg / daar ſpreekt iemand van my in myn afweeſen; en wel / ſoo het myn rechter oor is / ſoo is het mijn vriend, ſoo de ſlinker, het is myn vyand. Uyt het nieſen; te weeten / ſoo het ſelve vroeg des morgens geſchied / het is een quaad voorteeken; doch na de middag is het een voorteeken van goed geluk. So iemand nieſd, terwyl hy beeſig is om ſijne ſchoenen aan te trekken, ſoo een werd gelaſt weeder na ſijn bed te keeren / en diergelyke grollen meer. Soo ook uyt het aaſen / loopen / beweegen / ſingen / en vliegen der vogelen. Dus ſong den Dichter Virgilius in ſijn eerſte Herdersſang.

„*Sæpe ſiniſtra cava prædixit ab ilice Cornix.*

Dat is

Dikwils heeft een kraay, ſittende op een hollen eykenboom, my quaade dingen voorſpeld.

Indien de kraanvogels in haar vlucht van de rechte weg afwyken / en te rug vliegen / dit moet den Zeelieden een voorteeken zyn van een grouwſaam onweeder / van een onſtuymige zee / en aanſtaande ſtormen en buyen. Wanneer de Haanen averechts by avond, in plaats van des morgens / kraajen, veele hebben aangeteekend / dat dit van een ſeer goed gevolg is. Sie meer diergelyke dingen by Alexander ab Alexandro in het 5. Boek / aan het 13. Hoofdſtuk ſijner vrolijke dagen.

Het is ſeeker dat deeſe en diergelyke beuſelingen en bygeloovigheden eertyds by het ſlechte volk in groote weerde zyn gehouden; in tegendeel blykt het dat de wysſten daar van ſoo veel werks niet gemaakt hebben / ja ſelf dat die geen / die wat van verhevener gedagten en verſtand waaren / deeſe dingen ganſchelyk hebben belagchen: dit blykt ſelf uyt de voorbeelden van die geenen / dewelke die voorteekenen en voorbeduydſelen / (wanneer 'er eenige hoop was om ſaaken gelukkiglyk uyt te voeren / en ten dien eynde geleegenheid moeſt by het hayr gegreepen worden) hoewel ſy het teegendeel meede bragten / door de eene of de andere ſcherpſinnige uytvlugt wiſten tot iets anders te trekken / of na haar eygen ſin uyt te leggen / gelyk den Geſchiedſchryver Livius verhaald / dat den Roomſen Burgermeeſter Papyrius deed / in die ſwaare veldſlag teegen de Samniters by Aquilonia, waar in hy derſelver krachten een ſeer groote krak toebragt. En het is waarſchynlyk / dat de Burgermeeſters / en andere Veldoverſtens van geſleepene herſſenen / dit gebruykt hebben door een regeerkundige ſtreek of kryggsligt; welke ſoo wel 't huys als in den krijg een goed gebruyk konde hebben / om hunne ſaaken gelukkiglyk uyt te voeren / om / naamelyk / daar door / wanneer de geleegenheid ſich wel opdeed / hunnen kryggslieden aan te moedigen / of in teegendeel / wanneer ſy geen gunſtige geleegenheyd ſagen / hen de moed te beneemen / als 't waare de Godsdienſt verbiedende iets aan te vangen; waarom ſy dan het werk / 't welk voorſpeld wierd niet gelukkig te ſullen uytvallen / lieten ſteeken.

Julius Cæſar wiſt (na het getuygenis van den Geſchiedſchryver Suetonius, in de beſchryving van deſſelfs leeven) wel raad om een quaad voorteeken in een goed te veranderen; want / wanneer hy na Africa trok / en in het uyttreeden van het ſchip viel ('t welk anderen voor een quaad voorteeken ſouden opgenomen hebben) riep hy vallende uyt / Africa ik heb u al wech. Hertiger / waarlyk / dan ſijn navolger Auguſtus, van welke den ſelven Suetonius verhaald / dat hy / wanneer des morgens eens ſijn ſchoen verkeerd / en de ſlinker in plaats van de rechter wierd aangetrokken / ſulks voor quaad en doodelyk achtede. Men verhaald van Cato / dat hy van iemand geraadpleegd wordende / (wiens laarsjes door vledermuyſen gebeeten waaren / en welke dit voor een voorbeduydſel en wonderteeken hield) wat wonders doch deeſe ſaak mogt beduyden / in lagchen uytberſtede / en ten antwoord gaf; dat dit niets wonders in had, maar dat het ſeekerlijk iets wonders en wanſchikkelijks ſoude geweeſt hebben, indien de vledermuyſen door de laarsjes waaren gebeeten geweeſt. Moſollam een Joode / wanneer hy tegenwoordig was by den kryggstogt van den Grooten Alexander, en hy deſſelfs kryggsheyr met eenige Joodſe ruyters tot aan de Roode zee toe verſelde / ſoo gebeurde het ondertuſſen / dat ſeekeren Vogelbeſchouwer de haaſtige voortogt van het Leeger ſteuytede / om dat hy een Vogel ſag ſitten / uyt welkers vlucht hy ſich bereydde een voorteeken te neemen van de aanſtaande tocht: maar de Joode / welke een groot meeſter was in het ſchieten / nam aanſtonds een groote pyl / en doorſchoot de vogel / en beſpottede daarenboven ſcherpelyk de dwaasheid van de Vogelbeſchouwers / om dat ſy geloofden dat ſoo een elendige vogel bewuſt was van anderer noodlot / daar ſy onweetende was geweeſt wat haar ſelve ſoude overkomen.

Wy verwerpen ook het gevoelen van die menſchen / dewelke meynen dat 'er in des menſchen ziel een natuurlyke bequaamheid is om toekomende dingen te voorſien / welke ſomtyds ſoude worden aangeſet en gaande gemaakt / of door eenige natuurlijke vocht, welke in de herſſenen de overhand heeft / of door eenige ſiekelijke, en niet natuurlyke / ſappen, welke daar overvloedig zyn; of wel door eenige verborgene oorſaak. Want doch hoewel wy niet willen ontkennen / dat 'er wel eenig voorgevoelen van toekomende dingen in ſommige menſchen word gevonden / hoedaanig men wel ondervind / dat ook in ſommige beeſten word beſpeurd. By voorbeeld / wanneer de Verkens met een groot geknor haaſtig na hun kot heen loopen / en hoy of ſtroo in hun bek draagen; wanneer de ſwaluwen dicht langs

de

Digitized by Google

de aarde heen en weder vliegen; wanneer de katten ſich ſelven lang lekken / of ſchielijk heen en weder loopen; wanneer de jonge wormen uyt de aarde komen voortkruypen; wanneer de mieren hunne eyeren uyt hunne neſten wechbrengen; wanneer de Endvogels, Ganſen, en andere watervogels, ſich ſelven met een geroep en gekakel in het water dompelen &c: 't geſchied uyt een voorgevoelen van toekomende reegen. 't Welk echter niet ſoo ſeer is een voorgevoelen van de toekomende verandering der Lucht, en aanſtaande reegen / als wel een gevoelen van de reeds veranderde Lucht / en een ontroering der ſappen door een indrukſel van de veranderde Lucht / welke die beeſten in hunne lighaamen gewaar worden; 't welk derhalven niet voortkomt uyt een aangebooren bequaamheid om iets toekomende te voorſpellen / maar uyt een uytwendig indrukſel in derſelver lighaamen / welke ook wel ſomtyds in ongevoelige en leevenlooſe dingen plaats heeft; gelijk ſulks wel te ſien is in het ſweeten der muuren, het ſmelten van het Sout, in een keers welkers vlam flikkerd, kraakt, en allengskens minder word, welke dingen ook den toekomenden reegen aankondigen. Hoewel wy / ſeg ik / niet willen ontkennen / dat 'er wel ſomtyds ſoodaanige voorgevoelens worden gevonden in ſinnelooſe, droomende, of ſtervende menſchen &c: eevenwel dit zijn noch voorſeggingen, welke voortkoomen uyt eenige bequaamheid die de ziele aangeboren is / maar uyt de verſcheyden geſteldheid van hunne gemaatigdheid / ſpruytende uyt ſommige uytwendige oorſaaken / dewelke de gemaatigdheid hunner lighaamen ontroeren of beweegen / en dus uyt het gevoel van dingen die alreede teegenwoordig zijn: noch het zyn geen voorſeggingen van toekomende gebeurlijke dingen, welke of alleenlijk van de Godlijke wil / of van de vrye wil des menſchen afhangen / of immers van ſoodaanige oorſaaken / welke men noch door de ſinnen / noch door eenige ſeekere reeden kan weeten / dat een ſaamenhang hebben met ſulke uytwerkſelen; gelijk / by voorbeeld / of iemand Burgermeeſter / of Koning / of Ryk ſal worden / of iemand op ſoo of ſoo een wijze ſal ſterven / &c.

De ydelheid van de oordeelige ſterreloopkunde, en der voorſegingen uyt deſelve / hebben wy te vooren al aangeweſen en weederleyd. Want aangeſien de Geſternten geen andere krachten hebben / dan om te verlichten en te verwarmen, en ſulks wel algemeen, waar door alle natuurlijke en vrywillige beweeging / in de natuurlijke dingen / word voortgebracht en onderhouden / ſoo blijkt het dat daar uyt geene byſondere gevallen, inſonderheid gebeurlijke, en die van der menſchen vrye wille afhangen / ſeekerlijk en onfeylbaarlijk konnen voorſegd worden. Want alle werking geſchied door beweeging / en beſtaat in beweeging: de beweging nu is of van ſelf en natuurlijk, of willekeurig, dat is een vrywillige bepaaling van die beweeging / die van ſelf in de dierlijke geeſten is / door middel van de lighaamelijke werktuygen / welke ten dien eynde geſchied / om te vlieden en te vermijden het geene ſoude ſtrekken tot vernietiging van iets dat leeft / en in teegendeel te verkrijgen het geene kan dienen om het ſelve te behouden. De willekeurige beweeging nu word niet bepaald van de ſterren / ook niet de natuurlijke, maar van de veelerley / en by na oneyndige verſcheydenheid der ſtoffe. Waar uyt het dan blijkt dat de werkingen der natuurlijke dingen / en by gevolg ook derſelver uytkomſten / ſoodanig niet worden bepaald door den invloed der Sterren / dat daar uyt de toekomende dingen onderſcheydentlijk ſouden konnen voorweeten worden.

Men behoeft my ook niet teegen te werpen / dat de uytkomſten dikwils met de voorſeggingen zijn over een gekomen: dewijl men hier op maar heeft te antwoorden / dat dit doorgaans meeſt aan het geval is toe te ſchrijven. Wie geenen / die hun werk maaken van uyt der ſterren loop toekomende gebeurlijke dingen te voorſeggen / zijn byna gelijk het geval van ſchutters / die / wanneer ſy ſich een ganſchen dag oeffenen in het ſchieten of werpen van pijlen / ſomwylen ook noch wel eens recht uyt ſchieten / en het wit treffen / hoewel ſy anders in de werp of ſchietkonſt t' eenemaal onbedreeven zyn: is het wonder / wanneer ſy ſoo veele pylen ſchieten / dat 'er een het wit treft / daar 'er honderden mis gaan? Want de Heydenen ſelve getuygen doorgaans / dat ſeer dikwils de uytkomſt de voorſegging niet beantwoordde. Phavorinus ſegd by Gellius, in het 14. Boek ſijner Atheenſe Nachten, aan het 1 Hoofdſtuk / dat niet het duyſendſte deel van het geene ſy dagelijks ſeyden door de uytkomſt wierd bewaarheid. Cicero, in het 2 Boek van de Wigchelaaryen, ſegd: De ſterrekundigen hebben aan Pompejus, Craſſus, en Julius Cæſar, anders niet als blijde dingen beloofd, en dat ſy niet als ſeer oud, in hun huys, in de grootſte heerlijkheid ſouden ſterven; en nochtans ieder van haar is ongelukkiglijk en ontydig om hals geraakt. Hierom zijn die voorſeggingen den droomen gelijk / welke hoewel ſy ſonder leydsman door des menſchen inbeelding ſweeven / eevenwel by geval wel eens een gedaante vertoonen van ſaaken die daar na gebeuren. Hier toe meyne ik ook dat gebragt moet worden / 't geen Suetonius verhaald van Aſcletarion een Wiskonſtenaar, dewelke de dag en wijze van de dood van Domitianus aan ſommigen had voorſegd. Want van Domitianus ontboden zijnde / herhaalde hy het geene hy te vooren geſegd had. En wanneer Domitianus, om hem te beſpotten vroeg / en gy, wat dood ſuld gy ſterven? Gaf hy ten antwoord / dat hy van honden ſoude verſcheurd worden. Waar op den Keyſer / om hem leugenachtig te maaken / hem aanſtonds laat wechbrengen / en laſt geeft om hem te verbranden: ſijn bevel word uytgevoerd / en deeſe man word buyten Roomen / op de weg / de Latijnſe geheeten / verbrand / op dat 'er / naamelijk / niets van het lijk mogt overig blijven 't geen de honden ſouden konnen verſlinden; maar ſeer onverwagt valt 'er een ſwaare ſtortreegen die het lijk vuur uytbluſt / de geregtsdienaars ſetten het op het loopen / en laaten het lighaam half verbrand leggen; hier op komen een deel honden op de reuk en ſtank van het gebraaden vlees toeſchieten / en verſlinden alles wat ſy vinden. Des avonds / terwyl Domitianus aan de maaltijd ſit / word hem dit / onder ander praatjes van het geene dien dag was voorgevallen / verteld / 't welk hem ſeer ontſtelde / hoewel te vergeefs. Hy voorſiet ſich van geweer / hy houd ſich in huys / en laat niemand toe om hem te ſpreeken: maar ſijne huysgenooten vinden hem / en Stephanus, de Opperſte ſijner Kamerlingen vermoord hem. Sie by Suetonius, in het leeven van Domitianus, in het 16. en 17. Hoofdſtuk.

Ook moet dit hier noch bygevoegd / en wel aangemerkt worden / dat in deeſe voorſeggingen het ſelve kan gebeuren / 't welk in de voorſeggingen uyt het geſang of de vlucht der vogelen meermaalen gebeurd is. Om dat / naamelijk / het gemoed van een menſch / wien iets goeds word toegeſegd / word opgewekt om iets te waagen / en alles daar by op te ſetten om het geene voorſegd is te verkrijgen / als zijnde verſeekerd in ſijne inbeelding / dat hy onder de Godlijke bystand / en gunſte des heemels / na een beeter lot ſtreefd. In teegendeel / een menſch wien iets quaads word aangekondigd en voorſegd / die vervald licht tot vreeſe en wanhoop / ſich ſeekerlijk inbeeldende dat alles wat hy ſoude mogen aanvangen niet ſoude gelukken / als teegen de Godlijke wille / en de ſchikkinge des heemels aan; en dus is het geen wonder / indien elk van ſulke menſchen weedervaard 't geen hem voorſegd was: eeven op deſelve wijze / als men dikwils heeft geſien / dat heyrleegers / die door gelukkige voorſeggingen waaren aangemoedigd en ſtout geworden / de overwin-

ning

ning bequamen, en dat in teegendeel anderen, die op het ſien van ongelukkige voorteekenen de moed lieten ſakken, de nederlaag kreegen.

Voeg hier voor het laatſte noch by, dat dikwils ſoodaanige dingen voorſegd worden, dewelke uyt eenige liſtige laagen (doch welke aan een ieder niet bekend zyn) of uyt eenige waarſchynlijke giſſinge, uyt dingen die voorgegaan zijn, of wel uyt andere omſtandigheden ſelf van de teegenwoordige tyd, eenigſins, hoewel niet onfeylbaarlijk, immers waarſchynlijk konnen voorweeten en voorſegd worden.

De Wichelaars brachten eertyds hunne Godſpraaken en voorſeggingen niet voort met een volle mond, en heldere ſtem, noch ſpraaken geen onderſcheydene woorden, of een licht verſtaanbaare ſin; maar ſy piepten en mompelden binnen 's monds. Sie Jeſaiæ 8: 19. Wanneer ſy dan tot ulieden ſeggen ſullen, vraaget de Waarſeggers, en Duyvels-konſtenaars, die daar piepen, en binnen 's monds mompelen &c: De LXX Griekſe Overſetters hebben dit (gelijk Hieronymus heeft aangeteekend) vertaald, die uyt de aarde ſpreeken, die uyt den buyk roepen. Hier van daan word een ſtemme uyt de aarde, als van een Waarſegger, gebruykt voor een ſagte ſtem, welke men naauwlijks kan hooren, en dus voor een ſeer ſagt en nederig ſpreeken, hoedaanig die geenen doen, die met ſwaare ſchande en ongelukken zijn belaaden. En dus word een ſachte en ſoete ſtem geheeten, om dat de Waarſeggers hunne antwoorden gaven uyt een onderaards hol, gelijk dus den Geſchiedſchryver Livius getuygd; dat wanneer de Soonen van Tarquinius het Orakel van Delphos raadpleegden, de antwoorde hen wierd gegeeven uyt het onderſte van het hol. Op deeſe ſaak ſag het ſeggen van den Propheet, Jeſ: 29: 4. Dan ſuld gy vernederd worden, gy ſuld uyt de aarde ſpreeken, en uwe ſpraake ſal uyt het ſtof ſachtkens voortkomen, en uwe ſtemme ſal zyn uyt de aarde als eenes Tooveraars, en uwe ſpraake ſal uyt het ſtof piepen.

De Epicureeſe Wysgeeren belachten alle ſoorten van voorſeggingen, en dus ſelf ook de Godlijke prophetyen, en meynden dat het maar een deel bedriegeryen waaren, uytgevonden door de lichtgeloobigheid en vreesachtigheid der menſchen. Diogenes, wanneer hy aanſag de Beſtuurders van der menſchen leeven, de Artzen, en de Wysgeeren; ſeyde dat den menſch was de wyſte van alle de dieren: maar wanneer hy aanſag de Uytleggers der Droomen, de Wichelaars, Waarſeggers, en diergelijk ſlag van menſchen, dan ſeyde hy, hy meynde dat 'er niets dwaaſer was dan een menſch. Doch wy, verwerpende alle ydele en bygeloobige waarſeggerye, erkennen maar alleen die geene, welke of Godlijk is en bovennatuurlijk, of welke uyt de 't ſaamenſchaakeling en onderſchikking der natuurlijke oorſaaken gehaald zijnde, of door de reeden, of door de ervaarenheid kan beweeſen en bevestigd worden.

Wat belangd de Godlijke en bovennatuurlijke voorſeggingen, van deſelve ſullen wy hier niet handelen, dewyl deſelve tot ons voorgeſtelde oogmerk niet behooren. Evenwel, om de over-een-komſt der ſtoffe, ſullen wy een Vraagſtuk eens kortelijk onderſoeken: of, naamelijk, die geenen, aan welke eenige Godlijke openbaaring geſchiede, altyd de geopenbaarde ſaaken volkomelijk verſtaan hebben?

Een antwoorde hier op diend, dat het ſchijnd ſoodaanig met de Heydenſe Propheeten geleegen geweeſt te zyn, dat ſy, buyten haar ſelven vervoerd zynde, voortbrachten 't geen ſy ſelve niet wiſten. Hier van daan wierden hunne Voorſeggers geheeten *μάντες* Mantes, van *μαίνεσθαι* Maineſtai, raaſen, dul zyn. Dus noemden ook de Latynen raaſende menſchen Fanaticos, van Fana, 't welk waaren tempelen en huyſen van hunne voorſeggers. Hier op ſlaan de volgende vaarſen van den Dichter Virgilius. in het 6. Boek van ſijn Æneas Vs. 78.

Bacchaturque furens, magnum ſi pectore poſſit
Excuſſiſſe Deum. Tanto magis ille fatigat
Os rabidum, fera corda domans, fingitque premendo.

Dat is, na den Rijmtrant van I. v. Vondel,

Doch dees Sibyl beſeten
En ſwanger van Apol kon halve wichlery
Niet uiten, ging door 't hol, gelijk een raſerny,
Vervaerlijk heene weêr in arbeit, eer 't wil ſchieten
Verpijntze ſich haar krop, die vol is, uittegieten.
Apollo temt terwyl haar wreed en fel gemoed
En dollen mond te meer, en toond den overvloed
Der tong met ſijn gebit.

En in het 4de Boek van ſijn Æneis vs: 300. van Dido

Sævit inops animi, totamque incenſa per urbem
Bacchatur, qualis commotis excita ſacris
Thyas, ubi audito ſtimulant Trieterica Baccho
Orgia, nocturnuſque vocat clamore Cithæron.

Dat is

Vol viers, en ſinneloos rinckincktze op die geruchten,
En zwiert door al de ſtad, gelijk, by offerdrank
De wijngods Prieſterin loopt hollen, op den klank
Van bommen en Cymbael, als, van dien God bezeten,
Zy op 't dryjaarigh feeſt genoopt word, en geſmeeten,
Daar heur Cytheron 's nachts verdaaght met luyt geſchrey.

Wat aangaat die dingen welke God aan ſijne Propheeten openbaarde, het was niet volſtrekt noodſaaklijk, dat ſy die altijd ten vollen verſtonden, inſonderheid na het uyterſte inſicht en eynde 't welk God daar mede voor had, inſonderheid wanneer de dingen hen in een geſigte door raadſelen of gelykeniſſen wierden voorgeſteld; hoewel ik geloof dat 'er meeſt doorgaans eenige uytlegging en verklaaring wierd bygevoegd, 't geen ſoo niet geſchiedde aan menſchen die geen Propheeten waaren, gelijk men ſoo leeſt van Belzazar, Pharao, Nebucadnezar, aan welken ſaaken wierden geopenbaard die ſy niet verſtonden, en welker uytlegging ſy van waaragtige Propheeten haalen moeſten.

Hierom kan ik geen toeſtemming geeven aan Joſephus, en anderen, die geloofd hebben dat de Propheeten buyten haar ſinnen waaren, wanneer ſy hunne Godſpraaken en Voorſeggingen voortbragten. Want dus ſpreekt Joſephus, in het 4 Boek ſijner Joodſe Oudheden, aan het 6 Hoofdſtuk. Meynd gy dat wanneer de noodloten der menſchen te voorſeggen zijn, het aan ons hangd wat wy ſeggen of ſwygen ſullen, daar wy door Gods Geeſt zyn aangeblaaſen? Hy ſelve brengd de woorden en Godſpraaken voort, ſonder dat wy het weeten of denken. En een weynig daar na ſegd hy wederom. Soo haaſt Gods Geeſt in onſen boeſem inkomt, blyft 'er niets van het onſe meer in overig Want hoewel men ſeggen kan, dat wel ſomtijds iets diergelyks is voorgevallen, gelijk, by voorbeeld, in Saul, wanneer hy te Najoth quam, daar de Soonen der Propheeten met Samuel propheteerden; dewijl hy geſegd word aldaar naakt, en op de aarde nederleggende een ganſche dag en nacht geprophetéerd te hebben, gelijk ook de Booden welke van hem geſonden waaren. Sie 1 Sam: 19. En mogelijk ook in Bileam, van welke het bekend is, dat hy woorden geſprooken heeft teegen ſijn wil en dank, en dat hy dingen voorſegd heeft die hy niet verſtond Num: 23. wanneer hy de toekomende heerlijkheid van het Iſraëlitiſe volk voorſeyde &c: Evenwel meeſt alle de Propheeten en hunne voorſeggingen toonen, dat dit iets byſonders en ongemeens is, en by gevolg tot geen gemeenen regel moet geſteld worden: inſonderheid wanneer ſy openbaringen bekend maaken, welke ganſch geen duyſterheid in ſich hebben, maar welke met duydelyke woorden worden voorgeſteld.

Wy ſtellen derhalven vaſt dat gewoonlijk de Propheeten hunne voorſeggingen verſtonden, en wy bewyſen ſulks uyt de plaatſen 1 Petr: 1: 10, 11. Luc: 10: 24. en 1 Cor: 14: 22, 31, 32. De geeſten der Propheeten zyn den Propheeten onderworpen, dat is, gelijk den Rotterdamſen Eraſmus ſeer wel verklaard, de waare Propheeten konnen hunne verborgenheeden duyde-

 lijk

Digitized by Google

lijk en onderſcheydentlijk en met oordeel voorſtellen, en ordentlijk voortbrengen; en ſulks in teegenſtelling van de Heydenſe Propheeten / dewelke ſinneloos waaren / wanneer ſy de toekomende noodloten der menſchen openbaarden / 't welk hunne vuyle / onkuyſſe en ongeregelde gebeerden / en de woedende beweegingen hunner lighaamen / genoegſaam te kennen gaven.

Ondertuſſen beken ik / dat men kan ſeggen / dat den Propheetiſen Geeſt ſomtijds de Propheeten / ſoo ſterk heeft bewoogen / en aangeſet en gaande gemaakt om te propheteeren / dat hy hen geen ruſt gaf / noch hen toeliet te ſwijgen / al waar het ſchoon dat ſy daar door ſelf in het uyterſte doodsgevaar quamen te geraaken. Sie Jerem: 20: 7, 8. Amos: 3: 8. &c: Dat het eevenwel mogelijk is / dat iemand ſich de laſt van te propheteeren kan onttrekken / blijkt uyt het voorbeeld van Jona.

Hoe nu God ſich ſelve op veelerley wijzen aan den menſchen heeft geopenbaard / door verſchyningen, droomen, de Urim en Thummim, op het dekſel van de arke des verbonds tuſſen de Cherubim, ſie Exod: 25: 22. door geſichten, verrukkingen en opneemingen der ziele, &c: ſulks is doorgaans over al in de Schriften der Godgeleerden te vinden.

Levinus Lemnius, in ſijn 2 Boek / van de verborgene wonderwerken der natuure, aan het 2 Hoofdſtuk houd ſtaande / dat ſomtyds droefgeeſtige / dulle en uytſinnige menſchen / en die door de eene of de andere oorſaak met raſerny zijn bevangen / wel een vreemde taale ſpreeken / welke ſy nooyt geleerd hebben / en dat ſulke eevenwel niet van den Duyvel beſeeten zijn. Ja ſelf! het blijkt klaarlijk uyt ſijne woorden / dat hy dit vaſtſteld / niet maar ſlechts van een gevallige, verwarde, en onbekende uytſpraak eeniger woorden (hoedaanige ik niet twyfel / of deſelve kan ligtlyk in dronken of onſinnige menſchen vallen) maar ſelf van een onderſcheyden en met oordeel voortgebragte reeden. Want (dus ſpreekt den gemelden Schryver) der menſchen ziel is begaafd met de weetenſchap der konſten al voor der ſelver gebruyk; ſoo dat het ſeggen van Plato niet onwaarſchynlijk is, *dat alle onſe weetenſchap niet anders dan een herdenking is.* Want doch de ziele des menſchen bevat in ſich de kundigheden en kenniſſe van alle dingen, maar deſelve, door de laſt des lighaams, en deſſelfs dikke en groove ſappen gedrukt zynde, kan deſe ſoo licht niet te voorſchijn brengen, en zynde door het lighaam als onder de aſſe gedolven, vereyſt ſy opgehaald en aangeſtookt te worden, op dat de vonken van ons verſtand mogen te voorſchyn komen, en het licht van de natuur haar ſchynſel geeven. Indien dan eens de ziel, dat Godlijke en beſte deel van den menſch, word geroerd, en door ſiektens gaande gemaakt, ſoo brengd ſy die dingen voort, welke in haar binnenſte verſchoolen lagen, en toond dan opentlijk de verborgene krachten welke ſy beſit. Want gelijk ſommige planten ganſch geen reuk van ſich geeven, noch eenige ſoete en aangename geur uytwaaſſemen, ten zy ſy dikwils bewogen en met de hand gevreeven worden; eeven ſoo komen onſe aangeboorne bequaamheden en krachten niet te voorſchyn, ten zy, gelijk het goud, op een ſlyp-of toetzſteen gebracht en beproefd worden. Dit gevoelen tracht den geſeyden Schryver noch met meer andere gelijkeniſſen te beveſtigen; gelyk / by voorbeeld / van het Amber, 't welk niet anders / als door wryven warm gemaakt zynde / het kaf / veeſeltjens en andere ſtofjes welke de wind dryft / na ſich trekt; ſoo ook van de wijn, dewelke ſelf wel Droefgeeſtige en plompaarts blymoedig en welſpreekende maakt &c. Op gelijke wyze, dus vervolgd hy / ſiet men ook wel dat zieltoogende en ſtervende menſchen, om dat in hen de krachten van de ziel op het ſterkſte worden opgewekt &c. gewoon zijn toekomende dingen te voorſeggen, en ſeekerlijk te voorſpellen 't geene namaals ſal gebeuren, en dat op een welſpreekende wyze, en met ſoo wel bedachte redenen, dat de omſtanders daar door in verwondering worden opgetoogen &c. Dit gevoelen / betreffende de voorſeggingen der ſtervenden, hebben wy al te vooren met recht verworpen. Want hoewel de ſtervenden / door de overdenkinge des doods / en andere ernſtige en opmerkende gedagten en verheffingen der ziele (waar mede ſy op die tijd meeſt beeſig zijn) eenigſins opgetoogen zijnde / dikwils wel eenige woorden en ſpreuken voortbrengen die niet te verachten zijn / maar welke voordeſtig / en als 't waare Godlijker zijn / als ſy anders gewoon waaren te ſpreeken: gelijk dus ook de Heylige Schriften getuygen dat Jacob, Iſaac, en Moſes, wanneer hun ſterfuur genaakte / toekomende dingen voorſeyd hebben: eevenwel meyn ik niet / dat men den ſtervenden een eygentlijk geſeyde en Godlijke prophetye; of een onfeylbaare voorſegging van toekomende gebeurlijke dingen mag toeſchryven. En wat aangaat het geen daar by gedaan word / van een onderſcheyden en met oordeel voortgebragte uytſpraak van vreemde en onbekende taalen; ik meyne dat ſulks t'eenemaal vals is / dewyl ik het daar voor houde / dat het de krachten der natuur te boven gaat / ſulke dingen met reeden voort te brengen / welke men van te vooren door de ſinnen niet ontfangen / noch oyt in ſijne geheugeniſſe ingedrukt heeft; ook ten anderen / om dat op die wyze dat wonderwerk / 't welk Lucas Hand: 2. ſchryft aan de twaalf Apoſtelen gewrocht te zyn / t'eenemaal kan ontſenuwd en krachteloos gemaakt worden; Ja ſelf! men ſoude moeten bekennen dat hen van ſommigen niet ſonder reeden wierd te laſt geleyd, dat ſy vol ſoeten wyns waaren, waar door ſy / naamelijk / gaande gemaakt zynde (gelijk onſen Lemnius wil) ſoodanige dingen voortbragten / welke ſy anders niet ſouden hebben konnen uytbrengen.

Wy hebben te vooren ook tot de ydele en bygeloovige ſoorten van Wichelaarye en Waarſeggerye betrokken / die voorſeggingen / welke ſeer dikwils by de Heydenen gemaakt wierden uyt wonderteekenen welke ſich openbaarden. Wy ontkennen daarom eevenwel niet / dat God wel ſomtyds door ſoodanige teekenen en wonderen den menſchen iets heeft bekend gemaakt; maar wy ſeggen dat dit iets buyten gewoons is geweeſt; en de wonderteekenen welke ſich nu ter tyd openbaaren / al ſtond het ſchoon vaſt dat ſy eenige beteekenis en voorbeduyding hadden / daar is echter nu niemand die derſelver voorbeduydenis bepaaldelijk / onderſcheydentlijk / en onfeylbaarlijk kan uytleggen / inſonderheid raakende de gevallen van byſondere menſchen / of de byſondere uytkomſten van gebeurlijke dingen.

Wanneer het God behaagde het gebied van de Aſſyriers tot de Meders over te brengen / toen wierd geſien dat wonderbaarlijk geſichte van een hand / ſchryvende op den wand; Mene Mene, Tekel, Upharſin Dan: 5: 25. Welk geſigt Daniel uytleyde / ſeekerlijk niet anders dan door den Geeſt der prophetye / welke op hem was. Wanneer het aanquam op de verloſſing des weerelds / de verſoening der menſchen met God / de verandering der tyden / en de dood van Gods Soon / toen quam 'er een duyſterniſſe van drie uuren over de geheele aarde, des Tempels voorhangſel wierd geſcheurd; de aarde beefde, de ſteenrotzen ſpleeten, de graven wierden geopend. Die uyt de graven waaren gegaan, quamen na Jeſu opſtanding in de Heylige ſtad, en zyn aan veelen verſcheenen. Sie Matth: 27. en Luc: 23. Dus getuygd ook Petrus dat voorſeyd was Act: 2. 19, 20. En ik ſal wonderen geeven in den hemel boven, en teekenen op de aarde beneeden, bloed, en vuur, en rookdamp; de Son ſal worden veranderd in duyſterniſſe, en de Maane in bloed, eer dat die groote en vreeſlijke dag des Heeren komt. Hier toe konnen ook betrokken worden (ſoo ſy maar waarlijk gebeurd zyn) die teekenen en wonderen / welke de Geſchiedſchryvers Joſephus, Egeſippus, en anderen verhaalen voorgevallen te zyn /

door

Digitized by Google

door de verwoeſting van Jeruſalem. Maar / gelijk dit uytengewoone gevallen zijn geweeſt / ſoo zijn ook in deeſe ſoort van voorſeggingen bijna ontelbaare ydelheden en valsheden te beſpeuren. Ydelheden, om dat dikwils die dingen / van welke men ſpreekt als wonderteekenen, niet anders zijn als maar geringe ſaaken / of die ſlechts by geval gebeuren / of die dan niet maar eerſt, of alleenlijk voorvallen / maar welke dan eerſt worden aangemerkt / om dat 'er eenige nieuwe en ſeldſaame ſaaken zijn opgevolgd. Dus / by voorbeeld / word verhaald dat de Bæotiers in het Thebaanſe land / uyt het groot en menigvuldig gekraay der baanen, geſien hebben dat de Thebaaners de overwinning behaald hadden teegen hunne vyanden. Het ſoude waarlijk (gelijk Cicero ſeer aartiglijk ſeyde) een wonderteeken geweeſt zyn, indien de viſſen gekraayd of geſongen hadden. Ook meynen wy dat die dingen / welke verhaald worden dat op het overlyden van Vorſten of Keyſers / of een weynig te vooren voorgevallen zijn / meeſt vals en leugenachtig zijn; want alle die dingen zijn hen even gelijk de Godlijke eernaamen en dienſten / niet anders als door pluymſtrijkerye toegeeygend.

Den Joodſen Meeſter Moſes Maimonides, ſegd in het tweede deel ſijns boeks / genaamd Moreh Nevochim, Leermeeſter der verwarden, aan het 32 Hoofdſtuk / daar zyn drie gevoelens, raakende bequaamheid om te propheteeren.

Het eerſte gevoelen is van het gemeene volk, en van de onweetende meenigte, gelijk ook van ſommigen onſer Wetgeleerden, welke vaſt ſtellen, dat de Heere God maar ſlechts iemand uyt de menſchen uytkieſd om te propheteeren, ſonder eenig opſicht te hebben of onderſcheyd te maaken, of hy wys en geleerd is, of ongeleerd en onbedreeven, oud of jong. Alleenlijk vereyſſen ſy dit, dat het zy een goed, eerlijk, en vroom man.

Het tweede gevoelen is dat der wijsgeeren, die ſeggen dat de prophetye een ſeekere volmaaktheid is in de natuur des menſchen; en ſy ſtellen vaſt dat niemand die volmaaktheid verkrygd, dan door yver, neerſtigheid, en kloekheid, om het geene in het vermogen is in elke ſoorte, tot de daad te brengen, t' en zy het verhinderd werd of door eenig inwendig beletſel, voortkomende van des menſchen gemaatigdheid, of van eenige uytwendige oorſaak, naa de wyze van elke volmaaktheid, welke aan eenige ſoort van dingen toekomd.

Het derde gevoelen is dat van onſe Wet: want de grondſtelling van onſe wet komt t' eenemaal over een met het gevoelen der Wysgeeren, uytgenomen alleenlijk een ding, dit naamelijk, dat wy gelooven dat het kan gebeuren, dat iemand uyt ſijn eygen natuur wel bequaam zy om te propheteeren, en dat hy ſich daar toe behoorlijk bereyde, en dat hy echter niet propheteere, van weegen de Godlijke wille en welbehaagen: eeven gelijk men ſoo door een Godlijk wonderwerk kan belet worden te ſien, of den arm te beweegen. hoewel men van natuure tot die werkingen genoegſaam begaafd en bequaam is, gelijk men leeſt dat ſulks geſchied is aan Jeroboam, en het leeger des Konings van Syrien. Want de voornaamſte grond der prophetye, gelijk ook wy deſelve vereyſſen, is een natuurlijke ſchikking, bequaamheid, en een volmaaktheid, ſoo in zeeden en uyterlijke hoedanigheeden, als wel in reedelijke en verſtandelijke gaaven. Want dit is het dat onſe Meeſters willen te kennen geeven, wanneer ſy ſeggen; *de gaave der prophetye ruſt noch woond niet, dan op een machtig en rijk man.* Door droefheid en treurigheid kan ook de prophetye verhinderd worden, hierom hebben ook de Soonen der propheeten ſich ſelve neerſtiglijk geoefend in een vroolijke en behoorlijke geſteldheid, welke tot de gaave der prophetyen vereyſt wierd; en hier toe behoord dat ſeggen Jerem: 1: 5. *Eer dat ik u in 's moeders buyk formeerde heb ik u gekend, en eer gy uyt de baarmoeder voortquam, heb ik u geheyligd.*

Doch het blijkt al uyt het voorgaande / dat een natuurlijke bequaamheid wel veel kan toebrengen tot voorſeggingen / welke van Natuurkundige teekenen en oorſaaken afhangen / ook tot waarſchynlijke giſſingen in burgerlijke ſaaken / inſonderheid in vernuftige / geleerde / en ervaarene mannen; maar tot onfeylbaare voorſeggingen van toekomende gebeurlijke dingen / kan niemand komen dan door een t' eenemaal bovenatuurlijke / ja Godlijke hulp. Derhalven kan het gevoelen van Moſes Maimonides wel worden toegelaaten / maar niet of het woord prophetye moet in een ruymen ſin genoomen worden. Gelijk Prov: 16: 10. Waarſegginge is op de lippen des konings, &c

VIERDE HOOFD-STUK DER NATUURKUNDIGE VERKLAARINGEN,

Behelſende

Eene Uytlegginge eeniger uytgeleeſene plaatſen. uyt Moſis Vierde Boek, genaamd

NUMERI:

I. PLAATS. *Num*: 13: 33.

Wy hebben ook daar Reuſen geſien, de kinderen Enaks, van de Reuſen (of/ kinderen Enaks, boven de Nephilim) en wy waaren als ſprinkhaanen in onſe oogen; alſoo waaren wy ook in hunne oogen.

DAar zijn tweederley ſoorten van Reuſen. Want of het zijn geheele volkeren; of ſy worden geſteld en gereekend onder de wanſchepſels, voortkomende uyt een dwaaling der ſtoffe, of van eenige oorſaak op deſelve werkende. Daar zijn sommigen welke ontkennen dat 'er Reuſen van de eerſte ſoort zijn/ of oyt geweeſt zijn; maar deeſe plaats/ welke wy hier voor handen hebben/ ſchijnd het teegendeel te ſeggen; behalven het geene wy te vooren geſegd hebben van de Reuſen/ over de plaats Geneſ: 4:6. En den Geſchiedſchrijver Procopius verhaald/ dat den Keyſer Juſtiniaan ſich verwonderde en verbaaſd ſtond over de Gotten, om de ſonderlinge grootte hunner lighaamen; gelijk ook ſommigen meynen dat ſy hun naam gekreegen hebben van hunne Reuſachtige grootheid. De Weereld-beſchrijver Pomponius Mela ſchryfd/ dat onder de Indiaanen menſchen van ſulk een lengte wierden gevonden/ dat ſy de grootſte Elephanten eeven als peerden gebruykten. Lucius Flaccus, en Metellus vonden in den oorlog/ welke ſy op het eyland Creta voerden/ lighaamen die de lengte van dertig elleboogen hadden. Elders is een dochter geſien/ tuſſen de vaaren/ hebbende de lengte van vyftig ellebogen; hebbende de breedte van vier ellebogen tuſſen de ſchouderen/ en zijnde bekleed met een purpere krijgsrok. Vincent: in het 31 Boek ſijner Natuurlijke geſchiedeniſſen. En wat ſegd Bertius van eene andere in ſijne Beſchrijving van Zeeland? Onſe Jaarboeken (ſegd de gemelde Schrijver) verhaalen dat door Willem de Goede, Graave van Holland, op de Bruyloftsfeeſt van Karel de Schoone, Koning van Frankrijk, gebracht wierd een vrouwmenſch van ſoo ongemeene lengte, dat ſelf lange mannen by haar maar kleyne kinderen ſcheenen te zyn: ook was deſelve ſoo groot van krachten, dat ſy met elke hand een volle ton biers, weegende elk veertig (mogelijk ſal het zijn vier honderd) Italiaanſe ponden, konde draagen, en dat ſy een balk, welke acht mannen niet konden op tillen, bracht waar ſy wilde. Sie by Jonſton in ſijne Wonderbeſchryving.

Gelijk van Reuſen, ſoo word ook wel doorgaans by de Schrijveren gewag gemaakt van Pygmæën of Dwergjes. Derſelver is ook tweederley ſoort. De eene ſoort zijn die kleyne menſchjes; welke wel in der Grooten hoven voor vermaak/ en om mede te lagchen/ worden opgevoed/ en welke maar by geval, en gelijk wanſchepſeltjes/ gebooren worden. De andere ſoort ſoude ſoo een volk zijn/ 't welk ergens ſoude zijn/ of geweeſt hebben. Of 'er ſoodaanigen gevonden worden/ wil ik nu niet onderſoeken; maar dat 'er van de eerſte ſoort wel gevonden worden/ behoef ik niet te toonen. Den Geſchiedſchrijver Nicephorus verhaald/ dat 'er ten tijde van den Keyſer Theodoſius, in Egypten ſoo kleyn een menſchje gevonden wierd/ dat hy niet grooter ſcheen als een Patrijs; welke al met veel voorſigtigheid begaafd was/ hy had een lieflijk ſtemmetje/ was duydelijk van reedenen/ en gaf proeven van een eedelmoedigen inborſt/ hy leefde twintig jaaren. My geheugd ſelf dat ik een wijfje heb geſien van tachtig jaaren/ welke niet meer als een elle lang was. Maar het is hier de plaats niet/ om daar van nu breedſpraakliiker te handelen/ noch het behoord niet tot ons oogmerk.

II. PLAATS. *Num*: 24: 6.

De Heere heeftſe geplant als de Sandelboomen, als de Cederboomen aan het water.

HEt Sandelhout groeyd in beyde de Indien met seer groote en dichte boſſchen. Daar worden drie ſoorten van deſelve opgeteld: onder deſelve word het bleeke voor het beſte gehouden/ het witte is het tweede in weerdigheid en achting/ het minſte is het roode, om dat het ganſch geen reuk heeft om het aangenaam te maaken. De twee eerſte ſoorten geeven een ſoete en lieflijke reuk van ſich. Waarom ik meyne/ dat het gevoelen der Mooren, (of Mauritaniers) geenſins is voor goed te keuren/ dewelke in hunne ſchriften getuygen/ dat het Sandelhout in de eerſte plaatſe verkoud, en ten tweede opdroogd. Het roode Sandelhout/ gelijk ſy ſelve ſeggen/ belet op ſich ſelve de vloed of buykloop; op heevig brandende ontſteekingen en voeteuvel, word het met goede baat geſtreeken/ vermengd zijnde met het ſap van Bolkruyd, of Huyslook,

of

of Porceleyn. Het witte en bleeke Sandelhout / in roosWater geweykt / en op het voorhoofd gelegd zÿnde / doen de Hoofdpÿn ſtillen. Alle drie de ſoorten ſijn goed teegen heete koortſen. Gedronken zÿnde helpt het uytneemend teegen het overkooken der maage; uyt het ſelve / en Roos water / worden bettingen gemaakt / waar mede de maag van buyten beſtreeken zÿnde / deſſelfs verhittinge / ſelf in de allerbrandendſte koortſen / worden uytgebluſt. Waarenboven het ſandelhout brengd niet alleen (na het ſeggen van Avicenna, in ſijn boek van de krachten van het hert) het hert krachtdaadiglÿk vreugde aan / maar het doed ook deſſelfs ſterkte niet weynig vermeerderen; waarom het gemengd word onder die geneesmiddelen / dewelke gegeeven worden tot hertſterking / en teegen hertkloppingen. Dus ſegd Matthiolus.

Anderen meynen dat in deeſe plaatſe door het Hebreeuwſe woord אהלים Ahalim verſtaan moet worden het hout van Aloë, 't welk Agalochum geheeten word / zÿnde niet ongelÿk het hout van de ſtruyk Aſphalatus geheeten; 't welk bekend is dat ook by den Jooden in gebruyk is geweeſt / om de aangenaamheid van deſſelfs reuk / eeven gelÿk het Rhodes of Rooſenhout. Het ſap 't welk uyt deeſe ſtruyk geperſt word wederſtaat de verrotting / dood de wormen / en is ſeer goed teegen beſmetlÿke ſiektens.

Het hout Agalochum of Aloëshout is ſoo voortreflÿk / dat wanneer het in het water geworpen word / het niet boven op het ſelve ſal drÿven / maar aanſtonds ſinken. Wanneer het van den boom word afgehouwen / ſoo verbergen het de Inwoonders der Landen / waar in het ſelve waſt / een geheel jaar lang in de aarde / op dat deſſelfs ſchorſſe in de aarde mag verrotten / hoewel 'er van het hout ſelve niets afgeknaagd word. Ja! ſy meynen dat het anders niet krachtig van reuk ſoude zyn / ten zy het eerſt van de wormen beſogt en gebeeten was. Dus ſchrÿfd Jonſton uyt Matthiolus.

Den Cederboom is een ſeer hooge en groote boom / waar van ſy een ſeeker pek of gomme vergaderen / welke Cedria geheeten word. Deſelve brengd / eeven gelÿk de Jeneverboom / bezyen voort / omtrent ter grootte van de Bezyen des Myrthenbooms / deſelve zÿn rond. Die gomme of pek van den Cederboom is de beſte / dewelke dik is / doorſchÿnende / en van een ſwaare reuk / dewelke / wanneer ſy uytgegooten word ſich niet van een verſpreyd / maar met druppelen 't ſaamenloopt. Deſelve heeft die kracht dat ſy doode lighaamen voor het verderf bewaard / en de leevendigen ſelf bederfd; om welke oorſaak ſommigen deeſe gomme het leeven der dooden geheeten hebben. Sy bederfd ook de kleederen en beeſtevellen / door haare ſonderlinge kracht van verwarmen en opdroogen. Daar word ook een olye gemaakt / dewelke door kooken van deeſe gomme word afgeſcheyden / wanneer 'er vellen booven geſpannen worden waar in de waaſſem / die door het kooken word uytgedreeven / intrekt / eeven gelÿk met het pek geſchied. Het gebruyk van beyde in de geneeskonſt word uytvoerig aangeweeſen van Dioſcorides in ſijn 1 Boek aan het 89 Hoofdſtuk.

Den Cederboom ſtaat altyd groen in ſijn loof / waar van indien hy beroofd / en ſijn top afgehouwen word / ſoo ſterfd hy; en ſpruyt daar na noyt wederom uyt / eeven gelÿk de Cypresboom, den Pynboom, en den Italiaanſen boom Larix geheeten &c: Men ſegd dat op het eyland Cyprus de Cederboom tot een ſonderlinge hoogte opſchiet / naamelÿk tot de hoogte van honderd en dertig voeten / en tot een dikte welke vÿf mannen pas konnen omvademen. Daar zÿn inſonderheid twee ſoorten van deſelve / de eene draagd de naam van de Groote, de andere heet de Kleyne Cederboom, beyde brengen ſy een vrucht voort ter grootte van een Myrthus-Bezye, welke ſoet is van ſmaak. De groote Cederboom word insgelÿks noch in twee ſoorten onderſcheyden. De eene ſoort brengd bloemen voort / en deſſelfs vrucht word in de Herfſttyd rÿp / wanneer de nieuwen vrucht al eerſt voor den dag gekomen is / waar door het komt te gebeuren dat deſelve te gelÿk nieuwe en oude vruchten draagd. Dodonæus voegd hier by / dat de Groote Cederboom vruchten voortbrengd / welke ſoo hard zÿn als Pynappelen; en dat de Cederboomen doorgaans waſſen op ſteenachtige Bergen / en welke veel met ſneeuw bedekt leggen.

De ſtoffe van het Cederenhout is ſeer hard; waarom de Ouden geloofd hebben / dat het ſelve noch het ſteeken van wormen / noch verrotting (immers niet als heel beſwaarlÿk) noch het vergaan door ouderdom / onderworpen is / maar dat het ſelve eenigſins eeuwigduurende is. Om welke reeden dan ook Salomon, den Tempel / welke hy voor den Allerhoogſte gebouwd heeft / van Cederenhout heeft doen maaken. Van het ſelve hout plachten ook de Ouden hunne beelden te maaken / houdende het daar voor / dat deſelve alſoo duurſaam ſouden zÿn / dan of ſy van Marmer of Metaal gemaakt waaren. Matthiolus. Doch het dunkt my waarſchynlÿker / dat de Cederen niet licht verrotten / niet ſoo ſeer om hunne hardigheid / dan wel om derſelver opdroogende kracht / waar door ſy alle overtollige vochtigheid doen verteeren; waarom ſy ook het vlees van doode lighaamen voor het bederf bewaaren / en in teegendeel het ſachte vlees der Leevenden ſonder eenige pÿn doen uytdroogen / en dus bederven. Ook meyn ik dat ſy niet licht bederven / om de ſterke / warme / en ſeer aangenaame reuk / welke ſy van ſich geeven / waar door belet word dat geen wormen daar in konnen worden voortgebracht om het hout te doorknaagen. Wanneer ik in het Jaar onſes Heeren 1643. op het Eyland Barbados was / ſag ik aldaar doorgaans huyſen / welke meeſt geheel van Cederenhout gemaakt waaren / welke dan niet alleen ſeer duurſaam waaren / maar ook vervuld met een aangenaame reuk / en met een (na ik geloof) heel geſond / en bequaam voor de menſchen om te bewoonen.

De Cederboomen nu waſſen wel meeſt langs het water / en ſchieten daar meeſt in de hoogte op / waarom in onſe voor handen zÿnde text Gods kerke word vergeleeken by Cederen aan de wateren. Den Berg Libanon was overvloedig beſet met Cederboomen / en wel ſulke / welke onder de beſten gereekend wierden; ſie Richt: 9: 15. 1 Kon: 5: 6. Waarom het geluk der Rechtveerdigen word vergeleeken by de Cederen op den Libanon. Pſ: 92: 13. En om dat de Cederboomen ſeer hoog en groot zyn / hierom worden ſy wel geheeten Cederboomen Gods. Sie Pſ: 80: 11. Syne ranken waaren als Cederboomen Gods. En doorgaans worden in de Heylige Bladeren allerley voortreflÿke en weerdige dingen by den Cederboom vergeleeken.

III. PLAATS. *Num*: 24: 8.

Gelijk de krachten des Eenhoorns ſal hem zyn &c:

En *vſ*: 9.

Hy heeft ſich gekromd, hy heeft ſich nedergelegd gelijk een Leeuw, en als een Oude Leeuw, wie ſal hem doen opſtaan?

Onſe Nederduytſe Overſetting vertaald de woorden van het 8 vers dus / ſijne krachten zyn als de krachten eenes Eenhoorns. En de Overſetters teekenen op de kant aan / dat dit dier ten tyde van Moſes wel bekend was, maar dat het nu onſeeker is wat voor een dier door dit woord word gemeynd, doch dat dit dier doorgaans in de Heylige Schrift ſeer groote krachten worden

toegeſchreeven. Als Num: 23: 22. Deut: 33: 17. Job 39: 13, 14, 15. Pſ: 22: 22. 92: 11. Dat dit Dier ſeer woeſt en ongetemd is geeft God ſelve te kennen in de volgende woorden Job 39: 12—15. Sal den Eenhoorn u dienen willen? ſal hy vernachten aan uwe kribbe? ſuld gy den Eenhoorn met ſijn touw aan de vooren binden? Sal hy de leegten achter u eggen? Suld gy op hem vertrouwen, om dat ſijne kracht groot is? En ſuld gy uwen arbeyd op hem laaten? Suld gy hem gelooven, dat hy uw zaad ſal wederbrengen, en vergaderen tot uwen dorſchvloer? Om dat nu den Eenhoorn een ſeer ſterk en dapper beeſt is, hier om worden, by overdragt, ook Magtigen onder de menſchen, en geweldenaars of Tyrannen, Eenhoornen geheeten Jeſ: 34: 7. Pſ: 22: 22.

Het is naauwlyks te ſeggen aan welke van twee in het gemeen de grootſte krachten worden toegeſchreeven, te weeten aan den Bezoarſteen, of aan den hoorn des Eenhoorns. Want deeſe twee worden gehouden voor de treffelijkſte van alle teegengiften; hoewel deeſen hoorn niet ſoo gemeen is als den Bezoarſteen. Evenwel zijn 'er veelen, welke ſich beroemen dat ſy al heel groote ſtukken van deſelve beſitten, daar in teegendeel anderen, niet ſonder groote reeden, twyfelen of 'er ſoo een hoorn wel in de weereld te vinden is. Soo wel Oude als Nieuwe Schryveren getuygen wel dat 'er verſcheydene ſoorten van Dieren gevonden worden, welke maar eene hoorn op het hoofd hebben. Daar worden 'er vier ſoorten uyt de Schriften van Ariſtoteles, Ælianus, en Plinius, opgeteld. Ariſtoteles noemd twee ſoorten, naamelijk een dier 't welk hy Oryx noemd, en den Indiaanſen Eeſel, maar de anderen voegen 'er nog by den Rhinoceros, en den eygentlijk geſeyden Eenhoorn (Monoceros) van welke wy hier inſonderheid te handelen hebben. Maar wat voor een beeſt deeſe Eenhoorn eygentlijk mag zijn, blijkt noch niet genoegſaam, dewijl ſulks tot noch toe door alle de Reyſen en Zeevaarten niet genoegſaam ondervonden heeft konnen worden. En die geenen welke verhaalen ſoodaanig een dier geſien te hebben, ſtemmen ſoo weynig over een in deſſelfs beſchryving, dat alles wat ſy daar van vertellen ſlechts praatjes en verſieringen ſchijnen te zijn. Plinius en Solinus welke ſoo een dier noyt geſien hebben, beſchryven eevenwel het ſelve (buyten twyfel na de meyning van anderen) op de volgende wijze. Dat het is een ſeer wild, een wreed en verwoed gedrocht, loejende vreeſlijk, hebbende het lighaam als een peerd, de voeten als een Elephant, de ſteert als een verken, de kop als een Hart; uyt het midden van deſſelfs voorhoofd ſteekt een hoorn uyt, welke van een verwonderlijke glantz is, ter lengte van vier voeten; deeſe is ſoo ſcherp dat hy alles waar op hy aanvald daar mede lichtlijk kan doorſtooten. Hy komt noyt leevend in der menſchen handen, want hy kan wel gedood, maar niet gevangen worden.

Doch Lodewijk Vartomannus verhaald dat hy in ſijne Reyſen twee eenhoornen geſien heeft, gelijk den Geleerden Scaliger dus aanteekend in de 205de ſijner Oefeningen. De Eenhoornen (ſegd hy) hebben de grootte van een peerd, ſy zyn ook het ſelve gelijk in beenen en pooten, het hoofd gelijk na een hart, de verwe van het hayr is Caſtanje-bruyn, deſſelfs maanen zyn enkeler en korter dan die van een peerd, het dik van deſſelfs beenen is met vlokken beſet. Vartomannus ontkend dat deſelve ſoo wild en woeſt is, als anderen daar van verhaalen.

Het gevoelen van die geenen welke ontkennen, dat door dat dier, 't welk in de Heylige Bladeren ראם Reëm geheeten word, een Eenhoorn moet verſtaan worden, komt my niet alleen waarſchynlijk maar ook heel bewyſlijk voor, en dat om de volgende reedenen.

Voor eerſt, om dat die geenen, welke van den Eenhoorn geſchreeven hebben, getuygen dat deſelve alleen in Indiën gevonden word. Het is nu niet waarſchynlijk dat Moſes, David, en andere Propheeten ſoo dikwils ſuilen ſpreeken, en gelijkeniſſen ontleenen; ja! dat God ſelve ſoo lang ſal reeden voeren van een beeſt dat in de Joodſe landſchappen onbekend is. En het moet 'er noodſaaklijk onbekend geweeſt zijn, indien het in geen nader by gelegene Landen, dan de Indien, wierd voortgebracht. Want de weereld wierd toen om den koophandel ſoo ſeer niet bereyſd en doorkruyſt, dat ſoo dieren, als andere dingen dewelke ieder Land eygen waaren, in verre afgeleegene geweſten ſoo ſeer bekend konden zijn.

Ten Tweede, die dingen dewelke in 't gemeen verteld worden van den Eenhoorn ſchynen verſierd en leugenachtig te zijn, en het is heel waarſchijnlijk dat 'er noyt ſoodaanigen beeſt in de weereld is geweeſt, hoedaanig een beſchreeven is van Cteſias, en uyt hem van Plinius, Ælianus, en anderen. Want dit Dier is noyt te Roomen geſien, daar nochtans in de Schouwſpeelen, welke aldaar vertoond wierden, doorgaans te ſien waaren allerley ſeldſaame dieren, welke dit halve Weereldſ-rond, begrypende Europa, Aſia, en Africa, uytleeverd, dewelke niet alleen uyt de landpaalen van het Roomſe Rijk, maar ook uyt het gebied der Parthers, ja ſelf heel uyt Indien en het binnenſte van Æthiopien wierden by een gehaald. Soo dat Ariſtides, in ſijn Lofreeden over de ſtad Roomen, niet buyten de waarheid geſegd heeft, Dat alles daar te ſaamen vloeyde 't geen gebooren of gemaakt wierd; en dat het geene daar niet te ſien was onder die dingen moeſt gereekend worden, welke niet zyn, noch oyt geweeſt hebben. Maar ſelf ook in deeſe tyden, in welke daar geen hoekje van de weereld is, 't welk niet bereyſd en bevaaren is, heeft men noch niets ſeekers van den Eenhoorn konnen ondervinden.

Het is ſeeker dat een ſeekeren Garcias ab Horto, in veele Jaaren welke hy in Indien heeft doorgebracht, zynde Geneesmeeſter van den Onderkoning, en geduurende dewelke hy met veele geleerde Mannen onder de inboorlingen dies Lands, ja ſelf met Koningen gemeenſaam heeft omgegaan, hoewel hy een ſeer neerſtig onderſoeker was van ſoodaanige dingen, echter niet alleen noyt een eenige Eenhoorn heeft konnen te ſien, maar ook noyt iets ſeekers van hem te weeten komen; alleenlijk ſchryfd hy dat hy ſommigen geſprooken heeft, welke ſeyden dat ſy op den uyterſten oever van Africa, ſtrekkende na dat weerelds deel daar de Son ’s Winters opgaat, een ſeeker dier hebben geſien met eene hoorn, maar, ſchoon wy al vaſt ſtellen dat deeſe menſchen de waarheid geſprooken hebben, dit doed niets tot dien Eenhoorn van welke ſoo veel geſprooken en geſchreeven is, dewijl dat dier van welke deeſe menſchen ſpreeken (na de beſchryving en kenteekenen welke ſy daar van geeven) ganſch niets gemeens met den ſelven heeft, als het welke ſoo wel in het waater als op het land leefd, en met een hoorn voorſien is, welke ſlechts twee handpalmen lang is. Deſgelijks ook Johan van Linſchooten, welke ook een neerſtig doorſnuffelaar is geweeſt van Natuurlijke dingen, en twaalf geheele Jaaren ſich te Goa heeft opgehouden, zynde een van de vermaardſte ſteeden van Indien, en werwaarts van alle kanten gevoerd word alles wat in die landen ſeldſaam en dierbaar is, deeſe, ſeg ik, heeft nu aldaar in al die tijd noyt eenigen Eenhoorn geſien, noch iets ſeekers daar van hooren ſpreeken: waarom hy den ſelven voor een enkel verſierſel houd, gelijk genoegſaam blijkt uyt het geene hy ſchryfd in het 47 Hoofdſtuk ſijner Reysbeſchryving, alwaar hy, handelende van den Rhinoceros, ſegd, dat hy van veelen voor den Eenhoorn gehouden word, om dat 'er tot noch toe geen andere Eenhoorn gevonden is, noch aan iemand bekend, dan alleen door het gerucht en ſchilderyen.

Dat den Rhinoceros (hoedaanig Junius en Tremellius het grondwoord vertaald hebben) deſelve ſoude zyn met

den

Digitized by Google

den Eenhoorn; dunkt my geheel niet waarſchynlyk noch bewyſlyk; want dit dier is eerder twee-hoornig dan eenhoornig, het ſelve is geenſins ſnel en veerdig / maar leuy en traag / ſoo dat het ſelve geenſins kan toegeſchreeven worden ſoo eene onbetoomelyke wildheid / welke de Heylige Schrift het dier ראם Reëm toeeygend. Ook is den hoorn van den Rhinoceros ſeer kort / daar nochtans die hoornen / welke men voorgeeft van den Eenhoorn te zyn / in het gemeen ſeer lang zyn / en gehaald van dat dier 't welk de Schriftuur ons opgeeft als ſeer ſnel en veerdig. Derhalven heeft den Geleerden Scaliger met recht Cardanus beriſpt / welke den Eenhoorn beſchreef onder de naam van den Rhinoceros, welkers afbeelding den ſelven Scaliger ſegd geſien te hebben / naamelyk van dat dier 't welk op het Coſtaanſe ſtrand quam aanſpoelen / hebbende het hoofd gelyk een varken / den rug met ſchildekens bedekt / en voorſien met twee hoornen / de eene heel kleyn op het voorhoofd, de andere / welke ſeer ſterk is / op de neus, met welke dit dier ſeer ſtoutmoedig vecht / en ſelf de overhand behoud boven de Elephanten. Maar het moet ons niet vreemd voorkomen / dat ſommigen het woord 't welk in de grondtaal voorkomt / vertaald hebben een Rhynoceros, en anderen een Eenhoorn, want daar zyn ook veele naamen van vogelen / en andere dieren / welke men in het boek Leviticus en elders vind aangeteekend / die ſoo onſeeker zyn / dat ſelf de Jooden bekennen niet te weeten wat ſy mogen beteekenen.

Verwerpende dan het gevoelen van die geenen die het woord Reëm door een Eenhoorn, of een Rhinoceros verklaaren / ſoo ſal het nu ons werk zyn om uyt te ſien wat voor een dier men beſt ſal oordeelen deeſe Reëm geweeſt te zyn. Seeker het ſchynd niet verre van de waarheid te zyn / ſoo men ſegge dat het een wild dier geweeſt is / datieenige verwantſchap had met het geſlacht der Oſſen of Koejen; want op ſeer veele plaatſen word te gelyk gewag gemaakt van het dier Reëm, en van Oſſen, als van dieren welke eenige gemeynſchap met malkanderen hebben. Sie Pſalm. 29: 6. Deut: 33: 17. Pſalm: 22: 13: 22. Jeſ: 34: 7. En wanneer God ſelve in het Boek Jobs Cap: 39: 12—15. ſpreekt van den Reëm (Eenhoorn) ſoo is het klaar dat hy een vergelyking maakt tuſſen den Reëm, en de gemeene Oſſen, en derſelver arbeyd / welke ſy oudtyds inſonderheid tot de landbouwerye gewoon waaren te gebruyken. Hy toond aan dat den Reëm wild en ongetemd is / en dat hy by gevolg tot den Landbouw niet kan gebruykt worden; het is derhalven waarſchynlyk / dat door den Reëm word verſtaan een Buffel, zynde een beeſt 't welk ſich in de boſſen onthoud / van gedaante een ſtier gelyk / doch grooter van lighaam / en van een wonderbaarlyke ſnelheid: want alles wat in de H: Bladeren den Reëm word toegeſchreeven / ſulks komt ſeer netteljk over een met de hoedaanigheden van den Buffel, gelyk / by voorbeeld / dat hy niet te temmen is / dat hy van een verwonderlijke ſterkte is / en een ſeer grooten hoorn heeft. Deut: 33: 17. Pſalm 22: 22. en Pſalm. 92: 11. Job. 39: 12, 13, 14, 15. Num: 23: 22. en 24: 8. Dit blykt uyt het geene Julius Cæſar verhaald / in ſijn 6 Boek van de Gauliſe Oorlogen / wanneer hy ſpreekt van de wilde beeſten welke in het bos van Hercynien voortgebracht worden. Een derde ſoort (ſegd hy) zyn die beeſten welke (Urı) Buffels geheeten worden; deeſe zyn in grootte wat minder dan de Elephanten, dan van aanſien, verwe, en gedaante den ſtieren gelijk; ſy zyn van een ſeer groote kracht en ſnelheid, en ſy ſpaaren menſch noch beeſt, die ſy maar in het geſicht krygen. De jongelingen deeſe beeſten met veel vlyt in putten gevangen hebbende, dooden deſelve; door dit werk maaken ſy ſich ſelve hard, en door deeſe ſoort van Jacht oeffenen ſy ſich ſelve, en die geenen welke de meeſte derſelven gedood hebben, ter getuygenis waar van ſy de hoornen in het openbaar moeten te voorſchyn brengen, leggen ſeer veel lof in; en deeſe beeſten, ſelf de kleynen niet uytgeſonderd, konnen ſich aan de menſchen niet gewennen, of getemd worden. De wijduytgebreydheid, het maakſel, en het aanſien van hunne hoornen, verſchild ſeer veel van de hoornen van onſe oſſen. De Inwoonders ſoeken deſelve ſorgvuldig op, beſlaan derſelver randen met ſilver, en gebruyken deſelve in hunne koſtlijkſte en plegtigſte maaltijden in plaats van drinkvaten. Dus verre Julius Cæſar. Na het getuygenis van Plinius, in deſſelfs 11 Boek / aan het 37. hoofdſtuk / drinken de Barbaaren van de Noorder Landen uyt Buffelshoornen, en de hoornen van een hoofd houden wel twee emmeren nats.

My geheugd nog / dat ik te London, onder de ſeldſaamheeden en ſchatten van den Koning van Engeland / geſien heb een hoorn ontrent ter lengte van vier voeten / taamelyk dik / en ſeer ſchoon en glad / 't welk volſtandiglyk geſegd wierd een hoorn te zyn van een waarachtige Eenhoorn; maar deſſelfs verwe komt met dit ſeggen niet over een; want men ſegd dat den hoorn eens Eenhoorns ſwart is / doch die geene welke ik geſien heb was wit. Om dat 'er nu in deeſe en ſeer veele andere veel bedrogs omgaat / waar door bedriegers / of al te licht geloovige menſchen / ſich ſelven en anderen miſleyden: ſoo meyn ik dat het allerveyligſte is / indien iemand eenige brokjes van ſoodaanige hoornen heeft / of immers meynd te hebben / dat hy niet al te licht geloove dat daar in eenige kracht ſteekt / tegen vergif of beſmetlyke ſiektens / 't en zy hy eerſt de proef daar van genoomen hebbe aan een hondje of een vogeltje / welke / indien ſy eerſt vergif hadden ingenomen / en door het gebruyk van deeſe hoorn / tot ſtof geſtooten zynde / bevryd worden / ſoo dat ſy daar van geen letſel ontfangen / ſoo mag hy die hoorn wel / als een ſeer deftig geneesmiddel / in weerde houden en bewaaren; doch ſoo niet / laat hy deſelve vry als krachteloos wechwerpen. Noch men moet (ſegd Amatus Luſitanus) den geenen geen gehoor geeven, dewelke wanneer ſy de proef willen geeven van een Eenhoorns hoorn, het ſchrapſel of vijlſel deſſelfs in waater doen, 't welk ſy ſeggen dat dan aanſtonds begind te ſweeten, en belletjes en blaasjes van ſich af te ſtooten, dewijl men ſulks ſal gewaar worden van het vijlſel van allerley hoornen, wanneer daar waater op gegooten word, gelijk men daar van een proef kan ſien in het yvoor of Elpenbeen.

Wat den Rhinoceros belangd / het is een dier den Elephant in grootte gelyk; deſſelfs hoorn / taamelyk krom geboogen / is ſoo ſcherp / dat het daar mede door yſer en ſteenen heen kan booren. Dit dier heeft een rug dewelke met verſcheydene ſchilden is voorſien / dewelke op malkanderen leggen / en ſoo hard en vaſt zyn / dat die met werpſchichten naauwlyks te doorbooren zyn. Den Rhinoceros is een vyand van den Elephant, men ſegd dat hy / wanneer hy teegen den Elephant ſal vechten / ſijn hoorn op de ſteenen ſlypt / en wanneer deſelve dus geſcherpt is / tuſſen de beenen des Elephants doorboord / en op deſſelfs buyk / daar ſy op het ſachtſte is / aanvald / en die van een ſcheurd. Maar hier van word breeder gehandeld in de beſchryving der Dieren.

In de voorhanden zynde plaatſe volgd vs: 9. Hy heeft ſich gekromd, hy heeft ſich neder geleyd gelijk een Leeuw, en als een Oude Leeuw &c.

In de Heylige Boeken word menigmaal van Leeuwen gewag gemaakt. Het zyn dieren die ſeer wild en wreed zyn / ſy leeven van den roof / derhalven verſcheuren en verſlinden ſy ſoo het vee en andere beeſten / als ook wel ſomtyds ſelf menſchen. Hier op had God het oog wanneer hy ſeyde in het Boek van Jobs lydſaamheid Cap. 39. 1: 2. Suld gy voor den Ouden Leeuw roof jaagen? Of de graagheid der Jonge Leeuwen vervullen? Als ſy nederbukken in de holen, en in den kuyl ſitten ter loeringe. Sie ook Nah: 2: 11, 12. Job 4: 10, 11. Dat 'er Leeuwen ſich omtrent de Jordaan onthouden hebben / welke wanneer de wateren van die rivier

te

Digitized by Google

te hoog opgeſwollen / gewoon waaren ſich na de hoogte te vergeeven : word beſlooten uyt het ſeggen van God Jerem: 49: 19. en 50: 44. Siet gelijk een Leeuw van de verheffinge der Jordaane, ſal hy opkomen teegen de ſterke wooninge.

De Leeuwen ſteeken niet alleen in macht en ſterkte, maar ook in weerdigheid en eere boven andere Beeſten uyt. Hierom word een Leeuw genomen voor de edelſte der dieren in het ſeggen van Salomo Pred: 2: 4. Een leevendige hond is beeter dan een doode Leeuw. En de ſtam van Juda, waar in de Koninglijke weerdigheid ſoude vaſtgeſteld worden, word by een Leeuw vergeleeken / en dus ook in deeſe plaatſe de Kerke : ſoo word ook Chriſtus, welke uyt de ſtam van Juda / en wel uyt een Koninglijk huys, geſprooten is / geheeten de Leeuw uyt de ſtamme Juda Openb: 5: 5.

De Leeuwen zyn grootmoedig en onvertſaagd. Sie Spreuk: 30: 30. De oude Leeuw geweldig onder de dieren, die voor niemand ſal wederkeeren. Jeſ. 31: 4. Of ſchoon een volle meenigte der Herderen teegen den jongen Leeuw 't ſaamengeroepen word, ſoo verſchrikt hy voor haare ſtemme niet, noch vernederd ſich niet van weegen haare veelheid. Hier van daan word het hert van grootmoedige en dappere mannen geſegd te zijn gelijk een Leeuwen herte. 2 Sam: 17: 10. Hierom zyn ook de Leeuwen altijd geruſt en ſeeker / waar van daan dan ook die geen die een goed gewiſſe heeft / moedig word geheeten gelijk een jonge Leeuw. Prov: 28: 1.

Verder / het gebrul des Leeuws is groot en verſchriklijk / en wel byſonderlijk over ſijn roof / of wanneer hy eenige beuyt in het geſicht gekreegen heeft. Pſalm. 104: 21. Jeſa: 31: 4. Ezech: 22: 25. Richt: 14: 5. Amos: 3: 4. Job 4: 10. Op dat ſy nu te gelukkiger en gemaklijker eenige roof mogen bekomen / ſoo krommen ſy ſich / en leggen te loeren in hunne ſchuylhoeken. Job 39: 2. Als ſy nederbukken in de holen, en in den kuyl ſitten ter loeringe. Waar op geſinſpeeld word / Pſalm: 10: 9. Hy leyd laagen in eene verborgene plaatſe, gelijk een Leeuw in ſijn hol: en Pſalm: 17: 12. Klaagl: 3: 10. Hier op ſiet ook onſe text.

De Leeuwen verbreeken en verbryſelen alle de beenderen van die geenen op welke ſy aanvallen / hier op word geſpeeld Jeſ: 38: 13. Jerem: 50: 17. Dan: 6: 25. En ſy quamen niet op den grond des kuyls, of de Leeuwen heerſchten over haar; ſy vermorſelden ook alle haare beenderen.

Men ſegd dat den Leeuw ſpaard en verſchoond die geenen welke ter nedergeworpen leggen / gelijk ook de gevangenen, en die geenen die welke ſich voor hem verootmoedigen. Want de Leeuwen zyn van een ſeer edelmoedigen aart : en daar word van hen getuygd dat / daar ſy magtig zyn het yſer te breeken / ſy nochtans het hout verſchoonen / als hen te ſwak zynde; waarom ſy dan ook in houte kooyen worden opgeſlooten / gelijk ik ſelve ſulks te London in Engeland aangemerkt heb. Hier van daan behoord het ook tot een grootmoedig en dapper man.

Pacere ſubjectis, & debellare ſuperbos,

Dat hy weete nederigen, en onderworpenen te verſchoonen en trotze vyanden t' onder te brengen.

Hoewel nu de Leeuwen ſeer ſtoutmoedig van aart zyn / het word echter gelooft / dat ſy bevreeſd zyn voor het gekraak van wagenraderen, voor vuur, het haanengekraay, aapen (want deeſe zyn ſeer ſnood en loos / daar in teegendeel de Leeuwen van alle bedrog of looſe vonden ſeer verre verdreemd zyn) en wolven, ook konnen ſy door een momaangeſicht op de vlucht gedreeven worden. Hierom seyde Seneca eens ſeer aartiglijk / in ſijn tweede Boek van de Gramſchap. Het is noodſaaklijk dat die voor veelen vreeſd, welken veelen vreeſen moeten. De Natuur heeft het ſoodaanig geſchikt en beſteld, dat het geen een ander groote vreeſe verwekt, ook ſelf niet ſonder vreeſe blyfd. Hoe vreeſachtig is niet de Leeuw op het minſte geritſel ? De allerfelſte beeſten kan een ſchaduwe, of een ongewoone ſtem of reuk ontruſten ; alles wat vrees aanjaagd, is ook ſelf ſchrik en beeving onderworpen. Een geſpannen touw of lyn, met veederen van allerley verwen beſtooken, kan geheele hoopen van wilde beeſten beſluyten en beletten te ontkomen, welke daarom van deſſelfs uytwerking *Formido*, ſchrik, vreeſe, geheeten word. De beweeging van een wagen, en het omdraajen der raderen, brengd de Leeuwen in een kooye; de ſtem van een verken verſchrikt een Elephant &c ; De ſelve Seneca ſegd in ſijn derde Boek van de Gramſchap op het 30 Hoofdſtuk. De roode verwe maakt een ſtier gaande, den adder vlied voor een ſchaduwe, Leeuwen en Beeren worden door het beweegen van een laaken vertſaagd gemaakt. Alles dat van natuuren wild en verwoed is, word door ydele dingen ter nedergeſlaagen. Het ſelve gebeurd ook aan menſchen die van een onruſtige en dwaalen aart zyn; ſy worden alleen op het enkel vermoeden van dingen gaande gemaakt, en bewoogen.

IV. PLAATS. *Num*: 34.

GOd ſelve beſchrijfd / in dit Hoofdſtuk / het land Canaan / 't welk hy al van ouds beloofd had den nakomelingen Iſraëls tot een erflijke beſittinge te ſullen geeven. Om dat nu doorgaans in de Heylige Bladeren veele dingen van dit Landſchap worden verhaald / ſoo ſullen wy deſſelfs beſchrijving / welke ons hier in handen vald / kortelijk eens wat ophelderen.

Voor eerſt dan word aangeweeſen deſſelfs Zuydergedeelte of liever de grenspaalen van dit land welke ten Zuyden ſtrekken. vſ: 3. De Zuyderhoek nu ſal u lieden zyn van de woeſtyne Zin, aan de zyden van Edom: en de Zuyder landpaale ſal ulieden zyn van het eynde der Zoutzee teegen het Ooſten.

Zin nu / of / gelijk anderen ſchrijven Sin, is de eygen naam van een woeſtyne leggende tuſſen Elim en Sinai. Sie Exod: 16: 1. Num: 17: 14. Joſ: 15: 1—3. Het is ook de naam van een ſeer ſterke ſtad in Egypten, welkers val en verwoeſting voorſegd word Ezech. 30. 15, 16.

Dus is ook Sina of Sinai (dat is een braamboſch, om dat de braamen daar in overvloed wieſſen) voor eerſt, eene woeſtyne. Sie Exod: 19: 1, 2. Num: 33: 15. Handel: 17: 30.

Ten tweeden, een Berg in Arabien Gal: 4: 25. Aldaar verſcheen Gods Engel aan Moſes Handel: 7: 30. Op dien berg wierd de Wet afgekondigd en aan Moſes overhandigd Exod 19: 20. en 20: 1. Nehem: 9: 13. Handel. 7: 38. Waar op den Apoſtel Paulus ſiet Gal: 4: 24. wanneer hy ſegd dat Sina, oneygentlijk beduyd het Wettiſe, en dienſtbaare verbond van het Oude Teſtament. En Hebr. 12: 18. Alwaar door Sinai verſtaan word de Wet, welke verdoemd / en het geweeten verſchrikt / eeven gelijk op den berg Sinai alles ſich eeven ſchriklijk vertoonde / wanneer de wet wierd afgekondigd / en dus God daar verſcheen / of ſijne teegenwoordigheid vertoonde : waar van daan deeſen berg word geheeten een Heyligen Berg Pſalm. 68: 18. Een Berg Gods tot Horeb Exod. 3: 1. (want Horeb en Paran waaren gedeeltens van het gebergte Sinai, of immers bergen die daar aan vaſt lagen / of na by deſelve geleegen waaren) en Exod. 4: 27. naamelijk om die doorluchtige en heerlijke verſchyningen Gods / welke aldaar zyn voorgevallen / om de ſaamenſpraaken welke hy aldaar met Moſes gehouden heeft / en om de afkondiging van de Wet. Edom is na de kracht der Heylige taale / een roode. Dit woord word in de Heylige Bladeren genomen I. Voor Eſau Iſaaks ſoon / welke

Eſau

Digitized by Google

Eſau geheeten wierd / en ook Edom gebynaamd wierd / om dat hy uyt ſijnes moeders lighaam geheel ros, gelijk een hayren kleed, te voorſchijn quam Geneſ: 25: 25. En ook van weegen dat kookſel of roode ſpijſe, 't welk hy begeerde te nuttigen Geneſ: 25: 30, en 36: 8.

II. Voor de Edomiten of Idumeen, Eſaus nakomelingen. Geneſ: 36: 19: 43. III. Ook voor het land der Edomiten Pſalm: 60: 10, 11. Jeſ: 63: 1.

Van de Zoutzee maakt Moſes ook gewag Geneſ: 14: 3. Deeſe alle voegden ſich te ſaamen in het dal Ziddim, dat is de Zoutzee. Niet dat dit dal midden in het land geleegen, toen een Zee was / maar op die tyd wanneer Moſes dit ſchreef / na dat de Godlijke wraake de Sodomiten getroffen had / was die landſtreek verandert in het Meyr Aſphaltites, of de Doode zee. Deeſe Zoutzee, of het Meyr Aſphaltites beſchrijft den Joodſen Geſchiedſchrijver Joſephus in het 5 Boek ſijner Joodſe oorloogen, aan het 5 Hoofdſtuk op de volgende wyſe. Ik meyne dat het wel verhaalens weerdig is, dat ik ook den aart van het Meyr Aſphaltites eens voorſtelle: want het ſelve is wel ſout en onvruchtbaar; maar ook door deſſelfs al te groote ligtigheid ſullen ook de allerſwaarſte dingen, in het ſelve geworpen zynde, daar in dryven, en iemand kan niet lichtlijk na deſſelfs grond ſinken, al wilde hy het ſelf met opſet doen. Eyndelijk liet Veſpaſianus, welke derwaarts gekomen was om het ſelve te beſigtigen, ſommigen, die niet ſwemmen konden, de handen op den rug binden, en in de diepte nederwerpen, en het gebeurde dat ſy alle, eeven of ſy door de kracht van eenige wind of geeſt wierden te rug gedreeven, op het oppervlak des waters bleeven dryven. Verwonderlijk is daar en boven de verandering van verwe, welke driemaal op elke dag deſſelfs oppervlak een ander aanſien geeft, welke verſcheydenheid van verwe veroorſaakt werd door de wederſteuyt der Sonneſtraalen. Op veele plaatſen werpt het groote klompen ſwart lym op, welke op deſſelfs baaren dryven, ſelfs ter grootte van ſtieren ſonder hoofd. Wanneer nu die geenen, welke dit meyr bevaaren, daar by komen, en vaſt krygen 't geen te ſamen gegroeyd is, trekken ſy het ſelve na hunne ſcheepen; maar, om dat het ſelve ſeer taay is, konnen ſy, wanneer de ſcheepen vollaaden zijn, het overige daar niet afbreeken, maar de ſchuyt blijfd daar aan als vaſt gebonden, en het blijfd daar buyten aanhangen, tot dat het door de maandſtonden van een vrouw, of door piſſe, word los gemaakt. Dit lijm is niet alleen dienſtig tot het aan een hegten en beſtrijken van ſcheepen, maar het word ook, tot geneeſing van 's menſchen lighaam, onder veelerley geneesmiddelen vermengd. De lengte van dit meyr is van vijf honderd en tachentig ſtadien, en ſtrekt ſich tot aan Zoar in Arabien; deſſelfs breedte is van honderd en vijftig ſtadien. In deſſelfs nabuurſchap leyd het Sodomitiſe land, 't welk eertijds ſeer gelukkig was, ſoo door overvloed van vruchten, als door de rijkdom van deſſelfs ſteeden; maar nu is het geheel verbrand. want daar word verhaald dat het, om de godloosheid der bewoonders, door de Blixemen is aangeſteeken. Eyndelijk men kan in het ſelve noch ſien de overblijfſelen van het hemels vuur, en de gedaante der vijf ſteden, ja ſelf de aſſe die geduurig weeder voortgebracht word in de vruchten, dewelke van gedaante en verwe wel ſchynen te konnen gegeeten worden, maar echter in de handen der geenen dieſe plukken tot rook en aſſe vervliegen; ſoo dat dus de uyterlijke gedaante van het land van Sodom geloofweerdig maakt, het geene van van het ſelve verhaald word.

Plinius, in het vijfde Boek ſijner Natuurlijke geſchiedeniſſen, aan het ſeſtiende hoofdſtuk / verhaald van dit meyr het volgende. Het meyr Aſphaltites brengd niets anders voort dan lijm; waar van daan het ook de naam heeft. Geen lighaam van eenig dier kan daar in blyven, ſelf ſtieren en Kameelen dryven daar in, waar van daan dat ſeggen komt, dat niets in het ſelve ſinkt. Deſſelfs lengte ſtrekt ſich verder uyt dan honderd duyſend treeden; de grootſte breedte is van vyfentwintig duyſend, de minſte van ſes duyſend treeden. Ten Ooſten deſſelfs legd het land der Nomades in Arabien, ten Zuyden Macherus, zijnde eertijds geweeſt de tweede ſterke plaats van het Joodſe land na Jeruſalem. Aan deſelve zyde is een warme bron, die ſeer geſond en heylſaam is, Callirrhoë geheeten, welke naam ſelf de deugd en eer van deſſelfs wateren te kennen geefd.

Het Land Canaän is geleegen in het midden van de aarde / tuſſen Arabien en de Middelandſe Zee, en is voor een gedeelte door de Natuur ſelver bewald / door een byna geduurige en aan een gehechte reeks van Bergen / aan de over zijde van de Jordaan geleegen. Het neemd ſijn aanvang / gelijk Herodotus wil / van Ægypten, of / gelijk anderen ſeggen / van het Meyr Sirbon, en ſtrekt ſich uyt tot het land der Phœniciers toe. Aan het Ooſten heeft het Syrien en Arabien: ten Zuyden de woeſtyne Paran en Ægypten: ten Weſten de Groote of Middellandſe Zee; ten Noorden is het gebergte Libanon het ſelve ten grenspaal. Deſſelfs lengte, ſtrekkende van het Noorden / van de ſtad Dan, (geleegen aan de voet van den Berg Libanon / welke ſtad naderhand Cæſarea Philippi, en Paneas is genoemd geworden) na het Zuyden tot Berſeba toe (een ſtad geleegen in het erfdeel van de ſtamme Simeons teegen de groote woeſtyne) maakt uyt omtrent 67 mijlen / elke mijl gereekend zijnde op een uur gaans. De breedte deſſelfs / welke moet gereekend worden van het Weſten, of de Groote Zee, tot het Ooſten, en de vloed van de Jordaan / is op ſommige plaatſen van ſeſtien / op andere plaatſen van achttien mijlen.

Dit land word / onder alle landen welke onder den Hemel leggen / ſeer gepreeſen om de geſondheid van de Lucht / en deſſelfs gemaatigdheid / als in het welke men des Winters niet geplaagd is met al te ſtrenge koude / noch des Somers met brandende hitte. Doch inſonderheid is dit land vermaard om de vruchtbaarheid van deſſelfs grond / den overvloed van allerley vruchten en gewaſſen / en de menigvuldigheid van alle andere dingen / ſoo die noodſaakelijk zyn tot onderhoud van 's menſchen leeven / als die tot lekkernye en vermaak ſtrekken; waar van daan dit land / ſoo by gewyde als ongewyde Schrijveren / ſeer geroemd en gepreeſen word. Sie eens het ſeggen van Moſes Deut: 8: 7. 8, 9. Want de Heere uwe God brengd u in een goed land: een land van waterbeeken, fonteynen, en diepten, die in dalen en in bergen uytvlieten: Een land van tarwe en gerſt, en wijnſtokken, en vijgboomen, en granaatappelen: een land van olyrijke olijfboomen, en van honig: een land daar in gy brood ſonder ſchaarsheid eeten ſult, daar in u niets ontbreeken ſal: een land welkers ſteenen yſer zyn; en uyt welkers bergen gy koper uythouwen ſult.

Daar word verhaald / dat daar ook een ſeekere ſoort van wolle groeyd aan eenige ſtruyken / welker zaad jaarlijks op de aarde vald / waar uyt dan een ſteel of ſtruyk opſchiet / in welkers peultjes of holle huysjes dan deeſe wolle vergaderd word / 't welk ik ſelve ook in de Eylanden van Weſt-Indien naauwkeuriglijk heb waargenomen en aangemerkt. Ook groeyd daar een ſacht ried / waar uyt men ſuyker haald / byna op deſelve wyſe als in beyde de Indiën. Dit ried heeft in ſich een ſeeker vogtig merg / dat van den Vlierboom niet ongelijk / 't welk in een bekken uytgeperſt en in koperen ſtoofpannen opgekookt zijnde / een ſeer goede Suyker maakt.

Selden vindmen daar te Lande appelen / peeren / kerſſen / nooten / of diergelijke boomvruchten / maar deſelve worden van Damascus derwaarts gevoerd. Doch in plaats van deeſe vruchten daar weeder andere vruchten / welke ſelf het geheele jaar door aan de boomen bewaard worden; ſoo datmen menigmaal ſiet / dat een ſelve boom te gelijk bloeyd / en rype vruchten draagd. In het Heylige Land zijn ſeer veele wijn-

ſtokken en wijngaarden: maar de beſte wijn die men daar vind waſt omtrent Bethlehem / in het dal Rephaim, en in het dal Eſcol, van waar de Verſpieders een tros druyven brachten / en men heeft daar driemaal in het Jaar den wijn oogſt. Men heeft daar ſeer ſchoone en wonderlijke appelen / welke de Inwoonders Paradijsappelen heeten ; deſelve groeijen op de wyze van een tros druyven / ter grootte van een middelmaatig teenenkorfje ; yder greyn is een appel / ſoo datmen niet ſelden honderd / ja meer / ſulke appelen ſiet / dewelke gelijk een tros druyven tot eenen hoop gegroeyd zijn / en welke yder de grootte van een ey hebben / zijnde bedekt met een dikke huyd van Saffraangeele verwe / dewelke afgeſchild zijnde / heeft de vrucht een ſeer ſoete en lekkere ſmaak. Sie hier van de bedenkingen van Gerard Mercator over de Weereldbeſchryving.

Voor ſoo veel als ik uyt deeſe beſchrijving kan afneemen / ſoo ſchijnd het my toe / dat deeſe vrucht of geheel deſelve / of immers ſeer gelijk is met die vrucht / welke ik op de Eylanden der Canibalen dikwils gegeeten heb / welke de Inwoonders aldaar doorgaans Bakovens of Banandenſen heeten : want deeſe twee ſoorten van vruchten verſcheelen niet veel van malkanderen / dan alleen hier in / dat die ſoort / welke wy geſegd hebben dat doorgaans Bakovens geheeten worden / wat ronder van gedaante / en ſoeter van ſmaak zyn. Alleenlijk merk ik 'er dit onderſcheyd in aan / dat die appelen / welke in Paleſtina groeijen / geſegd worden de grootte van een ey te hebben / maar die geenen welke wy in de Americaanſe geweſten geſien hebben / zijn van een langwerpige gedaante / inſonderheid die ſoort welke / gelijk wy geſegd hebben / Banandenſen geheeten worden / want deeſe hebben de lengte wel van een vierendeel van onſe elle.

Maar laat ons weederkeeren tot onſe voorhanden zynde Text.

Vs: 4. Na den opgang van Akrabbim, dat is / der Scorpioenen; want die plaatſe ſchijnd haar naam gekreegen te hebben van de menigte der Slangen en Scorpioenen / ſie Deut: 8: 15. Die u geleyd heeft in die grôote en vreeſlijke woeſtyne, daar vuurige ſlangen waaren, en ſcorpioenen, en dorheid, daar geen water was.

Vs: 4. Na Kades Barnea. Dit is een plaats in de woeſtijne Zin. Deut: 32: 51. in welke de Iſraëliten hun leeger hebben nedergeſlaagen Num: 33: 36. En veele dagen gebleeven zijn. Deut: 1: 46. Aldaar heeft Moſes / op de ſteenrotze ſlaande / het murmureerend Iſraël water verſchaft. Num: 20: 11. Van daar ſond hy mannen uyt om het land Canaän te verſpieden Num: 32: 8. Kades nu lag op de grenſen der Edomiten. Num: 20: 16. Te vooren wierd het geheeten En Miſpat, dat is / de Fonteyn des gerichts. Geneſ: 14: 7. Daar na keerden ſy weederom, en quamen tot En Miſpat, dat is, Kades.

Vs: 5. Na de riviere van Ægypten. Dus word geheeten de Nyl, de vermaardſte riviere van geheel Ægypten. Sy word ook wel volſtrektelijk / en by uytſteekendheid de Riviere genoemd. Geneſ: 41: 1. Exod: 2: 5. 7: 15. Deſelve vloeyd door ſeeven monden in de Middellandſe Zee. Jeſ: 11: 15.

Onderſoek te doen na den oorſprong van de Nijl, wierd eertijds gehouden voor een pooging / waar aan men alle neerſtigheid te vergeefs beſteedde: waar van daan het een ſpreekwoord geworden is ; het hoofd of het beginſel des Nyls ſoeken, 't welk gebruykt wierd om uyt te drukken eenige ſaak / dewelke de menſlijke krachten te boven gaat. De geſchiedſchriften getuygen / dat na den oorſprong van de Nijl door verſcheyden Koningen / byna in alle eeuwen / onderſocht is. Doch den oorſprong of begin van de Nijl is in deeſe onſe tijden ſoo duyſter noch onbekend niet meer / nu de menſchen met ſoo een onmaatige reyſens luſt zijn bevangen geworden / dat de Natuur naauwlijks iets meer heeft / waar mede ſy haare Majeſteyt kan verbergen.

Paulus Jovius, in het achttiende Boek der geſchiedeniſſen ſijnes tijds, beſchrijfd ſeer naauwkeuriglijk des Nyls oorſprong / uyt het verhaal van Pieter den Abyſſiner, een ſeer Geleerd man. Hy ſegd dan: uyt ſeer hooge en ſcherpe rotzen, welke de Maanbergen geheeten worden, komen de Nylbronnen met een geweldige en overvloedige waterwel uytbreeken, op een plaats die ſeer afgeleegen en onbekend is, welke in de Abyſſijnſe taal BETH, dat is, *woeſtyne* geheeten word: uyt deeſe bronnen vlieten byna ontelbaare riviertjes voort, welke ſich nu eens verſpreydende door het rijk van Gorgia, nu weeder met malkander vereenigd zijnde, ſich ſtorten in verre het grootſte meyr van ſoet water dat op den aardbodem bekend is. Uyt deeſe ſeer groote poel ſtort ſich de Nyl, eerſt met een traage voortgang, doch daar na ſeer voortvaarende en ſnel, uyt. Sie breeder hier van by Wendelinus in ſijn tweede hoofdſtuk / van de wonderheeden des Nijls.

Den Nijl word gehouden voor de grootſte van alle de rivieren des aardbodems / want men geloofd dat deſſelfs lengte neegen hondert Duytſe mijlen te boven gaat / dewijl hy ſeer veele bergen moet om en om loopen. Van de breedte, diepte, en loop van den Nijl / is te ſien by Wendelinus in het ſtraks aangehaalde boek / aan het vierde hoofdſtuk.

Den Nijl heeft ſeer veele watervallen (Katadupæ geheeten) dat is ſteyle en afgebrookene klippen / van welke het water eerder ſich met geweld van boven neder ſtort / dan voortvloeyd. Diergelijke watervallen hebben ook wel andere rivieren / hoedaanigen my geheugd dat ik ſelve hebbe in den Rhyn geſien / wanneer ik uyt Switſerland door Duytſland trok.

Jaarlijks / wanneer de Son het Hemels-teeken van de Leeuw doorloopt / vloeyd de Nyl over / en bedekt het gantſche vlakke land van Ægypten / en het ſelve bedekkende met een vet ſlijk / maakt het ſelve vruchtbaar / zijnde anderſſins ſeer ſalpeterachtig en onvruchtbaar / dewijl het daar ſeer ſelden / of byna nooyt / reegend. Deeſe overvloeijing des Nyls duurd twee geheele maanden / of langer / en hoe deſelve meer en langduuriger overvloeyd / hoe vruchtbaarder jaaren de Inwoonderen verwagten. De oorſaak van des Nyls overvloeijing zijn de overvloedige plasreegenen / dewelke op de hooge en ſcherpe rotzen van het land der Abyſſinen vallen / uyt welke den Nijl ſijn oorſprong heeft / want in die landen is het op deſelve tijd Winter / op welke men in Ægypten het beſt van de Somer heeft. Voeg hier by / dat omtrent die tijd ſeer veele Noord-Ooſte winden waaijen / vlak teegen den afloop van deeſe rivier aan / waar door dan deſſelfs vloed word vertraagd / ſoo dat dan ook noodſaaklijk deſſelfs wateren hooger moeten opſwellen.

Maar word geſegd dat in het Nijlwater ſoo grooten vruchtbaarheid ſteekt / dat byna allerley ſoorten van dieren van ſelf voortkomen op die landen / dewelke den Nijl overſtroomd heeft / ſoo dat men meenigmaal beeſten vind / dewelke al ten deele leevendig zijn en uyt vleys beſtaan / daar het andere deel noch niet anders is dan ſlijk en aarde. Waar van daan ook de Chineeſen van gedagten zyn / dat de menſchen eertijds op deeſe of diergelijke wyze zyn voortgebracht / om dat ſy ſien dat noch veele volmaakte en groote dieren dus voortkomen. Dit ſchijnd ook geweeſt te zyn de meyning van den Dichter Lucretius, dewelke voor vaſtſteld dat de Lucht is de Vader van alles / en de Aarde de Moeder, wanneer hy in ſijn tweede Boek dus opſingd.

Denique cœleſti ſumus omnes ſemine oriundi.
Omnibus idem pater eſt: unde alma liquentes
Humorum guttas mater cum terra recepit,
Fæta parit nitidas fruges, arbuſtaque læta,
Et genus humanum: parit omnia ſæcla ferarum.

Pabula

Digitized by Google

Pabula cum præbet, quibus omnes corpora paſcunt,
Et dulcem ducunt vitam, prolemque propagant.
Quapropter merito maternum nomen adepta eſt.
Cedit item retro, de terra quod fuit ante,
In terras; & quod miſſum eſt ex ætheris oris
Id rurſum cœli rellatum templa receptat:
Nec ſic interimit mors res, ut materiai
Corpora conficiat, ſed cœtum diſſipat illis.

Dat is/

Eyndelijk, wy zyn alle uyt Hemels zaad geſprooten: alle hebben wy een en deſelve Vader, van welke de alvoedende Moeder de Aarde de vochtige druppelen ontfangen hebbende, en beſwangerd zijnde, baard ſy ſchoone vruchten, vermaaklijke boomgaarden, het geſlacht der menſchen, en allerley ſoorten van wilde beeſten in alle eeuwen. Wanneer ſy voeder verſchaft, waar mede ſy alle hunne lighaamen voeden, het lieve leeven onderhouden, en hun geſlacht voortſetten. Waarom ſy dan met recht de naam van Moeder heeft verkreegen. Dus keerd ook het geene uyt aarde is voortgekomen weder tot aarde, en het geen uyt de lucht is nedergeſonden, word weeder tot den hemelſen tempel opgevoerd. En dus vernietigd de dood geen dingen, ſoo dat ſy de ſtoffe der lighaamen ſoude doen vergaan, maar ſy ſcheyd maar alleen hunne vereeniging.

Ja ſelf word 'er geſegd dat de Ægyptiſe vrouwen ſeer vruchtbaar worden door het drinken van het Nijlwater/ ſoo dat ſy ſeer ſterk zyn/ en veele kinderen te gelijk voortbrengen.

Het water van de Nijl ſchijnd niet uyt te waaſſemen/ om dat deſſelfs dampen/ door de dunheid des waters/ ſoo dun en fijn zijn/ datmen in de lucht geen overblijfſels van deſelve ſiet/ en ſy tot geen reegen konnen verdikt worden/ als zijnde de lucht ſelve ſeer gelijk. Want in Ægypten zijn geen wateren dan alleen van de Nijl/ dewelke door een ſeer lange en ſnelle loop en beweeging al te dun zijn geworden/ en niet gemaklijk tot dampen worden opgetrokken: hier by komt noch de fijnheid en drooge geſteldheid van de Lucht/ dewelke de dampen en uytwaaſſemingen/ die door de warmte van de Son zijn opgetrokken/ lichtlijk indrinkt en verteerd: want in Ægypten is byna geen ſtoffe te vinden tot dampen en uytwaaſſemingen/ dewijl men 'er doorgaans niets anders heeft dan ſandige en drooge landen. En/ gelijk het vlakke land van Ægypten van geen reegen weet/ daar in teegendeel Æthiopien, 't welk daar aan grensd/ en bergachtig is/ door de winter-reegenen byna overſtelpt word; dus is het ook geleegen in 't koningrijk van Peru, met deſſelfs vlakke landsdouwen/ en bergagtige geweſten: het vlakke land heeft Somer, wanneer op de bergen de Winter begind; de bergachtige geweſten worden in de wintertijd met byna geduurige plasreegenen geplaagd; daar de laage landen het geheele jaar door van geen reegen weeten. Ja! hoewel in deſelve/ geduurende de Winter/ dikwils de wolken ſoo dik zijn/ dat ſy het geſicht van de Son voor eenige dagen beletten/ nooyt echter ſtorten ſy reegen/ maar laaten alleenlijk een weynig dauw afdruppen/ dewelke naauwlijks bequaam is om het ſtof te beletten: en echter tuſſen deeſe plaatſen is geen grooter tuſſenwijdte dan van een dag reyſens. Dus doch ſiet men wel meer/ dat ſomtijds de wolken door de hoogte der bergen belet worden/ om na eenige plaatſen gedreeven te worden. En het ſchynd my toe/ dat ook hier van daan de reeden moet gehaald worden/ waarom op deſelve tyd/ wanneer het in het land van Malabar Somer is/ het in Choromandel winter is/ en weeder in Choromandel ſomer/ wanneer het in Malabar winter is/ daar nochtans deeſe landſtreeken byna op de ſelve hoogte van den Aſpunt geleegen zijn/ en in de breedte maar alleen feeventig mylen verſchillen. Om dat/ naamelyk/ des Somers omtrent Goa, en in Malabar, binnen de keerkringen/ een Ooſte-wind uyt het land waayd/ en ſchoon helder weeder aanbrengd: daar in teegendeel des Winters een Zeewind uyt het Weſten blaaſd/ dewelke plasregenen/ ſtormen/ donderslaagen &c: veroorſaakt. In gevolg nu der verſcheyden geleegenheid der twee voornoemde geweſten/ is het noodſaaklyk/ dat op die tyd/ wanneer in het eene landſchap de landwind waayd/ dewelke mooy weeder aanbrengd/ in het andere land de Zeewind blaaſd/ dewelke onweeders en de Winter veroorſaakt; om dat in die landen (gelijk wy te vooren alreeds geſegd hebben) de landwind de Somer, en de Zeewind de Winter medebrengd.

Daar word geloofd dat het Nijlwater het ſoetſte is van alle wateren/ de oorſaak hier van is/ dat het ſelve in ſijn langduurige loop/ door de Son als gekookt en verdund word. Men ſegd dat dit water ſeer geſond is/ en vry van bederf of verrotting; ſoo datmen het ſelve in aarden potten drie of vier jaaren lang kan bewaaren om te drinken. Sie het meergemelde boek van Wendelinus.

Vs: 6. Aangaande nu de landpaale van het Weſten; daar ſal u de Groote Zee de landpaale zijn. Door de Groote Zee word hier verſtaan de Middellandſe Zee, welke de Groote Zee geheeten niet volſtrektelijk/ maar word met opſicht op andere Zeen/ meyren/ poelen/ en wateren/ dewelke in het land Canaän gevonden wierden/ of ook ſtilſtaande wateren/ welke daar by of ontrent geleegen waaren. Veele meynen dat de Middellandſe Zee eertijds vaſt land zy geweeſt/ doch dat het door het geweld van den Oceaan is van een geſcheurd. Waar van daan Galilæus Galilæi, in ſijn boek van het Saamenſtel der Weereld, aan de 31 Bladzyde/ dusdaanig een beſluyt maakt. Daar zijn ſoo veele en ſoo groote veranderingen in den aardkloot voorgevallen, dat, indien 'er ook ſoodaanigen in de Maan gebeurd waaren, menſe van hier af ligtlijk ſoude hebben konnen waarneemen. By voorbeeld; men verſtaat uyt oude verhaalen, dat ontrent de engte van Hercules (nu de ſtraat van Gibraltar geheeten) by Calpe en Abyle, met andere kleyndere bergen, eertijds land geweeſt, daar den Oceaan was buyten geſlooten &c: maar die bergen van een geſcheurd zynde, is het Zeewater met ſulk een geweld daar in geſtort, dat de geheele Middellandſe Zee daar van daan haar oorſprong gekreegen heeft.

Het land Canaän is/ om den overvloed van alle dingen/ welke den menſchen tot leevens onderhoud noodig zyn/ gelijk ook om deſſelfs uytneemende vruchtbaarheid/ genoemd geworden/ een land vloejende van melk en van honig. Exod: 3: 8. 7. &c: Daar zyn in het ſelve veele bergen, en heuvelen, en dalen. Mich: 6: 1, 2. Hier van daan word het verdeeld in het vlakke veld, en het gebergte Deut: 1: 7. Daar was ook overvloed in het ſelve van bergſtoffen. Deut: 8: 9. Een land welkers ſteenen yſer zyn, en uyt welkers bergen gy koper ſuld uythouwen. Vorders dit land is ſeer vermaakelyk/ waar van daan het geheeten word het gewenſte land, een luſtig land. Het is ook ſeer vruchtbaar/ en brengd voortreflijke vruchten voort/ gelijk blijkt uyt Geneſ: 43: 11. Alwaar onder de vruchten van dat land opgeteld worden Balſem, Honig, Speceryen, Myrrhe, Terpentijn-nooten, en Amandelen.

De landpaalen van het land Canaän worden dus beſchreeven Exod: 23: 31. En ik ſal uwe landpaalen ſetten van de Zee Zuph, tot aan de Zee der Philiſtijnen, en van de Woeſtyne tot aan de Riviere. De Zee der Philiſtynen is die Zee/ welke wy de Middellandſe Zee heeten/ welkers gedeelte ook het Paleſtijnſe land beſpoeld. Met deeſe landpaalen nu van het land Canaän is het dus geleegen. Aan het Ooſtergedeelte is de Zee Zuph, of de Roode Zee; ten Weſten is de Middellandſe Zee; want hoewel de Roode Zee ſich ten Zuyden van het Heylige land ſtrekt/ eevenwel aan dat gedeelte daar deſelve ten eynde loopt/ loopt deſelve ook Ooſtwaarts. Door de Woeſtijne word verſtaan de woeſtyne van Ægypten, of de woeſtijne Paran, welke de Zuydpaale

Digitized by Google

is van het beloofde land. Door de Riviere is te verſtaan de Riviere Phrat, dat is den Euphrates, dewelke de groote Riviere geheeten word Geneſ: 15: 18. en deeſe ſtrekt ten Noorden voor de landpale van het land Canaän.

Dat de Zee Zuph is de Roode Zee, of de Golf van Arabien, is by allen bekend. Want het Hebreeuwſe woord סוף Zouph beteekend een bieze, of ſcherp ried, of wier, Zeemolch. En de ervaarenheid heeft geleerd dat deeſe Zee, en de omleggende ſtranden, daar van overvloedig voorſien zyn. Verhalven ſal de Zee Zouph ſeggen de ried- wier of biezen zee. Waar van daan Herodotus in ſijn tweede boek ſchrijft; dat de Ægyptenaars hunne ſcheepen van bieſen maaken. Deſelve word de Roode zee geheeten Handel: 7: 36. en Hebr: 11: 29. Niet om dat deſſelfs wateren waarlijk rood zijn, maar om dat (gelijk het ſommigen toeſchijnd) ſy ſich ſoodaanig vertoonen, 't zy van weegen het zand deeſer Zee, 't welk roodachtiger is dan dat van andere Zeen, 't zy van weegen het roode wier en biezen, of ook om het roode Coraal 't welk in deſelve groeyd, of om de roode bergen, dewelke daar rondom leggen, welker verwe ſich, door de wederſteut van de ſonneſtraalen, in het water vertoond. Anderen weder meynen dat deeſe Zee van de Latijnen de Roode Zee is geheeten, in navolging van de Grieken, die deſelve Ἐρυθὰν Erythran geheeten hebben, welk woord rood beteekend, welke naam ſy aan deſelve gegeeven hebben van eenen Erythrus, een koning, welke eertijds deeſe kuſten ſoude geregeerd hebben.

Onder de rivieren van het land Canaän word dikwils in de Heylige bladeren gewag gemaakt van de Jordaane, welke de landpaale is geweeſt van Rubens nakomelingen Joſ: 13: 23. In het Hebreeuws heet deſelve ירדן Jardeen, in het Grieks Ἰορδάνης Jordanees. De naam is, na ſommiger gevoelen, 't ſaamgeſteld uyt Jor en Dan, twee ſpringbronnen uyt welke deſelve haar oorſprong heeft, en welke tot malkander vloeyen. Anderen weder willen dat dit woord ſoodaanig is te ſaamengeſet, als waare het יורד מדן Jooreed Middan, afkomende uyt Dan, 't welk is Paneas; want deeſe ſtellen vaſt dat deſelve uyt de holen en bergen van Paneas voortſpruyt. Joſephus, in ſijn 3 Boek van de Joodſe oorloogen, beſchrijft de Jordaan op de volgende wijze. Doch de bron van de Jordaan ſchijnd Panium te weeſen; maar inderdaad word deſelve, door onderaardſe en bedekte weegen, tot hier toe gevoerd uyt het meyr Phiala geheeten &c. Ondertuſſen wanneer het noch onbekend was dat dit den oorſprong was van de Jordaan, is ſulks ondervonden geworden door Philippus, eertijds Viervorſt van het Landſchap Trachonitis: want deeſe hebbende eenig kaf geworpen in het meyr Phiala (dit meyr word Phiala geheeten om deſſelfs rondheid, vertoonende de gedaante van een rad of wiel) heeft bevonden dat deſelve by Panium weeder opgekomen waaren, van waar men eerſt geloofde dat deeſe rivier haar oorſprong nam. Na dat nu de Jordaan uyt dit hol opgekomen zijnde, ſich opentlijk als een rivier begind te vertoonen, doorſnijd deſelve eerſt de ſlijkige moeraſſen van het meyr Semechonitis; en noch honderd en twintig ſtadien verder geloopen zijnde, vloeyd deſelve voorby de ſtad Juliäs, midden door het meyr Genaſar, en daar na, na dat ſy een groote wildernis heeft doorloopen, eyndigd deſelve in het meyr Aſphaltites. Dus ſchryft Joſephus; anderen voegen hier by, dat de Jordaan door onderaardſe doorgangen ſich uyt het meyr Aſphaltites in de Middellandſe Zee werpt.

Deſſelfs vlakte, ter plaatſe daar eertijds Sodoma en Gomorra geleegen hebben, was ſeer vermaakelijk en vruchtbaar. Sie Geneſ: 13: 10, 11. Ook vol leem of potaarde, waarom Salomo in deſelve de koperen vaten des Tempels gegooten heeft. Dat 'er eertijds Leeuwen ſich omtrent de Jordaan onthouden hebben, dewelke gewoon waaren, wanneer de rivier te hoog opſwol, ſich na hooger plaatſen te begeeven, word beſlooten uyt de plaatſen Jerem: 49: 19. en 50: 44. Zach: 11: 3.

De Jordaan ſweld ſomtijds, even gelijk de Nyl, op, en loopt, door de hoogte van deſſelfs wateren, over alle haare boorden, wanneer deſelve de omleggende vlakte bevogtigd en vruchtbaar maakt. Sie Geneſ: 13: 10. En Lot hief ſijne oogen op, en hy ſag de ganſche vlakte der Jordaane, datſe die geheel bevogtigde; eer de Heere Sodom en Gomorra verdorven had, was ſy als den Hof des Heeren, als Ægyptenland, als gy komt tot Zoar. Joſ: 3: 15. Jerem: 49: 19. By welke verheffinge of opſwellinge der Jordaane, vergeleeken worden de laatdunkenheid, trotsheid, hoovaardye, en woede van de Godlooſe inwoonderen van Jeruſalem Jerem: 12: 5.

In de Jordaan is Chriſtus van Johannes gedoopt Matth: 3: 13. en om deeſe reeden was den Keyſer Conſtantijn (na het verhaal van Euſebius) ſeer begeerig om ook in de Jordaan gedoopt te worden; daar 'er echter (gelijk den Oudvader Tertulliaan aartiglijk ſeyde) geen onderſcheyd in is, of iemand in de Zee, of in een ſtilſtaande poel, in een riviere of fonteyn, in een meyr of in een beekje, word gewaſſen of gedoopt, en 'er ganſch geen verſchil is tuſſen de geenen die Johannes in de Jordaan, of Petrus in den Tyber, gedoopt heeft.

VIJFDE

Digitized by Google

VIJFDE HOOFD-STUK DER NATUURKUNDIGE VERKLAARINGEN,

Behelſende

Eene Uytlegginge eeniger uytgeleeſene plaatſen uyt Moſis Vijfde Boek, genaamd DEUTERNOMIUM.

I. PLAATS. *Deut*: 4: 18.

De gedaante van eenige vis, die in 'et water is, onder de aarde.

Hier uyt deeſe plaatſe rijſt eene vraage, waarom de viſſen geſegd worden onder de aarde te zyn?

Een antwoord hier op diend; dat, indien het water boven de aarde lag, ſoo ſoude het ſelve de geheele aarde overſtroomen, en ſoo lang voortvloejen, tot dat alle deſſelfs deelen een gelijke hoogte hadden: in teegendeel, indien de aarde boven op het water geplaatſt lag, ſoo ſoude de ſelve inſtorten, en door haar gewicht onder het water nederſinken; ook ſoude deſelve niet bequaamlijk door het water konnen bevogtigd worden, 't welk echter tot de voortteellinge van alle dingen ten uyterſte noodſaaklijk is. De aarde dan en het water hebben op geen andere wyze komen tot malkander gepaſt en geordend worden, op dat ſy mochten dienen tot de voortbrenging van alle dingen, dan wanneer uyt die beyde (malkander in ſeer groote tuſſenwijdtens doordringende en doorloopende) eene kloot gemaakt is, ſoo dat beyder oppervlak maar eene rondte uytmaakt, en geen van beyde geheel onder leyd, of boven uytſteekt, maar beyde de andere omvangen en omvangen worden. Dit ſoo zynde kan het iemand vreemd voorkomen, waarom Moſes de viſſen, welke ſich in de wateren onthouden, geſegd heeft onder de aarde te zijn? Om dit nu wel te verſtaan ſullen wy (na dat wy eerſt de verſcheydenheid der viſſen kortelijk ſullen aangeweeſen hebben) die dingen bybrengen, welke tot opheldering en oploſſing van dit vraagſtuk ſchijnen vereyſt te worden.

Daar is een groote verſcheydenheid onder de viſſen, ja ſelf! (indien men ſtaat mag maaken op het oordeel en geſag der Schrijveren) veel grooter dan onder de vogelen, of landdieren. Sommige viſſen blijven altyd in de Zee, ſonder oyt daar uyt te komen; anderen onthouden ſich altijd in ſoete Rivieren, en komen nooyt in de Zee; anderen weeder zijn van een middelaart tuſſen de twee voorſeyde ſoorten, dewelke nu eens uyt Zee opkomen, en de ſoete rivieren opſwemmen, en dan weeder de ſoete rivieren verlaatende ſich in Zee begeeven. Sommige viſſen onthouden ſich altijd in de wateren, anderen weeder leeven ten deele in het water, en ten deele op het land. Sommige viſſen worden in het Grieks geheeten ἔναιμοι Bloedige, anderen ἄναιμοι Bloedlooſe. Bloedige worden die geenen geheeten, die eygentlijk geſegd bloed hebben, dewelke weder worden onderſcheyden in Zeeviſſen, Rivierviſſen, Meerviſſen, en Moerasviſſen. Noch verder worden de Bloedige viſſen in twee ſoorten onderſcheyden; want ſommigen hebben ſchubben en vinnen, en andere niet. Volgens de Godlijke wet word alleen toegeſtaan het gebruyk van die Bloedige viſſen, dewelke ſchubben en vinnen hebben: doch die geenen, dewelke daar van ontbloot zyn, zijn verbooden.

Bloedlooſe viſſen zijn watergediertens welke geen bloed hebben, maar in plaats van bloed met eenige andere vocht voorſien zijn. Van deeſe ſchepſels worden vyf verſcheydene ſoorten opgeteld. De eerſte ſoort zijn die viſſen welke by de Latijnen *molles*, ſachte viſſen, geheeten worden, en welke ganſch geen beenen of graaten hebben, onder welke geteld worden de Veelvoeten, Zeekatten, en Spaanſe Zeekatten. De tweede ſoort zijn die viſſen welke geſchelde viſſen heeten, om dat ſy met dunne ſchellen bedekt zijn, gelijk de krabben of kreeften. De derde ſoort behelſd die Zeedieren welkemen Schulpviſſen heet, welke in kreyachtige ſchaalen, of ſeer harde ſchulpen leggen opgeſlooten, hoedaanige zijn Zeeſlekken of Kinkhoorens, Schildpadden, Moſſelen, en diergelijken; dewelke dewijl ſy ſeer hard zijn, ben ik meenigmaal verwonderd geweeſt, hoe doch deeſe ſchepſels konnen aangroejen; want derſelver verſcheydene gedaantens en maakſels doen genoegſaam ſien, dat ſy niet maar door een enkele t' ſaamenvoeging der deelen dus zijn gebooren, maar dat ſy door een uytſetting der deelen allengskens grooter en grooter zijn geworden. De vierde ſoort worden gekurvenen (*inſecta*, ἔντομα) geheeten. De vijfde ſoort maaken uyt die zeegewaſſen welke Zoöphyta, Dierplanten genoemd worden, en ſchijnen van een tweevoudige natuur te weeſen, naamelijk, ten deele planten ten deele dieren, gelijk de Spongien, Zeeſchuym, Zeeſter of vijfvoet, en diergelijken, welke doorgaans aan ſteenen of ſlijk vaſt hangen.

Behalven de bovengenoemde ſoorten van viſſen, heeftmen in de Indiſe Zee ook vliegende viſſen, van dewelke ik ſelve niet alleen een groote meenigte geſien heb, maar ook ſelf heb ik ondervonden dat ſy goed zijn om gegeeten te worden. Zy vliegen om de vervolging van andere viſſen te ontvlieden; maar hunne vlerken

vinnen

dienen hen niet verder / dan ſoo lang ſy vogtig / en / by gevolg / ook ſacht zijn ; want wanneer ſy droog beginnen te worden / worden ſy onbequaam om daar mede te vliegen / waarom dan deeſe visjes niet lang konnen vliegen / ten zy ſy / t' elkens in de Zee nedervallende / hunne vleugelen geſtadig weder nat maaken.

Maar men vind ook viſſen die uyt de aarde opgedolven worden / ook ſelf op onſe ſtranden / in de Somermaanden / dewelke in 't gemeen Smelt geheeten worden. Wy hebben te vooren getoond dat onder de aarde groote holen zijn / en onderaardſe waterkolken / in welke buyten twijfel ook viſſen leeven en ſich onthouden. Ook is het ſeeker en bekend / dat de aarde / of ten minſten de ſtranden die aan de Zee leggen / en byſonder de bergen / hooger leggen dan de wateren / (waarom men ook / alsmen ter Zee ſal vaaren / geſeyd word t' Zeewaarts af te ſakken) Dewijl nu de Zee en de aerde deſelve ronde oppervlakte hebben, ſoo worden met recht de viſſen / dewelke ſich in de wateren onthouden / van Moſes beſchreeven / als onder de aarde zijnde / dat is leeger dan de ſelve / ten opſicht dat de aarde boven het water uytſteekt.

Vorders onder de Zeeviſſen zyn 'er ook ſommigen die *Saxatiles*, Rotzviſſen genoemd worden / om dat ſy ſich byna geſtadig onder rotzen / en omtrent de ſteenklippen / onthouden / en dus ook eeniger wijze onder de aarde leeven ; want de bergen / ſteenrotzen / en klippen is men gewoon te betrekken tot de hoofdſtoffe van de aarde, en niet van het water.

In America heeft men een groote meenigte van Landkrabben , of kreeften, dewelke / hoewel ſy met recht onder de viſſen mogen geteld worden / eevenwel ſich geſtaadig onder de bergen en ſteenrotzen onthouden. Eenmaal des jaars gaan ſy in Zee om hun geſlacht te onderhouden en voort te ſetten; wanneer ſy uyt de Zee weeder opkomen verwiſſelen ſy hunne ſchulpen / en verbergen ſich heel diep onder de aarde / ſoo datmenſe niet dan met delven daar uyt kan haalen. Te dier tijd hebben ſy geen galle / maar deſelve word veranderd in vier witte ſteentjes. Maar wanneer hunne ſchulpen vernieuwd zijn / ſoo worden die vier ſteentjes weederom in galle veranderd; welk alles ik ſelve dikwils ondervonden heb.

Doch aller-eygentlijkſt zijn die viſſen onder de aarde / dewelke ſich in onderaardſe holligheden en wateren onthouden / en dewelke *foſſiles* , gedolven viſſen geheeten worden. Van deſelve ſchrijfd Johan Jonſton, in ſijne beſchrijving van de Wonderen der Natuur, aan het 22 Hoofdſtuk / ſpreekende van de Viſſen , op de volgende wijze. In de mijnen, en onderaardſe groeven worden ook viſſen gevonden ; inſonderheid indien het vochtige plaatſen zyn, ja ook daar ganſch geen water is. Theophraſtus heeftſe gevonden op veele plaatſen in het landſchap Pontus , Eudoxus in Paphlagonien, Agricola te Ortorantum, een plaats over de Elve geleegen. Langs Narbonne legd een vlakte , door welke twee rivieren, Iſiberis en Roſchimus geheeten, loopen, uyt deeſe vlakte worden wel viſſen gedolven. Het land is daar dun , en met veel gras bewaſſen, onder het welke, ter diepte van twee of drie elleboogen, het water van die rivieren verſpreyd is , en loopt; wanneer deſelve eens overvloejen , ſoo maaken ſy dat deeſe vlakte vervuld is met onderaardſe viſſen. Dus ſchrijfd 'er *Polybius* van , in ſijne geſchied-boeken. Daar zyn twee ſoorten van deſelve. Sommigen zyn langwerpig en dun gelijk aalen , doch ſy hebben ſoo taajen huyd niet, ſy hebben ſchubben gelijk de grondels , zyn hard van vlees , en niet aangenaam van ſmaak. De grootſten zijn twee vingeren dik, de kleynſten maar een. De eerſten zyn vier handpalmen lang ; de de laatſten maar drie : ſy geeven een ſcherp geluyd van ſich. De Artzenyverkoopers of Apotheekers ſluyten dedeſelve wel op in glaaſen, en hangenſe aan een balk op, wanneer ſy deſelve een langen tijd konnen met brood in het leeven behouden. Het gebeurd ſomtijds dat deeſe viſſen uyt rivieren, dewelke door moeraſachtige landen loopen, voortkomende, door de openingen en aderen, die ſy aan de boorden derſelve vinden, heel diep in het land inboooren, ja ſelf tot in huyſen en kelders. Theopraſtus ſchrijfd dat ſy in hunne ſchuylhoeken en holen niets gevoelen , van weegen de dofheid hunner ſinnen ; tot dat ſy in de pot gedaan worden om gekookt te worden; doch dat ſy ſich beweegen wanneer ſy opgedolven worden.

Maar aangeſien wy te vooren gehandeld hebben van het eeten van vlees , en dat wy nu gevallen zyn op een overweeging van de viſſen / en derſelver aart; ſoo ſal ik in het korte eens een vraag-ſtuk voorſtellen / het welke Plutarchus aanroerd in het achtſte boek ſijner Disreedenen, of reeden twiſten over maaltijd. Waarom, namelijk / de Pythagoriſe wijsgeeren, onder andere dieren, inſonderheid afkeerig zyn geweeſt van het eeten van vis ?

Plutarchus brengd op de voornoemde plaats / onder anderen / de volgende reedenen by.

I. Dat de viſſen dit gehad hebben tot vergelding hunner ſtilſwygendheid, inſonderheid by die geenen, dewelke ganſchelyk de ſtilſwijgendheid voor een God hielden; om dat ook ſelv de Goden hunne werken en daaden, den geenen die deſelve verſtaan, ſonder een woord te ſpreeken, vertoonen wanneer ſy willen.

II. Om dat de Prieſters inſonderheid, gelijk ook eenige anderen, de Zee haaten, als zynde een voedſel voor ons teegenſtrydig, en de menſchelijke natuur t' eenemaal vyandig en nadeelig. Waarom ſy dan ook meynen, dat noch deſſelfs water bequaam is om te drinken, noch dat iets van het geene deſelve voortbrengd ſuyver is, of hen dienſtig ; om dat deſelve noch door een gemeene geeſt worden gevoed, noch eenig voedſel ontfangen, 't welk met het onſe eenige overeenkomſt of gemeynſchap heeft; maar ſelf de lucht, welke alle andere dingen voed en onderhoud , is hen ſchadelijk, als zynde hen van geen gebruyk, ja hunnen aart teegenſtrydig, ſoo in hun oorſprong, als geduurende hun leeven. Ook moet men ſich daar over niet verwonderen , dat deeſe menſchen ſich ſoo vreemd en afkeerig houden van alle Zee-dieren , en deſelve onbequaam achten om met hun bloed en leevensgeeſten vermengd te worden : daar ſy ſelf de Zeevaarende lieden niet verweerdigen aan te ſpreeken, wanneer ſy hen te gemoet komen , om dat deeſe menſchen hun koſt by de Zee ſoeken.

III. Wanneer deeſe reedenen goed gekeurd en gepreeſen waaren , voegde Sylla , aangaande de Pythagoriſe Wijsgeeren , het volgende daar noch by ; dat deſelve wel van offerhanden proefden, en Gode ook Drank-offeren offerden ; doch dat noyt eenige vis wierd geofferd, of in eenige Gods-dienſt pligt wierd gebruykt. Ook hebben de Ouden , tot op deeſen dag toe , dit altijd naauwkeuriglijk onderhouden, dat ſy noyt een offerdier ſlagteden , ten zy het eerſt door teekenen ſijn ſlagting ſcheen toe te ſtemmen. Soo naauw hebben ſy ſich gewacht van alle onrechtveerdigheid in het dood-ſlaan van dieren.

IIII. Ik, wanneer ſy geeyndigd hadden te ſpreeken, ſeyde, veele Wijsgeeren en ongeletterde menſchen kampen heevig voor de Zee teegen de Ægyptenaars, als welke het daar voorhouden , dat deſelve door veel gerijf ons leeven gemaklijker , ſoeter, en luſtiger gemaakt heeft; en dat de Pythagoriſe Wijsgeeren ſich daarom van het viseeten onthouden, om dat deſelve van een geheel vreemden aart en herkomſt zyn. Maar dit ſeggen is belagchelyk en ongerymd, want het ſoude waarlijk onmenſchlyk zyn, en niet verſchillende van het doen der Eenoogige Reuſen, dat ſy de overige dieren, tot vergelding van hunne maagſchap en bloedverwantſchap, ſouden kooken, eeten, en verteeren. Ook word 'er verhaald dat Pythagoras eens een geheele vangſt van viſſen heeft gekoft, en dat hy alle die gevangen waaren weeder liet ſwemmen, en ſulks niet

Digitized by Google

om dat hy deſelve als vreemd en vyandig verachtte en verwaarlooſde, maar hy betaalde der ſelver losgeld, als of het ſijne vrienden en bekenden waaren. Derhalven doed ons de ſachtſinnigheid en beleefdheid deeſer menſchen geheel het teegendeel vermoeden, dat ſy, namelyk, ſich inſonderheid van de Zeeſchepſelen hebben onthouden, om dat ſy trachteden de gerechtigheid te overdenken, en door de oeffening te leeren; dewyl alle andere dieren, door eenig quaad doen, eenigermaate den menſchen reeden geeven om hen te dooden, daar in teegendeel de viſſen ons noyt eenig ongelyk of quaad doen. Want doch de menſchen, door de meenigte land dieren gedrukt en geplaagd zynde, zijn genoodſaakt geworden op hen aan te vallen, en hen te dooden: want, om nu geene andere dieren op te haalen, indien alle menſchen ſich alleen onthouden hadden van Konynen en Hoenderen te eeten, in korte tyd ſoud'er ſoo een groote meenigte van deeſe beeſten geweeſt hebben, dat men geen eene ſtad ſoude hebben konnen bewoonen, geen vrugt ter weereld nuttigen. Dus ſeyde Plutarchus. Tot dit laatſte kan ook gebracht worden het ſeggen van Moſes Deut. 7: 22. En de Heere uwe God ſal deeſe volken allengskens voor u lieder aangeſicht uytwerpen: haaſtelijk ſult gyſe niet mogen te niete doen, op dat het wild des velds niet teegen u vermeenigvuldige.

Hoewel het nu ſeeker en bekend is / dat de viſſen den menſchen ſoo goed en bequaam voedſel niet verſchaffen / als wel de meeſte land dieren / die onder ons in gebruyk zyn; echter leerd de ervaarenheid / dat door de gewoonte (welke als een tweede natuur is) de viſſen niet onbequaam zyn om des menſchen leeven te onderhouden: want de Weereld beſchryvers verhaalen / dat in de Noordſe Landen / en elders / menſchen gevonden worden / die by na geen ander voedſel / dan viſſen / gebruyken. Diodoor van Sicilien, verhaald / in het 3. Boek van ſijne Boekzaal der geſchiedeniſſen, van Æthiopiſe *Ichthyophagi*, of vis-eeters, dewelke buyten de Arabiſe Golf ſich onthouden; ſeggende / dat ſy geheel naakt loopen, dat ſy vrouwen en kinderen gemeen hebben, en, het geen aanmerkelijk is / noyt dorſt hebben, nog eenige hertstogten onderworpen zyn, dat ſy met de Zeehonden, eeven als met menſchen, ſeer gemeenſaam omgaan. Deeſe menſchen, door een noodſchiklijk lot, uyt bewoonbaare plaatſen, in deeſe wilderniſſen verbannen zynde, leeven overvloediglijk van de visvangſt; en bekommeren ſig niet om eenig ſappiger voedſel te ſoeken: want dewyl ſy de vis eeten terwyl ſy noch vochtig is, en weynig van raauw verſchild, ſoo hebben ſy ſoo weynig gebrek van drank, dat ſy ſelf niet de minſte kenniſſe daar van hebben.

II. PLAATS. *Deut:* 8: 9.

Een land welkers ſteenen yſer zyn, en uyt welkers Bergen gy koper uyt houwen ſult.

Beklagchelijk is (na het getuygnis van Ulyſſes Aldrovandus, in het eerſte boek van ſijn oeffenkamer der Bergſtoffen) het gevoelen van die geenen / dewelke meynen dat in het beginſel des weerelds alle de bergſtoffen en ſteenen ſoodaanig zyn geſchaapen / gelijk deſelve nu ter tijd uyt de Mynen gehaald worden / en dat deſelve geenſins dagelijks worden voortgebracht: want men ondervind dat de oude buyſen en loopgraaven in de Mynen / dewelke eertijds door de bergwerkers wijd en ruym genoeg zyn gedolven / nu weder ſoodaanig zyn vernaauwd / dat 'er gansch geen doorkomen aan is.

Veelen ſtellen vaſt dat de bergſtoffen ontſtaan uyt een vermenging van ſwavel en quikſilver. Het goud word voor het ſuyverſte van allen gehouden / als zynde voortgebracht door een langduurige en ſeer gemaatigde kooking in de ingewanden der aarde / en verhalven ook het volmaakſte: doch alle de andere bergſtoffen zyn niet ſoo bewrocht of volmaakt.

Doch Ulyſſes Aldrovandus verwerpt / op de bovenaangehaalde plaats dit gevoelen / als een beuſelaarye van de Stofſcheyders; om dat wy, ſegd hy / ondervonden hebben, dat in ſommige Mynen goud en ſilver word voortgebragt, in welke niet het minſte deeltje ſwavel of quikſilver gevonden word. Hy ſteld dan dat de bergſtoffen worden voortgebracht uyt verſcheydene dampen en uytwaaſemingen / van welke ſoo veele verſcheydene ſoorten zyn / als 'er ſaaken zyn uyt welke ſy uytwaaſſemen: want die dampen tuſſchen de ſcheuren en ſpleeten der ſteenen (gelijk ook in onſe voor handen zynde plaatſe word te kennen gegeeven) of der aarddeelen, ontſangen zynde / en aldaar door de koude geſtremd en verdikt zijnde / worden eyndelijk in de eene of de andere bergſtoffe veranderd / na dat ſy uyt deeſe of geene ſtoffe zyn op gedampt. En hier uyt mag men beſluyten dat het gevoelen van Agricola te verwerpen is / dewelke gemeynd heeft dat de bergſtoffen niet uyt dampen, maar uyt eenige vochtige ſappen worden voortgebracht; daar nochtans de ervaarenheid / door een geſtadige waarneeming bekrachtigd / ons leerd dat 'er ſommige draaden / ſoo dun als de allerfijnſte hoofdhayren / in de goud en ſilvermynen worden gevonden / dewelke klaarlijk doen ſien dat ſy uyt eenige damp / en niet uyt eenige vocht / zyn gegroeyd. Ja den geleerden Scaliger, in de 102. ſijner oefeningen / ſchijnd dit noch klaarder vaſt te ſtellen / wanneer hy ſegd / dat het goud 't welk in Hongaryen word voortgebracht / de gedaante heeft van draaden, wanneer het uyt de Mijnen gehaald word.

Dat ook de ſteenen (van welke in deeſe plaats uytdruklijk gewag gemaakt word) ook iets toebrengen / kan men hier uyt giſſen / om dat wanneer de ſteenen in eenige Myn-aderen veranderen / deſelve ook in het toekomende ſoodanige bergſtoffen niet meer uytleeveren / als te vooren daar uytgegraaven wierden.

Ik houde het daar voor / dat de bergſtoffen ontſtaan uyt een beweeging der onderaardſe hitte / door dewelke de ſtoflijke deeltjes / van malkanderen verſchillende in grootte / gedaante / plaatſing / en beweeging &c. ook op verſcheydene wijzen worden geſchikt / en vereenigd. De ſtoffe derſelven ſchijnd my toe te beſtaan uyt veelerley dampen / uytwaaſſemingen / en affijpelingen; byna op deſelve wijze / op welke in onſe lighaamen / uyt de verſcheydene deelen van ons voedſel / door middel van de warmte / bloed / zaad / vleeſ / piſſe / ſpeekſel / vet / aderen / ſenuwen / beenderen / hayren &c. worden voortgebracht / welker aller aanwas en voeding word volbracht door een ſeekere dauw en dampen / dewelke aan alle kanten op verſcheydene wijzen worden veroorſaakt.

De bergſtoffen verſchillen hier in van de ſteenen dewelke verſmolten worden / dat de eerſten / geſmolten en gegooten zijnde / weder in haar voorige vorm herſteld worden / daar in teegendeel de ſteenen / geſmolten zynde / hun eygen geſtalte en weeſen verlieſen.

De reuken der bergſtoffen zijn geweldig droog / waarom deſelve goed zijn teegen loopende oogen / doch ſy zijn ſeer ſchadelijk en verderflijk voor de borſt en deſſelfs ingewanden. Dit blykt genoegſaam uyt het doen der arbeyders / dewelke in deſelve werken / en bergſtoffen gieten: want deeſe ſluyten hun mond en neusgaaten met twee of drie dubbelde laakene lappen / op dat ſy door de reuk der bergſtoffen niet beſmet / en met de eene of de andere ſiekte bevangen worden.

De Mijnſtoffen / en de dieren zyn ſeer teegenſtrydig van aart; want de eerſten ſpreyden eenige dampen en waaſſemen van ſich dewelke den dierlyken geeſten ſeer ſchaadelijk zyn; ter plaatſen daar men aderen heeft van bergſtoffen / daar groeyen geen kruyden noch planten / noch eenige dieren onthouden ſich aldaar; ja! in

de Mynen wierden doorgaans de beenen der arbeyders bedorven.

Onder de ſoorten der Metaalen of bergſtoffen worden opgeteld / Goud, Silver, Koper, Berg-koper, of Latoen ('t welk de goudverwe na op komende oudtyds in ſeer groote waerde gehouden wierd) Yſer, Lood, Tin, Antimonie, en Quikſilver.

In onſe voor handen zijnde text komt ons voor eerſt Yſer voor. Wat het yſer belangd / het ſelve heeft eenige ſtoffe in ſich / 't welk [illegible] kan verbrand worden; want men ſiet in de ovens en ſmitſen / alwaar het yſer tot klompen word geſmeed / dat 'er eenige dampen uyt het yſer uytwaaſſemen / dewelke veranderd worden in die [illegible] / dewelke aan de muuren en balken der winkels blyven hangen / en deeſe ſtoffe is van de natuur niet ſulk een ſterkte begaafd / dat het ſelve door een groot geweld van vuur niet verteerd kan worden.

Hoewel nu de Natuur het yſer een groote hardigheid heeft gegeeven / ſoo heeft niet te min deſelve Natuur ook water voortgebracht / 't welk het yſer ſonder eenige moeyte opeet en verteerd; dusdaanigen putwater heeft men in de put Cepuſium, te Smolnitz, en van den ſelven aart is de vloed Styx / een Rivier by het vermaarde Tempe in Theſſalien: want dit water kan men niet lang in yſere vaten bewaaren / of het eet daar door / en loopt 'er uyt; ſie by Ulyſſes Aldrovandus, in deſſelfs Oefenkamer der Berg-ſtoffen. Het yſer is den roeſt onderworpen / door de welke het ſelve / by verloop van tyd / t' eenemaal verteerd word. Maar men ſoude mogen vraagen / waar het van daan komt / dat het yſer door water ſoo lichtlyk aan het roeſten geraakt?

Hier op diend ten antwoord / dat / myns bedunkens / hier van de volgende reeden kan gegeeven worden: dat / namelijk / het water in de openingen van het yſer indringd / en aldaar / door de warmte wyder uytgebreyd en verdund zynde / grooter ruymte van nooden heeft / dat het derhalven de kleyne yſerdeeltjes aan alle kanten van malkander los maakt / en na buyten na het oppervlak des yſers uytdrijfd. Het goud in teegendeel is geen roeſt onderworpen / om dat het ſelve heel vaſt en dicht zynde / geen water in ſijne openingen kan ontfangen / noch deſſelfs deeltjes ſoo licht van malkanderen konnen geſcheyden worden; want het goud is ganſch niet breekelyk: maar kan heel lang getrokken worden.

Men ſegd dat in Hongaryen / ontrent de ſtad Smolnitz een fonteyn is / in welke het yſer / 't geen daar in geworpen word / in koper veranderd word. Ook dat / wanneer men het yſer werpt in water waar in vitriool gedaan is / een roodachtig ſtof aan het ſelve blyfd hangen / 't welk / door vuur vloeyende gemaakt zynde / koper word. In de tweede plaatſe word in onſe text gewag gemaakt van koper, 't welk de Iſraëliten uyt de Bergen ſouden uythouwen. Want / gelijk andere bergſtoffen / ſoo werd ook het koper dikwils in de ſteenen ſelf / als in deſelve gegroeyd / en alſins met deſelve vermengd zynde / gebonden; ſoo dat (na het getuygeniſſe van Ulyſſes Aldrovandus, en anderen) ſomtijds ſteentjes uytgegraaven worden gelijk als knikkers / zynde hard en ſwaar / als zijnde van ſandjes te ſaamen gegroeyd / der ſelver buytenſte huyd is asverwig / doch van een gebrooken zijnde blinken ſy als ſilver / en uyt deſelve word door kracht van vuur ſomtijds koper / en ook ſomtijds wel ſilver / getrokken. De bergſtoffen van worden gemeenlijk onder in de bergen voortgebracht (dewelke den meeſten tijd ſteenachtig zijn) en wel inſonderheid in de ſpleeten en reeten der bergen ſelve / en in der ſelver ſteenen en rotzen: waar op in onſe text geoogd word / wanneer het Land Canaan deswegen word aangepreeſen / dat deſſelfs ſteenen ſouden yſer zyn; dat is / yſerachtig, onder welke yſer ſoude vermengd zyn / en dat ſy uyt deſſelfs bergen koper ſouden uythouwen.

Het koper is (na het getuygeniſſe van Plinius, in het 34 Boek ſijner Natuurlijke Geſchiedeniſſen, aan het 9. Hoofdſtuk) van de Natuur ingeſchaapen / dat het / wanneer daar een groote koude overkomt / beter en raſſer aan het ſmelten raakt / doch dat het geen groot geweld van vlammen kan verdraagen / want dat het dan geheel verbrand word. Daar zyn 'er / dewelke ſeggen / dat dit het allerbeſte water is / 't welk langen tyd in eenig koper vat geſtaan hebbende / het ſelve niet bevlekt. &c.

Om dat in deeſe plaatſe gewag gemaakt word van ſteenen, ſal ik hier noch iets byvoegen van den wonderlyken aart der dingen / dewelke in ſteenen veranderd worden. Onder andere verhaald ook Ulyſſes Aldrovandus (in ſijn Oefenkamer der bergſtoffen het 4 Boek / 62. Hoofdſtuk) dat 'er plaatſen zijn in welke geheele beeſten, en ook menſchen, in hun oude gedaante / en ſonder eenige vermindering / in ſteenen zyn veranderd. Hy bewyſd ook op de gemelde plaatſe door verſcheydene voorbeelden / dat de planten / en allerley andere lighaamen / door de werking der Natuur / tot een ſteenachtige hardigheid konnen gebracht worden. Hy verhaald van rivieren en beeken / in welke houten paalen geſonken zijnde / in de tijd van een maand tot ſteenen worden / doch echter hun voorige gedaante en uyterlijk aanſien behoudende. Men meend dat dit veroorſaakt word / door een ſeekere ſteen-maakende vocht / dewelke de lighaamen / die dus moeten veranderd worden / aan alle kanten doordringd. Dus word de vocht / welke uyt de voegſelen en aderen der ſteenkuylen loopt / eer dat ſy noch nedervald / of na dat ſy alreede needergeſyypeld is / allenskens verdikt tot ſteen keegels / 't welk ik ſelve in grote hollen en bergkuylen / en ook elders / meermaalen geſien en waargenomen heb. Anderen weederom meynen / dat deeſe ſteenmaking tot ſteenen ontſtaat door de werking van de geeſt van ſout; gelijk men ſomtijds wel ſiet dat uyt het ſiltige Zeewater / en des ſelfs ſchuym / te ſaamen gekleefd met allerley kleyne vuyligheden / veele ſteentjes groeyen. Dus heeft Avicenna getuygd ſijn gevoelen te weeſen / dat ſomtijds geheele dieren in ſteenen / en wel ſoute ſteenen, worden veranderd. Hier van daan verhaald ook Aldrovandus, op de gemelde plaatſe / dat den Oudvader Auguſtyn, in het optellen van de ſeldſaamheden en wonderen der Heylige Schriften / geſegd heeft / dat de verandering van Lots Huysvrouwe in een Soutpilaar, ten deele geſchied is door een werking welke de kracht der natuure te boven gaat / en ten deele volgens de gewoone ordre van de natuur; om dat een ſiltige vocht / uyt verborgene onderaardſe deelen / na buyten / en den omtrek van dat lighaam gedreeven zijnde / door deſſelfs droogte ſoo een ſteenagtige hardigheid aan dit lighaam heeft toegebracht; omtrent welke ſaak ik een yder ſijn oordeel vry laate: doch wat my belangd / ik wil liever deeſe geheele geſchiedenis toeſchrijven aan de Godlijke ſtraffe, door een wonderwerk uytgevoerd / dan aan de werking van de natuur. Hoewel 'er in oude tijden ſommigen geweeſt zijn (en ook noch te deeſer tijd worden 'er gevonden / dewelke daar meede overeenkomen) dewelke meynden dat de meeſte dingen / dewelke in het Boek der Schepping gevonden worden / en wel byſonderlijk in de geſchiedenis van de Schepping en val der menſchen / niet ſoodaanig gebeurd zijn / gelijk ſy daar verhaald worden / noch dat men de waarheid van die geſchiedeniſſen niet behoefd te ſterken / maar tot byſpreuken, en oneygentlijke ſpreekwijſen ſijn toevlucht moet neemen / om die dingen wel te verſtaan. Gelijk ook anderen de verborgenheden van het Euangelium niet na de letter opneemen / maar oneygentlijk verklaaren / en dus de Heylige Schrift na hun welgevallen verdraayen.

Digitized by Google

III. PLAATS. *Deut*: 12: 23.

Alleen houdet vaſt dat gy het bloed niet eetet: want het bloed is de ziele: daarom ſult gy de ziele met het vlees niet eeten.

HIer is de vraage, hoe het bloed is de ziele der Beeſten?

Het ſelve vindmen ook Geneſ: 9: 4. Doch het vleeſch met ſijne ziele, (dat is) ſijn bloed, ſult gy niet eeten. Maar Levit. 17: 11. vindmen het eenigſins anders; want daar word geſegd, dat de ziele van alle vlees in het bloed is; de ſin komd al op een uyt. Op wat wijze nu het bloed de ziel is, of de ziele in het bloed is, kan op de volgende wijze worden uytgelegd. Dat naamelijk het woord ziele ('t welk ons meenigmaal in de Schriftuure voorkomd) worde genomen voor het leeven, 't welk dan geſegd word het bloed te zijn, of in het bloed te zijn; van weegen de leevendige en dierlijke geeſten, dewelke zijn werktuygen der ziele, en voertuygen van deſſelfs krachten, en uyt het bloed uytwaſſemen, maar niet dat het bloed eygentlijk het leeven of de ziele zy. Want, na het getuygeniſſe van Caſſiodorus, word de ziele, om dat ſy onſterflijk is, te recht van de Latijnen geheeten Anima, als of het waare ἀνάιμα Anaima, dat is, ſeer van bloed verſchillende, dewijl het vaſt en ſeeker is dat deſelve, ook na na de dood des lighaams, een volkomene ſelfſtandigheid is. Hoewel anderen meynen dat deſelve daarom *anima* ziele, geheeten word, om dat ſy de ſelfſtandigheid haares lighaams bezield en leevendig maakt; of van het Griekſe woord ἄνεμος, de wind, om dat haare vlugge gedachten, even gelijk de wind, door een ſnelle beweeging alles doorloopt en doorſweefd.

Den Heyligen Auguſtijn, in het ſesde ſtuk ſijner werken, en in ſijn 2 Boek teegen de Teegenſtreevers van de wet en de Propheeten, aan het 6 Hoofdſtuk, antwoord op de volgende wyze. Syn Teegenſtreever had hem teegengeworpen. Moſes heeft alle hoop van een toekomende opſtanding in de menſchen uytgedoofd, dewijl hy ſegd dat de ziele ſterven kan, wanneer hy ſteld dat deſelve het bloed is. En hier op (ſegd Auguſtijn) tracht hy, door reedenkavelingen, met veel moeyte te toonen, dat het bloed de ziele niet is, maar de man ſloofd ſich te vergeefs uyt in een ſaak die ſoo klaar is, om dat hy de Wet niet verſtaat. Want op deſelve wyze word 'er geſegd; de ziele van alle vlees is deſſelfs bloed, als 'er elders geſegd word; de ſteenrotze was Chriſtus. Niet om dat het waarlijk ſoo was, maar om dat dit hier door beteekend wierd. En de wet heeft ook niet te onrecht, of te vergeefs, dus door het bloed de ziele willen beteekenen, naamelijk een onſichtbaare ſaak door iets dat ſichtbaar is. 't Is niet anders dan om dat, gelijk het bloed, in alle de aderen door het ganſche lighaam verſpreyd zynde, in ons lighaam ſich meer dan alle andere ſappen mededeeld, ſoo dat, waar ook iemand een quetſuur word toegebracht, daar geen andere vocht, maar het bloed voor den dag komt; ſoo ook onſe ziele, om dat ſy alles waar uyt wy beſtaan te booven gaat (doch op een onſichtbaare wijze) word nergens beeter door beteekend dan door het bloed, 't welk alles waar uyt wy ſichtbaarlijk beſtaan te booven gaat. Dus ſprak Auguſtijn, dewelke meynde dat het bloed de Ziele word geheeten by Overnaaming, om dat het een teeken is van de ziele.

Wy ſeggen voorders dat het bloed de ziele niet is, om dat de ziele is de form (*forma*) van een leevendig lighaam; doch een lighaam kan de form niet zijn van een lighaam. Want de form en de ſtoffe zijn deelen van een ſaak, als deſſelfs beginſels, maar geen deelen van deſſelfs hoegrootheid. Derhalven worden de dingen, in opſicht van haar geheel, te ſaamengeſteld uyt de ſtoffe en de form, en deeſe, voor ſoo verre ſy de ſtoffe en form zijn, konnen van malkander niet afgeſcheyden worden. Evenwel word het bloed de ziele geheeten, of de ziele geſegd in het bloed te zyn.

1. Om dat het bloed is het voedſel der dieren; en derhalven, dewijl hun leeven door middel der voeding word onderhouden, ſoo ſchijnd het niet ongerymd te weeſen, dat men ſegge dat de ziele (dat is het leeven) van het vlees, in het bloed is, dat is, door het bloed word onderhouden.

2. Het bloed geefd niet alleen het lighaam voedſel, maar ook de natuurlijke warmte krijg (na het ſeggen van Galenus) in het ſelve haar geduurſaamheid, om dat het ſelve de natuurlijke warmte van die dingen, dewelke met bloed voorſien zyn, koeſterd en onderhoud: waarom deſelve, wanneer ſy overbloedig veel bloed quyt geworden zijn, ſeer verkouden. Het is nu ten uyterſte bekend dat de wortel van het leeven der dieren beſtaat in de natuurlijke warmte en vochtigheid.

3. Uyt het bloed hebben alle de geeſten hun herkomſt, dewelke gewoonlijk natuurlijke, leevendige, en dierlijke geheeten worden (hoewel deeſe geeſten, mijnes oordeels, van malkanderen niet verſchillen in aart of ſoort, maar alleen in fijnheid, trappen van warmte, en voortreflijkheid) welke geeſten zyn de onmiddelijke en naaſte werktuygen, waar door de zielen der leevendige dingen hunne natuurlijke, leevendige, en dierlijke bequaamheden oefenen en werkſtellig maaken. Want de voornoemde lighaamlijke geeſten zyn, ſelfs in den menſch, de naaſte werktuygen, waar door de voeding, voortteeling, aangroeying, alle de ſinnen, alle ſoo vrywillige als van ſelfs komende beweegingen, gemoedsneygingen, natuurlijke geneygdheeden, en alle leevendige daaden, ſoo veele als 'er zyn mogen, worden uytgewrocht. Want alle werking is, of een beweeging, of een bevatting en oordeeling van een beweeging, doch de beweeging geſchied lichtelijk in een ſeer fijn en dun lighaam. Ec: Hier van daan word ſoo een geeſt van de Natuur- en Geneeskundigen te recht beſchreeven, dat het is een allerdunſt, allerfijnſt, warm, en allerſuyverſt lighaam, voortgebracht uyt het allerdunſte en minſt vermengde deel des bloeds, zynde als de band der vereeniging tuſſen ziel en lighaam, en een werktuyg ten uyterſten noodſaaklijk tot het uytvoeren van allerley werkingen. En ſy ſtellen vaſt dat de levendige geeſten worden voortgebracht uyt de ſuyverſte en fijnſte deelen des bloeds (of de natuurlijke geeſten die na het herte loopen) en uyt de Lucht, dewelke door middel van de ademhaaling, en de verwijding der bloedaderen, word ingetrokken, welke beyde in de ſlinker holligheid van het herte worden vermengd en bewrocht, van alle quaade dampen en overtolligheden geſuyverd, en dus tot een allerfijnſt en allerſuyverſt, ja! byna hemels lighaam gemaakt worden.

Hierom dan, wanneer de geeſten te gelijk met het bloed zijn uytgeſtort, of verſtikt, of op eenige andere wyze uytgebluſt, ſoo moeten niet alleen de beeſten, maar ook ſelf de menſchen noodſaaklijk ſterven. Ja ook, na dat lighaamlijke geeſten of wel of quaalijk geſteld zijn, ſoo worden ook de leevendige en dierlijke werkingen alle of bedorven of verbeeterd, en men ſiet dat deſelve wel of quaalijk worden uytgewrocht.

Maar tot een goede en natuurlijke geſteldheid der geeſten word al veel vereyſt.

I. Het is noodig dat ſy maatiglijk warm zyn.

II. Sy moeten ſeer dun en fijn weeſen: waarom dan de Alwyſe Schepper van alles ontelbaare bogten en vlechtingen der bloed-vaten in de herſſenen geplaatſt heeft, op dat de leevens geeſten door de ongevoelijke mondjes der kleyne bloedvaatjes mochten geſift worden, en doch wel dun en fyn in de herſſenen komen, en van al het bloed uyt de bloedvaten geſuyverd zyn.

III. Sy moeten ſeer ſuyver, helder, en doorſchynende zyn. Om deeſe reeden worden de dierlyke geeſten voortgebracht uyt de leevendige geeſten / dewelke van al het bloed uyt de bloedvaten zyn afgeſcheyden / en alreede in de herſſenen / welke byna gansch geen verwe hebben / ontfangen zyn / en worden aldaar noch verder bewrocht: want het is te gelooven dat hier het ſelve gebeurd / 't geen men in het vuur gewaar word / 't welk hoe het in de vlam meer van den rook word afgeſcheyden / hoe het ook helderder en doorſchynender word.

IV. Sy moeten ſeer overvloedig zyn. Hierom zyn de herſſenen heel ruym / ſeer ſacht / en met ontelbaare openingen en holligheden voorſien / en by na ontallyke bloedvaten loopen in deſelve uyt.

V. Eyndelyk moeten ſy in de herſſenen hunne natuurlijke beweeging hebben. Hier van daan ſiet men dat ſulke menſchen meeſt van verſtand voorſien zyn / welker herſſenkameren het beſte geſchikt en gevormd zyn / ſoo dat de geeſten in deſelve ſich vrylyk konnen beweegen / en bewoogen worden: ook die geenen welker geeſten heel fyn / dun / en ſuyver zyn (dewelke ligtlyk op allerley / ſelf de minſte / beweeging worden aangedaan / ſoo dat ſy ook die dingen verſtaan dewelke heel ſchel en ſcherp van klank zyn / of ook die duyſter en bedompt zyn: want de mieren en byen ſien veel kleynder dingen dan wy / en ſy kunnen naauwkeuriglyk niet hun geſicht onderſcheyden / 't welk voor ons t' eenemaal verborgen is / en ſulks om de meerder fynheid van hunne geeſten) en dewelke niet worden afgebrooken door tuſſen beyden vliegende rook of vuyle dampen.

Eevenwel de geeſten moeten niet al te dun en fyn zyn / anderſſins waaſſemen ſy om hunne ligtheid al te ſchielyk uyt / en ſy ontbreeken eer dat ſy aan die geenen / dewelke op hen volgen / hunne lydingen en aandoeningen konnen mededeylen. Het ſelve gebeurd ook aan die menſchen welke kleyn van geheugenis zyn / gelyk ook aan de ſulken welker lighaam al te veel openingen heeft / en welker huyd al te dun is.

Dat nu door middel van de warmte de deeltjes der ſtoffe een groote fynheid en dunheid word bygeſet / ſulks blykt in het licht, 't welk de doorſchynende lighaamen met de uyterſte ſnelheid doordringd; ook in het vuur / 't welk allerley lighaamen / ſelf de allervaſtſte / op het innigſte doorloopt en aandoed / en dikwils wel ſonder eenige merkelyke verandering van die dingen welke daar door zyn warm gemaakt. Het ſelve is ook openbaar in die lighaamtjes / door welke de werktuygen van onſe reuk en gehoor worden aangedaan: het geluyd van een ſtem kan een tuſſen beyden ſtaande muur niet beletten te hooren; desgelyks belet een muur de trekking van den Zeylſteen niet. &c:

Wanneer de natuurlyke geſteldheid der dierlyke geeſten op eenige wyze word geſchonden / ſoo worden ook noodſaaklyk de dierlyke werkingen / dewelke door deſelven / als hun eygen werktuyg / moeten te weeg gebracht worden / bedorven. Want / ſoo de geeſten al te hittig en brandig zyn / ſy veroorſaaken ſlaaploosheid en raaskallingen. In teegendeel al te koude geeſten maakt alle de dierlyke werkingen plomp / en veroorſaakt malligheid / dommigheid / en ſottigheid.

Indien de geeſten al te dik zyn / ſoo worden de werkingen der dieren loomer en vadſiger; en hier van daan komt het / dat de inwoonderen van ſommige landen / om de dunheid der Lucht / en fynheid hunner leevensgeeſten / vernuftiger en ſcherpſinniger zyn / dan in andere landſchappen.

Wanneer 'er een doffe en neevelachtige damp hangd / welke eensdeels door de inwendige ſappen / anderdeels door de uytwendige lucht / den herſſenen word mede gedeeld / en met de dierlyke geeſten vermengd / dan ſalmen gewaar worden / dat de menſchen niet ſoo luſtig en wakker als anderſſins / maar eenigſins droevig zyn.

Wanneer de dierlyke geeſten al te ſeer bewoogen worden door gramſchap / blydſchap / ſchrik / of andere gemoedsbeweegingen / of door dampen dewelke uyt de beneedenſte deelen opſtygen / of in het hoofd ſelve door eenige verrotte en vuyle ſappen / gelyk wanneer de vlieſen bedorven worden; of door de ziele / door het rondomdraaijen en beweegen van het lighaam / of het aanſien van dingen die dus bewoogen worden / of door een val / een ſlag op het bekkeneel / ſwaare pyn / een ongemaatigde hitte van de herſſenen &c: wanneer ſy / ſeg ik / door een van deeſe toevallen worden gaande gemaakt / en door een ongeſchikte beweeging aan het hollen raaken / ſoo ontſtaat daar duyſeligheid des hoofds / raaskalling / en veele andere ſwaare toevallen.

Wy beſluyten derhalven / dat het bloed word geheeten de ziele der leevendige dieren / niet alleen als des ſelfs onderwerp, voor ſoo verre de ziele in het bloed is / gelyk ook in de overige deelen van het bezielde lighaam: maar ook / om dat de ziele op eene byſondere wyze in het bloed is / ſoo dat in het ſelve / gelyk ook in het herte / en de edelſte deelen des lighaams / inſonderheid bewaard word de natuurlyke warmte / en dus ook de geeſten / en het leeven ſelve / 't welk natuurlyker wyze ſonder deſelve niet beſtaan kan

Hierom is het gebrek van natuurlyke warmte een teeken van den Ouderdom, en veroorſaakt de natuurlyke dood / om welke reeden wy dan leeſen dat aan David, wanneer hy nu al oud geworden was / een heel goeden raad gegeeven wierd. 1 Kon: 1: 1: 2. De Koning David nu was oud, wel bedaagd: en ſy dekten hem met kleederen doch hy kreeg geen warmte. Toen ſeyden ſijne knechten tot hem; laatſe mynen Heere den Koning eene jonge dochter, een maagd, ſoeken, die voor het aangeſicht des Konings ſtaa, en hem koeſtere. en ſy ſlaape in uwe ſchoot, dat myn Heere de Koning warm worde.

Wanneer iemand wel met kleederen gedekt is / en eevenwel niet warm word / 't is een teeken van een groot gebrek van natuurlyke warmte / om dat de kleederen niet verwarmen door een daadelijke warmte, en die hen eygen is / gelyk het vuur / noch door een warmte des vermogens, gelyk de geneesmiddelen / dewelke door een inwendige en daadelyke warmte moet verwekt en tot werking gebracht worden; maar alleen door een weederhouding / en eenigſinſe weederſtuyting van onſe natuurlyke warmte / waaſſemd 'er altyd iets dampigs en warms uyt onſe lighaamen / 't welk Galenus een warm uytvloeyſel noemd; dit weerhouden de kleederen waar meede wy ons dekken / en doen het ſelve / omtrent onſe huyd verdubbeld en vermeenigvuldigd zynde / daar verblyven / en dus verwarmen ſy ons; behalven dat ſy ook de uytwendige koude afkeeren / gelyk ook de huyſen / muuren / daken &c:

Wanneer dan het lighaam door het opleggen van kleederen niet verwarmd word / daar van kan geen andere reeden weeſen / dan dat 'er geen warme uytvloeyſels zyn / 't welk in een oud man, die noch met eenige ſchrik beſet is / noch wiens leeden verkoud of verſtyfd zyn / noch die met eenige andere quaal / teegen de natuur ſtrydende / gequeld is / een teeken is van de uyterſte ſwakheid der leevendige warmte. Wanneer nu David met ſoo een gebrek van natuurlyke warmte geplaagd was / daar konde voor hem geen heylſaamer raad worden bedacht / dan deeſe welke van ſijne knechten wierd uytgevonden / wanneer ſy eene jonge maagd voor hem opſochten / dewelke in ſijn ſchoot en armen

ſlaa-

ſlaapen mocht. Deeſe hebben hem ſeekerlijk veel beeter raad gegeeven / dan of ſy hem een groote ſwaarte van dekkleederen op het lijf gelaaden hadden / of dat ſy ſijn bed met vuur hadden warm gemaakt / of dat ſy den ouden man geheel in warme doeken hadden gezwachteld / of met warme olyen geſalfd en geſtreeken / of ook met moſtaardpappen / of roodmaakende plaaſters (rubrificantia). Want daar geen warmte ſoo overeenkomende met onſe natuurlijke warmte is / of kan bedacht worden / als die gevonden word in het lighaam van een knechtje of jonge dochtertje; want deſelve is menſchelyk / en van weegen hunne jaaren ſterk en krachtig.

Het is een oud en gemeen gevoelen / dat 'er een eenige ziele of geeſt is van de geheele weereld, maar door God alles in allen werkt, alles leevendig maakt, en allen leevendigen ſchepſelen het leeven, den adem, en alle dingen geefd, dewijle wy in hem zijn, en leeven, en bewoogen worden. Act: 17: 25, 28. 1 Cor: 12: 6. Nehem: 9: 6. &c.

Deeſe geeſt erkennen ſy dat alleen in de fijne ſtoffe / welke met werktuygen voorſien en wel geſteld is / krachtdaadig en werkſaam is / en bequaam tot de dierlyke werkingen: hoewel deſelve ook over al kan zijn in de ſtoffe / ook tot in het oneyndige uytgebreyd zynde / en op allerley wijze anders en anders geſteld zynde / doch ſonder werking / geheugenis / of eenige openbaaringe ſijns ſelfs / even gelijk in de dood der leevendige dingen. Deeſe ziele der weereld hebben ſommigen ſelf geloofd God te zijn / welken wel aanſtaat het vermaarde ſeggen van den Dichter Virgilius, in het 6 Boek van ſijn Æneïs, aan het 724 vs:

Principio cœlum & terras, camposque liquentes,
Lucentemque globum Lunæ, Titaniaque aſtra,
Spiritus intus alit; totamquè infuſaque per artus,
Mens agitat molem, & magno ſe corpore miſcet:
Inde hominum pecudumque genus, vitæque volantum,
Et quæ marmoreo fert monſtra ſub Æquore pontus.
Igneus eſt illis vigor, & cœleſtis origo
Seminibus.

Dat is /

Voor eerſt is 'er een Geeſt dewelke den hemel, de aarde, de wyde watervakken, de lichtende Maankloot, en de Son en ſterren inwendig voed, in alle de deelen ingeſtort zijnde, beweegd dit ganſche gevaarte, en vermengd ſich door dat groote lighaam; hier van daan komt het geſlacht van menſchen en beeſten, het leeven der vogelen, en alle de gedrochten welke de Zee in haaren boeſem voerd. Deeſe zaaden hebben alle een vuurige kracht, en een hemelſen oorſpong.

En in het 4 Boek van ſijn Landbouw, aan het 220 vs:

Eſſe apibus partem divinæ mentis, & hauſtus
Æthereos dixere; Deum namque ire per omnes
Terraſque tractuſque maris, cœlumque profundum.
Hinc pecudes, armenta, viros, genus omne ferarum,
Quemque ſibi tenues naſcentem arceſſere vitas:
Scilicet huc reddi deinde, ac reſoluta referri
Omnia: nec morti eſſe locum; ſed viva volare
Sideris in numerum, atque alto ſuccedere cælo.

Dat is /

Men heeft geſegd dat de Byen een gedeelte hebben van de Godlijke ziel, en dat ſy van een hemelſe oorſprong waaren; want dat God gaat door de ganſche aarde, door alle de geweſten der Zee, en door den hoogen Hemel. Dat hier van daan het vee, ſoo kleyn als groot, de menſchen, en alle ſoorten van wilde beeſten, elk in hun geboorte, het leeven krygen. Dat ſy ook hier toe weederkeeren, en, wanneer ſy van een geſcheyden worden, daar in weeder ontloſt worden: dat 'er ook geen dood plaats heeft, maar elk leevendig ding opvliegd na de ſterren, en in den hoogen Hemel geplaatſt word.

Met welke woorden hy / na het gevoelen van Plato en de Oude-Wysgeeren / leerd dat de ſtoffe van dit geheel al met een ziel voorſien is / en dat deſelve na de verſcheydene geſteldheid en ſchikking der ſtoffe verſcheydentlijk werkt / gelijk / by voorbeeld / in den menſch ſal ſy / na de maate van deſſelfs gemaatigdheid / of werken of ruſten / nu eens ſinneloos zijn / en dan weeder wijs en verſtandig / in de eene bot en plomp / in den anderen kloekſinnig en vernuftig zyn / &c. En dus meynd hy / dat door de verſcheyden geſchiktheid der ſtoffe in de voortteeling de verſcheydenheid der dieren word voortgebracht / en dat de zielen / dewelke in de ſtoffe verhoolen zijn / door deeſe ſchikking deſſelfs van het vermoogen tot de daad ſelve worden overgebracht. En dit ſchijnd ook het gevoelen te zyn van Thomas Campanella, voor ſoo veel ik heb konnen verſtaan uyt ſijn boek / 't welk hy geſchreeven heeft van het gevoelen der dingen; want dus beſluyt hy in deſſelfs ſlotreeden; de geheele weereld dan is gevoelen, leeven, ziele, lighaam, een beeld van den Allerhoogſten God, geſchaapen tot deſſelfs heerlijkheid, in macht, wijsheid, en liefde: en de weereld is een afbeeldſel, ſchilderye, leevendige Tempel, en boek Gods, in welke hy beſchreeven en afgeſchilderd heeft ſaaken van oneyndige ſchoonheid, welke hy by ſich ſelven heeft uytgevoerd, en waar in hy ſijne eygene denkbeelden en bevattingen heeft uytgedrukt, welke hy heeft opgecierd met leevendige en eenvoudige pronkbeelden in den Hemel, met doode en gemengde op de aarde; maar van allen worden wy tot God opgetrokken, &c.

Die geenen nu de welke willen vaſtſtellen dat 'er eene gemeene geeſt van dit geheel al is / ſeggen / dat / gelyk 'er maar eene ſtoffe is van de ganſche weereld / dewelke over al van deſelve natuur is / doch dewelke echter / na de verſcheydenheid van deſſelfs deelen / veele en verſcheydene lighaamen uytmaakt; ſoo ook een en deſelve geeſt is in alle ſchepſelen / dewelke / na de meenigte en verſcheydenheid der lighaamen / ook veele en verſcheydene bezielde en leevendige lighaamen maakt: gelijk het ſoo in den menſch eene en deſelve ziel is / door welke veele en verſcheydene leeden des lighaams te gelijk leevendig zyn: en gelijk alle de ſtofdeelen / dewelke aan malkander vaſt zijn / geſegd worden een lighaam uyt te maaken / daar in tegendeel die geenen die malkander wel raaken, maar niet aan malkander vaſt gehecht zijn / gehouden worden voor onderſcheydene lighaamen; dat insgelijks alle die geeſten / dewelke dus aan malkander verknocht zijn / dat ſy de beweegingen welke ſy ontfangen hebben / op een ſeekere plaats / gelijk / by voorbeeld / de herſſenen, onderling aan malkanderen meede deelen / een gevoelig onderwerp uytmaaken / maar die geenen welke op deeſe wyze niet aan malkander verknocht en vereenigd zijn, maaken verſcheydene onderwerpen; en dus ontſtaan uyt eene geeſt / dewelke over al verſpreyd is / alle de bezielde onderwerpen.

Andere ſtellen vaſt dat deeſe geeſt, of ziele des weerelds, van God geſchaapen is. Onder deeſen is I: A: Comenius, die het daar voor houd / dat deeſe geeſt deſelve is met die Geeſt, van welke Moſes ſegd Geneſ. 1: 2. En de Geeſt Gods ſweefde op de wateren, 't welk hy tracht te bewyſen / eensdeels uyt de Heylige Schriften / anderdeels uyt de Reeden / en de ondervinding onſer ſinnen / wanneer hy in het 2. Boek ſijner Natuurkunde aldus ſpreekt: Want dat is ſeeker, dat kruyden en dieren, ook ſonder zaad, uyt een vochtige ſtoffe voortkomen; maar van waar dog, bid ik u, komt hen dat leeven, ſoo het niet is van die overal verſpreyde ziele des weerelds? Wy ondervinden dagelijks dat in brood, wijn, water, ja ſelf de Lucht, een leevendigmaakende kracht is voor de geenen die de ſelve nuttigen

Digitized by Google

(ja wy ondervinden dat onſe dierlijke geeſten, door welker middel wy gevoelen en verſtaan, door ons voedſel worden herſteld, en dat ſy komen in de plaats van die geenen welke van tijd tot tijd uytwaaſſemen) ſeg my nu eens, van waar hebben deeſe dingen die leevendigmaakende kracht, ſoo het niet is van die over al verſpreyde ziele? Deeſe geeſt onthoud ſich in de ſtoffe, roerd en beweegd ſich ſelve geſtaadig door alle de ſtoffe, om de ſelve in ſtaat te houden. Want de wijn, en andere dingen, worden bedurven wanneer ſy hun geeſt verlieſen; maar ſoo lang ſy die behouden blyven ſy goed, ja worhoe langer hoe beeter. Dus ſiet men dat wijn, in eenig vaſt en dicht vat onder de aarde of het water bewaard zijnde, noch altijd beeter en geeſtiger word, om dat die geeſt ſich daar in blijfd onthouden en beweegen, waar door de ſtoffe hoe langs hoe meer word t'ondergebracht, en van alle raauwigheid geſuyverd.

Anderen wreder meynen / dat alle geeſten door warmte worden voortgebracht / en wel inſonderheid door de warmte van de Son, namelijk door een enkele beweeging en verdunning van de ſtof-deelen. Ja dat ſelf der beeſten ziele niet anders is / dan een ſeekere geſteldheid en ſchikking van de deelen en werktuygen des lighaams / waar door alle de dieren (den menſch alleen uytgenomen zijnde) ſonder eenige gedachte of verſtand, ('t welk ſelf op de allergeringſte wyze iets ſoude mogen begrypen) even gelijk een uur of radwerk, alle hunne werkingen / ſelve gevoelige en beweegende, te weeg brengen. Sie hier van by Regius, in het tweede Boek ſijner gronden der Natuur-kunde.

Hier uyt ſchijnd te konnen beſlooten worden / dat / aangeſien de kracht der Son / en den invloed der Hemelſe lighaamen / de aarde niet doortrekt dan tot een ſeekere afſtand / men omtrent het middelpunt der aarde / en de plaatſen die ſeer verre van deſſelfs oppervlak zyn afgeleegen / niet anders heeft dan enkele koude / en bygevolg ook een onbeweeglijkheid van alle deelen / dat men daar geen voortbrenging of ondergang heeft van natuurlijke dingen / of eenige verandering in deſelve; dat daar ook gantſch geen onderſcheyd is tuſſen ſaaken en ſaaken / noch eenige werking: om dat alle die dingen afhangen van de beweeging der ſtoflijke deeltjes / welke beweeging de Ondermaanige en beneedenſte lighaamen door de Sterren / en wel byſonder door de Son / word meedegedeeld. De Son dan is als het hert van de ondermaanige weereld; want ſonder de Son ſoude alles dood / log / onbeweeglijk / onvruchtbaar / duyſter / ſwaar / dik / koud / hard / en een aan een gehecht lighaam weeſen / welkers deelen alle van deſelve natuur ſouden zyn; want alle de verſcheydenheeden / aanraakingen / hoedaanigheeden / werkingen / gevoelens &c. der lighaamlijke dingen / komen voort van den invloed der Son / en het vordere Geſternte.

Hier van daan ſiet men dat na de verſcheyden omwendingen en draajingen der Hemelſe lichten / inſonderheid van Son en Maan / na de aarde / na dat ſy deſelve naderen / of daar van afwijken &c. de allergrootſte veranderingen den aardſen lighaamen worden toegebracht. De ervaarenheid heeft ons van lange tyden af geleerd / dat op de Volle, Nieuwe, of Quartier-maan, de merkelijkſte veranderingen van het weeder voorvallen. Het is niemand onbekend wat verwiſſelingen van tyden / wat veranderingen in de natuurlijke dingen / daar ontſtaan op de Evennachtstyden en Sonneſtanden, door de afwijking van de Son na het Noorden of het Zuyden / en door de verlenging of verkorting der dagen.

Hoewel nu de Son op een ſeekere maate en vaſte ordre nu na het Zuyden / en dan na het Noorden / afwijkt / waar uyt meeſt alle de andere voornaamſte veranderingen ontſtaan: ſoo hebben nochtans de Sterre-loop-kundigen waargenomen / dat de Son / wanneer hy het Noorder-halfrond doorloopt / honderd ſeeven-en-tachentig eevenwijdige lynen afteekend / en even ſoo veele dagen maakt; doch in het doorwandelen van het Zuyderhalfrond maar honderd acht-en-ſeventig. 't Welk lichtlijk is uyt te reekenen / ſoo men eens opteld de dagen die men heeft tuſſen den 21. Maart / en den 24. September / welke een getal uytmaaken van 187. daarmen tuſſen den 25. September en den 21 Maart maar 178 dagen teld. Men gelooft ook dat de Son in het Noorder halfrond het verſte af is van den aardkloot; maar dat de tuſſenwijdte ſoo groot niet is in het Zuyderhalfrond.

De ziele nu / of de geeſt der leevendige dingen ('t zy dat een aan allen gemeen is / of dat elk op ſich ſelve een eygene heeft) is begaafd met drie hoedaanigheden, welke ſommigen *Primalitates*, Eerſtlijkheden noemen. De eerſte hoedaanigheid is te verſtaan, of door de ſinnen de ontfangene beweegingen te bevatten, en te oordeelen, of ſy goed zyn of quaad, dat is / of ſy ſtrekken tot onderhouding of tot vernieling van hun onderwerp. De tweede is / het goede te begeeren, en een afkeer te hebben van het quaade, en hier uyt ontſtaan alle de gemoeds neygingen. De derde is / vrywillige en dierlyke beweegingen aan te rechten (om het goede te bekomen / en het quaade te ontvlieden) door werktuygen ten dien eynde geſchikt; en door een bepaalinge der natuurlijke beweegingen, dewelke in de leeden van het bezielde onderwerp zijn; en wel byſonder in de allerfijnſte deeltjes van het bloed / welke geeſten geheeten worden.

Hoewel het nu ſeer moeylijk en ſwaar is om te verſtaan / op wat wijze een onlighaamlijke geeſt word aangedaan van beweegingen der lighaamen / en hoe deſelve op een lighaam werken kan; daar is echter niets ſeekerder in de natuur van een menſch / dan dat onſe ziel door de ſinnen en lighaamlijke beweegingen word aangedaan / en dat weeder deſelve / door middel van de lighaamlijke werktuygen / vrywillige beweegingen veroorſaakt.

Hier in nu komen ſy alle over een / dat / tot oeffenen van leevendige en dierlijke werkingen / noodſaaklijk eenige geeſten vereyſt worden / dat is / eenige fijne / warme / en luchtige lighaamtjes / dewelke dewijl ſy in het bloed zijn / en uyt het bloed worden voortgebracht / hierom ſchijnd Moſes de ziele, dat is / het leeven, eenigſins aan het bloed te hebben toegeeygend. Waarom 'er dan ook niet weynige zyn / die willen dat der beeſten ziele geheel in het bloed beſtaat. Want na de verſcheyden geſteldheid des bloeds / na het ſuyver of onſuyver / beſtendig of onbeſtendig / hittig of niet hittig / vet of niet vet &c. is / ſoo zijn de beeſten ook heel verſcheyden van aart en zeeden. Hier van daan gelooft men dat het komt / dat men den Os bevind leuy en beſtendig te zijn / den Eeſel dof en traag / het Peerd hittig / niet alleen tot welluſt / maar ook in den krijg / de Wolf onbetemmelijk / den Leeuw ſtout en edelmoedig / de Vos loos en bedrieglijk / den Hond veerdig / en behoudende de geheugnis van genootene weldaaden en vriendſchap / en dus ook met de anderen / elk na ſijnen aart. Hierom drinken de Tartars peerden bloed, op dat ſy te moediger en ſterker worden ſouden. Men ſegd dat menſchen / die honden of kattenbloed overvloedig en dikwils drinken / allengskens den aart van die dieren ſullen navolgen.

Wy ſullen hier niets ſeggen van de natuur en hoedaanigheeden der ziele / noch ook van den oorſprong der zielen / of namelijk deſelve nooyt op nieuws worden voortgebracht / maar alleenlijk in de voortteeling / door een bequaame en werktuyglijke ſchikking der ſtoffe / van het vermogen tot de daad worden overgebracht / het teegendeel geſchiedende in den ondergang der leevendige dingen? ('t welk die menſchen noodſaaklijk moeten vaſt ſtellen / welke niet anders dan een eenige algemeene ziele des weerelds erkennen / waar meede de gantſche ſtoffe / en elk van des ſelfs dee-

len

len voorſien zyn.) Dan of de zielen / als zijnde onlighaamlijke en onſterflijke ſelfſtandigheeden / van God den menſchen worden ingeſchaapen / en dus daaglijks vermeenigvuldigd? Om dat het de krachten van alle de ſchepſelen te booven gaat / eenige / ſelf de allergeringſte / ſelfſtandigheid uyt niet voort te brengen. Van deeſe / ſeg ik / en andere ſwaarwigtige en merkweerdige geſchilſtukken ſullen wy hier nu niets byvoegen / om dat deſelve niet reegel-recht tot deeſen text behooren / en ook een wijdluſtiger behandeling ſouden vereyſſen.

Wat belangd het gebod ſelve van geen bloed te eeten, waar van geſprooken word Geneſ: 9: 4. de Jooden komen (na het getuygeniſſe van Mercerus) in het uytleggen van deſſelfs ſin en meyning niet over een. Sommigen meynen dat hier verboden word het eeten van eenig lid van een beeſt dat noch in leeven is, 't welk ſy ſeggen geweeſt te zyn een van de ſeeven geboden, welke aan Noachs kinderen zijn overgeleeverd / dat ſy / naamelijk / op de wijze der wilde beeſten geen lid van eenig leevend dier ſouden afſcheuren om te eeten / om dat het al te beeſtachtig en wreed is / en ook gepaard gaat met een groote gulſigheid / dat men niet kan wachten tot dat het beeſt geſlacht en gedood zy &c: Anderen weeder meynen dat hier verbooden word bloed te eeten van een beeſt dat noch leefd. Ik meyn dat dit beyde hier in legd opgeſlooten; dat het verboden is te eeten eenig lid van een dier dat noch leefd / en noch klopt / of ook het bloed dat ſich noch beweegd; want anderſins meyn ik niet dat hier verboden word het eeten des bloeds van een dier dat geſlacht is / en 't welk al koud geworden is / dan alleen by gevolg; dit word eerſt verboden in de wet Levit: 17: 11. Om dat het bloed is de ziele der beeſten, gelijk daar ter plaatſe die reeden daar van word bygebracht / op dat naamelijk de menſchen daar door niet tot het bloedvergieten mochten worden aangeſet / en ſy overgaan van het vergieten van beeſten bloed tot het ſtorten van het bloed der menſchen / gelijk men dus ſiet dat de ſlachters van beeſten meeſt doorgaans wreeder zijn dan anderen / en niet veel afſchrik hebben van menſchen bloed. Eevenwel wy bevinden dat al veele dingen voor het geeven der wet zijn onderhouden / dewelke eerſt naderhand door deſelve zijn vaſtgeſteld. En waarlijk in alle deeſe drie dingen legd deſelve reeden: want God heeft gewild dat het lighaam der beeſten ſoude gegeeten worden / en niet derſelver ziele, dewelke in hun bloed geleegen is. Sommigen meynen dat het verſtikte hier verboden word / gelijk wy leeſen in de Handelingen der Apoſtelen, aan het 15 Hoofdſtuk vs: 29. dat ſulks naderhand voor eenige tijd verboden is / om dus voor te komen de ergerniſſe van de ſwakken uyt de Jooden. Doch ik meyn dat daar op hier ter plaatſe niet geoogd word / maar alleen op dat geene 't welk ik te vooren geſegd heb / naamelijk op het eeten der leeden of des bloeds / van een beeſt 't welk noch leevendig is. Daar zijn 'er dewelke het daar voor houden / dat anderſins hier niets uytdruklijk word geboden of verboden van het eeten der beeſten / om dat niemand ſoo barbaars is / die eenig ſtuk ſoude eeten van een half leevendig beeſt / 't welk noch klopt en trekt; maar dat de menſchen als 't waare door dit raadſel worden afgekeerd van wreedheid in het vergieten van menſchen bloed / eeven gelijk de raadſels van Pythagoras dikwils wat anders beoogen / dan de woorden wel meedebrengen. Maar ik meyne dat / om dat dit geheel wreed en barbaars is / den menſchen dit hier alleen met dat inſicht word verboden / op dat ſy dus niet mogten worden aangedreeven tot vergieting van het bloed der menſchen / waar van ſtraks hier na word geſprooken; want daar worden aanſtonds eenige wetten bygevoegd / welke ſtrekken tot handhaaving van de menſchlyke 't ſaamenwooning / waar uyt de Jooden mochten leeren verſtaan / dat ſy ſich ten uyterſten hadden te wachten van malkander om hals te brengen &c: Dus ſpraak Mercerus.

Doch wy meynen dat het het ſelve verbod is / 't welk men vind Geneſ: 9: 4. met dat geene 't welk naderhand in Moſes wet herhaald is Levit: 3: 17. en 7: 26. 17: 10: 14. Deuteron: 12: 23. en tot de tijden der Apoſtelen toe is onderhouden; welke over deeſe ſelve ſaak een twiſt is verokkend; en deeſe ſelve wet / gelijk blijkt uyt Handel: 15: 29. is den bekeerden uyt de Heydenen (daar alle de andere wettiſe plechtigheeden t' eenemaal waaren afgeſchaft) noch voor eenige tijd ter onderhouding aanbevoolen / en ſulks / buyten twijfel / om dat de afſchaffing van deeſe wet / van weegen haare oudheid (als zijnde al lang voor de wet Moſes gegeeven) al te moeylijk was / dan dat ſulks ſoo op een oogenblik konde te weeg gebracht worden. De ſin nu van deeſe wet was / dat de menſchen ſich geheellijk te onthouden hadden van het eeten van het bloed der beeſten / niet alleen van dat bloed 't welk uyt een leevendig lighaam quam voortvloeyen / maar ook 't welk uyt een dood lighaam liep / of binnen in het ſelve noch was / 't zy het raauw was of gekookt. Op wat wijze nu deeſe wet wierd onderhouden / hebben de Apoſtelen met twee woorden verklaard / ſeggende dat men ſich te onthouden had van het verſtikte, en van bloed. Want / aangeſien men op tweederley wijze bloed kan eeten / of binnen het beeſt ſelf / of deſſelfs afgeſneedene deelen / wanneer het ſelve noch met het vlees vermengd is / of buyten het beeſt, wanneer het uytgeſtort is / ſoo word de eerſte wyze verboden onder het verſtikte, de andere wijze word uytgedrukt met het woord bloed.

Wy houden het daar voor dat deeſe wet / waar door het bloed eeten verboden word / niet natuurlijk noch zeedelijk is / maar dat ſy onder de ſchaduwachtige plechtigheeden moet geteld worden. Want men moet niet vaſt ſtellen dat alle de kerkpligtige geboden toen eerſt haar begin gekreegen hebben / wanneer de Wet door Moſes gegeeven wierd / hoewel ſy toen ter tijd zijn herhaald en uytgebreyd; maar in teegendeel is het ſeeker / dat niet alleen dit gebod / maar ook anderen / raakende de plegtigheeden der offerhanden / en de beſnijdeniſſe / al voor Moſis tijden zijn ingeſteld.

Sommigen geeven verſcheydene reedenen op van dit verbod.

1. Dat het bloed niet bequaam ſchynd om een goed voedſel voort te brengen.

2. Op dat den menſch / gewoon zijnde ſich te onthouden van beeſtenbloed / ſich mocht wagten van menſchenbloed te vergieten / en een afgrijſen hebben van alle wreedheid.

3. Den menſch is daarom het gebruyk van bloed ontſeyd / om dat God / dewijl het ſelve was een teeken van het leeven en de ziele der beeſten; het ſelve alleen voor ſich tot de offerhanden gehouden heeft / op dat hy dus mocht erkend worden voor den eenigen oorſprong en werkmeeſter des leevens.

4. Om dat door het meenigvuldig drinken van beeſten bloed / men ook quaade en beeſtachtige Zeeden indrinkt / gelijk ik al te vooren op ſommige plaatſen heb aangeweeſen.

5. Om dat het bloed ten offer was toegewijd; want ſonder bloedſtorting was 'er geen vergeeving van ſonden. Sie Levit: 17: 11. Want de ziele des vleeſches is in het bloed, daarom ik het u op den altaar gegeeven heb, om over uwe ziele verſoeninge te doen: want het is het bloed dat voor de ziele verſoeninge doen ſal.

Daar is eertijds een verſchil geweeſt over de afſchaffing van deeſe wet / geſprooten zijnde uyt het beſluyt van de vergadering der Apoſtelen Handel: 15. Om dat aldaar het verbod van bloed en het verſtikte gevoegd word / met het verbod van hoererye, 't welk tot de Zeedelijke

delijke wet behoord. En hierom hebben de Griekſe Kerken tot noch toe daar toe niet konnen gebragt worden / dat ſy het verbod van bloed en het verſtikte te eeten / ſouden erkennen voor een ſchaduwachtige wet / welkers gebruyk nu ten eynde is geloopen. Den Oudvader Tertulliaan, in ſijne verantwoording voor de Chriſtenen / weerleyd de misdaad van kindermoorden, en het offeren van menſchen bloed, 't welk den Chriſtenen wierd te laſt geleyd / met een ontkenning / genomen van het meerdere tot het mindere. Wy houden (ſegt hy) ſelf het bloed der beeſten niet onder de eetbaare ſpijſen, waarom wy ons ſorgvuldiglijk onthouden van het verſtikte, of van ſelfs geſtorvene, op dat wy doch niet beſmet mogen worden met bloed, 't welk in de ingewanden begraaven is. Dus ſprak hy / waar uyt blijkt dat ook toen ter tyd dit gebod Gods / en inſtellinge der Apoſtelen / onder de Chriſtenen wierd waargenomen. Sie breeder van dit verſchil by de Uytleggers op de te vooren aangetoogene plaatſen.

IV. PLAATS. *Deut:* 22: 13,—17.

Wanneer een man eene vrouwe ſal genomen hebben, en tot haar ingegaan zijnde als dan haar ſal haaten:

En haar oorſaaken van naſpraake ſal opleggen, en een quaade naam over haar ſal uytbrengen, en ſeggen: Deeſe vrouwe heb ik genomen, en ben tot haar genaderd, maar hebbe de maagdom aan haar niet gevonden.

Dan ſullen de Vader van deeſe jonge dochter en haar moeder neemen, en tot de Oudſten der ſtad, aan de poorte, uytbrengen de maagdom deeſer jonge dochter.

En de Vader van de jonge dochter ſal tot de Oudſten ſeggen; ik heb myne dochter aan deeſen man tot eene vrouwe gegeeven, maar hy heeftſe gehaat.

En ſiet, hy heeft oorſaaken van opſpraake gegeeven, ſeggende; ik heb de maagdom aan uwe dochter niet gevonden. Dit nu is de maagdom mijner dochter: en ſy ſullen het kleed voor het aangeſicht van de Oudſten der ſtad uytbreyden.

HEt blijkt uyt deeſe woorden / dat het by de Hebreen de gewoonte is geweeſt / dat vrouwlieden / welke aan mannen ondertrouwd waaren / ſich onthielden van vleeſlijke gemeenſchap met hen te hebben / ter tijd toe dat ſy haar trouwden en t' huys haalden / wanneer ſy hun byleeger hielden op een uytgeſpreyd linnen kleed, op dat het teeken van de maagdom / dat is / het bloed, voortkomende uyt het beneemen van des bruyds maagdom / daar op ſich mogt vertoonen / welk kleed dan gegeeven wierd in handen van de Ouders der dochter / op dat ſy het ſelve ('t welk ſy / ſoo ik meyn / niet ontfingen dan in de tegenwoordigheid van eenige getuygen) mogten bewaaren tot een getuygeniſſe van de maagdom haares dochters / welke tot den trouwdag toe ſuyver bewaard was.

Doch hier ter plaatſe ontſtaat een twijfeling / wat onderſcheyd 'er mag weeſen tuſſen een maagd / en eene die beſlaapen is? Welke daar mogen zijn de dijken of dammen van de maagdom / op welker van een ſcheuring daar bloed voor den dag komd? Want ſoo daar ſoodaanige niet gevonden worden / ſoo ſchynd het niet noodſaaklijk te volgen / dat 'er in het ſchenden van een maagd / bloed ſoude moeten ſtorten; en indien dit niet noodſaaklijk volgd / ſoo is het een bedrieglijke en gevaarlijke wyze van oordeelen ('t welk by de ouden in gebruyk was) ſteunende alleen op het geſicht van dat uytgebreyde kleed / op het welke twee nieuwgetrouwden de eerſtemaal verſameld waaren.

Seekerlijk (ſegd Franc: Valeſius) daar is noch in de mond der lijfmoeder, (gelijk een yder die ſich de Ontleedkunde verſtaat genoegſaam kan bekend zyn) noch in deſſelfs hals, geen deel te vinden, 't welk ſoude dienen tot bewaaring van de maagdom, en 't welk in het beneemen der maagdom ſoude wechgenomen worden, (hoewel 'er echter ſommige Ontleeders zijn / welke ſtaande houden / dat in de mond van der maagden lijfmoeder een ſeeker vliesje gebonden word / hebbende de gedaante van een ring) maar ſoo grooten engte, en ſoodaanigen aaneengroejing en vereeniging der lippen, dat onmooglijk het manlijke teellid daar niet kan inkomen, ſonder van een ſcheuring van die deelen dewelke door die aaneengroejing vereenigd waaren; waarom dan noodſaaklijk bloed moet voor den dag komen: en deeſe aaneengroejing der deelen is natuurlijk. Hier van daan is het dat 'er Artzenyen konnen zyn, en waarlijk gevonden worden, dienende tot het bedrieglijk nabootzen van de maagdom; welke naamentlijk die deelen van een jonggetrouwde 't ſaamentrekken en doen toefronſſen. Wanneer dan eenige maagd de eerſtemaal met een man te bed ging, 't was niet ſtrydig teegen de natuur dat men die linnen doeken beſag, en deſelve, wanneer ſy met bloed bevlekt waaren, bewaarde als teekenen van des dochters maagdom. Want wanneer daar geen bloed aan geſien wierd, 't moeſt weeſen om een van deeſe twee reedenen, of dat de bruyd al bedurven was eer ſy op het bruyloftsbed quam, of dat haar maagdom niet heeft konnen benoomen worden, van weegen de al te groote engte der lijfmoeder, of ook wel om de koelheid des bruydegoms. In welk geval die ſaak dan moeſt onderſocht worden, en dat vrouwmens geſteld aan het onderſoek van Vroedvrouwen of Ontleedkundigen, om te ſien of ſy op die tijd, of al van te vooren, haar maagdom verlooren had.

Tot dus verre Valeſius.

Het is ſeeker (ſegd Severinus Pinæus) dat allen maagden, al zyn zy al tot huwbaaren ouderdom gekomen, de eerſte 't ſamenkomſt moeylijk vald, en dat ſy alle, de eene meerder de andere minder, ſmerte gevoelen, van weegen de van een ſcheuring der vlieſen, en de noodſaaklijke verwyding van hun ſchoot en des ſelfs ingang, welke in het eerſte byſlaapen geſchied, 't en zy mogelijk dat op die tyd haare maandſtonden vloejen, of wel twee, drie, of vier dagen van te vooren gevloeyd hebben. Want de ſoodaanigen hebben by na ganſch geen moeylijkheid in de eerſte byſlaaping, om dat die deelen, doorvochtigd zynde, verwyderd en glad geworden zyn, ſoo dat de vleesachtige vlieſen, tuſſen welke vleeſſige heuveltjes inleggen, ſich ſeer lichtelijk, en byna ſonder eenige ſmerte, verwyden, en eerder wyken en toegeeven, dan van een geſcheurd worden. Waar van daan het wel gekomen is, dat ſommigen de maagdom van hunne bruyds (hoewel anderſſins kuyſſe en eerlijke dochters) verdacht gehouden hebben. Men heeft dan aan te merken, dat de deelen van der maagden ſchoot, en andere vlieſachtige lighaamen, wanneer ſy nat gemaakt worden, ſich ſeer konnen verwyden en uytrekken, daar deſelve, in teegendeel opgedroogd zynde, naauwer en meer in een gedrongen worden. En het is moogelijk om deeſe reeden; dat men leeſt, dat Moſes belaſt heeft aan de mannen, ſich van de maagden en vrouwen den ganſchen tyd haarer uytſuyvering te onthouden, op dat dus te beeter mocht blyken dat ſy haar maagdom ſuyver en ongeſchonden bewaard hadden. Men heeft (ſegd Andreas Laurentius) eertyds onderſocht, en daar word ook nu ter tyd noch met groote heevigheid over getwiſt, of 'er ook eenige teekenen der maagdom zyn? By na alle de Artzen meynen dat 'er een vliesje gevonden word, 't welk overdwars leyd, en *Hymen*, het maagden-vliesje, geheeten word. Sommigen meynen dat het ſelve een kleyn gaatje in het midden heeft, anderen weeder dat het, eeven gelijk een ſeeve, vol openingen is, op dat de maandſtonden daar door ſouden konnen vloejen; maar dat het ſelve in het eerſte byſlaapen word gebrooken en van een geſcheurd, en hierom noemen

Digitized by Google

men ſy het ſelve , het maagden middelſchot , het maagden ſlot , en het bewaarmiddel der maagdom. Maar dat dit maar enkele beuſelingen en verſieringen zyn / toond Andreas Laurentius op de aangehaalde plaatſe aan / ook Pinæus in een byſondere verhandeling hier van / gelyk ook Bauhinus, en anderen / welke die geenen mogen naſien / die noch meer van dit ſtuk begeeren te weeten.

Om dat het nu niet altijd / noch onfeylbaarlijk gebeurd / dat de maagden in de eerſte 't ſaamenkomſt bloet laaten / hierom twijfelen ſommigen / hoe de Oudſten des volks / alleen op het voortbrengen van dat teeken , waar van in onſe text vermeld word / altijd en onfeylbaarlijk een vonnis hebben konnen vellen / over die ſaak welke hier in verſchil is. Daar komen my nu twee giſſingen te binnen / van welke ik nochtans tot noch toe geen ſekerheid heb / noch uyt eenig ſchryver / noch uyt de Heylige Bladeren ; maar evenwel ſal ikſe voortbrengen / om dat ik beeter antwoord hier op gereed heb.

Myn eerſte giſſing is deeſe / dat / hoewel het bovengenoemde teeken niet onfeylbaar is / het echter onder die moet geteld worden welke dikwils en meeſten tijd voorvallen; en dat het kan weeſen dat het toen ter tijd onder de Jooden / en die landen daar omtrent / altyd / of immers gewonlijk is ondervonden. Of anders ſeg ik / dat men uyt de wet van Moſes niets meerder kan beſluyten / dan dat / wanneer dit teeken beſpeurd word / men het te houden heeft voor een teeken van een ongeſchonden maagdom : maar dat / wanneer dit teeken daar niet is / daar omtrent niet bepaald word.

De tweede giſſing is / dat het niet noodig geweeſt is altyd alleenlyk op dat teeken te beruſten ; maar dat ſy mogelyk / wanneer het de ſaak vereyſte / de geſchondenheid of ongeſchondenheid van een maagd wel op deſelve wyze hebben onderſocht / op welke men leeſt dat ſy ſomtyds het overſpel moeſten ontdekken Num. 5. 17, 18. en volg Vs.

Daar is ook een verſchil onder de Genees-kundigen / of het een teeken is van een verlooren maagdom / wanneer ſich melk in de borſten vertoond ?

Een antwoorde hier op diend / dat ſommigen ontkennen dat 'er melk in der maagden borſten kan voortgebracht worden / voor eerſt , om dat 'er het eynde ontbreekt waar toe die ſoude dienen / namelijk de voeding van een kind. Ten tweeden, om dat de maandſtonden / wanneer ſy opgeſtopt worden / niet tot melk veranderd worden / maar ſchielijk bederven / en veelerley ſiekten en toevallen veroorſaaken.

Anderen weeder brengen voorbeelden by die het teegendeel doen gelooven / en het geſag van Hippocrates, welke ſchryft / in de vyfde van ſijne korte ſtellingen, aan de 39 ſneede; indien eenig vrouwmens , welke noch ſwanger is, noch een kraam-vrouw , melk in haare borſten heeft , deeſe maandſtonden houden op. Hier meede ſtemd Galenus over een ; dewelke hoewel hy vaſtſteld dat dit ſelden gebeurd / evenwel toeſtaat dat het ſomtyds kan gebeuren. By deeſe voegd ſich Sennertus , welke ſegd dat ſomtijds melk / of iets dat melk gelijk is / ſich in de borſten van maagden vertoond.

V. PLAATS. *Deut*: 28: 22.

De Heere ſal u ſlaan met teering , en met koortze , en met vuurigheid , en met hitte , en met droogte ; en met brandkoorn , en met honigdauw , die u vervolgen ſullen tot dat gy omkomet.

DEn aart / oorſaaken / kenteekenen / en genees-wyze van de Teering alhier te beſchryven / ſijn ons oogmerk niet. Wy ſullen alleen kortelyk uyt Thomas Campanella ophaalen den oorſprong en oorſaak van de Teering / welke ons toeſchynd aanmerkenswaerdig te weeſen. Daar is (ſegd hy) tweederley teeringſiekte. De eene is droog , dewelke ontſtaat uyt een verteering der ſappen / dewelke door een al te groote hitte buytenwaarts worden gedreeven / en uytwaaſſemen. De andere is nat en vogtig , dewelke veroorſaakt word wanneer de warmte verſwakt / en niet buytenwaarts gebracht word / maar door deſelve dan by ſich ſelve vermeerderd wordende / de ſtoffen ontbind / en deſelve wel vogtig en vloeiende / maar niet dun genoeg maaken kan : ſulks ſietmen in de ſchorſſen der Oranjeboomen / in ongeſouten vlees / en in doode lijken. En dit is eygen aan de geenen die Uytdroogende koortzen of de teering hebben ; want wanneer de inwendige warmte door de lucht niet verkoeld word / noch / vermeerderd zynde / de uytwerpſels en vuyligheeden niet na buyten uytbrengd / ſoo word deſelve opgeſtopt / en groeyd aan in de vaſte ſtoffe van het lighaam / en niet in de geeſten / en de dunne ſtoffe welke ſy veroorſaakt brengd ſy niet na buyten / maar door deſelve worden ook de overige deelen geſchikt om week te worden en te verſmelten ; wanneer nu geen geeſten in het hert worden voortgebracht / en de warmte niet na binnen geſtooten word / ſoo moeten noodſaakelijk de geeſten en het bloed verdikt worden / en hier uyt ontſtaat een verſtopping / verſtikking / en een uytbluſſing van het aderbloed in het hert. Doch om dat de Longe altyd bewoogen word / hierom kan deſelve by na nooyt geneeſen worden / als meede om dat deſelve ſeer diep in het binnenſte des lighaams verborgen leyd. Evenwel ſchynen de ſweeringen van de longe niet volſtrekt ongeneeſlyk te zyn / om dat deſelve (na het ſeggen van Sennertus) ſomtyds / hoewel heel ſelden / met een ſeeker eelt konnen bedekt worden.

Wanneer de longe verſwooren is / heeft het hert ſoo veel tocht of verkoeling niet / als het wel van nooden heeft / en de geeſten en ingebooren warmte worden niet binnenwaarts voortgedreeven / noch door die tocht in het binnenſte behouden / derhalven worden deſelve niet vermeerderd / maar veel eer uytgeademd en verminderd ; en hier op volgd dan de teering , en een verſmelting van het vlees / de vuyle dampen worden niet uytgeſtooten / de huyd word geſlooten en verſtopt / de warmte word onmaatig / en het voedſel word niet meer overgebragt tot het geen gevoed moet worden, maar het geen gevoed moeſt worden / gedyd ſelf tot voedſel van weegen de verrotting. Dus ſpreekt Campanella.

De teering ontſtaat ook wel uyt ſinkingen , of ook wel ſomtijds uyt het berſten van een ader ; want die menſchen welke ſwaare laſten torſſen / vervallen dikwils tot teering / om de groote kracht die ſy doen / 't welk dikwils gepaard gaat met het inhouden van hun adem ; ſoo ook de Trompetters om hun ſterk blaaſen / anderen door ſterk roepen / door een val &c:

Veele Geneesmeeſters hebben ſeer veel van de koortzen geſchreeven : doch om dat my dunkt dat het gevoelen van Thomas Campanella ganſch niet te verwerpen is / maar wel verdiend eens naauwkeurig onderſocht en overwoogen te worden / ſoo ſal ik het ſelve hier ter plaatſe eens kortelyk voorſtellen / hoewel ik wel weet dat het ſelve niet ſeer gemeyn / en tot noch van de meeſten niet aangenomen is.

Deeſe dan beſchryfd de koortze op de volgende wyze; dat het is een van ſelf komende en buytengewoone beweeging en ontſteeking der geeſten, om te ſtryden teegen eenige ſiektebaarende oorſaak , die haar aanſet en opwekt , welke ſy dan op die wyze verwarmen , beweegen , verteeren , en bequaam maaken om buytenwaarts gedreeven , of vernietigd , of verbeeterd te worden.

De Koortze is dan dus geen ſiekte , maar een hulpmiddel teegen ſiekte : of liever de koortze ſchynd eer een toeval te weeſen dan een ſiekte ; want het is een ontſteking der geeſten teegen de ſiekte / om de vochtigheeden /

waaſ-

Digitized by Google

waasſemen / vuyle dampen / en ſchadelyke overtolligheden uyt te dryven / en de ſelve te kooken / verteeren / en ter uytwerping bequaam te maaken. Daar ontſtaat dus ook een hitte in ons lighaam / wanneer de geeſten ſich bereyden om dingen die ons ſchadelijk zijn te beſtryden, 't zy dan dat deſelve uytwendig zijn / gelijk in de toornigheid; of wel inwendig, gelyk ſulks plaats heeft in de koortzen.

Indien de misgaende en beſchadigende oorſaak groot is / ſoo word 'er een groote ontſteeking en toeloop van geeſten veroorſaakt / maar indien de oorſaak gering is / de toeloop der geeſten is ook kleyn. Dus ook / wanneer 'er veel ſpys in onſe maag gebracht word / ſoo loopt 'er een groote warmte na toe om deſelve te kooken en te verteeren / doch ſoo 'er maar weynig ſpys in de maag komt / daar ſchiet maar weynig warmte derwaarts / eeven gelyk een ervaaren kok vuuren ſtookt na maate van de ſpyſen welke hy te bereyden heeft.

De koortze neemt wech door hitte en verdunning / alle ſiektens die van een koude en dikke oorſaak voortkomen / hoedaanige zyn lammigheden / verſtoppingen / ſinkingen &c: Hoewel deſelve wel ſomtyds by toeval de verſtopping doed aangroeyen / terwyl ſy de opſtoppende oorſaak nog harder en dikker maakt / wanneer ſy alle dunne ſtoffe daar uyt dryfd. Een hittige en ontſteekende koortze neemd ook de hittigheid en ontſteekinge wech / dewyl ſy de ſweetgaten en doorgangen opend / op dat de hitte en vuurigheid na buyten uytkome / en verſtroyd worde; eeven gelyk de geenen die gebrand zyn met laauwe / en niet met koude heelmiddelen worden geholpen.

De koortze nu is driederley.

I. Een daaglijkſe koortze / welke inſonderheid in de geeſten word ontſtooken / om dat daar een oorſaak ſit teegen de welke te ſtryden valt.

II. Een verrottende koortze / om dat wanneer de ſappen aan het verrotten raaken / de warmte ten eerſte en oorſaaklyk word aangeſtooken / om deſelve uyt te dryven.

III. Een uytdroogende en uytteerende koortze / welke byſonderlyk het ganſche vaſte geſtel (*ſolidum*) van ons lighaam doorloopt. Deeſe is wederom driederley.

1. Dewelke door de gemeene ſappen gevoed word.
2. Dewelke gevoed word door de vocht welke door het vaſte geſtel des lighaams verſpreyd is.
3. Dewelke haar voedſel treckt uyt die vochtigheid / uyt welke de vaſte ſtoffe des lighaams ſelve is te ſaamen geſteld.

De eerſte word gemaklijk, de tweede ſelden, maar de derde byna noyt geneeſen. Eeven gelyk de lampen eerſt verteeren de rondom vloeyende olye / daar na ſuygen ſy de olye uyt het lemmet; en eyndelyk verteeren ſy ook die vocht / uyt welke het lemmet / van ſyn eygen natuur / beſtaat.

De koortze word ook verdeeld in een byſondere of plaats koortze, dewelke ſich alleenlyk in een lid onthoud / en in een algemeene. Want wat deel van het menſlyk lighaam ook gequetſt mag worden / men ſal aanſtonds in het ſelve een nieuwe en vermeerderde warmte / en beweeging gevoelen. Een algemeene koortze is / wanneer alle de geeſten welke ons lighaam doorloopen / noodſaaklyk zyn om het quaad te beſtryden / of om de verſtopping der vaten / of des huyds / welke door de hitte van de koorts word wechgenomen.

De koorts ontſtaat uyt allerley dampen of vogtigheden / welke de doorwaasſeming / of eenige andere werking verhinderen / en de geeſten aandoen / of op eenige andere wyze het lighaam ſchaade toebrengen.

De verrottende en geduurige koortze ontſtaat in de groote vaten des lighaams / wanneer een ontſteekene vocht geduurig in het hert komt. Deſelve ontſtaat ook uyt dikke en rottige ſappen / welke de natuurlyke warmte verhinderen / om door het lighaam verſpreyd te worden; hier van daan zyn de ſieken wel heet en brandig in hunne ingewanden / terwyl de uytwendige deelen dikwils ſtyf van koude zyn.

Een andere ſoort van koorts komt voort uyt een raauwigheid des bloeds / en ſappen die de doorgangen toeſtoppen / en de natuurlyke warmte t' onderhouden en verſtikken.

Het gebeurd ſomtyds dat de koorts ophoud / hoewel de koortzachtige ſtoffe noch niet overmeeſterd is / om dat de geeſten ſich onmagtig daar toe bevindende het opgeeven / en hunne party niet meer durven aanvallen.

In het begin der koortzen heeftmen koude; om dat de Geeſten binnenwaarts wyken ten ſtryde.

Allerley koortzen ontſtaan uyt allerley ſappen / na maate van haar hoegrootheid / ſtilſtand / of wyze van quetſing. Hoewel de daaglijkſe koortzen doorgaans ontſtaan uyt ſlym, en een raauw en weyachtig bloed, want deeſe dikke ſtoffe word door de ſpyze geduurig gevoed / en ten ſtryde aangebracht / en deſelve word niet ganſch en al uyt de ſmeengroyongen verſeltjes der aderen uytgevoerd. De anderendaagſe koortzen ontſtaan uyt een geele gal, dewelke dun is en ligt word uytgedreegen / en niet ſoo ligt weeder herſteld word / immers niet van op elken derden dag. De derdendaagſe koortze heeft haar oorſprong uyt een ſwarte gal, en vuyle droeſſems / welke / niet ligtelyk weeder uyt haar oorſprong herſteld worden dan op den vierden dag. Men meynd dat de geduurige koortzen uyt het quaade bloed haar beginſel neemen. Maar indien de quaade gal in grooten overvloed is / welke in een korte tyd niet van een geſcheyden kan worden / ſoo ſal deſelve ook wel een geduurige koortze veroorſaaken. Indien een ſwartgallige vocht traaglyk weeder herſteld word / ſoo ſpruyt 'er wel een vyfdendaagſe koortze uyt. Want allerley ſappen konnen allerley koortzen veroorſaken / na maate van haar hoegrootheid; het gevaar dat 'er in geleegen / of dat ſy ſchielyk of niet ſchielyk herſteld worden &c.

Het gebeurd niet ſelden dat de derdendaagſe koortze geneeſen word door een ſchrik / of eenige andere geweldige aandoening / wanneer de Geeſten heevig werken / en alle mooglyke hulp toebrengen om alle beletſelen uyt de weg te ruymen.

Sennertus beſchryfd de koortze / dat het is een warme ongemaatigdheid van het ganſche lighaam, hebbende haar oorſpong uyt een hitte welke boven de natuur in het hert is aangeſtooken, en door middel der geeſten en des bloeds, door de aan en afleydende bloedvaten, in het ganſche lighaam verſpreyd; en alle natuurlijke werkingen ſchaade toebrengende.

Deeſe beſchryving komt over een met het gemeen gevoelen / maar verſchild ſeer veel van die geene welke wy te vooren / volgens het gevoelen van Thomas Campanella, hebben voorgeſteld. Wat my belangd / ik wil myn gevoelen wel ſeggen (doch behoudens het oordeel van andere Geleerde mannen) en geerne bekennen / dat de eerſte aangehaalde beſchryving van de koortze my beter behaagd / dan die geene welke wy uyt Sennertus hebben bygebracht.

Hierom meyn ik dat men in gewoonlyke koortzen niet al te veel verkoelende middelen moet gebruyken / om dat daar door de natuurlyke warmte en de geeſten (door welker middel de oorſaak van de ſiekte moet worden overmeeſterd) verminderd worden / en dus dikwils ſoodaanig verſwakt en ter neder geworpen / dat ſy geen genoegſaame krachten hebben om teegen de ſiekte te ſtryden. Derhalven meyn ik dat een Geneesmeeſter in de koortzen / gelyk ook in alle andere ſiekten / voor eerſt en voor al moet ſorg draagen / dat de natuurlyke warmte / en de geeſten / ſoo veel als mooglyk is / bewaard worden / want door der ſelver hulp / en niet anders / moeten de ingegeevene hulpmiddelen werk-

Digitized by Google

werkſaam en bequaam gemaakt worden om voordeel te doen: maar wanneer die verlooren / of al te ſeer verſwakt zyn / ſoo worden de ſieken lichtlijk van de oorſaak der ſiekte overwonnen / en moeten het leeven laaten. Men heeft ook wel toe te ſien / dat doch de geeſten / door al te groote vermeerdering van de koortz-hitte / niet in de lucht vervliegen / en dus de ſieken aan het quynen raaken; als mede dat / door een geweldige opſieding en ontſteeking der hitte / daar geen uytdrooging / of ſmelting van ſachte deelen / of verſtopping / of eenig ander quaad voor het lighaam / ontſtaa. Men moet dan in de koortzen vochtige dingen ingeeven / tot welke de koortz-hitte / bindende in deſelve een voedſel door haare ontſteeking / mag overgaan / uyt dat deel / 't welk ſy te vooren plaagde: want de warmte volgd altijd haar voedſel.

Derhalven dunkt my niet ongerijmd de waarſchouwing van den Geleerden van Helmond, welke wil dat men in de koortzen drinken moet; want anderſſins (ſegd hy) ſal de geweldige en overmaatige hitte al het bloed verteeren, en met een het voedſel en de krachten der vaſte lighaamsdeelen. Men moet ſich ook wachten van vleeſnat / en ſpyſen die hard om te verteeren zijn; want in de geenen die koortzig zijn is de kracht van kooking en teering heel kleyn. Het is dan genoeg dat men hebbe dun bier met wijn gemengd / en waar in brood geweykt is. Men moet ook niet veel gelijk drinken / op dat de warmte van de Maag niet overſtelpt werde / maar men moet te mets eens herhaalen.

Seer meenigmaal ontſtaan de koortzen uyt een quaade teering en kooking van ons voedſel / en hier van daan ſiet men in de koortzen den een walg en braakachtig / den ander hongerig / een derde geduurig oprispende / en andere diergelijke toevallen.

Ik ſeyde te vooren dat de beſchrijving van Sennertus my niet ganſchelijk voldeed. En het is om de volgende reeden. Voor eerſt, om dat volgens die beſchrijving de koortz byna niets ſchijnd te verſchillen van een warme ongemaatigdheid. Ten tweeden, om dat de koortzen meenigmaal veel gelukkiger geneeſen worden / door verſterkende en maatiglijk verwarmende, dan door verkoelende geneeſ-middelen. Ten derden, om dat het openbaar is; dat de natuur / in de koortzen / tracht / door het aanſtooken der hitte / en het toevloeyen der geeſten / de ſiekte verwekkende uyt te ſuyveren / en deſſelfs uytwerping of verbeetering te bewerken; het welk blijkt in de oordeelige ontleedigingen des lighaams (evacuationes criticæ) en de Apoſteumen.

Om dat nu het leeven der dieren in de warmte geleegen is (gelijk uyt het voorgeſeyde openbaar is) ſoo heeft de ſelve haar ſitplaats in een beſtendige en duurſaame vocht (op dat ſy niet licht mag vervloeyen) en niet in dunne en wateragtige ſappen / maar in een olyachtige / vette / en taaje vocht / welke ingewikkeld is in de veeſeltjes en draaden van die deelen / welke een gelijke gedaante hebben (partes ſimilares). Verders / om dat de warmte uyt ſijn eygen aart na boven trekt / en uytwaaſſemd / hierom moeten de geeſten door een geſtadige voeding verquikt en verſteld worden. Het leeven derhalven der dieren is broos / gedwongen / en als 't waare / geweldig / en ſeer licht verganklijk: want het beſtaat uyt een warmte / welke eenigerwyze teegen de natuur na beneeden word gedrongen / en in de lighaamen / als leevendige gevangenhuyſen / legd opgeſlooten. Men heeft ſich dan te wagten; dat onſe warmte / noch door koude worde overſtelpt en uytgebluſt / noch door al te groote verdunning en aanſetting / te ſchielijk uytwaaſſeme.

In onſe geeſten word het gevoelen der uyterlijke ſinnen verwekt / wanneer ſy worden aangedaan van dingen die hen ongelijk zijn / maar niet van die / welke hen t'eenemaal gelijk zijn; want daar worden ſy niet veranderd / noch onſteld / noch lijden ſy iets: hier van daan is het dat de geeſten malkanderen / of de allerfijnſte lucht / ſoo licht niet gevoelen: en dus ſal iemand die de koortze heeft / de koortz hitte van een ander niet recht weeten te onderſcheyden. Deeſe warmte nu / of gevoelende geeſt / word geloofd dat niet alleen in die dieren / maar ook in ſommige planten (gelijk het Thomas Campanella, en anderen / toegeſcheenen heeft) gevonden word. Waar toe ſy meynen dat ook betrokken moet worden dat kruyd / 't welk wy Nederlanders Kruydje roer my niet heeten. Dit kruyd heeft / gelijk ik ſelve ondervonden heb / kleyne peultjes / welke wanneer ſy rijp genoeg zijn (doch niet eerder) en maar eeven met de hand aangeroerd worden / ſchielijk van een berſten / en haare zaadjes met een ſeeker geweld uytſchudden / terwyl de baſt aan alle zijden word omgekruld en in een gewrongen. Hoewel men (myns oordeels) mag twijfelen / of het geen ik daar ſoo aanſtonds geſegd heb / niet moet toegeſchreeven worden aan het toedrukken / of de uytwendige warmte / der handen / waar door de inwendige geeſt deeſes kruyds meerder ruymte krygende / of door een ſeekere weederſteuyt weederom ſpringende / deſſelfs peultje / waar in deſelve beſlooten legd / aanſtukken breekt; zijnde het ſelve door ſijne rijpheid nu al dun en breekelijk geworden.

Daar is noch overig in onſe voor handen zijnde text / dat wy kortelijk twee woorden verklaaren / welke ſommigen van ſiektens, en anderen van het bederf der landvruchten verſtaan. Junius en Tremellius vertaalen het / de brandſucht en geelſucht. Onſe Nederduytſe Overſetting vertaald het Brand-koorn, en Honigdauw. Het eerſte is wanneer de landvruchten door al te groote hitte uytdroogen / en door ſenging tot een ſwarte en gebrande aſſe worden gemaakt / gelijk men ſulks wel ſiet in den Tarw. Het laatſte geſchied / wanneer / door een ſchaadelijke wind / eenige verderflijke uytwaaſſeming of damp / den top der vruchten beſet / en de ſelve of door verrotting doed bederven / of verſengd en verdroogd; waar door de tarw / en ook andere vruchten / van voedſel ontbloot zynde / dun en magere worden / en dus bederven.

Eynde des eerſten deels.

Digitized by Google

TWEEDE DEEL

DER

NATUURKUNDIGE VERKLAARINGEN,

Behelſende

Eene uytlegging eeniger uytgeleeſene plaatzen uyt de Geſchiedboeken des Ouden Teſtaments, in welke van Natuurlijke Saaken gehandeld word.

Het eerſte HOOFD-STUK.

I. PLAATS. *Joſ:* 1: 4.

Tot aan de groote riviere, de riviere Phrath.

MEn meynd dat de riviere Phrath, of Euphrates, haar naam heeft van het Griekſe woord εὐφραίνειν, 't welk verheugen, vrolijk maaken, beteekend; om dat deſelve door haare overſtroomingen het omleggende land ſoo blyde en vruchtbaar maakt, dat het ſelve het volgende jaar van ſelf vruchtbaar maakt, indien de overſtroomde plaatſen maar bezaayd worden; ja! dat ſelf de vruchten (gelijk ſommigen willen) van ſelf opſchieten en waſſen.

Deſe riviere heeft (na het getuygenis van Plinius, in het 6. Boek ſijner natuurlijke geſchiedeniſſen, aan het 24 Hoofdſtuk) haar oorſprong in het Caranitiſe land, zynde een Landvoogdyſchap van het groot Armenien, gelijk die geenen verhaalen welke ſulks van naby geſien hebben. Den Euphraath is dan eene riviere van Meſopotamjen, welke Strabo beſchryfd als groot, diep, en ſnel, voortkomende uyt Niphates een berg in Armenien, en uytloopende in de Roode Zee, maar eerſt het landſchap Babylonien in twee deelen ſcheydende, welke riviere, te gelijk met de Tigris, het landſchap Meſopotamien maakt.

Den Euphraath heeft haar ſpringbronnen in de Noorder deelen van het gebergte Taurus, en loopt van daar, door het Groot Armenien, ten Weſten, na het Kleyn Armenien, hebbende dit ter rechter, en het landſchap Liſena ter ſlinkerhand. Hier na keerd deſelve ſich na het Zuyden, en in die keer beſpoeld ſy de landpaalen van Cappadocien; welke ter rechterhand laatende, gelijk ook het Comagenis Siryen, en ter ſlinkerhand de Aſicinſeniſe en Sopheniſe landſchappen, deelen van groot Armenien, loopt ſy na Syrien; en weeder met een anderen draay na Babylonien, waar van daan ſy ſich in de Perſiaanſe Golf ſtort. Dus getuygd Strabo in het 11 boek ſijner Aardbeſchryving.

Den Euphraat word, om deſſelfs grootte en voortreflijkheid boven veele andere rivieren, dikwils in de Heylige Bladeren enkelijk en by uytſteekendheid de Riviere geheeten. Sie Geneſ: 31: 21. Exod: 23: 31. Joſ: 24: 2. 2 Sam: 10: 16. &c: Deſelve word ook met een byvoegſel genoemd de Groote Riviere. Geneſ: 15: 18. Deut: 1: 7. Openb: 9: 14. en 16: 12. Ook word deſelve genoemd de Babyloniſe Zee Jeſ: 21: 1. Jerem: 15: 36.

Deeſe rivier word, na het getuygenis van Plinius, eerſt Pyxiratis genaamd, maar wanneer ſy daar na uyt het gebergte Taurus uytberſt, krygd ſy de naam van Omira.

II. PLAATS. *Joſ:* 2: 11.

Als wy het hoorden, ſoo verſmolt ons herte; en daar beſtaat geen moed meer in iemand, van weegen u lieder teegenwoordigheid.

DAar worden, niet alleen in de Schriften der Natuurkundigen, maar ook in de Heylige Boeken, veele verwonderlijke uytwerkingen van ſchrik en vreeſe verhaald. Op deeſe en ſommige andere plaatſen word het herte des menſchen geſegd van vreeſe te ſmelten. Sie Joſ: 5: 1. en 7: 5. Deut: 1: 28. en 20: 8. Jeſ: 13: 7. Ezech: 21: 15. Nahum. 2: 10.

Het vleeſ van het herte is hard, dicht, en vaſt. Die hardheid en ſterkte van het vleeſ vereyſt noodſaaklijk de ſiedende kracht van de ingebooren warmte, de dun en fijnheid der geeſten welke in het herte leggen opgeſlooten, en de geſtaadige verheffing der noodſaaklyke beeweeging; ſoo dat het hert byna deſelve betrekking heeft op de ingeſlootene geeſten, welke den oven heeft op het vuur: de ovens nu worden doorgaans van ſteen toegeſteld. Doch het vleeſ vertoond ſich noch vaſter in de punct van het hert, dan in deſſelfs grond, om dat aldaar alle de 't ſaamenloopingen der vezeltjes eyndigen, gelijk ook, op dat het ſelve, in heevige beweegingen, het borſtbeen, waar van het niet verre af is, komende te raaken, niet lichtlijk mocht beſchaadigd worden, waar door dan de eevenmaatigheid en geduurſaamheid van deſſelfs beweeging noodſaaklijk ſoude geſchonden worden. Het herte dan word geſegd te ſmelten, wanneer deſſelfs krachten verſwakt worden, en, als van een geſcheyden zynde, verſpild worden en verloopen; ſoo dat de geeſten aan alle kanten uytgeput en verdweenen zijnde, de menſchen eyndelijk moedeloos en als dooden worden. Soo dat het herte hier van daan beſchreeven word als dood in het binnenſte van een menſch. 1 Sam: 25: 37. En het

Digitized by Google

het geſchiedde in den morgen, wanneer de dronkenſchap van Nabal geweeken was, en ſijne huysvrouwe hem deeſe ſaaken te kennen gaf, dat ſijn herte ſich in hem ontſettede, nu hy wierd als ſteen. Onſe Nederduytſe Overſetting heeft het vertaald/ ſijn herte beſtorf in het binnenſte van hem.

Want een gantſche verſwakking van het geheele lighaam is doorgaans het gevolg van een groote vreeſe; gelijk dit geſien is in Saul 1 Sam: 28: 20. Toen viel Saul haaſtelijk ter aarde ſoo lang als hy was, en hy vreeſde ſeer van weegen de woorden Samuels, ook was 'er geene kracht in hem. En in Daniel Dan: 10: 8. Ik dan wierd alleen overig gelaaten, en ſag dat groot geſichte, en daar bleef in my geen kracht overig, en myne cierlijkheid wierd aan my veranderd in eene verdervinge, ſoo dat ik geen kracht behield. Waar van daan die geenen/ dewelke met een groote vreeſe en ſchrik bevangen zyn/ vergeleeken worden by het brandkoorn op den akker, eer het over eynd ſtaat, en by het hooy der daken. 2 Koning: 19: 26. Jeſ: 37: 27. Ja daar word van hen geſegd dat 'er geen adem meer in hen overig is Dan: 10: 16, 17. Dat hun herte uyt ſijne plaatſe opſpringd, en beefd Job 37: 1. Dat de banden hunner lendenen los gemaakt worden / gelijk van den Koning Belſazar Dan: 5: 6. Toen veranderde ſich de glans des konings, en ſijne gedagten verſchrikten hem, en de banden ſijner lendenen wierden los, en ſijne knyen ſtieten teegen malkanderen. Dat hunne handen ſlap worden 2 Sam: 4: 1. Dat hunne lippen beeven, en hun buyk beroerd word. Sie Habak: 3: 16. Want dus gebeurd het ook wel in de heyrleegers/ dat ſomtyds wel ſoldaaten/ die ander ſins moeds genoeg hebben/ en die den vyand wel dapper ſullen durven onder de oogen ſien/ wanneer ſy noch in de eerſte ſchroom teegen het gevecht zyn/ een afgang krygen; om dat de ingewanden en andere deelen verwydert worden/ dewyl al de warmte ſich binnenwaarts na het herte begeeft. Ja ſelf die geenen die verſchrikt zyn worden verſlaagen / vallen op hun aangeſicht needer/ ſomtyds ook roepen en ſchreeuwen ſy wel; of ſtaan in teegendeel geheel verſet/ in welk opſicht ſy dan geſegd worden een ſteen gelijk te zyn, of te ſwygen gelijk een ſteen. Exod: 15: 16. Verſchrikking en vreeſe ſal op hen vallen, door de grootheid van uwen arm ſullen ſy verſtommen gelijk een ſteen. En 1 Sam: 25: 37. Toen beſturf ſijn herte in het binnenſte van hem, en hy wierd gelijk een ſteen. Ja hun geeſt word geſegd doorſtooken te worden in 't midden van het lighaam. Dus getuygd Daniel van ſich ſelve in ſijn Boek C: 7: 15. My Daniel wierd myn geeſt doorſtooken in 't midden van het lighaam, en de geſichten myns hoofds verſchrikten my. Soo dat niet alleen hun gelaat veranderd word/ ſie Ezech: 27: 35. ſy zyn verbaaſd van aangeſicht, maar dat ſy ook van ſpyſe een afkeer hebben &c.

De vreeſe en de droefheid verhinderen de natuurlyke verwarming en verſpreyding des bloeds/ ſy verkouden des lighaams deelen / en verſwakken deſſelfs krachten; hier van daan zyn de polsſlaagen lang na malkanderen / ſwak / en kleyn; hier van daan beevinge/ en beſwyminge; want de geeſten en het bloed worden na de inwendige deelen te ſaamen getrokken. Want de Natuur/ op het geſicht van het aanſtaande quaad verſchrikt zijnde/ trekt alle haare krachten in haare ſterkte, als 't waare/ by een/ en vlucht derwaarts: hier van daan dan ontſtaat bleekheid / ook grysheid en kaalheid van weegen de wechwyking der der geeſten; ja! ook wel ſomtyds de dood/ om dat de warmte van het herte/ door een al te groote toevloed van het bloed na de binnenſte deelen / verſtikt word. Den geleerden Schenkius brengd in het 1 Boek ſijner Genees-kundige waarneemingen eenige voorbeelden by van menſchen / dewelke/ uyt vreeſe des doods / of andere ſtreffen / welke hen naakende waaren / in eene nacht, ja ſelf in een uur, grys geworden zyn.

De ervaarenheid leerd ons/ dat de vreeſe grooter of kleyner is na maate van deſſelfs voorwerpen. Het quaad dan vermeerderd de vreeſe.

1. Indien het groot en ſwaar is/ en meynd dat het heel beſwaarlyk ſal af te keeren weeſen.

2. Indien het ons ſchielijk overvald; om dat 'er dan geen tyd noch plaatſe word overgelaaten tot het neemen van goede raadſlaagen / of om ſich daar teegen te bereyden. Hoe nu onſe ziele ſich minder ſterkt en waapend teegen eenig quaad dat ons over 't hoofd hangd/ hoe minder deſelve ook deſſelfs vreeſe kan weerſtaan/ en hoe lichter ſy daar onder moet bukken.

3. Indien het quaad naby is/ en in ſijn ſoort onbekend; want hoe minder het bekend is/ hoe meer het doorgaans verdacht gehouden word; en ſoo veel minder raad en hulpmiddelen zyn daar teegen te ſoeken.

Onder de oorſaaken der vreeſe/ of der geneygdheid tot vreeſe/ word ook opgeteld een koude gemaatigdheid; 't zy deſelve ſwartgallig en droefgeeſtig, of wel ſlymachtig is. Want dus ſietmen dat de Swartgalligen doorgaans ſeer geneygd zijn tot de vreeſe/ welke/ wanneer 'er ſich van buyten geen oorſaaken of voorwerpen van vreeſe opdoen/ die inwendig by hun ſelven ſullen verſieren. Dus zyn ook de vrouwen vreeſachtiger/ om dat ſy kouder van gemaatigdheid zyn. In teegendeel die vol van gal en bloed zyn/ gelijk ſy doorgaans ſtouter van aart zyn / en meer geneygd tot hoope en blydſchap/ ſoo weeten ſy ook minder van vreeſe.

De duyſterniſſe vermeerderd ook de vreeſe. 1. Om dat/ gelyk het licht aangenaam en vermaaklyk is/ ſoo in teegendeel de donkerheid verſchriklijk is/ waarom dan ook de uyterſte elende der Godlooſen word uytgedrukt onder de benaaming van de buytenſte duyſterniſſe Matth: 8: 12. &c: 2. Om dat in het duyſtere de kracht der inbeelding ſterker is. 3. Om dat het gevaar/ 't welk den menſchen van de Godlooſen kan over 't hoofd hangen/ in de duyſterheid grooter en vryer is. 4. Om datmen in de duyſterniſſe de over het hoofd hangende quaaden niet voorſien kan.

Hier ryſd nu eene vraage/ of de vreeſe een menſch bequaam maakt om goede raadſlaagen uyt te vinden?

Den Wysgeer Ariſtoteles in het tweede Boek van ſijn Reedenkonſt, aan het 2 Hoofdſtuk beweerd dit; en ſulks om deeſe reeden; om dat de menſchen/ door de vreeſe van eenig toekomend quaad verſlaagen zynde/ allerley hulpmiddelen daar teegen ſoeken/ om welke wel uyt te kieſen/ en te beſtellen/ wel goeden raad van nooden is. Doch in teegendeel/ indien de vreeſe onmaatig is/ ſoo verhinderd deſelve eerder alle goede raadſlaagen/ dan dat ſy deſelve ſoude helpen voortſetten; om dat ſy de reeden beroerd en verward. Met waarheid ſeyde eens Plutarchus, in ſijn Boek van Alexanders dapperheid, dat door de vrees niet alleen onſe geheugenis word ter needergeſlagen, maar ook alle voorneemens en loflijke poogingen der ziele. En in het 7 Boek ſijner Disreedenen, op het 10 Vraagſtuk/ brengd hy/ onder andere reedenen/ om welke die geenen ſchynen wel gedaan te hebben/ welke onder hunne gaſten drinkmaalen raad hielden/ ook de volgende by; dat de wyn de vreeſe overwind, booven welke niets hinderlijker is voor den geenen dewelke raadpleegen.

Ariſtoteles, in het Boek ſijner Vraaggeſchillen, aan de 27. Afſnyding/ merkt aan dat de vreeſe dorſt verwekt/ en dat om dat de binnenſte ingewanden verhit worden: hier van komt het ook/ dat de geenen die door overmaatige vreeſe bevangen zyn het gantſche lighaam ſtyf word en ſweet uytbreekt/ dat de hayren opryſen/ de ſtem in de keel blyfd ſteeken/ het aangeſicht bleek word/ de knyen trillen en beeven &c: alle welke aandoeningen een gevolg zyn van het vertrek der warmte van de uytwendige lighaamsdeelen/ na deſſelfs binnenſte. De School-geleerden merken ook aan/ dat/ onder alle de hertstogten/ de droefheid het ſchaadelykſte voor het lighaam is/ om dat deſelve de levendi-

ge beweeging van het herte verhinderd; gelijk ook dat de droefheid door ſchreyen en ſuchten verminderd word / om dat des ziels aandacht op het teegenwoordige quaad na buyten toe word verſpreyd.

Waar word ook onderſocht / waarom ſomtijds door een ſchielijke vreeſe en ſchrik ſommige ſiekten verdreeven worden?

Een groote en ſchielijke ſchrik veroorſaakt niet alleen wel ſiekten / maar ook ſomtijds verdrijft ſy deſelve. De Geneesmeeſters / en de Geſchiedſchrijvers getuygen / dat de derdendaagſe koortze / en andere ſiektens / wel door ſchielijke vreeſe of blydſchap worden weghgedreeven: gelijk dit / by voorbeeld / wel geſchied is by het ontſtaan van brand / of een onvoorſienen overval en inbreuk van ſoldaaten. Dus heeft na het getuygenis van Herodoot van Halicarnaſſen, de vreeſe den Soon van Crœſus, dewelke door een natuurlijk gebrek ſtom was / doen ſpreeken / wanneer een ſoldaat quam toeloopen om ſijn Vader den doodſteek te geeven / ſoo dat hy / door het teegenwoordige gevaar ſijns Vaders verſlaagen zijnde / uytriep Soldaat, ſlaa Crœſus niet dood. Wy meynen dat de oorſaak welke de ſiekte voortbrengd / door die ſchielijke en geweldige ontſtelling en verandering des lighaams / welke een heevige vreeſe of blydſchap medebrengen (beſtaande in die wyking en beweeging der geeſten en des bloeds / of na buyten toe / gelijk in de blydſchap geſchied / of na de inwendige deelen / 't welk in de vreeſe plaats heeft) ſomtijds word bewoogen / en uyt haar plaats gedreeven / of ook ook wel geheel buytengeworpen / en dus de banden / welke de gewoonelijke loop van de natuur verhinderden / worden losgemaakt / of dat ten minſten de bedurvene ſappen worden opgekookt / en veel veranderd / gelijk dit ſoo kan gebeuren in die geenen die geplaagd zyn met het voeteuvel / of met de koortze / of met den hik &c:

Ja men ſegd / dat een overmaatige blydſchap ſoo geweldig is / dat (de geeſten daar door aan alle kanten verſpreyd en verſpild zijnde) een menſch daar door ſchielijk kan ſterven.

Dus doch is het gebeurd aan den Wijsgeer Chilon, welke hoorende dat ſijn ſoon in de Olympiſe ſpeelen de overwinning bekomen had / van blydſchap den geeſt gaf.

III. PLAATS. *Joſ: 5: 3.*

Toen maakte ſich Joſua ſcherpe meſſen, en beſneed de kinderen Iſraëls, op den heuvel der voorhuyden.

ANderen vertaalen ſteene meſſen, 't welk men ſiet dat onſe Overſetters in de Nederduytſe Vertaaling nagevolgd hebben / welke het dus vertaalen / Toen maakte ſich Joſua steene meſſen. Men kan niet ontkennen / dat 'er ſulke ſcherpe ſtukken van keyſteenen konnen gevonden worden / welke niet minder bequaam zijn om daar meede te ſnyden / dan onſe ſtaale meſſen / inſonderheid indien de ſtoffe welke men daar meede ſnyden wil niet hard is / hoedaanig het menſchen vlees is. De Braſiliaanen, eer ſy van de Europiſe volkeren het gebruyk van yſere werktuygen geleerd hadden / gebruykten ſcherpe ſteenen tot het maaken van hunne boogen / knodſen / ſchuytjes &c. Plinius ſchrijft in het 12 Boek ſijner Natuurlijke geſchiedeniſſen, aan het 25. Hoofdſtuk; dat men eertijds in de ſtruyken van de Balſemboomen met een ſteen een opening maakte / of met glas / of beene meſſen; dat die plant niet lyd dat deſſelfs leevendige deelen met yſer gequetſt worden / maar als dan aanſtonds ſterft / hoewel deſelve echter verdraagd dat de overtollige takken daar meede worden afgehouwen &c: Dat eertijds de Heydenſe paapen van de Godinne Cybele keyſteenen tot een diergelijk gebruyk geveerdigd hebben / blijkt uyt het volgende getuygenis van den Dichter Lucanus.

Devolvit ipſe acuto ſibi pondera ſilice.

Dat is /

Hy ſelve ſneed met een ſcherpe keyſteen al het manlijke af.

Thomas van Aquinen houd in het 3 deel ſijner werken / op het 70 Vraagſtuk, met recht ſtaande dat het gebruyk van een ſteene-mesje niet noodſaaklijk tot de beſnydenis behoorde; want doch ſoodaanig een werktuyg nooyt door het Godlijk gebod bepaald was. Noch ook (ſegd hy) gebruykten de Jooden in het gemeen ſoodaanig een werktuyg tot het beſnyden: gelijk ook noch heeden ten dage niet. Men leeſd eevenwel van Zippora Exod: 4: 25. dat ſy met een ſcherp ſteene mes de voorhuyd haares ſoons beſneeden heeft; mogelijk om dat ſy in die woeſte plaatſen geen ander werktuyg gereed by der hand gehad heeft; gelijk ook de Jooden niet te Gilgal. Want het was onverſchillig / of men een ſteen of yſer mes gebruykte / na dat de geleegenheid of de gevoeglijkheid der plaatſen medebracht.

TWEEDE

TWEEDE DEELS

Tweede HOOFD-STUK.

I. PLAATS. *Richt*: 9: 13.

Maar de wynſtok ſeyde tot hen: ſoude ik myne moſt verlaaten, die God en menſchen vrolijk maakt, en ſoude ik heenen gaan om te ſweeven over de boomen.

JOtham had eenvoudiglijk / en met weynige woorden / konnen ſeggen / gylieden hebd niet wel gedaan / wanneer gylieden een Koning begeerd hebd; en daarom ſult gylieden en uwen Koning ſwaarlijk geſtraft worden; maar hy ſteld de ſaak voor onder een verdichte vertelling. De menſchen doch luyſteren greetiger na die geenen welke dusdaanige verdichtſelen vertellen / om dat ſy in het eerſt niet weeten waar het op uyt ſal komen: ook worden eenvoudige menſchen daar door meer bewoogen / dan door goede en krachtige bewijsreedenen; voeg hier by / dat de dingen / welke door verzierde vertellingen / en gelijkeniſſen worden voorgeſteld / beeter in de geheugenis blijven hangen. Ariſtoteles getuygd in het tweede boek ſijner Reedenkonſt; dat verzierde vertellingen ſeer bequaam zijn om de geneegenheid des volks in te neemen; en ſy hebben die nuttigheid / gelijk altijd onderwonden is / dat ſy ons gemaklijk invallen) en van ſelf ſich aan het gemoed opdoen; als welke een iegelijk lichtlijk by ſich ſelven uytvinden en opmaaken kan / Ter Elders vindmen ook ſulke verdichte vertellingen in de Heylige Boeken. Joas, Iſraëls Koning antwoorde ſpotsgewyze aan Amaſia, den Koning van Juda / (dewelke met hem krijgen woude) met ſoodaanig een opgeraapte vertelling. 2 Koning: 14: 9 Demoſthenes wiſt de Rechters / welke niet aandachtelijk / in een ſwaare ſaak / na hem luyſterden / tot aandacht op te wekken / verſinnende een vertellingtje van des Eels ſchaduwe. Menenius Agrippa heeft (na het getuygenis van de Geſchiedſchryver Livius) het Roomſe volk van muyterye weerhouden / verdichtende een vertelling van de leeden eens menſlijken lighaams / welke teegen den buyk een 't ſaamenſweering gemaakt hadden. Den Cardinaal van Sedun, zynde op de vergadering van het Switzerſe Eedgenootſchap te Bern / heeft / door het verhaalen van een vos, welke door een boer gevangen was, de Switzerſe opperhoofden / welke nu gereed waeren om met den Koning van Frankrijk een vreede en verbond aan te gaan / en nu niets anders in den ſin hadden / daar van afgeſchrikt / en heeft haar / met die vertelling een ſwaarigheid voorwerpende aan het draalen gekreegen. Men heeft byna het ſelve te oordeelen van de gelijkeniſſen (Parabolen) hoedaanig eene was / waar door Nathan den Koning David tot erkintenis van ſijn ſonde bracht 2 Sam: 12. En hoedaanige onſen Heyland Jeſus Chriſtus doorgaans in de Evangeliſe geſchiedeniſſen gebruykt heeft. Francoys Bacon, in ſijne Getrouwde Woorden, merkt aan dat / ſommige menſchen ſoo veele vertellingtjes en geſchiedenisjes gereed en aan de hand hebben / dat 'er niets is / 't welk ſy een ander willen inboeſemen / of ſy weeten het ſelve in het eene of het ander geſchiedenisje op te winden: waar mede ſy haar ſelven altijd meer veylig en buyten ſchoots houden / als ſtellende niets uytdrukkelijk / ſoo het ſchijnd / vaſt / en ondertuſſen maaken ſy dat de ſaak ſelve niet te meerer vermaak word aangenomen / en by anderen ingang krijgd.

De wyn geefd ſoo vaſten voedſel niet als het brood; maar veel ſchielijker / om dat het geen vaſt / maar een vochtig en vloejend voedſel is. Deſelve verquikt dan het gemoed door een ſchielijke herſtelling der geeſten; maar het brood word geſegd het herte des menſchen te verſterken Pſalm 104: 15. om dat het ſelve onſen leeden een vaſter en duurſaamer voedſel verſchaft. Want / gelijk Hippocrates wel ſegd / die dingen dewelke haaſtig voeden / worden ook ſchielijk weeder uytgeſuyverd / en het teegendeel heeft plaats in die dingen dewelke traaglijk voeden; want deeſe brengen beſtendiger krachten aan / ſoo dat men langer / ſonder op nieuws eenig voedſel te nuttigen / den arbeyd kan verdraagen / dan wanneer men die dingen gebruykt welke ſchielijk voeden, om dat deſelve ook in korten tijd verſtroyd worden / en krachteloos zyn.

Een maatig gebruyk van wijn kan ſeer veel toebrengen tot een goede geſteldheid van ziel en lighaam. Hier van getuygd den Schrijver van het Apocryphe Boek Eccleſiaſticus, of Jeſus Sirach. Cap 31: 30, 31, 32. Den wyn is den menſchen gelijk het leeven, indien gy den ſelven maatiglijk drinkt. Wat voor een leeven heeft hy dien het aan wyn ontbreekt? Want hy is geſchaapen om de menſchen te verheugen. De wyn maakt vroolijkheid des herten, en verheuginge der ziele, ter rechter tyd, en ſoo veel genoeg is, gedronken. Daarenteegen ſegd hy vſ: 33: 34. Maar veel wyn gedronken veroorſaakt bitterheid der ziele, door twiſtinge en ongeval. De dronkenſchap des onwyſen vermeerderd ſijne gramſchap tot aanſtoot; verminderd ſterkte, en brengd wonden. Derhalven ſchijnd Seneca te onrecht de dronkenſchap aangepreeſen te hebben met veele woorden / in ſijn boek van het geruſt leeven; wanneer hy ſegd / datmen ook ſomtyds wel eens tot dronkenſchap toe moet komen, niet op dat deſelve ons overſtelpe, maar om onſe ſorgen daar in te dompelen. Want den wyn wiſt de ſorgen uyt / maakt de ziele wel gemoedet / en geneeſd / gelijk ſommige ſiektens / ſoo ook de droefheid. Doch men kan in dat ſeggen van Seneca de dronkenſchap in een ruymen ſin neemen / voor meer als na gewoonte / en tot verheuging toe / te drinken / waar door de geeſten niet verdoofd maar opgewekt worden. Gelijk het ook dus wel in de Heylige Bladeren gevonden word. Sie Geneſ: 43: 34. Hoogl: 5: 1. Haggai: 1: 6. Johan: 2: 10.

Daar word dan hier in deeſe vertellinge verzierd / dat de boomen, een koning voor ſich ſoekende / na dat ſy eerſt den olyfboom verſocht hadden / tot den wynſtok gekomen zyn / verſoekende dat die het gebied over haar wilde aanvaarden; maar deeſe / de heerſchappy verwerpende / ſegd dat ſy haare moſt niet wil verlaaten / welke te gelijk God en de menſchen verheugd. Sy wil ſich ook houden binnen de paalen haarer beroepinge / en niet trachten om hooger te ſtygeren. Maar hoe! ſal hier mogelijk iemand ſeggen / word ook God door wyn vrolyk gemaakt? Drinkt God ook wijn? Op de offerhanden wierden ook drankofferen van wyn gegooten / welke Gode aangenaam waaren / niet wel in haar ſelven / maar om het geloove en de Godvruchtigheid der Offeraars. Anderen verſtaan door het woord אלהים Elohim, dat is God, of Goden, Koningen / Vorſten / en Mannen welke boven anderen in aanſien uytſteeken; en door het woord menſchen, het gemeene en geringe volk. Voeg hier by / dat de

wyn /

Digitized by Google

wyn / de menſchen verblydende / en hunne geeſten op-wekkende / deſelven meer vaerdig en veerdig maakt om Gods lof te verkondigen. Maar het blykt uyt Pſalm 50: 14: 23: dat geene offerhanden Gode aangenaamer zyn dan lof en dankofferen. Verders / hoe elk ding in ſich ſelve beter is / hoe meer behaagen God ſchept in deſſelfs geſicht. En derhalven de wyn / welke de beſte is / verheugd verwonderlyk / ſoo wel God als de menſchen.

Dat nu de wyn menſchen van allerley ſtand verbrooklykt / gelyk ſulks de ervaarenheid dagelyks leerd / ſoo getuygen het ook de Heylige Schriften. Sie Pſalm 104: 15. Den wyn, die het herte des menſchen verheugd. Spreuk: 31: 6, 7. Geevet ſterken drank den geenen die verlooren gaat, en wyn den geenen die bitterlijk bedroefd van ziele zijn; dat hy drinke, en ſijne armoede vergeete, en ſyner moeyte niet meer gedenke. Hoogl: 1: 2: 4. Den wyn brengd den menſch een ſeer voortreflyk voedſel toe; gelyk ſelf hier uyt blykt / dat deſelve / te gelyk met brood, of koorn en olye, door een reedenkonſtige ſpreekwyze (Synecdoche geheeten) genomen word voor allerley voedſel / 't welk tot lighaams onderhoud vereyſt word. Sie Geneſ: 27: 28, 37. Pſalm 4: 8. Jeſ: 62: 8. &c: De wyn dan vermeerderende en verdunnende de dierlyke geeſten / verſterkt het hert. Sie Hoogl: 2: 5. Verſterkt gylieden my met de fleſſen. Ook verſterkt de ſelve de maag. Hierom beval Paulus aan Timotheus 1 Timoth: 5: 23. Drink niet langer water, maar gebruyk een weynig wyns, om uwe maage, en uwe menigvuldige ſwakheeden. Eſther: 1: 10. Op den ſeevenden dag, toen des Konings herte vroolijk was van den wyn. 2 Sam: 13: 28. Predik: 10: 19: Zachar: 10: 7.

Den wyn ſuyverd ook / waarom deſelve ook gebruykt word tot geneeſing van quetſuuren; gelyk de olye om deſelven te verſachten, ſoo ook de wyn om de ſelve te reynigen, verſterken, en te doen opdroogen. Luc: 10: 34. Ook verwarmd de wyn / en doed de lippen der ſlaapende ſpreeken Hoogl: 7: 9. dat is maakt de ſlaaperige ſinnen wakker en leevendig; waarom van deſelve ook maatiglyk gebruykt zynde de menſchen ſomtyds welſpreekende maakt Zach: 9: 17. Het koorn ſal de jongelingen, en de moſt ſal de jonge dochteren ſpreekende maaken. Hier van daan het ſeggen van den Dichter Horatius.

Fœcundi calices, quem non fecere diſertum?
Contracta quem non in paupertate ſolutum?

Dat is /

Wien heeft een helderen beeker niet welſpreekende gemaakt? Wien niet mild en ſonder ſorg, ſelf in een kommerlijke en bekrompene armoede? In teegendeel / de wyn al te veel gebruykt zynde verhit de herſſenen. Jeſ: 5: 11. Tot dat de wyn haar heeft verhittet. Deſelve bevangd het verſtand / en neemd het ſelve wech / en bederfd een goed oordeel. Hoſ: 4: 11. Heererye, en wyn, en moſt, neemd het herte wech. Spreuk: 31: 4, 5. Het komd den Koningen niet toe, O! Lemuel, het komd den Koningen niet toe wyn te drinken, en den Prince ſterken drank te begeeren. Op dat hy niet drinke, en het vergeete; en de rechtſaake aller verdrukten verandere. De Badſtooven doch / de wyn / en de vleeſlyke wellusten / ontſenuwen de krachten.

Den Geleerden Stukkius, in ſijne beſchryvinge van de Godsdienſten en Heyligdommen der Heydenen, merkt aan / dat niet allerley wyn in de Heylige dienſten mocht gebruykt worden. Want het was ongeoorloofd en ongelukkig den Goden wyn te offeren van een Griekſe en afgehouwen wynſtok / of die van den blixem getroffen was / of die met gequetſte voeten was getreeden; of met eenige onreynigheid beſmet / of by welke eenig menſch in een ſtrop gehangen had / of ook welke uyt de druyven geloopen was / wanneer de ſelve rondom tot de koorden waaren opgeſneeden. Hier van daan wierd de wyn (*Spurcum*) vuyl geheeten / welke tot de offerdienſten onbequaam was / welke met water vermengd was / of gekookt / of door vuur gebrand / of moſt welke noch niet geſuyverd was.

Het is aanmerkelyk dat de Ouden altyd ſuyvere onvermengde wyn / en deeſe van de allerbeſte / in hunne drankofferen gebruykt hebben / waar meede ſy wilden te kennen geeven de oprechtigheid van hun gemoed / welke vry was van alle bedrog of liſt. (Dus wierden in teegendeel / door wyn met water gemengd / bedriegeryen en bygeloovigheeden in het bedienen der heyligdommen afgeſchaduwd) doch indien men ſomtyds vind / dat ſy geſegd worden den wyn in den beeker gemengd te hebben; men heeft dan een vermenging te verſtaan / niet van wyn en water / maar van tweederley wyn onder malkander.

By de Jooden was de wyn, ſoo lang de wet ſtand hield / ook onder de wettiſe plegtigheeden in gebruyk 1. Chron: 9: 29. namelyk tot de offerhanden / en het overgieten der ſlachtofferen. Exod. 29: 40. Numer. 15: 4. &c: en 28: 7. Ezra. 6: 9. en 7: 22. &c: Doch hoewel het by de Heydenen een gebruyk was / om in de meeſte offerhanden ook wyn te ſtorten: Daar waaren eevenwel eenige heylige dienſten / in welke het ongeoorloofd was wyn te gebruyken; maar in deſelve gebruykte men andere vochten / als hoonigwyn / water / hoonig / melk / of olye.

Nademaal de wyn (ſegd Matthiolus) ſeekerlyk de ſoetſte en aangenaamſte is van alle vochten / het voornaamſte goed / en voortreflykſte hulpmiddel van het menſchlyke leeven / welke de leevendige geeſten meeſt weeder voortbrengd / en alle de hoedaanigheeden en werkingen des lighaams boven alle andere dingen herſteld / nademaal de ſelve het herte ten hoogſte verblyd en beſchermd; het moet niemand wonder ſchynen dat de oude Latynen de plant, welke de vrucht voortbrengd uyt welke de wyn geperſt word / *vitis*, als waare het *vita* het leeven, geheeten hebben. Wanneer de wyn maatiglyk gebruykt word / word deſelve van de grootſte kracht gehouden / ſoo tot voeding als verſterking des lighaams. Want deſelve verwekt een gantſch ſuyver bloed / word ſeer ſchielyk tot voedſel veranderd / geefd moed / en wekt het verſtand op. Maar in teegendeel ſoo den wyn onmaatiglyk / en meer dan het behoord / gedronken word / ſoo brengd deſelve gevaarlyke en verſchriklyke ſiektens voort.

Verwonderenswaerdig is het geen by een oude overleevering van de wynſtok getuygd word / dat ſy naamelyk haare ranken uytſchiet en voortkruypt / na die plaats op welke / op eenige afſtand / een ſteunſel of paal geſtooken is / en dat ſy de kool vlied en daar van af wykt. Men ſegd dat ook iets diergelyks word waargenomen in de Turkſe Boontjes / en andere planten / welke haar ſelve niet ophouden kunnen.

Het gebruyk van wyn is ſchaadelyk voor droogeen met teering beſmettede lighaamen; maar voordeelig voor lighaamen die vochtig en vol van ſappen zyn. De reeden hier van is / om dat de geeſten van de wyn den dauw of wortelvocht (*humor radicalis*) des lighaams afeeten / waar door dan de dierlyke geeſten voedſel gebrek hebben. Indien 'er in eenig lighaam vocht genoeg of overvloedig is / ſoo helpt de wyn de verteering en opdrooging der ſappen voortſetten. De Braandewyn ontſteekt ſoo veel niet / en word in koortſen aangepreeſen / om dat de fynſte geeſten daar uyt gewaaſſemd zyn.

Dewyl het van allen erkend word / dat de wyn verwarmd, en in den ſelven trap ook de lighaamen opdroogd (hoewel ſy deſelve met der daad niet maaken bevochtigd) 't welk / gelyk het alle wyn doed / ſoo ſal ſulks echter ſulke wyn op het krachtigſt doen / welke

of

Digitized by Google

of in haar eygen aart ſterk / of al oud van dagen is; hier van daan is het geen wonder / dat dikwils in jonge lighaamen; door het meenigvuldig gebruyk van wijn / koortzen worden ontſteeken / of dat ſy inwendige brand / zydenpyn / raaſende koortzen / leeverſiekten / of andere brandige quaalen onderworpen worden; of immers dat ſy overheet geworden zijnde / ſoo dat de leevendigmaakende vocht verteerd / en de gemaatigde warmte vervloogen is (eeven of iemand geſtaadig leevendige kalk op boomen goot) vroeg oud worden / en ſchielijk ten ondergang gebracht worden. Derhalven hebben de jongelingen / en byſonder die van een warme geſteldheid zyn / ſich te wachten van al te veel wijn te drinken.

De wijn is voor den geenen / dewelke deſelve ſelden of noyt drinken / dikwils een krachtig geneesmiddel teegen veelerley ſiekten; maar door het geduurig gebruyk verlieſd de wyn haar geneeſende kracht / en word tot een gewoonlijk voedſel. Francoys Bacon, in het 4 Boek ſijner Natuurlijke geſchiedeniſſen aan het 10 Hoofdſtuk / verhaald hier van een ſeldſaam voorbeeld / ſeggende / dat hy twee menſchen gekend had / dewelke dewyl ſy heel arm waaren / byna noyt anders dan water of dun bier gedronken hadden; maar wanneer ſy eenige ſiekte hadden / wierden ſy alleen door het gebruyk van een weynig wijns / en dat heel haaſtig / geneeſen: ſoo dat ſy / door dat eenige hulpmiddel geſterkt zijnde / tot een hoogen ouderdom gekomen zyn.

Kleyne teugen ſullen iemand eerder dronken maaken dan groote; en geſuykerde wijn minder dan ſuyvere. De reeden van het eerſte is / om dat de wijn niet ſoo aanſtonds tot op de grond van de maag neederdaald / maar langer op de bovenſte oppervlakte blijfd hangen / en dus deſſelfs dampen te meer na het hoofd opſend / en by gevolg te eerder dronken maakt. Dus ſal ook een ſtuk broods / in wijn geweykt zijnde / meer dronken maaken / dan wijn alleen (indien 'er maar eevenveel wyn is) om dat deſelve dan langer in de maag blijfd. De reeden van het laatſte is / om dat de ſuyker de geeſten van de wyn verdikt / en dus maakt dat deſelve niet ſoo gemaklijk tot dampen konnen opſtijgen.

II. PLAATS. *Richt*: 15: 19.

Toen kloofde God de holle plaatſe die in Lechi is, en daar ging water uyt van deſelve; en hy dronk, toen quam ſijn geeſt weeder, en hy wierd leevendig.

Daar word onder de Geneeskundigen onderſocht / of het water / gedronken zijnde / eenige voedende kracht heeft?

Den geleerden Franciſcus Valleſius ſegd / in het 6 Boek ſijner Geneeskundige en Wijsgeerige geſchillen, aan het 6 hoofdſtuk. Aangaande des waters kracht, en of het lighaam door het water drinken eenig voedſel ontfangd? Daar over ſchynd geen kleyn geſchil te weeſen. Ariſtoteles, (in het 13 vraagſtuk dat voor en teegen kan betwiſt worden, aan de eerſte afſnijding) ſchijnd het water een ſeekere voedende kracht toe te ſchrijven / om de volgende woorden: waarom (ſegd hy) ſeydmen dat de verandering der wateren ſwaar vald, en niet de verandering van de Lucht? of is het om dat het waater den lighaamen tot voedſel verſtrekt, daar in teegendeel de Lucht ganſch geen voedſel aanbrengd? Doch eevenwel heeft het altyd den meeſten toegeſcheenen / dat het water / in het lighaam genomen zijnde / niets anders uytwerkt dan een enkele bevochtiging en verkoeling van het lighaam / maar dat het ſelve tot de voeding niets kan toebrengen: om dat het water al te dun is / dan dat de vaſte deelen door het ſelve ſouden konnen gevoed worden.

Doch eevenwel het ontbreekt den geenen welke het teegendeel ſtaande houden (dat naamelijk het water niet t' eenemaal van alle voedende kracht ontbloot is) aan geen reedenen. Als / voor eerſt, om dat ſelf de waaſſemen / lieflijke geuren / ja ſelf de lucht / bequaam zyn tot herſtelling en voeding der dierlijke geeſten / welker ſelfſtandigheid nochtans dunner en fijnder is dan die van het water. Ook word in onſe text geſegd dat Simſons geeſt, alleen op het gebruyk van enkel water / weeder quam / en dat hy weder leevendig wierd. Ten tweeden; om dat ſommige viſſen geſegd worden alleen van water te leeven; 't welk (na het getuygenis van Platerus in ſijne Geneeskundige Vraagſtukken) klaarlijk blijkt in de Salm, van welke de Viſſers eenſtemmiglijk getuygen / dat deſſelfs ingewanden altijd leedig gevonden worden: 't blijkt ook in viſſen / welke / in vijvers opgeſlooten zynde / geen ander water genieten / dan het geene uyt de grond opweld. Soo dit nu in de viſſen plaats kan hebben / wat verhinderd 'er dat ook niet den menſch / hoewel hy met enkel water niet kan onderhouden worden / eevenwel eenige hulp daar van ſoude ontfangen in de voeding; eeven gelijkmen ſiet dat in ſcherpe en langduurige ſiekten dikwils de Lyders een geruyme tijd alleen door drinken / en vleesnat / opgehouden worden. Men heeft (ſegd Felix Platerus) in deeſe ſtad een gevangen geſien, dewelke, op dat hy de openbaare doodſtraf door een gewillige dood mocht voorkomen, ſich ſelve meende om hals te brengen, ten welken eynde hy ſich ſelve van alle ſpyſe onthield, maar hy wierd veertien dagen lang, alleen door water drinken ſoodaanig verquikt, dat hy het leeven behield. Ook diend dit niet verſweegen te worden / dat het water / alleen door warmte en opſieding / ook ſonder met eenig ding vermengd te worden / eenige wynachtigheid verkrijgd / en dus door de konſt kan veranderd worden. Soo dat het geen wonder is / indien dit geſchied door een uytwendige warmte / dat ook door de ingeboorne warmte der lighaamen het ſelve word uytgewrocht / en het water ſoodaanig opgeſooden / dat het ſelve niet alleen het lighaam met ſijne hoedaanigheeden diend / om het te verkoelen en te veranderen / maar dat het ook eenig gewicht tot de voeding toebrengd; eensdeels om dat het ſelve / dikkere ſappen aanbrengende tot voeding der lighaamsdeelen / dus een voertuyg van het voedſel word; andersdeels om dat het ſelve ook iets van ſijn eygen ſelfſtandigheid toebrengd. Voeg hier by dat 'er onder ons geen voorbeelden ontbreeken van menſchen / welke hun ſelven met enkel water te drinken konnen verbroolijken / ſoo wel als anderen die bier of wyn gebruyken; inſonderheid indien ſy water van de beſte ſoort konnen bekomen.

Voor de beſte ſoort van water word gehouden / voor eerſt, dat water 't welk het lichtſte is. Ten tweeden dat geene 't welk gekookt wordende / over een gelijk vuur / het haaſtigſte verteerd word / is voor het beſte te houden. Ten derden, doe tweederley water in twee verſcheydene kruyken / of opene vaten / zijnde voor het overige malkander gelijk / en dat water 't welk het langſte buyten ſtank en bederving blijfd, is beeter te achten dan het andere. Ten vierden, alles gelijk zijnde / ſcheptmen doorgaans het beſte water uyt wijde en bevaarbaare ſtroomen / gelijk ook uyt ruyme en ſuyvere ſtaande wateren / dewijl de Son op deſelve veel meer kracht en uytwerking / heeft dan in fonteynen en naauwe rivieren. Het naaſte in goedheid (ſegd Franciſcus Bacon) aan het voorgaande, om drank daar van te bereyden, ſoude ik ſtellen krytwaater te weeſen. Doch het krytwater is omtrent het oppervlak van de aarde al te bytende / gelijk blijkt uyt de kleederen welke in ſoodaanig water gewaſſen worden / en welke het ſelve allengskens oveet en verteerd. Ten vyfden; de vrouwen vinden ook dit onderſcheyd tuſſen water en water / datmen in het eene ſeep kan gebruy-

ken

ken / en in het andere niet; het is waarſchijnlijk dat het beſte water allerbeſt ſeep kan verdraagen / daar in teegendeel ſchraal en mager water de ſalfachtigen en vetten aart van de ſeep te niet doed en wechneemd. Ten ſesden, men mag van de meerder of minder goedheid der wateren oordeelen / uyt den aart der plaatſen uyt welke ſy voortkoomen of ontſpringen. Het reegenwater word van de geneeskundigen boven alles aangepreeſen / van weegen het voortrecht van deſſelfs dunheid; ſy ſeggen eevenwel dat het ſeer lichtlyk verrot en verderfd / mogelyk om de dunheid en fijnheid van deſſelfs geeſten / waarom het ſchielijk uytwaaſſemd. Het reegenwater 't welk in reegenbakken (hoedaanigen men by ons heeft) bewaard word / is van de ſlechtſte ſoort / mogelyk om dat / deſelve van boven geſlooten zynde / de Son daar niet kan bykomen. Het ſneeuwwater word in het gemeen voor ongeſond gehouden; in ſoo verre dat de volkeren welke aan den voet woonen van de bergen die met ſneeuw bedekt leggen / of aan het opgaan derſelver / en wel inſonderheid de vrouwen / door het drinken van het ſneeuw-water geplaagd zijn met ſeer groote kroppen, of geſwellen aan de keel; 't welk ik ſelve naauwkeuriglyk heb waargenomen omtrent de bergen van Switzerland. Het putwater, ten zy het voortkoome uyt een krijtachtige grond / of uyt een overvloedige waterwelling / maakt de ſpijſe / welke in het ſelve gekookt word rosachtig; 't welk een geheel quaad teeken is. De springbronnen welke op de toppen van hooge bergen of heuvelen gevonden worden zijn de beſte; want men houd het daar voor / dat derſelver water ſeer licht / ſuyver en wel doorkleynsd is / van weegen de groote reeks aarde door welke het ſelve heeft moeten loopen. Ten ſevenden, die wateren worden gepreeſen welke door kleyne ſteentjes komen loopen. Seer na hier aan in weerdye komt het water / 't welk door weegen van harde, en vaſte kley komt loopen / hier aan volgt ſandig water / doch ſlykachtig water word voor het ſlechtſte van allen gehouden. Ook kan men niet al te veel vertrouwen op water 't welk ſort van ſmaak is; als 't welke men wel meeſtentijd vind op ſteyl needergaande gronden van groote ſteeden / welke dan noodſaaklijk ſeer veele vuyligheden by een vergaderen.

De voortreflijkheid van het Nyl-water hebben wy aangeweeſen over de plaatſe Numer. 34: 5.

Hippocrates, in het 5 Boek ſijner korte ſtellingen, aan de 26 afdeeling / ſegd dat het water 't welk het haaſtigſte warm word, en het eerſte weder koud word, het lichtſte is, waarom ook het ſelve voor het beſte geacht word; om welke ſaak te oordeelen en te beſlechten / die geenen beſt bequaam zyn die nooyt wyn drinken / welke menſchen immers ſoo wel weeten te oordeelen van het onderſcheyd der wateren / al waar het maar op de enkele ſmaak / als iemand anders uyt de verſcheydenheid van wijnen of bieren weet te onderkennen. In goed water worden vleeſ en vruchten eerder gaar gekookt / van weegen de dunne fijnheid van deſſelfs deelen / dan in ander water. Sommigen ook doen onderſoek na de ſwaarte of lichtheid des waters / met het ſelve op de ſchaal te weegen. Anderen weeder maaken twee of meerder ſtukjes van een linnen laaken (welke eevenveel weegen) in verſcheyden water nat / en leggen deſelven in de Son te droogen / en dat water 't welk het eerſte opdroogd / houden ſy voor het lichtſte en het dunſte.

De gebreeken des waters worden verbeeterd door overhaaling en opkooking, om dat dus de aard-deelen en bedurvene ſtoffen / welke in het ſelve zyn / en te vooren / van weegen hunne nette vermenging / voor onſe ſinnen niet openbaar waaren / daar van worden afgeſcheyden / welke naderhand / wanneer de hitte begind te verdwijnen / ſullen neederſinken. Anderen eevenwel keuren het opkooken der wateren af; om dat ſy meynen dat de dunſte en fijnſte deelen door het kooken uytwaaſſemen / en dat de dikſte en grofſte over blyven; hierom meynen ſy dat water 't welk eens opgekookt is lichter ſal toevrieſen; en dat het naderhand weeder gekookt wordende / ſoo veel niet ſal uytwaaſſemen.

Dewyl 'er dan ſoo veel onderſcheyd en verſcheydenheid van wateren is / ſoo beſluyten wy dat het water niet 't eenemaal ontbloot is van de voedende kracht. Want dat ſommigen ons hier ſouden willen teegenwerpen / dat geen eenvoudige en onvermengde hoofdſtoffe tot voedſel kan verſtrekken; ſulks is van weynig kracht: want behalven dat men dit ſeggen niet ſonder reeden ſoude mogen in twyfel trekken / ſoo heb ik hier maar by te voegen / dat men nergens water vind 't welk t'eenemaal ſuyver is; maar het ſelve is overal met aard-deelen / de rondom ſweevende lucht / en verſcheydene andere kleyne dingen / meer of min vermengd / een bewys en teeken hier van is deſſelfs ſmaak; want men ſal nergens byna water vinden / 't welk t'eenemaal ſmaakeloos is. Maar, ſeydmen hier weeder teegen / het water is koud; doch het geene dat voeden ſal moet warm weeſen

Hier op diend ten antwoord:

I. Dat het vals is / dat het water van warmte t'eenemaal ontbloot is: want het teegendeel blijkt uyt deſſelfs vloeyenden aart / welke door de koude zijnde wechgenomen / word het ſelve verdikt / en in ys veranderd; en den geleerden H: Regius bewijſd te recht / dat in het water van een geſcheydene deelen zijn / welke verſcheydentlijk onder malkandreen (ſoo ik meyn door middel van de warmte) bewoogen worden: om dat allerley vochtige en vloeybaare lighaamen / maar lichtjes in het water geworpen zynde / ſeer gemaklyk in het water indringen / en ſich door het ſelve alom verſpreyden: gelijk ook om dat het ſout in het water geworpen zynde (hoewel het ſelver ſwaarder is dan het water) in het ſelve ſmelt en van een geſcheyden word / en door deſſelfs geheele ſelfſtandigheid verſpreyd zynde / ook tot aan deſſelfs bovenſte oppervlak gevoerd word / welk alles niet ſoude konnen geſchieden ſonder een beweeging van de ſeer kleyne en ongevoelijke waterdeeltjes.

II. Dewijl men ondervind / dat men door een gedurig gebruyk van water niet beſchadigd word / ſoo gelooven wy niet dat in het water ſoodanig een verkoudende kracht is / als doorgaans aan het ſelve word toegeſchreeven / maar veel eer dat het ſelve van ſoo een middelbaare gemaatigdheid / en als 't waare iets middelbaars tuſſen de overtollige grootheid van allerley hoedaanigheden is / dat het ſelve vatbaar is van een buytenſporigheid van alle die hoedaanigheden: gelijk men ſiet dat ſulks geſchied / wanneer het ſelve vermengd word met dingen welke met andere hoedaanigheden begaafd zyn / welker krachten door weyking of kooking van het water worden overgenomen en ingetrokken; wanneer het ſelve ſoodaanig word veranderd / dat men daar van ſegd dat het de kracht heeft van te verkouden / of te verwarmen / te bevochtigen / of ook wel ſomtijds op te droogen / gelijk het zee-water.

III. Indien men de kracht van het water een daadelijke verkouding wil byſetten / ſoo vermengdmen (na het getuygenis van Galenus) met het ſelve eenige druppelen Aſijn / of andere koude dingen; of men kookt daar Latouw of Violen in. Welk doen waarlyk onnoodig en overtollig weeſen ſoude, indien het water uyt ſich ſelf / en wel ſoo geweldig als men meynd / verkoelende was; noch ook de geweldige en ſcherpe koude des waters ſoude door die dingen / welke maar een geringe en lichte koude in ſich hebben / niet konnen werden vermeerderd / eeven gelyk ook de warmte van heel heet water niet word vermeerderd / wanneer 'er laauw water mede vermengd word / maar veel eer verminderd en verſlaauwd.

IV. Alle planten ſchijnen byna uyt enkel water haar oorſprong te krijgen; gelijk blijkt uyt die geene dewil-

ke

ke op de muuren of daken der huyſen waſſen / gelijk ook op rotsſteenen / en ſteenbergen, op welke ik verſcheydenmaalen heb waargenomen / dat boomen / ſonder eenige rondom leggende aarde / tot een ſonderlinge hoogte opwieſſen : en ſulks wel byſonderlijk in die landſtreeken / welke tuſſen des Sons keerkringen geleegen zyn / gelijk ook in andere warme en vochtige landen. Waar uyt dan lichtlijk te beſluyten valt / dat in het water ſoo grooten koude niet is / als het ſommigen wel heeft toegeſcheenen.

Hier teegen word weeder de volgende teegenwerping ingebragt / dat, naamelijk / het water alle vuur uytbluſcht.

Doch hier op dient tot antwoord / dat ſulks geſchied op deſelve wyze / als met heet water / of warme wyn ; en dat niet om dat deeſe ſtoffen t'eenemaal teegenſtrydig zyn met het vuur ; maar om dat het vuur gevoed word door de dunſte en fijnſte deeltjes des houts / doch wanneer 'er overvloedig water (en allerley vloeybaare ſtoffen / ſelf oly) opgegooten word / ſoo worden alle openingen en doorgangen toegeſtopt / en dus het vuur uytgedoofd. Ja ſelf kookend heet waater ſal het vuur tuſſer verdooven dan koud water / om dat het ſelve eerder in de openingen der brandende ſtoffen indringd. Anders ſins worden 'er wel vuuren aangeſtooken van Joodenlym (een ſtoffe welke niet ſoo vol is van openingen) welke ſelf in het midden van het water branden ; het ſelve word ook in de kalk geſien. Ja ! dat meer is / groote branden worden door water gevoed.

By geleegentheid der verhandeling van het water / word ook onderſocht / waarom die menſchen welke water drinken , ſcherper van geſicht zyn dan anderen ?

Hier op word geantwoord / om dat wanneer de inwendige ſappen en het bloed / door warme en verhittende drank / zyn in beweeging gebracht en gaande gemaakt / de uytwaaſſemende rook en dampen het geſicht beroeren : 't welk in die geenen welke nooyt wyn drinken / of die maatiglijk leeven / of in die menſchen welke van een koude gemaatigdheid zyn / ſoo lichtlijk niet gebeurd. Ondertuſſen leerd de ervaarentheid / dat ſommige dieren / welke in haar eygen aart heet zyn / en by gevolg met ſeer fijne en vlugge geeſten vooſien / een ſeer voortreflijk geſicht hebben / 't welk openbaar is in een arend, byen &c: Eevenwel antwoord Fortunatus Plempius , uyt Ariſtoteles, op de voorgeſtelde vraage op de volgende wyze ; dat men op tweederley wyze geſegd word ſcherpſiende te zyn ; Eensdeels wanneer men iets van verre ſiet / anderdeels wanneermen van naby het onderſcheyd der ſaaken onderkend. Dat den Arend de dingen wel van heel verre ſiet / maar dat hy dingen die na by hem zyn niet ſoo nettelijk weet te onderſcheyden : want deſſelfs Netvlies (*tunica retina*) is / van weegen de hitte van deſſelfs herſſenen hard en droog : waarom hy ook met ſtyf onbewoogen geſicht teegen de Son kan opſien.

Men ſchijnd niet ſonder reeden te mogen ſeggen / dat die uytwaaſſemingen en dampen / welke dikwils / na dat iemand al te veel gedronken heeft / in een groote meenigte na het hoofd opſtijgen / niet recht uyt uyt de maag tot daar toe opklimmen / maar dat deſelve van elders komen ; eensdeels om dat de maag / wanneer de ſpijſe daar in gekomen is / gewoonlijk word toegeſlooten / om dus de kooking te helpen en voort te ſetten ; anderdeels om dat men dan in die geleegenheid wel eenige reuk / ſtank / of ſmaak in den mond / of omtrent de keel / of het gehemelte ſoude gewaar worden / eeven gelijk men ſulks in het opriſpen gewaar word ; 't welk eevenwel ſeeker is dat het den dronkaarts ſelden gebeurd : hoewel de dierlijke geeſten in de herſſenen door die ſchaadelijke dampen niet weynig worden beroerd / en in het volbrengen van hunne werkingen verhinderd ; terwijl ſy beeſig zyn om die dampen en waaſſemen te verſpreyden en uyt te dryven.

Onſen text dan ſegd / dat Simſon / welke te vooren van dorſt byna geeſt-en leeven-loos was / (wanneer deſſelfs geeſten door het drinken van water weeder herſteld waaren) weeder leevendig wierd / als of ſijn geeſt weeder in hem quam. Want aangeſien het ſeeker is en bekend / dat onſe geeſten en ſappen / van weegen de natuurlijke warmte welke in ons lighaam ſich onthoud / geſtaadig uytwaaſſemen en in de lucht verdwynen ; ſoo ondervinden wy / dat by gebrek van vochtigheid in ons dorſt ontſtaat / en die dikwils ſeer heevig ; doch deeſe dorſt word weeder haaſtig geleſt / wanneer men eenig vochtig voedſel gebruykt / om dat het ſelve ſonder lange vertoeving door de leeden des lighaams verſpreyd en verdeeld word. Ja ſelf men ſiet ook dat menſchen / peerden / en andere dieren / wanneer ſy eenige ſpijſe nuttigen / niet lang daar na weeder worden verſterkt / ook dan wanneer de kooking noch niet begonnen is : 't welk doed ſien / dat de fijnſte deelen van dat voedſel aanſtonds / door middel van de af en aanbraagende bloedvaten / tot in de ingewanden verſpreyd zyn / terwijl de dikker en vaſter ſelfſtandigheid noch in de maag is overgebleeven. Hier van daan leeſt men 1 Sam. 14: 27. dat ſoo haaſt als Jonathan de honigraats geproefd had / deſſelfs oogen verlichtet wierden. En 1 Sam. 30: 11, 12. van een Ægyptis man, welke / ſoo haaſt hy water gedronken / en gegeeten had / ſijn geeſt quam weder in hem.

Doch / nademaal 'er geſegd word / dat den dorſt ontſtaat / of uyt een drooge maag, waar op dan volgd een droogte van de keel / den ſlokdarm / &c: of ook wel uyt de longe, of het hert ; ſoo word onder de Geneeskundigen onderſocht / op wat wyze de dorſt / welke uyt de maag of longe / of het hert / ontſtaat / van malkanderen kan worden onderſcheyden ? Hier op kan geantwoord worden : dat / wanneer den dorſt voortkomt uyt de maag, men dan in de zyden van de onderbuyk een hitte ſal gevoelen ; maar ſoo den dorſt ontſtaat uyt de longe of het hert / ſoo ſal men deſelve meer in de holligheid van de borſt gewaar worden. Den dorſt welke uyt de maag oorſprong neemd / word eerſt geleſt / om dat den drank aanſtonds recht na de maag gevoerd word. Vochtige dingen leſſen lichtlijk den dorſt die uyt de maag voortkomt / maar tot den dorſt welke uyt de longe ontſpruyt / worden liever koude dingen vereyſt. Ja ſelf koude drank is niet genoegſaam om den dorſt / welke door de hitte der longe veroorſaakt word / te leſſen / maar veel eer een koele lucht / welke lichtlijk tot in de borſt toe doordringd : in teegendeel ſal de lucht den dorſt / ontſtaande uyt de droogte van de maag / niet lichtlijk wechneemen / om dat 'er weynig van de koele lucht / welke door de neusgaten word ingehaald / tot in de maag toe doorgaat ; maar in teegendeel ſal de lucht die dorſt dikwils vermeerderen ; een blijk hier van geeven die menſchen / welke met een opene mond ſlaapen / want deeſe zyn meeſt doorgaans dorſtig en krygen een drooge mond.

Na ſommiger gevoelen daald gemeenlijk een weynig van den drank allengskens / en (gelijk het ſommigen toeſchynd) na de wyze van een dauw van damp / door een ſpleete van de gorgel / tot in de longe / en word van daar tot in het hert en de ſlagaders gebracht ; en hier uyt ontſtaat mogelijk / of word immers onderhouden / het water in het herte-ſakje (*pericardium*) en de ſlagaders (*arteriæ*) hebben meer overvloed van wey / in ſich dan de andere bloedaders (*venæ*). Hierom zyn de Geneeskundigen gewoon teegen de quaalen van de Borſt-holligheid / en de Longe / eenige likkingen / Sproopen / en koekjes voor te ſchryven / dewelke door de longepijp tot in de longe gebracht worden / en ſpeekſel verwekken. Want het ſtrotlapje (*Epiglottis*) zynde het dekſel van de gorgel / gaapt altyd / om de lucht en dampen uytgang te verſchaffen / en ingang aan de

Digitized by Google

lucht / welke door de ademhaaling word ingetrokken; noch het ſelve word nooyt toegedrukt / of volkomelijk toegeſlooten / dan alleen door de ſwaarte van ons voedſel; noch den draak / daar voorgaande / drukt niet veel / waarom aan deſſelfs zyden wel iets kan doorgedrukt werden. Maar wat aangaat het water van het herteſakje / het ſelve komt voort (volgens de ondervindingen van den Wel-Edelen en Wyd-beroemden Ontleeder L: de Byls) uyt de draadjes van de Borſtbuys en Melkvoerders / welke hy *Ductus Roriferos*, Dauwvoerders noemd / om dat de fijnſte deeltjes van het voedſel / door deſelve recht toe recht aan / even gelijk een dauw / tot het hert en de ſlagaders gevoerd worden.

Doch den Geleerden Joh: Baptiſta van Helmont wil niet / dat men teegen den hoeſt ſoete hulpmiddelen of likkingen ſal gebruyken; om dat die likkingen of niet tot de longe toe komen / of / ſoo ſy al tot daar toe geraaken / alleenlijk de bedorven ſtoffe ſich doen ontloſſen / maar de oorſaak van het quaad niet weghneemen; of ook dikwils verwekken deſelve vuyligheden en verſtoppingen / en vermeerderen dus het quaad / in plaats van het ſelve wech te neemen.

Het is doorgaans een gemeen gevoelen / dat 'er geen wreeder pyne noch verſchriklijker ſoort van ſtraffe is / dan van honger te ſterven; doch evenwel derſe houden ſtaande dat de moeylijkheden van den dorſt den laſt des hongers verre te boven gaan. Dit getuygen / (als daar van by ondervinding overtuygd zynde) en reekenen aan die menſchen / welke door de woeſte en ſandachtige ſtreeken van Arabien / om hunne Godsdienſt te pleegen / gereyſd hebben. Dit ſelve getuygen ook die menſchen / welke hun lighaam door gedurige en al te geweldige oeffeningen en beweegingen verhit hebbende / niet minder van een dorſtig hart / na wateren / ſpringbronnen / en rivieren ſoeken: of ook die geenen / welke door ſoute ſpijſen hun maag uytgedroogende / of door ſpecerpen / ſterke wijnen &c: al te veel verhittende / ſich ſelven een bovennatuurlijke dorſt / en een ſoo geweldige begeerte om te drinken / verwekken / dat ſy deſelve naauwlijks vervullen konnen. Doch allermeeſt ſullen het die menſchen bekennen / welke inſonderheid door brandende koortzen aangetaſt zynde / nacht en dag alleen van dorſt klaagen en kermen / water eyſſen / van fonteynen droomen / en liever willen met gevaar van hun leeven (wanneer ſy maar koud water ſteels-wyze krygen konnen) de Geneesmeeſters en alle omſtaanders bedriegen / met hun hert daar aan eens op te haalen / en dus met gevaar deeſe ſmerte te geneeſen; dan / al was het onder ſeekere hoope van behoudenis / langer door deſelve gepynigd te worden. Hier van heeft men ook te deeſer plaats in Simſon een doorluchtig voorbeeld / want dus klaagd hy Richt. 15: 18. Als hem nu ſeer dorſtede, ſoo riep hy tot den Heere, en ſeyde, gy hebd door de hand uwes knechts dit groote heyl gegeeven, ſoude ik nu van dorſt ſterven, en vallen in de hand van deeſe onbeſneedenen? Leeſt men ook niet Joh. 19: 24. dat onſen Heyland Jeſus Chriſtus / aan het kruys hangende / en nu al ſtervende / heeft uytgeroepen / My dorſt?

Derde HOOFD-STUK.

I. PLAATS. 1 *Sam:* 5: 6.

Daarenboven was de hand des Heeren ſwaar over die van Aſdod, en verwoeſtedeſe: en hy ſloegſe met ſpeenen, Aſdod, en haare landpaalen.

DE plaage met welke de Aſdoditen alhier geſegd worden van God geſlaagen te zyn / was niet alleen ſwaar en ſmertelijk / maar ook ſmaadelijk: want ſloeg haar aan den aars; de ſiekte welke ſy onderheevig wierden word van ſommigen verklaard door de Vygweerte (*ficus*) van anderen door ſpeenen of Ambeyen, *Hæmorrhoides*, en van anderen weeder door de Rhoode loop, of Bloedgang (*Dyſenteria*). Wat belangd de ſpeenen, of de Ambeyen, de natuur opend ſomtijds van ſich ſelf eenige aderen in den aars / door welke een ſwartgallige vocht word uytgeloſt / doch met een word ook dikwils een groote meenigte van bloed uytgeſtort / waar door dan gevolglijk den lyder ſeer word gepijnigd / waar van hy ſeer beſwaarlijk kan geneeſen worden; eensdeels om de teedere gevoeligheid van die deelen; anderdeels om dat de uytwerpſelen van het lighaam derwaarts worden afgevoerd. Derhalven waarſchouwen de Geneeskundigen / datmen teegen die quaal t' ſaamentrekkende middelen moet gebruyken / maar ſulke welke gantſch niet bytende zyn.

Speenen dan zijn opſwellingen der aderen / welke aan den aars uytloopen / of doorbreekingen van een dik en dreſſemachtig bloed / 't welk derwaarts was te ſamengevloeyd. Daar worden van de ſelve verſcheydene ſoorten opgeteld. Want ſommigen zyn 'er / welke op een vaſte omloop en tuſſenwijdte van tijd een deel quaad bloed uytgeeven / niet anders dan der vrouwen baarmoeder haare maandelijke bloedvloeden opleeverd: en deeſe ſoort is van een groote nuttigheid / want die hier van geneeſen worden / zyn in hun gantſche leeven meeſt by van zyde-ween / van ontſteeking der longe / van af-eetende ſweeren / Lazarye / ſchurftheid / bloedſweeren / en andere quaalen / welke uyt een bedorven bloed hun oorſprong hebben; om deeſe reeden moet men ook geen moeyte doen om deſelve te verdrijven; want / ſoo 'er niet ten minſten eene ſpeen overblyfd / ſoo ſlaan 'er wel doorgaans de boven genoemde quaalen / ja noch erger / toe. Doch wanneer / de openingen verſtopderd zynde / begint goed en veel bloed te volgen / dan word het tijd om deſelve op te ſtoppen / op dat 'er geen waterſucht / ſwakheden of teering / op volgen.

Sommige ſpeenen zijn kenteekenen om aan te oordeelen (*Critica*) wanneer ſy na een langduurige / of ook wel een kortwylige ſiekte uytbreeken; inſonderheid wanneer deſelve licht zyn / en gemaklijk om te verdraagen; en dan moetmen deſelve aan de natuur overlaaten; ten zy de bloedvloed te groot worde / en wel van goed bloed. Andere ſpeenen zyn toevallig, dewelke veel ſmerte veroorſaaken / hoedaanigen ook die geweeſt zyn / van welke in deeſe plaatſe geſprooken word.

II. PLAATS. 1 *Sam*: 9: 2.

Die had een Soon, wiens naam was Saul, een jongeling, en ſchoon, ja! daar was geen ſchoonder man dan hy onder de kinderen Iſraëls; van ſijne ſchouderen, en opwaarts, was hy hooger dan al het volk.

HEt Schoone is by Plato by na een en het ſelve met het goede. De Schoonheid word na het gevoelen van Ariſtoteles beſchreeven te zyn / een volmaaktheid van het ſaamenſtel / ontſtaande uyt een welvoegende geſchiktheid / maate / en evenreedigheid der deelen onder malkanderen. Sie Picolom: gr: 8. C: 35.

Digitized by Google

C: 35. en Ariſtoteles in het 13 Boek ſijner Boven-natuurkunde.

Den Wysgeer Plotinus, verdeedigende het gevoelen van Plato, en het gevoelen van de Navolgeeren van Ariſtoteles (Wandelaars, *Perepatetici* geheeten) raakende de ſchoonheid, kleynachtende, trachtede het ſelve door de volgende reedenen omver te werpen. Voor eerſt, om dat volgens de beſchryving van Ariſtoteles niets eenvoudigs, maar alleen te ſaamengeſtelde dingen, ſchoon ſoude zyn. Doch hier op antwoorden de Wandelaars, dat eenvoudige dingen niet ſchoon genoemd worden, dan alleen by wyze van Overdragt en Uytſteekendheid, voor ſoo verre ſy ſuyver en voortreflyk zyn. Voor een tweede reeden brengd Plotinus by; om dat dus de deelen niet ſchoon ſouden zyn, maar alleen het geheel, en op die wyze ſoude iets ſchoon worden uyt het geene niet ſchoon is. Hier op word weeder geantwoord, dat de deelen, voor ſoo veel ſy deelen zyn, niet ſchoon zyn, ten zy ſy als iets geheels voorkomen: dus word, by voorbeeld, een oog ſchoon geheeten, voor ſoo verre het ſelve uyt verſcheydene deelen beſtaat, en tot het geheele lighaam betrokken word.

De ſchoonheid dan komt eygentlyk den lighaamen toe, en ontſtaat uyt een behoorlyke evenmatigheid der deelen, in der ſelver plaatſing, hoegrootheid, en gedaante. Waarom deſelve van ſommigen beſchreeven word, als een bequaame vorming en gelijkmaatigheid aller leedemaaten in het menſchlijk lighaam, gepaard met aangenaame verwe. Van welke den Wyſen Salomo ſeer wel geſegd heeft Spreuk. 31: 30. De bevalligheid is bedrog, en de ſchoonheid is ydelheid. Wat moogd gy (ſeyde eens den Wysgeer Seneca in de 124 ſijner brieven) uwe ſchoonheid optooijen en vercieren? Wanneer gy alles ſuld in 't werk geſteld hebben, ſuld gy noch van veele beeſten overtroffen worden. Ondertuſſen heeft Socrates een goede vermaaning gegeeven, en gelyk geſegd word, ſijnen leerlingen geraaden, en ingeſcherpt, dat ſy hen ſelven meenigmaal in de ſpiegel ſouden beſchouwen, op dat die geen onder haar, welke ſich in ſijne ſchoonheid behaagde, doch met alle macht mogt ſorg draagen, dat hy de weerdigheid ſijns lighaams door quaade zeeden niet quam te onteeren: en op dat in teegendeel ſoo een, welke meynde dat ſijn ſchoonheid weynig aanvallig en behaaglyk was, mocht worden aangeſet, om door der deugden lof ſijn leelykheid te bedekken.

Het is by alle de geenen welke van de Gelaat-kunde geſchreeven hebben, van oude tyden af voor een algemeene en vaſte grondregel gehouden, dat een welgepaſte ſchikking van des lighaams leeden, ook een ſeeker vertoog is van een welgeſchiktheid van goede zeeden: ook word het gemeenlyk voorgegeeven, dat een wanſchaapen lighaam ook een wanſchaapene ziel ſoude vertoonen: hoewel my niet onbekend is, dat deeſe ſet-regel ſeer veele uytſonderingen onderworpen is. Behalven Saul, welke in onſe text voorkomt, worden 'er in de Heylige Bladeren ook noch veele andere, van weegen de ſchoonheid hunner lighaamen geroemd. Gelyk, by voorbeeld, Joſeph Geneſ. 39: 6. Moſes Exod. 2: 2. David 1 Sam. 16: 12. Abſalom 2 Sam. 14: 25. Adonia 1 Koning. 1: 6. Daniel en ſijne Metgeſellen Dan. 1: 4: 6. Gelyk ook ſeer veele vrouwen.

Hier ontrent riſd nu een vraagſtuk; of, naamelyk, de goederen van het lighaam en de natuur (tot welke ook de ſchoonheid betrokken word) uyt haar eygen aart, en waarlijk goed zyn?

Tot antwoord op de voorgeſtelde vraage diend geweeten, dat de goederen van het lighaam, en van de natuur, te deſer plaatſe van deſelve beteekenis zyn; en dat daar door verſtaan worden die dingen, welke ons door het beginſel der teeling toekomen, van welke vier voornaame hoofd-goederen zyn. 1. De geſondheid. 2. Sterkte. 3. De onſchondenheid der uyterlyke ſinnen, en een voegſaame ſchikking tot het behoorlyk ondergaan en uytvoeren van de werkingen der ziele. 4. De ſchoonheid, tot welke ook behoord een aangenaame en welvoegende grootte, gelyk dan ook in de voorhanden zynde text, by des lighaams ſchoonheid een ſonderlinge grootheid en lengte gevoegd word. Of nu deeſe dingen waarlyk, en uyt haar eygen aart, goed te noemen zyn, daar in verſchillen de Stoiſe en Peripatetiſe Wysgeeren van malkanderen, en word die ſaak over en weeder heevig onder hen bereedentwiſt. De Stoiſe Wysgeeren ontkennen, dat de lighaamlyke en natuurlyke goederen waarlyk en in haar ſelven goed zyn; waarom ſy willen datmen deſelve niet goederen, maar gemakken ſal heeten, dewelke wel noodſaakelyk, maar nochtans onverſchillig zyn, en alleenlyk na haar gebruyk te waardeeren. Hier van geeven ſy de volgende reedenen. 1. Dat geene dat den goeden menſchen goed, en den quaaden quaad is, dat ſelve is in ſijn eygen aart noch goed, noch quaad; maar ſoodaanige zyn die dingen, welke men de goederen des lighaams en der natuur heet. 2. Die dingen welke men de goederen der natuur noemd, vallen ook den Godlooſen te beurt, doch, na het gevoelen van Plato; gelyk den goeden niets quaads kan overkomen, ſoo ook den quaaden en Godlooſen niets goeds. 3. Die ſaaken welke in haar ſelven goed zyn, maaken ook den menſch goed, doch de goederen van de natuur maaken den menſch niet goed. 4. In God, en de geeſten van de lighaamen afgeſonderd, in welken alles goeds op de uytmuntendſte wyze uytblinkt, hebben de goederen der natuur geen plaats; derhalven zyn deſelve uyt haar eygen natuur niet goed. 5. Uyt de gaaven van de natuur komen dikwils ſeer veele quaaden voort, waarom de Godgewyde maagden eertyds des lighaams ſchoonheid t' eenemaal hebben veracht, en daarom ſich ſelven de oogen hebben uytgeſteeken.

Het ſchynd ons evenwel toe dat het gevoelen der Wandelaars (*Peripatetici*) rechtſinniger is; en het ſal niet ſwaar vallen op die teegenwerpingen der Stoici te antwoorden, indienmen maar wel onderſcheyd maakt tuſſen het recht gebruyk en het misbruyk der dingen, tuſſen hun zeedelyke en natuurlyke goedheid, gelyk ook tuſſen den ſtaat en natuur Gods en der Engelen, en die der menſchen. Want men verkrygd nooyt de hoogſte en volmaakte geluksaligheid onſer zielen, ſonder een rechte en behoorlyke geſteldheid der lighaamen, waarom dan ook de Heylige Godſpraaken ons leeren, dat, tot genieting van het eeuwige ſalige leeven, de vroomen ook van nooden hebben dat hunne lighaamen opgewekt en verheerlykt worden. Is niet (ſeyde eens Plutarchus) de natuur der menſchen te ſaamen geſteld uyt ziel en lighaam? Is nu een van beyde ons genoeg? Hoe doch ſoude dat konnen zyn? Want doch het lighaam, indien het het gebruyk van de ziel niet had, ſoude niet leeven: ook ſoude de ziel niet aanweeſig zyn, ten zy ſy iets had waar op ſy ſteunde. Dewyl ſy nu alle beyde met krachten en deugden vercierd zyn, welke met haaren aart vermaagſchapt zyn; als, naamelijk, de ziel met gerechtigheid, maatigheid, voorſigtigheid: het lighaam met krachten, ſchoonheid, geſondheid: ſoude het niet verwonderensweerdig zyn, dat men alleen de goederen van de ziel opſtelde, en die van het lighaam geheel vergat. Sie Stob: Serm: 63. Hoewel het nu niet ontkend kan worden, dat de ziel ook aanweeſig is, en beſtaat buyten dit werktuyglyke lighaam; ſoo is het echter ſeeker dat deſelve geene natuurlyke, leevendige, of dierlyke werkingen kan uytvoeren, ſonder een behoorlyke geſteldheid van het lighaam. Derhalven, aangeſien des lighaams goederen nuttig en oorbaar zyn tot verkryging en beſitting van ons hoogſte eynde, en dat deſelve zyn voortgebracht van God, de ſpringbron van alle goed, ſoo mogen wy niet ontkennen dat deſelve waarlijk goed zyn. Sie Geneſ. 1: 31. En God ſag alles wat hy gemaakt had, en, ſie, het was ſeer goed.

Voorders word Saul in onſe text aangewieſen / van weegen ſijn aanſienlijke en lange lichaams-geſtalte; met deeſe woorden / van ſijne ſchouderen en opwaarts was hy hooger dan al het volk. Een droog voedſel is / (na getuygenis van Fr: Bacon) ſchadelijk aan de grootwaaking des lighaams: maar kinderen die met melk opgebracht zyn / in die landſtreeken in welke de ſelve veel in gebruyk is / ſullen langer worden / dan die geenen welke meer met brood en vleeſ gevoed zyn. Het is ook een gemeen ſeggen des volks / dat de wortels van Maagdelieven (dewelke een ſonderlinge uytdroogende kracht hebben) in melk gekookt zynde / de honden kleyn en teeder maakt. Om het lighaam in lengte te doen opwaſſen is ook ſeer dienſtig een voedſel 't welk een openende kracht heeft / waar door de ſappen verdund / en de geeſten bovenwaarts bewoogen worden. Hier toe zyn maatige oeffeningen des lighaams behulpſaam / om de ingebooren warmte op te wekken / en des lighaams groey voort te ſetten: want kinderen die veel ſchool gaan / en dus een groot deel van hun leeven ſitten / worden daar door in hun groeyen veel verhinderd / daar in teegendeel boeren jongens / welke ſoo veel ter ſchoole niet beſteld worden / doorgaans van kloeker geſtalte ſullen zyn. Die geenen welke uyt het gelaat en geſtalte der menſchen gewoon zyn te oordeelen van der ſelver aart / verwyſen een al te onbeſchofte grootheid / of byſondere kleynheid des lighaams; maar een middelmaatige lengte word by hen geprееſen.

III. PLAATS. 1 *Sam*: 16: 14: 23.

14\. En de Geeſt des Heeren week van Saul, en een booſe Geeſt van den Heere verſchrikte hem.

23\. En het geſchiedde, als de Geeſt Gods over Saul was, ſoo nam David de harpe, en hy ſpeelde met ſijne hand: dat was Saul een verademinge, en het wierd beeter met hem, en de booſe geeſt week van hem.

Over deeſe plaatſe word onderſocht / wat men te verſtaan heeft door die booſe geeſt Gods, welke Saul beroerde en verſchrikte?

Hier op word dan geantwoord. Dat Saul ſeer veele gaaven des Heyligen Geeſtes gehad heeft / hoedaanigen ook de Godloſen hebben konnen / gelijk den Geeſt des raads, des verſtands, der ſterkte, maar ook deeſe zyn hem ontnoomen / wanneer Gods goede Geeſt van hem wijkende / een booſe geeſt zyn gemoed door verſchrikkingen beroerde / en ſijn lighaam met een loomigheid / eeven gelijk men ſulks in een ſlaapſiekte gewoon is te ſien. Wanneer de Geeſt des Heeren boos word geheeten / men heeft (ſegd Petrus Martyr) dat niet te verſtaan van het weeſen of ſelfſtandigheid van die geeſt / maar van deſſelfs uytwerking; 't welk was een geweldige aandrijving welke in Sauls gemoed gaande gemaakt was. Want de Heylige Schriften zyn wel gewoon een geeſt te heeten / niet alleen God ſelve / en de Engelen / maar ook gemoedsbeweegingen, 't zy deſelve van een goede of quaade geeſt worden aangedreeven. Dus ſegd Paulus; God heeft ons niet gegeeven een geeſt der vrees-achtigheid, maar der kracht, en der liefde, en der gemaatigdheid 2 Timoth: 1: 7. Dus word beloofd Jeſ: 11: 2. Op hem ſal ruſten den Geeſt der wijsheid en des verſtands, des raads en der ſterkte. En Cap. 29: vs: 10. word betuygd / dat God ſal uytgieten een Geeſt des diepen ſlaaps. En Lucas ſpreekt van een Geeſt der krankheid Luc. 13: 11. Dus heeft Paulus mogelijk genoemd een geeſt der vreeſachtigheid, waar door de ziele geweldiglijk word ontroerd. Want God laat wel toe dat menſchen / welke hy wil verderven / dusdaanig met ſchrik bevangen worden. Door diergelijken geeſt byna wierd Nebucadnezar gedreeven / wanneer hy tot raſernye verviel / en meynde dat hy een beeſt was. Dus kan men ook ſeggen dat Saul vervallen is in een ſwart-gallige droefgeeſtigheid / treurigheid / en een ſeekere raſerye / om dat hy gehoord had dat het koningrijk hem ſoude ontnomen worden. Soo datmen van hier verbuld ſiet / 't geen de Heere bedreygd heeft Deuteron: 28: 28, 29. Indien gy van den Heere ſult afwyken, de Heere ſal u ſlaan met onſinnigheid, en met blindheid, en met verbaaſdheid des herten; dat gy op den middag ſult omtaſten, gelijk een blinde omtaſt in het donker. Voeg hier ten laatſten noch by / dat Sauls droefgeeſtigheid niet weynig is aangegroeyd door de pyniging en het wroegen van ſijn quaad geweeten. Waar van den Dichter Juvenalis / in ſijn 13 Hekelſchrift dus opſong.

Cur tamen hos tu
Evaſiſſe putes, quos diri conſcia facti
Mens habet attonitos; & ſurdo verbere cadit
Occultum, quatiente animo tortore, flagellum.
Pœna autem vehemens, ac multo ſævior illis,
Quas & Cæditius gravis invenit, aut Rhadamantus,
Nocte, diéque ſuum geſtare in pectore teſtem.

Dat is /

Waarom ſoud gy eevenwel meynen dat die menſchen ontkomen zyn, welker gemoed, ſich bewuſt van gruweldaaden, hen in een geſtaadige verbaaſdheid houd, en als een wreede beul, met een verborgen geeſſel, geſtaadig ſtilſwygende geeſſelſlaagen geeft. Seekerlijk! nacht en dag een getuyge teegen ſich ſelve in ſijn eygen boeſem te moeten omdraagen, dat is een ſwaare ſtraf, ja wreeder als oyt den ſtrengen Cæditius uytvond, of den Helſen Richter Rhadamantus.

En een weynig daar na /

Nocte brevem ſi forte indulſit cura ſoporem,
Et toto verſata toro jam membra quieſcunt,
Continuo templum, & violati numinis aras,
Et quod præcipuis mentem ſudoribus urget,
Te videt in ſomnis: tua ſacra, & major imago
Humana turbat pavidum, cogitque fateri.
Hi ſunt qui trepidant, & ad omnia fulgura pallent,
Cum tonat, exanimes primo quoque murmure cœli,
Non quaſi fortuito, nec ventorum rabie, ſed
Iratus cadat in terras, & vindicet ignis.
Illa nihil nocuit; cura graviore timetur
Proxima tempeſtas, veluti hoc dilata ſereno.
Præterea lateris, vigili cum febre, dolorem
Si cœpere pati, miſſum ad ſua corpora morbum
Infeſto credunt a numine. Saxa Deorum
Hæc, & tela, putant.

Dat is /

Indien de ſorg des nachts noch al een korte ſlaap toelaat, en dat de leeden, door het ganſche bed om en om gewenteld, eens aan het ruſten geraaken; aanſtonds ſal hy in den droom ſien den Tempel der Goden, de Altaaren van de ontheyligde Godheid, en, dat ſijn gemoed het meeſt drukt, en het angſtig ſweet hem uytperſt, hy ſiet u, uwe heyligdommen; en een beeltenis, grooter dan van een menſch, welke hem verſchynd, maakt hem verſchrikt en ontroerd, en doed hem ſijne misdaaden belyden. Deeſe zyn het die trillen en beeven, op elke blixemſtraal bleek beſterven, en wanneer het donderd, op het minſte gerommel des hemels, als dood van vreeſe zyn, niet als of dit voortquam by geval, of door een verwoede drift der winden; maar eeven of een vuur van grimmigheid, tot wraake van hunne misdaaden, op de aarde

quam

quam nedervallen. Is het eene onweeder ſonder hen te beſchaadigen overgedreeven ; het volgende word noch met veel kommer gevreeſd , als of het maar door dit helder weeder was uytgeſteld. Daarenboven , indien ſy beginnen zydenpyn te lyden , met een koorts die hen het ſlaapen belet , aanſtonds gelooven ſy dat hen die ſiekte van de vergramde Godheid op het lijf geſonden is. Dit zyn , ſoo ſy meynen , de ſlingerſteenen en pylen der Goden.

Voeg hier by / ſoo het u behaagd / het volgende puntdicht van den Dichter Pictorius.

Iſtud habet damni vitium, inter cætera quod mens
Palpitat adſiduo flagitioſa metu.
Semper enim, vel ſi non deprendatur, in ipſo
Seſe deprendi poſſe putat ſcelere.
Deque ſuo, alterius quoties de crimine ſermo eſt,
Cogitat, & credit ſe magis eſſe reum.
Inque dies timor hinc creſcit, &c.

Dat is /

Onder anderen heeft de ondeugd ook dit quaad in, dat een ziele welke met ſchelmſtukken beklad is , van geduurige vreeſe altyd trild en beefd. Want altyd meynd ſoo een , al word hy ſchoon op de daad niet betrapt , dat men hem ſoude konnen betrappen. Soo dikwils als 'er van eens anders misdaaden geſprooken word , hy denkt aan ſijne eygene ſchelmſtukken , en meynd dat hy de ſchuldige is daar van men ſpreekt ; en hier van daan waſt de vrees ook van dag tot dag aan &c.

De hedendaagſe Geneeskundigen beſchrijven de ſwartgallige droefgeeſtigheid (*Melancholia*) op volgende wyze ; het is / ſeggen ſy / een bederving van de inbeelding en het oordeel / waar door de ſieken / ſonder eenige de minſte reeden / ſeer bedroefd en bevreeſd worden / en ſich ſelven veel ſchrikkelijke / ſomtyds ook wel belagchelijke dingen / inbeelden en wys maaken.

Men ſegd dat de ſelve ontſtaat uyt een koude en drooge ongemaatigdheid der herſſenen / en uyt dikke geeſten welke de herſſenen inneemen. Want / aangeſien de dierlijke geeſten doorluchtig / dun / fijn / en licht beweeglijk moeten zyn / (waarom ook de herſſenen ſeer helder ſuyver zyn / en met geenerley verwe doortrokken) ſoo ontſtaat hierom de Melancholie uyt een duyſteractige / dikke / onſuyvere / vaſte / en koude geſteldheid der geeſten. Somtijds word die woedige onſinnigheid wel veroorſaakt door een ſwaare ſchrik / en ſchielijke inbeelding van eenig verſchrikkelijk ding / dewelke ſoo een geweldige indruk op de geeſten maakt / dat het ganſche lighaam als met een vergif beſet / en van allerley ſchrikken ingenomen word ; ook ontſtaat deſelve wel uyt een lange en onmaatige droefheid / uyt al te ſterke liefde / of langduurig letterblokken &c: gelijk ook uyt een al te groote hitte / of een raaſende koorts ; om dat de natuurlijke warmte uytgewaaſſemd en verteerd zynde / daar niet anders van binnen overgelaaten word dan een koude / en bygevolg / droefgeeſtige geſteldheid der geeſten.

Sommiger menſchen ganſche geſteldheid en gemaatigtheid is ſwartgallig ; en deeſe ſullen ons voorkomen als maager / ſwartachtig / verbrand / van natuuren / ruyg van huyd en hayr ; en deeſe zyn vreeſachtig / bygeloovig / vuyl en morſſig &c: van aart. Anderen weder worden by toeval ſwartgallig / van weegen hun vaſten / waaken / angſten / ſorgen / ſwartgallige ſpijſen / ophouding van ambeyen of maandſtonden ; verſtopping der milt / of een verlies van ſeer geliefde dingen ; gelijk die geenen die van liefde gek worden / of die verſteeken zyn van iets anders 't welk ſy vuuriglijk begeeren. Ook wel van weegen al te veel letterblokken / 't welk de geeſten vereenigende verwarmd / en door verdunning opſcherpt ; waar door dan de kooking verhinderd wordende / by gebrek van geeſten / welke in de herſſenen worden beſig gehouden / ſoo ontſtaan daar uyt raauwigheden / en dampen welke den geeſten ſchaadelijk zyn.

Laat menſchen welke met Melancholie beſmet zyn / leeven in een heldere opene lucht / in groene hoven / laat by Muſijk en allerley blyde dingen daar bykomen / gelijk ook ſpeelen welke geen aandacht vereyſſen / en voorts alles vermaakelijk en luſtig : ook is een maatige verſameling voordeelig. Wanneer het lighaam eerſt wel uytgeſuyverd is / ſoo moogen ſy tot ſpijſe gebruyken het vleeſ van Caponen / Hoenderen / Kalveren / en andere vrolijke / tot welluſt genegene en jonge beeſten ; ſy hebben ſich te wachten voor dingen die al te heet zyn / op dat de braading geen vuyle ſtank verwekke. Melk / wijn / en al wat ſoet en ſacht is / zijn voordeelig / gelijk ook alles dat de geeſten klaar / doorluchtig en dun maakt.

Daar word een driederley droefgeeſtigheid geſteld te zyn. De eerſte is / welke alleen uyt een gebrek des hoofds ontſtaat. De tweede komt voort van een ſwarte gal / welke door het geheele lighaam in overvloed is. De derde is een miltſiekte / welke ontſtaat uyt dikke en droeſſemachtige ſappen en winden / welke in de zyden van de bovenbuyk blyven hangen / en van daar ſomtijds na de herſſenen / te gelijk met 't bloed opſtijgen. De inbeeldinge word in de droefgeeſtigen gequetſt en bedorven / om dat van weegen de quaade beweeging der geeſten ook quaade beelteniſſen aan de ziele worden voorgedraagen : het oordeel word geſchonden / om dat de beelteniſſen ſoo geweldig en ſterk / en by gevolg ſoo klaar en onderſcheyden ſchijnen voorgedraagen te worden / waarom dan ook noodſaakelijk te gelijk de hertstochten bedorven worden. De droefgeeſtigen blijven lang op de ſelve inbeeldingen ſtaan / waarom dan deſelven ook dieper in de herſſenen worden ingedrukt.

Vs: 23. Wanneer David met ſijne hand op de harpe ſpeelde, ſoo week de booſe geeſt van Saul, 't welk dan Saul tot eene verademinge was, en het wierd beeter met hem. Hier word ons geen kleyne lof van de ſpeelkonſt voorgeſteld. De Muſijk is een konſt van het behandelen der maaten en wijzen / door ſoo verre ſy in de geluyden zyn ; ik ſeg in de geluyden, om dat 'er ook anderſſins maaten en wyzen zyn in des lighaams beweegingen. Dat geluyd nu word veroorſaakt / of door de ſtem / of door geblaas / of met de hand. De Sang en ſpeelkonſt heeft een groote kracht om de droefheid van het gemoed en de pijnigingen des lighaams te verſagten ; want daar is een groote medelijdendheid tuſſen de ziel en het lighaam ; want gelijk / wanneer het lighaam met de ſwartgalligheid beſmet is / daar van eenige ſmerte tot de ziel overgaat / ſoo ook wanneer de ziel door eenige blijdſchap verquikt word / ſoo heeft ook het lighaam daar van eenige vrucht. De kracht nu van de ſang en ſpeelkonſt is veel en verſcheyden. Want de eene is geweldig en ſtrijdbaar ; hoedaanig die Muſijk was / waar mede Timotheus Alexander tot het opvatten der wapenen aanſettede : een andere ſoort is ſacht en gemaatigd : ſoodaanig was die met welke hy den ſelven / wanneer hy verwoed was / van het gevecht aftrok. Eliſa / wanneer hy den Godlooſen Koning Joram beſtraft had / en hy een weynig te heevig geworden was / liet een ſpeelman komen om die heſtigheid een weynig ter neder te ſetten. 2 Koning. 3: 15. Hierom heeft men God te danken / welke ons ſoodaanige hulpmiddelen verſchaft heeft. Doch men heeft wel toe te ſien / dat wy deſelve niet tot weelde en welluſt misbruyken.

In onſe text word geſegd ; het was Saul tot eene verademinge , en het wierd beeter met hem &c: Het Hebreeuwſe woord רוח Ravach betekend een verademing ,

Digitized by Google

of verwydering. En in dat woord ſteekt een ſeekere kracht. Want het hert word door droefheid te ſaamen getrokken en toegeſlooten; doch door blydſchap word het ſelve verwydert / en de geeſten worden aan alle zyden verſpreyd / als waare het om het begreepene goed te omhelſen. Hier van daan word de verwydering des herten door de blydſchap ſelve genomen Pſ: 119: 32. David dan heeft Sauls herte verwydet / niet dat de quaade geeſt t'eenemaal van hem af week / maar dat hy by tuſſenpooſen ſich beeter bevoelde.

Galenus in ſyn 3 Boek van de aangedaane plaatſen ſegd / dat de droefgeeſtigen of ſwaarmoedigen noyt ſonder vreeſe zyn. Hy verhaald dat 'er ſommigen geweeſt zyn / welke meynden dat ſy geheel van glas waaren / en vreeſden dat ſy aan ſtukken geſtooten ſouden worden; dat anderen altyd beducht waaren dat den hemel nedervallen ſoude &c: Het is waarſchynlijk (ſegd Petrus Martyr) dat Saul met ſulken of diergelijken vreeſe is bevangen geweeſt; want Samuel had hem voorſegd dat het koningrijk hem ontnomen ſoude worden. Doch een ſwaare ſchrik / en vreeſe welke onvoorſiens het gemoed bevangd / brengd dikwils grooter ſwaarmoedigheid aan / dan eenige andere oorſaak. Dus verhaald Sennertus uyt Platerus, dat een meysje / hebbende een opgehangene buyten de ſtad geſien / in een overgroote droefgeeſtigheid verviel / welke daar na op ſtuypen en trekkingen uytkomende / de dood veroorſaakte; en dat een andere vrouw / wanneer ſy wat laat voor by de galg ging / en vreeſde dat ſy buyten de ſtad mocht geſlooten worden / en daar ſoude moeten vernachten / in een langduurige ſwaarmoedigheid is vervallen.

In het geneeſen van de Melancholie word van de Geneesmeeſters / onder anderen / niet ten onrecht geleerd / dat het ſomtyds noodig is wat toe te geeven / aan de valſſe en ongerymde inbeeldingen van die ſwaarmoedige menſchen / op dat ſy ondertuſſen mogen bedrogen worden; want dat ſy anderſſins heel beſwaarlyk op eenige andere wyze tot teegengeſtelde inbeeldingen overgebracht of geneeſen konnen worden. Dus verhaald Sennertus, uyt Trallianus, dat ſeker Geneesmeeſter een man / welke meynde dat hem het hoofd afgehouwen was / genas met hem ſchielyk een looden hoed op het hoofd te ſetten / welkers ſwaarte hy gewaar wordende / meynde hy dat hy ſyn hoofd weeder gekreegen had. Een ander meynde dat hy een neus van een ſonderlinge grootte had / een Wondheeler desſelfs neus vattende / veynſd deſelve met een ſcheermes af te korten, en toond hem eenige afgeſneedene ſtukken vlees / waar door de ſieke van ſyne inbeelding geneeſen wierd. Een ſeeker man / welke / na het verhaal van Hollerius, meynde dat hy dood was / en daarom geen ſpyſe ter weereld wilde gebruyken / wierd door de vriendelykheid van ſyn medemakker / die hem wys maakte dat hy met hem dood en begraaven was / en nochtans at / overreedet om ook met hem te eeten. En doorgaans vindmen veele ſulke voorbeelden. Men moet dan geenſins toeſtaan dat de Artzen / of eenige andere omſtanders / hardnekkiglyk met den ſieken ſullen twiſten over de dwaasheid ſyner inbeeldingen.

Om dat nu in onſe text geſegd word / dat op het ſpeelen van David de booſe geeſt van Saul week; ſoo vraagd Petrus Martyr, of ook de Duyvel behaagen ſchept in het geluyd van ſang of ſpel? Seekerlijk (ſegd hy) indien hy een lighaam had, en door menſlijke ſinnen en hertstogten bewoogen wierd, gelijk de Platoniſe Wijsgeeren raaskallen, mogelijk ſoude hy door een lieflijke te ſaamenſtemming van geluyden konnen ingenomen en bewoogen worden. Doch aangeſien hy geen lighaam heeft, ſoo ſoude het belagchelijk zyn ſulke hertstochten hem toe te ſchryven.

Maar laat ons tot de Muſyk wederkeeren. Deſelve is ſeer voordeelig voor de geſondheid; want door deſelve worden onſe geeſten verdunt / bewoogen / verſterkt / en uytgeſuyverd. Hierom gebruykt men / wanneer men danſſen wil / het geluyd van ſpeeltuygen / op dat onſe geeſten daar door gaande gemaakt zynde / het lighaam mogen beweegen / byna op deſelve wyze als ſy door de lucht bewoogen worden. Hier van daan dan komt het / dat men geen Spagnolette kan danſſen / wanneer 'er een Galjarde geſpeeld word.

Ook is de Muſyk ſelf voordeelig of nadeelig aan de goede zeeden: want deſelve doed de geeſten aan / door welker middel onſe ziele de voorwerpen gewaar word / en alle beweegingen en werkingen uytgevoerd worden: waarom dan de kinderen van het ſchreyen en dulle driſten worden afgetrokken / door eenig geluyd 't welk hen ſoo behaagd / dat ſy van gemoedsbeweeging veranderen / en verbroolykt worden. Ook worden de geeſten / door middel van een ſoet geluyd / wel in het hoofd te ſaamen getrokken / en de menſchen dus tot ſlaap verwekt. De Pythagoriſe Wysgeeren braegten dronkene en raaſende menſchen door ſang weeder te recht; want ſy wiſten de geeſten / die door onſinnige en ongeſchikte beweegingen beroerd waaren / weeder tot bedaaren te brengen / na de maate en wyze van hunne geſangen; ook verdreeven ſy door hunne geluyden de dampen van de wyn / en maakten de geeſten weeder luchtig en ſuyver. Daar is een ſoort van Muſyk welke ſacht is / beſtaande ten deele uyt ſwaare en ten deele uyt ſchelle toonen / welke de menſchen tot Godvruchtigtigheid beweegd / hoedaanigen Muſyk by de Romeynen gebruykt word. Een andere ſoort is ſchelle en ſcherp / en kitteld tot welluſt / hoedaanig het Muſyk der Siciliaanen is. De eene ſoort is wat ſcherper / gelyk het geluyd van een trompet; een andere weeder meer opgeblaaſen / gelyk dat van een trommel, den menſch tot gramſchap en den krijg verwekkende. Een andere ſoort is weeder lieflyker en wat meer ſtreelende / welke het gemoed ſeer verwyfd maakt / hoedaanig een by de Napolitaanen meeſt in gebruyk is. Het geluyd van een herders fluyt is bequaam is om ſlaap te verwekken / dat van een krygs-trompet om te doen waaken. Een Geneeskundige diend derhalven niet onweetende te weeſen / wat ſoorte van beweegingen allerley toonen in onſe geeſten veroorſaaken / en wat werkingen daar toe noodig zyn / op dat ſy ook tot geneesmiddelen mogen dienen. Sie verder 't geen wy geſegd hebben van de kracht der Sang en ſpeelkonſt / in het eerſte deel van dit werk / over de plaatſe Exod. 15: 20.

De oorſaak van de grootſte ſoetigheid welke in de Muſyk gevonden word / is dat men daar in een overgang heeft van veele verſchillende toonen tot welgeſchikte t'ſaamenſtemming: waar in deſelve overeenkomt met de gemoedsneygingen / welke na eenige verhinderingen en beletſelen weeder in goede ordre gebracht worden; het heeft ook veel overeenkomſt met de ſmaak / welke het geduurig gebruyk van ſoetigheid een walging baard.

De Oudheid (ſegd Francoys Bacon, in ſyn boek / genaamd het boſch der boſſchen, in het eerſte honderdtal) heeft overgenomen als iets 't geen door de ervaarenheid genoegſaam beveſtigd is / dat door het gehoor van verſcheydene ſang en ſpeelwyzen een groote verandering in de zeeden kan veroorſaakt worden. Dus word den eenen menſch vervuld met een geeſt des oorlogs; een ander word lafhertig en verwyfd; een ander ſtaatig en deftig / of wakker / of geneygd tot medelyden &c: de reeden hier van is / dat het gehoor meer onmiddelyk raakt en beweegd / dan onſe andere ſinnen / en noch meer onlighaamlyk dan de reuk. Want de Reuk is een ſeekere uytdeyling van eenige damp of geur / uyt dat voorwerp 't welk eenige reuk van ſich geefd. Daar is dan eenige gelykheid en overeenkomſt tuſſen de toonen of ſangwyzen / en tuſſen de gemoeds-neygingen. Want de toonen of geluyden zyn ſom-

Digitized by Google

ſommige blyde / andere droevig / de eene doed het gemoed ſich neygen tot den oorlog; de andere tot het oeffenen van barmhertigheid &c: ſoo dat het geen wonder is / dat de geeſten ſoo verſcheydentlyk worden veranderd / wanneer men aanmerkt hoe bequaam dat de verſcheydene toonen zyn om deſelve te beweegen. Men heeft evenwel waargenomen / hoewel de verſcheydene toonen de geeſten verſcheydentlyk ſchikken / en daar door ook uytwerkingen veroorſaaken welke met hun aart over een komen; dat echter in 't gemeen / door de muſiek / die ſchikking en geſteldheid der geeſten word gevoed en aangequeekt / welke allereerſt / en door eenige verandering / in deſelve gevonden word. Het is ook ſeeker en bekend / dat verſcheydene toonen / en de daar uyt te ſaamenſtelde geſangen / aan verſcheydene menſchen en volkeren meer of min behaaglyk zyn / na dat deſelve meer of min overeenkomſt hebben met de geſteldheid van hunne geeſten.

IV. PLAATS. 1 *Sam*: 28: 14.

Hy dan ſeyde tot haar: hoe is ſijne gedaante? En ſy ſeyde, daar komd een Oud man op, en hy is met eenen mantel bekleed: toen Saul vernam dat het Samuel was, ſoo neygde hy ſich met het aangeſicht, en hy boog ſich.

Hier is de vraage; Wie die geweeſt mag zyn welke / door deeſe Tooverees opgeroepen zynde / ſich hier vertoond heeft?

Hier op antwoorden wy / dat het Samuel niet geweeſt is / word met de volgende reedenen beweeſen. Om dat indien het Samuel geweeſt is / ſoo is hy of geheel, dat is met lighaam en ziel / opgekoomen / of met ſijn lighaam alleen, of men moet verſeeren dat alleenlijk deſſelfs ziel verſcheenen is. Is het Samuel geheel / dat is met lyf en ziel / geweeſt / ſoo moet hy noodſaaklyk van den dooden zyn opgewekt / doch dewyl dit een ſeer groot wonderwerk is / ſoo kan dat noch aan de Tooverees / noch aan den Duyvel ſelve worden toegeſchreeven: want wy hebben te vooren al getoond / dat de Tooveraars door hunne Duyvels-konſtenaaryen geen wonderwerken doen kunnen. En / gemerkt de wonderwerken moeten getuygeniſſen zyn van de Godlyke waarheid en kracht / ſoo is het niet waarſchynlyk dat God aan den Duyvel ſoo een groot wonderwerk heeft willen toelaaten / tot getuygenis en beveſtiging van leugenen en ondeugende tooverkonſten. Ook echten wy het maar door ydele verſieringen en herſſenſchilderyen / dat de Simoniaanen ſeggen / door hunne toverſangen de dooden te konnen weeder ten leeven roepen; dat de Naſamones, volkeren van Libyen / wanneer ſy wacht hielden by de lykbuſſen van hunne ouderen / en de Celten, volkeren van Europa / by de graven van dappere mannen / uyt de mond van die dooden Godſpraaken ontfingen; gelyk ook dat alle de zielen / ſelf der vroomen (gelyk den Oudvader Juſtyn de Martelaar ſoo ſpreekt teegen Trypho de Jood) voor Chriſti komſt / eenigſins geweeſt zyn onder des Duyvels macht / ſoo dat hy haar konde weeder te voorſchyn brengen als hy wilde: wy erkennen ganſch geen macht des Duyvels over de zielen der afgeſtorvene vroomen / dewyl ſy deſelve, achtervolgens de vermaaning van den Apoſtel Petrus 1 Petr: 4: 19. Gode, haaren getrouwen Schepper, bevoolen hebben met weldoen en dat / na het getuygenis van Salomon Predik: 12: 7. wanneer het ſtof (dat is ons lighaam) weederkeerd tot aarde, gelijk het geweeſt is, dan de geeſt weederkeerd tot God die hem gegeeven heeft. Waarom dan waarſchynlyker is het gevoelen van die menſchen / welke gelooven / dat het of een enkele herſſenſchildery is geweeſt / in Saul verwekt uyt lichtgeloovigheid / en beroerde en vreeſachtige gemoedsbeweegingen; of wel een bedrog van den Duyvel of de Waarſegſter / welke uyterlyk iets / dat de geſtalte van Samuel gelyk was / aan Sauls oogen heeft doen voorkomen: ook is het geen wonder / dat de Duyvel het uyterlyk oog der menſchen weet te misleyden / daar hy al te vooren de oogen van de ziel heeft ingenomen: waarom 'er ook niet weynige zyn / welke te deeſer plaatſe ſtaande houden / dat den Duyvel en Saul en de Tooverees beyde heeft bedroogen / te weeten met haare oogen en ſijne ooren te misleyden. Ook kan men ſeggen dat dit wyf valſlyk geſegd heeft dat ſy Samuel ſag; en dat Saul / hier door bedroogen zynde / ſich ſelve heeft ingebeeld dat hy Samuels ſtem hoorde / daar hy niet anders hoorde dan de ſtem van dit wyf / of eenige andere die door konſt of bedrog toegemaakt was: dat by gevolg de Heylige Geſchiedenis deeſe ſaake verhaald / niet gelyk deſelve waarlyk gebeurd is / maar na het voorgeeven van de Tooverees / en de meyning van Saul.

Paulus Burgenſis meynd / dat het geweeſt is het doode lighaam van Samuel / 't geen nu al verrot en byna verteerd was / maar door des Duyvels kracht weeder in ſijn voorige gedaante wierd herſteld; maar de meeſte Uytleggeren ontkennen dit / en onder deſelve Petrus Martyr, in ſijne verklaaringen over dit boek / welke meynd dat het een ſpookſel geweeſt is / daar toe bewoogen zynde door de volgende reedenen.

Voor eerſt. Daar God Saul niet wilde antwoorden / noch door Propheeten / noch door Prieſters / noch door droomen / daar is het niet geloofelyk / dat hy hem antwoord ſoude willen laaten toekomen door de dooden / en wel byſonder / daar hy niet uytgedrukte woorden in ſijne wet verboden had de dooden te raadpleegen.

Ten tweeden. Dit heeft moeten geſchieden of door de Godlijke wil, of door konſt. Door Gods wil konde het niet geſchieden / want die had ſulks verboden. Ook koſt het niet zyn door kracht van konſt; want Tooveraars hebben geen macht over afgeſtorvene Godvruchtige menſchen.

Ten derden. Samuel moet daar gekomen zyn / of van ſelf en goedwillig; of teegen ſijn wil en dank. Van ſelf is hy daar niet gekomen / want dus ſoude hy ſijn toeſtemming gegeeven hebben aan de Tooverye; maar te ſeggen dat hy daar teegen ſijn wil en door bedwang gebracht is / ſulks is de uyterſte onweerdigheid. Of au den Duyvel kan verſchynen / en antwoorden geeven; of hy waaragtige lighaamen voor ſich aanvoed / en andere dingen meer / welke tot deeſe plaats behooren / dit alles kan men naſien by Petrus Martyr, op de te vooren aangetoogene plaatſe.

I. PLAATS. 2 *Sam*: 22: 8.

Toen daaverde en beefde de aarde, de fundamenten des hemels beroerden ſich, en daaverden, om dat hy ontſteeken was.

Uyt vette dampen / rooken / en geeſten / dewelke in de ſeer diepe en ruyme holen der aarde in grooten overvloed beſlooten leggen / en door de eene of de andere oorſaake / op eene of veele onderſcheydene plaatſen / 't zy te gelyk / of by beurten de een na den andere / worden aangeſtooken / ontſtaat een aardbeeving, welke of enkel is / of meermaalen herhaald word / en / na de verſcheydenheid van deſſelfs oorſaak / de aarde doed beeven / of ſich openen / waar door ſomtyds geheele ſteeden en landen worden om ver geworpen / of ingeſwolgen.

Door middel van de aardbeevingen worden dikwils ſwavel / pek / en andere brandende ſtoffen / uyt diepe

ye onderaardſe holen na het bovenſte oppervlak der aarde by deurten opgevoerd; en hier uyt ontſtaat het branden van ſommige bergen, welke ſomtyds veele jaaren na malkander in vuur en vlam ſtaan, 't welk te ſien is in de bergen Æthna, Veſuvius, en Hecla.

Soodaanig een brand heb ik ſelve waargenomen in Frankrijk, in een taamelyk hoogen berg, welke wel in een geſtaadigen brand was, doch echter met grooter hevigheid by nacht dan by dag, en des Winters dan in de Somer, om dat de rondom vloeyende lucht als dan door koude verdikt word. De dampen dan in de holen der aarde, door onderaardſe vuuren, of ook de uytwendige hitte der Son, aangeſtooken en verdund zynde, en by gevolg aan alle zyden ruymer en vryer plaats-beſlag vereyſſende, doen de aarde ſchudden en beven; op een wyze niet ongelijk die geene, op welke in de lucht, door veelerley verdunning of verdikking der dampen de winden worden voortgebracht, gelijk ook op deſelve wijze binnen in de ingewanden der dieren yyslijke krimpingen en winden veroorſaakt worden.

Een aardbeeving (ſegd Kekkermanus) is of enkel natuurlijk, of geſchied door een wonderwerk, of is als vermengd uyt de natuur en een wonderwerk. Een aardbeeving door een wonderwerk veroorſaakt, is, wanneer de aarde door een onmiddelijke kracht Gods, ſonder aanweeſen van eenige natuurlijke oorſaaken, word geſchud en bewoogen. Soodaanig ſchynd ſommigen toe geweeſt te zyn die aardbeeving, welke ten tyde van Chriſti lyden voorviel, waar van geſegd word Matth: 27: 51. En de aarde beefde, en de ſteenrotzen ſcheurden. Soodaanig is ook die beeving van welke op deeſe plaatſe geſprooken word. Den Oudvader Auguſtyn, in ſijn 2 Boek van de wonderen der Heylige Schrift, ſchrijfd, dat door die aardbeeving, welke ten tijde van Chriſti lijden gevoeld wierd, elf ſteeden in Thracien wierden over hoop geworpen. Den geſchiedſchrijver Euſebius verhaald, dat, door die ſelve ſchudding, veele gebouwen in de ſtad Nicæa in Bythynien ter neder vielen. Dydimus ſchrijfd van die ſelve aardbeeving op de volgende wyze: Dikwils ſiet men op den aardkloot aardbeevingen voorvallen, maar die geenen welke voor of na de tyden van Chriſtus zyn gevoeld, hebben alleenlijk het eene of het andere deel van den aardbodem getroffen; doch die aardbeeving welke ten tyde van Chriſtus voorviel, was niet maar byſonder eygen aan eenige landſtreek, maar de geheele aardkloot wierd toen geſchud, en uyt haar middelpunct gerukt. Doch hier aan twyffelen ſommigen, om dat God de aarde heeft gegrond op hanre grondveſten, ſoo dat ſy nimmermeer noch eeuwiglijk niet ſal wankelen. Pſalm: 104: 5. Anderen weeder (onder welken ook, onder de laatere Schrijveren, Johan Baptiſta van Helmond geteld word) ſtellen vaſt, dat, niet teegenſtaande de gewoonlijke ruſte des aardkloots op haar eygen plaats, eevenwel ſomtijds des ſelfs middelpunct wel veranderd is, (indienmen gelooſd dat deſſelfs middelpunct die plaats is, in welke deſelve aan alle kanten eevenwigtig is) door de groote veranderingen en overſtroomingen welke op den aardbodem voorvallen. Te Rekem niet verre van Maaſtricht, heeftmen, onder een ſandheuvel, een zeeſchip gevonden: in het jaar 1594 heeftmen in Peeland geheele rijgen van Pynboomen uyt de aarde uytgegraaven, welke nochtans niet lichtlijk anders dan op het gebergte voortkomen. Te Hingſene dicht by de Schelde, is in een vochtig ſtuk weylands, twaalf voeten beneden den Geſichteynder, gevonden een Olyfants tand, met een geheel kaakebeen, welkers derde deel, ter lengte van twee voeten, ik ſelve (ſegd den Heer van Helmond) in myn bewaaring houde; ſoo dat 'er t' eeniger tyd leevendige Olyfanten in dat geweſt moeten geweeſt zyn. Noch niet lang geleeden heeftmen opgehouden geheel Groenland (na het getuygenis van den ſelven Joh: Baptiſta van Helmond) te konnen vinden, zynde geheel door de Zee overſtroomd; waar uyt dien Schryver dan beſluyt, dat noodſaaklijk het middelpunct van de aarde moet verplaatſt weeſen, op de 56 Blad-zijde, aan het 17 lid.

Plinius getuygd in ſijn 2 Boek, aan het 84 Hoofdſtuk, van een ſeer geweldige aardbeeving welke ten tyde van Tiberius Cæſar is voorgevallen. De grootſte aardbeeving (ſegd hy) welke het menſchlijk geheugen bereykt, is voorgevallen onder de heerſchappy van Tiberius Cæſar, waar door op eene nacht twaalf ſteden van Aſien zyn over hoop geworpen. Den Geſchiedſchryver Nicephorus ſteld, dat door deſelve veertien ſteeden zyn verdelgd, welker naamen hy dus opteld: Epheſus, Magneſia, Sardis, Moſthene, Hierocæſarea, Philadelphia, Tmolis, Timus, Myrina, Cyme, Apollonia, Hyrcana, Dia, Cibara. Daar word verhaald, dat 'er in het jaar 1424 na de geboorte van Chriſtus een-en-twintig door een aardbeeving in Catalonien zijn ter nedergeſtort, en de ſtad Tertona in een draaykolk ingeſwolgen. In het jaar des werelds 3599 heeft God Helice en Bura, twee ſteeden van Achajen, door water, en het openberſten van de aarde, doen te grond gaan. En dat diergelijke verſchriklijke voorbeelden van aardbeevingen dagelijks voorvallen, is over al uyt het verhaal der jaarboeken te ſien.

Seekerlijk! de aardbeevingen brengen ſeer yſſelijke uytwerkingen voort; want, behalven den ondergang van ſteeden en landen, ſoo ontſtaan daar uyt ook wel ſeer ſchaadelijke en beſmetlijke ſiektens; om dat de dampen in de onderaardſe holen of een verrotting, of anderſſins eenige vergiftige hoedaanigheden aanneemen (inſonderheid indien ſy lang blijven opgeſlooten) en, wanneer ſy daar na uytbreeken, in onſe rondomſweevende lucht indrukken, welke de lighaamen dan door de ademhaaling intrekkende, ſoo moet noodſaaklyk ook diergelijken hoedaanigheid in de binnenſte ingewanden van ons lighaam ingedrukt worden; ook beſmetten die dampen niet alleen de lucht, maar ook het water, 't welk wy doch ganſch niet ontbeeren konnen.

Somtijds worden ook de aardbeevingen wel gevolgd van geweldige watervloeden; om dat een ſeekere damp, of uytwaaſſeming, met geweld uyt de aarde uytbreekende, met een de aderen en holen, in welke de onderaardſe wateren opgeſlooten zyn, doorbreekt, ſoo dat de wateren in grooter overvloed, dan van te vooren, na de wellen en ſpringaderen der fonteynen en rivieren opgevoerd worden. Dit getuygd Ariſtoteles in ſijn 2 Boek van de verheevelingen, aan het 8 Hoofdſtuk, een waaſſem (ſegd hy) welke met groot geweld word uytgedreeven, voerd te gelijk met ſich, en ſtort uyt alle de daar omtrent zynde wateren. In het jaar 1508. is een aardbeeving gevolgd geworden van geweldige watervloeden, door gansch Italien en Duytsland.

Somtijds gaat een aardbeeving wel vergeſelſchapt met onvruchtbaarheid, van weegen eenige vergiftige dampen, dewelke, terwijl ſy de tochtgaten der aarde doorloopen, hunne vergiftige voetſtappen in deſelve achter ſich nalaaten, en ſoo de akkeren als de zaaden een hoedaanigheid indrukken, waar door die leevendigmaakende kracht, welke bequaam is om de landvruchten voort te brengen, word bedorven.

De Heylige Schriften ſpreeken op drie verſcheyden wyzen van de aardbeevingen.

Voor eerſt ſpreeken ſy van deſelve, als van een teeken en ſinnebeeld van de teegenwoordige of reeds verleende genade Gods. Hoedaanig was die beweeging van de aarde, waar door de Apoſtelen, en andere leden van de eerſte Kerke, van Gods weegen wierden verſeekerd van de verhooring van hun gebed, en van Gods byzyn in het midden van de aanvallen hunner

vyan-

Digitized by Google

vyanden / waar van te ſien is Handel: 4: 31. En als ſy gebeeden hadden, wierd de plaatſe, in welke ſy vergaderd waaren, beweegd; en ſy wierden alle vervuld met den Heyligen Geeſt, en ſpraken het woord Gods met vrymoedigheid. Hier toe moet ook betrokken worden die aardbeeving / welke gevoeld wierd met de opſtanding van Chriſtus / wanneer een Engel des Heeren van den Hemel nederquam / en den ſteen van des grafs deur afwentelde / waar van den Heyligen Matthæus gewag maakt Matth: 28: 2. Ook behoord hier tot die ſchudding van de aarde welke beſchreeven word Handel: 16: 25, 26. En omtrent de middernacht baden Paulus en Silas, en ſongen Gode lofſangen: en de gevangenen hoorden na haar. En daar geſchiedde ſnellijk eene groote aardbeevinge, alſoo dat de fundamenten des kerkers bewoogen wierden: en terſtond wierden alle de deuren geopend, en de banden van alle wierden los.

Ten tweeden. De Heylige ſchriften ſpreeken ſeer dikwils van een aardbeeving / als van een voorbode en getuyge van Gods gramſchap / en een voorteken van ſtraffen / welke ſeekere Koningryken en Landſchappen / van weegen hunne openbaare of byſondere ſonden / over het hoofd hangen. Gelyk het ſoo voorkomt in onſe voor handen zynde plaatſe / ook Pſalm. 18: 8. en Job 9: 5, 6. Die de bergen verſet dat ſy 't niet gewaar worden; dieſe omkeerd in ſijnen toorn: die de aarde beweegd uyt haare plaatſe, dat haare pilaaren ſchudden. Zie ook Nahum. 1: 5.

Ten derden. De Heylige Boeken gewaagen van een aardbeeving / als van een teeken en voorbode van het laatſte / en alles bepaalende oordeel, waar toe den Grooten Richter / op des weerelds voleyndinge / met de Engelen van ſijne kracht / eens ſal geopenbaard worden / welke van ſelve getuygd / Luc: 21: 11. dat ſijne laatſte toekomſte groote aardbeevingen in verſcheydene plaatſen ſullen voorgaan. Welke ſelve woorden byna hy ook gebruykt Matth: 24: 7. want die voorſegging van alle die toekomende teekenen / ſiet te gelyk / en op de verwoeſting van Jeruſalems ſtad en Tempel / en op de voleynding der weereld; en derhalven / 't geen daar ter plaatſe van groote aardbeevingen voorſegd word / kan bequaamlyk op beyde die tyden gepaſt worden.

Daar word wel onderſocht; waarom die plaatſen / welke door eenige zee of rivier worden omloopen of beſpoeld / meeſt aan de aardbeevingen onderworpen zyn?

Op deeſe vraage diend ten antwoord / dat de reeden hier van is / om dat deeſe landſtreeken / als zynde vol holen en tochtgaten / eenige vochtigheden / als waare het door ſeekere pypjes en buyſen / in ſich ontfangen / uyt welke dampen voortgebracht worden / welke / wanneer ſy weeder uytgang trachten te verkrygen / door de zee-baaren worden te rug gedreeven / ſoo dat ſy weeder in de ingewanden van de aarde moeten opgeſlooten en verborgen blyven / terwyl de koude inſonderheid deſelve teegenſtaat / en derſelver uytgang aan alle zyden verhinderd / waar door dan noodſaaklyk ten laatſten die dampen / verwarmd en verdund zynde / en by gevolg meer ruymte vereyſſende / de aarde beweegen en doen ſchudden. Hierom leerd ons Ariſtoteles ſeer wel / in het 2 Boek van de Verheevelingen, aan het 8 Hoofdſtuk. Dat de ſterkſte aardbeevingen gevoeld worden omtrent die plaatſen / daar de zee doorheen loopt / en daar het land vol openingen en holen is / gelyk omtrent den Helleſpont, Achajen, Sicilien, Eubœa &c. want omtrent die plaatſen ſchynd de zee door eenige enge openingen onder de aarde door te loopen. De ervaarenheid getuygd het ſelve / welke leerd / dat het Eyland Cyprus, Sicilien, Eubœa, de Molukſe en andere eylanden / dikwils door aardbeevingen ſwaarlyk geſchud worden. En niet alleen worden de eylanden maar ook het vaſte land meenigmaal door aardbeevingen bewoogen / niet wel ſoo ſeer in de vlakke landen / welke verre van de Zee afgeleegen zyn (want deeſe gevoelen ſelden deeſe ſchuddingen / om dat ſy ook ſelden ſoo vol holen en gaten zyn) maar die deelen welke na by de Zee / of eenige rivier geleegen zyn.

Plato verhaald dat het Eyland Atlantis, 't welk grooter geweeſt ſoude zyn dan geheel Libyen en Africa / eertyds door een aardbeeving ſoude verſonken zyn; waar van daan ook de Atlantiſe Zee haar naam ſchynd gekreegen te hebben. Ook ontbreeken 'er geen / welke hun ſelven ingebeeld hebben / dat America, of die landen welke wy nu de nieuwe weereld heeten / ook van de Ouden / en byſonder van Plato / bekend en beſocht zyn geweeſt: en dat de eerſte bewoonders van dat weerelds-deel te land uyt Aſia in America gekomen zyn / te weeten over het eyland Atlantis. Hoewel nu deeſe vertelling van Plato van allen by na voor verſierd en leugenachtig gehouden word; men kan eevenwel geenſins ontkennen / dat dikwils groote deelen van de aarde / door aardbeevingen / zyn verſonken en ingeſwolgen / waar van Plinius verſcheydene voorbeelden opteld in ſijn 2 Boek / aan de 91 en 92 Hoofdſtukken. Maar ook zyn / door deſelve aardbeevingen / niet weynige Eylanden uyt de Zee opgekomen (de Natuur dus als 't waare ſich ſelve gelyk doende / en haare ſchaade vergoedende) hoedaanige zyn Delos, Rhodus, Nea, Thera, Theraſia, Ænaria. Op ſommige plaatſen hebben de Zeen (na het ſeggen van Kekkermannus) door aardbeevingen gaande gemaakt zynde / de landſtreeken van malkanderen afgeſcheurd. Dus is het eyland Sicilien van Italien afgerukt / Cyprus van Syrien, Eubœa van Bœotien, en moogelyk ook Engeland van Frankrijk; ſoo dat 'er ſelf van ſommigen betwiſt word / of 'er voor de ſondvloed wel eenige eylanden geweeſt zyn. Wat het Eyland Sicilien belangd / de oorſprong van deſſelfs naam doed ons gelooven / dat het ſelve eertyds door het geweld der Zee van het vaſte land is afgeſcheurd / want Sicilia beteekend een doorgeſneeden land, om dat het van Italien is afgeſneeden; eertyds wierd het wel Triquetra genoemd.

Daar worden ook wel Eylanden gemaakt door de Rivieren / met het aanbrengen van ſanden en ſlyken / gelyk ſoo Herodotus verhaald van de rivier Achelous, en Polybius van de Tanais. De ervaarenheid leerd ons / dat iets diergelyks dagelyks in Holland, Zeeland, en andere plaatſen voorvald.

Noch word hier onderſocht / op wat tyden dat de aardbeevingen meeſt voorvallen?

Hier op antwoord ik / dat de aardbeevingen wel op alle tyden en ſtonden / ſoo van het jaar / als van den dag / konnen geſchieden: eevenwel / gelyk de winden in de Lente en den Herfſt meer den baas ſpeelen / dan op andere tyden des jaars / om de ſwakheid / en als 't waare vermenging / van koude en hitte / waar uyt een meerder wiſſelvalligheid van verdikkingen en verdunningen ontſtaat / dan wanneer een ſtrenge koude / of groote hitte / de overhand heeft: dus word het ook daar voor gehouden / dat op deſelve tyd / meer dan des Winters of des Somers / en meer by nacht dan by dag / de aardbeevingen doorgaans ontſtaan. Dat byſonderlyk in de Lentetyd de aardbeevingen voorvallen / hier van word deeſe reeden gegeeven / om dat in die tyd de meeſte dampen en waaſſemen voortgebracht worden. In de Somer heeft men ſelden aardbeevingen / om de warmte / die (gelyk de Peripatetiſe Wysgeeren willen) de tochtgaten van de aarde opend / waar door dan alle geeſten en winden / welke onder de aarde by een verſameld waaren / uytwaaſſemen en vervliegen. Ook heeft men deſelve in de Wintertyd niet / eensdeels om de ſwakheid van de warmte / anderdeels om dat de tochtgaten van de aarde door de koude geſlooten zynde / als dan geene winden verwekt worden.

Digitized by Google

den. Dat nu deſelve by nacht meermaalen voorvallen dan by dag / hier van is de reeden / dat de koude van de nacht de ſtoffen tot malkander dringt en als saamrikkelt. Doch dit alles moet voorſigtiglyk / en met onderſcheyd/ alle dingen gelyk geſteld zynde / verſtaan worden. Ec:

Daar word verhaald dat Pherecydes, de Leermeeſter van Pythagores, eertyds voorſegd heeft dat 'er een aardbeeving aanſtaande was / om dat hy ondervond dat een put welke altyd vol water was / nu van het ſelve ontbloot was. En dat ook Anaximander byna op de ſelve wyze / en door de ſelve reedenen bewoogen zynde / aan de Lacedemoniers voorſegd heeft dat 'er ſwaare aardbeevingen te verwagten waaren / welke ook weynig tyds daar na gevolgd zyn.

Maar wat doch word hier door de fundamenten des hemels te kennen gegeeven?

Antw: Pſalm 18: 8. leeſtmen dus: de gronden der bergen beroerden ſich. De beneedenſte deelen daar de uytwaaſſemingen ontſtaan / noemd hy fundamenten; om dat de bergen de allerhoogſten zyn / en met hunne kruynen tot den hemel raaken / en daarom zyn ſy de fundamenten der hemelen geheeten; want de beneedenſte deelen leggen onder de bergen / gelyk de bergen onder den hemel leggen. Dus word den hoogſten berg van Africa verſierd een Reus te zyn / welke met ſyne ſchouderen den hemel onderſteund. Onſen aardkloot ſchynd het fundament der hemelen genoemd te worden / om dat na deſelve / als tot een vaſt en beſtendig lighaam / de ſeer dunne en vloeybaare lucht van alle kanten gedreeven word / en op deſelve / als op een grondſlag / ſteund; als meede om dat de hemelen / of ten minſten de ſtarren / rondom den aardkloot worden omgevoerd / op dat ſy de aarde / en de dingen welke op de ſelve leeven / mogen bedienen / en hun leeven opwekken / koeſteren / en onderhouden.

Vervolgens ook twiſten de Sterreloopkundigen / en de Natuurkenners onder malkanderen / of onſen aardkloot in het binnenſte of het middelpunct van de geheele wereld geplaatſt zy? Want (ſegd Johannes à Sacro Boſco) indien de aarde aan de eene zyde meer als aan de andere na het uytſpanſel, of het firmament, naderde / ſoo ſoude hier uyt moeten volgen; dat iemand / geplaatſt zynde in dat gedeelte van het oppervlak des aardbodems / 't welk meeſt aan het firmament was genaderd / de helft van den hemel niet ſoude ſien: doch dat dit valſ is leerd genoegſaam de ervaarenheid / welke getuygd dat / op wat plaats van den aardkloot men ook mag zyn / men altyd / wanneer men uytſiet / de eene helft des hemels geheel ſal ontdekken / terwyl de andere helft voor ons geſicht verborgen is. Over dit verſchil magmen naſien de verklaaringen van Clavius, en andere Schryveren over de Natuurkunde.

Vierde HOOFD-STUK.

I. PLAATS. 1 *Koning:* 1: 1, 2.

De Koning David nu was oud, wel bedaagd: en ſy dekten hem met kleederen, doch hy kreeg geene warmte.

Toen ſeyden ſijne knechten tot hem: laatſe mynen Heere den Koning een jonge dochter, een maagd, ſoeken, die voor het aangeſicht des Konings ſtaa, en hem koeſtere: en ſy ſlaape in uwe ſchoot, dat myn Heere de Koning warm worde.

IN den ouderdom, welke geloofd word van een drooge en koude gemaatigdheid te zyn / worden des lighaams deelen hard / en by gevolg onbequaam om met nieuwe ſappen / uyt de ſpyſe voortkomende / vereenigd te worden; eeven gelyk op een oude muur niet licht nieuwe kalk hechten wil: en de leever / hard geworden zynde / verſpreyd de ſappen niet gelyk het behoord / noch in gelyke deelen / maar verbrand deſelve veel eer. Hier op volgd van een minder overvloed / en een ſwakheid / van warmte / en de uytwendige deelen worden / als 't waare / vol van ſcheuren / waar door de nedervallende koude / en uytwendige warmte inkomen. In teegendeel het vleeſ der jongen luyden / zynde vol van ſappen / eeven gelyk nieuwe muuren / laat geen koude na binnen komen. Het leeven der ſtervelingen beſtaat uyt een geduurig leeven en dood: want geduurig worden eenige deeltjes van ons lighaam / en eenige geeſten daar van in de lucht afgeſcheyden / welke dus in ons leeven ſterven; wederom andere deeltjes worden uyt onſe ſpyſen gebooren / om ons leeven leevendig te houden / en te herſtellen.

Terwyl het dierlyk lighaam begaafd is met een aangenaame en gemaatigde warmte / gelyk in de jeugd / groeyd het ſelve aan; want dan worden 'er meer geeſten voortgebracht dan 'er verteerd worden; maar wanneer de hitte geweldiger is / gelyk in den manlyken ouderdom / dan waaſſemen 'er eeven ſoo veel geeſten uyt als 'er telkens herſteld worden: doch in ſiekte of ouderdom vervliegen 'er meer dan 'er toegebracht worden / en hier uyt ontſtaat een afneeming van beweeging / gevoelen / verſtand / en een ſwakheid van alle natuurlyke werkingen.

De oorſaak van den ouderdom / en de natuurlyke dood / is daar in niet geleegen (gelyk het veelen heeft toegeſcheenen / dat de natuurlyke wortel-vocht en warmte verdwynende / niet ſoo goed weeder door middel van de voeding kan herſteld worden / als deſelve in het begin geweeſt is: want dan ſoude noodſaakelyk moeten volgen dat de gemaatigdheid der menſchen / en de ſtaat hunner lighaamen / van dag tot dag hoe langer hoe ſterker moeſt worden: ook leerd de voortteeling het teegendeel; want menſchen van vyftigentſeſtig brengen ſoodaanigen natuurlyken vocht en warmte toe / welke / in de voortbrenging van de vrucht / tot een beginſel des leevens moet dienen. Maar de waare oorſaak is hier in te ſoeken / dat de warmte allengskens ontbloot wordende van een taaje en lymachtige vocht / niet langer / gelyk te vooren / ſacht en ſtreelende is / maar vyerende en brandende / waar door dan deelen des lighaams / welke tot de voeding moeten dienen / hard en ſtyf worden / en dus de voeding verhinderd word; en hier uyt dan ontſtaat een onderlinge verteering van de warmte en de vochtigheid / en een verandering welke ten ondergang helld.

Om de koude van Oude lieden te gemoet te komen / is 'er niets voortreflyker (gelyk ook uyt onſe text openbaar is) dan de omhelſingen van een jong knechtje of een ſchoone jonge deerne. Want doch de warmte van jonge lieden is niet voorteerende / maar aangenaam en vleyende / niet ſeer verteerende / maar met de natuur overeenkomende. Door de geringe warmte van oude lieden is het gebruyk van ſterke wyn niet goed / want daar door word hun ingebooren warmte verteerd en uytgewaaſſemd. Doch men heeft waargenomen dat oude lieden / welke ſich dikwils vermengd hebben in het geſelſchap van jongelingen / en telkens ſonder afbreeken met hen verkeerd / ſeer langleevende geweeſt zyn / dewyl hun geeſten geduurig door dat geſelſchap zyn verquikt geworden. Soodaanig zyn geweeſt de oude Redenaars en Wyſen / welke altyd onder jonge toehoorders en leerlingen verkeerden / gelyk Gorgias, Pythagoras, Iſocrates Ec: welke tot hun honderdſte jaar toe geleefd hebben / en ook ſeer veele Letterkenners / gelyk Orbilius.

Den

Den Geleerden Campanella, in het 2 Boek ſijner Geneeskundige werken / aan het 5 hoofdſtuk / onderſoekt of de geneeskunde de aankomſt van den ouderdom merkelijk kan vertraagen / of een oud man ſijn jeugd weeder herſtellen? En dit noemd hy een ſeer nuttig en Godlijk vraagſtuk.

Dat de jeugd (ſeyd hy hier op) kan in ſtaat gehouden / of weeder herſteld worden / ſulks doen de arenden en de harten ſien; welke van ſlangen geſtooken zynde / die ſy ook wel geheel opeeten / door de ſterke natuur van het vergif hun gansche gemaatigdheid vernieuwen en veranderen; en van buyten met water overgoten zynde alles wat ſchadelijk mocht zyn uytdryven. Die met de Venusſiekte beſmet zyn / gebruyken ſterke ſmeeringen welke de gemaatigdheid veranderen / en geneesmiddelen welke de leever ſuyveren en verſachten / om des te beeter bloed te krijgen; door welke dingen ſy dus veranderd worden / dat ſy weeder ſoo teeder ſchijnen geworden te zyn als kinderen / ja die geenen die te vooren maager en droog waaren worden dan wel vet / en krygen een geheel nieuwe gedaante en gemaatigdheid.

De kruydmengſelen nu welke men gebruyken ſal om de aankomſt des ouderdoms te doen vertraagen / moeten ſoodaanige zyn welke de leever in deſſelfs teederheid onderhouden / op dat deſelve de ſpijſe in gelijke deeltjes tot de lighaamsdeelen aan alle zyden verſpreyde; op dat de deelen die gevoed moeten worden geen erger en harder vaſtigheid verkrijgen / dan dat geene waar uyt ſy ſelve beſtaan / of dat ſy van ſich uytdrijven; op dat ook de reeten en ſpleeten des ouderdoms / waar door veele uytwaaſſemingen vervliegen / worden toegeſtopt; dat vorders de bovengeſeyde middelen het vlees en andere vaſte deelen vermurwen en ſacht maaken / op dat ſy ſoo veel voedſel mogen ontfangen als ſy t'elkens afneemen. Want doch een hardigheid / en wel ſomtijds ſteentjes in de leever / betoonen genoegſaam dat den ouderdom naderd.

Sommigen meynen dat tot het weederkrijgen van de jeugdige friſheid / voornamelijk is het gebruyk van het bloed en vlees van kinderen; ook ſout / drinkgoud / myrrhe / en de vrucht myrobalanus &c: maar men moet het veranderen van deeſe gemaatigdheid allengskens in 't werk ſtellen / op dat wy ons ſelven niet eer vermoorden dan het leeven verlengen.

Evenwel een vrolijk gemoed / en een overwinning over de driften en lydingen van het ſelve / word / in het vertraagen van den ouderdom / boven alle geneesmiddelen geſchat. Want / een vrolijk herte ſal de medicyne goed maaken: maar een verſlaagen geeſt ſal het gebeente verdroogen, ſegd Salomon Spreuk: 17: 22. Derhalven is 'er niets beeter noch voortreflijker voor de ſterfelingen / in dit elendig leeven / dan wel te doen, en blyde te zyn. Predik: 3: 12, 13. Ik heb gemerkt, dat 'er niets beeters voor de menſchen is, dan ſich te verblyden, en goed te doen in ſijn leeven. Ja ook dat ieder menſch eete en drinke, en het goede geniete van al ſijn arbeyd, dit is een gaave Gods. En aan het 22 vſ: Dies ik geſien heb, dat 'er niets beter is dan dat den menſch ſich verblyde van ſijne werken, want dat is ſijn deel. En Cap: 2: 24. Is het dan niet goed voor den menſch, dat hy eete en drinke, en dat hy ſijne ziele het goede doe genieten in ſijnen arbeyd? Ik heb ook geſien dat ſulks van de hand Gods is. En eyndelijk noch Predik: 8: 15. Daarom prees ik de blydſchap, dewijl den menſch niets beeters heeft onder de Son, dan te eeten en te drinken, en blyde te zyn. Want de blijdſchap / indien ſy gematigd is / is een behoudſter van de geſondheid: om dat de geeſten / daar door opgewekt zynde / het lighaam fris en rad maaken / terwijl ſy de vadſigheid en de ſtoffen die ſiektens veroorſaaken konden / verdrijven: want beweeging en warmte bevryden het lighaam van overtollige vogtigheeden en raauwigheeden / en maaken het bloed fyn en dun. Ook leerd ſelf de ervaarenheid / dat de geneesmiddelen veel krachtiger zyn van uytwerkingen / indien ſy met een vrolijk hert worden ingenomen / dan wanneer het geſchied met een droevig en verſlaagen gemoed: om dat de geeſten / door de blijdſchap verſpreyd zynde / lichtlijk de kracht der hulpmiddelen toelaaten en overneemen / welke de droefheid des herten / al te halſtarrig opgekropt zynde / vruchtloos maakt.

De Droefheid, in teegendeel / is ſeer ſchadelijk voor het lighaam en de geſondheid / om dat door deſelve de geeſten in een gedrongen / en de warmte als uytgedoofd zynde (welke de twee voornaamſte werktuygen zyn van des lighaams vermogens) ſy meeſt alle de werkingen / waar door het lighaam fris en ſterk word / verhinderd / ſoo dat de eetensluſt ter neder leyd / en de kooking en verſending van het voedſel belet word; waar door dan het gansche lighaam beſmet word met ondeugende ſappen en geeſten / en te gelijk een koude intrekt / welke ook vyandig en ſchadelijk is aan alle deſſelfs vermogens: alle welke ongemakken ſoo veel te meer toeneemen / hoe deeſe hertstocht geweldiger en duurſaamer is.

In de droefheid ontſtaat een benaauwing en beſwaardheid van het hert / en de leevendigmaakende beweeging des herten word daar door verhinderd: hier van daan gevoelen de droevige menſchen een ſeekere engte en benaauwdheid omtrent de borſtingewanden; ſoo dat hen toeſchijnd als of 'er eenig ſwaar gewigt oplag. De reeden hier van is / om dat / gelijk in de blijdſchap de geeſten uyt het herte na de buytenſte deelen / en als na des lighaams omtrek worden verſpreyd; ſoo ook / in teegendeel / deſelve ſich in de droefheid van den omtrek des lighaams na het middelpunt / dat is het herte / en deſſelfs holligheden / begeeven / en / indien het een ſchielijke droefheid is / doen ſy het hert ſich uytrekken / dewyl ſy over hoop in het ſelve komen invallen / waar uyt dan het gevoel van die engte en benaauwdheid ontſtaat / om dat het herte alle die geeſten en bloed niet genoegſaam kan bevatten. Om dat nu een langduurige droefheid de voeding verhinderd / en de leevendige geeſten en warmte beſchadigd / hier van daan veroorſaakt ſy ſelf een droogte in de beenderen / na het ſeggen van Salomon Spreuk: 17: 22. Een verſlaagen geeſt ſal het gebeente verdroogen: om dat denſelven een genoegſaame toevloed van voedſaame ſappe ontbreekt; waar om dan de warmte / welke nog in het gebeente overig blijfd / ſoo lang ſy leeven / werkſaam is op de wortelvocht / en deſelve allengskens verteerd. Op die verteering der ſappen en vochtigheeden moet noodſaaklijk een droogte volgen. Het ſelve byna gebeurd wel ſomtijds aan het hert: want de ervaarenheid heeft geleerd dat de herten van ſommigen / welke van een langduurige droefheid geſtorven waaren / (wanneer ſy uyt het lighaam gehaald wierden) t'eenemaal verſlenſt en als gerimpeld bevonden wierden / even gelijk peeren / welke in de drooge lucht leggende / ſoodaanig uytdroogen / dat 'er by na niets van de ſchellen overblijfd.

't Is hierom dat de Geneesmeeſters den ſieken niet ſonder reden beveelen / niet al te veel op hunne quaalen te denken / maar liever iets anders te doen / om die gedachten te verdrijven: want de pijn word weggenomen / alleenlijk met op deſelve niet te denken / en wanneer men geen beſeffing van de pijn heeft / ſoo word ook de toevloed van ſappen derwaarts verminderd. Hierom heeft Hippocrates na waarheid geſprooken / in het tweede boek ſijner korte ſtellingen, aan de 23 Affnyding. Dat het in allerley ſiekte goed is kloekmoedig te zyn, en ſich te verheugen, indien de ſaaken daar na geſteld zyn; doch dat het teegendeel quaad en ſchadelijk is. Het is dan goed het gemoed te verdrolijken door ſang of ſpel / door vermaaklijke vertellingen / door het byzyn van goede vrienden / of op eenige andere wyze / indien de geleegentheid van de ſiekte ſulks toelaat.

De reuk ook / om dat deſelve de geeſten ſeer aandoed / en ſeer na in aart met deſelve overeenkomd / is van een groote kracht om ſiektens of geſondheid aan te brengen. Van hoe veel kracht de reuken zyn om ſiektens te verdryven of te geneeſen / kanmen ſien / onder de Laatere Schryvers by Johan Baptiſta van Helmond, in ſijn boek aan de 114 en volgende bladzyden. Marſilius Ficinus, in ſijn 2 Boek van de verlenging des leevens, aan het 18 Hoofdſtuk / merkt aan / dat de reuken en geuren dienſtig zyn om het leeven te verlengen. Men leeſt (ſegd hy) dat in ſommige warme landſtreeken, welke doorgaans met ſeer lieflijke geuren vervuld zyn, veele menſchen gevonden worden met een mager lighaam, en een ſwakke maag, welke alleenlijk, als 't waare, van de reuk leeven. Mogelijk om dat den aart van die plaatſen ſoodaanig is / dat gelijk ſy by na alle de ſappen van de kruyden / en aard-en boomvruchten tot reuken en lieflyke geuren maakt / ſy ook aldaar de ſappen der menſchlyke lighaamen byna alle in geeſten ſich doed ontloſſen. Dewyl nu alle beyde / naamelijk de reuken / en de geeſten / een ſeekere damp zyn / en op een gelijke wyze gevoed worden / de geeſten naamelijk en de geeſtlijken menſch / ſoo ontfangd die ſeer veel voedſel van de reuken.

Het voedſel nu / of de koeſtering (hoedaanig het ſelve ook mag weeſen) welke van de reuken komd / is ſeer noodſaaklijk voor oude of magere menſchen / om door het ſelve het gebrek van vaſter en weeſentlijker voedſel eenigſins te vergoeden. Evenwel trekken ſommigen in twyfel / of de geeſten wel eenig voedſel van de reuken ontfangen. Doch ik meyn dat deſelve daar door alleen mogelijk ſoodaanig gevoed worden / dat / ten zy de voedſtoffen welke dik zyn / door de kooking der maage tot dampen verdund worden / de geeſten ſelve / welke wy geſegd hebben een damp te zyn / daar van geen voedſel ſullen ontfangen. Derhalven ſal wijn welke vol van reuk is / de geeſten ſchielijk verquikken / daar andere wijnen het ſelve naauwlyks by langheid van tijd uytwerken konnen.

Vorder zyn wy van gedachten / dat noch de uytkieſing van ſpyſen / noch van eenige andere dingen / ſoo noodſaaklijk niet is voor het leeven / als het verkieſen van een Lucht, welke na onſe geſteldheid geſchikt zy: Want de lucht / welke ſeer lichtlijk en altijd door de hoedaanigheeden / ſoo van de beneedenſte als de hemelſe lighaamen / word aangedaan / en in een onmeetelijke ruymte (om ſoo te ſpreeken) rondom ons verſpreyd is / en ook aan allen zyden door een geduurige beweeging tot onſe lighaamen indringd / brengd ons op een verwonderlijke wyze tot ſijn eygen hoedaanigheid over / en wel byſonder de leevendige geeſten / welke haar werking in het hert hebben / in welkers binnenſte de lucht en geduurig en ſchielijk invloeyd / en de geeſten geheel op deſelve wijze aandoed / als hy ſelve aangedaan is; en door de leevendige geeſten, welke de ſtoffe en oorſprong zyn van dierlijke geeſten, worden ook insgelijks de dierlijke geeſten aangedaan.

Daar word dan tot de verlenging van het leeven vereyſcht / de verkieſing van een ſuyvere / welgemaatigde / en heldere lucht, van lieflijke geuren, en van Muſijk. Want deeſe drie dingen worden geoordeeld de voornaamſte middelen te zyn / tot koeſtering en aanqueeking der dierlijke geeſten.

Het dunkt my goed hier by te verhaalen / dat Democritus, wanneer hy nu al op ſterven lag / om ſijne vrienden op te volgen / het leeven tot vier dagen toe gehouden heeft door het rieken aan warme brooden / en hy ſoude den geeſt noch langer hebben konnen houden / indien het hem behaagd had. Anderen ſeggen dat hy ſulks gedaan heeft door de reuk van honig: doch ik meyn / (indien hy maar honig gebruykt heeft) dat hy honig / in witte wijn geſmolten / in die warme brooden gegooten heeft: want doch de reuk van honig is niet te verachten / dewyl deſelve de bloem is van de bloemen / ook voed deſelve niet weynig door haare ſoetigheid / en heeft de hoedaanigheid om de dingen lang in haar geheel / en buyten verrotting te bewaaren. Derhalven indien iemand weet ſich ſoodaanig van honig tot ſpyſe te bedienen, dat hy door al te veel ſoetigheid de tochtgaaten des lighaams niet toeſtopt, noch door deſſelfs warmte te veel gal veroorſaakt, ſoo ſal deſſelfs gebruyk hem ſeekerlijk een hulpmiddel zyn tot verlenging ſijns leevens. Dus ſpreekt Marſilius Ficinus.

Dus kan ook de vrucht in 's moeders lighaam verſterkt worden door hoonig koeken / brood in wijn geweykt / kinder-balſem / en andere ſoorte / voedſaame / en welriekende dingen op de buyk des moeders te leggen. Op gelijke wyze konnen ook ſommige aars-ſpeuytingen tot voedſel dienen / hoewel deſelve tot in de maag toe niet komen / om dat eenige dunne fijne geeſten en geuren ſich ſelven door het geheele lighaam verſpreyden.

Tot des leevens verlenging ſtrekken ook de voorſchriften der Geneeskundigen / omtrent het bewaaren der geſondheid. Ik meyn dat men niet lichtvaerdiglijk maagſuyverende geneesmiddelen moet inneemen / maar liever aars-ſpeuytingen gebruyken / om dat de eerſte onſe natuur ſeer ſchadelijk en teegenſtrydig zyn / waarom door deſelve meenigmaalen meer ſchadelyke ſappen worden voortgebracht dan uytgedreeven: ook doen ſy geen voordeel dan alleen by toeval / om dat naamelijk de natuur door haare quaadaartigheid gaande gemaakt zynde / ſomtyds ook eenige andere ſchadelyke dingen te gelijk met deeſe / uytdrijfd.

Het dikke aderbloed / buyten de aderen geworpen zynde / ſtremd aanſtonds / waarom het byna noyt door het openen van een ader kan uytgehaald worden. Ik ben van gedachten dat men het ader laaten ſpaarſaamlijk moet gebruyken / en niet als in noodſaaklyke voorvallen; om dat daar door de bron van onſe leevendigmaakende warmte word uytgeput / en de krachten en geeſten afgehaald / ſonder welken nochtans geen geneeſing van eenige ſiekte kan te weeg gebracht worden.

De quetſing van het natuurlijk vermogen (facultas naturalis) veroorſaakt de doodlijkſte ſiektens; want van deſelve hangd de voeding / en de geſteldheid des bloeds / en der leevendigmaakende geeſten af. Men heeft dan wel waar te neemen / en ook (wanneer het de nood vereyſcht) te gebruyken ſoodaanige middelen / welke de maag tot haare kooking voordeelig zyn. Onder anderen is van een wonderlijke kracht tot verſterking van de maag / het pluymdekſel van een gier / en de gember wortel in honig geconfijt / met een weynig ſout.

Ook waarſchouwen de Geneeskundigen 1. Datmen na het eeten / wanneer de ſpijskooking al begonnen is / niet moet drinken / om dat de kooking lichtlijk / door ſoo een ontydig drinken / geſtoord word. 2. Datmen niet greetiglijk noch overvloedigliijk moet drinken onder het eeten; maar langſaam / en ſoo nu en dan wat / op dat de ſpijs dus te beeter met de drank vermengd / en daar in geweykt worde / gelijk ook op dat de inwendige warmte door al te overvloedig drinken niet overſtelpt worde. 3. Datmen die ſoorten van ſpijſen eerſt moet gebruyken welke den buyk week en glad maaken / welke lichtlijk verkookt worden / uyt de maag nedervallen / en tot bederving komen. Evenwel anderen willen / dat men die dingen eerſt moet neemen welke moeylijk om te verteeren zyn / om dat de Poortier (Pylorus / dat is de rechter opening van de maag) niet op de grond van de maag is / maar op een weynig verheevener plaats / op dat niets van ſelf daar uyt valle / dan het geen wel gekookt is / en derhalven meynen ſy / dat die ſpijſen / welke eerſt gegeeten zyn / het traagſte na het gedarmte uytgevoerd worden. Evenwel is het beeter (volgens myn oordeel en onderbinding) eerſt dingen te eeten welke

koud

koud zyn / die den buyk ontruymen / en lichtlijk verteerd worden; en op het laatſt ſulke ſpyſen / welke door hun warmte de maag koeſteren / en deſſelfs bovenſte opening toetrekken / om dus de kooking te helpen.

Beweeging / en oefening van het lighaam doen ook ſeer veel tot behoudenis der geſondheid; om dat daar door het voedſel word verdund en verdeeld/en de overtolligheeden uytgeworpen. Die beweeging nu van het lighaam moetmen aanvangen / wanneer de kooking in de maag en de leever voltrokken is / ſoo dat derhalven den morgenſtond de allerbequaamſte tyd is tot oefeningen; doch ſoo dat eerſt de overtolligheden van den buyk en de blaaſe uytgeleedigd dienen te zyn.

Ook zyn de baden van groote nuttigheid tot bewaaring der geſondheid / indienmen deſelve gebruykt na dat de ſpijze al verteerd / en door het lighaam verſpreyd is. Na het baden moetmen noch eeten noch drinken / voor dat de warmte van het bad uytgewaaſſemd is.

Die geenen welke hen ſelven ſetten tot letter-oefeningen / moeten voor al ſorg draagen voor hunne dierlijke geeſten / op dat deſelve in overvloed / ſijn / en wel gematigd worden voortgebracht; ten dien eynde moeten de ſulken gebruyken fijne en geen dikke ſwaare ſpijſen / maar die ſtoffe tot een suyver en loſlyk bloed verſchaffen; ook moeten sy ſich wachten / dat door ontydig drokken geen raauwigheden worden op een gehoopt / en het lighaam verſwakt.

Den Geleerden Heer Johan Baptiſta van Helmond, in ſijn verhandeling van den boom des leevens, welke hy geſchreeven heeft / pryſd tot bekoming van een lang leeven aan / het gebruyk van Balſem, niet die uyt Peru komt / noch de Braſiliaanſe Gomme Copaiba geheeten / maar de oprechte Egyptiſe Balſem. Doch noch hooger pryſd hy aan het Cederenhout; maar deſſelfs bereyding is ſeer moeylijk (welke hy echter ſchijnd aan te wyſen op de 797 bladzyde) om dat het hout moet ontbonden worden tot een vogtige ſtoffe / ſonder eenige ontbinding van deſſelfs krachten / door een laauwe warmte / hoedaanige de Maartſe Son veroorſaakt / en ſulks tot deſſelfs eerſte weeſen Ec. Hier by voegd hy olye van aangeſtooken ſwavel / ſoo dat men op yder maaltijd daar van twee druppelen / met de eerſte dronk biers / nuttige: want gelijk door de rook van ſwavel de wijnen voor het bederf bewaard worden; ſoo meynd hy ook dat door die vocht / welke de rook en reuk van ſwavel in ſich bevat / het bloed in ſijn behoorlijke geſteldheid bewaard / en voor veelerley bedervingen en ſiektens behoed word. Eyndelijk leerd hy ook / doch op een andere plaats / dat geneesmiddelen voor de maag alle ſiektens konnen verdrijven / om dat uyt deſelve het leeven / en alle de vermogens van de ziel ontſtaan; maar wanneer de geeſten van de maag / of de borſt ingewanden beſchaadigd zyn / dan onſtaan onſinnigheeden / en allerley ſoorten van ſiektens. Hy meynd dat de ſpyſen in de maag verteerd en ontbonden worden; niet ſoo ſeer door warmte / dan wel door een geeſt welke die plaats eygen is / welke met een ſeekere ſuurachtige hoedaanigheid vermengd is. De warmte (ſegd hy) verteerd de ſpijſe, niet uytwerkelijk, maar alleen opwekkender wyze; maar de geeſten werken ſomtijds ſterker dan het vuur ſelve. Ook verhaald hy iets dat ſeer wonderlijk ſchijnd / dat / naamelijk ſeekere bruyd / welkers hoofd al dood was / noch acht uuren lang in het leeven bleef / doch dat een ſlag op de mond van de maag haar ſchielijk en geheel deed ſterven. Hy ſteld derhalven vaſt dat des ziels ſitplaats in de borſt ingewanden is: en dat by gevolg uyt deſelve alle de krachten / vermogens / en werkingen van de ziel tot de overige lighaamsdeelen gebracht worden; daar toe bybrengende de plaats Job 38: 36. Wie heeft de wysheid in het binnenſte geſet? Maar wat aangaat de ſitplaatſen van de ziel / en of des ziels vermogens in de herſſenen door ſeekere ſitplaatſen onderſcheyden zyn; ook belangende het meeſterſchap van de deelen des menſchlijken lighaams / en andere diergelijke vraagſtukken / wy meynen dat deſelve by een andere geleegenheid naauwkeuriger moeten verklaard / en niet maar lichtjes / en als in het voor by gaan aangeroerd worden.

Of men nu door konſt van bewaaring der geſondheid / de dood tot in eeuwigheid kan ontwyken? Sie van deeſe twiſtvraag by Valleſius in het 6 Boek ſijner Genees-kundige en Wysgeerige verſchilſtukken.

II. PLAATS. 2 *Koning*. 4. 39, 40, 41.

Toen ging'er een uyt in 't veld om moeskruyden te leeſen, en hy vond eenen wilden wynſtok, en las daar van, ſijn kleed vol wilde Coloquinten, en quam, en ſneedſe in den moespot, want hy kendeſe niet.

Daar na ſchepten ſy voor de mannen op, om te eeten, en het geſchiedde, als ſy aten van dat moes, dat ſy riepen, en ſeyden, Man Gods, de dood is in de pot, en ſy konden het niet eeten.

Maar hy ſeyde, brenget dan meel: en hy wierp het in de pot: en hy ſeyde, ſchep voor het volk op, dat ſy eeten. Toen was daar niets quaads in de pot.

De Coloquint ſchiet bladeren en ranken uyt gelijk een geſaayde komkommer / welke langs de aarde kruypende / ſich wyd en zyd van malkanderen uytbreyden: deſſelfs vrucht is ter grootte van een maatelijke bal / als een kloen op een gehoopt / en ſeer bitter: en deſſelfs keern heeft een ſuyverende kracht. Maar deeſe man / van welke de text hier gewag maakt / onweetende zynde van den aart en kracht der kruyden / heeft gemeynd dat het gewoonlijke kauwoerden waaren / welke geen onaangenaam moes verſchaffen. Hoewel nu van de vrucht der Coloquinten wel geneesmiddelen bereyd worden teegen allerley ſicktens / ſoo is deſelve echter wel op ſich ſelve ſeer ſchaadelijk aan het hert / de leever / en de maag / ja deſelve beroerd het geheele lighaam / verwekkende walging en krimpingen van het gedarmte; want deſelve ſchraapt de ingewanden af / en opend de mondjes der vaten / ſoo dat ſy dikwils een bloedige afgang veroorſaakt. Hierom word (na het getuygenis van Matthiolus) niet te onrecht van de geneesmeeſters verboden deeſe vrucht iemand in te geeven / 't en zy dat eerſt al deſſelfs quaadaartige kracht geheel vernietigt zy / door het byvoegen van ſoodaanige teegengiften welke daar toe het beſt bequaam zyn; hoedaanig zyn die dingen welke de maag / leever / en hert eensdeels verſterken / anderdeels bewaaren konnen; en welke door haare taayheid de kracht van 't ſaamenkleeving hebben.

Hoewel wy nu lichtlijk konnen toeſtaan / dat dit niet ſonder wonderwerk geſchied is / dat / door het enkel inmengen van meel / deeſe Coloquinten ſoo ſchielijk / en dat in ſoo grooten meenigte (want daar was voor omtrent honderd menſchen van deſelve opgeſchaft) in haare quaadaartigheid zyn verbeeterd; ſoo ſchroomen wy echter niet te ſeggen / dat in dit geval / gelijk ook in meeſt alle andere gevallen / de wijze der natuurlijke werking is gehouden en waargenomen: want alle de Geneeskundigen tellen onder die dingen / welke bequaam zyn om de quaadaartigheid van de Coloquint te verbeeteren / ook op ſulke middelen / welke taay en kleevende zyn / hoedaanig het bekend is dat de ſtijſſel is / welke van tarw gemaakt word / en ook het tarwenmeel: want deeſe dingen zyn het / welke na den aart hunner ſelfſtandigheid / welke taay en kleefachtig is / en door hun aengenaame ſmaak / de bloedgang / wanneer die reeds verwekt is / geneeſen / of / wanneer die te vreeſen is / voorkomen / en deſſelfs

oorſaaken teegenſtaan terwyl ſy alle bytendheid / bitterheid / en ſcherpheid verſtompen / en de inwendige blieſen van de buyk beſtrijken en ſalven

Ariſtoteles, in ſijne vraagſtukken welke voor en teegen konnen beweerd worden / aan de 21 affnyding, en het 2 Lid onderſoekt / waarom ſpijſe van tarw bereyd beter is tot voeding van onſe lighaamen / dan die van gerſt is toegemaakt ? Is het (ſegd hy) om dat de tarw een maatige taaybeid by ſich heeft, hoedaanig onſe ſpyſen hebben moeten, als welke ons aanhangen en ons lighaam aankleeven moeten, 't welk niet anders dan door middel van ſoo een taaybeid kan geſchieden ? De gerſt in teegendeel is hard en ſtyf, waarom deſſelfs ſelfſtandigheid ſterker voedſel geeft, wanneer ſy lang gewreeven of gemaalen is, dan wanneer ſy maar weynig geraakt is.

III. PLAATS. 2 *Konings.* 20: 7.

Daar na ſeyde Jeſaia : neemet een klomp vygen : en ſy namenſe, en leydenſe op de ſweere, en hy wierd geneeſen.

Daar zijn ſeer veele en verſcheydene ſoorten van ſweeringen. Het is te gelooven dat die ſweere / aan welke Hiſkia hier lag / onder de ſelve een van de ergſte en doodlijkſte / ja mogelijk de peſt ſelve geweeſt zy : om dat alle hoop van leeven en op komen hem daar door benomen was : doch hier teegen word hem een geneesmiddel toegebracht / 't welk ſeer gemaklijk was om toe te maaken / en 't welk door een gelukkige uytkomſt goed bevonden is. Lyranus meynd dat dit middel teegen den aart van de ſiekte aan is gebruykt geweeſt ; op dat daar door de heevigheid van de ſiekte / en de ſmerte van den lyder des te grooter gemaakt ſoude worden / en op dat dus de hoope des leevens noch meer vervallen zynde / deſſelfs herſtelling des te wonderlijker en luyſterrijker mocht zyn. Doch dit gevoelen ſtrijd niet alleen teegen de vertrooſting welke Jeſaias den Koning toebracht / maar ook teegen de geneeskunde. Want Jeſaias had voor met deeſe ſijne vertrooſting den Koning hoope te geven / dat hy noch eens van deeſe ſijne ſiekte / welke ongeneeſlijk ſcheen / weeder geſond ſoude worden : derhalven moeſt hy door dit middel deſſelfs hoope niet verſwakken / maar veel eer oprichten en verſterken. Ook geeven de Geneeskundigen / en die geenen welke den aart der dingen kennen en overweegen / ons ſoodaanige dingen van den aart en de vermogens der Vygen op / welke lichtlijk doen ſien / dat dit geneesmiddel ſeer goed en bequaam is geweeſt / om het geweld van deeſe quaale te verminderen en te verdrijven. Want Cornelius Celſus, in ſijn 5 Boek / aan het 12 Hoofdſtuk / teld drooge en gekookte vygen onder die dingen / welke uyt haar eygen aart bequaam zyn om etter op te haalen en voort te brengen. Galenus ſchrijfd ook dat de drooge vygen de kracht hebben van te verwarmen in de eerſte trap volkomentlijk / of ten tweede aanvankelijk ; dat deſelve ook een ſeekere fijnheid van deelen hebben : en dat ſy om die twee oorſaaken bequaam zyn om harde geſwellen tot rijpheid te brengen en te verdrijven / inſonderheid wanneer ſy / met tarwof gerſtenmeel vermengd zynde / daar op geſtreeken worden. Dioſcorides ook / omtrent het eynde van ſijn boek / ſchrijfd op deſelve wyze veele dingen van den aart en kracht der vygen. Gelijk / by voorbeeld / dat ſy de geſwellen doen rijp worden en verſachten / dat ſy ſuyveren de melaatsheid / de Griekſe Lazarye / puyſtjes door de hitte van de Son veroorſaakt / de witte ruydigheid / ſchorftheid / hoofdſweeren welke van etter vloeyen / indien ſy geſlooten / en met meel vermengd zijnde / daar op gelegd worden. Dat ſy ook ten geneesmiddel dienen voor die geenen welke van een ſcorpioen geſteeken / van een hond gebeeten / of van eenige andere peſtachtige oorſaak gequetſt zyn / indien men deſelve in de wonde doed druppen Ec:

Dewyl het nu geheel bewijslijk is / dat den Koning Hiſkias aan een peſtachtige ſweere / of een etterig geſwel heeft krank geleegen / ſoo zyn noodſaaklijk de vygen in dit geval ſeer wel te pas gebruykt / om dit geſwel te verſachten en te geneeſen. En aangeſien den Heyligen Jeſaias geſien en gewaarſchoud heeft / dat dit noodſaaklijk gedaan moeſt worden ; wie ſal hier uyt niet beſluyten dat hy begaafd geweeſt is met een uytſteekendheid ſoo van Godlijke als menſchlijke ſaaken / als meede bewuſt van de verborgen krachten der natuur ? Het is dan betaamelijk dat de gemoederen van die geenen / welke ſich ter Godgeleerdheid oeffenen / door deeſes voorbeeld / worden opgewekt tot weetens-luſt : inſonderheid dewyl de Heylige Schriften ſelve ons niet alleen Jeſaias dus voor oogen ſtellen ; maar deſelve getuygen ook dat Moſes is onderweeſen, ja doorgeleerd geweeſt in de weetenſchappen en konſten der Ægyptenaaren. Handel: 7: 22. De wijsheid van Salomon is uyt ſijne woorden en daaden / gelijk ook uyt de overblyfſelen van ſijne ſchriften genoegſaam weereldkundig. De geleerdheid van Daniel en ſijne Metgeſellen word dus beſchreeven Daniel. 1: 4. Vernuftig in alle wysheid, en ervaaren in weetenſchap, en kloek van verſtand, en in de welke bequaamheid waare om te ſtaan in des konings palleys, en datmenſe onderweeſe in de boeken en de ſpraake der Chaldeen. Hoe groot / hoe veel / en hoe verſcheyden de geleerdheid van David geweeſt zy / is lichtlijk en genoegſaam te ſien uyt deſſelfs ſnaarliederen / welke doorgaans doorzaayd zyn met reedenen / uyt allerley ſoorten van weetenſchappen ontleend.

Hoewel God beſlooten had den Koning Hiſkias te verloſſen van die ſiekte aan welke hy nu lag : het heeft hem echter goed gedacht ſulks niet te doen / ſonder het gebruyk van middelen / met de natuur overeenkomende : op dat hy naamelijk dus dat treflijke geſchenk / de Geneeskonſt / den menſchen ſoude aanbeveelen / en klaarlijk toonen / dat / hoewel de goede geſondheid van hem alleen / als uyt een ſpringbron / tot de menſchen afvloeyd / eevenwel de Geneeskunde / welke hy gebruykt als een werktuyg tot het toebrengen der geſondheid / geenſins van haare eere en gebruyk moet berooft worden. Hierom ſullen alle Godvruchtige menſchen / welke haar eygen behoudenis / en die van haare medeburgeren geern verſorgd en behartigd ſien / (na het voorbeeld en oordeel ſelve van den Grootſten en Wijsſten God) deeſe onmeetelijke en ontelbaare gaaven Gods / welke / in de binnenſte toegangen van Natuurs-ſchoot verborgen zynde / ons door de Geneeskunde worden aangetoond / met dankbaare herten aanneemen : en wijſe voorſichtige Vorſten ſullen het daar voor houden / dat ſoo de weetenſchap als de oeffening van de Geneeskonſt hoog moet geacht worden. Herodoot van Hallicarnaſſen ſchrijft dat de Ægyptenaars ſoo veel achting gehad hebben voor de Geneeskunde / en ſoo veel aan deſelve toegeſchreeven / dat ſy gewild heeft dat yder byſonder Geneesmeeſter ſoude opſicht hebben op de ſiektens elk van een byſonder lighaams deel / en ſich op deſſelfs geneeſing ſoude toeleggen.

Maar hier teegen word ingebracht / dat ſoo een klomp vygen niet ſchijnd Hiſkias te hebben konnen geſond maaken ; want (ſeydmen) Hiſkias lag ſiek aan een verſweering / doch de ſweeren vereyſſen een afdrijving en opdrooging / en niet een veretteringof enkele verſachting. Hier op diend tot antwoord / dat 'er driederley wijze van het geneeſen van ſweeren / of liever drieerley ordre in het geneeſen moet waargenomen worden.

De eerſte, en welke boven de twee anderen geacht word / is dat / wanneer 'er iets is 't welk ſoo dringende is dat het tot de geneeſing toe niet wachten kan / men dat ſelve eerſt ſal teegen gaan : gelijk / by voorbeeld /

in-

indien hy de ſweering ſoo grooten pijn is / dat ſy byna doed ſterven ; of den lyder van ſelf in het hert in doodts gevaar werpen / ſoo moetmen aanſtonds middelen gebruyken die de pyn ſtillen / of ook verdooven / al waaren deſelve ſchoon ſchadelijk aan de ſweere ſelf.

Ten tweeden, ſoo 'er iets is 't welk voorkomt als eeu oorſaak ſonder welke niets te verrichten is, dat is / 't welk niet weggenomen zynde / ook de ſweering niet kan geneeſen worden / ſoo moet men het ſelve aanſtonds te gemoed komen ; gelijk / by voorbeeld / wanneer 'er in een ſweere is een ſwelling der lippen, of eelt / of een ongemaatigdheid van het onderleggende vleeſ / of wel een gebrek of uytholling van het ſelve ; want deeſe dingen niet weggenomen zynde / ſoo kanmen de geneeſing van de ſweer niet beginnen.

Ten derden ; wanneer alle verhinderingen en derſelver oorſaaken weggenomen zyn / dan eerſt moet de toevloed van ſtoffen weggenomen worden / en de vuyle ſappen die toegevloeyd zyn moeſten uytgeſuyverd worden ; om deeſe reeden vereyſſen de meeſte ſweeren een wondſuyvering en uytdrooging / doch alle een opdrooging / om wel geneeſen te worden / en op dat de vochtigheid het t' ſaamenkleeven der deelen niet verhindere.

Om dat nu Hiſkias na by de dood was / ſoo is het wel geloofſlijk / dat deſſelfs ſweere niet goedaartig of eenvoudig is geweeſt / maar quaadaartig en verſeld met een ontſteeking : ſoodaanigen ontſteeking dikwils de beſte en voornaamſte deelen het ſelve doed gevoelen ; en dus heeft het lichtelijk konnen geſchieden / dat 'er meer gevaar geweeſt is voor Hiſkias in de ontſteeking / dan in de ſweering ſelve : en daarom koſt hy op geen bequaamer wyze geholpen worden / dan met het opleggen van een plaaſter van vygenvleeſ / vermengd met gerſtenmeel, indien de ontſteeking noch konde verdreeven en van een geſcheyden worden / of / ſoo niet / tarwenmeel, op dat / daar door een ver-ettering veroorſaakt zynde / de koortzen en andere toevallen / mochten verſacht worden.

Teegenwerping. Maar wat wonderwerk is 'er dan in deeſe geneeſing geweeſt ?

Antwoord. Daar is ſeekerlijk iets in geweeſt : want hoewel wy aangeweeſen hebben / dat de vygen in de geneeskunde een kracht hebben / welke geſchikt is tot geneeſing van deeſe ſiekte : men mag eevenwel wel ontkennen dat ſy ſoo grooten kracht hebben / dat door derſelver gebruyk den Koning Hiſkias / die ter dood toe krank was / op den derden dag weeder volkomen geſond na den Tempel ſoude hebben konnen opgaan / ('t welk hem eevenwel gebeurd is) 't en zy God door een byſondere en meer als gewoone hulp / de kracht van dat geneesmiddel vermeerderd had.

VIJFDE

VIJFDE HOOFD-STUK DER NATUURKUNDIGE VERKLAARINGEN,

Behelſende

Een uytlegging eeniger uytgeleeſene plaatſen uyt het Boek JOBS, in de welke van Natuurlijke ſaaken gehandeld word.

Voor-reeden op het boek JOBS.

In plaats van een voorreeden, meyn ik dat het een vraagſtuk is, 't welk wel verdiend word overwogen, en in de eerſte plaatſe voorgeſteld te worden, raakende deeſes boeks inhoud; waar in onderſocht word of die dingen, welke in dit boek van Job verhaald worden, een waarachtige geſchiedenis behelſen, dan of ſy alleen by gelijkenis worden ter needer geſteld?

Antw. Sommigen onder de Jooden ſtellen vaſt dat Job daar noyt geweeſt is, en dat, by gevolg, dit boek Jobs maar een verſierde vertelling is, of een gelijkenis alleenlijk opgemaakt tot een voorbeeld van lydſaamheid, en om uyt te leggen, welke de gevoelens der menſchen zyn omtrent de Godlijke voorſienigheid; om dat die geenen, welke gelooven dat Job waarlijk geleefd heeft, onweetende zyn en van de tijd, en van de plaats ſijner wooning. Want ſommigen brengen hem tot de tijden der Eerſtvaderen, anderen tot Moſis, anderen tot Davids tijden, ſommigen meynen ook dat hy geweeſt zy onder het getal van die geenen, welke in ballingſchap na Babel zyn wechgevoerd. Doch of 'er ook ſoodaanigen voorbeeld van lydſaamheid, hoedaanig hier verhaald word, geweeſt zy, of niet, men heeft eevenwel op alle tijden wel geſien rechtveerdigen dien het quaalijk, en godlooſen dien het wel ging.

Dit is het gevoelen der geenen, welke de waarheid van Jobs geſchiedenis of geheel ontkennen, of in twijfel trekken; 't welk door de volgende reedenen kan weederleyd worden.

I. Om dat Job, en ſijne vrinden, met hunne eygene naamen benoemd worden, ja ſelf de landen, door hen bewoond, worden met haare naamen uytgedrukt; ook word het getal ſijner kinderen, hun geboorte, woonplaats, en ſterfwijze uytdrukelijk gemeld: daar word verhaald wat door krygsvolk de goederen van deeſen rechtveerdigen man geroofd hebben, en op wat jaar ſijns ouderdoms hy geſtorven is Job 42: 16, 17. &c: alle welke dingen in verſierde en opgeraapte geſchiedeniſſen ſoo net niet worden waargenomen.

II. Voeg hier by, 't welk noch van veel grooter gewicht is, dan al het voorgaande, dat ook andere Godlijke ſchriften van Job niet naame gewag maaken en hem optellen met ſoodanige menſchen welke ſeekerlijk in de weereld geweeſt zyn, en aan welker leeven noyt iemand getwijfeld heeft. Want dus ſpreekt de HEERE ſelf by Ezechiel, in ſijn boek Cap: 14: 13, 14. Menſchen kind, als een land teegen my geſondigd ſal hebben &c: of ſchoon deeſe drie mannen Noach, Daniel, en Job, in het midden van hen waaren; ſy ſouden door haare gerechtigheid (alleen) haare ziele bevryden, ſpreekt de HEERE. Sie ook Jacob: 5: 11. Gy hebt de verdraagſaamheid Jobs gehoord, en gy hebt het eynde des Heeren geſien. Job dan ſchijnd geweeſt te zyn als een Stamhuysvader van een ſeeker volk onder de Heydenen, 't welk den waaren God diende; ja veelen willen dat hy een koning geweeſt zy, en het Prieſterſchap met de Koninglijke weerdigheid in ſijn perſoon heeft te ſaamen gevoegd; want behalven dat van hem geſegd word, dat hy Gode brandofferen geofferd heeft Job 1: 5. ſoo ſpreekt hy dus van ſich ſelve Job 29: 7. &c: Toen ik uytging na de poorte door de ſtad, toen ik myn ſtoel op de ſtraate liet bereyden. De jongers ſagen my, en verſtoken ſich; en de ſtokouden reeſen op en ſtonden. De Overſten hielden de woorden in, en leyden de hand op haaren mond. En dus vervolgens tot aan het eynde van dat Hoofdſtuk, en byſonder vſ: 25. Ik woonde als een Koning onder de benden. En Job 1: 3. word getuygd; dat deeſe man grooter was dan alle die van het Ooſten.

Den inhoud verders van het geſchil, tuſſen Job en ſijne vrienden, betwiſt in dit boek, is van ſelf hoog en verheeven; als waar in geſprooken word van de Godlijke voorſienigheid, door dewelke de menſchlijke ſaaken beſtuurd worden; en welke, terwijl ſy onder de menſchen in twijfel getrokken word, of gemeynd daar niet te weeſen, ſomtijds eens krachtiglijk uytſchynd; en, na dat ſy het ongelijk, den elendigen aangedaan, en der menſchen klachten, voor eenige tijd ſchynd ontveynſd, of niet geacht te hebben, dikwils doorluchtige proeven geefd van haare aanweeſendheid, en ſorge voor der menſchen ſaaken. Het komt dan alles hier op uyt, dat wy moeten weeten, dat wy, en ons leeven, en by gevolg al het onſe, in Gods hand zyn; dat het ons paſt ons geheelijk aan hem te onderwerpen, en alle onſe ſaaken, hem aan te beveelen, niet murmureerende, indien hy ſomtijds toelaat dat wy door ſwaare weederweerdigheeden gedrukt ſullen worden, maar belydende dat hy in alles rechtveerdig is, en volſtandiglijk wachtende, tot dat hy ons de oorſaak, waarom hy ons verdrukt, wil openbaaren, ook ſelf hoe ſeer wy ons geenes quaads bewuſt ſchijnen te zyn. Want dikwils drukt God wel een menſch niet ſoo ſeer om de ſonden welke hy begaan mag hebben, dan wel om ſijn geloof te beproeven, en ſijn geduld te oeffenen; hoewel 'er anderſſins ook niemand is welke niet met eenige vlekke beſmet zy. Eeven gelijk een Geneesmeeſter niet alleen hulpmiddelen voorſchrijfd tot verdryving van

eenige

eenige reeds vergaderde quaale / maar ook tot behouding van de geſondheid; dus tuchtigd ook God ſomtyds de rechtveerdigen / om derſelver vlees te temmen / en in hun plicht te houden / op dat ſy niet t' eeniger tyd ſich te ſeer verheffen / en opgeblaaſen worden. Dus ſegd Paulus 2 Cor: 12: 7. Dat hem een ſcherpe doorn in ſijn vlees was gegeeven, naamelijk, een Engel Satanas, die hem met vuyſten ſlaan ſoude, op dat hy ſich door de uytneemendheid der openbaaringen niet ſoude verheffen.

Doch inſonderheid word in dit boek Jobs onderſocht / waarom het dikwils den vroomen en allerbeſten menſchen / in dit leeven quaalyk / ja het ergſte / en in tegendeel de godlooſen wel gaat? Hoe dat ſulks met de Godlyke Voorſienigheid en Rechtveerdigheid beſtaan kan? Dit vraagſtuk heeft byna alle menſchen van alle eeuwen / ook de allerwyſten / ja ook ſelf de Propheeten / al van Moſis tyden af (welkemen wil dat ſich ook aan deeſe klip geſtooten ſoude hebben) moeyte gemaakt / en gequeld. Seekerlyk heeft het David werk gemaakt / gelyk te ſien is uyt den 73 Pſalm. En Jeremias roept uyt / Jerem: 12: 1, 2. Waarom is der Godlooſen weg voorſpoedig? waarom hebben ſy ruſt alle die trouwlooſlijk trouwloosheid bedryven? Gy hebtſe geplant, ſy zyn ook ingeworteld; ſy gaan voort, ook draagen ſy vrucht. Hierom dan hebben veelen gedacht / dat den menſch al te gering / en alle aardſe dingen te ſlecht waaren / dan dat den Almachtigen daar voor ſoude ſorg draagen / of deſelve ſijn opſicht en beſtuuring ſoude weerdig achten.

Doch de Heylige Bladeren leeren / dat men deeſe en diergelyke andere dingen veel eer te brengen heeft tot Gods verborgene oordeelen / welker weegen onnaſpeurlijk zyn, Rom: 11: 33. en Pſalm 36: 7. Uwe gerechtigheid is als de bergen Gods, uwe oordeelen zyn een grooten afgrond.

I. PLAATS. *Job* 1: 21.

En hy ſeyde, naakt ben ik uyt mynes moeders buyk gekomen, en naakt ſal ik daar heenen weederkeeren, &c.

Daar hebben eertyds geen Wysgeeren ontbrooken / welke ſtaande hielden / dat de lighaamen der menſchen alleenlyk by geval zyn t' ſaamengeſteld / naamelyk / uyt een verwarde t' ſaamenlooping van ondeelbaare deeſeltjes. Welke dan niet ophielden de natuur een groote menigte van ſcheldwoorden na het hoofd te werpen / om dat ſy den menſch / op den dag van ſijn geboorte / dus naakt en weerloos / op de bloote aarde heeft neergeworpen / en dat aanſtonds tot kryten en ſchreyen: hierom noemden deeſe menſchen de Natuur een harde en vergrimde ſtiefmoeder, om dat ſy den menſch geheel naakt na ziel en lighaam heeft voortgebracht / en om dat de meeſte dieren den menſch / in langheid des leevens / ſterkte / ſnelheid / en lighaamlyk geluk / overtreffen; waarom ſy gewild hebben / dat den menſch het onvolmaakſte onder alle dieren is: want het leeven der ſtervelingen is aan alle kanten met ſoo veele en ſoo groote quaaden beſmet / dat den Dichter Homerus, het lot van der menſchen ſtaat vergelykende met allerley ſoorten van dieren / deeſe uytſpraak deed / dat 'er geen elendiger dier was dan den menſch. Silenus oordeelde dat het beſt was / of niet gebooren te worden / of op het ſpoedigſte weeder vernietigd te worden. Ja! Salomon ſelf ontſiet ſich niet uyt te roepen / dat alles ydelheid is, en quelling des geeſtes, Predik: 1: 2. en 14. En ſoo ſprak hy Predik: 4: 2, 3. Dies prees ik de dooden die alreede geſtorven waaren, boven de leevendigen, die tot noch leevendig zyn: Ja! hy is beeter dan die beyde, die noch niet geweeſt is, die niet geſien heeft het booſe werk dat onder de Son geſchied. By Lucianus, word Pythagoras ſpreekende ingevoerd / welkers ziele verſierd word van tyd tot tyd van woonplaats veranderd te zyn / en door allerley lighaamen van mannen en vrouwen / twee-en viervoetige dieren / geſworven te hebben; en welke bekend dat het leeven hem veel ſoeter viel toen hy een kikvors, dan toen hy een koning was. Lucretius ook / onder andere bewysreedenen / waar meede hy tracht te betoogen / dat de weereld niet om der menſchen wille gemaakt is / en dat de Natuur der dingen geenſins van God tot onſen dienſt geſchikt is / om dat daar in / (gelyk hy ſegd) veele misſlagen zyn; brengd hy ook dit by / in ſijn 5 Boek: dat de ſtaat der menſchen in hun geboorte veel erger is / dan van alle de overige dieren; den anderen dieren heeft de natuur dekſelen / en veelerley wapenen vergund / maar den menſch alleen heeft ſy geheel naakt en weerloos voortgebracht. Maar ſeekerlyk deeſe man was een onrechtveerdig waardeerder van de Godlyke gaaven: want God heeft daarom den menſch naakt geſchaapen / op dat hy heerſchappy ſoude voeren over alle dingen / welke onder de wet en het gebied van de natuur begreepen zyn. Want gelyk de werktuygen der ſinnen van alle vreemde hoedaanigheden t' eenemaal ontbloot zyn / op dat ſy de gedaantens van allerley dingen ſouden konnen ontfangen (dus doch is in het Chriſtallyne lighaam in ons oog geen eygen verwe / in de ooren is geen ingebooren geluyd / de tong is door geenerley ſmaak vervalſt / de neusgaten hebben geen eygen reuk / geen der uyterſte leeden van ons lighaam heeft eenig gevoel in ſich ſelve) dus was het niet betaamlyk dat de ziele des menſchen / welke / (gelyk den Wysgeer Ariſtoteles leerd) eenigſins alles was in vermogen / met eenige byſondere konſt of bequaamheid ſoude verciert worden. Ook moeſt het lighaam naakt en ongewapend weeſen / op dat dit dier / 't welk over alle de anderen heerſchen ſoude / niet aan een ſoort van wapenen of kleederen ſoude vaſtgemaakt en verbonden worden: wat ſoude het ongemaklyk en onbetaamlyk geweeſt zyn voor den menſch / welke tot beſpiegelingen gebooren is / dat hy altyd wapenen ſoude draagen? Maar nu kan hy / op het enkel gebied van ſijn wil / van allerley wapentuyg voorſien / met allerley ſoorten van kleederen bekleed worden / en deſelve ook na ſijn believen weeder afleggen. God / verders / heeft den menſch met drie hulpmiddelen voorſien en gewapend / welke hy allen anderen dieren geweygerd heeft / en waar door hy die alle verre overtreft; te weeten met de reeden tot uytvinding / met de ſpraak tot hulp / en met handen tot volmaaking. Voeg hier eyndelyk noch by / dat God in de naaktheid onſer geboorte ons wil vermaand hebben van onſe gebreklykheid / ſchuldige nederigheid / en vergenoegdheid. Waar op Paulus het oog heeft / wanneer hy ons met de volgende woorden van de gierigheid afmaand. 1 Timoth: 6: 7, 8. Want wy hebben niets in de weereld gebracht, het is openbaar dat wy ook niet konnen iets daar uyt draagen, maar als wy voedſel en dekſel hebben, wy ſullen daar meede vergenoegd zyn.

Naakt ſal ik daar heenen weederkeeren: de woorden daar heenen, heeftmen te verſtaan van de Aarde, welke de moeder is van al het leevendige: of wel / dewyl de droefheid het hert van Job beklemd maakte / heeft hy ſijn gansche reeden niet uytgedrukt / maar alleen een gedeelte van deſelve / hoedaanig wel de ſulken gewoon zyn te doen / die met de uyterſte droefheid bevangen zyn. Gelyk in de geboorte / ſoo ook in de dood is het openbaar dat des menſchen ſtaat elendig en verachtlyk word: want wy draagen met ons om een grondlooſe poel van begeerlykheid / om welke te verſaaden naauwlyks de geheele weereld genoegſaam is. Al beſit iemand de ruymte van goederen / landeryen / hofſteeden &c: dat alles kan ſijn gierigheid niet voldoen; maar wanneer wy dood zyn / ſoo is ſoo veel aarde als ons lighaam groot is genoeg

Digitized by Google

om ons te begraaven / en tot ſtof te doen vergaan.

Daar zyn'er welk: het betreklyke woord daar heenen niet brengen tot het voorgaande / maar verſtaan het aantoonender wyze, ſoo dat daar door de ſaligheid / en Jobs toekomende ſtaat ſoude uytgedrukt worden; maar het kan (myns oordeels) bequaamlyker gebracht worden tot de aarde / welke hier / na de wyze der Ouden / de Moeder der ſtervelingen geheeten word. Want wanneer een kind gebooren wierd / ſoo wierd het ſelve (na het getuygenis van Varro) niet ſoo ſeer toegeſchreeven aan de kraamvrouw / welke het ſelve gebaard had / dan wel aan de Moeder de Aarde: want indien het jongsken van een leevendig geſtel ſcheen / wierd het van de vroedvrouw opgenomen / en op de aarde needergeſet. Deſelve Schryver getuygd ook / dat de Ouden gewoon waaren / wanneer een kind eerſt gebooren was / het ſelve aanſtonds naakt op de aarde needer te leggen / en de Godinne Ops, welke deſelve is met de Aarde, om hulpe aan te roepen / op dat de ſelve / als zynde de Moeder / het jong gebooren kind wilde te hulp komen: van de ſelve ſaak maakt ook Feſtus Pompejus gewag; en den Geſchiedſchryver Suetonius, in het leeven van Nero. Hierom word by de Latynen iemand geſegd een Soon op te neemen, dien een ſoon gebooren is / om dat de Vader den ſelven van de aarde opnam / op welke hy needer geleyd wierd. Den geſchiedſchryver verhaald / in het 1 Tiental ſyner Geſchiedniſſen / in het 1 Boek; dat aan de Soonen van Tarquinius, na Delphos getrokken / om de Godſpraak van Apollo te vraagen wie van hen de Roomſche heerſchappy te beurt ſoude vallen / geantwoord wierd / dat die ſoude regeeren, welke het eerſte ſijn moeder ſoude gekuſt hebben, welke antwoord wanneer ſy qualyk uytleyden / ſoo heeft Junius Brutus, welke met hen gereyſd was / ſich geveynſd te vallen / en met een de aarde gekuſt, welke ſyne daad met de uytkomſt is beantwoord; gelyk op de aangehaalde plaats te ſien is. Derhalven / wanneer een menſch vermaand word van ſyn dood / en van ſyn weederkeeren tot de aarde / ſoo word hy met een van God vermaand te gedenken aan ſyn oorſprong / en aan ſyn geboorte uyt de aarde. Sie Geneſ: 3: 19. In het ſweet uwes aanſchyns ſult gy brood eeten, tot dat gy tot de aarde weederkeerd, dewyl gy uyt deſelve genomen zyt: want gy zyt ſtof, en gy ſuld tot ſtof weederkeeren. Salomon in ſyn Boek genaamd de Prediker Cap: 12: 7. noemd onſe lighaamen ſtof. En Paulus 2 Cor: 5: 1. Het aardſe huys deeſes Tabernakels.

Het is aanmerkelyk / dat den ſeer wyſen Job hier geen andere trooſt / noch verheevener reedenkaveling gebruykt / dan welke uyt de gemeene Wysbegeerte konde gehaald worden: als of hy ſeyde; het is niets wonders dat ik ſoodaanig aangetaſt word; want het geene ik lyde komt voort uyt de gewoonlyke wet der natuure / en der Godlyke Voorſienigheid; God handeld met my / als met een menſch; een menſch ben ik, en ik acht niets menſchlijks voor my vreemd te zyn; my heeft geen andere beſoekinge dan een menſchlijke bevangen. Voeg hier by / dat ook in deeſe woorden kan worden aangemerkt de gemoedsneyging van een ſtandvaſtig man / en welke de weereld vaar wel ſegd en daar van geheel afſtaat; daar is niets / ſegd hy / dat my kan beweegen de weereld eenige dank te weeten / of my gedachtig te toonen aan deſſelfs weldaaden; ik neem niets met my uyt deeſe weereld / niets heb ik van deſelve te ontfangen / daar is niets dat deſelve van my weeder te eyſſen heeft / ook heb ik / ſoo naakt als ik ben / niets van deſelve te vorderen / want naakt ben ik in de weereld gekomen / en naakt gaa ik 'er weederom uyt. Seeker Job draag ſich hier veel deftiger in ſyn teegenſpoed / en gebruykt beeter de leſſen van de Wysbegeerte / dan Zeno, welke / wanneer hem noch maar een vrachtſchip van alle ſyne goederen overig was / en hem geboodſchap wierd / dat het ſelve met alle de koopmanſchappen vergaan was / ſeyde / ſeeker Fortuyn gy doed wel, welke my tot deeſe oude verſleeten mantel, en dus ook tot het ſchool der wysbegeerte (ſtoa) weeder gebracht hebd. Maar Job ſiet hier op God en deſſelfs onuytleglyke Voorſienigheid / en dankt deſelve / niet alleen voor voorſpoed, maar ook voor teegenſpoed, in de volgende woorden van onſen text / ſeggende de HEERE heeft gegeeven, de HEERE heeft genoomen, den naam des HEERE zy geloofd.

Job dan / de ſorg voor ſyne verlooorene rykdommen achterlaatende / toond dat hy nu vergenoegd is met de gemeene goederen van de Natuur. Wyslyk / waarlyk! heeft Plutarchus, ſchryvende van de ruſte des gemoeds, geſegd; datmen, in het verlieſen van de goederen der fortuyn, de gemeenc goederen van de natuur niet moet vergeeten, maar na haar weerde achten; en datmen ſich moet verheugen om datmen leefd, datmen geſond is, datmen de Son aanſien mag &c: Het is het werk van een dwaas, ſich te quellen om het geenemen verlooren heeft, en ſich niet te verblyden over het geenemen behouden heeft; eeven gelijk de kinderen, dewelke, wanneer iemand hen uyt al hun ſpeeltuyg een ſtukje ontnoomen heeft, ook al het andere wechwerpen, en het op een huylen en balken ſetten.

De kracht verders van Jobs reedenkaveling / in deeſe woorden / beſtaat hier in / dat / aangeſien wy naakt gebooren worden / deeſe uytwendige goederen (welke ons het leeven toedienen) ons niet eygen zyn / maar alleen geleend, en tot gebruyk toegeſtaan ſoo lang als wy hier zyn / waarom het ook niet geoorlofd is / wanneer wy van hier ſcheyden / deſelve met ons te neemen. Sie Pſalm 49: 18. Want hy ſal in ſijn ſterven niets met allen meede neemen: ſijn eere ſal hem niet nadaalen. Niet anders dan gelyk een knecht / welke naakt komt in het huys van eenig voornaam man / en aanſtonds kleederen en vercierſelen krygd; gelyk een deegen / een mantel &c: maar dat alles moet hy afleggen en achterlaaten / wanneer hy ſyn Heer en deſſelfs huys verlaat: want ſoo als hy 'er ingekomen is / moet hy 'er weeder uytgaan / naakt quam hy 'er in / naakt ſal hy weeder moeten vertrekken. Dus redeneerde hy na Seneca, wanneer hy Polybius vertrooſtede over het afſterven van ſyn Broeder. Indien (ſegd hy) iemand moeylijk daar over is, dat hy geld, dat hem op goed geloof verſtrekt was, betaald heeft, inſonderheid wanneer hy deſſelfs gebruyk voor niet gehad heeft, ſoudemen ſoo een niet voor een onrechtveerdig menſch houden? Denk dat het vermaakelijk is geweeſt 't geen gy gehad hebd, en dat het menſchlijk was dat gy verlooren hebd.

Hier meede komt over een de vermaaning van den Wysgeer Epictetus, welke dus ſprak: ſeg noyt dat gy iets verlooren hebd, maar wel dat gy het hebd weedergegeeven. Is uw Soon geſtorven? hy is weedergegeeven. Is u eenig landgoed benomen? Is dit ook niet weedergegeeven? Maar, ſuld gy ſeggen, het is een Godloos menſch die het my ontroofd heeft, wat raakt het u doch, door wien die geen, welke het u gegeeven had, het weedereyſcht? Maar ſoo lang hy het u toeſtaat, beſorg het ſelve als wat vreemds, eeven gelijk een Reyſiger een herberg gebruykt. Een wys man gebruykt alles / behalven de deugd / als of hy het te leen had ontfangen / en niet als ſyn eygen: maar wie doch word bewoogen door het verlies van eens anders goed? Hierom was het dat den Wysgeer Stilpo, hebbende ſyn Vaderland / vrouw / kinderen en alles verlooren / en gevraagd zynde of hy iets verlooren had / tot antwoord gaf / dat hy niets verlooren had / want, ſeyde hy / ik draag al het myne met my. Dat geene naamelyk / 't welk hem door de vyanden benomen was / achtede hy niet voor het ſyne / maar alleen als van buyten aankomende / en de wenk van de Luk-godin opvolgende / waarom hy het ſelve niet als het ſyne beminde. Seneca in ſyn boek van de ſtandvaſtigheid van een wysman, en in ſyn trooſtſchrift aan Marcia, aan het 10 Hoofdſtuk ſprak op de volgende wyze.

Digitized by Google

wyze. Het kan elk-een overkomen, 't welk iemand in 't byſonder gebeuren kan. Derhalven moet ons gemoed dikwils worden aangemaand, dat het alle de goederen van het geluk beminne, als ſullende weeder van ons wijken; ja als alreede vertrekkende; laat een menſch alles dat de Fortuyn geefd, beſitten, als of het aanſtonds ſoude heen gaan. Het vruchtgebruyk is alleenlijk voor ons, welkers tijd dien Opperheer van ſijne gaaven na ſijn believen de maate en bepaaling ſteld. Het betaamd ons altyd gereed te houden die dingen, welke ons maar voor een onſeekere tijd gegeeven zyn; en, wanneer wy daar toe geroepen worden, deſelve ſonder klachten weeder te geeven. In dit eene, ſeyde eens Demetrius, kan ik over U lieden, Onſterflijke Goden, klaagen, dat gy my u lieder wil niet eerder bekend gemaakt hebt. Want dan ſoude ik eerder van ſelf daar toe gekomen zyn, waar toe ik nu, geroepen zynde, my teegenwoordig vertoon. Behaagd het ulieden myne kinderen wech te neemen? Ik hebſe voor ulieden opgebracht. Wiltge een gedeelte van myn lighaam? Neemt het maar wech; ik beloof geen groote ſaak; want ik ſal het wel haaſt geheel moeten verlaaten. Wiltge myn geeſt? Waarom niet? Ik ſal geen verhindering bybrengen, waar door gy niet ſoudet na u neemen, 't geen gy ſelve gegeeven hebt.

Wanneer voorders Job ſeyd / ik ben uytgekomen, en ik ſal weederkeeren, hy geefd te kennen / dat dit leeven is een ſeekere weg, en moeylijke reys, en dat alle de ſtervelingen Reyſigers zyn; een ſaak welke meenigmaal in de Heylige ſchriften voorkomt. Wanneer hy ſeyd / ik ſal weederkeeren, verſtaa dat het is / als of hy ſeyde; ik ſal de gansche tuſſentijdte / en weg mynes leevens afleggen / en / wanneer ik aan het eynde ſal gekoomen zyn / ſal het my toeſchijnen dat ik in een ronde kring geloopen heb / en weeder tot dat beginſel ben gekeerd / van waar ik begonnen was. Want doch dit leeven is een ſeeker tooneel bedrijf, in welke de rol van alle de menſchlijke ſaaken / en derſelver ydelheid / vertoond word / alle de menſchen zyn vertooners in dit ſchouwſpel / de een komt / den ander gaat heen / en de aarde is het algemeen Schouwtooneel. Want / na het ſeggen Salomons Predik: 1: 4. Het eene geſlachte gaat, en het andere geſlachte komt; maar de aarde ſtaat inder eeuwigheid. Twee deuren zyn 'er op dit Tooneel / een voor de inkoomenden, dat is / hun oorſprong en geboorte, en een voor de wechgaanden en weederkeerenden / dat is / hun ondergang en dood. De Toneelkleederen zyn maar geleend / en die hier voor koning geſpeeld heeft / neemd ſijn koninglijk kleed niet met ſich. Alle komen ſy 'er naakt in / ſoo ſy eenige kleederen aantrekken / die zyn hen niet eygen / maar alleen ſoo lang geleend als de vertooning duurd. Ondertuſſen heeftmen hier met ernſt op te denken / ſoo haaſt iemand ingang gekreegen heeft op dit Schouwtooneel des leevens / en der aarde / dat het niet toegelaaten word lang daar op te verblijven; want de gedaante deeſer weereld gaat voor by 1 Cor: 7: 31. Aanſtonds worden wy genoodſaakt te rug te keeren; want ſoo veel als wy in het leeven voortgaan / ſoo veel naderen wy aan de dood / en het eynde onſes leevens; ſoo dat ons leeven een ſeeker weederkeeren is. En te recht vermaand hier Epictetus: wees gedachtig, ſeyd hy / dat gy hier ſoodaanigen rol te vertoonen hebd, als uw Meeſter goed dunkt; is het een korte, gy hebd haaſt gedaan; is het een lange rol, het moet wat langer duuren. Behaagd het hem dat gy een Bedelaar moet vertoonen, maak dat gy die rol vernuftiglijk afſpeeld, ſoo ook, indien gy voor een kreupel, of een Vorſt, of een burgerlijk man moet ſpeelen, want dat is uw werk, die perſoon, welke u te verbeelden is gegeeven, wel te vertoonen, maar die te verkieſen komt een ander toe.

II. PLAATS. *Job* 2: 4.

Huyd voor huyd, en alles wat een menſch heeft, ſal hy geeven voor ſijn leeven.

DIt is weeder een nieuwe aanhitſing van den Satan / zijnde verſcheyden van de voorgaande: in welke hy nu die dingen / welke hy te vooren hoog gewaardeerd had / gering en licht acht. Alles, ſeyd hy / dat des menſchen is, ſal hy, dat is / den menſch, geeven; als of hy ſeyde / den menſch is gewoon huyd voor huyd / en al het ſijne / te geeven voor ſijne ziele, dat is; om ſijn leeven te behouden. Daar zyn 'er onder de Jooden / welke dit uytleggen / dat den menſch gewoon is het eene lid voor het andere bloot te ſtellen; by voorbeeld / indien het hoofd of het oog een ſlag toegebracht word / ſoo ſal hy ſijn arm daar voor houden / om de ſlag af te weeren / en dus het geene het koſtelijkſte is te behouden. Maar het ſchijnd ons toe / dat hier geſien word op de dood van Jobs kinderen / waar van te vooren geſprooken was. Als of den Satan ſeyde; den menſch ſal wel eens anders huyd in gevaar ſtellen / voor ſijn eygen huyd / ook alles wat hy heefd / ja ook ſelf ſijne eygene kinderen / ſal hy wel geeven / om ſijn eygen leeven te ſpaaren / en het gedreygde gevaar te ontkomen; hy wil ſeggen; Job heeft ſijne goederen en kinderen wel verlooren / maar hy meynd dat hy 'er noch al wel afgekomen is / dat hy ſelf noch behouden is; en dewyl daar hy ſelf het leeven noch afgebracht heeft / ſoo acht hy niet / of immers hy kan lichtlijk verſetten / en met een beſadigd gemoed verdraagen / het verlies van ſijne goederen en kinderen. Hy geefd dan door deeſe ſpreekwyze / huyd voor huyd (welke eyndelijk tot een gemeen ſpreek-woord geworden is) te kennen / dat alle de goederen / ſoo van de Natuur / als de Fortuyn / na het gemeen oordeel der menſchen / elk haar ſeekere trap van achting en weerdigheid hebben / achtervolgens de welke de een boven de andere geſchat word / en men de geringſte voor de weerdigſten laat vaaren. Hier van daan komt het / dat de menſchen die ter Zee vaaren / wanneer ſy voor ſchipbreuk beginnen te vreeſen / alles van ſelf buyten boort ſullen werpen / op dat ſy daar behouden af mogen komen. En te recht vermaand ons onſen Heyland Matth. 16: 26. Want wat baat het een menſch, of hy de geheele Weereld wind, en lijd ſchaade ſijner ziele? Of wat ſal een menſch geeven tot loſſing van ſijne ziele?

Sommigen meynen dat hier door het woord huyd, het geld moet verſtaan worden; want dat men te dier tijd onder de Idumeers, dewijl ſy van geen andere ſchatten wiſten / de vellen der beeſten voor allen rijkdom hield. Doch evenwel / hoe wel het waar is / dat men eertijds / by de Ouden / het Oſſen-leeder in plaats van geld gebruykt heeft / het blijkt niet te min uyt deeſe ſelve geſchiedenis van Job / dat het gebruyk van Goud en Silver by hem niet onbekend geweeſt is. Men mag dan liever ſeggen / dat men hier door het woord huyd, allerley huysraad en goederen te verſtaan heeft; en dus word den huysraad geheeten / by een vervangende ſpreekwyze (Synecdoche) als of het ſelve onder vellen of huyden lag / en bewaard wierd / of door een Overnaaming (Metonymia) om dat eertijds de kleederen / en eenige huyslijke werktuygen en ſtukken huysraads / van huyden gemaakt wierden / ſelf al van Adams tijd af / welken / en deſſelfs vrouw / God rokken van vellen maakte, en aantrok. Geneſ. 3: 21. Sie ook Levit. 15: 17. Alle kleed, en alle vel, aan het welke het zaad des byliggens weeſen ſal, dat ſal met water gewaſſen worden. Den ſin dan is deeſe / Job acht niet ſoo ſeer op ſijne goederen / dan wel op ſich ſelve / en is alleen maar daar op uyt / om ſijn eygen velletje te beſor-

beſorgen en te behouden / en in vergelijkinge van deeſe ſaak / acht hy alle dingen niet een ſier. Dus ſegd Apulejus, by wijze van een ſpreekwoord / gy ſpeeld om een ander mans huyd; als of hy ſeyde / gy betoond u mild te zijn op eens anders koſten. Dus van wierden door het woord huyd verſtaan de uytwendige goederen / welke niet geacht worden den menſch eygen / maar hem vreemd te weeſen.

Voor ſijne ziele. Hoewel in de Heylige taal het woord ziele dikwils genomen word voor onſen geeſt / of reedelyke ziele; eevenwel word het ook niet ſelden / door een Vervanging of Overnaaming, gebruykt voor de voornaamſte en geheele uytwerking van de ſelve / het bezielde lighaam / naamelijk / en dus voor het leeven ſelve. Dus word 'er geſegd Geneſ: 1: 24. De aarde brenge leevendige zielen voort, dat is / bezielde lighaamen. En Geneſ: 2: 7. En God blies in ſijne neusgaten den adem des leevens; en alſoo wierd den menſch tot eene leevendige ziele, dat is / tot een leevend lighaam / 't welk van Paulus 1 Cor: 15: 44. ſchijnd verklaard te worden door een Ziellijk of natuurlijk lighaam. Soo ook Levit: 17: 11. Want de ziele, dat is / het leeven / van alle vlees is in het bloed.

Het leeven des menſchen is ſeekerlijk het voortreflijkſte, ſoetſte / en begeerlijkſte van alle goederen; ſonder het leeven konnen wy geenerley goed genieten; derhalven is 'er voor den menſch niets koſtlijker in de weereld dan het ſelve. Hierom word het leeven in de Heylige Bladeren genomen voor een ſaak die by uytſteekendheid heylſaam is / of die de allergrootſte nuttigheid aanbrengd. Sie Spreuk: 2: 19. en 4: 23. 5, 6. en 6: 23. &c: Ezech: 33: 15. 't Welk ook verſtaan word door een boom des leevens, en een ſpringader, of fonteyn des leevens. Het leeven van betekend de alleraangenaamſte / vermaaklijkſte / en nuttigſte dingen; ook een groote vreugde / een ſtaat van geluk en blijdſchap / Sie Spreuk: 15: 31. 16: 15. In het licht van des Konings aangeſicht is leeven. En Spreuk: 4: 13. Grijp de tucht aan, laat niet af, bewaarſe, want ſy is u leeven. en vſ: 22. want die woorden zyn het leeven den geenen dieſe vinden. en Cap: 3: 22. Want ſy ſullen het leeven voor uwe ziele zijn, en een aangenaamheid voor uwen hals. Dus word door het leeven en de dood verſtaan de uyterſte trap / ſoo wel van voorſpoed als teegenſpoed. Sie Spreuk: 18: 21. Dood en leeven zijn in het geweld der tonge: en een ieder dieſe lief heeft ſal haare vrucht eeten. Rom: 8: 38. 1 Cor: 3: 22. Dikwils word iemand geſegd te leeven, dien het wel gaat, ſie Jeſ: 55: 3. hooret, en uwe ziele ſal leeven. en Jerem: 38: 20. ſoo ſal het u wel gaan, en uwe ziele ſal leeven. &c: Dus is dat geroep de Koning leeve, een blyde toejuyching / waar door den Koning een gelukkige uytſlag in ſijne onderneemingen word toegewenſt. Sie 1 Koning: 1: 31. Dan: 2: 4. en 3: 9. &c:

Des niet teegenſtaande is ons leeven ydel / broos / en ſeer lichtelijk verdwijnende; hierom word het ſelve vergeleeken by een vliegende vogel / by een voorbyganger / hoop / bloemen des velds / rook / ſnelle ſcheepen / een droom / een herders hutte / een damp die voor korte tijd ſich vertoond / de wind / een ſchaduw &c: Ondertuſſen is het ſelve ſeer veele rampen / ſorgen / en elenden onderworpen. Sie Job 7: 1, 14: 1: 22. en 5: 7. Maar den menſch word tot moeyte gebooren, gelijk de ſpranken der vuurige koolen ſich verheffen tot vliegen.

Huyd voor huyd. Om dat 'er den menſch niets liever kan zyn dan het leeven; hierom heeft God / e' van de eerſte eeuwen des weerelds af / door een algemeen gebod voor deſſelfs beſcherming ſorg gedraagen. Geneſ: 9: 6. Wie des menſchen bloed vergiet, diens bloed ſal door den menſch vergooten worden: want God heeft den menſch na ſijn beeld gemaakt. En Exod: 21: 12. Wie iemand ſlaat dat hy ſterft, die ſal ſeekerlijk gedood worden. Rom: 13: 4. de Overigheid draagd het ſweerd niet te vergeefs; want ſy is Gods dienaareſſe, een wreekſter tot ſtraffe den geenen die quaad doed. Sie ook Matth: 26: 52. en Openb: 13: 10. Indien iemand met het ſweerd ſal dooden, die moet ſelve met het ſweerd gedood worden.

Daar word onderſocht / of het wel in eenig geval geoorloofd is aan een gemeen man / ſich ſelven teegen geweld / hem van een ander aangedaan / ſoodaanig te verweeren / dat hy / indien het anders niet weeſen kan / den aanvaller doode / op dat hy ſich ſelve bevryde / alleenlijk waarneemende de gemaatigdheid (gelijk men ſegd) van een onſchuldige verweering? Wy antwoorden hier op ja, en bewyſen ons ſeggen met de volgende reedenen.

I. Uyt de wet der Natuure; want doch dit werk des wets is in de herten ingeſchreeven / dat / gelijk men niemand mag beſchaadigen / men ſoo ook ſijn eygen leeven teegen onrechtveerdig geweld moet beſchermen / of door hulp van de overigheid / of door onſe byſondere verweering / indien de Overigheid ons niet kan te hulp komen. Cicero, in ſijn 1 Boek van de plichten, in het welke hy de eerſte plichten van het natuurlijke recht beſchrijfd / ſpreekt hier van op de volgende wyze. Voor eerſt, ſegd hy / is het allerley ſoorten van Dieren van de Natuur ingegeven, dat ſy haar ſelve, haar leeven en lighaam beſchermen, en vlieden het geen hen ſchynd te ſullen ſchaaden. Deſelve ſegd in ſijn reedenvoering tot verdediging van Milo. De reeden heeft dit den geleerden, de noodſaaklijkheid den Barbaaren, het gebruyk den volkeren, en de Natuur ſelve den wilden beeſten voorgeſchreeven, dat ſy altijd allerley geweld, op wat wyze ſy beſt konnen, van hun lighaam, hoofd, en leeven, ſullen afkeeren. Doch het Euangelium vernietigd de wet der Natuure niet: want de wet der natuure is van ſich ſelve de waarheid Gods ſelve / ſoo als ſy den zielen der menſchen is ingedrukt.

II. Om dat ſelf het geſag der Overigheid / in geval van noodſaaklijkheid (gelijk / by voorbeeld / indien ons lichaam eenig oogſchijnlijk en ſchielijk geweld word aangedaan; indien die geenen / welke onſe ſorge zyn toevertrouwd / in ſoodaanig een gevaar gebracht worden / dat ſy niet anders konnen behouden worden) ſoo een beſcherming van ſich ſelven toelaat. Wanneer dan de wetten / door een Rechtveerdige Overigheid ingeſteld / toelaaten ſich te verweeren teegen iemand die ons onrechtveerdiglijk aanvald / ſoo word ſoo een / welke ſich op die wyze verweerd / geacht dit te doen / niet voor ſoo verre hy een gemeen perſoon is / maar als gewaapend zynde met de openbaare wetten / en als een dienaar van het geſag der openbaare Overigheid.

III. Het ſelve word ook beweeſen uyt die wet welke men vind Exod: 22: 2. Indien een dief gevonden word in het doorgraven, en hy word geſlagen dat hy ſterfd, 't ſal hem geen bloedſchuld weeſen. Hier by komt noch de leſſe van den Wijſen Salomon Spreuk: 24: 11. Reddet de geenen die ter dood gegreepen zyn: want ſy wankelen ter doodinge, ſoo gy u onthoud. Het is een gebod van liefde, welke het Euangelium geenſins vernietigd. Ook behoefd men hier teegen niet te ſeggen / dat met deeſe woorden alleenlijk de beſcherming van onſen eevennaaſten word goed-gekeurd / maar niet die van ons ſelve: want die wet / welke ons gebied onſen naaſten lief te hebben als ons ſelven / leerd ook met een / dat die geen welke wel doed / wanneer hy ſijn naaſten door geweld verloſt van onrechtveerdige onderdrukking / ook niet ſondigd teegen de liefde / wanneer hy ſich ſoodaanig gedraegd in het verweeren van ſijn eygen lighaam en leeven / als hy doen ſoude in het beſchermen ſijnes naaſten.

IV. Chriſtus heeft een wettige verweering in den weereldſen en burgerlyken ſtaat niet afgekeurd noch veroordeeld; want alhoewel hy die beſchermings-wyze niet heeft willen gebruyken / om dat ſijn koningryk niet

van

van deeſe weereld was: eevenwel het geene hy ſegd Joh: 18: 36. Indien myn koningrijk van deeſe weereld was, ſoo ſouden myne dienaars geſtreeden hebben, op dat ik den Jooden niet waare overgeleeverd, toond klaarlijk dat hy niet als ontwettelijk heeft afgekeurd / 't geen doorgaans onder de menſchen / in ſoo een geval van verweering / geſchied. Maar ook dit ſchijnd heel veel gewicht tot deeſe ſaak by te brengen; dat / hoewel Chriſtus niet wilde door het ſweerd der ſijnen beſchermd worden / om dat die uure gekomen was / in welke hy vaſtgeſteld had ſijn leeven af te leggen / hy echter te vooren den ſijnen had toegelaaten / Ja! ſelf geboden / ſweerden te koopen / Luc: 22: 36: 38.

Alles wat den menſch heefd, ſal hy geeven voor ſijne ziele, dat is / voor ſijn leeven. Het leeven nu (om net te ſpreeken) is de werking der ziele in het lighaam / dat is; deſſelfs kracht door de vereeniging van beyde / en een welvoegelijke ſchikking der werktuygen / werkſtellig gemaakt. Het leeven word in het bezielde lighaam geoefend door middel van de warmte: want deſelve teegenwoordig en in kracht zynde / ſoo bloeyen alle leevendige dingen / en zyn welvaarende; maar wanneer de warmte afweeſig of verflaauwd is / dan verſlenſſen en vergaan deſelve.

Doch eevenwel het leeven word niet alleen behouden door enkele warmte / maar ook door wortelvocht, en dus door een behoorlijke hoegrootheid en matiging van die beyde. Want de leevendigmaakende warmte heeft vochtigheid van nooden / om daar door / als door voeder / onderhouden te worden; eevenwel allerley vocht is daar toe niet bequaam / maar door een luchtige en vette vocht word deſelve gevoed / en gekoeſterd / eeven gelijk de vlamme door olye; doch in een waterige vocht / welke vloeybaar en licht van een te ſcheyden is / vergaat de warmte haaſt.

Die vocht dan / in welke de warmte als op een vaſte grondſteun / ſtand kan houden / moet ſoodaanig geſteld zyn / dat deſelve niet lichtlijk uytdrooge / noch ook verkoude. Waarom deſelve noodſaaklijk vet / taay / ſmeerig / en luchtachtig weeſen moet / ook moet deſelve in genoegſaame meenigte in het lighaam gevonden worden / op dat ſy door de warmte niet te ſchielijk opgedroogd en verteerd worde; eevenwel moet deſelve niet te overvloedig zyn / op dat de warmte daar door niet verdoofd en uytgebluſt worde / eeven gelijk de olye / ſich te veel verſpreydende / de vlam van het lemmet wel uytdoofd. Van de verlenging des leevens hebben wy te vooren gehandeld. Uit eenige ſullen wy hier noch byvoegen / uyt den raad van Frans Bacon. Indien (ſegd hy) den menſch ſoo vry is in ſijne werkingen, dat hy niets teegen ſijn ſin behoefd aan te vangen, maar alles mag doen waar toe ſijn geneegentheid ſich ſtrekt, ſoo ſal het een ſeer goed hulpmiddel geeven tot des leevens verlenging, indien hy ſorg draagd dat ſijne geeſten ſachtlijk bewoogen worden, op dat ſy door een onmaatige beweeging, des lighaams ſappen ſoo ſeer niet mogen berooven en verteeren.

Het leeven nu beſtaat in de oefening der leevendige werkingen / hoedaanige zyn / de vrywillige beweeging / het gevoelen / verſtaan / de voeding &c: Maar wanneer men ſlaapt / ſtaan de voornaamſte werkingen van de ziele ſtil / ſoo dat wy dan geen ander leeven ſchijnen te hebben / dan dat der planten; en in den ſlaap ſien wy een beelteniſſe van de dood uytgedrukt.

Aangeſien nu de vereeniging van lighaam en ziel noodig is tot het leeven / ſoo ſoude men hier mogen vraagen / op wat wyze de ziel met het lighaam vereenigd is?

Antw: Sommigen meynen dat deeſe verwonderlijke vereeniging eenigſins kan worden opgehelderd door eenige gelijkeniſſen: by voorbeeld / een vergelijkinge gemaakt zynde van de warmte, welke met het water vereenigd word door het warm maaken; of van de ſtem, welke door een ſeekere beweeging de lucht word ingedrukt; want de ſtem ſchijnd eenigſins geheel te zyn / in de geheele lucht van een gehoorplaats / en ook geheel in elk deel deſſelfs / om dat ſy op deſelve wyze in elk deel deſſelfs geheel gehoord word / de ooren beweegd / en iets aan het verſtand boodſchapt. Of van de vereeniging van het licht met de lucht. Want het licht is een en ondeelbaar / en word ſoodaanig met de Lucht vereenigd / dat van die beyde maar een lighaam word. Dus is het hert in ons lighaam een navolging van den aart der Sonne; en het leeven word van het ſelve / eeven gelijk een ſeeker licht / of leevendigmaakende warmte / door de bloed- en ſlagaderen / ſenuwen / en de overige leeden / aan alle kanten door het lighaam verſpreyd. En eeven gelijk / door het tuſſenkomen van eenig duyſter lighaam / het licht en warmte in de lucht aanſtonds verdwijnd / om dat de kracht en werking welke uyt de Son uytvloeyd / word afgeſlooten; ſoo ſiet men ook in het menſchlijke lighaam (wanneer den invloed der leevendigmaakende geeſten word weggenomen / of op eenige wijze verhinderd) ontſtaan flaauwtens / beſwymingen / en hertvangen &c: Om deeſe reeden meyn ik / dat in de Heylige Bladeren / onder de benaaming van het hert, verſtaan worden alle de vermogens van de ziel / ook die geenen welke ſommigen de bovenſte (ſuperiores) heeten / te weeten het verſtand en de wil. Sie by voorbeeld / Matth: 5: 8. ſalig zijn de reyne van herte. en Matth: 15: 19. uyt het herte komen voort booſe bedenkingen &c: Rom: 1: 21. Hun herte is verduyſterd geworden. Act: 4: 32. Der meenigte van die geenen die geloofden was een hert, en eene ziele. Spreuk: 4: 23. Behoed uw herte boven alles dat te bewaaren is. &c:

III. PLAATS. *Job* 3: 11.

Waarom ben ik niet geſtorven van de baarmoeder aan? En heb den geeſt gegeeven als ik uyt den buyk voortquam?

En *vſ:* 20: 21.

Waarom geefd hy den elendigen het licht, en het leeven den bitterlijk bedroefden van gemoed?
Die verlangen na de dood, maar ſy is 'er niet, en graaven daar na, meer dan na verborgene ſchatten.

HEt leeven der menſchen is ſomtijds ſoo veele en ſoo ſwaare rampen en quellingen onderworpen / dat men wel daar toe kan komen / om te oordeelen dat het beeter is niet te zyn / dan quaalijk te zyn / en het leeven in pynigingen te moeten doorbrengen / 't en zy daar mogelijk eenige hooger ſchikking tuſſen beyden kome; gelijk / by voorbeeld / wanneer door het verdraagen de Godlijke Opperhoogheid kan worden verheerlijkt / de deugd geoefend / de kerke geſticht &c: Want dewijl leeven, by de beſte Schrijveren / het ſelve is met vrolijk en luſtig te zyn; wat is dan dat voor een leeven / waar in men door geduurige pyniging en droefheid vergaat en uytteerd? Hoor Salomo hier van ſpreeken Predik: 4: 1—4. Jk ſag alle de onderdrukkingen die onder de Sonne geſchieden &c. Dies prees ik de dooden / die alreede geſtorven waaren, boven de leevendigen, die tot noch toe leevendig zyn. Ja hy is beter dan die beyde, die noch niet geweeſt is, die niet geſien heeft het booſe werk, dat onder de Son geſchied.

De broosheid / elenden / en kortheid van ons leeven beſchrijfd Plinius, in het 7 Boek ſijner Natuurlijke geſchiedeniſſen, aan het 5 Hoofdſtuk. Want dog ſegd hy) de gaaven van de Natuur, wat ſy ook geeven mag, zyn onſeeker en broos: en ook boos en kort, ſelf voor die geenen

Digitized by Google

ren welke het ruymſte daar van bedeeld zyn. Seekerlijk ſoomen eens onſe ganſche leeftyd inſiet, wat ſalmen ſeggen van die reekeningen, dat men de helft van ſijn leeftijd aan ſijn nachtruſt beſteed? De helft van het leeven word doorgebracht, ſoo het de dood gelijk is, of het is een ſtraf indien men niet ruſt. Men reekend niet eens de kindſe jaaren, die men gevoelloos doorbrengd, noch die van den ouderdom, welke hoe ſy langer duuren, hoe ſy meer tot ſtraf ſtrekken. Hoe veelerley ſoorten van gevaaren heeft men uyt te ſtaan, hoe veel ſiektens, vreeſen, bekommerniſſen, hoe meenigmaal word 'er om de dood geroepen, ſoo dat 'er geen wenſch meermaalen herhaald word? De Natuur heeft den menſchen noch niets beeters gegeeven, dan de kortheid van hun leeven: de ſinnen worden allengskens bot en doof, de leeden ſtram; het geſicht, gehoor, de gang, ook de tanden, en de werktuygen die wy tot de ſpyſen van nooden hebben, ſterven al voor af; en eevenwel word al deeſe tyd onder het leeven geteld. Derhalven word het voor een wonderwerk, en een voorbeeld ſonder weerga gehouden, dat een ſeekere Xenophilus, een Muſicant, honderd en vyf jaaren geleefd heeft, ſonder eenig ongemak aan ſijn lighaam gewaar te worden. In teegendeel alle andere menſchen, voelen dikwils door alle hunne leeden een ſeekere peſtachtige hitte, of ook wel een koude, welke op ſeekere uuren weederkomt (iets waar van geene andere dieren weeten) en niet alleen op ſeekere uuren, maar ook wel op elke derde of vierde dag of nacht, en ook wel een geheel jaar lang &c.

Pythagoras ſeyde dat het leeven der menſchen gelijk was / een plechtige vergadering van menſchen / (by de Grieken πανήγυρις Panegyris geheeten) tot welke ſommigen komen om te ſtrijden om prijs / anderen om koophandel te drijven / en ſommigen die alleenlijk aanſchouwers willen zyn. Dat alle anderen beſorgd en bekommerd zyn; maar dat alleen de toeſienders geruſt en gelukkig zyn. Sie by Diogenes Laërtius.

Wanneer Xerxes ſijn byna ontelbaare krijgsmacht aanſag / en begon te ſchreyen / wierd hy van Artabanus gevraagd / wat dit ſchreyen ſeggen wilde? Soo antwoordde hy; wanneer ik in gedachten kreeg / hoe kort het leeven aller menſchen is / ſoo kreeg ik meedelyden met deeſe menſchen / van welke / hoe groot ſy ook nu in getal zyn / niemand over honderd jaaren meer overig zyn ſal. Waar op Artabanus hem toevoegde / terwijl wy leeven, ſeyde hy / lyden wy wel andere erbarmlijker dingen; want in ſoo korten leeven is noyt een menſch ſoo gelukkig geweeſt, 't zy dan deeſen of anderen, welke niet alleen eens, maar ſelfs meenigmaal, gewild en gewenſt heefd, liever te ſterven dan te leeven. Want de invallende rampen, elenden, en ſiektens, beroeren het leeven, en maaken dat het ſelve, hoe kort het ook is, ſeer lang ſchynd te vallen. En dus is de dood het allerwenſchlijkſte hulpmiddel teegen ons elendig leeven &c: Dus ſchreef hier van Herodotus.

Onder de menſchen worden ſommige geplaagd en gepynigd door al te groote koude / anderen door brandende hitte; ſommigen worden door overgroote armoede geperſt / terwyl andere overvloeyen van onnutte rijkdommen; of ſy worden gedrukt met dienſtbaarheid / onder het jok van wreede en onmenſchlijke menſchen; anderen weeder worden elendig door oorlogen / rechtsgedingen / ondeugden / en quaade hertstochten / als gierigheid / gramſchap / vreeſachtigheid / nijd / onmaatigheid / ſiektens &c: Soo dat 'er geen menſchen ontbrooken hebben / welke de ontelbaare gebreeken van de Natuur / de elende der menſchen / en de verwarringen der weereldſe ſaaken overweegende / niet hebben konnen gelooven dat de weereld van de allerwijſte / allerbeſte en allermachtigſte Geeſt / welke met een de werkmeeſter der menſchen is / ſoude geſchaapen zyn. Salomon ſelf roept / uyt dat alles ydelheid is, en quelling des geeſtes, Predik: 1: 2. en vſ: 15. Het kromme kan niet recht gemaakt worden: en het geene dat ontbreekt kan niet geteld worden. En Predik: 7: 1. beeter is den dag des doods, dan den dag dat iemand gebooren word. Daar word verhaald dat de Thraciers eertyds met blydſchap de begraafnis en lijkſtaatſye van hunne dooden volgden / doch dat ſy de jonggeboorene kinderen met droefheid ontfingen.

Cleombrotus, wanneer hy het boek van Plato, handelende van de onſterflijkheid van de ziele, geleeſen had / wierp ſich ſelve / daar hem geenerhande quaad was overgekomen / van een muur af door over in Zee / alleenlijk maar op dat hy uyt dit ramſpoedig leeven na de ſaalige onſterflykheid mocht verhuyſen. Men verhaald dat de rampſaligheeden van het menſchlijke leeven ſoo overvloedig door Hegeſias zyn uytgelegd en voorgeſteld / dat hem van den Koning Ptolomæus verboden wierd / het ſelve in het toekomende meer in ſijne ſchool-leſſen voor te ſtellen; om dat veelen / die gehoord hebbende / ſich ſelven om hals brachten. Soo ydel en elendig is den ſtaat der menſchen in dit leeven / dat Plato ſchijnd geloofd te hebben / dat alle de zielen der menſchen te gelijk / voor de ſchepping der weereld in een gelukkige ſtaat geſchaapen zyn; maar dat ſy / om dat ſy van God afgevallen zyn / in deeſe onſe vergankelijke lighaamen zyn needer geſtooten / om in deſelve / als in naare en donkere gevangenhuyſen / geſtraft te worden over haare ongehoorſaamheid. Doch wy hebben te vooren al getoond / dat onſe ziele ſoodaanig van natuur is / dat ſy ſonder het lighaam / als haar onderwerp / en toegeſchikt werktuyg / de hoogſte gelukſaligheid niet kan genieten; want wat ſoude anderſſins de opſtandinge noodig zyn / of een verheerlijkt lighaam / om de erfenis en beſitting van het eeuwige leeven te aanvaarden?

Dewyl nu alle deeſe dingen ſoo zyn / en ons leeven aan alle zyden ſeer veele elenden en ramp-ſpoeden onderworpen / ſoo word hier gevraagd / of Job niet wel gedaan heeft / met de dag van ſijn ontfangenis en geboorte te vervloeken? En of het ook iemand geoorloofd zy / ſich ſelve / in ſommige gevallen / te dooden?

Hier op diend ten antwoord; dat dit eertyds het gevoelen geweeſt is van de Stoiſe Wysgeeren, blijkt uyt de ſchriften van Seneca en anderen / welke het toegeſcheenen heefd / dat het ſelve niet alleen geoorloofd, maar ook ſomtyds noodſaaklijk was. Seneca, in ſijn 3 Boek van de Gramſchap, aan het 15 Hoofdſtuk / ſchrijfd op de volgende wyze. Wat ſucht gy dwaas? wat wacht gy, dat u eenige vyand, door den ondergang van uw volk, komt wreeken; of dat eenig machtig koning van verre kome toeſchieten? Werwaarts gy uwe oogen wend, over al is een eynde voor uwe quaaden te ſien. Sie gy die ſteyle plaats niet? langs die weg kan men neederdaalen tot de vryheid. Siet gy die zee niet, of die rivier, of deeſe put? daar op de grond ſit de vryheid. Siet gy die korte, dorre, en ongelukkige boom niet? daar aan hangd de vryheid. Siet gy uw keel, uw ſtrot, uw hert niet? hier door kan men de ſlaverny ontvlieden. Maar ſuld gy mogelijk ſeggen, gy wijſd my al te moeylijke uytgangen, en die al te veel moeds en krachts vereyſſen, vraag gy nog wat de weg is tot de vrijheid? Elke ader in uw lighaaam kan daar toe dienen. Deſelve Seneca leerd / in de 70 van ſijne brieven / wanneer men niet langer wel en gelukkig kan leeven / of wanneer lighaams en ziels werkingen door een ongeneeſlijke ſiekte verhinderd worden / dat het dan geraaden is de handen aan ſich ſelf te ſlaan / en de pijnen van de dood te voorkomen: want (ſegd hy) dewijl 'er meer gevaar is in quaalijk te leeven, dan in haaſtig ſterven, ſoo is hy ſot, die niet met verlies van een weynig tijds de onſeekere uytſlag van een groote ſaak wil afkoopen. Die menſchen oordeelen van hun leeven als van een gaſtmaal, waar van men / als men verſaadigd is / kan opſtaan en heen gaan. Maar Ariſtoteles, in het 3 Boek van ſijn Zeedeleſſen, antwoord hem niet quaalijk / met de volgende woorden: De dood, ſegd hy / te ondergaan, om armoede, gevangenis; of eenige andere moeijlijkheid te ontvlieden,

is niet het werk van een dapper man, maar van een bloodaart; want iets daar werk aan vaſt is te ontvlieden, en het ſelve te doen, niet om dat het eerlijk is, maar om geen quaad te lijden, is lafhartigheid. Een volſtrekter weederlegging van het gevoelen der Stoiſe Wijsgeeren, uyt de Heylige Schriften gehaald, kan men voorgaans vinden by de Uytleggeren over de Tien geboden.

Sich ſelve met een volſtrekt voorneemen te dooden is onder de ſwaarſte ſoorten van doodſlag. Want die ſulks doed beſondigd ſich ſwaarlijk. 1. Teegen Gods oppermacht, want hy alleen is heer van ons leeven. 2. Teegen Gods goedheid, wijl hy ſoo grooten weldaad Gods, als het leeven is, verſmaad. 3. Teegen Gods voorſienigheid, welkers ſchikking hy tracht te verwarren. 4. Teegen de liefde, waar door hy niet minder gehouden is ſich ſelve, dan ſijn naaſten, in het leeven te behouden. 5. Teegen de gerechtigheid, welke niet toelaat dat iemand, op ſijn eygen geſag en believen, het gemeene beſt, en andere maatſchappyen van menſchen, (van welke ieder menſch een gedeelte is) van eenig lid ſal berooven. 6. Teegen de gemeene neyging van de natuur, en ſoo teegen de wet der natuure ſelf.

Plato ook veroordeeld, na het getuygenis van Cicero, ſich ſelf om hals te brengen, en leerd, dat alle vroomen gehouden zyn hun ziel in de gevangenis des lighaams te onderhouden, en dat een menſch niet moet verhuyſen uyt dit leeven, buyten laſt van hem die het ſelve gegeeven heeft, op dat wy niet ſchijnen de menſlijke plicht, ons van God aangeweeſen, te willen ontgaan. Indien wy gehouden zyn de plaats en orde, welke ons van een krijgshoofd onder de menſchen toegeweeſen word, te behouden en te bekleeden, ſullen wy dan die verlaaten, welke God ons toegelegd heefd? Aartiglijk en deftig redeneerd hier over Joſephus, in het 3 Boek ſijner Joodſe oorloogen, aan het 25 Hoofdſtuk. Spreekende byna op de volgende wyze; indien iemand iets 't geen hem van een menſch in bewaaring gegeeven is, beroofd, of quaalijk handeld, die word aanſtonds voor heel ondeugende, en trouwloos gehouden. Indien nu iemand het pand, van God hem toevertrouwd, uyt ſijn lighaam uytwerpt, ſal ſoo een meynen dat hy bedekt ſal zyn voor God, dien hy dus beleedigd heefd? Het word wel voor rechtveerdig gehouden, datmen wraak oefend over wechgeloopene ſlaaven, al vlieden ſy van ondeugende heeren: en ſullen wy, wanneer wy God, den Allerbeſten Heer, trachten te ontvlieden, ons ſelven inbeelden geen quaad te doen?

Maar wanneer de Overigheid aan een doodſchuldige belaſt de handen aan ſich te ſlaan; moetmen dan niet gehoorſaamen?

Heedensdaags wanneer by de Japonneeſen den Koning op iemand van ſijne Edellingen vergramd is: ſoo ſegd hy maar; gaa heen, en ſnijd u ſelve de buyk op. Hier op antwoorden wy, dat men de Overigheid, wanneer deſelve onrechtveerdige dingen gebied, niet moet gehoorſaamen; maar men moet liever God dan de menſchen opvolgen.

Noch verder word 'er onderſocht, of iemand, in eenig geval, ſonder ſonde, om de dood wenſchen mag?

Wy antwoorden, dat ſulks geenſins ſchijnd te mogen geſchieden.

1. Om dat de langleevendheid voorgaans in de Heylige Schriften onder de Godlijke weldaaden geteld word, als een byſondere gaave, die uyt genade word beloofd; in teegendeel word onder de ſtraffen, welke God den Godlooſen bedreygd, ook de kortheid des leevens geſteld.

2. Om dat 'er veele voorbeelden gevonden worden van Heyligen, welke een haaſtige en vroegtijdige dood afgebeeden hebben. Sie Pſalm 30: 10. Wat gewin is'er in mijn bloed, in mijn neederdaalen tot de groeve? Sal u het ſtof looven? Sal het uwe waaarheid verkondigen? En Pſalm 102. 25. Ik ſeyde, myn God neem my niet wech in het midden myner daagen.

3. Om dat het ſchijnd dat men eerder ſoude moeten wenſchen om langer leevens-tijd, op dat wy God langer mochten vereeren; en onſen eevenmenſch dienſt doen.

4. Om dat de Natuur ſelf een affchrik van de dood heefd, en het ſchijnd niet dat iemand daar toe kan komen, om na de dood te wenſchen, of ſijn gemoed moet beroerd en ontſteld, en de ſaak niet wel overwoogen zyn.

Dat eevenwel in teegendeel ook de Heyligen om de dood mogen wenſchen, ſchijnd daar uyt te volgen, om dat die geenen, welke bidden om de toekomſt van Gods koningrijk, en de verloſſing van den booſe, ook by gevolg bidden om de ontbinding van hunne lighaamen, doch dit bidden alle Godvruchtige menſchen. Ook heeftmen verſcheydene voorbeelden van Heyligen, welke om de dood gewenſcht hebben; gelijk van Elias 1 Koning: 19: 4. Het is genoeg, neem nu, HEERE, myne ziele; want ik ben niet beeter dan myne Vaderen. Van Moſes Numer: 11: 15. En indien gy alſoo aan my doed, dood my doch ſlechts, indien ik genade in uwe oogen gevonden heb: en laat my myn ongeluk niet aanſien. Van Simeon Luc: 2: 29. Nu laat gy Heer uw dienſtknecht gaan in vreede, na uw woord. Van Paulus Rom: 7: 24. Ik elendig menſch! wie ſal my verloſſen van het lighaam deeſes doods. Jeremias heeft ſoo wel als Job, den dag ſijner geboorte vervloekt, Jerem: 15: 10. en 20: 14, 15.

Om dit vraagſtuk met weynige woorden op te loſſen, ſoo moetmen hier een onderſcheyding maaken tuſſen de oorſaaken, of van deeſe wenſch, of van deeſe beede. Want, indien de oorſaak is een onverduldigheid om de Godlijke hulpe, of dat men tracht te ontvlieden den arbeyd die aan onſe plicht vaſt is, en welke men tot verheerlijking van God, en welſtand der gemeynte, moet verdraagen: of ſoo het eenig vleeſlijk verdriet is, ſoo behoefdmen niet te twijfelen, of ſoodaanigen wenſch, en de beede daar uyt volgende, is ſchuldig en ſondig. Soodaanig was den wenſch der Iſraëliten, Exod: 16: 3. Och! dat wy in Egyptenland geſtorven waaren door de hand des Heeren, toen wy by de vleespotten ſaten: toen wy tot verſaadinge brood aten &c: en daarom ook verwerpelijk: want dit was maar een vleeſlijke beweeging, ontſtaande uyt een walg van het kruyce, gepaard met een ſtilſwijgende onverduldigheid, waar door ſy de dood meer achteden dan het leeven. Welke gemoedsbeweeging ook den Heyligen wel ſomtijds overkomd, gelijk blijkt uyt het voorbeeld van Job Job 7: 15. Soo dat myne ziele de verworging kieſd: de dood meer dan myne beenderen. Welke woorden echter meer doen ſien wat hem de droefheid ingaf, en ſijn dierlijke natuur niet afkeurde, dan een goed overleg, en een volſlaagen toeſtemming; eevenwel wenſcht hy Cap: 6: 9. Dat het God believen mocht hem te verbryſelen, ſijne hand los te laaten, en een eynde met hem te maaken. Welke woorden ſchijnen voortgekomen te zyn uyt ſwakheid en onverduldigheid; 't en zy men liever ſeggen wil, dat hy gewenſt heeft na het eynde van ſijn leeven, 't welk hem laſtig en verdrietig viel, en 't welk hy ſag dat in gevaar was, om ſijn voorige Godsdienſtigheid te ſchenden, vreeſende dat hy niet mogelijk, door het geweld der pynen gedrukt zynde, iets mocht ſeggen of doen teegen God, 't welk teegen de Godvruchtigheid ſtreed. Dit is een van de reedenen, waarom de Heyligen ſomtijds om de dood wenſchen, als zynde de uyterſte eyndpaal van alle hunne rampen, en dat wel met die uytdrukkelijke, of ſtilſwijgende voorbehoeding, indien het God niet anders behaagd. Ook is'er ſomtijds wel een andere oorſaak, naamelijk een begeerte na een beeter leeven, gelijk dit in Paulus te ſien was Phil: 1: 23.

Een

Digitized by Google

Een verder vraagſtuk word 'er noch voortgebraght; of het / naamelijk / ook iemand geoorloofd zy ſich ſelve te dooden / op dat hy niet gedwongen worde te ſondigen?

Antw: Die geenen welke onder een Chriſtelijke naam / de ſelfsmoord hebben willen verſchoonen / brongen deeſe reeden wel het meeſte aan / dat op die wyze eenige ſonden konden voorkomen worden / op dat anderen teegen ons niets moghten begaan / 't welk haar voor Gods gerichte moght ſchuldig maaken; of datmen op die wyze wraake nam over ſijne voorgaande ſonden; of ook ſich wachtede voor de toekomenden. Doch hier op dient tot antwoord.

1. Datmen geen quaad moet doen / op dat daar goed uyt voortkome; noch geen ſeekere ſonde begaan / om een onſeekere te ontvlieden.

2. Niemand kan gedwongen worden tot een eygentlijk geſeyde ſonde / en daarom ſondigd niemand gedwongen / dat is / t' eenemaal ſonder eenige toeſtemming van ſijn wil: waarom dan / geweld te lyden ſonder toeſtemming is een lyding, en geen daad.

Derhalven is geenſins voor goed te keuren de daad van die vyftig Spartaanſe maagden / welke haar ſelven ombraghten / op dat haar van de Spartaanſe jongelingen / geen geweld teegen haar kuysheid moght worden aangedaan. Ook is Apollonia niet te pryſen / dat ſy ſich in het vuur wierp / op dat ſy niet genoodſaakt wierd de afgoden aan te bidden; ook niet de vrouwen / van welke Auguſtinus verhaald / dat ſy ſich van boven needer in de rivier wierpen / op dat ſy niet bloot geſteld ſouden weeſen voor de geyle luſten van haare vervolgers. Men moet de uytkomſt aan God bevelen / welke onſe kuysheid en onſchuld op verwonderlijke wyzen teegen onſe vyanden kan beſchermen; en of nu al ſchoon het lighaam geweld geſchied / evenwel word de kuysheid niet geſchonden / indien daar geen toeſtemming van de wil by komd; want (gelijk Auguſtijn ſeer wel ſeyde / in ſijn 1 Boek van de Stad Gods, aan het 16. Hoofdſtuk) de wil van die geene die toeſtemd ſchend de kuysheid; niet het geweld van den ſchender: noch de kuysheid word van het lighaam niet wechgenomen, om dat de wil volſtandig blijfd om het ſelve heyliglijk te gebruyken, ook blyfd het vermogen daar van, voor ſoo veel als in deſſelfs macht is.

De ſchaamte is ſeer krachtig om den menſch binnen de paalen van ſijn plicht te houden; waarom Seneca met recht ſeyde; 't geen de wet niet afkeurd, dat verbied de ſchaamte te doen. Daar komd een ſonderling en uytſteekend voorbeeld voor / behoorende tot die ſaak waar van wy nu ſpreeken / in de Mileſiſe maagden, welke eertyds met een ſeekere raſery beſeeten zynde / ſich ſelven voorgaans verhingen / noch door geen dreygementen van de allergruwlijkſte ſtraffen daar van afgeſchrikt konden worden / ſoo dat ſy ſelf in de handen van die geenen die haar bewaarden ſich ſelven wiſten te verdoen; eyndelijk wierd openlijk afgekondigd / dat die geene welke ſich ſelve in het toekomende ſoude dooden / op den vollen middag geheel naakt over het midden van de Markt ſoude geſleept worden; en door deeſe ſtraf zyn ſy eerſt afgeſchrikt geworden; op dat ſy doch niet naakt geſien moghten worden / al waaren ſy ſchoon dood.

Die verlangen na de dood, maar ſy is 'er niet, en graaven daar na meer dan na verborgene ſchatten. Om dat ons leeven beſtaat in een warmte, welke haare vogtigheid geſtaadig verteerd / ſoo moet de warmte van ſelf ophouden en uytgaan / wanneer de vocht ontbreekt / eeven gelijk de vlam van een lamp ophoud / wanneer de olye / welke deſelve tot voedſel diende / verteerd is. Hierom word in de Heylige Schriften de dood, een ſeekere uytbluſſing en verdooving van een lampe, licht / of warmte / geheeten. Sie Spreuk: 13: 9. Het licht der rechtveerdigen ſal ſich verblyden; maar de lampe der Godlooſen ſal uytgebluſt worden. En Spreuk: 20: 20. Wie ſijn Vader, of ſijne Moeder vloekt, diens lampe ſal uytgebluſt worden in ſwarte duyſterniſſe. en 24: 20. Ja ook onſe ziele, of ons leeven, word by een lampe vergeleeken Spreuk: 20. 27. De ziele des menſchen is een lampe des HEEREN; doorſoekende alle de binnenkameren des buyks.

Wanneer derhalven allengskens in den hoogen ouderdom (in welke het natuurlijk vermoogen / 't welk tot voeding der geeſten vereyſt word / weg is) de levendigmaakende warmte begind uyt te waaſſemen / ſoo volgd van ſelf de dood / welke t' eenemaal natuurlijk is / en byna geheel ſonder ſmerte; om dat naamelijk de warmte haar eygen onderwerp (dat is de vocht) opeet en verteerd / het ſelve verdunnende / en doende vervliegen; eeven gelijk het vuur het was of ſmeer van een keers verdund / en doed vervliegen. Want hoe wel de warmte / ſoo lang deſelve binnen ons lighaam blijfd / het ſelve koeſtert en onderhoud / evenwel word deſelve altyd / uyt haar eygen aart / na de ſon / van waar ſy haar beginſel ontfangen heeft / opgeheeven. Hier van daan komt het / dat hoe iemand nader aan ſijn dood is / en hoe ſijne krachten meer verſwakt zyn / en de geeſten verminderd, hoe minder ook de pyn word: want de pyn en benauwdheid ontſtaan uyt een ſtryd / tuſſen de geeſten en de oorſaak van de ſiekte / derhalven heeftmen in het begin der ſiekten / wanneer de krachten noch in haar geheel zyn / een groote ſtryd / en een geweldige ontroeringe en pijn.

Daar is eenige gelijkheid tuſſen de natuurlijke dood / en het afſterven der menſchen die van de teering ſterven (behalven dat de warmte al te geweldig en heftig zynde / het eynde ſeer word verbroegd en verhaaſt) want ſoo een dood is ook weynig pynlijk. De overige ſterfwyzen / om dat ſy geweldiger zyn (inſonderheid ſoo de dood den menſch ſchielijk en eensſlags overvald) verwekken ſwaare ſmerten. Want of een brandige ontſteeking bederfd alle de werktuygen / of een ſeekere taauwigheid vervuld de vaten / of de geeſten worden door een verſtopping of ſinking / of op eenige andere wyze / verſtikt.

Indien dan de ingebooren vocht overvloedig / taay / en olyachtig is / en de warmte gemaatigd / ſoo duurd de brand lang / en het leeven word langwylig; maar in teegendeel moet het leeven kort zyn / indien de warmte geweldig word / en de vocht dun / weynig / en lichtlijk verdwynende. Ons leeven derhalven is ſeer broos / gedwongen / en als 't waare geweldig; want het ſelve beſtaat uyt een warmte / welke teegen haaren aart in ons lighaam als in een kerker word opgeſlooten / waar uyt ſy van ſelf / 't en zy ſy door een geduurig voedſel worde aangequeekt en vaſtgehouden / ſal uytwaaſſemen.

Moſes verhaald in ſijn eerſte Boek / genaamd Geneſis, aan het 5 Hoofdſtuk / dat de Vaders van de eerſte eeuwen tot over de acht en neegen hondered jaaren geleefd hebben / en dat ſy ſeer laat aan het kinder winnen gekomen zyn. Maar ſommige Grieken hebben verſierd / dat dit maan jaaren van een maand geweeſt zyn / en dat wel Maan- en geen Sonmaanden, waar van Plinius ſpreekt / en dit doen deeſe menſchen op dat de Heylige geſchiedenis niet ongelooflijk ſoude ſchynen. Doch evenwel ſchijnd het ons toe / datmen niet moet ontkennen / dat Moſes hier geheele Sonjaaren verſtaat / gelijk wy al te vooren hier van geſprooken hebben Want den Geſchied-ſchryver Euſebius getuygd / dat de Jooden na Abrahams tyden jaaren hebben gehad / welke met die van de Egyptenaaren overeenquamen / doch by de Egyptenaaren waaren de Sonnejaaren in gebruyk / welker begin ſy ſtelden met des Herfſts Nachteevening / en welke beſtonden uyt twaalf maanden van dertig dagen / welke te ſaamen het getal van drie honderd en ſeſtig uytmaaken / by welke ſy ieder jaar / om de nette hoegrootheid van des Sons omloop te vervullen /

Digitized by Google

ken / noch vijf dagen voegden / welke aan de laatſte maand gehecht wierden. Maar de ſes uuren / welke ieder jaar van des Sons loop overſchooten / voegden ſy op elk vierde jaar niet in / gelijk Julius Caeſar naamaals uytvond en vaſtſtelde; maar / na verloop van honderd en twintig jaaren / voegden ſy by hun jaar een geheele maand van dertig dagen / en dit is de alleroudſte jaarvorming geweeſt / gelijk te ſien is by Scaliger, in ſijn boek van de verbeetering der tyden. Het ſelve kan ook betoogd worden uyt Moſis ſchriften ſelf / want in het 7 en 8 Hoofdſtukken van het geſeyde eerſte boek word gewag gemaakt van de Seevende, en de Tiende Maand, ook van de ſeventiende en ſeeven-en-twintigſte dag van de ſelve maand.

III. PLAATS. *Job* 3: 19.

De kleyne en de groote is daar: en den knecht vry van ſijn Heer.

De kleyne en de groote is daar: als of hy ſeyde / op deſelve wyze vindmen daar ſoo wel de grooten als de kleynen / ſoo wel die geenen / welke hier in dit leeven vermaard / Edel / groot / of rijk en machtig geweeſt zyn / als die geenen dewelke onbekend / onedel / veracht / of arm en gebreklijk geweeſt zyn: alle zyn ſe in de dood eeven gelijk / en geen macht / luyſter / of heerlijkheid / kan iemand van het graf bevrijden.

En den knecht is aldaar vry van ſijn Heer, hy behoefd hem daar niet langer te dienen. Het ſegd de gelijkheid van alle menſchen na de dood / voor ſoo veel / naamelijk / aangaat de ontbinding en bevrijding van de teegenwoordige quaaden / en dat geen exampten of rijkdommen / waar in ſommigen hier boven anderen hebben uytgeſtooken / deſelve na dit leeven daarom te grooter maaken. En dit is de oorſaak waarom Job ſoo na de dood wenſchte / op dat hy van ſijne rampen en elenden mocht verloſt worden. Hier van daan komt hy weeder tot die uytgalming en klachte / welke hy te vooren al aangevangen had / vſ: 20: 21. Waarom geefd hy den elendigen het licht? en het leeven den bitterlijk bedroefden van gemoed? &c:

Deeſe gelijkheid van alle menſchen in de dood / gebruykte ook Seneca eens / in ſijn trooſtſchrift aan Marcia. De dood (ſegd hy) doed de dienſtbaarheid, in weerwil van den Heer, ophouden, deeſe maakt de ketenen der gevangenen los: deeſe voerd uyt den kerker, welke de heerſchappen verboden uyt te gaan. In de dood heefd niemand gevoel van ſijn geringheid, ſy ſpaard niemand, en doed niets op het goedvinden van een ander; deeſe, wanneer de Lukgodin de dingen quaalijk verdeeld heefd, en den een aan den anderen gegeeven heefd, daar elk met eeven veel recht gebooren is, maakt alles weeder gelijk. De dood maakt eens konings rijk-ſtaf, en een boeren ſpade gelijk, en klopt met een eenpaarige voet, ſoo wel aan de hooggemuurde ſlooten der koningen, als aan de leege hutjes der armen.

In opſicht van dit voorgeſeyde / word het volgende vraagſtuk voorgeſteld / of 'er / naamelijk / menſchen zyn die van natuure ſlaaven zyn / of Heeren?

Antw: Dewijl de natuur op een gelijke wyze de rechtveerdige moeder van allen is / en niemands ſtiefmoeder; en dewijl alle menſchen / in opſicht van hun lighaam / gelijkelijk uyt aarde beſtaan / en / wat de ziele aangaat / in hun binnenſte hebben een Godlijke en onſterflijke geeſt / ſoo dat ſy by gevolg Gods geſlacht zyn / na ſijn beeld geſchaapen / begaafd met een vermoogen van raadſlaaging / en een vryheid van wil; ſoo ſchijnen ſommigen met groot recht vaſt te ſtellen / dat de ſlaavernij haar oorſprong heeft uyt het bederf der menſchen / en uyt een geweld / 't welk / teegen de natuur ſtrijdende / deſelve van de menſchen word aangedaan. In teegendeel ſchijnd het anderen toe / dat de verdeeling der menſchen in Heeren en ſlaaven met de Natuur wel over een komd / en dat het hier meede kan beweeſen worden; om dat / volgens de wetten van de natuur / de geringere dingen de beetere, en met meer verſtand begaafde / dienen moeten / gelijk / het vee den menſchen / het lighaam de ziele / de hertstochten de reeden / de vrouw den man &c: En voor den menſch is God te dienen vryheid, ja ſelf ſijn hoogſte goed. Dus zyn 'er ook onder de menſchen ſeer veele / welken het veel beeter is geleyd te worden dan te leyden / te dienen dan te regeeren.

Doch om dit vraagſtuk wel te verſtaan en op te loſſen / ſoo is het noodig aan te merken / dat den menſch ons in driederley vergelijking of betrekking kan voorkomen. Want voor eerſt komt hy voor in vergelyking met God, en in deeſe betrekking zyn alle menſchen van natuure dienſtbaar. Ten tweeden komt hy voor met betrekking op het vee en wilde beeſten / en dus is hy van natuure een Heer / want hy is het eynde van alle andere dingen / en gebooren om over deſelve heerſchappye te hebben. Sie Geneſ: 1: 26. Dat ſy heerſchappye hebben over de viſſen der zee, en over het gevogelte des heemels, en over het vee, en over de geheele aarde, en over al het kruypende gedierte, dat op de aarde kruypt. En Pſalm 8: 7. Gy doed hem heerſchen over de werken uwer handen, gy hebd alles onder ſijne voeten geſteld; ſchaapen en oſſen &c: Ten derden kan de menſchlyke natuur op haar ſelve aangemerkt worden / en een vergelyking gemaakt worden tuſſen de byſondere volkeren / en de verſcheydene ſtaaten van elk menſch in 't byſonder; en deeſe aanmerking diend beſt tot ons oogmerk. Wy antwoorden dan op de voorgeſtelde vraage / met deeſe drie ſtellingen:

De eerſte is / dat alle menſchen (gelijk ſulks behoord tot de gemeene ſtaat van het geheele menſchlyke geſlacht) vry zyn / voor ſoo verre ſy met een vryheid van de wil begaafd zyn.

De tweede ſtelling is; dat elk menſch (gelijk ſulks behoord tot de beginſelen van het geſlacht / en de gemeene natuur) eeven bequaam is om te gebieden of te gehoorſaamen / heerſchappye te voeren of onderdaanig te zyn: de reeden hier van is deeſe / om dat de eerſte beginſelen van het geſlacht eeven gemeen zyn aan allen / en den een niet meer toekomen dan den anderen.

De derde is / dat / om de verſcheydene geleegentheeden / en gemaatigdheeden der byſondere menſchen / den eenen menſch bequaam is om te gebieden / den andere om dienſtbaar te zyn; want ſommigen zyn uytneemende in verſtand en voorſichtigheid / anderen in lighaams krachten. Sommigen worden door geweldige gemoedsberoeringen veel eer weggeſleept dan geleyd / daar anderen weeder meer bequaam zyn om deſelve op een behoorlijke wijze te maatigen. Welke verſcheydenheid haar oorſprong heeft uyt de natuur; niet uyt de natuur / eygentlijk genomen zynde / welke aan de gansche ſoort gemeen is; maar uyt de natuur, de geleegentheid / gemaatigdheid / en beginſelen / welke elk byſonder eygen zyn / en door de voorteeling aan een yder meedegedeeld zyn. Die geenen dan / welke / uyt een bedorvenheid van haar eygen gemaatigdheid / onbequaam zyn / om of hen ſelven of een ander wel te beſtuuren / die mogen geſegd worden / uyt hun byſondere natuur ſlaaven te zyn; om dat het hen beeter paſt geleyd te worden dan te leyden / te dienen dan te gebieden: gelijk ſoo ook van kinderen en gekken geſegd mag worden / dat ſy / in een ſeeker opſicht / door hun ouderdom / of hun ſiekte / dienſtbaar zyn.

Men heeft vorder aan te merken / dat de menſchen op vierderley wijze ſlaaven, en Heeren, of vryen konnen geheeten worden. Te weeten / of van natuure,

of van zeeden, of door geluk, of uyt kracht van overeenkomſt en verdrag.

In opſicht der zeeden zyn heeren vroome / en met deugd vercierde menſchen; want door de deugd is vry / heerlyk / en vorſtlyk; waarom dan menſchen die met de deugd begaafd zyn eerſt hen ſelven beheerſchen / hen ſelven overwinnen / en hunne hertstochten t' onderbrengen / en dus worden by gevolg bequaam om over anderen te gebieden. Ondeugende menſchen / in teegendeel / dewyl ſy ſlaaven zyn van hunne inwendige beroeringen / en van deſelve gevangen gevoerd worden / zyn geenſins bequaam om over anderen heerſchappye te voeren / waarom ſy de elendigſte ſlaaven zyn van allen. Hierom hebben de Stoiſe Wysgeeren ſeer wel geſegd / dat alle wyſe menſchen, en wel die alleen, vry zyn / maar alle ſotten, ſlaaven. Dit beveſtigde Diogenes, wanneer hy tot Alexander ſeyde / dat hy meeſter was over die gemoedsberoeringen / aan welke Alexander verſlaafd was. Rechtmaatig was ook het oordeel van Plato, welke ſeyde / datmen ſoo een menſch voor dienſtbaar te houden had / in welke het beſte Godlykſte deel van de ziel / geen heerſchappye had over de andere deelen; maar daar aan verſlaafd was. Het ſelve leeren ook de Heylige ſchriften. Sie Spreuk: 16, 32. De langmoedige is beeter dan de ſterke, en die heerſcht over ſijnen geeſt, dan die een ſtad inneemd. 2 Cor: 3: 17. Daar de Geeſt des Heeren is, daar is vryheid. Joh: 8: 36. Indien de Soon u vry gemaakt ſal hebben, ſoo ſuld gy waarlijk vry zyn, en 2 Petr: 2: 19. Beloovende hen vryheid, daar ſy ſelve dienſtknechten zyn der verdorvenheid, Want van wien iemand overwonnen is, die is hy ook tot een dienſtknecht gemaakt.

Heeren door geluk zyn de ryken / vergeleeken met armen / en ſulke Vorſten / welke / of door eenig geval / of door opvolging / eerder dan door verdienſten / tot dien ſtaat geraaken. En hier van daan komt het ſomtyds dat menſchen / die Heeren zyn in deugd, ſlaaven worden door de fortuyn. Tot deeſe derde ſoort word ook die dienſtbaarheid betrokken / welke of uyt den oorlog / of uyt eenig geweld / haar oorſprong krygd. Daar is ook een dienſtbaarheid ſpruytende uyt verdrag, en om loon; van welke verſcheydene ſoorten en wyzen zyn.

Hier uyt beſluyten wy dan / dat het gevoelen van Philo den Jood / niet in allen deelen waarachtig is / volgens het welke hy ſtaande houd / dat alle dienſtbaarheid ten uyterſten ſtrydig is teegen de natuur / dat de natuur alle menſchen vry heeft laaten gebooren worden / maar dat de gierigheid / een verachtſter van de wetten der Natuur / de dienſtbaarheid ingevoerd heeft: Want / volgens de geſonde reeden / en de wetten van de natuur / heerſchen de ouders over de kinderen / de mannen over hunne vrouwen / en vorders (alles gelyk geſteld zynde) de ouden over de jongen; eedelmoedigen / eedelen / voorſichtige en vroomen / over ſotten / onweetende &c: Eevenwel hier uyt volgd niet (gelyk het ſommigen heeft toegeſcheenen) dat den oorlog tegen Barbaarſe en wilde volkeren altyd wettig ſoude zyn / indien 'er geen rechtveerdige oorſaak by komd; want het is onrechtveerdig hen te berooven van die gaaven en weldaaden / welke hen van God en de natuur in eygendom toegeſtaan zyn.

De dienſtbaarheid dan word onderſcheyden in een natuurlijke. en een wettiſe. Door een natuurlijke dienſtbaarheid zyn die menſchen dienſtbaar / welke meer krachten van verſtand hebben / en daarom meer bequaam zyn om te gehoorſaamen / dan om te gebieden.

Door een Wettiſe dienſtbaarheid zyn ſlaaven ſulke menſchen / die door ſeekere uytwendige oorſaaken de macht van hunner heeren zyn onderworpen geworden / en die genoodſaakt worden hun leeven na deſelver wenk en welgevallen aan te ſtellen. En deeſe zyn of vrye, of niet vrye; wy noemen die vryen, welker arbeyd door een ſeekere loon en vergelding aan hunne heeren verbooden is / en niet hunne ligchaamen; waarom ſy na hun welgevallen konnen van heeren veranderen / en ook ſelve ten laatſten eygene huysgeſinnen hebben / ja ſelf het recht van heeren konnen gebruyken en genieten. Soodaanige knechten heetmen heeden ten dage door geheel Duytſland / en byna in het geheele Chriſten-ryk / en / na het getuygenis van Bodinus / in ſijn 1 Boek van het Gemeene-beſt, is ſulks aangevangen / van het jaar 1200, na Chriſti geboorte / af. Waarom de knechten nu niet harder zyn teegen onſe knechten / dan teegen de Heeren ſelve. Ja! het is behoorlyk dat alle aan allen gedienſtig zyn.

Onvryen zyn die geenen welke doorgaans ſlaaven geheeten worden / over welken de Heeren het recht van leeven en dood hebben; welke of ſoodaanig gebooren worden / of inder tyd gemaakt. Die menſchen worden ſlaaven gebooren / welke van een ſlaavin voortkomen / om dat de vrucht de moeder volgd in opſicht van haar ſtaat en dienſtbaarheid; en deeſen worden eygentlyk *Vernæ*, inboorlingen van des meeſters huys geheeten.

Een menſch word tot een ſlaaf gemaakt. 1. Door gevangnis. 2. Door verkooping. 3. Door verwyſing, (gelykmen ſegd) tot de mynen. Eertyds wierd iemand een ſlaaf / wanneer hy / in een rechtveerdigen oorlog met ſijne vyanden / gevangen wierd; en deeſe wierden van de Latynen ſervi geheeten; om dat ſy / na het bekomen van de overwinning gevangen zynde / niet wierden om-hals gebracht / maar in 't leeven behouden: en men geloofde dat men ſulke menſchen met recht tot een eeuwige ſlaverny mocht houden / om dat ſy / na het recht des oorlogs / mochten gedood worden.

Door verkooping verſtaan wy hier / wanneer iemand ſich ſelve verkoopt / want veele onder de Æthiopiers zyn / ſelf heedendaags / ſoo ſlaafachtig van inborſt en aart / dat ſy hen ſelven / en hunne eygene vrouwen en kinderen / wel verkoopen: ja ſy weeten naauwlyks hoe ſy leeven / indien ſy niet dienſtbaar zyn; ja dat meer is ſy hebben dikwils de meeſte liefde voor die Heeren / die hen braaf wat afrouwen; en ſtrenglyk ſtraffen.

De Regeerkundige leeren / datmen ſorg moet draagen dat 'er in een gemeente-ſtaat / of huyshouding / niet al te veel dienſtbaare menſchen zyn; om dat het werk / dat aan veelen aanbevolen is / het traagſte voortgaat / en ook om dat een al te groote meenigte van dienaaren / en wel byſonder van lyfeygene ſlaaven / gevaarlyk is voor de heeren / dewyl ſy / om hun vryheid te bekomen / lichtlyk een t' ſaamenſweering teegen hunne heeren aanrichten. Hier van daan leeſtmen dat de Tyriers door hunne ſlaaven het gat zyn uytgevoerd; en dat de Schytiers, uyt Medien te rug komende / door hunne ſlaaven belet wierden weeder in hun Vaderland te komen.

Dat de Jooden ook ſlaaven voor geld gekoft en verkoft hebben / is kennelyk uyt de Moſaiſe wetten Exod: 12. en elders.

De kleyne en de groote is daar. Seekerlyk de ervaarenheid leerd / dat de dood niet alleen geenerley ſtaat van menſchen ontſiet / maar ook geenerley ouderdom: het is ſeeker dat 'er meer kinderen en jongelingen ſterven / dan oude grysaarts. Wy ſterven (ſegd Seneca) alle dagen, want dagelijks word 'er eenig deel van ons leeven afgenomen, ja ook dan wanneer wy aangroejen, neemd ons leeven af. Eerſt hebben wy verlooren die tyd waar in wy ſpraakelooſe kinderen waaren, daar na toen wy jongens waaren, toen onſe jongelingſchap: en al wat tijd 'er verloopen is tot den dag van giſteren toe, is verlooren. Deeſe dag ſelf, welke wy nu beleeven, verdeelen wy met de dood. De dood brengd ons weeder tot die ſtaat, waar in wy waaren eer wy gebooren wierden, Geen goed kan den geenen vermaaken die het ſel-

ve

ve beſit, 't en zy ſijn gemoed bereyd is om het ſelve te konnen verlieſen. En het verlies van geen ding vald gemaklijker, dan het welk verlooren zynde, niet weeder gewenſcht kan worden. Dus ſprak hy in ſijn 4 Brief.

Komd de dood u by, (ſegd hy elders) ſy ſoude te vreeſen zyn, indien ſy by u blyven konde, het is noodſaaklijk of dat ſy tot u niet kome, of dat ſy haaſt voorby gaa. Sy is het eynde van alle quaaden. Niemand kan een vermaaklijk leeven gebeuren, die al te veel denkt om het ſelve lang te rekken. Laat ons dan dagelijks, wanneer wy te ſlaapen gaan, met blydſchap en vroolijkheid ſeggen: Ik heb geleefd, en de loop welke my de natuur gegeeven had afgelegd. Geefd God ons den volgenden dag noch te leeven, laat ons dat met vreugde anneemen. Die is het gelukkigſte, en een geruſt beſitter van ſich ſelve, die den dag van morgen ſonder bekommering afwacht. Een ieder die ſegd, ik heb gedaan met leeven, die ſtaat dagelijks tot winſt weeder op. Sie in ſijn 12 Brief. Het geheele leeven van de Wijsgeeren (ſeyde eens Cato) is een bedenking van de dood, gelijk Cicero verhaald in het 1 Boek ſijner Tuſculaanſe Vraagſtukken. Ja ſelf ſommigen zyn ſoo verre gekomen, dat ſy de dood onder de beſte en voortreflijkſte goederen geteld hebben.

Wanneer Cleobis en Cliton, twee gebroeders, hunne moeder, een Prieſteres, ſelf op een waagen na een plechtlijke en geſette offerdienſt gebracht hadden, ſoo word 'er verhaald, dat de Moeder van de Godin bad, dat ſy hen, tot vergelding van hunne godvruchtigheid, wilde beloonen met het grootſte dat den menſchen van God koude gegeeven worden: dat daar op de twee jongelingen, wanneer ſy met hun moeder wel gegeeten hadden, ſich tot ſlaapen begaaven, en des morgens dood gevonden wierden. Wat ons belangd (ſegd Cicero op de eeven aangehaalde plaats) indien ons iets diergelijks te beurt viel, dat het ſcheen dat ons van God wierd aangekondigd dat wy uyt het leeven ſouden moeten ſcheyden, wy ſouden blymoediglijk en met dankſegging gehoorſaamen, en wy ſouden meynen dat wy uyt een gevangenhuys wierden losgelaaten, en ontſlaagen van onſe boeien, om weeder te verhuyſen na een eeuwig, en ons geheel toebehoorende, huys, of van alle gevoelen en moeylijkheid bevrijd te zyn: maar indien ons niets word aangeſegd, laat ons eevenwel ſoo moedig zyn, dat wy dien dag, welke voor anderen ſoo verſchriklijk is, voor ons gelukkig reekenen, en dat wy niets voor quaad houden, 't welk of van de Onſterflijke Goden, of van de Natuur, onſer aller moeder, ſoodaanig geſchikt is. Wy doch zyn niet te vergeefs of by geval geſchaapen en voortgebracht; maar daar is ſeekerlijk eenige kracht geweeſt, welke voor het menſchlijke geſlacht heeft geſorgd, om niet iets voort te brengen of te voeden, 't welk, na het draagen van allerley moeylijkheden en arbeyd, dan noch ſoude vervallen in een eeuwigduurend quaad, de dood; laat ons veel liever denken dat ons een veylige haaven, en een toevlucht bereyd is.

V. PLAATS. *Job:* 3: 24.

Want voor myn brood komd myne ſuchtinge: en myne brullingen worden uytgeſtort als water.

MEt deeſe woorden geefd Job reeden van alles dat hy in het voorige geſegd had, waarom hy met ſoo veel verlangen na de dood wenſcht, en ſelf den dag of nacht ſijner geboorte vervloekt. Om dat voor myn brood, dat is, myne ſpyſe, myn geſucht komd, dat is, ik ſucht ſoo meenigmaal als ik ſpyſe ſal nuttigen: wanneer myne rampſpoeden my in gedachten komen, ſoo krijg ik een afkeer van ſpyſe, en deſelve is my niet ſmaakelyk; en mijne brullingen, dat is myn geſucht, geroep, en geklag, worden uytgeſtort, dat is, loopen daar heen, als wateren, en vloeyen met een groot geweld na beneeden, de eene na de andere, eeven gelyk het eene water het andere volgd, van weegen de elenden en quaaden, welke my geſtaadig overkomen. Dus word het brullen genomen Pſalm 22: 2. Verre zynde van de woorden mynes brullens. en Pſalm 38: 9. Ik brulle van het geruyſch mynes herten. Het is een Leenſpreuk, genomen, by overdracht, van de Leeuwen; want het beteekend allerley verward geroep, hoedaanig is dat van huylende en droevige menſchen.

Maar de vraage is, wat het ſuchten is, en waar uyt het ſelve ontſtaat?

Antw: Het ſuchten geefd te kennen een geeſt, welke ingeſpannen is in gedachten, en ſeer aandachtelyk op eenige ſaak let, waar door voor een kleyne tijd de beweeging van de longe ophoud, doch, dewyl dit aan deſelve quaad en ſchaadelyk is, ſoo word ſulks aanſtonds weeder herroepen, en de afgebrooken ademhaalinge weeder herſteld; ſoo meenigmaal dan als de afgebrooken ademhaalinge weeder word aangevangen, ſoo ontſtaan 'er ſuchtingen.

Myne brullingen worden uytgeſtort als water. Eeven gelyk in deeſe Onder-maanige weereld, door de warmte van de Son, ſeer veele dampen en waaſſemen, uyt de wateren en de aarde worden opgetrokken en verdund, welke daar na weederom, door de koude van den middeloorſt des Luchts, verdikt zynde, in reegendruppelen neederſtorten, of in winden en andere verheevelingen worden ontloſt; ſoo ook ſietmen byna al het ſelve in de kleyne weereld van het menſchlyk lighaam. Het brullen der ingewanden, het geluyd en gerommel van beſlootene winden, het kraaken van veeſten of oprispingen, hebben een gelykenis na donder. De uytwaaſſemingen der raauwigheden, en het ruyſen en ſuyſen in de ooren, zyn voorboden van aannaderende geweldige winden, en alles beroerende ſtormvlaagen. De vochtigheid welke, eeven gelyk een vloed, vald op de keel, de gorgel, en de borſtholligheid, verbeeld reegen en ſtortvlaagen: het ſpeekſel, 't welk in een ronde gedaante word uytgeſpoogen, heeft een gelykheid van hagel; en allerley ſtootingen, ſtuyptrekkingen, kloppende en beevende beweegingen, vertoonen aardbeevingen.

De Geneeskundige noemen een ſinking, een ſchaadelyke neederſpyeling van eenige vocht; want wanneer deſelve op de neusgaten vald, veroorſaakt ſy verſtopping en verkoudheid; vallende op de ſtem-ader, veroorſaakt ſy heesheid, door het verhinderen en benaauwen van des ſtems doortocht. Deſelve neemd de eetensluſt weg, om dat ſy ſomtyds wel reykt tot aan de mond van de maag. Daar ſlaat ook wel een koorts toe, om dat de geeſten haare krachten inſpannen om de doortocht te openen; ſomtyds ſelf volgd 'er wel een geheele verſtikking, wanneer veele en lymachtige vochtigheden de doorgangen toeſtoppen, en de ſtem-aders en de ſenuwen toedrukken en vervullen; hoedaanige ſinkingen verſtikkende ſinkingen geheeten worden: want ſy beletten de toegangen en doortochten van het herte.

Een ſinking word veroorſaakt, wanneer in ons lighaam eenige dampen, door oefening, of eenige andere verwarmende oorſaak, worden verdund en opgeheeven, doch niet te gelyk na buyten uytgebracht, maar door de uytwendige koude weeder verdikt zynde, en te rug gedreeven, ſoo raaken ſy aan het nederſpyelen; gelyk, by voorbeeld, wanneer menſchen, die door warm zyn, hun lighaam of hoofd in de koude lucht ontblooten; of, die tot ſweetens toe gearbeyd hebben, hen ſelven ſchielyk tot ruſt begeeven, en voor de koude van de lucht onvoorſichtiglyk bloot ſtellen. Want de ſinkingen ontſtaan uyt die dampen en vochten, welke na de huyd worden gevoerd om uytgeſuyverd te worden, doch, door de koude, welke in de geopende

ſweet-

ſweetgaten indringd / en met een door de engheid der doorgangen / en hun eygen dikheid / verhinderd en te rug gedreeven zynde / weederom keeren na het middelpunct der herſſenen en des lighaams / en aldaar te ſaamen geſtremd zynde / beneedenwaarts vloejen. Deeſe lyding in het hoofd ontſtaande noemdmen een ſinking: in de overige leeden veroorſaakt deſelve buykloopen: want menſchen / welke met bloote voeten op een koude plaats in de open lucht loopen / vervallen tot een buykloop / door de weederomſteupting van deelen / en ook in het lighaam worden ſy verders doove en beſwaarende pynen gewaar.

Derhalven ſal noch koude op ſich ſelve / noch een geweldige hitte / een ſinking veroorſaaken. Want menſchen die in koude plaatſen wandelen / en ſoldaaten die by Winterſe nachten op de muuren de wacht houden / worden met geen ſinkingen geplaagd; ſoo ook de maajers / en de boeren / die den geheelen dag in de ſon gebraaden worden / weeten van geen ſinkingen; maar ſy blyven helder van ſtem / en hun hoofd word behoorlyk ontlaſt. De eerſten verneemen geen ſinkingen / om dat by haar geene dampen worden opgeheeven / welke ſtoffe konnen verſchaffen tot nederſypeling; in de laatſten worden ſy niet veroorſaakt / om dat de dampen welke opgeheeven worden / te gelyk uytgang vinden / en door uytwaaſſeming verſpreyd worden. Hierom ſeydmen gemeenlyk dat de Lente-ſon wel beweegd / maar niet ontloſt; en men noemd het Maanlicht ſinkingachtig, en niet het vuur / of de Somerſon / welke teegenſtrydig zyn teegen de ſinkingen.

Myne brullingen worden uytgeſtort. Ook kan een wind in ons lighaam / door een meer dan natuurlyke uytrekking van deſſelfs deelen / dikwils ſeer ſwaare pynen veroorſaaken. Dus word ſomtyds de maag door opblaaſingen ſeer ſwaar gepynigd / wanneer een wind; welke in deſelve is voortgebracht / ſoo dik en vermengd is / dat deſelve noch door opriſping / noch door vyſten / kan geloosd worden; waar van daan deſelve de geeſten / welke in de veeſeltjes ſich onthouden / te ſaamen drukt / het hoofd duyſelig en ſwaar maakt / den bovenbuyk opſpand en oplicht / het middelrift drukt / de borſt en de werbelbeenen aandoed / veroorſaakende een beſwaarde ademtocht; ook hoordmen wel gebrul en gelupden in de buyk. Ook worden in andere plaatſen van ons lighaam door winden veelerley ſiekten / pynen / en ſwaare toevallen / veroorſaakt / gelyk wy dagelyks door de ervaarenheid leeren.

De oorſaak van die winden is ſomtyds eenige windige ſpyſe, hoedaanige zyn boonen / ſpaanſe erweten / Artichokken / raauwe dingen &c: want deeſe maaken onſe ſappen dik / waar uyt dan dikke winden worden opgeheeven. Doch indien de warmte van het lighaam groot en ſterk is / ſoo ſal ſy deſelve lichtelyk verdunneo en ontbinden / en deſelve na buyten uytvoeren door opriſping / ſweeten / en uytwaaſſeming &c: Inſonderheid indien daar arbeyd en een genoegſaame beweeging bykomd / waar door de warmte meer aangeſteeken / en met een de winden door die beweeging en warmte verdund worden. Doch de krachteloosheid van warmte ſchynd de voornaamſte oorſaak van winden te weeſen, want ſy ontloſt de ſappen wel tot winden / maar ſy voerdſe niet na buyten toe uyt; waar uyt dan pynen / ſinkingen / en veelerley ſiektens ontſtaan.

Somtyds ook verſchaffen eenige ſlymige en lymachtige vochtigheden / welke in de maag zyn op een gepropt / ſtoffe tot winden. Wanneer (ſegd Hippocretes, in ſijn boek van de winden) het lighaam met ſpyſen opgevuld is, en'er ook met een een geweldige meenigte van geeſten by de hand is, en de ſpijſen lang in den buyk blyven hangen, dewijl ſy van weegen haare meenigte niet konnen uytkomen, en den onderbuyk en buyk opgeſtopt zyn, dan vliegen'er winden door het ganſche lighaam, en meeſt aanvallende op die deelen des lighaams, welke met bloed opgevuld zyn, maaken ſy deſelven koud. Wanneer nu die plaatſen, waar uyt de wortelen des bloeds voortkomen, verkoud zyn, ſoo volgd 'er een ſchudding en beeving over het ganſche lighaam: want wanneer al ons bloed verkoud is, ſoo beefd het geheele lighaam. Dus brengt Hippocrates.

De winden konnen ook / door uytrekking der deelen / een ontbinding veroorſaaken van deelen die te vooren vereenigd waaren. Somtyds ſweld den geheelen onderbuyk / door een meer dan natuurlyke wind / op / gelyk ſulks te ſien is in die ſiekte welke *Tympanites* Trommelwater geheeten word. Door het opblaaſen der deelen worden ook de doorgangen opgeſtopt / en de vaten toegedrukt / waar uyt noodſaaklyk veelerley toevallen moeten voortkomen. Die meer hier van begeerd te weeten / kan naſien de verhandeling van Johan Fiënus, ſpreekende van de winden die het menſchlijke lighaam plaagen. Van de walging van ſpys / en van het brood, van welke ook in deeſe text geſprooken word / ſullen wy hier na noch ſpreeken.

VI. PLAATS. *Job* 4: 13, 14, 15.

Onder de gedachten van de geſichten des nachts; als diepen ſlaap vald op de menſchen; quam my ſchrik en beevinge over, en verſchrikte de veelheid myner beenderen.

Toen ging voorby myn aangeſicht een Geeſt: hy deed het hayr mynes vleeſches te berge ryſen.

Over deeſe plaats kan de volgende vraage in bedenking komen; Waarom God dikwils gewild heefd de menſchen by nacht / en in hun ſlaap / aan te ſpreeken; en niet alleen wanneer ſy wakker waaren? Daar echter die meedeeyling eensdeels heel duyſter; anderdeels geheel onſeeker ſchynd te zyn / en ook weynig overeenkomende / ten eerſten, met de weerdigheid / ſoo van hem die de openbaaring doed / als van de geopenbaarde ſaaken / ten tweeden met de nuttigheid van die geen aan welken de openbaaring geſchied.

Ant: De nacht / geſchikt tot ruſt en ſtilſwygendheid / is ſeer bequaam tot het ontfangen van een openbaaring / om dat de ziele dan het geruſtſte en het vryſte is / het gemoed bedaard en ter needer geſet / en by gevolg bequaam om een kenniſſe en indruk van geeſtelyke ſaaken te ontfangen; als zynde dan bevryd van den onruſt en beroeringen des daags / en van allerley gedachten. 1. Want doch het is ſeeker dat by nacht de ziele ſoo niet word aan alle kanten afgetrokken en als verdeeld / door de verſcheydenheid der voorwerpen / door welke ſy gewoon is by dag op veelerley wyzen aangedaan te worden; doch door de ſtilte en duyſterheid van de nacht word de ziele weeder tot ſich ſelve vergaderd / en als tot ſich ſelve wedergebracht / en word daar door meer voor ſich ſelve en God geëygend / en meer bequaam gemaakt om de Godlyke openbaaring te ontfangen / 't welk wel een geheel menſch vereyſt / en niet een die afgetrokken en verdeyld is. 2. Het is ook ſeeker / dat by nacht allerley voorwerpen grooter ſchynen te zyn / en dat onſe ziele daar door krachtiger word aangedaan. Een kleyn geluyd of gekraak ſal men meynen dat grooter is / een kleyn licht ſchynd groot / een ſtem / van buyten aankomende / beweegd de ooren met grooter geweld / en geefd dieper indruk en verſlaagendheid in de ziel / dan wel by dag. Deeſe tyd dan ook is het beſte bequaam om den menſch aan te doen en verſlaagen te maaken. 3. Op deeſe wyze is ook getoond / dat God op ons acht ſlaat / en voor ons ſorg draagd / ook ſelf op die tyd / wanneer wy niet gewoon zyn voor ons ſelven ſorg te draagen. Dat wanneer wy ſlaapen / dan ook God by ons is met ſijne toe-

ge-

geneegenheid / beſcherming / en ſorge. Dat hy onſer gedachtig is / ook dikwils ſelve op die tyd wanneer wy niet gedachtig zyn aan God noch ons ſelven. 4. Ja ook op die tyd van de nacht / en wanneer de menſchen ſlaapen, overkomd God den menſch ſonder die ſchrik en verſlaagenheid / welke de glants der Godlyke majeſteyt in alle menſchen / wanneer ſy waaken / veroorſaakt; als welken de Godlyke openbaaringen ſoodaanig ter needer ſlaan / dat ſy / van weegen de bewuſtheid van hunne ſwakheid en ſonden / niet anders konnen als ſwaarlyk ontſet en ontroerd te worden / wanneer die Allerhoogſte Majeſteyt Gods ſich ſelve / als van naby aan hunne oogen vertoond. 5. Op deeſe wyze heeft God te kennen gegeeven / dat alle kenniſſe / en hemelſe openbaaring / welke ons Reyſigers in dit leeven te beurt vald / met duyſterheeden vermengd is / dat ſy duyſter is / vol van ſinnebeelden en raadſelen / in vergelyking van die weetenſchap / welke tot het toekomende leeven / voor die geenen die het eynde gegreepen ſullen hebben / bewaard word. Hier is altyd een dekkleed tuſſen God en den menſch gehangen / het licht ſchynd in de duyſterniſſe / en onſe oogen zyn als met vlieſen overtoogen.

Alle droomen worden in deeſe twee ſoorten onderſcheyden / te weeten in natuurlijke en boven-natuurlijke, hoedaanig die geenen geheeten worden / welker voorbeelden ons over al in de Heylige Bladeren voorkomen. Onmaatige droomen worden veroorſaakt door vuyle / onſuyvere / ſwartgallige dampen / welke de dierlyke geeſten beſmetten en gaande maaken: of door een ongemaatigdheid van de herſſenen / welke door een al te groote hitte eenige dampen uyt de beneedenſte deelen optrekt; 't welk wel meeſt voorvald wanneer ieman op den rug leyd / om dat dan de groote vaten in den rug worden warm gemaakt / waar door dan ook de teelluſt wel gewoon is verwekt te worden.

Ook ſchynd het my toe dat de droomen konnen veroorſaakt worden uyt een aandryving der geeſten / teegen de overblyfſelen der dingen welke in de herſſenen zyn ingedrukt / en dus by na op deſelve wyze / op welke geloofd word dat de geheugenis die van ſelf komd (*Memoria ſpontanea*) en de enkele inbeelding (*ſimplex imaginatio*) verwekt word; deeſe word op de volgende wyze van ſommigen beſchreeven / dat het namelyk / is een ontfanging, waar door nieuwe beelteniſſen (voortgebracht / of uyt de veelerley verandering der overblijfſelen, welke door de uyterlyke ſinnen den herſſenen te vooren zyn ingedrukt / of uyt een ſeekere ſchikking der dierlyke geeſten welke daar teegen aanſtooten) na de gemeene ſitplaats der ſinnen gebracht worden. De van ſelfkomende geheugnis word beſchreeven te zyn een ontfanging, waar door de beweegingen van dingen / welke te vooren al ontfangen zyn / door de overgebleevene voetſtappen / welke eertyds door de ſinnen in de herſſenen zyn ingedrukt / weederom tot de gemeene ſitplaats der ſinnen gebracht worden.

Ook leerd de ervaarenheid / dat die dingen ons lichtlyker en meermaalen in den droom voorkomen / met welke wy by dag met veel angſt / neerſtigheid / en ſorgvuldigheid beeſig geweeſt zyn. De droomen konnen ook ontſtaan wanneer de geeſten / of van malkanderen / of van andere dampen / en inwendige oorſaaken / met verſcheydene beweegingen worden aangedaan. Want het gevoelen, is een oordeeling over eenige ontfangene beweeging. Onſe geeſt nu maakt geen onderſcheyd / of het geene dat ſy droomd waar of vals is; om dat ſy ſich onthoud in de binnenſte toegangen des hoofds / en niet gewoon is iets gewaar te worden / dan alleen door de uyterlyke ſinnen / en de voorwerpen van buyten te ontfangen: waarom ſy het daar voor houd dat ſy wanneer ſy droomd / niet gewaar word het geene in de herſſenen ſich onthoud / maar het geene haar van buyten word voorgedraagen.

Derhalven / wat voor ſoorten van overtollige vochtigheeden ſich in het hoofd / of ook in de overige deelen des lighaams / mogen bevinden / deſelve ſullen in de geboorlige geeſten dikwils veelerley beweegingen veroorſaaken / waar uyt dan veelerley droomen ontſtaan. Daarom ſal een die met veel gals beſet is / droomen dat hy vecht; die vol bloeds zyn ſullen veeltyds vermaaklyke droomen voorkomen: den ſwaarmoedigen droevige, den ſlymerigen waterachtige, leuye &c. Het is daarom niet t' eenemaal buyten reeden / dat de Geneeskundigen waarſchouwen / dat men ſomtyds acht moet geeven op de droomen der ſieken / om des te beeter van hunne ſiekte te konnen oordeelen / en deſelve te geneeſen; want deſelve geeven ſomtyds voor een gedeelte de aandoeningen en gemaatigdheeden der lighaamen te kennen.

Daar word nu / hier over / gevraagd / of de menſchen alleen droomen / dan of ſulks ook den beeſten te beurt vald?

Antw: Ariſtoteles, in ſyn 4 Boek van de Geſchiedenis der dieren aan het 10 Hoofdſtuk / ſchryfd / dat niet alleen de menſchen droomen / maar ook peerden / honden / koeyen / gelyk ook ſchaapen en geyten: ja ſelf eyndelyk alle de viervoetige beeſten. Dit doen de honden wel blyken door hun blaſſen / terwyl ſy te ſlaapen liggen. Hoewel het onſeeker is van die beeſten welke eyeren leggen; doch het is echter ſeeker dat deſelve ook ſlaapen. Ook is het ſlaapen der waterdieren blyklyk. Ondertuſſen word het daar voor gehouden / dat de menſchen meer droomen dan eenige andere dieren; om dat ſy door een groot gedeelte dunner en fyner dampen na de herſſenen opſenden / en om dat hunne inwendige ſinnen ſcherper en gereeder tot werken zyn. Aanmerkensweerdig is evenwel het geene Ariſtoteles, op de aanſtonds aangetoogene plaats verhaald. Daar word, ſegd hy / verhaald van mannen en vrouwen, welke nooyt iets gedroomd bebben, aan ſommigen van dewelken, in den voortgang van hun leevensloop gebeurd is, dat, op het ſien van een droomgeſicht, hun lighaams geſteldbeid gebeel wierd veranderd, 't zy tot ſterven, 't zy tot eenige ſiekte.

Noch word gevraagd / waarom de ſlaap van de Natuur is ingeſteld?

De ſlaap / en droomen (antwoord hier op Cardanus) is niet alleen van God gemaakt / om / gelyk ſommigen / en wel met recht / ſeggen / het lighaam te verfriſſen / maar ook tot vryheid van de ziel. Want daar wy ſlaapende byna geen ander leeven ſchynen te hebben / (indien men op de leevendige werkingen ſiet) dan de planten; daar heefd God gewild / dat wy dan waarlyk ſouden leeven: want op die tyd is een ſlaaf vry; ja ſelf in den droom word hy wel ſomtyds tot een heer verheeven. Door droomen worden de gemoederen der quaaden wel geſtraft / daar de zielen van goede en wyſe menſchen / door het onderſoeken der waarheid / en het oefenen van loflyke plichten en werkingen / in den droom als vergodet worden.

Vr: Welke is de natuurlyke oorſaak van de ſlaap?

Antw: Sommige oorſaaken verwekken de ſlaap / door het verteeren van de dierlyke geeſten / waar door de overigen / gewaar wordende dat ſy beginnen te verminderen / ſich ſelven binnenwaarts, tot ruſt en voeding / begeeven: ſulks geſchied door waaken / ſwaare bekommerniſſen / arbeyden / badſtooven &c:

Andere oorſaaken verwekken de ſlaap door de geeſten te verdooven en vadſig te maaken / of ook door de toegangen voor hen toe te ſtoppen / gelyk ſulks geſchied door de dampen van ſpys en drank. Ook door de ſelve ſachtkens te doen ſtil ſtaan / en dus tot ruſt te noodigen / gelyk dit de uytwerking is van een aangenaam geſang / een ſacht geruys van wateren / eenſaamheid / duyſterheid / ledigheid / een ſachte wryving &c.

Digitized by Google

Na het gevoelen van Henrik Regius, is de ſlaap een ter needer ſetting en vernaauwing van de holligheden der herſſenen, en der ſenuwen, en der ſelver openingen, ontſtaande uit een gebrek van genoegſaame beweeging, of overvloed, van dierlyke geeſten, waar door de werktuygen der ſinnen ſtilſtaan, en onbequaam worden om de beweeging der voorwerpen tot de herſſenen, en de gemeene ſitplaats der ſinnen, toe te brengen.

Alles dan dat door het bloed te verdikken of te verkouden, of de openingen van de bochten des herſſennets (*Choroides*) of der ſlaap-ſlagaderen (*arteriæ carotides*) toe te ſluyten, of de geeſten van een te verſpreyden, of op eenige andere wyze, de meenigte, of de beweeging der geeſten verhinderd, of de herſſenen beſwaard, ſulks alles, seg ik, is bequaam om ſlaap te verwekken.

Ook word ſlaap veroorſaakt, wanneer de rook of dampen uyt de ſpyſen na het hoofd opſtygen, waar op dan de geeſten komen toeſchieten, om deſelven tot hun eygen aart over te brengen: waarom ſy dan de ſenuwen en de uyterſte leeden verlaaten, welke daarom berooſd worden van die beweeging, en dat gevoelen, 't welk ſy van de geeſten hadden.

Na dat men gegeeten heeſd, en in de ſlaap, word het lighaam koud, om dat geeſten komen toevloejen, tot kooking en verteering van het voedſel, en ontbinding der dampen. Op het eynde van de ſlaap keeren de geeſten, nu weeder herſteld, en in meenigte toegenomen zynde, weeder tot het waaken, en de gewoone uyterlyke werkingen. De ſlaap dan ſchynd inſonderheid geſchikt te zyn tot kooking der ſpyſen; doch het waaken om deſelve door het lighaam te verſpreyden, en de overtollige vuyligheden uyt te dryven. Evenwel leerd de ervaarenheid, dat dikwils de kooking in de ſlaap ſlapper en traager voortgaat, dan in het waaken en gemaatigde oeſeningen, om dat de warmte te veel word opgeſcherpt, gaande gemaakt, en aangeſtookt.

Daar word derhalven onder de Genees-kundigen onderſocht, op wat tyd de kooking en teering in de maag het ſchielykſte word te weeg gebracht? Of in de ſlaap, of terwyl men wakker is?

Antw: Platerus, in ſijne Natuurkundige Vraagſtukken, aan de 24. Vraage, toond aan, dat de kooking ten tyde des ſlaaps niet ſoo haaſtig word voortgeſet, dan wanneer men waakt, 't welk ſelf hier uyt blykt, dat die geenen, welke die ſiekte onderheevig zyn, welke van de Genees-kundigen *Pradypepſia*, of traage kooking der maage, geheeten word, meer nood daar van ſullen hebben, wanneer de kooking by nacht moet geſchieden, dan by dag. Dit ſiet men ook gebeuren in de Waterſuchtigen, ſuchtigen, en die met de Nacht-merry geplaagd zyn, welke des nachts, wanneer de kooking niet wel voortgaat, meermaalen geplaagd worden, na hun eerſte ſlaap, dan wanner de kooking by dag, en na de middag, geſchied, ten zy ſy dan ook op het eeten gaan ſlaapen, op welke tyd ſy dan ook meer nadeel daar van lyden ſullen. Het is ook klaar en kennelyk, dat wy langer konnen vaſten na ons avondmaal, dan na het middagmaal:

Ook word onderſocht, welk van tween geſonder is; te ſlaapen met een opene en gaapende mond, of met een geſloten mond, en toegedrukte lippen?

Antw: Veelen zyn van gedachten, dat het geſond is te ſlaapen met een opene en opgeſperde mond; want dat op die wyze de rooken het beſt worden uytgeademd, de dampen uytgedreeven, en des menſchen ademtocht een vryer doorgang verſchaft, waarom ſy dan minder nood ſullen hebben van een ſtinkenden adem. Doch anderen weeder meynen het teegendeel; want (ſegd Levyn Lemnius) gelijk het leggen op den rug ſchadelijk is aan de Longe, en het middelſchot; dewijl deſelven, door toevloejende vochtigheeden, opſwellen; ſoo is ook het ſlaapen met een ongeſlooten mond ſchaadlijk aan de geſondheid, want dewijl de Longe vol pypjes is, trekt deſelve, door de ſtemader, de voorhanden zynde lucht, welke des nacht meeſt onſuyver en beroerd is, overvloediglyk in, waar meede de doorgangen van de adem-tocht doortrokken zynde, ſoo maakt ſy de ſtem of hees en ſchor, of bot en doof. Maar wanneer de mond geſlooten is, komd de rondom ſweevende lucht niet drangling, maar allengskens door de omwegen van de neusgaten, en met veele keeren en draajen, van ſelf toeſchieten, en tot de Longe neederdaalen, en maatigd dus de hitte van het hert. Hier van daan komt het dat die menſchen, die met t'ſaamgevoegde lippen ſlaapen, niet ſoo dorſtig worden als anderen. Hier by komd noch, dat de kooking in de maage beter volbracht word, wanneer iemand met een geſlooten mond ſlaapt; want daar door word de natuurlyke warmte aangequeekt, ſoo dat ſy met te meerder kracht op de ſpyſe kan werken.

Een geduurig waaken, of ſlaapeloosheid, kan uyt verſcheydene oorſaaken voortkomen, gelyk, by voorbeeld, ſomtyds uyt windige ſappen, welke van beneeden na de bovenſte deelen worden opgevoerd, de doorgaangen der geeſten opſtoppen, en door de koude der herſſenen verdikt worden. Doch de ſwaare en wonderlyke toevallen, welke in ſommige ſlaapverwekkende ſiektens worden waargenomen, ontſtaan uyt de beeſigheid der geeſten; in het uytdryven van ſchaadelyke dampen en vochtigheeden; waar toe wanneer byna alle de geeſten van het lighaam te ſaamenvloejen, ſoo volgd hier uyt dat de andere werkingen des lighaams ſoo lang ophouden. Iets diergelyk ſiet men ook gebeuren in de Vallende-ſiekte, verſtyving der leeden, en Beroerdheid. Hierom leggen de Genees-kundigen hier op toe, om den adem weder te herſtellen door een lieffelijke reuk, op dat ſy daar door de geeſten mogen aanlokken; of door een ſwaare ſtank, deſelve daar door als aanhitſende tot een nieuwe ſtryd, of door wryving, of door koud water &c.

Hier toe behoord ook een ruſteloosheid, een toeval, 't welk eensdeels wel anderen ſiektens, maar wel byſonder ſommigen koortzen eygen is, wanneer de ſieken hun lighaam en leedemaaten op verſcheydene wyzen gooien en ſmakken; ſoo dat ſy noyt op eene wyze blyven leggen, maar nu eens de voeten, dan eens de handen, van de eene plaats op de andere verleggen; nu werpen ſy ſich eens van de eene zyde op de andere, dan gaan ſy op hun buyk leggen, ſtraks daar aan richten ſy ſich over eynd, daar na ruſten ſy weeder wat, of vallen aan het voeten eynd ter needer, ſoo dat ſy gants geen vaſte legplaats of legwyze houden. Dit quaad ontſtaat uyt een ſcherpe en quaadaartige ſtoffe, welke door het ganſche lighaam verſpreyd is, en de ſpieren, en andere deelen welke tot beweeging geſchikt en gevoelig zyn, kneeveld en moeylyk valt. Doch in krankſinnige menſchen ontſtaat ſulks uyt veelerley inbeeldingen, welke tot verſcheydene beweegingen verwekken.

Ook word die ruſteloosheid veroorſaakt, wanneer de mond van de maag door quaadaartige vochten word geknepen en getrokken, doch inſonderheid komd die benaauwdheid en ruſteloosheid dien menſchen over, welke in de krop van hun maag een ſeekere eygene hoedaanigheid van eenige bedorven vocht hebben, welke wel niet veel is, noch in de holligheid of ruymte van de maag ſich onthoud, maar welke hooger in de vlieſen ſelf legd opgeſlooten.

Somtyds is ook wel een onmaatig gebruyk van ſpyſe de oorſaak van deeſe ruſteloosheid.

Verſ. 14. Schrik en beevinge quam my over. Wy hebben te vooren reeds aangeweeſen, dat uyt de vreeſe de beeving haar oorſprong krygd, om dat noodſaaklyk, wanneer alle de geeſten te ſaamen binnewaarts toeſchieten, de uyterlyke leeden ſwakker moeten worden. In de beeving word eenig lid van het menſchlyk lighaam,

door

door het natuurlyk vermogen in de hoogte opgeheeven zynde / door ſyn eygen ſwaarte needergedrukt / en weeder door het beweegende vermogen opgeheeven; en die verwiſſeling van beweeging geſchied in ſeer korte / en naauwlyks onderſcheydbaare tuſſenpooſen.

Ook ontſtaat de beeving uyt de ſelve oorſaaken / uyt welke de vernietiging der beweeging in de Lammigheid ſpruyt / hoewel deſelve hier minder zyn; hoedaanige zyn / een ver-enging / opſtopping / of te ſaamenperſſing der ſenuwen / door taaje / ſnottige / koude / en dikke vochten / door welke den invloed der geeſten verhindert word.

Ook ontſtaat de beeving in dronkene lieden / om dat de geeſten door dampen / en al te veel drinkens / beſwaard en beneeveld zyn. Ook beefd men wel van kouden drank / gelyk ook in het begin van de koortzverheffingen; om dat de geeſten / gevoelende dat ſy door de koude beſchaadigd worden / of ook door bytende dampen en vochten geſard zynde / ſich na binnen begeeven tot malkanders hulp / waar uyt dan een koude en beeving ontſtaat; maar wanneer nu de geeſten aan het kampen zyn / en haar beſt doen om de ſtoffe / welke oorſaak is van de ſiekte / uyt te werpen / dan worden wy wederom warm.

En verſchrikte de meenigte myner beenderen. Hy geefd te kennen / dat ſyne vreeſe tot de binnenſte deelen ſyns lighaams was doorgedrongen; en de vaſtſte van deſelve had ingenomen / ſoo dat hy geheel vol ſchrik was. Dus was God gewoon / wanneer hy den menſchen in een geſicht verſcheen / deſelve in het begin te verſchrikken / op dat hy hen op ſyne aankomſt ſoude vernederen / en ſy bereyd mochten zyn / om ſyne Majeſteyt te ontfangen / en te erkennen; maar eyndelyk ſoo verſterkte hy die verſchrikte menſchen / gelyk in verſcheydene plaatſen van de Heylige Schriften te ſien is. Sie Daniel 10: 8. Ik dan wierd alleen overgelaaten: en myne cierlijkheid wierd aan my veranderd in eene verderving: ſoo dat ik geen kracht behield &c.

Wat aangaat de meenigte der beenderen, deſelve is waarlyk verwonderlyk. Na het getuygenis van Caſpar Bauhinus, in ſyn Ontleedkundig Schouwtooneel, in het 4. Boek; aan het 40. Hoofdſtuk / zyn 'er in elke voet twee-en-dertig beenderen / welke verbeeld worden in dye-beenderen / ſcheen beenderen / en beenderen van het uyterſte van de voet. Het Bekkeneel beſtaat uyt acht beenen; het bovenſte kaakebeen uyt elf / het onderſte uyt twee / en in elk worden ſeſtien tanden / als ſoo veele leeden / ingevoegd. Den hals heeft ſes wervelbeenen / den rug twaalf / de lendenen vyf / en het heylig been vier. Aan elke zyde telt men twaalf ribben / naamelyk / ſeeven rechtſchaapene / en vyf baſtaard ribben; hier by komd noch het ongenoemde been / en het been Ipſiloides, 't welk met de overige gantſch geen vereeniging heeft.

Andreas Laurentius teld in elke hand dertig beenen / waar by dan die beenen noch niet geteld worden / welke men gewoonlyk Zaadbeentjes (*Seſamoidea*) noemd. Want in de tuſſen knoopingen van handen en voeten vind men beentjes / welke / om dat ſy eenigſins de gedaante hebben van het zaad van Turks koorn Seſamum, in het Grieks σεσαμοειοῆ, Seſamoedeè, en doorgaans Seſamoïdea geheeten worden. Deſelve zyn vaſt en rond / maar een weynig platachtig / ſy ſchuylen onder de peeſen welke de vingeren buygen en uyttrekken / en ſy zyn ſoodaanig tuſſen de lidbanden verwaard / dat / indien men niet naauwkeurig acht daar op geefd in het uytſuyveren der beenderen / men deſelve lichtlyk met de lidbanden en peeſen ſoude wech werpen. Andreas Laurentius ſegd dat hy deeſe beentjes gevonden heefd en in het binnenſte, en in het buytenſte van de hand. In de binnenhand (ſegd hy) zyn 'er neegentien: doch in de buytenſte hand zynſe minder in getal, en kleynder. In de toonen der voeten heefd men by na het ſelve getal. Het gebruyk van deeſe beentjes is de gewrigten vaſt te maaken / en verwringingen te beletten.

Uyt het geene wy nu geſegd hebben blykt het / dat in het menſchlyk lighaam (behalven die beentjes der handen en voeten / die men zaad beentjes noemd) twee honderd en drie en vyftig beenen geteld worden. Het is dan niet ſonder reeden dat Eliphaz, in onſe text / ſich een meenigte van beenderen toeſchryfd.

Vſ: 15. En het hayr mynes vleeſes wierd verſchrikt, of geſchud. Onſe Nederlandſe Overſetting geefd ſoo veel te kennen / als of de hayren des huyds waaren na boven opgelicht en opgereeſen / want die vertaald het; hy deede het hayr mynes vleeſes te berge ryſen; ſoo ook Pſalm 119: 120. daar de Grondtext heefd / myn vlees is verſchrikt van vervaardheid voor u; en onſe Nederduytſe vertaaling luyd; het hayr mynes vleeſes is te berge gereeſen van verſchrikkinge voor u. Wy hebben te vooren reeds geſegd / dat in vreeſe / wanneer de geeſten en het bloed ſich na de inwendige deelen begeeven / de uyterlyke lighaamsdeelen verkoud worden; doch men heefd door de ervaarenheid bevonden / dat door koude de hayren opryſen. De reeden hier van is / om dat de huyd / van warmte ontbloot zynde / door de koude verdikt en meer in een gedrongen word; waar door dan de wortel te ſeer benaauwd zynde / ſoo worden de hayren opgeheeven: eeven gelyk men ſiet dat een plant / wanneer ſy rondom met aarde word aangehoogd / recht opryſd / en dat ſy ter needer valt / wanneer ſy te ruym daar om leyd.

Wat nu aangaat de ſchudding der leeden / (horror) deſelve is van den ſelven aart met verſtyving, welke is een drilling en ſchudding der ſpieren van het lighaam in deſſelfs geheelen omtrek / en ook des huyds / gepaard met een verkouding. Doch de beeving is een kleyne verſtyving, dewyl in deſelve alleen de huyd geſchud word. Die ſchuddingen nu ontſtaan in ons lighaam ter uytdryving van eenige ſchadelyke dampen / of eenige andere oorſaak / dewelke de veeſeltjes van ſpieren en huyd knypt en trekt / of op eenige andere ongemaklyke wyze aandoed; want doch elk deel van ons lighaam tracht altyd / op ſoo een wyze als het beſt kan / dat geene uyt te dryven 't welk het ſelve hinderlyk is; gelyk ſulks / by voorbeeld / geſchied in het nieſen / hoeſten / braaken &c: De verſtyving (ſegd Campanella) ontſtaat daar uyt, dat de geeſten trachten eenige ſchaadelijke vochtigheeden, of winden, uyt de aderen na de huyd toe uyt te dryven, welke, naamelijk, de geeſten in de veeſeltjes door haar bytendheid beſchaadigen, en haar derhalven noodſaaken om, uyt vreeſe, deſelven uyt te dryven, gelijk ſulks openbaar is in de koortzen. Dus ontſtaat ook ſomtijds de beeving uyt een vrees voor den aanval; want de geeſten voor een gedeelte wechvliegende, en voor een gedeelte aanvallende, ſoo beeven ſy om dat ſy dus verdeeld zyn. Soo een verſtyving is geſond / wanneer daar op volgd een warmte in het lighaam (als wanneer de geeſten ſich weeder / na de overwinning / verſpreyden) en te gelyk eenige ontleediging door ſweeten of doorwaaſſeming.

Noch volgd in den text; en hy deed het hayr mynes huyds te berge ryſen. De hayren worden voortgebracht / wanneer / door de warmte van ons lighaam / eenige vuyle vetachtige uytvloeyſels / en dikke vochtigheden worden opgeheeven / en na de openingen des huyds worden voortgeſtooten / in welker engtens ſy blyvende hangen / ſoo kleeven ſy te ſaamen / en worden in hayren veranderd / welke door nieuwe opkomende dampen van tyd tot tyd hoe langs hoe meer buytenwaarts voortgeſtooten / en verlengd worden. Sommige hayren groeyen geſtaadig aan / ſelf noch wel voor een tyd in doode lighaamen. Sommigen worden niet langer / of immers ſeer weynig / gelyk het hayr der oogleeden. Den vrouwen groeyd den baard niet lang uyt / om de krachtloosheid van haare warmte / gelyk ook den gelubden niet. Doch ſterke menſchen / en die veel arbeyden /

Digitized by Google

den/ zyn doorgaans ſeer hayrig. Tot voortbrenging van het hayr word vereyſcht / een gemaatigde openheid en dunheid van de huyd; want op plaatſen daar men litteekenen heeſt waſſen geen hayren / om dat de huyd daar te dik is / en de openingen toegeſlooten zyn. Derhalven / aangeſien onſe gantſche huyd vol openingen en tochtgaatjes is / en over al altyd door de warmte iets word uytgebragt / 't welk te gelyk met ſich niet weynig van onſe inwendige vochtigheid meede voerd / ſoo konnen op alle de deelen van ons lighaam hayren uytbreeken; en byna in ieder ſweetgaatje is een hayrtje geworteld / op dat dus die tochtgaatjes altyd mogen open blyven / tot het ontledigen en uytſuyveren der dampen. In de kindsheid komd de baard niet te voorſchyn / maar eerſt op die tyd / wanneer / de vochtigheid verminderd zynde / de warmte begind toe te neemen; waar van daan dan ook de huyd meer word geopend / de vaten worden verwyd / de ſtem word ſwaarder &c:

Toen ging een Geeſt voor by myn aangeſicht: hy deed het hayr mijnes vleeſes te berge rijſen, Door deeſe Geeſt verſtaan ſommigen een wind; als of 'er / eer het geſichte ſelf verſcheen / en de Heere ſich met ſpreeken aan hem ontdekte / een wind waare voorbygegaan / welke Eliphaz gewaarſchouwd mag hebben / dat de Heere niet verre af was. Want men leeſt 1 Koning. 19. dat in het geſicht 't welk aan Elias verſcheen (wanneer hy klaagde dat des Heeren Altaaren waaren om verre geworpen / en ſijn verbond verbrooken) eerſt een geweldige wind verwekt wierd / welke de bergen ſcheurde, en de ſteenrotzen brak, doch de Heere was in dien wind niet: daar na wierd een vuur aangeſtooken / in 't welke ook de Heere niet was; eyndelyk een ſachte ſuyſing, welke des Heeren teegenwoordigheid te kennen gaf. Andere willen dat een wind ſelf op het aangeſicht van Eliphaz was gevallen / waar door / naamelyk / het ſelve was mismaakt / en ſijn gelaat van ſijn eerſte glantz beroofd. Even gelyk Daniel 10: 8. van den ſeer gewenſchten Daniel verhaald word. Myne cierlljkheid wierd aan my veranderd in eene verderving, ſoo dat ik geen kracht behield. Mercerus verſtaat door deeſe Geeſt den geeſt Gods. Corderus houd het daar voor / dat niet ſoo ſeer een Godlyk geſicht / als wel een bedriegerye des Duyvels aan Eliphaz in den droom is vertoond geworden / waar door de Booſe Geeſt / ſich ſelve veranderende in de gedaante van een Engel des Lichts / getracht heeft hem / door dit bedrog / te bebeſtigen in die dwaalende en onrechtveerdige gedachten / welke hy alreede van Job had opgevat.

Onder de gedachten van de geſichten des nachts, &c: quam my ſchrik over &c: De nacht word wel vreeſachtig, de duyſterniſſe ſchrikachtig geſegd te zyn / om dat deſelve vreeſe en ſchrik den menſchen aanbrengen. Ook ſullen de gedachten welke den menſch by nacht invallen / in het geen hy dan komd te ſien / hem meer verſchrikken / om des nachts eenſaamheid / en om dat men ſoo veel voorbehoeding voor het quaad dan niet kan in het werk ſtellen / als wel by dag.

Eliphaz voegd hier by / dat ſijne beenderen verſchrikt zyn. De beenderen hebben eygentlyk geen gevoelen / of lyden geen pyn / maar wel de vlieſen / of ſenuwen / of andere deelen welke aan de beenderen vaſtgehecht zyn. Evenwel ſeyd men doorgaans / dat een ſeer heevige ſchrik / of geweldige pyn / tot de beenderen toe doordringd. Dus ſeyde David Pſalm 6: 3. Genees my HEERE, want myne beenderen zyn verſchrikt. Gelyk ook den Dichter Virgilius, op byna de ſelve wyze ſong.

Gelidusque per ima cucurrit
Oſſa tremor.

Dat is. En een koude ſchrik liep tot door de binnenſte beenderen. Door beenderen kan men bequaamlyk verſtaan de inwendigſte lighaams deelen; als of hy ſeyde / alle myne ingewanden wierden beroerd / en myn binnenſte wierd verſchrikt.

VII. PLAATS. *Job 7: 19.*

Hoe lange keerd gy u niet af van my? En laat niet van my af, tot dat ik myn ſpeekſel inſwelge?

De ſin is deeſe; ſuld gy ſoo veel tyds niet van my aflaaten / noch my ſoo veel verpooſing geeven / dat het my ten minſten eens geoorloofd zy myn ſpeekſel in te ſwelgen / op dat ik eenige geleegenheid van ademhaaling en ruſte hebbe; of ſuld gy ſoo ſonder uytſtel pynigen en quellen? Daar zyn 'er welke deeſe woorden dus verſtaan; waarom maakt gy den menſch ſoo groot (gelyk in het voorgaande ſoo geſegd was) waarom maakt gy hem ſoo hoog en verheeven? Is het om hem daar na ſoodaanig ter needer te werpen / en te drukken / (gelyk nu my) dat gy hem ſelf geen tyd geeſd om ſijn ſpeekſel in te ſwelgen? Maar dit is Jobs meyning niet / gelyk het volgende genoegſaam doed ſien.

Anderen wederom willen dat Job ſijn ſtaat vergelykt met die van andere menſchen; dat / daar de Heere doorgaans gewoon is de menſchen dagelyks met veelerley en ſeer veele gaaven en weldaaden te begiftigen / en te vercieren / ſoo dat hy by na op elk oogenblik haare ſaaken beſorgd / en haare goederen in ſijne gunſte doet aangroeijen / en voorſpoedig maakt; hy nochtans alleen ſoo ſwaarlyk geplaagd word / dat het 'er elendig met hem uyt ſiet / dat zyn ſtaat en geleegenheid de allerſlechtſte is / dewyl hem ſelf geen tyd van verfriſſing of verademing word vergund &c:

Doch de eenvoudige / en recht eygentlyke ſin van deeſe plaats ſchynd te weeſen; Dat God ſijn hand / en deeſe ſoo groote plaagen / van hem moeſt afweeren / dat hy onweerdig was dat God ſich met hem bemoeyde; dat hy te gering en verachtlyk was dan dat God ſijne hand teegen hem ſoude uytſtrekken; als zynde hy een worm / een blaas / of wind; daar God in teegendeel is Almachtig / van een onbegrypelyke Grootheid / en een onuytſpreeklyke Heerlykheid &c: Waarom verweerdigd gy my dan / om my / ſoo gering en nietig / te verdrukken? Seekerlyk ik ben onweerdig ſelf om van u geſlaagen te worden.

Den Oudvader Hieronymus meynde dat Job geplaagd is geweeſt met een quaade keel (*Synanche*) welke hem het ademhaalen benaauwd gemaakt heeft / en niet toegelaaten om ſelf ſijn ſpeekſel in te ſwelgen. Doch ik verſtaa hier door eenvoudiglyk / dat hem ſelf niet de minſte tyd van verademing is gegeeven / dat ſijn ſmerte noyt geen tuſſenpooſen had.

Van hoe veel kracht en uytwerkſel het ſpeekſel, (byſonder van een nuchter menſch / 't welk met geenerley hoedaanigheid van ſpys of drank gemengd is) zy / ſulks toonen (na het getuygenis van Levyn Lemnius) ſeer veele en verſcheydene ondervindingen / want het ſelve verdryfd / en wiſt af de hayrworm / Griekſe Lazery / kinderpokjes / en allerley ſoorten van puyſtjes. Ook wanneer eenige vergiftige beeſtjes (gelyk horſelen / ſchorpioenen / padden / of ſpinnekoppen) op eenig deel van ons lighaam geſeeten hebben / welke door haare aanraaking pynverwekkende geſwellen en ontſteekingen veroorſaaken / ſoo worden alle quaade hoedaanigheden verdreeven / en ſlinken weeder / wanneer ſy met ſpeekſel gewreeven worden. Daarenboven dood het ſelve ſchorpioenen / en veld ook andere venynige beeſten / of immers beſchaadigd deſelven grootlyks. Het bluſt ook het quikſilver / en beneemd deſſelfs ligte beweeging. Doch ook inſonderheid is ſeer ſchaadelyk het ſpeekſel van die geenen die met Lazarye of Melaatsheid /

Digitized by Google

heid / of ook met de ſpaanſe pokken / of eenige andere beſmetlijke ſiekteus beſmet zyn. Hier van daan is het gekomen / dat niet weynigen ſich eenige puyſten en uytbottende vlekken op het lijf gehaald hebben / wanneer ſy drinkvaten ; aan welken het speekſel van beſmettede menſchen was blijven hangen / aan hun mond gebracht hadden. En om deeſe reeden zyn ook de beeten van vergiftige beeſten ſchaadelijk / om dat derſelver speekſel beſmetlijk is.

VIII. PLAATS. *Job* 9: 9.

Die den Wagen maakt, den Orion, en het Seevengeſternte, en de binnenkameren van het Zuyden.

En *Job* 38: 31, 32, 33.

Kond gy de lieflijkheeden van het Seevengeſternte binden? of de ſtringen Orions los maaken.

Kond gy de Hemelsteekenen voortbrengen in haaren tyd? En den Wagen met ſijne kinderen leyden?

Weet gy de ordinantien des Hemels? Of kond gy de heerſchappye deſſelven op de aarde beſtellen?

Op datmen de Sterren te beeter ſoude konnen kennen en onderſcheyden / ſoo zyn deſelve van de Heydenſe Wiskundigen in verſcheydene beeltenisſen van bezielde of onbezielde dingen verdeeld ; welke in het geheel tot het getal van achtenveertig toe worden opgeteld / welke geheeten worden t' ſamenſtellingen van ſterren (*Conſtellationes*) geſterntens, en ſterrebeelden.

Maar word nu van ſommigen onderſocht / of de Chriſtenen deeſe benamingen van ſterrebeelden / wel met een goed gewiſſe mogen gebruyken en verdraagen?

Antw: Die naamen zyn wel verſierd / en afkomſtig van de bygeloovige Chaldeen en Grieken / en ook ſomtyds gehaald uyt een deel Godlooſe verſierſelen / en het ſoude beeter zyn dat wy andere naamen hadden / welke meer geſuyverd waaren van den droeſſem der Heydenſe bygeloovigheeden : ondertuſſen eevenwel / terwijl wy geen andere benaamingen hebben / en het ſonder deſelve ſeer moeylijk ſoude vallen om de leere der ſterrenkunde den eerſt beginnenden uyt te leggen ; ſoo meyn ik / dat men ſonder ſchending van de Godvruchtigheid de naamen van die ſterrenbeelden mag gebruyken / indien maar het bygeloof der Ouden daar van verre afgeweerd blijve ; en men aan hunne verſieringen gansch geen geloof geeve / en men deſelve maar alleenlijk met dat oogmerk gebruyke / op dat ſy door de onderſcheydsmerken des te beeter van ons waargenoomen en onderkend mogen worden. Ten welken eynde ſelf de Heylige Schriften de naamen der ſterren / door de Chaldeen uytgevonden / behouden hebben / gelijk hier te ſien is Job 9. en 38. Amos. 5: 26. &c: Het geene nu geſegd word Pſalm 16: 4. Hoſ. 2: 16. en Exod. 23: 13. van het niet noemen van de naamen der Afgoden (waar uyt ook ſommigen willen beſluyten dat men de naamen van Sondag, Woons-of Mercuursdag, Dings of Mars dag / en Donder of Jupynsdag &c: niet mag gebruyken) ſulks is niet te verſtaan van de enkele noeming tot onderſcheyding / en tot hiſtoriſch gebruyk / maar van ſoo een welke met een ſeekere eerbiedigheid gepaard gaat. Want ſelf Paulus heeft niet geſchroomd in ſoodaanig een geval de naamen der Afgoden te noemen. Sie Handel. 28: 11. 2 Cor. 6: 15. Rom. 11: 4. En doorgaans worden in de Heylige Bladeren derſelver naamen verhaald.

Deeſe voorverhaalde geſterntens nu / of Sterrenbeelden, worden geſteld of binnen den Dierkreytz (*Zodiac*) of buyten den ſelve. De ſterren welke binnen den Dierkreytz worden waargenomen / worden tot twaalf Conſtellatien gebracht / welke gemeenlijk de teekenen van den Zodiac geheeten worden ; en zyn de volgende: Den Bok / den Stier / de Tweelingen / de Kreeft / den Leeuw / de Maagd / De Weegſchaal / de Scorpioen / den Boogſchutter / den Steenbok / den Waterman / de Viſſen.

Deeſe teekenen worden voorders verdeeld in Noorder en Zuyderteekenen ; ook in teekenen van de Lente / Somer / Herfſt / en Winter. Ook in vier driehoeken, van al het welke men de Sterrekundigen verder kan naſien.

De geſterntens welke buyten den Dierkreytz zyn / zyn of ten Noorden / of ten Zuyden geplaatſt. Tegen het Noorden worden 'er een-en twintig opgeteld. Welke de volgende naamen voeren. 1. De kleyne Beerin. 2. De groote Beerin. 3. Den Draak. 4. Cepheus. 5. Boötes. 6. De Noorder-kroon. 7. Hercules. 8. De Lier. 9 De Hinne. 10. Caſſiopeia. 11. Perſeus. 12. Hemochus / of Erichthonius. 13. Ophiuchus / of by de Latynen Serpentarius. 14. De Slang. 15. De pijl. 16. Den Arend. 17. Den Dolfijn. 18. Den Muyl-ezel / of het kleyne peerd. 19. Pegaſus / of het vliegende Peerd. 20. Andromeda. 21 Den Driehoek.

Na het Zuyden heeftmen vyftien Sterrenbeelden / welken de volgende naamen gegeeven worden. 1. Den Walvis. 2. Orion. 3. Eridanus. 4. Den haas. 5. Den grooten Hond. 6. Den kleynen Hond. 7. Het ſchip Argo. 8. Hydra. 9. Den Beeker. 10. De Raave. 11. Den Peerdman. 12. Den Wolf. 13. Het Wierookvat. 14. De Zuyder kroon. 15. Den Zuyder-vis.

Die den Wagen maakt. Den wagen is een ſter achter den ſteert van de groote Beerin, waar van ſy haar naam heeft / in het teeken van Bootes, na het Noorder Aſpunct. In de plaats Job 38: 32. worden door de kinderen van den Wagen, niet alleen die ſterre verſtaan / maar ook het geheele geſternte Boötes, en nabuurige ſterren. De Ouden hebben gemeynd dat het opgaan en ondergaan van den wagen onweeders verwekt. Na het ſeggen van de Sterrenkijkers heeft het Sterrenteeken Boötes twee-en-twintig ſterren onder ſich / onder welke vier zyn van de derde grootte / neegen van de vierde / en neegen van de vijfde. Anderen vertaalen dit de Avondſterre. De Sterreloopkundigen noemen de Dwaalſterre Venus een metgeſellin van de Son, om dat ſy de Son nu eens voorgaat / en dan eens volgd: wanneer ſy in de morgenſtond de ſon voorgaat word ſy Lucifer of Phoſphorus, de Morgenſterre geheeten ; maar des Avonds / als ſy volgd / heet ſy Heſperus en Veſper, de Avondſterre.

Die den Orion maakt. Den Orion het helderſte van alle de geſterntens aan den ganſchen heemel / heeft onder ſich acht-en-dertig ſterren / in welkes midden drie ſterren / in de lengte geſtrekt zynde / de gedaante van een gordel vertoonen / welke daar van daan de gordel van Orion worden geheeten: of gemeenlijk Jacobs ſtaf, door welkes midden den Evenaar doorgaat. Onder deeſe ſterren worden 'er twee geteld van de eerſte grootte / vier van de tweede / acht van de derde / vyftien van de vierde ; drie van de vijfde / vyf van de ſesde / en eene neevelachtige.

Volgens de overleeveringen der Ouden / ſoo ontſtaan 'er / wanneer den Orion begind te voorſchijn te komen / ſeer ſwaare onweeders. Hier van ſong den Dichter Virgilius, in het 1 Boek van ſijn Æneis, op volgende wyze.

Quum ſubito aſſurgens fluctu nimboſus Orion.

dat is / Wanneer den Buyachtigen Orion met ſchielijken

 vloed

vloed te voorſchyn komd. Daar zyn 'er welke willen / dat dit geſternte in het Grieks ſijn naam heefd van het overſtroomen der wateren, om dat deſſelfs verſchyning het begin van den Winter aanbrengd / en zee en land door onweeders en reegenbuyen beroerd: want het Griekſe woord ὀρίνειν Orinein ſegd beroeren, ontſtellen.

Die het Seevengeſternte maakt. Dit zyn ſeeven ſterren op de zyde van het hemels-teeken den ſtier, zynde voorboden van de Lente / waarom ſy by de Latynen Vergiliæ, en by de Grieken Pleiades heeten / om dat dan weeder en wind gunſtig begind te worden voor de Zeevaart. Evenwel ſiet men 'er doorgaans maar ſes verſchynen / na het voorgeeven van den Dichter Ovidius / in ſijne Dagboeken.

Pleiades incipiunt humores relevare paternos.
Quæ ſeptem dixi, ſex tamen eſſe ſolent.

Dat is / het ſeevengeſternte begind de vaderlijke vochtigheeden op te heffen; welke ik wel ſeeven in getal getal geſegd heb te zyn, maar eevenwel doorgaans maar ſes zyn.

De ſterrenloopkundigen nu willen dat den ſtier, in het eerſte deel van zyn loop / van weegen het Seevengeſternte / winden / wolken / en onweeders verwekt / dat hy in het tweede deel vochtig en middelmaatig warm is; en in het derde deel / van weegen de *Hyades*, Reegenſtarren, heet / en blixemachtig is.

Job, in ſijn Boek aan het 39 Hoofdſtuk / vſ: 31. noemd dit geſternte / de lieflijkheeden van het Seevengeſternte, om dat de Lentetyd het aangenaamſte en ſachtſte is / en het beſte geſchikt tot aanwas van dieren en planten; in welke men ſiet dat alles / 't welk te vooren door de koude wierd ingehouden / en als verſtorven ſcheen / weederom begind te herleeven / en uyt te botten / ſoo dat 'er als een nieuwe ſchepping der dingen ſchynd te geſchieden / na het ſeggen van David Pſalm 104: 30. Send gy uwen Geeſt uyt, ſoo worden ſy geſchaapen, en gy vernieuwd het gelaat des aardrijks.

Noch volgd in den Text / die de binnenkameren van het Zuyden maakt; verſtaa hier door de ſterren en geſterntens welke in het andere halfrond / na het Zuyder-aſpunct toe / gevonden worden / en welke van ons / die het Noorder halfrond bewoonen / niet geſien worden / en daarom noemd hyſe de binnenkameren van het Zuyden. Hy ſegd nu in de teegenwoordige tyd, die maakt, in plaats van die gemaakt heefd; om dat de Heere der ſelver werkmeeſter is / en dat ſy op ſijn wenk altyd op hun tyd op en ondergaan / en voorts de geheele ſchikking en loop des hemels / en der naatuur / van hem afhangd en beſtuurd word.

Job 38: 32, 33. Kond gy des Hemels teekenen voortbrengen in haaren tyd? Weet gy de ordinantien des Hemels? De ſterren worden doorgaans onderſcheyden in vaſte ſterren, en Dwaalſterren. Vaſte ſterren noemen de Sterreloopkundigen die ſterren / welke in het Uytſpanſel of Firmament / gemeenlyk de Achtſte kloot geheeten / in een onveranderlyke tuſſenwydte van malkanderen / loopen / en deſelve afſtand (gelyk geloofd word) van de aarde altyd behouden / en ook ſchitteren. Het worden vaſte ſterren geheeten / niet om dat ſy eeven gelyk nagelen in kringen of raderen vaſt zyn ingeklonken / of dat ſy gansch geen voortgang in den hemel maaken; maar om dat ſy altyd de ſelve ſtandplaats / nabuurſchap / en afſtand ondermalkanderen behouden. Ook gaat haare afwyking na het Zuyden en Noorden / welke doorgaans haare beweeging van het weſten geheeten word / ſoo traag voort / dat ſulks in honderd jaaren by na niet eens kan gemerkt worden. En in deeſe opſichten komen ſy in teegenſtelling teegen de Dwaalſterren, of Planeeten, welke doorgaans geſegd worden een verſcheyden loop te hebben / ſeer veel verſchillende in ſnelheid of traagheid / gelyk ook in ſtandplaats; want ſommigen loopen na het Ooſten / anderen loopen te rug na het Weſten; de eenen / vorders / worden na het Zuyden weggedreeven / en de anderen na het Noorden voortgeſtooten; waarom ſy van weegen de ongelykheid hunner beweeging / en de veelſinſe verandering van hun plaatſing en onderlinge afſtand / hun naam bekomen hebben.

Hier ontſtaat nu een vraage / of / naamelyk / de ſterren vryelijk, en van ſich ſelve bewoogen worden; of volgens de beweeging des Hemels?

Hier op antwoorden wy / dat wy het eerſte ſtaande houden, want wy meynen dat de ſterren met geen minder vryheid in den Hemel bewoogen worden / dan de viſſen in het water / en de vogelen in de lucht; alleenlyk met dat onderſcheyd / dat de beweegingen der viſſen en vogelen onſeeker en verſcheyden zyn / doch die der ſterren ſeeker en onveranderlyk. Dit ons gevoelen word beveſtigd met de volgende bewysreedenen.

I. Om dat de Heylige Schriften doorgaans een beweeging aan het geſternte / en niet aan den hemel / toeſchryven. Sie Jeſ. 38: 8. Predik. 1: 5. De Maan word geſegd ſtil geſtaan te hebben Joſ. 10: 13. De Son word geſegd als een Bruydegom uyt ſijn ſlaapkamer uyt te gaan. Pſalm 19: 6, 7. Sie verder Job 31: 26, 38: 31: 32, 33. Pſalm 104: 19. Habak: 3: 11. Etc.

II. Indien 'er eenige beweeging is in de hemelſe lighaamen / ſoo is deſelve of in het Uytſpanſel / of in de ſterren des uytſpanſels; doch het is niet in het uytſpanſel of den hemel ſelve; want een lighaam dat van een ſeer lichte / dunne en vloeyende ſelfſtandigheid is / en dat altyd een ſeekere gedaante vereyſcht / is onbequaam tot kringswyze en allerſnelſte beweeging; maar de lucht of den hemel is ſoodaanig / by gevolg is den hemel tot ſoo een beweeging onbequaam.

III. Om dat den hemel een luchtig en vloeybaar lighaam is / ſoo is het ongerymd ſich in te beelden / dat het geſternte daar in vaſt gehecht ſoude zyn.

IV. De Comeeten of Staartſterren, welke de Wiskundigen verſeekeren dat men in het geweſt der Dwaalſterren heeft waargenomen / of ook wel in dat van de Vaſte Sterren / hebben een loop gehouden / welke geheel verſcheyden was van de andere Vaſte of Dwaalende Sterren; by gevolg dan (indien alle de ſterren in kringen vaſtgemaakt zynde bewoogen worden) ſoo hebben deeſe ſtaartſterren of hunne eygene / en dat wel nieuwe / kringen gehad / of ſy hebben de ruymtens en kringen der vaſte of dwaalſterren door hunne beweeging doorſneeden en van een geſcheyden. Niemand nu ſal ſeggen dat ſy in hunne eygene kringen zyn bewoogen geworden: want het is iets dat teegen de reeden en de Heylige Schrift ſtryd / te ſeggen / of dat God eertyds voor de Comeeten byſondere kringen ſoude geſchaapen hebben / en dat wel ſoo veele als 'er in het toekomende ſich ſtaartſterren ſouden vertoonen / of dat de ſelve noch dagelyks geſchaapen worden. Maar indien ſy de ruymtens der andere ſterren door hun loop doorſneeden hebben / en van een geſcheyden / ſoo is ſeekerlyk dat geweſt vloeybaar / en ſal dus niet minder van de ſterren als de Comeeten doorloopen worden: 't en zy mogelyk iemand ſeggen wilde / dat de Sterren van erger ſtaat zyn dan de Comeeten.

Teegenwerping. Indien de ſterren van ſich ſelven bewoogen wierden / ſoo ſouden hunne beweegingen ſoo ſeeker niet gaan; want het kan niet zyn of ſy ſouden de eene tyd ſneller / en de andere tyd traager moeten voortgaan.

Antwoord. De ſeer net geſchikte en ſtandvaſtige beweeging der geſterntens / heefd tot tweederley dwaaling aanleyding gegeeven. Sommigen onder de Heydenen hebben ſich ingebeeld / dat ſulks niet ſonder ziel/

ree-

reeden / en beraading konde toegaan / en dat overſulks die beweeging vrywillig was; waar van daan men het geſternte onder 't Godendom heefd begonnen te tellen.

Anderen hebben alle eygen beweeging aan de ſterren benomen / en hebben vaſtgeſteld / dat ſy / in vaſte kringen des hemels gehecht zynde / dus wierden omgevoerd. Doch deeſe reeden is niet meer bequaam om de eygen beweeging der ſterren te weederleggen / dan de beweeging van die kringen; want indien het onmoogelijk is / dat die ſtandvaſtigheid en eenpaarigheid der hemelſe beweegingen behouden kan worden / wanneer men ſteld de eygen beweeging der ſterren; ſoo vraag ik / waar van daan het komd dat 'er dan ſoo veel ſtandvaſtigheid is in de eygene beweegingen die'r kringen? Of zyn mogelijk de ſterren minder bequaam tot ſoo een ſtandvaſtige beweeging / dan deeſe verſierde kringen? Of ſalmen meynen dat den Schepper in deeſe kringen heefd konnen uytwerken / dat hy in de Sterren niet konde doen? Indien het nu iemand toeſchijnd dat men die volſtandigheid der beweegingen moet toeſchrijven aan verſtandige beweegende oorſaaken, ik vraage weederom / waarom ſy ſich niet liever inbeelden dat de ſterren ſelve door ſulke verſtandige oorſaaken worden omgedraayd / dan die ſoo genaamde kringen. De reeden nu van die verwonderlijke ſtandvaſtigheid / en nette ſchikking in de beweeging der ſterren / beſchrijfd aartiglijk Lactantius in ſijn tweede Boek van den oorſprong der dwaaling, aan het 5 Hoofdſtuk. Hoe (ſegd hy) houden dan de ſterren hunne vaſte ſchikking in het afleggen van hunnen loop? God naamelijk, de Konſtenaar van dit geheel al, heefd haar ſoodaanig geſchikt, heefd haar ſoodaanig gemaakt, dat ſy door des hemels ruymtens op een Godlijke en verwonderlijke wyze loopen ſouden, om de veranderingen der achter eenvolgende tyden te veroorſaaken. Heefd eenen Siciliaanſen Archimedes uyt een uytgehold kooper de gelijkenis en gedaante van deeſe weereld konnen namaaken; waar in hy de Son en Maan ſoodaanig geplaatſt heefd, dat ſy op een ongelijkmaatige wyze, eeven gelijk in den hemel, bewoogen wierden, en door haare omkeeringen als 't waare t' elkens dagen en nachten uytmaakten; en dat deeſe weereldkloot, door deſſelfs omkeeringen, niet alleen de aannaderingen en afwykingen der Son, en het aanwaſſen en afneemen van de Maan vertoonde, maar ook de ongelijke loopen der ſterren, ſoo der dwaalenden als der omſwervenden? En ſoude God dit alles ſoo niet waarlijk hebben konnen toeſtellen en uytwerken, 't welk de kloekſinnigheid van een menſch heefd door nabootſing konnen af beelden? Of ſoude dan een Stoïs Wijsgeer, wanneer hy de gelijkeniſſen der ſterren, op dat koper geſchilderd en afgebeeld, geſien had, geſegd hebben, dat die alle door haare eygene beraading dus bewoogen wierden, liever dan door het vernuft van den Konſtenaar? Daar is dan in de geſternten eenige oorſaak welke haar bequaam maakt om haaren loop te volbrengen; maar die oorſaak is van God, die alles gemaakt heefd en draagd, maar niet van de Sterren ſelve, welke bewoogen worden &c: Want God is het die alles in allen werkt 1 Cor. 12: 6. Die geſegd word den hemel, en deſſelfs heyr, leevendig te maaken. Nehem. 9:6.

Teegenwerping. Den Melkweg word reegelmaatig van het Ooſten na het Weſten bewoogen / derhalven word deſelve door de beweeging van de achtſte kloot bewoogen; en hierom word deſelve omgevoerd / en voerd te gelijk de ſterren met ſich om. De reeden van dit gevolg is / om dat dit deel van den achtſten hemel kring een dik en vaſt lighaam is.

Hier op antwoorden wy / dat wy dit gevolg ontkennen / als ſteunende op een valſſe onderſtelling; want wy houden die melkweg niet voor een dik en vaſt hemelsdeel / maar liever voor een ſeeker verwaerd licht van ontelbaare ſeer kleyne ſterretjes / 't welk na de beweeging der ſterren ſelf ook ſchijnd bewoogen te worden / eeven gelijk het licht na de beweeging van het vuur. Het is ook vals dat de ſterren te gelijk / en op deſelve tijd / ſouden bewoogen worden van het Weſten na het Ooſten / en van het Ooſten na het Weſten: maar alle de ſterren met een eenige en geduurige beweeging gevoerd van het Ooſten na het Weſten: want hoewel het ook ſchijnd / dat ſy van het Weſten na het Ooſten bewoogen worden / dit is nochtans geen waarachtige beweeging / maar vertoond ſich alleenlijk ſoo / om dat ſy nooyt een geheelen kring met haar loop ten eynde brengen / gelijk ſulks / onder de Laatere Schrijvers den Geleerden Wendelyn, ſeer wel betoogd / aan de 3 afſnyding het 14 Hoofdſtuk.

Daar word verhaald dat Nero een zaal had / welke aan alle zyden kringswijze rond gebouwd was / en welke altyd / eeven gelijk een ſter / rondom bewogen wierd / hoewel die geenen welke in die zaal ſich onthielden / in ruſt bleeven. De ſterren, om warmte en licht te veroorſaaken / ſchieten altijd ſeer veele kleyne en fijne lighaamtjes / eeven als vuur / uyt / en verſpreyden deſelve aan allen zyden; en nooyt kan hen een bequaame ſtoffe daar toe ontbreeken / om dat ſy de rontomvloejende lucht van alle kanten geduurig verdunnen / en tot een ſeer fijne ſtoffe verkeeren / ook om dat alle lichte en vuurige lighaamen / uyt haar eygen aart altyd na boven trekken / waar van daan ſy ook haar oorſprong hebben.

Vorder word noch onderſocht; waarom de ſterren ſoo ſchijnen te ſchitteren, en niet de Son of de Maan?

Antw: Om dat de teegengeſtelde beweegingen het ſwakke licht der ſterren doen ſchudden en verſpreyden / iets 't geen men ook in het aanblaaſen van het vuur klaarlijk ſien kan; ja ook ſchijnen de ſteenen op de grond van een fonteyn wel te ſchudden en te beeven / van weegen de beweeging des waaters. Doch de Son en Maan ſchieten ſulke vonken niet uyt / noch ſchitteren ſoo niet / om dat ſy haare ſtraalen met meer kracht uytſchieten / dan dat ſy door de beweeging van de lucht ſouden konnen van een geſcheyden worden. Waarom ook / wanneer de ſterren ſich het meeſt ſchitterende vertoonen / ſoo wordmen dikwils gewaar dat ſy voorbooden zyn van winden; want wanneer de Middellucht / welke in de hoogte is / wat ſterker bewoogen word / en dus het licht ſterren der meer verſpreyd / ſoo ſchijnen ſy meer te ſchitteren.

IX. PLAATS. *Job:* 10: 10, 11.

Hebd gy my niet als melk gegooten, en my als een kaas doen runnen?

Met vel en vleés hebd gy my bekleedet: met beenen ook en ſenuwen hebd gy my te ſaamen gevlochten.

Job heefd te deeſer plaats het oog op de algemeene vorming der vrucht in 'smoeders lighaam. Het zaad van de vrouw / wanneer het eerſt te voorſchijn komt / is in het begin melk gelijk / als zynde wit en vloejende / doch daar na / wanneer het manlijk zaad daar by komd / ſoo raakt het door deſſelfs warmte aan het ſetten / het word vaſter / en ſtremd eenigermaate te ſaamen / ſoo dat daar uyt de eerſte beginſelen van de vrucht ontſtaan. Na dat het zaad nu opgeſtijfd / en de leeden nu gevormd zyn / ſoo komd 'er van buyten vlees by / om de inwendigſte en eedelſte deelen van het lighaam te beſchermen / welke ſonder deeſe beſchutting en bevolwerking aan verſcheydene gevaaren onderhevig en blootgeſteld ſouden zyn / en lichtelijk ſouden konnen beſchaadigd worden. Van hoe nuttigen gebruyk nu de beenderen en ſenuwen zyn / eensdeels om de deelen onder malkanderen te verbinden / en des lighaams leeden aan een te hechten / en te ſaamen te voegen / ander-

verdeels om yder lid een vrye beweeging te verſchaffen; dit word doorgaans door de Ontleedkundigen betoogd.

David, in ſijn 139 Pſalm / looſd God / om ſijne wonderlijke vorming in ſijns moeders lighaam / met de volgende woorden. Vſ: 14, 15, 16. Ik looveu, ſegd hy / om dat ik op eene heel vreeſlijke wyze wonderbaarlijk gemaakt ben, (of gelijk het Tremellius en Junius vertaalen / om dat ik door die vreeſlijke werken in verwondering worde opgetoogen). Wonderlijk zyn uwe werken, ook weet het myne ziele ſeer wel. Myn gebeente was voor u niet verhoolen, als ik in het verborgene gemaakt ben, en als een borduurſel gewrocht in de neederſte deelen der aarde. Uwe oogen hebben mynen ongeformeerden klomp geſien; en alle deeſe dingen waaren in uw boek geſchreeven, de dagen alſſe geformeerd ſouden worden, toen noch geen van dien was. Hy verhaald van dat hy in het verborgene / of het bedekte van ſijns moeders lighaam ('t welk hy by overdracht vergelijkt by de beneedenſte holen en binnenſte toegangen van de aarde) konſtiglyk gewrocht, of liever te ſaamen geweeven is / dat is uyt veele / en verſcheydentlyk verſchillende leeden en werktuijgen / en verſcheydene gevoelens hebbende / gevormd. Het Hebreeuwſe woord betekend / met de naalde tee enen, kleederen met goud en draaden van verſcheydene verwen doornaayen / of borduuren. Het bloed word in onſe text niet ſonder reeden by melk vergeleeken. Want voor eerſt, gelijk in de melk / alleen door enkele beweeging / de deelen / welke van geen eene natuur zyn / van malkander worden afgeſcheyden / en elk met ſijns gelyke verſameld: en eeven gelyk men ſiet in een geſchuddede wan / dat de lichtſte lighaamtjes op eene plaats vergaderd worden / en de gelijke deelen van ongelijke worden afgeſcheyden; ſoo geſchied het ook in ons lighaam / om dat de warmte / met alle de inwendige ſappen gaande te maaken en te beweegen / de gelykvormige dingen te ſaamen voegd / doch de ongelijke / en van een anderen aart / buyten ſluyt en afſcheyd.

Ten tweeden. Gelijk in melk / na dat ſy lang geroerd is en bewoogen / het eene deel boterachtig / het andere weyachtig / en het derde kaasachtig ſich vertoond; dus word ook in het bloed waargenomen een gedeelte dat vetachtig is / een ander wey en waterachtig / en een ander veeſel en vleesachtig.

Om dat alle dingen / welke beſtaan uyt een mengſel van teegenſtrijdige dingen / uyt haar eygen aart ten ondergang hellen / hierom heeft de Natuur allen leevendigen een begeerte na de eeuwigheid ingeſchaapen / op dat die dingen die in haare ondeelbaaren niet konnen blijven beſtaan; ten minſten / door middel van de voortteeling / in haar ſoort mogen behouden worden.

Deeſe voortteeling der dieren / en de maaking en vorming van der ſelver deelen / ſchrijven ſommigen toe aan een ſeekere vormende kracht (*vis Plasmatica*) als aan een vernuftig en kloekſinnig konſtenaar: anderen weederom meynen / dat deſelve enkelijk door de warmte van de baarmoeder en het zaad word uytgewrocht / waar door de zaaddeelen bewoogen zynde / van weegen die gedaantens en geſchiktheeden welke daar in zyn / noodſaaklijk tot het eerſte uytſpruytſel van een menſch gefatſoeneerd worden: waar uyt dan daar na de geheele vorming / ſonder eenig begrip van de ziel / of eenig ander lighaamlijk vermoogen / welke deſelve ſoude ſchikken of beſtuuren / allengskens volbracht word; byna eeven op deſelve wijze / gelijk men ſiet dat in de winkels der glasblaaſers / na een ruwe inſnyding van een glasblaasje (waar meede over een ſtemd een ruwe afſchetſing der leeden in het zaad / 't welk uyt ſoodaanige leeden zyn oorſprong heefd) handſchoenen / laarſen / en allerley andere dingen / ſelf van onkundigen / geblaaſen worden; en dat in ſommige ſpringbronnen / om de verſcheydene gedaantens der openingen in de pijpjes / de beeltenisſen van verſcheydene dingen / door het uytberſtende water / worden voortgebracht en vertoond; gelijk my gheugd dat ik ſulks eertyds te Bruſſel met heel veel vermaak heb waargenomen.

Wat my aangaat / ik ben van gevoelen / dat in de voortteeling der dieren / en wel inſonderheid van den menſch / alle de leeden / door een ſeekere Godlijke voorſienigheid en ſonderlinge wijsheid / en een verwonderlijk konſtwerk / ſoodaanig gevormd en toegeſteld zyn. En deeſe eygenſchappen konnen voorwaar aan niemand toegeſchreeven worden / noch komen aan iemand toe / dan aan het gemeene beginſel aller dingen / wat naam men het ſelve ook will geeven. 't Zy men het will / met Ariſtoteles, heeten een Godlijke ziel; of met Plato, de ziel des wereIds; of met anderen de Natuur: of met de Heydenen Jupiter; of liever / gelijk ſulks ons betaamd / den Schepper en algemeene Vader van alles wat in hemel en op aarde is / van welke alle dieren / en derſelver oorſpronge en werkingen afhangen; en op wiens will en wenk alle dingen gemaakt en voortgebracht worden. Hy werkt alles in allen. Uyt hem, door hem, en tot hem zyn alle dingen. Te recht word hy aller Vader geheeten; om dat / gelijk hy is boven alle, ſoo is hy ook door alle, en in allen. Want in hem leeven wy, beweegen wy ons, en zyn wy. Hierom ook zyn de menſchen Gods geſlacht; want God geefd allen het leeven, den adem, en alle dingen. Handel. 17: 25: 28. 1 Corinth. 12: 6. Rom. 11: 36. Eph. 4: 6.

Niettemin gebruykt God / in de vorming der menſchen / het zaad / bloed / geeſten en warmte / als ſijne werktuygen. Doch gelijk de Geneeskunde / en ook de konſt van bakken en kooken (welke haar gebruyk maaken van warmte en koude / vochtige en drooge dingen / en diergelijke) eevenwel niet minder het gebruyk van de reeden vereyſſen; van de handwerks-konſten / waar in men of met de handen werkt (gelijk de Timmerlieden / Beeldhouwers / Pottebakkers &c) of met andere konſtige werktuygen: ja ook / gelijk men ſegd dat in deeſe groote weereld *Jovis omnia plena*, alles van God vervuld is; dus ſchijnd ook in des menſchen vorming den vinger Gods / of het licht der Natuure / klaarlijk uyt. Want niets geſchied daar in / ten zy tot een goed / nuttig / en noodſaaklijk eynde. Niets / ſeg ik / doed ſich in het ganſche geſtel des menſchlijken lighaams op / dat by geval voortkomd; niets dat niet een afbeelding opgeefd van de heerlijkheid der opperſte wijsheid. Galenus, op dat hy de dwaaling van Epicurus, raakende de gevallige voortkomſt der menſchen / ſoude weederleggen / en hem van deſelve overtuygen / ſeyde / dat hy hem wel honderd jaaren tijds wilde geeven / om de plaatſing / gedaante / en het maakſel van een eenig deel te veranderen / en dat hy niet twijfelde of hy ſoude eyndelijk gedwongen worden te bekennen / dat alles op geen andere noch volmaakter wyze ſoude hebben konnen gemaakt worden.

In de dieren nu worden / te gelijk met de eerſte ſpruyt / of beginſel der vrucht / ook navel-vaten geformeerd / welke als 't waare de wortel zyn / waar door de vrucht gevoed word; deeſe vaten worden vaſtgehecht of ingeplant in de Moederkoek, of Moeder-leever, welke aan de Lijfmoeder aankleefd; deſelve beſtaan uyt een ader / welke het bloed toevoerd (*vena*) twee die het afleyden (*arteria*) en den Blaasband (*Urachus*).

Hoewel nu alle dampen / en dunne fijne lighaamen / uyt haar eygen aart na de buytenſte omtrek des lighaams gevoerd worden / ſoo worden eevenwel / in de ontfangnis en vorming des menſchen / de geeſten na het middelpunct / als tot hun beſcherming gevoerd; want het zyn beweegende en gevoelende beginſelen / (welke den dieren het leeven geven) en de hand en het beeld Gods &c: In teegendeel begeeven ſich de grofſte en ſwaarſte deelen na den omtrek / om aldaar te dienen tot vorming van het bekkeneel / de uyterlijke werktuygen des lighaams

vaams/ en de vlieſen welke de vrucht binnen ſich beſluyten / en waar door de vrucht van ongemakken die van buyten komen beſchermd word.

De twee bloedafleydende naveladeren, (arteriæ Umbilicales) zyn takken of afſetſels van de nederdaalende onderbuyks ader (arteria Iliaca deſcendens) waar door het bloed / uyt het herte van de vrucht na de vlieſen en de moederleeber word voortgeſtooten / gelyk blykt uyt de t'ſaamenbinding van de navel aderen van de leevendige vrucht / wanneer deſelve aan de baarmoeder / de moeder noch leevende / vaſtgehecht is ; want dan word men gewaar een aderklopping tuſſen die t'ſaamenvoeging en de vrucht / daar men in teegendeel ganſch geen klopping tuſſen de t'ſaamenvoeging en de lyfmoeder verneemd. Doch de bloed toevoerende ader , (welke met die afleydende aderen in de Moederkoek / aan der ſelver uyteynden / vereenigd is / en een afſetſel is van de Poortader) brengd het bloed / 't welk / uyt het herte van de vrucht / door de afleydende aderen / in haar word ingeſtooten / en uyt de lyfmoeder / door de Moederkoek toegevoerd zynde / in de wortelen van deeſe ader / welke door de Moederkoek verſpreyd zyn / ingebracht word / door de leeber weeder na het hert van de vrucht. Den Blaasband loopt van de grond van de blaaſe na de navel / en voerd / na ſommiger gevoelen / de piſſe tuſſen het Lamvlies en het Adervlies door; maar deſelve (ſegd den Geleerden Henrik Regius) gaat doorgaans in den menſch niet door; waarom dan den Geleerden Harveus niet ſonder reeden ſchynd te ontkennen / dat de piſſe door den Blaasband uytgevoerd word.

Waar word vorder onderſocht / of alle de deelen van het menſchlyk lighaam te gelyk in des moeders lighaam gevormd worden ?

De Geneeſ-en Ontleedkundigen ſtellen in het gemeen voor vaſt / dat de vlieſen / waar in de vrucht legd opgewonden / allereerſt geformeerd worden ; en deeſe zyn twee in getal / het eerſte / welke de geheele vrucht van rondom beſluyt ; word *Chorion*, het adervlies, geheeten ; het ſelve onderſteund de navelvaten / door welker tuſſenkomſt het ſelve aan de lyfmoeder vaſt is. Het tweede / 't welk naaſt om de vrucht heen loopt / word *Amnion*, het Lamvlies, geheeten. Door het tweede willen ſy dat alle de zaaddeelen te gelyk en op eene tyd worden afgeſchetſt / welke dan aanſtonds elk op haar order worden uytgewrocht en volmaakt / ſoo dat de edelſte en meeſt noodſaaklyke eerſt haar beurt krygen / en daar na die geenen welke niet ſoo noodſaaklyk zyn. Na de ſchetſing van de zaaddeelen worden de vleesdeelen gevormd / en voor eerſt wel het vlees der ingewanden / door welke het bloed loopt / daar na het vlees der byſondere deelen / en eyndelyk worden de leedige tuſſenruymtens der ſpieren vervuld. Onder de ingewanden / door welke het bloed loopt (Parenchymata) word geloofd dat de leeber het eerſte word te ſaamengeſteld / om dat de bloedaanvoerende navelader derwaarts het bloed eerſt aanvoerd / uyt welkers t'ſaamenſtremming het vlees voortkomd. Doch anderen meynen dat ook de vorming van het bloed / in opſicht van alle des ſelfs deelen / te gelyk geſchied / doch dat de eenen / grooter zynde dan de anderen / eerder in het oog loopen en geſien worden. Want het is deſelve ſtoffe / door de warmte nu veranderd en geſchikt / de ſelve geeſten / door de geheele maſſe van het zaad verſpreyd / en deſelve eynd-oorſaak / te weeten het noodſaaklyk gebruyk van elk byſonder deel. Derhalven beſluyten ſy / dat / wanneer de buytenſte vlieſen geformeerd zyn / dan de eerſte beginſelen of de ſcheeting / en opſetſelen van alle de zaad-deelen te gelyk worden afgeſchetſt / aan welker deeſeltjes daar na / wanneer het bloed komt toeloopen / het vlees aankleefd / en als doorweeven word. Waar op de Pſalmdichter ſinſpeelende Pſalm. 139: 15. ſeer aartiglyk ſegd / dat hy in het verborgene konſtiglijk gemaakt is ; 't welk in onſe Nederduytſe vertaaling ſeer wel met de volgende woorden word uytgedrukt ; Als ik in 't verborgen gemaakt , en als een borduurſel gewrocht ben &c: met welke woorden word te kennen gegeeven / dat den menſch / als door een konſtig weefwerk , in des moeders lighaam word te ſaamen geſteld.

In de ordre der voortteeling beſchryfd den Geleerden Harveus vier trappen die op malkander volgen. Ik ſtel vaſt, ſegd hy / hier van verſeekerd zynde uyt het geene ik in het ey van een hinne , en het openſnyden van leevendige dieren, heb waargenomen, dat het bloed het eerſte deel der teeling is, en dat deſſelfs werktuyg het hert is, zynde tot deſſelfs omloop geſchikt. Want het werk van het hert is het bloed voort te ſtooten, gelijk ſulks in alle dieren welke met bloed voorſien zyn genoegſaam blijkt, en het ſelve is ook, in de voortbrenging van het kieken , het werk van een kloppend blaasje, 't welk ik in de eerſte ontfanging der dieren (niet minder dan in het ey van een hinne) dikwils heb doen ſien., zynde kleyner dan een vonk , ſchitterende, en in deſſelfs werking ſich te ſaamentrekkende, en te gelijk het bloed dat daar in vervat was uytdrukkende ; en daar na weeder verwyderd zynde, het ſelve weeder intrekkende. De eerſte trap dan / of voortgang / is van het eerſtgeboorne en voortteelende deel des bloeds / naamelyk / met de vaten die het ſelve bevatten / 't en zy gy liever hebd / dat men ſegge des herten met deſſelfs aderen.

En dit deel word inſonderheid om twee oorſaaken eerſt voortgebracht; eensdeels om dat ſulks het voornaamſte deel is / het welke alle de anderen als werktuygen gebruykt / en om welkes wille alle de andere deelen ſchynen gemaakt te zyn ; anderdeels om dat dit is het byſonderſte deel der teeling / de oorſprong en werkmeeſter der overigen; dat deel / ſeg ik / in welke ſoo wel is het beginſel waar uyt de beweeging ontſtaat / als het eynde waar toe deſelve ſtrekt; zynde te gelyk Vader en Koning.

Dit is dan het voortreflykſte deeltje / zynde door ſich ſelve een beginſel / en het eerſt leevende / waar uyt de leevendigmaakende geeſten / en de ingeboorne warmte tot alle de anderen overgaat; waar in de ingeſchaapen of ingeplantede warmte der Geneeskundigen het eerſte uytſchynd / en den huysgod / of altyd brandenden haard / geherbergd word; waar uyt geduuriglyk het leeven door het gantſche lighaam / en alle de byſondere deelen deſſelfs / voortvloeyd / alle voeding / aanwaſſing / hulpe en trooſt voortkomen ; eyndelyk / waar in het leeven / in den geenen die gebooren worden / eerſt begind / en in den ſtervenden het laatſt eyndigd. Want aangeſien geen deel ſich ſelve voortbrengd / maar / na dat het voortgebracht is / ſich ſelve wel doed vermeerderen en aangroeyen; derhalven is het noodig dat dit deel eerſt worde voortgebracht; 't welk in ſich een beginſel van vermeerdering bevat en formeerd : by gevolg is in dat ſelve eerſtgebooren deel ook de ziele voornaamelyk bevat / welke de werkmeeſter en het beginſel is van het gevoelen / de beweeging / en het gantſche leeven. En dit is ook de reeden / waarom het bloed word de ziele van alles wat leefd geheeten Deut. 12: 23. En de ziele word geſegd in het bloed te zyn. Levit. 17: 11. Van de tweede trap of voortgang / dat is / van de afſchetſing des hoofds / en van de derde / naamelyk van de vorming der ingewanden / kan den Leeſer / indien het hem luſt / naſien de oeffeningen van Harveus. In de vierde / of laatſte trap / of voortgang / ſteld hy vaſt dat de deelen van de minſte rang en aan geleegenheid gemaakt worden : ſoodaanige naamelyk / welke niet eenelyk tot het weeſen ſelf / of de behoudenis / van het dier behooren ; maar alleenlyk tot deſſelfs beſcherming teegen van buytenkomende ongelyk / of ook tot cieraad / of den ſtryd.

Na dat nu de voornaamſte deelen dus in het ruwe zyn afgeſchetſt / ſoo volgd daar op derſelver netter vorming of beſchaaving / en ook haar aanwas : want het is wonderlyk om te ſeggen / hoe ſeer de ongeboorne

vrucht op de vierde maand al in grootte is toegenoomen; dewyl deſelve nu van de lengte eens duyms al tot de grootte van een ſpan gekomen is; ook vertoonen ſich alle de leeden onderſcheydentlyk, en worden met bloed beſproeyd; de ſpieren en beenderen der leedemaaten worden onderſcheyden; ook beginnen de teekenen der nagelen ſich te vertoonen, en de vrucht begind ſich ſterk te beweegen. Evenwel is het hoofd (in vergelyking der andere deelen, ſeer groot: het aangeſicht is ſonder lippen, kaaken, of neus: den mond is wyd opengeſperd, het midden van welke opening door de tong beſlaagen is: de oogen ſijn kleyn ſonder oogleeden: een vlies, 't welk de helft van het voorhoofd, en de gantſche kruyn bedekt, is noch tot geen kraakbeen, veel min been, geworden: doch het achterhoofd is eenigſins hardachtig, en, als 't waare, kraakbeenachtig, 't welk te kennen geefd dat 'er al een begin is van de harde vaſtigheid van de herſſenpan. De teelleeden vertoonen ſich wel, doch de klootjes zyn binnen de Onderbuyk (alwaar der meysjes baarmoeder is) geplaatſt, blyvende het klootſakje noch leedig.

Ook is (na het getuygnis van Harveus) aanmerkenswaardig, dat men in alle ongeboorne kinderen, welke welvaarende en geſond zyn, doorgaans een volmaakte melk vind, en dat ook de borſtklier daar van overvloedig voorſien is; ook word deſelve gevonden in het Buykklierbedde (Pancreas) en door het geheele darmſcheyl, in ſommige, als 't waare, melkvaten en kliertjes, geleegen tuſſen de tuſſenruymtens van de ſcheyladeren (*Venæ Meſaraicæ*). Ook word wel ſomtyds melk uyt de borſten van pas gebooren kinderen gedrukt, ja ſomtyds loopt deſelve daar wel van ſelf uyt, en ſommige Vroedvrouwen zyn van gedachten dat ſulks voordeelig is voor hun geſondheid. En ik meyn het geheel waarſchynlyk te zyn, dat Job hier op het oog gehad heefd, wanneer hy, gelyk in de voor handen zynde text ſtaat, ſegd, dat hy gelijk als melk van God gegooten is.

Uyt de waarneemingen, welke den geleerden Harveus, met een ſonderlinge neerſtigheid, van dag tot dag omtrent hinnen eyeren heefd in 't werk geſteld, beſluyt den ſelven, dat de ingeſchaapen warmte, en de groeyverwekkende ziele van het kieken, eerder in weeſen is, dan het kieken ſelve. Want doch wat ſoude anders de uytwerkingen van het leeven voortbrengen, dan derſelver oorſaak en uytwerkend beginſel? Want in het ey word het vliesje eerder uytgebreyd, het geene te ſaamengeſmolten moet worden, word gekookt en voorbereyd, en ſeer veele andere dingen worden 'er aangerecht tot de formeering en aanwas van het kieken, eer dat noch iets van het kieken, ſelfs niet deſſelfs eerſtgebooren deeltje, ſich vertoond.

Ook word het bloed gemaakt, bewoogen, en met leevendigmaakende geeſten doortrokken, eer dan 'er noch eenige bloedmaakende of beweegende werktuygen in weeſen zyn. Daar is ook gevoelen en beweeging in de vrucht, eer dan de herſſenen toegeſteld zyn; want de vrucht beweegd ſich, trekt ſich in een, en breyd ſich uyt, wanneer 'er in plaats van de herſſenen noch niets ſichtbaar is, dan een ſeeker helder doorſchynend water. Want, gelyk 'er eenige werkingen en beweegingen zyn, welker regering of beſtuuring van de herſſenen niet afhangd, waarom deſelve ook natuurlijke geheeten worden; dus moetmen ook vaſtſtellen, dat 'er wel een ſin des gevoelens gevonden word, welke evenwel niet tot de gemeene ſitplaats der ſinnen word overgebracht, noch eenigſins aan de herſſenen word meedegedeeld; en by gevolg in ſoodaanig een gevoel worden wy niet gewaar dat wy gevoelen; maar, even gelyk den geenen gebeurd welke krankſinnig zyn, of door eenige geweldige lyding des gemoeds gedreeven worden, dat ſy gantſch geen pyn voelen, noch het geene ſich voor de uytterlyke ſinnen opdoed gewaar worden; dus is het gelooflyk dat het ook in dit gevoelen toegaat, 't welk wy derhalven van de dierlijke ſinnen, of gevoelen onderſcheyden. Soodaanig een gevoelen word ook waargenomen in de Dierplanten, gelyk daar zyn het Gevoelkruyd, de Spongien, en diergelyken.

Waarom dan, gelyk 'er veele dieren zyn, welke met gevoelen en beweeging begaafd zyn, ſonder een ſitplaats der ſinnen, of herſſenen; hoedaanige zyn wormen, rupſen, zy-wormen, motten, en anderen, dus geſchieden 'er ook wel eenige natuurlyke werkingen in de ongebooren vrucht, en ook wel ſelf in ons, ſonder hulp van de herſſenen, en daar geſchied een gevoelen ſonder ſinnen. En, gelyk de Geneeskundigen leeren, dat de Natuurlijke werkingen verſchillen van de dierlijke, dus ſchynd ook het natuurlyk gevoelen te verſchillen van de dierlyke ſin des gevoelens, en een andere ſoort van gevoelen uyt te maaken; ſoo dat het dierlijk gevoelen, aan de gemeene ſinplaats, of de herſſenen, word meedegedeeld, 't welk in het natuurlyk gevoelen niet geſchied.

De vrucht, ſoo lang ſy noch in de baarmoeder is, rekt de holligheid van de borſt niet uyt, noch trektſe tot een, ook brengd deſelve geen leevendige geeſten voort, om dat ſy die van de moeder ontfangd, gelyk ook het bloed: want geduurig word de vrucht voedſel toegebracht, 't welk door de openingen van de lyfmoeder, uyt het hert van de Moeder na de Moederkoek, en van daar, door des Lyfmoeders warmte, tot de wortelen van de navelvaten word voortgeſtooten, en dus na het hert van de vrucht gevoerd.

Dewyl dan de vrucht, ſoo lang ſy in des moeders lighaam legd opgeſlooten, geen ademhaald, ſoo ſtellen de Ontleedkundigen vaſt, dat het maakſel en geſteldheid van deſſelfs leevendigmaakende werktuygen van geheel ongelyk is, aan het geene men naderhand daar aan gewaar word. Want in de ongebooren vrucht heefd de Natuur de holle ader door een ronde opening met de long-ſlag-ader vereenigd, waar door het bloed uyt de holle ader tot de long-ſlag-ader een vryen loop heefd; op deeſe opening heefd deſelve een dun vliesje, even als een dekſeltje, gemaakt, op dat het ſelve wel ſoude wyken voor het bloed 't welk uyt de holle ader komt toevloeyen, doch echter met een beletten dat het ſelve niet na de holle ader wederkeere; ook op dat het ſelve na de geboorte des te ſchielyker ſoude toegroeyen, wanneer het ſelve op die grondſteun begind hard en vaſt te worden. Want na de baaring word deeſe opening ſoodaanig opgeſtopt en verdonkerd, dat daar van gantſch geen overblyſſel ſich vertoond. Vorder heefd de natuur de long-ſlag-ader, en de groote ſlag-ader, dewyl ſy een weynig van malkander afgeleegen waaren, door een derde ſlag-aderlyke bloedleyding, welke over dwars loopt, vereenigd, op dat de leevendigmaakende geeſten vryelyk uyt de groote ſlag-ader na de long-ſlag-ader ſouden konnen loopen; doch na de baaring vertoond ſich die bloedleyding in de eerſte dagen al als geheel uytgediend hebbende, en verſlenſt, en eyndelyk word deſelve ſoodaanig uytgedroogd, en ſoo verkleynd, dat men byna ſoude ontkennen dat ſy daar oyt geweeſt was. Sie verder, indien het u behaagd, de Onrleedkundige geſchiednis van Laurentius, in het 8 Boek, aan het 7 Hoofdſtuk.

Anderen weeder hebben van de wyze en orde, volgens welke de vorming der vrucht volbracht word, de volgende gedachten gemaakt. Dat, naamelyk, de twee zaaden, in de ſes of ſeeven eerſte dagen niet leedig zyn, maar gelyk als zieden, en door de geeſt der teeling, en de warmte der lyfmoeder, verwarmd worden, waar door ſy dan dikker en grover worden, en uyt die warmte word een windachtige geeſt voortgebracht; door welke wind de zaden, onder een vermengd zynde, opſwellen en ſich uytbreyden, waar op vervolgens ſeer kleyne blaasjes, met wind en geeſten vervuld, oprijſen, uyt welke, vereenigd zynde, ee-

ne

ne holligheid ontſtaat/ welke een overvloed van geeſten in ſich bevat; deeſe geeſten daar binnen opgeſlooten en warmer geworden zynde/ en eenige verkoeling/ tot haar bewaaring/ ſoekende/ baanen ſich ſelven een open weg/ op dat door de uytademing een gemaatigde geeſt/ om de al te groote hitte te maatigen/ langs de ſelve weg mocht inkomen. Door deſelve kracht der geeſten worden drie blaasjes voortgebracht/ een voor 't hert/ een voor de herſſenen/ en een voor de leever: want het eerſte en ſuyverſte deel des zaads diend tot ſtoffe voor het hert/ het dikſte en vetſte voor de leever/ en het koudſte en raauwſte voor de herſſenen: welke deelen/ gelijk ook alle de overigen/ naderhand/ wanneer het bloed komt toevloeyen/ volmaakt/ gevoed/ en vergroot worden. Vervolgens word de geheele zaad-klomp/ in haar buytenſte omtrek droog en hard geworden zynde/ met een vlies overdekt/ eeven gelijk in het brood/ wanneer het gebakken word/ op deſſelfs opperſte omtrek/ iets/ een dun velletje gelijk/ aanſtonds ſich vertoond. Dit vlies belet dat het zaad niet wechvloeye/ de geeſten uytwaaſſemen/ of de drie blaasjes der eerſte beginſelen/ welke noch ſacht/ teeder/ en kleyn zyn/ door de hardheid der lijfmoeder beſchaadigd worden. 't Welk dan waarlijk ſoude toegaan na het voorbeeld van een wijs en voortreflijk Bouwmeeſter/ die eerſt het dak verveerdigd/ op dat hy daar onder/ voor de ongemakken van de lucht beſchermd zynde/ des te gemaklijker een konſtig gebouw ſoude konnen toeſtellen. En dit alles/ te gelijk met de navelvaten/ word geloofd dat in de tijd van ſeeven dagen gemaakt word/ en dit tijdperk noemen ſy de tijd der ſchuym-maaking, of der melking. Waar op het volgende verſje ſiet.

Sex in lacte dies, ter ſunt in ſanguine trini,
Bis ſeni carnem, ter ſeni membra figurant.

Dat is. Ses dagen zyn 'er voor de melk, neegen voor het bloed, twaalf dagen zyn 'er voor de vorming van het vlees, en achttien voor de leeden.

Sy meynen derhalven dat tot den ſeevenden dag toe de leeden alleenlijk worden gevormd/ of (gelijk ſy ſpreeken) gemelkt door enkel bloed/ hebbende het bloed der maandſtonden noch niet van nooden/ maar daar na/ wanneer de ſtoffe van het zaad nu geheel uytgeput is/ ſoo heefd het jonge lighaamtje meerder voedſel noodig/ 't welk dan uyt de navel gehaald word. Hier van is breeder te ſien by Roderik a Caſtro, in ſijn derde Boek van den aart der vrouwen.

Wat hier ook van zyn mag/ wanneer Job hier ſegd/ dat hem God als melk heefd gegooten, en als kaas doen runnen; ſoo beſchrijfd hy in het eerſte lid de uytſtorting van het zaad ('t welk in verwe de melk niet ongelijk is) ſoo van vader als van moeder; in het tweede lid geefd hy op hoe het ſelve zaad/ in de baarmoeder ontfangen/ en naauw opgeſlooten zynde/ allengskens tot de gedaante van een menſchlijke vrucht/ (Gods hand/ als 't waare/ het ſelve koeſterende en vormende) t'ſaamen ſtremd. Hoe wonderlijken werkſtuk nu God uyt dat kleyn weynigje zaads/ 't welk/ als melk gegooten zynde/ als kaas rund/ en t'ſaamenſtremd/ voortbrengd verklaard hy in de volgende woorden. Met vel en vlees hebd gy my bekleed, met beenen ook en ſenuwen hebd gy my te ſaamen gevlochten. Want hoewel hy alle de gelijk en ongelijkſoortige deelen des lighaams/ het welke uyt het zaad is voortgebracht/ niet ſpitsvindiglijk opteld: eevenwel/ wanneer hy vier van de voornaamſten noemd/ in een ſeekere ordre/ welke wel niet natuurlijk/ maar na ons begrip geſchikt is (huyd naamelijk en vlees, welke eerſt geſien worden/ en daar na beenderen en ſenuwen, welke in het lighaam verborgen zyn) ſoo geefd hy ons een ſeer wijduytgebreyde ſtoffe aan de hand/ om te denken en te ſpreeken van dat voortreflijk en geheel verwonderlijk konſtwerk/ van het menſchlijk lighaam; welkes beenderen/ door verſcheydene gedaantens onderſcheyden/ van een verwonderlijke nuttigheid en gebruyk zyn/ dienende tot een ſteunſel en ſterkte van ieder byſonder lid.

Deſelve nu hangen aan malkanderen/ en zyn vereenigd door verwonderlijke voegſelen en banden. Wonderlijk zyn ook/ en eenigſins byna onuytdrukklijk/ de vereenigingen der ſenuwen/ deeſe hebben haar oorſprong uyt de herſſenen/ welke ſeer ſacht en week zyn/ daar de ſenuwen ſelve ſeer vaſt zyn/ en door middel van de ſelve zyn alle de leeden van het geheele lighaam ſeer net aan malkander verknocht en verbonden; ook worden door deſelve het gevoelen en de beweegingen aan andere leeden meedegedeyld. Waar van daan doch hebben/ uyt ſoo een vloeybaar zaad/ ſulke vaſte beenderen konnen te ſaamen geſet worden? Hoe komd uyt die vocht ſoo een taaje aaneenſchaakeling van deelen in de ſenuwen? Hoe komen uyt het zaad/ 't welk ſich eenvoudig en van eenerley aart vertoond/ ſoo veelerley en verſchillende deelen te voorſchijn? Dit is ſeeker de Wysheid van onſen Werkmeeſter/ waar door men moet verbaasd ſtaan/ en ſijn macht waar door hy alles kan uytwerken. Want ſeekerlijk/ dat uyt het menſchlijk zaad voortkomd een leevendig ſchepſel/ begaafd met reeden/ het beeld Gods draagende/ en ſoo beſchaafd en konſtig gemaakt/ dat in het ſelve niets geſien word/ 't welk niet op het allernetſte geſchikt is/ moet dit ons niet wechrukken en trekken om God groot te maaken? Seekerlijk wanneer men den menſch wel beſchouwd/ men word/ ſelf teegen wil en dank/ getrokken om God te looven en te prijſen.

Want gelijk des menſchen ziele is de edelſte van alle de Ondermaanige formen/ dus is ook het menſchlijk lighaam/ een woonplaats en werktuyg van de ziel/ voortreflijker dan alle anderen/ ſoo dat het mag genoemd worden de maate en richtſnoer van alle lighaamlijke dingen. Deſſelfs voortreflijkheid blijkt uyt deſſelfs gedaante/ welke recht op en hemelwaarts verheeven is/ deſſelfs welgeſchikte gemaatigdheid/ de nette en welvoegende reegelmaatigheid der deelen/ en een wonderlijke ombatting van alles wat onder de wet en het gebied der Natuure begreepen is; want in het menſchlijk lighaam is te ſien een leevendige afbeelding van dit geheel al/ 't welk door de oogen ſienlijk is/ als een ſpiegel/ of kleyn tafereel/ afgeſchetſt zynde.

Hebd gy my niet gelijk een kaas doen runnen? Men moet weeten dat het gemeene runſel gemaakt word van het net eenes kalfs/ in aſijn geweykt zynde; want door deeſe weyking/ en het afbyten van de aſijn/ worden de lymachtige deeltjes/ of die welke met ſachte haakjes gewaapend zyn/ en op het net gebonden wierden/ tot het ſtremſel overgebracht. Wanneer een weynig van deeſe aſijn door de melk gemengd word/ ſoo brengd het ſelve/ dewijl het/ van weegen deſſelfs vloeybaarheid/ in een geduurige beweeging is/ de haakjes welke van het net afgebeeten/ en door de weyking daar meede vermengd zyn/ door de ganſche melk; welke haakachtige deeltjes de kaasachtige/ takachtige/ en dikkere melkdeelen aantreffende/ aan deſelve blijven hangen/ en die onder malkanderen vereenigen. Doch de weyachtige deelen ontvlieden deeſe haakjes/ eensdeels door haare dunheid en buygſaamheid/ anderdeels om dat ſy niet takachtig zyn/ en daarom van de haakachtige deelen niet konnen vaſtgehouden en by een gebracht worden. Hier toe doed de verkoudende kracht van den aſijn. En dus geſchied de ſtremming door een afſcheyding van de weyachtige/ en een vereeniging van de kaasachtige deelen. Het dunkt my waarſchijnlijk te zyn/ dat ook diergelijk een ſtremſel ſomtijds/ uyt ſcherpe lymige vochten/ word voortgebracht in de vrouwen/ welker melk in haare borſten ſtremd; en dat dit ſtremſel met haar melk/ of haar bloed/ vermengd word/ waar door dan die running des melks

word

word veroorſaakt. Wy meynen dan met den Geleerden Henrik Regius, dat de melk ſtremd en tot een loopt / of om dat de weyachtige deelen door al te groote warmte verſtrooyd worden; of om dat de melk al te overvloedig en al te lang in de borſten blyft / en aldaar door het vertorven opgedroogd / en door het vervliegen van de fijnſte deeltjes vergaard word; of om dat eenige vocht / welke een ſtremmende kracht heeft / daar onder vermengd word.

De vergelijking nu van Job / waar door hy het zaad by melk, en deſſelfs t' ſaamenſtremming vergelykt / is waarlyk ſeer wel gepaſt en natuurlijk. Want daar is een overeenkomſt tuſſen het zaad en de melk / en in ſtoffe; en in de wyze van herkomſt, en in de verblyfplaatſen waar in beyde voortgebracht worden / en in hun gebruyk. Want beyde komen ſy uyt het bloed voort / door een ſeekere ſoort van rypwording. Het eene word gemaakt in de klootjes / het andere in de borſten / deelen welke in opſicht van hun ſelfſtandigheid malkanderen al ſeer gelyk zyn. Beyde zyn ſy witte en dikke vochten. De natuur gebruykt deſelve / het eene tot de voortteeling / het andere tot voeding van pas geboorene kinderen / als zynde naamelyk een voedſel 't welk weynig verſchild van het beginſel der voortteeling ſelve. Met waarheid dan word geſegd dat het zaad gelijk een ſeekere melk is: en de eerſte voortbrenging van de vrucht in 's moeders lighaam is een running / gelijk van een kaas uyt melk. Want Ariſtoteles, ſchryft onder anderen aldus van de voortteeling der dieren. Gelijk in de ſtremmnig van de melk, het lighaam ſelf wel melk is, doch ook een vocht, of runſel, 't welk een beginſel der ſtremming in ſich bevat; ſoo ook dat geene 't welk, van de man binnen in de vrouw word afgeſcheyden, &c:

Somtyds word de melk in de maag / door de ſuurheid welke die plaats eygen is / ſuur / en ſtremd te ſaamen / eer dan ſy tot voedſel verkeerd word: waar uyt dikwils ſeer ſwaare toevallen / en veelerley ſiektens / komen te ontſtaan.

Met vel en vlees hebd gy my bekleed. De deelen des lighaams zyn of vervattende, of welke vervat worden. Onder de gemeene vervattende komd alleereerſt voor het opperhuydje, en de huyd ſelve. Onſe huyd, of vel, word van ſommigen beſchreeven te zyn / een ſeer dik vlies / geſprooten uyt een vermenging van zaad en bloed / hebbende een ſeer wel geſchikte gemaatigdheid / zynde het werktuyg van het gevoel / en een dekſel en beſchutting van de onderleggende deelen. De huyd is (na het ſchryven van Galenus, waarlijk middelbaar tuſſen alle de uyterſten van warm en koud / vochtig en droog / en wel byſonder die welke binnen in de hand gevonden word; want deeſe is het richtſnoer van al het voelbaare; zynde naamelijk het werktuyg van het gevoel / eygen aan het voorſichtigſte van alle de dieren: waarom deſelve in een gelyke afſtand van alle de uyterſte deelen heeft moeten afgeleegen zyn.

Het opperhuydje is een ſeer dunne en fijne uytbotting van de huyd / ongevoelig / en byna ſonder bloed / geſprooten uyt de dikſte overtollige uytwerpſelen van de huyd; eeven gelyk op de pap aanſtonds door de koude een korſtje groeyd / en op geronnen bloed een vliesje. Het ſelve is dikker als de huyd / waar van daan het komd / dat waterachtige vochten / welke van binnen na des lighaams oppervlak uytgedreeven worden / wel licht een doorgang door de huyd krijgen / maar binnen het opperhuydje blyven hangen / waar uyt dan puyſtjes ontſtaan.

Wy hebben te vooren / uyt Job 1: 21. verſtaan / dat de menſchen naakt gebooren worden: eevenwel de menſchen hebben niet meer uytwendige dekſelen en kleederen van nooden / dan de overige dieren. 't Welk klaarlijk blijkt in ons aangeſicht: want het ſelve door de gewoonte (de welke als een tweede natuur is) naakt zynde / niet meer bequaam is om de ongemakken van de lucht te wederſtaan / dan onſe overige leeden / welke met kleederen voorſien zyn / hoewel het ſelve uyt ſijn eygen aart ſchynd te beſtaan uyt de allertederſte deeltjes / naamelyk de werktuygen der ſinnen.

Het vlees word beſchreeven te zyn / een deel des lighaams het welk ſacht en roodachtig is / en voortgebracht uyt bloed / 't welk maatiglyk opgedroogd is. Soodaanig is het vlees der ſpieren; 't welk men na waarheid / en volſtrektelijk / gewoon is vlees te heeten. Het gemeene gebruyk van het vlees is / de deelen teegen de hitte / de koude / en andere van buyten aankomende ongemakken te beſchermen; het ſelve verſchaft ook aan het dier / wanneer het valt of leyd / een ſachte onderlaag. Dit zyn gemeene gebruyken / maar daar zyn noch anderen / welke aan byſondere vleesdeelen eygen zyn: want door het vlees der ſpieren geſchied de vrywillige beweeging / en door deſſelfs invulling belet het dat de trekkers / wanneer ſy in een getrokken zyn / van het lighaam niet afgeſcheyden worden; ook komd het vlees / door deſſelfs beſproeijing / de drooghed der ſenuwen en beenbanden / welke uyt een geduurige beweeging ontſtaat / te gemoet / en verbeterd deſelve. Het vlees der ingewanden / als een ſeeker opvulſel / maakt eensdeels de vaten der ingewanden hecht en vaſt / anderdeels vervuld het derſelver ledige tuſſenruymtens / en voerd ook eenige gedienſtige en byſondere werkingen uyt. De Geneeskundigen nu willen / dat alle de zaaddeelen des lighaams / hoedaanige zyn de beenderen / kraakbeenen / ſenuwen / aderen / vlieſen &c: onmiddelijk uyt het zaad voortkomen / en dat wel / (gelijk ik te vooren al geſegd heb) in de eerſte ſeeven daagen; op den ſeevenden dag vloeyd het bloed toe om de ingewanden / waar door het bloed loopt / te vormen / en de leedige tuſſenruymtens der veeſeltjes te vervullen: alle de deelen dan van ons lighaam beſtaan byna uyt ſeer veele veeſeltjes / en uyt deſelve geſchied / door middel van het zaad / de eerſte vorming der leedemaaten / tuſſen welke veeſeltjes / eeven als het ſcheerſel of opſetſel van een webbe / het vlees ingeweeven word / en uyt het bloed aangroeyd.

Met beenderen en ſenuwen hebd gy my doorweeven. Een been word beſchreeven te zyn een eengedaantig lighaamsdeel / het droogſte en koudſte van alle / voortgebracht / door de vormende kracht / en de uytwerking der warmte / uyt de aardachtige en vette droeſſem des zaads / ſtrekkende om het gansche lighaam ſijn vaſtigheid / rechtheid / en gedaante / te geeven. De veelerley verſcheydenheden der beenderen worden genomen van haar hardigheid / grootheid / plaatſing / gedaante / beweeging &c: Ook worden ſommige beenderen vaſte geheeten / andere holle, welke gevoelige en ſichtbaare holligheid hebben. Het is / ſoo ik meyn / by allen bekend / en buyten geſchil / dat den menſch / gebooren om te verſtaan en te werken / om byna oneyndige veelteniſſen van gevoelige dingen te ontfangen / en verſcheydene voorwerpen van begeerte of te vlieden / of te vervolgen / daar toe een plaatſlyke beweeging / en die veelerley / van nooden had. Tot die verſcheydenheid dan der beweegingingen diend het maakſel der beenderen van ſoo meenigerley gedaante ſoo wonderlijk toegeſteld. Voorders / hoewel de beenen veelerley zyn / deſelve zyn nochtans ſoo wonderlyk aan malkander verknocht / dat ſy alle eenigſins maar een ſchynen te zyn / en of malder raaken / of aan malkander gehecht zyn. De wyze nu van derſelver te ſaamenſtelling word geſteld tweederley te zyn. Want deſelve worden te ſaamengevoegd / of door wrichting (*articulatio*) of door aangroejing (*Symphyſis*). De wrichting is een natuurlyke geſteltheid der deelen / waar in de uyterſte eynden van twee beenen malkanderen raaken. De aangroejing is een natuurlyke vereeniging van beenderen / waar door twee beenderen / welke te vooren onderſcheyden waaren / te ſaamengroejen / en tot een worden; ſoo dat de natuur der aangroejing beſtaat in vereeniging; gelyk die der

wrich-

verſchting in de aanraaking, en het enkel aanraaken van de uyterſte eynden. De Ontleedkundigen ſchryven van tweederley aangroeying / de eene onmiddelijk, en de andere door middel. Beenderen welke ſacht en vooſachtig zyn / worden ſonder eenig middel tot een; dus geſchieden byna alle aanwaſſingen / om dat ſachte en kraakbeenachtige deelen met de beenderen door aangroeying vereenigd worden. Doch beenderen welke harder en drooger zyn / groeyen niet te ſaamen dan door het tuſſenkomen van eenig lighaam. Dit middel lighaam word geſegd driederley te zyn / te weeten een ſenuw / kraakbeen / of vlees.

Met ſenuwen hebd gy my doorweeven. Gelijk het natuurlijk vermogen, te gelijk met het bloed en de groſſe geeſten door de bloedaanleydende aderen, het leevendig vermogen, te gelijk met het fijndere bloed en geeſten door de bloedafleydende aderen, even gelijk door waterloopen / door het ganſche lighaam verſpreyd worden / dus word ook het dierlijke, gevoelende / en beweegende vermoogen, alleenlijk met de allerfijnſte geeſten / door de ſenuwen, even als door touwtjes / gevoerd na de plaatſen welke tot beweeging en gevoelen geſchikt zyn.

Alle ſenuwen hebben in haar oorſprong een meenigte van veeſeltjes / uyt mergachtige ſelfſtandigheid / en een dun vlies / te ſaamen geſteld / welke neederdaalende allengskens van het merg worden afgeſcheyden / en / wanneer ſy tot de openingen van de werbelbeenen naderen / met een dik vlies bekleed worden / en tot malkander loopende maar een eenige ſenuw uytmaaken / welke weeder uyt de opening der werbelbeenen komende / wederom in verſcheydene draaden word van een geſcheyden. Alle de ſenuwen ſpruyten voort uyt het achterſte gedeelte der herſſenen / als uyt hun gemeen beginſel; men ſegd dat ſy alle gepaard zyn / ſoo dat 'er in het geheele lighaam niet een enkele of ongepaarde gevonden word.

De t' ſaamenſchakeling van de veeſeltjes der herſſenen is ſoodaanig / dat deſelve met haar eene eynde beginnen van de holligheeden der herſſengroefjes / en met het andere eynde uyt komen in des lighaams verſcheydene deelen / haare uytſtrekking verlengd wordende door de vliesachtige ſenuwbuyſen / en deſelve malkanderen / met de tuſſenbeyden loopende tochtgaatjes / raakende / hebben eenige tuſſenruymtens onder malkanderen / welke verwydert konnen worden. En hier uyt kan verſtaan worden / dat wanneer het eene eynde van een veeſeltje / het welk in eenig lighaams deel geplaatſt is / bewoogen word / die beweeging / wanneer dat veeſeltje van alle drukking in de ſenuwbuyſen vry is / tot de herſſenen gebracht word / en aldaar gevoelen verwekt / 't welk is een oordeeling der ontfangene beweegingen in de herſſenen, door middel van de dierlijke geeſten.

Het is ook aanmerkenswaardig / dat doorgaans in ons lighaam ſeer veele pijpjes en doorgangen zyn / door welke de vochtigheden en ſappen dikwils uyt de aderen tot de ſenuwen / en uyt de ſenuwen tot de aanvoerende en afleydende bloedaderen overgebracht worden. Deſelve bloedaderen zyn ook door byna ontelbaare inmondingen (*Anaſto moſes*) aan malkandereren vereenigd. Hier van daan komd het dat ſomtijds het Colijk of Buykpijn / wel verandert in een lammigheid / of in een Jicht of Voet-euvel. De koorts eyndigd ſomtijds in een Stuyptrekking / welke een lyding der ſenuwen is / daar het in teegendeel geloofd word dat de koortsſtoffe ſich in de bloedvaten onthoud. Wy beſluyten dan dat ons ganſche lighaam / terwijl het leefd / vol is van openingen en tochtgaatjes / en dat het / om ſoo te ſpreeken / ganſch doorbl[illegible]ypbaar is.

X. PLAATS. *Job* 12: 11.

Sal niet het oor de woorden proeven, gelijk het geheemelte voor ſich de ſpyſe ſmaakt?

SAl niet het oor de woorden proeven? Ec: Dat is / gelijkmen door de ſmaak gewaar word en oordeeld van de ſmaak der ſpijſen / welke ſoet / welke bitter / welke wrang en ſcherp / of met eenige andere hoedaanigheid voorſien is: dus moetmen ook door het oor de reedenen onderſcheyden / en daar van oordeelen / of ſy waar zyn of vals / of men deſelve moet toeſtemmen en onderſchryven / dan of men die moet verwerpen en in de wind ſlaan. Door het oor nu heefd men niet alleen het uyterlijk gehoor te verſtaan / maar ook het inwendige / dat is / een naauwkeurig oordeel / 't welk men gebruyken moet omtrent de dingen die gehoord worden. Het oor nu is het voornaamſte werktuyg der leering / of ten minſten een van de voornaamſten.

Het gehoor is een ſin / waar door de ziel door een welgepaſte beweeging der veeſeltjes van de gehoorſenuw (den ooren ingedrukt / en na de herſſenen / tot de gemeene ſitplaats der ſinnen / gebracht) de geluyden ontfangd. Doch het geluyd is een beevende beweeging der luchtdeeltjes / bequaam om de gehoorſenuw genoegſaam te beweegen.

Tot het gehoor doed ſeer veel het gedraayde / en in verſcheyden bochten loopende / maakſel der ooren / waar door de geluyden ontfangen worden / en derſelver kracht allengskens gebrooken / op dat een al te geweldig geluyd het trommelvlies niet magh beſchaadigen / het welk de geluyden aan drie inwendige beentjes / en de gehoorſenuwen meededeeld: hierom ſullen die menſchen / welker uyterlijke ooren afgeſneeden zyn / niet ſoo onderſcheydentlijk hooren.

Om het gehoor dan te hulp te komen moetmen een werktuyg maaken gelijk een treghter; deſſelfs naauwſte deel moet een dikte hebben overeenkomende met de holligheid van het oor / laat het buytenſte deel wyder zyn / en randen hebben na de gelijkenis van een klok; laat het ter lengte van een halve voet of iets meer / en met dat deel 't welk naauw toe loopt / na het oor gebracht worden / en dan waargenomen of het geluyd / 't welk vrylijk door de lucht gevoerd word / onderſcheydentlijk kan verſtaan worden van een grooter tuſſenruymte / dan ſonder het gebruyk van ſoodaanig een hulpmiddel.

Omtrent de aarde hoord men de ſtemmen beeter en onderſcheydentlijker / waarom die geenen welke ſcherp toeluyſteren willen / hun oor op de aarde leggen. De geluyden van ſang of ſpel hebben op of by het water de beſte klank / om dat het opperblak der wateren effener en gelijker is dan op de aarde / waar door de ſtemmen meer ongeſchonden tot onſe ooren gebracht worden. Een klok die geſcheurd is / of op welke iets gelegd word / geefd een dof en bedompt geluyd / om de ongelijkheid der beweeging / waar door de geluyd-deeltjes malkanderen ontmoeten / en in hun loop verhinderen. Dingen die hol zyn geeven langer geluyd van ſich / en behouden het ſelve langer om dat de kleyne lighaamtjes in derſelver kleyne openingen lang wederomſteuyten en omloopen.

Het geene men hoord is vermaaklijker dan het geene men leeſd;

1. Om dat men tot het hooren minder moeyte behoefd te doen.

2. Om dat de ſtem ons meer aandoed / daar het leeſen ſtom is / en lang aangehouden zynde / vermoeydheid baard. Ook ſalmen het geene men gehoord heeft beeter in de geheugnis houden / dan het geene men geleeſen heefd; om dat deſelve met meerder aandrang en beweeging der

Digitized by Google

geeſten ontfangen worden. Ook is'er in het vertellen een geſelſchap; in het leeſen eenſaamheid; doch den menſch is een geſellig dier. Wanneer men in het hooren niet aandachtig is/ den ſpreeker heeft recht om ons beſchaamd te maaken; doch ſoo men in het leeſen niet opmerkende is/ het gemoed is geruſt datmen daar over niet beſtraft ſal worden. By een vriend/ wanneer hy ſpreekt/ heeft men vryheid van vraagen en onderſoek; waar door men gemaklyk tot het verſtand der ſaaken komd.

Den Doorluchtigen Scaliger twiſtreedend ergens/ of het gehoor voortreflijker is dan het geſicht?

Antw: Alle beyde konnen ſy door haare dienſten en eyndens/ haare weerdigheid wel houden en verdeedigen. Het geſicht is tot het gebruyk van des leevens goederen ten uyterſten noodſaaklyk; en daarenboven een ſeekere leydsman tot uytvinding van konſten en weetenſchappen. Het is openbaar dat byna alleen door het geſicht het grootſte gedeelte der ſaaken ontdekt en bekend is geworden. Doch met een is het openbaar dat het gehoor beeter bequaam is om konſten/ weetenſchappen/ en wysheid van anderen te ontfangen. Want het is aan ſeer weynigen gegeeven iets uyt te vinden; en die geenen welken het gegeeven is/ hebben het maar verminkt en aanvangkelyk; doch door het gehoor/ en het meedeeylen der oordeelen en gevoelen/ krygen de weetenſchappen/ en uytgevondene konſten haar aanwas/ ook word de waarheid door het t'ſaamenſtooten (om ſoo te ſpreeken) der verſtanden/ ontdekt en uytgevonden/ waar uyt een volmaaking van elks kenniſſe volgd. Ook is in het gehoor een grooter nuttigheid; want het ſelve diend ook den ſlaapenden ter beſcherming/ om/ door eenig geluyd wakker gemaakt zynde/ ſich te verweeren. Hier by komd/ dat het geloof is uyt het gehoor; en dat het God behaagd heeft door het gehoor en de prediking van het Euangelium, ſalig te maaken die geenen die gelooven; waarom ook het gepredikte Euangelium genoemd word een kracht Gods tot ſaligheid den geenen die gelooven. Rom. 1: 16. 10: 17. 1 Cor. 1: 21.

Het geſicht is eevenwel fijner en ſcherper dan het gehoor/ en de ſienlyke dingen komen ons ſchielyker/ en als in een oogenblik/ voor. Hierom ſietmen de blixem eerder/ dan men den donder hoord. En die geenen welke in de boſſen hout hakken/ ſiet men den arm en byl eerder opheffen tot een tweede ſlag/ dan het geluyd van de eerſte ſlag tot onſe ooren kan gebracht worden.

Men is wel gewoon te onderſoeken/ waarom de doofgeboorenen ook ſtom zyn?

Antw: De Geneeeskundigen merken aan/ dat 'er een verwonderlyke overeenſtemming/ en meedelydendheid is/ tuſſen de ooren/ en de werktuygen der ſtemme/ want (ſeggen ſy) wanneermen aandachtig ſal toeluyſteren/ ſoo laatmen ſyn adem niet uytgaan/: maar houd deſelve in: wanneermen geruwd hoordmen de geluyden ſoo onderſcheydentlyk niet. Indien men met een pennemesje het trommelvlies van het oor wat ſchrapt/ ſoo ontſtaat 'er aanſtonds een droogen hoeſt/ en te gelyk word 'er ſpeekſel verwekt.

Veele die doofachtig zyn ſpreeken heel beſwaarlyk/ en door hun neus. Die van haar eerſte oorſprong en geboorte doof zyn/ die zyn ook te gelyk ſtom. Indien iemand met ſijn mond en tanden een Cyther vaſt houd/ en beyde ſijne ooren toeſtopt/ ſoo ſal hy ſcherper hooren; ſoo dat de dooven het beſt door de mond hooren. Dit zyn reedenen/ genomen van de gemeenſchap tuſſen de ooren/ en des ſtems werktuygen/ waar over men met de Ontleedkundigen verder mag raadpleegen. Een tweede reeden/ waarom wy meynen dat de menſchen/ die doof gebooren worden/ ook ſtom blyven/ is deeſe/ dat noodſaaklyk de ſpraak moet voorgaan door de inbeelding/ of zielsbevatting. Doch de ziel der dooven is door het geluyd niet geleerd/ en weet derhalven niet van die woorden te vormen/ welke het menſchelyk vernuft uytgevonden heeft. Want dewyl het ſpreeken door leering word verkreegen/ en die leering door het gehoor komd/ ſoo volgd dat/ wanneer het gehoor ontbreekt/ ook de ſpraak wech blyft.

Daar word ook getwyfeld/ of 'er in het water ook een middel van gehoor kan zyn?

Ten antwoord hier op diend. Dat de lucht is het eerſte en voornaamſte middel waar door men ſiet/ en het water het naaſte daar aan; dus is ook het water een tweede en min voornaam middel/ waar door men hoort/ en de lucht het voornaamſte. Dit blykt den viſſers uyt het gehoor der viſſen. Ook hooren de duykelaars/ ſelf op de grond der zee/ door het water heen/ de geluyden. Ook maaken de viſſen onder water door hunne kaaken geluyden; welk geluyd niet ontſtaat dan uyt de teegen eenſtooting des waters. Daar zyn 'er/ welke meynen dat het water daarom een gehoormiddel is/ om dat in het ſelve eenige luchtdeeltjes gevonden worden/ welke/ door haare dunheid en fijnheid/ het ſelve/ gelyk ook de aarde/ lichtelyk doordringen konnen: maar dit gevoelen word hier door weederleyd/ dat de lucht onder water gantſch geen verblyf kan houden/ maar ſich aanſtonds na boven begeeft.

De wedergalm of Echo, ontſtaat uyt een ſeekere weederſteuyting van de ſtem. Wy hebben op ſommige plaatſen in Frankryk/ te Bruſſel/ en ook hier te Middelburg/ aangemerkt/ dat deſelve woorden ſesmaal en meermaal wierden weederom geſteuyt en gehoord. Sommigen hebben waargenomen dat de letter S niet behoorlyk weederklinkt/ maar datmen in deſſelfs plaats de weedergalm van de letter V hoord/ gelyk/ by voorbeeld/ in plaats van Satan, Vatan. De weederſchyn der geſichtſtraalen uyt de voorwerpen kan door ſpiegels geleyd en beſtuurd worden; als welke in haar uytgang en voortgang/ door rechte ſtreepen tot een eenig ſtip konnen geleyd worden; maar de weederſteuyt der geluyden laat ſich heel beſwaarlyk leyden/ dewyl het geluyd een ruimer plaats beſlaande/ en met bogtige lynen loopende/ ſoodaanig een beſtuuring niet toelaat. Waarom het een moeylyk werk is/ weerklanken door konſt toe te ſtellen. Gelyk het water de uytſetting van de oorſpronklyke ſtem helpt/ ſoo diend ook de Echo om deſelve verder te doen voortklinken.

Gelijk het gehemelte voor ſich de ſpyſe ſmaakt. De ſmaak is een ſin/ waar door de ziel/ op de beweeging van de ſmaakſenuw/ welke in de tong gevonden word/ de ſmaaken en geuren gewaar word. Doch de ſmaak of geur der dingen/ is een ſeekere ſchikking van ongevoelige deeltjes/ welke het ſmaaklyke uytmaaken; en welke bequaam is om de ſmaakſenuwen/ welke de tong ingelyfd zyn/ op een ſeekere wyze te beweegen. In de verſcheydenheid der ſchikking/ en geſteldheid deeſer deeltjes/ is al het onderſcheyd der ſmaaken geleegen.

Die dingen zyn ſmaakeloos/ welke beſtaan uyt een warmte welke de onſe gelyk is/ en derhalven onſe warmte weynig of geen verandering toebrengd/ want gelyk lyd van ſijns gelyk geen verandering/ doch alle ſin of gevoeling ontſtaat uyt eenige verandering. Of ook ſalmen die dingen ſmaakeloos noemen/ welke onmagtig zyn om de tong op een geweldige wyze te beweegen/ hoedaanige die dingen zyn/ welke uyt lange en buygſaame deeltjes beſtaan/ gelyk het water &c:

De ſpyſen ſullen hunne ſmaaken en geuren niet openbaaren/ 't en zy dat derſelver ſappen tot kleyne deeltjes vermaalen worden/ om dat een ſtompe dikheid niet magtig is/ om door de gevoelſpons te dringen: hierom gebruykt de Vernuftige Natuur een warm ſpeekſel/ om het ſap der ſpyſen te verſachten/ kooken/ en uyt te trekken. De tong is derhalven vol openingen/ en vochtig; want die geenen welkers tong droog word/ en gebrek van ſpeekſel heeft/ hebben geen rechte bevatting van de geuren der ſpyſen.

XI. Plaats

XI. PLAATS. *Job*: 14: 9.

Hy ſal van den reuk der wateren uytſpruyten ; en ſal een tak maaken gelijk eene plante.

EEvenwel ſal hy van den reuk, dat is ; op de reuk, verſtaa daar door de beſproejing der wateren/uytſpruyten. Als of hy ſeyde / wanneer hy de wateren maar eeven gerooken ſal hebben. Door een aartige verbloeming ſchryft hy een boom de ſin des reuks toe. Want die geenen welke ſich een gemeene ziel van alle natuurlyke dingen inbeelden / en ook anderen / welke op een andere wyze omtrent de Wysbegeerte gewoon zyn te redeneeren / ſchryven den planten een ſeekere ziel en gevoelen toe / en een leeven / 't welk ſy een groeybaar leeven noemen ; waar van daan de planten geſegd worden / gequetſt en gedood te worden / ſelf in de Heylige Bladeren. Pſalm 78: 47. Hy doodde haaren wynſtok door den hagel; en haare wilde vygeboomen door vuurigen hagelſteen. Paulus ſchryft ook den planten een leeven en dood toe. 1 Cor. 15: 36. Het geene dat gy zaayd word niet leevendig, 't en zy dat het geſtorven zy.

Zennertus loochend dat alle reuk ontſtaat door middel van eenige lighaamlyke uytwaaſſeming / maar op een ſeekere geeſtlyke en inſichtelyke (intentionalis) wyze ; om dat ook de viſſen onder water de reuken gewaar worden ; maar / ſegd hy / de natuur van de reuk beſtaat in iets warms en droogs / derhalven ſoude deſelve vergaan ſoo ſy binnen het water quam. Doch aangeſien de uytwaaſſemingen der welriekende ſtoffen / een byna onbegrypelyke fijnheid hebben (want de welriekende uytvloeyſelen der riekende dingen worden dikwils in ſeer wyde en verafgeleegene ruymtens / en wel eenige jaaren lang / bewaard / waarom het veelen heeft toegeſcheenen / dat deſelve van de rondomvloejende lucht eenig voedſel ontfangen) ſoo konnen deſelve hunne reuken ongeſchonden aan de viſſen onder het water meededeelen. Want de lucht / welke veel dikker is dan de uytvloeyſelen der reuken / door beroering of ſpreeken bewoogen en voortgeſtooten zynde / kan de geluyden wel door de wateren tot de viſſen / ja ook wel door de muuren der huyſen / door omwegen / en ſpleeten / tot onſe ooren brengen.

De reuk dan is een ſeekere waaſſem welke uyt eenige riekende ſaak tot onſe neusgaten opdampt / en de reukſenuw verſcheydentlyk kan beweegen / waarom in de verſcheyden geſteldheid van deeltjes al het onderſcheyd der reuken geleegen is. De reuk nu in de menſchen is een ſin / waar door de ziel / op de beweeging der veeſeltjes van de reukſenuw / welke geplaatſt is omtrent de grond van het voorſte gedeelte der herſſenen / dicht by het ſeefbeen / de verſcheydene reuken in de herſſenen gewaar word.`

In het rieken nu word vereyſt een behoorlyke afſtand tuſſen de reukſenuw en de reukverſpreydende ſaak / op dat de reukverwekkende deelen door de lucht verſpreyd / en van malkanderen / (om de reuk te verwekken) afgeſcheyden mogen worden ; eeven gelyk de pylen / ſullen ſy quetſen / uyt de pylkooker geworpen / en van een geſcheyden moeten worden.

Hy ſal van den reuk der wateren uytſpruyten ; en ſal een tak maaken gelijk eene plante. De voeding der planten word alleenlyk door middel van de warmte te weeg gebracht ; dewyl nu de voedſel deelen / welke door de aarde verſpreyd zyn / veelerley zyn / en ook de openingen der wortelen verſcheyden zyn; hier van daan word het eene voedſel na de eene / en het andere na andere planten en ſtruyken gevoerd en voortgeſtooten / en aldaar op veelerley wyze / na de gedaante der openingen en doorgangen / toebereyd. Want tot het leeven van boomen en planten vereyſcht / dat de voedende ſappen / door de ſon / en de overige fijne ſtoffe / door de openingen der wortel tot in de plant opgevoerd / en aldaar toebereyd / en in de lengte / wydte / en hoogte of diepte uytgebreyd worden / waar in deſſelfs voeding en aanwas beſtaat.

De oorſaak nu waarom in een leevendige boom / ſchoon noch ſoo hoog / en wel tot de uyterſte veeſeltjes van deſſelfs bladeren / genoegſaame overvloed van voedſel door de Son / en de overige fijne ſtoffe / word opgevoerd / daar 'er in teegendeel geen / of ſeer weynig / ſap word opgevoerd / in een geſtorven kruyd of ſtruyk / al is het ſelve laag / is de volgende : om dat in een leevendige boom de openingen en doortochten der deelen ſoodaanig geſteld zyn / dat de ſappen / welke in de wortel ingeſlooten worden / aldaar van de fijne ſtoffe / die ſich in de openingen deſſelfs onthoud / geweldiglyk bewoogen worden ; en dewyl deſelve / geduuriglyk in overvloed uyt de aarde derwaarts gevoerd wordende / langs die ſelve weg die ſy gekomen zyn niet konnen weederkeeren / om een ſeeker maakſel der veeſeltjes en doortochten / ſoo worden ſy gedwongen geduurig hooger op te klimmen / en daar al weederom ſoodaanige openingen vindende / in welke de fijne ſtoffe heeviglyk bewoogen word / worden ſy noch al hooger opgevoerd / ſoo dat ſy eyndelyk tot de uyterſte topjes en veeſeltjes der boomen opgebracht worden. Doch / dewyl ſoodanige openingen in een doode ſtruyk niet gevonden worden / ſoo is het geen wonder dat geene voedſaame ſappen in deſelve worden ingeſtooten.

Van den reuk der wateren ſal hy voortſpruyten Etc: Wy hebben te vooren wanneer wy van de wateren handelden / geſegd / dat de meeſte ſpruyten of planten byna uyt enkel water voortkomen / 't welk openbaar is in die geenen / welke op muuren of daken van huyſen / gelyk ook op rotzen of ſteenachtige bergen / gevonden worden / gelyk wy te vooren al aanmerkten. De planten nu komen of uyt zaad voort / of ſonder zaad. Het zaad der planten ſchynd een ſeeker ſpruytje derſelven te zyn / zynde bedekt met een verdikte vocht / en een uytwendig baſtje. En dit blykt (ſegd Henrik Regius) in de voortbrenging van het raap of knolzaad in deſſelfs peultje / in het welk vier of meerder doorſchynende blaasjes voortgebracht worden / in de holligheid van welke ieder in het byſonder geſien word een kleyn takje / of bladerachtig telgje / omgeeven met een vocht welke eerſt doorſchynende is / en daar na hoe langer hoe meer verdikt word. Soodaanig een ſpruytje ſietmen ook in de keern van kerſſen / pruymen / eekelen / olyven / dadelen / en andere diergelyke vruchten. De voortſetting wyders der planten geſchied / of door het zaad in de aarde te werpen / of de wortel te pooten / of een telgje of takje in de grond te ſteeken / of een bot of ent in een andere ſtam in te lyven.

De ervaarenheid getuygd / dat ook onder water / ja ſelf op de Zee / kruyden voortgebracht worden / gelyk ik ſelve in de Zee (Sargoſſum geheeten) waargenomen heb. Ja ſelf Eyndius, in ſijn 1 Boek van de Tydboeken van Zeeland, aan het 3 Hoofdſtuk / verhaald dat 'er boomen van verſcheydene ſoorten onder de aarde groeyen. Alle die boomen (ſegd hy) leggen na het ſelve Hemelsdeel geſtrekt, ſoo, naamelijk, dat de takken wyd uytgebreyd , en hoog opgeſchooten zyn ; de wortelen leggen tuſſen het Zuyden en het Weſten , doch de toppen ſtrekken tuſſen het Ooſten en het Noorden.

De plant Lothus geheeten / dompeld ſich des avonds tot Middernacht toe geheel in den Euphraat , ſoo dat men deſelve / wanneer men den arm in het water ſteekt / niet kan bereyken ; doch daar na ryſd deſelve allengskens op / en teegen des Sons opgang komt ſy uyt de ſtroom te voorſchyn / verheft ſich hoog boven de baaren / en breyd haar bloem uyt. Dus openen ſich ook andere bloemen op het opgaan der ſon / en in teegendeel ſluyten ſy ſich weeder toe / wanneer deſelve vertrekt / en waapenen ſich dus teegen de koude. Waar van ook niet weynigen ſchynen te beſluyten / dat 'er in

de planten eenig gevoel moet weeſen. Sy voegen hier by / dat de klaver een voorboode is van onweeder / want dat deſelve / op deſſelfs aankomſt / ſich daar teegen opheft.

De bladeren der boomen en ſtruyken vallen omtrent het eynde van den Herfſt af / om dat de openingen en doortochten door de koude toegeſlooten wordende / geen genoegſaam voedſel voor de ſelven word opgevoerd. Doch die gewaſſen welke van een vaſter ſelfſtandigheid zyn / hebbende warmer ſappen / en doortochten door welke de fijne ſtoffe krachtiger kan bewoogen worden / deeſe / ſeg ik / behouden haare bladeren ſelf in het midden van de Winter.

In het begin van de Somer brengen de planten geen zaad voort / noch ſetten ſich voort / om dat dan al het voedſel word aangelegd tot de voedingen aangroeijing / 't welk men ſiet dat insgelyks ook onder de dieren geſchied.

Vraage. Of 'er ook onder de planten of boomen beyde de geſlachten van mannetje en wyfje gevonden worden?

Antw: Dit word van ſommigen / ſoo Geneeskundigen als Wysgeeren ſtaande gehouden; om dat men ſiet dat ſommige planten / eeven gelyk mannetjes, gekronkeld / ruw / dikker en bogtiger zyn; daar in teegendeel anderen / eeven als wyfjes, ſachter zyn / en ſonder quaſten of knoopen / welke onvruchtbaar worden / indien ſy verre van malkander af ſtaan / doch / hoe ſy nader aan de mannetjes geplant worden / hoe ſy vruchtbaarder zyn. Het word geloofd dat het mannetje en wyfje van de palm of dadelboom, hunne takken tot malkander neygen / en hunne toppen en wortelen door malkander ſtrengelen; ja indien ſy niet dicht by een geplant worden / ſoo dat ſy malkanderen konnen raaken / ſoo worden ſy maager en verdunnen.

Sommige gewaſſen houden een onderlinge vriendſchap onder malkanderen; gelyk den Myrtusboom, en den Olyfboom; anderen weeder zyn malkander vyandig, gelyk den wynſtok en de kool. De reeden van deeſe overeenkomſt en teegenſtrydigheid ſchynd te leggen / in het onttrekken van voedſel / en een overeenkomſt of teegenſtrydigheid van hoedaanigheeden en gemaatigdheeden. By voorbeeld. De kool groeyd niet onder den Wynſtok / om dat de wortelen des wyngaards het voedſel al te ſeer na ſich trekken / en uytputten / en om dat de ſchaduw van de wynſtok de ſtraalen van de Son wechneemd.

Doch de wynruyt, welke warm van aart is / komd wel over een met den Vygeboom, welke desgelyks van een warme gemaatigdheid is.

Sommige planten wenden ſich met de Son om / gelyk de Lupynen (of boksboonen) en de Sonnebloemen; welke openingen hebben die recht na de Son gekeerd zyn / in welke de ingeboorene geeſten / door de Son bewoogen zynde / ſich na de Son keeren / byna op deſelve wyze als het yſer na den Zeylſteen / en den Zeylſteen na het Zuyden trekt. In teegendeel wenden ſich de Turkſe boontjes van het Weſten na het Ooſten. Andere planten worden geſegd de breedte van des Sons loop na te volgen / gelyk de Wilgeboomen, de Olyfboomen &c: Want ſy zyn geſtrekt na het Noorder Aſpunct / wanneer de Son het hemels teeken van de Kreeft naderd; maar wanneer hy weederkeerd tot den ſteenbok, dan keeren ſy hunne kruyden en loof na het Zuyden.

Het Betelblad, al te overvloedig gebruykt zynde / verrooolykt het gemoed op een wonderlyke wyze / ſoo dat daar door ſelf de droefheid en vreeſe voor de aanſtaande dood verdreeven word. Het word geloofd dat een Once Saffraan genoechſaam is om den menſch / door overmaatige blydſchap / en verſpilling van geeſten / om hals te helpen. De ſelve kracht word ook aan de kruyden Sardoa en Dutroa toegeſchreeven; waar over men de Kruydkenners kan naſien.

Men ſegd dat ſommigen de planten ſoo naauwkeuriglyk weeten tot poeijer te ſtooten / dat / wanneer ſy willen / dit ſtof of poeijer / een roos, een maankop, of eenige andere plant / waar van dit poeijer by een geſameld is / kan voortbrengen. Sy brengen dit poeijer / in een glas opgeſlooten zynde / by de vlam van een lamp of keers / op dat het van de grond af aan warm worde / welk gedaan zynde / dit poeijer allengskens ſich ſelven vertoond in de gedaante van ſoo een plant.

Daar word ook verhaald / dat ſommige geweſten van Tartaryen een ſeeker kruyd voortbrengen / 't welk de gedaante van een lam heefd / en ſoo lang in ſijn kracht blyfd / tot dat alle de omleggende kruyden rondom verteerd zyn. Sie by Sennertus.

XII. PLAATS. *Job* 19: 23, 24.

Och of nu myne woorden doch opgeſchreeven wierden! Och of ſy in een boek ook wierden ingeteekend!

Dat ſy met eene yſere griffie, en lood, voor eeuwig in eene rotze gehouwen wierden.

EEven gelyk de wetten in koper wierden ingeſneeden / op dat derſelver geheugnis voor eeuwig den nakomelingen heylig mocht zyn; dus wenſcht ook hier Job / indien het niet genoeg was / dat deeſe ſijne woorden (welke dienen tot ſijn verdeediging / en betooning ſijner hoope op God in ſoo geweldigen verdrukking) in een boek geſchreeven wierden / om dat ſy by verloop van tyden konden uytgewiſcht en vergeeten worden; dat ſy dan in een rotze ingehouwen / of in een harde key gegraveerd mochten worden / ter eeuwiger gedachtenis van deeſe ſaak / dewyl hy doch niet ſchroomd voor het oordeel der menſchen. Sommigen komd deeſe ſpreekwyze / met een loode griffie in een rotze gehouwen te worden, wat hard voor / om dat het lood / in vergelyking van een ſteen of rotze / ſacht is / en deſelve niet weederſtaan kan; waarom ſy deeſe plaats dus uytleggen; als of het een gemeen gebruyk waare by die geenen welke iets in een rotze graveeren / dat ſy eerſt met yſer de teekenen der letteren uythaalen en afteekenen / waar na ſy dan / om deſelve een verwe by te ſetten / die met lood overtrekken / en dat Job dit hier ter plaatſe wenſcht.

Wat hier ook van zyn mag / Job betuygd met deeſe woorden overvloediglyk / dat hy niet alleen niet beſchroomd is voor het oordeel / 't welk de thans leevende menſchen van hem mogen vellen / maar ook ſelf niet voor dat van de nakomelingen / welke wel doorgaans wat ſcherper gaan in het beſlechten van verſchillen der voorleedene tyden en ſaaken / dewyl nu alle bewindſelen / en aanſien van perſoonen zyn wechgenomen. Hier uyt blykt dat het ons paſt ons leeven ſoodaanig aan te ſtellen / als of elk van onſe woorden en daaden ter geheugenis der nakomelingen moeſten nagelaaten worden. Want hoe ſeer wy ook meynen verborgen te zyn / eevenwel alle dingen zyn voor God openbaar / en op het innigſte bekend Hebr. 4: 12. Ja! als in ſeekere boeken opgeſchreeven. Openb. 20: 12. En de boeken wierden geopend, en de dooden wierden geoordeeld, uyt het geene in de boeken geſchreeven was, na haare werken.

Men heefd aan te merken / dat de Ouden gewoon zyn geweeſt de gedenkweerdige dingen / gelyk op Waſſe, ſoo ook Loode ſchryftafeltjes aan te teekenen / en daar uyt hunne boeken te ſaamen te ſtellen. Hoedaanige Schryftafeltjes Georgius Fabricius getuygd / dat ook te Napels / in oude grafſteeden / gevonden zyn.

Wat de Drukkonſt belangd; daar word verhaald dat die konſt (welke tot het voortſetten der geleerdheid ſoo

ſeer

Digitized by Google

ſeer bequaam en nuttig is) eerſt in het jaar 1450, of daar omtrent / uytgevonden is: hoewel anderen het daar voor houden / dat deſelve al veele jaaren te vooren by de Chineeſen in gebruyk geweeſt is. Doch in de Europiſe weereld word geloofd dat eenen Johannes Guttenberg, een man van een edel geſlacht en vernuft / daar van de eerſte proef heefd in het licht gegeeven. Eenen Fauſtus, een Borger van Mentz, heefd die konſt eerſt uytgevonden / doch heefd deſelve tien jaaren lang geſmoord / en by ſich verborgen gehouden. Deeſe konſt is ſeekerlijk een groot en Godlijk geſchenk / waar van een Duytſch Dichter van die eeuwe dus ſong:

Nuper ab ingenio Rhenanæ gentis & arte
Librorum emercit copia larga nimis.
Et qui e divitibus vix Regi obvenerat olim
Nunc liber in tenui cernitur eſſe caſa.
Quæ doctos latuit Græcos, Italoſque peritos,
Ars nova, Germano venit ab ingenio.

Dat is.

Nu onlangs is, door het vernuft en de konſt van een volk dat aan den Rhyn gebooren is, een over groote meenigte van boeken voor den dag gekomen. En boeken, welke eertijds naauwlijks den rijkſten Koningen mochten gebeuren: ſietmen nu ook in geringe huysjes. Een nieuwe konſt, welke den geleerden Grieken, en ſchranderen Italiaanen onbekend was gebleeven, is door het vernuft van een Duytſer te voorſchijn gekomen.

Men vind eevenwel al in de boeken des Ouden Teſtaments van papier gewag gemaakt / waar uyt wy beſluyten dat deſſelfs gebruyk al ſeer oud moet weeſen. Sie Jeſaiæ 19: 7. Het papier gewas by de ſtroomen ſal verdroogen. Het papiergewas nu is een boomtje / 't welk inſonderheid in de moerasachtige deelen van Egypten waſt / hebbende een ſchuyns loopende wortel / met driehoekige zyden / niet langer dan tien elleboogen / loopende ſmal toe / en ſijn top tuſſen een deel bladeren verbergende. Van deeſe ſtruyk wierd het ſchryfpapier gemaakt / wordende met naalden in ſeer dunne en breede blaadjes van een geſcheyden / welke ſoo veel te beeter waaren / als ſy nader van het midden van de ſtruyk genomen wierden / en deeſe blaadjes hebben / na de naam van dit gewas / ook de benaaming van papier gekreegen. Van het papier ſchrijfd Plinius, in het 13 Boek ſijner Natuurlijke geſchiedniſſen, aan het 11 Hoofdſtuk / op volgende wyze. Marcus Varro ſchrijfd dat het papier gevonden is ten tyde van de overwinning van Alexander de Groote, wanneer hy de Stad Alexandryen in Ægypten liet bouwen; datmen te vooren geen papier gebruykte; maar dat men eerſt ſchreef op de bladeren van Palmboomen; daar na op de ſchorſſen van ſommige boomen: datmen daar na begonnen heefd de openbaare gedenkſtukken op loode plaaten, die toegerold wierden, en elks byſondere ſaaken op linnendoeken te ſchryven, of ook in was: want dat ook voor de Trojaanſe tyden ſchryftafeltjes in gebruyk zyn geweeſt, kan men by den Dichter Homerus ſien. Den ſelven Varro verhaald, dat by geleegenheid van een ſeekere nayver, tuſſen de twee Koningen Ptolemæus en Eumenes, in opſicht der Boekeryen, waar door Ptolemæus den uytvoer van papier verbood, men te Pergamum het gebruyk van beeſtenvellen, of pergament heefd uytgevonden: naderhand heefdmen die dingen ſonder onderſcheyd mogen gebruyken, waar door de menſchen onſterflijk gemaakt worden. Het papier dan waſt in de moeraſſen van Ægypten, of in de ſtilſtaande wateren van den Nyl, alwaar ſy, hun overloop geeyndigd zynde, ſich beginnen te ſetten; die poelen zyn niet dieper dan twee elleboogen lengte, de wortelen loopen ſchuyn en hebben de dikte van een arm &c. Van het gewas ſelve maaken ſy vaartuygen, van de binnenſchors zeylen en matten, gelijk ook kleederen, dekkleederen, en touwen; ook eeten ſy het raauw, en de afgekookte vochtigheid ſlokken ſy ſlechts in. Dit gewas groeyd ook in Syrien. Onlangs heefdmen ook verſtaan dat 'er ook papier waſt in den Euphraat, omtrent Babylon, 't welk ook gebruykt word om op te ſchryven: eevenwel willen de Parthers noch liever hunne letteren op kleederen weeven of naajen. Van de naam van deeſe plant hebben noch heeden onſe ſchrijfbladeren / welke van gemaalen linnen lappen gemaakt worden / de naam van Papier, om dat ſy by ons van het ſelve gebruyk zyn / 't welk het Papiergewas eertijds den Ægyptenaaren verſchafte.

Hoewel Plinius niet alleen verſierd / dat Moſes is geweeſt de eerſte inſteller van een ſeekere maatſchappy van Tooveraars, maar ook dat hy veele duyſenden van Jaaren na Soroaſter, den eerſten uytvinder van de toverkonſt / geleefd heefd; en hoewel de Ægyptenaars roemen over hunne Oudheid in die weetenſchap / welke tot honderd duyſend jaaren toe reykt / na het getuygnis van Auguſtinus, in ſijn 18 Boek van de Stad Gods, aan het 40 Hoofdſtuk; ſoo is het echter ſeeker / dat 'er nergens eenige boeken gevonden worden / welke ouder zyn van de vijf boeken van Moſes. Eevenwel ſchijnd het my toe / dat niet ontkend kan worden / dat ook in die drie en twintig honderd jaaren / welke voor de tyden van Moſes gegaan zyn / het gebruyk van ſchrijven en boeken onder de menſchen is bekend geweeſt. Want Joſephus verhaald / in ſijn eerſte boek van de Joodſe Oudheeden, aan het 3. Hoofdſtuk; dat de Nakomelingen van Seth de Sterrekonſt / en de kenniſſe der hemelſe dingen uytgevonden hebben; en op dat hunne uytvindingen niet uyt der menſchen kenniſſe mochten geraaken / en eerder verlooren gaan / dan ſy te recht bekend waaren (weetende dat Adam een algemeene ondergang aller dingen voorſegd had / eens door vuur / en eens door een watervloed) ſoo hebben ſy twee pylaaren opgerecht; en op beyde hunne uytvindingen geſchreeven / op dat / indien het gebeurde dat het eene geſchrift / zynde op tigchelſteenen / door de watervloed mocht uytgewiſt worden / het andere / in een ſteen ingehouwen / mocht overblijven / en den menſchen aanleyding geeven om te leeren / met te vertoonen 't geen van haar geſchreeven was. Want (ſegd Joſephus) men ſegd dat die ſteene pylaar door hen is opgericht, welke noch in onſe tyden in het land van Syrien te ſien is. Doch alle die oude boeken en gedenkſtukken / hoe veele daar ook geweeſt mogen zyn / zyn door het geweld en verloop van tijden verlooren / ſoo dat van alle die dingen / welke in de eerſte twee duyſend jaaren der weereld zyn voorgevallen / niets byna / of immers ſeer weynig tot onſe kenniſſe gekomen is. Want Joſephus, in ſijn boek teegen Appion, toond dat Moſis wetten de oudſte zyn van alle de anderen / ja dat voor de tijden van Moſes geen rechten of wetten van eenige volkeren beſchreeven geweeſt / maar alleen met de mond en ſtem wierden voortgebracht; want dat ſelf by Homerus, de Oudſte onder de Griekſe ſchrijveren / het woord wet niet eens gevonden word.

Daar is / buyten alle twijfel / een ſeer groot getal van oude boeken geweeſt / hoewel 'er ſeer weynige van deſelve in onſe handen zyn gekomen / 't welk (ſoo ik meyn) een groote / ja by na onvergelijkelijke ſchaade voor het menſchlijk geſlacht is. Dit blijkt te meer uyt het geene Joſephus verhaald / in ſijn 2 Boek der Joodſe Oudheeden, aan het 2 Hoofdſtuk. Demetrius Phalereus (ſegd hy) opſiender over de Koninglijke boekeryen, deed ſijn beſt, om, ſoo het mogelijk was, alle de boeken uyt de geheele weereld by een te ſaamelen, opkoopende alle die boeken, welke hy ergens hoorde dat leeſens weerdig, of de begeerte des Konings aangenaam waaren, welke een byſonderen yver had, om boeken by een te vergaderen. Deeſe eens van den Koning gevraagd zynde hoe veele duyſenden hy nu al by een gekreegen had,

Digitized by Google

gaf tot antwoord, dat hy 'er al tweemaal honderd duyſend had, maar dat 'er in het korte vyfmaal honderd duyſend by een ſouden zyn &c.: Het is waarſchynlyk dat Salomon, den wysſten onder de Koningen / meer dingen geſchreeven heefd / dan 'er tot onſe kenniſſe gekomen zyn; want nergens vindmen die dingen / welker geheugnis ons de Heylige geſchiednis alleen nagelaaten heefd. 1 Koning. 4: 32, 33. En hy ſprak drie duyſend ſpreuken; daar toe waaren ſijne liederen duyſend en vyf. Hy ſprak ook van de boomen; van den Cederboom aan die op den Libanon is, tot op den yſop die aan den wand uytwaſt: hy ſprak ook van het vee, en van het gevogelte, en van de kruypende dieren, en van de viſſen.

P: Bellonius, in het 1 Boek ſijner aanmerkingen, aan het 40 Hoofdſtuk / ſchryfd het verlies van ſeer veele boeken toe aan de onachtſaamheid / en onweetendheid van de Laatere en heedensdaagſe Grieken, waar door ſy van hunne Voorouderen geheel zyn ontaart; want naauwlyks ſalmen in geheel Griekenland een geleerd man vinden. Onder ſes duyſend Calojers (ſegd hy) of Monniken, welke op den Berg Athos in verſcheydene kloosters leeven, is 'er van honderd naauwlijks een die leeſen en ſchryven kan. Want de Opperbaaſen en Patriarchen van de Griekſe kerk, zynde vyanden van de wysbegeerte, hebben alle de Prieſters, of die tot den Godsdienſt gewyd zyn, met den blixem des Bans geſlaagen, die andere dan Godgeleerde boeken quaamen te leeſen; en anderen hebben ſy wys gemaakt, dat het geen Chriſten geoorloofd was ſich ſelve in de Dichtkunde, of de Wysbegeerte te oefenen; en hierom begeeven ſy ſich alle tot het oefenen van handwerken.

XIII. PLAATS. *Job* 25: 5.

Siet tot de Maane toe, en ſy ſal geen ſchynſel geeven: en de Sterren zyn niet ſuyver in ſijne oogen.

En *Job* 31: 26, 27.

Soo ik het Licht aangeſien heb, wanneer het ſcheen; of de Maane heerlijk voortgaande.

En myn herte verlokt is geweeſt in het verborgen; dat myne hand myn mond gekuſt heefd.

Veele Sterreloopkundigen getuygen / dat eenige Comeeten, of ſtaartſterren boven de kring des Maans zyn voortgebracht / en ook weeder verdweenen. Dat ook in de jaaren 1572, en 1604. nieuwe ſterren geſien zyn / welke de hoogte van de Dwaalſterren te boven gingen. Sy ſeggen ook / dat men door middel van Verrekykers kan ſien / dat op het oppervlak van de Son ſelf eenige duyſtere ſtoffen worden voortgebracht / en weeder van een geſcheyden worden / welke den wolken / die rondom onſen aardkloot ſweeven / gelyk zyn / van welke ſommigen (gelyk ſy ſeggen) ſoo onbeſchoft groot zyn / dat ſy niet alleen de Middellandſe Zeeboeſem / maar ſelf geheel Africa of Aſia / in grootte ſeer verre overtreffen. Waar uyt het hen waarſchynlyk voorkomd / dat ook de hemelen en het geſternte ſelf / hunne veranderingen en bederbingen onderworpen zyn; want ook in onſe text word geſegd / dat de ſterren niet ſuyver zyn. Ook ſchryfd Galilæus, in ſijn boek van het Saamenſtelſel des Weerelds, dat des Sons vlekken nu eens gemaakt / en dan weeder verſpreyd worden / dat ſy niet van een klootswyze gedaante zyn / maar plat / en na de wyze der wolken uytgebreyd; dat ſy ſomtyds ſchynen de Son te raaken &c:

Sommigen meynen / dat des Sons vlekken ontſtaan uyt een meenigte van kleyne lighaamtjes / welke uyt de lucht te ſaamen vloeyen / of ook uyt het lighaam van de Son ſelve / eeven gelyk in ſiedend water het ſchuym op deſſelfs oppervlakte by een vergaderd word; dat ook deeſe lighaamtjes des Sons beweeging eenigermaate navolgen / dat ſy ook wel eens van een geſcheyden / en op verſcheydene wyzen en tyden weeder voortgebracht worden. Somtyds / ſeggen ſy / kan ſoo een vlek wel het gansche lighaam van eenig geſternte bedekken. Dus verhaalen de Geſchiedſchryvers dat ſomtyds de Son eenige dagen lang / ja wel een geheel jaar / bleeker is geweeſt dan na gewoonte / en eeven gelyk de Maan / ſonder ſtraalen / een droevig en flaauw ligt van ſich gegeeven heefd. Hier omtrent kan ook in aanmerking komen / dat ſommige ſterren nu ons wel grooter of kleyner voorkomen / dan menſe te vooren geſien heefd; de reeden hier van is / dat derſelver licht door meerder of minder vlekken verflaauwd word. En hier van daan kan het ook komen dat ſommige vaſte ſterren verdwynen / of ook onvoorſiens te voorſchyn komen.

Anderen weeder twyfelen / of des Sons vlekken niet ontſtaan uyt eenige kleyne dwaalende ſterretjes / welke beneeden de Son geplaatſt zyn / en welke tuſſen de Son en den aardkloot heenſchietende / een gedeelte van des Sons lighaam bedekken. Ook meynen ſy dat de vlekken / welkemen in de volle Maan verneemd / ontſtaan uyt een ongelyke dikte en vaſtigheid / of openheid en ſponſieusheid van des Maans lighaam / want dewyl het eene deel deſſelfs dikker en vaſter / en het andere meer open is / ſoo ontſtaat hier uyt / dat wanneer de vaſtſte deelen door een vol licht beſtraald zyn / dan de deelen die opener zyn minder licht van ſich geeven / en dus een gedaante van vlekken vertoonen.

Galilæus teld in ſijn boek op / de overeenkomſten die tuſſen de Maan en de Aarde zyn. Hy gelooſd niet dat de Maan t'eenemaal van alle eygen licht ontbloot is / gelyk de Aarde; maar dat die helderheid, welke in het overige van deſſelfs rondte beſpeurd word / wanneer maar alleen de hoornen of hoeken door de Son verlicht zyn / deſſelfs eygen en natuurlyk licht is; en niet ontſtaat uyt een weederſtuyt van de aarde / als welke / om haare overgroote oneffenheid / en duyſterheid / niet bequaam zy om de Sonneſtraalen te doen weederſtuyten. Doch anderen weeder zyn van gevoelen / dat alle de Sterren haar licht van de Son ontleenen; ſoo dat de Son zy de eenige ſpringbron van alle beweeging / leeven / voortteeling / warmte / licht &c.

De Sterren hebben geen andere krachten dan om te verlichten en te verwarmen, welke ſy door hunne beweeging werkſtellig maaken. De bevogtiging derhalven is alleenlyk een toevallige uytwerking van de Maan / welke ſich in de planten en dieren doed ſien. Want wanneer de Maan in ſijn volle luyſter en rondte ſchynd / dan vervuld ſy de planten en dieren met ſappen; hier van daan heefmen door ervaarenheid ondervonden / dat kinderen die op een Nieuwe Maan gebooren worden / ſwakker zyn / dan die op een Volle Maan te voorſchyn komen / waar van daan een ſpreekwoord gekomen is / van die geenen welke op het laatſte quartier gebooren zyn; waar van ſie / ſoo het u behaagd / by Levyn Lemnius, in ſijn boek van de Sterrekijkerye, en van de Wonderwerken der Natuur, in het 1 Boek / aan het 8. Hoofdſtuk. Die met vallende ſiekte of raaſende koortzen geplaagd zyn / gevoelen met de volle Maan meer verſwaaring hunner pyniging / om dat ſy dan overvloed hebben van ſappen. Men is ook gewoon de kinderen op de volle Maan van des Voedſters borſt te ſpeenen / om dat ſy dan overvloediger van ſappen voorſien zynde / het moederlyk voedſel des te gemaklyker ontbeeren konnen. Op de volle Maans tyden plachten de Oude Duytſers hunne ſtryden aan te vangen / om dat ſy geloofden dat ſy op die tyd ſterker waaren. Met de volle maan zyn de Schelpviſſen groot en vol / de beenderen hebben overvloed van merg / dan heefdmen meer nood

van

Digitized by Google

van ſinkingen / de ſappen van ons lighaam ſwellen meer op / en zyn vloeyende.

De Quartieren van de Maan doen inſonderheid het weeder veranderen. De oorſaak van die bevochtiging / welke van de Maan voortkomd / is de volgende; om dat / naamelijk / haare verwarmende kracht maar middelmaatig is / en ſwakker dan in de Son; waar door ſy de ſappen / welke in het lighaam verborgen / en dik zyn / van een ſcheyd en ontbind / welke daar op door het lighaam meer alſins heenvloeyen / en verſpreyd worden. Het ſelve geſchied niet door de warmte van de Son / om dat / door deſſelfs al te groote hitte / de ſappen niet alleen ontbonden / maar ook verteerd worden.

Maar wat ſullen wy ſeggen van de nieuwe Sterren? Bewyſen die niet / dat ſelf de ſterren (gelijk in den text geſegd word) niet ſuyver, maar onvolmaakt; en veranderlijk zyn?

Men kan hier op antwoorden / dat men ſoude mogen twyfelen / of die nieuwe ſterren / welke ſich ſomtyds vertoonen / niet mogelijk gewoonlijke vaſte ſterren zyn / welke / in hunnen loop meerder tot ons naderende / geſien worden / doch / verder afwijkende / verdwijnen.

Clavius, in een ſeekere uytweyding over die nieuwe ſterre / welke in het jaar 1572 verſcheen / en in het jaar 1574. weeder verdween / ſteld / onder anderen een vraagſtuk voor / raakende de nieuwe ſterren. Hy ſegd / dat die ſterre ſich vertoonde in het teeken Caſſiopeia geheeten / zynde in het begin van ſoodaanigen grootte en helderheid / dat ſy de Dwaalſterre Venus overtrof; maar na eenige maanden wierd ſy ſoo veel kleyner / datmen oordeelde dat ſy een Aſpunct-ſterre gelijk was / of eenige andere ſterre van de derde grootheid; en in die grootte is ſy tot het eynde toe altijd geſien geworden. Het was waarlijk iets vreemds / en ſeer gelijkende na een wonderteeken / en welke veeler verſtanden werk verſchaft heefd. Want ſommigen / hoewel weynigen / meynden dat dit geen nieuwe ſterre was / maar een van die oude vertien / welke altijd van de Sterreloopkundigen onder het geſternte Caſſiopeia zyn waargenomen: doch dat ſy toen grooter dan gewoonlijk ſich vertoonde / om eenige uytwaaſſeming in het bovenſte Luchtgeweſt / welke tuſſen de Ster en ons geſicht ſich geplaatſt had; en dat het hier van daan gekomen is dat de meeſten geloofd hebben / dat dit een nieuwe ſterre was. Doch anderen waaren van gedachten / dat dit een van de kleynſte Sterren van het Uytſpanſel was / uyt het getal van die geenen / welke buyten de ſes trappen van grootte geſteld worden / en doorgaans van weegen haare kleynheid ſchuylen / en ſich niet vertoonen; waarom ſy van de Sterreloopkundigen onder het getal der Sterren niet gereekend zyn; doch dat ſy nu / om het tuſſenkomen van eenige uytwaaſſeming / ſich ſoo groot vertoonde / dat ſy van allen byna voor een nieuwe gehouden wierd. Deeſe gevoelens weederlegd Clavius, ſeggende / indien die uytwaaſſeming ſoo groot geweeſt is / dat / door deſſelfs tuſſenkomſt deeſe ſterre van Caſſiopeia ſoo veel grooter ſcheen dan ſy waarlijk is / ſoo in Hoog en Nederduytſland als in Spanjen / Frankrijk / Italien / Sicilien / en mogelijk in andere geweſten meer; hoe kan het zyn dat om deſelve reeden de overige nabuurige ſterren ſich ook niet grooter vertoond hebben / maar dat die deſelve grootte hielden / welke ſy altijd gehad hebben / en in welke ſy noch heedendaags geſien worden? Maar mogelijk ſal iemand ſeggen / dat die uytwaaſſeming maar ſoo groot geweeſt is / dat ſy alleen tuſſen ons geſicht en die ſterre heefd gehangen / en niet tuſſen andere ſterren; doch hoewel ſulks in een weereldsdeel konde geſchieden; het is eevenwel onmoogelijk dat het in veele geweſten / en byſonder die ſoo verre van malkanderen afgeleegen zyn / kan gebeuren / gelijk ſulks blijkt uyt de verſcheydenheid der geſichten. Daar zyn anderen / welker gevoelen is / dat die nieuwe ſterre van het jaar 1572 een Comeet of hayrſterre is geweeſt / loopende in het bovenſte Luchtgeweſt.

Clavius is van gedachten dat deſelve in het Uytſpanſel of Firmament is geplaatſt geweeſt; maar / hoe ſy ſoo ſchielijk verſcheen / en na twee jaaren weederom verdween / dat de reeden hier van aan niemand / dan God alleen / bekend is.

Wat de Hayr-of Staartſterren belangd / ſommige Sterrekundigen en Natuurkenners houden het daar voor / dat deſelve niet ſoo ſeer aangeſtookene dampen zyn / dan wel een weerſchyn van het Sonnelicht in die dampen. 1. Om dat ſy dikwils twee of drie jaaren lang blijven duuren. 2. Om dat ſy haar ſtaart van de Son af uytſchieten / eeven gelijk de Maan haar ſchaduw; want die drooge dampen zyn geen geheel duyſter lighaam / gelijk de Maan / maar half doorſchijnend. 3. Sy lyden (na het getuygnis van Campanella) verduyſtering of taaning door de ſchaduw van den Aardkloot / eeven gelijk de maan; 't welk niet ſoude geſchieden / indien ſy door hun eygen vuur brandeden. Dat de Comeeten ſich boven des Maans kring onthouden / word daar uyt beſlooten / dat derſelver afſtand minder by andere hemelſe lighaamen / dan de Maan / of byna geheel niet / kan worden vergeleeken en afgemeeten.

Wat hier ook van zyn mag / de ſin en meyning deeſer plaats blijkt genoegſaam uyt Job 4: 18. Sie, op ſijne knechten ſoude hy niet vertrouwen; hoewel hy in ſijne Engelen klaarheid geſteld heefd. En Job 15: 15. Sie op ſijne Heyligen ſoude hy niet vertrouwen, en de hemelen zyn niet ſuyver in ſijne oogen; hoe veel te meer is een man grouwelijk en ſtinkende, die het onrecht indrinkt als water. Dat is / alles is / in opſicht tot en vergelijking by God onvolmaakt / en niets te achten. De Engelen zyn in haar ſelven veranderlijk; de hemelen konnen verontreynigd worden; daar is niets dat van God niet vernietigd / of op de eene of de andere wyze veranderd kan worden: alle dingen hangen van God af / in opſicht van haar oorſprong en onderhouding &c: Wat de Maan en ſterren belangd / het is openbaar / dat deſelve / met het Godlijk licht vergeleeken zynde / duyſter worden / en onſuyver ſchijnen; dewijl ſelf de Son / ſoo haaſt hy opgaat / als een ſeeker zeyl of dekſel daar voor ſpand / ſoo dat ſy ſich voor het oog der ſterfelingen niet konnen vertoonen. Daar word ook aan getwijfeld / of wel eenige ſterren / behalven de Son alleen / door haar eygen licht ſchijnen. Het is ſeeker en bekend / dat de Maan haar licht van de Son ontleend / dat ſy door het tuſſenkomen van den Aardkloot taaningen onderworpen is / en dat ſy doorgaans in haar ſchijnſel voor onſe oogen aangroeyd en afneemd. Ook ſelf het licht van de Son word ons op veelerley wijzen benomen; des nachts door de tuſſenkomſt van de aarde / anderſſins door tuſſen beyde ſchietende wolken / en door het naderen van de Maan tuſſen ons en de Son. Ja ſelf na de verſcheyden plaatſing en afſtand der Son van ons / ſoo voorſiet hy ons meer of min van licht en warmte.

Derhalven worden alle de geſternten / ja de Son ſelf / geſegd ſchaamrood te worden in het aanſien van God: ſie Jeſ. 13: 10. en 24: 23. En de Maan ſal ſchaamrood worden, en de Son ſal beſchaamd worden, als de HEERE der Heyrſchaaren op den berg Zion regeeren ſal. En Joel 2: 31. de Son ſal veranderd worden in duyſternis, en de Maan in bloed &c. En Joel 3: 15. De Son en de Maan zyn ſwart geworden; en de ſterren hebben haaren glants ingetrokken &c: De uytleggeren onderſoeken na de reeden / waarom de Maan en de Sterren geſegd worden te verduyſteren door den Godlijken glants / en met de Son? Thomas antwoord hier op / om dat des Sons glants nooyt door de teegenwoordigheid van eenig grooter lighaamlijk licht verduyſterd word. Want in de gansche Natuur word geen licht gevonden / dat krachtiger en helderder is dan des Sons licht. Doch de Maan en ſterren worden op de teegenwoordigheid

Digitized by Google

van de Son verdonkerd. Ondertuſſen is evenwel de voortreffelykheid van God boven de Son ſeekerlyk veel grooter / dan die van de Son boven de allerkleynſte Sterre. Want doch God is ſelf het ongeſchaapen licht, door ſich ſelf eeuwig, onveranderlijk, de Vader of de bron en oorſaak van al het geſchaapene licht; die een ontoeganglijk licht bewoond; hem zyn in het midden van de duyſterniſſe alle dingen geopend, en op het innigſte bekend, 1 Joh. 1: 5. 1 Timoth. 6: 16. Jac. 1: 17. Hebr. 4: 13. Pſalm. 139: 11, 12. &c.

Soo ik het Licht aangeſien heb, wanneer het ſcheen, of de Maan heerlijk voortgaande; en myn hert in het verborgen verlokt is geweeſt. Men heefd deeſe ſpreekwyſen tot den Afgodendienſt te betrekken / gelyk het volgende klaarlyk doed ſien. Want de meeſte van de Oude volkeren / aangedreeven zynde door de Schoonheid en voortreflykheid van Son en Maan / als meede door de groote nuttigheid / en ontelbaare dienſten en gemakken / welke deeſe Geſternens den menſchen toebrengen / hebben gemeynd dat het Goden waaren / en derhalven ook deſelve aangebeeden. Tot welke ſoort van afgodery wy ook ſien dat de Iſraëliten zyn vervallen. Sie Ezech. 8: 16. Haare aangeſichten waaren na het Ooſten; en deeſe boogen ſich needer na het Ooſten voor de Son. Job bekend en betuygd te deeſer plaatſe / dat hy van deeſe godloosheid een afgryſen gehad heeft. Indien ik aangeſien heb, ſegd hy / dat is / indien ik die lichten met groote aandacht en verwondering beſchouwd heb / als geloovende dat in deſelven eenige Godlyke kracht was / en daarom deſelve voor Godheeden gehouden heb / of denſelven iets Godlyks heb toegeſchreeven / den waaren God dus ſijn eere onttrekkende &c: En myne hand myn mond gekuſt heefd: ten teeken / naamelyk / van eerbied / en vereering welke ik de Maan of ook den anderen Sterren / mocht beweeſen hebben. Dit was een ſoort van afgodendienſt / en in veele landen is het kuſſen der handen, en het kuſſen in het geheel / een teeken van eerbied welkemen aan iemand bewyſt. De Franſſen noemen het hommage: dit blykt uyt Pſalm. 2: 12. Kuſſet den Soon, op dat hy niet toorne &c:

In de gewyde en ongewyde Schriften word van ſesderley ſoorten van kuſſen gewag gemaakt.

I. De eerſte ſoort is een onreyne, wellustige / vuyle en ſchandelyke kus; hoedaanig der hoeren kuſſen zyn / van welke Salomon vermaand datmen ſich / al ſoo ſeer als van de peſt en dood / te wachten heefd. Spreuk. 7: 10—13. En, ſie, eene vrouwe ontmoetede hem in hoeren-verciersel, en met het herte op haare hoede; deeſe was woelachtig en weederſtreevig: haare voeten bleeven in haar huys niet, nu buyten, dan op de ſtraaten zynde, en by alle hoeken loerende. En ſy greep hem aan, en kuſte hem.

II. De tweede ſoort is een kus die kuys, eerlijk, en uyt een natuurlyke toegeneegenheid voortkomende is / welke inſonderheid onder ſeer nabeſtaande vrienden en bloedverwanten in gebruyk is. Sie hier van Geneſ. 27: 26, 27. en 29: 11. Hoogl. 8: 1, Och! dat gy my tot een broeder waart, ſuygende de borſten myner moeder; dat ik u op de ſtraate vond, ik ſoude u kuſſen, ook ſouden ſy my niet verachten.

III. De derde ſoort was een kus van beleefdheid en vriendlijkheid, gebruyklyk in het groeten van vrienden welke malkander ontmoeteden / gelyk ook in het ontfangen van gaſten / iets 't welk niet alleen in gewoonte was by de Oude Romeynen, maar ook by de Jooden van Chriſti tyden / gelyk ſulks blykt uyt deſſelfs woorden Luc. 7: 45. Gy hebd my geen kus gegeeven, maar deeſe, van dat ſy ingekomen is, heefd niet afgelaaten myne voeten te kuſſen.

IV. Een vierde ſoort was een kus van beproeving; waar mede by de Romeynen de mannen haare vrouwen / of ook wel de nabeſtaanden de vrouwen / welke hen ontmoeteden / met een kus / beproefden of ſy ook wyn gedronken hadden / 't welk by den Romeynen ſeer ſchandelyk was. Dit blykt uyt het geene Plinius by geſchrift heefd nagelaaten / in ſijn 14 Boek / aan het 13. Hoofdſtuk. Het was, ſegd hy / den Vrouwen te Romen niet geoorloofd wyn te drinken: men vind onder de voorbeelden, dat de vrouw van eenen Egnatus Mecennius van haar man omgebracht wierd, om dat ſy wyn uyt een vat gedronken had, en dat den Man door Romulus van doodſlag vry verklaard wierd. Fabius Pictor ſchryfd in ſijne jaarboeken; dat een ſeekere Roomſe Mevrouw, door haare vrienden is genoodſaakt van honger te ſterven, om dat ſy de koffertjes, waar in de ſleutels van de wynkelder waaren, had opgebrooken. Cato ſegd, dat de nabeſtaanden daarom gewoon waaren de vrouwen een kus te geeven, om te weeten of ſy ook na *temetum*, (dus noemde men toen de wyn) ſtonken, en hier van daan is de dronkenſchap *temulentia*, geheeten.

V. Een vyfde ſoorts kus / was bedrieglijk, en verraders. Dus Joab, ſullende Amaſa kuſſen doorſtak hem met ſijn ſweerd 2 Sam. 20: 9, 10. Judas verried ſijn Heer Chriſtus met een kus. Hier van word geſeyd Spreuk. 27: 6. De wonden des liefhebbers zyn getrouw: maar de kuſſingen des haaters zyn af te bidden.

VI. De ſesde ſoort was een gewyde en heylige kus, gebruyklyk onder de Chriſtenen der eerſte Kerke / en hen dienende tot een waarteeken van hunne onderlinge vreede en Broederſchap.

Hier van ſpreekt Paulus Rom. 16: 6. Groetet malkanderen met eenen heyligen kus. En 1 Corinth. 16: 20. 2 Corinth. 13: 12. 1 Theſſal. 5: 26. en Petrus 1 Petr. 5: 14. Het was by den Chriſtenen een gewoonte / malkanderen voor de gemeynſchap des Heyligen Avondmaals te kuſſen / om door dit teeken hunne onderlinge liefde te betuygen. Dit gebruyk is afgeleyd van de gewoone wyze van doen / waar door vrienden / malkanderen in het wandelen ontmoetende / de een den anderen kuſten; welke gewoonte / als te moeylyk en laſtig vallende / Tiberius (na het getuygnis van Suetonius) heefd door een geſtaafde wet getracht te vernietigen; hoewel hy het niet konde uytwerken / ſoo ſeer was dat gebruyk door de gewoonte bekrachtigd.

By den Ooſterlingen beteekende eertyds een kus by na het ſelve / 't welk by ons het t' ſaamenvoegen der rechterhanden / tot een betuyging van eendracht / trouwe / en goedwilligheid.

By de Latynen word een kus geheeten Oſculum, als of men ſeyde een kleyn mondje; om datmen in het kuſſen den mond intrekt en kleyner maakt / en dus als 't waare van een mond een mondje maakt. Die geenen welke eertyds onder de Heydenen baden / voegden niet alleen hunne handen te ſaamen / ſtaaken die uyt / en verhieven deſelven om hoog; maar ook de handen van die geenen / van welke ſy iets verſochten / raakten ſy ten deele aan / en ten deelen kuſten ſy deſelven. Pomponius Lætus getuygd dat Cajus Caligula, en Diocletianus, tot een teeken van eerbied en onderwerping / ook hunne voeten, om te kuſſen, gegeeven hebben.

XIV. PLAATS. *Job 26: 7.*

Hy breyd het Noorden uyt over het woeſte: hy hangd de aarde aan een niet.

VAn de beneedenſte en onderaardſe dingen gaat hy over tot de hoogſte / en het geheele konſtwerk van de weereld en de aarde / toonende dat ook daar in Gods verwonderlyke Macht en Voorſienigheid te ſien is. Sommigen verſtaan hier den ganſchen hemel / en wel byſonder in opſicht van dat hemelsdeel / 't welk de onderleggende aarde bewoonbaar maakt. Anderen verſtaan dat gedeelte van den Aardkloot / 't welk na het Noorden het meeſte bewoond is. Want

de

de Zuyder deelen waaren / na het gevoelen der Ouden eertyds onbewoond / hoewel de ervaarenheid ons heeden ten dage wel anders geleerd heefd. Evenwel na het Noorden is de Aarde dichter bewoond. Wy konnen hier door het Noorden in het gemeen verſtaan ons geheele Halfrond, 't welk Noordelyk is / en voor ons het bovenſte is / als waar in het Aſpunct in onſen opſichte word verheeven; want het andere Aſpunct word / in onſen opſicht / onder onſen Geſichteynder, needergedrukt. Het woord van uytbreyden word in de Heylige Schriften doorgaans in opſicht van den Hemel gebruykt. Gelyk / by voorbeeld / in den 104 Pſalm (al waar de wonderlyke werken Gods in de ganſche natuur der dingen / en het maakſel deeſer weereld / worden beſchreeven) word in het 2 vers geſegd. Hy bedekt ſich met het licht als met een kleed: hy breyd den Hemel uyt als eene gordyne. Soo ook Zach. 12: 1. De HEERE ſpreekt, die den Hemel uytbreydet, en de aarde grondveſtet. God van breyd en ſpand de hemelen uyt / na de wyze van een vel of tente / in hun lengte en breedte / en dat niet over eenig vaſt lighaam / waar van daan ſy die boogswyze holligheid mochten ſchynen te konnen ontfangen / eeven gelyk de Konſtenaars gewoon zyn ſoodaanige boogswyze uytrekkingen op eenig vaſt lighaam te gronden; maar op de vloeybaare en ongeſtaadige lucht / welke van het gemeen (in vergelyking van vaſte / dikke / en beſtendige lighaamen) als iets leedigs en voor een niet word gehouden. Ook heefd hy dien ſeer ſwaaren Aardkloot / de beneedenſte van alle de Hoofdſtoffen / in deſſelfs evenwichtigheid gehangen; niet op eenige grondveſten op pylaaren / welke dat ſwaare gewicht ophouden en onderſteunen; eeven gelyk de Konſtenaars gewoon zyn onder ſwaare gebouwen pylaaren en grondveſten te leggen / om deſelve ſtaande te houden; maar geheel op een niet, en op ganſch geen grondveſt / te vooren gelegd / heefd hy de aarde op haare plaatſe geſteld / en niet tegenſtaande haare grootte / ſoodaanig vaſt gemaakt / dat ſy in eeuwigheid van haar plaatſe niet bewoogen word. Sie Predik. 1: 4. Het eene geſlachte gaat, en het andere geſlachte komd; maar de aarde ſtaat in der eeuwigheid. Doch van deeſe ſaak ſullen wy wydlooptiger handelen / wanneer wy ſullen gekomen zyn tot die vraagſtukken / welke God aan Job voorſtelde Job 38: 4, 5, 6. Waar waart gy, toen ik de aarde grondede? Geef het te kennen indien gy kloek van verſtand zyt. Wie heefd haare maaten geſet? want gy weet het; of wie heefd over haar een richtſnoer getrokken? Waar op zyn haare grondveſten needergeſonken? Of wie heefd haaren hoekſteen gelegd.

Over het Woeſte. Door het Woeſte meyn ik dat aangeweeſen worden / onbebouwde / onvruchtbaare / en woeſte plaatſen der aarde; gelyk hier na in dit Boek ſal geſegd worden Job 38: 26. Om te reegenen op het land daar niemand is; op de woeſtyne daar in geen menſch is. Dus word Geneſ. 1: 2. De aarde, wanneer ſy noch met geen planten verſierd / en door geen beeſten beſlaagen was / woeſt en leedig geheeten. Het is doch bekend / dat doorgaans op den Aardbodem ſeer veele onbebouwde en onvruchtbaare plaatſen worden gevonden / ja ſelf ſulke die t'eenemaal onbequaam zyn om door menſchen of beeſten bewoond te worden. Men telde alleen in Ooſt-Indien vier-en-twintig duyſend Eylanden, welker grootſte deel onvruchtbaar is / en ontbloot van vers water / en andere dingen welke tot onderhoud des leevens noodig zyn. Veelen zyn ſeer kleyn en door afgebrookene rotzen en ſchriklyke ſteyltens ongenaakbaar / zynde door kreeken en openingen van malkanderen afgeſcheyden. Diergelyke Eylanden vindmen ook ſeer veele in Weſt-Indien. Ik ſelve heb waargenomen / dat die eylanden / welke doorgaans de Virgines, of de Maagden-Eylanden, geheeten worden / naauwlyks telbaar zyn om haare meenigte / en haare gelegenheid / waar door men de eene naauwlyks van de andere kan onderſcheyden. Men ſegd dat 'er in Schotland een ſeeker meyr is / van de Inwoonderen Loumondt geheeten; in dit meyr zyn dertig kleyne eylandjes / een van deeſe ſegdmen dat op het water dryfd / en door de winden nu na de eene / en dan weeder na de andere zyde gedreeven word; wanneer de lucht door geenerley winden bewoogen word / ſoo word het water in dit meyr dikwils geweldiglyk beroerd / door beweeging (ſoo ik meyn) welke door onderaardſe dampen en winden word veroorſaakt.

De Woeſtyne van Arabien is vermaard. Tuſſen Ægypten en Arabien is een ſandige / woeſte / en onvruchtbaare landſtreek van eenige mylen lang. Men kan die niet meer dan eens in het jaar doorreyſen / en dat noch niet ſonder het allergrootſte gevaar / niet alleen om de Arabiers / welke alleen van rooven en ſtroopen gewoon zyn te leeven / maar ook om den aart van die landſtreek ſelve: want het gebeurd ſomtyds dat de Reyſigers / wanneer 'er ſchielyk een onweeder en ſtormwind ontſtaat / door het ſand / 't welk tot geheele heuvelen op een gehoopt word / en op een verwonderlyke wyze van alle zyden komt aanvloejen / worden overſtolpt en verſtikt. De doode lyken / door de hitte van die plaatſen uytgedroogd zynde / worden tot in lengte van jaaren voor verrotting of verderf bewaard / ja ook wel door ſommige bedriegers in plaats van waarachtige Mumien verkoft. Johannes Somerus ſchryfd / dat men door deeſe woeſtyne een reyſe heefd van ſeſtig dagen / in al welke tyd men nergens eenig huys of geſelſchap van menſchen ſal ontmoeten. Nochtans geefd God / op de aangetoogene plaats / Job 38: 26. te kennen / dat / gelyk de Son op deſelve wyze opgaat, den reegen eeven eens vald op de goeden als op den quaaden, Matth. 5: 45. hy ſoo ook den reegen niet minder neederſend op woeſte en onvruchtbaare plaatſen / dan op vruchtbaare en bebouwde landen / hoewel het ſchynd dat deſelve daar / noch aan planten / noch aan dieren / noch aan den menſch eenig voordeel doen / of immers ſeer weynig.

XV. PLAATS. *Job* 28: 1.

Gewiſſelijk daar is voor het Silver een uytgang, en een plaatſe voor het Goud dat ſy ſmelten.

Job 28: 9.

Hy legd ſijne hand aan de Keyachtige (rotze). Hy keerd de bergen van den wortel om.

Job 28: 5.

Uyt de aarde komd het brood voort; en onder haar wordſe veranderd als ofſe vuur waare.

HEt Silver, ſegd Job / heefd ſijne aderen / of de beginſelen van ſijne aderen / uyt welke het ſelve word gehaald / door de neerſtigheid / naamelyk / en vlyt der menſchen / welke niets / hoe verhoolen het ook mag zyn / ondoorſocht laaten. Ook heefd het Goud een plaats daar het gevonden word / daar het voortgebracht / geſmolten / en geſuyverd word. Het eynde van deeſe ſinſpreuke / in deeſe onſe text / en de volgende verſen uytgedrukt / ſal zyn 't geen hy in het vervolg ſal ſeggen vs: 12. Maar de wysheid, van waar ſal ſy gevonden worden? Van waar komd ſy? Deſelve is onnaſpeurlyk / en heefd noch eynde noch uytgang. Die wysheid naamelyk / welke in Gods verborgene oordeelen geleegen is / om uyt te vorſſen de reeden / waarom de goeden verdrukt worden / de quaaden voorſpoedig zyn / en veele andere dingen meer; en van deſelve heefd God ons niets anders geopenbaard / dan dat wy hem ſullen vreeſen en eeren. Sie vs: 28. Maar

Digitized by Google

tot den menſch heefd hy geſegd: ſie, de vreeſe des Heeren is de wysheid, en van het quaade te wyken is het verſtand.

Job nu laat hier eenige koſtlyke en wonderbaare dingen voor af gaan / om ſich dus als een trap te maaken tot de beſchouwing van de Wysheid, welke de verhevenſte is boven alles. En hy ſchynd het oog van ſyne Toehoorders te willen ſtreelen / door een aartige uytweyding over verſcheydene ſaaken / op dat hy haar tot het ſoeken van de waare wysheid mocht overreeden. Hy roerd van het Goud en Silver aan; waar van het laatſte / op de wyze van een boom / in de ingewanden der aarde ingeplant / uyt een beginſel in verſcheydene takken verſpreyd word / welke den aderen / door de natuur in de verſcheydene lighaams-deelen verdeeld / niet ongelyk zyn. Het eerſte / te weeten het Goud, heefd ſyn plaats in verſcheydene deelen en geweſten der aarde / en wel byſonder in de nieuwe Weereld, of America: alwaar het ſelve niet in klupten / met aarde vermengd / te ſaamen groeyd / maar ook op ſommige plaatſen ſuyver en onvermengd tot greyntjes gemaakt word / welke het andere goud / 't welk van natuure eerſt met vuyligheid vermengd is / en door konſt gelouterd word / in deugd gelyk zyn.

Aangeſien de Metaalen de allervaſtſte zyn van alle de aardſe lighaamen / en daarom uyt de t'ſaamenvoeging der bovenſte aard-deelen / welke al te ſacht zyn / niet konnen voortgebracht worden / hierom komd het ſommigen waarſchynlyk voor / dat alle de metaalen in ſoo diepe ſchuylplaatſen der aarde verborgen zyn / dat men door menſchen arbeyd daar niet by kan geraaken / van weegen de tuſſenbeyden komende wateren: maar dat eenige deelen derſelve / door ſcherpe vochten / welke derwaarts gevoerd worden / worden afgeknaagd / en van anderen afgeſcheyden / welke daar na in olyachtige deelen / die in de aarde gevonden worden / opgewonden zynde / lichtlyk door het Quikſilver ('t welk door de warmte verdund is) en door de kracht van geeſten en uytwaaſſemingen / uyt het binnenſte van de aarde na buyten opgevoerd worden: waarom ook door de ervaarenheid word beveſtigd / dat het goud in de form van ſtof opkomd / en omtrent ſommige rivieren word gevonden. Gelyk ook in den ſaamenhang deeſer reedenvoering in het 6. vſ: geſegd word. Haare ſteenen zyn de plaatſe van den Sapphyr; en ſy heefd ſtofkens van Goud.

Dat nu des Sons ſtraalen ſeer veel doen tot het opvoeren der metaalen uyt de binnenſte vertrekken der aarde / ſulks leerd genoegſaam de ervaarenheid; welke getuygt / dat de Metaalen overvloedig gevonden worden in de Ooſtlyke en Weſtlyke deelen der bergen / welke het meeſte door des Sons ſtraalen worden beſcheenen; doch ſeer ſchaars in de Noorder of Zuyderdeelen / om dat die door de ſtraalen van de Son ſoo ſeer niet verwarmd worden. Dit is ook wel weerdig om aan te merken / dat die geenen / welke tot noch toe door een ſterke en geweldige hitte goud hebben willen maaken / gedwaald hebben en bedroogen zyn; ſeekerlyk dien Duytſer ſchynd de ſaake nader gekomen te zyn / van welke Francoys Bacon, in ſyn Boek genaamd het bos der boſſen, in het 4 Honderdtal, het volgende verhaald. Het maaken (ſeyde hy) van Goud vereyſcht een wel gemaatigde warmte, als zynde een onderaards werk van de natuur, waar toe een maatige warmte uytvloeyd, maar zynde meer na eevenreedigheid, en de juyſte maat, geſchikt, dan in andere metaalen. Dat hy overſulks dit meende uyt te werken door middel van een groote lamp, welkes warmte, wel beſnoeyd en gemaatigd zynde, altyd gelijkmaatig ſoude zyn; 't welk dan een werk ſoude weeſen van eenige maanden. Verders hoewel het niet ontkend kan worden / dat in ſommige Noorderlyke deelen goud gevonden word / in dewelke door de langheid van de dagen lichtlyk het ſelve kan uytgewrocht worden / 't geen in andere geweſten door grooter hitte word te weeggebracht. Want die geenen welke van de Metaalen ſchryven vermelden Hongaryen / Bohemen / Ooſtenryk / en het herwaartſe deel van Duytſland / onder de goudvoortbrengende geweſten. Evenwel hier toe behoord niet / gelyk het veelen heefd toegeſcheenen / die plaats welke men leeſt in de geſchiedenis van Job / in ſyn boek Cap: 38: 22. Van het Noorden ſal het goud komen &c: De ſin van die plaats is als volgd. Hoe de menſchen tot God durven naderen / of met hem een twiſtreeden aanvangen / daar ſy nu het Sonnelicht ('t welk ſeer klaar aan den hemel ſchynd / wanneer deſelve door de wind word opgehelderd / en / alle wolken door een Noorden wind verdreeven zynde / de lucht klaar en licht gemaakt word) niet konnen verdraagen in hunne oogen? daarom voegd 'er Elihu / in het laatſte van dit vers by / op God is een vreeſlijke Majeſteyt, dat is / by God / of voor Gods aangeſicht. Als of hy ſeyde; maar Gods Majeſteyt is ſoo verſchriklyk / dat geen menſch die kan verdraagen / of daar toe naderen / of dat hy ſoude trachten met hem te twiſten / gelyk gy! Job &c: Verhalven word in deeſe plaats door goud niet eenig metaal verſtaan / maar een allerſuyverſt en helderſt licht, het goud gelyk; eeven gelyk ook Zach. 4: 12. een ſeer ſuyvere en blinkende Olye word goud geheeten.

Veelen meynen / dat 'er twee beginſelen in de natuur geſteld zyn / uyt welke / in de binnenſte ingewanden der aarde alle de ſoorten van Metaalen worden te ſaamengeſteld; welker eene is de Swavel, welke / gelyk de Vader / alles aanlegd en uytwerkt / het andere is het Quikſilver, het welk als 't waare des moeders plaats waarneemd / lydende dat de metaalen uyt haar ſtoffe worden uytgewrocht en voortgebracht. Doch wy hebben te vooren / in ons eerſte deel / over de plaats Deuteron. 8: 9. alreede aangeweeſen dat dit gevoelen van anderen / als een beuſelaarye der Stofſcheyders / verworpen word.

Vraage. Of het mogelyk is de Metaalen / de eene in de andere / te veranderen?

Antw: Sennertus en anderen ſeggen hier ja op. Doch ſy doen 'er eevenwel by / dat het ſeer moeylyk is volmaakte metaalen te maaken / om dat het ten uyterſten moeylyk is de gelykvormige of ongelykvormige trappen van warmte te vinden en te behouden / gelyk meede de gelyke of ongelyke deelen der ſtoffe &c: Het Lood, ſeggen ſy / beſtaat uyt veele dunne en onſuyvere deeltjes / welke door de warmte weynig overwonnen zyn; waarom het ſelve dikwils geſmolten / en van die fyne en onſuyvere deeltjes geſuyverd zynde / in Tin veranderd word; het tin dikwils geſmolten zynde / word wel ſilver: van ſilver dat in het vuur gegloeyd word / ſmelten de fynſte en ſuyverſte deeltjes tot goud, de onſuyverſte tot koper. Het Quikſilver word lichtlyk in lood veranderd. In het overhaalen van de geeſten van ſout, ſalpeter &c: gebruyktmen potaarde / ſtof &c: op dat het lighaam dat overgehaald of gegooten moet worden / door het inmengen van eenig vreemd ding / ſoo kleyn als het mogelyk is mag vergruyſd worden / en dus te meer bloot geſteld zy voor de werkingen der warmte.

Onder de metaalen is 'er geen verwonderlyker dan het Quikſilver. Want het is / voor eerſt, ſeer fyn en dun van deelen / waarom het heel gereedelyk door het vuur tot rook word ontbonden / doch in een uytgeſpannen zeyl weeder opgevangen zynde / loopt het weeder tot Quikſilver in eene klomp te ſaamen. Ten tweede. Indien iemand / die met de Spaanſe pokken geplaagt is / met Quikſilver beſtreeken word / en hy draagt een gouden ring in ſyn mond / welken hy met ſyn tong en tanden van de eene zyde na de andere geduurig wenteld / men ſal (na het getuygnis van Levinus Lemnius) bevinden / dat het Quikſilver / 't welk van dat ſtryken aan het lighaam is blyven hangen / na den ring ſal toeſchieten /

Digitized by Google

ten / ſoo dat deſelve / wanneer men die uyt den mond neemd / geheel van ſilver ſal ſchijnen / en hy word niet eerder weeder in ſijn voorige glantz herſteld / voor dat men deſelve by het vuur brengd.

Het Quikſilver dringd haaſt door de ſelfſtandigheid van het goud / en maakt het ſelve breeklijker dan een eyerſchaal. Het ſelve dringd niet alleen door de huyd / eeven gelijk ſweet / maar het ſtijgd ook / door de neusgaaten van die geenen welke het ſelve behandelen / op tot de herſſenvlieſen / en dringd door de beenderen heen; waar van daan ſoodaanige handwerksliedem dikwijls door een beeving en een losmaaking of verſlapping van ſenuwen bevangen worden; want het Quikſilver brengd het gevoel en den leden een groote koude aan; nochtans heefd het ſoo een doordringende kracht / datmen geſien heefd / wanneer iemand / die met de Venus ſiekte beſmet was / een en andermaal met Quikſilver beſtreeken was / dat het ſelve op het openen van een ader daar uyt quam loopen.

Het Quikſilver / wanneer het op een blakke tafel word uytgegooten / ſoo dat deſſelfs druppels ſich wyd en zyd verſpreyden / ſal die tafel / door deſſelfs ſlibberige en gladde vochtigheid / niet nat maaken / noch daar aan blyven hangen / 't welk de geſtotenen metaalen ook eenigſins navolgen. Het ſilver kan niet verguld / of met goud overtoogen worden / dan door dienſt van het Quikſilver. In het Quik-ſilver nu is een geduurige vloeyendheid en beweeglijkheid / want de geeſten welke daar in opgeſlooten zyn / konnen daar niet uyt komen / maar worden door geſtaadige beweegingen gaande gehouden.

Doch / aangeſien het Quikſilver / verſpreyd en van een geſcheyden zynde / weederom ſoodanig tot een loopt / en tot een rond lighaam te ſaamen ſtremd / dat het niet handelbaar is / of iets daar van kan gevormd worden / ja ſelf onder geene geneesmiddelen vermengd / ten zy deſſelfs beweeglijkheid ingeteugeld worde (want deſſelfs deelen van een geſcheyden zynde / ſullen met een wonderlijke vlugheid / en onophoudelijke beweeging altijd weeder tot een lopen / en die ronde lighaamtjes te ſaamen vloeyende / ſtremmen tot eene rondte te ſamen) ſoo heefd het menſchlijk vernuſt eenige wyzen uytgedacht / op welke het ſelve kan te weeg gebracht worden / en deſſelfs vlugheid ingetoomd. Onder deſelven is deeſe wel de veiligſte en minſt ſchadelijk / welke geſchied door het ſpeekſel van een menſch / met het welk een ſiertje aſſche / of een weynig geſtooten zeeſchuym / vermengd is.

Men geloofd dat de waterdruppelen in de lucht / en op een drooge plaats / een ronde gedaante krygen / en deſgelijks ook het quikſilver / om dat die druppelen aan alle zyden gelijklijk door de rondomſweevende lucht te ſaamen gedrukt zynde / tot een eenvormige gedaante worden te ſaamen gebracht. Julius Cæſar Scaliger, in ſijne 106 Oeffening teegen Cardanus, ſchrijfd aangaande dit vraagſtuk / op volgende wyze. Waarom (ſegd hy) beſtaan het water en het Quikſilver op het drooge in ronde lighaamen? Om dat ſy, ſuld gy ſeggen, de aanraaking van het droogen vlieden. Doch geen lighaam kan een ander lighaam in eenig kleynder deel aanraaken dan in een ſtip of punct, en derhalven trachten het Quikſilver en het water het drooge maar in een ſtip aan te raaken. Een ſpitſvinnig gevoelen waarlijk! en het welk ik wel wilde dat waarachtig waare. Maar dat het vals is doed het Quikſilver ſelve wel ſien, wanneer het in het water legd, want ook daar loopt het niet temin in een klootswyze gedaante te ſaamen. De andere wyze op welke hy dit gevoelen weederlegd is niet minder aartig. Nademaal (ſegd hy) het Quikſilver in het vylſel van Lood op deſelve wyze, en tot deſelve gedaante te ſaamen loopt, daar het doch van dat vylſel niet vlied, maar in teegendeel ſoo veel daar van na ſich trekt als mogelijk is, en het geene het niet kan na ſich neemen, verlaat het, ſoo ik meyn, ongeerne; want het is uyt ſijn eygen aart na ſich trekkende en voorteetende. Maar daar is een hooger oorſaak. Alle dingen die daar zyn, zyn op haar ſelven *een*; die eenheid nu word in eendaantige lighaamen het beſt bewaard in een ronde gedaante; want daar in is niets afgeleegen, niets afgeſcheyden, daar in is geen ongelijkheid, waar door het eene deel aan het andere of ontbreekt, of boven uytſteekt. Een druppel, wanneer ſy vald, is in de lucht al rond, nochtans vlied ſy de lucht niet. Het is dan geen vlieden van het drooge, indien in het vochtige het ſelve geſchied; maar om dat ſy in de lucht met de lucht niet *een* kan worden; waar van daan het dan komd dat ſy die vorm of gedaante ontfangd, in welke de buytenſte deelen alle eeven verre van het middelpunct afgeleegen zyn. Om nu dit voor by te gaan, dat alle de deelen recht hebben tot die gedaante, in welk het geheel al door de Natuur geſteld is. Uyt die geleegenheid kan ik nu de gedaante van het geheel al verſtaan; want de plaatſen der hoofdſtoffen zyn van een ronde gedaante; 't welk blijkt, eensdeels om dat ſy bevat zyn in een rond lighaam, den Heemel, andersdeels om datſe rondom een middelpunct geplaatſt zyn.

Een druppel waters by ſtof gebracht zynde / ſal als 't waare vlieden / en in de rondte ſich in een trekken / maar by een andere waterdruppel gebracht zynde / ſal ſy aanſtonds met de ſelve vereenigd / en eeven gelijk het quikſilver tot een lighaam worden.

De reeden hier van is / dat het ſtof het water niet nettelijk en genoegſaam raakt / van weegen de grootachtige tochtgaatjes welke in het ſtof verhoolen zyn / ſoo dat de lucht welke ſich in die openingen onthoud / het water noch raakt / en door deſſelfs vloeybaare drukking in deſſelfs rondheid bewaard. Doch de eene drup raakt de andere / het eene Quikſilver het andere ſoo volkomelijk / dat 'er geen lucht tuſſen beyde komd / waarom ſy dan door de rondom ſweevende lucht tot eene rondte gedrukt worden.

Indien een Sponſie in eenig deel het water komt te raaken / ſoo ſal ook dat deel 't welk boven het water uytſteekt nat worden. Wanneer men ſuyker voor een gedeelte in wyn legd / ſoo ſal den wyn boven deſſelfs oppervlak oprysen / na dat deel van de ſuyker / 't welk in de wyn niet gelegd was; om dat binnen de openingen van de wyn en ſuyker een ſeeker allerfijnſte ſtoffe legd opgeſlooten / welke dunner / en by gevolg ook lichter is dan de gemeene lucht / en welke derhalven den wyn of water minder na beneeden drukt / dan de uytwendige lucht / welke dikker en ſwaarder is; waarom dan die ſtoffen ſich begeeven na die plaatſen / in welke de minſte drukking is.

Vs: 9. Hy legd ſijne hand aan de keyachtige rotze: hy keerd de bergen van den wortel om. Hoewel men deeſe woorden ſoodaanig kan opvatten / dat men daar door verſtaa / dat God ſelf de rotzen en de allervaſtſte en hardſte bergen niet ſoo verſchoond / of hy werpt wel ſomtijds eyndelijk / en by verloop van tijd / deſelve het onderſte boven / en kloofd de ſteenrotzen &c. Evenwel meyn ik datmen deeſe woorden eerder heefd te betrekken tot het klooven en uytgraaven der ſteenrotzen / om de metaalen en bergſtoffen daar uyt te haalen / en bronnen en rivieren te leyden / gelijk ſulks klaarlijk blijkt uyt het volgende vers / in het welke men leeſt. In de rotzſteenen houwd hy ſtroomen uyt; en ſijn oog ſiet al het koſtlijke. Want ſomtijds worden door het vernuſt en vlyt der menſchen de hardſte klippen gebrooken / ſcherpe en ſteyle rotzen geeffend en ondergraaven. Gelijk men dus leeſt dat Demetrius en Julius Cæſar getracht hebben de Corinthiſe landengte tuſſen twee Zeen te doorſnyden / op dat dus de tuſſen beyden leggende ruymte met water ſoude vervuld worden / en de twee Zeen vereenigd; waar toe noodſaaklijk geheele bergen en rotzen hebben moeten / van den wortel af / omgekeerd en verbrooken worden. Dus leeſtmen in teegendeel van den Grooten Alexander /

Digitized by Google

dat hy de Stad Tyrus, door het opwerpen van aarde, aan het vaſte land gehecht heeft.

De Staat, of Regeerkundigen waarſchouwen/ dat de Overheid wel ſorg moet draagen/ dat niemand onderneeme eenige rivieren/ inſonderheid groote/ van hunnen natuurlyke loop af te trekken/ en elders te verleyden. De reeden hier van is/ om dat ſoodaanige onderneemingen meeſt altyd ongelukkiglyk zyn uytgevallen. Dus heeft Necus, Koning van Ægypten, wanneer hy den Nyl trachtede in de Roode Zee te leyden/ in het uitvoeren des werks twaalf duyſend mannen van ſijn volk verlooren. Demetrius, Julius Cæſar, Caligula, en Nero hebben te vergeefs ondernomen de Corinthiſe landengte te doorſteeken. Seleucus Nicanor, ſullende de Cimmeriſe Zee-engte met de Caſpiſe Zee vereenigen/ wierd van Ptolemæus omgebracht/ eer hy noch de hand aan dat werk geſlaagen had. Den Keyſer Trajanus heeft te vergeefs geſocht den Euphraat in den Tigris te leyden. Karel de Groote om den Rhyn en den Donauw te vereenigen/ Karel de vierde om den Donauw door Moldavien te brengen &c:

Cardanus, in ſijn 7 Boek van Scherpſinnigheid, heeft geſchreeven nagelaaten. Dat de ſteenen, welkemen uythouwd/ aangroeijen om dat ſy leeven. Want (ſegd hy) indien ſy door van buyten aankomende ſtoffen aangroeyden, ſoo ſoude derſelver verwe en ſelfſtandigheid niet eenerley zyn. Sy worden dan grooter door ſtoffen welke ſy in haar binnenſte ontfangen. Doch dit gevoelen weederlegd Scaliger, in de 115 ſijner oefeningen. Wy hebben (ſegd hy) nu al te vooren aangetoond: dat het been van een volwaſſen menſch, om deſſelfs hardigheid, niet weeder op nieuw voortgebracht of herſteld kan worden; maar dat het eelt aangroeyd door ophooping, ſoo dat het ſelve eens hard geworden zynde, naderhand niet meer gevoed word. En gy wild dat den Porphyrſteen, het hardſte by na van alle dingen, word uytgerekt, en inwendig door een ſeekere vocht, welke deſelve ontfangen heefd, aangroeyd. En de reeden welke gy geefd heefd ganſch geen noodſaaklijkheid; want die form, of oorſaak, welke de eerſte t' ſaamengroejing voortbracht, deſelve veroorſaakt ook het aanhangſel of aanwas uyt deſelve ſtoffe, welke ſy van tyd tot tyd ontfangd. Dus is uw eygen bewysreeden krachtig teegen u ſelve, in opſicht van den *Duyſſteen*, welke gy ontkend leeven te hebben; want deeſe groeyd van buyten aan, door bykomende ſtoffe, en nochtans veranderd deſelve niet van verwe, &c. Dus verre Scaliger. Het ſchijnd ſommigen toe datmen ook het ſelve heeft te gevoelen van de zeeſchelpen/ ſchilden der Schildpadden &c:

Onder de verwonderlijke ſteenen/ komd ons inſonderheid voor den ſteen Amianthus. Deſelve word geteld onder de ſteenen welke gekloofd konnen worden/ welker geheele lighaam als 't waare uyt op een leggende lynen en ſtreepen t' ſaamengeſteld is/ gelijk ſulks word waargenomen onder de ſoorten van Aluynen, Salarmoniak, en Bloedſteenen; want deeſe alle/ eer ſy in draaden worden van een geſcheyden/ vertoonen een t' ſaamenſtel 't welk gekloofd en doorſneeden kan worden. Want indien men het geheele lighaam van deeſe ſteen neerſtiglijk beſchouwd/ het ſelve vertoond ſich geheel veeſelachtig/ eeven gelyk hout/ en als waare het uyt aan een raakende houtdraaden te ſaamen geſet; ja ſelf het krield van ſeekere hayrtjes/ welke de gedaante van ſeekere wolle verbeelden/ en in welke deſelve/ gewreeven zynde/ lichtlijk word van een geſcheyden. Waarom/ na het gevoelen van Strabo, deeſe ſteen/ wanneer de aardachtige ſtoffe daar van afgeſcheyden is/ om alle die hayrtjes en veeſeltjes/ lichtlijk door kammen kan bequaam gemaakt worden/ om eenig doek daar van te weeven/ het welke bevlekt en bevuyld zynde/ door vuurvlammen geſuyverd/ en eevenwel niet verteerd word. Want deſelve ſteen/ eeven gelijk den Diamant, weerſtaat het vuur/ van weegen de vaſtigheid en hardheid van deſſelfs deelen; waar door of het vuur word buytengeſlooten/ of verhinderd word dat de deelen worden losgemaakt/ en in de Lucht vervliegen. Vorders/ wanneer deeſe ſteen gewreeven word/ dat deſelve uyt tot een ſeekere pluym/ welke flos petræ, of Rotzbloem geheeten word; deeſe bloem/ op de huyd geſpreyd zynde/ ſteekt eeven gelyk netelen/ van weegen de ſcherpheid van deſſelfs fijne angeltjes/ welke de openingen van het vleeſch doordringende/ deſſelfs vereeniging ſcheyden.

Den Amiantus dan is een ſteen/ welke tot kleyne veeſeltjes; eeven gelyk wolle/ kan gewreeven worden/ zynde de kloofbaare Aluyn (alumen ſciſſile) ſoo gelyk/ dat deſelve van de Reukwerkmaakers de een voor de andere verkoſt worden. Deſelve worden by de Franſſen in 't gemeen *Alum de Plume*, Pluym-aluyn, geheeten/ om dat ſy ſich ten onrecht inbeelden dat het een ſoort van aluyn is. Van deeſe ſteen maaktmen wel lemmetten voor keerſſen of lampen/ om dat deſelve door het vuur niet verteerd word. Men weefd ook kleederen en Tafellaakens daar van/ welke vuyl geworden zynde/ door vuur geſuyverd worden. Men kan deſelve onderſcheyden van de bovengenoemde ſoort van Aluyn/ dat de Aluyn op het water dryfd, daar den Amianthus ſinkt: ook zyn deſelve door de ſmaak te onderſcheyden; want den aluyn byt/ van weegen de dunheid van deſſelfs ſelfſtandigheid/ op de tong/ en doed deſelve eyndelijk ſweeren/ daar in teegendeel den ſteen Amiantus van alle ſcherpheid en bytendheid ontbloot is. Voeg hier by dat den Amiantus/ in het vuur geworpen zynde/ ſijn ſtand blijfd houden; doch den Aluyn ſmelt/ en verwekt blaasjes.

In de Herfſt-tyd/ met het waſſen van de Maan/ word uyt den buyk der ſwaluwen een ſteen gehaald/ welke na de Griekſe naam van die Vogel Chelidonius geheeten word/ en voorſien is met een baardigwerkende kracht teegen de vallende Siekte, want deſelve is ſeer opdroogende/ en verteerd die taaje vocht/ welke aan deeſe ſiekte zaad en voedſel verſchaft.

Den Paddeſteen verdrijfd alle geſwellen en opblaaſingen/ welke door fenynige beeſten veroorſaakt zyn. Den driehoekigen Karperſteen, belet het bloeden uyt de neus/ door deſſelfs t' ſaamentrekkende kracht/ 't welk ook deſſelfs ſmaak te kennen geefd/ na het getuygnis van Levinus Lemnius. Sommige edele geſteentens/ gedraagen zynde door kuyſſe/ ſuyvere/ en welvaarende lieden/ geeven een glantz van ſich; doch ſoo ſy gedraagen worden van onkuyſſe of quynende menſchen/ worden ſy beſwalkt/ en verlieſen hun glantz.

Vs: 5. Uyt de aarde komd het brood voort: en onder haar wordſe veranderd als of ſy vuur waare. Brood, dat is/ het koorn/ waar van het brood gemaakt word; als of hy ſeyde/ het land/ het welk eertijds vruchtbaar was van tarwe/ word by verloop van tyden onvruchtbaar/ ſoo dat het ſchijnd als of onder deſelve vuur/ en ſeekere queekplaatſen van ſwavel/ verborgen waaren/ ſoo dat de aarde verſengd/ ſiltig/ en by gevolg onvruchtbaar is. Dit zyn die verwonderlyke wiſſelvalligheeden der ſaaken/ welke van den Heere gewrocht worden. Niets is 'er dat niet veranderd/ voortgebracht/ of gewrocht word/ of door vlijt van menſchen (gelijk hy alreede geſegd heefd van de metaalen en bergſtoffen) of by verloop van tijden. Anderen verſtaan deeſe woorden; dat het ſelve land boven op vruchtbaar en weldraagende is/ doch onder in/ wanneer iemand het ſelve doorſoekt en doorſnuffeld/ ſwavelachtig en vol vuur bevonden word/ en een plaats bequaam om bergſtoffen en geſteentens uyt te haalen.

't Geen hier geſegd word heefd de ervarentheyd ſelve ſomtyds genoeg getoond en beweſen. Want voor eenige Jaaren heeft men/ tot ſeer groote ſchaade der nabuuren/ uyt de bergen Veſuvius en Æthna, geheele

kol-

Digitized by Google

kolken van vlammen/ ſteenen/ ſwavel en aſſen/ met een geweldig gekraak/ ſien uytberſten/ welke de rondom leggende akkers wyd en zyd bedorven/ en veele dorpen en ſteeden t'eenemaal verwoeſteden. Ik ſelve heb in het Dauphinê een berg geſien welke al tyd brandede/ en geſtaadig ſchitterende vlammen opgaf/ doch by nacht meer dan by dag/ des Winters dan des Somers/ en in koel weeder dan in warmte/ quamen uyt berſten; wanneer er naamelijk een verdikking van de rondom ſweevende lucht was veroorſaakt.

Uyt de aarde komd het brood voort. Onder alle de dingen/ welke de menſchen tot ſpyſe gebruyken/ hebben het brood en den wyn de voortocht/ om dat alle de andere ſpyſen den menſchen tot lekkerny en overvloed gegeeven zyn; doch deeſe tot noodſaaklijkheyd en genoegſaamheyd; deeſe gebruyken de menſchen het meeſt/ niets ontbeerd de natuur met grooter quaad en nadeel/ niets is 'er waar meede ſy meer vergenoegd is/ om dat ſy het beſte bequaam zyn om te voeden. Hierom worden wyn, brood en olye, boven allerley ander voedſel/ het hoogſte geroemd. Pſalm 104. En den wyn, die het herte des menſchen verheugd; doende het aangeſigt blinken van olye, en het brood, 't welk het herte des menſchen ſterkt. Evenwel het broot, en den Wyn voeden niet op deſelve wyze/ noch door deſelve oorſaaken: maar het brood, om dat het een genoegſaam dikke en grove ſelfſtandigheyd heefd/ van een goede vochtigheyd is/ en wel met onſe ſelfſtandigheyd vereenigd word en te ſaamen kleefd/ en heefd ſoo veel meer kracht van voeding/ als het minder bequaam is tot geneeſing/ als zynde iets gemaatigds/ noch heet/ noch koud/ noch vochtig/ noch droog &c. Het broot dan diend voor alle ſpyſen/ om dat het de middelmaat van allen houd/ en van dunne en van dikke/ zynde ontbloot van alle geneeſende vermogens/ ſoo dat het enkel en alleen voedſel is. Om deeſe reeden is het een ſinnebeeld van allerley eetbaare ſpyſe/ en des menſchen geheele voeding; en wanneer wy ſullen bidden om het noodſaaklijk voedſel voor dit ons ligchaam/ wy zyn gelaſt alleen brood te eyſſen. Dus bad ook Agur. Spreuk. 30: 8. Armoede, noch rykdom geef my niet: voed my met het brood myns beſcheyden deels. Alle volkeren evenwel gebruyken geen brood/ want/ gelijk den Geleerden Scaliger ſeer wel aanmerkt/ dat daar Scythen, of Tartaaren, na by de Zee woonen/ welke alleen vis eeten. Ook zyn 'er veele Eylanders welke alleenlijk met de visvangſt hun geneeren en het lyf houden.

Ik ſal hier nu noch tot een toegift byvoegen/ dat ik door eygene ondervinding geleerd heb/ dat tweebak, of Biſſchuyt, in Brandewyn niet/ als ſeer langſaam/ en niet al te wel/ kan doorweykt worden. Dus word wolle in olye/ niet in water/ geweykt. Het ſout word door het vuur hard gemaakt/ terwyl de ſynſte en vloeybaare deeltjes uyt het ſelve uytwaaſſemen/ doch in het water ſmelt het ſelve/ daar doch de meeſte andere dingen door warmte ſmelten. Men ſegd dat de traan of olye van Walviſſen met geen ſmeer kan vermengd worden; ook geen gomme met olye &c:

XVI. PLAATS. *Job* 28: 16: 18.

Sy kan niet geſchattet worden teegen fijn goud van Ophir, teegen den koſtlyken Schoham (of Sardius) ofte den Sapphyr.

De Ramoth en Gabiſch ſal niet gedacht worden: want de trek der wysheid is meerder dan der Robynen.

OPhir is de eygen naam van een van Joktans ſoonen Geneſ. 10: 29. van wien het landſchap Ophir den naam ſchynd gekreegen te hebben; een land ſeer vruchtbaar van goud, gelijk ook van Elpenbeen, koſtlijke geſteentens, Almuggim-hout, Paauwen en Aapen, gelijk blykt uyt 1 Koning. 9: 28 en 10: 11. 22. Joſephus, in het 8 Boek ſijner Joodſe Oudheeden, aan het 2 Hoofdſtuk/ ſchryfd dat het zy geweeſt een geweſt van Indien, 't welk eertyds (ſegd hy) Sophira, en nu het goude land word geheeten; en hierom meynen ſommigen dat het zy geeweeſt het ryk van Malakka, een half-eyland/ geleegen in Ooſt-Indien boven de rivier Ganges; anderen weeder meynen dat het zy geweeſt het ſelve landſchap/ 't welk heeden Peru geheeten word; als of dat door een letterverſetting uyt Ophir gemaakt waare.

Johan de Pineda verhaald/ dat hy/ aangaande de herkomſt van de naam Peru, in een gemeenſaam geſprek gehandeld heefd met een ſeeker Edelling/ Garcia Loſſo Inga, welke van moeders zyde geſprooten was uyt het Koninglijk bloed des Ingas onder de Peruaanen/ zynde een man welke alle lof weerdig was/ en voortreflijk niet alleen door ſijne eerlijke zeeden/ maar ook door ſijn vlyt in het oefenen van de beſchaafſte letterkunde. Deeſe/ ſegd hy/ gehoord hebbende de giſſing van de Hebreeuwſe oorſprong deeſes naams/ welke ſoo verre gehaald/ en ſoo ſcherpſinnig uytgevonden was/ begon wel hertelijk te lagchen/ en heefd my de waare reeden en geleegenheid van deeſe benaaming op de volgende wyze verhaald. Wanneer de eerſte Spanjaarden/ na een lange Zeetocht/ op die kuſten aankwamen/ en een ſeeker inboorling van dat land/ welke met viſſen beeſig was/ onvoorſiens betrapt hadden/ begonden ſy den ſelven door teekenen en gebeerden af te vraagen/ wat dit voor een land was? Hy/ door argwaan en vrees bevangen en ontroerd zynde/ riep en herhealde eenige maalen het woord Peru, Peru; dit nu is een naam of woord/ 't welk ſeer dikwils gebruykt word onder de Peruaanen welke de Zeekuſten bewoonen; hier van daan nu is het gekomen dat de Spanjaarden/ of bedroogen zynde door dit antwoord/ of ter geleegenheid van het ſelve/ het landſchap ſelve Peru geheeten hebben. Acoſta verhaald dat het lanſchap Peru ſijn naam gekreegen heefd van de rivier Piru.

Daar word van/ by deeſe geleegenheid/ onderſocht/ of de Americaanſe geweſten ten tyde van Salomon bekend geweeſt zyn? Ten antwoord hier op diend/ dat ſulks veelen niet waarſchynlyk voorkomd (hoewel 'er echter voor het teegengeſtelde gevoelen geen bewysreedenen ontbreeken/ welke den ſeer Geleerden A. Deuſingius, in ſijn Boek van het konſtwerk des weerelds, op de 192 Bladzyde/ by een verſameld heefd).

Voor eerſt, om dat dan alle geheugenis van die landen en geweſten nooyt ſoo geheel ſoude uytgewiſt geweeſt zyn. Doch het is by ons ſeeker en bekend/ datmen voor omtrent twee honderd jaaren nergens eenige kenniſſe van America gehad heefd. Want/ na het verhaal der Geſchiedſchriften/ heefd eenen Chriſtoffel Columbus, in het Jaar onſes Heeren 1492. alleereerſt ontdekt de Americaanſe Eylanden tuſſen Cuba en Florida geleegen/ en heefd begonnen Hiſpaniola, en andere geweſten te doorſoeken. In het Jaar 1497 heefd Americus Veſputius een nieuw vaſt land ontdekt/ 't welk naderhand/ na ſijn naam/ America geheeten is/ en van het welke de Spanjaarden eenige geweſten/ met een ſeer wreede en ſchrikkelyke Tyrannye hebben in beſitting genomen. Omtrent het Jaar 1560. heefd Ferdinand Magellanes de ſtraat van Magellanes uytgevonden.

Ten tweeden. Om dat de Ouden/ miſſende het gebruyk van de Compas-naalde/ nooyt hebben dorven waagen om de Zee over te ſteeken. Maar ſy hielden het langs de ſtranden heen/ en om die te ontdekken en beſoeken gebruykten ſy ſomtyds vogelen. Hierom is Acoſta van gedachten dat de menſchen welke men in America gevonden heefd/ daar eerſt niet met opſet aangekomen/ maar door ſtorm derwaarts gedreeven zyn.

Maar mogelijk ſal iemand vraagen / van waar de dieren gekomen zyn / en wel ſommige vergiftige en ſchaadelyke / welke in America gevonden zyn? Want doch door de menſchen zyn ſy derwaarts niet overgebracht; ook kanmen niet ſeggen dat ſy in de ſchepping des werrelds daar voortgebracht / en vervolgens vermeenigvuldigd zyn: om dat Moſes getuygd / dat in de Sondvloed alles met de menſchen vergaan is.

Antw: Joſephus, in ſijn 1 Boek der Joodſe Oudheeden, aan het 5. Hoofdſtuk / verhaald / dat niet alleen die menſchen in de Sondvloed zyn behouden en in het leeven gebleeven / welke in de Arke waaren opgeſlooten / maar dat ook veele andere dieren / te gelyk met de menſchen / ſich door het gevaar van de vloed door goede voorſorg hebben konnen wachten. Of ook; dat alleen dat gedeelte van den aardkloot / 't welk ten tyde des Sondvloeds van menſchen bewoond was / met alle deſſelfs bewoonders / vergaan is / maar niet America / 't welk te dier tyd onbekend / en van inwoonders onvoorſien was; en dat by gevolg de Sondvloed van Noach niet algemeen zy geweeſt / maar ſich alleen geſtrekt heeft over het Joodſe land. Waar van te ſien is by den Schryver van het boek der Præadamiten, en die geenen welke ondernomen hebben denſelven te wederleggen. Doch Acoſta, en anderen / gelooven dat America in het Noorden aan onſe werreldsdeelen vaſt gehecht is / of immers eertyds geweeſt is / en dat bygevolg de dieren derwaarts over het vaſte land hebben konnen komen. Want indienmen ſich ſelve ſoude inbeelden / dat / na de ſondvloed / wederom op nieuws beeſten van God ſouden geſchapen / of van ſelf voortgekomen zyn / ſoo ſal ſich geen genoegſaame reeden opdoen / waarom het noodſaaklyk zy geweeſt / dat dieren van alle ſoorten in de Arke in het leeven gehouden wierden. Maar daar word noch tegengeworpen / dat ſeer veele groote / en ook wel ſchaadelyke dieren gevonden worden op Eylanden welke ſeer verre van het vaſte land afleggen / en welke eertyds / of ook ſelf te deeſer tyd / van menſchen ontbloot zyn. Doch hier op kanmen antwoorden; of dat deſelve t'eeniger tyd door menſchen derwaarts gevoerd zyn; of dat'er ook ſommige ſoodanige zyn / dat ſy door een ſeekere van ſelf komende voortteelinge daar ter plaatſe hebben konnen voortgebracht worden; of dat die Eylanden niet altyd ſoo verre van het vaſte land zyn afgeſcheyden geweeſt. Ook leerd de ervaarheyd / dat'er ſommige dieren zyn / welke Zeen en Rivieren / in een genoegſaam ruyme tuſſen wydte zyn overgeſwommen.

In den Text volgd; De Ramoth en de Gabiſch ſal niet gedacht worden &c: Wanneer 'er (ſegd hy) ſal geſprooken worden van de Wysheid / en deſſelfs weerdigheid / ſoo mag daar by in geen vergelyking gebracht worden alles wat in weerdigheid of pryſs verheeven of voortreflyk is; want alle andere dingen zyn niet weerdig dat van deſelve / in het ſchatten van des Wysheid weerdigheid / eens gewag gemaakt worde.

Het is onſeeker / ſelf ook by de Jooden / welke Edele geſteentens door רמות Ramots en גביש Gabiſch moeten verſtaan worden. Hier van daan ook is het gekomen dat ſommigen deeſe Woorden onvertaald gelaaten hebben / gelyk onſe Nederduytſe Overſetters / anderen hebben deeſe woorden vertaald / door verheevene en uytſteekende dingen.

Sommigen vertaalen het woord Ramoth door Coraal, gelyk Mercerus, en anderen. Want / gelyk Plinius ſchryft / in het 35. Boek ſijner Natuurlijke geſchiedniſſen, aan het 2 Hoofdſtuk / ſoo weerdig als by ons de Indiaanſe peerlen zyn / ſoo hoog is by de Indiaanen het Coraal geacht: want die dingen beſtaan enkelyk in een inbeelding der volkeren. Het Coraal nu groeyd in de Roode Zee, maar dat is ſwartachtig; ook in de Perſiaanſe Zee, 't welk Jace geheeten word. Het beſte en meeſt geroemde heeftmen in den Franſſen Zeeboeſem, omtrent de Eylanden van Hyeres, (*Stœchades*) en in de Siciliaanſe Zee omtrent Helia, en Drepanum. Het beſte is het roodſte, en het takachtigſte, en het welk niet ruw noch ſteenig is, of ook niet leedig of hol. Deſſelfs beezyen of peerlen worden by de Indiaanſe mannen niet minder geacht, dan de Indiaanſe peerlen by de vrouwen. Derſelver Wigchelaars en Waarſeggers meynen, dat deſelve te draagen inſonderheid Godsdienſtig is, en bequaam om gevaaren af te weeren; ſoo dat ſy ſich te gelijk vermaaken in derſelver ſchoonheid, en in het Godsdienſtige dat daar in geleegen is &c. Dus verre Plinius. Het Coraal / ſegd Dioſcorides, 't welk ſommigen Lithodendron, of Steenboom, geheeten hebben / is / gelyk bekend is / een Zeegewas / het welk uyt de diepte opgehaald zynde / aanſtonds hard word en boven droogd / eeven of het door het bykomen van de lucht ten eerſte t' ſaamengroeyde. Matthiolus heeft waargenomen / dat Plinius ſich t'onrecht heeft ingebeeld dat de Coraalplant van ſich ſelf ſeekere beezyn ſoude voortbrengen / van gedaante en grootte het Cornoelje zaad gelyk / eeven gelyk alle andere boomen elk haare eygene vruchten; want / na het getuygenis van die geenen welke het Coraal viſſen / en daar meede koophandel dryven / brengd het Coraalgewas van ſich ſelf ganſch geene beezyen voort. Want die baggen of bezyen / welkemen ſiet aan de Coraale keetenen / in de gedaante van Cornoelje zaad / of kerſſen / worden uyt derſelver tronk eerſt door een draaybeytel of vyl ſoodaanig toebereyd / daar op worden ſy met het ſtof van een Amarilſteen, en met een ſeekere aarde / welke van Tripoli in Africa gebracht werd / gepolyſt / en krygen een blinkende gladheid / wanneer ſy daar meede wat lang gevreeven worden. Voeg hier by / dat het Coraal / wanneer het uyt de Zee opgehaald word / aan allen zyden geheel geſchimmeld en bevuyld is / en nergens eenige roodheid vertoont / maar daar na / wanneer het ſelve den Konſtenaars / die de vaſt daar weeten af te haalen / word overgegeeven / ſoo word het rood / en daar na geſleepen zynde blinkt het ſelve &c:

Wat belangd myne eygene ervaarenheid / wanneer ik door ſeeven Jaaren eenige Eylanden van America doorſnuffelde / en alles met alle neerſtigheid / welke my mogelyk was / opmerkte en waarnam / 't welk de beſchouwing der natuurlyke dingen aanging; ſoo heb ik toen ter tyd geſien een groote meenigte van Coraalen, Sponſyen, en Zeeboomen, gelykmen deſelve noemd / (welke eeven gelyk netten met een byna ongelooflyk getal van takjes / door een geweeven waaren) doorgaans op de ſtranden gedreven / en wel byſonder na heevige ſtormwinden uyt de Zee opgeworpen. De meeſte Coraalen zyn daar wit / ruw / takachtig en ſponſieus. En de wortelen der Zeeboomen zyn / na de wyze der Coraalen / hard / en met veelerly wonderlyke beeltenisſen verciert. Ik heb dikwils getwyfeld / of het Coraal niet wel de ſelve hardigheid mocht hebben onder water / welke het ſelve heeft na dat het opgeviſt is; doch het ſelve is my tot noch toe door geene ſeekere proeven gebleeken.

Het gevoelen van Ovidius, (ſegd Ulyſſes Aldrovandus) raakende het Coraal, is gemeen, welke aldus daar van ſpreekt:

Sic & Coralium, quo primum contigit auras
Tempore dureſcit, mollis fuit herba ſubundis.

Dat is. Dus ook het Coraal, ſoo haaſt het in de lucht komd, word hard, en onder het water was het een week kruyd. Doch Aldrovandus ontkend ſulks; want hy gelooft dat het Coraal hard word door een ſteenmaakende vocht / om dat ſomtyds / gelyk hy getuygd / Coraalen geſien worden / welke ten deele hout / en ten deele ſteen zyn.

Tremellius en Junius vertaalen de woorden Ramoth en

en Gabiſch van den ſteen Sandaſtros, of den Hyacinth, en de Peerel. Den Sandaſtros word (na het getuygenis van Plinius, in het 37 Boek ſijner Natuurlijke geſchiedniſſen, aan het 7 Hoofdſtuk) ſeer hoog gepreeſen / om dat in deſelve eenige guldene druppelen / even gelijk Sterren / doorſchijnen / en dat altyd in het binnenſte van deſſelfs lighaam / en noyt op de buytenſte huyd. Hier by komd noch de gedachte van Godsdienſtigheid / om dat de Sterrenkykers verhaalen dat deſelve eenige vermaagſchapping en over eenkomſt heeft met het geſternte / om dat de Sterretjes welke men in deſelve ſiet ſchitteren / meeſt doorgaans het getal en de ſchikking van de Reegen Sterren (Hyades) vertoonen / hierom gebruykten de Chaldeen den ſelve in hunne heylige plechtigheeden. De mannetjes worden onderſcheyden door hun ſterk af ſteekende glantz / waar door ſy met een ſeekere kracht de dingen welke daar by gelegd worden hun verwe meedeelen : men ſegd ſelf wel dat de Indiaanſe het geſicht verſtompen. Den gloed en glantz der wyfjes is ſachter en meer ſtreelende / en meer aanlokkende dan onſteekende &c: Eugubinus ſegd / dat de Ramoth is het vel van een Rhinoceros; doch dit komd my niet waarſchynlyk voor / want noch die vellen zyn in eenige weerde / noch ook ſchijnd het de rechte tyd te zyn / om tuſſen de bergſtoffen en de Edele geſteentens deeſe vellen tuſſen in te voegen; waarom het anderen opvatten van den hoorn des Eenhoorens, of van den Rhinoceros. Doch ik oordeel het meeſt met de waarheid over een te komen / dat hier van eenig koſtelyk geſternte gehandeld word.

De Juweelen / of koſtelyke geſteentens / worden by de Latynen Gemmæ geheeten / om dat ſy de gomme zyn welke de ſteenen binnen de ingewanden der aarde uyt ſweeten. En hier van daan ontſtaat haare helderheid en glantz / naamelyk uyt een ſeer dunne / fyne / en keurlyke doorkleynſinge / welke ook ſijner is dan in de gomme der boomen; aangeſien het hout ruymer openingen en ſweetgaten heeft dan de ſteenen.

Den Gabiſeh, of de Peerel, ſal niet gedacht worden. &c: Van de Peerel ſchryft Plinius, in het 9 Boek ſijner Natuurlijke geſchiedeniſſen, aan het 35 Hoofdſtuk / op volgende wyze. Het beſte, ſegd hy / en het voortreflijkſte in de Peerlen, (waar na ſy meer of min geacht worden) beſtaat in haar witheid, grootheid, rondheid, gladheid, en gewicht, eygenſchappen welke niet gereedelijk te gelijk voorkoomen, in ſoo verre dat men 'er noyt twee vind, welke niet van malkanderen verſchillen, waar van daan, te weeten, ook de dertele Romeynen haar de naam gegeeven hebben van *Uniones* (als waare het Eenigen) want by de Grieken, en de Barbaarſe volkeren die deſelve vinden, hebben ſy geen andere naam dan *Margarita*. De Indiaanſe Zee leeverd ſeer veele peerlen uyt, maar inſonderheid worden die gepreeſen, welke geviſt worden omtrent de Arabiſe kuſt, in den Perſiaanſen inham van de Roode Zee. Den oorſprong en voortteeling van deeſe Schelpvis verſchild niet veel van de Oeſters. Men ſegd dat de ſelve, wanneer de tyd des Jaars tot derſelver teeling genaakt, en haar aandryfd, ſich door een ſeekere gaaping of geeuwing openen, en een ſeekere dauw ontfangen, daar meede vervuld worden, en beſwangerd zynde, namaals baaren, dat de peerlen zyn de vrucht welke deeſe moſſelen baaren, en dat wel na de hoedaanigheid van de dauw welke ſy ontfangen hebben. Is 'er een ſuyvere dauw ingevloeyd? men ſiet de peerlen blank en wit : was de ſelve beroerd? dan is ook de vrucht vuyl en beſmeurd. Deſelve is bleek, indien de lucht op de ontfanging, onweeder dreygde : want daar uyt beſtaan ſy, en hebben meer gemeynſchap en over een komſt met den hemel, dan met de Zee. Hier van daan word 'er geſegd, dat ſy een wolkachtige verwe ontfangen, of ook wel een heldere, na de klaarheid van den morgenſtond. Dat, indien ſy op ſyn behoorlijke tyd worden verſadigd en vervuld, de peerlen groot worden, dat, wanneer het blixemd, de ſchelpen worden toegeſlooten, en dan de peerlen ook, na dat ſy lang moeten vaſten, kleynder worden, doch indien het met een ook donderd, dat ſy ſich dan ſchielijk en met ſchrik toeſluytende, die peerlen voortbrengen, welke Φυσήματα *Phyſemata* geheeten worden, welke maar een ydele gedaante van peerlen vertoonen, ſonder een vaſt lighaam; en dat dit derſelver misdrachten zyn.

De Peerel, vervolgens / is / na het getuygenis van den ſelven Plinius, in het water ſacht / doch daar uytgehaald zynde word / deſelve aanſtonds hard. De oeſter of moſſel ſelve / wanneer ſy een hand ſiet / ſluyt ſich ſelve toe / en bedekt haare rykdommen / als weetende dat ſy om deſelve geſocht word; en / indien ſy de hand kan betrappen / ſnyd ſy deſelve door haare ſcherpte af; een ſtraf waarlyk! ſoo rechtveerdig / als eenige kan zyn. Ook is deſelve noch door andere ſtraffen beſchermd; want het grootſte gedeelte van deſelve onthoud ſich tuſſen de klippen: ook worden ſy ſelf in de diepte door Zeehonden vergeſelſchapt. Dat de peerlen een vaſt lighaam hebben / is kennelyk daar uyt / dat ſy / ſchoon ſy vallen / niet gebrooken worden. Sommigen verhaalen dat de Peerlen / even gelyk de Byen / door yder ſwerm of hoop een hebben / welke in grootte en ouderdom boven allen uytſteekt / en die / als 't waare aller leydsman is / en van een wonderlyk beleyd en vernuft / om ſich voor gevaaren te wachten; dat de Duykelaars ſorg draagen om die eerſt te vangen / en dat / deeſe gevangen zynde / de overigen / welke hier en daar verſtroyd worden / lichtelyk met netten beſet en gevangen worden : dat ſy daar na in aarden potten / met veel ſout bedekt / en al het vleeſ uyt gegeeten zynde / ſeekere keernen van hare lighaamen / dat is / de peerlen, op de grond needer vallen.

Onder de Peerlen, welke in alle tyden bekend zyn geweeſt / zyn 'er twee ſeer groote geweeſt. Cleopatra, de laatſte der Koninginnen van Ægypten heeft die beyde beſeeten / die ontfangen hebbende uyt handen der Koningen van het Ooſten. Deeſe / wanneer Antonius ſich ſelve dagelyks met de uytgeſochtſte lekkernyen en gaſteryen / gevoegd met een groote trotsheid / dertelheid / en pracht / meſtede / heeft / als een Koninglyke hoere / al ſijn pracht en toebereydſelen veracht en beſpot / en wanneer hy vroeg wat 'er noch meer tot de veſtigheid en heerlykheid ſijner gaſtmaalen konde toegedaan worden / heeft ſy geſegd / dat ſy op een avondmaal hondert-duyſend Seſtertien (een ſilvere munt / omtrent twee blanken weerdig) ſoude verteeren. Antonius was begeerig om te weeten hoe dit ſoude uytgevoerd worden / hoewel hy meynde dat het niet doenlyk was. Na datmen dan een weddingſchap aangegaan / en weerzyds beloften gedaan had / heeft ſy den volgenden dag / op welke de uytſpraak ſoude geſchieden / aan Antonius / op dat hy dien dag niet verliefen mocht / een anderſins heerlyke / doch voor hem daaglykſe maaltyd laaten voorſetten / welke daar op haar uytlachte / en eyſte dat ſy de reekening eens ſoude opmaaken; waar op ſy ſeyde dat dit maar alleen een toegift was / en dat ſy na dat avondmaal haar geſelle tar ſoude verteeren / ja dat ſy alleen de weerdye van ſes maal honderd duyſend Seſtertien ſoude nuttigen; hier op belaſt ſy het tweede gerecht op te brengen / de dienſtboden / volgens hun laſt / ſetten alleenlyk een vat met aſijn voor haar / welkers ſcherpe ſuurheid en kracht / de peerlen door verteeren en ſmelten; ſy had toen aan haare ooren dat ſonderlinge; en waarlyk onvergelyklyk werkſtuk van de Natuur (die twee peerlen) wanneer dan Antonius in verwagting was / wat ſy doen ſoude / heeft ſy de eene peerl van haar hoofd afgetrokken / in de aſijn geworpen / en na dat ſy geſmolten was / opgeſlorpt. Lucius Plancus, de Richter in Scheydsman van deeſe weddingſchap / heeft op de andere / welke ſy ſich bereydde om op deſelve wyze te verateelen / de hand geleyd / en deed uytſpraak dat Antonius / welke ſeer vergramd was / overwonnen was.

Naar

Digitized by Google

Laat nu de geſchiednis van de andere peerel volgen op het verhaal van haar weederpaar. Na dat die koningin, welke in dat verſchilſtuk van overdaad dus overwinnaareſſe was gebleeven, gevangen was, is deſelve door midden geſneeden, om gehangen te worden aan beyde de ooren van de Godinne Venus, te Roomen, in aller Goden Tempel. Dus ſchreef Plinius.

Juba verhaald dat de Peerl-oeſter by de Arabiers de St. Jacobs ſchelp gelijk is, en dat daar een peerl in ſit gelyk een hagelſteen. Hy ſchrijfd datmen maar vier, of ten hoogſte vyf peerlen in elke oeſter vind. Doch Americus Veſputius, die de geheele Zuyd-Zee byna heefd doorſocht, getuygd dat hy daar somtyds peerl-oeſters gehad heefd, in welke boven de honderd en dertig peerlen gevonden wierden; 't welk niet alleen beveſtigd word door die geenen, welke na hem de Weſt-Indien bevaaren hebben; maar ſelf die voegen 'er by, dat 'er noch wel grooter getal van peerlen in eene ſchelp groeyd. Het is voorders ſeeker dat 'er ook peerlen groeyen en gevangen worden in den inham der Weſter Zee, tuſſen Schotland en Engeland, doch die ſijn kleyn, en niet ſoo klaar en helder, dat ſy by de Ooſterſe peerlen mogen vergeleeken worden; en van ſulke peerlen, word geſegd, dat dat borſtkleed geweeven was, 't welk Julius Cæſar den Tempel van Diana toewijdde. De peerlen hebben ook haar gebruyk in de geneeskonſt; om dat Serapio en Avicenna ſchrijven, dat ſy ſeer goede hulp aanbrengen teegen de quaalen van het hert: Ook word getuygd, dat de ſelve, onder oogen ſalven gemengd zynde, de duyſtere neevelachtigheid der oogen afdryven, en het water, 't welk derwaarts komd toeſchieten, verteeren.

Joſeph Acoſta, in ſijn 4 Boek der natuurlijke en zeedelijke geſchiedniſſen van Weſt-Indien, aan het 15. Hoofdſtuk, ſchrijfd, dat een ſeer groote meenigte van peerlen gevonden word in de Zuyd-zee; omtrent de Stad Panama, en de Eylanden, welke daarom de Peerl-Eylanden geheeten worden. De Duykelaars, ſegd hy, blyven een vierdendeel uurs, ja ſomtyds een half uur onder water, ſonder eenige ademhaaling, om de peerlen, welke aan de klippen en rotſen vaſtgehecht zyn, daar af te trekken, en boven water gebracht zynde, te vertoonen.

XVII. PLAATS. *Job* 32: 19: 20.

Siet, myn buyk is als de wyn, die niet geopend is; gelijk nieuwe leederſakken ſoude hy berſten.

Ik ſal ſpreeken, op dat ik voor my lucht kryge, &c.

Ik ben, ſegd Elihu, vol van reedenen en overdenkingen, ſoo dat ik de gedachten myns herten niet langer ſonder gevaar kan inhouden. Om welke ſaak uyt te drukken gebruykt hy een ſeer aartige gelijkenis, ontleend van nieuwe wyn, welke in nieuwe leederſakken opgeſlooten zynde, ſonder luchtgeeving daar in niet gehouden kan worden, of deſelve ſal uytbreeken, en de leederſakken doen berſten en ſcheuren. Dus ſegd hy, dat hy ſoo groote begeerte heefd om te ſpreeken, en de gedachten ſijner ziele uyt te boeſemen, dat hy ſoo benaauwd en bedrongen van geeſt is, dat, ſoo hy de bevattingen ſijnes herten niet mag uytgieten, hy eeven gelijk leederſakken ſal berſten. Sommigen ſchrijven dit toe aan een ſeekere trotzheid en opgeblaaſenheid, gelijk ſommigen onder de Oude Uytleggeren; doch anderen aan een grooten yver, 't welk ook my beſt aanſtaat; hoewel men 'er anderſſins aan ſoude moogen twijffelen; doch de uytkomſt verſtrekt ten proef op iemands daaden, en het eynde doed ſien dat hy dit meer uyt een ernſt en yver geſegd heefd; want op het uyterſte ſien wy niet dat de Heere God, of Job ſelve, Elihu beriſpt of beſtraft hebben; ook word Job wel gelaſt voor ſijne drie vrienden brandofferen te offeren, maar echter niet voor Elihu. Ja van Elihu word niet een eenig woord geſprooken, noch in de reedenen van den Heere, noch van Job. Dus ſeyde Jeremias. Jerem: 20: 9. dat des Heeren woord in hem wierd als een brandend vuur, 't welk niet konde ingehouden worden, of het brak door.

Het Hebreeuwſe woord אוב Oob, 't welk men hier in de grondtaal heefd, en fleſſen of leederſakken vertaald word; word dikwils voor een Waerſegger, of Duyvelskonſtenaer genomen, doch het is waarſchynlyk dat die haar naam van een fles of leederſak hebben gekreegen, om dat die geenen, welke derſe ſoort van Wigchelaary pleegden, haar ſtem eeven als uyt een ſak voortbrachten, terwijl het was als of het geluyd uyt een holle en verborgen plaats quam uytberſten, waarom ſoo een by de Grieken ἐνγαστριμύθος Engaſtrimuthos wierd geheeten. Want de waarſeggers brachten eertyds hunne ſoo genaamde Godſpraaken niet met opener mond, of een heldere ſtem, of klaare en onderſcheydene woorden, voort, maar ſy piepten en mompelden. Gelijk te ſien is Jeſ. 8: 19. en 29: 4. Dan ſuld gy verneederd worden, gy ſuld uyt de aarde ſpreeken, en uwe ſpraake ſal uyt den ſtof ſachtkens voortkoomen; en uwe ſtemme ſal zyn uyt de aarde, als eenes tooveraars, en uwe ſpraake ſal uyt den ſtof piepen.

Ik ſal dan ſpreeken, op dat ik voor my lucht kryge &c: dat is, op dat ik ruymte krijge, op dat ik verquikt worde, en adem haale. Even gelijk de longe, werkende en opgeſtende, om haare droeſſem en vuyligheeden uyt te werpen, ſchijnd te arbeyden om meerder ruymte te krijgen, en ſchadelijke overtolligheeden uyt te ſuyveren: niet anders dan gelijk de Natuur, in koortzen en overvallen van ſieken, tracht de ſiekte baarende ſtoffe te kooken, verteeren, of ten minſte uyt te drijven, op dat dus der ſieken krachten weederom herſameld en herſteld mogen worden.

De ademhaaling nu is een overbeurtige verwyding en toetrekking van de borſtholligheid; waar door de lucht, door de longepijp, nu eens in de longe word ingeſtooten, om het bloed 't welk in deſſelfs aderen is te verkooken; en dan weeder, met eenige uytvloeyſels, uyt de ſelve uytgedreeven.

Het hert, wanneer het warm bloed intrekt, word door die warmte uytgerekt en verwyderd, maar op de aankomſt van de verkoelende lucht vald het ſelve toe, en word tot een getrokken. Soodaanigen verkoeling nu had het hert van noode, om dat alle warmte, indien het hert door al te groote hitte ontſteeken wierd, ſchielijk verdwijnen en uytwaaſſemen, en het gansche leeven ſoude vervliegen; ten zy dan het bloed door de Longſlagader (*Vena arteriaſa*) uyt de rechter-holligheid van het hert uytkomende, door de ingeademde lucht wierde verkoeld, en weeder verdikt, eer het weeder in de ſlinker holligheid inkome, ſoo kan het ſelve onmogelyk het vuur, 't welk in de ſlinker holligheid van het hert brand, door geen nieuwe brandſtoffe aanſtooken en onderhouden. En hier van daan komd het, dat niet ſelden de menſchen, in beſlootene plaatſen, in welke eens gedoofde koolen weeder beginnen te glimmen (als welke een ſtinkende, dikke, en warme rook uytwaaſſemen, dewelke tot de ademhaaling ondeugende is) verſtikt worden. Ook drijfd het hert, door deſſelfs verwijdering, eenige vuyle uytvloeyſels, en bloed uyt, op dat het ſelve al te veel beſtuwd zynde, de warmte niet verſtikt moge worden. De ſlagaderen worden bewoogen op de ſelve wyze als het hert, en de ademhaaling geſchied, niet alleen door het intrekken der lucht, door de neusgaten en mond, maar ook wanneer de lucht door de tochtgaatjes van de huyd in de aderen word ingelaaten. De leevendige geeſten worden in de ſlinker holligheid van het hert gebooren, uyt een vermenging van lucht en bloed.

Hier-

Hierom ſeyde Hippocrates, Hoedaanig de Lucht is, ſoodaanig zyn ook de geeſten. Maar die lucht word eerſt in de ſachte / luchtige / en ſponsachtige ſelfſtandigheid van de longe bereyd &c.

Wanneer de ademhaaling ophoud / ſoo begeeven ſich de ingebooren warmte / en geeſten / na buyten / om dat ſy door de wind / die door het ademhaalen ingebracht word / niet binnenwaart te rug gedreeven worden. Eeven gelyk door de blaasbalken een warmte in het brandhout word ingedreeven / welke het ſelve te meer aanſteeke / en ſich ſelve uyt de ſelfſtandigheid des houts vermeerdere en leevendig houde / op gelyke wyze byna ſtort de ademhaaling (als of het een blaasbalk waare) een wind in het hert / welke de ingebooren warmte opſtookt / en voed.

XVIII. PLAATS. *Job* 33: 19, 20, 21.

Ook word hy geſtraft met ſmerte op ſyn leeger: en de ſterke meenigte ſyner beenderen.
Soo dat ſyn leeven het brood ſelve verfoeyd , en ſijne ziele de begeerlijke ſpyſe.
Dat ſyn vlees verdwynd van het geſicht , en ſijne beenderen, die niet geſien wierden, uytſteeken.

Elihu brengd nu een andere ſoort van reedenen voor den dag / welke God ſomtyds gebruykt / om de menſchen te waarſchouwen / en van het ſondigen af te ſchrikken / want hy ſend hen pynen en krankheeden toe / welke hy over hun bed of leegerſteede uytbreyd ; om dat de ſieken meeſtentyd te bed liggen / en daar toegebracht worden / dat niet alleen hun vlees , 't welk los en broos is / maar ook hunne beenderen , welke hard en vaſt zyn / en de uytteering en verrotting minder onderworpen / verſlenſſen / en van haare vaſtigheid beroofd worden. Even het ſelve had Job van ſich ſelve geſegd Job 30: 16, 17. Daarom ſtort haar nu myne ziele in my uyt ; de dagen des druks grypen my aan , des nachts doorboord hy myne beenderen in my , en myne pulsaderen ruſten niet. Wat aangaat de walging van ſpyſe / daar van ſprak Job Cap: 3: 24. Want voor myn brood komd myne ſuchtinge ; en myne brullingen worden uytgeſtort als water. Van de uytteering van ſyn vlees en beenen kanmen ſien Job 19: 20. Myn gebeente kleefd aan myne huyd , en aan myn vlees ; en ik ben ontkomen met de huyd myner tanden. En Job 30: 30. Myne huyd is ſwart geworden over my , en myn gebeente is ontſteeken van dorrigheid.

Deeſe vermaaning nu van Elihu kan men op de volgende wyze verklaaren / als of hy ſeyde. Waar toe / o! myn vriend Job / eyſt gy nieuwe antwoorden van God? Hebd gy gebrek aan woorden Gods? ſie / hy heefd uytdrukkelyk tot u geſprooken / ja hy heefd ſelf in uw lighaam ſeer veel antwoorden / welke vol zyn van leeringen / ingeſchreeven : want deeſe uwe ſmerten / deeſe etter / het verlies van eetensluſt / droefheid / benaauwdheid ; en die verſchrikkelyke miſmaaking uws lighaams / wat zyn ſy anders dan woorden van God / welke u vermaand / dat gy u ſuld bekeeren / uwe ſchulden verſoenen / beruſten in de Godlyke wet / en dus de vreede Gods moogd genieten. Wel aan dan / lees / herlees ; en overweeg de Gods-ſpraaken / welke gy in uw eygen lighaam geſchreeven en diep ingedrukt vind : en eyſt niet meer ſoo vermeetelyk overtollige antwoorden. Want de verdrukking is een Schoole van God / in welke de menſchen / by welken Gods heylig Woord veeltyds weynig ingang vind / op een wonderlyke wyze geleerd / en tot oefening van Gods-vrucht bewoogen worden. Om derhalven die wyze van ſpreeken en leeren / waar door God den menſch onderwyſd / uyt te drukken / ſoo beſchryfd en ſchilderd ons Elihu hier af / een ſieke / leggende op het krankbedde / van ſmerten doorgrieſd / door uytteering verſlenſt / geplaagd met een walg van alle ſpyſen / en beſtaande byna alleenlyk uyt een t' ſaamenſtel van beenderen / en dienvolgens na by de dood.

Ook word hy geſtraft met ſmerten &c:

Hier word onderſocht / welke de natuur en oorſaak zy van pyn en ſmert?

Antw: De pyn ontſtaat hier uyt / om dat alles wat leefd / zyn weeſen lief heefd / en tracht het ſelve te behouden ; en dit is noodſaaklyk geweeſd tot onderhoud / en geduurige voortteeling aller dingen : want indien van twee teegenſtrydige dingen de een teegen de andere niet daadelyk ſtreed / gelyk / by voorbeeld / de warmte teegen de koude , noch het leeven teegen de dood , ſoo ſoude de weereld maar een verwarden klomp zyn / daar ſoude geen voortteeling noch bederving veroorſaakt worden / noch de dingen in ſoo veelerley vormen verkeerd worden / welke ons het heerlyke denkbeeld van de eerſte en algemeene oorſaak aller dingen vertoonen. Vervolgens indien ieder ding geen behaagen had in ſyn teegenwoordig weeſen / en trachtede daar in te volharden / alles ſoude niet behouden blyven / maar alle dingen ſouden in beetere / of gelyke dingen willen veranderd worden (maar nu word de verſcheydenheid der dingen in ieder ſoort onderhouden) Al het lighaamlijke (ſegd Thomas Campanella) ſoude begeeren vuur te worden , om dat het vuur is de edelſte , leevendigſte , fynſte , en meeſt verlichtede ſelfſtandigheid onder alle de lighaamen , en by gevolg ook het gevoeligſte , krachtigſte , en ſich meeſt uytbreydende , zynde een ſinnebeeld van God , die het licht ſelve , den Vader der lichten , en een verteerend vuur is.

Wy hebben ook te vooren getoond / dat de ziel in ons lighaam niet krachtig noch werkſaam is / of bequaam tot verrichten van eenige natuurlyke of leevendige werkingen ; 't en zy door behulp der geeſten , of warme en fijne lighaamtjes / welke uyt de dunſte deeltjes van het bloed / en de lucht / welke door de ademhaaling word ingetrokken / voortgebracht worden / en hebben wy ook aangeweeſen dat het bloed word de ziel geheeten van alles wat leefd. &c:

Die dingen dan brengen ons vermaak aan / welke de goede gemaatigdheid onſer geeſten / en de eevenmaatigheid der ſinnen / welke eeniger maate in derſelver werktuygen gebonden word / onderhouden ; welke de behoorlyke geſtalte der levens geeſten / in de rechte en nette ſchikking der werktuygen / voortſetten / om de natuurlyke en leevendige werkingen wel en behoorlyk te ondergaan.

In teegendeel / die dingen doen ons ſmerte aan / waar door de bovengenoemde dingen verhinderd of vernietigd worden ; hoedaanig is / de ſcheyding van te vooren vereenigde deelen / benaauwdheid der geeſten door opſtopping / verſtikking &c. Derhalven is een ongelyke ongemaatigdheid gepaard met pyn en moeylykheid ; maar in een gelykmaatige ongemaatigdheid is gansch geen ſmerte. Want ſoo lang als eenig deel noch veranderd of verſteld word / ſoo heefd het noch pyn ; maar wanneer de verandering nu al volbracht is / en die ongemaatigdheid nu al / als 't waare / natuurlyk geworden is / ſoo wordmen geen pyn gewaar : maar het verderf van het eene word de geboorte van het andere.

Na eenig ſmertlydende deel komen de ſappen lichtlyk toevloeyen / en ſulks om de volgende reedenen. I. De natuur / om dat ſy poogd de oorſaak der ſmerte voort te dryven / en uyt te werpen / vervuld / om ſulks uyt te werken / de pyn lydende plaats met bloed en geeſten. II. Het lydende deel word / door den overvloed van bloed en geeſten / welke daar na toe geſchooten en verſonden zyn / verhittet / waar uyt dan naderhand / van weegen die hitte / een ſekere trekking / en grooter toevloed van vochten / volgd. III. De pyn verſwakt het deel / 't welk daar door aangedaan is / en ſoo een verſwakt deel is niet ſoo bequaam / als de

Digitized by Google

overige lighaams-deelen / om dingen welke het ſelve ſchadelijk zyn te verdryven / en van ſich af te weeren. En op deeſe wyze meyn ik / dat het verſtaan moet worden / wanneer de Geneeskundigen gewoon zyn de pyn een ſeekere na ſich trekkende kracht toe te ſchryven. Dat wy nu geſegd hebben / dat de warmte na ſich trekt, dat heſomen oneygentlyk op te vatten; want dewyl de warmte beſtaat in een geduurige beweeging / waar door de dunſte en fijnſte deelen worden uytgewaaſſemd / en in de lugt vervliegen / en het noodig is dat in alle beweeging eenigſins een ſeekere kringswyze opvolging / van het eene lighaam / in des anders plaats / veroorſaakt worde; hier van daan komd het / dat wanneer eenige deeltjes door middel van de warmte komen uyt te waaſſemen / de ſappen en vochten door een ſeekere t' ſaamenhang daar op komen te volgen.

De pyn word wechgenomen / of door het wechneemen van de oorſaak / of door het gevoel te verdooven / of door de inbeelding of ziel ſoodaanig tot het beſchouwen van andere ſaaken in te ſpannen / dat men op die ſelve tyd geen beſef kan hebben van de pyn; of wanneer de geeſten / van het beſchadigde deel na elders ter hulpe toevloeyende ('t welk wy te vooren al hebben aangeweeſen / dat wel ſomtijds in de ſwaarſte toevallen gebeurd) die gevoel verwekkende beweeging / of de pyn / niet na de herſſenen toevoeren: of wanneer de dierlijke geeſten / door eenige andere oorſaak / verhinderd worden om des ſmerts aandoening aan de gemeene ſinplaats meede te deelen. De geneesmiddelen welke de Geneeskundigen gebruyken om de pyn te ſtillen, zyn / behalven de ſlaap verwekkende, en de verdoovende middelen / ſoodaanige welke door een gemaatigde en ſtreelende warmte / en ſachte deelen / de pyn verwekkende vochtigheeden / ten deele verdunnende en van een ſcheydende / ten deele maatigende / de pyn of verminderen / of geheel wechneemen.

Uyt vermaak en droefheid of ſmert, ontſtaan alle de gemoeds-lydingen. De Blydſchap is een aandoening des gemoeds / waar door de ziele / met vermaak aangedaan / door het oordeel en bevatting van een goed voorwerp / het bloed en geeſten in meer als gemeene overvloed door het lighaam voortdryfd; want in de gemoedsneyging van de blydſchap word het hert verwyderd / en de geeſten worden na de buytenſte leedemaaten verſpreyd / en trachten / als 't waare uyt te gaan na dat uytwendig aangenaam en vermaaklijk voorwerp / om met het ſelve vereenigd te worden. Hierom word de verwyding van het hert door blydſchap genomen Pſalm. 119. 32. Ik ſal den weg uwer gebooden loopen, als gy myn herte ſuld verwydet hebben. Ook word iemands hert geſegd verwydet te worden / wanneer eenig menſch met een groote liefde teegen iemand ontſteeken is / en met den ſelven in vryheid / vertrouwen / en oprechtheid handeld / 't welk een getuygnis en blyk is van een uytmuntende liefde. Sie 2 Corinth. 6: 11, 12, 13. Onſen mond is teegen u, O! Corintheren, opengedaan. Ons herte is uytgebreyd. Gy zyt niet naauw in ons; maar gy zyt naauw in uwe ingewanden. Nu om deſelve vergelding te doen, (ik ſpreeke als tot myne kinderen) ſoo wordet gy ook uytgebreydet.

De Droefheid is een gemoedsneyging / waar door de ziel / uyt de beſeffing van eenig quaad voorwerp / met een ſeekere pyne aangedaan zynde / het hert te ſaamen trekt / en het bloed en geeſten ſpaarſaamer dan na gewoonte door het lighaam verſpreyd. Want de geeſten trekken ſich te ſaamen om het quaad te ontvlieden. Indien de verwydering der geeſten door de blydſchap gemaatigd is / ſoo queekt ſy deſelve aan en onderhoud deſelve; doch indien ſy al te groot of ſchielijk is / ſoo laat ſy ſomtyds den geeſten den room ſoo ruym / en verſtopd deſelve ſoodaanig / dat de dood daar op volgd. Om dat in de droefheid / gelijk ook in de vreeſe / de geeſten ſich na de binnenſte deelen van het lighaam vertrekken / ſoo ontſtaat hier uyt bleekheid / beeving / en een verſlapping der leedemaaten. De droefheid is ſchaadelyker aan het lighaam dan eenige andere gemoedslydingen / om dat ſy de leevendige beweeging van het hert verhinderd; doch dewyl door het ſuchten, en wel byſonder door het ſchreyen, de ingeſpannene aandacht der ziele op het quaad eenigermaate na de buytenſte deelen word verſchikt / hierom verminderen die twee dingen het gevaar dat in de droefheid geleegen is. Wanneer de lucht helder en ſuyver is / ſoo worden wy natuurlyker wyze tot blydſchap aangeſet / wanneer ſy beroerd is / tot droefheid; wanneer ſy heet is / tot gramſchap; en wanneer ſy verdikt word / tot ſlaaperigheid.

Vraage. Waarom wy in kitteling, meer door het aanraaken van een ander worden aangedaan / dan van ons ſelve.

Antw: De kitteling (ſegd Scaliger) is een verſtrooying der geeſten in de ruymſte deelen / door welke beweeging de gevoelige deelen opſpringen. Want in ruyme deelen / en tot welke de uyterſte eynden der ſenuwen behooren / konnen de geeſten gemaklijkſt opſpringen; want in de ſelve is het gevoelen het ſpoedigſte by der hand. De kitteling verſchild van het kraauwen in lichtigheid; want de kitteling word veroorſaakt door een lichte handeling of aanraaking. Dus ſprak Scaliger.

Doch hier op word nu weeder onderſocht / waarom niemand ſich ſelve kan kittelen?

Antw: Om dat de fijne geeſten eens anders aanraaking vreeſen / welke ſy weeten dat niet in haar macht is / en welke ſy uyt vreeſe trachten te ontvlieden / doch ook te gelyk blyde zyn dat ſy niet beſchaadigd / maar veel eer ſoetelyk aangeraakt zyn; waarom ſy al ſpringende weederkeeren. Doch wanneer iemand met ſijn eygen hand ſijne leeden aanraakt / ſoo ſullen de geeſten niet vlieden / noch lachen veroorſaaken / om dat ſy voor haar ſelven niet vervaard zyn / en daarom ook by gevolg niet verheugd worden / om dat ſy geen ſchaade geleeden hebben / welke ſy van haar ſelven niet vreeſden. En dit ſchijnd hier door beveſtigd te worden / dat ſommigen / ook eer ſy noch aangeraakt worden / en alleen door enkele inbeelding / door kitteling worden aangedaan. Doch wanneer ſy ſich met opſet daar teegen wapenen / en ſich maar vaſtelyk konnen inbeelden / dat ſy gansch geen quaad te vreeſen hebben / ſoo ſullen ſy minder daar door aangedaan worden. Voeg hier by / dat / ſoo iemand ſich ſelve onvoorſiens en onweetende aanraakt / hy op deſelve wyze daar door word aangedaan / als of hy door een ander aangeraakt wierd.

De kitteling word men meeſt gewaar onder aan de plant van de voet / onder de oxelen / en aan de zydribben; de oorſaak hier van is de dunheid van de huyd / met welke deeſe deelen bekleed zyn / en welke ſy behoud om dat ſy ſelden gehandeld en aangeraakt worden. Want alle kitteling is een ligte beweeging der geeſten / welke door de dunheid van de huyd / en een ſchielyke en ſelden komende aanraaking word voortgeſet. Dus ſal een veeder of bieſe / welke ſachtjes over onſe lippen of wangen gehaald word / kitteling verwekken / maar niet eenig plomp ding / of een harde aanraaking.

Soo dat ſyn leeven het brood ſelve verfoeyd, en ſyne ziele de begeerlijke ſpyſe. Het is ſeer gemeen en bekend / dat in ſwaare krankheeden dikwils een walg van ſpyſen / en een bederving of vernietiging van de natuurlyke eetensluſt / en verteeringskracht / ſich ſal openbaaren. Maar dat veelen / anderſins geſond van lighaam / van ſeekere ſpyſen en dranken / welke andere goed en ſmaakelyk voorkomen / een walg en afkeer hebben / hier van is dikwils de oorſaak / der ſulker byſondere gemaatigdheid, en de geſteldheid en geſchiktheid van hun maag / welke van hun eerſte oorſprong by haar is verkregen. Want niet alleen zyn ſommige menſchen van ſeekere ſoorten van ſpyſen afkeerig /

keerig / maar ook indien ſy hen heymelijk en onweetende voorgeſet worden / ſoo worden ſy daar door ſeer beleedigd / ja vervallen daar door ſomtyds in ſiektens / en gevaar van hun leeven. En deeſe byſondere geſteldheid komd dikwils van der Moeders inbeelding / welke / terwyl ſy ſwanger zyn / na ſommige ſpyſen graag / van anderen afkeerig zyn. Een andere oorſaak is de gewoonte; want dewyl deeſe als een tweede Natuur is / ſoo hebben wy beſt ſmaak in die ſpyſen / aan welke wy van kinds-been af gewend zyn; en in teegendeel zyn wy dikwils afkeerig van ſulke ſpyſen / welke wy of noyt / of ſelden gegeeten hebben; hier by komd de inbeelding; want men walgd wel van ſpyſen welkemen noyt heefd geproefd / om dat onſe inbeelding een afſchrik van deſelven heefd. Ook doed de inbeelding / dat wy van ſpyſen / welker ſmaak ons eens mishaagd heefd / ook naderhand afkeerig ſullen zyn. Sommigen hebben ſoo een afkeer van kikvorſſen / ſlakken of alikruyken / katten / menſchen of peerdenvlees / muyſen &c: dat ſy deſelve niet durven proeven; maar indien men hen deſelve / ſonder hun weeten / voorſet / ſullen ſy daar van geen ongemak lyden; doch weederom / indien het hen bekend gemaakt word / al was het na een lange tuſſenpoos van tyd / dat ſy ſoodanige ſpyſe gegeeten hebben / ſoo getuygen de geſchiedſchriften / dat ſommigen daar van een qualijkvaaren gekreegen hebben / ja in gevaar van hun leeven geraakt zyn. Sommigen / na dat ſy eenigen tyd ſeekere ſpyſen greetiglijk en met ſmaak gegeeten hebben / ſullen deſelve aanſtonds uytbraaken / indien ſy te weeten komen hoedaanige ſy zyn / of hoe deſelve toebereyd worden. Anderen weeder / indien ſy eenige ſpyſe of al te lang / of al te overvloedig / gegeeten hebben / ſoo dat hen deſelve quaalijk bekomd / ſullen daarom dikwils die ſpyſe / en alle diergelijke / voor een lange tyd verwerpen en verſoejen.

Door ſiekte ontſtaat ook wel een walg en afkeer van allerley voedſel / om dat alle de geeſten en warmte / door het uyt arbeyden van de ſiekte baarende oorſaak en ſtoffe / verteerd / en van hunne natuurlijke werkingen afgetrokken worden; of om dat de quaade ſappen / de natuurlijke gemaatigdheid en geſteldheid van de Maag ſelve bederven. Wanneer nu de voeding is weghgenomen of bedurven / ſoo moet ook noodſaaklijk met een het ganſche lighaams geſtel beſchadigd worden / of uytteeren en vergaan; en hier op volgd dan maagerheid / en het uytſteeken van beenderen / welke te vooren met vlees en vet bedekt waren / waar van in de text vſ: 21. geſegd word; dat ſijn vlees verdwynd uyt het geſicht, en ſijne beenderen , die niet geſien wierden, uytſteeken.

Den honger, of graagheid in het eeten / word vernietigd of verminderd / wanneer geheel geen / of te weynig / ſcherpe en geſtachtige ſappen uyt de bloedvaten in de maag worden ingeſtort / gelijk ſulks gebeurd in die geenen welke al te lang vaſten; of om dat men de prikkeling en knaaging van die ſcherpe vocht / welke inde maag is ingeſtort / niet gewaar word / en dat wel om dat de ziel door ſterk ingeſpannene gedachten tot iets anders is afgetrokken; of om dat een al te groote overvloed van vochtigheeden / welke ſich / om de eene of de andere oorſaak / omtrent de maag onthouden / de prikkeling en knaaging van die ſcherpe vocht verhinderen. Ook om dat de ſuyging voortkomende uyt de ontleediging der ſpyſen / of in de maag niet geſchied / of niet gevoeld word. De eetensluſt dan word weeder opgewekt / wanneer de quaade vochtigheeden weghgenomen zyn / door het eeten van ſoute / ſuure / en ſcherpe ſpyſen / maar men heefd ſich te wachten van vette of taaje dingen &c:

De geſchiedboeken verhaalen doorgaans / dat ſommige menſchen ettelijke maanden lang ſonder eeten geleefd hebben / waar van men kan ſien by Sennertus , en anderen. Sommigen maaken gewag van de volkeren van Lucomorien in Muſcovien , dat deſelve van den ſeeven-en-twintigſten November af ſlaapen / als of ſy dood waaren / tot den vier-en-twintigſten April toe / en dat ſy op die tyd / eeven gelijk de kikvorſſen / weeder leevendig worden. Het is niet genoeg te ſeggen / dat die geenen / welke ſich een lange tyd van ſpys onthouden hebben / alleen van de lucht ſoo lang geleefd hebben; want het is niet waarſchijnlijk / ja het blijkt in veele deelen vals te zyn / 't geen van den Chamæleon , het dier Manucodiata &c: verhaald word / dat ſy enkelijk van de lucht gevoed worden / 't welk ik meyn dat ons van geen dier vaſtlijk bekend is. Want den Chamæleon word door vliegen / en andere kleyne lighaamtjes / welke door de lucht vliegen / gevoed.

Om nu lange tyd ſonder eeten te blyven / daar toe ſchijnd vereyſt te worden. Voor eerſt. Een ſeeker taaje / vaſte / en voedſaame vocht / en een ſeer ſachte warmte / waar door die taaje lymachtige vocht ſeer traaglijk verteerd worde; en daarom mogen die vermaarde lampen / welke lang / ſonder eenige merkelijke verteering / gebrand hebben / wel by ſoo een langduurig vaſten vergeleeken worden. Ten tweeden. Een langduurige ruſt / en of ganſch geen merkelijke / of immers een ſeer gemaatigde beweeging van het lighaam / waar door veroorſaakt word / dat de ſappen minder verhit worden en verteerd. Ten derden. Hier toe kan ook ſeer veel doen een langduurige en allengskens ingevoerde gewoonte van onthouding / waar door ſelf vergiftige dingen tot voedſel konnen gemaakt worden / gelijk ſulks de ervaarenheid geleerd heefd. Dus word verhaald dat Mithridates , door dikwils fenyn in te neemen / gemaakt heefd / dat de allerdoodlijkſte vergiften hem niet konden ſchaaden.

In ſommige dieren / gelijk daar zyn kikvorſſen / vliegen / ſcorpioenen / ſlangen / en andere diergelyken / word / van weegen de aankomende herfſt of Winterkoude / de beurtwiſſelige beweeging der voedende ſappen / en de voortbrenging der geeſten / door een genoegſaam lange tyd eenigſins opgehouden; terwyl ondertuſſen de overige gemaatigdheid ſtand houd / gelijk ook de vorming der deelen / welke in de dieren vereyſcht word; en wanneer de warmte van de Lente of Somer aan komd / ſoo worden die dingen weeder herſteld / en ſy worden / als of ſy uyt den dooden opgewekt waaren / weeder leevendig. Dus worden ook in het midden van de Winter / en in de allerſtrengſte koude / de zaaden van de planten / en ſommige diertjes / op de boomen / en op de aarde / in weeſen gehouden / ſoo dat ſy hun leevendigmaakende warmte / welke in der ſelver binnenſte lag opgeſlooten / wanneer ſy door de uytwendige warmte word uytgelokt / wel haaſt openbaaren.

Men leeſd in de Handelingen der Apoſtelen Cap. 27. dat die menſchen / welke met Paulus ſchipbreuk geleeden hebben / dertien dagen lang gevaſt hebben; want dus ſpreekt den Apoſtel hen aan vs: 33, en 34. Het is heeden de veertiende dag , dat gy verwacht, en ſonder eeten blyft, en niets genomen hebt. Daarom vermaane ik ulieden ſpyſe te neemen : want dat diend tot uwer behouding ; want niemand van u ſal een hayr van het hoofd vallen. Doch de Geneeskundigen getuygen / dat een geſond menſch / niet boven ſeeven dagen ſonder eeten kan blyven. En hierom ſtellen Calvinus en andere Uytleggeren vaſt / dat men hier door vaſten oneygentlijk te verſtaan heefd / een ongewoone onthoudinge van ſpyſe / om dat ſy in al die tyd geen geſchikte maaltyd tot hun verquikking gehouden hadden; gelijk ſoo doorgaans die geenen / welker hert door droefheid beklemd is / een walg hebben / als ſy maar ſpyſe ſien. Om dat nu de wanhoope by deeſe menſchen de oorſaak was van hun afkeer van ſpyſe; ſoo verſeekerd Paulus hen een en andermaal / dat ſy in het leeven ſullen blyven / indien ſy maar weeder moed ſchepten. Want doch een getrouw Dienaar des woords moet

niet alleen de beloſten voortbrengen; maer hy moeſt ook te gelijk daar een goeden raad bybroegen / op dat de menſchen leeren den roependen God op te volgen / en niet leuy en leedig te blyven ſitten.

Het is uyt de Heylige Boeken ſeeker en bekend / dat Moſes / Elias / en Chriſtus onſen Heyland / veertig dagen en veertig nachten / ſonder eenige ſpyſe of drank / het leeven hebben behouden / aldus dat ſalig leeven afſchaduwende / waar in de geloovigen / den Engelen gelijk zynde / geen voedſel voor het lighaam meer ſullen noodig hebben. Deeſe wonderlyke vaſtyden heeſ-men niet moeten ter navolging trekken; want deſelve zyn niet voorgeſteld tot navolging / maar tot verwondering / en tot eenige byſondere en buytengewoone eynden. Te vergeefs dan misbruyken de Pausgeſinden deeſe voorbeelden / om op deſelve het geſag van haare veertigdaagſe vaſtentyd te grondveſten. Want die onthouding van Chriſtus is maar eens geſchied / en niet alle jaaren, 't was in de woeſtyne dat hy deſelve ondernam / niet elders, om de verſoeking plaats te geeven / en om geen andere reeden; derhalven moet deſelve onder de wonderwerken geteld worden / en niet eygentlyk onder de zeedelijke werken. Even gelijk hy niet daarom kranken heeft geſond gemaakt / dooden opgewekt &c: op dat wy ons ſouden onderwinden het ſelve te doen. Het ſelve heeſ-men ook te houden van het vaſten van Moſes en Elias; 't welk den Iſraeliten nergens ten voorbeeld / of ter navolging is voorgeſteld; ook zyn 'er noyt onder hen gevonden / welke of hen onderwonden hebben het ſelve te doen / of ten minſten ondernoomen hebben ſulks na te aapen / ſoo niet met een geheele onthouding / immers eenigſins / en ten deele / en eeven ſoo veele dagen lang.

De Geſchied-ſchriſten verhaalen / dat 'er in oude tyden ſommigen geweeſt zyn / welke niet alleen het ſelve gedaan hebben / 't welk Chriſtus deed / maar welke ook verder gekomen zyn. Want daar word geſegd dat eenen Simon Stilites acht en twintigmaalen de geheele veertigdaagſe vaſten / ſonder eenige ſpyſe of drank te nuttigen / heeft doorgebracht. En Auguſtinus verhaald ook / dat hem door geloofweerdige Broederen verſeekerd is / dat een ſeeker menſch tot den veertigſten dag toe ſonder eeten gebleeven is. Maar wat goed doch konnen wy denken dat hier van gekomen is? God is niet gewoon wonderwerken te doen / dan tot eenig noodſaaklyk eynde; het welk ſeekerlyk in die drie voorbeelden / welke de Heylige Bladeren opleeveren / ſich klaar genoeg vertoond. Maar in die voorbeelden / welke de Geſchiedboeken verhaalen / ey doch wat noodſaaklijkheid / wat nuttigheid ſteekt 'er in? Waarlyk ſy ſchynen veel eer uytgevonden te zyn om het geſag der voorige wonderwerken te verminderen. Daar en booven / wie weet niet dat men in ſoodaanige ſaaken lichtlyk menſchen / welke eerlyk / en anderſins geloofweerdig / zyn / kan bedriegen? En dat die geenen / welken heymelyk yet word toegeſtooken / het ſelve neerſtiglyk ſoeken te verbergen / op dat ſy op die wyze ſich den naam van eenige ſonderlinge heyligheid / of een verwonderlyke onthouding / mogen verkrijgen? Indien onſe tyden geen proeven hadden uytgeleeverd van ſoodaanige bedriegeryen / een diergelyk bedrog ſoude beſwaarlyk te bewyſen vallen. Wy weeten (ſegd den Geleerden Rivet) dat in Frankrijk een ſeekere jonge dochter van Conſolente (*Conſolentanea*) veele jaaren lang haare wachters heefd bedroogen, ja ſelf de Geneesmeeſters misleyd, eeven of ſy ſonder eeten of drinken leefde. Het is genoeg bekend wat 'er in deeſe geweſten / in het Graafſchap van Meurs, geſchied is. Een ſeeker ſwartgallig en ſwaarmoedig wyf / welke meer dan twintig jaaren lang ſich ſelve heymelyk met eenige ſpyſe / hoewel anderſins heel weynig / onderhield; heeft veele geloofweerdige mannen en vrouwen daar door bedroogen / en ſoude deſelve noch bedriegen / 't en waare ſy genoodſaakt was geweeſt (wanneer men haar meede geſellinne / en hulpe in het bedrog / van haar wechnam) haar ſelve eyndelijk te verraaden / of elendiglyk van honger te ſterven. Dit wyf heb ik ſelve geſien / belydende een bedrog / 't welk echter al ſoo lang en over al geloofd was. Ondertuſſen / het is bekend by de Natuur en Geneeskundigen / dat 'er ſommige menſchen zyn van ſoodaanigen geſteldheid / vol / naamelyk / van ſlym; en van ſeer weynig natuurlyke warmte / welke hun vaſten en onthouding tot veele dagen lang konnen uytrekken; en het is ſeeker dat ſulks in de ſoodaanigen noch eenige heyligheid is / noch iets wonders. En indien men al konde bewyſen / dat eertyds eenige Monnikken in de Woeſtynen ſoodaanig geweeſt waaren; eevenwel ſoude daar uyt niets volgen / 't welk diend om der Pausgeſinden ſaak te onderſchraagen.

XIX. PLAATS. *Job* 37: 17.

Hebd gy weetenſchap, hoe uwe kleederen warm worden, als hy de aarde ſtil maakt uyt het Zuyden?

HIer ter plaatſe ſtaat te onderſoeken / welke den aart en wyze der warmte zy?

Antw: De warmte word van de meeſten aldus beſchreeven; dat het is de eerſte werklijke hoedaanigheid; waar door een lighaam warm word / en andere dingen warm maakt / verſamelende de gelijkſoortige deelen / en de ongelijke van een ſcheydende. Doch deeſe beſchrijvinge voldoed ons niet / om dat deſelve niet verklaard de natuur van de warmte / of op wat wyze de warm-maaking geſchied. Derhalven behaagd ons die beſchrijving beeter / welke vaſt ſteld / dat de warmte is een beweeging der allerfijnſte ſtofdeeltjes / welke wederom te rug ſteuyten, en / als 't waare / met uytſenden van puntjes tot het gevoel indringen / en het ſelve van een ſcheuren. Want tot de warmte word een veelerley beweeging vereyſcht / waar door de fijnſte deeltjes met verſcheydene bepaalinge / de eene ter rechter / de andere ter ſlinker zyde / de eene na boven / de andere na beneeden; de eene voorwaarts / de andere achterwaarts &c: bewogen worden. Doch die verſameling en van een ſcheyding / welke aan de warmte worden toegeſchreeven / worden door de kracht der beweeging en ruſt te weeg gebracht; gelijk ſulks klaar genoeg blykt, enkelijk uyt het ſchudden van een wan / of het werpen met een ſchop / waar door de tarwe van het kaf / 't welk met de ſelve vermengd is / word afgeſcheyden.

De warmte in vermogen (*potentialis*) beſtaat in een fijnheid van deelen / en ſoodaanig een ſchikking derſelven / waar door ſy bequaam zyn of gemaakt worden / om door de beweeging der warmte op het heevigſte en lichtſte bewogen en verdund te konnen worden. Want dingen welke beſtaan uyt ſwaare / dikke / rechte en vaſte deelen / worden wel warm / of ook door het vuur verſmolten / doch worden echter niet ſoo verdund dat ſy in de lucht vervliegen / gelijk blykt in het goud / en de aſſe: maar die dingen / welker deelen ſeer fijn en dun zyn / verdwijnen wanneer ſy door de warmte aan alle zyden verſpreyd worden / hoedanig zyn allerley waterachtige ſtoffen.

Dat de warmte en koude beweegingen zyn / en geen vaſte hoedaanigheeden / blykt uyt de volgende reedenen.

I. Om datmen hier onder ons nergens een lighaam vind / 't welk altyd warm / of altyd koud is; gelyk men wel lighaamen heeft / die altyd luchtig zyn / of vaſt geſlooten / vochtig of droog / hard of ſacht &c: Maar de lighaamen zyn of warm of koud / na dat elk warm of koud gemaakt word; 't welk alleen door de beweeging geſchied.

II. Om

Digitized by Google

II. Om dat ons gevoel ſelf getuygd / dat / wanneer men ſich brand / de huyd en leeden doorboord / en van een geſcheyden worden ; dat in koude deſelve verſtopt / en tot een getrokken worden : daar is derhalven een beweeging. Het ſelve blykt ook uyt de ſonneſtraalen / welke de aarddeelen of eenige andere lighaamen beſchynen / deſelve verſcheydentlijk beweegen / en dus ook een warmte in deſelven verwekken. Wanneer men een hout / op het oppervlak van eenig ander hard lighaam / wat heevig en lang heen en weder wryfd en beweegd / ſoo ſal in beyde die lighaamen een warmte ontſtaan; om dat door die beweeging een veelſinſe beroering van ongevoelige deeltjes in beyde die lighaamen voortgebracht word. Ook vertoond ſich het ſelve in de uytwerkingen van de warmte ; want wanneer eenig lighaam / dat geweldig warm is / een ander lighaam warm maakt / ſoo ſal het de deelen van dat andere lighaam in een geweldige en veelerley beweeging brengen / gelijk te ſien is in water / 't welk door het onderleggende vuur begind te kooken / en uyt te waaſſemen. Hierom ſal gekookt water eerder bevrieſen dan raauw water / om dat door de beweeging der warmte des ſelfs fijnſte deelen / welke het toevrieſen meeſt beletten / uyt het ſelve / terwyl het kookt / vervliegen.

III. Om dat die dingen welke dikwils heet gemaakt worden / (ſelf ook de metaalen) in grootte en ſwaarte verminderen / tot dat ſy ſelf geheel verteerd worden. En waar doch kan dit van daan komen / dan alleen hier van / dat de warmte / door het uyt werpen van duyſenden ondeelbaare ſtoffjes / de ſtoffe allengskens doed ſlyten en verminderen.

De warmte nu word geſegd te zyn een beweeging van deelen, en wel een wederom ſteuytende beweeging. Want een lighaam / 't welk in ſijn geheel en recht uyt (ſonder wederſteupt) bewoogen word / word niet warm ; gelijk de wind / een vliegende vogel / &c: Maar alleen dat met een wederſteupt / of een ſnelle verandering / bewoogen word / gelijk ſulks geſchied in de wederſtraaling van het licht ; in een telkens herhaalde teegen een ſtooting der lighaamen / in een t' ſaamen botzing / wryving &c:

De warmte word ook veroorſaakt door een verdikking en koude / waar door de verſtroyde warmte by een vergaderd word / op die wijze meynd men dat de kalk, met water beſprengd zynde / warm word. Ook ontſtaat de warmte uyt een verteering van de vocht / welke te voren de warmte verſtikte ; dus ſietmen dat hooy 't welk nat in de ſchuuren gebracht word / ſomtyds in brand geraakt. Ook worden alle dingen / welke uyt fijne dunne deelen beſtaan / lichtlijk warm.

Verder word hier onderſocht / of de hemelſe, hoofdſtoflijke , en leevendige warmte / in ſoort van malkanderen verſchillen ?

Antw: De Hemelſe warmte noemd men die warmte / welke van de geſternatens door deeſe beneden-weereld verſpreyd word. De Hoofdſtoflijke warmte is die / welke is in het vuur / en de gemengde lighaamen voor ſoo verre ſy enkelijk gemengd zyn. De Leevendige warmte is die / welke / in de bezielde lighaamen / de ziele diend / om de leevendige werken / als daar zyn de teering der maage / de voeding &c: uyt te werken. Dat deeſe drieder ley warmte in ſoort verſchillen / houden de meeſte Geneeskundigen ſtaande / en onder die byſonder Sennertus ; om dat de warmte in de planten / en ook de geeſten / ſelfs in het midden van de Winter / en in koude tyden / ongeſchonden blyven. Doch wy meinen dat de volgende bewysreedenen teegen dat gevoelen wel weerdig zyn in overweeging genomen te worden.

I. Verſcheydene warmtens / welke van een en het ſelve teegenſtrydige ding lyden moeten / zyn van een en deſelve ſoort / doch de hemelſe / hoofdſtoflijke en dierlijke warmtens / lyden van een en het ſelve teegen ſtrydige / de koude, by gevolg zyn deſelve alle van een ſoort.

2. Het is niet te gelooven / dat iets / 't welk eeven gemaklijk door weynige dingen kan geſchieden / van de Natuur door meerdere ſoude gedaan worden. Doch door de hoofdſtoflijke warmte / wel gemaatigd zynde / konnen des leevens werkingen uyt gevoerd worden ; voeg hier by dat de Hoofdſtoflijke en Leevendige warmte / door de Hemelſe warmte zyn voortgebracht / en onderhouden worden.

3. Alle die verſcheydene warmtens loopen ſeer lichtlijk / en aanſtonds / tot een byſondere en eenvoudige warmte te ſaamen. Dus word de warmte / welke in myn hand legd / aangeſtookt door de hemelſe en hoofdſtoflijke warmte / ſonder eenige t' ſaamen ſtelling / of verandering van natuur of ſoort. Ook ſullen geneesmiddelen / welke met een vuurige warmte begaafd zyn / onſe inwendige warmte voortſetten / en de maag in het kooken helpen.

4. De werkingen van de Hemelſe / Hoofdſtoflijke / en Dierlijke warmte / zyn t' eenemaal deſelve. Want eeven gelijk een al te groote hoofdſtoflijke warmte verbrand en bederfd / doch een gemaatigde koeſterd / kookt / volmaakt &c: eeven ſoo is het ook t' eenemaal geleegen met de helmelſe warmte ; want deſelve ook al te heevig en te ſeer vereenigd zynde / ſteekt aan en verteerd.

Dus wiſt Archimedes des Sons ſtraalen in holle ſpiegels by een te vergaderen / en dus vuur en vlam in der vyanden vloot te werpen. Wy beſluyten dan dat de Hemelſe / Dierlijke / en Hoofdſtoflijke warmte / in ſoort van malkanderen niet verſchillen.

Noch word gevraagd / of de warmte het voornaamſte zy van alle hoedaanigheeden ?

Antw: Dat de warmte / onder allerley hoedaanigheeden / wel de eerſte plaats toekomd / ſal niemand loochenen / welke deſſelfs voortreflijke uytwerkingen eens beſchouwd / als welke geenſins te vergelijken zyn met die van andere hoedaanigheeden. Deſelve nu zyn waar te neemen ſoo in de natuur als in de konſt. In de Natuur terwijl deſelve / in het voortteelen van alle dingen / de allervernuftigſte konſtenaar is / en de allergoedertierenſte onderhouder en beweeger van het geteelde, byſonder van de bezielde dingen ; in ſoo verre ſelf / dat Zeno, na het getuygnis van Cicero, geloofd / heefd dat de Natuur niets anders was dan een ſeeker konſtig vuur. Anderen heeten het vuur / of de warmte / de ziel van de weereld / waar door alle dingen leevendig gemaakt / voortgebracht / en onderhouden worden ; want het leeven beſtaat in een warmte / of in een leevendigmaakende warmte en vocht , welke uytgebluſt zynde / ſoo moeten de dieren noodſaaklijk ſterven en vergaan.

De warmte (ſegd Patricius) verſchafd den lighaamen haar geſteldheid / maakt haar weeſen op / ſet haar krachten by / beweegd haare werkingen ſoo wel inwendig / als ſy deſelve na buyten toe uytwerkt / en oefend een eygen leeven op haar ſelf. Want ſonder warmte ſoud 'er geen natuurlijk lighaam voortgebracht worden ; de vochtige dingen ſouden noch vloeybaar zyn / noch op malkander verdikt worden. Noch eenig vaſt of vloeybaar lighaam is ooyt ſonder warmte gemaakt / of heefd konnen gemaakt worden / of kan nu noch worden voortgebracht.

In de konſten ook doen ſich ſoo veele voortreflijke getuygeniſſen van deſſelfs uytneemendheid op / dat de warmte by de Ouden de Meeſter der Konſten is genaamd geworden. Wat gebruyk doch ſouden wy nu hebben van de metaalen / indien men deſelve niet door behulp der warmte konde ſmelten / glad maaken / en tot veelerley geleegenheeden bequaam maaken ? Hoe veele Verborgenheeden van de Natuur ſouden in een altijddnurende nacht begraaven gebleeven hebben / indien ſy niet door warmte te voorſchijn gebracht waaren ? Op wat wyze ſoudemen het menſchlijk lighaam / 't zy geſond of ſiek zynde / konnen behandelen / indien-

Digitized by Google

men het behulp van vuur en warmte moeſt miſſen? Met recht dan noemen wy de warmte de voornaamſte van alle hoedaanigheeden. Den Puyk dichter Virgilius heeft / in ſijn 1 Boek van den Landbouw, vs: 84. eenige krachten van de warmte / op de volgende wyze aartiglyk genoeg beſchreeven.

Sæpe etiam ſteriles incendere profuit agros,
Atque levem ſtipulam crepitantibus urere flammis
Sive inde occultas vires, & pabula terræ
Pinguia concipiant: ſive illis omne per ignem
Excoquitur vitium, atque exſudat inutilis humor;
Seu plures calor ille vias, & cæca relaxat
Spiramenta, veniat qua ſuccus in herbas;
Seu durat magis, & venas adſtringit hiantes.

Dat is /

Ook is het dikwils voordeelig den brand te ſteeken in onvruchtbaare akkers, en de lichte ſtoppelen door de kraakende vlammen te verteeren. 't Zy dat de akkeren hier door eenige verborgene krachten, of vet voedſel ontfangen; of dat door het vuur al het quaad daar uytgebrand word, en alle onnoodige vochten uytwaaſſemen; of dat die warmte meer weegen en verborgene tochtgaten opend, waar door nieuwe ſappen tot de kruyden konnen opſtygen; of dat ſy de gaapende aderen des te meer verhard en toetrekt.

Vraage. Of de warmte een ſelfſtandigheid zy / of een toeval?

Antw: Dewyl wy te vooren al aangeweeſen hebben dat de warmte in een beweeging beſtaat / ſoo is het kennelyk genoeg / dat ſy geen ſaak is welke op haar ſelve beſtaat. Want geen beweeging kan plaats hebben / dan in een beweeglyke ſaak. Daar beneeven / al word een koud lighaam warm; of dat in teegendeel eenige warme ſaak koud word / daarom eevenwel geſchied 'er geen vernietiging van eenige ſelfſtandigheid / of een voortbrenging uyt niet / als welke dingen beyde / in de ordre van de Natuur / nooyt geſchieden. Hier uyt blykt ook / dat de vormen der ſaaken niet ſelfſtandig zyn / om dat ſy dagelyks vergaan / en weeder op nieuws voortgebracht worden; eeven gelyk ook allerley toevallen. Daar is dan iets middelbaars tuſſen een weeſen, en het geene niets is; want de toevallen zyn geen weeſens, eevenwel zyn ſy iets / namelyk wyzen van ſelfſtandigheeden / waar door wy verſtaan dat ſy op verſcheydene wyzen in een plaats zyn. Soodaanig zyn / by voorbeeld / de hoegrootheid / gedaante; geleegenheid / beweeging / ruſt. En van deeſe meynen wy dat alle de overige toevalligheden / en lighaamlyke vormen der natuurlyke dingen / afhangen.

Teegenwerping. De toevalligheden verſchillen onder malkanderen / en by gevolg zyn ſy weeſens: want dat geene 't welk geen weeſen heeft / heeft ook geen verſchil / werking / of eygenſchap.

Antw: Aangeſien de toevalligheeden op ſich ſelven niet beſtaan konnen / maar alleen in hunne onderwerpen / of lighaamen / aangemerkt worden / ſoo verſchillen ſy ook op ſich ſelve niet ſaakelyk van malkanderen; maar door de toevalligheden worden de onderwerpen / welke met deſelve voorſien zyn / van malkanderen onderſcheyden; derhalven verſchillen de toevalligheeden niet ſaakelyk van de ſelfſtandigheeden / in welke ſy gebonden worden. De ſelfſtandigheeden verſchillen wel van malkanderen / om hunne verſcheyden wyzen en hoedaanigheeden / welke toevalligheeden zyn / maar indienmen verder wilde voortgaan / ſoo ſoude men tot het oneyndige toe voortloopen. Want indien ook de toevalligheeden van malkanderen verſchillen / ſy ſullen verſchillen van weegen hunne verſcheydene wyzen en hoedaanigheeden, dat is / toevalligheden, en deeſe weeder door anderen / en ſoo tot het oneyndige toe. Hier uyt blykt ook dat het een ydel vraagſtuk is / waar door onderſocht word / of toevalligheeden (gelyk / by voorbeeld / de warmte) eenige ſelfſtandigheid konnen voortbrengen? Want het voortbrengen van een ſelfſtandigheid is niet anders / dan een ſchepping uyt niet; welke alle krachten van de Natuur ſeer verre te boven gaat / als zynde t'eenemaal een boven natuurlyk werk / en aan God alleen eygen. Ik ſal hier noch maar eene bewysreeden byvoegen; indien de warmte / of eenige andere toevalligheeden / of vormen der dingen / ſelfſtandigheeden waaren; het ſouden of lighaamen zijn of geeſten. Indien de warmte / of eenige andere toevalligheid / welke in het lighaam inhangd / een lighaamlyke ſelfſtandigheid was / ſoo ſouden 'er dan twee of meer lighaamen in eene plaats zyn. Dat de toevalligheeden / en by gevolg ook de warmte / een geeſtlyke ſelfſtandigheid ſouden zyn / ſulks meyn ik niet dat eenige ſchyn van waarheid heeft / of weerdig is om weederleyd te worden.

De plaats en tyd zyn iets / maar dat het echter geen weeſens zyn / hebben wy al van te vooren / op de Plaats Exod. 3: 13, 14 betoogd. Daar is dan iets middelbaars tuſſen een weeſen, en het nietige.

De plaats beſchryven wy te zyn een ruymte / in welke een lighaam / met drie derley uytbreyding voorſien / is / of weeſen kan.

Henrik Regius ſteld vaſt; dat een ingebeelde tuſſenruymte niets is / en dat de plaatslyke uytbreyding in de lengte; breedte / en diepte / de ſelfſtandigheid ſelf der ſtoffe / en het weeſen van een lighaam uytmaakt / als buyten welke men niets kan betoogen in een lighaam te zyn. Doch eevenwel / hoewel wy niet toeſtaan dat de tuſſenruymte een weeſen is / en wy daarom ook geen daadelyke uytbreyding in deſelve ſtellen te zyn / hoedaanige natuurlyk een lighaam toekomd; men kan eevenwel niet ontkennen / 1. Dat eenig lighaam kan te niet gemaakt worden / hoewel die ruymte / welke het ſelve te vooren beſloeg / niet weghgenomen en word. Want die ſelve ruymte blyfd noch bequaam om een ander lighaam te ontfangen. 2. De lighaamen worden bewoogen van de eene plaats op de andere / maar de tuſſenruymte / of de plaats in welke een lighaam is / word niet bewoogen. 3. Men kan ſonder eenige teegenſtrydigheid / een bevatting maaken van een ruymte / of een ingebeelde plaatslyke uytbreyding / welke van alle zyden gelykelyk tot in het oneyndige uytgebreyd is / hoewel de lighaamen ſich niet tot in het oneyndige toe uytſtrekken.

De ruymte, gelyk deſelve onbeweeglyk is / ſoo is deſelve ook onveranderlyk / want alle lighaamlyke verandering word door beweeging aangebracht. Doch van een lighaam kan men betoogen dat het ſelve vatſaam is van allerley lighaamlyke hoedaanigheeden; welke ook / by verloop van tyd / verſcheydentlyk in het ſelve veranderd worden. Het is echter waarachtig / gelyk den wyd-beroemden Regius ſeer wel aanteekend; dewyl de ruymte op ſich ſelve geen weeſen is / dat de ſaaklyke uytbreyding van een lighaam in de breedte / lengte / en diepte / van het uytgebreyde lighaam ſelf alleen door reedenkaveling, en niet in de ſaak ſelf / verſchild. En dat / wanneer des lighaams uytbreyding / volgens die driederley afmeeting / word weghgenomen / een lighaam geen lighaam kan zyn. Ja ſelf al het ſelfſtandige / 't welk in het ſelve gebonden word / ſoude dus weghgenomen worden; om dat het in dat geval geen lighaamlijke noch geen onlighaamlijke ſelfſtandigheid ſoude zyn / buyten welke twee ſoorten geen andere ſelfſtandigheeden gebonden worden.

De warmte word in het ſand aangeſtookt / onderderhouden / en is daar in ſeer brandig. Nergens / behalven in Æthiquen, al is het op een eevenwydige afſtand van den Evenaar / worden ſulke ſwarte Mooren gebooren; en dat / na ſommiger gevoelen / van weegen de ſandige geſteldheid van die landſtreeken / wel-

welke de eens ontfangene warmte lang koeſterd en behoud / en dus de lighaamen der Inwoonderen ſoo ſwart en verbrand maakt.

Ik geloof niet dat 'er eenige olye gevonden word / welke niet ſoude konnen verbrand worden ; noch ook iets / 't welk ſonder vermindering of verteering kan blyven branden. Den ſteen Amiantus word door het vuur niet verteerd / om dat deſelve niet brand ; ſoo ook niet de aſſen / het ſuyverſte goud / &c: want de deeltjes deſer lighaamen zyn al te vaſt en dicht / dan dat ſy door de kracht der hitte konnen verdund worden / en vervliegen. Dat 'er nu verhaald word / dat in ſommige begraafplaatſen lampen eenige eeuwen lang / ſonder verteering / gebrand hebben ; het ſchynd my toe (indien anders die geſchiedenis maar waarachtig is) dat het lighaamen geweeſt zyn / welke / ſonder eenige merkelyke of gevoelige warmte / licht gaven / en welke / even gelyk zeewater / vuurwormen / verrot hout &c: in het duyſtere een ſchynſel gegeeven hebben.

XX. PLAATS. *Job* 37: 18.

Hebd gy met hem de hemelen uytgeſpannen, dewelke vaſt zyn als een gegooten ſpiegel.

'T Komd hier te pas te onderſoeken / of des hemels ſelfſtandigheid hard en vaſt zy / dan of deſelve vloeybaar zy ?

Antw. Het heefd den meeſten onder de Ouden (gelyk daar zyn Parmenides, Pythagoras, Ariſtoteles, en anderen) toegeſcheenen / dat den hemel uyt een ſeer harde en vaſte ſelfſtandigheid beſtond / ſoo dat byna geen ſcheuring of van een ſcheyding van deelen in deſelve vallen konde ; en dat de geſternten deelen van den hemel waaren / welke met deſelve wierden omgevoerd (even gelyk nagelen welke in een rad geklonken zyn / te gelyk met het ſelve bewoogen worden) ſonder dat ſy eenige eygen beweeging in haer ſelven hadden.

Doch anderen onder de Oude en heedendaagſe Wysgeeren houden het daar voor / dat dat wereldsdeel / 't welk wy hemel noemen / gelyk het het hoogſte van allen is ; ſoo ook het fynſte en dunſte is ; dewyl wy in alle andere lighaamen (van dewelke wy / als nader by ons zynde / konnen oordeelen) het ſoo ſien toegaan / dat hoe iets hooger is / hoe het met een fynder en dunder is. Dat 'er derhalven een ſeeker hemelgeweeſt is / vervuld met een ſelfſtandigheid / welke veel ſuyverder en fynder is / dan de overige beneedenſte lucht / en dat alle de geſterntens door deſelve van ſelf bewoogen worden / als of ſy vloogen. Ondertuſſen is by beyden buyten kyf / 't geen Seneca eens ſeyde / in het 2 Boek ſyner natuurlijke Vraagſtukken , aan het 4. Hoofdſtuk. Dus is de lucht een gedeelte van de weereld, en wel een noodſaaklijk deel. Want deeſe is het / welke den hemel en de aarde aan malkander hecht / welke de beneedenſte en bovenſte deelen ſoodaanig van een ſcheyd / dat ſy deſelve eevenwel te ſaamen voegd. Sy ſcheyd deſelve / om dat ſy in het midden tuſſen beyde komd. Sy vereenigd beyde / om dat beyde door dit middel met malkander over een ſtemmen. De lucht ſend alles na boven / 't welk ſy uyt de aarde ontfangd / en weederom ſend ſy de kracht en werkingen der Sterren na de aard-deelen.

Wy ontſien ons niet vaſt te ſtellen dat den hemel ſeeven hoedaanigheeden toekomen ; welke alle van na by uyt deſſelfs natuur vloeyen en afgeleyd worden. Deſelve zyn.

I. Fynheid , waar door den hemel alle natuurlijke lighaamen / in dunheid en fynheid van deelen te boven gaat. Dat deeſe hoogſte fynheid in den hemel / of de lucht gevonden word / bewyſen wy met de volgende reedenen. 1. Uyt deſſelfs deelbaarheid in de allerkleynſte deeltjes / en dat ſonder eenige moeyte ; want daar is niets in de gantſche natuur / 't welk gemaklijker in de allerminſte deeltjes kan van een geſcheyden worden / dan de lucht. 2. Uyt deſſelfs alles doordringende kracht : want deſelve tot in de allerkleynſte openingen / welke door onſe ſinnen onbevatbaar zyn / ſeer veerdiglyk indringd. 3. Uyt deſſelfs hoogſte beweeglijkheid ; want daar is niets / 't welk lichter door eenige uytwendige oorſaak bewoogen word / dan de Lucht. 4. Uyt deſſelfs ſeer kleyne kracht om weederſtand te bieden. 5. Uyt deſſelfs onſichtbaarheid. 6. Uyt deſſelfs allergrootſte lichtheid. 7. Uyt deſſelfs verandering door koude en hitte / welke byna elk oogenblijk voorvald. 8. Uyt deſſelfs naamen in de Hebreeuwſe taal / welke zyn רקיע Rakiang ; en שחק Schachak , en beyde een uytgeſpannene en verdunde ſelfſtandigheid beteekenen.

II. De tweede hoedaanigheid des hemels is deſſelfs Lichtheid, waar door deſelve / als het lichtſte van alle lighaamen / de hoogſte plaats in de natuur der ſaaken beſlaat.

III. De derde is deſſelfs Vloeybaarheid, waar door deſelve ſeer lichtlyk voor alle aanraaking wykt / en beſwaarlyk binnen ſyne eygene paalen / maar ſeer gemaklyk binnen de bepaaling van andere lighaamen / beſlooten word.

IV. Des hemels vierde hoedaanigheid is deſſelfs Doorſchynendheid , waar door deſelve het licht een doorgang verſchaft / of immers bequaam is het ſelve te verſchaffen / en te maaken dat alle ſichtbaare dingen geſien en onderhouden worden.

V. De vyfde hoedaanigheid is de Ontſichtbaarheid. Want zynde een lighaam / 't welk uyt ſyn eygen aart ſeer dun en fyn is / ſoo is het ſelve ook ontſichtbaar. De ervaarenheid doch leerd / dat hoe iets dunder en fynder is / hoe het ſelve ook beſwaarlyker met het oog geſien word ; derhalven ſal ook een lighaam / 't welk het allerdunſte van allen is / t' eenemaal buyten het bereyk van het geſicht weeſen. Want het ſien ontſtaat (volgens de reegelen van de Geſichtkunde) door de ſtraalachtige lynen / welke van de ſichtbaare lichaamen tot de oogen gebracht worden. Doch de allerfynſte dingen konnen door haare ſtraalen niet geſien worden ; om dat geen ſichtbaare ſtraalen afgeleyd worden / dan van eenig dik lighaam.

Doch hier teegen word ingebracht / dat den Hemel ſich / door deſſelfs blaauwe verwe / aan ons geſicht vertoond / en dat / by gevolg / deſelve in ſich ſelve ſichtbaar is.

Ten antwoord hier op diend ; dat de Hemelsblaauwe verwe / welke ſich by helder weeder / door onſe oogen vertoond / niets ſaakelyks is / noch in den hemel / als in deſſelfs onderwerp / gevonden word / maar deſelve ſchynd alleenlyk / door een dwaaling van ons geſicht / in den hemel gevonden te worden. Want (ſegd den Geleerden Scaliger) die hemelsblaauwe verwe, welke ſich in de lucht vertoond , is geenſins in den hemel ſelve ; maar de deelen van dat doorſchynend lighaam, van weegen deſſelfs verre geleegene afſtand, in een rechte lyn op malkanderen geſtaapeld zynde , vertoonen de gedaante van een verdikt lighaam. Deſelve Scaliger ſegd ook / in de 66. ſyner oefeningen, het volgende. Den Hemel ſchynd derhalven eenige verwe te hebben, welke een Sapphyr-verwe heet , na de verwe van dat Edel geſteente ; of wel hemelsblaauw / van den hemel ſelve. Men heefd het eevenwel daar voor te houden , dat die verwe eerder ſoodaanig ſchynd, dan inderdaad is. Want ook de lucht, dewelke na by ons ganſch geen verwe heefd, ſchynd die nochtans te hebben, wanneer deſelve verre van ons af is. De reeden hier van is: om dat deſelve word verdikt, niet door een t' ſamenvoeging van deſſelfs deelen , maar door derſelver ſchikking. Want de verre afſtand vertoond voor het geſicht veele deelen , welke in de lengte, volgens de geſichtlyn, op malkander geſchikt zyn. Soo dat het hier eeven ſoo geleegen is met ons geſicht,

Digitized by Google

ſicht, als wanneer het ſelve in de lengte word uytgeſtrekt op een doorluchtig en uygerekt lighaam, of weeder enger bepaald, wanneer het ſelve lighaam weeder verdikt, en korter in een gedrongen word. Dus verre Scaliger. Met wien de ervaarentheid t'eenemaal over een ſtemd; want de lucht, welke in een taamelijke afſtand ons oog niet geenerley verwe ſal aandoen; ſal in teegendeel, wanneer men van den top eens hoogen bergs neederwaarts ſiet, ſich niet minder hemelsblaauw vertoonen, dan die lucht, welke wy van de aarde af, in de hooge wolk of ſterrengeweſten, aanſchouwen. Waar uyt dan klaarlijk blijkt, dat onſe oogen door de wyde afſtand bedrogen worden. Patricius legd deeſe ſaak op de volgende wyze uyt. Men heefd (ſegd hy) de hemelsblaauwe verwe te ſtellen onder die verwen, welke na het ſwart trekken. Doch alle ſwartheid komd in der daad van het duyſtere voort: doch wanneer de lucht verlicht is, ſoo is 'er ganſch geen duyſterheid, van welke die blaauwe verwe kan geſegd worden voort te komen. Hoe vertoond dan deſelve ſich ſoodaanig? Of doed de hoogte en diepte van de lucht deſelve ſich ſoodaanig aan het oog opdoen? Het ſchynd ſoo, dat deſelve naamelijk, in een ſoo wyde afſtand, door het tuſſenkomen en achter een volgen van veele van deſſelfs deelen, eenige gedaamte en krachten van duyſterheid en ſchaduwachtigheid erlangd. Want de lucht heefd dit eygen, dat ſy, in een verre afſtand, ſaaken die met een verwe voorſien zyn, en in een helder licht genoegſaam ſichtbaar zyn, bedekt, ſelf voor een goed en ſcherp geſicht: ſoo dat deſelve geenſins geſien worden, en de lucht ſelve ſich ſchaduwachtig vertoond. Veele deelen dan van de lucht, hoewel ſy alle eevenveel van het licht beſtraald worden, wanneer ſy tuſſen ons geſicht en ſichtbaar voorwerp tuſſen komen, neemen eenige verdikking aan; en derhalven in een doorſchynend lighaam, teegen deſſelfs aart, eenige duyſterheid veroorſaakende, maaken dat ſich ſoo een azuure of Hemelblaauwe verwe vertoond.

VI. Des Hemels ſesde hoedaanigheid is de Veranderlijkheid, waar door deſelve veelerley verwiſſelingen en beroeringen onderworpen is. Want den hemel is van deſelve natuur met de lucht, doch dat de lucht op veelerley wyzen veranderd word, ſal niemand ontkennen. Sie van deeſe veranderlijkheid des Hemels, onder de Schryveren van onſe eeuwe, den Geleerden Francoys Wendelin, in de 3 afſnyding ſijner Natuurkundige beſchouwingen, aan het 5. Hoofdſtuk.

VII. Door een ſeevende hoedaanigheid ſchryven wy den Hemel toe een ontbeering van een ſeekere gedaante; en ſulks teegen het gevoelen van die menſchen, welke ſtaande houden, dat deſelve van Natuure rond is. Wy ontkennen niet dat den Hemel, met deſſelfs beneedenſte deel, kringswijze is uytgeſpannen, en derhalven door deſſelfs ronde gedaante deeſe beneedenſte lighaamen koeſterd, om loopt, en omvat; maar echter ſtaan wy niet toe, dat deſſelfs buytenſte gedaante noodſaaklijk, en volkomelijk rond is. Daar hebben 'er, ſeeker, onder de Ouden geen ontbrooken, welke geſegd hebben dat den Hemel bequaam was om allerley vormen en gedaantens te ontfangen; welken ook wy onſe toeſtemming geeven, wanneer wy ontkennen dat den Hemel, uyt ſijn eygen natuur, ſich een ſeekere en volſtandige gedaante moet aanneemen. Dit ons gevoelen bewyſen wy hier meede, dat 'er geen natuurlijken hemel is, behalven de uytgeſpannene lucht. Doch dat de lucht een vloeybaar lighaam is, 't welk ſich binnen ſijne eygene bepaalingen niet houden kan, maar de gedaante aanneemd van ieder lighaam, 't welk het ſelve bevat, kan niemand ontkennen. Waar uyt wy dan beſluyten, dat de reedeneering van Francoys Valleſius ongerymd en belachelijk is, wanneer hy ſegd, indien den hemel niet was van een ſeer vaſte, maar van een vloeybaare ſelfſtandigheid, ſoo ſouden de ſterren in deſelve niet met een regelmaatige en welgeſchikte loop konnen bewoogen worden; maar ſy ſouden op een ſeer onſtandvaſtige en dwaalende manier hier en daar heen loopen. Want doch God heefd, door ſijn verwonderlijke Voorſienigheid, aan alle de Geſterntens een ſeekere ordre van beweeging voorgeſchreeven, en aangeweeſen, welke wy vertrouwen, dat door geenerley natuurlijke oorſaaken kan belet worden. Sie Jerem. 31: 35, 36. Jerem. 33: 25. Pſalm. 148: 6. Van welke ſaak wy elders iets aangeweeſen hebben over de plaats Geneſ. 9: 22. En op ſijn tyd en plaats ſal 'er noch nader geleegenheid verſchaft worden, om breeder daar van te ſpreeken.

Den Hemel word ook een onmeetelijke hoogte toegeſchreeven. Sie Spreuk. 25: 3. Aan de hoogte des hemels, en aan de diepte der aarde, en aan het herte der Koningen, is geen doorgronding. en Jeſaiæ 40: 12. Jerem. 31: 37.

Doch in de voor handen zynde text, doed ſich noch grooter ſwaarigheid op, teegen het gevoelen 't welk wy tot hier toe beweerd hebben; want in deſelve word geſegd, dat de hemelen vaſt zyn, gelijk een gegooten ſpiegel.

Daar word derhalven onderſocht, waarom de lucht word geſegd vaſt, en als uyt koper gegoten te zyn?

Antw: 1. Het Hebreeuwſe woord חזק Chaſak, beteekend eygentlijk iets dat hard, ſterk, overmogende en geweldig is. Want hoewel de lucht vloeybaar en dun is, ſo is eevenwel deſſelfs kracht geweldig en van veel vermogen. De lucht doch wanneer ſy voortgeſtooten en beroerd is, is van een ongelooflijke kracht, gelijk blijkt in onweeders en aardbeevingen.

II. Den hemel word by gegotene ſpiegels vergeleeken, (welke men uyt glad en gepolijſt koper gewoon was te maaken) niet om deſſelfs hardigheid en vaſtigheid, maar om deſſelfs doorſchynendheid, waar door alle dingen, door toedoen van het licht, ſichtbaar gemaakt worden, eeven gelijk ook door middel van een ſpiegel veele ſaaken voor het geſicht gebracht worden.

III. Men moet weeten (ſegd Johan de Pineda) dat hier door de Macht en Wysheid van den Schepper ſich niet weynig vertoond en aanpryſd, dat een vloeybaar en wiſſelvallig ding niet minder ſtandvaſtig en duurſaam is, dan of het uyt het allervaſtſte koper gegooten waare. Waarom dan, daar de dingen in het gemeen door uytrekking worden verdund en van een geſcheurd, de Godlijke Almacht eevenwel die ſaaken, welke ſy uytſpand en uytrekt, veel eer daar door vaſt en ſterk maakt. Gelijk Pſalm: 136: 6. *Die de aarde op de wateren heefd vaſtgeſteld*, in het Hebreeuws leeſtmen, *die de aarde op de wateren uytgeſpannen heefd*. Want het is doch een ganſch verwonderlijk ding, dat de aarde, ſoo wyd uytgebreyd, en dat over en langs een vloeybaar en ongeſtadig ding, hoedaanig het water is, eevenwel ſijne vaſtigheid en ſtand behoud. Inſgelijks heeftmen Jeſ. 44: 24. *Die de aarde vaſtſtelle*, eygentlijk, *die de aarde uytſpanne*, en de ſelve uytgeſpannen zynde vaſt en ſtandvaſtig maake. Even verwonderlijk is dan ook hier de vaſtigheid van de lucht, welke ſoo wyd en zyd uytgebreyd, en ſoo ſeer verdund is. Dus verre Pineda.

De lucht, of den Hemel, van de Maan of tot de aarde toe uytgeſtrekt, word bequaamlijk in drie geweſten onderſcheyden; Naamelijk, in het hoogſte, middelſte, en beneedenſte. Het hoogſte geweſt neemd ſijn aanvang een weynig boven de toppen der hoogſte bergen, en ſtrekt ſich uyt tot aan de Maan toe. Men ſegd, dat het in dit geweſt altyd helder en ſtil weeder is, want de verheevelingen (*Meteora*) komen ſoo verre niet. Men gelooft ook dat de lucht daar ſoo fijn en dun is, dat ſy onbequaam is ter ademhaling, 't en zy men een ſponſje voor de neusgaaten houde. Ook vindmen elders de lucht ſoo licht, dat geen vogeltjes door deſelve konnen vliegen. Want hoe de lucht nader aan de Son komd, hoe deſelve meer verdund word: doch in het beneedenſte geweſt word deſelve

meer

Digitized by Google

meer verdikt / en met uytwaaſſemingen en dampen vermengd. Waar word verhaald van de bergen Athos en Olympus, dat de Offerprieſters gewoon waaren op de altaaren / welke op de toppen van die bergen opgericht waaren / in de aſſen der geofferde beeſten eenige letteren te ſchryven / en dat ſy na verloop van een jaar weederkomende (want het waaren jaarlykſe offerdagen) die ſelve letteren geheel ongeſchonden en onverward vonden / hoewel die altaaren niet in tempelen / maar onder den blooten heemel geſticht waaren: waar uyt men dan geloofd / dat in die hooge plaatſen gansch geen reegen gevallen was / noch geene winden gewaayd hadden.

Het middelgeweſt, beginnende van het eynde des hoogſten / ſtrekt ſich ſoo verre neederwaarts uyt / als de kracht der warmte / door de Son voortgebracht / en op het oppervlak der aarde vergaderd zynde / ſich na bovenwaarts verheft.

Het benedenſte geweſt ſtrekt ſich / van het oppervlak der aarde / ſoo verre uyt / als de kracht der warmte / van de aarde na bovenwaarts vermenigvuldigt zynde / reyken kan.

Om dat van de Son / door middel van de lucht / als een voertuyg / een geſtadige beweeging na beneeden veroorſaakt word / hierom worden die dingen / welke uyt dikke / vaſt aan een gehechte / groote en vaſte deelen beſtaan / en welke met een groote kracht beneedenwaarts geſtooten worden / ſwaar geheeten; doch die van een teegenſtrydinge geſteldheid zyn heeten Licht. De ſwaare lighaamen zyn niet ſwaar elk in hun natuurlyke ſtand plaatſen / om dat ſy noodſaaklyk ſoo verre van de grond moeten opſpringen / en dus lichter worden / als ſy door de lucht / en die fyne ſtoffe / welke ons aan allen zyden omringd / na beneeden gedreeven worden. Deeſe beweeging nu van die allerfynſte ſtoffe na beneeden / dringd ook door tot alle dikke en vaſte lighaamen (eeven gelyk het licht / de doorſchynende lighaamen de ſtemmen / en geluyden / door geheele muyren / en de warmte van het vuur door de allerdikſte lighaamen / doordringd) want men bevind deſelve ook in de dieypſte kelders / en plaatſen welke aan alle zyden wel verſorgd en toegeſtopt zyn.

Om dat groote lighaamen veel kleyner oppervlakte hebben (in vergelyking / en na eevenreedigheid geſprooken zynde) dan kleyne lighaamen / hierom zyn deſelve / alle andere dingen gelyk geſteld zynde / bequamer tot de beweeging / om dat ſy minder teegenſtand doen. Hierom geloofd men dat kleyne naaldetjes / en dunne loode plaatjes op het water dryven / van weegen de grootheid van hunne oppervlakte. Dingen welke licht en ſacht zyn / konnen ſoo verre niet geworpen worden als harde en vaſte dingen; om dat derſelver deeltjes wykende / en de lucht tuſſen deſelve golvende / de ingedrukte beweeging / en deſſelfs geduurſaamheid in een langer uytſtrekking / met minder teegenſtand verhinderd word.

XIX. PLAATS. *Job* 38: 6.

Waar op zyn de grondveſten der aaarde neergeſonken? Of wie heefd haaren hoekſteen gelegd?

Wanneer de menſchen een huys of gebouw willen optimmeren / ſoo kieſen ſy voor eerſt en voor al een bequaame grond uyt om het ſelve op te ſtichten / daar na word het in ſyn gelykmaatigheid afgemeeten / na den reegel in ſyn uytbreyding afgeteekend / het Fundament of de grondveſten / op het welke het gebouw ruſten ſal / word gelegd / en dat gedaan zynde leydmen den hoekſteen, welke de muuren van het gebouw moet te ſaamen houden en vereenigen. Welke nu is de grond / op welke de aarde mag gevestigd zyn? Na welk richtſnoer zyn deſſelfs bepaalingen afgemeeten? Wat is 'er onder deſelve gelegd / om te dienen tot een fundament of grondveſt? Door middel van wat ding zyn deſſelfs deelen ſoo vaſt vereenigd / en hangen onſcheydbaar aan malkanderen? Seekerlyk niets van dit alles kan ſonder groote verwondering overdacht worden. Want de aarde / in het midden van de lucht / als in een nette eevenwigtigheid hangende / blyfd vaſt en onbeweeglyk ſtaan / en legd op een niet. Sie Job 26: 7. Hy breyd het Noorden uyt over het woeſte: hy hangd de aarde aan een niet. Deſſelfs gedaante is rond, doch op veele plaatſen bultig en uytpuylende / op anderen uytgehold / om dus met de wateren maar eene kloot uyt te maaken. Eevenwel zyn 'er (onder welke / onder de heedendaagſe Schryveren / ook gevonden word den Geleerden van Helmond) dewelke ſeggen dat de aarde van 't Ooſten na het Weſten wel rond is / maar dat deſelve van het Zuyden na het Noorden langwerpig rond is.

Maar welke / ſal 'er mogelyk iemand ſeggen / zyn die fundamenten, of grondveſten der aarde / van welke hier in deeſe plaats gewag gemaakt word?

Antw: Wy hebben te vooren getoond / dat binnen den aardkloot groote waterkolken en aderen zyn. Doch indien de aarde over al van die ſelve ſtaat en geleegenheid was / gelyk die aarde is / welke wy tot den landbouw gebruyken / ſy ſoude nu al / door vochtigheden los geworden zynde / ingeſonken zyn aan alle kanten / en in het water verſonken / 't en zy deſelve op ſeer vaſte grondveſten ſteunde. Buyten twyfel van ruſt ſy op deſelve: want het is uyt ſeekere ondervindingen en proeven bekend / dat het beneedenſte en binnenſte gedeelte der aarde op veele plaatſen ſteenachtig is / en dat derhalven God deeſen Aardkloot / welken wy bewoonen / omtrent deſſelfs middelpunct de meeſte vaſtigheid gegeeven heefd / eeven gelyk in alle gebouwen / welke na het reeden beleyd opgeſteld worden / geſchieden moet; doch omtrent het oppervlak heefd God den Aardkloot breeklyker en brooſer gemaakt / op dat de aarde / met vocht vermengd en doorweykt / ſoude bequaam gemaakt worden om tot de voortbrenging der planten te dienen.

Wie heefd haaren hoekſteen gelegd? Om dat den hoekſteen op eenen hoek twee muuren aan een hecht / ſoo verſtaan wy waarlyk hier ter plaatſe door den hoek en grondſteen, niet alleen de vaſtigheid en onbeweeglykheid van de aarde / maar ook ſelf des aardkloots middelpunct / in het welke wy ons inbeelden dat alle ſtreepen van den ommetrek te ſaamenloopen / als in eenen hoek / welke verſcheydene deelen te ſaamenbind. En dewyl het middelpunct een ſeeker ſtip is / ſoo kan het bequaamlyk geſegd worden een hoek gelyk te zyn / welke in een punct of ſtip beſtaat. Gelyk nu de hoek en grondſteen de eerſte / ſterkſte / en meeſt onbeweeglyke in het heele gebouw is / en welke altyd deſelve blyfd / hoe ſeer ook de anderen moogen veranderd worden / en of omverre geworpen / of herſteld worden / dus is ook waarlyk de aarde het eerſte / beneedenſte / en onbeweeglykſte deel van de geheele weereld / een grondveſt van de overige hoofdſtoffen; op welke daagelyks duyſenderley overhoopwerpingen en weederoprechtingen voorvallen / van de lucht / wateren / en andere teelbaare en verderflyke dingen: want de aarde / onbeweeglyk zynde en blyvende / verdraagd allerley daagelykſe en geduurige beroeringen / beweegingen / en wiſſelvalligheeden der natuurlyke dingen. Predik. 1: 4. Het eene geſlachte gaat, en het ander geſlachte komd; maar de aarde ſtaat in der eeuwigheid.

De aarde / ſegd Galilæus a Galilæo, is van een klootswyſe gedaante / en blyfd in het midden ſtaan / door een t' ſaamenlooping en ſtreeving der deelen na hun middelpunct. Want alle de deelen van alle de weereldſe klooten / worden door een natuurlyke neyging na hun middelpunct gedreeven. Dus by voorbeeld / indien eenig gedeelte van de dwaalſterre Mercurius,

van deſelve wierd afgebrooken / ſeekerlyk het ſoude na deſelve weeder heen gevoerd worden ; eeven gelyk de aarddeeltjes / welke van deſelve afgeſcheyden zyn / weederom natuurlyker wyze tot hun geheel weederkeeren. Want doch onſen aardkloot is een lighaam / 't welk den een of den andere van de Dwaalſterren gelyk is.

Doch hier is nu de vraage / op wat wyze den aardkloot in het midden van de vloeybaare lucht kan blyven ſtaan? Wy laaten nu achter weeg dat vermaarde geſchilſtuk / 't welk ook overvloedig genoeg behandeld / en over en weeder beplept is / raakende des aardkloots jaarlykſe beweeging. Laat ons nu maar alleenlyk ſien / wat die geenen te ſeggen hebben / welke de ſtilſtand van de aarde ſtaande houden. Deeſe dan meynen / dat den aardkloot in het midden van de lucht onbeweeglyk blyfd ſtaan / om dat deſelve / dewyl ſy vaſt en dik is / en weynig van wyken weet / aan alle zyden in het rond door de geſterntens word voortgeſtooten / eeven gelyk alle ſwaare lighaamen. Want indien deſelve aan eenige zyde van het midden afweek / ſoo ſoude ſy noodſaaklyk na de ſterren en den hemel toe bewoogen worden (want van deſelve word ſy aan alle zyden omringd) 't welk teegen de natuur van de ſwaarheid aanloopt. Om deſelve reeden dan / om welke de ſwaare lighaamen na beneeden gevoerd worden / word ook den aardkloot in het midden van de lucht / dat is / in de beneedenſte plaats / gehouden / en ruſt aldaar. Vervolgens / indien de ſwaare lighaamen van de aarde na boven toe opſprongen / of van de aarde afweeken / ſoo ſoud'er eenige oorſaak van ſoo een beweeging moeten zyn / doch die word niet gevonden. Ondertuſſen ſoude men mogen twyſelen / of de aarde niet wel ſomtyds van plaats veranderd / om dat ſy aan de eene zyde / of ook wel op ſeekere byſondere tyden / meer of minder door het geſternte word aangedaan / dan anders ; gelyk ; by voorbeeld / des nachts meer dan by dag. Doch men heefd te overweegen / dat de lucht / aan die zyde welke van de Son niet aangedaan word / veel dikker is / en by gevolg de aarde des te geweldiger weederſtand bied / op dat ſy niet lichtlyk van haar plaats mag bewoogen worden. Voeg hier by / dat de aard en waterkloot / dewyl deſelve van een uytneemende grootte is / niet dan door een overgroot geweld / uyt ſijn plaats kan verdreeven worden.

Den Latynſen Dichter Lucretius heefd de reeden van deeſe ſaaak met de volgende woorden voorgeſteld. Om dat / naamelyk / de aarde al van het begin der eeuwen af met de rondom ſweevende lucht is gepaard / en tot malkander geſchikt geweeſt:

Propterea non eſt oneri, neque deprimit auras:
Ut ſua quoique homini nullo ſunt pondere membra:
Nec caput eſt oneri collo, nec denique totum
Corporis in pedibus pondus ſentimus in eſſe. &c:
Nonne vides etiam, quam magno pondere nobis
Suſtineat corpus tenuiſſima vis animai,
Propterea quia tam conjuncta, atque uniter apta eſt?
Denique jam ſaltu pernici tollere corpus
Quis potis eſt, niſi vis animæ, quæ membra gubernat?
Jamne vides quantum tenuis natura valere
Poſſit, ubi eſt conjuncta gravi cum corpore, ut aër
Conjunctus terris, & nobis eſt animi vis?

Dat is.

Daarom is deſelve tot geen laſt, noch drukt de lucht niet needer? eeven gelijk een yder menſch het gewicht van ſijne eygene leeden niet gewaar word. Het hoofd is den hals tot geen laſt; ook ſelf gevoelen wy niet dat het gansche gewicht van ons lighaam op onſe voeten ruſt &c: Siet gy ook niet hoe de allerfijnſte kracht van onſe ziel ons lighaam, hoe groot, of van gewicht, ophoud, alleen daarom, om dat ſy ſoo met het lighaam, en gepaard, en ter vereeniging gepaſt is? Eyndelijk, wie is machtig om het lighaam met een vlugge ſprong op te heffen, dan alleen de kracht van de ziel, welke de leedemaaten beſtuurd? Siet gy nu niet hoe veel eenig ding van een dunne natuur kan vermogen, wanneer het ſelve met een ſwaar lighaam vereenigd is; gelijk ſoodaanig is de Lucht met de aarde gepaard en in ons de kracht van de ziel op onſe lighaamen?

Meer diergelyke dingen kannen vinden by Lucretius in ſijn 5 Boek. Seekerlyk hy heefd in dit geval met veel meer waarheid gereedenkaveld / dan veele onder de Ouden. Den Ouvader Lactantius heefd wel met een groote ſtoutheid / doch echter belachelyk / die geenen beſtraft / welke voorſten ſtaande houden dat 'er Teegenvoeters waaren / en meynden dat de Weereld rond was. Hoor hem ſpreeken in ſijn 3 Boek van de valſſe Wysheid, aan het 24. Hoofdſtuk. Wat (ſegd hy) ſal ik ſeggen, van die geenen, welke meynen dat 'er Teegenvoeters zyn, welker voeten teegen ons aanſtaan? Spreeken ſy ook iets anders? Of is 'er iemand ſoo beuſelachtig, welke gelooven ſoude, dat 'er menſchen zyn, welker voeten hooger ſouden ſtaan dan hunne hoofden? Of dat daar alle dingen, welke by ons leggen, hangen? Dat daar de vruchten en boomen na beneeden toe groejen? De reegenen, hagel en ſneeuw, na boven toe op de aarde vallen? En ſal iemand ſich noch verwonderen over de hangende tuynen, welke onder de ſeven weerelds wonderen geſteld worden. Daar deeſe Wysgeeren hangende akkeren, en zeen, en ſteeden, en bergen &c: weeten te maaken? Doch ſoo men vraagd aan die menſchen, welke ſoo een wonderbaare ſaak ſtaande houden, hoe het komd dat niet alle in dat beneedenſte gedeelte des hemels needervallen? Sy ſullen antwoorden, dat dit de natuur der ſaaken meedebrengd, dat alle ſwaarwichtige ſaaken na het midden gevoerd worden, en alle aan het midden vaſtgehecht, en daar meede vereenigd worden, eeven gelijk men ſiet, dat de ſporten van een rad in het middelpunct vaſtgehecht zyn. Doch dat de dingen die licht zyn, als daar zyn neevelen, rook, vuur, van het middelpunct afgevoerd worden, en na den hemel optrekken. &c: Maar ſeekerlyk men hoefd dat niet voor ſoo een wonderbaare ſaak uyt te maaken / welke gelyk ſy ten uyterſten waarachtig is / ſoo ook noch door Lactantius, noch door iemand anders / ooyt heeft konnen weederleyd worden. Het kan waarlyk veel eer voor iets wonders en ſeldſaams aangeſien worden / dat een man / welke anderſſins geleerd en vernuftig genoeg was / in een waarheid / welke ſoo openbaar is / ſoo groflyk heefd misgetaſt. Niet minder ongerymd en belachelyk is geweeſt / het gevoelen van Xenophanes Clephonius, welke men ſegd van gedachten geweeſt te zyn / dat de aarde / in deſſelfs beneedenſte deel / ſich als een oneyndige wortel na beneeden toe uytſtrekte.

XXII. PLAATS. *Job:* 38: 11.

En ſeyde; tot hier toe ſuld gy komen, en niet verder: en hier ſal hy ſich ſtellen teegen den hoogmoed uwer golven.

Onder de wonderlyke uytwerkingen van de Goddelyke ſchepping / word ook in deeſe / en ſommige andere plaatſen / opgeteld / dat de zee als met eenige wallen en dyken word opgehouden / en belet om de aarde te bedekken en te overſtroomen. De Natuur heefd ſulks op verſcheydene wyzen uytgewrocht / of door ſteenachtige bergen / of door ſandheuvelen of duynen / of door een allengskens hoog oploopende verheffing der ſtranden / waar langs de zeewateren allengskens opklimmende / met minder geweld en teegenſtand daar teegen aanvloejen. 't Welk

na

Digitized by Google

na dat de menſchen zyn nagevolgd in het opwerpen van dÿken en dammen / ſoo heefd de ervaarenheid geleerd / datmen met minder gevaar en onkoſten heefd konnen ſorg draagen teegen hooge vloeden / en inbreuken van wateren.

Wanneer de Zee ſich verheft / ſchÿnd deſelve alles te willen opſlokken en inſwelgen / en echter ſien wy / dat deſelve als in een kerker en bewaarplaats word opgeſlooten gehouden; ja ſelf dat God deſelve vaſt houd / niet anders dan een voedſter haar kind in haare armen omvat; hy heefd de wolke tot haare kleeding geſet; en de donkerheid tot haaren windeldoek, Job 38: 9. en Job 26: 10. Hy heefd een geſet perk over het vlakke der wateren rondom afgeteekend. Pſalm 104: 9. Gy hebd een paale geſet, die ſy niet overgaan ſullen: ſy ſullen de aarde niet weeder bedekken. Sie ook Spreuk. 8: 29. Doch wel byſonder Jerem. 5: 22. Sult gylieden my niet vreeſen, ſpreekt de HEERE? Sult gylieden voor myn aangeſicht niet beeven? Die ik der Zee het ſand tot een paal geſteld heb, met eene eeuwige inſettinge, dat ſy daar over niet ſal gaan. Of ſchoon haare golven ſich beweegen, ſoo ſullen ſy doch niet vermoogen: of ſy ſchoon bruyſſen, ſoo ſullen ſy doch daar over niet gaan.

Doch hier teegen ſal mogelÿk iemand inbrengen; dat / niet teegenſtaande die paalen en dwersboomen / welke voor het geweld der Zeewateren geſteld zyn / men eevenwel doorgaans veele vloeden en overſtroomingen van wateren heefd ſien voorvallen.

Doch hier op diend ten antwoord / dat dit maar byſondere watervloeden zyn geweeſt / en geen algemeene; maar wanneer de Schriftuur ſpreekt van de bepaalingen der Zee / met welke ſy / als met wallen en dÿken van alle zyden omringd zynde / word ingehouden / ſoo geefd ſy daar meede niets anders te kennen / dan dat God ſorg gedraagen heefd / dat de wateren niet weeder de gansche aarde ſullen bedekken / gelÿk bekend is / dat ſy ſulks in het begin der ſchepping gedaan hebben. Sie Pſalm. 104: 9. Doch dit belet niet / dat niet ſomtÿds / door een rechtveerdig oordeel Gods / eenige byſondere watervloeden den menſchen tot ſtraf ſouden konnen worden toegeſonden / op dat ſy dus mochten leeren Hem / den Opperſten Richter / te vreeſen en te eerbiedigen. Gelÿk ſoo in ons Vaderland / in het jaar 1421 twee-en ſeeventig dorpen / of parochyen / beneeden Dordrecht / door een watervloed zyn verdronken. Ook verhaald Eyndius, in ſyne Tydboeken van Zeeland, dat onſe Eylanden niet uyt de Zee zyn opgekomen / door het opſpoelen van ſlyk of ſand; maar dat Zeeland van oude tÿden af aan 't vaſte land is vaſtgehecht geweeſt / daar het nu door de hooge Zeevloeden / en inbreuken van wateren / in verſcheydene Eylanden is van een geſcheurd. En dat de Inwoonderen verſcheydene ronde duynen of hoogtens gemaakt hebben / welke hier en daar verſpreyd lagen / op dat ſy op deſelve / eer dat noch vaſtere dÿken aangelegd waaren / hun toevlucht mochten hebben / ten tyde van overſtrooming.

Daar zyn / (ſegd Galilæus) ſoo veele veranderingen op den aardbodem voorgevallen; dat / indien 'er ook diergelyke in het lighaam van de Maan ('t welk hy meynd onſen aardkloot t' eenemaal gelyk te zyn) geſchied waaren / wy deſelve hier van daan lichtlyk / door middel van Verrekykers / ſouden hebben konnen beſpeuren en waarneemen. Wy hebben al van ouds gehoord / dat eertÿds / omtrent de Straat van Gibraltar, de bergen Abyle en Calpe, neevens eenige mindere bergen / te ſaamen een vaſt land uytmaakten / waar door den Oceaan wierd uytgeſlooten. Maar na dat die bergen van een geſcheurd zyn / ſoo is het Zeewaater met ſoo grooten geweld daar op ingevallen / dat de geheele Middellandſe Zee daar uyt voortgekomen is. Daar zyn 'er / ook dewelke willen dat Holland en Zeeland eertÿds landſtreeken geweeſt zyn / welke t' eenemaal van het Zee-water wierden overloopen; en dit beſluyten ſy hier uyt / om datmen daar doorgaans boomen onder de aarde vind / welker grootſte gedeelte door langheid van tÿd onder de aarde gansch hard en ſwart geworden is / gelÿk ſulks den graavers genoegſaam bekend is. Eyndius is eevenwel van gevoelen / dat die boomen / welke in Zeeland onder de aarde gevonden worden / niet van elders derwaarts gebracht zyn; noch door het aanſpoelen der rivieren; noch door het overſtroomen van de Zee; noch ook dat ſy door een onweeder zyn om ver geworpen; maar hy beſluyt / dat ſy daar onder de aarde ſelf voortgebracht zyn; want ook worden 'er / ſegd hy / wel beeſten onder de aarde gebooren / gelÿk mollen / wormen &c: Op ſommige plaatſen worden wel viſſen uyt de aarde opgegraaven. Ja ſelf in de zee groeyen wel ſtruyken en boomen; want de Roode Zee / en den geheelen Ooſter-Oceaan / is vol boſſen. In de Portugaalſe Zee groeyen Eykenboomen / met welker Eykelen de Zeevarkens ſich ſelven vet meſten. De Coraalboomen / welke ſich in veele takken uytbreyden / groeyen in de Indiaanſe Zee. Ik ſelve heb gevaaren door de Zee Sargoſſum geheeten / welke over al / eeven gelÿk een groene weyde / met kruyden bedekt is.

Hier teegen word ingebracht / dat op veele plaatſen in Zeeland ſchelpen gevonden worden / waar uyt het waarſchÿnlÿk voorkomd / dat deſſelfs Eylanden t' eeniger tyd uyt de Zee zyn opgekomen.

Antw: Niet alleen ſchelpen / maar ook hoorntjes en Oeſters van veelerley ſoorten / worden niet alleen in Zeeland / maar ook doorgaans op de Wynbergen / en de hoogſte bergen in Champanje / en Frankrÿk / en op veele andere plaatſen / gevonden. En wel op ſommige plaatſen / (na het getuygenis van Ulyſſes Aldrovandus) ſulke die ſteenachtig zyn.

Maar hier is nu de vraag / welke de Natuurlÿke oorſaak hier van zy?

Antw. Sommigen brengen de oorſaak hier van tot de algemeene Sondvloed / waar door deeſe dingen al om over den aardbodem ſouden gezaayd zyn. Doch dit gevoelen word weeder van anderen verworpen; 1. Om dat die algemeene vloed inſonderheid veroorſaakt is door de gevallene reegens / en niet ſoo ſeer door de Zeewateren. 2. Om dat die dingen door de langheid des tyds al lang ſouden verdweenen geweeſd zyn.

Anderen ſtellen vaſt / dat deeſe ſchelpen / en andere bovengenoemde dingen / door de Zee op deeſe bergen geworpen zyn; dewÿl deeſe het daar voor houden / dat deeſe bergen door de Zee gemaakt zyn / wanneer eertÿds het ſand / te gelÿk met die ſchelpen / door de zee op een gehoopt zyn; want ſy ſeggen dat op die plaatſen / daar men nu bergen ſiet / eertÿds de Zee geſtroomd heefd; doch dat deſelve daar naa allengskens afneemende / deeſe ſandhoopen met de ſchelpen daar onder vermengd / of de bergen met derſelver bewoonders / ontdekt zyn; ook ſeggen die menſchen / dat wanneer de aarde of ſand tot ſteen geworden is / ook de ſchelpen welke daar op gebleeven waaren / tot ſteenen vergroeyd zyn. Hier van daan ſeyde den Dichter Ovidius.

Vide factas ex æquore terras
Et procul a mari conchæ jacuère marinæ.

Dat is.

Ik heb landen geſien, welke uyt de Zee gekomen zyn; en verre van de Zee af lagen Zee-ſchelpen.

Een derde gevoelen / het welk veelen heel waarſchÿnlÿk en bewÿſlÿk voorkomd / is van die geenen / welke gewild hebben / dat die ſchelpen / hoorentjes / en

andere diergelyke dingen / op de boven genoemde plaatſen ſelf / ſonder eenige ſwaarigheid hebben konnen voortgebracht worden / als op welke wel eenige vocht of nat gevonden word / 't welk bequaam kan zyn tot voortbrenging van deeſe dingen. Ja! ſy ſeggen / dat wanneer die vocht niet bequaam genoeg is om het diertje ſelf voort te brengen / dan ten minſten de ſchelp gemaakt word. Want doch wat beletſel is 'er / dat niet ſomtyds eenige ſlikige vocht in ſteenen ſoude konnen gevonden worden / uyt welke leevendige zeediertjes konnen voortſpruyten / indien de vocht en plaats ſulks vereyſſen; of anders / uyt welke alleen ſchelpen en ſchaalen voortgebracht worden / welke naderhand / volgens den aart der plaatſe / in ſteenen veranderd worden. Ja ſelf men heeft / na een naauwkeurige waarneeming / ondervonden / dat 'er ſommigen gevonden worden / welker eene deel ſteenachtig is / en het andere noch aardachtig. Hier uyt ſchyndmen te moeten gelooven / dat die aarde allengskens door de vormende Natuur in ſulke ſchelpen veranderd word. Vorders / wanneermen ſoodaanige bergmoſſelen / of ſchelpen / geopend heeft / ſoo heeftmen niets in deſelve geſien / 't welk na de ingewanden van eenig diertje geleek. Want indien eenig diertje binnen die ſchelpen huys gehouden ſoude hebben / ſoo ſouden ſich ten minſten eenige beginſelen van deſſelfs ingewanden daar in vertoonen. Doch wy ſpreeken nu van die ſchelpen / welke op de hoogſte bergen / verre van de Zee afgeleegen / voortgebracht worden; want in die ſchelpen / welke door de Zee uytgeworpen / of uyt deſelve opgehaald worden / en welke in ſteenen veranderd worden / ſietmen doorgaans eenige beginſelen van derſelver inwendige deelen. Vorders word geloofd / dat die hoorntjes / of gedraayde ſchelpen / op de bergen voortkomen uyt een rookachtige waaſſem / welke in de hoolen opgeſlooten is / en welke een doortocht ſoekende / doch niet vindende / eeven gelyk een tol gedraayd word; en na de verſcheydenheid van die draayende beweeging / worden dan ook veelerley hoorentjes / of gedraayde ſchelpen / in gedaante van malkanderen verſchillende / voortgebracht.

XXIII. PLAATS. *Job* 38: 19.

Waar is de weg daar het licht woond?
En de duyſterniſſe waar is haare plaatſe?

VAn de voortreflijkheid des Lichts hebben wy alreede iets geſegd over de plaats Geneſ. 1: 4. Nu word gevraagd na deſſelfs weg. Het is doch bekend en ſeeker / dat het licht ſeer ſnel / en als in een oogenblik en punct des tyds / door het gantſche luchtgeweſt verſpreyd / en als 't waare in een oneyndige ruymte uytgebreyd word. Hoewel nu het ſelve ſijne ſeekere bepaalingen heeft (om dat door deſſelfs geduurige voortgang deſſelfs kracht altyd allengskens verminderd word) ſoo konnen deſelve doch eevenwel door geen ſterveling aangeweeſen worden. Derhalven tellen de Natuurkundigen / onder de voortreflyke eygenſchappen van het licht / inſonderheid deeſe drie volgenden op. 1. Deſſelfs ongelooflyke ſchoonheid en aangenaamheid. 2. Deſſelfs wonderbaare vruchtbaarheid en weldaadigheid. 3. Deſſelfs verwonderlyk ſnelheid in deſſelfs ſoort voort te ſetten: want het licht vind gantſch geen ſtellige teegenſtrydigheid in eenig onderwerp. Seekerlyk onder alle de lighaamelyke dingen / en welke onder 't geſicht vallen / is 'er niets aangenaamer voor de oogen / dan het Licht / niets vermaaklyker om de gemoederen te verheugen; niets gemaklyker voor het gebruyk; niets krachtiger noch vruchtbaarder om iets uyt te werken; niets ſchoonder tot cieraad en optooijing van de weereld; niets bequaamer om te komen tot kennis en bevatting van alle / doch byſonder van hemelſe dingen; eyndelyk niets beter geſchikt / om geeſtlyke en Godlyke ſaaken uyt te drukken en te verteegenwoordigen.

Veele twyfelen / of het licht een aandoening ſy van het geheele geſlacht der natuurlyke lighaamen? God heeft wel de voornaamſte ſitplaats van het licht in den hemel gevestigd en vaſtgeſteld: doch eevenwel doed de ervaarenheid ſien / dat het ſelve ook in veele verderflyke lighaamen gevonden word. Men heeft het ſelve in het vuur / in vuurwormen / in geeſten / verrot hout / zeewater / de oogen en kaaken van ſommige viſſen. De oogen van ſommige zyn ſoo helder / dat ſy de donkere lucht konnen verlichten / en haar de vertuen doen ſien en onderſcheyden; gelyk ſulks van der katten oogen bekend is. De oogen van Tiberius Cæſar waaren van die natuur / dat hy / by nacht wakker wordende / een korte tyd alles eeven ſoo wel konde ſien / als op den helderen dag. Dit getuygd Plinius van hem. Auguſtus had ſulke blinkende oogen / dat indien hy iemand wat ſcherp aanſag / deſelve genoodſaakt was (eeven of ſijn oogen door een al te grooten glantz verduyſterd wierden) ſijn geſicht neder te ſlaan.

Het licht loopt altyd langs een rechte lyn. Hierom word het ſelve van ſommigen beſchreeven / dat het is / een ſeer ſnelle beweeging of drukking der lichtende lighaamen / waar door ſy de heemelſe luchtbolletjes aan alle zyden langs een rechte lyn drukken / door de ruymtens van de doorſchynende lighaamen. Of het word beſchreeven te zyn / een geduurig herhaalde beweeging / verwekkende een beroering en beeving in de lucht / voortgebracht van een lichtend lighaam / op verſcheyde wyzen afſpringende van de voorwerpen die geſien worden / en onſe oogen verſcheydentlyk aandoende. Wat my belangd / ik twyfel niet / of / gelyk de natuur van de warmte, ſoo ook van het licht, beſtaat in een ſeekere beweeging; en dat hier van daan alle de werkingen en gewrochten van warmte en licht voortkomen.

Doch hier teegen word ingeworpen / dat het licht van de eene plaats op de andere bewoogen word / dat het ſijn byſondere gedaante heeft / dat het eeven gelyk de lighaamen op driederley wyze word afgemeeten: en dat het licht / of deſſelfs ſtraalen afſtuyten / en weederom geſtooten worden; en daarom beſluyten ſy hier uyt / dat het licht een lighaamlijke ſelfſtandigheid is.

Antw: Dat is eerſt een lighaam / 't welk door en van ſich ſelve plaatſlyk bewoogen word / een byſondere gedaante heeft / weederom geſtooten word / en in driederley afmeeting beſtaat: doch alle deeſe dingen komen het licht door en van ſich ſelve niet toe / maar alleen met opſicht op het lighaamlyk onderwerp / in welke het ſelve gevonden word / en welkers deelen door middel van het licht bewoogen worden; en wel ſoodaanig / dat die beweeging ſeer ſnellyk / van de eene plaats van een lichtend of doorſchynend lighaam / na de andere / volgens de wetten der beweeging / welke in de Natuur vaſtgeſtelt zyn / gevoerd word. Die rondheid dan / by voorbeeld / welke het licht / door een hoekige opening ingelaaten zynde / vertoond / is niet eygen aan het licht ſelve / maar aan het lichtende lighaam / van de Son / naamelyk / welke ſijn gedaante of afbeelding op het duyſtere lighaam vertoond. Hoewel eevenwel meeſtentyd het licht de gedaante vertoond / van die opening door welke het ſelve inkomd / hoedaanig deſelve dan ook weeſen mag. Hierom ſien wy meenigmaal een driehoekig / vierkantig / of langwerpig licht / indien de opening / door welke het licht ingelaaten word driehoekig / vierkantig / of langwerpig is &c: Indien het licht een ſelfſtandigheid was / het ſoude of een lighaamlijke, of een onlighaamlijke ſelfſtandigheid moeten weeſen. Lighaamlijk kan het niet zyn / om dat het licht dan de lucht niet ſoude konnen doordringen / welke wy echter ſien dat geheel en al verlicht word; want doch het eene lighaam kan door

Digitized by Google

door het andere niet dringen / noch twee lighaamen konnen op eenigerley wyze te gelijk in eene plaats zyn. Het licht is ook geen onlighaamlijke ſelfſtandigheid / want dan ſoude het niet geſien konnen worden ; onlighaamlijke dingen doch / om dat ſy onſe ſinnen met geenerley beweeging konnen aandoen / zyn door ſich ſelve ongevoellijk. Want geen ding, behalven een lighaam, kan aanraaken, of aangeraakt worden.

Waar is de plaatſe der duyſterniſſe? Om dat wy ons ſelven aan alle zyden een ruymte inbeelden / welke tot in het oneyndige toe uytgebreyd is / en dat in deſelve eenige lighaamen zyn / of immers / na onſe bevatting / konnen zyn : verders ook om dat wy de uytbreyding en uytſpanning van lucht en hemel niet afmeeten konnen / hierom konnen wy ook niet bepaalen hoe verre dat het licht van de geſterntens reykt / of hoe verre de duyſterniſſe ſich uytſtrekt. Ook kunnen gantſch geene ſcheydpaalen van licht of duyſterniſſe door ons aangeweeſen worden. De duyſterniſſe nu word teegen het licht geſteld by wyze van berooving / want de duyſterniſſe is niet anders / dan een afweeſendheid of berooving van het licht in de lucht. Welk ſeggen met de volgende bewysreeden / teegen Patricius, kan betoogd worden. Alles wat volgd op de enkele wechneeming van ſijn teegengeſtelde / ſonder tuſſenkoming van eenige andere ſtellige oorſaak / dat is een berooving : doch de duyſterniſſe volgd op de enkele wechneeming van haar teegengeſtelde / het Licht naamelijk / ſonder tuſſenkoming van eenige andere ſtellige oorſaak ; by gevolg ſoo is de duyſterniſſe een berooving. De reeden van het eerſte voorſtel is ; om dat alle weeſen door eenige ſtellige oorſaak daar geſteld is.

XXIV. PLAATS. *Job* 38: 24.

Waar is de weg, daar den Ooſten wind ſich verſtroyd op de aarde?

In het 24 Vers van dit Hoofdſtuk vernieuwd God weeder dat heerlijke en ſchoone vraagſtuk van den weg des lichts ; waar by hy nog een ander / van des winds weg, voegd. De woorden van den text luyden als volgd : Waar is de weg, daar het licht verdeeld word, en den Ooſten wind ſich verſtrooyd op de aarde?

Dit versje word verſcheydentlijk uytgelegd. Sommigen verſtaan hier door het licht (gelijk ook Job 36: 30. Siet, hy breyd over hem het licht uyt. en Job 37: 3. Hy ſend ſijn licht uyt over de eynden der aarde. In de reedenen van Elihu) een ſeekere warmte en drooge uytwaaſſeming / welke met de naam van licht benoemd word / om dat ſy het licht ſeer lichtlijk vat / en door de allerminſte oorſaak aangeſtooken word. Den ſin dan ſal deeſe zyn. Weet gy door wat weg / aan wat deel / en op wat wyze / uyt een koude wolk / een waaſſem / welke daar in opgeſlooten lag / en aangeſtooken is / komd uytbarſten / wanneer ſy donder en blixem uyt ſich ſelve voortbrengd ; of weet gy op wat wyze hy de wind / den Ooſten wind naamelijk / met een groot geweld over den aardbodem verſtroyd? By deeſe uytlegging komd noch een andere / welke ſiet op het Sonnelicht, door wat weg / naamelijk het ſelve door elke dag verdeeld word? Soo dat de Son den eenen dag de eene weg houd / den anderen dag een andere / en ſoo op elke dag t' elkens een nieuwe ; ſoo dat hy dus ſijn opgang door verſcheydene plaatſen verſtrooyd / of de plaats van ſijn opgang over den aardboodem verdeeld. Anderen verſtaan dit versje in den ſelven ſin / als het geen God een weynig te vooren vſ. 19 geſegd had / waar is de weg daar het licht woond? Naamelijk van de verſcheyden lengte en wiſſelvalligheid der dagen / op verſcheydene plaatſen des aardryks. Soo dat het aan de eene zyde / op ons halfrond / dag is / wanneer aan de andere zyde / op het teegenſtelde halfrond / nacht is. De volgende woorden brengen ſy tot den Ooſten wind / welken de Son met ſijn opgang als 't waare byſonderlijk verwekt ; gelijk wy in het eerſte deel / in een aanhangſel over de plaats Geneſ. 3: 8. aangeteekend hebben. Mercerus verſtaat daar door die ſtaat van de Lucht / waar in / door de wolken welke in de lucht opgekomen zyn / aan de eene zyde licht ontſtaat / en aan een andere zyde donkerheid / hagel / ſneeuw / reegen &c: en het licht over het eene gedeelte van de aarde den Ooſten wind verſpreid / terwyl ondertuſſen het andere gedeelte door wolken beneeveld en verduyſterd is. Hy vraagd dan / op wat wyze het licht dus verdeeld word?

Wy ſullen de uytlegging van den Ooſten wind volgen / op dat het niet ſchyne / dat hier eene noodelooſe herhaaling gevonden word / want van des Sons opgang is gehandeld in het 12. vers. Hebd gy van uwe dagen den Morgenſtond gebooden? Hebd gy den Dageraad ſijne plaatſe geweeſen, op dat hy de eynden der aarde vatten ſoude? Van de verheevelingen ſal hier na noch geſprooken worden vſſ. 28, 29, 30.

Den Ooſten-wind is in de Heylige Schriften ſeer beroemd / als ten uyterſten opdroogende / en ſeer geweldig / en derhalven als het licht aanbrengende / en de wolken verdryvende. Men leeſd Exod. 14: 21. dat God een Ooſten-wind welke heevig braudde / en den gantſchen nacht woey / gebruykt heefd om de Roode Zee van een te ſcheyden en op te droogen / op dat de Iſraëlyten droogsvoets door deſelve ſouden konnen gaan. De woorden van den Heyligen Schryver luyden aldus. Toen Moſes ſijne hand uytgeſtrekt had over de Zee, ſoo deed de Heere de Zee wech gaan, door eenen ſterken Ooſten-wind, dien gantſchen nacht, en maakte de Zee droog, en de wateren wierden gekloofd. En de kinderen Iſraëls zyn ingegaan, in het midden van de Zee, op het drooge; en de wateren waaren hun tot een muur aan haare rechter en haare ſlinkerhand. Daar zyn eevenwel Uytleggeren / welke willen dat de uytwerking van dien wind alleen geweeſd is de grond en het ſand van de Zee op te droogen / op dat het ſlyk den kinderen Iſraëls in hunne reyſe niet hinderlijk zyn ſoude : maar dat de Zee ſelve / ſonder eenig natuurlijk werktuyg / alleen door dien Engel / welke voor hen heen toog / is van een geſcheyden ; dat derhalven het klooven der wateren in een oogenblik geſchied is / doch het opdroogen van de grond allengskens / en by vervolg van tyd. Doch de woorden van den text geeven klaarlijk te kennen / dat God een Ooſten-wind gebruykt heefd om de Zee te doen wechwyken. En de HEERE (ſegd Moſes) deed de Zee wegh gaan ברוח קדים *Berouach Kadiim*, door eenen Ooſten wind. Welke woorden ſoo klaar zyn / dat geen reedenkaveling teegen deſelve eenige plaats grypen kan. Ik twyfel niet (ſegd den Geleerden Rivet) of God heefd ſijn buyten gewoone kracht getoond, ſoo in het verwekken van ſulk een wind, als in deſſelfs uitwerking, welke geen natuurlijke oorſaak, door haare gewoonlijke kracht, kan te weeg brengen. Eevenwel leerd Baſilius, (in de keeten van de Uytleggingen der Oudvaderen over die plaats) overeenkomſtig met de Heylige ſchriften / dat deeſe klooving der Zee geſchied is door een wind / welke ſoo wel de wateren voortſtoot en uyt dryfd / als hy deſelve doed opdroogen en verteerd. Ja ik meyn dat hy de Zee niet anders opgedroogd heefd / dan voor ſoo verre hy de wateren heefd doen wechwyken. Ja doch oordeel / dat het niet noodig geweeſt is / dat de grond ſelve ſoo opgedroogd moeſt worden / op dat het ſlyk hun gang niet hinderlijk mocht zyn / om dat / terwyl de grond ſandig was / het beeter was dat 'er iets van de voorige vochtigheid der grond overbleef ; op dat dus het ſand ſtand mocht houden / en minder moeyte baaren in het voortgaan ; 't welk men doorgaans ſiet op de Zeeſtranden, op welke men gemaklijker kan gaan op die plaatſen / van welke het Zeewater door de Ebbe geweeken is / dan op na by geleegene plaatſen / welke door het Zeewa-

ter ſelden beſpoeld worden. Het is bekend / dat God ook een Ooſten-wind gebruykt heefd / om de Sprinkhaanen over Egyptenland te brengen / een Weſtenwind om deſelve weerder wech te dryven Exod. 11: 13. en 19. Door een wind bracht God ook Quakkelen over het leeger van Iſraël / Numer. 11: 31.

In dit doortrekken nu van de Roode Zee / is wel het meeſte te verwonderen / dat het Zeewater ſoo niet is wech geweeken / dat het een gedeelte van deſſelfs boeſem droog liet ; tot aan het naaſte vaſte land ; maar dat het ſelve / een deel aan de rechter / en een deel aan de ſlinkerhand blyvende / ſoodaanig van een geſcheyden is / dat de Zee gekloofd zynde / de Hebreen droogsvoets tuſſen beyde de wateren doorgingen; 't welk Moſes met klaare en ſeer nadrukkelyke woorden te kennen geefd / wanneer hy Exod. 14: 22. ſegd dat de wateren den kinderen Iſraëls tot een MUUR waren , aan haare rechter en ſlinkerhand. Uyt welk ſeggen genoegſaam blykt de valsheid van het geene ſommigen / uyt de Schoole van Porphyrius voortgekoomen / verſierd hebben / om de grootheid van dit wonderwerk te verkleynen en te verduyſteren. Dat namelyk Moſes / ſeer ervaaren in Natuurlyke ſaaken / de tyd van Ebbe en Vloed in de Roode Zee waargenomen heefd / en dat hy by geleegenheid van den Ebbe zyn volk overgebracht heefd: maar dat Pharao en de Egyptenaaren / hier van onweetende zynde / wanneer ſy hem trachteden naa te ſetten / door den Vloed overvallen / en dus omgekomen zyn. Doch de woorden van Moſes ſtryden t'eenemaal teegen dit verdichtſel : want hoewel de Zeeſtrand / wanneer de Zee ebd / van water ontbloot word / en dat ſomtyds / wanneer 'er een ſterke wind waayd / de Zee wel verder afloopt dan ſy gewoon is / (gelyk wy ſomtyds wel in deeſe landen ondervinden / ſoo dat dingen welke door de Zee doorgaans overſtroomd worden / door eenige daagen bloot leggen / en geſien worden) nooyt eevenwel heeftmen geſien / dat door ſoo een Ebbe de Zee ſoodaanig gekloofd wierd / dat terwyl het midden droog was / de wateren aan de rechter en ſlinkerhand bleeven ſtaan. Ook is het ongelooflyk / dat de Egyptenaaren / welker gebied tot aan de Roode Zee uytgeſtrekt was / onweetende geweeſt ſouden zyn van de Ebbe en Vloed van die Zee / en dat ſulks aan Moſes alleen bekend geweeſt ſoude zyn. Inſonderheid daar 'er in Egypten ſeer veele Wysgeeren waaren / welke ſeer ervaarene leermeeſters waaren in Natuurkundige dingen ; in welker ſchoole Moſes ſelve geſegd word onderweeſen geweeſt te zyn. Handel. 7: 22. En Moſes wierd onderweeſen in alle wysheid der Egyptenaaren : en was machtig in woorden en in werken. Voorders is het bekend / dat de Egyptenaaren in allerley natuurlyke Tooverkonſten geoeffend waaren. Eevenwel ſchynd den Joodſen Geſchiedſchryver Joſephus ſelf te twyfelen / of deeſe klooving en van een ſcheyding van de wateren der Roode Zee natuurlijker wyze geſchied zy / of door een Wonderwerk. Want (ſegd hy) op het geleyde van Alexander de Groote is ook de Pamphyliſe Zee geweeken , wanneer God beſlooten had ſijn dienſt te gebruyken , om het ryk der Perſiaanen te verwoeſten. Doch Strabo in ſijn 14 Boek verhaald deeſe geſchiednis meer na waarheyd ; wanneer hy getuygd / dat Alexander / het getyde waarneemende / wel met een vermeetele / doch echter gelukkige onderneeming / de ſtranden van de Pamphyliſe Zee is te boven geraakt / en ſchuyns langs deſelve heen getrokken is / gaande ſijne kryghsknechten tot den navel toe door het water.

Den Ooſtenwind word in de Heylige Bladeren geſegd warm te zyn. Hierom word hy geſegd de ayren verſengd te hebben Geneſ. 41: 6. De wynſtokken te verdrogen Ezech. 17: 10. en 19: 12. De wateren te verteeren , en te doen uytdroogen. Voorders word den Ooſtenwind een ſterkte toegeſchreeven / om dat deſſelfs geblaas ſeer geweldig is. Exod. 14: 21. Pſalm. 78: 26. Jeſai. 27: 8. Hier van daan word God geſegd de onbekeerlyke Sondaaren door een Ooſtenwind te verſtroojen voor het aangeſicht hunner vyanden Jerem. 18: 17. Pſalm 48: 8. Met een Ooſtenwind verbreekt gy de Scheepen van Tharſiie. Want den Ooſtenwind is ſeer geweldig / en ſchaadelyk voor het Joodſe land; hierom word de Ooſtenwind genomen voor ſwaare ſtraffen en rampſpoeden / welke den menſch ſchielyk / en met een groot geweld overvallen. Siet Job 27: 21. Den Ooſtenwind ſal hem wech voeren , dat hy heenen gaat : en ſal hem wechſtormen uyt ſijne plaatſe. Met een Ooſtenwind heefd God Jonas gequeld en verſocht. Jon. 4: 8. En het geſchiedde , als de Son oprees , dat God een ſtillen Ooſtenwind beſchikte ; en de Son ſtak op het hoofd van Jona , dat hy aamechtig wierd ; en hy wenſchte ſijner ziele te mogen ſterven , en ſeyde , het is my beeter te ſterven dan te leeven. De winden ontſtaan uyt een verſcheyden verdunning / of uytbreyding / en verdikking van de lucht en dampen / na de verſcheyden trappen en wyzen van warmte of koude. Terwyl nu de Son / door ſijne beweeging / deeſe beneedenſte deelen geduuriglyk op verſcheydene wyzen aandoed / hier van daan komd het / datmen geen ſeekere bepaaling van de winden geeven kan. De winden dan zyn niets anders dan bewoogene dampen / welke verdund zynde / en meer ruymte beſlaande / uyt een enger plaats / in welke ſy te vooren waaren / overgaan tot een andere / in welke ſy ſich gemaklyker konnen uytbreyden. Op deſelve wyze gelyk in die klooten / welke *Æoly-pylæ*, Wind-poorten geheeten worden ; in welke een weynig water / tot dampen ontbonden zynde / een genoegſaam groote en geweldige wind / na maate van de ſtoffe / uyt welke deſelve voortgebracht word / veroorſaakt. Wanneer het geweldig koud of heet is / ſoo ontſtaan 'er minder / en niet ſoo buyachtige winden ; om dat 'er van minder verwiſſeling geſchied van verdunning of verdikking der lucht / uyt welke de winden voortkomen.

De Lucht volgd natuurlyker wyze des Sons beweeging / van het Ooſten na het Weſten / en van het zuyden na het Noorden / 't en zy ſulks door eenige andere beweeging verhinderd worde. En dit is de reeden / waarom binnen de Sonnekeer kringen / alwaar de werking van de Son op het krachtigſte is / de wind doorgaans meeſt uyt het Ooſten waayd ; want de Lucht volgd de verdunning van de Son / loopende na het Weſten van het Ooſten af / alwaar deſelve is verdikt geworden (wanneer de warmte van de Son / door deſſelfs wechwyking / begon te verſlappen. Ja ſelf ook het water volgd deeſe algemeene beweeging eeniger maate naa.

In onſe Europæiſe Zeen (ſegd Francoys Bacon) wordmen , wanneer de lucht helder en klaar is , en alle byſondere winden geſtild zyn , een ſeeker ſacht ſuchtje of koelte gewaar , welke van het Ooſten komende de Son volgd.

De algemeene waarneeming en ervaarenheyd ſegd dat de boovenſte wolken doorgaans meeſt van het Ooſten na het Weſten bewoogen worden / en dat wel op deſelve tyden / wanneer het omtrend de áarde ſtil is / of ándere winden waajen. Indien ſulks niet altyd geſchiede / reeden hier van kan weeſen / om datſomtyds eenige byſondere winden in de hoogte doorblaaſen / welke deeſe algemeene wind overrompelen en verdooven.

Het is bekend dat den Ooſtenwind hier in Europa een opdroogende en ſcherpe wind is ; daar in teegendeel de Weſte-wind bevochtigende / vruchtbaar en aangenaam is. De reeden hier van ſchynd te zyn / om dat geſteld zynde dat de Lucht ſich ſelve beweegd van het Ooſten na het Weſten / het noodſaaklyk volgd / dat den Ooſten-wind / welke deſelve weg heen loopt / de lucht verſpreyd en verdund / waar door dan deſelve ſcherp / bytende / en droog gemaakt word. Maar den Weſten wind / welke door een teegenſtrydige loop bewoogen

word

Digitized by Google

word / dryfd de Lucht achterwaarts / en verdikt deſelve / waar door deſelve dan ſtomper en vochtiger gemaakt word. En hier uyt blykt ook klaarlijk de reeden / waarom / alle andere dingen gelijk geſteld zynde / de Winden / welke uyt den Ooſterhoek komen / ſterker zyn dan die geenen welke uyt het Weſten waajen; want de eerſten loopen volgens de gemeene loop van de Lucht / daar de laatſten teegen deſelve aan bewoogen worden.

Wanneer den Ooſtenwind op het laatſte van de Lente waayd / ſoo word deſelve ſchaadelijk voor de vruchten geſegd te zyn / om dat hy ruyſen en wormen meedebrengd. In teegendeel is de Weſtewind ſeer goed en voordeelig voor allerley kruyden en gewaſſen. Doch ook is den Ooſtenwind omtrent de Eeven-nachtstyd van den Herfſt liefelijk en verdraaglijk genoeg. Den Noorden wind word een verſpreydende kracht toegeſchreeven / waar door deſelve de wolken verſtrooyd / en koude aanbrengd. Sie Spreuk. 25: 23. Den Noorden wind verdryfd den reegen. En Job 37: 9. Uyt de binnenkamer komd de wervelwind, en van de verſtroojende (of de Noorden) winden de koude. Meer ſullen wy hier niet by voegen; en het geene verder van den aart / oorſaaken / eygenſchappen / waarneemingen &c: der winden / te ſeggen vald / 't welk waarlijk al veel / en aanmerkens weerdig is / dat laten wy over voor de leere van de Natuurkunde. Het ſal genoeg zyn dat wy kortelijk iets / over deeſe woorden van de Heylige Schrift / raakende den Ooſtenwind / hebben aangeteekend.

XXV. PLAATS. *Job* 38: 28, 29, 30.

Heefd den reegen een Vader? Of wie baard de druppelen des dauws?
Uyt wiens buyk komd het ys voort? En wie baard den rym des Hemels?
Als met ſteenen verbergen haar de wateren: en het vlakke des afgronds word omvat.

Vſ. 25.

Wie deeld voor den Stortreegen een waterloop uyt; en een weg voor het weerlicht der donderen?

Vſ. 22.

Zyt gy gekomen tot de Schatkameren des ſneeuws? En hebd gy de ſchatkameren des hagels geſien?

Vſ. 9.

Toen ik de wolke tot haare kleedinge ſtelde; en de donkerheid tot haaren windeldoek.

HEt is ons oogmerk niet / hier ter plaatſe een algemeene beſchrijving te geeven / van die verheſlingen (Meteora) welke in de voorhanden zynde woorden worden opgeteld / ter betooging van Gods Majeſteyt en Godlijke Almacht; maar ſulks overlaatende voor de leere der Natuurkunde / ſullen wy alleenlijk / tot opheldering van deeſe plaatſe / eenige weynige dingen / welke aanmerkens weerdig zyn / aanteekenen.

Den reegen is een damp / welke tot ſoo groote druppelen is verdikt / en te ſaamen gepakt / dat ſy op de lucht niet langer drijven konnende / door haare ſwaarte op de aarde en in het waater needervallen.

De reegendruppelen vallen needer / of door haar eygen gewicht / wanneer ſy dik genoeg geworden zyn; of wanneer de beneedenſte lucht / door weg te wijken / of de bovenſte lucht / door daar teegen aan te ſtooten / deſelven tot neederdaalen noodſaakt en aanſet; of ook wanneer meer dan een van deeſe oorſaaken te gelijk komen. Wanneer de beneedenſte ſich te ſaamen trekt / en weg wijkt / dan word 'er ſeer fijnen reegen / als waare het een dauw / voortgebracht; ja ſomtijds is deſelve ſoo fijn en dun / dat men dikwils ſegd / dat 'er geen reegen / maar veel eer een neevel needervald. In teegendeel heefd men ſwaaren reegen / of de reegendruppelen groeyen tot een ſonderlinge grootte te ſaamen / ſoo meenigmaal een wolk / enkelijk door de bovenſte lucht geperſt zynde / needervald; want de bovenſte druppelen van die wolk eerſt van boven needer vallende / vinden onder weg noch anderen / door welker bykomſt ſy noch dikker en ſwaarder worden.

Wonder-teekenige reegenen worden geheeten / welke boven de gewoone ſchikking en loop van de natuur voorvallen / en wanneer 'er eenige andere dingen dan water needervallen / gelijk wanneer het melk / bloed / kikvorſſen / ſteenen / wolle / &c: reegend. Omtrent den oorſprong van ſoodaanige reegens zyn de gevoelens der Natuurkundigen verſcheyden. Ik houde het daar voor / dat de oorſaaken van ſoodaanige reegens / gelijk ook van alle anderen / t'eenemaal natuurlijk zyn; en dat die dingen / welke met den reegen needervallen / of door de kracht der winden eerſt na de hoogte worden opgevoerd / en ſomtijds uyt verre afgeleegene plaatſen derwaarts gebracht / en dat deſelve naderhand needervallen / of door de warmte van de Son / en door de bequaamheid / en verſcheydene ſchikking en geſteldheid der ſtoffe / (door de beweeging van des ſelfs allerkleynſte deelen) ſoodaanig veranderd worden / dat ſy de verwe / of de hardheid / of ten minſte de gedaante van ſoodaanige dingen vertoonen: gelijk / by voorbeeld / wanneer rood ſtof / hoedaanig op veele plaatſen genoeg gevonden word / door kracht der winden na boven gedreeven zynde / ſich aldaar met de reegendruppelen vermengd &c. En dewijl den aart en natuur der uytwaaſſemingen ſeer verſcheyden en meenigvuldig is / ſoo beeld ik my in / dat het ſomtijds lichtlijk gebeuren kan / dat deſelve / door de wolken te ſaamen geperſt zynde / eene ſtoffe uytmaaken / welke in verwe / en uytwendige gedaante / melk / vleys / of bloed &c: eenigſins gelijk ſchijnen te zyn; of welke ſchielijk aangeſtooken en verbrand zynde / ſoodaanig word / datmen deſelve voor yſer of ſteenen ſoude neemen. Of welke / bedorven zynde en verrottende / in korten tijd in eenige kleyne diertjes veranderd word. Gelijk men ſoo dikwils leeſd onder de wonderteekenen / dat het yſer / bloed / kikvorſſen / ſprinkhaanen / en diergelijke / gereegend heefd.

Men heefd niet alleen in verſcheydene dieren / maar ook in veele vaſte lighaamen / voorteekenen van reegenachtig weeder; gelijk in ſteenen / ſolders &c: wanneer ſy ſweeten / in houten dooſen of ſpinnewielen / wanneer ſy beſwaarlyk opengaan / of omdraaijen. De oorſaak van het eerſte is uytwendig; om dat een ſteen / en ſolder / de lucht doende weederom ſteuyten / deſelve doen verdikt worden; doch de oorſaak van het laatſte ſchijnd inwendig te weeſen / om dat het lighaam van het hout opſweld. God word genoemd een Vader des reegens, op deſelve wyze als hy heet een Vader der lichten, Jacob. 1: 17. De Vader der heerlijkheid, Epheſ. 1: 17. De Vader der barmhertigheeden, 2 Corinth: 1: 3. &c: dat is / de bron / oorſprong / en oorſaak van alle licht / klaarheid / heerlykheid &c: Want door de reegens toond God ſijne weldaadigheid teegen alle menſchen. Matth. 5: 45. Hy doed ſijn Son opgaan over booſen en goeden, en reegend over rechtveerdigen en onrechtveerdigen. Want door middel van de reegenen vermurwd hy de aarde / maakt de akkeren vruchtbaar / verquikt de weyden / en plaatſen die van dorſt ver-

Digitized by Google

verſmachten en uytgedroogd zyn / door een aangenaame vocht / en verfriſt de dieren door het uytgieten van ſijne plasregenen; ſoo dat hy met recht geſegd word deeſe gaaven van ſijne mild-daadigheid over alle ſchepſelen / doch byſonder over de menſchen / uyt ſijne verborgene ſchatkameren uyt te ſtorten. Job 36: 27, 28. Want hy trekt de druppelen der wateren op: die den reegen na ſijnen damp uytgieten. Welken de wolken uytgieten, en afdruypen over den menſch overvloediglijk. Hierom leerd Paulus / dat hier in een wydluſtig getuygnis te ſien is van de Godlyke Goedheid / dat hy reegen van den hemel geefd, Handel. 14: 17. Door reegenen word God ook geſegd de volkeren te richten Job 36: 31. Gelijk wanneer hy de menſchen door den Sondvloed omgebracht heefd; en wanneer hy door inbreuken of overſtroomingen van rivieren de akkeren verwoeſt / en huyſen / ja geheele ſteeden / om verre werpt; of wanneer hy door al te overvloedige plasreegenen de hoop van de jaarlijkſe vruchten des lands verderfd / of door gebrek van reegen den bouwlieden een onvruchtbaarheid toeſend / of eyndelijk eenige andere ongemakken aan het geſlacht der menſchen toeſend / waar door hy haar tot bekeering roept. Dat geene dan / het welke onweetende menſchen voor het allergevalligſt houden / betoogd op het allermeeſte Gods voorſienigheid / welke der menſchen boosheid en hardnekkige ongehoorſaamheid door deeſe middelen breekt en inbind; of ook wel lieflijk tot ſich lokt / terwijl hy haar / door middel van den reegen / met veelerley weldaaden vercierd en overlaad.

Wanneer men ſpreekt als een Natuurkundige / ſoo kan de Son / of de warmte / of de Hemelſe lighaamen / een Vader des reegens, en der overige Verheevelingen / geheeten worden. Voor de Moeder der ſelve moet men de ſtoflijke oorſaak houden / welke de vochtigheid en dampen zyn.

Wie baard de druppelen des dauws? De Natuurkundigen beſchrijven den Dauw te zyn / een verdikking van een damp, welke na by de aarde hangd, door de koude van de nacht, tot water. Het ſelve geſchied meeſten tijd by helder weeder: en deeſe vocht is ſeer aangenaam en verquiklijk / voor alles wat uyt de aarde voortkomd. Die geenen welke onder den blaauwen hemel ſich onthouden / wanneer het dauwd / worden eerder gewaar dat hunne kleederen nat geworden zyn / dan dat 'er eenige vochtigheid needergevallen is; ſoo veerdig en ongevoelig ontſtaat den dauw / ſoo fijn en dun zyn des ſelfs druppeltjes.

Daar zyn ook eenige honigachtige rooken of dampen / gelijk ook van andere ſmaaken / en veelerley aart / welke van en uyt de aarde worden opgetrokken / en het manna / honig / en diergelijke dingen voortbrengen; deeſe dingen worden van de meeſten onder de ſoorten van dauw opgeteld. Want het Manna word beſchreeven te zyn / een dauw van een ſeer gemaatigde lucht en landſtreek / voortgebracht uyt een allerſuyverſte en ſeer vette damp van de aarde / welke in de lucht wel gepaſtelijk gekookt / en door de koude van de nacht verdikt is. Den honig word geſegd te zyn een ſeekere ſoete waaſſem / welke op de bloemen en vruchten ſit / en door de byen van daar vergaderd word.

Daar word geloofd / dat wanneer des nachts geen dauw vald / en een ſeekere neevel / des morgens optrekkende / de aarde geheel droog laat / ſulks een teeken is dat 'er haaſt reegen volgen ſal. Want ſulks geſchied gemeenlijk / wanneer de aarde / des nachts niet genoeg verkoeld / of des morgens meer dan na gewoonte verwarmd zynde / veele dampen uytademd / welke een neevel na boven opvoerende / maaken dat deſſelfs druppelen / malkanderen ontmoetende / ſich te ſaamen vereenigen / en dus ſoo dik en ſwaar worden / dat ſy weynig tijds daar na genoodſaakt worden in een reegen needer te vallen.

Uyt wiens buyk komd het ys voort? Het ys is water / 't welk door de koude te ſaamen gevrooſen is. Veelen zyn van gedachten dat de koude alleen niet genoeg is om het water te doen toevrieſen / maar dat 'er ook een vermenging en toeloop van aardachtige deelen moet bykomen; om dat de aarde van ſich ſelve dik en vaſt is. Doch deeſe reeden is / myns oordeels / van gansch geen kracht; de aarde is van ſich ſelve dik en vaſt / by gevolg ſoo word tot het toevrieſen van het water ook een vermenging en toeloop van aardſe deelen vereyſcht: ik voor my kan niet ſien dat dit gevolg vaſt gaat. Maar ſy dringen dit noch verder aan / met te ſeggen / dat indien een enkele overmaat van koude genoegſaam was om het water te doen toevrieſen / dat dan het water / dewyl het in ſijn eygen aart op het hoogſte koud is / in ſijn natuurlijken ſtand niet vloeyende ſoude zyn / maar door vorſt tot een geſtremd. Doch ik ontken dat het water uyt ſijn eygen natuur ten hoogſten koud is / en meyn ſulks genoegſaam betoogd te hebben / ſpreekende over de plaats Richter. 15: 19. En toonende dat het water van alle warmte niet ontbloot is / ja dat het ſelve / indien ſulks waar was / noodſaaklijk de natuur en eygenſchap van het water moeſt afgelegd hebben.

Het water derhalven / ſijne dunſte / vloeybaare / warme / en beweeglijke deeltjes verlooren hebbende / word verdikt en vrieſd toe. Ik ſelve heb ook ondervonden / dat het water door konſt in ys kan veranderd worden / door middel van ſneeuw / ſalpeter en ſout. Het ys nu beſlaat meer ruymte / en is ligter dan het water; want het dryfd boven op het water. Hierom ſal in een emmer of buys welke vol water is / wanneer de vocht toevrieſd / het ys uytpuylen / en ſomtyds loopt 'er een weynig waters uyt. Doch eer al het water in een buys of pijp bevrieſd / ſoo moeten noodſaaklijk eerſt alle fijne en warme deeltjes (welke het waater in deſſelfs vloeybaarheid onderhielden) uyt het ſelve verhuyſen en vervliegen: hierom ſal men in het midden van de buys ſeer veele openingen ſien door welke ſy uytgewaaſſemd zyn / en men ſal bevinden dat het ys op die plaats vol luchtgaatjes / witachtig / brooſer en dunner ſal / zyn dan aan de kanten.

Daar word in den text bygevoegd. Als een ſteen worden de waateren verhard; en het oppervlak des afgronds word te ſaamen getrokken. De uytwerkingen / ſekerlijk / van de koude zyn wonderlijk in de allerkoudſte geweſten / wanneer wateren van een genoegſaame diepte tot de grond toe bevrieſen / en als ſteenen worden. Ja ſelf de Zeen vrieſen toe / welker ys ſchotzen / wanneer ſy beginnen te ontdooyen / als geheele bergen op het water dryven. Olaus Magnus verhaald / dat in de Noordſe Landen ſeer vaſte muuren van yſchotzen worden gemaakt en opgericht / niet anders als of het ſteen of marmer was; muuren / op welke al het geweld van kanonkogels / en alle de poogingen van beleegeraars te vergeefs en vruchtloos zyn; en dat het ys daar / by gevolg / ſoo hard en vaſt is / dat niet alleen alle yſere werktuygen op het ſelve afſteuyten en ſtomp worden / maar dat ook deſelve daar op te kort ſchieten en breeken.

In de Wintermaanden / en wanneer het ſel vrieſd / ſal men lichtlijker de beenen breeken / dan op een andere tijd. Om dat de beenderen / door de koudheid en droogheid van de omſweevende lucht / brooſer gemaakt en ſtijf worden / daar ſy in teegendeel / wanneer de lucht vochtig is / taay en buygſaamer worden; 't welk men ook in de keerſſen / jaa ſelf in het yſer / gewaar word.

De werkingen der koude zyn / te verharden / verdikken / verſwaaren / verdooven / uytdroogen / tochtgaaten verſtoppen &c: Cælius Rhodiginus ſchrijfd / dat het in de koudſte weereldsgeweſten wel gebeurd / dat / wanneer iemand in het ſtrengſte van de vorſt op reys is / en by geval ſijn neus wil ſnuyten / des ſelfs top

wel

wel afvald. Den Geſchied-Schryver Tacitus verhaald / dat men in het landſchap der Parthen het volgende heefd waargenomen; dat / naamelijk / de handen van een ſoldaat / welke een hoop houts droeg / ſoodaanig verſtyfd waaren / dat ſij aan ſijn laſt blyvende hangen afvielen / en de ſtompen van de armen alleen overbleeven. Want wanneer het bloed door de ſelle koude verdikt word / ſoo word de fijnſte vocht uyt het ſelve uytgeperſt / eeven gelijk de traanen uyt de boomen. En dewyl des lighaams deelen / door middel van de warmte aan malkanderen vaſt zyn / en te ſaamen kleeven / wat wonder is het / dat / wanneer die band verbrooken / dat is / de warmte t'eenemaal overweldigd en ter needergeworpen is / ſy van een geſcheyden en verſpreyd worden? Men ſiet dat ſulks geſchied in verrotting: want ſoo haaſt als de eevenmaatigheid van de warmte op het vochtige en drooge wechgenomen is: als / by voorbeeld / de inwendige warmte / door de uytwendige en omloopende / ſoo geſchied 'er een ſcheyding van het vochtige en drooge / 't welk de verrotting ſelve is.

Vraage. Waarom de uyterſte leeden des lighaams ſeer doen / wanneer ſij geweldig koud geworden zynde / by het vuur gebracht worden?

Antw: De uytwendige warmte dryfd de koude binnenwaarts; doch de inwendige natuurlijke warmte dryfd deſelve weeder te rug na buyten toe: de koude dan / of liever de koude deeltjes / dus voortgedreeven en bewoogen zynde / tuſſen twee teegenſtrydige oorſaaken / woed en beſchaadigd des te heeviger. Ja ſelf men heefd ondervonden / dat door de koude de hayren oprysen / om dat de huyd door de koude verdikt en geſtopt word / waar door dan de wortel van het hayr meer benaauwd zynde / ſoo ryſd het hayr op / eeven gelijk men ſiet dat een plant / wanneer daar aarde rondom opgehoopt word / oprysd / welke ter neder vald / wanneer de aarde daar maar los om heen leyd.

Vr: Waarom die geenen welke door arbeyd en oefening warm geworden zyn / het meeſt van de koude aangedaan worden?

Antw: Om dat de openingen en luchtgaatjes van het lighaam door de oefening geopend zynde / daar door veele deuren / door welke de koude kan in komen / worden opengeſet. Men ſiet daar en boven ook wel gebeuren / dat den geenen / welke door koude overwonnen zyn / de tonge ſtaameld en hapert; om dat alle koude dingen tot de beweeging onbequaam gemaakt worden.

Sommigen leggen deeſe plaats uyt van de voortbrenging van het Cryſtal. Hier van ſpreekt Plinius in het 37 Boek ſijner Natuurlijke Geſchiedniſſen, aan het 2 Hoofdſtuk / op volgende wijze. Een geweldige vorſt (ſegd hy) doed het Cryſtal te ſaamenſtremmen; ſeekerlijk het word nergens anders gevonden, dan op plaatſen, alwaarmen des Winters ſeer veel koude en ſneeuw heefd; ook is het ſeeker dat het een ſoort van ys is; waar van daan de Grieken het de naam gegeeven hebben. Het komd ook uyt het Ooſten; doch geen ſoort word voor beeter gehouden dan het Indiaanſe. Het word ook in Aſia gebooren; doch het allerſlechtſte ontrent Alabanda en Ortoſia, en op de aan grenſende bergen; ook op het Eyland Cyprus; maar het geen op de toppen van de Europæiſe Alpes gevonden word, word ſeer gepreeſen. Cornelius Bocchus ſchryfd, dat het ook in Portugaal groeyd, van een verwonderlijke ſwaarte; zynde op het hooge gebergte eenige putten ſoo leeg geſonken, tot daar het water in eevenwichtigheid blyfd hangen. Het is ook wonderlijk, 't welk Xenocrates den Epheſiër verhaald, dat het in Aſia en het Eyland Cyprus door de ploeg word opgehaald en verwekt; want men had te vooren geloofd dat het in geen aardachtige plaatſen, of buyten de rotzen gevonden wierd. Het is waarſchynlijker, het geen den ſelven Xenocrates verhaald, dat het dikwils door loopende beeken word afgevoerd. De grootſte brok, welke wy tot noch toe geſien hebben, was die welke Livia de huysvrouw van Auguſtus, op het Capitolium den Goden ten geſchenk had toegewyd, zynde omtrent ter ſwarte van vyftig ponden. Waarom het ſelve met ſes hoekige zyden word voortgebracht, daar van kanmen de reeden niet lichtlijk uyt vinden, en dat daarom te meer om dat deſſelfs ſpitzen van geen eene gedaante zyn, en de gladheid van de zyden is ſoo volkomen en volſtrekt, dat het ſelve door geen konſt ſoo kan nagemaakt worden.

Daar word derhalven geloofd / dat het Cryſtal niets anders is dan een ſeekere ſoort van ys / zynde door een langduurige koude tot een ſteenige hardigheid gebracht / of in de vorm van een ſteen veranderd. De Cryſtallen welke men vind zyn niet alle van eenerley ſoort; maar ſommigen zyn blank en doorſchijnende / anderen trekken na de purpur-verw / welke ſommigen wel voor Amethyſten verkoopen. Wy hebben (ſegd Julius Cæſar Scaliger, in de 119 ſijner oefeningen) ſelf wel Cryſtal afgetrokken, 'twelk by de Herceniaanſe rotzen, geleegen op de uyterſte grenſen der *Morici*, neederhing: ook word op die ſelve ſeer hooge bergen cryſtal gevonden, 't welk met ganſch geen aarde is bedekt geweeſt. Wanneer ik ſelf / in myn reyſen / my in Engeland ophield / en dat land doortrok / heb ik waargenomen / dat op de bergen omtrent de ſtad en rivier van Briſtol, ſeshoekige Cryſtallen by de ſeer hooge rotzen neederhingen / welke ik ook tot op den huydigen dag bewaard heb. Men heefd ondervonden dat het Cryſtal ook voortgebracht word in onderaardſe / verwelfde / drooge / en wel toegeſtopte kelders / tot welke de wind in eenige jaaren geen toegang heefd. Ulyſſes Aldrovandus ontkend / dat het Cryſtal water is 't welk tot ys verdikt is / en by langheid van tyden / op de koude bergen / eyndelijk dus in cryſtal veranderd word. En ſulks / voor eerſt, om dat het door de warmte van Son of vuur niet ſmelt. Doch anderen getuygen dat het cryſtal waarlijk door het vuur word week gemaakt / indien het door een geſtaadige vlam gegloeyd word. Ten tweeden. Indien (ſegd Aldrovandus) de bergwateren / en de allerkoudſte ſneeuw / in cryſtal veranderd wierden / ſoo ſoudemen aldaar grooter meenigte van cryſtal / dan van eenige andere ſteenen vinden. Ten derden. Het ys in het water geworpen zynde ſal daar op dryven / daar in teegendeel het cryſtal aanſtonds ſal ſinken. Dus redeneerd Aldrovandus, doch ſijne bygebrachte reedenen zyn / myns oordeels / niet overtuygende genoeg / dan dat wy om deſelve van het gemeene en oude gevoelen ſouden afwijken in dit geval. Want dewijl het Cryſtal door een langduurige en ſeer ſtrenge koude word veroorſaakt / ſoo is het waarſchynlijk dat deſſelfs deelen dichter op een gepakt / verdikt / en vereenigd zyn / dan wel de deeltjes van het ys / en derhalven is het geen wonder / indien het Cryſtal ſwaarder is dan het gemeene ys.

Sommigen voegen hier by / dat op deeſe plaats ook noch eenige andere wonderlijke eygenſchappen van wateren worden te kennen gegeeven. Gelijk / by voorbeeld / dat ſommige wateren lichtlijk hard worden / en in ſteen veranderen; dat anderen die dingen / welke in deſelve geworpen worden / tot ſteenen maaken. Sie by Seneca in het 3 Boek ſijner natuurlijke vraagſtukken, aan het 20 Hoofdſtuk / alwaar hy deeſe verſen uyt den Dichter Ovidus aanhaald.

Flumen habent Cicones, quod potum ſaxea reddit
Viſcera, quod tactis inducit marmora rebus.

Dat is

De Ciconiers hebben een rivier, welkes water, gedronken zynde, de ingewanden tot ſteenen maakt, en de dingen, welke het ſelve aangeraakt heefd met een marmore huyd overtrekt.

Digitized by Google

Dit water (ſegd Seneca) indien het eenig vaſt lighaam aanraakt, word daar aan vaſtgehecht, en blijfd daar aan hangen. Hier van daan komd het, dat dingen welke in het ſelve water of meyr geworpen worden, als ſteenen t'elkens daar uytgehaald worden. 't Welk in Italien op ſommige plaatſen gebeurd, dat ſoo men een roede, of eenig groen loof, in het water dompeld, men het ſelve, na weynig dagen, daar als een ſteen ſal uythaalen. &c. Dat de wateren, uyt de ſpleeten der bergen in der ſelver gaten en holligheeden vallende, allengskens in ſteen veranderen, en alle dingen, welke daar in geworpen worden, met een ſteenachtige korſt bekleeden, heb ik in myne reyſen naauwkeuriglyk waargenomen.

Maar mogelyk ſal iemand vraagen, welke de reeden en wijze zy van die hardheid, in het ys, ſteenen, en andere natuurlyke lichaamen?

Antw. De deelen der harde en vaſte lighaamen worden door geen andere lym, of kleevende ſtoffe, te ſaamen gevoegd, dan door derſelver ruſte. Want, volgens de algemeene wet van de Natuur, tracht elk ding in die ſelve ſtaat te blyven, in welke het ſich ſelve bevind; de dingen derhalven welke in ruſt zyn, worden niet bewoogen, 't en zy ſy door eenig uyterlyk geweld worden aangedaan, en die bewoogen worden, raaken niet tot ſtilſtand, dan door eenig uyterlyk geweld opgehouden zynde. De ſachte en vloeybaare lichaamen dan, zyn lighaamen welke in veele kleyne deeltjes verdeeld zyn, dewelke weederom door veelerley van malkanderen verſchillende beweegingen gaande gemaakt worden: doch die lighaamen, welker deelen alle neeven malkanderen in ſtilte zyn, zyn hard en vaſt. Dit is het gevoelen der Laatere Wysgeeren, het welke ik noch niet genoegſaam wederleygeſien heb, en op dit vraagſtuk heb toegepaſt, om dat ik tot noch toe geen beeter wyze, om het ſelve te voldoen, weet. Gy Leeſer, indien gy iets beeters dan het voorgeſeyde weet, wil het ſelve, des bid ik u, oprechtelyk meedeedeylen.

Of wie baard den rym des hemels? Den rym is een dunne fijne waaſſem, van de aarde in de nabygeleegen lucht door de Son opgeheeven, en door de koude als in de form van ſoutdeelen te ſaamengeſtremd. Dus ſietmen dat des Winters den adem, uyt de mond der dieren voortkomende, bevriesd, en aan baard en hayren blyfd hangen. Sie Pſalm 147: 16. Hy ſtrooyd den rym als aſſche.

Den rym en dauw, indien ſy ter bequaame tijd vallen, brengen den akkeren niet weynig goeds toe; want den rym maakt dat des Winters de warmte opgeſlooten blyve in het binnenſte der planten, en dryfd die na de wortelen toe. Doch den dauw bevochtigd en beſproeyd de aarde, en lokt de jonge ſpruytjes der vruchten uyt, en voed deſelve. Doch deeſe ſelve dingen, wanneer ſy op een ongeleegene tyd vallen, zyn ſeer ſchaadelyk; want den rym, laat in het voorjaar vallende, bederfd de botten der vruchten, en doed het jeugdige leeven van planten en wynſtokken, 't welk door de ſachtheid van de Lente dagen reeds uytgelokt was, verſterven, ja neemd ſomtyds wel alle hoop van vruchten, ſelf in eene nacht, wech. Den dauw is ook wel ſchadelyk, om dat deſelve, indien ſy niet afgeſchud word, wanneer daar na de hitte van de Son daar opkomd, wel tot een roeſt of verrotting veranderd word. Ja ook ſomtyds is den dauw wel ſtinkende, om dat deſelve wel ontſtaat uyt een onſuyvere en ſtinkende ſtoffe, welke uyt vuyle, moerasachtige, en ſlykerige plaatſen word opgeheeven. Hierom is het water, 't welk van ſoodaanig een dauw of rym komd, ſeer ongeſond.

Vs: 25. En een weg voor het weerlicht der donderen? Het weerlicht of ſchynſel is het ſchitteren van een vlam, welke ontſtaat uyt aangeſtookene, en uyt eenige wolk uytberſtende dampen. Den Blixem is een warme, dikke, en lymachtige waaſſem, welke in een dikke wolk bevangen en opgeſlooten zynde, door ſijn eygen beweeging en warmte verdund en aangeſtooken zynde, met een groot geweld uyt de wolk komd uytbarſten. Doch inſonderheid ontſtaan de blixemen en onweeders uyt een ſchielyke en geweldige neederſtorting der bovenſte wolken op de onderſten, gelyk ſulks in de verhandeling der Verheevelingen bekend is.

Den Donder is eerder dan de Blixem, om dat den val der wolken voor het aanſteeken der dampen voorgaat. Eevenwel vertoond ſich den blixem eerder, dan men den donder gewaar word en hoord; om dat de ſichtbaare dingen raſſer tot het oog overgebracht worden, dan de hoorbaare dingen tot het oor. Dus ſalmen, van verre toeſiende, eerder de vlam ſien van het grof. geſchut, dan men het gelupd daar van hoord.

De verſcheydenheden nu, welke daar zyn tuſſen weerlichten, blixemen, en dwarlwinden, hangen niet anders af, dan van de verſcheyden aart der uytwaaſſemingen, welke in die tuſſenruymte tuſſen twee wolken gebonden worden, gelyk ook van de wyze op welke de bovenſte deeſer wolken op de onderſte needervald. En hier van daan moet ook de reeden gehaald worden, waarom het ſomtyds blixemd, wanneer het niet donderd, en waarom het, integendeel, wel donderd ſonder datmen blixem gewaar word, gelyk ſulks op ſijn plaats wydlooptiger kan betoogd worden. Somtyds gebeurd het ook wel, dat de wolken door hun nedervallen heevige windvlagen veroorſaaken.

Het kan ſomtyds gebeuren, dat den Blixem, der menſchen lighaamen niet beſchaadigende, derſelver kleederen ſal verbranden, en de hayren tot op de huyd toe affengen: wanneer naamelyk de dampen uyt welke de ſelve ontſtaat, en welke gemeenlyk na ſweevel ſtinken, niet anders dan een olyachtige natuur deelachtig zyn geworden, ſoo dat ſy niet anders dan een lichte vlam konnen voeden, welke niet anders dan op lighaamen, welke lichtelyk in brand geraaken, en uytwendig ſich vertoonen, vat heefd en ſich vaſt hecht. Dus kan het in teegendeel ſomtyds gebeuren, dat den blixem de beenderen ſal verbryſelen, terwyl het vleeſch ongeſchonden blyfd, of ook wel een deegen doen verſmelten, ſonder de ſcheede te beſchaadigen, indien deeſe uytwaaſſemingen, ten uyterſte fijn en doordringende zynde, enkelyk de natuur van vlug ſout of ſterk water hebben; want in dit geval ſal den blixem alle lighaamen, welke daar voor wyken, ſonder deſelve eenige hinder toe te brengen, door dringen, en in teegendeel alles wat teegenſtand bied, verbryſelen en verbreeken. Gelyk dus ook het ſterk water, het welke de allerhardſte lighaamen der bergſtoffen doed ſmelten, naauwlyks eenige werking heefd op het was.

Den Blixem kan ſomtyds in een ſeer harde ſteen, welke alles wat deſelve ontmoet verbreekt en ter neder werpt, (hoedaanig een my onlangs getoond is door den Eerweerden Heere Colvius, Herder van de Walſe gemeynte, welke Chriſto te Dordrecht vergaderd word) veranderd worden, indien die alles doordringende dampen vermengd worden met eenige andere vette en ſulpherachtige; inſonderheid indien 'er eenige grovere deelen by zyn, welke gelyk zyn aan die aardachtige ſtoffe, welke op de grond van die vaten, in welke men reegenwater vergaderd, nederſinkt: gelykmen ſoo door de ervaarenheid geleerd heefd, dat indienmen eenige ſeekere deelen van die ſtoffe met ſalpeter en ſweebeldeelen vermengd; en dat mengſel aanſteekt, deſelve in het kort tot een ſeekere ſteen ſal te ſaamen groejen. Auguſtinus Niphus verhaald hoe dat in het jaar 1511, in Italien, na dat de vuurige Vaauw uyt de wolken verdweenen was, drie ſteenen uyt de hoogte zyn needergekomen, een van honderd

en

Digitized by Google

en ſeſtig, de tweede van ſeſtig, en de derde van twintig ponden. Julius Cæſar Scaliger verhaald / dat het in het land van Turin wyn en zyn yſer geregend heefd. Coenraad Geſnerus getuygd / dat in het jaar 1462 een ſteen is uyt de lucht neergevallen van drie honderd ponden; welke te Ensheym in de kerk ſoude opgehangen / en te ſien zyn.

De beweeging der blixemen is ſeer ſnel en geweldig / ſoo dat door derſelver kracht / gelijk ook door die der donderen / menſchen en beeſten niet ſelden in een oogenblik tijds gedood worden; gelijk wy ſulks in het jaar 1648, in dit ſelve Eyland van Walcheren / aan myn Neef / en deſſelfs peerd / met droefheid geſien hebben. Hierom jaagen de Blixemen den menſchen niet te onrecht ſchrik en vreeſe aan. Sie Pſalm 97: 4. Des HEEREN blixemen verlichten de weereld; het aardryk ſietſe en beefd. Ja God word geſegd de godlooſen / door blixemen over hen te ſenden / te verſtrooijen en verſlaan. Pſalm 18: 15. En hy ſond ſijne pylen uyt, en verſtrooydeſe; en hy vermenigvuldigde de blixemen, en vernieldeſe. 2 Sam. 22: 15. Pſalm 144: 6. 77: 19. &c.

Om deeſe reeden ook word de tweede komſte van Chriſtus by den blixem vergeleeken / om dat de ſelve niet alleen ſeer heerlijk en luyſter-rijk / maar ook ſnel en ſchielijk ſal zyn. Matth. 24: 27. Want gelijk den blixem uytgaat van het Ooſten, en ſchynd tot het Weſten, alſoo ſal ook de toekomſte van de Soon des menſchen weeſen. Luc. 17: 24. Ook word by den blixem vergeleeken de veerdigheid en krachtige werking der Engelen / in het uytvoeren der Godlijke bevelen. Ezech. 1: 14. Ook een pyl, welke met een geweldige en veerdige beweeging op de vyanden geſchooten word. Zach. 9: 14. Gelijk ook de krygslieden, welke met een ſnellen loop / en groot geweld / op hunne vyanden aanvallen. Nah. 2: 4.

Den Donder is een geluyd / veroorſaakt door een damp, welke / in een wolk zynde opgeſlooten / word aangeſtooken / en welke meerder uytgebreyd zynde / met een geweldige ſlag de wolk doed berſten. Het ſchijnd ook dat de donderen hier uyt ontſtaan / dat / wanneer eenige wolken / eeven gelijk ſolders / boven malkander geſtapeld zyn / het ſomtijds komd te gebeuren / dat de bovenſten met een groot geweld op de onderſten komen neederſtorten: het welk op verſcheydene wyzen kan toegaan / na de verſcheydenheid der verdikkingen of verdunningen / welke in de lucht en wolken veroorſaakt worden. En men meynd / dat dit byna op deſelve wyze toegaat / als op het Alpiſe gebergte / alwaar de ſneeuw / door de kracht der Son verwarmd en ſwaarder gemaakt zynde / dikwils door een kleyne beweeging in de lucht ſeer ſchielijk met ſeer groote brokken word van boven needer geſtort / welke in de Valleyen nedervallende ſoodaanig een weerklank geeven / welke het geluyd der donderſlagen al vry gelijk is. Het word geloofd / dat het geluyd van klokken de donderen en blixemen verſtrooyd.

De geluyden der donderſlaagen zyn verſcheyden en ongelijk / na de verſcheydene t'ſaamengroeijingen der wolken / gelijk ook na de verſcheyden dikheid / verdunning / of meenigte der uytwaaſſemingen. Want of die damp ſal de wolk doen berſten / of niet. So de wolk berſt / en wel met eene ſlag / ſoo ontſtaat 'er een geluyd niet ongelijk aan het berſten van een blaas vol wind: indien ſulks geſchied met verſcheyden ſlagen / dan is 'er een andere ſoort van geluyd / 't welk met een veelvuldig gekraak de lucht doed weergalmen. Indien de damp de wolk niet doorbreekt / maar binnen deſelve blyfd morren / ſoo ontſtaat 'er een doof en mompelend geluyd. Ook is aan te merken / dat / om dat de deelen der bovenſte wolken / of alle te gelijk needervallen / of de eene na de andere / en dat of traager of raſſer; dat ook de beneedenſte wolken of grooter of kleynder / of dikker of dunner zyn / en waarom of meerder of minder weerſtand bieden / dat (ſeg ik) hier door ook een groote verſcheydenheid in de geluyden der donderſlaagen kan veroorſaakt worden.

Het is uyt de Heylige Schriften te ſien / dat God dikwils ſijne donderen gebruykt heefd / om de godlooſen te ſtraffen en te verſchrikken. Gelijk / by voorbeeld / wanneer hy de Egyptenaars ſtrafte / Exod. 9: 23. Wanneer God de Philiſtynen verſloeg; want hy donderde te dien dage met een grooten donder over hen, 1 Sam. 7: 10. Wanneer het volk van Iſraël daar toe gebracht moeſt worden / om de ſonde / welke ſy begaan hadden te erkennen. 1 Sam. 12: 17, 18. De donderſlagen welke gehoord wierden by het afkondigen van de Wet, Exod. 19: 16. waaren een ſinnenbeeld van de verſchriklijke ſtraffen welke de overtreeders der Wet te wachten hebben / en van die ſchrik welke de Wet het gewiſſe der Sondaaren aanjaagd.

Door donder en blixem worden ſomtijds wyn en bier wel bedorven / doch hoemen ſulks kan beletten / of / deſelve hun kracht weeder doen krijgen / leerd ons Levinus Lemnius, in ſijn 2 Boek der verborgene Wonderwerken van de Natuur, aan het 49 Hoofdſtuk.

Ik heb / ſegd dien Schrijver / dikwils waargenomen / wanneer ik met een bootje langs de ſtrand voer / en myn hand in Zee ſtak / dat het Zeewater t'eenemaal ſonder eenige koude / ja laauw was; wanneer ſulks geſchied / het is een voorteeken / van dat binnen drie dagen onweeders / ſtormwinden / en hooge vloeden / te wachten zyn. Want / wanneer in het diepſte / en verſt afgeleegene van de Zee / van waar de vloed tot ons gebracht word / de onweeders de Zee hebben beroerd / ſoo word het Zeewater / daar door geſlingerd en bewoogen zynde / aan het ſieden gebracht / en word met een ſeekere warmte / eeven gelijk wanneer men de handen lang te ſaamen klapt / doortrokken; en niet lang daar na ſullen ook de ſtormen en draaywinden tot ons overkomen / en de vloeden ſwellen tot een ongemeene hoogte op. Dus doen / in het begin van de Lente / de Zuyder ſtormen de kruyden en het gras voortkomen / wanneer ſy door de teegen-een-ſtooting en beroering van de lucht zyn warm geworden. Desgelijks wanneermen t'eeniger tijd in de Wintermaanden Donder hoort / of de lucht door blixemſtraalen ſiet verlichten / daar door word ook te kennen gegeeven dat 'er onweeders / en bulderende ſtormwinden volgen ſullen / en dat de groote Zee door woedende vloeden ontſteld is. Want wanneer die ongematigdheid der lucht meer word aangeſtookt / dan des tijds geleegenheid medebrengd / ſoo moet hier uyt noodſaaklijk beſlooten worden / dat 'er eenige krachtige oorſaak moet achter ſchuylen / welke die onweeders / teegen des Natuurs loop en ſchikking aan / aan het beweegen helpt. Want doch het weerlicht en den donder zyn de Somer eygen / eeven gelijk ook de brandende koortzen: doch indien deſelve ons in de Wintertyd overvallen / ſulks moet noodſaaklijk door eenige geweldige oorſaak worden uytgewrocht / welke door de teegenſtrijdigheid van het jaargetyde niet heefd konnen ingebonden noch geſtuypt worden. Waar toe ook behoord het ſeggen van Hippocrates. Die, ſegd hy / loopen minder gevaar in ſiekte, welker quaal eygen is aan hun natuur, of ouderdom, of gewoonte, of tyd des jaars, dan die geenen welker ſiekte met geen van deeſe allen eenige overeenkomſt heefd.

Sommiger neerſtigheid is ſoo verre gegaan / dat ſy waargenomen hebben / dat buyten gemeen ſwaare en aanmerklijke onweeders / ongemeene hitten / menigvuldige ſneeuw / ſterke vorſt / laauwe Winters / koude Somers &c. meeſtentyd met den ommekring van vyfendertig jaaren weederom komen; gelijk te ſien is by Francoys Bacon.

Zyt gy gekomen tot de Schatkameren der ſneeuw? De ſneeuw is een ontbinding en verſmelting van een wolk

wolk tot kleyne druppeltjes/ welke in hun nederdaaling na de aarde door een taamelyke koude te ſaamen vrieſen/ eeven gelyk gekaarde wol. Pſalm 147: 16. Hy geefd ſneeuw als wolle.

De ſneeuw vlokken konnen/ eer ſy op de aarde komen/ in de lucht veelerley beweegingen/ en wiſſelvalligheden van warmte en koude/ en hier van daan ook verſcheydene buygingen en ſchikkingen/ onderheevig zyn/ waar van daan ſy ook veelerley gedaantens/ als van ſeshoeken/ ſterretjes/ lelyen/ rooſen/ en anderen/ aanneemen konnen. Op dat ſulks openbaar werde/ ſoo mag iemand/ dien het behaagd/ eens eenige dagen/ by vrieſend weeder/ waarneemen/ de houten deuren van onſe voorraad kelders/ welke hier en daar met yſeren ſpykers doorgenageld zyn; en ſoo een ſal bevinden/ dat op derſelver oppervlak (door de verſcheyden draayingen en beweegingen van de lucht/ welke de dampen/ die ſich in de kelders bevinden/ in derſelver ingang teegen de deuren/ en andere nabygeleegene planken/ aandryfd) allengskens niet alleen een ſneeuwachtige korſt ſal groeyen/ maar dat ook ſelf de deuren met verwonderensweerdige beelteniſſen van bloemen/ bladeren/ ſteelen/ ſtronken/ en andere deelen van planten/ opgeciert worden; gelyk den Geleerden Henrik Regius ſulks niet t'onrecht aangeteekend heefd in ſyne gronden der Natuurkunde, aan het 6. Hoofdſtuk.

Het middelſte Luchtgeweſt is kouder dan het beneedenſte/ om dat de warmte van de Son/ in deſſelfs wederſteupt omtrent het aardryk blyfd hangen/ en het ſelve koeſterd; hier van daan komd het/ dat de ſneeuw op de hooge bergen langer ongeſmolten blyfd leggen/ dan in dalen of vlaktens; ja ſommige bergen zyn byna altyd met ſneeuw bedekt; en het ſneeuwd op de ſelve tyd op de toppen der bergen/ wanneer het aan derſelver voet/ en in de dalen/ reegend. Hierom word ook in de Heylige Bladeren den Berg Libanon als een ſneeuwachtige berg te boek geſteld Jerem. 18: 14. En Tſalmon word geſegd wit te zyn van ſneeuw Pſalm 68: 15.

Het ſneeuw-water word voor ongeſond gehouden; in ſoo verre/ dat de volkeren/ welke aan den voet/ of aan den opgang van bergen/ welke met ſneeuw bedekt leggen/ woonen/ inſonderheid het vrouwvolk/ door het drinken van ſneeuw-water een ſeer groot geſwel/ of krop, aan hun keel krygen; gelyk ik ſelve in Switzerland/ en omtrent de Alpes waargenomen heb. De Ouden hebben waargenomen/ dat uyt ſneeuw/ welke vaſt op een gepakt en verrot is/ wel kruyden voort ſpruyten/ welke men alle heefd bevonden bitter te zyn; onder deſelve was by hen in byſondere achting de plant welke Flomus geheeten wierd. Het is ſeeker (ſegd Francoys Bacon, in het 6 Honderd-tal van ſijn Bos der Boſſen) dat wel veeltyds in de ſneeuw wormen gevonden worden, welke den maaden niet ongelijk zyn; waar uyt het niet onbewyſlijk ſchynd dat ook planten daar uyt konnen voortkomen.

Over al waar men hooge en ſneeuwbergen heefd/ daar ſullen dikwils aan die zyde ſeekere vaſte winden ſoo lang waayen/ tot dat de ſneeuw begind te ſmelten.

Indien de ſneeuw lang op de aarde blyfd verſpreyd leggen/ en deſelve dekt/ ſoo word het geloofd een teeken te weeſen van vruchtbaarheid voor dat jaar/ om dat deſelve het aardryk/ 't welke de zaaden nu al in haar ſchoot beſlooten heefd/ koeſterd; want ſy ſluyt deſſelfs openingen toe/ en belet dat al deſſelfs vettigheid niet vervliegd/ noch de warmte verdwynd. Ook heefd de ſneeuw deelen/ welke beeter bequaam zyn om te bevochtigen dan den reegen/ dewyl de aarde van de ſneeuw/ eeven gelyk aan een borſt/ ſuygd/ en deſelve indrinkt/ en de ſneeuw van een ſeer fyne vochtigheid is, als zynde gelyk het ſchuym der wateren/ welke in de wolken opgeſlooten leggen.

En hebd gy de ſchatkameren des hagels geſien? Den hagel is reegen/ welke in het nedervallen na de aarde/ door de koude is bevrooſen/ en te ſaamen geſtremd. Want de ſneeuwvlokken/ indien ſy/ eer ſy na by de aarde komen/ door de warmte tot druppelen worden in een gedrongen/ verſchaffen reegen: doch de reegendruppelen/ indien ſy door een overkomende koude te ſaamen vrieſen/ maaken den hagel uyt. Dewyl nu in de grootſte hitte van de Somer/ des Sons ſtraalen alle de koude van de aarde na het middelſte luchtgeweſt hebben doen verhuyſen/ hier van daan komd het/ dat die op een verdikte koude de reegen druppelen/ welke door dat geweſt moeten doorgaan/ geweldiglyk doed te ſaamen ſtremmen/ en tot ys worden. En hierom is het dat des Winters ſelden hagel gemaakt word/ om dat de koude ſich dan na by de aarde/ en niet in de hoogte onthoud.

Het blykt uyt de Heylige geſchiedſchriften/ dat God ſomtyds de godlooſen door hagel ſeer ſwaar geſtraft heefd. Gelyk by voorbeeld/ de Egyptenaars. Exod. 9: 23, 24, 25. En de Heere gaf donder en hagel, en het vuur ſchoot na de aarde; en de Heere liet hagel reegenen over Egyptenland; en daar was hagel, en vuur in het midden des hagels vervangen; hy was ſeer ſwaar, desgelijke is in het ganſche Egyptenland niet geweeſt, ſeedert dat het een volk geweeſt is. En den hagel ſloeg in het ganſche Egyptenland, alles wat op het veld was, van de menſchen af tot de beeſten toe: ook ſloeg den hagel al het kruyd des velds, en verbrak al het geboomte des velds. Ook vyf Koningen der Canaaniten. Joſ. 10: 11. De Heere wierp groote ſteenen op haar van den hemel, tot Azeka toe, dat ſy ſtorven: daar waaren 'er meer die van de hagelſteenen ſtorven, dan die de kinderen Iſraëls met den ſweerde doodeden. Sie ook Hagg. 2: 18. Ik ſloeg ulieden met brandkooren, met hoonigdauw, en met hagel. Ook Openb. 8: 7. en 16: 21. En een grooten hagel, elk als een talentpond ſwaar, viel neder uyt den hemel op de menſchen. Pſalm. 18: 13. 14. Ezech. 13: 11. 13. &c.

Den hagel word in een warme tyd lichter voortgebragt/ om dat de koude druppelen tot het warme luchtgeweſt nederdaalende/ en door de rondom ſweevende warmte haar inwendige koude des te meer in een gedrongen zynde/ daar door ſoo veel te kouder gemaakt worden/ en te ſtyver bevrieſen. Want het geſchied dikwils/ dat door warmte de koude deelen worden tot malkander gedreeven en vereenigd/ om op malkander verdikt te worden; en hier van daan komd het/ dat ſneeuw en hagel gemaklykſt onder ſtroo konnen bewaard worden.

Toen ik de wolke tot haare kleeding ſtelde. Gelyk de dampen, wanneer ſy ſich uytdryven/ winden veroorſaaken/ ſoo brengen ook deſelve/ wanneer ſy op een gepakt en verdikt worden/ nevelen en wolken voort. Want ſoo haaſt als de ſelve merkelyk minder doorſchynende worden dan de ſuyvere lucht/ indien ſy tot op het oppervlak van de aarde nederkomen/ ſoo worden ſy nevelen of miſt geheeten; doch indien ſy in de lucht blyven hangen/ ſoo krygen ſy de naam van wolken. Men heefd ook aan te merken/ dat/ wanneer derſelver beweeging vertraagd/ en de deeltjes uyt welke ſy te ſaamen geſteld zyn genoegſaam naby malkanderen zyn/ ſoo dat de een de andere komd te raaken/ ſy dan met malkander vereenigd worden/ en in verſcheydene kleyne hoopjes tot een loopen/ het welke dan ſoo veele druppelen worden; en hier uyt ontſtaat het/ dat deeſe dampen minder doorſchynende worden dan de ſuyvere lucht.

De dampen worden niet alleenlyk door de koude verdikt/ maar den Weſtenwind, den gewoonlyken loop der dampen belettende en teegenſtaande/ vergaderd en verdikt deſelven meenigmaal/ op plaatſen alwaar deſſelfs loop geeyndigd word. Het ſelve kan ook geſchieden/ wanneer twee of meerder winden/

uyt

Digitized by Google

uyt verſcheydene hoekken blaaſende / de tuſſenkomende dampen drukken / en op een hoopen ; of wanneer een van deſelve de dampen teegen een reeds gemaakte wolk aandrijfd / of ook wanneer de dampen ſelf / terwijl ſy van de aarde opgeheeven worden / onder weg het benedenſte gedeelte van eenige wolk ontmoetende / van ſelf tot malkanderen komen. Het is ook ſeeker en bekend / dat 'er dikwils veele wolken / de eene boven de andere / gevonden worden / dewelke ſomtijds door verſcheydene winden gedreeven worden ; en dit gebeurd inſonderheid op bergachtige plaatſen (gelijk ik ſelve meermaalen heb waargenomen) in welke de warmte / welke de dampen opheft / ongelijker en ongeſtadiger werkt dan elders.

Het geſchied ook niet ſelden dat het opperblak der wolken door de winden gedrukt / glad en effen gemaakt worden.

Doch hier word onderſocht / waarom de wolken / welke enkelijk door de lucht onderſteund worden / niet van boven neder vallen ?

Antw: Daar zyn veele dingen / welke in het gemeen beletten / dat de wolken niet / ſoo haaſt als ſy gemaakt zyn / uyt de hoogte neederkomen. Want voor eerſt, de yſdeeltjes / of water druppelen / uyt welke de wolken beſtaan / ſeer kleyn zynde / en by gevolg veel oppervlakte hebbende / in vergelijking van derſelver ſtoffe / worden meenigmaal door de teegenſtand van de lucht meer belet om neder te vallen / dan ſy door hun ſwaarte worden aangedreeven. Ten tweeden. De winden, welke gewoonlijk ſterker zyn omtrent de aarde / alwaar de ſtoffe waar uyt ſy beſtaan dikker en grover is / dan boven in de lucht / en welke daarom meermaalen van beneden na boven trekken / dan van boven na beneden / konnen deſelven niet alleen in de lucht doen blyven hangen / maar ook dikwils boven het luchtgewelf / in het welke ſy ſich onthouden / opvoeren en verheffen. Het ſelve konnen ook de dampen uytwerken / welke uyt de aarde opkomende / of van elders uytgaande / de lucht welke onder die wolken gelegen is uytſpannen / of ook de enkele warmte / welke deeſe lucht uytgebreyd zynde / de wolken te rug drijfd ; of ook de koude van de bovenſte lucht / dewelke / de lucht te ſaamen gedrukt hebbende de wolken na boven toe optrekt. Voeg hier by dat de wolken in de lucht konnen bewaard en opgehouden worden / eensdeels door hun inwendige warmte / anderdeels door een uytwendige / van de Son / naamelijk / en ſterren.

De wolken verſamelen ſich meeſt boven de Zee / en ſtilſtaande wateren / om dat aldaar de meeſte dampen uytwaaſſemen. Doch van daar worden ſy door de winden door de verſcheyde weerelds-deelen gevoerd / en ook door uytwaaſſemingen die elders opſtygen gevoed en vermeerderd. Hier van daan komd het / dat elk Landſchap / uyt dat deel 't welk naaſt aan de Zee legd / de meeſte reegenen ſal onderworpen zyn / gelijk / by voorbeeld / wy uyt het Weſten. Wat belangd de afſtand der wolken van de aarde ; deſelve is ongelijk ; doch eevenwel gaat deſelve doorgaans de toppen der hoogſte bergen niet te boven : want ik heb in bergachtige landſtreeken meenigmaal waargenomen / verſcheydene hoopen van op een geſtapelde wolken / van verſcheyden hoogte / welke echter alle verre beneden de toppen der bergen neder hingen.

Na de verſcheydenheid / ſoo van de plaatſing en gelegenheid der wolken / als van de beſtraaling der Son op derſelver deelen / ſoo worden ook in deſelve / als in verſcheydene ſpiegels / verſcheydene verwen voortgebracht. Hier van daan ſietmen / by het opgaan of het ondergaan der Son / na dat de wolken / welke tegen over de Son gelegen zyn / verſcheydentlijk geſteld en aangedaan zyn / ook verſcheydene verwen op deſelve geſchilderd ; eeven gelyk men ook aan de halſen van Endvogels / Ganſen / Pauwen / en Duyven / verſcheydene verwen ſiet / om de ongelijkheid der vederen. In den reegenboog vertoonen ſich inſonderheid driederley verwen / namelijk rood, groen, en hemelsblaauw ; ſomtijds vertoond ſich noch een vierde verw / naamelijk / geel, welke Ariſtoteles meynd / dat niet een byſondere verwe op ſich ſelve is / maar dat deſelve ontſtaat uyt een vermenging van rood en groen.

Maar / word hier gevraagd / waarom word in den reegenboog niet de geheele afbeelding van de Son vertoond / eeven gelijk in de Byſonnen, of ſonnebeeldingen in de wolken ?

Antw: Om de menigvuldigheid der wederomſtuytingen : want dus worden ook de deelen der gedaante / eeven gelijk in een gebrooken ſpiegel / onder malkanderen vermengd ; of om de dunne fijnheid van de wolk en de uytneemende kleynheid der druppeltjes in die ronde wolk / welke de geheele gedaante van Son niet bevatten konnen ; doch in een ſpiegel / en in de byſonnen, word / om de vaſtigheid en gladheid van een dikke wolk / des Sons geheele beeltenis geſien. Want men ſegd dat de ſtoffe des reegenboogs is een holle en dauwachtige wolk / welke tot kleyne druppeltjes verſmelt ; want doch / ſoo haaſt als deſelve door de koude / of eenige andere werkende oorſaak / al te veel verdikt word / ſoo verdwijnd den reegenboog. Soodanigen wolk dan ontfangd des ſons licht op een heel ongelijke wyze / in gevolg der ongelijkheid van deſſelfs deelen ; aangeſien de eene meer uytpuylende en verheeven / en de andere leeger / de eene dikker / de andere dunner en fijnder zyn. En in die druppeltjes / als waaren het verſcheydene ſpiegels / word / door de weederſtuyt der ſonneſtraalen / die verwonderlijke boog / en deſſelfs verſcheyde verwen uytgebeeld. Wanneer meer dan eene reegenboog ſich te gelijk vertoonen / ſoo word geloofd dat de laatſten veroorſaakt worden uyt een weerſchyn van de eerſten / en daarom ſijn deſelve kleynder en duyſterder / en derſelver verwen vertoonen ſich in een ſchikking / welke recht teegen de andere overgeſteld is.

De Godlijke Boeken getuygen ons dat in de wolken Gods verwonderlijke Wysheid ſich vertoond. Sie Job 37: 15, 16. Weet gy wanneer God over de wolken order ſteld ? En het licht ſijner wolke laat ſchynen ? Hebd gy weetenſchap van de opweeging der dikke wolke , de wonderheden des geenen die volmaakt is in weetenſchappen ? Ook ſijn Kracht. Pſalm 68. 35. Gods ſterkte is in de bovenſte wolken. God word geſegd op de wolken te vaaren , en van de wolken ſijn wagen te maaken. Deuteron: 33: 26. Pſalm 104: 3. Jeſ. 19: 1. Ook worden de wolken Gods opperſaale en tente geheeten. Amos 9: 6. Pſalm 104: 3: 13. 2 Sam. 22: 12. Pſalm 18: 12. Job 36: 29. Een wolke bedekte den Tabernakel, tot een ſinnebeeld en waarteeken van Gods heerlijke teegenwoordigheid / Exod. 40: 34, 35. Daar na vervulde een wolke den Tempel, 1 Koning. 10: 11, 12. God verſcheen in een wolke wanneer hy de Wet afkondigde. Exod. 19: 9. 16. en 24: 15, 16, 18. In een wolke verſcheen de Heere boven het verſoendekſel Levit. 16: 2. God verſcheen aan Moſes in een wolke / ſtaande boven de deur van de Tente der t'ſaamenkomſt. Deuteron. 31: 15. Wanneer Chriſtus verheerlijkt wierd / hoorde men uyt een wolke die ſtemme Gods / welke van hem getuygde / Deeſe is myn geliefde Soon, in welken ik myn welbehaagen heb, hoort hem. Matth. 17: 5. Chriſtus / komende ten oordeel / ſal komen met de wolken. Marc. 14: 62. Openb. 1: 7. of op de wolken. Matth. 24: 30. 26: 64. Luc. 21: 27. Gelijk hy ook op een wolke / als op een wagen / ten hemel is opgevaaren Handel. 1: 9. Hier van daan word ook / in de beſchryving van Chriſti heerlijkheid / geſegd dat hy is geſeeten op een witte wolke, Openb. 14: 14.

En de donkerheid tot haaren windeldoek. Eyndelijk

Digitized by Google

lyk word by de wolken noch de donkerheid gevoegd / om dat de wolken gewoon zyn ons het geſicht van de Son te beneemen / en dus een duyſterniſſe over ons te brengen. Want / dewyl in een wolke de ſeer kleyne druppeltjes en yſachtige deeltjes ontelbaare oppervlakkens hebben / en elk van deſelve om haare afſtand / waar door ſy eenigſins verre van malkanderen zyn afgeleegen / eenig licht doen afſchynen / of van onſe oogen weederſtuyten / hierom moet een wolke / hoewel deſelve uyt enkele waterige deeltjes beſtaat / noodſaaklyk duyſter worden; eeven gelyk het ſelve geſchied in glas 't welk tot gruys geſtooten is / en in de belletjes van ſchuymend water / van weegen die ſelve menigvuldigheid der oppervlakkens / en de afſtand der deeltjes.

De donkerheid word in de Heylige Bladeren ſomtyds beſchreeven / als een getuygnis en ſinnebeeld van de Goddelyke teegenwoordigheid; en gelyk als een dek kleed van ſyne Majeſteyt, en heerlijkheid. Want God was gewoon in de duyſterniſſe te verſchynen / en ſyne teegenwoordigheid te openbaaren. Geneſ. 15: 17. Exod. 20: 21. Deuteron. 4: 11. 2 Sam. 22: 10. Pſalm 18: 10. Pſalm 97: 2. Hebr. 12: 18. Op dat hy / naamelyk / daar door ſoude leeren / dat de ſterflyke menſchen niet magtig zyn ſyn Weeſen / of luyſterryke Majeſteyt / te aanſchouwen; noch ſyne wegen en gangen / welke hy houd / te bevatten. En wel byſonderlyk / wanneer God de wet afkondigde / ſoo vertoonde hy ſyne teegenwoordigheid in een wolke en donkerheid, Deuteron. 4: 11. op dat de Iſraëliten / indien ſy eenige gelykeniſſe geſien hadden / daar door geen geleegenheid mochten neemen / om ſich een geſneeden beeld, of eenige gelijkeniſſe te maaken / om God daar door te verbeelden / gelyk blykt uyt Deuteron. 4: 12: 15. vergeleeken zynde met het 16 en volgende verſen.

XXVI. PLAATS. *Job* 38: 36.

Wie heefd de Wysheid in het binnenſte geſet? Of wie heefd den ſin het verſtand gegeeven?

HEt oogmerk en den inhoud van deeſe ſinſpreuk is klaar; dat / naamelyk / van God / de geduurige en onuytputlyke bron van Wysheid / alle verſtand is afgevloeyd. Soo die welke eygentlyk wysheid is / en in der menſchen zielen / en in de Engelen gevonden word; als ook die welke by overeenkomſt wysheid geheeten word / en in ſommigen van de vernuftigſte dieren gevonden word.

Het Hebreeuwſe woord טחות Tuchoth word vertaald Nieren. Doch door de nieren zyn wy gewoon het binnenſte van een menſch te verſtaan. Gelyk het ook ſoo voorkomd Pſalm 51: 8. Sie, gy hebd waarheid lief in de ingewanden, of / gelyk het anderen vertaalen / in de nieren, dat is / op het innigſte; gelyk het ſoo ook onſe Neederduytſe Overſetters vertaald hebben. Sie gy hebd luſt tot waarheid in het binnenſte. Of gy hebd lief de waarheid des herte / of de onvervalſte waarheid; maar gy haat de geveynsdheid / en een valſſe ſchyn van waarheid en andere deugden. Sie ook Pſalm 16: 7. Ook des nachts onderwyſen my myne nieren, dat is / de innigſte beweegingen en gedachten myner ziele.

In de volgende woorden / hebben de Joodſe Talmudiſten / en eenige Ouden / welke nu noch van ſommigen gevolgd worden / het Hebreeuwſe woord שכוי Sechvi, in plaats van den ſin, het begrip, den Haan vertaald. Hier van daan ſeggen de Jooden (na het getuygnis van Mercerus) in hunne gebeeden / dat ſy des nachts / wanneer den haan kraayd / onder andere zeegenſpraaken / ook deeſe moet worden opgeſegd / geʒeegend zy by en geloofd, die den haan het verſtand geefd. 't Welk niet quaalyk met deeſe plaats ſchynd over een te komen. Want den Haan heefd niet anders / dan van den Maaker van dit geheel al / geleerd de tyden en ſtonden van de nacht te onderſcheyden; zynde als 't waare met dat vernuft begaafd / dat hy de verſcheydene deelen van de nacht ſchynd te onderkennen / en het aannaderende dag-licht voor af te boodſchappen &c. Eevenwel volgen wy liever de vertaaling van die geenen / welke deeſen text van het hert / of het menſchlyk verſtand / verklaard hebben.

Vraage. Waarom de Wysheid aan de ingewanden, nieren, of de verborgene lighaamsdeelen / word toegeſchreeven?

Antw: Cajetanus ſegd / dat aan de ingewanden en nieren de Wysheid word toege-eygend / om dat der nieren werk / na het ſeggen der Natuurkundigen / in het lighaam is / de overtollige vochtigheeden uyt te ſuyveren / welke anderſſins het rechte gebruyk van de reeden ſouden verhinderen. Doch is een reeden die beuſelachtig en van gauſch geen gewicht is; want dus ſoudemen ook aan de Blaaſe / aan het galblaasje / den neusgaaten / den darmen / en den verachtſten lighaamsdeelen / verſtand moeten toeſchryven. Doch dat ſomtyds den nieren eenige geleertheid en verſtand word toegeſchreeven / gelyk / by voorbeeld / Pſalm 16: 7. Ook des nachts onderwyſen my myne nieren, wy meynen dat door die ſpreekwyze dit alleenlyk beteekend word / dat de nieren zyn de teederſte en meeſt verborgene deelen van ons lighaam / en derhalven worden door de ſelve de allerteederſte gemoedsneygingen / en de innigſte gevoelens / te kennen gegeeven.

Wy ſtellen dan vaſt / dat Verſtand en Wysheid aan de ingewanden / en de inwendigſte lighaamsdeelen word toegeſchreeven. 1 Om dat de dierlyke geeſten / en de werktuygen der innigſte ſinnen / in het binnenſte verborgen zyn / en aldaar / met het uyterlyke lighaam bedekt en overtoogen zynde / bewaard worden: want de geeſten / welke het naaſte en onmiddelyke werktuyg zyn van de verſtandige ziele / indien ſy in het binnenſte niet opgeſlooten gehouden wierden / ſouden ſeekerlyk door hunne ligtigheid verſtrooyd worden en verdwynen.

2. Om dat der menſchen gedachten / en by gevolg ook hunne wysheid / ſoodaanig in hun binnenſte verborgen leggen / dat ſy aan geen ſchepſel / ſonder uytwendige teekenen of uytwerkingen / maar alleen aan God / konnen bekend zyn. Want wie van de menſchen weet het geene des menſchen is, dan den geeſt des menſchen die in hem is. 1 Corinth. 2: 11.

Hoewel nu (na het gevoelen van die geenen / welke een algemeene ziel des weerelds erkennen / uyt welke alle de byſondere zielen afgeleyd worden) de gevoelende ziel geheel is in het geheele lighaam / en ook geheel in ieder deel deſſelfs / dat is / voorſien met alle / en deſelve / haare vermoogens; wy echter twyfelen niet / of alle de dierlyke ſinnen / ſoo wel uytwendige als inwendige / worden in de herſſenen / als in hun eygen en verordende plaats / geoeffend. Want die dingen welkmen door de eene of de andere ſin / in eenige andere leeden des lighaams / gewaar word / doch niet tot de gemeene ſitplaats der ſinnen / de herſſenen / gevoerd worden / deſelve worden niet meer aan het dier / als een geheel uytmaakende / bekend / dan die dingen / welke in een ander bezield onderwerp geſchieden / aan het ſelve / om te oordeelen / voorgebracht worden. Derhalven magmen met recht ſeggen / dat de ziel der leevendige ſchepſelen alleen onmiddelyk in het hoofd gevoeld / maar niet in ieder byſonder lighaams deel / en dus mag niet geſteld worden dat de ziel in het geheele lighaam geheel is / en ook in elk deel geheel. De Oude Wysgeeren hebben gemeynd / dat de ziel was een vuurig / luchtig / en allerfijnſt lighaam / 't welk in

de

Digitized by Google

de lighaamen der dieren ingeſtort en opgeſlooten was/ en het welke/ uyt deſelve losgelaaten zynde/ tot het geſternte/ als tot deſſelfs eerſte oorſprong/ opklom/ en aldaar de voorwerpen veel gelukkiger begreep (hoewel op een wyze welke ons onbekend is) dan in dit werktuyglyke lighaam (in het welke de ziel ſeer veele ſmerten en angſten onderworpen is) door middel van veele kleyne buysjes/ welke ſeer lichtlyk verſtopt worden. En dewyl de ziel/ eer ſy in het lighaam komd/ met kenniſſe is begaafd geweeſt/ ſoo ſchynd Plato niet onaartiglyk van deſelve geſegd te hebben/ dat het leeven der zielen niet anders is dan herdenken. Ja ook/ terwyl wy leeven/ de geeſten altyd uytwaaſſemende/ en het lighaam ſich ſelf verteerende/ ſoo ſterven wy geduuriglyk; alleenlyk de geheugnis der voorleedene dingen/ en de voeding/ ſtaan daar noch teegen/ want door deſelve worden de geeſten/ en het lighaam 't welk deſelve bevat/ herſteld en in weeſen gehouden.

Dat nu de ziel/ door middel der ſenuwen/ alleen in het hoofd/ en niet in de andere leeden van het lighaam/ gevoeld/ blykt genoegſaam/ ſelf uyt de ſlaap, want deeſe/ hoewel ſy de herſſenen alleen beſet/ neemd alle gevoelen wech. Ook blykt het hier uyt/ dat wanneer de herſſenen ſwaarlyk gequetſt worden/ hoewel alle de overige leeden geheel en ongeſchonden zyn/ het geheele lighaam ſonder eenig gevoel is/ hoewel het ſelve door verſcheydene voorwerpen bewoogen word.

De leedemaaten des lighaams gevoelen derhalven ſelve niet/ maar zyn alleenlyk uytwendige werktuygen/ waar door onſe ziel gevoeld: even gelyk een ſtok het werktuyg is van een Blindeman/ waar door hy ſlyk/ ſteenen/ water/ en andere voorwerpen/ uyt de verſcheydene wyzen van aanraaking/ gewaar word en onderkend/ hoewel de ſtok ſelve geheel onvoorſien is van eenig gevoelen.

Wy hebben te vooren/ over de plaats Deuteron. 12: 23, geſegd/ dat onſe ziel met drie verſcheydene vermoogens begaafd is. Doch wy hebben aan te merken/ dat deeſe drie vermoogens maar een zyn in weeſen/ en in hun grond. Want daar door ſelf/ en ſoo haaſt als wy iets bevatten als wat goeds en begeerlyks/ ſoo begeeren wy ook het ſelve; en wy ſtellen onſe vrywillige beweeging te werk/ om het ſelve te verkrygen.

Dus worden 'er ook gemeenlyk drie inwendige ſinnen geſteld te zyn: naamelyk de gemeene ſin, de inbeelding, en de geheugnis. Doch die drie ſinnen zyn een en deſelve ziel/ en derhalven verſchillen ſy noch in weeſen noch in grondſlag.

De gemeene ſin bevat alle de ſoorten en gedaantens der uytwendige ſinnen/ onderſcheyd de ſelve van malkanderen/ en erkend wat van deſelve zy (hoewel 'er wel ſomtyds eenige ſin of gevoelen word verwekt in byſondere lighaams deelen/ welke tot de herſſenen/ en de gemeene ſinplaats niet voortgebracht word.)

De Inbeelding behoud deſelve gedaantens langer by ſich/ en onderſoekt deſelve naauwkeuriglyker.

De Inbeelding ontſtaat uyt het gevoelen/ of de overweeging van een teegenwoordige ſaak/ en ook te gelyk (door behulp der geheugnis) van voorleedene dingen/ welke neerſtiglyk onder malkander overwoogen/ vergeleeken/ en onderſocht worden. En op deeſe wyze word ook het beſluyt uyt de voorſtellen/ door ſoo verre het in deſelve vervat legd/ opgemaakt.

De Natuurlyke weetenſchap/ of de Inbeelding/ vermag niets boven het bereyk der ſinnen; want ſy is een ſin ſelve/ en hangd van deſelve in het geheel af. En om deeſe reeden ſegdmen/ dat 'er niets in het verſtand, of de inbeelding kan zyn, 't welk te vooren niet geweeſt is in een der ſinnen. En dat wel of in ſich ſelve/ of in ſijn deelen, gelyk een goude ſtad; of door ſijn uytwerkingen, gelyk God/ of door iets dat ſijns gelijk is/ gelyk de afweeſenden en geſtorvenen door geſchilderde afbeeldingen; of door het teegengeſtelde, gelyk het onſichtbaare door het ſienlyke; of door ſijne gronden, gelyk de algemeene dingen door de byſonderen.

Alle de weetenſchap dan der ſinnen heefd haar opſicht/ of op voorleedene dingen/ welke t' eeniger tyd in de ſinnen geweeſt zyn; of op teegenwoordige, welke nu ter tyd door de eene of de andere ſin bevat worden; of op toekomende. Doch dewyl van toekomende dingen/ welke noch in de ſinnen geen plaats gehad hebben/ geen Natuurlyke weetenſchap kan zyn; en dat wy in de teegenwoordige tyd niet meer dan eene ſaak, op eene tyd konnen bevatten/ ſoo blykt hier uyt/ dat byna alle ons verſtand van het gebruyk der geheugnis afhangd; als door welker middel onſe ziel reedenkaveling en overlegging in het werk ſteld/ te ſaamen ſtellende die dingen welke vereenigd moeten zyn/ ſcheydende dat geſcheyden moet zyn/ vergelykende &c. En dewyl dat tot deeſe werking van de ziel veele beweegingen en dierlyke geeſten vereyſt worden/ hierom worden door al te lange en ernſtige overdenkingen ons hoofd en geeſten ontſteld en beroerd/ het lighaam word verhit/ onſe krachten en natuurlyke werkingen worden verſwakt.

Vraage. Of de voornaamſte vermoogens hunne onderſcheydene ſitplaatſen hebben?

Antw: Sommigen willen dat de Inbeelding in het voorſte, de Reedenkaveling in het midelſte, doch de geheugnis in het achterſte gedeelte der herſſenen/ word uytgewrocht; om dat wel ſomtyds een van die vermoogens word wechgenomen/ terwyl de anderen ongeſchonden blyven. Anderen weeder willen dat alle deeſe vermogens in de geheele herſſenen worden werkſtellig gemaakt; want in de vallende ſiekte/ wanneer maar een gedeelte der herſſenen geraakt is/ worden alle de inwendige ſinnen te gelyk geſchonden; en welke van de drie vermogens beſchaadigd mag zyn/ men moet geneesmiddlen gebruyken welke op de geheele herſſenen toegepaſt worden. En in teegendeel/ wanneer ſomtyds alle de herſſenen geraakt zyn/ ſoo word wel maar eene werking/ of immers de eene meer dan de anderen/ beſchaadigd; om dat de eene gematigdheid meer bequaam is/ tot het uytvoeren van deeſe of geene werking/ dan de andere. Want tot de geheugnis ſchynd een weynig droger en harder maatiging vereyſt te worden/ op dat dus de eens ingedrukte overblyſſels des te beeter en getrouwer mogen behouden worden/ maar tot de Inbeelding, als welke door een ontfanging word te weeg gebracht/ is een vochtiger en ſachter geſteldheid voordeeliger; en hierom word geloofd/ dat het voorſte gedeelte der herſſenen ſachter gemaakt is dan het achterſte. En die geenen/ welker middelſte gedeelte der herſſenen al te eng en gedrongen is/ zyn doorgaans gek.

Het gevoelen ontſtaat uyt het ontfangen of lyden van eenige beweeging. De geeſten nu lyden van allerley dingen welke hen ongelyk zyn/ maar niet van die dingen welke hen t' eenemaal gelyk zyn; want van die dingen lyden ſy gantſch niet. Hierom hebben de geeſten weynig gevoel van malkanderen/ of van de allerfijnſte lucht. Die koortzig is/ ſal de koortz hitte van een ander niet wel konnen onderſcheyden. Die iets aanraakt/ 't welk ſoo warm niet is als hy ſelve/ ſal het ſelve oordeelen koud te zyn. Want alle gevoelen ontſtaat door het veroorſaaken van eenige verandering in het gevoelende onderwerp.

De vis Torpedo doed de hand van de Viſſer verdooven/ dewyl ſy door een ſwaare damp de geeſten beſwaard/ en in hun loop verhinderd.

Om dat de gematigdheeden van verſcheydene dieren ook verſcheyden zyn/ hier van daan komd het/ dat het geene den eenen bitter is/ den anderen ſoet ſchynd te zyn. Want Schaapen en Geyten eeten geerne Wilge-takken. Den Lyſters zyn de Eerdbeybezyen en de Jenever een aangenaame ſpyze. Den Quakkelen is nieskruyd/ den Swynen het vuyle ſlyk

en

en menſchen drek al ſoo aangenaam / als ons de Muſcus; Verrot vleeſch is voor ons ſtinkende / maar niet voor een hond. 't Geen voor den eenen vergif is / ſtrekt den anderen tot voedſel. De dulle kervel maakt de Quakkelen vet. Men ſegd dat den Kever door de takken van beukeboomen in ſwymeling geraakt &c.

De werkingen verder ſoo der inwendige als uytwendige ſinnen / hangen af van de geſteldheid der herſſenen en geeſten. Dus zyn de kinderen / om derſelver al te groote vochtigheid / weynig bequaam tot het gebruyk van reeden / en oude lieden / wanneer ſy weeder kinds worden / zyn ſeer weynig van oordeel voorſien. Sommigen krygen uyt een ſiekte wel ſwakker of ſterker geheugnis / of veerdigheid van begrip. Des ziels zeeden volgen des lighaams gematigdheid. Die van een dulle kat of hond gebeeten worden / ſullen ſomtyds derſelver wyzen van doen navolgen / en anderen byten / gelyk ſy ſelve gebeeten zyn; gelijk ook die geenen dewelke dikwils het bloed van deeſe beeſten drinken. Men ſegd dat de Tartaren ſomtyds peerden bloed drinken / op dat ſy daar door te ſterker en moediger ſouden worden.

De Wysheid is een ſonderlinge gave van God Jacob. 1: 5. De dwaasheid is / na het getuygnis van Seneca, in de 37 ſijner Brieven / een gering / veracht / ſnood / en ſlaafachtig ding / zynde aan ſeer veele en de allerwoedendſte hertstochten onderworpen. Maar, ſegd hy / van deeſe ſoo laſtige heeren, welke ſomtyds by beurten, en ſomtyds alle gelijk het gebied voeren, maakt u de wysheid vry; welke alleen de eenige vryheid is. Doch de hoogſte en volmaakte wysheid is nergens onder de ſtervelingen te vinden / ſie Job 28. door het gantſche Hoofdſtuk. Des wysheids weerdigheid word boven alle weereldſe dingen verheeven / Spreuk. 3: 13. &c. Welgelukſalig is den menſch die Wysheid vind: en den menſch die verſtandigheid voortbrengd. Want haaren koophandel is beeter dan den koophandel van ſilver, en haare inkomſten dan het uytgegraaven goud. Sy is koſtelijker dan Robynen; en alles wat u luſten mag, is met haar niet te vergelijken. Langheid der daagen is in haare rechterhand, in haare ſlinkerhand rijkdom en eere. Haare weegen zyn weegen der lieflijkheid, en alle haare paaden vreede. Sy is een boom des leevens den geenen dieſe aangrypen, en elk een dieſe vaſthoud is wel gelukſalig. De wysheid is krachtiger en voortreflyker dan allerley ſterkte of krygswapenen. Predik. 9: 14—18. Hierom hebben de Ouden het geduurig vuur, en het beeld van de Godinne Pallas, als panden en waarborgen van het gebied / in den Tempel van Veſta ſorgvuldiglijk bewaard. Want het geduurig vuur was een ſinnebeeld van een geſtadige wakkerheid, het beeld van Pallas van de Wysheid. Want beyde die deugden moeten groote ryken oprichten en ſtaande houden. Hierom getuygd Salomon van de Wysheid Spreuk. 8: 14, 15, 16. Raad en het weeſen zyn myne: ik ben het verſtand, myne is de ſterkte. Door my regeeren de Koningen, en de Vorſten ſtellen gerechtigheid. Door my heerſchen de Heerſchers, en de Princen, alle de Richters der aarde. Solon ſeyde dat de Wysheid ſoo verre boven alle andere deugden te achten was / als het geſicht alle de andere ſinnen overtreft. Met welk ſeggen t' eenemaal over een ſtemd de ſpreuke van den Wysſten der Koningen Predik. 2: 13. Toen ſag ik dat de wysheid uytneemendheid heefd boven de dwaasheid, gelijk het licht uytneemendheid heefd boven de duyſterniſſe.

De voortreflyke en doorluchtige eyſchappen van de Wysheid heefd den Schryver van het Apocryphe Boek der Wysheid / in het 7 Hoofdſtuk ſeer aartiglijk beſchreeven. Seggende vers 14. De wysheid is den menſchen een ſchat die niet afneemd: die deſelve gebruyken verkrygen vriendſchap by God, en zyn aangenaam geworden, om de gaaven die uyt de onderwyſing voortkomen. En vs: 21. &c: De wysheid is een konſtenaareſſe van alle dingen. Want in haar is een geeſt die verſtandig is, heylig, eenig, veeldeelig, ſubtyl, veerdig, helder, onbeſmet, klaar, onverſeerlijk, beminnende het goed, ſcherp, die niet kan verhinderd worden, weldaadig, vriendelijk, vaſt, ſeeker, onbekommerd, die alles vermag, die alles ſiet, en die door alle verſtandige, reyne, ſubtyle geeſten gaat. Want de wysheid is beweeglijker dan alle beweeging; en vaard en gaat door alle dingen, van weegen haare reynigheid. Want ſy is een damp der kracht Gods, en een ſuyvere uytvloejinge van de heerlijkheid des Almachtigen; daarom vald in haar niets dat beſmet is. Want ſy is een afſchynſel des eeuwigen lichts, en een onbevlekte ſpiegel van Gods werkende kracht, en een beeld ſijner goedheid. En eenig zynde kan ſy alles doen: en blyvende in haar ſelve vernieuwd ſy alle dingen; en van geſlachte tot geſlachte in de heylige zielen overgaande, maakt ſy vrienden Gods, en Propheeten. Want God bemind niets, dan den geenen die by de Wysheid woond. Want ſy is ſchooner dan de Son, en boven alle ſtellinge der ſterren; by het licht vergeleeken zynde word ſy treflijker bevonden. Want na dat licht komd de nacht; maar de boosheid ſal de wysheid niet overweldigen.

Den Apoſtel Jacobus, onderſcheydende de waare wysheid van de valſſe / ſegd in ſijn Brief Hoofdſt. 3: 17. Maar de wysheid die van boven is, die is ten eerſten ſuyver, daar naa vreedſaam, beſcheyden, geſeggelijk, vol van barmhertigheid en van goede vruchten, niet partydiglijk oordeelende, en ongeveynſd.

Hoewel nu den menſch van natuure een begeerte tot weetenſchap ingeſchaapen is / niemand echterwel ſal oyt in dit leeven tot deſſelfs volmaaktheid geraaken; want doch de weereld is als een raedſel, en den menſchen overgegeeven tot een ſtof van reedentwiſt. Sie Predik. 1: 13. En ik begaf myn herte om met wysheid te onderſoeken, en na te ſpeuren alles wat 'er geſchied onder den Hemel: deeſe moeylijke beeſigheid heefd God den kinderen der menſchen gegeeven, om haar daar in te bekommeren. En Predik. 3: 11. en 8: 17. Toen ſag ik al Gods werk; dat den menſch niet kan uytvinden, het werk dat onder de Son geſchied: om 't welk eeen menſch arbeyd om te ſoeken, maar hy ſal het niet uytvinden; ja! indien ook een wyſe ſeyde dat hy het ſoude weeten, ſoo ſal hy het doch niet konnen uytvinden.

XXVII. PLAATS. *Job* 39: 3, 4.

Wie bereyd de Raave haar koſt, als haare jongen tot God ſchreeuwen, als ſy dwaalen, om dat'er geen eeten is?

Weet gy den tyd van het baaren der Steengeyten? Hebd gy waargenomen den arbeyd der Hinden?

In dit Negen-en-dertigſte / en de twee volgende Hoofdſtukken / worden opgeteld eenige verwonderlyke blyken en proefſtukken van de Godlyke Wysheid / Voorſienigheid / en Macht / welke inſonderheid in de Dieren te ſien zyn. Welke / op dat ſy te lichter om te verſtaan mogen zyn / ſoo ſullen wy eens kortelyk de verſcheydene ſoorten der dieren optellen. Deſelve worden Handel. 10: 12. verdeeld in viervoetige, kruypende, wilde dieren, en gevogelte des hemels.

Viervoetige dieren zyn / of welker klaauwen in tween gekloofd zyn / gelyk den os / ſchaap / geyt / hert / rhinoceros / verken / eland &c:

Of gevingerd; en deeſe zyn / of haars gelyke leevendige dieren voortbrengende / of eyeren leggende.

Of eenhoevig, gelyk den Eſel / het Peerd / den Eenhoorn / den Olyphant &c.

Sommige Vogelen worden door Ulyſſes Aldrovandus

dus, ſich in het ſtof wentelende (*pulveratrices*) geheeten; en deeſe zyn weder of bosvogels, gelyk Patryſen, Haſelhoenderen, &c: of huysvogels: en hier toe behooren verſcheydene ſoorten van hoenderen; onder welke ook de woldraagende henne geteld word; van welke Ulyſſes Aldrovandus het volgende verhaald. Daar is, ſegd hy, in het Ooſten een ſeer groote ſtad, Fuch geheeten, in welke ſeer groote Haanen voortgebracht worden; de Hennen zyn wit als ſneeuw, en niet met vederen, maar met wol bedekt (na het getuygnis van Odorik van Frejus) eeven gelijk het Vee. Ook getuygd *Marcus Paulus Venetus*, dat in de Stad Quelinſa, in het rijk van Mangi, hennen gevonden worden, welke in plaats van vederen hayren hebben gelijk de honden, van een ſwarte verwe, en welke ſeer goede eyeren leggen. Dus ſeyt Aldrovandus.

Sommige vogelen wentelen ſich in het ſtof, en waſſen ſich ook te gelyk af. Sommigen worden bezy-eeters, anderen worm-eeters, anderen vlees-eeters, geheeten. Sommigen zyn enkelijk verſierd, gelyk daar zyn Griffioenen, Harpyen, Stymphalides, Sirenen, Seleucides.

Daar zyn 'er welke verhaalen dat in Ierland gansch geen vergiftige dieren gevonden worden, ſelf geen Spinnekoppen; en dat ſoodaanige dieren, van elders derwaarts gebracht zynde, of ſterven, of hun vergif verlieſen.

Wat belangd de gekurvenen (*Inſecta*); het zyn diertjes welke kleyne kerfjes of ringetjes aan het lighaam hebben; waar van ſy ook ringdieren geheeten worden door Albertus. Sommigen van deeſe zyn waterdiertjes, andere zyn landdiertjes. Van de gekurvenen welke ſich op het land houden, hebben ſommige pooten, ſommigen zyn van pooten ontbloot, gelyk wormen, ſlekken &c:

Onder die geenen welke met pooten voorſien zyn, hebben ſommige vleugelen, anderen zyn ongevleugeld.

Eenige hebben haare vleugelen ontdekt, en die wel of vier, of twee; anderer vleugelen zyn bedekt, welke de Natuuren *Vaginipennia* (als waare het kokervleugelen) heeten; gelyk daar zyn de Sprinkhaanen, kreekels, kevers, torren, nachtmuggen &c.

Onder die geenen welke ongevleugeld zyn, worden ſommigen veelvoetige geheeten, ſommigen hebben weynig pooten.

Veelvoetigen zyn, de honderdbeen, de piſſebedde, de duyſendvoet &c.

De weynig-voetige hebben of ſes pooten, gelyk de mier, de wandluys, de vloo &c: of acht, gelyk de ſchorpioen, de ſpinnekop. Of twaalf, gelyk het diertje *Geometra* landmeeter, geheeten: of veertien, gelyk de ruſpen.

De gekurvene waterdiertjes zyn ſommige met pooten voorſien, andere ſonder pooten; die met pooten voorſien zyn heeten weederom of veel of weynigvoetige. De verſcheydenheden nu der viſſen, en de overige verſcheydenheeden der dieren kan den Leeſer naſien in het eerſte deel van dit boek over Levit. 11. en Deuteron. 4: 18. En verders by Geſnerus, Ulyſſes Aldrovandus &c.

Van de gekurvenen ſpreekt Agur, Spreuk. 30: 24—28. Deeſe vier zyn van de kleynſten der aarde, doch deſelve zyn wys, met wysheid wel voorſien. De mieren zyn een onſterk volk: eevenwel bereyden ſy in de ſoomer haare ſpyſe. De konynen (of bergmuyſen) zyn een machtloos volk; nochtans bereyden ſy haar huys in de rotzſteen. De Sprinkhaanen hebben geenen koning: nochtans gaan ſy alle uyt, ſich verdeelende in hoopen. De ſpinnekoppe grypt met de handen, en is in de paleyſen der koningen.

Ook overtuygd den Wijſen Koning den leuyaart door het voorbeeld van de miere Spreuk. 6: 6, 7, 8. Gaa tot de miere, gy-leuyaart, ſie haare wegen, en word wys; dewelke geenen Overſte, Amptman, nochte Heerſcher hebbende, haar brood bereyd in de Somer, haare ſpyſe vergaderd in den oogſt. Vervolgens ſchilderd Salomo den leuyaart op deeſe en andere plaatſen ſoo daanig af, dat deſelve niet te onrecht mag vergeleeken worden met het dier, Haut genaamd, 't welk Ulyſſes Aldrovandus op de volgende wyze beſchryfd uyt Paræus. Dit dier heefd omtrent de grootte van een Meerkat, van hoofd en aangeſicht gelykt het na een kind; wanneer het gevangen is huyld het; en haald ſuchten uyt het onderſte van de borſt op, eeven gelyk een benaauwd en treurig menſch: het klimd op de boomen, en onthoud ſich meer op de ſelve dan op de aarde. Het is viervoetig, en is ſoo traag van gang, dat het in het voortſetten van ſijn pooten met ſijn buyk aan de aarde ſchynd te raaken; in de tyd van vyftien dagen ſal het geen ſteenworp wegs afleggen, en tot het opklimmen van eenen boom verſlyt het twee dagen, en het kan noch door ſlagen of dreygementen daar toe gebracht worden, om ſijn treeden te verhaaſten.

Behalven de gewoonlyke ſoorten van dieren, worden ook wel veele wanſcheypſels en gedrochten voortgebracht, welke den menſchen, ſoo geleerden als ongeleerden, dikwils een groote verwondering aanbrengen. De Geſchied-ſchriften, gelyk ook Ulyſſes Aldrovandus, Geſnerus, en anderen, verhaalen, datmen in de Zee, en op den Nyl, Zeemenſchen geſien en gevangen heeft. Hier by voegen ſy ook Satyrs, of Bosmannen, welker lighaam aan alle zyden met hayr bewaſſen is. Daar word verhaald, dat in het jaar onſes Heeren 1403, in een ſeeker meyr in Holland, een Zee-vrouw of Meermin gevangen is, welke na Haarlem gebracht zynde, aldaar veele jaaren in het leeven is gebleeven, het ſpinnen en andere vrouwlyke handwerken geleerd heefd, doch tot het laatſte toe ſtom gebleeven is. Men ſegd dat in het jaar 1526, in Frieſland een Zeeman gevangen is, zynde lang van baard en hayr, welke, na dat hy eenige jaaren in het leeven gebleeven was, eyndelyk door de peſt wierd weggerukt. Ulyſſes Aldrovandus heefd een geheel boek in het licht gegeeven van de Gedrochten, in het welke doorgaans veele merkweerdige dingen voorkomen. Auguſtinus, ſegd hy, ſchryfd, dat hy, wanneer hy in Æthiopien het Euangelium verkondigde, veele mannen en vrouwen geſien heefd, welke geen hoofden hadden, maar oogen in de borſt, hebbende voorts de overige lighaams deelen gelijk als wy. Aldrovandus meynd dat deeſe menſchen geen hals gehad hebben, en dat het daarom geſcheenen heefd, dat hunne oogen in de borſt geplaatſt waaren, om dat het hoofd ſeer na aan de borſt is vaſtgehecht geweeſt.

De geſchiedenis van een Indiaanſe Satyr, welke in Holland gebracht is, kan den Leeſer ſien in de Geneeskundige aanmerkingen van den Eerweerden en ſeer Geleerden Heer, Niklaas Tulp.

De Beeren brengen volmaakte jongen voort. Wat de Beeren belangd, den Geleerden Senguerd, heefd ſeer wel aangemerkt, in ſijne Natuurkundige Oefeningen, 151 Blad-zyde, dat het een verdichtſel der Ouden is, dat de Beerinne geen volmaakte, en met onderſcheydene leedemaaten voorſiene jongen voortbrengd, maar alleen een miſmaakte en witte klomp vleeſ, welke de moeder naderhand met likken tot de gedaante van jonge beeren vormd. Tot dit verdichtſel heefd aanleyding gegeeven de wyze op welke deeſe jongen voor den dag komen, naamelyk, omwonden zynde met ſeer dikke geboortevlieſen, welke de Moeder niet anders dan met likken daar af kan healen.

De Natuurkundigen verhaalen dat den Raaven ſeer liefdeloos is teegen ſijne jongen, en derhalven deſelve met ſoo veel neerſtigheid niet beſorgd, als men wel ſiet in andere vogelen. Hier toe behooren dan de woorden van de voor handen zynde text, en Pſalm. 147: 9. Die den jongen raavens, als ſy roepen, hun voeder geefd.

Sommigen nu meynen / dat den raaven ſeer vergeetachtig is / en / wanneer hy uyt ſyn neſt afgevloogen is / niet weeder derwaarts weet te keeren uyt de wilderniſſen / welke hy / na het getuygnis Jeſ. 34: 11. bewoond; dat hy eevenwel door de leyding en het ingeeven van de natuur / ſoodaanige dingen in ſijn neſt te ſaamen brengd / uyt welke wormen voortkomen / waar door ſijne verlaatene jongen konnen gevoed worden. Doch dit doed ſich niet waarſchynlyk op / dewyl in den raaven een geheugnis beſpeurd word / welke gansch niet te verachten is / want hy lichtlijk menſchlijke woorden leerd naſpreeken; en Plinius verhaald / in het 10 Boek ſijner Natuurlijke Geſchiedniſſen, aan het 43 Hoofdſtuk / van een Roomſe Raaven / welke van jongs af tot ſpreeken gewend zynde / alle morgen uytvloog na de Marckt op de gemeene ſpreekplaats / Roſtra geheeten / en aldaar eerſt den Keyſer Tiberius, daar na Germanicus Cæſar en Druſus Cæſar, elk by naame / en eyndelyk het voorby gaande Roomſe volk / groetede / en / dat gedaan zynde weeder na ſijns meeſters winkel keerde / zynde door deeſe plichtoefening / verſcheydene jaaren na den anderen gepleegd / allen tot verwondering. Deeſe raaven is door den huurder van een naaſt aan geleegene Schoenmaakerswinkel / 't zy uyt een nydigheid over de navuurſchap / 't zy uyt een ſchielijke overloop van toorn (gelyk hy wilde dat het die ſchijn ſoude hebbn / om dat hy met ſijn drek eenige ſchoenen ſoude bevlekt hebben) om hals gebracht / en ſulks tot ſoo groote verſlagenheid van het gemeene volk / dat den doodſlager eerſt uyt die buurt en wyk wierd verdreeven / en korts daar aan gedood. De lykſtaatſy van den vogel wierd gevierd door het gevolg van ontelbaare menſchen; zynde een bed geſpreyd op de ſchouders van twee Ethiopiers / voor af ging een Fluytſpeelder / en wierden kroonen van allerley ſlag gedraagen; dus wierd hy gebracht na het lykvuur / het welke bereyd was ter rechterhand van de weg van Appius / omtrent de tweede mylſteen van Roomen af / in een veld / het veld van Rediculus geheeten. Het heefd ſommigen goed gedacht ook ter gedachtnis te moeten aanteekenen / dat men een ſeekere raaven geſien heefd / welke / van dorſt geplaagd zynde / ſteenen by een droeg / en wierp in een emmer by een lykbus / in welke eenig reegenwater was overgebleeven / doch het welke hy niet bereyken konde; en vreeſende daar in needer te ſpringen / deed hy door dit inwerpen van ſteenen het water ſoo hoog klimmen / dat hy genoeg had om te drinken.

Anderen meynen dat den raaven ſijne jongen niet eer te eeten geefd / voor dat ſy beginnen ſwart te worden / op dat hy dus uyt de ſwartheid ſien mag dat het ſijne echte kinderen zyn; doch ook dit is niet waarſchynlijk; 't en zy men ſeggen wilde / dat de raavens by Ariſtoteles ter ſchool gegaan hadden / en aldaar leeren begrijpen / dat ſwartheid een onafſcheydlyke toevalligheid is van het raavens geſlacht / en dat nergens witte raavens gevonden worden / 't welk ik ſelf heb ondervonden vals te zyn / gelijk ik ook het ſelve aangeweeſen heb in het eerſte deel deeſer verklaaringen / aan het 3 Hoofdſtuk / de 2. plaats.

Het is dan ſeekerder / het geene Plinius, Ariſtoteles, Ælianus, en anderen verhaalen / dat de Raavens ſeer gierig zyn, en dat 'er in onvruchtbaare plaatſen naauwlyks twee by malkander ſich ſullen onthouden / maar wel ſeer veel in vruchtbaare velden. Derhalven ſtooten ſy hunne jongen vroeg uyt het neſt / ja ſelf verdrijven ſy deſelven uyt dat geheele gewest / ſoo dat ſy / van hunne ouders verlaaten zynde / genoodſaakt zyn om te ſwerven / en alom al roepende en krytende de koſt te ſoeken.

Hier nu verſorgd de Godlijke Voorſienigheid deeſe roof en diefachtige vogels de koſt / gelijk in de aangehaalde texten geſegd word. En deeſe uytlegging komd wel over een met onſe text / als waar in de jonge raavens als roepende en ſwervende worden ingevoert. Want indien ſy dwaalen en omſwerven / ſoo blykt het genoegſaam dat ſy in het neſt niet verlaaten leggen. Den raaven bereykt geen hoogen ouderdom / waar van de Schryvers der natuurlyke geſchiedniſſen veele dingen weeten te ſeggen. Dit voorbeeld der Godlijke goedertierenheid / moet dienen tot verſterking van ons geloof / om niet al te bekommerd te zyn om leevens onderhoud / gelijk Chriſtus ſelve leerd Matth. 6: 26. Ook diend het ſelve in de teegenwoordige ſaak / op dat Job mocht leeren / dat God niet wreed is teegen de ſijnen / welke ſoo goedertieren ſelf is omtrent de wilde beeſten.

Weet gy den tyd van het baaren der ſteengeyten? Hebd gy waargenomen den arbeyd der hinden? Wanneer God vraagd of Job dit weet / ſoo legd in het woord Weeten een Vervanging (*Synecdoche*) opgeſlooten. Want daar word niet gevraagd / of hy ſlechts een bloote kenniſſe van deeſe dingen heefd / welke ſeekerlijk door neerſtigheid en ondervinding genoegſaam te bekomen is; maar of hy de geheele wyze van haare baaring / en alles wat daar toe behoord / ſchikken / regeeren en beſtuuren kan? 't Welk ſeekerlijk alleen Gods werk is. Hier word dan / volgens het gebruyk van de Hebreeuwſe taal / geſprooken van een werkelijke en krachtdaadige kenniſſe. Doch niemand / immers / van de menſchen heefd vaſtgeſteld / hoe veele maanden deeſe beeſten moeten draagen / op wat tijd baaren; niemand heefd haar geleerd op wat wyze ſy moeten baaren / hoe haare jongen opbrengen. Hier ſchynd alleen Gods Voorſienigheid uyt. Men ſegd dat ſy haare vrucht acht maanden lang draagen / en met ſeer groote moeyte baaren / doch dat ſy / op dat het hen in het baaren te gemaklijker mocht vallen / voor de baaring het lighaam ſuyveren / gelijk ook na deſelve / met een kruyd Seſelis geheeten. Maar wie doch is geweeſt de Geneesmeeſter der hinden? In wat ſchoole hebben ſy die konſt geleerd / om ſoo een kruyd op te ſoeken / en te weeten dat dat bequaam ſal zyn om haar lighaam te ſuyveren / en het baaren voort te ſetten. Wie heefd dit haar gewееſen? Wie is haar Leermeeſter geweeſt? Moet niet den God des hemels hier over verheerlijkt worden? Voeg hier by / dat het verwonderens weerdig is / dat de hinden haar vrucht in de baarmoeder behouden / en deſelve niet liever ontydig afdrijven / als vallende hen ten uyterſte moeylijk en laſtig. Want daar word verhaald dat de harten en hinden hun vet niet konnen verdraagen / en daarom / wanneer ſy al te vet worden / ſich van ſpijſe onthouden; want dit is hen van de natuur ingeplant / dat ſy het geene hen beſwaard en hinderlijk is niet verdraagen konnen. Beſie ondertuſſen de hinden eens / welke eevenwel haare jongen / en wel met ſeer veel moeylijkheid / draagen.

Daar zyn twee ſoorten van Steen-geyten of wilde geyten. De eene worden van de Latynen *Ibices*, *Rhee-geyten*, de andere Capreæ, of gemeenlijk Chamoïs geheeten. De eerſte weeten met een ongelooflijke eevenwigtigheid en ſnelle beweeging van haar lighaam / de hoogſte en afgebrookenſte ſteenrotzen te beklimmen; en tuſſenwijdtens / welker enkele geſicht verſchriklijk is / geruſtlijk over te ſpringen; ſy zyn aanmerkelijk door de lengte van haare hoorens / welke tot op haar rug tot achter uyt ſteeken. De laatſte zyn kleynder van de eerſten / doch ſy zyn ongelooflijk vlug in het ſpringen / ſoo dat ſy niet te onrecht *Rupicapræ* Klipgeyten genoemd worden. Deeſe dingen behooren tot verklaaring van den text / 't geen 'er meer kan geſegd worden raakt de geſchiedenis der dieren.

Wat nu belangd die dingen / welke gemeenlijk van der beeſten geneeskunde verhaald worden; ik geloof niet datmen den beeſten meerder kennis in dit geval moet toeſchrijven dan den menſchen; eeven of die door een natuurlijk ingeeven / of eenige aangeboorene wysheid

de

de geneesmiddelen voor haare ſiektens ſouden weeten/ waar van de wyſſte en geleerdſte menſchen dikwils onweetende zyn. Maar ik meyn/ dat men het geene in dit ſtuk waarlijk in de dieren bevonden word/ kan toeſchryven aan derſelver geheugnis of ondervinding/ of ook aan de gemaatigdheid van die geenen welke met eenige quaal geplaagd zyn; eeven gelijk men ſiet/ dat menſchen die ſiek zyn/ door een natuurlijke begeerte en neyging dikwils tot ſoodaanige dingen getrokken worden/ welke hen dienſtig zyn/ teegen de ſiektens aan welke ſy onderheevig zyn. Op deeſe wyze word geloofd dat de Harten/ met een pyl gequetſt zynde/ het kruyd Dictam of Wilde Poleye eeten; en door een ſeekere ſoort van Spinnekoppen (Phalangium geheeten) geſtooken zynde/ gebruyken ſy kreeften. Dus geloofdmen dat de wilde Swynen haar ſelven/ in haare ſiektens/ met klimop geneeſen/ de Ojevaars met Orego of groode Majoleyn; en de Weeſeltjes/ door Muyſen beſchadigd zynde/ met Wynruyt &c.

XXVIII. PLAATS. *Job* 39: 8, 9, 10, 11.

Wie heefd den Woud-ezel vry heenen geſonden? En wie heefd de banden des wilden Eſels geloſt?
Dien ik de wilderniſſe tot ſijn huys beſteld heb, en het ſiltige tot ſijne wooningen.
Hy belacht het gewoel der Stad; het meenigerley getier des Dryvers hoord hy niet.
Dat hy uytſpeurd op de bergen, is ſijne weyde: en hy ſoekt allerley groenſel naa.

GOd heefd den Woud-eſel ſijne banden los gemaakt/ aan welke hy ſeekerlijk gebonden ſoude zyn/ indien hy van ſijn Schepper gemaakt was om te dienen/ eeven gelijk den Huys-eſel; want deeſen heefd den Schepper van alles aan ſtal en kribbe vaſtgehecht/ den anderen heefd hy van banden ontſlaagen; deeſen heefd hy der dienſtbaarheid en arbeyd toege-eygend/ den anderen heefd hy vryheid geſchonken. Den Huys-eſel is geheel tot ſlaverny overgegeeven en geneygd; doch den Woud-eſel leefd in een geduurige vryheid/ in ſoo verre dat den Woud-eſel tot een ſinnebeeld verſtrekt/ van een ongetoomde en dertele vryheid.

Hy belacht het gewoel der ſtad; het meenigerley getier des Dryvers hoord hy niet. Als of hy ſeyde/ hy houd ſijn verblijf in plaatſen/ welke ſeer verre van alle gewoel der ſtad afgeleegen zyn: hy leefd veel vroolijker in de woeſtyne en wilderniſſen/ dan of hy na de ſtad geleyd wierd; hy acht niets anders/ hy begeerd niets anders/ dan het geene hy uyt het woeſte haalen kan. Andere dieren leeven van het geroofde en geſtoolene/ zynde noyt te vreeden met het teegenwoordige/ maar omloopen en doorſoeken alles: maar den Woud-eſel met kruyden ſich vergenoegende (als te ſien is vs: 11. Dat hy uytſpeurd op de bergen, is ſijne weyde; en hy ſoekt allerley groenſel naa) ſoekt noch acht niets anders dan de eenſaamheid; geen begeerte naa eenig ding kan hem uyt het ſiltige land trekken. Ondertuſſen word hier meede doorgeſtreeken die onmaatige overdaad der ſtervelingen/ en hun onverſaadelijke begeerte na oneyndige overtollige dingen; en dus word geleerd/ dat de natuur met weynige dingen te vreeden is/ en dat het niet in den overvloed geleegen is dat iemand leefd Luc: 12: 15.

Het ſchijnd ook/ dat in dit verachten en belachen van de woelende meenigte/ door God/ den Werkmeeſter van de Natuur/ een eenſaam en beſchouwend leeven/ en het welke van alle gewoel van uytwendige dingen/ van angſtige ſorgen/ en ydele beroeringen verdreemd is; word aangepreeſen. Want het ſchynd dat tot den geenen/ welke in de ſteeden/ en in een verwarring en vermenging van ſeer veele ſaaken/ gelijk ook in het t' ſaamenbrengen van veele rijkdommen/ verkeeren en ſich beeſig houden/ (als tot ſteedſe Eeſels, belaaden met de rampſaligſte pakken van rykdommen/ ampten/ en ſorgen) geſegd is/ Predik. 1: 3. Wat voordeel heefd den menſch van al ſijnen arbeyd, welke hy arbeydet onder de Son?

Op dien berg/ welke het koningryk van Narſinga van de Malabaren afſcheyd/ onthouden ſich veele wilde beeſten: den ſelven berg voed ook wilde Eſels, hebbende het gelaat van een peerd/ van een asverwige gedaante/ en ſoo ſnel/ dat ſy heel beſwaarlijk konnen gevangen worden. De Africaanſe woudeſels zyn ook ſoo ſnel/ dat ſy in hun loop alleen voor het dier/ 't welk Lant geheeten word/ moeten wyken. Wanneer ſy een menſch in het geſicht krygen/ blyven ſy in hun eygene voetſtappen ſtaan/ daar op ſetten ſy het op een balken/ en met de voorſte pooten onbeweeglijk blyvende ſtaan/ ſlaan en ſchoppen ſy met de achterſte; maar wanneer den jaager ſoo naa by gekoomen is/ dat hy hen met de hand kan aanraaken/ dan bergen ſy hen met de vlucht. Derſelver vlees gekookt zynde/ ſtinkt ſoo lang het warm is: maar koud geworden zynde/ ruykt het niet quaalijk/ maar ſmaakt ook niet wel. Het Eyland Pſara, in de Ægeiſe Zee geleegen/ heefd ook een ſoort van wilde Eſels/ welke na elders vervoerd wordende niet willen in het leeven blyven. Na het getuygnis van Julius Cæſar Scaliger, in de 206 ſijner oefeningen. Dat den wilden eſel, of Woud-eſel, hoewel hy in aart en zeeden ſeer veel verſchild van den Huys-eſel, eevenwel van het ſelve geſlacht is/ ſulks wyſd de gedaante van ſijn gantſche lighaam genoeg uyt. Hoewel de Woud-eſels/ ſich in woeſte en eenſaame plaatſen onthouden/ ſoo loopen ſy eevenwel met hoopen/ en konnen tam gemaakt worden. Sy vreeſen en vlieden voor alle vlees-vreetende wilde beeſten/ en zyn daarom/ gelijk meeſt alle vreesachtige dieren/ ſeer ſnel van loop. Van de Woud-eſels verhaald Ulyſſes Aldrovandus, onder anderen/ het volgende uyt Salinus. Onder deeſe ſoort van dieren (ſegd hy) voerd een enkel mannetje heerſchappy over een heelen hoop wyfjes. Sy zyn ſeer bevreeſd voor die geenen die hen in hun welluſt mochten hinderlijk of behulping zyn; hier van daan is het dat ſy de beſwangerde wyfjes oppaſſen en gadeſlaan, op dat ſy wanneer 'er mannetjes gebooren worden, denſelven, indien het in hun vermogen is, alle hoop van voortteeling (dat is de klootjes) door byten ſouden berooven; doch de wyfjes, om dit te verhoeden, verbergen hun baaring door wech te loopen, en trachten haar vrucht ſtools-wyze voor den dag te brengen.

Van de Woud-eſels word geſegd Jerem. 14: 6. Dat ſy ſtaan op de hooge plaatſen, en den wind ſcheppen gelijk de draaken; haare oogen verſmachten, om dat 'er geen kruyd is. Wanneer ſy naamelijk/ by gebrek van kruyd en water/ niets hebben waar mede ſy hun honger of dorſt verſadigen of leſſen konnen; en derhalven word door die woorden een groote droogte en onvruchtbaarheid uytgedrukt.

Den menſch word/ ten opſicht van ſijn dwaasheid/ en om die vryheid van afdwaaling/ welke hem als 't waare aangebooren is/ geſegd gebooren te worden gelijk het veulen eens Woud-eſels. Job. 11: 12.

In het 16 vers van dit ſelve Hoofdſtuk vraagd God aldus. Zyn van u de verheuglijke vederen der Paauwen? Of de vederen des Ojevaars en des Struysvogels? De Paauwen ſelf weeten dat hen ſeer ſchoone vederen gegeeven zyn/ waarom ſy ook/ wanneer ſy deſelve uytgebreyd hebben/ daar een koninglijke en trotſe gang by voegen. Men ſegd dat ſy door het geſicht van de lieflijke verſcheydenheid der verwen/ in aangenaame beemden/ gelijk ook van koſtelijke kleederen van wel opgeſierde vrouwen/ bewoogen worden om hun ſchoonheid ten toon te ſtellen; ja ſelf ſegdmen dat ſy/ wanneer ſy gepreeſen worden/ of van een Schilder worden af-

gemaald / hun ſtaart tot vermoejens toe ophouden. Hier van daan is by de Latynen een ſpreekwoord gekomen / van menſchen / welke / wanneer ſy gepreeſen worden / ſich geweldig daar op verhooveerdigen / *Laudato pavone ſuperbior & acrior.* dat is / hy is trotzer en moediger dan een Paauw die gepreeſen word. Waar van daan ook het ſeggen quam van den Dichter Ovidius.

Laudatas oſtendit avis Junonia pennas,
Si tacitus ſpectes, ipſa recondit opes.

Dat is

De Paauw, aan de Godinne Juno toegewyd, ſal haare vederen, wanneer ſy gepreeſen worden, ten toon ſtellen; maar ſoo men deſelve ſtilſwygende aanſiet, ſoo ſal ſy haare ſchatten verbergen.

Ook breyd ſy haare vederen uyt / wanneer ſy door des Sons hitte geſtooken word / en dus bereyd ſy ſich ſelve een ſchaduwe en beſchutſel teegen de heete Sonneſtraalen.

Van de Struysvogel, en den Ojevaar, hebben wy kortelyk gehandeld over de plaats Levit. 11. Een naauwkeuriger en wydloopiger beſchryving van de ſelve / gelyk ook van alle anderen dieren / laaten wy over door de Natuurlyke geſchiedniſſe. Alleenlyk ſal ik een enkele aanmerkensweerdige geſchiednis verhaalen uyt den Joodſen Geſchied-ſchryver Joſephus, in ſijn 2 Boek / aan het 5 Hoofdſtuk. Alwaar hy verhaald op wat wyze Moſes, tot een overſte der Egyptenaaren gemaakt zynde / ſich bediend heefd van ſlang-eeters (Ibes) om een overwinnig op de Æthiopiers te behaalen. Moſes, ſegd hy / willende de vyanden overvallen, op dat hy niets van ſijn aankomſt mocht te weeten komen, nam zyn weg niet langs den oever van de rivier, maar nam zyn togt door het binnenſte van bet land, in welk doen hy genoegſaam deed ſien met hoe grooten vernuft en voorſichtigheid hy begaafd was. Want dewyl deeſe reystogt en weg moeylijk was van weegen de groote menigte der ſlangen, (want deeſe landſtreeken brengen ſeer veele van deeſe beeſten voort, ook eenige ſoorten welke nergens elders gevonden worden, zynde alle ſeer ſchadelijk, en ſelf voor het geſicht verſchriklijk, waar onder ook eenige vliegende ſlangen gevonden worden, ſoo dat ſy niet alleen op de aarde uyt haare ſchuylhoeken de menſchen belaagen, maar hen ook uyt de hoogte, en onvoorſiens, beſchadigen) ſoo heefd hy, ter beveyliging van de doortocht ſijns leegers, een verwonderens weerdige krygsliſt bedacht, want hy liet een menigte van gevlochtene bieſen koyen, eeven als kiſten maaken, welke hy met die vogelen, welke *Ibis* geheeten worden, vulde, en met ſich voerde, want dit dier is ſeer vyandig teegen allerley ſoort van ſlangen. Wanneermen dan in dat land quam, 't welk krielde van die vergiftige beeſten, ſoo liet hy de ſlangen-eeters daar op los; welker hulp hem ſoo dienſtig was, dat hy ſijn tocht ſonder eenige hinder volbracht hebbende, den Æthiopiers onvoorſiens op bet lyf viel, en deſelve in een veldſlag geſlagen en op de vlucht gedreeven hebbende, verydelde hy hun hoop van Ægypten te vermeeſteren, en dreef hun weeder te rug in hun land. Tot dus verre Joſephus.

Hoewel nu in de aangetoogene plaats gantſch geen gewag ſchynd gemaakt te worden van Ojevaars, en by gevolg die geheele geſchiednis niet tot ons oogmerk ſchynd te behooren; ſoo moetmen echter weeten / dat'er niet weynige zyn / welke ſtaande houden dat Moſes Ojevaars gebruykt heefd; want ſy meynen dat Egyptenland overvloediglyk van deſelve voorſien is; ja dat de Ojevaars / by het overvloejen van de Nyl, uyt Egypten na deeſe landen overkomen om hun koſt / welke hen dan aldaar ontbreekt / hier te ſoeken. Wat hier van zyn mag / het is ſeeker en bekend / dat de Ojevaars wel ſlangen eeten / gelyk ook den Dichter Juvenalis daar van ſpreekt.

Serpente ciconia pullos,
Nutrit, & inventa per de via rure lacerta.

Dat is.

Den Ojevaar voed ſijne jongen met ſlangen, en Hagediſſen, welke hy op ontoeganglijke landen vind. Ook is de vogel Ibis, hoewel geloofd word dat hy van den Ojevaar verſchild / den ſelve ſeer gelyk / waarom deſelve voor een ſeekere ſoort van Ojevaars gehouden kan worden. Want den Vogel Ibis beſchryfd Cicero in ſijn tweede Boek / van de Natuur der Goden, op de volgende wyze; De vogelen, Ibis geheeten, brengen een groote meenigte van ſlangen om, zynde hooge vogelen, met ſtyve beenen, en een lange hoornachtige bek: deeſe vogelen weeren de peſt uyt Egypten, dewyl ſy vliegende adderſlangen, dewelke door de Zuyden-winden uyt de woeſtynen van Libyen derwaarts overgebracht worden, dooden en verteeren; waar door dan uytgewrocht word, dat deſelve leevende door haare beeten, noch dood door haar ſtank, eenige ſchaade aanbrengen. Vorders word verhaald / na het getuygnis van Plinius, in het 8 Boek ſijner Natuurlijke geſchiedniſſen, aan het 27 Hoofdſtuk; dat den Vogel Ibis allereerſt het gebruyk van de aars-ſpeutingen geweeſen heefd / om dat deſelve de gewoonte heefd het lighaam te ſuyveren / door met ſijn bek dat deel / waar door de overtollige verteerde ſpyſen geloſt worden / uyt te ſpoelen.

XXIX. PLAATS. *Job:* 39: 22. &c:

Suld gy het Peerd ſterkte geeven? Kond gy ſijn hals met donder bekleeden? &c:

NA dat in het voorgaande vers gewag was gemaakt van het Peerd, ſoo gaat God over tot het voorbeeld ſijner beſtuuring; in de ſterkſte en edelmoedigſte dieren / hoedaanig een het peerd is / van het welke hier een doorluchtige en aartige beſchryving te vinden is / genomen van deſſelfs deelen / gevoegdens / en uytwerkingen / doch wel inſonderheid van deſſelfs ſtoutmoedigheid in den kryg. De beſchryving welke den Dichter Virgilius geefd van een oorlogs-peerd / is in veele deelen deeſe beſchryving gelyk. Want in plaats van het geene hier vs. 23. gevraagd word. Suld gy het beroeren als een Sprinkhaan? Soo ſegd den genoemden Dichter.

Non vanos borret ſtrepitus.

Dat is.

Hy ſchrikt niet voor een ydel gedruys. En het geene hier de pracht, dat is / een edelmoedig gebries / geheeten word / dat drukt Virgilius met de volgende woorden uyt.

Collectumque fremens volvit ſub naribus ignem.

Dat is.

En hy wenteld onder ſijne neusgaten wanneer hy brieſt, een vuur, 't welk daar vergaderd word. En het geene hier in drie verſen aartiglyk geſegd word van des peerds wakkere onverſaagdheid in den kryg / ſonder eenige vrees van wapenen / dat ſegd den gemelden Dichter dus kortelyk.

tum ſiqua ſonum procul arma dedere
Stare loco neſcit, micat auribus, & tremit artus.

Dat

Dat is.

Wanneer dan eenig wapentuyg van verre een geluyd verwekt , het kan niet op ſijn plaats blyven ſtil ſtaan , het ſteekt ſijne ooren op , en ſchud ſijne leeden.

En een weynig daar na

cavatque
Tellurem , & ſolido graviter ſonat ungula cornu ;

Dat is.

En het hold de aarde uyt , en met ſijn ſterk gehoornde hoef maakt het een groot geluyd. Hier word dan aangepreeſen die kracht en dapperheid / welke op een byſondere wyze in het peerd gevonden word / gelyk ook deſſelfs geſnuyf en gebries daar meede over een komende / en dat door een vergrootende ſpreekwyze van den Donder ontleend / ook deſſelfs edelmoedige inborſt / welke niet licht kan verſchrikt worden. vs. 22. en 23. En in de volgende verſen / de uytwerkingen van die oorlogsmoed. Van alle welke dingen door af God / en niet den menſch / als de uytwerkende oorſaak word voorgeſteld. Want / wanneer hy vraagd / ſuld gy het Peerd ſterkte geeven ? &c. ſoo beneemd hy opentlyk den menſch / het geen hy ſich ſelven toe-eygend. Het is derhalven God / welke het peerd ſijne ſterkte heefd gegeeven / en het ſelve bequaam ſoo gemaakt tot den oorlog / als tot verſcheyden andere dienſten der menſchen / geevende het ſelve ſoo veel leerſaamheid / dat men naauwlyks in eenig ander dier grooter ſal vinden. Hoewel deſelve echter niet alle / noch overal / met deſelve edelmoedigheid / ſnelheid / ſterkte / noch dapperheid voorſien zyn. Want de Arabiers hebben de ſnelſte, de Nederlanders en Duytſers de grootſte , de Italiaanen , en Spanjaarden de moedigſte peerden. Ec. Soo dat het ſchynd dat God den aart der peerden heefd geſchikt na den inborſt der volkeren. Gelyk de ſelve ook verſcheyde wyzen hebben om de peerden te weyden en voeren ; want daar word geloofd dat in Dulcinde, een geweſt van Perſien, 't welk langs de Zeeſtrand geſtrekt legd / de peerden met gedroogde vis geſpyſd worden. De Arabiers / welke hun ſelven in Africa ter nedergeſet hebben / neemen (na het getuygnis van Julius Cæſar Scaliger) dus de proef van hunne peerden / dat ſy deſelven dan eerſt voor goed houden / wanneer hun loop de ſnelheid van den Elant, het ſnelſte onder de dieren / kan evenaaren. Deeſe peerden voederen ſy / of tot de jacht / of tot uytloopen op de nabuurige landen / niet met hooy / maar met Kemels melk / welke ſy hen tweemaal des daags geeven. Aangaande de Leerſaamheid der Peerden kan den Leeſer / indien het hem luſt / een geſchiedenis naſien by Julius Cæſar Scaliger , in de 209 ſijner Oefeningen, aan het 1 lid. Doch wy ſelve hebben onlangs te Leyden in Holland een peerd geſien / het welke dat geene / waar van Scaliger gewag maakt / verre overtrof. Want op het bevel ſijns meeſters wierp het ſelve ſich niet alleen neder op de aarde / maar het hield ſich ſelve ook of het dood geweeſt waare / niet teegenſtaande men het met voeten trapte / en met veel quaade handelingen van de eene plaats na de andere ſleepte. Daar beneeven gaf het ſelve eenige dingen / welke deſſelfs meeſter (terwyl des peerds oogen geblind waaren) van de omſtanders ontfangen had / elk aan den regten eygenaar weederom. Ja! 't geen noch wonderlyker ſchynd / het gaf door kloppen met de voeten te kennen / hoe veel ſtuyvers in een Schelling / hoe veel ſchellingen in een Ryksdaalder gaan ; en het richtede noch meer andere diergelyke dingen uyt / welke niet min verwonderlyk dan vermaaklyk waaren om te ſien.

Daar komd dan by de konſt en vernuft der menſchen / waar door ſy geleerd hebben de peerden te temmen / en hen te gewennen tot allerley beveelen van der menſchen wil ; ſoo dat nu een ieder / welke niet t'eenemaal onkundig is / of onervaaren in het peerdryden / lichtlyk het allerſterkſte peerd / door toom en gebit / kan leyden werwaarts hy wil. Maar door de Godlyke goedheid te verwonderlyker ſich opdoed / wanneermen ſiet dat God ſoo een moedig / ſterk / en onvertſaagd dier / aan den menſch / welke ſoo ſwak en machtloos is / heefd onderworpen / en gewild dat het ſelve byna op alle plaatſen ſoo menigvuldig en ſoo licht te bekomen ſoude zyn.

Hoewel nu het gebruyk der peerden / den menſchen toegeſtaan / hen van de allergrootſte nuttigheid is / niet alleen tot den ſtryd / maar ook tot vervoeren van laſten / tot gemak der reyſigers / tot het ploegen Ec: God verbied echter ernſtiglyk datmen op geen peerden ſal vertrouwen. Sie Pſalm 33: 17. Het Peerd feyld ter overwinning, en bevryd niet door ſijne grootſte ſterkheid. Men leeſd ook / dat God door een Wet heefd verboden / dat een Koning voor ſich de peerden niet ſoude vermeenigvuldigen Deut. 17: 16. Waarom ook David, wanneer hy de Moabiten had overwonnen / en Hadadrezer den Koning van Zeba geſlaagen / de ſenuwen der Wagenpeerden heefd afgeſneeden. 1 Chron. 18: 4. Desgelyk deed ook Joſua, gelyk te ſien is Joſ. 11: 6: 9. En het Joodſe volk word ſcherpelyk beſtraft / om dat ſy op de Egyptiſe peerden vertrouwden. Dus zyn de menſchen wel doorgaans gewoon die dingen / welke hen van God toegeſtaan zyn tot behulpmiddelen van dit leeven / ondankbaarlyk en trouwlooslyk te misbruyken / met een ydel vertrouwen daar op te ſtellen.

Niet alleen word in de peerden een ſeekere fierheid en edelmoedigheid / maar ook een ſeekere ſoort van trotzheid en hoovaerdigheid beſpeurd / inſonderheid wanneer deſelve met koſtlyke dekkleeden / en ander peerdentuyg / opgecierd worden ; want dan / (gelyk uyt de woorden van God ſelve te beſluyten is) word het peerd / als door een ſeekere woede aangeblaaſen zynde / tot voortgaan aangeſtookt / het ſteekt de ooren / door het ſnuyven der neusgaten toond het ſijn verlangen en hygen om haaſtig voort te rennen ; in den kryg ſet het de maanen om hoog / het brieſt / en kan naauwlyks opgehouden worden ; het erkend de vyanden / en loopt ſonder eenige vrees op deſelven aan ; het wykt voor geen ſweerd / en huppeld door het midden van de dichtſte drommen ; het word niet verſchrikt door het geluyd der trompetten der teegenpartyders / noch door het vellen van ſpieſſen / het aanleggen van pylen / of het glinſteren der ſchilden Ec: Ja / wanneer het ſich overwinnaar ſiet / ſal het vroolyk huppelen / doch overwonnen zynde / toond het ſich droevig / byſonder in deſſelfs jeugd / want met den ouderdom verſlaaud dat moedig vuur. Wanneer het peerd Bucephalus bloot was / dat is / niet opgetooyd met koninglyke verciérſelen / ſoo liet het ſich ſelf door een ſtalknecht wel beryden / maar verciérd zynde met het koninglyk tuyg / ſoude het niemand / dan alleen ſijn heer Alexander, op ſijn rug geleeden hebben. Iets diergelyks word ook wel ſomtyds in andere peerden waargenomen. Eraſmus paſt dit toe op die menſchen / welke / wanneer ſy arm zyn ieder te ſpraak ſtaan / maar verrykt zynde de armen en elendigen verſmaaden.

Het ſpeeltuyg en geſang heefd ſeer veel kracht om de peerden geweldiglyk te beweegen en aan te doen / in ſoo verre datmen geloofd / dat door de ſelve hen ſomtyds traanen worden uytgeperſt. Want hoorende het ſteeken der trompetten / ſullen ſy meer dan na gewoonte huppelen / ſy jaagen den vyanden ſchrik aan / en weeten ſelf van geen vrees / maar loopen den gewaapenden te gemoet / doch wel inſonderheid / indien ſy te gelyk verneemen het gekraak van het gebit / en ſien het peerde-kleet / en verdere verciérſelen. De Sybariten , (na het getuygnis van Plinius) leerden hunne peerden / op hunne gaſtmaalen / danſſen op het geluyd der Fluyte /

Digitized by Google

wanneer nu de Crotoniaten teegen hun ſtrydēn ſouden / ſoo gebruykten deſelve van de allerbeſte Fleuyten / waar door ſy de peerden van hunne vyanden (de Sybariten) tot hen lokten / ſoo dat ſy begonden te danſſen / en hunne eygene meeſters tot in het leger van hunne vyanden voerden.

Het is aanmerkens weerdig / het geene Francoys Bacon verhaald in ſijn boek genaamd het Bos der Boſſen, in het 8 Honderd-tal / met de volgende woorden. De peerden, wanneer ſy drie jaaren oud zyn, krygen een tand, welke *Gnomon* word geheeten, en waar uyt men kan onderkennen dat ſy maar drie jaaren oud zyn, op het vierde jaar krygen ſy een tand, welke doed ſien dat ſy nu hun volle wa-dom, en vier jaaren bereykt hebben; deeſe tand heefd een gat, in welke men een erwete ſteeken kan, welke gat van jaar tot jaar kleynder word; tot dat deſelve op het achtſte jaar geheel glad word, zynde het gat toegegroeyd, en geen teeken daar van meer overgebleeven; en dan ſegdmen dat het teeken in des peerds mond verdweenen is; of dat ſoo een peerd al van den tand is. Die begeerig is om meer dingen / raakende den aart en inborſt der peerden / te weeten / die mag daar over de Natuurlyke Geſchied ſchriften naſlaan.

Hoewel Plutarchus getuygd / dat den Dolphyn alleen / onder de Zeedieren / den menſch / als menſch / bemind; doch dat 'er onder de Landdieren niet een is / welke dus den menſch liefde ſoude toedraagen; want dat de tamme dieren alleen om voordeels wille die menſchen liefhebben van welke ſy gevoed worden / en met welke ſy gewoon zyn om te gaan. Eevenwel word door ſeer veele Schryveren in het peerd aangepreeſen deſſelfs uyt neemende liefde tot de menſchen / gelijk ook een ſonderlinge dankbaarheid en trouwe; in ſoo verre dat de Gedenkſchriften getuygen / dat ſommige peerden hunne Heeren / wanneer ſy omgebracht waaren / hebben gewrooken / ja beſchreid &c. Want dus heefd den geſchiedſchryver Suetonius getuygd van de peerden van Julius Cæſar. De troppen peerden, welke hy in het overtrekken van de Rivier Ribicon aan Mars had toegewyd, en in het wild, ſonder eenige wacht daar by, had laaten loopen, heefd hy bevonden dat ſich hardnekkiglijk van alle voeder onthielden, en overvloediglijk ſchreiden. Daar word verhaald dat Mithridates koning van Pontus / wanneer hy ſliep / de bewaaring ſijns lighaams niet alleen aan lyfſchutten / maar ook aan een ſtier, een peerd, en een hart, toevertrouwde; want Ælianus verhaald dat deeſe beeſten / om deeſen koning / wanneer hy ſliep / te bewaaren / by hem waakten / en dat ſy / wanneer iemand hem naderde / deſſelfs teegenwoordigheid / welke ſy ſelf uyt de ademhaaling gewaar wierden / aanſtonds te kennen gaben; den ſtier door ſijn geloey / het peerd door ſijn gebries / en het hart ook door ſijn eygen geluyd / den koning wakker maakende.

XXX. PLAATS. *Job* 40: 10, 11. &c

Sie nu Behemoth, welken ik gemaakt heb neevens u, hy eet hooy gelijk een rund.
Sie doch, ſijne kracht is in ſijne lendenen, en ſijne macht in den navel ſijns buyks. &c.

SIe nu Behemoth, welken ik gemaakt heb neevens u. &c. Sommigen meynen dat dit een algemeene naam is / paſſende op ieder beeſt of wild landgedierte / het welk met een groot lighaam voorſien is; gelijk daar na Leviathan een algemeene naam ſoude zyn / om alle Zee-gedrochten / welke van een wanſchiklijke grootheid zyn / daar door uyt te drukken. Doch ik (ſegd Mercerus) twyſel niet / of / gelijk Leviathan een ſeeker Zeegedrocht beteekend / hoedaanig is den Walvis, of ſoo daar eenig ander dier / van een uytneemende grootte / ſich in de Zee mag onthouden; ſoo ook Behemoth is een ſeekere ſoort van een Land-dier / van een uytſteekende ſterkte en grootheid: en om dat 'er op de aarde geen grooter is dan den Olyphant, ſoo hebben de meeſte van de Joodſe Schryvers den ſelven voor den Behemoth gehouden / gelijk ook ſommigen onder de Chriſtenen / gelijk Thomas van Aquinen, en Lyranus, ook komd een groot deel van die dingen / welke hier in deeſe beſchryving den Behemoth worden toege-eygend / den Olyphant toe / eevenwel ſoude ik niet durven voor vaſt ter neder ſtellen dat hy het waarlijk is. In het Hebreeuws nu word dit dier בהמות Beheemooth, in het veelvuldig getal / geheeten / om dat dewyl de Hebreeuwſe taal geen eygen naam voor dit beeſt heefd / en het ſelve / om deſſelfs byſondere en ongemeene grootte / als veele beeſten ſchynd op te haalen / ſy het ſelve in het veelvuldig getal בהמות Beheemooth, Beeſten genoemd hebben / als of men ſeyde een ſeer groot beeſt, of een dier dat het teegen veele andere dieren kan ophaalen.

Wanneer nu vervolgens van dit beeſt geſegd word / welken ik gemaakt heb neevens u, ſoo zyn 'er welke dit betrekken op de eerſte ſchepping der Landdieren / welke op de ſesden dag / de ſelve op welke den Menſch ſijn oorſprong kreeg / geſchaapen zyn / gelijk in Moſis eerſte boek te ſien is; als of geſegd wierde / welken ik / eeven als u / en op den ſelven dag / gemaakt heb. Anderen (welker uytlegging my ook waarſchynlijker voorkomd) verklaaren dit neevens u, welken ik neevens u gemaakt / en op de aarde geplaatſt heb / tot onderſcheyding van den Leviathan, van welke naderhand ſal geſprooken worden / en welke ſich in de Zee onthoud / als of God ſeyde / welken ik gemaakt heb / op dat hy neevens u / en eeven gelijk als gy / op de aarde ſoude verkeeren / ik heb hem geſchaapen in deſelve ſtaat en geleegenheid als gy / onder de landdieren. Het ſchynd ook dat het geene God ſegd / neevens u, behoord tot aanwyſing van deſſelfs temming / dat naamelijk deſelve lichtlijk word tam gemaakt / en onder de menſchen leevende / den ſelven van een groot gebruyk is. Voeg hier by / dat deſelve ſeer na by komd aan het vernuſt van een menſch (gelijk ſulks verhaald word van die geenen welke de natuurlijke geſchiedeniſſen beſchreeven hebben) wordende door hulp der menſchen in veele dingen onderweeſen / ſoo dat men den ſelve ſelfs heeft geleerd Koningen te aanbidden / Hierom ſchynd God ook geſegd te hebben neevens u. Wonderlijk is het ook 't geen God verders verhaald / dat / daar dit dier ſoo groot is / dat het door het enkel geſicht den aanſchouwer een ſchrik aanjaagd / het ſelve eevenwel gelijk de oſſen gras en hooy eet / en niet een wreed en roofachtig dier is / want waarlijk / indien den Olyphant van den roof moeſt leeven / hy ſoude een groote moord onder de andere beeſten moeten aanrechten.

De Jooden verſieren dat den Behemoth een Bos-koe of Woud-os is / welken God tot de toekomende eeuwe / eeven gelijk den Leviathan, geſouten bewaard en weg gelegd heefd / om van de rechtveerdigen in het toekomende leeven opgeſchaft te worden. Iets 't welk ik meyn dat de Schryvers van den Thalmud niet ſoo blootlijk verſtaan; maar ſy hebben door deeſe gelijkenis de vermaakelijkheeden en wellusten der toekomende eeuwe willen uytdrukken; want ik geloof niet dat ſy ſoo grof en plomp van gedachten zyn geweeſt / dat ſy ſulks ſoo eenvoudiglijk na de letter ſouden verſtaan hebben.

Het oogmerk verder nu van alle die dingen / welke / in dit en het volgende 41 Hoofdſtuk / noch volgen ſullen / in de beſchryving van den Behemoth en Leviathan, loopt hier op uyt / op dat Job des te meer overtuygd worde van ſijne geringheid; en hy dus aan de eene zyde ſijne ſonden erkenne / en aan de andere zyde God de eere geeve van ſijn Rechtveerdigheid en Almacht. Deeſe beweegreeden dan is genomen van de vergelijking

der

Digitized by Google

der Godlijke werken; waar uyt God op de volgende wyze het beſluyt ſchijnd op te maaken. Den Behemoth en den Leviathan zyn uytwerkſelen van de Godlijke macht/ wel niet de grootſte/ doch echter ſoo verwonderlijk/ dat gy niet alleen niets in deſelve ſoud durven beriſpen/ of iets diergelijks onderwinden te maaken/ maar ook ſelfs ſoud gy niet durven voor derſelver aangeſicht blyven ſtaan/ ſonder door haar grootte verſchrikt/ of door haare kracht over hoop geworpen te worden. Hoe veel minder dan ſoud gy in de grootſte van Gods werken/ of iets durven laaten/ of u ſonder ſchrik voor ſijn aangeſicht in ſtellen? Waarom dan erkend gy niet liever/ uyt vergelijking van die dingen/ hoe ſwakken mensje gy zyt? Hoe verre beneeden myne Majeſteyt? Waarom tracht gy geen vergeving af te bidden? Waarom verneederd gy u ſelve niet/ gelijk ſulks betaamd/ en geefd my den lof/ eensdeels van myne Almachtigheid/ anderdeels van myne Rechtveerdigheid en Goedheid? &c: Veele onder de Ouden hebben gewild/ dat deeſe ganſche beſchryving byſpraakig, en oneygentlijk te verſtaan was/ welke dan alles dat hier verhaald word betrekken tot den Gemeenen Vyand van het menſchlyk geſlacht/ welkes geweldenaaryen en konſten ſy meynen dat hier beſchreeven worden. Doch het is onnoodig/ terwyl den ſin der letterlijke woorden hier ſich klaar genoeg opdoed/ hier vreemde byſpreuken (*allegoriæ*) in te voeren/ niet meerder/ dan wanneer God in de voorgaande reedenvoering handelde van de dingen dewelke door hem geſchaapen waaren.

Den Olyphant plukt het gras en kruyden met ſijn ſnuyt/ en niet met ſijn mond of tanden. Want dat hy niet/ eeven gelijk de koejen/ met ſijn mond/ door behulp der tonge/ ſijn voeder plukt/ ſulks word hem belet door de kortheid van ſijn hals gelyk ook van ſijn tonge/ welke dit dier byſonder kleyn heefd/ als zynde ſoo verre binnen in de mond geleegen/ dat men deſelve naauwlijks ſien kan. Wanneer hy het gras met de ſnuyt geplukt heefd/ ſoo vermaald hy het ſelve met ſijne tanden, welker vier hy aan elke zyde heefd; maar behalven deeſe ſteeken 'er twee uyt de onderſte kaakenbeenen/ tot een groote hoogte/ uyt: ſoo datmen ſommigen geſien heefd welke de hoogte van acht voeten haalen konden. En Julius Cæſar Scaliger ſchrijfd/ datmen in de Indiaanſe Geſchiedboeken beſchreeven vind/ hoe dat twee tanden van een Olyphant drie honderd en vyfentwintig ponden gewogen hebben/ uyt welk gewicht men wel giſſing kan maaken van de grootte van het overige lighaam. Uyt deeſe tanden/ gekloofd zynde/ weeten de konſtenaars die werken te maaken/ welke men yvoor-werken heet. Sommigen verhaalen dat de Indiaanen/ die tanden in de aarde ſteekende/ deſelve gebruyken om hunne hoven af te ſluyten/ eeven gelijk wy daar toe grof paalwerk gebruyken. Den Olyphant heefd tanden ſoo haaſt als hy gebooren is/ hoewel die groote tanden niet aanſtonds geſien worden. Na het getuygnis van Ariſtoteles, in ſijn 2 Boek van de Geſchiednis der dieren, aan het 5 en 6. Hoofdſtuk.

Philoſtratus en Ælianus verhaalen/ dat 'er driederley ſoorten van Olyphanten gevonden worden. Namelijk Moeras/ Berg/ en Veld-olyphanten. Dat de tanden der Moeras-olyphanten ſwartachtige zyn/ niet dicht van ſtof/ en beſwaarlijk om uyt te trekken/ dat in derſelver meeſte deelen gaatjes zyn/ en in andere deelen eenige bulten/ gelijk hagelſteenen/ ſich vertoonen/ dat ſy ook geenſins deugen om te bewerken: dat in teegendeel de tanden der Berg-olyphanten kleynder zyn/ doch genoegſaam wit/ en ſonder eenige moeylijkheid konnen bewrocht worden. Doch dat de tanden der Veld-olyphanten de beſte van alle zyn/ als zynde de grootſte/ de witſte/ en gemaklijk te klooven. Dat verders de Olyphanten/ welke in moeraſſige plaatſen gevangen worden/ van de Indiaanen geſegd worden ſot en lichtveerdig te zyn; de Berg-olyphanten daar en teegen boosaartig/ bedrieglijk/ en van weynig trouw ontrent de menſchen/ 't en zy ſy iets van nooden hebben; doch dat de Veld-olyphanten voor goedaartig en ſachtſinnig/ en liefhebbers van de navolging/ gehouden worden.

Daar is (ſegd Ulyſſes Aldrovandus) ſoo grooten onderſcheyd in den aart en Zeeden deeſer dieren/ na de verſcheydenheid van het geweſt hunner geboorte; dat de Libyſe Olyphanten de ſtem noch reuk van de Indiaanſe niet konnen verdraagen/ gelijk den Geſchiedſchryver Polybius ſulks aantoond/ wanneer hy handeld van die veldſlag/ waar in Ptolomæus met Antigonus om het rijk van Syrien ſtreed. Maar (ſegd dien Schryver) het grootſte gedeelte der Olyphanten van Ptolomæus had een ſchrik van den ſtryd, iets 't welk wel doorgaans den Libyſe Olyphanten gebeurd; want ſy konnen de reuk en het geluyd van de Indiaanſe Olyphanten niet verdraagen; daar en boven vluchten ſy aanſtonds voor de Indiaanſe Olyphanten, om dat ſy, gelijk het my toeſchynd, voor derſelver grootheid en ſterkte vervaard zyn; gelijk ſulk, ook op die tyd gebeurde, want ſich ſchielijk op de vlucht begeevende, en de ſlagordre van de haaren in verwarring brengende, veroorſaakten ſy een groote nederlaag onder de benden van Ptolomæus: De Indiaanſe Olyphanten doch zyn veel grooter dan die in Libyen gevonden worden; hoewel ſy in de Indien ook niet alle eeven groot zyn. Want Solinus verhaald dat 'er in Indien tweederley Olyphanten zyn: dat de eedelſte en beſte gekend worden aan hunne grootte, doch dat de kleynſte Baſtaarden geheeten word/ het ſtaat derhalven te onderſoeken/ of het deeſe niet zyn/ welke van Ælianus Taxilæ geheeten worden. De Indiaanſe Olyphanten (ſegd dien Schryver) houdmen doorgaans neegen elleboogen hoog, en vyf breed te weeſen. De grootſten welkemen daar heefd worden Prasii geheeten; doch de naaſten aan deſelve houdmen te zyn die geenen welke Taxilæ genoemd worden. Men ſoude derhalven mogen twyfelen/ of die Praſii niet die Olyphanten mogen zyn welke op het Eyland Madagascar gevonden worden/ van welke Scaliger, uyt het getuygnis der Reyſigers/ ſchryfd/ dat ſy de Indiaanſe in grootte overtreffen. Doch deſelve getuygd ook/ dat het Indiaanſe Eyland Taprobana, of Ceylon, veel grooter Olyphanten uytleeverd dan het vaſte land van Indien. Aulus Gellius verhaald/ dat hy binnen Conſtantinopolen een Olyphant gemeeten heefd ter hoogte van vyftien en een halve voet/ deſſelfs lengte was/ van het oog tot aan het eynde van de rug/ van elf voeten/ en weeder van het oog/ tot aan het uyterſte van de Snuyt/ was de lengte van acht voeten &c: dat eevenwel derſelver grootte verſcheyden is/ want dat ſommiger hoogte is van twaalf/ anderen van dertien/ ſommiger ook van veertienmaal de maat van neegen duymen (*Dodrans*). Het ſelve ſchryfd ook Vartomanus.

Den Olyphant heefd (na het getuygnis van Galenus) ter plaatſe daar andere dieren de neus hebben/ een ſeeker neederhangend/ eng/ en langwerpig deel/ ſoo dat het ſelf tot op de aarde toe reykt. Dit deel gebruykt hy als een hand, en weet met deſſelfs uyterſte eynde alles ſoodaanig te handelen/ en het ſelve tot het aangrypen van allerley ſaaken ſoo te beſteeden/ dat hy ſelf de kleynſte penningskens daar meede weet te vatten/ en deſelve/ van de aarde opgeraapt zynde/ met de ſnuyt ſijn Beſtuurder/ welke boven op deſſelfs rug ſit/ toe te reyken. Deeſe ſnuyt is aan deſſelfs eynde open/ en het dier haald door deeſe openingen/ eeven als door neusgaten/ ſijn adem. Den Geſchiedſchryver Curtius verhaald/ dat den Olyphant van Porus, een Indiaans Koning/ wanneer den Koning/ in een veldſlag gewond zynde/ gewapend van ſijn rug afgevallen was/ denſelven ſachtlijk met ſijn ſnuyt van de aarde ophief/ en weeder op ſijn rug ſtelde. Den Olyphant (ſegd Ariſtoteles) heefd een ſoo groote en lange neus/ dat hy deſelve in de plaats van een hand gebruykt; want hy

eet

Digitized by Google

eet noch drinkt noyt / dan door middel van deſelve / met welke hy alles aan ſijn mond brengd: ook weet hy daar mede boomen om verre te werpen / en ſoo menigmaal als hy door het water moet gaan / en ſich daar onder dompeld / ſoo houd hy deſelve om hoog / en haald dus ſyn adem. Den Dichter Lucretius heefd de Olyphanten heel aartiglyk *Anguimanos*, Slanghandige, geheeten; want den Olyphant buygd en herbuygd die ſnuyt na ſijn welgevallen / ook trekt hy deſelve nu eens in / dan ſteekt hyſe weeder uyt &c: want deſelve is alſoo buygſaam / vaardig / en glad als een ſlang. Caſſiodorus noemde dit deel een geneuſde hand.

De groote kracht van den Olyphant word verklaard Job 40: 11. Sie doch, ſijne kracht is in ſijne lendenen, en ſijne macht in den navel ſijns buyks; dat is / hy is van boven en van onder geheel vaſt en ſterk; want hy overtreft alle andere dieren ſeer veel in ſterkte; ſoo dat hy / tam gemaakt zynde / ſeeven kryggslieden / met allerley wapentuyg voorſien zynde / in toorentjes op ſijn rug kan torſſen. De geſchiedenis der Maccabeen maakt ook gewag van ſulke getoornde Olyphanten / welke ieder twee-en-dertig gewapende kryggslieden / in een houten toorentje beſlooten / op hun rug voerden / behalven noch een Indiaan / die het beeſt beſtuurde; welker een Eleaſar doodde. 1 Maccab. 6: 37:—46. Waar uyt dan licht te beſluyten is de overgroote vaſtigheid / niet alleen van deſſelfs rug en lendenen / maar ook van buyk en navel; want ſoo een groot gewicht / 't welk ſy op hun rug droegen / moeſt met keetenen / en de allerſterkſte touwen / welke onder den buyk heen doorgehaald wierden / vaſt gemaakt en gehouden worden.

Het geen in het twaalfde vers volgd / van deſſelfs Steert, welke door een vergrootende wyze van ſpreeken by een Cederboom vergeleeken word: ſulks verſtaan ſommigen eygentlyk van ſijn ſteert / welken hy in de hoogte opheft / en ſtyf over eynd houd / als waare het een Ceder. Doch anderen verſtaan 't oneygentlyk van deſſelfs teellid; eensdeels om dat den Olyphant geen groote ſteert heefd; andersdeels om dat noch in het vervolg geſprooken word / van de ſenuwen ſijner ſchamelheid, welke, als takken, door een gevlochten zyn. Want de klootjes van dit dier zyn binnen in ſijn lighaam / omtrent de nieren / verborgen. Gelyk te ſien is by Ariſtoteles, in ſijn 2 Boek / van de geſchiedenis der dieren aan het 1 Hoofdſtuk. Die ſenuwen dan / welke de Geneeskundigen Cremaſteres, de opſchortende ſpieren, heeten / en welke het zaad uyt de klootjes tot het teellid afvoeren / worden by boomtakken vergeleeken. Ariſtoteles eevenwel getuygd / dat de manlyke roede van dit dier niet groot is / in vergelyking van de grootheid der overige lighaamsdeelen. Julius Caeſar Scaliger voegd hier by / dat deſelve by de Indiaanſe Koningen voor een groote lekkerny word gehouden.

De Olyphanten / ſegd Plinius, loopen altyd met hoopen by een / en zyn die geene / onder alle de beeſten / welke het minſt alleen loopen ſwerven. Hoewel ſy nu haar ſelven geerne omtrent rivieren onthouden / (gelyk ſulks uyt het getuygnis van den ſelven Plinius, gelyk ook van Ariſtoteles, bekend is) ſoo zyn ſy echter ſeer ſchroomachtig voor het water / gelyk men ſulks inſonderheid heefd konnen ſien uyt het voorbeeld van die Olyphanten / welke Hannibal met ſich in Italien gebracht heefd. Want Frontinus verhaald / dat dien Veld-overſte / een ſeer loos en kryggs-kundig man / wanneer hy de Olyphanten niet konde daar toe brengen om de rivier de Rhoſne over te ſwemmen / en hy ondertuſſen van ſcheepen / en ſtoffen om deſelve te bouwen / onvoorſien was / laſt gaf dat men de wildſte en wreedſte van allen een quetſuure onder het oor ſoude toebrengen / en dat den daader ſich aanſtonds op de loop ſoude begeeven / en de rivier overſwemmen; waar op volgde dat het beeſt / door deeſe daad verbitterd zynde / om de oorſaak van ſijn ſmerte te vervolgen / (deeſe beeſten doch zyn ſeer wraakſuchtig) de rivier overſwom / en daar door den overigen een voorbeeld gaf / om het ſelve hem na te doen.

De ſchaamte / en het wreeken van geleeden hoon / vertoonen ſich in de Olyphanten door ſeer blykbaare proeven. Chriſtoffel Acoſta verhaald / onder anderen / in ſijn boek van de Indiaanſe Speceryen, dat wanneer ſeeker Soldaat in de Stad Cochin, een ſeekere tamme Olyphant met de ſchelp van een Cocos / of Indiaanſe noot / geworpen had / en den ſelven aan het voorhoofd geraakt / het beeſt de ſchelp opnam / en dewyl hy op die tyd het geleeden ongelyk niet wreeken konde / deſelve in ſijn mond bewaarde / tot dat hy / na het verloop van eenige dagen / den Soldaat in een ſeekere ſtraat ſag wandelen / wanneer hy met ſijn ſnuyt de verborgen noote-ſchelp uyt ſijn mond haalde / en nader by den Soldaat gekomen zynde / deſelve op hem wierp / waar na hy heen ging; als verheugd zynde / dat hy dus het ongelyk / 't welk hem aangedaan was / gewrooken had.

De dankbaarheid der Olyphanten omtrent hunne beſtuurders / en hunne geheugnis van ontfangene weldaaden / is ſonderling / en kan noyt genoeg uytgemeeten worden. De wilde beeſten (ſegd Seneca) hebben ook een gevoelen van weldaaden / en goede dienſten welke hen gedaan worden / en daar is geen dier ſoo wild / dat men niet door blyt en ſorg kan temmen / en ſelf tot liefde omtrent den weldoender brengen. Door het toedienen van ſpyſe kannen de woeſtheid der Olyphanten ſoo verre verſachten / dat ſy ſich ſelf tot ſlaafachtige dienſten overgeeven; dus kan ſelf een geduurige dienſt overwinnen die dieren / welke onbequaam zyn om de weldaaden te verſtaan / en na hun weerde te ſchatten. Arrianus verhaald / dat ſommigen hunne beſtuurders / wanneer ſy in den kryg verſlaagen waaren / hebben opgenomen / en ter begraaving weggebracht / dat anderen ſich voor haar / wanneer ſy ter needer lagen / te weer ſtelden; dat anderen haare lighaamen voor hunne gevallene meeſters geworpen hebben / om haar te dekken. Sommigen / wanneer ſy in toorn hunne beſtuurders hadden omgebracht / hebben ſich ſelve door enkele rouw en droefheid de dood veroorſaakt. Acoſta verhaald / dat in Goa gebeurd is / dat een van de Olyphanten / welke aldaar tot dienſt des Konings gehouden wierden / in een groote woede vervallen zynde / de banden en keetenen / met welke hy gebonden was (want / ſegd dien ſchryver / men is gewoon deſelve met yſere keetenen te binden / en in eenige plaats op te ſluyten / tot dat ſy van die quaal bevryd worden) aan ſtukken brak / en alom door de ſtad liep; wanneer nu een ieder voor hem vlood / ſoo komd hem een ſeeker ſlaaf / welke ſijn ſoontje op ſijne armen droeg / op de ſtraat te gemoet; deeſe door het geſicht des beeſts verſchrikt / vlied met een ſnelle loop na ſijn huys toe / om het welke te openen / leyd hy ſijn ſoontje voor de deur op de aarde ter needer / en in huys loopende ſluyt hy de deur achter ſich toe / vergeetende door de vrees het kind op te neemen. Den Olyphant het kind ſiende / heft het ſelve met ſijn ſnuyt ſachtkens op / en ſet het ſelve op het dak van een nabuurig laag huysje / teegen over het andere huys geleegen / neder; en ſiet wel toe / of het jongsken daar ook ſonder beſchaadigd te worden kan verblyven / welk gedaan zynde / hy verder in ſijn woede voortgaat. Deeſen Olyphant / hoewel dus verwoed / toonde ſich in dit geval (indien anders de geſchiedenis maar waarachtig is) gedachtig aan genootene weldaaden / wanneer hy het kind niet doodde / maar het ſelve erkende voor de ſoon van die vrouw / welke dat huys bewoonde / en welke gewoon was aan deeſe / en andere tamme Olyphanten / ſoo meenigmaal als ſy daar voor by gingen / eenig brood of vruchten uyt te te deelen:

want

want ſy had ſoodaanige ſpyſen / en andere eetwaaren / door haar huys te koop ſtaan.

Den Olyphanten worden ſeer veele / ja by na alle dingen toegeſchreeven / welkemen gewoon is in de menſchen te ſien en waar te neemen ; ſoo dat ſy ſeer na aan het menſchlyk vernuft ſchynen te komen. Men ſegd dat ſy de doode lighaamen van hun geſlacht begraaven / hunne Ouderen eeren / gerechtigheid oeſenen / de onnooſelen verſchoonen / de ſchuldigen ſtraffen / de goeden van de quaaden weeten te onderkennen / de overſpelen haaten / &c: Plinius en Solinus getuygen / dat de overſpelen onder hen onbekend zyn / en dat onder hen noyt twiſt of kryg ontſtaat om de wyfjes / gelyk ſulks anders onder de andere beeſten wel geſchied. Ælianus verhaald dat de Olyphanten / wanneer ſy door de teelſucht verhittet zyn / door hun aanloop geheele muuren omloopen / en palmboomen ter needer werpen ; doch dat ſy echter ſeer kuys zyn / en vry van onmaatige geylheid ; want dat ſy noyt / noch als verkrachters / noch in overgroote dertelheid / ſich met de wyfjes vermengen / maar alleen / als ontbloot zynde van navolgers in hun geſlacht / doen ſy hun beſt om jongen te teelen ; en wanneer de wyfjes beſwangerd zyn raaken ſy deſelve niet meer aan &c: Nicolaus Lyrenſis voegd hier by / dat noyt een Olyphant ſich met ſijne moeder ſal vermengen. Ja ſelf in hun verſaameling toonen ſy ſich ſchaamachtig en eerbaar ; want / wanneer ſy verſaamelen ſullen / begeeven ſy ſich na woeſte en eenſaame plaatſen / na het getuygnis van Ariſtoteles, Vartomannus, Ælianus en Plinius. Ælianus verhaald / dat ſeekeren Olyphant / wanneer hy klaarlyk gewaar wierd / dat de vrouw van den man / welke hem getemd en opgevoed had / onteerd wierd / beyde heeft omgebracht / ſoo den overſpeelder / als de vrouw welke hy onteerde.

Den Olyphanten word noch verder toegeſchreeven eene eergierigheid, een ſterke geheugniſſe, liefde tot het Vaderland, ook ſelf Godsdienſtigheid, en eerbied voor Son en Maan. Juba ſchryft / na het verhaal van Plutarchus, dat de Olyphanten den Goden geloften doen / en de opgaande Son aanbidden / heffende de ſnuyt / in plaats van handen / om hoog. Daar zyn Schryvers (ſegd Plinius) welke verhaalen / dat in de boſſen van Mauritanien / omtrent een ſeekere rivier / welke van ſommigen Anulo, van anderen Amilo, geheeten word / de Olyphanten by geheele kudden in de Maaneſchynen na die rivier komen afſakken / en ſich in deſelve plechtlyk reynigen / en met deſſelfs water beſprengen / waaar na ſy / als nu het Maanlicht gegroet hebbende / ſich weeder boswaart in begeeven.

Doch anderen weeder ontkennen / dat den beeſten eenige eygentlyk genoemde Godsdienſtigheid toekomd. Want dewyl het menſchlyk geſlacht van de beeſten verſchild en afgeſcheyden is / ſoo is het welvoeglyk / ja t'eenemaal noodſaaklyk / dat het ſelve eenige eygene / en van de beeſten afgeſcheydene / volmaaktheid hebbe / tot welkers deelgenootſchap de mindere dieren niet komen konnen. Dat dit nu de ſpraak ſoude zyn / ſoudemen (ſegd Cælius Rhodiginus) ten onrecht meynen ; want in het leeven der beeſten ſietmen ſeer veele voetſtappen van de ſpraak ; ook niet allerley gebruyk van reeden, want in de beeſten zyn veele zaaden van een werkelyke reeden (ratio activa) 't welk de wyze van haare werkingen en leeven genoegſaam doed ſien. Ook ſchynd een ſeekere beſchouwing, en kundigheid van natuurlijke ſaaken ons en hen eenigermaate gemeen te zyn: want ook ſy hebben kennis van geneesmiddelen / ſy weeten ſpyſen te onderſcheyden / toekomende dingen te voorſien / quaaden die hen over het hooft hangen looslyk te vermyden / hoewel het ſchynd dat ſy eerder hier in volgen en gebruyken de leyding van de natuur. Doch de beſchouwing alleen van de Godheid / de Godsdienſt alleen is het / welke alle dieren verwerpt / behalven den menſch. Want doch de beeſten / welke maar alleen daar op uyt zyn om hun voeder te ſoeken / hebben noch kennis noch gedachte van God. Des menſchen ziel word op een byſondere wyze opgewekt tot God / den werkmeeſter en begin van ſijn naatuur ; want waar toe doch ſoude dienen die voortreflyke / die koninglyke opgerichtheid van het menſchlyk lighaam na boven toe? Doch indien men hier verder wil voortgaan / en uyt Plinius teegenwerpen / dat ook ſommige beeſten den hemelſen lighaamen eerbied en dienſt bewyſen ; ik ſal antwoorden / dat van ſoodaanige Schryvers juyſt niet alles netrelyk na waarheid verhaald word. Hoewel ik ook uyt de leere der Platoniſe Wysgeeren ſoude konnen aantoonen / dat de beeſten veel eer geheel wat anders doen / wanneer het ſchynd dat ſy de hemelſe dingen eere aandoen: of / indien ſy deſelve eeren / dat ſy eevenwel niet weeten wat ſy doen: of / ſoo ſy het weeten / dat ſy dan ook ſchynen deelachtig te zyn aan verſtand en onſterflykheid / iets dat verre afwykt van dat geene / waar in meeſt alle menſchen over een ſtemmen / en al vry wat ſmaakt na het gevoelen der Epicureen ; welk ſoort van menſchen / indien maar hun voorhoofd niet al te hard is geworden / het niet ongeraaden ſoude zyn met plakken / van weegen hunne onbeſonnenheid / te kaſtyden. Want de Godlyke en volſtrekte dienſtpleeging / word inſonderheid door de vyf volgende dingen voltooyd. Voor eerſt, is het noodig dien te kennen / welken gy voorgenomen hebd te dienen / waar by ook noodſaaklyk komt / dat men weete / op wat wyze men dat dienſtbewys ſal in het werk ſtellen. Ten tweeden word' er vereyſt / dat men door een Godsdienſtige nabootſing / en het oefenen van de grootſte deugden / door kuysheid / oprechtigheid / ſuyverheid / en heyligheid des gemoeds / ſijn leeven ſuyvere en verbeetere / en het ſelve / ſoo veel als ſulks mogelyk is / ſchikke na het Godlyke leeven. In de derde plaats komd dan een enger verdrag en overeenkomſt / waar door wy byna tot het Godlyke weeſen raaken. In de vierde plaats treeden wy nu al in het portaal der Godheid. Ten laatſten word die eenheid / welke onze ziel eygen is / der Godlyker eenheid ingewikkelt / en geheel met deſelve vereenigd. Dus ſprak Cælius Rhodiginus, in het 7 Boek ſijner oude leſſen ; aan het 25 Hoofdſtuk.

Daar word verhaald dat Olyphanten de Koningen kennen / bewaaren en aanbidden &c: dat ſy de taale van hun Vaderland verſtaan / gelyk ook leeſen en ſchryven / dat ſy na de wyze der menſchen konnen overtuygd worden ; dat ſy weeten waarom ſy geſocht worden ; dat ſy de liſten en hinderlaagen der Jaagers weeten te verydelen / vangrepen aan te ſtellen / malkanderen onderling te verſtaan / op de koord te danſſen / door reedenen overreed te worden / en veele andere dingen / waar over men Ulyſſes Aldrovandus, en andere Schryveren mag naſien ; gelyk ook raakende de verſcheydene wyzen van het vangen en temmen der Olyphanten. Wy ſullen hier van maar een ſtaaltje uyt Aldrovandus verhaalen. Den Koning van Pegu, ſegd dien Schryver / heefd een ſeer aartige wyze om de Olyphanten te vangen / gelyk een Gaspar Balbus, een Venetiaan / daar van ſchryfd / in de beſchryving ſijner Reystocht na Ooſt-Indien.

In de ſtad Pegu, ſegd hy / is een groot afſchutſel, 't welk alleenlijk tot het vangen van Olyphanten geſchikt is ; het beſtaat uyt vaſte en ſterke boomſtammen, ſoo dik als pilaaren, welke malkanderen wel niet raaken, doch echter ſoo dicht by den anderen ſtaan, dat geen Olyphant daar door uyt of in kan komen, doch een menſch kan tuſſen deſelve door uyt en in gaan. Ontrent drie mylen van de ſtad ſtaat een groot bos, in het welke ſich een groote meenigte van wilde Olyphanten onthouden ; om welke te vangen den Koning eenige tamme wyfjes, welke op deeſe jacht afgericht zyn, en der menſchen taal genoegſaam verſtaan, uytſend, na dat ſy te vooren met een ſeekere welriekende olye beſtreeken zyn. De wilde Olyphanten

phanten dan, door de liefde en liſtigheeden der tamme wyfjes verlokt zynde, volgen deſelve over al werwaarts ſy ook geleyd worden. De wyfjes derhalven hen voorgaande, trekken al voetje voor voetje, door het dicht geboomte (tuſſen welke de Jaagers ſchuylende, haar t' elkens onderwyſen wat haar te doen ſtaat) na de ſtad toe. Ondertuſſen word den Burgeren, door het maaken van eenig geluyd, een teeken gegeeven, dat ſich in hunne huyſen hebben te verbergen, en dat nu de wilde Olyphanten aankomen, en de ſtad beginnen te naderen. De wilde Olyphanten, nu uyt het bos gekomen zynde, ſtaan eerſt een weynig in beraad, en blyven, als voor laagen vreeſende, een weynig tyds ſtil ſtaan: doch eyndelijk, geloovende dat 'er eenig ander bos na by moet zyn, vervolgen ſy hun weg, terwyl de wyfjes altyd voor uyt gaan; welke, wanneer ſy aan het afſchutſel gekomen zyn, de poort ingaan, waar op de anderen volgen; doch wanneer deſelve nu binnen getreeden zyn, ſoo word de ſchotdeur van den ingang door andere Jaagers, welke in het afſchutſel ſelf verborgen lagen, needergelaaten. Hier op neemen de wyfjes, welke de anderen gevangen hebben, ſeekere ſtallen in, welke daar toe geſchikt zyn, en ſoodaanig gemaakt, dat in elk ſtal een enkele Olyphant ſtaan kan, en wanneer de valdeuren needergelaaten zyn, worden ſy van de wilden afgeſcheyden. Deeſe, wanneer ſy merken dat ſy bedroogen en gevangen zyn, worden woedende van droefheid, en ſchreyen wel twee of drie uuren aan een, geevende een afgryſlijk gekrys van ſich; en vallen nu op deeſe, dan op geene van de Jaagers aan, doch ſy konnen hen geen quaad doen, om dat ſy t' elkens door de openingen, welke tuſſen de pilaaren van het afſchutſel gevonden worden, en tuſſen welke, om derſelver engte, geen Olyphant (gelijk wy reeds te vooren ſeyden) kan doorgaan, het ontloopen, en de Olyphanten bedriegen; waarom deſelve dikwils met ſoodaanigen geweld op de boomſtammen ſelve aanloopen, dat ſy ſelf hunne tanden daar door breeken.

Die geenen welke hunne gedachten hebben laaten ſpeelen, met het uytdenken van leenſpreuken en gelijkniſſen, over deeſe plaats, meynen dat den Satan hier geheeten word een Hoofdſtuk, of beginſel, van Gods weegen, om dat hy de eerſte onder de Engelen ſoude geſchaapen zyn. Doch deeſe ydele ſpitsvindigheeden overgeſlaagen zynde, blykt het genoegſaam, dat dit dier een hoofdſtuk van Gods weegen word genoemd; dat is, een ſeer voornaam en treflyk werkſtuk Gods, of een proefſtuk van een ſeer konſtig maakſel onder de beeſten.

Hier na word noch van dit ſelve dier geſegd vers 19. Soude men hem voor ſijne oogen konnen vangen? Soudemen hem met ſtrikken den neus doorbooren konnen? Als of hy ſeyde; aangeſien hy ſoo onbeſchoft groot van lighaam is, wie ſoude opentlyk op hem durven aanvallen? Wie ſoude het hert hebben om hem een haak in den neus te werpen, waar meede hy hem mocht gevangen heenen leyden? En waarlyk, hy kan niet anders dan door liſtigheid en laagen gevangen worden gelyk Plinius toond, in ſijn 8 Boek. Doch gevangen zynde, word hy gemaklyk tam gemaakt. Want den Olyphant is, na het getuygnis van Ariſtoteles, het ſichtmoedigſte en goedaartigſte onder alle de wilde beeſten. En hoe verſchriklyk deeſe beeſten zyn, terwyl ſy in het wild loopen, men ſegd eevenwel dat ſy vlieden voor het geſchreeuw van een varken, en dat ſy ſeer lichtlyk door aangeſtookene Fakkelen konnen verſchrikt worden; ſelf ſoo verre, dat ſy door geen konſt van hun beſtuurder tot het doen van hun werk konnen gebracht worden.

Sy zyn ſoo langleevend, dat Ariſtoteles beveſtigd, dat ſy den ouderdom van twee honderd, of honderd en vyftig jaaren, bereyken. Doch Philoſtratus beſluyt uyt de Geſchiedboeken, dat ſy wel drie honderd en vyftig jaaren leeven. Eevenwel is den Menſch, welkers leeven kortwyliger is, daarom niet minder dan den Olyphant. Want het langſte leeven is in de Natuur niet het beſte, maar het wysſte. Dit leeven doch is het rechte leeven niet van een menſch; maar alleen de weg tot een leeven, 't welk eeuwig, en te gelyk het allerbeſte en het allergelukſaligſte is. En die leefd het meeſte niet, die het langſte leefd; maar die het beſte leeven leyd; want doch het leeven word met de tyd niet af gemeeten, maar met het gebruyk, 't welk den menſch daar af gemaakt heefd.

Daar zyn 'er welke ſeggen, dat den Olyphant niet meer als eens jongd, en nooyt meer als een gelijk; doch geen van beyde is waarachtig; want indien maar een jong quam in de plaats van twee ouden, ſoo ſoude het geſlacht der Olyphanten al lang uytgeſtorven geweeſt zyn. Ook gaat het niet vaſt dat ſy maar een jong te gelyk voortbrengen; want men heefd wel geſien, dat drie jongen een moeder vergeſelſchapten.

Het geene Job 40: 18. geſegd word van der Olyphanten drank; naamelyk; ſie hy doed de riviere geweld aan (of hy ſlorpt de Riviere op) en verhaaſt ſich niet: hy vertrouwd dat hy de Jordaane in ſijn mond ſoude konnen intrekken, ſulks word door een vergrootende en Dichtkundige maniere van ſpreeken geſegd. Den Olyphant verhaaſt ſich niet, noch is niet vervaard onder het drinken, om dat hy voor niemand, het zy beeſt of menſch, bevreeſd is; gelykmen anders leeſd van de Rivier de Nyl; dat de beeſten met ſeer grooten haaſt gewoon zyn uyt deſelve te drinken, uyt vreeſe voor de Crocodillen, of andere wilde beeſten, welke ſich op deſſelfs oevers onthouden: waar van daan een ſpreekwoord gekomen is, ut Canis ad Nilum, dat is, hy haaſt ſich, gelijk een hond aan den Nyl.

Den Olyphant gaat maar ſtapvoets, om de ſwaarte naamelyk van ſijn lighaam; men ſegd eevenwel dat 'er niemand ſoo ſnel is, welken hy met ſtappen niet ſoude inhaalen.

Het is niet waar, ſegd Julius Cæſar Scaliger, in de 204 ſijner Oefeningen, dat de tanden der Olyphanten voor hun dood uyt vallen, noch ſoo veel minder, dat ſy hun rechter tand begraaven. In de boeken van Scheepvaarten der Portugeeſen getuygen ſy ook dit ondervonden te hebben, dat in het ryk van Benamen, een geweſt van het neederſte Æthiopien, ſtrekkende na de verſengde luchtſtreek, de grootſte Olyphanten gevonden worden, welke alle wit zyn. Hier, ſegd Scaliger, heeftmen ſcherpſinnigheid van nooden, om uyt te vinden; hoe deeſe witheid kan ſtand houden (teegen den aart van andere plaatſen) in een ſoo brandig geweſt. Dus ſchreef Scaliger.

De Olyphanten worden, op het ſien van ſommigen verwen, verwoed, en tot gramſchap aangeſtookt. Plutarchus raad, in die reedenvoering, in welke hy de huwlijkswetten heefd by een geſteld, dat die by de Olyphanten ſich willen vervoegen, geen wit, blinkend kleed, noch ook geen ſcharlaaken-rood moeten aan hebben, om dat die beeſten door deeſe verwen ten hoogſten in woede gebracht worden. En in ſijn boek, van Alexanders geluk, ſegd hy, dat die witte kleederen draagen het geſicht der Olyphanten myden moeten, om dat die beeſten door het geſicht van deeſe verwe verbitterd worden. Van de roode verwe leeſdmen het volgende 1 Macchab. 6: 34. En ſy toonden den Olyphanten het bloed van wyndruyven, en van moerbeeſijen, om haar te moediger tot den ſtryd te ſtellen. Uyt welke woorden blykt dat de Perſiaanen, welke in hunne oorlogen Olyphanten gebruykten, gewoon waaren hen te verbitteren en aan te hitſen, met hen het ſap van roode druyven en moerbeeſijen voor oogen te ſtellen. De geeſten naamelyk en het bloed, worden (gelyk men meynd) door het geſicht van roode dingen gaande gemaakt, welke dan in beweeging gebracht zynde, inſonderheid door een heevige gramſchap, gelyk in den ſtryd, lichtlyk aan het ſieden geraaken. Door welke heevigheid (inſonderheid indien 'er een nieuwe ophitſing by-

bykomd) het waarſchÿnlÿk is dat de gramſchap ſeer veel moet aangroeyen. Dat nu het bloed / door het ſien van roode dingen / word bewoogen en gaande gemaakt / ſulks word van byna alle Geneeskundigen aangenomen; dewelke daarom willen / dat een die bloed ſpouwd / of uyt de neus bloed loſt / geen bloed of andere roode dingen ſal aanſien / maar dat ſoo een ſijn geſicht op blaauwe of ſwarte dingen ſal veſtigen. In teegendeel gebieden ſy / dat die aan de pokken leggen / met roode dekkleeden ſullen gedekt worden / en dat de muuren van de kamer / in welke ſoodaanige lyders leggen / met roode behangſels ſullen bedekt worden. Vreeſende in het eerſte geval / dat het bloed / noch meer gaande gemaakt zynde / des te overvloediger mocht uytberſten / doch in het laatſte geval hoopende / dat het bloed des te overvloediger na de huyd ſal uytgebracht worden. Die geenen welke in Spanjen / in de Stiere gevechten / de Stieren aanhitſen / zyn gewoon hen met roode kleederen aangedaan zynde te beſpringen / als willende hen op die wÿze noch des te meer verbitteren.

Wat de witte verwe aangaat; deſelve verſpreyd het geſicht / lokt de geeſten uyt na de buytenſte deelen / en verwekt by gevolg een ſeekere uytbotting van ſappen omtrent de huyd. Hierom meynd den Geleerden Jacob Primeroſe, dat men / tot het uytbroeyen van pokjes witte lappen boven roode te achten heefd. Ja! inde witte verwe is ſoo grooten verſpreydende kracht, dat daar van daan de brandglaaſen of niets / of immers veel minder / konnen uytwerken op een witte ſtoffe / dan op eenige andere.

Wat belangd de ſpys en drank der Olyphanten / God wÿſd in deeſe beſchrÿving aan / dat den Behemoth, of den Olyphant / gemeenlyk gras en kruyden eet / en rivier water drinkt. Dat de Olyphanten niet weynig ſmaak hebben in de kruyden welke in moeraſſen groeyen / toond Diodoor den Siciliaan, ſpreekende van ſommige Æthiopiſe volkeren. Tot hen (ſegd dien Schryver) komen ook Olyphanten, uyt hoogere landſtreeken, derwaarts gelokt zynde (gelijk ſommigen verhaalen) door de vruchtbaarheid van de plaats, en de aangenaamheid van voeder en weyde: want van den oever der rivier af loopen wonder ſchoone moeraſſen, in welke veele en verſcheydene ſpyſen voor hen (gelijk wier, ried &c:) groejen, welke wanneer ſy eens geſmaakt hebben, ſoo verblyven ſy geern in die landſtreeken; en dus voor het meeſte deel het voedſel der menſchen opeetende, dwingen ſy hen de wyk te neemen na hoogere plaatſen. Aloiſius Ladamaſtus ſegd / dat ſy leeven van boombladeren / en dat het hier van daan komd / dat ſy de boomen verwoeſten en om ver werpen. Sy zÿn ook liefhebbers van de vruchten van de Palm en andere boomen / en byſonder van Appelen. Ook eeten ſy geerne Meloenen / en de wortelen van den Indiaanſen Vygeboom. Den tammen Olyphanten word / behalven andere ſpÿſen / ook gerſt gegeeven.

Wat derſelver drank belangd; Ælianus ſchrÿfd / dat den Olyphant een groot vyand is van klaar en ſuyver water te drinken; en dat hy noyt drinkt / voor dat hy het eerſt beroerd heefd; want dat onklaar en vuyl water den ſelven het aangenaamſte is; waarom hy dan / als hy aan een rivier of poel komd om te drinken / het ſlyk met ſijne pooten ſal omroeren. En dit ſchÿnd ook in onſe text vs: 18. te kennen gegeeven te worden / wanneer geſegd word; ſie, hy doed de riviere geweld aan. Ꝛc: Dat ook de Olyphanten geerne wijn drinken / verſtaan wy uyt het ſchryven van Æthenæus, welke uyt de boeken van Ariſtoteles verhaald / dat de Olyphanten en de Aapen ſich wel aan wyn dronken drinken.

XXXI. PLAATS. *Job* 40: 20. &c.

Suld gy den Leviathan met den angel trekken, of ſijne tonge met eene koorde, welke gy laat neederſinken? &c.

Wy hebben hier voor eerſt te ſien / wat men op deeſe plats door den Leviathan te verſtaan heefd; want het heefd veelen toegeſcheenen / dat het uyt deeſe wydloopige beſchrÿving ſelfs niet genoegſaam blykt / wat God met den naam van Leviathan heefd willen beteekenen. De Joodſe Schrÿvers meynen / dat door dit woord alle groote viſſen / dat is / allerley ſoorten van groote Zeegedrochten / en welke groot van kracht en voor den menſchen verſchriklÿk zyn / beteekend worden. De meeſte oude Godgeleerden / ſoo Griekſe als Latÿnſe / ſeggen dat hier oneygentlÿk den vyand des menſchlijken geſlachts beſchreeven word. Doch echter het woord Leviathan word gebruykt voor den Walvis, Pſalm 104: 26. En het is genoeg bekend / dat aldaar gehandeld word van Gods wonderwerken / ſoo als deſelve op de Zee / en wel meer als op het land / te ſien zyn. Daar is ook noch een andere klaarblÿkelÿke reeden / waar meede men kan tot overtuygens toe bewÿſen / dat deeſe plaats eenvoudiglÿk na de letter / en niet oneygentlÿk / moet verſtaan worden; want wy hebben nu te vooren al geſien / dat God de menſchen / na de maate hunner ſwakheid en geringheid / door een rouwe en groove wyze van ſpreeken wil onderwÿſen / en dat ſulks hier toe aangeleyd is / op dat ſy des te beeter van ſijne macht ſouden overtuygd worden. Daarenboven heefd hy hen hunne dwaasheid willen verwÿten / daar in dat ſy het hert hebben om ſich teegen God op te ſtellen / waar van ſelf de beeſten hen konnen overtuygen. Laat ons dan aanmerken / dat God hier den menſchen eene leeringe geefd / om derſelver opgeblaaſene trotzheid te belachen / wanneer hy hen tot de beeſten heen wÿſd; het welk geen plaats ſoude hebben / indien hier van de Duyvel geſprooken wierd.

Veele ſtemmen heedendaags hier in over een / dat den Leviathan de Walvis is; welk gevoelen / hoewel waarſchynlÿk / eevenwel niet ſonder ſwaarigheid is / om dat de Leviathan hier beſchreeven word / als met ſchubben gedekt. Job 41: 6, 7, 8. Doch den Walvis is met een leedere huyd / en niet met ſchubben voorſien. Ook is den walvis / na de beſchrÿving van Ariſtoteles, niet met ſchubben gedekt / dewelke ſegd dat alle geſchubde viſſen eyeren of kuyt ſchieten; doch den walvis brengd leevendige jongen voort; 't en zy iemand ſeggen wilde / dat de leedere huyd der walviſſen / by overdracht / by de allerhardſte ſchubben mag vergeleeken worden. Daarenboven is den Walvis niet ſoo hard van huyd (uytgenomen alleen het hoofd) als hier dit gedrocht / van weegen deſſelfs ſchubben / beſchreeven word / als het welke door geene pÿlen ſoude konnen gequetſt worden. Voeg hier by / dat de Walviſſen teegenwoordig op een heel gemaklÿke wyze konnen gevangen worden / en dat 'er in den Brittanniſen Oceaan van jaar tot jaar ſeer veele gevangen worden; hoewel niet ſonder gevaar van de Vangers. Hier komd noch by / dat van den Leviathan geſegd word Job 41: 5. Wie ſoude de deuren ſijns aangeſichts open doen? Rondom ſijne tanden is verſchrikking. Hier uyt / ſegd Merlinus, blykt dat hier geen Walvis beſchreeven word / hoedaanig in de Brittanniſe Zee gevangen worden. Want die geenen welke deſelve geſien hebben / ſeggen dat die vis geen tanden heefd / maar in plaats van deſelve ſeer lange roeden / omtrent ter dikte van een duym / welke eyndelyk in blokken verdeyld worden en uytloopen / en dat deſelve met die roeden het ſchuym vermaald en ſacht maakt / het welke ſommigen

gen vermoeden des ſelfs voedſel te zyn. Want men heeft geſien / dat die viſſen met hunne vinnen de vaaren bewoogen hebben / en deſelve door verſcheydenmaal herhaalde ſlaagen gebrooken / en daar na in hun mond genomen / waar van daan men geloofd heeft / of immers vermoed / dat dit hun voedſel was. Want doch wat meenigte van vis ſoude genoegſaam zyn om derſelver gulſigheid te verſaadigen / of om ſoo een onbeſchoft lighaam te onderhouden? Ook konnen ſy geen grooter lighaamen inſwelgen / van weegen de engheid hunner keelen; want der ſelver opening is naauwlyks een halve voet wyd / waarom het daar voor gehouden word / dat ſoo een Vis Jonas niet ſonder een wonderwerk heeft konnen inſlokken / of weeder uytſpouwen. Ulyſſes Aldrovandus ſchryft op volgende wyze van des Volks Walvis (want dus noemd dien Schryver dit gedrocht) In de maag van dit gedrocht (ſegd hy) vindmen ſnot, ſchuym, water en ſtinkend wier, ſonder eenige ſtukken van viſſen : waar uyt blykt dat het ſelve niet onder de vlees of vis-verſlindende gedrochten moet geſteld worden. Dus ſprak Aldrovandus, 't welk indien het waarachtig is / dat / naamelyk den Walvis ſich onthoud van het verſlinden van andere viſſen; wie kan ſich dan genoeg verwonderen over de Godlyke Voorſienigheid / waar door hy aan de eene zyde dus geſorgd heeft voor de andere viſſen / en aan de andere zyde gedrochten van ſoo onmaatigen grootte / door ſulken geringen voedſel onderhoud.

De ſchubben des Leviathans beſchryft God van haare hardigheid / en van de vaſtigheid door welke ſy aan malkanderen gehecht zyn Job 41: 6, 7, 8. De hardigheid derſelver word opgeluyſterd door over een brenging van gelyke ſaaken? want deſelve worden vergeleeken by de allerſterkſte ſchilden, ſoo dat ſoo veele ſchubben als hy op het lyf heeft / ook ſoo veele ſchilden zyn / waar meede hy teegen alle geweld gedekt word. De aaneenhanging der ſchubben word door een gelykenis verklaard / want de ſchubben ſitten ſoo vaſt op malkanderen / als of ſy door een ſeer naauwdrukkend zeegel te ſaamen gehouden wierden : welke ſeer naauwe vereeniging door tweederley uytwerking word uytgebreyd; de eerſte is / dat de wind daar niet kan tuſſen komen, de tweede / dat ſy niet konnen geſcheyden, noch van malkanderen afgeſcheurd worden. Hier uyt blykt ook / dat in deeſe plaats niet beſchreeven worden / onſe Walviſſen / dat is / die in de Brittanniſe Zee gevonden worden / welker geheele lighaam met een ſwart en geweldig dik leeder bedekt is / doch het ſelve is echter niet ſoo vaſt / of het kan door de ſlag van een ſweerd gequetſt worden; op dat niemand hier die uytvlucht maake / dat dit leeder / om deſſelfs hardigheid / by ſchilden vergeleeken word. Om deeſe reedenen dan beſluyt Merlinus, dat hier een geſchubd gedrocht word beſchreeven / doch onſeeker welk het ſelve zyn mag. Mercerus en anderen verſtaan / hier ter plaatſe door den Leviathan, een Zee vis van een gedrochtlyke lighaams grootte / of een Zee-draak / of een Walvis / of ſoo 'er eenig ander dier in de Zee gevonden word van een onbeſchofte en ſeldſaame grootte. Hoewel het ook ſeeker is dat dit woord ook wel ſomtyds in een oneygentlyken ſin gebruykt word / ſie Pſalm 74: 14. Jeſ: 27: 1. &c.

De ſoort-onderſcheydende kenteekenen / waar aan men den Walvis nettelyk ſoude konnen kennen / vind ik by de Ouden niet aangeteekend; waar van daan het ook gekomen is / dat de een deeſe / de andere weeder andere Zeegedrochten voor den Walvis (*Balæna*) hebben opgenomen en aangeweeſen. Allermeeſt word derſelver grootheid geroemd. Plinius ſegd; in de Indiaanſe Zee heefdmen ſeer veele en ſeer groote dieren, onder welke is den Walvis, ter lengte van vier bunderen lands, en den Priſtis, welke twee honderd cubiten, of elleboogen, lang is. Maſſarius verklaard dat vier bunderen (*jugera*) de lengte van neegen honderd en ſeſtig voeten uytmaaken. Plinius voegd 'er noch meer andere kenteekenen by / ſeggende de Walviſſen, noch de Dolfijnen hebben geen kieuwen, of kaaken : deeſe twee ſoorten van viſſen haalen hun adem door buyſen : de deelen welke tot de longe behooren hebben de walviſſen op het voorhoofd, en de Dolfijnen op den rug. Daar word geſegd dat Walvistraan geenſins / door eenige konſt / met ſmeer kan vermengd worden. Dat ook geen gom met deſſelfs olye of traan gemengd kan worden. Sie by Julius Cæſar Scaliger, in ſijn 101 oefening, aan het 10 Lid.

De wyze van Walviſſen te vangen / welke by de Bajavenſen, en op den na by geleegen Zeeſtrand / in gebruyk is / is de volgende. Veele voorſlieden omringen de walvis met booten en ſchuyten / en werpen den ſelven harpoenen / aan welke touwen vaſtgemaakt zyn / in de huyd. De walvis / door de Jaagers beſet zynde / blaaſd in den eerſten aanval groote neevelen van zeewater uyt / doch nu met werpſpieſſen gequetſt zynde / heft een verbaarlyk gebulk op; ſteygd en verweerd ſich met ſijn ſteert / en ſlaat de vaartuygen / welke al reedelyk groot zyn / met eene ſlag aan ſpaanderen. Doch niet kogels doorboord zynde / en eyndelyk vermoeyd zynde door het inwerpen van andere werpſchichten en weerhaaken / word hy eensdeels met die harpoenen voortgetrokken / anderdeels met de vloed op het ſtrand geworpen.

Hoe groot van lighaam den Leviathan is / hoe geweldig ſijne kracht en gewoel / word uyt de uytwerkſelen verklaard Job 41: 22. Hy doed de diepte ſieden, gelijk een pot; hy ſteld de Zee als een Apotheekers kookerye. Dat is / door ſijne beweeging beroerd hy de gantſche Zee / en brengd de golven van onder tot boven in beweeging / hy dryfd en ſlaat deſelve na zyn welgevallen / ſoo dat de Zee / hoe wyd deſelve ook van uytbreyding is / hem noch al eng ſchynd te zyn. Hy doch kleynſd ſoodaanig de vaaren / en veranderd deſelve in ſchuym / dat men hem ſoude aanſien voor een ſalfbereyder / welke ſijne ſalven in een mortier ſtoot en onder een mengd. Ook maakt hy door ſijne beweeging de Zee wit / en over al waar hy heen ſwemd / laat hy een pad na ſich / 't welk wit van ſchuym en vet is; werwaarts hy ſich ook wend / hy maakt dat den afgrond door den aanſchouwer met ſchuym / als met een ſeekere gryſheid / bedekt is. In de nacht nu / wanneer de zee-wateren aan alle zyde bewoogen / en in de hoogte opworpen worden / ſoo vertoonen deſelve de gedaante van weerlichten / en veele brandende vuuren, en hier op ſiet het geene geſegd word Job 41: 23. Achter hem verlicht hy het pad : men ſoude den afgrond voor gryſigheid houden. En mogelyk ook het geene verhaald word Job 41: 9, 10, 11, 12. Om dat nu / gelyk wy reeds aangetoond hebben / de beſchryving van den Leviathan niet ſchynd in allen deelen op den Walvis te paſſen / hierom word het van ſommigen daar voor gehouden / dat hier geſprooken word van den Zee-draak. Olaus Magnus ſchryfd / dat omtrent Noorweegen ſich ſomtyds een Slang vertoond ter lengte van honderd / of ook wel twee honderd voeten / zynde / by ſtil weeder en Zee / den Zeelieden ſeer vyandig en ſchaadelyk; ſoo dat deſelve ſomtyds wel eens een man buyten boord haald. Men ſegd dat ſy ſich wel wenteld om ſulke groote ſcheepen / als byna de grootſte vrachtſcheepen zyn / welke onſe rivieren bevaaren / en wanneer ſy deſelve omwonden heeft / werpt ſy deſelve het onderſte boven; daar word by gevoegd / dat ſy ſich ſomtyds in ſoo groote kronkels op de Zee opricht / dat door een van deſelve wel een ſchip kan heen vaaren. Plinius getuygd ook / dat omtrent eenige Eylanden / welke voor Perſien leggen / ſich Zee-ſlangen vertoond hebben van twintig elleboogen lang / welke een geheele vloot verſchrikten. Ook ſegd Solinus, dat tuſſen de Kaap van Carmanien en Arabien een tuſſenwydte is van vyftig duyſend ſchreeden; en dat daar op volgen drie Eylanden / omtrent welke ſomtyds

Zee-

Digitized by Google

Zeeſlangen / van twintig elleboogen lengte / uyt de Zee opkomen.

Den Zeedraak beſchryfd Scaliger, in ſijn 226 Oefening, aan het 13 Lid / als volgd. Den Zeedraak (ſegd hy) heefd ſijn naam van ſijn quaadaartigheid en quaad doen / niet van ſijne gedaante; want deſelve is langwerpig en in een gedrongen; doch den rechten Zeedraak is ſeer verſchillende van deeſe. Daar is 'er in Frankrijk een te ſien van de volgende gedaante; naamelijk / ſonder pooten / met vlerken als een vleedermuys / den hals is ter lengte van anderhalf voet / den nek zaagswijze getand / en op het krom gebekte hoofd een kam; deſſelfs ſteert / welke hy ombuygen kan / is twee voeten lang / en met doornen beſet; de reſt van ſijn huyd is die van een ſchoorhaaje gelijk. Cælius Rhodiginus ſchryfd / dat in ſeeker geweſt van Indien veele Draaken gevonden worden / welke / ſoo door hunne meenigte als grootte / verwonderlijk zyn. Dat 'er doorgaans tweederley ſoorten van deſelve worden genoemd. Want de draaken welke ſich in de moeraſſen onthouden zyn leuy / traag / en ſonder kammen; de bergdraaken zyn vinniger / ook grooter / en met kammen voorſien. Daar word geſegd / dat in deeſer hoofden een ſteen gevonden word / leevendig en aangenaam van aanſien en gedaante / maar ook wonderlijk van kracht en uytwerkingen / het welke (ſegd Philoſtratus) die ring kan getuygen / welke Gyges, volgens een volſtandige meyning van veelen / beſeeten heefd &c: ſie by Rhodiginus, in het 6 Boek ſijner Oude leſſen, aan het 11 Hoofdſtuk. Ik ſelve heb gehoord uyt de mond van geloofweerdige getuygen / dat in Ooſt Indien / voor weynige jaaren een geheele vrouw door een draak is ingeſlokt / en uyt ſijn buyk gehaald geweeſt. Ook dat een andere draak een geheel verken in ſijne ingewanden ingeſwolgen had / het welke kort daar na daar uyt geſneeden zynde / den menſchen noch tot ſpyſe verſtrekte. Dewijl men nu doorgaans ondervind / dat in de Zee veel grooter beeſten zyn dan op het Land / ſoo is het waarſchynlijk dat de Zee gedrochten in ſich bevat / over welker grootte men moet verbaaſd ſtaan.

Wy ſullen hier niet meer byvoegen / om dat ik het oordeel onſeeker te zyn / aan welke onder de Viſſen die dingen / in het 40 en 41 Hoofdſtuk van Jobs Boek door God verhaald / moeten toegepaſt worden; op dat wy niet mogen ſchijnen veele dingen by een geraapt te hebben / welke tot het oogmerk niet behooren. Dit is echter ſeeker / dat God ons na de Zee wil leyden / en aantoonen / dat ook daar geleegenheid gevonden word ons te verneederen; niet alleen in die meenigte en verſcheydenheid van Viſſen / welke daar te ſien zyn / ſoo dat ſelf Ongewijde Schrijveren genoodſaakt geweeſt zyn te ſeggen / dat, hoewel 'er veele wonderwerken op de aarde geſien worden, eevenwel de rechte winkel van de wonderen der Natuur in de Zee te vinden is; maar ſelf ook dan / wanneer maar alleen eene ſeekere ſoort op ſich ſelve word aangemerkt; neem / by voorbeeld / den Walvis, of eenige andere ſoort / welke boven anderen verwonderlijk is.

DERDE DEEL DER NATUURKUNDIGE VERKLAARINGEN,

Behelſende

Eene uytlegging eeniger uytgeleeſene plaatſen uyt de Pſalmen, de Boeken van Salomon, en de Propheeten, in dewelke van Natuurlijke ſaaken gehandeld word.

EERSTE HOOFDSTUK.

I. PLAATS. *Pſalm* 8: 3. &c.

Uyt den mond der Kinderen, en der ſuygelingen hebd gy ſterkte gegrondveſt, om uwer teegenpartyderen wille &c.

Als ik uwen hemel aanſie, het werk uwer vingeren, de Maane, en de Sterren welke gy bereyd hebd &c.

Gy hebd hem met eere en heerlijkheid gekroond. Gy doed hem heerſchen over de werken uwer handen; gy hebd alles onder ſijne voeten geſet. &c.

DE meeſten Uytleggeren betrekken deeſe woorden onmiddelyk tot het eerſte wonderwerk van de Natuur / niet alleen in des menſchen (welke onder Gods werken hier beneeden uytmuntende is) vorming / waar van den Propheet elders / in de 139 Pſalm wydloopig ſpreekt / maar ook in deſſelfs opvoeding en onderhouding; ſoo dat hier van daan genomen word een grondveſt, dat is / beginſel / en grondſteun van Gods eer en lof: want gelyk een grondveſt is het beginſel van eenig gebouw; dus is de ſooging van een kind het beginſel / waar uyt Gods macht / in het onderhouden des menſchen / erkend moet worden. Op wat wyze nu God ſijn lof uytwerkt uyt den mond, dat is / het getuygnis van kinderen en ſuygelingen / ſulks verklaaren ſy aldus / dat 'er onder de geſpeende kinderen al gevonden worden / welke Gods lof met hunne monden al beginnen voort te brengen; en het geene de ſuygelingen door haar ſelven niet doen konnen / dit geſchied eevenwel door anderen / dewelke / wanneer ſy hen des moeders melk ſien ſuygen / ſich verwonderen over de Godlyke Voorſienigheid / en dus word het geene / 't welk om haarent wil / en by geleegenheid van haar / geſchied / hen ſelve toegeſchreeven / om dat men uyt de ſooging van een kind kan ſien en merken / dat 'er niets te vergeefs / noch door een blinde drift van de natuur / geſchied / maar alles door Gods ſonderlinge Voorſienigheid / welke in dit geval alleen genoegſaam bequaam is om de Oagodiſten te overtuygen. Gelyk van de Son en Maan ſpraakelooſe ſchepſelen zyn / welken echter een welſpreekende en ſchelklinkende verkondiging word toegeſchreeven; dus worden ook de kinderen in dit geval Reedenaaren.

Wy merken hier aan / dat ſelf in de allerkleynſte dingen / ons groote en menigvuldige ſtof verſchaft word tot verbreyding van Gods lof / dat ſelf die ſaaken / welke van het reedengebruyk ontbloot zyn / haare eygene ſtemmen hebben / waar meede ſy de Macht en Wysheid van haaren Schepper verkondigen en uytroepen; zynde ons te gelyk ſtom en welſpreekende / ſtom / naamelyk / in haar ſelven; doch echter ſpreekende / wanneer ſy / naauwkeuriglyk overwoogen zynde / de ſtemmen en lofſangen doen uytberſten van die menſchen / welke in ſoodaanige dingen Gods hoogſte Voorſienigheid beſchouwen. Hierom hoordmen ſeggen Pſalm 19: 2, 3. De hemelen vertellen Gods eer, en het uytſpanſel verkondigd ſijner handen werk; de dag aan den dag ſtort overvloedig ſpraake uyt, en de nacht aan de nacht toond weetenſchap. En Pſalm 148: 3. &c. Looft den Heere gy Son en Maan; looft hem alle gy lichtende Sterren. Looft hem gy hemelen der hemelen; en gy wateren die boven de hemelen zyt. Looft den HEERE van der aarde, gy Walviſſen, en alle afgronden; vuur en hagel, ſneeuw en damp; gy ſtormwind die ſijn woord doed &c. Aartig was de aanmerking van den Oudvader Tertullianus, in ſijn boek van de ziele. Ik liege, (ſegd dien Schryver) ſoo niet een kind, ſoo haaſt het het leeven door ſijn ſchreyen groet, daar door aanſtonds getuygd dat het gevoeld dat het gebooren is, ter ſelver tyd en plaatſe alle ſijne ſinnen te gelijk inwyende, en beginnende te gebruyken; als ſijn geſicht door het licht, ſijn gehoor door het gemaakte geluyd, ſijn ſmaak door vocht, ſijn reuk door de lucht, en ſijn gevoel door het aanraaken van de aarde. Dus word die eerſte ſtem van de eerſte ſtemmen der ſinnen, en de eerſte beweegingen der begrippen te ſaamen geſteld. Het is noch meer, dat ſommigen deeſe ſtem dus uytleggen, als of deſelve, uyt een voorgeſicht van het beſchreyelijke leeven, al een voorſegging ſoude in hebben van de toekomende ongemakken des leevens; ſoo dat een kind al voorweetende ſchynd te moeten geacht worden van het begin ſijner geboorte af, veel meer dan verſtand hebbende. Sietmen niet dat het ſelve van die tyd af, door ſijn geeſt, ſijne moeder leerd onderkennen, door ſijn geeſt ſijne voedſter weet te ſoeken, door den ſelven die gene die het gewoon is te draagen te onderſcheyden, vliedende van vreemde borſten, weygerende op een onbekende ruſtplaats te leggen, en by niemand begeerende te zyn, als daar aan het gewend is? Waar van daan komd ſoo een kind de bequaamheid om te oordeelen van nieuwigheid of liefde, ſoo het geen verſtand heeft? Waar van daan, dat het nu eens ſich t' onvreeden toond, en dan weeder door liefkooſingen

Digitized by Google

gen ſich laat bevreedigen; indien het niets begrypt. Het ſoude ſeeker iets wonders zyn, dat de kindsheid van natuure ſoo moedig is, indien ſy geen ziel of gemoed heefd; dat ſy van natuure ſoo teeder van gemoedsbeweegingen is, indien daar geen verſtand by is. Doch Chriſtus, wanneer hy uyt der ſuygelingen en kinderen mond ſijn lof heefd doen voortkomen, heefd geſegd, gy hebd noch de teederheid van ſpraaklooſe ſuygelingen, noch van jonge kinderkens; waar van de eenen, met toeſtemming tot hem komende, van hem getuygnis hebben konnen geeven, en de anderen, voor hem omgebracht zynde, ſeeker geweld geleeden en gevoeld hebben. Dus deze Tertulliaan.

De vernuftige en wyſe Natuur / van den Allerhoogſten God onderweeſen / vergeet een kind / 't welk ſy in de baarmoeder ſoo konſtiglyk gewrocht heefd / niet / wanneer het nu buyten 's moeders lighaam leefd / maar dat gedeelte van bloed / waar door het binnen de baarmoeder gevoed wierd / door aderen buytenwaarts na de borſten ſtootende / en tot een ſeekere witheid brengende / bereyd dus voor het kind een ſeer gevoeglyk voedſel / in dat deel van 's moeders lighaam / in het welke ſeer lichtlyk en haaſtig een genoegſaame overvloed van melk kan opgebracht worden en bewrocht / en daar het van het kind gemaklyk kan uyt geſoogen worden / terwyl het ondertuſſen van de moeder word omhelsd en gekoeſterd. Van de baarmoeder (ſegd Hippocrates) word de melk na de borſten gevoerd / de welke na de baaring het kind tot voedſel ſal verſtrekken / deeſe melk word uytgeperſt / en na boven geſonden door het Net (*Omentum*) zynde door de vrucht ſelve / wanneer deſelve nu groot word (byſonder in de ſeevende en achtſte maand) verengd en benaauwd. Het is dan door een ſonderlinge Voorſienigheid van de Natuur / dat den ſwangeren vrouwen het bloed word uytgedrukt / en van de baarmoeder na de borſten vloeyd. Doch wanneer de vrucht nu ter weereld gebracht is / ſoo geſchied die drukking niet meer; maar het bloed vloeyd / om de gewoonheid van die beweeging / van ſelfs na de borſten / en word ook / door het ſuygen van het kind / daar na toe getrokken. In de eerſte maanden na de ontfangnis / legd de Natuur de meeſte meenigte van bloed te werk / aan de voortbrenging der ingewanden / door welke het bloed moet loopen / en van alle de vleeſlyke deelen / gelyk ook aan derſelver voeding en vergrooting; ſoo dat 'er naauwlyks eenige overblyfſels van overſchieten; maar wanneer de vrucht nu grooter geworden is / en ſich begind te beweegen; om dat nu alle de deelen volkomelyk gevormd zyn / ſoo leyd ſich dan de Natuur alleenlyk uyt op de voeding en aangroeying: deeſe voeding nu vereyſt maar heel weynig voedſel / om dat de deelen ſeer weynig verlieſen of uytgeput worden; daar is dan in de aderen van de baarmoeder overvloed van bloed; deeſe dan door de grootte en beweeging van de vrucht / welke nu al groot begind te worden / en achter uyt te ſchoppen / toegedrukt zynde / drukken het bloed uyt na de bovendeelen / en eer na de borſten dan na andere deelen / eensdeels om de gemaklykheid en wydheid der weegen / anderdeels om de gemeenſchap welke daar is tuſſen de borſten ende baarmoeder; gelyk ook op dat de natuur gewoon worde derwaarts het bloed heen te ſenden / daar het een gevoeglyk voedſel voor de vrucht ſal verſtrekken / het welke de eyndoorſaak hier van is. Laurentius voegd hier by; dat ook daarom het bloed na de borſten toevloeyd / op dat de vrucht dus ontbloot zynde van genoegſaame overvloed van voedſel / ſich des te eerder ſoude ſchikken om een uytgang te vinden.

Maar hier word nu onderſocht; waarom het kind buyten des moeders lighaam niet al ſoo wel met bloed gevoed word / als terwyl het in de Baarmoeder lag opgeſlooten?

Antw: Het heefd de Natuur behaagd het bloed in de borſten wit te maaken / en in melk te veranderen / op dat noch het kind / noch de voedſter / door het geſicht van bloed niet ſouden afgeſchrikt worden. Ook / ten tweeden, om dat des kinds ſpyſe / buyten 's moeders lighaam / moeſt door de maag doorgaan / en tot de leever gebracht worden / op dat dus aldaar / door verandering / de melk weeder in bloed verkeerd worde. Indien derhalven het kind bloed ſoog / ſoo ſoude het noch in de maag behoorlyk konnen gekookt worden / noch het ſoude niet noodig zyn dat het in de leever weeder tot bloed gemaakt wierde; het was derhalven gevoeglykſt / dat uyt bloed melk voortquam in de borſten / en uyt melk / in de maag gekookt / en na des kinds leever gevoerd / weeder ander ſuyver en klaar bloed / om te dienen tot voedſel van de ingebooren warmte / en de oorſpronglyke vocht. Dus beantwoorden Roderik a Caſtro, en anderen / de voorgeſtelde vraage. Doch Laurentius verwerpt dit gevoelen / om dat ſoo wel uyt bloed / als uyt eenig ander voedſel / het Chyl en nieuw bloed kan voortgebracht worden. Moetmen niet ſeggen (ſegd dien Schryver) dat een nieuw gebooren kind daarom met geen bloed gevoed moet worden, op dat door het ſuygen de monden der bloedvaten niet ſouden geopend worden, en dus het bloed, de ſchatkamer der Natuur, wechvloejen.

De geneeskundigen oordeelen wel te recht / dat het allergevoeglykſt / en met de Natuur beſt overeenkomende is / dat de moeder ſelf haar kind ſooge. Want des moeders melk is / na het getuygnis van Galenus, het geſondſte voedſel voor een nieuw gebooren kind / om dat de kinderen / welke daar meede gevoed worden / niet alleen een voedſel gebruyken waar aan ſy gewoon zyn / maar ook 't welk hen op het hoogſte eygen is. Ook ſal een Moeder meerder ſorg draagen voor haar kind / dan een loontrekkende voedſter; behalven dat ook de kinderen dikwils met vreemde melk / ook vreemde en quaade zeeden indrinken.

Den Geleerden Jan Baptiſt van Helmond meynd / dat des Moeders melk wel genoegſaam is om het kind in het leeven te behouden / maar dat deſelve niet dienſtig is voor een lang leeven.

Sommigen / ſegd hy / hebben gemeynd datmen Gode ongelyk doen ſoude / indienmen om eenig ander voedſel dacht / eeven of hy niet altyd die middelen had uytgekooſen / welke deze de beſte van allen zyn. Maar ſeeker / ſalmen ook God voor ſtiefvader; de natuur voor een ſtiefmoeder mogen ſchelden / om dat ſy ons geen brood en wyn / maar alleen koorn en druyven / gegeeven hebben? In de melk komen ſeer veele ongemaklyke dingen te ſaamen. Inſonderheid / wanneer de melk begind te klonteren / ſoo veroorſaakt deſelve dikwils menigvuldige braakingen / wormen / krimpingen der darmen / koortſen / buykloopen / ſtuypen / en trekkingen / en heefd veele onvoorſiene oorſaaken des doods in ſich beſlooten. Want de melk in de maag / ſich ſelf onderwerpende aan het vuur / 't welk die plaats eygen is / word daar ook noodſaaklyk ſuur / eer deſelve in voedſel veranderd word: waar by indien het kind op nieuw andere melk ſuygd / ſoo ſal een harde melk-klonter ſich in die teedere maag op een pakken / welke met brokken te ſaamen ſtremmende de gedaante van taaje kaas krygd; niet anders dan gelyk de melk in de borſten ſelf niet ſelden komd te ſtremmen / en niet als door een etter geſwel doorbreekt. Ook drinken de kinderen / met de melk die ſy ſuygen / ſeer veele erflyke en doodlyke ſiektens in. Eyndelyk / de melk moet van tyd tot tyd geſtaadig allerley indrukkingen ondergaan / na dat het gemoed der vrouwen verſcheydentlyk beroerd word. Den voornoemden van Helmond pryſd derhalven een andere wyze van voeding der kinderen aan / welke minder ſchaadelyk / en ſich ſelver meer gelyk en beſtendiger is. &c.

Wanneer ik den hemel aanſie; de Maane, de Sterren &c. Wat is de menſch? &c. Door een aartige teegenſtelling,

van

van verheevene ſaaken, van hemelſe ſchepſelen/ naamelijk/ in welke Gods Macht en Majeſteyt op het heerlijkſte uytſchijnd/ en van de ſwakke menſchen, met hy Gods Goedertierenheid jeegens het menſchlijk geſlacht op het breedſte uyt. Hy verwonderd ſich dan over de Goodlijke Goedheid omtrent de menſchen/ uyt een vergelijking van dat hemels heyr/ en die ſeer voortreflijke en doorluchtige ſchepſelen/ met den ſwakken en geringen menſch/ welke als een worm langs de aarde kruypt/ en welken God eevenwel tot de hoogſte weerdigheid heefd willen verheffen. Hierom heft hy niet alleen de oogen van ſijn lighaam, maar ook van ſijne ziele/ ten hemel op; om den Hemel/ en des hemels heyr/ ſterren/ Maan &c: te beſchouwen. Waar van te ſien is Pſalm 19. alwaar den Pſalmiſt de vruchten van die beſchouwing/ tot Gods lof/ en onſe leering/ aanwijſd.

De Uytleggeren onderſoeken hier/ waarom David hier geen uytdrukkelijk gewag maakt van dat alleredelſte ſchepſel/ de Son, welke het meeſte ſchijnſel geefd en waar in inſonderheid Gods wonderen ſich openbaaren? Sommigen antwoorden hier op/ dat de Son onder de benaaming van den hemel verſtaan word. Doch ook de andere dingen welke volgen/ konden ook onder dieſelve benaaming veel verſtaan geworden hebben/ daar moet dan een andere reeden geſocht worden. Voeg hier dan by/ dat onder de naam van de Maan, (een ſterre welke door een vreemd licht/ naamelijk/ dat der Son/ ſchijnd) door een ſpreekwijze opklimmende van het mindere tot het meerdere/ de Son ſelf verſtaan word/ welke aan alle de andere geſterntens licht verſchaft. Die beſchouwing van Maan en ſterren heefd moeten by nacht geſchieden/ want dan zijn die lichten gewoon te ſchijnen/ welke andersſins wanneer de Son tegenwoordig is/ en het daglicht verſchaft/ buyten het bereyk van onſe oogen zijn. Dewijl ook de nacht ſeer bequaam is tot de beſchouwing/ ſoo ſchijnd het dat men uyt het woord aanſien, by nacht/ wanneer ſich alle geſterntens te gelijk vertoonen/ moet beſluyten/dat den Propheet ſich tot die beſchouwing verleedigd heefd op die tijd/ in welke ook de Sterrekundigen gewoon zijn de plaatſing en loop der Dwaalſterren/ en andere ſterren/ waar te neemen.

Wat is den menſch, dat gy ſijner gedenkt? Een diergelijke verwondering vindmen Pſalm 144: 3. O HEERE! wat is den menſch, dat gy hem kend? En des menſchen kind, dat gy hem achtet? met eene kenniſſe, naamelijk/ van goedkeuring en beſorging. En Job 7: 17. Wat is den menſch, dat gy hem groot acht, en dat gy uw herte op hem ſet? En dat gy hem beſoekt in elken morgenſtond? En dat gy hem in elken oogenblik beproefd? Wat is den ſwakken en ſterflijken menſch/ vergeleeken zijnde met de hemelſe dingen? Indien den Aardkloot maar een ſtip is/ in opſicht van het geheel al/ wat is den menſch/ een kleyn/ elendig/ en veracht ſchepſeltje op de aarde/ vergeleeken zijnde met alle de hemelkringen? Eevenwel is aanmerkelijk het ſeggen van den Dichter Ovidius, raakende de verheeven geſtalte/ en het opgerichte gelaat des menſchen/ om den Hemel te beſchouwen/ waar van hy dus ſong in het 1 Boek der Herſcheppingen.

Pronaque cum ſpectent animalia cætera terram,
Os homini ſublime dedit, cælumque tueri
Juſſit, & erectos ad ſidera tollere vultus.

Dat is.

En daar alle de andere dieren met een nedergeſlaagen geſicht voor over na de aarde ſien, daar heefd hy den menſch een verheeven aangeſicht gegeeven, hem gebiedende den hemel te aanſchouwen, en ſijn opgericht gelaat na het geſternte te verheffen.

Deeſe geleegentheid en geſteldheid der menſchen moet ons geſtaadig voor gedachtig zijn/ dat onſe oogen met aandacht op den hemel moeten gevestigd zijn/ ſoo om Gods heerlijkheid/ welke in de hemelen uytſchittert/ te beſchouwen/ als om te overdenken dat onſen wandel moet in de hemelen zijn/ en dat het ons werk is na die eeuwige woonſteede/ welke boven alle hemelen verheeven is/ gedurig te ſuchten en te reykhalſen.

Des menſchen geringe en neederige ſtaat word in de Heylige Bladeren beſchreeven/ voor eerſt, van de geringheid der ſtoffe uyt welke hy geſchaapen is. Geneſ. 3: 19. Want ſtof zyt gy, en tot ſtof ſuld gy wederkeeren. Ten tweeden, van de kortheid ſijns leevens. Job. 8. 9. Want wy zyn van giſteren, en weeten niets; dewyl onſe dagen op aarde eene ſchaduwe zyn. Jeſ. 40: 6, 7. Alle vlees is gras, en alle ſijne goedertierenheid als een bloeme des velds; het gras verdord, de bloeme vald af, als de Geeſt des HEEREN daar in blaaſd: voorwaar het volk is gras. Ten derden; van de meenigte ſijner elenden en rampſpoeden. Geneſ. 3: 19. In het ſweet uwes aanſchyns ſuld gy brood eeten. Job 5: 7. Den menſch word tot moeyte gebooren, gelijk de ſpranken der vuurige koolen ſich verheffen tot vliegen. En Job 7: 1. Heefd niet den menſch een ſtryd op aarde? En zyn ſijne dagen niet als de dagen eens daglooners? Indien wy overweegen uyt hoe vroosen beginſel/ uyt hoe verachtlijken geleegentheid en aanleyding/ en in hoe grooten ſwakheid en elende/ wy in de weereld ingebracht zijn/ wy ſullen ons nooyt genoeg konnen verwonderen over onſen neederigen en geringen ſtaat. Gregorius Nazianzenus, dit gewaar zijnde geworden/ in ſijn boek van de menſchlijke natuur, aan de 823 Bladzijde/ in het Boek 't welk ik gebruykt heb/ roept daar over dus uyt. Ik ben, maar ſegd doch eens wat? want daar is nu al een gedeelte van my vervlogen. Ik ben nu iets anders, iets anders ſal ik haaſt weeſen; ſoo ik anders maar weeſen ſal; daar is doch in my niets vaſt of beſtendig, maar ik word, eeven gelijk een beroerde rivier, door een geſtaadige loop heen gevoerd, en heb niets ſeekers noch geſtaadigs. Eerſt was ik in myns Vaders lighaam: naderhand heefd myne moeder my ontvangen; toen was ik beyder gemeen vlees, en wel onder een vermengd, en ontbloot van menſchlijkheid, en een wanſchiklijke vuyligheid, niet bedeeld van ziel of reeden, en myns moeders lighaam voor een graf hebbende. Och wat zyn wy elendig, om een dubbele begraaving! en leevende tot verderving en ondergang. &c.

De weerdigheid nu tot welke God den menſch/ hoewel van ſich ſelven gering/ en dies onweerdig/ verheft/ beſchrijfd den Pſalmiſt vſ. 6: 7 &c: Gy hebd hem met eere en heerlijkheid gekroond &c: Want God heefd den menſch geſteld tot een heerſſcher over alle ſijne ſchepſelen/ te weeten de Ondermaanige, na de verklaaring van God ſelve/ wanneer hy den geſchaapenen menſch in het beſit van alle deeſe dingen invoerde/ Geneſ. 1: 28. Hebbet heerſchappye over de viſſen der Zee, en over het gevogelte des hemels, en over al het gedierte dat op de aarde leefd. En deeſe heerſchappy word den menſch/ ook na den val/ door God gegeeven/ Geneſ. 9: 2. En ulieder vreeſe, en ulieder verſchrikking zy over al het gedierte der aarde, en over al het gevogelte des hemels; in alles wat ſich op den aardbodem roerd; en in alle viſſen der Zee; ſy zyn in uwe hand overgegeeven. Hier van daan dat ſeggen van Ovidius.

Sanctius his animal, mentisque capacius altæ
De erat adhuc, & quod dominari in cætera poſſet;
Natus homo eſt.

Dat is.

Daar ontbrak nu noch een heyliger dier, dat vatſaamer mocht zyn van een verheevenen geeſt, en bequaam om over de overigen heerſchappye te voeren. Hierom wierd dan den menſch gebooren. Dat ſommigen de heerſchap-

pye

yy des menſchen ook uytſtrekken tot over de hemelſe ſchepſelen / om dat hy / naamelijk / door ſijn verſtand derſelver plaatſing / loop / en uytwerkſelen kan bevatten / ſulks kan niet wel over een gebracht worden met ſoodaanigen onderwerping / als die ſpreekwyze meede brengd / welke vſ. 7. gebonden word; gy hebd alles onder ſijne voeten geſteld. Hoewel ook deeſe dingen / dus op een vergrootende en Dichters-wyze geſegd zynde / niet ſoo volſtrekt en onbepaald moeten verſtaan worden; want daar zyn veele ſchepſelen / welke den menſch niet alleen niet onderdaanig / maar in teegendeel ten hoogſte ſchaadelijk zyn.

Den menſch (in welke dat hemelſe vonkjes, en zaaden van Godlijkheid gebonden worden / gelijk de Majeſteyt welke in deſſelfs gelaat ingedrukt is / en de opgerichte en na den hemel gekeerde geſtalte van het geheele lighaam / genoegſaam getuygen) is / na het ſeggen der Ouden / door de ſeer wijſe Ægyptiſe Prieſteren, een verwondelijk en aanbidlijk dier geheeten. Mercurius, Triſmegiſtus, of den Driemaal grootſten, gebynaamd / noemde den menſch een groot wonderwerk, Gode ſeer gelijk / en der Goden taalsman. Pythagoras heet hem de maate van alle dingen. Plato, een wonder der wonderen. Theophraſtus, een ſchets van het geheel al. Ariſtoteles, een geſellig en tot maatſchappy gebooren dier. Cicero, een Godlijk dier / vol van reedelijkheid en raad. Plinius, een kort begrijp van de weereld / en het vermaak van de Natuur.

Gelijk wy te vooren al aangeroerd hebben / dat des menſchen heerſchappy ſich niet volſtrekt en onbepaaldelijk tot alle dingen uytſtrekt / dus kan men ook wel in het gemeen ſeggen / dat alle dingen om des menſchen wille gemaakt zyn / om dat deſelve hem op eenige wyze konnen dienſtig zyn / het zy tot beſchouwing, het zy tot gebruyk: het ſchijnd eevenwel niet dat alle dingen eygentlijk / onmiddelijk / en volſtrektelijk om des menſchen wille gemaakt zyn / want daar zyn veele dingen geſchaapen / welke noyt door eenig menſch geſien of verſtaan zyn. Het is derhalven niet waarſchijnlijk / dat dus alle dingen om onſent wille ſouden geſchaapen zyn / dat deſelve geen ander gebruyk hebben ſouden. Het voorgeſtelde woordeken om, ſegd Scaliger, beteekend een eynde. Doch alle eynden zyn ten goede. Indien derhalven alle dingen om den menſch gemaakt zyn / ſoo moeten ook die alle den menſch eenig goed toebrengen. Doch daar zyn veele dingen / welke den menſch niet anders dan ſchaadelijk / ongemaklijk en laſtig vallen. Want wat is'er beuſelachtiger / dan te ſeggen dat een vloo om des menſchen wil gemaakt is / om deſſelfs onnoodig bloed uyt te ſuygen? Heeſd ook die goede Moeder de Natuur / de bouwmeeſterſſe en beſchikſter der dingen / ook deeſe beesjes tot Heelmeeſters der muyſen geſchikt? Ja heeſd ſy ook een Overheid over deſelven geſteld / door welke niet zeelen mochten gegeeſſels worden / die hun reegel / welke ſy wel ontfangen hebben / quaalijk oefenen? Wie ſal deſſelfs werken elendiger en ongelukkiger uytleggen / dan die ſoude willen ſeggen / dat daar toe de weegluys in de weereld gebracht is / om de menſchen des nachts uyt hun ontydige ſlaap op te wekken / om hun gebeden tot de hemellingen uyt te ſtorten. Daar zyn ook ſommigen door ſpook of herſſenſchimmen ontſtelde verſtanden / welke voor hen ſelven bloode / voor anderen quaadaartig zyn / welke ſich niet ontſien te veyden / dat de ſlangen door Gods bevel met vergiſt voorſien zyn; om ons tot ſpooren te dienen / en aan te ſetten tot dapperheid; lydſaamheid / en maatigheid. Want indien dit ſoo is / dan moeten geen adders op jonge kinderen aanvallen / in welker zielen geen kloekmoedigheid is om ſich ter weer te ſtellen / noch eenige beſchutting in de ſterkte hunner lighaamen / dan moeſten ook de Indiaanſe draaken het vee ſelf niet ombrengen; want in het onreedelijke vee zyn geene zeedelijke hebbelijkheden; derhalven konnen die ongemakken / welke den beeſten niet minder dan den menſchen gemeyn zyn / geen ſtraffen geheeten worden. Dus ſprak Scaliger. Dus meynen wy ook dat het een onverſchoonlyke vermeetelheid is / dat alles in het geheel al overtollig te noemen / 't welk wy niet begrypen tot ons gebruyk geſchaapen te zyn. Men kan eevenwel niet ontkennen / dat / in een ſeeker opſicht / en door een algemeyne aanmerking / alles om des menſchen wille gemaakt is. En derhalven houd Celſus t' onrecht en vermeetellijk ſtaande / dat alle dingen niet meer om de menſchen / dan om de beeſten geſchaapen zyn. Ook komd het niet in alles met de Heylige Schriften over een / 't geen Seneca ſchreef / in ſijn 2 Boek van de Gramſchap, aan het 27 Hoofdſtuk; gelijk het ook niet geheel vals is. Daar zyn (ſegd hy) ſommige dingen, welke geen ſchaade doen konnen, en geen andere als een goeddoende en heylſaame kracht hebben; gelijk daar zyn de Onſterflijke Goden, welke noch willen noch konnen quaad doen. Want derſelver natuur is ſachtmoedig en goedaartig, zynde ſoo verre vervreemd van een ander ongelijk aan te doen, als hen ſelven. Het zyn onverſtandigen en onweetende van de waarheid der ſaaken, welke de woede der Zee, onmaatige ſtortvlaagen, de ſtrengheid van de Winter &c: den Goden op hun reekening ſtellen; daar 'er ondertuſſen niets van dit alles eygentlijk tot ons gericht is. Want wy zyn geen oorſaak, waarom de weereld den Somer en Winter, t' elkens op hun beurt, weederbrengd. Die dingen hebben haare eygene wetten, waar door de Godlijke ſaaken uytgevoerd worden. Wy hebben al te hoogmoedige gedachten van ons ſelven, indien wy meynen weerdig te zyn, dat ſoo groote ſaaken om onſentwille ſouden bewoogen worden. Wy lyden niet door de wet der Gooden, maar van de menſchlijkheid en ſterflijkheid, al wat ongemakken ons mogen overkomen. Daar geſchied dan niets van deeſe dingen om ons ongelijk of quaad te doen. Ja in teegendeel, daar is niets dat niet tot onſe behoudenis ſtrekt.

II. PLAATS. *Pſalm* 19: 5, 6, 7.

Hy heefd in deſelve eene tente voor de Son geſteld;

En die is als een Bruydegom, uytgaande uyt ſijne ſlaapkamer; ſy is vroolijk, als een held, om het pad te loopen.

Haaren uytgang is van het eynde des hemels, en haaren ommeloop tot aan het eynde deſſelven; en niets is verborgen voor haare hitte.

Om dat geen geſternte ſoo ſeer de Godlijke heerlijkheid vertoond / als des Sons glantz / hierom handeld den Pſalmiſt in deeſen Pſalm affonderlijk van de Son, en beſchryfd deſſelfs ſchoonheid en beweeging door ſeer aartige ſpreek-wyzen. De eerſte word ontleend van een Bruydegom, welke uyt ſijn ſlaapkamer voortkomd / waar door de opgang van de Son / en de uytwerking van deſelve / in de Onder-maanige ſchepſelen / vertoond word. Een Bruydegom uyt ſijn ſlaapkamer voorttreedende / met ſijn Bruylofts-kleed verſierd zynde / komt en net en cierlijk voor den dag / en verheugd door ſijne teegenwoordigheid alle de vrienden / welke blyde zyn / als ſy deſſelfs ſtemme hooren Joh. 3: 29. Dus ook wanneer de Son des morgens opgaat / en deſelve haar glantz en gulden aangeſicht aan de weereld vertoond / dan word het gelaat van de geheele weereld wonderbaarlijk verquikt / en als 't waare vernieuwd. Daar kan niets ſchoonder noch glantziger gevonden worden / onder alle de geſchaapene dingen / dan de Son; want deſelve is in den hemel als een Koning van het overige geſternte. Met recht ſegd eevenwel den Schryver van het boek der Wysheid, Cap. 7: 29, 30. van de Godlijke Wysheid. Sy is ſchoonder dan de Son, en boven alle ſtellinge der Sterren; by het licht vergeleeken zynde word ſy treflijker bevonden. Want

na dat licht komd de nacht; maar de boosheid ſal de wysheid niet overweldigen. Welke vergelykinge/ hoewel ſy toond dat'er iets is/ 't welk des Sons ſchoonheid te boven gaat / deſelve echter boven alle geſchaapene dingen verheft. Dus ſpreekt den Bruydegom van ſijne Bruyd Hoogl. 6: 10. Wie is ſy, die daar uyt ſiet als de dageraad? Schoon gelijk de Maan; ſuyver gelijk de Son &c: Daar is in het ganſche lighaam der dieren niets / 't welk de ſchoonheid en voortreflykheid der oogen kan evenaaren; en daarom is de Son ſeer bequaamelijk door de Wysgeeren geheeten het oog van de weereld. Welke gelykenis den Dichter Ovidius / in ſijn 1 Boek der Herſcheppingen, ſeer aartiglijk uytdrukt; doende de Son dus van ſich ſelve ſpreeken.

Omnia qui video; per quem videt omnia tellus,
Mundi oculus.

Dat is.

Ik die alles ſie, en door welke men alles op het aardryk ſiet, het oog der Weereld. Plato, beſchouwende de Son / en deſſelfs hoogſte noodſaaklykheid en krachtdaadigheid / tot onderhouding en verſterking van den geheelen aardkloot / noemde de Son een ſichtbaare Soon van het hoogſte goed / of God ſelve. Hy meynde ook dat de Son een doorluchtig beeld Gods was / van God ſelve in deeſe tempel des weerelds opgerecht / en allen die het ſelve aanſchouwen / boven alle andere dingen tot verwondering ſtrekkende. Hier van daan hebben de Ouden / na het ſeggen van Plotinus en Plato, de Son als een God geeerd. Want de Son is de algemeenſte en krachtdaadigſte van alle natuurlyke oorſaaken / als waar door alle dingen gekoeſterd / leevendig gemaakt / en onderhouden worden. Terwyl de Son alle dingen op een wonderlyke wyze te boven gaat / ſoo verſpreyd ſich deſelve ondertuſſen door alle dingen / en trekt alles op na de hoogte / deſſelfs voortreflykheid en ſuyverheid niet te min ongeſchonden bewaarende. De Son verklaard / onderſcheyd / en vercierd alles. Deſelve / als een algemeyne ziele van de weereld / brengd door haare alvoedende warmte alles voort / koeſterd / beweegd / en maakt alles leevendig. By de Ægyptenaars wierd op de tempelen van Minerva het navolgende met gouden letteren geſchreeven. Ik ben de dingen die nu zyn, die zyn ſullen, en die geweeſt zyn. Myn voorhangſel heeft nooyt iemand ontdekt. Wat vrucht heb ik dan gebaard? De Son is gebooren geworden.

De Son (*Sol*) ſegd Cicero, in ſijn tweede Boek van de Natuur der Goden, word ſoodaanig geheeten / of om dat deſelve alleen (*ſolus*) onder alle de Sterren ſoo groot is / of om dat deſelve opgegaan zynde / alle de anderen verduyſterd worden; en deſelve ſich alleen vertoond. Deeſen noemen de Sterreloopkundigen / den Beſtuurder van alle de beneedenſte en bovenſte lighaamen. Hier van daan het ſeggen van Cicero. Wy eerbiedigen de Son, als de Leydsman, Vorſt, en Beſtuurder van alle de andere lichten, de ziele en maatiging van de Weereld. Merkweerdig zyn tot deeſe ſaak de woorden van Dionyſius. Daar de Son / ſegd hy / maar een is / ſoo vernieuwd deſelve echter de ſelfſtandigheden en hoedaanigheden van alle gevoelige dingen / in deſelve een eenvormig licht inſtortende. De Son voed / behoud / volmaakt / onderſcheyd / vereenigd / verquikt / maakt vruchtbaar / vermeerderd / veranderd / formeerd / dryfd aan / neemd wech / en maakt leevendig alle dingen; en elk van alle dingen is / op een wyze met ſijn natuur over een komende / deelachtig aan een en deſelve Son / 'en de eenige Son heeft van te vooren / en eenvormiglijk / in ſich opgeſlooten de oorſaaken van alle die meenigvuldige dingen welke aan deſelve deelachtig zyn. Niet minder aartiglijk beſchryfd ook Plinius de Son / in ſijn tweede Boek / aan het 6 Hoofdſtuk. De Son (ſegd dien Schryver) is een Beſtuurder, niet alleen van de tyden, en de aarde, maar ook van de geſterntens ſelve, en den hemel. En wanneer wy deſſelfs werken weerdeeren en overweegen, ſoo betaamd het ons te gelooven, dat de Son is den adem, of noch klaarder, de ziele van de geheele weereld, dat aan deſelve ſtaat de voornaamſte regeering van de natuur, dat de Son een Godheid is. Deeſe diend alle dingen het licht toe, en neemd de duyſterniſſen wech; deeſe verbergd alle de overige Sterren. Deeſe ſchikt de wiſſelvalligheeden der tyden, en het altyd weeder hervoortkomende jaar, volgens de noodſaaklijkheid van de natuur. Deeſe verdryfd het droevig gelaat des hemels, en doed ook de wolken van der menſchen gemoed opklaaren. Deeſe leend ook aan de andere geſterntens van ſijn licht. Zynde voortreflijk, uytgeleeſen, en alles beſchouwende. En dewyl wy ſien / dat door de hemelſe warmte alle dingen op de aarde / en in de Zee / leevendig gemaakt en onderhouden worden / ſoo hebben hierom niet alleen de Oude Wysgeeren / en Origenes, maar ook ſeer veele anderen (onder welke ook A: Deuſingius, in ſijn boek van het werkſtuk des weerelds, in de 9 twiſtreeden / aan het 3 en 4 vraagſtuk / moet geteld worden) ſtaande gehouden / dat en den hemel / en de Son / Maan / en andere Sterren / gelyk ook de voornaamſte weereldſe lighaamen / beziеld zyn / en met gevoelen en verſtand voorſien. En ſchynd deeſen mannen toe / dat hier op ſiet dat ſeggen / 't welk men vind Job 38: 7. Toen de Morgenſterren te ſaamen vroolijk ſongen. En Pſalm. 19: 1. De hemelen vertellen Gods eer &c: Ook meynen ſommigen dat Ezechiel hier op het oog gehad heefd / Ezech. 1: 20. en 10: 17. alwaar hy / geſegd hebbende / dat de hemelſe raaden bewoogen wierden / daar op laat volgen; want de Geeſt der dieren was in de raderen.

Uytgaande uyt ſijne ſlaapkamer, is hy vrolijk als een held om het pad te loopen. Deſſelfs uytgang is van het eynde des hemels, en deſſelfs ommeloop tot aan de eynden deſſelven. Wat des Sons beweeging aangaat / den Pſalmiſt ſegd daar van; hy is vroolijk כגבור Kegibboor, als een held, een ſterk en dapper man. De Grikſe vertaaling heefd / ὡς γίγας, Hoos gigas, als een Reus, welke vertaaling ook de Gemeene Latynſe Overſetting is nagevolgd / doch / na het ſeggen van den geleerden Rivet, genoegſaam t'onpas / want om veerdiglijk te loopen komd de lengte des lighaams niet te pas / maar wel kracht en ſterkte / 't welk door het Hebreewſe woord word uytgedrukt. Want de Leenſpreuk is genomen van die geenen welke in de loopbaan liepen / het zy met wagenen / of te voet / welker ſnelheid in oude tyden verwonderlijk was / wanneer ſy om de eene of de andere prys / welke de verwinnaar te beurt viel / om ſtryd liepen. De blydſchap nu en vroolykheid, beteekend die wakkerheid / welke die menſchen gewoon zyn te vertoonen / welke iets ſonder arbeyd of vermoeydheid / ja met vermaak / doen. Den Pſalmiſt dan toond aan / dat de Son met een ſeer ſnellen loop / ſonder eenigen arbeyd of vermoeijing / een ſeer groote en onmeetelijke weg afleyd. Daar is geen ſoo ſterken of veerdigen looper / welke niet eyndelijk vermoeyd word / en welke geen ruſt van nooden heefd; in welke ſaak de Son alle loopers overtreft / als welke nooyt ruſt / en by welkers ſnelheid het allervlugſte in verre na niet haalen kan. Wat men derhalven onder de ondermaanige dingen / en uyt het gemeene gebruyk der menſchen / ſoude mogen opneemen om deeſe gelykenis voor te ſtellen / het ſelve ſal naauwlyks een kleyne ſchaduwe van ſoo grooten ſnelheid vertoonen. Doch deeſe gelykenis heefd ook / om ſoo groote ongelykheid / eenige aartigheid / om dat deeſe gelykheid onſen zielen voorgeworpen zynde / die ſnelheid noch des te verwonderlyker maakt / welke vergeleeken zynde met alle menſchlyke dingen / hoewel ſy na ons oordeel van de allerſnelſte zyn / men nochtans niets ſal vinden 't welk eenige genoegſaame gelykheid na deſelve heefd.

Dat nu des Sons beweeging ten hoogſte ſnel moet

zyn

zyn/geeſd den Propheet ons in overweeging uyt de weg/ welke hy alle dagen moet afleggen; ſeggende vſ. 7. Deſſelfs uytgang is van het eynde des hemels, en den ommeloop tot aan het eynde deſſelven. Den ſin deeſer woorden is/ dat de Son in het Ooſten opgaat/en door het Weſten/ den geheelen omtrek des hemels afgeloopen hebbende/ weeder tot het Ooſten weederkeerd. De Son, ſegd Cicero, loopt met ſoo grooten ſnelheid, datmen ſelf niet bedenken kan hoe groot deſſelfs ſnelheid is; en nochtans ſchynd het ons toe dat deſelve ſtil ſtaat.

De Son loopt/ volgens de uytreekening der Wiskundigen/ in elk uur/ en alleenlyk maar in opſicht van den Aardkloot/ een weg af van twee honderd en vyf-en-twintig mylen. En tuſſen nacht en dag/ insgelyks alleenlyk in opſicht van de aarde/ doorloopt deſelve een tuſſenruymte van vyf duyſend en vier honderd mylen/ en ſulks altyd/ en onvermoeyd. Hoe groot moet dan deſſelfs loop niet wel zyn/ in opſicht van ſijn eygen ommekring?

De kracht van de warmte der Son word ook beſchreeven in deeſe text/ met de volgende woorden. Daar is niets verborgen voor deſſelfs hitte. Eeven gelyk het hert in het midden des menſchlyken lighaams geplaatſt is/ op dat het ſelve de natuurlyke warmte door alle en een yder lighaamsdeel ſoude konnen verſpreyden; dus is ook de Son/ in grootte het voornaamſte/ in licht het helderſte/ in werking het krachtdaadigſte van alle lighaamen/ in het midden des hemels geplaaſt/ op dat deſelve aan alle de ſterren licht/ en aan de ondermaanige lighaamen warmte ſoude mededeelen. Alles ſoodaanig door ſijn leebendigmaakende warmte koeſterende/ dat hy met recht mag geheeten worden de gemeene Vader aller dingen. Dus ſeggen ook de Natuurkundigen/ dat de Son en den menſch een menſch voortteelen. Den Dichter Lucretius noemde derhalven de Son niet quaalyk de bron aller vuuren en lichten. Scaliger in de 74 ſijner oefeningen teegen Cardanus, ontkend dat de Son vormelijk warm is/ gelyk men ſpreekt/ maar houd ſtaande dat men deſelve alleen een uytwerkelijke warmte moet toeſchryven; het welke my niet waarſchynlyk voorkomd.

Het is een geſchil/ 't welk in voorige tyden heevigIyk is betwiſt/ en nu noch vermaard is/ en veel verhandeld word; of/ naamelijk/ aan de Son/ of aan den Aardkloot/ de dagelykſe en jaarlykſe beweeging moet toegeſchreeven worden. Wy ſullen het ſelve maar met weynige woorden aanroeren; want daar zyn geheele boeken over deeſe ſtof geſchreeven. De voornaamſte bewysreeden voor des aardryks beweeging heefd my altyd toegeſcheenen te zyn; dat de aarde alleen veel vaerdiger en korter door haar dagelykſe beweeging kan omloopen/ dan de Son/ en alle de ſterren. Doch hier teegen kan ingebracht worden/ dat den Aardkloot/ als zynde ſwaar en dik/ en beſtaande uyt deelen/ welke ſeer veel van malkanderen verſchillen (te weeten waterachtige, en aardachtige) minder tot beweeging bequaam ſchynd/ dan wel de ſterren; om dat derſelver natuur meer luchtachtig/ vuurachtig/ warm/ en lichtende is/ en by gevolg deſelve ook ſeer licht beweeglyk/ en tot beweeging bequaam zyn/ doch in teegendeel is de aarde uyt ſich ſelve een duyſter en koud lighaam/ en derhalven ook tot ruſten geſchikt. Doch het word daar voor gehouden/ dat inſonderheid de Heylige Bladeren ons moeten overreeden/ aangaande de beweeging van de Son/ en het ſtilſtaan van den Aardkloot; want deſelve ſeggen klaarlyk/ dat de Son opgaat en ondergaat/ dat deſelve omloopt/ voortkomd/ het pad loopt/ en weeder keerd; dat in teegendeel de aarde ſtilſtaat/ en wel vaſt geveſtigd en gegrond is. Dat de Son heefd ſtilgeſtaan, en te rug gegaan is. Den Geleerden Lansbergen antwoord hier op wel/ dat de gronden van de Sterreloop-en Landmeetkunde niet in de Heylige ſchriften leggen/ maar in de weetenſchappen van Sterrekykerye en Landmeeterye ſelve. Doch deeſe antwoorde voldoed my niet; want hoewel wy wel willen toeſtaan/ dat in de Heylige Boeken de gronden van de Natuurkunde/ Sterreloopkunde/ Meetkunde/ Regeerkunde &c: niet geleerd worden; daar kan eevenwel daarom niet ontkend worden (behoudens derſelver Godlyk geſag/ 't welk ſy onder de Chriſtenen hebben) dat die dingen/ welke in de Heylige Bladeren/ raakende de Natuurkunde/ voorkomen en vaſtgeſteld worden/ waarachtig zyn. Want anderſins ſeekerlyk ſal de Schriftuure met ſeer veele beuſelingen en bedriegeryen opgepropt zyn/ indien men deſelve alleenlyk mag gelooven in die dingen/ welke recht uyt worden voorgeſteld/ raakende het geloove in God/ en de leere der Godvruchtigheid. Ook kan ik niet ſien/ op wat wyze het regelmaatig Godlyk geſag der Heylige Schriften kan ongeſchonden blyven/ of kloekmoediglyk beweerd worden/ indien men ſegd (gelyk anderen in dit ſtuk gewoon zyn te antwoorden) dat die dingen/ welke te vooren/ raakende des Sons beweeging/ en des Aardkloots ſtilſtand/ zyn aangeweeſen/ alleenlyk geſprooken zyn volgens het gemeyn gevoelen des volks/ en volgens den uyterlyken ſchyn. Want op gelyke wyze kanmen ook de meeſte andere plaatſen van de Schriftuure krachtloos maaken en belachen/ als of deſelve ook ſelf de menſchen bedroog/ en in hunne dwaalingen verſterkte. Doch hier teegen word geſegd/ dat deeſe ſpreekwyzen niet harder zyn dan die niet al te nette ſpreekwyzen/ waar door aan God in de Heylige Bladeren berouw/ gramſchap/ vermoedheid/ blydſchap/ droefheid/ en andere dingen/ welke van de reeden/ en Gods volmaaktheid verre verbreemd zyn/ worden toegeſchreeven/ niet na de waarheid der ſaaken/ maar na des volks meyning/ of na de gelykheid van der menſchen lydingen.

Hier op antwoorden wy. 1. Dat het een geheel ander opſicht heefd met God, als met de Naatuurlijke dingen; want dewyl de Godlyke natuur verborgen/ onſichtbaar/ en onbegrypplyk is/ en den natuurlyken menſche de dingen die t'eenemaal geeſtlyk en Godlyk zyn niet begrypt; hierom is het eenigſins noodig dat ons deſelve door oneygentlyke/ en van Natuurlyke dingen ontleende ſpreekwyzen/ worde voorgeſteld; maar dus is het niet geſteld met ſaaken/ welke onder het bereyk der ſinnen vallen. II. Hoewel 'er in God geene gemoedsbeweegingen gevonden worden/ welken den onſen gelyk zyn/ daar is eevenwel iets in God 't welk met deſelve eenige overeenkomſt heefd; want God haat waarlyk het quaad/ en bemind het goed; hy vermaakt ſich in der menſchen goeddoen/ en heefd een afkeer van de ſonden/ als teegen ſijne Heylige Natuure ſtrydende. III. Die dingen/ welke in de Heylige Boeken oneygentlyk van God geſegd worden/ worden op anderen plaatſen genoeg verklaard/ ſoo dat en de geſonden Reeden/ en het geſag der Schriftuure ſelve/ ons leeren en eenigſins noodſaaken/ om die dingen welke niet al te eygentlyk van God geſegd worden/na de regelmaate des geloofs/ en der andere plaatſen/ uyt te leggen.

Teegenw: Het is een vermaard Vraagſtuk in de Meetkunde/ hoe den middellyn ſich heefd in opſicht van den omtrek? Indien iemand deeſe knoop uyt de Heylige Bladeren wilde oploſſen/ die ſoude ſeggen/ dat deſelve ſich heefd gelijk een tot drie, of ſeeven tot een-en twintig, om dat de Schriftuur dit dus ſteld 1 Koning. 7: 23. en 2 Chron. 4: 2. Doch deeſe eevenreedenheid (proportio) is noch Wiskundig noch recht/ maar word door de ſetreegels van de meetkunde weederlegd; en by gevolg/ ſeggen ſy/ moeten Wiskundige en Sterreloopkundige vraagſtukken niet uyt de Schriftuur/ maar uyt haare eygene beginſelen opgeloſt worden. Doch wy antwoorden hier op; dat de Schriftuur niet vaſt ſteld/ dat de nette en naauwkeurige eevenreedenheid van den middellyn tot den omtrek ſich heefd gelyk 1 tot 3/ of 7 tot 21; maar deſelve verhaald alleen eenvoudiglyk/ dat de gegoteene kopere Zee tien ellen in haare dikte had/

en dertig ellen in haaren omtrek: 't welk niemand kan ontkennen waaraghtig geweeſt te zyn.

Vorder redeneeren wy dus teegen den dagelykſen omloop des Aardkloots; indien de aarde door haare dagelykſe omwenteling om haar eygen aspunct, waar door ſy van het Weſten na het Ooſten bewoogen word, ons 't elkens by beurten nacht en dag veroorſaakt; den dag wel in dat deel des aardryks, 't welk teegen de Son gekeerd zynde, des ſelfs ſtraalen ontfangd; doch de nacht in dat gedeelte, 't welk van de Son afgekeerd zynde, deſſelfs ſtraalen niet kan ontfangen; ſoo moeten noodſaaklyk den hemel of Lucht, en het Water, te gelyk met de Aarde natuurlyker wyze bewoogen worden; of andersſins ſoude een vogel in de lucht, al volgde hy de beweeging der aarde, aanſtonds noodſaaklyk uyt ons geſicht moeten vervoerd worden; ook ſoude een ſteen, in de hoogte opgeworpen zynde, niet loodrecht needer komen, maar op eenige verre afſtand van ons needervallen &c: Doch wy hebben van te vooren al getoond dat den hemel, als zynde een ſeer dun en vloeybaar lighaam, tot een kringswyze beweeging, en die wel eenpaarig, onbequaam bevonden word. Dat ſy nu hier toe by brengen het voorbeeld van een bal, om hoog geworpen in een ſchip, 't welk ſeer ſnel door de winden word voortgedreeven, welke lynrecht op het ſelve ſal needervallen, dit is ſeeker niets wonders, om dat de lucht, in het voortzeylende ſchip beſlooten, noodſaaklyk met het ſelve word voortgedreeven: doch de lucht welke rondom ons loopt, is geenſins aan den Aardkloot vaſtgehecht, of ſoodaanig met deſelve vereenigd, dat ſy noodſaaklyk deſſelfs beweeging, met een gelyken loop, ſoude moeten volgen. Ik heb dus kortlyk geſegd wat my van deeſe ſaak dunkt; doch elk hebbe ſyn oordeel vry.

Jeſaiæ 38: 8. Sie, ik ſal de ſchaduwe der graden, die met de Son in de graden van Achaz (Sonnewyſer) nederwaarts gegaan is, tien graden achterwaarts doen keeren.

Dit is de eerſte Sonnewyſer, of uurwyſer, (in welke door des Sons ſchaduwe de uuren worden aangeweeſen) welke in de Geſchiedboeken (ſoo Heylige als onheylige) voorkomd. Waar uyt men moet beſluyten dat Plinius bedroogen is, wanneer hy in het 2 Boek ſyner Natuurlijke geſchiedniſſen, aan het 76 Hoofdſtuk ſegd; dat Anaximenes Mileſius, een leerling van Anaximander, allereerſt de wyze der ſchaduwen, en de Uurwyſerkunde, heeft uytgevonden. Dat hy de allereerſte Sonnewyſer te Lacedæmon vertoond heeft. Want het word geloofd, dat Achaz geleefd heeft omtrent de eerſte Olympiade, en Anaximenes, gelyk ook de andere Wyſen van Griekenland, omtrent de Vyftigſte, ſoo dat Achaz byna twee honderd jaaren voor Anaximenes ſoude geleefd hebben.

Hier omtrent worden veele vraagen voorgeſteld. En wel eerſtlijk, of de ſchaduwe alleen achterwaarts geweeken is op Achaz Sonnewyſer, dan of ook de Son, en gevolglyk ook deſſelfs ſchaduwe, te rug gegaan is? Ten tweeden; of tien graaden tien uuren beteekenen? Ten derden; van hoe veel uuren dien dag geweeſt zy? Ten vierden; wanneer de Son heeft begonnen achterwaarts te gaan? Ten vyfden, of de Son alleen te rug gegaan is, dan of ook te gelyk alle de hemelkringen met de Son achterwaarts geweeken zyn? Even gelyk ten tyde van Joſua, wanneer de Son ſtilſtond, ook de Maan ſtil bleef ſtaan, en ook (gelyk het veelen waarſchynlyk gedacht heeft) te gelyk de overige hemelſe lighaamen. Joſ. 10: 12. Om dat andersſins de ganſche ſchikking, en overeenſtemming der hemelſe lighaamen ſoude verward geweeſt zyn, waar toe dan noch grooter wonderwerk ſoude noodig geweeſt zyn. Waarom dan anderen, om deeſe en andere ſwaarigheden wech te neemen, ſeggen, dat niet de ſon, maar alleen de ſchaduwe op den Sonnewyſer van Achaz, achterwaarts gekeerd is; en ſeggen, dat de Son ten tyde van Joſua niet ſtil geſtaan heeft, maar dat God door een wonderwerk het licht opgehouden heeft, terwyl de Son ſyn gewoonlyken loop hield. Sie hier over, indien het u luſt, Cornelius a Lapide, en andere Uytleggeren.

III. PLAATS. *Pſalm* 91: 3, 5, 6.

Want hy ſal u redden van den ſtrik des vogelvangers: van de ſeer verderflijke peſtilentie.
Gy ſuld niet vreeſen voor den ſchrik des nachts: voor den pyl die des daags vliegd.
Voor de peſtilentie die in de donkerheid wandeld; voor het verderf dat op den middag verwoeſtet.

De peſtilentie word vergeleeken by eens Vogelaars ſtrik, om dat ſy de menſchen ſchielyk, en niet eens daar op denkende, overvald, even gelyk de vogelen, in ſtrikken verward zynde, ſchielyk gevangen worden, ook terwyl ſy ſpeelen en ſingen, als of ſy buyten gevaar waaren; of wel gelyk de vliegen in de webben der Spinnekoppen verward worden. Deſelve peſte noemd den Pſalmiſt verſ. 5. den Schrik des nachts, en den pyl die des daags vliegd. Want gelyk een pyl, uyt een ſtyf geſpannen booge geſchooten, met een ſnellen loop een groote wydte des luchts doorvliegd, en als in een oogenblik een ver afgeleegen afſtand bereykt, dus word ook het peſtvergif, niet alleen door ontſteeking en aanraaking voortgeplant zynde, maar ook door uytwaaſſeming uyt beſmettede lighaamen opgeworpen zynde, door ademtocht voortgedreeven, en door het kloppen der drillende ſlagaderen uytgeſchooten zynde, met een groote ſnelheid tot de omſtanders, al is het in een wyde afſtand, overgebracht; of in de lucht ingedrukt zynde, word het, volgens des ſelfs beweeging wyd en zyd alom verſpreyd, en alle die het ſelve ontmoet quetſende, recht het ſelve aan allen zyde een groote en verſchriklyke nederlaage aan.

En om dat deeſe overſetting van dat vergif des nachts, en op den middag ſterkſt en ſchadelykſt is, hierom voegd den Pſalmiſt daar by; voor de peſtilentie die in de donkerheid wandeld, en voor het verderf dat op den middag verwoeſtet. Want des nachts, de lucht verdikt wordende door de t' ſaamenperſſing van de koude, worden ook de zaaden en beſmetlyke deelen, welke door de lucht vliegen, als te ſaamen gedrukt en op een gepakt, ſoo dat ſy ook dan haare krachten des te ſterker by een verſamelen, en als uyt een enge plaats (gelyk het ſommigen toe ſchynd) met meer geweld en drilling uytgeſchooten worden: even gelyk uyt een verdikte wolk de blixemen, en vergiftige dampen, uytgeperſt worden. En omtrent den middag word het vergif, door de warmte van de Son des te wyder aan alle zyden verſpreyd, en de lighaamen geopend zynde, neemen het vergif dan te veerdiger in, en ſlokken het ſelve binnen.

Sommige oorſaaken neemen alle werkinge der geeſten wech, waarom ſy den menſch ſchielyk dooden en ter neederwerpen, quetſende by na alle des lighaams werkingen. Even gelyk doove koolen, in een beſlooten kamer beginende te branden, ſlaapende menſchen doen ſtikken, verdoovende door hun rook het licht der geeſten, door deſſelfs dikheid de dunne en fyne geſteldheid der geeſten verdikkende, en door een groote warmte de gemaatigde warmte der geeſten overweldigende, en by gevolg hen alle krachten, kenniſſe, en graagheid beneemende. Van deſelve uytwerking is den damp uyt een vergiftig verbrande aarde in het hol van Agnana, gelyk Campanella getuygd dat hy ſelve ondervonden heeft. Het ſchynd nu dat de peſt uyt deſelve, of immers diergelyke oorſaaken ontſtaat. De lucht uyt dampen van poelen, doode krengen, of gerot vlas te ſaamen geſteld, is wel gewoon de peſt te veroorſaaken.

Als voorbeduyſelen van peſtilentie heeft men (na het

ge-

Digitized by Google

getuygnis van den Geleerden Pieter Paauw) te houden / ſchielyke veranderingen van de lucht / en die dingen welke deſelve tot bederving en verrotting brengen. Een regenachtige Lente met Zuyde winden / waar op een heete Somer volgd. Ook Staartſtarren / vallende-ſterren; klooven / branden / en andere dingen / welke des nachts aan den hemel geſien worden / en ſulks in opſicht van de oorſaaken / waar door ſulke teekenen in de lucht gewoonlyk voortgebracht worden.

Het ſelve word ook beteekend / wanneer vuyle ſtinkende ſiektens ſich meer dan na gewoonte vertoonen: ook wanneermen veel kinderpokjes en maſelen ſiet / en veele ſwangere vrouwen die misdrachten voortbrengen: wanneer 'er meer overbloed van duyvelsbrood / dan na gewoonte / uyt de aarde uytſpruyt; want het ſelve komd voort uyt een verrotte vocht / welkers waaſſemen / indien ſy de lucht raaken / ſoo heeftmen niet weynig voor de peſt te vreeſen. Ook indien de gekorvene diertjes (*inſecta*) welke uyt verrotting voortkomen / in al te grooten menigte voortgebracht worden / als daar zyn ruſpen / vliegen / keevers / kapellekens / krekels / ſchalbyters / horſelen / ſlakken / ſprinkhaanen / wormen / ſpinnekoppen. Want hoewel de ſpinnen de quaadaartigheid en vergiftigheid van de lucht na ſich trekken / ſoo toond evenwel derſelver ongewoone vermenigvuldiging de ſchaadelyke geſteldheid van de lucht. Ook indien de gekorvene diertjes haare hoolen / de vogelen haare neſten verlaaten / en een andere en beeter lucht ſoeken. Ook / indienmen de gekorvenen voorgaans over al vind dood leggen / ſoo word gemeynd dat ſulks eenig quaad voorbeduyd; want ſulks geefd te kennen dat den dauw / welke op de kruyden en aardgewaſſen valt / niet vry is van quaadaartigheid. Dus heeftmen geſien / wanneer Attila de ſtad Aquileia belegerd had / dat de Ojevaars / met haare jongen belaaden / ſich alle te gelyk / in eenen hoop / uyt de ſtad vertrokken hebben. Deeſe beſmetting nu is gewoon en haaſtiger de menſchen te overvallen / en geweldiger te woeden / indien de huyſen al te dicht met inwoonders beſlaagen zyn. Dus teekend Livius aan / dat ten tyde van Lucius Ebutius, en Riblius Servilius, de Stad Romen / en de omleggende landen / met een ſwaare tyd / en een peſtjaar zyn geplaagd geweeſt / doch dat het geweld van die ſiekte wierd vermeerderd door de vrees voor plondering / waarom de landlieden met hun vee binnen de Stad gekomen waaren. En dat dien gemengelden hoop van allerley ſoorten van beeſten / welke in naauwe wooningen by een verſameld waaren / door haar ongewoone ſtank / beſmetlyke ſiektens / hitte / waaken / en veele andere quaalen / den ſtedelingen op den hals gehaald heefd.

Hoe de peſtbuylen ſich eerder openbaaren / hoe het beeter is / ja het is beeter dat deſelve op den eerſten dag der ſiekte te voorſchyn komen / dan laater / terwyl / naamelyk / des lyders krachten noch eenigermaate in haar geheel zyn / en hy de noodige geneesmiddelen noch verdraagen kan; gelyk het ook daarom blykt / dat 'er meer van de peſt opkomen / aan welke ſich de peſtbuylen aanſtonds in het begin der ſiekte vertoonen / dan aan welke ſy daar na te voorſchyn komen.

Hoe de peſtbuylen ſich hooger verheffen / en ſichtbaarder zyn / hoe het beeter is: want daar door word te kennen gegeeven / dat het vergif na buyten word uytgedreeven / dat de krachten beginnen de overhand te krygen / en haaren vyand met alle macht uytdryven. Derhalven zyn hier toe ſweetmiddelen dienſtig / welke het hert verſterken / de krachten vermeerderen / en het vergif na buyten toe uytdryven; in teegendeel zyn ſchadelyk die middelen / welke het vergif na binnen lokken / en de krachten breeken / gelyk aderlaating / onthouding van voedſel / buykſuyveringen door ſtoelgang &c.

Hoe de peſtkoolen ſich eerder / en meerder in getal / vertoonen / hoe het insgelyks beeter is; want als dan word het vergif in tyds na de buytenſte deelen afgedreeven. Indien ook de peſtkoolen ſchielyk haar volkomen grootte en uytbreyding hebben / en van de naby geleegene ongeſchondene deelen / in den omtrek afgeſcheyden worden / en daar een genoegſaame overvloed van welgekookte etter uyt deſelven ſich openbaard / ſulks is een ſeer goed teeken / om de reeds verhaalde reeden.

Die peſtbuylen welke ſich achter de ooren / aan den hals / of onder de kinne vertoonen / zyn doorgaans quaadaartiger en doodlyker / dan die geenen welke ſich onder de oxelen / en de lieſen openbaaren. De puyſten welke ſich purperverwig / bont en blaauw / of ſwart vertoonen / worden voor doodlyk gehouden.

Des vuurs warmte / en de ſuyvering des luchts door vuur en bequaame reukwerken / ſchynd my een middel teegen de peſt te weeſen / 't welk geenſins te verwerpen is. Want ten tyde van Artaxerxes Langhand (dus geheeten om dat deſſelfs rechterhand langer was dan de ſlinkerhand) begon een verwoede / en boven gewoonte heevige beſmetting ſich te Athenen / en in de nabuurſchap van die ſtad / te openbaaren; ſoodaanig dat der menſchen leeden / in weynige dagen verrot zynde / afvielen / als ſommiger hoofden / anderer armen / voeten &c: Hier by quaamen raſernyen / waar door de eenen ſich voor over in putten wierpen / en anderen ſich op andere wyzen om hals brachten; ſelf was de geheugnis van de geenen welke van die ſiekte noch opquamen t' eenemaal uytgebluſt. Daar word verhaald dat Hippocrates deeſe ongewoone beſmetting verdreeven heefd; door het aan brand ſteeken der boſſen aan allen zyden / waar door dus de lucht geſuyverd wierd.

IV. PLAATS. *Pſalm* 94: 9, 10.

Soude hy, die de oore plant, niet hooren?
Soude hy, die het oog formeerd, niet ſien?
Soude hy, die de Heydenen tuchtigd, niet ſtraffen?
Hy die den menſchen weetenſchap leerd?

DEn Pſalmiſt had te vooren geſprooken van ſulke menſchen / welke door Godloosheid tot die Godvergeetende gedachten vervallen waaren / dat ſy de Godlyke Voorſienigheid niet erkenden / en derhalven alle vreeſe Gods uytgetoogen hadden. Nu ſteld hy / in deeſe onſe text / teegen hun Godloosheid / en laſtertaal / een weederlegging / genomen van de ordre der natuur / en deeſen gemeenen ſetreegel; dat het onmooglijk is, dat de oorſaak in haar geheele geſlacht erger ſoude zyn van ſtaat, dan deſſelfs gewrocht. In den menſch is een verſtandige ziel / en oogen / welke verre afgeleegene dingen ſien konnen; het volgd derhalven noodwendig / dat God / welke den menſch geſchaapen heefd / veel meer moet konnen ſien de dingen welke onder de menſchen geſchieden. Dus heefd ook Xenophon gereedenkaveld / men moet niet denken (ſegd dien Schryver) dat der menſchen oogen verre afgeleegene ſaaken konnen ſien, en dat Gods oogen niet verre ſien konnen. Is het ook waarſchynlijk, dat hy, die den dieren het vermoogen gegeeven heefd om te ſien en te hooren, ſelve niets ſien of hooren ſoude? Als of hy ſeyde / geenſins. Want aangeſien God / door een verwonderlyk konſtwerk / het oor geplant heefd, en het oog geformeerd, dat is / het vermoogen om te ſien en te hooren gegeeven; ſoo is het buyten twyfel / dat hy / (hoedaanig of wie hy ook zyn mag / en wat hy ook mag doen) ook ſien kan / en de dingen op het naauwkeurigſte weeten. Het is derhalven een dwaasheid en blindheid / God ſoodaanig van het weerelds bewind af te trekken / datmen ſoude oordeelen / dat hy niets / van alles wat op de aarde geſchied / ſien ſoude. Welke Godloosheid Eliphaz aan Job t' onrecht toeſchreef. Job 22: 12, 13, 14. Is niet God in de hoogte der hemelen?

Siet doch het opperſte der ſterren aan dat ſy verheeven zyn. Daarom ſegd gy, wat weet 'er God van? ſal hy door de donkerheid oordeelen? De wolken zyn hem eene verberginge, dat hy niet ſiet; en hy bewandeld den omgang der hemelen.

Door een gelyke wyze van reedenkaveling kan uyt de ordre en ſchikking der natuur betoogd worden; dat God in de volſtrektſte en algemeenſte wyze volmaakt is. Want 1. Aangeſien God de oorſaak en Onderhouder is van alle dingen, ſoo beſit hy ook alle der ſelver volmaaktheid op de alleruytmuntendſte wyze.

2. Gelyk alle uytneemendheid en volmaaktheid in een ſaak is, voor ſoo verre deſelve is en beſtaat, dus is ook alle gebreklykheid en onvolmaaktheid in een ſaak, voor ſoo verre deſelve in eenige wyze niet is. Doch God nu is een volſtrekt weeſen, en behelsd in ſich het weeſen aller weeſens; en is derhalven de allervolmaakſte.

3. In allerley geſlachten of ſoorten van dingen is 'er een, welke het allervolmaaktſte is in die ſoort, waar na alle de anderen van die ſoort afgemeeten worden; want hier uyt word aangetoond, dat elk ding meerder of minder volmaakt is, na dat het ſelve meerder of minder naderd aan de gelykheid van de regelmaate van ſijn ſoort. Doch God is de reegelmaate aller weeſens; derhalven ontbreekt hem geene van de volmaaktheden, welke aan eenige dingen toekomen.

Soude hy, die de heydenen tuchtigd, niet ſtraffen? Een tweede bewysreeden, waar meede hy het ſelve voorſtel beveſtigd, is genomen van het mindere tot het meerdere. God verſchoond geheele volken niet, maar doemd en ſtraft, in ieder volk, de booſe daaden op het allerſtrengſte; hy ſal dan in geenderley wyze eenige weynige menſchen, en die wel vyanden van ſijne kerke ongeſtraft laaten. Hoewel anderen willen, dat hier een vergelyking gemaakt word tuſſen de Heydenen, en de Jooden, als huysſlyke vyanden, door welke Gods volk gedrukt wierd. God ſpaard de Heydenen niet, welke van ſijn naam vervreemd zyn; hoe veel te ſwaarder dan ſal hy de godlooſe menſchen onder dit volk ſtraffen; Want, na het getuygnis van Petrus; 1 Petr. 4: 17. begind het oordeel van Gods huys.

Hy die den menſchen weetenſchap leerd. Dat is, die het verſtand gegeeven heefd, en het vermogen en bequaamheid om te verſtaan &c. Wy hebben van deeſe ſaak gehandeld, over de plaats Job 38: 36. Wie heefd de wysheid in het binnenſte geſet? Of wie heefd den ſin het verſtand gegeeven? De teegenſtelling van deeſe voorhanden zynde woorden, moet uyt het voorgaande vers overgenomen worden; op deeſe wyze naamelyk; ſoude die ſelf met geen verſtand of weetenſchap voorſien zyn? dat is, ſoude hy der menſchen gedachten niet verſtaan? Of geen weegen konnen inſlaan, om der menſchen raadſlaagen en gedachten te verbreeken? Deeſe uytlegging word in het volgende door een eenvoudige taal en vaſtſtelling voorgeſteld. De Heere weet de gedachten der menſchen, dat ſy ydelheid zyn. Dat is, God ſiet en kend niet alleen de gedachten der menſchen: maar ook weet hy dat deſelve ydel en bedrieglyk zyn; en dat de godlooſen ſich te vergeefs in hunne raadſlagen en uytvindingen behaagen en vleyen. Want God kan in een oogenblik verbreeken en om verre werpen, alles wat der menſchen quaadaartigheid had bedacht en voorgenomen; want, die in den hemel woond ſal lachen, de Heere ſalſe beſpotten. Pſalm 2: 4.

Ons gehoor-gat is krom, en vol draajen en bochten, op dat de buyten lucht, op een gehoopt, en ſchielyk, en met al te grooten geweld daar op invallende, het trommelvlies niet mag beſchadigen. Dit vlies is droog, op dat het ſelve te beeter klank hebben ſoude; want indien het ſelve, door het toeſchieten van eenige vocht, nat word, ſoo maakt het ſelve het gehoor ſwaar en moeylyk; indien het ſelve al te dik of hard is, ſoo veroorſaakt het doofheid. Aan dit vlies is een ſeekere ſnaar, eeven gelyk de pees aan een kryggtrom, vaſtgeſpannen. Daar word ook geloofd dat de lucht, welke binnen in het oor ſich onthoud, niet weynig tot het gehoor toebrengd; als welke reinigsing ſchynd het middel des gehoors te weeſen, eeven gelyk het ſpeekſel van de ſmaak, en de ſpongsachtige beenen, of de mamwyze uytſteekſels (*mammillares proceſſus*) van de reuk.

Het uyterlyke oor, uyt kraakbeen beſtaande, ontfangd de aankomende geluyden, en brengd deſelve na het binnen-oor; hier van daan is het, dat die geenen, welker ooren afgeſneeden zyn, de ſtemmen en geluyden ontfangen, eeven of het ſpoelend water, of het geluyd van een krekel was; en die geenen welke het hol van hunne handen teegen de ooren houden, ſullen ſcherper hooren.

Van het gehoor hebben wy gehandeld over de uytgeleeſene plaats uyt Job 12: 11. Sal niet het oor de woorden proeven, gelijk het gehemelte voor ſich de ſpyſe ſmaakt? Wy hebben aldaar aangeweeſen hoe grooten meedelydigheid daar is tuſſen de ooren en de werktuygen der ſtemme. De reeden nu van deeſe gemeynſchap en overeenkomſt is, volgens de Ontleedkundigen. 1. Om dat de ſenuw van de vyfde t' ſaamenvoeging (nervus quintæ conjunctionis) haare gemeene ſpranten in het oor, de tong, en de gorgel verſpreyd. 2. Ook komd deſe medelydigheid van een kraakbeenig buysje, welk van de tweede doortocht van het oor na de mond en deſſelfs gehemelte loopt, daarom kan de lucht van de mond tot het oor en van het oor tot de mond, vrylyk heen en weeder loopen. Derhalven, wanneer wy ſcherp en naauwkeurig willen hooren, houden wy onſen adem in, op dat het Slakbeen door de ingeblaaſe lucht niet vervuld worde, en dus het trommelvlies al te ſtrak geſpannen worde. Wanneer wy nu geeuwen, dan hooren wy niet ſcherp, om dat van het trommelvlies word opgeblaaſen en uytgerekt, ſoo dat het ſelve de geluyden niet behoorlyk kan ontfangen.

De Ontleedkundigen getuygen vorders, dat binnen in het oor drie beentjes gevonden worden (welke ik moet bekennen nooyt geſien te hebben) het eene hebbende de gedaante van een hamertje, het tweede van een aambeeld, en het derde is een drie zydig beentje, ſtapes geheeten. Deeſe beenen, ſeggen ſy, zyn van derſelver eerſte oorſprong af ſeer vaſt, droog, en volmaakt, op dat ſy een goede klank ſouden hebben: deſelve zyn in een kind eeven groot als in een oud man.

In het oog doed ſich eerſt op het hoornvlies, zynde ſonder eenige verwe, op dat de beeltenuſſen door deſſelfs averechtſe verwe niet mogen beſmet worden. Het ſelve is dikker dan de lucht, op dat de geſichtſtraalen, van een fijnder middel tot een dikker en vaſter geraakende, daar op ſouden afſtuyten. Hier op volgd een waterige vocht, welke dunder en fijnder van maakſel is dan het hoornvlies, op dat in deſelve weeder een nieuwe weerſteuyting ſoude geſchieden. Daar na volgd het druyven-vlies, in het welke aanmerklyk is deſſelfs ſwartheid, hoedaanige in geen gedeelte des lighaams geſien word: door dit vlies worden de ſichtbaare dingen klaarder in het oog, en het ſelve belet, dat ſy niet ſoo lichtlyk door de lichte en heldere lighaamen verſtroyd worden. In dit druyvenvlies is de opening van den Oog-appel, als zynde een deure van de ſichtbaare gedaantens. Deeſe opening is naauw, op dat het geſicht des te onderſcheydener zy, want hoe deſelve enger is, hoe het geſicht ook naauwkeuriger is. Want de wyl de gewaarwording van eenige ſichtbaare ſaak geſchied door een ſtraalachtige pyramide, doch de verſeekering van het geſicht door deſſelfs aspunt, inſonderheid op het ſichtbaare overgebracht zynde, en dat alleen die rechtneedergaande ſtraal, welke het aspunt geheeten word, en welke niet na de zyden toe afſteuyt, de ſaak op het krachtigſte vertoond, en ook de andere ſtraalen, hoe ſy nader aan deſelve zyn, ook des te

ſterker

Digitized by Google

ſterker in haar vertooning zyn; ſoo kan hier uyt lichtlyk beſlooten worden / dat, wanneer de opening van het druyvenvlies wyder is / daar ook meer ſcheuigere en afgeſteupte ſtraalen konnen inkomen / dan wanneer deſelve naauw is / en dat dan bygevolg het geſicht ſtomper gemaakt word. Want de geeſten in die engte vereenigd zynde / en op mindere dingen / welke krachtiglyk hen voorgedraagen worden / ingeſpannen zynde / konnen de ſaaken meer onderſcheydentlyk bevatten / daar van oordeelen / en die onderſcheyden.

De weerſteuyting doed ook veel tot het geſicht / waarom ook de deelen van het oog / zynde van een verſcheyden geſteldheid / verſcheydene weerſteuytingen in het oog veroorſaaken / tot dat de ſtraalen / tot een punct verſameld zynde / aan de geſicht ſeenuwe vertoond worden. De brillen dan dienen tot behulp van het geſicht / om dat deſelve een nieuwe weerſteuyting veroorſaakende / de verſameling der ſtraalen of nader by brengen / of verder uyttrekken / na dat de geleegentheid en plaatſing van het netvlies ſulks vereyſt / op dat de geſichtſtraalen naauwkeuriglyk in het ſelve mogen te ſaamen komen. Wanneer het ſien geſchied in een duyſtere plaats / dan breyden de oogappelen ſich uyt / op dat ſy des te meer licht mogen ontfangen; maar in een al te lichte plaats worden ſy vernaauwd / op dat ſy door al te grooten licht niet beſchaadigd mogen worden.

Wanneer het eene oog geſlooten word / dan word de oogappel van het andere verwyd / om dat als dan een grooter meenigte van geeſten derwaarts komd toevloeyen; want die geeſten worden ſeer lichtlyk en haaſtlyk van het eene oog na het andere gebracht; waarom wy dan / wanneer ons eene oog toegeſlooten is / naauwkeuriger de geſiene dingen konnen onderſcheyden. En het is wel meeſt om deeſe oorſaak / dat de geſichtſenuwen / in hunnen voortgang vereenigd zyn / op dat de eene in de anderen ſeer ſnel ſouden konnen vloeyen. Sommigen meynen dat de dieren nooyt meer dan met een van beyde de oogen te gelyk ſien; want indien tuſſen beyde onſe oogen een plank of muur ſtaat / ſoo ſullen wy de voorwerpen op een tyd niet meer dan aan een van beyde de zyden gewaar worden. Sie hier van / ſoo het u behaagd / by Sennertus in ſyne Natuurbeſchryving, en ſeer veele anderen / welke van het geſicht geſchreeven hebben.

Een overvloedig vet beſtrykt de oogen / op dat ſy door haare geduurige beweegingen niet verhittet en droog ſouden worden / en op dat het ſelve de oogen tegen de koude van buyten ſoude beſchermen / waar van daan het komd dat de oogen nooyt verſtyven. De kliertjes, welke in de hoeken van de oogen geplaatſt zyn / ontfangen de vocht welke uyt de herſſenen komd afloopen / bevochtigen de oogen / en maaken deſelven des te bequaamer tot beweeging: ten dien eynde zyn ſy ook van een rond maakſel / want de ronde gedaante is de bequaamſte tot beweeging. Vervolgens / even gelyk een ſpiegel van achteren met lood overtoogen word / op dat de gedaantens / welke daar voor komen / daar niet door ſouden gaan / maar op deſelve afſteupten; dus worden ook op het netvlies de ſtraalen afgeſteupt. De ſenuwen welke de oogen beweegen / zyn in haar oorſprong aan malkanderen vaſt gehecht / ſoo dat ſy als maar een ſnoertje uytmaaken; hier van daan komd het / dat wanneer wy het eene oog na de eene of de andere zyde wenden / het andere oog deſſelfs beweeging ſal volgen. Somtyds vertoonen ſich wel eenige dingen / als zynde buyten ons oog / welke nochtans waarlyk binnen het ſelve zyn / om dat eenige damp ſich tuſſen het hoornvlies / en de Cryſtallyne vocht inſteld. Indien die damp kleyn en in de breedte uytgebreyd is / ſoo vertoond het ſich als of het vliegende beeſtjes waaren; ſoo deſelve in de lengte uytgebreyd is / dan ſchynen het hayrtjes &c. te weeſen.

De veeſeltjes der oogen worden geoordeelt de fynſten te zyn van allen; deeſe veeſeltjes nu / in welke de beweegingen der ſinnen ingedrukt worden / zyn als ſnaertjes / welke van de herſſenen / door de ſenuwen / tot de gevoelige leeden loopen. Want de t'ſaamenhang van de herſſen-veeſeltjes is ſoodaanig / dat deſelve met haar eene eynde van de holligheden der herſſengroefjes beginnen / en met haar ander eynde (door een vervolg haarer uytbreyding door de vliesachtige buyſen der ſenuwen heen) in des lighaams verſcheydene deelen uytloopen / en / malkanderen met eenige tuſſenloopende tochtgaatjes aanraakende / eenige tuſſenwydtens onder malkanderen houden / welke ſich konnen verwyden. En hier uyt verſtaan wy / dat wanneer het eene eynde van een veeſeltje in eenig lighaams deel bewoogen word / die beweeging by vervolg (wanneer dat veeſeltje van alle drukking in de ſenuw-buysjes vry is) tot de herſſenen toe gebracht word.

Het getuygnis van die geenen welke het ſelve geſien hebben / en ook ſelf de reeden / ſeggen dat de beelteniſſen der ſienlyke dingen het onderſte boven door onſe oogen gebracht worden. En ſulks is met het oog te ſien / indien het oog van eenig groot beeſt / (waar uyt alle de ſpieren en vlieſen / behalven alleen het netvlies / van den grond afgenomen zyn) voor een kleyn gaatje van een duyſtere kamer geſteld word / waar teegen men van buyten een keers heefd te ſetten / en dan van binnen in de kamer het binnenſte van het oog / gelyk het teegen de opening geſet is te beſchouwen. Een diergelyke t'onderſte boven keering der beelteniſſen van ſichtbaare dingen is men ook gewoon te vertoonen / in een donkere en rondom beſlooten kamer / waar in maar een kleyn gaatje word opengelaaten / en daar in een cryſtallyn glaasje / t'welk van binnen hol / na buyten toe verheeven is; want dit glas ſal het licht en verwen van de voorwerpen welke buyten de kamer zyn op een wit papier / op een behoorlyke afſtand gehouden / dus het onderſte boven vertoonen; gelyk ik ſelve menigmaal ondervonden heb. Doch om dat onſe geeſt gewoon is op deeſe wyze de beeltenis der ſichtbaare dingen te ontfangen / hier van daan komd het / dat deſelve oordeeld dat die dingen recht over eynd ſtaan / welke omgekeerd door het oog gebracht worden. Even gelyk wy niet oordeelen dat het een dubbeld voorwerp is / het welk wy met beyde onſe handen te gelyk aanraaken; dus ook onſe oogen / wanneer ſy beyde te gelyk haar geſicht na deſelve plaats wenden / vertoonen echter niet meer dan een voorwerp aan de ziel / hoewel in elk van deſelve een byſondere afbeelding word afgemaald. Maar wanneer men een knikker met twee vingeren / kruysweyze over malkanderen gelegd / aanraakt / het ſal zyn als of men 'er twee voelde; om dat dat voorwerp niet op de gewoonlyke wyze / en in een behoorlyke plaatſe / van de vingeren en veeſeltjes voorkomd.

Het geſicht is een uytwendige ſin / waar door de ziel / (na een behoorlyke beweeging van de veeſeltjes der geſicht ſenuwe in het binnenſte van het oog / welke van daar na de herſſenen en de gemeene ſitplaats der ſinnen gebracht word) het licht / verwe / plaatſing / afſtand / grootheid / en gedaante der voorgebrachte ſienlyke dingen / bevat en gewaar word.

De verrekykers en brillen zyn voordeelig voor het geſicht. I. Om dat door deſelven word uytgewrocht / dat de t'ſaamenkomſt der ſtraalen niet voor of achter het netvlies geſchiede / maar net op het ſelve / waar uyt de kracht van het geſicht ontſtaat. II. Ook dienen ſy daar toe / dat 'er meerdere ſtraalen verſameld en vereenigd worden / om dus het werktuyg des geſichts des te krachtdaadiger aan te doen.

De brandglaſen hebben de minſte kracht op een witte ſtoffe / want ſy branden / om dat in een kleyne ruymte ſeer veele ſtraalen vereenigd worden / doch witte dingen verſpreyden de ſtraalen. Hier van daan komd het dat ſeer witte en blinkende dingen / gelyk ſneeuw / al te

grooten

Digitized by Google

grooten licht / en andere dingen / het geſicht verſwakken; doch middelbaare verwen verſterken het geſicht / en wel byſonder de groene verwe. Het licht der Sterren vertoond ſich by dag niet / om dat het ſelve door den uytmuntenden glantz der Son word verſlonden / ten zy het mogelijk ergens in eenige diepe en donkere putten geſien wierde. Tot het geſicht worden geene voornemelijke gedaantens (ſpecies intentionales) vereyſt; maar alle de ſinnen worden door een gewaarwording en oordeeling over de beweeging / volvoerd. De onderſcheyden nu der vyf uyterlijke ſinnen ontſtaan eensdeels hier uyt / dat de veeſeltjes der ſenuwen ſeer veel onder malkanderen verſchillen in dunheid of dikte; anderdeels / om dat de werktuygen der ſinnen verſcheydentlijk gevormd zyn / en dat ook de beweegende lighaamen / de voorwerpen / en de middelen verſcheyden zyn. Want hier uyt ontſtaan verſcheydene beweegingen / welke op verſchillende wyzen ontfangen zynde / ook verſcheydene ſinnen werk geeven. Daar kan nu niets door de ſinnen bevat worden / dan lighaamlijke dingen / en ſulks door lighaamlijke beweeging. Want niets / behalven een lighaam kan aanraaken / of aangeraakt worden.

Den afſtand der dingen wordmen gewaar. 1. Uyt een vergelijking der tuſſen beyden leggende nabuurige dingen; hier van daan is het / dat / wanneer wy tuſſen een hoogen berg / en ons / niets tuſſen beyden ſien / of dat wy de tuſſenwydtens der dingen niet wel onderſcheyden / deſelve nader by ſal ſchijnen te zyn / dan deſelve met der daad is. 2. Uyt een onderſcheydene of verwarde vertooning; gelijk ook uyt de ſterkte of ſwakheid van het licht / waar uyt de ganſche lengte der ſtraalen eenigſins ontdekt word. Want die dingen welkemen verwardelijk / en met een ſwak licht beſtraald zynde / gewaar word / ſchijnen verre afgeleegen te zyn / doch in teegendeel de dingen / welke ſich onderſcheydentlijk / en met een ſterk licht omſcheenen / aan ons oog opdoen / houden wy voor na by geleegen. 3. Uyt de verſcheyden geſtalte van het oog; want om verre afgeleegene dingen te ſien dreyd ſich den oog-appel uyt / de Cryſtallyne vocht word bewoogen na het netvlies / en het oog word ronder; doch in na by geleegene ſaaken word den oog-appel vernaauwd / het blekſje van de Cryſtallyne vocht komd voorwaarts uyt / en het oog word in de lengte uytgedreyd.

Door het gebruyk van vergrootglaaſen worden ſeer veele wonderlijke / en te vooren onbekende ſaaken geopenbaard. By voorbeeld / in den aſijn, hoewel niet in alle / wordmen / door middel van vergrootglaaſen / ſlangswijze wormen / welke ſich met bochten / en ſulks al vry haaſtig / van de eene op de andere plaats beweegen / gewaar. In ſommige ſpinnekoppen ſietmen acht oogen / in anderen ſes; en in noch anderen vier. In de kinderpokjes / de ſchurfdheid / het hayrworm / en in andere ſiektens van de huyd / gelijk ook in de meeſte ſweeringen / ontdektmen wormtjes / gelijk ook in kerſſen en aardbeſijen welke niet al te vers zyn. Ja ſelfs word 'er gelooft / dat in peſt-tyden de lucht met onſichtbaare diertjes vervuld word / welke uyt de bederving des luchts voortgekomen zynde / door de adem-haaling ingeſwolgen worden. Sie hier van het honderdtal der waarneemingen, door middel der vergrootglaaſen / van Pieter Borellus.

Het volk / het welk na Amboyna, Banda, en de Molukſe Eylanden vaard / word dikwils geplaagd met een ſwakheid van geſicht / ja wel met een geheele blindheid / en ſulks door dikke en taaje dampen / welke het hoofd / de herſſenen / en de geſicht-ſenuwen vervullen: welke blindheid eevenwel niet altijd blyft duuren / maar door verandering van lucht / en een beter leevens wijze / in opſicht van ſpijs en drank / word deſelve dikwils verdreeven. De inwoonderen van die Eylanden meynen / dat deſelve haar oorſprong heefd ('t welk ook door de ervaarenheid beveſtigd word) uyt het menigvuldig eeten van warme ryſt. Want de ryſt word doorgaans geplant in vochtige en moeraſſige plaatſen / waar uyt deſelve eenige drabbigheid en vochtigheid na ſich trekt / welke in warmte dieper doordringd dan in koude; want ſelf de reuk van drooge en raauwe ryſt beſwaard het hoofd / en brengd een ſeekere ſlaaperigheid aan. Sie by Bontius, in ſijn boek van de Indiaanſe ſiektens.

V. PLAATS. *Pſalm* 102: 27.

Die (te weeten hemel en aarde) ſullen vergaan; maar gy ſuld ſtaande blyven; en ſy alle ſullen als een kleed verouden: gy ſuldze veranderen als een gewaad, en ſy ſullen veranderd zyn.

WAt ons aangaat / indien wy aanmerken de ſtandvaſtigheid van de aarde / en de onveranderlijkheid der hemelſe lighaamen / ſoo ſchynen deſelve niet te verouderen; of de verderving onderworpen te zyn; en hierom houden ſommige Wysgeeren ſtaande / dat de Weereld van eeuwigheid geweeſt is; ook meyne ik / datmen uyt de natuurlijke Wysgeerte niets ſeekers / omtrent des weerelds oorſprong of ondergang kan betoogen. Doch de Heylige Schriftuur beveſtigd / dat dit ganſche konſtſtuk van de weereld allengskens verouderd / en ten eynde en ondergang helt. En op dat ſulks te beter verſtaan worde / ſoo doed den Propheet daar een gelijkenis by / ontleend van een kleed, het welke allengskens door het gebruyk verſleeten en verergerd word. En na de leere van Paulus word het ſchepſel / om der menſchen ſonden / geſegd der verderving onderworpen te zyn / en geduuriglijk te ſuchten en in baarensnoot te weeſen &c: Rom. 8: 19: 22. Maar in de herſtelling der menſchen ſal ook des weerelds werkſtuk ſelve vernieuwd worden / en een nieuwe gedaante / als een nieuw kleed / de voorige vuyligheden afgelegd hebbende / aan doen. Hoor Paulus ſelve ſpreeken / op de aangetogene plaatſe. Want het ſchepſel, als met opgeſteeken hoofde, verwacht de openbaaringe der kinderen Gods. Want het ſchepſel is der ydelheid onderworpen, niet gewillig, maar om diens wille, die het der ydelheid onderworpen heefd. Op hoope dat ook het ſchepſel ſelve ſal vrygemaakt worden van de dienſtbaarheid der verderfniſſe, tot de vryheid der heerlijkheid der kinderen Gods. Want wy weeten dat het ganſche ſchepſel t' ſaamen ſucht, en t' ſaamen in baarensnoot is tot nu toe. Philo den Joode heefd een boek geſchreeven / van de onverderflijkheid des weerelds, welke hy met de volgende bewysreeden tracht te betoogen. Wy ſullen de voornaamſte maar kortlijk voorſtellen.

I. Indien de weereld verderflijk was / ſoo ſoude ſy moeten bedorven worden / of door een uytwendige oorſaak / of door een inwendige: doch ſulks kan door geen van beyde geſchieden; en by gevolg kan de weereld niet verdorven worden. Syne opgenomene ſtellinge bewyſd hy aldus. Voor eerſt / raakende een uytwendige oorſaak; om dat 'er buyten de weereld niets is / dewyl deſelve beſtaat uyt een t' ſaamenſtel van alle dingen / ſoo dat daar buyten niets is. Ten tweeden; in opſicht van een inwendige oorſaak: om dat alles wat binnen de weereld is / een gedeelte is van de weereld; doch indien de weereld door eenige van haare deelen konde bedorven worden / ſoo ſoude dat deel machtiger zyn dan het geheel / 't welk ongerymd is: daar doch de weereld met een onverwinlijke kracht voorſien zynde / alle haare deelen beweegd / doch ſelve door geen van haar bewoogen kan worden.

Doch wy antwoorden op het bovenſtaande; dat indien deeſe reedeneering ſpreekt van een natuurlijke oorſaak, wy ſulks gemaklijk konnen toeſtemmen. Doch eevenwel het geene hy inbrengd teegen een inwendige oor-

oorſaak is gansch van geen kracht ; want de ervaarenheid leerd / dat dikwils door ondeugendheid van een deel het geheele word ten ondergang gebragt : waar omtrent men echter dit aan te merken heefd / dat de bedervende kracht van een deel niet van het begin af teegen het geheel word werkſtellig gemaakt / maar alleen teegen eenig gedeelte van het geheel / van waar deſelve allengskens overgaat tot de andere deelen / tot de meeſte of de beſte deelen verſwakt zynde / daar na ook ſelve alles wat in het geheele noch overig is bederven en ter needer werpen ; waar uyt blykt dat die ongerymdheid / welke Philo teegenwerpt / niet veel krachts heefd om ſijn teegenpartye in het naauw te brengen.

II. Alles wat ongebooren / en van eeuwigheid is / dat is ook onverderflyk ; doch de weereld is van eeuwigheid ; by gevolg is deſelve onverderflyk. Syne opgenomen ſtelling / tracht hy op volgende wyze vaſt te ſtellen. Voor eerſt. Om dat den menſch eeuwig is : want het menſchlyk geſlacht heefd door teeling niet konnen een begin krygen. Ten tweeden. Om dat de weereld voor ſich ſelve een oorſaak van haar weeſen is / gelyk ook voor alle andere dingen. Ten derden. Om dat / indien de weereld t' eeniger tyd gebooren en voortgebragt was / deſelve onvolmaakt / en na veele eeuwen eerſt voleyndigd geweeſd ſoude zyn : want wy ſien dat in de dieren trappen van volmaaktheden zyn / en dat deſelve ſeer langſaam voortgaan.

Ten antwoord hier op diend / dat uyt de Heylige Blaaderen de valsheid van deeſe ſtelling lichtlyk te beſluyten is ; en met een van de bevestiging deſſelven. Want die leerd dat de weereld en den eerſten menſch niet gebooren zyn / maar van God geſchaapen. Geneſ. 1. &c.

III. Indien de weereld verderflyk was / ſoo ſouden deſſelfs deelen van haar natuurlyke ſchikking afwyken / en na teegenſtrydige plaatſen verhuyſen / doch alle de deelen des weerelds hebben de allerbeſte / en de allerbequaamſte plaatſing gekreegen na haaren aart / op dat elk met ſijn eygen ſitplaats vergenoegd zynde / geen verwiſſeling in beeter ſoude ſoeken.

Antw: Deeſe reeden geefd maar alleen te kennen / dat de weereld natuurlyker wyze niet kan t' onderſte boven geworpen worden / t' welk wy niet ontkennen. Doch God kan des weerelds deelen elk van haare plaatſen wechſtooten ; en deſelve veranderen / na dat het hem goed dunkt.

Teegenw: Indien God de weereld ten verderf bracht hy ſoude ſulks doen / of om hier na geen andere weereld te ſcheppen / of om weederom een andere op te maaken. Doch geen van beyde kan geſegd worden ; niet het eerſte ; om dat God voegd uyt verwarring geſchiktheid / en niet uyt goede geſchiktheid wanorde te veroorſaaken. Daar en boven / hy moet de weereld noyt geſchaapen hebben / of na dat het hem eens behaagd heefd deſelve voort te brengen / nu is het behoorlyk dat hy ſich in de geſchaapene weereld blyve vermaaken. Want doch God verblyd ſich in alle ſijne werken / en haat geene van de dingen welke hy gemaakt heefd : want hy heefd alles ſeer goed gemaakt &c. Ook kan het laatſte niet geſegd worden ; want / of God ſoude een erger / of een diergelyke / of een beeter Weereld weeder opmaaken : doch alle deeſe ſtellingen hebben iets dat beriſpens weerdig is in ſich. Want ſchiep God een erger Weereld / den Werkmeeſter ſoude ook erger zyn ; maakte hy een diergelyke / ſoo deed hy vergeefſen arbeyd : en ſoo hy een beeter weereld toeſtelde / ſoo ſoude hy ſelf beeter worden ; alle welke ſtellingen ongerymd zyn.

Antw: God heefd / na ſijne vryheid / de weereld geſchaapen / ſoo gelyk hy wilde / en niet gelyk hy konde ; want hy konde deſelve wel eerder / en grooter / en beeter gemaakt hebben / maar hy heefd niet gewild : want hy heefd de weereld in het minſte niet van noode. Derhalven word God niet beeter / wanneer hy beetere dingen voortbrengd / noch erger in het ſcheppen van ſlechter en geringer ſaaken. Want / by voorbeeld / God wierd niet beeter / wanneer hy den menſch ſchiep / welke beeter is dan de beeſten / noch ſlimmer / wanneer hy de verachtſte dieren / welke langs de aarde kruypen / maakte. Gelyk dan God na ſijn vry welbehaagen de weereld geſchaapen heefd / eeven ſoo kan hy deſelve vrylyk weeder verdelgen / of op allerley wyze veranderen. Want al het geſchapene is veranderlyk / en alleen het ongeſchapene is onveranderlyk. Alles wat 'er is / is of het eerſte beginſel, of van het eerſte beginſel voortgekomen. Daar is maar een het eerſte / en derhalven zyn alle de andere dingen afhanglyk ; by gevolg zyn alle dingen / behalven een alleen / uyt haar eygen aart verderflyk : want hoewel het volſtrekte en onbepaalde weeſens zyn / in opſicht van een onderwerp / of een eyndpaal / eevenwel zyn ſy niet volſtrekt vry of los van haar oorſaak. Sy zyn derhalven door iets anders / en van iets anders. Doch alle afhanglyke dingen / konnen door dat geene waar van ſy afhangen / indien het ſelve een vrywillig werkend beginſel is / veranderd worden. Derhalven zyn de Engelen ook ſelve / den hemel / de geſterntens / de hoofdſtoffen / en de zielen der menſchen (hoewel wy toeſtaan dat ſy natuurlyker wyze niet konnen vergaan of vernietigd worden) voor ſoo verre ſy van God afhangen / de verandering onderheevig / en de Godlyke wille en macht onderworpen.

Men heefd by na in alle eeuwen Tydrekenaars gehad / welke haar werk gemaakt hebben / van te onderſoeken na de tyd van het eynde des weerelds. Wat ons belangd / wy ſeggen / dat de tyd van des weerelds ondergang den Stervelingen onbekend is. Want dus ſprak Chriſtus daar van / Marc. 13: 32, 33. Maar van dien dag, en de uure, weet niemand, noch de Engelen, die in den hemel zyn, noch den Soon, dan de Vader. Siet toe, waakt en biddet ; want gy weet niet wanneer de tyd is. En insgelyks Handel. 1: 7. En hy ſeyde tot haar, het komd ulieden niet toe te weeten de tyden of de geleegenheeden, welke de Vader in ſijne eygene macht geſteld heefd.

Het zyn derhalven maar ydele en ongegronde giſſingen / welke genomen worden

I. Uyt de voorſegging van Daniel, in ſijn Boek Cap. 12: 11, 12. En van die tyd af dat het offer ſal wechgenomen, en de verwoeſtende grouwel ſal geſteld zyn, ſullen zyn duyſend, twee honderd, en t' neegentig dagen. Welgelukſalig is hy die verwacht, en raakt tot duyſend, drie honderd, en vyf en dertig dagen. Sommigen hebben gemeynd / dat hier door des weerelds eynde voorſeyd wierd ; en dat door deeſe dagen, jaaren verſtaan worden / welke noch te wachten waaren van de tyd der voorſegging / tot aan het eynde van de weereld. Dit gevoelen is door de ervaarenheid en uytkomſt ſelve al lang weederleyd geweeſt : want daar zyn ſeedert die tyd nu al twee-duyſend / en meer / jaaren verloopen.

II. Om dat de Schryvers van het Nieuwe Teſtament / al in hun tyd geſegd hebben / dat des weerelds eynde aanſtaande was / en datmen het ſelve al in korte tyd te verwachten had. Sie Matth. 24: 29, 30, 33, 34. Luc. 21: 28. 31. &c. 1 Petr. 4: 7. Jac. 5: 8, 9. 1 Joh. 2: 18. &c. Hier van daan hebben veelen gemeynd / dat weynige jaaren na de verheerlyking van Chriſtus / de voleynding der eeuwen moeſt gevolgd hebben / welke alle / gelyk de ervaarenheid genoegſaam toond / bedrogen zyn geweeſt. Lactantius, welke omtrent drie honderd jaaren na Chriſti geboorte geleefd heefd / bracht de verwachting van het eynde der weereld op het vyf honderſte jaar na de geboorte van onſen Heyland. Alle de verwachting (dus ſprak hy in ſijn tyd) ſchynd ſich niet verder uyt te ſtrekken, dan tot noch twee honderd jaaren. Ten tyden van Auguſtinus telden ſommigen / van des

Heeren hemelvaart / tot op het eynde der eeuwe vier honderd, anderen vyf honderd / en anderen duyſend jaaren; gelijk hy verhaald in ſijn 18 Boek / aan het 53. Hoofdſtuk.

III. Een ander Tydreekenaar voorſegd / dat het jaar Seeventienhonderd / na de geboorte van Christus / noodſchiklijk voor de weereld ſal weeſen. Om dat van het geſlacht der menſchen / tot op den Sondvloed ſeeventien kleyne eeuwen verloopen zyn; derhalven, ſegd dien Man / moet ook de weereld met de ſeeventiende kleyne eeuw, na de herſtelling door Chriſtus te weeg gebracht, ten eynde loopen &c.

IV. Het is een ſeer oud ſeggen / ('t welk by veelen de kracht en het geſag heeft van een Godſpraak) van een ſeekere Elias, niet wel dien Propheet van Thisbi, welkers daaden in de Heylige Bladeren beſchreeven worden / maar een Thalmudis en Cabbaliſtis Rabbyn / of Leeraar onder de Jooden / het welke men vind in den Thalmud, in de volgende woorden. Ses duyſend jaaren ſal de weereld ſtaan, en na deſelve vergaan. Twee duyſend jaaren zyn 'er geweeſt van woeſtheid en leedigheid. Twee duyſend jaaren onder de Wet. De daagen van Meſſias ſullen twee duyſend jaaren zyn, of twee duyſend jaaren na de Wet, en daar na ſal het eynde zyn; doch om onſe ſonden, welke veel en wonderlijk zyn, ſullen eenige jaaren, welke ontbreeken, niet vervuld worden.

V. Plato, en Pythagoras hebben geſegd / dat dit hoofdſtoflijke deel van de weereld / na ſes en dertig duyſend jaaren ſal ontſloopt worden / en dan weederom op nieuw / alle deſſelfs deelen by een geſocht zynde, herbormd. Deeſe reekening van ſes en dertig duyſend jaaren wierd daarom van haar bygebracht / om dat de gansche ſchikking des hemels / en der hemelkringen / in die tyd natuurlijker wyze ten eynde loopt. Ten eynde van deeſen omtrek van jaaren / ſeyden ſy / dat / wanneer alle des hemels deelen weedergekeerd ſouden zyn tot die ſelve plaats / in welke ſy geſchaapen waaren / van alle teelbaare en verderflyke dingen / deſelve gelijk te vooren / ſouden weederkomen / zynde den hemelſen ſelfſtandigheden weeder een nieuwe kracht ingeſtort.

Seneca heefd geſegd / dat het aardrijk natuurlijker wyze ſoude in brand geraaken / wanneer alle de geſternteus in het teeken van de kreeft ſouden te ſaamen komen / in de maand / naamelijk / van Junius, uyt een t' ſaamenloop van de warmte en koude geſternteus; eeven gelijk uyt de vereeniging van de vochtige en koude Dwaalſterren den ſondvloed / gelijk men meynd / ontſtaan is / wanneer alle de geſternteus in de maand van September, in het teeken van den Steenboek te ſaamen quaamen. Doch wy twyfelen niet / of alle deeſe en diergelijke dingen / zyn maar enkele beuſelingen / en ydele giſſingen / ja buytenſpoorige mymeringen / welke het optellen en weederleggen niet weerdig zyn.

Wat belangd de wyze van des weerelds ondergang; de Godsgeleerden reedentwiſten onder malkanderen / of de weereld ſal vernietigd worden? Of deſelve weeſentlijk ſal veranderd worden / of alleenlijk in deſſelfs toevalligheden, dat is / of ſy maar veranderd en meerder volmaakt ſal worden? Waar van men doorgaans in de gemeene plaatſen der Godgeleerdheid gehandeld ſiet. Wy ſtaan / voor ons / geen verdeediging der ſtoffe toe. Ook meynen wy dat hemel en aarde niet in haare ſelfſtandigheid / maar alleenlijk in haare toevalligheden / ſullen veranderd worden. De overige dingen / welke hier toe behooren / ſullen wy / als onſeeker zynde / en over al voor komende / overſlaan.

VI. PLAATS. *Pſalm* 140: 4.

Sy ſcherpen haare tonge als een ſlange: heet adder-vergif is onder haare lippen.

DEn Propheet vergelijkt de liſten / bedriegeryen / en laſteringen der quaadſpreekers / by het vergif der adderen; het welke / gelijk Plutarchus ſegd / in de leevens beſchryving van Antonius, des menſchen leeven ſonder ſmerte uytbluſt / beſwaarende het hoofd door ſlaperigheid / en een weynig ſweet over het aangeſicht verſpreydende / terwyl de ſinnen en krachten allengskens beſwyken. Want de laſtertaal doed een afweeſende ongelyk aan / en brengd iemand / ſonder dat hy het gevoeld / een ſlag of wonde toe.

De teekenen van de beeten / welke de adderen geeven / zyn ſoo kleyn en gering / dat die geenen welke met een ſeer ſcherp geſicht begaafd zyn / daar van naauwlijks eenige overblyfſelen konnen gewaar worden. Want deſelve ſchyna naauwlijks een ſteek te geeven / als of het met een naalde gedaan waare / en door deeſe kleyne opening ſend hy ſijn allerſcherpſte en ſelſte vergif na binnen / het welke met een wonderbaarlijke ſnelheid / onder de huyd door / tot de uyterſte leeden toe voortloopt. Plinius eevenwel getuygd / in ſijn 23 Boek / aan het 1 Hoofdſtuk / dat den aſijn een ſeer veerdig middel is teegen het vergif van den Adder. De Geneeskundigen, ſegd hy / bebben niet geweeten van hoe veel kracht deſelve was teegen adderbeeten; doch onlangs wanneer iemand, die door een vertrapten adder geſtooken was, een fles met aſijn droeg, ſoo bevond hy, dat hy, ſoo meenigmaal hy den aſijn neederſettede, de beet gevoelde, doch anders wiſt hy daar niet meer af, dan of hy niet gebeeten waare geweeſt; dus heefd men verſtand gekreegen van dit geneesmiddel, en den lyder is door het drinken van aſijn geholpen. Dulle-kervel ſap, onder drank vermengd (ſegd Francoys Bacon) brengd de dood aan / ſonder eenig het allerminſte gevoel van pyn. Het was een lichte ſtraffe / by die van Atheenen gebruykelijk / teegen die geenen welke de dood verdiend hadden. Hier meede komd hy na over een / dat Cleopatra daar toe gebruykte de beet van een adder / welke ſy op haar lighaam ſettede. De reeden hier van is / om dat den ſtryd der geeſten des doods ſmerten het meeſte verſchriklijk maakt / dewelke in dit geval / als zynde overgooten met een neevel van ſlaapſucht / door de dampen van het vergif allengskens in ſlaap geraaken; eeven gelijk het wel gewoon is te geſchieden in de dood van afgeleefde oude lieden. Ik meyn echter dat dit vergif noch minder pyn veroorſaakt dan Opium, om dat dit noch warme deelen onder ſich vermengd heefd.

Het zyn leugenachtige dingen / welke de Ouden verhaald hebben (gelijk ook duyſenden dergelijke dingen / welkemen in die lichtgeloovige tyden verſierd heefd) van de adderen / dat de wyfjes / na dat ſy ontfangen hebben / het hoofd afbyten van het mannetje / met het welke elk verſameld geweeſd is; en dat weeder de vrucht / als waare het ter wraake van deeſe moorddaadigheid / door des moeders buyk doorbreekt / en dus te voorſchyn komd. Een diergelijk verſierſel is het / 't welk van Schotſe ganſen verhaald word / dat ſy / naamelijk / van boomen vallen / of uyt ſchelpviſſen voortkomen. Want de ervaarenheid heefd in teegendeel geleerd dat ſy uyt eyeren voortkomen. Sie hier van de Natuurkundige oefeningen van den Geleerden Senguerd, aan de 174 Bladzyde.

De vergiften zyn het vuur gelijk: want ſy hebben een groote kracht om andere dingen hen gelijk te maaken; eeven gelijk wy ſien dat een weynig ſtremſel veel melks doed runnen; en een weynig ſuurdeeſem den geheelen deeg-klomp ſich gelijk maakt. Een kleyn ſaadje / in de aarde geworpen zynde / verkeerd aarde en

en water tot ſijn eygen aart/ om daar door gevoed te worden en op te waſſen. En alles wat werkt/ tracht ſoo veel als hem mogelijk is/ dat geene waar op het werkt/ ſich gelijk te maaken. Want het werkt door beweeging/ en ſijn eygen beweeging in het andere in te ſtorten; en het kan iets anders op geen andere wyze aandoen/ dan het ſelve aangedaan is. Het ſchijnd dat de meeſte vergiften konnen betrokken worden tot de ſoorten van hitte of koude, en wel inſonderheid het vermoogen van hitte of koude; gelijk ook de kracht van verdooving; als meede tot de gedaante der kleynſte deeltjes/ hoedaanig is/ by voorbeeld/ een ſcherpe gedaante/ waar door ſy ſnyden en ſteeken. En hier van daan worden door de fenynen veroorſaakt groote brandigheden/ zielsberoeringen/ raaskallingen/ verkoudingen van ons lighaams deelen/ ja van het geheele lighaamen/ ſwellingen/ blaauwe vlekken/ kaalheid door het uytvallen der hayren/ ontvelling/ en andere diergelijke toevallen/ welke door teegenſtrydige/ verwarmende of verkoelende middelen/ gelijk ook door olyachtige/ vette/ en verſachtende dingen/ dikwils geneeſen worden. Dus ſchijnd het ſommigen toe/ dat de beſmetlykheid van de peſt beſtaat/ in ſeekere vlugge/ te ſaamen ſtremmende/ en beſmetlijke damp of vocht/ welke of binnen of buyten het lighaam voortgebracht word. En hier van daan komd het/ terwyl het bloed en geeſten door deeſe damp tot ſtremming gebracht en beſmet zyn/ datmen in peſtilentiaale ſiektens gewaar word/ dat de krachten ſchielijk ter neder geſlaagen worden/ men verneemd ſlaaperigheid/ ſlappe aderſlaagen/ vlekken/ puyſten/ peſtkoolen/ peſtbuylen/ beſmetting/ en een haaſtige dood. Waarom ook die ſiektens moeten geneeſen worden door verdunnende/ vlugmaakende/ en verwarmende middelen; gelijk daar zyn Theriakel/ Mithridaat/ Dioſcordium/ Limoenſap/ het ſout van alſem/ engel-kruyd/ Carduus benedictus &c. ook door kleyntrekkende en ſnymiddelen.

Drie dingen (ſegd Agur Spreuk. 30: 18) zyn my te wonderlijk; ja vier, die ik niet weet. Onder deeſe nu ſteld hy vſ. 19. De weg eener ſlange op een rotzſteen. Want de weg eens Arends in den hemel is onvaſt, de weg eener ſlange op een rotzſteen/ en ook op de aarde is ſwervende en glibberig; de weg van een ſchip in de Zee vluchtig en voortvloejende. Waarom door deeſe drie ſaaken en hoofdſtoffen aartiglijk beſchreeven word/ en als in een beeld afgeſchilderd en vertoond word/ de omſweevende weg van een onſtandvaſtige ziel; welke nu eens ſweefd in een begeerte na wereldſe eer/ dan in luſt na aardſe dingen/ op een ander tijd in de begeerlijkheid van vermaak en vuyle welluſten/ in welke de menſchen ſich ſelven/ eeven gelijk in wateren/ wentelen/ en indompelen. En daarom heefd den Ouden Chryſoſtomus niet t'onrecht geſegd/ dat ons leeven ongeſtadiger is/ en meer op en neer dobberd/ dan den Oceaan, of den draaykolk van Charybdis. De baaren/ ſegd hy/ der jongelingſchap volgen op de kindsheid/ welke heeviger dan de Ægeiſe door de winden der begeerlijkheid beroerd en gedreeven worden. Welke ouderdom wel meeſt van beſtraffing en verbeetering ontbloot is/ niet alleen om dat deſelve door ſwaarder golven van beroeringen gebeukt worden/ maar ook om dat ſy dan van onder de macht der tuchtmeeſters/en leyders van hunne jeugd/ontſlagen worden.

Het oogmerk van Agur, in de aangehaalde text/ is aan te toonen/ hoe moeylijk het valt hoereryen of overſpeelen gewaar te worden/ en te ontdekken/ om dat 'er duyſend konſten zyn/ waar door de menſchen haare welluſten verſaaden/ en haare ſchande bedekken/ konnen. Want hy ſteld vaſt/ dat het al ſoo moeylijk is den weg eener maagd/ in haar hoererye met een man/ na te ſpooren/ als den weg eens Arends in de lucht te onderkennen; welke door de beweeging der vlerken van een geſcheyden zynde/ aanſtonds weeder tot een loopt; als den weg eener ſlange op een rotzſteen waar te neemen/ ('t welk waarlijk ſeer moeylijk/ of liever t'eenemaal onmogelijk is/ om dat de ſlange niets heefd/ 't welk ſy ſoude konnen achterlaaten/ geen veederen/ gelijk de vogelen/ geen uytgeworpen drek/ gelijk by na alle de andere dieren; geen meſt gelijk de wormen en ſchildpadden; om dat ook de ſteenrotzen/ om haare hardigheid/ onbequaam zyn om eenige indrukſelen of voetſtappen te ontfangen) of eyndelijk den weg eenes ſchips in het water ('t welk ſtraks weder tot malkander loopt, ſoo haaſt het ſchip daar door gevaaren is) te vinden; want hoewel het ſelve aanſtonds/ na dat het voor by gevaaren is/ eenige voetſtappen of overblyfſelen achter ſich laat/ terwyl de wateren aan alle zyden bewogen worden/ en komen toevloejen/ eevenwel indienmen maar een weynig tijds wacht/ ſoo ſal 'er ganſch geen teeken overblyven. Door een andere gelijkenis/ hoewel wat enger van beteekenis/ verklaard hy noch het ſelve; wanneer hy in het 20 vſ: een hoere of overſpeelige vrouwe vergelijkt by een/ welke iets begeerende 't welk hem geweygerd is/ het ſelve opeet/ en/ op dat het niet blyken moge dat hy het gegeeten heefd/ ſijn mond en tanden afwiſt. Dit ſal ook noch beeter blyken/ indien dit werk eens word vergeleeken met andere quaade daaden/ als dieverye/ doodſlag &c. want om deſelve uyt te vinden heefdmen doorgaans veele kenteekenen/ niet alleen uyt de ſchuldigen ſelve/ en hunne werktuygen/ maar ook uyt anderen/ welke meeſt doorgaans meedeplichtig zyn aan ſoodaanige booſe ſtukken.

Anderen zyn van gedachten/ dat door deeſe vier dingen/ welke als moeylijk om te weeten/ in deeſen text voorgeſteld worden/ beſchreeven worden de wonderbaare kracht en dapperheid van de jeugd/ en een jongeling welke wel opgevoed en onderweeſende zynde/ ſich kloekmoedig en manhaftig draagd; als of 'er geſegd wierd; Het is een verwonderensweerdige ſaak/ dat een arend, welke groot en ſwaar van lighaam is/ ſich alleenlijk door middel ſijner vlerken in de lucht weet in eevenwichtigheid op te houden/ en in de hoogte op te vliegen/ dat een ſlang, van voeten onvoorſien/ ſich ſelven ſeer ſnellijk over rotzen en klippen met kronkels weet voort te ſpoeden/ en de huyſen ſchielijk ſonder leeders/ of het behulp eeniger ingeſlaagene nagelen te beklimmen: dat een ſchip, met groote ſwaarte belaaden zynde op de Zee/ eeven als een vis/ leyd en dryfd/ en na allen zyden/ op het believen des Stuurmans/ kan gewend en gekeerd worden; ja dat het ſelve teegen de ſtormen/ winden/ en baaren/ deſelve doorſnydende/ worſteld/ en deſelve vertreedende te boven komd; doch noch meer verwonderlijk is de weg van גבר Gaver, een man/ dat is/ een rechtſchaapen leevens onderwys eens eedelmoedigen jongelings/ waar door hy ſijne jaaren te boven gaat/ en voor ſijn ouderdom voor uyt loopt. Salaſar meynd dat door deeſe vier dingen, beteekend word den ſnellen afloop van de jeugd/ der menſchen leeftijd/ en deſſelfs welluſten; als of 'er geſegd wierd: Den arend vliegd ſeer ſnel door het ſeer lichtwykende lucht geweeſt; de Slang glyd licht voort over de aarde; een ſchip loopt ſeer ſacht/ en te gelijk ſeer ſnel/ door de Zee-wateren; doch echter noch veel ſneller komd den menſch uyt ſijn jeugd tot andere trappen des ouderdoms/ ja hy glyd en loopt voort/ om dat een jongeling niet aandachtlijk genoeg overweegd wat 'er geduuriglijk van hem afgaat/ en daarom ontloopt hem ſijne jeugd ſonder dat hy het weet/ en terwyl hy op geheel iets anders denkt. Door een diergelijke verbloemde ſpreekwyze vergelijkt ook den Schrijver van het boek der Wysheid Cap. 5: 10, 11. den ſnellen voortgang van des menſchen leeftijd by een ſchip/'t welk door het water doorvaart/ en by een vogel, welke met ſijne vlerken de lucht doorſnyd. Desgelijks ook Job, in ſijn boek Cap. 9: 25, 26. En myne dagen zyn lichter geweeſt dan een looper; ſy zyn wechgevlooden,

ſy hebben het goede niet geſien. Sy zyn voorbygevaaren met jachtſcheepen; gelijk een Arend na het aas toevliegd. En anderen vergelyken onſen leeftijd by een ſlang, welke over de ſteenrotzen vlucht. Waar van de Chaldeen gewoon waaren / door een ſlang / welke ſich in een ronde kring gewonden had / en met ſijn bek ſijn ſteert knaauwde / te vertoonen het jaar, 't welk altijd voortloopt / rond is / en in ſijn omkring t' elkens weederkeerd.

Eynde des Eerſten Hoofdſtuk.

Tweede HOOFD-STUK.

I. PLAATS. *Spreuken* 4: 25.

Laat uwe oogen recht uyt ſien, en uwe oogleeden ſich recht voor u heenen houden.

En 6: 10.

Een weynig handvouwens al nederliggende &c.

En 6: 13.

Een Belials man wenkt met ſijne oogen, ſpreekt met ſijne voeten, leerd met ſijne vingeren.

DAar is ſoo grooten over-eenſtemming en meedelydigheid tuſſen het lighaam en de ziel / en tuſſen die beyde ſoo veel gemeenſchap en opvolging van de eene tot de andere / datmen uyt het maakſel en ſchikking van de leeden des lighaams / en wel inſonderheid van die geenen welke tot het hoofd en aangeſicht behooren / eenigermaate kan giſſing maaken van de geſteldheid van der menſchen zeeden / en natuurlyke geneygdheeden. En daar is geen eene uytſteekende verandering / beroering / of lyding onſes gemoeds / welke ſich niet door eenig uyterlyk teeken des lighaams / 't zy in het aangeſicht / of elders / ſal vertoonen en openbaaren. Dit leerd hier Salomon, de wyſte aller Koningen. Want hy pryſd hier een recht uyt gaande, en ſtandvaſtig geſicht aan / als een teeken van een goed gemoed. In teegendeel veroordeeld en keurd hy af een geſicht dat op zyde ſiet / dat ongeſtaadig / verdraayd / wankende / en vluchtig is / als zynde een teeken van bedriegelykheid / lichtveerdigheid en godloosheid. Spreuk. 16: 30. Een man des gewelds ſluyt ſijne oogen, om verkeerdheden te bedenken; ter ſelver plaatſe keurt hy ook af het byten der lippen; ſijne lippen bytende volbrengd hy het quaad. En Spreuk. 17: 24. In het aangeſicht des verſtandigen is wysheid (dat is / in het gelaat ſelf en het aangeſicht van een menſch / vertoonen ſich teekenen van voorſichtigheid) maar de oogen des ſots zyn in het eynde der aarde. Hooge en verheevene oogen / worden als teekenen van hoogmoed en trotzheid verworpen / Spreuk. 6: 17. en 30: 13. Een geſlacht, welkers oogen hoog zyn, en welkers oogleeden verheeven zyn. Hierom word een menſch / die goed van ooge is / genomen voor een weldaadig / Godvruchtig / barmhertig en goed menſch; in teegendeel word een Godloos / onbeleefd / en wreed menſch geſegd boos van ooge te zyn. Spreuk. 22: 9. Die goed van ooge is ſal gezeegend worden; want hy heefd van ſijn brood den armen gegeeven. En Spreuk. 23: 6. Eet het brood niet des geenen die boos van ooge is; en wees niet beluſt na ſijne ſmaakelijke ſpyſen. Ook word een godloos man geſegd ſich in ſijn aangeſicht te ſterken. Spreuk. 21: 29. om dat uyt het aangeſicht ſelf ſich de teekenen van godloosheid openbaaren. Ook word de haaſtigheid met de voeten veracht / als een kenteeken van lichtveerdigheid en onvoorſichtigheid. Spreuk. 19: 2. die haaſtig is met de voeten ſondigd. Het t' ſaamenvouwen der handen is een teeken van leuyheid. Spreuk. 6: 10. en 19: 24. Een leuyaart verbergd de hand in den boeſem; en hy ſalſe niet weeder aan ſijnen mond brengen. En dus worden doorgaans in de Heylige Bladeren de kenteekenen van Gelaatkunde (*Phyſiognomia*) beſchreeven en aangeweeſen. Waar van daan die geene / welke ſijn naaſte met hulp / trooſt / of raad ſterkt / word geſegd deſſelfs aangeſicht te ſcherpen; dat is / den ſelven te verblyden / door het wechneemen van vreeſe / droefheid / gramſchap / of andere geweldige gemoeds-beweegingen / gelyk ook derſelver teekenen uyt het aangeſicht. Spreuk. 27: 17. Yſer ſcherptmen met yſer; alſoo ſcherpt een man het aangeſicht ſijns naaſten.

De geeſten zyn ook gewoon te werken volgens die aandoeningen en geneygdheeden / welke ſy het meeſte ingeſoogen hebben. Hierom is het dat de geeſten van een hond, inſuygende en na ſich trekkende de geneygdheid van die geene / van welke ſy voortgebracht worden / waar door deſelve gewoon is met uytgeſtooken bek het wildbraad na te jaagen en op te vangen / daarom een langwerpige muyl veroorſaaken. De geeſten van een wolf, welke van natuuren begeerig is tot ſlokken en vreeten / maaken een ruym en wyden buyk. Die van een haas, als vreesachtig / vormen opengeſperde ooren / en een ingeboogen voorhoofd / als ſich wachtende voor overval. Die van een Leeuw, welke gewoon is met ſijne klaauwen ſijn aas te vangen / maaken daarom deſelve ſeer groot.

Volgens het oordeel der Gelaatkundigen word een kleyn hoofd afgekeurd / om dat ſulks te kennen geefd de ſwakheid van de vormende ſtoffe; of gebrek van zaadſtoffe. Het geefd een vertoog van een voorbaarigen en lichtveerdigen aart / om dat de geeſten / in een kleyne ruymte te ſaamen gedrongen zynde / licht verhitted worden / en geen genoegſaam vrye loop hebben. Die geenen welke een ſeer groot hoofd hebben / worden onder de nachtuylen en ezels gerekend. Die een al te kleyn hoofd hebben vergelijktmen by den Struysvogel, want deeſe heefd een kleyn hoofd / en is wonder alwaas; want daar hy ſoo groot van lighaam is / ſoo meynd hy genoegſaam verborgen te zyn (wanneer hy ſijne jaagers niet kan ontvlieden) als hy maar ſijn hoofd achter een ſtruyk verſteeken heefd; of ook ſoekt hy wel een enkele ſchaduwe tot beſcherming voor ſijn hoofd. Een vierkant voorhoofd / en middelmaatig / na eevenreedenheid van het geheele aangeſicht / geefd een vertooning van grootmoedigheid; gelyk ook een krom gebogene / of arends-neus. Want de Leeuwen, welke een diergelyk gelaat hebben / en de Arenden welke krom gebogene bek hebben / zyn ſeer grootmoedig. Op zyde / ſcheuyns / of ſcheel ſiende oogen worden voor teekenen gehouden van een verkeerd gemoed / gelyk ook van nydigheid / gramſchap en haat; gelyk ook de ſtieren met felle en ſtuure oogen ſien. Derhalven waarſchouwd den Wyſen Koning / in de voorhanden zynde text.

Laat

: Laat uwe oogen recht uyt ſien, en uwe oogleeden ſich recht voor u heenen houden. Als of hy ſeyde / ſie recht heen / en voorwaarts uyt / niet achterwaarts / niet ter rechter of ter ſlinker zyde. Want na de behoeding van hert en mond / ſoo geefd hy nu bevel / raakende de bewaaring der oogen; de oogen doch zyn leyds lieden in een eerlijke of oneerlijke liefde; en op datmen ſijn herte wel mag behoeden / ſoo is het noodig / datmen / boven alle andere ſinnen of leedemaaten / ſijne oogen bewaare / ſoo wel als ſijne tonge. Den ſin van deeſer woorden is; bedwing uwe oogen / en laat niet toe dat deſelve aan allen zyden rondom dwaalen en vliegen / op dat ſy geen verlokkende voorwerpen of ſchoonheeden aantreffen / welke ſnoode begeerlijkheeden in uw hert mochten verwekken: waarom gy dan uwe oogen ſoodaanig te beſtuuren hebd / dat ſy alleenlijk recht uyt ſien, dat is van vooren / en voor ſich heenen; de oogen doch zyn daar toe gegeeven / op dat ſy ons op den weg mogen voorlichten / en op deſelve de gangen van het geheele lighaam richten en beſtuuren; want / na het ſeggen van Baſilius, eeven gelijk wy / wanneer wy op menſchen / welke ſeere oogen hebben / met ons geſicht al te lang blyven ſtaroogen / daar door eenigſins aan haare quaale deelachtig gemaakt worden; en in teegendeel / wanneer wy onſe geſichtſtraalen veſtigen op dingen / welke natuurlijker wyze het geſicht helpen en verſterken (gelijk de groene verwe / een ſpiegel / helder water / &c:) ons geſicht / door een verborgen kracht der natuur / daar door gevorderd word; ſoo gaat het ook ſeekerlijk / wanneer wy onſe oogen werpen op de merkteekenen van de welluſt / onſe ziel word dan door des welluſt ſiekte gewond; gelijk ook wanneer wy met opmerking ſien of vroome en goede lieden / ſoo behaalen wy daar van / door middel van onſe oogen / groote voordeelen voor onſe ziel. Op gelijke wyze / en in den ſelven ſin vermaand ons Chriſtus / dat / indien ons oog ons ergerd, wy het ſelve ſullen uytgraaven, dat is / van vuile dingen afwenden. Matth. 5: 29. Want ſoo wie eene vrouwe aanſiet om deſelve te begeeren, die heefd alreede met haar operſpel gedaan in ſijn hert. vſ. 28. Dus ſchrijfd ook den Heyligen Petrus, in ſijn 2 Brief Cap. 2: 14. dat 'er ſommige menſchen zyn / welke oogen hebben vol van overſpel, en welke niet ophouden van ſondigen &c. Hierom bad den Pſalmiſt / Pſalm 119: 37. Wend myne oogen af, dat ſy geen ydelheid ſien. Zie ook Spreuk. 23: 5. Suld gy uwe oogen laaten vliegen op het geene niet is? Want het ſal ſich gewiſſelyk vleugelen maaken, gelijk een arend die na den hemel vliegd.

Voorder ſeggen de Gelaatkundigen (welke het eevenwel ſeeker is dat ſich ſelve / en anderen / menigmaal bedriegen / wanneer ſy eer loſſe giſſingen / dan onfeylbaare teekenen / beſchryven) dat groote oogen, ſoodaanige die der koeyen zyn / een kenteeken zyn van dwaaſe / leuye / en vreesachtige menſchen; gelijk ook dikke lippen, gelijk de eſels hebben. Die kleyne oogappelen hebben / ſeggen ſy / eeven gelijk de ſlangen / den Ichneumen of Ooſt-Indiſe rat / den aap / de vos &c: zyn loos en vernuftig. Hierom word het gelaat / of de hoedaanigheid en geſteldheid van het aangeſicht / by hen gehouden voor een aanwyſer van de wil / want na de verſcheydene gemoedsgeſtalten ſal ook het gelaat ſich anders of anders vertoonen. En het gelaat vultus heefd by de Latynen ſijn naam van volo ik wil. Dus ſprak eens Cicero, in ſijn reedenvoering tegen Piſo. Want, ſegd hy / deſſelfs ſlaafachtige verwe, ſijne hayrige wangen, noch verrotte ſtinkende tanden, hebben ons niet bedroogen; oók niet ſijne oogen, wynbrauwen, voorhoofd, noch eyndelijk ſijn geheele gelaat, het welke een ſtilſwygende ſpraake van de ziel is; dit heefd de menſchen tot het bedrog aangeſet, dit heefd die geenen, aan welken hy onbekend was, bedroogen &c: En in ſijn 3 Boek / van den Reedenaar. Het gelaat is een afbeelding van de ziel, de oogen zyn des ſelfs verklikkers.

De Geneeskundigen haalen ook de voornaamſte teekenen hunner voorſeggingen uyt de waarneeming van het gelaat en oogen. Dus beveeld Hippocrates, datmen in ſcherpe en haaſtige ſiektens het gelaat des lyders ſal in aanmerking neemen / of het ook gelijkt na een geſond menſch / en wel inſonderheid na ſich ſelve. Want gelijk Galenus wel ſegd / die kenteekenen welke ſich in het aangeſicht vertoonen / hebben ſeer groote kracht. Want een gelaat / 't welk na een geſond menſch gelijkt is ſeer goed / en vertoond een voorteeken van opkomſt / en doed ſien dat de krachten byſonderlijk haar ſtand houden; daar anderſſins de warmte / en de geeſten in het aangeſicht / ook door een geringe beweeging / wel gewoon zyn te vervliegen en te veranderen; waarom dan / wanneer ſulks in haaſtige ſiektens niet geſchied / ſoo is dat een ſeer goed teeken; hoewel het wel ſomtijds een voorbeduyding is van de langduurigheid der ſiekte. Het aangeſicht kan doch op veelerley wijzen tot een ongeſonde gedaante gebracht worden. Want het ſelve vertoond ſich ongeſond door verandering van verwe / of door deſſelfs ſtrakheid / of door verdunning en magerheid; alle welke teekenen Hippocrates by een geſameld heefd / in ſijne beſchrijving van het aangeſicht / het welke gemeenlijk een Hippocratis aangeſicht geheeten word / het welke ook ſeer verre afwijkt van het weeſen van een geſond menſch. Het ſelve / naamelijk / vertoond / een ſcherpe neus, holle oogen, de ſlaapen van het hoofd ſtrak geſpannen, koude en in een gekrompene ooren, derſelver lelletjes omgekeerd; de huyd omtrent het hoofd hard, ſtrak, droog, en de verwe van het geheele aangeſicht groen of ſwart. Deeſe verandering van het gelaat is ten uyterſten doodelijk / inſonderheid in het begin van de ſiekte / t' en zy den ſieke (gelijk den ſelven Hippocrates waarſchouwd) den ſieke lang gewaakt heefd / of veel afgang gehad heefd / of honger / of iets diergelijks geleeden heefd; want als dan is ſulks minder gevaarlijk.

Inſonderheid moeten in het aangeſicht de oogen in aanmerking komen; want, na het getuygnis van den ſelven Hippocrates, ſoo als de oogen vaaren, ſoo vaard ook het geheele lighaam, en wel inſonderheid het hoofd. Indien de oogen het licht niet konnen verdraagen, of van ſelf traanen teegen dank van den ſieken, of ſoo ſy omgekeerd word, of het eene oog kleynder word dan het andere, of het wit roodachtig word, of ſoo daar in ſwarte of bonte adertjes ſich vertoonen; of indien daar ſlym geſien word omtrent het geſicht, af dat de oogen beginnen te ſwellen, en uyt te puylen, of ook ſeer hol ſtaan, of eyndelijk indien de verwe van het geheele aangeſicht begind te veranderen; dit alles magmen wel denken dat quaade en doodlijke teekenen zyn. Ook ſegd den ſelve / in het vierde Boek ſijner korte ſtellingen, aan de 49 ſtelling. Indien iemand in een koorts, welke ſonder ophouden of onderlaating blyfd duuren, de lippen worden van een getrokken, of de wynbrauwen, of de oogen, of ook de neusgaaten, gelijk ook indien de bequaamheid van hooren en ſien vergaat; dewyl de krachten nu door de ſiekte gebrooken zyn, ſoo is de dood naby.

Een Gelaatkundige neemd niet alleen het aangeſicht in aanmerking (hoewel hy eevenwel ſijn byſonder opſicht op het ſelve heefd / als het welke beſtaat uyt de werktuygen der ſinnen / en de geſtalte van het gemoed wel meeſt openbaard) maar ook de geſteldheid van andere deelen des lighaams. Dus beſchouwd hy dan ook de hand, ja die wel het meeſte van alle de leeden / na het aangeſicht. Want des menſchen hand is een werktuyg der werktuygen; en gelijk het aangeſicht meeſt kan vertoonen de krachten des verſtands / ſoo ook de hand de krachten om iets uyt te werken; en de hand heefd het ſelve opſicht op de reeden / het welk eenig werktuyg heefd op een konſt; om dat gelijk de reeden een konſt is voor alle konſten / dus is ook de hand een werktuyg voor alle werktuygen.

Digitized by Google

Een hand van welke genoegſaam groot is / met veele lynen en ſtreepen doorloopen; niet geheel glad / noch hayrig / en lange vingeren / doch na de natuurlyke evenreedenheid ongelyk in lengte / deeſe / ſeg ik / word geloofd een teeken te zyn van goede zeeden; ook is ſoo een hand wel de menſchlykſte en natuurlykſte. Men wil dat een korte en ronde hand / met korte vingeren / al te glad / of ſeer hayrig (hoedaanig Eſau geſteld was) of hebbende kromme en lange nagelen / of ook die niet ſeer weynige ſtreepen doorſneeden is / niet veel goeds beteekend. Derhalven, ſeggen ſy / beteekend een hayrige hand een boers menſch; en wild gelijk een beer; kromme nagelen vertoonen een menſch ſoo roofgierig gelijk een havik; een ronde en korte hand, en met geene, of immers weynige ſtreepen doorloopen, is een teeken van een dwaas. Die de handen altyd ingetrokken houden / worden voor vreesachtige en gierige menſchen gehouden / doch die deſelve uytgebreyd houden / voor mild en ſtoutmoedig / die de handen altyd laaten hangen / of de eene over de andere houden / voor leuy / die deſelve opheffen en in beweeging houden / voor ſorgvuldig en arbeydſaam; die deſelve aan haar aangeſicht of mond brengen / voor vol van gedachten.

Ariſtoteles getuygd / dat de konſt der Aangeſichts beſchouwing niet t'eenemaal ydel is / als welke een geheel boek alleen aan die weetenſchap heeft toege-eygend / ſchryvende noch hier en daar van deſelve in ſijne Geſchiednis der dieren. In de ſchriften van Hippocrates zyn ook doorgaans veele dingen gezaayd / welke tot de Gelaatkunde behooren; hoedaanig / by voorbeeld / ſijn ſeggen is / in het tweede boek van de ſiekten der volkeren. Die geenen, ſegd hy / die rood, met een ſcherpe neus, en kleyne oogen voorſien zyn, zyn alle quaadaartig. Maar alle die rood zyn, en een opgekromde neus met groote oogen hebben, zyn goed van inborſt. En weederom op een andere plaats. Die groot zyn, kaal, ſtamelende, en met een fijne ſtem voorſien, zyn alle goedaartig. En weederom elders; oogen welke niet wenken zyn geneygd tot gramſchap. Ja ſelfs het is door de Burgerlyke wetten vaſt geſteld / dat / indien twee menſchen onder eenig quaad vermoeden komen te vallen / men dien eerſt ſal pynigen / welke het miſmaaktſte is in het aanſien; de reeden van welke wet in de Gelaatkunde legd opgeſlooten. Den Schryver van het boek Eccleſiaſticus, of Jeſus Syrachs Soon, noemd in ſijn Boek Cap. 13: 31. een goed gelaat / of een groenend aangeſicht, een teeken van een welgeſteld herte. En v ſ. 30. Het herte des menſchen veranderd ſijn aangeſicht, het zy ten goede, of het zy ten quaade; en een herte in geneugte groenende maakt, een vroolijk aangeſicht. Sie ook Spreuk. 15: 13. Een vroolijk herte ſal het aangeſicht blyde maaken; maar door de ſmerte des herten word den geeſt verſlaagen.

Doch ook bewyſd Ariſtoteles uyt de onderbinding dat 'er een ſeekere konſt van Gelaatbeſchouwing is. Om dat die geenen / welke ſeer veel onder dieren / het zy van wat ſoort het ook zy / verkeerd / weeten aan derſelver maakſel en gedaante te onderkennen / welke goed of quaad zyn; gelyk / by voorbeeld / de ruyteren aan de peerden / de Jaagers aan de honden &c: Het is wel waar dat deeſe weetenſchap veel ſeekerder ſal gaan / wanneer ſy ſich beeſich houd in het beſchouwen en onderkennen der beeſten / dan wanneer ſy aan menſchen word in het werk geſteld; om dat de beeſten niets anders hebben dan alleen de bloote natuur; doch in de menſchen heeft ſeer veel kracht / om de zeeden te vormen en te reegelen / de opvoeding en het onderwys / en noch iets / 't welk grooter is dan alle andere dingen / naamelyk de Godlyke genade. Doch eevenwel deeſe dingen werpen die weetenſchap der gelaatbeſchouwing niet t'eenemaal om verre / gelyk ook de natuur niet.

De kenteekenen, welke de Gelaatkundigen waarneemen / worden genomen. 1. Van de gelykenis met andere dieren; gelyk / by voorbeeld / die kleyn van oogen zyn / vreesachtig / gelyk naamelyk de aapen zyn; en weederom / die groot van oogen zyn / zyn plomp en dom / hoedaanig ook de koejen en de eſels zyn. 2. Van de gelykenis met menſchen van andere volken of kunne; gelyk men dus geloofd dat menſchen / welke ſeer ſwart zyn / vreesachtig zyn / eeven gelyk de Egyptenaars en Æthiopiers: die ſeer blank en wit van vel zyn; ook vreesachtig / gelyk het vrouwvolk. 3. Van de gemoeds-lydingen ſelve / hoedaanig dat ſeggen is van Hippocrates; die geenen welke niet wenken met de oogen, zyn geneygd tot gramſchap. Om dat die geenen welke in gramſchap ontſteeken zyn / gewoonlyk met onbewoogene oogen en oogleeden ſtaan en ſien. 4. Sy hebben ook noch voorſchriften om teekenen met teekenen te vergelyken / en eenige dingen uyt eenige teekenen te ſaamen genomen te beſluyten; gelyk wanneer ſy ſeggen / indien iemand geneygd is tot toornigheid / ſoo hy droevig en quaadaartig is / deſelve moet ook noodſaaklyk nydig zyn. Vorders meyn ik aanmerkens weerdig te zyn / dat ook ſelfs de Heylige Schriftuur / der menſchen zeeden / door een vergelyking met andere dieren / aanwyſd; want dus leeſt men 1 Chron. 12: 8. Ook ſcheydden hen van de Gaditen af, tot David, in die veſting na de woeſtyne, kloeke helden, krygslieden ter oorloge, toegeruſt met rondaſſe en ſchild, en haare aangeſichten waaren aangeſichten der Leeuwen, en ſy waaren als de Rheen op de bergen in ſnelheid.

Alle de Wysgeeren komen onder malkanderen daar in overeen / dat aan alle de dieren werktuygen gegeeven zyn / welke ſeer wel geſchikt zyn na haaren aart en zeeden. Gelyk aan den Leeuw / den Stier / en het wilde Swyn / als woeſt en wreed / ſterke klaauwen en tanden / of hoornen / of uytſteekende tanden; aan het peerd / als zynde ſnel en edelmoedig / trots en trappelende / ſterke hoeven / lange beenen / en het cieraad der maanen. In teegendeel aan vreesachtige en vluchtige dieren / gelyk den haas / heeft de Natuur / als voor wapenen / gegeeven leeden welke tot een ſnellen loop geſchikt zyn. Doch gelyk uyt het aangeſicht meer kenteekenen gehaald worden / dan uyt de overige lighaamsdeelen / dus worden ook uyt de oogen meer kenteekenen genomen / dan uyt het geheele andere gedeelte des aangeſichts; om dat de oogen als de venſteren zyn van de ziel. Sie Predik. 8: 1. De wysheid des menſchen verlicht ſijn aangeſicht: (of / gelyk Junius en Tremellius het vertaalen / Des menſchen wysheid verlicht ſoo ſijn aangeſicht, dat de ſterkte ſijns aangeſichts verdubbeld word.) Spreuk. 15: 13. Een vrolijk herte ſal het aangeſicht blyde maaken. En Spreuk. 17: 24. In het aangeſicht des verſtandigen is wysheid; maar de oogen des ſots zyn in het eynde der aarde. Want recht uyt te ſien (gelyk te vooren al aangemerkt is) met een weynig needergeſlaagene oogen / is het doen van een zeedig man; met onbeweeglyke en niet eens wenkende oogen / van een onbeſchaamd en grammoedig menſch; ſeer veel te wenken met de oogen / paſt een vreesachtige of ſinneloose; ſcheuyns te ſien / met omſweevende en ongeſtaadige oogen / is het werk van een bedrieglyk en ſpotachtig man / welken de Godlyke ſpreuken een Sot heeten.

Daar is getwyfeld van de Ouden / of de dieren ſoodaanig zyn / om dat ſy ſoodaanige werktuygen hebben / dan of ſy ſulke werktuygen hebben / om dat ſy van dien aart zyn? By voorbeeld; of den Stier ſoo wild en woeſt is / om dat hy hoornen heeft / dan of hy met hoornen voorſien is / om dat hy woeſt en wild is? Of ook den haas ſoo vreesachtig is / om dat hy weerloos is / dan of hy ongewapend is / om dat hy vreesachtig is? Anaxagoras hield ſtaande dat de beeſten ſoodaanig van aart zyn / om dat ſy met ſoodaanige werktuygen voorſien zyn; eeven als of alle de

gee-

geeſten/ of zielen/ alle deſelve en malkanderen gelijk waaren/ maar na de verſcheydenheid alleenlijk der werktuygen/ verſcheydene zeeden aannamen. Galenus in teegendeel was van oordeel/ dat de zielen ſelve/ in haar eygen aart verſchillende waaren van zeeden/ en dat aan elk werktuygen gegeeven waaren/ welke na haare zeeden geſchikt zyn.

Doch het ſchijnd my toe/ beyde waarachtig te weeſen; want ook den menſch/ om dat hy ſtoutmoedig is/ grijpt het ſweerd/ en om dat hy het ſweerd heefd/ word hy des te ſtouter. Een kalf/ ook eer deſſelfs hoornen noch uytgeſprooten zyn/ ſal door een natuurlyke drift op iemand aanloopen/ als of het met de hoornen ſtooten wilde; en het ſelve/ nu een ſtier geworden zynde/ legd ſijne wildheid af/ indien hem de hoornen afgeſaagd worden.

II. PLAATS. *Spreuken* 10: 26.

Gelijk edik den tanden, en gelijk rook den oogen is; alſoo is den leuyaart de geenen die hem uytſenden.

En *Spreuken* 25. 20.

Die liedekens ſingt by een treurig hert, is gelijk hy, die een kleed afleyd ten dage der koude, en als edik op ſalpeter.

DEn edik ſuyverd wel de tanden/ en maakt deſelve vaſt/ maar eevenwel/ door deſſelfs wrangheid/ doed hy deſelve ſmerte aan/ en maaktſe ſtomp/ ſoo dat ſy onbequaam worden om de ſpijſen te kaauwen; want door den edik worden de tanden ſtomp/ bot/ en ſuur gemaakt. Den rook nu verduyſterd heldere oogen door ſijne donkerheid/ doed deſelve weedom aan/ en trekt traanen uyt deſelve. Maar van daan dusdaanig een raadſel van den rook voorgeſteld word.

Sunt mihi, ſunt lacrymæ, ſed non eſt cauſa doloris.
Eſt iter ad cœlum, ſed me gravis impedit aër:
Et qui me genuit ſine me non naſcitur ipſe.

Dat is/

Ik hebbe traanen, maar geen oorſaak van droefheid; ik neem myn weg na den hemel, dàn de ſwaarheid van de lucht belet my; en die geene welke my voortgebracht heefd, word ſelf ſonder my niet gebooren.

Den ſin van der voorgeſtelde text woorden is deeſe: gelijk den edik den tanden ongemak en ſchaade aanbrengd/ en den rook den oogen; dus veroorſaakt insgelyks een leuy menſch moeylijkheid en ſchaade aan den geenen welke hem geſonden hebben; om dat hy die dingen/ tot welker verrichting hy uytgeſonden is/ leuyelijk/ ſlappelijk en onachtſaamlijk uytvoerd/ en ook traaglijk weederkeerd/ en aan ſijnen ſender boodſchapt wat hy verricht heefd. Anderen willen dat door deeſe ſinſpreuk beteekend word/ dat een leuy menſch/ door ſijne leuyheid ſijnen heer tot gramſchap en veronwaerdiging verwekt; als of 'er geſegd wierd; eeven gelijk van den edik ſtompheid der tanden voortkomd/ en van die ſtompheid knersſing en t' ſaamenſtooting der tanden; ook/ gelijk door den rook de oogen verduyſterd en verblind worden; dus worden om een leuy dienaar/ welke de ſaaken die hem aanbevoolen zyn/ traaglijk en loomlyk verricht/ dikwils die geenen/ welke hem uytſenden/ door ſoo heevigen en bitteren toorn aangegreepen/ dat hunne tanden/ van weegen de gramſchap in welke ſy ontſteeken zyn/ klappen en knerſſen/ en hunne oogen van verwoedheid verduyſterd worden en ſchemeren; waar op ſy eyndelijk alle hun opgevattede grimmigheid en woede op dien onachtſaamen dienaar uytſtorten. Hier van daan het ſeggen van Ariſtoteles, by Stobæus. Gelijk den rook, ſegd hy/ door ſijn bytendheid de oogen niet toelaat te ſien 't geene onder de voeten legd; dus beneeveld de opkomende gramſchap de reeden. En het goed dat de ziel van de reeden ſoude ontfangen hebben, laat den toorn niet toe dat ſy ſonder arbeyd en moeyte beſitte.

Spreuk. 25: 20. Die liedekens ſingd by een treurig hert, is gelijk hy, die een kleed aflegd ten daage der koude, en als edik op ſalpeter. Dat is/ gelijk die een daad begaat/ welke geheel t' onpaſſe komd (behalven dat hy ſijne geſondheid in gevaar ſteld) die in een koude tyd ſijn gewoonlijke kleeding aflegd/ of geen kleed aantrekt/ waar meede hy de koude mag afweeren: gelijk het ook een geheel ſlechte daad is/ edik op ſalpeter te gieten; om dat den edik deſſelfs natuur bederfd/ en deſelve doed verſmelten en ontbind. Soo ook indien men voor yemand welke bedroefd van gemoed is/ liedekens wil ſingen/ of hem eenige andere ſtoffe van blydſchap voorſtellen/ men ſal ſeekerlijk ſoo eens droefheid eerder vermeerderen dan verminderen: om dat deſſelfs gemoed ſoodaanig met druk belaaden is/ dat hy door geene geſangen/ noch eenige vermaaklijke ſaak/ kan bewoogen worden. Daar zyn 'er welke dit uytleggen van een boosaartig/ hardnekkig en verkeerd hert/ op het welke geen vermaaning eenig voordeel doen kan. Daar zyn 'er/ welke hier/ in plaats van ſalpeter, aluyn vertaalen; anderen weeder willen dat door het Hebreeuwſe woord נתר Nether Zeepe beteekend word. Sommigen verſtaan hier een ſoort van ſachte aarde/ als potaarde/ waar uyt de pottebakkers hunne vaten maaken/ en welke met edik doorweykt zynde/ t' ondruyk gemaakt word.

De ſalpeter droogd op/ en ſcheyd van een en verdund de taaye en dikke ſappen/ veel krachtiger dan het ſout. Na het getuygnis van Dioſcorides heefd ſoo wel de ſalpeter/ als des ſelfs ſchuym/ de kracht en brandigheid van het ſout. De ſalpeter ſtild den bloedgang/ indien men deſelve/ met comyn geſtooten/ met Meede indrinkt. Men mengd deſelve onder plaaſters/ welke uyttrekken/ verdrijven/ en de ſoorten van Lazaryen afvaagen. Doch met warm water/ of met wyn ingenomen zynde/ geneeſd alle opblaaſingen/ etterige ooren/ en derſelver geruys; met aſijn ingegooten zynde ſuyverd alle vuyligheden uyt. De ſalpeter, en ſchuym van ſalpeter (ſegd Matthiolus) welke de Ouden ſeer veel in hunne geneesmiddelen gebruykt hebben, zyn al in lange tyd tot ons niet overgevoerd geworden. Derhalven vergiſſen ſich/ myns oordeels/ die menſchen/ welke meynen dat dat ſout/ ſalpeter geheeten/ 't welk heedensdaags gebruykt word tot het maaken van buskruyd/ en tot het toeſtellen van die ſterke wateren/ waar mede de Silverſmeeden het goud van het ſilver ſcheyden/ de rechte en eygentlijke Salpeter is/ van welke Theophraſtus, Dioſcorides, Galenus, Plinius, en anderen onder de Ouden/ gewag gemaakt hebben. Gelijk Plinius ſulks klaarlijk betoogd/ in ſijn 31. Boek/ aan het 10 Hoofdſtuk; alwaar hy het volgende ſchrijfd van de Salpeter. Wy moeten niet uytſtellen ook te ſpreeken van de natuur des ſalpeters, welke niet veel verſchild van het ſout, en des neerſtiger en naauwkeuriger van ons diend verhaald te worden, om dat het openbaar is, dat de Geneeskundigen, welke daar van geſchreeven hebben, van deſſelfs aart onkundig geweeſt zyn, en dat niemand met meer neerſtigheid daar van heefd geſprooken dan Theophraſtus. Deſelve word ſeer kleyn gemaakt in Medien, alwaar de valleyen door de droogte grys worden, 't welk *Halmirhaga* werd geheeten, noch kleynder komd voord in Thracien omtrent Phillippi, zynde vuyl van aarde, dit word Veldſalpeter geheeten: want met het verbranden van een eykenboom is 'er nooyt veel gemaakt geworden, en is nu al voor een geruyme tyd geheel verlooren geweeſd.

Doch

Digitized by Google

Doch ſalpeterachtige wateren worden op veele plaatſen gevonden, doch ſonder kracht van te verdikken. Het beſte en overvloedigſte word gevonden in het landſchap Clytæ in Macedonien, dit word *Chalaſtris* ſalpeter genoemd, zynde wit, en het ſout ſeer nakomende. Daar is een ſalpeterachtige poel, uyt welkers middel een ſoet fonteyntje uytſpringd, aldaar word ſalpeter gemaakt, omtrent het opgaan van het hemelsteeken den *hond*, neegen dagen lang, ſoo veel dagen houd het op, daar na dryfd de ſalpeter weeder boven, en houd eyndelijk geheel op, waar uyt blykt dat de Son als dan een voortbrengende natuur heefd; want men heefd ondervonden, dat noch Sonneſchyn, noch ſtortreegenen iets helpen, wanneer het eens ophoud. Dit is ook wonderlijk, dat, daar den ſpringader van dit fonteyntje altyd opborreld, den poel niet aangroeyd, noch overvloeyd. Indien nu in die dagen, in welke de Salpeter gemaakt word, plasreegenen vallen, ſoo maaken die deſelve ſouter, maar de Noorde-winden maaken deſelve erger, om dat ſy 't ſlijk ſterker omroeren; en dus komd hier de Salpeter voort. Doch in Ægypten word deſelve in grooter overvloed gemaakt, hoewel ſlechter van waardye; want deſelve is bruyn en ſteenachtig. De maaking gaat by na op deſelve wyze toe, als met het ſoutmaaken; behalven alleen dat men in de ſoutpannen de Zee laat inſtorten, maar den Nyl in de Salpeter-bakken. Wanneer den Nyl aangroeyd en overloopt, worden de bakken droog gehouden; maar wanneer het Nylwater aftrekt, dan worden ſy met ſalpeterige vocht veertig dagen achter een nat gehouden, doch die dagen zyn niet vaſt geſet, gelijk in Macedonien; indien 'er reegenen bykomen, laaten ſy 'er des te minder rivier water op loopen: en ſoo haaſt als het begind te verdikken, word het wechgehaald, op dat het in de ſalpeterbakken niet ſmelte. Hier komd ook de natuur van olye tuſſen beyden, nuttig teegen de ſchurfdheid der dieren; deeſe nu op hoopen vergaderd zynde, blyfd duurſaam. Het is iets wonders, dat in het Aſcaniſe meyr, en ſommige fonteynen omtrent Chalcis de bovenſte wateren ſoet en drinkbaar zyn, daar de onderſte ſalpeterachtig zyn. In de ſalpeter is dat het beſte, 't welk het dunſte en fijnſte is, en daar is deſſelfs ſchuym beſt; doch eevenwel tot ſommige dingen al te vuyl, als tot het verwen van purper en andere verwen. De Ægyptenaars hebben uytneemende ſchoone Salpeter pannen; want deſelve plachten alleen omtrent Naucratis en Memphis te weeſen; dog de ſlegte zyn ontrent Memphis; want daar word de ſalpeter, op hoopen gegaard zynde, ſelf tot ſteenen, en om die oorſaak heefd men daar veele ſteenheuvelen. Sy maaken daar vaaten uyt? ook kooken ſy het ſelve, met ſwavel te ſaamen geſmolten zynde, dikwils op koolen. Sy gebruyken ook deeſe Salpeeter tot die dingen welke ſy willen dat oud ſullen worden. Aldaar zyn Salpeterbakken, uyt welke ook roode ſalpeter, na de verwe van het aardryk, gehaald word. De ſalpeter ſchuym, welke het meeſte gepreeſen word, ſeyden de Ouden dat niet gemaakt wierd, dan wanneer 'er dauw viel, ten tyde als de ſalpeterbakken beſwangerd waaren, en noch niet voortbrachten; dat het derhalven niet gemaakt wierd, wanneer deſelve aan het gaan geraakt waaren; al viel 'er ſchoon dauw. Anderen hebben gemeynd dat het ſelve wierd voortgebracht tot een dekſel voor den deeſſem. De Geneeskundigen van de naaſte eeuwe getuygen, dat het ſalpeterſchuym in Aſien vergaderd word in holen en ſpelonken, druypende tot heele brokken uyt deſelve; deeſe holen noemen ſy *Colycæ*: daar na droogen ſy het in de Son. Het Lydiſe word voor het beſte gehouden; deſſelfs proeve is, dat het ſeer weynig ſwaarte heefd, licht kan in ſtukken gewreeven worden; en byna purperverwig is: dit word in klompen of balletjes tot ons gebracht. Het Ægyptiſe in gepekte vaten, op dat niet verſmelte, deeſe indroogende vaten worden ook door de Son gemaakt. De proef van de Salpeter is, dat deſelve ſeer dun, en ten uyterſte ſponsachtig en vol gaatjes zy; in Ægypten word deſelve met kalk vervalſt: men word ſulks gewaar aan de ſmaak; want de onvervalſte ſmelt lichtlijk: de vervalſte byt op de tong: met kalk beſprengd zynde geefd een ſwaare reuk van ſich: men brand deſelve in een teſt, toegedekt zynde om niet wech te ſpringen: anderſlins ſpringd de Salpeter niet uyt het vuur; deſelve brengd niets voort, noch voed iets, daar in de ſoutpannen ook kruyden voortgebracht worden, en in de zee ſoo veele dieren, ſoo veel wier. Maar dat in de ſalpeter meer ſcherpheid en bytendheid is, blykt niet alleen uyt deeſe geſeyde reeden, maar ook hier uyt, dat de ſalpeterpannen de ſchoenen geheel op eeten en verteeren, zynde anders geſond, en nuttig tot heldermaaking der oogen; in de ſalpeterpannen heefd men geen loopende oogen, ſweeringen welke men daar in brengd worden ſeer haaſt geneeſen, maar die men daar krygd traaglijk. De ſalpeter doed die geenen, welke daar meede, en met olye gewreeven zyn, ook ſweeten, en verſacht het lighaam; ook is deſelve goed teegen tandpyn, in wyn geweykt zynde, indien men deſelve ook met peeper ſpoeld. Gedronken zynde dryfd de geelſucht uyt; ſtild ook het bloeden uyt de neus, indien men deſſelfs dampen uyt ſiedend heet water opſnuyfd. Het ſalpeter-ſout met ſwavel te ſaamen gekookt zynde, veranderd in ſteen. Dus ſeyde Plinius, waar uyt klaarlijk blijkt/ dat die ſalpeter welke wy nu gebruyken/ niet is het nitrum der Ouden/ hoewel men niet loochenen kan/ dat deſelve eenige hoedaanigheeden daar van heefd. Evenwel wil ik niet dat iemand ſich wys maake / dat men in geneesmiddelen / welke binnen het lighaam ingenomen moeten worden / onſe ſalpeter, in plaats van dat nitrum, ſonder ſchaade ſoude mogen vermengen.

Veelen meynen dat het Latynſe woord nitrum van een Hebreeuwſe afkomſt is/ het welke / even gelijk het woord *Saccus* een Sak, en *Cornu* een hoorn / en meer andere diergelijke naamwoorden / van de Hebreen tot de Grieken / Latynen / Egyptenaaren / Italiaanen/ Franſſen / ja tot aller volkeren taale by na is overgegaan; want / ſeggen ſy / nitrum word in het Hebreeuws נתר nether genoemd / van het wortelwoord נתר naathar, dat wechvoeren / overdraagen / beteekend / om dat het ſelve de vlekken wechdoed en uytwiſt; even gelijk ook de Grieken hun woord *νίτρον*, nitron afleyden van het woord *νιζειν* niezein, of *νίπτειν* niptein, 't welk waſſen / afwiſſen / ſuyveren beteekend; waar van daan een ſpreuke onder hen gebonden word; was eens eſels hoofd niet met ſalpeter, dat is / hang geen koſtelijke dingen te koſt aan een geringe of verachte ſaak. Of liever komd het woord נתר nether, van נתר naathar, 't welk de beteekenis heefd van ſpringen / uytſpringen/ rondom-ſpringen / om dat de ſalpeter / even gelijk het ſout / in het vuur opſpringd en omſpringd.

Sommigen zyn van gedachten dat den edik de ſalpeter ſcherp maakt / en deſelve een ſuure ſcherpheid byſet. Want den edik deeld aan alle ſpijſen en dranken ſijne ſuurheid meede. En / na het getuygnis van Galenus, den edik / met verdunnende geneesmiddelen vermengd zynde / vermeerderd derſelver kracht. Anderen in teegendeel meynen / dat den edik de krachten des ſalpeters ontbind en maatigd; want den edik / na het getuygnis van den ſelven Galenus, geweldig verkoud. Hierom ſullen de buſſchieters / welker werk het is het grof geſchut af te ſchieten / wanneer ſy het buskruyd / van ſalpeter gemaakt / aanſteeken / de ſtukken aanſtonds met edik verkoelen / op dat deſelve door het geweld des vuurs niet van een ſpringen noch berſten. Beyde deeſe gevoelens zyn waarachtig; want den edik heeft van ſich ſelve een ſuurheid / waar door deſelve aan alle dingen / welke daar meede vermengd worden/ eene ſcherpheid byſet; nochtans breekt den ſelven edik des ſalpeters kracht / deſelve ontbindende en doende verſmelten; en word weederom aan de andere zyde de kracht van den edik door de ſalpeter gemaatigd. Na het ſeggen van Ariſtoteles worden de ſalpeter en de ſouten door vocht ontbonden / en wel door een koude vocht.

Den

Den edik nu bevochtigd en verkoud te gelijk / en derhalven ontbind en maatigd deſelve de ſalpeter / de welke heet en droog is / en in teegendeel neemd de ſalpeter de ſcherpheid van den edik wech. Hierom ſal edik / onder buskruyd gegooten zynde / deſſelfs ſchielijke werking ſtutten en vertraagen. Hoewel nu het eene des anders ſcherpheid verſtompt / ſoo vermeerderd het eevenwel de ſuyverende kracht: want dewyl elk op ſich ſelve ſijn eygen kracht heefd van ſuyvering / ſoo deeld het een aan het andere die kracht meede. Waarom dan de Goudſmeeden / willende de vlekken en vuyligheden van goud of ſilver afwiſſen / ten dien eynde ſalpeter met edik vermengd gebruyken. Dit mengſel gebruykten eertijds de Ouden ſeer veel in de Geneeskunde. Waar van daan het ſeggen van Dioſcorides, dat ſalpeter met edik gemengd in de ooren gegooten zynde / etterige ooren / en derſelver geruys geneeſd / en haare vuyligheden uytſuyverd. Het ſelve getuygd ook Plinius, Galenus, en anderen. Plinius voegd 'er by / dat den edik de witte ruydigheid (dat is / vlekken welke over het geheele lighaam verſpreyd zyn) geneeſd / ook de beeten der ſlangen / ook andere ſweeringen / en de vermoeydheid der leeden. De ſalpeter (ſegd hy) bedwingd ook de jeukerigheid van die geenen welke met geelſucht gequeld zyn (welker gal / uyt het galblaasje tot de uytwendige leeden verſpreyd word) inſonderheid indien deſelve met edik ingenomen word.

De ſalpeter dan behoord tot de ſouten, en word uyt de aarde / welke deſelve van ſoort en aart gelijk is; voortgebracht; deſelve bot ook van ſelf uyt / eeven of het mos was / aan de muuren en rotzſteenen / waar van daan de ſalpeter ook wel de naam draagd van rotz-ſout. Deſelve word door konſt en kooking uyt ſalpeterachtige aarde gemaakt. Dit ſout is van een verwonderlijken aart. Want het ſelve vertoond ſich wit voor het geſicht / en doed ſich aan het gevoel koud op; doch het vervat eevenwel binnen in ſich een ſeer roode / heeten en ſeer licht vlam vattende geeſt / welke van een t'eenemaal vuurige natuur is. Al de kracht van het buskruyd komd van de Salpeter / hebbende van de ſwavel dat het ſoo licht aangaat: doch eevenwel om dat de ſwaavel niet aanſtonds / en als in een oogenblik / geheel word aangeſtooken / maar dat deſelve alleen by deelen / en vervolg van tijd / vlam vat; daar in teegendeel de Salpeter / wanneer ſy eens de vlam gevat heefd / aanſtonds geheel en al met een geweld in brand geraakt / welke dan aangeſtooken zynde / niet kan beſlooten blyven in die plaats / binnen welke deſelve te vooren bepaald was / ſoo word hier door die blixem en de ſlag van het buskruyd veroorſaakt. De Stofſcheyders weeten de Salpeter / te vooren alreede wel geſuyverd zynde / noch meer te ſuyveren en te bereyden / met op deſelve / door vuur geſmolten zynde / eenige ſwabeldeeltjes te ſtroojen; dit noemen ſy toebereyde Salpeter, en ſal prunellæ, en daar word geloofd dat dit ſout van een uytneemend goed gebruyk is in brandende koortzen / en wel inſonderheid in die koortzen / by welke noch een ontſteeking der keele bykomd. Scaliger verhaald / dat 'er ook wel ſalpeter uyt de mynen gegraaven word; gelijk / ſegd hy / het ſout of uytgegraaven word / of uyt het zeewater gemaakt word / of in fonteynen / of uyt aſſen voortkomd: gelijk ook het glas of uyt ſteen word gemaakt / of uyt keyen / dus kan het ook door de natuur op deſelve wyze met het nitrum, of ſalpeter geſteld zyn. Doch het is 'er ſoo verre van daan / dat het rotz-ſout (ſalpetræ) ſoude een ſout zyn dat uytgegraaven word / dat het ſelf / in fijnheid van deelen / van het ſout en het nitrum verſchild. Want en het ſout / en het nitrum. worden ſoo ſchoon niet verbrand / of daar blyfd eenige aſſe overig / doch het rotz-ſout word geheel en al door het vuur verteerd.

Men heefd (na het getuygnis van Francoys Bacon, in het vierde honderdtal van deſſelfs Bos der Boſſen), door de ervaarenheid geleerd / dat hondekens / gevoed met melk waar in ſalpeter gedaan is / ſeer kleyn blyven / hoewel ſeer leevendig zynde van aard / om dat des ſalpeters geeſten koudachtig zyn. En hoewel de ſalpeter een uytneemend hulpmiddel is voor bejaarde lieden tot verlenging des leevens / ſoo verhinderd eevenwel deſelve in kinderen / en teedere diertjes / om deſelve teeden / de aangroeijing; want de warmte is het welke den wasdom voortſet. Doch wanneer den menſch nu tot dien ouderdom gekomen is / dat het groeijen ſtil ſtaat / dan doed de warmte de geeſten verteeren / welke de kouder geeſten des ſalpeters weeder verdikken en verbeeteren.

Gelijk den edik den tanden Et: Van hoe grooten kracht (ſegd Levinus Lemnius) den edik voorſien is / kannen ſoo uyt veele voorbeelden / als wel uyt het volgende inſonderheid gewaar worden / dat de ſchaal van een ey / 't welk twee of drie dagen lang in ſeer ſcherpen aſijn geweykt is / daar door ſoo ſacht en dun word / dat men de ſelve / als of het maar een dun vliesje waare / door de engte van een ring kan haalen. Ook word een rotzſteen / of een keyſteen / in den tyd van ſeeven dagen door edik ſoo weyk gemaakt / datmen deſelve met de vingers tot ſtof kan wrijven. Hier van daan word verhaald dat Hannibal, wanneer hy ſich een weg door het Alpiſe gebergte baande / om langs de ſelve in Italien te vallen / door ſiedenden edik de rotzen heefd vermurwd / en doen van een ſpringen / ſelfs met verlies van ſijn eene oog: want de kracht van den edik is ſoo groot en doordringende / dat deſelve ſelfs harde rotzen doorbyt en verteerd.

Doch anderen tellen deeſe geheele geſchiednis onder de verdichtſelen der Ouden / en voegen dit by alle de andere verſieringen der Oude Geſchiedſchrijvers / de welke wanneer ſy beeſig zyn in het beſchrijven van duyſtere en onbekende tyden / of in het verhaalen van groote en gewichtige ſaaken / byna niet anders praaten / dan of alles toen enkele wonderwerken en ſeldſaame teekenen waare geweeſt. Want waar doch ſoude ſoo een groote menigte van aſijn van daan gehaald geweeſt zyn / welke genoegſaam geweeſt ſoude zyn om ſoo veele rotzen van een te ſcheyden / en ſoo een groote meenigte van oneffene / ſteyle / en wondergroote klippen het onderſte boven te werpen? Sie hier van de Romeynſe Vraagſtukken van Marcus Zuerius Boxhornius, het 37 Vraagſtuk / aan de 118 Bladzyde.

Den edik weederſtaat den fenynen / en verdryfd de beſmettingen van de peſtſiekte. Hierom ſchijnd het my toe dat die menſchen wel beraaden zyn / welke / wanneer 'er een volk-ſiekte onder de menſchen ſieg verſpreyd / ſich ſelve tot een maatig gebruyk van aſijn gewennen: want deſelve verdrijfd en verſpreyd de quaadaartige lucht / en indienmen daar iets van inneemd / ſoo belet het ſelve / dat de ſappen beſmet of tot verrotting gebracht worden. Hierom ſullen die geenen welke vergif / of vuyle ſweeren / met hun mond uytſuygen en reynigen / den mond met ſcherpen aſijn uytſpoelen. Doch men heefd ſich ſorgvuldiglijk te wachten / dat men den edik niet te veel of onmaatiglijk gebruyke; want deſelve doed de herſſenen droog worden / en verdrijfd de ſlaap / waarom het goed is / daar eenig rooſen-water / Rhijnſe wyn / en Saffraan onder te mengen; want dus ſal het hoofd daar minder ongemak van ontfangen. Den edik verquikt ook / door ſijn reuk / de kracht / gelijk ſulks blijkt in die geenen / welke door flaauwtens overvallen worden. Den edik komd allernaaſt aan het ſout / om daar meede eetwaaren voor het verderf te bewaaren / doch deſſelfs kracht is niet ſoo langduurig; want 't en zy men na eenige maanden den eerſten aſijn afgiete / en weer verſſe daar op giete / ſoo ſullen de dingen welke daar in ingelegd zyn / met ſlijk en ſlym overtoogen worden. Den edik nu ſchijnd in ſijn eygen aart warm te zyn / waarom deſelve heel beſwaarlijk bevrieſd / en dringd ſomtijds / door deſſelfs

ſcherpe deeltjes / door muuren en potten heen / eeven gelijk ſout / olye &c. Doch van binnen heeſd den edik koude uytwerkingen / met het openen der ſweetgaten voor de warmte / op dat deſelve uytgaa / en weerhouding: doch den honig in teegendeel / om dat deſelve de tochtgaatjes verſtopt / is verwarmende.

III. PLAATS. *Spreuken* 15: 13, 15.

Een vrolijk herte ſal het aangeſicht blyde maaken: maar door de ſmerte des herten word de geeſt verſlaagen.
Alle de dagen des bedrukten zyn quaad: maar een vroolijk herte is eene geduurige maaltyd.

En *Spreuken* 17: 22.

Een blyd herte ſal de medicyne goed maaken: maar een verſlaagen geeſt ſal het gebeente verdroogen.

En *Spreuken* 18: 14.

De geeſt eens mans ſal ſijne krankheid onderſteunen: maar een verſlaagen geeſt, wie ſal dien opheffen?

VAn de vroolijkheid en droefheid der ziele / hebben wy al iets geſegd / wanneer wy handelden van het verlengen des leevens, over de plaats 1 Koning. 1: 1, 2. zynde de eerſte plaats van het vierde hoofd-ſtuk des tweeden deels; wy ſullen hier nu noch eenige dingen byvoegen / welke daar toe behooren.

Een vroolijk herte ſal het aangeſicht blyde maaken. Dat is / het herte blyde zynde / is niet alleen in ſich ſelve verheugd / maar ſtort ook ſijne blydſchap / door een natuurlijke meedelydigheid / tot het lighaam / en in het ſelve wel inſonderheid het aangeſicht / over; want het maakt het ſelve vroolijk / bloosende / aangenaam / en bloejend / ſoo dat het ſelve een geeſt van vroolijkheid ſchijnd uyt te ademen. In teegendeel een droevig en treurig hert of ziele / maakt de geeſten verſlaagen / ontſteld het gelaat en aangeſicht / en maakt het ſelve beneeveld / bleek / en ongedaan: want de geeſten zyn meeſt gewoon hunne aandoeningen en geſteldheden in het aangeſicht te openbaaren / gelijk wy getoond hebben / wanneer wy ſpraaken van de merkteekenen der Gelaatkunde. Want de geeſt is het welke het lighaam beweegd / en in het ſelve ſich en ſijne neygingen vertoond door de leeden / en wel inſonderheid door het aangeſicht / als een verklikker van de ziel. Hierom maakt een vroolijke geeſt het aangeſicht blyde en bloosende / den hals uytgeſtrekt / de wangen leevendig / de oogen wakker / het lighaam veerdig / de voeten ſnel / de ſtem helder; maar een treurige geeſt maakt het aangeſicht bleek en ongedaan / den hals neergeboogen / de wangen ingevallen / de oogen bont en blaauw / het lighaam ſwaar / de voeten als van lood / de ſtem beevende &c. Een vroolijk herte doed daar beneeven (na het getuygnis van den Joodſen Rabbi Levi) ſeer veel tot des ziels beſchouwing. Om deeſe reeden gaf Eliza laſt datmen een ſpeelman ſoude doen komen / op dat ſijne ziele / door het ſpel verheugd zynde / dus tot Godlijke ſaaken ſoude opgeheeven worden / en hy den geeſt der voorſegging ontfangen ſoude. 2 Koning. 3: 15. Ook ſeggen de Joodſe Meeſters / dat den Aarts-vader Jacob / treurende om het verlies van ſijn ſoon Joseph / is beroofd geworden van den Heyligen Geeſt, den geeſt naamelijk van blydſchap en vrolijkheid / in welke den Heyligen Geeſt ſich behaagd / en door welke hy groote dingen uytvoerd. Dus verſtaan ook Hugo en anderen hier door den geeſt den Heyligen Geeſt / welken de treurigheid bedroefd / en uyt de ziele uytdrijfd. Sie hier [illegible] de Uytlegging van Cornelius a Lapide.

Een vroolijk herte is een geduurige maaltyd. In het Hebreeuws ſtaat een goed herte. Een goed herte nu / is by den Hebreen het ſelve 1. met een goed / ſuyver / en heylig gewiſſe. 2. met een geruſt / vroolijk en vermaakt gemoed; of een aangenaame en welgeſtelde gemoeds-geſtalte; ontleedigd van ſorge voor over het hoofd hangende quaaden. Door deeſe woorden van van Salomon word die gelukſalige geruſtheid betekend / welke van Democritus εὐθυμία Euthymia (goedsmoedsheid ſoude men ſeggen) geheeten wierd. Waar van Cicero ſprak in ſijn 5 Boek van de eynden. Die geruſtheid nu (ſegd hy) van Democritus, welke als een ſtilheid des gemoeds is, welkemen Euthymia heet, heefd daarom van deeſe reedentwiſt afgeſcheyden moeten worden, om dat die ziels ruſte het gelukſalige leeven ſelve is.

Laurentius Valla heefd in drie boeken betoogd / dat het hoogſte goed beſtaat in vermaak: dat de goederen niet nuttig zyn / dan als middelen tot het vermaak leydende; en dat het eerlijke goed is / voor ſoo verre wy ons / door een ſeekere voorſichtigheid / van ongemakken wachten; en dat ten dien eynde alle wetten gegeeven zyn.

Een blyd herte ſal de Medicyne goed maaken; maar een verſlaagen geeſt ſal het gebeente verdroogen. Het beſte geneesmiddel teegen alle ſiektens is de blydſchap. Waar van daan Galenus leerd / dat veele / alleen door enkele blydſchap / van de allerſwaarſte ſiektens zyn geneeſen geworden. Avicenna ook / en anderen / getuygen / dat vroolijkheid van gemoed den ſieken ten hoogſten voordeelig is. Seneca geefd hier van de volgende reeden; want, ſegd hy / alles wat de ziele opbeurd, is ook voordeelig voor het lighaam. De bekommerdheid en droefheid / ſegd Cornelius Celſus, is ſelfs een ſiekte / welke indien ſy komd by de eerſte / met welke den ſieke al van te vooren geplaagd was / ſoo ſal ſy deſelve verſwaaren en vermeerderen: de droefheid brengd ook koude meede / waar door de kooking der maage / en de werking der geneesmiddelen verhinderd worden. Hippocrates ſegd / wanneer de benaauwdheid het gemoed bevangen heefd / dan ſchouwd den menſch het licht / en der menſchen geſelſchap; dan heefd hy de duyſternis lief / de vrees grijpt hem aan / hy droogd uyt / het doed hem op ieder aanraaking wee / hy word ſchrikachtig / en hy ſiet vreesaanbrengende verſchijnſelen / en verſchrikkelijke droomen. Hierom ſeyde Lucretius.

Et dolor & morbus, lethi fabricator uterque.

Dat is /

En de droefheid en de ſiekte, zyn beyde werkmeeſters van de dood.

Men heefd derhalven de volgende leerſtukken wel waar te neemen.

Arctiſſimum moeſtitia cordis vinculum eſt.
Metus futuri gaudium omne ſtrangulat.
Nihil ſic perinde animam, ut cura, exedit.
Permitte fato curas ingenio impares.
Sapiens tacito ſinu coercet gaudia.
Animi ægritudo, morbus potentiſſimus.
Animi dolor corporis languorem parit.
Animo generoſo corpus ægrum non nocet. &c:

Dat is /

De droefheid is een ſeer enge band voor de ziel. De vrees voor het toekomende verſtikt alle blydſchap. Niets is'er 't welk de ziel meer opeet, dan de ſorg. Laat aan het noodlot over de ſorgen, welke uw aart niet verdraagen

Digitized by Google

gen kan. Een wys man weet ſijn blydſchap ſtilſwygens in ſijn boeſem te verbergen. De treurigheid van het gemoed is de allerkrachtigſte ſiekte. Des ziels droefheid veroorſaakt een verquyning van het lighaam. Een edelmoedig hert ſchaad geen ſiek lighaam, &c.

Hier word nu onderſocht / waarom de blijdſchap het gelaat en aangeſicht met een aangenaam rood bedekt / en des lighaams leeden veerdig maakt?

Antw: De oorſaak van het eerſte lid deeſes vraagſtuks is / om dat de geeſten / warm zynde / tot het omhelſen als 't waare van een goed en aangenaam voorwerp na de uytwendige leeden toeſchietende / te gelijk ook het bloed gaande maaken / en dus word het buytenſte van de huyd met een leevendig rood geverfd. Doch inſonderheid vertoond ſich de blydſchap door roodheid in het aangeſicht / om dat van het hert tot de bovenſte lighaams-deelen wyde en ruyme weegen en toegangen zyn / en dat de geeſten / na hunne ingeboorene lichtigheid / eer na boven toe trekken / dan neederdaalen / of zydwaarts bewoogen worden. Gelijk 'er ook anderſins een groote meedelydigheid en over-eenkomſt is tuſſen het hert en het aangeſicht.

Wat belangd het andere deel van deeſe vraage. De ervaarenheid leerd / dat de menſchen dikwils van vreugde opſpringen; en dat ſelf de reedenlooſe dieren / en wel inſonderheid de honden / door het beweegen en huppelen haarer lighaamen / haare blydſchap te kennen geeven. De reeden hier van is / om dat de werktuygen der beweeging zyn leevendige en vlugge geeſten / welke uyt het hert tot de uyterſte leeden / op het gebied van de ziel (op welkes wenk ſy alle gereed ſtaan) uytgeſtort zynde / alles in beweeging brengen. Om dat nu het onderwerp van de blydſchap / door deeſe gemoedsneyging tracht met deſſelfs voorwerp vereenigd te worden / hierom word het ſelve geweldiglijk tot beweeging aangeſet / om dat de vereeniging door een naaderende beweeging te weeg gebracht word.

Dat de deugd de voornaamſte / ja de eenige oorſaak is van het waare gelijk / en een beſtendige blydſchap / hebben wy getoond in ons boekskenvan den aart en werkingen van het gewiſſe des menſchen. Dat tot gelukkig te zyn inſonderheid noodig is een geruſtheid en vroolijkheid des gemoeds, ja dat ſelfs hier in de geluksaaligheid beſtaat / ſulks leerd de reeden ſelve / en word door het getuygnis der Wysgeeren beveſtigd. Het geluksaalige leeven, ſegd Seneca, is een vry, geruſt, verheeven, vroolijk, onverſchrooken en ſtandvaſtig gemoed, buyten vreeſe, buyten begeerlijkheid: by welke eerlijkheid het eenige goed is, het ſchadelijke het eenige quaad; het welke door voorvallende dingen ſich niet verheft noch verſlaat. Welke geen grooter goed vind, dan het geene het ſich ſelve kan geeven.

Om deeſe geruſtheid des gemoeds te verkrygen / hebben Plutarchus, Seneca, en andere Wysgeeren / onder andere de volgende middelen voorgeſchreeven.

I. Bedwingd uwe ziele / om haar aandacht op ſich ſelve te veſtigen / en niet al te veel afgetrokken te worden tot dingen welke buyten haar zyn. Laat uwe ziele op haar ſelve vertrouwen / in haar ſelve verheugd zyn / haare eygene ſaaken beſchouwen; laat ſy / ſoo veel haar mogelijk is / van andere ſaaken afwyken / en ſich op haare eygene ſaaken toeleggen; ſy gevoele geen ſchaaden / en legge ſelf de teegenſpoeden ten beſte uyt.

II. Wanneer u het geluk toelacht / ſie dan op anderen / welke mindere goederen beſitten; loopt u het geluk teegen / beſchouw dan die geenen / welke ongelukkiger zyn dan gy. Want indien gy in voorſpoed uw oog hebd op noch hooger geluk / in teegenſpoed op minder quaad / gy ſuld met geduurige droefheid moeten ſukkelen.

III. Om de ruſte des gemoeds te bekomen / ſoo neem in aanmerking veele Doorluchtige mannen / welke ſich wel te vreeden gehouden hebben in deſelve ſtaat waar in gy zyt.

IV. Wanneer u dingen teegen uw dank overkomen / verſuym niet het oog te ſlaan op die aangenaame en vermaaklijke ſaaken welke noch by u zyn. Doch / die beyde onder een vermengende / tracht door het gewicht van de beetere dingen de ergere te vernietigen. Het is het werk van een ſinnelooſe / ſich te bedroeven over het geene men verlooren heefd / en ſich niet te verheugen over het geene ons noch overig gelaaten is.

V. Laaſtertaal / gramſchap / nydigheyd / quaadwilligheid / en ſcheldwoorden met quaadaartigheid vermengd / hebd gy aan te merken as een peſtſiekte / in die geenen welke daar meede beſmet zyn / en dat het dwaaſen zyn welke daar door ontroerd of verbitterd worden.

VI. Gy moet u niet al te angſtig bekommeren om het verkrygen van goederen en beſittingen; en het paſt ons die ſoo te genieten / dat deſelve ons tot vermaak ſtrekken; en der ſelver verlies moeten wy goeds moeds komen verdraagen. Sie hier van Predik. 2: 24. Is het dan niet goed voor den menſch, dat hy eete en drinke, en dat hy ſijne ziele het goede doe genieten in ſijnen arbeyd? Ik heb ook geſien dat ſulks van de hand Gods is. En Predik. 3: 12: 13. en 22. Ik heb gemerkt dat 'er niets beeters voor haarlieden is, dan ſich te verblyden, en goed te doen in ſijn leeven. Ja ook dat ieder menſch eete en drinke, en het goede geniete van al ſijnen arbeyd: dit is een gaave Gods. Dies ik geſien heb, dat 'er niets beeter is, dan dat den menſch ſich verblyde van ſijne werken, want dat is ſijn deel. En Predik. 8: 15. Daarom prees ik de blydſchap, dewyl den menſch niets beeters heefd onder de Son, dan te eeten, en te drinken, en vroolijk te zyn. Wil ſoo weeſen als gy zyt / en wenſch niets liever. Vrees niet voor uw uyteynde / wenſch ook niet na uw laatſte dag. Die na geen groote dingen haakt / verlieſd geen groote dingen / en is derhalven te minder bedroefd.

VII. Neemd die leevenswyze aan / welke u de bequaamſte en gemaklijkſte ſchijnd te zyn / en arbeyd daar in met achterlaating van alle andere dingen. Beeld u ſelve voortreflijke en verheevene dingen / en acht hoog de weldaaden welke u van God verleend zyn / want onſe geluksaaligheid en elendigheid hangd ten grooten deele van onſe eygene meyning en bevatting af. En gelijk ſeer veelen / by gebrek van deugd / ongelukkig worden / hoewel anderſins haare ſaaken voorſpoedig genoeg gaan; dus is in teegendeel een voorſichtige en welgeſchikte gemoeds-geſtalte / in teegenſpoed een weg tot geluksaaligheid. Want gelijk niemand gelukkig kan zyn / welke ſich ſelve daar voor niet houd; dus kan iemand niet geſegd worden elendig te zyn / welke ſich ſelve waarlijk gelukkig meynd te zyn.

VIII. Dewyl 'er onder de menſchlijke dingen niets onvermengd is / of waar op men ſich geruſtlyk mag verlaaten / en het quaade van het goede niet wel kan afgeſcheyden worden; want alle gemak brengd ſijn eygen ongemak met ſich, ſoo moet men in tijden van teegenſpoed door droefheid den moet niet laaten ſinken / maar men moet trachten / in navolging van de overeenſtemming der geluyden in ſang of ſpel / een welgeſchikte gemaatigdheid te bekomen / overeenkomende / met onſen ſtaat en leeven / ſoekende het ergere door het beetere te verduyſteren / het quaade door het goede te voorkomen. Eeven gelijk de Sang en Speelkundigen de ſwaare en ſchelle toonen door malkanderen weeten te ſchikken en te maatigen; en gelijk de Letterkundigen de klinkletters voegen by de letteren welke op haar ſelve geen klank hebben.

IX. De ziel moet / door het gebied van de reeden / al in tijds geſchikt worden om teegenſpoed te leeren verdraagen. Want de ziel alleen ſich op vermaak toeleggende / ſich ontrekkende van alle gedachten omtrent ſaaken die teegen loopen / en ſich altijd beeſig houdende

ontrent de gemaklijkſte en aangenaamſte dingen / ſoo word in deſelve met der tijd een ſeekere dwaasheid / en een onbedreevene lafhartigheid verwekt. Men heefd dan dikwils te bedenken de ongeſtaadigheid der menſchlijke ſaaken / ſelfs eer ons eenig verlies overkomd / op dat wy het ſelve / wanneer het 'er op aan komd / des te kloekmoediger mogen verdraagen. Dus liet Anaxagoras, op het afſterven van ſijn Soon / deeſe woorden hooren; ik wiſt wel dat den Soon, welken ik geteeld had, ſterflijk was. Laat ons / deeſen navolgende / dagelijks / op elk ongeval van het geluk / ſeggen; ik wiſt wel dat de rijkdommen welke ik beſat van korten duur / en ongeſtaadig waaren. Ik wiſt wel dat het Overheids-ampt my benomen konde worden / van die geenen welke my daar meede ver-eerd hadden. Ik wiſt wel dat myn vrind een menſch / en een licht veranderend dier was &c: Indien ons / dus te vooren bereyd en gewaapend zynde / eenige teegenſpoed overkomd / deſelve ſal ons / als welke wy al te vooren voorſien hadden / minder leed doen; en wy ſullen niet toelaaten dat deeſe woorden ons ontſnappen; dat had ik niet gedacht. Ik heb veel gehoopt. Dit had ik niet verwacht &c.

X. Veracht het quaade / en alles wat in uw vermogen niet ſtaat / op dat gy niet elendig word door den tijd; veſtig uwe aandacht en neyging op het goede. Hier toe behooren ook de vermaaningen van onſen Saligmaaker. Matth. 6: 25. Daarom ſeg ik u, zyt niet beſorgd voor uw leeven, wat gy eeten, en wat gy drinken ſuld; noch voor uw lighaam, waar meede gy u kleeden ſuld. en vſ. 27. Wie doch van u kan, met beſorgd te zyn, een elle tot ſijne lengte toedoen; Ja een hayr wit of ſwart maaken? Matth. 5: 36. En Matth. 6: 34. Zyt dan niet beſorgd teegen den dag van morgen: want den morgen ſal voor het ſijne ſorgen; elken dag heefd genoeg aan ſijns ſelfs quaad.

De menſchen zyn doorgaans meeſt begeeriger na de welluſten des lighaams / dan na die van de ziel / om dat de laatſte minder bekend zyn dan de eerſte: doch onbekend maakt onbemind. Doch dat des ziels vermaakingen veel voortreflijker zyn / dan de lighaamlijke welluſten / ſulks blykt uyt de volgende reeden. 1. Om dat in des ziels welluſten geene buytenſporigheeden begaan worden; dewyl ſy uyt eerlijke werkingen voortvloejen; en om dat deſelve door geene ſmerten gevolgd worden / welke meenigmaal het gevolg zyn van des lighaams vermaakingen: doch in de lighaamlijke welluſten gaat men ſich wel ſchandelijk te buyten / en veele der ſelver komen voort uyt oneerlijke werkingen. 2. Des ziels vermaakingen zyn beſtendiger dan die van het lighaam; en zyn dieper in het binnenſte des gemoeds ingewortelt: ſy ontſtaan uyt veel voortreflijker oorſaaken / en hebben veel uytneemender onderwerp / de ziel / naamelijk / welke met verſtand en wille begaafd is.

Gelijk de kracht en uytwerking van het ziels-vermaak en blydſchap ſeer groot en wonderlijk is / dus is het ook geleegen met de werking der liefde. Sie hier van Hoogl. 8: 6, 7. Want de liefde is ſterk als de dood; den yver hard als het graf: haare koolen zyn vuurige koolen, vlammen des Heeren. Veele wateren ſouden deeſe liefde niet konnen uytbluſſen; ja de rivieren ſoudenſe niet verdrinken: al gaave iemand al het goed van ſijn huys voor deeſe liefde; men ſoude hem t'eenemaal verachten. De liefde is eeniger maate den geeſt ſelve / of de geheele ziel; want ſy heefd verſtand, om het goede te begeeren / en ſich van het quaad afkeerig te betoonen; en ſy is begaafd met een vermoogen van beweeging, tot najaaging van het goed / en vlieden van het quaad. Ja God ſelve word geſegd liefde te zyn. 1 Joh. 4: 16. En alles wat in dit geheele weereldlijk geſtel bewoogen word en leefd / is / onder alle andere neygingen / de liefde onderworpen. De liefde word van ſommigen geheeten een uytſtorting van ſijn geeſt tot de beminde ſaak; een ſeekere uytgang uyt ſich ſelf, een ſeekere vreemdelingſchap buyten ſich ſelf, een gewillige dood. Sommigen onder de Platoniſe Wysgeeren zyn ſoo verre gekomen / dat ſy ſtelden dat de geeſt van die bemind / overgeſtort zynde tot het beminde voorwerp / met deſſelfs geeſten / door een verborgen band / aan een gehecht was / maar door de begeerte om weeder te keeren tot het lighaam / waar uyt deſelve uytgegaan is / aangequeekt word; waar uyt dan volgd die begeerte tot aanraaking en vereeniging onder de minnaars. Soo dat het ſchijnd met waarheid geſegd te zyn / dat de ziel niet ſoo ſeer is daar ſy bezield, en doed gevoelen / als daar ſy bemind. Want de uytwerking van de liefde is de vereeniging van den minnaar met de beminde ſaak; in opſicht van de wil en neyging: want de gemoederen van die geenen / welke malkanderen beminnen / worden ſoo naauw aan malkander verknocht / dat de eene als de helft is van de andere: ja dat ſy alle beyde als 't waare een geheel ander zyn. En na het ſeggen van Ariſtoteles zyn twee vrienden eene ziel in verſcheydene lighaamen. Uyt deeſe vereeniging ontſtaat dikwils / in een die liefde draagd / een angſtige ſorgvuldigheid (want de liefde doch is een ding vol van bekommering en vreeſe) en ernſtige zucht na het beminde voorwerp / welke gepaard gaat / niet alleen met een verwaarlooſing van ſich ſelve / en ſijne eygene ſaaken / maar ſelf met een ſeekere verdooving en verbreemding van de ziel / en verſwakking van het lighaam. Hier van daan maakt een geduurige en geweldige liefde de minaars bleek en mager: want terwyl alle des ziels kracht tot de beminde ſaak gekeerd word / ſoo is deſelve niet genoegſaam bequaam tot het verteeren der ſpijſen / waar van daan de leeden / door gebrek en raauwigheid van het bloed / vermaagerd en bleek worden. Hoogl. 2: 5. Onderſteunt gylieden my met de Fleſſen; verſterkt my met de appelen; want ik ben kranck van liefde.

Door de ſmerte des herten word den geeſt verſlaagen. Een verſlaagen geeſt doed het gebeente verdroogen. Een verſlaagen geeſt, wie ſal die opheffen? Dat de droefheid het lighaam en de geſondheid ten uyterſte nadeelig is / en waarom deſelve de beenderen doed uytdroogen / hebben wy aangeweeſen op de te vooren aangehaalde plaats 1 Koning. 1: 1, 2. In de droefheid ontſtaat een walging van allerley werkingen / en gewoone oeffeningen en beeſigheeden / ook die geene welke ons anderſins aangenaam waaren; hierom ſullen menſchen / welke geweldiglijk bedroefd zyn / de eenſaamheid ſoeken / en na ruſt trachten. Om dat het gemoed alleen gehecht zynde / en ſteroogende op het teegenwoordige quaad / alle gevoelen van vermaak / (waar door het ſelve anderſins in de beeſigheid ſich gewoon was te verquikken / en welkers begeerte ten prikkel diend om ons tot onſe oefeningen aan te ſetten) verlieſd. Ook laat de overdenking en het gevoel van het teegenwoordige quaad niet toe / dat de ziel vrylijk uytweyde tot andere voorwerpen / welke / als waare ſy aan boeyen geklupſterd / of met een doodſlaap bevangen / loom en vadſig is. En dewyle de geeſten / als dienaaren / in alle werkingen moeten tuſſen beyde komen / ſoo hebben deeſe / door de droefheid verſwakt zynde / een afſchrik van deſelve / op dat ſy ſich niet te vergeefs ſouden vermoejen. Ook word de wil en het vermoogen om te leeren door droefheid weggenomen / om dat deſelve alle de aandacht van de ziel tot ſich trekt / en de gedachten van alle andere ſaaken afwend: waarom dan de ziel / door ingenomen zynde met overdenking van eenig droevig voorwerp / ſich niet kan verleedigen tot neerſtigheid om te leeren; het welk ook ſelve een ziel vereyſcht / welke daar toe alleen geſchikt / en geenſins tot andere dingen afgetrokken is. De treurigheid eevenwel en droefheid neemd niet eenvoudiglijk alle luſt of vermoogen om te leeren weg; maar inſonderheid die / welke niet dienſtig is tot maatiging van de droefheid. Want de droefheid ſelve ſet op het krachtigſte aan tot het naſpeuren van die dingen / wel-

ke

ke bequaam zyn om een verſlaagen hert op te beuren / en te vertrooſten ; eeven gelyk een-ſiekte tot het uytvinden en bekomen van geneesmiddelen. In groote vreeſe worden de geeſten / ſchielyk na het hert toeſchietende / wel verſtikt en uytgedooſd : de beweeging nu van de droefheid is die van de vreeſe gelyk / doch deſelve is niet ſoo geweldig als de andere / maar in haar eygen aart langſaam / en daarom verwelkt allengskens de leevendigmaakende warmte / en de voeding der deelen word verminderd / ſoo dat dus al te groote droefheid tot teering aanleyding geefd. Een verſlaagen geeſt doed het gebeente verdroogen. En derhalven dood de droefheid mogelyk niemand met der haaſt ; maar traaglyk en allengskens ſeer veelen.

IV. PLAATS. *Spreuken* 24: 13.

Eet hoonig, myn ſoon, want hy is goed; en hoonigſeem is ſoet voor uw gehemelte.

En *Spreuken* 25. 16.

Hebd gy hoonig gevonden, eet dat u genoeg is; op dat gy miſſchien daar van niet ſat wordet, en dien uytſpouwet.

DEn hoonig is of huyshoonig, of bos- of veldhoonig, welke in de boſſen door wilde en ongemanierde byen gemaakt word 1 Sam. 14: 25. Ook in holle boomen, en rotzſteenen. Deuteron. 32: 13. Pſalm 81: 17. (ja ſelf het is klaar en bekend uyt Richter. 14: 8. dat de byen ſelf in het dood lighaam van een leeuw hoonig gemaakt hebben). Soodaanigen hoonig (wilden hoonig geheeten) was de ſpyſe van Johannes den Dooper Matth. 3: 4. Van de Chriſtus word geſegd Jeſ. 7: 15. Boter en hoonig ſal hy eeten, tot dat hy het quaade weete te verwerpen, en het goede te verkieſen. De Hemelſe leere word by hoonig vergeleeken. Pſalm 16: 11. Des Heeren rechten zyn ſoeter dan hoonig en hoonigſeem. En Pſalm 119: 103. Hoe ſoet zyn uwe reedenen myn gehemelte geweeſt! meer dan hoonig mynen monde. In onſen text word de waare en Goodlyke wysheid by hoonig vergeleeken. Eet hoonig, myn ſoon, want hy is goed; en hoonigſeem is goed voor uw geheemelte. Soodaanig is de kenniſſe der wysheid voor uwe ziele; als gy ſe vind ſoo ſal 'er belooninge weeſen; en uwe verwachtinge ſal niet afgeſneeden worden. Want 1. Den hoonig is een ſeer ſoete / geſonde / en aangenaame vocht / en welke de ſpyſen ſmaakelyk maakt ; dus is ook de wysheid aangenaam aan alle den geenen welke een recht gebruyk van de reeden maaken. Den hoonig, (ſegd Varro in ſyn 3 Boek van de Landbouwery) is iets dat ſeer ſoet is, den Goden ſoo wel als den menſchen aangenaam: want den hoonigraat komd op der Goden altaaren, en den hoonig word in de beginſelen der gaſtmaalen, en met het tweede gerecht, opgediſt.

2. Den hoonig diend tot een geneesmiddel teegen veele siektens / want / na het getuygnis van Plinius, in ſyn 22 Boek / aan het 24 Hoofdſtuk / verdryfd deſelve bulten en geſwellen, kookt harde dingen, en doedſe rypen, verſacht de pyn der ſenuwen, en ſweeringen, aan welkemen al begind te wanhoopen, ſluyt deſelve binnen rooven op. Den aart ſelve van den hoonig is wel ſoodaanig, dat deſelve de lighaamen niet toelaat te verrotten; zynde van een aangenaame en geen ſcherpe ſmaak, en geheel van een andere natuur als het ſout. Deſelve is ſeer begeerd, en ten hoogſte nuttig voor de keel, de amandelen, de ontſteeking der keele, en alle de andere deelen der mond, ook voor een drooge tonge in koortzen. Men gebruykt deſelve gekookt zynde teegen de ontſteeking der longe, en het zyd-wee; ook teegen wonden welke door ſlangen gebeeten zyn, en teegen het vergif van Duyvels-brood. Men geefd deſelve den lammen in Meede, hoewel die op ſich ſelve haare eygene krachten en begaafdheden heefd, Ec. Dus ſpraak Plinius; deſelve leerd op de aangetoogene plaats / dat den hoonig en de Meede, welke uyt hoonig en water gemaakt word / ſeer veel toebrengen tot verlenging van het leeven. Veelen, ſegd hy, hebben hun leeven tot een hoogen ouderdom in ſtaat gehouden, door het voedſel alleen van meede, ſonder eenige andere ſpyſe te gebruyken, gelyk blykt uyt het wydberoemde voorbeeld van den Romeynſen Pollio; den ſelven vroeg den Vergoden Auguſtus, ſijnen gaſt zynde, wanneer hy nu al over de honderd jaar oud was, op wat wyze hy meeſt die ſterkte van lighaem en gemoed bewaard had; en hy gaf tot antwoord, van binnen door hoonigwyn, of meede, en van buyten door oly &c. Dus geneeſd ook de wysheid meenigmaal de krankheeden van ziel en lighaam / maakt de menſchen langleevende / ja tot in eeuwigheid gelukſalig. Spreuken 3: 16. Langheid der dagen is in haare rechterhand; in haare ſlinkerhand rykdom en eere.

3. De Byen maaken den hoonig met veel toeruſting en arbeyd: dus moet de wysheid met de grootſte neerſtigheid / en de hoogſte vlytigheid bekomen worden. Door rook worden de Byen verſlaagen en op de vlucht gedreeven: dus haat ook de wysheid alle poccherye / en den rook van ydele glory. Den hoonig word gemaakt door byen welke vreedſaam zyn / en welke met een verwonderingswaerdige eendracht in hunne korven te ſaamen arbeyden. De wysheid is insgelyks vreedſaam, en heefd de eendracht lief. Jacob. 3: 17. Maar de wysheid die van boven is, is ten eerſten ſuyver, daar na vreedſaam, beſcheyden, geſeggelijk, vol van barmhertigheid en van goede vruchten, niet partydiglijk oordeelende, en ongeveynſd. Den hoonig reegend wel van den hemel af / eeven gelyk dauw; gelykerwyze ook de wysheid van boven van God neerdaald. Jacob. 1: 5 en 17.

Hebd gy hoonig gevonden, eet dat u genoeg is, op dat gy daar van ſat wordende, dien niet uytſpouwd. Den hoonig / om dat deſelve warm en ſoet is / maatiglyk gegeeten zynde / voed het lighaam / maakt het ſelve leevendig en ſterk / verheugd / en maakt de menſchen langleevende. Doch indien men den hoonig al te veel en onmaatiglyk gebruykt / dan beſwaard hy het lighaam / maakt de gal gaande / en veroorſaakt walging / ſoo van ſich ſelve als van andere ſpyſen / maakt de maag los / en verwekt tot braaking. Derhalven wil Salomon door de ſinſpreuk / in deeſe text begreepen / in het algemeen te kennen geeven; datmen al het geene vermaak aanbrengd / 't zy aan het lighaam / 't zy aan de ziel / maatiglyk gebruyken / op dat het ons voordeel doe; want dat het ſelve onmaatiglyk gebruykt zynde / ſchaade toebrengd / en eeven als hoonig in galle veranderd word. Dus word door des lighaams vermaakingen / oefeningen / wyndrinken ſlaapen Ec: maatiglyk gebruykt zynde / de ſterkte van het lighaam onderhouden en herſteld; daar in teegendeel het lighaam / door een onmaatig gebruyk van die dingen word beſwaard / ontſenuwd / en overſtelpt. Op deſelve wyze leerd Salomon / datmen ook in kenniſſe en weetenſchap maat moet houden / op dat wy niet al te nieuwsgieriglyk of trotzlyk na dingen onderſoeken / welke niet betaamen / en welke wy niet weeten konnen of moeten; maar over welke men ſich eerder zeediglyk heefd te verwonderen / en deſelve met een heylig ſtilſwygen te eerbieden / als verborgene oordeelen Gods / welke als een afgrond, en ondoorgrondelijke zyn. Pſalm 36: 7. Rom. 11: 33. Spreuk. 25: 27.

Van den hoonig ſchreef Dioſcorides, in ſyn 2 Boek / aan het 75. Hoofdſtuk / op volgende wyze. Voor de beſte hoonig word gehouden die de ſoetſte is, met eenige ſcherpheid, die de meeſte reuk heefd, geelachtig van verwe, niet vochtig, ſwaerwichtig, en niet vloeybaar,

welke, om deſſelfs taayheid, niet licht kan van een gebrooken worden, en getrokken zynde teegen de vingeren te rug ſpringd. Den hoonig heefd een ſuyverende en afvaagende kracht ; hy opend de mondjes der bloedaderen / en doed de ſappen voortkomen ; om welke reeden deſelve bequaamlijk in vuyle ſweeringen en boeſem-ſweeren gegooten word. Gekookt en op het liggaam gelegd zynde / hecht het vleeſs / 't welk ſich van een ſcheyden wil / aan malkander ; met bloeyenden aluyn gekookt / en op het lighaam geſtreeken zynde / geneeſd de Griekſe Lazary &c. Onder de ſoorten van hoonig is de Lente-hoonig de beſte / daar aan volgd de Somerhoonig : doch de Winterhoonig / als zynde de dikſte / is de ſlechtſte. Den hoonig welke in het eyland Sardinien voortgebracht word is bitter / om dat de Byen aldaar op alſſem aaſen / waarmeede men de gebreeken des huyds in het aangeſicht / en vlekken / nuttiglijk beſtrijkt. Omtrent Heraclia in het landſchap Pontus word op ſeekere tijden des jaars / uyt een ſeekere eygenſchap van ſommige bloemen / hoonig toegeſteld / waar van die geenen welke daar van eeten / van hunne ſinnen beroofd worden / en door ſweeten verſmelten. Tot een geneesmiddel hier teegen is dienſtig het eeten van wynruyt / en ſoute ſpyſen / of het drinken van meede / welke middelen men t'elkens weeder moet inneemen / ſoo meenigmaal als deſelve uytgebraakt worden. Deeſen hoonig nu is ſcherp / en beweegd door ſijn reuk tot nieſen.

Den hoonig / welken de byen vergaderen / word (na het getuygnis van Galenus , in ſijn 3 Boek van de vermoogens der voedſelen) voortgebracht op de bladeren der planten ; en kan in geenderley wijze geſegd worden / of der ſelver ſap / of vrucht / of deel te weeſen ; maar is van deſelve ſoort en aart met den dauw : doch deſelve word niet ſoo geduuriglijk noch overvloediglijk voortgebracht / als wel den dauw. En men heefd ſomtyds in de Somer / op de bladeren van boomen / ſtruyken / en kruyden / ſeer veel hoonigs gevonden ; ſoo dat de Landlieden ſchimpswyze ſongen *Jupiter meile pluit* , dat is ; Jupyn heefd hoonig doen reegenen. Dit gevoelen van Galenus ſtemd ook Plinius toe in ſijn 11 Boek / aan het 12 Hoofdſtuk / ſeggende. Den hoonig komd uyt de lucht, en inſonderheid met het opkomen der geſterntens, doch wel voornaamelijk word de ſelve gemaakt, wanneer het honds-geſternte ſchynd, en ook niet eerder dan het ſeven-geſternte verſchynd, met het krieken van den dageraad; men vind derhalven met het eerſte aanbreeken van het morgenrood de bladeren der boomen met hoonig bedauwd ; en indien iemand in den vroegen morgenſtond onder den blaauwen hemel geweeſd is, die ſal ſijne kleederen met vocht beſproeyd, en ſijn hoofdhayr in een geward, en gekleefd bevinden. Het zy dat dit een hemels ſweet zy, of een ſeeker ſpeekſel der ſterren , of een ſap van de lucht welke ſich ſelve ſuyverd ; en och! of deſelve noch ſuyver en helder waare, en was die ſelve natuur, als deſelve was wanneer die eerſt komd afvloejen; doch nu, uyt ſoo een groote hoogte neederkomende, en in het neederdaalen veel vervuyld zynde, en door de dampen van de aarde, welke deſelve onder weg ontmoet, beſmet zynde, daarenboven van de bladeren en uyt het voeder ingeſoogen zynde , en in der byen buykjes verſameld (want deſelve braaken den hoonig door den mond uyt) daar by , door het ſap der bloemen bedorven, in de bye korven vermaagerd, en ſoo meenigmaal veranderd zynde , brengd deſelve eevenwel noch een groot vermaak, van ſijne hemelſe natuur, met ſich.

Den ſpitzvindigen Scaliger beriſpt Cardanus , in de 191. ſijner oefeningen ; om dat hy ontkende dat den hoonig of de waſſe , door eenig ander dier / behalven de Byen konde gemaakt worden. Want , ſegd hy / Plinius heefd uyt Ariſtoteles geleerd en aangetoond, dat ook door Weſpen waſſe gemaakt word. Men leeſd in der Spanjaarden Reysbeſchryvingen en Zeetochten / dat in de Molukſe Eylanden door ſommige vliegen / welke kleynder zyn dan mieren / hoonig op de boomen gemaakt word. In een gedeelte van het Land der Troglodyten , 't welk Balgada geheeten word / heefdmen hoonig welke ſoo wit is / dat deſelve voor de ſneeuw niet behoefd te wijken / en met een ſoo hard als een ſteen. In Calicut heefdmen ook hoonig welke ſoo vaſt en hard is / datmen deſelve in gevlochtene korven kan bewaaren.

V. PLAATS. *Spreuken* 30: 24—28.

Deeſe vier zyn van de kleynſten der aarde: doch deſelven zyn wys, met wysheid wel voorſien.
De mieren zyn een onſterk volk ; eevenwel bereyden ſy in de Somer haare ſpyſe.
De Conynen (of bergmuyſen) zyn een machteloos volk ; nochtans ſtellen ſy haar huys in den rotzſteen.
De Sprinkhaanen hebben geenen Koning : nochtans gaan ſy alle uyt, ſich verdeelende in hoopen.
De Spinnekoppe grypt met de handen ; en is in de paleyſen der Koningen.

OM dat in de voorhanden zynde text die hier genoemde diertjes / welke hier beſchreeven worden / geſegd worden wys te zyn / ja met wysheid wel voorſien ; ſoo word hier onderſocht of die dieren / welke men doorgaans reedenlooſe noemd , ook met reeden-gebruyk begaafd zyn ?

Antw: Het is ſeeker en bekend / dat in de dieren niet alleen de uytwendige maar ook alle de inwendige ſinnen gevonden worden ; naamelijk de gemeene ſin , waar door ſy de beeltenissen van alle de voorwerpen / welke hen door de uytwendige ſinnen voorgebracht worden / niet alleen gewaar worden / maar ook deſelve de een van de andere onderſcheyden ; vervolgens / door de inbeelding weeten de dieren de ontfangene beeltenissen der voorwerpen / ſoo wel wakker zynde / als in hun ſlaap / verder te herdenken / onderſoeken / herhaalen / en dieper te overweegen. Eyndelijk / door de geheugnis konnen de dieren de beeltenissen der gevoelige voorwerpen welke nu naauwkeuriglijk by haar overwogen zyn / in hunne herſſenen / of dat geene 't welk hen in de plaats van herſſenen is / ſeer vaſtelijk indrukken / en dus na een lang verloop van tyd / weeder aan deſelve gedenken. En deeſe inwendige ſinnen zyn den dieren / in plaats van het gebruyk van reeden en verſtand gegeeven. Men geloofd eevenwel dat de menſchlijke reedelijkheid van deſelve verſchild.

I. Om dat de reedelijkheid in den menſch grooter is / dan in eenig ander dier / en deſelve gaat / door haare uytmuntendheid en weerdigheid / ſeer verre te boven alle die dingen / welke in de beeſten eenige na-aaping / ſchaduwe / of eenigerhande verbeelding van reedelijkheid ſoude mogen vertoonen. Want ſy konnen eygentlijk niet reedenkavelen / of door ſluytreedenen omtrent de waarheid der ſaaken iets vaſtſtellen ; maar die dingen / welke hen geleerd worden ſullen ſy eerder door de gewoonte / dan door het gebruyk van reeden aanleeren.

II. De menſchen alleen zyn bequaam om allerley verſtaanbaare dingen / van wat ſoort ſy ook weeſen mogen / te verſtaan en bevatten ; geeſtelijke en lighaamlijke ; eeuwige en tijdlijke ; hemelſe en aardſe ; eyndige en oneyndige ; natuurlijke en door konſt gemaakte / &c.

III. In den menſch alleen word bevonden een conſcientie, en een eygentlijke, en in een bepaalde ſin geſegde / Godsdienſt ; gegrond in werkſtellige en beſchouwende beginſelen (waar van wy kortlijk gehandeld hebben in ons boekje van de conſcientie) welke in onſe herten ingeſchaapen

zyn

zyn. Rom. 2: 14. Doch van weegen de overeenkomſt word ook den beeſten verſtandigheid toegeſchreeven. Spreuk. 30: 24. Deeſe vier zyn van de kleynſte der aarde; doch ſy zyn wys, van wysheid wel voorſien. &c.

IV. Men ſegd dat eygentlijk by de beeſten gantſch geen vryheid van de wil plaats heefd / hoedaanig'e in den menſch gebonden word; maar ſy worden altijd bewoogen na de wyze van het voorwerp 't welk ſich voor hen vertoond. Doch indien deſelve ſomtijds ſchynen te verachten het geene teegenwoordig en voor oogen is / en te verkieſen het geene voortreflyker is; men meynd dat ſulks geſchied / om dat ſich het eene of het andere afſchrik-baarende ding in hunne geheugnis ingewrorpen heefd / gelijk mogelijk / ſlaagen; of eenige aanritzeling van meerder vermaak in de inbeelding / gelijk / by voorbeeld / van bruyt; het welke beveſtigd word uyt het geene Cicero ſchryfd in ſijn eerſte boek van de plichten; ſeggende; doch tuſſen den menſch en een beeſt is wel meeſt dit onderſcheyd; dat een beeſt ſich alleen ſoo veel, als het door de ſinnen bewoogen word, en enkelijk maar tot dat geen 't welk aanweeſende en teegenwoordig is, ſchikt, heel weynig gevoel hebbende van het voorleedene, of het toekomende; doch den menſch, welken het reedengebruyk is meedegedeeld, voorſiet het geene volgen ſal, hy ſiet de beginſelen en oorſaaken der dingen, en is niet onweetende van derſelver voortgangen, en als 't waare voorrangen; hy vergelijkt de gelijkniſſen met malkander, en vereenigd en hecht aan een de tegenwoordige met de toekomende dingen. Hy ſiet lichtlijk den ganſchen loop des leevens, en brengd alle de noodige saaken om het ſelve ten eynde te brengen: en volgens dien ſelven aart vereenigd hy, door het gebruyk van de reeden, den menſch met den menſch, tot gemeynſchap van taal, en geſelligheid des leevens. Dus ſprak Cicero. Hier by voegd Ariſtoteles, dat den menſch alleen den Goden eerbiedigheid bewyſd / de weetenſchap heefd van de telkonſt / en door hoope en verwachting van eenige toekomende ſaak bewoogen word.

Wy beneemen eevenwel daarom den beeſten niet alle gedaante van reeden gebruyk / of een ziel; want ook ſelfs een oſſe, en een eſel, al van de domſte onder de dieren / erkennen haaren beſitter, en de kribbe haares heeren. Jeſ. 1: 3. En onſen Heyland ſtelde ſelf de voorſichtigheid der Slangen den menſchen ter navolging voor Matth. 10. 16. Salomon, de wyſſte onder de ſtervelingen / wees den Leuyaart tot de mieren, om haare weegen te leeren Spreuk. 6: 6. Het is openbaar en kennelijk / dat het eene beeſt veel dommer is dan het andere / gelijk / by voorbeeld / een eſel dan een vos. God ſelve getuygd / dat hy den Struysvogel niet ſoo veel wysheid en verſtand gegeeven heefd / als hy anderen dieren wel ingeſchaapen heefd / Job 39: 20. De beeſten wachten ſich voor het quaad / jaagen het goede na / leggen laagen / beſorgen ſich voor het toekomende met noodige dingen / en vlieden de gevaaren &c. Doch het is wat anders voorſiening te gebruyken / dan gevaaren / welke noch niet teegenwoordig zyn / voor af te verhoeden; en iets goeds / 't welk gebeuren kan / door het aanleggen van middelen te beſorgen. De Olyphanten leeren de taalen der menſchen verſtaan; de peerden zyn trotz en hoogmoedig. Selfs een ojevaar aan den hemel weet ſijne geſette tyden, en een torrelduyf, en de kraan, en de ſwaluwe, neemen den tyd haarer aankomſt waar. Jerem. 8: 7.

Daar beneeven / de inwendige ſinnen konnen ſonder eenige gedaante of ſchaduwe van reedelijkheid niet geoefend worden; waarom dan Hippocrates met recht geſegd heefd; die geenen, welke in eenig deel van het lighaam lydende de pyn niet gevoelen, die zyn niet wel by haar ſinnen.

Voeg hier ten derden by / dat ſommige beeſten door ſterken ophouden wel ſinneloos gemaakt / en tot woeden gebracht worden / waar uyt ſchynd noodſaaklijk te volgen / dat ſy ook op haar wyze het gebruyk van de reeden hebben. Hoewel nochtans den beeſten geenſins die soort of gedaante van reedelykheid is gegeven; welke den Maaker van het geheel al den onſterflyken zielen der menſchen ingeſchaapen heefd; als welke op een byſondere wyze na ſijn beeld en gelijkenis zyn voortgebracht / op dat ſy alle andere ſchepſelen niet alleen verre ſouden overtreffen / maar ook in weerdigheid / uytmuntendheid / en heerſchappy boven deſelve geſteld weeſen. Geneſ. 1: 26, 27, 28. Pſalm. 8: 6-9. &c.

Des menſchen ziel alleen is uyt haar eygen natuur / en van ſich ſelve / bequaam / om eenvoudiglyk / en over allerley ſaaken / te reedenkavelen; de beeſten maar alleen omtrent die dingen, tot welke ſy door een ſeeker natuurlijk ingeeven gedreeven worden. Doch onder de menſchen word den eene door vlyt en oefening een Geneeskundige / een ander een Krygs-overſte / deeſe een Landbouwer / geene een Jaager / een ander een Timmerman &c. Weederom / deeſe laat ſijne gedagten gaan over Natuurkundige ſaaken / die over Wiskundige / en geene ook over Godgeleerde ſaaken. Die geene welke nu een Geneeskundige is / konde / indien hy door oefening daar in geleerd was / een niet minder ſchrander Godgeleerde zyn; en die nu een Godgeleerde is / een Krygs-overſte / of een land bouwer &c. Want doch de ſchranderheid van ons vernuft is (na het ſeggen van Plato) eeven gelyk een rond omdraajend oog / 't welk ſich na allen zyden / ſoo als het wil / kan keeren en wenden. Daar en boven den menſch overlegd en raadſlaagd over die dingen welke hy doed; want niet alleen overdenkt hy / op wat wyze hy ſijn vyand ſoude konnen ombrengen / maar ook brengd hy van te vooren wel in overweeging / of ſulks ook wel dienſtig ſoude zyn. Men voegd hier by / dat de ſpraak, eygentlijk genomen / en met reeden voortgebracht zynde / ſchynd den onvernuftigen dieren door de Natuur geweygerd te zyn; welke ſpraak waarlijk door de natuur ſoodaanig met de reeden aan een geſchaakeld is / dat de Grieken met recht aan beyde een en deſelve naam gegeeven hebben / noemende beyde de reeden en de ſpraak Λογος, Logos. En hier van daan is het / dat / hoewel alle dieren op eenige wyze reedenkavelen / God eevenwel de hoope der onſterflykheid alleen aan die ſchepſelen gegeeven heefd / in welke een natuurlijk beginſel / om van onſterflijke en Godlijke ſaaken te denken / gebonden word.

Doch alle dieren / elk in hun ſoort / toonen ſeer groote proeven van loosheid en voorſichtigheid / wat belangd tydlijke en taſtlijke dingen. Men ſegd dat den Crocodil op de aarde gaat neederleggen / ſich veynſende dood te weeſen / dat hy ondertuſſen met een wyd opgeſperde bek de vogeltjes aanlokt / welke uyt de lucht om aas te ſoeken daar op needer vallende / hy vaſt houd en opſlokt. Hy ſpaard eevenwel het winterkoninkje (*trochilus*) want men ſegd / dat dit vogeltje een vriend is van den Crocodil / in ſoo verre dat het den ſelven uyt ſijn ſlaap opwekt / wanneer het gewaar word dat de Ooſt-indiſe rat, (*Ichneumon*) op hem loerd / en hem laagen leyd. Wanneer den Crocodil ſijn bek openhoud / ſoo maakt het ſelve ſijne tanden en mond ſchoon / en bevryd den ſelven van de ſwaluwen; want dewyl den Crocodil geen tong heefd / ſoo kan hy ſich ſelve den mond niet reynigen. Daar word ook verhaald dat den Crocodil ſijn bek vol water neemd / en het ſelve op de ſteenen en voetpaden uytſtort / langs welke hy weet dat de beeſten of menſchen gaan moeten / op dat dus het pad glad geworden zynde / ſy lichtlijk mogen vallen / en hy dus de gevallene dieren des te gemaklyker mag betrappen en aangrypen. Men ſegd dat het Rivier-peerd (hippopotamus) 't welk ſich in de Nyl onthoud / ſich ſelve met een afgebrooken riet een ader weet te openen / wanneer de nood ſulks vereyſcht / en dus ſich bloed te laaten / en dat het de wonde daar na weeder met ſlijk toeſtopt; dat het ook ſijne voetſtappen uytwiſt / of ſoodaanig vermeenigvuldigd / dat men het niet betrappen kan.

De

De vis Loligo verduyſterd het water met ſijn bloed/ 't welk ſoo ſwart als inct is / op dat hy des te veyliger ſoude konnen ontvluchten. De Schryvers der natuurlyke geſchiedniſſen verhaalen dat de vogelen Ibides (Slangen-eeters) geheeten ſeer heet van natuur zyn / en daarom dikwils een verſtopping des buyks onderworpen zyn / doch dat ſy hier teegen een bequaam geneesmiddel weeten. Want met hunnen krommen bek weeten ſy het Zeewater door den aars in hunne ingewanden te werpen / op dat dus de darmen mogen glibberig worden / en de overtolligheden ter uytwerping des te gemakkelyker neederſakken. Daar word derhalven noch by gevoegd / dat deeſe vogelen den Egyptenaaren aller eerſt het gebruyk van de Aars-ſpeuytingen geweeſen hebben. De Kraanvogelen houden in het vliegen een ſeer goede en welgeſchikte ordre; de voornaamſte hebben de voortocht / en ſluyten ook op het laatſt den hoop; ſy erkennen een opperhoofd en leydsman: op dat ſy goede wacht mogen houden / ſoo houden ſy ſteentjes in de eene voet / op dat ſy / indien miſſchien de ſlaap hun beving / door het vallen der ſteentjes ſouden wakker gemaakt worden. De vledermuyſen en nachtuylen komen teegen den avond eerſt te voorſchyn / om dat ſy gewaar worden dat hunne oogen en geſicht / door den al te grooten glanz der Son / gekrenkt worden.

Men ſegd dat de Ojevaars de blaaderen van Ahornboomen op haare neſten leggen / op dat haare eyeren door de vledermuyſen niet geroofd mogen worden; want men meynd dat den vledermuys door het aanraaken van de Ahorn-bladeren verdoofd word.

De veelvoet (polypus, een vis ſoo geheeten) werpt kleyne ſteentjes in de openingen der ſchulp-viſſen/ op dat ſy ſich niet konnen toeſluyten / maar hem tot ſpyſe worden mogen. De Byen hebben eenen koning welken ſy gehoorſaamen / ook hebben ſy ſlaaven; en ſtellen opſienders over hunne gemeene werken. De peerden leeren wel danſſen / en / verhoovaerdigen ſich / wanneer ſy opgeciert zyn. Den aap bootſt de ſpeelen en meeſt alle de andere handelingen der menſchen / om te lagchen / na; hy weet ſelf wanneer hy quaad doed/ is daar over bevreeſd/ en merkt wel dat ſijne quaade ſtukken waargenomen worden. Verwonderens weerdig is de konſt der ſpinnekoppen in het toeſtellen van hunne ſpinnewebben / ſy verſchuylen haar ſelve / en breyden hunne webben als netten uyt / om vliegen te vangen. De Olyphanten leeren en gewennen ſich aan der menſchen taal / ſy gaan verdrag aan met de menſchen/ ſy weeten wanneer ſy misdoen: ſy worden geſegd de Maan te aanbidden / om de weldaaden welke deſelve hen des nachts bewyſd / iets 't welk ook de oude Grieken gedaan hebben. Wanneer ſy in de Schouwplaats van Pompejus met werpſchichten aangevallen wierden / baden ſy met geboogene knyen om haar leeven. Wanneer den Koning Antiochus met ſijn kryghsheyr over den Nyl trok / ſoo wierd de eerſte voorganger der Olyphanten / om dat hy weygerde eerſt over de rivier te gaan / van die ſijne weerdigheid beroofd; welke / die ſchande niet konnende verdraagen / geſegd word ſich ſelve om hals gebracht te hebben.

De inwoonderen en kooplieden van Baſſora , geleegen in den Perſiaanſen Zeeboeſem / wanneer ſy brieven willen ſenden aan de Babiloniers / gebruyken daar toe geene boden of briefdraagers / maar duyven, want de ſteyle en ſcherpe bergſpitzen / de ſeer diepe dalen en afgronden / en de wyd uytgeſtrekte wilderniſſen en boſſen / onvry door de aanvallen van ſeer veele ſchaadelyke beeſten / maaked die reys voor boden en allerley reyſigers onveylig / en zyn ſeer hinderlyk om die tocht te doen.

Daar zyn 'er welke ſeggen dat ratten en muyſen met voordacht uyt bouwvallige huyſen vertrekken / wanneer deſelve nu haaſt ſullen onder de voet vallen.

Eevenwel / gelyk in de beeſten alleenlyk een ſeekere ſchaduwe en afbeelding van reedelykheid te merken is; dus zyn ook in deſelven geen waare deugden, gelyk in den menſch / maar alleen afbeeldingen van deugden; gedaantens of ſchaduwen van Godvruchtigheid / voorſichtigheid / neerſtigheid / getrouwigheid / en diergelyke deugden / in de opvoeding van haare jongen / het toeſtellen van haare neſten en ſchuylhoolen / het opſpeuren van haar voedſel / het geneeſen van ſiektens / het ontvlieden van gevaaren / het beminnen van die haar in ſoort gelyk zyn / het geeven van voorteekenen der aanſtaande onweeders / het houden van goede ordre en reegeering / het leeren van ſeer veele wonderlyke werken / en byna oneyndige diergelyke dingen.

Hoewel nu ook in de kleynſte diertjes de inwendige ſinnen gevonden worden / en wel ſomtyds krachtiger en leevendiger dan in de groote / gelyk ſulks blykt in de webben der ſpinne-koppen / welke met ſoo veel konſt toegeſteld worden / in de Byen &c: eevenwel word in ſommigen / ſoo groote als kleyne beeſten / de kracht van die ſinnen nu eens grooter en dan eens kleynder bevonden; en ſulks niet alleen van de inwendige/maar ook van de uytwendige ſinnen; ſoo dat deſelve in ſommigen ſeer flaauw zyn / en eenigermaate geheel uytgedoofd ſchynen te zyn: gelyk by voorbeeld / in de viſſen zyn de ſenuwen vry plomp / waar van daan ſy geen teekenen geeven in het uythaalen der ingewanden / van quetzing / of pyn welke daar door veroorſaakt word / immers ſeer kleyne / en minder ſichtbaar dan wel in de landdieren. Doch eevenwel in ſommige andere dieren wordmen wel gewaar dat de ſinnen veel ſcherper zyn dan in den menſch ſelve.

Nos aper auditu, lynx viſu, ſimia guſtu,
Vultur odoratu, nos vincit aranea tactu.

Dat is /

Het wilde varken gaat ons te boven in het gehoor; het dier Lynx in het geſicht; den aap in de ſmaak; den gier in de reuk; de ſpinnekoppe in het gevoel.

Over dit verſchil-ſtuk kannen meerdere dingen ſien by Plutarchus, welke in een geheele ſaamen-ſpraak poogd te betoogen / dat de beeſten het gebruyk van de reeden hebben. Insgelyks doen ook alle die geenen / welke vaſtſtellen dat 'er een algemeyne ziel is van alles wat leefd / waar van alle de byſondere zielen / in elk beziel onderwerp afgeleyd worden / niet verſchillende in de lighaamlyke ſchikking der werktuygen. Van de Byen riep den Dichter Virgilius dus uyt.

Eſſe apibus partem divinæ mentis, & hauſtus
Æthereos dixere.

Dat is /

Men heefd geſegd dat de Byen een deeltje hebben van de Godlijke ziel, en een ſweemſel van hemelſe aanblaaſing.

Deeſe vier zyn van de kleynſten der aarde; nochtans zyn ſy wys, van wysheid wel voorſien. Als of hy ſeyde; deeſe vier zyn van de kleynſte dieren des aardryks / welke nochtans wyſer zyn dan de Wyſen / dat is / welke door het ingeeven van de natuur eenige werken van wysheid voortbrengen / meer dan die geenen welke de naam van Wyſen draagen / of dan de menſchen / welke waarlyk vatbaar zyn van wysheid: om dat ſy ſich ſelven ſoodaanig beſorgen / als of ſy met eenige wysheid wrochten / en om dat ſy ons wysheid leeren. Waar van daan ſy eenigſins wyſer mogen genoemd worden dan de Wyſen; om dat ſy door hunne ſonderlinge werkingen den Wyſen wysheid leeren; en van deſelven niet geleerd worden. Noch eens / om

dat

Digitized by Google

dat ſy wyſer zyn dan de andere dieren / dat is / behendiger en vernuftiger. Salomon dan wil ons op deeſe plaats leeren navolgen de wijsheid van deeſe vier kleyne diertjes. Waar door hy voor eerſt te kennen geefd; dat de wijsheid niet beſtaat in de grootheid van het lighaam / noch in deſſelfs ſterkte / of ſchoonheid / noch in eenig ander ding; maar in de ſchranderheid des gemoeds / waar door elk voor ſich beſorgd het gene hem noodig is / het welk men hier ſien kan in deeſe vier van de kleynſte diertjes. Ten tweede leerd hy ons / ons verwonderen over de Godlijke wijsheid en macht; ſelfs in de kleynſte dingen; want, gelijk Auguſtinus ſeer wel ſeyde / Gods wysheid ſchynd meer uyt in een kleyne bye, mier, mugge, vlieg &c: dan in den hemel ſelve: niet alleen om dat deeſe bezield zyn / en den hemel onbezield; maar ook om dat / by voorbeeld / in de Byen een hert / oogen / en andere leeden en ſintuygen gevonden worden / waar door ſy die dingen konnen onderſcheyden / welke God en de Natuur met der daad onderſcheyden hebben. Hierom ſeyde ſeeker Dichter met waarheid

Eminet in minimis, maximus ipſe Deus.

Dat is.

In de allerkleynſte dingen ſelf ſchynd den Allergrootſten God uyt.

Ten derde leerd ons Salomon, datmen niets moet verachten om ſijn kleynheid / of ſwakheid des lighaams; om dat de kleynen dikwils de grooten te boven gaan in vernuft / wijsheid / dapperheid / ſterkte / deugd &c: En / na het getuygnis van Plinius, de natuur is nergens meer dan in de kleynſte dingen. Seekerlijk, ſegd Ariſtoteles, vertoond de leevens-wyſe der beeſten een groote gelijkheid met het menſchlijke leeven, en wy ſien in de kleynſte ſoorten onder haar meer bewyſen van verſtandigheid, dan in de grootſten. De kleyndere diertjes, ſegd Tertullianus, heefd God den Opperkonſtenaar met vernuft, ſchranderheid en deugd begaafd, dus leerende dat ſijn grootheid in derſelver kleynheid getoond word, gelijk ſijn kracht in onſe ſwakheid, na het ſeggen van den Apoſtel Paulus (2 Cor. 12: 9.) Volg eens na, ſoo gy kond, de huyſen der Byen, de ſtallingen der mieren, de netten der ſpinnekoppen, en het geſpin der Zyd-wormen. De grootſte beeſten zyn / na het getuygnis van Ulyſſes Aldrovandus, vervaard en bevreeſd voor de kleynſte beeſtjes. Gelijk den Olyphant van een muys / den Leeuw van een haan / den Crocodil van een Indiſe rat / den Eſel van een diſtelvink.

Der mieren wijsheid blinkt voor eerſt hier in uyt / dat onder haar geen Koning is / gelijk onder de Byen; maar dat elk maar na ſijn eygen drift te werk gaat. Men ſegd dat ſy haare ſteeden als in drie woonplaatſen afdeylen / welke door afſchutſels van een geſcheyden zyn. In het eene deel leeven ſy / en eeten met malkanderen in een geſelſchap; in het tweede leggen ſy haar voedſel / als in een voorraad-ſchuur / en in het derde begraaven ſy haare dooden. Ælianus voegd hier noch een vierde afdeeling by / naamelijk een vrouwenvertrek / waar in haare wijfjes broejen. Daar beneven de mieren loopen met hoopen by malkander / doch in een wonderbaarlijke ſchikking / met ſonderlinge loosheid / en vreedſaamlijk: die leedig zyn plonderen de gelaadenen niet / noch beneemen haar iets / maar deſelve ontmoetende wijken ſy daar voor / en elk vergaderd wat voor ſich ſelve. Wanneer ſy op de koornakkers zyn gekomen / ſoo blyven de jongſten onder in de ſtoppelen ſitten / de oudſten en voorgangers klimmen na om hoog toe / en werpen de afgebeetene koornayren den geenen / welke beneeden gebleeven zyn / toe; deeſe nu / daar rondomſtaande / trekken het gevallene aanſtonds van een / en ontwinden het graan uyt ſijne kaſtjes en kookers. En dus hebben ſy geen werktuygen van nooden om het ſelve te dorſſen / geen mannen om het te wannen / geen wind om het koorn van kaf en vuyligheid te ſuyveren. Den Dichter Virgilius, ſich hier over verwonderende / ſong daar van op de volgende wijze.

It nigrum campis agmen, prædamque per herbas
Convectant calle anguſto; pars grandia trudunt
Obnixa frumenta humeris; pars agmina cogunt,
Caſtigantque moras. Opere omnis ſemita ſervet.

Dat is /

Dat ſwarte heyr trekt over de velden, en voeren geſaamentlijk haaren roof door het kruyd, langs enge paden weg. Een deel ſtooten groote koorngraanen, welke op hunne ſchouderen ſteunen, voort; een deel dryven den hoop voort, en kaſtyden de vertoevende en traagen. Sy houden de ganſche baan heet met haar werk.

Die mieren weeten door veelerley konſtgreepen haare laſten voor hen lichter te maaken om te draagen; want ſy verdeylen de grootſte brokken / en ſcheyden die in veele ſtukjes / of veele komen toeſchieten om eene vracht te vervoeren / ook weeten ſy het ſelve te buygen / en het ſelve bequaamlijk te ſchikken / op dat ſy het of te lichter ſouden konnen voortſtooten / of in haare monden draagen. Sy ſoeken ook doorgaans de korte en meeſt toeloopende wegen. Daar word geloofd dat ſy / wanneer ſy oud worden / vleugelen krygen en wegvliegen. In het koningrijk van Senega ſegdmen / na het getuygnis van Julius Cæſar Scaliger, dat witte mieren gevonden worden. In het Landſchap Mangi zyn roode mieren; welke de Inlanders met peeper eeten / gelijk wy de Zee-krabben.

De meeſte gekurvenen brengen een wormtje voort; dus doed ook de mier in de Lente-tijd / gelijkende na een ey. Indienmen, ſegd Plinius, in ſijn 12 Boek / aan het 30 Hoofdſtuk / eens vergelijkt de laſten der mieren met de grootte haarer lighaamen, men ſal moeten bekennen, dat 'er geen dieren zyn van grooter ſterkte; het geene ſy draagen grypen ſy met den bek: de laſten welke grooter zyn, werken ſy achterwaarts uyt met haare pootjes, met haare ſchouderen daar teegen aan leunende &c. Sy hebben een gedaante van een gemeene beſt, ook geheugnis, en ſorg: de zaaden welke ſy wechleggen knaauwen ſy eerſt af, op dat ſy niet weeder uytſchieten uyt de aarde: de grootſte brokken verdeylen ſy, om die in hunne woonplaatſen te konnen voeren: het geene door ſlagreegen nat geworden is brengen ſy te voorſchyn, en droogen het weederom. Sy werken by de volle Maan; maar by de duyſtere Maan ruſten ſy. Hier van daan het ſeggen van Salomon, Spreuk. 6:6, 7, 8. Gaa tot de miere gy Leuyaart; ſie haare weegen, en word wys, dewelke geen Overſte, Amptman, noch Heerſcher hebbende, haar brood bereyd in de Somer, haare ſpyſe vergaderd in den oogſt.

Hoewel de mieren ſoo ſwak zyn / dat ſy eerder ſchynen te kruypen dan te loopen; evenwel beloopen ſy allerley / ſelf de hoogſte boomen / toorens / ſchuuren / en allerley hooge plaatſen; gelijk ook de ſpinnekoppen doorloopen alle hoeken / onder en boven / van buyten en van binnen / alle wanden / kruyden / akkeren / ſelfs de Paleyſen der koningen &c. De mieren maaken ſich onder de aarde herbergplaatſen / met veelerley kromme bochten en ommeloopen voorſien / op dat hen geen laagen mogen geleyd worden. De aarde / welke ſy uytgraaven / brengen ſy voor de openingen op een hoop / om te dienen tot een muur / borſtweering / en bedekking / of dat het needervallende water hen niet beſchadigen ſoude.

Van de Sprinkhaanen hebben wy kortlijk gehandeld over de plaats Levit. 11.

Wat belangd de berg-muyſen, men ſegd dat ſy omtrent ſoo groot zyn als Conynen, ja wel ſomtijds grooter/ doch niet wel ſoo lang van pooten. Van hoofd zyn ſy den haas gelijk; doch ſy zyn ſoo kort van ooren / dat ſy ter naauwer nood boven de hayren uytſteeken. Sy zyn bedekt met een veelwerwig / en langachtig hayr / na de wijze van het dier Taſſus. Sy hebben een blokkige ſtaart / en de pooten met ſcherpe klaauwen gewapend. Des Winters worden ſy ſeer vet. Dikwils richten ſy ſich overeynd / gelijk de Beeren / ſteekende met hunne voorſte pooten / als of het handen waaren / de ſpijſe in hun bek. Sy hebben van vooren vier tanden / eeven gelijk den haas / doch langer en ſcherper / met welke ſy ſeer fel bijten konnen. Andreas Matthiolus getuygd / dat hy / by ervaarenheid ondervonden heefd / dat hunne tanden / met ſcherpe tangen afgekneepen zynde / in eene nacht weeder uytwaſſen. Des Winters ſchuylen ſy / verſteekende ſich in hooy en kaf / 't welk ſy op een hoop te ſaamen gebracht hebben. Sy ſlaapen geheele maanden lang / eeven gelijk ook de ratten. Sy leeven op de bergen. Sy brengen ſtroo in hunne hoolen / om ſich teegen de koude te bewaaren.

Sommige dingen / ſegd den vernuftigen en ſpitzvindigen Scaliger, ſetten niet voort / noch komen door geen teeling te voorſchijn / gelijk de plant Venushayr ; om dat deſelve haar oorſprong heefd uyt beginſelen / welke in ſoort van malkanderen verſchillen / welke dubbellinnige geheeten worden. Sommige dingen worden geteeld / doch teelen niet weeder voort / gelijk de muylefels. Sommige teelen voort / en zyn niet geteeld ; gelijk de eerſte vaders der muyſen / want die zyn uyt verrotting voortgekomen.

De ſpinnekoppe grypt met de handen ; en ſy is in de Paleyſen der Koningen. Verwonderens weerdig zyn de webben der ſpinnekoppen. 1. Om de uytneemende fijnheid van derſelver draaden. 2. Om dat ſy deſelve in de lucht ophangen/om vliegen en andere diertjes in deſelve te verſtrikken. 3. Men ſiet in deſelve kenteekenen van de Wiskunde; want ſy hebben een middelpunct / uyt en om het welke veele kringen getrokken worden;en wel ſoo/dat die geene welke het verſte van het middelpunct af ſijn / de wydſte van omtrek zyn / maar die naaſt aan het ſelve zyn / zyn enger ingetrokken ; en ſulks alles in ſoo nette ſchikking na eevenreedenheid / dat de menſchen ſelfs / ſonder uytwendige hulpmiddelen / ſulks niet ſouden konnen navolgen. 4. Deſelve worden ſeer vaſt gehecht / of aan boomen / of aan wanden / of heyningen / ſoo dat ſy niet lichtlijk daar van afgedreeven worden / 't zy door het geweld der winden / of het gewicht der ſtofjes / of de kracht der ſlagreegenen. 5. De Spinnekoppen bereyden ſich ſelven in eenige verborgene plaats / van hunne webben afgeſonderd / een huysje of verblyfplaats / waar in ſy ſich verbergen / om van de vliegen niet geſien te worden. 6. De Spinnekoppen maaken hunne webbens op / ſonder eenige van buyten gehaalde ſtoffe / alleenlijk uyt haar eygene ſelfſtandigheid. Thales ſeyde tot Solon, dat wetten ſonder uytvoering den Spinnewebben gelijk waaren / door welke de groote vogelen doorbreeken / maar waar in de kleyne vliegjes verward worden ; eeven gelijk het in ſommige Gemeene ſtaaten toe gaat ; daar men de kleyne dieven ophangd , en de grooten laat loopen. 7. Indien eenige vliegen in der ſpinnekoppen netten komen te vervallen / ſoo worden ſy ſulks aanſtonds door het gevoel / het welke ſy ſeer naauwkeurig en ſcherp hebben / gewaar / en komen met een groote ſnelheid na het middelpunct toeſchieten / om haar beuyt aan te vatten ; en hoewel deſelve in het buytenſte deel van het ſpinnewebbe macht hangen / ſoo loopen ſy / na het getuygnis van Plinius, echter altijd na het midden toe : om dat ſy deſelve dus beſt / met het geheele webbe daar heen te ſtooten / konnen vervarren. Somtijds houden ſy ſich in het middelpunct ſelve der kringen op de wacht / en loeren op de jacht / weetende dat alle de plaatſen in den omtrek eeven veyre van het middelpunct afgeleegen zyn. Sy wentelen dan haar beuyt rondom in haar geweef / op dat deſelve doch niet mach ontkomen ; daar na ſuygen ſy deſelve uyt / wanneer ſy door honger geperſt worden / of bewaaren deſelve in haare verblyfplaatſen. Dikwils ſpannen ſy voor haare netten noch byſondere / en byna onſichtbaare draaden / waar meede ſy de vliegen / welke de geheele netten ſouden voor by vliegen / bedriegen. Eer ſy ſich nu weeder tot een nieuwe jacht ſtellen / herſtellen ſy eerſt 't geen aan haare webbens gebrooken was / of lichtlijk ſoude konnen breeken. Insgelijks verſtellen ſy ook haar werk / wanneer daar reegen op handen is / op dat het ganſche geſtel geen ſchaade daar door mag lyden.

De Spinnekoppe (ſegd Plinius, in ſijn 10 Boek / aan het 74 Hoofdſtuk) ſchiet , langs haar draad , van boven needer op het hoofd van een ſlang , welke onder een boom , op welke ſy ſat , uytgeſtrekt legd ; en vat deſſelfs herſſenen met ſoo fellen beet , dat de ſlang geduurig knerſſende , en in hoofdſwymeling ſich om en omwentelende , niet machtig is om ſlechts de draad van de boven het hoofd hangende ſpinne te breeken , en by gevolg ook niet om te ontvlieden ; en dit neemd geen eynde voor dat de ſlang dood is. Alle hebben ſy drie leedenknoopen in de beenen. De allerkleynſte , welke *Lupi* (wolven) geheeten worden ſpinnen niet. Het geene ſy ſpinnen beginnen ſy uyt het midden , het ſcheerſel in een krings-wyze ſchikking aanhechtende : de ſchakelen of gaaten zyn altyd in een gelijke afſtand van malkander ; maar ſy worden van tyd tot tyd grooter , om dat het net hoe langer hoe wyder word ; alles hechten ſy met onſcheydbaare knoopen aan een. Dus verre Plinius. Dioſcorides voegd hier by / dat ſpinnen-rag / op wonden gelegd / het bloed ſtempt / en de wonden / welke de bovenſte huyd beſlaagen hebben / van ontſteeking bevryd.

Onder de ſoorten van ſpinnekoppen is die wel de verderflijkſte / welke na Tarantum , een ſtad in Apulien (omtrent welke deeſe dieren de geheele Somer door in een ontelbaare meenigte over de velden ſwieren) Tarantula geheeten word. Die geenen welke door de Tarantula gebeeten zyn / worden op veelerley wijze gepynigd en geplaagd : want ſommigen ſingen geduuriglijk / anderen lagchen / anderen ſchreyen / anderen roepen en ſchreeuwen / anderen ſlaapen / en anderen worden met geduurig waaken gequeld ; de meeſte braaken / ſommigen danſſen / anderen ſweeten / ſommigen beeven ſeer / anderen worden door ſchrikken ontruſt / en anderen lyden noch andere ongemakken / en worden krankſinnige / dulle / en raaſende menſchen gelyk. Alle welke toevallen / ſoo verſcheyden en van den anderen verſchillende / ſchijnen nergens anders van daan te komen / dan of van de verſcheydenheid van het vergif deeſer diertjes / of van de verſcheydene gematigdheid der gebeetene menſchen. Hoewel 'er geen menſchen ontbreeken / welke meynen dat het vergif van de Tarantula alle dagen / ja ſelfs alle uuren / veranderd word / en dat daarom die geene / welke door deſelve gequetſt zyn / door ſoo veele verſchillende toevallen gequeld worden. Doch het is waarlijk te verwonderen / hoe lichtlijk de kracht van dit vergif / door het gebruyk van Speeltuygen , verſacht en geſtild word. Op het hooren van het ſpeelen op de Lier (gelijk ik ſelve ſoude konnen getuygen / ſegd Matthiolus, over het 2 Boek van Dioſcorides) of het geluyd van Fluyten / ſullen die geenen / welke van de Tarantula geſtooken zyn / ſoo haaſt hen ſulks voorkomd uyt hunne machteloosheid opſtaan / en beginnen voor een ieders oog te danſſen en te ſpringen / en volharden daar in ſoo lang / als of ſy geſond waaren / en door geen pijn aangetaſt wierden. Indien het nu komd te gebeuren / dat de Fleuytſpeelders een weynig tijds ophouden / en hun adem verhaalen / ſoo ſullen die menſchen niet lang daar na op de aarde needer vallen / en weeder in hunne voorige machteloosheid inſtorten ; ten zy ſy ſoo lang / ſonder

der eenige tuſſenpoos van het geluyd der ſpeeltuygen / danſſen en huppelen / tot dat alle de kracht des vergifs eensdeels ongevoeliglijk door des lighaams openingen / anderdeels door het ſweeten / uytgedreeven en vervloogen zy. Derhalven worden aldaar Speellieden gehuurd / welke malkanderen by beurten vervangen / op dat de gebeetenen ſoo lang moogen danſſen / ſonder dat het geluyd van het ſpeelen oyt ophoud / tot dat ſy geheel geneeſen zynde / moogen ſich tot ruſt begeeven.

VI. PLAATS. *Spreuken* 31: 22.

Haare kleeding is fijn linnen , en purper.

HEt fijn lynwaat (*Byſſus* geheeten) was eertijds ſeer veel in gebruyk ; gelijk daar uyt kan beſlooten worden / dat de Kooplieden / op de Marktdagen van Cyprus gewoon waaren daar meede handel te dryven / Ezech. 27: 16. Het oneygentlijke Babylon, word Openb. 18: 16. geſegd bekleed te zyn met fijn lynwaat , tot een ſinnebeeld van die heerlijkheid en weerdigheid welke het ſelve ſich aanmaatigd. Des Lams Bruyd word geſegd met fijn lynwaat gekleed te zyn / en wel met reyn en blinkend lynwaat. Openb. 19: 8. En haar is gegeeven, dat ſy gekleed worde met reyn en blinkende fijn lynwaat ; want dit fijn lynwaat zyn de rechtveerdigmaakingen der Heyligen. En vſ. 14. en de heyrleegers in den hemel volgden hem op witte peerden , gekleed met wit en reyn fijn lynwaat. Want daar door worden beteekend de heerlijkheid / weerdigheid / en ſuyverheid der hemelſe gemeynte.

Het fijn lynwaat wierd gebruykt tot opciering van den Tabernakel Exod. 25: 4. en den Tempel 2Chron. 3: 14. Daar word ook gewag gemaakt van bandekens van fijn linnen, en purper, in het Palleys van Koning Ahasveros Eſth. 1: 6. Koning David was bekleed met een mantel van fijn linnen, wanneer 'hy de Arke des verbonds geleyde 1 Chron. 15: 27. De Sangers onder de Levyten waaren met fijn lynwaat bekleed / wanneer den Tempel ingewyd wierd 2 Chron. 5: 12. Ook Mordechai, wanneer hy tot een groote weerdigheid verheeven was Eſth. 8: 15. En dien ryken braſſer Luc. 16: 19. &c.

Dat geene nu / 't welk de Ouden Byſſus noemden / is een ſoort van ſeer goed / fijn / beroemd / en wit vlas, of lynwaat, komende het naaſte in weerdigheid aan dat geene / 't welk de Grieken ἄσβεϛος Asbeſtos noemden, waar uyt ſeer fijne kleederen gemaakt worden / van welke de vrouwen eertijds inſonderheid ſeer veel werk maakten. Philoſtratus ſchrijfd / dat het Byſſus voortkomd van een ſeekere boom / welke in hoogte den populier-boomen gelijk is / en van bladeren den wilgeboomen. Anderen hebben verhaald dat het ſelve in Indien en Ægypten voortgebraght word / en wel inſonderheid omtrend de Stad Sombat, en dat het ſelve van daar over de geheele weereld verſonden word. Sommigen houden het Byſſus voor een ſeer koſtlijke wolle / zynde in verwe en glantz het goud gelijk. Hier toe behoord ook 't geene Plinius in ſchrift naliet / in ſijn 19 Boek / aan het 1 Hoofdſtuk. Het linnen, ſegd hy / van Asbeſtus (of pluym-alum) gemaakt, word voor het beſte ter weereld gehouden ; hier aan volgd het Byſſus , waar van de vrouwen ſeer veel houden, en het welke omtrent Elis in Achajen voortgebracht word ; ik vind aangeteekend , dat men eertyds het vierentwintigſte gedeelte van een once (*ſcrupulum*) van het ſelve , eeven of het goud waare, verwiſſeld heefd teegen vier denarien (een penning by de Romeynen ſoo geheeten). En in het ſelve Hoofdſtuk ſegd dien ſelven Schrijver nog. Het bovenſte gedeelte van Ægypten, 't welk na Arabien toe ſtrekt ; brengd een ſtruyk voort, welke ſommigen goſſipion noemen , doch meer Xylon , en daarom heeten ſy het lynwaat dat daar van gemaakt word Xylinon. Deeſe ſtruyk is kleyn , en brengd een vrucht voort, welke de Baard-nood (*nux barbata*) gelijk is ; het binnenſte deſſelfs, 't welk als dons van zyde is, word geſponnen, en hoefd voor het vlas noch in witheid, noch in ſachtheid, niet te wyken.

Het Byſſus van de Zee is (volgens de beſchrijving van Ulyſſes Aldrovandus , in ſijne geſchiedniſſen der dieren) een ſeekere ſeer ſachte en uytgeleeſene wolle / zynde van een bruyne verwe / en voortkomende uyt een ſoort van moſſelen / welke ook Byſſus geheeten worden / en welke bekend zyn onder de ſoorten van zee-ſchulpviſſen / welke pinnæ geheeten worden. De moſſelen brengen ook Byſſus voort / doch / na het ſeggen van den genoemden Schrijver / het ſelve verſchild ſoo veel van dat der voorgenoemde ſchulpviſſen / als het werk uyt de kennipſtruyken van de allerfijnſte en uytgeleeſenſte zyde. Van het fijn lynwaat van Ægypten leeſt men Spreuk. 7: 16.

Haare kleeding is van purper. De vis purpura geheeten leefd meeſtentyd (na het getuygnis van Plinius in ſijn 9 Boek / aan het 36 Hoofdſtuk) ſeeven jaaren lang, ſy ſchuyld, omtrent het opgaan van het hemels teeken den *bond* (eeven gelijk de ſchulpvis *murex* geheeten) dertig dagen lang. Sy verſamelen ſich in de Lente-tyd, en door hunne onderlinge t' ſaamenſtooting werpen ſy ſeeker taay ſpeekſel , als was , uyt; op gelijke wyze gaat het ook met de vis, welke *murex* geheeten word. Maar de purperviſſen hebben die bloem van alle verwen , welke ſoo ſeer begeerd word tot het verwen van kleederen, in het midden hunner keelen ; deſelve beſtaat in ſeer weynig vocht, in een witte ader opgeſlooten, uyt welke die koſtelijke verwe uytgehaald word, hebbende een weynig weerſchyns, en de verwe van een ſwartachtige roos: het overige lighaam is dor en onvruchtbaar. De Tyriers doen haar beſt om deeſe viſſen leevendig te vangen, om dat ſy met het leeven ook te gelijk dat ſap uytſpouwen : uyt de grootſte purperviſſen haalen ſy dit ſap , de ſchulpen afgetrokken hebbende , kleynen breeken ſy in meulens , en ontfangen ſoo dien dauw. En een weynig daar na ſegd dien ſelven Schrijver. De tong van de purpervis heefd omtrent de lengte van een vinger, waar meede ſy ſich ſelve voed, door boorende alle de andere ſchulpviſſen , met ſoo harden en ſcherpen angel is deſelve voorſien.. Sy worden door ſoet water gedood, of daar eenige rivier ſich in de Zee werpt : anderſins konnen ſy, gevangen zynde, vyftig daagen leevendig blyven van haar eygen ſpeekſel. Alle die ſchulpviſſen groejen ſeer ſchielijk, en wel inſonderheid de purpervisjes : in een jaar hebben ſy haare volle grootte. Tot dus verre Plinius.

Gelijk het fijn linnen, ſoo ook het purper, is eertijds ſeer beroemd en veel in gebruyk geweeſt. Onder de landſchappen welke vermaard waaren van wegen het purper / of in welke het beſte purper gemaakt wierd / worden in de Heylige Bladeren opgeteld de Eylanden van Eliſa , van waar het purper na Tyrus gevoerd wierd. Ezech. 27: 7. Fyn linnen, met ſtikſel, was uw uytbreydſel, dat het u tot een zeyl waare. Hemelsblaauw en Purper , uyt de Eylanden van Eliſa , was uw dekſel. Het purper is ook gebruykt geworden tot opciering van den Tabernakel, Exod. 25: 4. en van den Tempel, 2 Chron. 3: 14. Tot de Prieſterlijke kleederen, Exod. 28: 5, 6. De Afgodendienaars vercierden hunne Afgoden met purpere kleederen, Jerem. 10: 9. En daarom met purper (als zynde het allerdierbaarſte) bekleed te worden / was een ſinnebeeld van de hoogſte weerdigheid : want de Grooten wierden met purper gekleed ; gelijk / by voorbeeld / Mordechai, Eſth. 8: 15. Daniel, Dan. 5: 16: 29. De magtige en ſeer rijke Tyriers, Ezech. 27: 7. Den rijken ſlemper / Luc. 16: 19. En ſeer dikwils vind men in de aangehaalde plaatſen / en ook niet weynige andere / fijn lynwaat en purper by malkander gevoegd / en geſaamentlijk gebruykt. Ook is het purper een merkteeken geweeſt van de Koninglijke weerdigheid. Want de Koningen bekleedden ſich met purpere kleederen; gelijk by voorbeeld / de koningen der Midianiten, Richter. 8: 26. Hierom hebben ſy Chriſtus ſpotswyze een purperen mantel aangetrokken / om dat hy een koning genoemd wierd.

Marc. 15: 17, 20. De Hayrband van het hoofd der geeſtlyke bruyd, welke des Konings dochter is, word geſegt als purper te zyn, Hoogl. 7: 5. De Babyloonſe hoer, welke ſich roemd eene Koninginne te weeſen, word geſegd bekleed te zyn met purper en ſcharlaaken. Openb. 17: 4. en 18: 16. De purpere bandekens van Koning Ahaſveros; en het purpere gehemelte van Salomons koetze worden geroemd Eſth. 1: 6. en Hoogl. 3: 10.

De purpervis dan is een zee-ſchulpviſje, uyt die ſoorten welke de gedaante van een gedraayde tol hebben, gemaakt gelyk een knodze, en met angels voorſien; hebbende in de keel een ſeekere vocht van een ſeer aangenaame verwe, en tot het verwen van kleederen ten hoogſte begeerd. Vitrivius ſchryfd, dat dit ſap der purperviſſen verſcheyden van verwe is, na de eygenſchap van de landſtreeken omtrent welke ſy ſich onthouden; want dat deſelve omtrent Cyprus een roode, en omtrent Africa een ſcharlaaken verwige vocht van ſich geeven; waar meede ook dat purper geverwd word, 't welk violet-verwig genoemd word.

De eerſte uytvinding van het purper verwen, word van de Phæniciers aan Hercules toegeſchreeven, na het getuygnis van Julius Pollux. Want wanneer deſe met de maagd Tyro langs de Zeeſtrand heen ging, ſoo is het gebeurd dat deſſelfs hond een purperviſje, 't welk de Zee opgeworpen had, kreeg, en deſſelfs vlees at: welkers muyl, wanneer Tyro met een ſeer aangenaame verwe geverwd ſag, ſeyde ſy tot Hercules dat ſy noyt hier na iets meer met hem wilde te doen hebben, 'ten zy hy haar een kleed bracht van die verwe. Welken eyſch Hercules willende nakomen, heeft hy allereerſt het bloed of ſap uyt de purperviſjes gehaald, en daar in wolle gedoopt hebbende, heeft ſyn liefſte ſoodaanig een kleed beſchikt, als ſy van hem ge-eyſt had.

Het purper was eertyds een teeken van de Konynſe Overheeden, waarom het ſomtyds wel genomen word voor de perſoonen der regeerders ſelve.

Uyt het by een vergaderde ſpeekſel of quyl (ſegd Scaliger) als uyt een ſinnebeeld der voortteeling, brengen de purper visjes hunne erfgenaamen voort. Want uyt het ſelve komen de jonge purpervisjes te voorſchyn. Het overſtorten nu van de eyeren door de wyfjes uytgeſchooten, met het teel-zaad der mannetjes; gaat op een andere wyze toe; op een andere wyze gaat het met de diertjes wanneer ſy al gevormd zyn, of nu in de wurmtjes begonnen, of uyt de eyeren voortgekomen, of in de baarmoeder noch opgeſlooten; of buyten deſelve al in het licht gebracht &c. Sie by Julius Cæſar Scaliger, in de 15. ſyner oefeningen. Daar waſt ergens (ſegd Francoys Bacon, in het 9 Honderdtal van ſyn Bos der Boſſen) een kleyne ſtruyk (naamelyk in het Eyland Cephalonia) welken ſy een heylige eyke of een boomdwergje heeten, deſſelfs loof vertoond geſwellen of het puyſten waaren, uyt welke, vergaderd zynde, men een ſeeker rood ſtof haald, het welke na een weynig tyds veranderd, en tot wormen word, welke men (na het ſeggen is) in wyn moet dooden, ſoo haaſt als ſy beginnen te leeven. Dit ſtof verſchaft de purper verwe.

Eynde des Tweeden Hoofdſtuks.

Derde HOOFD-STUK.

I. PLAATS. *Prediker* 1: 7.

Alle de beeken gaan in de Zee? nochtans word de Zee niet vol: na de plaatſen daar de beeken heenen gaan, derwaarts gaande keeren ſy weeder.

SAlomon toond aan en helderd op de ydelheid aller dingen, met een voorbeeld genomen van de wateren; want wanneer ſy in de Zee, waar na toe ſy ſich ſoo geſpoed hadden, gekomen zyn, ſoo houden ſy daar geen ſtand: maar ſy keeren weeder tot de Rivieren door onderaardſe doorgangen, veelerley ommeloopen, en buyſen; zynde nu in de aderen en doorgangen der aarde al ſoet gemaakt; maar ook dan noch hebben ſy daar geen ruſt, maar loopen wederom na de zee toe: en dit is derſelver geduurige loop en beurtwiſſeling, gelyk hy al van te vooren van de wind en de Son geſegd had. Sommigen brengen dit ook t' huys op de dampen welke uyt de Zee opgeheeven worden, en daar na tot water ontloſt zynde, tot de Zee weederkeeren, of ook ſelf tot de ſpringbronnen, welker wateren eyndelyk in de Zee loopen. Want ook de reegenen zyn de oorſaaken van bronnen en rivieren: waar van daan ook de Heylige Schrift getuygd, dat eene beeke uytdroogde, om dat 'er reegen ontbrak, 1 Koning. 17: 7. Daar van alle de ſtroomen en beeken ſich ſelve in de Zee ontlaſten, eevenwel word de Zee daar door niet vol, om dat alle de wateren welke in de ſelve loopen, weeder in deſelve meenigte te rug keeren tot de rivieren en beeken waar uyt ſy voortgevloeyd zyn, door onderaardſe buyſen en gangen; waar in ſy al haar ſoutigheid afleggen, en ſulks om een reeden, welke wy in het Eerſte deel, op de plaats Exod. 15: 25. aangeweeſen hebben.

De oorſprongen der rivieren zyn wel den meeſten tyd uyt moeraſſen, en by kleyn, maar door de t' ſaamenloop van veele beekjes worden ſy in hunnen afloop allengskens grooter en grooter. Iets diergelyks word ook ſomtyds waargenomen in opſicht der winden. In de moeraſſen ſiet men, om derſelver vrye uytbreyding, naauwlyks dat 'er eenige beweeging geſchied, welke eevenwel in de engtens der rivieren ons ſeer ſnel ſal voorkomen.

Daar word geloofd, dat 'er ſomtyds fonteynen op hooge bergen ontſpringen uyt onderaardſe dampen, welke door de warmte, die ſich binnen in de bergen onthoud, derwaarts opgeheeven worden; eeven gelyk de aderen, door middel der warmte, het bloed na het hoofd, en de bovenſte leeden van het lighaam, toevoeren. Want onder de bergen ſelve, en doorgaans op andere plaatſen des aardryks, verneemd men wateren, welke door de warmte tot dampen verkeerd zynde, in de onderaardſe ſpleeten en doorgangen, en weederom tot wateren verdikt zynde, uyt de grond uytſpringen, en door haare geduurige uytvloeying altyd blyvende ſpringbronnen voortbrengen. Want gelyk in het weerelds lighaam alle de wateren haar oorſprong uyt de zee hebben, en door onderaardſe buyſen, als of het aderen waaren, door de gehele aarde verſpreyd worden; gelyk 'er in des menſchen lighaam een geduurige omloop des bloeds is, dus loopen ook de wateren in haaren omloop alle na de zee, als zynde haar geheel, en haar oorſprong, waar in ſy beſt konnen bewaard worden; gelyk ook de lucht tot de lucht, de warmte tot de Son, en een afgebrooken deel van

de

Digitized by Google

de aarde / tot de aarde natuurlijker wyze weederkeerd. Ja men heefd ſelfs reeden om te twyſelen of niet een ſtuk van de Maan / of eenig ander hemels lighaam / van deſſelfs kloot afgeſcheurd zynde / op gelyke wyze weeder tot het geheel ſoude weederkeeren / als men ſulks op onſen aardkloot ſiet gebeuren. Want hoewel het bekend en ſeeker is / dat alle ſwaare lighaamen na het middelpunct der aarde bewoogen worden / men kan eevenwel hier uyt niet ſeekerlyk beſluyten dat ſy bewoogen worden na het middelpunct van het geheel al / maar liever na het middelpunct van hun geheel. Want wy houden het daar voor / dat het niet alleen aan ons / maar ook aan anderen onbekend is / waar dat dat middelpunct van het geheel al gebonden word.

Het overige / 't welk behoord tot de natuur van de zee / rivieren / Fonteynen / en wateren / ſullen wy brengen tot de verhandeling van de leere der natuurkunde.

II. PLAATS. *Prediker* 3: 19.

Want wat den kinderen der menſchen weedervaard, dat weedervaard ook den beeſten, en eenerley weedervaard hen beyden: gelijk die ſterfd, alſoo ſterfd deeſe, en ſy alle hebben eenerley adem, en de uytneemendheid der menſchen boven de beeſten is geene; want alle zyn ſy ydelheid.

En *Vſ.* 21.

Wie merkt dat den adem van de kinderen der menſchen opvaard na boven, en den adem der beeſten neederwaarts vaard na de aarde!

SAlomon leerd met deeſe woorden / dat uyt het geene onſen uyterlijken ſinnen voorkomd / en in het gemeen ſoo den beeſten als den menſchen weedervaard / met geen vaſte bewijsreedenen kan betoogd worden / dat der menſchen geeſt meer onſterflijk is / dan die der beeſten. Als of hy ſeyde. Dat den ſtaat van een menſch en een beeſt malkander gelijk is / gelijk in de onderlinge poogingen om den een den anderen te verdelgen / alſoo in andere dingen / dat den menſch ſoo wel als een beeſt een en het ſelve uyteynde te wachten hebben; in haar dood / ademhaaling / en alle andere natuurlijke werkingen; dat 'er eyndelijk niets is / waar in den menſch een beeſt te boven gaat / en waarom ſy niet beyde eeven ſeer der ydelheid ſouden onderworpen zyn.

Ondertuſſen eevenwel Salomon in verheevene / ja Godlijke wijsheid onderweeſen zynde / ſteld in dit ſelve boek openbaarlijk vaſt de onſterflijkheid van der menſchen zielen / en dat 'er eens een algemeyn oordeel van God ſal gaan over alle der menſchen daaden. Sie maar Predik. 11: 9. Verblyd u, o jongeling, in uwe jeugd, en laat uw herte u vermaaken in de daagen uwer jongelingſchap, en wandel in de weegen uwes herten, en in de aanſchouwing uwer oogen: maar weet dat God u om alle deeſe dingen ſal doen voor het gericht komen. En Hoofdſt. 12: 7. Het ſtof keerd weeder tot aarde, gelijk het geweeſd is; en de geeſt keerd weeder tot God, die hem gegeeven heefd. en vs. 15, 16. Van alles dat gehoord is, is het eynde van de ſaak; vrees God, en houd ſijne geboden, want dat betaamd allen menſchen. Want God ſal ieder werk in het gericht brengen; met alles dat verborgen is, 't zy goed, of 't zy quaad.

Dewijl dan uyt de uyterlijke uytkomſten / en uyt natuurlyke reedenen daar uyt genomen / de onſterflijkheid van de menſchlyke ziele niet meer betoogd kan worden / dan van de geeſten der overige dieren; ſoo moet in deeſen deele ons geloof geſterkt worden door het geſag der heylige Heylige Schriften / welke ons de opſtanding der der dooden / het toekomend oordeel / de weederkeering van onſen geeſt tot God / in des lighaams dood / en deſſelfs onſterflijkheid / klaarlijk genoeg beveſtigen. Eevenwel kan de voortreflijkheid en weerdigheid van den geeſt des menſchen / boven de zielen van alle andere leevendige dingen / ook door eenige reedenkavelingen opgeluyſterd worden. 1. Om dat de menſchlijke ziel haare lighaamlijke neygingen kan bedwingen. 2. Om dat ſy een begrip heefd van haar ſelve / en van haare werkingen en vermoogens. 3. Om dat ſy ſaaken bevat / welke van het ſtoflijke t' eenemaal afgeſcheyden zyn / gelijk / by voorbeeld / God / de Engelen / Wiskundige Betoogingen / algemeyne dingen &c. 4. Om dat des menſchen ziel / door haar eygen ingeeven en drift tot God gevoerd word / en in den ſelven / als zynde haar hoogſte goed / en uyterſte eynde / alleen beruſt. 5. De kracht van het gewiſſe, of de wet der Natuure, waar van Paulus Rom. 2: 14. ſpreek / en de Gods-dienſtigheid / welke in de menſchen van allerley landaart geſien word / toonen openbaarlijk dat de menſchen eeniger maaten gebooren zyn om God te ſoeken / ſoo om te dienen / als om te erkennen voor een wreeker van de quaaden / en een belooner der goeden. Rom. 1: 32. Handel. 17: 27. Op dat ſy den Heere ſoeken ſouden, of ſy hem immers taſten en vinden mochten, hoewel hy niet verre is van een iegelijk van ons. Hebr. 11: 6. 6. Indien 'er geen hoope overig was van onſterflijkheid / en eeuwige geluksaligheid / dan ſoude de luſt tot godvruchtigheid / ja ſelf de ruſt en vreede van het menſchlyk geſlacht / allengskens vervallen; want de vrees van de Godheid weghgenomen zynde / ſoo ſouden de menſchen onbekommerd en ongeſtraft tot allerley boosheeden / onderlinge doodſlaagen / en ſchelmſtukken vervallen / ſeggende / laat ons eeten en drinken, en alles na onſe luſten verrichten / want morgen ſullen wy ſterven, 1 Corinth. 15: 32. 7. Om dat de ziel waarlijk ſich ſelve / en het lighaam / beweegd uyt een inwendig beginſel en vermoogen van beweeging; en ſy heefd geen uytwendig werkend verſtand / of eenige andere kracht / van nooden om haare werkingen te verrichten. Dat de Oude Wyſen de onſterflijkheid der ziel geleerd hebben / en dat alle volkeren deſelve geloofd hebben / heefd den Vermaarden Heer Mornay, in het 15 Hoofdſtuk ſijns Boeks van de waarheid des Chriſtelijken Godsdienſts, geleerdelijk betoogd. Doch wy ſullen hier nu niets meer bydoegen; want wat aangaat den aart / oorſprong / en ſtaat der ziele na de dood / en andere ſaaken welke daar toe behooren / ſulks is / of door de Gods-geleerden overvloedig lijk genoeg geleerd / of moet tot de leere der Natuurkunde betrokken worden.

Eynde des Derden Hoofd-ſtuks.

Vierde HOOFD-STUK.

I. PLAATS. *Daniel* 4: 30. en 33.

De Koning ſprak, en ſeyde; is dit niet het groote Babel, 't welk ik gebouwd heb tot een huys des Koningryks, door de ſterkte myner macht, en ter eere myner heerlijkheid?

Ter ſelve uure wierd dat woord volbracht over Nebucadnezar; want hy wierd uyt de menſchen verſtooten, en hy at gras als de oſſen, en ſijn lighaam wierd van den dauw des hemels nat gemaakt, tot dat ſijn hayr wies als der Arenden (vederen), en ſijne nagelen als der vogelen.

De Geſchied-ſchryvers getuygen dat de Stad Babylon door de Koninginne Semiramis gebouwd is. Doch de Schriften der Hebreen willen dat ſy haar oorſprong ſchuldig is aan den Reuſe Nimrod, en dat ſy van weegen de verwarring der ſpraaken den naam van Babel gekreegen heeft. Te deeſer plaaats/ na een lang verloop van tyd/ roemd Nebucadnezar dat hy die Stad gebouwd heeft. Wy weeten doch hoe de aardſe Koningen daar op toeleggen/ om op allerley wyzen welke hen mogelijk zyn/ de heerlijkheid van anderen te verduyſteren en bedekken/ op dat ſy ſelve alleen mogen uytmunten/ en ſich een altyd blyvende naam verkrijgen/ inſonderheid wanneer ſy eenige verandering maaken in gebouwen/ 't zy Palleyſen/ 't zy Steeden/ dan willen ſy ſchynen de eerſte Stichters derſelve geweeſt te zyn/ en dus alle geheugnis van die geenen/ welke daar van de eerſte grondveſten gelegd hebben/ uyt te bluſſen. Dus is het gelooflijk dat de Stad Babylon door den Koning Nebucadnezar is opgeciert geworden; en hierom maatigd hy ſich al de eer van deſſelfs ſtichting aan; daar nochtans het grootſte deel daar van aan Semiramis, of Ninus, moeſt toegeſchreeven worden.

Is dit niet dat groote Babel? Met deeſe woorden ſteld hy Babels grootte ſoodaanig voor/ dat hy alle andere Steeden niets ſchijnd te achten/ in vergelijking van dit Babylon. Daar word verhaald/ dat deſſelfs omtrek was van vier honderd en tachtig ſtadien, loopende de Rivier Euphrates midden door deſelve heen. Sy had een muur van gebakken ſteenen/ met Joden-lym/ daar tuſſen gegooten; te ſaamen gevoegd; welke muur ſoo breed was/ dat wagens met vier paarden malkanderen op deſelve ontmoetende/ den een den anderen gemaklijk konde voor by ryden; ſommigen houden ſtaande/ dat die muur twee honderd voeten in de hoogte/ en vyftig in de breedte had. De graft welke rondom de ſelve liep was ſeer wyd/ en in plaats van een rivier: in het voorſte aanſien der muuren waaren honderd kopere poorten. Men ſegd, (ſegd Ariſtoteles, in het 3 Boek van ſijn Burgerſtaat, aan het 2 Hoofdſtuk) dat wanneer Babylon door vyanden ingenomen was, een ſeeker gedeelte van die Sad op den derden dag daar noch niets van vernomen had. Van de Sad Ninive word getuygd Jonæ 3. 3. Ninive nu was een groote Stad Gods, van drie dagreyſen. Het word ook gereekend tot Babylons lof; dat deſſelfs burgers huyſen bewoonden/ welke vier verdiepingen in de hoogte hadden. Dit is geenſins (ſegd Cælius Rhodiginus, in ſijne Oude leſſen) onweerdig om verhaald te worden, 't geen door Griekſe Schryvers getuygd word, dat de Babyloniers, welke tot de jacht gewend waaren, wanneer ſy in eenige wilderniſſen overvallen wierden, en ſy geen geleegentheid tot het kooken van ſpyſen hadden, raauwe eyren in een ſlinger leiden, en gewoon waaren deſelve ſoo lang rondom te ſwaajen en te ſlingeren, tot dat ſy door die geduurige beweeging gaar gekookt waaren. Ook wil ik niet (ſegd deeſelve ſchryver) dat men van het volgende onweetende zy; dat, naamelijk, de Magi (Wyſen) aan het Konings hof te Babylon, aan deſſelfs dak vier goudene vogels vaſtgemaakt hadden: welke ſy de tongen der Goden noemden: en dat die vogelen de kracht hadden, om de gemoederen van de meenigte, door een wonderlijke verbintenis, tot goedwilligheid omtrent den koning te trekken. Het welke, hoewel het der menſchen begrip ſchynd te boven gaan, eevenwel mogelijk ſommigen als niet t'eenemaal ongerymd of verwerpelijk ſal voorkomen. Want ſelf den Geſchiedſchryver Joſephus, een van de deftigſte onder de Schryvers, getuygd dat hy ſelve eenen ſeekeren Eleazarus geſien heefd, welke, in het aanſien van Veſpaſianus, en ſijne Soonen, een ring aan de neusgaten van een dul menſch gehangen hebbende, den ſelven op ſtaande voet van die quaal verloſte. Den ſelven Schryver ſegd ook opentlijk uyt; dat Salomon gedichten ingeſteld heefd, door welke de droefheeden gemaatigd worden.

Den Oudvader Hieronymus gebruykt/ in plaats van een ſpreekwoord/ den gouden kelk van Babylon. En in de Heylige Bladeren komd ons Babylon voor onder het ſinnebeeld van een doortrapt hoertje/ welke den volkeren uyt een gouden beeker onweetendheid toedrinkt/ waar uyt dan vervolgens een geheelen hoop van ſchelmſtukken/ en een onvertwijfeld heyrleeger van dwaalingen voortkomen. Jerem. 51: 7. Den gouden beeker van Babel was in de hand van de Heere, die de ganſche aarde dronken maakte; de volken hebben van haaren wyn gedronken; daarom zyn de volken dul geworden. Daar zyn 'er welke meynen dat opgeſmukte reedenen dus geheeten worden/ waar door alle menſchen dronken gemaakt worden van ondeugden. Dus ſegd Origenes: verſtaa door Babylons gulden beeker de peſtige woorden van verkeerde leerſtukken, opgeſmukt met het cieraad van welſpreekendheid. Anderen meynen dat hier door den koning Nabuchodonoſor beteekend word; welke aan ontelbaare volkeren een drank van verdriet heefd toegedronken; trotzlijk en wreedelijk ſich ſelve toe-eygenende/ en pogchende op het geene alleen door des Heeren kracht gedaan wierd.

Babylon word ook door Hieronymus, en de Heylige Schryveren een gepurperde hoer geheeten. De reeden van deeſe benaaming meynd Cælius Rhodiginus uytgevonden te hebben/ uyt het geene hy by Plutarchus geleeſen had; by welken wy/ ſegd Rhodiginus, het volgende in ſijne gedenkſchriften waargenomen hebben: dat naamelijk Xerxes, der Perſiaanen koning, eens op een tyd geweldig op de Babyloniers is vergrimd geworden, om dat ſy ſich onderwonden hadden van ſijn heerſchappy en beſtuuring af te vallen; dat hy om die oorſaak een groot leeger by een vergaderde, en met het ſelve de ſtad innam, en een groote overwinning behaalde; doch dat hy daar na, om die weederſpannige, en niet genoegſaam in hun trouw volſtandige gemoederen t'onder te houden, en ſich over deſelve te wreeken, met haar verdroeg, dat ſy voor het toekomende geen wapenen meer ſouden draagen, maar op ſnaaren en fleuyten ſpeelen; dat ſy hoeren ſouden opvoeden, ſich geneeren met kroeg houden, en kleederen vol ployen draagen. Dus verre Plutarchus. By andere Schryvers leeſd men ten naaſten by het volgende; dat de Babyloniſe vrouwen gewoon waaren/ in gevolg van een ſeekere Godſpraak/ ſich op een ſchandelijke wijze met de Vreemdelingen te vermengen/ wandelende ten dien eynde met veel ſtoet en groote pracht by den tempel van Venus/ en zynde elk met een ſnoertje of kranſe van bieſen gekroond. Die geene nu welke tot

ſoo

ſoo een hoer toegang kreeg / leyde ſoo veel gelds / als hem goed docht te beſteeden / op haar ſchoot / en leydde het vrouwmenſch aanſtonds verre van den tempel wech / om met haar gemeenſchap te hebben. Het geld 't welk op deeſe wijze verdiend wierd / word geſegd aan Venus toegewyd te zyn geweeſt. Deeſe verhaalde dingen konnen genoeg doen ſien / waarom Babylon een gepurperde hoer geheeten word. Hier van daan word het geeſtlijke Babel doorgaans in de Heylige Schriften geſegd / alle volkeren dronken gemaakt te hebben uyt den beeker van haare, ſoo lighaamlijke als geeſtlijke hoererye. Sie Openb. 14: 8. Sy is gevallen, ſy is gevallen, Babylon, die groote ſtad, om dat ſy uyt den wyn des toorns haarer hoererye alle volkeren gedrenkt heefd. En Openb. 17: 2: 4, 5. Die de aarde bewoonen zyn dronken geworden van den wyn haarer hoererye. En die vrouwe was bekleed met purper en ſcharlaaken &c: En op haar voorhoofd was een naam geſchreeven, naamelijk, verborgenheid, de groote Babylon, de moeder der hoereryen, en der grouwelen der aarde. Sie ook Openb. 18: 3. en 19: 2. Deeſe dingen worden geſegd van 't oneygentlijke en geeſtlijke Babylon / met een ſinſpeeling op het Babylon der Chaldeen / 't welk ſoo verdorven van zeeden was / datmen nergens menſchen gevonden heefd / welke meer voorſien waaren tot het aanſtooken van allerley onmaatige welluſten / dan in het ſelve. Want Cælius Rhodiginus getuygd / in het 8 Boek ſijner oude Leſſen / aan het 11 Hoofdſtuk; dat de Babyloniers inſonderheid ſeer geneegen waaren tot wyn / en ſich greetiglijk overgaben tot alle die dingen welke als aanhangſelen van de dronkenſchap zyn. Dat ook de vrouwen / wanneer ſy gaſtmaalen hielden / in het begin haar ſelven vry zeedig en geſchikt hielden: maar dat ſy niet lang daar naa / als zynde nu door den wyn verhittet geworden / gewoon waaren haare bovenſte kleederen uyt te doen / en allengskens alle ſchaamte met de voeten te treeden. Ja dat ſy eyndelijk ſelf tot die onbeſchaamdheid quaamen / dat ſy ſich niet ontſagen ſelf het beneedenſte deel haarer lighaamen te ontblooten. Maar mogelijk ſal iemand denken / dat alleen overgegeevene hoeren / welke alle ſchaamte uytgetoogen hebben / deeſe gewoonte mogen hebben; doch t' onrecht / want ſulks wierd ſelfs tot eer gereekend by de aller-eedelſte Mevrouwen. Hoe ſeer de zeeden aldaar bedorven waaren / kan verder hier uyt overvloediglijk / en tot overtuygens toe / blyken / dat men het voor beleefdheid hield ſijn lighaam ten beſte te geeven. Deftige en geloofweerdige Geſchiedſchrijvers verhaalen / dat het Macedonis krijgsheyr / 't welk geheel Aſien t' onder gebracht had / en vermaard was door de naam van ſoo grooten Veldheer / onder ſoo veele en ſoo groote ſchandlijke ſtukken en vuyligheden / alleenlijk in de tijd van vier en dertig dagen geheel vergemeſt en als ontmand is geworden; en ſoo veel lafhertiger geworden is teegen het uytſtaan van toekomende gevaaren / dat indien dit volk noch vyanden overig gehad hadde / ſy / na ſoo veele volkeren met ſoo veel eer overwonnen te hebben / en ſoo wyd uytgebreyde Landſtreeken de wetten der Macedoniers onderworpen te hebben / nu lichtlijk in korte tijd hadden konnen t' ondergebracht worden. Xenophon ſchrijfd wyders / dat de Babyloniers gewoon waaren een Feeſtdag te vieren; op welke alle de Babyloniers den geheelen nacht door ſoopen / en ſich ſelven in vertele gedichten en dansſerpen toegaaven.

Hy at gras als de oſſen, en ſijn lighaam wierd van den dauw des hemels nat gemaakt, tot dat ſijn hayr wies als der Arenden veederen, en ſijne nagelen als der vogelen. Door twee teekenen word des konings beeſtlijken ſtaat aangeweeſen; naamelijk van ſijn hayr, en ſijne naagelen. Want daar de menſchen gewoon zyn door deeſe twee dingen / om eers en gemaks wille / ſorg te draagen / daar word hier in teegendeel geſegd / dat den koning Nebucadnezar ſoo afſchuwlijk was van weegen ſijne hayren / ſoo onachtſaam omtrent ſijne nagelen / dat hy eer geleek na de afgryslijkſte vogelen / dan na een menſch. Want in opſicht van ſijn hayr word hy by de Arenden, in opſicht ſijner nagelen by geklaauwde vogelen vergeleeken. Doch hier ſullen den Leeſer mogelijk twee dingen wonderlijk voorkomen; het eene, dat hier gelijkeniſſen gebruykt worden / welke op deeſe dingen niet wel voegen; het andere, dat deeſe vertelling geen waarſchijnlijkheid heefd / indienmen de ſaak met een menſchlijk oordeel naauwkeuriglijk overweegd. Dat deeſe gelijknis wel voegende is ſalmen genoeg verſtaan / indienmen de geleegentheid van vogelen; en van afſchuwlijke en ſlordige menſchen eens met malkander vergelijkt. Want dat Nebucadnezars hayr uytgewaſſen is / eeven gelijk de overeyndſtaande vederen der Arenden / is niet alleen geloofſlijk / om dat het hier ſoo verhaald word / maar ook om dat overeyndſtaande en ongekamd hayr eeven ſoo te ſaamen loopt / en onder een verward word / gelijk de vederen der Arenden. Wat de nagelen belangd / hier over ſullen ſich mogelijk verwonderen die ſulks noyt geſien hebben; maar hier van ben ik verſeekerd / dewyl ik het ſelve geſien heb (ſegd den Geleerden Franciscus Junius) dat / indien een menſch door achteloosheid verſuymd ſijne nagelen af te korten / ſy tot deſelve lengte als die van de arenden ſullen uytwaſſen / en insgelijks krom en eenigſins ſcherp uytloopende. En hier uyt volgd ook het antwoord op de tweede twyfeling / naamelijk / hoe waarachtig dit verhaal is? want dewyl wy getoond hebben dat beyde de gebruykte vergelijkingen wel gepaſt zyn / ſoo volgd ook dat het verhaal t' eenemaal waarachtig is; indien 'er niets in het ſelve gevonden word / 't welk beoogd kan worden met de waarheid der ſaaken te ſtryden. De Inwoonderen van Guinea laaten / om hun te vercieren / de nagelen hunner vingeren ſoo lang uytwaſſen / dat ſy de lengte van een lid hunner vingeren konnen eevenaaren. De huyd van hunne aangeſicht / armen / en andere lighaams leeden ſtooten of ſnyden ſy oopen / en beſchilderen die met allerley verwen en beeltteniſſen. Daar word verhaald van de Chineeſen, dat ſy hunne nagelen tot een verbaaſende lengte laaten uytwaſſen / ſoo dat ſy ſelf de geheele hand konnen bedekken.

Dat nu ſommigen meynen / dat Nebucadnezar in een beeſt is veranderd geworden / ſulks is / ſoo ons dunkt / al te hard en ongerymd. Wy behoeven hier geen herborming te verſieren; maar hy is ſoodaanig uyt het geſelſchap der menſchen verbannen en uytgeſtooten geworden / dat hy / de uyterlijke gedaante van een menſch alleen uytgenomen zynde / byna niets van de wilde en reedenlooſe beeſten verſchilde; ja hy is in die ſijne ballingſchap ſoodaanig mismaakt geworden / dat hy tot een afgryſlijk ſchouwſpel verſtrekte. Het ſchynd onſeeker te zyn; of God deeſen koning met een verwoede dulheid geſlagen heefd? ſoo dat hy de vlucht genomen / en ſich eenigen tijd onder de beeſten onthouden heefd? Dan of hy verſtooten is geworden door een oproer / en t' ſaamenſweering ſijner Grooten en hovelingen / of ook met toeſtemming van het geheele volk? Dit / ſeg ik / komd ons twijfelachtig voor / om dat ons geſchiedboeken van die tijd ontbreeken. Doch het zy dat Nebucadnezar krankſinnig geworden is / (gelijk dit veelen waarſchynlijk voorkomd) en dat hy / ſoo lang ſijn raaſerny duurde / ſich van het geſelſchap der menſchen heefd afgeſcheyden; 't zy dat hy wechgejaagd is / gelijk dit den Dwingelanden meenigmaal te beurt valt; 't is ſeeker dat dit een gedenkweerdig voorbeeld is geweeſd / dat hy dus voor een tyd ſijn verblijf by de beeſten gehad heefd.

De Geneeskundigen tellen verſcheydene ſoorten van ſiektens op; in welke de menſchen het doen en zeeden der beeſten navolgen; welke meeſtendeel door vergiftige beeten / of het drinken van beeſten bloed / worden aangebracht / en op den hals gehaald; ſoodaanig is

de wolfsbeet (*Lycanthropia*) en de dulheid van honden / wolven / of katten. Na het meededeelen en ontſangen van het vergif / worden de eenen eerder / de anderen laater / tot dulheid gebracht; ſommigen wel aanſtonds / en binnen de tyd van een week / doch anderen weeder na langer tyd verloop. Anthonius Muſa Braſſavola getuygd / dat 'er ſommigen zyn gevonden geworden / welke eerſt op het ſeeventiende jaar, na dat ſy gebeeten waaren / dul geworden zyn. Alzaharavius ſegd / dat hy ondervonden heeſd / dat het vergif van een dullen hond veertig jaaren lang in der menſchen lighaamen is verhoolen geweeſd. Hier uyt blykt dat de gemaatigheid van het lighaam ſeer veel kracht heeſd op de verſcheydenheid en veranderingen der zeeden.

Het is ſeeker (ſegd Francoys Valeſius) dat de hervorming van Nebucadnezar niets anders geweeſd is, dan die ſiekte welke de Geneeskundigen ſwaarmoedigheid (*Melancholia*) heeten, waar meede de menſchen geplaagd zynde, op geen eene wyze van haare ſinnen beroofd worden, maar veelerley wyze; want daar zyn verſcheydene ſoorten van die ſwaarmoedige ſiektens. Onder andere ſoorten van ſinneloosheid zyn die wel de vermaardſte, waar door de ſieken ſich ſelven inbeelden dat ſy in de gedaantens van andere dieren veranderd zyn, en alles doen en lyden, als of ſulks inderdaad ſoo was: want die geenen, welke ſich inbeelden dat ſy honden zyn, baſſen: die meynen haanen te zyn volgen derſelver gekraay na, en ſchudden hunne zyden, in plaats van vlerken: die in haar eygen inbeelding wolven zyn, loopen des nachts op het veld, en ſoeken beuyt. Nebucadnezar nu heeſd ſich niet ingebeeld een hond of wolf te zyn, maar liever een Woudeſel, of Bos-koe: want hy ontvlood het geſelſchap der menſchen, en at in de boſſen en wilderniſſen gras en kruyden.

II. PLAATS *Jonæ* 4: 6, 7, 10.

En God de Heere beſchikte eenen Wonderboom, en deed hem opſchieten boven Jona, op dat 'er ſchaduwe mocht zyn over ſijn hoofd; om hem te redden van ſijn verdriet. En Jona verblydde ſich over den Wonderboom met groote blydſchap.

Maar God beſchikten een worm des anderen daags in 't opgaan van den dageraad; die ſtak den Wonderboom, dat hy verdorde,

En *Vſ.* 10.

En de Heere ſeyde; gy verſchoond den Wonderboom, aan welke gy niet hebd gearbeyd, noch dien groot gemaakt, die in eene nacht wierd, en in eene nacht verging.

OM de ongeduldigheid van Jona des te meer van onrecht te overtuygen / en te verbeeteren / ſoo ſteld God ſelve een gevoelbaar voorbeeld voor. Want na dat het groene loof / waar van Jona ſich eerſt eene hutte of verdek gemaakt had / verdord was / ſoo beſchikt de Heere / ſullende den weg baanen tot de volgende beſtraffing en overtuyging / dat in eene nacht een Wonderboom opſchiet / tot ſoodaanigen hoogte / dat deſelve de geheele hutte overſchaduwde. In de Hebreeuwſe text ſtaat het woord קיקיון Kikajoon. Over welk woord oudtyds groot verſchil geweeſd is. Auguſtinus verhaald dat in ſeekere Tempel oproer ontſtaan is / wanneer een Biſſchop in deſelve de nieuwe vertaaling van Hieronymus voorlas / welke dit woord door klim (hedera) vertaald had.

Het is ſeeker / dat die menſchen dwaas en onbedacht geweeſt zyn / dat ſy ſich om ſoo lichten en geringen ſaak ſoo verſtoorden. Auguſtinus ook ſelve heeſd ſich (na het ſeggen van den Geleerden Calvyn) niet al te voorſichtiglyk in deeſe ſaak gedraagen. Want hy was met die bygeloovigheid ingenomen / dat hy niet wilde toelaaten dat de eens aangenomene Overſetting van het oude Teſtament ſoude veranderd worden. Hy ſag wel geerne dat Hieronymus het Nieuwe Teſtament uyt de Griekſe oorſpronklyke taal had overgeſet / maar hy wilde niet lyden datmen het Oude Teſtament ſoude aanraaken; om dat hy beſet was met een quaad vermoeden teegen de Jooden / dat ſy / naamelyk / gelyk ſy onverſoenlyke vyanden van het Chriſten geloof waaren / getracht ſouden hebben de ganſche Wet en de Propheeten te vervalſſen; dewyl van Auguſtinus voor eenige vervalſſing vreeſde / ſoo wilde hy liever de gemeene Overſetting behouden. Wat 'er ook mag zyn van de vertaaling der oorſpronklyke naam, daar is niet aan te twyfelen / of dit kruyd of plant is buyten gewoonte ſoo ſchielyk dus hoog opgeſchooten: want doch die ſtruyk / van wat ſoort ſy ook mag geweeſd zyn / kon natuurlyker wyze in eene nacht tot die hoogte niet opſchieten / dat ſy het hutje van Jona konde overſchaduwen. Wy ſien eevenwel / dat / ſoo meenigmaal als God iets werkt / 't welk de orde van de natuur te boven gaat / hy echter ſich ſchikt na de natuur ſelve. Dit is wel niet geduurig ſoo; doch wy ſullen eevenwel bevinden / dat God den meeſten tyd ſoo gewrocht heeſd / dat hy wel de loop van de natuur te boven gaat / doch eevenwel niet geheel van de natuur afwykt. Gelyk / by voorbeeld / wanneer God in de woeſtyne Quakkelen op een hoop wilde vergaderen / en ſijn volk vleeſ te eeten geeven / hy verwekte een Ooſten-wind. Men leeſd Johan. 5. dat / op het aanraaken van een Engel / en het beroeren der wateren / de kranken geneeſen wierden; maar eevenwel het was in een Badwater: doch het is ſeer bekend / dat ook door natuurlyke baden ſommige ſiektens wechgenomen worden. Het ſelve hebben wy doorgaans in veele andere dingen aangemerkt. Dus ook op deeſe plaats twyfel ik niet / of God heeſd een kruyd uytgekooſen / het welke ſchielyk tot ſoo een hoogte konde opſteygeren / en eevenwel den gewoonen loop van de Natuur te boven ging. De Griekſe Overſetters hebben het Hebreeuwſe woord door een Kawoerde vertaald: anderen een Komkommer. Aquila, Symmachus en Theodotion hebben het door klim overgeſet / welke overſetting Hieronymus nagevolgd is. Junius, en anderen / vertaalen het woord קיקיון Kikajoon, door Wonderboom, of Mollenkruyd, kruys-boom (*Ricinus*). Deeſe vertaaling ſchynd ons wel de waarſchynlykſte te zyn. 1. Om dat met dit Hebreeuwſe woord wel overeenkomd / het woord קיק Kiik, het welke de Thalmudiſten gebruyken / het welk ook Dioſcorides behoud / die het ſelve *κίκι* Kiki noemd / in ſijn 4 Boek / aan het 158 Hoofdſtuk. Andere Grieken willen dat deeſe boom in het Griekſ *κρότων* Krotoon genoemd word: en Hieronymus ſchryfd dat deſelve in Syrien Elkeroa geheeten word. 2. Om de beſchryving ſelf van deeſe ſtruyk / welke by die Schryvers gevonden word / welken deſſelfs aart en natuur beſt heeſd konnen bekend zyn; naamelyk / by de ſchryvers van den Thalmud, en andere van de voortreflykſte onder de Joodſe Meeſters / en wel inſonderheid by Hieronymus; welke daar van met de volgende woorden ſchreef. Het is een boomtje met breede bladeren, gelijk als wyngaard-bladeren, en ſeer dicht en dik van ſchaduwe, het houd ſich op ſijn eygen ſtam, en waſt ſeer veel in Paleſtina, en wel meeſt in ſandige plaatſen; gezaayd zynde loopt het ſeer ſchielijk op; doch is by de Latynen onbekend. 3. De Kawoerde, Komkommer, en het Klim, kruyppen langs de aarde / en konnen ſonder hulp en ſteunſel niet om hoog geraaken / 't welk met deeſe plaats niet overeenkomd; want deeſe plant / buyten

ten weeten van den Propheet / in eene nacht ſoo hoog klom / dat ſy hem ſchaduwe verſchafte.

Den boom Ricinus dan / of Kiki, beſchryven Dioſcorides en Matthiolus als volgd. Den boom ſchiet uyt omtrent ter hoogte van een kleyne vygeboom / deſſelfs blad is dat van den Ahorn-boom gelijk / doch is grooter / gladder / en ſwarter : deſſelfs takken en ſtam zyn hol / na de wyze van het ried. Het zaad ſit in wrange beezyen &c. De Latynen heeten Ricinus een ſeekere plant / welke van de Grieken Kiki genoemd word ; om de gelijkenis welke deſſelfs zaad heeft met den worm Ricinus, zynde een bont en blaauw vuyl diertje / het welke aan de huyd van honden / geyten / en andere viervoetige dieren / blyft hangen / en niet eerder daar van afvalt / voor dat het ſelve / door veel bloeds opgeſwollen zynde / berſt. Den boom Ricinus, ſegt Plinius, word veel in Ægypten gezaayd, alwaar uyt deſſelfs zaad ſeer veel Olye geperſt word, welke wel al te vuyl is om in de ſpyſen te gebruyken, maar eevenwel van groote nuttigheid in de lampen. Het zaad van den Ricinus trekt het ſlym uyt / ſoo wel door braaking / als door de ſtoelgang / doch niet ſonder ongemak van den inneemer ; ja ook ſelfs verdrijft het ſelve de gal en de waterſucht : en ſuyvert ſeekerlijk alle die overtolligheeden uyt / welke na de voegſelen der leeden komen affakken &c. Men kan hier van meer ſien by Dodonæus, in ſijn 12 Boek / aan het 11 Hoofdſtuk. In de Neederduytſe taal word den Ricinus, Wonderboom / en Mollenkruyd / geheeten.

Eynde des Derden Deels.

Digitized by Google

VIERDE DEEL DER NATUURKUNDIGE VERKLAARINGEN,

Behelſende

Eene uytlegging eeniger uytgeleeſene plaatſen uyt de Boeken des Nieuwen Teſtaments, in dewelke van Natuurlijke ſaaken gehandeld word.

EERSTE HOOFDSTUK.

I. PLAATS. *Matth.* 2: 2, 9, 10.

Seggende; Waar is den gebooren Koning der Jooden? Want wy hebben ſijne Sterre in het Ooſten geſien, en zyn gekomen om hem te aanbidden.

En *Vers* 9, 10.

En ſie, de Sterre die ſy in het Ooſten geſien hadden, ging voor haar; tot dat ſy quam en ſtond boven de plaats daar het kindeken was.

En als ſy de Sterre ſagen, verheugden ſy haar met ſeer groote vreugde.

DAar word onderſocht / of deeſe Sterre eene zy geweeſt van die geenen / welke in het begin van de weereld geſchaapen zyn / het zy een vaſte Sterre uyt de achtſte kring / het zy een dwaal-ſterre uyt de beneedenſte kringen?

Antw: Wy konnen deeſe meyning niet goedkeuren / eensdeels om de woorden der Wyſen / welke by den Euangeliſt verhaald worden; anderdeels om verſcheydene reedenen welke daar teegen aanloopen / en ons het teegendeel doen glooven. De Woorden van de Ooſterſe Wijſen ſtrijden daar teegen. 1. Om dat ſy die Sterre noemen de Sterre van den nieuwgebooren Koning. Doch de ſterren welke met des weerelds begin geſchaapen zyn / zyn niet eygen aan eenig ondeelbaar onderwerp / ſy zyn niemand onderworpen aan niemand vaſt gehecht. 2. Om dat ſy ſeggen dat ſy deſelve geſien hebben, dat is / begonnen hebben de ſelve te beſchouwen en waar te neemen. Doch de overige geſterntens waaren door haar / als zynde in de Sterreloop-kunde bedreeven / al lang van te vooren wel geſien en waargenomen; maar deeſe ſterre was van te vooren noyt meer geſien of bekend geweeſd. Maar ook andere reedenen ſtryden teegen het voorgeſtelde gevoelen.

I. Om dat deeſe Sterre niet alleen by nacht ſcheen / maar ook by dag. Doch het licht van de andere Sterren / ſoo wel vaſte / als Dwaalſterren / word by dag / door het ſterker en grooter licht van de Son / onſen oogen onttrokken / uytgenomen alleen het licht van de Maan / welke noch wel ſomtyds / om haare nabyheid / by dag geſien word.

II. Om dat deſelve nu eens verſcheen / en dan eens weeder verdween / door een t'eenemaal buyten gewoone huyshouding / welke in de andere Sterren niet waargenomen word. Voeg hier by dat deſelve / na dat ſy dien dienſt aan de Wyſen beweeſen had / verdweenen is / en daar na nergens meer geſien wierd.

III. Om dat deſelve niet bewoogen wierd op de gewoonlyke wyze in het rond / en van het Ooſten na het Weſten / maar op een geheel onreegelmaatige wijze; want ſy ging voor de Wyſen heenen / of uyt het Ooſten na Jeruſalem (gelijk de meeſten ſulks willen) of immers ten minſte van Jeruſalem na Bethlehem.

IV. Om dat deeſe Sterre nu eens bewoogen wierd / en dan weeder ſtil ſtond op een ſeekere plaats. Doch de beweeging der vaſte en dwaalende ſterren is geduurig / en word noyt afgebrooken. Ook wierd dit geſternte traaglijk bewoogen / door een loop welke na den voortgang der Wyſen geſchikt was; want anderſins ſouſt deſelve hen niet voorgegaan hebben op den weg.

V. Om dat deeſe Sterre ſeer leeg en na by de aarde moet geweeſd zyn / als zynde bequaam om den gang der Wyſen op kruysweegen of dweesprongen te richten; en om of het Joodſe land / of immers Bethlehem / en het huys waar in Christus gebooren was / aan te wyſen; welk dienſtwerk door geen van de gewoonlijke Sterren konde verricht worden / om derſelver al te groote verheevenheid.

Hy na met de ſelve bewysreedenen tracht den Geleerden Spanheym, in ſijn Boek over de twyfelachtige plaatſen der Euangeliſten, vaſt te maaken / dat deeſe Sterre geen eygentlijk geſeyde Comeet of Staartſterre geweeſd zy. Want hy is van gedachten (by welke wy ons ook voegen) dat deeſe Sterre een ſeer helder ſchynend lighaam geweeſd zy / doch van kleyne uytbreyding / door God op een ongewoone wijze in het beneedenſte luchtgeweſt geformeerd / en door een willekeurige loop / na Gods welbehaagen / bewoogen / tot aanwyſing van een ongewoonlijke uytkomſt / en richting van de reyſe der Wyſen na het huys en onſen Heere / 't welk dan ook / na het verrichten van dien dienſt / verdweenen is. Gelijk ook onder het Oude Teſtament ſoodaanigen verſchijnſel van God geformeerd is / tot trooſt en wegwyſing van het Iſraëlitiſe volk; naamelijk / een Vuur en Wolk-kolom; welkers vorming / en beweeging / en duuring / buyten gewoonlijk waaren.

Maar noch verder word hier onderſocht; op wat wijſe

wijze de Ooſterſe Wijſen / uyt het verſchijnen van deeſe Sterre / verſtaan hebben / dat de geboorte van een Koning der Jooden wierd te kennen gegeven? Want dat ſy ſulks / uyt de verſchijning van deeſe nieuwe Sterre / ſeekerlijk en ſonder eenige twijfeling beſlooten hebben / blijkt klaarlijk uyt de woorden van Matthæus; want dus vraagen ſy. Waar is den gebooren koning der Jooden? Want wy hebben in het Ooſten ſijne ſterre geſien &c.

Het woord ſijne ſterre geheeten / gelijk by den Dichter Virgilius.

Ecce Dionæi proceſſit Cæſaris aſtrum

Dat is /

Sie de Sterre van Cæſar, uyt Venus geſprooten, is opgekomen, dat is / een Sterre welke / tot ſijn eer / hem toegeeygend is. Iets diergelijks word / in de Geſchiedboeken der Bloedgetuygen / verhaald geſchied te zyn ten tijde van Diocletiaan; wanneer de Chriſtenen / ſoekende na de lighaamen der drie Bloedgetuygen / Tharacus, Probus, en Andronicus, ſchielijk ſagen dat een blinkend licht / als een ſterre / van den hemel nedergeſonden / ſich onthield boven elk van de lighaamen dier Heyligen.

Antw: Veele onder de Oudvaderen / en andere Uytleggeren / hebben geoordeeld / dat de Wijſen uyt de voorſegging van Bileam, Num. 24: 17. Daar ſal een Sterre voortgaan uyt Jacob, en daar ſal een Scepter uyt Iſraël opkomen &c: al lang te vooren geweeten hebben / dat met de geboorte van de Chriſtus eene ſterre ſoude opkomen / en dat ſy derhalven op het verſchijnen van deeſe nieuwe ſterre / die algemeene ſtelling op deeſe onderſtelling hebben overgebracht. Doch in de aangehaalde plaats / word door die Sterre welke voortkomen ſoude / niet eenig ſtoflijk geſternte / maar Meſſias ſelve aangeweeſen / welke elders geheeten word den opgang uyt de hoogte, een licht, het licht der weereld. Anderen neemen hun toevlucht tot de boeken der Sibyllen, want ſy ſeggen dat de geboorte van Chriſtus / door de Sibylle van Samos, in de volgende reegelen voorſegd is.

Humano quem virgo ſinu inviolata fovebit;
Annuit hoc cælum, rutilantia ſidera monſtrant.

Dat is /

Welken eene ongeſchondene maagd in haar menſchlijke ſchoot ſal koeſteren. Dit toond den hemel, en wyſen de tintelende ſterren aan. Doch den Geleerden Heer Spanheym heeft uyt Baronius, en door verſcheydene reedenen / klaar genoeg betoogd / dat de meeſte gedichten / welke den Sibyllen toegeſchreeven worden / haar t' onrecht worden toegedicht / en maar uytvindingen zyn van mannen / welke wel Godvruchtig waaren / maar niet al te voorſichtig / welke wel in een goeden yver / maar ſonder verſtand / ſich ſelve eertijds op die konſtjes toegeleyd hebben / op dat ſy de Heydenen des te gemaklijker tot het Chriſten geloof mochten brengen. Wy behoeven derhalven niet te twijfelen / of die Schriften der Sibyllen (gelijkmen deſelve noemd) zyn na de geboorte van Chriſtus geſchreeven. Want byna alle die dingen / welke in de Euangelien ſelf van Chriſtus verhaald worden / worden in die gedichten der Sibyllen ten naaſten by met deſelve woorden voorſegd; ſoo dat ſelfs de ſchriften der Propheeten by deeſe niet te vergelijken zyn. Maar ſegd niet den Apoſtel Paulus / dat het Euangelium een verborgenheid is / 't welk van alle eeuwen is verſweegen geweeſd / tot op de tijden van Chriſtus / en de Apoſtelen ſelve? Hoe kan waar zyn het ſeggen van Paulus Rom. 3: 1, 2. dat dit een groot voorrecht was / den Jooden aſſonderlijk vergund / dat hen de Woorden Gods waaren toe vertrouwd; indien by de Heydenen veel doorluchtiger Voorſeggingen te vinden waaren / dan in de Schriften van het Oude Teſtament? Waar komd het van daan dat de Heydenen / noch door Paulus / noch door de andere Apoſtelen / noyt tot der Sibyllen gedichten geweeſen wierden? Hoe hadmen den weg konnen bekorten / met wat vrucht hadmen met haar konnen reedentwiſten / by welken het kruyce van Chriſtus gehaat was / indien de Chriſtenen ſulke dingen by der hand hadden / om uyt der Heydenen geheyme ſchriften by te brengen? Wy ſien hoe vlytiglijk Paulus de geleegentheid waarneemd / van dien altaar ter eere van den Onbekenden God, om onder die van Athenen ſelfs de ſinſpreuken der Griekſe Dichters te gebruyken / als een bewysreeden na den menſche aangedrongen / Handeling. 17. En ſoude hy ſulke wydluſtige Godſpraaken / ſoo vermaard onder Grieken en Romeynen / overgeſlaagen hebben / indien uyt deſelve de waarheid van het Euangelium ſoo veel licht aangebracht / en de Heydenen ſoo lichtlijk overtuygd konden worden? Daar is wel geen twijfel aan / of veele dingen / welke door Mercurius Triſmegiſtus, Hyſtaſpes, de Sibyllen / en andere Voorſeggeren en Schrijveren onder de Heydenen / geſprooken en geſchreeven zyn / konnen op onſe Heylige Verborgenheeden toegepaſt worden / maar alleen de algemeene / en dubbelſinnige / in welke geene byſondere omſtandigheeden van de Euangeliſe verborgenheden voorkomen / 't en zy ſy mogelijk uyt de Heylige Boeken overgenomen zyn.

De Uytreekenaars der geboorte ſtonden (Genethliaci) houden ſtaande / dat de Wijſen door middelen van de Sterre-voorſegkunde / uyt het verſchijnen van deeſe nieuwe ſterre / van de geboorte van Chriſtus verſeekerd geworden zyn; welk gevoelen elders overvloediglijk door den Wijd-beroemden Heer Spanheym weederlegd word.

Anderen van / onder welke Chemnitius, en ſeer veele andere Geleerde mannen / zyn van gedachten / dat de Babyloniſe Wijſen noch veele dingen behouden hadden uyt de leere van Daniel; want dat het waarſchijnlijk is / dewyl men leeſd dat hy in de Schoolen der Chaldeeuwſe Wijſen opgevoed is Dan. 1: 4. dat hy den Wijſen van ſijn tijd veele dingen van den toekomenden Meſſias heeft ingeboeſemd / en dat dit zaad in de queekſchoolen der Wijſen bewaard zynde / nu ten tijden van deeſe Wijſen weeder heeft begonnen te herbloeyen. Doch dat het koningrijk van Meſſias uytdruklijk van Daniel gemeld is Dan. 2. en in opſicht van deſſelfs oorſprong / en krachtdaadigheid / en eeuwigheid.

Anderen willen / dat de Wijſen dit licht verſchuldigd zyn geweeſd / aan de overblyfſelen der Iſraëliten die verſtrooyd waaren / door welken / verſpreyd zynde onder de Colchen, Parthers, Indiaanen, Æthiopiers, en noyt na Jeruſalem weedergekeerd / de zaaden van de leere der Propheeten onder die Heydenen / met welke ſy leefden en vermengd waren / verſpreyd geweeſt ſouden zyn. Dat derhalven daar van daan deeſen Wijſen eenige kenniſſe der beloften van den Meſſias ingehangen hebbe / welke door het verſchijnen van deeſe nieuwe Sterre op nieuws aangegroeyd zy.

Evenwel alle deeſe giſſingen / hoewel niet t' eenemaal onwaarſchijnlijk / ſchijnen niet genoegſaam tot voldoening van de voorgeſtelde vraage; want tot noch toe blijkt niet genoegſaam / op wat wijze deeſe Wijſen / uyt het verſchijnen van een nieuwe Sterre / door vaſt hebben konnen beſluyten dat nu de Meſſias al gebooren was / en dat die Sterre van God gemaakt was om ſijne geboorte aan te wijſen. Want / voor eerſt, ſy ſpreeken van deeſe ſaak / niet als van iets twijfelachtigs of onſeekers / maar als van een ding 't welk ſeeker / onderbonden / en vaſtlijk van hen geloofd was. Sy vraagen niet / of der Jooden koning gebooren is / maar waar hy gebooren is. Ten tweeden; ſy hechten

deeſe dingen aan een / als hebbende een noodſaaklijk verband onder malkander; waar is den geboorden Koning der Jooden? Want wy hebben eene ſterre geſien / en wel met nadruk ſijne ſterre, in het Ooſten. Ten derden; indien de Wyſen dit niet door iets ſeekers gehouden hadden / ſy ſouden ſich op ſoo langen reys niet begeeven hebben / nooyt ſouden ſy hunne giſſing met ſoo veel vertrouwen openlijk te Jeruſalem voorgeſteld hebben. Daar ſchijnd dan niets anders overig te zyn / tot verdeediging van deeſe ſeekere weetenſchap / en dit vertrouwen der Wyſen / dan alleen een Godlijke openbaaring, 't zy door een inwendige verlichting hunner zielen / 't zy door een uyterlijke Godlijke aanſpraak aan den Wyſen gedaan / door welkers leyding ſy eensdeels de geboorte van den Meſſias / uyt het verſchijnen van die Sterre / bekend hebben / en anderdeels gedreeven zyn geworden door een begeerte om hem te ſien en te aanbidden. 't En zy ſy mogelijk alleen door een waarſchijnlijke giſſing / en geen onfeylbaare openbaaring / aangeſet zynde / den geboorden Chriſtus geſocht hebben. Want dat ſoodaanige Sterren (van welke ſoort zyn die geenen welkemen Comeeten of Staartſterren heet) voorboden zyn van nieuwe heerſchappyen is een gevoelen geweeſd / 't welk by na by alle volkeren aangenomen was. Hier van daan het ſeggen van den Dichter Lucanus; *& terris mutantem regna cometen*: dat is / en de Staartſterre, welke verandering brengd onder de koningryken van de aarde.

Inſonderheid nu waaren 'er twee teekenen / welke de hoope der Jooden / om den Meſſias omtrent die tijden te verwachten / opgebeurd hadden; naamelijk / de telling van Daniels jaaren; en de verdelging van de rijken der Syriers en Ægyptenaars; dit gerucht van ſelf heeft lichtlijk uyt de nabuurige landen der Jooden tot door Arabien konnen doordringen; en aan de ongewoonlijke verſchijning van die ſterre geſag byſetten. Sie hier van breeder by den Geleerden Spanheym, in ſijne Euangeliſe twyfelachtigheden. Alwaar hy ook dit vraagſtuk behandeld / waarom andere Schrijveren geen gewag maaken van die Sterre welke den Wijſen verſcheenen is?

II. PLAATS. *Matth.* 4: 24.

En ſy brachten tot hem alle die quaalijk geſteld waaren, en met verſcheydene ſiekten en pynen bevangen zynde, en van den Duyvel beſeeten, en Maanſieken, en geraakten, en hy genas deſelve.

En *Matth.* 10: 24.

Siet ik ſende u als Schaapen in 't midden der Wolven.

DIe met de vallende ſiekte geplaagd zyn / worden dikwils Maanſieken genoemd / ook by de Geneeskundigen; en ſulks / of om dat die menſchen / welke op de Nieuwe Maan geboorden zyn / ſomtijds meermaalen en ſwaarder door deeſe ſiekte aangevallen worden / gelijk het veelen ſoo heeft toegeſcheenen; of om dat die ſiekte met de verſcheydene ſchijnſelen en veranderingen van de Maan aankomd. Want de ervaarenheid getuygd / dat volgens het aanwaſſen of afneemen van het Maanlicht / ook de ſappen toeneemen of verminderen; dat ook de ſiektens der herſſenen met de verſcheydene ſchijnſelen van de Maan veranderd worden / en of verlicht of verſwaard worden. Die van den Landbouw geſchreeven hebben / beveelen de boomen met het afgaan van de Maan te ſnoeyen / om dat ſy als dan minder overvloed van vocht hebben / en dat om die reeden het hout / 't welk op die tijd afgeſneeden word minder nood (ſoo ſy ſeggen) van bederf ſal hebben. Met de nieuwe Maan neemen de ſappen toe / by gebrek van warmte; in de volle Maan worden deſelve door een flaauwe warmte verſpreyd / maar niet uytgevoerd / om de ſwakheid van de warmte der Son; gelijk wy wydloopiger hebben aangeweeſen / over de Plaats Job 25: 5. Sommige ſieken van worden heviger gepijnigd op de Volle Maan / anderen op de Nieuwe Maan / na de verſcheydenheid der ſappen / welke of aangroeyen met het wechgaan van het Maanlicht / of door de flaauwe warmte van de Maan meer vloeyende gemaakt dan uytgevoerd worden. Waar omtrent men de Schriften der Geneeskundigen mag naſien.

De vallende ſiekte (*Epilepſia*) welke ook by de Romeynen *Comitialis*, en *Sacer*, de Heylige ſiekte, geheeten wierd / komd voort uyt winderige ſappen / welke het hoofd beſetten / en de tochtgaatjes der ſenuwen door een gedeelte verſtoppen / de geeſten derhalven / deſelve willende uytdryven / komen na het hoofd toeſchieten; wanneer dan veel vuyl en andere vochtigheden / door de kracht der geeſten / door de mond uytgeworpen zyn / ſoo houd deeſe ſiekte op. Dat dit de oorſaak is van de vallende ſiekte / bewijſd Campanella uyt het voorbeeld van een hond / in den ingang van het hol van Agnana geworpen / welke aanſtonds door ſijne beweegingen en ſchuymbekken de geſteldheid van die geenen / welke door de vallende ſiekte aangetaſt worden / nabootſt; en eevenwel is alleen een vuyle damp / welke door de neusgaten tot in het hoofd opſtygd / de oorſaak van dit lyden. De jonge kinderen worden inſonderheid wel meeſt door deeſe ſiekte geplaagd / om dat ſy overvloedigljk met winderige ſappen vervuld zyn / en de tochtgaatjes hunner herſſenen en ſenuwen naauw zyn / ſoo dat ſy door eenige dikke damp lichtlijk konnen beſet en geſtopt worden. Doch met verloop van tijd worden de tochtgaatjes verwyd / de warmte (terwijl de overtollige vochtigheid verteerd is) neemd toe / de vochten waaſſemen uyt door ſweeten / en worden in haar veranderd. De vallende ſiekte kan derhalven / na myn oordeel / dus beſchreeven worden; dat het is een ophouding van alle de voornaamſte werkingen / gevoelen / en vrywillige beweegingen / gepaard met een bovennatuurlijke en ſtuyptrekkende beweeging / ontſtaande uyt een ſcherpe ſtoffe / en ſchaadelijke vocht / welke en de herſſenvlieſen / en alle de ſenuwen knypt en trekt; om welke te overwinnen en uyt te dryven / terwijl de geeſten van alle zyden komen toeſchieten / ſoo worden alle de andere natuurlijke werkingen van het lighaam verwaarlooſd.

De Geneeskundigen nu onderſoeken / of in vallende ſiekte het gebruyk van menſchenbloed ook voordeel doen kan?

Antw: Men leeſd dat het te Romen in gebruyk geweeſd is / om in de Schouwburgen en Vechtperken / het bloed der gekeelde Kampvechters / ſoo als het vers uyt de keel quam loopen / en noch laauw was / den menſchen teegen de vallende ſiekte in te geeven. Doch echter (na het gevoelen van Sennertus, en andere Geneeskundigen) word geen bloed van eenig dier / ſoo lang het noch warm is / ſonder ongemak of ſchaade gedronken. Ook heeft de ervaarenheid geleerd / dat het menſchenbloed / den geenen die met de vallende ſiekte beſmet waaren / niets geholpen heeft / maar veel eer derſelver gemoed woest en wreed gemaakt heeft. En ſelfs het veelvuldig drinken van het bloed van eenig dier / brengd ook (na veeler gevoelen) deſſelfs gemaatigdheid / en ook eenigſins deſſelfs zeeden en aart over. De geraaktheid, is een vernietiging der vrywillige beweeging / of van het gevoelen / of ook wel van alle beyde / in het geheele lighaam / of in eenig deel deſſelfs. Deſelve is derhalven drieder- ley. De eerſte is maar alleen een berooving van de beweeging / terwijl het gevoel ongeſchonden blyft; dit geſchied wanneer de ſenuwveeſeltjes wel vry genoeg zyn / om de beweegingen der voorwerpen aan de ziel in de herſſenen voor te draagen; maar de opetingen der vleesſpieren / uyt eenige ongemaatigdheid / of door

eenige

eenige quaade geſteldheid / ſoodaanig gequetſt zyn / dat de geeſten niet gevoeglijk in de ſpieren konnen invloejen / om deſelve te verwyden / noch tot de teegen overſtaande ſpieren te rug vloejen. De tweede is een berooving van het gevoel alleen / de beweeging in ſtaat blyvende; dit valt voor / wanneer de ſenuwhuys wel opening genoeg heeft voor de dierlijke geeſten / welke in de ſpieren moeten invloejen / en de openingen en doortochten der ſpieren wel geſteld zyn / terwyl eevenwel derſelver veeſeltjes of al te ruym geworden zyn / of aan een gekleefd / of van malkander losgemaakt / gelijk in de melaatſen. De derde is een berooving van beweeging en gevoel beyde / welke ontſtaat / wanneer de ſpieren en ſenuwen / in opſicht van haare doortochten en veeſeltjes / ſoodaanig aangedaan zyn / dat noch de geeſten bequaamlijk in de ſpieren konnen invloejen / noch de beweeging der veeſeltjes / welke in de ſenuwhuyſen opgeſlooten zyn / tot de herſſenen gebracht worden. En dit is een lammigheid des geeheelen lighaams, (*Paraplegia*) welke alle de deelen van het lighaam / die beneeden het hoofd geplaatſt zyn / aan beyde de zyden beſet; of een lammigheid aan de eene zyde, (*Hemiplegia*) welke alleen de eene zyde aandoed. De geraaktheid, of lammigheid, ontſtaat uyt een engheid / verſtopping / toedrukking / of verdikking der ſenuwen / waar door den invloed der dierlijke geeſten verhinderd word / doch wel inſonderheid uyt taaje / ſlymige / en dikke ſappen.

In de Indien is een ſeekere ſoort van geraaktheid of lammigheid ſeer gemeen / welke aldaar Beriberii geheeten word. De voornaame oorſaak van die ſiekte is / een dikke / taaje / en ſlymige vocht / welke by nacht / en wel inſonderheid by reegenachtig weeder / (hier nu vallen geſtaadige reegenen / van het begin van de maand November, tot het begin van May) de ſenuwen bevangd / terwyl de menſchen / door hun dagwerk vermoeyd en afgeſloofd / by nacht het dek van hun lyf werpen / waar door dan lichtlijk die ſlymige vocht / nu al inſonderheid in het hoofd voortgebracht / tot alle de ſenuwen voortloopt. Deeſe quaal overvald ſomtyds de menſchen heel ſchielijk / terwyl ſy / door de hitte afgemat zynde / een drank uyt Indiaanſe palmboomen gehaald / al te overvloedig en te ſchielijk op een drinken. Sie hier van Leeſer / ſoo het u behaagd / den Geleerden Jacob Bontius, in ſijne Indiaanſe Geneeskunde. In Weſt-Indien heb ik / in het jaar 1644, ſelf een proef gehad van deeſe lammigheid.

Daar is geen natuurlijke afkeer, of teegenheid (gelijk ſommigen beuſelen) tuſſen het Schaap en den Wolf, niet anders dan dat een hongerige wolf het ſchaap vervolgd / om ſijn voedſel te ſoeken. Het is ook een verdichtſel dat indien men op een trommel / met een wolfsvel beſpannen / ſlaat / een andere trommel / met een ſchaapsvacht beſpannen / daar door ſal verſtomd worden / en geen geluyd geeven. Ook dat de menſchen heeſch worden / of verſtommen / welke eerder door de wolven geſien worden / dan ſy de wolven in het oog krygen. Waar van daan dat Latynſe ſpreekwoord ſijn oorſprong gekreegen heeft; Lupus eſt in Fabula, by ons geſegd / daar is dak op't huys; waar meede te kennen gegeeven word dat men ſwygen moet / als of men door het aanſien van een wolf verſtomd was. Het gebeurd wel ſomtyds / dat de menſchen een wolf in het geſicht krygende / van ontſteltenis en vrees niet ſpreeken konnen; maar het ſelve geſchied ook op het ſien van een leeuw / beer / of een ander verſchriklijk beeſt / en in alle ſchielijke en ſwaare verſchrikkingen; waar van daan het ſeggen van Virgilius.

Obſtupui, ſteteruntque comæ, vox faucibus hæſit.

Dat is /

Ik ſtond verbaaſd, myne hayren reeſen te berge, myn ſtem bleef in de keel ſteeken.

III. PLAATS. *Matth.* 6: 28, 29.

En wat zyt gy beſorgd voor de kleeding?
Aanmerkt de Lelyen des velds, hoe ſy waſſen; ſy arbeyden niet, noch ſpinnen niet.
En ik ſeg u, dat ook Salomo, in alle ſijne heerlijkheid, niet is bekleed geweeſd gelijk een van deeſe.

Dat Jeſus hier Lelyen des velds noemd / ſulks doed hy tot onderſcheyd van die geenen welke in de hoven geplant worden; gelijk hy van te vooren niet allerley vogelen ſonder onderſcheyd voortbracht / maar alleen ſulke / welke door geen menſchlijke ſorg gevoed worden. Want de ruyvbloemen ſchynen iets ſchuldig te zyn aan der menſchen ſorg en neerſtigheid. En in het byſonder noemd hy de Lelyen, om dat deeſe onder alle de andere bloemen een ſonderlinge aangenaamheid / cierlijkheid / en lieflijke reuk hebben. De natuurlijke kleeding der Lelyen heeft meer bevalligheid / wonder / en waare ſchoonheid in / dan Salomon gehad heeft in alle ſijne door konſt gewrochte heerlijkheid / en in alle ſijne by een geraapte ſchatten. Laat ons dan ook ons vergenoegd houden / met een gewoone eenvoudigheid in kleeding en optooijing / noch iets / ter verkryging van een gemaakte heerlijkheid en glantz / onderneemen / 't geen ſtryden mag teegen het voorſchrift van Gods woord. Hieronymus ſeyde eens aartiglijk. Wat ſyde, wat Koninglijk purper, wat ſtik en ſchilderwerk van konſtige weefſters, kan by bloemen vergeleeken worden? Wat is ſoo rood als een roos? Wat is ſoo wit als een Lely? En dat het purper van eene Viole door geen ſap uyt purpervisjes overtroffen word, ſullen de oogen eerder oordeelen, dan de ſpraak. Den Oudvader Chryſoſtomus voegd hier by; ſoo veel als de leugen verſchild van de waarheid, ſoo grooten onderſcheyd is'er tuſſchen de prachtige kleedingen der Koningen, en der verwen de Bloemen. Op deeſe wyze dan beſtraft hier Chriſtus de trotzheid en hoovaardye in kleeding. En het geene niet onaartiglijk van de kruyden geſegd word /

Sic roſa, ſic violæ prima moriuntur in herba:
Candida nec toto lilia menſe nitent.

Dat is /

Dus ſterven de rooſen, dus de Violen in haar eerſte uytſchieting; en ook ſelf de blanke Lelyen behouden haar glantz geen geheele maand lang: dat ſelve / ſeg ik / word door Plinius ook niet onbevalliglijk toegepaſt op het bloejen van het geluk in de menſchlijke ſaaken; wanneer hy / ſchryvende van de rooſen, ſegd / dat dit een ſeer groote bewysreeden is, dat die dingen welke het beſte bloejen, het ſchielijkſte verwelken.

Om dat nu de Geloovigen wel gelukkig konden ſchynen te zyn in geeſtlijke ſaaken / doch in teegendeel de allerongelukkigſten en elendigſten in uytwendige en lighaamlijke dingen / hierom loſt Chriſtus dit vraagſtuk op. Want hy toond dat ſelfs de Godſaligen / in opſicht van die uyterlijke goederen / gelukkiger zyn dan de kinderen deeſer weereld.

Maar / ſal iemand ſeggen / ſy ſchraapen niet ſoo veele ſchatten by een / als wel de dienaars van den Mammon: hoe kan dan haar geluk grooter zyn / in opſicht van die uytwendige dingen?

Hier op antwoord Chriſtus Luc. 12. 15. dat des menſchen goed / vermaaklijk / gelukkig / en ſalig leeven daar in niet beſtaat / dat iemand overvloed hebbe van goederen &c. Want dien overvloed word doorgaans meeſt door arbeyd / en onnuttige ſorgen en ſmerten verkreegen: welke goederen men met ruſt niet kan ge-

Digitized by Google

bruyken. Doch voorſichtige en Godvruchtige menſchen, met hun ſtaat en lot vergenoegd zyndel, weeten ſich daar in te verblyden. De Godſaligheid doch is een groot gewin, ja wel het grootſte van allen, met vergenoeging. 1 Timoth. 6: 6. Dit word uytvoeriglijk verklaard door Salomon, in ſijn boek de Prediker genaamd. Men hoord de geheele weereld door den wedergalm der klachten, over de moeylijkheden en rampen van dit leeven. Maar als of die gemeene elenden niet genoeg waaren, de ſterfelingen haalen ſich noch veel meerdere en ſwaardere op den hals, en verſtooren ſelve het geluk, waar meede God gewild heefd dat de ongemakken deeſes leevens ſouden gemaatigd worden. Dit, ſegd hy, heb ik gevonden, dat God den menſch recht (of effen) gemaakt heefd. Dat is; hy heefd den ſelven voorgeſchreeven een ſeekere en effene weg om te arbeyden, en de gemeene moeylijkheden, welke hem voorgeworpen worden, te verdraagen: doch de menſchen, van deeſe weg afwijkende, haalen ſich ſelven ſeer veele rampſpoeden op den hals, en dat wel op die tyd, wanneer ſy ſich meeſt laaten voorſtaan dat ſy vernuftig en verſtandig zyn. Want niet alleen houden ſy ſich beeſig met teegenwoordige dingen, om die wel te ſchikken, maar ook zyn ſy bekommerd over toekomende en noch verre afzynde ſaaken; niet alleen in opſicht van voorſiening, en maatige reegelen van voorſichtigheid; maar ook aangaande onſeekere uytkomſten van den toekomenden tijd, en dikwils omtrent ſulke ſaaken, welke hen noopt van eenig gebruyk ſullen zyn; ſich ſelven voor den tijd, en op duyſend onnutte, angſtige, en enkel ſchaadelijke wyzen, elendiglyk plaagende. Te recht dan waarſchouwd den Heyland Matth. 6: 34. Zyn dan niet beſorgd teegen den dag van morgen: want den morgen ſal voor het ſijne ſorgen. Elken dag heefd genoeg aan ſijns ſelfs quaad. Hier by voegd den Apoſtel Jacobus in ſijn Brief Cap. 4: 14. Dat wy niet weeten wat morgen ſal geſchieden. Want hoedaanig is ons leeven? Want het is een damp die voor een weynig tyds geſien word, en daar na verdwynd.

Daar is dan voor den menſch niets beeter noch voortreflijker, dan dat hy die gaaven Gods, welke hem in dit leeven ter genieting toegeſtaan zyn, met een dankbaar, geruſt, vroolijk, en vergenoegd gemoed, geniete; gelijk Salomon ſulks wydloopiglijk en met waarheid leerd in ſijn Prediker.. Insgelijks vermaanden de Ouden wel te recht. Draag gy ſorg voor het teegenwoordige: en beveel de toekomende dingen aan God.

De ſoorten der Lelyen beſchrijfd Plinius in ſijn 21 Boek aan het 5. Hoofdſtuk. Geen bloem, ſegd hy, ſchiet hooger uyt, want deeſe hebben wel ſomtyds de hoogte van drie elleboogen, zynde altyd ſlap van hals, en niet ſterk genoeg om des hoofds ſwaarte te draagen. Derſelver witheid is uytneemende. De bladeren zyn van buyten met keepen, en loopen uyt de engte allengskens breeder in de wydte uyt, vertoonende de gedaante van een korf; derſelver kanten zyn in den buytendſten omtrek achterwaarts overgeboogen; van binnen is een fijn draadje en zaad, ſtaande iets, de ſaffraan gelijk, in het midden: dus is derſelver reuk en verwe tweederley, en anders in de beekerswyze bloem, en anders in die draaden; het onderſcheyd is gering. Tot het gebruyk van olye of riekende ſalven worden ook de bladeren niet verworpen &c. De Lelyen ſullen (gelijk Anatolius getuygd) een geheel jaar lang groenende blyvende, indienmen deſelve, terwijl ſy noch geſlooten zyn, en noch niet opengegaan zyn, afplukt, en in nieuwe aardene vaten, waar aan geen pek is, wechſluyt, en neerſtiglijk met een dekſel toeſtopt. Want dus opgeſlooten zynde; ſullen ſy een geheel jaar lang jeugdig blyven. Doch ſoo haaſt als ſy middelerwyle voor den dag gehaald worden om te gebruyken, en ſy in de Son gebracht worden, ſullen ſy op het gevoelen van deſſelfs warmte ſich ontſluyten. Op dat nu de Lelyen by beurten, en op verſcheydene tyden de eene na de anderen mogen bloeyen, ſoo worden de bollen dus gepoot, dat ſommigen twaalf vingeren, anderen maar acht, en anderen alleenlijk vier vingeren diep in de aarde gelegd worden. Dus ſullen ſy op verſcheydene dagen bloemen draagen. 't Welk den genoemden Schryver ons toeſegd dat men ook in andere bloemen kan bevinden.

IV. PLAATS. *Matth.* 13: 31, 32.

Het Koningrijk der hemelen is gelijk het Moſtaard-zaad, 't welk een menſch heefd genomen en in ſijnen akker gezaayd.

Het welk wel het minſte is onder alle de zaaden: maar wanneer het opgewaſſen is, dan is 't het meeſte van de moeskruyden; en het word een boom, alſoo dat de vogelen des hemels komen, en neſtelen in deſſelfs takken.

En *Vſ.* 33.

Het Koningrijke der hemelen is gelijk een ſuurdeeſſem, welke eene vrouwe nam, en verbergde in drie maaten meels, tot dat het geheel geſuurd was.

HEt Moſtaard-zaad is, na het getuygnis van Plinius, in ſijn 19 Boek, aan het 9 Hoofdſtuk, ſeer ſcherp van ſmaak, van een vuurige uytwerking, en ſeer geſond voor het lighaam. Het ſelve nu is van drieerley ſoorten: het eerſte is teeder en rank, het tweede den knols-bladeren gelijk, het derde gelijk na de raket (*eruca*). Het Egyptiſe zaad is het beſte. Die van Athenen hebben het ſelve napy geheeten, anderen Thapſi, en noch anderen ſaurion. Alsmen het ſelve ſal uytkieſen, dan moetmen, volgens den raad van Dioſcorides, in ſijn 2 Boek, kieſen dat oud is, ſeer rood, en grootelijks gedroogd; doch dat gebrooken zynde van binnen groenachtig is, en gelijk als nat is van een ſeeker ſap, zynde blaauwachtig van verwe: al is dat ſoort ſelf noch vers, ſoo word het eevenwel tijdig gehouden om te gebruyken. Het is krachtdaadig ter verwarming, verdunning, en uyttrekking. Het word geknaauwd om het ſlym des hoofds te doen uytkomen. Geſtooten zynde, en onder de neusgaten gebracht, verwekt het tot nieſen. Het helpt den geenen die met de vallende ſiekte geplaagd zyn; en men ſtrijkt het op het hoofd van menſchen welke een ſlaapkoortſe hebben, na dat het hoofdhayr afgeſchooren is.

Die drie ſoorten van Moſtaardzaad, welke te vooren door Plinius beſchreeven zyn, worden, na het getuygnis van Matthiolus, alle drie in Italien gevonden en waargenomen. Want dat eerſte, 't welk dun en teeder is, ſoo van bladen als van zaad, waſt in het wilde. Doch dat geene, 't welk bladeren heefd gelijk de knollen, en grooter is dan de andere ſoorten, word in de thuynen gezaayd, en is in de winkels in gebruyk. Ook word de derde ſoort gezaayd, hebbende wit zaad, doch niet ſoo ſcherp als het voorige. Dit geſtooten en onder nieuwe moſt vermengd zynde, doed deſelve ſijne ſoetigheid langer behouden, en belet dat deſelve ſijn kracht niet verlieſd, om dat het ſelve de giſting, en uytſuyvering van den droeſſem, bedwingd en verhinderd.

Chriſtus vergelijkt te deeſer plaats het Koningrijk der hemelen, of de leere van het Euangelium, by het Moſtaardzaad, het welke wel kleyn en gering is, doch het welke met een wonderlyke kracht op de laffe tong vyt, en de ſmaak in het flaauwe gehemelte opwekt. 1. Gelijk nu het ſeer kleyne moſtaardzaad, in de aarde geworpen zynde, wanneer het groot geworden is, tot een verwonderlyke hoogte opſchiet, en ſijn takken

Digitized by Google

kan wyd en breed uytbreyd / ſoo dat het den vogelen niet alleen ſchaduwe / maar geleegenheid om daar in te neſtelen / verſchaft. Dus is het ook geleegen met het woord Gods, en het geloof, 't welk niet leedig blijfd / hoewel het ſelve wel uyterlijk neederig en gering ſchynd te zyn / het ſet ſich ſelven eevenwel t'elkens voort / en krijgd eyndelijk krachten en ſeer grooten aanwas. 2. De moſtaard-pappen / of plaaſters met geſtooten moſtaard-zaad beſmeerd / worden gebruykt teegen verdoofde leeden / ook voor die geenen welke met een ſlaapkoorts / beroerdheid / of lammigheid / overvallen zyn / om daar door beweeging en gevoelen te verwekken. De hittige en vuurige ſmaak van de moſtaard / trekt de traanen uyt de oogen / niet ſonder in de neuſgaten te byten / en ſuyverd door nieſen het hoofd van ſlym. Soo ook Gods woord roerd de gemoederen / maakt deſelve brandende / en ſteld ſe in vlam; wekt de flaauwen en yverlooſen op tot neerſtige Godvruchtigheid / en brengd wel ſomtyds traanen van berouw voort. Wanneer Chriſtus het Moſtaardzaad het minſte noemd onder de zaaden / men heefd ſulks niet te verſtaan / als of het ſelve volſtrektelijk het kleynſte was (want daar zyn noch ſommige kleyndere zaaden / gelijk / by voorbeeld / het zaad van Tabak / Maankoppen &c.) maar het is een van de kleynſte. Ook wanneer hy ſegd / dat het ſelve opwaſt tot het meeſte of grootſte onder de moeskruyden / daar door word niet verſtaan / dat het ſelve volſtrektelijk het grootſte moeskruyd is (want daar zyn wel grooter moeskruyden / gelijk den wollekruydboom) maar dat het een van de grootſten is.

Het ſuurdeeſſem (ſegd Plinius) word gemaakt van het meel ſelve, 't welk tot deeg gemaakt word, eer dat'er ſout word by gedaan, wordende op de wyze van bry gekookt, en men laat het ſtaan tot dat het ſuur word. Doch in het gemeen word het niet eens heet gemaakt (dit is nu heedendaags het gebruyk) maar ſy gebruyken alleenlijk die ſtoffe, welke ſy van daags te vooren bewaard hebben. Dus ſprak Plinius. Het ſuurdeeſſem nu is van dien aart / dat een weynig van het ſelve in korte tijd een groote deegklomp ſich gelijk maakt. 1 Corinth. 5, 6. Hoedaanigen kracht ſich ook inſonderheid vertoond in het vuur / en in de feynnen. In de Heylige Blaaderen word den ſuurdeeſſem wel genomen voor een valſſe leere, Matth. 16:6. Ook worden quaade zeeden by ſuurdeeſſem vergeleeken / 1 Corinth. 5:7, 8. Om dat gelijk den ſuurdeeſſem wyd en zyd voortloopt / hebbende door ſijne ſuurheid een kracht om te doen giſten / en den geheelen deegklomp op te blaaſen / en met ſijne ſuurheid te doortrekken / Galat. 5: 9. Soo ook een verkeerde leere / beginnende van een of twee / loopt haaſtlijk tot veelen voort / en niets vaſts of weeſentlijks in ſich hebbende / blaaſd de gemoederen op met ydele meyningen. Ook worden door de ergerniſſen en quaade zeeden van weynigen / veele anderen lichtlijk bedorven. Daar is voorwaar niets / 't welk de meenigte ſterker beheerſcht dan het bygeloof / valſſe gevoelens / en quaade gewoontens; ſoo dat niet alleen de bedriegers voorgaans hunne ſaaken met grooter drift voortſetten; maar dat ook de verkeerdheid van de meenigte ſoo groot is / dat ſy liever willen bedroogen worden / dan tot het recht overhellen. Selden heefd God ſijn waaren dienſt met ſoo veel lof of bewysreeden aangepreeſen / of den quaaden Geeſt heefd by na meer verkreegen door bygeloovigheid / dan Gods Heyligen Geeſt. Daar is nooyt tyd geweeſt in de weereld / nooyt land / 't welk niet t'eeniger tijd een proef van deeſe ſaak gegeeven heefd. Eevenwel word in onſe voor handen zynde plaats de Leere van het Euangelium by ſuurdeeſſem vergeleeken / om dat deſelve / uyt kleyne beginſelen / ſich ſelve in een kleyn verloop van tijd wyd en zyd uytbreyd / en een wonderlijke kracht vertoond in het verſterken van de herten der uytverkoorenen.

V. PLAATS *Matth.* 16: 2, 3.

Als het avond geworden is ſegget gy; Schoon weeder, want den hemel is rood.
En des morgens, heeden onweeder, want den hemel is droevig rood.

En *Luc.* 12: 54, 55.

Wanneer gy eene wolke ſiet opgaan van het Weſten, terſtond ſegd gy lieden; daar komd reegen; en het geſchied alſoo.
En wanneer gy den Zuyden-wind ſiet waajen, ſoo ſegd gy, daar ſal hitte zyn; en het geſchied.

HEt ſal ſchoon weeder zyn, want den hemel is rood. Dikke wolken door de Son over dwars beſcheenen zynde / hoedaanig het gaat wanneer de Son aan het ondergaan is / vertoonen ſich ſwartachtig / doch die ſich roodachtig vertoonen worden geoordeeld niet ſoo dik noch donker te zyn / maar worden door de ſtraalen van het licht doorboord / waarom ſy te kennen geeven / dat'er voor den volgenden dag geene toebereyſelen zyn tot onweeder / en zyn derhalven voorbooden van helder weeder. In teegendeel / wanneer de lucht / met het opgaan van de Son / ſich hier en daar droevig en wolkachtig vertoond; ſoo worden gewoonlijk die wolken / teegen de aankomende Son verdikt zynde / tot reegendruppelen verſmolten / of in winden ontloſt. Hier van daan worden onder de voorteekenen van de verſcheydene geſteldheden des weeders / deeſe volgende / welke tot deeſe plaats behooren / aangeteekend. 1. Indien de Son / in ſijn opkomſt / ſich hol vertoond / hy ſal op dien ſelven dag winden of ſtortreegenen verſchaffen: indien hy ſich vertoond als lichtelijk uytgehold zynde / hy ſal winden verſchaffen; indien diep uytgehold / plasreegenen. 2. Indien de Son bleek opkomd / en (gelijk wy ſeggen) waterig, het beteekend reegen; ſoo deſelve bleek ondergaat / 't ſal wind beduyden. 3. Indien in het opgaan van de Son deſſelfs ſtraalen ſich goudgeel en niet geel vertoonen / ſulks beteekend eerder reegen dan wind; het ſelve heefd men te denken / indien ſy ſich ſoodaanig vertoonen in des Sons ondergang. 4. Indien met het opgaan of ondergaan van de Son / deſſelfs ſtraalen als ingetrokken of afgekort geſien worden / en niet hoog noch helder uytſchitteren / hoewel'er geene wolken by of omtrent zyn / die teekenen zyn eerder voorbooden van plasreegenen / dan van winden. 5. Indien voor het opgaan van de Son ſich eenige ſtraalen als voorloopers vertoonen / die beteekenen en winden en reegenen. 6. Indien de Son in ſijn opgang ſijne ſtraalen buyten de wolken uytſchiet / terwyl het middelſte van des Sons lighaam met wolken bedekt blyfd / ſulks ſal reegen beduyden; voornaamelyk ſoo die ſtraalen na beneeden toe doorbreeken / ſoo dat de Son ſich vertoond als of hy een baard had: doch indien die ſtraalen in het midden uytberſten / of hier en daar verſtrooyd / terwyl den buytenſte omkring met wolken overtoogen is / ſulks ſal ſwaare onweeders van ſtormwinden en ſtortvlaagen verſchaffen. 7. Indien omtrent des Sons opgang de wolken ſich na by de Son op een hoop vergaderen / 't zyn voorbooden van datmen noch op dien ſelven dag een ruw weeder ſal hebben; doch indien uyt het Ooſten worden weggeſtooten / en na het Weſten afdryven / ſy voorſeggen helder weeder. En dergelyke teekenen zyn'er noch ſeer veele.

Wanneer gy den Zuyden wind ſiet waajen, ſoo ſegd gy, daar ſal hitte zyn, en het geſchied. Het is noch veel noodſaaklijker en behoorlijker / dat'er reeden gegeeven worde van deeſe woorden / dan van de voorgaanden. Om dat Chriſtus deſelven niet alleenlijk

voort-

voortgebracht heeſt als een praatje van het gemeene volk; maar hy heeſt 'er ook by gevoegd, en het geſchied alſoo. Even of ſy, met ſoodaanigen oordeel te vellen over het aanſtaande weeder, niet bedroogen waaren. Want dat op den Zuyden wind hitte volgd, ſulks is en door ervaarentheid onderwonden, en komd ſeer wel met de reeden over een; aangeſien alle die geenen, welke van den aart der winden handelen, uyt eene mond ſpreeken, en belyden, dat den Zuyden-wind warm, en den Noorden wind, welke daar teegen over geſteld is, koud is. Ook voegen ſy daar by, dat het weeder 't welk men uyt het Zuyden heeft, den meeſtentyd ree- genachtig en ſacht is; doch uyt het Noorden droog en helder; en dat derhalven de dingen, wanneer den Zuy- den wind waayd, lichtlyk verrotten, als wordende veranderd door de aanraaking van die warme en voch- tige wind; daar in teegendeel den Noorden wind van de verrotting bevryd, als zynde opdroogende en ver- koelende. Hier toe behooren die woorden, te vooren van ons verklaard, Job 37: 17. Hoe uwe kleederen warm worden, als hy de aarde ſtil maakt uyt het Zuy- den? Den Zuyden wind dan is warm om dat hy van den middag, of het Zuyden na het Noorden blaaſt; doch het Zuyder of middag-gedeelte des weerelds heeft meer overvloed van warmte, dan de zyd-deelen van de weereld; deeſe dan word door den Zuyden wind voortgelokt en aangebracht. Den Noorden wind, in teegendeel, welke koud is, teegen de hitte aangevoerd zynde, verdryft deſelve.

Omtrent den Zuydenwind worden, onder anderen, de volgende dingen waargenomen. 1. Dat den Zuy- den wind geen ſoo vaſten of ſeekeren tyd des jaars heeft, op welke hy waayd, als wel den Noorden wind; maar de ſelve is meer dwaalende en vry, en wanneer deſelve vaſt ſtaat, men bevind deſelve ſoo ſacht, dat men hem naauwlyks gewaar word. 2. Den Zuydenwind is laager, en waayd meer van de zyden; den Noorden- wind is hooger, en blaaſt uyt de hoogte. 3. Den Zuy- denwind is by ons (gelyk wy reeds geſegd hebben) reegenachtig; doch in Africa brengd hy helder weeder aan, doch veroorſaakt ook groote hitte. Evenwel is den Zuydenwind genoegſaam geſond voor Africa; doch by ons, indien den Zuydenwind een weynig lang, met helder weeder, ſonder reegen, waayd, ſoo word het geloofd dat ſulks ſeer ſchaadelyk en peſtilentiaal is. 4. Men houd het daar voor, dat den Zuydenwind aller geſondſt is, wanneer hy uyt de Zee komd, doch wan- neer hy van de land zyde aankomd, dan veroorſaakt hy meer ſiektens. In teegendeel houd men den Noor- denwind verdacht, wanneer hy uyt Zee blaaſt, doch voor geſond ſoo hy over het vaſte land komd. Ook is den Zuyden-wind, wanneer hy uyt de Zee komd, ſeer goed voor vruchten en planten. 5. Daar word ook geſegd, dat wanneer den wind uyt het Zuyden waayd, daar grooter golven gaan dan met een Noor- den-wind, ſelfs dan, wanneer deſelve met gelyke, of noch minder kracht blaaſt. 6. Dat wanneer den Zuydenwind waayd de Zee azuurverwig en helder word; maar met den Noordenwind ſwarter en duyſter- der. 7. Dat met een Zuyden-wind de adem der menſchen meer ſtinken, de eetens luſt der dieren word ter needer geſlaagen, dat dan peſtſiektens ſich verſpreyden, de verkoudheden op de hoofden der menſchen val- len, en de menſchen leuyer en plomper worden; doch wanneer den Noorden-wind blaaſt, zyn de menſchen vlugger, geſonder, en hebben meer trek tot eeten; evenwel is den Noordenwind ſchaadelyk voor de gee- nen die met de teering, den hoeſt, en het voet-euvel, geplaagd zyn, gelyk ook voor alle ſcherpe ſinkin- gen.

Noch volgd in den text Luc. 12: 54. Wanneer gy eene wolke ſiet opgaan van het Weſten, terſtond ſegd gylie- den, daar komd reegen, en het geſchied alſoo. Wan- neer Elias aan den Koning Achab voorſeyde, dat 'er een overvloedige reegen ſoude komen, na eene lang- duurige droogte, ſoo word 'er geſegd, dat een kleyn wolkje opquam uyt de Zee, 1 Koning. 18: 44. Doch het is ſeeker dat het ſelve opquam van des Sons nee- dergang, of uyt het weſten, want het Paleſtynſe land heeft de Zee aan het Weſten. Men hield van (na myne gedachten) in dat landſchap een wolke, die uyt het weſten opquam, voor een voorteeken van reegen, om dat aldaar overvloediger ſtoffe is van dampen. By de Engelſen en Schotten, inwoonders van het Eyland Brittannien, komen aan allen zyden ſoodaanige wolken op, om dat ſy door de Zee om- ringd worden.

Eynde des Eerſten Hoofd-ſtuks.

Tweede HOOFD-STUK.

I. PLAATS. *Luc.* 14: 2.

En ſie, daar was een ſeeker waterſuchtig menſch voor hem &c.

Deeſe geſchiednis behelſt niets anders dan een wonderwerk, door Jeſus Chriſtus verricht, op dat hy daar door de byge- loovige eerbied en viering van den Sab- bath ſoude verbeeteren. Want ſyn oog- merk is niet geweeſt (gelyk ſommigen meynen) om den Sabbath enkelyk af te ſchaffen, maar alleenlyk aan te toonen, dat noch Gods wer- ken, noch de liefde-plichten onder de menſchen, die heylige ruſte, welke in de wet gebooden word, ſchen- den.

Het is vorders onſeeker, of dien Waterſuchtige, op gevonden van de Pharizeen, met voorbedachten raad derwaarts gebracht zy geweeſt. Dit is ſeeker, dat hy hem ſoo by geval van de tafel niet heeft komen ontmoeten, noch ſoo verre in een gemeen mans huys doordringen, ſonder de wil en toelaating van den huys- heer. Waarom het waarſchynlyk is, dat hy liſtig- lyk daar geplaatſt is geweeſt, om Jeſus te verſoe- ken; 't welk echter niet min dwaaſlyk dan vruchtloos van hen geſchied is; om dat ſy nu al van te vooren onderwonden hadden, wat Chriſtus gewoon was te doen, ſoo meenigmaal als hem een diergelyke gelee- gentheid wierd gegeeven.

De Waterſucht is een ſoort van beſchadigde bloed- maaking, waar in ſoo veel weyachtige vocht word voortgebracht, en in ſommige deelen by een verſa- meld, dat het lighaam daar door opſweld. Daar worden gemeenlyk drie ſoorten van waterſucht opge- teld; het buykwater (*aſcites*) de witte ſucht (*leucophleg- matia*) en het trommelwater (*tympanites*) waar van men de ſchriften der Geneeskundigen mach naſien. Wy ſullen alleenlyk een vraagſtuk, het welke ſeer wel onder- ſoek weerdig is, kortelyk voorſtellen, raakende de oorſaak van de waterſucht. Of, naamelyk, de wa- ter-

terſucht ontſtaat uyt een koude ongemaatigdheid / of uyt eene warme?

Antw: De waterſucht / ſegd Campanella, ontſtaat niet uyt een koude ongemaatigdheid; maar uyt een al te groote hitte van de leever / welke het Chyl of maag-ſap / door haar heevigheid / niet in dik bloed / maar in lucht en bloed doed veranderd worden; welke indien sy ſwak en krachtloos was / ſoo ſoude sy geen water en dampen / maar veel eer raauw en dik bloed veroorſaaken; dit ſeggen word met de volgende reedenen beweeſen.

I. Om dat dikke ſpyſen den Waterſuchtigen beſt zyn / als welke niet ſoo lichtlyk tot Chyl verteerd en verſmolten worden.

II. Om dat de Waterſuchtigen met grooten dorſt geplaagd worden / en met een droogheid van de huyd / ſoo dat van weegen de al te groote warmte der waterſuchtigen dikwils een uytteerende koorts volgd.

III. De waterſucht word geneeſen door opening van de leever / op dat deſelve vlammetjes mag uytſpouwen; want wanneer des lighaams warmte al te veel ingehouden word / ſoo deſelve niet met fijne deeltjes mag uytwaaſſemen / dan word sy bequaam gemaakt om het Chyl in bloedige wey te veranderen / om dat sy het bloed ſelve verdund en doed ſmelten / en niet verdikt / om dat de dunne fijne ſtoffe niet uytgevoerd word. De fijne deelen dan van weegen de opſtopping niet konnende uytkomen / bereyden en ſchikken ook de overige deelen tot waterachtigheid en verſmelting; niet anders dan gelijk de warmte / welke in de ingewanden des aardryks legd opgeſlooten / en de fijnſte deelen die tot dampen worden / doch echter niet tot buyten toe uytwaaſſemen / de rondom verſengde aarde in een ſoute vocht veranderen / 't welk sy in een opene plaats niet doen ſoude / maar ſouden de ſelve alleenlyk rooſten.

IV. Een ſwakke warmte ſoude het bloed en Chyl niet veranderen in een dun water / lucht / of wind / maar veel eer in een ſnottig / dik en raauw ſlym.

V. De piſſe der waterſuchtigen is roodachtig en bloedig / derhalven lyden sy geen koude en vochtige ongemaatigdheid van de leever.

VI. Oude en afgeleefde menſchen / welke van een koude en vochtige gemaatigdheid zyn / worden evenwel daarom niet waterſuchtig.

VII. Het ſelve blijkt uyt de ſoutheid van het water / 't welk tuſſen vel en vlees ſit / en de ſweeringen welke in het gedarmte / en op den pens-ſak / ontſtaan door de bytende ſoutheid en hitte: ook hier uyt / dat wel ſomtijds de waterſucht ontſpruyt uyt ſwaare koortzen en ontſteekingen.

Het bloed (ſegd den geleerden Johan Baptiſta van Helmond) uyt de bloedaderen uytgeſtort / en in een nier verhard zynde / heeft de waterſucht veroorſaakt / gelijk ſulks getuygd word door Ontleedkundigen / welke het ſelve geſien hebben. Hoewel echter de verſtopping der nieren door ſteen of graveel ſulks niet doed. Hy beſluyt dan dat de oorſaak van de waterſucht is bloed / 't welk buyten de aderen uytgeſtort is / en wel inſonderheid in de nieren / doch ook elders. Want diegeenen welke in den onderbuyk gequetſt geweeſt / en qualijk geheeld zyn / worden waterſuchtig. Het bloed uyt de bloedvaten uytgeſtooten zynde / en op het herſſenvlies leggende / doed het aangeſicht door waterſucht opſwellen. Dus doen ſwaare buyk-krimpingen het bloed buyten de aderen ſtorten / in een ruymte welke na by den hollen darm is. Die met een bloedloop gequeld zyn / en ſterke drinkers / worden wel waterſuchtig / door ſoo verre eenig bloed in uytpuylende holte van het gedarmte op een gehoopt word. Want doch het bloed verbaſterd niet tot etter / ten zy het ſelve in eenige vleesholte gekookt worde; maar buyten het vlees / in eenige vrye plaats / klontert het ſelve aanſtonds / en niet al te lang daar na noch drooger wordende / word het met eene hard / en ontfangd in ſich een vergiftige giſt / waar door de hoofdſtofſcheydende kracht (Archeus) geſchonden zynde / de waterſucht verwekt.

De ſtoffe van het water der waterſuchtigen is deſelve met die van de piſſe / het dunſte naamelyk of de wey van het bloed / het welke / wanneer de ingewanden met eenige quaal aangedaan zyn / van het bloed word afgeſcheyden / maar niet genoegſaam uyt het lighaam afgedreeven. De oorſaak nu dat in de waterſucht de nieren de uytſpoelende dunne vocht niet genoegſaam uytdrijven / is niet eenige verſtopping door ſlym of ſteen / maar een ſeekere vergiftige / doch geen ſmert baarende / kracht / welke in het bloed; dat buyten de aderen uytgeſtort is / of in eenige diergelijke ſtoffe / gehuysveſt is / welke de piſleyders toeſluyt / en de aderen en de toevloeyende dunne vocht bederft / en elders doed heen loopen; hier van daan ſullen de nieren / tot piſſen verwekt zynde / ſelve al het water uyt den buyk ontleedigen: de nieren dan zyn in dit geval qualijk geſteld.

De oorſaak van de waterſucht ſchijnd derhalven te zyn / dat de weyachtige vochten niet wel genoeg door de nieren worden afgedreeven / ter oorſaak van verſtoppingen; hier van daan kan men de waterſuchtigen heel beſwaarlijk aan het ſweeten krijgen. De droefheid helpt ook tot deeſe quaal / ja brengd deſelve dikwils ſelf voort / als waar door de geeſten na binnenwaart wyken / en de wey niet genoegſaam uytdrijven. Den dorſt ontſtaat uyt de bederving van het water / waar door het ſelve eene ſoutheid / ſcherpte / en ook ſomtijds een geweldige hitte bekomd. Hier teegen zyn van goed voordeel piſdrijvende middelen / oefeningen / badſtooven &c.

Indien den waterſuchtigen al het water te gelijk afvloeyd / ſoo ſterven sy; om dat te gelijk met het water een groote meenigte van geeſten en warmte afgedreeven worden; en om dat de geeſten door den omloop der beweeging meede getrokken zynde / de edelſte deelen verlaaten / en of met het water uytvloeyen / of na die deelen gelokt worden / daar sy minſt noodig zyn. Het water moet dan allengskens / en by meermaal herhaalde beurten afgedreeven worden. Dus ſterven ook wel ſomtijds menſchen / welke een etter borſt hebben / indien 'er al te veel etter gelijk uyt gehaald word. Van de ſteeking der waterſuchtigen door den navel / kannen naſien Laurentius, in ſijn Ontleedkundige geſchiednis, in het 6 Boek / aan het 9 Hoofdſtuk.

Derde HOOFD-STUK.

I. PLAATS. *Joh.* 19: 34.

Maar een der krygs-knechten doorſtak ſijne zyde met een ſpeer, en terſtond quam daar bloed en water uyt.

HEt is een ganſch kinderlijk verdichtſel van de Pausgeſinden / dat ſy uyt de ſpeer of lancie van deeſen krijgsknecht / (in het Grieks λόγχη Lonchee geheeten) eenen Longinus gemaakt hebben / verſierende dat het eens mans eygen naam was; en op dat 'er doch niets aan deeſe vertelling ontbreeken ſoude / ſoo heeſt men met een gebeuſeld / dat deeſen ſoldaat eerſt blind geweeſd is / en dat hy op het weederkrygen van ſijn geſicht ook tot het Chriſten geloof bekeerd wierd.

Daar quam bloed en water uyt. Het is een misſlag geweeſt van ſommigen / dat ſy hier een wonderwerk hebben willen verſieren. Want ſoo lang als het bloed in de aderen van het leevendige lighaam opgehouden word / ſoo worden door de warmte alle deſſelfs deelen ſoodaanig onder een vermengd / datmen tuſſen deſſelfs weyachtige en veeſelachtige deelen / dat is / tuſſen de dunnere en dikkere deelen / geen onderſcheyd maaken kan. Doch in teegendeel in een dood lighaam / wanneer de leevendige warmte nu al uytgeademd is / en het bloed buyten de vaten in de koude lucht uytgeſtort / en nu al te ſaamen geſtremd is / daar geſchied een oogſchynlijke van een ſcheyding der ongelijke deelen: want de dikſte ſinken na beneeden / de veeſelachtige deelen / door de koude eenigermaate te ſaamen geſtremd zynde / blyven aan malkander vaſt hangen / maar de waterachtige en weyachtige deelen vloeyen rondom / haare roodheid verlooren hebbende. Men ondervind / dat de doode lighaamen van menſchen die verdronken en geſonken zyn / eenige dagen na hun dood weederom boven op het water komen / en dryven; om dat door de verrotting het bloed ſomtijds in die doode lighaamen weeder vloeyende word / waarom ſy door deſſelfs uytvloeying lichter worden / dewyl het bloed ſwaarder is dan het water. Doch die zyn bedroogen geweeſd / welke hier een wonderwerk verſierd hebben / om dat den Evangeliſt ſoo naauwkeuriglijk en neerſtiglijk inſcherpt / dat 'er water en bloed uyt voortgekomen is, eeven of hy iets ongewoons / en de orde der Natuur te booven gaande / verhaalde. Doch Johannes heeſd een andere raadſlag en oogmerk gehad / op dat hy naamelijk ſijn verhaal ſoude paſſen op die getuygeniſſen van de Heylige Schrift / welke hy ſtraks laat volgen; en wel inſonderheid op dat de geloovigen daar uyt ſouden konnen haalen / 't geen hy ſelve elders gewaagd; dat / naamelijk / Chriſtus met water en bloed gekomen is; met welke woorden hy te kennen geeſd / dat hy de waare verſoening / en het waarachtige wasbad / met ſich gebracht heeſd. Want de vergeeving der ſonden / de gerechtigheid / en de reynigheid der ziel / wierd onder de Wet door die twee ſinnebeelden afgeſchaduwd in de offerhanden naamelijk / en in de waſſingen. In de offerhanden deed het bloed verſoening voor de ſonden / en was de prijs waar door Gods toorn bevreedigd wierd; de waſſingen waaren getuygeniſſen van de waare ſuyverheid. Op dat nu ons geloof niet langer in die eerſte beginſelen ſoude blyven ſtaan / ſoo getuygd den Heyligen Johannes, 1 Joh. 5: 6. dat de vervulling van deeſe tweederley genaade in Chriſtus is / en dit is hier een ſichtbaar ſinnebeeld van deeſe ſaak. De woorden van Johannes zyn als volgd. Deeſe is het die gekomen is door water en bloed, naamelijk Jeſus Chriſtus; niet door het water alleen, maar door het water en het bloed &c: En vſ: 8. Drie zyn 'er die getuygen op de aarde, de Geeſt, en het Water, en het bloed. Dat van Chriſti zyde met een Speer of Lancie doorſtooken is; ſulks is wel door deeſen krygsknecht geſchied / om te betoonen dat hy dood was: maar God had hier in veel verheevener inſicht / gelijk wy geſien hebben / en in deeſe plaatſe word te kennen gegeeven.

Het hert, het edelſte van alle de ingewanden / legd in een ſeeker vlies opgewonden / 't welk pericardium, en cordis involucrum (het herte-beursje of omwindſel van het hert) geheeten word. De gedaante van het vlies is peers-wyze / gelijk ook van het hert ſelve: want van onderen breed zynde / loopt het ſelve allengskens op een ſcherpe ſpits uyt. Dit vlies hangd niet onmiddelijk aan het hert vaſt / maar is ſoo verre van het ſelve afgeſcheyden / als deſſelfs beweeging ruymte vereyſcht. Ja dit vlies legd een vocht opgeſlooten / welke ſeer veel gelijkt na wey of pis / en welke / na het ſeggen der Ontleed-kundigen / diend / op dat het hert door deſſelfs altijd-duurende beweegingen niet al te heet ſoude worden / en op dat het hert / in die vocht als dryvende / het dier des te minder ſoude beſwaaren. Daar zyn 'er niet weynigen / welke van gedachten zyn / dat deeſe vocht / en te gelijk bloed / uyt Chriſti doorboorde zyde voortgevloeyd zy.

Hier toe behoord ook het bloedige ſweet van Chriſtus / met welke het waarſchijnlijk is dat ook wey / of een waterachtige vocht / is vermengd geweeſt; want deeſe verſchaft de ſtoffe voor de pis / en het natuurlijke ſweet. In het gewoonlijke en natuurlijke ſweet word geen bloed met de weyachtige overtolligheden uytgevoerd / ook niet met de pis / om dat de bloeddeeltjes takkig / en meer in malkander verward zyn / in teegendeel zyn de weyachtige deeltjes gladder / en worden derhalven lichter van malkander afgeſcheyden / en door de ſweetgaten uytgeworpen. Het ſweet dan is een weyachtig uytdygzel / 't welk door de kracht van de warmte van het herte uyt de tochtgaatjes der vaaten en deelen van het lighaam uytgedreeven zynde / eyndelijk door de huyd / als een ſeekere vocht / uytgevoerd word. Soo dat het verhaal van Lucas, Cap: 22: 44. En ſijn ſweet wierd gelijk groote druppelen bloeds, die op de aarde afliepen, voor iets ongewoons en buyten gemeens te houden is; hoewel ook de Geneeskundigen van diergelijke voorbeelden / doch ſeer ſelden voorgevallen / gewag maaken. Ariſtoteles, in ſijn 3 Boek / van de deelen der Dieren, aan het 5 Hoofdſtuk / heeſd de volgende woorden van het bloed ſweeten geſchreeven. De bloedaderen (ſegd hy) loopen dikwils uyt wydere vaten in kleyndere uyt, tot dat ſy ſoo ſeer vernaauwd worden, dat ſy te eng zyn om het bloed doorgang te geeven: waarom dan het bloed ganſch geen uyttocht open heefd, hoewel 'er noch opening genoeg is voor dat uytdygzel van damp en vocht, 't welk wy ſweet noemen; doch eevenwel ook hier voor niet, 't en zy het lighaam doorwarm zy, en de eynden der bloedaderen geopend worden. Nu is het ſommigen wel gebeurd, dat ſy een ſeeker bloedig uytdygzel geſweet hebben, van weegen de bedurven hebbelijkheid hunner lighaamen; wanneer, naamelijk, het lighaam, al te ſeer geopend, en deſſelfs krachten vervlooten waaren, en het bloed, van rauwigheid vochtig en dun wierd, van weegen de ſwakheid der warmte, welke in kleyne adertjes opgeſlooten zynde, onmachtig was het ſelve behoorlijk te kooken. Want wy hebben al te vooren geſegd, dat al het geene, 't welk iets gemeens heefd met water en aarde, verdikt word, wanneer men het kookt. Doch ons voedſel en bloed is uyt die twee

ſtoffen

Digitized by Google

ſtoffen vermengd: maar de warmte is onmachtig tot de kooking, niet alleen om dat ſy weynig en kleyn is, maar ook om dat de ſpyſe, welke genomen word, al te grooten hoop uyt maakt; want de warmte word kleyn, in vergelijking van ſoo veel voedſel. Dus ſeyde Ariſtoteles. Fernelius, in ſijn 6 Boek, van de ſiektens der lighaamsdeelen, getuygd, dat hy aangemerkt en waargenomen heeft, dat ſomtijds het bloed uyt de uyterſte aderen, welke in de huyd uytloopen, op veele plaatſen uytgeſtort word.

Eynde des derden Hoofd-ſtuks.

Vierde HOOFD-STUK.

I. PLAATS. *Handeling.* 4. 32.

En niemand ſeyde dat iets, van het geene hy had, ſijn eygen waare; maar alle dingen waaren haar gemeyn.

DEn ſtaat der ſaaken van de Sterfelingen kan niet recht gelukkig zyn (gelijk den Geleerden Thomas Morus, in ſijn boek, genaamd Utopia, in het breede verklaard, en aartiglijk op helderd) 't en zy alle eygendom worde wechgenomen, waar door weynigen alles tot ſich trekken, terwyl de overigen door gebrek en armoede gedrukt worden. Hoewel echter, na myn oordeel, die Platoniſe of Utopiſe gemeynſchap van alle dingen, in opſicht van de tegenwoordige geſteldheid en beſtuuring van de weereld, meer wenſchlijk is, dan mogelijk om in te voeren. Wie kan echter ontkennen, dat de girrigheid, hoovaardye, bedriegeryen, dieſſtallen, oorlogen, twiſten, oproeren, moorden, nyd, laſteringen, leugens, armoede, angſtige bekommering over ſijn ſtaat en huyshouding, en byna alle andere quaaden, niet konnen wechgenomen worden, dan met het wechneemen van alle eygendom? Lycurgus, op dat hy ſijne burgeren van deeſe elenden ſoude bevryden, heeft ingeſteld, dat de beſittingen van die van Sparta alle even gelijk ſouden zyn, en ſy waaren gehouden deſelve aan hunne nakomelingen over te leeveren; want het was niet geoorlooft deſelve te verkoopen, wech te ſchenken, of op eenigerley wijze te vervreemden. De gemeynſchap van goederen is eertijds onder ſeer veele, en de beroemdſte Wysgeeren in gebruyk geweeſt. Als daar zyn de Brachmannen, de Gymnoſophiſten, de Eſſeen, en de Pythagoreen, gelijk ook by de Bohemers in de Stad Placum, en in het Grieksſe en Egyptiſe Athenen. Den Weereld-beſchryver Mela getuygd, dat de Garomanten, een volk in de uyterſte deelen van Africa, alles in hun ſtaat onder ſich gemeyn hebben. Na het getuygnis van Diodorus is 'er een Eyland in den Oceaan, na het Zuyden geleegen, in het welke, behalven alle andere dingen, ſelfs ook de wyven gemeyn goed zyn, even gelijk in het Gemeene beſt van Plato; ſoo dat ſelfs de kinderen hunne Vaders, de Vaders hunne kinderen niet kennen; maar de oude lieden worden als Vaders geeerd, die in jaaren gelijk zyn houden malkanderen voor broeders, de jongeren houden ſy voor hunne kinderen. Hier by kunnen voegen de geſchiedenis van de Yncæ, volkeren van Peru, welke insgelijks gemeynſchap van goederen onder malkanderen onderhielden; op dat ſy dus de luyheid, overdaad, haat, en andere byna oneyndige quaaden, welke het menſchlijk geſlacht plaagen, ſouden vermyden. Op wat wijze nu, en door wat wetten, deeſe gemeynſchap van goederen ſoude konnen vaſtgeſteld worden, kan men ſien by Plato, in ſijn Gemeenebeſt, by Thomas Campanella, in ſijn Sonne-ſtad, en by Thomas Morus, in ſijn Utopia &c: Den arbeyd is daar aan allen gemeyn (uytgeſonderd eenige weynigen, naamelijk de Staat-beſtuurders, en die beeſig zyn in de Gods-dienſt, en de openbaare leſſen) op dat de eenen niet door luyje leedigheid verlooren gaan, en de anderen door al te grooten arbeyd verteerd worden. En om dat ſy alle de hand aan het werk ſlaan, ſoo hebben ſy naauwlijks vier uuren op een dag tot hun werk van nooden; den overigen tijd verſlyten ſy met leeſen, wandelen, ſpeelen, ſingen, ſich te vermaaken met ſpeeltuygen, leeren, leſſen hooren, en genieten allerley blydſchap, en eerlijke verluſtiging.

Het is uyt de geſchiedſchriften openbaar, dat de Koningryken en Gemeente-ſtaaten, hoe minder gouds of ſilvers ſy beſeeten hebben, hoe ſy vermaarder zyn geweeſt in oorlog en vreede: doch ſoo haaſt als hunne rijkdommen begonden te vermeerderen, ſpoedden ſy ſich ook met ſnelle ſchreeden ten ondergang. Hier van daan ſong den Schimpdichter Juvenalis ſeer wel.

Turpi fregerunt ſecula luxu
Divitiæ molles &c:

Dat is, de verwyfdmaakende rykdommen hebben door een ſchandelijke overdaad de weereld gekrenkt. Dit is den Lacedæmoniers overgekomen, den Romeynen &c: Want uyt de rijkdommen ontſpruyt trotsheid, twiſten, ieerigheid, overdaad, wellusten, ydigheden, lekkernyen &c: en hier door worden de menſchen lafhartig en verwyfd, en verlieſen veel van de dapperheid hunner Voorouderen. Om deeſe oorſaak gaf Lycurgus een wet, waar in hy goud of ſilver te beſitten voor een doodſchuld ſtelde; ja ſelf hy ſchafte al het gebruyk van goud of ſilver geld af, en liet niet anders toe van het gebruyk van yſere munt; welke yſer geld, ſwaar zynde van gewicht, groot in uytbreyding, en kleyn van waardye, nergens konde verborgen blyven: en op dat ſelf dit yſere geld tot geenerley gebruyk ſoude mogen dienen, ſoo droeg hy ſorg dat de ſtoffe, waar van het geſlaagen moeſt worden, ſoo haaſt deſelve uyt het vuur genomen wierd, in edik ingedompeld wierd. Sie hier van by Plutarchus, in het leeven van Lycurgus.

Deeſe gemeynſchap van goederen, welke Lucas hier beſchrijft, is niet ingevoerd geworden door eenige wet van de Apoſtelen, noch is niet noodſaaklijk geweeſt; maar deſelve was t' eenemaal vrywillig en ongedwongen. Want Paulus ſchrijft naderhand den ryken Chriſtenen hunne plichten voor 1 Timoth. 6: 17, 18. en hy belaſt dat elk ſijne huysgenooten ſal beſorgen 1 Timoth. 5: 8. Voeg hier by, dat, indien de Chriſtenen gehouden waaren geweeſt tot gemeynſchap van alle goederen, als dan de mild-daadigheid en aalmoeſſen onder hen geen plaats ſouden gehad hebben, 't geen ſtryd teegen de vermaaningen, welke Paulus doed Epheſ. 4: 28. 1 Corinth. 16: 2. Waar toe ſouden ſy dan naderhand Diaconen, of bedienaars der armen, ingeſteld hebben, gelijk in het volgende 6 Hoofdſtuk van dit boek verhaald word? Waar toe ſoude dienen de vermaaning door den Apoſtel Paulus aan hen gedaan, dat ſy, in ſtilheid werkende, hun eygen brood ſouden eeten? 2 Teſſ. 3: 12.

II. PLAATS. *Handeling.* 10: 10.

En terwyl ſy het bereydden, viel over hem een vertrekkinge van ſinnen.

TOt het verſtand van ſulke geſichten / welke in een verrukking van ſinnen voorkomen / kan ſeer veel toebrengen die t' ſaamenſpraak van Plato, welke hy Ion heeſd benoemd / en handeld van de uytſinnigheid of beſeetenheid der Dichteren. Want Plato in ſijn Phædrus, beſchryſd de uytſinnigheid (furor) te zyn een vervreemding van de ziel. Hy ſegd dat 'er twee ſoorten van deeſe vervreemding zyn; de eene voortkomende uyt menſchlyke ſiektens / de andere van God ſelve. De eerſte noemd hy een ſinneloosheid, de laatſte een Godlijke beſeetenheid. Door ſinneloosheid word den menſch beneeden de menſchlyke weerdigheid needergeworpen / en word eenigſins van een menſch tot een beeſt. Door de Godlyke beſeetenheid word den menſch boven de menſchlyke natuur opgeheeven / en gaat tot God over. Die Godlijke uytſinnigheid nu is een beſtraaling van de reedelyke ziel / waar door God de ziel / van verheevene ſaaken tot nederige dingen vervallen zynde / weeder van de leegte tot het verheevene te rug trekt. Want gelyk de ziel van dat ſelve Een, 't welk aller dingen beginſel is / voortgebracht word / ſoo heeſd deſelve ook een ſeekere eenheid ontfangen / welke haar gansche weeſen / krachten en werkingen vereenigd; van welke en tot welke alle de andere dingen / welke in de ziel gevonden worden / deſelve betrekking hebben / welke alle de ſtreepen van een kring van en tot het middelpunct hebben. Deeſe eenheid nu vereenigd niet alleen alle des ziels deelen onder malkanderen / en tot de geheele ziel / maar ook de geheele ziel tot de eenheid ſelve, naamelyk / de oorſaak aller dingen.

Na het ſeggen der Godgeleerden zyn 'er inſonderheid drieederley ſoorten van geſichten. De eerſte ſoort is een lighaamlijk geſicht / wanneer God in eenige lighaamlyke gedaante verſcheenen is. Dus vertoonde God ſich aan Abraham in de gedaante van een menſch. Geneſ. 18. De tweede ſoort van geſichten is door droomen, wanneer God ſich aan ſlaapenden geopenbaard heeſd. De derde ſoort is een geſicht in verrukking van ſinnen ſich vertoonende / wanneer God / ſonder eenige lighaamlyke of ſelfſtandige verſchyning / de uytwendige en inwendige ſinnen / van menſchen ſelf die wakker zyn / van een ſcheyd / op dat hy aan de inwendige ſinnen iets in een verſtandige gedaante ſoude verteegenwoordigen. De uyterlyke ſinnen der ſlaapende zyn geſlooten / en de droomen welke ſy gewaar worden / zyn alleenlyk beweegingen van de inwendige ſinnen. Dat geene nu / 't welk natuurlyker wyze den ſlaapenden overkomd / kan ook door Gods kracht den waakenden wel gebeuren. Want gelyk deſelve man / welke een uurwerk heeſt gemaakt / ook de onderſte en bovenſte raderen van dat van ſelfsbeweegende werktuyg / ſoodaanig van een kan ſcheyden / dat terwyl de beneedenſten ſtil ſtaan / de bovenſten alleen bewogen worden; dus ook / hoewel de inwendige en uytwendige ſinnen in de waakenden natuurlyker wyze ſoodaanig vereenigd zyn / dat de inwendige ſinnen niets anders gewaar worden / dan ſulke gedaantens als ſy van de uytwendige ſinnen ontfangen / eevenwel hy / die de Werkmeeſter is van de Natuur / kan de uytwendige ſinnen ſoodaanig wederhouden Luc. 24: 16. dat ſelfs de waakenden als 't waare hunne droomen konnen hebben / dat is / dat ſy iets konnen gewaar worden / terwyl de uyterlyke ſinnen in ruſt zyn. Soodaanige geſichten zyn die die opneemingen, waar door de menſchen niet weeten of ſy in het lighaam zyn, of daar buyten. 2. Corinth. 12: 3. Soodaanige zyn geweeſt de meeſte geſichten der Propheeten / en van Johannes in de Openbaaring, en ſoodaanig was ook dit geſicht van Petrus.

III. PLAATS. Handeling. 12: 23.

En van ſtonden aan ſloeg hem een Engel des Heeren, daarom dat hy God de eere niet gaf: en hy wierd van de wormen gegeeten, en gaf den geeſt.

IN den text word eygentlyk na de letter geſegd / dat Herodes een worm-eeter wierd / doch in een lydende beteekenis. Marcellus over Dioſcorides getuygd / dat die wormen, in het Grieks σκώληκες Scooleekes geheeten / niet alleen zyn die diertjes welke wel in den buyk gevonden worden / maar dat tot dit woord ook konnen betrokken worden alle andere wormen / welke in eenig ander deel van het lighaam voortgebracht worden. Want wormen / gelyk ook andere diertjes / konnen in by na alle des lighaamsdeelen uyt een verrottende ſtoffe voortkomen. Doch inſonderheid ſchynd tot voortbrenging van wormen allermeeſt bequaam te zyn een vochtige en lieflyke warmte / welke niet haaſtelyk doed van een ſcheyden noch bederven; hierom vindmen deſelve ook meeſt in kinderen / in welke / van weegen al te grooten overvloed van ſpyſe / eenige quaade en ongekookte ſappen by een vergaderd worden. Daar zyn 'er niet weynigen / welke deeſe geſchiednis brengen tot een Luys-ſiekte (Phthiriaſis) van welke oudtyds veele koningen / en ook in deeſe tyd / geſtorven zyn / en waar door de Groot-vader van deeſen Herodes / van welke in deeſe plaats word gewag gemaakt / is omgekomen. Daar word geloofd dat ook Philips de Tweede, koning van Spanjen / aan een diergelyke ſiekte geſtorven is / na het verhaal van Emmanuel van Meteren, in het 20 Boek ſijner Neederlandſe Geſchiedniſſen.

Den Geſchiedſchryver Joſephus ſegd / dat Herodes door ſeer ſwaare pynen / welke hem ſchielyk op den hals quamen / weggerukt is. Doch dit ſtryd niet teegen malkander / maar Lucas openbaard met een de oorſaak deeſer pynen / dat naamelyk ſijne ingewanden door wormen doorknaagd wierden / op dat hy dus noch leevendig ſoude gewaar worden dat hy geen God was. Want ook / na het getuygnis van den Geleerden Beza, word in een ſeer oud afſchrift dus geleeſen σκωληκόβρωτος ἔτι ζῶν ὕτως ἐξέψυξεν, Scooleekobrootos eti Zoon, houtoos exepſuxen, dat is / van de wormen noch leevende gegeeten wordende, gaf hy dus den geeſt. Het is ſeeker dat Herodes / noch leevende / door de ſtank en verrotting ſoodaanig is bedorven geworden / dat hy als een bezield lyk was. Dus wierd hy niet alleen door afgryslyke pynen gefolterd / maar was met een voor elks ſpot en ſmaadreedenen bloot geſteld. Indien hy door eenig groot en machtig krygsheyr waare overwonnen geworden / en tot armoede gebracht / men ſoude daar in Gods oordeel ſoo oogſchynlyk niet gewaar geworden hebben; en dit ſoude een edelmoedige en koninglyke tuchtiging geweeſd zyn: maar wanneer hy dus van de wormen word aangevallen / en die ſtinkende verrotting ſelfs uyt ſijn lighaam voortbreekt / welke hem opeet en om hals ſal brengen / nu word hy na ſijne weerdigheid en verdienſte gehandeld. Op deeſe wyze wierd ook Pharao / wanneer hy met een ongetoomde hoogmoed ſoo meenigmaal teegen God opſtond / niet op een koninglyke wyze door de een of de andere van ſijne Nabuurige Vorſten aangetaſt / maar Springhaanen / een vermenging van ongedierte &c: waaren het krygsvolk / waar mede God teegen hem den oorlog wilde voeren. Want hoe vermeetelet iemand is in ſich te verheffen / hoe meer hy ſich weerdig maakt dat God hem tot in de diepſte helle ter needer werpe.

Eynde des Vierden Hoofdſtuks.

Digitized by Google

Vyfde HOOFD-STUK.

Eerſte Plaats. *Romeyn.* 1: 19, 20.

Overmits het geene van God kennelijk is in haar openbaar is; want God heefd het haar geopenbaard.

Want ſijne onſienlijke dingen worden, van de ſcheppinge van de weereld aan, uyt de ſchepſelen verſtaan en doorſien, beyde ſijne eeuwige kracht en Godlijkheid, op dat ſy niet te verontſchuldigen ſouden zyn.

PAulus handeld te deeſer plaatſe van de Natuurlijke kenniſſe Gods. Want daar zyn in de natuur eenige beginſelen / uyt welke den menſch / met behulp van de rechte en natuurlyke reeden / dit beſluyt kan afleyden / dat 'er een God is. Van welke waarheid ons doorgaans ſeer veele en voordeftige getuygniſſen in de Schriften der Heydenen voorkomen. Onder ſoo veele ſoorten van dieren (ſeyde eens Marcus Tullius Cicero) is 'er geen / behalven den menſch / 't welk eenige kenniſſe van God heefd. En verder onder de menſchen ſelve is 'er geen volk ſoo wild en ongetemd / of het weet / (hoewel het mogelijk onkundig is / hoedaanigen God men behoord te hebben) dat men een God moet hebben. Waar uyt men dit beſluyt mag opmaaken / dat die een God moet erkennen / die maar gedenkt waar van daan hy geſprooten is. Maar ook elders ſegd den ſelven Cicero, hoewel ſpreekende in de naam van een ander perſoon; wat volk (ſegd hy) of wat geſlacht van menſchen is 'er, 't welk niet, ſelfs ſonder onderwys, voor af een ſeekere kenniſſe van de Goden heefd, welke Epicurus *πρόληψιν proleepſin*, een voorbevatting noemde? Want doch ſoo veel als ik kan giſſen, ſoo word ik gewaar, datmen langs driederley weg inſonderheid tot een dienſt van ſoo groote Godvruchtigheid geleyd word. Voor eerſt wel door natuurlijke ſchranderheid, welke die Onmeetelijke Voorſienigheid ons ingeſtort heefd. Daar na ook uyt de reedeneeringen der Wysgeeren, welke uyt de welgeſchiktheid van het gebouw de Voorſienigheid van den Bouwmeeſter bewyſen. En dan eyndelijk door de woorden der Voorſeggeren, en door Wonderwerken. De menſchlyke natuur kan (na het getuygnis van Jamblichus) ſonder God / van God noch reedenkavelen noch ſpreeken / en veel minder kan ſy ſonder deſſelfs hulp eenige Godlyke werken uytvoeren. Want deſelve is ſoo machteloos / en ſoo geheel plomp / dat ſy geen ander hulpmiddel teegen haar nietigheid heefd / dan een ſeeker deel van een Godlyk licht / 't welk van boven op haar afvloeyd / en ſonder dat kan niets Godlyks door ons verricht worden. God is alles / God kan alles / God vervuld alles met ſich ſelve. Maar wy zyn / by de Godheid vergeleeken / maar een enkel ſpel. Hier meede ſtemd ook over een die deftige en ſeer loflyke ſinſpreuke van Pythagoras, van welke verhaald word / dat hy gewoon was te ſeggen. Ὅτι βέλτιςοι γινόεθαι πρὸς τὲς θεὲς βαδιζοντες, dat is / dat wy beſt worden, wanneer wy tot de Goden naderen. Hier by komd het ſeggen van Hermes; dat men God met onſe menſchlijke ſcherpſinnigheid wel niet kan doordringen, maar dat hy eevenwel met de handen kan getaſt worden. Waar op ook ſijn opſicht heeft dat ſeggen van Paulus Handeling. 17: 24, 25, 26 en ook vſ. 27, 28. Op dat ſy den Heere ſouden ſoeken, of ſy hem immers taſten en vinden mochten: hoewel hy niet verre is van een iegelijk van ons. Want in hem leeven wy, en beweegen ons, en zyn wy: gelijk ook eenige van uwe Poëeten geſchreeven hebben; want wy zyn ook ſijn geſlachte.

Dat 'er een God is getuygd het geheele konſtwerk van de weereld / en wel met een dat die is de Allerwysſte / Beſte / Machtigſte / Eeuwige &c: Laat ons voortgaan van de beneedenſte tot de bovenſte dingen / van alle in 't gemeen / tot elk in het byſonder: alle ſullen ſy ons als by trappen opleyden / en brengen tot een Allerhoogſte; ſoo dat 'er niets ſoo kleyn is / 't welk geen vertooning geefd van de Godlyke grootheid / niets ſoo verheeven / 't welk ſich niet verneederd om den menſch te onderwyſen in de kenniſſe Gods. Daar komen ons in de weereld vier ſoorten van dingen voor; daar zyn 'er welke maar enkelijk beſtaan, daar zyn 'er welke leeven, anderen die ook gevoelen, en eyndelijk anderen die reedenkavelen. De geringſten onder deeſen zyn tot dienſt der weerdigſten. In den menſch zyn alle deeſe vermogens by een gebracht: derhalven geefd hy ook genot van de hoofdſtoffen / hy eet planten en kruyden / voerd heerſchappye over de beeſten / en doorſnuffeld en doordringd door de ſcherpſinnigheid ſijner ziele alle de beneedenſte en bovenſte dingen. Deeſe trappen zyn ſoo wel onder malkanderen geſchikt / dat die geene welke niet aanſtonds daar uyt een bevatting krygd van den Werkmeeſter / en God / ontbloot is van ſinnen en reeden / en verdiend ook van leeven en weeſen ontbloot te worden. Want waar van daan is die nette eevenreedenheid / die onſchikking / die verſcheydenheid / die ongelykheid / in de verdeeling der goederen van het huysgeſien van het geheel al? Wie heefd ieder ſijn beſcheyden deel toegeſchreeven? Hoe komd het dat die groote / en wyduytgeſtrekte dingen / aan kleyne en geringe ſaaken onderworpen zyn / en wel de verheevenſte aan de beneedenſte dingen? Laat ons eens bedenken / hoe groot de liefde tot vryheid is / hoe groot den afkeer van dienſtbaarheid. Waar komd het dan van daan / dat ſulke groote dingen geen beter lot gekreegen hebben? Waar van daan dat de dieren en gewaſſen bevoorrecht zyn boven de hoofd-ſtoffen? Eyndelijk / wat reeden is 'er dat den menſch / het ſwakſte onder de dieren / de hoofd-ſtoffen / de gewaſſen / de beeſten / na ſijn welgevallen geniet en gebruykt? Dat alle andere dingen hem onderworpen zyn / hem ten dienſt ſtaan / en onder ſijn jok den hals buygen? Noodſaaklijk dan moet 'er tot ſcheyding van deeſen boedel / tot verdeyling van deeſe goederen / een ſeeker Scheydsman geweeſd zyn: en dewyl hy alle deeſe dingen verdeeld heefd / hy moetſe eerſt in ſijn macht gehad hebben / en door alle anderen en dewyl hy de goederen ſoo ongelyk verdeeld heefd / 't blykt hier uyt dat hy alles heefd geſchonken als ſijn eygen / en niet maar enkelyk verdeeld / als eens anders. Ook is het ſeekerlyk noodſaaklyk / dat hy een overwicht van macht moet beſeeten hebben / welke door ſijn bevel heefd weeten te maaken / dat de onderlinge meede-erfgenaamen / en daar onder wel ſeer machtigen / met ſulke ongelyke deelen ſich te vreeden houden / en onder malkanderen eendrachtig blyven.

Het ſelve bewyſd ook die verwonderlyke overeenſtemming, die 'er in de weereld is. In welkes geheele lighaam / in elk van welkes deelen / men ſoo veele teegenſtrydige dingen / en een overeenſtemming van ſoo veele teegenſtrydigheeden ſiet / welke ſonder een Werkmeeſter / en wonderbaar Leydsman / niet weeſen kan; nademaal ſelfs op de Cyther de ſnaaren / welke van een en deſelve natuur zyn / ſonder het vernuft van den Speelman / geen overeenſtemmend geluyd geeven konnen. Wie heefd den geſterntens haare ſeekere en onderſcheydene beweegingen aangeweeſen / en die ſoo wel geſchikt en eendrachtig? Hoe komd het dat die verſcheydene beweegingen malkanderen tot geen beletſel ſtrekken? Dat ſy nooyt ophouden / of verward worden? Want indien

 deeſe

deeſe dingen alleen by geval bewoogen wierden / ſoo ſouden ſy ook wel de eene of de andere tyd by geval ophouden.

Waar van daan ſoo grooten verſcheydenheid van natuurlyke ſaaken / als van een onuytputlyke en allervruchtbaarſte kracht? Soo grooten ſchoonheid en volmaaktheid; als van een ſeekere hoogſte en ſonderlinge Wysheid? De hemelſe lighaamen zyn tot dienſt van de aardſe; de aarde tot dienſt van de kruyden / de kruyden dienen de dieren / de dieren den menſch. Alle dingen ſtaan malkanderen onderling ten dienſt / en alle te gelyk zyn ſy tot dienſt van een. Van waar is dit verband / deeſe vergenoegdheid in het ſelve? Indien alle dingen eeuwig zyn / en van ſich ſelven voortgebracht / hoe komd het dat ſy ſich van ſelfs een dienſtbaarheid op den hals gehaald hebben? By wat verdrag / ſeg ik / is dat gebeurd / en wat is het begin geweeſt van dat verdrag? Hoe zyn ſy ook malkanderen onderling behulpſaam? Ja ſelfs zyn 'er ſommige dingen / welke alleenlyk om anderer wille beſtaan; daar het eynde der ſaaken altyd eerder is dan de ſaaken ſelve; of in de natuur / of in de reeden / doch de eeuwigheid erkend niets eerders of laaters. Derhalven / dewyl alle dingen met malkanderen in een verband te ſaamen hangen / en tot een eynde ſtrekken / het is noodſaaklyk dat ſy alle van een het weeſen hebben / welke te gelyk het beginſel en het eynde van allen zy. Van wien, door wien, en tot wien, alle dingen zyn. Deeſe dingen zyn overvloediglyk en klaarblykelyk betoogd door Remundus Sebaudus, Mornay, de Groot, en anderen / welke van de Natuurlyke Godgeleerdheid / en de Waarheid van de Chriſtlyke Godsdienſt / niet minder waarachtiglyk dan deftiglyk geſchreeven hebben. En niet alleen kan de weereld den menſch tot God opleyden / maar ook den eenen menſch den anderen. Wie ſiet niet dat het menſchlyk lighaam met ſeer groote konſt is te ſaamen geſteld? Elk deel in het byſonder is tot dienſt van de anderen / en alle te gelyk / en elk in het byſonder / zyn ſy tot dienſt van het lighaam. Dit is ook een werk van de hoogſte voorſichtigheid: maar waar konſt en voorſichtigheid plaats hebben / daar worden geluk of geval niet gehoord. Wie kan twyfelen / of den menſch is tot geſelligheid bequaam; en om eens anders wille gebooren? Maar wie kan eevenwel met een vermoeden / dat de menſchen van ſich ſelven / tot ſoo een onderling gebruyk / gebooren zyn? Merk ook eens de menſchelyke reeden aan / waar door wy ſeer verre boven alle de ſinnen / en boven al het gevoelige verheeven worden. Indien wy nu in ons ſelven (die / by het geheel al vergeleeken zynde / naauwlyks een druyven-korl gelyk zyn) een verſtand gewaar worden / ſullen wy ons niet ſchaamen te ſeggen / dat nergens / behalven alleen in ons / verſtand of reeden gevonden word? Eyndelyk / wanneer wy door middel / en het vermogen van het verſtand / een begrip krygen van de overige dingen / welke haar ſelven noch verſtaan noch kennen / daar wy ondertuſſen ſelfs niet verſtaan wat / hoedaanig / of waar van daan dat verſtand zy / 't welk binnen in ons verſtaat; ſullen wy dan ten laatſten niet erkennen / dat 'er een ſeeker hooger verſtand is dan het onſe / door welkes gaave wy alle andere dingen verſtaan; en het welke wel in ons verſtaat en kend die dingen / welke wy met ons verſtand in ons ſelven noch begrypen noch kennen? Wy moeten dan noodſaaklyk met Paulus beſluyten / dat de ſichtbaare ſchepſelen ons den Onſienlyken God eeniger maate ſichtbaar vertoonen / en deſſelfs Godlyke eygenſchappen / als in een ſeekere ſpiegel en afbeelding verteegenwoordigen. Sie Pſalm 8. en 19: 2. De hemelen vertellen Gods eere, &c: en Pſalm 104. en 148. Loovet den Heere alle ſijne werken; hemelen / wateren / winden / blixemen / ſtortreegenen / Zeen / rivieren &c: Voor al myne ziele looft den Heere &c: En men heefd te ſeggen met Hermes. Heere ſal ik u beſchouwen in die dingen die boven, of die beneeden zyn? Gy hebd alle dingen geſchaapen, en deeſe geheele natuur is niets anders dan een afbeelding van U.

Insgelyks hebben de Heydenen / door de natuurlyke reeden / begreepen / dat God maar eenig is. Want / na het getuygenis van Orpheus is 'er maar een die door ſich ſelve beſtaat / en van die een zyn alle dingen gemaakt; en den Dichter Sophocles ſeyde.

Εἷς ταῖς ἀληθείαισιν, εἷς ἐϛιν θεὸς
Ὃς οὐρανὸν τέτευχε καὶ γαῖαν μακράν.

Dat is; daar is in waarheid maar een, maar een God, welke den Hemel ſchiep, en de wyduytgebreydde aarde. By Mercurius Triſmegiſtus, den Vader en Prince der Wysgeeren / word dit voor vaſt ter neder geſteld: dat een God, eene eenheid, de wortel is van alles wat 'er is. Dat die eene eygentlyk de Goede, of het goede, *τὸ ἀγαθὸν*, gebynaamd word. Zynde voorſien met een oneyndige kracht om te ſcheppen: dat hy derhalven in den hemel de onſterflykheid / op de aarde de wiſſelvalligheid / en in het geheel al het leeven en beweeging gegeeven heefd. Dat aan hem alleen toekomen de bynaamen van Vader, en Goed, en dat deſelve daarenboven aan niemand anders / ſonder Godslaſtering / konnen toegeeygend worden; niet aan de menſchen, niet aan de Demons, of geeſten, ook ſelfs niet aan de Goden, welke wy, (ſegd hy) niet om hunne natuur, maar om der eere wille, Goden noemen. Deeſen dan noemd hy des weerelds Vader / ſchepper / beginſel / heerlykheid / natuur / eynde / noodſaaklykheid / vernieuwing van alle dingen: het vermogen van alle werkingen. Alleen Heylig / alleen Ongeteeld / alleen Eeuwig / de Eeuwigheid ſelve / de eenige en algemeene Heer van de eeuwigheid; ongenoemd / en voortreflyker dan alle naamen; by welke niets van het geene boven of beneeden is / in eenigen deele kan vergeleeken worden: Deeſen wil hy dat alleen gepreeſen / alleen aangeroepen / alleen met offerhanden bevreedigd ſal worden. Sie hier van breeder by Philips de Mornay, in het 3 Hoofd-ſtuk ſyns Boeks / van de Waarheid der Chriſtlyke Gods-dienſt. Doch dat onbedreevene menſchen de veelheid der Goden verſierd hebben / dat komd daar van daan / dat de Godlyke werkingen veele zyn; waar van daan ſy veele naamen / van den eenigen God verſonnen hebben. De onſen, ſegd Seneca, noemen God en Bacchus (*Liber Pater*) en Hercules, en Mercurius, &c: Deſſelfs benaamingen konnen ſoo veele in getal zyn, als ſijne gaaven. Sy noemen hem *Liber Pater*, om dat hy de Vader is van alle dingen; Hercules, om dat hy een onverwinlijke kracht heefd, Mercurius, om dat by hem is de reeden, ordre, en weetenſchap. Merkweerdig is / in opſicht van deeſe waarheid / het gevoelen van Ariſtoteles, 't welk hy opgeefd in het 7 Hoofdſtuk van ſijn Boek van de weereld, alwaar men het volgende vind. Daar 'er verders maar een God is / daar is die met veelerley naamen benoemd / zynde ſeekerlyk benoemd van alle die ſijne uytwerkingen / van welke hy ſelf gewoon is proeven te geeven. En deeſen noemen ſy dan Zeus, dan Dia, gebruykende naamen welke onder malkander te ſaamen geſet en teegen over malkander geſteld zyn / als wilden ſy door deeſe twee woorden te kennen geeven den geenen door welken wy leeven. Deeſe word geſegd geſprooten te zyn uyt Κρόνος Kronos, dat is Saturnus, en *χρόνος* Chronos, dat is / de Tyd, ſtrekkende naamelyk van de eeuwe der eeuwigheid / tot de andere eeuwigheid toe. Hy word ook geheeten den Blixemwerper, den Hoogen Donderaar, den Hemelſe of Luchtige, den Weerlichtgeever, en den Regenaar, van de reegenen / te weeten / en Weerlichten / en andere ſijne werken / van welke de naamen ſelve afgeleyd zyn. Ook word hy geheeten Machtige in vruchten (*Frugipotens*) en een Bewaarder van Steeden, ook Natalitius, Septitius, Cortalis, Gentilitius, Patrius; van de gemeynſchap welke de Godheid ſelve heefd met deeſe dingen. Noch heet

men

Digitized by Google

men hem de geſellige, teegenwoordig in vrindſchap, ook de Gaſtvrye, den Leeger-God (*Caſtrenſis*) en van de Zeegeteekenen, den Verſoener, de Bloedige, den Ootmoedige, en de Verſoenlijke, gelijk de Dichters ſpreeken. Eyndelijk word hy den Behouder geheeten, en den Bevryder, op dat ik het alles te gelijk in eens bevatte, hy heet de Hemelſe, en de Aardſe, krygende van allerley aart en lot ſijn naam, als zynde den werkmeeſter aller dingen &c.

Dat God goed is, en wel alleen goed, hebben wy verſtaan uyt Mercurius Triſmegiſtus. Plato, in ſijn Protagoras, ſchrijft op de volgende wyze. Een goed man te worden is waarlijk een moeylijk werk. En men mag het voor eenigen tijd zyn; maar wanneer iemand nu al goed is, in die hebbelijkheid te verblyven, en een goed man te zyn, dat is onmoogelijk, en niet menſchlijk; doch God heeft deeſe eere &c.

De Heydenen hebben Gode ook Waarachtigheid, Heyligheid, en Rechtveerdigheid toegeſchreeven. Hier van daan die wet by Cicero, in ſijn 2 Boek van de wetten. Datmen kuys en ſuyver tot de Goden nadere, datmen Godvruchtigheid mede brenge; ſoo iemand anders doed, God ſelve ſal wreeker zyn. En Homerus ſeyde ἔχει θεὸς ἔκδικον ὄμμα, dat is, God heefd een wreekend oog. Mornay, in ſijn 19 Hoofdſtuk van de waarheid der Chriſtlijke Godsdienſt, betoogd met waarheid, dat de Oude Wyſen altijd geleerd hebben, dat God het eynde der menſchen, en het hoogſte goed ſelve is. Alwaar hy onder anderen deeſe merkweerdige woorden Jamblichus van verhaald. Sullen wy ſeggen dat geſond, wel gemaakt, ryk, met eerampten opgehoopt, of met een goed oordeel begaafd te zyn, der menſchen geluksaligheid zy? Seekerlijk neen. Des menſchen ſterkte is belagchelijk; de eer maar een beuſeling; den menſch ſelve, en alles wat by de menſchen in weerde is, maar een vlugge ſchaduw; maar die beſittingen zyn goed voor den goeden, voor den quaaden quaad en ſchaadelijk. Wat dan, indien deeſe dingen niet maar, als in een droom van een oogenblik, maar voor altyd beſeeten wierden? Ja al beſatmen deſelve, ſonder de deugd, tot in eeuwigheid, ſulks ſoude het grootſte quaad zyn, en hoe ſchielijker ſy ſouden ophouden, hoe beeter het ſoude zyn. Doch de waare wyze om tot de Godlijke geluksaligheid te geraaken, is de aanroeping der Goden, en wel voornaamelijk van den Hoogſten God, welke over de anderen heerſchappy voerd en gebied. Wat gy u ook moogd voorſtellen om te doen of niet te doen, alles moet tot de Godheid betrokken worden. Want dit ganſche leeven is om geen andere oorſaak ingeſteld, dan op dat wy God ſouden volgen, welkers is de kenniſſe, deugd, wysheid, volſtrekte geluksaligheid, welke ons den Goden (dat is, na de taale van Jamblichus, den Engelen) gelijk maakt.

Hier by voegd hy het volgende uyt Plotinus. Het uyterſte eynde des menſchen, ſegd dien Schryver, is een enkel goed, dat is God. Maar alle andere dingen behooren tot dat eynde, maar zyn het eynde ſelf niet. Verders den geene welke dat goed beſit, kan geen goed benomen worden, daar kan ook niets by gedaan worden, om dat hy niet alleen met God te ſaamen gevoegd word, maar ook ſelf als 't waare God word. Daar beſchouwd onſe ziel den oorſprong en bronader van het leeven, de ziel, het weeſen, de oorſaak van het goede, de wortel van de ziel. Daar is ons goed ſoo vaſt gehecht, dat verre daar van af te zyn, is minder te zyn. Daar is het beginſel en het eynde des leevens: het beginſel, om dat het van daar voortkomd; het eynde, om dat het derwaarts, als tot ſijn hoogſte goed, wederkeerd. Goed noem ik het, om dat derwaarts weeder te keeren ſoo veel is, als in ſijn eerſte geboorteſtand herſteld te worden. Want dat wy ons hier onthouden en verkeeren, van waar is het? van om dat wy gevallen zyn, en onſe vleugelen verlooren hebben. Hier heerſcht een nederige en verachte luſt, daar een hemelſe; hier de liefde des weerelds, daar de liefde Gods. En hoe moeylijk en verdrietig moet ons die vertoeving niet vallen, hoe laſtig deeſe banden? In teegendeel, wie ſoude niet wenſchen om God aldaar in allen deele te behandelen? Ja ſelfs ſoodaanig met hem vereenigd te worden, dat het eene middelpunct in het andere zy, en beyde een zyn mogen? Welke (ſeyde eens Porphyrius) is het eynde van het menſchlyke leeven? Het is buyten twyfel, na de ziel te leven. Die beſchouwing nu, ſegd hy, is niet maar een op een ſtaapeling van woorden, of een hoop by een gelaapte ſtukken en brokken van weetenſchappen, maar een waarachtige t' ſaamenvoeging en vereeniging van de ziel naamelijk met God. Simplicius, ſpreekende ſoo volgens zyn eygen gevoelen, als volgens dat van den Wysgeer Epictetus, ſeyde, dat het begin en het eynde van een geluksalig leeven, en de volmaaking van de ziel daar in beſtaat, datmen ſich tot God uytſtrekke, en ſich tot hem keere. Dit ſal eensdeels geſchieden, indien wy erkennen dat de beſtuuring aller dingen aan hem ſtaat, anderdeels, indien wy beruſten in alles wat hy doed, als voortkomende van het allerrechtveerdigſte vonnis. Soo lang als onſe ziel in God, als in haar wortel, vaſtgehecht blyfd, ſoo lang behoud ſy die volmaaktheeden en gaaven, met welke ſy van God geſchaapen is, ongeſchonden; doch indien ſy daar van afgerukt word, of ſelve daar van afwykt, ſoo ſal ſy aanſtonds verwelken en verquynen, tot ſy weederom tot God gekeerd word, en hem blyfd aanhangen. Dus ſprak Simplicius. De oorſaak dan van onſe elende, is de ſcheyding van God, van onſe geluksaligheid, de vereeniging met den ſelven. Den menſch nu, gelijk alle andere dingen, ſoekt eene geluksaligheid welke na ſijn aart en natuur geſchikt is. Het eynde van des menſchen is een keering tot God, waar door alleen hy weeder met God kan vereenigd worden. Want nademaal (ſeyde eens Aphrodiſæus) de allerweerdigſte werking van onſe ziel de beſchouwing is, en de waarachtige beſchouwing beſtaat in een kenniſſe van de allerbeſte ſaaken, en niets beeter is dan de Godlyke ſaaken, ſoo moet noodſaaklijk de beſchouwing van Godlijke ſaaken ons eynde en onſe geluksaligheid weeſen.

Dat God Onveranderlijk is, ſchijnd ſelfs Ariſtoteles begreepen te hebben; want in ſijne Boven-natuurkundige en Natuurkundige Schriften, bewyſd hy wydloopiglijk, dat den Eerſten Beweeger wel beweegd, maar niet bewoogen word; waar van daan hy den ſelven Onbeweeglijk noemd, en by gevolg ook Onveranderlijk. Want God heefd niemand boven hem, door welken hy of in beeter, of in erger, ſoude konnen veranderd worden. Seneca ſchrijfd Gode een plaatſlijke Onmeetlijkheid toe. God, ſegd hy, is de ziel van het geheel al, geheel al wat gy ſiet, en geheel al wat gy niet ſiet: welke, dewyl hy alleen alles is, ook ſijn werk van buyten en van binnen beſet. En in ſijn 4 Boek van de Weldaaden. Werwaarts gy u ook moogd buygen of keeren, over al ſuld gy hem u ſien ontmoeten; daar is niets leedig van hem, hy ſelf vervuld ſijn werk.

De Heydenen hebben ook, door het licht van de Natuur, erkend Gods Voorſienigheid, Macht, en Voortreflijkheid over en boven alle dingen. Want, na het getuygnis van Orpheus, ſiet, hoord, en vergeld God alles. En, na het ſeggen van Heſiodus, ſiet het oog van Jupiter alle dingen, en het verſtaat alle dingen. En Cicero, in ſijn 3 Boek van de natuur der Goden, getuygd, dat voor God niets duyſter weeſen kan. Ook ſegd hy elders; daar is niets 't welk God niet verrichten kan, en wel ſonder arbeyd. Hier van daan was het ſeggen van den Dichter Ovidius.

Nil ita ſublime eſt, ſupraque pericula tendit
Non ſit ut inferius, ſuppoſitumque Deo.

Dat is; daar is niets ſoo verheeven, of alle gevaaren te boven ſtreevende, 't welk niet leeger is dan God, en den ſelven onderworpen.

Van

Digitized by Google

Van Gods gelukſaligheid ſchreef Cicero, in ſijn 1 Boek van de Natuur der Goden, op de volgende wyze. Het leeven Gods is ſoodanig geſteld, datmen niets ſaliger, niets overvloediger van allerley goederen voorſien, kan bedenken; hy verheugd ſich in ſijn eygen macht en deugd; hy is verſeekerd dat hy altyd in de grootſte en eeuwige vermaakelijkheeden ſal zyn. Van Gods Voorſienigheid ſpreekt hy in het ſelve boek met de volgende woorden. In de weereld, ſegd hy, is een God, welke regeerd en beſtuurd, die der Sterren loop, die de veranderingen der tyden, de beurtwiſſelingen en ſchikkingen der ſaaken onderhoud. Landen en Zeen beſchouwende, beſchermd hy de leevens en belangens der menſchen. En in Scipioos droom ſegd hy, daar is een God die gewaar word, die gedenkt, die voorſiet, die regeerd en beſtuurd, en die eeuwig is. Apulejus ſeyde van den God van Socrates. God is gelukſalig en weldaadig, de allerbeſte, geenes dings behoeftig, maar ſelf alles toebrengende. Hier van daan ſong ons den Dichter Lucretius. in ſijn 1 Boek.

Omnis enim Divum per ſe natura neceſſe eſt
Immortali ævo ſumma cum pace fruatur,
Semota a rebus noſtris, ſejunctaque longe.
Nam privata dolore omni, privata periclis,
Ipſa ſuis pollens opibus, nihil indiga noſtri,
Nec bene promeritis capitur, nec tangitur ira.

Dat is; Want het is noodſaaklijk dat de geheele natuur der Goden een onſterflijk leeven, met de allerhoogſte ruſt, geniete. Zynde verre van onſe ſaaken afgeſonderd en afgeſcheyden. Want zynde vry van alle ſmerten, bevryd van alle gevaaren, magtig genoeg door haare eygene rykdommen, en niets van ons of het onſe behoevende, word ſy niet ingenomen door goede dienſten, noch geraakt door gramſchap.

Dat de Heydenen de Godlijke Voorſienigheid erkend hebben, heeft den Geleerden Mornay, in ſijn 13 Hoofdſtuk van de waarheid der Chriſtlijke Godsdienſt, wydloopiglijk en onwederlegbaar betoogd, waar na toe wy den Leeſer wyſen. Het was een volgeeſtig ſeggen van Socrates by Xenophon, in ſijn beſchryving van de woorden en daaden van Socrates. Meynd gy, ſeyde hy, dat uw oog wel kan veele duyſenden van paſſen verre reyken, en dat onmoogelijk ſoude zyn dat het Godlijk oog het geheel beſag? Of dat uwe ziel wel kan denken aan dingen welke by verſcheydene volkeren verricht worden, of te Athenen, of in Sicilien, of by de Ægyptenaars &c: en dat de Godlijke Voorſienigheid niet alles te gelijk ſoude konnen beſorgen? Aanmerkelijk is ook het ſeggen van Cicero, in ſijn 2 Boek van de Natuur der Goden; De Onſterflijke God, ſegd hy, is niet alleen gewoon het algemeene geſlacht der menſchen te beſorgen en te voorſien, maar ook elk menſch in het byſonder. Niet minder aanmerklijk is het volgende ſeggen van den Dichter Staitus.

Audit qui cuncta ſuorum,
Novit, & inſpectis ambit latus omne miniſtris.
Nec mirum; videt ille ortus obitusque, quid Arctos,
Quid Boreas Hybernus agat, ferriquè togæque
Conſilia, atque ipſam mentem probat &c.

Dat is: die alles van de ſijnen hoord, en weet, en die ſijne dienaaren beſiende, haar aan allen zyden omringd. En het is geen wonder, hy ſiet aller dingen op en ondergang, wat het geſternte den Beer, wat den Winterſen Noorden-wind uytvoerd, de raadſlagen van oorlog en vreede; ja de ziel ſelf beproefd hy.

Ja ſelfs het is openbaar uyt veele getuygniſſen, en gewiſſe blyken, dat de Heydenen de onſterflijkheid der zielen, en een toekomende belooning van goede werken, en een ſtraf der Godloosen, na dit leeven, geloofd hebben. Want ik, ſegd elders Cicero, kan myn toeſtemming niet geeven aan die menſchen, welke eerſt onlangs hebben begonnen te ſintwiſten, dat de zielen te gelijk m e het lighaam vergaan, en dat alles door de dood vernietigd word. Deſelve verhaald ook, dat Socrates geſegd heeft, dat de zielen der menſchen altyd Godlijk zyn, en dat, wanneer ſy uyt de lighaamen geſcheyden zyn, hen de weederkeering na haar Vaderland word opengeſet. Een goede ziel (ſegd Jamblichus) ſal by God woonen, en ſich in den hemel vermeyden, welke haar tot een woonplaats ſal verſtrekken; maar een ziel welke ſich met booſe daaden en ſchelmſtukken ſal beſoedeld hebben, ſal tot de onderaardſe plaatſen needer geſtooten worden, om die oordeelen, welke teegen ſulke ſchelmſe zielen ſullen geoefend worden te ondergaan en te lyden. Ja volgens het ſeggen van de Platoniſe Wysgeeren, word de ziel, wanneer ſy boven de Maankloot opgeſteygerd is eerſt recht geſegd te leeven, en in vryheid en gelukſaligheid om te gaan: in teegendeel, wanneer ſy in ſterflyke lighaamen (en beneeden de Maan) neederdaald (alwaar alles de verandering en het bederf onderworpen is) dan word ſy geſegd te ſterven, alles te vergeeten, en ter helle needer te daalen. Sie by Macrobius, in ſijn werk van Scipioos droom, aan het 10 en 11 Hoofdſtuk.

Het is ook ſeeker dat door de Heydenen veele dingen wyſlijk, en na waarheid zyn overgeleeverd, raakende den dienſt van God, en welke met de voorſchriften der Heylige Boeken wel over een komen. Gelyk, by voorbeeld, dat God en uytwendig en inwendig moet ge-eerd worden, in een waare ſuyverheid van ziel en leeven. Dit, ſeyde Plato, zy u voorgeſtelde eynde, dat gy, door God te eeren, en uw leeven reyn te houden, eyndelijk een gewenſchten uytgang moogd bekomen. Cicero ſegd in ſijn 1 Boek van de plichten. De allereerſte plichten zyn wy verſchuldigd aan de Onſterflijke Goden. En op deſelve plaats; daar konnen geene voorſchriften van onſe plicht gegeeven worden, welke vaſt ſullen zyn, ſtand ſullen houden, en met de natuur ſullen overeenkomen; dan of van die geenen, welke ſeggen dat men de eerlijkheid alleen, of van die geenen welke willen datmen deſelve allermeeſt, om haares ſelfs wille moet begeeren &c: En in ſijn 2 Boek van de Natuur der Goden. Die dienſt der Goden is de beſte, en te gelijk de kuysſte en de heyligſte, en meeſt met Godvruchtigheid vervuld, wanneer wy deſelve altyd met een ſuyvere, ongeſchondene, en onbedorvene ziel en ſtem eerbieden. En in ſijn 1 Boek van de plichten. Gy ſiet, ſegd hy, myn Soon Marcus, de gedaante ſelf, en als het aangeſicht van het eerlijke, 't welk, indien het met de oogen konde geſien worden, het ſoude (na het ſeggen van Plato) een verwonderlijke liefde tot wysheid verwekken. Cyrus, by Xenophon, vermaand ons ſijne Soonen. Vreeſet de Goden, o myne Soonen, ſoo dat gy niets Godloos of gruwlijks begaat of beraadſlaagd. Uyt het geene tot hier toe geſegd is, is genoegſaam blyklijk, dat Paulus met volle waarheid, in de voorhanden zynde text geſegd heeft, dat die dingen welke van God kennelijk zyn, den Heydenen geopenbaard zyn geweeſt, ſelfs die dingen welke in God onſienlijk zyn, door de ſichtbaare werken der Schepping, door het gebruyk van de natuurlijke reeden, en het ingeeven van het gewiſſe, Rom. 2: 14, 15. Wy voegen hier tot een toegift noch by de vermaaning van Seneca. Een iegelijk van ulieden, welke de gerechtigheid ſuyverlijk wil navolgen, die vreeſe en beminne God eerſt, op dat hy van God bemind worde. Want gy ſuld God beminnen, indien gy hier in hem ſuld navolgen, dat gy alleen wild voorderlijk zyn, en niemand ſchaade toebrengen.

Tweede

II. PLAATS. *Romeyn.* 2: 14, 15.

Want wanneer de Heydenen, die de wet niet hebben, van natuure de dingen doen die der wet zyn, deeſe, de wet niet hebbende, zyn hen ſelven een wet.

Als die betoonen het werk der wet geſchreeven in haare herten, haar conſcientie meede getuygende, en de gedachten onder malkanderen haar beſchuldigende, of ook ontſchuldigende.

DE Natuur, ſegd Petrus Martyr, ſluyt Gods hulp niet t'eenemaal uyt. Want al het waarachtige dat de menſchen erkennen, is van God en den Heyligen Geeſt. En het woord Natuure beteekend hier ter plaatſe het vermogen van te kennen, 't welk den zielen ingeſchaapen is, eeven gelijk God in de lighaamlijke oogen een kracht om te ſien gelegd heeft. Want in den menſch zyn noch overgebleeven de trekken van ſijn eerſte ſtaat. Het geene dan Paulus hier verhaald van de kenniſſe der Heydenen, komd ſeer wel ter ſneede tot afkaatſing van de laſtering die 'er Godloſen, welke gewoon zyn te ſeggen; waarom is Chriſtus niet eerder gekomen? Op wat wyze wierd 'er voor ſijn komſt, voor het menſchlijk geſlacht ſorg gedraagen? Wat deed toen ſijne Voorſienigheid? Ec: Want Paulus leerd hier dat de Heydenen geen reeden van klaagen hebben, indien ſy verlooren gaan, daar ſy de wet van Moſes niet gehad hebben. Want hy toond dat ſy niet t'eenemaal van wet ontbloot zyn geweeſt, dewyl ſy van natuure gedaan hebben 't geene des wets was, en deſelve in hunne herten ingeſchreeven gehad hebben. Want God heeft ſich ſelve onder de Heydenen niet onbetuygd gelaaten, maar heeft ſich ſelve aan alle menſchen, door de werken van ſchepping en onderhouding, overvloediglijk geopenbaard. Rom. 1: 19, 20. Want het geene van God kennelijk is, is in haar openbaar, want God heefd het hen geopenbaard: want ſijne onſienlijke dingen Ec: Handeling. 14: 17. en Handeling. 17: 26, 27, 28. Ec: Waar uyt wy dan verſtaan konnen, dat 'er toen voor het menſchlijk geſlacht geſorgd is. Want wat aangaat de kenniſſe, ſy hebben genoeg van deſelve gehad; 't zy men te handelen heefd van die kenniſſe, welke tot de beſchouwing behoord, of wel van die, welke tot uytwerkinge en betrachting gericht word. Ja ſelfs indien wy beſchouwen de leeringen en zeeden van Cato, Solon, Socrates, Lycurgus, Ariſtides, Scipio, en anderen onder de Heydenen; men ſal ſien dat ſy in rechtveerdigheid, deugden, en een burgerlijke eerlijkheid ſeer veele Chriſtenen te boven gegaan hebben; ſy konnen derhalven ſich ſelven niet ontſchuldigen dat ſy geen wet gehad hebben; want ſy ſelve hebben en ſich ſelven, en anderen, wetten voorgeſchreeven, en wel ſulke, welke met de Goddlijke wetten over een quaamen. De overblyfſelen van Gods beeld in den menſch zyn inſonderheid twee, de kundigheeden in de ziel, en het gewiſſe of meede weeten in het herte. Daar zyn geen volkeren ſoo wild of Barbaars, of ſy worden deſelve eeniger maate in ſich gewaar. Want den Schepper heefd deeſe, na den val, in des menſchen natuur onderhouden, niet alleen op dat de ſoort ſelve, dat is een reedelijke natuur, ſoude ſtand houden (want ſonder deeſe dingen ſoude den menſch naauwlijks van de beeſten verſchillen) maar ook op dat deſelve ſouden dienen tot hulpmiddelen om den Schepper op te ſpooren. Handeling. 17: 27. Op dat ſy den Heere ſoeken ſouden, of ſy hem immers taſten en vinden mochten Ec: als meede tot behouding van de menſchlijke t'ſaamen wooning; en op dat de menſchen, de waarheid Gods in ongerechtigheid t'onderhoudende, en teegen het ingeeven van hun geweeten quaadaartiglijk leevende, niet te verontſchuldigen ſouden zyn. Romeyn. 1: 20. en 2: 1. Het is een aartige uytvinding van Lucianus, in ſijn Menippus, dat de Schaduwen, welke in dit leeven onſe lighaamen vergeſelſchappen, de menſchen in de helle beſchuldigen. Hy verſtaat daar de kracht van het geweeten, 't welk niemand ſoo kan afſchudden, of een goed of quaad geweeten vergeſelſchapt geſtaadiglijk de goede of quaade daaden, eeven gelijk de ſchaduwe een lighaam, 't welk in de Son geſet is, vergeſeld. De gedachten, na het getuygnis van Paulus, onder malkanderen ſich beſchuldigende, of ontſchuldigende. Deeſe verwiſſeling van beſchuldiging en ontſchuldiging moet verſtaan worden, niet van de gedachten ſelve, welke onder malkanderen ſouden twiſten, maar van derſelver beurtwiſſeling, in het beſchuldigen of ontſchuldigen van der menſchen daaden, welke nu eens goed zyn, en dan weeder eens quaad; als of Paulus ſeyde, by beurten, na dat ſy nu quaad, en dan goed gedaan hebben, ſoo beſchuldigen of ontſchuldigen hen ook hunne gedachten.

Hier nu word gevraagd, hoe Paulus kan ſeggen, dat de wet in onſe herten ingeſchreeven is, daar nochtans het verſtand, na het ſeggen der Wysgeeren niet anders is, dan een ſchoon tafereel, of wit papier?

Antw: Dit ſtryd niet teegen malkanderen; want daar is niets daadelijk in het verſtand ingeſchreeven, maar alles is in vermoogen daar in geſchreeven. En eevenwel konnen die dingen eeniger maate daadelijk geſegd worden daar in geſchreeven te zyn, tot welke de geſonde reeden en ziele ſich van ſelf, ſonder eenige betooging, keeren; ſodaanige zyn de kundigheden, dat God gedient, dat de ouders ge-eerd moeten worden, ook het onderſcheyd tuſſen het eerlijke en het ſchandelijke Ec: welke kundigheeden worden de wet der natuure, en natuurlijke geheeten, om dat derſelver zaaden te gelijk met ons gebooren worden. Want hoewel den menſch niet gebooren word, met eenige daadelijke kenniſſe van God, daar worden eevenwel eenige beginſelen in de natuur gevonden, uyt welke alle menſchen door reedenkaveling konnen beſluyten, dat 'er een God is, en dat die bemind en gedient moet zyn. Daar worden ook noch andere beginſelen van beſchouwing gevonden, op welke de reeden haar toeſtemming geefd, ſoo haaſt ſy deſelve gewaar word; gelijk, by voorbeeld, dat het geheel grooter is dan ſijn deel, dat indiemen by gelijke of eevene getalen weederom een gelijk getal by doet, dat dan het geheel ook een eeven getal moet uytmaaken, en diergelijke, uyt welke de Wiskonſtige weetenſchappen te ſaamen geſteld zyn. 't Was het gevoelen van Plato, dat alle dingen in de zielen ingeſchreeven zyn; maar dat den geenen die gebooren word, een beeker van Lethe (vergeetelheid) word toegebracht, uyt welkers dronk een vergeetelheid ontſtaat van alle kundigheden, welke te leeren dan by hem niet anders was dan te herdenken.

Noch word hier onderſocht welk van de oefenige beginſelen (*Principia practica*) welke tot de onderhouding (*Synteresis*) gewoonlijk betrokken worden, eenvoudiglijk het eerſte zy.

Antw: Hoewel de geboden van de wet der Natuure veele zyn, eevenwel konnen ſy alle betrokken worden, tot een eerſte of hoofd-gebod, door welke belaſt word het goede na te jaagen, en het quaad te vermyden. Hierom ſeyde Thomas van Aquinen te recht in ſijn 1 Deels 2 Boek, aan het 94 Vraagſtuk. Gelijk onder de beginſelen der beſchouwing (*Principia Theoretica*) dat het eerſte en onbetooglijke is, 't welk gegrond is in de reeden van zyn en niet zyn, dit naamelijk, het is onmogelijk dat iets te gelijk zy en niet zy. Om dat het geene 't welk eerſt in ons verſtand valt is een weeſen, welkers bevatting in alle de dingen welke wy verſtaan ingeſlooten word; dus is het goede het eerſte in de bevatting van de oefenige reeden, onder de beginſelen welke tot de oefening gericht zyn. Want alles wat werkt, dat werkt tot een ſeeker eynde, welk eynde altijd onder de bevatting van eenig goed voorkomt.

Hier toe ſtrekken ſich uyt alle deſ ziels vermogens / alle ſoo inwendige als uytwendige ſinnen / de wil / de hertstochten / en de kracht van beweeging / op dat de ſaaken in haar natuurlyken ſtand behouden mogen worden / en op dat ſy dus mogen najaagen 't geene hen goed is / en vlieden 't geene hen ſchaadelyk is. Want den Werkmeeſter der Natuur heeft aan allen deeſe wet gegeeven / dat de ſaaken welke eens van hem geſchaapen zyn / moeten onderhouden worden ; en op deeſe wyze ſchynd van ſommigen de wet der natuure te recht beſchreeven te worden / door dat geene 't welk de natuur aan alle de dieren geleerd heefd. Hoewel ſeekerlyk de wet der natuure op een andere wyze den menſchen / op een andere wyze den beeſten / of andere dingen / ingeſchaapen is.

Het natuurlijke recht in den menſch is het ingeeven van de rechte reeden / te kennen geevende dat in eenige daad / om deſſelfs overeenkomſt met / of afwyking van de reedelyke natuur ſelve / een zeedelyke ſchandelykheid / of wel een zeedelyke noodſaakelykheid gebonden word / en dat by gevolg ſoodaanigen daad / door God / den werkmeeſter van de natuur / of verboden / of geboden is. Met deeſe beſchryving komen over een de woorden van den Joodſen Schryver Philo, in ſijn boek / waar in hy bewyſd dat ieder goed en vroom man vry is. De wet (ſegd hy) welke niet liegen kan, is de rechte reeden, welke wet (als niet voortgekomen van de eene of de andere ſterveling) niet ſterflijk is, ook niet leevenloos, en geſchreeven op leevenlooſe papieren of pilaaren, maar onbederflijk, als zynde door de onſterflijke natuur in het onſterflijke verſtand ingegraveerd. Het reedelijke en natuurlijk recht, of dat geene 't welk onder de menſchen plaats heefd / is dat 't welk de natuurlyke reeden aan allen menſchen geleerd heefd. Dat geene naamelyk 't welk meeſt ſtrekt tot der menſchen behoudnis. Doch dewyl 'er niet alleen moet acht genomen worden op het ondeelbaare, of ieder byſonder menſch / maar ook wel inſonderheid op de geheele ſoort, of de menſchen in het gemeen; hierom zyn veele dingen volgens het gemeene recht oneerlyk / onrechtveerdig / en verboden / welke in opſicht van byſondere menſchen recht en geoorloofd ſouden zyn. Daar zyn derhalven veele dingen / welke / hoewel ſy door ſich ſelven / en in haar eygen aart / niet quaad zyn / eevenwel voor quaad gereekend worden / om dat ſy by gevolg ſchaadelyk zyn aan het algemeene goed. Ja het geene in ſijn eygen natuur quaad is / dat word voor goed en recht gereekend / indien de noodſaakelykheid van het gemeene beſt ſulks vereyſcht ; gelyk / by voorbeeld / een ſchuldige / die berouw heefd / te dooden / en wel een die maar door een enkele daad / en dat noch ſonder eenige baarblykelyke quaadwilligheid / ſchuldig geworden is : want alle ſtraffe ſchynd niet ſoo ſeer te behooren tot de misdaad / dan wel tot een voorbeeld ten ſpiegel van anderen. Want geen verſtandig man ſtraft om dat 'er gedwaald is ('t geene doch gedaan is / kan niet gemaakt worden dat het niet gedaan zy) maar op dat 'er in het toekomende niet meer gedwaald worde. Al het rechte dan / en billyke vloeyd / uyt de wet der natuure / welke beeſig is en op allerley wyze toeleyd / op de behoudnis der dingen. De gebreeken en ondeugden zyn derhalven teegen de natuur (maar de deugden komen met de natuur over een) om dat ſy door ſich ſelven ſtrekken tot ondergang en ongemak der menſchen : maar deſelve worden begaan door onweetenheid / of door dwaaling van de ziel / of door onvoorſichtigheid / maar door wy niet genoegſaam acht geeven op de quaaden die volgen ſullen / terwyl wy / door een teegenwoordig en bedrieglyk goed verleyd zynde / dwaalen. Sie het Boekje van Hugo du Roy, handelende van het geene dat recht is. Dat 'er nu ſoo eenig natuurlyk recht is / is men gewoon te betoogen met bewysreedenen / welke of de ſaak van vooren opvatten / of welke van achteren een beſluyt opmaaken.

De eerſte manier van bewyſen is wel de ſcherpſinnigſte / de laatſte is beeter geſchikt na het begrip van het gemeene volk. 't Geſchied van vooren af / wanneermen toond de noodſaakelyke overeenkomſt / of afwyking / van eenige ſaak van de reedelyke en geſellige natuur. Van achteren, wanneermen / ſoo niet met de allerſeekerſte waarheid / ten minſten met ſeer veel waarſchynlykheid / beſluyt / dat iets behoord tot het natuurlyke recht / 't welk by alle de volkeren / of immers by alle de beſchaafdſten onder deſelven / geloofd word ſoodaanig te zyn. Want (na het getuygnis van Heſiodus) ſoo een gevoelen is niet t'eenemaal ydel, 't welk onder veele volkeren beroemd is. En, gelyk Heraclitus ſeyde / men mag ſich op die dingen betrouwen, welke by het gemeen voor ſoodaanige gehouden worden. Voeg hier by het ſeggen van Ariſtoteles. Het is het allerkrachtigſte bewys, indien alle menſchen over een ſtemmen in het geene dat wy ſeggen. Want een algemeene uytwerking vereyſcht een algemeene oorſaak: doch van ſoo een algemeene meyning ſchynd geen andere oorſaak te konnen zyn / dan dat geene 't welk de gemeene ſin (*Senſus communis*) geheeten word.

Het natuurlyke recht nu is ſoo onveranderlijk, dat het ſelve van God ſelfs niet kan veranderd worden. Want hoewel Gods macht oneyndig en onmeetelyk is / daar konnen nochtans eenige dingen genoemd worden / tot welke deſelve ſich niet uytſtrekt ; om dat die dingen welke dus genoemd worden / alleenlyk genoemd worden / doch geen ſin in ſich hebben / welke eenige ſaak kan uytdrukken ; maar ſy ſtryden teegen haar ſelven. Gelyk dan van God ſelve niet kan te weeg gebracht worden / dat tweemaal twee geen vier zyn / ſoo ook niet dat het geene / 't welk door een inwendige reeden quaad is / geen quaad zy. De wet der natuure kan derhalven niet veranderd / noch om verre geworpen worden / 't en zy de natuur ſelve veranderd of vernietigd worde / en de reeden ophoude reeden te zyn. Alle Gods wetten zyn onbevlekt en recht / rechtveerdig en heylig. Pſalm 19: 8. 10. Rom. 7: 12. &c. Daar zyn 'er dan geene die teegen de natuurlyke wet aanloopen / welke ook ſelve Goddelyk / rechtveerdig en heylig is. God kan ſich ſelve niet verloochenen. 2 Timoth. 2: 13. Derhalven kan hy niets doen noch gebieden dat onrechtveerdig is ; gelyk het onmogelyk is / dat hy ſelve niet de Allerbeſte / en de Allerheyligſte zy. Derhalven laat God ſelfs toe / datmen van hem oordeele volgens het richtſnoer van de geſonde reeden / en de billykheid van de natuurlyke wet. Geneſ. 18: 25. Het zy verre van u ſulk een ding te doen, te dooden den rechtveerdigen met den godlooſen : dat de rechtveerdige zy gelijk de godlooſe: verre zy het van u; ſoude den Richter der ganſche aarde geen recht doen? En Jeſaiæ 5: 3. Nu dan, gy inwoonders van Jeruſalem, en gy mannen van Juda, oordeelt doch tuſſen my, en tuſſen mynen wyngaard. &c. En Ezech. 18: 25. Hooret nu, o huys Iſraëls, is mynen weg niet recht? zyn niet uwe weegen onrecht? Jerem. 2: 9. Mich. 6: 2, 3. Want de Heere heefd een twiſt met ſijn volk, en hy ſal ſich met Iſraël in recht begeeven. O myn volk wat heb ik u gedaan? En waar meede heb ik u vermoeyd? Betuyg teegen my. Romeyn. 2: 6. en 3: 6. Dat zy verre; anderſins, hoe ſal God de weereld oordeelen? Maar andere ſaaken / welke tot deeſe plaats behooren / kan den Leeſer naſien in ons boekje / handelende van den aart en werkingen der conſcientie.

Digitized by Google

III. PLAATS. *Epheſ.* 4: 26.

Wordet toornig, en ſondigt niet; de Son gaa niet onder over uwe toornigheid.

DE Wysgeeren zyn gewoon te onderſoeken / of ook de gramſchap of toornigheid in een goed en deugdſaam man vallen kan? De meeſten zyn van gevoelen dat men genoodſaakt is / met onſe voorhanden zynde text / te antwoorden van ja, indien naamelyk de noodige omſtandigheeden in deſelve waargenomen worden. Want om in gramſchap maate te houden / en niets te begaan / 't welk stryddig ſoude mogen weeſen met de ſachtmoedigheid / ſoo heeft men inſonderheid acht te geeven op vier omſtandigheeden. Naamelyk 1. van de oorſaaken. 2. van de Perſoonen. 3. van de wyze, en 4. van de tyd.

Wat de oorſaaken belangd / men moet niet toornig worden / dan om ſwaarwichtige en rechtveerdige oorſaaken / welke naamelyk behooren tot verdeediging van de Godlyke eer en dienſt; van de wetten / onſe ouderen / kinderen / vrouwen / goeden naam &c:

Omtrent de Perſoonen hebben wy waar te neemen / dat wy niet ſonder oordeel of onderſcheyd op een iegelyk gram worden / niet op de geenen die over ons geſteld zyn / of ons goede dienſten gedaan hebben; hoedaanige zyn de Overheeden / onſe Ouders / Leermeeſters: niet op die geenen dewelke om vergeeving verſoeken; niet op onſe Vrienden / Broeders / Bloedverwanten / of die door een engen band van 't ſaamenleeving aan ons verbonden zyn; maar op Schelmen / quaadaartige en godlooſe menſchen / welke hunne ſchelmſtukken noch wel durven verdeedigen.

In opſicht van de wyze vald waar te neemen / dat wy door de toornigheid niet al te veel ontroerd en bewoogen worden / noch iets onbetaamlyks door dwaaling begrichten.

Omtrent de tyd heeft men wel toe te ſien. 1. Datmen dan eerſt gram worde / wanneer het welvoegelyk en betaamelyk is. Want den toorn moet verbannen worden / uyt alle eerlyke geſelſchappen / uyt maaltyden / en ernſtige raadpleegingen / byſonder over Godlyke ſaaken. 2. Datmen / volgens de vermaaning van Paulus / in de woorden van onſen text / niet ſondige / noch den toorn al te lang voede / want ſy bederfd, na het getuygnis van Auguſtinus, en den Apoſtel hier ter plaatſe / het gemoed, indien ſy tot den volgenden dag blyfd duuren. En Ariſtoteles heeft met waarheid geſegd / dat het ſeer wanvoeglyk was / dat den menſch / daar hy ſterflyk is / een onſterflyke gramſchap in ſyn boeſem ſoude draagen. Het is altyd beter in goedertierenheid / en ſachtmoedigheid / de maat te buyten te gaan dan in toornigheid en verwoedheid. Waar van daan dit ſeggen. Ik wil liever reekenſchap geeven van barmhertigheid, dan van wreedheid. Men moet, ſeyde eens Plutarchus, den toorn, noch in het boerten geen plaats geeven, want ſy veranderd de vriendſchap in haat, noch in het reedentwiſten, want ſy verkeerd de luſt tot verkryging van weetenſchap, in een begeerte tot twiſten en teegen ſpreeken; noch in het gerichte, want ſy voegd by de macht vermeetelheid: noch in een eedelmoedige onderwyſing; want ſy brengd een droefheid in het gemoed, en baard een haat teegen tucht en leering; noch in voorſpoed, want ſy doed de nyd vermeerderen; noch in teegenſpoed, want ſy berooven ſich van alle meedelyden, welke op elendigen geſtoord zyn, en met haar twiſten. Deeſe dingen voor af geſteld zynde / dan kan den toorn in een vroom man vallen. Want doch 't eenemaal niet vergramd te worden / al zyn 'er ſchoon rechtveerdige oorſaaken om toornig te worden / is het werk van een dwaas menſch. In deeſen ſin ſeyde eertyds Zeno; dat die geen gevoel moet hebben van de lof, die allerley ſcheldwoorden wel te vreeden kan verdraagen. Want het is een teeken van een ſlaafachtigen en verachtlyken inborſt / allerley ongelyk en ſmaadheeden te verdraagen / ſonder eenige gemoeds-beweeging. Ja ſelfs ſoodaanigen worden / na het getuygnis van Ariſtoteles; in het 1 Boek van ſyn Regeerkunde, voor ſotten / lafhartigen / verwyfde / en onbequaam tot uytvoering van eenige ſaaken / gehouden. En hier van daan word de gramſchap wel ſomtyds geheeten de toetzſteen van de dapperheid en deugd. Want door een gemaatigde gramſchap / welke de reeden diend en onderworpen is / maar de ſelve niet verbind of van boven needer werpt / worden de menſchen kloeker en veerdiger tot het ondergaan en uytvoeren van die dingen / welke een opgericht en wakker gemoed vereyſchen. Want doch de gramſchap verdund het bloed / en verſpreyd de geeſten door het ganſche lighaam / en maakt dus alle de leedemaaten leevendig / en herſteld de krachten.

Daar word onderſocht / aangaende de oorſaak van de gramſchap / of deſelve ontſtaat uyt de ſieding des bloeds omtrent het hert?

Antw: De hitte en ſieding van het bloed omtrent het hert is meer een uytwerking van de beginnende gramſchap / dan wel de oorſaak van deſelve. Want dikwils ryſd den toorn als in een oogenblik / en komd ſelfs onſe gedachten by na te vooren. De gemoeds-drifften nu getergd zynde / door eenig aangedaan ongelyk / grypen hunne wapenen / naamelyk / de warmte / de geeſten / en het bloed aan / trekken deſelve tot ſich / en vlieden als 't waare binnen in ſich ſelve / even gelyk in de vroesheid geſchied / en hier van daan ontſtaat bleekheid. Dit nu is de eerſte beweeging. Daar na deſelve gemoeds-driften opgewekt zynde door de hoop van wraak / en van het quaad te konnen afweeren / brengen hunne wapenen voort / en keeren deſelve als 't waare teegen hunnen vyand; de uyterſte leeden gaande gemaakt zynde / waar door de geheele huyd / en het aangeſicht verwarmd word / en met eene roodheid overtoogen. Door deeſe stryddige beweegingen der geeſten / het bloed nu gaande gemaakt / en aan het beweegen geraakt zynde / worden de ſinnen en de reeden ontroerd / en de gramſchap noch heeviger gemaakt; en ſulks wel ſoo veel te meerder en ſchielyker / als het bloed galachtiger is / en meer geneygd tot ontſteeking.

Om nu de gramſchap, welke onder alle de herts-tochten wel de felſte en de verwoedſte is / te verſachten en te bedwingen / ſoo heeft men te bedenken de veelerley ongemakken / in welke ons de gramſchap kan doen vallen; onder welke niet de minſte is / dat ſy ſelfs woed teegen den geenen die vergramd is. Want de verwoedheid is ſich ſelve tot een vyand, en dood ſich ſelve, door het draagen van haar eygen laſt: de brandende gramſchap komd door haare eygene pylen om. Men moet ſien / ſeyde eens Seneca, hoe veelen de gramſchap / door ſich ſelve / ſchaadelyk geweeſt is. Sommigen hebben door al te groote hittigheid hunne aderen ſien berſten; en een geroep / boven haare krachten uytgeſchreeuwd / heeft hun bloed doen uytſtorten; en een vocht met al te grooten geweld tot de oogen opgevoerd / heeft de ſcherpte van het geſicht beneeveld / en anderen zyn in ſiektens vervallen. Hierom hebben ſommigen van de Oude Wyſen de gramſchap een korte raſerny geheeten. Want deſelve is te gelyk haar ſelve niet machtig / vergeetende alle eerlykheid en betaamlykheid / niet gedachtig aan vriendſchap / halſtarriglyk geſet op het geene ſy begonnen heeft / uytgeſlooten van reedelykheid en goeden raad / door ydele reedenen geſlingerd / onbequaam om het billyke en het waarachtige te onderkennen / ſich ſelve verwaarlooſende / als ſy een ander maar mag beſchaadigen; ſeer gelyk zynde aan ter neder ſtortende gebouwen / welke gebrooken worden op het geene waar op ſy vallen. Men moet dan het gemoed ruymte geeven / ter verſameling van de verſtrooyde

Digitized by Google

deelen / eer datmen onbeſuyſd heen loopt om ſich te wreeken. Daar is niets minder betaamlyk voor een die ſtraffen ſal / dan dat hy vergramd zy. Hierom was het dat Socrates tot ſijn knecht ſeyde / ik ſoude u ſlaan, 't en waare dat ik gram was. Hier toe behoord de waarſchouwing welke Athenodorus aan Auguſtus deed / dat hy / ſoo meenigmaal als hy toornig wierd / niet ſoude aanvangen iets te ſeggen of te doen / voor dat hy eerſt de Vier-en-twintig letteren van het A. B. C. by ſich ſelve ſoude opgeſegd hebben. Men moet de eerſte beginſelen van de buyten ſpoor loopende gramſchap weederſtaan; want het vald lichter ſchadelyke dingen buyten te ſluyten / dan wel te beſtuuren / en niet toe te laaten / dan deſelve / toegelaaten zynde / te maatigen. Want wanneer ſy ſich in het beſit geſet hebben / zyn ſy machtiger dan hun beſtuurder / en lyden niet dat ſy beſnoeyd of verminderd worden. Daar beneeven mag men het oor leenen aan een ſoet geſang of ſpel, waar door de ontroerde geeſten tot ruſt en ſtilſtand gebracht worden. Dus wierd het vergramd gemoed van Saul bedaard / en weeder tot ruſt gebracht. Gracchus, een Reedenaar / vertoornd zynde / wierd door het ſpeelen op een Fleuyt geſtild. En die van Lacedæmon pleegen eertyds door het ſpeelen op Fleuyten de gramſchap uyt de gemoederen van vechtende menſchen te verdryven. Ook konnen eenige ſpeelen hier toe voorderlyk zyn; want een gemaatigd vermaak geefd het gemoed ruymte / en maatigd het ſelve.

Wy hebben te ſtryden teegen de eerſte oorſaaken: doch de oorſaak van de toornigheid is een meyning dat wy verongelykt zyn / waar aan men niet licht geloof moet geeven. Wy moeten altyd wat tyd geeven: het verloop van tyd openbaard de waarheid wel; men moet niet licht het oor leenen aan beſchuldigers. Dit gebrek van de menſchlyke natuur zy ons bekend en verdacht; dat wy / het geene wy niet geerne hooren / geerne gelooven; en dat wy gram worden / eer wy noch eens geoordeeld hebben. Ook ſal de nederigheid / en het ſien op ons ſelven / ons gemaatigd doen zyn; indien wy ons ſelven eens afvraagen / of wy ook ſelve niet wel iets diergelyks begaan hebben? Of wy ook niet wel op deſelve wyze gedwaald hebben? En wy hebben te denken dat wy ook wel iets konnen verrichten / dat ons doed weerdig zyn veracht te worden. Galat. 6: 1, 2. Spreuken 13. 10.

Het ſal ons ook ſachtſinniger maaken / indien wy bedenken / waar in dat t'eeniger tyd dien menſch / op welken wy nu vertoornd zyn / ons voorderlyk geweeſd zy / en die goede dienſten ſullen deeſe beleediging konnen goedmaaken. Wy hebben ons ook te binnen te brengen / hoe veel roem ons de naam van ſachtmoedig te zyn ons ſal toebrengen; hoe veele nuttige vrienden het vergeeven van ongelyk wel gemaakt heefd. Laat ons bedenken / ſoo meenigmaal als wy ſwaarigheid maaken om te vergeeven / of het ons wel dienen ſoude / dat alle menſchen voor ons onverbiddelyk waaren. Hoe meenigmaal gebeurd het dat een die meenigmaal een ander geweygerd heefd te vergeeven / ſelfs om vergeeving moet bidden? Wat is 'er heerlyker / dan de gramſchap in vriendſchap te verwiſſelen. Wat getrouwer bondgenooten en metgeſellen heefd het Roomſe Volk ooyt gehad / dan die ſy te vooren voor hunne hardnekkigſte vyanden gehouden hadden? Wat ſoud 'er heeden voor een gebied zyn / indien eene heylſaame Voorſienigheid de overwonnenen niet onder de overwinnaars vermengd had? Word iemand op u vertoornd / daag hem in teegendeel uyt met weldaaden te bewyſen. De vyandſchap moet aanſtonds vervallen / indien men deſelve aan de eene zyde laat vaaren. Indien gy ongelyk met ongelyk betaald / ſoo ſuld gy geleegenheid geeven om u noch meer ongelyk te doen / en met een maaken dat hy / die te vooren ſchuldig was / ſich kan ontſchuldigen. Men heefd ook dit voor vaſt te ſtellen / dat het ſchandelyk is ongelyk met ongelyk te vergelden / om dat die geene welke ſulks doed / een gedeelte van de misdaad op ſich overneemd. In deeſen ſtryd is die geene welke den overwinnaar ſchynd te zyn de overwonnene.

Het is ſommigen vergramden / na het ſeggen van Sextius, voorderlyk geweeſd in een ſpiegel te ſien; ſy wierden ontroerd / ſiende dat ſy ſoo ſeer veranderd waaren. Maar indien het gemoed ſelve konde vertoond worden / en in eenige ſtoffe uytſchynen / het geſicht ſoude ons doen verbaaſd ſtaan / wanneer wy ſaagen hoe ſwart / bevlakt / ſiedende / verwrongen en opgeſwollen / het ſelve ſich ſoude vertoonen. Daar is geen ſpoediger weg tot de ſinneloosheid dan deeſen. En daarom zyn wel ſommigen voortgegaan in de raſerny van hun gramſchap; en hebben 't verſtand 't welk ſy eens uytgedreeven en aan een zyde geſet hadden / nooyt weederom gekreegen.

Wy hebben daar en boven te denken / dat het geene door anderen gedaan is / niet geſchied is tot onſer verachting / maar alleen uyt onbedachtheid. Men moet ſich voor al wachten voor een averechts vermoeden. Men moet niet ſoo ſeer de daad / dan wel het oogmerk van den daader in acht neemen. Denk met een / dat een iegelyk die quaad doed / geloofd heefd dat hy moeſt doen 't geene hy deed / en dat hy by gevolg door een dwaaling van ſijn verſtand is miſleyd geweeſd. Want den toorn ontſtaat uyt een machtloos en laf gemoed / 't welk ſich ſelve niet weet te maatigen. Om deeſe reeden zyn de vrouwen allermeeſt beſmet met dat gebrek van toorn en wraakgierigheid; om dat haar gemoed ſwakker / en haar oordeel krachtlooſer is dan dat der mannen; waarom ſy ook beſwaarlyker konnen haare hertstochten en ontroeringen overheerſchen / en deſelve maatigen en bedwingen; want dit is het werk van een keurlyker oordeel / en van een meer vaſt geſteld reedengebruyk. Het ſelve heefd men te oordeelen van oude lieden / kinderen / ſieken / en droevigen &c. Het is geen geringe ſchande voor den menſch / dat hy ſelfs de allerwildſte beeſten kan temmen / en dat hy ſijn eygen gemoed niet bedwingen kan.

Een ander / en gantſch niet verachtlyk / middel teegen den toorn / is ook dat men geen naauwkeurig onderſoek doed op alle de beeſigheeden / neygingen / 't ſaamenſpreekingen / en daaden van onſe vrouwen / kinderen / vrienden / dienſtboden &c: Hierom ſeyde eens Seneca; wild gy niet gramſtoorig worden? wees niet nieuwsgierig. Het ſelve was ook de raad van Salomon, Predik. 7: 21, 22. Geef ook uw herte niet tot alle woorden diemen ſpreekt; op dat gy niet hoord dat uw knecht u vloekt. Want uw herte heefd ook veelmaalen bekend, dat gy ook anderen gevloekt hebd. Gy kond een ontfangen ongelyk niet edelmoediger of met meer dapperheid wreeken / dan met het ſelve te verachten. 't Is geen verheeven gemoed / 't welk door een ongelyk word gekromd en geboogen. Eeven gelyk de pylen / van eenige harde ſtoffe / en de watergolven van een vaſte rotze gebrooken / te rug ſpringen / en gelykmen op een hard en vaſt onderwerp niet ſlaat / ſonder ſmerten van die ſlaat / dus kan geen ongelyk ſich aan een groothertig gemoed doen gevoelen / zynde grooter dan het geene waar op het aanvald. Daar is geen ſeeker bewysteeken van grootmoedigheid / dan dat 'er niets kan voor vallen / waar door gy kond opgehitſt worden. Het bovenſte en beſtgeſchikte deel des weerelds / en het welk na by de Sterren is / word noch tot wolken te ſaamen gepakt / noch in onweeders needer gedreeven / noch tot dwarrelwinden gedraayd / het is bevryd van alle beroeringen; en in de beneedenſte deelen blixemd het; op deſelve wyze is het geleegen met een verheeven gemoed / het ſelve is altyd geruſt / en word in een ſtaat van kalmte geſteld.

Eyndelyk heefdmen te overweegen de voorbeelden van groote mannen / welke met lof hunne gramſchap bedwongen en ingetoomd hebbben. Onder deeſen teld

men

men Socrates; welke door een jongeling met een ſchoen na het hoofd geworpen zynde / en door ſijne vrienden aangeſtookt om ſich te wreeken / antwoorde / indien my een eſel met ſijn poot geſchopt had, ſoud gy lieden my ook gebieden om teegen die verſſenen aan te gaan? Pericles door een ſeeker laſteraar een geheelen dag lang getergd zynde / liet hem / die wanneer het duyſter wierd noch ter naauwer nood heen ging / noch met een keers t'huys lichten. De Pythagoreen, indien ſy t'eeniger tijd door gramſchap tot ſcheldwoorden uytgeberſten waaren / waaren gewoon voor het ondergaan van de Son (gelijk den Apoſtel in deeſe plaats vermaand) door malkanderen de hand te geeven / en een onderlinge groetenis te doen / weederom met malkanderen te verſoenen. Antigonus, wanneer eenige Soldaaten na by ſijn tent / quaalijk van hem ſpraaken / als of hy het niet hoorde / heefd met het uytſteeken van ſijn ſtok haar gewaarſchouwd / dat ſy een weynig ſouden afwyken. Arcadio een Achajer ſprak altijd quaalijk van Philippus, wanneer deeſe eens in Macedonien geſien wierd / en de Raadsheeren van Philippus riepen / datmen hem nu niet moeſt laaten ontſnappen / maar ter ſtraf overgeeven; ſoo heefd hem Philippus beleefdelijk aangeſprooken / en met giften en geſchenken / als een aangenaame gaſt / onthaald. Daar na gaf hy laſt om te onderſoeken / wat praatjes hy nu van hem onder de Grieken uytſtroopde; en wanneer elk een getuygde / dat hy nu op een wonderlijke wyze ſijn werk maakte van Philippus te pryſen; ſoo ſeyde Philippus daar op tot de ſijnen; ik ben dan beeter Geneesmeeſter dan gy lieden. Sie by Plutarchus, in ſijn boek van het bedwingen der gramſchap.

IV. PLAATS. *Hebr.* 2: 10.

Op wat wyze alle dingen om God, en door God, zyn?

DE Heere heefd alles gewrocht om ſijns ſelfs wille, ſegd Salomon / Spreuk. 16: 4. niet om ſich ſelf te volmaaken, maar meede te deelen, en te openbaaren, op dat de ſchepſelen de Godlijke goedheid ſouden genieten / en deſelve met een neederig en dankbaar gemoed erkennen. Dat nu alle dingen om God, als haar eynde, zyn / word daar meede beweeſen / om dat alle verſtandige weeſens werken tot een ſeeker eynde / dewyl nu God in de aller volmaaktſte trap wys is / ſoo werkt hy buyten twyfel tot het allervolmaaktſte eynde; doch daar is niets volmaakter dan God ſelve. Gelijk dan God aller dingen begin en oorſprong is / ſoo is hy ook derſelver eynde. Hy is de Alpha en de Omega, het begin en het eynde, Openbaar. 1: 8. want anderſins ſouden de ſaaken van God vervreemd worden. Gelijk alle de rivieren uyt de Zee haar oorſprong hebben / ſoo loopen ſy ook alle derwaarts heenen. Predik. 1: 7. De ſterren loopen in het rond / doch in een ronde gedaante (hoedaanig die van de weereld / den aardkloot / en de ſterren is) en in een krings wyze beweeging, loopen het begin en het eynde in een / en dus is het ook met God geleegen.

Alle dingen nu zyn om God in tweederley opſicht. I. Om dat hy ſich in ſijne werken behaagd. Geneſ. 1: 31. Pſalm 104: 31. De Heere verblyde ſich in ſijne werken. Want dewyl God ſich ſelve lief heefd / ſoo heefd hy ook ſijne werken lief / om dat hy in deſelve ſijn beeltenis ingedrukt heefd. Pſalm 145: 9. II. Om dat hy door de Engelen en menſchen verheerlijkt word. Doch het eerſte is het voornaame eynde / want het is een inwendige werking van God ſelve; het laatſte is alleenlijk een uytwendige werking van het ſchepſel.

Door deeſe text word weederlegd het leerſtuk van de Manicheen, welke vaſtſtelden dat 'er een allerhoogſt quaad was / waar van alle quaade dingen her voortkomen. Want daar is niet meer dan een eenige algemeene oorſaak aller dingen / en deeſe de allerbeſte / en de allervolmaaktſte / het beginſel en te gelijk het eynde van alles. Daar beneeven / daar kan geen allerhoogſt quaad weeſen / of het moet ontblood zyn van alle goed / en geen goed ter weereld in ſich bevatten / eeven gelijk het hoogſte goed dat geheeten word / 't welk vry is van alle quaad; gelijk Johannes getuygd 1 Joh. 1: 5. van het hoogſte en allervolmaaktſte licht, dat daar in geen duyſterniſſe is. Doch dewyl het quaad uyt ſijn eygen natuur niets is / ſoo kan het ſelve niet zyn / dan in het goede als in ſijn onderwerp. En gelijk dat het hoogſte goed genaamd word / 't welk uyt ſijn eygen natuur / en door ſich ſelve / goed is / en niet door meedodeeling van eenig ander goed: dus kan 'er ook geen hoogſte quaad weeſen / 't en zy het uyt ſijn eygen natuur / en door ſich ſelve ſoodaanig zy. Doch het quaad is uyt ſijn eygen natuur niets / want het heefd geen weeſentlijkheid / en kan op en door ſich ſelve niet beſtaan.

Ja ſelfs geen quaad kan door eenig quaad / voor ſoo verre het quaad is / voortgebracht worden / maar alleenlijk door het goede / hoewel maar by toeval; de reeden hier van is / om dat het quaad door ſich ſelve niets is / en maar alleen eene berooving van het goede. Doch het geene niets is / kan door ſich ſelve niet werken / of iets voortbrengen. En nademaal het quaad niet geſchied dan alleen by toeval / en buyten de ordre van de natuur / maar niet door ſich ſelve / hoe kan 'er dan eenig hoogſte quaad zyn / 't welk het beginſel ſoude ſijn van alle andere quaaden? Want het geene maar alleen by toeval is / dat kan geen eerſte beginſel weeſen; nademaal dat geene / 't welk door ſich ſelve is / altijd eerder is dan het geene by toeval is.

Teegenwerping. Indien alle dingen uyt God en door God zyn / ſoo ſchijnd God de Allerbeſte niet te zyn / want hy heefd ſijne ſchepſelen meerder in getal / en beeter konnen maaken / dan hy gedaan heefd.

Antw: 1. Indienmen nu al ſoo veel grooter volmaaktheid / of getal van ſchepſelen ſteld / als men ſelfs wil / noch ſalmen altijd het ſelve konnen ſeggen; men moet derhalven ergens ſtil ſtaan. 2. God heefd niet alleen moeten acht geeven op ſijn Macht en goedheid, maar ook op ſijne Wysheid, welke ſoo veele verſcheydene volmaaktheeden der dingen / en ſoo verſcheydene trappen van volmaaktheid / vereyſchte tot de ſchoonheid van het geheel al / gelijk ſulks te ſien is in de verſcheydenheid der bloemen; en een konſtenaar ſulks waarneemd in het te ſaamenvoegen van verſcheydene ſnaaren. Doch indien alle dingen in een eevengelijke goedheid geſchaapen waaren / ſoo ſoud 'er niet meer dan eene ſoort van ſchepſelen gevonden worden. 3. God heefd alles ſoo goed gemaakt in ſijn ſoort / als hy geoordeeld heefd noodig te zyn / tot het eynde 't welk hy ſich voorgeſteld had; en dat is genoeg.

Wat de Sonden belangd / die ontſtaan alle. 1. Uyt een dwaaling van de ziel / of uyt onvoorſichtigheid, of uyt onweetendheid. Want ieder byſonder vermogen is bepaald tot ſijn eygen voorwerp; en gelijk het geſicht niet ſien kan dan ſichtbaare dingen / en het verſtand niets verſtaan kan dan verſtaanlijke dingen; dus kan ook de wil niets willen / dan die dingen / welke haar / door aanwyſing van het verſtand / als goed en begeerlijk voorgeſteld worden. En wanneer iets de wil voorkomd als voordeelig en vermaaklijk / doch aan het welke eenige ſchandelijkheid / of ongemakken verknocht zyn / of als volgende te vreeſen ſtaan / dan ontſtaat 'er voorgaans een ſtryd tuſſen de reeden / en de neyging der ſinnen / omtrent de zeedelijke werkingen. 2. De ondeugden ontſtaan ook wel uyt een quaade gemaatigdheid; want doch de zeeden volgen de gemaatigdheid van het lighaam. 3. Uyt een quaade opvoeding, navolging van quaade voorbeelden, verkeering met quaade menſchen / en worden inſonderheid door de gewoonte (welke als een tweede natuur is) verſterkt. Sie Jerem. 13: 23. Sal ook een Moorman ſijne huyd veranderen? of een Luypaard ſijne vlekken? Alſoo ſuld gylieden ook konnen goed doen, die geleerd zyt quaad te doen.

Eynde des Vierden Deels.

Digitized by Google

AANHANGSEL

Aan de

HEYLIGE NATUURBESCHRYVING;

Ofte

Het Vyfde en Laatſte Deel

Der

NATUURKUNDIGE VERKLAARINGEN,

Behelſende

Eene uytlegging eeniger uytgeleeſene plaatſen uyt het Nieuwe Teſtament, in dewelke van Natuurlijke ſaaken gehandeld word.

I. PLAATS. *Matth.* 3: 4.

En deſelve Johannes had ſijne kleeding van kemels-hayr, en een leederen gordel om ſijne lendenen; en ſijn voedſel was ſprinkhaanen, en wilden honing.

SYne kleedinge was van kemels-hayr. Dit was buyten twyfel een tuyten gemeen ruwe en ſtrenge kleedings-wyze / en over een komende met de ſpaarſaamheid in ſijn koſt. Want dus prees Chriſtus ſelve Johannes trus van weegen de ruwheid ſijner kleeding Matth. 11: 8. Maar wat zyt gy uytgegaan te ſien? Een menſch met ſachte kleederen bekleed? (als of hy ſeyde geenſins) Siet die ſachte kleederen draagen zyn in der Koningen huyſen. Want Johannes ontvlood de huyſen der Grooten / en week in de woeſtyne / en koos een ſtal of koop voor het hof. Deeſe zyne kleeding dan was niet met golven gemaakt / noch net / maar gering / ſcherp / ruw / ſtyf / als van een kluyſenaar / en van hayr gemaakt; en ſulks op dat hy ſelfs met ſijn gewaad ſoude vertoonen / en aan allen aanpryſen / de neederigheid / berouw van ſonden / en verachting van de weereld. Want het was by de Jooden een gewoonte ſich / wanneer ſy rouwe droegen / met hayre kleederen te bekleeden: en hierom lieten de Nazireers onder de Jooden / 't zy dat ſy ſulks maar voor een korten tyd / of voor altijd waaren / hun hoofdhayr en baard uytwaſſen / en gingen met een ruw hayrig kleed bekleed. Johannes nu was een Nazireer voor al ſijn leeven; want van hem wierd geſegd Luc. 1: 15. Noch wyn, noch ſterken drank ſal hy niet drinken. Het is ook door de Godlijke Voorſienigheid toegekomen / dat hy / die quam met den Geeſt van Elias, en daarom ook wel Elias geheeten word / ook in ſijn uyterlijke dracht Elias gelijk ſoude zyn: want dat het gewaad van Elias t' eenemaal dat van Johannes (gelijk het ſelve hier beſchreeven word) gelijk geweeſt is / is te ſien uyt 2 Koning. 1: 8 en 1 Koning. 19: 19. Ja ſelfs Zacharias / in ſijne Voorſeggingen / Zachar. 13: 4. noemd het gewaad van een Propheet een hayren kleed. En den Schryver van den Brief aan den Hebreen / handelende ook wel mogelijk van anderen / maar inſonderheid van Propheten / beſchryft ons deſelven / dat ſy hebben gewandeld in ſchaapsvellen, en in geytenvellen, Hebr. 11: 37. Ik meyn eevenwel dat men door deeſe kleeding van kemels-hayr (in het Grieks ἔνδυμα ἀπὸ τριχῶν καμήλȣ) niet juyſt verſtaan moet / of een raauw en onbereyd kemelsvel, met het welke om het lyf geſlingerd / Johannes wel / eeven als of hy een Veldgod of een Boekvoet (Satyr) was / van een hoop lompe Schilders afgebeeld word; of een hayrenkleed 't welk hy onmiddelijk op ſijn naakte huyd ſoude gedraagen hebben / hoedaanig wel van de Monniken / of anderen die openbaare boete doen / in de hedendsdaagſe Roomſe kerke ſomtijds gedraagen word; want Matthæus ſpreekt maar eenvoudiglijk van dit kleed / als naamelijk gering / en van kemels hayren gemaakt / maar hy ſegd niet dat hy het ſelve onmiddelijk op ſijn bloot lighaam gedraagen heeft / op dat het in ſijn vlees ſoude ſteeken.

En een leederen gordel om ſijne lendenen. De Propheeten / ja ſelfs byna alle de Jooden / en de Syriers / gebruykten lange kleederen; welke ſy dan / op dat ſy niet ſouden afſlakken / en het gaan verhinderen / gewoon waaren met een gordel op te gorden / op dat ſy veerdig mochten zyn tot reyſen / en allerley dienſten. Hier van daan quam de vermaaning van Chriſtus Luc. 12: 35. Laat uwe lendenen omgordet zyn. En van Paulus Epheſ. 6: 14. Staat dan uwe lendenen omgord hebbende met de waarheid. En het is een gemeene ſeggen, Accincta veſtis, accincta mens, dat is / een welgegord kleed, is een veerdige ziel, en ſoo het teegendeel. Waarom Sylla Pompejus en de Roomſe Naakomeeren waarſchouwde / dat ſy ſich ſouden

wachten

Digitized by Google

wachten door een quaalijk gegorde jongen; want in dien eenen veele mannen ſtaaken / gelijk Marius was.

De ouden waaren gewoon hunne kleederen met geſpjes van onderen op te hechten; welke aan het bovenſte vaſt gehaakt zynde / het kleed in een ploy deeden vallen / als of het een zeyl was / dat door de wind opgeblaaſen word. Onder aan / en in het uyterſte eynde / hadden ſy een groote naalde met een goudene of ſilvere draad; waar meede ſy maakten dat de rokken ſonder eenige moeyte / konden ſwieren als of ſy door de golven gedreeven wierden; inſonderheid wanneer de punt van die naalde in een gootje of buysje / 't welk in het eene deel van het geſpje was / ingedrukt wierd. Deeſe geſpjes maakten de edele en rijke lieden van goud / de middelbaare van ſilver / en de armſten van koper of yſer. Hier van daan dat ſeggen van Virgilius.

Aurea purpuream ſubnectit fibula veſtem.

Dat is / Een goud geſpje haakt het purpere kleed op.

En ſijn voedſel was ſprinkhaanen en wilden hoonig. Dat de ſprinkhaanen ook by de Jooden in gebruyk waaren tot ſpijſe / blijkt uyt Levit: 11: 23. Daar ſy onder de ſpyſen welker gebruyk den Jooden geoorlooft was / opgeteld worden. Van een diergelijk eeten van Sprinkhaanen gewaagd Plinius, in ſijn 7 Boek / aan het 2 Hoofdſtuk; getuygende dat Cteſias verhaald / dat een volk / geleegen in de valleyen / welke Candore geheeten worden / by het eeten van Sprinkhaanen twee honderd jaaren lang leeven / hebbende in haar jeugd wit hayr / het welke in haar ouderdom ſwart word. Dat in teegendeel anderen / welke aan deeſe langleevenden paalen / niet ouder worden dan veertig jaaren, welker vrouwen maar eens baaren: het ſelve verhaald ook Agatharcides, en met een dat ſy ſprinkhaanen tot hun voedſel gebruyken / en ſeer ſnel zyn. Clitarchus en Megaſthenes hebben hun den naam van Mandri gegeeven / welke ſchrijvers ook drie honderd van hunne dorpen tellen / en ſeggen dat hunne wijven op haar ſeevende jaar kinderen krijgen / en dat den ouderdom hen op hun veertigſte jaar bykomd. Den ſelven Plinius verhaald ook in ſijn 11 Boek / aan het 29 Hoofdſtuk / dat de Parthers de ſprinkhaanen ook voor een aangenaame ſpijſe gehouden hebben.

Dioſcorides teekend ook aan / in ſijn 2 Boek / aan het 46 Hoofdſtuk / dat het volk van Libyen ook oudtyds ſprinkhaanen gegeeten heefd. En Scaliger, in de 192 ſijner oefeningen, leerd / dat de Arabiers ook de Sprinkhaanen gekookt / of gebraaden tot een fijne bloeme geſtooten zynde / eeten. Het is dan geen wonder dat Johannes ſich in de woeſtyne met Sprinkhaanen geneerd heefd / en het is ſonder reeden / dat ſommige Uytleggeren deeſe text van eenige wortels van kruyden / of toppen van boomen verklaard / hebben.

Camerarius, in het 1 Boek ſijner Geſchiedkundige bedenkingen, aan het 13 Hoofdſtuk / verhaald uyt Diodoor den Siciliaan, en Strabo, den elendigen ſtaat van de Sprinkhaan-eeters (*Acridophagi*). Het zyn volkeren paalende aan de woeſtyne van Æthiopien, en menſchen een weynig korter dan anderen / mager van lighaam / en boven maaten ſwart. In de Lente-tijd voeren de Weſte en Zuydweſte winden een byna oneyndige meenigte van Sprinkhaanen tot haar. Deeſe / met ſout beſtrooyd zynde / bewaaren ſy lange tijd / als zynde hen een aangenaame en ſmaakelijke ſpijſe. Deeſe Sprinkhaanen zyn de eenige koſt / van welke ſy altijd leeven: want ſy voeden geen vee / noch eeten (als zynde verre van de Zee afgeleegen) geen vis; noch hebben eenig ander behulp tot onderhoud van hun leeven. Sy zyn licht van lighaam / ſnel van loop / en kort van leeftijd / ſoo dat de oudſten onder hen niet boven veertig jaaren haalen. Hun eynde is verwonderens weerdig. Want wanneer den ouderdom begind te naderen / worden gevleugelde luyſen, niet alleen van verſcheyden aanſien / maar ook van een affchuwlijke en leelijke gedaante / in hunne lighaamen voortgebracht / welke eerſt de buyk / daar na de borſt / en eyndelijk het geheele lighaam / in korten tijd opvreeten. Die met deeſe quaal aangetaſt word ſal in het eerſt / als zynde door de jeukte van eenige ſchorſtheid gekitteld en aangelokt / ſijn lighaam klouwen en krabben / ontfangende daar uyt te gelijk vermaak en pyn. Daar na / wanneer de luyſen te voorſchijn komen / en te gelijk den etter komd uytbloeyen / ſal hy / door de ſwaarheid van de quaal en de pijn verwoerd zynde / ſijn lighaam in een naar gekerm met ſijne nagelen van een ſcheuren. En dit ongediert komd in ſulk een meenigte uyt de wonden te voorſchyn / de eenen op de anderen / eeven gelijk uyt een opengebrooken vat / opwellende / dat het onmooglijk is deſelve te verdelgen. Op deeſe wyze raaken ſy elendiglijk / 't zy uyt oorſaak van hun ſpijſe / of van de quaade geſteldheid des luchts / aan hunnes leevens eynde. Plinius ſchynd ook iets diergelijks te kennen te geeven / in ſijn 6 Boek / aan het 30 Hoofdſtuk. Een ſeeker deel, ſegd hy / van de Æthiopiers leefd alleenlijk van Sprinkhaanen, welke ſy tot hun voedſel, 't welk ſy jaar in jaar uyt gebruyken, door rook en ſont hard maaken, deeſe menſchen leeven noyt langer als veertig jaaren.

En wilden hooning. Dat is / hoonig dewelke / ſonder eenige voorſorge van menſchen / op het veld / en in woeſte plaatſen door de byen voortgebracht wierd; want in het Joodſe land / het land der Sarmaten, en in andere geweſten / zyn de Honig-byen ſoo meenigvuldig / dat ſy ſelfs in de rotzen / onderaardſe holen / holle boomen / en op het veld / honig maaken; van hoedaanigen wyze van hoonigmaaking in een uytgeholde rotz, ook den Dichter Homerus gewag / maakt in het 2 Boek van ſijn Iliades, aan het 88 verſje. Hier toe behoord ook het ſeggen van Moſes Deuteron: 32. 13. En hy deed hem hoonig ſuygen uyt de Steenrotze: en van God ſelve Pſalm: 81: 17. Ja ik ſoude u verſaadigd hebben met hoonig uyt de ſteenrotzen. En 1 Sam. 14: 25. word geſegd / dat 'er in een woud hoonig was op het opperblak des velds, en vſ: 26. word van dat woud geſegd / ſiet daar was een honigvloed. Daar was nu onder de Jooden niets gemeener / dan het gebruyk van hooning / 't zy huys of wilden hoonig. Hierom ſeyde den Propheet van den Meſſias, welke met gewoonlijke ſpyſen opgebracht moeſt worden / dat hy boter en hoonig ſoude eeten, Jeſ. 7: 15. Wanneer nu van Johannes geſegd word / dat hy ſprinkbaanen en wilden hoonig at, ſoo is het niet noodig deeſe woorden juyſt ſoo angſtiglijk / en in ſoo engen ſin op te vatten / als of dien Heyligen man ſich ſijn ganſche leeven door aan deeſe ſpyſen alleenlijk vaſtgemaakt ſoude hebben; maar dat hy deeſe / als meeſt voorkomende en voor de hand zynde / gewoonlijk plag te gebruyken / en andere ſpijſen van diergelijke ſoort / geringe / en geen lekkere keurlijke ſpijſen; inlandſe / en geen vreemde gerechten / en welke eerder door de natuur dan door konſt toebereyd waaren. Dit word te kennen gegeeven Matth: 11: 18. en Luc: 7: 33. Want het is bekend dat by de Hebreen brood genomen word voor een gewoonlijke ſpyſe. Wanneer dan Chriſtus ſegd / dat Johannes geen brood was eetende, hy ſegd maar dat Johannes niet leefde op een gewoone wijze / dat hy geen gemeen voedſel gebruykte / hoedaanig hy / als eens Prieſters Soon / in ſijns Vaders huys had konnen ſich toe-eygenen. Want anderſſins / indien men de woorden ſoude moeten by het hayr trekken / ſoo ſoude men noodſaakelijk moeten ſeggen / dat Johannes t'eenemaal ſonder wyn drinken geleefd heefd / en dat hy ſich geheel en al van alle ſpijs en drank onthouden heefd / om dat Matth. 11: 18. geſegd word; dat hy noch at, noch dronk.

Digitized by Google

II. PLAATS. *Matth.* 3: 16.

En ſie, de hemelen wierden hem geopend, en hy ſag den Geeſt Gods neederdaalen, gelijk een duyve, en op hem komen.

HOedaanig deeſe opening der hemelen geweeſd zy, eygentlijk of oneygentlijk; of de hemelen in der daad geopend zyn; of alleen in een ſeekeren ſchyn? Daar in zyn de oordeelen der uytleggeren van malkanderen verſchillende. Marcus in ſijn Euangelium Cap. 1: 10. uytleggende 't geen Matthæus ſegd, dat de hemelen geopend wierden, ſegd, dat de hemelen geſcheurd of gekloofd wierden.

Den hemel nu ſchijnd ſomtyds natuurlijker wyze van een geſcheurd te worden, welke ſoort van verheveling (Meteorum) de Natuurkundigen Chaſma, eene kloove, heeten. Want ſoo eene kloove is een verheeveling 't welk ſich vertoond, en een ſchyn geeſd, als of den hemel ſich opende en gaapte. Sulks ontſtaat, wanneer een dikke en lymachtige uytwaaſſeming, in een heldere nacht, tot in het hoogſte luchtgeweſt opgeheeven zynde, aan deſſelfs uyterſte deelen, welke de dunſte zyn, word aangeſtooken, terwyl de middelſte deelen, welke dikker zyn, niet in vlam geraaken; want dan vertoond ſich, van weegen de witte en lichtende verwe der aangeſtookene buytenſte deelen, en de ſwartheid of blaauwheid van de middeldeelen, een ſeekere holte of kuyl, ſoo dat den hemel als 't waare ſich ſchynd van een te ſcheyden. Wat deeſe text belangd, ik ben met Origenes, Hieronymus, en anderen, van gevoelen, dat het hier meer na de uyterlijke ſchyn, dan in der daad, te verſtaan is. Sommigen onder de Jooden willen dat dit niet anders is, dan een verbloemde ſpreekwyze, waar door te kennen gegeeven word, dat iets door eene hemelſe kracht uytgewrocht of vertoond is. Ja ſelfs de Heydenen hebben geloofd, dat voor hemelſe wonderteekenen iets diergelijks voor af geſonden wierd. Dus ſegd den Roomſen Geſchiedſchryver Livius, in ſijn 32 Boek, dat in de Stad Falerii den hemel ſcheen opengekloofd te worden, als door een groote ſcheure; en dat ſoo verre als die opening ſich uytſtrekte een groot licht uytſchitterde. En na het getuygnis van Servius word in de Boeken der Wichelaaren onder de Wonderteekenen verhaald, dat den hemel ſich van een geſcheyden heeſd. En in de Heylige Bladeren word de opening des Hemels doorgaans beſchreeven als een gewoon teeken, voorgaande voor de Prophetiſe geſichten. Sie Ezech: 1: 1. De hemelen wierden geopend, en ik ſag geſichten van God. Johann. 1: 52. Van nu aan ſuld gy den Hemel geopend ſien, en de Engelen Gods opklimmende en neederdaalende op den Soon des Menſchen. En Handeling. 7: 56. En hy ſeyde, ſiet ik ſie de hemelen geopend, en den Soon des menſchen ſtaande ter rechterhand Gods.

Gelijk eene duyve. Het is al over lang te recht aangeteekend geweeſd, dat deeſe ſpreekwyze wat dubbelſinnig kan ſchynen te weeſen. Want men kan het verſtaan, of dat de gedaante van eene duyve geſien is, of dat dat geene, 't welk geſien wierd, ſoodaanig neerdaalde, gelijk de duyven gewoon zyn na beneeden te komen. Doch byna alle de Uytleggeren omhelſen den eerſten ſin, want Lucas ſchryſd uytdrukkelijk dat de Heylige Geeſt neederdaalde in lighaamlijke gedaante, gelijk eene duyve, Luc: 3: 22. Het is miſſchien een vuurige gedaante van eene duyve geweeſd, gelijk men dus vuurige tongen boven de Apoſtelen ſag, Handeling: 2: 3. Want den Oudvader Juſtinus verhaald, dat op deſelve tijd als Jeſus gedoopt wierd, in de Jordaane ſich een vuur vertoonde; buyten twyfel uyt een gerucht, 't welk van hand tot hand overgeleeverd was; want in het Euangelium der Ebioniten, las men het volgende. Καὶ εὐθὺς περιέλαμψε τὸν τόπον φῶς μέγα, dat is, en terſtond ſcheen 'er een groot licht rondom die plaats. Ik nu meyn dat die gedaante van eene duyve hier inſonderheid gebruykt is, om dat die Geeſt welke in Chriſtus was, al van ouds door een ſonderling merkteeken van ſachtmoedigheid was beſchreeven van den Propheet Jeſaias. Jeſ, 42: 1, 2, 3. Matth. 11: 29, 30. en 12: 19, 20. En Matth. 10: 16. zyt oprecht, gelijk de duyven. Want hoewel ſy onder malkanderen genoeg geneegen zyn tot vechten, evenwel zyn ſy teegen andere dieren niet ſoo vyandig, noch geneygd om te beſchadigen. Daar ſchynd hier ook geſien te worden, op de gedaante van die duyve, welke aan Noach, na den Sondvloed, de teekenen van de vernieuwde weereld weederbracht. De duyven zyn ook niet alleen vogelen die geen anderen beſchadigen, maar ook zyn ſy kuys, als onder welke een mannetje ſich maar by een wijfje houd; daar en boven beminnen ſy de reynigheid; hier van daan ſong den Dichter Ovidius.

Aſpicis ut veniant ad candida tecta columbæ;
Suſcipiat nullas ſordida turris aves.

Dat is, gy ſiet hoe dat de duyven op de witte daken komen vallen, en hoe een vuylen toorn geene van die vogelen op ſich ontfangd.

Anderen voegen hier by; dat hier ook geoogd word op de gelijkenis van de vruchtbaarheid: om dat, gelijk de duyve ſeer vruchtbaar is, ſoo ook den Heyligen Geeſt een ſeer overvloedige oorſpronk en werkmeeſter van allerley gaaven is 1 Corinth: 12. De Kerke van Chriſtus word ook by eene duyve vergeleeken. Hoogl: 1: 15. van weegen de ſchoonheid der oogen. Siet gy zyt ſchoone myne Vriendinne, ſiet gy zyt ſchoone, uwe oogen zyn duyven oogen. De duyven worden noch verder beroemd van weegen haare overgroote liefde tot haare jongen, en de ſnelheid van haare vlucht. Want hierom wenſchte David voor ſich de vleugelen van eene duyve Pſalm. 55: 7. Sy bemind de t' ſaamenwooningen der menſchen, en haar Vaderland. Sy vleyd en ſtreeld de wilde duyven, en gewend ſich aan deſelve, op dat ſy deſelve op die wyze met ſich tot haar kot mag brengen. Sommigen ſeggen dat de duyven geen gal hebben, maar dat dit vals is bewyſd genoeg de ervaarenheid: evenwel ſy hebben de gal in ſoo grooten overvloed niet, als wel andere dieren.

III. PLAATS *Matth:* 6: 22, 23.

De keerſſe des lighaems is het oog: indien dan uw oog eenvoudig is, ſoo ſal uw geheel lighaam verlicht weeſen.

Maar indien uw oog boos is, ſoo ſal uw geheel lighaam duyſter zyn. Indien dan het licht dat in u is duyſterniſſe is, hoe groot ſal de duyſterniſſe ſelve zyn.

HEt oog word eenvoudig geheeten, 't welk geſond is, en niet vermengd met vreemde ſappen welke het geſicht beroeren, 't welk derhalve ſuyver en helder is. Als of 'er geſeyd wierd; indien uw oog in ſijn natuurlijken ſtand, en wel geſteld is, ſoo ſal uw geheel lighaam verlicht, en als 't waare met oogen voorſien weeſen, om dat het ſelve op het voorgaande licht en beſtuuring ſijns oogs, alle ſijne te doene beeſigheeden behoorlijk ſal ondergaan. Maar indien uw oog quaalijk geſteld, en met een ondeugende vocht doortrokken, en by gevolg onſuyver is; dan ſal uw geheel lighaam verduyſterd zyn, om dat het

ſijn

ſyn licht en leydsman / naamelijk / de verlichting en beſtuuring van het geſicht ; miſſen ſal. Indien dan het licht van het oog / 't welk in u is, dat is / behoorde te weeſen / nu beneeveld en verduyſterd zynde / niet meer licht / maar duyſterniſſe en blindheid is / hoe groot ſal dan de duyſterniſſe ſelve wel weeſen? Dat is / het overige lighaam ſelf ; 't welk uyt ſijn eygen aart duyſter / en / om ſoo te ſpreeken / blind is / om dat het gansch geen licht / dan alleen uyt de oogen heeſd / nu ontbloot zynde en beroofd van ſijn licht en oogen / als ſijne leydsliedem / hoe duyſter ſal het nu wel zyn? En hoe ſal het in de duyſterniſſe loopen omdwaalen? By gelijkenis nu verſtaat Chriſtus hier door het oog de ziel en de inwendige ſinnen ; want het geen het oog is voor het lighaam / dat is het verſtand voor de ziel. Want de dwaalingen en gebreeken in de werkingen van de ziel / ontſtaan uyt een dwaaling en gebrek van het oeffenige verſtand ; welk gebrek eevenwel dikwils ontſtaat uyt een quaade neyging / gewoonte / en ongeſchikte beweeging der herts-tochten.

Chriſtus dan ſteld hier door de voortreflijkheid der oogen / en de uytneemende nuttigheid van het geſicht / waar door het geheele lighaam beſtuurd / verlicht / en vermaakt word. Want terwyl de oogen de beelteniſſen van alle ſichtbaare dingen aan de ziel vertoonen / ſoo worden deſelve eensdeels daar door vermaakt / en krygen met een eene bevatting van de vorm / grootheid / geleegenheid / afſtand &c: der voorwerpen. Plato noemd het oog een aller godlijkſt en een hemels deel. De oogen (ſegd hy) zyn deelachtig aan een hemels vuur, 't welk niet brand, maar met te verlichten de dag ſoetelijk over de weereld brengd. Orpheus noemde het oog een ſpiegel van de Natuur. Heſychius des Sons Poorten. Alexander de Wandelaar, de venſteren van de ziel; want de oogen zyn de verklikkers van de ziel / eeven gelyk het aangeſicht de beeltenis van het gemoed is. In ſtoutmoedigheid ſpringen ſy voor den dag ; in eerbiedigheid ſinken ſy neederwaarts ; in liefde ſtreelen ſy ; in haat worden ſy verwilderd ; is het gemoed verheugd / ſy ſullen vrolijk lachen / en wanneer het ſelve droevig is / guynen ſy / brand het gemoed van gramſchap / ſy worden verbitterd ; wanneer men vol gedachten en ſorge is / dan zyn ſy ſtil / als zynde te gelijk met de ziel ingeſpannen en aandachtig &c: Soo dat het voorbeſtig geſegd is / dat de oogen een ſpiegel van de ziel zyn. En in onſe text / dat het oog des ziels keerſſe is. Waar mede overeenſtemd het ſeggen van Hippocrates ; ſoo als de oogen vaaren, dus vaard ook het geheele lighaam. Want de oogen zyn boven alle de andere lighaamsdeelen bequaam / om teekenen op te geeven van ſiektens die het lighaam plaagen / en van de zeeden tot welke een ieder uyt ſijn natuur geneygd is / gelijk ook van de beweegingen en aandoeningen des gemoeds / waarom ook de Gelaatkundigen uyt geen deel van het lighaam meerder teekenen haalen / dan uyt de oogen.

Doch inſonderheid ſteld ons onſen Saligmaaker / in de voorhanden zynde text / voor / den lof en de noodſaaklijkheid van de waare wysheid en voorſichtigheid. Want de benaaming van het oog word wel eygentlijk gegeeven aan het lighaamlijk werktuyg van het geſicht / doch by overdracht word het wel genomen voor het geſicht der ziele / dat is / het verſtand en de voorſichtigheid. Want het verſtand is als het eerſt beweeglijke, waar door alle de geſteldheid van de wil / de gemoeds beweegingen / en de handelingen der menſchen / worden geregeerd / en beſtuurd / en waar van ſy afhangen. Deeſe overdrachtige ſpreekwyze gebruyken derhalven alle de Wysgeeren en Dichteren / ook is deſelve ſeer menigmaal gebruykt in de Heylige Bladeren. Sie Pſalm 13: 4. Verlicht myne oogen &c: en Pſalm 25: 15. Myne oogen zyn geduuriglijk op den Heere. Epheſ. 1: 18. en doorgaans. Want na dat het oog vaard / ſoo wordmen doorgaans gewaar dat ook het geheele lighaam geſteld is ; en na dat iemands ziel of verſtand wel of quaalijk geſteld is / ſoo vaard ook de geheele ziel / en door deſelve den geheelen menſch. De wortel doch en het beginſel van de ſonde is de onweetendheid : maar het beginſel van de waare deugd is het licht en de voorſichtigheid van de ziel / beſchouwende het eerſte en waarachtige goed. Hierom / de benaaming van de oorſaak tot de uytwerking overgebracht zynde / word een quaad menſch geheeten onweetend / duyſter / onſinnig / dwaas ; in teegendeel een goed menſch heet wys / verlicht / voorſichtig / men noemd de goedheid ſelve licht en wysheid ; de quaadheid , ſotheid en duyſterniſſe. Welke ſpreekwyze wel in alle de Heylige Boeken / maar byſonder by Salomon in ſijne Spreuken / in gebruyk is. Sie Spreuken 4: 18, 19. Maar het pad der rechtveerdigen is gelijk een ſchynend licht, voortgaande, en lichtende tot den vollen dag toe. Den weg der godlooſen is als donkerheid ; ſy weeten niet waar over ſy ſtruykelen ſullen. Epheſ. 5: 8. Want gy waart eertyds duyſterniſſe, maar nu zyt gy licht in den Heere ; wandelt als kinderen des lichts.

IV. PLAATS. *Matth.* 8: 28.

En als hy aan de andere zyde, in het land der Gergaſeenen, overgekomen was, zyn hem twee van den Duyvel beſeetene ontmoet, komende uyt de graaven, die ſeer wreed waaren, alſoo dat niemand door dien weg konde voor by gaan.

Hier te handelen van de natuur / inborſt / en krachten der Duyvelen / is ons oogmerk niet. Dit eene ſullen wy in het korte overweegen / waarom de Duyvelen geſegd worden ſich meeſt omtrent de graaven te onthouden. Want Lucas deeſe ſelve geſchiednis verhaalende / ſegd uytdrukkelijk dat dien beſeetenen niet in huys bleef, maar in de graaven. Luc. 8: 27. Die geenen / welke meynen dat de beſeetenen hunne wooning in de begraafplaatſen hielden / om dat de Duyvelen vermaak ſcheppen in de ſtank der doode lighaamen / of door den reuk der offerhanden geſtreeld worden / of om dat ſy loeren op de zielen / welke beheerig zyn om dicht by haare afgeſtorvene lighaamen te zyn / der ſulker meyning en giſſing / ſeg ik / is ongerymd en dwaas. Den onreynen geeſt (ſegd Calvyn) heeſd eerder deeſe elendige menſchen in de grafſteeden opgehouden / op dat hy haar door een geſtaadige ſchrik / veroorſaakt door het droevige geſicht van de dood / ſoude als van een ſcheuren ; eeven of ſy nu al uyt getal der leevendigen uytgeſchrapt zynde / met de dooden omgingen.

Sommigen zyn van gedachten / dat deeſe beſeetenen / of immers een van de twee / van welke Lucas in ſijn verhaal gewag maakt / geplaagd is geweeſd met ſwaarmoedigheid / en die wolſachtige dulheid / welke door de Geneeskundigen *Lycanthropia* Wolfsbeet of Weerwolfs-ſiekte geheeten word. Een ſiekte / waar meede de menſchen bevangen zynde / beelden ſich in dat ſy wolven zyn ; ſy zyn ſeer wreed / vallen op vee en menſchen aan / en verſlinden deſelve / en zyn geern in wilderniſſen / begraafplaatſen der dooden / en verſchriklijke Spelonken. Hier van daan word ook geloofd / dat de Toovereſſen haare by een komſten met de Duyvel / en haare dans-reyen / onder de galgen aanrichten. Sie hier van by Delrio , in ſijn geſchrift van de Toovery. En Matth. 8: 28. Die ſeer wreed waaren , alſoo dat niemand door dien weg konde voor by gaan. Men kan hier by voegen uyt Eſebius, in het 4 Boek ſijner Euangeliſe voorbereydingen, aan het 9 Hoofdſtuk. Dat de duyvelen / als zynde onreyne geeſten / ook onreyne plaatſen en gemoederen / als hen gelijk zynde / ſoeken ; maar dat ſy een afkeer hebben van reyne zielen / om dat ſy hen niet gelijk zyn. De Heydenen (ſegd dien Schryver) op dat ſy door de duyvelen niet mochten ge-

geplaagd worden, hebben den ſelven giften en offerhanden opgedraagen. Doch de menſchlijke reeden, door de natuur geleyd zynde, toond datmen het teegendeel hier van moet doen, datmen naamelijk reynigheid des gemoeds moet toebrengen, en den duyvelen niet moet offeren: om dat ſy de reynen en ſuyveren niet aanvallen konnen, dewyl ſy den Goden gelijk zyn. Jacob. 4: 7. Weederſtaat den Duyvel, en hy ſal van u vlieden. In de woorden welke op deeſen text volgen, word verhaald dat de duyvelen, uyt den menſch uytgeworpen zynde, in een hoop onreyne ſwynen gevaaren zyn; ſy hebben doch luſt in plaatſen welke hen gelyk, en met haare onreyne natuur overeenkomende zyn.

Het ſchynd verder, dat de beſeetenen in de graaven ſich onthouden hebben, om de bequaame geleegentheid der plaatſen, en op dat ſy den voorbygangeren veyligh te grooter ſchrik ſouden konnen op het lyf jaagen. Want de Jooden hadden hunne begraafplaatſen buyten de ſteeden, op de velden of op het gebergte; en deſelve waaren hoog en wyd, ſoo dat 'er veele te gelyk in deſelve konden begraaven worden, ja dat ſelfs leevendigen daar in gaan, en de lighaamen der afgeſtorvenen daar inbrengen konden; 't welk blykt uyt de begraafplaats van Chriſtus, in welke Marcus getuygd dat de vrouwen ingegaan zyn, en in deſelve een Jongeling aan de rechterhand ſittende geſien hebben. Marc. 16: 5. Chryſoſtomus, Theophylactus, en anderen, voegen hier by; dat den Duyvel deeſe elendige menſchen na de graaven heen gevoerd heeft, op dat hy het ſlechte volk ſoude wysmaaken, dat de zielen der afgeſtorvenen in duyvelen veranderd waaren, welke daarom by haare begraavene lighaamen in de graaven blyven ſitten. Het dunkt den Geleerden de Groot waarſchynlyker, dat het by veelen geloofd wierd, dat de zielen der afgeſtorvenen omtrent de doode lighaamen blyven ſweeven, en in de macht der duyvelen zyn. Want ook nu ter tyd leeren de Jooden iets diergelyks, en om ſulks te bewyſen, hebben ſy al van ouds misbruykt de geſchiedenis van die Tooveres, welke Samuel deed opkoomen, 1 Samuel 28. Deeſe meyning is ook tot de Chriſtenen voortgeloopen, om welke in der menſchen gemoederen aan te queeken, geloofdmen dat de duyvelen ſich veele in en omtrent de begraafplaatſen onthouden hebben, en ſeer veele verſchynſelen, na de wyze van afgeſtorvene menſchen, gevormd hebben.

V. PLAATS. *Matth: 27: 5.*

En als hy de ſilvere penningen in den Tempel geworpen had, vertrok hy, en heenen gaande verworgde hem ſelven.

Ἀπήγξατο. Het is byna het gemeene gevoelen, dat Matthæus met dit woord heeft willen te kennen geeven, dat Judas, uyt verdriet, en wroeging van ſijn quaad gewiſſe, ſich ſelve verhangen en dus het leeven benomen heeft. Maar dit word beſwaarlyk over een gebracht met het verhaal van Petrus Handel. 1: 18. alwaar een andere ſoort van dood aan Judas ſchynd toegeſchreeven te worden, dat naamelyk ſijne ingewanden uytgeſtort zyn, wanneer hy voorwaarts over op ſijn aangeſicht gevallen was. En ſy redden ſich niet genoegſaam uyt deeſe ſwaarigheid, welke meynen dat Judas door het breeken van de ſtrop gevallen zy. Want Petrus ſchynd de oorſaak van deeſe dood, volkomentlyk toe te ſchryven aan een onverwacht toeval, het welk door de Godlyke voorſienigheid beſtuurd wierd, en niet aan de daad van Judas ſelf. Hierom ſchynd niet lichtlyk te moeten verworpen worden de giſſing van ſommigen, welke willen dat Judas, na Chriſti opſtanding, door de allerwreedſte pynigingen van een verſwooren gewiſſe, is omgekomen. Want dat het verſtikken en opſtoppen der geeſten door groote droefheid wel ſomtyds door het woord ἀπήγξατο word te kennen gegeeven, blykt uyt de geſchiedenis van Tobia, alwaar Cap: 3: 12. van Sara geſegd word ἐλυπήθη σφόδρα, ὥστε ἀπάγξασθαι, ſy wierd ſeer bedroefd, alſoo dat ſy haar meynde te verhangen, of, tot ſtikkens toe.

En dus word geloofd, door geen van de ongeleerdſten onder de Joodſe Meeſters, dat Achitofel (van welke het alles, 't welk David op hem geſegd heeft, ſeer wel op Judas ſlaat, en van welke insgelyks het ſelve woord ἀπήγξατο geleeſen word) niet door een ſtrop, maar door enkele droefheid, aan ſijn eynde geraakt is. Doch daar zyn 'er weederom anderen welke die woorden, Handeling. 1: 18. voorwaarts over gevallen zynde, dus opvatten, als of Lucas door die omſchryving had willen vertoonen, de gedaante van een menſch welke in een ſtrop geſtikt is; want die in een ſtrop verſmoord worden, is men gewoon van een verheevener plaats af te ſtooten. Doch noch uyt Lucas, noch uyt het woord ἀπήγξατο, kan beſlooten worden dat Judas ſich ſelve met een ſtrop om hals gebracht heeft; want het beteekend niets anders dan dat Judas geſtikt is, maar laat in bedenken of het geſchied zy door een ſtrop, of door een opſtopping der geeſten door droefheid, of liever door een haaſtige ziekte, welke by den Grieken ἀγχόνη Squinancie geheeten word. Ook ontbreeken 'er geene Geleerde Mannen, welke meynen dat Judas ſich ſelve niet verworgd heeft met een ſtrop, maar dat hy uyt een ſeer ſwaar gevoel van ſijne ſonde, en Gods gramſchap, door een ſquinancie is overvallen en geſtikt, en dat hy door overvallende, door het geweld des opgeſtopten adems, opengeberſten is, en ſijne ingewanden uytgeſtort zyn, gelyk Lucas Handeling. 1: 18. verhaald. Want die menſchen, welke door een ziels droefheid met benaauwdheid of wanhoop bevangen worden, ſoo dat den doortocht des adems opgeſtopt word, berſten gewoonlyk en ſterven. Hier van ſeydmen veeltyds, dat nydige en belgſieke menſchen van nydigheid berſten, en van een geſcheurd worden. En die angſt van ziel en lighaam ſtopt dikwils de keel, of de bovenſte deelen van de gorgel, met de uyterſte benaauwdheid op, 't welk dan niet qualyk ἀγχόνη een ſtrop geheeten word. Sie verder hier over de aanteekeningen van Lodewijk de Dieu, en Heynſius.

Wat hier ook van zyn mag, dit is openbaar, dat Judas, na dat hy den Heyland verraaden en overgeleeverd had, oorſaak heeft gegeeven tot ſijn dood, door verdriet van ſijn beſchuldigend en overtuygend geweeten; en dat hy ſoodaanig in ſijn binnenſte is gepynigd geworden, dat hy liever gewild heeft ſich ſelve den dood op den hals te haalen, dan langer in het leeven te blyven. Het welke te minder wonderlyk ſchynen ſal, indienmen gedenkt dat de meeſte menſchen byna (ten zy ſy door Godsdienſtigheid of de vreeſe Gods ingebonden worden) het gevoelen der Stoiſe Wysgeeren omhelſen; waar door ſy meynen, dat, wanneer ziel of lighaam op het hoogſte beangſt en benaauwd zyn, men dan de dood voor het leeven kieſen moet, even of het hen vry ſtond na hun welgevallen van hun leeven en dood te ſchikken. Diodoor den Siciliaan, in het 3 Boek van ſijn Boek-zaal der Geſchiedniſſen, verhaald van de Troglodyten, dat wanneer ſy door ouderdom afgeleefd zyn, ſy hun ſelven om hals brengen. En wanneer iemand uytſteld om ſich ſelve te dooden, na dat hy van te vooren als uyt goedwilligheid, daar toe aangemaand is, ſoo heeft een ieder, wie het ook zyn mag, macht om hem een ſtrop om den hals te werpen, en van het leeven te berooven. Dus is het ook by een wet gebooden, om die geenen, welke van eenig lighaams deel berooft, of door een ongeneeſlyke ſiekte geplaagd zyn, ſlechts van kant te helpen. Want ſy houden dit voor het grootſte van alle quaaden, indien iemand het leeven bemind, welke

ke niets kan uytvoeren dat des leevens weerdig is / of den welken niets anders dan een elendig / en allerley pyynigingen onderworpen / leeven kan te beurt vallen. Ja ſelfs ſchijnd het uyt de Geſchiedboeken te blyken / dat Groote mannen gewoon waaren altijd vergif by der hand te hebben / op dat ſy door geen andere dood / dan ſy ſelve wilden / ſouden omkomen. Dus word verhaald / dat Demoſthenes vergif uyt een riet, of / na het ſeggen van Eratoſthenes, uyt een holle ring nam. Annibal, op dat hy door de Romeynen niet gevangen ſoude worden / nam vergif in / 't welk hy gewoon was altijd by ſich te draagen; het ſelve was in de kas van een ring / of onder een eedel geſteente / verborgen. Hier van daan ſeyde Plinius, in ſijn 33 Boek / aan het 1 Hoofdſtuk. Anderen ſluyten de vergiften onder eedele ſteenen, gelijk Demoſthenes, de grootſte onder de Reedenaaren van Griekenland, en hebben ringen om hen de dood te veroorſaaken. Tot verachting van de dood / gebruykt Seneca onder anderen de volgende woorden in ſijn 4 Brief. Komd de dood u by? Sy ſoude te vreeſen zyn, indien ſy by u blyven konde; maar nu is het noodſaaklijk, of dat ſy tot u niet kome, of dat ſy voor by gaa. Maar het vald ſwaar, ſuld gy ſeggen, ſijn ziel daar toe te brengen om het leeven te verachten. Siet gy niet om hoe veele beuſelachtige en ongerymde oorſaaken, het leeven dikwils veracht word? Den een heefd ſich voor ſijn vryſters deur opgeknoopt; een ander wierp ſich ſelve boven van het dak af, op dat hy ſijn vergramden Heer niet langer ſoude moeten hooren; een ander, op dat hy van ſijn vlucht niet te rug gebracht ſoude worden, heefd een ſweerd in ſijne ingewanden geſtooten. Meynd gy dat de deugd en dapperheid niet ſoude konnen uytwerken, 't welk een al te groote vreeſe heefd konnen doen? Sie het geene wy over deeſe ſaak aangeteekend hebben / op de plaats Job 3: 11.

VI. PLAATS. *Matth.* 27: 45.

En van de ſesde uure aan wierd 'er duyſterniſſe over de geheele aarde, tot de neegende uure toe.

PHlegon, een Heydens Schrijver / heefd (na het getuygnis van Euſebius, in ſijne Tydboeken op het 33 Jaar van Chriſtus) van deeſe duyſterniſſe gewag gemaakt; want dus verhaald Euſebius op de gemelde plaats. Van deeſe nu heefd ook Phlegon geſchreeven (welke een uytgeleeſen opteller is van de tydreekening der Olympiſe ſpeelen) ſpreekende in ſijn 14 Boek op de volgende wyze. Doch in het vierde jaar van de twee honderdſte en tweede Olympias, is 'er een groote en uytſteekende Sons taaning boven alle die oyt te vooren geſien waaren, voorgevallen. Den dag wierd op de ſesde uure in een duyſtere nacht veranderd, ſoo dat de ſterren in den hemel geſien wierden, en een aardbeeving heefd te Niceen in Bythynien veele huyſen om verre geworpen. Dit koſt geen natuurlijke taaning van de Son zyn / want deeſe verduyſtering is voorgevallen op het Paſcha omtrent de volle Maan; doch men heefd geen taaning in de Son / dan met de Nieuwe Maan. Hierom meynen Chryſoſtomus, Euthymius, en anderen / dat deeſe verduyſtering ontſtaan is uyt een nevelachtige verdikking van de lucht / of een tuſſen ſchieting van dikke wolken tuſſen de Son en den aardkloot. Dus verhaalen de Geſchiedſchrijvers / dat de Son ſomtijds eenige dagen / ja wel maanden / achter een / ſich bleeker dan na gewoonte vertoond heefd / en / eeven gelijk de Maan / ſonder ſtraalen / alleen een flaauw en droevig licht van ſich gegeeven. Maar om dat Phlegon ſegd dat de Sterren ſich in den hemel vertoond hebben / hierom zyn 'er ſommigen van gedachten / dat deeſe taaning geſchied zy door een wonderwerkelijke weederhouding van des Sons ſtraalen. Want Lucas ſegd / dat de Son verduyſterd wierd. Luc. 23: 45. Doch Dionyſius, die deeſe verduyſtering van de Son met ſijne eygene oogen heefd aangeſien en waargenomen / ſegd / dat teegen de gewoone loop en ſchikking van de Natuur / de Maan tuſſen de Son en de Aarde in geplaatſt wierd. Want in ſijn 7 Brief ſchrijfd hy van ſich ſelve / en den Wysgeer Apollophanes aldus. Want wy waaren beyde by malkanderen, en ſtonden omtrent Heliopolis, wanneer wy heel onverwacht ſagen, dat de Maan ſich voor het geſicht van de Son ſtelde (want het was de tyd van de vereeniging (*conjunctio*) niet. En weederom, wanneer deſelve ſich van de neegende uure, tot den avond toe, teegen over de middelſte lyn van de Son, teegen de ſchikking der natuur, ſtelde. Dat die duyſterniſſe niet den geheelen aardbodem, maar alleen het Joodſe land, beſlagen heefd / is ook ſommiger gevoelen; want het is bekend / dat de geheele aarde in de Heylige Bladeren word gebruykt voor het eene of het andere gedeelte van de aarde. Anderen eevenwel ſtellen vaſt / dat deeſe duyſterniſſe over den geheelen aardbodem is uytgeſtrekt geweeſt / en dat derhalven deeſe taaning algemeen geweeſt is.

Men mag deeſe duyſternis / welke ten tyde van Chriſti lyden voorgevallen is / vergelijken met die duyſternis / welke ontſtond op de verloſſing van Iſraël uyt Egypten; welker oorſaak ſchijnd geweeſd te zyn een verwonderlijke verdikking van de lucht / door veele en dikke dampen; ſoo dat men deſelve konde taſten / doch de ſtraalen van het licht daar niet konden doordringen. Want dus ſchreef Moſes daar van Exod. 10: 21, 22. Toen ſeyde de Heere tot Moſe, ſtrekt uwe hand uyt na den hemel, en daar ſal duyſternis komen over Egyptenland, ſoo datmen de duyſternis taſten ſal. Als Moſe ſijne hand uytſtrekte na den hemel wierd 'er een dikke duyſternis in het ganſche Egyptenland, drie dagen. Welke geſchiednis den Joodſen Schrijver Philo dus verklaard. Op een helderen dag is 'er ſchielijk een groote duyſternis needergevallen; 't zy door een buyten gewoon groote Son-ſwyming; 't zy dat aan een gehechte en dikke wolken den hemel bedekten / en de licht-ſtraalen / door een al te groote op een hooping / den doortocht verhinderden; ſoo dat den dag niets verſchilde van de duyſterniſſe des nachts; 't welk drie dagen lang aanhoudende / ſcheen het maar eene ſeer lange nacht te weeſen. Men ſegd dat de Egyptenaaren toen het hert niet hadden / om uyt hunne bedſteeden op'te ſtaan / of indien de natuurlijke noodwendigheden hen drongen / dat ſy van / eeven gelijk de blinden na den wand taſtende / naauwlijks konden voortgaan (Moſes / op de aangehaalde plaats Exod. 10: 23. ſegd / Sy ſagen de een den anderen niet, daar ſtond ook niemand op van ſijne plaatſe, die drie dagen) Want het vuur / 't welk men daaglijks gebruykt / wierd of door de beroerde lucht uytgebluſt / of door die allerdikſte duyſterniſſe overwonnen; ſoo dat de menſchen / met ongeſchondene oogen / eevenwel / als of ſy van hunne oogen beroofd geweeſd waaren / het geſicht / een ſin op het hoogſte noodſaaklijk voor het leeven / miſten; en deeſe hen benoomen zynde / waaren hen ook de andere ſinnen byna van geen gebruyk. Want het was hen niet toegelaaten te ſpreeken / of te hooren / of ſpyſen te gebruyken: maar in een diep ſtil ſwygen wierden ſy door den honger geplaagd / niet een van hunne ſinnen gebruykende / en de teegenwoordige quaal hoe langer hoe ſwaarder wordende / tot dat / op het gebed van Moſes tot God het licht op de duyſterniſſe volgde / en een helderen dag op deeſe nacht. Dus ſchreef Philo. Cicero, in ſijn 2 Boek van de natuur der Goden, verhaald / dat iets diergelijks / als die duyſterniſſen welke in Egypten en het Joodſe land geſien zyn / ook eertijds in het Eyland Sicilien is voorgevallen / door een meer dan gewoone uytberſting van vuur uyt den berg Æthna. Laat ons (ſegd hy) eens ſoo groote duyſterniſſen bedenken, als 'er geſegd worden eertyds, op het uytberſten van Æthnas

Digitized by Google

vlammen, de omleggende landſchappen bedekt te hebben, ſoo dat in twee dagen tyd den eenen menſch den anderen niet konde bekennen; en wanneer op den derden dag de Son weederom begon te ſchynen, meynde elk dat hy weeder op nieuw leevendig geworden was.

VII. PLAATS. *Matth.* 27: 52, 52.

En de graven wierden geopend, en veele lighaamen der Heyligen, die ontſlaapen waaren, wierden opgewekt.

En uyt de graaven uytgegaan zynde na ſijne opſtanding, quamen ſy in de Heylige Stad, en zyn veelen verſcheenen.

IN deeſe text, gelyk ook in alle de voorbeelden van die geenen, welke uyt den ſtaat des doods opgewekt zynde, tot het ſterflyk leeven weedergekeerd zyn, moet ons noodſaaklyk de bedenking voorkomen, in wat plaats derſelver zielen mogen geweeſt zyn in die tyd, welke tuſſen de dood en opſtanding verloopen is? Want dewyl de ziel onſterflyk is, ſoo moet deſelve na de dood noodſaaklyk op eenige plaats overblyven; want ik oordeel dat het ſeggen van Auguſtinus ten uyterſten waarachtig is; 't geene nergens is, is ook niet. Wy verwerpen de meyning van die geenen, welke gewild hebben, dat de zielen der afgeſtorvene menſchen in lighaamen van beeſten, of van menſchen die op nieuws gebooren worden, verhuyſen; met een ook het ſeggen der Pausgeſinden, welke, toeſtaande dat die zielen noch in den hemel noch in de helle geweeſt zyn, daar uyt trachten te beſluyten, dat den ſelven eenige derde plaats moet toegeweeſen worden, welke ſy of een voorburg of het vagevuur heeten. Wy erkennen ook dat in de Heylige Bladeren den geeſten der afgeſtorvenen niet meer dan twee plaatſen worden toegeſchreeven, den hemel, naamelyk, en de helle. Maar dit verſtaan wy niet van alleen van die geenen welke ſou ſterven, dat ſy teegen de loop van de natuur niet weeder tot dit ſterflyk leeven ſullen gebracht worden. Want, gelyk Auguſtinus ſeer wel ſeyde, deeſer dood was niet tot de dood, maar veel meer tot een wonderwerk, op dat de menſchen, dit geſchied zynde, in Chriſtus ſouden gelooven, en de waare dood ontvlieden. 't Welk ook Chriſtus ſelve te kennen geefd, wanneer hy, ſpreekende van Lazarus na dat hy geſtorven was, uytdrukkelyk ſegd Johann. 11: 4. Deeſe krankheid is niet ter dood, maar ter heerlijkheid Gods: op dat den Soon Gods door deſelve verheerlijkt worde. Want, om dat hy wiſt dat Lazarus in het kort weeder leevendig ſoude worden, ſoo noemde hy ſijn overlyden geen dood, maar een ſlaap. Johann. 11: 11. Lazarus onſen vriend ſlaapt: maar ik gaa heenen om hem uyt den ſlaap op te wekken. Gelyk hy dus ook ſeyde, dat dat dochtertje, 't welk hy van de dood ſoude leevendig maaken, niet dood was, maar ſliep. Marc. 5: 39. Luc. 8: 52.

Het dunkt ons niet waarſchynlyk, dat de zielen der geenen die uyt den dooden opgewekt zyn, in den hemel geweeſt zyn, of dat ſy, van het ſaligmaakende geſicht van God, van heyligmaaking, en de hemelſe vreugde berooft wordende, weeder in ſterflyke, en aan ſonden onderworpene, lighaamen needergeploſt zyn, of ook niet dat ſy uyt de helle verloſt zyn. Want hoewel men uyt de Heylige Schriften geen ſeekere en afgeſonderde plaats kan aantoonen, het is eevenwel veel gemaklyker te bepaalen, waar ſy niet geweeſt zyn, dan waar ſy immers geweeſt zyn. Sommigen dan houwen deeſe knoop in ſtukken, wanneer ſy erkennen dat deeſe zielen noch in den hemel, noch in de helle geweeſt zyn, maar dat ſy buyten beyde deeſe plaatſen door Gods hand of macht bewaard geworden zyn: maar waar dit nu bepaaldelyk geſchied zy, laaten ſy wel te bepaalen, dewyl de Schriftuur hier ſwygd, en in dit geval, gelyk in veele andere niet geopenbaarde dingen, een geleerde onweetendheid plaats kan hebben. Anderen (welker gevoelen met de leerſtukken der Wysgeeren niet qualyk over een ſtemd) antwoorden, dat de zielen der geenen, welke weeder opgewekt zyn tot dit ſterflyk leeven, wel in haare lighaamen gebleeven zyn, maar ſoo, dat de perſoonlyke vereeniging door God verbrooken wierd, of (om na de taale de Natuurkundigen te ſpreeken) 't eenemaal onvermoogende, en ſonder eenige werking, van weegen de berooving van de leevendige warmte, de natuurlyke geeſten, de leevendigmaakende gematigdheid, en een behoorlyke geſteldheid der werktuygen, ſonder welke het leeven niet beſtaan kan; doch dat alle deeſe dingen door de Godlyke kracht weeder herſteld zynde, de ziel ſich weederom heeft vertoond, en als eenigermaate geſcheenen heeft in het doode lighaam weedergekeerd te zyn, gelyk men leeſt. Luc. 8: 55. 1 Koning. 17: 11, 22. Dat nu de dood doorgaans beſchreeven word als een ſcheyding van ziel en lighaam, Predik. 12: 7. 2 Corinth. 5: 8. Philipp. 1: 23. &c: ſulks ſtellen ſy vaſt dat wel in het gemeen waar is in de dooden, maar in ſulken die niet weeder tot het ſterflyk leeven ſullen weederkeeren. Dit gevoelen trachten ſy te beveſtigen uyt Handeling. 20. alwaar vſ. 9. geſegd word, dat Eutychus, van de derde ſoldering needer gevallen zynde, dood opgenoomen wierd; en eevenwel word in het volgende 10. vſ. het volgende geſegd. Doch Paulus afgekomen zynde, viel op hem, en hem omvangende, ſeyde hy, weeſt niet beroerd; want ſijne ziele is in hem. Ook hier uyt dat Chriſtus, wanneer hy dooden ſoude opwekken, haar aanſprak, en gebood op te ſtaan; 't welk ſy meynen aan de geeſten der afgeſtorvenen, noch in hunne lighaamen verhoolen zynde, geſegd geweeſt te zyn. Siet Marc. 5: 41. Gy dochterken, ik ſeg u, ſtaa op. Johann. 11: 43. Lazare, kom uyt. Luc. 7: 14. Jongeling, ik ſeg u, ſtaa op. en Handeling. 9: 40. Tabitha, ſtaa op. Doch ik beken dat deeſe en diergelyke bewysreedenen, na myn oordeel, niet krachtig genoeg zyn om dit gevoelen vaſt te ſtellen, en dat derhalven uyt de Heylige Bladeren geen ſeekere plaats kan aangeweeſen worden; 't welk genoeg is om de bewysreedenen der Pausgeſinden voor het Vagevuur krachteloos te maaken. Het ſchynd dat de Heydenen ook iets, gelykende na het aanſtonds bygebrachte gevoelen, hebben uytgedacht, dat naamelyk de zielen der afgeſtorvenen omtrent haare grafplaatſen en lyken blyven ſweeven en waaren. Gelyk ſoo Macrobius ſchryfd in ſijn Boek over Scynoos droom, aan de 65 Bladzyde van het afdrukſel 't welk ik gebruykt heb. En inder daad, ſegd hy, hierom blyven die zielen, welke dus geweldiglijk uyt het leeven wechgerukt zyn, ſoo lang omtrent haar lighaam, of deſſelfs begraafplaats, of wel de plaats op welke men de hand aan haar geſlaagen heefd, omſwerven.

VIII. PLAATS. *Marc.* 15: 23.

En ſy gaaven hem gemyrrheden wyn te drinken; maar hy nam die niet.

HEt was by de Jooden een gewoonte, welke Paulus Fagius, en andere Geleerde Mannen, uyt de ſchriften van hunne Rabbynen, hebben in het licht gebracht; dat ſy den geenen, welke met de dood geſtraft ſouden worden, een beeker wyns aanboden, onder welke een greyn wierook of myrrhe vermengd was, ſulks geſchiedde ten dien eynde, op dat daar door den ſtervenden van het gebruyk der reeden ſoude berooft worden, en hy dus te minder acht mocht geeven op de dood, of daar voor ſchrikken. In gevolg van deeſe gewoonte, booden ook Chriſtus een beeker met gemyrrhede wyn aan; 't welk wel

een

een ſchoone glimp van beleefdheid vertoonde / maar ſy hadden deſelve / buyten gewoonte / door het inmengen van galle / bedorven. De Joodſe Schryvers teekenen aan / dat deeſen dienſt gewoonlyk door eerlyke vrouwen geſchiede. Het ſchynd nu dat Godvruchtige vrouwen deeſen wyn / voor Chriſtus toebereyd / aan de Soldaaten hebben overgegeeven / om deſelve aan Jeſus toe te reyken ; maar het word gemeynd / dat de kryggsknechten / gelyk ſy doch gewoonlyk tot allerley ſchelmſtukken geneygd zyn / dien beeker / door het inmengen van galle / bedorven hebben. Mattheus derhalven / welke deeſen drank noemd edik met galle gemengd, heeſd daar meede deeſe quaade daad der kryggsleeden willen uytdrukken. Indien nu eenige korrelen wierook / om daar door de ziel in ſlaap te wiegen en buyten haar ſelfs te helpen / onder deeſe drank vermengd waaren (hoedaanigen drank de Joodſe Meeſters ſeggen / dat den geenen die ter doodſtraf gedoemd waaren / gegeeven wierd) ſoo ſchynd Chriſtus daarom deeſen drank geweygerd te hebben / om dat hy met een geſonde en onberoerde ziele de dood wilde ondergaan. Deeſe drenking / van welke Marcus hier gewag maakt / moet ſorgvuldiglyk onderſcheyden worden van dien edik, welke aan Chriſtus / wanneer hy dorſtede / en om drank riep / een weynig te vooren eer hy den geeſt gaf / toegelangd wierd / en van welke hy ook gedronken heeſd. Johann. 18: 28, 29, 30. Doch deeſen gemyrrheden wyn wierd hem voor ſijn kruyciging gegeeven. Ook zyn die menſchen in haare gedachten bedroogen / welke dit drinken van gemyrrheden wyn ook onder de deelen van Chriſti lyden optellen; want den Myrrhe drank (*Myrrhina*) of wyn met myrrhe gemengd / word onder de ſoete en geheel aangenaame dranken opgeteld. Sie by Aulus Gellius, in het 10 Boek ſijner Attiſe Nachten, aan het 23. Hoofdſtuk. En by Plinius in het 14. Boek ſijner Natuurlijke Geſchiedniſſen, aan het 13. Hoofdſtuk. Het is / ſegd Beza, uyt ſeekere geloofwaerdige getuygniſſen bekend / dat die myrrhe, met welke dien wyn toebereyd wierd / niet die ſelve is geweeſt welke men heedendaags myrrhe noemd / zynde van een ſeer onaangenaame / en met bitterheid vermengde ſmaak; maar een ſoort welke ſoet en wel gemaatigd was : by welke het waarſchynlyk is / dat ook noch andere artzenyen gevoegd zyn geworden / ſoo dat dit een drank was welke voor ſeer aangenaam / en onder de lekkernyen gehouden wierd; welke ſy toen ter tyd / door meedelyden bewoogen zynde / den geenen die ter dood gebracht wierden gaaven; opſicht hebbende op de woorden van Salomon Spreuken 31: 6, 7: Geevet ſterken drank den geenen die verlooren gaat ; en wyn den geenen die bitterlijk bedroefd van ziele zyn. Op dat hy drinke , en ſijne armoede vergeete ; en ſijner moeyte niet meer gedenke. Van dit gebruyk is die ſpreekwyze ontleend / waar door / onder benaaming van een drinkbeeker , allerley pynigingen en lyden aangeweeſen worden. Iemands drinkbeeker te drinken , is deelgenoot te zyn van ſijne rampen en verdrukking. Sie Matth. 20: 22. Konnet gy den drinkbeeker drinken, dien ik drinken ſal? Item en Matth. 26: 39. Myn Vader, indien het mogelijk is , laat deeſen drinkbeeker van my voor by gaan.

IX. PLAATS. *Luc.* 10: 34.

En hy tot hem gaande verbond ſijne wonden, gietende olye en wyn in de ſelven.

Den Heere Chriſtus ſchijnd door deeſe gelijkenis de olye en wyn / ter geneeſing van quetſuuren aan te pryſen; doch Galenus, Hippocrates, en andere Geneeskundigen / getuygen dat olye voor verſſe wonden ſchaadelyk is / en verrotting in deſelve veroorſaakt. Doch van de wyn ſchryſd Hippocrates, in ſijn boek van de ſweeren, op volgende wyze. Alle ſweeringen moeten niet dan met wyn vochtig gemaakt worden , 't en zy de verſweering in het lid ſijn plaats hebbe. En een weynig daar na. Doch de olye , en alle middelen welke ſacht en olyachtig zyn , zyn voor ſulke ſweeringen niet voordeelig , 't en zy ſy al heel na aan de volle geneeſing gekomen zyn. Galenus ook pryſd de wyn ſoodaanig aan / dat hy de olye geheel veracht ; om dat de ſweeren door olye vuyl en van quaaden reuk gemaakt worden / daar ſy in teegendeel reyniging / opdrooging / en aan een kleeving noodig hebben / tot welke dingen de olye t' eenemaal onbequaam ſchijnd te zyn. Nochtans is Francoys Valleſius van gedachten / dat de olye en wyn ſomtyds / en in ſommige ſoorten van wonden / te recht / en met voordeel konnen gebruykt worden : de Olye , naamelijk / uytwendig en op de rondom leggende deelen / indien de ſweeringen niet op de voegſelen der leeden geplaatſt zyn / of tot het hoofd toe doordringen : doch de wyn, inwendig , om dat deſelve het verſwoorene deel ſuyverd / verwarmd / verſterkt / te ſaamen trekt / en opdroogd ; maar de olye geneeſd / door de rondom geleegene deelen te koeſteren / en de pyn te maatigen en ſtillen. Deſelve meynd ook / dat 'er ſoorten van ſweeringen zyn / welke door het gebruyk van olye / ſelfs binnen in de wonde gegooten zynde / veel konnen geholpen worden ; ſulke / naamelyk / in welke het noodig is dat etter verwekt werde / en welke met een kneuſing (contuſio) verſeld zyn. Dat 'er ook quetſuuren zyn / tot welke een mengſel van olye en wyn ſeer gepaſtelyk gebruykt word / ſulke naamelyk / in welke een hardachtige en ſcherpe ſweering in het vlees gebonden word / en welke eenige ontſteeking in haare deelen heeſd. Want ſoodaanige verbuylen door olye alleen / en door wyn alleen worden ſy ontſtooken en gaande gemaakt / maar door een mengſel van olye en wyn / 't welk οἰνέλαιον Oinelaion (als of men ſeyde Wyn-olye) geheeten word / worden deſelve tot ſtilte gebracht / en te gelyk de deelen verſterkt. Den Samaritaan van heeſd niet alleen een werk van liefde en Godvruchtigheid / maar ook van voorſigtigheid / verricht / wanneer hy op deeſe wyze den gewondden reyſiger te hulp quam. Want dat de olye voor van een geſcheurde en gekneuſde leedemaaten / ook eenigermaate voordeelig is / word ook aangeweeſen Jeſaiæ 1: 6. Van de voetſoole af, tot het hoofd toe , is 'er niets geheels aan het ſelve ; maar wonden, en ſtriemen , en etterbuylen, die niet uytgedrukt noch verbonden zyn , noch geene derſelven met olye verſachtet is.

X. PLAATS *Johann.* 5: 2—4.

En daar is te Jeruſalem , aan de Schaapspoorte , een badwater , het welke in het Hebreeuws toegenaamd word Bethesda , hebbende vyf zaalen.

In deſelve lag een groote meenigte van kranken , blinden, kreupelen , verdorden, wachtende op de roering van het water.

Want een Engel daalde needer op een ſeekere tyd in dat badwater , en beroerde het water : die dan eerſt daar in quam , naa de beroering van het water , die wierd geſond , van wat ſiekte hy ook bevangen was.

Het Griekſe woord Κολυμβήθρα Kolumbeethra , is eygentlyk geen vyver / in welke viſſen of gevangen / of bewaard worden / maar het beteekend eygentlyk een bad / of ſwemplaats. Dus word ook het woord piſcina by de Latynen wel eenvoudiglyk voor een ſwemplaats gebruykt. Het gebruyk nu van deeſe watervyver κολυμβήθρα word aangeweeſen / op dat / naamelyk / de beeſten / welke aldaar bewaard wierden tot de offerhanden / in deſelve of gedrenkt / of ingedompeld / en afgewaſſen mochten worden ; of / het geene

Digitized by Google

noch waarſchynlyker is / op dat de geſlachte offerhanden alcaat / door de Nethinim, afgeſpoeld ſouden worden.

Van deeſe merkwerdige geſchiedenis nu / welke hier door Johannes verhaald word / vindmen niet de minſte voetſtappen in de boeken der Propheeten / noch ook in die ſchriften / welke / na de tyden der Propheeten geboekſtaafd zynde / in onſe Bybels onder de naam van Apocryphe Boeken voorkomen. Ja ſelfs / noch by Philo, noch by Joſephus, beyde Joodſe Schryvers / word eenig gewag van dit wonderwerk gemaakt; waarom het ſommigen waarſchynlyk dunkt / dat ſulks toen eerſt begonnen is / wanneer de tyd der openbaaring van de Meſſias na by quam / en dat het een eynde genomen heeft na dat den Soon des menſchen verheerlykt was. Sommige n onder de School-leeraars ſeggen / dat het toen een aanvang genoomen heeft / wanneer Chriſtus / in de Jordaan gedoopt zynde / de wateren geheyligd had: doch op het tweede jaar van de bediening van Chriſtus waaren daar al vyf zaalen of galderyen gebouwd / en een groote meenigte van kranken wachtede daar de gaave der geſondmaaking. Daar ſchynd van niets ſeekers van de tyds geleegentheid / op welke dit aangevangen is / te konnen vaſtgeſteld worden. Eevenwel dit ſchynd genoeg uyt / dat het niet lang voor de tyden van Chriſtus moet begonnen zyn.

Het land van Paleſtina heeft / na het getuygnis van Plinius en Joſephus, verſcheydene warme baden gehad. Doch dat geene waar van men het verhaal te deeſer plaatſe ſiet / word niet aan een natuurlyke / maar aan een buytengewoone oorſaak toegeſchreeven; want dit water genas geen ſieken / dan na dat het ſelve door een Engel beroerd was / en wel dien alleen / welke / na dat de beroering geſchied was / allereerſt in het ſelve neederdaalde. Het gebruyk eevenwel van baden en badſtooven is voor ſeer veele ſieken van ſeer groote nuttigheid / en ſulks niet alleen van die geenen welke door konſt worden toegeſteld / maar wel inſonderheid van de natuurlyke badwateren. Want / gelyk Æginetaſchryft / in ſijn 1 Boek / aan het 51 Hoofdſtuk / een warm badwater / gelyk het ſelve het beſte is / is ook het veyligſte; want het verdryft de vermoeydheid / verſpreyd de vervulling der ſappen door uytwaaſſeming / brengd warmte aan / ſtild / verſacht / verdryft de winden / daar ſy ook geworteld moogen zyn / doed ſlaapen / en maakt een wel gevoed lighaam. Het ſelve is dan ſeer dienſtig voor ieder een / ſoo man als vrouw / jong en oud / ſtaatsperſoonen / en gemeene lieden. En / na het getuygnis van Hippocrates, in ſijn boek van de eetens-wyze in ſcherpe ſiektens, ſoo verſacht de badſtoove het zyde wee / en de ſmerte in borſt en rug / doed het ſpeekſel ryp worden / en dryft het ſelve uyt / maakt de ademhaaling gemaklyk / en neemd de vermoeydheeden wech / (dewyl deſelve de gewrichten / en de buytenſte huyd verſacht) verwekt tot piſſen / en ontloſt alle ſwaarigheid &c:

De badſtooven waaren in ſoo meenigvuldigen gebruyk by het Roomſe volk / dat ook derſelver Keyſeren daar voor inſonderheid geſorgd hebben / en de Romeynen ſeer groote koſten aan hunne baden gehangen hebben. En waarlyk de baden doen buyten twyfel ſeer veel tot bewaaring van de geſondheid / indienmen de ſelve recht gebruykt; wanneer / naamelyk / de ſpyſe al verteerd en door het lighaam verſpreyd is / en indienmen deſelve verlaat eer dat men vermoeyd word; indien ook die geen / welke ſich gewaſſen heeft / na het baaden niet eet noch drinkt / voor dat de warmte van het bad uytgewaaſſemd is. Ook konnen de hoedaanigheeden der wateren door konſt gematigd worden / ſoo dat ſy / na de verſcheydenheid haarer gemaatigdheid / ook verſcheydene krachten krygen / om veranderingen in onſe lighaamen te veroorſaaken. Een gemaatigd bad van ſoet water opend de ſweetgaten in de huyd / verſacht en verwyderd de deelen / en indien eenige overtollige uytdygſelen in des lighaams omtrek ſich onthouden / die verdryft het ſelve / en verbeeterd de vuyligheid en droogheid der deelen; waar van daan het ſelve bequaam is om de vermoeydheid wech te neemen / en de leedemaaten / die door den arbeyd afgeſlooft zyn / te verfriſſen. Doch indienmen het ſelve al te lang aan een gebruykt / dan worden des lighaams krachten / al te ſeer vervliegende / verſtroojd / en de deelen worden geſronſd en gerimpeld.

De Badſtooven nu der Ouden ſchynen vier deelen gehad te hebben. Want / wanneer ſy eerſt in het bad inquamen / onthielden ſy ſich eenige tyd in een warme lucht / waar in die geenen / welke gewaſſen ſouden worden / ſich ontkleeden: daar na daalden ſy needer in warm water; hier op / uyt het warme water ſcheydende / gingen ſy in wat kouder water; en eyndelyk wreeven ſy hun ſweet af. Want het eerſte en laatſte deel was alleen vervuld met een warme lucht; het tweede en derde met water.

XI. PLAATS. *Handeling*. 2: 9, 10, 11.

Parthers en Meders, en Elamiten; en die inwoonders zyn van Meſopotamien, en Judæa, en Cappadocia, Pontus en Aſia.

En Phrygia en Pamphilia, *Ægyptus*, en de deelen Libyæ 't welk by Cyrenen legd, en de Uytlandiſche Romeynen, beyde Jooden en Joodengenooten.

Cretenſen, en Arabiers.

'T GEene hier door Lucas verhaald word / is een aanmerklyk en ten hoogſte verwonderings weerdig werk van God geweeſt; dat hy in ſoo wyd uytgebreyde en verſchriklyke verſtrooijing van het Joodſe volk / eevenwel noch overal eenige overblyfſelen van het ſelve heeft bewaard / ja ſelfs gemaakt dat ſich noch eenige vreemdelingen tot dit ſoo ſeer verdrukte / en als 't waare bedurven volk / toegevoegd hebben. Want hoewel ſy hier en daar veers van malkanderen in ballingſchap verſtrooyd waaren / en eenigſins verſcheydene weerelden bewoonden / ſoo behielden ſy echter onder malkanderen de eenigheid des geloofs: want Lucas noemd hen niet te vergeefs vroom en Godvruchtig.

Het land van Parthia (ſegd Strabo in het 11 Boek ſijner Landbeſchryving) is niet wyd van uytſtrekking / als het welke door de Perſiaanen / als ook door de Macedoniers / wanneer elk op hun beurt meeſter waaren / onder Hyrcanien gereekend is geworden. Behalven dat het kleyn is / ſoo is het ſelve dicht met boſſen bewaſſen / bergachtig / en arm. Het is een Landſtreek van Aſien, wordende ten Weſten bepaald door Medien, ten Zuyden door de wilderniſſen van Caramanien, deſſelfs inwoonderen worden Parthers geheeten / eertyds hardnekkige vyanden van de Roomſe mogentheid / welke Craſſus, in hinderlaagen verſtrikt zynde / met ſijn geheele krygsmacht hebben omgebracht. Dit volk waaren eertyds ſeer afgericht op het ſchieten met den boog / waar meede ſy / ſelfs al vluchtende / hunne vyanden ſeer veel ſchaade toebrachten.

Medien is ook een ſeer wyd uytgeſtrekt Landſchap van Aſien / en welkers bewoonders ook eertyds groote macht beſeeten hebben. Het word ten Noorden bepaald door de Hyrcaniſe Zee / ten Weſten door het groot Armenien en Aſſyrien: ten Zuyden heeft het Perſien / en ten Ooſten Hyrcanien en Parthien / het welke door het Caſpiſe gebergte van het ſelve afgeſcheyden is. Medien word / na het getuygnis van Strabo / in het 11 Boek ſijner Aard-beſchryving, in twee deelen verdeeld / welker eene Groot Medien geheeten word / waar in de voornaamſte Stad Ecbatana is / zynde een groo-

Digitized by Google

te en der Meden Ryksſtad / ook is daar de ryks-ſeetel der Parthiſe Koningen / en de Koningen houden daar hun Somer verblyf / want het land van Medien is koud; doch in de winter onthouden ſy ſich in de Stad Seleucia, geleegen aan den Tigris / niet verre van Babylonien. Het andere deel heet Media Atropatia. Het ſelve heeſd die naam van een Atropatus, een Veldoverſte / welke verhinderd heeſd / dat dat deel niet in de macht der Macedoniers verviel / hoewel het een gedeelte was van Groot Medien. Ja ook in het byſonder koning van dat land gemaakt zynde / heeſd daar in een gebied / van de andere deelen afgeſonderd / opgericht. Dit landſchap is door Armenien / en het land Matiana ten Ooſten geleegen / door Groot Medien ten Weſten / en noch door beyde ten Noorden; door die geenen welke aan den binnenſten inham van de Caspiſe Zee / en het land Matiana woonen / legd het ten Zuyden. Apollonides verhaald dat de macht van dat landſchap niet kleyn is; als het welke tot tien duyſend ruyteren / en veertig duyſend voetknechten kan uytleeveren. Het heeſd een meyr 't welk Spauta geheeten word / in het welke ſout komd opborrelen / en ſich by een vergaderd. Het ſelve veroorſaakt jeukerigheid en pijnen. Deeſe quaal word met oly geneeſen; en ſout water herſteld de kleederen welke daar door beſmet zyn / indien iemand onweetende deſelve / om te waſſen / daar in gedompeld mocht hebben. Medien verder is door een goed gedeelte bergachtig en koud / en byna geheel onvruchtbaar / behalven eene landſtreek / welke aan de voet van het Caspiſe gebergte (of de Caspiſe Poorten) in een leege en holle grond geleegen is / want dit deel is rijk / en brengd alle noodſaaklijke dingen voort / behalven alleen Oly. In deeſe landſtreek is een ſeer wyd uytgeſtrekt veld / 't welk Hippobotanon geheeten word / in het welke men ſegd dat vyftig duyſend peerden geweyd wierden. Dit was eertijds des konings weyde en vee. Het ſchijnd dat uyt Medien allereerſt de Citroen appel gekomen is / welke daar van daan ook by de Latynen een Mediſe appel geheeten word.

Elamiten. Elam word geteld onder de Soonen van Sem Gen. 10: 22. 1 Chron. 1: 17. van wien de Perſiaanen hun oorſprong ſchijnen gekreegen te hebben; waarom men Elam of de Elamiten gebruykt vind voor de Perſiaanen. Jerem. 25: 25, en Ezech. 32: 24. of voor de Meders Jerem. 49: 35. Elam dan is het ſelve / 't welk ook Elymaïs is geheeten geworden / naamelijk een geweſt van de Perſiaanen / welks inwoonders Elamiten geheeten worden. Geneſ. 14: 19. Jeſaiæ 11: 11. 22: 6. Daniel 8: 2. Waar uyt volkplantingen na Samarien gevoerd zyn, Eſræ 4: 9, 10.

Meſopotamien (als of men ſeyde een land midden tuſſen twee rivieren) na het ſeggen van Strabo, in het 16 Boek ſijner landbeſchryving, dus geheeten van de uytkomſt der ſaake; want dit land is geleegen tuſſen de rivieren den Tigris, en den Euphraat, doch ten Noorden is het gebergte Taurus / 't welk de Armeniers van Meſopotamien afſcheyd.

De allergrootſte afſtand / tuſſen deeſe twee droomen / is omtrent het gebergte; en ſoo groot als ook Eratoſthenes deſelve beſchreeven heeſd van de ſtad Thapſacus, alwaar een oude brug over den Euphraat geleegen heeſd / tot aan de plaats daar Alexander met zyn kryghsheyr over den Tigris trok / naamelijk van twee duyſend en vier honderd ſtadien; doch de kleynſte tuſſenwydte is van een weynig meer dan twee honderd ſtadien. De Tigris loopt door een meyr heen / 't welk Thonitis genaamd word / en vloeyd door het midden van deſſelfs breedte; doch aan de overzyde van den oever komende / duykeld deſelve met veel gedruys en geblaas onder de aarde / en een lange tijd dus voortgevloeyd zynde / dat men deſſelfs loop niet ſien kan / komd hy weederom te voorſchijn / niet verre van het Gordiaanſe gebergte. Ja den Tiger loopt (ſoo men Eratoſthenes gelooven mag) met ſoo grooten geweld door dit meyr / dat hoewel deſſelfs water ſout en van viſſen t' eenemaal ontbloot is / het ſelve evenwel te deeſer plaatſe ſoet word / en overvloed van vis heeſd. Meſopotamien in een ſeer groote lengte uytgeſtrekt zynde / loopt eyndelijk naauw toe / en is eenigermaate een vaartuyg gelijk. De tuſſenwydte tuſſen de ſteeden Thapſacus en Babylon is van vier duyſend en acht honderd ſtadien / en van het Zeugma, (dat is / de brug over den Euphraat omtrent Syria Commagena) daar Meſopotamien begind / tot aan de ſtad Thapſacus / heeſd men niet minder dan twee duyſend ſtadien. Meſopotamien dan is een ſeer wyd uytgeſtrekt landſchap van Aſien / hebbende ten Ooſten den Tigris / ten Weſten den Euphraat / ten Zuyden Babylonien / en ten Noorden het gebergte Taurus.

Cappadocia is ook een landſchap van Aſien; 't welk Strabo, in het 12 Boek ſijner landbeſchryving, verhaald / door de Perſiaanen in twee Landvoogdyſchappen verdeeld geweeſd te zyn. Waar van de eene eygentlijk Cappadocia, en Cappadocia aan den Taurus, of ook wel groot Cappadocia, geheeten wierd / de andere wierd Pontus, of het Pontiſe Cappadocia genoemd. Dit Pontiſe Cappadocia wierd onder den Koning Archelaus in vyf kleyne landvoogdyen geſcheyden / naamelijk in een Lavinaſeniſe, Sarguſeniſe, Saraneniſe, Cammaneniſe, en Morimeniſe. In eeven ſoo veele deelen ſcheyd ook Strabo dat Cappadocia / 't welk hy groot Cappadocia genoemd heeſd; naamelijk in het Militeniſe, Cataoniſe, Ciliciſe, Tyanitiſe, en Iſauritiſe. Sie hier van Plinius, in het 6 Boek ſijner Natuurlijke Geſchiedniſſen, aan het 3 Hoofdſtuk.

Pontus is een geweſt van Kleyn Aſien / dus genaamd van den Koning Pontus; wordende ten Weſten beſlooten door de rivier Halys / ten Ooſten door het land der Colchen; ten Zuyden word het bepaald door Kleyn Armenien / ten Noorden door de Swarte Zee. Deeſe landſtreek is inſonderheid vruchtbaar in ſeynen. Anderſſins beteekend het woord Pontus wel die geheele Zee / welke ſich uytſtrekt van de Zee van Zabache (Palus Mæotis) tot aan het Eyland Tenedus. Doch ter plaatſe daar deſelve ſich eerſt / door by het Eyland Tenedus / begind te vernaauwen / krygd ſy den naam van Helleſpontus; daar ſy ſich weeder uytbreyd heet ſy Propontis; en daar ſy ten tweedemaal vernaauwd word / draagd ſy de naam van den Thraciſen Boſphorus: doch daar ſy het wydſte uytgebreyd is / heet ſy Pontus Euxinus, welke Zee ſich buygende in de gedaante van een Scythiſe boog / ſich vereenigd met de mond van het Palus Mæotis. Deeſe Pontus, of Zee / wierd ten tijde van Homerus voor een ſeekere tweede Oceaan gehouden / en die geenen welke daar heen gevaaren hadden / wierden geacht niet min verre van de menſchen af gereyſd te hebben / dan die verre buyten de Pylaaren van Hercules geweeſd waaren. Want / ſegd Strabo, deeſe onſe Zee wierd geacht de grootſte te zyn van alle Zeen / waarom ſy ook by uytſteekendheid de naam van Pontus (de Zee) gekreegen heeſd / eeven gelijk men door de naam van den Dichter verſtaat Homerus, om deſſelfs voortreflijkheid. In deeſe Zee loopen / na het getuygnis van Strabo, in het 1 en 7 Boek ſijner aardbeſchryving, omtrent veertig rivieren uyt.

Door het woord Aſia meyn ik datmen hier ter plaatſe niet verſtaan moet het groot Aſia, van het welke Lucas van te vooren al eenige geweſten genoemd heeſd; maar het Kleyn Aſien, 't welk heeden Natolien door de Turken geheeten word / van het Griekſe woord ἀνατολή Anatolee, 't welk het Ooſten beteekend. De deelen van het ſelve zyn Cilicien / Lycaonien / Paphlagonien / Pontus / Cappadocien / Bythynien / Phrygien / Myſien / Pamphilien / Aeolien / Jönien / Lycien en Carien. De geweſten dan van Phrygien en Pamphilien, welke Lucas na Aſia opteld / worden onder Aſia ſelve begreepen; want het zyn deelen van het ſelve / eeven gelijk Pontus en Cappadocia.

Groot

Digitized by Google

Groot Aſien word door de rivier Tanais (de Don) van Europa / en door de Nyl van Africa / afgeſcheyden. Ten Ooſten / Noorden / en Zuyden word het door den Oceaan beſpoeld. Deſſelfs eerſte deel / Egypten / word (na het ſeggen van Pomponius Mela) in twee deelen verdeeld. Het eerſte deel word Neder Egypten geheeten; het andere / 't welk langs den Nyl loopende / en aan Æthiopien paalende / na het Zuyden tot aan Syene ſich uytſtrekt / is Thebais genoemd geworden. Egypten word van ſommigen des Nyls gaave genoemd; want de Oudheid heeft geloofd / dat die ganſche ſtreek / welke dit landſchap heedendaags beſlaat / eertijds een inham van de Middellandſe Zee geweeſd is / maar dat de ſelve door het aanſpoelen van de Nyl / en deſſelfs aangevoerde ſlijk / vervuld / en tot land geworden is. Sie hier van by Strabo, in het 1 Boek ſijner Aardbeſchryving. Alwaar ik / onder anderen / deeſe woorden aanmerkelijk vinde. Want ook noch heedendaags, wanneermen ſout uyt de ſoutpannen graafd, vindmen de graften ſandachtig, en met ſchelpen gevuld: wanneer naamelijk deeſe landſtreek bedekt wierd &c:

Cyrene is een vermaarde ſtad van Libyen of Africa geweeſt / van welke het geheele landſchap Libya Cyrenea en Cyrenaica is genoemd geworden; welke landſchap / na het getuygnis van Strabo, in het 2 Boek ſijner Aardbeſchryving, ſeer vruchtbaar is. Dat gedeelte ook van Africa (ſegd den gemelden Schryver / op de aangetoogene plaats) 't welk langs de groote Zee geleegen is / is middelmaatiglijk bebouwd: doch het middelſte gedeelte is quaalijk bebouwd / als het welke het Benſoin-kruyd (*Silphium*) voortbrengd / zynde ten grootſten deele woeſt / ruw en ſandig. Het ſelve heefd men ook in dat gedeelte van Aſien / 't welk met dit weereldsdeel op een rechte lyn geſtrekt legd / loopende door Æthiopien, het land der Troglodyten / en Arabien / en Gedroſien / en het land der Vis-eeters. Libyen word ten meeſten deele door onbekende volkeren bewoond. Want noch derwaarts zyn veele krygsheyren gevoerd / noch veele Reyſigers hebben het ſelve beſocht. En deſſelfs Inwoonderen komen eensdeels weynig tot ons over / anderdeels is het geene ſy verhaalen weynig geloofſlijk &c: Sie den voornoemden Schryver op de aangehaalde plaatſe.

Joodengenooten, προσήλυτοι Proſeelutoi, als of men ſeyde aankomelingen, welke wel Heydenen en onheyligen van geſlacht en afkomſt waaren / doch van Godsdienſt Jooden geworden waaren; of welke uyt onheylige Heydenſe volkeren / hun Vaderlijk by geloof verlaaten hebbende / tot het Joodendom bekeerd waaren.

Lucas voegd 'er noch by Cretenſen en Arabiers. Cretenſen zyn de bewoonders van het Eyland Creta; 't welk heedensdaags Candia heet / en eertijds ἑκατόμπολις Hecatompolis genaamd wierd / zynde oudtijds ſeer beroemd door deſſelfs honderd ſteeden; zynde geleegen in het midden van de Middellandſe Zee; het behelſt vyf honderd neegen en tachtig duyſend ſchreeden in den omtrek / het is bergachtig en geheel boſchachtig / hebbende tuſſen beyden ſeer vruchtbaare valleyen. Het is van Creta (ſegd Strabo) bekend, en moet van yder beleeden worden, dat het ſelve in oude tyden door ſeer goede wetten is beſtuurd geworden, en dat het ſelve daarom de voortreflijkſten onder de Grieken, en wel onder de eerſten de Lacedæmoniers, tot haar navolging, getrokken heefd. Men ſegd dat Minos op dit Eyland wetgeever geweeſd is / en den navolger van een ſeekeren Rhadamanthus, welke ſchijnd allereerſt de bewoonders van dit Eyland / door het geeven van wetten / en het oprichten van Steeden en Gemeente-ſtaaten / getemd te hebben / verſierende dat hy alle de beſluyten en bevelen / welke hy uytgaf / van Jupiter ſelve gehaald had. Dat derhalven Minos / in navolging van deeſen / na dat hy ſich neegen jaaren lang in een hol van Jupiter opgehouden had / eenige beſchreevene wetten heefd voor den dag gebracht / welker 't ſaamenſtelling hy aan Jupiter ſelve toe ſchreef. Aangaande de Cretenſen haald Paulus / in ſijn Brief aan Titus Cap. 1: 12, aan het getuygnis van Epimenides; de Cretenſen zyn altyd leugenachtig, quaade beeſten, leuye buyken, 't welk in het Latyn dus overgebracht word.

Cres ſemper mendax, mala beſtia, venter obeſus.

of dus /

Mendax, ſemper iners, ſemper mala beſtia Cres eſt.

Want dat de Cretenſen ſeer leugenachtig en bedrieglijk geweeſd zyn / geefd ook den Dichter Ovidius met de volgende woorden te kennen.

Nunquid ei hoc fallax Creta negare potes?

Dat is; Kond gy, o bedrieglijk Creta, hem dat weygeren? Men getuygd verders / dat in het Eyland Creta niet een ſchaadlijk dier gevonden word; en dat het ſeer vruchtbaar is van uytneemend goede wyn.

Het begin van Arabien, van Babylonien af te reekenen / is het landſchap Macina, voor het ſelve leggen eensdeels de woeſtynen der Arabiers / anderdeels de poelen der Chaldeen / welke / of door het overſtroomen van den Euphraat / of door de Perſiaanſe Zee / gemaakt worden. Hoewel dit land een ſwaare en neevelachtige lucht heefd / en te gelijk reegenachtig en heet is / ſoo brengd het ſelve eevenwel ſeer goede vruchten voort. Den wynſtok waſt in de poelen en morraſſen / in aarde welke op horden van bieſen gelegd is / ſoo veel als de ſtam van nooden heefd / ſoo dat deſelve ook dikwils door het water wech gevoerd / en weeder met boomen en klooten na ſijn oude plaats geſtooten word. Strabo, in het 16 Boek ſijner Aardbeſchryving, ſpreekt van Arabien op volgende wyze. Arabien, ſegd hy / verdeelen ſy in vyf ryken. Van welke het eene kryglieden en voorvechters van alle de anderen uytleeverd; een ander heefd landbouwers, welke aan alle de anderen koorn toevoeren: een derde ryk begrypt die geenen welke handwerken, en konſten die men ſittende pleegd, oefenen; het vierde brengd myrrhe voort; en het vyfde Wierook. Doch die ſelve brengen ook Caſſie, Caneel (*Cinnamomum*) en Nardus voort; want de Arabiers zyn overvloediglijk van reukwerken, en Specery-vruchten, voorſien. De konſten en handwerken worden niet van den een tot den anderen overgebracht; maar elk blyfd in ſijne vaderlijke inſtellingen. Men maakt 'er de wyn meeſt van dadelen. Die uyt het ſelve geſlacht zyn voeren de heerſchappy, en bedienen alle de overheids-ampten: 't geen ſy beſeeten hebben is aan alle hunne bloedverwanten gemeen; doch den oudſten van jaaren is den Heer en gebieder. Alle de bloedverwanten hebben te ſaamen eene vrouw, die eerſt in komt ſet ſijn ſtok voor de deur (want het is by hen in gebruyk, dat ſy alle een ſtok draagen) en gaat tot haar in; eevenwel vernacht ſy met den oudſte; derhalven zyn ſy alle malkanders broeders; ook vermengen ſy ſich wel met hunne moeder. Het overſpel word by hun met de dood geſtraft, voor een overſpeelder nu word gehouden, die van een ander geſlacht is.

De deelen van Meſopotamien, welke ſich na het Zuyden ſtrekken / en van het gebergte afgeleegen zyn / zynde droog en onvruchtbaar / worden bewoond door Arabiers die Sceniten (Tentbewooners) geheeten worden / een ſoort van menſchen die tot rooven / en veehoeden geneegen zyn / en welke lichtlijk na andere plaatſen verhuyſen / wanneer hen weyde en weyden beginnen te ontbreeken.

Uyt het geene tot hier toe geſegd is van die landen / in welke de Jooden woonden op die tyd / als Lucas verhaald dat de Apoſtelen van Chriſtus ſoo heerlijk

door

door de buytengewoone gaaven des Heyligen Geeſts zyn verciert geworden / blykt / dat de verſtrooijing der Jooden over den geheelen aardbodem / toen ter tyd al door een goed gedeelte was aangevangen; maar wanneer den Tempel / en de Stad Jeruſalem / zyn verwoeſt geworden / toen is die ſelve verſtrooijing als begonnen volcoopd te worden / en duurd noch tot op den huydigen dag. Want met de omkeering des Tempels zyn der Jooden offerhanden met de daad ſelve / en door een onweederſtandlyke bewysreeden / vernietigd / al den glantz van hun Kerk en Burgerſtaat is wech genoomen / en derſelver geheele verwerping is toen / als 't waare / volmaakt geworden. Heedensdaags maaken ſy nergens eene Gemeente-ſtaat of eenige gedaante van het ſelve uyt; maar ſy leeven over al onder de macht en het gebied van vreemden. Daar is een groote meenigte van Jooden in Europa / Aſia / en Africa. In het Turkſe gebied is / na het getuygnis van Bellonius, naauwlyks eene Stad of dorp / waar in ſich niet verſcheydene Jooden onthouden. Sy woonen in Perſien / onder het gebied van den Grooten Mogol / ook ſeer veele onder de Koningen van Africa; ook in Tartaryen / in het Ruſſiſche Keyſerryk / in Poolen &c.

XII. PLAATS. *Handeling* 3: 21.

Welken den hemel moet ontfangen, tot den tyd der weeder oprechting aller dingen.

WElken den hemel moet ontfangen, dat is / ontfangen zynde omvatten en behouden. Door welke ſpreekwyze word te kennen gegeeven / dat dien hemel / in welke Chriſtus nu is en omvangen word / niet minder een lighaam is / dan dit ons lighaam / loopende rondom de aarde / en onſe lighaamen / zynde ſeer dun en vloeybaar / en derhalven ten uyterſte bequaam tot het ontfangen en bevatten van lighaamen. Wy houden het dan daar voor / dat den hemel der gelukſaligen / ſoo Engelen als menſchen / waar in wy eens eeuwiglyk met Chriſtus ſullen weeſen / is een ſeer ruyme en lighaamlyke woonplaats (Johann. 14: 2. In 't huys myns Vaders zyn veele wooningen, anderſſins ſoo ſoude ik het u geſegd hebben; ik gaa heenen om u plaats te bereyden) van God geſchaapen / en boven alle de ſichtbaare hemelen geplaatſt. Dat den hemel der gelukſaligen geſchaapen is / blykt uyt Geneſ. 1: 1. In het begin ſchiep God hemel en aarde. Onder welke woorden ſeekerlyk alle de ſchepſelen ſchynen begreepen te worden. Ook leerd den Schryver des Briefs aan de Hebreen uytdrukkelyk / dat den hemel der Gelukſaligen door God is toegeſteld / ſeggende Hebr. 11: 10. van Abraham / dat hy verwachtede een Stad die fondamenten heefd, welker konſtenaar en bouwmeeſter God is. En Colloſſ. 1. 16. leerd hy / dat alle ſienlijke en onſienlijke dingen van God geſchaapen zyn. Voeg hier by / dat in den hemel der gelukſaligen een allerhoogſt en altyd duurend licht gevonden word / doch het licht / dewyl het van en door ſich ſelve geen ſelfſtandigheid is / maar van de beweeging eenigermaate afhangd / ſoo kan het ſelve natuurlyker wyze niet beſtaan of werken / dan in een bequaam / beweeglyk / en vloeybaar onderwerp. 1 Tim. 6: 16. Die alleen onſterflijkheid heefd, en een ontoeganklijk licht bewoond. En Openb. 21: 23. En die Stad behoefd de Son, noch de Maane niet, dat ſy in deſelve ſouden ſchynen: want de heerlijkheid Gods heefdſe verlicht, en het Lam is haare keerſſe. Ten onrecht ſtellen dan ſommigen vaſt / dat den hemel der gelukſaligen God ſelve is / of eenige ongeſchaapene / onmeetelyke / en eeuwige ruymte; want dat ſoodaanig een ingebeelde ruymte geen ſaakelyk weeſen is / maar veel eer een enkel niet, hebben wy al te vooren aangetoond. En niemand behoefd hier teegen in te brengen / dat in ſoo een allerdunſt / lichtſt / en fijnſt lighaam / hoedaanig wy dien vaſt ſtellen te weeſen / der menſchen lighaamen / als te ſwaar zynde / niet beſtaan konnen. Want ſoo ſy geen ſtand konnen houden in een luchtachtig lighaam / veel minder konnen ſy beſtaan in een leedige plaats, of in een niet, het welk de natuur leerd op het hoogſte ſtrydig te zyn met onſe lighaamen. Daar beneeven / de reeden der ſwaarte / of van het daalen der ſwaare lighaamen na beneeden toe / welke wy elders uytgelegd hebben / heefd geen plaats dan binnen een ſeekere eyndige kring van werkſaamheid / te weeten / beneeden de Son / door welke alle dingen na beneeden / als tot een ſeeker middelpunct / voortgeſtooten worden. Ook ſullen de lighaamen / wanneer ſy in den hemel verheerlykt ſullen zyn / veel lichter weeſen / dan onſe aardſe lighaamen nu zyn; want aldaar ſullen het hemelſe en geeſtlyke lighaamen zyn / geſuyverd van alle drabbige en dikke ſtoffe. 1 Corinth. 15. Eyndelyk / onſe natuurlyke kracht ſal in den hemel op het allerſterkſte zyn / en onſe lighaamen ſeer vol van geeſten: doch ook ondervinden wy ſelfs in de Ondermaanige dingen / dat die dingen welke overvloedig van geeſten voorſien zyn / daar door lichter en meer bequaam tot beweeging gemaakt worden. Neemd de leevendigmaakende geeſt van een menſch eens wech / en het lighaam ſal ter needer vallen / maar door deſelve doorloopen / en daar meede bezield zynde / word het opgerecht / en hoe die geeſt krachtiger is / hoe het lighaam vaſter ſal ſtaan / hooger ſpringen / en lichter gaan. Den hemel der Gelukſaligen is derhalven / volgens de Heylige Bladeren / een plaats / in opſicht van deſſelfs ſelfſtandigheid / aan geen bederf onderworpen; in opſicht van hoegrootheid / ſeer ruym en wyd; in opſicht van hoedaanigheeden / ten hoogſte verlicht / vermaakelyk / en ſchoon. Waar in niets quaads behoefd gevreeſd / niets goeds gewenſcht te worden; waar in God ſich ſelve aan de zielen der menſchen / en de geeſten der Engelen te aanſchouwen geefd / en waar in ook ſelf het allerheerlykſte lighaam van Chriſtus / met onſe lighaamlyke oogen ſal geſien worden.

Den Hemel nu is van een luchtachtige ſelfſtandigheid / gelyk wy getoond hebben over de plaats Job 37: 18. en niet van een vyfde weeſen, geheel in ſoort van de hoofdſtoffen onderſcheyden / gelyk Ariſtoteles meynde. Maar den hemel / en de hoofdſtoffen komen over een in de gemeene en algemeyne ſtoffe / uyt welke Moſes ſegd dat alle lighaamen te gelyk geſchapen zyn. Dat nu ſommigen hier teegen inbrengen / dat / indien den hemel van deſelve ſtoffe was met de hoofdſtoffen / deſelve noodſaakelyk ten laatſten ſoude moeten bederven; om dat in de hoofdſtoffen ons geſtaadige beurtwiſſelingen van voortteelingen / en bederfingen / voortkomen. In deeſe teegenwerping / ſeg ik / is gantſch geen kracht / noch in die bewysreeden eenig gevolg; om dat de ſtoffe door ſich ſelve niet genoegſaam is tot de bederving / noch deſſelfs oorſaak is; maar daar word ook een werkende oorſaak vereyſcht / welke op het onderwerp / 't welk bedorven moet worden / werkſaam zy / en deſſelfs eerſte vorm uyt ſijn oude ſitplaats verdryve / hoedaanig eene oorſaak in den hemel / na het getuygnis van de ervaarenheid / niet gevonden word. Daar beneeven / de hoofdſtoffen worden in het geheel niet verdorven / ook niet de ſtoffe welke omtrent het middelpunct van de aarde geleegen is / en eeven wel beſtaan ſy alle uyt de ſelve gemeene en eerſte ſtoffe. Ik begryp niet (ſegd Scaliger, in de 61 ſijner Oefeningen) dat de ſtoffe van dit t' ſaamenſtel, 't welk wy een menſchlijk lighaam noemen, eene andere ſtoffe is, dan de ſtoffe van drek, of van een eſel of Crocodil. Welk menſchlijk lighaam, nademaal het een onderwerp is van een hemelſe ſelfſtandigheid, welke Verſtand gebeeten word, ſoo is het ſelve, hoewel het van een geſcheyden word, of niets, of weynig minder in verbeevenheid en

Digitized by Google

edelheid, dan een hemels lighaam. Dat heefd de voortocht in uytmuntendheid van eenvoudigheid, plaats en dienst, dit is werkkamer, en van weegen die ſelve geleegentheid veel verwonderlijker. Doch indien het valt gaat, gelijk wy gelooven en hoopen, dat eens den hemel de woonplaats ſal zyn van deelen menſch, als hy vernieuwd ſal weeſen, ſoo ſal ik ſelfs den menſch voortreffelijker ſtellen dan den hemel ſelve. De ſtoffe dan des hemels is door die ſuyvering niet verſchillende van de ſtoffe des menſchlijken lighaams; noch ſy verkrygd ſich de eerſte aanpryſing niet door haar eygen natuur, maar alleen door een grootachting van haare vorm. Doch indien &c. Sie verder by den Geleerden Schryver.

XIII. PLAATS. *Handeling*. 7: 43 en 56:

Wat den Afgod *Rempham* geweeſd zy, waar van Stephanus ſpreekt Handeling. 7: 43.? Hoe Stephanus Chriſtus heefd konnen ſien? Handeling. 7: 56.

WAt men door deeſe *Rempham* te verſtaan heefd is duyſter / en ſeer onſeeker. Sommigen verſtaan hier door een ſterre / welke de Sterrekundigen gemeenlyk Venus noemen / en welke ſy ſeggen dat door de Saraceenen / onder de naam van Cubar gediend word. Anderen zyn van gedachten / dat hier door die Sterre word aangeweeſen / welke door de Sterrekundigen Saturnus genoemd word. Diodoor den Siciliaan, in ſijn 1 Boek / maakt gewag van een ſeeker Koning van Egypten / die Remphis genaamd wierd / omtrent die tyd op welke den Aartsvader Jacob / met ſijn geheele huysgeſin / na Egypten ſchynd afgekomen te zyn. Deeſen Koning ſegd hy / dat ſich t'eenemaal tot het by eenſaamelen / en opſtapelen van geld had overgegeeven. Waar uyt ſommigen giſſen dat deeſen Koningh Remphis dien Pharao mag geweeſt zyn / welke Joſeph tot Landvoogd over Egypten geſteld heefd / en welke door den overvloed van lyftocht / welke hy ten tyde van den hongers-nood verkoſt / al het geld van Egypten en de nabuurige geweſten in ſijne ſchatkiſten by een raapte. De achtſte koning na deeſen Remphis, ſegd den ſelven Diodoor dien Xembes geweeſt te zyn / door welke hy wil dat de eerſte, en ook de grootſte van alle de anderen / Pyramide of Grafnaald is gebouwd geworden; ſoo dat deſelve derhalven dien Pharao ſchynd geweeſd te zyn / welke het laatſte de Iſraëliten verdrukt heefd / en door derſelver hulp en dienſt dat groote gevaarte opgericht heefd; want die tyd komd niet qualyk over een / nademaal van Joſephs Landvoogdy in Egypten af / tot op den uyttocht der Iſraeliten uyt Egypten toe / twee honderd en twintig jaaren geteld worden. Dien Remphis dan (indien hy die geene is / welke Joſeph tot Heerſcher over Egypten ſtelde) ſchynd door de Egyptenaaren / om dat hy het land van Egypten behouden had / als een God te zyn geëerd geworden (even gelyk ſy ook Apis en Oſiris gediend hebben) en ook in navolging der Egyptenaaren door ſommigen Jooden; gelyk het niet ontkend kan worden dat de Iſraëliten / in het eeren van het gulde Kalf / de afgodery van de Egyptenaaren nagaapt hebben. En mogelyk is deeſen Remphis den Apis der Egyptenaaren ſelve geweeſd / welken de Egyptenaaren in de gedaante van een os of koe ſchynen geeerd te hebben / om dien droom van de koejen, waar door hy gewaarſchouwd wierd van de toekomende overvloed / en daar op volgende ſchaarsheid van het gewas / welke onder ſijn ryk in Egypten en de nabuurige landen voorgevallen is; by geleegentheid van welke droom Joſeph over Egyptenland geſteld wierd, en het geheel Egypten door hem behouden is. Die afgodery dan van de Iſraëliten in de woeſtyne / geſchikt tot navolging van de Egyptenaaren / in het eeren van het gulde Kalf (het welke een afbeelding was van Apis of dien Koning Remphis) ſchynd hier den Jooden door Stephanus verweeten te worden / om dat hy ſag dat ſy nu al ſo hardnekkig van gemoed / en afkeerig van God waaren / als eertyds hunne afgodiſe Ouderen in de woeſtyne geweeſd waaren.

Wat Stephanus belangd / deſelve heefd Chriſtus konnen ſien / door een ſeekere aandacht van ſijne ziel / en openbaaring aan deſelve / in een verrukking geſchied; ſoo dat het niet noodig geweeſd is / dat den hemel of natuurlyker of boven-natuurlyker wyze geopend wierd / of dat ſijn geſicht door een wonderwerk tot in den hemel doordrong / of dat Chriſtus na de benedenſte deelen quam nederdaalen. Den ſeer Geleerden Calvyn is van gedachten / dat 'er gantſch geen verandering geſchied is in de natuur des hemels / maar dat aan Stephanus een nieuwe ſcherpheid van geſicht gegeeven is / waar door het ſelve / door alle hinderpaalen en beletſelen heen / tot in de onſichtbaare heerlykheid van het hemelſch koningryk is doorgedrongen. Anderen verbeelden ſich / dat hier ſoo grooten heerlykheid Gods is tegenwoordig geweeſd / dat is / dat ſoo grooten buyten gewoonen licht is aangeſtooken geworden / dat door behulp van het ſelve het geſicht van Stephanus / tot op de plaats van Chriſtus in de hemelen / heefd konnen doordringen; en dat daarom geſegd word verſ. 55, dat hy ſag de heerlijkheid Gods, dat is / een ſeeker Godlyk en buyten gewoon licht / hoedaanig die woorden genomen worden. Exod. 24: 17. en 33: 18. Luc. 2: 9. &c. Doch men behoefd geen wonderwerken buyten noodſaaklykheid te verſieren; want Stephanus heefd Chriſtus niet minder krachtdaadig konnen ſien / door een inwendige openbaaring aan ſijne ziel / dan door het uytwendig geſicht ſijner oogen. Daar beneeven / indien Chriſtus hier geſien was / of door behulp van een wonderwerkelyk licht / of door middel van deſſelfs nederdaaling / ſoo moeſt hy ook noodſaaklyk door de omſtaanders zyn geſien geworden; doch aan Stephanus alleen is Gods heerlykheid verſcheenen; want voor de Godloosen / welke op deſelve plaats ſtonden / was dit geſicht niet alleen verborgen; maar ook ſy / inwendig in haar ſelve verblind zynde / ſagen niet eens het openbaare licht van de waarheid. Dus dan ſegd hy dat hem de hemelen geopend waaren / om dat niets hem verhinderde van het aanſchouwen van Gods heerlykheid. Van de opening des hemels hebben wy gehandeld over de plaats Matth. 3: 16.

Noch word hier verder onderſocht / waarom Stephanus hier Chriſtus ſtaande geſien heefd / daar hy elders geſegd word te ſitten aan de Rechterhand des Vaders. Auguſtinus (ſegd den Geleerden Calvyn) gelijk hy ſomtyds al wat ſpitzvinniger is dan het wel behoord, ſegd dat hy ſit als Richter, maar dat hy toen ſtond als Voorſpraak. Doch Calvyn meynd / dat hoewel deeſe ſpreekwyzen verſcheyden zyn / nochtans door beyde een en het ſelve beteekend word; want noch / noch het ſitten, noch het ſtaan, geefd te kennen hoedaanig het lighaam van Chriſtus geſteld of geplaatſt is; maar dit word tot ſijn macht en Koningryk betrokken. Want waar doch ſullen wy deſſelfs Rechterſtoel plaatſen / op welke hy ſal ſitten aan des Vaders Rechterhand; aangeſien God ſoodaanig alles vervuld / dat 'er geen eygen plaats aan ſijn rechterhand kan toegeſchreeven worden?

XIV.

XIV. PLAATS. *Handeling.* 17: 18.

En ſommigen van de Epicureiſe en Stoïſe Philoſophen ſtreeden met hem &c.

En vſ: 23.

Ik heb ook een altaar gevonden, op welke een opſchrift ſtond, DEN ONBEKENDEN GOD.

EPicurus, een leerling van Xenocrates/ beginnende/ wanneer hy een jongen was van veertien jaaren/ de Wysbegeerte te oeſenen/ ſtelde vaſt./ dat al het goed en geluk van een menſch in de wellust beſtond: waarom hy ſeer veele navolgers gehad heeft. De Epicureen ſtonden wel toe dat 'er Goden waaren/ maar ſy verſierden dat deſelve in den hemel in leedigheid leefden, en dat ſy door enkele leuyheid en vadſigheid geluksalig waaren. Waar van daan het ſeggen van den Dichter Lucretius, in ſijn 1 Boek.

Omnis enim Divum per ſe natura neceſſe eſt
Immortali ævo, ſumma cum pace, fruatur;
Semota a noſtris rebus, ſejunctaque longe.
Nam privata dolore omni, privata periclis,
Ipſa ſuis pollens opibus, nihil indiga noſtri,
Nec bene promeritis capitur, nec tangitur ira.

Dat is/

Want het is noodſaaklijk dat de geheele Natuur der Goden een onſterflijk leeven, met de allerhoogſte ruſt, geniete. Zynde verre van onſe ſaaken afgeſonderd en afgeſcheyden. Want zynde vry van alle ſmerte, bevryd van alle gevaar; Machtig genoeg door haar eygen rykdom, en niets van ons of het onſe behoevende, word ſy niet ingenomen door goede dienſten, niet geraakt door gramſchap.

Sy beelden ſich ſelven in/ dat de weereld uyt ondeelbaare ſtertjes was te ſaamen geloopen/ en dat de Son niet meer dan twee voeten groot was. Sy ontkenden hardnekkiglijk de onſterflijkheid der zielen/ en de opſtanding der dooden; beweerende dat de dood ons gansch niet raakt/ om dat het geene van een geſcheyden is/ ontbloot is van alle gevoelen; en het geene van gevoelen ontbloot is/ tot ons niet behoord.

De Stoïſe Wysgeeren/ hoewel ſy ſeyden dat de weereld de Godlyke Voorſienigheid onderworpen was/ hebben evenwel naderhand dit hoofdſtuk van hunne leere door een ongerymd verdichtſel/ of liever raaskalling/ bedorven en geſchonden. Want ſy bekenden niet dat God door ſijn raad/ rechtveerdigheid en macht/ de weereld beſtuurd; maar ſy maakten een doolhof uyt den t'ſaamenhang der oorſaaken/ ſoo dat God ſelve/ gebonden door de noodſaaklijkheid van het noodlot/ te gelijk met het hemels gevaarte met geweld heen geſleept wierd. Hoedaanig de Dichteren hunnen Jupiter aan gulden keetenen vaſtmaaken; om dat/ terwijl hy op iets anders acht geeft/ de noodloten den meeſter ſpeelen.

De Stoiſe Wysgeeren nu hebben deeſe hunne naam gekreegen van het Griekſe woord Στόα Stoa, dat is/ een galdery of wandelplaats, in welke hun eerſte Vader en Inſteller Zeno plag te redeneeren en te onderwyſen. Sy waaren ſtreng en ſtraf van leeven/ en zyn daarom tegen de Epicureen geſteld geworden. Het eerſte gevoelen van Zeno ſchijnd geweeſt te zyn/ dat des menſchen voorgeſtelde eynde moeſt weeſen gevoeglijk te leeven. Doch die gevoeglijkheid is by de Stoici niets anders/ dan een leeven 't welk door de deugd altijd met ſich ſelve over een komd en over een ſtemd/ altijd het ſelve in het gevoelen/ en ook ('t en zy ſulks verhindert worde) in de uytwerking. Hier van daan ſeyde Seneca in de 74 ſijner brieven. De deugd beſtaat in welvoeglijke overeenkomſt, alle deſſelfs werkingen ſtemmen met deſelve te ſaamen, en komen daar meede over een. En weederom: laat hier by komen, dat de volmaakte deugd gelijkmaatigheid zy, en een leevensloop welke in allen deelen met ſich ſelve over een komd. Een en het ſelve ding kan iemand niet altyd behaagen, 't en zy het iets rechts zy. Niemand, als aan een Wys man, behaagen ſijne eygene ſaaken: alle dwaasheid is onderworpen aan een walging van haar eygen ſelve. Onder alle de andere quaaden heefd de ſotheid ook dit, dat ſy altyd eerſt begind te leeven &c.

De Stoïſe Wysgeeren ſtelden vaſt dat de deugd alleen genoegſaam was tot de geluksaligheid/ en dat daar toe geene uytwendige of toevallige dingen vereyſcht worden; en ſulks beweerden ſy met meer moeds dan waarheid: want de geluksaligheid is een ſtaat welke volmaakt is door een op een hooping van alle goederen te gelijk. Sy ſcheenen ſoo ſeer alle de rampſpoeden van dit leeven te verachten/ dat ſy al het gevoelen van deſelve eeniger maate uyttrokken. Hier van daan hielden ſy volſtandiglijk ſtaande/ dat een Wys man ſich ſelve altijd gelijk is/ en dat hy altijd/ ſoo in blydſchap/ als ſelfs in het midden van de pynigingen/ geluksalig is.

Vſ. 23. Ik heb ook een Altaar gevonden, op welke dit opſchrift ſtond: DEN ONBEKENDEN GOD. De oorſaak van dit opſchrift brengd Iſidorus Peluſiota by/ in ſijn 4 Boek. Men ſegd dat een peſtſiekte de Stad der Athenienſers bevangen had: wanneer ſy derhalven de Goden/ welke door de wet vaſtgeſteld waaren/ eer beweeſen hadden/ ſoo hebben ſy daar door gansch geen nuttigheid bekomen. Wanneer dan hen om die reeden in de gedachten quam/ dat het wel zyn konde/ dat 'er mogelijk de eene of de andere God mocht zyn/ welken ſy (als hen onbekend zynde) ſonder eer of dienſtbewijs overgeſlagen hadden; welke dan om dat hy veracht was/ deeſe peſt hen toegeſonden had; ſoo hebben ſy een Tempel geſticht/ en een altaar/ op welke ſy tot een opſchrift ſetteden Ἀγνώςῳ θεῷ, Voor den Onbekenden God; en wanneer ſy denſelven ſlachtofferen geoffert hadden/ zyn ſy aanſtonds geneeſen geweeſen geworden. Hieronymus ſegd/ dat het opſchrift van deeſen altaar het volgende geweeſt is. Den Goden van Aſia, en Europa, en Africa, den Onbekenden en Vreemden Goden. Het ſchijnd dat Epimenides, wanneer hy Athenen ſuyverde/ offerhanden aan den Onbekenden God/ of τῷ θεῷ προσήκοντι, dat is den God aan welke het toequam, heeft doen offeren. Want dus word 'er verhaald by Diogenes Laërtius, in het leeven van Epimenides. Die van Athenen/ wanneer ſy eens door een beſmetlijke ſiekte geplaagd wierden/ en van de Prieſtereſſe van Apollo ten antwoord kreegen/ dat de Stad moeſt herwyet worden/ hebben Nicias/ den Soon van Niceratus te ſcheep uytgeſonden/ en hebben Epimenides uyt Creta doen haalen. Deeſe nu op reys gegaan zynde ten tyde van de ſeevenenveertigſte Olympias/ heeft de ſtad geſuyverd/ en de peſt doen ophouden/ op de volgende wyze. Hy nam ſchaapen met ſwarte en witte vachten/ leydeſe na het veld van Mars (Areopagus) en liet ſe van daar loopen waar heenen ſy wilden/ gebiedende aan die geenen/ welke deſelve volgden/ dat ſy elk van deſelve/ ter plaatſe daar ſy bleeven nederliggen/ ſouden ſlachten en offeren τῷ θεῷ προσήκοντι, aan den God welken het toequam; en op deeſe wyze wierd die beſmetlijke ſiekte geſtild. En hier van daan is het ſeeker/ dat noch heeden daags in de dorpen der Athenienſen altaaren ſonder naam gevonden worden/ ter gedachtenis van die herwyding welke toen geſchiedde. Hier toe behoord ook 't geen

ik t'eeniger tijd aangemerkt heb by Aulus Gellius, in het 2 Boek ſijner Attiſe Nachten, aan het 28. Hoofdſtuk. De Oude Romeynen (ſegd dien ſchryver) zyn, gelijk in alle de andere plichten van het leeven, ſoo ook wel in het inſtellen van Godsdienſtplichten, en het gaade ſlaan van de onſterflijke Goden, ſeer voorſichtig geweeſd; want wanneer ſy gevoeld hadden, of hen geboodſchapt wierd, dat de aarde geſchud en gebeefd had, ſoo ſtelden ſy om die oorſaak door openbaare geboden vierdagen in. Maar ſy wachteden ſich om den naam van den God, tot wiens eere deſelve gehouden moeſten worden (gelijk ſulks anderſlins de gewoonte was) vaſt te ſtellen of te openbaaren; op dat ſy, miſſchien den een voor den anderen noemende, het volk aan geen valſſe Godsdienſt mochten verbinden. Indien iemand deeſe ſeeſtdagen verontreynigd had, en om die oorſaak van het ſoenoffer afgeweerd was; ſoo ſlachtede hy een offerhande aan dien God of Godinne. En dat dit dus, volgens de beveelen der Opper-prieſteren is waargenomen geworden, getuygd Marcus Varro: om dat het onſeeker was door wat kracht, of door wie van de Goden of Godinnen, de aarde beefde en bewoogen wierd.

Sommigen zyn van gedachten, dat de Athenienſen uyt de leerſtukken der Wysgeeren, of ook wel mogelyk van de Jooden, verſtaan hebben, dat den waaren God onſichtbaar, ontoeganklyk, en onbegrypelyk is, en dat ſy daarom den ſelven een altaar opgerecht hebben, met dit opſchrift; Den Onbekenden God. Jn een by na diergelyken ſin hebben de Jooden Gods naam Jehovah onuytſpreeklijk geheeten. Want dat deeſe onbekenden God den waaren God geweeſd zy, en niet een van de valſſe Goden der Heydenen, ſchynd Paulus te kennen te geeven, wanneer hy daar by voegd. Deeſen dan, welken gy niet kennende dient, verkondige ik ulieden. Het kan ſeekerlyk niet geloochend worden, dat de Wysten onder de Heydenen, behalven de mindere Goden, eenen Hoogſten en Onſichtbaaren God erkend hebben. Want van daar den Joodſen Schryver Philo, in ſijn geſantſchap aan Cajus, getuygd van de Keyſeren Auguſtus en Tiberius, dat ſy het noodig geoordeeld hebben, dat op de aarde eene ſeekere plaats voor den Onſienlyken God wierd afgeſondert; en dat ſy daarom aan den Jooden niet alleen den dienſt van den waaren God te Jeruſalem toegelaaten hebben, maar dat ſy ook jaarlyks geſchenken en inkomſten verſorgd hebben, welke noodig waaren tot onderhouding en waarneeming van dien dienſt.

XV. PLAATS. *Handeling:* 17: 26.

En heefd uyt een bloed het ganſche geſlacht der menſchen gemaakt, om op den geheelen aardbodem te woonen, beſcheyden hebbende de tyden te vooren geordineerd, en de bepaalingen van haare wooninge.

Dat'er voor Adam andere menſchen over den geheelen aardbodem geweeſd zyn, welke op deſelve wyze en tijd met de overige dieren, in het begin des weerelds ('t welk aan geen van de Sterfelingen bekend ſoude zyn) ſouden geſchaapen zyn, hebben voor deeſen veele vermoed, en heefd in dit jaar een ſeer Naamloos Schryver met een geheel Boek gepoogd te betoogen. Deeſe meyning tracht hy te beveſtigen uyt de ſeer oude reekeningen der Chaldeen, uyt de Aloude gedenkſtukken en tydreekeningen van Egyptenaaren, Ethiopiers, Scythen, en andere volkeren: gelijk ook uyt de geweſten, welke noch eerſt voor weynige jaaren ontdekt zyn geworden, welker inwoonderen het, na ſijn meyning, niet waarſchynlijk ſchynd, dat van Adam voortgeplant ſouden weeſen. Tot deeſe menſchen meynd hy dat Cain, wanneer hy ſijn Broeder gedood had, gevlucht is, en dat hy aldaar een vrouw getrouwd, en een Stad gebouwd heefd &c. Geneſ. 4. Hy houd het van daar voor, dat Adam niet de eerſte Vader geweeſd zy van alle menſchen, maar alleen van de Jooden, zynde op een byſondere wyze door God geformeerd. Dat ook den Sondvloed van Noach alleen tot bederf der Jooden geweeſd is, en niet van de overige volkeren, en dat derhalven deſelve niet algemeen, maar alleen byſonder, en enkelyk over het Joodſe land, geweeſd is. Wat my belangd, ik beken geerne, dat ik niet ſien kan, op wat wyze dat uyt de natuurlijke reeden, of de Schriften der Heydenen, iets ſeekers, raakende het begin des weerelds, kan betoogd worden. Want de Heydenen, in hunne Schriften, getuygen openlyk, dat'er voor Adams tyden al veele jaaren, ja eeuwen, zyn verloopen geweeſd. De Egyptenaaren, by voorbeeld, houden ſtaande, dat hunne Koningen al voor Seeven duyſend jaaren in Egypten geheerſcht hebben; en dat ſy een uytreekening van der Sterren loop hebben, van meer dan honderd duyſend jaaren. De Chaldeen ſtoffen dat ſy ondervindingen en waarneemingen, raakende de hemelſe lighaamen, hebben, van over ſeeven duyſend jaaren. De Indiaanen tellen de jaaren des weerelds op tot meer dan ſeeven honderd, drie en tachtig duyſend, ſeeven honderd, en twee en ſeſtig; de Grieken tot honderd vier en tachtig duyſend jaaren. Ook ſelfs de Chriſtenen, en die het geſag der Heylige Schriften erkennen, verſchillen, in het optellen der tyden, ſeer veel van malkanderen. Want ſommigen tellen van des weerelds begin tot op de geboorte van Chriſtus drie duyſend, ſeeven honderd en ſeeven jaaren, anderen ſes duyſend, drie honderd en tien, anderen vyf duyſend, neegen honderd, en vier en tachtig, en dus den een meerder, den ander minder. Het is ook ſeeker, dat de eerſte geſchiedeniſſen en oorſprongen der meeſte volkeren t'eenemaal onbekend en onſeeker zyn, om dat de gedenkniſſe aller dingen, door de langduurigheid van tyden, ongemakken, oorlogen, branden, veranderingen &c. eyndelyk allengskens vergaat en verdwynd. Sie Predik. 1: 11. Daar is geen gedachtniſſe van de voorgaande dingen: van de navolgende dingen, die zyn ſullen, van deſelven ſal ook geene gedachtniſſe zyn, by de geenen die namaals weeſen ſullen. Om welke reedenen dan, indien het geſag van Moſes, en de Heylige Boeken, daar niet teegen was, daar ſoude niet ſeekers, raakende des weerelds begin, of de opreekeningen der tyden, konnen beſlooten worden. Maar dat het oogmerk van Moſes of Paulus ſoude geweeſd zyn, een tweederley ſchepping van menſchen aan te wyſen, de eene in Adam, de andere al voor deſſelfs tyden, welkers beginſel niet aangetoond worden kan, ſulks kan ik my geensſins inbeelden: om dat Paulus op de aangetoogene plaats Handel. 17: 26. uytdrukkelyk ſegd, dat God, niet alleen uyt een en deſelve ſtoffe, maar ſelfs uyt een bloed, het ganſche geſlacht der menſchen geſchaapen heefd, op dat ſy op den geheelen aardbodem ſouden woonen. &c. Waar beneevens ſteld hy Rom. 5: 12. vaſt, dat door een menſch de ſonde is in de weereld gekomen, en door de ſonde de dood: het welke van Adam niet kan verſtaan worden, indien menſchen, welke ontelbaare eeuwen lang voor hem geſchaapen zyn geweeſt, geſondigd hebben, en de dood onderworpen zyn geweeſd. Eyndelyk, het is vaſt en bekend uyt de geheele geſchiedſchriften van Moſes, dat Abraham, en niet Adam, de eerſte Vader der Jooden is geweeſd: en dat uyt het ſtamhuys van Adam niet alleen de Jooden, maar ook alle de andere volkeren geſprooten zyn. Gelijk in de verdeelingen der volkeren, en derſelver verſpreydingen over den aardbodem, en hunne voortplantingen, klaar genoeg getoond word. Voeg hier by dat dien Adam, van welke Moſes in ſijn Boek der Schepping ſchrijfd, niet lang na de voortbrenging van

De

Digitized by Google

de weereld / en alle weereldſe dingen / maar op den ſesden dag, met alle de overige dieren / is voortgebracht geworden; gelijk in het 1 Hoofdſtuk van het Boek Geneſis getoond word. Derhalven ſoo ſchijnd die onderſtelling van de Præ-adamiten, of menſchen die voor Adam zyn geſchaapen geweeſd / niet te ſteunen op het geſag van Moſes / maar veel eer rechtdraads daar teegen aan te loopen.

XVI. PLAATS. *Handeling.* 23: 8.

Want de Sadduceen ſeggen dat'er geen opſtandinge is, noch Engel, noch Geeſt: maar de Phariſeen belyden het beyde.

Hoewel de Sadduceen de opſtanding loochenden / ſoo waaren ſy echter den Epicureen niet geheel en al gelijk: want ſy bekenden dat de weereld door de Godlyke Voorſienigheid geregeerd wierd / en dat een iegelijk in dit leeven loon na ſijne werken vergolden wierd. Want de Joodſe Schrijvers verhaalen dat Antigonus, den Schoonvader van Simeon gebynaamd de Rechtveerdige / dewelke omtrent het begin der tyden van den Tweeden Tempel geleefd heefd / ſijnen Leerlingen de volgende onderwyſing gaf. Weeſt niet, ſeyde hy / gelijk dienſtknechten, welke hunnen Heer dienen, onder beding van loon te ontfangen; maar weeſt gelijk knechten, welke hunnen Heer dienen, als of ſy geen loon ſouden ontfangen, en laat de vreeſe des Hemels (dat is van God) over ulieden zyn. Hier van daan hebben twee van ſijne leerlingen geleegentheid genomen om te ſtellen / dat de ziel te gelijk met het lighaam ſterfd; en dat'er geen andere loon van de goede werken te wachten is / dan die men in dit leeven ontfangd. Even als of daar uyt volgde / dat het de plicht is van een Godvruchtig man God te dienen / niet als een huurling of loondienaar / maar met het gemoed van een kind Gods / dat na dit leeven geen hoope meer overig was. Ook ontkenden ſy dat de Engelen onſterflyke / en op hun ſelven beſtaande geeſten waaren: doch indien ſy gedrongen wierden door het voortbrengen van die plaatſen uyt de vyf boeken van Moſes / in welke gehandeld word / van de verſchijningen der Engelen / ſoo ſchijnen ſy geantwoord te hebben; dat dit ſchimmen en Spookſels geweeſd zyn / aan welke de naam van Engelen is gegeeven geworden / om dat het God behaagd heefd / door het tuſſenkomen van die Spookſelen / ſijn wil aan de menſchen te boodſchappen en bekend te maaken. Gelijk 'er ook heedensdaags niet weynig gevonden worden / welke meynen dat de zielen der menſchen in de dood vernietigd worden / of voor altijd / of ten minſten tot den dag der opſtanding. Dat ook de Duyvelen en Engelen niet anders dan quaade of goede ingeevingen zyn / en dat / ſeggen ſy / alles wat de Heylige Schriftuur van goede of quaade Engelen ſegd / van de Heydenen voortgevloeyd is. Het ſchijnd nu dat de Sadduceen / ontkennende dat 'er noch Engel noch Geeſt is / geen ander ſelfſtandigheid, dan alleen een lighaamlijke, in de gansche Natuur erkend hebben; 't welk ook de meyning van Lucretius is geweeſd / gelijk hy met de volgende woorden te kennen geefd.

Omnis ut eſt igitur rerum natura, duabus
Conſiſtit rebus, nam corpora ſunt & inane.

Dat is; de ganſche natuur nu der ſaaken, ſoo als deſelve nu is, beſtaat in tweederley dingen; want het zyn of lighaamen, of het leedige. Doch dat de zielen der menſchen geeſtlijke en onlighaamlijke ſelfſtandigheden zyn / meyn ik dat openbaar genoeg is uyt de vermogens der ziele ſelve; welke ſoodaanig zyn / dat ſy van een lighaam / voor ſoo veel het een lighaam is / in geenerley wyze voortkomen konnen. Daar beneeven / indien de ziel lighaamlijk waar / ſoo ſoude ſy haare lighaamlyke tochten niet konnen inteugelen / beſtuuren / en verbeeteren. Ook blykt hier uyt / dat de ziel een onlighaamlyke ſelfſtandigheid is / dat ſy haar ſelve / en haare eygene werkingen begrypt / daar over oordeeld / en die beſtuurd; dat ſy een begrip heefd / niet alleen van byſondere en ſtoflyke dingen / maar ook van algemeene ſaaken / van dingen die van het ſtoflyke 't eenemaal afgeſcheyden zyn / en van geeſtlyke ſaaken. Voeg hier by / dat de menſchlijke ziel recht uyt en eygentlyk tot God opgevoerd word / en in hem alleen / als in haar uyterſte eynde / en hoogſte goed / beruſt; niet alleen om dat ſy haar oorſprong van God heefd / maar ook om dat ſy het beeld en gelijkenis van God ſelve / in haar ſelven draagd.

Daar is / daar en boven / niets vlugger dan de ziel / daar is geen ſnelheid welke met de ſnelheid van de ziel om de eerſtheid mag twiſten: want de Son (ſegd Theodoretus) loopt in de tyd van een dag den geheelen aardkloot rond; maar de ziel kan in een oogenblik de geheele aarde doorſien / en dringd met haare gedachten tot in den hemel toe door / en ſich ſelve noch hooger verheffende / beſchouwd God ſelve, en de tien duyſenden der Engelen.

Hoewel nu het lighaam en de ziel in haaren aart en natuur geheel en al van malkanderen verſchillen / ſoo zyn echter deeſe twee ſelfſtandigheeden door God met ſoo een engen en verwonderlyken band aan malkanderen verbonden / dat ſy beyde te gelijk niet alleen een enkel menſch uytmaaken; maar ook eenigermaate op malkanderen werken / en de een van de andere op veelerley wyzen aangedaan worden. De ziel kleefd het lighaam aan / als aan een onderwerp 't welk haar toegeeygend is / en gebruykt het ſelve als een werktuyg tot het uytvoeren van alle haare werkingen. Eevenwel niet te min / aangeſien de ziel onlighaamlyk is / en geheel beſtaat in een geeſtlijk vermogen / ſoo kan daar van niet geſegd worden / dat ſy geheel is in het geheel, en ook geheel in elk deel, om dat ſy gansch geen uytbreyding heefd. Want het is de eygenſchap der lighaamen uytgebreyd te zyn. En geheel of half, of op eenige andere wyze geſcheyden of gedeeld genoemd te worden / is t'eenemaal vreemd van die weeſens welke geen deelen hebben / gelyk de ziel, God &c: En inderdaad / indien de ziel / welke eene ſelfſtandigheid is / door het lighaam / of deſſelfs deelen / uytgebreyd was / ſoo ſoude ſy ook een lighaam weeſen / dewyl dat niets anders is dan een uytgebreydde ſelfſtandigheid.

Den Band nu / waar door de ziel met het lighaam vereenigd en verknocht blyfd / ſchijnd te zyn die algemeene wet van de Natuur / volgens welke elk ding in die ſtaat blyfd / in welke het ſelve is / tot dat het door iets anders daar uyt geſtooten word. De ziel dan / eens met het lighaam vereenigd zynde / blyfd / in gevolg / van die wet / in die vereeniging volharden / en kan van het ſelve niet / dan door een bovennatuurlijke wet / afgeſcheyden worden: want noch het losmaaken van aan een gehechte deelen / noch ongemaatigdheid / noch eenige andere ſiekte / konnen door ſich ſelve hier omtrent iets te weeg brengen; als welke gansch geen opſicht hebben op de ziel / maar alleen op de beweeging / plaatſing / hoegrootheid / of gedaante / van het lighaam. Doch de ziel / als zynde van een natuur / die geheel en al van het lighaam en des lighaams geſteldheid / verſchillende is / beſtaande naamelijk in denking, kan van het lighaam noch voortgebracht / noch bedorven worden / en is derhalven onbederflyk.

Wat de Engelen belangd / derſelver kennis is ſeer moeylijk / om dat men door de Natuurkunde niet ſiet / dat eenige geeſt iets aanvat of werkt / dan door middel van lighaamlyke werktuygen / en op het innigſte

niet ſijn lighaam vereenigd zynde. En hierom erkennen de Natuurkundigen geene werkingen van een ziel / die van het lighaam afgeſcheyden is / of ten minſten ſy verſtaan niet op wat wyze deſelve toegaan. Hier van daan leeren de Platoniſe Wysgeeren / dat de Verſtandigheeden, of Dæmons, welke wy Engelen noemen / hunne eygen lighaamtjes hebben: de eene hemelſe / anderen uyt de bovenſte lugt / anderen uyt de beneedenſte lucht / anderen waterige / en andere aardſe / waar van ſommigen in het licht woonen / gelijk de goeden, anderen in de duyſterniſſe, welke Duyvelen heeten. Veelen ook onder de Oudvaderen zyn van gedagten geweeſd / dat der Engelen natuure eeniger maate lighaamlijk was / of dat ſy elk hunne eygene lighaamen hadden / hoewel ſeer fijn / dun / en Godlijk / (Hebr. 1: 7. Die ſijne Engelen maakt geeſten en ſijne dienaars een vlamme des vuurs.) ſoo dat ſy / in vergelyking van andere belighaamde ſcheypſelen / wel Geeſtlijke ſelfſtandigheeden genoemd mogen worden. Gelijk ſoo Zanchius aanwyſd in ſijn 2 Boek van de werken der 6 dagen, aan het 3. Hoofdſtuk; hy ſelve ſteld ook vaſt / dat / gelijk den hemel der geluksaligen / in welke de Engelen geſchaapen zyn / een lighaamlijke ſelfſtandigheid is / doch eevenwel op een ſeer verſchillende wyze van de andere hemelen / dus ook de lighaamen / welke de Engelen hebben / van veel voortreflijker en fijner ſelfſtandigheid zyn / dan de lucht en alle de hemelen. Dat eevenwel de Engelen lighaamlijk zyn. 1. Om dat ſy / nademaal ſy eyndig zyn / op eenige wyze in hunne plaatſen omvat en omſchreeven konnen worden. 2. Om dat ſy van de eene plaats na de anderen bewogen worden. 3. Om dat ſy op de lighaamen werken konnen; doch het geene onlighaamlijk is / kan op iets lighaamlijks niet werkſaam zyn. Doch ik ontken dat een eyndige onlighaamlijke ſelfſtandigheid noodſaaklijk in ſijn eygen plaats word omvangen en omſchreeven: want ſoodaanige dingen zyn in plaatſen / niet by wyze van uytbreyding, want dus ſouden ſy niet onlighaamlijk / maar lighaamlijk zyn; want de natuur der lighaamen beſtaat in een plaatſlijke uytbreyding in lengte / breedte / en diepte. Doch der Engelen geheele natuur beſtaat in geeſtlijke vermogens / en ſoo is het ook met de ziel / welke niet op deſelve wyze als het lighaam / maar te gelijk met het lighaam van de eene plaats op de andere bewoogen word / en hoewel deſelve onlighaamlijk is / om dat ſy eevenwel op het naauwſte met het lighaam vereenigd is / ſoo is ſy en werkſaam op het lighaam / en word door het ſelve met verſcheyde aandoeningen en hertstochten bewegd; om dat deeſe twee ſoodaanig vereenigd zyn / dat van twee dingen / welke op haar ſelve van een verſcheyden aart zyn / een word.

Sommige Oude Wysgeeren hebben geſegd / dat de ziel een ſeekere Harmonie, of Overeenſtemming was / en derhalven geen ſelfſtandigheid, maar een toevalligheid. Tot deeſe ſtelling wierden ſy bewoogen / door dat ſy / als iets ſeekers vaſtſtellende dat 'er niet anders dan lighaamen in de Natuur waaren / ſagen / dat alle ondermaanige lighaamen t'ſaemengeſteld zyn / uyt teegenſtrydige hoedaanigheden / welke tot een ſeekere trap gemaatigd zyn / waar uyt een ſeekere eevenreedigheid ontſtaat / welke ſy een harmonie of t'ſaamenſtemming noemden / de gelijkeniſſe ontleend zynde van de eevenreedigheid der geluyden of ſtemmen / uyt welke een ſeekere t'ſaamenſtemming in ſang of ſpel gemaakt word. Dus noemd Galenus, in ſijn Boek / welks opſchrift is / dat de zeeden van de ziel volgen de gemaatigdheid van het lighaam, de ziel een gemaatigdheid van de eerſte hoedaanigheeden; om dat de beeſten / wanneer deſelve vergaat / ſterven / en om dat de geneygdheeden en zeeden der leevendige dingen verſcheyden zyn / na de verſcheydenheid van die gemaatigdheeden. Doch elders / wanneer hy de ſaak wat naauwkeuriger overwoogen had / bekend hy / niet te weeten wat de ziel is. Plato in ſijn Timæus, noemd ook de reedelijke ziel / ſomtyds eens een getal, en ſomtyds een kring. Doch men heeft aan te merken / dat Plato die gewoonte wel gehad heeft / om door ſinnebeeldige en verbloemde ſpreekwyzen van ſaaken te ſpreeken / en dat hy verhalven dikwils een ſin beoogd heeft / welke ſeer verſchillende was van het geen ſijne woorden ſcheenen te beteekenen. Mogelijk noemde hy de ziel een getal, om de meenigte van deſſelfs verſcheydene werkingen. En een kring om de weederom ſteuytende werkingen / welke deſelve heeft / waar door ſy haar ſelve / en haare eygene vermogens en werkingen kend. Dat nu de ziel met der daad geen toevalligheid, maar een ſelfſtandigheid is / hebben wy al te vooren in het korte beweeſen / en het ſelve kan betoogd worden door alle die bewysreedenen / waar door deſſelfs onſterflijkheid / niet alleen uyt de Heylige Schriften / maar ook uyt vaſtgaande reedeneeringen / doorgaans door de Godgeleerden en Wysgeeren vaſt geſteld word.

Hoewel nu de ziel dat ſelve is / waar door wy reedenkavelen / en alle dingen verſtaan / ſoo kan eevenwel niet dan duyſterlijk en beſwaarlijk begreepen worden wat ſy ſelve zy. Want gelijk het oog alle dingen beſchouwd / maar ſich ſelve niet ſien kan; dus doorſnuffeld ook de ziel alle dingen / en eevenwel kend ſy ſich ſelve niet volmaaktelijk. Daar zyn (ſegd Seneca, in het 7 Boek ſijner Natuurlijke Vraagſtukken / aan het 24. Hoofdſtuk) veele ſaaken, welke wy wel toeſtaan dat 'er zyn, doch waar van wy onweetende zyn, hoedaanig ſy weeſen mogen. Alle ſullen ſy wel bekennen, dat wy een ziel hebben, door wiens gebied wy of aangedreeven, of te rug gehouden worden: maar eevenwel, wat die ziel weeſen mag, welke dus ons beſtuurd en beheerſcht, ſal iemand u niet beeter konnen uytleggen, als waar ſy is. Den een ſal ſeggen dat het een Geeſt is, een ander dat het een ſeekere t'ſaamenſtemming is, een ander noemd het een Godlijke kracht, en een deel van God, een ander een ſeer fijne lucht, een ander een onlighaamlijk vermogen. Daar ſullen 'er geene ontbreeken welke ſullen ſeggen, dat het bloed is, of warmte. Soo weynig zyn alle dingen aan de ziel bekend en blyklijk, dat ſy haar ſelve noch ſoeken moet.

Dat eevenwel de ziel van een Godlijke en hemelſe oorſprong is / hebben en Seneca / en de andere Wysgeeren doorgaans niet te min erkend. Want / na het getuygnis van Maximus Tyrius, ſoo is der menſchen ziel na by God, en Gode ſeer gelijk. Seneca, in ſijn geſchrift aan Helvia, van de vertrooſting, ſegd / de ziel is niet uyt een aards'en ſwaar lighaam te ſaamen gegroeyd, maar ſy is van een hemelſe Geeſt needergedaald. De natuur nu der hemelſe dingen is altyd in beweeging, ſy vlied &c: En in de 41. ſijner Brieven. Gelijk de ſtraalen van de Son de aarde wel raaken, maar eevenwel daar zyn, van waar ſy geſonden worden, dus is het ook geleegen met de ziel, welke groot en heylig is, en daar toe needer geſonden, op dat wy de Godlijke dingen meer van naby ſouden kennen; ſy verkeerd wel met ons, maar blyfd eevenwel aan haar oorſprong hangen. Daar van hangd ſy af, daar heen ſiet ſy, daar heen tracht ſy: ſy is onder onſe dingen, als iets beeters &c. En weederom in de 79 ſijner Brieven. Dan ſal onſe ziele reeden hebben om ſich te verheugen, en gelukkig te achten, wanneer ſy, losgelaaten zynde uyt die duyſterniſſe, in welke ſy nu moet wentelen, de klaare dingen niet met een ſwak geſicht ſal voor uyt ſien, maar den geheelen dag ſal in ſich ontfangen; wanneer ſy aan den hemel, als haar eygen woonplaats ſal weeder gegeeven zyn, en ſy die plaats ſal weedergekreegen hebben, welke ſy, van weegen het lot haarer geboorte, eerſt innam. De oorſprongen van de ziel roepen deſelve na boven toe. En deſelve ſal daar zyn, ook ſelfs eer ſy uyt dit gevangenhuys ontſlaagen ſal worden, wanneer ſy de ondeugden van ſich wechgeworpen ſal hebben, en dus geſuyverd en ontloſt zynde, in Godlijke gedachten ſal opſteygeren. Dit moeten wy be-

trachten

trachten &c: Deeſe ſpreuken komen niet weynig over een met de vermeeningen en ſinſpreuken der Heylige Schriftuure. Sie Philipp. 1: 23. Ik heb een begeerte om ontbonden te worden, en met Chriſto te zyn. Predik. 12: 7. De Geeſt keerd tot God, die hem gegeeven heefd. 2 Corinth. 5: 1, 2. &c: Philipp. 3: 20. Coloſſ. 3: 1. Hier van daan het ſeggen van Cicero, in Scipioos droom. Gy, ſegd hy/ tracht met alle krachten dit te boven te komen, en houd het daar voor, dat gy niet ſterflijk zyt, maar dit lighaam. Want gy zyt niet die geene, welken deeſe uytwendige gedaante vertoond, maar eens ieders ziel is een iegelijk, en niet die gedaante, welke met de vinger kan aangeweeſen worden. Weet dan dat gy een God zyt, want het is een God die leefd, gevoeld, gebeugd, voorſiet, en dat lighaam, over het welke hy geſteld is, al ſoo wel regeerd, beſtuurd, en beweegd, als die Opperſten God deeſe weereld. En gelijk den Eeuwigen God ſelfs deeſe weereld, welke voor een ſeeker gedeelte ſterflijk is, beweegd; dus beweegd ook de altyd blyvende ziel het broos en verganglijk lighaam &c:

De ziel des menſchen heefd/ om te denken/ niet van nooden eenige denkbeelden, kundigheeden, of grondſtellingen, welke van de geboorte af met der daad in deſelve inkleeden/ of met en in haar gebooren ſouden zyn. Maar het enkele vermoogen van te denken/ 't welk haar aangebooren is/ haar genoegſaam om haare werkingen te verrichten; 't welk openbaar is in de bevattingen van ſmerte/ de eene of de andere verwe/ ſmaak/ en andere diergelijke dingen/ welke door de ziel (voorſien met het vermoogen om te denken en door de voorwerpen/ by middel van de lighaamlijke werkingen/ aangedaan zynde) door de denkbeelden/ welke door de werking der denkbeelden in haar voortgebracht zyn/ bevat worden/ hoewel geene van derſelver denkbeelden de ziel ingebooren zyn. Hier van daan ſullen die geenen welke doof of blind gebooren worden/ ſich nooyt konnen verkrygen de kenniſſe van die dingen/ welke behooren tot het voorwerp van gehoor of geſicht/ noch ook ſullen ſy ooyt iets met oordeel van die dingen konnen voortbrengen. Wanneer wy dan in ons boekſken van het Gewiſſe, en elders/ geſegd hebben dat 'er eenige kundigheeden/ en algemeene grondſtellingen/ in de menſchen gevonden worden/ welke eenigermaate derſelver zielen in het algemeen in geſchreeven zyn/ dit is van ons in deeſen/ en geen anderen ſin/ geſegd/ dat wy verſtaan dat den menſch op een natuurlijke wyze/ en door het gebruyk van ſijne ſinnen/ en reeden/ komd tot de kenniſſe/ en overeenſtemming van die dingen/ en ſulks wel uyt de waarneemingen van ſaaken/ en door een opleyding van byſondere ſaaken tot het algemeene. Want dat anderſſins in nieuw gebooreene kinderen/ geen daadelijke kenniſſe gevonden word/ ſulks is by my ſoo ſeeker/ dat ik daar aan ganſch geen twyfel ſlaa. Dus ſeggen wy dat de kenniſſe Gods den menſch natuurlijk is/ of natuurlijker wyze in hem gevonden word: niet dat den menſch/ wanneer hy pas gebooren is/ God waarlijk kend/ of natuurlijker wyze kennen kan/ daar hy ſelfs geen onderſcheyd weet tuſſen ſijn rechter en ſlinkerhand; maar om dat wy oordeelen dat 'er eenige beginſelen in de natuur zyn/ uyt welke den menſch/ door het gebruyk en behulp van de rechte en natuurlijke reeden/ dit beſluyt kan afhaalen/ dat'er een God is, dat die eenig is/ dat hy gediend moet worden &c: En derhalven ontſtaat het denkbeeld ſelf van God/ 't welk in de ziel gevonden word ('t welk niet voortkomd uyt een Godlijke en boven natuurlijke openbaaring) uyt een waarneeming der ſaaken/ of uyt overleevering. Want in het Allerhoogſte Weeſen/ 't welk wy God noemen/ merkt het menſchlijk verſtand niets anders aan/ dan eenig goed/ 't welk men dagelijks in den menſch gewaar word/ hoedaanige/ by voorbeeld/ zyn/ Wysheid/ Goedheid/ Macht/ Barmhertigheid/ Rechtveerdigheid/ Duuring/ Beſtaanlijkheid/ en andere diergelijke dingen/ en deeſe worden door ons onbepaaldelijk vermeerderd/ en alle gebreklijkheeden worden/ door des ziels werking/ daar van afgetrokken. En dus word het denkbeeld van een Volmaakt weeſen/ of van God/ van ons eerſt door inbeelding voortgebracht/ of dus van ons voortgebracht zynde/ aan anderen overgeleeverd. En hier uyt blykt/ dat in den menſch van natuure een groote kracht van vernuft is/ waar door wy/ uyt een onbepaalde op-eenhooping van volmaaktheeden/ welke wy in andere dingen gewaar worden/ en door wechneeming van onvolmaaktheeden/ ſoo een bevatting van een Allervolmaaktſt Weeſen/ door onſe inbeelding/ weeten te vormen. Want de ziel des menſchen is (na het getuygnis van Salomon/ Spreuk. 20: 27.) een lampe des Heeren, doorſoekende alle de binnenkameren des buyks. En na het getuygnis van Paulus/ in ſijn Brief aan de Romeynen aan het 1 Hoofdſtuk/ alwaar hy handeld van de kenniſſe/ tot welke den menſch/ door behulp van het natuurlijk licht/ komen kan/ vſ. 19, 20. is het geene van God kenelijk is in haar (naamelijk de Heydenen) openbaar, want God heefd het hen geopenbaard. Want deſſelfs onſienlijke dingen, worden van de ſchepping der weereld aan, uyt de ſchepſelen, verſtaan en doorſien, beyde ſijne Eeuwige Kracht, en Godlijkheid; op dat ſy niet te verontſchuldigen ſouden zyn.

De reedelijke ziele nu/ of des menſchen geeſt/ is het inwendige beginſel/ of vermogen/ waar door alle de denkende werkingen eerſtelijk van den menſch uytgewrocht worden. En deſelve beſtaat enkelijk in denken/ of in dit vermogen en inwendig beginſel van denking. Doch de denkende of gedachtlijke werkingen zyn die geenen/ van welke de ziele ſich bewuſt is. Dus zyn de inbeelding, het gevoelen, de herdenking, en alle diergelijke werkingen/ van welke wy een bewuſtheid hebben/ gedachtlijke werkingen. Het gevoelen is een bevatting/ waar door de beweeging/ door eenig voorgeworpen lighaam den veeſeltjes der ſenuwen ingedrukt/ tot de herſſenen gebracht/ en in de gemeene ſinplaats (door middel van de dierlijke geeſten/ welke in de holligheeden der herſſenen bevat worden) meede gedeeld zynde/ door de ziel in de gemeene ſinplaats (*Senſorium commune*) begreepen word. Alle gevoelen dan is een gewaar wording/ van een lighaamlijke beweeging/ welke ganſch geene inſichtlijke gedaantens (*Species intentumales*) vereyſcht. Het gevoelen geſchied niet in de uyterlijke werktuygen der ſinnen/ maar in de herſſenen; 't welk openbaar word in den ſlaap en droom/ wanneer alleen de herſſenen aangedaan worden; terwyl alle de ſinnen/ en haare werkingen wechgenomen worden.

De herdenking of gebeugnis, is een bevatting/ waar door de denkbeelden van ſaaken/ welke wy te vooren bevat gehad hebben/ door derſelver overblyfſelen of beelteniſſen (door de beweeging der voorkomende voorwerpen/ in de vochtige en vouwbaare veeſeltjes der herſſenen op verſcheydene plaatſen ingedrukt/ en de bevattede ſaaken aanwyſende) aan de ziel/ door middel van de dierlijke geeſten/ en een ſeekere aanſtooting en wederſteuyting der ſelver op die overblyfſelen/ weederom in de gemeene ſinplaats voortgebracht worden.

De inbeelding is een bevatting/ waar door nieuwe beelteniſſen en denkbeelden (uyt een verſcheyden verandering van de teekenen in de herſſenen/ of uyt een ſeekere ſchikking en beweeging der dierlijke geeſten/ by wyze van vergelijking/ vereeniging of van een ſcheyding) aan de ziel voorgedraagen worden. Dus hebben dulle/ ſinneloose/ waterbreeſende/ bloed-volle/ ſwaarmoedige/ en galachtige menſchen/ veelerley inbeeldingen/ welke uyt een ſonderlinge maatiging en beweeging der geeſten ſchynen voort te komen.

Seeven-

Digitized by Google

XVII. PLAATS. *Handeling.* 28: 11.

Een Schip, hebbende tot een teeken Caſtor en Pollux.

CAſtor en Pollux zyn by de Natuurkundigen verheevelingen des luchts / en worden van hen gebragt onder de dwaaſe lichtjes, of dwaal-vuurtjes (*ignes fatui*). Een dwaal-lichtje nu is een ſeekere dikke en taaye uytwaaſeming / welke in de beneedenſte lucht door de koude van de nacht van alle zyden te ſaemen gedrongen zynde / of door haare eygene hitte / of op eenige andere wyze / aangeſtooken word / en door de wind gedreeven zynde meer na de laagte komd neederſakken / en dus de reyſigers somtyds van de rechte weg na wateren of ſteyle plaatſen verleyd. Dit verheeveling vertoond ſich meenigmaal omtrent begraafplaatſen / openbaare ſtrafplaatſen / of plaatſen op welke een groote meenigte van krygslieden verſlaagen leggen / om dat uyt de doode lighaamen veele lymachtige dampen uytwaaſſemen. Ja ſwaare ſtormen en onweeders komen ſoodaanige uytwaaſſemingen wel ſomtyds aan de maſten / of ſprieten der ſcheepen / hangen (om de lymachtigheid van derſelver ſtoffe) ſoo lang tot dat derſelver ſtoffe verteerd is. En dit verſchynſel vertoond ſich wel / of enkel en eenvoudig / omtrent de ſcheepen / of tweevoudig in getal / en dan word het Caſtor en Pollux geheeten / en het word geloofd een voorteeken te zyn van ſtil weeder; maar wanneer het ſich maar enkel vertoond / dan word het van ongelukkige voorbeduiding voor het Scheepsvolk gehouden / doch / ſoo ik geloof / niet dan door een ydele lichtgeloovigheid.

De Oude Dichteren hebben verſierd dat Caſtor en Pollux uyt Jupiter en Leda gebooren waaren: waarom ſy ook in het Grieks Διόσκουροι Dioskouroi geheeten wierden; welk woord Lucas alhier in de Grondtaal gebruykt / als of men ſeyde Jupyns Soonen. Daar na hebben ſy verdicht dat dit de Tweelingen (*Gemini*) in den Dierkreytz (*Zodiac*) zyn. Nocht heefd een ander by geloof onder het Zeevolk kracht gekreegen / dat die vuurige uytwaaſſemingen / welke ſich in ſtormen omtrent de Scheepen vertoonen / deeſe ſelve twee Gebroeders zyn. Derhalven wierden ſy oudtyds geloofd Zee-goden te zyn / en als ſoodaanig aangeroepen; gelyk heedensdaags den Heyligen Klaas, Clement, en andere diergelyken. Ja (ſegd den Hoog-geleerden Calvyn) gelijkmen in het Pausdom de oude dwaalingen behouden heefd, de naamen alleenlijk veranderd zynde, dus worden heedensdaags die uytwaaſſemingen onder den naam van St: Hermes of St: Ermus aangebeeden. Terwyl het nu geloofd wierd een droevig voorteeken te zyn / indien ſich maar een enkel lichtje vertoonde; doch het in teegendeel daar voor gehouden wierd / dat twee ſich te gelyk laatende ſien / een goede voorbeduiding van een behouden en voorſpoedige reys aanbrachten; hierom heefd dit Alexandryns Scheepsvolk / op dat ſy Caſtor en Pollux te vriend ſouden hebben / het teeken van beyde op hun Schip geſet. Want het Zeevolk placht eertyds op de achterſteevens der Scheepen hunne Beſcherm-Goden te hebben / dat is / derſelver Beelden of Schilderyen. Waar van daan het ſeggen van Perſius.

Ingentes in puppe Dei &c:

Dat is; daar ſtonden op de achterſteeven de beelden van groote Goden. En van Ovidius.

puppique recurvæ
Inſilit, & picos verberat unda Deos.

Dat is; en het Zeewater ſpringd op het krom geboogene achterſchip, en ſlaat teegen de geſchilderde Goden aan.

Inſonderheid hebben de Romeynen Caſtor en Pollux geëerd / niet alleenlyk als Zeegoden / maar ook als Beſcherm-goden van hun Gemeene-beſt; waar van daan dan te komen voor hen ſeer groote Beelden aan den opgang van het Capitool opgerecht waaren. Waar op Cicero het oog had / in de volgende woorden van ſyn reedenvoering teegen Verres. En gylieden, ſegd hy / Caſtor en Pollux, ſcheydsmannen en getuygen van alle gerichts ſaaken, van de allergrootſte raadſlaagen, van de wetten en vonniſſen, geplaatſt in de voornaamſte plaats van het Richthuys. Etc.

Heeden ten dage (ſegd Cornelis van der Steen / a Lapide) roepen de Chriſten Zeelieden na de Zaalige Maagd / welke een Sterre van de Zee is / tot hun hulp aan den Heyligen Paulus, die een nacht en een dag in het diep van de Zee geweeſd is. Den Heyligen Clement, die in de Zee verdronken is. Den Heyligen Niclaas. Den Heyligen Frans Xaverius, die als door een gevaarlyke Scheepvaart die oneyndige plaſſen van den Oceaan / van Portugaal tot in Indien / de Moluksſe Eylanden / Japan en China / heen en weeder doorloopen en bereyſd heefd. En den Heyligen Hermetus of den Heyligen Telmus, want dus word van het ſcheepsvolk Telmus of Elmus geheeten / die met ſyn eygen naam genoemd wierd Pieter Gonſalvus, een monnik van de orde van Dominicus, en na den hemel verhuysde in het jaar onſes Heeren 1246. Welkes leeven en wonderwerken eenen ſeekeren Ferdinand Caſtiglius beſchreeven heefd. Deeſe, ſegd dien A Lapide / roept het Scheepsvolk nu aan, als hunne Voorſpraaken en Schutsheeren by God, en dat in die ſaaken, in welke ſy ſelve God eertyds gediend hebbende, verdiend hebben dat ſy nu in deſelve geleegenheid anderen te hulp konnen komen. Even of Clement, om dat hy ſelf in de Zee verſoopen is / daarom nu anderen konde bewaaren / dat ſy niet op gelyke wyze omkomen.

XVIII. PLAATS. *Romeyn:* 6: 23.

Want de beſolding der ſonde is de dood.

DE Godgeleerden beſluyten uyt deeſe plaats / en andere getuygniſſen van de Heylige Schriften / dat den menſch / indien hy niet geſondigd had / niet ſoude geſtorven hebben. Want indien God ſelfs de ſchoenen en de kleederen der Iſraëliten in de woeſtyne voor het verderf / en verſlyting heefd konnen bewaaren / veel meer ſoude hy de lighaamen der menſchen onſterflyk hebben konnen behouden. Derhalven / gelyk de lighaamen van Enoch en Elias voor een tyd voor de dood bewaard / en daar na in den hemel overgebracht zyn; gelyk ook den geenen gebeuren ſal / welke God ten jongſten dage / in een oogenblik tyds / met onſterflyke heerlykheid bekleeden ſal 1 Corinth. 15: 51, 52. dus ſoude ook God de menſchen (indien ſy niet geſondigd hadden) voor een bequaamen tyd hier op de aarde met ſpys en drank gevoed hebben / en naderhand ſoude hy / ſonder tuſſenkomſt van de dood / hunne natuurlijke in verheerlijkte lighaamen veranderd / en in den hemel overgebracht hebben; 't welk Moſes niet duyſterlyk ſchynd te kennen te geeven / dat hen door het Bondsteeken van den Boom des Leevens is verſeekerd geworden. Want de lighaamen der menſchen waaren in haar eygen natuur / ſelfs al voor de ſonde / ſterflyk; en derhalven was die onſterflykheid / welke hen in den ſtaat der onnooſelheid word toegeſchreeven / niet natuurlyk / maar boven-natuurlyk.

Dat nu het lighaam van Adam uyt ſyn eygen natuur ſterflyk was / blykt voor eerſt uyt 1 Corinth. 15: 46, 47. alwaar den Apoſtel het lighaam van Adam noemd

Digitized by Google

noemd natuurlijk en aards, en het ſelve brengd in tegenſtelling van een Hemels, geeſtlijk, en onſterflijk lighaam. Ten tweede. Den menſch is / ſelfs voor de ſonde / door God ſijn Schepper geſchikt geweeſd tot het voort-teelen van kinderen / Geneſ. 1: 28. Doch die onſterflyk zyn brengen geen kinderen voort / en derhalven leerd Chriſtus / dat de geenen / welke deelgenooten ſullen zyn van de toekomende eeuwe, en de opſtanding uyt den dooden, daarom geen huwlyken ſullen aangaan, om dat ſy niet meer ſullen konnen ſterven. Luc. 20: 35, 36. Ten derde. Adams lighaam beſtond uyt hoofdſtoffen / en een maatiging en vermenging van warmte en vocht / 't welk / door een geduurige werking van het een op het andere / natuurlyker wyze aan verandering / en eyndelijk ook aan vernietiging onderworpen is. Ja ook ſelfs daarom hebben de lighaamen der eerſte menſchen door ſpyſe en drank moeten onderhouden worden. Geneſ. 1 29. Doch alwaar de onſterflykheid ſtand grypt / daar is geen plaats voor ſpyſen of voedſel. 1 Corinth. 6: 13. De ſpyſen zyn voor den buyk, en den buyk voor de ſpyſen; maar God ſal beyde deeſee n die te niet doen.

De beſolding der ſonde is de dood. In het Grieks heeft men het woord ὀψώνια Opſoonia. En het is een gelijknis genomen van den krygsdienſt, welke ook ſelve een ſeekere dienſtbaarheid is. Ὀψώνια zyn eygentlijk die toeſpyſen, welke men geeſd om tot brood te eeten / welk gebruyk van dat woord ook in de Latynſe taal overgebleeven is. Eertyds wierden aan den krygsknechten de ſpyſen ſelve gegeeven / naderhand wierd hen / in plaats van deſelve / geld tot loon gegeeven / doch het heeſd ſijn oude benaaming gehouden. Den Apoſtel dan blyfd in die gelijknis van dienſtbaarheid, en den krijg, welke hy te vooren voorgeſteld had; want hy merkt de Sonde aan als een Heer en Veld-overſte, welke niet alleen het gebied voerd over ſijne knechten en krygsliedden / maar hen ook ſoldye betaald. En hy ſchynd van terzyde door te ſteyken de blinde drifften van die geenen / welke ſich aan het lokaas der ſonden vergaapen / even gelijk de viſſen aan den haak. Maar het is verwonderensweerdig / dat hy dat quaad, 't welk door de quaade daaden word vergolden / een beſoldinge of loon heet / daar nochtans doorgaans loon voor arbeyd gegeeven word. Op gelijke wyze heeſd ook Seneca geſprooken van den loon der ondeugden. En men leeſd by Cicero; daar is my een groote loon voor myne dwaaling gegeeven.

XIX. PLAATS. 1 *Corinth.* 7: 23.

Wordet geen dienſtknechten van menſchen.

En *Matth.* 18: 25.

En als hy niets had om te betaalen, beval ſijn Heere, datmen hem ſoude verkoopen, en ſijn wyf en kinderen, en alles wat hy had, en dat de ſchuld ſoude betaald worden.

DAt de Chriſtlijke Godsdienſt niet noodſaaklijk alle ſlaaven en dienſtbaare in vryheid ſteld / blykt uyt de brieven van Paulus / in welke hy de plichten van Heeren en Knechten ſoodaanig beſchryfd / dat hy den Heeren hun recht toeſtaat / en de knechten roept tot de Chriſtlijke vryheid / in opſicht van de ziel / maar hun niet roept uyt de lighaamlijke dienſtbaarheid. Sie 1 Corinth. 7: 20, 21. Een iegelijk blyve in die beroepinge, in welke hy geroepen is. Zyt gy een dienſtknecht zynde geroepen? laat u dat niet bekommeren: maar indien gy ook vry kond worden, gebruyk dat liever. Den geheelen brief aan Philemon handeld van dit ſtuk / waar in Paulus / hoewel hy Oneſimus voor ſijn ſeer geliefden Soon hield / evenwel aan Philemon niets van ſijn recht / 't welk hy op hem had / wil onttrekken. Derhalven word in onſe voorhanden zynde plaats 1 Corinth. 7: 23. geen ſchuldige dienſtbaarheid verbooden / maar alleen dat de dienſtknechten ſich niet ſullen overgeven aan de quaade en godlooſe begeerlijkheeden van hunne Heeren. Deeſe vermaaning nu was te deeſer tyd van de uyterſte noodſaaklijkheid / wanneer de knechten / door dreygementen en ſlaagen / ja door des doods ſchrik ſelf, wierden gedwongen tot het ondergaan van allerley ſoorten van gebodene dienſten / ſonder eenige uytſondering of onderſcheyd; ſoo datmen toen onder de dienſten der knechten niet minder ruffiaanerye / en diergelijke ſchelmſtukken / reekende / dan wel eerlijke dienſten en arbeyd: te recht dan maakt Paulus die uytſondering / dat ſy ſich niet ſullen hebben over te geeven / om hunne heeren in ſchandelijke en ondeugende ſaaken in te volgen. Of / na het gevoelen van anderen / is dit de meyning van den Apoſtel / ſiet wel toe dat gy van ſelfs geen onnoodige dienſtbaarheid op uwen hals haald / welke valſſe Leeraars u / na hun welgevallen / trachten op te leggen. Soo dat hy niet eygentlyk ſoude handelen van een lighaamlijke dienſtbaarheid / maar van een geeſtlijke / welke regelrecht aan loopt tegen de Chriſtlyke vryheid.

Evenwel is het naderhand gebeurd / tot eer van de Chriſtlijke Godsdienſt / (en wel inſonderheid in Frankryk) dat het ongeoorloofd en verboden is geworden / een menſch / wanneer hy een Chriſten geworden was / langer voor ſlaaf te houden. Sie by Bodinus in ſijn Schrift van de Gemeente ſtaat, in het 1 Boek / aan het 8 Hoofdſtuk. Alwaar hy aanteekend / dat de grondveſten der vryheid vaſter geleyd zyn geworden / na datmen den dienſt der Afgoden / en derſelver offerhanden / by het toeneemen van de macht en rykdommen der Chriſtenen / heefd begonnen te verlaaten; doch deſelve zyn grootlijks toegenoomen / wanneer 'er een wet van Mahomet te voorſchyn quam / waar door hy allen die van ſijn Godsdienſt waaren in vryheid ſtelde; na welkes voorbeeld ook de Chriſtenen om ſtryd de hunnen ſoodaanig van ſlaverny verloſt hebben / dat alle lyfeygene dienſtbaarheid op die tyd eenigermaate by de Indiaanen alleen ſcheen opgeſlooten te weeſen.

Deeſe maatigheid / omtrent de deelgenooten van deſelve Godsdienſt / hebben ook de Jooden / volgens de Godlijke inſtelling / gebruykt. Want God had Exod. 21. een wet gegeeven / tot voordeel van die geenen onder het Joodſe volk / welke door kooping tot ſlaverny gebracht ſouden weeſen: doch derſelver dienſtbaarheid word bepaald binnen het tydperk van ſes jaaren. En elders word ook voor hen ſorg gedraagen / dat ſy niet te hard ſouden gehandeld worden. Levit. 25: 39—42.

Deeſe wet is een voorrecht geweeſd / 't welk alleen aan de Hebreen toegeſtaan wierd; want men had onder de Iſraëliten tweederley ſoort van lyfeygenen; de eene ſoort waaren vreemdelingen, de andere van het ſelve volk, welker ſtaat en geleegentheid ongelyk was: want de vreemdelingen konden in een altyd-duurende ſlaverny gehouden worden; doch de Iſraëliten wierden na ſes jaaren vry gelaaten; ſoo dat ſy als een middelſoort waaren tuſſen dienſtbaaren en vryen / en byna ſoodaanigen / gelyk onſe huurlingen. Even gelijk by de Theſſaliers, die geenen / welke niet door geboorte / maar door ongeluk / in ſlaverny geraakt waaren / in een middelbaaren ſtaat tuſſen ſlaaven en vryen. Maar wanneer de Iſraëliten ſlaaven hadden uyt Uytlandiſe en Vreemde volkeren / dan waaren ſy niet gehouden op deſelve wyze met hen te handelen / gelijk blykt uyt Levit. 25: 45, 46. Die ſullen u tot eene beſittinge zyn. En gy ſuld u tot beſitters over haar ſtellen, voor uwe kinderen na u, op dat ſy de beſittinge erven, gy ſultſe in eeuwigheid doen dienen: maar over uwe broeders, de kinderen Iſraëls; een iegelijk over ſijnen broeder, gy ſuld over hem geene heerſchappye hebben met wreedheid.

Na het recht der volkeren wordmen op tweederley wyze lyfeygen; want ſommigen worden ſoodaanig gebooren, en anderen worden in den oorlog gevangen, welke daarom by de Latynen Mancipia, als met de hand gegreepene, geheeten worden. Sie het geene wy aangeteekend hebben over Job 3: 18. Alwaar ook onderſocht word, of en tot hoe verre daar in uſchen gevonden worden, welke van natuure ſlaaven of heeren zyn? Wy ſien niet dat het recht van dienſtbaarheid, uyt kracht van den oorlog, onder de Iſraëliten is gebruykt geweeſd teegen die geenen welke van het ſelve volk waaren. Maar een Vader, door armoede genoodſaakt zynde, konde ſijn Soon voor ſlaaf verkoopen; of iemand mocht ſich ſelve verkoopen; of ook koſt een ſchuldenaar, die ſijne ſchulden niet betaalen konde, met ſyne kinderen den Schuldheer in eygendom toegeweeſen worden; want dat dit volgens het recht geoorloofd was blykt uyt de geſchiedenis, welke men leeſt 2 Koning. 4: 1. &c. Alwaar eene weduwe haar ongeval voor Eliſa beklaagd, dat, naamelyk, een ſchuldheer beyde haare kinderen voor ſich tot knechten wilde wechneemen. Het ſelve geefd ook te kennen die gelykenis van dien Koning, welke ſynen ſchuldenaar, om dat hy hem niet konde betaalen, belaſtede te verkoopen, en te gelyk ſijn wyf, ſijne kinderen, en alles wat hy had Matth. 18: 25. Dus ook een Vader, volgens het Godlyk recht, ſijne dochter verkoopen Exod. 21: 7. Wanneer nu iemand ſijne dochter ſal verkoft hebben tot een dienſtmaagd &c. Men leeſd dat ook het ſelve recht by de Athenienſeren geweeſd is, dat ſy naamelyk hunne ſoonen (doch maar eens) mochten verkoopen; maar in opſicht van haare dochteren of ſuſteren wierd ſulks door Solon verboden, 't en zy ſy op hoerery bevonden waaren. By de Romeynen was het geoorloofd om niet alleen eens, maar ſelfs ook ten tweeden en derden maale ſijne Soonen te mogen verkoopen, uytgenomen alleen die ſoonen die met hunner Vaderen wil vrouwen getrouwd hadden; doch dit is naderhand verbooden geworden. By de Heydenen wierden de ſlaaven niet hooger, als 't waare, dan voor vee geſchat, en ſy konden niets voor ſich ten eygendom verkrygen; maar alles was voor hunne Heeren; hier van daan geloofdemen dat ſy gansch geen recht hadden, en dat men hen geen ongelyk konde doen; waarom dan hunne heeren hun ſtraffeloos konden om hals brengen, van welke wreedheid men veele ſoo openbaare als byſondere voorbeelden heefd. Die van Lacedæmon, bevreeſd geworden zynde voor hunne Helotiſe ſlaaven, verſamelden deſelve by den Tempel van Jupiter, en brachten deſelve alle tot een toe om het leeven. By de Romeynen wierden alle de ſlaaven gedood, ſoo meenigmaal als hunne heeren omgebracht wierden; hier van daan wierden, na het getuygnis van Tacitus, in ſijn 14 Boek, vier honderd ſlaaven ter doodſtraf gedoemd, wanneer Pœdianus den Stadsvoogd omgebracht was.

XX. PLAATS. *Epheſ.* 1: 21.

Verre boven alle Overheid, en Macht, en Kracht, en Heerſchappye &c.

Daar is geen twyfel aan, of den Apoſtel wilden door deeſe benaamingen de Ergelen aanwyſen; welke daarom aldus genoemd worden, om dat God door haare hand ſijne Macht en Kracht en Heerſchappye oeffend. Want hy is wel gewoon, voor ſoo verre als hy aan den Scheypſelen iets meededeeld, 't welk aan hem eygen is, dus ook in ſoo verre ſijn naam aan haar toe te ſchryven; om welke reeden ſy ook wel Goden geheeten worden. Ook worden door die verſcheydene naamen in deeſen text, de verſcheydene ordeningen der Engelen uytgedrukt. Want dat 'er onder de Engelen eenige ſchikking en ordening is, en altyd geweeſd is, heefd noyt eenig Geleerd Man ontkend. Want de ſchikking en onderſcheyding in alle ſaaken, is een ſeer voortreflyk, en waarlyk Godlyk ding. Wy ſien doch dat in alle ſoorten van dingen, welke door God geſchaapen, een ſeer ſchoone en te gelyk nuttige ordre, (ſonder welke alles noodſaaklyk te grond ſoude moeten gaan) welke door God eens geſteld is, geduuriglyk onderhouden word. Die ordre naamelyk, waar door het eene verheevener, het andere leeger is dan het andere: het eene is grooter en weerdiger, het andere kleynder, en van minder weerdigheid. En de eene ſterre, ſegd Paulus 1 Corinth. 15: 41. verſchild in heerlijkheid van de andere ſterre. Inſonderheid heefd God gewild dat ſoodaanig een ſchikking onder de menſchen ſoude plaats hebben; als onder welke geen t' ſaamenleeving, 't zy hoyslijke, of Burgerlijke, of Kerkelijke lang kan ſtand houden, ſonder ſoo een ſchikking, waar door den een boven den anderen geſteld is. Ja ook de Godgeleerden twyfelen niet, of daar word ſelfs onder de Duyvelen een ſeekere ordre gehouden. Maar welke of hoedaanig de ſchikking ſoo der goede als quaade geeſten zyn mag, dat is ſoo ſeeker of bekend niet, en daar in komen ſy niet alle over een. De Platoniſe Wysgeeren ſtelden vaſt dat 'er onder alle de Dæmons, welke wy Engelen heeten, drie ordeningen waaren; en plaatſten deſelve op drie onderſcheydene plaatſen, van welke ſy hen ook hunne naamen gaven. Want eenigen noemden ſy Bovenhemelſe, welke hun plaats hebben boven alle de ſichtbaare hemelen. Anderen noemden ſy hemelſe, welke ſich in de ſienlyke hemelen onthouden. De laatſten hadden de naam van Onderhemelſe, welke ſy plaatſten in het beneedenſte gedeelte van de weereld, 't welk beneeden de kring van de Maan is, tot in de diepte der aarde, in het vuur, de lucht, de wateren, de aarde; welke ſy derhalven ook verſcheydene naamen gaaven, heetende ſommigen vuur, dæmons anderen Luchtwater en aard-dæmons. Ook weeſen ſy aan die drie onderſcheydene ordeningen der Dæmons elk hunne byſondere werken en dienſten aan.

De Dæmons van de eerſte ordening, welke ook by uytſteekendheid boven de anderen Goden genoemd worden (om dat ſy, volgens het gevoelen van Platos Leerlingen, op een byſondere wyze der Godlykheid deelachtig zyn) hebben geen ander werk, dan altyd voor Gods aangeſicht te ſtaan, God te looven, roemen, en dienen, daar beneeven het licht, 't welk ſy van God ontfangen hebben, aan de minderen ordeningen meede te deelen: en aan elk haar werk te verſchaffen.

De tweede ordening, gelyk ſy willen, is geſteld over de beweegingen der hemelen, de beſtuuring der ſterren, en dus de geheele weereld, en alle de hoofdſtoffen, door de beweeging des hemels, en den invloed der ſterren te beſtuuren en te maatigen.

Aan de derde ordening ſtellen ſy vaſt, dat door den Hoogſten God is toevertrouwd en aanbevoolen, alles wat beneeden den Maan-hemel te beſchikken is. Dat ſommigen van deeſe geſteld zyn over de verſcheydene Koningryken, Landſchappen, Steeden, Huyſen, en byſondere menſchen: dat door hun winden, onweeders, wolken, reegenen, en alle verheevelingen verwekt en veroorſaakt worden: dat door deeſe onſe beeſigheeden, reyſen, en raadſlaagen beſtuurd worden; dat deeſe in ſtryden en veldſlagen teegenwoordig zyn, en aan den eenen een gelukkigen, aan den anderen een ongelukkigen uytſlag (doch onder de Godlyke ſchikking en beſtuuring) doen erlangen: dat 'er eyndelyk geen deel des weerelds is, hoe kleyn het ook weeſen mag, waar in ſich niet een meenigte van Dæmons onthouden; in het vuur, in de lucht, in de wateren, in de aarde, in de wolken, in de boſſen, op de bergen, in de vlakte &c. Hier van daan hebben ſy aan ſommigen

gen niet alleen den naam gegeeven van vuur, lucht, water, en aard-dæmons, van welke ſy noch weeder verſcheydene ſoorten maaken: maar ook noemden ſy anderen Berg-dæmons, als die ſich op het gebergte onthouden / anderen Bos-dæmons, Veld-dæmons, Huys-dæmons. Hier van daan de Sylvani, Satyri, Panes, Nymphæ, Naiades, Nereïdes, en andere ſoorten van Dæmons, of minderen Goden / van welke de Dichters gewoon zyn gewag te maaken.

Uyt dit verdichtſel der Platoniſſe Wysgeeren is buyten twyfel voortgekomen / 't geen anderen / ſelfs onder de Chriſtenen / geſchreeven hebben / van de Hierarchien (of Heylige Vorſtendommen) en de ſchikkingen der Heylige Vorſten (Hierarchæ) onder welke Schryveren de Pausgeſinden uytſteeken / welke de voetſtappen van Dionyſius Areopagita opvolgen. Dien Dionyſius ſteld onder de goede Engelen drie Hierarchien, en in elk van de ſelve plaatſt hy drie ordeningen; welke ordeningen elk veele duyſenden van Engelen en verſcheydene trappen onder ſich hebben. In de eerſte Hierarchie ſteld de Seraphinen, de Cherubinen, en de Throonen; in de tweede, de Heerſchappyen, de Krachten, en de Machten; in de derde de Overheeden, de Aarts-engelen, en de Engelen. En hoe veel deeſe ordeningen nu van malkanderen verſchillen / en wat het eygen werk is van elke ordening / dat weet hy met een wonderlijke omtrek van woorden heel net uyt te leggen. Waarlijk de Gereformeerde Godgeleerden hebben (myns oordeels) beeter gedaan / dat ſy ſich van deeſe en diergelijke beuſelingen / en ydele verdichtſelen / welke gansch geen grond in de Heylige Bladeren hebben / onthouden hebben. Want hoewel de Heylige Schrift den Engelen wel eenige ſchikking / en onderſcheydene weerdigheeden / toeſchryfd / het is eevenwel vermeetelheid / en een afwyking van de eenvoudigheid der Heylige Boeken / datmen ſich wil onderwinden onder de Engelen vaſt te ſtellen ſeekere Hierarchien / en ſeekere ordeningen in elke Hierarchie / en ſoodaanige trappen van weerdigheeden / waar door de eenen altyd boven de anderen uytſteeken / en weederom anderen altyd aan anderen onderworpen en dienſtbaar zyn. Onſe Godgeleerden dan ſtellen vaſt / dat 'er ja een ſeekere ordening en onderſchikking onder de Engelen plaats heefd / doch eevenwel niet in opſicht van hunne natuur / maar wel van hunne ampten en werk / eeven gelijk onder de menſchen. Want alle zyn ſy geſchaapen goed / verſtandig / heylig / machtig &c: Alle worden ſy geheeten Engelen, Soonen Gods, Geeſten, Gedienſtige Geeſten Hebr. 1: 14. Ten onrecht dan ſtellen de Thomiſten vaſt; dat de Engelen geſteld zyn over elk byſonder menſch; de Aarts-engelen over landſchappen; de Overheden over het geheele menſchlijk geſlacht. Dat de Machten gebied hebben over de Quaade Geeſten; de Krachten over de lighaamen, en dat de Heerſchappyen ſorg draagen voor de Goede Geeſten. Doch dat de overige drie eerſte ordeningen / naamelijk de Seraphinen, Cherubinen en Throonen, altyd na by God en ſijn throon blyven / en van God onmiddellijk geſichten en beveelen ontfangen / welke ſy daar op aan de andere mindere ordeningen overbrengen. Want / wat de naamen belangd / ſoomen uyt derſelver verſcheydenheid / het getal der ordeningen moet vaſtſtellen / ſoo moetmen 'er meer ſtellen dan de bovengenoemde neegen ordeningen / om datmen meer dan deeſe neegen naamen der Engelen in de Heylige Bladeren vind; gelijk daar zyn / Elohim of Goden, Wachters, Kinderen Gods, Engelen des Lichts, Morgenſterren &c: Voeg hier by dat ſy alle ſonder onderſcheyd boden of Engelen geheeten worden / en gedienſtige geeſten, die uytgeſonden worden tot dienſt van die geenen, welke de ſaligheid beërven ſullen. Hebr. 1: 14. Niemand dan onder haar word van die ſending uytgeſlooten. Ook ſien de Engelen der kleyne kinderen altyd in de hemelen het aangeſicht des Vaders, Matth. 18: 10. Derhalven is dit geen voorrecht alleen van weynigen.

Aangeſien de Engelen geeſten zyn / ſoo zyn ſy wel in een plaats / maar niet op deſelve wyze gelijk de lighaamen / welke op drieder ley wyze konnende afgemeeten worden / omſchryflijk in een plaats zyn / en door ſeekere eyndpaalen hunner uytbreyding / en een ſeekere gedaante / bepaald zynde / vervullen ſy hun plaats / en hebben het eene deel buyten het andere / als zynde deelbaar. Doch de Engelen worden verſtaan in een plaats te zyn / door de werkingen van verſtand / wil / en macht / in welke haar geheele natuur legd opgeſlooten / voor ſoo verre die op ſeekere plaatſen / perſoonen / of lighaamen / toegepaſt worden. En in dit opſicht ſchijnd het datmen aan den ſelven Engel nu eens een grooter / en dan eens een kleynder plaats / kan toe eygenen / voor ſoo verre hy ſijne kracht vrywilliglijk beſteed op een grooter of kleynder lighaam (een Engel doch is in een plaats na de toe eygening van ſijn kracht op de geplaatſte lighaamen) en dus heefd het gansche lighaam / op welke hy ſijne kracht te werk legd / op hem het opſicht van een eenige plaats. Dus maakt een en deſelve ziel nu een kleynder / en dan een grooter lighaam leevendig / gelijk in de kindsheid / en den manlijken ſtaat. Wanneer de ziel geſegd word / geheel te zyn in het geheele lighaam / en ook geheel in elk deel deſſelfs; ſulks meyn ik dat dus moet verſtaan worden / dat wy deeſe bevatting te maaken hebben / dat de ziel / over al waar ſy is / daar ondeelbaar is / altyd van de ſelve natuur / en voorſien met alle haare vermogens / in welke deſſelfs geheele natuur beſtaat. Anderſſins / indien men eygentlijk ſal ſpreeken / ſoo kanmen niet ſeggen een geheele ziel, dewyl ſy niet / gelijk de ſtoffe / met uytbreyding voorſien is / noch het eene deel buyten het andere heefd / en ſy derhalven ondeelbaar is.

XXI. PLAATS. *Epheſ.* 4: 9.

Dan dat hy ook eerſt is needergedaald in de beneedenſte deelen der aarde?

DE Pausgeſinden / om te bewyſen dat Chriſtus in de helle geweeſd is / ſtellen vaſt / dat deſelve in de beneedenſte deelen der aarde / omtrent deſſelfs middelpunct / geplaatſt is / en dat Paulus daar op / in de voorhanden zynde plaats / het oog heefd. Doch men heefd aan te merken / dat nergens in de Heylige Bladeren eenige ſeekere plaats voor de verdoemde menſchen of Engelen aangeweeſen word / ſoo dat geheel onſeeker is / waar nu de helle is / of waar deſelve / na het laatſte oordeel / weeſen ſal. Dit bekende Auguſtinus opentlijk uyt in de volgende woorden. In wat deel (ſegd hy) van de weereld, of van de natuur, de helle zyn ſal, meyn ik dat geen menſch weet, 't en zy mogelijk de Geeſt Gods het aan iemand mach getoond hebben. Indien iemand meynd dat de zielen, het lighaam uytgetoogen hebbende, in lighaamlijke plaatſen vervat worden, daar ſy ſelfs ſonder lighaamen zyn; daar ſullen 'er geen ontbreeken, welke dit gevoelen ſullen begunſtigen, en ſtaande ſullen bouden, dat den dorſtige Ryke man in een lighaamlijke plaats geweeſd moet hebben; en dat de ziel waarlijk ſelfs ook moet lighaamlijk zyn, om haare drooge tong, en het begeeren van een drupje van den vinger van Lazarus. Doch het is beeter te twyfelen aan verborgene dingen, dan te twiſten over het geene onſeeker is. &c: Sie by Cælius Rhodiginus, in het 10 Boek ſijner oude leſſen / aan het 12. Hoofdſtuk. De Heylige Schriften geeven wel te kennen dat de helle een plaats is / welke laager is dan den Hemel. Sie Matth. 11: 23. En gy Capernaum, dat tot den Hemel toe zyt verhoogd, gy ſuld tot de helle toe needergeſtooten worden. Pſalm 139: 8. Soo ik opvoer ten hemel, of nederdaalde ter helle. Spreuk: 15: 24. de helle beneeden &c: Hier van daan word deſelve den afgrond geheeten / Luc.

8: 31. Doch de Heylige Schrift bepaald niet onder-ſcheydentlijk waar die plaats zyn mag; waarom oock die ſaak onder de Chriſtenen altyd is getwyfeld gewor-den. Sommigen, het middelpunt van de aarde ver-werpende, verbeelden ſich de helle in een duyſtere lucht, omtrent de Aſpuncten. Anderen ſoeken deſelve buyten deeſe wereld; om dat geſegd word dat de Duyvelen ſullen uytgeworpen worden in de buytenſte duyſterniſſe, en dat de geloovigen verwachten een nieuwen hemel en eene nieuwe aarde, in welke gerechtigheid woonen ſal. Doch het is ſeer gemeen, dat in Gods woord, door duyſter-niſſe verdrukkingen en rampſpoeden uytgedrukt worden. Maar zyn 'er welke vertellen, dat de helle in eenig ge-deelte van des aardbodems oppervlak gevonden word, gelijk, by voorbeeld, in eenen berg van Yſland, waar van Peucerus, in ſijn boek van de ſoorten der Wicche-laaryen, op de volgende wyze ſchryfd.

In Yſland, ſegd hy, is een berg, Hecla geheeten, welke verſchriklijk zynde door de diepte van een gewel-dig groote afgrond, of liever helle, altyd weerglamd door een jammerlijk geſchrey van klaagende ſtemmen: daar vliegen altyd rondom deſelve geheele ſwarte heyrle-gers van ravens en gieren, welke door de Inwoonderen geloofd worden aldaar te neſtelen. Het gemeene ſlag der Inwoonderen beelden ſich vaſtlijk in, dat door die diepe kolk men nederdaald na de helle; en ſulks om dat ſy door een ervaarenheid van lange tyden geleerd hebben, dat doorgaans by na op deſelve tyd, als elders veld-ſlaagen geleeverd, of bloedige moorden begaan worden, aldaar rondom verſchriklijke beroeringen verwekt, en groot ge-roep en gekerm gehoord worden. Tot hier toe Peuce-rus.

Doch dat eevenwel de helle niet in de beneedenſte plaatſen van de aarde opgeſlooten is, ſchijnd hier uyt te mogen beſlooten worden, dat Petrus uytdrukkelijk ſegd, dat de Duyvelen in de helle zyn nedergeworpen, om, gebonden zynde met ketenen der duyſterniſſe, tot het oordeel bewaard te worden 2 Petr. 2: 4. Daar eevenwel niettemin doorgaans in de Heylige Bladeren geſegd word, dat de Duyvelen onder de menſchen om-gaan, in de lucht zyn, de aarde omwandelen Ec: Eph. 2: 2. Eph. 6: 12. Job. 1: 7. 1 Petr. 5: 8. Ec: Soo dat het ſchijnd dat door de duyſterniſſe, en de helle, niet ſoo ſeer een ſeekere plaats, en eygentlijk geſeyde duyſter-niſſe, verſtaan word, als wel een verwerping van God, en de ſeer elendige ſtaat der Duyvelen.

XXII. PLAATS. 1 *Theſſalon.* 5. 23:

En de God des vreedes ſelve heylige u ge-heel en al; en uw geheel oprechte geeſt, en ziel, en lighaam, worde onberiſplijk bewaard in de toekomſt onſes Heeren Jeſu Chriſti.

SOmmigen misbruyken deeſe plaats, welke niet een, maar drie zielen in het menſchlijk lighaam erkennen. Onder welken de Platoniſe Wysgee-ren ſchynen geweeſd te zyn, en ook ſommige Genees-kundigen; welke deſelven ook in ſitplaatſen van mal-kanderen onderſcheyden, plaatſende de reedelijke ziel in de herſſenen, de gevoelige ziel in het hert, en de groeyende ziel in de lever; om dat Moſes ſegd Geneſ. 2: 7. Dat God in Adams neusgaten inblies חיים נשמת Niſchmath Chajim den Adem der leevens in het veelvuldig getal. Doch de Godgeleerden antwoor-den, dat door het woord Geeſt worden beteekend het verſtand en de wil, of de verheevenſte vermogens in des menſchen ziel; doch door het woord ziel de benee-denſte ziels vermogens; eeven gelijk ook Paulus 1 Corinth. 15: 44. onderſcheyd tuſſen een natuurlijk (ψυ-χικὸν, eygentlijk ziellijk) lighaam, en een geeſtlijk πνευ-ματικὸν) lighaam, niet in opſicht van des lighaams weeſen, maar in opſicht van hoedaanigheeden en heer-ſchappy. Deeſe verdeeling van den menſch (ſegd den Hoog-geleerden Calvyn) is wel aan te merken: want ſomtyds word den menſch eenvoudiglijk geſegd te beſtaan uyt ziel en lighaam. Doch als dan beteekend het woord ziel die onſterflijke Geeſt, welke in het lighaam, als in ſijn huys woond. Doch dewyl 'er twee voornaame ver-mogens van de ziel zyn, het verſtand, en de wil, ſoo is de Schriftuur wel ſomtyds gewoon deeſe twee onder-ſcheydentlijk voor te ſtellen, wanneer ſy des ziels kracht en natuur wil uytdrukken: maar dan word de ziel geno-men voor de ſitplaats der hertstochten, ſoo dat het een deel zy 't welk eenigermaate teegen den Geeſt geſteld word. Wanneer wy derhalven hier den naam van Geeſt hooren, wy hebben te weeten dat daar de reedelijkheid of het verſtand word te verſtaan gegeeven, gelijk door de benaaming van ziel de wil, en alle des ziels geneygd-heeden worden aangeweeſen. Ik weet wel dat deeſe woorden van Paulus door veelen anders worden uytge-legd; want ſy meynen, dat de leevendigmaakende bewee-ging de ziel geheeten word; en het vernieuwde deel des menſchen den Geeſt: doch dan ſoude deeſe beede van Paulus ongerymd zyn. Daar beneeven heefd de ſchrif-tuur, gelijk ik reeds geſegd heb, een ander gebruyk; want wanneer Jeſaias, Cap. 26: 9. ſegd; *met myne ziele heb ik u begeerd in de nacht, ook ſal ik met mynen Geeſt, die in het binnenſte van my is, u vroeg ſoeken*; ſoo ſal niemand twyfelen, of hy ſpreekt van ſijn verſtand en geneygd-heid, en teld dus als 't waare twee deelen van ſijne ziel op: in den ſelven ſin worden ſomtyds in de Pſalmen deeſe twee woorden by malkanderen gevoegd. En ſulks komd ook beeter over een met de meyning van Paulus. Want hoe kan den menſch doch *geheel en al* volkomen zyn, 't en zy wanneer ſijne gedachten ſuyver en heylig zyn, wan-neer alle ſijne hertstochten en neygingen recht en wel ge-ſchikt zyn, wanneer, ten laatſten, het lighaam ſelve ſijn hulp en dienſt niet anders dan tot goede werken aanlegd? Want het vermogen des *verſtands* word door de Wysgee-ren als een *Voogdeſſe* geſteld, de *hertstochten* als *middelen* tot de heerſchappy, en het *lighaam* moet gehoorſaamen. Uyt deeſe verklaaring van de voorhanden zynde text blykt, dat Paulus niet voor gehad heefd verſcheyden zie-len in den menſch aan te wyſen, maar verſcheydene ver-mogens in een en deſelve ziel. En dat 'er niet meer dan eene ziel in den menſch is, ſulks blykt uyt Geneſ. 2: 7. alwaar God geſegd word, in Adam in geblaaſen te hebben den Adem der leevens, derhalven niet veele gee-ſten of ademen, maar alleenlijk een, welke alleen alle de vermogens van het driederley leeven, 't welk men in de planten, in de beeſten, en in den menſch, gewaar word, op een uytſteekende wyze in ſich bevat: eeven gelijk het viergetal ook het drietal en tweetal in ſich bevat, en een groote kring een kleynder. En dus ſchijnd het veelen toe, dat ook Paulus op de aange-haalde plaats 1 Theſſ. 5: 23. ſoo onderſcheyd maakt tuſſen Geeſt en ziel; dat hy door Geeſt wil te kennen geeven de hoogſte vermogens van de reedelijke ziel, naamelijk het verſtand en de wil; en door de ziel de be-needenſte vermogens, verſtaa die, welke wy met de beeſten en planten gemeen hebben, en welke leevendi-ge, dierlijke, en natuurlijke, geheeten worden. An-dersſins word doorgaans in de Heylige Schriften den menſch niet meer dan eene ziel toegeſchreeven. Sie Matth. 10: 28. Vreeſt ulieden niet voor de geenen die het lighaam dooden, en de ziel niet konnen dooden Ec: en Geneſ. 46: 27. Alle de zielen des huyſes Jacobs, die in Egypten quamen, zyn ſeeventig, na het getal naa-melijk der menſchen. Matth. 20: 28. Om ſijne ziele te geeven tot een rantſoen voor veelen.

Sommige Ouden, en onder deſelven Origenes, ſtel-len vaſt, dat alle de zielen te gelijk, lang voor deeſe ſichtbaare wereld, ter ſelver tijd met de Engelen, geſchaepen zyn, maar dat ſy naderhand, wanneer ſy geſondigd hadden, in de lighaamen, als in tuchthuy-ſen, zyn needergeſtooten; welke gevoelen ſtrydig is, en

en teegen de reeden / en teegen de Schriftuur. Welke leerd dat der menſchen zielen door God / niet in den hemel / maar in hun binnenſte, voortgebracht worden. Zachar. 12: 1. En dat de ſonde, niet door veele zielen / maar door een menſch, in de weereld gekomen is / Rom. 5: 12. Daar beneevens / de vereeniging van de ziel met het lighaam / gelijk deſelve 't eenemaal verwonderlijk is / is ook aan de ziel ſelf en den menſch op het hoogſte aangenaam / en niet laſtig of tot ſtraf opgelegd. Want de ziel gebruykt het lighaam als haar woonhuys / en een werktuyg / 't geen noodig is tot het oefenen van haare vermogens.

De ziel nu heefd haar oorſprong van God / welke daarom geſegd word deſelve gemaakt te hebben / Jeſ. 57: 16. en een Vader der geeſten genoemd / Hebr. 12: 9. Sie ook Predik. 12: 7. Zachar. 12: 1. &c: Voor ſoo verre nu de ziel / in de dagelijkſe voortteeling der menſchen / van God is; gelijk ſy niet voorſien is met een daadelyke gerechtigheid en heyligheid / dus kan ſy ook niet door bedorven / of met quaade hebbelijkheeden beſmet / gehouden worden; want van God kan niets quaads voortkomen. Maar door de vereeniging van de ziel met het lighaam / word een menſch / door een natuurlyke teeling voortgebracht zynde / den geenen gelijk die hem geteeld heefd / en vertoond te ſijner tijd den aankleevenden aart ſijner ouderen. Dit is ook den aart van de ziel / ſoo lang ſy in het lighaam haar verblyf heefd / dat / gelijk ſy ſelve het lighaam kan beweegen / ſy ook wederom door het lighaam op veelerley wyzen word aangedaan; ſoo dat het in veele geleegenheeden openbaar is / dat de zeeden / en de byſondere geneygdheeden tot deeſe of geene ondeugd / afhangen van de byſondere gemaatigdheid en geſchiktheid van het lighaam. Want hoewel het lighaam / voor ſoo veel het een lighaam is / door de ſonde niet beſoedeld is / noch ook de ziel / afſonderlijk van het lighaam aangemerkt zynde / en ſoo als ſy van God voortkomd; evenwel het ſaamenſtel 't welk uyt deeſe twee voortkomd / naamelijk den menſch, welke van een menſch voortgeteeld word / en niet van God / word niet ſoo ſeer God / als wel den menſch gelijk. Sie Geneſ. 5: 3. Adam gewan een ſoon, ná ſijn gelijkenis, na ſijn eevenbeeld.

De ziel des menſchen / om dat ſy haar oorſprong van God heefd / vertrekt / in de ontbinding des lighaams / en keerd weeder na hem toe / als na haar hoogſte Goed / en het welke boven alle dingen te begeeren is; en keerd dus (na het getuygnis van Salomon, Predik. 12: 7.) weeder na haar beginſel / of den geenen die haar gegeeven had. Want alle ſaaken (ſegd Thomas Campanella) afgetrokken zynde van het beginſel haarer eygene algemeenheid, keeren eyndelijk weeder tot haar beginſel, alwaar ſy gevoelen dat ſy ſeekerheid en behoudnis vinden. Dus tracht de ziele tot God weeder te keeren, als tot haar algemeene en geheel. Want God is de Vader aller geeſten: (de drie vermogens doch der geeſten zyn weeſentlijk, oorſpronklijk, volmaaktlijk en volſtrektlijk God ſelve; maar by wyze van deelgenootſchap, en in een ſeekere bepaaling, zyn ſy in onderſcheydene ſchepſelen, en zyn afleydingen van de Algemeene Geeſt, of van God, en de ziel van de weereld.) Ook vloejen alle de wateren uyt de Zee voort, en loopen ook weederom derwaarts heen, door de Sponsachtige openingen van de aarde. Alle aardſe lighaamen, in de hoogte opgeheeven zynde, keeren weeder na de aarde. De warmte van de Son beneedenwaarts geſtooten zynde, word binnen de aarde opgeſlooten, en veroorſaakt daar planten, dieren, metaalen &c: maar wanneer haar den weg geopend word, trekt ſy, door haar aangebooren neyging, weeder na boven toe, na de Son en de hemelſe lighaamen; om dat ſy van daar haar oorſprong heefd gehaald, en gewaar word dat haar behoudnis in de hemelſe deelen gevonden word, alwaar de weeſentlijkheid is van haar algemeene, of het algemeene van haare weeſentlijkheid, waar in ieder ding beeter in weeſen gehouden word, dan buyten het ſelve. Dus ſprak Campanella.

XXIII. PLAATS. *Tit.* 1: 12.

Wie dien *Epimenides* geweeſd zy? van welke Paulus ſegd, Tit. 1: 12. Een uyt haar, zynde haar eygen Propheet, heefd geſegd; de Cretenſen zyn altyd leugenachtig, quaade beeſten, leuye buyken.

De meeſten willen dat Epimenides, een wysgeer onder de Cretenſen, afkomſtig zy geweeſt uyt de Stad Gnoſſus, doch Strabo en Plutarchus houden ſtaande dat hy van geboorte was uyt de Stad Phæſtus. Van den ſelven ſchryft Pauſanias, in ſijne Atheenſe ſaaken, op volgende wyze. " Voor de deuren, ſegd hy / van den Tempel van Eleuſis is een kopere koe te ſien, welke ſoo opgecierd is gelijk de offerdieren welke na den altaar voortgetrokken worden. Ter ſelver plaatſe ſietmen ſitten Epimenides van Gnoſſus; van welke verhaald word, dat hy, na het veld gegaan zynde, in een Spelonk door de ſlaap wierd overvallen, en niet eerder ontwaakte, voor dat hy veertig jaaren lang geſlaapen had; en dat hy na die tyd noch Helden-dichten gemaakt heefd, en ſoo andere ſteeden, als wel inſonderheid Athenen, geſuyverd en herwyet heefd.

De Ouden hebben een groote eerbied voor / en een hoog gevoelen gehad van de wysheid van deeſen Man; ſoo dat ſelfs ſommigen deeſen Epimenides, met verwerping van Periander, onder de ſeeven Wyſen van Griekenland geſteld hebben. Cicero, in ſijn eerſte boek van de Waarſeggerye, teld Epimenides den Cretenſer onder die geenen / welke in onſinnigheid toekomende dingen voorſpeld hebben. Ariſtoteles ſchryfd dat Epimenides gewoon was / met ſijne Waarſeggeryen beeſig te zyn omtrent duyſtere voorledene ſaaken / en niet omtrent toekomende. Doch de waarſeggingen van Epimenides / welke nu noch voor handen zyn / zyn meeſt alle van toekomende dingen. De Cretenſen hebben (na het getuygnis van Diogenes Laërtius) aan Epimenides / als aan een God / geofferd. Want hy wierd gehouden voor een lieveling der Goden / en voortreflyk in de Wysheid van geeſtdryvery. Wanneer Epimenides tot Athenen quam / ſoo heefd hy gemeenſaam met Solon omgegaan / en heefd den ſelven den weg gebaand tot het ſchryven en geeven van ſijne wetten; want na dat hy die Stad door ſoenofferen / en toewyingen van altaaren en tempelen / geſuyverd had / ſoo heefd hy deſſelfs burgers meer gehoorſaam doen zyn aan den eys der gerechtigheid / en heefd haar meer geneegen gemaakt tot het onderhouden van goede eenigheid. Wy hebben van te vooren / op de plaats Handeling. 17: 23. verhaald / uyt Diogenes Laërtius, hoe dat Epimenides Athenen van de peſt verloſt heefd / door het opofferen van offerhanden aan den Onbekenden God. Phasgo getuygd / dat Epimenides uyt het leeven geſcheyden is / op het honderd ſeeven en vyftigſte jaar ſijns ouderdoms; doch na het ſeggen van die van Creta ſoude hy geſtorven zyn / als hy twee honderd neegen en tneegentig jaaren oud was. Daar zyn 'er welke verſonnen hebben dat hy ſoo lang niet geſlaapen heefd / maar dat hy voor een tijd heefd weeſen wandelen / naamelijk / beeſig zynde met wortelen te ſoyken. Den Apoſtel Paulus haald niet alleen het getuygnis van Epimenides aan / maar hy ſegd ook dat het waarachtig is / vſ. 13. Dit getuygenis is waar, daarom beſtrafſe ſcherpelijk &c: Het verſje nu van Epimenides 't welk Paulus hier aanhaald / luyd in het Latyn als volgd.

Cres ſemper mendax, mala beſtia, venter obeſus.

of dus

Mendax, venter iners, ſemper mala beſtia Creſet.

Hier van daan is een ſpreekwoord voortgekomen; Cum Cretenſibus Cretizandum, dat is, men moet de Cretenſen leeven als de Cretenſen, met de leugenaars liegen, huylen met de wolven, daar men meede in het bos is.

En het ſeggen van den Dichter Ovidius.

Nunquid ei hoc mendax Creta negare potes?

Dat is, kond gy leugenachtige Cretenſen hem dat ontkennen?

Aangaande de langduurige ſlaap van Epimenides, heeft Diogenes Laërtius het volgende in ſijne ſchriften nagelaaten. Epimenides, ſegd hy, eens van ſijn Vader uytgeſonden zynde, om een ſchaap van het veld te haalen, week op den middagtyd een weynig van den weg af, en bleef in een Spelonk ſeeven en ſeeventig jaaren aan een ſlaapen. Na welke tyd hy uyt ſijn ſlaap ontwaakende, het ſchaap ſocht, want hy meynde dat hy maar een weynig tyds geſlaapen had, en wanneer hy het ſelve niet vond, keerde hy weeder na het veld. Doch wanneer hy het gelaat aller dingen veranderd ſag, en dat het land ſelfs tot eens anders eygendom was overgegaan, ging hy verbaaſd en twyfelmoedig weeder na de Stad toe. Wanneer hy aldaar in ſijn huys wilde gaan, ſoo wierd 'er gevraagd wie hy was, en ter naauwer nood gekend zynde door ſijn jonger broeder, welke nu al een oud man geworden was, verſtond hy uyt hem de waare geſchaapenheid van de ganſche ſaak.

Den ſeer Geleerden Richard Montacutius, in ſijne Analecta, aan de 4 Oefening, is van gedachten, dat ook de Heydenen hunne Voorſeggeren (doch ſeldſaamer van de Jooden) gehad hebben; welke de toekomende dingen, niet in haare oorſaaken ontdekt, noch van der Jooden voorſeggeren overgenomen zynde, maar eenvoudiglyk voorſien, en van God aan hen geopenbaard zynde, aankondigden. Deeſe gaaven (ſegd hy) der prophetye wierden wel buyten gewoonte gegeeven, (eeven gelyk ook ſommiger Roeping, en byſondere verlichting) als zynde ſeekere voor af gaande voorſeggingen en onderpanden, van dat eens de Heydenen in volgende tyden drinken ſouden uyt die hemelſe en eeuwige ſpringbron, en beſproeyd worden uyt die altyd blyvende waterput, waar uyt die geenen welke in de erfeniſſe van Jacobs huys geſteld waaren, altyd overvloediglijk dronken en water ſchepten. Dus noemen de Heylige Schriften dien Godlooſen Bileam, een Afgodis Midianyt, en een ſeer verderflijk vyand van Iſraël, een *Propheet*; welke ook onder anderen voorſeyde van die Sterre, die uyt Jacob ſoude voortkomen, en die Scepter die uyt Iſraël verwekt ſoude worden. Dus heeft ook den Heyligen Paulus, in onſen text, Epimenides den Cretenſer geen Dichter genoemd, noch geen Wysgeer, gelyk hy had konnen doen, maar een Propheet; want daar worden noch waarſeggeryen van deeſen Epimenides gevonden, ſoo by Plato, als elders. Doch onder alle de Voor-en Waarſeggeren der Heydenen, hoedaanige genoemd worden eenen Mopſus, Idmon, Tireſias, Telemus, Amphiaraus, Helemus, Marcius; onder alle de overige Waarſeggers of Waarſegſters, gelyk de Pythiſe, Dodonæſe, die van Jupiter Ammon, Apollo, Didymæus, den prieſter Bacis, Zoroaſter, Hydaſpes, onder die alle, ſeg ik, wierden altyd de voorſeggingen der Sibyllen, ſoo onder de Heydenen als de Chriſtenen, boven alle anderen geacht. Wat ons gevoelen zy aangaande de Sibyllen, en de voorſeggingen der Heydenen, ſie in onſe aanteekeningen over Levit. 19: 31, en Matth. 2: 2, 9, 10.

XXIIII. PLAATS. 2 *Petr.* 3: 6, 7.

Door welke de weereld, die toen was, met het water der Sondvloed bedekt zynde, vergaan is.

Maar de hemelen die nu zyn, en de aarde, zyn door het ſelve woord als een ſchat wech gelegd, en worden ten vuure bewaard, teegen den dag des oordeels, en der verderving der Godlooſe menſchen.

En *vſ:* 10.

De hemelen ſullen met een gedruys voorby gaan, en de Elementen ſullen branden en vergaan; en de werken die daar in zyn, ſullen verbranden.

En *vſ:* 12, 13.

Verwachtende en haaſtende tot de toekomſte van den dag Gods; in welke de hemelen, door vuur ontſtooken zynde, ſullen vergaan, en de Elementen brandende ſullen verſmelten.

Maar wy verwachten, na ſijne beloften, nieuwe hemelen, en eene nieuwe Aarde, in dewelke gerechtigheid woond.

Omtrent des weerelds ondergang heerſchen een ſeer beroemd Vraagſtuk. Of naamelyk den hemel en de aarde, en de lighaamen, ſoo hoofdſtoflijke, als gemengde, in de voleynding der eeuwen vergaan ſullen, of niet? En op wat wyze ſulks toegaan ſal? Alle ſtaan ſy toe, dat den hemel en de aarde, en de lighaamen welke in deſelve vervat zyn; op het eynde der eeuwen, eenige verandering ſullen onderworpen zyn. Maar dit komd inſonderheid in verſchil, of die verandering de ſelfſtandigheid ſal raaken, of wel de toevalligheeden? Of liever, of den hemel en de aarde, en alle de overige lighaamen, onderworpen ſullen zyn aan het verderf, of vernietiging, dan of het alleen ſal zyn een verandering, en die wel tot derſelver meerder volmaaking, door de ſelve op een ſonderlinge wyze te vernieuwen, en in een beeter ſtaat te herſtellen? Omtrent dit verſchilſtuk mag men naſien den Geleerden Spanheym, in ſijne Euangeliſe Twyfelachtigheeden, en doorgaans de Godgeleerden, in hunne gemeene plaatſen. Wat ons belangd, wy zyn onder die geenen, welke met den Apoſtel Paulus Romeyn. 8. vaſtſtellen, dat de weereld niet vernietigd, maar vernieuwd en herſteld ſal worden. Wel is waar, dat die geenen, welke van een teegenſtrydig gevoelen zyn, hier teegen inbrengen: dat wanneer het geheele eynde, en al het gebruyk van een ſaak wechgenomen is, dan ook de ſaak ſelve word wechgenomen, of immers ſonder oorſaak in weeſen gehouden word. Doch dat na de voleynding der eeuwen, daar geen eynde noch gebruyk meer ſal weeſen van dit geheele gevaarte, ſoo van ſterren, als van hoofdſtoffen, gelyk ook niet van dieren, planten, bergſtoffen &c: want dewyl alle dingen haar opſicht en ſchikking hebben tot den menſch, gelyk den menſch tot God, ſoo ſullen alle die dingen overtollig zyn, wanneer het gebruyk van het dierlyk leeven ophoud, en den menſch in het beſit van een geeſtlyk en verheerlijkt leeven geſteld ſal zyn.

Doch wy antwoorden hier op. Voor eerſt. Dat die ſetreegel niet in het algemeen waarachtig is; dat wanneer het eynde en gebruyk van een ſaak wechgenomen word, altyd ook de ſaak ſelve ſoude moeten wechgenomen worden. Het is genoeg dat de ſaaken op haar plaats, en op haar orde, haar eynde en gebruyk gehad hebben. Sal dan, by voorbeeld, de groeyſaame

kracht

Digitized by Google

kracht in de Heyligen / welke ten Hemel ſullen overgebracht weeſen / of ook de werktuygen welke tot de voeding geſchikt zyn / wechgenomen worden / om dat deſelve in het eeuwige leeven ganſch geen gebruyk meer ſullen hebben? Maar gelijk die ſullen behouden worden / om dat ſy behooren tot de volkomenheid van het geheel; dus ſullen ook de hemelen en de aarde in weeſen gehouden worden / om dat ſy behooren tot de volkomenheid van dit geheel al / en ſy op hun tijd ook hun gebruyk gehad hebben.

Ten tweede. Ook is het vals / dat 'er geen eynde noch oorſaak kan aangeweeſen worden / van de onderhouding van dit weerelds gevaarte. Kan het ſelve niet zyn een Schouwplaats / en een altyd duurend gedenkteeken van de Macht en Wysheid des Scheppers? Konnen ook dan niet de hemelen op eenige wyze Gods eer vertellen / en het Uytſpanſel ſijner handen werk verkondigen?

Daar beneeven / het komd ons niet toe / hoewel wy onweetende zyn van het eynde van eenige ſaak / inſonderheid raakende den ſtaat van de toekomende eeuwe (welke voor het grootſte gedeelte voor onſe oogen verborgen is) plat uyt te loochenen / dat deeſe of geene ſaak geen eynde noch gebruyk hebben kan.

Wat belangd de gemengde lighaamen / ſommigen zyn van gedachten / dat die alle ſullen ontloſt worden tot de hoofdſtoflijke lighaamen / uyt welke ſy t'ſaamengeſteld zyn; hoewel ook dit gevoelen my niet al te ſeeker ſchijnd te gaan.

Doch ſy werpen noch verder teegen / 't geen Chriſtus eens voorſeyde Matth. 24: 29. De Son ſal verduyſterd worden, en de Maan ſal haar ſchynſel niet geeven, en de Sterren ſullen van den hemel vallen, en de krachten der hemelen ſullen bewoogen worden. Doch hier op antwoorden wy / dat doorgaans die ſpreekwyzen van het verduyſteren van Son en Maan / van het vallen der Sterren &c: in de Heylige Bladeren in een verbloemde / en niet Natuurlijken ſin gebonden worden. Sie Jeſaiæ 13: 10. 24: 23. 60: 19, 20. Jerem. 15: 9. Ezech. 32: 7, 8. Joël 2: 10. 31. en 3: 15. Amos 8: 9. Openb. 6: 12, 13. en 8: 10, 11, 12. en 9: 1, 2. en 12: 4. In welke plaatſen door die ſinnebeeldige ſpreekwyzen ſwaare rampen / en groote veranderingen / ſoo in de Kerke als Burgerſtaat beſchreeven en voorſegd worden. In den ſelven ſin by na als Atticus, ſchryvende aan Cicero, in een tijd van rampſpoeden / eens ſeyde / het ſchynd my toe dat de Son uyt de weereld uytgevallen is. Op gelijke wyze beteekend de beroering en ſchudding des hemels een groote verandering. Gelijk men ook by de Arabiers, in geval van de uyterſte benauwdheid en elende / ſegd dat den hemel op een land needervald. Sie Jeſaiæ 13: 13. en 34: 4. Joël 3: 16. Hebr. 12: 26, 27. Gelijk ook wanneer hemel en aarde geſegd worden te vergaan, of op nieuws voortgebracht te worden. Sie Jeſaiæ 65: 17. en 66: 22. Openb. 21: 1, &c:

Het is een oude overleevering / ſelfs onder de Heydenen / dat de weereld eens door vuur vergaan ſal. De getuygniſſen van die overleevering vind men doorgaans by de Sibyllen, Sophocles, Seneca, Ovidius, Lucanus, Plato, en andere Heydenſe Schryveren. Wy ſullen eens in het korte eenige voortreflijke ſpreuken / raakende dit ſtuk / aanhaalen. Cicero, in Scipioos droom, maakt gewag van een tweederley ondergang des weerelds / ſoo door water, als door vuur, en ſulks met de volgende woorden. Om de toekomende overſtroomingen, en verbrandingen van de aarde, welke noodſaaklijk ter beſtemder tyd voorvallen moeten, ſoo konnen wy niet alleen geen eeuwige, maar ook ſelfs geen langdaurige eere bekomen. Plato in ſijn Timæus voerd een Egyptiſch Prieſter in / welke Solon dus aanſpreekt. O! Solon, gylieden Grieken zyt altyd kinderen, en daar is in ulieden geen weetenſchap, die na een gryſe oudheid ſmaakt. 't Welk daar van daan komd, om dat 'er veele en verſcheydene verdervingen der menſchen zyn voorgevallen, en noch toekomende zyn. En de grootſte moeten wel noodſaaklijk komen, of door vuurbranden, of door overſtroomingen van wateren; maar de kleyndere door allerley andere gevallen en nederlaagen. Van het verbranden des weerelds / maakt ook den Dichter Ovidius gewag / in de volgende woorden.

Eſſe quoquè in fatis reminoſcitur affore tempus,
Quo mare, quo tellus, correptaque regia cœli
Ardeat, & mundi moles operoſa laboret.

Dat is /

Met een gedenkt hy, dat de noodloten beſchooren hebben, dat 'er eens een tyd ſal komen waar in de Zee, en de aarde, en ſelfs het hemels hof ſullen in vlam geſet worden en branden, en dat het geheele weerelds gevaarte, 't welk ſoo veel werks gekoſt heefd, in gevaar ſal zyn. Hier van daan het ſeggen van Seneca, in ſijn vertrooſting aan Marcia, aan het laatſte hoofdſtuk. Wanneer de tyd ſal gekomen zyn, waar in de weereld ſich ſelve, om vernieuwd te worden, ſal uytbluſſen, ſoo ſullen die dingen ſich ſelve door haare eygene krachten ſlaan, de ſterren ſullen teegen de ſterren aanloopen, en alle de ſtoffe in brand geraakt zynde, ſal al het geene, nu op ſijn eygen plaats geſchikt zynde licht geefd, door een vuur branden. De Stoiſe Wysgeeren, nu zyn van gedachten / dat die byſondere of algemeene overſtroomingen of verbrandingen van de weereld geſchieden / op ſeekere geſtelde omkringen van tyden / en welke / volgens de natuurlyke ſchikking der noodloten / altyd op hun tijd weederkomen; en dat na die verdervingen des weerelds; alles weeder in ſijn ouden en beter ſtaat herſteld word / dat ſelfs ook onnooſele menſchen / en onweetende van de voorige ſchelmſtukken / voortgebracht worden / en dat dus de weereld eeniger maate dikwils vergaat en op nieuws weeder voortgebracht word. Sie de Natuurbeſchryving van Lipſius in het 2 Boek / aan de 21, 22 en 23. hoofdſtukken. En daarom teekend den Joodſen Schryver Philo aan / dat de Stoiſe Wysgeeren dit met veel ſorgvuldigheid voorbehoedden; dat na de verbranding, wanneer 'er een nieuwe weereld toegeſteld moet worden, al het vuur niet uytgebluſt word, maar een deel van een ſeekere grootte blyfd daar van overig. En hy geefd de reden daar van in de volgende woorden op; want, ſegd hy / ſy waaren ſeer bevreeſd, dat, wanneer al het vuur uytgebluſt was, de ſtoffe ſtil, traag, en onbequaam om iets van te maaken ſoude blyven, om dat 'er geen oorſaak ſoude zyn van beweeging. Doch het eynde van des weerelds ondergang ſtellen ſy te zyn de vernieuwing / en ſuyvering aller dingen / de quaade menſchen worden wechgenomen / en alles wat quaad en verſlenſt is: daar worden weeder goede en onſchuldige menſchen geſchaapen / en de weereld krygd weeder een ſchoon en jeugdig gelaat. Hierom ſeyde Plutarchus van de Stoiſe Wysgeeren: wanneer ſy de weereld aangeſtooken hebben, dan word 'er nergens iets quaads overgelaaten, maar alles is voorſigtig, vroom en wys. En Seneca, in ſijn 3 Boek der Natuurlijke Vraagſtukken, aan het laatſte Hoofdſtuk. Al het gedierte ſal van nieuws op weeder geteeld worden. En aan het aardryk ſal een menſch gegeeven worden, onkundig van ſchelmſtukken, en onder gelukkiger voorteekenen gebooren. Maar ook derſelver onnooſelheid ſal niet langer duuren, dan ſoo lang ſy nieuw zyn: de boosheid ſal haar haaſt bekruypen. En hier op ſiet hy in de 36 ſijner Brieven. De dood voor welke wy beſchroomd zyn, en welke wy weygeren te ondergaan, maakt alleen een tuſſenpoos in ons leeven, maar neemd het ſelve niet geheel van ons wech; daar ſal noch weeder een dag komen, welke ons weeder in het licht ſal ſtellen, en welke veelen ſouden weygeren te ſien, 't en

Digitized by Google

zy men op die weederbrenging, al het voorige vergeeten had. En deeſe vernieuwingen en herhaalingen ſtelden ſy eeuwig te zyn / en waaren van gevoelen / dat deſelve al van eeuwigheid / door onophoudelijke omwentelingen en omwisſelingen / voorgevallen waaren. En dit is het / 't welk Tatianus in haar veroordeeld / met de aanſtelling ſelve van de weereld. Steld, ſegd hy iemand God een lighaam te zyn? Ik ſtel God onlighaamlijk. Dat de weereld onverderflijk is? Ik ook. Dat by beurtwiſſelingen van tyden de weereld door branden moet aangeſteoken worden? Ik ſtel vaſt dat ſulks eens, en algemeen, moet geſchieden. Lipſius teekend / op de aangehaalde plaats / uyt Hieronymus / aan / dat ook Origenes het gevoelen der Stoiſe Wysgeeren begunſtigd heeft; want dat 'er onder haar geweeſt ſyn / welke ſtaande hielden / dat 'er ontelbaare weerelden waaren / doch niet / gelyk Epicurus wilde / veele op een tyd / en malkander gelyk; maar dat na de voleynding van de eene weereld / het begin was van de andere. En dat voor deeſe onſe weereld een andere geweeſt was / en voor die noch een andere &c.

Des weerelds ondergang / ſegd Seneca, word in korten tyd voltrokken / doch de herſtelling komd allengskens. In het 3 Boek ſijner Natuurlijke Vraagſtukken, aan het 27 Hoofdſtuk / ſpreekt hy op volgende wyſe. Daar is niets moeylijk voor de Natuur, als ſy ſich ſpoed na haar eynde. Tot den oorſprong der dingen gebruykt ſy haare krachten ſpaarſaamlijk, en ſcheld haar ſelve vry met kleyne en bedrieglijke aangroejingen: tot den ondergang komd ſy ſchielijk, en met al haar geweld. Hoe langen tyd is'er van nooden een een kind, dat ontfangen is, tot de geboorte gebracht word? Met hoe veel moeyte en arbeyds word het, noch teeder zynde, opgebracht? Hoe neerſtiglijk, eyndelijk, moet het lighaam gevoed worden, eer het ſijn volkomen waſdom krygd? Maar met hoe geringen moeyte word het te niet gemaakt? Daar is lange tyd van nooden om ſteeden te ſtichten, een uur werpt deſelve ter needer. In een oogenblik word tot aſſe gemaakt, 't geen lange tyden een bos geweeſd is. En in het 28. Hoofdſtuk. De overſtroomingen nu, en aanſteekingen van de weereld, geſchieden, wanneer het Gode behaagd iets beeters aan te vangen, en de oude dingen een eynde te doen hebben. Het water en het vuur voeren heerſchappy over al het aardſe; hier van daan aller dingen herkomſt, hier van daan aller ondergang. Derhalven wanneer het Gode behaagd dat'er nieuwe dingen ter weereld ſullen komen, dan word eens de Zee over ons hoofd heen geſonden; gelijk wel weeder eens de hitte des vuurs, wanneer het hem behaagd een andere ſoort van ondergang de weereld toe te ſenden. En in het 29 Hoofdſtuk. Derhalven ſal 'er t' eenigertyd eens een eynde zyn aan de ſaaken der menſchen, wanneer des weerelds deelen ſullen moeten vergaan, of geheel in de grond vernietigd worden, op dat ſy weeder op een nieuw geheel, onbedorven en onſchuldig voortgebracht mogen worden.

Daar zyn 'er welke ſich inbeelden / dat dit geheel al oneyndig is in grootte, en dat in het ſelve ontelbaare weerelden of aardklooten gevonden werden / welke deeſen onſen aardkloot niet ſeer ongelyk zyn / en van den ſelven in ſoort niet verſchillen. Van welk gevoelen een yverig voorvechter is Jordanus Prunus Nolanus, in ſijne acht boeken van de Ontelbaare dingen, van het Onmeetlijke, en het Onafbeeldlijke; of van het Geheel al, en de Weerelden. Alwaar hy uyt Gods oneyndige Macht tracht te beſluyten / dat ook deſſelfs gewrocht / of de Weereld / oneyndig is: dat 'er derhalven geen uyterſte oppervlakte van de weereld is; en dat by gevolg noch den aardkloot / noch iets anders / in deſſelfs middelpunct geplaatſt is. Dat 'er maar twee ſoorten van Sterren zyn / Sonnen, naamelijk, en aardklooten. Dat in de oneyndige ruymte / oneyndige lighaamen zyn / welke eyndelijk bewoogen konnen worden / dat 'er een oneyndig getal is van Sonnen, dat is / vaſte Sterren, en van aardklooten, dat is / dwaalſterren. Deeſ, inderdaad het voornaamſte bewys van deeſen Nolanus / 't welk hy meeſt aandringd om de ontelbaarheid der weerelden te betoogen / en het welke genomen is van Gods oneyndige kracht / is ganſch onvaſt / en van geen kracht / om dat God niet doen alles wat hy kan / maar alles wat hy wil / en alleenlijk die dingen welke hy door ſijn allervryſte beſluyt heeft bepaald / dat en op wat wyze ſy geſchieden ſouden. Want / by voorbeeld / deeſe onſe ſienlijke weereld / of dat aardryk / 't welk hy ons om te bewoonen gegeeven heeft / ſoude hy wel grooter en beeter hebben konnen ſcheppen / dan hy deſelve inderdaad gemaakt heeft. En men ſoude oneyndig veel dingen konnen voorſtellen / welke / hoewel ſy Gode mogelyk zyn / het eevenwel ſeeker is dat nooyt gemaakt zyn / noch ook ooyt gemaakt ſullen worden.

XXV. PLAATS. 1 *Johan.* 4: 1.

Geliefden, gelooft niet eenen iegelijken geeſte, maar beproeft de geeſten of ſy uyt God zyn: want veele valſſe propheeten zyn uytgegaan in de weereld.

HEt woord Geeſt word te deeſer plaatſe / by overnaaming / genoomen voor den geenen / welke ſich beroemd voorſien te zyn / met de gaave des Geeſts om het ampt van een Propheet te aanvaarden. En den Apoſtel ſchijnd met voorbedachten raad dit woord gebruykt te hebben / op dat die menſchen / welke onder een valſſen ſchyn Gods naam voorwenden / door dat momaangeſicht de menſchen niet mochten bedriegen: gelijk wy ſien dat ook heedendaags / ſeer veelen ſich door de bloote naam van de Kerk, ſoodaanig laaten afſchrikken / dat ſy liever willen ſich voor altijd aan den Paus verſlaaven / dan dat ſy hem iets het minſte van ſijn geſag ſouden ontneemen. Dewyl nu niet alle Propheeten waarachtig zyn / ſoo waarſchouwd den Apoſtel te recht / dat men deſelve op den toets en ter beproeving te brengen heeft. En hy ſpreekt hier niet alleen het geheele lighaam van de Kerke aan / maar ook elk geloovige in het byſonder. Doch hier word onderſocht / waar van daan wy deeſe onderſcheyding haalen ſullen? Die geenen / welke antwoorden dat Gods woord den reegel en richtſnoer is / waar aan alles wat de menſchen voortbrengen moet getoetſt worden / ſeggen wel niet 't eenemaal niets, maar ſy ſeggen het ook niet alles. Want al ſchoon het al toegeſtaan word / dat de leeringen aan het woord Gods moeten beproefd worden / indien eevenwel den Geeſt der voorſichtigheid daar niet by is / het ſal weynig of niet baaten / datmen Gods woord aan de hand heeft / als van welkers uytlegging wy niet ſeeker ſullen zyn; gelijk / by voorbeeld / het goud wel beproefd door vuur / of aan den toetsſteen; maar van die geenen welke ſich de konſt verſtaan; want aan onervaaren en kan noch het vuur / noch den toetsſteen eenig nut doen. Op dat wy dan bequaam mogen zyn om te oordeelen / ſoo is het noodig dat wy met den Geeſt des onderſcheyds begaafd / en door deſelve beſtuurd worden. Maar mogelijk ſal iemand hier teegen inbrengen; indien elk byſonder menſch recht en vryheid ſal hebben om te oordeelen / ſoo ſal 'er nooyt iets ſeekers konnen vaſtgeſteld worden; maar de geheele Godsdienſt ſal veel eer aan het wankelen geraaken. Doch ik antwoord hier op / dat 'er een tweederley onderſoek der leere is / het eene byſonder, het ander openbaar en gemeen. Het byſondere is dat geene / waar door een ieder ſijn eygen geloof vaſt ſteld / op dat hy veyliglyk beruſten mag op die leere / welke hy weet van God voortgekomen te zyn; want doch het gewiſſe ſal nergens / dan alleen in God een veylige

en geruſte ſtandplaats vinden. Het openbaar onderſoek heeft ſijn opſicht / op de gemeene t' ſaamenſtemming en huyshouding van de kerk; want om dat 'er gevaar is / dat 'er niet mogelyk eenige Geeſtdryvers mogen opſtaan / welke ſich verwaandelyk mogen beroemen / dat ſy met den Geeſt Gods begaafd zyn; ſoo is dit hulpmiddel noodſaaklyk / dat alle de geloovigen by een komen / en ſoeken op een Godvruchtige en ſuyvere wyze in de belydenis der waarheid overeen te ſtemmen.

Den Apoſtel dan noemd een Geeſt de Prophetye, 't zy dan te recht / of ten onrecht / ſoo genoemd: 1 Corinth. 12: 10. 1 Johan. 4: 6. De valſſe Propheeten wierden onder het Oude Teſtament aan twee teekenen onderkend. Het eerſte kenteeken was; indien ſy de menſchen van den Waaren God ſochten af te trekken. Deuteron. 13: 1, 2. En die ſaak / als zynde openbaar / en gemaklijk te ontdekken / behoorde tot het oordeel van elk Iſraëlyt. In het Nieuwe Teſtament wierd hier bygevoegd; of indien ſy de menſchen van Jeſus Chriſtus afleydden / en dit is ook gemaklijk te onderkennen / en voor het oog van een ieder Chriſten openbaar. Het andere kenteeken / waar aan men onder het Oude Teſtament een valſ Propheet toetſte / was de uytkomſt / of die rechtdraads met de voorſegging over een quam. En om dat dit ſoo gemaklyk niet te onderkennen was / hierom behoorde het ſelve / onder het Oude Teſtament tot den Grooten Raad, of het Sanhedrin, en onder het Nieuwe Teſtament tot de vergaderingen der Opſienderen of Biſſchoppen, daar by geroepen wierden die geenen / welke voorſien waaren met de gaave van onderſcheyding der geeſten, 1 Corinth. 12: 10. en 14: 29.

Johannes voegd 'er de reeden van deeſe ſijne vermaaning by; om dat veele valſſe Propheeten in de weereld uytgegaan zyn. Soodaanigen zyn die geenen / welke Chriſtus Matth. 24: 24. Valſſe Chriſti noemd. Onder welke moet geteld worden eenen Theudas, niet die / van welke Gamaliel gewag maakt / Handeling. 5: 36. maar een ander van de ſelve naam / welke / wanneer Cuſpius Fadus het Joodſe land beſtuurde / een groote menigte van het gemeene volk tot ſich lokte / beloovende dat op ſijn bevel de wateren van de Jordaan ſouden wechwyken; en een droogen doortocht voor hem en de ſijnen verſchaffen; maar door Fadus / na een groote neederlaag van ſijne navolgeren / gevangen genomen zynde / heeft hy ſijn misdaad met ſijn hoofd moeten boeten. Soodaanigen waaren ook die geenen / welke / terwyl Felix het bewind voerde / de menſchen overreedden om hen in de woeſtyne na te volgen / als wanneer ſy groote teekenen en wonderwerken ſouden ſien; 't welk ook veelen ten verderf geſtrekt heeft. Soodaanig was omtrent die ſelve tyden een Egyptis bedrieger / van welke by den Joodſen Geſchiedſchryver Joſephus, en in de Handelingen der Apoſtelen / ook gewag gemaakt word / dewelke een hoop van dertig duyſend menſchen op den Olyfberg by een vergaderd hebbende / belooft had dat op ſijn gebod de muuren van Jeruſalem ſouden om verre vallen; maar door Felix beſtreeden zynde / en die geenen welke hem volgden of gedood of gevangen genomen zynde / heeft hy ſich op de vlucht begeeven. En noch weederom een ander Bedrieger / geduurende de beſtuuring van Porcius Feſtus / welke / onder een ydele hoop van behoudnis / veelen na de wilderniſſen lokkende / aldaar met de ſijnen is t' ondergebracht. Hier by magmen voegen dien Doſitheus, welke ſich de eernaam van de Chriſtus toe-eygende / en Simon den Tooveraar, welke onder de regeering van Claudius, getracht heeft de Chriſtlijke Godsdienſt met het Heydendom te vermengen; want hy wilde ook ſelve voor een God gehouden worden. Het is gelooflijk / dat het gerucht tot ſijne ooren gekomen was van dien raad / welke men leeſt dat Tiberius aan den Roomſen Raad gegeeven ſoude hebben / om / naamelijk Chriſtus onder het getal der Goden te voegen. By deeſen komen noch ſeer veele andere bedriegers / van welke doorgaans in de Kerkelijke Geſchiedboeken gewag gemaakt word; gelijk ook Hymenæus en Philetus, welke alle gebruyk van Godsdienſt wechnamen / ſeggende dat de opſtanding alreede geſchied was; want in der daad / wanneer de hoop van een ander leeven word wechgenomen / en daar beneeven de ervaarenheid van die tyden leerde / dat het den Godvruchtigen in dit leeven niet beeter / maar erger gaat / dan den godlooſen / ſoo bleef 'er niets overig / 't welk vaſt genoeg was om onder de banden van den Godsdienſt te houden.

Te recht dan waarſchouwd hier Johannes / dat de menſchen ſich inſonderheid te wachten hebben voor het gebrek van Lichtgeloovigheid, op dat de onvaſten niet door de ſpitsvindige ſpotternyen en argliſtigheeden der Bedriegers / als door een wind / mochten omgevoerd worden. Sie ook desgelyks Matth. 24: 4, 5. Siet toe dat u niemand verleyde; want veelen ſullen komen onder myn naam, ſeggende, ik ben de Chriſtus, en ſy ſullen veelen verleyden. En Epheſ. 4: 14. Op dat wy niet meer kinderen ſouden zyn, die als de vloed bewoogen en omgevoerd worden / door allerley wind der leere, door de bedriegerye der menſchen, door argliſtigheid, om liſtiglijk tot dwaalinge te brengen. Waarom dan (ſegd eens Cicero, in ſijn boek van het ſtaan na het Burgermeeſterſchap) dit ſeggen van Epicharmus wel moet onthouden worden, dat niet lichtveerdiglijk te gelooven zyn, de ſenuwen en gewrichten van de weetenſchap. En Salomo Spreuken 14: 15. ſegd ſeer wel / Een ſlechte geloofd alle woord: maar de kloekſinnige merkt op ſijnen gang. En / na het getuygnis van Seneca, in ſijn 2 Boek van de gramſchap / aan het 23 Hoofdſtuk / heeft de lichtgeloovigheid ſeer veel quaads gedaan. En in het 29 Hoofdſtuk / van de vertrooſting aan Polybius, ſegd hy; een ieder word bedroogen door ſijn eygen lichtgeloovigheid. En hierom geeft hy / in ſijn 2 Boek van de gramſchap, aan het 24 Hoofdſtuk / een goede raad. Men moet, ſegd hy / uyt ſijn gemoed wech doen het vermoeden, en de giſſing, twee ſeer bedrieglijke aanritzelingen; daar is eenvoudigheid van nooden, en een goedwillige waardeering der ſaaken, laat ons niets gelooven, dan het geene ſich voor ons oog opdoed, en openbaar is. (Hy ſpreekt te dier plaatſe van quaade geruchten / welke van anderen uytgeſtrooyd worden.) En laat ons, ſoo meenigmaal als het blyken ſal dat ons vermoeden ydel geweeſt is, onſe lichtgeloovigheid beſtraffen. Want die kaſtyding ſal in ons een gewoonte veroorſaaken van niet licht te gelooven, Tot dus verre Seneca. En ſeekerlijk / wat my belangd / om eens de vryheid te gelijk van myn oordeel en penne te gebruyken. Ik ben van gedachten / dat toen eerſt de Wysheid en de Gerechtigheid de aarde heeft begonnen te verlaaten / wanneer de Aanhangers van ſeekere geſindheeden hebben begonnen winſt te doen met hunne gevoelens. Want hier van daan is het gekomen / datmen voor ſijne verkreegene en opgevattede gevoelens heeft begonnen te ſtryden / als waare het voor ſijn eygen en ſijner kinderen leeven / ſelfs tot de uytterſte verdelging toe / van die geenen welke ſich daar tegen ſtellen. Uyt ſoodaanige beginſelen komd het / dat en de Godsdienſt / en de Wysbegeerte / als verſlaagen ter needer leggen: ja ſelf Gemeenteſtaaten / Koningryken / en Heerſchappyen / worden hier door / te gelijk met de Wyſen / Vorſten / en Volkeren / beroerd; bedorven en uytgeroeyd.

XXVI. PLAATS. Brief *Judæ vſ.* 13.

Dwaalende ſterren, &c.

DE Sterren worden in het gemeen onderſcheyden, in vaſte Sterren, en Dwaal-ſterren. Het word geloofd, dat de vaſte ſterren altyd in een en deſelve affſtand van malkanderen onveranderlijk blyven loopen, en dat ſy ook altyd deſelve affſtand van den aardkloot blyven behouden. De Planeten of Dwaalſterren, worden beneeden de vaſte Sterren geplaatſt, en worden oneygentlijk Dwaalende geheeten, om de verandering van haar loop, plaatſing, en afſtand. Want iets word geſegd te dwaalen in ſijn beweeging, of eygentlijk, en van ſich ſelve, of oneygentlijk, en in opſicht van iets anders. Soo iets dwaald van ſich ſelve in ſijn beweeging, 't welk dat bepaalde perk, waar van het ſijn beweeging begonnen heeſd, of geheel niet bereykt, of wel bereykt, maar niet langs deſelve weg, noch op deſelve tyd, het welk derhalven geen vaſten voet in ſijn beweeging houd. Oneygentlijk, en met opſicht op iets anders, word iets geſegd te dwaalen, 't welk wel op een volſtandige en altyd duurende wyze bewoogen word, maar evenwel in onſen opſichte, ſich nu na de eene en dan na de andere zyde wend, dan eens opklimd, dan eens weeder neederdaald, en den ſelven affſtand, noch van de andere geſterntens, noch van de Aarde, niet behoud. Waarom van Diogenes niet ſonder oorſaak verhaald word, geſegd te hebben teegen ſeeker Konſtenaar, wanneer hy hoorde dat ſommige Sterren door hem dwaalende genoemd wierden; gy dwaald ſelve, wanneer gy ſegd dat ſy dwaalen.

Sterren worden in de Heylige Bladeren genoemd alle die geenen welke het ampt van Leeraaren bedienen. Sie Openb. 1: 20. De ſeeven Sterren zyn de Engelen der ſeeven gemeentens. Matth. 24: 29. De ſterren ſullen vallen uyt den Hemel, dat is, uyt de Chriſten Kerke, welke in de Openbaaring van Johannes op meer dan eene plaats onder de benaaming van den Hemel voorkomd. En hierom word deſelve ook geheeten Jeruſalem dat boven is. Galat. 4: 26. Needervallende en Dwaalende Sterren zyn Leeraaren, welke van de Chriſtlyke Waarheid afvallen. Auguſtinus derhalven, ſullende die woorden Matth. 24: 29. verklaaren, ſpreekt op de volgende wyze. Dan ſullen de Sterren van den hemel vallen, en de krachten der hemelen ſullen bewoogen worden, om dat veelen, welken ſcheenen te blinken in genade, ſullen wyken voor de Vervolgers, en vallen, en ſommigen van de ſterkſten onder de geloovigen ſullen verſocht worden. Soodaanigen dwaalende en needervallende Sterre is geweeſd Marcion, welke ontkende dat het Oude Teſtament van God den Vader voortgekomen was; en het lyden van Chriſtus om deze wierp, onderſtellende dat hy maar een ingebeeld lighaam had. Soodaanig was Manes, welke twee eeuwige beginſelen ſtelde, en meer anderen, van welke in de Kerkelijke Geſchiedniſſen gehandeld word. By deeſen mag ook Mahomet wel gevoegd worden, welke de dwaalingen van verſcheydene onder een mengende, eene nieuwe leere geſmeed heeſd, welke niets anders is, dan een groote verderving van het Chriſtendom.

Sommigen verſtaan in deeſe onſe text geen Dwaalſterren, welke hunne gewoonlijke beweegingen aan den hemel hebben, maar ſeekere vuurige verheevelingen, welk dwaaſe of dwaalende lichtjes, of liever wel vallende ſterren, in het gemeen genoemd worden. Een vallende Sterre nu, is een ſeekere uytwaaſſeming, welke maatiglijk vaſt te ſaamen gevoegd, en tot een kloot geworden is, en aangeſtooken zynde weeder na beneeden geſtooten word, en dus voor het oog de gedaante vertoond van een Sterre, welke uyt den hemel neederdaald. En de beweeging deeſer Sterren is of recht, of ſcheuyn. Recht wanneer die aangeſtookene damp recht na beneeden daald. Scheuyn, wanneer deſelve ſcheuyns en na de zyden toe voortgedreeven word. Ariſtoteles is van gedachten, dat deeſe ſoo genaamde vallende Sterren op tweederley wyze voortkomen; op eene wyze, wanneer de vlam in de uytwaaſſeming, welke in de lengte uytgeſtrekt is, ſoodaanig aangeſtooken word, dat ſy by vervolg van tyd ſich hoe langer hoe verder uytbreyd en voortſet, terwyl de eene vlam, welke uytgaat, haaſtelijk weeder aan een andere haar vuur meededeeld. Op een andere wyze, wanneer de damp ſelve van de eene plaats na de andere gevoerd word, en dus de gedaante van een vliegend geſternte vertoond. Sommigen meynen dat den Apoſtel Judas hier door die benaaming van een dwaalende ſterre wil aan wyſen dien valſſen Propheet, welke ten tyde van den Keyſer Hadrianus de Jooden verleyd heeſd, en welke ſich ſelve בר כוכב Bar Coocab, dat is, een ſoone der Sterre, genoemd heeſd, van welke Euſebius, in het 4 Boek ſijner Kerkelyke Geſchiedniſſen, aan het 6 Hoofdſtuk, gewag maakt, ſeggende: Te dier tyd was 'er een Leydsman der Jooden, met naame Barcochebas, welke naam de beteekenis van een Sterre in ſich behelſd, zynde anderſſins een man bereyd tot moorden en rooveryen. Maar om de beteekenis van ſijn naam wiſt hy wonderbaarlijk te liegen; voorgeevende dat hy, als een ſeeker licht, uyt den hemel was needergedaald, ten beſte van de Jooden, (als door dienſtbaarheid gedrukt zynde) en dien elendigen was verſcheenen &c:

XXVII. PLAATS. *Openbaar.* 1: 15.

En ſijne Stemme, als eene ſtemme van veele wateren.

HEt is niet ten onrecht, dat in deeſe text eene ſtemme van veele wateren word beſchreeven, in plaats van een groot en verwonderlijk geluyd: het geluyd doch van wateren welke neederwaarts vallen, en onder en over malkanderen heen rollen, is ſeer ſterk, 't welk inſonderheid blykt uyt de ſteyle watervallen van de Nyl, en andere grootere rivieren. Die watervallen nu (van Ouds Cataractæ of Catadupæ geheeten) zyn ſeekere ſteyle afgebrookene klippen, van welke het water ſich neederſtortende, veel eer vald dan vloeyd. Dus is 'er, na het getuygnis van Diodoor den Siciliaan, in ſijn 1 Boek, in den Nyl een allengskens ſteyl op loopende poel, in de engte ſteyl en afgebrooken, en in een vlakte tuſſen het gebergte beſlooten, alwaar ſeer veele groote rotzen, met een wonderlijke draajing aangeſtooten zynde, de wateren dom weederom ſteupten, en deſelve, overvloedigligh ſchuymende, een teegen geſtelde loop doen neemen, welke ſaak den aanſchouwers een verbaaſend geſicht verſchaft, en ſoo grooten geluyd veroorſaakt, datmen het ſelve wel tot acht mylen verre hooren kan. Den Nyl, ſegd Seneca, in het 4 Boek ſijner Natuurlijke Vraagſtukken, al het geene in de weg was ontworſteld zynde, en tot een groote hoogte opgeklommen zynde, verliesd die hoogte ſchielijk, en ſtort in de leegte needer, verwekkende in de omleggende landſtreeken een ſeer groot gedruys, welke het aldaar woonende volk niet heeſd konnen verdraagen, dewyl haare ooren door het geſtaadig gekraak en gedruys verdoofd wierden; waarom ſy dan hunne woonſteeden na andere ſtiller plaatſen overgebracht hebben.

Anderen verſtaan door deeſe ſtemme van veele wateren, de ſtemme van veele volkeren, of van een groot heyrleeger, om dat in de Openbaaringe wel meer door wateren, volkeren en natien verſtaan worden. Sie Openb. 17: 15. Hier van daan worden Openb. 19: 6.

by

by een gevoegd eene ſtemme van veele wateren / en eene ſtemme eener groote Schaare, of van veele menſchen welke te gelyk roepen / gelyk in het krygs-geſchrey, 't welk inderdaad ſeer ſterk en groot is / en eertyds niet alleen onder de Heydenen bekend was / maar ook onder de Jooden ſeer veel in gebruyk was / tot opwekking van de gemoederen der kryghslieden / en verſchrikking der vyanden. Sie 2 Chronyk. 32: 18. Door een diergelyk geroep word de aarde niet alleen geſegd gebeefd te hebben / en gedreund, maar ook geſpleeten te zyn. 1 Sam. 4: 5. 1 Koning. 1: 40. En het ſelve hebben de Jooden / daar toe van te vooren door God ſelve vermaand zynde / gebruykt tot het om verre werpen van de muuren van Jericho. Joſuæ 6: 10. 16: 20. Plutarchus, in het leeven van Pompejus, verhaald / dat het ſlechte volk / door verontweerdiging gaande geraakt zynde / ſoodaanig geroepen heeft / dat een raave welke daar over quam vliegen / daar door als geraakt zynde / onder den hoop quam neederVallen. En men leeſt by Livius, in ſyn tweede Tiental / in het 19 Boek / dat het gevogelte / op het geroep der kryghslieden / op de aarde neederVallen zyn. Een diergelyke geſchiedenis verhaald den Geleerden Camerarius, in ſyne Hiſtoriſe Bedenkingen, aan het 77 Hoofdſtuk / van het 1 Honderdtal / uyt Paulus Æmilius. Wanneer Tyrus, ſegd hy / door het heyr der Chriſtenen beleegerd was, quam 'er een duyve aanvliegen. Wanneer de onſen, op die ſtreeken afgericht zynde, bemerkten dat deſelve een Briefdraager was, ſoo wierd 'er ſoo grooten geſchreeuw door alle de benden, ſoo van land als ſcheepsvolk, opgeheeven, dat de vogel, als door een wervelwind van den hemel gedreeven zynde, op de aarde neederviel, en dus een Brief onderſchept wierd, met Barbariſe letteren aan die van Tyrus geſchreeven, inhoudende dat hen in het kort hulp ſoude toegebracht worden, ſy moſten maar goeden moed houden, en de beleegering noch eenige weynige dagen uytharden. De onſen lieten in teegendeel een andere brief ſchryven, door de hand, en in de taal van die Barbaaren welke ons getrouw waaren, en hebben de vogel met die valſſe brief na de Stad laten vliegen. Deſelve behelſde, dat de Beleegerden, na geleegenheid van ſaaken, voor ſich ſelven mochten ſorg draagen; dat hun dapperheid en trouwe al genoeg gebleeken was; doch dat het geluk niet dienen wilde; dat hen geen hoope van ſpoedige hulp konde gegeeven worden, dewyl alle de wegen en toegangen door de vyanden beſet waaren. De Tyriers wierden door dit bedrog misleyd. Ic: Hier toe behooren die ſchielyke ſchrikken / waar door op het hooren / of wel ſomtyds door inbeelding / en bevatten van een kryghsgeſchrey / wel ſomtyds groote heyrleegers verſlaagen zyn geworden. Sie 2 Chronyk. 20: 22, 23. Ic: 2 Koning. 7: 6, 7. Ic: Richter 7: 21. Ic: Eenen Brennus, ſullende met een leeger van 400800 Galli den Tempel te Delphos berooven / quam met ſyn geheele leeger elendiglyk om / ſoo dat uyt ſoo grooten getal van menſchen / daar niet een eenige ſelfs behouden t' huys quam. Veelen wierden door een aardbeving / door bliksemen / en in den ſtryd by Thermopylæ, om hals gebracht. By nacht ook overviel hen een ſchielyke ſchrik; want ſy wierden door een ſeekere dwaaling van ſinnen verbaard en beroerd / dat ſy ſich inbeeldden te hooren het geluyd van peerden / welke de aarde door haar getrap deeden dreunen / en te ſien dat de vyanden hen al van na by beſprongen. Sy dan de wapenen aangrypende / en hun eygen leeger in twee Slagordeningen van een geſcheyden zynde / ſloegen onderling den een den anderen dood; nademaal ſy van weegen die ſinneloosheid noch malkander; hoewel hun moedertaal ſpreekende / verſtonden / noch malkanders aangeſichten / of de teekens der ſchilden / door de duyſterniſſe bekennen konden. Die woede dan / welke hen als van de Goden toegeſonden wierd / veroorſaakte dat de grootſte meenigte van deeſe Barbaaren / door wonden die ſy malkanderen toebrachten / omquam. Dus verhaald Pauſanias deeſe Geſchiedenis in ſyne Phociſe ſaaken, of in ſyn 10 Boek. Het is verders aanmerkens weerdig / dat geluyden / even gelyk wateren / door buyſen en gooten tot verre afgeleegene plaatſen konnen geleyd worden / ſoo dat ſy aldaar nettelyk gehoord worden / terwyl men deſelve ondertuſſen op de tuſſen beyde leggende plaatſen geensſins gewaar word. Wy hebben (ſegd Camerarius, in ſyne Hiſtoriſe Bedenkingen in het 1 Boek; aan het 28 Hoofdſtuk) heeden ten dage een voorbeeld van dit konſtwerk binnen Mantua, in het Paleys van den Hertog, in een overwelfde zaal, in welke menſchen, welke in verſcheydene hoeken ſtaan, door ſeekere buyſen dwars door de zaal, den een met den anderen ſpreeken konnen, 't welk die geene welke daar naaſt by ſtaat niet eens ſal gewaar worden, daar eevenwel die geene, welke aan de andere zyde van de kamer ſtaat, wanneer hy ſyn oor aan de muur houd ('t geen ik ſelve met myne geſellen ondervonden heb) alles onderſcheydentlyk en klaar ſal verſtaan. Den ſelven Schryver verhaald ook uyt Camdenus, dat eertyds / wanneer Engeland door de Romeynen tot een wingewest gemaakt was / daar een ſeer wonderlyke muur of wal teegen de Picten, met veel vlyt en vernuft wierd opgerigt / om Engeland daar door te bedekken en te beſchermen / teegen de invallen en ſtrooperyen der Barbaaren; dat in die muur een kopere buysje ſoo konſtiglyk / tuſſen elk van deſſelfs ſchanſſen of toorens ingewrocht was / dat indien iemand / in wat toorn het ook weeſen mocht / ſyn ſtem in dat buysje liet hooren / deſſelfs geluyd aanſtonds ongebrooken tot de naaſte / van daar tot de derde / en ſoo voorts tot alle de toorens gebracht wierd / om te kennen te geeven op wat plaats men den aanval der vyanden te vreeſen had.

XXVIII. PLAATS. *Openbaar.* 3: 16.

Soo dan, om dat gy laauw zyt, en noch heet noch koud, ſoo ſal ik u uyt mynen mond uytſpouwen.

HEt is een ſaak / welke allen Geneeskundigen bekend / en door veele proeven onbervonden is / dat laauwe dingen braaking verwekken / en de maag eenigermaate als het onderſte boven keeren; datmen in teegendeel koude en heete dingen gemakkelyker kan inhouden. Hier van daan komd het / dat enkel water / 't welk uyt ſich ſelve gansch geen kracht heeft om te doen braaken / alleen om die oorſaak dat het laauw gedronken word / tot braaking verwekt. De reeden hier van is / om dat de aanraaking van laauwe dingen ſacht / ſtreelende / en openende is. 't Geen openbaar is in die Geneesmiddelen welke Anodyna geheeten worden / om dat ſy de ſmerte ontbinden en verſachten / als welke van een laauwe warmte zyn. De koude en warme dingen / in teegendeel / zyn bytende / de eerſte / om dat ſy door t' ſaamen te trekken ruw en droog maaken; de laatſte om dat ſy ſteeken, waar door veroorſaakt word / dat de deelen weederom te ſaamen getrokken worden: doch op het ſachte en ſtreelende aanraaken van laauwe dingen / worden ſy verwyderd en uytgerekt; niet anders dan wy ſien dat ſommige Zeediertjes / welke aan Zeerotzen of klippen gehecht zyn / ſich te ſaamen trekken / ſoo meenigmaal als eenigerhande ſmertbaarende oorſaak hen aanraakt / doch wanneer laauw water daar op geſtort word / of in een gematigde warmte van de Son / openen ſy ſich weeder. De maag wel toegetrokken / en rondom het voedſel / 't welk ſy in heeft / gerimpeld zynde / behoud het ſelve ſonder eenige moeyte / de kooking en teering word gelukkiger volvoerd / en de dingen die wel geklyeſd zyn worden door een ſeekere drukking na de ingewanden afgeſonden. Maar indien de maag verwyderd word / ſoo ontloſt ſy het

ingenomene voedſel / het welke nu los leggende is deſelve tot een overlaſt en moeylykheid / waar uyt noodſaaklyk eyndelyk een braaking moet ontſtaan. Derhalven zyn ſlibberige / verwydende en laauwe dingen ſchaadelyk voor de maag; in teegendeel t'ſaamentrekkende dingen / gelyk daar zyn bittere of ſuure dingen / verſterken de maag / en helpen tot de verteering der ſpyſen.

Het is dan by wyze van overdracht / dat Christus hier de geveynsden, als zynde de ergſten onder alle de menſchen / vergelykt by laauw water / 't welk ſeer onaangenaam voor mond en maag is / en daarom uytgeſpouwd moet worden. Dus heefd Christus doorgaans den Phariſeen verweeten / dat de Tollenaaren en de Hoeren hen ſouden voorgaan in het Koningryk der hemelen. Want die nog geheel koud is / dat is / noch geheel ontbloot is van geloof en Godvruchtigheid / die geefd noch hoop / dat hy eens t'eeniger tyd ſal bekeerd worden / en het geloof bekomen / en dus van koud heet worden ſal: maar geveynsden / en die geenen welke het geloof / 't welk ſy eens omhelsd hebben / door hun leeven weederom verloochenen / die ſluyten eenigermaate den weg ter ſaligheid voor hen ſelven toe; terwyl ſy naamelyk dat geloof / 't welk ſy te vooren ſcheenen aangenomen te hebben / weeder laaten vaaren. Sie Hebr. 6: 4—6.

XXIX. PLAATS. *Openbaar.* 9: 3.

En haar wierd macht gegeeven gelijk de Scorpioenen der aarde macht hebben.

En *vſ:* 5.

En haare pyniging was als de pyniging van een ſchorpioen, wanneer deſelve een menſch geſteeken heefd.

DE Springhaan is een machtloos en weerloos beeſtje; niet bequaam om te byten of knaauwen / dan alleen de kruyden en bloeiſems der boomen. Maar deeſe ſpringhaanen (van welke in deeſe text gehandeld word) hebben een ganſch groote en doodelyke kracht / hoedaanig is de kracht van de Scorpioenen der aarde, dat is / die ſich op de aarde onder ſteenen / of rotzen / of in reeten en ſpleeten van muuren / verbergen / om te beſchadigen. Het geefd te kennen een ſeer ſchaadelyke en t'eenemaal vergiftige kracht / welke verborgen en bedrieglyk is / en voor welke men ſich beſwaarlyk kan wachten. Want den Scorpioen is een kleyn gekurven (inſectum) diertje / aangenaam en niet verſchriklyk van aanſien / maar doodelyk met ſyn ſteert ſteekende / om dat het ſelve te gelyk met ſyn angel een doodelyk vergif in de wonde inſtort. Dus vertoonen ſich ook de Geeſtlyke botervliegen (papiliones) voor het oog als machtloos / ſonder wapenen / eerweerdig in gelaat en gebeerden / en weeten ſich door vleyende taale in de gemoederen der menſchen in te wikkelen; maar ſy ſtorten met een het vergif van een verderflyke leere in de herten der eenvoudigen in. En gelykmen den angel van den Scorpioen niet aanſtonds gevoeld / maar het vergif allengskens na het hert voortkruypt / en ſyn kracht doed / ſoo voelmen ook niet aanſtonds de beete van deeſe kruydwormen, ja ſelfs hunne Godvruchtige bedriegeryen lachen den menſchen toe; maar op het laatſt openbaard ſich het doodelyk vergif / wanneer de rampſalige geweetens needer geſtort worden / in verſchriklyke doods-benaauwdheeden / en den afgrond van wanhoope.

Daar worden / uyt Nicander, acht verſcheydene ſoorten van Scorpioenen opgeteld / van welkemen ſien mag by Ulyſſes Aldrovandus, in ſyn 5 Boek van de gekurvene diertjes. Dat eevenwel de Scorpioenen op ſommige plaatſen de dood door hunne beeten aanbrengen / en dat ſy in teegendeel op andere plaatſen niet ſchaadelyk zyn / ſulks is volkomen waarachtig / en word ook door het getuygnis van Ariſtoteles beveſtigd; welke met een betoogd / dat die verſcheydene uytwerking van haare beeten veroorſaakt word / door den verſcheyden aart der plaatſen / en dat ook de beeten der wilde beeſten / na de verſcheydenheid der plaatſen / ſeer veel in quaadaartigheid verſchillen. Brengende ten bewysreeden by / dat op het eyland Pharos / en op andere plaatſen / de Scorpioenen niet quetſen / maar dat ſy weeder op andere plaatſen / en wel byſonder in Scythien / en veel / en groot / en ſeer ſchaadelyk zyn / ſoo dat ſy / indien ſy maar een menſch / of eenig beeſt / komen te ſteeken / den ſelven ſeekerlyk dooden.

Door de beet van een Scorpioen (ſegd Dioſcorides / in ſyn 6 Boek aan het 44 Hoofdſtuk) begind de plaats aanſtonds te ontſteeken , en hard te worden , en opgeſpannen zynde, word ſy rood, en word by beurtwiſſeling door verſcheydenheid van ſmerte gedrukt , want nu word deſelve ſeer heet , en dan word ſy weeder met koude bevangen. Den arbeyd maakt ſoo een ſchielijk vermoeyd , en ſomtyds bevind hy ſich eens wat beeter , en ſomtyds verſwaard de pyn weeder. Daar volgd ſweet op , en het gevoel van trilling en beeving. De buytenſte lighaams deelen worden koud , en het onderlyf ſweld op , men looſd winden door de ſtoelgang , de hayren ryſen op, een bleekheid beroofd de leedemaaten van haar verwe , en men gevoeld over de ganſche huyd de pyn , als van het ſteeken van een naalde. Den ſcorpioen ſelve , welke den ſteek gebracht heefd, geſtooten zynde , en op de gequetſte plaats gelegd , diend ſelf ten geneesmiddel teegen het quaad dat hy ſelve veroorſaakt heefd. Aëtius ſteld ook in dit geval diergelyke toevallen. Die geenen (ſegd hy) welke door een ſcorpioen gebeeten zyn, worden vervolgens een geweldige pyn op de plaats der wonde gewaar , daar volgd een verkouding , opſpanning en verdooving, en rondom de wonde, en over het geheele lighaam , een koud ſweet ; en den geenen welke omtrent de beneedenſte lighaamsdeelen gequetſt zyn, worden de lieſen opgeblaaſen en ſwellen op; maar die aan eenig bovendeel geraakt zyn , die worden het ſelve gewaar onder de oxelen. En deeſe dingen vindmen in die geenen welke maar lichtlijk gequetſt zyn. Maar die geenen welke ſwaarder getroffen zyn, hebben een brand omtrent de wonde, gelijk als of ſy door vuur aangeſtooken waaren ; daar breeken wratten uyt gelijk als mieren, rondom de lippen, en over het geheele lighaam, ſoo dat ſy ſchier meynen dat ſy met hagel overgooten worden. Het aangeſicht trekt uyt ſijn plooy, men ſiet een ſlymachtige vuyligheid om de oogen , en taaje lymachtige traanen ; daar is een hardheid in de leedenvoegſels , den aarsdarm ſakt uyt , met een pooging tot afgang. Daar is ſchuym om de mond, veel braakens, den hik, en ſluyptrekkingen. Rembertus Dodonæus getuygd / dat hy een dienaar gehad heefd / welke door een ſcorpioen gebeeten zynde / haaſtiglyk met een ſoo meenigvuldig en ſoo koud ſweet over ſyn geheele lighaam overgooten wierd / dat hy klaagde / dat hy door de allerkoudſte ſneeuw en ys verſtikt wierd. Wat de geneeſing belangd: ik (ſegd Matthiolus, over het 2 Boek van Dioſcorides , aan het 11 Hoofdſtuk) beb dit door de ondervinding beproefd , dat olye van ſcorpioenen door my ſelve gemaakt (waar in waarlijk al een groot getal ſcorpioenen gaat) alleenlijk op het hert, en de ſlagaderen in de ſlaap des hoofds, op de handen en voeten, geſtreeken zynde, bevryd van alle fenynen, indien ſy maar geen uyteetende kracht hebben. Ook geneeſd deeſe olye die geenen , welke ſoo van adderen, als van andere fenynige dieren, of geſtooken of gebeeten zyn. Ook is deeſe olye ten hoogſte voortreflijk, wanneer de peſtilentie onder de menſchen woed: want ſy helpt niet alleen die geenen , welke alreede door de peſt beſmet zyn , maar ſy bewaard ook de geſonden teegen de beſmetting.

XXX.

Digitized by Google

XXX. PLAATS. *Openbaar.* 21: 8.

Maar den vreeſachtigen &c: is haar deel in den poel, die daar brand van vuur en ſulpher; het welk is de tweede dood.

Uit deeſe, en noch ſommige andere diergelijke plaatſen, ontſtaat onder de Godgeleerden een twyffeling en vraagſtuk; of men, naamelijk, in de eeuwige dood moet ſtellen een lighaamlijk vuur, 't welk niet alleen de lighaamen, maar ook de zielen, ſoude plaagen en pynigen? Sommigen ſeggen hier ja op, om dat de Heylige Schriftuur ſeer dikwils de ſtraffen van de helle uytdrukt, onder de benaaming van pynigingen door vuur. Sie Matth. 5: 22. 25: 41. Luc. 16: 24. Hebr. 10: 27. 2 Theſſalon. 1: 8. Openb. 20: 14, 15. en 19: 20. &c: En ſy glooven dat, of de Godlooſen altyd door dit vuur ſullen gepynigd worden, of dat ſy (gelijk anderen willen) daar door ſullen vernietigd worden; en dat het daarom een eeuwig vuur geheeten word, om dat het den Godlooſen een altyd-duurend en eeuwig verderf ſal aanbrengen, eeven gelijk in den Brief van Judas vſ: 7. Sodoma en Gomorra geſegd worden door het eeuwige vuur te zyn omgekomen. Doch hier op is lichtlyk te antwoorden. Voor eerſt, dat deeſe bewysreeden van gansch geen gewicht is, om dat de Heylige Schriftuure gewoon is haare ſpreekwyzen, raakende de toekomende eeuwe, te ontleenen van weereldſe en meeſt bekende ſaaken, om dat deſelve anders naauwlijks van ons konnen verſtaan worden. Dus word de geluksaligheid beſchreeven door het aanſitten, of aanleggen, in gaſtmaalen of bruyloſten, door de Stad Jeruſalem, door ſaaken welke in deeſe weereld vermaaklijk zyn. En den Apoſtel Jacobus Cap. 3: 6. ſchryfd, dat de tonge de geſchaapene weereld aanſteekt, en door de helle aangeſtooken word &c: welke dingen niet anders dan oneygentlijk moeten verſtaan worden. Daar beneeven, de ſtraffe der helle word uytgedrukt door de buytenſte duyſterniſſe, doch indien daar in een geduurig vuur en vlamme is, hoe kan dan aldaar ſoo een allerdikſte duyſterniſſe plaats hebben?

Ten tweede. Chriſtus heefd die ſtraffe gedraagen, welke wy door onſe ſonden verdiend hadden, doch hy heefd de kracht van een lighaamlijk vuur niet ondervonden. Wy zyn dan van gedachten, dat door dit vuur worden te kennen gegeeven de aller uyterſte pynigingen, welke de verworpelingen lyden ſullen, en welke voornaamelijk ſullen ontſtaan uyt de beſchuldiging van haar geweeten, van weegen haare ſonden, 't welk de Heylige Schriftuure een worm noemd: uyt welke beſchuldiging een allergevoeligſte ſmerte in de verworpelingen moet ryſen, inſonderheid wanneer ſy nu ſien, van welken en hoedaanigen geluksaligheid ſy om die ſelve ſonden beroofd zyn: als meede uyt hunne t' ſaamenwooning met de onreyne geeſten, en alle andere verworpenen, in een plaats na hun ſtaat geſchikt, welken de Heylige Bladeren onder verſcheydene benaamingen opgeefd; want nu noemen ſy deſelve eens de buytenſte duyſterniſſe, dan eens Gehenna of de Helle, dan weeder de gevangenis, dan een poel brandende van vuur en ſulpher, en diergelijke benaamingen meer, welke alle deſſelfs verſchriklijk aanſien aanwyſen. Het ſchijnd ſommigen Godgeleerden toe, dat door deeſe ſtraffen de Verworpenen ſoodaanig ſullen overſtelpt worden, dat ſy ſelfs niet de minſte gedachte ſullen konnen bevatten, welke na de ſondeheid; want ſy ſouden, om de felheid der ſtraffe, wel willen dat ſy niet geſondigd hadden, en als dan ſal alle vermaak der ſonde verdwynen.

Ten derde. De verdoemde menſchen ſullen door het ſelve vuur geſtraft worden, waar meede de Duyvelen geplaagd worden. Sie Matth. 25: 41. Gaat wech van my, gy vervloekten, in het eeuwige vuur, 't welk den Duyvel en ſijnen Engelen bereyd is. Doch het ſchijnd niet dat de Duyvelen door een lighaamlyk vuur ſullen gepynigd worden, en by gevolg ook niet de verdoemden. Daar beneeven, indien de lighaamen der verdoemden door een lighaamlyk vuur ſullen gepynigd worden, ſoo moeten ſy noodſaaklijk van een geſcheyden en verteerd worden. Doch indien ſy ontkennen dat het helſe vuur de lighaamen der verworpelingen ſal ontbinden en van een ſcheyden, ſoo ſal het ſelve hen geen ſmerte konnen aandoen; want de ſmerte ontſtaat uyt een ſcheyding van het geene te vooren aan een was. Sommigen werpen hier teegen, dat den Salamander wel ongeſchonden in het vuur blyfd leeven, dat derhalven ook de lighaamen der verdoemelingen wel konnen door een geduurig vuur, ſonder nochtans van een geſcheyden te worden, gepynigd worden. Doch, indien het waaragtig is 't geen ſy ſeggen, ſoo moet noodſaaklijk den Salamander door het vuur niets lyden, en daarom ook door het ſelve niet beſchaadigd worden; maar hier is de vraage, of de verworpelingen natuurlyker wyze, door een lighaamlyk vuur met een geſtadige pyniging konnen worden aangedaan, ſonder dat hunne lighaamen ontbonden en van een geſcheyden worden? Het welke geenſins blykt mogelijk te zyn. Daar beneeven is het vals, dat den Salamander ongeſchonden in het vuur leeven kan; maar om dat deſelve ſeer koud is, hierom lyd hy, in de eerſte aanraaking, niet veel van het vuur. Franciſcus Corvinus, myn vriend (ſegd Thomas Bartholinus) voedde te Romen een leevendige Salamander op, welke een verblyf van twee uuren in het vuur (doch het welke niet ſeer heevig brandde) konde uytharden. Doch hy wiſt door een byſondere konſtgreep, welke hem van de Natuur ingegeeven is, de kracht van het vuur te verbreeken; want hy ſpoog een druppel vochts uyt, waar door hy de hitte des vuurs matigde. Elders, gelijk aan den Nyl, loopen ſy al vluchtende, met hunne natte en vochtige lighaamen door de vlammen des vuurs heen. Deeſe bleef neegen maanden lang ſonder ſpyſe, in een glas, leevendig; doch eevenwel gebruykte hy de aarde, met welke hy overgebracht was, in plaats van voedſel, uyt deſelve ſoog hy alle de vochtigheid uyt, welke uytgedroogd zynde, wierp hy in de volgende week alle de vocht weeder uyt, welke hy dus verſcheyden maalen by beurten dan inſoog, en dan weeder uytſpoog. Eyndelijk overgeſet zynde in aarde uyt onſe luchtſtreek, ſtorf hy heel ſchielijk. Sie by den gemelden Bartholinus in het 1 Honderdtal ſijner aanmerkingen van de ſeldſaamſte Ontleedkundige Geſchiedniſſen, aan de 5 Geſchiedenis.

XXXI. PLAATS. *Openbaar.* 21: 19, 20.

Van de twaalf geſteentens van het Hemels Jeruſalem.

Johannes beſchryfd hier ter plaatſe de weerdigheid, en voortreflijkheid van het Hemels Jeruſalem, door edele geſteentens, voor eerſt, om dat 'er op aarde niets ſchoonder is dan de geſteentens; ten tweede, om dat de Edele geſteentens by de Ouden, in hunne Beeldſpraak, een ſinnebeeld waaren van hemelſe en Godlijke ſaaken. Daar beneeven, om dat de geſteentens, door haar glantz, vaſtigheid, en prys, uytſtecken boven de meeſte andere natuurlijke lighaamen.

Doch het is aanmerklijk, dat byna die ſelve, en eeven veel (te weeten twaalf) ſteenen, welke Johannes hier op teld, zyn geſet geweeſd in den Borſtlap van den Hoogepriester, (van welke ſteenen wy gehandeld hebben over de plaats Exod. 28: 17.) op elk van

de welke gegraveerd was de naam van een der Aartsvaderen / welke het hoofd en Vader was van een der twaalf ſtammen. Want deeſe Borſtlap ſchijnd een vertooning gegeeven te hebben van den Hemel / en de twaalf Patriarchen ſchijnen een verbeelding te zyn geweeſt van de twaalf Apoſtelen. Negen nu van die ſteenen / welke hier in deeſe text vermeld worden / zyn eeven deſelve met neegen ſteenen welke in des Hoogepriéſters Borſtlap geſet wierden; doch ſy worden hier in een andere ſchikking voorgeſteld / dan wel in den Borſtlap. Want den Sardonyx, welke hier geſteld word / is een ſoort van den Onyx welke in den Borſtlap plaats had: maar de drie overigen ſchijnen anderen te zyn; want voor den Chalcedonius word Exod. 28. geſteld den Carbonkel, in plaats van den Hyacint den Lyncurius, en in plaats van den Chryſopraſus den Achaat. Men heefd verders aan te merken dat / in het aanwyſen van de naamen der geſteentens / de Laatere Schryveren ſeer veel verſchillen van de Ouden: 't zy dat ſulks weeſen mag / om dat de naamen der Steenen t'eeniger tyd mogen veranderd zyn; waar van daan het lichtlijk ſoude konnen zyn / dat deſelve Steenen beyde door Moſes en Johannes zyn aangeweeſen / maar dat de naamen of quaalijk vertaald / of onder malkanderen vermengd of veranderd zyn. Of ook wel dat mogelijk eenige oude geſteentens verlooren zyn / en dat weeder nieuwe ſoorten zyn voortgekomen / of door de Juweeliers in derſelver plaatſen geſteld. Hierom ſchreef Anſelmus Boëtius in ſijn 2 Boek van de Edele geſteentens / aan het 30 Hoofdſtuk / op volgende wyze. Den Hyacinth van Plinius word heedendaags onder de ſoorten van den Amethyſt geſteld. Gelijk ook den Amethyſt der Ouden thans den naam draagd van een Granaat. Het verloop van tyd, en de onkunde der Juweeliers heefd de naamen der ſteenen ſoo verward, datmen naauwlijks iets ſeekers, in opſicht van deeſe ſaak, vaſt ſtellen kan. Daar is eevenwel geen twyfel aan / of de naamen der Ouden moeten / om de oudheid der Heylige Schriften / hooger geacht worden. Wy ſullen derhalven kortlijk beſchryven die drie ſteenen / welke Moſes / volgens de gemeene Overſetting / in de beſchryving van des Hoogepriéſters Borſtlap / niet ſchijnd aangeweeſen te hebben.

De eerſte is den Chalcedonius, of Chalcedon. Deeſen teld Plinius onder de ſoorten der Robynen, en van een ſwarter aanſien / hy ſegd dat hy bleeker en duyſterder is dan den Carbonkel / doch dat hy eevenwel door het vuur / of de Son / en ook door helling / ſterker van gloed word: dat ſy in de Schaduwe purper verwig ſchijnen / in de lucht vlamverwig / en dat ſy teegen des Sons ſtraalen ſchitteren.

Volgens de beſchryving van Anſelmus Boëtius is den Chalcedonius, of Charcedonius, een ſteen / welke half doorſchijnende is / en als 't waare door een wolk of met gauſch geen / of maar met eenige lichte verwe doortrokken is / deſelve is / om ſijne hardigheid / onbequaam om gegraveerd te worden. Eertyds wierd deeſen ſteen onder den Onyx begreepen / maar van het een byſoort is; en wierd een witten Onyx geheeten. Want den Onyx der Ouden / welke na het wit trekt / 't zy deſelve doorluchtig is of niet / heefd by de volkeren van Europa den naam van den Chalcedonius. Plinius onderſcheyd het mannetje van het wyfje. Te deeſer tyd worden de Chalcedonsſteenen onderſcheyden in Ooſterſe en Europiſe. Die wat ſuyver van verwe / herd / en voor het oog aangenaam zyn / worden voor Ooſterſe gehouden. Soodaanige zyn die geenen / in welke purperverwe / of iets hemelsblaauws met wit vermengd / of een ſeekere aangenaame roodheid / ſich vertoond. Die een aardachtige / of duyſter witte verwe hebben / zyn ſlechter dan de anderen / en worden voorgaans over al door geheel Duytſland gevonden. Boven alle anderen word die geſchat / waar in ſich een hemelsblaauwe / witte / geele / en roode verwe / onder malkander verward / vertoond / en welke in de Son gelegd zynde / door het weederſteuyten van des Sons ſtraalen / de verwen van den Regenboog doed ſien. Deeſe ſteen word aangepreeſen tot verdryving van de droefheid / en de vreeſe welke uyt ſwartgallige ſwaarmoedigheid ontſtaan is / ja daar ontbreeken geen ydele beuſelachtige Schryvers / welke belooven durven / dat die ſoo een ſteen by ſich draagd / de overwinning ſal bevechten. Het is waarachtiger 't geene Johannes de Laat ſchryfd / in ſijn 1 Boek van de Geſteentens. De ſchryveren, ſegd hy / ſchryven den Chalcedoniſteen veelerley krachten toe, welke ik oordeel ydel te zyn. Plinius, in de beſchryving welke hy van den Chalcedonius geefd / toond dat hy onder die naam den Ooſterſen Granaat wil aanwyſen / welke door ſommigen geſegd word een ſoort van den Carbonkel te zyn; waar uyt het wel waarſchijnlijk voorkomd / dat een en deſelve ſteen door Moſes en Johannes opgegeeven word.

Wat belangd den Chryſopraſus. Daar is geen twyfel aan / of de Ouden hebben alle de geſteentens / welke guldene ſtraalen van ſich ſchieten Chryſolithos, of gulden ſteenen geheeten. Hierom wierden de Praſien, Topaazen en Beryllen, welke als door vergulde Straalen ſchitterden / Chryſopraſi, Chryſotopalii, en Chryſoberylli geheeten. Den Chryſopraſus dan is een ſteen Praſius / welke een gulden glantz / vermengd met de groenheid van look / vertoond / en welke derhalven edelder / en aangenaamer van geſicht is / dan den gemeenen Steen Praſius.

De Hyacinthen, om dat ſy uyt het geel een ſeekere roodheid vertoonen / en des vuurs vlammen na bootſen / worden tot de ſoorten der Carbonkels betrokken; doch niet alle / maar alleen dat ſoort / het welk rooder is dan de anderen / en de verwe van galachtig bloed vertoond. Daar worden vierderley ſoorten van Hyacinthen / na de verſcheydenheid van hunne verwen geſteld te zyn; van welke men ſien kan by Anſelmus Boëtius, in ſijn 2 Boek van de Geſteentens, aan het 30 Hoofdſtuk. Aan de ſelven worden ſeer veele krachten / maar welke / myns oordeels / verdicht zyn / toegeſchreeven / waar van men kan ſien by den ſelven Schryver / in het 31 Hoofdſtuk / en by Franciscus Ruëus, in ſijn 1 Boek aan het 12 Hoofdſtuk.

XXXII. PLAATS.

Van den Baſiliscus, Jeſaiæ 11: 8. en 14: 29. Jerem. 8: 17. Spreuken. 23: 32.

DEn Baſiliscus, als of men ſeyde / het Koninksken, word geſegd dat ſoort van ſlangen te zyn / welker lighaam geel is / het hoofd ſcherp / waar op drie verheevene deelen zyn / welke met witachtige vlekken zyn geteekend / na de wyze van een Koninglyke tulband / maar van hy de naam ſoude gekreegen hebben van der Slangen koning. Het ſchijnd ook ſommigen toe / dat hy daarom het Koninksken geheeten is / om dat hy / wanneer hy voortgaat / het voorſte gedeelte ſijns lighaams oplicht / en als recht op gaat.

Daar worden door de Oude Schryveren ſeer veele dingen van den Baſiliscus verhaald / welke van ſommigen der laatere Schryveren als waarachtig worden aangenomen / maar ook van anderen / als verſierd en leugenachtig / of in het geheel / of ten deele verworpen worden. By de Schryveren vindmen de beſchryving van een tweederley ſoort van Baſilisken. Van de eene als van een ſlang / uyt een ſlang voortgekomen; van de andere / als uytgebroeyd uyt het ey van een oude afgeleefden haan. Aan deeſen Baſiliscus word wel het meeſt getwyfeld / en dat die ſoort geheel verdicht is / hebben veele / en Geleerde mannen / geoordeeld;

Digitized by Google

deeld; ſie onder anderen by Matthiolus over Dioſcorides in het 6 Boek, aan het laatſte Hoofdſtuk. Selfs ook Albertus Magnus ſegd rond uyt, dat het vals is, dat uyt het ey van een haan den Baſiliſcus ſoude voortkomen. Ik ſal nochtans verhaalen het geene Levinus Lemnus, in ſijn 4 Boek van de verborgene wonderwerken der Natuure, aan het 12 Hoofdſtuk, ſegd in het Eyland van Zierikzee ondervonden te hebben. Den Haan, ſegd hy, is onder de tamme en makke vogelen, boven allen moedig &c: Wanneer hy begind afgeleefd te worden, en door ouderdom te verſwakken, 't welk ſommigen op hun ſeevende, neegende, of ten hoogſte op het veertiende jaar overkomd, ſoo legd hy in de Somermaanden, of in de Hondsdagen, een ey, te ſaamen geſteld, ſoo ik meen, uyt een bedorven en verrot uytwerpſel van ſijn zaad, of een t' ſaamenvloejing van ſappen: dit ey is niet langwerpig of eyrond van gedaante, gelijk der hennen eyeren doorgaans zyn, maar rond als een bol, en van verwe nu eens ſlykverwig, dan bleek geel, of geelachtig, ook veel verwig, of bont en blaauw: hier uyt meynen ſommigen dat den Baſiliſcus voortkomd, zynde een vergiftig beeſt, ter groote van anderhalf voet, hebbende drie uytſteekende deelen op het voorhoofd, als vercierd zynde met een koninglijke kroon of tulband, opgericht van lighaam, en bereyd tot beſchadigen; met ſchitterende oogen, waar meede het ſelve de geenen die het ontmoeten, door de beſmetlijkheid der uytwaaſſeming dood. Het gemeene volk is door geheel Europa met die gedachten beſet, dat uyt dit ey ſeekerlijk een Baſiliſcus voortkomd, indien het ſelve door een vergiftige vors of padde bebroeyd word; 't welk of het verdicht en leugenachtig zy, durf ik niet voor ſeeker ſeggen, dit eevenwel heb ik by ervaarenheid ondervonden, dat den haan ſelve, door ſijn beſitten, dat werk volvoerd. Dus heefdmen by onſe geheugnis geſien in de Stad Zirikzee, of den omtrek van dit Eyland, dat twee oude haanen naauwlijks, ſelfs met ſtokken geſlagen zynde, hebben konnen verjaagd worden, dat ſy niet op een ey bleeven ſitten broejen: en dus dewyl de burgeren die inbeelding opgevat hadden, dat uyt ſoodaanig een ey den Baſiliſcus voortkomd, ſoo dacht hen goed de eyeren te verbreeken, en de haanen den hals te breeken. Hier uyt beſluyt dien Schryver, dat het wel geſchieden kan, dat uyt het ey van een haan ſeekere vergiftige worm voortgebracht worde, of eenig ander ſchaadelijk of gedrochtelijk beeſt, 't welk dan door de naam van Baſiliſcus, of ſonder reeden, of om eenige gelijkheid, word uytgedrukt. Eeven gelijk 'er wel veelerley wormen in het menſchlijk lighaam voortgebracht worden; de kalanders in den tarw, de houtknaagers in het hout &c: En men vind aangeteekend, dat uyt het verrotte merg van eens menſchen ruggraat wel een adder voortgebracht word.

Van den Baſiliſcus van de eerſte ſoort twyfelen ook veele of hy 'er wel is, of wel ooyt in de weereld geweeſd is; om dat Galenus, in ſijn 10 Boek van de Eenvoudige Geneesmiddelen, bekend dat hy nooyt een Baſiliſcus geſien heefd, noch ook ooyt iemand gehoord welke hem geſien had. Ook om dat Rhaſis, een ſeer naauwkeurig opmerker van allerley ondervindingen, en anderen, welke in Africa gewoond hebben, gansch geen gewag van den Baſiliſcus maaken. Ook worden, ten derde, ſeer veele ongerymde, belachelijke, en teegenſtrydige dingen, door de Schryveren verhaald, welke ons deſſelfs aart beſchreeven hebben nagelaaten. Want (om maar mindere dingen voor by te gaan, en welke, al te ſeer na verdichtſelen ſmaakende, by de laatere Schryveren verhaald worden, waar van een goed gedeelte te vinden is by Albertus Magnus, in ſijn Boek van de dieren) wie kan gelooven, 't geen ſy ſeggen, dat een vogel, vliegende over het hol van een Baſiliſcus, aanſtonds dood nedervald? Of dat een menſch, wanneer hy ſijne oogen ſiet (ja alwaar het van duyſend ſchreeden verre, gelijk Fracaſtorius, in ſijn 2 Boek van de Teegen-voeters, aan het 1 en 9 Hoofdſtukken, ſpreekt, van ſijn dier, 't welk hy Katablepa heet, en het welke by veelen voor een ſoort van een Baſiliſcus gehouden word) of deſſelfs geryffel hoord, gedood word? Want indien ſulks waarachtig is, hoe kan het dan mogelijk zyn, dat verſcheydene Schryveren ons den Baſiliſcus, ſoo leevendig als dood, ſoo keurlijk hebben afgeſchilderd? Inſonderheid dewyl het een kleyn dier is, 't welk niet anders dan van een na by geleegene plaats kan geſien worden. Wie kan gelooven dat door de kracht van het allerſterkſte vergif, 't welk geloofd word in den Baſiliſcus te zyn, niet alleen alle de planten rondom ſterven, maar dat ook ſelfs de rotzſteenen door deſſelfs ſtinkende adem verbrooken worden? &c.

Ondertuſſen ſoud ik niet durven vaſt ſtellen, dat den Baſiliſcus nooyt in de weereld geweeſd ſoude zyn, of dat alles verdicht ſoude weeſen 't geen van den ſelven verteld word. Want behalven dat de Heylige Schriftuure meermaalen van den ſelven gewag maakt, ſie Jeſaiæ 11: 8. en 14: 29. Jerem. 8: 17. Pſalm 91: 13. Spreuken 23: 32. &c: ſoo is het ook niet waarſchynlyk, dat ſoo veele Geleerde Mannen onder de Ouden, ſouden ſpreeken van den Baſiliſcus, als hen ſeer wel bekend, ja ſelf van hen geſien zynde, en dat ſy den ſelven ſoo naauwkeuriglyk ſouden hebben willen beſchryven, indien dat geheele beeſt maar alleenlyk een verdichtſel was van ydele menſchen. Sie daar van, onder anderen, by Plinius, Solinus, Ætius, Avicenna &c: Hieronymus Mercurialis, in ſijn 1 Boek van de vergiftige ſiektens, beroemd ſich, dat hy het doode lighaam van een Baſiliſcus geſien heefd, 't welk bewaard wierd onder de koſtlykheeden van den Keyſer Maximiliaan. Scaliger, in de 246 ſijner oefeningen, aan het 4 lid, verhaald, uyt het geene hy by anderen geleeſen had; dat ten tyde van Leo, Roomſen Opperprieſter of Paus, een Baſiliſcus ſich omtrent de Kerk van Ludia, onder een gewelfſel onthield: door welkers adem Romen met een groote beſmetting is aangedaan geworden, en dat deſelve door het gebed van Leo is gedood geworden. Ik van oordeel het waarſchynlyk te zyn, dat door deeſe naam niet maar ſlechts eene ſoort van vergiftige Slangen door de Ouden is uytgedrukt geworden, maar verſcheydene ſoorten van de allerfenynigſte Slangen, en wel ſulke die weynig voor quamen, en welke heymelyk ſoo hunne lagen leyden; als de menſchen of beeſten doodden. Want by de Geleerden worden wel ſomtyds verſcheydene ſoorten van den Baſiliſcus opgeteld. Als daar zyn den eygentlijk genoemden Baſiliſcus, het dier Catablepa, en den Dryinus. En het geene Ariſtoteles, in ſijn 9 Boek van de Geſchiednis der Dieren, ſchryfd, van den ſtryd van het weeſeltje, met allerley ſoorten van ſlangen, dit betrekken Plinius, Solinus, en anderen, op een byſondere wyze tot den Baſiliſcus. Om dat nu die ſoorten van ſlangen verborgen zyn, ſelden voorkomen, en heymelijk doch geweldig ſchadelijk zyn; hier van daan ſchijnd het gekomen te zyn, dat ſoo veele verdichtſelen van den Baſiliſcus, en deſſelfs vergif, ten deele door de Ouden beſchreeven, ten deele door de laatere Schryvers herhaald, ja noch met niet weynige nieuwe vertellingen vermeerderd, geleeſen en gehoord worden. Hoedaanigen zyn, by voorbeeld, dat den Baſiliſcus door het geſicht van een menſch kan gedood worden; datmen ſich teegen den Baſiliſcus met Spiegels kan wapenen, op dat hy den vergiftigen adem, welke hy uytblaaſd, door de weederom ſtuyting van de Spiegels ſelfs ontfangende, door ſijn eygen geweer mag omkomen. Het is eevenwel niet t' eenemaal ongelooflijk, dat wel ſomtyds den Baſiliſcus of andere fenynige dieren, den menſch ſchielyk, en ſonder daadelyke aanraaking, konnen dooden, of een ſwaare en doodlijke ſiekte op het lyf brengen. Want daar komen

uyt

uyt ſommige dieren vergiftige uytwaaſſemingen voort / welke door het inhaalen van den adem eerſt aan de longe / en daar op ook aan het hert / worden meede gedeeld / en dus word het fenyn door het geheele lighaam verſpreyd. Dus verhaald Plinius, in ſijn 8 Boek / aan het 21 Hoofdſtuk / dat ſeeker ruyter te peerd ſittende / en van het peerd een Baſiliſcus met een ſpies doorſteekende / te gelyk met ſijn peerd dood needer viel. Een diergelyke geſchiedenis / van iemand die met een lancie een ſlang wilde dooden / verhaald Scaliger in de 200 ſijner oefeningen. De woorden van dien Schryver zyn de volgende. Ik heb gehoord uyt de mond van den dapperen Ridder Antonius Lazarus, welke onder myn Oom Bonifacius den kryg diende, dat niet verre van Dertona, een ſeekeren Palavicinus, op de jacht zynde, en met een Spaanſe lancie een ſlang gedood hebbende, hy met ſijn peerd dood zyn needergevallen.

Of'er niets nieuws in de geheele weereld gebeurd? volgens het ſeggen van Salomon Prediker 1.

DEn Wyſen Salomon, in het 1 Hoofdſtuk van ſijn Prediker, leerd / datmen onder anderen ook hier in gewaar word de ydelheid van alle dingen / dat'er noyt iets nieuws in de weereld geſchied / maar dat het ſchynd dat alle deſelve dingen altyd / en op deſelve wyze / niet ſonder groote verdrietlykheid en moeylykheid / weederkomen. Het welk wel waarachtig is / in opſicht van de vaſtgeſtelde ordre onder de natuurlijke dingen / en de gemeene en gewoonlyke daaden en woorden van de menſchen / gelyk hy ſulks daar na uytlegd vſ. 4: 5, 6, 7, 8, 9. Het eene geſlacht gaat, en het andere geſlacht komd; maar de aarde ſtaat in der eeuwigheid. Ook ryſd de Son op, en de Son gaat onder, en ſy hygd na haare plaatſe daar ſy oprees. Sy gaat na het Zuyden, en ſy gaat om na het Noorden: de wind gaat ſteeds omgaande, en de wind keerd weeder tot ſijne ommegangen. Alle de beeken gaan in de Zee, nochtans word de Zee niet vol; na de plaatſe daar de beeken heenen gaan, derwaarts gaande keeren ſy weeder. Alle deeſe dingen worden ſoo moede, dat het niemand ſoude konnen uytſpreeken. Het oog word niet verſadigd met ſien; noch het oor word niet vervuld van hooren. Het geene dat'er geweeſd is, het ſelve ſal'er zyn; en het geene dat'er gedaan is, het ſelve ſal'er gedaan worden: ſoo dat'er niets nieuws is onder de Son. Het ſelve heeft den Dichter Vivianus uytgedrukt met de volgende regelen.

Series perennis omnium
Eſt una rerum. Quod fuit
Ad huc erit. Adeo nihil
Natura molitur novi
Solis ſub amplo hoc ambitu:
Idemque ad huc rerum tenor
Verſabit humana omnia.

Dat is. Daar is een geduurig vervolg, en aan een ſchakeling aller dingen. 't Geen 'er geweeſd is ſal 'er noch zyn. Dus begind de natuur niets nieuws onder deeſen ruymen omloop van de Son. En den ſelven loop van ſaaken ſal noch alle menſchlijke dingen doen keeren en wenden.

Dit ſchynd evenwel ſoo niet te moeten verſtaan worden / of / by het voor by loopen van veele eeuwen / door quaade tyden / overſtroomingen van wateren / oorlogen / branden &c: vergaan en bederven wel ſommige dingen / welke naderhand of weeder als nieuwe te voorſchyn komen / of ook wel niet weeder geheel herſteld worden / maar eenigermaate vervallen / gelyk te ſien is by Pancirollus, in ſijn verhandeling van de gedenkweerdige dingen welke verlooren zyn. Onder welke hy ook opteld het purper / het leevendig lywaat of pluym-aluyn (asbeſtinum) het fijn lywaat (Byſſus) der Ouden / de Cinnamomum (een ſoort van ſpecerye) de ronde Schouwburgen / de Grafnaalden / en Obeliſcen &c: Als meede de Sang en Speelkonſt / welke eertyds met ſoo veel vernuft en kracht van uytwerking geoefend wierd; en die voortreflyke konſt / welke Actio, of de gebeerden konſt, geheeten wierd. Maar door de Redenaars altyd wiſten by hunne woorden gebeerden te voegen / welke ſeer gepaſtelyk met de ſelven over een quamen / ſoo dat ſy niet alleen met de mond / maar ook eenigermaate met het gantſche lighaam / ſcheenen te ſpreeken. Deeſe konſt is ſoodaanig verlooren / dat niemand deſelve heedensdaags ken / want ſy heeft in de gedenktekenen der letteren niet konnen vervat worden / gelyk ook niet de Uytſpraak der woorden of lettergreepen. Hier toe heeft ook behoord die Muſyk der Ouden / welke de ſtomme geheeten wierd / om dat ſy ſonder geluyd / alleenlyk met de gebeerden van handen / aangeſicht / en voeten / geoefend wierd; en deſelve wierden verſtaan / en vermaakten op een wonderlyke wyze het volk / in de tuſſenpooſen tuſſen de uytkomſten der Tooneelſpeelders. Die geenen nu / welke deeſe konſt oefenden / wierden Mimi, en Pontomimi, alles Nabootſende, geheeten.

Insgelyks konnen / door de geſtaadige vlyt der menſchen, ſommige konſten en weetenſchappen / of op nieuws uytgevonden worden / of ten minſten ſoodaanig opgeciert / en uyt de vergeetelheid der Oudheid weeder op nieuws opgehaald / dat ſy eenigſins ſchynen noyt te vooren bekend geweeſd te zyn. Gelyk den ſelven Pancirollus ook poogd te betoogen in ſijn verhandeling / van de Aanmerkelijke dingen, welke op nieuws uytgevonden, en den Ouden t'eenemaal onbekend geweeſd zyn. Onder welke hy opteld de Boekdrukkerye / het gebruyk van het Scheeps-compas / het vinden van de Americaanſe Weereld / de Alchymie / de klokken / papier / brillen / het vierkant van een kring / de buskruyt / molens / het jaagen met havikken / valken / en andere vogelen / de zyde ſtoffen / porceleynen &c: Ja ook het is bekend / dat den Godlyken Voorſegger Daniel al oudtyds voorſegd heeft de vermeerdering der weetenſchappen. Dan. 12. 4.

Deeſe dingen evenwel / welke ſeer ſeldſaam en weynige zyn / beletten niet / dat Salomon na waarheid ſoude geklaagd hebben / dat'er niets nieuws geſchied op de aarde / in dien ſin / naamelyk / welke wy in het begin aangeweeſen hebben.

Van het OPOBALSAMUM der Ouden.

DAar word in de Heylige Boekken meenigmaal gewag gemaakt van den Balſem, of het Opobalſamum der Ouden. Sie Geneſ. 37: 25. en 43: 11. Jerem. 8: 22. en 46: 11. en 51: 8. Ezech. 27. 17. Dat het land Canaan daar in vruchtbaar geweeſd is / word beſlooten uyt Genes. 37: 25. en 43: 11. en Ezech. 27: 17. Maar de plaatſen welke in Moſis eerſte boek gevonden worden / worden van ſommigen door Hars vertaald; om dat / na het getuygenis van den Geſchiedſchryver Joſephus / de Koningin van Scheba / onder de geſchenken welke ſy Salomon aanbood / hem ook allereerſt een balſemplant geſchonken heeft / waar uyt ſy beſluyten / dat voor de tyden van Salomon Judæa / of het land Canaan / geen balſem voortgebracht heeft. Sie by Joſephus, in het 8 Boek ſijner Joodſe Oudheden / aan het 2 Hoofdſtuk. Den Balſem was van een voortreflyk gebruyk in het heelen van wonden / en daarom word hy overdracht den Balſem geſteld voor de hulpmiddelen, welke aangewend worden / om iemand te verloſſen uyt eenige rampſpoed / of wel voor de verloſſing ſelve. Sie Jerem. 8: 22. en 46: 11. en 51: 8.

Den Balſem, ſegd Pancirollus, is heedendaags meer beroemd / dan bekend. Het is de vocht van een ſeekere plant / den wynſtok niet ongelyk / welke in het Joodſe

land /

land / in het dal van Jericho groeyd; men heefd van die ſoort van planten nu geene / dan verbaſterde. Men ſegd dat den Grooten Turk daar eenigen in Ægypten beſit / uyt welke jaarlijks maar eenige weynige druppelen opgevangen worden. Anders worden ſyn geen geweeſt van de weereld gevonden. Want dewyl de Turken / eeniger maate vyanden van alle burgerlijkheid / en fraajigheid / alle de wyngaarden van Jericho verwoeſt hebben; ſoo is het ook niet ongerymd te ſeggen dat ook die planten daar niet meer zyn; en dat 'er derhalven geen Balſem meer in Europa gebracht word / of immers ſoo ſelden / en ſoo weynig / dat het recht door niet met al gehouden mag worden. Dus ſprak Pancirollus. Plinius, in ſijn 12 Boek / aan het 25. Hoofdſtuk / ſegd / Onder alle de reukwerken word den Balſem het hoogſte geacht, zynde alleen, onder alle de landen, aan het Joodſe land toegeſtaan, en ſulks eertyds maar in twee tuynen, beyde aan koningen toebehoorende, zynde de eene niet grooter dan twintig bunderen lands, en de andere noch ſoo groot niet. Het blad komd ſeer na aan die van de wynruyſt, en is altyt groen. De Jooden hebben daar teegen gewoed, gelijk ook teegen hun eygen leeven; in teegendeel hebben de Romeynen die plant beſchermd, en men heefd om dat gewas gevochten. Doch den Geſchiedſchryver Juſtinus ſchryfd in ſijn 36 Boek het volgende van den Balſem. De rykdommen, ſegd hy / van het Joodſe volk zyn aangewaſſen door de tollen en inkomſten van den Balſem, welke alleen in deeſe landen voortgebracht word. Daar is naamelijk een dal, 't welk door aan-een-gehechte bergen, eeven als door een ſeekere muur, word afgeſlooten, als of het een leegerplaats waar. De ruymte van de plaats is omtrent van twee honderd bunderen lands; en word *den boog* geheeten. In dit dal is een woud voortreflijk door deſſelfs vruchtbaarheid, en vermaaklijkheid. Want het is vercierd met een plantſoen van palmboomen, en Balſemboomen. De Balſemboomen hebben een gedaante, den pyn of pek-boomen niet ongelijk, behalven dat deeſe laager zyn, en eeven gelijk de wyngaarden behandeld worden. Deeſe ſweeten op een ſeekere tyd van het jaar den Balſem uyt.

Eynde van het Vyfde en laatſte deel van de Heylige Natuurbeſchrijving.

Digitized by Google

Digitized by Google

Alle de
WERKEN
Van
JOANNES de MEY.
TWEEDE DEEL.

Digitized by Google

Digitized by Google

Alle de

GOD-GELEERDE

En

NATUURKUNDIGE

WERKEN,

Van den Hoog-geleerden

Heer JOHANNES de MEY,

In ſijn leeven Opper-Leer-Meeſter der H. Gods-geleertheid, en Wijs-geerte, in de Hooge School; ook Geenees-meeſter, mitſgaders Bedienaar des Goddelijken Woords in de Gemeinte van Jezus Chriſtus, tot *Middelburg* in *Zeeland.*

Soo

Die te vooren in de Nederduytſe taale zyn gedrukt geweeſt,

Als ook deſſelfs HEYLIGE

NATUURBESCHRYVING,

Nu eerſt nieuwlijks uyt de Latynſe in de Nederduytſe taale overgeſet.

Alles op nieuws overgeſien, en van ſeer veele drukfeylen en mis-ſtellingen verbeeterd.

TWEEDE DEEL.

Tot DELFT,

Gedrukt by HENRIK van KROONEVELD, Ordinaris Stads-Drukker, MDCCIIII.

Digitized by Google

Tractaten in het Tweede Deel begre-pen.

Beſchryving van de Aart en werkingen der Conſcientie, item, van de eygenſchappen en Werken Gods.

Hallelu-jah, of, Lof des Heeren, verbreyd op het Natuur-toneel.

Tweede Hallelu-jah, ofte, Lof des Heeren, verbreyd op het genaden-Toneel: met een nader deductie en verklaringe van verſcheyde Zaken uyt het Natuur-toneel aangetogen.

Eenparig Oordeel der vermaardſte Godgeleerden der Gereformeerde Kerken, rakende de vereeniginge der ſelver met de Lutheranen, &c.

Vervolg van het Natuur-toneel, beſtaande in aanmerkingen en bedenkingen over den aart, geſtalte, heerlijkheid, eygenſchappen, en werkingen des Hemels.

Euzooia, ofte, korte verhandeling van de twee noodſaakelijkſte hoofd vragen, waar de geluksaligheid des menſchelijken levens in beſtaat?

Vervolg van Euzooja, beſtaande in korte Aanteekeningen, over het opregten van een welgeſtelde en gelukkige Republijk, &c.

Euarchia, of tweede Vervolg van Euzooja, ofte, nader bedenkingen en voorſlagen, over het opregten van een welgeſtelde en gelukkige Republijk, en welke de beſte forme van Regeeringe zy.

Derde Vervolg van Euzooja, beſtaande in bedenkingen over het leven der Patriarchen, &c.

Heylſame vermaningen van de S. M. Maria aan haar onbeſcheydene dienaars.

Petri Appeldoorns Wee, van hem ſelfs, over ſig ſelven, regtveerdelijk en opentlijk uytgeroepen, in ſijn Laſter-ſchrift, genaamd *Cras credo, hodie nihil.*

Oratio Votiva, of heylwenſchende Aanſpraak, aan ſijn Hoogheid, den Doorlugtigen en Hooggebooren Furſt en Heer, Wilhelm Henrik, by de gratie Gods, Prince van Orangien, grave van Naſſouw, Eerſte Edele van Zeeland, &c.

Byvoegſelen des Autheurs, ofte eenige byſondere opmerkingen uyt de bevindingen van Joh: Goedaart.

Digitized by Google

B L A D - W Y S E R

Der Voornaamſte Zaken van het Tweede Deel.

Inhoud van het Boek, beſchryvinge van den Aard en werkinge der Conſcientie Item, vande Eygenſchappen en Werken Gods.

VErgelijkinge van den ſtaat der Heydenen, met den ſtaat der Chriſtenen, Item, waar in den rechten Godsdienſt beſtaat. pag. 1
I. Cap. Wat het woord Conſcientie, of Gewiſſe, beteekend, en wat die zy? pag. 5
1. Vra. Of in alle menſchen een Conſcientie zy. pag. 6
2. Vra. Of het licht der conſcientie in den menſch gantſchelijk en t'eenemaal kan uytgebluſt worden. pag. 7
3. Vra. Of de Wet der Natuer, ofte der Conſcientie, by alle volken een en deſelfde zy. pag. 8
4 Vra. Of de wille en welbehagen Gods is den eenigen regel en fondament van gerechtigheid, dat is, of God eenige ſaken daarom wil gedaan hebben, en gebied, om datſe goed, eerlijk, en rechtveerdig zyn, in haar ſelven: dan of daarom alleen, en ten dien aanſien, yet goed is, om dat het God gebied; en niet om eenige andere reden: ſoo dat ſonder opſicht en aanmerkinge van Gods wille, of gebod, daar niets in ſich ſelven goed, rechtveerdig, of eerlijk is; maar alleen dan, en ſoo ver, als God dat wil. pag. 9
Vande gevolgen die uyt de Wet der Natuer getrokken worden. pag. 10
II. Cap. Van den ſchuldigen plicht, en werkinge der Conſcientie. pag. 11
1. Vra. Wat eygentlijk de Conſcientie des menſchen bind? pag. 12
2. Vra. Of de gene die noyt gelegentheid gehad hebben, om Gods geſchreven woord, de wet, namelijk, en het Euangelium, te verſtaan; in Conſcientie verbonden zyn tot gehoorſaamheid, van die Wet, of geloof in het Euangelium. pag. 13
3. Vra. Of, en hoe, dat een menſch kan doen, tegen een voorgaande en medegaande oordeel van ſijn Gemoed. pag. 13
III. Cap. Van verſcheyden ſoorten der Conſcientie, en voor eerſt vande dwalende Conſcientie. pag. 14
1. Vra. Of een dwalende Conſcientie den menſch tot gehoorſaamheid verbind? pag. 15
2. Vra. Of die ſwaarder ſondigt, welke het leyden der Conſcientie volgt, tegen Gods Gebod; of die Gods gebod volgt tegen ſijn Conſcientie. pag. 16
V. Cap. Vande twyffelende Conſcientie. pag. 17
Vra. Hoe den menſch ſich moet dragen in een twyffelende Conſcientie. pag. 17
V. Cap. Van de Scrupuluſe Conſcientie, en uyt wat oorſaak die in den menſch ontſtaat. pag. 17
Vra. Wat een menſch moet doen, als hy een ſcrupuleuſe Conſcientie heefd. pag. 18
VI. Cap. Vande goede Conſcientie. pag. 19
Dat voorſichtigheid, als ook andere middelen, noodig zyn, om een goede Conſcientie te verkrygen, en te bewaren? pag. 19
Vande ruſte des Gemoeds, die de goede Conſcientie volgt. pag. 23
VII. Cap. Vande quade Conſcientie. pag. 25

Vande Eygenſchappen en Werken Gods.

I. Cap. Datter een God is. pag 27
II. Cap. Wat en wie God is. pag 29
III. Cap. Van de Eygenſchappen Gods, en voor eerſt van den naam JEHOVAH, en de Eygenſchap Gods die daar door uyt-gedrukt werd. pag. 32
IV. Cap. Van de Algenoegſaamheid Gods. pag 33
V. Cap. Van de onveranderlijkheid, al-om-tegenwoordigheid, en eeuwigheid Gods. pag. 34
VI. Cap. Van de eygenſchappen Gods, der tweede ſoorte; en voor eerſt van de wysheid Gods. pag. 35
VII. Cap. Van de wille, en goetheid Gods. pag. 36
VIII. Cap. Van de macht, en andere Eygenſchappen Gods, in het gemeen. pag. 37
IX. Cap. Van de beſluyten Gods. pag. 38
X. Cap. Van de Scheppinge. pag. 41
XI. Cap. Van de geſtalteniſſe des Weerelds. pag. 43
XII. Cap. Van de kennis der Engelen. pag. 44
XIII. Cap. Van den Hemel. pag. 45
XIV. Cap. Van de gewaſſen der Aarde. pag. 46
XV. Cap. Van de ſcheppinge der menſchen. pag. 47
Of den menſch voor de ſonde onſterffelijk was. pag. 48
Dat de ziel des menſchen onſterffelijk is. pag. 48
Waar in het beeld Gods in den menſche beſtond. pag 49
Of daar yet boven-natuerlijks in den eerſten menſch geweeſt zy. pag. 49
Waarom God den menſch laatſt geſchapen heefd. pag. 50

Regiſter van 't Tractaat over de Dwalende Conſcientie: Item, van het Tractaat, korte Aanmerkingen over de Lichtende Fakkel voor een dwalende Conſcientie, &c. beſchreven door D. L. Ryſſenius.

DAtter een conſcientie in de menſche zy. pag. 54
Wat de Gewiſſe zy. pag. 54
Of de Gewiſſe kan dwalen. pag. 55

Aanmerkingen over de lichtende Fakkel voor een dwaalende Conſcientie

I. Cap. Dat de hedendaagſe verſchillen, beſtaan in openbaaren woorden-ſtrijdt. Ten tweeden, datter geen reden konnen bedacht worden om Land en Kerke daar over te beroeren. pag. 74
II. Cap. Of de conſcientie zy een overblijfſel van Gods beeld in den gevallen menſch? pag. 75
III. Cap. Dat D. Ryſſen ons gevoelen toeſtaat, en datter maar woorden-ſtrijd overig is, doch het verſchil geeyndigt, aangaande het dwalen of niet dwalen der conſcientie.

Digitized by Google

ſcientie. pag. 77
IV. Cap. Dat de reden of tegenwerpingen van D. Ryſſen den ſtaat des verſchils niet en raaken, en tegen ons gevoelen niets en bewyſen. pag. 78
V. Cap. Of de oeffeningen der conſcientie in den menſche naar de Doot overig zy. pag. 82

Regiſter, of inhoud van 't Halelu-Jah, of Lof des Heeren, verbreyd op het Natuur-Toneel. En voor eerſt van de Inleydinge, dienende tot verklaringe van het volgende Werk.

VErſcheyden aanmerkingen der Natuurlijke Lichamen pag. 89
Van de vereeninge der Natuurlijke lichamen. p. 89
Van de forme der natuurlijke lichamen en haren oorſpronk. pag. 89
Van de gemeene ziele aller lichamen. pag. 90
Datter geen ledige plaatſe tuſſchen de lichamen gevonden word. pag. 90
Van de Locht. pag. 91
Oorſaak der vloeyentheid, vaſtigheid, en taayheid, ſommiger lichaamen. pag. 91
Van den oorſpronk der gevoelende ende redelijke zielen. pag. 91
Wat de forme van een menſche zy. pag. 91
Van de beweeging der natuurlijke lichamen, ende der ſelver innerlijke minſte deelen. pag. 91
Hoe de ziele met het Lichaam vereenigd word? pag. 92
Van de brandende bergen. pag. 92
Staat der ziele buyten het lichaam pag. 92
Oorſpronk der ſonden. pag. 92
Hoe de zielen der beeſten vermenigvuldigt worden p. 93
Of de zielen der beeſten onſterffelijk zyn. pag. 93
Op wat plaats des lichaams het gevoelen en verſtand geoeffent word. pag. 93
Van de verſcheydentheid der geeſten in de lichamen. pag. 94
Wat de *Pori* ofte tocht-gaetjens der lichaamen zyn. p. 94
Van de vier Elementen ofte Hooft-ſtoffen der Natuurlijke Lichaamen. pag. 94

Blad-wijſer, ofte Regiſter ende inhoud des Boeks

WAt het zy God te loven; ende op wat wyſe dat geſchieden moet. pag 95
Dat God te loven het noodigſte ende treffelijkſte werk is van een reden-gebruykende ſchepſel. pag. 96

Eerſte Hooft-ſtuk, van de gemeene eygenſchappen der natuurlijke lichamen.

VAn den aart ende geſtalte der naatuurlijke lichamen in 't gemeen. pag. 97
Wonderlijke verſcheydentheid der natuurlijke lichamen. pag. 98
Van den aart en oorſpronk der formen ofte fatſoenen der natuurlijke lichamen. pag. 98
Van het eynde aller ſaken. pag. 99
Van de kennis der natuurlijke ſaaken. pag. 99
Van de groote ende deelbaarheid der lighaamen in 't gemeyn. pag. 100
Of 'er yets in uytbreydinge van groote of getal, inder daet kan oneyndig weſen? pag. 100
Of alle lichamen oneyndelijk deelbaar ſijn pag. 100
Van de t' ſamen-houdinge ende t' ſamen-rakinge der lichamen. pag. 101
Van de plaats en plaetſelijkheid der natuurlijke lichamen. pag. 101
Van den tyd of geduurſaamheid der natuurlijke lichamen. pag. 101
Van de beweginge der natuurlijke lichamen in 't gemeen. pag. 101
Van de beweginge door nederdalinge ende voortwerpinge; item door hand-boomen en katrollen. pag. 102
Dat de beweeginge de byſonderſte oorſaak is van 't gene in en door de natuure geſchied. pag. 103
Van meerder en minder ſnelheid der beweginge. pag. 103
Van den aart en werkinge der hitte pag. 104
Van den aart en werkinge der koude. pag. 104
Van de beweeginge der ſware en der lichte lichamen p. 105
Beſluyt des eerſten Hoofd-ſtuks. pag. 105

Tweede Hoofd-ſtuk, van de weereld in 't gemeen.

WAt de weerelt zy? pag. 105
Der Chriſtenen gevoelen van den oorſpronk des weerelds. pag. 106
Of de weereld heeft konnen noyt voortgebracht worden? pag. 106
't Gevoelen der gene die oordeelen dat de weereld ſonder begin des tyds geweeſt zy pag. 106
Verſchillende meeningen der gene die de wereld een begin des tyds hebben toegeſchreven. pag 107
Van de gemeene ziele des weerelds. pag. 107
Waarom ſommige de ſcheppinge des weerelds den booſen Geeſt hebben toegeſchreven. pag. 107
Wat de *forme* ofte onderſcheyden fatſoen des weerelds zy? pag. 108
Of de weereld oneyndig zy in groote. pag. 109
Offer ontelbaare weerelden zyn. pag. 109
Hoedanig de figuure ofte uytterſte omtrek des weerelds zy. pag. 110
Of de weereld volmaakt zy. pag. 110
Of de weereld heeft konnen van eeuwigheid weſen. p. 111
Van het eynde of ondergank des weerelds. pag. 111
Beſluyt des tweeden Hoofd-ſtuks. pag. 112

Derde Hoofd-ſtuk, van den Kloot der Aarde ende des Waters in 't gemeen.

HOe groot den kloot der Aarde ende des Waters zy. pag. 112
Van de plaats ende ronde des Aard-kloots. pag. 113
Dat de groote des Aard-kloots, ten aanſien van de wyde uytbreydinge des Hemels, als tot niet ſchynd te verdwynen. pag. 113
Van de beweginge des Aart-kloots. pag. 114
Byſondere aanmerkingen, rakende het middel-punct des Aard-kloots. pag. 114
Van de onderaartſche werelt, en geſtalte der ſelve: en voor eerſt, verſcheyden noodige gebruyken der bergen. pag. 115
Op wat wyſe de bergen in effen land, en de dalen in bergen veranderen. Item, hoe de landen in wateren, en de wateren in landen, verwiſſeld worden pag. 115
Dat alle de zeen en groote wateren in malkanderen vloeyen, en alſoo met den grooten Oceaan gemeenſchap hebben. pag. 116
Bevindingen van de brandende bergen. pag. 116
Den oorſpronk der Fonteynen. pag. 117
Dryvende Eylanden. Verſcheyden eygenſchappen en krachten der wateren. pag. 117
Van het ſout dat in de Aarde voortgebracht word pag. 118

Digitized by Google

Bevindinge van den wonderlijken aart des ſteens *Asbeſtus* genaamt. pag. 118
Aart en byſondere eygenſchap van het *Succinum* ofte Bernſteen. pag. 119
Wonderlijken aart en eygenſchap des Quikſilvers. pag. 119
Verſcheyden dieren en menſchen welke onder de aarde ſich onthouden. pag. 119
Geſtalte der onder-aartſche weerelt. pag. 120
Van het hout dat onder de aarde bevonden word. Verſcheydentheid der geſteenteu. pag. 120
Van de geſtalte ende verdeelinge der aarde. pag. 120
Van de landen onder en ontrent den Noorder Pool gelegen. pag. 121
De landen en gelegentheid van Europa. pag. 121
Van Aſien. pag. 122
Van Africa. Wat de oorſaak zy van de ſwartigheid der Africanen? pag. 122
Waarom het binnen de *Tropici* ſoo heet niet en is, als de oude gemeend hebben. pag. 123
Van de Wateren. pag. 124
Van de beweeginge der zee. pag. 125
Van de ſoutigheid der zee-wateren. pag. 125
Van de afwijkinge der Magneet-naalde pag. 126
Van de Peerel-viſſcherye. pag. 126
Geſtalte der wateren. Boſſchen en kruyden in en op de zee. pag. 127
Beſluyt des voor-gaanden Hoofd-ſtuks. pag. 127

Vierde Hoofd-ſtuk, van de Gewaſſen der Aarde. 2. Van de dieren,

VAn den aart ende geſtalte der dieren in 't gemeen. pag. 128
Dat de gewaſſen der aarde als onvolmaakte Dieren te achten zyn. pag. 129
Van 't Indiaans Brood. Arbore Derays. pag. 129
Van de beweginge ſommiger gewaſſen na de Son. pag. 130
Verſchil van geſlacht en voedinge der aartgewaſſen. Van de Ceder-boomen. pag. 130
Beſluyt van de aart-gewaſſen pag. 130
Van de dieren in 't gemeen pag. 131
Van de wonderlijke geſtalte en waardigheid der menſchen boven de andere dieren. pag. 132
Van de levendig-maakende geeſten der dieren. pag. 133
Geſtalte eeniger byſondere leden der dieren pag. 134
Verſcheyden krachten der levendig-makende geeſten. p. 135
Van de natuurlijke geſtalte der geeſten. pag. 136
Van de vyf uytterlijke ſinnen. pag. 137
Van het Gehoor. pag. 137
Van het Geſichte. pag. 139
Wonderlijke nuttigheid der nieuw gevonden verre-kykers ende vergrootglaſen. pag. 139
Van de wonderlijke wyſe door welke het geſichte geſchied. pag. 139
Werk-tuyg der ſinnen. pag. 141
Van de inwendige ſinnen. pag. 142
Van den ſlaap en van de droomen. pag. 143
Van de hers-tochten, genegentheden, ende bewegingen der dieren. pag. 144
Van de oeffeninge ende innerlijke ende uytterlijke ſinnen. pag. 145
Van de plaats der gevoelende ziel. pag. 146
Beveſtinge van het voorgemelde genomen uyt de toe vallen van verſcheyden ſiekten. pag. 147
Wonderlijke kracht, veranderingen, ende werkingen der herts-tochten. pag. 149
Teykenen der herts-tochten ende genegentheden, ſich in het aangeſichte vertoonende. pag. 150
Van vermaak, ende genegentheid tot vermaak. pag. 150
Wat en hoe veelderley de begeerlijkheid zy. pag. 151
Of de aldereerſte beweginge tot ongeregelde begeerlijkheid ſonde zy. pag. 151
Dat de natuerlijke begeerlijkheid ende vermaak ſeer goet ende nootſaakelijk zy. pag. 151
Dat de vermaaken des gemoets veel beter zyn dan des lighaams. pag. 152
Hoe wy de verderflijke begeerlijkheden des lighaams vermyden ſullen. pag. 152
Van de herts-tochten uyt de begeerlijkheid vloeyende. pag. 153
Waarom de Menſchen meer ende grooter herts-tochten onderworpen zyn dan de Beeſten. pag. 153
Door wat middelen de herts-tochten konnen gematigd ende beſtierd worden. pag. 154
Van de veranderingen door den Ouderdom, ende van het ſterven en lank leven der dieren. pag. 154
Van de voortreffelijkheid der redelijke ziele in de menſchen. pag. 156
Van de voedinge en voortteelinge der Dieren en Aardgewaſſen. pag. 157
Van de voortſettinge der Zielen in de Dieren. pag. 160
Wat men by den *Behemoth* en *Leviathan* verſtaan moet, welke ons God ſelfs beſchryfd als Hoofd-ſtukken ſijner werken, *Job* 40. *ende* 41 pag. 162
Beſluyt des vierden Hoofd-ſtuks van de Dieren. p. 163

Vyfde Hoofd-ſtuk, van de dingen die in de Locht voortgebracht en vertoond worden.

VAn de onweders ende teekenen der ſelve. p. 164
Van de *Meteoriſche* veranderingen ende vertooningen in 't gemeen. pag. 165

Seſde Hoofd ſtuk, van den Hemel en de Sterren.

WAt redenen de Oude bewogen hebben te gelooven, dat den Hemel en de Sterren gevoelen hebben. pag. 167
Vergelijkinge tuſſchen God ende den Hemel. pag. 169
Wonderlijken aard en beweginge des lichts pag. 169
Van de vaſte Sterren, Son, Maan, en andere Dwaalſterren. pag. 170
Van de geſchikte ende ordentlijke beweginge der ſterren. pag. 171
Hoedanig de geſtalte der Sonne, door de nieuw-gevonden verre-kykers bevonden word. pag. 171
Gedaante der Mane, gelijk ſy haar vertoond door de nieuw-gevonden verrekykers. pag. 172
Wat de *Atmoſphæra* der Sterren zy. pag. 172
Dat den Hemel geen vaſt lighaam zy. pag. 172
Waardigheid der Sonne. pag. 173
Waar uyt de vlekken der Sonne ontſtaan. pag. 273
Wat de oorſaak zy van het voorlicht ende nalicht der Sonne, *Crepuſcula* genaamt. pag. 174
Tegenwerpinge, van de ydelheid der weereltſche ſaaken ende elende der menſchen voorgeſteld. pag. 174
Antwoord op de voorgaande *Tegenwerpinge*. pag. 175
Beſluyt des laatſten Capittels van den Hemel. pag. 177

Regiſter der overige by-gevoegde ſaaken.

VAn de voedinge ende voortteelinge der aard-gewaſſen. 2. van de voortſettinge der Zielen in de dieren. pag. 177
Om wat redenen onſe Ziele byſonderlijk God loven moet. pag. 177
Wonderlijken aard, kracht ende waardigheid der ziele. pag. 177
Datmen God loven moet ook met alderley Geſangen en Muſyk Inſtrumenten. pag. 178
Datmen in oude tyden niet alleen *Davids* Pſalmen, maar ook andere Liederen en Lof-ſangen pleegd te gebruyken. Ende of ook nu ſulks behoorde te geſchieden. pag. 179
Waar in het gebruyk der Pſalmen behoorde verbeterd te worden. pag. 180
Of het dienſtig ende betamelijk zy Orgelen, ende andere Muſicale Inſtrumenten, in den openbaren Gods-dienſt te gebruyken. pag. 181

Digitized by Google

Beſluyt deſes werks. pag. 182
Van Gods Heerſchappye in den Text vermeld. pag. 182
Hoe verde ſich ſtrekt Gods onbepaalde macht en heerſchappye, over den menſch ende ſyne ſchepſelen. p. 182
Van Gods volmaaktheid en heerlijkheid. pag. 183
Van de roepinge der heydenen. pag. 184
Van de eenigheid des Geloofs. pag. 184
Wat het zy God te eeren, ende waar in den waren Gods-dienſt beſtaat. pag. 186
Dat den Gods dienſt altoos vervalſchinge ende noodige herſtellinge onderworpen is. pag. 187
Dat de oeffeninge des waren Gods dienſt den Menſch ten hoogſten gelukkig maakt. pag. 188
Van de hoedanigheid en betamelijken ouderdom der Leeraren. pag. 188
Wat tyden in de eerſte Eeuwen des Chriſtendoms tot den Gods-dienſt af-geſondert geweeſt zyn? pag. 191
Hoe verde de Chriſtenen tot lichamelijke ruſte op den Dag des Heeren verbonden zyn? pag. 192
Wat tyden de Chriſtenen behoorden tot den Gods dienſt af te ſonderen pag. 192
Van de gebeden in den openbaaren Gods-dienſt. 2. *Op wat wyſe de Heylige Schriften met meerder vrucht dan hedensdaags ſouden konnen geleſen worden?* pag. 194
Of men geſamentlijk behoorde te bidden in de Gemeynte, of yder by ſich ſelfs alleen. pag. 194
Of men in den openbaren Gods-dienſt behoorde geſette Formulieren van gebeden te volgen, of niet. pag. 194
Dat men inſonderheid op den aandacht, ſtefte, ende goede ordre der Gebeden, moet acht nemen. pag. 195
Op wat ordre en wyſe de Heylige Schriften in den openbaren Gods dienſt behoorden geleſen te worden. p. 196

Blad-wijſer van 't tweede Halelu-Jah, of Genaden-Toneel.

VOor-reden aan den Eerw. Leſer. pag. 201
Van de voordeftigheid des Middelaars Chriſti. pag. 203
Korte bedenkingen over Luc. 2: 13, 14. pag. 205
Dat God inſonderheid ſijn welbehagen in Chriſto uytwerkt. pag. 208
Van den tyd der Menſch-werdinge Chriſti, ende waarom die ſoo lang is uytgeſteld geweeſt? pag. 209
Waarom de Sone Gods zy menſch geworden? pag 209
Van de vereeniginge der Goddelijke Natuur met de menſchelijke in Chriſto. pag. 210
Bedenkinge over de woorden Col. 1: 19. pag. 212
Dat de verborgentheid der Menſch-werdinge Chriſti ſeer groot is. 1 Tim. 3. 16. pag. 213
Aanmerkinge over de woorden. Matth. 27: 46. Myn God, myn God, &c. pag 215
Van de vereeniginge met de Lutheranen. pag. 217
Datter weynig fondamenteele Artijkelen des Geloofs zyn. pag. 217
Van de Beſchryvinge des Gods-dienſt. pag. 218
Verſchil der Chriſtelijke ende Natuurlijken Gods-dienſt. pag. 218
Waar in den rechten Gods-dienſt ten principaalen beſtaat. pag. 219
Van den oorſpronk der zielen. pag. 221
Van de ruſte des Zabbaths. pag. 222
Van de Inſtellinge des Zabbaths. pag. 223
Van de Occaſien by welke de H. Schriften geſchreven zyn. pag. 229
Van de Verſoekinge tot ſonde. pag. 231
Dat men inſonderheid moet bidden voor de Hooge Overheid. pag. 232
Van den Oorſpronk der Erf-ſonde. pag. 233
Wat oneyndig zy, ende hoe de oneyndigheid Gode toegeeygend werd. pag. 235
Dat de Goedheid Gods een bewegende oorſaak geweeſt zy der Scheppinge. pag. 236
Van den ſtaat der zielen na den dood. pag. 238
Onderſcheyd tuſſchen de Engelen, ende de zielen der menſchen. pag. 241
Van de beweginge der Aarde. pag. 241
Van de Regeringe der Kerken. pag. 242
Van de Formulieren der Gebeden. pag. 243
Van het ſingen der Liederen in de Gemeente Gods. pag. 243
Hoe dikmaal het H. Avondmaal moet gehouden worden. pag. 244
Van de waardigheid der Heylige Schriften. pag. 244
Van de ydele piecysheid. pag. 254

Blad-wijſer, van het eenparig en bondig oordeel der vermaardſte Gods-geleerde der Gereformeerde Kerken.

VAn de vereeniginge der Gereformeerde met de Lutheranen, ende onderlinge verdraagſaamheid. pag. 255 tot 260. en 272 tot 273
Van de Natuurelijke Gods-geleertheid. pag. 261 tot 264
Van de Fondamentele Artijkelen de Geloofs, welke ter Zaligheid noodſaakelijk zyn. pag. 265 tot 267
Van de aanleydinge tot Sonde, ende den oorſpronk der Erf-ſonde. pag. 267
Of de Heylige Propheten ende Apoſtelen altoos ende in alderley ſaken, gehad hebben een onfeylbare openbaringe ende beſtieringe des Heyligen Geeſts: ende hoe verde haar authoriteyt ſtrekt. pag. 273
Van het leeſen der Heylige Schriften, ende ſingen der Pſalmen, in den openbaaren Gods-dienſt. pag. 279
Van den bequaamſten tyd tot het oeffenen der Gods-dienſtige plichten: ende van de Jaarlijkſe Feeſt dagen. pag. 283
Of de Weerelt van eeuwigheid heeft konnen voort-gebracht zyn. pag 285
Van de Regeringe der Kerken. pag. 287
Van de inſtellinge des hedendaagſen Ruſt-dag. pag. 287
Van de formulieren der Gebeden. pag. 288

Digitized by Google

Blad-wyſer, over 't vervolg van 't Natuur-toneel,

beſtaande in aanmerkingen en bedenkingen, over den aard, geſtalte, Heerlijkheid, eygenſchappen, en werkingen des Hemels.

VAn de kunſtige ronde den Hemel en Sterren vertoonende. pag. 292
Wat ſaken geſegt worden van den Hemel gevallen te zyn, en waarom. pag. 293
Van de eenvoudigheid des Hemels, en oorſpronk der natuurlijke Lichamen. pag. 294
Benaminge des Hemels. pag. 295
Of den Hemel ſijn oorſpronk heeft uyt de Wateren? p. 295
Dat den Hemel uyt ſeer fijne en dunne logt beſtaat. pag. 296
Of den Hemel een Ziele heeft? pag. 296
Of en hoe de Zielen uyt den Hemel haren oorſpronk hebben. pag. 299
Dat den Hemel is het heerlijkſte onder alle Lichamen. p. 299
Vergelijkinge tuſſchen God en den Hemel. pag. 302
Dat den Hemel niet oneyndig zy. pag. 302
Van de ruſte en geſtalte des Hemels. pag. 304
Oorſaak van den blaauwen omtrek des Hemels. pag. 306
Welke de oorſaak zy van den Melk weg. 2. Waarom den Hemel ſomtyds ſchynt geopend te zyn? pag. 307
Om wat reden verſcheyden Cirkels in den Hemel verzonnen zyn. pag. 308
Vergelijkinge van den Hemel met de Aarde. Dat de logt behoord tot de gemeene Hooft-ſtoffen. pag. 311
Wonderlijke kracht der hemelſche Invloeden. pag. 312
Wonderlijke heerlijkheid des derden Hemels. pag. 316
Vergelijkinge des opperſten Hemels, met het gemoed der wyſe en vrome menſchen. pag. 321
Afgoderye der Heydenen met den Hemel, ende waarom datſe aan den Hemel de Godlijkheid hebben toege-eygend. pag. 298 en 324
Of den Hemel de oorſaak zy van de beweeginge der Sterren. pag. 326
Mariæ Hemel-vaart. pag. 328
Datter geen quaad-aardigheid van den Hemel afvloeyd. pag. 328
Of in den opperſten Hemel ligt en warmte zy. Offe een Selfſtandigheid zy. pag. 331
Gedaante der Lichaamen in den Opperſten Hemel pag. 331
Van den omtrek des Hemels; byſondere eygenſchappen van de ronde Figuur. pag. 333
Waarom de Zee hooger ſchynd te zyn dan de Aarde. p. 333
Vergelijkinge des hoogſten Hemels, met de levendigmakende geeſten, pag. 333
Van de Hemelſche Muſijk. pag. 333

Blad-wyſer, van 't Boek genaamt Euzooia, of korte Bedenkingen over de gelukſaligheid des menſchelijken Levens: mitſgaders over het Vervolg, en Euarchia, of tweede vervolg van Euzooia.

WAar in de gelukſaligheid van het menſchelijk leven beſtaat? pag. 343
Korte optellinge der byſonderſte goederen, welke in 't gemeen de menſchen gegeven ſijn om gelukkig te konnen leven. pag. 345
Kort vertoog der menigvuldige elenden des menſchelijken levens. pag. 347
Dat de Gelukſaligheid allermeeſt beſtaat in een heerlijk vermaak en vergenoeginge des gemoeds. pag. 352
Wat eygentlijk vermaak zy, en uyt wat oorſaken het in den Menſch verwekt word. pag. 353
Wat de beſcheydenſte Heydenen hebben geoordeeld van de Gelukſaligheid des Menſchelijken Levens? pag. 356
Wat gewicht de voordeelen des lighaams konnen toebrengen, tot de gelukſaligheid des menſchelijken levens? pag. 357
Door wat middelen een menſch allernaaſt tot de ware gelukſaligheid in dit leven geraken kan? pag. 360
Dat den waren Gods-dienſt byſonderlijk noodig is tot een gelukkig leven. pag. 364
Hoedanigen geſtalte des gemoeds van nooden zy om gelukkig te leven? pag. 371
Dat om gelukkig te leven, boven al noodig is, de hertstochten van vreeſe, hope, droefheid &c. wel te beſtieren; en wat daar toe noodig zy. pag. 375
Datmen om gelukkig te leven, de dood niet en moet vreeſen. Ten tweeden, van den Ouderdom. pag. 380
Van uytterlijke behulp-middelen, welke de Gelukſaligheid des levens konnen bevorderen, als de vryheid, heerlijke oeffeningen, Trouwen, &c. pag. 382
Van 't onderhouden der geſontheid. Wat het Leven zy? pag. 385
Dat tot een gelukkig leven noodig is het onderhouden van vrientſchap, liefde, vrede, onderlinge eere, &c. pag. 389
Dat te breeden beſlag van werreltſche ſaken, de Gelukſaligheid verhindert, als ook te grooten ſcherpſinnigheid. pag. 389
Dat tot bevorderinge van Gelukſaligheid ſeer noodig ſijn eenſame aandachtige bedenkingen, en byſonderlijk de kenniſſe van ſig ſelven. pag. 390
Wat de uytterlijke toevallende ſaaken konnen toebrengen aan de gelukſaligheid des levens, als cieraad, maaltyden, Adel, muſijk, groote macht, eere by het volk, &c. pag. 393
Wat gewichte de kortigheid of de lankheid des levens, tot des ſelfs Gelukſaligheid toebrengen kan? pag. 396
Van de alderhoogſte bedenkelijke Gelukſaligheid. Gelukſaligen en heerlijken ſtaat der Gemeente, welke ſommige oordeelen dat te verwachten ſtaat voor het eynde des weerelts. pag. 398

By voegſel.

Handelende van de veelheid der Weerelden. Ten tweeden, dat de Cartheſiaanſche Philoſophie niet nieuw is, maar uyt de Schriften der Oude uytgehaald. p. 401

Vervolg van Euzooia.

Regeringe der Joden, en andere Volkeren. pag. 409

Euarchia, of tweede vervolg van Euzooia.

1. *Hoofd ſt.* Van den ellendigen ſtaat des Chriſtendoms. pag. 426
2. *Hoofd-ſt.* Van de oorſaken, uyt welke ontſtaan de menigvuldige verleydingen, verdrukkingen, en ellenden der menſchen, door de quade beſtieringe in Borgerlijke ſaken. pag. 429
3. *Hoofd-ſt.* Van de middelen door welke de voorgemelde gemeene elenden der menſchen, door een wel-geſtelde Regeringe, konnen voorkomen, of weggenomen, of immers (ſoo veel doenlijk is) verbetert en vermindert worden. pag. 431
Wat forme of wyſe van Regeeren de beſte zy. 2. Van 't verkieſen der Regenten. 3. Deugden in haar noodig. pag. 432
Verdeelinge der wyken. 2. Kleynen Raad. 3. Stads en Staats-vergaderinge in *Euzooia*. 4. Gemeene Boekerye,

en

Digitized by Google

en ſchat-kamer der vreemdigheden. 5. van het recht der Ouders over de kinderen, en het verlaten der Vrouwen. pag. 438
Van de bedieninge des uytterlijken Godsdienſt. 2. Van 't Geloof en Kerken, in *Euzooia*, en Plicht de Overheid daar ontrent. pag. 439
Van 't Geloof en leere der Euzooiers, en van hare Kerken. pag. 442
Aanmerkingen over de Vereeniginge van 't Chriſtendom, of middel om alle de Chriſtenen onder een Geloofs Belydenis te brengen. pag. 445
Van de dienſtbare Menſchen. Ten tweeden, dat den Landbouw de beſte wyſe van Leven zy. Ten derden, van het oeffenen der Lyf-ſtraffe. Ten vierden: van de billijkheid in het vonniſſen. Ten vyfden, van de gemeenſchap der Goederen. pag 448
Van de geſtalte der Steden in *Euzooia*. Ten 2. van 't verkieſen en onderhouden van een ſuyvere geſonde Locht. Ten 3. van den handel met de Vremdelingen. pag. 450
Bedenkingen over *Apoc.* 21: 16. &c. over het ſtichten van een aldervermakelijkſte Stad. pag. 452
Of de overheid de Wetten onderworpen zy? Ten 2. dat alle verſcheydentheid niet ſchadelijk zy. Ten 3. van 't vermyden des Woorden-ſtryds. Ten 4. van oorlog te voorkomen of te voeren. pag. 453

Regiſter van 't derde Vervolg van Euzooia; beſtaande in Bedenkingen over het Leven der Patriarchen.

Regeeringe der Patriarchen. Ten 2. Tale der eerſte Menſchen. Ten 3. Vinders der Konſten. Ten 4. eerſte Volkeren. Ten 5. wat den Adem des Levens zy? *Gen.* 2: 7. Ten 6. van de Scheppinge. pag. 461
Waarom ſich *Adam* en *Eva*, naakt zynde, niet en ſchaamden. *Gen.* 2. Ten 2. ſpyſe der eerſte menſchen, en lang leven. Ten 3. Scheppinge der Vrouwe. Ten 4. haar aanſpraak tot de Slange. Ten 5. Beſnydeniſſe. p. 464
Maniere van leven, Gods-dienſt, en Droomen, der Patriarchen. Ten 2. of de Ziele een gedachte zy. p. 468
Van de Houwelijken der Patriarchen. Ten 2. verwerringe der Talen. Ten 3. Zund-vloed. Ten 4. ſtraffen by de Patriarchen en Joden gebruykt. pag. 472
Van het Land Goſen. Waarom de ſchaapherders den Egyptenaren een grouwel waren? Van het ſluyten der oogen aan de ſtervende vrienden. Oorſpronk en natuere der Zielen, en hoe die uyt Jacobs heupe voortgekomen zyn? *Gen.* 46. pag. 475
Of de Hers-tochten in haar natuer quaad zyn? Ten 2. hoe de Oude alle dingen onder Fabelen en Zinnebeelden hebben aangeweſen. Ten 3. waarom de Egyptenaren eenige beeſten eerden? Joſephs handel met de Egyptenaren. pag. 477
Abrams Godsdienſt voor ſijne roepinge. Ten 2. verbond Gods met Abram, en of de Heydenen konnen ſalig worden. pag. 480
Roode Zee. Oorſprong der Eylanden. Vruchtbaarheid des Nyls. Van het balſemen der Lighamen, en Begraffeniſſe der Patriarchen. pag. 483
Enochs wegneminge. Wanneer Chriſti Lighaam verheerlijkt is. Ten 2. hoe verre de Sichemiten rechtveerdelijk vermoort zyn geweeſt, *Gen.* 34. Gods geheugenis. Cain en Abels offerhande. pag. 485
Jacobs Teſtament *Gen.* 49. Ten 2. het Teſtament der twaalf Patriarchen. Ten 3. oorſpronk der Fabelen. Ten 4. Aard der Joden en hare Cremonien. pag. 487

RE-

Digitized by Google

BESCHRYVINGE
Van den aart en werkingen
DER
CONSCIENTIE,
ITEM,
VAN DE
EYGENSCHAPPEN
EN
WERKEN GODS.

DOOR

JOHANNES DE MEY, Bedienaar des Goddelijken Woords, tot MIDDELBURG.

Digitized by Google

Talis eſt ſapientis animus, qualis Mundi ſtatus ſuper Lunam, ſemper illic ſerenum eſt. Nunquam ſapiens ſine gaudio eſt, gaudium hoc non naſcitur niſi ex virtutum Conſcientia. Illud gaudium quod Deos, eorumque æmulos ſequitur, non interrumpitur, non deſinit; deſineret ſi deſumptum eſſet aliunde; ſed quia non eſt alieni muneris, quod non dedit Fortuna, non eripit. Seneca Epiſtola 59.

Quid erat, cur in numero viventium me poſitum eſſe gauderem? an ut cibos & potiones percolarem? ut hoc corpus cauſſarium ac fluidum, periturumque, niſi ſubinde impleatur, farcirem, & viverem ægri miniſter? ut mortem timerem, cui omnes naſcimur? detrahe hoc inæſtimabile Philoſophiæ bonum, non eſt vita tanti, ut ſudem, ut æſtuem; o quam contempta res eſt homo, niſi ſupra humana ſe erexerit? Seneca Quæſt. Natural. Lib. 1. Cap. 1.

Digitized by Google

TOEEYGENING.

Edele, Mogende Heeren,

De Gecommitteerde Raaden van de Heeren STAATEN, 's LANDS en GRAAFFELYKHEYDS van

ZEELAND.

Myn Heeren,

IN dit boecxken werd gehandeld van de Conſcientie; en de Wet der Natuur; welke de grond en fondament is van alle reden en recht, politie, of regeeringe der volken, deugden, en Gods-dienſt: hier door is den menſch van de beeſten onderſcheyden. Daar werd ook geſproken van God, die daar het begin en eynde, volmaaktheid, en onderhouder is van alles: (waarom ook ſommige denken, dat den naam JEHOVA (van welke wy wat ſeggen ſullen in het tweede deel deſes werks) daarom alle de vocalen a, e, i, o, u, in ſich begrijpt; want door de ſelve alle ſaaken genaamd werden, ſoo dat ſonder eenige van die, geen woord, ja ſyllabe, kan uytgeſproken werden.) Item, van de werken Gods, die ſonder getal zyn, en van welken wy van rondom, verder dan het geſichte ſtrekt, omringd werden. Het mach yemand vreemd geven, dat wy van ſulke groote ſaaken, in ſoo kleynen begryp, en met ſoo weynig beſlag, handelen. Doch kan ook in bedenken komen, dat, hoe-wel het ooge kleen is, ſoo werden nochtans ſeer groote dingen daar door begrepen: en een kleene afbeeldinge vertoond dikmaal groote ſaaken: de geheele ſienelijke Wereld werd by na in een ſeer geringe rondte afgemaald. 't Is ook op te nemen, dat wy nu van Gods werken niet eygentlijk, noch met opſet, willen ſchrijven, maar alleen kortlijk in het voor by gaan, en in opſicht dat ook in de ſelve de kenniſſe Gods geleerd werd. *Rom.* 1. 19, 20. Voeg daar by dat in groote ſaken ook maar een weynig gedaan te hebben niet miſprijſelijk, is maar dikmaal aanleydinge geeft tot verder betrachtinge.

Ik heb deſen mynen geringen arbeyd aan u Ed. Mog. op gedragen, uyt een vaſt betrouwen, dat u Ed. Mog. al t' ſamen de kenniſſe der waarheid, wetenſchappen, en de rechte deugd, oprechtelijk bemind, en toegedaan zyt. Dit heeft my vrymoedigheid gegeven, om (hoewel dit werk te kleen en te gering is, om U Ed. Mog. toe te eygenen) my nochtans in deſe gelegenheid in uwe gunſte te beveelen: vertrouwende en verſoekende, dat het U Ed. Mog. gelieve het ſelve ten goeden aan te nemen, hoewel de gifte kleen is, de genegenheid nochtans is daarom niet te min. Wy gedenken in deſen, 't geen ons *Seneca* ſegd in het 1. boek van de weldaden, *Cap.* 6. *Non poteſt beneficium manu tangi, animo cernitur: multum intereſt, inter beneficium & materiam beneficii. Itaque nec aurum, nec argentum, nec quicquam eorum, quæ à proximis accipimus, beneficium eſt, ſed ipſa tribuentis voluntas.* Dat is (om met een woord te ſeggen) de weldaad is niet principalijk te achten uyt de uytwendige gifte; maar na de goede genegenheid van het gemoed des geenen die het geeft. Wenſche voorders, dat de Heere God uwe goede regeeringe zegene, tot beſcherminge der goeden, en bedwang der quaaden: dat wy onder U Ed. Mog. voorſichtig beleyd, mogen leven in vrede, eenigheid, onderlinge toegenegenheid, en verbindinge der gemoederen, tot bevorderinge van den gemeenen welſtand en ruſt der Gemeente, waar toe wy, en alle goede Onderdanen, ſchuldig en bereyd zijn alles toe te brengen wat in ons is.

U Ed. Mog. dienſtwilligen

JOHANNES DE MEY.

In Middelburg den
12 January 1651.

Digitized by Google

Aan den

GOEDWILLIGEN

L E S E R,

WY hebben voor deſen de ſtoffe onſer onderſoekinge verdeeld in ſeven-tien leden; waar van het eerſte handeld van het geen eenig weſen heeft in 't gemeen. Het tweede van de onlichamelijke weſens, ofte geeſten. Het derde van de ſtoffe des Werelds: Item, van de Wereld in 't gemeen.

Het vierde van de beginſelen der natuurelijke dingen. Het vyfde van den Hemel, en Lucht. Het ſevende van de *meteoren*, ofte van die dingen die in de lucht voortgebracht en geſien werden.

Het achtſte van den kloot der Aarde en des waters in 't gemeen: item, van het water, de Aarde, en landſchappen der ſelve. Het negende van de lichamen, die onder het oppervlak der Aarde voortgebracht werden.

Het tiende van de gewaſſen der Aarde. Het elfde van de dieren. Het twaalfde van de menſch, en 't geen in en ontrent den menſch aan te merken is. Het dertiende van de genees-konſt.

Het veertiende van den Gods-dienſt. Het vijftiende van de zeden, deugden, ondeugden, regeeringe der volkeren, &c. Het ſoſtiende van de geſchiedeniſſen des werelds. Het ſeventiende van de dingen die door konſt geſchieden.

Het veertiende lid deſer bedenkingen, 't welk is van den Gods dienſt, kan bequamelijk in vier hoofdſtukken verdeeld werden; waar van het eerſte handeld, van den Chriſtelijken Gods-dienſt: het tweede, van den Joodſchen Gods-dienſt: het derde, van de Turxſche ofte Mahometaanſche Gods-dienſt: het vierde, van den Heydenſchen Gods-dienſt.

Wat nu belangd het eerſte deel deſes veertienden lids, aangaande den Chriſtelijken Gods-dienſt, daar in konnen weder twee deelen aangemerkt werden; het eene handeld van de H. Schrift in 't gemeen: item, van de uytleggingen en bedenkingen over de deelen der ſelve in 't byſonder: het ander van de voornaamſte deelen des Chriſtelijken Geloofs, uyt het Woord Gods voorgeſteld. Aangaande de bedenkingen over de deelen en byſondere Texten der H. Schrift, die konnen in veelderley manieren, en verſcheyden ſaaken, voorgeſteld werden; wy hebben begonnen eenige van die voor te dragen, ontrent die plaatſen der H. Schrift, in welke duydelijk, en met opſet, gehandeld werd van natuurelijke dingen, in ons boexken genaamd *Commentaria Phyſica*. Nu vertoonen wy u goedwilligen Leſer, een korte verhandelinge van den den aart en werkingen der conſcientie, ofte gewiſſe des menſchen: item, een kort tractaat van de eygenſchappen en werken Gods; niet in het breede, maar in een ſeer kort begrijp: nochtans vry wat grooter, dan wy in den eerſten druk gedaan hebben.

Wat aangaat de voorgemelde verdeelinge onſes onderſoeks, in ſeventien leden: wy willen daar door geenſints ons ſelven inbeelden, als of wy deſelve volkomelijk verſtonden: want niemant kan *de onderſoekingen Gods* volkomelijk *vinden, of verſtaan. Sy zijn als de hoogten der Hemelen, wat kond gy doen? dieper dan de helle, wat kond gy weten? langer dan de Aarde is hare mate, en breeder dan de Zee.* Job 11. 7, 8, 9. Eccleſ. 8. 17. *Doen ſag ik al het werk Gods: dat den menſch niet kan uytvinden 't geene onder de Sonne geſchied: om het welke een menſche arbeyd om te ſoeken, maar hy ſal 't niet uytvinden: ja indien ook een wijſe ſeyde, dat hy 't ſoude weten, ſoo ſal hy 't doch niet konnen uytvinden.* Wy zijn maar van giſteren en eergiſteren; wy hebben maar een kleen ſtuxken van de wegen en werken Gods verſtaan: *God doed groote dingen, diemen niet doorſoeken kan; en wonderen, diemen niet tellen kan,* Job 9. 10. en *Cap.* 26. 14. *Siet, dit zijn maar de uyterſte eynden ſijner wegen: en wat een kleen ſtuxken der ſaaken hebben wy van hem gehoord? wie ſoude dan den donder ſijner mogentheden verſtaan?* Daarom werd ook *Cap.* 28. van de wijsheid getuygd, dat ſy onder de menſchen niet werd gevonden; ja dat ook de menſchen hare waardye niet weten. Sy werd alleen in volmaaktheid by God gevonden. Sie van het 1. Vers tot het eynde des Capittels: Daarom ook *Socrates*, oordeelende met reden, dat den naam van *wijs*, den menſch al te beroemig was, heeft die liever *Philoſophos*, dat is *lief-hebber der wijsheid* genoemd. Want hoe-wel de volmaakte wijsheid noyt in dit leven den menſch toekomen kan; nochtans is het ganſch prijſelijk in den menſch, de wijsheid te beminnen, en ſoo verre die pogen met alle neerſtigheid te bekomen, als mogelijk is. Gelijk ik doorgaans in mijn ſelven bevonden heb een onverſadelijke luſt, en genegentheid tot wetenſchap, ſoo der Goddelijke inſonderheid, als ook der natuurelijke en wereldſche dingen, ſoo dat ik daar in meer vermaak en vernoegen gevonden heb, dan in eenige andere ſaaken deſes levens. Want God heeft de Wereld tot een raadſel, en duyſtere moeyelijke reden, en onderſoek geſteld: op dat den menſch allenxkens, door gedurige neerſtigheid, de werken Gods ſoude leeren verſtaan, ſich daar over verwonderen, God met blijdſchap loven: en alſoo gedurigen loon en genot van ſijne moeyelijke beſigheden verwachten. *Prov. 2. 3-6. Soo gy tot het verſtand roept, uwe ſtemme verheft tot de verſtandigheid: ſoo gy ſe ſoekt als Silver, en naſpeurd als verborgen ſchatten: dan ſult gy de vreeſe des Heeren verſtaan, en ſult de konniſſe Gods vinden. Want de Heere geeft wijsheid, uyt ſijne mond komt konniſſe en verſtand.*

Ook willen wy door de verdeelinge onſer bedenkingen, niet te kennen geven, dat wy van dien allen hebben voorgenomen ſekerlijk te ſchrijven, hoe-wel door langheid van tijd miſſchien het ſelve ſoude konnen in eeniger maniere, en gedeelte, geſchieden. Maar wy hebben de voorgeſtelde verdeelinge alleen tot dien eynde voorgedragen, op dat het geen wy nu of dan by kleyne gedeelten miſſchien quamen uyt te geven, te bequamer tot een ſekere order ſoude konnen gebracht werden. Verſoekende den goedwilligen Leſer, dat hy gelieve mijnen geringen arbeyd ten goeden te duyden. *Genade ſy u en vreede, van hem die is, en die was, en die komen ſal, de Almachtige.*

IN-

INLEYDINGE
Tot de Beſchrijvinge der
CONSCIENTIE,
Vergelijkinge van den Staat der Heydenen, met den Staat
DER
CHRISTENEN.
ITEM
Waar in den rechten Gods-dienſt beſtaat.

OM te bewijſen / dat de conſcientie in allen menſchen natuurlijk gevonden werd/ hebben wy in de volgende verklaaringe van den aart der conſcientie geſegd / dat de Heydenen / door het licht en wet der natuur / veele goede wetten hebben gemaakt / die in den grond met de Goddelyke geſchreven Wetten over een komen. 't Welk op dat te klaarder ſoude blijken ; ſoo ſullen wy (tot een Inleydinge) een korte vergelijkinge ſtellen / tuſſchen eenige ſaaken die de Heydenen wel hebben geoordeeld / en het geene in de boeken der H. Schrift daar mede over een komt : het zy dat de Heydenen de gemelde redenen / of geheel uyt haar ſelven hebben goed gevonden / of datſe ook eenige dingen van de Joden / in veele deelen des Wereldts verſtroyd zijnde / gehoord hebbende / de ſelve door natuurelijke reden toe-geſtaan en gevolgd hebben.

1. Het is uyt Gods Woord bekend datmen God moet dienen / en innerlijk / en uyterlijk / 1 *Cor*. 6. 20. Verheerlijkt dan God in uw lichaam, en in uwen Geeſt ; welke Godes zyn.

Item / dat den innerlijken Gods-dienſt is de beſte / ſonder welke alle uytwendige Gods-dienſt ydel is.

De Heydenen hebben ook / 't geen zy voor God / of Goden / gehouden hebben / gediend / niet alleen uyterlijk / maar ook innerlijk / het ſelve beminnende / alles goeds daar van hopende / op het ſelve vertrouwende / groot gevoelen en agtinge van het ſelve hebbende / &c. Ook hebben zy konnen verſtaan / dat den inwendigen Gods-dienſt veel meer dan den uytwendigen te achten was. Want van daar komt haar ſeggen:

> *Si Deus eſt animus, nobis ut carmina dicunt;*
> *Hic tibi præcipue pura ſit mente colendus.*

En dat Ovidius ſegd :

> *Non bove mactato cæleſtia numina gaudent,*
> *Sed quæ præſtanda eſt, vel ſine teſte, fide.*

Dat is / indien God een Geeſt is, gelijk ons de Poeëten getuygen, ſoo moet hy ook inſonderheid in een ſuyver en reyn gemoed geëerd werden. De Hemelſche Goden hebben geen vermaak in het ſlagten der Oſſen, maar in de deugd van getrouwigheid, waar door dat beloofd is volbragt werd, al waar daar geen getuyge by geweeſt.

2. In het Oude Teſtament zijn verſcheyden Offerhanden geordonneerd: de Heydenen hebben ook / door het op-offeren van verſcheyden goederen / hare Goden willen verheerlijken : en door de ſelve haar met de Goden verſoenen.

3. Door het volk Gods zijn verſcheydene Feeſt-dagen ingeſteld / tot onderhoud van den Gods-dienſt : ſoo ook by den Heydenen.

4. God door / of in / de beelden te eeren / werd in het Woord Gods / als een verfoeyelijke Afgoderye / verboden : de Heydenen / hoe-wel zy ſeer in deſen ten allen tijden zijn vervallen geweeſt ; nochtans hebben veele van de verſtandigſte onder haar / door het licht der conſcientie / ſoodanige Gods-dienſt ganſchelijk verworpen / als ſelfs tegen de natuurlijke reden ſtrijdende. Auguſtinus, in ſyn vierde boek van de Stad Gods, *Cap*. 31. verhaald van Varro ; dat hy door het licht der natuur oordeelde / datter maar eenen God is, en dat die een Geeſt is, die met verſtand de Wereld beſtierd. Item / dat den ſelven Varro getuygd / dat de oude Romeynen, haare Goden meer dan honderd en ſeventig jaren, ſonder eenige Beelden, geëerd hadden : 't welk (ſegd hy) indien 't noch ſoo gebleven had, ſoo ſouden de Goden Heyliger, en beter dan nu, gediend werden. Voorts ſegd ook den gemelden Varro rond uyt ; dat de geene die eerſt de Beelden der Goden geſteld hebben, de vreeſe hebben weg-genomen, en de dwalingen vermenigvuldigd. Seer voorſigtiglijk merkende / dat door de dwaasheid der Beelden / de Goden ſeer ligtelijk veragt werden.

Plutarchus getuygd / dat Numa Pompilius oordeelde het gauſch onbehoorlijk te weſen / datmen God eenig Beeld of gelijkeniſſe ſoude ſtellen / of toe-eygenen / om hem daar door te vertoonen / of te eeren.

Dionyſius Halicarnaſſæus miſpryſd ſeer Tarquinium Priſcum, om dat hy / door navolginge van de ydele en ſotte Gods-dienſt der Grieken / tot Romen den Beelden-dienſt ingevoerd heeft. Ook Plinius ſegd in ſyn tweede boek / *Cap*. 7. quapropter effigiem Dei, aut formam, quærere, imbecillitatis humanæ reor. Dat is / datmen van God wil eenig Beeld of gelijkeniſſe, en gedaante ſoeken ; oordeele ik een menſchelijke ſwakheid te weſen. 't Selve ſouden wy uyt meenige andere Heydenſche Schryvers konnen bewyſen / ſoo het noodig waar.

5. In Gods Woord werden van de gemeenſchap

des H. Sacraments afgeſonderd / alle ongeloobige Heydenſche menſchen / en die / door een ergerlyk leven / haar ſelven dies onwaardig betoonen. De Heydenen hebben ook haare excommunicatien gehad / waar door ſy geweerd hebben van haar Heyligdom / die ſy daar toe onbequaam verklaarden / want van daar komen deſe / en diergelijke manieren van ſpreeken / in de Heydenſche Schriften; als *Greſſus removete profani, innocui veniant: procul hinc, procul impius eſto. Non bene cœleſtes impia dextra colit*, &c. Weg van hier alle godlooſen, laat die komen die vroom zyn: want God kan niet regt gediend werden door een godlooſe hand.

6. In Gods Woord zijn Goddelijke gebeden, en geloften, bevolen: *Pſ.* 50. 14. 15. De Heydenen hebben ook hare Goden gebeden / en geloften opgedragen. Gelijk ook onder andere dit een van haare gebeden was:

Optima da nobis, vel ſi Pater illa rogamus, vel non: damnum cæco ſi errore precemur, tu damnum à nobis præſens avertito, &c

Dat is / o Vader geef ons 't geen beſt voor ons is, het zy dat wy het ſelve van u bidden, of ook niet: en indien wy, door dwalinge, yet bidden dat ons ſchadelijk is, wil dog het ſelve van ons afwenden, &c.

7. In Gods Woord werd het breeken van den eed op het hoogſte verboden. Ook hebben de Heydenen geoordeeld / dat den eed te breeken, een ſwaar ſchelmſtuk was / het welk met ſeer ſware ſtraffe moſt geſtraft werden.

8. In Gods Woord werden Goddelijke Lof-ſangen ter eeren Gods vertoond. Ook hebben de Heydenen door haare Hymnos, dat is / geſangen, hare Goden willen vereeren.

9. Aangaande de deugden en ondeugden / wat gedaan en vermijd moet werden; en hoe datmen volgens de deugden ſyn leven moet aanſtellen; daar van hebben de Heydenen / door het licht en wet der Natuur / veele goede onderwijſingen / en getuygeniſſen gegeven / gelijk wy ten deele ſullen bewijſen / in het vervolg. Selfs hebben ſy geoordeeld / dat die in waarheid deugdſaam zijn / niet alleen het quaad laten uyt vrees van onheyl / en ſtraffe / maar om datſe het quaad en ondeugd / als ondeugd / haaten. Item / datſe de deugd betragten / en volgen / uyt een opregte liefde die ſy tot de deugd / als deugd in haar ſelven / hebben: dat het verachten / of ongehoorſaam zijn der Ouderen / Doodſlagen / Bedrog / Overſpel / valſche beſchuldigingen / Dieverye / overlaſt der Natuur door ſpijs of drank / en diergelijke Sonden meer / onbehoorlijk en ſtrafbaar zijn / hebben de Heydenen genoegſaam verſtaan.

10. Hoe-wel de Heydenen door het ligt der Natuur niet hebben konnen Chriſtum kennen / noch de verſoeninge / waar door God de Wereld met hem ſelven in Chriſto verſoend heeft. Hoe-wel ſy ook geen ſeekere kennis verkreegen van de opſtandinge / en het eeuwig leven; als ſaaken alle Natuurlijk begrijp verre te boven gaande; nochtans heeftmen bevonden / en werd noch in vele Heydenen geſpeurd / een gevoelen / waar door ſy immers in het gemeen gelooven; dat het den goeden na dit leven wel ſal gaan / en den quaaden qualijk. Soo dat ſy van Gods geregtigheid (die haar door wraake der booſen / en belooninge der goeden / na dit leven ſal vertoonen) niet geheelijk ongevoelig zijn.

11. Datter maar een God is / dat hy onſienlijk / en een Geeſtelijk weſen is / ſonder begin en eynde / oorſaak en regeerder van allen / &c. hebben ook veele onder de verſtandigſte Heydenen / door het ligt der Natuure verſtaan.

12. Hoe-wel dan de Heydenen niet hebben gehad ſeekere kenniſſe van de toekomende ſaligheid / en het Verbond der genade Gods in Chriſto. Nochtans hebben ſy / door Natuurlijke reden / eenigſints konnen giſſen / en den inhoud des ſelfs bemerken; namelijk /

1. Datter een God is, en dat hy een belooner is van die gene die hem ſoeken. Item / dat hy ſijn genade ſoude bewijſen aan den boetveerdigen. En / alſoo de deugd hier niet werd genoegſaam beloond in dit leven (daar de Godlooſe boven de vromen menigmaal gelukig zijn: ja ſomtijds de vroomſte menſchen de elendigſte zijn van alle / ja elendiger dan de beeſten / die na den lichame veel gelukkiger leven dan ſy) dat de ſelve na dit leven ſal beloond werden. 1 *Cor.* 15. 19. Want ſulx den grond van geregtigheid vereyſt. 2 *Theſſ.* 1, 6. Alſoo het regt by God is, &c. anderſints / indien daar na dit leven geen belooninge voor de deugd waar / ſoo ſoude daar door den menſch tot alle ondeugd / en godloosheid / bewogen werden; ſeggende / dewijle doch na de dood noch goed te verwachten is / noch quaad te vreeſen; laat ons doen wat wy willen / &c. 1 *Cor.* 15. 32. Laat ons eten en drinken, want morgen ſterven wy.

2. Sy konden eenigſints giſſen / dat God niet alle menſchen geſchapen had / om eeuwiglijk te laten vergaan / gelijk andere dieren; dewijle ſy gevoelden door de conſcientie het recht Gods / en dat den menſch / van een hooger Geeſt zynde dan andere dieren / gedreven wierd om God te erkennen; die ſig noyt te vergeefs ſoeken laat. *Act.* 17. 26. 27. Op dat ſy den Heere ſoeken ſouden, &c.

3. De Heydenen hebben getuygd / dat God en de Natuur niets te vergeefs doen. Nu in den menſch is Natuurlijk een begeerte / en genegenheid tot het opperſte goed / en een hoogſte geluksaligheid. Dewijle dan den menſch tot de ſelve noyt in dit leven kan geraaken: ſoo moet / of die begeerte te vergeefs in den menſch gelegd zijn; of den menſch ſal daar toe geraaken na dit leven.

Hoe-wel dan het altijd een ſeer groot voordeel is voor den Joden geweeſt / en nu ook voor den Chriſtenen / dat haar de woorden Gods zijn toe-betrouwd: daar de Heydenen vervremd geweeſt zijn van het Burgerſchap Iſraëls, en de Verbonden der beloften. Nogtans heeft God ſich ook onder de Heydenen geenſints onbetuygd gelaten. Want 1. door de werken der Scheppinge heeft haar God geopenbaard / het gene van God kennelijk is. Op dat ſy hem als God ſouden verheerlijken en danken, en op datſe niet ſouden eenige onſchuld konnen voorwenden. *Rom.* 1. 18. 19. 20. 21, &c. 2 Door de ingeſchrevene Wet der conſcientie heeft God alle menſchen ſijn recht / en haren ſchuldigen plicht / aangeweſen. *Rom.* 1. 32. De welke daar ſy het recht Gods weten, &c. *Rom.* 2. 14. en *Cap.* 1. 18. &c. 3. Door de werken ſijner voorſienigheid / en beſtieringe van alles / heeft God ſich aan alle menſchen vertoond / op dat ſy den Heere ſouden ſoeken, of ſy hem immers taſten en vinden mochten, hoe-wel hy niet verre is van een yegelijk van ons. Want in hem leven wy, en bewegen wy ons, en zijn wy: gelijk ook eenige van de Heydenſche Poëten geſegd hebben, dat wy Gods geſlachte zijn, &c. ſie *Act.* 17. 24. tot *vers* 30.

Aangaande voorts den uytwendigen ſtaat van vele Heydenen / inſonderheid der geene die noch alderwoeſt in de Wereld leven. Het is ſeeker / dat de ſelve in veelen verre elendiger dan de Chriſtenen zijn / dewijle noch boeken / noch Schriften / onder haar gevonden werden / en ſeer kleene kenniſſe ook van Wereldſche ſaaken / en konſten; gelijk onder de Americanen geſien werd.

Nochtans zijn ſy in ſommige dingen ook gelukkiger / en beter dan de Chriſtenen ſelve / met alle hare vonden / konſten / Schriften / en onderwijſingen. Want 1. het werd bevonden (tot onſer ſchaamte) dat in verſcheyden groote ſonden de Chriſtenen haar ſwaarder beſondigen / dan ſelfs een groot deel der Heydenen: als door onrecht / meineedigheid / vloeken / bedriegen: item / door de onverſadelijke begeerte tot geld / en

Ampten:

Muyten: uyt welke beyde een Wereld van grouwelen onder de menſchen ontſtaat. Want / aangeſien onder veele Heydenen geen reden noch gelegenheid tot deſe oorſaaken der overtredingen gegeven werden; ſoo werden onder haar veele vonden / en ſonden / niet gepleegd / die by andere volkeren geweldiglijk de overhand nemen. Het geene wy hier willen ſeggen / heeft al lang voor ons ſeer duydelijk aangeweſen den Hiſtory-ſchrijver Juſtinus, in ſijn tweede boek. Hy beſchrijft daar de maniere van leven der oude Schyten. Seggende / dat ſy het land niet bouwden / ook geen huyſen noch vaſte woonplaatſen hadden / maar dreven haar vee hier en daar / waar zy het goed dochten. Haar vrouwen en kinderen voerden ſy met haar op wagens / die ſy van boven bedekten. Het recht wierd onder haar niet geoeffend na geſchrevene Wetten / maar na het oordeel van de verſtandigſten onder haar. Tot goud en ſilver waren zy niet ſoo begeerig als andere menſchen: want waren met vellen der beeſten tot hare kleedinge / en met honig en melk / in hare ſpijſen / te vreden. En / alſoo ſy weynig begeerden / ſoo was ook onder haar meerder gerechtigheid / vrede / oprechtigheid / en welſtand / dan onder de andere volkeren / by de welke de onverſadelijke begeerlijkheden de oorſaken zijn van ſchrikkelijke oorlogen / en onheylen. En / beſluytende / ſegd onder anderen ook dit: *Prorſus ut admirabile videatur, hoc illis naturam dare, quod Græci longa ſapientum doctrina, præceptiſque Philoſophorum conſequi nequeunt, cultoſque mores incultæ Barbariæ collatione ſuperari. Tanto plus in illis proficit vitiorum ignoratio, quam in his cognitio virtutis.* Dat is / ſoo dat het wonder is, dat aan deſe woeſte menſchen de natuure gegeven heeft, dat de Grieken met al haar geleerdheid en onderwijſingen der Wyſen, niet hebben verkregen. Soo dat ook de zeden en manieren der beſcheydenſte Volkeren verbeterd en overtroffen werden, van deſe Barbariſche menſchen. Soo veel meer vermag in haar de onkennis der ſonden, dan in deſe de wetenſchap der deugden.

Als ik onder de Americanen voor deſen verkeerde / heb ik geoordeeld dat ſy / ten aanſien van haren tijdelijken ſtaat / in veele dingen / gelukkiger leefden dan veele andere menſchen: want onder haar is een ſeer groote en algemeene vryheid / welke een groot deel is van des menſchen welſtand. Sy waren niet bekommerd / als wy / voor koſt / drank / kleedingen / huyſen / &c. Men vind onder haar geen armen / noch ſoo veel ſlaafachtige dienſten / ambachten / en ſorgen / als by andere menſchen: Sy leven minnelijk onder malkanderen / van 't geene ſy / door viſſchen / jagen / &c. verkrijgen. Dewijle onder haar de begeerte tot rijkdom niet gevonden werd; ſoo weetmen ook niet van ſoo veel twiſten / krakkeelen / pleyten / &c. als by andere natien. En / gelijk ſy met weynig te vreden zijn / ſoo konnen ſy ligtelijk rijk en gelukkig werden. Daar en tegen hebben andere menſchen veele vonden en manieren geſocht, door welke ſy haar ſelven / teder / ſeer behoeftig / en gebrekkelijk / verkeerd en elendig gemaakt hebben. *Eccleſ.* 7. 29. Daarom ſegd Seneca wel: *Non qui parum habet, ſed qui plus cupit, pauper eſt. Ut fias dives, non divitiis adjiciendum, ſed cupiditati detrahendum eſt.* Dat is / hy is niet arm, die weynig heeft, maar die veel begeerd. Om rijk te werden, moet gy u goederen niet vermeerderen, maar u begeerte verminderen. Ook ſelfs de Joden hebben eertijds in Paleſtina ſeer gelukkiglijk geleeft / ſonder alle die ambachten / konſten / en wijſen van de begeerte / en gebrek der menſchen / te vergrooten / die daar na gevolgd zijn: ſy oeffenden haar alle in het land-bouwen / en opvoedinge van vee: gelijk onder anderen wel aangeweſen heeft in onſen tijd / den geleerden Petrus Cunæus, in ſijn eerſte boek van de Republijke der Jooden, *Cap.* 4. Hy oordeeld ook aldaar / dat ſoodanige maniere van leven de beſte is / en de beſte borgeren maakt. Dat ook / niet ſonder reden / de Joden in die tijden weynig vremdelingen in haar land lieten komen / ook ſelve weynig hare kinderen lieten in vreemde landen reyſen; om dat daar door de goede manieren bedorven werden / en vreemde ingevoerd.

Wat ſelfs aangaat de genees-konſt, ik heb gemerkt / dat de Heydenen met weynig beſlag / door ervarenheid / en met een eenvoudig medicament / of geneesmiddel / veel gelukkiger haare wonden / ſiekten / en qualen / weten te geneſen / dan wy met alle onſe Doctoren, Chirurgijns, Apothekers, &c. en uyt veelderley dingen t'ſamen gemengelde medicamenten. Ook leerd de bevindinge / dat de menſchen / die haar met weynig ſaken vergenoegen; en die volkeren daar wy van melden / gewoonelijk langer leven / en geſonder dagen hebben / dan wy met al ons beſlag / moeyelijk bedrijf / lekkernyen / en vonden. Indien wy ook de eerſte tijden des Werelds willen inſien / in de welke men buyten twijffel beter en gelukkiger geleefd heeft dan nu: in de ſelve zijn ſoo veele vonden niet geweeſt / als heden; maar in haar eenvoudigheid hebben de menſchen / vergenoegd zynde / vrede gehad. Voor de tijden Moſis heeftmen geen geſchreven Wetten gehad / derhalven ook geen Advocaten / noch Procureurs / die over de ſelve twiſteden: doch de booſe manieren / en ontrouw der menſchen / hebben daar na veel Wetten / en noodſakelijkheden voortgebracht / die te voren onnoodig waren.

Maar / hoe-wel / gelijk geſegd is / het licht der natuur / en der conſcientie / verre ten goeden den Heyden gediend heeft / of immers heeft konnen dienen / nochtans hebben meeſt alle Heydenen in 't gemeen / eenige weynige onder haar uytgeſonderd zynde 1. de waarheid Gods in ongerechtigheid onderdrukt / en, God kennende, hebben nochtans hem niet als God verheerlijkt, ofte gedankt, maar zyn verydeld geworden in haare overleggingen, en haar onverſtandig herte is verduyſterd geworden: haar uytgevende voor wijſen, zyn ſy dwaas geworden. En hebben de heerlijkheid des onverderffelijken Gods veranderd, in de gelijkeniſſe eenes beelds van een verderffelijk menſche, en van gevogelte, en van viervoetige, en kruypende gedierten. *Rom.* 1. Soo dat wy / door de genade Gods in Chriſto / gebracht zijn uyt de duyſterniſſe, tot het wonderlijke licht, ja overgeſet in het Koningrijke des Soons der liefde Gods. De Heydenen hebben veele Goden en Overheeren / meerdere en mindere / geëerd: de Chriſtenen erkennen maar eenen God den Vader, uyt welken alle dingen zyn, en wy tot hem, en maar eenen Heere Jeſum Chriſtum, door welken alle dingen zyn, en wy door hem. 1 *Cor.* 8. 6.

2. De Heydenen hebben hare Goden geëerd door beelden / op gansch ydele en afgodiſche manieren. De rechte Chriſtenen eeren God in den Geeſt en waarheid. Den Gods-dienſt der Heydenen is geweeſt onredelijk en beſpottelijk: den Gods-dienſt der rechte Chriſtenen is geheel redelijk. *Rom.* 12. 1.

3. De Heydenen hebben haare Goden geëerd door offerhanden / ook van menſchen / om de ſelve te verſoenen: de Chriſtenen zijn door de eenige offerbande Jeſu Chriſti behouden.

4. Hoe-wel veele Heydenen hebben hare Goden in Tempelen geëerd / nochtans hebben ſommige dat onbetamelijk geoordeeld: maar hebben tot den Gods-dienſt de hoogten en boſſchen toe-geheyligd. De waare Chriſtenen eeren God / na voorval van ſaken / in alle plaatſen / als die nergens ingeſloten / noch uytgeſloten is.

5. De Heydenen hebben menige Feeſt-dagen gehad; de Chriſtenen zijn aan geen Feeſt-dagen in conſcientie gehouden: hoe-wel ſy noodig achten / tot den Gods-dienſt / den Ruſtdag te onderhouden.

6. De Heydenen hebben hare Goden geëerd door ſchudden van beddekens / en kuſſens / door vaſten / en onthouden van het houwelijk / door blyeindige / of treur-

eindige ſpelen: item / ſpelen die in de gemeene Schouwplaatſen vertoond wierden / en door het vechten der wreede Dieren tegen malkanderen / of tegen de menſchen / of ook ſlaven die in ſlagordens geſteld wierden / om d'een den anderen vechtenderhand te dooden. Door voorgeſchrevene en ſeekere drachten van kleederen (want ſommige ſtelden in het dragen van ſeer ſchoone en koſtelijke / andere in het aandoen van ſlechte en geringe kleederen / ſeer groote heyligheid) door danſſen / muſijk / groote maaltijden / reyſen na de Afgoden / om die te ſien en te vereeren / door uytwendige waſſchingen en reynigingen / als ook veele andere ydele / en ongeſchikte manieren van doen. De waare Chriſtenen achten geen vaſten noch onthouden noodig / dan vrywilliglijk voor een tijd / om God te beter te dienen; niet / als in ſich ſelven Gode aangenaam / maar als een behulp-middel / om ons te veerdiger te ſtellen tot Goddelijke betrachtingen: den Heere te ſingen / en Lofſangen op te draagen / uyt een rechte beweginge des gemoeds / meynen ſy de rechte melodie te weſen / die God aangenaam is: niet een ydel geklank en geraas der muſijk inſtrumenten / of dat van de lippen alleen uytwaarts gaat. De andere dingen / die wy verhaald hebben / verwerpen ſy geheelijk / als tot den oprechten Gods-dienſt onbequaam: Hoewel wy met droefheid bevinden / dat die van het Pausdom by na alle de ydelheden en ſuperſtitien der Heydenen nagevolgd zijn. Doch den waren / en ſuyveren Gods-dienſt / achten wy te beſtaan in deſe deelen:

Den Gods-dienſt is gelegen / of in 't oeffenen van zeden en deugden: of in uytwendige ceremonien / en inſtellingen. Den Gods-dienſt der zeden heeft deſe deelen: 1. Een ernſtige en neerſtige opmerkinge / en onderſoek der eygenſchappen en werken Gods. 2. Een rechtſinnig oordeel over deſelve. 3. Een goede / Goddelijke / en behoorlijke geſtalte des gemoeds tot God. 4. Een vertoog en bewys der oprechte geſtalte des herten tot God / in geheel ons leven. Derhalven / hoewel ons in de Wereld veele dingen voorkomen / die ons verwerd / onvolmaakt / ja vreemd / quaad / en ongerijmd ſchijnen / maar van wy de reden noch uytvynden niet verſtaan; nochtans moeten wy onſe gedachten, die haar tegen God verheffen, geern gevangen leyden onder de gehoorſaamheid Gods. 2. *Cor.* 10. gedenkende / dat Gods oordeelen eenen diepen afgrond zyn, ſijne wegen onnaſpeurlijk: dat de wegen Gods niet zyn gelijk onſe wegen, noch ſijne gedachten gelijk onſe gedachten; maar gelijk de Hemelen hooger zyn dan de Aarde: alſoo zyn Gods wegen hooger dan onſe wegen; en ſijne gedachten dan onſe gedachten. *Pſal.* 36. 7. *Rom.* 11. 33. *Eſa.* 55. 8, 9. &c. Wy moeten dan God in alle onſe gedachten / woorden / en daaden / verheerlijken / en hem opdragen / met ootmoedige erkenteniſſe / alle lof van ondoorgrondelijke wijsheid / (want ſijns verſtands is geen getal, daar is geen doorgrondinge van ſijn begrijp) goedheid / weldadigheid / heyligheid / rechtveerdigheid / waarheid / macht / heerlijkheid / &c. met kinderlijke vreeſe / en vertrouwen / liefde / verwonderinge / &c. Wy moeten bedenken dat wy / en al ons welweſen / alleenlijk hangd aan ſijne onverbiddelijke en vrye genade / als de eenige Fonteyne alles goeds / waar door God ſijne gaven mede deeld aan een yder in het byſonder / op ſoodanigen tijd / wijſe / en maate / als het hem geliefd. Waarom moeten wy ſijne weldaden hoog achten / voorſichtiglijk gebruyken / en met waare dankbaarheid erkennen / en tot ſijner eere aanleggen / in volveerdige gehoorſaamheid / en bearbeyden van in alles een goede conſcientie voor God / en de menſchen / te bewaren.

Dit is den oprechten en den redelijken Godsdienſt. Gelijk ons den H. Paulus leerd / *Rom.* 12. 1, 2. en *Jac.* 1. v. 27. De ſuyvere en onbevlekte Godsdienſt voor God en den Vader, is deſe, Weduwen en Weeſen te beſoeken in haare verdrukkinge, en hem ſelven onbeſmet te bewaren van de Wereld.

En / hoewel ook God niet alleen innerlijk / in het gemoed / maar ook uytwendiglijk met het lichaam / en door uyterlijke bedieningen / wil geëerd zijn: 1 *Cor.* 6. v. 20. Nochtans is den uytwendigen Gods-dienſt Gode niet aangenaam / om haar ſelfs wille / maar alleen voor ſoo ver de ſelve is een vertoog / en uytdrukkinge / of ook behulpmiddel / tot den inwendigen Gods-dienſt: anderſints is alle uytwendigen Gods-dienſt ydel / ja grouwelijk by God. ſie *Amos.* 5. 21-23. *Eſa.* 1. 13-15. &c. *Prov.* 28. 9. *Pſal.* 50. 16. Dit heeft ſelfs een Heydens Poëet / Perſius, wel aangeweſen / dat God niet vereerd werd door offerhanden / geſchenken / goud / ſilver / of eenige koſtelijkheid / (want ſijne is de Wereld en alle hare volheid, *Pſal.* 50. 12.) maar door rechtveerdigheid / heyligheid / en oeffenen van alle deugden / en Goddelijke geſtalte der ziele tot God. Want ſoo beſtraft hy de ydelheid der afgodiſche menſchen: Sat. 2.

O curvæ in terris animæ, & cæleſtium inanes.
Quid juvat hoc, templis noſtros immittere mores,
Et bona diis ex hac ſcelerata ducere pulpa?
At vos
Dicite Pontfices, in templis quid facit aurum?
Nempe hoc, quod Veneri donatæ à virgine pupæ.
Quin damus id ſuperis, de magna quod dare lance
Non poſſit magni Meſſalæ lippa propago:
Compoſitum jus, faſque animi, ſanctoſque receſſus
Mentis, & incoctum generoſo pectus honeſto.
Hæc cedo ut admoveam templis, & farre litabo.

Den ſin deſer woorden is te voren aangeweſen / ja Cato getuygd / dat voor de Vromen onnoodig is / door offerhanden God te willen behagen / maar datſe door de deugd alleen Gode aangenaam werden.

Cum ſis ipſe nocens: moritur cur victima pro te.
Stultitia eſt morte alterius ſperare ſalutem.

Dat is / dewyle gy ſelve ondeugende zyt, waarom ſterft voor u het beeſt dat gy offeren wild? 't is dwaasheid in de dood van wat anders ſijne zaligheid te hoopen. Cicero, in 't 2. boek van de natuure der Goden: *Cultum deorum eſſe optimum, eundemque caſtiſſimum, ut eos ſemper purâ, integrâ, incorruptâ & mente & voce veneremur.* Dat is / dat den beſten en ſuyverſten Gods-dienſt is, God te eeren met een reyne, oprechte, en onbedorven geeſt, en ſtemme.

VER-

VERKLAARINGE
Van den Aart, en Werkingen der
CONSCIENTIE,
Of
Gewiſſe des Menſchen.

Het eerſte CAPITTEL.

Wat het woord Conſcientie, *of* gewiſſe, *beteekend*, *en wat die zy?*

HEt Latijnſch woord Conſcientia beteekend wetenſchap met een ander. Want de conſcientie is een ordening van wetenſchap tot eenige daad; welke betrokken word tot de wet van het oordeel Gods, die als een gericht-ſtoel in onſe herten opgericht heeft. God weet eerſt, en voor al wat hy ons voorgeſchreven heeft, en bevolen, of verboden; en dat ſelve weeten wy daar na met God, uyt kragt van het getuygeniſſe onſes herten, en der wet die God onſe zielen heeft ingeſchreven, ja ingeſchapen. *Rom.* 2. 14, 15. Want wanneer de Heydenen die de wet niet hebben, van natuure de dingen doen die der wet zijn, deſe, de wet niet hebbende, zijn haar ſelven een wet. Als die betoonen het werk der wet geſchreven in haare herten, haare conſcientie mede getuygende, en de gedachten onder malkanderen haar beſchuldigende, of ook ontſchuldigende.

Sy word in 't Grieks genoemd met een woord, 't welk ook mede-wetenſchap beduyd; waar mede ook ons Duyts woord gewiſſe over een ſtemd: Want ge beteekend ſoo veel als met, ſoo dat gewiſſe, is mede-wiſſe, of mede-wetenſchap, en overtuyginge. En beteekend derhalven dit woord conſcientie. 1. Het verſtand en begryp des gemoeds, 't welk verſtaat, en oordeeld: als (by exempel) de wet Gods word geſegd, geſchreven te zyn in onſe conſcientie, dat is, in ons verſtand. 2. Het weten en verſtaan ſelve, als een werkende daad des verſtands, waar door het verſtand oordeeld, of een ſaak wel mach gedaan worden, geſchied, of gedaan is, of niet. 3. De ſaak ſelve, die in de conſcientie, uyt kracht der ſelve, geweten word, namelijk die wet, welke in het gemoed bekend is, en ons voorſchrijfd als een regel, 't geen wy doen of laten moeten, en ons daar toe verbind, uyt ontſag des eenigen en opperſten Wet-gevers, Gods. Een rechte conſcientie dan is, die wel geordend is tot de wet Gods, en daar mede over een komt: een dwalende, die daar van afwijkt. De conſcientie verbind ons, even gelijk een wet, namelijk door gebieden, aanporren, vermanen, opwekken, &c. Item door verbieden, afmanen, aftrekken, &c. in middelmatige dingen, ons wel wat vryheid latende, maar nochtans in onſe daden voorſchrijvende de rechte maniere, en behoorlijk eynde.

De conſcientie dan, is een oordeel des menſchen van de gerechtigheid, en ongerechtigheid, goedheid en boosheid, ſijner daden: Item van de eere of oneere, loon of ſtraffe, die de ſelve toekomt. Of, als andere beſchrijven, een oordeel des menſchen van ſijn eygen ſelven, in opſicht, en gelijk als hy legd onderworpen onder het oordeel Gods. *Eſa.* 5. 3. Nu dan gy Inwoonders van Jeruſalem, en gy mannen van Juda, oordeelt doch tuſſchen my, en tuſſchen mynen wijngaard, &c. 1 *Cor.* 11 v. 31. Want, indien wy ons ſelven oordeelden, ſoo ſouden wy niet geoordeeld worden. Andere beſchrijven de conſcientie, dat die is, een gevoelen van Gods oordeel, over onſe eygen daden, waar door wy ons ſelven beſchuldigen of ontſchuldigen.

De conſcientie is wel een oordeel, en derhalven een werkinge, of kracht, en daad des verſtands: doch dat oordeel beſtaat in goed-kenninge, en derhalven is het geen bloot vonnis van de reden, en het verſtand; maar ſoodanig, 't welk ook met ſich trekt een toeſtemminge der wille, een neyginge, daar henen ſich buygende, daar het verſtand leydet. Soo dat ook den wille gebieden kan aan het verſtand, te oordeelen of niet; item haar oordeelen volgen of niet.

De conſcientie dan, is geen bloot begryp des verſtands, waar door men yet bemerkt; noch ook geen oordeel, waar door men alleen beſluyt, of yet waar, of niet waar is; maar een oordeel, waar door wy in 't byſonder beſluyten, en bedenken, wat wy doen of laten moeten; wat eerlijk en goed, of oneerlyk en quaad is; met een ſterke overtuyginge, en toeſtemminge der wille.

Het oordeel nu onſer conſcientie, gaat, of voor onſe daden, of vergeſelſchapt die, of volgd na onſe daden: maar om dat haar kragt na de daad pleeg grooter te zijn, als voor de daad, of in de daad ſelve; daarom word by uytnemendheid, menigmaal by de conſcientie verſtaan, het oordeel onſer daden, na dat die gepleegd zijn, en 't geen uyt ſoodanig oordeel vloeyd. Want voor de daad of raad-plieginge, en beſluyt, en voornemen, of in de daad ſelfs, is het oordeel van de reden ſoo klaar, noch ſoo krachtig niet, dewijl de herts-tochten het verſtand benevelen, bedwelmen, en verſtooten, poogende den wille op haare zyde te trekken: maar, na dat de daad voor by is, pleeg het geweld der herts-tochten te wijken, en allenxkens te verkoelen; 't welk geſchiedende, de reden meerder kracht heeft, en ons gemoed en wille gansch inneemd, en de ſelve, of met vreugde, of droefheid, beſet, en, of met goede hope vervuld, of met vreeſe verſchrikt. Sulks blijkt inſonderheid in quade daden. Want als eenige herts-tocht in de ſelve den wille heeft wech gerukt, tegens het getuygenis en oordeel van de reden, of tegens de conſcientie; na dat nu de misdaad begaan zijnde, de begeerlijkheid verſaad, en de herts-tocht gepaayd is, ſoo verſlapt die dan wel, of wijkt t'eenemaal; maar de reden, te vooren veracht of verſtooten, bekomt dan wederom haar kracht, ſlaat, en verſchrikt den wille, en het herte ('t welk te vooren de begeerlijkheid hadde gehoorſaamd) door ſijn vonnis, en beſtraftſe hardelijk:

lijk: daar uyt dan volgd in de gemoederen / inſonderheid die niet ganſch verdorven zijn / ja ook in de alderbedorvenſte / als de leelijkheid der booſe daaden klaarlijk blijkt / een ſeer ſcherpe ſmerte / pijniginge / en vreeſe van ſtraffe.

De conſcientie is alleen in den menſch (van de conſcientie der goede en quaade Engelen ſpreken wy niet) in opſicht van alle ſchepſelen / die God op Aarde ſichtbaarlijk geſteld heeft; ſoo dat den menſch door deſelve principalijk van alle andere Dieren onderſcheyden is.

In God is eygentlijk geen conſcientie / want / dewijle God onder niemands recht noch oordeel ſtaat / en de wijle hy de heyligheid en rechtveerdigheid ſelve is / onveranderlijk / oorſpronkelijk / en in den hoogſten trap volmaakt / ſoo behoeft hy geen conſcientie / om ſijne werkingen te regeeren / of in ordre te ſchikken: en is ook / noch ſijn eygen ſelfs / noch een anders beſchuldiginge / of veroordeelinge / onderworpen. Als dan Petrus ſegd. 1. Brief *Cap.* 2. 19. Om de conſcientie Gods, &c. Want ſoo ſtaat'er in den grondtext / ſoo ſpreekt hy niet / van de conſcientie die God heeft / maar van onſe conſcientie / die ons aan de gehoorſaamheid tot God verbind.

De conſcientie word ook genaamd het herte van den menſch. 1 *Reg.* 2. 44. Gy weet alle de boosheid, die uw herte weet, die gy aan mijnen Vader David gedaan hebt. *Prov.* 27. 19. Gelijk in 't water, het aangeſichte is tegen het aangeſichte: alſoo is des menſchen herte tegen den menſche. 1 *Joan.* 3. 19, 21. Item de ziele des menſchen. *Prov.* 20. 27. de ziele des menſchen, is een lampe des Heeren, door ſoekende alle de binnenkameren des buyks. Item / den Geeſt des menſchen. 1 *Cor.* 2. 11.

I. Vrage.

Of in alle menſchen een conſcientie zy?

Antw. I. Wy ſeggen / dat ja God in alle menſchen de kracht der conſcientie gegeven heeft: want den Apoſtel *Rom.* 2. willende bewijſen / dat geen menſchen door het volbrengen der Wet behouden werden; maar datſe alle / niemand uytgeſonderd / ja de geheele wereld / voor God verdoemelijk zijn; neemd ſijn bewijs daar uyt; om dat / hoewel de Heydenen de Wet Moſis niet hadden / nochtans ſy het werk, dat is den inhoud der Wet, hadden geſchreven in haare herten, haare conſcientie, &c. ſie v. 14. 15. en *Rom.* 1. 18. ſegd hy / dat de Heydenen (want hy ſpreekt daar van de Heydenen) de waarheid in ongerechtigheid t'onder gehouden hebben. En v. 32. dat ſy het recht Gods weten, namelijk, dat de gene die ſulke dingen doen, des doods weerdig zijn. Verhalven dat de Heydenen niet waren te verontſchuldigen, om datſe God kennende, hem als God niet hadden verheerlijkt ofte gedankt, &c. *Rom.* 1. 21. Item / om datſe ſelve deden / 't gene ſy door de Wet der natuur veroordeelden / en voor quaad hielden. *Rom.* 2. 2.

II. God heeft ſich ſelven aan alle menſchen door de werken der ſcheppinge / en door ſijn voorſienigheid / en regeeren van alles / bekend gemaakt. *Rom.* 1. 18-21. *Act.* 14. 17. Op dat ſy niet te verontſchuldigen ſouden zijn. Soo dat God rechtveerdiglijk alle menſchen na ſijne Wet ſal konnen rechten / ook die niet dan de Wet der natuur gehad hebben. *Rom.* 1. 20. Soo moeten dan alle menſchen in haar conſcientie een overtuyginge hebben / van 't geen ſy doen of laten moeten: want daar geen Wet is, noch eenigſints kennis van den wille des Wet-gevers / daar is geen overtredinge, en groote reden van onſchuld.

III. Ook bewijſen dit de ſchriften en geſchiedeniſſen der Heydenen; want ſy hebben Wetten ſelve gemaakt / uyt kracht der naturelijke conſcientie / die in ſubſtantie met de Wetten Gods over een komen. Als / by exempel / datter maar een God is / en opperſten Heer van alles; dat die een Geeſt is / en inſonderheid met een oprecht hert en gemoed moet gediend weſen. Datmen den eed heyliglijk moet houden: den naam Gods niet mach oneerbiediglijk gebruykt worden. Datmen ſekere tijden en plaatſen tot den Gods-dienſt moet aſſonderen. Datmen ſijne Ouders en Overheid moet eeren / en gehoorſamen. Datmen een ander niet mach dooden; of ſijn leven en geſondheid beledigen. Dat overſpel onwettig / en ſtraf-baar is: datmen malkanderen niet mach ſijne goederen door dieſte / met geweld / of liſt / ontvremden: datmen niemand door valſche getuygeniſſe mach beſwaren / &c.

Soo dat ſekerlijk / en altoos / als den menſch doet tegen ſijn conſcientie / en Wet der natuur / ſoo werd hy in ſijn gemoed en gedachten gewaar een wroegen / beſchuldigen / en aanklagen; even gelijk de ſchaduwe het lichaam volgd *Gen.* 4. 7. Iſſer niet, indien gy wel doet, verhooginge? en indien gy niet wel doet, de ſonde legd aan de deure. Ook is dit nodig geweeſt tot onderhoud van het menſchelijke geſlacht / en ſocieteyt / of by een wooningen / en politien der ſelve; want indien daar geen reden / noch Wet der natuur / noch dwang der conſcientie waar; d'een ſoude den anderen vernielen; ja het ſoude veel erger met den menſch toegaan / dan het nu doet onder de vreetende en wreedſte Dieren des Velds.

IV. Gelijk de gerechtigheid Gods / alſoo ook ſijne goedheid / en liefde tot den menſch / heeft vereyſt / dat de Wet der conſcientie in aller herten ſoude gegeven werden: op datſe haar verderf vermijden / en haare welſtand najagen ſouden.

Tegenw. Den menſch die word geboren ſonder eenige kennis / of wetenſchap des onderſcheyds tuſſchen goed en quaad. *Jon.* 4. 11. Die geen onderſcheid weten tuſſchen hare rechterhand en hare ſlinkerhand, &c. Waarom ook het verſtand des menſchen / gelijk hy in de Wereld komt / vergeleken word by een wit papier / waar op niets geſchreven is.

Antw. Hoewel in den menſch / ſoo als hy geboren word / geen dadelijke kennis bevonden word; nochtans is in hem de bequaamheid / om tot kennis te komen / door een vermogen der ziele / welk ſich ſelve openbaard / ſoo haaſt / na de bequame geſtalte des lichaams / den menſch reden-gebruyk begind in 't werk te ſtellen. Soo dat God / den Autheur der natuur / in de ziel des menſchen heeft ingeſchapen / en natuurlijk ingelaten / tweederley beginſelen van redenkaveling: waar van d'eerſte worden genoemd principia theoretica, dat is / beginſelen van enkele ſpeculatie, bedenkinge / en kennis: d'andere practica principia, dat is / beginſelen van 't geen men behoord te doen, of te laten. De eerſte machmen bequamelijk noemen gemeene bekenteniſſen, of ſoodanige voorſtellingen / en gronden / van 't geen waar of onwaar is; dewelke alle menſchen toeſtaan / en houden waarachtig te zijn / ſoo haaſt ſy maar den letter / of woordenſin / daar van verſtaan: hoe-wel ſy daar van noyt yet gehoord hebben / of met reden beveſtigd geſien: om dat deſe gemeene bekenteniſſen / in haar ſelven / ſoo klaar zijn / datſe van ſelfs een yder van ſeekerheid overtuygen. Soodanig zijn / by exempel / de gemeene bekenteniſſen / waar op de Mathematiſche wetenſchappen gegrond zijn / die ook door deſelve gedemonſtreerd en beweſen worden: die ook / om de ſeekerheid van hare gronden / veel meer vaſtigheid hebben / dan andere wetenſchappen / die dikmaal op valſche / of immers ſeer onſeekere beginſelen / ſteunen. Sulke gemeene bekenteniſſen / als gemeld zijn / vindmen onder anderen by Euclides; Als zijn.

1. De dingen / die elk gelijk zijn een ander ding / die zijn ook malkanderen gelijk.

2. Soomen tot gelijke dingen gelijke toe doet / de t'ſamen gevoegde zijn mede gelijk.

3. Soo

3. Soo by ongelijke dingen gelijke toegedaan worden / de t' ſamen gevoegde ſullen ongelijk zijn.

4. Soo eenige dingen elkx de helſt zijn van een ander / die zijn malkanderen gelijk.

5. Het geheel is altijd grooter / dan zijn deel.

6. Alle rechte hoeken zijn malkanderen gelijk.

7. Soo een rechte linie door twee rechte linien getrogen werd / en de inwendige hoeken op een zijde t' ſamen kleender zijn dan twee rechte hoeken / ſoo mogen die linien aan de ſelve zijde verlengd worden / datſe eyndlijk t' ſamen loopen.

8. Twee rechte linien beſluyten geen plaats. En diergelijke meer.

Ook zijn natuurlijk de ziel des menſchen ingelaten ſekere gronden / van 't geen men doen of laten moet. En deſe worden genoemd de Wet der conſcientie, de Wet der natuur, het werk, dat is / de ſubſtantie / en principalen inhoud / der Goddelijke Wet. *Rom.* 2. 15. Sulke gronden zijn / by exempel.

1. Datter een gemeene oorſaak is aller dingen / namelijk God.

2. Dat men dien God / als aller dingen oorſprong / Onderhouder / en volmaaktheid / d' alderwyſſte / d' alderbeſte / machtigſte / &c. moet erkennen / en onderdanig zijn.

3. Dat men ſijne Ouders eeren moet.

4. Dat onder de daden die de menſchen doen / ſommige eerlijk / ſommige oneerlijk zijn.

5. 't Geen eerlijk is moet men doen en volgen: dat oneerlijk is / laten en vlieden.

9. Men behoord niemand te beleedigen.

7. Die ons wel doed is men erkentenis ſchuldig.

8. Onrechtveerdig geweld mach men af-keeren.

9. Dat gy niet wilt dat u geſchiede / doe dat aan een ander niet. En diergelijke.

Nu / gelijk door de gemeene beginſelen der kennis / veel beſluyt-redenen en gevolgen gemaakt worden / ja uyt de ſelve alle menſchelijke weetenſchappen voort komen / dewijle zy alle op de voorgemelde gronden ſteunen: even ſoo worden ook uyt de gemeene eerſte beginſelen / van 't geen men doen of laten moet / veels beſluyten en gevolgen gemaakt; op dat den menſch daar uyt wete / hoe hy ſich in voorvallende gelegentheden / na den regel der gerechtigheid / moet aanſtellen.

Alle deugden en ſonden ſien / of op God / of op ons ſelven / of op andere menſchen. Aller deſer deugden gronden / zijn allen menſchen door 't licht der natuur bekend: als / namelijk / dat men God als een oorſprong en ſouverain Heer van alles / die alles in alles is / en doed / moet erkennen / onderdanig / en gehoorſaam zijn: dat men ſijn eygen bewaringe / onderhoud / en welſtand / moet bevorderen / door matigheid / arbeyd / voorſichtigheid / en voorts 't geen daar toe vereyſt is. Dat men ook der andere menſchen (als van een natuur met ons) welſtand moet voorſtaan. Dewijle ook ſy na het Beeld Gods geſchapen zijn: en om dat ook onſen welſtand in eens anders welvaren verſcheydentlijk gelegen is; want wy elkanders dienſten onderling noodig hebben / als leden in een lichaam aan malkanderen hangende / en toedienende / tot welſtand des gemeenen lichaams.

En hier in moet men een wonderlijke groote barmhertigheid Gods erkennen / dat hy allen menſchen heeft de kracht van 't gewiſſe ingeſchapen / op dat ſy alle van het quade af-getrokken ſouden werden; tot berouw gebragt / en tot haren welſtand bevorderd. Soo dat God in de conſcientie des menſchen als klopt / roept / en hem noodigd tot ſijn behoud. Sie *Prov.* 1. 21. &c. en *Cap.* 8. 1. *Apoc.* 3. 20. &c. *Pſ.* 95. 7. *Eſ.* 30. 21. En uwe ooren ſullen hooren het woord des geenen die achter u is, ſeggende, dit is den weg, wandeld in den ſelven, als gy ſoud af-wijken ter rechter, of ter ſlinker hand.

Tegenw. God beloofd / als een byſondere gave / en weldaad / *Jer.* 31. 33. Ik ſal mijn Wet in haar binnenſte geven, en ſal die in haar herte ſchrijven: &c. Soo is dan de Wet Gods niet van natuur in 't hert des menſchen geſchreven.

Antw. Dat volgd niet / want den Apoſtel ſegd / en bewyſd duydelijk / *Rom.* 2. 15. dat ja het werk der Wet Gods, is geſchreven in 't herte, ook der Heydenſche menſchen / want hy ſpreekt daar van natuurlijke Heydenſche Volken. En toond dat / hoe-wel ſy de geſchreven Wetten Moſis niet gehad hebben / ſy nochtans rechtveerdiglijk konnen en ſullen geoordeeld worden / na de Wet der natuur / allen menſchen ingelaten. Want / niet tegenſtaande dit ſoo is / ſoo beloofd God wat hoogers / en uytnemender in de bygebrachte plaats / dan den menſch van natuur heeft. Namelijk 1. dat hy klaarder en meerder kennis ſoude geven. 2. Inſonderheid / dat hy de herten der menſchen ſoude luſt / en vermogen geven / om te doen den wille Gods. Als blijkt in de volgende woorden. En *Ezech.* 36. 26. en *Vers* 27. Ik ſal maaken dat gy in mijne inſettingen ſult wandelen, en mijne rechten ſult bewaren en doen. Daar ter contrary / den Apoſtel toond *Rom.* 1. Dat de Heydenen / hebbende de Wet der natuur / de waarheid Gods hadden in ongerechtigheid onderdrukt. En dat haar onverſtandig herte is verduyſterd geworden. Haar uytgevende voor wijſen, zyn ſy dwaas geworden. &c.

II. VRAGE.

Of het licht der conſcientie in den menſch ganſchelijk, en t' eenemaal, kan uyt-gebluſt worden.

Antw. Hoe-wel door lange gewoonte van tegen ſijn gemoed te doen / het ſelve te verſtooten / verſuymen / en verachten / item door booſe exempelen / quade reden-kaveling / onderwys / &c. het licht der natuur ſeer kan verduyſterd / verdrukt / en ingehouden werden: Dat ook den menſch kan ſeer jammerlijk doolen / en verkeerdelijk oordeelen / van 't geen eerlyk of oneerlijk is / gedaan en gelaaten moet worden: ſoo dat hy het goede quaad / en het quaad goed noemd; ja ſich inbeeld dat God ſoo goed en genadig is / dat men hem / als een rechter / niet behoord te vreeſen; want hy noyt den menſch eenig onheyl toeſend: gelijk van ſommige Heydenen getuygd word. &c. Nochtans verval den menſch noyt ſoo verre / datter geenſins in hem eenige conſcientie overblijft. Sy ſal wel voor een langen tijd haar niet vertoonen / maar nochtans te ſijner tijd werd ſy wakker / en veerdig om den menſch te ontroeren. Gelijk in een dronkig of ſlapende menſch het gebruyk der reden voor een tijd lang ophoud / maar nochtans de kracht der ſelve is noch in hem. Waarom ſegd den Apoſtel / dat men ſoodanige moet met ſachtmoedigheid vermanen: of haar God t' eeniger tijd bekeeringe gave, tot erkentenis der waarheid. En ſy wederom mochten ontwaaken uyt den ſtrik des Duyvels, onder welke ſy gevangen lagen tot ſijnen wille, 2 *Tim.* 2. 25, 26. Want / indien een menſch ſoo ver quame / dat hy ganſch geen conſcientie had / noch oordeel datter onderſcheyd is tuſſchen goed en quaad / eerlijk en oneerlijk / wat men doen of laten moet: die ſoude de natuur des menſchen niet hebben / want dit is tot ſijn natuur behoorendes / en in de ſelve van den Autheur der natuur ingeſchapen. Die menſch ſoude geen redelijk dier / en derhalven geen menſch weſen; maar eer de domſte en onvernuftigſte beeſten gelijk.

2. Dewijle God rechtveerdig is / en ſijn gerichte in 't herte des menſchen heeft opgericht; ſoo dat het geen de conſcientie den menſch aanſegd / als uyt naam en outſag van God hem aandiend; ſoo wreekt ook God altoos te ſijner tijd ſijn recht / dat de menſchen verſmaad / en tegen-gegaan hebben. *Pſal.* 50. 21. Deſe dingen doed gy, en ik ſwijge: gy meend, dat ik t' eene-

maal

maal ben gelijk gy; ik ſal u ſtraffen, en ſal 't ordentelijk voor uwe oogen ſtellen. Ook zijn ſelfs meeſt alle Heydenſche Scribenten van dit gevoelen geweeſt / dat alle ſchelm-ſtukken / ook in / en uyt haar ſelven / hare ſtraf en wraake mede-brengen.

3. Waarom ſiet men ook / dat de monſters ſelve van menſchen / Nerones, Caligulen, Domitianen, &c. door de grouwelijkheid haar 'er ſchelm-ſtukken in 't eynde verſchrikt / en dapper ontroerd zijn geworden. Want / of wel eenige herts-tocht haar verſtand / anderſints doch al byna blind / benevelende en verduyſterende / ſy het onderſcheid tuſſchen 't geen eerlijk en oneerlijk is / mogelijk niet wel gekend hebben / en alſoo / ſonder ſchrik of ſchroom / de grouwelijke ſchelm-ſtukken volbracht hebben; om dat het licht der redelijkheid in haar ſeer duyſter / ſwak / en krachteloos geweeſt is / als mede het oordeel van dingen die te doen ſtonden; nochtans die herts-tocht en genegentheid ophoudende / en verdwijnende / is dat licht der redelijkheid / 't welk byna uytgebluſt was / wederom klaarder geworden / en heeft haar beſchuldigd / inſonderheid als yets van buyten ſich vertoonde / of ook eenigen ſchrik van God in haar verſtanden geſtort / als droomen / vreemde vertooningen van ſeldſame gedrochten / blixem-ſtralen / en andere diergelijke dingen / daar by gekomen zijn / en de ſlapende conſcientie opgewekt hebben. Soo vermelden de Hiſtorien van Nero, dat hy / na het dooden van ſijn moeder / noyt heeft konnen verdragen de pijnigingen van ſijn gemoed / bekennende dat hy menigmaal / door de inbeeldinge van ſijn moeder / en met helſche verſchrikkingen in ſijn hert gedurig gequeld was. Niet tegenſtaande den Raad van Romen / de Soldaten / en ook het gemeene volk / hem over de daad niet tegendeelig waren / ſoo dat hy van menſchen niets in deſen te vreeſen had.

Tegenw. Nochtans ſegd de Schrift. Dat ſommige menſchen ongevoelig worden. *Epheſ.* 4. 18, 19. Verduyſterd in haar verſtand, vervreemd zijnde van het leven Gods, door de onwetenheid die in haar is, door de verhardinge hares herten. Welke ongevoelig geworden zijnde, hebben haar ſelven overgegeven tot ontuchtigheid, om alle onreynigheid gieriglijk te bedrijven. 1 *Tim.* 4. 2. Door geveynſdheid der leugen-ſprekers, hebbende hare eygen conſcientie als met een brand-yſer toegeſchroeyd.

Antw. Door deſe manieren van ſpreken word te kennen gegeven / niet dat de menſchen abſoluyt ſonder grond of kracht van conſcientie zijn. Maar 1. dat deſe ſteden / dikmaal haar conſcientie tegenſtaande / de kracht en gevoelen daar van ſeer verdooven; ja ook maken / dat voor een langen tijd de conſcientie ſich in haar niet vertoond / inſonderheid als het al na haaren ſin gaat / ſy vertel en weeldrig zijn / en de pluymſtrijkers / en booſe exempelen van anderen / haar in haar doen verſterken; dan is het gemoed gelijk een wonde met een dikke roof bedekt / en als geſchroeyd / en ſlapende geworden; maar die roof en ſchors eens afgetrokken / en het gewiſſe wakker geworden zijnde / daar by komende de vreeſe des doods / en beſeffen der Goddelijke oordeelen / ſoo wordenſe weder te meer gewaar / 't geen voor een tijd verborgen lag.

2. Ook ſpreeken de voorgemelde Texten niet ſoo ſeer van de geſtalte der menſchen / gelijk ſy inwendig zijn in haar binnenſte gemoed / en voor God alleen bekend; maar hoeſe haar voor de menſchen vertoonen / namelijk 1. datſe het wroegen en overtuygen haars gemoeds ſoeken en arbeyden te niet te doen / uyt haar te weeren / en uyt te bluſſchen / hoewelſe niet konnen / ja tegen haar wille / en poogen / moeten haar ſelven veroordeelen. 2. Dat deſe menſchen voor de Wereld ſoo leven / als of ſy ganſch geen conſcientie of ſchroom hadden / en alle redelijkheid afgeſworen en verloochend hadden. En / hoe-wel ſy in haar herte de prikkelen en ſchrikken van 't gewiſſe gewaar worden / nochtans weten ſy dat voor de menſchen te verbergen / en haar ſoo aan te ſtellen / als of ſy daar noyt van wiſten.

4. Dit blijkt / om dat den Apoſtel / ſpreekende van de godlooſſte Heydenen / die oyt geweeſt zijn *Rom.* 1. die in een verkeerden ſin waren overgeven, die tot alle onnatuurlijke grouwelen vervallen waren. Hy getuygd nochtans van haar / datſe de conſcientie in haar hebben / v. 32. datſe weten het recht Gods, dat de geene, die ſulke dingen doen, des doods waardig zyn.

5. Om dat ook in de Duyvelen ſelve de conſcientie overig is gebleven. *Jac.* 2. 19. Gy geloofd, dat God een eenig God is: gy doed wel; de Duyvelen gelooven 't ook, en ſy 't ſitteren.

6. Om dat alle menſchen 't geen eerlijk is van een ander af-eyſſchen / in hem begeeren / en prijſen; daar en tegen het quade miſprijſen; hoe-wel ſy het ſelve menigmaal bedrijven / en het goede nalaten; en alſoo / een ander oordeelende / haar ſelven verdoemen. *Rom.* 2. 1. &c. Soo is dan de conſcientie een overblijfſel des beelds Gods in den menſch / dat / gelijk het niet door de ſonden der voorige menſchen / die voor ons geweeſt / en van welke wy voortgekomen zijn / te niet gedaan is; ſoo word het ook nu noch niet t' eenemaal verbroken. *Eſa.* 57. 21. De godlooſe hebben geen vreede, ſegd God. Want indien in ſeer godlooſe menſchen de conſcientie ganſchelijk vernietigd wierd / ſoude volgen dat die ook in haare kinderen niet ſoude voort geſet worden; maar / dewijl ſy in alle menſchen natuurlijk is / blijkt datſe in niemand ganſchelijk word wech genomen.

III. Vrage.

Of de wet der Natuur, ofte der Conſcientie, by alle volken een en de ſelve zy?

Antw. By alle menſchen is eenderley conditie / en geſtalte der deughden en ondeughden / en derhalven ook eenderley regel / en grond der ſelve / die wy de wet der natuur, ofte conſcientie / noemen.

2. God heeft eenderley wet ook allen Heydenen ingeſchreven in het herte / die in ſubſtantie over een komt met de eenvoudige wet der zeden / in de H. Schrift uytgedrukt; waarom ſy ook het werk der Goddelijke Wet genaamd word. *Rom.* 2. v. 14.

3. Om dat de wet der conſcientie ſteund op gemeene bekenteniſſen / die van alle reden gebruykende menſchen toegeſtemd worden.

4. Om dat / 't geen niet accordeerd met de natuurlijke reden / dat kan geen wet zijn der natuur / want die is haar ſelven niet tegenſtrijdig; &c.

Tegenw. 't Geen rechtveerdig is / is by alle menſchen niet even het ſelve / want verſcheyden volken hebben verſcheyden wetten; en een yder meend rechtveerdig te zijn / dat met ſijne wetten over een komt.

Antw. Alleen dat is rechtveerdig / dat met de wet der conſcientie over een komt / 't zy dat het daar alder-naaſt / en ſonder eenig tuſſchen komen / in legd; 't zy dat het door een noodig en ſeker gevolg daar uyt getrokken word: de gronden en gemeene bekenteniſſen / van 't geen recht en onrecht is / die wy door de wet der natuur hier nemen / en aanmerken / zijn wel by alle menſchen een en de ſelve; maar de byſondere beſluyten / gevolgen / en bepalingen tot voorvallende ſaken / worden niet even deſelve by allen gemaakt: of / om de verſcheydenheid der oordeelen / en miſverſtand in veelen; of ook om dat het ſelve ſomtijds vereyſt is / om de verſcheydenheden der omſtandigheden / ſaken / en gelegentheden der ſelve / tot welke de voorgemelde beſluyt-redenen van recht en onrecht / gemaakt en toegepaſt worden.

IV. Vra-

IV. Vrage.

Of de wille en welbehagen Gods, is den eenigen regel en fondament van gerechtigheid? dat is, of God eenige ſaaken daarom wil gedaan hebben, en gebied, om datſe goed, eerlijk, en rechtveerdig zijn in haar ſelven; dan of daarom alleen, en ten dien aanſien, yet goed is, om dat het God gebied, en niet om eenige andere reden: ſoo dat, ſonder opſicht en aanmerkinge van Gods wille, of gebod, daar niets in ſich ſelven goed, rechtveerdig, of eerlijk is; maar alleen dan, en ſoo ver, als God dat wil?

Antw. Daar is tweederley Goddelijk recht. 1. Een dat natuurlijk / noodſakelijk / en onbeweeglijk is / 't welk alle menſchen / ten allen tijden / gehouden zijn te doen / uyt kracht van de wet der conſcientie / en der natuur; van God ſelve den menſch ingeſchapen.

2. Een geſteld recht / waar door God / behalven deſe wet der conſcientie / eenige byſondere geboden geeft buyten de ſelve; aan welke niet alle menſchen verbonden zijn / maar alleen die / aan welke de ſelve gegeven worden; en dat alleen voor dien tijd / de welke God tot onderhoud der ſelve beſtemd. En ſoodanig zijn de Wetten der Ceremonien des O. Teſtaments / die niet ſteunden op een algemeene Wet / reden / en gerechtigheid (die noodſakelijk / van allen / en altoos / moeten onderhouden zijn) maar alleenlijk op een byſonder bevel Gods / na ſijn welgevallen / aan de Joden / en dat voor eenen tijd / opgelegd / waarom ook God de ſelve daarna door Chriſtum heeft doen afſchaffen.

Het eerſte recht is een eeuwige / onveranderlijke Wet: want ook kan God een redelijk ſchepſel niet beveelen 't geen onrechtveerdig is: maar God heeft / uyt de volmaaktheid van ſijn eygen ſelfs natuur / een liefde tot het goede / en een af-keer en haat tegen het quade. *Pſal.* 5. 5, 6, 7, &c. 't Is wel waar dat God in het voortbrengen aller ſchepſelen ganſch vrywillig is; ſoo dat hy ook konde of de Wereld niet ſcheppen / of anders / op een anderen tijd / &c. als hy gedaan heeft: maar wy ſeggen dat God / nu hebbende geſchapen redelijke ſchepſelen / na ſijn beeld en gelijkeniſſe; niet konde haar Wetten voorſchrijven / dan die in haar ſelven goed en rechtveerdig waren; ja dat hy ook daarom haar de Wet der conſcientie heeft ingedrukt / om dat die in ſich ſelven billijk en goed was; en overeenkomende met Gods gerechtigheid / van welke ſy een vertoog was; als ook met den ſtaat des menſchen / in welke God hem geſchapen hadde. God konde / by exempel / den menſch niet beveelen niet te gelooven de waarheid / maar de leugen; God ongehoorſaam te zijn / te haaten; of yet diergelijks / dat in ſich ſelven ongodlijk is.

2. God bemind noodſakelijk ſich ſelven / om dat hy goed is; en derhalven ook dat / 't welk in rechtmatigheid met ſijn heylige / rechtveerdige nature over een komt. God word eygentlijk niet goed genoemd / om dat hy ſich ſelven bemind / maar om dat hy goed is daarom bemind hy ſich ſelven: en 't geen met ſijn heylige natuure over een ſtemd.

3. Indien daar niets in ſich ſelven / en van nature / goed / billik / en rechtveerdig is; dan alleen in opſicht van Gods wille / en bevel: ſoo ſoude volgen / dat voor een menſch / die geen kenniſſe ofte achtinge neemd van Gods bevel; dat / ſeg ik / voor ſoo een menſch niets goed noch quaad weſen ſoude; dat hy niets gehouden is te laten of te doen; maar dat alles middelmatig voor hem is; ook daden die / na alle oordeel en reden / grouwelijk zijn.

Tegenw. Indien daar yet rechtveerdig en billik in ſich ſelven is / dat niet enkelijk hangd aan den wille en welbehagen Gods: ſoo ſal volgen datter eenig goed is buyten God / dat van God niet is.

Antw. Dit is geen weſentlijk goed / dat eenig beſtaan heeft / by / of van ſich ſelven; maar alleen 't geen ſijn gevolg en opſicht heeft van eenig weſen / dat redengebruykende / en heylig / en rechtveerdig is in ſijne daden. En derhalven / dewijle God is van ſich ſelven / en niet van yet wat anders beſtaande; maar alle dingen / in haar beſtaan / en werkingen / van hem alleen hangen: ſoo volgd / dat ook al 't geene redelijk / heylig / en goed is / alleen van God voortkomt / en van ſijnen aart / die in wijsheid / heyligheid / goedheid / macht en heerlijkheid / &c. is beſtaande / veroorſaakt datter yets goed of rechtveerdig kan bedacht en benaamd worden: even gelijk de Son d' oorſaak is van alle licht dat van haar afſtraald: want indien God niet waar / daar ſoude noch verſtand / reden / noch eenige goedheid / heyligheid / noch rechtveerdigheid / of billikheid / konnen bevonden worden: want de natuure en beſtaan Gods is / en in ſich ſelven / en in alle andere dingen / d' eenigen oorſprong van deſen allen. Want indien God een God is van een onveranderlijke en volmaakte goedheid; en dat hy den menſch ook goed en na ſijn beeld heeft geſchapen: ſoo moet noodwendiglijk toegeſtaan worden / datter yet in ſich ſelven goed is / en verſchillende van 't geene quaad is: want hierom is een menſch goed / om dat hy het quade verwerpt / en het goede betracht: gelijk ook God aldervolmaakſt is in goedheid / om dat hy onveranderlijk / en altoos / het goede alleen bemind en doed; ja dat het quaad / of ongerechtigheid / noyt in hem is / of eenigſins vallen kan.

2. Tegenw. Soo iſſer dan yet buyten God / daar aan God verbonden is / en ſijnen wille bepaald word.

Antw. Dit volgd uyt ons gevoelen niet; om dat wy ſeggen / dat alle heyligheid / en billikheid / eeniglijk vloeyd van de heylige / rechtveerdige / en goede natuure Gods / even gelijk de ſtraalen der Sonne van de ſelve afſchieten. Nu is waar dat God aan geen ſaak buyten ſich verbonden is / of van de ſelve op eenige wijſe kan bepaald worden; maar nochtans bepaald God hem ſelven / 1. Door ſijne vrywillige beſluyten / ſoo dat / als hy yet ſekerlijk heeft voorgenomen te doen / ſoo kan hy dat niet na-laten / om dat hy / door de volmaaktheid van ſijn wijsheid en macht / onveranderlijk is in ſijnen raad.

2. God is / om ſoo te ſeggen / eenigſints bepaald van de uytnemende treffelijkheid ſijner eygenſchappen; God kan hem ſelven niet verloochenen 2 *Tim.* 2. 13. want / om dat hy eeuwig en onveranderlijk is / ſoo kan hy (by exempel) niet ſterven: om dat hy volmaakt is in wijsheid / ſoo kan hy niet miſſen; om dat hy de goedheid en heiligheid ſelve is / ſoo kan hy niet liegen / of eenig onrecht doen / &c. welke / en diergelijke dingen / eygentlijk in God niet beduyden eenige onvolmaaktheid / of bepaalinge; maar vertoonen in hem den hoogſten trap van volmaaktheid / en een onbegrijpelijke verwijdinge der ſelve in God. Soo dat / indien het tegendeel in God gedacht / of geſteld wierd; ſoo ſouden wy van God verkeerdelijk gevoelen / en dat ongerijmd is / en ſtrijd tegen ſijne alles overtreffende volmaaktheid.

Gelijk God hem ſelven niet kan verloochenen / ſoo kan hy ook niet tegen gaan / noch verloochenen ſijne gerechtigheid / of heyligheid: want die niet anders is / dan den Rechtveerdigen en Heyligen God ſelve. Derhalven kan ook God den menſche niet beveelen / 't geen tegen de Wet der natuure en zeden ſtrijdig is.

Tegenw. God heeft geboden aan Abraham ſijn ſoon te dooden: en den Joden datſe der Egyptenaren goude en ſilvere Vaten berooven ſouden.

Antw. God heeft ten allen tijden / als Schepper en Rechter van alles / recht over den menſch / om ſijn leven /

dat hy hem heeft gegeven / op ſulken tijd / en wijſe / te benemen / als het hem geliefd: Want ook dagelijks beneemd God den menſchen / ook den jongen kinderen / van den eerſten dag harer geboorte / haar leven / op ſoodanigen tijd en wijſe / als het hem geliefd. En wy konnen niet ſeggen / dan dat God / 't geen hy vrywilliglijk geeft als het hem behaagd; dat hy dat ſelve mach wedernemen / dan? en ſoo / als 't hem geliefd. *Job* 1. 21. De Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen. De naam des Heeren ſy gepreſen.

God dan konde heyliglijk / en rechtveerdiglijk / Iſaak ſijn leven benemen door Abram: en Abram ſulkr doende / uyt ontſag des Goddelyken bevels / ſoude geenſints geſondigd / of yet tegen de wet der conſcientie gedaan hebben: niet meer / dan ſomweer de Overheid / uyt kracht van haar Ampt / yemand door 't gericht ter dood brengd. Want indien de Overheid dat vermach te doen / uyt kracht van 't gerichte / veel meer Abram uyt inſicht van Gods extraordinaar / en uyt-gedrukt bevel: Hoe-wel God dit gebod niet dan tot beproevinge gegeven heeft. Wat de vaten belangd / die de Joden den Egyptenaren hebben ontnomen. Die waren niet meer der Egyptenaren / maar den Joden eygen / want haar die God gegeven had 1. Als alleen en volle recht hebbende / om de goederen deser wereld / ſelfs de rijken en heerſchappyen / te geven / *Dan.* 4. aan den genen / dien hy wil. 2. Hy heeft haar die gegeven / als eenigſints tot een loon / en vergeldinge van haren langduurigen dienſt / en arbeyd / dieſe voor de Egyptenaren gedaan hadden. Doe daar noch by / dat de Egyptenaren de Joden met ſulken haaſt uyt Egypten hebben gedreven / ſonder haare geleende goederen weder te eyſchen / datſe gelijk als noch tijd / noch gelegenheid hadden / om die weder te geven; ſoo dat de Egyptenaren eenigſints door deſe manier van doen / ſelve den Joden haare geleende vaten ſchijnen gegeven te hebben. Soo dat de Joden niet der Egyptenaren / maar haar eygen vaten uyt Egypten gevoerd hebben.

Van de gevolgen die uyt de Wet der Natuur getrokken worden.

By de Wet der natuur verſtaan wy hier / dat / 't welk ons de reden aanwijſd onſen ſchuldigen plicht te weſen / in ons doen / laten / en wijſen van dien. En tot grond van deſe ſtellen wy onder anderen dit; dat yeder ſaak / en inſonderheid den redengebruykende menſch / van Natuur genegen en ſchuldig is te ſtaan na onderhoud / en welſtand van ſich ſelven; derhalven te vlieden / en af te weeren / 't geen tot ſijn verderf ſtrekt; en na te jagen / 't geen tot zijn behoud diend. Deſe Wet heeft God den ſchepſelen ingedrukt / op dat alles ſoude mogen onderhouden worden / en niet haaſtelijk ten verderve komen: het welke ſeekerlijk geſchieden ſaude / indien in de gevoelende en verſtandige ſchepſelen / niet ingeſtort waar / een bequaamheid om te onderſcheyden 't geen voor hen quaad of goed is; item vermaak te nemen / en ſich te verblijden over 't goede / en ſich te bedroeven en pijnen gewaar te worden over het quade; als ſpooren / om het een te vlieden / en het ander na te jagen. Deſe Wet der Natuur ten aanſien van ons ſelven / wijſd ook aan by gevolg wat wy moeten doen ontrent andere menſchen. Want uyt de voorgemelde grondreden volgen veele beſluyt-redenen / die ons toonen / hoe wy onſe daden in deſen leven moeten aanſtellen. Als by exempel:

Dewijle den menſch moet ſtaan na ſijn onderhoud / en welſtand / ſoo moeten ook menſchen met menſchen t' ſamengevoegd / en tot elkanders onderlinge dienſt / en beſcherminge / vereenigd werden: want yeder menſch alleen levende / kan geenſins het voorgemelde eynde bereyken. *Quo alio modo tuti ſumus, quam quod mutuis fruamur officiis? fac nos ſingulos ſolos, quid ſumus? niſi præda animalium. Quæcunque vaga naſcuntur animalia, armata ſunt: hominem nudum & infirmum ſocietas munit. Duas res Natura dedit, quæ hominem; obnoxium cæteris, validiſſimum facerent; rationem, nempe, & ſocietatem. Seneca* in ſijn 4. boek van de weldaden. cap. 18. Wat is / waar door zijn wy anders in ſeekerheid, dan dat d'een den anderen dienſt en hulp bewijſd? ſtel ons een yeder alleen by ſich ſelven, wat ſullen wy zijn, als een prooye der wilde dieren? die dieren die in de wildernis, en in eenigheid, leven, zijn van de Natuur met wapenen voorſien. Maar den menſch, die naakt is en ſwak, word door eendracht, en by-een-wooninge geſterkt, Twee dingen heeft de Natuur den menſch gegeven, waar door hy (anderſints minder zijnde, en haar geweld onderworpen) alle andere dieren overtreft, en verwinnen kan; namelijk de reden, en t' ſamen verbindinge met elkanderen.

Dewijle alle menſchen moeten trachten na onderlinge verbintenisſe / en vereeniginge; ſoo moet volgen / datmen de contracten en conditien / op welke verbinteniſſen geſchieden / getrouwelijk moet onderhouden. Item / dat d'een des anders welſtand moet beſorgen.

Dewijle alle menſchen moeten ſtaan na haar onderhoud / en welſtand; volgd / datmen moet / ſoo veel mogelijk is / vrede ſoeken met alle menſchen; Edoch / als het niet mogelijk is / ſich ſelven verweeren / en beſchermen.

In het ſtraffen moetmen niet ſien op het quaad dat gepaſſeerd zy (want dat kan niet voorkomen worden) maar op het volgende goed. Derhalven / als ons yemand heeft misdaan / en / met leed / verſoeninge en vergevinge ſijner ſchuld verſoekt; met verſekeringe van ons in het toekomende niet meer te ſullen beleedigen / dien is men ſchuldig ſijn verſoek in te willigen.

Dewijle ons / als geſegd is / de natuurlijke reden leerd / dat d'een den andere moet helpen / en gedienſtig zijn; volgd / datmen niemand met woorden noch daden / of gelaat / beleedigen mach.

Datmen ook bedenken moet / dat / van natuur / d'een menſch den anderen gelijk is. Want wy alle uyt een gemeene ſtoffe des Wereldts / ten aanſien van de lichaamen: en uyt eenen Vader der Geeſten, God / ten aanſien der zielen / afkomſtig zijn. Deſe beſluyt-reden beſtraft den hoogmoed / en trotſe ſondige verheffinge van den eenen menſch boven den anderen; welke God ſelfs in de Koningen verbied. *Deut.* 17. v. 20. Derhalven dat wy het ſelve recht en goed / dat wy willen dat ons een ander bewijſe; ook haar ſchuldig zijn. *Matth* 7. 12. Hier uyt volgd ook / datmen / in gerichts ſaken / ten aanſien der beyde zijden / ſich even gelijk moet houden.

Dewijle een yeder moet ſijn behoud en welſtand beſorgen; volgd / datmen alle onmatigheid / en overdaad / die beyde ziel en lichaam verderfd / ten hoogſten moet vermijden. Sulke / en diergelijke gevolgen meer / vloeyen al t' ſamen uyt de eerſte gemeene Wet der natuur. Ja / indien wy de Wetten der natuur wel inſien / en goede gevolgen daar uyt voort-brengen; wy ſullen bevinden / dat de ſelve in weſen / byſonderſte deelen / en inhoud / even het ſelve is / met de Wet der zeden / ons van God in ſijn Woord voorgedragen. Want / gelijk uyt de voorgemelde grond-reden / volgen verſcheyden dingen / raakende onſe ſchuldigen plicht / in opſicht van ons ſelven / en van andere menſchen: ſoo konnen ook uyt andere grond-redenen / lichtelijk voortgetogen werden / die dingen / die onſen behoorlijken plicht ontrent God aanwijſen. Want indien daar een God is / en die ſoodanig / als ſelfs met natuurlijke reden genoegſaam kan beweſen worden. Soo moet ook volgen. 1. Datmen God alleen moet erkennen / als den eenigen oorſprong / onderhouder / en volmaaktheid van alles. 2. Datmen God / die een Geeſt is / met een reyn herte / en in een oprecht gemoed / moet verheerlijken. 3. Dat men van God / en Godde-

lijke

Digitized by Google

lÿke dingen / niet dan met behoorlÿke eerbiedigheid mach gedenken / of ſpreeken : item den naam Gods / en 't geen Gode belangd / niet dan met Goddelÿke opmerkinge / en op een heylige wÿſe gebruyken. 4. Dat tot de Gods-dienſt ſeekeren tÿd moet afgeſonderd worden. Want / dewÿle alles om te doen tÿd vereyſt / en / om ordre te houden / beſtemden tÿd ; ſoo leerd ook de natuurelÿke reden / dat tot den dienſt Gods genoechſame en ſeekere tÿden moeten geſteld worden. En / ſoo kond gy lichtelÿk bemerken / dat niet alleen den inhoud der tweede Tafel der Wet / maar ook der eerſte / ſelfs in de grond-reden der Wet der Natuur geveſtigd zy.

II. CAPITTEL.

Van den ſchuldigen Plicht, en werkingen der Conſcientie.

DE werkingen der Conſcientie beſtaan in een reden-kavelinge / die haar opſicht heeft op 't geen den menſch ſchuldig is te doen / of te laaten. In deſe rede-kavelinge / zÿn twee voorſtellingen / en een beſluyt / dat volgd / en getrokken word / uyt kracht en waarheid van de voorige twee voorſtellingen. Als / by exempel. Al die oprecht van herten zÿn / die zÿn ſalig ; ik ben oprecht van herten : derhalven ſalig. d'Eerſte voorſtellinge is hier genomen uyt Gods Woord : de tweede van het getuygeniſſe van des menſchen herte / van hem eygen ſelven. Het beſluyt is een toepaſſinge / van Gods Woord tot ſich ſelven / steunende op bevinding van de conditie / daar toe vereyſt. Item.

Die ſijn Broeder haat / is een doodſlager : ik haat mÿn Broeder / derhalven / ik ben een doodſlager.

Geen doodſlager heeft het eeuwig leven in ſich blÿvende : ik ben een doodſlager ; derhalven heb ik het eeuwig leven niet in my blÿvende. En diergelÿke.

Ten aanſien van de eerſte voorſtellinge is de Conſcientie een licht / een Wet / en regel. Ten opſicht der tweede / een getuyge : ten aanſien des beſluyts / een richter / die / of vryſpreekt / of verdoemd. Soo dat het gewiſſe meer is dan duyſend getuygen / want ſy oordeeld ook over dingen den menſchen onbekend.

De Conſcientie dan ſteld Wet / getuygd / en oordeeld ; en dat niet alleen van de uytwendige daaden des menſchen / maar ook van ſijne gedachten / genegentheden / oogmerk / omſtandigheden / uytkomſte / &c. want in het verſtand des menſchen zÿn twee werkingen / de eene is eenvoudig / welke alleenlÿk begrÿpt / ofte denkt dit of dat ; de ander is een wederkeer ofte verdubbelinge van de voorgaande / waar door dat een menſch begrÿpt / en by hem ſelven overdenkt / wat hy denkt / doet / begeerd. &c. En deſe werkinge komt eygentlÿk de Conſcientie toe / daarom meenen ook veele / dat hier van de Conſcientie haar benaminge heeft / om datſe is een kenniſſe / t'ſamen-gevoegd met een ander kennis ; waar door ook den menſch weet / dat hy weet ; en oordeeld van ſÿn eygen weeten / oordeel / en gedachten.

De Conſcientie ; ten aanſien van haar eerſte voorſtellinge / doed omtrent den menſch dry dingen. 1. Segd den menſch aan / wat hy doen of laaten moet ; ook verwekt in hem toeſtemminge van dat ſelve oordeel / datſe den menſch voordraagd. En is tweederley / of namelÿk een Conſcientie die alleen ſteund op de natuurelÿke beginſelen / en 't geen daar uyt beſlooten word : of een / die daar boven / tot haar regel heeft / en erkend / het geſchreven Woord Gods. Doch in 't gemeen is den regel der Conſcientie / alleen den wille en het recht Gods / 't ſy dat die door 't licht der Natuur / of der Schriftuur / bekend werd.

2. Verbind den menſch tot gehoorſaamheid / meer dan tot gehoorſaamheid van eenige menſchen. *Act.* 4. 19. en 5. 29. Soo dat den menſch word een ſchuldenaar aan God / en ſijn gemoed / *Rom.* 1. 14. en een Dienſtknecht, *Rom.* 6. 16. gebonden door den Geeſt. *Act.* 20. 22. ja gedrongen, 2. *Cor.* 5. 14. en gedwongen. 1. *Cor.* 9. 6. Want indien ik het Euangelium verkondige, 't is my geen roem, want den nood is my opgelegd, en wee my indien ik het Euangelium niet verkondige. *Act.* 4. 20. Want wy konnen niet laaten te ſpreeken, 't geen wy geſien en gehoord hebben. *Jerem.* 20. 9. Dies ſeyde ik, ik ſal ſijner niet gedenken, en niet meer in ſijnen name ſpreeken, maar het werd in myn hert als een brandende vyer, beſlooten in myne beenderen ; en ik bemoeyde my om te verdragen, maar konde niet. *Amos* 3. 8. &c.

3. Pord en vermaand den menſch tot ſijnen plicht / als een getrouwe Prediker / en inwendigen bode Gods ; ja als de hand Gods / ſlaande / en kloppende in onſe herten. *Apoc.* 3. 20. en de ſtem Gods / ons ten goede noodigende. *Eſ.* 30. 20. 21. Maar uwe oogen ſullen uwe Leeraars ſien. En uwe ooren ſullen hooren het woord des geenen die achter u is, ſeggende dit is den weg, wandeld in den ſelven, als gy ſoud af-wijken ter rechter of ter ſlinker-hand.

Ten aanſien van de tweede voorſtellinge is de conſcientie een onderſoeker / en gelÿk een boek / waar in de daaden / en geheele geſtalte van des menſchen gemoet / aangeteekend en bekend word: *Apoc.* 20. 12. En de boeken wierden geopend : en een ander boek wierd geopend dat des levens is, en de dooden wierden geoordeeld, uyt het geene in de boeken geſchreven was. Den menſch dan / om wel te leven / moet dikmaal ſijn conſcientie onderſoeken / om ſijne fauten te verbeteren. 1 *Cor.* 11. 28. Den menſch beproeve hem ſelven, *vers* 31. Want indien wy ons ſelven oordeelden, ſoo ſouden wy niet geoordeeld worden. *Zeph.* 2. 1. Doorſoekt u ſelven naauwe, ja doorſoekt naauwe. *Agg.* 1. 5. Nu dan, alſoo ſeyd de Heere der Heyrſcharen, ſtelt u herte op uwe wegen. 2 *Cor.* 13. 5. Onderſoekt u ſelven of gy in het geloove zijt, beproeft u ſelven. Anderſints / als de menſch op ſijn doen en laaten geen acht neemd / maar ſoo daar henen leeft / als het voor-bald / in den wind / en los / ſonder opmerkinge ; ſoo is 't niet mogelÿk dat ſulk leven wel geſteld kan weſen / of ware trooſt en vreugde des gemoeds veroorſaaken kan. Maar daar door word den menſch ſoo verblind / dat hy ſijn elend en ſonden niet ſpeurd / ja meend geen gebrek te hebben / daar hy nochtans rampſalig en arm is. *Apoc.* 3. 17. *Prov.* 30. 12. Een geſlachte dat reyn in ſijne oogen is, en van ſijnen drek niet gewaſſchen is. Daar door verbald den menſch tot de ongerÿmdſte ſonden die men bedenken mach / ſtrÿdende tegen alle reden ſelve / en natuurlÿk vernuſt. Als / by exempel / af te nemen is in de Af-goden-dienaars / en gierigaarts. *Eſ.* 44. 18. 19. *Eccl.* 4. 8.

Faciebat hoc quotidie Sextius, ut conſummato die, quum ſe ad nocturnam quietem recepiſſet, interrogaret animum ſuum, quid hodie malum tuum ſanaſti? cui vitio obſtetiſti? qua parte melior es? Seneca lib. 3. de ira Cap. 36. Dat is / dit dede alle daag Sextius, als den dag ten eynde was : en hy ſich tot den ſlaap ſoude gaan begeven, onderſocht altoos eerſt zijn gemoed ; waar in hy ſich bekeerd had, ſijne voorige miſdaden tegen geſtaan, en beter geworden was?

Want / die in alles wil een goede conſcientie houden / moet noodſakelÿk alle daag / ja geduurig / acht nemen op zÿn doen / laaten / begeerten / gedachten / &c. de ſelve examineren / en doortaſten / op dat hy / daar in dat hy wel doed / verſterkt ; en in 't geen hy misdoed / gebeterd werde.

Digitized by Google

Præſtat te ipſum cognoſcere, quam ſi, te neglecto, ſiderum curſus, vim herbarum, hominumque atque omnium terreſtrium pariter & cæleſtium Naturas tenueris: redde igitur te tibi, corrige greſſus, ſtatue ante te tanquam alium. Dat is / 't is beter dat gy u ſelven kend, dan dat gy, u ſelven voor by gaande, en verſuymende, verſtand hebt van den loop van ſterren, krachten der kruyden, ja van alle andere menſchen, ja van alle Aardſche en Hemelſche ſaaken: geef dan u ſelven aan u weder, verbeter u gangen, ſtel u ſelven voor u, als voor een anderen richter. Bernardus. Van Pythagoras verhaald Diog. Laërtius, dat hy ſijne Diſcipelen vermaande / dat ſy dagelijcx / alsſe in huys quamen / in haar ſelven ondervragen ſouden / wat ſy gedaan / geſprooken / nagelaten / of waar in ſy misdaan hadden. &c. Onder de guldene reden van deſen Pythagoras, worden ook deſe volgende geſteld / de conſcientie / en wyſe van leven / betreffende.

1. Uyt alle menſchen maak die inſonderheid tot uwe vrienden / die deugdſaam zijn.

2. Om geringe redenen moet gy uwen vriend niet verbelgen / maar verdraag ſoo veel als gy kond.

3. Doe niets van 't geen oneerlyk is / noch in 't verborgen by u ſelven alleen / noch in tegenwoordigheid van een ander. Ontſie u gemoed aldermeeſt. Oeffen gerechtigheid in woorden en daaden te gelyk.

4. Gewen u ſelven niets te doen ſonder / veel min tegen / de goede reden.

5. Alles dat gy doed / bedenk en overleg het ernſtelyk te vooren / op dat gy niets lichtveerdiglyk of onbedachtelyk doed. Wacht u van yets te doen / waar over u gemoed na de daad u tot berouw roepen ſoude.

6. Begeef u niet tot den ſlaap / voor dat gy u gemoed neerſtelyk te vooren drymaal ondervraagd hebt / wat gy dien dag geſprooken en gedaan hebt / wat goed nagelaten / wat gelegenheid voorgevallen is / &c. over 't geen gy wel gedaan hebt / verblyd u; maar over 't geen gy qualyk bevind van u gepleegd te zijn / bedroef u / en verbeter het den volgenden tyd.

Seneca in ſijnen 10. Brief. *Sic vive cum hominibus, tanquam Deus videat, ſic loquere cum Deo, tanquam homines audiant.* En in den 11. Brief. *Aliquis vir bonus nobis eligendus eſt, ac ſemper ante oculos habendus, ut ſic, tanquam illo ſpectante, vivamus; magna pars peccatorum tollitur, ſi peccaturis teſtis adſiſtat.* Dat is / leef ſoo met de menſchen als of het God ſage; en ſpreek ſoo met God, als of het de menſchen hoorden. Men moet ſich een goed man verkieſen, die wy gelijk altoos voor oogen hebben, op dat wy ſoo leven, als in ſijne tegenwoordigheid; een groot deel van onſe misdaaden ſal wech-genomen en voorkomen worden, indien wy bedenken, dat, als wy ſondigen, een getuyge by ons ſtaat.

Soo heeft David op ſijn doen acht genomen / *Pſ.* 119. 59. Ik heb myne wegen bedacht, en heb myne voeten gekeerd tot uwe getuygeniſſen. En indien / gelyk wy uyt *Seneca* gehoord hebben / ſelfs dat ons van ſonden kan wederhouden / dat wy achten in tegenwoordigheid van een aanſienlyk perſoon te zijn: hoe veel te meer behoorde ons het bedenken der alom-tegenwoordige wetenſchap Gods / tot voorſichtigheid aan te maanen. *Pſ.* 16. 8. Ik ſtel den Heer gedueriglijk voor my: om dat hy aan myn rechterhand is, ſal ik niet wankelen. Soo heeft Paulus gewandeld. *Act.* 23. 1. Ik heb met alle goede conſcientie voor God gewandeld, tot op deſen dag. en *Cap.* 24. 16. Hier in oeffene ik my ſelven, om altijd een onergerlijke conſcientie te hebben, by God en de menſchen. *Pſ.* 16. 7. en ſelfs des nachts onderwijſen my myne nieren.

Volgd na de twee voorſtellingen / die de conſcientie in haare reden-kavelinge maakt / het beſluyt, tot vryſpraak / of tot veroordeelinge; na dat den menſch / of na het gebied des gemoeds ſich gedragen / of daar tegen ſich geſteld heeft. Dit beſluyt maakt ſomtyds den menſch in zyn hert / dadelyk na de begaane daad; 2 *Sam.* 24. 10. Davids herte ſloeg hem, na dat hy het Volk geteld had. Somtyds een kleene tyd daar na. *Matth.* 27. 3. Doe heeft Judas, die hem verraden had, ſiende dat hy veroordeeld was, berouw gehad, en heeft de dertig ſilvere penningen den Over-prieſteren en den Ouderlingen weder-gebracht. Seggende, ik heb geſondigd, verradende het onnooſel bloed.

Somtyds een langen tyd daar na / de conſcientie / by gelegenheid van eenige tegen-ſpoed / of vreeſe / opgewekt zynde; als / by exempel / in de Broederen Joſephs. *Gen.* 42. 21. 22. Doe ſeyden ſy d'een tot den anderen, voorwaar wy zyn ſchuldig aan onſen broeder: wiens benauwdheid der ziele wy ſagen, doe hy ons om genade bad, maar wy hoorden niet: daarom komt deſe benauwdheid over ons. En Ruben antwoordde hen, ſeggende: heb ik het tot u niet geſeyd, doe ik ſeyde, ſondigt niet aan deſen jongeling, maar gy hoordet niet: en ook ſijn bloed, ſiet, het word geſocht.

I. VRAGE.

Wat eygentlijk de conſcientie des menſchen bind?

Alleen de Wet Gods heeft die authoriteit / en macht / om de conſcientie der menſchen / ja aller menſchen / ſonder uytneminge / te verbinden; ſoo dat de ſelve ſich moet Gode onderwerpen / en den menſch ſondigd / indien hy yet tegen deſelve verbintenisſe doed. By de Wet Gods verſtaan wy den wille Gods / 't zy dat wy die verſtaan door de natuur alleen / of ook door het geſchreven Woord Gods. Want God alleen weet de inwendige bewegingen en geſtalte der conſcientie; derhalven kan hy ook alleen Wet ſtellen in de ſelve / en die verbinden aan ſijne Wet. Ook kan God alleen de ſondigende conſcientie ſtraffen / en de goede beloonen; en heeft daarom alleen gebied over de ſelve. 1 *Johan.* 3. 20. Indien ons herte ons veroordeeld; God is meerder dan ons herte, en hy kend alle dingen. *Jac.* 4. 12. Daar is een eenig Wet-gever, die behouden kan en verderven. Gebied te hebben over de conſcientie / is het opperſte / ſouverainſte / en uytnemendſte datter bedacht kan worden / en derhalven Gode alleen eygen.

De conſcientie is de Wet Gods / maar tot Gods Wet mach niemand yet af / of toe doen. *Deut.* 4. 2. *Apoc.* 22. 18, 19. Daarom David / hoe-wel hy door ſyn ſonde ook menſchen beleedigde / nochtans ſegd hy / de ſonde als ſonde aanmerkende / en als een quetſinge ſyns gemoeds / en breuke der Goddelyke Wet: *Pſ.* 51. 6. Tegen u, u alleen, heb ik geſondigd, &c.

God / als zynde de waardigſte / beſte / en uytnemendſte / ja oneyndig opperſte goed: verbind alle redelyke ſchepſelen / uyt kracht van ſyne uytnemendheid / &c. item om dat hy is de eenige oorſaak van alles / aan wien alle ſchepſelen / in opſicht van haar weſen / en werkingen / beſtaan en hangen: ſoo heeft hy het opperſte gebied en recht over haar / om met haar te handelen na ſijn behagen; en verbind haar tot erkenteniſſe / onderdanigheid / en gehoorſaamheid.

Voorders ook / om dat God den onderhouder is van alles / ſoo heeft hy een genegenheid in alle gevoelige ſchepſelen ingeſchapen / waar door ſy alles / dat tot haar onderhoud ſtrekt / najagen; en daar tegen vlieden / 't geen tot haar verderf ſtrekt: waar toe ook God den menſch in ſyn conſcientie / als Schepper en Onderhouder van alles / verbind / ſoo dat het den menſch geenſints vry ſtaat / in ſijn verderf te loopen / of niet te poogen / na 't geen tot ſijn onderhoud en welſtand noodig is. Ja ook / om dat God is een Onderhouder aller dingen / ſoo heeft hy ook de menſchen verbonden tot harer onderlinge hulpe en byſtand; op dat alles / door onderlinge verbindinge in een verknocht zynde / behouden werde.

Tegenw. *Rom.* 13. 5. Daarom is 't noodig onderworpen te zijn, niet alleenlijk om de ſtraffe, maar ook om der conſcientie wille.

Antw.

Digitized by Google

Antw. Men moet onderſcheid maken / tuſſchen den genen die ons verbind in onſe conſcientie / en de ſaak waar in God onſe conſcientie wet ſteld: wy zijn in conſcientie de wettige Overheid gehoorſaamheid ſchuldig / niet om dat ſy onſe conſcientie daar toe verbinden / maar uyt kracht van de ordinantie Gods / die ons dat beveeld / en derhalven ook niet verder: waarom ook / als d'Overheid het bevel Gods in onſe conſcientie tegengaat / ſoo mogen wy ook ſelfs die niet gehoorſamen. *Actor*. 4. 19, en 5. 29. Ja / indien wy onſe conſcientie direct / en eygentlijk / ſonder opſicht op Gods gebod / eenige ſchepſel / of aan eenige ſaak / onderwerpen / ſoo begaan wy in dien deele Af-goderye.

Ook ſelve een geloſte / en eed van ons gedaan / ſoo ver die een menſchen daad is / kan onſe conſcientie niet verbinden: hoewel wy nochtans van God in ons gemoed verplicht zijn / die te volbrengen / indien wy die heyliglijk gedaan hebben. Een ſieke is in conſcientie gehouden te volgen den goeden raad der Heel-meeſters / tot ſijn geneſinge; die een weldaad van een ander ontfangd / is in conſcientie behoorelijke erkenteniſſe ſchuldig; die kinderen heeft / is in conſcientie gehouden tot den ſchuldigen plicht ontrent deſelve / nochtans binden eygentlijk den raad der Heel-meeſters / noch een anders weldaad / noch onſe kinderen / onſe conſcientie niet / maar God alleen.

Tot nu toe hebben wy getoond den plicht der conſcientie in noodige dingen. Ontrent middelmatige ſaaken / doed de conſcientie (gelijk den Geleerden Ameſius wel getuygd) twee dingen: 1. Sy maakt onderſcheid tuſſchen 't geen noodig is / of in vryheid geſteld / tuſſchen 't geen geoorloofd en ongeoorloofd is. Ten anderen / ſoo beſtierd ſy geoorloofde middelmatige daden / tot een goed eynde / na gelegenheyd van omſtandigheden. By deſe omſtandigheden / verſta den tijd / plaats / perſoonen / wijſe / Ec. in en ontrent welke dat yet moet geſchieden.

De eynden / die wy altoos voor moeten hebben / ook ſelfs in middelmatige ſaaken / zijn de eere Gods / ons behoud / ſtichtinge en welſtand van een ander / en noodig behulp om onſe ſchuldigen plicht te konnen doen.

Daar is ſulken kracht en noodſaak van deſe beſtieringe / dat ſy een daad / in haar ſelven maar middelmatig / goed maakt; en ook in tegendeel / niet alleen een quade beſtieringe / maar ook geen goede beſtieringe / oogmerk / en beleyd te hebben / maakt dat een middelmatige daad quaad word.

Ook moet men / in middelmatige dingen / ſomtijds nalaten / 't geen wy anderſints wel mogen en konnen doen met een goede conſcientie / ſoo wanneer de ſwakke conſcientie van een ander daar door ſoude gequetſt worden. 1 *Cor*. 8. 12, 13. Doch gy lieden, alſoo tegen de Broeders ſondigende, en hare ſwakke conſcientie quetſende, ſondigd tegen Chriſtum. Daarom, indien de Spijſe mijnen Broeder ergerd, ſoo ſal ik in eeuwigheid geen vleeſch eeten, op dat ik mijnen Broeder niet ergere.

II. Vrage.

Of de gene, die noyt gelegenheid gehad hebben, om Gods geſchreven woord, de wet namelijk, en het Euangelium, te verſtaan; in conſcientie verbonden zijn tot gehoorſaamheid van die wet, of geloof in het Euangelium?

Antw. Neen. En bewijſen deſe antwoorde / 1. Alle leere / of wet die de conſcientie verbind / moet in eenige deelen bekend zijn / door natuur / of door genade / of door beyde. Het verſtand (ſegd den Geleerden Perkinſius wel) moet alder eerſt ontfangen / eer dat de conſcientie kan verbinden / want ſy verbind door kracht van beſluyt-redenen in 't verſtand. Nu is het wel genoegſaam bekend / dat in een beſluyt niet meer mach / of kan genomen worden / dan in de vorige voorſtellingen begrepen is. Daarom / dingen die gansch onbekend / en van het verſtand niet ontfangen zijn / konnen de conſcientie niet verbinden. En / vele byſondere wetten der H. Schrift / en het Euangelium / zijn veel menſchen geheel en gansch onbekend / en derhalven ook van haar geenſints aangenomen / en daarom verbinden die haar gemoed niet.

II. *Rom*. 2. 12. Want ſoo veele als'er ſonder wet geſondigd hebben, ſullen ook ſonder wet verlooren gaan: (verſtaat de geſchrevene en overgeleverde wetten / want de wet der natuur is allen menſchen ingeſchreven v. 14. 15.) en ſoo vele alſſer onder de wet geſondigd hebben, ſullen door de wet geoordeeld worden. Soo dat de gene / die niet anders dan de wet der natuur gehad hebben / ſullen alleen na deſelve geoordeeld worden / maar niet na een wet die ſy niet gehad hebben / want daar geen wet is, daar is geen overtredinge. *Rom*. 4. *Vers* 15.

III. *Joan*. 15. 22. Indien ik niet gekomen ware, en tot haar geſproken had, ſy hadden geen ſonde: maar nu hebben ſy geen voorwendſel voor haare ſonde.

Tegenw. *Joh*. 16. v. 8, 9. En die (namelijk den Trooſter den H. Geeſt) gekomen zijnde, ſal de wereld overtuygen van ſonde, en van gerechtigheid, en van oordeel. Van ſonde, om dat ſy in my niet gelooven.

Antw. By het woordeken wereld / moetmen niet verſtaan alle en een yder menſch / maar alleen de gene dien het Euangelium geopenbaard is. Gelijk het genomen word *Rom*. 11. 12. 15, &c. Want God verbind niemand tot het gene hem ganſchelijk onmogelijk is; maar dien God niet openbaard het Euangelium / dien is het ganſchelijk onmogelijk dat te kennen / of te gelooven: ja ook konde Adam voor den Val dat ſelve noch bekennen noch gelooven / ſonder byſondere openbaaringe Gods. Soo ſien wy dan hier in de goedheid Gods / dat hy / om den menſch ten goede te leyden / en van ſijn verderf af te trekken; alle en een yder de conſcientie in ſijn Ziel gegeven heeft.

III. Vrage

Of, en hoe dat, een menſch kan doen, tegen een voorgaande, en mede gaande oordeel van ſijn gemoed?

Antw. Dat den menſch ſoo ſondigen kan / blijkt. 1. Om datter niet alleen ſonden geſchieden uyt onwetenheid / maar ook moedwillige / ſtoute ſonden / met een opgeheven hand. *Num*. 15. 30. Maar de Ziele die yets ſal gedaan hebben met opgehevener hand, 't zy van inboorlingen, of van vremdelingen, die ſmadet den Heere: en die ſelve Ziele ſal uytgeroeyd worden uyt het midden van haar volk. *Rom*. 1. 30. De welke, daar zy het recht Gods weeten (namelijk) dat de gene die ſulke dingen doen, des doods weerdig zijn, niet alleen de ſelve doen, maar ook mede een welgevallen hebben in de gene die ſe doen.

Daarom is ook tot de bekeeringe des menſchen niet genoeg / dat ſijn verſtand recht oordeeld / maar ook dat ſijn wille / en herts-tochten / geheyligd en geregeld zijn *Phil*. 2. 13.

2. De booſe Engelen / hoe-wel ſy verſtandige Geeſten zijn / blijven nochtans hardnekkiglijk in het quaad; ja ſonder berouw / of af-keeringe: Waarom ook over de ſelve geen verſoeninge geſchied. Waar in een yder bekennen moet / dat een byſonder wonderlijk en vreemd oordeel Gods voorgedragen word: want / gelijk wy te vooren geſegd hebben; een menſch wil niet dan 't geen goed is; en 't geen hy voor quaad acht / dat ſelve kan hy ten dien opſicht / en als quaad / niet begeeren;

Digitized by Google

geeren: en / bevindende dat hy bedrogen is / verkieſende en doende 't geen hem quaad is / in plaats van goed / ſoo word hy tot berouw gebracht. Nochtans de Duyvelen / zijnde mede redelijke ſchepſelen / en hooger van verſtand dan de menſchen / blijven in het bekende quaad der ſonden / en elenden die daar op volgen; ſonder leedweſen / of bekeeringe / volgens het geen in de H. Schrift van de ſelve vermeld word. 't Selve by na / word geloofd van den toekomenden verdoemden ſtaat der Godlooſen; datſe boos blijvende / en ſonder Godlijk en oprecht berouw / hoe-wel haar elende gevoelende / en verkeerdheid kennende / nochtans in 't quaade altoos ſullen verhard blijven. Hoe-wel ſommige gedacht hebben / datſe / na de ſtraffe voor een tijd lang opgelegd / tot berouw gebracht zijnde / alle ſullen behouden werden. Andere / datſe alleen ſtraffe van Miſſen en ontbeeren des opperſten goeds / maar niet des gevoelens, en dat in den hoogſten trap / en voor eeuwig / ondergaan ſullen.

Tegenw. Nochtans kan de wille anders niet begeeren / dan 't geen het verſtand oordeeld goed te zijn. Want het object / of voorwerpſel van de wille / is het goede / en alleen 't geen / en voor ſoo ver / als het voor goed geacht word.

Antw. 't Is waar dat de wil niet kan yet begeeren dan 't geen het verſtand oordeeld goed te weſen / 't zy dan in waarheid / of in ſchijn / het ſoodanig zy: ja dat quaad / als quaad / van geen reden-gebruykend ſchepſel kan begeerd worden. Ook is het ſeker / dat tot een onbekend goed de wille noyt genegen is. En derhalven rijſen ook alle ſonden eenigſints uyt een verkeerdheid des verſtands / en oordeels: want ook / volgens de H. Schrift / worden alle Godlooſe en booſe menſchen / ten dien aanſien / uytſinnige, en dwaaſe genaamd: ook neemd de bekeeringe des menſchen ſijnen aanvang van een verbeteringe / en verlichtinge des verſtands. Waarom ook de bekeeringe uytgedrukt word door een woord / 't welk eygentlijk beteekend / na de begaane daaden wijſer worden. *Matth.* 3. 2. En doorgaans. Evenwel nochtans / ſoo kan 1. Den menſch nalaaten / het geen hy te vooren geoordeeld heeft goed te zijn / en dat hy moeſt doen: Item doen / 't geen hy te vooren geoordeeld heeft quaad te zijn / en dat hy het laaten moeſt: ſoo wanneer hy op dit oordeel geen acht neemd / voor den tegenwoordigen tijd / als hy daar tegen doed: want / dewijl hy voor die tijd op die ſaak niet denkt / ſoo heeft dat oordeel ten grooten deele ſijn werking verlooren / hoe-wel het nochtans in kracht in den menſch is / maar niet inder-daad voor dien tijd. En ſoo weten en bevinden wy / dat het meeſtedeel der miſdaden uyt onbedachtſaamheid voort-komen; om dat den menſch niet genoeg acht neemd op de overtuyginge en beleyd van ſijn conſcientie / welke onbedachtſaamheid in den menſch niet is ſonder ſijne ſchuld.

2. Ook kan den menſch wel doen tegen een medegaande / en tegenwoordig oordeel van ſijn gemoed / 't welk ook even dan inder daad in hem is / dewijle hy beraad / en beſig is om wat te doen. Om dat / hoewel hy verſtaat / en bekend dat een ſaak oneerlijk / en derhalven in dien ſin quaad is: nochtans word hy aan d'ander zijde vervoerd door ſijne herts-tochten / en tegengeſtelde oordeel / door welke hy in die ſelve daad ſiet eenig goed / als by exempel profijt / vermaak / gunſt / eer by menſchen / &c. welk goed / door ſijn ſterke tegenwoordige aanlokkingen / het verſtand verduyſterd / en vertwijffelingen / ja ongeloove van het eeuwige voorgeſtelde goed / menigmaal veroorſaakt; en den menſch alſoo tot overtredinge leyd. Soo dat den menſch in ſich een ſtrijd / tuſſchen het oordeel ſijns gemoeds / en de herts-tochten / gewaar word / en bekennen moet / *video meliora, proboque, deteriora ſequor.* Ik ſie beter, en ſtem het ook toe, nochtans volg ik 't geen erger is. Sie *Rom.* 7. 15. En volgende verſen. Want den menſch / makende vergelijkinge tuſſchen goed en goed / namelijk / wat beter is / te volgen 't geen eerlijk is / maar met ſchade / ongemak / &c. of immers ſonder profijt / playſier / eer / &c. dan liever te volgen het tegenwoordige goed / dat gemak / voordeel / en vermaak medebrengd; word menigmaal ſoo vervoerd / dat hy / tegen ſijn gemoed / het geen eerlijk is nalaat / en ſich alſoo beſondigd. Inſonderheid / ſoo daar by komen vertwijffelinge van Gods voorſienigheid / toekomende belooninge / ſtraffe / &c. ſoo dat alle ſonde / en miſdaad eenigſins rijſd uyt onwetenheid / of door verlokkinge / verleydinge / of liſtige omleydinge / en dat menigmaal van 't geen in ſich niet goed is / maar alleen in ſchijn. Waar door ook / na de begaane daad / het leedweſen in den menſch te ſterker veroorſaakt word.

3. Den menſch kan het oordeel van ſijn gemoed (ontrent het geen goed is / en ſijn conſcientie hem aanwijſd / dat hy ſchuldig is te doen: of 't geen quaad is / en ſijn gemoed hem afraad) wel opſchorten / en uyt ſijn ſin aan d'een zijde ſtellen / ſoo dat hy daar op geen acht nemen wil. Item / ſijn verſtand op een ander ſaak gaan begeven / en alſoo de conſcientie / die haar ſchuldigen plicht doed / verſmaden / en verſuymen / en derhalven ook / dat eerſt gedaan zijnde / daar na doen tegen ſijn gemoed / dewijle het oordeel des ſelfs / als nu verſchoven / nu tegen-woordiglijk by hem inder daad niet gevonden word. En / dus doende / is den menſch ſich ſelven oorſaak van moedwillige onwetenheid / miſſlag / en verleydinge; welke onwetenheid / door eygen ſchuld der menſchen veroorſaakt / hem geenſints tot onſchuld dienen kan.

III. CAPITTEL.

Van verſcheyden ſoorten der Conſcientie; en voor eerſt van de dwalende Conſcientie.

DWalende conſcientie noemen wy / die den menſch aanſegd dat hy doen moet / 't geen hy in waarheid niet mach doen / of / hoe-wel hy het mach doen nochtans niet noodſakelijk daar aan verbonden is. Item / den menſch leerd / dat hy niet doen mach / dat hy nochtans / volgens de Wet Gods / doen moet / of immers vry gelaten is te doen / of niet: ſomma / alle conſcientie / die anders ontrent den ſchuldigen plicht des menſchen oordeeld / dan behoord / en ſoo van de Wet Gods / en rechte reden en billikheid / af-gaat. By exempel / een Anabaptiſt oordeeld datmen geenſints mach een eed doen. Een Papiſt dat hy moet te Miſſe gaan: ſus of ſoo veel Pater-noſters en Ave-mariaas leſen / &c. Paulus meende in ſijn conſcientie / dat hy wel dede / als hy de Chriſtenen vervolgde. Ja Chriſtus ſegd *Joan.* 16. 2. De uyre komt, dat een yegelijk, die u ſal dooden, ſal meenen God eenen dienſt te doen.

Deſe dwalingen rijſen daar uyt / dat uyt de eerſte gemeene beginſelen / van 't geen recht of onrecht is / en derhalven van den menſch gedaan of gelaten moet worden / van welke wy te vooren vermeld hebben / geen goede gevolgen / of beſluyten / gemaakt werden. 2. Dat / 't geen volgens de H. Schrift te gelooven is / niet wel verſtaan werd / of niet aangenomen en geloofd werd. 3. Nalatigheid / waar door den menſch op alles geen acht genoeg neemd / noch neerſtigheid aanwend / die noodig is om wel te oordeelen in voorvallende ſaken der conſcientie. 4. Voor-oordeel / waar door den menſch niet na geſonde reden / of de H. Schrift / oordeeld / maar / of na ſijne driften en herts-tochten / of na oude gewoonte / exempel van anderen / opvoedinge / verleydende beſluyt-redenen / &c.

De conſcientie / die ontrent het recht dwaald na de begaane daad / by exempel yemand gelooft dat een ſaak wel

Digitized by Google

wel gedaan is / die te vooren / eer hyſe dede / hy meende quaad te weſen: die ontloſt de conſcientie geenſints / ten aanſien van 't geene alreede is geſchied; want den menſch word van God / en ſijn gemoed / altoos geoordeeld / na het oogmerk en gevoelen / dat hy gehad heeft voor de daad / niet na 't geen hy daar na krijgd. Soo kan den ook den menſch het gemoed niet beſwaren / dat hy / na de daad / oordeeld quaad te zijn; 't geen hy te vooren geloofde wel gedaan te zijn: ſoo dat een daad / noch beter noch erger word / door het oordeel dat na deſelve volgd. Hoewel dat oordeel hem verbind / in opſicht van de volgende daaden / doch niet der voorgaande.

I. Vrage.

Of een dwalende Conſcientie den menſch tot gehoorſaamheid verbind?

Antw. Ja: want hy ſondigd altoos / die tegen ſijn gemoed doed / of hy in ſijn oordeel dwaald / of niet. Want die tegen ſijn conſcientie doed / die doed tegen den wille Gods / hoe-wel niet miſſchien in ſtoffe / nochtans ten opſicht van ſijn oogmerk / om dat het geen ſijn conſcientie hem gebied / hy meend Gods wille te zijn; derhalven daar tegen doende / doed tegen de wille Gods / en ſondigd tegen God. Die een Koning / of ſijn Vader / willende en meenende te dooden / onwetende een ander gemeen man doodet; die word door God / ja na alle recht / en ſijn eygen vonnis / geoordeeld / en geſtraft / even als of hy den Koning / of ſijn Vader / gedood had. Die in ſijn gemoed geloofd / dat die Magiſtraat / onder welke hy ſtaat / ſijn wettige Overheid is; hoe-wel ſy onwettig / geweldig / en Tyrannig is; hy is nochtans gehouden die ſelve als een wettige overmacht te gehoorſamen. Jacob / komende tot Lea / meenende dat het Rachel was / heeft dat met een goede conſcientie gedaan.

Indien dan uwe conſcientie wat gebied te doen / dat gy moet doen; en gy doed daar tegen / ſoo beſondigd gy u tweeſins. 1. Om dat gy doed dat onbehoorlijk is. 2. Om dat gy dat tegen u gemoed doed. Indien de conſcientie gebied te doen / dat ongeoorlofd is; of verbied / 't geen moet gedaan worden: den menſch die tegen die conſcientie doed / ſondigd niet in de ſtoffe ſijner daad; want hy laat het quaade / en doed het geen hy moet doen: maar nochtans ſondigd hy in de gedaante / of wijſe; om dat / 't geen hy laat / of doed / tegen ſijn conſcientie ſtrijd. Want God wil niet alleen dat den menſch doed dat goed is / en vermijd het quaade / maar dat hy alles doe in een goede conſcientie / oogmerk / en oprechtigheid des herten. 1. *Sam*. 16. 7. Want 't is niet gelijk den menſch ſiet, want den menſch ſiet aan dat voor oogen is; maar de Heere ſiet het herte aan.

Indien dan yemands conſcientie gebied te doen / 't geen quaad is / die ſondigd noodſakelijk; 't zy dat hy het doed / of laat: laat hy het / hy ſondigd formaliter, als men ſegd / om dat hy tegen ſijn gemoed aangaat: doed hy het / ſoo volgd hy wel het gebied van ſijn gemoed / maar ſondigd nochtans materialiter, dat is / in de ſaak die hy doed.

Tegenw. Noodſaak van ſondigen komt niet over een met de billijkheid van Gods Wet.

Antw. Deſe noodſakelijkheid is niet van God / maar komt den menſch over / door ſijn eygen ſchuld / en onachtſaamheid. 2. 't Is geen overmijdelijke noodſakelijkheid / maar den menſch kan en moet die voor-komen / vermijden en afleggen. Want onwetenheid / die uyt onſe eygen ſlofſigheid / en ſchuld / ontſtaat / ontſchuldigd ons niet: dewijle wy / gelegenheid hebbende om tot wetenſchap van onſen ſchuldigen plicht te geraaken / ſchuldig zijn alle middelen en devoir daar toe aan te wenden. Daarom ſien wy in den 119. Pſalm / hoe dat / dien ganſchen Pſalm door / den Propheet David / God ganſch ernſtlijk bid / om rechte kennis van ſijne rechten / en beveelen / om ſijn leven na de ſelve / op een ſeekeren grond / en vaſt gemoed / aan te ſtellen. Want het ſeker is / dat alle onſe misdaden rijſen uyt eenige verleydinge / en misſlag onſes oordeels / waarom ook alle menſchen / die niet na de deugd leven / door ſotten en dwaſen in de H. Schrift gehouden werden / door valſche overleggingen / en liſtige omleydingen / bedrogen zijnde / *Jac*. 1. &c.

Dewijle dan de dwalende conſcientie ook verbind / ſoo oordeelen / en beſluyten wy daar uyt / dat die geene / die uyt onwetenheid / die geenſins moedwillig is / maar die in eenvoudigheid / en oprechtigheid / dwalen / in de verſchillen omtrent het geloof en Gods-dienſt; datmen die perſoonen / ſeg ik / daarom niet behoord te haaten / veel min tot der dood toe te vervolgen. Want ſoodanige menſchen zijn / en worden / door haar eygen doolinge en dwalinge / elendig / en zijn derhalven te beklagen / en t' onderwijſen / maar niet hatelijk te vervolgen: datmen de dwalinge haate / maar niet de menſchen / dien door verleydinge / en enkele onwetenheid / miſſende / ſelfs daar door groot nadeel en ſchade overkomt. Segd ook ſelve niet Paulus / dat / hoe wel hy voor ſijn bekeeringe een af-keer had van het geloof in Chriſtum, dat hy nochtans God, ook op dien tijd / gediend had met een reyne conſcientie? 2. *Tim*. 1. 3. Item met een goede conſcientie had voor God gewandeld. *Actor*. 23. v. 1. 't Is waar dat hy / beter onderricht zijnde / dadelijk ſijn dwalinge heeft afgelegd; gelijk ook die alle bereyd zijn te doen / die uyt onwetenheid / in haar oprechtigheid nochtans / dwalen: maar datmen die geene / die ſoo dwalen / met geweld ſal willen dwingen te doen tegen haare conſcientie / dat oordeelen wy onbillijk te weſen / en de reden der conſcientie tegenſtrijdig. Want / behalven dat een gedrongen Gods-dienſt in 't minſte geen Gods-dienſt is / of God behagen kan: ſoo dwingd men hem tot ſwaare ſonden / die men met geweld wil daar toe brengen / dat hy tegen ſijn gemoed doed: maar yemand tot ſonde te dwingen / hoe kan dat ſonder groote ongerechtigheid toe gaan?

't Is wel waar / dat die opentlijk Gods-laſteraars zijn / na de Wet gedood moeſten worden. *Lev*. 24. 16. Dat ook de geene / die ſeditien en oproeren veroorſaken / konnen ſomtijds met recht geſtraft worden / door banniſſement / boete / ja ſomtijds ook door de dood; ſoo wanneer ſy tegen de Wet Gods / en der Overſte Machten / haar ſelven moedwilliglijk aanſtellen. *Eſdr*. 7. 26. *Deut*. 13. Maar over de conſcientie ſelve heeft niemand macht / of recht / dan God alleen.

Derhalven vermaand ons den Apoſtel. Dat wy den geenen / die in het Geloof ſwak is, moeten aannemen, maar niet tot twiſtige t'ſamen-ſprekingen. Dat men haar niet mach verachten / lichtveerdiglijk veroordeelen / noch met harde / bitſige / en vinnige diſputen / bejegenen; maar liever met onderlinge liefde / verdraagſaamheid / en vriendelijkheid / ontmoeten. *Rom*. 14. 1. 3. Tot welken eynde / om de Romeynen / en alle Geloovigen / te bewegen / verſcheyden bondige redenen vertoond worden.

1. Van het derde vers. Want God heeft de ſoodanigen: namelijk / ook die in het Geloof ſwak zijn / aangenomen.

2. Om dat het ons niet toe komt eens anders Dienſt-knecht te oordeelen; want hy ſtaat of hy vald ſijnen eygen Heere, de welke is alleen God / en dien hy tot een Heer over alles geſteld heeft / namelijk Jeſus Chriſtus *Rom*. 14. 4. 7. 8.

3. Om dat God den geenen / die in het Geloove ſwak is / machtig is vaſt te ſtellen: ja dat ook God de ſelve ſal vaſt ſtellen. *Rom*. 14. 4. En met der tijd openbaren 't geen tot vaſtſtellinge des geloofs en ſaligheid diend. *Philip*. 3. 15.

4. Om dat nu op Aarden by den menſchen niemand eenen onfeylbaren oordeelder / noch rechter is / in ſtukken het geloove betreffende: maar wy alle die ſwakheid onderworpen zijn / dat wy in ons byſonder gevoelen miſſen konnen. Doch God ſal eenmaal door Chriſtum een volkomen oordeel over alles vellen / 't

Digitized by Google

welk wy met onderwerpinge onſes ſelfs. verwachten moeten. *Rom.* 14. 10. Maar gy, wat oordeeld gy uwen broeder? Of ook gy, wat veracht gy uwen broeder? Want wy ſullen alle voor den rechter-ſtoel Chriſti geſteld worden. ℣. 12, 13. Soo dan een yeder ſal voor hem ſelven rekenſchap geven. Laat ons dan malkanderen niet meer oordeelen: maar oordeeld dit liever, namelijk dat gy den broeder geen aanſtoot noch ergerniſſe geeft. 1 *Cor.* 4. 5. Soo kan oordeeld niets voor den tijd, tot dat de Heere ſal gekomen zijn, welk ook in het licht ſal brengen 't geene in de duyſterniſſe verborgen is, en openbaren de raadſlagen der herten: en als dan ſal een yegelijk lof hebben van God. *Matth.* 7. 1. Oordeeld niet, op dat gy niet geoordeeld word.

5. Om dat door ſmadige / ſcherpe / hevige / en twiſtige t' ſamen ſpreekingen / ordinarelijk niet dan groote ergerniſſen / verbitteringen vyandſchappen / en ſcheuringen in de gemeente Gods / veroorſaakt worden; daar nochtans in alles de liefde moet weſen den regel / en het eynde de eere Gods / en ſtichtinge der Gemeynte. Toe daar by / dat door ſware en vinnige diſpuyten / de eenvoudige waarheid menichmaal meer verduyſterd / en vervalſt word / dan oprechtelijk vertoond. Maar door vriendelijke / beſcheydene verdraagſaamheid / en onderwijſinge / kan men den genen / die ſwak zijn i'n het geloove / en afdwalen / ongelijk beter / en krachtelijker / tot overtuyginge en veranderinge van oordeel krijgen / dan door een tegengeſtelde maniere van doen. Soo dat / indien in eenige ſaake noodig is / dat onſe beſcheydenheid een yeder bekend zy; ſoo is het in deſe gelegenheid. Want de wysheid die van boven is, die is ſachtmoedig, vreedſaam, beſcheyden, geſeggelijk, niet partydelijk oordeelende, noch nydig, noch twiſtgierig. veel min genegen om elkanderen / om verſchillen in 't geloove / te verachten / verdoemen / verbolgen / laſteren / &c. 't welk maar al te veel dagelijks geſchied. Maar ſoodanigen wysheid is Aardich, natuurelijk, Duyvels, vol van verwerringe, en van alle booſen handel. *Jac.* 3. 13, 14 - - - 18. Derhalven / wy die ſterk zyn, zyn ſchuldig de ſwakheden der onſterken te dragen, en niet ons ſelven te behagen. Sie / *Rom.* 15. 1. 2. 3.

6 Die geene die uyt zwakheid / nochtans in oprechtigheid des herten / in het geloove miſſen / en volgens dien yet wat komen uyt een misverſtand te doen: die volgen haar gevoelen / en gewiſſe / alleenlijk tot dien eynde / om God daar in te behagen / en te danken / in 't geen haar conſcientie verbonden is. Derhalven is het onbehoorlijk / ſoodanige onbeſcheydentlijk te handelen. Sie deſe reden. *Rom.* 14. 6. Want dat ook een dwalende conſcientie den menſch tot gehoorſaamheid verbind / toond den Apoſtel uytdrukkelijk. ℣. 14. Ik weet, en ben verſeekerd in den Heere Jeſu, dat geen ding onreyn is in hem ſelven: maar die acht yet onreyn te zyn, dien is het onreyn. Derhalven mogen wy ons byſonder gevoelen / en geloove / niemand opdringen met geweld / noch met onbeſcheydene / bittere / en partijdige mishandelinge / met droefheid / ergernis / en quetſinge van een anders conſcientie; maar alleenlijk konnen / en mogen wy hem daar toe ſoeken in te winnen / met vertooninge van redenen / waarheid / en Goddelijke getuygeniſſen uyt het Woord Gods; middelertijd ſoodanige in de liefde verdragende / en met alle liefde / en goedwilligheid / van onſe oprechtigheid overtuygende / op dat ſy gewonnen werden. 2 *Tim.* 2. 24. Een dienſt-knecht des Heeren moet niet twiſten, maar vriendelijk zyn tegen alle, bequaam om te leeren, en die de quaden kan verdragen: met ſachtmoedigheid onderwyſende de geene die tegenſtaan; of haar God t' eeniger tyd bekeeringe gave, tot erkenteniſſe der waarheid. Tot deſen eynde vermaand ook den Apoſtel. *Rom.* 14. 22. Hebt gy geloove? Heb dat by u ſelven voor God. Salig is hy die hem ſelven niet oordeeld in het geene dat hy voor goed houd. Dat is / die in 't geen hy gelooft / ſoo vermeten / onvoorſichtiglijk / en onbeſcheyden ſich ſelven niet ontſtelden / dat hy / door verwekte ergerniſſe en ſcheuringe / veroorſaakt dat hy ten rechten veroordeeld / en beſtraft werde / van wegen het ontijdig en onvoorſichtig vertoog / en aandringen van ſijn gevoelen.

II. Vrage.

Of die ſwaarder ſondigd, welke het leyden der conſcientie volgd, tegen Gods Gebod; of die Gods Gebod volgd, tegen ſijn conſcientie.

Antw. Aangeſien onſe werken voornamelijk uyt het gemoed geoordeeld / en geſchat worden / en dat die misdaad ſwaarder is / welke uyt een onvroom gemoed komt / en lichter / die uyt een' oprecht gemoed begaan word; ſoo dunkt my / dat / in het gros te ſpreeken / ſwaarder geſondigd word / indien tegen de conſcientie gedaan werd / als wanneer misdaan werd tegen Gods gebod / 't welk van ons niet bekend noch geweeten is. Want wy ſien / dat God die ſonden / welke in haar ſelven / en uyt haren aart / ſeer ſwaar zijn / wel lichtelijk vergeeft / om datſe uyt onweetenheid geſchied zijn; als in Paulo. 1 *Tim.* 1. 13. En in tegendeel / dat hy niet lichtelijk vergeeft / maar ook ſtrengelijk ſtraft / ſelfs lichter ſonden in haar ſelven / maar uyt een boos gemoed / of tegen de conſcientie bedreven. Dat meer is / ſelfs als den menſch doed / of laat / 't geen Gods Wet gebied / en verbied / maar tegen een contrary bevel / of verbod van ſijn verkeerdelijk gevoelende conſcientie / ſoo beſondigd hy ſich ſeer ſwaarlijk tegen God / als blijkt uyt het geen te vooren is aangeweſen. Ook leerd den Apoſtel duydelijk *Rom.* 14. en 1 *Cor.* 8. dat ook die ſaaken van God tot ſonde gerekend worden / welke in haar ſelven / en uyt haar eygen aart / geoorloofd zijn / en ganſch vry ſtaan / indien ſy tegens de conſcientie / of maar met een twijffelende conſcientie / geſchieden. Daar uyt blijkt / dat de ſwaarte der ſonden meer geſchat werd uyt het gemoed / als uyt de natuure der ſaake die geſchied; en dat alſoo in deſen deele meerder kracht heeft de conſcientie / dan het gebod Gods / 't welk ons onbekend is / waar tegens eenig werk uyt ſijn eygen aart ſtrijd: aangeſien de conſcientie / tegens eenige daad ſtrijdende / maakt die terſtond quaad / en word met recht tot ſonde gerekend. In tegendeel heeft de natuur der daad / in haar ſelven quaad zijnde / niet altoos die kracht / om den menſch te veroordeelen; ja ſelfs / indien daar geen boosheid des gemoeds by komt / noch eenige ſchuld / of onachtſaamheid / daar door de onweetenheid / of dwalinge der conſcientie / veroorſaakt is; ſoo heeft de natuur der ſaak ſelfs nimmermeer die kracht / dat die van een billijk rechter / hoedanig God is / tot laſt geleyd / en toegerekend werde / gelijk ſelfs uyt de Wet Moſis blijkt / in den dood-ſlag uyt onweetenheid begaan. Want daar geen wet is, daar is geen overtredinge, *Rom.* 4. 15.

Ook word de Majeſteyt Gods veel ſwaarder van den menſch gequetſt / indien yemand doed tegen ſijn conſcientie / dan als hy doed tegen ſijn gebod / dat hem onbekend is. Want / als yemand doed tegen ſijn conſcientie / indien hy anderſints God gekend heeft / ſoo doed hy regelrecht tegen het geene hy oordeeld Gods wille te weſen / en derhalven Gode aangenaam / 't welk ten hoogſten ſijne ſonden ſwaar en ſtrafbaar maakt. Maar / dat yemand niet weet / noch oyt heeft konnen weten / dat kan hy niet begeeren / of met voordacht doen: ook kan hem dat geenſins een Wet weſen / na welke hy mach veroordeeld werden.

Dus oordeelen wy van deſe ſaak in 't gemeen; maar in 't byſonder vergelijkinge / en tegenſtellingge / te maaken / van min of meerder ſwaarheid der ſonde; dat moet geſchieden na de byſondere hoedanigheden der daaden / en ſaaken / Item omſtandigheden / van wijſe / perſoonen / plaats / oogmerk / &c. ſoo dat daar van ſoo algemeynen regel niet kan gegeven worden.

IV. CAP.

Digitized by Google

IV. CAPITTEL.

Van de twijffelende conſcientie.

DE twijffelende conſcientie is tweederley; d' eerſte, alsmen ſeekere ſaak wel geloofd / maar nochtans niet ſonder eenige vertwijffelinge/achterdenken / of vreeſe; ſoo dat men niet ten vollen verſeekerd is. De tweede / alsmen tuſſchen twee tegengeſtelde ſaaken ſoo in twijffel is / dat men noch het een / noch het ander / voor ſeeker houd / ja ſelve niet weet / welke van die meer of min aan te nemen ſtaat.

I. VRAGE.

Hoe den menſche ſich moet draagen, in een twijffelende conſcientie?

Antw. Ontrent die dingen die men doen of laaten moet / is noodig / datmen alle neerſtigheid doe / om een goed / en vaſt oordeel te hebben: *Rom.* 14. 5. Een yegelijk zy in ſijn eygen gemoed ten vollen verſekerd. Want hoe meer een menſch in 't herr van ſijn doen verſekerd is / hoe meer vrymoedigheid hy daar door krijgd/ Item vreugde / en vergenoeginge na de daad.

Men mach noyt yet doen / aan het welk men twijffeld / of het geoorloofd is of niet. Want die yet doed / daar aan hy nochtans twijffeld / of het recht is / en met de deugd over een komt / of niet; die bemind / noch vreeſd God ſoo niet: noch bemind ook de deugd ſoo niet als 't betaamd; inſonderheid indien 't ſoo met de ſaak gelegen is / dat die gene / die de daad aanvangd / daar aan niet twijffeld / of het ſtaat hem vry / behoudens de deugd / en vreeſe Gods / de ſelve na te laaten; maar hy twijffeld alleen of 't geoorloofd is die te doen / in ſulken voorval moetmen altoos de ſekerſte zijde nemen: namelijk laaten / 't geen gy weet dat men wel laaten mach / maar twijffeld of men het doen mach: by exempel / yemand twijffeld of men mach met teerlingen / of met kaarten ſpeelen: die vermach dat niet te doen / maar is het ſchuldig te laaten: om dat hy verſekerd is / dat hy / ſoo doende / niet ſondigd. Want die God recht bemind en vreeſd / die ſal hem niet alleen hoeden / dat hy ſulcx niet doe / het geen hy plat uyt weet / dat tegen den wille Gods ſtrijd; maar ook dat / 't welk hy maar vermoed dat daar tegen ſoude zijn / inſonderheyd indien hy tot ſulk vermoeden eenige oorſaaken en redenen / en de ſelve gewichtig genoeg / heeft.

2. *Rom.* 14. 23. Maar die twijffeld, indien hy eet, is veroordeeld om dat hy niet uyt den geloove eet; en al wat uyt den geloove niet is, dat is ſonde. Dat is / al dat den menſch niet doed / met een verſeekerdheid van ſijn gemoed / dat in 't geen hy doed / hy daar in wel doed / en God kan behagen.

3. Die yet doed / aan 't welk hy twijffeld of het ſonde is / of niet; die betoond dat hy geen af keer noch haat genoeg tegen de ſonde heeft / want hy werpt ſich ſelven wetens en willens in perijkel van ſondigen. Gelijk dan een perſoon misdoed tegen de wetten van vaſte oprechte vriendſchap / die wetens dat doed / aan 't welk hy twijffeld / of hy daar door ſijn vriend ſal rechtveerdige reden geven van gramſchap; ſoo ſondigd hy ook tegen de liefde tot God / die beſtaat dat te doen / van 't welk hy twijffeld / of het God ſal vertoornen / of niet. Cicero, offic. lib. 1. *Bene præcipiunt, qui vetant quicquam agere, quod dubites æquumne ſit, an iniquum; æquitas lucet ipſa per ſe, dubitatio cogitationem ſignificat injuriæ.* Dat is / die bevelen wel, die ſeggen, dat men niet doen mag, aan 't geen men twijffeld of het billik is, of niet; want de billikheid blijkt door haar ſelven, maar twijffelinge geeft bewijs van gedachte tot onrecht.

V. CAPITTEL.

Van de Scrupuleuſe conſcientie, en uyt wat oorſaake die in den menſch ontſtaat.

TOt de twijffelende conſcientie behoord ook de conſcientie die ſcrupuleus genaamd word. Doch verſchild van de twijffelende, om dat die tuſſchen tween als blijfd hangen / onſeker zijnde waar toe ſich te neygen. Maar de ſcrupuleuſe is alreede tot een oordeel van ſaken gekomen / en heeft geveld een oordeel / en toegeſtaan / 't welk ſy moet / en wil volgen; alleenlijk rijſen noch in het gemoed eenige bedenkingen / ſwarigheden / of achterdenken / waar door het gemoed als gequeld en te rug getrokken word / of immers verhinderd word / van met ſulken volle genegenheid / en vrymoedig voornemen / yet te doen / of te laaten / als anderſins geſchieden ſoude. Het onduyts woord ſcrupuleus, komt van een Latijnſch woord *ſcrupus* en *ſcrupulus*; 't welke beteekend een kleyn keyken of ſteentjen / dat / in de ſchoenen vallende / den reyſenden man op den wech moeyelijk / en pijnelijk is / en verhinderd ſijnen wech veerdig af te gaan. Hier van een gelijkeniſſe ontleend zijnde / worden ſcrupulen genoemd / alles dat yemand in ſijne gedachten voorvald / waar door hy eenigſins in ſijn voornemen / en daden / verhinderd word.

De ſcrupulen worden in den menſch veroorſaakt / of door uytwendige / of door inwendige redenen. Als / voor eerſt / door een koude en waterige gematigdheid des bloeds / en des lichaams; het ſy dat die den menſch aangebooren zy / of ook na ſijn geboorte aangekomen / als door ſiekte / te veel waaken / te lange onthoudinge van bequaam voedſel / &c. Hier by komt noch de gewoonte / en geſelſchap van ſcrupuleuſe menſchen. Ten anderen ontſtaan ook ſcrupulen uyt des menſchen onwetenheid; Item ook ſomtijds uyt al te diepe / langduurige / naauwe / en ſubtile bedenkingen ontrent een ſaak / waar door wel eenige ſcrupulen te voorſchijn komen / op welke den menſch noyt te vooren ſoude gedacht hebben; en die hy / door gebrek van genoegſaam verſtand en oordeel / niet volkomelijk kan beantwoorden / of wech nemen. Door een melancholice geſtalte des lichaams / gelijk de vreeſe en kleynhertigheid ſeer vermeerderd word / ſoo ook by gevolg de ſcrupulen vermenichvuldigd. Hierom achtmen dat gemeenelijk meer de vrouwen / dan de mannen / en inſonderheid oude vrouwen / vreesachtiger en ſcrupuleuſer zijn / dan de mannen; om datſe ook van kouder en ſwaarmoediger gematigdheid zijn. Ook verwekt de eenigheid / en onttrekkinge van geſelſchap der menſchen; Item de ledigheid / veele ſcrupulen in den menſch. Daarom / die ſoekt van een ſcrupuleus gemoed bevrijd te zijn / die moet ſich van de gemelde oorſaaken der ſcrupulen ernſtelijk wachten; en ſich over geven tot den goeden raad van vrome luyden / die hy weet dat een goede conſcientie gantſch ter herten gaat: op dat hy / door haar exempel / en overtuygende redenen / in ſijne ſwakheid verſterkt werde. Ook is het tot het voorgeſtelde eynde ſomtijds noodig / ſoodanige menſchen klaarlijk / en wijdloopig / in gedachten te brengen de groote bermhertigheid / en uytnemende rijkdommen der genade Gods; op dat ſy ſich niet te veel / en alleenlijk / inlatende tot overleggingen / en bedenkingen van Gods rechtveerdigheid / ſtrenge oordeelen / en toorn tegen de ſonde: alſoo in haar ſelven veele ſcrupulen vaſt blijven houden / ja verſterken / en vermeerderen / in plaats van die te verminderen / of wech te nemen. 't Welk

ons

Digitized by Google

ons den Apoſtel genoegſaam aanwijſd in het exempel des geene die bloed-ſchande begaan hebbende / na dat hy ſijne beſtraffinge had ondergaan ; vermaand den Apoſtel hem wederom met vertrooſtinge te bejegenen. 2 *Cor.* 2. 6. 7. Den ſoodánigen is de beſtraffinge genoeg, die van veelen geſchied is. Alſoo dat gy daar-en-tegen hem liever moet vergeven, en vertrooſten, op dat de ſoodanige, door al te overvloedige droefheid, niet werde verſlonden.

I. Vrage.

Wat een menſch moet doen, als hy een ſcrupuleuſe conſcientie heeft?

Antw. 1. Men moet alle neerſtigheid aanwenden / om met goede reden / verſtand / en onderrichtinge uyt Gods Woord / ſoo veel als mogelijk is de ſcrupulen uyt ons gemoed te weeren / op dat wy mogen ten vollen verſekerd zyn. *Rom.* 14. 5.

2. Doch / indien dit niet geſchieden kan / ſoo moet men acht nemen / of die niet uyt ſiekte / en melancholiſche / of ſwaarmoedige geſtalte des lichaams / voorkomen / en derhalven niet door reden / maar door genees-middelen / niet door een Predikant / maar Genees-meeſter / geholpen moeten worden ; 't welk daar aan gemerkt kan worden (behalven door de teekenen die de genees-konſt aen-wijſd) dat de ſcrupulen / die door quaade ongeſonde geſtalte des lichaams rijſen / op geen reden altoos geveſtigd zijn / noch ook door reden / en overtuyginge / verminderd / veel min wech genomen worden / hoe-wel de ſelve ten vollen menichmaal / en lange / verantwoord worden.

3. Somtijds / als men ſiet dat de ſcrupulen / wel en overvloediglijk beantwoord zijnde / niet op houden ons te quellen ; ſoo moet men die ſomtijds met geweld verwerpen / uyt onſen ſin ſteeken / en niet meer in bedenkinge nemen ; want de ſcrupulen hebben gewoonlijk of geen reden / of immers die van weynige achtinge en waardye zijn : en konnen ſomtijds niet / dan door den gemelden weg / en maniere / ontgaan worden. Ook moet men vermijden het geſelſchap van ſcrupuleuſe luyden / die yemand dikmaal ſcrupuleus maaken / die het niet is : ook ſtaan te vermijden alle andere gelegenheden / waar door die in ons lichtelijk veroorſaakt worden / want ook rijſd d'een ſcrupul uyt d'ander / en het denken / en te veel acht te nemen op de ſcrupulen / maakt menigmaal weder nieuwe / en ſwaarder ſcrupulen / in 't gemoed des menſchen / dan hy te vooren gevoelde.

4. Indien ook de ſcrupulen den menſch ſoo vaſt inhangen / en vervolgen / dat hy die uyt ſijn gemoed niet weeren kan ; ſoo moet hy ook wel tegen de ſcrupulen ingaan / en / niet tegenſtaande de ſelve / voortgaan in het voornemen ſijns herten ; als / by exempel / yemand willende ſich begeven in den gebede tot God / krijgd / en word gewaar in ſich / ydele / en verſtrooyde / Wereldſche bedenkingen ; en krijgd een ſcrupul / of hy voor dien tijd mach bidden : of / bedenkende ſijn onwaardigheid (nochtans gevoelende een waar geloove / vernederinge / goed gewiſſe) &c. krijgd een ſcrupul / of hy voor dien tijd mach gebruyken het teeken van Gods genadig Verbond. 't Is dien menſch niet geraden / juyſt dadelijk ſijn gebed / of gebruyk des H. Avondmaals / om die voorvallende ſcrupels wille na te laten / of ſich ſoo lange met die ſcrupul beſich te houden / dat hy in ſijn Gods-dienſt opgehouden word. Maar ook / ſoo hy anders niet kan / ſal liever die ſcrupul uyt ſijn beradinge ſtellen / of ook / niet tegenſtaande de ſelve / in ſijn voornemen voort-varen. Want ſoo te doen is niet te doen ſonder geloof : want twijffelinge / en ſcrupulen / zijn geen teekenen van ongeloof / of geen geloof : maar alleen van een ſwak en onvolmaakt geloof / 't welk nochtans waarachtig / en ſalig-maakende weſen kan. Sulcx te doen is ook niet te doen tegen ſijn conſcientie / maar volgens die / want een ſcrupul is de conſcientie niet / maar een vreeſe / of achterdenken / ſonder rechte reden of grond ; en derhalven kan ſy ons gemoed niet verbinden : ja de ervarentheid leerd ook / dat / door ſoo te doen / de conſcientie ſeer verſterkt word / datſe ſoo licht niet meer door ſcrupulen belemmerd en verhinderd word. Ook leſen wy dat God *Deut.* 13. gebied / dat / indien een Propheet onder de Iſraëliten ſoude opſtaan / die een teeken of wonder ſoude geven / dat quam / en haar tot Af-goderye ſoude ſoeken te verleyden. Item / wanneer yemands broeder / of ſoon / of dochter / of vrouw / of vriend / die als ſijn eygen ziele ware / haar heymelijk ſouden aanporren tot Af-goderye ; dat ſy niet moeſten hooren na dien Propheet / maar hem dooden / ja dat ſy ook niet mochten verſchoonen / noch erbarmen / of verbergen / haar broeder / ſoon / dochter / vrouw / vriend ; maar hem dood ſlaan / en ook moeſt de hand des geenen dien hy verſocht had / eerſt tegen hem zijn / om hem te dooden / en daar na de hand des ganſchen Volks: ook / indien een ſtad onder haar tot Af-goderye verleyd was / die moeſt men met alle de menſchen / vee / en voorts 't geen daar in was / verbranden. Nu wie kan daar aan twijffelen / of / in ſulke gevallen / konden lichtelijk ſwaare ſcrupulen des gemoeds ontſtaan : als ook in Abram / doen hem tegen de natuur ſelfs geboden wierd ſijn ſoon te dooden. In deſen nochtans heeft God het geloof en gehoorſaamheid aan hem beproefd.

Hier uyt blijkt / dat den menſch ſeer noodig is / een vaſte en wel-gegronde conſcientie te hebben / want die is ſijn leyds-man in al ſijn doen ; indien dan die dwaald / of onſeeker / en ſcrupuleus is / ſoo word den menſch daar door verleyd / twijffelmoedig / en ongeſtadig in al ſijn doen en laaten. Want indien het licht (dat is / ons verſtand en conſcientie / die als een licht in ons is / en een lampe des Heeren, *Prov.* 20. 27.) dat in ons is, duyſterniſſe is, hoe groot ſal de duyſterniſſe ſelve weſen. *Matth.* 6. 23. Daarom ſiet gy / dat / in veel plaatſen der Pſalmen / doch inſonderheid den geheelen 119. Pſalm door / David bid om recht verſtand der wegen en geboden Gods. *Prov.* 19. 2. 3. De ziele ſonder wetenſchap is niet goed : en die met de voeten haaſtig is, ſondigd. De dwaasheid des menſchen ſal ſijnen weg verkeeren ; *Hoſ.* 4. 6. Myn volk is uytgeroeyd, om dat het ſonder kennis is : Dewyle gy de kennis verworpen hebt, heb ik u ook verworpen, dat gy my het Prieſter-Ampt niet ſult bedienen, dewyle gy de Wet uwes Gods vergeten hebt, ſal ik ook uwe kinderen vergeten. Soo ook / indien yemand door verwaandheid / en hoogmoed / een goed gevoelen van ſich heeft / meenende hy is ryk, ſijnen ſtaat is wel en ſeeker ; daar hy nochtans arm en elendig is: *Apoc.* 3. 17. die bedriegd hem ſelven in ſijn gemoed / en is / dus lange / in een onverbeterlijke ſtaat. Want de kennis onſer elende en ſonden / en recht gevoelen der ſelve / is den eerſten aanvang onſer verbetering / en verloſſing. Maar indien gy een man geſien hebt, die wijs in ſijne oogen is : van een ſot is meer verwachtinge dan van hem. *Prov.* 26. 12. Derhalven / om een wel onderricht oordeel en conſcientie te krijgen / moetmen ſachtſinnig / ootmoedig / en kleyn gevoelig van ſijn ſelven weſen. Want de ſachtmoedige ſal God in het recht leyden, en hy ſal haar ſijnen wech leeren. *Pſ.* 25. 9. Ook God vreeſen. Want de vreeſe des Heeren, is het begin der rechte wysheid. *Prov.* 1. 7. Item Gods Woord ernſtig leſen / hooren / overleggen: als ook ſpreeken en beraden / met de geene die wy weeten dat haar geduerig oeffenen / om in alles een goede conſcientie te bewaren / als die door oeffeningen / en ervarenheid / veel geleerd hebben. *Pſ.* 25. 14. De verborgenheid des Heeren is voor de geene die hem vreeſen, en ſijn Verbond om hen die bekend te maaken. En ſy hebben de ſinnen door de gewoonheid geoeffend, tot onderſcheydinge beyde des goeds en des quaads. *Hebr.* 5. 14.

Digitized by Google

VI. CAPITTEL.

Van de goede conſcientie.

De conſcientie is op tweederley wijſe goed: eerſt / om datſe haren plicht wel doed / namelijk recht aanwijſd wat men doen of laten moet / daar toe ſtrengelijk aanmaand; een menſch geduurig / korts na de begaane daden / onderſoekt over ſijn doen en laten: Item / na gelegenheid den menſch beſchuldigd / verdoemd / of vry-ſpreekt / en geruſt ſteld / na behooren.

Deſe goede conſcientie is of ſwak / of ſterker en vaſter in haren ſtaat geſteld. Volgens de verdeelinge Pauli / *Rom.* 14. 1 *Cor.* 8. 7. 12. Hare ſwakke conſcientie quetſende, &c. De ſwakheid deſer conſcientie is voor eerſt in het verſtand, om datſe niet genoeg verſtaat wat geoorloſd is of niet. 1 *Cor.* 8, 7. Doch in allen is de kenniſſe niet, &c. *Rom.* 14. 14. Ik weet en ben verſeekerd in den Heere Jeſu, dat geen ding onreyn is in hem ſelven, dan die acht yet onreyn te weſen, dien is het onreyn. Deſe ſwakheid word een ſwakheid des geloofs genaamd / *Rom.* 14. 1.

Ten tweeden / in de herts-tochten is de ſwakheid deſer conſcientie / en rijſd uyt de voorgaande. Namelijk / datſe licht ontruſt en bedroefd word / alsſe ſiet yemand yet doen / 't welk wel geoorloſd is / maar ſy nochtans meend ongeoorloſd te weſen. Sie *Rom.* 14, 15.

Item / datſe lichtelijk gequetſt / en ge-ergerd word, *Rom.* 14. 15. 21. 1 *Cor.* 8. 9. 12. &c.

Ten derden / datſe lichtlijk de vryheid van een ander veroordeeld. *Rom.* 14. 3. 1 *Cor.* 8. 10, 11. &c.

Hier tegen is geſteld de ſterke conſcientie / die in de waarheid ten vollen verſekerd is. *Rom.* 14. 5. en 14. 2. 2 *Pet.* 1. 12. 1 *Cor.* 8. 4. Sy is ook willig de ſwakheid van andere te draagen / en te hulpe te komen. *Rom.* 14. 1. en 15. 1. Ook genegen alle ergernis te vermijden. *Rom.* 14. 13. Laat ons dan malkanderen niet meer oordeelen, maar oordeelt dit liever, dat gy den broederen geen aanſtoot of ergernis geeft. Sy word ook niet licht door voorvallende ergernis ge-ergerd / of van de waarheid en Godſaligheid afgetrokken *Hebr.* 13. 9. Word niet &c.

Staat voorders te bemerken / dat by een tedere conſcientie (het woord ten goeden genomen zijnde) ook verſtaan word / een conſcientie die ſeer goed is / om datſe ſeer licht over eenige begane misdaad ontſteld word / en door Gods dreygementen van de ſonde afgeſchrikt / 2 *Reg.* 22. 19. Om dat uw herte week geworden is, en gy u voor het aangeſichte des Heeren vernederd hebt, als gy, &c. 2 *Sam.* 24. 10. Davids herte ſloeg hem, na dat hy het volk geteld had. Petrus / door het aanſien Chriſti / ſijn ſonde indachtig wordende ging na buyten, en weende bitterlijk, *Luc.* 22. 61. 62. *Joh.* 8. 9. Sy dit hoorende, en van haar conſcientie overtuygd zijnde, gingen uyt, d'een na d'ander, &c. Somtyds is ook de conſcientie der Vroomen voor een tijd als in ſlaap / en eenigſins verdooſd: want David / hoorende de gelijkenis van Nathan / waar door ſijn groote ſonde vertoond wierd / wierd niet wakker / voor al eer dat Nathan rond uyt tot hem ſeyde / gy zijt die man, dien gy ſelve geoordeeld hebt / dat een kind des doods is. 2 *Sam.* 12. 7. Hoewel hy nochtans te vooren dat wel had behooren te bemerken; en niet tegen een ander / als een vreemde / ſich te vertoonen / want hy veel ſtrafbaarder was / dan die menſch / tegens welke hy ſijn oordeel geveld had.

Dat voorſichtigheid, als ook andere middelen, noodig zijn, om een goede conſcientie te verkrijgen, en te bewaren.

De voorſichtigheid is een gemeenen regel / en grond van alle deugden; als zijnde een rechte wetenſchap / om alle ſijne daden wel / en tot een behoorlijk eynde / te beleyden. Waarom ook de voorſichtigheid vergeleeken word by een middel-punct / op welke alle deugden van den ommegang deſes levens ſteunen / en geeyndigd worden. Want alle deugden komen daar in over een / datſe hare daden beſtieren na het voorſchrift van Gods Woord / en goede geſonde reden; met verkieſinge van de bequaamſte middelen / en inſicht der menichvuldige voorvallende omſtandigheden / van tijd / plaats / perſoonen / wijſe / eynde / &c. over welke alle de voorſichtigheid ordre ſteld / en ſorge draagd. Soo dat hy geen deugd recht gebruyken kan / die niet voorſichtig is: en die volkomelijk voorſichtig is / die heeft noodwendiglijk alle deugden te gelijk. Waarom is ook de voorſichtigheid veel uytnemender / en den menſch noodiger / dan alle ſpeculative wetenſchappen / al waart dat wy daar door konden de gelegenheid van alle dingen verſtaan / en volkomen redenen geven. Want deſe kennis kan ook vallen in een boos / rampſalig menſch; maar de voorſichtigheid maakt den menſch in ſich ſelven goed / en gelukkig. Wetenſchap ſonder voorſichtigheid / maakt den menſch maar te elendiger / en verkeerder / ſoo dat ſy hem geen goed / maar veel quaad / toebrengd. Sie 1 *Cor.* 13.

De voorſichtigheid nu die word ons ſoo bevoolen / datſe moet vreemd weſen van alle geveynsdheid / en booſe genegenheid om anderen te beſchadigen. 't Welk ons de Heere Chriſtus aanwijſd / als hy ſoo beveeld voorſichtig te weſen gelijk de ſlangen (in opſicht / namelijk / om 't geen ons ſchadelijk is te voorkomen / en te vermijden) dat wy ook ondertuſſchen onnooſel en oprecht blijven gelijk de duyven. *Matth.* 10. 16. *Rom.* 16. 19. Ik wil dat gy wijs zijt in het goede, doch onnoſel in het quade. *Prov.* 10. 9. Wie in oprechtigheid wandeld, die wandeld ſeeker, maar die ſijne wegen verkeerd, die ſal bekend worden.

Deſe voorſichtigheid is ſeer noodig / om neerſtelijk te vermijden / dat wy / door onſe quade exempelen / woorden / of ook ontijdig en onbedacht gebruyk van middelmatige dingen / niemand ergeren / of door andere geërgerd worden. Want wee de Wereld van de ergeniſſen, en wee den menſch, door wien de ergerniſſe komt. *Matth.* 18. 7. En hoe-wel in alle menſchen / nochtans in de gene die over anderen zijn geſteld / is de voorſichtigheid aldermeeſt vereyſt; want die door de ſelve / of haar ſelven / en andere / aldermeeſt voordeelig / of ook nadeelig konnen weſen.

Dewijle ook de Wereld vol is van booſe menſchen / en daden / ſoo iſſer ſeer veel voorſichtigheids van nooden / om ons ſelven te behoeden (ſoo veel met wijsheid / en een goed gemoed / kan geſchieden) dat wy van haar niet beſchadigd werden. *Matth.* 10. 16 Siet ik ſende u als Schapen in 't midden der Wolven: zijt dan voorſichtig, &c. Wacht u voor de menſchen, &c. *Matth.* 10. 23. Wanner ſy u dan in deſe Stad vervolgen, vlied in een ander. Tot dien eynde beveeld ons Chriſtus ſomtijds te verſwijgen / of ook eenigſints na te laten ('t geen wy anderſints behoorden te doen of te ſeggen) ſoo wy merken dat daar door geen goed ſoude veroorſaakt worden / maar ons verderf. *Matth.* 7. 6. Geeft het heylige den honden niet: &c. op dat ſy niet t'eeniger tijd de ſelve met haare voeten vertreden, en haar omkeerende u verſcheuren. Want die macht / die God ook ſijnen Dienaren in de Gemeente gegeven heeft / zijn ſy niet verder / noch anderſints / ſchuldig te gebruyken / dan tot opbouw en welſtand der Gemeente / maar niet tot haar neder-werpinge. 2 *Cor.* 10. 8. Waarom leerd de voorſichtigheid in alle daden / die uyt te voeren ſtaan / te letten op gelegenheyd van tijd / plaats / en perſoonen met welke wy te doen hebben; Item / op de uytkomſte die daar uyt ſtaat te verwachten: Item /

op

Digitized by Google

op de wijſe en maniere / door welke beſt yet wat ten goede ſal uytgevoerd worden / 't zy in gemeene / of ook byſondere voorvallen. *Matth.* 23. 28. De Dienſt-knechten ſeyden tot hem, wilt gy dat wy henen gaan, en het onkruyd vergaderen? maar, hy ſeyde, neen, op dat gy, het onkruyd vergaderende, ook mogelijk met het ſelve de Tarwe niet uyt trekt.

Waarom de voorſichtigheid vordert kennis van tijden / om te beter alles uyt te richten tot een goed eynde 1 *Chron.* 12. 32. En van de kinderen Iſaſchar, die ervaren waren in 't verſtand van de tijden, om te weeten wat Iſraël doen moeſte, &c. *Heſtr.* 1. 13. Doe ſeyde de Koning tot de Wijſe, die de tijden verſtonden, want alſoo moeſt des Konings ſaake geſchieden, in tegenwoordigheid van alle de geene die de Wet en het recht wiſten: &c.

De voorſichtigheid / aangemerkt hebbende de gelegenheid van tijd / plaats / perſoonen / en andere voorvallende omſtandigheden; ſal daar uyt wijſſelijk beſluyten / of te ſpreken / of ook / ſoo het dienſtiger is / te ſwijgen / en te verbergen den raad / voorſlag / of wijſheyd / die ſy by haar ſelven bevind: of immers ſal ſoo omſichtelijk / bepaald / en voorbachtig ſpreken / dat daar door geen onheyl / noch ſchade / lichtelijk ontſtaan ſal; ten ware / door een byſondere laſt en verbintenis des gemoeds genoodſaakt zijnde. *Prov.* 13. 3. Die ſijnen mond bewaard, behoud ſijne ziele: maar voor hem is verſtooringe, die ſijne lippen wijd open doet: en *Cap.* 12. 23. Een kloekſinnig menſche bedekt de wetenſchap: maar het herte der Sotten roept de dwaaſheid uyt. Daarom ſal ook een voorſichtig menſch / wel wetende der menſchen bedrieglijkheid / ſich niet licht aan haar vertrouwen / hoe-wel ſy menigmaal een ſchoon gelaat vertoonen. *Joan.* 2. 23, 24. En als hy te Jeruſalem was, op het Paſcha, in het Feeſt, geloofden vele in ſijnen name, ſiende ſijne teekenen die hy dede, Maar Jeſus ſelve betrouwde haar hem ſelven niet; om dat hy ſe alle kende, &c.

Verhalven ſal een voorſichtig Man ernſtig acht nemen op de beſtemen / aart / raad / voornemen / en doen der menſchen; op dat hy die voorſiende / en het quaad dat daar uyt ſal volgen / de ſelve voorkomen / tegen gaan / of immers ontvlieden mochte. *Prov.* 20. 5. De raad in 't herte eens Mans is als diepe wateren, maar een Man van verſtand ſal dien uythalen, en *Cap.* 22. 3. Een kloekſinnig menſch ſiet het quaad, en verbergd ſich: maar de ſlechten gaan heenen door, en worden geſtraft.

Een voorſichtig Man is niet trots / noch lichtelijk ſijne naaſten verachtende. *Prov.* 11. 12. Die verſtandeloos is, veracht ſijnen naaſten: maar een Man van groot verſtand ſwijgd ſtil. En ℣. 2. Als de hooveerdigheid komt, ſal de ſchande ook komen: maar met de ootmoedige is de wijsheid.

De voorſichtige is niet oplopende / en lichtelijk in toorn of tot wraak / uytvallende / maar ſachtmoedig *Prov.* 19. 11. Het verſtand des menſchen vertrekt ſijnen toorn: en ſijn çieraad is de overtredinge voor by te gaan.

Verhalven / indien hy in regeringe is / hy ſal den raad volgen der ouden / en niet der jongen / of der Machiavelliſche Geeſten. Dat is / hy ſal oordeelen het veel beter en ſekerder te zijn / met ſachtſinnigheid en billikheid; dan met liſt / bedrog / en wreedheid / te regeeren; Beter bemind / en uyt liefde geëerd en gevreeſd te worden; dan van een yder gehaat / en uyt enkel ontſag van wreedheid gevreeſd te zijn. Wel wetende / gelijk Seneca ſegt. Lib. 2. *De ira. Neceſſe eſt multos timeat, quem timent multi. Ita natura conſtituit, ut quod alieno metu magnum eſt, a ſuo non vacet. Leoni quam pavida ſunt ad leviſſimos ſtrepitus pectora? acerrimas feras umbra, vox, & odor inſolitus, exagitat, quicquid terret, & trepidat, maximas ferarum, &c.* Dat is / 't is noodſaakelijk, dat hy veele vreeſe, die van veele gevreeſt word. De natuur heeft het ſoo beſchikt, dat het geen wil groot worden, door ſijne vrees over andere, dat het ſelve geenſints van vreeſe vry gevonden werde. Den Leeuw ſelve, en wreedſte Dieren, worden door geringe dingen verſchrikt, door een geluyt, gedruys, ſchaduwe, ongewoone reuk, &c. al dat voor een ander vervaarlijk is, word ook ſelfs ſchrikachtig, &c. Heeft niet Rehabeam / door het verwerpen van den raad der Ouden / byna ſijn ganſch rijke verlooren / en ganſch Iſraël ten verderve gebracht? 1 *Reg.* 12. Ja is niet in 't geweld van den minſten onderdaan / menigmaal den wel-ſtand / en leven / des Overſten gelegen?

De voorſichtigheid / om in alles een goed eynde te bereyken / en niet te min een goede conſcientie te behouden / ſal ons wel doen beſorgen 't geen tot onſen voordeel en behoud ſtrekt / maar eerſt en boven al / ſal die leeren acht nemen op 't geen Goddelijk / en eerlijk is / meer dan op 't geen vermaakelijk of profijtelijk is. Ook ſal ſy het gemeene beſte verheffen boven het byſonder: ja ſal geen goed verwachten / ſoeken / noch begeeren / dan door deugd / en oeffeninge der ſelve. Wel wetende dat de deugd alleen bequaam is / om den menſch tot ware Geluk zaligheid te brengen; en dat daar tegen door de ſonden niet kan / dan allerley onheyl / en verderf / voort-komen *Prov.* 16. ℣. 22. Het verſtand (dat is de voorſichtigheid en deugd) der gene die het beſitten, is een ſprink-ader des Levens, &c. *Job* 15. 20. 21. Ten allen dagen doed de Godlooſe hem ſelven weedom aan, en weynige jaaren in getale zijn voor den Tyran wech-geleyd. Het geluyt der verſchrikkingen is in ſijne ooren: in den vrede ſelve komt den verwoeſter over hem, &c.

Ten anderen / het is noodig / dat / die een ander door ſijn ſonde heeft verongelijkt / voldoeninge / en / ſoo veel mogelijk is / herſtellinge / en weder vergeldinge doe / van het gene / waar in hy een ander beſchadigd heeft. Soo dede Zacchæus, want / als hy bekeerd was / gaf hy de helft van ſijne Goederen aan den Armen: en den gene dien hy yet door bedrog, of onrecht, ontvremd had, gaf hy het ſelve vier dobbel weder. *Luc.* 19. 8. Want die onder ſich houd 't geen hy door onrecht / en bedrog / heeft tot ſich getrokken; die gaat voort in ſijnen ongerechtigen handel / en toond verhalven; dat hy over ſijne ſonden van ongerechtigheid geen Goddelijke / noch hertgrondige of waarachtige bekeeringe gedaan heeft; dewijle hy noch blijft doen / en dat wetens en willens / 't geen regel recht ſtrijd tegen de deugd van rechtveerdigheid / en liefde die wy onſen naaſten ſchuldig zijn. Gelijk ons den H. Apoſtel duydelijk beveeld. *Rom.* 13. 8. Zijt niemand yet ſchuldig, dan malkanderen lief te hebben. En / hoe-wel dat yemand mocht onmachtig bevonden zijn / om vergoedinge / of herſtellinge te doen / van de ſchade een ander ongerechtelijk aangedaan / ſoo moet nochtans in hem weſen de genegenheid / wenſch / en bereydheid des gemoeds / om het ſelve te doen / met een oprecht voornemen / van het te doen / ſoo haaſt het hem mogelijk is: en in ſulken ſin is het waarachtig / 't geen men gemeenlijk ſegt; *non remittitur peccatum, niſi reſtituatur ablatum.* Dat is / de ſonde word niet vergeven, ten zy het gene ongerechtelijk wech genomen is, herſteld en weder gegeven werde. Want die een goede conſcientie wil hebben voor God en den menſch / die kan / en derſt ook wel / ſich opentlijk verklaaren (inſonderheid als de geleegenheid ſulks vereyſt) in ootmoedigheid en oprechtigheid / voor God en de Wereld; dat hy niets beſit ter quader trouwe / ofte met geweld / en onrecht; wel bereyd zijnde / ſoo anderſints bevonden werde / den gene dien hy verongelijkt heeft volkomelijk te voldoen. Exempel hebben wy in Samuel / die voor ganſch Iſraël ſoodanigen betuyginge dede / 1 *Sam.* 12. 3. 5. Sie hier ben ik, betuygd tegens my voor den Heere, en voor ſijnen Geſalfden, wiens Oſſe ik genomen heb, en wiens Eſel ik, genomen heb, en wien ik verongelijkt heb, wien ik onderdrukt heb, en van wiens hand ik eenig geſchenk genomen heb, dat ik mijne oogen van hem ſoude verbor-

gen

gen hebben: ſoo ſal ik het u lieden weder geven. Doen ſeyden ſy, gy hebt ons niet verongelijkt, noch gy hebt ons niet onderdrukt, noch gy hebt van niemands hand yet genomen. Doe ſeyde hy tot hen, de Heere zy getuyge tegen u lieden, en ſijn Geſalfde zy tot deſen dage getuyge, dat gy in myne hand niets gevonden hebt: en het volk ſeyde, hy zy getuyge.

Maar/ ſal yemand ſeggen/ indien den perſoon en rechten eygenaar/ dien ik verongelijkt heb/ overleeſd is; aan wien moet ik dan vergoedinge doen?

Antw. Aan den rechten en wettigen Erf-genaam/ en/ indien na alle behoorlijken arbeyd/ en onderſoek/ geen Erf-genaam gevonden kan worden; ſoo behoord het beſteed te worden ten behoeve van den Armen/ of ter eeren Gods/ tot onderhoud des Gods-dienſts/ of diergelijke Goddelijke gebruyken. *Luc.* 19. 8. *Num.* 5. v. 7, 8. En ſy ſullen hare ſonde, welke ſy gedaan hebben, belyden: daar na ſal hy ſijne ſchuld weder uytkeeren, na de hoofd-ſomme daar van, en der ſelver vyfdendeel ſal hy daar boven toedoen: en ſal het dien geven, aan den welken hy hem verſchuldigd heeft. Maar, ſoo die Man geenen loſſer ſal hebben, om de ſchuld aan hem weder uyt te keeren, ſoo ſal die ſchuld, dewelke den Heere weder uytgekeerd word, des Prieſters zyn: behalven den Ram der verſoeninge, met den welken hy voor hem verſoeninge doen ſal. Immers moet een yder ſijn gemoed/ en handen/ loſſen van het gene hy ongerechtelijk beſeten heeft. Want die recht berouw en bekeeringe doed van ſijne ongerechtigheid/ moet ſoo veel te vieriger gerechtigheid plegen/ als hy ſich te vooren aan onrecht ſchuldig bevonden heeft.

Deſe voldoeninge vereyſt/ dat niet alleen die ſaak/ of de waardye/ weder-gegeven worde/ welke te vooren ongerechtelijk was onttrokken; maar dat ook alle die ſchade vergoed werde/ die door ſoodanigen ongelijk gevolgd is. By exempel/ die yemands goeden naam onteerd heeft door laſteringe/ en valſche getuygeniſſen; is niet alleen gehouden te her-roepen 't geen hy heeft geſegd/ met bekenteniſſe van ſchuld/ en vertoog van berouw; maar hy is ook ſchuldig te vergoeden alle ſchade/ die uyt ſoodanige laſteringen ontſtaan/ en gevolgd zijn. Soo ook/ die yemand in ſijn lichaam queſt/ is ſchuldig (behalven dat het ampt der Overheid aangaat) te voldoen voor alle onkoſten/ en ſchaden/ die daar uyt rijſen/ voor ſoo ver die eenigſints konnen na billikheid geſchat worden; en ſoo voorts. Soo heeft ook God geboden/ dat die een Dochter had onteerd/ die met een ander niet was ondertrouwd; dat hy haar/ tot herſtellinge van haar eer/ en voorkomen van ſchade/ ſoude een Bruyd-ſchat geven/ en haar tot een Vrouwe nemen. Of/ indien de Vader daar toe niet wilde verwilligen/ ſoo moeſt hy haar gelt geven, na den Bruyd-ſchat der Maagden. *Exod.* 22. v. 16, 17. En dewijle ook de Ouders/ by gevolge/ door de kinderen onteerd worden: ſoo moeſt hy/ die yemands Dochter bekend had/ ſonder kennis of toeſtaan der Ouders; behalven dat hy de Dochter tot een Vrouwe nam; noch daar boven/ aan de Vader van de Dochter/ betalen vyftig Silverlingen *Deut.* 22. 28, 29.

Ook word een goede conſcientie verkregen door bekeeringe/ en vernieuwinge onſes levens/ tot heyligmakinge/ door gewoonte te maken van/ in alles na den wille Gods wandelende/ een onergerlijke conſcientie te bewaren 2 *Cor.* 1. 12. *Actor.* 24. 16. *Heb.* 13. 18. Want wy vertrouwen dat wy een goede conſcientie hebben, als die in alles willen eerlijk wandelen. 1 *Tim.* 1. 18, 19. In de ſelve den goeden ſtryd ſtrydet: houdende het geloove, en een goede conſcientie

Boven word een goede conſcientie verkregen door ſich te gewennen aan God/ door heylige bedenkingen/ gebeden/ neerſtige opmerkingen van al ons doen en laten/ &c. *Job* 22. 21. Gewen u doch aan hem, en heb vrede: daar door ſal u het goede over komen. Als ons gemoed ons ergens over beſchuldigd/ men moet dat geenſins uyt het hoofd ſtellen; maar daar dadelijk acht op nemen tot verbeteringe/ Godlijk berouw/ en afbidden van genade. *Pſal.* 4. 5. Zyt beroerd, en ſondigd niet, ſpreekt in u lieder herte op uw leger, en zyt ſtille *Jer.* 8. 6. Daar is niemand die berouw heeft over ſijne boosheid, ſeggende wat heb ik gedaan? een yder keerd ſich om in ſijnen loop, gelijk een onbeſuyſd Paard in den ſtryd.

Ook moet ons aangenaam zijn/ als ons een ander onſe conſcientie onderricht/ en die tot beſchuldiginge van ons ſelven verwekt. *Pſal.* 141. 5. De rechtveerdige ſla my, 't ſal weldadigheid zijn, en hy beſtraffe my, 't ſal olye des hoofds, &c. Ja ſelfs/ al worden wy in ons gemoed geen aanklacht gewaar; ſoo moet men nochtans ook ſelve ons hert voorkomen/ en ondertaſten of daar eenige reden van beſchuldiginge zy. Als Job dede: ook ſelve in opſicht van ſijne kinderen *Cap.* 1. 5.

Tegen ſijn conſcientie mach men niet doen/ ſelfs niet/ al ſoude men daarom ſijn leven in gevaar ſtellen/ allerley ſchand/ en ſchade verwachten. *Actor.* 20. 24. Maar ik achte op geen ding. Noch houde mijn leven niet dierbaar voor my ſelven, op dat ik mijnen loop met blijdſchap mach volbrengen, &c. *Num.* 22. 18. Wanneer Balac my ſijn Huys vol Silver en Gouds gave, ſoo vermocht ik niet het bevel des Heeren mijns Gods te overtreden, om te doen kleyn of groot. Maar veele menſchen handelen met haar conſcientie/ als die haar ten goede vermaand/ en van 't quade af-ſchrikt/ veroordeeld/ &c. gelijk de Joden deden met Stephanus. *Actor.* 7. 57. Maar ſy, roepende met groote ſtemme, ſtopten hare ooren, en vielen eendrachtelijk op hem aan. Want ſy verwerpen haar gemoed/ verharden haar herte/ ſteken de vermaninge des Geeſts uyt haare gedachten/ ja ſoeken die genoegſaam uyt te bluſſchen.

In den tweeden ſin/ en gemeenlijk/ word een goede conſcientie genaamd/ die den menſch vrymoedigheid en vrede geeft/ ontſchuldig/ en gelukkig maakt.

Deſe conſcientie maakt den menſch kloek-hertig en geruſt. *Prov.* 28. 1. Elk rechtveerdige is moedig als een jonge Leeuw. en *Cap.* 10. 9. Wie in oprechtigheid wandeld, die wandeld ſeker: maar die ſijne wegen verkeerd, ſal bekend worden. 1 *Joh.* 3. 21. Indien ons herte ons niet veroordeeld, ſoo hebben wy vrymoedigheid tot God. Soo dat/ die ſoo een gemoed heeft/ ook dan/ als hy van een yder veroordeeld word/ ſich nochtans in God kan trooſten. *Job* 16. 19. Ook nu, ſiet, in den Hemel is mijn getuyge, en mijn getuyge in de hoogten.

Deſe conſcientie verwekt in den menſch blijdſchap en een meerder vergenoeging/ dan alle andere dingen des Werelds den menſch konnen toebrengen/ ſoo dat daar door den menſch als een begin der toekomende zaligheid/ die hy na dit leven hoopt/ gevoeld/ en gewaar word. Horatius noemd deſe conſcientie een koperen Muur. *Hic murus aheneus eſto, nil conſcire ſibi, nulla palleſcere culpa.*

Menander ſegd βροτοῖς ἅπασιν ἡ συνείδησις Θεός. De conſcientie is allen menſchen tot eenen God. Want ſy beſchuldigd of ontſchuldigd den menſch/ uyt naam/ en in plaats van God ſelve/ als rechter van allen. 2 *Cor.*, Want onſen roem is deſe, namentlijk het getuygeniſſe onſer conſcientie, dat wy in eenvoudigheid, en oprechtigheid Gods, &c. De blydſchap die uyt een goede conſcientie ontſtaat is veel grooter/ beter/ en geduriger/ dan de vreugde die uyt uytwendige Wereldſche dingen veroorſaakt word/ *Pſal.* 4. 8. Gy hebt vreugde in mijn herte gegeven, meer dan ter tijd, als haar koorn en moſt, vermenigvuldigd zijn.

1. Om dat deſe vreugde veel dieper en inwendiger is/ rijſende uyt de binnenſte gronden der Ziele. 2. Om dat de ſelve ſteund/ niet op licht veranderlijke/ en ydele dingen/ maar op ernſtige/ en wel gevestte redenen. 3. Om dat deſe vreugde den menſch niet alleen uytwendig in gelaat/ maar gantſch geheel onbeſchroomd/ geruſt/ en blymoedig maakt/ in ſijn innigſte gedachten en bewegingen. Daar nochtans van de uytwendige vreugde/ ſon-

Digitized by Google

ſonder deſe geſteld zijnde / geſegd word. *Prov.* 14. 13. Het herte ſal ook in 't lagchen ſmerte hebben: en het laatſte van die blydſchap is droefheid.

Alle menſchen hebben van natuur een quade conſcientie / van wegen de menigvuldigheid / grootheid / en langduurigheid harer ſonden / begaan tegen God / haar ſelven / en anderen: waarom de geheele Wereld voor God verdoemelijk is. *Rom.* 3. 19. Doch word de conſcientie bevrijdigd en geruſt geſteld / door de genade Gods in Chriſto. *Rom.* 5. 1. Wy, gerechtveerdigd zynde door den geloove, hebben vreede met God. *Rom.* 8. v. 1. 33. 34. *Hebr.* 9. 14. Soo dat wy geen conſcientie meer hebben der ſonde, eenmaal gereynigd zynde *Hebr.* 10. 2. en v. 14. &c. *Matth.* 11. 28, 29. Komt herwaarts tot my alle die vermoeyd en belaſt zyt, en ik ſal u ruſte geven. Neemt myn jok op u, en leert van my, dat ik ſachtmoedig ben, en nedrig van herte: en gy ſult ruſte vinden voor uwe Zielen.

De goede conſcientie is den hoogſten en krachtigſten troost / die een menſch kan hebben / tegen alle beſchuldigingen der menſchen / ſiekten / dood / en ongeval. Daar mede troost ſich Hiskia in ſijn krankte. *Eſa.* 38. 3. Och Heere, gedenk doch, dat ik voor u aangeſichte in waarheid, en met een volkomen herte, gewandeld, en dat goed is in uwe oogen gedaan heb, &c. Hier door geſterkt zijnde / hebben veele getuygen Gods / met Chriſto de ſchande veracht, en met vreugde ook de ſwaarſte manieren van pijnigingen en dooden overwonnen. *Hebr.* 11. Sich verheugd in de verdrukkinge *Rom.* 5. &c. Ja / ſonder grond van een goede conſcientie kan den menſch geen waren troost ſich toepaſſen.

Talis eſt ſapientis animus, qualis Mundi ſtatus ſuper Lunam, ſemper illic ſerenum eſt. Nunquam ſapiens ſine gaudio eſt. Gaudium hoc non naſcitur, niſi ex virtutum conſcientia. Illud gaudium quod Deos, eorumque æmulos, ſequitur, non interrumpitur, non deſinit; deſineret ſi ſumptum eſſet aliunde; ſed quia non eſt alieni muneris, quod non dedit fortuna, non eripitur. Seneca in ſijnen 59. Brief. Dat is / het gemoed van een wys, vroom, en voorſichtig menſch, is in ſtaat gelijk de Lucht boven de Mane, want daar is 't altoos klaar, en ſchoon weder, niet ſoo veranderlijk en beroerige ontſteltenisſen onderworpen, als hier beneden. Deſe menſch is noyt ſonder vreugde. Doch deſe vreugde komt in den menſch niet, dan uyt een goede conſcientie der betrachte deugden. Deſe blydſchap die in God is, en die hem aanhangen, word noyt wech genomen, ſy houd noyt op: ſy ſoude haaſtelijk ophouden, indienſe van eenige dingen ontleend waar; maar dewyle ſy niet hangd aan de gifte van een vreemde, ſoo ſtaat ſy ook in ſijn goed-dunken noch geweld niet. Dat niet door de ongeſtadige voorvallen des Werelds gegeven word, dat word ook door deſelve niet ontnomen.

Uyt de goede conſcientie volgd / als een eygen vrucht / de rechte verzekeringe / en ruſte des gemoeds / ſonder welke geen ware welſtand des menſchen beſtaan kan; Ja de vreede Gods, die alle verſtand te boven gaat. *Phil.* 4. 7. *Conſcientia benefactorum magnum & in vita munimentum eſt, & in morte ſolatium: nec illa, quæ bene peractæ vitæ teſtis eſt, hominem miſerum eſſe unquam ſinit, ſicuti nec ſcelerum arbitra, felicem.* Cicero. Dat is / de goede conſcientie geeft den menſch in het leven groote verſterkinge, en in de dood een grooten troost: want het gewiſſe van een wel beleyd leven laat noyt toe dat den menſch elendig werde, of dat den Godlooſen gelukkig zy.

Deſe ruſte des gemoeds komt daar uyt. 1. Dat den menſch geen ſtraf vreeſd / als ſich niet bewuſt vindende des quaads. 2. Dat hy niet van alle gunſt en goed verwacht van God / die een belooner is der gener die hem ſoeken, die, in 't verborgen ſiende, in 't openbaar de deugd beloonen ſal. *Hebr.* 11. 6. *Matth.* 6. *Pſal.* 112. 7. Hy ſal voor geen quaad geruchte vreeſen, ſijn herte is vaſt, betrouwende op den Heere. Syn herte, wel ondersteund zynde, ſal niet vreeſen. 3. Dat ſijn gemoed altoos is in een blijde / gematigde / en welgeſtelde geſtalte / waar door hy alles met ſekerheid / en bedachtelijk / doende / in ſich gevoeld een wonderlijke aangenaamheid / en vergenoeginge / die het betrachten der deugd met haar brengd. Seneca in lib. de Clementia Cap. 1. *recte factorum verus fructus eſt, feciſſe, nec ullum virtutum pretium dignum illis, extra ipſas eſt.* Dat is / een ware deugd en nuttigheid der deugd, is ook ſelve dat, namelijk, wel gedaan te hebben; en daar is buyten de deugd niets, 't welk een genoeg-weerdige vergeldinge voor haar is. Want ook hebben onder de Heydenen niet weynige gehouden / dat / even in het betrachten / en beſitten der deugden / het opperſte goed / en de uytnemendſte Gelukzaligheid des menſchen / beſtaat. Soo dat de deugd is in haar ſelfs nature het nutſte / eerlijkſte / en vermaakelijkſte / dat den menſch begeeren kan; die derhalven / om haar ſelfs wille / ten hoogſten moet nagejaagd werden; al waar 't ſchoon dat / buyten haar / geen andere beloninge te verwachten ſtond. Waarom ook die / die de deugd verlatende / door eenen anderen weg meenen gelukkiger te worden / daar nochtans ſekerlijk de deugd den eenigen weg is tot allerley welſtand; worden / met goede reden / doorgaans in Gods woord / dwaſe, ſotten, en onſinnigen genoemd / dewijle ſy in deſe hare meeninge jammerlijk verleyd worden. Seneca in lib. de vita beata. *Nemo poteſt jucunde vivere, niſi ſimul honeſte vivat. Huc quoque pertinent Stoicorum paradoxa.* 1. *Quod honeſtum ſit, id ſolum bonum eſſe.* 2. *Se ipſa contentam eſſe virtutem, ad beate vivendum* 3. *Solum ſapientem eſſe divitem.* 4. *Omnes ſapientes ac probos liberos eſſe, malos autem omnes ſervos.* Dat is / niemand kan genuchlijk leven, of hy moet eerlijk leven. Dat is alleen goed, 't geen eerlijk is. De deugd is uyt haar eygen ſelven genoegſaam tot zaligheid. Daar is niemand rijk, ten zy hy wys, voorſichtig, en vroom zy. Alle booſe lieden zyn ſot en dul. Alle, en alleen de wijſe, voorſichtige, en deugdſame lieden, zijn vry; de andere zyn alle ſlaven en ſeer dienſtbaar. *Niſi ſapienti ſua non placent, omnis ſtultitia laborat faſtidio ſui.* Dat is / niemand heeft behagen of vergenoegen in ſijnen ſtaat, dan die wys is; alle dwaasheid heeft een miſnoegen, en af-keer van haar ſelven. Dit is ſoo het gevoelen geweeſt der oude Stoiſche Philoſophi / de welke in allen deſen de waarheid ſeer treffelijk hebben aangetroffen.

De goede conſcientie verwekt in den menſche ſodanigen vergenoeginge / dat hy daar door lichtelijk ſich kan trooſten in het verlies van wereldſche goederen / eer / ja ook des levens: want hy merkt alle dingen / die buyten ſijn gemoed / beleyd / en macht zijn / niet als ſijn eygen goederen aan / maar alleenlijk als voor eenen tijd geleend; welke derhalven hy geern ten allen tijden bereyd is weder te geven: alleenlijk daar over ten principalen bekommerd zijnde / dat hy in dien tijd / dat hy de Talenten Gods gebruykt / deſelve met een goede conſcientie beſitten mach / en den eenigen eygenaar God met behoorlijke eerbiedigheid / en dankbaarheid / op-dragen. Seneca ſegd in ſijn vertrooſtinge aan Polybius. *Si quis pecuniam creditam ſolviſſe ſe moleſte ferat, eam præſertim, cujus uſum gratuitum receperat, nonne injuſtus vir habebitur? ita, &c.* Indien yemand onwillig ware weder te geven geld, dat hem voor niet, tot ſekeren tyd, geleend is; ſoude die niet van een yder voor een onrechtveerdig en onbillijk menſch, en dat met reden, geacht worden? hoe veel te meer wy, indien wy onwillig en onbereyd gevonden worden God weder te geven, 't geen hy aan ons onwaardige menſchen, uyt loutere weldadigheid, en voor eenen onſekeren tyd, ter hand geſteld heeft? maar die een goede conſcientie bewerkt / verheerlijkt God / ſoo wel als hy neemd dat ſijne is / dan als hy geeft 't gene in ſijne macht is. *Job* 1. 21. De Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen, den naam des Heeren zy gepreſen.

Derhalven / gelijk Seneca wederom wel ſegd / in ſijn

ver-

vertrooſtinge aan Marcia. *Cuivis contingere poteſt, quod cuiquam poteſt. Sæpe itaque admonendus eſt animus, amet, ut receſſura, fortuita, imo tanquam recedentia; quicquid à fortuna datum eſt, tanquam extemplo abiturum poſſideat. Uſus fructus noſter eſt, cujus tempus ille Arbiter muneris ſui temperat: nos oportet in promptu habere, quæ in incertum diem data ſunt, & appellatos ſine querela reddere.* Dat is / dat yemand geſchied, 't ſelve kan een yder gebeuren. Ons gemoed dan moetmen menigmaal vermaanen, dat het de onſekere voorvallende dingen des Werelds niet beminne, dan als ſoodanige, die haaſtelijk wech ſullen wyken, ja alreede vertrekken van ons, ſoo haaſt wy die verkregen hebben. Het gebruyk is wel voor ons; maar den tyd daar van onſeker, in de vrywillige beſtieringe van God, die een onverbonden Heer is van ſijne giften. Derhalven moeten wy altoos gereed zyn, gewilliglijk ſonder eenige klachten weder te geven, 't geen ons ſonder eenige beſtemminge van tyd gegeven is. Soo vermaand ook Epictetus. *Nunquam te quicquam perdidiſſe dicito, ſed reddidiſſe. Filius obiit? redditus eſt. Prædium ereptum eſt? an non id quoque redditum eſt? At improbus eſt qui eripuit. Quid id tua refert, per quem is qui dederat, repetierit? ſed quamdiu conceſſerit, tanquam alienum curato, ut cauponam viator.* Seg noyt dat gy yet verlooren hebt, maar weder gegeven. Is u Soon geſtorven? gy hebt hem maar weder gegeven, aan God den Vader, en d'eenigen Heer van allès. Is u een ſtuk Land ontnomen? is dat ook niet weder gegeven? Maar, ſult gy ſeggen, het is een boos menſch die my dat ontnomen heeft. Wat gaat u dat aan door wien hy die het u gegeven hadde, het ſelfde van u gelieft weder te eyſchen? Soo lange hy u het gebruyk toelaat, ſoo beſit het als wat vreemds, en niet als uw eygen, gelijk een reyſiger in het doorreyſen op ſijnen weerd en herberge acht neemd. Sulcx vermaand ons ook den Apoſtel 1 *Cor.* 7. 29. Maar dit ſegge ik broeders, dat den tyd voorts kort is: op dat ook die wyven hebben, ſouden zyn als niet hebbende: en die weenen, als niet weenende: en die blyde zyn, als niet blyde zynde: en die koopen, als niet beſittende: en die deſe Wereld gebruyken, als niet misbruykende: want de gedaante deſer Wereld die gaat voor-by. En den wijſen Salomon *Prov.* 23. 5. Sult gy uwe oogen laaten vliegen op het geene dat niet is? Want het ſal ſich gewiſſelijk vleugelen maaken, gelijk eenen Arend, die na den wind vliegd.

Dewyle dan alle uytwendige dingen onſeker zijn / ſoo ſteld een vroom menſch al ſijn ſchat / en ſaligheid / in den inwendigen menſch / dat is / in een goed gewiſſe / wel geſteld / en verſeekerd gemoed. *Prov.* 4. 23. Behoed u herte boven al datter te bewaren is, want daar uyt zyn de uytgangen des Levens. *Beata vita eſt liber animus, erectus, & interritus, ac ſtabilis, extra metum, extra cupiditatem: cui unum bonum honeſtas; unum malum, turpitudo: quem non extollunt fortuita, nec frangunt. Cogita in te, præter animum, nihil eſſe mirabile, cui ſoli magno nihil magnum eſt.* Dat is: een ſalig leven is een vry, verheven, en onvertſaagd gemoed, ſtandvaſtig, buyten vreeſe, en ydele begeerlijkheden. Dat alleen voor goed houd, dat eerlijk is; en geen quaad veel acht, dan 't geene tegen de deugd ſtryd: dat door de onſeekere voorvallende dingen des Werelds, noch hooveerdig, noch verbrooken word. Gedenk dat in u, behalven het gemoed, niets is, dat wonderlijk is: maar de ziele is alleen ſoo groot, dat alles in vergelijkinge met de ſelve weynig te achten is. Soo ſpreekt ook den Apoſtel 2 *Cor.* 4. 16. Daarom vertragen wy niet; maar, hoe-wel onſen uytwendigen menſche verdorven word, ſoo word nochtans den inwendigen vernieuwd van dage tot dage. Want onſe lichte verdrukkinge, die ſeer haaſt voor-by gaat, werkt ons een gansch ſeer uytnemend eeuwig gewichte der heerlijkheid: dewyle wy niet aanmerken de dingen die men ſiet, maar de dingen die men niet ſiet. Want de dingen die men ſiet, zyn tydelijk, maar de dingen die men niet ſiet, zyn eeuwig. Ook heeft onſen Saligmaker Chriſtus de rechte ſaligheid des menſchen niet geſteld in de uytwendige ongeſtadige dingen des Werelds / die ſoo wel den Godlooſen / als den Vroomen / ja dikmaal meer / aankomen; als namelijk / rijkdom / eere / lichamelijke welluſt / &c. maar in een goede conſcientie / in een welgeſteld gemoed / en een ziele met waare deugden verciert; als nedrigheid, ſachtmoedigheid, honger tot gerechtigheid, barmhertigheid, reynigheid des herten, vreedſaamheid, lydſaamheid, &c. *Matth.* 5. 3. en volgende verſen.

Uyt allen deſe blijkt dan / dat een wijs en vroom menſch in de goede conſcientie ſijn hoogſte vergenoegen vind; en datter niets is; dat den menſch ſoo na tot de opperſte ſaligheid brengd / dan de ſelve; ja daar is ook geen anderen wech / om tot het opperſte goed / door de genade Gods / te geraaken / dan door de beſorginge / en behoudinge van een goed gewiſſe. Want ſie alle ſonden in / gy ſult bemerken; datſe in haar eygen aart alle te gelijk tot verderf des menſchen ſtrekken / tot ondergang van ſijnen welſtand / in ziele en lichaam: de deugden daar tegen tot ſijn eer / vergenoeginge / behoud / en welſtand.

En / gemerkt den menſch beſtaat uyt ziele en lichaam; volgd / dat ſoo veel edelder de ziel is dan het lichaam ('t welk niet is dan een Aardſchen klomp / die wy met de beeſten / ja de geringſte ſchepſelen / gemeen hebben /) dat ook ſoo veel beter zijn die gaven / die eygentlijk onſe ziele vercieren / goed / en gelukkig maaken; dan die inſonderheid tot het lichaam behooren. Dat ook de qualen en gebreeken der ziele / ſoo veel erger zijn / dan des lichaams. Want de ziel is onſterflijk / en maakt ons eeniger maten Gode / en den Engelen / gelijk; maar het lichaam is ſtof / en ſal tot ſtof en ſtank / en aas der wormen / verkeerd worden. Hier toe behooren / tot verſterkinge / de twee Tractaatjes van Plutarchus; in welke hy onderſoekt / of niet de ondeugd alleen genoeg is om den menſch elendig te maaken? En of niet de quaden des gemoeds veel erger zijn dan des lichaams? Derhalven ſal een voorſichtig menſch aldermeeſt over de goede geſtalte van ſijn gemoed ſorge dragen; en / liever dan die te verlieſen / ſal getrooſt weſen alle uytwendige tegen-ſpoed uyt te ſtaan. *Act.* 20. 24. *Dan.* 3. 17, 18. &c.

Van de ruſte des gemoeds, die de goede conſcientie volgd.

DE deelen / in welke de waare gelukſaligheid des menſchen beſtaat / zijn of inwendige / of uytwendige. De inwendige worden geſteld / 1. een goede geſtalte des gemoeds / 2. een goede geſtalte des lichaams. Doch van deſe twee / is de goede geſtalte des gemoeds verre het uytnemendſte / en noodigſte deel / in welke by-na het geheele weſen der gelukſaligheid beſtaat. Deſe goede geſtalte des gemoeds is gelegen / in een ruſte en bevredinge des gemoeds; en een blijd vergenoegd herte. Welke dingen beyde volgen de goede conſcientie / en vaſtlijk t' ſamen vereenigd zijn met een goed deugdelijk leven. Van deſen vrede en vreugde ſpreekt den Heyligen Paulus. *Philip* 4. 4. Verblyd u in den Heere alle tyd: wederom ſeg ik, verblyd u. v. 7. De vreede Gods, die alle verſtand te boven gaat, ſal uwe herten en ſinnen bewaren in Chriſto Jeſu. *Rom.* 5. 1. Wy dan gerechtveerdigd zynde uyt den geloove, hebben vrede met God. *Pſ.* 97. 11. 12. Het licht is voor den rechtveerdigen geſaayd, en vrolijkheid voor den oprechten van herten. Gy rechtveerdigen verblyd u in den Heere, &c. Deſe vreugde des Geeſtes gaat verre alle lichamelijke welluſten te boven: en is ſoo den vromen eygen / als een gevolg van de deugd alleen / dat ook by-na alle Heydenſche Philoſophi / dat / als met een verſtand / geoordeeld / en met een mond toegeſtemd hebben. Soo dat / hoe-wel ſy gediſputeerd hebben /

of het opperſte goed / en den vaſten welſtand des menſchen / beſtond in de geſtalte der deugd / of beſit der ſelve; dan/liever in de oeffeninge/ en daden der ſelve. Nochtans zyn ſy daar in van een gevoelen geweeſt / dat het opperſte goed in de deugd gelegen was ; of immers ſonder de ſelve geenſins konde bekomen / noch genooten werden.

Gelyk de menſch niets treffelyker kan begeeren / dan het opperſte goed / ſoo is dan ook het ſelve het laatſte en uyterſte eynde / dat den menſch voor heeft / of voornemen kan. Doch / dewyle den menſch altoos in dit leven noch in kennis / en betrachtinge der deugd / eenigſins gebrekkelyk is : ſoo komt hy nooyt tot het uyterſte oogmerk / het opperſte goed / en ſaligheid die hy voor heeft. En / aangeſien nochtans God / en de natuur / deſe genegentheid / om tot de volmaakſte ſaligheid te komen / in den menſch niet te vergeefs geſteld heeft / en die in allen bevonden word; ſoo kan daar uyt ook met reden eenigſins geoordeeld worden / dat na dit leven / het beſit van het opperſte goed verkregen ſal worden. Want indien de vromen alleen in dit leven op God hoopten, ſoo waren ſy de elendigſte van alle menſchen. 1 *Cor.* 15. 19. Ja / in opſicht van de uyterlyke en lichamelyke voorvallen / veel elendiger dan by na al de dieren. Want die in lang leven / welluſt / ledigheid / geſondheid / eeten / drinken / &c. de deugdſaamſte menſchen dikmaal overtreffen. En / ten aanſien van de innerlyke geſtalte van haar ziel / ſouden ſy niet dan door een ydele hoope en verwachten bedrogen worden. De ruſte van des gemoeds omhelſd deſe dingen. 1. Dat den menſch over ſyn eygen daden / heyliglyk / en wel gepleegd / volgens de Wet der conſcientie / een welgevallen / behagen / vergenoegen / en goed getuygeniſſe in ſich ſelven gevoeld. 2. Een vertrouwen / dat hy over die daden wel mach geruſt weſen / en geen onheyl te vreeſen heeft. 3. Hy gelooft / dat Gode ſoodanige daden behaagen / ja dat hy ook een belooner is van de geene die hem ſoeken : en daarom heeft hy een goed vertrouwen op God / en op het toekomende / niet dan alles goeds van hem verwachtende. 1 *Joh.* 3. 21. Indien ons herte ons niet veroordeeld, ſoo hebben wy vrymoedigheid tot God. *Klaagl. Jer.* 3. 25. 26. De Heere is goed, den geenen die hem verwachten, de ziele die hem ſoekt. 't Is goed datmen hoope, en ſtille zy op het heyl des Heeren.

VII. CAPITTEL.

Van de quaade conſcientie.

GElyk de conſcientie tweeſins goed is / ſoo is die ook tweeſins quaad ; de eerſte ſoorte van een quade conſcientie is / die ſijnen ſchuldigen plicht omtrent den menſch niet doed. By exempel / die den menſch niet wel onderricht van 't geen hy doen of laten moet ; en ſoo is ook de dwalende conſcientie quaad / hoe-wel die den menſch menigmaal pryſd / en onſchuldigd ; maar ten onrecht / en wel in dat / waar in den menſch te beſchuldigen is. *Eſ.* 5. 20. Wee den geenen die het quaade goed heeten, en het goede quaad. 2. Die den menſch tot betrachten van het goede niet genoegh aanpord / en aanmaand ; noch van het quaade krachtiglyk aftrekt : maar deſe plichten / of na-laat / of immers ſeer flauwelyk / en lauwlyk / doed. *Rom.* 1. 18. Als die de waarheid in ongerechtigheid t' onderhouden. *Act.* 26, 28. Agrippa ſeyde tot Paulum, gy beweegd my by-na een Chriſten te worden. 3. Die den menſch niet beſchuldigd / daar nochtans reden is van beſchuldiginge; gelyk door de vleeſchelyke geruſtheid / Wereldſchen voorſpoed / liefde van ſich ſelfs / hoogmoed / en anderſins ; dikmaal voor een ruymen tyd de conſcientie een menſch met vreden laat / ſonder behoorlyke aanklachte tegen hem te doen ; of immers traaglyk / en flauwelyk. *Luc.* 18. 21. Hy ſeyde, alle deſe dingen heb ik onderhouden van myne jonkheid aan. Nochtans is het buyten twyffel / dat hy menigmaal tegen de geboden Gods geſondigd had. Dit komt daar uyt / om dat den menſch na-latig is / in ſich wel / en ſijnen geheelen ſtaat / na de Wet Gods te onderſoeken. Soo noemen wy ook een quaade conſcientie, die valſchelyk beſchuldigd / of ontſchuldigd; die beſchuldigd daar ſy moet vry-ſpreeken : die vryſpreekt daar ſy behoord te veroordeelen : Item die niet vry ſpreekt / als ſy moet / noch haar Gods gunſte en heyl kan toe-paſſen / daar nochtans ſy goede vaſte reden daar toe heeft : 't welk in de vromen geſchied / ſomtyds uyt oorſaak van eenige verſoekinge die haar over komt. 2. Door gevoelen harer onweerdigheid / overblyffelen van ongeloof / ſonden; en inſonderheid als ſy eenige ſwaare misdaad / die haar op de conſcientie legd / hebben begaan / als David. *Pſ.* 51. Somtyds ook door ernſtige bedenkinge van de uytnemende grootheid / en heerlykheid der ſaligheid / als zynde een overgroot onbegrypelyk gewichte van een eeuwige welſtand : die derhalven den menſch / ſiende op ſijn elende / nietigheid / en onwaardigheid / niet altoos ſich krachtiglyk kan toe-ſeggen.

Dat in ongodlyke menſchen de conſcientie menigmaal haar niet veroordeeld / daar nochtans reden / en genoegſame gronden daar toe / in haar gevonden worden ; dat geſchied door een bedriegelykheid des herten / waar door den menſch / door verwaandheid / en ſlordigheid van ſich oprechtelyk / en ernſtelyk / te onderſoeken / en te vergelyken met de Wet Gods / ſich het goede inbeeld / daar hy nochtans geenſins recht of deel in heeft : en het quaad dat hem te vreeſen / en te verwachten ſtaat ; verre van hem ſteld / als of het geenſins tot hem ſoude genaken. *Deut.* 29. 19. En 't geſchiede, als hy de woorden deſes vloeks hoord, dat hy ſich ſelven ſegene in ſijn herte, ſeggende, ik ſal vrede hebben, wanneer ik ſchoon na myns herten goed-dunken ſal wandelen. Dit ontſtaat gewoonlyk hier uyt / om dat den menſch ſchroomd ſich te veroordeelen / en ontſiet dat als een groot quaad (daar nochtans dit het middel is / om Gods oordeel te ontgaan. 1 *Cor.* 11. 32.) gelyk de Heere Chriſtus toond. *Joh.* 3. 20. En yder die quaad doed, die haat het licht, en komt tot het licht niet, op dat ſijne werken niet geſtraft werden.

Een quaade conſcientie is ook / die wel den menſch over ſijne misdaden beſchuldigd ; doch niet over alle / maar alleen over ſeer ſwaare en groote ſonden : of by occaſie van ſwaare ſtraffen / als in Pharao. *Exod.* 9. 27. 't welk ontſtaat uyt gewoonte van tegen ſyn conſcientie te doen / en in ſonden voort te gaan. Waar door den menſch ſomtyds ſoo verre vervalt / dat ſyn conſcientie gelyk als verſchroeyd / verſteend / en af-gebrand word ; ſoo dat ſulke menſchen ten laatſten by na in eenen onverbeterlyken ſtaat vervallen. 1 *Tim.* 4. 2. *Prov.* 27. 22. Al ſtiet gy den dwaas in een mortier met een ſtamper, in het midden van het geſtooten graan, ſijn dwaasheid ſoude van hem niet af-wyken.

Item / om dat de menſchen haren ſtaat niet oordeelen na goede geſonde reden / en het Woord Gods ; maar na verleydinge van menſchen / gewoonte / of ook uytwendigen voorſpoed / en tegenſpoed des Werelds : want door langen voorſpoed / en weelde / word den menſch ſomtyds gansch ſorgeloos / en ſonder vreeſe. *Pſ.* 30. 7. Ik ſeyde wel in myn voorſpoed, ik ſal niet wankelen in eeuwigheid.

Ook om dat den menſch door langen tyd / en menigmaal te ſondigen tegen ſyn gewiſſe / allenxkens erger en booſer word / en meer en meer verblind / en verkeerd van gevoelen / genegentheden / en daden : want *nemo fit cito peſſimus.* Dat is / niemand word op eenen ſtond, en haaſtelijk, quaad in de hoogſte mate, maar allenxkens : ſoo dat hy ten laatſten in een verkeerden ſin overgegeven, en in het booſe verhard word. Niet dat God eenigſins ſonde / of verhardinge tot ſonde / in den menſche werkt ; maar de menſchen worden ſelfs / door misbruyk van Gods goedheid / lank-

moe-

Digitized by Google

[illegible]moedigheyd / en hoogmoed / in haare booſe daaden verhard. *Eccl.* 8. 11. Om dat niet haaſtlijk het oordeel over de booſe daad geſchied, daarom is het herte der kinderen der menſchen vol in hen, om quaad te doen. Gelijk in Pharao genoegſaam blijkt / die / als hy verſcheyden maalen bemerkte / dat de plagen wierden weg genomen / ſoo verharde hy daar door zijn herte.

De tweede ſoorte van een quaade conſcientie is, die den menſch elendig maakt / door veroordeelinge / en aankondinge van de ſtraffen Gods over de ſonden. 't Welk als de conſcientie doed / ten rechten / om ware redenen / in den menſch / ſoo is ſy goed, ten aanſien datſe haren ſchuldigen plicht ontrent den menſch doed; hoewel ſy quaad is / ten aanſien datſe den menſch quaad aanſegd / en toebrengd. Even gelijk ook de conſcientie die den menſch prijſd / en vry-ſpreekt ten onrechte / in 't geen daar in ſy den menſch moeſt veroordeelen / wel onderricht zijnde : die is goed om datſe den menſch geruſt ſteld / vrede / en goed aanſegd / en toe-brengd : ſy is nochtans quaad, om datſe haren ſchuldigen plicht niet wel doed / maar / verdoold zijnde / en dwalende / ſoo verleyd ſy ook den menſch. In ſulken ſin mogen wy nemen 't geen Paulus ſegd / dat hy in een goede, en reyne conſcientie, voor God heeft gewandeld, ook voor ſijn bekeeringe / *Act.* 23. 1. 2 *Tim.* 1. 3. Want dat hy de Chriſtenen vervolgde / dede hy niet tegen ſijn conſcientie / maar volgens het dwalende gevoelen van ſijn gemoed / dat hy op dien tijd had. Soo ſegdmen ook / dat wy een goed gevoelen hebben van dees of geen / als wy meenen dat hy een eerlijk man is; hoewel nochtans dat gevoelen quaad kan weſen / dat is onwaarachtig / om dat de perſoon / die wy meenden een eerlijk man te zijn / een Godloos en eerloos menſch is.

De quaade conſcientie is wel in alle menſchen / want ſy hebben alle geſondigd; maar in den eenen brengd ſy ongelijk ſwaarder beſchuldiginge / vrees / angſt / &c. voort / dan in een ander : doch in die meeſt / die alderſwaarſt tegen haare conſcientie overtreden. Gelijk de goede conſcientie is eenigſins den Hemel / ſoo ook de quaade de Helle op Aarde. Ja is als een worm die niet ſterft, en een vyer dat niet uyt-gebluſt word. *Eſ.* 66. 24. *Marc.* 9. 44.

De beſchuldigende conſcientie veroorſaakt in den menſch verſcheyden affecten / oft' herts-tochten. 1. Schaamte / mishagen / en verfoeyinge van ſich ſelven / en ſijne daaden. *Gen.* 3. 8. Doen verbergde ſich Adam, en ſijn Wyf, voor het aangeſichte des Heeren Gods, in 't midden van 't geboomte des Hofs. Deſe ſchaamte / indienſe eygentlijk komt uyt mishagen / en leedweſen der ſonde / is een goed teeken / en een middel tot verbeteringe. *Rom.* 6. 21. Wat vrucht dan had gy doe van die dingen, waar over gy u nu ſchaamd?

2. Droefheid / dewelke den Apoſtel tweederley ſteld 2 *Cor.* 7. 10. gauſch verſcheyden in aart / en uytkomſte. Want hy ſegd dat de droefheid, die na God is, werkt een onberouwelijke bekeeringe tot ſaligheid : maar de droefheid der Wereld werkt de dood. *Act.* 2. *v.* 37. Als ſy dit hoorden, wierden ſy verſlagen in het herte, en ſeyden tot Petrum, en de andere Apoſtelen, wat ſullen wy doen, mannen broeders?

3. Een gauſch groote vreeſe / en benauwdheid / *Prov.* 28. 1. De Godlooſe vlieden, daar geen vervolger is. *Conſcius ipſe ſibi, de ſe putat omnia dici.* Dat is / die een quaad gewiſſe heeft, ſiet hy ergens dat yet geſegd word, 't geen hy niet hoord, hy meend dadelijk, en vreeſd, dat het tot ſijnen laſt en beſwaringe is. De Godlooſe ſchrikken / en vlieden van God / als een rechtveerdigen rechter over hare ongerechtige daden : Want haar ſal verbolgentheid en toorn vergolden worden, Verdrukkinge en benauwdheid over allle ziele die het quaad werkt. *Rom.* 2. 8. 9. en *Cap.* 1. 18. Want den toorn Gods word geopenbaard van den Hemel; over alle godloosheid, en ongerechtigheid der menſchen, als die de waarheid in ongerechtigheid t' onderhouden. Hier door ontſtaat in den menſch ſchrik / en beven / &c.

Apoc. 6. 15. 17. En de Koningen der Aarde, en Grooten, en de Ryken, en de Overſten over duyſend, en de Machtigen, en alle dienſtknechten, en alle vryen, verbergden haar ſelven in de ſpelonken, en in de ſteen-rotſen der bergen. En ſeyden tot de bergen, en tot de ſteen-rotſen, vald op ons; en verbergd ons van het aangeſichte des geenen die op den Throon ſit, en van den toorn des Lams : Want den grooten dag ſijnes toorns is gekomen, en wie kan beſtaan? Deſe pyniginge der conſcientie is in den verdoemden erger dan duyſend dooden. *Apoc.* 9. 5. 6. Haar pyniginge was als de pyniginge van een Scorpioen, wanneer het een menſch geſteeken heeft. En in die dagen ſullen de menſchen den dood ſoeken, en ſullen die niet vinden : en ſy ſullen begeeren te ſterven, en de dood ſal van haar vlieden. Want ook ſietmen in Juda / dat hy liever met den ſtrop ſich verhong / dan dat hy het wroegen / en wroegen van ſijn conſcientie ſoude dragen. Ja indien God ook in vrome menſchen ſomtijds / tot haar beproevinge / ſulke benauwdheid laat over komen / datſe de dood liever ſouden kieſen / dan die angſten der ziele / als Job ſegd *Cap.* 7. 13. Wanneer ik ſegge, myn bedſtede ſal my vertrooſten : myn Leger ſal van myne klachte wat wech nemen : dan ontſet gy my met droomen : en door geſichten verſchrikt gy my : ſoo dat myn ziele de verworginge kieſt : de dood meer dan myne beenderen. Indien / ſeg ik / dit geſchied in het groene hout, wat ſal aan het dorre geſchieden? Indien dit de vromen over komt / wat dunkt u dat den Godlooſen ſal wedervaren / als God haar conſcientie ſal wakker maaken / en alle Phiolen ſijn toorns over die ſal uyt-gieten?

Chilon ſæpenumero in ore habebat, damnum turpi lucro ſemper præferendum eſſe. Illud enim ſemel dolere, hoc ſemper. Res amiſſa exiguo tempore dolet, ſceleris autem conſcientia ſemper cruciat animum. Laertius *lib.* 1. Dat is / *Chilo* pleeg te ſeggen. Schade is altoos beter dan vuyl gewin. Want over ſchade is men voor eenen korten tyd eens bedroefd, maar de quaade conſcientie is een geduurige knaginge en elende des herten. Want / gelijk den Autheur van het boek der wysheid wel ſegd / *Cap.* 17. *v.* 11. De boosheid is een vervaard dink, veroordeeld door haar eygen getuyge : en benauwd zynde door de conſcientie, vermoed altoos het ſwaarſte. Indien dit veele wel bedachten / ſy ſouden dikmaal om een weynig vuyl gewin / haare conſcientie / ook tegen haare eeden / ſoo ſwaarlijk niet beleedigen / 't welk nochtans van veelen geſchied; en dat menigmaal om ydele redenen / die haar daar na tot een ſtrop zijn / en worden ſelve in haar gemoed haar eygen richters / tegen-getuygen / ja beuls geſteld. *Eſ.* 57. 20. 21. De Godlooſen zyn als een voortgedreven Zee, want die kan niet ruſten, en hare wateren werpen ſlik en modder op. De Godlooſen, ſeyd myn God, hebben geen vrede. Exempelen hebt gy in Cain. *Gen.* 4. 14. Sie gy hebt my heden verdreven van den Aard-bodem, en ik ſal voor u aangeſicht verborgen zijn; en ik ſal ſwervende, en doolende zijn op der Aarde, en het ſal geſchieden, dat, al die my vind, my ſal dood ſlaan. Item in Belſaſar. *Dan.* 5. 6. Doe veranderde ſich den glans des Koninks, en ſijne gedachten verſchrikten hem : en de banden ſijner lendenen wierden los, en ſijne knyen ſtieten tegen malkanderen aan.

De beſchuldiginge van ons eygen gemoed is meer te achten / dan veele duyſenden andere menſchen / want de conſcientie kan den menſch niet ontgaan / ſy oordeeld onpartijdig / ongeveynſd / ſtrengelijk; en, indien ons herte ons beſchuldigd, God is meerder dan ons herte, en hy weet alle dingen. 1 *Joh.* 3. 20. En Seneca ſegd wel. *Nullum conſcium peccatorum tuorum magis timueris, quam temetipſum : alium enim potes effugere, te autem nunquam : nequitia enim ipſa eſt ſui pœna.* Dat is / vrees geen erger mede-getuyge van uwe ſonden, dan u eygen ſelve : want een andere kond gy ontgaan, maar u ſelven noyt : de ſonde is een plaage en ſtraffe

van haar eygen ſelven. En ſeekerlijk / gelijk yemand die een goede conſcientie heeft / niet behoeft te vreeſen / al wierd hy van al de Wereld miſpreſen / ja veroordeeld: ſoo ook / al waart dat al de Wereld yemand allerley lof / troost / en goed / toe-ſeyde / en ſijn conſcientie getuygd daar tegen; alles dat kan in het minſte hem geen ruſt / of vergenoeginge / toe-brengen.

Seneca lib. 3. de ira. Cap. 26. Maxima eſt injuriæ pœna feciſſe: nec quiſquam gravius afficitur, quam qui ad ſupplicium pœnitentiæ traditur. Dat is / van onrecht is ſelfs het doen daar van een ſeer groote ſtraffe? en daar word niemand harder geſtraft, dan die aan de quellinge van een quaade conſcientie over-gegeven word. En hoe-wel Godlooſe menſchen in dit leven ſomtijds uytwendig / en in uyterlijk gelaat / ſchijnen goeds moeds te weſen / nochtans heeft in 't lacchen ſelve het herte ſmerte, en het eynde van die vreugde is droefheid. *Prov.* 14. 13. Want de Godlooſen / hebbende in 't binnenſte van hare ziele de quaade conſcientie / konnen niet gelukkig weſen / noch vrede hebben. *Eſ.* 57. 21. Gelijk ook Juvenalis getuygd. Satyra 13.

Prima eſt hæc ultio, quod ſe
Judice nemo nocens abſolvitur; improba quamvis
Gratia fallacem Prætoris vicerit urnam.
Cur tamen hos tu
Evaſiſſe putes, quos diri conſcia facti
Mens habet attonitos, & ſurdo verbere cædit,
Occultum quatiente animo tortore flagellum?
Pœna autem vehemens, ac multo ſævior illis,
Quas aut Cæditius gravis invenit, aut Rhadamantus,
Nocte dieque ſuum geſtare in pectore teſtem.

Dat is / om met een woord den ſin uyt te drukken / dat de quaade conſcientie, die nacht en dag den menſch vervolgd, ja dichter op de hielen dan de ſchaduwe onſe lichamen: dat die den menſch veel elendiger maakt, dan alle pyniginge en tormenten, die men ſoude konnen verſinnen, of yemand aan-doen: want de quade conſcientie is den Helſchen furien gelijk, die den menſch aan allen ſyden, en hem met duyſend ſmerten, door-ſteekt. Wy hebben niet de woorden der voorgaande verſen / maar liever den ſin / met diergelijke redenen willen uyt-drukken.

Selfs *Lucretius*, hoe-wel hy lochenen dorſt / dat na de dood eenige ſtraf voor de ſonde te vreeſen was: bekend nochtans: dat in dit leven / de Godlooſen in haar conſcientie / als in een Hel / gequollen en jammerlijk gepijnigd worden. *lib.* 3. Met deſe woorden.

Quæcumque Acheronte profundo
Prodita ſunt eſſe, in vita ſunt omnia nobis.
Et metus in vita pœnarum pro malefactis,
Eſt inſignibus inſignis, ſceleriſque luela,
Carcer, & horribilis de ſaxo jactus deorſum,
Verbera, carnifices, robur, pix, lamina, tædæ:
Quæ tamen etſi abſunt: at mens ſibi conſcia facti,
Præmetuens adhibet ſtimulos, torretque flagellis:
Nec videt interea, qui terminus eſſe malorum
Poſſit, nec qui ſit pœnarum denique finis:
Atque eadem metuit magis hæc ne in morte graveſcant.

Prov. 18. 14. De geeſt eens mans ſal ſijne krankheid onderſteunen: maar een verſlagen geeſt, wie ſal dien opheffen. en *Cap.* 17. 22. Een blyd herte ſal de medicine goed maaken, maar een verſlagen geeſt ſal het gebeente verdroogen. Daar is dan niet elendiger / ook in dit leven / dan een quaad gewiſſe / 't welke niemand kan ontgaan / noch te niet doen / wat geweld hy daar toe doed; maar hoe meer men die tegen-gaat / hoe dat haar ſtraffe te geweldiger word / als de tyraake Gods veerdig word / die het geweld / dat den menſch tegen zijn eygen ziele / reden / en tegen God doed / niet ongewroken laat / maar ſteld ordentlijk den menſch het ſelfde voor d'oogen. *Pſ.* 50. 21. En het ſal u hard vallen de verſenen tegen de prikkelen te ſlaan. *Act.* 9. 5. Maar aan d' ander zijde is 'er niet / dat den menſch kan gelukkiger maaken / dan een goede geruſte conſcientie / die is den menſch beter dan een geduurige maaltyd, en alle vreugde die hem van buyten kan aan-komen. *Prov.* 15. 15. Alle de dagen des bedrukten zyn quaad: maar een vrolijk herte is een geduurige maaltyd. Beter is weynig met de vreeſe des Heeren, dan eenen grooten ſchat, en onruſt daar by.

Ook word door de quaade conſcientie in den menſch wanhope veroorſaakt / indien ſy / door de verſoeninge met God in Chriſto / en door waare bekeeringe / niet word gebeterd. *Gen.* 4. 13. Cain ſeyde tot den Heere: myne miſdaad is grooter, dan dat ſy vergeven worde. *Hebr.* 10. 26. Want ſoo wy willens ſondigen, na dat wy de kenniſſe der waarheid ontfangen hebben, ſoo blyft daar geen ſlacht-offer meer over voor de ſonden: maar een ſchrikkelijke verwachtinge des oordeels, en hitte des vyers, dat de tegenſtanders ſal verſlinden.

Soo hebben ook de oude *Hieroglyphici* de quade conſcientie door eenen brandenden Oven af-gebeeld / die in haar ſelven van allen ſijden met eenen fellen gloed ontſteeken is. Welke / op dat wy mogen ontgaan / inſonderheid noodig is / dat wy met Job onſen Schepper om genade bidden / ons ſelven verfoeyen, en rechte vernederen / *Cap.* 42. Met een rechte droefheid na God / en een vaſte bekeeringe tot ſaligheid: om ernſtelijk altoos op onſe conſcientie acht te neemen / den wille Gods in te volgen / met een volle genegentheid / en volveerdigheid / ons doen en laaten geduurig te onderſoeken tot vernederinge / en dagelijkſe verbeteringe. Als ſtaat in de *Karg-liederen Jer. Cap.* 3. 40. Laat ons onſe wegen onderſoeken, en doorſoeken, en laat ons weder keeren tot den Heere.

Sommige meenen de knaaginge / en aanklachten der conſcientie / te verdryven / door Wereldſche beſigheden / pleyſier / door ſterken drank / geſelſchap / &c. gelijk Saul den booſen Geeſt ſocht te verdryven door muſijke. Edoch / alle deſe dingen konnen den menſch niet van de kracht des gerichts der conſcientie / en veel min van Gods oordeel / bevrijden. Want dat oordeel onſes gemoeds is in 't binnenſte van ons / en in het innerlijkſte van onſe eygen ziele / en reden / gegrondet / die wy geenſins ontgaan konnen. Ten ſy dat wy met waare boetveerdigheid onſen toevlucht nemen tot den Throon der genade Gods / in Chriſto; want God heeft de Wereld met hem verſoend in Chriſto, haar haare ſonden niet toe-rekenende, en heeft het woord der verſoeninge in ons geſteld. Hem ſy de heerlijkheid over alles in eeuwigheid.

EYNDE.

EEN

Digitized by Google

EEN KORTE VERHANDELING
Van de
EYGENSCHAPPEN
En
WERKEN GODS.

Het Eerſte CAPPITTEL.

Dat 'er een GOD is.

DAt'er een God iſ / werd beweſen / I. Den menſch heeft een concept / idæam, oft gedachte van eenen God / die van niemand hangd / oneyndig / eeuwig / volmaakt in verſtand / en magt / iſ ; van wien hy ſelve / en al dat'er voorts iſ / geſchapen iſ : en dit concept, ofte begryp van God / kan den menſch in ſich ſelven hebben gansch klaarlijk / duydelijk / beſcheydentlijk / ſonder eenige tegenſpraak / ofte vertwijfelinge ; moet derhalven noodwendiglijk volgen / dat'er ſoo een God is, van wien wy ſulken diſtincte en overtuygende gedachte hebben.

Dat dit gevolg krachtig iſ / bewijſen wy met deſe reden ; gemerkt in den menſch ſoo een gedachte van God iſ / die kan niet weſen in den menſch / ſonder eenige oorſaak / want uyt niet kanſe niet voort-gebracht zijn. Indien nu deſe gedachte, idæa, oft begryp, van eenige oorſaak in den menſch ontſtaan iſ ; ſoo moet of God de oorſaak daar van zijn / of eenige natuurlijke lichaamlijke ſaak ; indien eenige natuurlijke lichaamlijke ſaak / ſoo moet die door eenige uytwendige beweeginge / ſinnen / ofte manieren van beweegingen te gevoelen (want de vijf ſinnen anders niet zijn / dan verſcheyden manieren / waar door bewegingen gevoeld worden) voort-gekomen weſen : nu iſ het ſeeker / dat God door de lichaamelijke ſinnen niet werd begrepen / of begrepen kan werden ; volgd dan / dat God ſelve de oorſaake moet weſen van dit begrijp / en gedachte / die den menſch van God heeft ; en derhalven dat God / de ziele des menſchen ſcheppende na ſijn gelijkeniſſe / ook eenige kennis van God de ziele des menſchen ingeſchapen heeft / gelijk hy ook deſelve ſijne Wet ingedrukt heeft / *Rom.* 2. 14. 15.

Niet dat wy willen ſeggen / dat een menſch gebooren word met eenige dadelijke kennis / begrijp / of oordeel van God / ofte ſijnen wille / en Wetten. Maar dat den menſch / komende tot ſijnen behoorlijken ouderdom / en geſtalte des lichaams / item tot gebruyk van ſijn verſtand / en reden oeffeninge ; dat hy dan / door kracht van natuurlijke reden-kavelinge / kan verſtaan en beſluyten / dat'er een God iſ ; item bemerken het werk der Wet geſchreven in ſijn herte / en gemoed. Gelijk wy breeder in het voorige beweſen hebben.

Wy bemerken ook in alle onderſoekingen / dat het geene wy klaarlijk / duydelijk / beſcheydentlijk / met krachtige overtuyginge / na alle reden en tegenreden / genoechſame overlegginge / ſonder tegen-ſpraak en vertwijffelinge / ofte oorſaak van dien / begrijpen / en verſtaan ; dat het altijd ſtantvaſtelijk waar iſ / en bevonden werd : dewijle dan nu den menſch (immers eenige) tot ſulken klaare / onvertwijfelde / overtuygende kenniſſe van Godſ beſtaan / kan geraaken ; blijkt dat het waarachtig iſ / dat'er een God is.

Tegenw. Uyt het geene den menſch door de ſinnen bemerkt / kan hy ſich ook inbeelden dingen die noyt in de ſinnen geweeſt zyn ; by exempel / een vliegend paard / gouden Berg / &c. ſoo iſ dan dien regel niet ſeeker / datter door de ſinnen niet komt in de gedachten / of verſtand des menſchen / dan 't geen eerſt in de ſinnen geweeſt zy.

Antw. Deſe / en diergelijke dingen / hoe-wel ſy in haar geheel noyt zijn in de ſinnen geweeſt / ſoo zijn nochtans haar deelen door de ſinnen begrepen ; te weten / goud / berg / paard / vleugelen ; &c. Want / indien den menſch van deſe dingen door de ſinnen geen begrijp had / hy ſoude ſich niet konnen inbeelden / een berg van goud / ofte een paard met vleugelen.

Tegenw. Miſſchien heeft den menſch deſe gedachte van God / alleen van hooren ſeggen / door dien hem ſulcx van anderen wijs-gemaakt iſ ; gelijk die van het Pausdom een gedachte en geloove hebben van 't Vagevyer, 't welk nochtans niet iſ.

Antw. Soo ſal ik dan vragen / van wien de gedachte van God gekregen heeft de geene die alder eerſt dat geſegd heeft / dat'er een God is, en hoedanig hy iſ ; want / gemerkt hy die gedachte niet heeft van hooren ſeggen / noch door eenig ander ſin / konnen verkrijgen ; moet wederom volgen / dat God hem deſe gedachte veroorſaakt heeft / en derhalven dat God is.

Tegenw. Miſſchien heeft de ziele ſelfs deſe gedachte van God verſonnen / en uyt haar ſelven veroorſaakt / ſonder dat God daar van d' oorſaak zy.

Antw. Dat kan niet weſen / want de idæa, conceptus, oft gedachte, die den menſch van God heeft / iſ een gedachte van een ſaak / die oneyndiglijk treffelijker en volmaakter iſ / dan den menſche ſelver / of alles 't geen hy door de ſinnen kan begrijpen : nu iſ het ſeeker / dat een ſaak uyt haar ſelven geen andere ſaake voort-brengen kan (noch begrijp van een ſaak / ſonder eenige uytwendige oorſaak) die oneyndelijk volmaakter iſ / dan ſy ſelve ; maar / na alle ordre / en noodſaakelijkheid / moet alle volmaaktheid / die in een effect / of voort-gebracht werk ; iſ / ook weſen / of even gelijk / of ook overtreffender wijſe in de oorſaak ; want geen ding kan werken boven ſijn eygen ſelfs nature ; volgd derhalven dat den menſch / noch door hem ſelven / noch door de dingen die hy door uyterlijke ſinnen begrijpt / God kan kennen / dat hy iſ / t' en zy God ſelve / als geſegd iſ / daar van d' oorſaak zy. Dat wy ſeggen / dat God / de ziel des menſchen ſcheppende / deſelve ook heeft kenniſſe ingeſchapen / dat verſtaan wy alſoo ; namelijk / dat / aangeſien de ziel des menſchen van God immedia-

te, of ſonder eenig tuſſchen komende middel / uyt niet / na het Beeld Gods / is voort-gebracht; zynde / als God / een onlichaamelyk / geeſtelyk weſen: behalven de bequaamheid om door uyterlyke ſinnen te gevoelen / en de lichaamelyke onderſcheyden der natuurelyke dingen te beſeffen; ook daar-en-boven van God heeft ontfangen een kracht van reden te gebruyken / en eenigſins Gods weſen te verſtaan / en door reden-kavelinge / dieſe maakt uyt die ſinnelyke dingen / ook opte klimmen om 't geen in God onſienlijk is te bemerken; *Rom.* 1. 20. 't welk een vermogen der ziele is / verre het begryp der lichaamelyke ſinnen overtreffende: waarom wy ook houden / dat ten rechten daar uyt beweſen werd / dat de ziele des menſchen is onlichamelyk / om dat de ſelve niet alleen lichaamelyke dingen door de uyterlyke ſinnen / maar ook door kracht der reden / en gelegentheid van haar oorſprong / en natuure / verſtaan kan haar ſelven / geeſtlyke en onſterflyke dingen / als namelyk God / en de Engelen / &c. hoe-wel niet volkomelyk in haar weſen en werkingen / nochtans ſoo verre / datſe kan begrypen / dat 'er een God is / van ſoodanige natuure / als geſegd is: ſoo dat / t' en ware de ziele van God af-komſtig en onlichamelyk waar / en ſulke bequaamheid van God had verkregen / ſy ſoude geenſins / noch uyt haar ſelven / noch door de lichamelyke ſinnen / konnen een ſoodanige gedachte, en begryp van het weſen Gods krygen / gelyk wy bevinden datſe nu in haar ſelven heeft: want door de natuurlyke uyterlyke ſinnen / konnen alleenlyk lichaamelyke bewegingen / hoedanigheden / en onderſcheyden; maar geenſins onlichamelyke ſaaken / ofte eygenſchappen / begrepen werden.

Want / belangende het begryp dat den menſch kan verkrygen door uyterlyke ſinnen / is het waarachtig / 't geen de Philoſophi ſeggen / datter niet kan weſen in het verſtand / dat niet eerſt in de ſinnen zy geweeſt; nu de ſinnen begrypen alleenlyk lichaamelyke bewegingen / en onderſcheyden / derhalven kan den menſch hier door geen gedachten / kenniſſe / ofte begryp van den onlichamelyken God verkregen hebben.

Datter een God is / ſullen wy breeder beveſtigen / om dat aan de kenniſſe Gods hangd alles 't geen in Godlyke ſaaken kan verhandeld werden; ja ook den grond en fondament van alle wetenſchappen / van welke wy in onſe af-deelinge gewach gemaakt hebben.

II. Indien alle Konink-ryken / Steden / huyshoudingen / ja lichaamen van yeder menſch / op datſe ſouden in welſtand zyn / en blyven; moeten noodſaakelyk door verſtand / reden / en beleyd / geregeerd werden; volgd veel meer / dat dit groot gebouw van Hemel en Aarde niet kan beſtaan / 't en zy het ſelve door het opperſte / en algemeen verſtand / en wysheid Gods / beſtierd werde.

Ook ſietmen dat de gansche Wereld / en haare deelen / al t' ſamen met een wonderlyke orden / en wysheid / gemaakt zyn tot ſeekere goede eynden / waar toe de ſelve beſtemd zynde / beſtierd werden; 't welk / dewyle het van geen menſch kan geſchieden / ſoo moet men noodwendiglyk bekennen / dat 'er een hooger Geeſt is / die alles wyslyk naar ſynen raad beleyd; want ook ſelve doed den menſch geen dingen gelyk een redelyk ſchepſel betaamd / 't en zy hy te vooren van ſyn doen een ſeeker eynde beraamd heeft / na welk hy al ſyn doen aanleyd; hoe veel te meer moet men dan toeſtaan / dat 'er een God is / die (den menſch ſoodanigen reden en verſtand gegeven hebbende) ſeer voorſichtiglyk alle dingen na ſynen wille beſtierd; want is het niet God / die de wysheid in 't binnenſte geſteld heeft? en die den ſin het verſtand gegeven heeft? *Job* 38. 36. Want ſyne is de wysheyd, en de kracht; hy geeft den wyſen wysheid, en wetenſchap den genen die verſtand hebben, *Dan.* 2. 20. 21. door hem regeeren de Koningen, en ſtellen de Vorſten gerechtigheid, *Prov.* 8. 15.

III. Gelyk de gansche Wereld aan allen zyden ons overtuygd van de macht Gods; ſoo werden wy ook daar van geleerd uyt ons eygen weſen / beſtaande in ziel en lichaam / want de ziele des menſchen is een onlichaamlyk / geeſtlyk / en onſterflyk weſen / begaafd met verſtand / vrye wille / en macht / door welke de ziel de leden des lichaams vry-willig / uyt de verkiesinge en directie der reden / verſcheydentlyk beweegt; welke ziele / met ſoodanige eygenſchappen begaafd / niet anders kan / dan van God / de Vader aller Geeſten, afkomſtig weſen: waarom ſy ook het Beeld, en gelykeniſſe Gods, in haar draagd.

Wy ſien ook / dat het lichaam des menſchen / in alle ſyne leden / ſoo ordentlyk en wonderbaarlyk geformeerd / en geſchikt is (een yeder lid hebbende ſyn byſonder gebruyk / en geſtalte / op dat de ziel in 't lichaam / als in een woon-plaats / verblyvende / in 't ſelve door bequaame inſtrumenten ſoude werken) datmen gedwongen is / ſich ten hoogſten daar over verwonderende / de Wysheid Gods te erkennen; want wy volkomelyk weeten / dat dit werk noch van het beleyd des menſchen / noch eenigs ſchepſels / maar alleen van God / voort-gekomen is / of veroorſaakt werden kan. Waarom ook den Pſalmiſt ten rechten uytroept. *Pſ.* 139. 14. Ik love u, om dat ik op een heel vreeſelijke wyſe wonderbaarlijk gemaakt ben: wonderlijk zyn uwe werken; ook weet het myn ziele ſeer wel. Sie v. 15. 16. *Job* 10. 9. - 11.

IV. Uyt de kracht van de conſcientie / of gewiſſe / die God in aller menſchen herte ingeplant heeft. *Rom.* 2. 15. Als die betoonen het werk der Wet geſchreven in haare herten, haare conſcientie mede getuygende, en de gedachten onder malkanderen haar beſchuldigende of ook ontſchuldigende, en v. 14. Want wanneer de Heydenen, die de Wet niet hebben, van natuure doen de dingen die der Wet zyn, deſe de Wet niet hebbende, zyn haar ſelven een Wet. 1 *Joh.* 3. 20. 21. Want indien ons herte veroordeeld, God is meerder dan ons herte, en hy kend alle dingen. Indien ons herte ons niet veroordeeld, ſoo hebben wy vry-moedigheid tot God.

Want / gemerkt alle menſchen / als ſy doen tegen de Wet der natuure / en conſcientie / in haar ſelven bevinden een ongeruſtigheid des gemoeds / vreeſe / en aanklacht; hoe-wel ſy vry mochten weſen van alle vreeſe der menſchen / of eeniger ſchepſelen / of deſe niet aangemerkt zynde: Item datſe / doende volgens de Wet der conſcientie / in haar voelen een vreugde / vrymoedigheid / geruſtigheid / en hoope: hoe-wel ſy daar over geen goed van menſchen / of eenig ſchepſel / verwachten / of ook dit van haar niet aangemerkt zynde: moet ſekerlyk volgen / dat den menſch gevoelen heeft van een richter en Wet-gever over alle menſchen / en ſaaken; welke niemand weſen kan / dan God.

V. Daar is niet in de natuure / dat van hem eygen ſelven kan voort-komen / maar al dat veroorſaakt word / dat word van wat anders voort-gebracht; want het geene niet is / kan niet werken / veel min ſyn ſelven voort-brengen / 't welk een groote werkinge ſoude weſen: derhalven moetmen noodſakelyk / in het aanmerken der oorſaak der natuurlyke dingen / ten laatſten komen tot een eerſte / en algemeene oorſaake van alle dingen / welke is God; of men ſoude / in 't ſoeken der oorſaaken / tot een oneyndige opklimminge komen / 't welk ongerymd is.

Gemerkt ook dat alles dat bewogen word ſyn bewevinge van een andere ſaak ontfangd; moet volgen / dat 'er is een eerſte oorſaake in God / dewelke in de natuure eerſt de bewevinge gegeven heeft: want daar niet is / 't welk uyt ſich ſelven kan bewogen worden / ſonder dat die bewevinge eerſt van wat anders daar in veroorſaakt zy. Daarom word met recht getuygd / dat het weſen / en de Eygenſchappen Gods / hoe-wel onſienlyk / door de ſienelijke Schepſelen verſtaan, en doorſien worden. *Rom.* 1. 19, 20. *Pſal.* 19. v. 1, 2.

v. 1, 2. Waarom ook alle menſchen / ſelfs die van Gods Woord geen kennis hebben / door natuurelijke reden begrijpen / datter een God is. Dewijle God ſich ſoo / door ſijn voorſienigheid / in de Wereld vertoond / dat hy ſich ſelven onder geen menſchen heeft onbetuygd gelaten *Actor.* 14. 17.

VI. Datter een God is / bewijſen 1. alle de redenen / waar door beweſen word dat de H. Schriftture Goddelijk is. 2. Alle de redenen / die den menſch konnen overtuygen datter een Goddelijke Regeringe en Voorſienigheid is / door welke de Wereld geregeerd word. 3. Alle redenen / door welke blijken kan / dat de Wereld niet is geweeſt van eeuwigheid ; want indien de Wereld een begin heeft gehad / ſoo kan anders geen oorſaak bedacht worden / die de ſelve voort-gebracht heeft / en in haar treffelijke orde geſteld / en noch onderhoud / van God alleen. Van welke redenen in 't breede / in ſijn tijd / en plaats / kan gehandeld worden.

Tegenwerpingen.

I. *Pſal.* 14. 1. De dwaas ſegd in ſijn herte, daar is geen God.

Antw. Wy ſtaan toe datter gevonden worden Athei, of die God verloochenen / Practice ; dat is / die ſoo leven / gelijk of daar geen God waar. Ja die ook ſoeken de natuurelijke kennis van God / dat hy is / in haar ſelven uyt te bluſſchen / en te niet te doen ; maar nochtans zijn ſy niet ſonder eenig gevoelen Gods / of ſonder tegenſpraak / en overtuyginge in haar gemoed / gelijk uyt het voorgaande blijkt. Want God heeft ſich ſoo ver / en tot dien eynde / in aller menſchen conſcientie geopenbaard ; op datſe niet te verontſchuldigen ſouden zyn. Sie *Rom.* 1. 19. 20, 21. Waar uyt ook ontſtaat ; dat de Godlooſen / ook dan / alſſe met geweld willen de kennis van God tegen gaan / nochtans noyt ſich daar in konnen geruſt ſtellen / maar gedurig Gods oordeelen vreeſen. *Eſa.* 51. 27. De Godlooſen, ſegd myn God, hebben geen vrede.

Deſe overtuyginge van God / is ſoo krachtig / datmen die in alle Natien / en Volkeren des Werelds ten allen tijden geſpeurd heeft / en noch bevind. Soo datſe liever ſlechte en geringe dingen / in plaats van God / met Goddelijke eer hebben erkend / dan datſe gansch ſonder God ſouden weſen. Het ſeggen van de Godlooſe *Pſal.* 14. 1. kan onderſcheyden werden in een uytwendig ſeggen / met de mond / en een inwendig ſeggen / of overtuygen des herten ; nu den menſch ſegd menigmaal wat met den monde / waar van hy het tegendeel ſegd / en gevoeld in ſijn herte : gelijk blijkt in Petro ; Die met den monde ſeyde / dat hy den Heere Chriſtum niet kende / daar hy nochtans het tegendeel in ſijn herte gevoelde / en ſeyde. Dat dit ſoo moet van het ſeggen der Godlooſen verſtaan werden / blijkt uyt de volgende woorden van den Text. *Pſal.* 14. 1. Sy verderven 't, ſy maaken het grouwelijk met haar werk, daar is niemand die goed doed. Want / aangeſien de Godlooſen vreeſen de ſtraffe Gods over haar doen / ſoo ſoeken ſy haar ſelven wijs te maken / datter geen God is / of / als ſy bemerken datſe 't niet konnen haar ſelven inbeelden / ſoo poogen ſy immers in twijffel te trekken / of ook te loochenen / dat God op het doen der menſchen acht neemd / en dat ſtraffen wil ; gelijk blijkt / en verklaard werd *Pſal.* 10. 11. Hy ſegd in ſijn herte, God heeft het vergeten, hy heeft ſijn aangeſichte verborgen, hy ſiet niet in eeuwigheid. Dat blijkt noch klaarder *Rom.* 1. 18. Daar den Apoſtel leerd / dat / hoe-wel God ſich tot genoegſame overtuyginge aan allen menſchen (ook de Heydenen / van welke hy daar handeld) heeft bekend gemaakt / dat nochtans de menſchen de waarheid Gods in ongerechtigheid te onderhouden. Dat is / ſoeken te verdrukken / en te niet te doen. En v. 25. om dat ſy God kennende, hem als God niet hebben verheerlijkt, ofte gedankt. Gelijk den ſelven Apoſtel ook gewach maakt / van Leugen-ſprekers door geveynſdheid / die haare conſcientie, als met een Brand-yſer, toegeſchroeyd hebben 1 *Tim.* 4. 2.

II. Niemand heeft oyt God geſien.

Antw. Behalven dat God ſich heeft ook in 't geſicht vertoond / door uytwendige teekenen ſijner tegenwoordigheid aan ſijne Heyligen. Soo antwoorden wy / dat God een Onſienlijken Geeſt is / gelijk ook de ziele des menſchen ; indien men nu niet moet gelooven / dan 't geen men ſiet / ſoo moet den menſch loochenen dat hy een ziele heeft / want die heeft hy noyt geſien : en derhalven ſal hy moeten loochenen / dat hy een redelijk ſchepſel is : wie heeft oyt geſien de hitte / de koude / de lucht / het geluyd / &c.

III. Tegenw. Maar / ſal yemand ſeggen / wy zijn gedwongen die dingen te gelooven / door bevindinge der werkingen / die wy van haar gewaar werden ?

Antw. Soo zijn wy dan veel meer gedwongen te bekennen / datter een God is / want wy bevinden in ons ſelven / en rondom ons aan allen zijden / ſijne werken / die ons overtuygen / en noodigen om God te erkennen / gelijk kortelijk in 't vorige is aangeweſen / en in 't volgende wijdloopiger kan vertoond werde. *Mille vis monumenta Dei, natura dat, ullo non ſenſu artificum, cultuve, imitanda per orbem ; quæ tibi juxta aurem, muto licet ore, ſuſurrent. O homo noſce Deum, vel me duƈtore, parentem.* Dat is / wilt gy duyſend getuygeniſſen van God hebben, de nature ſal u deſelve geven door de ganſche Wereld, in des ſelfs werken, die door geen verſtand, of konſt der menſchen, konnen nagevolgd werden : welke u aan de oore, hoe-wel niet met monde, nochtans door krachtig vertoog, ſullen aan-ſeggen. O menſch kent doch (al waart maar door myne aanwyſinge) God, den Vader, en de oorſpronk van alles.

Den menſch gelooſd dat hy oogen en een voor-hooſd heeft / hoe-wel hy die noyt ſien kan / dan in een Spiegel / of 't geen in plaats van een Spiegel mach gebruykt werden ; hoe veel te meer behoorden wy te gelooven datter een God is / wiens beeld wy ſien in de ganſche Wereld / en inſonderheid in ons eygen ſelven / *Rom.* 1. v. 20. *Gen.* 1. 26. yemand die in een donkere plaats geſloten is / en maar een kleene ſtrale van de Son ſiet / ſal dadelijk gelooven / door de reden / dat de Son opgegaan is ; en ſullen wy niet gelooven / dat God in den Hemel is / welk is de Sonne der gerechtigheid, van wien alle dingen / als kleene ſtralen van ſijne onbegrijpelijke heerlijkheid / af-komen ? *Jacob* 1. 17.

II. CAPITTEL.

Wat, en wie God is.

GElijk niemand het licht ſien kan / dan door het licht / ſoo kan ook niemand God kennen / dan door God : daarom / dewijle wy hier van God handelen / ſoo moeten wy voor al onſe ziele tot hem verheffen / hem biddende dat hy / door ſijnen Geeſt / gelieve ons verſtand te verlichten / en onſen wil en genegentheden te buygen / op dat wy hem niet alleen mogen recht leeren kennen / maar inſonderheid na die kennis eeren / en in alles erkennen / gelijk ſijne Goddelijke Majeſteit betaamd ; want anderſins konnen wy noyt tot waare kennis Gods / of rechte wijsheid / geraaken : *Prov.* 1. 7. de vreeſe des Heeren is het beginſel der wetenſchap. En *Pſal.* 25. 14. De verborgenheid des Heeren is voor de geene die hem vreeſen, en ſijn Verbond, om hen dat bekend te maaken.

't Is ſeker / dat geen menſch op Aarde volkomentlijk de nature Gods oyt verſtaan heeft / of doorgronden kan / of ook de werken Gods / *Pſal.* 139. 6. *Eccleſ.* 8. 17. *Job* 11. 7-9. Alleen van Chriſto Jeſu werd getuygd / dat de volheid der Godheid in hem lichamelijk woond : Dat in hem alle ſchatten der wysheid en kenniſſe verborgen zyn. *Col.* 2. 3. 9. en *Matth.* 11. 27. alle dingen zyn my overgegeven van mynen Vader :

en

en niemand kend den Soone dan den Vader, nochte niemand kend den Vader, dan den Soone, en dien het den Soone wil openbaren. En *Joh.* 5. 20. den Vader heeft den Sone lief, en toond hem alles wat hy doed, &c. Ook Simonides, gevraagd zijnde van Hiero, wat God was? heeft eenen dag tijds verſocht / om ſich op die vrage te bedenken : des anderdaags antwoorde gevraagd zijnde / verſocht twee dagen tijds / om ſich te bedenken : na welke weder gevraagd zijnde / eyſchte hy vier dagen tijds om te onderſoeken : en ſoo voorts / verſcheyden malen gevraagd / verſocht yder reyſe dobbel ſoo veel tijd / als hem te voren vergund was / om deſe vraag uyt te vinden. Ten laatſten reden van dit ſijn doen af-gevorderd zijnde / antwoordde : om dat / hoe meer ik deſe vraag over-legge / hoe moeyelijker / en duyſterder / ik die bevinde. Waarom wy ook / in dit onderſoek van God / maatig en kort ſullen weſen / ons houdende aan het klaar / en uytgedrukte Woord Gods.

Om een korte beſchrijvinge Gods te ſtellen / ſoo ſeggen wy / dat God is eenen eeuwigen Geeſt, volmaakt in wysheid, goedheid, en macht : aller dingen oorſprong, en onder-houder.

Dat God een Geeſtelijk, onlichamelijk weſen is / blijkt 1 *Tim.* 1. 17. *Joh.* 4. 24. en uyt deſe reden / om dat ons de bevindinge doorgaans leerd / dat geen lichaam / uyt ſich ſelven / of als een lichaam aangemerkt zijnde / kan verſtand / of wille gebruyken / of eenige werkinge / of bewegingе / veroorſaaken. Alle lichaam / in ſich ſelven als een lichaam alleen aangemerkt / is in ſich dood / ſonder bewegingе / verſtand / of wille : gelijk wy dat ſien in de lichaamen der menſchen / welke / van de ziel verlaten zijnde / gantſch krachteloos / en ſonder vermogen van eenig gevoelen / of begrijp zijn. Want indien een lichaam uyt ſich ſelven / als een lichaam aangemerkt / vermogen had van verſtand / wille / en macht : ſoo ſouden alle lichaamen / ſonder onderſcheyd / die krachten vertoonen. Dewijle alle lichaamen beſtaan uyt eenderley materie / of ſtoffe der nature : gelijk / te ſijner gelegentheid / klaerelijk ſoude konnen beweſen werden. Aangeſien dan God is volmaakt in wijsheid / goedheid / vrye ſouveraine wille / macht / en oorſaak aller wijsheid / goedheid / en macht / of bewegingen in de Schepſelen ; volgd noodwendiglijk / dat God is een onlichamelijk weſen / dewijle van geen lichaam ſoodanige volmaaktheden eenigſints konnen voort-komen. Gelijk God een Geeſt is / ſoo is hy ook een gantſch eenvoudig weſen / ſoo dat in ſijn natuur geen vermengingе / noch t'ſamenvoeginge van verſcheyden ſaaken / gevonden werd / gelijk / by exempel / in den menſch ziel en lichaam is ; item / in het lichaam verſcheyden leden / verſchillende d'een van d'ander in aart / gebruyk / grootheid / gedaante / eygenſchappen / &c. en hoewel onder de Schepſelen / die volmaakter geacht werden / die meeſt verſcheydenheid in haar hebben : als / by exempel / de Dieren van de Gewaſſen der Aarde / en deſe beter dan de dingen die in de Lucht / of onder het opper-vlak der Aarde / voort-komen : en deſe beter dan de eenvoudige elementen / en ſtoffe / uyt welke ſy voort-gebracht zijn ; om dat alle volmaaktheid niet in een ſaak te gelijk / maar verſcheyden wijſe en mate der ſelve in verſcheyden dingen gevonden werd : ſoo is echter nochtans God / in ſijne alderhoogſte volmaaktheid / die zijn of bedacht kan werden / gantſch eenvoudig in weſen. Want in hem / als oorſaak van alles / is alle volmaaktheid / goedheid / en heerlijkheid / veel uytnemender / dan in alle dingen des Wereldts te gelijk.

Als in de H. Schrift / Gode menſchelijke leden werden toegeſchreven / als oogen, rechter-hand, ooren, &c. ſoo moet dat oneygentlijk verſtaan werden : want de H. Schrift dan ſpreekt na de wijſe onſes begrijps / onſe ſwakheid des verſtands te hulp komende : want / aangeſien den menſch al dat hy verſtaat / door de lichamelijke leden / en ſinnen of manieren van gevoelen / begrijpt : en / dat hy doed / uyt-werkt door lichamelijke bewegingen ſijner leden / en inſonderheid des rechter-hands. Soo iſt dat de H. Schrift / by gelijkenis / ons de kennis Gods door dingen deſes Wereldts uytdrukt / door ſien, hooren, &c. en ſijn macht door de rechter-hand. Want eygentlijk hoe / en op wat wijſe / God verſtaat 't geen hier op Aarden geſchied / daar hy nochtans noch oogen / noch ooren / noch eenige leden heeft / Item hoe / en op wat wijſe / dat God alles in allen werkt. 1 *Cor.* 12. 6. daar hy nochtans geen handen / of eenige lichamelijke inſtrumenten heeft : is niemand die 't recht begrijpen / of verklaaren kan / 1 *Cor.* 2. 11. 14. dat God alles weet / en vermag / weeten wy : maar hoe / en op wat wijſe / konnen wy niet uyt-leggen.

Want belangd de tweede vrage / wie God is? ſtaat te bemerken / datter maar een eenig God is, *Deut.* 6. 4. 1 *Cor.* 8. 4-6. 1 *Tim.* 2. 5. *Eſa.* 45. 21.

Blijkt ook / uyt Gods volmaaktheid : want / aangeſien God is de opperſte / en volmaakſte die is / of weſen kan : volgd dat hy eenig is / want maar een van alles de opperſte weſen kan / oneyndigh / &c. 2. Indien daar meer dan een God waar / dien anderen God / of Goden / ſouden alle eenen onderdanig weſen / en van hem hangen / of niet : Indien ſy eenen hooger onderworpen waren / ſoo ſouden niet ſy / maar alleen dien opperſten / God weſen. Want die een ander onderworpen is / en van een ander hangd / kan God niet weſen. Indien ſy elkanderen niet waren onderhoorig geweeſt / maar elk op ſijn eygen ſelfs wille / en macht beſtaande : ſoo ſoude de Wereld in verwerringe gebracht werden / dewijle ſy van verſcheyden Over-Heeren geregeerd wierd / elkanderen niet waren geſubordineerd / of onderhoorig. En ſoo ſouden wy God niet konnen dienen / *Matth.* 6. 24. Niemand kan twee Heeren dienen, &c.

Alle veelheid is een bewijs van onvolmaaktheid / want te vergeefs geſchied door veelen / dat door weyniger kan geſchieden ; gemerkt dan dat God is alwetende / almachtig / eerſte oorſaak van alles / aller dingen begin / eynde / en volmaaktheid ; volgd dat hy maar een is / hoe-wel nochtans van dien eenen God de groote wonderbaarlijke verſcheydenheid der natuurlijke dingen voort-gekomen is.

2. Staat te bemerken datter in God meer is dan een perſoon. 3. Datter zijn drie, geen meer / of min 4. Dat deſe zijn / de Vader, de Soon, en de H. Geeſt.

Edoch wy nemen hier dit woord Perſoonen niet / gelijk het onder / en van / de menſchen gemeenelijk opgenomen werd : Namelijk / voor drie onderſcheyden weſens / die by haar ſelven beſtaan / want dan ſoude dit ſtrijden tegen de eenigheid Gods / daar wy van hebben geſprooken.

Maar by een Goddelijk Perſoon verſtaan wy het geheele eenvoudige Goddelijk Weſen / gelijk het op een ſekere wijſe by ſich ſelven beſtaat. En dewijle het een en ſelve Weſen Gods / anders in den Vader / anders in den Soon / anders in den H. Geeſt beſtaat / ſoo ſeggen wy / volgens de H. Schrift / datter zijn / in deſen ſin / drie onderſcheyden Perſoonen : welke / alſoo ſy yder op een byſondere wijſe beſtaan / ook van elkanderen door onmede-deelbare eygenſchappen onderſcheyden zijn : Want 't is den Vader eygen den Soon / als ſijn Beeld / te genereeren : Waarom hy ook den Soon ſijner liefde, werd genaamd *Col.* 1. 13. In wien hy ſijn welbehagen genomen heeft. *Matth.* 3. 17. Het afſchijnſel ſijner Heerlijkheid, en het uytgedrukte Beeld ſijner ſelfſtandigheid. *Hebr.* 1. 3.

't Is den Soon eygen / van den Vader immediate, of ſonder eenig tuſſchen komen / gegenereerd te werden. 't Is den H. Geeſt eygen / beyde van den Vader / en den Soon uyt te gaan. Soo dat de Vader is een ander dan den Soon / den Soon een ander dan de Vader / de H. Geeſt een ander dan de Vader / of

den

Digitized by Google

den Soon; ſoo nochtans / dat d' een niet is yet wat anders / dan den anderen: want deſe dry zijn een en deſelve God; een en het ſelve Goddelijk Weſen in haar ſelven hebbende / van eeuwigheid / 1 *Joh.* 5. 7.

Soo dat een Goddelijk Perſoon / niet is een ſoorte / of gedaante der Godheid / noch een deel der ſelve / noch ook eenige ſaak van de Goddelijkheid verſcheyden / noch een bloote relatie, of opſicht / noch een wyſe van beſtaan alleen; maar het weſen Gods / gelijk het / op een byſondere wyſe / by ſich ſelven beſtaat.

En hoe-wel in Gods Woord niet uytdrukkelijk werd geſproken van dry Perſoonen; nochtans / alsmen den rechten ſin / en waarheid der H. Schrift vaſt houd: ſoo achten wy / datmen in ſulken hoogen ſaak over de woorden geen harde verſchillen behoord tegens malkanderen op te nemen. Hoe-wel wy gereedelijk toeſtaan / datmen / in het verhandelen van Goddelijke verborgentheden (ſoo veel mogelijk is) ſich moet houden aan de woorden / en manieren van ſpreken / die in Gods Woord gevonden werden. Want het genoeg bekend is / dat / door invoeren van vreemde woorden / buyten de H. Schrift / veele onnoodige / ja ſeer ſchadelijke verſchillen / ſcheuringen / en ergerniſſen in de Gemeente Gods veroorſaakt zijn: als by exempel / door de woorden Hypoſtaſis, ὁμοούσιος, Sacramenten, verdienſten, &c. Waarom ſegd ook den geleerden Joh. Calvinus, in het eerſte boek van de Onderwijſingen, Cap. 13. artic. 5. *Utinam quidem ſepulta eſſent nomina, conſtaret modo hæc inter omnes fides, Patrem & Filium & Spiritum Sanctum eſſe unum Deum: nec tamen aut Filium eſſe Patrem, aut Spiritum Filium, ſed proprietate quadam eſſe diſtinctos.* Dat is / och! of de benamingen begraven waren, als maar alleenelijk dit geloove by allen vaſt-geſteld ware: namelijk, dat den Vader, Soon en H. Geeſt, een en den ſelfden God zyn: en dat nochtans den Soon den Vader niet is, noch den H. Geeſt den Soon, maar datſe door ſeker eygenſchap onderſcheyden zijn.

En / hoe-wel deſe verborgentheid Gods geen menſch volkomentlijk kan verſtaan / of uytleggen / ſoo heeft nochtans ons de Heere God die eenigſins te verſtaan gegeven in onſe eygen ziele: Dewijle ſy na het Beeld Gods geſchapen is. Want / hoe-wel het verſtand van de wil / en de wille van 't verſtand / en de macht om vrywillige bewegingen voort te brengen / en na den wille die te determineren / of bepalen / van die beyde onderſcheyden is: ſoo zijnſe nochtans een / en de ſelve ſaake. Namelijk / de ziele des menſchen / welke van God met deſe dry faculteyten / of bequaamheden / begaafd is.

Datter in God meer dan een perſoon is / werd beweſen / I. *Gen.* 1. 26. Laat ons menſchen maaken na onſen Beelde, na onſe gelijkenis. Want / aangeſien God van ſich ſelven ſpreekt in 't getal van veelen / moet volgen / of datter meer Goden zijn / of meer Perſoonen / geen meer Goden zijnder: *Deut.* 6. 4. ſoo zijnder dan meer Perſoonen.

1. Tegenw. God ſpreekt de Engelen aan.

Antw. Dat kan niet weſen / want wy zijn niet geſchapen / noch door den dienſt / noch na het Beeld der Engelen / maar van God / en na ſijn Beeld.

2. Tegenw. God ſpreekt van hem ſelven in 't getal van velen / om ſijn Majeſteit en Heerlijkheid te vertoonen: gelijk Princen / en Koningen / van haar ſelven wel plegen te ſpreken in 't getal van veelen.

Antw. Indien God daar door wilde ſijn Majeſteit te kennen geven / ſoo ſoude de H. Schrift altoos / of immers ordinarelijk / ſoo ſpreken / inſonderheid als 'er van Gods Heerlijkheid gewag werd gemaakt: Maar nu ſien wy contrary / dat God ordinaris in ſijn Woord van ſich ſelven in 't getal van een ſpreekt. Ja ook / als den naam Gods in 't getal van veelen werd geſteld / ſoo werd daar den naam van Jehovah, in 't getal van een / gewoonlijk / of ſeer dikmaal / by gedaan: 't welk niet ſoude geſchieden / indien God / door 't getal van veelen ſijn Majeſteit wilde vertoonen: maar wel / en bequamelijk / om de eenigheid ſijns weſens / in dry Perſoonen beſtaande / aan te wyſen. ſie *Gen.* 2. 4-9, &c. en in veele andere plaatſen.

II. *Gen.* 3. 22. Daar ſegd de Heere God: ſiet de menſch is geworden als onſer een. In welke woorden wy niemand konnen verſtaan / dat ſprekende ingevoerd werd / dan dien God / die te voren had geſegd / *Gen.* 1. 26. laat ons, &c. en van wien den Satan had geſegd / *Gen.* 3. 5. gy ſult als God weſen. Op welke woorden deſe haar opſicht hebben.

III. *Gen.* 11. 7. Kom aan, laat ons nedervaren, en laat ons hare ſprake aldaar verwerren: op dat een yder de ſprake ſijns naaſten niet hoore. Uyt welke plaats wy ſodanigen beſluyt maaken: de verwerringe der Talen werd meer dan aan een toe-geſchreven / en nochtans heeft deſe verwerringe van niemand konnen geſchieden / dan van God alleen; moet derhalven volgen / dat / gemerkt daar maar een God is / daar meer dan een Perſoon is in 't Goddelijk weſen. Dat deſe verwerringe van niemand / dan van God alleen / geſchied is / blijkt uyt den Text / en de ganſche Hiſtory / en uyt het v. 8. Alſoo verſtroyde ſe de Heere van daar over de ganſche Aarde. Het is ook klaar uyt de nature der ſaake / want / om deſe verwerringe te wege te brengen / moeſten eerſt alle die verward werden / hare gewoonlijke en gemeene Tale gansch vergeten: ten anderen / een yder moeſt dadelijk een byſondere Tale ſpreken / die ſy noyt te voren geleerd / ofte gekonnen hadden; 't welk van niemand / dan van God / heeft konnen geſchieden; gelijk hy ook / en niemand anders / door zijn Geeſt de Apoſtelen met verſcheyden talen dede ſpreken / die zy te vooren noyt geleerd hadden / *Act.* 2.

IV. *Zach.* 2. 8-10. Die geſonden word / is een ander dan die ſend / nu die ſend / en geſonden werd / zijn beyde den Heere der Heyrſcharen, gelijk uyt den Text blijkt. Moet volgen dan / dat / aangeſien daar maar een Goddelijk weſen is / daar in 't ſelve verſcheyden perſoonen zijn. Gelijk ook Jehovah van Jehovah onderſcheyden werd. *Hoſ.* 1. v. 7.

1. Datter drie perſoonen zijn in 't Goddelijk weſen / blijkt *Eſ.* 48. 12. 13. 16. Siet daar werd gewach gemaakt / van drie onderſcheyden perſoonen / die nochtans eenen God zijn. De eerſte is de Heere God, die als ſpreekende werd in-gevoerd. De tweede is de Heere God die hem hadde geſonden. De derde / den Geeſt des Heeren, die hem mede geſonden hadde. Vergelijk deſe plaats met *Eſ.* 63. 7.--10. *Pſ.* 33. 6. Want dat het Woord Gods een ander is dan de Vader / en nochtans de ſelve God die de Wereld heeft geſchapen / blijkt *Joh.* 1. v. 1-3.

2. *Matth.* 28. 19. In wiens naam wy gedoopt werden / die is de ware God / maar wy werden gedoopt in den naam des Vaders, des Soons, en des H. Geeſts; derhalven zijn deſe drie eenen God. De waarheid van de eerſte voorſtellinge / blijkt hier uyt: 1. Om dat den Doop is een teeken des Verbonds / dat met God alleen / en niet met eenig ſchepſel / op-gericht werd / gelijk 't blijkt 1 *Pet.* 3. 21. Waar den Doop werd genaamt een vrage eener goede conſcientie tot God. 2. In wiens naam wy gedoopt werden / die rechtveerdigen en wederbaren ons / want door den Doop werd af-gebeeld / te kennen gegeven / en verſegeld / de rechtveerdigmakinge / en wedergeboorte / welke te wege brengen die geene in wiens naam den Doop geſchied / *Eph.* 5. 26. *Tit.* 3. 5. Maar niemand rechtveerdigd of wederbaard ons / dan God. *Eſ.* 43. 25. Soo volgd dan / dat die gene / in wiens naam wy gedoopt werden / God zijn.

3. *Joh.* 15. 26. Daar wy klaarlijk onderſcheyd ſien / tuſſchen de Vader, Chriſtum, en den Geeſt der waarheid. Want Chriſtus ſoude deſen Geeſt eerſt ſenden van den Vader / welken Geeſt geſegd werd van den Vader uyt te gaan.

4. 1 *Joh.* 5. 7. 2 *Cor.* 13. 13. Daar wy ſien dat de Vader / de Soon / en de H. Geeſt / gelijkelijk wer-

den

den aan-geroepen. Daarmen nochtans niemand met recht aanroepen mach / of kan / dan God alleen; als de gene die alleen de herten der menſchen kend. 1 *Reg.* 8. 39. En alleen ons in alles verhooren kan.

Wy beſluyten dan / dat God de Vader / en onſen Heere / en Saligmaker Jeſus Chriſtus (God geopenbaard in den vleeſche; in wien de volheid der Godheid ligchamelijk woond, die God is, boven al te pryſen in der eeuwigheid. De waarachtige God, en het eeuwige leven, 1 *Tim.* 3. 16. *Col.* 2. 9. *Rom.* 9. 5. 1 *Joh.* 5. 20.) en de H. Geeſt / zijn een / en de ſelve God / datſe nochtans van elkanderen perſoonelijk onderſcheyden zijn.

Daar zijn veele bewijſen meer / tot deſe ſaake dienende / als ook mede antwoorden / tegen de tegenwerpingen der Socinianen / en andere Dwaal-geeſten / maar / alſoo de ſelve van andere voortreffelijke mannen overvloedelijk beſchreven zijn / ſoo heeft het my onnoodig gedacht / de ſelve hier weder op te halen.

III. CAPITTEL.

Van de Eygenſchappen Gods, en voor eerſt van den naam JEHOVAH, *en de Eygenſchap Gods, die daar door uyt-gedrukt werd.*

DE eygenſchappen Gods zijn / of van de eerſte, of de tweede ſoorte.

Die van de eerſte ſoorte zijn ſoo in God / datſe geenſins zijn in de ſchepſelen. Als ten eerſten ſijn *independentie*, dat is / een eygenſchap / waar door God in ſijn weſen / beſtaan / en werkingen / geenſins afhangd / of ſtaat onder een ander oorſaak; dewijle hy is / beſtaat / en werkt / van ſich ſelven; en ſelve de eerſte oorſaak is van alles: *Joh.* 1. 3. *Act.* 17. 24. 25. 28. *Neh.* 9. 6. 1 *Cor.* 12. 4-6. &c.

Deſe eygenſchap werd uyt-gedrukt door den naam Jehovah; welke naam ſoo veel beduyd / als den ſelfſtandigen / ſelfweſenden God / van ſich ſelven zijnde van eeuwigheid tot eeuwigheid. Om dat God alleen beſtaat / niet van een ander / maar uyt ſich ſelven / ſonder begin / eynde / of veranderinge / of onderwerpinge tot yet dat buyten hem is: maar hy ſelve is de eerſte oorſaak van alle dingen / alles is ſijnen wille en macht onderworpen: *Col.* 1. 17. Hy is voor alle dingen, en alle dingen beſtaan te ſamen door hem. Hy doed met het ſijne wat hy wil. Ook werd deſen naam Gode toe-geſchreven / om dat hy getrouw is in het volbrengen ſijner beloften. *Exod.* 6. 2. Deſen naam werd ook uyt-gedrukt door deſe maniere van ſpreeken. *Apoc.* 1. 8. Ik ben de Alpha, en de Omega, het begin, en het eynde, ſegd de Heere, die is, en die was, en die komen ſal, de Almachtige. *Exod.* 3. 14. En God ſeyde tot Moſe, *Ik ſal zijn die ik ſal zijn*: ook ſeyde hy, *Ik ſal zijn*, heeft my tot u lieden geſonden.

Deſen naam werd / om de voorgemelde reden / Gode op een byſondere wijſe toegeeygent. *Exod.* 3. 15. Doe ſeyde God vorder tot Moſe, aldus ſult gy tot de kinderen Iſraëls ſeggen, de Jehovah uwer Vaderen God, de God Abrahams, de God Iſaaks, de God Jacobs, heeft my tot u lieden geſonden: dat is mynen naam eeuwiglijk, en dat is mijne gedachteniſſe van geſlachte tot geſlachte. *Amos* 5. 8. Jehovah is ſijnen naam. *Eſ.* 42. 8. Ik ben de Jehovah, dat is mijnen naam: en mijne eere ſal ik genen anderen geven, &c.

Tegenw. *Exod.* 17. 15. Moſe bouwde eenen Altaar, en hy noemde ſijnen name, de Heere is mijn baniere. *Ezech.* 48. 35. De naam der Stad ſal van dien dage af zyn, Jehovah is aldaar.

Antw. In deſe plaatſen werd den naam Jehova niet gegeven aan den Altaar / noch aan de Stad van Jeruſalem: maar de gantſche reden / en uytſpraak / in welke deſen naam begrepen is: 't welk een geheel andere gelegentheid is / dan of haar eygentlijk den naam Jehovah wierd toe-geſchreven.

2. Den naam Jehovah werd niet eygentlijk / noch regel recht / den Altaar / noch Jeruſalem toe-gepaſt / maar oneygentlijk / als betuygingen / en tekenen / waar door Moſe bekende / dat op die plaats / op welke hy den Altaar tot een gedenk-teeken bouwde / hem God tot een baniere / hulpe / en verloſſinge / geweeſt was: gelijk in den Tekſt genoegſaam bekend is. Van Jeruſalem werd geſegd / dat Jehovah daar is, om dat hy daar ſijn gunſte op een byſondere wijſe / en in den Tempel / gewoon was aan ſijn Volk te bewijſen. Daarom werd God menigmaal geſegd tot Jeruſalem te woonen, en in den Tempel. Jeruſalem werd de Stad en wooninge Gods, ja de plaatſe ſijner Heyligheid genaamd. *Pſ.* 135. 21. en *Pſ.* 46. 5. en 48. 2. &c. Want God had geboden te Jeruſalem alleen te offeren / de drie Jaar-feeſten te houden: Jeruſalem was de plaats daarmen God moſt aanbidden / 1 *Reg.* 8. &c. Soo werd ook de Arke des Verbonds / *Pſ.* 47. 6. deſen naam oneygentlijk toe-gepaſt / om dat deſe Arke een byſonder teeken was van de gunſte / en des Verbonds God / daar God ſijn heerlijkheid en genade vertoonde: want God had beloofd / dat hy woonen ſoude / en ſijne gunſtige tegenwoordigheid vertoonen ſoude van tuſſchen de beyde Cherubims / die op deſe Arke ſtonden: dat hy van die plaats der Iſraëliten gebeden verhooren ſoude: Item / Goddelyke antwoorden en aanſpraaken doen. Sie *Exod.* 25. 21, 22. *Num.* 7. 89. 1 *Chr.* 28. 2. &c.

Deſen naam werd ook ſomtijds verkort door het woordeken Jah, 't welk ſomtijds aan het eynde van een woord gevoegd werd / en dan beteekend het de uytnemendheid / heerlijkheid / en grootte van die ſaak / daar hy het geſteld werd. Als *Gen.* 30. 8. Worſtelingen Gods, dat is ſeer groote / ſware worſtelingen. 1 *Chron.* 12. 22. Tot een groot Leger toe, als een Leger Gods. *Pſ.* 36. 7. Bergen Gods, dat is / ſeer hooge bergen. *Pſ.* 80. 11. Sijn ranken waren als Cederen Gods. Dat is / als de treffelijkſte en hoogſte Ceder-boomen. Soo werd ook Ninive genaamd een groote Stad Gods. *Jon.* 3. 3. &c.

Deſen naam Jehovah, om dat hy in 't Hebreeus met vier letteren werd geſchreven / werd genaamd *nomen Dei tetragrammatum*. Het ſchijnd ook / dat in alle de byſonderſte talen / den naam Gods met vier letteren geſchreven werd. Ik heb / door Vrankrijk reyſende in het jaar 1642. tot Lion geſien een ſeer ſchoone / hooge / vierkantige pyramide / ſtaande op drie koperebollen. Aan de eene zijde ſtond aldereerſt ,', beduydende den naam Jehovah, en dan voorts ſtond den naam Gods in achttien verſcheyden talen / doch in yder tale door vier letteren uytgedrukt. Aan de andere zijde ſtond weder ,', en dan met goude letteren / deſe woorden in 't Grieks / εἷς Θεὸς ἐν τριάδι, καὶ τριὰς ἐν μονάδι. πατὴρ, καὶ λόγος, καὶ πνεῦμα ἅγιον. Dat is / Eene Godheid in de drieheid, en drieheid in de eenigheid: den Vader, Soon, en den H. Geeſt. Aan de derde zijde ſtond driemaal ,'. en dan deſe woorden in het Grieks / τῷ τῆς ἁγίας θείας μονάδος, καὶ τριάδος ἅγιον σύμβολον, τῷ Θεῷ παντοκράτορι, καὶ παρακλήτῳ ἱερόν. Dat is / Dit is een Heylig teeken van de Heylige Godheid, de eenigheid in drieheid; aan den Almachtigen God, en den Trooſter toe-geheyligd.

Sommige meynen dat Gods naam door vier letteren van God ſelve is uyt-gedrukt / om aan te wijſen / dat hy beſtaat in een enig weſen / maar in drie manieren van beſtaan / dewelke ſy perſoonen noemen. Andere meenen / dat daar door aan-geweſen werd / dat God is een God en Heer / van de vier deelen / ofte vier hoeken / der Aarde. Gelijk Chriſtus ſegd / *Matth.* 24. 31. Dat hy ſijne Engelen ſal uytſenden met een Baſuyne van groot geluyd, en ſy ſullen ſijne uytverkorenen by een vergaderen uyt de vier winden, &c. Dat is / van het Ooſten / Weſten / Zuyden / en Noorden.

Veele Joden hebben / door een ydele vreeſe / deſen naam niet durven / noch leſen / noch uyt-ſpreeken; als of de ſelve niet uyt-ſpreekelijk ware: en daarom hebben

den ſy / in plaats van deſe naam / geleſen een anderen naam / namelijk Elohim, of Adonai, daar nochtans God wil by deſen naam gekend / genaamd / en geroemd weſen. Exod. 3. 15. Dat is mijnen name eeuwiglijk, en dat is mijne gedachteniſſe van geſlachte tot geſlachte. 'Is wel waar dat den name Gods geſegd werd wonderlijk te weſen. Jud. 13. 18. Maar wy moeten dat niet verſtaan van de naam in haar ſelven / of van de uyt-ſpraak der letteren: maar van de beduydeniſſe van van dien naam: en van God ſelve / die ſoo onbegrijpelijk / en wonderlijk is / dat door geen naam / noch eenige woorden / ſijn weſen noch eygenſchappen konnen volkomelijk uytgedrukt werden. Ten welken aanſien Agur vraagd Prov. 30. 4. Wie heeft alle de eynden der Aarde geſteld? hoe is ſijnen naam, en hoe is den naam ſijnes Soons? ſoo gy het weet.

Het ſchijnd dat de Heydenen ſelve eenige kennis hebben gehad van den naam Jehovah, of immers van de beduydeniſſe des woords. Want Eugubinus verhaald / dat by den Egyptenaren / in hare Tempelen / pleeg geſchreven te ſtaan: *Ego ſum quod fuit, quod eſt, quodque futurum eſt.* Dat is / ik ben dat geweeſt is, dat is, en dat weſen ſal. Volgens 't geen wy uyt Apoc. 1. 8. hebben verſtaan. Thales Mileſius gevraagd zijnde / wat God was, antwoorde / *Quod neque finem habet, neque principium.* Dat is / dat noch eynde, noch begin heeft.

IV. CAPITTEL.

Van de Algenoegſaamheid Gods.

Uyt de voorgaande eygenſchap / namentlijk de independentie, vloeyd de Algenoegſaamheid Gods / waar door God in ſich / en van ſich ſelven / voor hem ſelven / en voor alle dingen / genoeg heeft / en ſoo volkomelijk volmaakt is / dat hem niets ontbreeke / ja dat tot ſijne volle genoegſaamheid / en gelukſaligheid / door geen dingen yet by of af kan gedaan werden. Maar andere dingen buyten God / dewyle ſy geheelijk van God / als de eerſte en eenige opperoorſaak / hangen / in haar weſen / beſtaan / en werken / ſoo zijn ſy geenſins voor haar ſelven genoeg / maar al haar genoegſaamheid / en welſtand / is van / en in God. Daarom wierd God genaamd Schaddai, Gen. 17. 1. en 35. 11. Sie voorders van deſe eygenſchap / Act. 17. 25. En werd ook van menſchen handen niet gediend, als yet behoevende, alſoo hy ſelve allen het leven, en den adem, en alle dingen geeft. Job 22. 2. 3. Sal ook een man Gode profijtelijk zijn? maar voor hem ſelven ſal de verſtandige profijtelijk zijn. Is 't voor den Almachtigen nuttigheid, dat gy rechtveerdig zijt? of gewin dat gy uwe wegen volmaakt? Pſ. 16. 2. 3. O mijn ziele, gy hebt tot den Heere geſeyd, gy zijt de Heere, mijne goedheid raak niet tot u. Maar tot de Heyligen die op der Aarde zijn, &c. Job. 35. 6-8. Indien gy ſondigd, wat bedrijft gy tegen hem? Indien uwe overtredingen menigvuldig zijn, wat geeft gy hem? of wat ontfangd hy uyt uwe hand? uwe Godloosheid ſoude zijn tegens een man gelijk gy zijt, en uwe gerechtigheid voor eens menſchen kind. Rom. 11. 35. 36. Of wie heeft hem eerſt gegeven, en het ſal hem weder vergolden worden? want uyt hem, en door hem, en tot hem zijn alle dingen. Pſ. 50. 9.-11. &c.

Tegenw. Indien onſe deugden Gode niet voordeelig zijn / noch onſe overtredingen nadeelig; waarom oeffend God dan ſtraffe over de ſonden / en beloofd onſe deugden te beloonen?

Antw. Als God de deugd beloond / ſoo bekroond en verheerlijkt hy ſijne eygene gaven / en werken / in ons / tot prijs van den grooten rijkdom ſijner weldadigheyd / en genade, door welke hy ons begenadigd heeft in den beminden. Eph. 1. 6. Hy ſtraft de ſonde / om dat hy den Rechter is der Aarde / om dat hy / Heylig en rechtveerdig zijnde / de deugd recht bemind: maar alle onrecht en Godloosheid haat / een af-keer / ja een grouwel heeft van de ſelve. Pſ. 5. 5. 6. 7. Prov. 6. 16. &c. Gen. 18. 25. Soude den Rechter der ganſcher Aarde geen recht doen? 2 Theſſ. 1. 6. 7. Alſoo het recht is by God verdrukkinge te vergelden den genen die u verdrukken: en u die verdrukt werd, verquikkinge met ons, in de openbaringe des Heeren Jeſu van den Hemel, met de Engelen ſijner kracht.

Tegenw. Nochtans getuigd de H. Schrift / dat God alle dingen heeft geſchapen, en doed / om ſijn ſelfs wille, en tot ſijner eere. Prov. 16. 4. Eph. 1. 6. En wy werden bevoolen alles te doen ter eeren Gods, 1 Cor. 10. 31. Soo ſchijnd het dan / dat God eenigſins voordeel heeft / en begeerd / uyt de geſchapene dingen deſes Werelds / en inſonderheid van den menſch.

Antw. God te eeren is niet anders dan een behoorlijke / ootmoedige / en dankbare erkenteniſſe; van de wijsheid / goedheid / macht / en heerlijkheid / die God heeft van eeuwigheid / uyt hem ſelven / onveranderlijk / volkomelijk / en onverhinderlijk: welke dingen alle noch min noch meer / maar even-gelijk altijd in God zijn en blijven / het zy dat wy die eygenſchappen Gods verſtaan / of niet verſtaan / wel of qualijk begrijpen / erkennen of niet erkennen: want onſe kennis / of onkennis / goed of quaad begrijp / dankbaarheid of ondankbaarheid / konnen geenſins yet geven / of nemen / in opſicht van die ſaligheid / en heerlijkheid / die God in ſich ſelven geniet. Want eer de Wereld / of eenige menſchen geſchapen waren / was de Heere onſe God even ſoo gelukſalig / en heerlijk / als nu; hoe-wel die ſelve van geen menſch erkend was. Daarom werden alle Volkeren der Aarde geacht als niet voor God; ja min als niet, en ydelheid. Sy zijn geacht als een druppel van eenen emmer, en als een ſtofken van een weeg-ſchale: ſiet hy werpt de Eylanden heenen als dun ſtof, Eſ. 40. 15, 17. En ſeekerlijk / indien God de Heere eenig nodig voordeel van den menſch / of andere ſchepſelen / konde erlangen / waarom ſoude hy de Wereld niet lang voor dien tijd geſchapen hebben / de welke ons Moſes in zijn eerſte boek verhaald. En / indien de booſe daden / en verkeerd gevoelen / dat veele menſchen van God hebben / waar door ſy niet min doen dan God verheerlijken; indien / ſeg ik / deſe dingen Gode konden eygentlijk na-deel aan-brengen / of ſijne ſaligheid en heerlijkheid verminderen; het is niet te gelooven / dat God ſoodanige dingen ſoude toelaten. Maar nu weet ook God / door toe laten / en wonderlijk beleyd der ſelve ſijne wijsheid / macht / en heerlijkheid / te vertoonen.

Dat dan God alle dingen beſtierd tot ſijner eere / en heyliglijk wil / dat wy ook alle onſe daden / tot dat uyterſte eynde beſtieren; dat doed God niet / om dat hy die eere en erkenteniſſe van nooden heeft; maar om datter in ſich ſelven niets rechtveerdiger / billijker / noch den reden-gebruykenden ſchepſelen betamelijker is / dan dat wy met alle ootmoed / onderdanigheid / en dankbaarheid erkennen de overgroote / onverdiende / menigvuldige / en langdurige weldaden; die God aan ons nietige / en onweerdige / ſondige menſchen bewijſd / Pſ. 8. 4. 5. Wat is den menſch, dat gy ſijner gedenkt? en den ſoone des menſchen, dat gy hem beſoekt? Ib. 6. 7. &c. Pſ. 144. 3. Job. 7. 17. 18. &c. Dewijle dan God alle deugden door ſijne heylige natuur bemind / en alle ongerechtigheyd haat: ſoo volgd ook dat God de dankbaarheid inſonderheid aangenaam is / en de ondankbaarheid hem / als ook het misbruyk ſijner goede gaven / ten hoogſten mishagen 1 Theſſ. 5. 18. Danket dan God in alles, want dat is de wille Gods in Chriſto Jeſu over u. En waarlijk / indien de Ethici met reden hebben geſegd / ook ten aanſien van de menſchen onder malkanderen: *honorem magis eſſe in honorante, quam in honorato.* Dat is /

dat de eere meer is in den geve die een ander behoorlijke eere bewijſd, dan in die perſoon, die de eere ontfangd. Soo mogen wy wel met veel grooter reden bemerken / dat die eere / die wy God / in ons gemoed / begrijp / gedachten / daden / &c. opdragen; veel meer ſtrekt tot onſen voordeel / en ſaligheid / dan Gode: want hy daar door niet ontfangd / hy namelijk / *qui dat omnia, & nihil accipit.* Dat is / die alle dingen geefd, en niets verkrijgd. Hoe-wel God door onſe dankbaarheid geen voordeel ontfangd / ſoo wil hy nochtans de ſelve in ons mildelijk beloonen / en in ons verheerlijken. 1 *Sam.* 2. 30. Want die mij eeren, ſal ik eeren: ſegt God. Daar en-tegen / die God niet eeren / dat ſtrekt niet tot na-deel van God: maar van die menſchen / die God meenen oneere aan te doen / en ſijne heerlijkheid niet behoorlijk en erkennen. 1 *Sam.* 2. 30. Die my verſmaden, ſullen licht geacht werden. Sie *Rom.* 1. 21. Om dat ſy, God kennende, hem als God niet hebben verheerlijkt, ofte gedankt, &c. Sie voorts de volgende verſen.

Uyt deſe Algenoegſaamheid volgd / dat God in de alderhoogſte maniere ſalig is. 1 *Tim.* 6. 15. De ſalige en alleen machtige Heere, &c. Edoch / hoe-wel in de menſchen / tot hare ſaligheid en wel-ſtand / noodig is / verwiſſelinge en verſcheydentheid der ſaaken / die begreypen en genooten werden: want een en het ſelve altijds te bedenken / en te genieten / tegenheid en onluſt verwekt / om dat in alle dingen gebrek / en onvolmaaktheid / beſpeurd werd. Soo is nochtans diergelijke / ja geen veranderinge altoos / noodig in God / tot ſijne onbegrijpelijke ſaligheid: om dat hy in ſijns ſelfs eenvoudig weſen / wijsheid / goedheid en macht / geniet / en volkomelijk beſit / alle hoogſte vergenoeginge en ſaligheid / die bedacht kan werden / of weſen kan / ſonder dat in het minſte / eenige ſaak / of ſchepſel buyten God / of verwiſſelinge van ſaaken / vereyſt zy.

V. CAPITTEL.

Van de Onveranderlijkheid, Al-omtegenwoordigheid, en Eeuwigheid Gods.

DE tweede eygenſchap van de eerſte ſoorte is de Onveranderlijkheid Godts / welke is een eygenſchap / waar door God in ſich ſelven gantſch onveranderlijk is / niet alleen ten aanſien van ſijn weſen / en beſtaan: maar ook ten aanſien van plaats / want hy over al is: Item ten aanſien van ſijne hoedanigheden / en raad ſijner wille. Sie daar van *Jac.* 1. 17. 1 *Tim.* 6. 16. *Pſ.* 102. 27, 28. *Malach.* 3. 6. *Num.* 23. 19. *Eſ.* 46. 10. *Job* 42. 2. Geen van uwe gedachten kan afgeſneden werden. *Hebr.* 6. 17. God willende bewijſen de onveranderlijkheid ſijnes raads, &c.

Want indien God veranderde / ſoo ſoude hy tot beter / of tot erger / of tot even gelijken ſtaat / veranderen; tot even gelijken ſtaat kan hy niet veranderen / want dat is 't ſelve blijven dat hy te vooren was. In beter / of erger / kan hy niet veranderen / om dat hy geheelijk volmaakt is / en blijft; ſoo dat by die volmaaktheid niet by noch af kan gedaan werden; gelijk in 't voorige geſegd is.

Indien God den raad ſijner wille veranderde / dat moſt geſchieden: ofte om dat hy niet machtig was ſijn beſluyt uyt te voeren / ofte om dat hy ſijnen raad te vooren niet wijſelijk genoeg had beſloten; ſoo dat hy daar na yet wat ſiende / of bemerkende / het geen hy te vooren niet had bedacht / bewogen wierd ſijnen raad te veranderen; want andere redenen van het veranderen des Goddelijken raads konnen niet by gebracht werden; Edoch geen van deſe twee redenen heeft in God plaats / gemerkt hy abſolutelijk in ſich ſelven wijs en machtig is; derhalven is God ook in deſen deele onveranderlijk.

3. Sodanigen eygenſchap in God / is ook ſijn Al-om-tegenwoordigheid, waar door God al-om is / en werkt alles in allen. 1 *Cor.* 12. 6. 1 *Reg.* 8. 27. *Pſ.* 139. 7. 9. 10. *Jer.* 23. 24. *Eſ.* 66. 1. *Act.* 17. 27. &c.

Hier tegen ſtrijd niet / dat onſen Saligmaker Jeſus Chriſtus ons heeft leeren aan bidden / God die in de Hemel is, *Matth.* 6. v. 9. Want God werd geſegt te weſen in verſcheyden plaatſen / in welke hy ſich ſelven door verſcheyden wijſen van werken betoond. In de Hemelen is God / als aldaar ſijne heerlijkheid op een byſondere en ordinaire wijſe vertoonende; doch niet met uytſluytinge is God in den Hemel / want hy vervuld ook de Aarde, gelijk uyt de voorgaende plaatſen klaarlijk blijkt. God is in Chriſto op een byſondere wijſe: namentlijk door een perſoneele vereeniginge. Want alle de volheid der Godheid woond in hem lichamelijk. *Col.* 2. 9. God is ook in de Heyligen / op Aarden levende / door de gemeenſchap ſijns H. Geeſts. 1 *Cor.* 6. 19. 2 *Cor.* 6. 16. Ja God is een Vader van alle, die daar is boven alle, door alle, en in u alle. *Eph.* 4. 6. God is in allen dingen / en werkt alles in allen. 1 *Cor.* 12. v. 6. Maar hy is en werkt in alles op verſcheyden manieren / en wijſen / namelijk na ſijn welbehagen, 1 *Cor.* 12.

4. Volgd de abſolute Eeuwigheid Gods / waar door God is van hem eygen ſelven / ſonder eenig begin van tijd / geweeſt van alle eeuwigheid / ook nimmer ſal op-houden ſal / of kan / te weſen; maar ſonder eenig eynde onveranderlijk blijfd. *Rom.* 16. 26. *Apoc.* 1. 4. 8. 17. *Pſ.* 90. 2. 4. en 102: 27. 28. &c.

Deſe hoedanigheid ſtellen wy ook onder de eygenſchappen Gods van de eerſte ſoorte / alſoo de ſelve ſoo in God is / datſe in geen andere ſaak gevonden werd.

1. Tegenw. Nochtans ſchijnd de materie / of de algemeene ſtoffe / uyt welke alle natuurlijke lichamen beſtaan / van eeuwigheid ſonder begin geweeſt te zijn / en ook noodſakelijk in alle eeuwigheid te blijven: want indien ſy een begin des tijds heeft gehad / of eynde hebben kan / ſoo ſoude ſy moeten uyt niet voort gebracht zijn / en / voort-gebracht zijnde / vernietigd konnen werden. Maar / na den gemeenen regel / ſoo kan geen weſen uyt niet voort komen / of yet tot niet gebracht werden.

Antw. Hoe-wel wy toe ſtaan / dat door geen natuurlijke macht yet uyt niet kan voort komen / of eenig weſen vernietigd kan werden; ja ook dat geen menſch deſe ſaak door natuurlijk vernuft begrijpen kan: nochtans leerd ons het Woord Gods / dat Gode, zijnde den Autheur der natuure / geen ding onmogelijk is, *Luc.* 1. 37. En dat alle dingen, ſoo wel ſienelijke als onſienelijke, ſonder eenig uytneemen / door hem geſchapen zijn; en dat God voor alle dingen is, en dat alle dingen te ſamen beſtaan door hem. *Col.* 1. 16. 17. Ja ook voor den aanvang van de ſtofkens der Wereld *Prov.* 8. 22--26. &c. is God geweeſt. Soo dat God alles in den beginne uyt niet voort-gebracht heeft. *Gen.* 1. 1. &c. *Hebr.* 11. 3. Want God roept die dingen die niet zijn, als of die waren. *Rom.* 4. 17.

2. Tegenw. De Engelen / en de Uytverkorenen Gods na deſen leven / ſullen in alle onſterflijkheid en eeuwigheid leven / ook zijn de zielen der menſchen nu onſterflijk; derhalven komt de eeuwigheid / ten aanſien van het toekomende / God niet alleen toe.

Antw. Daar is niets in de natuure / dat een abſolute noodſakelijkheid heeft van weſen / of beſtaan / dan alleen God; die noodſakelijk altijds ſonder begin is geweeſt / en ſonder eynde blijven ſal; maar alle dingen buyten God zijn ſoodanig / datſe weſen konnen / en ook niet weſen; daarom hebben ook alle dingen eens niet geweeſt / want God is voor alle dingen / gelijk wy getoond hebben; en gelijk God alles heeft haar weſen gegeven / ſoo kan hy ook alle dingen haar weſen benemen: Edoch dat de ſtoffe des Werelds nooyt ſal in haar weſen vernietigd werden: Item dat de Engelen / de zielen der menſchen / en de menſchen ook

ſelve /

ſelve / na de opſtandinge / ſullen onſterffelijk weſen / dat komt daar uyt niet / om dat de ſelve in haar ſelven abſolupt onſterffelijk zijn / maar om dat het God gelieft haar in eeuwigheid in haar weſen te behouden. 't Welk Gods Woord klaarlijk te kennen geeft / als het ſelve de onſterffelijkheid Gode / als een byſondere eygenſchap / toeſchrijfd / 1 *Tim.* 1. v. 17. *Apoc.* 1. v. 8. Waarom hy ook genaamd werd / de eerſte en de laatſte v. 17. En den Apoſtel getuygd duydelijk / dat God alleen onſterffelijkheid heeft, 1 *Tim.* 6. v. 16.

VI. CAPITTEL.

Van de Eygenſchappen Gods, der tweede ſoorte, en voor eerſt van de Wijsheid Gods.

De eygenſchappen Gods nu van de tweede ſoorte, zijn hoedanigheden / welke ſoo in God zijn / dat ook der ſelver / gelijkeniſſen in de ſchepſelen uytgedrukt zijn / en die ons God vertoonen als een beginſel van alle dingen / alles in allen werkende.

Deſe zijn inſonderheid drie : namentlijk de Wijsheid Gods / den Wille Gods / en zijn Macht.

Ten 1. Het verſtand of de wysheid Gods / is een eygenſchap Gods / waar door God niet alleen ſich ſelven volkomelijk kend in ſijn ſelven / maar ook alles verſtaat / en weet / het geene buyten hem is ; (gemerkt hy de oorſaak / onderhouder / en volmaaktheid is van alles / alles in allen werkende / 1 *Cor.* 12. 4-6. *Rom.* 11. 36. *Act.* 17. 25 - - 28. &c.) Het zy het noodſakelijk zy / of gebeurelijk : gepaſſeerd / tegenwoordig / of toekomende : in de gedachten alleen / of ook voortgebracht / goed / of quaad : ja ook alle onmogelijke en mogelijke dingen ; hoe-wel die noyt geſchieden ſullen : en dat ſonder eenigen misſlag / volkomelijk / waarlijk / en onbedriegelijk / 1 *Joh.* 2. 20. *Joh.* 2. 25. *Hebr.* 4. 12. 13. *Pſ.* 147. 5. Synes verſtands is geen getal. 1 *Cor.* 2. 10, 11. *Act.* 15. 18. Gode zyn alle ſyne werken van eeuwigheid bekend. 1 *Reg.* 8. 39. Want gy alleen kend het herte van alle kinderen der menſchen. *Pſ.* 94. 11. *Apoc.* 2. 23. Ik ben die herten en nieren door ſoeke. *Pſ.* 139. 1. 3. 4. &c. gy verſtaat van verren myne gedachten, &c.

Soo dat noch de verheid der plaats / noch de duyſterniſſe / noch yet wat anders / deſe volmaakte kenniſſe Gods verhinderen kan. Sie *Jerem.* 23. 23. *Pſ.* 139. 7. 8, 9, 10. en aan het 11. v. Indien ik ſeyde, de duyſterniſſe ſal my immers bedekken : dan is den nacht een licht om my. Ook verduyſterd de duyſterniſſe voor u niet: maar den nacht is als den dag: de duyſterniſſe is als het licht, want gy beſit mijne nieren, &c.

God begrijpt en verſtaat die dingen / die hy kend / niet door reden-kavelinge ; gelijk wanneer wy menſchen / door het geen ons beter bekend is / geraken tot kennis van dingen / die wy te vooren / of gansch niet / of immers niet ſoo klaarlijk begrepen : noch ook / gelijkmen ſegd / *componendo & dividendo.* Dat is / door verdeelinge en t' ſamenvoeginge der dingen, die of van malkanderen geſcheyden / en als verſchillig aangemerkt werden ; of t' ſamen geſteld / en als over-eenkomende begrepen werden. Maar / dewijle alle dingen van Gods voornemen / wille / en werkinge / inſonderheid / ja volkomelijk hangen : ſoo zijn ook Gode alle dingen volkomelijk bekend / als den oorſpronk / oorſaak / onderhouder / begin / en eynde der ſelve. *Hebr.* 4. 13. Daar is geen ſchepſel onſichtbaar voor hem : maar alle dingen zyn naakt en geopend, voor de oogen des geenen, met welke wy te doen hebben. *Pſ.* 94. 9, 10, 11. Soude die de oore plant niet hooren? Soude die de ooge formeerd, niet aanſchouwen? Soude die de Heydenen tuchtigd, niet ſtraffen? Hy die de menſchen wetenſchap leerd? De Heere weet de gedachten der menſchen, datſe ydelheid zijn. Ja God weet veel innigljiker / en beter / de gelegentheid van onſe ziele / gedachten / genegentheden / aart / &c. van wy ſelfs doen. Want God formeerd het herte van alle menſchen, en let op alle hare werken. *Pſ.* 33. 15. en *Prov.* 5. 21. Want een yegelijks wegen zyn voor den Heere : en hy weegd alle ſijne gangen.

Derhalven weet God niet alleen wat de menſch doed / of gedaan heeft ; maar ook wat hy ſoude doen / indien hy in ſulken of ſoodanigen ſtaat / en gelegentheid / waar : Item dus of ſoo bejegend / geraden / of af-geraden werd tot eenige ſaak : Item / als hem ſulks of ſoodanige gedachten / inſichten / redenen / voorvallen / occaſien / &c. voor-quamen : hoe-wel die dingen ook menigmaal noyt geſchieden ſullen. Soo vraagd David aan God / of die van Kehila hem ſouden / en ſijne mannen / overleveren in de handen Sauls: God antwoord dat ſy het ja ſouden doen : namentlijk / indien ſy konden ; hoe-wel het niet is geſchied. 1 *Sam.* 23. 12. Sie *Ezech.* 3. 6. *Matth* 11. 21. Wee u Chorazin, wee u Bethſaïda : want ſoo in Tyrus en Sidon de krachten waren geſchied, die in u geſchied zyn, ſy ſouden haar eertijds in ſak en aſſche bekeerd hebben. God dan / de voorvallen / occaſien / en beſtieringe van alles / hebbende in ſijne hand ; en ook door-grondige kennis hebbende / van den aart / eygenſchappen / werkinge / en geſtalte aller ſchepſelen : weet ſeer wyſlijk / en heyliglijk / door den menſch alle ſijnen raad en beſluyten uyt te werken : ſelfs ook door de booſen / hoe-wel ſy geenſins daar door te verontſchuldigen zijn / noch Gode eenigſins eenig quaad der ſonde / als oorſaak / kan toegeſchreven werden. Want den menſch ſondigd uyt ſijn eygen verleydinge / en verkeerdheid / gansch vrywillig / en tegen den uyt-gedrukten raad / waarſchouwinge / en wille Gods ; gedreven zijnde door ſijn eygen inſichten / en herts-tochten. God laat het rechtveerdiglijk / en om goede redenen / toe ; als by exempel / om / door den val der menſchen / gelegentheid te hebben om hem te meerder barmhertigheid te bewijſen. *Rom.* 11. 32. God heeftſe alle onder de ſonde beſlooten, op dat hyſe alle ſoude barmhertig zyn. God liet toe / dat Pharao verſcheyden reyſen ſijn herte verharde tegen het bevel Gods : op dat God daar door occaſie ſoude krijgen / om ſijne plagen / en wonderen / in Egypten te vermeenigvuldigen : en dat alſoo ſijn gerechtigheid en macht onder de volken ſouden bekend werden. *Exod.* 9 v. 16. *Rom.* 9. v. 17. Want de Schrift ſegd tot Pharao, tot dit ſelve heb ik u verwekt, op dat ik in u myne kracht bewijſen ſoude, en op dat mynen naam verkondigd werde op de gansche Aarde.

En hoe-wel ook geſegd werd / dat God ſelve het herte van Pharao verharden ſoude, ſoo dat hy het volk Iſraël niet ſoude laten gaan, *Exod.* 4. 21. ſoo wil nochtans den H. Text daar door geenſins te kennen geven / dat God eenig quaad / verſtokkinge / of ongehoorſaamheid / ſoude werken in het herte van Pharao : maar dat God / door ſijn goedheid ſich door Moſes latende verbidden / om verſcheyden reyſen de plagen / die op Pharao en ſijn volk quamen / wech te nemen : daar door Pharao gelegentheid ſoude nemen / om ſijn herte te verſtokken / en te weygeren der Iſraëliten uyt-tocht uyt Egypten. Want de booſe menſchen lichtelijk Gods goedheid misbruyken tot ſonde / *Rom.* 2. 4. Den brief *Judæ* v. 4. *Eccl.* 8. 11. Om dat niet haaſtelijk het oordeel over de booſe daad geſchied, daarom is het herte van de kinderen der menſchen in hen vol om quaad te doen. Daarom ſegd de Hiſtorie uytdrukkelijk / dat / als God van Pharao ſijn plagen wech nam ; en als hy ſag datter verademinge of verloſſinge was, ſoo verhardde Pharao ſyn herte, en wilde 't volk niet laten gaan / *Exod.* 8. 15. 31. 32. God konde Pharao wel gedood hebben / maar God hield hem ſtaande / en liet hem toe / ja gaf hem door ſijn goed doen occaſie / waar door Pharao ſich verhardde : op dat de wonderen Gods ſouden vermeenigvuldigd werden by die gelegentheid / en Gods naam

te meer ſoude geroemd worden. *Exod.* 9. 16. *Rom.* 9. 17. *Exod.* 7. 3.

Ook bepaald God de ſonde / datſe niet verder uyt breekt dan het hem geliefd. *Gen.* 20. 6. Ik heb u ook belet van tegen my te ſondigen: daarom heb ik u niet toegelaten haar aan te roeren. Voorts beſtierd God het verkeerd doen / en woelen der menſchen / ſoo / dat ſonder haar weten / en tegens haar inſicht / hare booſe daden / ſelfs ten goede der vrome menſchen (tegen welke ſy aangeleyd werden) eyndelijk uyt vallen. *Gen.* 50. 20. Gy lieden wel, gy hebt quaad tegen my gedacht: doch God heeft dat ten goeden gedacht, op dat hy dede, gelijk het te desen dage is, om een groot volk in het leven te behouden. *Rom.* 8. 28. Wy weten dat den geenen die God lief-hebben, alle dingen mede-werken ten goede, namelijk die na ſijn voornemen geroepen zyn.

VII. CAPITTEL.

Van de Wille, en van de Goedheid Gods.

DE Wille Gods is ſijn eygenſchap / waar door God ſich ſelfs wil / om ſyn ſelfs wille / als zijnde het opperſte goed en ook alles dat buyten hem is wil en geordineerd heeft tot ſijner eere. *Eſ.* 46. 10. *Prov.* 16. 4. *Eph.* 1. 11. Die alle dingen werkt, na den Raad ſijnes willes.

Deſe Wille Gods / hoe-wel die in God eenvoudig is / ſoo is die nochtans / ten aanſien van den menſch / of ons van God geopenbaard, den welken wy vermaand werden te beproeven, dewijle ſy is den Regel van ons leven / na welke wy geoordeeld ſullen werden / &c. *Rom.* 12. 2. Of ſy is voor ons verborgen, derhalven voor den Heere onſen God, en niet tot ons onderſoek belangende / *Deut.* 29. 29.

Den verborgen wille Gods ſtrijd nooyt / noch kan niet ſtrijden tegen ſijnen geopenbaarden wille / want anders ſoude God tegen hem ſelven ſtrijden / want den wille Gods is den willenden God ſelve.

Tegenw. God heeft aan Abraham bevolen ſijnen Soon te offeren / 't welk derhalven ſchijnd ſijnen geopenbaarden wille geweeſt te ſyn / en nochtans heeft de uytkomſte geleerd / dat zijnen verborgen wille was / dat Abraham ſijnen Soon niet ſoude offeren. *Gen.* 22. Item / God heeft aan Pharao bevolen / dat hy de Iſraëliten ſoude laten uyt ſyn Land trekken / en nochtans heeft de uytkomſt / en de Hiſtorye getoond / dat God in ſijnen verborgen wille dat niet wilde *Ex.* 7. 3.

Antw. Op het eerſte. God heeft eygentlijk niet gewilt dat Abraham ſijnen ſoon ſoude op-offeren / want indien God dat had gewilt / het ſoude geſchied zijn / want wie heeft ſynen wille wederſtaan? *Rom.* 9. 19. *Eſ.* 46. 10. &c. Maar God heeft alleenelijk willen dit gebieden aan Abraham, om hem te beproeven / gelijk geſchied is; en alleen dit kan uyt de Hiſtory beweſen werden. *Gen.* 22. Nu het is ganſch wat anders / een ſaak te willen aan yemand bevelen / tot beproevinge / en wat anders te willen dat een ſaak in der daad geſchiede; en 't ſtrijd geenſins tegen elkanderen / dat God heeft gewilt dat aan Abraham bevelen / om te ſien hoe hy ſich dragen ſoude / en dat hy nochtans niet heeft gewild dat het geſchieden ſoude.

Antw. Op het II. 't Is onwaarachtig dat God in ſijnen verborgen Raad niet heeft gewilt dat Pharao het Volk Gods uyt ſyn Land ſoude laten trekken / want de uytkomſte heeft het tegendeel getoond.

Tegenw. Maar God heeft niet gewilt dat Pharao ſijn Volk ſoude laten gaan / op die ſelve tijd als hy het hem gebood.

Antw. Uyt den Text blijkt ook niet / dat dit den geopenbaarden wille Gods geweeſt is / maar alleen / dat God dit op dien tijd heeft willen aan Pharao bevelen / en / in gevalle hy het niet ſoude doen (gelijk God wiſt dat hy het op dien tijd niet ſoude willen doen) oorſake te nemen om Egypten te ſtraffen / en ſyne wonderen groot en veel te maaken; gelijk den Text duydelijk te kennen geeft / *Exod.* 7. 2. 3. Blijkt derhalven / dat den geopenbaarden wille Gods / niet ſtrijd tegen ſijnen verborgen Raad.

Tot den wille Gods behoord ook de Goedheid en Rechtveerdigheid Gods: Item ſijn Liefde / Genade / Barmhertigheid / Verdraagſaamheid / &c. Want dewijle alle dingen / ſoo ver ſy eenig weſen hebben / goed en van God zijn / ſoo bemind ook God alles. *Sap.* 11. 25-27. *Pſ.* 145. 9. Maar God bemind de Schepſelen niet / gelijk wy / namelijk om datſe goed zijn / en ons yets goeds toebrengen: maar de ſelve voortbrengende / en in ſoodanigen mate en wijſe haar ſijne goedheid mede-deelende / als het hem behaagd. En / gelijk God de beſte Schepſelen aldermeeſt ſijne goedheid ingeſtort heeft / ſoo beſluyten wy ook daar uyt dat hy die aldermeeſt bemind.

Maar ſouder ook in God eygentlijk Barmhertigheid en Ontferminge weſen?

Antw. De ontferminge, of barmhertigheid, ten aanſien datſe in den menſch verwekt een droefheid / en mede-lyden met en door het verdriet van een ander; ſoo is ſy in God niet (want in God geen lijden plaats hebben kan) maar wel ten aanſien dat God genegen en willig is / ſijne ſchepſelen uyt haar elend te verloſſen. *Pſ.* 50. 15.

Wat belangd de Goedheid Gods / wy ſien / dat ſelfs de Heere Jeſus Chriſtus ſoodanigen goedheid in God alleen erkend / dat de ſelve noch in hem / als menſch / noch in geen ander ſchepſel / gevonden werd. *Matth.* 19. 17. Wat noemd gy my goed? niemand is goed, dan een, namentlijk God.

Want 1. God alleen is goed uyt ſich eygen ſelven / en oorſpronklijk / ſoo dat hy de goedheid ſelve is.

2. God is alleen goed / ten aanſien dat hy de eenigen oorſpronk is van alle goedheid / die in de ſchepſelen beſpeurd werd / hoedanig die ook zy; en niet als goed van hem voortkomen kan.

3. God is alleen goed in den opperſten trap van volmaaktheid / ſoo datter geen meerder goedheid zijn / noch bedacht kan werden / dan die in God is. Ook is God enkelijk goed / ſoo dat geen quaad in hem eenigſins is / noch weſen kan. Want hy is een licht, in welk gansch geen duyſternis is. 1 *Joh.* 1. 5.

4. God is alleen onveranderlijk goed. Niet alleen de werkende oorſaak van alle goed / maar ook de eyndelijke. Want uyt hem, door hem, en tot hem, zyn alle dingen. *Rom.* 11, 36.

God is goed / in allerley wijſe van bedenkinge / die wy van het goed hebben konnen. Het zy dat wy goed noemen / 't geen in ſich ſelven wonderlijk / en uytnemende in waardigheid en heerlijkheid is. Wat is meer ſoodanig als God?

Indien wy goed noemen / dat door reden gebruykende ſchepſelen wenſchelijk en begeerlijk is; daar is niets wenſchelijker / dan / voor ſoo veel het in een ſchepſel vallen kan / Gode gelijk te weſen. Waarom ook de verſoekende en verleydende Geeſt daar door de eerſte menſchen bedrogen heeft / haar toeſeggende dat ſy gelijk God weſen ſouden, wetende goed en quaad: wel bedenkende / dat den menſch nergens door meer / dan door ſoodanigen begeerte / konde opgemaakt / en aangedreven werden. Want / hoe een ſaak meer Gode gelijk is / hoe die noodſakelijk treffelijker en beter weſen moet. Nu alle ſchepſelen trachten om in de hoogſte mate goed / wijs / machtig / verheerlijkt / eeuwig / gelukkig / &c. te weſen. Ja ſy konnen niet goeds begeeren / of ſy verlangen daar door yet te genieten dat in God is / en in dien deele Gode gelijk te zijn; dewijle daar niet goeds is / noch bedacht / of begeerd kan werden / 't welk niet alder-volmaakſt in God is: en alle goed dat in de ſchepſelen is / of gewenſt kan werden / is maar een kleene mede-deelinge van de goedheid die in God is.

Soo

Digitized by Google

Soo wy hy goed verſtaan / het geen weldadigheid en goedheid aan anderen bewijſd. Soo is God ook alleen volkomelijk / en eygentlijk goed ; want daar geen goedheid buyten God is / noch weſen kan / dan die God ſelve in de ſchepſelen indrukt. *Pſ.* 117. 1. 2. Looft den Heer alle Heydenen : prijſt hem alle Natien. Want ſijne goedertierentheid is geweldig over ons, &c. *Pſ.* 119. 64. Heere de Aarde is vol van uwe goedertierenheid. Ja daar is geen ſchepſel / aan welke God ſijne goedheid niet betoond. *Pſ.* 145. 9. De Heere is aan allen goed, en zyne barmhertigheden zyn over alle ſyne werken. Hy laat ſyn Son opgaan, en geeft den regen, over goede en quade, *Matth.* 5. 45. Hy geeft allen het leven, den adem, en alle dingen, &c. derhalven zijn ook alle ſchepſelen ſeer goed van God geſchapen. *Gen.* 1. 31. 1 *Tim.* 4. 4. In opſicht dat God een yeder / na ſijnen aart / en verſcheyden wijſe / na welke hy een yeder ſaak ſijne byſondere goedheid heeft gegeven / heeft bequaam gemaakt / tot ſoodanige eynden / tot welke hy deſelve heeft gelieven voort te brengen. Edoch in God werd geen byſondere goedheid aangemerkt / gelijk in de ſchepſelen / van welke deſe dus / en d' ander ſoo ; en alle / doch in hare eygene verſchillende manieren / goed zijn : maar een algemeene goedheid / die / by wijſe van een alles overtreffende uytnemendheid / oneyndelijk en volkomelijk begrijpt te gelijk alle goedheid (ja veel meer) die in de ſchepſelen is / of weſen kan.

Deſe Goddelijke Goedheid blijkt / en werd vertoond in de H. Schrift / door verſcheyden gelegentheden / die ook door verſcheyden woorden uyt-gedrukt zijn. Als door Gods Liefde / Barmhertigheid / Genade / Lankmoedigheid / Verdraagſaamheid / &c. En hoe-wel deſe Goedheid Gods / in en uyt haar ſelven / niet dan goed den menſch veroorſaakt / ſoo ſtrekt ſy nochtans den Godloſen menſchen menigmaal tot haar nadeel / doch alleenlijk door haar ſchuld / en ongerechtigheid.

Als door 1. Door de nijdigheid / wanneer den menſch benijd / en ſich ſelven queld / en tot een wrogginge is / om het goed dat God aan een ander bewijſd / waar over hy ſich behoorde te verblijden / *Matth.* 20. 15. Is uw ooge boos, om dat ik goed ben? *Prov.* 14. 30. Een geſond herte is het leven des vleeſches : maar nyd is verrottinge der beenderen.

2. Door verachtinge van Gods goedheid. *Rom.* 2. 4. 5. Of veracht gy den rijkdom ſijner goedertierenheid, en verdraagſaamheid, en lankmoedigheid, niet wetende dat u de goedertierenheid Gods tot bekeeringe leyd? maar na uwe hardigheid, en onbekeerlijk herte, vergaderd gy u ſelven toorn als eenen ſchat, in den dag des toorns, en der openbaringe des rechtveerdigen oordeels Gods.

3. Door ongeloove / en miſtrouwen van Gods goedheid. Klaagl. *Jer.* 3. 25. 26. De Heere is goed den genen die hem verwachten. 't Is goed datmen hope, en ſtille zy op het heyl des Heeren.

4. Door misbruyk van Gods goedertierenheid. *Jud.* v. 4. die de genade onſes Gods veranderen in ontuchtigheid : want in God niet alleen een goedheid aan te merken ſtaat / maar ook te gelijk met deſelve een ſtrenge Rechtveerdigheid, tegen den gene die ſijne goedheid ondankbaarlijk misbruyken. *Rom.* 11. 22. Siet dan de goedertierenheid en de ſtrengigheid Gods : de ſtrengigheid wel over de gene die gevallen zyn, maar de goedertierenheid, over u, indien gy in de goedertierenheid blijft : anderſins ſult gy af-gehouwen werden.

En niet tegenſtaande God niet op eenderley maniere / noch ook even ſeer ſijne goedheid aan allen ſchepſelen bewijſd ; maar aan het een min / aan d' ander meer ; d' een aldus / d' ander alſoo ; ſoo kan noch mach nochtans dat geenſins tot nadeel van Gods uytnemende en alles overtreffende goedheid getrokken werden. Maar God wil ons daar door ſijne onverbindelijke vryheid betoonen ; want / gelijk God aan niemand yet ſchuldig is / ſoo wil hy ook ſijne goedheid niet bewijſen / dan aan die / op ſulke wijſe / tijd / plaats / &c. als het hem behaagd / en niet verder / noch langer : op dat alle dingen aan hem / en ſijn vrywillig wel-behagen / altijd ſouden hangen / en met alle ootmoed ſijne hoogheid erkennen. Ten anderen / indien God op eenderley wijſe / en evengelijkelijk / aan alle dingen / ſijne goedheid had mede-gedeeld ; daar ſoude geen onderſcheyd der dingen zijn / maar alle dingen ſouden een en het ſelfde weſen hebben / alle even goed / van eenen aart / en geenſins d' een van d' ander verſchillende zijn. Ook ſoude het een het ander niet van nooden hebben / noch elkanderen eenig goed toe-brengen. Maar nu heeft God gewild / dat alle dingen aan een / door onderlinge plichten en dienſten / als leden in een lichaam / ſouden verbonden weſen ; op dat hy van allen / door allen / en in allen / ſoude verheerlijkt werden. Daar is dan verſcheydenheid der werkingen, en bedieningen, en gaven ; maar het is een en de ſelve Heere, Geeſt, en God, die alles in allen werkt, na ſijn behagen, deelende een yder in 't byſonder gelijk hy wil. 1 *Cor.* 12. 6. 11.

En gelijk wy getoond hebben dat een goedheid in God is / die niet is in eenig ſchepſel ; ſoo moeten wy ook op diergelijke wijſe verſtaan / dat in hem is de Wijsheid / Macht / Gelukzaligheid / en andere eygenſchappen ; namelijk alleen in hem / oorſpronkelijk / van ſich ſelven / onveranderlijk / volkomelijk / en ſoo voorts.

VIII. CAPITTEL.

Van de Macht, en andere Eygenſchappen Gods in het gemeen.

VOlgd de Macht Gods / welke is een eygenſchap Gods / waar door alle dingen ſtaan onder ſijn vermogen / om die te doen / of te laten / of van de ſelve te handelen / na ſijn wel-behagen. *Luc.* 1. 37. *Apoc.* 1. 8. *Matth.* 19. v. 26, &c.

Deſe macht / ten aanſien van ons / en van de voorwerpſelen die mogelijk zijn / is of abſolupt / of dadelijk. Door de abſolute macht kan God alle dingen doen / ſonder uytſonderinge (die niet tegen de volmaaktheid ſijner nature ſtrijden / of tegen haar ſelven) ook die dingen die God niet wil doen. De dadelijke Almogentheid Gods is / waar door God al dat hy beſloten heeft / en wil doen / niet alleen doen kan / maar ook in der daad werkt / ſonder eenige moeyelijkheid / of ſonder dat hy van yemand belet kan werden. *Eſa.* 40. 28. Weet gy 't niet, hebt gy niet gehoord, dat de eeuwige God, de Heere, de Schepper der eynden der Aarden, noch moede, noch mat werd : daar is geen doorgrondinge van ſijn verſtand. *Ephe.* 1. 11. *Job* 42. 2, &c.

Tegenw. God kan niet ſterven / of liegen / of eenig onrecht doen / &c.

Antw. Deſe / en diergelijke dingen verminderen Gods Almogentheid niet / maar beveſtigen de ſelve / want deſe dingen te doen / ofte konnen doen / beteekend geen macht / of volmaaktheid / maar onmacht / en onvolmaaktheid : Daarom dan / om dat God abſolupt volmaakt / en almachtig is / daarom / ſeg ik / kan hy deſe dingen niet doen / want ſoo ſoude hy onvolmaakt / en derhalven ook niet almachtig weſen. God dan kan hem ſelven niet verloochenen. 2 *Tim.* 2. 13. Dat is / hy kan niet anders weſen / of werken / dan hy is / en volgens ſijn volmaakte Nature. 't Welk den hoogſten Trap van volmaaktheid en mogentheid is / die daar kan bedacht werden.

Tegenw. God kan geen contradictoria doen / of dingen die tegen haar ſelven ſtrijden / en onmogelijk zijn : als / by exempel / maken dat een en de ſelve ſaak op eenen tijd zy / en niet zy. Dat het geen geſchied / en gepaſſeerd is / niet zy gepaſſeerd. Dat een en de ſelve ſaak / op eenen tijd eyndig zy / en over

Digitized by Google

al tegenwoordig / dat is oneyndig / Ec. derhalven is God niet almachtig.

Antw. Deſe en diergelijke tegenſtrijdige en onmogelijke dingen / konnen niet weſen eenigſints het voorwerpſel van eenige macht / of onder eenige macht vallen / om datſe in haar ſelven zijn abſolute niet, want ſy geen weſen hebben / of beſtaan / of konnen hebben; nu al dat onder eenige macht vald / als een mogelijk voorwerpſel / moet eenigſins beſtaan hebben / of konnen hebben: want te ſeggen dat God niet kan maken 't geen in ſich ſelven abſolute niet is / dat vermindert geenſins ſijn macht; gemerkt macht alleen haar opſicht heeft op eenig voorwerpſel dat beſtaat / of beſtaan kan. By exempel / gelijk niemand kan geſegd werden te hebben een onvolkomen geſicht / om dat hy niet kan ſien een onlichamelijke ſaak / of ſonder licht; of om dat hy de reuk / ſmaak / of geluyd / Ec. niet ſiet; om dat deſe dingen niet zijn / of eenigſins weſen konnen / het voorwerpſel van een naturelijk geſicht. Soo kan ook Gods Macht geenſins verminderd werden / om dat hy tegenſtrydige en onmogelijke dingen niet kan doen / dewyle deſelve abſolute niet zynde / geenſins konnen weſen het voorwerpſel van macht.

Staat voorts te bedenken / dat / niet tegenſtaande wy verſcheyden hoedanigheden in God hebben genoemd / nochtans deſelve in God geen verſchillende ſaken zijn / want God is een eenvoudig geeſtelijk Weſen; en hoewel / ten aanſien van ons begryp / deſe eygenſchappen verſchillen van elkanderen / ſoo zynſe nochtans in God anders niet dan God ſelve. Als / by exempel / de Wysheid Gods / is den Wijſen God / en de Macht Gods is anderſins niet dan God die Machtig is. Gelijk ook ſelve de geheugeniſſe / inbeeldinge / wille Ec. in den menſch als verſcheyden bequaamheden werden aangemerkt / en nochtans maar een en ſelve weſen der ziele zijn / die van God deſe bequaamheden heeft ontfangen. De eygenſchappen dan in God verſchillen niet weſentlijk van elkanderen / want dan ſouden daar verſcheyden weſens in God zijn / 't welk gantſch ongerymd is. Maar ſy verſchillen alleen ten aanſien van de effecten / of werkingen die daar uyt voortkomen / en ten aanſien van de verſcheyden voor-werpſelen der ſelve: Item / ten aanſien van de verſcheyden wijſen der werkingen Gods / waar door hy in de ſchepſelen werkt / en ſich vertoond: en ten aanſien van de wyſe van ons begryp / Ec.

Staat ten laatſten te bemerken / dat / hoe-wel wy geſteld hebben dat de Wysheid / Wille (waar onder ook de Goedheid is begrepen) en de Macht Gods / zijn ſulke eygenſchappen Gods / dat der ſelver gelykeniſſen in de ſchepſelen / als naamentlijk de Engelen / en ziele der menſchen / gevonden werden; ſoo moeten wy nochtans verſtaan / dat deſelve / ten aanſien van God / in de ſchepſelen alleenelijk onvolkomelijk zijn / want / ten aanſien van den oorſpronk / en volmaaktheid deſer eygenſchappen / ſoo zijn die alleen in God. Want God is alleen Alwetende / Almachtig / en het Opperſte goed. En ten dien aanſien ſegd de H. Schrift / dat / niet tegenſtaande ook in de ſchepſelen wetenſchap / wille / goedheid / en macht gevonden werd / nochtans God alleen wys, goed, en machtig is. 1 *Tim*. 1. 17. *Matth*. 19. 17. 1 *Tim*. 6. 15. Namelijk / om dat God dit alles alleen volkomelijk is / en om dat alle wijsheid / goedheid / vermogen / en welſtand der ſchepſelen / van God alleen / als ſtralen der Sonne der gerechtigheid / neder dalen / *Jacob* 1. 17. Waarom wy ook met alle ootmoed en erkentenis / met den Apoſtel beſluyten en ſeggen 1 *Tim*. 1. 17. Den Koning nu der Eeuwen, den onverderffelijken, den onſienelijken, den alleen wyſen God, ſy de eere en heerlijkheid in alle eeuwigheid. Amen.

IX. CAPITTEL.

Van de beſluyten Gods.

God werd gekend / of hoedanig hy is in ſich ſelven / waar van wy in 't eerſte Capittel geſproken hebben; of hoe hy ſich ſelven door ſijne werken betoond.

De werken Gods zijn uytwendig, of inwendig. De inwendige behooren tot ſijn wille / en werden genaamd de beſluyten Gods / door welke God van eeuwigheid beſloten heeft / wat hy in den tijd doen ſoude.

Vrag. Of de beſluyten Gods van eeuwigheid zijn geweeſt?

Antw. Dit werd uytdrukkelijk beveſtigd. *Act*. 15. 18. Gode zijn alle ſijne werken van eeuwigheid bekend.

Tegenw. Soo ver kan men wel toeſtaan / dat de beſluyten Gods van eeuwigheid zijn / ten aanſien dat ſy lange voor de ſcheppinge des Werelds geſchied zijn. *Epheſ*. 1. 4. 2 *Tim*. 1. 9. Maar datſe eygentlijk gantſch eeuwig / en ſonder begin van tijd / geweeſt ſouden zijn / ſchijnd niet mogelijk te weſen. Ten 1. Om dat wy te voren geſegd hebben dat God alleen eeuwig is. Ten 2. Om dat de beſluyten Gods hangen aan de vrye wille Gods / en derhalven ſy hebben konnen weſen / en niet konnen weſen: nu het geen hangd aan een vrye werkende oorſaak / waar door het voortgebracht is / dat kan niet abſolute van eeuwigheid zyn / want het ſtrijd tegen ſich ſelven / dat yet van een vrywillig werkende oorſaak voortkomt / en nochtans eeuwig is.

Antw. Op het 1. De beſluyten Gods zijn geen weſentlyke ſaak van God verſcheyden (want daar is niet in God / dat God ſelve niets is /) of God moeſte van verſcheyden ſaaken gecomponeerd / of t'ſamen geſteld zijn / 't welk ongerymd is; want God is een eenvoudig weſen: maar / weſentlijk geconſidereerd / zijn ſy niet anders dan den beſluytenden God ſelve; ofte ſekere vrywillige bepalingen / die God ſelve maakt / over 't geen hy wil werken / of niet: Item / op wat wyſe / tijd / en tot wat eynde / hy alles wil doen in alles. Hoe-wel dan daar geen weſentlijke ſaak buyten God eeuwig is / dat verhinderd nochtans niet / dat Gods beſluyten eeuwig zijn.

Antw. Op het 2. Hoe-wel wy toeſtaan dat de beſluyten Gods ſoo niet zijn van eeuwigheid / of ſy hebben / ten aanſien der voorwerpſelen op welke ſy haar opſicht hebben / een oorſaak: namelijk / God / van wien ſy hangen; en derhalven hebben konnen zijn / en niet zijn / want daar niets is 't geen een abſolute noodſakelijkheid heeft / waar door het niet heeft konnen niet van alle eeuwigheid weſen / ofte oyt niet konnen zijn / dan God alleen; gelijk in de beſchryvinge van Gods eeuwigheid is getoond

Soo is het nochtans niet noodſakelijk / te ſeggen; dat / al 't geen van God vrywilliglijk voortkomt / een ſoodanig begin des tijds heeft gehad / voor welk men ſoude moeten ſtellen / of bedenken / dat het nogt te voren heeft konnen weſen / of geweeſt zijn. Want aangeſien God van alle eeuwigheid ſoodanig / en de ſelve is geweeſt / die hy nu is; ſoo heeft hy ook van alle eeuwigheid konnen vrywilliglijk beſluyten / en werken na ſijn wel-behagen: En men kan geen bepalinge van tijd aan merken / op welke God yet heeft beſloten / of gedaan / of men kan altijd toeſtaan / dat God het ſelve te vooren heeft konnen beſluyten of werken: En derhalven / hoe-wel God / volgens de H. Schrift / de Wereld op ſekeren tijd / in deſelve aangeweſen / geſchapen heeft: Soo heeft nochtans ook eenigſins de Wereld van eeuwigheid konnen geſchapen weſen: namelijk / ten dien aanſien / dat wy nooit eenigen tijd ons konnen inbeelden / in welke de Wereld is van God gemaakt; of God heeft altijd ook voor dien tijd de Wereld konnen haar weſen geven: of men moeſt ſtellen

lyk datter eenigen tijd ſy geweeſt / voor welke God niet heeft konnen beſluyten / of werken; 't welk ongerijmd is. Soo is het dan in deſen ſin niet tegen de reden ſtrydende / te ſtellen met de H. Schrift / dat de beſluyten Gods eeuwig zijn / gelijk God ſelve; hoe-wel God in ordre / niet in tijd / noodſakelijk is voor ſijn beſluyt.

Dat dan God eenige dingen geſchapen heeft / en op ſoodanigen tijd / als ons de H. Schrift vertoond: Item / op ſoodanige wyſen / als ons voorkomen: dat alles hangd alleenelijk aan het vrye wel-behagen Gods. Want God konde / of de voortbrengingе ſijner ſchepſelen nalaten / of deſelve eer veroorſaken / of ook beter / en in meerder getal / voortgebracht hebben; indien 't hem ſoo goed gedacht had. Want nu ſien wy dat de ſchepſelen de ydelheid onderworpen zijn, om des geenen wille die de ſelfde de ydelheid onderworpen heeft: op hope datſe eenmaal ſullen van de dienſtbaarheid der verderffeniſſe verloſt werden, &c. *Rom.* 8. 20. &c. want dat nu de Wereld vol jammer / elend / en onvolmaaktheid is / bevinden wy alle dagelijks. Doch alle deſe jammeren en elenden ſullen te ſijner tijd wech-genomen werden / voor den geenen die de nieuwe Hemelen en de nieuwe Aarde ſullen bewoonen / in welke gerechtigheid woond. Sie *Apoc.* 22. 3. 5. en 21. 3. Siet den Tabernaakel Gods is by den menſchen, en hy ſal by haar woonen, en ſy ſullen ſijn volk zijn, en God ſelve ſal by haar, en haren God zijn. En God ſal alle tranen van hare oogen af-wiſſchen, en de dood ſal niet meer zijn: noch rouwe, noch gekrijt, noch moeyte ſal meer zijn; want de eerſte dingen zyn wech-gegaan, &c. Maar al had ſchoon God meer en treffelijker ſchepſelen gemaakt / dan wy nu ſien; ſoo had echter nochtans den menſch ſich konnen inbeelden / dat God noch eer en beter konde geſchapen hebben: dewyle in God een onbepaalde wysheid / wille / en macht is: maar dewyle het noodig is / dat eenige pale en mate in de ſchepſelen geſteld werde / ſoo konnen wy de ſelve bepalinge niet beter dan het wel-behagen Gods toe-ſchrijven. *Pſ.* 115. 3. Onſe God is doch in den Hemel, hy dood alles wat hem behaagd. *Eph.* 1. 11. &c.

Tegenw. 1. De beſluyten Gods zijn veel in getal. 2. Zy konnen ophouden / want het beſluyt Gods (by exempel) van de Wereld te ſcheppen houd nu op. 3. De beſluyten Gods hebben konnen zyn / en niet zijn: Want 't geen God heeft beſloten / heeft hy konnen niet beſluyten / of anders beſluyten. Derhalven konnen Gods beſluyten God ſelve niet weſen.

Antw. De beſluyten / gelijk ook de uyterlijke daden Gods / als / by exempel / de ſcheppinge; werden of abſolute in haar ſelven aangemerkt / en ſoo zyn zy niet dan den beſluytende en werkende God: of ten aanſien van de voorwerpſelen / bepalinge / en voort-brenginge der ſelve / op ſoodanige wyſe / en tijd / als God belieft. En ten deſen aanſien zyn ſy veele / konnen op houden / zyn / en niet zyn: Item op andere wyſen en tijd zijn / als die zijn: en ſoo zyn de beſluyten / en werken Gods / God ſelve niet.

De beſluyten Gods zyn / of het beſluyt van de Wereld te ſcheppen; of ſijn beſluyt van de Wereld / en alles dat daar in is / te regeeren / en tot ſekere eynden te beſtieren: inſonderheid tot zyner eeren / en tot welſtand der Uytverkorenen / *Prov.* 16. 4 *Rom.* 8. 28. *Eph.* 1. 11. Die alle dingen werkt na den raad ſijns willens.

Hier toe behoord in 't byſonder / de voor-beſchikkinge Gods / ten aanſien der menſchen die in de Wereld zyn / geweeſt zijn / of komen ſullen. En is een eeuwig / onveranderlijk beſluyt Gods / over de toekomende eeuwigen ſtaat aller menſchen.

Dit beſluyt is een verkieſinge, of verwerpinge.

De verkieſinge, is een voorbeſchikkinge van ſekere byſondere menſchen (God alleen by namen en perſoonelijk bekend) ten eeuwigen leven / in Chriſto / door het geloove; ſpruytende alleenlijk uyt Gods louter / en vrye wille / en welbehagen; om in den menſch den rijkdom ſijner genade / en barmhertigheid te bewyſen. *Eph.* 1. 3--6. 11. 2 *Tim.* 1. 9. en 2. 19. *Joh.* 6. 37. 39. *Rom.* 8. 28-30. &c.

Dat God niet alleen ſoo in 't generaal een beſluyt heeft gemaakt / van tot de eeuwige ſaligheid te brengen in Chriſto / die in hem ſouden gelooven / ſonder eenige byſondere bepalinge te maken / wie die perſoonen ſouden zyn: gelijk de Remonſtranten voor-dragen: dat bewijſen wy kortelijk met een reden / alle andere voor-by-gaande: om dat van deſe ſaak voorgaans overvloedelijk genoeg / aan weder zijden / geſchreven en gehandeld is.

Onſe reden dan is deſe. Indien daar anders geen beſluyt Gods is ter ſaligheid der menſchen / dan ſoo in 't gemeen / onder conditie van geloove / bekeeringe / en volherdinge: ſoo moet volgen / dat het in ſich ſelven gansch onſeker is / of deſe conditien in yemand ſullen vervuld werden / of niet: en derhalven of daar yemand ſal ſalig werden / of niet: Item dat het gansch onſeker is / in wien deſe conditien gevonden ſullen werden / en derhalven wie ſalig ſal werden / of niet. Indien deſe dingen in haar ſelven gansch onſeker zijn / ſoo kan ook God ſelve niet ſekerlijk weten / of daar yemand ſalig werden ſal: Item wie ſalig ſal werden / of niet. Want het ſonder verſchil waarachtig is / dat het geen in ſich ſelven geen ſekerheid heeft / dat het ſelve van niemand ſekerlijk kan voorweten werden. Dat nu God geen ſekere kennis ſoude hebben / of yemand door het geloove in Chriſtum ſal ſalig werden / of niet / is gansch ongerijmd / en ſtrijdende tegen Gods Woord 2 *Tim.* 2. 19. *Eph.* 1. 5. 2 *Tim.* 1. 9. *Act.* 13. 48. *Joh.* 13. 18. &c.

Tegenw. Hoe-wel God maar in 't gemeen / onder een vry-willige conditie (ſtaande de ſelve onder den vryen wille der menſchen aan te nemen / of niet) beſloten heeft de menſchen ſalig te maken / ſoo heeft hy nochtans door ſijne alwetendheid konnen voorſien / datter eenige menſchen ſekerlyk die conditie ſouden vervullen / en wie de ſelve weſen ſouden.

Antw. Dat is niet mogelijk / want 't geen ſekerlijk kan voorweten werden / dat moet eerſt in ſich ſelven een onbedriegelijke ſekerheid hebben: indien het dan ſeker is / datter yemand ſal in Chriſtum gelooven / en wie / in hem geloovende / ſal ſalig werden / ſoo moet het ſijn ſekerheid hebben van Gods beſluyt / die 't ſelve heeft ſekerlijk voorgenomen te veroorſaken. Of daar moet eenige andere oorſaak gegeven werden / van welke deſe ſekerheid hangd / buyten God / 't welk niemand ſal konnen aanwijſen.

Te ſeggen dan / dat God ſekere perſonen heeft beſlooten ſalig te maken / uyt inſicht / ofte door en om het voorgeſiene geloof in haar / ſoo nochtans dat hy ſelve dat geloove in haar niet ſoude ſekerlijk werken; is de reden / en de H. Schrift gansch tegen-ſtrydig. *Phil.* 2. 13. *Eph.* 2. 8-10. 1 *Cor.* 4. 7. Want wie onderſcheid u? &c. Want indien onder veele menſchen / die konnen gelooven ter ſaligheid (volgens het ſtellen der Remonſtranten) de reden / waarom ſommige alleen gelooven / en ſommige niet / alleenlyk hangd aan den menſch / en niet aan God / volgd klaarlyk / dat den menſch ſich ſelven onderſcheyd in deſe hooge ſaak: Item dat in den menſch de reden is / waarom hy / en niet andere behouden werden / derhalven dat den menſch in deſen mach roemen, en dat den menſch alleenlyk God moet danken / om dat hy hem uyt genade het vermogen heeft gegeven om door het geloove ſalig te werden ('t welk ook gegeven werd aan de geene die niet ſalig werden / na der Remonſtranten gevoelen) maar niet om dat hy meer als andere in der daad ſalig werd: dewyle de reden hier van in den menſch / en niet in God gevonden werd: 't welk regel recht tegen de H. Schrift ſtrijd / die met reden allen roem den menſch ontneemd / en Gode toe-ſchrijfd. 1 *Cor.* 1. 29. 31. *Eph.* 2. 9. *Eph.* 1. 4-6. Die in ons werkt het willen en volbrengen na ſyn welbehagen. *Rom.* 9. 16. &c.

Vrag. Waarom werd de verkieſinge des menſchen

geſegd / geſchied te zijn in Chriſto? *Eph.* 1. 4.

Antw. Niet om dat Chriſtus Jeſus is geweeſt de verdienende oorſaake onſer verkieſinge / want de verkieſinge heeft geen oorſaak buyten God: en ten anderen / ſoo kan ook God geenſins door voorkomende recht / toe-gebrachte reden / goed / ofte verdienſte / verbonden werden om den menſch eenig goed toe te brengen; maar alleenlijk uyt kracht van ſijn eygen Verbond / en vrywillige beloſte: *Rom.* 11. 35. of wie heeft hem eerſt gegeven, en het ſal hem weder vergolden werden. Want uyt hem, en door hem, en tot hem, zyn alle dingen.

Maar om dat Jeſus Chriſtus ons is van God geſchonken tot een Middelaar / door wien alleen wy toegang hebben tot God / verkrijgende de verſoeninge in zijnen bloede geſchied / dewijle hy door ons / in onſe plaats / ondergaan heeft dien ſelven vloek / dood / en ſtraffe / die wy door de ſonden hadden verdiend; en alſoo is in Chriſto vertoond de rechtveerdigheid Gods / en door Chriſtum in ons den rijkdom der genade Gods; dewijle de Heere Chriſtus / voor ons een vloek geworden zijnde, den ſelven vloek van ons heeft wech genomen, op dat deſe ſegeninge Gods tot ons komen ſoude in Chriſto Jeſu, en op dat wy de beloſte des Geeſts verkrijgen ſouden, door het geloove. 1 *Cor.* 1. 30. *Joh.* 14. 6. *Rom.* 3. 24-26. *Eph.* 1. 5-7. 2 *Cor.* 5. 19-21. *Gal.* 3. 13. 14. &c.

Ja ook mede / om dat de Heere Jeſus Chriſtus voor ons / en in onſe plaats / volkomentlijk den eyſch der Goddelijke Wet volbracht heeft / die wy ſchuldig waren; ſoo dat deſe ſijne volmaakte gerechtigheid ons van God / door het geloove / als eygen geſchonken en toe-gerekend werd / dewijle God uyt genade der rechtveerdigmakinge ſoo met ons handeld / als of wy geen ſonden hadden gedaan / en ſijne Wet volkomelijk gehouden: ja dat meer is / uyt den ondoorgrondelijken rijkdom ſijner goedertierenheid / die hy ons in Chriſto bewijſd / ſoo maakt hy ons in / en met Chriſto / uyt loutere en vrywillige genade / om de volmaakte voldoeninge / en gerechtigheid Chriſti wille / erfgenamen des eeuwigen levens. Soo dat de Heere Chriſtus niet wel is de oorſake der verkieſinge / maar hy is ons van God geworden een volmaakte oorſaake der Saligheid / als van God geordineerd en geſteld zijnde / tot den eenigen Middelaar / door welken het hem behaagd heeft ſijn beſluyt der verkieſinge ter ſaligheid uyt te voeren / volgens het Verbond der genade in Chriſto. En hier in is kortelijk begrepen het recht-ſinnig gevoelen der verſoeninge Chriſti / en de rechtveerdigmakinge des menſchen door God. *Rom.* 8. 1--4. en 5. 17-19. 2 *Cor.* 5. 21. *Rom.* 8. 16. 17. *Eph.* 2. 8-10. *Act.* 4. 12. *Hebr.* 5. 9. En, geheyligd zijnde, is hy allen die hem gehoorſaam zijn, een oorſaake der eeuwige ſaligheid geworden.

Dus ſoo veel belangd de verkieſinge.

De verwerpinge, is een voorbeſchikkinge Gods / waar door God ſommige menſchen heeft beſlooten / niet alleen gelijkelijk met het gantſche menſchelijk geſlachte te laaten vallen / maar ook de ſelve in haren val te laaten / en tot de eeuwige dood / en verdoemeniſſe / te veroordeelen / om ſijn rechtveerdigheid over de ſonden te bewijſen. *Matth.* 25. 41. en 7. 23. *Rom.* 9. 21. 22.

De verwerpinge gaat / in ordre en tijd / voor de ſonde / gelijk ook de verkieſinge voor het geloove / en bekeeringe: want wy zijn niet verkoren ter ſaligheid om dat wy geloofden / maar om dat wy verkoren zijn / heeft ons God Chriſtum tot een Middelaar geſchonken / en het geloove in Chriſtum ter ſaligheid. *Eph.* 4. 5. & 2. 8-10.

Hoe-wel dan God niemand verwerpt / dan de ſondigen / welke hy om der ſonde wille ſtraft / ſoo is nochtans de ſonde niet eygentlijk de oorſaake der verwerpinge; om dat geen ſaak buyten God is de oorſaak der wille Gods / maar den wille Gods ſelve is de oorſaak van alles: ſoo dat de ſonde / hoe-wel ſy niet is de oorſaak der verwerpinge, ſoo is ſy nochtans de oorſaak der ſtraffe / die na de verwerpinge volgd. Want in de verwerpinge moeten wy God aanmerken als een abſoluyt Heere / en Souverain / maar in de verdoemeniſſe als een rechtveerdigen Rechter. Want / aangeſien alle menſchen leggen onder de ſonde / en de geheele Wereld voor God verdoemelijk is. *Rom.* 3. 19. Indien de ſonde oorſaak eygentlijk waar van de verwerpinge / ſoo ſoude God rechtveerdiglijk alle menſchen verworpen hebben.

Wy ſullen dan deſe ſaak ſoo alderbeſt konnen opnemen: namelijk / dat God heeft voorgenomen / niet alleen in ſijne werken te bewijſen ſijn Wijsheid / Goedheid / en Macht in 't gemeen: maar ook in 't byſonder / omtrent den menſch / ſijne Rechtveerdigheid / en vrye Barmhertigheid / om hem eeuwiglijk daar over te erkennen / en te loven. 2. Dat God / om tot deſe eynden te komen / den Val aller menſchen heeft toe-gelaten. *Rom.* 11. 32. 33. &c. 3. Dat God uyt vrye Genade ſommigen heeft geliefen ſekerlijk het geloove en bekeeringe te geven / en alſoo door Chriſtum te behouden. Item andere in de ſonde te laaten / en der ſelver ſonden rechtveerdiglijk met de eeuwige dood / en verdoemeniſſe / te ſtraffen.

Tegenw. Souden dan alle menſchen / die niet begrepen zijn onder een byſonder beſluyt Gods / om de ſelve door een beſcheydene kennis en dadelijk geloove in Chriſtum te behouden / van de eeuwige ſaligheid berooſd blijven?

Antw. Hoe-wel wy dat toe-ſtonden / ſoo ſien wy daar in niets dat tegen reden of billijkheid ſtrijd: want God is aan niemand eenigſins verbonden deſe boven-natuurelijke ſaligheid toe te brengen / dan in opſicht van ſijne beloften / die hy gantſch vrywilliglijk voorgeſteld heeft. Van natuur zijn wy alle verhinderd te komen tot de heerlijkheid Gods. En het is bekend / dat geen menſch tot de opſtandinge / en ſoo tot de eeuwige ſaligheid / geraken kan / dan door een extraordinare en boven-natuurelijke werkinge en genaden-gifte Gods, *Rom.* 6, 23. welke God niemand geeft / dan dien het hem behaagd: ſonder dat yemand eenigſins met reden klagen kan / dat hem niet gegeven werd / het geen hem geenſins toe komt.

2. In Gods Woord werd ons anders geen maniere / noch wech van ſalig te werden / aangewezen / door door den geloove / en genadige verloſſinge Gods door Jeſum Chriſtum. Maar wat God / die een onverbonden Souverain Heer is (doende met 't ſijne wat hy wil) doen wil / en ſal / door een extraordinare en vrywillige genade / aan alle die menſchen / die Chriſtum Jeſum onſen Heere en eenigen Saligmaker niet hebben uyt-drukkelijk en beſcheydentlijk gekend / nach de wijſe hoe wy door hem behouden werden: hoedanige geweeſt zijn / voor de tijden Chriſti op Aarden / niet alleen alle de volkeren des Aard bodems / maar ook ſelve den meeſten-deel der Joden (want ſelve de Diſcipulen Chriſti verſtonden niet de gelegentheid van het Rijke en de verloſſinge Chriſti / dan na de opſtandinge Jeſu Chriſti uyt den dooden / en ſijne optocht na den Hemel / tot God ſijnen Hemelſchen Vader; doen begonden ſy eerſt de verborgenheden van het Koninkrijke der Hemelen beſcheydentlijk te verſtaan; te vooren / als haar de opſtandinge Chriſti verkondigd werd / ſy geloofden het niet / ja meenden dat het ydel geklap / en raſernye was; want ſy verſtonden de Schriften niet / dat hy uyt den dooden moſt opgewekt werden. *Marc.* 16, 11. *Luc.* 24, 11. *Joh.* 20. 9. Ja ook na de opſtandinge Chriſti / hoewel hy haar veel had onderweſen / evenwel / noch kort voor de Hemel-vaart / vragen ſy Chriſtum / *Act.* 1. 6. Heere ſult gy in deſen tijd aan Iſraël het Koninkrijk weder oprechten, noch al meenende dat Chriſtus een Aardſche en tijdelijke Heerſchappye ſoude oprechten) en ook nu noch zijn niet alleen veele Heydenſche / Mahumetaanſche / &c. Volkeren; maar ook ſelve een ſeer groot deel der Chriſtenen; van welke

Digitized by Google

welke der het minſte deel beſcheydene kennis hebben van de verloſſinge door Chriſtum: als / by exempel / de kinderen / die noch tot het gebruyk van haar verſtand niet zyn gekomen: Item / die / door toevallende gebrek / geen behoorlyk reden-gebruyk konnen oeffenen: die door verleydende leeren / of andersins / verhinderd worden / tot de rechte kennis / en volgens dien het beſcheydene geloove in Chriſtum / te komen. Wat nu (ſeg ik) God met alle deſe / en in het byſonder met yeder der ſelve / beſlooten heeft te doen; dat is ons niet geopenbaard / noch komt niemand toe te oordeelen. Maar dit weten wy, dat Gods oordeel na waarheid is, en dat hy een yeder vergelden ſal na ſyne werken. *Rom.* 2, 2. 6. en *Act.* 10. 34. 35. Dat God geen aanneemer des perſoons is, maar in allen volken, die hem vreeſd, en gerechtigheyd werkt, is hem aangenaam. Ook weten wy dit / dat God genadig is, barmhertig, en ſeer groot van goedertierentheid, niet willende den dood des ſondaars, maar dat hy ſich bekeere en leve. *Exod.* 34. 6. *Ezech.* 33, 11. 2 *Pet.* 3. v. 9. 1 *Tim.* 2. 4. &c. Item / dat God in alle ſijne oordeelen gansch heylig / billik / en rechtveerdig is; ſoo dat in het minſte geen onbillikheid in ſijne daden / noch onbarmhertigheid in ſijne handelingen met der menſchen kinderen / gevonden kan werden. *Pſal.* 119. v. 137. Heere gy zyt rechtveerdig, elk een uwer oordeelen is recht. *Deut.* 32. 4. *Gen.* 18. 25. Voorts weten wy ook / dat God ſijn verbond niet alleen met ons / maar ook met onſe kinderen / heeft gemaakt. *Actor.* 2. 39. Want u komen de beloften toe, en uwen kinderen, en allen die daar verre zyn, ſoo veele alſſer de Heere onſe God toe roepen ſal. *Rom.* 11. 16. Indien de wortel heylig is, ſoo zyn de takken heylig. *Matth.* 19. 14. verhinderd de kinderen niet tot my te komen; want den ſulken is het Koninkrijke der Hemelen. En als geſegd werd / *Joh.* 3. 18. die niet gelooft, die is alreede veroordeeld; ſoo moeten wy by die ongeloovige verſtaan de ongehoorſaame / die / gelegentheid en redenen gehad hebbende; om te konnen gelooven / nochtans in ongehoorſaamheid en ongeloove verblyven. Als blykt / *Joh.* 3. 36. Die in den Sone gelooft die heeft het eeuwige leven, maar die den Sone ongehoorſaam is, die ſal het leven niet ſien: &c. *Joh.* 15. 22. Indien ik niet gekomen ware, en tot haar geſproken had, ſy hadden geen ſonde: maar nu hebben ſy geen voorwendſel voor hare ſonden. En dit meenen wy / dat ons in deſen behoorde genoeg te weſen. En achten ook / dat den geenen / die al te curieuſelyk / en menigmaal ſeer verkeerdelyk / gaan onderſoeken de beſluyten Gods / aangaande de verkieſinge / en verwerpinge der menſchen; Item / of daar veel menſchen ſullen zalig werden / en wie / hoe veel / &c. niet beter kan geantwoord werden / dan met de woorden onſes Heeren Jeſu Chriſti / dewelke als daar een tot hem ſeyde, zynder ook weynige die zalig ſullen werden: ſoo antwoordde hy hem / ſtryd om in te gaan door de enge Poorte: want veele ſeg ik u, ſullen ſoeken in te gaan, &c. *Luc.* 13. 23, 24. met welke antwoorde onſen Saligmaaker leerd / dat het ons veel nutter en betamelyker is / in alle ſtilheid en zedigheid / onſe zaligheid in vreeſen en beven uyt te werken; dan / door eygene ſtyfſinnigheid / ergerlyke diſpuyten en verſchillen te verwekken / en dat inſonderheid omtrent de oordeelen Gods; want ſijne gerechtigheid is als de Bergen Gods; (dat is als de alderhoogſte Bergen) en ſijne oordeelen zyn eenen diepen afgrond *Pſal.* 36. 7. Ondoorſoekelijk zyn ſijne wegen, en onnaſpeurelijk: want wie heeft den ſin des Heeren gekent, of wie is ſijnen Raads-man geweeſt? *Rom.* 11. 33, 34. het moet ons genoeg weſen dat wy den ſin Chriſti hebben, 1 *Cor.* 2. 16. en dat wy weten wat ons bevolen is / op dat wy de zaligheid mochten verkrygen. *Matth.* 19 17. wilt gy in het leven in gaan, onderhoud de geboden. *Mich.* 6. 8. Hy heeft u bekent gemaakt ô menſche, wat goed is: en wat eyſcht de Heere van u, als recht te doen, en weldadigheid lief te hebben, en ootmoediglijk te wandelen met uwen God.

Tegenw. Den menſch kan uyt ſich ſelven de Geboden Gods niet doen / om zalig te werden.

Antw. Ora & labora. Dat is / bid en arbeyd, doeh u devoir om de ſonde te vermyden, en de deugd te betrachten / wetende de beloften des Heeren / *Matth.* 7. 7. Biddet, en u ſal gegeven werden: ſoeket, en gy ſult vinden: kloppet, en u ſal open gedaan werden. Want een yegelijk die bid, die ontfangd: en die ſoekt, die vind: en die klopt, ſal open gedaan werden. Sie v. 9. 10. en aan het 11. Indien dan gy, die boos zyt, weet uwen kinderen goede gaven te geven, hoe veel te meer ſal uwen Vader, die in de Hemelen is, goede gaven geven den geenen dieſe van hem bidden.

2. Gebruyk voorts alle middelen die God heeft geordineerd / om door de ſelve den menſch zalig te maken / Want hoe-wel den menſche / ſonder een byſondere genade Gods / geenſints tot de zaligheid geraaken kan: nochtans moet hy / en kan / door een gemeender genade gebruyken die uytwendige middelen / door welke God / door ſijne verder genade / belooft heeft den menſch tot de zaligheid te brengen. Bid dan den Heere dat hy uwen wenſch verhoore / en vertrouw dat God uwen arbeyd niet ſal ydel laten weſen. En gedenk aan 't geen getuygd werd / in de Klaagl. *Jer.* 3. 25. De Heere is goed den geene die hem verwachten, der ziele die hem ſoekt, &c.

X. CAPITTEL.

Van de Scheppinge.

VOlgen nu de uytwendige werken Gods, door welke ſich God in der tyd heeft gelieven in de ſchepſelen te vertoonen: en zyn tweederley / of de ſcheppinge aller dingen / of de regeeringe van alles dat geſchapen is.

Dat God de gemeene materie / ofte ſtoffe aller lichamen / en natuurlyke dingen / in den begin uyt niet heeft voort gebracht blykt uyt het geen wy te voor van de eeuwigheid Gods geſegd hebben.

Vrag. Of deſe macht / van yet uyt niet te ſcheppen / of eenig weſen voort te brengen / Gode ſoo eygen is / datſe geen ſchepſel kan mede gedeeld werden?

Antw. Dat het ſcheppen uyt niet Gode alleen eygen is blykt / om dat de H. Schrift door dit werk God beſchryft / en onderſcheyd van alle ſchepſelen / en Afgoden. Item / de ſcheppinge Gode / als alleen hem toekomende / op een byſondere wyſe toe-eygend. *Eſa.* 45. 12. 18. *Jer.* 10. 11. 12. *Eſa.* 44. 24. Ik ben de Heere die alles doed, die den Hemel uytbreyd, ik alleen, en die de Aarde uytſpand door my ſelven. *Job* 9. v. 8. &c.

II. Het is klaar uyt de ſaake ſelve / want de ſcheppinge uyt niet / is een werk der Almogentheid Gods: Item / van een oneyndige en onbegrypelyke macht / en derhalven Gode alleen eygen.

Tegenw. De menſchen werden mirakulen; dat is eygentlyke boven naturelyke werkingen / toegeſchreven / ſoo kan dan ook haar de ſcheppinge toe-geeygend werden; want 't is een en de ſelve macht / door welke de ſcheppinge / en de eygentlyke mirakulen / of bovennaturelyke werkingen / geſchieden.

Antw. De mirakulen zyn mede Gode eygen / *Pſal.* 72. v. 18. Geloofd zy de Heere God, de God Iſraëls, die alleen wonderen doed. Den menſchen werden / in de H. Schrift / somtyds wonderen toe-geſchreven / niet als of die de ſelve door haar ſelven hadden gedaan / als eygen werkende oorſaaken: maar alleenelyk / dat God die wonderen heeft gelieven te doen / in haar tegenwoordigheid / op haar verſoek / om haare ſending en leere te bevestigen / &c. waarom ook de Apoſtelen / ja ook de Heere Jeſus Chriſtus ſelve / dat heeft te

ken-

Digitized by Google

kennen gegeven / dat hy / als menſche / geen macht had om die wonderen te doen / die hy dede ; maar dat het God was / die de ſelve wonderen in / en door hem dede. *Joh.* 14. 10. De woorden die ik tot u lieden ſpreeke, ſpreeke ik van my ſelven niet, maar de Vader die in my blyft, deſelve doed de werken. *Act.* 3. ℣. 12. Wat verwonderd gy u over dit, of wat ſiet gy ſoo ſterk op ons, als of wy, door onſe eygene kracht, ofte Godzaligheid, deſen hadden doen wandelen; de God Abrahams, &c. Uyt welke plaats ook klaarlÿk de Godheid Chriſti kan beweſen werden / om dat het wonder werk / aldaar vermeld / alleen Gode werd toegeſchreven / als de eygen / en eenige werkende oorſaak / en nogtans werd het ſelve ook Chriſto toegeeygend / ℣. 6. Waar uyt wy beſluyten / dat Chriſtus is de waaragtige God, die alleen wonderen doed.

Te onderſoeken nu / of voor deſe Wereld eenige andere werelden van God geſchapen geweeſt zÿn / of na deſe geſchapen ſullen werden : Item / of daar / behalven deſe Wereld die ons bekend is / nog veel andere Werelden zÿn / ons onbekend / en onſienlÿk / is ganſch ydel : gemerkt ons tot deſe bedenkinge / nog de H. Schrift / nog ook eenige reden / aanleydinge / of beſcheyd geeft.

Gemerkt dan God / voor alle dingen zÿnde / de ſtoffe aller dingen uyt niet / en ſonder eenige middel oorſaak / heeft voort-gebracht ; volgd noodſaakelÿk dat de ſcheppinge geen ſaak is van God verſcheyden : want indien de ſcheppinge eenige ſaak van God verſcheyden ware / ſoo ſoude die moeten een ſchepſel weſen / en derhalven ſelve van God geſchapen ; en die ſcheppinge / waar door de ſcheppinge geſchapen is / moſt weder een ſchepſel weſen / en derhalven geſchapen / en ſoo tot het oneyndige ; 't welk ongerÿmd is.

Tegenw. De ſcheppinge is een beweginge / en derhalven God niet ; dat de ſcheppinge een beweginge is / werd beweſen / om dat alle daaden door bewegingen werken / en ſeekere bewegingen zyn / en veroorſaaken.

Antw. De actien en daden / die in de geſchapene natuure werden gevonden / zÿn al te ſamen beſtaande in de beweegingen / maar de werkinge der ſcheppinge / door welke iet uyt niet werd voort-gebracht / en de beginſelen ſelve der natuure haren oorſpronk nemen / is geen beweginge / want dat niet is / kan niet bewogen werden / door de ſcheppinge nu werd voort-gebracht 't geen niet is. Daarom / hoe-wel alle bewegingen en werkingen / die door bewegingen geſchieden / ſucceſſie ofte vervolg van tÿd van nooden hebben / ſoo is nochtans de ſcheppinge niet met gevolg van tÿd / maar in een oogenblick geſchied.

Tegenw. Nochtans verhaald Moſes dat de ſcheppinge is in ſes achter een volgende dagen geſchied.

Antw. God heeft geen ſes dagen geduriglÿk beſig geweeſt / in het ſcheppen des Wereld / maar heeft alleenlÿk / op yder dag / in een oogenblik geſchapen / 't geen hem behaagde ; 't welk Moſes genoegſaam te kennen geeft / als hy verhaald / dat God alleenelÿk ſeyde, dit of dat zy / en het was ſoo *Gen.* 1. *Pſal.* 33. ℣. 6. en 9. want hy ſpreekt, en het iſſer, hy gebied, en het ſtaat daar.

Ten anderen / al waar het ſchoon ſoo / dat door de ſcheppinge een beweginge in het ſchepſel geſchiedde / gelÿk God ook / behalven des weſens aller dingen / ook aller beweegingen / en werkingen der ſelve / den eenigen oorſpronk is ; ſoo ſoude nochtans de ſcheppinge niet eygentlÿk in haar ſelven een bewegingen weſen. Want de ſcheppinge / en alle andere uytwendige werken Gods / werden tweeſins aangemerkt. Of in haar ſelven / abſolute / en gelÿk die in God zÿn : en ſoo zÿnſe niet anders als het weſen Gods ſelve / dat vrywilliglÿk / na ſijn wÿsheid / en door ſijne macht / werkt. Of gelÿk die in de ſchepſelen / op ſulken tÿd / en wÿſe / als God geliefd / ſeker weſen / veranderingen / werkingen / en bewegingen veroorſaakt : ſoo dat den aanvang des weſens / of beſtaan : Item / de veranderingen / en bewegingen die door de werkingen Gods geſchieden / niet zÿn in God / maar in de ſchepſelen / in welke God werkt.

Vrag. Dewÿle geſegd is / dat alle dingen van God zÿn voort-gebracht / haar weſen / en werkingen hebben ; hoe komt het dan / datter ſoo veel quaads in de Wereld is / is ook dan God de oorſaak des quaads ?

Antw. Al het geen is / of een weſen heeft / in ſich ſelven aangemerkt / is goed : Item / alle werkinge / ſoo veel deſelve in 't gemeen als een werkinge aangemerkt werd / is van God / en goed *Gen.* 2. 31. 1 *Cor.* 12. 6. die alles in allen werkt 1 *Tim.* 4. 4. Alle het quaad dat in de Wereld is / kan bequamelÿk tot deſe ſoorten / of gedaanten / gebracht werden. Ten eerſten / in naturelÿke dingen werd quaad genaamd / 't geen in ſich ſelven goed is / maar reſpective, of ten aanſien van ſeekere andere ſaak / quaad / by exempel / het geen voor de eene ſoorte van gedierte fenÿn is / 't ſelve is voor een ander goede ſpÿſe / 't geen d'een quaad is / is d'ander goed ; en ook 't geen den menſch fenÿn is / kan in ſommigen gebruyke / behoorlÿk aangediend / een bequaam genees-middel werden. Want aangeſien in de naturelÿke dingen een groot onderſcheyd is van eygenſchappen : ſoo moet nood-wendiglÿk volgen / dat het geen voor het een goed is / voor het ander quaad is ; hoe-wel nochtans alle dingen in haar ſelven / en voorſichtiglÿk gebruykt zÿnde / goed zyn.

De andere ſoorten des quaads beſtaan in geen weſen / maar in een ontbeeren. Als namentlÿk / het quaad der ſonde, ofte des ſchulds, in een afweſen / ofte gebrek der Wettelÿkheyd / ofte der over-een-komſte der daden met den regel der gerechtigheyd / en Wet Gods. 1 *Joh.* 3. 4. De ſonde is een afwykinge van de Wet.

Dit quaad komt niet van God / maar door de afwÿkinge van God / want gelÿk de geene die ſich afkeerd van het licht / noodſaakelÿk in de duyſterniſſe vervald / ſoo ook die ſich van God af-keerd / vervald noodſaakelÿk in duyſterniſſe des verſtands / onwetenheyd / dwalingen / &c. Item in ongerechtigheyd / en elende. Want daar geen wÿsheyd / gerechtigheyd / of eenigen welſtand / of goed is / dan van / in / en by God. *Jacob.* 1. 17. *Rom.* 11. 36.

De derde gedaante des quaads werd genoemd malum negativum, om dat het in een bloote loocheninge beſtaat : om dat yder ſaak alleenelÿk heeft die volmaaktheyd / die God in yder gedaante geſteld heeft / en niet andere volmaaktheden / of bequaamheden / die in andere gedaanten gevonden werden. By exempel / dat een menſch niet heeft die bequaamheden / en hoedanigheden / die in de Engelen zÿn ; of dat andere Dieren niet hebben die bequaamheden / en volmaaktheden die in den menſch zÿn ; dat de gewaſſen der Aarde niet hebben de volmaaktheden die in de Dieren zÿn ; en die dingen die gansch ſonder eenig leven zÿn / niet hebben die volmaaktheden die in de gewaſſen zÿn &c. Want aangeſien God heeft veelderley ſoorten der ſchepſelen gemaakt / en een yder volmaakt in ſijn geſlachte / en na ſijnen aart ; ſoo was het noodſaakelÿk / dat in 't een geſlachte der ſchepſelen Gods / andere volmaaktheden weſen moſten / dan in het ander. Want indien alle volmaaktheden in alle dingen even-gelÿkelÿk geweeſt hadden / ſoo ſoude daar geen onderſcheyd geweeſt zÿn tuſſchen ſchepſelen en ſchepſelen / maar alle dingen ſouden een / en het ſelve geweeſt zÿn.

Datter nu ſoodanigen onderſcheyd is tuſſchen de werken Gods / is niet quaad / maar ſeer goed : want daar uyt kannen te beter de onuytſprekelÿke wÿsheyd / en volmaaktheyd Gods / verſtaan / en doorſien. Want gelÿk het de treffelÿkheyd van des menſchen lichaam vertoond / datter in een lichaam ſoo veel verſcheyden leden zÿn / die al te ſamen verſcheyden gebruyken hebbende / nochtans tot een gemeen eynde geſchikt en van nooden zÿn / namelÿk / tot de onverhoudinge /

onderhoudinge / en welſtand des levens der menſchen; Item / gelijk uyt de verſcheydenheid der toonen / op hare mate en wijſe geſongen / de ſoetigheid des geſangs voort komt; ſoo beſtaat ook ten grooten deele daar in de treffelijkheid des Werelds / dat God / veel verſcheyden ſchepſelen voort-gebracht hebbende / en een yder in ſijnen aart en geſlacht ſijn gebruyk en volmaaktheid gevende / alle de ſelve onder een / en aan elkanderen / verbonden heeft / en tot een uyterſte eynde / namentlijk ſijn eere / verordineerd. 't Selve werd ook van den Apoſtel ſeer bequamelijk uytgelegd / van de verſcheydentheid der gaven, en der leden in de Gemeente Gods. 1 *Cor*. 12. 11, 12. &c.

Wat belangd het quaad der ſtraffe / beſtaande in een privatie ofte onbeeren, en onttrekkinge des goeds / 't welk ons God had gegeven. Dat is in ſich ſelven geen quaad. Want God is een abſoluyt Souverain Heer / die doed met het ſijne dat hy wil, alles op ſulken wijſe / en tijd / gevende / en weder nemende / als het hem geliefd / ſonder aan yemand verbonden te zijn / of dat wy in het minſte yet daar tegen mogen denken. *Job* 1. 21. De Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen; de naam des Heere zy geloofd.

2. Het quaad der ſtraffe is goed, ten aanſien dat het is een uytvoeringe / en betoog der rechtveerdigheid Gods. 3. Ten aanſien dat God / door het ſelve / heylſame vruchten der gerechtigheid werkt, in de gene die door de tuchting Gods werden geoeffend. *Hebr*. 12, 11. *Rom*. 8, 28. &c.

Hier uyt konnen wy verſtaan / datter niets in ſich ſelven weſentlijk quaad is: en dat God niet is d'oorſaak van eenig quaad / ja ook niet weſen kan. Maar de ſonde in de Wereld gekomen zijnde / heeft niet alleen de dood / maar ook veele andere quaden / en elenden in de Wereld gebracht: ſoo dat nu / door de ſonde / het ſchepſel Gods de ydelheid en misbruyk der menſchen onderworpen is. *Rom*. 8. 19-21. &c.

Staat voorts te bedenken / dat den opgang van het een / is den ondergang van het ander. Want dewijle alle dingen uyt eenderley materie of ſtoffe beſtaan / ſoo komen op Aarde alle dingen uyt alle dingen voort: en werden lichtelijk weder in allerley gedaante veranderd. Aarde / water / en Locht / in gras; gras / van de beeſten ge-geten / in bloed; dat bloed in vleeſch der beeſten; dat vleeſch / van den menſch ge-geten / weder in bloed / vleeſch / en verſcheyden gedeelten der verſchillende leden: deſe leden / door de dood / keeren weder tot Aarde / water / Locht / &c. uyt die ſelve ſtoffe daar na andere gewaſſen / dieren / en allerley natuurelijke lichaamen. Soo ſien wy / door den wijnſtok water in wijn veranderen; den wijn / gedronken zijnde / veranderd in bloed / vleeſch / levende geeſten / en verſchillende gedeelten der menſchen: en daar na / door vertteringe en uytdampinge / veranderd alles weder in in dampen / water / &c. Hoe-wel dan in de Wereld vee-le byſondere quaden / verderdingen / en dooden voorvallen: nochtans dienen ſy alle tot het gemeene leven / en onderhoud des Werelds. En ſoo werd in 't gemeen goed / 't geen in het byſonder quaad is.

Tegenw. Maar / ſal yemand denken / komen alle dingen uyt alle dingen voort op de Aarde / als hebbende een en de ſelve algemeene ſtoffe: dewijle alleen die aarde / en ſtoffe / die ontrent het oppervlak zijn van den kloot der Aarde / en des waters / gebruykt werden tot voortſettinge der gewaſſen / en dieren der Aarde / gelijk ook der menſchen / ſoo ſal konnen geſchieden / dat / met verloop van tijden / een en de ſelve ſtoffe ſal geweeſt zijn in de lichamen van verſcheyden menſchen: inſonderheid by die volkeren / die ook menſchen vleeſch ſomtijds tot haar voedſel gebruyken. Hoe ſullen dan alle menſchen konnen met haar eygene en ſelve lichamen opſtaan / met welke zy te vooren bekleed geweeſt zijn?

Antw. Al waar het ſoo / dat wy begrypen / dat niet juyſt met de ſelve ſtoffe der lichamen / in welke de menſchen geſtorven zijn / ſy weder ſouden opgewekt werden: ſoo ſoude nochtans daar uyt geenſins volgen / dat ſy de ſelve lichamen niet ſouden hebben in aart en gedaante: dewyle / gelijk wy geſegd hebben / de materie, of ſtoffe der lichamen / in allen van een en ſelve natuur en aart is.

2. Staat te bemerken dat de ſubſtantie van des menſchen lichaam / namelijk de levendige geeſten / bloed / vleeſch / &c. dagelijks verteerd werd / en verdwijnt; in welkers plaats / door de voedinge / weder nieuwe ſtoffe gebracht werd / ſoo dat den menſch tot der dood toe ſeer weynig behoud aan ſijn lichaam / van het gene te vooren tot de deelen des ſelfs behoorde / anderſins ſoude hy tot een ganſch groote en ongeſchikte geſtalte opgroeyen.

3. Wy antwoorden met Chriſto / *Matth*. 22. 29. die al te weetgieriglijk / en met verkeerde reden / de opſtandinge willen tegenſpreeken: die dwalen, niet wetende de Schrift, noch de kracht Gods. Want aangeſien de opwekkinge uyt den dooden is een boven-natuurlijke werkinge Gods / die wy met ons verſtand niet konnen begrijpen; ſoo moeten wy daar in / en in diergelijke verborgentheden / ons verſtand gevangen leyden onder het Woord en gehoorſaamheid Gods.

XI. CAPITTEL.

Van de geſtalteniſſe des Werelds.

Onder de werken der ſcheppinge ſtaan inſonderheid aan te merken de Wereld in 't gemeen / en de byſondere ſchepſelen in de ſelve begrepen. De geſtaltenis des Werelds, gelijk die in ons geſichte voorkomt / is in eenen ronden omgang beſloten. Want deſe geſtalte (gelijk de Mathematici wel betoonen) allermeeſt begrijpen kan in haren omſlag; ja ongelijk meer / dan eenige andere geſtalteniſſe in haren ommegang van gelijke grootte.

Ook is deſe geſtaltenis alderbeſt tot bewegingen bequaam; waarom ook aangemerkt werd / dat in de dieren / de hoofden / ofte uyteynden der leenderen / tot de bewegingen verordend; gemeenelijk rond bevonden werden.

Deſe geſtalte werd de volmaakſte genaamd / om dat de dingen in de ſelve begrepen / aldermeeſt / en eenpariglijk by malkanderen t'ſamen gevoegd werden; 't welk tot den wel-ſtand / en onderhoud der ſchepſelen / ſeer dienſtig is. Waarom ſien wy mede / dat de uytnemendſte deelen des Werelds / ook deſe ronde geſtalteniſſe ontfangen hebben; als / den Hemel / de Sterren / den kloot der Aarde / en des Waters / &c. Item / veele deelen der gewaſſen en dieren. De konſt ſelve / de Natuur navolgende / geeft aan veele dingen / tot gebruyk der menſchen uyt-gevonden / een ronde geſtalteniſſe: als / by exempel / in de ſpieſſen / bollen / kannen / ſchotelen / en diergelijke.

En hoe wel op de Aarde vele hooge ſteenachtige bergen bevonden werden / waar van ſommige verre boven de wolken uyt-ſteeken / en van een uytnemende hoogte zijn / gelijk onder andere de Alpes, en den berg genaamd Pico de Terraira, op een der Kanariſche Eylanden / genaamd Teneriffe (welken berg geſien werd ſeſtig mijlen in Zee / en qualijk in drie dagreyſen beklommen kan werden (boven altoos met ſneeuw en ys bedekt zijnde) dan alleen in het midden des ſomers) en andere meer. Nochtans verhinderd dit niet merkelijk de ronde der Aarde; om dat de voorgemelde hoogte der bergen / ten aanſien van de grootte des Aarden-en Water-kloots / by na niet is te achten / ja niet meer / dan in een bal van tamelijke grootte / een kleyne oneffenheid / of heuveltjen / te rekenen is. Want de grootheid des Aardkloots werd geacht op drie hondert en ſeſtig graden / yder graad beloopende vijftien Hoogduytſche mijlen: dat is t' ſamen in den ommeloop vijf duyſend en vier honderd Hoogduytſche mijlen.

Ari-

Ariſtoteles merkt ook aan / dat de ronde geſtalteniſſe daarom te wonderlijker is / om dat in de ſelve verſcheyden tegen-geſtelde gevolgen te gelijk beſpeurd werden.

Want door 1. Sy beſtaat in een bewegelyke ronde / en een middel-punt / dat ſonder beweginge blyven kan / hoe-wel alle de deelen der ronde rondom het ſelve omgedraaytd werden.

2. In de ſelve zijn te gelijk begrepen / rechte linien (namelyk de Diameters, die de ronde in twee gelyke deelen ſcheyden) en omgebogene; namelyk langs den ommeloop der oppervlakte.

3. In de ſelve geſchieden / op een en ſelven tijd / tegen-geſtelde bewegingen : want dewyle het een deel na boven / en achterwaarts bewogen werd : ſoo werd het ander nederwaarts en voorwaarts gebracht. Item / op die ſelve plaats / daar de bewegingen begonnen zijn / daar werden ſy geeyndigd : en dus werd het eerſte / het laatſte / en het laatſte / het eerſte.

De deelen van des Wereldts in een ronde begrepen / zijn ſeer naauw aan malkanderen t' ſamen gevoegd : want het ſoo tot onderhoud der ſelve noodig was : dewyle de deelen des Wereldts tot malkanders welſtand / als leden in een lichaam / vereyſcht zijn. Derhalven zijn mede de deelen der verſcheyden lichamen des Wereldts / niet min aan malkanderen ge-hecht / dan de byſonderſte deelen in haar geheel. Waar uyt ontſtaat / dat de bewegingen die in de lichamen geſchieden / ſeer verre dikmaal ſich uyt-breyden / ook tot die deelen / plaats / en dingen / daarſe in het begin niet waren veroorſaakt. By exempel / als men met een vinger drukt op den rand van een roomer / en rondom de ſelve ombrengd : ſoo werden alle de deelkens des roomers daar door bewogen : 't welk blykt door de menige uyt-ſpringende ſprankelen / en beroeringe der vochtigheid / die in den roomer is. En indien de beweginge der deelkens van eenige ſaak / ſeer ongelykelyk toe-gaat / ſoo ſal het geheel lichtelyk gebroken werden. Dit is de reden / dat / als een klok ſlaat / indien men op een deel der ſelve met de hand / of yet anders / ſterk drukt : de ſelve klok lichtelyk berſt : om dat de deelkens ongelyk geroerd zynde / d' eene van de andere merkelyk geſcheyden werden. Hier uyt kan men ook af-nemen de oorſaak / waarom een ſlag op een ſteen / of yet wat anders / veel meer kracht doed om dat te breeken : dan of men eenig ſwaar gewicht ſachtkens daar op leyde. Want door den ſlag werden de deelen haaſtelyk / en ongelykelyk / van elkanderen verdeeld : maar door perſinge / of douwinge / werdenſe / traaglijk en eenpariglijk gedrukt zynde / beter by een gehouden.

Staan voorts in de gedaante des Wereldts te bemerken.

1. De wonderlyke / en om ſoo te ſeggen eenigſins oneyndige / verſcheydentheid der natuurelyke dingen : welke nochtans al t' ſamen uyt ſeer weynige beginſelen voort-komen. Gelyk uyt weynig letteren ſoo een groot getal van woorden en Talen ontſtaat / datmen die niet kan alle oprekenen : en uyt ſeer weynig toonen allerley geſang en harmonie veroorſaakt werd. Selfs werden alle menſchen / hoe veele ſy zyn / van elkanderen onderſcheyden door ſpraak / gedaante des aangeſichts / hand-ſchrift / &c.

2. De ſeer bequaame t' ſamen-voeginge der onderſte ſchepſelen met de bovenſte / van welke de benedenſte / door de vloeyenden aart des Lochts / als door een bequaam tuſſchen-middel / alle haar vermogen / leven / en cieraad verkrygen.

3. Een ſeer uytnemende / en goede proportie / ofte gelykmatigheid tuſſchen alle de ſchepſelen. Want God heeft alle dingen geordineerd by mate, en getal, en gewichte. Als ſtaat in het Boek der Wijsheid. *Cap.* 11. 21.

4. De ſchoonheid / konſt / en treffelykheid / die in het maakſel / en weſens der ſchepſelen / beſpeurd werden.

5. De Goddelyke ordre / die God in alles heeft geſteld / waar door het eene het ander ten dienſt ſtaat. Item de wyſe regeringe / en beſtieringe van alle dingen tot hare byſondere eynden / en door de ſelve tot haar opperſte / laatſte / en grootſte eynde / welke is de eere Gods : want gelyk God het begin is van alles / ſoo is hy ook het eynde van alles / *Rom.* 11. 36. *Apoc.* 1. 8. Doch die dingen / die ontrent de Wereld voorders ſtaan te bedenken / konnen by andere gelegentheid breeder verhandeld werden ; hier raken wy dit maar kortlijk / en als in 't voor-by-gaan / aan.

XII. CAPITTEL.

Van de kennis der Engelen.

WAt belangd de byſonders ſchepſelen / en gedeelten des Wereldts / die zijn of onſienlijk, als de Engelen / of ſichtbaar. Van den aart / ſcheppinge / eygenſchappen / ſchuldigen plicht / &c. der Engelen : Item / van den Val der booſe Engelen / haren ſtaat / natuur / doen / &c. in het breede te handelen / is ons oogmerk niet. Alleenlijk merken wy dit aan / dat hoe-wel de goede Engelen ſeer groote wetenſchap en kennis hebben ; 1. Door aanſchouwen der dingen die op Aarde / en in de ganſche natuur / geſchieden. *Eph.* 3. 10. Op dat nu door de gemeente bekend gemaakt werde den overheden en den machten in den Hemel, de veel-vuldige wijsheid Gods. 1 *Petr.* 1. 12. In welke dingen de Engelen begeerig zijn in te ſien. *Luc.* 15. 10. Alſoo ſeg ik u lieden, is daar blijdſchap voor de Engelen Gods over een ſondaar die hem bekeerd. 1 *Tim.* 5. 21. Ik betuyge voor God, en den Heer Jeſu Chriſto, en de uytverkorene Engelen, dat gy deſe dingen onderhoud ſonder voor-oordeel, niets doende na toe genegentheid. Doch / aangeſien de Engelen niet bemerken de dingen der natuur door lichamelijke leden / en uytterlijke ſinnen / ſoo is de wijſe van deſe hare kennis ons onbekend. 2. Door Goddelijke openbaringe / reden-kavelinge / en anderſins.

Nochtans weten ſy de verborgentheden van Gods voornemen en beſluyten niet / *Marci* 13. 32. Maar van dien dag en uure weet niemand, noch de Engelen die in den Hemel zyn, noch de Sone, dan den Vader. 1 *Cor.* 2. 11. Niemand weet het geene Godes is, dan den Geeſt Gods. &c. 13. Want de Geeſt onderſoekt alle dingen, ook de diepten Gods. *Rom.* 11. 34. Want wie heeft den ſin des Heeren gekend? en wie is ſynen raads-man geweeſt?

Ook weten ſy de toekomende gebeurelijke dingen niet ; welkers ſekerheid namelijk niet hangd aan eenige bepalinge / of gelegentheid der natuurlijke oorſaken / maar aan Gods beſluyt / en ondoorgrondelijke beſtieringe. *Eſ.* 42. 8. 9. en *Cap.* 44. 7. Wie ſal, gelijk als ik, roepen, en het verkondigen, en het ordentelijk voor my ſtellen, ſederd dat ik een eeuwig volk geſteld hebbe? en laatſe de toekomſtige dingen, en die komen ſullen, haar verkondigen. *Eſ.* 46. 10. &c.

Veel min weten zy de innerlijke gedachten der menſchen / ten zy datſe die door uytwendige teekenen vertoonen. Want de herten en nieren te doorſoeken, is een ſaak die Gode alleen eygen is. *Apoc.* 2. 23. En alle de gemeenten ſullen weten, dat ik ben die herten en nieren onderſoeke. En ik ſal u lieden geven een yegelijk na ſyne werken. *Rom.* 8. 27. 1 *Reg.* 8. 39. Want gy alleene kend het herte van alle kinderen der menſchen. &c.

Derhalven is het aanroepen en den dienſt der Engelen ganſch ydel. *Col.* 2. 18. Want dat ſommige willen ſeggen / dat God onſe gedachten / en gebeden / den Engelen openbaard / ofte dat ſy die konnen ſien in den

ſpiegel

ſpiegel der dry-eenigheid: dat is tegen het Woord Gods/ en het geene wy alrede hebben aangeweſen. En voorts/ indien (gelijk die ſelve bekennen / tegen welke wy ſchryven) onſe gedachten en begeerten des herten Gode dadelijk / eerder / regel recht / en volkomelijker bekend zijn / dan den Engelen: ſoo is het immers gansch ongerijmd / de ſelve te doen aan de Engelen; op datſe van Gode haar bekend gemaakt ſouden werden / en dan van haar Gode weder voorgedragen. En noch ydeler is het de gebeden te doen aan de geeſten der afgeſtorvene menſchen / die van ons niet weten / noch ons niet kennen / *Eſ*. 63. 16.

Vrag. Of de Engelen veel dingen te gelijk / op eenen tijd / begrijpen konnen?

Antw. Neen / want / gelijk Thomas Aquinas ſegd / 't geen verſtaan / of van eenig verſtand begrepen werd / dat bepaald het ſelve verſtand / even gelijk eenig lichaam bepaald werd door ſijn figuur / of gedaante: gelijk dan geen lichaam te gelijk op eenen tijd kan door tweederley / of verſcheyden gedaanten bepaald weſen / ſoo kan ook het verſtand geen veelderley ſaken te gelijk begrijpen.

2. Het verſtaan in de ſchepſelen is een beweginge / (of immers yet dat op diergelijke wijſe bemerkt werd) geſchied door bewegingen / en is een oordeel van bewegingen / &c. Nu / gelijk geen beweginge kan op eenen en ſelven tijd / tot verſcheyden uyt-eynden bepaald werden: ſoo kan ook geen ſchepſel te gelijk verſcheyden dingen begrijpen. Soo ver dan de dingen als verſcheyden aangemerkt worden / ſoo werdenſe noch van de Engelen / noch van eenig ſchepſel / te gelijk verſtaan: maar wel in opſicht dat verſcheyden ſaken als een / en onder een gedachte / begrepen werden. Als / by exempel / een geheel / ſoo ver het als een ſaak in ſyn geheel beſtaande aangemerkt werd / werd op eenen tijd in ons verſtand opgenomen: maar niet ten aanſien der verſcheyden deelen / die verſcheydelijk d' een van d' ander konnen begrepen en bedacht werden. Een reden (beſtaande uyt verſcheyden woorden / en uyt het geen daar de reden van gevoerd werd / en 't geen van de ſelve werd uyt-geſproken) werd op een tijd / en te gelijk / begrepen / ten aanſien datſe als een reden werd aangemerkt / maar niet ten opſicht van de verſcheyden deelen die daar in vervattet zijn.

Geen ſchepſel kan ook te gelijk / op eenen tijd / verſcheyden dingen dadelijk begeeren; of / na bepalinge en ordeninge van ſynen vryen wille / doen of in 't werk ſtellen. De reden is / om dat den wille en vrywillige werkingen / bepaald werden van 't verſtand / nu 't verſtand kan niet te gelijk op verſcheyden voorwerpſelen beſig weſen. Hoe-wel nochtans den geeſt des menſchen heeft een wonderlijke rappigheid / om haaſtlijk d' een daad en beweginge na de andere te veroorſaaken / en dat na order / en beleyd des verſtands / en der wille / gelijk in de ſpraake des menſchen / en andere werkingen / lichtlijk kan af-genomen werden.

Niet tegenſtaande alles 't geen bygebracht is / ſoo is noodig te gelooven / dat God op een en de ſelve tijd veele en verſcheyden ſaaken te gelijk / en volkomelijk / begrijpen en verſtaan kan: voor exempel / de geſtalte en gebeden veler menſchen / die te gelijk in verſcheyden plaatſen geſchieden. Item / dewijle God alles in allen werkt. 1 *Cor*. 12. dat hy ook te gelijk op eenen tijd verſcheyden dingen kan werken / en doen na ſijn vry wel-behagen. Ja na veler oordeel / ſoo begrijpt God altoos / onveranderlijk / dadelijk / en door een eenige werkinge ſyns verſtands / alles 't geen geſchied / of geweeſt is / noch is / of geſchied; of ook oyt na deſen geſchieden en weſen ſal: hoe-wel hier over verſcheyden gevoelen is / en het voor-geſtelde veelen ongerijmd ſchijnd: in welke verſchillen wy ons nu niet willen inlaten. Wat daar van zy / of niet / immers gelooft men dat God teffens op eenen tijd verſcheyden dingen verſtaat / en vrywilliglijk doed / hoe-wel de ſaak / en wijſe van die / ons verſtand verre te boven gaat.

XIII. CAPITTEL.

Van den Hemel.

De ſichtbare ſchepſelen zijn / of onder het oppervlak der Aarde / en des waters / of daar boven / en op de ſelve: als den Hemel / ſtarren / de menſchen / de gewaſſen der Aarde / de dieren / &c.

Den Hemel is een lichaam / dat onder alle natuurelijke lichamen het grootſte is / en fijnſte van deelen: en daarom is het ook van een ſeer lichten / vloeyenden / en in zijn deelen haaſtlijk plaats veranderenden aart: 't welk mede / om ſijn vloeyendheid / geen vaſte / noch ſekere figuer of geſtalteniſſe heeft; maar veranderd de ſelve lichtelijk / en kan ſich niet weynig moeyte voegen na de geſtalteniſſe van eenig ander vaſter en maſſiver lichaam / van welke het ombat werd. Gelijk men ook ſulcx in het water beſpeurd / hoe-wel dat niet ſoo dun noch kleyn van deelen / en derhalven ook ſoo vloeyende noch ſoo licht niet is / als de Locht / inſonderheid die in hooger / en van ons verder verheven / plaatſen gevonden werd: die wy oordeelen noch veel dunder van deelen te weſen / dan die hier beneden is / en door de dampen en koude niet weynig verdikt werd.

Vrag. Of ook den opperſten Hemel / daar God op een byſondere wijſe in is / en woond; en ook de H. Geeſten haar woon-plaats hebben; of (ſeg ik) dien Hemel mede is een geſchapen lichaam / of niet?

Antw. Sommige meenen dat God ſelve deſen Hemel is / om dat den Apoſtel ſegd 1 *Cor*. 15. 28. dat in het toekomende Rijke der heerlijkheid / God alles ſal weſen in allen.

Andere beelden ſich in / dat deſen Hemel niet is / dan een ongeſchapen / eeuwige / en oneyndige ſpatie / of plaats / allentom vervuld zijnde met een geeſtelijk en uyttermaten ſchoon licht / van God af-vloeyende. Volgens het ſeggen Pauli / 1 *Tim*. 6. 16. Die alleen onſterffelijkheid heeft, en een ontoegankelijk licht bewoond.

Maar dat deſen Hemel is een geſchapen lichaam blijkt *Hebr*. 12. 10. Want den Apoſtel noemd deſen Hemel een Stad die fondamenten heeft, welker Konſtenaar en Bouw-meeſter God is.

2. Dewijle in deſen Hemel is het lichaam Jeſu Chriſti / item Enochi en Eliæ; gelijk mede / volgens de H. Schrift / de toe-komende verheerlijkte lichamen der ſalige menſchen / in deſen Hemel ſullen geſteld werden: ſoo is betamelijk / en de reden gelijk / te gelooven dat deſe lichamen daar niet ſullen weſen in een gansch ledige / en van alle lichaam beroofde plaats / maar van een ander lichaam ombangen: 't welk ook den H. Petrus ſchijnd te kennen te geven / als hy ſegd. *Act*. 3. 21. Den welken, namelijk Chriſtum / den Hemel moet ontfangen, tot de tijden der weder oprechtinge aller dingen.

3. In deſen Hemel is een eeuwigdaurend licht. 1 *Tim*. 6. 16. *Apoc*. 22. v. 5. Aldaar ſal geen nacht zyn, en ſy ſullen geen keerſe noch licht der Sonne van nooden hebben: want de Heere God verlichtſe: en ſy ſullen als Koningen heerſchen in alle eeuwigheid. *Cap*. 21. 23. De Stad behoeft de Sonne, noch de Mane niet: want de heerlijkheid Gods heeftſe verlicht, en het Lam is haare keerſe. Nu het is bekend / dat het licht niet is een ſubſtantie / of weſen by ſich ſelven beſtaande / maar is noodſakelijk altoos / en beſtaat in een lichaam / als zijnde een toe-val des ſelfs / uyt ſekere werkinge / en beweginge / en eygenſchap der ſelve voort-komende / volgens het oordeel en bewijs

der geene die natuurelijke dingen onderſoeken.

Tegenw. Indien deſen Hemel een lichaam is van ſulken lichten vloeyenden aart; hoe ſullen de lichamen der uytverkorene tot ſaligheid / in het ſelve beſtaan konnen / en vrywilliglijk na haren ſin en wille bewogen werden / en niet veel eer na beneden vallen.

Antw. Dat nu onſe lichamen / van de Aarde verheven zijnde / dadelijk weder na de Aarde toe-vallen / uyt welke ſy genomen / en voortgekomen zijn: dat werd van veelen / en ſeer waarſchijnelijk / geoordeeld ſijne natuurelijke noodſakelijkheid / en reden / niet in alle diſtantie / of afweſen van plaats / te hebben; maar alleenlijk binnen ſekeren omſlag / en verheid van plaats / onder de bewegingen der Sonne / buyten welke een lichaam geſteld zijnde / daar ontledigd werd.

De lichamen der gene / die deſen Hemel bewoonen / en bewoonen ſullen / zijn niet van ſoodanige ſwaarheid / als onſe lichamen hier op Aarden: maar zijn Hemelſch / Geeſtelijk / geſuyverd / verheerlijkt / &c. Ontloſt van alle dikke / ſware / en onreyne ſtoffe. 1 *Cor.* 15.

3. Men ſiet ſelfs op de Aarde / dat de lichamen der dieren / en der menſchen; hoe-wel ſy in haar ſelven groot / loom / en ſwaar zijn: dat ſy nochtans door de lichtigheid / en krachten der levendigmakende lichamelijke geeſten / ſeer lichtelijk / en veerdig / omgedragen / en allesins bewogen werden; inſonderheid van de geene die noch jeugdig en ſterk zijn: maar de levendige geeſten door de dood uyt de lichamen verdweenen zijnde / ſoo vallen zy daar neder / ſonder beweginge; en werden ook / ſoo men ſegd / door het af-weſen der verlichtende geeſten ſwaarder bevonden / dan voor de dood. Nu de verheerlijkte lichamen der uytverkorenen / ſullen vol van geeſt en van krachten weſen; en derhalven gantſch rap / en ſnellijk / ſich in alle plaatſen konnen bewegen. 1 *Theſſ.* 4. 17. Daar na, wy die levendig over gebleven zyn, ſullen te ſamen met haar opgenomen werden in de Wolken, den Heere te gemoete in de Locht: en alſoo ſullen wy altoos met den Heere weſen. Want ſy ſullen blinken gelijk de Sonne in haar heerlijkheyd, en den Engelen Gods gelijk weſen. *Matth.* 22. 30. en *Cap.* 13. 43. Nu weten wy / dat God ſijne boden maakt Geeſten, en ſijne dienaren een vlamme des vyers, *Hebr.* 1. 7.

Wy ſtellen den Hemel onder de ſichtbare ſchepſelen; want hoe-wel wy de Locht / ſuyver zijnde / dicht ontrent ons niet ſien / daar nochtans de ſelve het tuſſchen-middel is / waar door alle andere dingen ſichtbaarlijk vertoond werden; evenwel ſietmen den Hemel van rondom om hoog / als of die door een blaauwen ommegang geeyndigd waar; niet dat de ſelve ſich niet verder uyt breyd / maar om dat daar ons geſicht geeyndigd werd / 't welk (door de verheid van plaats verdonkerd zijnde: en door de verdikkinge / om ſoo te ſeggen / van de Locht / door welke het geſicht doorgaat) meynd dat de ſelve gelijk met een blaauwe verwe aangedaan is: want de blaauwheid van de ſwartheid / of donkerheid / niet veel verſchild.

De hoogte en wijde uytbreydinge des Hemels aan allen zijden / is ſoo groot / datſe / ten aanſien van ons / oneyndig is / in opſicht dat wy de ſelve niet konnen weten / noch derhalven eenige bepaalinge daar in bewijſen. *Jer.* 31. 37. Soo ſeyd de Heere; indien de Hemelen daar boven gemeten konnen werden, *Eſ.* 40. 12. *Proverb.* 25. 3. Aan de hoogte des Hemels, en aan de diepte der Aarde, en aan het herte der Koningen is geen doorgrondinge. Daarom werd de uytbreydinge / en af metinge der Hemelen / Gode / als ſijne eygen werken / toe-geſchreven. *Eſ.* 48. 13. Myne rechterhand heeft de Hemelen met de palme af-gemeten. *Zach.* 12. 1. De Heere ſpreekt, die den Hemel uytbreyd, en de Aarde grondveſt, en des menſchen geeſt in ſijn binnenſte formeerd. *Job* 9. 8. Die alleen de Hemelen uytbreydet: en treed op de hoogten der Zee. &c.

Den Hemel kan in drie deelen verdeeld werden. Het opperſte deel / is de plaats der Sterren. Het tweede / de plaats daar de Meteora werden voortgebracht; als namelijk / Donder / Blixem / Regen / Hagel / &c. Het derde begrijpt de plaats daar wy menſchen / met de andere dieren / in leven en ſweven. Het onderſte deel des Hemels is warmer dan het tweede / om dat de ſtralen der Sonne op de Aarde geſteuyt werden / en geduurig opwaarts gedreven zijnde / werden ſeer vermenigvuldigd / en veroorſaaken veel ſpelens / broedings / en groote warmte; daar ſy door het tweede deel des Hemels alleenlijk recht door ſchieten / en nederwaarts gedreven werden. Hier uyt kanmen ook af-nemen / waarom het op de toppen der hooge Bergen ſeer koud is: ſoo dat dikmaal die met ys en ſneeuw bedekt zijn / daar het beneden ſeer warm is. Namelijk om dat de Bergen allenkens oploopen / ſoo dat boven weynig ſpelens / en weerſlag der ſtralen van de Son geſchied. Item / om dat de Locht / die rondom die hooge Bergen is / en over de ſelve gedreven werd; om de voorgemelde reden veel kouder is / dan die beneden is.

Behalven deſen ſichtbaren Hemel, vermeld de Heylige Schrift noch van eenen onſichtbaren Hemel; als zijnde die plaats / verre boven alle geſternte verheven / in welke God ſijne heerlijkheid en Majeſteyt op een byſondere wyſe openbaard. Deſe werd genaamd het huys en den Throon Gods. *Joh.* 14. 2. In het huys mijns Vaders zijn veele wooningen, &c. *Eſ.* 66. 1. Den Hemel is mijnen Throon, &c. In deſen Hemel werd God geſegd op een byſondere wijſe te weſen. *Matth.* 6. 9. Onſe Vader die in de Hemelen zyt. *Pſ.* 115. 3. Hoewel nochtans God nergens ingeſlooten of uytgeſlooten is: want hy Hemel en Aarde vervuld, ſoo dat den Hemel der Hemelen hem niet omvangen kan. *Eſ.* 66. 1. *Jer.* 23. 24. 1 *Reg.* 8. 27. &c.

Deſen opperſten Hemel werd ook genaamd den Hemel der Hemelen, om dat hy alle de onderdeelen des Hemels / ja alles / omvangd / en in uytbreydinge verre te boven gaat. 1 *Reg.* 8. 27.

Werd mede genaamd den derden Hemel, 1 *Cor.* 12. 2. Item / het Paradys, *ib.* 4. Het Hemelſche Jeruſalem, het Hemelſche Vaderland, den ſchoot Abrams, de woonplaats der ſalige Engelen / en menſchen / *Hebr.* 12. 22. en *Cap.* 11. 10. 16. *Luc.* 16. 22. &c. Edoch / in het breede hier van den aart / eygenſchappen / werkingen / &c. des Hemels te ſchrijven; is ons voornemen niet: want dat behoord tot den vijfden Artijkel onſer verdeelinge / die wy in de voorreden hebben aangeweſen. Maar dit weynige zy nu als in 't voor-by gaan aangeroch t.

XIV. CAPITTEL.

Van de Gewaſſen der Aarde.

DE Gewaſſen der Aarde / zijn eenigſins als voor onvolmaakte Dieren te rekenen; want ſy de ſelfde gelijk zijn. 1. Om datſe beyde gevoed en vermeerderd werden. 2. Datſe beyde haars gelijke voortbrengen: maar verſchillen daar in / datſe geen gevoel en hebben / noch ſoo van plaats tot plaats bewegen / gelijk de Dieren.

Daar zijn verſcheyden Geſlachten der Gewaſſen / want ſommige van dien werden boomen genoemd / ſommige heſteren, ſommige houtachtige kruyden, andere kruyden alleen / &c. onder deſe Geſlachten zijn ſoo veel verſcheyden gedaanten van Gewaſſen begrepen / dat wy achten deſelve ontelbaar te weſen / en dat aan eenig byſonder Menſch alleen noyt alle ſoorten of gedaanten der Gewaſſen / in hare verſcheydenheid (veel min in alle hare eygenſchappen) gelijkelijk / en beſcheydentlijk / bekend geweeſt zyn. Hoewel van Salomo getuygd werd. 1 *Reg.* 4. 33. dat hy geſproken heeft van de boomen, van den Ceder-boom die op den Libanon is, tot op den Yſop die aan den wand uyt-waſt

Het

Het gebeurd dikmaal dat ſommige van de voor-genoemde Geſlachten / ofte door het naarſtig mesten en bouwen / ofte ook door onachtſaamheid van de geene die het Land gade-ſlaan / ofte ook door eenigen eygen aart / van haar gedaante verſcheyden werden / en by na in een ander Geſlachte ſchijnen te treden. Gelijk Dodonæus verhaald in ſijn eerſte Boek / het eerſte Capittel.

Sommige kruyden ſchijnen den om-loop der Sonne na te volgen; maar de Turkſe-boonen werden alle eenpariglijk tegen den om-loop der Son / van het Weſten na het Ooſten / gedraayd.

Sommig kruyd ſchijnd gevoelen te hebben: als / by exempel / 't kruyd dat ik in America geſien heb / 't welk / aangeraakt zijnde / dadelijk ſijne bladeren in-trekt / en ſijne teerder takkens vallen laat: daar na / herſteld / allenxkens weder op-licht / en ontſluyt: dit kruyd werd gemeenlijk gevoelig kruyd genaamd: en werd met reden gerekend van de Philoſophi, onder de Zoophyta, dat is / onder die lighamen / die een middel / of gemengden aart ſchijnen te hebben / tuſſchen de Dieren / en de Gewaſſen der Aarde.

Sommige Gewaſſen bloeyen / eerſe bladeren hebben / gelijk de Perſe-boom / andere daar na; Sommige in het midden van den winter / gelijk het ſwart nieskruyd; andere in de lente / of ſomer. Sekeren Boom in Indien / bloeyd alle nachten / het geheele jaar door: als de Son onder-gaat ſiet men niet een bloeyſem / maar / een half uur daar na / is ſy ſoo vol bloeyſemen / als ſe ſtaan kan; maar ſoo haaſt den dag en Son aan-komt / terſtond vallen alle die bloeyſemen af: des avonds na der Sonnen onder-gang bloeyd hy wederom als voren / en ſoo voorts het geheele jaar door. Deſen Boom werd / om de gemelde reden / genaamd *Arbore triſte de dios*, dat is / eenen Boom die in de dag droevig is.

Daar is mede een Boom in Indien (die ik dikmaal geſien hebbe) genaamd *Ardore Derays*, dat is / Wortel-boom: deſen Boom laat van alle ſyden van ſijne takken wortelen nederwaarts hangen / die in de Aarde vaſt werden / en weder opſchieten: ſoo dat deſen Boom eyndelijk een groote plaatſe beſlaat / en maakt ſtruyken door malkanderen geweven; gelijk een dool-hof / &c.

't Is aanmerkens waardig / dat gelijk de lichamen der Dieren en Menſchen / met ſenuwen / aders / beenen / &c. gelijk als in een gevlochten / geweven / en als een borduurſel in een gewrocht zijn. *Pſal.* 139. 14. Dat ook op diergelijke wijſe de Gewaſſen / en kruyden der Aarde / t' ſamen-geſteld zijn. Gelijk daar uyt blijkt / dat het hout lichter over-dwars / dan recht na beneden / door-ſneden werd: 't welk ik achte daar uyt voor te komen / om dat het hout beſtaat uyt verſcheyde lange draadkens / tuſſchen welke een ſachter ſtoffe begrepen is; gelijk in den Menſch / en Dieren / het vleeſch met verſcheyden draadkens door-vlochten is. Als men dan recht neder-waards ſnijd / ſoo komt men eer van het eene draadken tot het ander (die door nederwaarts ſnijden te meer werden by een gedouwd) dan als men over-dwars het hout door-ſnijd; waar uyt volgd / dewijle de draadkens harder zijn dan d'ander tuſſchen liggende ſtoffe / dat het hout lichter dwars dan recht ſal door-ſneden werden.

Van de kruyden hier te ſchrijven / en particulierlijk te toonen / hoe wonderlijk in de ſelve Gods onbegrijpelijke wijsheid / goedheid / en macht / geſpeurd werd / is mijn oogmerk niet. Wy ſien dat onder de Gewaſſen deſe dry vermeld werden / als ſeer nut en dienſtig voor den Menſchen; namelijk / *Pſ.* 104. 15. Den wijn die des Menſchen herte verheugd: de olye die het aangeſichte der Menſchen doed blinken: (na de gewoonte der Ouden / die in tijden van vreugde haare aangeſichten met oly ſalfden) en het brood dat het herte des Menſchen ſterkt. Alleenlijk wil ik met een woord verhalen / wat ik van het brood der Indianen in America bevonden heb; daar groeyen kleene Boomen / wat hooger dan een Menſch; welkers wortelen geraſpt werden / en alſſe geraſpt zijn / werd het ſap daar uyt-geperſt / 't welk raauw zijnde vergiftigd / en dood de Dieren die daar van proeven; maar dit ſap / een weynig gekookt zijnde / werd bequaam om te drinken: na dat deſe wortelen ſoo geperſt zijn / werd het meel daar van / of raauw gegeten / of op pannen gelegd over het vyer / waar door het eenigſints ſmelt / en tot gebakken koeken gemaakt werd; die van reuk en ſmaak (inſonderheid warm zijnde) ons brood in deſe Landen niet ganſch ongelijk zijn. De takken der gemelde Boomen / in ſtukkens geſneden / en in de Aarde gelegd zijnde / groeyen weder op tot ſoodanige Boomen / als die zijn / daarſe van gekomen waren.

XV. CAPITTEL.

Van de Scheppinge der Menſchen.

Vrag. Of den Menſch (indien hy niet hadde geſondigd) ſoude geſtorven hebben?

Antw. Neen / deſe antwoord werd beweſen / *Rom.* 6. 21. en 8. 10. het lichaam is dood, om der ſonde wille, *Rom.* 5. 12. *Gen.* 2. 17. 1 *Cor.* 15. 21.

Tegenw. Het ſchijnd niet waarſchijnelijk te zijn / dat de Menſch / ſonder ſonde levende / altijd hier op Aarde ſoude geleefd hebben een aardſch en natuurelijk leven / ſpijſe en drank van nooden hebbende; en ook moetende daar voor ſorgen en arbeyden / gelijk van Adam / ſelve voor den val / werd geſegd / *Gen.* 2. 15. Soo nam de Heere God den Menſch, en ſettede hem in den Hof Eden, om dien te bouwen, en dien te bewaren.

Antw. Gelijk God de lichamen van Enoch en Elias voor een tijd lang van de dood bewaard / en daar na in den Hemel levendig op-genomen heeft; gelijk de Geloovigen ſal geſchieden / die ten jongſten dage levendig ſullen bevonden werden. 1 *Cor.* 15. 51, 52. *&c.* Soo ſoude ook God de lichamen der Menſchen voor de dood bewaard / en ten laatſten over-geſteld hebben in de Hemelen / in het Rijke ſijner Heerlijkheid. 1 *Cor.* 15. 47, 48, *&c.* Gelijk door den Boom des Levens wierd aangeweſen / ja als door een Sacrament beveſtigd. *Gen.* 2. 9. en 3. 22. Want / indien God de ſchoenen / en klederen der Iſraëliten / in de woeſtijne van 't verderf bewaard heeft / hoe veel te meer konde hy ook de lichamen der Menſchen voor de dood beſchermen: nochtans was den Menſche in ſijns ſelfs natuur ſterffelijk; dewijle het leven beſtond in een natuurlijke vochtigheid / die allenxkens door de hitte verteerd werdende / ten laatſten tot een geheele uytdrooginge komen konde.

Om deſe oorſaak hadde / ook voor den val / den Menſch van nooden door geduurige voedinge ſijn leven / en licht vervliegende krachten / te herſtellen en te onderhouden: maar de onſterffelijke lichamen behoeven ſulks niet / om datſe haars ſelfs verteeringe / en derhalven ook de dood niet onderworpen zijn. 1 *Cor.* 6. 13.

Ook teelen de onſterffelijke lichamen niet voort / noch brengen haars gelijke niet voort; want dat is een hulpmiddel tegen de dood: op dat de plaats der af-ſtervenden door andere ſoude vervuld werden. Hier om bewijſd Chriſtus / dat de Menſchen in 't toekomende leven niet ſullen trouwen / noch derhalven voort-teelen; namelijk / om datſe niet meer ſullen konnen ſterven. *Luc.* 20. 35. Maar die weerdig ſullen geagt zijn die eeuwe te verwerven, en de op-ſtandinge uyt den dooden, ſullen noch trouwen, noch ten houwelijk uytgegeven werden, want ſy konnen niet ſterven, want ſy zijn den Engelen gelijk. Waarom ſiet men dat alle die lighamen des Werelds / die niet vergaan / teelen ook haars gelijk niet voort: als Hemel / Starren / de Aarde / Water / de Engelen / &c.

Derhalven noemd den Apoſtel het lichaam van den eerſten Adam (ook ten aanſien hy aldereerſt is van God geſchapen tot een levendige ziel, *Gen.* 2. 7. 1 *Cor.* 15. 44, 45.) een natuurlijk en aardſch lichaam. 1 *Cor.* 15. 44, 49. welk natuurlijk en aardſch lichaam / hy ſteld tegen een Hemelſch / geeſtelijk en onſterffelijk lichaam. ſie 1 *Cor.* 15.

van het 40. tot het 50. vers / waar door den Apoſtel genoegſaam aanwijſd / dat het lichaam van den eerſten Adam / in ſijn ſelfs natuur / ſterffelijk was.

Al dat door de ſonde veroorſaakt is / daar van werden de Uyt-verkorenen verloſt door Chriſtum; maar van de dood werden ſy niet verloſt / derhalven is de ſonde geen oorſaak des doods.

Antw. 't Geen door de ſonde veroorſaakt werd / daar van zijn de Uytverkorenen verloſt: namelijk / of ten deele / of in 't geheel; of in dit leven / of in het toe-komende. De ware Geloovigen zijn door Chriſtum verloſt van den dood / ſoo ver die een vloek was / en een weg tot de eeuwige dood / en verdoemeniſſe: ſoo dat de dood haar nu door Chriſtum is geworden een af-legginge der ſonde. *Rom.* 6. 7. welke verloſſinge van de ſonde, hoewel door de dood / den Vromen wenſchelijk is; want haar ſorge en droefheid nergens over ſoo ſeer is / dan over de ſonde / als die in haar ſelven een ſcheydinge veroorſaakt tuſſchen den Menſch en God. *Rom.* 7. 24. Ja de dood is den kinderen Gods geworden een ſlaap, een ruſte, en een over-gang tot het eeuwig leven. *Joh.* 5. 24. *Eſa.* 57. *v.* 1. 2. *Apoc.* 14. 13. *&c.* Soo dat God door Chriſtum de Uyt-verkorenen ſekerlijk gansch en gaar verloſſen ſal van de dood / en de ſonde / en alle gevolgen van dien / in het toekomende leven; hoewel in dit leven 't ſelve niet geheelijk volbracht werd.

Hoewel doch den Menſch ten aanſien van het lighaam ſterffelijk is / ſoo is hy nochtans ten opſichte van de ziele onſterffelijk. Want door geen natuurelijk magt ſelfs de minſte ſtoffe der lichaamen / niet kan vernietigd werden: veel min de ziele / die een onſichtbaar geeſtelijk weſen is: want eenig weſen uyt niet voort te brengen / of ook te vernietigen; is beyde verre boven de orde / en vermogen / aller natuurelijke oorſaken. Ten anderen / indien de zielen der Menſchen gansch vernietigd wierden / hoe ſouden de godlooſen konnen van den dood op gewekt werden? want hare op-wekkinge van den dood / ſoude niet anders weſen dan een nieuwe ſcheppinge; nu / dat God den Menſch godloos ſoude ſcheppen / en daar na ſijn eygen werk ſtraffen / dat laten wy den leſer oordeelen / of 't niet ongerijmd ſoude weſen.

Als wy ſeggen dat de ziele des Menſchen / een onlighamelijk, geeſtelijk weſen is; ſoo verſtaan wy daar door / dat die in haar ſelven niet verdeelijk is / noch plaats eygentlijk vervult / gelijk de lichamen. Hoewel / ten aanſien van 't lichaam / waar in deſen geeſt is; deſelve verſtaan werd van plaats tot plaats bewogen te werden: Item / min of meer plaats te beſetten / na dat het lighaam nu minder of meerder is; als ook verdeeld te weſen door de verſcheyden leden / &c.

Hier uyt blijkt / dat ſoo wanneer in de H. Schrift geſegd werd dat de ziele ſterft: als *Jud.* 16. 30. Mijn ziele ſterve met de Philiſtijnen. *Num.* 23. 10. Mijn ziele ſterve den dood der oprechten, en mijn uyterſte zy gelijk het ſijne. Item / datſe gedood werd. *Deut.* 19. 6. 11. *Gen.* 37. *v.* 21. *Exod.* 12. 15. 2 *Sam* 14. 7. 1 *Reg.* 19. 4. Elia bad / dat ſijn ziele ſtorve, &c. *Ezech.* 18. 4. Dat men (seg ik) in ſulke plaatſen niet moet verſtaan het weſen der ziele: want in den dood gaat wel het lichaam tot de aarde, daar het uyt-genomen is: maar de ziele keerd weder tot God, dieſe gegeven heeft. *Eccl.* 12. 7. en / hoewel de Menſchen het lichaam dooden, ſoo konnen ſy nochtans de ziele niet dooden. *Matth.* 10. 28. maar gelijk alle wateren uyt de zee haren oorſpronk hebben / en weder in de ſelve vloeyen / waarom deſelve noch voller noch verminderd werd. *Eccl.* 1. 7. en gelijk dat aardsch is / en uyt de Aarde voort-gekomen / van de Aarde verheven zijnde / natuurlijk tot de ſelve wederkeerd / en lichtelijk in de Aarde veranderd; En de Lucht / en warmte / van boven neder-geſonden zijnde / ſich weder na haren oorſpronk begeven / Soo ook de ziele der oprechten / ſcheydende van 't lichaam / gaat tot God den Vader onſer zielen. *Heb.* 12. 9. die den geeſt des Menſchen in ſijn binnenſte formeerd. *Zach.* 12. 1. Daarom beveeld ons Petrus, 1 Brief 4. 19. Dat die lijden na den wille Gods, hare zielen hem, als den getrouwen Schepper, bevelen met wel-doen. Gelijk Chriſtus en de Vromen gedaan hebben. *Act.* 7. 59. Heere Jeſu, ontfang mynen geeſt: *Luc.* 23. 46. Vader in uwe handen beveel ik mynen geeſt: *Gen.* 49. 18. Jacob liggende op ſijn ſterven / ſegd: Op uwe zaligheid wachte ik Heere.

Maar in de voor-verhaalde plaatſen / werd by de ziele den geheelen Menſch verſtaan. Want de ziele ſondigd niet eygentlijk / of alleen / maar den Menſch. Soo werd het woord ziele ſeer dikmaal voor den Menſche genomen. ſie *Gen.* 12. 5. en 17. 14. *Act.* 7. 14. *Lev.* 2. 1. als nu een ziele, een Offerhande van Spijs-offer den Heere ſal offeren, &c. *Deut.* 24. 7. Die een ziele ſteelt, &c. *Marc.* 3. 4. *&c.*

Of men kan by de ziel verſtaan 't leven / gelijk 't woord dikmaal ſoo genomen werd / *Gen* 9. 5. *Exod.* 4. 19. *Jud.* 5. *v.* 18. *Matth.* 6. 25. Zyt niet bekommerd voor uwe ziele, (dat is / voor uw leven) wat gy eten, of drinken ſult, &c. en in veel andere plaatſen meer. Want / hoewel de ziele niet werd vernietigd / nochtans veroorſaakt het ſcheyden der ziele van 't lichaam de dood; ſoo dat als dan de ziele niet meer door het lichaam kan werken / het ſelve bewegen / de vijf ſinnen gebruyken / herts-tochten / of eenige andere levende krachten / vertoonen.

De ziele dan is een onſterffelijk en onlichamelijk weſen; want ſy begrijpt niet alleen lichamelijke dingen / maar ook onlichamelijke; als haar eygen ſelven / haar daden / de Engelen / en ook eenigſints Gods Eygenſchappen / &c. en hoewel de ziele / om haar verſtand / wille / en beleyd van daden / te vertoonen / van nooden heeft lighamelijke leden / door welke ſy van buyten lichamelijke bewegingen ontfangd / en voor-vallende ſaken begrypt / en onderſcheyd: item / van nooden heeft lichamelyke geeſten / en leden om haar bequaamheden te gebruyken / en voor-nemen uyt te werken: ſoo dat door quade geſtalte der ſelve / of hare krachten in de werkingen bedorven werden; of ook / door gebrek der ſelve / of ten deele: als / by exempel / het geſicht door miſſen der oogen / of geheelijk / in de dood / werden verhinderd. Nochtans volgd daar uyt geenſints / dat de ziele door de dood ſterft / of vernietigd werd. Want / hoewel de ziele / door quade geſtalte / of gebrek van hare inſtrumenten of middel-oorſaken / in hare daden kan verhinderd werden; nochtans brengd dit geenſins mede / dat haar weſen of bequaamheden op-houden te zijn. Want / by exempel / die ſlaapt / of door ſeker gebrek in ſijn lichaam geen gelupd kan hooren; die heeft nochtans in ſijn ziele bequaamheid en kracht om te hooren / te ſpreken / reden te gebruyken / &c. Niet tegenſtaande voor een tijd het vertoog en gebruyk daar van belet is / door ſiekte / ſlaap / quade geſtalte der leden / of anderſints.

Hoe-wel een konſtig en wel ervaren Muſicant / en Speelman / niet kan een aangename melodie of lied ſpelen / op een ontſteld of bedorven Inſtrument; hy heeft daarom niet te min de bequaamheid en wetenſchap daar toe in ſich ſelven. Alſoo ook / hoe-wel de leden / in welke de ziele woond / en door welke ſy natuurlijk werkt / konnen bedorven werden; nochtans werd de ſelve noch weſentlijk / noch in haar bequaamheden en krachten / geenſins bedorven / of vernietigd. Dus heeft ook Ariſtoteles wel geſegd / dat de ziele van een oud man, even ſoo wel ſien kan als een jong man, indien hy de oogen hadde van een jong man.

Vrag. Waar in beſtond het beeld Gods, 't welk in den eerſten menſch was?

Antw. I. In de naturelijke eygenſchappen der ziele / met de eygenſchappen Gods over een komende. Want gelijk God is een onlichamelijk / onſterffelijk weſen; ſoo ook de ziel des menſchen. Gelijk God heeft verſtand / vrye wille / en macht; ſoo heeft ook God in de ziel des menſchen deſe drye bequaamheden gegeven / door welke hy kan reden en verſtand gebruyken / een vrye wille en vermogen heeft / om vrywillige bewegingen te werken.

En

En ten deſen aanſien is ook noch na den val het beeld Gods eenigſins in den menſch gebleven. Waarom ook de menſchen in het gemeen / ook de onwedergeborenen / het Geſlachte Gods genoemd werden. *Act.* 17. 28, 29. *Gen.* 9. 6. Wie des menſchen bloed vergiet, ſijn bloed ſal door den menſche vergoten werden: want God heeft den menſch na ſijn beeld gemaakt. Deſe reden heeft in alle menſchen / en ten allen tyden / plaats.

II. Dit Beeld Gods beſtond in een oorſpronkelijke wijsheid / heyligheid / en gerechtigheid. *Col.* 3. 10. *Epheſ.* 4. 24. En ten deſen aanſien is het Beeld Gods in den menſch gansch te niet gedaan; ſoo dat hy tot rechte wijsheid / en betrachten van waar geeſtelijk goed / en alſoo tot de zaligheid / niet kan komen: ten zy dat hy door den Geeſt Gods weder geboren werde. 2 *Cor.* 3. 5. *Joan.* 3. 3. &c

III. In de heerſchappye die God den menſch over ſijne ſchepſelen had gegeven *Gen.* 1. 26.

In het lichaam des menſchen is niet eygentlijk geweeſt het Beeld Gods / want God onlichamelijk is: nochtans kan ook geſegd werden / dat het lichaam des menſchen is na Gods Beeld geſchapen: ten aanſien God het ſelve gemaakt heeft tot een bequaame woonplaats / en inſtrument der ziele / om in / en door het ſelve te blyven / en te werken; ſoo dat ook de leden des lichaams waaren geſteld tot wapenen der gerechtigheid.

Vrag. Of in den eerſten menſch niets boven-natuurlijks geweeſt zy?

Antw. Ja: want / voor eerſt is het een boven-natuurlijke gave geweeſt in den menſch voor den val / te konnen niet ſterven / gelijk hy ook niet ſoude geſtorven hebben / indien de dood door de ſonde niet waar over hem gekomen / gelijk voor getoond is. Edoch dat den menſch in dien ſtaat niet ſoude geſtorven zijn / ſoude hy niet van nature gehad hebben / maar door genade / en door een boven-natuurlijke voorkominge des doods / want den menſch in ſich ſelven was ſterffelijk / en beſtond uyt ſterffelijke dingen / &c. *Gen.* 3. & 19.

2. Daar is in Adam geweeſt een boven natuurlijke ingeſtorte kenniſſe: het welk voor eerſt blijkt daar uyt / dat hy alle het gedierte des Velds / Vee / en Vogelen hare namen heeft gegeven: en ſoodanige namen / die eens yders aart en eygenſchappen uytdrukken: gelijk noch hedensdaags in de Hebreeuſche namen te bemerken is: nu deſe kennis konde Adam in ſoo korten tijd niet hebben door ervarentheid / ſoo is hem dan die boven-natuurlijk van God gegeven. *Gen.* 2. 19. 23.

Blijkt ook ten tweeden, dat Adam / ontwaakende uyt ſijnen diepen ſlaap / en Eva aanſchouwende / dadelijk deſe woorden door eenen Prophetiſchen Geeſt / heeft voort-gebracht / *Gen.* 2. 23, 24. Doe ſeyde Adam: deſe is dit maal been van mijne beenen, en vleeſch van mijnen vleeſche: men ſalſe Manninne heeten: om datſe uyt den Man genomen is. Daarom ſal den Man ſijn Vader en ſijn Moeder verlaten, en ſijnen Wijve aankleven, en ſy ſullen tot een vleeſch zijn. Deſe dingen heeft Adam ſoo dadelijk uyt ſich ſelven niet konnen weten / dan door een boven-natuurlijke ontdekkinge.

Maar wat belangd de oorſpronkelijke heyligheid / en gerechtigheid / die in Adam was; is nu vorders de vrage / of de ſelve in hem een naturelijke, of een boven-naturelijke gave geweeſt zy?

Antw. Dat het een natuurelijke gave geweeſt zy bewijſen wy. 1. Om dat anderſins den menſch door ſijn eygen krachten de Wet Gods niet ſoude hebben konnen volbrengen / ſoo dat God voor den val den menſch ſoude af-geeyſt hebben / 't geen hy niet konde doen / ja waar toe hy hem noyt genoegſame macht gegeven hadde: 't welk niet waar is / want als Chriſtus ſegd / *Luc.* 10. 27. Gy ſult den Heere uw God lief hebben uyt geheel u herte, en uyt geheel u ziel, en uyt geheel u kracht, en uyt geheel u verſtand: en u naaſten als u ſelven. Soo wijſd hy ons aan / wat wy hebben konnen doen / en ſchuldig zijn.

Hier uyt blijkt ook dat deſe gerechtigheid van Adam in ſijne nakomelingen ſoude voort geteeld zijn geweeſt / indien hy niet hadde geſondigd.

2. Om dat ook in den vervallen menſch noch eenige kennis overig is / waar door hy onderſcheyd maakt tuſſchen goed en quaad / van natuuren genegen zijnde om het quade te vlieden / en het goede te doen; hoe-wel deſe kennis / genegentheid / en betrachtinge in den gevallen menſch gansch onvolkomen / en bedorven is / ſoo blijkt nochtans daar uyt / dat den menſch van natuuren in den beginne genegen / en bequaam is geweeſt om de Wet Gods te gehoorſaamen.

Of men ſoude moeten aannemen / dat God in den beginne den menſch wel hadde genegentheid gegeven / om na de Wet Gods te leven / maar te vergeefs / alſoo het hem onmogelijk was die genegentheid te volbrengen; en ſoo ſoude beyde de genegentheid des menſchen / en de Wet / in deſen deele / ydel geweeſt zijn; 't welk ongerijmd is. Want dat 's menſchen verſtand verduyſterd is / ſijn wille en herts-tochten af-keerig van het rechte en ware Geeſtelijk goed: is een faut in den menſch / die in hem met reden beſtraft werd. *Epheſ.* 4. 18. 19. En werd vermaand om weder aan te doen het beeld Gods / 't welk vernieuwd werd tot kennis / heyligheid / na de gelijkeniſſe des genen die eerſt den menſch geſchapen heeft na ſijn beeld. *Eph.* 4. 24. *Col.* 3. 10. Blijkt dan dat deſe heyligheid is geweeſt in den menſch een natuurelijke gave, en bequaamheid / om God na ſijne Wet te dienen. Dewijle ſelve deſe Wet Gods in aller menſchen herte en gewiſſe van natuuren is ingeſchreven / ſoo dat ook de Heydenen ſelve van naturen doen, de dingen die der Wet zijn; als die betoonen het werk der Wet geſchreven in haare herten, hare conſcientie mede getuygende, en de gedachten onder malkanderen haar beſchuldigende, ofte ook ontſchuldigende. *Rom.* 2. 14. 15.

Tegenw. Dat den menſch ook nu van naturen genegen ſoude zijn / om te doen de dingen die tot de wet Gods behooren / ſchijnd te ſtrijden tegen 't geen van den menſch werd getuygd / *Gen.* 6. 5. en 8. 21. Dat het gedichtſel der gedachten van des menſchen herte, t' allen dage alleenelijk boos is, &c.

Antw. Gods Woord getuygd het beyde / en derhalven is het een en ook het ander waar / en niet tegen elkanderen ſtrijdende: want de onwedergeborene konnen genegentheid hebben tot het geen eerlijk en goed is / en ook het ſelve / ſoo veel belangd het uyterlijke werk / doen: ſoo nochtans dat het geen in ſig ſelven goed is / door toeval quaad werd / om dat het niet geſchied uyt oprechten geloove / en derhalven ſonde is. *Rom.* 14. 23. Item / om dat 't geen ſy doen / niet tot het rechte eynde / namentlijk de eere Gods / en des deugds / en rechte geſtalte des herten / geſchied. *Tit.* 1. 15.

Ja d'ervarentheid toond / dat geveynſde en onwedergeborene menſchen / alle dingen / belangende tot den uytwendigen Gods-dienſt / en deugd / de uytwendige betrachtingen konnen doen: als by exempel Gods Woord hooren / onderſoeken / verkondigen / de Sacramenten bedienen / en gebruyken; bidden / aalmoeſſen geven / de waarheid ſeggen / doen 't geen recht is / &c. Maar deſe dingen te doen ſonder de genade Gods / op ſoodanigen wijſe / in ſulken ernſt / oogmerk / oprechtigheid / geloove / liefde / &c. gelijk de kinderen Gods doen; dat is haar niet mogelijk / en daarom werden alle deſe uytwendige goede betrachtingen / ſonder de inwendige oprechtigheid des herten / voor geen deugden / maar voor quaad gerekend by God: *Amos.* 5. 21, 22, 23, &c. *Eſa.* 1. 13, 14, 15, &c. *Prov.* 28. 9. *Pſal.* 50. 16.

3. Indien de gerechtigheid en heyligheid den menſche boven-natuurelijk is, ſoo moet dan de ongerechtigheid / en de ſonde / den menſch natuurelijk weſen / ook ten aanſien van de eerſte Scheppinge; en God / zijnde de oorſake der natuure des menſchen / ſal noodſakelijk weſen den oorſpronk der ongerechtigheid / die in den menſch natuurelijk is. 't Welk ſtrijd tegen de

natuure Gods / want hy haat alle ongerechtigheid. En hoe ſoude God een rechtveerdigen Rechter der ongerechtigheid konnen weſen / indien hy ſelve daar van den oorſpronk was ? ook ſtrijd het tegen het Woord Gods 1 *Joh.* 2. 16. *Eccl.* 7. 29, &c.

Waarom wy ten rechten verwerpen het gevoelen van ſommige / die meenen / dat den menſch is in ſijn natuurelijken ſtaat / gelijk hem God in de eerſte beginſelen der natuure had voort-gebracht : en dat hy door de ſonde niet anders verlooren heeft / dan boven-natuurelijke gaven / en inſonderheid de gerechtigheid en heyligheid / die God in den eerſten menſch / boven de natuure des menſchen / hem hadde by-gevoegd / tot een tegenſtand / ofte behulp middel tegen de verkeerdheid / en ongeregeldheid der luſten / en genegentheid die in den menſch van natuuren was tot de ſonde.

Vrag. Waarom God den menſche / die doch 't voornaamſte van alle ſichtbare Schepſelen is / alderlaatſt geſchapen heeft / volgens de beſchrijvinge van Moſes ? *Gen.* 1.

Antw. I. God heeft den menſche willen voorſien van alles / 't geen tot ſijnen welſtand en onderhoud aan ziel en lichaam noodig was / eer hy den menſch heeft geſchapen ; op dat hy dadelijk ſoude de goedheid Gods / en ſijne wysheid / macht / en heerlijkheid / uyt de voorgeſchapene Werken Gods bemerken / en erkennen. Even gelijk de gene / die eenige Comedie of bly eyndig ſpel willen tot vermaak vertoonen / eerſt alles bereyden wat daar toe noodig is / voor al eer datſe de aanſchouwers noodigen / en toelaten : en gelijk yemand die een Gaſt-maal houd / eerſt alles bereyd / op dat de genoodigde Gaſten komende / dadelijk alles ſouden gereed vinden. Een Huys werd eerſt gebouwd / en van alles voorſien / op dat den Heer daar in ſoude mogen woonen / en regeeren. Nu de Aarde / ja de gantſche Wereld / is als een Huys voor den menſche van God toegeruſt. *Act.* 17. 27. God heeft uyt eenen bloede het ganſche Geſlachte der menſchen gemaakt, om op den geheelen Aardbodem te woonen, beſcheyden hebbende de tijden te voren geordineerd, en de bepalingen van hare wooningen.

II. Op dat den menſch dadelijk in beſit en heerſchappye van alles ſoude geſteld werden *Gen.* 1. 26. en op dat hy / ſiende wat al treffelijke Schepſelen God tot ſijn gebruyk gemaakt hadde / dadelijk tot liefde / dankbaarheid / gehoorſaamheid / en lof des Heeren / bewogen zijnde / de Werken Gods verwonderen en prijſen ſoude / en ſeggen met den Pſalmiſt. *Pſal.* 8. 4. Als ik uwen Hemel aanſie, het werk uwer Vingeren, de Maane en de Sterren die gy bereyd hebd ; wat is den menſch dat gy ſijner gedenkt ? en den Sone des menſchen dat gy hem beſoekt ? en hebt hem een weynig minder gemaakt dan de Engelen, en hebt hem met eere en heerlijkheid gekroond ? Gy doed hem heerſchen over de werken uwer Handen, gy hebt alles onder ſijne Voeten geſet : Schapen en Oſſen, alle die: ook mede de Viſſchen der Zee, 't gene de paden der Zeen doorwandeld ; ô Heere, onſe Heere ! hoe heerlijk is uwen Naam, op de gantſche Aarde ?

III. God heeft gelieven die ordre te houden in de Scheppinge / die hy noch houd in de onderhoudinge en regeeringe des Werelds / namentlijk / voort te gaan van het gene min volmaakt is ; op dat hy ons alſoo allenxkens by trappen ſoude tot de hoogſte en volmaakſte ſaligheid brengen. Gemerkt dan den menſch volmaakter was dan de andere Schepſelen der Aarde / ſoo is hy na de ſelven voort-gebracht.

IV. Het eynde en oogmerk is wel eerſt in de gedachten / en verſtand des genen die yet verſtandelijk werkt ; maar 't is laatſt in het volbrengen / of in de uytvoeringe ; dewijle de middelen in ordre en tijd gemeenlijk gaan voor het eynde. Het voegde dan / en was betamelijk / dat den menſche / die het eynde was van alles dat onder den Hemel geſchapen is / laatſt ſoude te voorſchijn komen.

V. Om dat den menſch is een rechte μικρόκοσμος dat is / een kleene Wereld ; want in den menſche alleen / als in een kort begrijp en Tafereel / begrepen is / de natuur van alle Schepſelen te gelijk : want de Schepſelen Gods zijn of geeſtelijk en onſichtbaar, als de Engelen / of lichamelijk ; nu den menſch beſtaat uyt beyde / namentlijk / uyt ziel en lichaam. De lichamen hebben / of een enkel weſen / of daar en boven een vegetabel of groeyende leven ; gelijk de Gewaſſen der Aarde die gevoed werden / groeyen / en haars gelijke voortbrengen / een yder na ſijnen aart. *Gen.* 1. 11, 12. of ſy hebben daar boven noch een gevoelig leeven / gelijk de Dieren / die vijf ſinnen gebruyken / en haar ſelven plaatſelijk bewegen konnen / om te vlieden 't geen haar ſchadelijk en verderffelijk is / en na te jagen 't gene haar nut en noodig is. Nu den menſche heeft deſe bequaamheden alle te gelijk / en / dat meer is dan die alle / is noch daar en boven begaafd met een reden-gebruykende ziele / en het beeld Gods in de ſelve / als te vooren aangeweſen is. Het was dan betamelijk / dat eerſt de groote Wereld ſoude gemaakt werden / en dat de ſelve daar na in den menſch / als in een kort begrijp / herhaald en afgebeeld ſoude werden.

VI. Sommige voegender noch deſe reden by / namelijk / dat den menſch is op het eynde geſchapen ; om dat den eerſten menſch Adam is geweeſt een voor-beeld van Chriſtus den tweeden Adam, *Rom.* 5. 1 *Cor.* 15. den welken / gelijk de Schrift ſpreekt / gevonden is in de Wereld / in de laatſte dagen / en in de volheid des tijds. En gelijk na de Scheppinge van den eerſten Adam den Sabbath is gevolgd : ſoo verwachten wy ook / dat na de komſte des tweeden Adams, ons God ſal brengen tot ſijne ruſte, den eeuwigen Sabbath / van welke den Apoſtel ſpreekt *Heb.* 4. van 't eerſte vers tot het twaalfde toe. Welke God door ſijne genade ons geven wil : den welken alleen alle eere en lof toe-komt over alles / in eeuwigheid. Amen.

E Y N D E.

NOO.

Digitized by Google

NOODIGE EN NADER

VERKLARING

Van 't geen wy Anno 1652. hebben aangeweſen

VAN DE

DWALENDE CONSCIENTIE;

En in wat ſin de *Conſcientie*, eygentlijk genomen zijnde, niet dwalen kan?

In ſijne Openbare Leſſen voorgeſteld,

DOOR

D. JOHANNES DE MEY,
Eccleſ. Theol. en Phil. Prof.

Digitized by Google

Conſcientia eſt facultas animæ Rationalis; quâ homo; & juris Divini, & actionum ſuarum conſcius, de ſe fert judicium, ſub judicio Divino.

In uniuſcujuſque animo tribunal erexit Deus, ad quod à ſeipſo vocatur homo & ſiſtitur, judicium accepturus, quod ratum habiturus eſt Deus in Cœlo, &c.

Habet Conſcientia omnem vim à Deo & ſub Deo, & quia dirigitur tota ad eum: quicquid enim vel dictat, vel teſtatur, vel judicat, facit omnia in ordine ad Deum, & concludit Apodictice. D. Joh. Hoornbeeck, *Theol. Pract. Tom.* 1. *lib.* 3. *Cap.* 2. *pag.* 285. 288. & 292.

Placuit Deo, in ipſo homine tribunal erigere; & hominem ſui ipſius judicem conſtituit; declarans ſe non velle hominem judicare aliter quam ſecundum judicium, quod de ſeipſa homo ferre poteſt. Luc. 19. 22. *hoc Ideo fecit, quia magnopere conducit ad Glorificandam Dei Juſtitiam in judiciis.* Pſ. 51. 5. 6. *Ideo voluit, &c.* Caſp. Streſo, *in Act. Apoſt. Cap.* 23. 6. *pag.* 310.

Judex incorrupus Conſcientia; cum adverſus hominem exſurgit, clara voce clamat; & oſtendit, & quaſi ante oculos ſcribit peccatorum magnitudinem, ideoque &c. Rivetus *in cap.* 3. *Geneſ. pag.* 168.

Digitized by Google

OP-DRAGT,

Aan den Ed. Agtb. ſeer Voorſienigen Heer, d'Hr.

Mr. CHRISTIAAN THIBAUT,

Regeerende Burgermeeſter der Stad Middelburg, en Ordinaris Gedeputeerde wegens Middelburg in de Staten van Walcheren, &c.

HOe-wel ik altoos een groote afkeer gehad heb van de menigvuldige Twiſt-vragen, welke eenigen tijd herwaards, tot groote ontruſtinge der Gemeente, zijn opgereſen, ſoo heb ik nochtans geoordeeld, dat ik Ampts-halve ſchuldig was, een korte openinge te doen van deſe Vrage, of de Conſcientie kan dwalen? om dat ik verſekerd ben, dat menige Lieden, over het ophef en tegen-ſtrijdige op-nemens deſer Vrage, ſeer, en niet ſonder reden, ontroerd zijn. 2. Om dat den meeſtendeel der menſchen den rechten ſin, en ſtaat deſes verſchils, niet verſtaan. 3. Om datter veele menſchen zijn, welke, hoorende ſoo hard drijven dat de Conſcientie kan dwalen en derhalven los en onſeker is; ſeer ligtelijk daar door ſouden konnen vervallen tot verloocheninge, of immers vertwijffelinge van alle gronden van Waarheid, en van alle recht en rechtveerdigheid, en alſoo tot openbaare godloosheid.

Het is bekend dat de Wereld nergens van meer vervuld is, dan van ontelbare dwalingen, valſche inbeeldingen, onrechtveerdigen handel, en elenden; welke gewoonlijk malkanderen volgen; en dat de menſchen veel meer haar voegen, en laten leyden, en regeren door de gewoonten, Exempelen, en verkeerde Herts-tochten, dan door de geſonde reden, en Wet der Conſcientie. Maar daarom moet men niet qualijk oordeelen van het Gewiſſe ſelfs, welke onmiddelijk van God is, ofte de ſchuld onſer verkeerde meeningen, en booſen handel, ſchuyven op de dwalinge van het licht, en onvervalſte Wet Gods, welke God ons gegeven heeft, niet op dat wy onſe ſchuld daar mede ſouden bedekken, maar op *dat wy niet ſouden te verontſchuldigen zijn*, en geen voorwendſel konnen tot onſe verontſchuldinge voorwenden, gelijk duydelijk den Apoſtel leerd, Rom. 1. en 2.

En waarlijk, alles ingeſien zijnde, indien men de menſchen de ſekerheid der reden en kenniſſe van ſaken ontneemd, of wijs maakt datſe moeten gelooven, ook ſaken die tegen alle geſonde reden en verſtand ſtrijden, en dat deſelve, ja de Conſcientie, dwalen kan, en datſe moeten gelooven dat haar van de menſchen geleerd word; gelijk by de Turken en Papiſten geſchied; ſoo kan men haar al wijs maken wat men wil, en met haar ſpotten, gelijk de Philiſtynen deden met Simſon, na datſe hem de oogen hadden uytgeſteken. Voorts hebben wy ook noodig geacht de gemelde Vrage wat nader te verhandelen, om dat wy voor deſen Anno 1652. een Boexken hebben uytgegeven van *den Aart en werkinge der Conſcientie*, en getoond waar uyt dat de dwalingen ontſtaan, en in wat ſin de Godsgeleerden ſpreeken van een dwalende Conſcientie, hoe-wel het woord *Conſcientie*, in ſijn eygen beduydeniſſe genomen zijnde, niet kan dwalen; gelijk ook in dat ſelve Boexken is aangeweſen, en wy nu verder ſullen vertoonen. Wy hebben de vrymoedigheid gebruykt van U Edelh. dit kleyn bewerp toe te eygenen, om dat wy vertrouwen, dat U Edelh. het ſelve overſiende, daar van onzijdelijk, en na waarheid, ſal oordeelen, het welke het eenige is, dat wy van alle beſcheydene Leſers verſoeken. Wy ſullen dan eerſt met een woord aanwijſen, datter een Conſcientie in alle menſchen is, en wat die zy; en dan de voorgeſtelde Vrage, of de Conſcientie dwalen kan, verhandelen.

Digitized by Google

NADER VERKLAARING VAN DE DWALENDE CONSCIENTIE.

Datter een Conſcientie in den menſche ſy.

Dit is ſoo klaarlijk en ontwijffelijk waarachtig; niet alleen in de H. Schriften; maar ook de bevindinge/ ſoo in Godlooſe als vrome menſchen; dat het onnoodig waar te bewijſen; ten waar ſommige menſchen gevonden wierden / die haar gewiſſe niet alleen trachten in twijffel te brengen/ maar / waar het mogelijk / uyt te bluſſchen. Maar God heeft ſijn licht en Wet / na welke hy oordeelen ſal / ſoo krachtelijk in het herte van alle menſchen geſchreven / dat den menſche / ſelfs tegen ſijn wille / ſich ſelven veroordeelen moet; als hy daar tegen ſondigd / *Rom.* 2. 't welk ook de Heydenen ſelfs opentlijk en duydelijk erkennen. Want (ſegd Cicero pro Milone) het gewiſſe heeft een groote kracht aan weder-ſijden, ſoo datſe altoos meenen dat de ſtraffe voor hare oogen is, die qualijk gedaan hebben, en niets vreeſen die niet misdaan hebben. Iſocrates ad Demonicum ſegd ſeer wel / gy moet noyt hopen, indien gy yets quaads begaan hebd, dat gy ſult verborgen blijven, want, hoe-wel gy het voor anderen kond verbergen, nochtans ſult gy by u ſelven overtuygd en kundig daar van weſen. Dit beveſtigd ook Ovidius, met deſe woorden.

Conſcia mens, ut cuique ſua eſt, ita concipit intra
Pectora, pro facto ſpemque metumque ſuo.

Waar op dat Menander getuygd / *cunctis hominibus conſcientia eſt Deus.* Voor alle menſchen is haar gewiſſe tot een God. Dat is / Gods recht / Wet / en regel-mate van Gods oordeel; gelijk ook Paulus dat oordeel der conſcientie het recht Gods noemd. *Rom.* 1. 32.

Wat het gewiſſe zy?

Het woord Conſcientia, betekend een mede-wetenſchap, om dat het is een kenniſſe van 't geene wy doen of laten moeten / met een toepaſſinge op ons eygen doen/ waar door wy ons ſelven of vry-ſpreeken / of veroordeelen. Of / om dat het is een mede-weten met God (en door ſoo verre kanſe niet dwalen / gelijk wy klaarlijk ſullen bewijſen.) *Job* 16. 19. In den Hemel is mijn getuyge, mijn getuyge is in de hoogten. In de H. Schriften word de conſcientie dikmaal door het herte verſtaan. 1 *Joh.* 3. 20, 21. Indien ons hert ons veroordeeld, &c. *Eccl.* 7. 22. Want u herte heeft ook veelmaal bekend, dat gy ook andere gevloekt hebd, *Prov.* 27. 19. Gelijk in 't water het aangeſichte; alſoo is des menſchen herte tegen den menſche.

De conſcientie word van ſommige dus beſchreven / datſe is / een werkſame bequaamheid van het verſtand / welke de beginſelen / dat is / regelen en gronden / van onſe daden / of na welke onſe daden moeten beſtierd werden / welke haar of door het licht der natuur of Schriftuur ingedrukt zijn / toepaſt / en toe-eygend op ſekere daad / welke de reden ons leerd dat wy of doen of laten moeten / of hadden te vooren moeten gedaan of nagelaten hebben.

D. Ameſius beſchrijft de conſcientie aldus / datſe is een oordeel des menſchen over hem ſelven, voor ſoo veel hy het oordeel Gods onderworpen is. 1 *Cor.* 11. 31. Indien wy ons ſelven oordeelen, wy ſouden niet geoordeeld worden. Waar van / en 't geen verder diend tot kennis van den aart en werkingen der conſcientie / wy breeder gehandeld hebben in onſe verklaringe van het gewiſſe / uytgegeven Anno 1652. al waar wy in de Voor-reden ook toonen / dat de Heydenen / door het licht der conſcientie / deſelve en diergelijke Wetten hebben ingeſteld / welke met de Goddelijke Wetten over een komen. Alwaar wy ook / *Cap.* 3. in 't byſonder handelen van de dwalende conſcientie, en toonen datſe niet ontſtaat uyt de onſekerheid van 't geen ons 't gewiſſe leerd / of door de dwalinge van 't licht en Wet der natuur / of des gemoeds / maar uyt verſcheyden fauten der menſchen / ontrent het gebruyk des ſelfs.

D. Joh. Hoornbeek in ſijn *Theologia Practica Tom.* 1. *Lib.* 3. *Cap.* 2. *pag.* 285. beſchrijfd de conſcientie aldus / datſe is / *facultas animæ rationalis, qua homo, juris Divini, & actionum ſuarum conſcius, de ſe fert judicium, ſub judicio Divino.* Dat is / een bequaamheid van de redelijke ziele, waar door den menſch, kundig zijnde van het recht Gods, en ſijne daden, van ſich ſelven oordeeld, onder het oordeel Gods. Gemerkt dan deſe bequaamheid in alle menſchen is/ en datſe kennen het recht Gods/ en haare eygen daden / en van haar ſelven oordeelen met en achtervolgens Gods oordeel / ſoo blijkt onwederſpreekelijk / datſe dan in dien ſin / eygentlijk na haar bepalinge genomen zijnde / niet kan dwalen. En hoe-wel hy daar na / *pag.* 293. met andere Gods-geleerden ook ſchrijft van de dwalende conſcientie, ſoo ſpreekt hy echter ſich ſelven geenſins tegen / gelijk wy ook niet hebben gedaan / dewijle daar het woord conſcientie (gelijk van Paulo een en andermaal is geſchied) in een breeden en oneygentlijken ſin word genomen. Want daar is immers niemand / die met eenige ſchijn van reden ſal konnen ſeggen / dat een dwalende meeninge der menſchen / kan weſen de eygentlijke conſcientie: welke D. Joh. Hoornbeek, in de voor verhaalde woorden / heeft beſchreven / datſe is een kennis en oordeel met God, van en ontrent het Goddelijk recht, &c. Want *pag.* 288. ſchrijft wederom D. Hoornb. dat God in ſijn oordeel ſich beroept op het oordeel van een yeders conſcientie, *Eſa.* 5. 3. Nu dan gy Mannen van Juda, en gy inwoonders van Jeruſalem, oordeelt dog tuſſchen my, en tuſſchen mijnen Wijngaard. En Paulus 1 *Cor.* 11. 13. Oordeelt onder u ſelven. En *Cap.* 10. 15. Als tot verſtandige ſpreeke ik: oordeelt het geene ik ſegge. En (ſegd verder aldaar D. Hoornb.) gelijk als een rechter, volgens ſijn Ampt, of den ſchuldigen veroordeeld, of Vryſpreekt, ſoo doed ook een yeders conſcientie, *Joh.* 8. 9. En ſy dit hoorende, en van haar conſcientie overtuygd zijnde, gingen uyt d'een na d'ander, beginnende van de oudſte tot de laatſte, en Jeſus wierd alleen gelaten, &c. In een yeders gemoed heeft God ſijn Rechter-ſtoel opgerecht, tot welke den menſche van ſig ſelven geroepen en gedaagd word, ſullende een oordeel ontfangen, 't welk God vaſt ſal houden in den Hemel, als zijnde oprechtelijk na ſijnen Wille, uytgeſproken; ſoo wel als hy ſal voor vaſt houden en beveſtigen 't geene daar hy van geſegd heeft. Al dat gy binden ſult op der Aarden, ſal gebonden zijn in den Hemel: en dat gy ontbinden ſult op der Aarden; ſal ontbonden weſen in den Hemel. *Matth.* 18. 18. Waarom de Heydenen geſegd hebben, *voor alle menſchen is haar conſcientie God ſelve*: dus verre luyden D. Hoornb. woorden. Waar uyt wy vaſtelijk beſluyten / dat het oordeel / dat God als ſijn eygen ſal beveſtigen; daar op God hem ſelfs beroept / en het welke recht oordeeld / na ſijnen ſchuldigen plicht / en Gods Wet; dat kan niet dwalen / maar ſoodanig is het oordeel der conſcientie / gelijk D. Hoornb. beweſen heeft / derhalven kan dat oordeel / en die conſcientie, niet dwalen; of God moeſt noodſakelijk dwalen 't welk immers niet

kan

kan werden toegeſtaan. Dit bewijſd den ſelven D. Hoornbeek *pag.* 290. noch verder / met deſe volgende woorden : Voorts , al de kracht van de conſcientie heeft haren oorſpronk van God , onder welken alleen ſy ſtaat, en oordeeld. Daar van is geſegd, *want God is meerder dan ons Herte.* Ten eerſten ; om die allerinnerlijkſte vereeniginge met het Hert ; waar door hy naauwer vereenigd is met het gemoed ; dan de ziele met het lichaam. Waar door te ſterker wederlegd word de dwaasheid der menſchen , welke God van haar weeren , of die ſich ydelijk en te vergeefs poogen van ſijne tegenwoordigheid te verbergen , *God* (ſegd Seneca) *is in 't midden van onſe gemoederen en gedachten. God heerſcht over de gemoederen* , &c. en wederom *pag.* 291. De conſcientie heeft al haar kracht van God, en onder God , en om datſe geheel beſtierd word tot God : want al dat de conſcientie ons voorſchrijft, of getuygd, of oordeeld ; dat doedſe al te ſamen in ordre tot God, en ſy maakt een onfeylbaar beſluyt. Hier van daan is 't, datſe aan niemand reden geeft ; dan alleen aan God , niemand als God onderworpen , niemands bevel dan Gods erkennende , &c. Uyt deſen woorde blijkt / dat / aangeſien alle de werkingen die het gewiſſe werkt / van en tot God beſtierd worden / en datſe alle hare werkingen / ſoo van onſen plicht voor te ſchrijven / als van onſen ſtaat te tuygen / en te oordeelen / doed in ordre tot God / en (gelijk D. Hoornb. eygen woorden luyden / Apodictice, dat is / onfeylbaarlijk beſluyt) dat de conſcientie , ſelfs in al haar werkingen / niet kan dwalen.

Of het gewiſſe kan dwalen ?

Om op deſe Vrage wel te Antwoorden / moet men onderſcheyd maken tuſſchen de conſcientie en het geloof / oordeel / of meeninge van de menſchen / want dat in deſen de menſchen veelſins / ja alleſins / ſeer dwalen / is onwederſprekelijk waar.

Ten 2. Moet men wel onderſcheyden / wat men hier by de conſcientie verſtaat ? Ten anderen / tuſſchen het gewiſſe van een menſch / welke enkelijk ſteund op het gemeene licht / en Wet der Natuur allen menſchen ingedrukt / welke eygentlijk is den grond der conſcientie ; of welke ſteund op eenige openbaringe / boven de Natuur van God ontfangen.

Alſmen dan by 't gewiſſe verſtaat dat licht der geſonde reden / 't welk God alle menſchen heeft ingeſchapen / als een grond-regel om daar door te konnen onderſcheyden wat waarachtig zy of niet ; Item / wat wy doen of laten moeten ; waar van Paulus ſpreekt / *Rom.* 1. en 2. en dat den menſch ſijn oordeel na dat licht wel aanſteld ; niets voor waarachtig aannemende / dan 't geene hy / na een genoegſaam onderſoek / onderſcheydentlijk en klaarlijk beſeft / en ten vollen door goede geſonde reden overtuygd is / waar te zijn ; noch begeerd yets te doen / dan 't geen waar van hy door de Wet Gods / in ſijn gemoed ingedrukt / duydelijk en krachtig genoeg overtuygd is / dat hy gehouden is na te komen. Dan ſeggen wy / dat den menſch / ſoo doende / niet dwaald noch ſondigd ; en dat het licht en Wet / welke God den menſch onmiddelijk ingeſchapen heeft / om daar na ſijn oordeel en betrachtingen aan te rechten / niet kan dwalen / gelijk wy alrede / uyt de redenen van D. Hoornbeek , krachtelijk hebben bewezen.

Want anderſins ſoude God de oorſake zijn van de dwalinge / en ſonden / die daar op onvermijdelijk ſouden volgen. Ja den menſch ſoude onſchuldig zijn / indien hem geen ware en billijke ſekere Wet van ſijn oordeel en doen ware voor-geſchreven ; want daar geen Wet is, daar is geen overtredinge.

Ten 3. Indien de eerſte grond en beginſelen van ons oordeel onſeker waren / en dwalen konden / ſoo ſoude men noyt eenig menſch van dwalinge / of waarheid / of ook 't geene recht of onrecht is / overtuygen konnen / maar den menſch ſoude tot een vertwijffelinge van alles vervallen / en dan ſoude de deure tot alle ongeloove en onrechtveerdigheid geopend worden ; want op onſekere gronden kannen geen ſeker beſluyt ofte bewijs maken.

De oorſaak dan van de menigvuldige dwalingen der menſchen / ontſtaat niet uyt de onſekerheid of dwalinge van ons gewiſſe / ofte dat ingeſchapen licht / en Wet der natuur / maar door wy van God begaafd zijn met bequaamheid / om na geſonde reden te oordeelen / en de waarheid te verſtaan ; als mede te onderſcheyden wat billijk of onrecht is / en by gevolg wat wy doen of laten moeten / Item gelooven ofte niet.

Maar de dwalingen en ſonden ontſtaan daar uyt / dat den menſch dikmaal niet volgd het oordeel van ſijn gemoed / maar door ſijne herts-tochten af-getrokken en verlokt word, ſoo dat hy 't geen dat eerlijk is / en van hem behoorde betracht te werden / aan d' een zijde ſtellende / aangeport word om te volgen eenig ander goed / waar toe hem ſijn ongeſchikte begeerlijkheid aanpord / het zy dan eere / voordeel / of vermaak. *Jacob* 1. 14.

Ten 2. Om dat den menſch omtrent het neerſtig onderſoeken van 't geene waar is / en rechtmatig / nalatig is / en vervald tot onbedachte licht-geloovigheid / yets toeſtemmende / en aannemende / dat hy te vooren niet genoegſaam heeft onderſocht / bedacht / en overwogen ; ſulcx dat hy daar van geen onderſcheyden klaar beſeffen / en by gevolg geen behoorlijke en genoegſame overtuyginge gehad heeft. *Prov.* 14. 15. De ſlegte gelooft alle woord : maar de kloekſinnige merkt op ſijnen gang. Als dan yemand / uyt een gerucht / of van hooren ſeggen / yets gelooft / die dwaald / en word bedrogen door ſijn licht-geloovigheid ; maar daarom dwaald ſijn conſcientie niet.

Ten 3. Om dat den menſch / in 't geen hy moet gelooven / en doen / ſich niet voegd na den grond en regel / die hem God in ſijn hert gegeven heeft ; maar na de exempelen / of aanſien / en geſag van feylbare menſchen / die hem / of haar eygen valſche vonden en eygen bevelen opdringen / of eenen valſchen regel ; als by voor-beeld den Alkoran onder de Turken ; den Vedam by de Heydenen ; de Talmudiſche Fabulen by de Joden ; de beſluyten der Concilien, en Apocryphe boeken / by de Papiſten.

Dat dan vele menſchen verleyd worden tot Afgoderye / en derhalven Paulus 1 *Cor.* 8. 7. gewag maakt van een conſcientie des Af-gods ; dat ontſtaat niet uyt een dwalinge van een recht gewiſſe / ofte regel mate van oordeel en leven / welke God in onſe herten , als een Wet en licht / gegeven heeft (want dat ſal ons geen Af-goderye leeren) maar uyt de verleydinge / en loſſe na-volginge van de dwalende en ly-geloovige menſchen.

Datmen hier by-brengt / dat de Joden en Heydenen / en onder anderen ook Paulus / voor ſijn bekeeringe / de Chriſtenen vervolgd hebben / *Joh.* 16. 2. en *Act.* 26. 9. Dat is niet ontſtaan / uyt een dwalinge van het gemeene licht en Wet der gewiſſe ; maar by gebrek van openbaringe en kenniſſe Chriſti / en der H. Schriften / welke uyt het gemeene licht der conſcientie niet kan gehaald werden / want de conſcientie is allen menſchen gemeen / en word altoos in de menſchen bevonden / maar de kenniſſe der Schriften is maar ſommige menſchen gegeven.

Wat de geveynſden belangd / of de geene die haar roemen beter te weſen / danſe in der daad zijn / *Apoc.* 3. 17. Dat ontſtaat niet uyt de verkeerdheid / of dwalinge van het ware gewiſſe / ofte ingedrukte rechtmatige regel / en Wet des gemoeds ; maar uyt een valſch voorgeven tegen haar gemoed / of een ydele inbeeldinge / niet na den gemelden regel ; maar op een verkeerden grond / en voorgeven / ſteunende. Want als ſoodanige

menſchen

menſchen haar ſelven oprechtelijk en ernſtelijk / na haar gemoed / en Gods Wet onderſochten / ſoo ſoudenſe ſeer haaſt tot een beter oordeel en overtuyginge konnen gebracht werden; waarom wy doorgaans vermaand worden / ons gemoed wel te onderſoeken, en daar na ons ſelven te beproeven en te oordeelen, 1 *Cor.* 11. *Zeph.* 2. &c.

Wat aangaat dat ſommige menſchen een afgebrand, en verheeld Gewiſſe geſegd worden te hebben / en alſoo by na ongevoelig te werden *Eph.* 4. 19. 1 *Timoth.* 4. 2. dat geeft niet te kennen / dat het ligt van haar Gewiſſe dwaald / ofte dat haar gemoed haar beveeld te doen dat onregt is / of te gelooven dat valſch is; maar in tegendeel / datſe haar gemoed tegen gaan, en het ſelfde tragten te dempen, en / door dikmaal daar tegen te ſondigen / haar gemoed verdooven / verwerpen / en moed-williglyk daar tegen ſondigen. Hoe-welſe noyt ganſchelyk het ligt en Wet van haar gemoed konnen uytbluſſchen, gelyk elders getoond is.

Datmen hier voorts in-brengd / dat veele menſchen een ſcrupuleuſe/twyfelende/en bekommerde Conſcientie hebben; dat bewyſt geenſints datſe dwaald. Want ſoo lang als een ſake of voorſtel ons niet klaarlyk genoeg blykt / en by gevolge niet overtuygd datmen dat als waar moet aannemen / ofte als goed betragten; ſoo zyn wy ſchuldig nader de ſaak te onderſoeken / en te overwegen / en ons oordeel ſoo lang op te houden / tot datmen duydelyk / en genoegſaamlyk daar van overredet en overtuygd word; of anderſints werpen wy ons ſelven door ligt geloovigheid / en een loſſe onbedagtſaamheid / in een merkelyk gevaar van in dwalinge te vallen / en te doen 't geene onregt is; ſulx dat den Apoſtel ons leerd / datmen niets mag doen met een twyfelend gemoed / *Rom.* 14. maar dat een yder moet poogen ten vollen in ſijn gemoed verſekerd te zyn / *Proverb.* 14. 8. De wijsheid des kloek-ſinnigen is ſijnen weg te verſtaan, en vers 15. De ſlegte gelooft alle Woord: maar de kloek-ſinnige merkt op ſijnen gang.

Want in gevalle datmen voor vaſt ſteld / dat den grond regel van ons oordeel en betragtinge / namentlyk de gezonde reden / ligt en Wet der gewiſſe / van God den menſch ingedrukt / als een voorſchrift om ſig daar na te ſchikken / in alle menſchen onſeker is / en dwaalen kan; hoe ſoude het mogelyk zyn datmen yemand door overtuygende redenen / genomen van de waarheid en regtveerdigheid der ſaaken / welke ons in de Heylige Schriften voor komen / in ſijn gemoed ſoude konnen overtuygen / en geruſt ſtellen; gelyk den Apoſtel ons vermaand *Rom.* 14. 5. een yegelijk zy in ſijn gemoed ten vollen verſekerd. Gelyk hy ook betuygd 2 *Cor.* 4. 2. Dat hy door openbaring der waarheid, ſig had aangenaam gemaakt aan alle Conſcientien der menſchen, in de tegenwoordigheid Godes. Den Apoſtel noemd het gewiſſe Gods waarheid, van God geopenbaard. Gods regt, den menſch gegeven op datſe niet ſouden te verontſchuldigen zyn. *Rom.* 1. 18, 19, 25, 32. en *Rom.* 2. 1, 2. noemd hy het oordeel van 't gewiſſe in den menſche / waar door hy ſig ſelven moet veroordeelen / als hy daar tegen doed / Gods oordeel dat na de waarheid is. Want God ſal daar na ſelfs oordeelen; ſonder aanſien van Perſoonen, na een yeders werk, v. 6. en v. 15. noemd hy 't gewiſſe het werk van Gods Wet, in het Herte van alle menſchen geſchreven, hare Conſcientien mede getuygende, en de gedagten onder malkanderen ſig beſchuldigende, of ook ontſchuldigende. &c. Soo beſluyten wy dan / dat de Conſcientie / in haar eygen ſelfs grond / en oorſpronk / als van God gegeven / ſijn regt en Wet vertoonende / en voor ſoo veel ſy is geſteld als een regelmate van ons oordeel / geloof / en leven / niet kan dwaalen; hoewel de menſchen veelſints en ſwaarlyk dwaalen / om datſe dat ligt niet voorſigtig / en wel genoeg / gebruyken / ja mede niet ontſien daar tegen te ſondigen / en het ſelve in ongeregtigheid te onderdrukken, *Rom.* 1. De dwaalingen dan ontſtaan niet uyt verleydinge / of onregtmatigheid der Conſcientie / maar om dat de menſchen haar ligt niet volgen / maar de duyſterniſſe liever hebben dan het ligt, ja het ligt vlieden, en verwerpen *Joh.* 1. en 3. en datſe in plaats des ſelfs volgen den drift van hare ongeregelde begeerlykheden en herts-togten *Jac.* 1. en 4. of de voor-beelden van andere / ofte de dwaalende meeningen / geſag / voor-ſchriften / en overleveringen der menſchen / en niet den onfeylbaren regel / ligt / en Wet / haar van God voorgeſchreven.

Een dwaalende Conſcientie dan noemen de Godsgeleerden / niet die in het aanwyſen van de gemeene Principia ofte beginſelen van waarheid en billykheid / dwaald. Maar, ſegd Ameſius / de dwaalinge der Conſcientie ontſtaat daar uyt, of, datmen uyt de gemeene beginſelen de byſondere ſluyt-redenen niet wel maakt: of, om datmen 't geene God in ſijn Woord beveeld, niet wel verſtaat; 't welk dikmaal ontſtaat uyt onagtſaamheid, en gebrek van noodige op-merkinge en onderſoek. Dog ſommige beginſelen zyn (ſegd hy) ſoo klaar en ſeker, en aller menſchen gemoed ingeſchreven, dat het gewiſſe daar ontrent niet dwalen kan? als, by voor-beeld, datmen God moet beminnen? den valſchen Eed vlieden, &c. ſoo dwaald dan eygentlijk de conſcientie niet ontrent de beginſelen, maar den menſche dwaald in 't maaken der toepaſſinge, en beſluyt-redenen uyt de beginſelen, dikmaal voortkomende uyt vergetenheid, ofte onbedagtſaamheid, en ſorgeloosheid. *lib.* 1. de Conſc. *cap.* 4.

Maar / ſal yemand denken / den Apoſtel ſegd *Rom.* 14. dat ſommige menſchen een ſwakke conſcientie hebben / en daarom ligtelyk bedroeft / of ontruſt / of ook wel geergerd worden; ſoo iſſer dan een dwalinge in 't gewiſſe. Ik antwoord / dat den Apoſtel daar ſpreekt van de geene die uyt de H. Schriften niet genoegſaam waren onderweſen / ontrent het af-ſchaffen der Joodſche Ceremonien / en de Vryheid der Chriſtenen / maar niet van de Principia Actionum, ofte de beginſelen welke in ons gewiſſe / door het ligt der Natuure / zyn ingegeven / na welke wy / de geſonde reden en billykheid volgende / ons oordeel en daden moeten aanregten; waar van wy eygentlyk ſpreeken; maar dat veele ontrent het regt verſtand der H. Schriften dwaalen / is buyten verſchil. Ten anderen / die de Ceremoniele Wetten noch onderhielden / om datſe niet wiſten datſe afgeſchaft waaren / die dwaalden in haar Conſcientie niet / want ſy moeſten die onderhouden / tot dat haar bekend wierd datſe waaren afgeſchaft; gelyk yemand die in dienſt van een ander yet doed / niet ſondigd tegen ſijn Heer / al-doed hy het geen ſijn Heer voorgenomen heeft te verbieden / ſoo lang als 't hem niet is bekend gemaakt. Want het gewiſſe oordeeld niet van middelmatige ſaken / die d' een tyd belaſt / d' ander tyd verboden worden / maar van ſaken die altoos in haar ſelven moeten betragt / of gelaten worden.

Dat voorts by-gebragt word / dat ſommige door een quade Conſcientie / het goede quaad, en het quade goed noemen; de duyſterniſſe tot ligt, en het ligt tot duyſterniſſe ſtellen, *Eſa.* 5. 20. dat ontſtaat uyt haare geveynſdheid / waar doorſe met looſe uytvlugten / en ſchyn van redenen / het quaad ſoeken te bedekken / en of te loochenen / of immers / ſoo veel doenlyk is / ook ſelfs tegen haar beter weten / te verminderen / of te ontſchuldigen. Gelyk dan de bevindinge leerd / datter naaulycx eenige onwaarheid of miſdaad is / welke door argliſtige en ſubtyle vonden niet t' eeniger maten of verdedigd / of ten minſten verſchoond kan werden. Dog dit doen der menſchen bewyſd niet / dat het licht harer gewiſſe valſch / of onrecht is / of in ſijn grond-regelen dwaald; maar de boosaardigheid / en grove fauten der menſchen / welke zoo tegen haar innerlyk beter weten (of immers datſe wel beter weten en oordeelen konnen / ſooſe neerſtigheid aanwenden) aanloopen.

Als

Digitized by Google

Als de ongekeerde en onvaſte menſchen de H. Schriften verdraayen tot haar eygen verderf, 2 *Petr.* 3. 16. en daar mede ('t welk onder de Chriſtenen ſeer gebruykelijk is) hare dwalingen / voor-oordeelen / en verkeerdelijk aangenomen meeningen / poogen te bewijſen; ſal men daar uyt konnen beſluyten dat de H. Schriften dwalen? insgelijks dan / als de menſchen / de geſonde reden / en het licht van 't gewiſſe met ongerechtigheid verdrukkende / en t' onderhoudende / quade gevolgen daar uyt trekken / dat bewijſd wel dat die menſchen dwalen / en / haar uytgevende voor wijſe, dwaas worden, *Rom.* 1. maar geenſins dat het licht harer innerlijke Conſcientie dwaald. De goddelijkheid en ſekerheid van de Wet / en het licht der conſcientie / blijkt mede door dien het in den menſch noyt kan ganſchelijk uytgebluſt worden / en dat deſe Wet by alle Volkeren een en deſelve is / gelijk is beweſen in onſe voorgemelde verhandelinge / *pag.* 7. 8.

Daar is een oud ſeggen / dat op goeden grond ſteund / dat men niet moet noch kan diſputeeren, of redeneeren tegen yemand die de eerſte gronden en beginſelen van alle bewijs en waarheid loochend; want dan verald men noodſakelijk tot de meeninge der Sceptiſche vertwijffelinge / waar door de Sceptici ſtaande wilden houden / datter in de Wereld niets ſekers is / maar dat alle redenen onſeker zijn / en met gelijke kracht van reden en bewijs konnen tegen geſproken worden.

Soo yemand vraagd / welke daar zijn de eerſte beginſelen van 't geen men gelooven moet / en na welke men ſijn oordeel moet richten / in 't geen men voor waarheid moet aannemen of niet; Item doen of laten moet? Wy hebben die eenigſins aangeweſen in ons Boek van de Conſcientie *pag.* 6. en wat aangaat de gronden van geſonde redeneringe / die vind men by de Logici, welke ſy gewoon zijn te noemen Maximas, ofte gemeene regelen, welke men in 't redeneren moet voor vaſt ſtellen / om daar uyt te konnen goede redenkavelinge of beſluyten maken. Als by voor-beeld /

1. 't Geen een Genus of gemeen geſlachte toekomt / dat komt mede de ſoorte toe.

2. Daar ſoorten zijn; daar is mede een Genus of gemeen geſlachte.

3. 't Geene een definitie of bepalinge van een ſaak toekomt / dat is ook eygen aan 't geen bepaald word.

4. 't Geene alle de deelen toekomt / is ook het geheel eygen.

5. Hoedanig het Subjectum ofte onderwerp is / ſoodanig zijn ook des ſelfs eygenſchappen *adjuncta*, ofte toevoegſelen.

6. Daar ſoodanige toevoegſelen of eygenſchappen zijn / daar is mede een onderwerp.

7. *Poſito antecedente, datur etiam conſequens.* Daar een voorgaande ſaak is, daar word het volgende mede gevonden.

8. Hoedanig de oorſake is / ſoodanig zijn ook de werkingen van die oorſaak.

9. Daar eenige werkinge of werk is / daar is ook een oorſaak / of immers ſy iſſer geweeſt.

10. Van gelijke dingen moet men een gelijk oordeel vellen.

11. Tegengeſtelde ſaken / worden door tegengeſtelde geholpen.

12. *Contradictoria non poſſunt ſimul eſſe vera.* Ganſchelijk tegenſtrijdige ſtellingen, konnen niet te gelijk waarachtig zijn.

13. God is waarachtig / en God kan niet liegen / en ſoo voorts.

Tot dien eynde ſtrekken ook die Canones, of regelen / welke de oude Wijſen genoemd hebben / Criteria, ofte kenteekenen van waarheid. Als / by voorbeeld / dat onſe ſinnen wel geſteld zijnde niet dwalen / en derhalven dat men klaarlijk / en onderſcheydentlijk / door welgeſtelde ſinnen beſefd / dat is waar.

Dat vermaak / met welke niets quaads vermengd is / moet men omhelſen.

Dat quaad van elende / daar geen goed of vermaak uyt ontſtaan kan / moet men vlieden.

Het goed of vermaak / 't welk een meerder goed verhinderd / of een grooter quaad en elende veroorſaakt / dat moet men vlieden.

Die moeyelijkheid / welke een meerder afwend / of een grooter goed en vermaak toebrengd / moet men omhelſen / en ſoo voorts.

Datter eenige ſoodanige / en diergelijke / gemeene grond regelen van waarheid / en 't geen men doen en laten moet / in 't gewiſſe / en reden gebruyk der menſchen zijn; blijkt by de ervarentheid / want daar is geen volk / dat geen indruk van deſelve erkend / by exempel / datter een God is. Dat niets te gelijk in een / en ſelven ſin / waar en valſch is. Dat tweemaal twee vier is. Dat men het quade en onredelijke / en by gevolg oneerlijke / vlieden moet. Dat men ſijn Ouders eeren moet. Dankbaarheid ſchuldig is aan de geene die ons weldoen. Dat men een ander niet moet aandoen / dat men met recht en reden niet wil dat ons aangedaan werde / en ſoo voorts. Die deſe en diergelijke gronden loochend / die word met recht voor ſinneloos / en onredelijk / gehouden.

Deſe gemeene gronden van 't gewiſſe / en redenkavelinge / is noch als een overblijffel van Gods Beeld in den menſche gebleven; ſonder welke den menſch geen menſch / of redelijk dier ſoude zijn / ja erger dan de beeſten ſoude weſen / in welke ſelfs / door een drift der natuur / een vernuft gebonden word / om groote en vreemde dingen te doen tot haar onderhoud / en welweſen / ſonder datſe daar toe eenig onderwijs van nooden hebben. Sie *Prov.* 30. 24. en volgende Verſen.

Dat men hier tegen ſegd / dat den menſch ſonder eenige dadelijke kennis geboren word / ſtrijd tegen onſe ſtellinge niet; want onſe meeninge is niet / dat den menſche geboren word met eene dadelijke kenniſſe / ofte beſeffen van de voorgemelde beginſelen; maar dat den menſch / als hy tot jaren des onderſcheids gekomen is / en de werktuygen van ſijn begrijp wel geſteld zijn / en dat hy ſijne ſinnen en reden-gebruyk wel oeffend / en de ſaken van hem wel worden begrepen; dat hy als dan / ſonder verder openbaringe / bewijs / of onderrichtinge / de waarheid der gemelde beginſelen kan begrijpen en aannemen / en door deſelve goede beſluyten maken.

Dat de H. Schriften beveſtigen / datter ſommige menſchen loochenen datter een God is / of ſonder God zijn / bewijſd wel dat eenige menſchen de kenniſſe Gods ſoeken in twijffel te trekken / of / waar het doenlijk / ganſch van haar te werpen; nochtans is het waarachtig 't geen *Rom.* 1. 19. getuygd word / dat het geene van God kennelijk is, en 't geene in hem onſienlijk is, ſoo klaarlijk aan allen menſchen van God is geopenbaard, en datſe dien God eeren moeten; datſe geenſints zijn te verontſchuldigen, indien ſy het ſelve komen na te laten. Sulks dat den menſch / de reden wel gebruykende / uyt kracht der ſelve / ſonder verder openbaringe / wel kan overtuygd worden datter een God is. En dat / ingevalle hy dat loochend / niet volgd dat de geſonde reden dwaald / maar dat den menſch tegen deſelve dwaald / uyt moedwille / of immers door ſijn eygen ſchuld / maar niet door gebrek / onſekerheid / of dwalinge van 't gewiſſe / en goede reden.

Want ingevalle daar geen vaſte en ſekere gronden / of kenteekenen der waarheid / in den menſche zijn / hoe ſal ik hem oyt genoegſaam van eenige waarheid / of redelijkheid / en billijkheid / konnen overtuygen? Hoe ſoude yemand konnen onderſcheyden / of 't geene ons uyt de H. Schriften / of anderſins / word voorgedragen / waarachtig zy ofte niet? Of hoe ſal ik hem de waarheid van de H. Schriften konnen bewijſen? 't Welk niet anders kan geſchieden / dan door een neerſtig onderſoek / en gave des onderſcheids / waar door wy alles moeten beproeven, en alleen het goede behouden, dat is / het geene met goede reden / en natuurlijke billijk-

heid over een komt. De Geeſten alſoo beproevende, en als verſtandige oordeelende 't geene geſegd word; gelijk blijkt, 1 *Theſſ.* 5. 21. 1 *Joh.* 4. 1. 1 *Cor.* 10. 15. Als tot verſtandige ſpreke ik: oordeeld gy 't geene ik ſegge. 1 *Cor.* 11. 28. De menſche beproeve hem ſelven, &c. Hoe ſal een menſch volgens ſijn gewiſſe onderſoeken en beproeven, indien daar geen ſekere gronden zijn, volgens welke hy in ſijn gemoed van de waarheid, of billijkheid eniger ſaken kan verſekerd weſen? Ook is 't bekend, dat de H. Schriften den menſche geen nut konnen doen, indien hy met geen reden of verſtand begaafd is, niet meer als ſy aan de beeſten, of onſinnige menſchen, enigen dienſt doen. Even gelijk niemand het Goud aan den Toet-ſteen kan kennen, indien den Toet-ſteen geen waren en ſekeren Toet-ſteen is, en geen ſeker bewijs of proeve kan geven; ſoo kan niemand de waarheid, of recht, en billijkheid, van onwaarheid en onrecht onderſcheyden, ſonder een ſekere grond der onfeylbare reden, en wet des gemoeds, ofte conſcientie.

Hier word tegen-geworpen, dat onſe ſinnen konnen dwalen, en, by gevolg, ook ons gewiſſe; om datter in ons verſtand niets kan komen, dan 't geene eenigſins door onſe ſinnen daar ingebracht word. Doch hier op word van de Natuur-kundigen geantwoord, dat de ſinnen niet dwalen, dan ſoo wanneer der ſelver werk-tuygen niet wel geſteld zijn, als, by voorbeeld, als ons Oog, of Tong, met geele gal is overloopen.

2. Als het middel waar door de beroeringe en begrijp des ſins geſchied, qualijk geſteld is, gelijk als de Locht met nevelen is beſet, of datmen yets ſiet door een gecouleurd Glas; of ten deele door de Locht, en ten deele door het Water, gelijk een ſtok die half in 't water is.

Ten 3. Als het voorwerp des ſins al te ſeer, of te weynig, het werk-tuyg des ſins aanraakt, gelijk als de Sonne-ſtralen al te grooten glans geven, of al te kleynen licht.

4. Als het voorwerp al te verre is afgeſcheyden van het werk-tuyg, of al te dicht by is. Gelijk als wy een ſaak ſien willen, die vele Mijlen van ons is, of maar een vinger breed van ons oog is.

5. Of als wy de beweginge, waar mede wy bewogen worden, niet beſeffen of aanmerken; gelijk wanneer wy, ſiende door een venſter in een Schip dat voortgaat, ſtil ſittende, meenen, of ons dunkt, dat de ſtrand en 't geene daar op ſtaat, bewogen word. Of als'er yets anders ontbreekt, dat, om wel ſijn ſinnen te gebruyken, noodſakelijk is.

Maar alles wel geſteld zijnde, dwalen onſe ſinnen niet, of anders ſoude Chriſti bewijs gantſch los en onſeker geweeſt zijn, als hy ſegd, taſt my, en ſiet my, want een Geeſt heeft nog vleeſch nog been, als gy ſiet dat ik hebbe, *Luc.* 24. 39. En ons bewijs ſoude niet vaſt gaan, als wy oordeelen tegen de Papiſten, dat Chriſtus niet lichaamelijk is in de Miſſe, om dat het ſtrijd tegen de bevindinge van alle onſe ſinnen, &c. Ook ſoude het ſeggen des Apoſtels niet vaſt gaan, als hy ſegd, 1 *Joh.* 1. 1, 2. Wy verkondigen u, 't geene wy gehoord hebben, 't geene wy geſien hebben met onſe oogen, 't geene wy aanſchouwd hebben, en onſe handen getaſt hebben van het Woord des levens, &c.

Hier tegen ſtrijd niet, datmen ſegd, dat wy ſoo wel en even eens aangedaan worden door ſaken die wy door valſche inbeeldinge bevatten, als door ſaken die ſeker en waar zijn; gelijk in de droomen, ſwaarmoedige bedorven inbeeldingen, onſinnigheid, raſernye, en ſterk opgenomen vooroordeelen; Item als de ziele hare werkingen en gedachten, of niet, of immers niet wel kan oeffenen, door gebrek en ontſteltenisſe der herſenen, levendigmakende geeſten, of eenige andere werk-tuygen der ſinnen, en des lichaams. Item, dat wy door onſe ſinnen niet bevatten de ſaken gelijkſe innerlijk in haar weſen zijn, maar alleen de uytterlijke hoedanigheden, en toevallen, als grootte, ruſte, bewegingе, plaatſinge, figuure, vloeyendheid, vaſtigheid, coleur, en ſoo voorts. Item, dat wy maar door onſe ſinnen bevatten, hoedanig de ſaken zijn, in opſicht van onſe geſtalte en genegentheid, en of ſe ons qualyk of wel aandoen en bevallen, dog niet hoedanig die in haar ſelfs weſentlijken aart zijn, gelijk elders breeder is aangeweſen, waar uyt de verſcheydentheid der oordeelen, ook in de ſelve menſchen, in verſcheyden tijden, ontſtaat.

Want het gewiſſe is een licht en bequaamheid van oordeel, welke in onſe ziele niet is gekomen door onſe uytterlijke ſinnen, noch door gebruyk der lichamelijke werk-tuygen, maar van God ſelfs onmiddelijk daar in geſteld. En het is genoeg datſe ons in 't gemeen en altoos leerd, dat wy het quaad vermijden moeten, en het goede betrachten, en dat wy, haar licht en oordeel wel gebruykende, eenen goeden en ſekeren regel volgen. Ten anderen, al waart datmen in twijffel trok, of de dingen die buyten ons zijn, ſoodanig zijn alsſe ſchijnen; nochtans konnen wy niet onbewuſt zijn, of twijffelen aan de ſekerheid onſer ziele, en gewiſſe, om dat wy onfeylbaarlijk van onſe eygen gedachten, en werkinge, kundig zijn.

Doch wat aangaat de onſinnige en dwaſe menſchen; die konnen niet geſegd worden een dwaalende conſcientie te hebben, maar die hebben eygentlijk voor dien tijd, geen gebruyk van haar conſcientie, om datſe geen gebruyk hebben van verſtand en redelijke kenniſſe van Gods recht, ſonder welke geen conſcientie weſen kan.

Want het woord ſelve Conſcientia mede-weten, namentlijk met God, geeft te kennen, datſe geen dwaalende inbeeldinge is, maar een kenniſſe van God ingedrukt, en welke met en nevens God kennis heeft en neemd van ons doen en laten; als mede om datſe ſtaat onder Gods oordeel, ſulks dat ons God volgens de ſelve oordeelen ſal, *Rom.* 2. Waarom ſy ook met een byſonderen uytdruk word genoemd een Conſcientie Gods, 1 *Petr.* 2. 19. Want ſoo ſtaat'er in den Griekſchen Text, hoe-wel het is overgeſet de conſcientie voor God. Waarom wordſe ook genaamd een Lampe des Heeren, door-ſoekende alle de binnen-kameren des buyks, *Prov.* 20. 27. De Wet Gods, welkers inhoud is in de herten en gewiſſe der menſchen van God ingeſchreven *Rom.* 2. ſy is een onvervalſchten ſpiegel, in welke wy wel inſiende, een ſeker oordeel van ons ſelven konnen vellen, *Jacob* 1. 23,-25. Want gelijk in het water, (als in een ſpiegel) het aangeſichte is tegen het aangeſichte; alſoo is des menſchen herte (dat is conſcientie) tegen den menſche, *Prov.* 27. 19. Sulks dat, gelijk Menander niet qualijk geſegd heeft, het gewiſſe een yeder als een God is, ofte een voorſchrift en Wet Gods; ja ſijn oordeel, en gelijk als Gods Throon en Richter-ſtoel.

Deſe ſekere waarheid en gerechtigheid der conſcientie, blijkt mede inſonderheid daar uyt, dat de ſelve ſoo krachtig, klaarlijk, en ſekerlijk overtuygende is, datſe den menſch dwingd, ſijn eygen ſelven, tegen ſijnen wille, te veroordeelen *Rom.* 2. 15. ſoo dat ſelfs in het lacchen het herte ſmerte heeft, *Prov.* 14. 13. Dat is, als den menſch, door uytterlijk vermaak, het beſchuldigen van ſijn gemoed ſoekt te verdooven.

Het licht van der geſonde reden, en Wet onſer Gewiſſe, en redelijke billijkheid, is of een waarachtig licht en getuygeniſſe, of een dwaalende en valſche aanwijſinge; indien men het laatſte aanneemd, ſoo volgd, datmen na ſijn gemoed en gewiſſe niet moet leven, noch oordeelen, of immers dat wy ſulks doende, niet konnen verſekerd zijn dat wy wel doen, en daar in geruſt konnen zijn. Derhalven het oordeel van ons gemoed als onſeker zijnde, en konnende dwalen, in twijffel mogen nemen, en, by gevolg, ook ſeer lichtelijk tegen

gaan

Digitized by Google

gaan en verwerpen. En ſoo ſalmen die menſchen in haar boosheid en verkeerd oordeel ſtijven/ en beveſtigen/ welke tegen haar gewiſſe oordeelen en leven.

Want hoe-wel de wille wel in 't gemeen volgd het laatſte oordeel van het verſtand/ ſoo datſe quaad/ als ſoodanig aangemerkt/ niet kan begeeren/ en het goed/ als ſoodanig/ verwerpen. Nochtans bevinden wy in ons ſelven ook een bevelende macht van de wille ontrent het verſtand en oordeel/ waar doorſe haar oordeel kan opſchorten/ als onſeker/ of aan d'een zijde ſtellen/ en op een ander ſaak ſich beſig houden; ja ook datſe niet wil ſomtijds aannemen/ daarſe genoegſaam van onderricht is/ ofte overtuygd kan worden; en boven het eerlijk goed, door de Herts-tochten aangedreven zijnde/ tegen haar beter weten/ eenig profijtig of vermakelijk goed verkieſen; ofte wel een valſchen Richter volgen tegen haar eygen oordeel/ als daar is het gemeen gevoelen/ de voor-beelden en geſag van andere/ overleveringen/ beſluyten en inſettingen der dwalende menſchen/ en ſoo voorts. En ſoo worden deſe geſegd een goed gewiſſe te verwerpen/ ja te beſtrijden/ en in twijffel te trekken/ en de waarheid in ongerechtigheid te onderdrukken; ſoo dat haar gewiſſe bevlekt/ en door de voorſeyde manieren van doen verblind word/ ſulkx datſe haar uytgevende voor wijſen, dwaas, en in een verkeerden ſin overgegeven worden. *Rom.* 1. en door valſche reden-kavelingen haar ſelven verleyden/ en bederven.

Indien de gronden der natuurlijke billijkheid en reden-kavelinge dwalen/ onwaarachtig en onſeker zijn/ ſoo is den menſch in erger ſtaat dan de beeſten/ en de geene die geen kracht hebben van goede redeneringe; want het is beter geen verſtand te hebben; dan door een verleydend/ of immers onſeker/ oordeel geleyd en verdoemd te worden.

Indienmen derhalven moet toeſtaan/ dat de eerſte beginſelen der redeneringe/ en over 't geen men gelooven of niet gelooven/ doen en laten moet/ goed en waarachtig zijn in de menſch/ als een overblijfſel van Gods Beeld/ na welke God den menſch geſchapen heeft/ en door welke hy ook kan tot boetveerdigheid en bekeeringe gebracht worden; want anders ſoudemen noyt op ſekere grond yemand tot krachtige overtuyginge van ſijn dwalinge/ of ſonde/ tot bekeeringe konnen overtuygen/ of bewerken. Daarom kan die gemelde waarheid niet ſtrijden tegen eenige andere waarheid/ als/ by voor-beeld/ der H. Schriften/ want de waarheid is eenvoudig/ en haar ſelven allesins gelijk; ſulks dat ik niets kan noch mach aannemen tegen mijn gewiſſe/ en geſonde reden/ als my yemand/ onder voorwenden van eenige overleveringe/ of ſchriften/ of oordeel van anderen/ yets wil op-dringen/ of doen gelooven/ 't geene ik oordeele waarlijk tegen de geſonde reden/ en redelijke billijkheid/ te ſtrijden. Om dat ik voor vaſt moet ſtellen/ dat de Goddelijke waarheid wel mijn verſtand en oordeel kan overtreffen maar niet eygentlijk en waarlijk ſtrijden tegen de overtuygende reden/ en Wet/ die my God in mijn ziele geſteld heeft; maar ik moet de geeſten/ en alles wat my voor komt/ beproeven en onderſoeken/ en de ſelve niet aannemen dan achtervolgens/ en noyt tegen/ de overtuyginge van klare/ goede/ en geſonde reden/ en billijkheid/ welke my de Wet mijn gemoeds voorſchrijfd.

Hier tegen ſtrijd niet/ dat den H. Geeſt ons gemoed verlicht/ om te konnen oordeelen van de Goddelijke waarheid/ en ons daar van te overtuygen; want Gods Geeſt leerd ons niet tegen de geſonde reden/ en redelijke billijkheid/ maar door de ſelve/ en volgens de ſelve; het licht der gewiſſe/ en de Wet der natuerlijke billijkheid/ beveſtigende/ en ons verſtand beſtierende/ om het ſelve wel te gebruyken/ en goede toepaſſingen en beſluyten daar uyt te maaken. Want tot dien eynde heeft God ſijn Wet/ en het licht der goede reden/ in ons overgelaten/ om ons daar door te brengen tot bekeeringe/ en tot het geloof; want een menſch die van verſtand beroofd is/ kan ook de verlichtinge en overtuyginge van Gods Geeſt niet deelachtig weſen. Ook is niemand gehouden eenen uytleg der H. Schriften aan te nemen tegen ſijn conſcientie/ maar alleen als hy/ de ſelve wel onderſocht hebbende/ van de waarheid der ſelve in ſijn gemoed kan overtuygd worden.

Daar is dan in de conſcientie aan te merken een Syllogiſmus, ofte ſeekere maniere van een ſluyt-reden; waar van de eerſte voor-ſtellinge ons leerd wat men voor waar/ en genoegſaam blijkende en ons gemoed overtuygende/ moet aannemen of niet; en die is in hare eerſte gronden vaſt en goed; dan volgd daar op een toepaſſinge/ ofte een tweede voorſtel, ſiende op ons eygen perſoon/ en plicht; daar op volgd een derde ſtellinge welke is een beſluyt, uyt kracht van de twee voorgaande ſtellingen getrokken. By exempel/ die moedwillig/ tegen het oordeel van ſijn gemoed/ quaad doed/ die is daar over ſchuldig en ſtrafbaar; ik hebbe gedaan tegen mijn gemoed/ derhalven ben ik ſtrafbaar. *Rom.* 2. 15. De eerſte voor-ſtellinge is een Wet en regel/ waar na wy moeten oordeelen en doen; en dat voor-ſchrift zijn wy ſchuldig in conſcientie voor God op te volgen/ als den grond van de volgende tweede voor-ſtellinge/ of toepaſſinge en het beſluyt; en derhalven is die waarachtig/ en niet onſeker/ of dwalende/ want dan ſouden wy noyt konnen verſekerd weſen van 't geen wy gelooven/ of niet gelooven/ Item doen of laten moeten/ en derhalven ſouden wy noyt yets ſekers konnen beſluyten/ of ten vollen ergens van konnen overtuygd worden.

Doch niet tegenſtaande wy ſeggen dat de eerſte grond en voor-ſtellinge onſer gewiſſe waarachtig is/ en niet dwaald/ nochtans ſtaan wy toe/ dat de menſchen/ door haar eygen ſchuld/ en vleyinge hares ſelfs/ dikmaal miſſen/ in het maaken der toepaſſinge op haren ſtaat en perſoon/ en ook/ by gevolg/ in het maaken van het beſluyt. Gelijk by de Logici, ofte de onderwijſers der Reden-konſt/ het bekend is/ dat door quade redeneringe/ en maaken van ſluyt-redenen/ dikmaal/ uyt ſekere en vaſte gronden van waarheden/ valſche beſluyten gemaakt worden/ waar tegen ſy dan ons goede Wetten en regelen voorſchrijven/ om de goede ſluyt-redenen van de quaden te konnen onderſcheyden. Doch dat deſe toe-paſſinge/ en ſluyt-reden der menſchen tot haar eyge perſoon/ vervalſt word/ door haar eygen ſchuld/ en verkeerde eygen liefde/ en vleyinge hares ſelfs/ en niet om dat de eerſte gronden van haar oordeel/ en de eerſte ſtellinge/ volgens en uyt de ſelve genomen/ dwalen/ dat blijkt onwederſprekelijk/ om dat als den menſch/ volgens de ſelve van een ander oordeeld/ dan oordeeld hy wel/ met recht verdoemende in een ander/ 't geen hy in eygen perſoon doed/ en wil voor goed keuren. 't Welk dan een vaſt bewijs is/ dat dien menſch by ſijn eygen ſelven veroordeeld is/ en niet is te verontſchuldigen; maar dat hy/ uyt kracht van ſijn oordeel over andere/ noodſakelijk van ſijn eygen ſchuld overtuygd word. Gelijk ons den Apoſtel ſeer klaarlijk en duydelijk leerd. *Rom.* 1. 20. en 2. 1. 2, 3. Daarom zyt gy niet te verontſchuldigen ô menſche, wie gy zyt, die andere oordeeld. Want daar in gy een ander oordeeld, veroordeeld gy u ſelven: want gy die andere oordeeld, doed de ſelve dingen. En wy weten dat het oordeel Gods na waarheid is; over de geene die ſulke dingen doen. En denkt gy dit, ô menſchen, die oordeeld de geene die ſulke dingen doen, dat gy het oordeel Gods ſult ontvlieden? Merk wel aan/ dat Paulus dat oordeel/ tegen welke een menſche doed (dat is ſijn conſcientie) en volgens welke hy een ander met recht veroordeeld/ noemd het oordeel Gods, en ſoodanigen oordeel Gods/ van welke wy weten dat het waarachtig is; waar uyt dan klaarlijk blijkt/ dat het ſelve niet onſeker/ of dwalende

Digitized by Google

ſondig is. Siet verder daer van *Rom.* 1. 19. en de volgende verſen.

De gronden van de geſonde reden / en natuurlijke billijkheid / worden niet alleen genaamd een mede-wetenſchap Gods / of met God / en het oordeel en recht Gods, *Rom.* 1. en 2. maar ook een goede, onergerlijke en reyne conſcientie, doorgaans in de Heylige Schriften; en die het volgen / worden geſegd een goede conſcientie te hebben en te behouden, en daar door veele vrymoedigheid te hebben, ſelfs ook by God. Siet 1 *Joh.* 3. 21. *Actor.* 23. 1. en 24. 16. 1 *Tim.* 1. 19. 1 *Petr.* 3. 16. 21. &c. 't welk niet ſoude vaſt gaan / indien het licht en Wet der gewiſſe onſeker is / en dwalen kan. Ook ſoude een menſch niet konnen geſegd worden niet te verontſchuldigen te zyn, als hy tegen de Wet en licht van ſijn gemoed of conſcientie ſondigd / gelijk getuygd word *Rom.* 2. 1. en 1. 20. indien die Wet en waarheid Gods onſeker was / en dwalen konde.

Als dan / by voor-beeld / een Papiſt meynd dat hy het Ouweltjen / of de Hoſtie moet aanbidden / maakende ſulken beſluyt; 't geene God is / dat ben ik verplicht als God te eeren / *Rom.* 1. in de Miſſe en Hoſtie is God; derhalven moet ik daar de Hoſtie als God aanbidden. Het eerſte voorſtel is het oordeel der conſcientie / en dat is onfeylbaar; maar de tweede voorſtellinge leerd hem de conſcientie niet / maar de dwaalende menſchen / die hy / ſonder en tegen reden / en derhalven tegen den regel van ſijn conſcientie / geloof geeft / niet wonder van dat het beſluyt valſch is / en dat dien menſche dwaald. Item / ſoo wanneer yemand ſulken redenkavelinge maakt / dat van God verboden is mach ik niet doen; God heeft verboden op den Vrydag vleeſch te eeten; derhalven is my dat ongeoorloofd. Hier dwaald de conſcientie / in het eerſte voorſtel begrepen / geenſins; maar de tweede ſtellinge is valſch / en ſoo dwaald den menſch / om dat hy een bevel van dwaalende / ſondige / en verleydende menſchen / aan-neemd als een gebod Gods / 't welk hem de conſcientie / noch de H. Schrift / noyt geleerd heeft / maar het tegen-deel. Want indien dat ſulks de conſcientie leerde / ſoo ſouden dat alle menſchen altoos oordeelen; om dat het recht en de Wet der natuur by alle menſchen een en de ſelve is / en om datſe altoos duurd / en allen menſchen ten allen tyden verbind / gelijk elders is aangeweſen. Als een Richter oordeeld na ſijn conſcientie / en na Goddelijke onfeylbare Wetten / dan kan hy door ſoo verre / en in dien inſicht / niet dwaalen / nochtans kan het wel geſchieden / dat een oprecht en rechtveerdig Richter / oordeelende na den vaſten regel van Goddelijke Wetten / en na ſijn gemoed / een onrechtveerdig vonnis veld; niet om dat ſijn conſcientie / ofte de Goddelijke Wet / dwaald / of dwaalen kan; maar om dat hy qualijk onderricht word / en door valſche bewyſen en getuygeniſſen verleyd word / en om dat hy eenige onware bewijſen / door nalatigheid van naarder onderſoek / voor ſeker en waarachtig heeft aangenomen. In deſen gevalle dwaald de conſcientie niet van dien Richter / noch de vaſte en Goddelijke Wet / na welke hy heeft geoordeeld; maar hy dwaald nochtans / om dat hy ſich / door quade onderrichtinge / en na-laten van genoegſaam en neerſtig onderſoek / heeft laten verleyden. Of ook dikmaal ontſtaat de dwalinge daar uyt / om dat den menſch / in de tweede voor-ſtellinge / een valſche toepaſſinge maakt op hem ſelven; ſich door vleyinge toeſchrijvende eenig goed dat hy niet heeft; of ſich ontſchuldigende van het quaad in hem ſelven / dat hy nochtans in een ander veroordeeld; gelijk blijkt *Rom* 2. 1. of om dat den menſch ſich ſelven / na ſijn conſcientie / niet genoegſaam / noch behoorlijk onderſoekt en beproefd.

Voorts gebeurd het mede wel / dat uyt twee voorgaande voor-ſtellingen een valſch gevolg getrokken word / om dat wy een beſluyt maaken / ſonder eenig klaar of ſeker / en beſcheyden gevolg / of reden van gevolg / en grond van klare overtuyginge / door een valſche redeneringe; en dan dwaald de menſche wel / om dat hy aanneemd / of immers beſluyt / 't geene nochtans niet ſteund op een onderſcheyden en duydelijk gevolg / en bewijs van waarheid / ſonder welke ik niets behoore voor ſeker en vaſt aan te nemen; maar 't gewiſſe dwaald niet / alſoo in deſe ſluyt reden / van welke wy nu ſpreken / beyde de voor-ſtellingen waarachtig zyn / en het beſluyt alleen valſch. By voorbeeld.

Alle beeſten hebben gevoelen.
Den menſch is geen beeſt.
Derhalven heeft den menſch geen gevoelen.

Of aldus;

Alle menſchen zyn dieren.
Alle Paarden zyn dieren.
Ergo, alle Paarden zyn menſchen.

Gelijk van deſe en diergelijke valſche redeneringen / en Wetten tegen de ſelve / ofte redenen waar uyt deſe ontſtaan / breeder by de Logici, ofte Leeraars der goede redeneringe te ſien is. Sulks dat wy beſluyten / dat / hoe-wel den menſche dikmaal doed en dwaald tegen ſijn gemoed / en het licht der conſcientie niet wel gebruykt / ofte quade toepaſſinge daar van maakt / of valſche beſluyten trekt / en ſoo voorts; echter daar uyt geenſins volgd / dat de conſcientie ſelve / dat is het licht der geſonde reden / en de natuurlijke Wet der billijkheid / ofte het recht dat ons God in ons gewiſſe heeft voor-geſchreven / onſeker is / of dwaalen kan.

Want aangeſien de Conſcientie is een mede-wetenſchap met God / ſoo kanſe voor ſoo verre niet dwalen / ofte men moeſt toeſtaan / dat God met den menſche / en den menſche met God dwaalde / 't welk gansch ongerijmd is. Indien men de conſcientie neemd voor een wetenſchap met ons gemoed / waar door wy / achtervolgens de Wet en licht Gods / in ons herte geſchreven / van onſen ſtaat en daden oordeelen / en ons ſelven, volgens en uyt kracht der ſelve / ontſchuldigen ofte beſchuldigen *Rom.* 2. 14, 15. ſoo dwaald ſe ook niet; want in dien inſicht is de conſcientie / gelijk wy getoond hebben / een oordeel des menſchen over hem ſelven / voor ſoo veel hy het oordeel Gods (dat altoos na de waarheid is, *Rom.* 2. 2.) onderworpen is. Ons gewiſſe dan / voor ſoo veel het is een wetenſchap en oordeel van ons eygen doen / onder en met Gods medekennis en oordeel / en daar mede over-een-ſtemmende / kan niet dwaalen / want het is een getuygeniſſe datſe met God gemeen heeft / als blijkt / *Rom.* 9. 1. Ik ſegge de Waarheid in Chriſto, ik liege niet, mijne conſcientie my mede-getuygenis gevende door den H. Geeſt.

En om dat het gewiſſe Godes is / en derhalven een Goddelijken en ſekeren regel van ons leven / daarom is het ook Gode alleen onderworpen / en men mach / uyt ontſag van eenige menſchen / niet doen tegen ſijn gemoed / en niemand mach ook een ander tegen ſijn gemoed yet op-dringen / ofte ſijn gewiſſe geweld aandoen. Niemand mach heerſchappye voeren over het geloof, of conſcientien der menſchen / 2 *Cor.* 1. 24. *Jac.* 4. v. 12. 1 *Petr.* 5. 3. &c. Hier op geeft D. Sibelius in Catecheſin ad Quæſt. 32. dit goed bewijs / een minder geſag kan geen hooger verbinden; nu alle menſchelijke oordeelen / en authoriteyt / recht en geſag / zijn minder dan het geſag der conſcientie. Dit beveſtigde der Keyſer Maximilianus de II. ſeggende / datter geen grooter ſonde is dan over de conſcientien te willen heerſchen. Want die haar een gebied aanmatigen over de conſcientien, die nemen den Hemel in, en bederven de beſittinge der Aarde. Gelijk mede veele andere Koningen / en Princen / geern beleden hebben / op de aangehaalde plaats / en elders aangeweſen.

De conſcientie / voor ſoo veel die van God is / ſoo iſſe ook een ſekeren regel / en genoegſaam om den menſch /

die daar tegen ſondigd / buyten onſchuld te ſtellen / *Rom.* 1. en 2. en voor ſoo verre ſtaat ook D. P. Martyr toe het ſeggen van Chryſoſtomus, *Conſcientiam eſſe præceptorem ſufficientem*, dat is / dat de conſcientie een genoegſamen Leer-meeſter is. Want / ſegd Auguſtinus *Tom.* 8. *Pag.* 292. het begin van de conſcientie krijgen wy van hem, van wien wy bidden het leven der gehoorſaamheid. De gehoorſaamheid moet ſteunen op een ſeekere kenniſſe / ſonder welke geen goede conſcientie beſtaan kan. Doch ſoo die kenniſſe in haren grond onſeker en dwalende was / ſoo ſoude de gehoorſaamheid des ſelfs Gode niet behagen / noch den menſche verbinden / of alle onſchuld benemen konnen. Maar ſegd D. P. Martyr Loc. Comm. in Claſſe 3. pag. 1044. *Deus, ut bonus eſt, has notitias menti noſtræ inſeruit; quæ inſtar pædagogi nos erudiant; videturque Conſcientia lex quædam, & præterea id habet, ut animo ſtimulum addat: quod lex non ſemper facit. Commode itaque dicemus, eam legem eſſe viventem, quæ clamat, exſtimulat, & impellit ad bona. Nihil tentandum eſt in Noſtris actionibus, de quo non ſimus certi quod Deo probetur, ille enim peccat, qui tentat quippiam contra Conſcientiam. Et quemadmodum Philoſophi ſtatuunt, ſemper aberrari, quoties agendo rectam rationem non ſequimur: ſic in Theologia peccatum eſſe definitur, quando à fide ſanæ Conſcientiæ diſceditur. Eſt enim Conſcientia cognitio practica, qua actiones noſtræ defenduntur & accuſantur, &c.* dat is / God, gelijk hy goed is, heeft deſe wetenſchappen, of kenniſſe, onſe ziele en verſtand ingeplant, welke ons als een Leer-meeſter ſouden onderwijſen: en de conſcientie ſchijnd een Wet te zyn, en daar-en-boven heeftſe dat ook, datſe het gemoed aandringd, 't welk de Wet niet altoos doed. Soo ſullen wy dan bequamelijk ſeggen, datſe een levendige Wet is, welke roept, op-wekt, en aandringd tot de dingen die goed zyn. Wy mogen niet aanvangen in onſe daden, dan 't geene waar van wy verſekerd zyn dat het Gode aangenaam is. Want die ſondigd altoos, die yets beſtaat te doen tegen ſijn conſcientie. En, gelijk de wys-kundigen ſeggen, datter altoos gedwaald word, ſoo dikmaal als men de geſonde reden niet volgd. Soo word ook in de Gods-geleerdheid voor ſonde gehouden, als men afgaat van 't Geloove eener geſonde conſcientie. Want de conſcientie die is een werkſame kenniſſe, waar door onſe daden, of verdedigd of beſchuldigd worden.

Dat dan de Heydenen / en in 't gemeen de menſchen in de Wereld / door by-geloove / Af-godery / en grouwelijke ſonden / haar ſelven bederven / heeft ſijnen oorſpronk niet uyt de dwalinge van het licht / en Wet / welke God alle menſchen heeft ingedrukt / want dat is Gods Recht, waar door hy 't geene van God kennelijk is, ſelfs haar heeft geopenbaard, op datſe niet ſouden te verontſchuldigen zyn; om datſe God kennende, hem als God niet hebben verheerlijkt. *Rom.* 1. 19. 21. Gods oordeel, en Gods waarheid; maar om dat de menſchen die waarheid Gods in onrechtveerdigheid t' onderhouden, verwerpen / verdrukken en mis-bruyken; ja / niet tegenſtaande datſe die daden in andere veroordeelen / nochtans ſelfs begaan / *Rom.* 2. en hoe-wel ſy weten het recht Gods, dat die ſulke dingen doen, de dood weerdig zyn, niet alleen de ſelfde doen, maar ook een wel gevallen hebben in de gene dieſe doen. *Rom.* 1. 32. want de herts-tochten / vloeyende ſoo uyt de aangeboren gematigdheid en genegentheid der lichamen / als uyt het in-volgen en aanwennen der ſelve / hebben die kracht / datſe den menſch konnen aanſetten / om tegen het licht der geſonde reden / en billijkheid / te doen; het ſelve aan d' een zijde / of uyt bedenkinge ſtellende / en meerder acht nemende / op haar genegentheid tot lichamelijk vermaak / of profyt / of eere / &c. dan op den regel haars gemoeds / gelijk de erbarentheid leerd.

Doch in gevalle de gronden der geſonde reden / en Wet der natuurlijke billijkheid / ſelve onſeker waren / en of dwaalden / of immers dwalen konden / ſoo ſoude den menſch niet gehouden zijn het getuygeniſſe en aanporringe van ſijn conſcientie te volgen / ofte te gehoorſamen. Want dan iſt een twijffelende conſcientie / en die yets doed daar hy aan twijffeld / of het Gode behaagd / of niet / die ſondigd; om dat hy het ſonder geloove doed / en om yets wel te doen / ſoo moet men te voren ten vollen verſekerd zijn / dat het goed is / en Gode behagelijk. *Rom.* 14.

Voorts / indien de gronden der gewiſſe konnen dwalen / ſoo ſal men noyt yemand konnen in ſijn gemoed van waarheid / of billijkheid / en recht / overtuygen / of verſekeren; door dien daar geen ander middel is van te konnen overtuygd worden / dan door de Wet / en het licht van 't gewiſſe.

Verhalven ſal men noyt konnen overtuygen die menſchen / welke ſtaande houden datter geen naturelijke kenniſſe van God is / maar alleen door hooren ſeggen / en overleveringe van menſchen / om haar in vreeſe te houden. Item / die alle conſcientie verwerpen / en meenen dat haar alle dingen geoorloofd zijn / en datter niets quaads is dat men gehouden is te laten / dan alleen by die Perſoonen die meenen dat het quaad is. Die haar in-beelden dat men op alle manieren ſich ſelven mach groot / rijk / aanſienelijk en gelukkig maaken / en tot dien eynde niet ontſien de Gods-dienſt als een enkele vond tot haar oogmerk te mis-bruyken / en door geweld en Oorlogen alles uyt te werken 't geene haar raadſaam dunkt. Want als men haar ſal poogen door de reden / en natuurlijke billijkheid / ofte het licht en Wet der gewiſſe / te overtuygen; ſoo ſullenſe ons dadelijk tegen-werpen / dat / na onſe eygen belijdeniſſe / alles onſeker is / en dwalen kan. Ja de ganſche ordre en de Regeringe der menſchen / en des Aardrijkx / ſal om verre geſtooten worden; gemerkt dat God / na ſijne algemeene en gewoonelijke voorſienigheid / de ganſche Wereld onderhoud en regeerd door die ordre der natuur / welke hy daar in geſteld heeft; namentlijk / de menſchen door de gemelde gronden van geſonde reden / en Wet des gemoeds; de Dieren door de uyterlijke en innerlijke ſinnen / driften en bewegingen; en de leven-looſe ſaaken door de ingeſtorte bewegınge / geſtalte / en ordre / welke hy in de Wereld geſteld heeft.

Waarom erkennen ook de Gods-geleerden dit onderſcheid tuſſchen de Wet der Zeden (welkers werk en inhoud God in de herten, dat is gewiſſe / aller menſchen heeft ingeſchreven *Rom.* 2.) en de Wet der Ceremonien en borgerlijke Regeeringe; dat deſe konnen op-houden en veranderd worden. Ten 2. datſe by alle Volkeren deſelve niet zijn; maar gematigd en geordend worden na de verſcheydentheid der plaatſen / tijden / en Volkeren. Maar de Wet der Zeden en der conſcientie is by alle Volkeren een en de ſelve; en ſy vervat een onveranderlijk recht / 't welk ſelfs God niet kan veranderen / ſulcx dat het geene in ſijn ſelven quaad is / niet ſoude quaad zijn; of de natuur moet te niet gedaan worden / en de reden geen reden meer weſen / maar God kan ſijn ſelven niet verloochenen. En na dit recht moet de billijkheid van alle andere Wetten geoordeeld worden. Gelijk wy in ons Tractaat van de conſcientie, en in onſe H. Natuur-beſchrijving, over *Rom.* 2. hebben aangeweſen. Omhelſd van de Conſcientie / en wijſd ſy aan een onveranderlijk recht / ſoo kan men niet ſeggen datſe in dien opſicht kan dwalen / of men moeſt met eenen ook gelooven datſe altoos dwaald.

Het word daar voor gehouden / dat de Wis-kunſt ſeker en vaſt gaat / alsſe haar voor-ſtellinge konnen demonſtreren / of bewijſen / door ſekere gemeene bekenteniſſen / die ſy voor ſoo klaar en onfeylbaar op nemen / als de eerſte gronden van die konſte / datſe van een yeder / dieſe maar verſtaan / ſonder tegen-ſprake worden toegeſtaan; welke van Euclides werden voorge-

geſteld ; by voor-beeld / die dingen die elk gelijk zijn een ander ding , die zijn ook malkanderen gelijk. 2. Twee rechte Linien beſluyten geen plaatſe. 3. Alle rechte hoeken zijn malkanderen gelijk. 4. Dat geheel is altijd grooter dan ſijn deel. 5. Soo van ongelijke dingen , gelijke afgenomen worden , de reſt zijn ongelijk , en ſoo voorts. Indien nu de grond-redenen van de Wis-kunſt vaſt gaan / en te gelijk ſeker is / en niet feylen kan / 't gene klaarlijk door de ſelve bewesen word ; waarom ſouden niet immers ſoo vaſt en ſeker zijn de gemeene grond-redenen van 't gene men voor waarheid gelooven en betrachten moet / of in tegendeel niet voor waarheid aan-nemen / en na-laten ? of iſt wel te bedenken / en te gelooven / dat God ſekerder gronden in 't verſtand van den menſche geſteld heeft van de Wis-konſtige wetenſchappen / dan van 't gene wy / om wel te leven / gelooven moeten of niet / Item / betrachten / of na-laten en vlieden ? daar nochtans veel meer aan deſe kenniſſe / dan aan de Wis-konſte / gelegen is. Soude van God meer ſorge gedragen hebben voor de konſten / dan voor het behoud / geloof / en wel-leven der menſchen ?

Maar / ſal yemand ſeggen / heeft God ſoodanige ſekere gronden van geſonde reden / en billijke redelijkheid / in de herten van alle menſchen ingedrukt / hoe komt dat vele Heydenſche Volkeren ſoo grouwelijk van de waarheid en gerechtigheid af-wijken ? Wy antwoorden / dat de oorſake daar van niet is de onſekerheid der gemelde gronden / maar de verſcheyden fauten der menſchen / in 't misbruyk der ſelve / gelijk wy alreede hebben aangewesen / en dat blijkt klaarlijk hier uyt / om dat deſe menigvuldige dwalingen / by-geloove / en onrechtveerdigen handel / tegen alle redelijkheid en natuurlijke billijkheid / niet alleen gevonden worden by de Heydenen / maar niet min / ja dikmaal in verſcheyden gelegentheden erger en ſwaarder / by de Joden en Chriſtenen ; welke nochtans roemen datſe Gods Wetten en Woord / als een regel van haar geloof en leven / hebben ontfangen. En deſe dwalingen en mis-daden trachtenſe noch dagelijx met de H. Schriften te bewijſen / en te beweeren. Sal ik dan daar uyt beſluyten dat Gods Woord dwaald / en geen goeden of ſekeren regel voorſchrijft / om dat de menſchen de ſelve ſoo ſchandelijk toepaſſen / verdraayen / en misbruyken ? met geen meer grond kan ik dan ook bewijſen dat het ingeſchapen licht / en Wet der conſcientie dwaald / om dat de menſchen het ſelve ſoo ſchandelijk mis-bruyken / en verkeerde toe-paſſingen / en beſluyten / daar uyt maken.

Bekend en klaagd niet den H. Apoſtel *Rom.* 7. dat de bewegingen der ſonden door de Wet zijn , en in onſe leden werken , om den dood vrucht te dragen. v. 5. en dat de ſonde oorſaake genomen hebbende door het Gebod Gods , in hem alle begeerlijkheid hadde gewrocht , want dat ſonder de Wet de ſonde dood is, v. 8. doch wat beſluyt den Apoſtel daar uyt / dat de Wet dwaald of quaad is ? geenſints / maar de Wet is goed , geeſtelijk / en heylig , hoe-wel / door onſe bedorventheid / wy gevoelen / dat wy genegen zijn te doen tegen het Gebod / om dat onſe bedorven herts-tochten ons tegen de Wet Gods / en der gewiſſe dikmaal aanſetten. Waar van de gemeene Spreek-wijſen ontſtaan zijn / *Video meliora proboque , deteriora ſequor. Nitimur in vetitum ſemper cupimusque negata. Obſequium amicos , veritas odium parit.* Dat is / ik ſie en weet beter , en ik houde het voor goed , maar nochtans volge ik het gene quaad en erger is. Wy zijn altoos genegen tot 't gene ons verboden is. Het involgen maakt vrienden , en de waarheid maakt haat , en diergelijke Spreek-wijſen meer. Uyt welke niet blijkt dat het gewiſſe / of de Wet Gods / dwaald / want die overtuygd den menſch van ſonden / en uyt de ſelve kend hy de ſonde , *Rom.* 7. 7. of dat yemand de waarheid / in haar ſelven aangemerkt / haten kan ; maar dat hy die tegen loopt / om dat den menſch een meerder driſt heeft tot ſijne ſondige ongeregelde herts-tochten / en begeerlijkheden / dan tot God / of ſijne Wet en bevel / hoe-wel hy van des ſelfs billijkheid overtuygd is / *Rom.* 1. en gelijk hy dat noch klaarder uytdrukt / 2 *Tim.* 3. 4. om dat de menſchen meer Lief-hebbers zijn der Wel-luſten , dan Lief-hebbers Gods.

Om dan te antwoorden op deſe vrage / of de conſcientie kan dwalen / of niet ? moet men onderſcheid maken tuſſchen de conſcientie / en haar doen / en den plicht des menſchen ontrent ſijn eygen gewiſſe. Het gebeurd dikmaal / dat van ſelfs onſe conſcientie ons aanwijſt wat wy gelooven moeten of niet / Item / wat van ons moet betracht of gelaten worden / en den menſch aanport tot ſijnen ſchuldigen plicht ; en dan is den menſch verbonden dat in te volgen. Doch / aangeſien ons gemoed dit niet altoos doed / ſoo is den menſch verplicht ſijn gemoed / en gewiſſe / ſelfs op te wekken / en met de ſelve te beraden / en te onderſoeken wat ſijnen plicht is / en wat hy gelooven moet of niet / op dat hy in ſijn gemoed mag verſekerd weſen , *Rom.* 14. en dat den menſch yets heeft gedaan / goed / of quaad / ſoo gebeurd het ſomtijds dat ons gewiſſe ons hart daar na of ontſchuldigd / of beſchuldigd ; maar om dat dit niet altoos geſchied / maar dat ſomtijds den menſch een tijd lang geen acht neemd op ſijne vorige daden / ſoo is den menſch ſchuldig ſich ſelven te beproeven , en ſijn herte te ſtellen op ſijne wegen, en ſich ſelven na den regel van ſijn gemoed / en Gods Woord / te onderſoeken / en te oordeelen / 1 *Cor.* 11. 28. 31. *Zephan.* 2. 1. *Hagg.* 1. 5. 2 *Cor.* 13. 5. *Pſal* 119. 59. Ik heb mijne wegen bedacht , en ik heb mijne voeten gekeerd tot uwe getuygeniſſen. *Act.* 24. 16. Hier in oeffene ik my ſelven , om altijd een onergerlijke conſcientie te hebben , by God en de Menſchen. *Pſal.* 16. 7. Selfs des nachts onderwijſen my mijne Nieren , &c. Als dan den menſche ſijnen plicht niet doed / voor ſijn doen of aannemen van de waarheid ; of ook na ſijne begane daden ; en alſoo komt te dwalen / en te ſondigen / ja ook in de ſonden en dwalingen te verblijven. / Dat ontſtaat niet uyt een dwalinge / of onſekerheid van 't licht / en Wet der gewiſſe / welke hem God in ſijn gemoed heeft gegeven / tot een regel van ſijn geloof en leven ; maar om dat den menſch daar ontrent ſijnen ſchuldigen plicht niet betracht. Waar uyt klaarlijk blijkt / dat deſe tegen-werpinge gantſch niet volgd / indien de conſcientie niet kan dwalen / ſoo ſullen alle menſchen een en het ſelve gelooven / en doen / daar ſal maar een Gods-dienſt zijn / en niemand ſal in ſijn meeninge of doen konnen dwalen. Item / dat dan de menſchen geen ſchriften / of onder-wijſers van nooden hebben / om haar te leeren / wat ſy doen of gelooven moeten : want ſy moeten onderricht worden / om wel acht te nemen op het licht der conſcientie / en der H. Schriften / om die wel te verſtaan / recht te gebruyken / goede toepaſſingen en beſluyten daar uyt te maken / en op-gewekt worden om haar geloof en leven daar na wel aan te rechten / en de dwalende meeningen te weder-leggen / en al dat daar tegen ſtrijd wel te onderſcheyden / te oordeelen / en te vermijden.

Staat voorts wel te onderſcheyden tuſſchen den regel van ons geloof en leven / welke door het licht der natuur in alle menſchen gevonden word / die een geſond reden-gebruyk konnen oeffenen ; en dien regel welke uyt de H. Schriften getrokken word ; want daar ontrent kan den menſch ſeer lichtelijk dwalen / om dat hy den rechten ſin der ſelve niet verſtaat / en om datſe hem verkeerdelijk worden uytgelegd. Den eerſten regel is allen menſchen gemeen / den tweeden is maar ſommige eygen. Den eerſten is onmiddelijk van God in ons gemoed in-geſchreven / den tweeden komt ons van buyten aan / door overleveringe van menſchen. Den eerſten regel zijn wy dadelijk / en altoos / in alles / ſchuldig te erkennen / maar ontrent den tweeden

den

den magh ik geenen uytleg aannemen / die tegen de eerſte ſtrijdig is / alſoo geene waarheid van openbaringe de waarheid Gods / in ons gemoed ingedrukt / tegen-ſtrijdig weſen kan / en my verbinden tegen mijn gemoed te doen. Ten 4. ook kan geen menſch uyt de H. Schriften overtuygd worden van de waarheid / of ſijnen ſchuldigen plicht / dan door middel van 't licht der geſonde reden / en Wet der conſcientie / 2 *Cor.* 4. 2. Want ingevalle een menſch geen redelijk verſtand / of eenige Wet des gemoeds / binnen ſich had / die ſoude de H. Schriften niet konnen verſtaan / of gebruyken / veel min van eenige waarheid of ſijnen ſchuldigen plicht overtuygd worden. Sulx dat de ſekerheid van het licht en Wet der conſcientie wech genomen zijnde / den menſche nooyt / of uyt ſich ſelven / of door de H. Schriften / van de waarheid ſoude konnen verſekerd worden / ofte tuſſchen 't geene recht is of onrecht / eenig ſeker oordeel maken. Ook ſoude een menſch niet konnen geſegd worden niet te verontſchuldigen te zijn, als hy tegen de Wet en licht van ſijn gemoed of conſcientie ſondigd / gelijk getuygd word. *Rom.* 2. 1. en 1. 20. Indien die Wet en waarheid Gods onſeker was / en dwalen konde.

Daarom heeft den Biſſchop *Nilus*, onder ſijne zinrijke vermaningen ook deſe geſteld / gelijk het Grier is overgeſet door *Michiel. Nean. Conſcientia pro lucerna utere in actionibus. Ea enim quæ in vita bonæ ſunt actiones, quæ verò malæ, tibi oſtendit.* Dat is / gebruyk de conſcientie als een licht in uwe daden. Want die toond u wat daden in ons leven goed zijn of quaad. Want (ſegd *Polanus Tom.* 1. *pag.* 911.) de conſcientie is een ſeekere en gewiſſe kenniſſe van Gods wille, en der daden welke volgens of tegen deſelve begaan worden, onuytwiſſelijk in ons verſtand ingedrukt, onſe goede daden toeſtemmende, en de quade veroordeelende. Want de menſchen hebben een gevoelen van Gods oordeel, als een by-gevoegde getuyge, welke niet toelaat, dat hy ſijne daden verberge voor den Rigter-ſtoel van God den Rigter; van waar het gemeen ſeggen gekomen is / de conſcientie zijn duyſend getuygen, &c. Dit beveſtigd ook den geleerden *D. Rivetus in Geneſin. pag.* 168. uyt Chryſoſtomus by-brengende deſe beſchrijvinge der conſcientie / datſe is *judex incorruptus* een onbedorven Regter, tegen den menſch opſtaande, en met een heldere ſtemme roepende, beſchuldigende, toonende, en als voor onſe oogen ſchrijvende de grootheid der ſonden, &c. behalven, ſegd D. Rivetus / het woord dat conſcientie word overgeſet, welke is een Mede-wetenſchap en oordeel met God, die alles bekend is; ſoo word deſelve ook genoemd *Syntèreſis*, welke hy beſchrijfd te weſen *habitus principiorum, quæ nobis à natura indita ſunt*, dat is / een hebbelijkheid ofte bequaamheid der beginſelen, (dat is om te gebruyken de beginſelen) welke behooren tot ons doen en laten, die ons van Natuuren zijn ingedrukt. *Pag.* 171. ſegd hy dat ſommige oude Wyſen onder de Heydenen God de conſcientie genoemd hebben / om dat God door haar ſijn oordeel uytvoerd. Daarom noemd hyſe *judicem & teſtem incorruptibilem*, dat is / een onbederflijke getuyge en Rigter; beſluytende met Chryſoſtomus over den 50. Pſalm / deſe conſcientien zijn die boeken welke in den dag des Oordeels ſullen geopend worden. Ende *pag.* 796. toond hy / in 't exempel van de broederen Joſephs / hoe ſeker en krachtig het oordeel van 't gewiſſe is; welke / hoewel het dikmaal langen tijd ſchijnd te ſlapen / en de menſchen haare misdaden tragten te ontſchuldigen / of immers te bedekken en te verkleenen; nochtans word het daar na wakker / alſſe Gods oordeelen beginnen te voelen / ſulx datſe ongeveynſd haare ſonden moeten bekennen. Het was 23. Jaren geleden / dat Joſephs broederen hem verkoft hadden; daar was niemand geweeſt die daar van eenig gewag had gemaakt / maar haar gewiſſe getuygd tegen haar / en ſy veroordeelen haar ſelven. *Sic oculos quos clauſit culpa, aperit pæna.* en ſoo opend de ſtraffe de oogen, die de ſchuld toegeſloten hadde.

Voorts beſluyten wy onſe antwoord / en bewijs der ſelve / op de voorgeſtelde Vrage / of en hoe verre de conſcientie kan dwaalen? uyt het geene wy voor deſen klaarlijk hebben getoond in 't Natuur-tooneel / dat de Natuurlijke Gods-geleerdheid niet kan ſtrijden tegen den geopenbaarden / ofte Chriſtelijken. Waar van breeder te leſen is in onſe nader deductie, en in t' eenparig oordeel der vermaardſte Gods-geleerden, tot 27. alwaar wy beſluyten met den Geleerden Bedelius / dat men niet mag gelooven dat tegen reden ſtrijd; en datter geen verderfelijker nog gevaarlijker gevoelen oyt in de Kerke is in gekropen / dan dat men de beginſelen van de reden niet moet plaats geven in bewijs-redenen van Goddelijke ſaaken; want dit gevoelen ſtoot alle waarheid om verre / verdedigd alle dwalingen / en opend de venſter voor alle Godloosheid / en ſoo voorts.

Waar op ſiet het ook 't geen in het Tegen-Bericht word aangewesen uyt D. Wittichio, *pag.* 257. en volgd / dat God ſoo wel is de oorſaak van de rechte reden / als van de openbaringe; en dat daarom het ſoo wel ſeker is dat de rechte reden / als dat de openbaringe leerd. De rechte reden hangd ſoo wel af van God / als de openbaringe; ja het geene wy inwendig kennen door de rechte reden / moet gehouden worden / dat het God ons openbaard / als dewelke is den Autheur van dat gebruyk van de regte reden. Want God heeft ſich aan een yder geopenbaard / op datſe hem als God ſouden erkennen, &c. ſie *Rom.* 1. 19, 20. en volgd *Micha* 6. 8. God heeft u bekend gemaakt ô menſche wat goed is, en wat eyſcht de Heere van u, als Recht te doen, en Weldadigheid te oeffenen, en ootmoediglijk te wandelen met uwen God? Dit leerd de conſcientie alle menſchen / en daar in kan ſe niet dwalen. Daar is een tweederley ſekerheid / een die gebouwd is op een daarblijkelijk betoog / en een die ruſt op een klare openbaringe; beyde deſe ſekerheid is in een geſlachte of ſoorte even groot / &c. Want Paulus getuygd uytdrukkelijk *Rom.* 1. dat het geene de rechte reden een menſch van God leerd / dat haar dat God geopenbaard heeft / ſijn eygen woorden luyden aldus. V. 19. Overmits het geene van God kennelijk is, in haar openbaar is; want God heeft het haar geopenbaard. Wie nu kan loochenen / dat God niet even ſoo wel de waarheid leerd / als hy ons yets door de geſonde reden openbaard / dan als hy ons laat leeren door de H. Schriften? als dan yets van ons net / klaar / en met een overtuygende geſonde reden / begrepen word / dat moet een richtſnoer van ons oordeel weſen / welke gevolgd wordende yemand tot de waarheid brengd / en hem verſekerd / dat hy de waarheid van die ſake wel gevat heeft; ofte men moet alle dingen onſeker en los ſtellen / ofte men moeſte willen tot een Toets-ſteen der waarheid nemen duyſtere en verwerde gedachten van ſaken te hebben / 't welk immers niet kan weſen / noch yemand van waarheid overtuygen / of verſekeren. Selfs ook in ſaken die het natuurlijk verſtand te boven gaan / en boven het licht der Natuur / in de H. Schriften / ons voorkomen / die kan ik niet gelooven / noch van de waarheid daar van verſekerd weſen / ten zy dat ik uyt de H. Schriften kan onderſcheydentlijk ſien / en klaarlijk begrijpen / wat ons daar geleerd word; en dat daar by kome een innerlijke overtuyginge des gemoeds / waar door ik van die waarheid overtuygd werde / 1 *Cor.* 2. 15. *Rom.* 14. 5. *Luc.* 1. 4. Op dat gy meugd kennen de ſekerheid der dingen daar van gy onderweſen zijt. 1 *Joh.* 4. 1. Gelooft niet een yegelijken Geeſt, maar beproeft de Geeſten, 1 *Theſſ.* 5. 21. Beproeft alle dingen, behoud het goede. 1 *Cor.* 10: 15. Als tot verſtandigen ſpreeke ik; oordeelt 't geen ik ſegge, en / gemerkt het geloove niet kan weſen ſonder kenniſſe / gelijk tegen het Pausdom wel beweſen word / ſoo kan ook het geloove niet ſeker

gaan / ſonder voorgaande genoegſame overredinge / en klare overtuyginge des gemoeds.

Voorts / ingevalle daar geen ſekere gronden zijn in ons gewiſſe / waar door wy konnen verſekerd zÿn dat ons gemoed niet dwaald / met wat ſekerheid en vaſtigheid van overtuyginge / kan yemand tegen een ander dat ſtaande houden / dat het onfeylbaar waarachtig is / dat de conſcientie dwalen kan; want aangeſien / na ſijn oordeel / de conſcientie altoos dwalen kan / hoe ſeer datſe ook meynd van de waarheid verſekerd te zÿn; ſoo kan hy noyt / of dit / of eenig ander verſchil tegen een ander opnemen / of hy moet dan ook volgens ſijn eygen ſtellinge bekennen / dat hy in ſijn conſcientie ontrent dat verſchil dwalen kan.

Indien ontrent het geene een menſch na het voorſchrift van ſijn conſcientie doen of laten moet / geen ſekerheid is / maar dat men daar ontrent altoos kan dwalen / ſoo ſal men licht vervallen tot het gevoelen van Th. Bradwardinus een Paapſ Leeraar / *lib.* 3. *de Cauſa Dei*, datter niets is dat in ſich ſelven ſekerlijk kan geoordeeld worden quaad te zijn, maar dat een ſaak alleen quaad is, voor ſoo verre ſy tegen het gemoed en oordeel van yemand ſtrijd, maar als ſe daar tegen niet ſtrijd, datſe dan niet quaad is; en ſoo ſullen alle dingen / hoe ſchandelÿk datſe zÿn / geoorloofd weſen / voor de geene die ſich maar wil of kan inbeelden dat het niet quaad is. Gemerkt het voor-ſchrift der conſcientie niet ſeker gaat / maar alleen een inbeeldinge is / die altoos kan dwalen / en van welkers vaſte waarheid wy noyt konnen verſekerd zÿn. Daar nochtans dit gevoelen ſelfs van de Paapſche Leeraars verworpen word. Want daar zÿn immers eenige dingen uyt haar ſelfs aart quaad / en verdoemelÿk / die noyt konnen goed weſen / als ſtrÿdende tegen Gods H. Natuure / en ook onfeylbaarlÿk ons gemoed overtuygende datſe verdoemelÿk zÿn / en ons ſonder eenige twÿffel / of dwalinge / dwingen / ons ſelven te veroordeelen als men daar tegen doed; als / by voorbeeld / een moedwilligen valſchen Eed / Gods-laſteringe / onrechtveerdig en boos-willig geweld / &c. Wy maken dan onderſcheid tuſſchen drÿderley werkinge der conſcientie; de eerſte is / datſe is een bevelhebber of Wet-gever / ons overtuygende en leerende wat recht of onrecht is / en wat wy doen of laten moeten / *Rom.* 2. het werk ofte inhoud van Gods Wet in ons herte van God geſchreeven, van welke (gelÿk den Apoſtel ſegd) onſe conſciente getuygd datſe waarachtig en ſeker is / en volgens welke wy van ons eygen doen moeten oordeelen / of tot veroordeelinge / of tot vryſprake. Deſe Wet Gods is ſeker / en buyten twÿffel waarachtig / en dwaald noyt / maar den menſch daar tegen ſondigende word buyten alle onſchuld / ofte uytvlucht geſteld / *Rom.* 1. 20. en *Cap.* 2. 1. 't welk niet waar ſoude zÿn / indien dit voor-ſchrift van Gods Wet onſeker was / of dwalen konde. De tweede werkinge der conſcientie is datſe getuygeniſſe geeft van ons doen en laten; de derde werkinge is datſe ons veroordeeld of vry-ſpreekt. In de eerſte handelinge is ſy een Wet-gever; in de tweede een Getuyge; in de derde een Rigter. En hoewel de eerſte werkinge van het gewiſſe ſeker is / en een openbaringe / werkinge / en Wet van God ſelfs in ons gemoed. Nochtans verhinderd dat niet / dat den menſch van ſich een valſche getuygeniſſe / of ook een valſch oordeel veld; gelÿk *Rom.* 2. 1, 2. blÿkt / dat den menſch met recht veroordeeld in een ander / daar hy nochtans ſelfs aan ſchuldig is / en hy verſchoond in ſich ſelven 't geene hy in een ander verdoemd. Veele / haar gemoed niet ondeveynſdelÿk / noch neerſtelÿk genoeg doorſoekende; maar liever het licht vliedende, *Joh.* 3. op dat hare werken niet ſouden openbaar worden; haar ſelven vleyende / en valſche in-beeldingen ſmedende / ja tegen haar gemoed aangaande; geven een valſch getuygeniſſe en oordeel van haar ſelven / niet tegenſtaande den regel van Gods Wet klaar en ſeker genoeg is / en haar tot beter oordeel ſoude konnen brengen / ſoo ſy het ſelve niet door haar ſchuld misbruykten / en tegen liepen. Even gelÿk men dagelÿks ſiet / dat in de Wereldſche Vierſchare dikmaal valſche getuygen opſtaan / die tegen haar beter weten en gewiſſe getuygen / ja ſweeren durven; en gelÿk menigmaal de Richters een onrechtveerdig vonnis uytſpreeken / hoewelſe van de onredelÿkheid des ſelven oordeels in haar conſcientie overtuygd zÿn. Want onſe ziel is niet gelÿk de ooge des lighaams / welke van haar afſiet / en 't geene buyten haar is alleen / ten zy datſe door een Spiegel / of weerſtuytinge / ook haar ſelven kan ſien. Maar onſe ziel en conſcientie is onmiddelÿk kundig van haar eygen ſtaat / doen en laten / en moet eerſt en meeſt oordeelen ſelfs van haar eygen oordeel / denken en genegentheden / en onderſoeken / als een lampe Gods, de binnen-kameren der buyks, en haar eygen geſtalte / 1 *Cor.* 2. 11. Wie van de menſchen weet, wat des menſchen is, dan den Geeſt des menſchen die in hem is, &c. andere dingen begrÿpt de ziele middelÿk door het lighaam / maar haar ſelven onmiddelÿk / als kundig zÿnde van haar eygen werkingen.

Wat dan de conſcientie belangd / het is ſeker / dat veeler conſcientie quaad / dwalende; bevlekt / ja verhard word / doch dit alles ontſtaat niet uyt den eygen aart en natuure der conſcientie / voor ſoo veel ſy is een licht / of grond van geſond reden-gebruyk / of een Wet des gemoeds / van God de ziele der menſchen ingedrukt / na welk hy ſÿn geloof / oordeel / en leven moet aanrichten; want dit licht en deſe Wet is goed / Gods regel / Wet en waarheid / na welke God een yder menſch ſal oordeelen / en na welk hy ook van ſÿn gevoelen / doen en laten / moet oordeelen / en derhalven een vaſte en ſekere regel-mate. Maar de dwalingen en ſonden der menſchen ontſtaan uyt de fauten der menſchen ſelve; welke het licht en Wet der gewiſſe niet wel gebruyken / quade toepaſſingen en beſluyten maken / ja door haare quaad-aartigheid / verkeerde begeerlÿkheden / ongeregelde herts-tochten / en na-laten van genoegſaam onderſoek / en oprechte in-volginge van 't geene haar gemoed wel leerd / of leeren ſoude / indienſe het ſelve wel beproefden; dikmaal tegen haar beter weten en gewiſſe komen te ſondigen. Als dan / by voor-beeld / yemand een gewiſſe heeft tot een Af-god / of meynd dat hy in de Miſſe God moet aanbidden / en dat Chriſtus daar lighamelÿk / door het ſpreeken van eenige woorden / voortgebracht word / en gegeten word; &c. dat heeft hem noyt het licht der geſonde reden / ofte Wet des gemoeds geleerd; want het aanbidden der gemaakte en verſonnen Af-goden ſtrÿd ten alderhoogſten tegen alle geſonde reden / ja ſelfs tegen de uyterlÿke ſinnen / gelÿk doorgaans ons de H. Schriften aanwÿſen / ſie onder anderen / *Pſ.* 115. 4---8. *Jer.* 10. 3, 4, 5, 8, 9, &c. Als dan de menſchen ſoodanige Af-goden aanhangen / dat word niet veroorſaakt uyt een dwalinge der conſcientie / want die ſoude haar anders leeren / alsſe die wel onderſochten / maar om datſe het licht van haar gewiſſe verwerpende / onbedachtelÿk en tegen het ſelve / de ſotte en valſche Inſettingen en verleydingen der menſchen aannemen / gelÿk duydelÿk aangeweſen word / *Eſ.* 44. 19. Niemand van hen brengd het in ſijn herte, en daar is noch kenniſſe noch verſtand, dat hy ſeggen ſoude, de helft daar van hebbe ik verbrand in het vyer, ja ook op de koolen daar van heb ik brood gebakken, en hebbe vleeſch daar by gebraden, en hebbet gegeten: en ſoude ik het overblijfzel daar van tot en grouwel maken? ſoude ik neder knielen voor het geene dat van een boom gekomen is? Sie vorders van het 9. vers tot het 19. Soo word dan de conſcientie bevlekt / als men die verwerpt / niet gehoorſaamd / maar tegen gaat / en moedwilliglÿk verdoofd /

hooft / verhard / ja / waar 't mogelijk / gantſch poogd te vervalſchen / te verblinden / en wech te nemen.

Als dan het woord conſcientie eygentlijk genomen word / dan betekend het / (gelijk Ravanella en alle Gods-geleerden en Rechts-geleerden bekennen /) de kenniſſe en oordeel van ons gemoed / waar door haar de menſchen of ontſchuldigen of beſchuldigen / na datſe gedaan hebben / het zy goed of quaad / en dat achter-volgens het licht der geſonde reden / en de Wet in het herte van alle menſchen van God ingeſchreven / en ſoo word dit woord conſcientie doorgaans in de H. Schriften genomen / gelijk te ſien is / *Rom.* 2. 14, 15. 2 *Cor.* 4. 2. en *Cap.* 5. 11, *Hebr.* 10. 2. *Act.* 24 16. *Rom.* 9. 1. en *Cap* 13. 5. 2 *Cor.* 1. 12. 1 *Tim.* 1. 5. en *v.* 19. 1 *Tim.* 3. 9. 2 *Tim.* 1. 3. *Hebr.* 9. 9, *Hebr.* 13. 18. 1 *Petr.* 2. 19. en *Cap* 3. 16, en 21, en ſoo voorts.

Waar uyt onwederſprekelijk blijkt / dat dit de eygen en rechte beduydeniſſe van het woord conſcientie is / en datmen ſeer verkeerdelijk nageeſt / dat het woord conſcientie, ſoo van ons genomen wordende / wy dat woord tegen ſijn eygen beduydeniſſe / en de gewoonte der H. Schrift misbruyken / gelijk die van het Pausdom doen / alsſe de goede werken verdienſten noemen / of het geloove de liefde / &c.

Wy bekennen geern dat het woord conſcientie 1 *Cor.* 8. en 10. word genomen voor een dwalende meeninge / die yemand in ſijn oordeel heeft tot den Af-god; of ontrent het onderhouden der Ceremoniele Wetten van verboden Spijſe / Feeſt-dagen / en anderſins / om dat yemand niet is onderricht dat die Ceremoniele Wetten zijn af geſchaft. Maar dan word het woord conſcientie oneygentlijk genomen / gelijk Ravanella, en in 't gemeen de Gods-geleerden wel aanmerken. Want een dwalende meeninge is de conſcientie Gods niet / (maar eer het tegendeel / want de conſcientie maakt Gods recht en Wet bekend / en beſtaat in wetenſchap en kenniſſe / maar de dwalinge rijſt uyt onkenniſſe /) noch ſelfs van God; en die moeten wy niet behouden / maar poogen af te leggen. Gelijk valſch goud / of yets anders dat wat ſchijnd te zijn / dat het niet is / niet eygentlijk kan goud / of die ſake die het niet is / genaamd worden. Ten anderen / als het geweten van een Jode / niet wetende dat de Wetten der Ceremonien zijn af-geſchaft / hem aanſegt dat hy die noch moet onderhouden / ſoo dwaald daar in ſijn conſcientie niet; maar hy dwaald door onwetendheid; maar het oordeel ſijns gemoeds steund echter op een grond die onveranderlijk is / en noyt dwalen kan; namentlijk / dat hy Gods geboden gehouden is te gehoorſamen / ſoo lange / tot dat die afgeſchaft zijn / en dat hem ſulkx bekend is.

Het is wel waar / dat die tegen ſijn dwalende meeninge doed / ſondigd / om dat die dwalinge niet ſonder ſijn ſchuld in hem is / gelijk wy te vooren getoont hebben. Ten 2. Om dat hy voor dien tyd niet beter weet / of anders oordeeld / of hy is in conſcientie aan die meeninge verbonden; maar nochtans is daarom die dwalinge de ware conſcientie niet / of de rechte Wet Gods / die hem God heeft voorgeſchreven. Even gelijk die een Koning meend met op-ſet gedood te hebben / daar hy maar een ſlecht Soldaat gedood heeft / als een Koning-moorder gedood word / hoe-wel die ſlechte man de Koning niet is. Wy erkennen dan dat de conſcientie kan dwalen / alsmen by de conſcientie oneygentlijk verſtaat eenige dwalende meeninge; welke yemand na ſijn begrijp en kenniſſe heeft aangenomen / en in ſulken ſin ſchrijven de Gods-geleerden van een dwalende conſcientie, gelijk wy ook voor deſen / in ons Boek van de Conſcientie, daar van gehandeld hebben; maar daar tegen ſtrijd geenſins / (gelijk eenige dat poogen de onkundigen wijs te maken) dat de conſcientie / eygentlijk genomen zijnde voor de Wet Gods / na welke wy ſchuldig zijn ons oordeel en leven aan te ſtellen / dwalen kan. Ameſius ſchrijft mede van een dwalende conſcientie / nochtans hebben wy uyt hem te vooren aangeweſen / dat de eerſte gronden en beginſelen der conſcientie ſoo klaar en ſeker in het gemoed aller menſchen zijn in-geſchreven / dat het geweten daar ontrent niet dwalen kan / gelijk ſijne eygen woorden breeder van te vooren by ons zijn aangetogen / en konnen na-geſien werden in zijn 1 Boek Cap. 4. alwaar hy mede toond / gelijk wy breeder hebben beweſen / dat de dwalingen niet komen uyt de onſekerheid van de waarheid van het licht en Wet Gods / maar uyt andere oorſaken / gelijk daar te leſen is.

Indien hier tegen yemand antwoord / dat de conſcientie niet is het licht ofte Wet Gods / in het herte der menſchen geſchreven / maar het oordeel dat den menſche veld over ſijn doen en laten. Wy antwoorden / dat de conſcientie beſtaat (gelijk te vooren aangeweſen is) in alle dry de gemelde plichten / namentlijk 1. in het voorſchrijven van de Wet / na welke dat wy leven moeten; Ten 2. in het getuygenis van ons gemoed over ons doen / volgens of tegen die Wet / en ten 3. in een vonnis over ons ſelven / achtervolgens de voorgaande Wet / en getuygenis onſes gemoeds. Doch alles ſteund op het eerſte / want het geheele vonnis en getuygenis ſteund enkelijk op den regel van Gods Wet / want daar geen Wet is / daar is geen ſonde; ſoo dat den gantſchen grond van ons oordeel in deſen ſteund op de Wet der conſcientie / welke derhalven het principaalſte deel is der conſcientie; en gelijk de Wet Gods niet dwaald / ſoo dwaald ook den menſche niet / als hy wel / en achter volgens die Wet / doed / getuygenis geeft / ofte oordeel veld over ſich ſelven / of over een ander. Doch in gevalle den menſch niet oordeeld / noch getuygenis geeft na de ware Wet Gods / en ſijns gemoeds / maar na eenen valſchen regel / dwalende meninge / of ydele en ſich ſelven vleyende in-beeldinge / dat is nu geen dwalinge van de conſcientie / maar een ſonde / of dwalinge tegen de geſonde reden / en onfeylbare Wet Gods / gelijk Philo Judæus wel heeft aangeweſen / in ſijn boek / daar hy toond dat alle vrome menſchen vry zijn. *Lex* (*inquit*) *mentiri neſcia eſt recta ratio, quæ lex, non ab hoc aut illo mortali mortalis, non in chartis aut voluminis exanima, ſed corrumpi neſcia, quippe ab immortali natura inſculpta in immortali intellectu.* Dat is / de Wet die niet liegen kan is de rechte reden, welke Wet niet is ſterffelijk van deſe of geene ſterflijk menſche gegeven, noch levenloos, in levenlooſe papieren of columnen geſchreven, maar ſy kan niet bedorven worden, om datſe van de onſterffelijke natuure is ingegraveerd in het onſterffelijk verſtand. Den ſelven Philo leerd ons / dat de geſonde reden de beſtierſter is van alle herts-tochten, een geſtadige Fonteyn der deugden, de alder-edelſte gave, welke God den menſchen gegeven heeft. Datſe de kracht heeft van een vaſte Wet. En aan het eynde *Lib.* 1. *Legis allegoriarum*, beſluyt hy / dat, om de deugd wel te verſtaan en te behandelen, maar een ſake van nooden is, namentlijk de rechte reden, ſulcx datmen om de deugd te vinden, alleen met goede reden beraden moet. Dit beveſtigd mede P. Martyr, met deſe woorden / den Apoſtel toond *Rom.* 2. 14. 15. Dat de Heydenen niet konnen klagen indien ſy verlooren gaan, om datſe de Wetten Moſis niet hebben gehad; want hy bewijſd datſe niet ſonder Wet geweeſt zijn, maar datſe van natuur gedaan hebben de dingen die tot de Wet behooren, welke ſy in haar herte geſchreven bevonden. Want God heeft ſich niet onbetuygd gelaten onder de Heydenen / maar heeft ſich overvloedelijk aan alle menſchen geopenbaard door de werken van ſijn Scheppinge en Voorſienigheid *Rom.* 1. 19, 20. en *Cap.* 2. *Act.* 14. 17. en *Cap.* 17. 26-28. &c. Hier uyt ſien wy dan / dat voor het menſchelijk geſlachte wel beraden of geſorgd is. Want wat de kenniſſe aangaat / die hebben ſy genoeg gehad / het ſy datmen ſpreeke van die welke tot contemplatie

templatie of bedenkinge behoord; of datmen ſpreke van die kenniſſe welke tot oeffeninge beſtierd word. Ja indien dat wy ſien op Cato, Solon, Socrates, Lycurgus, Ariſtides, Scipio, en de vermaningen en ſeden van andere Heydenen; wy ſullen ſien datſe in rechtveerdigheid/ deugden/ en borgerlijke betamelijkheid ſeer veel Chriſtenen overwonnen hebben: ſoo konnenſe dan haar ſelven niet ontſchuldigen/ datſe geen Wet hebben gehad/ want ſy hebben haar ſelven/ en anderen Wetten voorgeſchreven/ en wel ſoodanige/ welke met de Wetten Gods over-een-komen. Gelijk van ons breeder is aangeweſen in onſe H. Natuur-beſchrijving over *Rom.* 2. 14. 15. en by P. Martyr is te ſien; en wy ook in Euzooja hebben getoond uyt den beſchaamden Chriſten van D. Ridderus, dat meenige Heydenen/ en in leeven/ en in Leere/ veele Chriſtenen verre overtreffen. Gelijk dan Grotius mede/ en in 't gemeen de Rechts-geleerden erkennen/ dat de Wetten moeten geoordeeld en gemaakt worden na het recht der natuur/ en redelijke billikheid/ welk in 't gewiſſe aller menſchen is ingedrukt/ 't welke ſy het recht der Volkeren noemen/ om dat de gronden daar van by alderley Volkeren en menſchen/ die maar reden gebruyken/ erkend en bevonden worden. Ja dit Recht Gods is ſoo vaſt en ſeker/ dat het God ſelfs niet kan of wil veranderen/ want God kan ſich ſelven niet verloochenen, en derhalven niet gebieden/ 't geen in ſijn eygen ſelfs aart onrechtveerdig is/ of doen geloove 't gene onwaarachtig is/ want dat ſtrijd tegen Gods H. Natuur; maar de Wet der conſcientie is een voor-beeld van de waarheid en rechtveerdigheid Gods/ gelijk wy mede aangeweſen hebben in onſe H. Natuur-beſchrijving over de gemelde plaats.

Wy loochenen geenſins/ dat door de ſonden alle de bequaamheden der ziele bedorven zijn/ en noch dagelijks meer bedorven worden/ als daar is het verſtand/ wille/ genegentheden/ doen en laten der menſchen; en datſe in den beginne alle treffelijker in den menſche geweeſt zijn/ danſe nu zijn/ ſulks dat haar verſtand meerder en klaarder is geweeſt/ het gewiſſe beter geſteld in het aandringen en onderhouden van de Wet Gods/ als mede oprechter in haar getuygeniſſe en oordeel; ja dat ook nu in d'een menſch meer en beter verſtand is dan in d'ander; Item ſterker aanporringe tot ſijnen plicht in ſommige/ dan in anderen; want de bedorventheid is wel allen gemeen/ maar niet in allen even groot. En uyt alles dat wy tot noch toe hebben by-gebracht/ 't welk al te ſamen ſiet op den menſch na den Val; blijkt klaarlijk/ dat hoe-wel in alle menſchen niet is een volkomen verſtand/ maar dat den menſch in alle krachten van ſijne ziele bedorven is; dat nochtans in allen menſchen het werk/ ofte de ſubſtantie en inhoud/ van Gods Wet/ en het licht der gewiſſe en geſonde reden is over gebleven/ ook na den Val/ gelijk wy uyt H. Zanchio en D. Pareo noch nader ſullen bewijſen. Want anders ſoude den menſch niet konnen na de Wet Gods veroordeeld worden/ noch buyten alle onſchuld geſteld/ als hy tegen de gemeene openbaringe van 't gene van God kennelijk is, (van God ſelfs aan hem gedaan/) hem, als God niet komt te verheerlijken, en na ſijn wet te leven/ volgens 't gene Paulus ſoo duydelijk leerd *Rom.* 1. en 2. niet tegenſtaande dat hy in die beyde Capittelen ook toond/ dat de menſchen door de ſonden ſoo verre zijn bedorven/ datſe de waarheid Gods in ongerechtigheid hebben t' ondergehouden, over gegeven zijn in een booſen ſin, en haar uyt-gevende voor wijſen, dwaas geworden zijn, en dat daar uyt hare grouwelijke Af-godery ontſtaan is/ maar niet uyt de dwalinge of onſekerheid van 't gene haar God door 't licht der conſcientie hadde geopenbaard. En hoewel in alle menſchen het licht der natuur niet even groot noch even klaar is/ nochtans is het een natuurlijk en waarachtig/ en niet een dwalende licht; even gelijk het licht met den Sonnen opgank een waarachtig licht is/ hoe-wel het die kracht en helderheid niet heeft van den middag. Want van het pad der geheyligden en rechtveerdigen ſegt Salomon/ *Prov.* 4. 18. Dat het is; gelijk een ſchijnende licht, voortgaande en lichtende tot den vollen middag toe. En ſoo is ook de conſcientie een waar licht/ en een Lampe Gods, doorſoekende alle binnen-kameren, en ſelfs door andere verborgene dingen der gemoederen der menſchen/ *Prov.* 20. 27. Hoewel dat licht in allen niet even helder en groot is/ noch van een yder niet even eens/ of even wel gebruykt word. Het licht van een Lampe (gelijk Salomon de ziele noemd) is een waar licht/ al is 't ſoo groot niet als het licht van de Son/ of een groote Fakkel. En ook andere gaven en bequaamheden die natuurlijk zijn/ zijn wel in 't gemeen in alle menſchen/ doch niet even ſterk of volmaakt.

Wy beſluiten dan/ dat de eygentlijk genaamde conſcientie is een licht en Wet der natuur/ van God in het gemoed van alle menſchen ingedrukt/ een onveranderlijk en onfeylbaar recht/ openbaringe/ en waarheid Gods; en dewijle ſy allen menſchen van naturen gemeen is/ en altoos duurd/ ſoo blijkt klaarlijk dat daar toe niet behooren die dingen welke boven-natuurelijk geopenbaard worden/ dan alleen in opſicht van die menſchen/ welke van de kenniſſe en waarheid dier ſaken in haar gemoed overtuygd zijn. Ook behooren eygentlijk tot die gemeene conſcientie niet de Ceremoniele Wetten/ want die zijn alle menſchen niet op-gelegd/ noch duuren niet altoos/ maar verbinden alleen die perſoonen welke die ontfangen hebben/ en niet langer dan tot dat haar de afſchaffinge bekend gemaakt word. En wat aangaat een dwalend gewiſſe tot den Af-god/ dat is niet alleen niet van God/ noch uyt de conſcientie voortgekomen/ maar ſtrijd tegen de conſcientie en openbaringe Gods aan alle menſchen gegeven/ ſulks datſe daar over niet ſijn te verontſchuldigen/ gelijk *Rom.* 1. wijd-loopig en onwederſprekelijk getoond word. Soo dat het klaar is dat deſe dwalende meeningen ontrent de Ceremoniele Wetten/ of Af-god/ de eygentlijk genaamde conſcientie niet kan weſen/ hoe-welſe de conſcientie genaamd word/ dat woord oneygentlijk/ en in een breeder ſin/ genomen zijnde. Want het is immers buyten alle verſchil/ dat de eygentlijk genaamde conſcientie niet alleen van God is/ maar een onveranderlijk recht/ openbaringe/ waarheid/ en Wet Gods/ alle menſchen/ voor altoos/ tot gehoorſaamheid verbindende/ 't welk geenſins van de conſcientie des Af-gods kan geſegd of verſtaan worden.

De ware en eygentlijk genaamde conſcientie Gods, ofte mede-weten met en onder God/ beveeld alle menſchen datſe niet moeten voor waarheid aannemen/ immers in ſaken van groot gewicht/ en byſonderlijk van geloove en Gods-dienſt/ en welke raaken den regel en Wet na welke wy leven moeten; dan het geene waar van wy/ of onmiddelijk door het licht en Wet van ons gemoed/ of wel uyt de H. Schriften/ door overtuyginge van ons gewiſſe/ ten vollen verſekerd en overtuygd zijn/ *Rom.* 14. als dan een menſch deſen eenigen regel verwerpt/ en door by-geloove/ of licht-geloovigheid/ tot een voor-ſchrift van ſijn geloove en leven aanneemd 't geene hem van dwaalende menſchen word voorgeſchreven/ en wijs gemaakt/ by voorbeeld/ door het aanſien der Roomſche Kerke/ haare Inſettingen en overleveringen/ &c. en alſoo een dwaalende meeninge aanneemd/ dat is de eygentlijk genaamde conſcientie niet/ of een dwalinge der ſelve/ maar een dwalinge van den menſche tegen ſijn conſcientie/ en de H. Schriften; welke ons klaarlijk leeren/ dat ons geloove/ en regel-mate onſes levens/ op de Wet Gods/ en onſes gemoeds/ en niet op het ſeggen ofte voorſchrijven van eenige feylbare menſchen ſteunen moet. *Matth.* 15. 9. 1 *Cor.* 2. 5. *Deut.* 4. 2. &c. gelijk te vooren breeder is beweſen. Want ingevalle/ by exempel/

yel / dat de dwalinge van een Papiſt / dat hy op den Vrydag geen vleeſch mag eten / of dat hy Chriſtum / als lichamelijk tegenwoordig in de Miſſe / eten moet / en aanbidden / &c. de eygentlijk genaamde conſcientie waar / ſoo ſouden die dwalingen in alle menſchen / en altoos / gevonden worden / door dien het licht en Wet der conſcientie allen menſchen gemeen is / ſelfs ook den Heydenen / welke noyt vande Paapſche dwalingen geweten hebben. Ten 2. de eygentlijk genaamde conſcientie is van God / en Gods Wet / maar geen dwalinge is van God / nog komt ook niet voort uyt de eygentlijk genaamde conſcientie / maar ontſtaat uyt andere oorſaaken / en fauten der menſchen / van ons hier te vooren aangeweſen / als ook mede in ons Tractaat van de Conſcientie, *cap.* 3. daar wy toonen wat by een dwaalende conſcientie verſtaan word / hoewelſe de eygentlijke conſcientie niet is.

Maar / ſal licht yemand ſeggen / dat / volgens het oordeel van ſommige hedensdaagſe Schrijvers / de ziele maar een gedachte is / daar nochtans de gedachten ſeer ydel / ongeſtadig / en dwalende zijn / en by gevolg ook de conſcientie.

Om deſe en diergelijke Spreek-wijſen te verſtaan / ſoo moet men noodſakelijk / in alle verſtandige geeſt of denkend weſen / onderſcheydentlijk begrijpen / eerſt een onderwerp ofte ſelfſtandigheid; ten tweeden de inhangende bequaamheid om allerley gedagten voort te brengen: Ten derden, de byſondere daden en manieren van yets te denken; namentlijk deſe of gene byſondere gedachte / op ſekere byſondere ſake; het zy door begrijp / of willen; beveſtigen / of loochenen; willen / of een af-keer te hebben van yets; yets na ſijn oordeel en wille te doen / of te vlieden / en ſoo voorts. De ziele dan beſtaat geenſints in eenige byſondere daad of maniere van denken / want die zijn maar toevallen / en onderſcheyden manieren van denken / welke tot het weſen van de ziele niet behooren. Want onſe gedachten zijn veele / en ſeer verſcheyden / daar nochtans de ziele maar een is / en een eenvoudig Weſen. Onſe gedachten die wy nu hebben / vergaan / en wy maaken weder andere gedachten / doch de ziele blijft een en deſelve / maar de innerlijke bequaamheid om allerley gedachten voort te brengen; die oordeelen de aangetoogen Schrijvers / datſe in weſen niet verſchild van de ziele ſelve. Want / aangeſien daar niets is in de Natuure / of begrepen kan worden / of het moet een ſelfſtandig weſen zijn / of alleen een toeval. Soo moet noodſakelijk de gemelde bequaamheid een van die beyde zijn. Indien men ſeyd datſe een toeval is / ſoo ſal onvermijdelijk volgen / datter wel ſoude konnen zijn een denkend of verſtandig weſen / welke geen gedachte ofte verſtand ſoude konnen oeffenen / 't welk immers gantſch tegenſtrijdig is tegen ſich ſelven / en derhalven onmogelijk / en onbegrijpelijk. Indien men ſteld / dat de gemelde bequaamheid in weſen van de ziele verſchild / ſoo ſal dat weſen / dat hier geoordeeld word een ander te zijn dan de ziele ſelfs / moeten een lichaam zijn / of een ander geeſtelijk weſen / alſoo daar geen ander weſen kan bedacht worden. En ſoo ſal noodſakelijk den menſch beſtaan uyt een lichaam / en meer dan een ziele / ofte geeſtelijk verſtandig weſen / 't welk ongerijmd is.

Waar is dan niemand van de gemelde ſchrijvers / welke meenen dat de ziele een verdwijnende of byſondere daad of wijſe van denken zy. Want daar is naauwlijkx yets ydelder / of ongeſtadiger dan onſe gedachten. *Pſ.* 90. 9. Wy brengen onſe jaren door als een gedachte. *Pſ.* 94. 11. God weet de gedachten des menſchen, datſe ydelheid zijn, &c. maar ſy ſeggen / dat de ziele is een verſtandig weſen / welke uyt haar eygen ſelfs weſen / aart / natuur / en ſelfſtandigheid / allerley gedachten kan voort-brengen / welke yder op haar ſelven / ten aanſien van haar byſondere werkinge / voorwerp / en maniere van denken / geſtadiglijk veranderen / en de ziele toevallig zijn. En dit verklaren ſy met een gelijkeniſſe / genomen van de weſentlijke eygenſchap van alle lichamen / welke is in lengte / breedte / en dikte uytgebreyd te weſen / en door die extenſie, of daadelijke uytbreydinge, plaats te vervullen / deelbaar te zijn / en te konnen van plaats tot plaats bewogen worden. Maar / wat nu aangaat de byſondere bewegingen of ruſte / item ſus of ſoo verdeeld te zijn; als mede deſe of geene wijſe van uytbreydinge te hebben / by voor-beeld / dat een lichaam in ſijne uytbreydinge groot of kleyn / rond / dry-kantig / vier-kantig of anderſins gefigureerd is / dat zijn maar toevallen / en verſcheyden manieren van extenſie of uytbreydinge / tot het weſen der lichamen / of lichamelijkheid / niet behoorende. Want of een lichaam kleyn is of groot; bewogen word of niet; ſus of ſoo bewogen word; in deſe of geene plaats en geſtalte; van deſe of geene wijſe van uytbreydinge bepaald is / als rond / dry-kantig / of ſes-kantig / en ſoo voorts; dat alles geefd niet noch neemd niet van de ſelfweſigheid des lichaams. Soo dan ook / of de ziele op deſe of geene ſake denkt / ſus of ſoo denkt / yets beveſtigd of loochend / wil of niet wil; deſe of geene byſondere eygenwillige werkinge doed / dat verandert / en neemd noch geeft niets tot het weſen der ziele; welke een en deſelve is / en blijft / het zy datſe dus of ſoo denkt / wil ofte werkt. Want / gelijk te vooren is aangeweſen / ſy verſtaan by het denken der zielen niet alleen haar verſtaan en begrijpen / maar ook haar willen en werken / en de weſentlijke bequaamheid tot alle werkingen van begrijp / denken / willen / en eygenwilliglijk yets te doen of te laaten. Welke waarlijk niet kan weſen een toeval van de ziele / maar haar gantſche natuur is daar in gelegen. Sulkx dat het onmogelijk zy / yets anders van de ziele weſentlijks te begrijpen / ofte dat ſonder die weſentlijke bequaamheid de ziel een denkend of verſtandig weſen ſoude konnen zijn. En / ſeggen ſy / is 'er yemand die yets anders ons kan aanwijſen / dat tot het weſen der ziele behoord / laat het ons getoond worden / wy ſullen het geern aannemen. Wittich. Theol. pacif. *pag.* 92. Ik ſoude wel willen leeren, waar in dat het weſen der ziele beſtaat, indien het niet is in gedachte. Indien deſe beſchrijvinge van de ziele, DATSE IS EEN DENKENDE SELFSTANDIGHEID, niet goed is, laat ons een betere voorkomen, &c.

Als dan de gemelde Autheuren ſtellen dat het gantſche weſen der ziele / en verſtandige geeſten / beſtaat in enkele gedachten; ſoo is geenſins haar oogmerk of meeninge / datſe ſoude weſen een voorgaande vervliegende daad / of wijſe van dit of dat / ſus of ſoo / te begrijpen / te denken / willen / of doen. Maar dat alle de verſtandige werkingen der ziele afvloeyen van de weſentlijke bequaamheid en kracht der ziele / om allerley manieren van denken / verſtaan; begrijpen / willen / beminnen / haten / doen en laaten / &c. vrywilliglijk en verſtandelijk voort te brengen. Soo datſe onder dat woord denken, alles begrijpen wat weſentlijk in de ziele is / of begrepen kan worden; want ſoo leggenſe haar ſelven duydelijk / en in het breede uyt / gelijk te leſen is / by D. Wittich. Theolog. Pacif. *pag.* 88. *Art.* 120, 121, 122, 123, &c. D. Burmans Synopſis *Theol. Lib.* 1. *cap.* 20. *pag.* 112. *Art.* 2. en *cap.* 42. *Art.* 92. &c.

En niet wonder dat de gemelde Schrijvers onder de woorden van denken of gedachte, niet alleen verſtaan de werkſaamheid des verſtands / maar ook der Wille / genegentheden / macht / ja allerley uytwerkingen der redelijke ziele; aangeſien dat geene der ſelve ſonder denken konnen werden uytgevoerd.

Ten tweeden / om dat niet alleen andere gemeene Autheuren / maar ook de H. Schriften / ſulke manieren van ſpreeken wel gewend zijn / namentlijk / onder de

gedach-

gedachten te verſtaan / en te begrijpen / niet alleen het beſeſſen / oordeel / en werkingen des Verſtands / maar ook der Wille / genegentheden / herts-tochten / macht / poogen en daden der menſchen / als by voorbeeld / *Eſ.* 55. 7, 8, 9. Den Godlooſe verlate ſijnen weg, en de ongerechtige Man ſijne gedachten; en hy bekeere ſich tot den Heere, &c. Want mijne gedachten zijn niet u lieder gedachten, en uwe wegen zijn niet mijne wegen ſpreekt de Heere. Want gelijk de Hemelen hooger zijn dan de Aarde; ſoo zijn mijne wegen hooger dan uwe wegen, en mijne gedachten dan uwe gedachten, *Eſ.* 66. 17. Te ſamen ſullen ſy verteerd worden, hare werken en hare gedachten, &c. *Pſ.* 94. 11. De Heere weet de gedachten der menſchen, datſe ydelheid zijn, &c.

Ook geld hier niet tot uytvlucht te ſeggen / dat hoe-wel de conſcientie niet kan dwalen / voor ſoo veel ſy vertoond Gods recht en Wet / datſe nochtans kan dwalen / in het geven der getuygeniſſen van het doen der menſchen / en in het oordeelen over ſijnen ſtaat. Want wy hebben te voren getoond uyt D. Hoornb: met onwederleggelyke redenen / dat de conſcientie alle die dingen te gelijk doed in ordre tot God / en volgens haren ſchuldigen plicht / kracht / en heerſchappye welke God over de conſcientie voerd / en dat God al dat doen der gewiſſe voor goed houd / en ſich ſelven daar op beroept / &c. Soo dat de menſchen gedwongen worden / van hare daden na Gods recht te getuygen / en haar ſelven te veroordeelen / en een ſeker onfeylbaar beſluyt te maken. Sulks dat / als den menſch dat oprecht getuygenis en oordeel over ſich ſelven niet veld / hy dan niet word beleyd van ſijn conſcientie / maar tegen ſijn eygen gemoed ſondigd / en daarom ook niet is te verontſchuldigen. Gelijk wy dan mede klaarlijk hebben getoond / dat alle de dwalingen der menſchen niet uyt de eygentlyke conſcientie voortkomen / als zijnde God ſelve / Gods oordeel / recht / en geopenbaarde waarheid; maar uyt de veelderley fauten en verkeerdheden / die de menſchen ontrent en tegen haren ſchuldigen plicht / en conſcientie begaan; waarom ook ſy eyndelyk ſoo worden overtuygd / alsſe haar gemoed wel onderſoeken / datſe geen onſchuld konnen voorwenden / *Rom.* 1. en 2. want / gelijk wy te voren beweſen hebben / de conſcientie heeft al haar kracht en werkinge van God / en ſy oeffendſe onder en met God; ſulks dat de menſchen gedwongen zijn volgens die werkingen van haar ſelven te oordeelen; waar uyt dan noodſakelyk volgd / 't geene Cicero ſegd / dat het gewiſſe een groote kracht heeft aan weder-zijden; ſoo datſe altoos meenen dat de ſtraffe voor hare oogen is, die qualijk gedaan hebben; en niet vreeſen, die niet misdaan hebben. Dit dan zijnde den aart der eygentlijk genaamde conſcientie / gelijk uyt haar eygen beſchryvinge getoond is; die kan niet dwalen; want ſy heeft al hare kracht en werkinge onmiddelijk van God; en ſy oeffend deſelve in ordre tot God / God houd al haare werkingen voor goed / oordeeld volgens en met de ſelve / en beroept ſich ſelfs op dat voor-ſchrift / getuygenis / en oordeel der gewiſſe / als zijnde ſijn eygen werkinge / Wet / getuygenis en oordeel.

Dit beveſtigd mede D. Caſparus Streſo, ſchrijvende over *Act.* 23. 1. *pag.* 310. de conſcientie is een oordeel des menſchen van hem ſelven, dat hebben wy uyt den naam ſelfs geleerd: God die een Heer van den menſche is, is mede een eygentlijken Richter van den menſche.

Maar nochtans heeft het God behaagd, in den menſche ſelfs ſijn Recht-bank op te ſtellen, en den menſche te maken een Richter van hem ſelven, verklarende dat hy den menſch niet anders wil oordeelen, als na het oordeel, dat den menſche van ſich ſelven geeft, *Luc.* 19. 22. *Maar hy ſeyde tot hem, uyt uwen mond ſal ik u oordeelen*, &c. Dat heeft God daarom gedaan, om dat het grootelijks ſtrekt tot verheerlijkinge van Gods rechtveerdigheid in ſijne oordeelen; *Pſal.* 51. 5, 6. daarom heeft God gewild, dat den menſch *by ſich ſelven ſoude veroordeeld worden*, *Tit.* 3. 11. op dat hy niet hebbe daar tegen te murmureren, aangeſien hy ſoo van God geoordeeld word, gelijk hy ſelfs oordeeld billijk te weſen, *Rom.* 1. 20. daarom heeft den menſch door ſich ſelven moeten veroordeeld worden, om dat hy niet ſoude te verontſchuldigen zijn. Dus verre Streſo. Waar uyt wy beſluyten / dat / aangeſien God de menſche niet anders wil oordeelen / dan na het oordeel dat de conſcientie der menſchen van haar ſelven veld / die conſcientie niet kan dwalen / ofte God moeſte ſelfs in ſijn oordeel konnen dwalen / 't welk niet ſoude ſtrekken tot verheerlijkinge van Gods rechtveerdigheid in ſijne oordeelen / gelijk D. Streſo wel aanmerkt.

Eyndelijk ſal ons yemand mogen tegenwerpen / dat in 't gemeen D. Ameſius, en andere rechtſinnige Godsgeleerden / en ook wy in ons Schrift / onderſcheid maken / tuſſchen een ſwakke en ſterke, Item / een ſcrupuleuſe en twijffelende conſcientie, als mede een goede en quaade conſcientie / en dat derhalven de conſcientie kan dwalen.

Wy antwoorden / dat uyt deſe bedeelinge onwederſpreekelijk blijkt / dat de eygentlijk genaamde conſcientie niet kan dwalen / want (gelijk uyt hare bepalinge beweſen is) ſy heeft al hare werkingen van God / en oeffend deſelve in ordre tot God / en derhalven ſoo iſſe goed / en God houd haar oordeel en werkingen / als ſijn eygen / voor goed; daar door heeft den menſche / ſooſe hem niet beſchuldigd / een vaſte en volle vrymoedigheid by God, en word door deſelve ten vollen in ſijn gemoed verſekerd, 1 *Joh.* 3. 21. *Rom.* 14. en derhalven kanſe niet dwalen. Wat de quade conſcientie belangd / die word ſoo genaemd / eerſt / om datſe den menſch elendig maakt / hem veroordeelende / om dat hy tegen ſijn conſcientie ſondigd / en daar in dwaaldſe niet / maar ſy voerd daar in Gods rechtveerdig oordeel tegen den menſch / achtervolgens haren ſchuldigen plicht.

Ofte ſy word quaad genaamd / om dat den menſch niet wel word onderricht van ſijnen ſchuldigen plicht / en tot deſelve aangepord; ofte / om datſe den menſch niet genoeg ſijn verdoemenis vertoond / en krachtig genoeg na waarheid tegen den menſch van ſijnen ſtaat / en doen / getuygd. Welke dingen alle wy klaarlijk getoond hebben / dat uyt de eygentlijk genaamde conſcientie niet ontſtaan / want die is Gods Wet / Richterſtoel / kracht / en eygen werkinge; maar uyt de fauten der menſchen tegen haar conſcientie / daar tegen aanloopende / deſelve verdoovende / ja verhardende / en poogende uyt te bluſſchen / en Gods waarheid, dat is / de conſcientie / in ongerechtigheid verdrukkende; Item / om datſe haar gewiſſe niet genoegſaam onderſoeken / haar herte ſtellende op hare eygen wegen / haar beproevende / en met haar gemoed recht beradende / gelijk wy doorgaans in de H. Schriften vermaand worden dat wy doen moeten; en als men dat wel betracht / ſoo dwaald de conſcientie niet / maar ſy ſteld den menſche buyten alle onſchuld / en dwingd hem / als zijnde Gods eygen kracht en oordeel / tegen ſich ſelven te getuygen / en te oordeelen.

Wat voorts belangd een ſwakke conſcientie daar op hebben wy alreede te voren mede genoegſaam geantwoord; als ook van de bekommerde en twijfelende conſcientie. Want een conſcientie die haar oordeel opſchort / en daar over bekommerd is; en nader de ſaak in oprechtigheid / en met neerſtigheid / onderſoekt / die dwaald niet / maar is ſorgvuldig / op datſe niet ſoude dwalen / en daar in doedſe haren ſchuldigen plicht / volgens de Goddelijke vermaaningen *Joh* 5. 39. onderſoekt de Schriften, &c. 1 *Joh.* 4. 1. geloofd niet een yegelijken geeſt, maar beproefd de geeſten. *Rom.* 12. 2. beproevende welke de goede, welbehagende, en volmaakte

maakte

maakte wille Gods zy. 1 *Theſſ.* 5. 22. beproeft alle dingen, en behoud het goede, &c.

Ten 2. Een twijffelende conſcientie is geen eygentlijke conſcientie / want / gelijk uyt de beſchrijvinge der conſcientie is gebleken / de conſcientie is een ſekere kenniſſe en wetenſchap met God, en maakt den menſche kundig van Gods recht / wille / en Wet / en ook van ſijne eygene daden / en oordeeld daar van in orde tot / onder / en met God: verſekerd den menſch in ſijn gemoed / en ontſtaat uyt een neerſtig onderſoek / en op-merkinge van Gods Wet / in ſijn gemoed van God on-middelijk ingedrukt; welk alles van geen twijffelende meeninge kan geſegd worden; maar de conſcientie / eygentlijk genaamd / is maar een en eenvoudig / gelijk uyt des ſelfs beſchrijvinge klaarlijk blijkt.

Om de waarheid van ons gevoelen / en over-eenſtemmen met de rechtſinnige Gods-geleerden / noch klaarder te vertoonen / ſoo ſullen wy het ſelve met het oordeel der volgende Autheuren beveſtigen. H. Zanchius de Lege Dei *Lib.* 1. *Pag.* 190.

De conſcientie, ofte Wet der natuur, (want dat neemd hy voor een / gelijk uyt het voorgemelde blijkt) is den wille Gods, en derhalven een Goddelijke reden, en regel van 't geen men doen of laten moet, in het verſtand van alle menſchen, van God ſelve onmiddelijk, ook na den Val, ingeſchreven: waar door men in 't geen wat goed of quaad is: billijk of onbillijk, eerlijk of oneerlijk, wy alle ſonder uytſonderinge geleerd worden: en om het een te doen, en het ander te vlieden; ſoo om de eere Gods, als om ons eygen goed, en onſes naaſten, ſoo byſonder als gemeen, wy gevoelen dat wy verbonden en gedreven worden: en indien wy wat doen, dat wy laten moeſten, of nalaten dat wy doen moeſten, dat wy daar over beſchuldigd worden; indien het tegendeel plaats heeft, dat wy dan verdedigd en ontſchuldigd worden. Dit zijn Zanchii woorden / waar uyt blijkt / 1. Dat de conſcientie / of Wet der natuure een Goddelijken regel is / onmiddelijk van God onſe zielen ingeſchreven. 2. Datſe ook na den Val der menſchen van God in onſe ziele geſchreven word. Ten 3. Dat deſe ingeſchreven Wet allen menſchen gemeen is. Gelijk dan ook Perkins, in ſijn ontleding van de conſcientie, de conſcientie beſchrijfd / datſe is een gedeelte van het verſtand / welk bevonden word in alle reden-gebruykende ſchepſelen / wederzijds oordeelende / of voor haar of tegen haar. Ik ſegge, (ſchrijft hy ſelfs) dat de conſcientie behoord tot alle redelijke ſchepſelen, op dat ſich niemand inbeelde, dat maar ſommige menſchen van natuur een conſcientie hebben, en ſommige niet: want ſoo veel menſchen als 'er zijn, ſoo veel conſcientien zijnder, en yeder menſch heeft ſijn eygen conſcientie. Doch hoe-wel in d'een menſch het verſtand ſterker is dan in een ander; nochtans is het verſtand een gemeene natuureljke bequaamheid in alle menſchen, gelijk ook de conſcientie, hoewelſe in allen niet even klaar en ſterk is.

De conſcientie ſchrijft wederom D. Perkins in ſijn Boek van de gevallen der conſcientie, *Cap.* 3. word ſoo genoemd, om dat ſe is een wetenſchap welke met een andere wetenſchap vereenigd is. En ſy word ſoo genoemd in tweederley inſicht. 1. Om dat hy, die eenige ſaake bedenkt, of kend door ſijn conſcientie, die is kundig en weet wat ſijn denken en eygen kennis of oordeel is. Ten 2. om dat wy, door de conſcientie, dat ſelve van ons eygen ſelven bekennen, 't geene God te voren van ons geweten heeft. Want wy hebben twee getuygen van onſe gedachten, God en onſe eygen conſcientie: de eerſte getuyge is God, en die is de voornaamſte, de conſcientie de tweede, Gode onderhoorig, en aan hem getuygenis gevende, of voor of tegen den menſch. Waar uyt wy aldus beſluyten / die conſcientie waar door wy even dat ſelve weten / dat God te voren van ons geweten heeft / en welke met God getuygd; en een kennis is die wy met God gemeen hebben; die kan niet dwalen; maar ſoodanig is yeders conſcientie / &c.

Voeg hier by 't geen Calvinus ſegd in ſijn onderwijſinge / alwaar hy uytleggende / wat eygentlijk de conſcientie is / aldus ſchrijft / *Lib.* 4. *Cap.* 10. Om deſen knoop los te maken moet men ſien wat de conſcientie zy? Haar beſchrijvinge moet uyt het woord of naam genomen worden. Want even gelijk als de menſchen met haar verſtand yets bevatten, dat worden geſegd te *weten*, daar het woord *Scientia* of wetenſchap van gekomen is: ſoo ook als de menſchen een gevoelen hebben van Gods oordeel, als een getuyge met ſich vereenigd, die niet toe laat haar ſonden te bedekken, maar als ſchuldig trekt voor de Vierſchare, dat gevoelen word de conſcientie genoemd, want ſy is yets dat in 't midden is tuſſchen God en den menſch: om datſe niet toe laat in ſich te onderdrukken 't geene hy kend, maar ſoo verre vervolgd, dat hy ſchuldig verklaard word. Waar uyt blijkt dat hy het oordeel der conſcientie Gods oordeel noemd / dat God ſelfs veld / en den menſch overtuygd; en derhalven kan het niet dwalen.

Pareus in *Epiſt.* ad *Rom.* bepaald het weſen en den aart der conſcientie aldus / datſe is een innerlijk oordeel des menſchen van ſijn daden / en een gevoelen / van Gods oordeel / 't welk toeſtemd en beloond 't geene wel gedaan is / en in tegendeel verfoeyd en wreekt 't geene qualijk gedaan is / daar by voegende immutabiliter, dat is / dat dit oordeel Gods (daar de conſcientie een gevoelen van is) ſulkx doed onveranderlijk; waar uyt wy beſluyten / dat het niet dwalen kan; want een onveranderlijk oordeel Gods kan immers niet geſegd worden te konnen dwalen. Wy ſouden het voor-gemelde met veel meer getuygeniſſen der rechtſinnigen konnen bewijſen / doch oordeelen de geene / die by-gebracht zijn / voor dees tyd genoeg te weſen.

En dat de meer-gemelde vaſte en onfeylbare gronden der gewiſſe noch in den menſche na den Val overgebleven zyn, en om wat redenen / beveſtigd ons D. Pareus in *Cap.* 2. ad *Rom.* met deſe volgende woorden. De overblijfſelen van Gods Beeld in den menſch zijn byſonderlijk twee, *notiones*, dat is gemeene gronden van kenniſſe in de ziele of het verſtand, en de *conſcientie* in het herte; daar zijn geen Volkeren ſoo barbariſch, of ſy voelen deſelve eeniger wijſe in haar ſelven. Want den Schepper heeft deſelve bewaard na den Val in de natuure van den menſche, niet alleen op dat de *Species* ofte ſoorte ſelve, dat is, de redelijke natuure, ſoude behouden blijven (want ſonder deſelve ſoude den menſch naauwlijks van de beeſten verſchillen,) maar ook om datſe behulp-middelen zijn, om den Schepper te ſoeken, en te leeren kennen, en om het t' ſamen-leven, of Societeyt der menſchen, te bewaren; en op dat door deſelve alle de menſchen, die buyten de Gemeente zijn, ſouden buyten alle onſchuld geſteld worden in Gods oordeel. Het is een aardig verdichtſel van Lucianus *in Menippo*, dat de ſchaduwen welke onſe lichamen in dit leven volgen, de menſchen beſchuldigen in de Helle. Hy verſtaat daar by de kracht der conſcientie, welke niemand van ſich kan werpen, of verhinderen dat de goede of quade conſcientie niet altoos volge op onſe goede of quade daden, gelijk de ſchaduwe het lichaam volgd, dat in de Sonne geſteld is, en welkers oordeel, ook ſelfs na de dood, moet gevreeſt worden. Derhalven leerd hy dat de Heydenen buyten de Gemeente, niet zijn te ontſchuldigen, hoewelſe de Wet en het Euangelium niet hebben, want de conſcientie is tot haar veroordeelinge genoegſaam. Dus verre Pareus, behalven dat het kennelijk is / dat / ſonder deſe conſcientie in den menſche / niemand ſoude konnen tot bekeeringe of berouw van ſonden bewrogt worden / ook niet door de H. Schriften / om datſe op den menſch geen kracht konnen hebben / of gebruyk / ſonder de gronden van geſonde reden / en de Wet des ge-

Digitized by Google

woords / gelijk te voren nader is aangeweſen. En hoe-wel deſe gronden in alle menſchen overig zijn / nochtans belet dat niet ; dat de menſchen veelſins dwalen / en daar tegen ſondigen / gelijk ten overvloede getoond is : want ook alle weetenſchappen (by voorbeeld de Natuur-kunde) hebben hare vaſte en ſekere gronden / nochtans worden in deſelve veele valſche beſluyten gemaakt / en groote dwalingen begaan / om datſe meenige dingen niet bewijſen door die beginſelen / maar op eenige andere loſſe in-beeldingen / ſonder genoegſaam blijk en ſekerheid / aannemen ; behalven dat d'een veel neerſtiger en bequamer is / om uyt de gemeene grond-regelen goede beſluyten te maaken / en die wel te gebruyken / dan andere.

Eer wy eyndigen / gelieve den E. Leeſer te weten / dat over weynige dagen eenige Predikanten / ſchuylende onder den naam van de E. Claſſis van Walcheren, in druk hebben laten uytgaan een weder-legginge van de redenen / om welke het Coll. Qualificatum D. G. Momma in den H. Dienſt heeft doen bevestigen : welke redenen / hoe-wel wy hebben uytgegeven door laſt van het Colleg. Qual. nochtans hebben wy ons geenſins willen ſchamen (gelijk de voorgemelde Predikanten ſchijnen te doen / den naam des genen / die dit alles geſchreven heeft / verſwijgende) te belijden / en met opſet te kennen te geven / datſe door my / op haar verſoek / waren te ſamen geſteld / en derhalven dat ik / nevens haar / de verweeringe der ſelve geern op my ſoude nemen.

Ik heb in de voorgemelde weder-legginge gevonden veele ſchamperige en ſchandelijke ſmaad-redenen / verachtingen / en valſche beſchuldigingen / daar toe aangelegd / om het Coll. Qual., en voornamentlijk my / by ſijn Doorl. Hoogheid verdacht en ſtinkende te maken ; welke voorwaar de H. Broeders / en leden van ſoo voortreffelijke vergaderinge / als ſy hare E. Claſſis houden / en deſelve geern voor de Wereld ſouden uytgeven / niet betamen : te meer ; alſoo deſelve werden uytgeworpen / niet alleen ſonder eenig bewijs of reden / maar ook tegen alle beſcheydentheid / billijkheid / en waarheid. Van welke Salomon ons leerd / *Prov.* 11. 12. Die verſtandeloos is, veracht ſijnen naaſten, &c. en *cap.* 14. 21. Die ſijnen naaſten veracht, ſondigd, &c. Waarom ſullen wy geen ſmaad met ſmaad / noch laſter met laſter vergelden / maar dat alles verachten / indachtig zijnde 't geene ons Salomon wederom geleerd heeft / *Prov.* 26. 4. Antwoord den ſot na ſijne dwaasheid niet : op dat gy hem niet gelijk wordet.

Ten 2. Hebben wy in de voor-gedachte wederlegginge gevonden eenige antwoorden / op onſe redenen van de beveſtiginge D. G. Mommæ, welke wy ſoo ſlecht en redenloos oordeelen / dat het onnoodig is daar op breeder te antwoorden ; en wy zijn ſeer wel te vreeden / dat een yeder / die onſe gemelde redenen / en daar nevens hare weder-legginge / met aandacht leeſd / van beyden na ſijn gemoed en onſijdelijk oordeele. Gelijk wy ook / om deſe oorſaak / geen antwoord op de verdedinge van D. van de Velde, tegen onſe redenen van de bewuſte beveſtiginge / hebben laten uytgaan.

Wat aangaat / dat de E. Broeders des Claſſis my verwijten de verſchillen / welke / door op-hitſinge van eenige der ſelve / ſijn veroorſaakt / door den fameuſen / en meer-malen gebannen laſteraar P. Appeldoorn ; als mede dat men / in een Paſquil ſonder naam / ons heeft durven verdagt maken / als of wy in onſe Oratio Votiva, al te ſeer zijn Doorl. Hoogheids lof hadden uytgebreyd ; daar op hebben wy volkomentlijk ons verdedigd in ons tweede Halleluyah / ofte nader Deductie ; Item in het eenparig oordeel der Vermaardſte Gods-geleerden / als mede noch onlangs in ons derde vervolg van Euzoïa, handelende van het leven der Patriarchen ; waar toe wy den E. Leeſer geern refereren / als genoegſaam den onredelijken handel des E. Claſſis aangeweſen hebbende. Maar het is haar niet genoeg / aan te trekken het ongelijk dat ſy my hebben aangedaan / maar ſy halen ook op den ſchandelijken handel tegen my gehouden / nu al 35. jaren geleden / als wanneer D. Happart my tot Middelburg verdacht maakte van Sociniaanſche dwalingen / na dat ik een reyſe na Ooſt-Indien by de Bewindhebberen van die Maatſchappye hadde aangenomen / daar nochtans d'E. Claſſis van Goes, met toeſtaan van den gemelden D. Happart, my ſoo treffelijken Atteſtatie gegeven hadden / alsſe yemand konde geven ; ſulkx dat ſijn eygen getuygeniſſe hem veroordeelde.

Ten 3. Wy ſouden ſeer wijdloopig konnen aanwijſen verſcheyden onwaarheden / met welke haar de voorſtanders des E. Claſſis behelpen ; Ten 1. Datſe ſchrijven / dat ik mijne Avond-oeffeninge des Sondags in de vier Winterſche Maanden alleen houde ; daar 't nochtans alle Inwoonderen van Middelburg bekend is / dat andere Predikanten van Middelburg niet alleen in dien tijd / maar het ganſche Jaar door / hare byſondere Avond-oeffeningen op den Sondag houden. Ten 2. Dat ik die Avond-oeffeninge houde in weerwille van de ganſche Claſſis ; daar nochtans die ſaak noyt is / door onſen Kerken-raad / in de E. Claſſis na ordre gebracht / alſoo ik de gemelde oeffeninge niet hebbe gedaan / dan met goed-vinden des Kerkenraads / en Achtbare Magiſtraats / welke my daar toe niet alleen hebben verſocht / maar ook het ſelve den Kerken-raad bekend gemaakt ; om dat ſe oordeelden dat die Oeffeningen op dien tijd / na het voor-beeld van andere Kerken / ſeer noodig en ſtichtelijk ſouden weſen. Ten 2. Om dat d'E. Broed. Predikanten verſcheyden malen / en ſeer ernſtelijk / waren aangeſocht / datſe ook alle te ſamen des Sondaags / in de vier Winterſche Maanden / geliefden een Avond-Predikatie te doen met beurten / doch zijn daar toe noyt konnen bewogen worden ; en dat is de reden geweeſt / dat ik deſelve hebbe opgenomen / enkelijk om de noodige ſtichtinge der Gemeynte te bevorderen. Staat voorts aan te merken / dat d'E. Claſſis ten onrechte my beſchuldigd / dat ik die Oeffeninge hebbe tegen haar weer-wille gedaan / alſoo ik tot noch toe niet kan bevinden / dat die ſaak noyt tot de Claſſis is gebracht / of datſe daar over yets hebben gereſolveerd / veel min my bekend gemaakt ; en alsſe het al ſouden gedaan hebben / ſoo ſoude hare procedure niet alleen van geen kracht weſen (om dat haar die ſake niet aan gaat) maar ook ganſch onrechtmatig ; alſoo men my noyt daar over heeft verſocht te hooren / noch uyt haren naam oyt de minſte kenniſſe my gegeven is. Ten 2. Datſe my na geven / dat ik de Heeren de Witte ſoude gepatrocineerd hebben / is een notoire onwaarheid ; alſoo de geene die my in de Predikatie gehoord hebben / konnen getuygen / dat wy de judicatuure over hare perſoonen en daden in 't minſt niet hebben willen aantrekken / maar alleen haar exempel by brachten / om te toonen / hoedanig dien haat was / die wy ſeyden beeſtachtig te zijn / byſonderlijk betoond in het grouwſaam mishandelen van hare doode lichamen.

Ten 3. Dat men my ten onrechte beſchuldigd van op-roerige Predikatien. Waar ontrent ik niet mach na-laten aan te wijſen den verkeerden uytleg der Claſſicale Broeders / dieſe geven over / 1 *Joh.* 3. 16. Wy zijn ſchuldig voor de broeders het leven te ſtellen. Waar van de Claſſicale Uytleggers alſoo ſchrijven / *pag.* 41. in 't 3. deel / dat die woorden van Johannes alleen paſſive moeten genomen worden / namentlijk dat wy liever gevaar van leven moeten lijden / als onwettige middelen gebruyken / &c. dat deſen uytleg valſch is / en ſtrijd tegen den ſin en oogmerk des Apoſtels / en tegen de waarheid der ſaake / ſouden wy onwederſprekelijk en wijd-loopig konnen bewijſen ; maar het ſal ons genoeg weſen voor dees tijd te toonen /

Digitized by Google

nen / Ten 1. datſe ſtrijd tegen den uytleg der Kant-tee-kenaars / welke nochtans de Claſſicale Proteſtanten ſoo hoog recommanderen / en maar al te veel gewoon zijn andere daar aan te verbinden. Want de Kant-teekenaars leggen dien Text ſoo uyt / dat men ſijn leven moet ſtellen voor de Broederen; Ten 1. als ſulkx vereyſcht de Eere Gods. Ten 2. De ſtichtinge der Gemeynte; Ten 3. Als ſulkx vereyſcht den nood der Broederen. Ten 2. Dat D. Ameſius deſen uytleg beveſtigd / *Lib.* 4. *de Conſcientia cap.* 7. *Quæſt.* 5. *pag.* 277. Daar hy toond / dat 'er verſcheyden gevallen zijn / in welke de Broederlijke liefde ons verbind / dat men ſijn leven in gevaar moet ſtellen / om eens anders levens / ook des geven die ons maar gelijk is / te beſchermen. Voeg daar by Salomons vermaninge / *Prov.* 24. 11. Reddet de geene die ter dood gegrepen zijn; want ſy wankelen ter doodinge ſoo gy u onthoud. Sie voorts v. 12. en *cap.* 30. 8, 9. &c.

Wat belangd de verantwoordinge / dieſe *pag.* 279. my na geven / dat ik ſoude gedaan hebben / in de Predikatie voor de beveſtiginge van D. Momma. Ik verklaar / gelijk de geene die my gehoord hebben weten / dat ik die van woord tot woord heb voor-geleſen / op dat men deſelve niet ſoude vervalſchen. Ten 2. Dat niemand deſelve oyt heeft gehad / om te konnen daar van Copie nemen. Ten 3. datſe / en in woorden / en in ſin / in veelen deelen ſeer veere verſchild van 't geene ik hebbe voor geleſen; ja dat 'er verſcheyde ſaken in komen / van welke ik geen gewach ſelfs gemaakt hebbe / gelijk ik bereyd ben ten vollen te overtuygen den geenen / die deſe Apologie de Claſſicale Broederen heeft in de hand geſteken / ſooſe maar den ſelven my gelieven bekend te maken. Gelijk dan d'E. Claſſis hier na *pag.* 289. ſelfs bekend / datſe die verantwoordinge noyt heeft geweten / en daarom reſolveerd my af te vragen welke die redenen zijn geweeſt / die ik de Gemeynte voor-droeg / waarom ik D. Momma hebbe beveſtigd. Voorts ſouden wy deſelve niet nalaten hier aan te wijſen / indienſe niet alreede in onſe gedrukte verantwoordinge ware vervangen / en voorgeſteld.

Insgelijkx behelpen haar de Claſſicale Broederen met notoire onwaarheid / in het verhalen van 't Rapport / *pag.* 245. en noch eens 267. dat wy gedaan hebben van onſe Aan-ſpraak aan ſijn Doorl. H. in het Leger ontrent Bruſſel: als onder anderen / dat ik op alle de redenen van ſijn Doorl. H. niet konde antwoorden; maar in ſommige ſaken was verlegen geweeſt; 't welk een vals verdigtſel is / gelijk ik breeder hare ontrouwe in dien deele ſoude konnen bewijſen door mijn ſchrift / 't welk ik hebbe voor-geleſen / alſoo dat rapport ſchriftelijk is geſchied; Ten 2. door het getuygenis der geene die / met my / by ſijn Doorl. H. zijn geweeſt; Ten 3. door de geene die mijn Rapport in Colleg. Qualif. hebben gehoord. Ook iſt niet waar / dat ik aan ſijn Doorl. Hoogheid ſoude geſegd hebben / dat de Claſſis geen meer macht hadde tot Approbatie ofte Improbatie van een Beroep, als tot ſuſpenſie; maar ik heb geſegd / dat de Claſſis geen Beroep ſonder of tegen reden vermag af te ſlaan, &c.

Noch kan den E. Leeſer vinden een gantſch verſierde Hiſtorie pag. 32. dat ik door alteratie in 't advijſeren in de E. Claſſis te bedde geworpen ben, en dat bewijſen ſy met het ſeggen van den Heer J. v. S. indienſe daar by verſtaan (gelijk ik denk) d'Hr. J. van der Stringe, die verklaard / dat het een valſch verſonne fabel is / immers kan ik U. E. verſekeren / dat daar noyt yet van is geweeſt. Insgelijkx iſt onwaaracht ig / datſe pag. 32. ſeggen / dat ik de Claſſis in Facie hebbe geinjurieerd, geſcholden, en gelaſterd. Maar echter dat beken ik waar te zijn / dat ik in verſcheyden voorvallen den ganſch onredelijken en onrechtveerdigen handel des E. Claſſis met ernſt en kracht van reden vertoond hebbe; ja noch onlangs geſegd / in de volle Claſſis; datſe handelden tegen het recht aller Volkeren / en der Natuurelijke billijkheid; ja datſe erger deden dan die van het Pausdom / die / alſſe yemand voor een Ketter verdoemen / ten minſten aanwijſen in wat ſaaken / en waarom / hy een Ketter is; maar d'E. Claſſis heeft het beroep van D. Maſſing verworpen / enkelijk / om dat ſy oordeelden in 't gemeen, dat hy aan eenige Nieuwigheden vaſt is, ſonder hem aan te wijſen welke die Nieuwigheden zijn / ende hem daar op te hooren / of van deſelve te overtuygen / ofte te vertoonen / en te onderſoeken / van wat gewichte deſelve waren; gelijk dan insgelijkx noyt aan D. Momma ſijne dwalingen (die men hem heeft na gegeven / en om welke hy van de Gemeynte tot Middelburg ontſet geworden is) hoe-wel hy het ſoo ernſtelijk verſocht heeft / zijn aangeweſen / veel min dat hy daar op gehoord / ofte overtuygd ſoude zijn. Sulken handel / ſegge ik noch / dat onbillijk is / alſoo een gemeene beſchuldiginge / ſonder byſondere aanwijſinge waar in dat yemand ſchuldig is / in geen Recht-bank eenige kracht heeft; want indien het beſchuldigen in 't gemeen genoeg is / ſoo ſal niemand vry of immers ſeker konnen zijn. Eyndelijk is het ſoo verre van daar / dat de Claſſis my over ſulken Advijs ſoude beſtraft hebben / of als een Laſteraar verklaard / datſe alle deſe en diergelijke mijne redenen / ſonder eenig woord daar tegen te ſeggen / heeft aangehoord; waar uyt ik niet anders konde oordeelen / of dat het van de waarheid der ſelve in hare conſcientie overtuygd was. En waarlijk de Claſſis toond met der daad / datſe van haren onrechtmatigen handel tegen Momma ſoo verre overtuygd is / datſe haar ſelven met haar eygen woorden in deſen veroordeeld / en dit ſelfs een yeder bekend maakt; want ſy ſchrijven in haar Hiſtoriſch verhaal *pag.* 235. aldus. Dat men in hare vergaderinge deſe Tale heeft gevoerd, dat men niet qualijk ſoude doen, ſoo men D. Momma verſekerde van de genegentheid van de vergaderinge, tot een aanbiedinge van hare Recommandatie tot een hooger bedieninge, en een Theologiſche Profeſſie buyten deſe Provintie, in deſe of geene Univerſiteyt; het welk ſoo qualijk niet kan luyden, vermids de ſaaken, waar over hier verſchil is, op andere Plaatſen ſulke beroeringe niet veroorſaken. Dit zijn de woorden des E. Claſſis / waar op wy antwoorden; indien ſy met een goed gemoed D. Momma konnen verſekeren van hare genegentheid / om hem tot openbare Profeſſie der Gereformeerde Leere / en Gods-dienſt / te bevorderen; met wat recht / reden / of waarheid / hebbenſe dan hem geweerd uyt ſijnen dienſt in de Gemeynte van Middelburg / daar hy Wettelijk beroepen was; en dat onder voorgeven / dat hy is een voornaamſte Voorſtander van de hedensdaagſche Nieuwigheden, dieſe geſtadelijk uytſchelden als Kerk-beroerende, ergerlijke, ſchandelijke en Ziel-bedervende dwalingen: is dit waaraghtig / hoe konnenſe hem dan recommanderen tot de Theologiſche Profeſſie? is dit niet waaragtig (gelijk ſy het noyt hebben beweſen) ſoo blijkt onwederſpreekelijk; dat hare Proceduren tegens hem onrechtveerdig zijn?

Deſe / en andere diergelijke ſaaken meer / ſouden wy veel wijdloopiger konnen bewijſen tegen de Verantwoording des E. Claſſis / ofte die onder haaren naam ſich verbergen; doch wy achten het onnoodig / voor eerſt, om datſe ſonder bewijs worden voortgebracht. Ten 2. om dat ons de ſaaken / daar over datſe twiſten / te gering zijn / en geen breeder wederleg vereyſchen. Ten 3. inſonderheid om dat daar door niet alleen geen ſtichtinge ontſtaat / maar een groote ergerniſſe en kleynachtinge des E. Claſſis, en by gevolg van den Gods-dienſt in 't gemeen / en der Leeraren onder ons; daar wy verklaren in oprechtigheid / dat wy liever hadden gewenſt ſtoffe en oorſaake

gehad te hebben / om den luyſter en goeden handel des E. Claſſis te vertoonen / dan gedwongen geweeſt te zijn / om over haren onrechtmatigen handel te klagen. Te meer / alſoo het den E. Leeſer niet anders dan ſeer aanſtootelijk kan zijn / dat een ſchrift / dat op den naam gaat van ſoo veel Predikanten / ſoo vol bitterheid / quaad-aartigheid en onwaarheid gevonden word; doch ik hebbe maar alleen aangetogen dat my aangaat / het overige voor by gaande.

Edoch het is den E. Claſſi niet genoeg geweeſt my in 't byſonder te verongelijken / maar ook het E. Collegium Qualificatum van Middelburg / van onwaarheid te beſchuldigen / uyt welkers laſt / en volgens welkers getuygeniſſe / wy geſchreven hebben / gelijk ook ik en andere Broederen in eygen perſoon hebben aangehoord / dat / als ons van de E. Claſſis wierd gerecommandeerd / dat wy, in ons aanſtaande beroep, ons ſouden wachten van yemand te beroepen, die tot de hedendaagſche Nieuwigheden genegen, of daar van berucht was; en wy daar op vraagden / of dat wierd voorgedragen als een gebod, en grond om ons beroep daar na af te ſlaan; geantwoord is / dat het maar een raad of broederlijk advijs was.

Voorts loochenen de Voorſtanders des E. Claſſis als een nulliteit en onwaarheid / dat D. Schorer Præſes Claſſis, en D. van de Wiele aan my; en D. Pots aande Capiteynen en Officieren der Borgeren, ſouden geſegd hebben, dat wy Artijkelen van bevredinge ſouden voorbrengen, en dat men ſoude ſien de ſaaken te vereffenen. Wat my aangaat / ik kan door getuygen dat niet bewijſen / alſoo ik doen alleen by haar geweeſt ben / maar ik verklaare andermaal in oprechtigheid / dat dit alſoo waarlijk is geſchied; en wat aangaat 't geene aan de Borgerlijke Officieren geſegd is / ik refereere my tot het getuygeniſſe van haar ſelvs / en des Coll. Qualificati, het welke nader ſoude konnen beweſen werden / indien het nodig waare. Wat voorts belangd / dat wy D. van de Velde, en Thilenum hebben met namen genoemd / als byſondere oorſaaken van de onruſten onſer Kerke / gelijk in onſe gemelde redenen van de Beveſtiginge D. G. Mommæ is aangeweſen / dat is door mijn opſet niet geſchied / maar het Collegium Qualificatum heeft my gelaſt haare naamen uyt te drukken / hoewel ik het anderſints niet ſoude gedaan hebben. In het derde deel *pag.* 42. ſeggen die van het Claſſis, dat ik de ſuſpenſie van myn Perſoon, dieſe hadden beraamd en vernieuwd / om dat ik tegen haar advijs D. Momma in den H. dienſt hadde beveſtigd / de Gemeynte bekend gemaakt hebbe, om de Reſolutie des Claſſis tegen de waarheid te traduceeren; en dat ik daar ſoude by gevoegd hebben / dat ik niet wiſte waarom dat ik geſuſpendeerd was. Dit beyde is onwaaracḣtig / want ik beroepe my op de geene die my gehoord hebben / welke eendrachtelijk ſullen getuygen / dat ik het met ſoo weynige en ſachte woorden bekend maakte / alſmen ſoude konnen doen / om het Volk tot geen ontſtekeniſſe te brengen. 't Welk ook klaarlijk blijkt uyt het geene Maandag den eerſten dag daar aan is gevolgd / want ſoo haaſtelijk ik van den Edelen Heer de Maurignault, een Brief hadde ontfangen / waar uyt ik vernam / dat / volgens ordre van ſijn Doorl. Hoogheid / de gemelde ſuſpenſie ſoude werden afgedaan / mits den Brief aan ſijn Doorl. Hoogheid door my geſchreven in een af-ſchrift aan de E. Claſſis te behandigen. Soo heb ik dit dadelijk aan d'Heer Burgemeeſter Le Sage, en d'Achtb. Magiſtraat / mitsgaders door de gantſche Stad / bekend gemaakt / om wech te nemen de groote ontſtelteniſſe die onder de Burgerye ſoude verder ontſtaan zijn / over mijne voorgemelde ſuſpenſie / gelijk dan ook dadelijk daar op groote ſtilte gevolgd is.

Deſe dingen dan op het kortſte aangeraakt hebbende / beſluyten wy wederom 't geene van de conſcientie vertoond is / met het getuygeniſſe van D. Petrus de Witte, in ſijne Catechiſatie / met voorgaande Viſitatie en Approbatie des E. Claſſis van Hoorn uytgegeven; wiens woorden wy / tot een beſluyt / hier by voegen / om dat dit Boek onder ons ſeer gemeen is / en beter van een yder kan nageſien worden / dan de andere Autheuren welke van ons ſijn by-gebracht. Syne eygen woorden dan luyden als volgd / over de 12. Vrage van onſen Catechiſmus. *Pag.* 117. Soo gy de conſcientie van den menſche wech neemd; wat verſchild hy van een beeſt? Nu de conſcientie is een Stad-houder Godes op der Aarden, een onuytwiſſelijk uytdrukſel, en beeld van de Natuure Gods. Sy is een afſchynſel van de rechte reden. Sy is een Richtſter, aanwyſter, en oordeelſter van de booſe feyten der booſen. De wroeginge volgd op de misdaad. Sy ſlaat den Sondaar met een geduurig en ſtillen inwendigen ſlag, en prikkel, &c. Nu ſoo de conſcientie deſe inwendige en eygen aangeborene kracht in haar gevoeld, en in haar dat recht vervolgd, om te Wreken en den menſch te beangſtigen: wat ſullen wy anders oordeelen van God de Heere, welkers Beeld en uytdrukſel de conſcientie is, als dat hy de ſonde moet ſtraffen? 't Oordeel Gods in den Hemel ſtemd over een met het oordeel der conſcientie op der Aarde. En, gelijk als de conſcientie ſich aanſteld in hare Proceduuren, alſoo doed ook de Heere. *Rom.* 2. 14. *Eſ.* 33. 14. Soo dat de werkinge der conſcientie (zynde ſoo vol van trooſt, Couragie en Vrymoedigheid in het goede, als blijkt in de Martelaren, omringd van duyſend aanklagers: ſoo vol van quellagie, onruſt, en verſaagdheid in het quade, ſelfs als'er geen menſch van weet, als blijkt in de doodſlagers, &c) is een onwederleggelijk bewijs, dat'er een ganſch rechtveerdige Vierſchare Gods is. Dus verre D. P. de Witte, merk onder anderen aan / dat hy ſegd / dat de conſcientie is Gods Stad-houder. 2. Een onuytwiſſelijk uytdrukſel en Beeld van Gods Natuur; een afſchynſel van de rechte reden. Ten 3. Dat het oordeel Gods in den Hemel, overeenſtemd met het oordeel der conſcientie op der Aarden; en / gelijk als de conſcientie ſich aanſteld in hare Proceduuren dat alſoo ook God doed, waar uyt wy klaarlijk beſluyten / datſe niet dwaald / of men moet met eenen toeſtaan / dat Gods Natuur / Gods Stad-houder / en Gods eygen oordeel / dwaald.

Noch doen wy hier toe / ten overvloede / 't geene D. G. Voetius (alſoo op ſijn geſag by veelen ſeer geroemd word) hier van aangeweſen heeft / in ſijn diſpuyt van de Atheiſmus, alwaar hy klaarlijk en wijdloopig toond / dat ſekerlijk en onwederſprekelijk kan beweſen worden / datter een Gods is / tegen de geene die ſulks poogen te loochenen / ofte in twijffel te trekken: eerſt uyt de eerſte algemeene gronden der geſonde reden / welke allen menſchen Natuurlijk zijn ingedrukt. Ten 2. Uyt kracht van de conſcientie / ofte Wet der Natuur / welke God in de herten van alle menſchen heeft ingeſchreven. Doch / ingevalle deſe eerſte gronden der geſonde reden / en der conſcientie / dwalen konnen / en in haar ſelven onſeker zijn; ſoo kan dit bewijs niet vaſt gaan / maar ſal verworpen worden; alſoo men moet bekennen / dat men geen ſeker bewijs kan maken / uyt gronden en redenen / welke men ſelve bekend dat onſeker zijn / en dwalen konnen.

Indien dan yemand het woord conſcientie wil nemen in eenen ruymen ſin / ſulks dat daar onder ook verſtaan word een dwalende meeninge / aan welke yemand meend / dat hy in conſcientie verbonden is / en alſoo wil ſtaande houden dat de conſcientie kan dwalen. Wy willen geenſins over woorden ſtrijden / alſmen maar in de ſaken eens is / en toeſtaat / dat een dwalende valſche inbeeldinge in geen anderen ſin kan genaamd worden de eygentlijke conſcientie Gods, ofte der Wet Gods / dan gelijk de Afgoden in de H. Schriften Goden worden genoemd / om datſe in plaats van God ge-

eerd

Digitized by Google

kend worden/ daarſe nochtans eygentlijk/ en in der daad geen Goden zijn. Maar de eygentlijk genaamde conſcientie oordelen wy/ dat volgens de beſchrijvinge Pauli / *Rom.* 1. en 2. kan geſegd worden te zijn / een Goddelijke openbaringe, leerende en overtuygende alle menſchen door het gebruyk des verſtands, en goede reden, niet alleen datter een God is: maar ook wat de Wet en het recht Gods is, volgens welke ſy gedwongen worden onder het oordeel Gods, van haar eygen daden te oordeelen; en alſoo haar ſelven te beſchuldigen of te ontſchuldigen. Of ook aldus / De conſcientie is een Wetenſchap van Gods Wet en Recht, van God in de Herten aller menſchen ingeſchreven; na welk den den menſch van ſijn doen en laten moet oordeelen, en ſich beſchuldigen ofte ontſchuldigen, *Rom.* 1, 32. en 2: 14. 15. dat de conſcientie een openbaringe Gods is / getuygd Paulus uytdrukkelijk / *Rom.* 1. 19. want het gene van God kennelijk is, is in haar openbaar, want God heeft het haar geopenbaard, &c. Datſe door die openbaringe God kennen, wijſt hy aan *Rom.* 1. 19, 20, 21. datſe het recht Gods, en het werk der Goddelijke Wet kennen / en daar na gedrongen worden van haar ſelven / en hare daden te oordeelen / onder het oordeel Gods / ſtaat *Rom.* 1. 32. en *Cap.* 2. 1, 2, 3, 14, 15, &c. En dit is de conſcientie Gods, gelijkſe Petrus noemd in ſijnen 1. Brief *Cap.* 2. 19. welk God den menſche heeft ingedrukt / en deſe dwaald niet / want deſe conſcientie zijn de Boeken / volgens welke God yeder menſch ſal oordelen / gelijk onſe Kantteykenaars uytdrukkelijk beveſtigen in den uytleg over *Apoc.* 20. 12. Indien nu die Boeken onſeker waren / en feylen konden / hoe ſoude Gods oordeel onfeylbaar weſen? Men moet dan noodſakelijk onderſcheid maken tuſſchen de conſcientie Gods, en de conſcientie der menſchen; gene dwaald noyt / maar deſe dwaald veelſins; om dat de menſchen / in plaats van Gods Wet alleen aan te nemen / en ſich alleen daar aan in conſcientie te verbinden; een valſche en dwalende conſcientie aannemen (gelijk een Afgoden-dienaar in plaats van den waaren God / een valſchen God ſich ſelven inbeeld) ſteunende op het geſag / in-ſtellingen / voor-beelden / en dwalende meeninge der menſchen. De eygentlijk genaamde conſcientie word Godes genaamd / 1. Om datſe onmiddelijk van God is / gelijk uyt *Rom.* 1. en 2. is beweſen. Ten 2. Om datſe Gods Stad-houder en Vierſchare is / en dat God volgens haar voorſchrift ſal oordeelen. Ten 3. Om datſe niemand van God alleen onderworpen is. Maar de conſcientie der menſchen is niet van God / noch Gode alleen onderworpen; maar die neemd den menſch aan / niet alleen buyten / maar ook tegen de conſcientie die van God is / want die leerd ons niemand van Gods Wet alleen / en ſijn licht en voorſchrift / ons gemoed van hem ingedrukt / te onderwerpen / als den eenigen en rechten regel van Gods Wille / en onſen ſchuldigen plicht.

Soo yemand ons te gemoed voerd / dat het licht en Wet der natuur ons niet alle waarheid leerd / noch aanwijſt alles wat wy doen of laten moeten / en derhalven dat het gewiſſe / daar na als een volmaakte regel oordeelende / ſeer licht dwalen kan. Wy antw. Daar geen Wet is, daar is geen overtredinge, *Rom.* 4. 15. Derhalven moetmen noodſakelijk aan-nemen / dat de Wet Gods / welkers werk of inhoud in de herten aller menſchen van God ingeſchreven is / een volmaakte Wet is / niet wel alle waarheden ontdekkende ('t welk onnoodig is) maar nochtans genoegſamelijk / en ſekerlijk aanwijſende / 't geene noodig is om wel en na Gods Wet te leven; of anderſins ſoude den menſch niet konnen buyten onſchuld geſteld worden / en over allerley ſonden geſtraft worden / om dat hy daar tegen ſondigd; maar met recht onwetenheid mogen voorwenden / en dat hem over veele ſonden geen Wet gegeven was / en by gevolge dat hy onſchuldig was / tegen het klaar getuygenis Pauli / *Rom.* 1. en 2. Ten 2. alle onredelijkheid en ongerechtigheid ſtrijd tegen de Wet der conſcientie; en alle ſonden beſtaan in ongerechtigheid / en derhalven worden alle ſonden verboden door de Wet der natuur en gewiſſe / als door een genoegſame Wet. 1 *Joh.* 3. 4. Een yegelijk die de ſonde doed, die doed ook ongerechtigheid: want de ſonde is ongerechtigheid. Wy beſluyten dan dat de Wet der conſcientie onmiddelijk van God is / vertoonende Gods eygen en rechtveerdig oordeel / 't welk nooyt dwalen kan / of eenigſins onredelijk zijn / maar de herten aller menſchen / ook der geene die geen andere Wet van God ontfangen hebben / ſoo van hare billijkheid overtuygd / datſe gedwongen en over-reder worden / om / volgens de ſelve / van haar eygen perſoonen en daden te oordeelen / het ſy dan tot ontſchuldiginge / of ook tot veroordeelinge / na dat ſy gedaan hebben / goed of quaad. *Rom.* 1. en 2.

Derhalven is 't onſen ſchuldigen plicht / in alle ootmoed / de rechtmatigheid van Gods oordeelen te erkennen / aangeſien / gelijk wy uyt D. Streſo achter het Tytel-blad hebben aangeweſen / God ſelfs verklaard / *ſe non velle hominem judicare aliter quam ſecundum judicium, quod de ſeipſo homo ferre poteſt*, &c. dat is / dat hy niet wil den menſche anders oordeelen, als na dat oordeel, dat den menſch van ſich eygen ſelven vellen kan.

Het mach ook aangemerkt worden tot verſterkinge van 't geene wy van de conſcientie hebben beveſtigd / dat onſe Kant-teekenaars / uytleggende. *Rom.* 1. 32. rond uyt getuygen / dat allen menſchen een onderſcheid tuſſchen goed en quaad van God in de natuur is ingeplant, en een gevoelen van de ſtraffe welke God over de ſonde wil oeffenen; 't welk den Apoſtel Godes recht noemd; *Rom.* 2. 14, 15. En ſchrijvende over *Rom.* 1. 19. Dat 't geene van God kennelijk is, in de Heydenen openbaar is, want dat het haar God heeft geopenbaard; dat leggenſe uyt / (gelijk ook wy doen) dat die openbaringe Gods twee-ſins geſchied, eens-deels door de Wet der natuure in hare conſcientie, *Joh.* 1. 9. Verlicht een yeder menſch die in de Wereld komt. Anderdeels door het aanſchouwen der ſchepſeles Gods, waar door ſijne eygenſchappen gelijk als getaſt worden. Welke kenniſſe van Gods recht / en welke openbaringe Gods niet anders kan als door een ſekere kenniſſe aangenomen worden / welke niet kan dwaalen / of men neemd noodſakelijk weg / niet alleen alle ſekerheid van Gods kenniſſe / en Gods-dienſt / maar ook van alle deugden en ondeugden / recht en onrecht / en by gevolg mede van alle belooninge en ſtraffe derſelve.

EYNDE.

KORTE AANMERKINGEN

Over de

LICHTENDE FAKKEL

Voor een

DWALENDE CONSCIENTIE, &c.

Beſchreven DOOR

D. LEONARDUS RYSSENIUS, S. S. Theol. Doct.

D. Wallæus Loc. Comm. pag. 238. dicemus ergo, imaginem Dei conſiſtere in illis donis & privilegiis, quibus homo reliquas animantes ſuperat, quemadmodum David. Pſ. 8. Dei benignitatem erga hominem hic propterea ſingulariter deprædicat.

Quæ privilegia primò conſideranda ſunt in proprietatibus hominis eſſentialibus, ut in animâ ſpirituali, & immortali, item intellectu, voluntate libera, & potentiâ ei reſpondente: Quamobrem homines etiam irregeniti vocantur genus Dei Act. 17. & Gen. 9. cauſa quare homicidæ vita adimenda eſt, a Deo ipſe redditur: quia imago Dei in eo eſt violata. Quæ ratio legis, prout & lex, ſemper durat.

Deinde privilegia hæc conſtituenda ſunt in ſapientia & juſtitia originali, quemadmodum Paulus loquitur. Epheſ. 4. 24. Col. 3. 10. Quibus omnibus, tanquam certis fulcris, innititur dominium illud, quo Deus hominem ſupra reliquas animantes ornavit. 1 Cor. 11. 5. & ſeq.

Het eerſte CAPITTEL.

Dat de hedendaagſche verſchillen beſtaan in openbaren Woorden-ſtrijd, 2. datter geen redenen konnen bedacht worden, om Land en Kerke daar over te beroeren.

MErk aan E. Leeſer / dat D. L. Ryſſenius dit beyde rond uyt verklaard / in ſijn Op-dracht aan de Ed. Hoog-Achtb. Magiſtraat van Middelburg / *Pag.* 3. want ſijn eygen woorden luyden als volgd. Soo heb ik dan geoordeeld, dat den nood vereyſcht, dat nu getoond werde, hoe ydel dat de verſtanden malkanderen moede maaken, in een openbaren Woorden-ſtrijd. En *pag.* 4. Ik ſal niet te min, ſoo haaſt eenige ruſte daar toe hebbe, voorts gaan toonen, hoe groot men alle deſe dingen in den beginne heeft opgegeven, en hoe laag men het nu laat vallen. Of liever, ſoo als menſe nu verklaard, dat 'er geen redenen bedacht konnen worden, om Land en Kerk daar over te beroeren.

Over deſe woorden ſtaat byſonderlijk aan te merken; dat niet alleen geſproken word van het verſchil / ontrent het niet dwalen of dwalen der conſcientie / maar in 't gemeen van alle de hedendaagſche verſchillen / door welke Land en Kerk beroerd worden.

2. Dat dit accordeerd met het geene ik al over lang in de Eerw. Claſſis van Walcheren heb aangeboden / dat ik op haar E. verſoek gewillig was / den ſtaat der hedendaagſche verſchillen oprechtelijk en klaarlijk voor te ſtellen / en aan te wijſen dat het meerderdeel maar enkel woorden-ſtrijd was. Datter wel eenige dadelijke verſchillen waren / doch van ſoo geringen gewicht / dat men ſich ſoude ſchamen daar over ſoodanigen ophef te maken / malkanderen te veroordeelen / ja Land en Kerk te beroeren / &c. doch dit wierd niet aangenomen / want het liet ſich doen al aanſien / als of het ſommige meer te doen was / om haar ongenegentheid te toonen ontrent eenige Perſoonen / dan de verſchillen wech te nemen.

3. Aangeſien D. L. Ryſſenius oordeeld dat de gemelde hedendaagſche verſchillen zijn enkele en openbare woorden-ſtrijden; en dat dat 'er geen redenen konnen bedacht worden / om Land en Kerk daar over te beroeren; ſoo heeft hy goede en groote reden / om te klagen / gelijk hy doed in de voor-verhaalde woorden / over de geene die deſelve ſoo groot hebben opgegeven: doch aldermeeſt heeft daar toe reden de Kerk van Middelburg: want men heeft daar ſulken ophef van gemaakt / dat men niet alleen in diſcourſen / maar ſelfs ook op de Predik-ſtoelen / de voorgemelde verſchillen dikmaals / en met groote hevigheid / heeft uytgeſcholden voor ſeer ſchandelijke, ergerlijke, ja ziel-bedervende, en Kerk-beroerende, &c. nieuwigheden.

2. Waar op gevolgd is / dat twee treffelijke / en door

haar

Digitized by Google

haar gaven en geleerdheid vermaarde Leeraars / uyt de ſelve Gemeynte / van hare Beroepinge en Dienſten ontſet zijn. 3. Dat men mede alle de Onderlingen en Diakonen door geen Leden van een wettigen Kerkenraad heeft willen erkennen / die het Beroep van D. Momma hadden bevordert of toegenegen waren / maar andere in haar plaats geſteld / en ſoo voorts. 4. Dat de E. Claſſis een Reglement heeft ingevoerd / waar door alle de Kerken-Raden / onder de E. Claſſis van Walcheren, verboden word, eenig Predikant te beroepen, die ſlechts van de gemelde nieuwigheden verdacht is, &c. waar door in de Gemeynte van Middelburg zijn ontſtaan ſeer groote verbitteringen / ergerniſſen / beroerten / en twiſten / &c. En / hoe-wel wy de onredelijkheid van deſen handel in ons boekjen van de conſcientie hebben aangeweſen / ſoo ſie ik dat D. Ryſſenius die ſaake in het minſte niet aenraakt / want ik twijffele niet / dat hy de onredelijkheid van ſulke Procedúuren verfoeyd / als ſtrijdig tegen alle billijkheid / recht der nature / en aller Volkeren / en byſonderlijk tegen de Goddelijke Wetten. *Exod.* 23. V. 1. Gy ſult geen valſch geruchte opnemen, &c. 1 *Tim.* 5. 19. Tegen een Ouderling neem geen beſchuldinge aan, anders als onder twee of dry Getuygen. *Joh.* 7. 50, 51. Nicodemus ſeyde / &c. Oordeeld ook onſe Wet een menſche, ten zy datſe eerſt van hem gehoord heeft, en verſtaat wat hy doed? 1 *Cor.* 13. 5. &c. Gelijk dan mede in onſe Catechiſmo met recht onder de ſonden van het negenſte Gebod / Gy ſult geen valſche getuygeniſſe ſpreken tegen u Naaſten, gerekend word / yemand lichtelik, of ongehoord, te oordeelen, of te helpen verdoemen.

My is niet onbekend / dat men onder het Volk uytſtrooyd / dat de gene / die ſich ſchijnen over dit werk te ſchamen / de ſchuld leggen op ſijn Doorl. Hoogheid / en de Authoriſatie van haar Ed. Mog. de Staten van Zeeland. Maar / het is genoeg bekent / dat de Hooge Regeringe / en ſijn Doorl. Hoogheid / tot de bewuſte hare Reſolutien niet zijn gekomen / dan gedrongen zijnde door de voorgaande groote diſordres / en beroerten / welke door den hevigen ophef en prætext der voorgemelde verſchillen waren veroorſaakt; als mede door harde informatien / ſterke en langdurige aanklachten / beſendingen / verſoeken / en veele moeylijkheden. Maar noyt is my gebleken / dat haar Ed. Mog. / of ſijn Doorluchtige Hoogheid / toeſtemmen den handel tegen D. Maſſing, of het onberoepelijk verklaren van eenige Predikanten / ſonder haar te noemen. 2. Sonder ſtukken van beſchuldiginge tegen haar in te brengen. Of ten 3. ſonder haar ter verantwoordinge te willen hooren / ja alle aanbiedingen verwerpende / van of vernoegen te willen geven op voorgaande beſchuldiginge / of ſich alle rechtmatig oordeel te onderwerpen / en ſoo voorts. Indien het daar by ware gebleven / dat men de Kerken-Raden / volgens ordre van ſijn Doorl. Hoogheid / hadde gerecommandeerd uyt te ſien na vreedſame en bequaame Perſoonen / die vry waren van aanſtootelijke nieuwigheden; en een beroepen zijnde / die daar van wierd verdagt gehouden / dat men dan de redenen van ſuſpicien hem behoorlijk voordroeg / en ſijn verdedinge daar op gehoord hebbende / rechtmatiglijk daar over oordeelde; wy ſouden daar ons niet willen tegen ſtellen. Maar yemand onberoepelijk te verklaren / of / nu beroepen zijnde / ſijn Beroep af te ſlaan / ſonder hem genoegſaam bewijs en vertoog van de Poincten te geven van ſuſpicie / of beſchuldinge / of ſonder hem daar op te willen hooren / of te ſien wat vernoegen hy daar op aanbied te geven; dat konnen wy niet ſien dat eenigſins billijk / of de ordre en intentie van de Hoog-gemelde Regeeringe is; maar veel eerder het tegendeel. Want aangaande D. G. Momma, de Ed. Mog. Staten hebben van ſelfs toegeſtaan / dat ſijn voor-val in een hooger Kerkelijke Vergaderinge ſoude werden verhandeld; en van D. Maſſing, zijn wy bericht / datſe den E. Claſſi hebben gerecommandeerd / ſijn ſaake op een gevoeglijke wyſe af te doen.

Den voorgemelden hoogen ophef tot beroeringe van Land en Kerke / is niet alleen gemaakt over de hedendaagſche verſchillen in 't gemeen; maar inſonderheid over dit van de conſcientie, binnen onſe Stad; ſoo dat die ſtellinge de conſcientie eygentlijk genomen wel verklaard zijnde, kan niet dwalen; op de Predik-ſtoelen / en elders / op het hevigſte (gelijk wy bericht zijn) is uytgeſcholden voor Goodloos, ziel-bedervende, &c. ſoo dat ik my ſchame te verhalen hoe ſchandelijk eenige daar tegen hebben uytgegoten. En dat gemeenelijk ſonder recht te verklaren wat ſy by de conſcientie verſtonden / of den ſtaat des verſchils na waarheid voor te dragen. 't Welk my gedrongen heeft / op het verſoek van veele eerlijke Ingeſetenen / mijn gevoelen hier over aan te wijſen; hoe-wel deſen ſtrijd niet was uyt my voort-gekomen / maar tegen andere Leeraars opgenomen.

Ten 2. om dat ik ſag / dat als men de Wet der conſcientie / als mede haar verbinteniſſe tot gehoorſaamheid; en haar oordeel volgens die Wet; begind te houden voor los / onſeker / en dwalende; ſoo word daar door klaarlijk den weg gebaand / 1. tot een twijffelinge over alle ſaaken / wat men gelooven moet of niet; als mede wat recht is of niet; wat men doen of laten moet: ſulks dat een menſch noyt in ſijn gemoed ſal konnen verſekerd zijn / maar gansch ongeloovig worden / ja Godloos / en alle recht / Wet / verbinteniſſe / en oordeel der conſcientie / als onſeker / en niet vaſt gaande / verwerpen. Gelijk wy alreede geſien hebben / dat D. Ryſſenius loochend dat de conſcientie een overblijfſel is van Gods Beeld in den menſch / en ſchrijft dat de conſcientie noch goed is noch quaad, maar enkel natuur, en / om dat te bewijſen / ſchrijft hy *Pag.* 8. dat het geen overblijfſel van Gods Beeld kan ſijn, welkers gelijk ten deele in de Dieren ofte Beeſten geſien word; namelijk de conſcientie. En dat dit waar is / bewijſd hy daar mede / om dat de Beeſten een memorie hebben. Doch hoe-wel deſen Autheur een Doctor S. Theologiæ is / ſoo kan ik echter niet ſien / dat die ſluyt-reden eenig gevolg of bewijs mede brengd / de beeſten hebben een memorie, ergo ſoo hebbenſe mede een conſcientie. Ook konnen wy niet toeſtaan / dat die ſluyt-reden goed is / daar is in de beeſten yet diergelijks met de conſcientie der menſchen, derhalven kan in den menſche de conſcientie niet weſen een overblijfſel van Gods Beeld. Want / hoe-wel den menſch in uytnemendheid en meerder volmaaktheid na Gods Beeld is geſchapen / dan eenige andere Dieren / nochtans konnen ſy / ja eeniger maten alle de Schepſelen / geſegt worden / Gods gelijkeniſſe eenigſins te vertoonen; voor ſoo veel 't geene van God kennelijk is, en de onſienelijke dingen Gods, van de ſcheppinge der Wereld aan, uyt de Schepſelen verſtaan en doorſien worden, beyde ſijn eeuwige kracht en Goddelijkheid, op dat de menſchen niet ſouden te verontſchuldigen zijn, om dat ſy God kennende hem als God niet hebben verheerlijkt ofte gedankt, volgens 't geene ſtaat *Rom.* 1. 19-21.

CAPITTEL II.

Of de Conſcientie zy een overblijfſel van Gods Beeld in den gevallen Menſch?

DIt loochent D. L. Ryſſenius uytdrukkelijk *Pag.* 9. Wy beſluyten dan dat de conſcientie niet anders is als de bloote natuur, en geenſins een overblijfſel van Gods Beeld in den gevallen menſch. *Pag.* 7. De daden zijn alle goed of quaad, recht of onrecht; maar de conſcientie, in haar grond, is maar enkelijk natuur. Over deſe woorden nemen wy onſe aanmerkingen op dry ſaaken. 1. Dat de con-

ſcientie genſins is een overblijfſel van Gods Beeld. 2. Dat D. Ryſſenius ſegd / datſe noch goed is noch quaad. 3. Datſe maar enkele natuur is.

Wat het eerſte aengaat / wy vinden die eerſte ſtellinge ſtrijdig tegen het gevoelen der Gereformeerde Gods-geleerden / gelijk wy wydloopig ſouden bewijſen konnen / maar / om dat wy willen kort zijn / het ſal ons genoeg weſen maar een aanwijſinge te doen.

D. Fr. Wendelinus pag. 377. en volgende / *Syſt. majoris.* Tuygd daar van aldus:

Forma hominis, per creationem in innocentiæ ſtatu conſtituti, eſt imago Dei; quæ eſt conformitas hominis cum Deo, quoad animam, quoad corpus propter animam, & quoad totam perſonam, propter utriuſque unionem.

Anima hominis conformis eſt Deo; 1. quoad naturam, 2. quoad facultates, 3. quoad habitus.

Quoad naturam anima conformis eſt Deo in Spiritualitate & immortalitate: ut enim Deus eſt ſubſtantia Spiritualis & immortalis: ita & anima hominis.

Quoad facultates conformis eſt anima Deo in intellectu & voluntate: ut enim inter Dei proprietates eſt intellectus & voluntas: ſic hominem quoque intelligendi & volendi facultate inſtruxit: illâ cognoſcit verum, hâc appetit bonum: illius eſt affirmare & negare, hujus appetere & fugere.

Homini ratione intellectus competit recta ratio & Conſcientia.

Per rectam rationem cognoſcit homo Dei Creatoris ſui voluntatem & opera: cui primitus legem ſuam inſcripſit, & habitibus nobiliſſimis eam inſtruxit.

Conſcientia eſt certa divinæ voluntatis & actionum cum lege conſentientium, & pugnantium, notitia, conjuncta cum approbatione bonarum, & improbatione malarum. Unde homo veluti in conſpectu Dei judicis ſe ipſum abſolvit vel damnat, etiam à teſtibus aliis non convictus, ſiquidem Conſcientia mille teſtes, ſecundum vetus proverbium.

Propoſitio ſyllogiſmi practici univerſalis; per quem plene ſe exerit Conſcientia: habetur vel ex notitia naturali, vel ex revelatione peculiari, quæ fit in Euangelio.

Ex notitia naturali quando depromitur, ad Synteresin *refertur, quæ eſt habitus intellectualis & naturalis, per quem principiis practicis vel operationum moralium nobiſcum natis aſſentimur: eſt que eadem cum lege naturaliter cordibus inſcripta, de quâ Paulus Rom. 2. 14, 15.*

Quoad habitus conformis eſt anima Deo in ſapientia & juſtitia. Ut enim Deus eſt ſapientiſſimus: ita hominem quoque condidit ſapientem & juſtum.

Hactenus conformitas hominis cum Deo quoad animam; conformitas in corpore minus principalis eſt: ſiquidem incorporeus eſt Deus; interim divinæ perfectionis ſuo quoque modo imago eſt corpus: quatenus varia animæ ſubminiſtrat organa, ad virtutem ejus divinitatis æmulam, per actiones organicas magis magiſque exercendam, adeoque perfectionum animæ, & Conditoris quaſi ſymbola in ſe continet.

Conformitas quoad totam perſonam eſt in dominio in omnes creaturas, & ſumma, pro ratione ſtatus illius, felicitate, beataque immortalitate: ut enim Deus eſt Dominus omnium creaturarum, & vitam agit feliciſſimam; ita & hominem conſtituit Dominum creaturarum, eundemque in ſtatu collocavit felicis immortalitatis.

In welke woorden / onder anderen / deſe dingen ſtaan aan te merken; 1. Dat tot een gedeelte van Gods Beeld in den menſche geſteld word, de goede geſonde reden, en de conſcientie. 2. Dat de conſcientie genaamd word een vaſte en ſekere kenniſſe van Gods wille, en van de daden welke met de Wet Gods over een komen, of daar tegen ſtrijden, met een toeſtemmen der goede en veroordeelinge der quade. Waar uyt ontſtaat / dat den menſch als in het aanſien en tegenwoordigheid van God den Richter, ſijn eygen ſelven moet ontſchuldigen of ook verdoemen; al is 't dat hy van andere getuygen niet is overtuygd; want na het oude Spreekwoord, de conſcientie zijn duyſend getuygen. Ten 3. Dat men moet onderſcheid maken, tuſſchen een conſcientie welke alleen ſteund op de natuurelijke kenniſſe welke God in 't gemeen alle menſchen heeft gegeven, van ſijn Wet en haren ſchuldigen plicht *Rom.* 1. en 2. En tuſſchen die conſcientie welke ſteund op een byſondere openbaringe, welke geſchied in het Euangelium. Nu al dat wy geſchreven hebben van het dwalen / of niet dwalen der conſcientie / raakt alleen de conſcientie / genomen in de eerſte beduydeniſſe / voor ſoo veel ſy is een Wet allen menſchen van God onmiddelijk geopenbaard / en in haar herten geſchreven *Rom.* 1. en 2. daar het Euangelium maar het minſte deel der menſchen bekend is.

Ten 2. Indien de conſcientie niet behoord tot Gods Beeld / en by gevolg geen overblijfſel des ſelfs is / ſoo ſoude den menſch wel konnen geſchapen zijn na Gods Beeld / hoe-wel hy geen conſcientie hadde / en geen goed van quaad konde onderſcheyden; van God of ſijn Wet geen kenniſſe hadde; ja erger was dan de beeſten; want D. Ryſſenius ſchrijfd *Pag.* 8. dat in de beeſten ten deele een conſcientie is.

Doch D. Ryſſenius brengd tot bewijs in / om te tonen dat de conſcientie geen overblijfſel is van Gods Beeld / *pag.* 8. dat de Duyvelen, en de Verdoemde ſelve, noch een conſcientie hebben. In welke immers geen overblijfſel van het Beeld Gods te vinden is.

Hier op antwoord ik dat / na het eenparig oordeel der Gods-geleerden / het Beeld Gods in de geſchapen Engelen en menſchen beſtaat in de geeſtelijke en onſterffelijke natuur der geeſten en der zielen. Ten 2. In de bequaamheden van verſtand / vrye wille / en eygenwillige werkingen te oeffenen; ſoo dat / in gevalle daar geen overblijfſelen altoos van Gods Beeld in de Duyvelen of menſchen waren / ſoo ſoudenſe geen geeſten zijn / of redelijke Schepſelen / noch verſtand hebben / of menſchen weſen / of onſterffelijke zielen hebben.

Maar ſegd D. Ryſſenius *pag.* 8. aan het eynde / dat kan geen overblijfſel van Gods Beeld zijn, welkers gelijk ten deelen in de Dieren geſien word. Spreekende / en dat verſtaande van de conſcientie.

Ik antwoorde / indien in de beeſten een conſcientie is / ſoo ſalſe of van die ſelven aart of ſoorte zijn / met de conſcientie der menſchen / en alleen van de ſelve verſchillende in graden of trappen / dat is / als in meerder en minder volmaaktheid / of kracht en werkingen; en dan ſullen de beeſten niet meer verſchillen van de menſchen in conſcientie / verſtand / en redelijke ziele / dan de menſchen en de beeſten onder malkanderen. De beeſten ſullen ſoo wel Gods Wet ontfangen en geſchreven hebben in haar ſelven / Gods oordeelen onderworpen zijn / en onderſcheyden konnen wat eerlijk of oneerlijk is / &c. als de menſchen; hoe-wel d'een in minder / d'ander in meerder volmaaktheid; 't welk ook in den menſche plaats heeft. Of deſe conſcientie der beeſten ſal in ſoorte en natuur verſchillen van de conſcientie der menſchen / en dan ſal de fluyt-reden van D. Ryſſenius niet goed zijn; in de beeſten is een conſcientie van een ander ſoorte of natuur dan in de menſchen; ergo ſoo kan de conſcientie in den menſch geen overblijfſel weſen van Gods Beeld.

Wat belangd het tweede dat wy uyt D. Ryſſenius *pag.* 7. hebben aangeteekend; de daden zijn alle goed of quaad, recht of onrecht; maar de conſcientie in haren grond is maar enkele Natuur.

Antw. Wy ſeggen in tegendeel / dat de conſcientie goed is, en recht; want ſy wijſd den menſch Gods Wet aan / en wat hy doen of laten moet. Ten 2. Sy verbind den menſch tot gehoorſaamheid. Ten 3. Sy is een Richter / dwingende den menſch ſig ſelven te veroordeelen / als hy tegen het werk der Wet / geſchreven in ſijn herte / ſondigd / *Rom.* 2. 14, 15. ſy leerd den menſch van natuuren te doen 't geene der Wet is *Rom.* 2. 14. Want wanneer de Heydenen, die de Wet niet hebben (namentlijk / de geſchreven Wetten der Joden) van natuuren die dingen doen die der Wet zyn, deſe, de Wet niet hebbende, zyn haar ſelven een Wet. De

conſcientie

Digitized by Google

conſcientie vertoond den menſche Gods oordeel / en recht / dat niet dwalen kan / hoe-wel den menſch daar omtrent deerlijks dwaald / ja wetende daar tegen dat hy ſwaarlijk ſondigd. *Rom.* 1. 32. De welke, daar ſy het recht Gods weten (namentlijk) dat de geene die ſulke dingen doen, des doods weerdig zijn; niet alleen deſelve doen, maar ook een welgevallen hebben in de geene die ſe doen. De conſcientie overtuygd den menſche van ſijnen ſchuldigen plicht tot God. Sy leerd hem Gods waarheid / welke God hem heeft geopenbaard / namentlijk / 't geen van God kennelijk is; op datſe niet ſouden te ontſchuldigen zyn, om datſe God kennende, hem als God niet hebben verheerlijkt ofte gedankt: gelijk dit de eygene woorden zijn des Apoſtels / v. 18, 19. en volgende verſen. Deſe waarheid Gods is onfeylbaar / hoe-wel den menſch door eygen ſchuld daar omtrent ſeer dwaald en grouwelijk ſondigd; want den Apoſtel toond op deſelve plaats / datſe de gemelde waarheid met ongerechtigheid 't onderhouden, v. 18. datſe de waarheid Gods hebben verkeerd in leugen v. 25. gelijk voorts daar breeder word getoond van v. 18. tot het eynde des Cappittels. De conſcientie is een lampe Gods, Gods Stemme, den weg toonende aan den menſch die hy gaan moet; *Eſ.* 30. 31. want ſy is niet alleen Gods 1 *Petr.* 2. 19. want ſoo ſtaat'er in den Grond-Text. / indien yemand om de conſcientie Gods ſwarigheid verdraagd, &c. Hoe-wel men het heeft overgeſet / om de conſcientie voor God. Sulks dat ik my verwondere / dat D. Ryſſenius ſoo rond uyt ſchrijft / dat de conſcientie noch goed is noch quaad / noch recht noch onrecht *pag.* 7.

Niet min komt my vreemd voor de reden / waar mede hy dat wil bewijſen *pag.* 7. uytgedrukt door deſe woorden / maar de conſcientie is in haren grond maar enkele natuur. Soo is dan de natuur / welke is Gods werk / en onder welke hy ſijnen Schepſelen geſteld heeft / niet goed; daar nochtans God / ſiende al wat hy hadde gemaakt / het ſelve ſeer goed bevond *Gen.* 1. D. Ryſſenius *pag.* 7. Art. 3. Schrijfd duydelijk / dat de conſcientie / ten opſicht van haar weſen / van God geſchapen is; ſoo iſſe dan in haar weſen recht en goed /; want alle Schepſel Gods, is goed 1 *Tim.* 4. 4.

D. Ryſſenius brengd tot beriſpinge tegen my in *pag.* 8. dat ik de conſcientie ſtelle te weſen een overblijfſel van Gods Beeld / in den menſche / ſijn bewijs is / dat de conſcientie niet goed is, maar in haren grond maar enkele natuur. Doch ſy is immers natuur / dat is / behoord tot de natuur des menſchen / voor ſoo veel hy een redelijk Schepſel is / en na Gods Beeld geſchapen; want ſonder conſcientie / dat is / ſonder bequaamheid / om waarheid van leugen / en recht van onrecht te konnen onderſcheyden / kan het Beeld Gods in den menſche niet beſtaan. Het gemeen oordeel der Gereformeerde Gods-geleerden brengd mede / dat het Beeld Gods in den menſche beſtaan heeft / 1. In de geeſtelijke en onſterffelijke natuur der ziele. 2. In des ſelfs bequaamheden van kenniſſe en verſtand / en ſoo voorts; waar onder de conſcientie behoord / gelijk den Apoſtel ook klaarlijk getuygd / dat het Beeld Gods in kenniſſe beſtaat / *Col.* 3. 10. 't ſelve werd in onſen Catechiſmo geleerd / Quæſt. 6. God heeft den menſche goed en na ſijn Even-beeld geſchapen, op dat hy ſijnen Schepper recht kennen ſoude. Nu God heeft ſich ſelven / en 't geene van hem kennelijk is, ſijne onſienelijke dingen, ſijn eeuwige kracht en Goddelykheid, door de ſienelijke ſchepſelen / in de conſcientie van alle menſchen geopenbaard / *Rom.* 1. ſoo is dan deſe kenniſſe een overblijfſel van Gods Beeld.

D. Wallæus in Locis Comm. pag. 238. Bewijſd dat het Beeld Gods in den menſch beſtaat in die gaven en privilegien of voordeelen / door welke een menſche de andere dieren overtreft / waar onder ook ſonder twijfel de conſcientie behoord. Gelijk hy dan ook onder die gaven rekend / 1. de geeſtelijke en onſterfelijke natuur der ziele. Ten 2. de weſentlijke bequaamheid der ziele / namentlijk verſtand / vrye wille / en de macht welke met de ſelve over een komt / dat is / om vrywillige bewegingen en werkingen uyt te voeren. Alle deſe dingen zijn in den menſch van Gods Beeld overgebleven / en daarom (ſchrijfd hy) word menſch na den Val, ſelfs ook de onwedergeboorenen, genaamd Gods geſlachte, *Act.* 17. en *Gen.* 9. word tot reden gegeven waarom den doodſlag met de dood moet geſtraft worden, om dat den menſch, ook na den Val, Gods Beeld in ſich heeft, 't welke door den doodſlag gebrooken word, welke Wet en reden (ſegd hy) altoos duurd. Want hoe-wel D. Ryſſenius eenige conſcientie de beeſten toeſchrijft / nochtans bekend hy datſe eygentlijker / en in meerder volmaaktheid / is in den menſch; derhalven iſſe ook een voordeel waar in de menſch de beeſten overtreft / en by gevolg / een deel en overblijfſel van Gods Beeld.

III. CAPITTEL.

Dat D. Ryſſenius ons gevoelen toeſtaat, en dat'er maar woorden-ſtrijd overig is, doch het verſchil ge-eyndigd, aangaande het dwalen of niet dwalen der conſcientie.

DIt blijkt niet alleen aan het eynde en beſluyt van ſijn Schrift / maar ook doorgaans in het ſelve. *Pag.* 5. De Duytſchers verklaaren het woord Conſcientie met gewiſſe, en met recht, want het beteekend eygentlijk de bewuſtheid en verſekeringe van ons gemoed van een ſaak. Waar nu ſulke bewuſtheid en verſekeringe des gemoeds is / daar kan door ſoo verre geen dwalinge zijn. *Pag.* 9. ſchrijft hy aldus / ſonder de conſcientie konde daar geen contract ter Wereld van Houwelijk, Vrede, Koopmanſchap, of yets diergelijks gemaakt worden, en by gevolg ganſch geen Politie, Militie, Huyſgeſin, en reſpect van Perſoonen ſtaande blijven. Veel min dat eenige Religie, het zy valſche, het zy ware, plaats ſoude konnen hebben; dewijle alle conſcientie van alle plichten van billijkheid, en eerbaarheid ſoude zijn wechgenomen, *& virtutis & vitiorum, ſine ulla divina ratione, grave ipſius Conſcientiæ pondus eſſet, qua ſublata, jacent omnia,* dat is / en van de deugd en der fauten, ſonder eenige Goddelijke reden, ſoude het gewichte van de conſcientie ſelfs ſwaar weſen, welke wechgenomen zijnde, alle dingen vervallen. Dus verre D. Ryſſenius.

't Selve gevolg en ongerijmdheden ſullen ook plaats hebben, indien men ſteld / dat de grond-regelen / waar op deſe conſcientie ſteund / niet ſeker en vaſt gaan; want dan ſal men alles / deſe conſcientie rakende / in twijfel trekken / en niemand / ook niet ſich ſelven / konnen overtuygen van 't geen waarachtig of rechtmatig is / en by gevolg / watmen aannemen of verwerpen / doen of laten moet.

Maar dat D. Ryſſenius ons recht gevoelen in deſen volmondig toeſtaat / van het niet dwalen der conſcientie / gelijk wy dat hebben onderſcheyden van de dwalinge der menſchen omtrent / ja tegen de conſcientie; Et. blijkt wederom uyt ſijne eygen woorden *pag.* 23. Art. 3. Wy ſtaan geern toe, dat de Wet der natuur, genomen zijnde voor de plichten die den menſche Gode en ſijn Naaſten ſchuldig is, niet dwalen kan, &c. En wederom *pag.* 24. Art. 1. En daarom is het onnodig, dat D. de Mey *pag.* 14. in 't breede ſoekt te bewijſen, dat'er vaſte en ſeekere gronden of ken-teekenen der waarheid in den menſch zijn: dewijle wy geern toeſtaan, dat die gronden van de conſcientie, uyt de natuure der ſaak opgehaald en geſteld, vaſte en ſeekere gronden zijn, volgens welke den menſch in ſijn gemoed van de waarheid, of billijkheid eeniger ſaaken kan verſekerd weſen, maar hy kan ook daar van afdwalen.

Digitized by Google

len. Inſgelijks ſtaat D. Ryſſenius toe met ſijn eygen woorden *Pag*. 25. Art. 1. Dat de conſcientie kan verſekerd weſen, uyt het helder geſichte van de waarheid datſe niet dwaald in de eerſte beginſelen, en 't geene behoorlijk daar uyt getrokken word.

Dat is het ſelve / en geen ander / gevoelen / dan wy in ons Boexken hebben verdedigd; ſulkx dat het onnodig is geweeſt / daar tegen te ſchrijven / en te willen ſchijnen ons gevoelen te wederleggen / daar men het ſelfs toeſtemd / en bekend maar woorden-ſtrijd te zijn; ſulkx dat de bewijſen tegen ons geſteld *Cap*. 9. en 10. den ſtaat van het verſchil niet raken / en derhalven niet tegen ons beſluyten / gelijk wy ſullen kortelijk aanwijſen en wijdloopiger ſouden konnen vertoonen / als het noodig waar.

Want / wat aangaat dat den menſche ontrent ſijn conſcientie / en in ſijn oordeel / dwalen kan / ook in het maken van valſche beſluyten / uyt de ſeekere en vaſte gronden der conſcientie; dat hebben wy bekend / ja / dat veel meer is / wy hebben doorgaans toegeſtaan / dat den menſch niet alleen veelſints / maar op alderley manieren ontrent ſijn gemoed dwaald / ja ſeer ſwaarlijk daar tegen ſondigd; de waarheid Gods in ongerechtigheid te onderhoudende. Want wat iſſer meer bekend / dan dat de geheele Wereld in het booſe legd / en gansch vol is van dwalingen en ſonden / ſelfs ook ſoodanige / welke tegen de conſcientie en Wet der Natuure ſtrijdig zijn? En dat niet alleen door vergetenheid en vleyinge van ſich ſelfs / alderley onmatige hertstochten / onachtſaamheid in het opmerken van Gods wille / in onſe conſcientie geopenbaard / en nalaten van ſich tot gehoorſaamheid te verbinden / en op te wekken / als ook ſich ſelven daar na te oordeelen / ſijn gewiſſe te onderſoeken / en ſoo ſijn herte te ſtellen op ſijne wegen / &c. item door het aannemen van een valſche Wet / welke men ſijn gemoed oplegd / als daar zijn overleveringen / inſettingen / valſche leere / en exempelen der dwaalende menſchen / nevens / boven / en tegen de conſcientie; welke aan geen andere dan alleen Gods Wet moet onderworpen zijn. Ja dat vele haar conſcientie verharden, ſoo datſe ongevoelig worden *Eph*. 4. en overgeven in eenen verkeerden ſin, om te doen tegen de Wet der Natuur / en het recht Gods / gelijk *Rom*. 1. getoond word / &c.

Maar nochtans iſt en blijft het waarachtig / 1. Dat God het gemoed van alle menſchen in 't gemeen heeft ſeekere en vaſte gronden ingedrukt / na welke wy ons geloof en leven aanrechten moeten. 2. Dat God yder menſch in ſijn conſcientie daar toe verbind. 3. Dat men volgens die gronden / en verbintenisse / van ſich ſelven kan en moet oordeelen / en dat deſe Wet / en oordeel volgens die Wet / ſeeker en onfeylbaar is / als zijnde het werk der Wet / of in ſubſtantie overeenkomende met de Wet der thien Geboden / gelijk wy bewesen hebben in de inleydinge tot ons Boexken van de conſcientie. Deſe conſcientie is Gods conſcientie, Gods recht en waarheid, Gods openbaaringe, den menſch Gods oordeel voorſtellende / een lampe Gods, en een bequaamheid des verſtands / onmiddelijk van God in de zielen aller Menſchen geſteld *Rom*. 1. en 2. *Prov*. 20. 27. *Job* 38. 36. 1 *Petr*. 2. 19. &c. D. Ryſſen ſchrijft daar van ſelve aldus *Pag*. 11. Art. 2. daar is in de conſcientie een geſicht van een regel van waarheid en goedheid; recht of onrecht; billikheid of onbillijkheid; eere of oneere. Welk geſichte omhelſt een overtuyginge van onſen plicht ontrent dien regel en Wet 1 *Cor*. 11. 14. leerd u ook de Natuure ſelfs niet dat &c. *Matth*. 7. 12. ja Paulus tuygd dat de Heydenen van natuuren de dingen doen, die der Wet zijn. *Rom*. 2. 14. voorts merken wy ook / dat D. Ryſſen ſich ſelven tegen ſpreekt / want *Pag*. 14. Art. 1. ſchrijft hy aldus; maar wy ſeggen echter dat het onwaarachtig is, dat de Wet der natuur den menſche ingeſchapen is, en in tegendeel *Pag*. 7. *Lin*. 7. De daden zijn in den menſche niet geſchapen; daar nochtans de Heere den menſch met een conſcientie heeft geſchapen *Rom*. 2. 14. 15. dat is, met een gewiſſe, dat hem overtuygd, dat men het goede moet nakomen, en *Pag*. 23. Art. 4. want het is wel ſoo, dat God in den menſche een gewiſſe geſchapen heeft, dat hem overtuygd, dat hy God moet geven, dat Godes is; en den menſche dat des menſchen is.

Maar wat de ſaake ten principalen aangaat / hy beſluyt aan het eynde / dat den Staat des verſchils wel geſteld zijnde / daar geen verſchil meer overig is / hoewel hy daar by doed / dat het woord conſcientie in ſoodanigen ſin / als wy het gebruyken / gewoonelijk niet genomen word; daar wy nochtans het tegendeel overvloedelijk / en klaarlijk / in ons Tractaat beweſen hebben.

IV. Capittel.

Dat de redenen of tegenwerpingen van D. Ryſſen den Staat des verſchils niet raken, en tegen ons gevoelen niets bewijſen.

Als / by voorbeeld / veele Joden oordeelden ten tijde der Apoſtelen / dat men volgens de wetten des Ouden Teſt. de beſnydeniſſe / en onderſcheid der dagen / en andere Ceremoniele Wetten / moeſt onderhouden; derhalven kan de conſcientie dwalen.

Dit bewys komt hier niet te paſſe / en beſluyt tegens ons gevoelen niets / want wy ſpreken alleen van die gronden der conſcientie / welke allen menſchen gemeen zijn / maar niet van eenige byſondere Wetten der Ceremonien / welke de Joden byſonder gegeven zijn / en tot de gemeene conſcientie aller volkeren niet behooren.

Wat belangd de Afgoderye der volkeren / die ontſtaat niet uyt de gronden en Wet Gods / ofte der gewiſſe / allen menſchen onmiddelijk van God ingeſchreven *Rom*. 2. maar ſy ſtrijd daar tegen / gelijk den Apoſtel klaarlijk leerd *Rom*. 1. dat de afgodiſche Heydenen v. 23. hebben de heerlijkheid des onverderffelijken Gods veranderd in de gelijkeniſſe eenes beelds van een verderflijk menſche, en van Gevogelte, en van vier voetige en kruypende Gedierten.

Maar dit leerden haar niet het licht der natuur / ofte Wet der gewiſſe / want dan ſoudenſe niet geſondigd hebben; maar dat ontſtond daar uyt / om datſe tegen de conſcientie / en het licht der kenniſſe van God / moedwillig aangingen / de waarheid in ongerechtigheid 't onderhielden v. 18. en om datſe God kennende, hem als God niet hebben verheerlijkt ofte gedankt, om datſe ſoo aanliepen tegen de gemeene openbaringe van God / die hy haar geopenbaard hadde / daarom warenſe niet te verontſchuldigen, gelijk uytdrukkelijk ſtaat v. 19. 20. en volg. En dat de Afgoderye ſtrijd tegen de geſonde reden / en Wet Gods den menſche ingedrukt / blijkt wijdloopig *Eſ*. 44. v. 10. tot v. 20. en v. 19. toond hy / dat deſe dwalinge niet ontſtond uyt een dwalen van het licht / waarheid / en Wet der conſcientie / maar in tegendeel / om datſe met haar gewiſſe niet te raden gingen / maar dat verſuymden / en tegen liepen v. 19. niemand van hen brengd het in ſijn herte, en daar is noch kenniſſe noch verſtand, dat hy ſeggen ſoude; de helft daar van heb ik verbrand in 't vyer, ja ook op de kolen daar van heb ik Brood gebakken, ik hebbe Vleeſch daar by gebraden, en heb het gegeten: en ſoude ik het overblijfſel daar van tot een grouwel maaken; Soude ik nederknielen voor 't geene van een Boom gekomen is? Dat de Afgoderye ſtrijd tegen de geſonde reden / en Wet des gemoeds / welke onmiddelijk van God is / hebben wy aangeweſen in onſe inleydinge tot ons Tractaat van de conſcientie / uyt de eygen woorden / en redenen / welke de Heydenen uyt het licht der natuur geven / gelijk hier vooren *Pag*. 5. breeder te ſien is / alwaar onder anderen / Varro aldus ſpreekt / de geene die eerſt de Beelden der

Goden geſteld hebben , die hebben de vreeſe wech genomen , en dwalingen vermenigvuldigd , en ſoo ſegd mede *Eſ.* 44. v. 20. dat het bedrogen herte de Afgoden-dienaars ter zijden heeft afgeleyd , dat is / bedrogen ; niet dat haar herte / dat is / conſcientie bedroog / want ſy worden beſtraft / om datſe het tot haar herte niet hadden gebracht v. 19. maar haar herte / dat is / haar oordeel en doen / is tot dwalinge vervallen / om datſe niet volgden 't gene de goede reden en Wet der conſcientie leerde / maar dat verſuymende / en niet ter herten nemende / daar tegen deden / en haar ongeregelde driften / herts-togten / en exempelen van andere Afgoden-dienaars navolgden.

Wat aangaat dat men tegen ons inbrengd / dat Paulus / voor ſijn bekeeringe de Chriſtenen vervolgde / gelijk de Joden en Heydenen / meenende datſe wel deden / *Joh.* 16. om datſe oordeelden / dat de leere der Chriſtenen valſch en ſeer ſchadelijk was : dat komt hier geenſins te paſſe / alſoo het volſlagen bekend is / dat de kenniſſe Chriſti / en ſijner leere / niet kan gehaald worden uyt de algemeene natuurelijke kenniſſe van God / of het licht der Wet der conſcientie / maar alleen uyt een byſondere openbaringe der H. Schriften.

Wat belangd de dwalinge der Papiſten ontrent de Miſſe / Vaſten / Bedevaarden / Wy-water / Poenitentie / Verdienſten / &c. Deſe en diergelijke dwalingen ontſtaan uyt een aannemen en navolgen der exempelen / en leeringen der verleydende menſchen / maar niet uyt een valſch onderwijs van de conſcientie Gods / welke God den menſch / als een regel van ſijn leven / voorgeſchreven heeft ; want dan ſouden de menſchen onſchuldig / ja God de oorſaak van haare dwalingen zijn.

Dat de Mennoniſten oordeelen dat men niet ſweeren mach / leerd haar de Wet Gods en der conſcientie niet / want dan ſoude het waarachtig weſen dat men niet ſweeren mach / als ſtrijdende tegen een goede conſcientie. Maar haar dwalinge ontſtaat daar uyt datſe de Schrift qualijk uytleggen / en toe paſſen.

Wat Cain betreft / dat hy geſegd heeft / mijn ſonde is grooter dan datſe vergeven werde , *Gen.* 4. indien men die woorden ſoo verre neemd / dat de ſin ſoude weſen / deſe ſonde kan my God niet vergeven / al waar 't ſchoon dat ik my bekeerde ; ſoo beken ik dat Cain daar in gedwaald heeft / en onbedacht geſprooken door een groote beroerte / en ontſteltenisſe van ſijn herte / maar daar uyt volgd niet / dat de conſcientie hem dat geleerd heeft / want indien dat de conſcientie leerde / ſoo ſouden alle die ſchuldig zijn aan grove dood-ſlag noodſakelijk moeten vervallen tot een eeuwige wanhoope van vergevinge / 't welk onwaarachtig is ; aangeſien de conſcientie is een en de ſelve in alle menſchen.

Dat men hier by brengd / dat den Jongeling ſeyde / *Matth.* 19. 20. dat hy alle Gods geboden van ſijn jonkheid af onderhouden hadde , dat leerde hem ſijn conſcientie niet / maar quam voort uyt een valſch / bleyend / en hoogmoedig gevoelen van ſich ſelven / maar indien hy ſijn gewiſſe wel hadde onderſocht / ſonder twijffel hy ſoude ſich wel aan eenige ſonden ſchuldig bevonden hebben. Daarom worden wy doorgaans in de H. Schriften vermaand / ons ſelven in en na onſe conſcientie te onderſoeken / en te beproeven ; want indien wy ons ſelven daar na oordeelden , wy ſouden niet geoordeeld worden , 1 *Cor.* 11. 31.

Maar ſegd *pag.* 11. D. Ryſſen , Indien de conſcientie niet kan dwaalen , ſoo heeftſe ook niet van nooden wedergebooren , vernieuwd , of verbeterd te worden. Wy bekennen dat Gods Wet / de conſcientie der menſchen ingeſchreven / ſeker en onvervalſt is / want anders ſouden wy geen ſekeren regel hebben / waar na wy gehouden waaren te leven / en daar geen Wet is / is geen ſonde / en ſoude God na die Wet den menſche niet oordeelen konnen. Ook word eygentlijk de conſcientie niet wedergebooren / maar den menſche / op dat hy ſoude wel acht nemen op ſijnen plicht / welke hy / volgens ſijne conſcientie / en Gods Wet / gehouden is te betrachten.

Den Autheur gaat voort / en maakt ſoodanigen ſluyt-reden / indien de conſcientie niet kan dwalen in haar grond regelen van waarheid en valſcheid / recht en onrecht ; ſoo is 'er na den Val noch wat goeds in den menſche overig gebleven.

Dit ſtaan wy geern toe / want de conſcientie vertoond ons het werk van Gods Wet geſchreven in de herten aller menſchen , *Rom.* 2. nu dat Gods Wet Heylig is en goed , *Rom.* 7. 12. wie kan dat loochenen / is den menſch van Gods Beeld niet overig gebleven de geeſtelijke en onſterffelijke natuur der zielen / Item de bequaamheid van reden gebruyk / verſtand / geheugeniſſe / vrye wille / en vrywillige daden uyt te werken ; Item de wonderlijke geſtalte ſijns lichaams / en vereeniginge der ziele met het ſelve / als ook noch eenige heerſchappye over de aardſche ſchepſelen ; Item een bequaamheid om eenige uyterlijke / borgerlijke deugden / volgens de Wet der natuur te betrachten ; wie kan nu volſtrektelijk loochenen / dat deſe dingen goed zijn / ja niemand kan loochenen / dat / ook na den Val / den menſch in 't gemeen / als een redelijk ſchepſel Gods aangemerkt / goed is / want hy is en blijft na den Val noch Gods geſlachte , en na Gods Beeld geſchapen , gelijk uyt *Gen.* 9. 6. en *Act.* 17. 28. getoond is. Dat men hier tegen inbrengd / dat die in den vleeſche zyn , God niet konnen behagen , *Rom.* 8. 8. en dat in ons vleeſch niets goeds woond , *Rom.* 7. 18. dat bewijſd geenſins het tegendeel ; want het is bekend / dat door het woord vleeſch , de verdorventheid der menſchen verſtaan word ; dat nu die verdorventheid quaad is / Gode mishaagd / en uyt de ſelve niet goeds voort-komt / ſpreekt van ſelfs / en word niet geloochend ; maar dat bewijſd niet / dat Gods Wet / en de conſcientie (die den menſch Gods Wet en recht bekend maakt ; hem tot gehoorſaamheid der ſelve / en ſich eygen ſelven daar na te oordeelen / verbind) niet goed is ; behalven dat het wat anders is te ſeggen / dat de conſcientie / in den menſch gedrukt / goed is ; en wat anders / dat den menſch goed is / aangeſien dat hy veelſins en ſwaarlijk tegen ſijn conſcientie ſondigd.

Van geen beter gevolg is een ander bewijs-reden van D. Ryſſen , als hy ſegd *cap.* 10. Soo de conſcientie niet dwalen kan , ſoo heeftſe Gods Woord niet van nooden. Want het is bekend / dat in Gods Woord niet alleen vervat word / en nader aangedrongen / 't geene ons de conſcientie leerd ; maar ook het eenig fondament der ſaligheid / het Verbond der genade ; als mede de geſchiedeniſſen / beſtier / en onderhoudinge van de Gemeynte / en veele andere noodige en treffelijke ſaken meer. Ook is het leſen en hooren van Gods Woord noodig / om de menſchen op te wekken / aan te porren / toe te paſſen / en verder te overtuygen en te bewegen tot haren ſchuldigen plicht / en alſoo het geloof en een goede conſcientie te bewaren / 2 *Tim.* 3. 16. 17. De Schrift is nuttig tot leeringe , wederlegginge , tot verbeteringe , tot onderwijſinge die in de rechtveerdigheid is : op dat den menſche Gods volmaakt zy , tot alle goede werken volmaaktelijk toe-geruſt.

Van geen meerder gewichte is de volgende redeneeringe van D. Ryſſen , ſoo de conſcientie niet kan dwalen , ſoo kanſe noyt ſondigen. Want wy hebben in ons Tractaat klaarlijk beweſen / dat al dat de conſcientie doet / datſe dat doet onder en in order tot God / of God ſelfs in en door de conſcientie ; want wat het eerſte aangaat / de Wet die de conſcientie den menſch voordraagd / is Gods Wet ; 2. De verbinteniſſe tot gehoorſaamheid / is een verbinteniſſe en recht Gods over den menſche. 3. Het oordeel dat de conſcientie volgens die Wet veld / is Gods oordeel ; ſoo ſondigd dan de

conſcien-

Digitized by Google

conſcientie niet / maar den menſche ſondigd / doende tegen ſijn conſcientie.

En / by gevolg / word de conſcientie / in haren eygen oorſpronk en aart aangemerkt / niet weder-gebooren / maar den menſch; als ſijn herte of ziel gereynigd word van de quade conſcientie, dat is / van de doode werken, ofte ſonden / maar door hy op ſich gehaald heeft een quade conſcientie / dat is een beſchuldigende en verdoemende conſcientie / om dat hy daar tegen geſondigd heeft: want in haar ſelven is de conſcientie goed / ook dan alsſe den menſche verdoemd. *Hebr.* 9. 14. en 10. 22.

Cap. 11. ſtaat D. Ryſſen toe met D. Hoornbeek, dat de conſcientie oordeeld onder het oordeel Gods / als de plaats van God bekleedende; maar, ſegd hy / daar uyt volgd niet datſe niet kan dwalen. Want hoewel de Magiſtraat Gods Dienareſſe is / en onder God / ſoo konnenſe nochtans wel dwalen, en *pag.* 26. een Leeraar dwaald wel, al ſpreekt hy uyt Gods naam. Doch deſe gelijkeniſſe ſluyt niet; door dien daar een groot verſchil is tuſſchen de conſcientie / die onmiddelijk van God is / en Gods recht / waarheid / Wet en oordeel / den menſche aanwijſd / tot gehoorſaamheid verbind / en van ſich ſelven dwingd na de ſelve te oordeelen / als een getrouwe Stad-houder Gods / &c. En de Magiſtraat en Leeraars / welke beſtaan uyt ſondige / dwalende menſchen / en mede van ſoodanige veelſins ſondigende en dwalende menſchen verkooren worden; Ten 2. welke oordeelen na de Wetten / aangenomen Leere / en coſtuymen / die van bedorvene en alleſins dwalende menſchen ingevoerd zijn.

D. Ryſſen, ſiende dat mijn gevoelen ſeer wierd beveſtigd door de woorden van D. Hoornbeek van ons by gebracht *pag.* 7. ſoo tracht hy my verdacht te maken / als of ik de woorden van D. Hoornbeek niet wel hadde overgeſet / ofte in 't Duyts vertaald; doch ganſch ten onrecht. En op dat dit een yder / die het Latijn verſtaat / moge blijken / ſoo ſal ik eerſt de woorden van D. Hoornbeek hier ter neder ſtellen / en dan mijnen uytleg daar nevens. De eygen woorden van D. Hoornbeek zijn in ſijn *Theologia Practica lib.* 1. *pag.* 288. *Art.* 2. *in uniuſcujuſque animo tribunal erexit Deus, ad quod à ſeipſo vocatur homo, & ſiſtitur, judicium accepturus, quod ratum habiturus eſt Deus in cœlo, integre & juxta voluntatem ſuam prolatam, &c.* Dat is / God heeft in een yders gemoed een Vyerſchare of Richter-ſtoel op gerecht, tot welke den menſche van ſich ſelven geroepen en geſteld word, ſullende een oordeel ontfangen, dat God voor vaſt ſal houden in den Hemel, als zynde oprechtelijk, en na ſynen wille, uytgeſproken. Hier op ſchrijft D. Ryſſen *pag.* 23. dat ik die laaſte woorden (als zynde oprechtelijk en na ſijnen wille uytgeſproken) qualijk heb overgeſet / in plaats van wanneer het ſoo is. Daar nochtans van die woorden wanneer het ſoo is, in den Text geen gewach word gemaakt. Insgelijcx ſegd hy *pag.* 23. dat ik het woord Apodictice, qualijk hebbe overgeſet onfeylbaarlijk, daar het nochtans bekend is / dat het woord eygentlijk betekend / yets dat ſekerlijk / genoechſaam / en duydelijk gedemonſtreerd / ofte ſoo krachtelijk en klaarlijk vertoond en beweſen word / datmen geen reden heeft om van de waarheid te twijffelen.

Eyndelijk merk ik aan E. Leſer / dat D. Ryſſen in ſijn Opdracht / of Voor-reden / ſchrijft / dat hy van ſeer aanſienelijke perſoonen / en ſeer ernſtelijk is verſocht / om tegen my te ſchrijven; doch het mach U E. niet ſonder reden wel vreemd dunken / dat die ſoo aanſienelijke perſoonen / niemand hebben gevonden onder onſe E. Claſſis of Stad / die deſe moeyte heeft willen opnemen / daar nochtans dit verſchil met ſoo grooten hevigheid / en laſteringe / is opgeheven tot groote beroeringe van onſe Gemeynte / maar dat men van Heuſden heeft moeten hulpe verſoeken / om haren twiſt / woorden-ſtrijd / en oogmerk te verdedigen.

Of nu deſen Doctor S. S. Theologiæ, dat is / Leeraar der H. Gods-geleerdheid / de Gods-geleerdheid wel geleerd en verdedigd heeft / dat laten wy aan het oordeel van den E. Leſer. Aangeſien dat hy genoegſaam wech-neemd / den eenigen grond van alle Gods-geleerdheid / en Gods-dienſt / welke is de conſcientie. Want hy ſchrijft ſelve / *pag.* 6. Dat ſonder de conſcientie daar geen contract ter wereld van Houwelijk, vrede, koopmanſchap, of yet diergelijcx gemaakt kan werden, en, by gevolg, ganſch geen Politie, Militie, huysgeſin, en reſpect van perſoonen ſtaande blijven. Veel min dat eenige Religie, het zy valſche, het zy waare, plaats ſoude konnen hebben, dewijle alle conſcientien van plichten van billijkheid, en eerbaarheid ſouden wech genomen zyn. En ſonder eenige Goddelijke reden van deugd of fauten, de conſcientie maar een ſwaren laſt ſoude weſen, welke wech genomen zynde, alle dingen om verre leggen.

Nochtans neemd hy (ſich ſelven tegenſprekende) alle fondament van deſe conſcientie wech; rond uyt ſchrijvende. 1. Dat de conſcientie in haar ſelven / en in haren grond / noch goed is / noch quaad; noch recht noch onrecht / maar niet dan enkele natuur. 2. Datſe geen overblijfſel is van Gods Beeld in den menſch. 3. Dat de conſcientie eenigſins ook in de beeſten is. 4. Datſe kan dwalen / en by gevolg / datſe den menſch niet kan genoegſaam overtuygen / en verſekeren / wat waar zy of niet; Item wat recht is of niet / of wat hy aannemen moet of verwerpen; als mede doen of laten; en ſoo ſal den menſch in 't gemeen geen ſekere Wet hebben / aan welke hy voor God in ſijn gewiſſe verbonden is / en van ſijn doen en laten moet oordeelen; maar alles ſal alleen ſteunen op een onſekere en dwalende meeninge / of inbeeldinge / maar niet op een vaſte Wet Gods / ofte ſeker gewiſſe Gods / en ſoo ſal de ſonde ſelfs wech genomen worden / want waar geen Wet Gods is / die goed en ſeker is / daar is geen ſonde tegen God / of de ſonde word niet toegerekend, alsſer geen Wet is, ſegd den Apoſtel / *Rom.* 5. 13.

Indien ten 2. eenige conſcientie / hoe-wel niet ſoo volmaakt als in den menſch / in de beeſten gevonden word / ſoo ſalmen ook licht toeſtaan / dat onder de beeſten mede Gods-dienſt gevonden word; maar van den E. Leſer kan ſien wat wy geſchreven hebben in onſe H. Natuur-beſchrijving 412. 413. Daar word den Elephanten toegeſchreven eergierigheid / een groote memorie / liefde tot haar Vaderland / ja ook Gods-dienſt / eerbiedig aanbidden van Son en Maan. Want Plutarchus verhaald / dat Juba ſchrijft / dat de Elephanten aan de Goden beloſten doen / en datſe de opgaande Son aanbidden / haar ſnuyte / in plaats van de hand / om hoog heffende. Daar zijn Autheuren (ſegd Plinius) welke getuygen / dat in de boſſchen van Mauritanien, aan ſekere riviere genaamd Anilo', of gelijk andere meenen / Amilo, ganſche troepen van Elephanten / als de Mane helder ſchijnd / komen; en datſe aldaar / haar ſelven ſtatelijk reynigende / met water beſprengen / en alſoo de Mane gegroet hebbende / na de boſſchen weder keeren.

Doch dit gevoelen ſpreekt Cœlius Rhodiginus *Lect. Antiq. lib.* 7. *cap.* 25. met veele redenen tegen / gelijk wy breeder in de aangehaalde plaats van onſe H. Natuur beſchrijving hebben aangeweſen. Want (ſegd hy onder anderen) aangeſien het menſchelijk geſlachte van de beeſten ſeer veel verſchild, ſoo is 't betamelijk, ja gansch noodſakelijk, dat 'er eenige volmaaktheid zy, welke den menſchen eygen is, en in de beeſten niet word gevonden. Dat deſe volmaaktheid ſoude beſtaan in de ſpraken kanmen met recht niet meenen (ſegd C. Rhodiginus) want in veele beeſten worden de voet-ſtappen van ſprake gevonden. Ook kan men niet ſtellen, dat het alderley reden is: want van een werkſame reden zyn veele ſaden in de beeſten, 't welk bewijſt de maniere van hare werken, en leven.

2. 't Dunkt

Digitized by Google

't Dunkt ons datter eenige ſpeculatie, ofte aanmerkinge van natuurelijke dingen, den beeſten met den menſchen gemeen is: want ſy kennen de genees-middelen, en onderſcheyden de Spijſen, en geven voorbeduydingen van toekomende dingen, en vermijden ſeer neerſtelijken het aanvallende quaad; hoe-welſe in deſe dingen meer ſchijnen te ſteunen op de leydinge der natuur. Maar daar is een contemplatie, ofte beſchouwinge van de Godheid, eenen Gods-dienſt, die alleen in de menſchen gevonden werd, want de beeſten, genegen zijnde tot haar voedſel, hebben geen achterdenken van God, nochte kennen hem niet; de opwekkinge des verſtands tot God, den Overſten der natuure, is den menſchen alleen eygen: want waar toe ſoude anderſins behooren deſe ſoo treffelijke, ſoo Koninglijke verheffinge des menſchelijken lichaams naar boven? Indien gy uyt Plinius voort gaat met tegen te werpen, dat ook eenige beeſten eere van eerbiedigheid aan de Hemelſche dingen bewijſen, ſoo ſal ik antwoorden, dat niet net naar de waarheid alles verhaald werd van ſoodanige Schrijvers. Hoe-wel ik ook uyt de Platoniſche Leere kan bewijſen, dat de beeſten liever alderley andere dingen doen, alsſe ſchijnen de Hemelſche dingen te eeren. Of, indien ſy die eeren, datſe niet weten watſe doen: of, indien ſy het weten, dat dan de beeſten ſchijnen des verſtands en onſterffelijkheids mede deelachtig te weſen, het welke van een yeder verworpen word, en naar de Epicureeſche dwalingen ſmaaakt; Welke menſchen met recht daar over beriſpelijk zijn, want een volſtrekte, en Goddelijke eere, word aldermeeſt door vyf dingen volmaakt. Voor *eerſt*, moet men dien kennen dien men eere bewyſd; daar na moet men weten op hoedanigen wyſe die eere moet beweſen worden. Ten *tweeden*, is het noodig dat men door oeffeninge van de voortreffelijkſte deugden, kuysheid, oprechtigheid, ſuyverheid, en heyligheid des verſtands, een reyn leven leyde door een Gods-dienſtige gelijkheid met het Goddelijke leven, ſoo veel de reden lijden kan. Ten *derden* ryſt hier uyt, een naauwer t' ſamen verbindinge, door welke wy het Goddelijke weſen by na aanraaken. Ten *vierden*, ſoo komen wy nu tot een Goddelijken toegang. Ten *laatſten*, ſoo drukken wy geheelijk de eenigheid welke onſe ziele eygen is, in de Godlijke eenigheid, en vereenigenſe met deſelve. **Dus verre / &c. Rhodig.** **Indien dan / volgens de gemelde redenen / in de beeſten geen Gods-dienſt is / hoe kan men haar een conſcientie toeſchryven? Niet wonder dat** D. Ryſſen, **ſoo hard wil door dringen / dat de conſcientie / ook in haar eygen grond / dwalen kan; aangeſien hy ſchryft** *Pag.* 14. *Art.* 2. dat ſelfs Adam, voor den Val, de Wet niet was ingeſchapen, hoe hy ſich moeſt dragen ontrent Overheden, vreede, verbonden, &c. **Waar uyt dan noodwendig volgd / dat Adam voor den Val noodſakelyk dwalen moeſt; by gebrek van kenniſſe van Gods Wet. Doch ſich ſelven tegenſpreekende / ſchryft hy** *Pag.* 7. *Art.* 4. dat Adam een goede conſcientie is ingeſchapen, dat God ſijn Schepper en Heer was, dien hy alle gehoorſaamheid ſchuldig was. Anders konde hy niet recht, en na Gods Beeld geſchapen zyn, dat is niet in ware kenniſſe, en heyligheid, *Eph.* 4. 24.

Hoe konde Adam alle gehoorſaamheid aan God bewyſen / indien hy geen Wet hadde hoe hy ſich gedragen moeſt / in vreede / verbonden / ontrent de Overheden &c. Ten tweeden / hoe kan dat beſtaan / met de conſcientie / die D. Ryſſen **bekend dat in Adam geſchapen is / en met deſe woorden beſchryft** *Pag.* 6. *Art.* 4. de conſcientie, in haren oorſpronk aangemerkt, is niet anders, als de verſtandigheid der ziele, voor ſoo veel de ſelve daar door tot deſe vyf dingen bequaam is. 1. Om een Heer en Opper-hoofd over den menſche te erkennen. 2. Een regel van heyligheid, of recht en onrecht, goed of quaad. 3. En hare verbinteniſſe om het goede te behertigen, en het quade te vermyden. 4. Een erkenteniſſe te hebben van hare daad, wat den menſch in deſen bedryft. 5. En om oordeel van vry-ſprake, of verdoemeniſſe, daar over te doen.

Ten 2. hoe komen deſe dingen over een / met het geen wederom den gemelden Autheur ſchryft / dat de conſcientie geenſins is een overblijfſel van Gods Beeld in den menſche, maar niet anders is dan bloote natuur *Pag.* 9. *Art.* 1. **en wederom** *Pag.* 7. *Art.* 2. de daden zijn alle goed of quaad, recht of onrecht; Maar de conſcientie, in haren grond, is maar enkele natuur. **Want aangeſien / volgens ſijn eygen ſeggen / de conſcientie in haren grond / aart / en oorſpronk is een bequaamheid en verſtandigheid der Ziele / waar doorſe God als haren Wet-gever en Opper-hoofd erkend. Ten 2. een regel is van heyligheid / of recht en onrecht / &c. Ten 3. een verbinteniſſe om het goede te behertigen / en het quade te vermyden / en ſoo voorts / hoe kan men van ſoo een conſcientie met waarheid ſeggen / datſe geenſins is een overblyfſel / of deel van Gods Beeld in den menſch? 2. Datſe noch goed is noch quaad / maar niet dan enkele natuur / &c. 3. Datſe mede in de beeſten eenigſins is / &c. Maar ik wil deſe ſaak niet verder aandringen / aangeſien den Autheur uytdrukkelyk getuygd in de voor-reden / dat ons verſchil van de niet dwalende of dwalende conſcientie ſoo wel is afgedaan / dat het meerder een kregelheid en twiſt-luſt / dan verſchil ſoude zyn / indien yemand na deſen ſoude willen tegen-ſpreken.**

Soo dat het ganſch onnodig is / dat D. Ryſſen **ſoo wydloopig bewyſd / dat alle byſondere oordeelen en beſluyten / die den menſche maakt / geen onmiddelyke oraculen of Gods-ſpraken zyn;** *Cap.* 4. **en** *pag.* 26. *Art.* 1. **de tale voerende /** ſoo ſullen wy meer dan honderd duyſend Bybels in een jaar krijgen. **Aangeſien wy niet alleen getoond hebben / dat den menſch / niet alleen uyt vaſte gronden dikmaal een quaad beſluyt maakt / maar ook op alderley wyſe / ontrent en tegen de reden / en Wet der conſcientie / dwaald en ſondigd. Ten 2. dat echter dit geenſins verhinderd / dat de Wet Gods / de herten en gewiſſe der menſchen ingeſchreven / als mede de gemeene gronden / en bequaamheid / van valsheid en recht van onrecht te onderſcheyden / onmiddelyk van God is. 3. Dat het God is die den menſch tot gehoorſaamheid van ſijne Wet verbind. 4. Dat hy van God gedrongen word / na die Wet Gods / van ſijn doen en laten te oordeelen / en dat oordeel is Gods oordeel / na welke God den menſche ſelfs oordeelen ſal. 5. Dat deſe gemelde Wet Gods alleen genoegſaam is / om den menſch buyten alle onſchuld te ſtellen** *Rom.* 1. 20. Op dat ſy niet te verontſchuldigen ſouden zijn. Om dat ſy God kennende, hem als God niet hebben verheerlijkt ofte gedankt: maar zijn verydeld geworden in hare overleggingen, en &c. *Rom.* 2. 1. 2. Daarom zijt gy niet te verontſchuldigen, o! menſchen wie gy zijt, die andere oordeeld. Want daar in gy eenen anderen oordeeld, veroordeeld gy u ſelven: Want gy die andere oordeeld, doed de ſelve dingen. En wy weten dat het oordeel Gods na waarheid is, over de geene die ſulke dingen doen. **Welke dingen alle niet waarachtig konnen zyn / ſoo de gemelde conſcientie / Wet / en verbinteniſſe / onſeker zyn / en dwalen / en den menſch van de waarheid en rechtmatigheid der ſelve / niet kan overtuygd en vaſtelyk verſekerd zyn.** *Rom.* 14. 5. Een yegelijk zy in ſijn gemoed ten vollen verſekerd. **Ook accordeeren deſe dingen niet met 't geene** D. Ryſſen **ſchryft /** *pag.* 7. *Art.* 1. De daden zijn alle goed of quaad; recht of onrecht. Maar de conſcientie, in haren grond, is maar enkele natuur, en *pag.* 9. *Art.* 1. Wy beſluyten dan, dat de conſcientie niet anders is, als de bloote natuur, en geenſins een overblyfſel van Gods Beeld in den gevallen menſch. Ten waar men daar door de overblyfſels van natuurelyke kenniſſe verſtaan wilde. **In welke**

woorden den Autheur ſich ſelven genoegſaam tegen ſpreekt; want kan de conſcientie, genomen zijnde voor de overblijfſelen van natuurelijke kenniſſe, geſegd worden een overblijfſel te zijn van Gods Beeld; ſoo heeft hy dan effen te vooren qualijk beſlooten, dat de conſcientie geenſins een overblijfſel is van Gods Beeld.

In het *Corpus Juris*, ofte gemeen Wet-boek ſpreken de Regts-geleerde vry beter van de conſcientie als onſen Autheur, want ſy erkennen 1. dat de Wet der conſcientie, is onmiddelijk van God. 2. Een Wet allen menſchen gemeen. 3. Een eeuwigdurende. 4. Een onveranderlijke Wet; en derhalven kanſe niet dwalen, of ſy ſoude moeten altoos dwalen, alſoo ſe allen gemeen is, en onveranderlijk; en ſoo ſoudeſe geenſins van God konnen zijn, of den menſch tot gehoorſaamheid verbinden. Sulkx dat onder vele andere, volgens het gemelde Wet-boek *pag.* 1. Merula in ſijn *Synopſis praxeos civilis*, *Lib.* 1. *cap.* 2. aan het eynde, dit beſluyt maakt. 't Recht dan, alſoo de menſchen van aanbegin aangeboren, en met Gods vinger in een yeders herte geſchreven, weſende een fonteyne van Gods Wet en de thien Geboden: is onveranderlijk, vaſt, en geſtadig, vermits het ſelve goed is en billijk: §. *ſed Naturalia.* 2. *Juſt. de jure Nat. Gent. & civil. L. Pen. Juſ. Pr. D. Juſt. & jur.*

Dit komt over een met het gemeen gevoelen der God-geleerden, welke onderſcheid maakende tuſſchen de Wet der zeden, of thien Geboden, (welke in ſubſtantie een is met de Wet der conſcientie,) en andere borgerlijke of ceremoniële Wetten; het daar in ſtellen, 1. Dat de Wet der conſcientie allen menſchen gemeen is, en een en de ſelve in allen. Ten 2. dat de Wet der conſcientie altoos duurd. 3. Onveranderlijk is. 4. En een vertoog is van 't gene God, na ſijn heyligheid, recht, en geſag, allen menſchen ter gehoorſaamheid afvorderd. Soodanigen Wet kan niet dwalen, by exempel den menſch Afgoderye leeren, of tot dwaſe ſuperſtitien of ſonden verleyden; of God, die den menſch die conſcientie ingedrukt heeft, ſoude de oorſaak zijn van die dwalingen en ſonden. 2. Die dwalingen die ſouden altoos en in alle menſchen moeten van natuuren zijn; aangeſien een en ſelve Wet der conſcientie, in alle menſchen gegeven is, en dat de ſelve altoos duurd en onveranderlijk blijft; gelijk wy elders en in ons Tractaat van de conſcientie, en in onſe H. Natuur-beſchrijving over *Rom.* 1. 2. &c. breder aangeweſen hebben.

D. Ryſſen ſchrijft *pag.* 26. *Art.* 2. dat hy om ruſte ſal ſwijgen. 't Welk, indien hy gedaan hadde, het ware beter geweeſt; als laſterlijk op die ſelve plaats in te brengen, dat, indien de dooden ſpreeken konden, ſy ſouden oordeelen, dat ik, tegen mijn gemoed, haar toeeygene ſoodanigen gevoelen van de conſcientie als ik hebbe; 't welk D. Ryſſen ook ſelfs aanneemd. Ten anderen, wat is'er dat hy met mijn bewijs kan in brengen, van ſulken laſter, als 't geen alleen genomen is, van wat de dooden ſouden doen als ſe leefden; of wat in mijn gemoed legd; 't welk hem beyde ganſch onbekend is. Ook beroepen wy ons geern op de woorden van de by-gebrachte Autheuren, uyt welke den E. Leſer de waarheid van 't gene wy beveſtigen, ſal konnen na ſien.

Voorts achten wy het ſeer ongerijmd te weſen, ja genoegſaam te ſpotten met het onderwijs, en werk der conſcientie, dat D. Ryſſen *pag.* 15. *Art.* 3. inbrengd, indien God den menſch ſijn Wet, en ſchuldigen plicht der menſchen haar in het herte geſchreven heeft, ſoo moeſt den menſch van natuure een taal kennen, waar door hy dit ingeſchrevene ſoude konnen verſtaan. Want het kan niet bedacht worden, dat de Heere die met reële Characters inſchryven ſoude, die doch niemand van ons verſtaat. En een taal kennen wy alleen door onderwijſinge; niet door de natuur. Hoe kan dan dit alles ingeſchreven ſtaan; dit zijn de eygen woorden van D. Ryſſen.

Wy antw. Soo loochend dan D. Ryſſen 't gene den Apoſtel uytdrukkelijk leerd *Rom.* 1. 19-21. dat het God den menſchen in 't gemeen, ook alle Heydenen, heeft geopenbaard 't gene van God kennelijk is, &c. en *Rom* 2. 14. Dat de Heydenen van natuure die dingen doen die der Wet zijn, en de Wet niet hebbende, (namentlijk met uytwendige Characters geſchreven) haar ſelven een Wet zijn, als die betoonen 't werk der Wet geſchreven in hare herten, hare conſcientie mede getuygende, en de gedachten onder malkanderen, haar beſchuldigende, of ontſchuldigende. En D. Ryſſen ſich weder tegenſprekende, ſchrijft *pag.* 6. aan het eynde, dat de conſcientie in haren oorſpronk aangemerkt, is een verſtandigheid der ziele, waar doorſe bequaam is. 1. Om een Heer en Opper over den menſch te erkennen. 2. Een regel van heyligheid, of recht en onrecht; goed en quaad. 3. Hare verbinteniſſe om het goede te behertigen, en het quade te vermijden. 4. Een erkenteniſſe te hebben van hare daad, wat den menſch in deſen drijft. 5. Een oordeel van vry-ſprake of verdoemeniſſe daar over te doen. Dit zijn de eygen woorden van D. Ryſſen, laat hem ſelve nu antwoorden op ſijn eygen vrage, in wat tale, of met wat Characters, deſe dingen den menſch ingedrukt zijn, ten zy dat hy, na ſijn eygen ſchrijven, dit alles loochenen wil.

Deſe dingen zijn dan het gemoed ingedrukt voor het uytwendig gebruyk der tale, en een yder kan daar van getuygen in ſoodanigen tale als hy genoemd of geleerd is.

Als David getuygd *Pſ.* 19. 2—5. de Hemelen vertellen Gods eere, en het uytſpanſel verkondigd ſijner handen werk. Den dag aan den dag ſtort overvloedelijk ſprake uyt; en den nacht aan den nacht toond wetenſchap, geen ſprake noch woorden zijnder, daar hare ſtemme niet word gehoord. Haar rigtſnoer gaat uyt over de ganſche Aarde, en hare redenen aan het eynde der Wereld. Dus verre David. Dit ſal weder D. Ryſſen moeten loochenen, of ſelve aanwijſen (na ſijn wijſe van redeneren) wat tale dat den Hemel ſpreekt, of met wat woorden dat den dag en de nacht alle menſchen onderwijſd. Den ſin dan is, dat de menſchen, als ſy met ernſt en aandacht den Hemel en de andere Werken Gods wel aanmerken, uyt die ſienelijke werken konnen leeren, verſtaan, en doorſien 't gene in God onſienlijk is, en 't gene van God kennelijk is, namentlijk ſijne eewige kracht en Goddelijkheid, op dat ſy niet te verontſchuldigen ſouden zijn. Gelijk het den Apoſtel uytlegd *Rom.* 1. 19. 20. aangeſien wy te vooren D. Ryſſen hebben hooren getuygen, dat de conſcientie het fondement is van alle Gods dienſt. Soo dat hy in plaats van (door ſijn lichtende Fakkel voor een dwalende conſcientie, gelijk den Tijtel voorgeeft) de conſcientie te rechte te brengen, de dwalingen eer ſchijnd te vermeerderen.

IV. Capittel.

Of de Oeffeninge der conſcientie in den menſche na de dood overig zy?

Angeſien wy nu voor de derdemaal, E. Leſer, van de conſcientie Schrijven, ſoo ſullen wy hier kortelijk by doen ons bedenken op de voorgeſtelde vrage, en tot dien eynde eerſt antwoorden op de vrage, welke God aan Job voorſteld *Job* 38. 17. zijn u de Poorten des doods bekend? Hier komt dan in aanmerkinge, wat by de Poorten des doods verſtaan word? En dan ſullen wy uyt kracht van die antwoorde ook beſluyten op deſe voorgemelde vrage.

Antw. In de Poorten pleeg men eertijds, (inſonderheid onder de tijden der Patriarchen, Jobs, en des O. Teſt.) de gerechten te houden, vonniſſen te voldoen, en in groote Vergaderingen by een te komen. 2. In de Poorten was een groot deel van de ſterkte der Steden gelegen; waar uyt de Poorten der Helle *Matth.* 16. 18. genomen worden voor de macht en het geweld der Helle.

Ten 3.

Digitized by Google

Ten 3. Door de Poorten komt men in de Steden / om den ganſchen Staat en gelegentheid der ſelve te konnen beſichtigen. Alle deſe beduydeniſſen / op de dood gepaſt zijnde by gelijkeniſſe / geven niet anders te kennen / van het vonniſſe en macht des doods over den menſch / en / by gevolg / wat en hoedanig de uytkomſten / ſtaat / en ganſche gelegentheid is der gene welke door de dood uyt het Land der levendigen worden genomen.

Konde Job uyt kracht van de natuur-kunde ; of redelijk gebruyk van ſijn natuurelijk vernuft / op die vrage wel grondelijk antwoorden ?

Antw. Job konde wel beſeffen / dat / gelijk 'er gene lichamelijke ſtoffe door den opgang of ondergang der natuurelijke lichamen vernietigd word / maar alleen veranderd ; dat alſoo ook mede ſijn ziel noch lichaam niet ſouden vernietigd worden door de dood / maar alleen in Staat / hoedanigheden / en werkingen veranderd worden.

Ten 2. Job konde wel begrijpen / dat door de dood alle de levendige werkingen / en bewegingen der menſchen / worden wechgenomen / welke ontſtaan uyt kracht van de vereeniginge der zielen met de wel-geſtelde Werktuygen der lichaamen / welke door de dood wechgenomen word. Doch wat belangd de byſonderſte en innerlijke Werkingen der ziele / namentlijk / het begrijp / en den wille / aangeſien dat wy in ons ſelven bevinden / dat onſe ziele natuurelijker wijſe niet kan beſeffen / of eenige inbeeldinge / gedachte / of redeneringe / en by gevolg ook genegentheid / wille / of voornemen oeffenen / dan alleen van ſaken en voorwerpſelen / welke haar of door de vijf ſinnen / of door de geheugeniſſe voorgeſteld worden ; en dat beyde de geheugeniſſe en oeffeninge der uytterlijke ſinnen door de dood (ja ſelfs ſomtijds in het leven / door wangeſtalte der Werktuygen) wechgenomen worden ; Soo kan men door de natuur-kunde niet begrijpen / op wat wijſe de ziel / van de lichamen door de dood afgeſcheyden zijnde / haar verſtand en wille oeffend ; maar 't geene de geloovige daar van vertrouwen / ſteund niet op eenige natuurelijke kenniſſe / maar byſondere beloften Gods / waarom ook Petrus in ſijn 1 Brief *Cap.* 1. de ſaligheid der ziele , noemd het eynde des geloofs , welke derhalven niet word veroorſaakt door een natuurelijke oorſake / maar een onmiddelijke werkinge / en gemeenſchap met God.

Doch God doed aan Job geen onderſoek van 't geen hy konde gelooven door een byſondere openbaringe / en weldaad Gods ; maar van die kenniſſe die Job hem mocht laten voorſtaan / dat hy hadde / om / door ſijn eygen vernuft / van Goddelijke en wereldſche ſaken te oordeelen. De geene nu die deſe grond van het voorgemelde geloof onder de volkeren niet hebben gehad / die zijn in ſeer verſcheyden meeningen vervallen. Eenige haar inbeeldende / dat de zielen ſterven en vergaan. Andere datſe als in een diepen ſlaap zijn / en geen dadelijk beſeffen van eenige ſaak hebben / by gebrek van de Werk-tuygen / en voorwerpen welke daar toe noodig zijn. Andere datſe / als deelen der gemeene ziele des Wereldts / verſtrooyd worden / en vereenigd met andere lichamen / het zy dieren / of gewaſſen / of de gemeene Hoofd-ſtoffen / Lucht / Water / Aarde / Zee ; of andere Lichaamen / en aldaar op verſcheyden manieren / of leven / of niet leven / op deſe of geene wyſe leven / na de verſcheydentheid der onderwerpen en lichamen / Item / gematigdheid en Werk-tuygen met welke ſy vereenigd worden. Na de oude Platoniſche en Stoiſche gedachten / beelden de menſchen haar in / datſe ook waren geweeſt in de voorgaande Werelden / die voor deſe jegenwoordige geweeſt zijn ; maar dat de tuſſchen komende dood haar alles / wat doen geweeſt was / uyt de geheugeniſſe gebracht hadde / ſulks datſe daar nu niets byſonderlijks van ſeggen konden.

God dan die vraagd aan Job *Cap.* 38. 17. zijn u de Poorten des doods bekend ? te kennen gevende / dat / gelijk den menſch onkundig is van de ſaaken en tijden die voor ſijn geboorte geweeſt zijn / (gelijk hy aan Job getoond heeft / hem vragende waar hy te vooren geweeſt was? ℣. 4.) Dat hy insgelijcx niet weet wat na ſijn dood weſen of geſchieden ſal / maar / als een vreemdeling op de Aarde geworpen / weet hy niet waar hy heenen gaat. Sulkx dat het niet wonder is / datter een gemeenen ſchroom tegen de dood is ; gelijk den menſch met geſchrey en ſchroom geboren word / om dat hy niet weet wat hem na ſijn geboorte wedervaren ſal. Hoewel den menſch door redeneringe wel in 't gemeen bevatten kan / dat hy / beſtaande uyt ziel en lichaam / die beyde weder keeren tot hare eerſte beginſelen / het lichaam namentlijk tot de Aarde daar 't uyt gekomen is / en de ziele tot God / den Vader aller Geeſten / dieſe gegeven heeft *Eccl.* 12. even gelijk alle lichamen / van hare toevallige ſatſoenen en gematigdheden los gemaakt zijnde / weder tot haar gemeene ſtoffe weder keeren : alle de Wateren uyt de Zee komen / en derwaarts wederloopen *Eccl.* 1. alle licht / warmte / en beweginge uyt de lucht afdalen / en opklimmen ; en alle de levendigmakende vogt en geeſten van het herte / alle de leden in den menſche doorloopen / en derwaarts weder bewogen worden ; het ganſche al in een geſtadige ronde beweginge beſtaande / in een ronde geſtalte vervat zijnde.

God toond ons allen / en Job in 't byſonder / door de vragen aan hem voorgeſteld / dat de menſchen niet verſtaan haar eygen geboorte / leven / doen / noch ſterven. Wy voelen dat wy een ziel hebben / genegen om alles te onderſoeken / te onderſcheyden / te beſeffen / en te genieten ; maar echter is 'er voor ons niet duyſterder als de wijſe van onſe geheugeniſſe / begrijp / inbeeldinge / en redeneringe / wel te bevatten. Hoe dat wy door onſe vijf ſinnen / ſoo oneyndige / als 't ware / verſchillen van lichamelijke ſaken ſoo vaardiglijk en onderſcheydentlijk weten te beſeffen / als daar zijn al die dingen welke door ons geſicht / gehoor / en andere ſinnen begrepen worden / 't welk nergens anders door geſchied / dan door begrijp van de verſcheyden bewegingen / welke in onſe gevoelige Geeſten overgeſet worden / gelijk in 't Natuur-toneel beweſen is. De menſchen worden gevoed / groeyen / en brengen haars gelijke voort ; maar nochtans verſtaanſe haar eygen doen niet. Met hoe menige ſiekten en ontijdige dooden worden de menſchen overrompeld / daarſe de byſondere eygen oorſaken niet van begrijpen / veele menſchen komen in de Wereld / leven / en ſterven ; eerſe recht weten waarſe geweeſt zijn / of datſe geleeft hebben. Noch veel meer menſchen ſterven der eerſe weten wat dat haar leven is / en wat het in heeft : het leven komt haar over als een ſchielijken droom / een vertrek van ſinnen / of verrukkinge van gedachten ; In welke / gelijkſe onverwachts gekomen zijn / ſoo wordenſe ook dikmaal onvoorſiens daar uytgerukt / eerſe het weten / weynig menſchen leven ſoo lang / tot datſe geleerd hebben wel te leven. Daar is niets / waar in God vaarblijkelijker bewijſd ſijne volſtrekte / ganſch vrye / en ongebondene Oppermacht / als in het leven en ſterven der menſchen ; noch het geboren worden / noch verlengen des levens / ſelfs ten aanſien van de minſte tijd / is in de macht of wil van eenig menſch ; en hier geld geen onderſcheid van Perſoonen altoos / het ſy datſe jong of oud ; arm of rijk ; ſwak of ſterk ; vry of dienſtbaar ; den grootſten Heer of geringe ſlaaf ; geleerd of ongeleerd ; ja vroom of godloos zijn ; in 't geboren worden en ſterven / zijn en worden alle menſchen malkanderen gelijk / 't welk Job ook aanmerkt *cap.* 3. ℣. 20. en volg. en Moſes *Pſ.* 90. 3. gy doed den menſche wederkeeren tot verbryſelinge ; en ſegd , keert weder gy menſchen kinderen. Gy overſtroomdſe , ſy zijn gelijk eenen ſlaap : in den morgenſtond zynſe gelijk het gras dat veranderd , en ſoo

voorts. *Agimur magis quam agimus*, wy worden veel meer beſtierd, door den algemeenen Geeſt des ganſchen Als/ die alles in allen werkt na ſijn behagen/ dan wy door ons eygen beleyd geregeerd worden.

Wy brengen lange redenen voort in goede ordre/ en bewegen onſe handen/ voeten/ en leden; met een wonderlijke vaardigheid/ na het beſtier van onſe vrywillige inbeeldinge en voornemen; maar wie kan dit alles beſcheydentlijk beſeffen/ en uytleggen hoe hy dit alles doed? en indien wy ons eygen ſelfs geſtalte des lichaams/ ziel/ leven en ſterven/ en eygen werkingen ſoo weynig verſtaan/ wat ſouden wy de oneyndigheden van Gods natuur/ eygenſchappen en werken begrypen? *Cap.* 38. 36. wie heeft de wijsheid in 't binnenſte geſet? ofte wie heeft den ſin het verſtand gegeven? God onderwyſd Job niet door 't geen buyten hem/ maar dat het alderbinnenſte in hem was/ in het weſen van ſijn Ziel/ en dieypſte van ſijn herte en herſſenen ingedrukt/ namentlijk ſijne eygen gedachten/ begryp/ oordeel/ verſtand/ en beſeffen/ waar door hy een bequaamheid onmiddelijk van God hadde ontfangen/ om te konnen begrypen niet alleen 't geene hem van buyten voorkomd/ in de Werk-tuygen der uytterlyke ſinnen: maar waar door hy ook kundig was van ſijn eygen gedachten/ weten/ wille/ genegentheden/ doen/ laten/ en onderſcheyden konde tuſſchen waarheid en onwaarheid/ wat billijk of onrechtveerdig is/ en ſoo voorts.

Dit was het Principaalſte/ ja het eenigſte middel om Job te onderwyſen/ en tot overtuyginge te brengen. Want indien God den menſch in ſijn binnenſte dit verſtand niet hadde gegeven; noyt ſoude den menſch ſich ſelven kennen/ of yets van ſich ſelven weten; en noch veel min ſoude hy yets dat buyten hem is/ als God/ of eenige Schepſelen/ of yets altoos kunnen verſtaan/ of van eenige waarheid overtuygd worden. En indien deſe eerſte gronden van verſtand niet Goddelijk/ en derhalven ſeker waren/ maar dwalen konden/ ſoo ſoude noodſakelijk alles los en op ſchroeven ſtaan/ en daar ſoude noch van God/ noch van waarheid of onwaarheid/ recht of onrecht/ niet ſekers konnen geoordeeld worden; maar men ſoude de menſchen brengen tot een godlooſe vertwyfelinge/ en verloogeninge van alles/ gelijk wy onlangs breeder in ons verhandelen van de conſcientie, ofte gewiſſe, getoond hebben. Ja ingevalle de gemelde kenniſſe en beſeffen den menſch niet ware ingeſchapen/ ſoo ſoude hy eygentlijk niet leven: want de geene die de dieren alle eygentlijk beſeffen of gevoelen ontnemen/ en maar alleen bewegingen dieſe van elders/ door hare Werk-tuygen/ ontfangen/ toeſchryven; die moeten ook noodſakelijk bekennen/ datſe niet meer leven/ dan de Molens/ of Uyrwerken/ of andere Werk-tuygen/ daarſe de dieren gewoon zijn by te vergelyken. Doch hier van hebben wy elders breeder gehandeld.

Daar is dan/ buyten alle verſchil/ niets Goddelijker dan het verſtand/ en derhalven niets waar door men beter kan van Gods onbegrypelyke Heerlijkheid/ Opper-macht/ Geſag/ en onſen plicht van gewillige gehoorſaamheid/ onderwerping/ dankbaarheid/ nederigheid/ &c. overtuygd worden/ dan de wysheid die God in 't binnenſte der menſchen geſteld heeft. Want hoewel God maar een en eenvoudig is/ ſoo blykt nochtans ſijne veelvoudige/ ja onbepaalde wysheid in 't geheele ondoorgrondelyke al; in de wonderlyke verſcheydentheid der Schepſelen; want daar is geen ſaak of plaats/ daar ſich deſe Goddelyke Wysheid niet klaarlyk heeft geopenbaard *Rom.* 1. wat zyn'er al onbegrypelyke millioenen van menſchen/ die daar geweeſt zyn/ noch zyn/ of weſen ſullen/ of in veele andere Plaatſen ſouden konnen weſen; om deſe alle verſtand te geven/ ja een uytſtekende wysheid/ gelijk in ſommige gevonden is/ is de eenige wysheid Gods genoegſaam. Selfs de Beeſten heeft God niet ganſchelyk ontbloot gelaten van alle verſtand/ maar ook 't ſelve verſcheydentlijk/ na ſijn behagen/ en wel byſonderlijk de alderkleynſte/ mede gedeeld. *Prov.* 30. 24. deſe viere zyn van de kleynſte der aarde: doch de ſelve zijn wys, met wijsheid wel voorſien; gelijk elders breeder getoond is.

Aangeſien dan wy getoond hebben/ dat van de oeffeninge van ons verſtand/ en wille/ na de dood/ door de natuur-kunde niets ſekers kan beweſen worden/ ofte wel op wat wijſe die geſchied; ſoo mede inſgelyks niet van de oeffeninge der conſcientie/ welke ſonder verſtand en wille niet kan geſchieden/ al is 't dat de ziele hare weſentlijke bequaamheid behoud. Maar van de geloovigen tuygd Paulus 2 *Cor.* 5. 8. datſe meer behagen hebben om uyt het lichaam uyt te woonen, en by den Heere in te woonen. Indien den E. Leſer verder beſcheid begeerd van den ſtaat der zielen na de dood/ ſoo kan hy naſien wat wy daar van hebben aangeweſen in ons Boek van den Hemel/ en elders. Item/ over den Brief aan den Hebreen *Pag.* 258. *Col.* 2. *lin.* 3. . . . .

Soo als den Autheur tot hier toe deſe ſijne Aanmerkingen gebracht had, heeft hem een doodelijke ſiekte aan-gegrepen; die hem ook uyt dit lichaam heeft doen verhuyſen, en by den Heere doen woonen; daar hy door ondervinding geleerd heeft, op wat voor een wijſe de ziele, na de dood, verſtand, wille, en conſcientie oeffend.

Digitized by Google

H A L L E L U - J A H

O F

LOF des HEEREN,

Verbreyd op het

NATUUR-TOONEEL,

Kortelijk en grondelijk vertoonende den gantſchen aart, oorſpronk, geſtalte, eygenſchappen, werkingen, en uytnemendſte geheymeniſſen des Werelds, en des ſelfs byſonderſte deelen, in 't gemeen aangemerkt.

D o o r

D. JOHANNES DE MEY,

Bedienaar des Goddelijken Woords tot MIDDELBURG, en Med. Doctor.

Digitized by Google

Digitized by Google

Aan den beſcheyden, Goedwilligen

L E S E R.

TWee dingen hebbe ik U Eerwaardigheid, voor het leſen deſes Boecks, willen kortelijk te gemoet voeren. Het *eerſte* is mijn oogmerk in het ſelfde, het *tweede* raakt de ordre en maniere van beſchrijven. Mijn oogmerk is enkelijk en alleen geweeſt (ſoo veel in my was) yets toe te brengen tot bevorderinge van Gods eere, door het aanwijſen, verklaren, en vertoog van de onuytſprekelyke, en ontelbare geheymeniſſen en wonderen, welke ſig opdoen in alle de Werken Gods, en aan alle plaatſen ſijner heerſchappye, ofte des algemeenen Werelds: welke nochtans van ſeer weynig menſchen aangemerkt, en van nog minder in getal recht verſtaan worden. Daar nochtans het byſonderſte eynde, en uytnemendſten plicht der menſchen is, uit het gene ſich door het geſichte, en andere ſinnen, op het Toneel des Werelds vertoond; *te verſtaan* en te prijſen de *onſienelijke* Eygenſchappen des Alder-volmaakſten Scheppers, algemeenen Regeerders, en eenigen Opper-heers aller dingen. Daar en tegen worden als de godlooſte beſchreven, en Gods oordeelen aangeſegd alle die menſchen, *welke niet letten op de daden des Heeren, noch op het Werk ſijner Handen, Pſal.* 28. 3, 4, 5. wat de ordre belangd, ik heb bemerkt, dat, gelijk in alderley andere gelegentheid van gaven en bequaamheden, God de ſelve, ſeer verſcheyden zijnde, ook ſeer verſcheydentlijk mede deeld: dat het inſgelijks ten allen tijden alſoo gegaan is met de kenniſſe en uytvindinge der waarheid. Daar is noyt ſoo gelukkig een verſtand geboren, of bekend geweeſt, dat in eenige wetenſchap alleſins de waarheid wel getroffen heeft: maar d'een heeft hier, d'andere daar, groote miſſlagen gehad. Sulks datmen, in de waarheid te vinden, ſich niet mag verbinden aan eenig Perſoon, of gevolg van eenige menigte. Maar men moet, ſonder eenig voor-oordeel, alderley gevoelens, van alderley menſchen en tijden, onpartijdelijk naſpeuren, en, door een naeuw-keurig en welbedacht oordeel, van yeder ontleenen en leeren 't gene van haar welbegrepen en beſtemd is. Dit heb ik met een volkomen vryheid, en ſonder de minſte genegentheid (van mijn oogmerk, of uytvinden der eenvoudige waarheid, afdwalende) betracht, en dit vaſt geſteld, datmen in het oordeelen en gelooven van ſaken, ſich in de natuur op doende, niet moet in achtinge nemen de authoriteyt van eenige Schrijvers, of menigte der gene die dit of dat hebben beveſtigd of geloochend: maar den eenigen grond van ons geloof in deſe, en alle andere gelegentheid, moet zijn een klare en overtuygende ſekerheid des gemoeds, door bondige, geſonde, onpartijdige, ſuyvere redenkavelinge; ſteunende op een genoegſaam en grondig onderſoek van alles dat tot kennis en oordeel van eenige ſake ſtrekt. 1 *Joh.* 4. 1. 1 *Theſſ.* 5. 21. *Rom.* 14. 5. 1 *Cor.* 10. 15, &c. Want door licht geloovigheid zijnder menige valſche, ydele, en ongerijmde meeningen, van over vele eeuwen, van hand tot hand overgegaan, en voor waarachtig opgenomen; welke nu ſoo vaſt de inbeeldinge der gemeene lieden ingedrukt zijn, datter weynig of geen waarſchynelijkheid is, datſe oyt tot onvervalſte kennis der waarheid geraken ſullen. Ten anderen, heb ik ook bevonden, datmen in het oordeelen van de geſtalte, eygenſchappen, werkingen, en oorſaken der natuurlijke dingen, niet moet te werk gaan met ſubtile ſchijn-reden, woorden-twiſten, en uytſonderingen: want daar is geen onwaarheid, offe kan met verbloemde en opgepronckte ſubtijle ſchijn-reden verdedigd, en aan veelen waarſchijnelijk en aannemelyk gemaakt werden. Ook iſſer geen waarheid ſoo klaar en vaſt, offe kan door tegen-reden, en ſcherpſinnige uytvluchten, en ſchijn-redenen verduyſterd en vervalſt worden. Dit heeft de ervarentheid nu menige eeuwen, ſoo in de Gemeynten en Goddelijke ſaken, als in de hooge Scholen, en alderley wetenſchappen, ten overvloede geleerd. Om dan niet bedrogen te werden, maar een vaſten grond te ſtellen; ſoo moet men in het onderſoeken en oordeelen der

Digitized by Google

natuurelijke ſaken; eerſtelijk, alles door de vijf ſinnen, beproevingen, en eygen bevindingen naſpeuren: en dan, verſekerd zijnde van de hoedanigheid en waarheid der ſaken , met geſonde en wel gegronde reden verder gaan, om uyt de werkingen der oorſaken, en uyt de menigte der byſondere voorvallende ſaken, de gemeene waarheden uyt te vinden. Sulks dat wy ons oordeel moeten voegen na de gelegentheid en geſtalte der ſaken , maar niet (gelijk vele gedaan hebben) de natuure, oordeel, en waarheid der ſaken draayen na ſijn loſſe inbeeldinge, vooroordeelen, in onſe opvoedinge, en van der jeugd ingedrukte meening , of overleveringen van andere, en alles verdwerſſende herts-tochten en inſichten. Deſe ordre heb ik gevolgd, en verſoek derhalven den goedwilligen Leſer, dat hy tot het ſelfde oogmerk, met de ſelfde vryheid, en op deſelfde gemelde gronden, dit boecxken gelieven te leſen; gelyk het beſchreven is.

Ik heb omtrent het eynde des Werks met een woord beginnen aan te raken eenige voorſlagen tot verbeeteringe van den uytwendigen Gods-dienſt, gemerkt het oogmerk onſes Werks was de bevorderinge van de eere Gods, waar toe de rechte oeffeninge des Gods-dienſts ten hoogſten noodig is. Ten anderen, om dat daar aan ook vaſt is den beſten welſtand, ſoo der Kerkelyken als Borgerlyken Staats, en de hoogachtinge, goede en ſekere geſetheid, en ordentlyke vaſtigheid der Regeringe, beyde der Borgerlyke en Kerkelyke ſaken: waar uyt alle heyl, voorſpoed, en vrede des gemeenen Staats (naaſt God) afvloeyd. Edoch alſoo dit een Werk is voor myn ſwakke ſchouderen te ſwaar, en van ſeer groote bedenkinge, gevolg, en voorſichtig beleid. Soo hebben wy het ſoo teer, weynig, voorbedacht, en met ſoodanige bedingen en verklaringen aangeraakt: (gelyk UE. te ſijner plaats ſult konnen ſien) dat wy hopen, dat UE. en van de Hoogwichtige nootſakelykheid der ſaken, en van onſe oprechte genegentheid, en oogmerk, ſult konnen verſekerd weſen.

Digitized by Google

VOOR-REDEN
OFTE
INLEYDINGE,
Dienende tot verklaaringe van het volgende Werk.

ALſoo wy, in het eyndigen van dit Werk, achterdenken kreegen, dat door de kortheid des ſtyls of maniere van ſchryven, wel eenige duyſterheid (na het oordeel van ſommige) mochte veroorſaakt zyn; waar door onſe meeninge en oogmerk niet wel gevat ofte geduyd mogte worden. Soo heb ik, met een woord, eenige dingen, tot nader verklaaringe van het volgende, te vooren willen aanwyſen. Als vooreerſt dat, dat de haaſtigheid des Drukkers, aan het begin des eerſten Hoofd-ſtuks, vergeeten heeft het derde deel onſer verdeelinge uyt te drukken. De meeninge is, † dat onſe bedenkingen ontrent de natuurelyke ſaaken drieſins konnen beſig weſen. Of alſoo, dat wy in 't gemeen aanmerken en beſeffen wat een natuurelyk lichaam zy; en waar in dat den aart en geſtalte aller lichaamen met malkanderen over een komen. Of wel dat wy yder lichaam op ſyn ſelven aanmerken, in ſyn eygen hoedanigheden, waar in het van alle andere verſchild. Of ten derden, dat wy alle de natuurlyke lichaamen te gelyk beſeffen, als geſaamendlyk aan en met malkanderen vereenigd, in de ronde en wel geſchikte ordre des Werelds.

Andere verheffen haar bedenkingen en inbeeldingen wat hooger, en maaken een beſeffen van yets dat ſoo gemeen is, dat het alles onder ſich begrypt, dat is, of weſen kan; het zy dan dat een lichaam, of een geeſtelyk verſtandig weſen zy, dat met de lichaamelykheid in ſich ſelfs aart geen gemeenſchap heeft. Maar aangeſien wy niet hebben voorgenomen te verhandelen als de wonderen der natuur, welke ſich in ſichtbaare lichaamen, en Werken Gods (tot ſyner eeren) vertoonen, ſoo hebben wy deeſe hooger aanmerkinge niet aan-getrokken, als tot ons oogmerk niet dienſtig.

Alle natuurelyke lichaamen (in 't gemeen aangemerkt) hebben met malkanderen gemeen. Ten eerſten, datſe beſtaan uyt een algemeene ſtoffe, in een byſondere forme; waar door een yder in ſyn ſoorte en gedaante van de andere verſchild. Ten tweeden, datſe, ten aanſien van haare gemeene ſtoffe daarſe uyt beſtaan, haare grootte en uytbreydinge hebben, en, bygevolg, ook in verſcheyden deelen konnen verdeeld worden. Ten derden, datſe, uyt den aart van hare gemeene ſtoffe daarſe uyt beſtaan, plaatſe vervullen; en in haare lengte, diepte en breedte uytgebreid zyn. Ten vierden, datſe plaatſelyk konnen bewogen worden; ſoo ten aanſien van haar geheel als mede van alle haare minſte innerlyke deelen, uyt welke ſy beſtaan. Ten vyfden, datſe alle haaren tyd, of geduurſaamheid, hebben.

De natuurelyke lichaamen, als deelen van 't geheel ofte des Werelds aangemerkt, hebben alle met malkanderen gemeen; datſe eyndig of binnen ſekere paalen van uytbreydinge, en plaats-beſettinge, vervattet worden. * Ten anderen, de natuurelyke lichaamen zyn ſoo vereenigd met malkanderen, datſe ofte aan malkanderen door 't ſaamenhoudinge vaſt zyn; ſoo datſe niet dan met geweld konnen geſcheyden worden. Gelyk, by voorbeeld, de deelen van eenen ſteen, ofte ſtuk gouds: ofte datſe alleenelyk malkanderen raaken, gelyk veele deelen gouds, plat *op* ofte *aan* malkanderen gelegd, ofte veele ſteenen op eenen hoop vergaderd. Op deeſe laatſte wyſe zyn alle de lichaamen des Werelds, hoe verſcheyden en menigvuldig datſe ook zyn, met malkanderen vereenigd, ſonder datter eenige ledige plaats ergens tuſſchen beyde zy, waar door eenige lichaamen van malkanderen ſouden verſcheyden zyn. Welke naauwe vereeniginge der natuurelyke lichaamen tot beſtand, welweſen en onderhoud der ſelve ganſch noodſaakelyk is: want ſonder de ſelve, de beweeginge, en onderlinge gemeenſchap, invloed, en wel geſchikte ordre (waar door alles beſtaat en onderhouden word) niet ſoude konnen bewaard worden. En dit is de reden, dat wy, om de gronden der natuur te beter te verſtaan, in ons eerſte Hoofdſtuk, ook byſonderlyk van de t'ſaamenhoudinge en t'ſamenraakinge der lichaamen kortelyk gehandeld hebben. *Pag.* 101.

† Wat belangd de formen ofte fatſoenen, waar door alle natuurelyke lichaamen zyn 't geen ſy zyn, en van malkanderen in ſoorte en gedaante verſchillen. Deſe worden aangemerkt, in *leevenlooſe*, of *leevende* lichaamen. De formen der levenlooſe lichaamen hebben wy betoond haaren oorſpronk te nemen uyt de ſeer menigvuldige verſcheydendheyd in de deelen der gemeene ſtoffe (uyt welke de lichaamen beſtaan) in grootte, ſtilte, beweeginge, figuren, en ſituatie, ofte onderlinge ordre en geſchiktheid onder malkanderen.

En dat het waarlyk alſoo zy, dat de formen der leevenlooſe lichaamen uyt deeſe gemelde toevallige veranderingen in de ſtoffe voortkomen, en in haar ſelven niets ſubſtantieels of weſentlyk zyn, blykt daar uyt; dat indien de formen yets eſſentieels of ſubſtantieels waaren, ſoo moeſtenſe of een lichaamelyke weſentlykheid, of een geeſtelyke hebben: want in de gantſche Wereld konnen geen andere weſentlyke ſaaken bedacht of bevonden worden. Een lichaamelyke weſentlykheid konnenſe niet hebben, want dan moeſtender twee lichaamen te gelyk in een plaats zyn: want de forme der natuurelyke lichaamen hebben geen ander verblyf-plaats, dan de lichaamelyke ſtoffe in welke zy zyn. Te ſeggen dat de formen der leevenlooſe lichaamen geeſtelyke weſens zyn, is te ongerymd om te denken, en veel meer om te wederleggen. Want indien de gemelde formen eenig geeſtelyk weſen hadden, ſoo ſouden de leevenlooſe lichaamen van de leevende, ja van de menſchen niet verſchillen, welke alleen geoordeeld worden te beſtaan uyt een lichaam, en weſentlyke forme ofte geeſt, welke by ſig ſelven beſtaan kan. Maar dat de formen der leevenlooſe lichaamen ſouden konnen by haar ſelven beſtaan, buyten haare lichaamelyke ſtoffe, word ſelfs van niemand beveſtigd. Waar uyt dan klaarlyk blykt, dat de gemelde formen in haar ſelven niet ſubſtantieels zyn, maar alleen in toevallige veranderinge der ſtoffe beſtaan, uyt deſelve voortkomen, en met der ſelver verwiſſelingen, meede veranderen.

Ten anderen, ſoo de formen der natuurelyke lichaamen yets ſubſtantieels zyn, ſoo moetenſe, in het vergaan haarer lichaamen, of verblyven in de ſelve ſtoffe, of vernietigd worden, of in een andere ſtoffe overgaan. Alle drie is ongerymd; het *eerſte*, want gemerkt de

† *Verſcheyden aanmerkingen der natuurelyke lichaamen.*

* *Van de vereeniginge der natuurelyke lichaamen.*

† *Van de formen der natuurelyke lichaamen.*

Digitized by Google

ſtoffe der lichamen, d' eene forme door haren ondergang af-leggende, dadelijk een andere forme aanneemd, en alſoo by verloop van tyden, en by beurten, veele en verſcheyden formen ondergaat: ſoo ſoude een en de ſelve ſtoffe, te gelijk op eenen tyd, veele formen moeten hebben, en ſoo geen een ſake, maar veele te gelijk weſen. Het *tweede* is ongerymd, om datter, volgens den loop der natuur, niet weſentlijks vernietigd, of uyt niet voortgebracht kan worden. Indien het *derde* waar is, namentlijk, dat de formen der leven-looſe lichamen, dadelijk in andere ſtoffe overgaan, als de lichamen bederven, en hare formen verlieſen: ſoo ſoude moeten volgen, dat, als men in vyer menige lighamen in een korten tyd doed verbranden, dat dadelijk alle der ſelver formen ſouden moeten overgaan in de omliggende ſtoffe van andere lichamen, welke daar ontrent zyn: ſulks datmen buyten het vyer rondom een wonderlijke *Metamorphoſis* ofte hervorminge ſoude gewaar worden; waar door menige ſaken bedorven, en andere dadelijk ſouden voortgebracht worden. Welke dingen alle ſeer ongerymd, valſch, en tegen alle bevindinge ſtrijdig zyn.

Ten derden, dat de formen der leven-looſe lichamen niet anders, dan uyt de voorgemelde toevallige veranderingen, in de gemeene materie, ofte lichamelijke ſtoffe des Werelds beſtaan, en voortkomen, word oogenſchijnelijk beweſen uyt het vergaan en oorſpronk der gemelde lichamen. Want als een lichaam in het vyer (by voorbeeld) geworpen zynde, dadelijk vergaat, en een andere forme aan doed, en in aſſchen veranderd, het is klaarlijk bekend, dat beyde nergens anders door geſchied, dan door de hitte des vyers, welke in beweginge beſtaande (gelijk elders beweſen is) de deelen der ingeworpen en verbrande lichamen, ſoo door haar innerlijke en alles door-dringende warmte verplaatſt, in groote beweginge, ruſte, figuuren, geſtalte, &c. veranderd; dat noodwendiglijk, de vorige forme verdwijnende, een andere moet te voorſchijn komen. Siet men niet oogen-ſchijnelijk, dat de warmte, welke van den Hemel afvloeyd, of alreede in de aardſche lichamen is, de naaſte oorſaak in de natuure bevonden word, waar door alles voortgebracht en bedorven word. Daar nochtans de warmte ofte hitte niet anders de lichamen veranderd, dan door hare alles doordringende beroeringe, waar door de innerlijke deelen der lichamen verſcheydentlijk veranderd worden, en door de ſelve veranderinge worden alderley formen voortgebracht, en verwiſſeld.

Als wy ſeggen, dat de gemeene ſtoffe des Werelds noyt blyft ſonder eenige forme, maar ſoo haaſt niet verlieſd de eene forme, of datſe een ander ontfangd: dat moet men den appetyt, ofte begeerlijkheid en genegentheid der materie niet toeſchrijven, even of die ſoo begeerig en gierig waar na de formen, datſe noyt ſonder eenige der ſelve wilde weſen. Want (hoe-wel ſommige onder de Ouden ſulks geſchreven hebben) ſoo is 't nochtans ſeer ongerymd, een leven-looſe ſake (hoedanig de gemeene lichamelijke materie is) eenigen wille, luſt, ofte begeerte toe te ſchryven; want al waar genegentheid is, daar moet het gevoelen, of verſtand en inbeeldinge, voorgaan, waar door de genegentheid verwekt word. Daar doch de ſtoffe der leven-looſe lichamen geen van beyde moet toegeſchreven worden. Het geene dan geſegd is, van de ſtoffe, datſe de eene forme verlieſende, dadelijk een ander ondergaat, ſulks dat geſtadelijk den ondergang van het eene, den opgang is van wat anders: dat moet de warmte, waar door alle lichamen op Aarden aangedaan worden, toegeëygend zyn; welke (alſooſe in een geduerige beroeringe beſtaat) noyt kan ledig weſen, maar altoos door haar beweginge op en in de lichamen werkt: 't welk de Naturaliſten hebben willen aanwijſen met haar gemeen ſeggen, *Natura non poteſt eſſe otioſa.* De natuur kan niet ledig weſen.

Soo yemand ons voorwerpt, dat de levendigmakende en gevoelende geeſten der beeſten (volgens ons eygen beveſtigen) lichamelijk zyn; en datmen derhalven niet moet loochenen, ‡ dat de gemeene ſtoffe der lichamen, in ſich ſelven ſonder eenig verſtand, beſeffen, gevoelen, wille, ofte begeerte zy. Wy antwoorden, dat hoe-wel *Thomas Campanella*, en veele onder de Oude gemeend hebben, dat, ſonder onderſcheyd, alle lichamen in haar ſelven gevoelen hebben, hoewelſe dat (by gebrek van noodige geſtalte en dunheid harer deelen) niet konnen oeffenen ofte vertoonen: dat echter alles in ſich ſelven door een algemeene ingeſtorte ziele des Werelds leeft. Soo ſullen wy echter in het vervolg aanwijſen, dat het waarſchijnelijker is, dat de gemelde gevoelende en levendig-makende bequaamheid, en eygenſchap, niet word in alle lichamen gevonden, maar alleen in de geeſten, welke van den Hemel dagelijks afvloeyen, of afgevloeyd zijnde, alreede in de lichamen met de grover deelen der ſelve vermengd en vereenigd worden. Want een lichaam, als een lichaam in ſich eygen ſelfs algemeene lichamelijkheid ofte natuur aangemerkt zynde, beſtaat nergens in, dan in een plaats vervullende en reële ofte dadelijke extenſie, ofte uytbreydinge in lengte, breedte, en diepte: welke in, en uyt haar ſelfs aart, ſonder beweginge, leven, of gevoelen is. Ten anderen, het is ongerijmd ſich in te beelden, dat den ganſchen klomp der Aarde een gevoelende levendige ziele heeft; daar nochtans by na alle des ſelfs deelen (behalven die ontrent de *ſuperficies* ofte opper-vlak der ſelve zyn, en van den Hemelſchen invloed ofte warmte aangedaan worden) ſonder eenig leven, of dadelijk gevoelen, bevonden worden: daar doch *God en de natuur* (volgens het gemeen ſeggen der Ouden) *niets te vergeefs doed.* Waar toe ſoude dienen de gevoelende ziele der lichamen, en ſtoffe, welke eeuwiglijk is en blyft in den afgrond der Aarde, ſonder eenig gebruyk van gevoelen of leven, verborgen?

Wat belangd dat wy hier en daar hebben voor vaſt opgenomen, dat alle de natuurelijke lichamen ſoo dicht en naauw *aan*, en *met* malkanderen vereenigd zyn, † datter tuſſchen de ſelve geen ledige plaatſe gevonden word; maar dat alle plaatſen in de rondte des Werelds met eenig lichamen beſet zyn. Dat blijkt klaarlijk daar uyt, datter geen beweginge of verplaatſinge van eenig lichaam geſchieden kan, of daar moet een ander lichaam uyt ſijn plaats gaan, in welke dat het voorgemelde kome: ſulcx datter rondom een verplaatſinge moet geſchieden in de omliggende lichamen: en de ſware lichamen opwaarts, en de lichte neder-waarts gedreven worden, tegen den gemeenen cours, alſoo anderſins de Circulaire verplaatſinge der lichamen niet geſchieden kan. Ten anderen, het blykt uyt de beweginge der nederdalinge, waar door alle lichamen, door een algemeene nederdouwinge, na het middel-punct der ſwaarte gedreven worden. Waar uyt ontſtaat, dat ſoo haaſt eenig lichaam ſijn voorige plaats verlaat, die niet kan ledig blyven, maar dadelijk van een der omſwevende beſet word. Ook hebben wy elders beweſen, datter in de gemeene locht, ſoodanige ſubtyle fijne ſtoffe vermengd is, welke door alle, ook de ſwaarſte, dikſte, en maſſijſte lichamen kan vloeyen, dringende in der ſelver onſichtbare tocht-gaatjes: ſulcx datter nergens in den omme-trek der t' ſamen-gevoegde lichamen, eenige plaats is, welke niet met eenig lichaam beſet is. En deſe dichte vereeniginge der natuurelijke lichamen met malkanderen, is ganſch dienſtig en noodig tot aller welſtand en onderhoud: want God heeft de Wereld ſoo geordend, dat alle de deelen des ſelfs, door onderlingen invloed, hulpe, en byſtand, beſtaan en bewaard worden.

Indien

‡ *Van de gemeene ziele aller lichamen.*

† *Datter geen ledige plaats tuſſchen de lichamen is.*

Digitized by Google

Indien yemand hier tegen werpt, dat, indien der nergens tuſſchen de lichaamen] eenige ledige plaats gevonden wierd; daar dan noyt geen verdunninge, of verdikkinge der lichaamen ſoude konnen geſchieden; 't welk tegen de ervaarendheid ſtrijd. Wy antwoorden, dat ſulks geenſins uit het voor-geſtelde volgd. Want de verdunninge geſchied, als de deelen van een lichaam verder van malkanderen zijn geſcheyden, gelijk (by exempel, of tot een voorbeeld) in een loſſe Spongie; ſoo dat'er tuſſchen des ſelfs deelen, in de openinge, andere lichaamen, het zy dan lucht, water, of yets anders, vervattet zijn. De verdikkinge geſchied, als de deelen van een lichaam nader tot malkanderen vervoegd worden, gelijk in een Spongie welke ſterk t'ſamen gedouwd word: door welke t'ſamen-perſſinge de ſtoffe, welke te vooren in de openinge der ſelve begrepen was, uytgedreven word, en een ander plaats komt te vervullen. Waar uyt dan klaarlijk blijkt, dat, tot de verdunninge of verdikkinge der natuurelijke lichaamen, geen ledige plaats tuſſchen de ſelve van nooden is.

* 't Geene wy geſegd hebben van de wateren: datſe van dien aart en geſtalte zijn, dat de kleyne onſichtbare deelkens der ſelve, geduuriglijk onder malkanderen, en tuſſchen de andere in, bewogen worden, waar uyt dan de vloeyendheid der wateren veroorſaakt, en onderhouden word: dat moet noch veel meer verſtaan worden van de lucht, dat deſſelfs deelen in een geduurige beroeringe zijn, alſoo de ſelve noch veel vloeyender, bewegelijker, fijnder, en dunder van deelen is, dan de wateren. Want door de Hemelſche lichten daald geſtadiglijk door de lucht, tot de Aarde en deſſelfs lichamen, een geduurigen invloed (inſonderheid by daag door de Son) van licht en warmte; waar door de lucht in een geſtadige beweeginge blijft, en de aardſche lichaamen onderhouden worden, welke ſonder den Hemelſchen invloed (door de lucht tot haar nederdaalende) niet beſtaan konnen.

Gelijk de beweginge der innerlijke ſeer fijne deelkens in de lichaamen, is de oorſaak ‡ van der ſelfder vloeyendheid; ſoo ook de ſtille ruſte der grover deelen, den oorſpronk der vaſtigheid, en hardigheid van andere lichamen. Want als uyt het water de fijnſte en beroerende deelkens door de koude worden uytgedrongen, ſoo word de reſte van het water hard en ſtijf: en het water puyld uyt in de rondte (binnen eenig vat begrepen zijnde) en beſlaat meerder plaats; om dat de bewegende warme dunſte deelkens, in het uytgaan, openinge maken, en het water in het vrieſen verheffen. De taayheid ſommiger lichaamen, waar doorſe beſwaarlijk van een konnen geſcheyden worden, word veroorſaakt door de figuuren der innerlijke deelkens, waar door ſe met verſcheyden haaken, kromten, hoekskens, en taxkens, als in malkanderen t'ſamen gehecht, en in een gevlochten zijn. Dus leerd de bevindinge dat de deelen van olye van ſoodanigen geſtalte zijn als geſegd is, en daarom niet licht konnen door de lucht geſcheyden, of opgedroogd worden: maar de deelen des waters zijn glad en effen, en daarom wordenſe lichtelijk van een geſcheyden, verdroogd, en tot vervliegen gebragt.

§ De formen der *levendige lichaamen*, worden aangemerkt, ofte in de aard-gewaſſen, ofte beeſten en gevoelende Schepſelen; ofte in den reden-gebruykenden menſch. De formen der aard-gewaſſen en beeſten hebben wy beweſen haaren oorſpronk te nemen, behalven uyt de goede welgeſchikte geſtalte der grover deelen; uyt eenige Hemelſche, fijne, en levendigmakende geeſten; welke, rijſende uyt een bequaame gematigdheid der natuurelike warmte, en vochtigheid, door de wel-gefatſoeneerde deelen der lichamen (als werk-tuygen) het leven in de gemelde lichaamen veroorſaken, en door de voedinge onderhouden, en voorts yder in ſijn ſoorte alle levendige werkingen voortbrengen; van welke wy byſonderlijk gewaagd hebben, als daar is de aanwas, voortteelinge, uytwendige en inwendige ſinnen, hertstochten, eygen-ſinnige beweegingen, en ſoo voorts.

Wat aangaat de zielen der menſchen, wy hebben getoond, dat den oorſpronk der ſelve; (om der ſelver uytnemende voortreffelijkheid) Gode op een byſondere wijſe in de H. Schriften word toegeëygend. En datſe derhalven van God worden voortgebracht; nochtans niet buyten haare lichaamen, noch ſonder tuſſchenkomende middel-oorſaak: maar na den cours der gewoonelijke en alles onderhoudende beſchikkinge Gods, door de voortteelinge der Ouders, volgens den ſegen in den beginne der Scheppinge over haar uytgeſproken. *Gen.* 1. 28. *En God ſegendeſe; en ſeyde tot hen: weeſt vruchtbaar en vermenigvuldiget, en vervullet de Aarde, en onderwerptſe &c.*

Soo dan yemand vraagd, * wat de forme van een menſch zy? ik antwoord, dat, om ſulks wel te verſtaan, driederley formen in een menſch moeten onderſcheydentlijk aangemerkt worden. *Eerſt*, de reedelijke ziele, niet in haar ſelven, of buyten het lichaam, aangemerkt, maar met het lichaam vereenigd; en ſoo iſſe de forme van een menſche, uyt lichaam en ziele wezentlijk beſtaande. Ten *anderen*, daar is een algemeene forme van het lichaam des menſchen, welke beſtaat in een bequaame geſtalte, ordre, gematigdheid en vereeniginge der leden, en deelen des lichaams met malkanderen. Ten *derden*, de deelen en leden des lichaams hebben yeder een byſondere forme, waar doorſe in ſoorte van malkanderen verſchillen; welke echter ſoo met malkanderen t'ſamen hangen, vereenigd en onder malkanderen geſchikt zijn, datſe alle de forme des lichaams, en de ſelve onder de forme des menſchen, als begrepen en vervat zijn. Gelijk wy elders hebben getoond, dat de levende ziele, welke in de Aard-gewaſſen is, en de gevoelende ziele, welke in de beeſten is; beyde onder de redelijke ziele, als een minder onder haar meerder, vervangen zijn.

† Wat betreft de beweegelykheid ofte beweeginge der natuurelyke lichaamen: wy hebben getoond dat door de ſelve niet alleen alle formen der levenlooſe lichaamen voortgebragt werden: maar dat ook ſonder beweeginge (van den Hemel door de warmte en 't Licht afvloeyende) niets kan leven, geen gevoelen of eenige levendige werkinge geſchieden konnen. Sulks dat de beweeginge uyt de Wereld genomen zijnde, alles ſonder onderſcheid, onbekend, onſichtbaar, ſonder leven, krachteloos, en niet dan een onbeweegelyken, ongeſchikten klomp der gemeene ſtoffe ſoude worden.

‡ Want de gantſche natuur der lichamelijke Wereld is door beweeginge voort-gebracht, en word door deſelve onderhouden. Waar uyt blijkt, dat de beweeginge der lichamen wat uytnemends, en van groote aanmerkinge en noodſakelijkheid zy; en dat de eerſte oorſaake der beweeginge de ſelve is met de algemeene oorſaak aller dingen. Soo dat het niemand moet vremd dunken, dat wy geſteld hebben, dat in natuurelijke lichaamen, noyt geen beweeginge vernietigd word, noch oyt eenige nieuwe beweeginge word voort-gebracht; maar alleenelijk door de naauwe t'ſamen-hanginge, en vereeninginge der lichaamen, van het eene lichaam tot een ander; ofte van d'eene deelen der lichaamen tot d'andere, werd over-gebracht. Want, ingevalle in de wereld geen beweeginge waar, de ganſche ſtoffe des Werelds ſoude in haar ſelven onmachtig weſen, de minſte beweeginge in haar ſelven te veroorſaaken. En men ſiet klaarlijk in menſchen

* *Van de lucht.*

‡ *Oorſaak der vloeyendheid, vaſtigheid, en taayheid ſommiger lichamen.*

§ *Van den oorſpronk der gevoelende en redelyke ziele.*

* *Wat de forme van een menſche zy?*

† *Van de beweeginge der natuurelyke lichamen, en der ſelver innerlyke minſte deelen.*

‡ *Datter geen nieuwe beweeginge in de natuur kan voortgebracht worden.*

Digitized by Google

menſchen en dieren, dat, als haar de ſterkte en menigte der geeſten en natuurelijke warmte begeven, ſy machteloos worden, en geen meerder beweeginge der leden konnen voort-brengen, dan na proportie der warmte en beweginge, welke in haare lichaamelijke geeſten natuurelijk bevonden word: maar, om nieuwe bewegingen in haare geeſten, bloed, en leden te verwekken, zynſe ganſch onmachtig, en onbequaam; want haare krachten moeten noodſaakelijk door de voedinge vernieuwd en onderhouden worden. Ja het is niet bedenkelijk, dat'er yets in de gantſche natuur is, dat uyt ſig ſelven (ſonder middel der oorſaaken, die alreede in de natuure zijn) de beweeginge kan voort-brengen daar geene is, of eenige nieuwe veroorſaaken, of meerder dan 'er te vooren geweeſt is; of ook eenige beweeginge vernietigen kan, welke alreede de natuurelijke lichaamen ingeſtort is. Sulks dat de Oude wel hebben geoordeeld, dat die de opper en eerſte algemeene oorſaak der beweeginge is, dat die ook is den Schepper en opper-oorſaak des Werelds: waarom ſy dan God niet qualijk genoemd ſchynen te hebben, *den eerſten Beweeger*, welke ſelfs onbeweegelijk is.

† Om de wonderlyke en naauwe vereeniginge der ziele met de lichaamelyke geeſten in de dieren te verſtaan, ſoo moet men weten; dat, hoewel ziel en lichaam geheel van verſchillenden aart en eygenſchappen zyn; d'een in drievoudige uytbreydinge in breedte, lengte en diepte beſtaande (waar door het ſoo plaats beſet, dat te gelyk op eenen tyd geen twee lichaamen in de ſelve plaats eenigſints beſtaan konnen) d'ander in geeſtelyke onlichaamelyke krachten, en bequaamheden gelegen zynde. Dat echter door een derde, als een tuſſchen komend middel, welke ten deele met de lichaamen, en ten deele met de geeſtelyke hoedanigheden eenige over-eenkomſte heeft, gemelde vereeniginge bequaamelyk geſchied is. Want de dunne, warme, Hemelſche, luchtige geeſten, welke het naaſte werk-tuyg is, en ſitplaatſe der ziele, hebben eenige gemeenſchap, door haare groote ſubtylheid en Hemelſchen indruk, met de ziele, en met de geeſtelyke bequaamheden, welke in de beeſten als ingeſtorte eygenſchappen, en krachten der gemelde geeſten, eenigſints te achten zyn. Ook hebbenſe gemeenſchap met het grove taſtelyk lichaam der dieren, om datſe ſelfs ook (hoe-wel ſeer verdund, en door den Hemelſchen invloed veranderd) lichaamelyk zyn. Inſgelyks heeft God Hemel en Aarde (welke ſeer veel in aart van malkanderen verſchillen) door de lucht, welke rondom onſen Aard- en Water-kloot ſweeft, als een bequaam tuſſchen-lopend middel, vereenigd. Want deeſe lucht heeft aan d'eene zyde groote gemeenſchap met den Hemel, als een gedeelte daar van, en van de ſelve afvloeyende; en aan d'ander zyde heeftſe groote gemeenſchap met onſen Aard-en Water-kloot, welke van ons bewoond word; door dienſe geſtadelyk met de uytwaſemingen, en dampen der Aarde en wateren, beſet, veranderd, en verdikt word; ongelyk lichter, dunder, ſuyverder, en helderder zynde in haare hoogte, dan in deeſe benedenſte deelen.

* Wat betreft de brandende Bergen, van welke wy gewag gemaakt hebben in het derde Hoofd-ſtuk; ſtaat voorts aan te merken, dat het ſomwylen gebeurd, dat door langheid des tyds, alle brand-leverende ſtoffe allengskens ſoo verteerd en uytgeworpen word, dat daar na op die plaatſen geene ſoodanige ontſtekingen en brandingen meer geſpeurd worden. Hier van meen ik eenigſints waarſchynelyk te zyn, dat ik daar van een exempel heb geſien op het Eyland *Sinte Euſtache* in *America*. Want, ontrent het midden des Eylands, is eenen hoogen Berg, welke van binnen gantſch hol, en ſeer diep is in het ronde; in welke rondte ik eenige reyſen in eygen Perſoon geweeſt ben, en ſagen rondom ons den Berg ſeer ſteyl en hoog afgebroken, even als of wy in

† *Hoe de ziel met het lichaam vereenigd zy?*
* *Van de brandende Bergen.*

in een groot en diep *Amphiteatrum*, ofte rond Schouw-ſpel (uyt de ſteyle klippen uytgehouwen) geweeſt waren. Dit aanſien gaf my achterdenken, of niet eertyds daar een brandenden Berg geweeſt zy, welke door de uytbrandinge en uytwerpen der ſtoffe alſoo uytgehold was: te meer, alſoo noch hedenſdaags daar ontrent Salpeter en diergelyke ſtoffen gevonden word. In den brandenden Berg ontrent *Grenoble*, daar wy ook gewag van maaken, hebben wy ook aangemerkt, dat hy ſterker gewoon is te branden des nachts, als in den dag; en des winters dan des ſomers; in koud, dan in warm weder: om dat, door de koude der rondom vloeyende lucht, de hitte des Bergs te ſamengedrongen, en alſoo verſterkt word. Ik ging door myn weet-gierigheid ſoo na den gemelden Berg, dat ik met myn ſtok, die ik in myn hand hadde, dwers door den grond (die voor my was) ſtak; ſulks dat de vlamme daar door ſprong, en ik in groot gevaar was, van met den omliggende grond, in de brandende holligheid des Bergs needer te ſtorten.

† Indien yemand ſich verwonderd, dat ik, gewag makende van den oorſprong der zielen der menſchen, en van der ſelver uytnemendheid en wonderlyke krachten, en verſchil van de gevoelende zielen der beeſten; niet verder hebbe gehandeld van den ſtaat deeſer zielen buyten het lichaam; die bedenke, dat die ſaaken tot ons oogmerk en voornemen niet behooren; welk alleen is geweeſt kortelyk aan te wyſen Gods lof, uyt de geſtalte der ſichtbaare en lichaamelyke Werken Gods, en deelen des Werelds: en te blyven binnen de palen der naturelyke kennis, welke door de vyf ſinnen, gemeene reden-kavelinge, en bevindinge, konnen uytgevonden en beveſtigd worden. Doch dat de ziele van het lichaam geſcheyden word; op wat wyſe die ſcheydinge geſchied; hoe en wat de afgeſcheyden ziele van het lichaam, verſtaat, wil en werkt; Item, in wat byſondere plaats en ſtaat de ſelve zy: deeſe en diergelyke dingen konnen door enkelyke natuurelyke wetenſchap, ſonder grond van de H. Schriften, niet verſtaan of beweſen worden. Want de zielige krachten ſchynen (na den loop der natuur) ſoo vereenigd te zyn met de levendig-maakende geeſten, datſe, als ingeſchaapen eygenſchappen, in de ſelve onafſcheydelyk vereenigd zyn.

* Ook moet het u niet vreemd dunken, dat wy, handelende van den oorſpronk der menſchelyke ziele, niet hebben geſproken van de erf-ſonde, en hoe de ſelve kan in de menſchen voortgeſet worden indien de zielen van God voortgebragt worden; welke de oorſaak van de ſonde, of zedelyk quaad, niet kan weſen. Want de verhandelinge der Erf ſonden behoord geenſints tot natuurelyke wetenſchap, welke wy voor hadden te verklaaren. Ten anderen, gelyk de ziele wel van God, maar nochtans in en van de bedorven menſchen, door de voortteelinge voort-gebracht word; ſoo is ook de zedige bedorventheid niet van God; maar ryſt uyt de bedorventheid der teelende, de ongematigdheid der lichaamen die geteeld worden; waar doorſe gedreven worden tot ſaaken, meer met de genegendheid haarer qualyk geſtelde en ongematigde leden, dan met reden over een komende, of tot haar wel-weeſen en behoud, ſtrekkende. Ook worden (gelyk wy in 't breede aangeweeſen hebben) alle ſonden en onheylen veroorſaakt door de ongeregelde herts-tochten, en begeerten; welke haaren oorſpronk neemen uyt een ongetemperde geſtalte der lichaamen. Ten tweeden, uyt onweetendheid en onbedachtſaamheid, als men niet weet, of niet bedenkt, of geen acht neemd, op de ſeer ſchaadelyke en quaade gevolgen en werkingen, welke op het inwilligen onſer begeerten, en genegendheden, ontſtaan ſullen. Ten derden, door quaade opvoedinge, en gewoonte, navolgen van quaade exempelen; Item, door verſcheydene redenen, en bedriegeryen, valſche verkeerde inbeeldingen, en dwaalinge

onſe

† *Staat der zielen buyten het lichaam.*
* *Oorſpronk der ſonden.*

onſes oordeels en verſtands. Ofte ook, om dat het oordeel des verſtands in ſich ſelven, voor eenige daad goed zynde; door den ſterken blinden drift der herts-tochten vergeten, verdwerſt, veranderd, overwonnen, en in de daad ſelve (ofte korts voor de ſelve) vervalſcht word. Doch de breeder verklaringe hier van behoord tot de *zeden*; ofte *wel-levens-konſt*, en oeffeninge der Godſaligheid.

† Om te beter te verſtaan, ('t geene wy geſegd hebben van de levendigmakende en gevoelende geeſten der beeſten, dat, hoe-welſe in haar ſelven veele in getal zyn, nochtans, door haare vereeniginge met malkanderen, als een geacht moeten worden: ſoo moet men weten, dat een en het ſelve lichaam, ſonder vermeerderd of verminderd te worden in ſijn ſtoffe, of veranderd in weſen; in verſcheyden inſichten, een, of veele lichamen in getale kan genaamd worden. By voorbeeld, een maſſe ofte klomp gouds van honderd ponden, is maar een lichaam; maar, indien het in honderd ſtukken verdeeld word, ſoo zynder honderd lichamen in getale. Soo ook de gevoelende geeſten der dieren, ſoo lange ſy vereenigd zyn in een lichaam met malkanderen, brengen maar een ziele uyt, waar door dat dier leefd, en onderhouden word. Maar indien eenige der voor-gemelde geeſten ſich vervoegen in een ander lichaam, dat (by exempel) binnen het dier geformeerd word, door de voortteelinge; welk lichaam zyn eygen byſondere leden en werk-tuygen krijgd (waar door die geeſten konnen werken en onderhouden worden) en daar na door de geboorte van het teelende dier af-geſcheyden word; dan beſtaat uyt die voor-gemelde geeſten een andere ziele in getal, dan die was, van welke ſy af-gevloeyd is. En, hoe-wel dit geſchied by wijſe van verdeelinge, ſoo word echter de ziele des voortteelenden diers niet verminderd, door dien de geeſten welke van haar afgevloeyd zyn, door de voedinge herſteld worden, gelijk mede alle die, welke gedurriglijk verteerd worden, en door de hitte verdwijnen, door de ſelve voedinge moeten vergoed en vernieuwd worden.

* Maar gemerkt wy geſteld hebben, dat de gevoelende kracht der lichamelijke geeſten in de dieren, in de ſelve geeſten onſcheydendlijk blijft: ſoo ſal yemand lichtelijk denken, dat ſulks ſchijnd ongerijmd te zyn; als of wy beveſtigden, dat de zielen der beeſten niet alleen onſterffelijk waren, maar als ofſe van de zielen der menſchen niet verſchilden. Wy antwoorden, dat geen van beyden uyt ons gevoelen volgd; want hoewel de innerlijke kracht van te konnen gevoelen niet word vernietigd in de beeſten, gelijk ook het minſte gedeelte harer lichamen niet kan (door eenige natuurelijke kracht) vernietigd worden: nochtans ſterft haare ziele, ten aanſien datſe ſoo enkelijk hangd en vaſt is aan het lichaam, datſe, het lichaam geſtorven en bedorven zynde, niet kan eenigſins beſtaan by haar ſelven, ofte eenige levendige werkingen in 't werk ſtellen. Sulks dat de gevoelende geeſten even ſoo veel (niet min of meer) ſterven, als de reſt van de lichamen der beeſten: welke nochtans niemand, en met reden, ſeggen kan datſe onſterffelijk zyn; hoe-welſe niet konnen vernietigd worden, en uyt der ſelve ſtoffe weder andere lichamen konnen voortgebracht worden. De geeſten en zielen dan der beeſten, lichamelijk zynde, ſterven en vergaan even gelijk de lichamen der ſelve. Want de lichamen worden geſegd te vergaan, niet om datſe vernietigd worden, maar om datſe verſtroyd worden in hare deelen, bederven, en onbequaam gemaakt tot het leven, ofte levendige werkingen: ſulks dat het dier, dat uyt beyde beſtond, door loſmakinge, verdeelinge, bederf, en veranderinge van beyde, vergaat, en niet meer is: hoe-wel des ſelfs eerſte beginſelen en ſtoffe, uyt welke het t' ſamen-geſteld was, niet konnen vernietigd worden; maar in de Natuur behouden worden, tot voort-brenginge van wat anders, en onderhoud des Werelds; gelijk wy getoond hebben; dat inſgelijks geſchied in den op-gang en onder-gang van alle andere, ook der levenlooſe lichamen. Maar van de zielen der menſchen word, volgens de H. Schriften, geloofd, datſe door een byſondere werkinge Gods van de lichamen geſcheyden worden, en buyten hare lichamen beſtaan, en ook hare werkingen van begryp en wille oeffenen konnen ſonder de lichamen: hoe-wel ſulks door de natuurelijke wetenſchap niet kan geweten of beweſen worden; en derhalven niet als een werk der natuure, maar der byſondere genade en werkinge Gods aangemerkt word. Want de zielen der menſchen ſoo door des ſelfs leden, en behulp der lichamelijke geeſten, en werk-tuygen, hare werkingen oeffenen. Want na dat de lichamelijke geeſten en de herſſenen gematigd en geſteld zyn, qualijk of wel, in minder of meerder volmaaktheid, in de kinderen, ſieken, volwaſſen, of oude lieden, daar na konnen ook de bequaamheden der ziele min of meer, of niet, of wel; &c. geoeffend worden: niet alleen ontrent lichamelijke, maar ook Geeſtelijke en Goddelijke ſaken. Want de inbeeldingen die wy maken van Geeſtelijke dingen, geſchieden alle in ons op een onvolkomen wyſe, door vergelijkinge en behulp van die inbeeldingen, welke wy door de lichamelijke ſinnen gemaakt, en de geheugenis ingedrukt hebben. Want wy hebben te voren getoond, datter niets kan weſen in het verſtand, dat niet eerſt in ſijn grond door de ſinnen begrepen is.

Soo hier yemand tegen werpt; dat indien de zielen der menſchen na de dood, van de lichamen af-geſcheyden zynde, ſoo wel als te voren haar verſtand, wille, en krachten konnen oeffenen; wat is 'er dan een opſtandinge der dooden van nooden, om tot de gelukſaligheid te komen? Daar op antwoorden de Gods-geleerde, dat de zielen der menſchen, zynde van dien aart, en tot dien eynde geſchapen, om met de lichamen vereenigd te zyn, en met de ſelve een natuur te maken, na de dood in een onvolmaakten, en onnatuurelijken (of boven-natuurelijken) ſtand zyn; en daarom ook de volmaakte gelukſaligheid ſonder hare lichamen niet ſullen noch konnen genieten: want dat de ſelve, volgens de H. Schriften, bewaard en uytgeſteld is, tot na de opſtandinge der lichamen, en den dag des algemeenen oordeels, en veranderinge des Werelds. Hoewelſe toeſtaan, dat de zielen der Vromen ſoo verre na de dood gelukkig zyn, datſe van hare toekomende ſaligheid, in haar afſcheyden van de lichamen, verſekerd zyn en blyven; Ten anderen, datſe tot de eeuwige volmaakte heerlijkheid, buyten alle gevaar van ſonde, verleydinge, of verſoekinge, nu ſekerlijk bewaard worden, en datſe ook in die vaſte hope en ſekerheid ſich vergenoegen en verheugen; alreede eenigſins de voorſmaak en beginſelen der ſelve, ook in haar leven, en afſterven, deelachtig geworden zynde. Sie wat wy hier breeder van geſteld en betoond hebben in onſe aanmerkingen over den Brief aan den Hebreen, over *Cap.* 12. 29. *pag.* 258. en over *Cap.* 11. 40. *pag.* 253. Sulks dat het gevoelen der *Socinianen* by haar ſeer verfoeyelijk geacht word, welke oordeelen dat de zielen der menſchen na de dood, niet alleen met het lichaam ſterven, en tot haar werkingen onbequaam worden; maar ganſchelijk vernietigd worden. 't Welk niet alleen ſtryd tegen menige plaatſen der H. Schriften, maar ook tegen de natuurelijke wetenſchap, en reden-kavelinge. Want indien door geen geweld eeniger Schepſelen, het minſte deel der materie, of algemeene ſtoffe der natuurelijke lichamen, kan vernietigd worden ('t welk de ervarentheid en reden onwederſprekelijk bewyſt) hoe ſoude de ziele des menſchen vernietigd worden? welke in haar ſelfs weſen en aart onlichamelijk is, en derhalven ongelijk min eenig verderf onderworpen, als de lichamen;

† *Hoe de zielen der beeſten vermenigvuldigd worden?*

* *Of de zielen der beeſten onſterffelijk zijn?*

men; en daar en boven noch van een veel treffelijker, en Goddelijker natuure, dan eenige lichamen, ja na de gelijkeniſſe en beeld des onſterffelijken en onveranderlyken Gods geſchapen.

‡ Niemand moet het eyndelijk vremd achten, dat wy beveſtigd hebben, dat de oeffeninge der uytterlijke en innerlijke ſinnen maar in de herſſenen alleen geſchied: hoe-wel de H. Schriften dat ſomtyds aan het herte, het verſtand, en de gedachten, ſchynen toe te eygenen. Want dat geſchied uyt oorſaak, dat, na het verſcheyden oordeel en begryp onſes verſtands, en gedachten, dadelijk in het herte ontſtaan en gevoeld worden verſcheyden bewegingen, en beroeringen, gelijk wy in de verklaringe der herts-tochten breeder hebben aangeweſen.

Wat dan belangd de ſit-plaats der ziele, waarſe haar onthoud in het lichaam, daar wy ook van gehandeld hebben, ſtaat wel te bedenken, dat de ziele des menſchen, zynde een onſterffelijken Geeſt, in haar ſelfs natuur geen lichamelijkheid ofte lichamelijke extenſie hebbende, eygentlijk ook geen plaatſe beſet, en derhalven met het alderminſte deel des lichaams kan vereenigd zyn, en daar in verblyven. Maar dewyle God de ziele met het lichaam wonderbaarlyk vereenigd heeft (gelyk wy elders in 't breede hebben aangeweſen) ſoo dunkt ons, dat de ziele alder-bequaamſt mach geſegd worden in de herſſenen te ſijn, om dat aldaar, en nergens anders, het gevoelen, verſtand, en de uytnemendſte werkinge der ziele geoeffend worden. De ſelve kan ook het herte toegeëygend worden, voor ſoo veel ſich aldaar vertoonen de genegentheden, welke op het gevoelen en begryp des oordeels volgen. Ja ſy kan ook eenigſins geacht worden te zyn in het geheele lichaam, om dat door het ſelve verdeeld en verſtroyd zyn de levendigmakende geeſten, door welkers behulp de ziele alle hare bequaamheden, en krachten, uyt-werkt en oeffend.

* De geeſten worden van de Heel-meeſters en natuur-beſchryvers onderſcheyden in *in-geplante*, of natuurlyk *in-hangende geeſten* (welke in de natuurelyke vocht en warmte zyn, door welke yder deel en lid des lichaams beſtaad, en onderhouden word) en in geeſten welke van *elders* na de andere leden *toevloeyen*. En hoe-wel alle de gemelde geeſten in haar weſentlyken aart daar in over een komen, datſe beſtaan uyt de alder-fijnſte, lochtigſte, en warmſte deelen des bloeds: nochtans verdeelen ſy de *invloeyende* geeſten in driederley ſlag: namentlyk, *natuurelijke*, *levendige*, en *dierlijke*. En dat, ten aanſien datſe verſchillen; voor eerſt, in meerder fijnheid van deelen. Ten tweeden, in gebruyk. Ten derden, in leden in welke ſy geformeerd worden, en door welke ſy tot de andere leden geſonden worden. Want de *natuurelijke* geeſten worden (volgens haar ſeggen) voort-gebracht in de lever, en worden met het bloed wechgeſonden door de Aders, om ſtoffe te ſenden na het herte, uyt welke de *levendige* geeſten ſullen gefurmeerd worden? welke met het bloed door de Slag aders wechgeſonden worden, om de leden des lichaams te voeden, en byſonderlyk ſtoffe toe te brengen, door welke de *Animale* ofte *dierlijke* geeſten geformeerd worden, in de dunne aderkens, ſenuwkens, en holligheden der herſſenen, welke daar na door de ſenuwen geſonden worden na de werk-tuygen der uytterlyke ſinnen, en eygen-ſinnige bewegingen, tot oeffeninge van die beyde.

§ Wy maken voorts dikmaal gewag van *pori*, ofte kleyne inwendige, meeſt onſichtbare openingen, welke in de natuurelyke lichamen bevonden worden. Om 't welk te beter te verſtaan, ſoo moet men vaſt ſtellen (volgens de dagelykſe algemeene bevindinge) dat alle natuurelyke lichamen, welke wy behandelen, en rondom het opper-vlak des Aard en Water-kloots gevonden worden, in ſich vervatten menige ſoodanige *pores*, ofte tocht-gaatjes. Want daar is geen lichaam ſoo hart, dicht, of masſyf van deelen, of de hitte kan daar in en door dringen; daar wy nochtans getoond hebben dat de hitte beſtaat in een beroeringe eeniger ſeer fyne lochtige lichaamkens, welk niet konnen door eenige lichamen door-dringen, of ſe moeten eenige openinge hebben; alſoo geen twee lichamen (hoe ſubtyl die mogen zyn) in een plaats te gelyke konnen zyn. Het *licht* is ook een lichamelyke beweginge, en kan door de glaſen, en andere door-luchtige lichamen, niet paſſeren, dan door eenige openingen. De lichamen der dieren zyn alleſins vol ſoodanige *pori*, waar door de *Inſenſibilis Tranſpiratio*, ofte ongevoelende uytblaſinge der lichamen, het ſweeten, en voedinge der ſelve, geſchieden. Sulks dat de gantſche lichamen, en alle de deelen der dieren, voor de natuurelyke warmte, vocht, en geeſten, door-vloeyelyk zyn.

* De gemeene Oude Natuur-beſchryvers vermelden gemeenelyk vier Elementen ofte Hooft-ſtoffen, uyt welkers vermenginge ſy achten dat alle de natuurelyke lichamen op Aarde voort-gebracht worden; namentlyk het Vyer, Water, Locht, en Aarde. Doch ten onrechte tellenſe daar onder het Vyer. Want het Vyer is geen lichaam, ofte Hoofd-ſtoffe op ſich ſelven, maar alleen een ſterke hitte, ſich in eenig lichaam onthoudende, het zy dan in de Locht, Aarde, aangeſteeken Hout, Kolen, Turf, Solpher, of eenig ander ding. Welke hitte (gelyk wy elders beweſen hebben) in ſich ſelven geen lichaam is, maar in een ſterke beroeringe der kleynſte innerlyke deelkens beſtaat. In de gemelde vier Hoofd-ſtoffen ſtellenſe vier hoedanigheden, welke tegen malkanderen ſtrydig zyn, en de eerſte genaamd worden: als *warmte*, en *koude*; *vochtigheid* en *droogte*: uyt welkers vermenginge geſegd worden veroorſaakt te worden alle de andere hoedanigheden der natuurelyke lichamen. En hoe-wel wy den grond deſer ſaak anders uytleggen, ons inbeeldende een algemeene ſtoffe, uyt welkers beroeringe (door de warmte) in haar minſte innerlyke deelen, de formen, eygenſchappen, en werkingen aller lichamen voort-komen, ſoo hebben wy echter hier en daar (na het gemeen gevoelen) van de gemelde vier Elementen, ofte Hoofd-ſtoffen moeten gewag maken. Immers is dit ſeker, en in deſen aanmerkens waardig; dat, hoe-wel in de gemelde Hoofd ſtoffen, en in de natuurelyke lichamen, uyt de ſelve voort-komende, gevonden worden tegen-ſtrydige hoedanigheden; als koude en hitte, ruſte en beroeringe, grofheid en ſubtylheid der deelen, droogte en vochtigheid, &c. waar doorſe malkanderen geſtadiglyk als bevechten en tegen-gaan. Nochtans diend deſe tegen-ſtrydigheid niet tot nadeel, of verderf des Werelds, ofte der natuurelyke lichamen: maar tot onderhoud der ſelve: door een ſeer wonderlyke bematiginge der ſelve onder malkanderen: welke daarom van ſommige genaamd word een over-een-ſtemmenden twiſt, ofte twiſtige eendracht. Want door de gemelde tegen-ſtrydigheid word te gelyk alles bedorven, en weder alles voort-gebracht; en ſoo blyft alles door een geduurigen op-gang en onder-gang, ſtaande. En door de ſelve oorſaak, welke alles doet allengskens vergaan (namentlyk de warmte) word ook alles geboren, voort-gebracht, en herſteld. Sulks datſe, in de algemeene ſtoffe, is een algemeene oorſake van alle op-komſte, en onder-gang der natuurelyke dingen; Item, van alle hoedanigheden, eygenſchappen, werkingen, natuur, en geſtalte aller ſaken; gelyk breeder in 't vervolg ſal blyken. Dit heeft *Boëthius* ſeer wel in de volgende Verskens uytgedrukt.

Het

‡ *Op wat plaats des lichaams het gevoelen en verſtand geoeffend word?*

* *Van de verſcheydentheid der geeſten in de lichamen.*

§ *Wat de* pori *ofte tocht-gaatjes der lichamen zyn?*

* *Van de vier* Elementen, *ofte Hoofd-ſtoffen.*

Digitized by Google

Hæc concordia temperat æquis
Elementa modis: ut pugnantia
Vicibus cedant humida ſiccis;
Jungantque fidem frigora flammis;
Pendulus ignis ſurgat in altum;
Terræque graves pondere ſidant.
Iiſdem cauſſis Vere tepenti
Spirat floriſer annus odores;
Æſtas Cererem fervida ſiccat;
Remeat pomis gravis Autumnus;
Hiemem defluus irrigat imber.
Hæc temperies alit & profert
Quicquid vitam ſpirat in orbe:
Eadem rapiens condit & auſert
Obitu mergens orta ſupremo.

By de NATUUR nu (welk woord dikmaal voorkomt) verſtaan wy niet anders; dan de geſtalte des Werelds, in welke alle des ſelfs deelen zijn, en onderhouden worden: ofte die ordre en ſtaat, welke God in de deelen en lichamen des Werelds geſteld heeft: door welke hy alles is allen werkt; alle dingen den adem, het leven, en alles gevende. Dus ſegd men, dat de *natuur* ſeer vermogende is, eenpariglijk in alle dingen. Datſe vremd is van veranderinge, met haars gelijk wel vergenoegd, en met weynig te vreden. In ſoodanigen ſin ſegd *Cicero in Catone majore. In hoc ſumus ſapientes, quod Naturam optimam ducem, tanquam Deum, ſequimur, eique paremus.* Daar in zijn wy wijs dat wy de natuur, den alderbeſten Leydsman, als God, volgen, en haar gehoorſamen.

PSALM CIII. VERS XXII.

Lovet den Heere alle ſijne Werken, aan alle plaatſen ſijner Heerſchappye: Loof den *Heere mijne* ziele.

God te looven is / met een aandachtige eerbiedigheid / te erkennen ſijne onbegrijpelijke Heerlijkheid.

Hier toe zijn vier dingen nodig; door eerſt, een naauwe opmerkinge, aandachtige bedenkinge / en overlegginge van alle de werken Gods. Ten 2. over de ſelve een goed en rechtmatig waarachtig oordeel, en gevoelen te hebben. Ten 3. ontrent de ſelve te hebben een behoorlijke geſtalte en bewegingе des gemoeds. Ten 4. een uytdrukkinge deſer goede geſtalte en genegentheid onſer ziele in ons ganſche leven. Welke inſonderheid geſchied door de volgende uytwerkingen van onſen wille; namelijk door God te prijſen, en door dankſeggingen: ten anderen / door vertoog en betuyginge van ſchuldige eerbiedigheid, en gewillige gehoorſaamheid met alle nederigheid; Item / door ernſtige ootmoedige aanroepinge en gebeden tot God.

Uyt de behoorlijke geſtalte / en bewegingе onſes gemoeds; ontrent het onderſoeken en rechtmatig oordeel van Gods Werken / moeten rijſen en veroorſaakt werden deſen navolgende herts-tochten.

Eerſt, een verwonderinge, waar door wy / in het aanmerken van Gods werken / als buyten ons ſelven geruckt werden / bemerkende datſe veel treffelijker / grooter / en wonderlijker zijn / dan datſe van ons / ja van yemand ter Wereld / ten vollen ſouden konnen verſtaan en begrepen werden. Sie daar van *Pſ.* 8. en 104. 24. Hoe groot zijn uwe Werken, ô Heere? gy hebtſe alle met wijsheid gemaakt, het Aardrijk is vol van uwe goederen. *Job* 9. 10. Die groote dingen doed, diemen niet doorſoeken kan: en wonderen die men niet tellen kan. *Pſ.* 139. 17. 18. Daarom, hoe koſtelijk zijn my, ô God, uwe gedachten? hoe machtig vele zijn hare ſommen? ſoude ikſe tellen? haarder is meer dan des ſands. *Eccl,* 8. 17. Doe ſag ik al het Werk Godes: dat een menſche niet kan uytvinden het werk dat onder de Sonne geſchied: om 't welk een menſche arbeyd om te ſoeken, maar hy ſal het niet uytvinden: ja indien ook een Wijſe ſeyde, dat hy 't ſoude weten, ſoo ſal hy 't doch niet konnen uytvinden. Wy ſien maar de uytterſte eynden en tippen der Werken Gods; ſulks dat de Wereld den menſchen-kinderen als tot een raadſel gegeven is. *Eccl.* 11. 5. en 3. 11. &c.

Hier uyt ontſtaat het / dat'er ſoo vele verſcheyden meeningen zijn / der gene die de Werken Gods onderſocht hebben: en dat vele ſeer ongerijmd daar van geoordeeld hebben / ja ſommige uytdrukkelijk geloochend / dat de Wereld van God (die in den hoogſten trap wijs / goed / en machtig is) gemaakt was; maar / of by gevalle 't ſamen gelopen / of door eenen quaden geeſt beſchikt; om datſe / de ſaken niet verſtaande / noch de eynden Gods in alles konnende na-ſpeuren / als quaad veroordeeld hebben / alles 'tgene met haar ſinnelijkheid niet over een quam; en dat juyſt de menſchen geen voordeel dede / of eenig ongemak ſcheen toe te brengen. Even als of alles noodſakelijk moeſte na den wille der menſchen / tot geen ander eynde / dan tot ſijn profijt en gemak / alleenelijk gemaakt weſen. Daarſe liever met verwonderinge moeſten aangeſien hebben dat ſy niet verſtonden / dan gelaſterd 't gene haar begrijp te boven ging. Denkende / dat Gods wegen onnaſpeurelijk, en ſijne oordeelen eenen diepen af-grond zijn: want wie is ſijnen raads-man geweeſt, of wie heeft den ſin des Heeren gekend? Rom. 11. 34. Het is Gods eere (ſegd Salomon *Prov.* 25. 2.) een ſake te verbergen.

De tweede bewegingе en herts-tocht / welke moet ontſtaan uyt een behoorlijke en rechte aanmerkinge van Gods Werken / is een heylige blijdſchap, waar door wy met God ſelve ons verheugen in ſijne werken. *Phil.* 4. 4. Verblijd u in den Heere altijd. *Pſ.* 111 2. De werken des Heeren zijn groot: ſy worden geſocht van alle die'er luſt in hebben. *Pſ.* 104. 34. Mijne overdenkinge van hem ſal ſoete zijn: ik ſal my in den Heere verblijden. *Pſ.* 92. 5. Want gy hebt my verblijd, Heere, met uwe daden: ik ſal juychen over de werken uwer handen. Want indien God ſelfs een behagen heeft in ſijne werken / ſich daar in verheugd / als gemaakt door een ondoorgrondelijke macht / wijsheid / en goedheid / in een oneyndige verſcheydentheid / onbegrijpelijke ſchoonheid / en uytgebreydentheid. Hoeveel te meer behooren wy ons daar in te verblijden /

Sie *Gen.* 1. 31. *Pſ.* 104. 31. De Heere verblijde ſich in ſijne werken. *Prov.* 8. 39-31. Doe hy de grond-veſten der Aarde ſtelde, &c. Doe was ik een voeſterlink by hem, en ik was dagelijks ſijne vermakingen: t'aller tijd voor ſijn aangeſicht ſpelende. Spelende in de Wereld ſijnes Aardrijks: en mijne vermakingen zijn met der menſchen-kinderen.

De derde bewueginge welke ontſtaan moet in ons door het recht aanmerken der werken Gods / is nederigheid. Waar door wy aan d'eene zijde overleggende Gods onbegrijpelijke Majeſteyt / en de Heerlykheid ſijner daden; en aan d'ander zijde onſen elendigen / geringen / en gantſch onwaardigen ſtaat; belijden / dat wy geheel beſtaan / en hangen aan de enkele vrywillige genade en weldadigheid Gods / en onwaardig zijn ſelfs de minſte weldaden die God ons bewijſd / ja dat God ſelfs ſijn gedachten over ons eenigſins laat gaan / of verwaardigd acht te nemen op onſe perſoonen / of gebeden; en veel min / dat hy ſoo groote dingen voor ons doed. *Pſ.* 8. 4. 5. Als ik uwen Hemel aanſie, het werk uwer vingeren, de Mane en de Sterren, die gy bereyd hebt: wat is den menſche dat gy ſijner gedenkt? en den Soone des menſchen dat gy hem beſoekt? en hebd hem, &c. *Pſ.* 144. 3. 4. O Heere, wat is den menſche dat gy hem kend? het kind des menſchen, dat gy het achtet? de menſche is de ydelheid gelijk: ſijne dagen zijn als een voor-by-gaande ſchaduwe. *Job.* 14. 1-3. De menſche van een vrouwe geboren, is kort van dagen, en ſat van onruſte. Hy komt voort als een bloeme, en word af-geſneden: ook vlucht hy als een ſchaduwe en beſtaat niet. Noch doed gy uwe oogen over ſulken open: en gy betrekt my in het gerechte met u. *Job* 7. 17. 18. Wat is den menſche dat gy hem groot acht? en dat gy u herte op hem ſet! en dat gy hem beſoekt in elken morgenſtond? dat gy hem in elken oogenblijk beproeft? Sie *Gen.* 18: 27. Sie doch, ik hebbe my onderwonden te ſpreken tot den Heere; hoe-wel ik ſtof en aſſche ben. *Gen.* 32: 10. Ik ben geringer dan alle deſe weldaden, &c.

De vierde herts-tocht moet weſen een kinderlijke vreeſe, en eerbiedigheid, waar door wy / aanmerkende Gods onbegrijpelijke hoogheid / macht / en gerechtigheid / met een nederſlachtig gemoed verſteld / en bekommerd zijn / om hem in alles te behagen / en te vermijden dat eenigſins hem mochte verbelgen *Pſ.* 119: 120. Het hayr mijns vleeſches is te bergen gereſen van verſchrikkinge voor u, en ik hebbe gevreeſt voor uwe oordeelen. *Pſ.* 2: 11. Dient den Heere met vreeſe, en verheugt u met beevinge. 1 *Pet.* 5: 5. 6. *Eſ.* 66: v. 2. &c.

De vijfde beweginge / welke rijſen moet uyt een behoorlijke en aandachtige aanmerkinge der werken Gods / is liefde tot God, uyt inſicht van ſijne onuytſprekelijke goedheid / welke ſich wel ſtrekt in 't gemeen over alle zijne werken. *Pſ.* 145: 9. Maar inſonderheid / en by uytnemendheid over de menſchen. *Pſ.* 8: 6. Gy hebt hem een weynig minder gemaakt dan de Engelen, en hebt hem met eere en heerlijkheid gekroond. Gy doed hem heerſchen over de werken uwer handen: gy hebt alles onder ſijne voeten geſet, *Gen.* 1: 26. En God ſeyde: laat ons menſchen maken, na onſen beelde, na onſe gelijkeniſſe, en dat ſy heerſchappye hebben, &c. *Pſ.* 31: 24. Hebbet den Heere lief gy alle ſijne gunſt-genooten, &c.

Uyt de voorgemelde bewegingen en inſichten volgd ook de ſeſde, namelijk / een hertelijk vertrouwen op Gods onveranderlijke goedertierenheid, en almachtige goed-gunſtigheid. *Prov.* 3: 5. Vertrouwt op den Heere met u gansch herte, &c. Sulks dat wy in God volkomentlijk beruſten / als in den eenigen oorſpronk en volmaaktheid alles goeds; in welkers gemeynſchap / en gunſt / by gevolg / ons opperſte goed en wel-ſtand gelegen is. *Pſ.* 73. 28. Maar my aangaande; het is my goed na by God te weſen: ik ſette mijn betrouwen op den Heere Heere, om uwe werken te vertellen v. 25. Wien heb ik neffens u in den Hemel? neffens u luſt my ook niets op Aarden. Beſwijkt mijn vleeſch en mijn herte, ſoo is God den Rots-ſteen mijns herten, en mijn deel in eeuwigheid.

Op ſoodanigen wijſe dan verwekt ſijn eygen ziele, in onſen Text / den Pſalm-dichter om God te looven: en noodigd daar toe alle ſijne werken, welke gevonden worden in alle plaatſen der Goddelijke Heerſchappye; als in de Locht / in de Hemelen / den Hemel der Hemelen / op de Aarde / in de wateren / onder de Aarde / en alle de af-gronden die onder de Aarde zijn. Want deſe alle zijn de plaatſen der Goddelyke Heerſchappye / in de welke hy alles in allen werkt / na ſijn behagen / *Pſ.* 135: 6. Al wat den Heere behaagd, doed hy in de Hemelen, en op de Aarde, in de Zeen, en alle afgronden. En het gene hier in 't gemeen word geſegd van de werken Gods / daar van word in menige andere plaatſen der H. Schriften in 't byſonder geſprooken. Soo dat geheele en groote Regiſters van Gods werken worden opgeteld / uyt alle de voorgemelde plaatſen der Goddelyke Heerſchappye / welke alle aangemaand worden om den Heere te looven. Sie onder anderen den gantſchen 104. en 136. en 148. en andere Pſalmen. God ſelve ſteld Job in 't byſonder voor oogen ſijne byſonderſte werken / in een lange rolle. Op dat hy hem / door der ſelver aanmerkinge / ſoude bewegen tot ootmoed / lof-ſegginge / en erkenteniſſe van ſijne onbegrypelyke macht / en wijsheid. Sie *Job cap.* 38. en 39, en 40. en 41. de gantſche capittelen door. De Heyligen zijn daar ſeer neerſtig geweeſt / om ook in 't byſonder Gods werken te onderſoeken / en met aandacht te bemerken. Eerſt / om dat in alle Gods werken / geene uytgeſonderd / byſondere ſtoffe en gelegentheid gegeven word / om God te looven en te verheerlyken. Inſonderheid / als men wat naauwkeuriglyk bemerkt de groote verſcheydentheid / wel-geſchikte orde / en onderling behulp / welke alle ſchepſelen onder malkander vertoonen / behouden / en d'een d'ander toe brengen / tot elkanders wel-weſen / en ſtandvaſtig onderhoud. Item / als men gaat bemerken yders ſchepſels / in ſijn ſoorte / ſchoonheid / volmaaktheid / byſondere eygenſchappen / en nuttige gebruyken. Ten anderen / de vroomen / bemerkende haar onmacht / waar door ſe gewaar worden datſe noyt ten vollen konnen de uytnemendheden der Goddelyke werken beſeffen / En veel min / by gevolg / God genoegſaam / na de waarheid van ſijne on-door-grondelyke Majeſteyt / looven en pryſen; ſoo roepen ſe als 't waar / alle menſchen tot hare hulpe / om met haar geſamentlijk God te looven / en te verheerlyken *Pſ.* 34. 4. Maakt den Heere met my groot, en laat ons ſijnen naam te ſamen verhoogen. En ook met eenen alle andere ſchepſelen; aangeſien God in en door de ſelve / 't geen van hem kennelijk is, ſichtbaarlijk ons vertoond / en bekend gemaakt heeft. *Rom.* 1. 19. 21. 22. Ten derden / om dat de vroomen de werken Gods aanſchouwende / de ſelve niet alleen aanmerken als wonderen Gods / maar als ſoo veel weldaden aan haar / tot haren goede en gebruyk / toe-gebracht / waar door ſe dan tot ootmoed en dankbaarheid bewoogen worden. Gelijk blijkt in *Pſ.* 8. 4-6. en volgende verſen. Want ſy weten wel / dat men God beweegd om meerder weldaden te geven / als men over de voorgaande dankbaar is: gelijk een Landman die aarde meeſt en liefſt bearbeyd / die meeſt vrucht geeft. *Optima petitio gratiarum eſt actio. Efficaciſſimum genus eſt rogandi, gratias agere. Aſcenſus gratiarum eſt deſcenſus gratiæ. Invitat ad magna, qui gratus recipit modica: & ſpem de futuris recipit, qui tranſacta beneficia recognoſcit.* Het beſte gebed is dank-ſegginge. Daar is geen krachtiger wyſe van bidden, als dankbaar te zijn. Het op-klimmen der dankbaarheid is het nederdalen der genade. Hy noodigd tot groote weldaden die over kleyne dank-baar is; en verſterkt voor ſich de hoope van toe-komende

ſegenin-

ſegeningen, die de voorgaande dankbaarlijk erkend. Daar is Gode niets aangenamer dan een dankbaar gemoed. Die ondankbaar is over eenige weldaad Gods / verlieſt de vrucht der ſelve / en maakt ſich onwaardig en onbequaam om andere te ontfangen / ofte wel te genieten. Ten vierden, om dat God te looven over ſijne onbegrijpelijke eygenſchappen / werken / en weldaden / het uytterſte eynde / en derhalven het hoogſte goed is / dat God in alle ſijne werken beoogd heeft. 1 *Petr.* 2. 9. *Prov.* 16. 4. 1 *Cor.* 10. 31. Dit ſelve is daarom de voortreffelijkſte deugd en daad die den menſche kan doen op aarden / ja ſelfs in den Hemel / in het Rijke der Heerlijkheid. De Engelen ſelfs konnen niet uytnemender doen / dan Gode Hallelu-jah en Lof-ſangen op-dragen. *Apoc.* 5. &c. Gelijk David den 103. *Pſalm* begonnen hadde met deſe woorden. Loof den Heere mijn ziele: ſoo eyndigt hy ook insgelijx den ſelven Pſalm / met de ſelve woorden / Loof den Heere mijne ziele. Toonende alſoo / dat in alle onſe betrachtingen / het begin en eerſte oogmerk / Item / het eynde en uytterſte inſicht moet weſen / God in alles / na ons vermogen / te verheerlijken. 1 *Theſ.* 5. 18. Dankt God in alles. *Eph.* 5. 20. Dankende alle tijd over alle dingen God en den Vader, in den name onſes Heeren Jeſu Chriſti. Hier van zijn vele menſchen ſoo verre van daan / datſe hare hoogſte betrachtinge ſouden achten God / in ſijne werken / en aandachtig onderſoek en aanmerkinge der ſelve / te verheerlijken; datſe naauwelijcx opt eens daar op hare gedachten laten gaan; ja wel dorven tegen-ſpreken / als of het den ſchuldigen plicht van een Chriſten niet waar daar acht op te nemen; en / als of Paulus ſulcx eenigſins hadde tegen-geſprooken. *Col.* 2. 8. Siet toe dat niemand u als eenen roof vervoere, door de Philoſophie, en ydele verleydinge, na de overleveringe der menſchen, na de eerſte beginſelen der Wereld; en niet na Chriſtum. Want Paulus ſpreekt daar niet tegen de Philoſophie / ofte grondige kenniſſe der natuurelijke dingen / in haar ſelven aangemerkt / maar alleen tegen eenige verleydingen / en dwalingen / welke daar onder vermengd waren; en in ſoodanigen ſin ſpreekt hy niet meer tegen de Philoſophie / dan de Theologie / ofte Gods-geleerdheid / welke niet min valſche dwalingen / en groote verleydingen / onderworpen is dan de Philoſophie / ja noch veel erger / ſchadelijker en verderfelijker. *Rom.* 16. 17. 18. 2 *Petr.* 2. 1-3. *Act.* 20. 29, 30. 1 *Tim.* 4. 1-3. &c. Onſe Overſetters der H. Schriften geven op de gemelden Text deſen volgenden uytleg (welke niet alleen den aart der ſake / maar de woorden ſelfs van den Text / en het oogmerk des Apoſtels / uytdrukkelijk beveſtigen) Hier door word de rechte Philoſophie niet verſtaan, welke een gave Gods is, en ſelfs een inſtrument, ofte middel, dienſtig om Gods woord beter te verſtaan, en te verklaren. Maar de Sophiſterye ofte bedriegelijke ſchijnwijsheid eeniger Heydenſche Philoſophen, gelijk de volgende woorden *ydele verleydinge* verklaren. En &c.

God nu word tweeſins geloofd en gepreſen / in onſe herten / en binnenſte geſtalte en bewegingen van ons gemoed / ſoo het verſtand en oordeel; als mede der wille en genegentheden / ofte herts-tochten; gelijk wy te vooren getoond hebben. Ofte met onſe woorden en daden / of ook Schriften / en alderley andere uytwendige wijſen / waar door wy onſe innerlijke bewegingen des gemoeds trachten uyt te drukken; of ook in andere diergelijke te verwekken / en in ons ſelven te vermeerderen. Hier toe behoord ook het gebruyk der Muſijkkonſt / welke / ſoo onder de Chriſtenen als de Joden / ten allen tyden is gebruykt geweeſt / om met meerder aangenaamheid / yver / en ſtichtinge / ons ſelven en andere gaande te maaken / om God met vreugde te looven / en te danken. Om welke reden ik voorgenomen hebbe (om yets toe te brengen tot der lof des Heeren / als het uytterſte eynde van alles; en den uytnemendſten plicht van een redelijk ſchepſel) achtervolgens mijnen Text / *Pſ.* 103: 22. kortelijk eenige dingen aan te wijſen / uyt welke blijken mach / hoe dat in alle de werken Gods / en in alle plaatſen des Werelds / en der Goddelijke heerſchappye / ons menigvuldige ſtoffe voor komt / waar door onſe ziele bewoogen mach werden om God te looven. Tot dien eynde ſal ik eerſt wat in 't gemeen ſeggen van de ſichtbare ſchepſelen / ofte den aart en geſtalte der natuurelijke lichamen. Ten tweeden / van de Wereld in 't gemeen. Ten derden / van den kloot der Aarde en des waters in 't gemeen. Ten vierden / van de onder-aardſche Wereld. Ten vijfden / van de aard-gewaſſen en dieren in 't gemeen. Ten ſesden / van den Hemel en ſterren.

Het Eerſte HOOFD-STUK.

Van den aart en geſtalte der natuurelijke lichamen in 't gemeen.

1. Wat een natuurelijk lichaam zy?

De natuurelijke lichamen konnen drieſins aangemerkt worden / of ſoo alsſe alle met malkanderen in een bequame ordre te ſamen vervoegd en geſchikt zijn / 't welk men de Wereld noemd; of yder lichaam kan op ſich ſelven aangemerkt werden / als deelen des Werelds. Een natuurelijk lichaam / in 't gemeen begrepen / is een ſelf-ſtandig weſen / beſtaande uyt lichamelijke ſtoffe / en ſijn eygen forme ofte fatſoen; maar door het van andere lichamen onderſcheyden is. De gemeene ſtoffe van alle de natuurelijke lichamen / is een ſelf-ſtandig weſen / dat plaats vervuld / en begrepen werd in breedte / lengte / en diepte uytgebreyd te weſen. De deelen deſer gemeene ſtoffe konnen op eenen tijd maar beſtaan onder de gedaante van een byſonder fatſoen; maar by beurte / en gevolg / konnenſe alderley fatſoenen aannemen / en alderley aangenomen fatſoenen verlaten. Sulcx dat 't gene nu by voor-beeld water is / word by der tijd / door den Wijnſtok bewrocht en veranderd zijnde / wijn: die wijn / gedronken zijnde / veranderd in bloed / het bloed in ons vleeſch / en andere deelen des lichaams: en weder / door de warmte en bewegingen des lichaams verteerd zijnde / verdwijnd tot locht / water / &c. Uyt de Aarde komt tarwe / van de tarwe word brood / van brood gyl in de maag; die gyl veranderd in bloed / dat bloed word door de voedinge veranderd in ons vleeſch / beenen / vel / en andere deelen; die deelen verdwijnen weder / en worden door de loſmakinge der natuure weder aarde / water / locht / &c. Sulcx dat alles eenigſins uyt alles / en alles uyt eenderley ſtoffe voortkomt: zijnde door een geduurigen ommegank / den ondergank van het een / altoos den opgank van wat anders: en / ſoo haaſt de gemeene ſtoffe het eene fatſoen verlaat / ſoo neemtſe dadelijk een ander aan: gelijk oogenſchijnelijk blijkt uyt de aard-gewaſſen en de dieren / welke van ſelfs / of uyt verrottinge / of eenig verderf / of uytwerpſelen der dieren / voortkomen. Want waarlijk kander eygentlijk niets vernietigd worden / volgens den loop der natuur / niet meer dan yet uyt niet kan voort-komen. En daar geſchieden geen verdervingen ſoo ſeer / ten aanſien van de Wereld in 't gemeen / als wel veranderingen / de verwiſſelinge

der fatſoenen in de gemeene ſtoffe. Want de gemeene ſtoffe kan nooit weſen ſonder eenig fatſoen; en die eerſte ſtoffe / welke ſommige aanmerken als van alle byſondere fatſoenen te gelijk ontbloot / kan wel met verſtand eenigſins bedacht worden / maar nooit geſien / of door ervarentheid beſpeurd. Sulx datſe niet in weſen / maar enkele inbeeldinge der menſchen / beſtaat.

2. Wonderlijke verſcheydenheid der natuurelijke Lichamen.

HOewel God in ſich ſelven eenig / en ganſch eenvoudig is. Soo openbaard ſig nochtans in de ganſche Wereld / een onbepaalde / en / ten aanſien van ons begrijp / een oneyndige verſcheydentheid der natuurelijke lichamen / ſoo in ſoorten derſelve / als in byſondere verſchillen der ſaken / yder onder ſijn ſoorte behoorende. 't Welk niet alleen in aard-gewaſſen / maar ook in leven-looſe dingen / en inſonderheid in dieren / beſpeurd werd. Want ook ſelfs in die dieren / welke wy niet onderſcheyden / is ſulken verſchil / waar doorſe malkanderen konnen onder-kennen. By voorbeeld / wy / ſiende een menigte van bijen / behoorende tot eenen korf / konnen d' een van d' ander niet onderſcheyden; nochtans ſullen de bijen ſelve onder malkanderen onderſcheid merken: want ſoo daar een of meer andere bijen van de ſelve ſoorte poogen in de korf te komen / daar toe niet behoorende / die ſullenſe kennen / en uytweeren / en die van haar vergaderinge toelaten.

Door deſe verſcheydentheid toond God / tot onſer verwonderinge / en ſijnen lof / ſijne onbegrijpelijke en oneyndige volmaaktheid / welke eenigſints oneyndelijk in de Schepſelen verdeeld is. Ook is deſe verſcheydentheid der lichamen te wonderlijker / om datſe voortkomd uyt een en de ſelve gemeene ſtoffe / als de Moeder / en door een algemeene werkinge der Son / als den Vader aller dingen. Ten anderen / uyt ſeer weynige Hoofd-ſtoffen / ofte Elementen / als daar zijn de Aarde, Water, en Locht. Even gelijk uyt ſeer weynige letteren een ontelbare menichte van woorden / talen / en ſpraken / gevormd worden. Uyt weynig cijffer-letteren / een onbepaalde menichte van getalen. Uyt weynig toonen / een onbepaalde verſcheydentheid van geſangen / en Muſijkſpelen. En gelijk uyt de verſcheydentheid der toonen / met malkanderen vermengd en bematigd / de ſoetigheid der Muſijk ontſtaat; ſoo ook uyt de wel-gematigde en onder malkanderen ſpelende verſcheydentheid der Schepſelen Gods / een onuytſpreekelijke ſchoonheid der ſelve.

Uyt deſe verſcheydentheid moet noodwendiglijk volgen / dat God ſich ſelven / en ſijne goedheid / niet even gelijkelijk aan alle Schepſelen / ofte op een mate en wijſe heeft vertoond / en mede-gedeeld; maar ſeer ongelijkelijk / en op verſcheyden manieren. Want warenſe alle even volmaakt / ſoo moeſtenſe een en 't ſelve weſen. Maar nu heeftſe God ſijne vrywillige diſpenſatie getoond / yder gevende een byſondere volmaaktheid / in verſchillende ſoorten / na ſijn vry welbehagen. 1 *Cor.* 12.

Uyt deſe groote verſcheydentheid der natuurelijke dingen volgd ook / by toeval; dat het eene dikmaal het andere hinderlijk en nadeelig is; gemerkt het geene goed is voor d' een ſoorte / ſchadelijk is voor d' ander; ja dat den opgank van het eene den ondergank is van het ander. Welke dingen niet moeten verkeerdelijk geduyd worden / tot te grooten blame en miſprijſen der geſtalte des Werelds; gemerkt alles echter ſtrekt tot gemeen onderhoud der natuur; in welke ſoo eygentlijk geen bedervingen / als wel geduurige veranderingen geſchieden / ſonder nadeel van eenige ſoorte / ofte verminderinge of verſlimminge van 't gemeen. Ten anderen / om dat / gelijk wy getoond hebben / de verſcheydentheid der natuurelijke dingen ſeer tot Gods eere / cieraad / en welſtand des Werelds ſtrekt. Uyt welke onvermijdelijk volgen moeſt / dat niet alle dingen even goed en volmaakt / ofte op eenderley wijſe ſoodanige waren; maar verſcheydentlijk.

3. Van den aart en oorſpronk der formen, ofte fatſoenen der natuurelijke Lichamen.

DE fatſoenen in der natuurelijke lichamen worden aangemerkt / ofte in leven-looſe lichamen / of in de levende en reden-gebruykende. De eerſte formen of fatſoenen worden alle veroorſaakt en voortgebracht uyt de verſcheydene diſpoſitie / of geſtalte en gedaante der ſtoffe / ten aanſien van de verſcheydene bewegingen / of ruſte / grootte of kleynheid / ſituatie / of onderlinge ordre en geſchiktheid der deelen onder malkanderen / en uyt de verſchillende figuren der deelen van de ſtoffe / in welke door deſe voorgaande diſpoſitie de formen ingeboerd worden. En daarom bekennen mede de Natuur-beſchrijvers / dat de formen worden voortgebracht uyt het vermogen der gemeene ſtoffe / welke bequaam is / om alle ſoodanige toevallige veranderingen te ondergaan. Item / dat de formen der lichamen niet konnen in de ſtoffe gebracht worden / 't en zy de ſtoffe te voren daar toe bequamelijk bereyd zy / het zy dan door de voorteelinge / gelijk in de dieren geſchied / of anderſins. Van welken oorſpronk der formen / in dieren en menſchen / te ſijner tijd moet gehandeld worden.

Dus ſiet men dat de formen der ſpijs en drank / die wy dagelijx gebruyken / door de warmte en natuurelijke bewegingen en werkingen die in maag / lever / herte / en ſoo voorts / geſchieden / veranderd zijnde; de ſtoffe der ſelve aanneemd de formen van gyl / bloed / vleeſch / en andere deelen des lichaams / welke de ontfangene ſtoffe tot haar onderhoud en voedinge ontfangende / hare eygen formen als mede-deelen / en in haars gelijk veranderen. Leerd ons niet de dagelijkſche bevindinge / dat in den wijn-ſtok / boomen / en allerley gewaſſen / de vochtigheid / aarde / en locht / welke in de ſtammen en deelen der gewaſſen / door de warmte der Son op-getrokken worden; door de bewginge en werkinge der warmte / na de verſcheydentheid der gewaſſen; veranderen in wijn / tarwe / appelen / en allerley vruchten die uyt de aarde worden voortgebracht?

Deſe formen dan zijn geen ſaken die weſentlijk by haar ſelven beſtaan / maar alleen toevallige veranderingen van de deelen der gemeene ſtoffe. Want indien deſe formen yet weſentlijks waren / by ſich ſelven beſtaande / ſoo moeſtenſe dan / alſſe vergaan / vernietigd worden / en daar na weder uyt niet voortkomen: en ſoo ſouder in de Wereld allesins geſchieden een geduurige vernietiginge van ſelfſtandige formen / en een geduurige ſcheppinge der ſelve uyt niet: daar het in tegendeel vaſt ſtaat / dat / volgens den loop der natuur / niet weſentlijks / dat by ſich ſelven beſtaat / vernietigd word / of uyt niet kan voortgebacht worden.

Deſe formen dan zijn niet als toevallen der ſtoffe / en daarom konnenſe ſonder de ſelve / noch buyten de ſelve / geenſints beſtaan. Sy zijn niet dan verſcheyden wijſen der toevallige geſtalten / en veranderingen / die de ſtoffe onderworpen is. En daarom worden de natuurelijke lichamen door de formen niet uyt twee weſens te ſamen geſteld / maar alleen van malkanderen in hoedanigheden en toevallige verſchillen onderſcheyden. Want (gelijk de *Metaphyſici* wel ſeggen /) *modi non componunt ſubjectum, ſed diſtinguunt.* De wijſen maken geen 't' ſamenſtellinge van verſcheyden ſaaken, maar ſy onderſcheyden de ſelve van malkanderen. Hier door kan men nu wel antwoorden op de vrage / die ſommige voorſtellen; wat edelder en beter is / de gemeene

meene

meeſte ſtoffe der ſaaken / of de forme? wy antwoorden / dat / ten verſcheyden aanſien / het een en het ander kan beter genaamd werden. De ſtoffe, om datſe by ſich ſelven weſentlijk beſtaat / en daarom altoos blijft; daar de formen maar toevallen zijn / die den geduurigen ondergank / opgank / en veranderinge / onderworpen zijn. De formen konnen ook eenigſins beter geacht worden / om dat door de ſelve de lichamen verkrijgen hare verſchillige gedaanten / waar doorſe van malkanderen onderſcheyden worden / uyt welke vloeyen de geheele natuur / de byſondere eygenſchappen / hoedanigheden / en werkingen / welke yder ſake in ſijne ſoorte eygen zijn.

Alle deſe gemelde formen der leven-looſe lichamen worden door veelderley bewegingen der deelkens in de ſtoffe veroorſaakt. Welke bewegingen alle oorſpronkelijk voortkomen uyt de natuurelijke warmte / ſoo die in de lichamen alreede is / als die dagelijcx van den Hemel op den kloot der Aarde / en des waters / afvloeyd. Dus ſiet men dat de vruchten en gewaſſen der aarde / des Somers / door den invloed der Sonne / voortkomen. En dat de dagelijkſche voedinge / en verwiſſelinge der formen / die tot die voedinge geſchied / in de lichamen der dieren veroorſaakt werd door de natuurelijke ingeborene warmte der dieren; welke / ſoo lang ſy in de lichamen der dieren wel gematigd blijft met de vochtigheid / locht / en de andere deelen en welgeſtelde formen der leden des lichaams / het leven in de dieren veroorſaakt / en door de voedinge onderhoud. Want ook alle de voorgemelde veranderingen der deelkens der gemeene ſtoffe / uyt welke wy betoond hebben dat alle formen voortkomen; deſe alle / ſeg ik / worden door de warmte / ofte door verſcheydene beweginge der deelen / (welke door warmte veroorſaakt word) voortgebracht; als daar is de meerder of minder grootte der deelen / de figuuren der ſelve / en ſituatie, of verſcheiden geſchiktheid of plaatſinge der deelen onder malkanderen.

4. Van het eynde aller ſaken.

INdien men vraagd wat het eynde zy aller dingen die in de natuur geſchieden? Wy antwoorden / dat het opperſte eynde is het ſelve met het begin aller dingen / welk is God. Op dat hy / 't gene in ſich onſienelijk was / door de ſienelijke Schepſelen vertoonen ſoude / en ſijne goedheid aan de Schepſelen mede deelen. *Rom.* 1. Tot prijs van den Rijkdom ſijner Heerlijkheid. *Eph.* 1. Want hy is te gelijk het begin en eynde van alles. *Rom.* 11. 36. Want uyt hem, en door hem, en tot hem zijn alle dingen. Hem zy de Heerlijkheid in der eeuwigheid. *Apoc.* 1. 8. De Alpha en de Omega, het begin en eynde. Welke ſelf ſonder begin en eynde is. Eenig in weſen / en nochtans de oorſaak van de oneyndige verſcheidentheden der oorſaken. Onveranderlijk / en echter alles veranderende. Onbewegelijk / en nochtans alles bewegende. Want in hem leven wy, en bewegen wy ons, en zijn wy *Act.* 17. 28. Daarom hebben de Ouden God genoemd het middel-punt aller ſaaken. Om dat in de rondte / alle de linien van den omme-trek der rondte nederdalen / en eyndigen in het middel-punt; en wederom / ſoo nemen alle linien haren oorſpronk uyt het middel-punt / en worden na de circumferentie / ofte uytterſten omme-gang / der rondte gebracht; ſulks dat het middel-punt eenigſins is / en het begin / en het eynde aller linien / die in de rondte konnen bedacht worden.

Voorts is het eynde aller dingen de behoudeniſſe des Werelds; in alle hare deelen / en goede geſichte ordre / en geſtalte in welke ſy geſteld is. Ten derden / het behoud en welweſen van yder ſaak in 't byſonder, en by uytnemendheid der menſchen; tot wiens aanſchouwen / onderſoek / onderhoud / vermaak / en gebruyk / de meeſtendeel der ſchepſelen dienſtig zijn. Doch die de menſchen geen dienſt doen / zijn tot onderhoud en wel-weſen van andere dieren / en ook haars ſelfs ſoorte / geordend. Het kan ook wel zijn / dat de eynden Gods in alle dingen niet bekend zijn. Want wie is Gods raads-man, of wie heeft den ſin des Heeren gekend? *Rom.* 11. 34.

5. Van de kennis der natuurelijke ſaken.

DE kennis der natuurelijke dingen is een wetenſchap / waar door men begrypt / en verſtaan kan / den aart / eygenſchappen / hoedanigheden / werkingen / en ganſche natuur der natuurelijke lichamen / voor ſoo veel die natuurelijk zijn / volgens den loop en ordre der natuur geſchieden / en begrepen konnen worden. Sulks dat deſe kennis haar ſteunſel en grond heeft op de bevindinge / en onderſoek van de geſtalte en gelegentheid der ſaken / door de vijf uytterlijke ſinnen. Want daar kan natuurelijker wijſe niets komen in ons verſtand / of het moet te voren eeniger wijſe in onſe vijf uytterlijke ſinnen / eens of meer begrepen en geweeſt zijn. Of door ſijn eygen ſelven, gelijk de coleuren / ſmaken / reuken / geklank / warmte / koude / &c. of in ſijn deelen, gelijk alſmen ſich inbeeld eenen gouden Berg; die men niet ſoude konnen ons voorbeelden / ten ware wy eerſt goud / en een Berg / geſien hadden; uyt welker beyder t' ſamenvoeginge / deſe verſierde inbeeldinge her-voorkomt. Of / ten derden / door haare werken, gelijk wy God eenigſins kennen uyt ſijne ſichtbare en gevoelige Schepſelen / die wy door de vijf ſinnen begrypen. Waar uyt wy dan by gevolg oordeelen / dat die volmaaktheden / en krachten / die in de Schepſelen beſpeurd werden / by uytnemendheid in den Schepper der ſelve bevonden worden; als daar is wijſheid / goedheid / waarheid / macht / herſchappye / gerechtigheid / gelukſaligheid / en ſoo voorts. Of het is / ten vierden / geweeſt in een van de vijf ſinnen / door 't gene dat ganſch contrary, ofte van een tegen-geſtelden aart is; ſoo dat men dan het ander begrijpt / door tegenſtellinge van het een tegen het ander. Soo begrijpen wy eenigſins wat duyſternis is / door de kennis die wy hebben / door 't geſichte / van den aart en eygenſchappen des lichts; het onſienelijke door het ſienelijke / en ſoo voorts. Of het is ten vijfden geweeſt in een van de vijf uytterlijke ſinnen / in ſijn fondament en grond, door welke het begrepen word; ſoo begrijpen wy de algemeene ſaken / en waarheden / door de bevindinge in vele byſondere exempelen genomen / waar uyt wy dan een gemeen beſluyt maken / van den gemeenen aart der ſoorten / onder welke de byſondere dingen behooren. By voor-beeld / door dien wy in vele duyſenden van menſchen bevonden hebben / datſe konnen lachchen / met oordeel ſpreken / reden gebruyken / &c. ſoo beſluyten wy daar uyt / dat den gemeenen aart en natuur aller menſchen ſulks is / en vereyſcht.

Gemerkt dan de natuurelijke kennis door de ervarenheid komt / blijkt van ſelfs / dat die alderbeſt van de natuurelijke lichamen / aart / eygenſchappen en werkingen / &c. en oorſaken der ſelve / gehandeld hebben; welke meeſt en aldernaaſt de geſtalte der ſaken door ervarentheid beproefd en onderſocht hebben: en alſoo het verſtand en oordeel gevoegd hebben na de gelegentheid der ſaken. Maar menige het onderſoek der ſaken ſelfs nalatende / en alles enkelijk met ſubtijle inbeeldingen / verſinningen / en woorden-ſtrijd verhandelende; Item / onſekere / en dikmaal valſche vertellingen van de natuurelijke ſaken voor waar opnemende door licht-geloovigheid; hebben met groote moeyte by na niets uyt-gericht, ja meer duyſterheid / onſekerheid / onkenniſſe / en valſche meeningen veroorſaakt / als datſe eenig voordeel tot het onderſoek en rechte wetenſchap ſouden hebben toegebracht.

Digitized by Google

6. Van de grootte en deelbaarheid der lichamen in 't gemeen.

DEwyle wy te voren getoond hebben / dat de formen, ofte fatſoenen der natuurlyke lichamen / onder andere dingen / vloeyen uyt de minder of meerder grootte van de deelen der ſtoffe: ſoo komt hier in de eerſte plaats in bedenken de grootte der ſtoffe / als een eygenſchap der ſelve / en de deelbaarheid der ſelve / waar doorſe in menige deelkens altoos kan verdeeld worden; welke eygenſchap uyt de voorgaande af-vloeyd. De grootheid van der gemeene ſtoffe / ofte der lichamen die weſentlyk uyt de gemeene materie ofte ſtoffe beſtaan; is een eygenſchap / waar door men begrypt dat alle de lichamen hebben hare uytbreydinge, ofte uytſpanninge in lengte, breedte en diepte; by welke uytſpanninge wy verſtaan / dat alle lichamen haar grootte hebben / waar doorſe in ſulker manieren begrepen werden uyt-gebreyd te zyn / datſe altoos hebben het eene deel buyten het ander. Deſe extenſie, ofte uytbreydinge / hangt ſoo innerlyk en weſentlyk in de lichamen / datſe in der daad van de lichamelykheid niet verſchild. Want het is onmogelyk datmen een lichaam kan begrypen ſonder deſe uytbreydinge; en ook kan men / buyten de ſelve / niets weſentlyks in de lichamen beſeffen.

7. Of'er yets in uytbreydinge van grootte, ofte getal, in der daad kan oneyndig weſen?

UYt de uytbreydinge ofte grootte der lichamen / komt in bedenken of de Wereld, of eenig ander lichaam, in der daad kan weſen van een oneyndige grootte. Vele hebben gedacht / dat in de oneyndige ſpatie ook in der daad de lichamen ſich oneyndelyk in grootte uytbreyden / en dat God Oneyndig zynde over al dat oneyndige vervuld / ofte daar in tegenwoordig is. Maar andere ſeggen neen / want in die oneyndige uytbreydinge ſouden meer menſchen konnen weſen / als lichamen ſoo groot als de Aarde / en nochtans ſouden'er konnen in begrepen weſen oneyndige lichamen ſoo groot als de Aarde; en dewyle daar echter meer lichamen in getal ſouden konnen in begrepen zyn / maar ſoo groot (by voorbeeld) als een menſch: ſoo ſoude moeten volgen / dat'er meer als een lichaam waar / dat in getal ſoude oneyndig konnen weſen / en dat het een oneyndig getal der lichamen ſoude grooter zyn als het ander / gemerkt de Aarde ongelyk grooter is dan een menſch. Doch andere antwoorden / dat deſe ſluytreden dobbel-ſinnig is / en daarom niets beſluyt; voor eerſt / om dat'er geſproken word van tweederley ſoorte van oneyndigheid / namentlyk / in grootte of uytbreydinge / en in getal / welke ſeer van malkanderen verſchillen; en dat het vraag-ſtuk alleen de eerſte oneyndigheid betreft. Ten anderen / dat het woord oneyndig tweeſins genomen werd / ofte voor ſoo veel het alles begrypt wat eenigſins bedacht kan werden van de ſaak welke deſe oneyndigheid toegepaſt word: Ofte men verſtaat by oneyndig enkelyk dat / 't welk / ten aanſien van ons verſtand / niet kan tot een eynde gebracht worden / en ſoo noemd men alderley getalen oneyndig die ontelbaar zyn / ofte welkers uytterſte getal niet kan genaemd of bedacht worden. In deſen tweeden ſin is het waar / dat'er een oneyndig, dat is / ontelbaar getal van lichamen / ſoo groot als de Aarde / kan bedacht worden in de oneyndige ſpatie / en inſgelyks een oneyndig ofte ontelbaar getal van lichamen ſoo groot als een menſch: nochtans volgd daar uyt niet dat'er yets in der daad grooter is dan het oneyndige. Want geen van beyde die ontelbare getalen / of der aarde / of der menſchen / begrypen een eygentlyke grootte die in der daad oneyndig is. Want die hebben wy geſegd ſoodanig te weſen / datſe alles omhelſt wat eenigſins bedenkelyk is; nu ik kan begrypen een ontelbaar getal van lichamen in het oneyndige / die yder duyſendmaal grooter zyn als de Aarde / 't welke de tweede voorgemelde inbeeldinge verre overtreft / waar uyt blykt dat geen dier beyde inbeeldingen het eygentlyk genoemde oneyndige omhelſen.

Op diergelyke wyſe beſluyten ſommige / dat'er niet en kan weſen / of bedacht werden / yets in getal oneyndig te weſen. Want / ſeggenſe / in dat oneyndig getal ſouden meer getalen begrepen zyn van twee of drie (by voor-beeld) dan getalen van honderd. Waar uyt volgen ſoude / dat'er yets meer is dan oneyndig / 't welk ongerymd is. Word geantwoord / dat ſulks uyt het voorgemelde niet volgd; want geen van beyde de genoemde getalen zyn oneyndig eygentlyk geweeſt. Gemerkt het oneyndige alles begrypt / dat eenigſins ſonder contradictie ofte tegen-redenheid kan bedacht werden. Nu kan ik ſonder tegen-ſpraak begrypen een ontelbaar getal van duyſenden / welk ongelyk meer is dan de twee voorgaande; waar uyt dan blykt / datſe geen van beyde eygentlyk zyn oneyndig geweeſt.

8. Of alle lichamen oneyndelijk deelbaar zijn?

AAngeſien dan alle lichamen (gelyk te vooren getoond is) tot een weſentlyke eygenſchap hebben datſe *extenſa* zyn / dat is een uytbreydinge hebben in haar lengte, breedte, en diepte; en by gevolg het een deel hebben buyten het ander / en ſoo deelbaar zyn; ſulks dat / ſonder die uytbreydinge en deelbaarheid / een lichaam niet kan ſijn grootte hebben / of in ſijn weſen beſtaan. Soo volgd (na het gemeen gevoelen der Natuur-beſchrijvers, en *Mathematici*) dat alle lichamen / hoe kleen ſy ook zyn / die eygenſchap van extenſie of uytbreydinge behouden / en deelbaar blyven; want indienſe (by inbeeldinge) konden gedeeld worden in deelen die geen extenſie meer hadden / noch eenigſins deelbaar waren / ſoo ſoudenſe geen grootte meer hebben / noch lichamen meer weſen / en / by gevolg / van een lichaam dat ſijne extenſie gehad heeft / en deelbaar was / tot geen lichaam / en ſoo tot niet gebracht werden / 't welk / na den loop der natuur / ongerymd en onmogelyk is.

Ten anderen / alle lichamen beſtaan uyt deelkens die deelbaar zyn / of uyt deelkens die ondeelbaar zyn: ſoo men het eerſte ſteld / ſoo blyven dan alle deelen der lichamen altoos deelbaar / 't welk de vrage is. Indien men ſegd / dat de lichamen beſtaan uyt deelkens / die in haar ſelven geen extenſie of eenige uytbreydinge of grootte hebben / maar ondeelbaar zyn; ſoo kan men niet beſeffen / hoe dat uyt deelen / die geen extenſie of eenige grootte hebben / en ondeelbaar zyn / oyt eenig lichaam kan voortkomen / dat deelbaar is / en ſijn extenſie heeft; want uyt ondeel-bare dingen / die ganſch geen grootte hebben / kan / door enkele 't ſamen-voeginge / geen lichaam voortgebracht werden / dat ſijn grootte / en uytbreydinge heeft / en deelbaar is. Gemerkt het geheel niet kan geheel anders van natuur weſen / dan de deelen / uyt welkers t' ſamen-voeginge het geheel gemaakt werd.

Tegenw. Maar / ſal yemand denken / indien alle lichamen / ſoo wel kleyne als grooten oneyndelyk deelbaar zyn / ſoo ſullenſe dan malkanderen gelyk weſen in grootte / het deel ſoo groot als ſijn geheel / of het een oneyndige grooter dan het andere; en daar ſal wat zyn dat meer is dan oneyndig; 't welk alles ongerymd is. Want (by exempel) een lichaam groot in ſijn vierkant eenen voet / ſal ſoo wel in oneyndige deelkens deelbaar zyn / als een lichaam dat in ſijn vierkant duyſend voeten groot is. Soo ſullen dan die beyde lichamen even groot weſen; en beyde oneyndelyk deelbaar zynde / ſoo ſal het eene oneyndige meerder zyn dan het ander / en ſoo ſal'er wat zyn dat grooter is dan oneyndig.

Maar hier op word geantwoord / dat / alsmen ſegd dat alle lichamen in oneyndige deelen deelbaar zyn; ſoo is de meeninge niet / dat oyt in der daad eenig lichaam

Digitized by Google

haam kan gedeeld worden in oneyndige deelen / want dat is gansch onmogelyk. Maar de meeninge is / dat men ſoo verre geen lichaam verdeelen kan / of men kan noch bedenken (en dat ſonder tegenſtrijdigheid van de natuure des lichaams) dat die gemelde deelen noch eenige grootte en uytbreydinge behouden hebben / en derhalven in haare natuure deelbaar zyn / hoe-welſe in der daad niet konnen oneyndelyk gedeeld worden. Ten anderen / alſmen beyde de lichamen / ſoo van duyſend voeten in ſijn vierkant / als van eenen voet / gelykelyk ſal verdeelen ; ſoo ſullen de deelen des eerſten lichaams grooter zyn dan des tweeden ; waar uyt volgd / datſe dan niet even groot geweeſt zyn. Ook volgder niet / datter yets is dat meer is dan het oneyndige / gemerkt noch het eene noch het ander eygentlyk oneyndig geweeſt is : want oneyndig kan alleen genaamd werden / dat ſoo is / dat men met geen gedachten yets grooter begrijpen kan. Waar uyt dan blykt / dat het lichaam van duyſend voeten niet is oneyndig geweeſt / en veel min dat van eenen voet ; want ik lichtbegrypen kan datter een lichaam is / dat honderd duyſend maal grooter is dan dat lichaam van duyſend voeten in ſijn vierkant.

9. Van de t'ſamen-houdinge en t'ſamen-rakinge der lichamen.

Uyt de uytbreydinge en deelbaarheid der lichamen / volgen in de ſelve noch twee andere eygenſchappen / namentlijk / de continuiteyt ofte de t' ſamen-houdinge der natuurelyke lichamen / en de contiguiteyt , ofte t' ſamen-rakinge der ſelve. De eerſte is een eygenſchap ofte toevallige hoedanigheid / waar door de deelen van een lichaam / ſonder tuſſchen-komen van yets anders / vaſtelyk aan malkanderen vereenigd zyn / en t'ſamen-hangen. Gelyk by voor-beeld / de deelen van een ſteen / ſtuk gouds / of yſers / vaſtelyk aan malkanderen vereenigd zyn / en niet ſonder moeyte konnen geſcheyden worden.

De t' ſamen rakinge der lichamen is een toevallige hoedanigheid / waar door twee of meer lichamen malkanderen raken / ſoo nochtans dat yder ſijn eygen ſuperficiem ofte opper-vlak , ofte uyt-eyndigenden ommetrek / en figuure heeft. Gelyk ſoo wanneer twee ſtukken gouds op malkanderen liggen. Soodanige lichamen worden ſeer licht van malkanderen geſcheyden / door dien yder ſijn eygen ſuperficie en figuure / ofte ommegang van uyteynde heeft ; welke verſcheyden ſuperficien , ofte t' ſamen-rakende figuuren / ſoo naauw niet zyn vereenigd / of daar loopt tuſſchen beele deelen der ſelve eenige ſubtyle locht / door welkers tuſſchen-voeginge de deelen der gemelde ſuperficien alle te gelyk malkanderen niet op het aldernaauwſte raken / en daarom konnenſe lichtelyk van malkanderen verplaatſt worden.

10. Van de plaats en plaatſelijkheid der natuurelijke lichamen.

Daar zyn eenige eygenſchappen / ofte hoedanigheden / welke alle de natuurelyke lichamen / ſonder onderſcheyd / met malkanderen gemeen hebben ; als daar is de quantiteyt ofte grootte der lichamen / van welke wy tot hier toe gehandeld hebben. De tweede is / de plaatſelijkheid ; want gelyk alle lichamen haar grootte en extenſie , ofte uytbreydinge hebben / ſoo moetenſe ook noodſakelyk plaats hebben / welke ſy vervullen door hare extenſie in breedte / lengte en diepte.

Plaats is niets anders / dan ſpatie in welke een lichaam is / of weſen kan. Alſmen bedenkt datter is een oneyndige ſpatie / ſoo begrijpen wy daar mede niets dat in ſich ſelven weſentlyk is / of by ſich ſelven beſtaat / maar alleen / datter noyt ſoo veel of ſoo grooten lichaam is / ofte buyten het ſelve ſouden noch meer en grooter lichamen konnen geplaatſt worden. Sulks dat het maar is een loocheninge van yets dat ſoude konnen verhinderen / datter buyten de geplaatſte lichamen geen andere nieuwe ſouden konnen geplaatſt worden. Want indien de plaats een weſen hadde / ſoo moeſt het / of een lichaam / of een geeſt weſen / want daar konnen maar die twee ſoorten van weſentlyke ſaken / die by ſich ſelven beſtaan / bedacht worden. Dat de ſpatie geen geeſtelyke ſubſtantie of weſen is / ſal niemand loochenen. Ook kan 't geen lichamelyk weſen zyn ; want dan ſoude de ſpatie ſelf de ſpatie of plaats van nooden hebben om te beſtaan. Want al dat weſentlyk is / is in eenige plaats / en dat nergens is / dat is ook niet.

Maar / ſal yemand denken / dat niets weſentlyks is / dat heeft geen eygenſchappen. Maar van de ſpatie of plaats kan men ſegggn / dat d'eene grooter is dan d'ander ; dat alle ſpatie deelbaar is ; Item , dat de ſpatie even groot is met het lichaam / dat in de ſelve geplaatſt is. Ik antwoorde / dat de ſpatie of plaats / in deſe manieren van ſpreken of inbeeldingen / altoos heeft een onderlinge relatie / ofte opſicht op het lichaam dat in de plaats is ; ten welken opſicht alle die dingen geſegd worden. Maar / ſonder opſicht op eenig lichaam , kan men in waarheid niet ſeggen / dat de ſpatie grootte heeft / of deelbaar is. Want al dat een eygentlyke extenſie of uytbreydinge van grootte heeft / en deelbaar is / dat is een lichaam / gelyk te vooren betoond is.

11. Van den tijd , ofte geduurſaamheid der natuurelijke Lichamen.

De derde eygenſchap / welke alle natuurelyke lichamen ſonder uytſonderinge toegeëygend word / is den tyd. Want daar kan niets bedacht werden inder daad weſentlyk te zyn / ſonder tyd / ofte eenige geduurſaamheid. Den tyd is by haar ſelven niets weſentlyks / maar is alleen een inbeeldinge onſes begrijps / ontleend van de eeuwigheid Gods. Welke wy ons ſelven niet konnen voorbeelden / dan onder een eeuwige duurſaamheid des onëyndigen tyds / waar door wy begrijpen dat God van alle eeuwigheid is geweeſt ſonder begin / altoos is en blyft onveranderlyk / en altoos ſal weſen ſonder eynde. Want indien den tyd yets weſentlyks was / ſoo ſoudeſe niet geduuriglyk wech-vloeyen / en voor by zyn / maar eenige beſtendigheid hebben. Maar nu is den tyd een altoos voorby-gaande en wech-vliedende duurſaamheid ; ſulcx dat den tyd die nu jegenwoordig is / dadelyk niet ſal weſen / en voorby zyn. Ten anderen / indien den tyd yets weſentlycx waar / ſoo ſoudeſe moeten in den tyd weſen / en dien tyd in een anderen / en ſoo ſonder eynde / 't welk ongerijmd is. Indien den tyd yets weſentlycx ware / ſoo moeſtſe geduuriglyk vernietigd worden / en altoos ſonder ophouden uyt niet voor-gebracht worden. Want den tegenwoordigen tyd ſal haaſtelyk niet weſen ; en den toekomenden tyd die nu niet is / ſal haaſtelyk tegenwoordig weſen. Gemerkt dan den tyd en plaats niets weſentlycx zyn / ſoo konnenſe ook niet eygentlyk geſegd worden met de lichamen geſchapen te zyn / gelyk eenige ſpreken.

12. Van de bewegelijkheid , en beweginge der natuurelijke lichamen in 't gemeyn.

De vierde gemeene eygenſchap / welke alle de natuurelyke lichamen met malkanderen gemeen hebben / is de bewegelijkheid ; waar doorſe van de eene plaatſe tot een andere konnen gebracht / en bewogen werden. Deſe beweginge dan is niet anders als een verplaatſinge der lichamen / van de eene plaats tot een ander / ofte van de nabuurigheid ſommiger lichamen / tot de nabuurigheid / of nader bywesen , van andere lichamen / door een ingedrukte en aanhangende kracht / of aanſtootinge / veroorſaakt.

In de natuur word noyt geen ander beweginge veroorſaakt dan'er alreede is / maar de bewegingen gaan over van het eene lichaam tot het andere: Sulcx dat in het geheel de bewegingen noch meerder / noch minder werden / danſe van den beginne in de lichamen geweeſt zijn. Alle lichaam dan / dat bewoogen word / 't welk van te vooren in ruſte was / krygd die beweginge van een ander lichaam / 't welk even ſoo veel van ſijn beweginge verlieſd / als het aan een ander / of andere lichamen / heeft over-gegeven / het zy dan ſijn geheele beweginge / of een deel der ſelve. En in tegendeel / alle lichaam dat in ruſte is / het welke van te vooren bewogen wierd / dat heeft ſijn beweginge aan een ander lichaam over-gegeven. Al dat bewogen word volherd altoos eenpariglijk in ſijn beweginge / ten zy dat het ſijn beweginge aan een ander lichaam over late / 't welk dan even ſoo veel / niet min noch meer / beweginge ontfangd / als het ander afgaat / en dit verlieſd even ſoo veel beweginge / niet min of meer / als het een ander heeft over gebracht. Insgelijcx alle lichaam dat ruſt / blijft in die ruſte altoos / ten zy dat het uyt die ruſte geſtooten werde / en van een ander lichaam eenige beweginge ontfange. Want / volgens een vaſte en algemeene Wet der natuur / blyft alle lichaam in dien ſtaat, in welke het natuurelijk is, ten ſy dat het door eenige veranderinge, ofte tuſſchenkomende oorſake, uyt dien ſtaat geſtooten werde. De waarheid van het geene geſegd is / blijkt klaarlijk; indien men twee ronde bollen op een effen pleyn neemd / van welke de eene ſtil legd / en de andere tegen de eerſte bewogen werd: want dan ſal men duydelijk ſien / dat den eerſten bol ſoo veel beweginge ſal ontfangen als den tweeden afgaat / en deſe ſal ſoo veel van ſijn beweginge verminderd worden / als hy aan geene heeft overgebracht: en ſoo den tweeden bol ſeer recht en hard op den eerſten aanſtoot / ſoo ſal hy haaſt tot ruſte komen / en al ſijn beweginge aan den anderen bol over geven. Maar indien den tweeden bol in ſijnen loop den eerſten voorby gaat ſonder raken / ſoo ſal hy lang in ſijn beweginge volherden / om dat hy niets van ſijn beweginge aan den eerſten heeft overgebracht.

Uyt het voorgemelde kan men nu bequamelijk reden geven; waarom dat een bal / vallende van het opperſte des maſts van een ſchip dat ſnel voort gaat / vald onder nevens den maſt; en een bal / welke op-geworpen word door de hand van een die ſnel te Paarde rijd / weder op ſijn hand vald. Want den bal / vallende uyt den top des ſchips / ofte geworpen uyt de hand des geene die rijd / behoud noch by ſich die beweginge dieſe te vooren van het ſchip en het rijdende paard ontfangen hadde; en daarom moetſe noodwendiglijk / in haar val / noch het ſchip / en den ruyter / volgen.

In alle beweginge geſchied noodſakelijk een ronde beroeringe / in de omliggende locht of lichamen: en als dat gevolg van die ronde beweginge op-geſchort is / ſoo word de beweginge verhinderd. En dit leerd ons klaarlijk de ervarentheid by de wijnſtekers / welke haar holle buyſe van ried of blek / met wijn vervuld hebbende; en van boven die buyſe met den duym toeſtoppende / verhinderen dat / ſoo lang de buyſe boven geſlooten blijft / daar geen wijn kan uyt vallen; maar ſoo haaſt de buyſe openinge krijgd / ſoo vald den wijn daar uyt. De natuurelijke reden hier van is / om dat alle plaatſen rondom met lichamen beſet zijn / en dat 'er geen twee lichamen te gelijk weſen konnen in een plaats; derhalven ſoo kan geen lichaam uyt ſijn plaats in een andere plaats komen / ofte het moet dat lichaam / dat te voor daar in was / uyt die plaats ſtooten; en dat lichaam moet weder / een ander plaats krijgende / een ander lichaam uyt ſijn plaats douwen; en ſoo voorts in het ronde / met een geduurige achtervolginge der bewegingen der omliggende lichamen. Doch / als de gemelde buyſe geſtopt is van boven / ſoo word dit verhinderd / gemerkt door die toe-ſtoppinge de locht van boven niet kan komen in de plaats van den wijn die nederdalen ſoude / en daarom kan ook de locht / die onder de buyſe is / geen plaats maken voor den wijn die uyt de buyſe ſoude vallen; wantſe nergens plaatſe vind daarſe henen ſoude wijken; gemerkt alle plaatſen rondom met lichamen beſet zijn / en de locht / die boven de buyſe is / om gemelde oorſaak van opſtoppinge niet wijken kan / om in de plaats van de nedergaanden wijn te komen. Door de ſelve reden ſiet men / dat de jongers een nat leer plakkende op eenen ſteen / den ſelven met een touw op-halen / ſoo lang de locht niet kan tuſſchen het leer en den ſteen indringen.

13. Van de beweginge door nederdalinge, voortwerpinge; Item, door hand-boomen, en katrollen.

VEele bewegingen te gelijk by malkanderen in een lichaam komende / maken dat de beweginge des ſelven lichaams ſeer ſnel word. Dit is de reden / dat een lichaam / vallende uyt de Locht van heel hoog / in het eerſte traag na beneden daald / want dan begind het maar eerſt van de rondom-vloeyende Locht neder-geſtooten te worden: maar / gemerkt deſe nederdouwinge gedurig weder vernieuwd word / ſoo lange het vald / ſoo word den val des ſelven lichaams allenxkens ſnelder. Daarom een ſteen / vallende van een leege plaats / doed op verre na ſulken geweld niet op het geene daarſe op vald / als wel een ſteen / of gewichte / welke van om hooge vald / al iſt even ſwaar; om dat door het lang vallen uyt een hooge plaats / den val des ſteeens geduriglijk ſnelder / en / by gevolg / geweldiger word; om datſe langer beſich is met vallen uyt een hooge / dan wel uyt een leege plaats; en derhalven meermaal de nederdouwinge der omvloeyende Locht (waar doorſe na beneden gedreven word) ontfangen heeft; welke / door den langer tijd / dikmaal vernieuwd zijnde / het vallen des gewichts allenxkens ſnelder maakt. Daarom ſiet men / dat een rivier traag vloeyende / een rad ſeer haaſt doed om loopen; om dat de aanſtootingen aan het rad geduuriglijk van het vloeyende water vernieuwd worden.

De dingen in tegendeel die om hoog / of anderſins / geworpen of geſchooten worden / die worden in den beginne alderſnelſt / en daar na allenxkens trager bewogen. Door dien de beweginge / door de hand of boog in een lichaam over gebracht tot den ſteen of pijl / na datſe / uyt de hand of boog / in de locht bewogen worden / allenxkens de omſtaande locht word mede-gedeeld; waar door de beweginge des pijls of ſteens / noodſakelijk allenxkens verminderd word; gemerkt (gelijk te vooren geſegd is) yder lichaam ſoo veel van ſijn beweginge verlieſd / als het aan een ander lichaam of lichamen over brengd.

Uyt het geene geſegd is / kan men de reden verſtaan / waarom dat men met een langen hand-boom ongelijk meer geweld doed / dan met een korten; en waarom dat men langs een katrolle veel meer kan opheffen dan ſonder die. Want / beeld u voor / een hand-boom van vier voeten lang / liggende in de ſpille van een perſſe / om die met geweld om te draayen: ſoo ſuld gy ſien / dat den hand-boom aan het eynde der vier voeten / ſal eens ſoo veel / en derhalven eens ſoo ras bewogen worſen / dan op die plaats / daarſe maar twee voeten lang is. Waar uyt blijkt / dat hoe langer den hand-boom is / hoeſe meer en ſnelder beweginge veroorſaakt / en derhalven meerder geweld doen kan dan een korte. Wederom beeld u ſelven in een touw / dat aan een muur vaſt is / en rondom een katrolle loopende / aan de andere zijde met de hand op-getrokken word / en dat 'er onder aan de katrolle een gewicht is van honderd ponden ſwaar: ſoo ſal dat gewichte langs de katrolle

ſoo

ſoo licht opgehaald worden / als een gewicht dat maar half ſoo ſwaar is / ſonder katrolle. De reden is / om dat / gemerkt het touw hangd aan weder zijden van de katrolle: ſoo moet het touw eens ſoo veel opgehaald worden / als het gewichte ryſen kan. By exempel / het touw word opgehaald ſes voeten / ſoo kan het gewichte maar ryſen drie voeten; om dat het touw aan weder zijden de katrolle moet loopen. Sulx dat dan het geweld der beweginge door de katrolle op het gewichte verdubbeld werd; en daarom kan men het ſelve gewichte de helft lichter op halen langs de katrollen / dan ſonder de ſelve.

14. Dat de beweginge de byſonderſte oorſaak is, van 't geene in en door de natuure geſchied.

Door de beweginge word meeſt alles veroorſaakt 't geene natuurelijk geſchied / want de vijf ſinnen konnen niet geoeffend worden / dan door beweginge; want het gevoelen is niet dan een beſeffen der beweginge / gelijk te ſijner tijd ſal getoond worden. Selfs de oeffeninge van ons verſtand / kan niet geſchieden / ſonder veel-voudige bewegingen der levendigmakende geeſten / in ons hooft en herſſenen: gelijk ons de bevindinge en gevoelen leerd / dat door te ſterke en langduurige bedenkingen / en oeffeningen van ons verſtand / het hooft beroerd / en de geeſten / en bloed / ja by gevolg de herſſenen en lichaam / ontſteken en verhit word / door al te groote beroeringe der geeſten. Daar en boven / de voortkomſt en onder-gang van alle de formen / of fatſoenen der natuurelijke lichamen / en alle de veranderingen / hoedanigheden / en geſtalte der ſelve / worden veroorſaakt door de beweginge der natuurelijke hitte / welke of in de lichamen is / of van de Son / of elders / veroorſaakt word; gelijk wy te voren / handelende van de formen der lichamen / getoond hebben. Sulks dat de gantſche natuur eenigſins ſchijnd te hangen van de beweginge der lichamen / en ſtoffe der ſelve. Alle bewegingen nu ſchijnen oorſpronkelijk voortgekomen te zijn van de Hemelſche invloeyingen der ſterren / en inſonderheid van de Son / als van het Herte des Werelds.

15. Van meerder en minder ſnelheid der bewegingen.

Onder de verſchillen der bewegingen is inſonderheid aan te merken / dat eenige veel trager zijn dan andere / die ongelijk ſnelder toegaan: welk onderſcheid dikmaal veroorſaakt word / door dien het lichaam / door welke de bewegingen gedaan worden / min of meer de beweginge belet. Dus leerd de bevindinge / dat een lichaam veel lichter en ſnelder bewogen word / in / en door de locht / dan door het water; om dat het water / zijnde van dikker en ſwaarder deelen / de bewegingen der lichamen meer belet dan de locht.

Hier uyt hebben ſommige in bedenken genomen / of indien een lichaam bewogen wierd door een ledige plaats / het ſelve in een oogenblik ſoude konnen van de eene plaats tot een ander bewogen worden; door dien dat in een ledige ſpatie de beweginge des lichaams geenſins ſoude konnen verhinderd worden. Maar dit kan geenſins weſen; want indien een lichaam / ſonder tuſſchenkomenden tijd / konde van de eene plaats tot een ander gebracht worden / ſoo ſoude moeten volgen / dat het ſelve lichaam / op een en den ſelven tijd / ſoude in verſcheyden plaatſen te gelijke weſen / 't welk onmogelijk is. Maar in tegendeel / ſoo kan een beweginge / die geſchied volgens de jegenwoordige geſtalte des Werelds (in welke alle lichamen / ſonder tuſſchen-komende ledigheid / nevens malkanderen vereenigd zijn) wel in een oogenblik des tijds; tot een ander plaats overgebracht worden / gemerkt wy te voren getoond hebben / dat 'er geen beweginge / of verplaatſinge van eenig lichaam / geſchieden kan / ten zy dat eerſt de omliggende lichamen te gelijk bewogen worden / en alſoo malkanderen plaatſe maken; door dien geen twee lichamen te gelijk in een plaats konnen zijn / en vervolgens noodſakelijk is / dat als een lichaam verplaatſt word / ook andere uyt haar plaats op dien ſelven tijd bewogen worden. Indien men ſich inbeeld een piek van duyſend voeten ofte meer lang / welke in het water legd / en datſe van het eene eynde voort geſtooten word tot in het water; ſoo moet noodſakelijk op dien ſelven tijd / als het een eynde bewogen word / ook het andere eynde bewogen worden / al waar de piek honderd duyſend maal langer; en te gelijk moeten ook bewogen worden de deelen des waters / welke rontom de piek liggen; want ſoude de piek voort gedreven worden / ſoo moet het water voor de piek wijken / en voor dat water het naaſte daar aan / en ſoo voorts / tot aan het water dat aan het achterſte eynde der piek is; 't welk moet komen in de plaats daar de piek uytgaat / om voor de omliggende deelen des waters plaatſe te maken. Hier uyt kan men nu verſtaan / hoe dat het licht ſoo ſnellijk van den Hemel tot de Aarde / als by na in een oogenblik / overgebracht word: 't welk niet ſoude geſchieden / indien 'er ledige plaatſen waren tuſſchen den Hemel en de Aarde. Maar yemand mach vragen / of denken / wat de reden is / of hoe het kan geſchieden; dat twee lichamen geduuriglijk achter malkanderen ſonder ophouden bewogen worden: en dat nochtans de beweginge des eenen lichaams veel rapper en ſnelder is / dan des anderen; gemerkt ſy beyde geduuriglijk bewogen worden / en het ſchijnd dat een lichaam niet meer of ſnelder kan bewogen worden / dan altoos ſonder ophouden; want dan word op alle minſte gedeelte des tijds volbracht een minſte gedeelte der beweginge / welke beyde ſoo geproportioneerd zijn / dat een beweginge niet ſnelder kan geſchieden / dan in alle kleynſte gedeelten des tijds volbrengende een geproportioneerde mogelijke beweginge in de ſelve? Ik antwoorde / dat een lichaam dat traag bewogen word / hoe-wel het ſchijnd altoos ſonder ophouden voort te gaan / nochtans is ſijn beweginge vermengd met veele tuſſchen-komende ſtil-ſtanden. Welke nochtans door onſe ſinnen niet konnen beſeft worden / om datſe ſoo kleyn zijn / en om dat (gelijk van de lichamen getoond is) den tijd / en al dat eenige extenſie of grootte van uytbreydinge heeft / in ontelbare deelen kan verdeeld worden. Sulx dat de tuſſchen-komende ſtil-ſtanden ſoo kleynen tijd duuren; datſe met geen ſinnen konnen bemerkt worden. Een exempel hier van kond gy ſien in een tol, welke op een effen vloer ſnellijk om-gedreven word. Want laat op dien tol eenig coleur geteykend worden / alleen op een kleyne plaats / by exempel een roode ſtreepe; ſoo ſal het ſchijnen of die roode ſtreepe rondom de gantſche tol geteykend ware / daarſe nochtans op een plaatſe ſtaat; om dat onſe oogen / door de ſnelligheid der bewegingen des tols / niet konnen onderſcheyden / wanneerſe op d' een of d' ander plaats is: en alhoewelſe ſchijnd over al rondom den tol te weſen / nochtans is het ſeker / datſe / op yder gedeelte des tijds / maar is op een plaatſe der ronde beweginge.

Alle lichaam dat een ander lichaam ſal bewegen / moet het ſelve noodſakelijk aanraken / en door aanſtootinge ſijn beweginge over-geven / het zy dan dat deſe aanſtootinge geſchied door ſich ſelven / ſonder eenige andere tuſſchen-komende ſaak; gelijk als men yets met de hand beweegd: ofte wel door tuſſchen-komen van eenig ander lichaam. Dus verwarmd de Sonne de Aarde door de tuſſchen-vloeyende locht / welke de warmte van de Son / en allerley beweginge door de ſelve en werkingen over brengd. Maar indien tuſſchen de Son en de Aarde ledigheid waar / ſoo ſoude het licht / noch de hitte / noch eenige kracht / beweginge / of werkinge / van de Sonne tot de Aarde / of dat op Aarden is / niet konnen neder komen.

16. Van

16. Van den aart en werkinge der hitte.

OM de bewegingen der natuurelyke lichamen wel te verſtaan / moetmen weten wat de warmte ofte hitte zy / als de naaſte oorſaak van alle bewegingen in de natuurelyke lichamen. Want de warmte ſelfs beſtaat nergens in / dan in een veelvoudige bewegingen; waar door de deelen des lichaams dat heet is / inſonderheid de kleynſte en ongevoelige / welke ſich in de pori, ofte openingen der lichamen voegen; allesins / en op alderley wyſe / aan allen zyden / onder malkanderen beroerd werden. De koude in tegendeel is een minder bewegingen der gemelde deelkens / of wel een ruſte der ſelve.

De waarheid hier van blykt / eerſt uyt den oorſpronk der warmte; want die ontſtaat op Aarden / door de ſtralen der Sonne / welke geduuriglyk neder-geſtooten zynde / met een drillinge en menigerley bewegingen der locht / op de Aarde / en andere lichamen ontfangen werden / en ook af-ſteuyten; waar door de menigerley bewegingen der deelkens deſer ſtralen / en locht / en by gevolg ook de hitte, ſeer vermenigvuldigd word. Dus ſiet men dat in twee houten / op malkanderen ſnel over en weder dikmaal bewogen zynde / hitte veroorſaakt word; door dien dat door de gemelde ſnelle / en dikmaal herhaalde wryvinge en bewegingen / in de pori, ofte innerlyke openingen des houts / de lochtige en ongevoelige kleynſte deelkens tot ſoodanigen beroeringe gebracht worden / als tot hitte vereyſcht is. Soo is 't mede dat in 't gemeen / door veele beroeringe / veelsins warmte veroorſaakt word. Ten anderen het ſelve blykt mede in de werkingen welke door de hitte veroorſaakt worden. Want / by voorbeeld / als water of eenige andere vloeyende ſtoffe heet word / ſiet men niet dat in de ſelve / dan ſoodanige bewegingen ontſtaat / gelyk geſegd is; en die bewegingen ophoudende / ſoo verdwynd de hitte. Wat ſiet men anders in het vyer / als een ſoodanige veelvoudige bewegingen / als gemeld is; en die verminderende / ofte door op-ſtoppinge / of andersins wech-genomen zynde / ſoo verminderd of vergaat de warmte.

Om dit te beter te begrypen ſoo moet men weten / dat in de kleyne / ja dikmaal onſichtbare pori, ofte openingen die in de lichamen bevonden worden / ſich onthouden eenige lochtige / dunne / onſienelyke en ongevoelige kleyne deelkens; 't welk niemand moet vreemd denken / gemerkt (gelyk te vooren bewesen is) dat alle lichaam oneyndelyk deelbaar is. De gemelde beroeringe der hitte / is eygentlyk / en meeſt / in deſe deelkens; hoe-wel door de ſelve ook de andere en grover deelen der lichamen wel bewogen worden. Gelyk men ſiet in het water / dat door de hitte op-borreld / ſweld / ſchuymd / tot dampen gekeerd / en verdreven word. Dus ſiet men dat de deelen van houd / turf / en andere dingen / die door het vyer verbrand worden / van malkanderen verdeeld worden. Sulx dat de lochtige deelkens vervliegen / gelyk ook de waterige en vochtige / maar de grove aardachtige deelen / die te ſwaar en grof zyn / om te vervliegen / die blyven liggen.

Dat de warmte in ſoodanigen bewegingen beſtaat / als geſegd is / blykt mede uyt alderley werkingen en veranderingen / die in de lichamen door hitte voort-gebracht worden. Als verſtrooyinge en uytbreydinge van dampen / rook / &c. Item / verdunninge van deelen / openinge; en dat hitte harde dingen vloeyende maakt / en doed ſmelten. Als mede / dat door het vervliegen en uytwaſemen der dunne en vochtige lichamen / door de bewegingen der warmte / veroorſaakt / ſommige dingen droog en hard worden / en ſoo voorts.

Door de hitte ofte warmte worden alle dingen voortgebracht / levendig / onderhouden / en alle veranderingen / eygenſchappen / en hoedanigheden in de lichamen / veroorſaakt. Want ſonder de Son / en de warmte ofte bewegingen die uyt de ſelve ontſtaan / ſoude alles onmachtig / dood / hard / en onbewegelyk zyn. Doch door de bewegingen / als te voor is aangewesen / worden alderley formen in de gemeene ſtoffe ingebracht / gemerkt door de bewegingen ontſtaan de veranderingen / die in de verſcheydentheden der deelen van de gemeene ſtoffe ontſtaan / in grootte / figuren / ſituatie / of onderlinge orde en geſtalte onder malkanderen / en ſoo voorts: waar van alle veranderingen en verſchillen der formen in de natuurelyke lichamen voort-komen / gelyk te voor bewesen is. En / gemerkt dit alles door de hitte in de natuure gewrocht word / blykt wederom / dat de ſelve in ſekere bewegingen beſtaat.

De warmte dan is een verdunnende / en ſich allesins / aan allen zyden / uytbreydende bewegingen. Door de koude in tegendeel / worden alle dingen verdikt / t' ſamen gedrongen / hard / en van haar bewegingen berooft. Van beyde is de Son de oorſake. Want de Son / door ſyne allesins afvloeyende en daalende ſtralen / de Aarde / Water / en Locht doorboorende / verdund de ſelve / en verſpreyd de deelen der ſelve van malkanderen; ſulks datſe meerder plaats van nooden krygen / en ſoo veroorſaaktſe de hitte door haar ſelven eygentlyk. Maar gemerkt de Locht / en water / alſoo door de Son verdund / verſtrooyd en uytgebreydet worden / ſoo moet volgen / dat uyt de uytſpanninge deſer Locht en dampen / elders in andere plaatſen / daarſe na toe wyken / eenige verdikkinge en t' ſamen-drukkinge der Locht geſchied / waar uyt dan volgd / dat als de Sonne op d'eene plaats des Lochts en Aarde ſeer groote verdunninge en uytbreydinge veroorſaakt / dat ook in andere ver af-gelegene plaatſen / na proportie / een perſſinge / verdikkinge / en t'ſamen-drukkinge der Locht moet geſchieden / waar uyt dan / als het tegendeel van het voorgemelde / koude veroorſaakt word.

17. Van den aart en werkinge der koude.

GElyk de warmte / door de bewegingen der minſte deelen / in de lichamen veroorſaakt een uytbreydinge / verdunninge en openinge: ſoo veroorſaakt in tegendeel de koude verdikkinge / verhardinge / beſwaringe / en in-gedrongentheid ofte vaſtigheid der lichamen / als mede verſtoppinge / en onbewegelykheid. Hier uyt word men gewaar / dat door koude de ſweetgaten onſer lichamen geſtopt zynde / verhinderd worden de uytwaſemingen derſelve; waar uyt dan dikmaal (inſonderheid ſoo het ſchielyk en haaſtelyk toe-gaat) groote ongemakken en veranderingen in de lichamen veroorſaakt worden.

De groote koude veroorſaakt ſomtyds vreemde toevallen. Dus verhaald Cælius Rhodiginus, dat in ſommige ſeer koude geweſten des Werelds / het ſomtyds gebeurd / dat de lieden, in harde Vorſt reyſende, en meenende hare neuſen te ſnuyten, de eynden der neuſen af-vallen. Tacitus verteld / dat het in Parthien aangemerkt is / dat in ſeer hard vrieſend weder, een Soldaat hout rapende, de handen door de door-dringende koude af-gevallen zyn. En dat is niet vreemd / want de warmte is den byſonderſten band / door welkers door-vloeyende kracht de leden des lichaams aan malkanderen vereenigd blyven; ſulx dat die door de koude verbroken zynde / het niet vreemd is / dat eenige leden af-vallen. De koude maakt ook in eenige lichamen droogte / door dien de vochtigheid uytgeperſt word / door de t'ſamen-douwende kracht der koude, waar door het ook geſchied / dat de warmte eeniger lichamen uytgedouwd werd / met welke veele vochtigheden uyt-waſemen / en vervliegen. De bevindinge leerd ons / dat de geene die ſeer verkouwde ofte byna bevrooſen leden hebben / en by het vyer komen / ſeer groote pyne lyden in die leden. Reden is / om dat / door de bewegingen der hitte, die koude noch meer na binnen in het lichaam gedreven word; doch de innerlyke warmte der ingewanden poogd die verder af te dryven; uyt

welke

Digitized by Google

welke tegenſtrijdige bewegingen pijn en ongemak ontſtaat. Daarom moeten ſulke leden niet ſchielijk / of ſeffens / maar allenxkens verwarmd worden. Soo dat het beſt is / dat die leden eerſt met ſneeuw gewaſſen worden / of in koel water gehouden ; om de meeſte koude allenxkens uyt te lokken / en te verdrijven. De koude is ſoo door dringende / dat de ervarentheid leerd / dat in harde vorſt de beenen der menſchen en beeſten brooſer zijn / en lichter gebroken worden (ja ſelfs het yſer / als de boef-yſers der Paarden, en anders /) dan in ſachter en warmer weder.

18. Van de beweginge der ſwaare, en der lichte lichamen.

Onder de natuurelijke bewegingen der lichamen is ſeer gemeen het nederdalen der ſwaare, na het middel-punt der Aarde / en het oprijſen der lichter lichamen na boven. De nederdalinge der ſware lichamen word veroorſaakt / door een algemeene perſinge / en neder-douwinge der locht na beneden / en inſonderheid / eeniger ſeer fijne Hemelſche ſtoffe / over al met de locht vermengd / maar ongelijk fijnder van deelen dan de gemeene locht ; welke door de Hemelſche beroeringen boven / en door den geduurigen invloed der Hemelſche lichamen / na beneden gedreven word. De lichamen nu die ſwaar zijn / zijn ook vaſter en meer ingedrongen van deelen ; dan de lichte, en daarom worden de dichte en vaſt geſloten lichamen meer neder-geperſt / dan de lichte / welke loſſer en ydelder van deelen zijnde / op ver na ſoo veel niet worden met ſulken kracht neder-geſtooten. Waar uyt noodſakelijk volgen moet / dat / gemerkt alle lichamen te gelijk na beneden dalen / of na het midden der Aarde / doch door ongelijke kracht gedreven : en dat op een plaats maar een lichaam weſen kan : dat de ſwaare lichamen eerſt en meeſt nederdalen, en de lichter uyt hare plaatſe na boven geſtooten worden.

Hier uyt is licht te verſtaan / waarom dat lichamen van gelijke grootte malkanderen door hare ſwaarte niet drukken : en dat een man / liggende op de grond van het water / geen ſwaarte gevoeld van het water dat boven ſijn lichaam is / alwaar het menige vademen hoog. De reden is / om dat het water van gelijke ſwaarte zijnde / door even gelijke kracht na beneden gedreven word. Maar gemerkt alle deelen des waters niet konnen (ja geen twee der ſelve) op een plaats zijn / ſoo is't dat de onderſte met even ſoo grooten geweld de andere na boven houden / als de bovenſte poogen neder te komen. En dewyle het water alleſins even ſwaar is / ſoo iſſer geen reden waarom het eene meer onder of boven is dan de andere : maar door datſe op malkanderen geen geweld konnen doen. Want de ophoudinge der nederſte deelen aan de bovenſte is even ſoo groot / als de nederpoogingen der bovenſte na beneden. Waar uyt volgd / dat het eene deel van het ander niet gedrukt werd / maar yder deel behoud ſtil ſijn plaats ; en door een lichte beweginge raken de onderſte deelen boven / en de bovenſte onder / om datſe gelijke reden hebben tot de onderſte plaats. Dit alles leerd de ervarentheid / indien men een groote ton vol water werpt in het water ; ſoo lang die onder het water is / of in het midden / ſoo ſalſe ſeer licht opgehaald / en na alle zijden bewogen worden ; gemerkt water in water malkanderen niet beſwaard / om de gegeven reden ; ſulks dat alleen neder te douwen ſtaat / of op te halen / de tonne / daar het voorſeyde water in is / voor ſoo veel die of ſwaarder / lichter is dan het water / daarſe in is.

Beſluyt des eerſten Hoofd-ſtuks.

Uyt alles dat geſegd is / blijkt Gods Heerlijkheid en lof. Want / gemerkt daar niets wonderlijker noch heerlijker in God kan aangemerkt worden / dan ſijne oneyndigheid ofte onbepaalde volmaaktheid / alle begrijp onſes oordeels en breedte onſer inbeeldinge overtreffende ; waar by dan ook van de Gods-geleerden gevoegd word die Oneyndigheid, waar door God binnen geen palen van plaats beſloten is / maar allomme. Soo vertoond ſich deſe eygenſchap Gods eenigſins in de onbepaalde verſcheydenheid en meenigte der ſaken / welke zijn / en by gevolg van tijden weſen konnen. Item / in de onbepaalde uytgebreydheid / en deelbaarheid der lichamen / daar wy van geſproken hebben.

De Wijsheid Gods vertoond ſich wonderlijk in de fatſoenen / en groote verſcheydentheid der ſaken : en inſonderheid in de beſtieringe aller dingen (ook der gene die geen gevoelen noch leven hebben) tot de eynden tot welke hyſe geſchikt heeft.

De Macht Gods vertoond ſich in de geſtadige beweginge en bewerkinge aller dingen ; waarom God van de Oude genaamd wierd den eerſten beweger aller dinken, *actus perpetuus*, een eeuwigduurende werkinge. De Eeuwigheid Gods vertoond ſich in de vereeniginge aller dingen aan malkanderen / ſulks dat het algemeen / hoe groot het ook ook zy / en hoe ontelbare lichamen en groote deelen daar in aangemerkt worden ; nochtans zijnſe alle tot een gemeen lichaam / ſonder tuſſchen-komende ledigheid / op het aldernaauwſte met malkanderen vereenigd / en in een onverbeterlijke ordre te ſamen geſchikt. Soo dat het eene deel diend tot welſtand en onderhoud der andere / yder hebbende ſijne byſondere gedaante / ſchoonheid / eygenſchappen / werkinge / gebruyken / en nuttigheden ; alle de ſelve tot het gemeene beſte / cieraad / welſtand / en geſtadig onderhoud te ſamen brengende. Waar in ſy eenigſins navolgen de algemeene Goedheid Gods over alle ſijne werken : gemerkt ſy alle malkanderen hare volmaaktheden gemeen maken / en mede-deelen ; gelijk de Goddelijke goedheid de ſelve ſijne eygenſchappen heeft gelieven (na ſijn welgevallen) mede te deelen / en in haar te openbaren.

II. HOOFD-STUK.

Van de Wereld in't gemeen.

1. Wat de Wereld zy?

De Wereld is een wel geſchikte t'ſamenſtellinge van alle de natuurelijke lichamen. Want onder het woord Wereld begrijpen wy niet dit of dat gedeelte des Werelds / of eenig lichaam in 't byſonder ; maar alle natuurelijke ſaken te gelijk : en dat niet met een verwerde inbeeldinge / maar ſoo veel de ſelve alle op een ſeer bequaame en geſchikte ordre geplaatſt zijn. Sulk dat de gedaante des Werelds nergens anders in beſtaat / dan in die wel-geſchikte ordre / waar door yder lichaam / en gedeelte des Werelds / op ſijn rechte behoorlijke plaats geſteld is / 't welk tot wel-weſen en onderhoud der ſelve / en des gantſchen Werelds / gantſch dienſtig en nootſakelijk was

2. Der Chriſtenen gevoelen van den oorſprong des Wereldts.

VOlgens de beſchryvinge Moſis, van Joden en Chriſtenen aangenomen/ is de Wereld van God geſchapen zedert 5614 jaren na de gemeene tyd-rekeninge (hoewel de tyd-rekenaars daar over geenſins eens zijn) uyt niet, vrywilliglyk/ ſonder tuſſchen-komen van eenig Schepſel/ of eenige ſaak buyten God/ en dat door ſijn bevel/ en kracht-dadigen wille, in ſes dagen. Niet dat God ſes dagen zy beſich geweeſt/ met het voortbrengen der Schepſelen/ maar dat hy op yder dag/ in een oogenblik des tyds/ door ſijn enkel bevel/ en Almachtigen wille/ ſoo veel heeft te voorſchyn gebracht/ als hem goed gedacht heeft. *Geneſ.* 1. *Pſal.* 33. 6. 9. *&c.*

In de voorgaande woorden word niet alleen aangeweſen de ſcheppinge des Wereldts/ maar ook de wyſe op welke ſy voort-gebracht is. Hoe-wel de Chriſtenen daar ontrent niet alle van een gevoelen zyn. Want vele/ bedenkende dat de ſcheppinge uyt niet door geen menſchelyk verſtand kan begrepen werden/ oordeelen dat door de ſcheppinge des Wereldts niet te verſtaan zy/ dan alleen dat God/ uyt de gemeene ſtoffe aller dingen/ alle Schepſelen in haar verſcheydenheid voort-gebracht/ en yder op ſijne plaats bequaamelyk geſteld/ en te ſamen gevoegd heeft.

3. Of de Wereld heeft konnen noyt voorgebracht worden?

DAt God de Wereld niet uyt bedwang/ maar vrywilliglijk geſchapen heeft/ is onder den Chriſtenen genoegſaam buyten verſchil. 't Word echter van velen in bedenken genomen/ of God door een noodſakelykheid der natuur heeft ſijne ſchepſelen voortgebracht; of in tegendeel ſoo vrywillig/ dat hy heeft konnen noyt yets buyten ſich werken/ of te voorſchyn brengen. In dien men het eerſte ſteld/ dat God (hoewel vrywilliglyk) ſoo noodſakelyk de Wereld gemaakt heeft/ als hy noodſakelyk/ uyt ſijn eygen ſelfs eeuwige onveranderlyke natuur/ wys/ goed/ heylig/ machtich/ ja alles en ſoodanich is/ als hy is/ ſoo ſoude niet alleen volgen/ dat de Wereld ſonder begin en eeuwig is; maar ook dat God de Wereld ſoo groot en volmaakt geſchapen heeft/ als hy gekonnen heeft: ſulks dat hy geen meerder/ noch grooter/ of beter Schepſelen ſoude konnen voort-brengen/ dan hy inder daad gemaakt heeft. Door dien dat het gene vloeyd/ of gewrocht word door noodſakelykheid der natuur/ dat is en word gewrocht ſoo veel en volkomen als de natuur der ſake toelaat. Als/ by voorbeeld/ het vyer/ verwarmende uyt noodſakelykheid der natuur/ werkt altoos/ en ſoo ſterk als ſijn aart vermach: en God/ zynde uyt ſijn natuur heylig en wys/ is en blyft ſulks altoos in de hoogſte volmaaktheid. Gemerkt dan de gemelde gevolgen niet worden aangenomen/ ſoo ſchynd ook de eerſte inbeeldinge niet aannemelyk te zyn.

Ten anderen/ daar word van een wys/ verſtandig/ en vrywillig beleyd/ niets door een vaſte noodſakelykheid begeerd/ of betracht/ dan alleen 't gene behoord tot het uytterſte eynde/ ofte waar in het opperſte welweſen beſtaat. Edoch God heeft niet van nooden gehad/ tot ſijne eeuwige en alderhoogſte geluksaligheid/ het voortbrengen ofte beſtaan van eenige werken/ of ſaken/ die hy buyten ſich ſelven heeft voort-gebracht.

Tegenw. God in den hoogſten trap van volmaaktheid goed zynde/ heeft niet konnen na-laten ſijne goedheid mede te deelen/ door het voort-brengen eeniger ſchepſelen: want het word gemenelyk aangenomen/ dat het den aart van het goede is ſich aan andere mede te deelen, en gemeenſaam te maken.

Antw. Om deſe reden maken ſommige onderſcheid tuſſchen een noodſakelijkheid der natuur, en een noodwendigheid alleen van betamelijkheid, en gevoegelykheid. Deſe laatſte ſtaanſe eenigſins toe in het ſcheppen des Wereldts/ maar loochenen dat daar uyt de eerſte noodſakelykheid moet toe-geſtaan werden. Ten anderen/ ſoo duydenſe de gemelde noodſakelykheid van betamelykheid niet verder/ dan in 't gemeen/ dat het wel gevoegelyk was/ en eenigſins noodig/ dat God buyten ſich yets ſoude werken/ en voortbrengen/ om ſijne wysheid/ macht/ en ander eygenſchappen/ tot ſijner eeren/ te openbaren. Nochtans onbepaald blyvende/ wanneer/ hoe veele/ of hoedanige ſchepſelen God ſoude maken; welkers bepalinge ſy alleenelyk de Goddelyke wysheid/ en vrywillig welbehagen/ toeſchryven.

4. Het gevoelen der gene die de Wereld oordeelen ſonder begin des tijds van eeuwigheid geweeſt te zijn.

DEſe beelden haar van de Wereld in/ even 't gene wy van God begrypen; namelyk/ datſe van haar ſelven is/ ſonder begin en eynde: ſulks datſe de Wereld als God ſelve aan merken. De Wereld (ſegd Plinius) is een eeuwigen, onmetelijken, ofte oneyndigen God, noyt gebooren noch verderf onderworpen. Sy is te gelijk het werk van de natuure der ſaken, en de natuur der ſaken ſelve.

Andere denken dat de Wereld vrywilliglyk door God/ van alle eeuwigheid/ voort gebracht is. Sulks dat/ gelyk de Gods-geleerde ſtellen dat de Wereld is geſchapen door een eeuwige wille Gods, door welke hy voor alle eeuwigheid gewild heeft, dat de Wereld ſoude weſen op ſijnen tijd: ſoo achten deſe/ dat ſoo wel het werk, als de wille om te werken, van eeuwigheid geweeſt zy. Want men kan in de eeuwigheid geene tyd/ of deel der eeuwigheid begrypen/ in welke God niet machtig geweeſt zy de Wereld te Scheppen/ of alreede geſchapen te hebben. En gelyk de warmte/ de ſtralen/ en alleſins afſchietende licht der Sonne en andere werkingen der Sonne daar uytvloeyende/ te gelyk altoos zyn geweeſt met de Sonne/ hoe-wel de Son in orde der natuur/ als een oorſaak, is voor de ſelve als ſijne werkingen: ſoo oordeelen deſe/ dat ook God en de Wereld te gelyk van eeuwigheid geweeſt zyn.

Doch deſe woorden van de Heydenen ſelve door redenen weder-legd/ onder de welke ook Lucretius geweeſt is/ welke/ hoe-wel hy loochend dat de Wereld van God gemaakt is/ of door God beſtierd werd/ ſich inbeeldende dat God te heerlyk en te gelukkig is/ dan dat hy ſich met de Wereldſche dingen ſoude bemoeyen/ of het goed of quaad der menſchen ſich eenigſins ſoude aan-trekken. Nochtans poogd hy met verſcheyden redenen te bewyſen/ dat de Wereld niet alleen niet van eeuwigheid geweeſt zy/ maar ſelfs niet ſeer lange. Door dien dat men anderſins veel ouder Hiſtorien ſoude beſchreven vinden dan men nu doed/ welke weynig of niets weten te ſeggen voor den Trojaanſchen Oorlog; immers vind men geen ſekere Hiſtorien/ die ouder zyn dan de vertellingen van de Boeken Moſis, en Herodoti: hoe-wel de Chaldeen, Egyptenaaren, Chineſen, en anderen weten te ſpreeken van dat de Wereld menige duyſenden Jaren te vooren geweeſt zy/ doch ſonder ſeker bewys. Ten anderen/ ware de Wereld ſonder begin geweeſt/ de Hiſtorien ſouden ons niet bevestigen/ hoe dat menige konſten en dingen/ tot het wel-leven der menſchen noodig en dienſtig/ maar over eenige Jaren gevonden zyn. Wat is'er noodiger voor het gebruyk en leven der menſchen als het vyer? nochtans verhaald Diodorus Siculus Lib. 1. dat Vulcanus alder-eerſt de verwarmende kracht des vyers gevonden heeft, by occaſie dat'er boomen door den Blixem waren in den brand gerocht, by welke hy gekomen

zijnde,

Digitized by Google

zijnde, ſich verquikte, alſoo het winter was; en heeft, door het toebrengen van nieuwe ſtoffe, dat vyer onderhouden, en de menſchen het gebruyk des vyers geleerd; waarom ſy hem ook onder het getal der Goden geſteld hebben. Ten derden / het blijkt uyt de Hiſtorien / dat de eerſte menſchen / geſchiedeniſſen / eerſte inſtellingen der zeden; Politien / Gods-dienſten / en ſoo voorts / alle haren oorſpronk genomen hebben uyt Aſien; en dat / ſoo menſchen / als alle andere ſaken / en kenniſſen / van daar allenxkens zijn voort-geſet in Grieken-land, Italien, en andere deelen des Werelds / als Europa, Africa, America, en Noorderſche geweſten. Sulks dat men noch ſiet / dat in de plaatſen / verre van Aſien, en de deelen der eerſt bewoonde Wereld gelegen / weynig menſchen zijn / in vergelijkinge met de Wereld der Oude: ten anderen / dat de menſchen aldaar op menigte plaatſen bevonden worden als woeſte en wilde menſchen / ja als beeſten te leven; naauwelijks yets weetende van het gebruyk der letteren / of boeken / wetenſchappen / konſten / regeringe / of Gods-dienſt: gelijk noch hedens-daags in vele deelen van Africa, Magellanica, en America. Hoe-wel het allenxkens begind te veranderen / door dien de Europeers nu by na de geheele Wereld door varen / en ſich alleſins komen neder te ſetten / onder de wilde menſchen ſich te vermengen / en alſoo de zeden te veranderen. Doch dit alles is maar over weynig jaren begonnen / met het uytvinden der Americaanſe Landen, welke / met Magellanica gerekend / niet minder is dan de geheele oude bekende Wereld: en nochtans te vooren noyt ſchijnd bekend geweeſt te zijn. Ook heeft men in de voor-gemelde landen / voor de aankomſte der Chriſtenen in de ſelve / niet geweten van de Zee-vaart / of gebruyk der letteren / of konſten en wetenſchappen / ten hoogſten tot het wel leven der menſchen nootſakelijk; als de land-bouwery, weveryen, hand-werken, gebruyk der klederen, en ſoo voorts. Uyt welken allen genoegſame preuven ſchijnen genomen te werden / dat de Wereld niet zy van ſeer grote ouderdom / als van eenige honderden duyſenden Jaren / noch veel min / datſe ſouder begin van alle eeuwigheid ſoude geweeſt zijn. Ofte men moeſt verſieren / dat de Wereld wel was van eeuwigheid geweeſt / doch ſonder menſchen / en dat die maar over eenige duyſend Jaren zijn te voorſchijn gekomen / van ſelfs / ſonder voort-teelinge / uyt de aarde / op eenige plaatſen / daar by geval den invloed des Hemels / en de Aardſche ſtoffe / tot ſodanigen voort-brenginge bequaam was geworden: gelijk ſodanigen gevoelen eeniger Heydenen / van den eerſten oorſpronk der dieren en menſchen / ons verhaald Diodorus Siculus lib. 1. Lucretius, en de Stoyſche Philoſophi hebben gemeend / dat de Wereld dikmaal / dan door vyer / dan door water / vergaat: en dat dan uyt de overige ſtoffe weder een nieuwe Wereld / met menſchen / dieren / gewaſſen / en andere lichamen / te voorſchijn komt: gelijk men ſegd dat na de overſtroominge des Nyls / uyt de vochtige en van de Son wel verwarmde aarde / verſcheyden dieren voortgebracht werden. Van welk gevoelen / en weder-legginge des ſelfs / wy gehandeld hebben in onſe H. Natuur-beſchrijving over *Gen.* 1.26.

5. Verſchillende meeningen der gene die de Wereld een begin des tijds hebben toe-geſchreven.

ONder deſe hebben ſommige gedacht / dat de Wereld door haar ſelven is voort-gebracht. Andere / datſe van de algemeene ziele des Werelds is veroorſaakt. Andere / datſe door eenen booſen Geeſt gemaakt zy. Van het eerſte gevoelen zijn geweeſt Democritus, Leucippus, Epicurus, Lucretius, &c. Deſe beelden ſich in / dat'er is een oneyndige ſpatie, of plaats; en dat die plaats beſet is al-om met oneyndige lichamen: ten tweeden / dat door een eeuwig-duurende beweginge / welke ook altoos geweeſt is / de gemelde lighamen in ontelbare kleyne deelkens verdeeld / en alleſins bewogen werden. Ten derden / dat door deſe beweginge / de gemelde deelkens ſeer onder malkanderen verſcheyden gemaakt werden / in grootte / en kleynte; ruſte / of minder en meerder beroeringe; Item / in ſitu of geſtalte onder malkanderen / en verſcheydentheid van figuuren / of gedaanten. Ten vierden / dat uyt de verſcheydene t'ſamen-voegingen / of verſcheydingen deſer deelkens / met of van malkanderen / alle natuurelijke lichamen haar verſchil / aart / eygenſchappen / werkingen / opkomſte / en ondergang verkrijgen. Ten vijfden / dat by toeval de gemelde deelkens ſoo zijn te ſamen geloopen / en met malkanderen gevoegd / daar uyt deſe jegenwoordige Wereld ontſtaan is. Ten ſesden / dat in de gemelde oneyndige plaats / op verſcheyden tyden en plaatſen / van altoos en gedueriglijk / ontelbare Werelden gemaakt werden / welke daar na alle te ſijner tyd / door de verſcheydinge van hare deelen / weder gebrooken worden.

Deſer lieden gevoelen ſtemd over een met het gevoelen der voorgaande / welke de Wereld achteden van alle eeuwigheid geweeſt te zijn; voor ſoo veel alsſe ſtellen dat 'er altoos eenige Werelden zijn geweeſt / hoe-wel yder Wereld / in 't byſonder aangemerkt / een begin en eynde neemd. Ten tweeden / voor ſoo ver alsſe de gemeene ſtoffe / uyt welke alle Werelden voort-komen / en de gemeene werkende oorſake / welke ſy denken te weſen een eeuwige beweginge der deelen in de gemeene ſtoffe; voor ſoo verre (ſeg ik) ſy deſe beyde ſaken denken ſonder begin en eynde te weſen. Want het is onmogelijk / en by gevolg onbedenkelijk / dat / indiender te vooren geen ſtoffe noch werkende oorſaak / noch eenige Wereld of ſchepſel geweeſt ware / datſe uyt door ſich ſelven ſouden konnen te voorſchijn komen. Want behalven dat uyt niet, van ſelfs niets kan voort-komen; ſoo kan ook het gene in weſen niet is / geenſins eenige werkinge doen / en / by gevolg / ſich ſelven niet voort-brengen.

6. Van de gemeene ziele des Werelds.

VOlgens het tweede gevoelen / te vooren aangeweſen / word de Wereld aangemerkt als een levendig verſtandig dier; waar van het lichaam beſtaat uyt de gemeene ſtoffe aller ſaken; de ziele God is, die de Wereld na ſijn behagen gemaakt heeft / onderhoud / en beſtierd / alles in allen werkende: het hert is de Son, de Zee, de lever, door welke beyde de deelen der Aarde / met een werkſame en levendig-makende kracht / als mede met een natuurelijke / en tot het leven noodige / vochtigheid doortrokken / beſproeyd / en bewrocht worden. Deſe gemeene ziele, of geeſt des Werelds / alsſe word aangemerkt in hare hoogſte volmaaktheden / van wijsheid / goedheid / heyligheid macht / heerlijkheid / gelukſaligheid / &c. ſoo isſe (volgens haar inbeeldinge) God ſelfs. Maar in de ſchepſelen isſe alleen by mede-deelinge / en in minder of meerder volmaaktheid. En / gelijk alle de lichamen des Werelds / hoe ſeer datſe ook van malkanderen verſchillen; nochtans alle in haar weſen uyt een en de ſelve gemeene ſtoffe beſtaan: ſoo meynen ſy ook / dat alle de levendige deelen des Werelds / door eenen algemeenen geeſt levendig gemaakt en onderhouden worden; hoe-wel dien geeſt in minder of meerder kracht en volmaaktheid is / na de verſcheydentheid der geſtalte / gematigdheid / en ganſche gelegentheid der lighamen.

7. Waarom ſommige de ſcheppinge des werelds den booſen geeſt hebben toe geſchreven?

DE Marcioniten en Manicheen hebben haar ſelven ingebeeld / dat'er tweederley eerſte en algemeene beginſelen en werkende oorſaken waren aller dingen: de eene ſtellende tot een oorſpronk alles

goeds / en den anderen van alle quaad : en dat de Wereld van den laatſten en niet den eerſten voortgebracht was. Door reden gavenſe / dat anders de Wereld niet ſoude ſoo vol gebreeken / ongemakken / jammeren / onordentlykheden / moeyelykheden / elenden / onweetenheid / dwalingen / ſonden / en ongerechtigheden weſen / gelyk men die in der daad bevind. Waar uyt ſy beſluyten wilden / dat de Wereld niet was voortgebracht van een weſen dat volmaaktelyk wys / goed / en almogende was ; maar of by toeval, of door eenen booſen geeſt. Immers dat de Wereld niet was ten goede / en tot het gebruyk der menſchen / met opſtel gemaakt. Want de Zee is ſoo groot alleen als den ganſchen Aardbodem die boven de wateren uyt-ſteekt : daar-en-boven zijn meenige plaatſen ontrent de Polen / en over-al / door verſcheyden redenen / ſoo op het vaſte Land / als Eylanden / gansch tot bewooninge der menſchen onbequaam. De Zee / door ſtormen / ondiepten / ſoutigheid / donkere nachten / en andere ongevallen / brengd de menſchen veel ongemak toe ; en voorts is alleſins de Wereld vol elenden / ontelbare ongemakken / en ydelheden. Het Aardryk is vervloekt / met groote ſmerte word het bewrocht / doch den arbeyd word op menigerley wyſen / of ganſchelyk / of immers ten grooten deele / vruchteloos gemaakt / door onkruyden / ongedierten / quade harde winden / droogte / overvloed van water / en ſoo voorts. De locht word menigmaal door venynige dampen der onder-aardſche lichamen bedorven.

Doch deſe lieden maken geen onderſcheyd tuſſchen het geene in ſich ſelven weſentlyk is / en 't geene alleen by toeval komt. Alle dingen heeft God weſentlyk in ſich ſelven goed geſchapen : en de Wereld ſoo van alles voorſien / datſe genoeg was om alle menſchen van noodſakelijkheden te dienen. Ook heeft God den menſch ingeſchapen een genoegſame kenniſſe / om te konnen onderſcheyden tuſſchen goed en quaad / welke om wel en gelukkig te leven vereyſcht word. Maar 't geene door de ſchuld der ſchepſelen ontbreekt / kan niet ſonder Gods-laſteringe den Schepper op-gelegd worden. De gemelde gebreken nu / en onheylen / worden veroorſaakt / of door de ſchuld der ſchepſelen / of door de verſcheydentheid der ſchepſelen / waar door 't geene voor het eene goed is / voor een ander quaad is ; welke verſcheydentheid nochtans der ſchepſelen in ſich ſelven goed is / en grootelyks diend tot cieraad en heerlykheid des Werelds. Of ſy ontſtaan uyt de noodſaakelykheid der tweede gemeene oorſaken des Werelds / door welke / en uyt welke / alles beſtaat / voort-gebracht / en onderhouden werd ; namelyk / der geſtalte der gemeene ſtoffe, en der gemeene bewegingen, welke van de Son tot alle Onder-hemelſche lichamen afvloeyen. Alſoo nochtans / datter in 't gemeen niets voor 't geheel ofte de Wereld quaad is / want den ondergang van het een is den opgang van het ander ; en daar word niets vernietigd / maar alles word maar veranderd / nu deſe / en dan weder een ander vertooninge / of ſoorte / aannemende ; gemerkt de natuur noyt ledig is / en alderley ſaken uyt alderley dingen / en in ſich uyt eenderley algemeene ſtoffe / voort-brengd / uyt welke alle lichamen weſentlyk beſtaan / en alleen in ſoorten veranderd worden / hoe veel ſy ook van malkanderen verſchillen. Welke ſoorten niets weſentlyks geven noch nemen van de natuurelyke dingen ; maar alleen ontſtaan door de verſcheydentheid van bewegingen , of ruſt , grootheid , of kleenheid , figuure of gedaante , en ſitus of geſtalte der deelkens onder malkanderen ; gelyk te ſijner tyd en plaats klaarblykelyk kan bewesen worden. Wat nu belangd de redenen / waarom God de ſonden / en veele onordentlykheden / toelaat / die behooren hier ter plaats niet / maar daar op is veelvoudelyk geantwoord door de Gods-geleerden , en de geene die van de Goddelyke voorſienigheid en beſtieringe aller dingen gehandeld hebben. 't Moet ons hier genoeg weſen / dat het geene yemand onordentlijk , en verwerd / of niet wel / ſchynd te weſen / om dat hy het geheele werk / beleyd / en eynde niet wel verſtaat ; dat het ſelve voor wel geordend / en goed ſoude geoordeeld werden / indien hy een hooger begryp van de natuure / beſtieringe / en uyt-eynden der ſaken hadde. Veele ſaken / die voor de menſchen ſchynen onnoodig / of ondienſtig te weſen / zyn noodig tot onderhoud van andere Dieren / ſaken / en welke voor ons goed zyn. Ook kan 't gebeuren / dat 'er noodige gebruyken van ſaken zyn / die ons onbekend zyn.

8. Wat de *forma* ofte onderſcheydende fatſoen des Werelds zy ?

De forme noemen wy dat / waar door yder ſaak in ſich ſelven is 't geene ſy is , en van alle andere onderſcheyden word. Deſe forma , voor ſoo ver ſy de Wereld toe-geeygend werd / beſtaat in de cierelyke ſchoonheid , en deftige ordre aller natuurelyke lichamen. Welke beſtaat voor eerſt / in de wonderlyke verſcheydentheid der natuurelyke ſaken. Ten tweeden / in de ſeer bequame ordre en plaatſinge / waar door yder deel des Werelds op ſijn rechte en behoorelyke plaats geſteld is / daarſe alderbeſt konnen onderhouden worden. Ten derden / in een treffelyke proportie of evenmatigheid / die de lichamen en deelen des Werelds hebben onder malkanderen. Ten vierden / in de gansch konſtige t' ſamen-ſtellinge en ſchoone geſtalte aller ſaken. Ten vyfden / daar in datſe alle / als leden eens lichaams / ſoo bequamelyk geordend zyn / datſe tot malkanders wel-weſen en onderhoud dienen. Ten ſesden / in de wyſe beſtieringe aller dingen tot haar eynden / waar toeſe geſchikt zyn / en door de ſelve tot het uytterſte en laatſte eynde / welke is de eere Gods ; want gelyk God is het begin van alles / ſoo is hy ook te gelyk het eynde aller dingen. *Rom.* 11. 36. *Apoc.* 1. 8.

De Platoniſche Philoſophi hebben geoordeeld dat de ziele des Werelds / des ſelfs forme was / door welke de gansche Wereld levendig gemaakt / onderhouden / en beſtierd werd. Welke ſommige hebben genomen voor een kracht en lichamelyke verbonden geeſt / alleſins van de Son en andere Hemelſche lichamen afvloeyende / van welke ſy denken dat ook Moſes gewach maakt / *Gen.* 1. 2. De Geeſt Godes ſweefde op de Wateren. Andere hebben by deſe algemeenen geeſt, of ziele des Werelds, God ſelfs verſtaan / die alle dingen levendig maakt , alles in allen werkt , niet ver zynde van een yder van ons , wiens geſlacht wy zyn , die ons den adem , het leven , en alle dingen geeft , in wien wy leven , ons bewegen en zyn ; uyt wien , door wien en tot wien alle dingen zijn. *Nehem.* 9. 6. 1 *Cor.* 12. *Actor.* 17. *Rom.* 11. &c. *Rom.* 1. 20. toond Paulus dat 't geene van God kennelyk , en dat in hem onſienelyk is , in de lichamelyke deelen des Werelds uytgedrukt is / en vertoond werd. Wie moet ſich niet verwonderen over de oneyndige verſcheydentheid der ſaken / hoewelſe alle van een algemeene werkende oorſaak / uyt een gemeene ſtoffe / en uyt weynig beginſelen / veroorſaakt worden. Welke onbepaalde verſcheydentheid / by voorbeeld / onder veele andere / in de aangeſichten der menſchen beſpeurd word. Sulks dat / hoe-wel 'er een ontelbaar getal van menſchen geweeſt is / noch is / en dagelyks geboren word ; de ſelve nochtans alle konnen in het aangeſicht , ſtemmen , en andere ſaken / onderſcheyden werden.

In de ordre inſgelyks blykt de Wysheid Gods / want de ſwaarſte / onedelſte / en onſuyverſte lichamen zijn na de leegſte plaats geſonken ; de edelſte / Hemelſche / dunſte / ſuyverſte / en de alderfynſte van deelen / hebben de opperſte plaats ingenomen ; de middelbare zijn tuſſchen beyde geſteld / om te weſen een bequaam middel / door welke de Hemelſche lichten haar nedervloeyende

vloeyende krachten / de Aarde / wateren / 't geene daar op en in is / ſouden konnen mede-deelen / en toebrengen; ſonder welke niets ſoude konnen leven / of beſtaan. Wat belangd de levenlooſe ſchepſelen / de gewaſſen der Aarde / en de dieren / gelijkſe alle uyt de Aarde / water / en locht / voort gebracht zijn; ſoo zijnſe ook op en binnen de ſelve geplaatſt / op datſe te gelijk ſouden konnen de Hemelſche neder-vloeyingen genieten / en door de ſelve beginſelen onderhouden werden / uyt welke ſy voort gebracht zijn.

9. Of de Wereld oneyndig zy in grootte?

ALs men by de Wereld verſtaat (gelijk veele doen) het gebouw van Hemel en Aarde / voor ſoo veel het door ons geſicht kan bereykt worden; ſoo is de ſelve niet anders als een ronde kloot; volgens den omtrek van ons geſicht / in een ronde figure ge-eyndigd. Maar indien men by de Wereld begrypt alles 't geene dat ook buyten ons geſicht weſentlijk is; Soo verſtaan de gemeene Natuur-onderſoekers, by de Wereld een omtrek en rondte / boven de uyttrekkinge onſes geſichts / ſich alleſins uytſpreydende / welke ten aanſien van onſe kennis oneyndig is: dat is / welkers palen / en grootte van uytſpanninge / van niemand ſekerlijk kan geweten worden. En ſoo is 't waarachtig 't geene wy leſen *Prov.* 25. 3. Aan de hoogte des Hemels, en aan de diepte der Aarde, is geen door-grondinge. Dat is / niemand kan weten hoe verre de Hemelen ſich uytbreyden boven de Aarde. 't Is een dolligheid (ſegd Plinius) dat ſommige hebben willen onderſoeken en bepalen de grootte des Werelds.

Hier mede ſommige (als Franciſcus Patricius, een man van ſeer ſubtyl verſtand / Jordanus Brunus Nolanus, en andere) niet te vreden zijnde / hebben verſonnen / en ſich ingebeeld. Eerſt, dat 'er is een oneyndige uytbreydinge van ſpatie, buyten de ſichtbare Wereld. Want men ſich niet verbeelden kan eenige ſoodanige grootte van uytſpanninge deſer ſpatie / of buyten de ſelve blijftſe altoos onbepaald. Ten tweeden, deſe ſpatie verſtaanſe te zijn de plaats aller lichamen, gemerkt de plaatſe niet anders is / dan een ſpatie daar lichamen in zijn / of weſen konnen. Ten derden, gelijk deſe ſpatie oneyndig is / ſoo denkenſe ook dat de lichamen ſich in die ſpatie / met een oneyndige grootte / en onbepalelijke uytſtrekkinge / van allen zijden rondom uytſtrekken. En dat God oneyndig zijnde in weſen / goedheid / en macht; ook een werk heeft gemaakt / in 't welk hy ſijne oneyndigheid heeft willen vertoonen. Maar andere antwoorden daar op / dat God ſijn oneyndige macht heeft betoond in het ſcheppen des Werelds uyt niet / waar toe een oneyndige macht vereyſcht werd. Als mede in de oneyndige verſcheydentheid (immers ten aanſien van ons begrijp) der ſaken / daar wy te vooren wat van gewaagd hebben. Ten anderen / dat God de Wereld niet heeft gemaakt na ſyn macht, maar na ſyn wille. Want hoe groot ook de Wereld zy / of eenig deel des ſelfs / by voorbeeld / de Aarde: men kan niet loochenen of God heeftſe grooter konnen maken danſe nu is; en wat bepaalde grootte dat gy de ſelve toe-eygend / altoos ſal 't waar blijven / datſe grooter heeft konnen weſen. Nochtans kanſe niet oneyndig weſen / want dan ſoude een deel des Werelds / namelijk / de gemelde Aarde / ſoo groot zijn / al ſijn geheel ten uyterſten kan weſen. Gemerkt het vaſt is / dat de Wereld niet grooter kan zijn dan oneyndig.

Inſgelijcx / ſeggenſe / dat God de Wereld niet heeft gemaakt ſoo goed / treffelijk / en ſchoon / als hy gekonnen heeft / maar als 't hem tot ſijn oogmerk / na ſijn wijsheid / en vrywillig welbehagen / goed gedacht heeft. Want hoedanigen meerder trap van goedheid als men ſich inbeelden kan / de Wereld toe-ge-eygend zijnde / ſoo ſoude echter altoos konnen bedacht werden / datſe God beter hadde konnen maken; en nochtans moet men ergens in eens beruſten; gemerkt de Wereld / noch eenig ſchepſel / niet kan een oneyndige volmaaktheid ontfangen / maar die God eygen is.

Sulcx ſtaanſe mede toe van den tijd / dat God de Wereld niet heeft geſchapen als hy gekonnen, maar als hy gewild heeft. Want hoe veel duyſenden Jaren datmen ſoude konnen begrijpen / dat God de Wereld eer gemaakt hadde: ſoude echter altoos waar blijven / datſe eerder hadde konnen voort gebracht worden. Nochtans is 't noodig dat men ergens in eens beruſte: door dien het niet met malkanderen kan te ſamen beſtaan / datſe in den tijd / en nochtans ſonder ſeker begin van tijd / geſchapen zy. Daarom hebben ook de Heydenen / welke niet verſtonden dat alle dingen in haren oorſpronk en beſtaan hangen van God; ſich ingebeeld / dat de oneyndige ſpatie / met de oneyndige ſtoffe der lichamen / nevens God / van eeuwigheid geweeſt zyn. Soo dat God niet ſy buyten de Wereld / maar door zijn oneyndigheid de ſelve vervuld. Daar is niets van God ledig (ſegd Seneca) maar hy vervuld ſyn eygen werk.

10. Of 'er ontelbare Werelden zijn!

VEele onder de Heydenen hebben gedacht / dat'er in de oneyndige ſpatie / ook ontelbare Werelden zyn; onder welke geteld worden Anaximander, Archelaus, Xenophanes, Diogenes, Leucippus, Epicurus, en Anaxarchus: den welken als Alexander Magnus had hooren reden voeren van het ontelbaar getal der Werelden, verteld werd / dat Alexander begon te weenen: en dat hy van ſijne vrienden gevraagd zynde / of hem yets weder-varen was, dat tranen weerdig was, antwoorde; is 't niet waardig om te beſchreyen, dat wy noch geen Heeren hebben konnen worden van een Wereld, daar men nochtans ſegd, datter een ontelbare menigte van Werelden is. Plutarchus tracht ook dit gevoelen te beweeren / onder andere redenen eene ontleenende van de oneyndige goedheid Gods: en dat het niet waarſchijnelijk is / dat God / konnende veele Werelden ſcheppen / en de ſelve ſijne goedheid mede-deelen / en in de ſelve ſijne wijsheid / macht / en heerlijkheid betoonen; niet meer dan een Wereld ſoude willen ſcheppen hebben.

Onder den naam van Chriſtenen hebben ook deſe inbeeldinge voorgeſtaan de Manicheen en Origenes, welke wel toeſtond datter op eenen tijd maar een Wereld was / maar dat die vergaande / altoos / uyt de overgeblève ſtoffe / een nieuwe Wereld te voorſchijn quam. Doch de Epicureen ſeyden / dat in de oneyndige ſpatie, altoos een ontelbaare menigte van Werelden was, welke al op haren tyd vergingen: ſoo nochtans / dat / uyt der ſelve ſtoffe / geduuriglijk andere nieuwe te voorſchijn quamen. Jordanus Brunus Nolanus, tracht ſeer wijdloopig te bewijſen / datter ontelbare Aarden en Sonnen zijn; ſulks dat yder vaſte Sterre een Son zy / en yder Dwaal-ſter een Aarde. En dat onſe Aarde voor andere Werelden een lichte Ster is / gelijk andere Aarden voor ons zijn. Want dat anderſins het ſchijnen ſoude datter menige Sterren te vergeefs geſchapen waren; gemerkt niet alleen de Son / maar ſelfs de Maan / meer gebruyk geeft alleen aan onſe Wereld / dan alle de andere Sterren te gelijk. Ja datter door de bevindinge ontdekt werden dagelijks nieuwe onbekende Sterren / welke immer voor onſe Aarde geen gebruyk hebben. Doch hier van hebben wy elders breeder gehandeld in onſe H. Natuur-beſchryving over verſcheyden Texten.

Marcus Fredericus Wendelinus, in ſijn Boek van de Wereld, neerſtelijk onderſocht hebbende alle de redenen / met welke de Heydenſche Philoſophi hebben getracht te bewijſen datter maar een Wereld is, bekend rond uyt / datſe alle ydel en krachteloos zijn; want ſoo ſy eenig gevolg hadden / ſoo ſoude men moeten beſluyten /

ten / dat God geen meer Werelden heeft konnen maken dan een / 't welk onwaaraghtig is. En beſluyt derhalven / dat men de eenigheid des Werelds nergens uyt kan bewyſen dan uyt de H. Schriften, welke maar van een Wereld gewag maken. Gelyk het insgelyks ſeker is / en genoegſaam uyt het voorgeſeyde magh blyken / datmen van den oorſpronk / en tyd van des ſelven oorſpronk / als mede van den ondergang des Werelds / buyten de H. Schriften / naauwlyks yets ſekers bevestigen kan.

11. Hoedanig de figure, ofte uytterſten omtrek, des Werelds zy?

GEmerkt / na het gemeen gevoelen / de Wereld een bepaald lichaam is, word verder onderſocht hoedanig den uytterſten omtrek, ofte gedaante van uyteyndinge zy. Na de gemeene ſtellinge is de Wereld een rond lichaam, welkers middel-punt bedacht werd ontrent de binnenſte en nederſte deelen des gemeenen kloots / uyt Aarde en Water beſtaande; den omtrek ofte opperſten omgang te beſtaan uyt de alderdunſte Locht / ofte Hemel. Sulks dat alle verplaatſinge ofte beweginge / die in deſe Wereld gedaan werd / ofte van het middel-punt geſchied na boven; ofte van boven na het middel-punt; ofte wel rondom het middel-punt; ofte / eyndelyk / ten deele of van / of na het middel-punt / en ten deele daar rondom.

Maar aangeſien dat het uytterſte des Werelds alleſins in ſijnen omgang beſtaat uyt de alderdunſte / lichtſte / en vloeyendſte locht; welkers dunheid van deelen / en vloeyendheid / belet datſe geen vaſte ofte geſetten omtrek / ofte gedaante van bepalinge bewaren kan; ſoo achten ſommige / datmen de Wereld geen vaſte of geſtadige figuure kan toeſchryven. Nochtans ſtaanſe toe / dat; om in het gemeen te ſpreken / de Wereld in eene ronde t' ſamen-ſtellinge alle lichamen vervangd / gemerkt alle lichamen van allen zyden rondom / gelykelyk na het middel-punt / als na den grond en vaſtigheid deſer rondte / bewogen worden.

Want hoe-wel toegeſtaan werd datter in de uytterſte rondte des Werelds / om de gemelde reden / eenige oneffenheden zyn / nochtans die geſchat zynde tegen de ſeer uytnemende grootheid des Werelds / ſoo konnen de ſelve van geen achtinge weſen / ofte de gemeene rondte der ſelve verhinderen. Want ſelfs word den kloot van Aarde en Water met recht rond gerekend te weſen / hoe-wel op de Aarde veele hooge ſteenachtige Bergen bevonden werden; waar van ſommige verre boven de Wolken uytſteken / en van een uytnemende hoogte zyn: welke nochtans niet merkelyk de rondte der Aarde verhinderen konnen: om dat de gemelde hoogte der bergen / ten aanſien van de grootte des Aarden en Water-kloots / by na niet te achten is; ja niet meer dan in een bal van tamelyke grootte / een kleene oneffenheid / of heuvelken te rekenen is.

De Wereld word dan ten rechten een ronde geſtalte toe-ge-eygend. Want deſe geſtalte (gelyk de Mathematici wel betoonen) aldermeeſt begrypen kan in haren omſlag; ja ongelyk meer dan eenige andere figuure in haren omtrek van gelyke grootte. Ook is deſe geſtalte alderbeſt tot de bewegingen bequaam; waarom ook aangemerkt werd: dat in de dieren / de hoofden / ofte uyt eynden der beenderen / tot bewegingen verordend / gemeenlyk rond bevonden worden.

Deſe figuure werd de volmaakſte genaamd / om dat de dingen in de ſelve begrepen / aldernaaſt / en eenpariglyk by malkanderen te ſamen gevoegd werden; 't welk tot den welſtand en onderhoud der ſchepſelen ſeer dienſtig is. Daarom ſiet men dat de uytnemendſte deelen des Werelds mede deſe ronde geſtalte ontfangen hebben; als den Hemel, de ſterren, den kloot der Aarde en des waters, &c. Als mede veele deelen der gewaſſen en dieren. De konſt insgelycx / de natuur navolgende / geeft aan veele dingen / tot gebruyk der menſchen uytgevonden / een ronde geſtalte / als in de ſpieſſen, kogels, bollen, kannen, ſchotelen, &c.

Ariſtoteles merkt ook aan / dat de ronde geſtalte daarom te wonderlyker is / om dat in de ſelve verſcheyden tegen-geſtelde gevolgen te gelyk geſpeurd worden. Want voor eerſt / ſy beſtaat uyt een bewegelyke rondte / en een middel-punt / dat ſonder beweginge blyven kan / hoe-wel alle de deelen der rondte rondom het ſelve gedraayd werden.

In de ſelve zyn te gelyk begrepen rechte linien (namelyk de Diameters, welke de rondte in twee gelyke deelen ſcheyden) en om-gebogene, namelyk lanck den omme-loop der oppervlakte. In de ſelve geſchieden / op een en ſelven tyd / tegen-geſtelde bewegingen: want dewyle het eene deel na boven / en voorwaarts bewogen werd; ſoo word het ander na beneden / en achterwaarts bewogen. Item / op die ſelve plaats / daar de bewegingen begonnen zyn / daar worden ſy ge-eyndigd: en dus werd het eerſte het laatſte / en het laatſte het eerſte. Voeg daar by / dat in de rondte eenigſins een vertooninge is der oneyndige eeuwigheid; gemerkt in de ſelve eygentlyk noch vaſt begin of eynde is / maar ſich alleſins even gelyk op doed.

12. Of de Wereld volmaakt zy?

HOe-wel de Wereld / en alle deelen der ſelve / yder in haren aart en geſlachte volmaakt zyn; nochtans kan men niet ontkennen / datſe beter hebben konnen gemaakt weſen / ſoo ten aanſien van nieuwe ſoorten / die konden voortgebracht worden; als mede ten aanſien van de deelen en ſoorten der ſchepſelen / die alreede geſchapen zyn. De volmaaktheid des Werelds blykt inſonderheid in de ſchoonheid der ſelve / welke vertoond werd in de groote verſcheydentheid, deftige proportie, uytnemend fatſoen, treffelijke ordre, vereeniginge en voortreffelyke geſtalte der ſchepſelen; als mede in de figuuren, krachten, werkingen, coleuren, reuken, ſmaken, &c. der ſelve. En hoe-wel God de ſchepſelen heeft konnen beter maken / danſe nu zyn / nochtans moet men niet denken dat ſulcx uyt gebrek van goedheid / of door nydigheid ontſtaan is. Want / behalven dat te vooren is aangeweſen / dat hoe veel grooter mate van volmaaktheid yemand ſich inbeelden kan dat de ſchepſelen gegeven zy; ſoo ſal echter altoos konnen geſegd worden / datſe noch beter konden gemaakt werden; gemerkt Gods macht oneyndig is. En nochtans moet men in eenige mate van volmaaktheid eens beruſten; door dien de ſchepſelen niet konnen oneyndelyk volmaakt zyn / want dat word gehouden een hoedanigheid te weſen / welke den Schepper eygen is. Ten anderen / word tot antwoorde geſegd / dat God om wyſe en voorſichtige redenen de Wereld ſoo alsſe nu is / en niet anders / of eer / of grooter / of beter / of erger / gemaakt heeft / en dat hy alles dat nu ontbreekt / na het eynde des Werelds / als het Ryke der Heerlykheid ſal komen / vervullen ſal / als hy ſal weſen alles in allen. Waarom den Apoſtel getuygd / dat de ganſche Wereld als ſuchtende, en met uyt-geſtrekten halſe, verwacht de verloſſinge der kinderen Gods, op hoope datſe ook ſelve ſal verloſt worden van de dienſt-baarheid der verdorventheid, dieſe nu als onwillig onderworpen is. *Rom.* 8 *&c.* Het is ook ſeker / dat het goede noyt beter bekend / noch ſyn deftigheid en waardigheid recht verſtaan word / dan uyt tegen ſtellinge en vergelykinge met het quade. Item / dat meeſt alle treffelyke deugden ontrent de beweginge van het quaad haare oeffeninge hebben; welk quaad geweerd zynde / de deugden als onnoodig verdwynen. Boven dit alles komt in bedenken / dat God in de onwaardigheid / verval / en uytterſte elende der menſchen / heeft willen gelegentheid nemen om in de hoogſte mate ſyn barmhertigheid en weldadigheid aan haar te bewyſen. *Eph.* 1. *Rom.* 11. &c.

Digitized by Google

13. Of de Wereld heeft konnen van eeuwigheid zijn?

WAnneer de Wereld geſchapen zy kan nergens dan uyt de H. Schriften gerekend worden. Want die ſelfs, welke ſeggen dat de Wereld een begin des tijds gehad heeft, zijn ſoo verſcheyden van gevoelen, in het rekenen van den tijd, datſe ganſch geen gelijkenis met malkanderen hebben. De Indianen rekenen ver over de ſeven honderd duyſend Jaren dat de Wereld geſtaan heeft. De Grieken over de honderd en tachtentig duyſend. De Egyptenaren rekenen dat haar Koningen over de ſeven duyſend Jaren in Egypten geregeerd hebben. Socrates heeft wel geoordeeld, dat men door natuurelijke reden het begin des Werelds niet vinden of bewijſen kan. Wat belangd de redenen, door welke de Heydenen gepoogd hebben te bewijſen, dat de Wereld van eeuwigheid zy, die gaan niet vaſt, en konnen wel beantwoord worden; ſulks dat daar van ook niets ſekers beſlooten kan werden.

Voorts, of de Wereld heeft konnen van eeuwigheid zijn, daar van is verſcheyden gevoelen onder de Chriſten Gods-geleerde, en Natuur-beſchrijvers; eenige dat toeſtaande, andere het loochenende. Wendelinus tracht te bewijſen dat de Wereld niet heeft konnen van eeuwigheid zijn, om dat daar uyt volgen ſoude, dat'er in der daad een oneyndig getal van Jaren en dagen gepaſſeerd zy, daar nochtans niets in der daad kan oneyndig weſen, meer dan God, want dat oneyndig is, dat is eenig. Ten anderen, dat'er uyt ſoude volgen, dat'er yets kan meer dan oneyndig zijn; want daar zijn in de eeuwig-duurigheid des Werelds meer dagen geweeſt dan Jaren, en nochtans zijn de Jaren oneyndig geweeſt. Ten derden, ſoo voor deſen dag een oneyndig getal van dagen is voor gegaan, ſoo ſoudemen noyt hebben konnen komen tot deſen dag, want het oneyndige noyt eynde hebbende, ſoo konde na het ſelve deſen dag niet volgen. En wederom, alle dage word het getal der dagen, in de welke de Wereld geweeſt is vermeerderd, derhalven konnender geen oneyndige voor gegaan zijn, en, by gevolg, is de Wereld niet van eeuwigheid geweeſt, want dat oneyndig is kan niet vermeerderd werden. Doch op alle deſe redenen antwoorden ſommige, dat de eeuwigheid niet kan begrepen werden alleſins en geheel oneyndig te zijn in der daad; door-dienſe beſtaat in een altoos duurende, en noyt op-houdelijk gevolg van volgenden tijd. En dat derhalven volgd, dat'er te vooren in de eeuwigheid wel geweeſt zijn ontelbare jaren en dagen, maar datſe echter niet konnen eygentlijk en opperwaard uyt oneyndig genaamd werden; wantſe dagelijks door het vervolg des tijds vermeerderd werden. Door dien wy de eeuwigheid niet anders konnen begrijpen, dan onder een tijd die ſonder begin geweeſt is, maar eenigſins nu voor het tegenwoordige ſchijnd als eyndelijk bedacht te worden, ſoo nochtans, datſe noyt ge-eyndigd, maar door een eeuwig vervolg altoos oneyndelijk duurd.

14. Van het eynde, ofte ondergank des Werelds.

GElijk, ſonder de H. Schriften, uyt enkele reden-kavelinge, niet ſekers ſchijnd te konnen bepaald werden van den oorſpronk, ſoo ook niet van den ondergank des Werelds, en veel min van den tijd des ſelfs. Want, als men het gebouw en geſtalte des Werelts, en de byſonderſte deelen der ſelve, aandachtelijk aanmerkt, ſoo ſchijnen de Hemelen, Sterren, Aarde, Water, en alles, ſoo wel geſchikt en beveſtigd te weſen, dat de Wereld ſoude konnen altoos beſtaan, en niet noodwendelijk bedorven ſal worden, ten zy dat God geliefde de ſelve los te maken, dieſe teſamen geſteld heeft; 't welk dan niet ſekerlijk kan beſlooten werden, dan door openbaringe van ſijnen wille. En, hoe-wel Plato, Pythagoras, en andere gemeynd hebben, dat, na verloop van ſes-en-dertig duyſend Jaren, de oude Wereld vergaan ſal, en dat alles dan weder op een nieuw ſal herſteld werden, gelijk het in den beginne geweeſt is: om dat dan alle de ſterren in de ſelve geſtalte en ordre ſullen komen, in welke ſy in den beginne waren: ja dat ten allen tijden, na verloop van ſes en-dertig duyſend jaren, alles weder in den ſelven ſtaat moet komen, in welke het te vooren geweeſt is.

Item, hoe-wel de Stoïſche Philoſophi geleerd hebben, dat op ſekere geſette tyden, door een natuurelyke reden, en noodlot der natuur, door de geſtalte der ſterren veroorſaakt, de Wereld, ſomtyds door water, en ſomtyds door vyer, vergaan moet: en dat dan alles dat bedorven of vervallen is, vernieuwd en verbeterd word: ja dat die verwiſſelingen eeuwig duuren ſullen, ſoo dat'er by verloop van duyſenden jaren, menige en ontelbare Werelden vergaan, en weder vernieuwd ſullen voortkomen.

En, hoe-wel eenige ook onder de Chriſtenen denken, dat, even gelyk een menſch die oud word; alſoo mede de Son: de ſterren, de locht, Aarde, water, de gewaſſen, dieren, menſchen, en alle ſchepſelen, alle eeuwe, ja alle jaren, allenxkens in krachten, verſtand, grootte, ſterkte, tyd van leven, en ſoo voorts, geduuriglyk verkrenkt en verminderd worden. Soo blijkt nochtans ſulks niet by de dagelijkſche bevindinge, maar het tegendeel. Want indien, by exempel, des menſchen leven, ſederd de tijden Moſis, of Davids, altoos ware in jaren van ouderdom verkort geweeſt, ſoo ſouden de menſchen nu niet meer konnen leven tot ſeventig of tachtentig en meer jaren, want ſoo lange leefdenſe maar in dien tijd, *Pſ.* 90. 10. Maar de oudſte lieden ſouden nu maar dertig jaren, of nauwelijks ſoo oud konnen werken. Item, indien ſederd het begin des Werelds, of de tijden Moſis, de menſchen altoos hadden in grootheid des lichaams afgenomen, ſoo moeſtenſe in oude tijden alle Reuſen geweeſt zijn, en ſouden nu maar kleyne Dwergjes konnen weſen. Item, indien de geheele natuur aller menſchen in 't gemeen, geduuriglijk in verſtand, en krachten ware verminderd geweeſt, ſoo ſouden nu, in vergelijkinge van vier duyſend jaren voor deſen, alle menſchen by na geen verſtand hebben, ja gelijk natuurelijk ſot en krachteloos bevonden worden: welke dingen alle van de ervarentheid weder-legd worden. Het is wel waar, dat'er veele byſondere verſwakkingen in de menſchen, en anderſins, bevonden worden; maar die worden niet veroorſaakt door een algemeen verval in de Son, Elementen, ofte ganſche natuur; maar door eenige byſondere tuſſchen-komende oorſaken: als, by voorbeeld, in de menſchen door een ongeregeld leven, quade gewoonten, quade opvoedinge, onmatigheid, en ſoo voorts.

Ja ſommige denken dat de Wereld noyt ſal, of kan vergaan, door dien de goedheid Gods niet ſchijnd toe te laten, dat hy bederven ſoude, 't gene hy eens, en wel tot ſijner eeren, gemaakt heeft. Maar hier op antwoorden de Chriſten Gods-geleerden, dat God de Wereld niet ſal vernietigen, of erger maken, maar verbeteren, en verloſſen van alle de gebreken, ydelheden, ongemakken, en dienſtbaarheid der verdorventheid, dieſe nu onderworpen is, en onder welke de ſchepſelen als ſuchten beſwaard zynde. Sulks dat, gelijk nu, door de ſonden der menſchen, de ſchepſelen niet alleen ſchandelijk misbruykt worden, maar ook alleſins de ſchepſelen ſchijnen met Gods toorn beſet te weſen, want de locht word met tempeeſten beroerd, met venijnige quade dampen beſet, de wateren worden grouwelijk door de onweders ontſteld: en ſomtijds over den Aard-bodem verſtroyd: de Aarde (ſegd Moſes

Moſes *Gen.* 3.) is van God vervloekt, vol onkruyd/ morpte/ ongemakken/ de menſchen vol dwalingen/ elende/ jammeren/ &c. Dat insgelijks in tegendeel/ de ſonden wech genomen zynde/ het ſchepſel met de menſchen ſal verloſt werden/ gelijk het met den menſch de ydelheid onderworpen is. Want de genade ſal niet min krachtig weſen/ om het ſchepſel te verloſſen en te herſtellen/ dan de ſonde geweeſt is om het onder de dienſtbaarheid der verdorventheid te houden. *Rom.* 8. 19.——23. 2 *Petr.* 3. 13. Maar wy verwachten, na ſijn belofte, nieuwe Hemelen, en een nieuwe Aarde, in de welke gerechtigheid woond.

Beſluyt des tweeden Hoofd-ſtuks.

De wereld is een groot tooneel, vertoonende aan alle ſijden oogen-ſchynelijk/ 't gene in God anderſins onſienelijk en onbegrijpelijk is. *Rom.* 1. Sy is het groote huys Gods, waar van de Aarde den voet-bank is/ en den Hemel ſijnen Throon. *Eſ.* 66. Als een groot lichaam, welkers leden en deelen hy alle onderhoud, levendig maakt, en beſtierd: alles in allen werkende, alle dingen den adem het leven en alles gevende. in wien wy leven, bewegen en zijn. *Act.* 17. 1 *Cor.* 12. &c. Dat men dan loove (o God) den name uwer Heerlijkheid, die verhoogd is boven allen lof, en prys. Gy zyt die Heere alleen, gy hebt gemaakt den Hemel, den Hemel der Hemelen, en al haar Heyr, de Aarde, en al wat daar op is, de Zeen, en al wat daar in is, en gy maakt die alle levendig: &c. De gansche Aarde is ſijner heerlijkheid vol. Hoe heerlijk is uwen naam over de gansche Aarde? die gy uwe Majeſteyt geſteld hebt boven de Hemelen. *Nehem.* 9. 5, 6. *Pſ.* 8. 2. *Eſ.* 6. 3. &c.

Aan uw enkel wel-behagen hangd alles wat'er is/ gy hebt alles door uw Almachtig bevel in een oogenblik voort gebracht/ en yder ſchepſel geſteld in zijn plaats/ bewegingе/ en ordre/ dieſe niet overtreden ſullen. Want gy gebied, en het ſtaat'er, gy ſpreekt en het is'er; gy roept de dingen die niet zyn, als ofſe waren. Gy draagd alle dingen door het Woord uwer kracht. De Aarde dan is des Heeren mitſgaders hare volheid, de Wereld, en die daar in woonen. Want hy heeftſe gegrond op de Zeen, en heeftſe beveſtigd op de rivieren. Dat dan de gansche Wereld, en alle des ſelfs deelen/ den Heere looven. Want als hy het beval ſoo wierden ſy geſchapen. En hy heeftſe beveſtigd voor altoos in eeuwigheid: hy heeftſe een ordre gegeven, die gene van hen overtreden ſal. *Pſ.* 24. en 148. &c.

III. HOOFD-STUK.

Van de kloot der Aarde, en des waters, in 't gemeen.

1. Hoe groot den kloot der Aarde en des waters zy?

Wy hebben tot hier toe kortelijk gehandeld van de hoedanigheden, en eygenſchappen der natuurelyke lichamen, en van de geſtalte des Werelds in 't gemeen. Nu ſullen wy een weynig de byſonderſte deelen des Werelds overloopen: en voor eerſt aanmerken den kloot der Aarde, en des waters, in 't gemeen. Ten anderen de geſtalte van de onderaardſche Wereld, of des Aard-bodems, gelijkſe onder haar opper-vlak/ ofte uytterſten omtrek/ binnen in haare holligheden geſteld is. Ten derden/ de byſonderſte deelen des Werelds: en daar na ſullen wy de Zee als het tweede deel des Aard-kloots met weynig woorden aanraken. Wat belangd den Aard-kloot in 't gemeen, daar omtrent komd in bedenken de ronde figuure, de grootheid, de plaats, de beweginge en middel punt der ſelve. Den Aard-kloot is/ in haar geheel te rekenen/ daar of daar omtrent rond, door dien des ſelfs deelen/ en de wateren van alle zijden/ door de locht/ en beweginge der ſwaarte (daar wy voor deſen van gewaagd hebben) even gelijkelijk na het middel-punt gedreven/ en gedrukt werden. En hoe-wel'er hooge Bergen op Aarde zijn/ nochtans verhinderen die des ſelfs rondte niet. Want/ gemerkt den Aard-kloot in haar rondte groot is vijf duyſend vier honderd Hoog-duytſche mijlen, ſoo komt de hoogte der Bergen daar tegen niet eens in achtinge/ niet meer als in een bol van tamelijke grootte/ de oneffenheid van een ſpel-hooft/ of ſtroo-breedte.

De geſtalte van den Aard-kloot word/ in opſicht van de beweginge der Sterren/ en in vergelijkinge met den Hemel/ onderſcheyden in een rechte en ſcheeve geſtalte. De rechte word genaamd/ ten aanſien der Volkeren welke onder den Evenaar woonen; want/ ten haren aanſien/ liggen beyde de poli ofte draay-punten der Aarde/ gelijk met den Horiſon, ofte Sicht-eynder: en den ſelven Horiſon door ſnyd den Evenaar in twee rechte hoeken. Alle daar tegen/ die aan d'een of d'ander zijde van den Evenaar woonen/ hebben den eenen Pool of draay-punt der Aarde boven haren Horiſon verheven/ en d'ander is daar onder verborgen) en dat min of meer/ na datſe verre van/ of nader by den Evenaar woonen. Sulks dat haren Horiſon ofte Sicht-eynder, den Evenaar door-ſnyd met ſcheuinſe ofte kromme hoeken. Soo der eenige menſchen onder den Pool ofte een der Draay-punten der Aarde woonden/ die ſouden den Pool tot haar Zenith, en den Evenaar tot haren Horiſon hebben.

De Aarde en wateren zijn ſoo met, door, en binnen in malkanderen vereenigd/ datſe te ſamen een rondte uytmaken. Welke rondte tweederley middelpunten heeſt/ eene der grootte, en eene der ſwaarte. Het middel-punt der grootte is/ dat punt, of die plaats binnen de gemelde rondte/ daar alle de deelen der circumferentie/ ofte oppervlak en omtrek der Aarde/ en wateren/ even verre van daan geplaatſt zijn. Het middel-punt der ſwaarte is dat punt, daar alle rechte linien/ in de neder-dalinge van den Hemel/ rondom na beneden/ te ſamen komen/ en in een punt vergaderd worden.

En gemerkt/ dat alle lichamen door hare ſwaarte/ volgens rechte linien na dit gemelde middel punt te ſamen loopen; ſoo moet noodſakelijk volgen. Voor eerſt, dat de linien die volgens het pas-loot perpendiculaar hangen/ niet parelleel zijn: dat is/ altoos even verre van malkanderen, maar datſe allenxkens na malkanderen toeloopen/ tot datſe in het gemelde middel-punt vereenigd worden. Sulks dat de linien met het pas-loot gemaakt/ niet geheelijk recht zijn/ maar allenxkens ſcheef na malkanderen trekken. Ten anderen ſoo volgd/ dat de gebouwen volgens de linien met het pas-loot gemaakt/ niet abſolutelijk parallel ſtaan/ maar/ indienſe tot het middel punt getrokken wierden/ daar ſoudenſe tot een punt te ſamen loopen: doch deſe 't ſamen trekkinge is ſoo kleyn/ ten opſicht van den halven Diameter, ofte dikte der Aarde/ datſe op de hoogte van een gebouw niet kan beſpeurd worden.

Ten derden, ſoo volgd uyt het gene te voren geſegd is/ dat een vloer/ volgens het pas-loot gemaakt/ niet abſolutelijk plat is/ maar een gedeelte van de rondte/ welkers middel-punt is het ſelve met het middel-punt der Aarde. Doch op een kleene breedte kan ſulks

niet

niet gemerkt werden / door de grootte der circumferentie der gantſche Aarde. Maar het blykt echter / dat ſoo een vloer / volgens de daal-linien der ſwaarte / over de gantſche Aarde gelegd zynde / de ſelve niet plat ſoude zyn / maar een volkomen rondte om den aard-bodem ſoude uytbrengen.

Ten vierden / hoe deſe daal-linien het middel punt nader komen / hoeſe dichter met malkanderen vereenigd werden / en hoeſe verder daar van af zyn / hoeſe ook meer van malkanderen verſcheyden worden. Gelyk

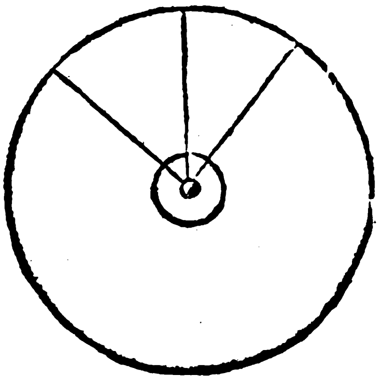

alles uyt de nevenſtaande figure kan geſien worden. Blykt ook voorts / dat een rondte / getrokken na by het middel-punt / kleyn is / en dat des ſelfs ſuperficies ofte opper-vlak veel krommer / ofte met merkelyker en grooter uytbultinge / getrokken word. Maar in tegen-deel / dat een rondte / hoeſe verder van het middel-punt getrokken word / hoeſe grooter is / en by gevolg ſoo is hare ſuperficies veel vlakker / ſulcx datſe van langer hand allenxkens maar om gebogen werd / om hare ronde geſtalte. 't Welk Chriſtophorus Clavius gebruykt tot een reden / om te bewyſen / dat een vat meer water kan bevatten aan den voet van den berg, dan op des ſelfs opperſten top.

Wat aangaat het tweede / namelyk de grootte des Aard-kloots, om die uyt te vinden / ſoo moet men weten dat alle cirkels / of rondten / worden van de Aardmeters verdeeld in drie honderd ſeſtig deelen; en by gevolg ook alſoo den kloot der Aarde / en des waters. Deſe drie honderd ſeſtig deelen worden gemeenlyk graden genaamd. Yder graad word verdeeld in ſeſtig ſcrupels, yder ſcrupel word gerekend lank te zyn duyſend Romeynſche treden / ofte een Italiaanſche myle. Vier Italiaanſche mylen nu maken een Hoog duytſche myle; waar uyt licht is te rekenen / dat yder graad begrypt vyftien Hoog-duytſche mylen. En / gemerkt den gantſchen kloot van Aard en Water in de rondte begrypt drie honderd ſeſtig graden / ſoo volgd / dat de ſelve in de rondte groot is vyf duyſend vier honderd Hoog-duytſche mylen. De dikte van der Aarde / of den Diameter / is groot duyſend ſeven honderd achttien mylen, en $\frac{2}{11}$. De helft daar van / ſich ſtrekkende van het opper-vlak der Aarde / tot ſyn middel-punt / is van diep acht honderd negen-en-vyftig mylen met $\frac{1}{11}$. Deſen kloot nu word tweeſins gedeeld / namelyk / van het Noorden na het Zuyden, 't welk men breedte noemd / en word gerekend van den Æquator na den Noord of Zuyder-pool. En van het Ooſten na het Weſten, en word de lengte der plaatſe genaamd; waar van het begin van ouds is gerekend van de Canariſche Eylanden.

1. Van de plaats en rondte des Aard-kloots.

2. Dat de grootte des Aard kloots, ten aanſien van de groote uytbreydinge des Hemels, als tot niet ſchynd te verdwynen.

Dat de Aarde / ten aanſien des Hemels / en der vaſte ſterren / is in het midden geſteld / blykt / om dat / indien de Aarde aan d' eene zyde merkelyk den Hemel nader waar / als aan de ander zyde / ſoo ſoude men op alle plaatſen der Aarde niet konnen den rechten helft des Hemel ſien / en d' ander rechte helft onder den Horizont blyven: gelyk de bevindinge nu leerd dat geſchied. Want aan die zyde / daar de Aarde dichter was by den ommegang des Hemels / daar ſoude men min ſien dan de helft / en aan d' ander zyde ſoo veel meer als de helft / 't welk tegen alle bevindinge ſtryd.

Uyt de ſelve reden blykt ook het tweede, namelyk / dat hoe-wel de Aarde groot is in haren ommegang vyf duyſend vier honderd Hoog-duytſche mylen; datſe echter / in vergelykinge van de groote uytgebreydentheid des Hemels / als niet te achten zy. Want anders ſoude de dikte der Aarde ons beletten / dat men te gelyk op eenen tyd niet ſoude ſien den rechten helft des Hemels / en der Sterren. Want / ingevalle dat men bedacht dat een menſch ſtond niet verre van (by voorbeeld maar een myle rekenende voor de dikte der Aarde) het middel-punt der Aarde / die ſoude maar den helft des Hemels konnen ſien; en / gemerkt voor de dikte der Aarde nu ons geſicht niets belet word; ſoo volgd dat de dikte ofte halven Diameter van de Aarde / al iſſe groot (gelyk geſegd is) acht honderd negen-en-vyftig mylen, nochtans / ten aanſien van de grootte des Hemels / en verre afweſen der Sterren / in geen conſideratie komt. Hier by voegen ſommige dit bewys / dat / volgens het gemeene gevoelen / de minſte vaſte Sterren ongelyk grooter zyn dan de Aarde / en nochtans ſchynenſe ons / op de Aarde zynde / ſoo gantſch kleyn te weſen.

Ten derden, indien / ſeggenſe / de Aarde niet ware in het midden ten aanſien van den Hemel geſteld / ſoo ſouden de Eclipſen in de Mane niet geſchieden / en ook noyt anders / dan als de Son en de Maan Diametraliter tegen malkanderen over een geſteld zyn in den Hemel; ſulcx dat den Diameter gaande / of genomen / van de Son / door de Aarde / op de Maan / den Hemel in twee gelyke deelen verdeeld. Die hier meerder beſcheyd van begeerd / beſie Commentaria Chriſtophori Clavii in Sphæram Joannis de Sacroboſco. Want / hoe-wel de Aarde wel in haar ſelven ſeer groot is / nochtans iſſe ten opſicht van den Hemel niet te rekenen. Even gelyk honderd duyſend Oxhoofden waters in ſich ſelven ſchynd veel te zyn / daar het nochtans ten aanſien van de Zee niets is. Want ſulken hoop waters / en ongelyk meer / by of van de Zee gedaan / brengd de alderminſte veranderinge niet / die eenigſins merkelyk is.

Hier uyt kan men lichtelyk verſtaan de nietigheid en ydelheid aller Aardſche ſaken. Want den geheelen Aard-kloot / daar ſoo veel ontelbare millioenen menſchen op zyn / ſoo gevochten en geſtreden; ſoo gearbeyd en gewoeld; ſoo veel beraden en bedacht word: is maar als een niet, en onſichtbaar punt te rekenen. Indien wy ſelfs in den Hemel waren / en van de ſelve op den Aard-kloot konden af-ſien / hy ſoude by ons naauwelycx de grootte of waarde van een ſandeken ſchynen te hebben. En nochtans wordſe nu in menige deelen verdeeld / en over die deelkens is veel diſputs / ja Oorlog / en bloedſtortinge: ſulcx dat wy het ydelder ſouden achten, als dat veele mieren om een korenken vechten: gelyk Seneca ſegd *Lib. 1. quæſt. natural.* Dit ſal noch klaarder blyken / indien gy in gedachte brengd / dat wel de helft / of meer / van den kloot der Aarde / en des waters /

waters/ met wateren overdekt is: en nochtans daar-en-boven een ſeer groot deel / of door de hoogte der bergen / of dorre Woeſtynen / of ondragelijke koude / of ongematigde hitte / of anderſins / voor de menſchen onbequaam is. Indien dan ſelfs / volgens ons natuurelyke geſicht / de gantſche Aarde / ten aanſien van de grootte des Wereldts / als niet te achten is. Hoe veel te meer is de Aarde / en alle menſchen des Wereldts / by God als niet / ja min dan niet / te achten. *Eſ.* 40. 15. Siet de volkeren zijn geacht als een druppel van eenen emmer, en als een ſtofken van de weegſchale : ſiet hy werpt de Eylanden henen als dun ſtof, vs. 17. Alle Volkeren zijn als niets voor hem : en ſy worden by hem geacht minder als niet, en ydelheid, &c.

Dat den kloot der Aarde en water rond is / blijkt ook door het geſichte. Om dat altoos eenparighlijk / na dat men gaat of vaard van het ooſten na het weſten / of van het noorden na het zuyden; na proportie / den Hemel en de ſterren gelijkelijk op en onder gaan; ſulks dat men altoos de rechte helft onder / en d'andere boven den Horizont heeft. Als niet ſchoon weder / een ſchip van een haven varende / uyt het geſicht raakt / ſoo ſal men het ſelve nochtans weder in het geſicht krijgen / indien men op een hooger plaats ſtaat; waar uyt blijkt / dat de ronde kromte / ofte booge der Aarde / te vooren in de leegte het geſichte benomen heeft. En indien men / op een hoogte zijnde / het ſchip door ſijn voortgank weder uyt het geſichte raakt / ſoo ſal het al weder geſien worden / indien men noch hooger gaat / en dat na porportie van den voortgank des ſchips; waar uyt licht is te beſeffen / dat hier van de rondte des Aard en water kloots de oorſaak is.

3. Van de beweginge des Aard-kloots.

Of nu de veranderinge der vier getijden des Jaars / en het lengen en verkorten der dagen / veroorſaakt word door den loop der Sonne in d'Ecliptica, dan wel door een Jaarlijkſe beweginge der Aarde / om de Son / na vervolg der twaalf teekenen; waar door ſchijnd / dat de Son ſelf bewogen word; Daar van is weder zijds veel gediſputeerd / en geſchreven. Vele denken dat het ſeer waarſchijnelijk is / dat de Son / zijnde den oorſpronk aller bewegingen / locht / en leven; ſich ſtil onthouu in het midden des Wereldts / als een onbewogen begin aller bewegingen. Welke de meeſten deel der Heydenen / als een God ſelve / verwondert hebben / om datſe ſagen / dat alles door ſijnen invloed voortgebracht en onderhouden word.

Noch veel waarſchijnelijker achten ſy te weſen / dat de Aarde / rondom haar eygen as / alle vierentwintig uuren omgedraayd word / makende alſoo dag en nacht. Want anders ſoude men ſich moeten inbeelden / dat alle de vaſte Sterren / die ſoo gantſch groot / menigvuldig / en hoog verheven zijn / rondom de Aarde alle vierentwintig uuren omgevoerd worden; het welk veel meer moeyte en beſlag in heeft / dan te denken dat de Aarde ſelfs alleen bewogen werde rondom haren as / en dat de vaſte Sterren ruſten. Want dat God / en de natuur / lichtelijker en korter kan doen / dat ſalſe niet poogen te doen door ongelijk grooter beſlag en moeyte. Doch / gemerkt ten overvloede hier van gediſputeerd is / ſullen wy dit hier nu niet verder aantrekken.

4. Byſondere aanmerkingen, rakende het middel-punt des Aard-kloots.

In het midden des Aard-kloots / moet men ſich inbeelden een middel-punt der ſwaarte ; na welk middel-punt / van allen zijden / rondom / alle lichamen na toe dalen / en gedaald zijnde / yder op ſijn order / na datſe min of meer ſwaar zijn / beruſten. Sulks dat / indien rondom dat middel-punt locht ware / en (by inbeeldinge) een mijle / min of meer / van dat middel-punt / een houte of ſteene brugge geſteld / al om van allen zijden even ſwaar / of immers daar omtrent; ſoo ſoude de ſelve in de locht / als in haar natuurelijke plaatſe onbewegelijk blijven hangen. Door dienſe van allen zijden / rondom / eenparighlijk na het middel-punt geſtrekt zijnde / in die plaats in haar recht gewicht ſoude hangen.

Ten anderen / indien rondom dat middel-punt locht ware / en een menſch na dat ſelve daalde / die ſoude op het ſelve niet konnen ſtaan; maar ſijn lichaam ſoude ten deele aan d'een / ten deele aan d'ander zijde des ſelven punts / blijven hangen in ſijn gewicht : en / indien eenige vloeyende ſtoffe / als water / of diergelijk / na dat middel-punt quam; die ſoude ſich gelijkelijk rondom dat punt voegen. Gemerkt alle lichamen / van allen zijden / rondom van den Hemel af / eenparighlijk na dat middel-punt gedreven worden.

Deſe neder-dalinge der lichamen geſchied / volgens een rechte ſteyle linie / ſich recht uytſtrekkende / van het gemelde middel-punt na den Hemel toe: welke linie daarom genaamt werd linea directionis, de linie of den regel der beſtieringe. Dus ſiet men dat een gewicht / hangende aan een touw / regel-recht poogd na het middel-punt der ſwaarte te dalen. Maar indien het verhinderd word / om dat het met het touw vaſt gehouden word; en indien het dan van ſijne rechte linie / in welke het hong / ter zijden afgetrokken word / ſoo ſal het gemelde gewichte / los gelaten zijnde / dadelijk weer na de rechte linie over en weder ſoo lange bewogen worden / tot dat het / volgens de ſtrekkinge der gemelde linie / weder tot ſijn ruſt geraakt. En in deſe beweginge des gewichts / aan weder-zijden der gemelde linie / is het ſeer aanmerkens waardig; dat hoe wel die weder-zydſche bewegingen altoos kleynder worden / voor ſoo veel het gewichte allenxkens de gemelde rechte ſtrek-linie geduurighlijk nader komt : nochtans geſchieden die bewegingen aan weder-zijden (het ſy datſe grooter of minder zyn) altoos in even gelijken tijd; gelijk door menigvuldige ervarentheid is uytgevonden. En daarom zijn die bewegingen ſeer nut / en bequaam om den tijd net en pertinent in gelijke deelen af te meten; het zy in het waarnemen van het ſlaan der pols-aderen / of anderſins.

Uyt aanmerkinge van de beweginge des voorgemelden gewichts; blijkt dat het gewicht / vallende van ter zyden / een veert ofte kracht ontfangd / om even ſoo verre aan de ander zijde / voorby de perpendiculaar linie, gedreven te worden / als het te vooren / in het begin van het vallen / aan deſe zijde af getrokken was. Even gelijk het water / dalende na beneden in een buyſe / die aan d'ander zijde weder opwaarts gaat; even ſoo verre aan de zijde opwaarts gedreven word / als aan de andere zijde de hoogte is / langs welke het na beneden gedaald is. Sulks dat / om gelijke reden / by inbeeldinge te geloven is / dat indien dwers door de Aarde / en des ſelfs middelpunt / tot aan het oppervlak der andere zijde / een doorgaande openinge waar / en een gewicht daar door viel na het middelpunt / dat het ſelve ſoo verre aan de andere zijde in ſijne vaardigheid het middel-punt ſoude voorby loopen / als de hoogte was / uyt welke het alder-eerſt viel na het center; en dat het alſoo in ſijn beweginge over en weder / na de beyde zijden / ſoude bewogen worden / tot dat allexkens / door verminderinge der beweginge / het quam ſtil te ruſten in het center ofte middel-punt, even gelijk het voor-gemelde gewicht / ſoo lange over en weder / na beyde zijden der perpendiculaar linie gedreven word / tot dat de kracht der beweginge allenxkens af nemende / het ſtil blijft hangen / volgens de linie perpendiculaar, ofte der beſtieringe.

Wat nu belangd de geſtalte der lichamen / omtrent het middel-punt des Aard-kloots / daar van kan niets ſekers beveſtigd worden; alſoo / door de on-door-grondelijke diepte / daar van geen kennis genomen kan worden. Maar my dunkt / dat het bedenkelijk zy / of

of eenige invloed des Hemels / of onder-aardſche vyeren / ſoo verre kan door-dringen; en / ſoo niet / of daar yets dat leeft / of eenige ſake / ſoude konnen voort-gebracht worden; gemerkt alle formen / ofte fatſoenen / geboorte / leven / onderhoud / eygenſchappen / hoedanigheden / &c. door den invloed der Hemelſche bewegingen veroorſaakt worden: welke niet konnende door de groote dikte der Aarde / bedragende acht honderd acht-en-vijftig Hoog-duytſche mijlen / door-dringen; ſoo ſchijnd het eenigſins bedenkelijk te wesen / of aldaar de gemelde ſtoffe niet zy op haar eygen ſelfs aart; ſonder het aannemen / af leggen / of verwiſſelen der byſondere formen / door welke in de ſtoffe de verſcheydentheid der natuurelijke lichamen voort-gebracht worden.

Dit middel-punt is te wonderlijker om aan te merken / om dat het in ſich ſelven als niet is / en nochtans den grond en fondament (om ſoo te ſeggen) waar op alles ſteund. Het heeft geen grootte / en nochtans zijn alle / ook de grootſte / lichaamen daar op gegrond: en de vereenige van alles geſchied op het ſelve. En hoe-wel het in ſich ſelven onbewegelijk is / ſoo kan echter de ganſche Aarde daar rondom / als op ſijne on-beroerelijke vaſtigheid / bewogen worden: Hier op ſiet ſonder twyffel Job, als hy / onder anderen; den Lof des Heeren met deſe woorden uyt-drukt / *Cap.* 26. 7. Hy breyd het noorden uyt over het woeſte, hy hangd de Aarde aan een niet. En God ſelfs als hy Job aldus vraagd / *Cap.* 38. 6. Waar op zyn de grond-veſten der Aarde neder geſonken? Ofte wie heeft haren Hoek-ſteen gelegd?

Van de Onder-aardſche Wereld, en de geſtalte der ſelve.

1. Verſcheyden noodige gebruyken der Bergen.

'T GEene de beenen zijn in de lichamen der dieren / dat zijn de ſteenachtige bergen en rotſen voor het lichaam der Aarde / dienende tot ſteunſel en vaſtigheid des Aard-kloots. Dit is inſonderheid noodſakelijk geweeſt / om te onderhouden de holligheden / en afgronden der wateren / die onder de bergen / als in groote verwelfde vertrekken / vergader plaatſen / en water-loopen / bewaard worden. Sulcx dat alle de wateren / en Zeen / of door openbare wegen langs het opper-vlak der Aarde / of door openingen onder de Aarde / alle uyt de groote Zee haren oorſpronk nemen / en / door een geſtadige circulatie, ofte ronde bewegingen / in de Zee eyndigen. *Eccl.* 1. Welke geſtadige bewegingen der wateren / boven en onder de Aarde / tot onderhoud der wateren en bevochtiginge der Aarde dienſtig is. Daarom word het aangemerkt / als een byſonder Werk Gods / dat hy de Aarde gegrond en beveſtigd heeft op de Zeen en revieren. *Pſ.* 24. 2. Insgelijcx dat God door de bergen verhinderd heeft het overſtroomen der Zee over de Aarde. *Job* 38. 10, 11. Doe ik voor haar met myn beſluyt de Aarde door-brak, en ſettede grendel, en deuren: en ſeyde, tot hier toe ſult gy komen, en niet voorder; en hier ſal hy ſich ſtellen tegen de hoogmoed uwer golven.

Ten anderen / door de hoogte der bergen worden de valeyen vruchtbaar en bevochtigd; en door de ſteylte der afloopende gronden / worden de rivieren ſnellijk na de Zee gedreven / datſe ſich niet al te breed en overvloedig over den Aard-bodem verſpreyden. Door de ſchaduwe en hoogte der bergen word ook de locht verkoeld in de hitte des Somers / friſſcher en geſonder gemaakt / gemerckt de locht op de hoogte der bergen ſeer koel is. Onder de bergen worden voort-gebracht / als in verborgen Ovens en Fornayſen (door de hitte en het vyer dat onder de Aarde ſich in veele plaatſen onthoud) menige mineralen, metallen en andere ſaken / waar van op ſijn tijd mach gehandeld worden. Daar-en-boven geven de bergen / met de valleyen onder malkanderen verdeeld / een ſeer aangenaam geſichte / en ſeer vermakelijke aanſchouwinge aan allen zijden / tot verwonderinge / en een aangenaam vernoegen der menſchen. Ook doenſe ſomtijds veel voordeel om harde ſtormen / tempeeſten / en onweders te ſtuyten / en te breeken. Sulcx dat genoegſaam blijkt / dat de bergen tot noodige en goede gebruyken in de natuure dienſtig zijn.

Op ſommige plaatſen worden wonderlijke hooge bergen bevonden / ſulx dat de toppen der ſelve verre boven de wolken uytſteken / ja / door haar hoogte en rondom ſwevende wolken / niet dan ſelden / en met helder weder / konnen geſien worden. Onder anderen word van de Andes in America verhaald / datſe ſoo hoog zijn / dat de Lieden / die over de ſelve genoodſaakt zijn te reyſen / naauwelijx het leven-behouden konnen / door de over-groote ſubtylheid der locht / waar door het Adem halen / 't welk noodig is tot het leven / verhinderd werd; ſulx datſe voor de neuſgaten ſpongien moeten houden met water gevold / om ſoo de locht eenigſins te verdikken / en tot Adem halen bequaam te maken.

2. Door wat oorſaken, en op wat wijſe, de bergen in effen land, de dalen in bergen, veranderen? Item, hoe de wateren in landen, en landen in wateren, verwiſſeld worden.

ALle dingen zijn op Aarden geſtadige veranderingen onderworpen. Soo dat 't geene eertijds land was / is nu Zee, en daar de Zee was / is nu land, op d'eene plaats overloopen / door de ſtormen en hooge vloeden / de wateren de Aarde; aan een ander plaats gevenſe ſoo veel lands weder. Eylanden worden ſomtijds aan het vaſte land gebracht / door het aangroeyen van zanden / kley / en ander ſtoffe die de Zee opwerpt. In tegendeel worden ſomtijds / door aardbevingen / grouwelijke ſtormen / en water-vloeden / eenige ſtukken van het vaſte land af-geſcheurd / en tot Eylanden gemaakt. Gelijk van veelen beveſtigd word / dat Engeland en Vrankryk voor deſen aan malkanderen vaſt is geweeſt, Item Sicilien aan Italien, de Griekſe Eylanden aan de vaſte kuſt, en ſoo voorts.

Volgens de oude Chronyken van Zeeland / is Walcheren aan Vlaanderen vaſt geweeſt (en / ſoo veele meenen / ook aan de duynen van het Land van Schouwen, en die aan de Hollandſche, &c.) Maar anno 680 liet den Kaiſer Otto een water-graft ſchieten / die by de Romeynen Foſſa Ottoniana, by de Duytſche Hotzont, nu Hond genaamd werd / want zont is in het oude Duyts water te ſeggen / van waar het woord Zond-vloed gekomen is. Hot-zont dan was Hottoos water ofte graft. Deſe graft liep door de door-gegraven duynen in Zee / en van de Zee tot Gent in de Schelde. Deſe water-ſloot geſchooten / en tegen den aanſtoot der Zee met ſluyſen wel voorſien zijnde / heeft geduerd tot over de drie honderd jaren: tot dat anno 1377 de volle Zee de ſelve overſtelpt / en een groote ſcheure gemaakt heeft. Volgens de ſelve voorgemelde Chronijken / zijn de bergkens in Zeeland, Denemarken, en andere plaatſen / gemaakt om in tijden van hooge water-vloeden te vlieden. Ofte ook wel ſomtijds tot een teyken van al daar ter plaatſe een bevochten ſegen. Ofte ook wel tot begravinge van voorname Heeren / en Helden: werdende noch / alsſe af-

gekeerd

gekeerd werden/ veelderley wapenen/ en ander tuyg/ onder de ſelve gebonden; welke men in oude tijden gewoon was neffens de dooden/ onder de Aarde te begraven. Welk gebruyk wy bevinden dat ſeer oud geweeſt is/ namelijk dat men by de groote Helden/ ter eeren der ſelve/ in de graven/ nevens/ of onder haare lichamen/ of hooſden/ hare wapenen begroef. Gelijk dat duydelijk af te nemen is uyt het gene wy leeſen *Ezech.* 32. 27. Maar ſy leggen niet met de Helden, die onder de onbeſnedene gevallen zijn; die ter Hellen zijn neder-gedaald met hare krijgs-wapenen, en welkers ſweerden men gelegd heeft onder hare hoofden; welker, &c. Waar op ook ſiet 't gene Virgilius ſegd 6 Æneid.

At pius Æneas ingenti mole ſepulcrum
Imponit, ſuaque arma viro, remumque, tubamque.

Door het op-ſpringen der brandende bergen/ word meenigmaal ſoo veel ſteen/ aſſche/ aarde/ en andere ſtoffe op-geworpen/ dat 'er op vlakke Velden nieuwe bergen op-gehoopt worden. De bergen daar-en-tegen/ door het geduurig op werpen der ſtoffe/ ſtorten ſomtijds in ſchrikkelijke diepten; ſulk dat 'er in plaats van bergen ſomtijds diepe wateren/ of groote leegten/ ontſtaan. Inſgelijkx is 't meermaal geſchied/ dat door groote Aard-bevingen gantſche bergen en ſteden ingeſtort zijn/ in welkers plaats dikmaal groote diepten en ſtinkende poelen ontſtaan; gelijk in den ondergank van Sodom en Gomorra. Daar-en boven ſiet men/ dat in vele rivieren/ door tuſſchen-komende rotſen/ en klippige hoogten/ de wateren van hooge steylten geduuriglijk met groot geweld neder ſtorten; welke langduurige neder-ſtortinge allenxkens de klippen af teerd/ en veranderd. Ook bevind men/ dat door groote regens en afloopen der wateren van bergen/ en andere plaatſen/ menige aarde/ ſlijk/ en andere ſtoffe op ſommige plaatſen vervoerd word; waar door leege plaatſen hoog/ en hooge leeg worden; en de oevers der rivieren van plaats ſeer veranderen. Gelijk ook in de duynen, of ſand-bergen beſpeurd word/ datſe door de winden ſoo veranderen en verſtropen/ dat bergen dalen/ en dalen hooge heuvelen worden. Van alle welke veranderingen/ ſoo yemand nieuws-gierig is/ om breeder bewys/ exempelen/ en Hiſtorien te weten/ die beſie Kircheri Mundum ſubterraneum lib. 2.

Van deſelve veranderingen heeft al van ouds Ovidius gewach gemaakt/ met deſe volgende woorden.

Vidi ego quod fuerat quondam ſolidiſſima tellus
Eſſe fretum, vidi factas ex æquore terras;
Et procul à pelago conhæ jacuere marinæ,
Et vetus inventa eſt in montibus anchora ſummis.
Quodque fuit campus, vallem decurſus aquarum
Fecit, & illuvie mons eſt deductus in æquor.
Atque paludoſæ ſiccis humus aret arenis,
Quæque ſitum tulerant ſtagna paludibus hument.

Dat is/ ik heb geſien dat het vaſte Land tot Zee, en de Zee tot Land geworden is: en verre van Zee heeft men de zee-hoornkens, ja op de hooge bergen, oude ankers gevonden. Dat hoog land was; heeft het af-vloeyen der wateren tot valleyen gemaakt, ja de bergen zijn door de water-vloeden tot Zee af geſpoeld: Daar eerſt poelen en moeraſſen waren, daar is 't nu dor ſand; en daer voor deſen ſand was, zijn nu ſtaande wateren geworden. Inſgelijks heeft hier van Seneca aldus geſegd.

Omnia tempus edax dipaſcitur, omnia carpit,
Omnia ſede movet, nec ſinit eſſe diu.
Flumina deficiunt, profugum mare littore ſiccat,
Subſidunt montes, & juga celſa ruunt.

Den tijd verteerd en verſlind alles, veranderd alles, en maakt dat'er niets lang beſtaan kan. De rivieren houden op ſommige plaatſen op, en de Zee verlaat hare voor-gaande oevers: de bergen dalen neder, en de hooge heuvelen en rotſen worden ter neder geſtort. *Pſ.* 107. 33-35. Hy ſteld de rivieren tot een Woeſtijne, en water-tochten tot een dorſtig Land. Vruchtbaar Land tot ſouten grond, om de boosheid der geene die daar in woonen. Hy ſteld de Woeſtijne tot een water-poel, en het dorre Land tot water-tochten.

3. Dat alle Zeen en groote Wateren in malkanderen vloeyen, en ſoo met den grooten Oceaan, ofte Zee, gemeenſchap hebben.

HEt heeft vele treffelijke verſtanden ten allen tijden verwonderd/ en geoeffend/ hoe dat de Caſpiſche Zee niet wierd vermeerderd/ daar nochtans in de ſelve geduuriglijk ſoo vele beeken en rivieren afvloepen/ en daarſe nergens in eenige andere Zee haren uytgang heeft. 't Welk occaſie heeft gegeven/ dat/ door neerſtig onderſoek/ uytgevonden is/ dat deſe Zee onder de Aarde twee wegen heeft/ door welke ſy haar ontlaſt/ en gemeynſchap heeft met de andere Zeen. Soo is inſgelijks bevonden/ dat de Roode Zee ſich ontloſt/ en gemeynſchap heeft/ met de Middelland-ſche Zee, onder de Aarde/ en de bergen/ door holligheden en onder-aardſche water-loopen. Soo heeft ook op de ſelve wijſe/ de Aſphaltiſche Zee, anders genaamd de Doode Zee in Paleſtina, gemeynſchap met de Roode Zee. Sulks dat alle Zeen gemeynſchap hebben met den Oceaan ofte groote Zee: en door een altoos duurende circulatie, ofte ronde bewoeginge/ gelijk Salomon bevestigd *Eccl.* 1. alle de wateren uyt de Zee komen, en na de ſelve weder-keeren. Sulks datſe door al de invloepende beeken/ rivieren/ regen/ en alderley wateren/ niet vermeerderd word; gemerktſe/ door de gemelde bewoeginge in 't ronde/ even ſoo veel uyt haar geefd alſſe weder ontfangd.

Dit is niet meer te verwonderen/ 't gene wy geſegd hebben van de water-loopen/ die onder de Aarde bevonden worden/ als het gene wederom de bevindinge op verſcheiden plaatſen der Aarde beveſtigd; namentlijk/ dat ſelfs groote rivieren, door ſeer hooge bergen in haar af vloepen geſteuyt zijnde/ ſich ſomtijds onder de bergen begeven/ en op andere plaatſen wederom uytbreken. De riviere Niger genaamd in Æthiopien, loopt in het land Nubia ſeer lange onder ſeer hooge bergen/ en komt dan op andere plaatſen met groot geweld wederom te voorſchijn. In Meſopotamia verbergd ſich de riviere Tygris tot tweemaal toe onder de bergen/ yder reys weder ſich op andere plaatſen vertoonende. De riviere Anas in Spangien word geſegd twee-en-dertig mijlen ſich onder de Aarde te verbergen. Anno 1642. heb ik in eygen Perſoon/ 't ſelve geſien in den Rhijn, datſe ſich/ onder de bergen heenen/ eenen weg gemaakt hebbende/ aan de andere zijde der bergen weder te voorſchijn komt.

4. Bevindinge van de brandende bergen.

DEn voorgemelden Kircherus verhaald/ ſoo in de voor-reden/ als in ſijn boek *de Mundo Subterraneo*, dat hy verſcheyden reyſen in eygen Perſoon/ door weet-gierigheid gedreven zijnde/ onderſocht heeft den gantſchen aart/ geſtalte/ en gelegentheid der brandende bergen, ſoo van den Ætna in Sicilien, als mede den Srangylus en Veſuvius, en dat in den Jare 1638. verhalende voor eerſt/ dat als deſe bergen branden/ in en ontrent de ſelve gehoord worden ſchrikkelijke geluyden van krakingen/ huylen/ en harde ſlagen/ de ſwaare donder-ſlagen gelijk. Ten anderen/ dat deſe bergen/ met de uyt-berſtende vlammen/ uyt den top of midden/ als mede uyt verſcheyden tocht-gaten aan de zijden rondom/ een ſeer groote meenigte van rook/ ſeer ſtinkende ſulpheracht ige dampen/ Item/ kalk/ aſſchen/ ſteenen/ en andere ſtoffen/ met groot geweld opwerpen/ en aan allen kanten uyt-ſpuygen.

Ten derden/ dat de Zee daar ontrent met ſtil weder heet word/ en gelijk ſiedende water op-borreld. 't Welk te ken=

Digitized by Google

te kennen geeft / dat ook op ſommige plaatſen onder de Zee / vyer is in de holligheden der Aarde ; waar door ſtinkende dampen / onweders / en opborrelinge des waters / op eenige tijden en plaatſen veroorſaakt worden / gelijk hy verder bewijſd *lib.* 4.

Ten vierden / datter na het branden des bergs Veſuvii, ſeer ſchrikkelijke aardbevingen daar ontrent rondom gevolgd zijn / waar door eenige bergen ingeſtort en omgekeerd zijn : Ja dat hy geſien heeft / dat / door het geweld der aardbevingen / de Stad Euphemia verſonken / omgekeerd / en in een ſtinkenden poel / als een ander Sodom, veranderd is.

Den berg *Ætna* (ſegd hy) is bevonden hoog te weſen dertig duyſend treeden, en aan den voet rondom breed ſeſtig duyſend treeden. Dat hy op den top des bergs geklommen zijnde, geſien heeft een grouwelijke diepte van den berg, welkers grond hy niet konde met het geſicht bereyken, alleen daar bemerkende als een brandende en gloeyende grondelooſe hel. Sulke brandende bergen zijn door den ganſchen aardbodem verſpreyd. In Europa zijn der vijf die vermaard zijn / namentlijk de Veſuvius, Strongylus, Vulcanus, Ætna in Sicilien, en den berg Hecla in het koude Ysland. Het ſchijnd dat op deſe/en menige andere plaatſen/ het vyer in een groote menigte verborgen / en met den aardkloot vermengd is / ten eynde door de onderaardſche warmte / veelderley ſoorten van metaalen / mineralen / en andere lichamen van verſchillende gedaanten niet min binnen / als boven de Aarde / ſouden voort gebracht worden. En gemerkt daar toe alle de vier Elementen van aarde, locht, water, en vyer van nooden waren. Soo heeft de natuur den ganſchen aardbodem / op ontelbare plaatſen / doorboord / en uytgehold gemaakt / met ſeer groote afgronden / en holligheden / tocht-gaten / en loop-graven ; van welke ſommige met water, andere met vyer, en beyde met locht beſet zijn. Inſonderheid wordender vele en ſeer groote brandende bergen gevonden in America : Want in het rijk van Chili zijnder veerthien / en niet min in Peru, en ſoo voorts. Diergelijken brandenden berg heb ik ook ſelfs geſien Anno 1642. ontrent Grenoble in Vrankerijk. Deſen bergen ſpuygen niet altoos vyer uyt / maar op ſommige tijden. Soo wanneerſe te vooren / door het opwerpen van menige ſtoffen / als eenigſins uytgebrand zijnde / weder nieuwe vergaderd hebben ; welke allenxkens tot het ontſteken der bergen als rijp en bequaam geworden is. Ondertuſſchen / als ſe niet branden / ſoo worden de toppen der gemelde bergen met ſneeuw bedekt / door de koude / welke in die hooge plaatſen als dan de overhand neemd. Soo yemand vraagd / waar de nieuwe ſtoffe van daan komt ; den gemelden Autheur antwoord daar op : datter van de toppen en de zijden der verbrande bergen / by tijden / ſoo door den vorigen brand / als mede de Aard-bevingen / groote ſtukken afvallen / en neder ſtorten. Ten anderen dat binnen deſe bergen / onder / en aan allen zijden / grote hoolen en loop-graven zijn / uyt welke ſout / ſulpher / water-dampen / en veelderley andere ſtoffen allenxkens in de holligheden der bergen vergaderen / welke met de ingeſtorte ſtoffe / en alleſins opgeworpen aſſchen / ſteenen / ſulpher / als mede door den regen en ſneeuw / welke van boven in de bergen daald / en ſoo voorts / allenxkens weder nieuwe ontſtekinge veroorſaken.

5. Den oorſpronk der Fonteynen.

EVen gelijk in de lichamen der menſchen / en der dieren / het bloed van het herte ſoo wel na het hoofd / en bovenſte deelen des lichaams / als in de benedenſte / door de warmte geleyd word. Soo gaat het ook toe met de Aarde / welke over al met holligheden en openingen beſet is / door welke / als door aderen / en groote ingewanden / de wateren alleſins gedreven en geleyd worden : ſulkx dat men ook ſtaande wateren en fonteynen vind / niet alleen op leege Landen / maar ook op hooge bergen. Want / voor eerſt, ſoo vloeyen de wateren om hoog / gedrongen zijnde door de hitte / die ſich in vele deelen der Aarde onthoud / gelijk uyt de heete wateren / brandende bergen / en anderſins blijkt. Welke hitte / door ſijne uytbreydende kracht / de locht en wateren / welke in de holligheden der bergen en Aarde beſlooten liggen / perſt / en na hooger plaatſen / door verſcheyden openingen en loop-plaatſen der bergen / op jaagd. Ten tweeden, ſoo word de perſſinge der gemelde wateren ook veroorſaakt / door dien nu van d'een / dan weder van andere zijden / uyt de Zee / menige wateren in de holligheden der Aarden komen indringen / door den vloed der Zee.

Ten derden, de gemelde perſſinge word ook veroorſaakt / en vermeerderd / door den regen en ſmeltende ſneeuw / welke van de bergen / door verſcheyden ſpleten en water-loopen / na de holligheden der Aarde afvloeyen. Ten vierden, ſoo konnen ook de winden / van buyten door ſtormen en onweders in de uytterſte openingen der bergen indringende / de gemelde perſſingen der Onder-aardſche wateren veroorſaken / en ſeer vermeerderen. Boven dit alles / ſoo worden door de Onder-aardſche vyeren / en hitte / menige dampen veroorſaakt / welke opklimmende tegen de ſteen-achtige overwelfſelen der holligheden onder de Aarde / door der ſelve koude verdikt worden / tot water veranderen / en alſoo af-vloeyen. Het geſchied ook op menige plaatſen / dat door de wateren en hitte (welke beyde in de holligheden der Aarde / en af-gronden / inſonderheid onder de hooge bergen / bevonden worden) groote op-waſemingen en winden veroorſaakt werden / welke van allen zijden beſlooten zijnde / de wateren aan allen zijden dringen / en uytperſſen / en alſoo doen opſteygeren ; of ook door gevolg der bewieginge / de locht en wateren na ſich trekken. Want te vooren is getoond / dat (geen plaats ledig zijnde ; maar alles met lichamen beſet) het niet kan geſchieden / dat 'er eenige lichamen bewogen worden / of de gene die daar ontrent zijn moeten noodſakelijk mede bewogen worden / en in malkanders plaatſe volgen.

1. Drijvende Eylanden.
2. Verſcheyden eygenſchappen en krachten der wateren.

DOor dien onder de Aarde veel vyer en water is / gelijk niet alleen uyt de brandende bergen blijkt / maar ook uyt de heete wateren / welke op veele plaatſen op borrelen : ſoo worden / door de vermengelinge deſer twee / met de andere twee elementen / de Aarde, namelijk / en de locht (welke mede in grooten overvloed in de holligheden der Aarde gevonden word) menigerley ſoorten van mineralen / metallen / en andere lichamen binnen den buyk der Aarde voort gebracht. Met welke ſommige wateren ſich vermengende / verſcheyden krachten en eygenſchappen ontfangen / gelijk in de bad-wateren / en andere / dagelijkx bevonden werd. Op ſommige plaatſen hebben de wateren een ſteen makende eygenſchap / ſulkx dat / 't gene inde ſelve geworpen word / of allenxkens in ſteen veranderd / of immers met ſteen omringd word. In ſommige ſtaande wateren / vind men eenige drijvende Eylanden ; door dien de gronden der ſelve ſoo hol en holachtig zijn / datſe lichter als water bevonden worden / en alſoo komen op het ſelve te dryven. Waar van / onder andere / een exempel is in een ſtaande water / niet verre van Romen, in welke geſegd worden ſes-thien Eylandekens te drijven.

Men ſegd dat op een van de Pyreneeſche bergen / genaamd Canus, een ſtaande water is ; 't welk / indien daar een ſteen in vald / of ſoo men het roerd / ſoo komender ſoodanige dampen uyt / dat 'er ontrent die plaats

in korten tijd ontweder ontſtaat / met Donder en Blixem.

In den Steyrmaak, en ontrent de Alpes (gelijk ik in mijne reyſen ſelfs bevonden heb) hebben veele lieden / inſonderheid die arm zijn / ſeer groote geſwellen ontrent hare kroppen, aan de voor-zyde des hals: 't welk geoordeeld word veroorſaakt te werden door het drinken van het Sneeuw-water, dat van de hooge Alpes af-vloeyd.

Men heeft in America een geſetten water-vloed van water / welke de jaarlijkxſe over-ſtroominge des Nyls ſeer gelijk is; namelijk in Paraquay, of Rio de la Plata. Want ſomtijds komender van de Gebergten ſulke menige wateren af-vloeyen / dat de Inwoonderen voor een tijd lang vertrekken moeten. De overſtroominge des Nyls word veroorſaakt door den overvloedigen regen in de Ethiopiſche Gebergten / uyt welke deſe riviere haren oorſpronk neemd. Deſe over-ſtroominge word ſeer vergroot door de Winden, welke als dan gemeenelijk waeyen tegen den ſtroom der af-vloeyende riviere / waar door de wateren op-gehouden worden / hooger worden / en met grooter geweld de om-leggende Landen over-loopen. In deſe rivieren / en andere / (gelijk ik ſelfs in den Rhijn diergelyk geſien hebbe) worden ſommige plaatſen gevonden / daar de wateren niet meer langs den Bodem der grond henen vloeyen / maar van hooge ſteyle Bergen neder ſtorten / welke / ten tijde van de gemelde ſterke over-ſtrominge, met ſulken gedruys en geweld neder-ſtorten / dat men wel ſijn gehoor ſoude verlieſen / door het langdurig hooren van dat hard en wonderlijk geluyd / en gedruys der wateren.

7. Van het Zout dat in de Aarde voortgebracht word.

Onder de menigerley ſoorten der natuerlijke dingen / welke in de Aarde voort-gebracht worden / word het Zout gerekend / als een van de uyt-nemendſte. Want vele oordeelen dat het Zout is de byſonderſte ſtoffe / uyt welke alle natuerlijke lichamen beſtaan; gemerkt / door het vyer / uyt alderley lichamen Zout getrokken word; ſoo dat het ſchijnd het eerſte en laatſte te zijn / waar uyt de aardſche lichamen voortkomen / en tot welke datſe / door het vyer los gemaakt zijnde / weder-keeren. Ook heeft het Zout een bewarende kracht / en is tot de voort-teelinge dienſtig: Ja het leven der dieren kan ſonder het ſelve niet beſtaan. Daarom heeft den ſeer ouden Homerus, al in ſijnen tijd / het Zout een Goddelijke ſaak genaamd. Moſes verhaald ons dat de Joden, volgens de Goddelijke inſtellinge / alle offerhanden met Zout moeſten vermengen. *Lev.* 2. 13. Alle offerhanden uwer Spijs-offers ſuld gy met Zout zouten, en het Zout des Verbonds uwes Gods van u Spijs-offer niet laten af-blijven: Met alle uwe Offerhanden ſuld gy Zout offeren. Daar op ſiet Chriſtus *Marc.* 9. v. 49. Een yeder Offerhande ſal met Zout geſouten worden. Dit hebben ook de Heydenen na-gevolgd / gelijk blijkt uyt de woorden Ovidii.

Ante Deos homini, quod conciliare valeret,
Far erat, & puri lucida mica ſalis.

Daarom worden aangename / ſtichtelijke / en vermakelijke redenen / by de Ouden Zout genaamd. Waar op Paulus ſiet *Col.* 4. 6. Uw' woord zy alle tijd, in aangenaamheid, met Zout beſprengd, op dat gy moogt weten hoe gy eenen yegelijken moet antwoorden. En Chriſtus *Marc.* 9. 50. Hebt Zout in u ſelven, &c.

Daar zijn vele verſcheyden ſoorten van Zout, ſommig word uyt de Aarde gedolven / ſommig groeyd op de Zout pannen / van het Zee-water; ſommig word door kunſt gemaakt. Onder de ſoorten van Zout word ook gerekend den Aluyn, en het nitre, van welkers kracht / en eygenſchappen / in het byſonder veel geſchreven is van voortreffelijke Autheuren.

Uyt alle lichamen kan men Zout trekken / als wanneer de ſelve tot aſſchen verbrand / met ſoet Water begoten / en door hitte weder af-gerookt worden / als dan blijft het Zout op den Bodem liggen. Daar-en-boven / als men de wonderlijke nature van het Zout recht ſal aanmerken / ſoo ſal men bevinden dat het die eygenſchap heeft / dat het door hitte (van ſijne vochtigheid beroofd zijnde) droog en hard word / maar door koude ſmelt / en tot Water word / door dien het de vochtigheid des Luchts aan ſich trekt; het welke de dagelijkſche ervarentheid genoegſaam leerd.

8. Bevindingen van den wonderlijken aart des ſteens Asbeſtus genaamd.

Van deſen ſteen hebben de Ouden veel geſchreven / en komen alle daar in over een / datſe door het vyer geenſins verminderd ofte verteerd word / al waart (ſegd Kircherus) datſe een ganſch Jaar in den Oven gebrand wierd. Daarom beſchrijft hy deſen ſteen aldus. Dat het een ſteen is niet ſeer ongelijk *aluminis ſciſſili*, ofte den Aluyn die in draadkens kan geſneden worden, want ſy beſtaat ganſch uyt lang-werpige draaykens, welke met een vette en ſeer taaye vocht vermengd zijn, welke de natuur ſoo eenparig en vaſt aan malkanderen gehecht heeft, datſe door geen vyer verteerd worden, of door eenige uytwaſeminge los gemaakt of verminderd konnen werden.

Dit beveſtigd den voor-gemelden Autheur met ſijne eygen ondervindinge / ſchrijvende in ſijn mundo ſubterraneo *Lib.* 8. *Sect.* 3. dat hy in ſijn Comptoir Papier heeft / dat van den gemelden ſteen Asbeſtus gemaakt is / op het welk hy geſchreven hebbende / ſoo werpt hy dat Papier in het vyer / waar door dan al datter op geſchreven is uyt-gaat / maar ſelve blijft het ſchoon en onverminderd. Ook heeft hy een ſtuk / dat in gedaante van Lijnwaat geweven is van den gemelden ſteen / 't welk vuyl en vet zijnde / in het vyer geworpen word / waar door alle vuyligheid verteerd word / doch het linnen komt uyt het vyer ſchoon en onverminderd. Daar-en-boven heeft hy gehad een ſoorte van ſtoffe / het Katoen gelijk in gedaante / 't welk in een Lampe gedaan zijnde met Olye / niet verminderde / alwaart dat het vele Jaren in den Olye liggende / quam te branden. Maar hy merkt wel aan / dat het valſch is / 't geen ſommige van de Ouden geſchreven hebben / dat den gemelden ſteen / of 't geen daar van gemaakt is / kan door ſich ſelven branden / of gedurig licht geven / ſonder dat men Olye / of eenig ſtoffe die verbrand en verteerd werde / daar by doed. Want in tegendeel / als den Olye verteerd is / ſoo gaat het licht uyt / en het branden houd op. Maar het gene eygentlijk van de deelen des ſteens Asbeſti gemaakt is / dat werd door het vyer niet verteerd. Deſen ſteen dan is van ſoodanigen geſtalte der deelen / datſe uyt vele lange draadkens beſtaat / welke licht van malkanderen geſcheyden worden; ſulkx dat men die draadkens kan weven tot de gedaante van lijnwaat / 't welk door het vyer niet word verteerd / door dien de deelkens der ſelve ſoo dicht en vaſt aan malkanderen gehecht zijn / datſe door het vyer niet konnen worden los gemaakt / ofte tot uytwaſeminge / en by gevolg tot verteeringe gebracht. Gelijk men insgelijkx ſegd / dat het Goud / ſuyver zijnde / door het vyer niet word verteerd / noch ook den Diamant. Uyt den gemelden ſteen *Asbeſtus* hebben de Ouden (ſegd Kircherus) ſoo *Egyptenaren*, als *Gricken*, *Romeynen*, en andere, gemaakt ſervetten en begraaf-kleederen, in welke ſy de lichamen van groote Koningen en Princen inwonden, eerſe verbrand wierden; welke verbrand zijnde ſoo wierden de gemelde linnen-kleederen ſchoon en onverminderd uyt het vyer gehaald.

9. Aart, en byſondere eygenſchap van het *ſuccinum*, ofte bern-ſteen.

HEt ſuccinum, dat / om ſijn byſondere eygenſchap / by de Natuur-beſchrijvers ſeer vermaard is: is een taaye vette lijmachtige vochtigheid, welke in de Aarde voort gebracht, uyt de grond der Zee, rivieren, of ſtaande wateren opwellende, boven op de wateren drijft, en aan de oevers aan ſpoelende, allenxkens, door de Son, en locht, als een ſteen verhard word.

Dewijle deſe vocht noch ſacht en vloeyende is / ſoo gebeurd het menigmaal / en lichtelijk / dat'er eenige diertkens aankomende / door de lijmachtige taayigheid daar in verwerd en vaſt blijft hangen / en van nieuwe toe-vloeyende vocht bedekt worden; welke ſtoffe daar na door de locht verhard / en doorluchtig wordende / ſoo ſiet men gemelde diertkens / in 't midden van deſe verſteende vocht begraven liggen. Den meer-gemelden Autheur getuigd / dat hy een ſtuk ſuccinum in ſijn Cantoor heeft / daar een Eggediſſe in begraven geſien werd. Dit ſuccinum, door wrijven of anderſins verwarmd zijnde / trekt alle lichte dingen van rondom na ſich / even by na gelijk den Zeyl-ſteen het yſer tot ſich trekt.

10. Wonderlijken aart, en eygenſchap des quik-ſilvers.

INdien der yets wonderlijkr is in de natuur / en aanmerkens waardigs / ja (dat meer is) ſoo der yets is welkers eygenſchappen / vremde hoedanigheden / en werkingen / de verſtanden / ſelfs der voortreffelijkſte onderſoekers / verſteld maakt / ſoo is 't het quik-ſilver; waar in ſchijnen by na alle tegen-geſteldr hoedanigheden en wonderen der natuur eenigſins t' ſamen vereenigd te weſen. Van welke / alſoo overvloeyig van veelen gehandeld is / wy alleen kortelijk / met een woord / de uytnemendſte eygenſchappen ſullen aanwyſen. Waar van de eerſte is /

Dat het, met den ſulpher / en het ſout / den oorſpronk is aller metalen. Daarom het ſich met alle metalen vermengd / en uyt alle getrokken word / hoe-wel uyt het een min / en uyt het ander meer; en het vereenigd ſich met de metalen ſeer naauw / inſonderheid met goud en ſilver; van welke het geheel als ingedronken word; hoe wel ſoo ſeer niet van het koper / en moeyelijker van het yſer; anderſins heeft deſen Mercurius ſulken naauwen gemeenſchap met alle de metalen / datſe de ſelve door dringd / en door boord / door alle de minſte innerlijkſte deelen.

Ten tweeden / is het gauſch vloeyende, vluchtig en ongeſtadig van natuuren / ſeer lichtelijk van d'een op d'ander plaats ſich alleſins ſnellijk bewegende. Vallende op de Aarde / word het in menige kleyne deelen verſcheyden. En de metalen alleſins door dringende / ſoo maakt het de ſelve (ſelfs het goud ook) broos / en kort-brakig: ſulkr datſe als tot poeder verdeeld worden.

Ten derden / deſen Mercurius is wonderlijk ſwaar, want alle metalen drijven daar in ſeer licht / behalven alleen het goud. En nochtans ſchijnd het een alderlichtſte lichaam te weſen; want door ſeer kleyne warmte vervliegd het dadelijk in ontelbare deelen onſienelijk wech.

Het word van veelen genaamd het venijn der metalen, om dat het de ſelve (uytgenomen het goud en ſilver, met welke het ſchijnd een byſondere over-eenkomſte te hebben) door dringd / tot de binnenſte deelen door boord / en alſoo bederft / verteerd / en als op eet.

Nochtans is het ſelfs onverderflijk, want hoe-wel het door de hitte / of anders / in ontelbare kleyne deelkens verblogen / en verdeeld is; nochtans vergaderenſe alle ſnellijk weder by een / en worden weder tot een en ſelve lichaam als te vooren / met malkanderen vereenigd.

Ten vijfden / hoe-wel het goud en ſilver door deſen Mercurius van de andere metalen geſcheyden word / nochtans is het ſeer bequaam / en noodſakelijk / om de ſelve te vereenigen. Dit blijkt in het vergulden der metalen / want het quik-ſilver / ofte den Mercurius, met het goud vermengd zijnde / maakt het ſelve dwee / en brengd het tot een ſachte ſtoffe / als was: met welke 't gene men vergulden wild beſtreken zijnde / ſoo word het goud door het vyer daar aan ſeer vaſt vereenigd; maar den Mercurius ſelfs vervliegd wech / en verdwijnd in ontelbare onſienelijke deelkens.

Ten ſesden / den Mercurius heeft een ſeer wonderlijke genegentheid tot het goud / want het omhelſt het ſelve / door dringd het / en ontfangd het als in ſijn ſchoot; ſoo dat het goud tot de binnenſte deelen toe van het ſelve omringd zijnde / van de andere metalen / daar het mede vermengd was / geſcheyden word. Inſgelijks ſiet men dat het ſilver / in ſterk water vloeyende en los gemaakt zijnde / ſich vereenigd met het koper; en het koper in 't ſelve water verſmolten zijnde / verboegd ſich aan het yſer. Maar inſonderheid is deſe trekkende ofte vereenigende eygenſchap in den Mercurius, ſulkr dat hy in menige deelkens verſpreyd zijnde / ſich van allen ſijden / met een groote genegentheid / tot het goud vergaderd. Want dat het quik-ſilver (gelijk ook de regen-druppelen; van allen zyden door de locht / evengelijkelijk gedrukt zijnde) ſich altoos in ronde deelkens en bollekens vertoond / daar van hebben wy gehandeld in onſe H. Natuurbeſchryving, over de plaatſe Job *cap.* 28. 1. Als mede van de byſonderſte eygenſchappen des gouds / over *Gen.* 2. 12. & *Job* 28. 1.

Gemerkt (als geſegd is) den Mercurius ſich met alle metalen vermengd / en datſe alle door het vyer en warmte / die onder de Aarde is / veroorſaakt worden; ſoo volgd noodwendiglijk / dat de plaatſen daar de metalen voort gebracht worden / vol venijnige / ſulpherachtige / en ſeer ſchadelijke dampen en uyt-waſemingen / zijn; ſulkr dat de ervarentheid leerd / dat de gene die in de Mijnen werken / daar de metalen uyt gehaald worden / ſeer ſware en dodelijke ſiekten / en ongemakken / onderworpen zijn. Ja dat op en ontrent de plaatſen / daar de aders van quik-ſilver / en der metalen / gebonden en geopend worden; geen aard-gewaſſen groeyen / noch beeſten verkeeren.

11. Verſcheyden dieren, en menſchen, welke onder de Aarde ſich onthouden.

ONder de Aarde worden menigerley dieren bevonden / welke aldaar leven / en ſich onthouden / niet alleen veelderley wormen / maar ook viſſchen / ſlangen / kik-vorſſchen / padden / mieren / muyſen / vliegen / mollen / en andere. Van de mollen getuygd Kircherus in Mundo Subterraneo lib. 8. Datſe niet ganſch blind zijn, maar dat hy by ervarentheid bevonden heeft, datſe kleyne oogen hebben.

Veele dieren onthouden ſich des winters in de klooven der Bergen / en holligheden der Aarde / levende eenen ruymen tijd ſonder voedſel / tot datſe met de aankomende ſomer / door de warmte der Sonne / weder uytgelokt worden; onder welke ook de ſwaluwen en de beyren geteld werden / welke een tijd lank ſlapende / leven by het vet en voedſel / datſe te vooren genoten hebben.

Den meer-gemelden Kircherus verhaald in Mundo Subterraneo lib. 8. verſcheyden Hiſtorien van menſchen / welke in ſeer groote menigte woonen in de ſpelonken / en ſeer groote holligheden en diepten der Aarde / en aldaar den land-bouw oeffenen / en niet ongemakkelijk leven. Waar toe hy oordeeld datſe in den beginne gebracht zijn / door ſware Oorlogen en vervolgingen

gingen genoodſaakt / en gevlucht zijnde. Als ik in 't jaar 1642. woonde in Vrankrijk aan de riviere de Loire, heb ik aldaar veele menſchen gevonden / welke woonden in en onder de bergen; welkers ſteen ſacht is / en bequamelijk uyt-geſneden word tot woon-plaatſen van menſchen / en dieren / en daar na door de locht allenrkens verhard word.

12. Geſtalte der onder-aardſche Wereld.

VOlgens het gene geſegd is / en breeder door de ervarentheid beveſtigd word / ſoo is 'er onder de Aarde gelijk een groote en wonderlijke Wereld verborgen; in welke een ontelbare menigte / en by na onnaſpeurelijke verſcheydentheid van natuurelijke lichamen / bevonden word. Als blijken mach uyt de groote verſcheydentheid der Aarden / geſteenten / metalen / gedierten / en andere ſaken; welke in deſe Wereld voort gebracht / en onderhouden worden. Het vyer is in menige groote plaatſen der Aarde in overvloed / gelijk te vooren in de brandende bergen, heete wateren, &c. is getoond. Inſgelijcx is 'er als een geheele Zee van menige wateren onder de Aarde / welke in de H. Schriften genaamd werd den grooten afgrond. *Gen*.7. ℣. 11. Zijn alle fonteynen des grooten afgronds op gebrooken. *Job* 28. 14. en *cap*. 38. 16. *Pſ*. 33. 7. Hy ſteld de afgronden ſchat-kameren, &c. In het tweede Gebod der Wet / *Exod*. 20. Word uytdrukkelijk gewach gemaakt van de wateren die onder de Aarde zijn. En *Pſ*. 24. 2. ſegd den Pſalmiſt, dat God de Wereld gegrond heeft op de Zeen, en beveſtigd op de rivieren. En gemerkt door de bewegiuge der deelen der gemeene ſtoffe / alle dingen uyt alderley ſaken voort komen / en de ſelfde ſtoffe / by gevolg / en beurten / alderley formen en gedaanten der lichamen kan aannemen. Ten anderen / aangeſien dat de bewegingen die in de natuurelijke lichamen zijn / nooyt verminderd worden / maar alleenelijk over gaan van het eene lichaam in het ander; gelijk dit beyde te vooren aangeweſen is: ſoo volgd / dat het noch de Son, als den oorſpronk der hitte en des lichts; noch de Aarde, noch het water, noch de locht, nooyt kan ontbreken aan ſtoffe; maar dat de circulatie, ofte omme-loop / waar door alles uyt de ſelfde voort komt / en weder alles tot de ſelfde weder keerd / altoos kan dueren: door dien de ſelfde altoos weder ſoo veel in haar ſelven ontfangen / alsſe uyt geven. Even gelijk de Zee niet kan verminderd noch vermeerderd worden / hoe-wel alle wateren / beeken / fonteynen / rivieren / regen / en ſoo voorts / uyt de ſelfde haren oorſpronk nemen; door dien alles / weder in een rondte / na de Zee henen loopt / daar het uyt gekomen is; ſulcx dat de Zee ſoo veel weder door den invloed der rivieren / en andere wateren / geduerigliјk ontfangd / alsſe van haar gegeven heeft. *Eccl*. 1. 7. Alle de beeken gaan in Zee, nochtans word de Zee niet vol: na de plaatſe daar de beken henen gaan, derwaarts gaande keeren ſy weder.

13. Van het hout dat onder de Aarde bevonden word

DE erbarenheid leerd ons ook / dat op veele plaatſen / onder de Aarde / hout word gevonden / 't welk door lankheid des tijds niet verrot / maar harder / ſwart / en ſchoonder geworden is: welk hout veroorſaakt is door verſcheyden water-vloeden / ſoo der Zee / als der rivieren; waar uyt ontſtaan is / dat menige boomen / door onweder en de kracht der water-vloeden om verre geſmeten zijn / en met de Aarde / (welke door den drift der wateren / met ſand / ſlijk / en andere ſtoffe / afgedreven is) overdekt zijn geworden. Maar behalven dit / ſoo oordeelen eenige / dat de natuur / onder andere verſcheyden lichamen / dieſe in de Aarde voortbrengd / ook een ſekere aardſche ſtoffe fatſoeneerd / welke in gedaante hout ſchijnd te weſen; hoe-wel het eygentlijk noch ſteen / noch hout is; maar / als een lichaam van aart / ten deele hout en ten deele ſteen gelijk; maar van ſie by Heyndiam in Chronico Zelandiæ, en by Kircherus in Mundo Subterraneo lib. 8.

14. Verſcheydentheid der geſteenten.

NIet alleen op, in, en onder de Aarde / maar ook in de lichamen veeler dieren worden veelderley geſteenten geformeerd. Sommige zijn gering / sommige koſtelijk: eenige hebben ſeer aangename coleuren; eenige veelderley coleuren / gelijk den Jaſpis. Daar zijnder die men ſegd dat een aangename reuk hebben / andere een on-aangenamen. Sommige zijn doorluchtig / ſommige niet. Die doorluchtig zijn / hebben onſichtbare kleyne poros, ofte openingen in ſich / die recht door gaan / door welke de beſtralinge des lichts kan recht door ſchieten: die ſoodanige poros niet hebben / maar kromme / en niet recht door-gaande; zijn niet doorluchtig. Breeders hebben wy in onſe H. Natuurbeſchryving breeder van de koſtelijke geſteenten gehandeld / en in 't byſonder van die / welke waren in den borſt-lap des Hooge-prieſters, *Exod*. 28. 17. Wy hebben ook aldaar aangeweſen / dat men niet lichtelijk / noch alles / moet aannemen / 't gene van de eygenſchappen en werkingen der geſteenten van ſommige beſchreven is; want de ervarentheid toond / dat 'er geen weynige ſoodanige / en diergelijke / vertellingen vals bevonden worden. Als by exempel / dat den Diamant niet kan dan alleen door bokken bloed gebroken worden, maar niet door het ſlaan met een hamer op een aanbeeld: dat den Diamant den zeyl-ſteen verhinderd, datſe geen yſer na ſich kan trekken; en diergelijke dingen meer.

Ik ſal maar een woord hier by voegen van den ſteen die Sarcophagus ofte den vleeſch-eeter genaamd werd. De Oude getuygen van deſen ſteen / datſe alle vleeſch van een dood lichaam / in weynige dagen doet verteeren / en verdwijnen; waarom ſy hem den vleeſch-eeter genaamd hebben: en eertijds de doode lichamen onder de ſelfde / of in de ſelfde (uytgehouwen zijnde) begraven hebben; op dat het vleeſch haaſtelijk vergaan ſoude / en den ſtank op houden. Anſelmus Boëtius de Boot lib. 2. de gemmis, verhaald / dat den gemelden ſteen in de tijd van veertig dagen / een gantſch lichaam van een dood menſch verteeren kan / alleen de tanden uytgeſonderd zijnde / alſooſe harder zijn dan de andere beenen. By deſe gelegentheid komt my in den ſin / en geheugenis / 't gene ik anno 1642. te Poictou in Vrankrijk bevonden hebbe: namelijk / dat ik in een der kerken / aan den muur geſien hebbe een ſteen / als een dood-kiſt uytgehouwen / welke niet aangerocht zijnde / geen reuk van ſich gaf; maar ſoo haaſt wy hem met een flooter wat wreven / ſoo gaf hy ſulken overvloedigen en ſwaren ſtank van ſich / als of men rondom tuſſchen ſtinkende verrotte lichamen hadde geſtaan / ſulcx dat wy (zijnde met ons vieren daar by) niet konden den ſtank verdragen / maar gedwongen wierden uyt de kerke te loopen. Dit heeft my nadenken gegeven / of dit graf niet gemaakt zy geweeſt van den voor-gemelden ſteen / en dat hy deſen ſtank behouden heeft van eenige lichamen / welke daar in verteerd geweeſt zyn.

Van de geſtalte en verdeelinge der Aarde.

GEmerkt alle aardſche en waterige lichamen / door hare ſwaarheid / natuurelijk van allen zijden des Hemels / ofte der locht / gelijkelijk (na proportie van hare ſwaarte) na beneden dalen; ſoo moet volgen; datſe aldaar / rondom haar middel-punt der ſwaarte / wel geſchikt en geplaatſt zijnde / als in hare

natuure-

natuurelijke geſtalte beruſten. En door dien den Aard-bodem rond is / datſe alle van den Hemel gelijkelijk afwijken. Sulks dat de gene / die wy op ons inbeelden ter zyden van ons af te wijken / of onder ons te weſen / en met hare voeten tegen de onſe te gaan; niet meer of min dan wy / om hoog gaan; maar te gelijk na beneden / rondom den Aard-bodem / de hoofden na boven; dat is / na de locht, en met de voeten na beneden, dat is / na het middel-punt der Aarde, bewogen worden; ſulks dat hoogte niet zy dan een afwijkinge van 't middel-punt. Gelijk breeder te verſtaan is / uyt het gene voor deſen van de beweginge der natuurelijke lighamen betoond is.

Den Aard-bodem nu word verſcheydentlijk gedeeld. Want voor eerſt / ſoo wordſe / volgens het oordeel der oude Aard-beſchrijvers / gedeeld in vijf Zonen; waar van de middelſte word genaamd de dorre, en is begrepen binnen den loop der Sonne, ofte der twee tropici, yder van de middel-linie afwijkende 23 ½ graden: ſoo dat deſe Zone in haar geheel breed is 47 graden. Welke de Oude gemeend hebben / dat / door hare onverdragelijke hitte, niet konde bewoond worden.

De twee uytterſte Zonen, welke alderverſt van den loop der Sonne afwyken / hebbenſe de koude genaamd / meenende datſe / van wegen de groote koude, beyde niet konden bewoond worden. De eerſte ſtrekt ſich uyt van den noorder pool af tot 23 ½ graden rondom de ſelve / ofte tot den cirkel van den noorder pool. De andere van den zuyder pool insgelijks rondom 23 ½ graden / tot den cirkel der zuyder pool.

De twee andere Zonen hebbenſe de gematigde genaamd / welke ſich aan weder zyden der middel-linie uytſtrekken / de eerſte van den cirkel der noorder pool, tot den tropicus Cancri, de ander van den cirkel der zuyder pool tot den tropicus Capricorni; deſe zyn de bezuyden, geene benoorden de middel-linie, yder is breed 43 graden.

Ten tweeden / ſoo kan men de Aarde bequamentlijk afdeelen in vier deelen. Het eerſte begrijpt de Aarde / gelijkſe by de oude bekend geweeſt is / en beſtaat in drie vermaarde onderdeelen / namentlijk / Europa, Africa, en Aſia. Het tweede deel is America. Het derde word genaamd Magellanica, omhelſende de Landen onder / en rondom den zuyder pool. Het vierde begrijpt de landen onder en ontrent den noorder pool gelegen.

2. Van de Landen onder en ontrent den noorder pool gelegen.

Onder deſe Landen zyn eenige door hare ongelegentheid onbekend / als daar zijn de Landen die onder en dicht by den pool gelegen zyn: eenige zyn door de Zee-vaart bekend geworden / als Groenland, Spits-bergen, Ysland, Nova Zembla, alſoo men getracht heeft langs die kuſten een korter weg te vinden om na Ooſt-Indien te varen / doch tot noch toe te vergeefs. Op Nova Zembla is het ſoo koud / en de locht ſoo ſcherp / datter geen groente of gewaſſen uyt de aarde voort komen. Het gantſche land is wild / woeſt / rouw / en by na on-toegankelijk / door de menigte van ys / ſneeuw / bergen / en andere ongemakken.

Hoe-wel op ſommige plaatſen deſer landen eenige menſchen zyn / ſoo zijnſe nochtans meeſt ſeer onbequaam / om van menſchen bewoond te worden. Voor eerſt / door de ſeer groote en langduurige koude / door welke de Zee met ys / en het land met menigte van ſneeuw bedekt legd. Ten tweeden / door dien onder den pool / het ſes maanden achter malkanderen nacht is; ſulx dat het geheele Jaar maar uyt eenen dag en eenen nacht beſtaat. En dat voorts na proportie / na dat de Landen min of meer van den pool af-draayen / de nachten des winters daar ſeer lang / koud / verdrietig / en ongebruykelijk zyn; ſulks dat de Inwoonders tegen den winter genoodſaakt zyn die plaatſen te verlaten / en verder van het noorden af te wyken. Want behalven datſe in de gemelde plaatſen / met de lange duyſternis / onverdragelijke koude / ys / ſneeuw / en gebrek van alles / te ſtryden hebben; ſoo wordenſe ook des winters ſeer heftig van de beyren bevochten / met welke ſy by na eenen geduurigen ſtryd voeren moeten.

De rykſte Lieden op Groenland behelpen haar met beyre-vellen / en het hout dat van de Zee aan de oevers in groote menigte word op-geworpen. De andere verbergen haar in de ſpelonken / handen en beenen wrijvende / en tegen malkanderen ſlaande; om ſich te verwarmen. Paulus Jovius ſchrijft / dat meeſt na het noorden van *Ruſſien*, dat meeſt na het noorden ſtrekt, menſen woonen, die niet grooter groeyen, dan by ons gemeenelijk een kind van tien jaren.

Men vind ook in de Noordſche Landen noch veele menſchen / welke het vleeſch raauw eeten / warm bloed drinken / en voorts ſich vergenoegen met het gene van ſelfs uyt de Aarde voort komt. Die van Ys-land, leven ſeer lang en geſond / veele over de honderd jaren / ſonder eenige genees-konſt.

3. De Landen en gelegentheid van Europa.

Europa is het uytnemendſte deel van den Aard-bodem / ſoo verre de andere deelen overtreffende / datſe by na Wilderniſſen by Europa te achten zyn. Aſien is van ouds maar vermaard door drie groote ſteden / Babylonien, Ninive, en Jeruſalem: Africa alleen door Carthago: in America zyn maar drie Steden die eenigſins vermaard zyn. Maar in Europa zijn veele ſeer groote Steden; als Romen, Conſtantinopolen, Praag, Parijs, Londen, Venetien, Milanen, Genua, Napels, Liſſebon, Toledo, Sevilien, Antwerpen, Ceulen, Luyk, Danzik, Amſterdam, Gent, Moskouw, en meenige andere.

Daar-en-boven overtreft Europa de andere deelen der Aarde ſeer verre in meenigte van menſchen / in gematigdheid des lochts / wetenſchappen / konſten / en menige andere ſaken meer. Onder Europa van zyn ſeer ſchoone en treffelijke Landen begrepen: als Spagnien, Vrankrijk, Duytſchland, Italien, Slavonien, Grieken-land, Hungarien, Polen, Litthauwen, Boruſſyen, Rusland (waar onder hoord Moſcovien) Noorwegen, Sweden, Gotland, Item menige Eylanden / als Engeland, Schotland, Yerland, Sicilien, Sardinien, Corſien, Candien, Majorque, Minorque, Funen, en by na ontelbare andere minder Eylanden / als in de Middel-landſche Zee, aan de Noord, en elders gelegen. De Eylanden Orcades genaamd / worden dertig in getale geteld; de Hebrides vier-en-ſeſtig / &c.

Men ſchrijft van Romen, dat het / in ſijn fleur / groot is geweeſt dertig duyſend treden / liggende op ſeven bergen / met de Valleyen daar in begrepen. De Inwoonderen wierden doen gerekend op 4000000 menſchen.

Conſtantinopolen werd geſegd groot te weſen ſeſtien Italiaanſche mijlen in 't ronde / legd insgelijks (ſoo men ſegd) op ſeven heuvelen. Van de Stad Moſcua beveſtigen ſommige / datſe begrijpt vijf maal honderd en een-en-veertig duyſend huyſen, meeſt al van hout gebouwd / van welke ſomtyds eenige duyſenden op een tijd verbrand zyn.

H. van Haaſtens, in ſijn boek van de Magnificentie, ofte groot-dadigheid / van Chriſten-rijk, verhaald ons / dat den ingank van het Paleys van Nero honderd vyf-en-twintig Romeynſche voeten hoog was. Daar waren drie galderyen boven elkanderen / elk een halve Italiaanſche myle lang / omringd zynde met water / en verſcheyden gebouwen / by maniere van een Stad. De ſolderingen waren gemaakt van Elpen-been.

De groote zale was gemaakt op de wyſe van een Hemel-

Digitized by Google

Hemelſchen Kloot / in een ronde forme / en draayde gedurig rondom / ſonder dat de gene die daar binnen waren / van hare plaetſen bewogen wierden.

Het grootſte Amphitheatrum, ofte Schouw-plaets te Roomen konde beſlupten 260000. of als andere ſeggen / 190000. menſchen / welke alle te gelijke de ſpelen bequamelijk konden aanſchouwen. De lengte was een vijfde, de breedte een vierde deel van een mijle, ſeer maſſyf / deftig / en hoog gebouwd / ganſch omcingeld met ſchoone vergulde Pilaren.

Doen Pompejus ſijn ſpelen en feeſt aanrichte / dede hy een jacht vertoonen / in de ronde Schouw-plaatſe / van ſes honderd Leeuwen. Op eenen anderen tijd van vier honderd en tien Panthers. Lucius Metellus van honderd twee-en-veertig Elephanten. Cæſar van twintig Elephanten tegen vijf honderd Voet-knechten.

Het graf van den Kaiſer Auguſtus was van ſchoonen Marmer en Porphyr-ſteen geſticht / met groote Pilaren / Beelden / Pyramiden / &c. was met twaalf poorten / en dry mueren ombangen / welke hoog waren twee honderd vyftig cubiten. Aan het eynde / en in het midden / was het Beeld Auguſti van koper ganſch verguld.

4. Asia.

Asia overtreft Europa en Africa in grootheyd. Daar-en-boven ſoo ſchijnd het uytnemender te weſen van de andere deelen der Aarde / om dat het eerſt bewoond en bekend geweeſt is: ſulcx dat alle konſten / wetenſchappen / zeden / en manieren van leven / en regeringe der Landen / daar uyt geſproten zijn.

Aſien begrijpt onder ſich vijf ſeer groote Landen / als namelijk / Tartarien, China, Indien met ſijne Eylanden, Perſien, en Turkien.

Aſien word ten Noorden met de Tartariſche Zee, ten Ooſten met de groote Indiaanſche Zee Eous geheeten / ten Zuyden met 't roode Meyr, ten Weſten met den Arabiſchen Golf, en ſtreke Lands tuſſchen deſen Golf en de Middel-landſche Zee gelegen / beſloten. Op haar langſte / te rekenen van den Helleſpont tot aan Mallakka, d'uytterſte Koop-ſtad in Indien, is Aſia derthien honderd Duytſche mylen / en in de breedte / te rekenen van den mond des Arabiſchen Golfs, tot aan den kaap Tabin, twaalfhonderd en twintig Duytſche mylen groot.

Tartaryen legd noordelijk / is ſeer groot / doch ten meerderen deelen woeſt / en onbewoond; de Inwoonders wild / wreed / onbeleefd / en ſeer barbariſch. De hoofdſtad is genaamd Cambalu, word geſegd groot te zijn in het ronde vier-en-twintig Italiaanſche mylen.

China is een machtig / groot / en volk-rijk Land: daar in worden geteld twee honderd vijf-en-twintig groote ſteden / en vier honderd twintig mindere / ſonder de Dorpen / Kaſteelen / en verſterkte plaetſen / die by na ſonder getal zijn. Hier onder behoord het machtig Rijk / en Eyland van Japon. Daar-en-boven ſoo iſſer een Wereld (om ſoo te ſpreken) van minder Eylanden / leggende beooſten China. Men ſegd dat Quiſnay, de Hoofd-ſtad van China, in het ronde begrijpt honderd Engelſche mylen. En twaalf honderd ſteene bruggen heeft / waar van ſommige ſoo hoog zijn / dat de grootſte Schepen niet behoeven hare ſtengen te ſchieten / om onder de ſelfde door te komen.

Die de Chineeſche Reken-boeken wil opſlaan / in welke het getal der menſchen van yder Landſchap in 't byſonder / ſeer net ſtaat aangeteykend / ſal bevinden / dat die ten getale van acht en vijftig millioenen / en over de negen honderd en veertig duyſend perſoonen beloopen. Sonder daar onder te rekenen / de gene die uyt Koninklijken bloede geſprooten zijn: Item de Overheden / Gelubde / Krijgs-lieden / Prieſters / Vrouwen / en Kinders. Dit is licht te onderbinden; want over yder thien huyſen is een op-ſiender geſteld / welke het getal der menſchen / welke in die huyſen woonen; pertinent moet aan-teekenen; en over de ſelfde opſicht hebben / en ſoo der onder haar yets onbehoorlyker geſchied / dadelijk den Stad-houder bekend maken. Die hier van nader bericht begeerd / die leeſe het Geſantſchap der Nederlandſche Ooſt-Indiſche Compagnie aan den grooten Tartariſchen Cham.

Behalven de voorgemelde Eylanden / zijnder in Aſien noch menige andere: onder welke ſommige groot zijn / als Sumatra, Borneo, Java major, Celebes, Gilole, Ceiram, Zeylon, Cyprus, Lesbos, Rhodes en andere meer. De andere zijn minder / als de Molukſche, de Philippinſche, en de Maldives. Deſe laatſte ſtrekken ſich in de lengte 150. mylen / vele ſeggen dat 'er over de elf duyſend is / doch het getal is niet ſeker of wel te tellen. Eenige van de ſelfde zijn bewoond / de andere leggen woeſt. Op de gene die bewoond zijn / is het byſonderſte dat daar waſt / en daar mede ſich de Inwoonders behelpen / de Kokos-noten; welke daar in overvloed groeyen. Van de Boomen maakenſe Schepen, van de bladeren, zeylen, van de baſten der Noten touwen. 't Gene in de Noten is / dient haar voor ſpijs en drank.

5. Africa.

Van de oorſaak der ſwartigheyd der Africanen.

Het meerder deel van Africa beſtaat uyt wilderniſſen / ſandige / woeſte / en onvruchtbare Landen. In deſe Landen worden menige monſters van dieren gevonden / waar uyt het gemeen ſeggen gekomen is / dat Africa altoos wat nieuws voortbrengd. De reden van deſe menigvuldige / en ſeer verſcheyden monſters / wanſchapen / en vreemde fatſoenen van gedierten / ſchijnd te weſen / de ſchaarsheyd der Wateren; waar door allerley dieren van verre plaatſen / in groote menigte genoodſaakt worden op een en de ſelve plaatſen te komen drinken; by welke gelegentheyd het gebeurd / dat dieren van verſcheyden aart ſich met malkanderen vermengen / en alſoo monſters voort-brengen.

De ſwartigheid der Moren in deſe Landen ſchijnd ook ten deele veroorſaakt te weſen / uyt de ſeer heete ſandige gronden dier Landen / waar door de naakte lichamen der Inwoonderen verbrand / duyſter en allencxkens meer en meer ſwart worden. Boven deſe reden iſſer noch een ander oorſaak van de ſwartigheid deſer menſchen; namelijk / de gewoonte van haar lichamen met ſeep / ſmeer / en olye van Palmen, te beſtrijken; op welke ſmeringe de heete Son werkende / de lichamen ſwart maakt. Deſe gewoonte verandert allencxkens in de natuur / en daar komt noch by de kracht der Phantaſie, ofte inbeeldinge der Vrouwen / die ſelfs ſwart zijnde / en niet dan ſwarte menſchen ſiende / ook ſoodanige kinderen voort teelen. Gelijk men leeſt *Gen.* 30. dat Jacob op ſoodanigen wijſe / en grond / de koleuren der ſchapen na ſijn oogmerk veranderde.

De koleur veranderd ſeer na de verſcheydentheid der Landen / in welke de menſchen en dieren leven. In de heete Landen zijn de lichamen rood-achtig / door dien de hitte het bloed verſpreyd tot het uytterſte der lichamen; gelijk mede te ſien is in de lieden die heet / dronkig / of gram zijn / datſe door de ſterker uytvloeyinge des bloeds rood worden. Maar de gene die in koude Landen woonen zijn witter / door dien de koude de uytvloeyinge des bloeds eenigſins verhinderd / door ſijne t'ſamendringende eygenſchap. Om de ſelfde reden zijn de doode lichamen witter dan de levendige / gemerkt in de ſelve alle uytvloeyinge des bloeds op-houd.

Dat de ſwartigheid der Africanen meeſt door haar voorgemeld ſmeeren veroorſaakt word / blijkt; door dien de kinderen / alsſe eerſt geboren worden / noyt ſoo

ſwart

ſwart zijn / alsſe wel daarna worden. Ook is deſe ſwartigheid niet verder door-dringende als tot het opperſte velleken des lichaams / den huyt anders is gelijk der Europiſche volkeren. Het blijkt mede / door dien het binnenſte harer handen ſoo ſwart niet is als de reſte des lichaams / 't welk ontſtaat uyt deſe redenen. Eerſt / om dat het ſoo ſeer van de Son niet word beſchenen als het uytterſte der handen. Ten tweeden / om dat het vel daar dikker en harder is / waar door den olye / en het ſmeer / daarſe haar ſelven mede ſtrijken / ſoo ſeer niet kan door-dringen. Ten derden / om dat door het geduurig gebruyk der handen / het opper-vel afſlijt / en den olye daar niet kan blijven aan-hangen.

De vermaarde Zand-zee legd tuſſchen Egypten en Arabien / men reyſt daar maar eens in 't jaar door / en dat met groote troepen van vier vijf duyſend menſchen: want het is een wildernis / daar men ſeſtig dagen lang reyſt / ſonder menſchen of huyſen te ontmoeten. Wanneer het nu gebeurd dat / geduurende die 60. dagen / daar eenen grooten wind opryſt / ſoo iſſer ſulken vlucht van het zand / dat de lieden daar onder verſmooren. Doch dit gebeurd ſelden in den Somer. Dit zand door de warmte der Sonne verhit zijnde / droogd de gemelde lichamen ſoo uyt / datſe onbederffelijk / en even als hard gedroogden Stok-viſch worden; gelijk ik over eenigen tyd ſoodanigen dooden lichaam geſien hebbe / dat meenige jaren / ſonder eenig bederf / was dood geweeſt. Sommige bedriegers verkoopen aan onervaren lieden ſoodanige lichamen / of ſtukken der ſelve / voor momie.

De vermaarſte en grootſte deelen van Africa zijn Egypten, Barbaryen, het groote Eyland van Madagaſcar, het Land der Abiſſinen, Ethiopien, waar onder behooren de Ryken van Congo, Monomotapa, Zangibar, en Anian.

Het Ryke van den grooten Mogol is ſeer machtig / begrypende 47. Koninkryken en 60000. plaatſen die bewoond worden. Men rekend dat hy in korten tyd te Velde kan brengen driemaal honderd duyſend Ruyters / vyftig duyſend Elephanten / en Voet-volk by na ſonder getal

Den Konink van Congo brengd vier honderd en 80000. duyſend menſchen te velde / en dat alleen uyt twee Provintien / ſonder de andere. De Konink van Marocco en Fez brengt te velde t'ſeventig duyſend Ruyters / en twee honderd duyſend Voet-knechten. En hoe-wel de gemelde Landen ſeer woeſt zijn / ſoo iſt nochtans geen wonder / datſe ſoo menige menſchen konnen uyt brengen. Door dienſe niet alleen ſeer groot zyn / maar om dat in China, Moſcovien, Pegu, Ethiopien, de gemelde Landen / en andere; de Koningen gansch Souverain zyn / ſoo datſe rekenen dat het alles haar toebehoord / en geven de Landen wech na haar wel-gevallen aan eenige Edelen / of voor een tyd / of voor haar leven / tot weder roepens toe; en deſe Edelen houden alle de andere Onderdanen voor hare ſlaven; ſulks datſe alle als lyf-eygen ſlaven der Koningen geacht worden. Ja als maar een van Adel of aanſien in China komt te ſterven / ſoo worden 'er ettelyke van ſijne dienaren / en vrouwen / met hem gedood.

Fez is een treffelyke Stad / heeft ſeven honderd Kerken / waar onder 50. ſeer deftig gebouwd zijn. Daar is een Moſquee, of Palays / een en een half myle in het ronde / met 31. Poorten.

Het Ryke van Brame of Pegu is ſeer groot / en machtig. Heeft altoos tot den Oorlog (als 't noodig waar) gereed dertig duyſend Elephanten / twee honderd en vyftig duyſend Voet-knechten / benevens een groote macht te Paarde. Indien hy wilde een extraordinaar Leger formeren / ſoude in korten tyd by een vergaderen een milioen Soldaten. Reden is / gelyk ik te voren hebbe aan gewe ſen / dat den Konink is eygenaar / en abſolupt Heer van alles / ſoo Landen / als goederen / en menſchen; doende alles na ſijn wel-gevallen.

6. America. Magellanica.

Waarom het binnen de *tropici* ſoo heet niet is als de Oude gemeend hebben.

America heeft ſijnen naam van eenen Americus Veſpucius Florentiner / welke alder-eerſt van de Europiſche volkeren / datmen weet / dit gedeelte des Werelds ontdekt en betreden heeft / in 't jaar 1497. hoe-wel te voren eenen Chriſtoffel Columbus in 't Jaar 1492. ontdekt hadde de Eylanden Hiſpaniola, Cuba, en Jamaica welke in America gelegen zyn. Dit gedeelte des Werelds is lang omtrent twee duyſend Hoogduytſche mylen / tuſſchen de twee engten genaamd Anian en Magellanes: Sulks dat het niet veel minder is dan de Oude bekende Wereld.

Daar word veel gediſputeerd / of de Ouden / in vorige tyden / eenige kenniſſe gehad hebben van America, of niet: doch alles aan weder-zyden wel overwogen zynde / ſoo oordeelen wy: datmen nergens uyt kan bewyſen / dat de Oude van America yets ſekerlyks geweten hebben. Want de twee ſeer vermaarde Aard-beſchryvers Ptolomeus en Strabo getuygen / datter beweſten Spagnien en de Kuſt van Africa, geen andere vaſte Landen in hare tyden zyn bekend geweeſt. Ten anderen / ſoo hebben de Oude de Konſt der Zee-vaart niet genoeg verſtaan / noch geoeffend / om na America, en van het ſelve bequamelyk af te varen.

Soo yemand vraagd / hoe de menſchen uyt de Oude Wereld in America gekomen zyn? word geantwoord / datter tuſſchen Aſien en America een engte is / genaamd Anian, over welke de menſchen lichtelyk uyt Aſien in America hebben konnen komen.

Van de Landen leggende onder en omtrent den Zuyder Pool, Magellanica genaamd / weetmen niet ſekers te ſeggen / alſoo de ſelve noch alle onbekend zyn. Want hoe-wel men gekomen is door de Zeevaart / na den Noord-pool tot 80. graden; ſoo is men nochtans na den Zuyder-pool, tot noch toe niet verder gerocht dan tot 59. graden. Sulks dat buyten de Straaten Magellanes, en la Maire, weynig Land bekend is aan het Zuyd eynde des Aard-kloots. In de Straat Magellanes heeft men menſchen gevonden 10 / en 11. voeten lang / en ſeer ſterk / ſulks dat de korſte onder haar langer waren dan de langſte Europeërs. In deſe Straat is mede gevonden het Land / datſe genaamd hebben Terra del Fuego, om datſe in het voor-by varen / des nachts / over al op het ſelve Land / veel vyeren ſagen. De mannen gaan gansch naakt (hoewel het daar ſeer koud is) ſonder haar ſchaamte te bedekken / maar de vrouwen bedekken de hare met een lap leer / of vel; beyde zynſe met roode verwe beſtreken; en vercieren de vrouwen haren hals met eenen band / daar aan ſlekken-huyskens hangen. Haar huyskens zyn van boomen te ſamen gevoegd / onder rond / en loopen boven ſpits toe / en zyn daar open / om den rook te loſſen / twee of drie voeten in de Aarde uytgegraven / en van buyten met aarde bewoorpen: in de ſelve is van huys-raad niet te vinden als ettelyke korfkens van bieſen gemaakt / daar in haar inſtrumenten tot de viſſcherye leggen. Haar pylen hebben ſcherpe ſpitſen / van ſteenen gemaakt. De ſpitſen van hare ſpieſſen zyn van ſcherp geſlepen beenen / die weder-haken hebben; hebben ook ſteene meſſen die wel ſnyden. Soo veel den aart van deſe Inwoonders aangaat / ſoo zyn ſy meer den wilden dieren / als den menſche gelyk: want behalven dat ſy het menſchen-vleeſch raauw eeten / en men geen Gods-dienſt, of eenige Policy, aan haar heeft konnen ſpeuren / ſoo zyn ſy ſoo onbeſchaamd en beeſtachtig / dat ſy yemand op het lyf ſouden piſſen / ſoo men haar niet ontwykt. Van de Europiſche wapenen hebben ſy geen verſtand / en we-

ten niet dat men yemand met een rapier / of muſquet / beſchadigen kan / maar grypen even ſoo haaſt na de punt / als na 't hand-vat: zyn voorts ſeer gevenynſd / boos van aart / en moorddadig.

Behalven de vaſte Landen zyn over al in de Zee / en ontrent de vaſte Landen / meenige Eylanden / gebrooken landen / riffen / klippen / en plaatſen onbequaam om van menſchen bewoond te werden. Item op de Landen ſelve / meenige en ſeer groote / ſandige / ſteenachtige / ſteyle / woeſte / onvruchtbare / en onbewoonelyke plaatſen / heyden / en wilderniſſen. Van beyde maken de H. Schriften gewag. *Job* 38:26, 27. Om te regenen op het Land daar niemand is; op de woeſtijne daar in geen menſch is: om het woeſte en verwoeſtede te verſadigen. *Job* 26. 7. Hy breyd het noorden uyt over het woeſte, hy hangd de Aarde aan een niet. Van de meenigte der Eylanden / en gebrooken Landen. *Eſ.* 40. 15. Siet hy werpt de Eylanden henen als dun ſtof.

Hier tegen is het gevoelen der Ouden onwaarachtig bevonden / dat de Landen tuſſchen de tropici gelegen / (aan weder ſijden van den æquator, evenaar ofte middel-linie, afwykende ontrent drie-en-twintig graden en een half / volgens de gelyke af-wykinge der Sonne aan weder zyden) door de onverdragelyke hitte der Sonne ſouden voor de menſchen onbewoonelyk zyn; waarom ſy de ſelve Zone de verbrande ofte verdorde genaamd hebben / ſich inbeeldende / dat door de hitte der Sonne / alles aldaar verbrand en bedorven wierd. Waar uyt blykt hoe weynig kennis de Ouden gehad hebben van de gelegentheid des Aard-kloots / en van de deelen der ſelve; by gebrek van de Zee-vaart en gebruyk des Zeyl-ſteens. Want de ervarentheid heeft in tegendeel geleerd / dat deſe Landen wel bequaam zyn / en van veele menſchen met vermaak bewoond werden. Waar van de voornaamſte redenen zyn. Eerſt / om dat / als de Sonne binnen de tropici, op eenige plaatſen op het hoogſte / en recht boven de hoofden der menſchen klimt / ſoo regend het daar aldermeeſt / ſulkx dat door den overvloedigen regen de hitte gematigd werd. Ten tweeden / ſoo word de hitte in deſe Landen ſeer gematigd door de kortheid der dagen; gemerkt altoos de nachten binnen deſe Zone twaalf uuren / of wat meer of min / lang zyn. Ten derden / in deſe Landen zyn meenige ſeer hooge bergen / op welke de locht ſeer koud is / welke van de ſelve neder ſtortende / de hitte beneden door de winden eenigſins bedwingd. Ook liggen deſe Landen aan weder zyden / ten grooten deele / aan de groote Zee / door welke ſy al mede wat ververſt en verkoeld worden. Ten vierden / ſoo worden deſe Landen inſonderheid gematigd door de ooſte winden / welke de Sonne (als door des ſelfs hitte veroorſaakt) volgende / het geheele jaar door aldaar waayen / en gemeenlyk alderſterkſt / als de Sonne hoogſt is / met de Son ryſende / en allenxkens afnemende. Waar uyt blykt / dat deſe winden niet worden veroorſaakt door een geſtadigen ommeloop des lochts / want dan ſoude het daar noyt ſtil of ſonder wind zyn / 't welk niet waar is. Deſe Ooſte winden / alſooſe de Son volgen / ſoo verſtrooyenſe de ſtralen en hitte der Sonne ſeer; maar de Weſte winden tegen de Son aan waayende / verdikken de locht / en dringen de ſtralen en hitte als meerder in een / en ſoo ſoudenſe aldaar heeter vallen. Maar nu de winden altoos van de Son afwaayen / ſoo verkoelen en matigenſe des ſelfs hitte.

Soo yemand hier tegen inbrengd / dat by ons des ſomers de Ooſte winden ſeer heet zyn. Daar van is een ander reden / namelyk / om datſe over groote Landen henen tot ons komen / gelyk mede de Zuyde winden, en het Land / door ſyn vaſter geſtalte / heeter is dan de dunder en vloeyende wateren; en daarom zyn des ſomers de weſte en noorde winden by ons koelder / dan de ooſte en zuyde winden, om datſe / na de geſtalte van onſe Landen / uyt der Zee tot ons afwaayen.

Van de Wateren.

De Ouden hebben gewild dat'er vier Elementen ofte hoofd-ſtoffen waren / uyt welke dat alle natuurelyke lichamen voort gebracht worden. Onder deſe hebbenſe geteld behalven de locht, water en aarde, ook het vyer, 't welk ſy verſierden geplaatſt te zyn tuſſchen de opperſte locht / en den ronden ommeloop der Mane; doch ſonder eenige grond / of reden. Want Hemel en locht is een en het ſelve / en de locht / tot de opperſte ſichtbare Hemel / is een eenparig / en ſich ſelven allesſins gelyk lichaam / uyt enkele ſubtyle locht beſtaande / hoe wel deſe locht ontrent de aarde / door de uytwaſeminge der ſelve / wat veranderd / gemengd / en verdikt word. Daar-en-boven het vyer is geen eygen weſen / of lichaam op zyn ſelven; maar wy noemen vyer / ſoodanige lichamen / welke door de krachtige beweginge der ſubtyle ſtoffe / die daar in en by is / ſterke hitte van haar geven / van wat ſtoffe of aart ſy anders mogen zyn. Soo noemen wy vyer de turven; Schotſe koolen, hout, en allerley andere lichamen / welke heet zyn / en groote hitte van haar geven.

Om de wonderlyke krachten des vyers / ofte der warmte / van welke wy te vooren geſproken hebben / ſoo word den heyligen Geeſt, in de heylige Schriften / meermaal vyer genaamd / en by vyer vergeleken. Sie *Matth.* 3:11. 1 *Theſ.* 5:19. Onder de gedaante van vyer is den heyligen Geeſt verſchenen *Actor.* 2. &c. Want gelyk het vyer ſuyverd en alles verlicht, ſoo is den H. Geeſt een Geeſt die de zielen verlicht, vernieuwd, en ſuyverd. Door de warmte leeft alles / worden veel dingen verſacht / krachtig / en werkſaam. Soo ook den H. Geeſt verwekt een nieuw leven / verſacht de herten / en ontſteektſe met een krachtigen yver / liefde / &c.

Doch gemerkt wy te voor van den aart der warmte / en hitte geſproken hebben / en van den Hemel, ofte locht, daar na ſullen gedenken; ſoo ſullen wy hier kortelyk de geſtalte der Zee en wateren aanmerken. De wateren dan zyn ſeer verſcheyden van aart / ten aanſien der verſchillige plaatſen daarſe gevonden worden; als inſonderheid der gronden uyt welke datſe ryſen / van welkers metallige / en minerale lichamen / en uytwaaſſemingen / de wateren ſeer in aart / eygenſchappen / en krachten / veranderen: als in bad-wateren / en anderen ſtaande wateren / welke verſcheyden hoedanigheden hebben. Sommige hebben een verſteenende ofte verhardende kracht. Sommige zyn tegen verſtoppinge, en verſcheyden ſiekten en qualen geſond. Eenige veranderen het coleur van de wolle / of hayr der dieren / de welke daar van gewoon zyn te drinken / ja ſelf van het vel der menſchen. Waar van ſie Voſſium lib. 2. de Origine & progreſſu Idololatriæ cap. 17. Sommige wateren zyn ſeer heet, door dien het Onderaardſche vyer / dat hier en daar onder de Aarde verſpreyd is / ſich daar onder mengd: eenige zyn maar laauw of tamelijk warm, om datſe van de Onderaardſche vyeren verder af vloeyen / of door enge loopaders / door welke weynig hitte vloeyd; en haaſtelyk verdwynd. Andere wateren zyn ſeer koud, om datſe vloeyen uyt aders / en plaatſen welke diep in de aarde liggen / en ſeer koud zyn / en verre van de Onderaardſche vyeren verſcheyden. Deſe Onder-aardſche vyeren / maken de Aarde vruchtbaarder / en bevochtigen de ſelve door en door / en verſterkenſe door hare verwarmende kracht; waar door men ſiet / dat de Landen ontrent heete wateren / of brandende bergen gelegen / ſeer vruchtbaar zyn. Sulkx dat deſe On-

der-

Digitized by Google

der-aardſche vyeren zijn als een Tegen-ſon van die welke in den Hemel is / welkers kracht alleen / gelijk ook der regen-wateren / niet ſeer diep door de vaſte aarde dringen: want / gelijk Seneca getuygd lib. 3. Quæſt. Natural. De ſtralen der Son, en de wateren die uyt den Hemel af regenen, en de wortelen der hoogſte boomen, dringen niet boven tien voeten diep door de aarde.

Als men in koud water ongebluſte kalk, of oprechten olye van ſulpher doed / ſoo ſegd men dat het water heet word. Door dien de koude des waters / de hitte des kalks ſoo (door een tegen-ſtrijdigheid der natuur) dicht by een dringd / datſe merkelijk kan gevoeld worden. Dus ſiet men dat de koude des lochts / in den winter de warmte in de kelders en onder-aardſche plaatſen ſoo by een dringd / dat die plaatſen merkelijk warm bevonden worden. Maar des Somers wordenſe koud / om dat / door de hitte in de locht buyten / de warmte der dieper plaatſen uyt-gelokt word; en de koude in de ſelve overig t' ſamen gedrongen en vermeerderd word. Soo voeld men ook aan ons eygen lichaam / dat in heete Somers / of heete Landen / onſe ingewanden ſlaauwer en koelder worden / den honger / luſt; en krachten minder: maar in de koude word men ſterker / blijtiger / en den honger meerder / de ingewanden binnen warmer / en ſoo voorts.

1. Van de bewegingen der Zee.
2. Soetigheid der wateren.

DAar zijn tweederley wateren / te weten ſoet en ſout. Het ſout water is dat element / dat door de innerlijke kracht des vyers / uyt de Aarde en Zee uyt-gedreven zijnde / in de locht op klimd / en aldaar / door der ſtarren ofte des Hemels inſtortinge / ſijne krachten verkrijgd / en als het in 't midden van de locht / door de koude / t' ſamen geronnen / en ten leſten in water veranderd is / ſoo bald het weder op de Aarde / en deyld de ſelve zijne krachten / die het van de ſterren bekomen heeft / mede; ſoo dat de Aarde niet alleen boomen / en allerley kruyden / daar door komt voort te brengen / maar dat ook de Schepſelen die leven ontfangen hebben / haare noodige voetſelen daar uyt trekken.

Het ſout water is een lichaam van ſoet water en ſout t' ſamen vermengd / het welke die eygenſchap heeft / dat het in het ſoet water ſmelt / en ſich daar onder vermengd. Maar nademaal het ſoet water van het ſout wederom afgeſcheyden word door het vyer / gelijk als het / door de kracht des vyers in rook veranderd zijnde / in de locht op klimt / en het ſout weſen verlaat / ſoo blijkt klaarlijk / dat het ſout geen deel is des waters / maar een ſoodanig lighaam / dat uyt de vermenginge der elementen ſijnen oorſprong neemd.

De geſtalte der Zee is heel klaar / en meeſtendeel gras-groen, van wegen het geſmolten ſout / 't welk het met grooten overvloed by ſich heeft / en derhalven vetachtig / ſcherp bijtende / als een looge / en ſwaarder als ſoet water; om te drinken ganſch onbequaam. Doch deſe ſoutigheid is grooter ontrent en na den Evenaar toe / dan na en ontrent de Polen.

Behalven den ordinaren ebbe en vloed en ſpring-vloeden, op de nieuwe en volle Maane: ſoo word ook de Zee eenen tijd lank / met een geduurigen cours / van het zuyden na het noorden, of van het noorden na het zuyden gedreven. Want de bevindinge leerd / dat den grooten Oceaan uyt het noorden en uyt de Spaanſche door de Atlantiſche zee, een ganſch half jaar met ſulken geweld door-dringd / dat de gene die uyt Portugaal na de Caap de Bona Eſperance varen / op dien tijd veel beter konnen voort-komen / dan anders / & contra.

Daar is noch een beweginge der zee die Currente genaamd werd / welke gevonden werd tuſſchen de Eylanden Cuba en Hiſpaniola, als mede de Maradiſche Eylanden.

In den Archipelago Sint Lazari loopt de Zee tegen het zuyden twaalf uyren lang / met ſoodanigen ſnelheid / dat groote kabels de ſchepen niet hebben konnen tegen houden.

Binnen de Tropici volgd het water de Son / en de winden / van het ooſten na het weſten toe. En in andere plaatſen volgen de wateren de winden / welke dikmaal op geſette tijden / en lange waayen.

In de Strate van Bahama drijft men in vier-en-twintig uuren wel over de veertig a vijftig mijlen.

In den maal-ſtroom worden de wateren rondom in menigte cirkelen om-gedraayd / 't welk veroorſaakt word door de menigte riffen / klippen / en ondiepten welke daar ontrent gelegen zijn / waar door de wateren veelſins ſteuitende / en verſcheydentlijk gedreven werdende / ſoodanige draayingen eyndelijk uyt-werken. Deſen maal-ſtroom legd ontrent de kuſt van Noorwegen, tuſſchen de Eylanden Weroy en Loffoet, op de hoogte van acht-en-ſeſtig graden.

De Abrolhes leggen op achttien graden bezuyden de linie / zijn drooge plaatſen / veel ſteen-klippen / en kleyne Eylandekens / ſommige onder, ſommige boven water / brengende de ſchepen in groot gevaar. Sy ſtrekken ſich van het vaſte land van America / van 't weſten na 't ooſten ſes-en-dertig mylen weegs Zeewaarts in.

De wateren der Zee zijn geduuriglijk ſout / om datſe niet alleen beſtaan uyt waterachtige deelkens / welke licht / buygſaam / dun / en glad zijn: maar ook uyt ſout / dat niet die waterachtige deelkens over al vermengd is. De deelkens nu van het ſout zijn ſtijf / dik / ſwaarder / en lang-werpig.

Hier uyt kan men nu verſtaan / waarom de wateren / die door de dampen uyt de Zee door de warmte der Sonne op-gehaald woorden / en daar na tot regen verdikt zijnde / op de Aarde vallen / ſoet zijn. Namelijk / om dat de deelen des ſouts / door haar meerder ſtijvigheid / dikte / en ſwaarheid / niet worden uyt de Zee gehaald / maar in de ſelve blijven / en dat alleen op-getrokken worden door de hitte der Sonne de waterachtige deelkens / welke dunder / lichter / en ſoet zijn.

Ten anderen / ſoo kan men hier uyt verſtaan / waarom de wateren / welke in den grond der duynen en ſtranden gevonden worden / ſoet zijn: namelijk om dat het Zee-water / moetende dringen door het ſand / ſoo konnen door des ſelfs poros ofte openingen wel bequamelijk ſygen / ofte door dringen / de waterachtige deelkens / om datſe kleyn / en ſeer buygſaam zijn / maar de ſoute deelen dringen daar door niet / maar blijven in het ſand hangen / om datſe te grof en ſtijf zijn / dan datſe door het ſand ſouden door dringen; door dien de gemelde pori des ſands ſeer enge / kleyn / en krom ſlom gedraayd zijn.

Hier uyt kan men insgelijks verſtaan / waarom dat het ſout / nat zijnde / en ook veele andere lichamen / als ſlijk en diergelijke / door de hitte droog en hard worden / hoe-welſe te vooren ſacht waren. Want door de hitte / worden de lichte / dunne / buygſame deelkens des waters uyt gehaald / maar de ſtijve / dikke / ſwaarder / en die vaſter aan malkanderen gehecht zijn / blyven liggen / en verlieſen hare vloeyendheid / door dien de vloeyende deelkens vervlogen zijn / en ſoo worden de door-gemelde lichamen drooger en harder.

Als men op de Zee-vaart acht neemd / is 't onder anderen aanmerkens waardig / hoe dat de groote ſchepen door een kleyn roer konnen / na het voornemen des Stiermans, beſtierd worden / gelijk den Apoſtel Jacobus ook aanmerkt *Cap.* 3. 4. Siet ook de ſchepen, hoe-welſe ſoo groot zijn, en van harde winden gedreven, ſy worden omme gewend van een ſeer kleyn roer, waar henen ook de begeerte des Stierders wil. Om de reden hier van te verſtaan / ſoo moet men weten / dat een ſchip / leggende in een ſtil-ſtaande water / ſonder voort gedreven te worden / na ſijn roer niet

luyſterd;

Digitized by Google

luyſterd; maar de wateren moeten noodſakelyk langs het ſchip heenen gedreven worden. Als dan het roer aan d'een of d'ander zijde gedouwd word / ſoo doed den drift des waters / welke langs het ſchip henen gaat / op het roer geweld: door welk geweld het ſchip ſoo lange gedouwd en gedrongen word / tot dat het roer weder met het ſchip recht ſtaat / als wanneer de voorgaande perſſinge komt op te houden. Want hoe-wel het roer in ſijne haken los aan het ſchip hangd / ſoo dwingd het echter het ſchip / om dat het door den Stierder met de roer-pinne vaſt gehouden word / en alſoo op het ſchip geweld doed: maar ſoo de roer-pinne niet wierde met kracht vaſt gehouden / ſoo ſoude het roer weder geen geweld konnen doen op het ſchip; gelijk door oogen-ſchijnelijke opmerkinge dit alles beter kan verſtaan worden.

In de Spaanſche Zee / de welke machtig diep is / ſoo dat men daar geen grond kan vinden / gaan de baren ſeer hoog als bergen / maar langſaam achter malkanderen; ſoo dat d'eene de andere ſeer langſaam volgd / het welk indien het niet geſchiedde / ſoo ſoude geen ſchip daar op varen konnen. Op andere plaatſen daar-en-tegen zijn de baren in tijd van onweder niet ſoo groot / maar ſtooten dies te korter op malkanderen / het welke op die plaatſen geſchied daar de Zee ſoo diep niet is / en daarom konnen haar de baren ſoo hoog niet verheffen. Door de onweders word de Zee ſomtijts ſoo ontſteld / dat het grouwelijk is om aan te ſien / of te gedenken: ſulkx dat wanneer de ſchepen met de baren om hoog verheven worden / het niets anders ſchijnd / als of ſy boven op den top van eenen hoogen berg ſaten; en daar-entegen / wanneer de ſelve wederom na beneden varen / als of ſy gantſch na den grond gingen / en alleſins van de golven ſouden overſtolpt werden. Waar op den Pſalmiſt geſien heeft / ſeggende *Pſal.* 107. 23. Die met ſchepen ter Zee afvaren, handel drijvende op groote wateren, die ſien de werken des Heeren, en ſijn wonderwerken in de diepte. Als hy ſpreekt, doed hy eenen ſtorm-wind opſtaan, die hare golven om hooge verheft. Sy rijſen op na den Hemel, ſy dalen neder tot in de af-gronden: haar herte verſmelt van angſt. Sy danſſen en waggelen als een dronken man, en alle hare wijsheid word verſlonden. Doch, &c.

2. Afwijkinge der magneet-naalde.

DE magneet-naalde des compas ſtaat nimmermeer / behalven op eenige plaatſen / recht op het noorder-punt; maar wijkt af / op d'een plaats beooſten, op d'ander beweſten, op d'een min / op d'ander meer. Ja deſe afwijkingen werden bevonden ſelfs met de tijden te veranderen. Na den grooten brand van den berg Veſuvius, is de afwijkinge in het Koninkrijk van Napels ſeer veranderd. Men vind ook plaatſen daar de magneet-naalde ſonder op-houden omdraaid / met een groot ſnelligheid: als by Sint Germain de Laye, in Noorwegen, ſeſtien mylen benoorden den Maal-ſtroom. Item / aan een Eyland in de Middel-landſche Zee, daar de naalde van de ſpitſe uytſpringd / daarſe onder op ruſt; gelijk mede geſchied aan de kuſte van Virginia. Bertius verhaald dat in de Finlandſche Zee, drie mijlen van Roſſenburg zuyd-waarts, tuſſchen de ſteen-klippen / van welke het ſelve Meyr vol is / een plaats gevonden word / in welke de magneet-naalde haar even ſoo omdraaid / gelijk de ſchepen tuſſchen de gemelde klippen door-varen / 't welk niet eer ophoud / voor dat men een mijle weegs daar af is.

Sommige beveſtigen dat de grootſte afwijkinge der maagneet-naalde, even ſoo groot is / als de meeſte afwijkinge der Sonne van den Evenaar, dat is / ontrend 23 ½ graden.

Uyt deſe en diergelijke bevindingen ſchijnd niet weynig beveſtigd te werden, het gevoelen der gene / welke meynen / dat de compas-naalde na de zuyder en noorder punten des Hemels bewogen word / door een geſtadige uytwaſeminge des Aard-kloots / welkers ſtrekkinge ſich beweegd na de ſtrekkinge en geſtalte des Aard-kloots ſelve / zuyden en noorden. Doch dat deeſe beweginge / door de groote verſcheydentheid der deelen des Aard-kloots / of veranderinge der ſelve / min of meer veranderd word / waar door ook de beweginge der magneet-naalde, min of meer / by gevolg komt te veranderen. Voorts / dat den geheelen Aard-kloot / hangende op ſijn middel-punt der ſwaarte / te achten zy als een magneet-naalde, welke op ſijn center hangende / ſeer lichtelijk aan d'ander zijde beroerd werd; doch datſe gewoon is te hangen met hare twee polen na de zuyder en noorder-punt des Hemels / als in hare natuurelijke plaats / en geſtalte; om datſe door de ſtrekkinge van hare pori, of tocht-gaatjes, aldus beſt kan ontfangen / en door laten dringen / de Hemelſche beſtralinge / en geſtadigen invloed der noordſche / zuydſche en andere geweſten des Hemels.

En hoe-wel men de voorgemelde uytvloeyende ſubtijle lichaamkens der aarde niet kan ſien; nochtans leerd ons onwederſprekelijk de bevindinge / dat diergelijke uytvloeyende deelkens van veele andere lichamen geduuriglijk uyt-waſemen / hoe-wel men die niet kan ſien. Selfs onſe lichamen waaſſemen / door de innerlijke warmte / geſtadiglijk uyt een merkelijke menigte van vochtigheid / door de onſienelijke uytblaſinge / door de poros, ofte ſweet-gaatjes / die in groote menigte in de huyd verſpreyd zijn. Alle riekende lichamen werpen van ſich uyt een geſtadige uyt-vloeyende ſtoffe / in onſienelijke en ontelbare fijne deelkens verdeeld. Sekere viſch in Indien geeft ſoodanigen afvloeyende kracht van ſich / dat een menſch / maar door het tuſſchen-komen van een net / of eenig lichaam / de ſelve aanrakende / dadelijk een loomigheid / en onbewegelijkheid in den arm gewaar word. En ſich onder de ſlijk verbergende / maakt dat alle viſchkens die daar ontrent komen loom worden / en tot aas van hem gevangen worden: van welke kracht den viſch Torpedo ofte loomigheid van de Latijnen genaamd is. En diergelijke dingen zijnder veele in de natuur.

3. Van de Peerel-viſſcherye.

DE heerlijke peerlen, de welke niet alleen tot cieraad des lichaams dienen / maar in de Medicijnen voor een groote hert-ſterkinge gebruykt werden / als ſy te rechte bereyder zijn; werden door Duykers uyt de zee / in ſeker Oeſters, op-gehaald. Deſe Duykers werden uyt ſchuyten / met een touw daar gewicht aan is / neder-gelaaten op den grond der Zee / of aan de klippen daarſe de Oeſters af-trekken; beſmeeren hare ooren met ſekere olye / of vettigheid / om den ingang des waters te verhinderen / en verſorgen de neusgaten met een hoorn van een Geyt: alsſe voelen datſe moeten adem trekken / ſoo gevenſe een teken door beroeringe aan het voor-gemelde touw / om met het ſelve weder opgehaald te werden: doch ſommige konnen / door de langduurige gewoonte / al ſeer lang weſen onder water / eerſe genoodſaakt werden op te komen.

Met de voortteelinge deſer peerlen gaat het ſoo toe: tegen de maand April ſiet men een ongelooffelijke menigte Oeſters boven het water drijven / de welke / na datſe hare ſchelpen open-gedaan / en den douw en regen ontfangen hebben / ſoo ſluyten ſy de ſelve weder vaſt toe / en begeven ſich na den grond des Meyrs. In 't eynde van Julius / en de gantſche maand Auguſtus door / als de peerlen nu hard en ryp zijn (want als men de ſelve eerder open doet / ſoo vind men niet anders dan een taaye vochtigheid) wordenſe van de duykers, als geſeyd is / opgehaald. Als de Son op de ſelve warm ſchijnd / ſoo openen ſy haar / en dan worden de peerlen daar uytgenomen / de welke in het vleeſch der Oeſteren ſteken; en haar ontdekken wanneer het ſelve verdroogd / of verrot: ſommige hebben ganſch geen peerlen, ſtelijke

hebben

hebben een deel groote en kleene/ de welke ſy daar na met een kopere ſift van malkanderen ſcheyden. Dit is aan te merken/ dat als het ſchoon weder is geweeſt/ en den dauw helder en klaar gevallen is/ in dien tijd als de oeſters den dauw ontfangen/ de peerlen ſchoonder en klaarder zijn/ als by een regen-achtig weder.

1. Boſſchen, en kruyden, in en op de Zee.
2. Geſtalte der Wateren.

OP den grond der Zee groeyen verſcheyden/ niet alleen kruyden, maar ook geheele boſſchen van boomen. In de Roode/ Siciliſche en andere Zeen worden groote boſſchen van corallen bevonden. Op vele plaatſen groene weyden, en verſcheyden bloemen en gewaſſen. In het weder keeren uyt de Weſterſche Indien/ ben ik in eygen perſoon gevaren door de Zee genaamd Sargaſſo, welke ettelijke mijlen weegs/ als een groene weyde, met kruyden en bloemen beſet is.

Is ook bevonden/ dat'er op ſommige plaatſen/ op den grond der Zee/ eenige diepten zijn/ in welke ſomtyds de wateren al draayende inſinken/ als in eenige groote holligheden; en daar na uyt die ſelfde plaatſen weder met geweld op-waarts gedreven worden/ en opborrelen. Sie Mundum ſubterraneum Kircheri lib. 2.

't Is door ervarenheid bekend/ dat Son/ Mane/ en alle ſterren/ den Horizon ofte ſicht-eynder meer en meer genakende/ ook meerder en hooger ſchijnen danſe waarlijk zijn: de oorſaak daar van houd men te weſen de dampen/ die geſtadig uyt de aarde en wateren op-klimmen/ die/ hoe nader den Horizon, hoeſe dikker ſchijnen/ gemerkt het geſichte langs de aarde door vele dampen paſſeeren moet/ en daarom ſchijnen de lichten grooter en hooger. Want als het geſichte geſchied door een dikker tuſſchen-middel/ ſoo ſchijnd ons alle ding grooter/ en hooger te weſen dan anders/ om de meerder Refractie ofte veranderinge der ſtralen des geſichts/ waar van nader beſcheid te ſien is in de verklaringe des geſichts, en der wijſe waar uyt de grootheid en verheid/ of plaatſe der ſaken/ die geſien worden/ geoordeeld werd. Dus ſiet men in een emmer vol water/ een penning op den grond liggen/ grooter danſe is/ en van ſoodanigen plaats/ op welke men die niet ſoude konnen ſien/ in dien der geen water in den emmer waar. Hoe men ook den Polus nader komt/ hoe de gemelde dampen meerder/ en daar door de opdoeningen der Hemelſche lichten boven hare plaatſen meerder zijn.

Indien men alle de wateren te ſamen vergelijkt met de aarde/ ſoo meenen ſommige/ dat'er wel de helft van den Aard-kloot/ of meer/ met de Zee en wateren beſet is. Hier van maakt den Pſalm-dichter gewag *Pſal.* 104. 25. Deſe Zee, die groot en wijd van ruymte is; daar in is het wremelende gedierte, en dat ſonder getal, kleyne gedierten met groote.

Het water is van dien aart/ en geſtalte/ dat de kleyne onſienelijke deelkens des ſelfs geduuriglijk onder malkanderen bewoogen worden. 't Welk klaarlijk blijkt in het ſout/ dat in ſoet water geworpen zijnde/ hoe-wel het ſwaarder is dan water/ dadelijk verſmelt/ en ſich aan allen zijden verſpreyd/ ſelfs tot de bovenſte deelen toe van het water; 't welk niet kan geſchieden/ ſonder een bewegingе der deelen des waters onder malkanderen/ door welke deſe verdeelinge des souts veroorſaakt werd.

Den oorſpronk der rivieren zijn gemeenelijk ſeer hooge/ en meenige groote gebergten/ van welke de wateren/ en ſmeltende ſneeuw af-vloeyende/ eerſt te ſamen loopen in groote ſtaande wateren/ welke ſich in een enger plaatſe komende te loſſen/ den ſnellen loop eener riviere veroorſaken; welkers wateren/ en ſnellen af-loop/ allenkens meer en meer vergroot werd/ door de beeken die ter zijden in komen loopen. Soo komt den Rhijn uyt de Alpes, en den Nilus uyt de Ethiopiſche gebergten/ &c.

Uyt het gene te vooren geſegd is/ dat als men de Son ontrent den Sicht-eynder ſiet/ dat dan ons geſicht moet langs het opper-vlak der Aarde ſtrekken/ welke met meenige dampen en op-waaſſemingen beſet is; kan men (mijns bedunkens) reden uyt vinden/ waarom dat men/ ſonder eenig ongemak/ de Sonne wel ſterrelinx kan met opene oogen recht aanſchouwen/ alsſe by den Horizon ofte Sicht-eynder is/ maar niet alsſe hoog boven de ſelfde verheven is. De oorſaak van ſchijnd te weſen/ om dat de kracht der Sonne-ſtralen door de gemelde dampen/ (welke langs het blakke der Aarde zijn/ door welke van ons geſichte geſchied) verminderd en gebrooken word. Ook geeft de Sonne ontrent den Horizon zijnde/ ſeer weynig hitte van ſich/ om dat des ſelfs ſtralen als dan recht door de locht henen ſchieten/ ſonder datſe op de aarde vallen/ en by gevolg aldaar geen kracht doen. Maar hoe de Son hooger boven den Sicht-eynder verheven is/ hoeſe meerder hitte veroorſaakt/ door dien van alle des ſelfs ſtralen geſtadiglijk op de aarde aanſtooten/ en van de ſelfde weder geduuriglijk af-ſteuiten; welke neder-ſtootinge en weder-ſtuitinge ſoo veel te nader aan malkanderen geſchieden/ als de Son hooger boven ons hoofd is; ſulcx datſe zijnde in het Zenit, ofte recht boven ons hoofd/ alle hare ſtralen recht neder laat ſchieten/ welke dan alle te gelijke recht weder op ſteuiten/ en alſoo in haar ſelven geduuriglijk verdobbeld worden. Maar hoe de Son nader den Horizon is, hoe de dalinge en af-ſteuitinge der ſtralen verder van een verſcheyden blijven; waar uyt licht te bemerken is/ dat'er dan ſoo ſterke beroeringe der locht niet veroorſaakt word/ en by gevolg/ ſulken grooten hitte niet.

Beſluyt des voorgaanden Hoofd-ſtuks.

DIt voorgaande Capittel brengt ons veelderley ſtoffe by/ om met verwonderinge Gods lof te verbreyden/ waar van ook de H. Schriften in verſcheyden plaatſen gewach maken. Den Propheet verwonderd ſich hoe dat God de Fonteynen en rivieren door de valleyen, tuſſchen de gebergten henen leyd. *Pſ.* 104. v. 10. De over-bergen zijn een ſchrikkelijk ſchouw-ſpel/ en vertoog der Goddelijke verbolgentheid/ waar door God ſomtijds de rotſen en bergen omkeerd/ de valeyen in bergen, de bergen in dalen/ veranderd; de Landen tot Zee en Poelen, de wateren tot drooge woeſtijnen maakt. En hoe-wel wy te vooren getoond hebben/ dat den Aard-kloot/ ten aanſien van de wereld/ en groot uytgebreydentheid des Hemels/ als een kleyn punt te achten is: nochtans heeft God/ ſelfs in de af-gronden der Aarde/ gelijk als een ganſche Wereld eenigſins beſlooten/ gelijk uyt het voorgemelde af te nemen is. Waarom ook uytdrukkelijk deſe af-gronden/ en holligheden der Aarde/ geteld worden onder de byſonderſte plaatſen der Goddelijke heerſchappye *Pſ.* 135. 6. Al wat den Heere behaagd doed hy, in de Hemelen, en op de Aarde, in de Zeen, en alle afgronden. En hoe-wel de Zee ſeer groot en diep is/ ſulcx dat men op veele plaatſen den grond niet kan bepeylen/ en dat'er groote meenigte van wateren onder/ in de holligheden en door-gangen der Aarde/ beſlooten zijn/ gelyk te vooren beweſen is. Soo is nochtans de Aarde een lichaam/ dat vaſt aan malkanderen hangd/ en in den grond niet van malkanderen geſcheyden is/ al-hoe-wel het water den grond bedekt/ en rondom het Aardrijk loopt: want ſoo het Aardrijk niet vaſt aan malkanderen ware/ ſoo ſoude moeten volgen/ dat hare plaatſe/ door verloop des tijds ſoude veranderd worden/ en alſoo een ander hoogte onder den Polus bekomen/ het welke de

ervarent-

Digitized by Google

ervarentheid heel anders leerd; alſoo de Eylanden altoos op hare gewoonlyke hoogte gebonden worden.

En, of ik ſchoon ſegge, dat de menſchen in de diepte den grond niet konnen vinden, ſoo volgd nochtans daar niet uyt, datſe geen grond ſoude hebben, dewyle de proeve met het lood, tegen de groote diepte geen proportie heeft, en dat men het ſelve ſoo diep niet kan doen ſinken, dat men de grond, die dikmaals veel mylen onder het water legt, ſoude konnen vinden. Waar uyt wy dan ook beſluyten, dat het gevoelen der gene, die meenen dat de grootſte diepte der Zee, over een komt met de hoogte der alder-verhevenſte bergen op de aarde; onſeker is, en niet kan bewieſen worden.

Wat aangename, lieffelyke, en aandacht verwekkende uyt-ſichten, het verſchiet der bergen veroorſaakt, door de tuſſchen loopende valleyen, rivieren, beeken, en verſcheydene ſtrekkinge, hoogten, en vertooninge der gemelde ſaken, als mede der allesins tuſſchen in vloeyende locht, aangename coleuren, en ſtrekkinge der wolken, en ſoo voorts; kan beter beſichtigd en bedacht, dan met de penne uyt-gedrukt worden; en kan niemand onbekend weſen, die wat gereyſt heeft.

Behalven de verſcheyden nutte en noodige gebruyken der bergen, die wy te vooren aangewieſen hebben, ſoo toond ons den Pſalm-dichter Iſraëls ook eene te zyn, dat de hooge bergen een ſchuyl-plaats en vertrek zyn tegen de dieren, welke by den roof en vleeſch van andere dieren leven. *Pſal.* 104. 18. De hooge bergen zijn voor de ſteen-bokken: de ſteen-rotſen zijn een vertrek voor de konijnen. In welke woorden ſich weder een ſaak op-doed, welke aanmerkens, ja verwonderens waardig is; hoe dat de bokken, met een ongewoonelyke rappigheid, de ſteyle en on-toegankelyke klippen en rotſen konnen beklimmen. Voorts toond ons God ſelfs, dat hy de bergen als ſchot-deuren geſteld heeft, tegen het onwederſtandelyk geweld der Zee, in tyden van grouwelyke tempeeſten, en hooge water-vloeden. Sie *Job* 38. v. 8. 10. 11. Wat bedenken wy nemen moeten ter eeren Gods, indien de Aarde, hoe-wel in ſich ſelven ſeer groot, ten aanſien der Hemelſche lichamen als een gering punt te achten zy: en hoe God op het ondeelbaar middel-punt der Aarde, de ganſche Wereld als gefondeerd en gegrond heeft, hebben wy te vooren getoond. Sulcx dat hier ſich al weder op doed gelegentheid en ſtoffe, om ſich over de werken Gods, en geſtalte der Aarde, te verwonderen, en God te verheerlyken. Die den gantſchen Aard-kloot, ſoo net en onveranderlyk, als in een ſchale, op-gehangen heeft, met hare twee uyt-eynden na de noorder en zuyder-punten des Hemels geſtrekt. *Eſ.* 40. 12. Wie heeft de bergen gewoogen in een wage, en de heuvelen in eene weeg-ſchale? Die, tegen de gemeene inbeeldinge der menſchen, ſelfs der wyſen, de Landen tuſſchen de Tropici, ofte Sonne-loop, ſoo gematigd heeft, datſe als een Paradys Gods zyn, tot bewooninge der menſchen. Die ſoo verſcheydentlyk de Landen in verſchillende Climaten verdeeld heeft, ten aanſien der verſcheyden verlengingen, en verkortingen der dagen, ſaayſoenen des Jaars, naderinge of afwykinge der Sonne, die de koude met de hitte (tot welweſen der ſchepſelen) ſoo wonderlyk onder malkanderen verwiſſeld en gematigd heeft: dat men bevind, dat ſelfs onder de noordſche en koude Climaten, de menſchen en dieren met vergenoegen leven konnen; de gewoonte haar als in de natuur veranderende.

Die de wateren ſulken ordentlyken loop, en geſtadigen vloed en ebbe, door de werkinge en invloed der mane, beſchikt heeft: behalven verſcheyden andere bewegingen der wateren, uyt andere redenen, en na de verſcheydentheid der lichamen, kuſten, en ſtrekkinge der landen veroorſaakt. Die de Zee vervuld heeft met ontelbare millioenen van veelderley dieren, en meenigte andere ſoorten der lichamen: die de afgronden met een on-na-ſpeurelyke ſchat en overvloed voor de menſchen vervuld heeft. Die door de wonderlyke bewegingе der magneet-naalde, de konſt der Zeevaart ſoo ontdekt heeft, dat de gantſche Aarde voor alle Volkeren open legt, en bequaam is om te bereyſen, &c.

IV. HOOFD-STUK.

1. *Van de gewaſſen der Aarde.* 2. *Van de Dieren.*

TOt hier toe hebben wy kortelyk gehandeld van den aart der natuurelijke lichamen, van de geſtalte des Werelds, en van den Aard-kloot en des ſelfs byſonderſte twee deelen; namelyk, de verdeelinge der Landen van menſchen en dieren bewoond, van de geſtalte der onder-aardſche deelen, en van de wateren in 't gemeen. Nu ſullen wy een weynig over loopen 't gene uyt de aarde voort komd, ofte de gewaſſen der Aarde, en den aart der dieren in 't gemeen, welke op de aarde, in de locht, en wateren, gevonden worden. In allen deſen, ſtaat voor eerſt aan te merken de ordre van minder of meerder volmaaktheid, welke in de natuurelyke lichamen gevonden word. Want ſommige hebben een enkel beſtaan en weſen; als de leven-looſe lichaamen, uyt de gemeene ſtoffe en haar byſondere fatſoen voort gebracht, gelyk de metallen, ſteenen, en ſoo voorts. Eenige hebben een geringer graad en maniere van leven, waar doorſe alleenelyk gevoed worden, groeyen en haars gelyke voort brengen, als de aard-gewaſſen. Andere hebben een volmaakter trap en maniere van leven, en zyn begaaft met uyterlijke en innerlijke ſinnen, Item, met herts-tochten, begeerte en genegentheden, als mede met een bewegende kracht, om het gene haar noodig en dienſtig is, te vervolgen, en 't gene haar ſchadelyk is te vlieden, als de dieren. Doch den menſch heeft, behalven alle deſe gemelde ſaken, noch een veel edelder en volmaakter trap van leven, als zynde met een verſtandige en redelijke ziele begaafd. Sulcx dat hy is een kort begryp, in welke alle de volmaaktheden der natuurelyke lichamen te gelyk, als in een kleyne Wereld, begrepen zyn.

Ook heeft het God ſoo in de natuur beſchikt, dat in alle ſoorten der naturelyke lichamen, en dieren, eenige zyn, die boven alle andere van de ſelfde ſoorte uytmuntende zyn. Als, by voor-beeld, onder de geſteenten, den diamant; onder de metalen, het goud; onder de andere mineralen, den wonderlyken ſteen Aſbeſtus, daar wy van gewag gemaakt hebben. Onder de boomen, de Ceder-boomen; onder de bloedlooſe dieren Inſecta genaamd, de Byen; door haar byſonder vernuft, regeeringe, en groote nuttigheid dieſe de menſchen toe-brengen. Onder de viſſchen, den Walviſch; onder de vier-voetige dieren, den Olyphant; onder de vogelen die op Aarde leven, de Paauw; onder die gene welke in de hoogte ſich onthouden; den Arend; welkers ſnel en verre ſiende geſicht God ſelfs roemd. *Job* 39. vs. 30. 31. 32. Is het na u bevel, dat den Arend ſich om hooge verheft, en dat hy ſijn neſt in de hoogte maakt? Hy woond en vernacht in de Steenrotze, op de ſcherpe der Steenrotze, en der vaſter plaatſe. Van daar ſpeurd hy de ſpijſe op: Sijne oogen ſien van verren af. Ook ſuypen ſijne Jongen bloed, en waar verſlagene zijn, daar is hy.

Welke

Welke woorden ſonder twijffel ſien / op 't geene de Natuur-beſchrijvers getuygen van het ſterk , en verre ſiende geſicht der Arenden, waar doorſe menige mijlen verre in de hoogte haar aas konnen beſpeuren ; ja datſe ſoo ſtijf van geſicht zijn / datſe de ſtralen der hoog-geklommen Sonne recht uyt konnen aanſien / en verdragen. De Arenden , en ſterk riekende Gieren ſchijnen van de natuur beſchikt te zijn / om de locht eenigſins te ſuyveren van den ſtank der doode lichamen / die hier en daar op de Aarde liggen ; ſulkx datſe dienen als levende graven / om de ſelve te verſlinden / en wech te nemen : want ſegd God / in den voor aangetrokken text *Job* 39. 33. Van der hoogte ſpeurd hy de ſpijſe op : Sijne oogen ſien van verren af. Ook ſuypen ſijne Jongen bloed , en waar verſlagenen zijn, daar is hy. Sulkx dat / waarſe ergens eenig dood lichaam konnen vinden / daar vliegenſe dadelijk na toe / om dat te verſlinden ; gelijk ook de Heere Chriſtus aanwijſd *Matth.* 24. 28. Want alwaar het doode lichaam ſal zijn , daar ſullen de Arenden vergaderd werden. Men getuygd dat de Gieren en Arenden ſoo vernuftig zijn / datſe de Heyr-legers vervolgen / op verwachtinge / datter veele lichamen ſullen verſlagen werden. Ja datſe / door den reuk / van eenige honderd mijlen verre / den ſtank der doode lichamen konnen gewaar worden / ſoo den wind van de ſelve lichamen na haar toewaayd. Daar is ook een ſoorte van Arenden (die men mach den Zee-arend noemen) welke ſoo hoog ſich ſomtijds in de locht begeeft / dat men hem van der Aarde niet meer ſien kan / en dat hy echter van die groote hoogte kan ſien de kleene viſſchen ontrent het opperſte der wateren ſwemmende / tot welke hy ſnellijk neder-daald / en de ſelve tot ſijn aas vangd / en verſlind.

I. Dat de gewaſſen der Aarde als onvolmaakte dieren te achten zijn.

DE gewaſſen der Aarde zijn eenigſins als voor onvolmaakte dieren te rekenen ; want ſy de ſelve gelijk zijn. Eerſt / om datſe beyde gevoed en vermeerderd werden op eenderley wijſe / namelijk / door uytbreydinge der deelen / te gelijk aan allen zijden / na proportie en geſtalte der deelen ; en door tuſſchen inkomende voedſel / 't welk / door de levendigmakende warmte / en poros, ofte kleene openingen der deelkens / allesins verſpreyd / en in de gedaante der gevoedde leden veranderd werd. Ten tweeden / datſe beyde haars gelijke voort-brengen. Maar verſchillen daar in / datſe geen gevoelen hebben / noch op ſoodanige wijſe ſich van plaats tot plaats bewegen / gelijk de dieren. Hoewel ſommige kruyden ſchijnen eenigſins gevoelen te hebben : als / by exempel / dat kruyd / dat ik in America geſien hebbe / 't welk yewers mede aangeraakt zijnde / dadelijk ſijne bladeren intrekt / en ſijne takken vallen laat : daar na ſoo licht het de ſelve weder allenxkens op / en ontſluytſe weder. Waarom werd het van ſommige onder de Zoöphyta gerekend / dat is / onder die lichamen / welke een gemengde aart ſchijnen te hebben / tuſſchen de dieren / en de gewaſſen der Aarde. Veele onder de oude Philoſophi hebben hier by gevoegd / dat / gelijk de gewaſſen zijn onvolmaakte dieren / ſoo mede de dieren als onvolmaakte menſchen te achten zijn ; ſulkx dat de levendigmakende geeſten in beyde niet in weſen / maar alleen in min of meerder volkomentheid / verſchillen. De gewaſſen der Aarde zijn ook daar in de dieren eenigſins gelijk / dat / even gelijk de lichamen der dieren en der menſchen / met ſenuwen / aders / beenen / &c. gelijk als in een gevlochten , geweven , en als een borduurſel in een gewrocht zijn. *Pſal.* 139. 5. Ook op diergelijke wijſe de gewaſſen / en kruyden der Aarde / t'ſamen geſteld zijn : gelijk wy in ons boecken van de eygenſchappen en werken Gods hebben beweſen.

De over-een-komſte / en groote gelijkenis / tuſſchen de Aard-gewaſſen, en dieren ſoude ſeer beveſtigd worden / indien het waar bevonden word / 't welk van veele deftige Schrijvers beveſtigd word / als van Sigiſmundus in Moſcoviæ deſcriptione , Surius in Commentario anni 1504. en andere. Datter in Tartarien een Aard-gewas is / dat de gedaante heeft van een Lam. Welk van den ſubtijlen / en ſeer Geleerden Jul. C. Scaliger exercit. 181. art. 29. aldus beſchreven word. In Tartarien is een geweſte Lands , op welk men een zaad werpt, ſeer gelijk het zaad van een Meloen, maar ſoo lang niet. Uyt dit zaad ſegd men dat een gewas voort-komd genaamd *Borametz* , dat is een Lam. Want het groeyd in de gedaante van een Lam op , ontrent drie voeten hoog : ſoo dat het een Lam vertoond met ſijn ganſch hoofd , pooten , klaauwen , ooren , behalven dat het geen hoornen krijgd. In plaats van hoornen heeft het een ſeker ſoorte van hayr, van diergelijke gedaante. Het is over-trokken met een dun vel , 't welk de Inwoonderen gebruyken om haare hoofden te dekken. Men ſegd dat de deelen van binnen vleesachtig zijn , en dat het , gequetſt zijnde, een vocht als bloed van ſich laat vloeyen : en dat het ſeer ſoet is. Het is aan den navel vaſt met een wortel die in de Aarde ſteekt. Welke wortel alle de vocht en kracht van de kruyden, die daar dicht ontrent groeyen , na ſich trekt om dat Lam te voeden. Sulkx dat ſoo lange daar ontrent groene kruyden zijn, ſoo blijft het Lam in ſijn fleur : maar als rondom de kruyden vergaan, of uytgetrokken, of afgemaayd worden , ſoo ſterft ook dit Lam. Soo dat het even eens ſchijnd gevoed te worden door den wortel , die aan den navel vaſt is , gelijk een ongebooren kind gevoed word in ſijns Moeders lichaam, door de vaten die door den navel met het kind gemeen zijn, en het ſelve het voedſel, en leven , van de Moeder mede deelen. Daar word noch tot meerder verwonderinge bygevoegd / dat de Wolven tot dit Lam genegen zijn , maar geen andere dieren , hoewelſe by het vleeſch van andere dieren leven.

I. Caſſavi , ofte Indiaans Brood.

I. Arbore Derays.

HEt brood der Americanen werd gemaakt van kleyne boomen , welke aldaar groeyen / wat hooger als de lengte van een menſch / welkers wortelen geraſpt worden / en alsſe wel geraſpt zijn / werd het ſap daar uyt geperſt / 't welk / raauw zijnde / vergiftigd en doodet de dieren die daar van proeven ; maar dat ſelve ſap / een weynig gekookt zijnde / werd bequaam om te drinken ; na dat door het vyer de fijnſte en venijnige deelkens daar van vervlogen / en uytgehaald zijn. Na dat deſe wortelen ſoo geraſpt en wel uytgeperſt zijn / werd het meel daar van / of raauw ge-geeten / of op yſere pannen over het vyer geſtroyd ; waar door het dan eenigſins ſmelt en t' ſamen loopt / en alſoo tot gebakken koeken gemaakt werd / welke van reuk en ſmaak (inſonderheid noch warm zijnde) ons brood in deſe Landen niet ſeer ongelijk zijn. De ſelve koeken werden ook gebrooken / en in potyſen vol water gedaan / waar door als een kokinge ſchijnd te ontſtaan / en een op-borrelinge / waar door de kracht der ſelve door 't ganſche water vermengd werd / 't welk ſich daar na ſuyverd / en als een giſt ſijne vuyligheid uyt werpt / en werd alſoo tot eenen goeden drank gemaakt. Somtijds werden de gemelde koeken warm op malkanderen gelegd / en latenſe eerſt beſchimmelen / en eenigſins tot bederf en verrottinge komen / eerſe die breeken / en in het water doen ; ofte nemen eenige deelen der koeken / en kaauwen die / en doen dat gekaauwde meel of brood mede in het water / alles op dat den drank / die alſoo gemaakt werd / te beter en te ſterker ſoude weſen. De takken der voorgemelde boomkens / in kleyne ſtukken geſneden / en in de aarde gelegd zijnde / groeyen weder op tot ſoodanige boo-

men als die waren / van welke ſy genomen zijn. Dit alles heb ik in de Weſterſche Indien menigmaal bevonden.

Daar is mede eenen boom in Indien (die ik dikmaal geſien hebbe) genaamd Arbore Derays, dat is / Wortel-boom: deſe boom laat van allen zijden van ſijne takken meenige ſeer taaye wortelen nederwaarts hangen / welke in de aarde vaſt werden / en weder op ſchieten; ſulkx dat den gemelden boom een groote plaatſe beſet / en maakt veele ſtruyken door den anderen geweven / als een dool-hof, &c. Daar is ſulken verſcheydenheid van bloemen / kruyden / heeſteren / en boomen / ſoo in Indien / als andere Landen / dat het onmogelijk is alle de ſoorten der ſelve na te rekenen; waar in een klaar bewijs is van de on-na-ſpeurelijke wijsheid Gods.

3. Van de bewegingeſommiger gewaſſen na de Son, &c.

HEt is bekend / dat ſommige gewaſſen / en bloemen / de Son als volgen / en na de ſelve ſich neygen en wenden. Dit geſchied (ſegd Kircherus in Mundo Subterraneo *Lib.* 12.) door dien de Son / door ſijne ſtralen / de poros ofte kleyne tocht-gaatjes opend / en in de ſelve indringende / de vochtigheid / die de gemelde gewaſſen des nachts na ſich getrokken hebben; uythaald / en doed uytwaaſſemen / door welke bewegingé (by gevolg) als door deſen breeder is verhaald / ook de buygſame tackens na de Son / en die treckinge der ſelve / bewoogen werden. 't Welk blijkt / in dien de gemelde gewaſſen ſtil blijven hangen / en geen bewegingé na de Son gewaar worden / alsſe ſtaan onder de ſchaduwe van andere boomen / of in ſoodanige plaatſen / daarſe van de Son niet konnen beſcheenen werden. Andere denken dat de gemelde gewaſſen eenigſins mede gevoelen deelachtig zijnde / ſich na de Son neygen / om datſe gevoelen dat de warmte der ſelve haar aangenaam en dienſtig is. Op gelijk wijſe ſiet men in veele bloemen / datſe door de aankomſte der Son geopend werden / gemerkt de Son door hare warmte alles ontſlupt / en verbreyd; maar de Son onder gaande / wordenſe door de volgende koude weder geſlooten / en als in een gedrongen. De turcxſche-boonen in onſe Landen / draayen ſich in het groeyen als eenpariglijk tegen den ommeloop der Sonne / van 't weſten na 't ooſten. De komkommeren, ſeer vochtig zijnde ſtrekken hare ranken na de plaatſen daarſe meeſt vochtigheid vinden. Alle gewaſſen groeyen beſt / en hellen meeſt na die plaatſen / daarſe minſt beſchadigd en beſt gevoed worden. Seker gewas Lothus genaamd / verbergd ſich des nachts diep in de rviere Euphrates, ſoo dat men die niet kan ſien; maar / als de Son op komt / rijſtſe weder op allenxkens / ſulkx datſe op den middag verre boven het water uyt-ſteekt / en ſijne bloeme word open breyd.

1. Verſchil van geſlacht, en voedinge der aard-gewaſſen.

2. Ceder-boomen.

DE gemeenſchap en gelijkeniſſe der aard-gewaſſen met de dieren gaat ſoo verre; dat ook onder verſcheyden boomen en kruyden beſpeurd word het verſchil van het mannelijk en vrouwelijk geſlacht. Sulkx dat men van de Dadel-boomen getuygd / dat het manneken en wijfken by malkanderen geplant zijnde / beyde niet alleen ongelijk beter dan anderſins groeyen; maar de wortelen en takken merkelijk na malkanderen toe ſich neygen / en alſoo / als malkanderen willende raken / en omhelſen / te ſamen groeyen. De ervarentheid toond ook dat onder de gewaſſen der Aarde / de mannekens gemeenelijk quaadiger / harder / en knobbelachtiger zijn / de wijfkens in tegendeel ſachter van geſtalte: ja men ſegd datſe lichtelijk onvruchtbaar bevonden werden / indienſe al te verre van malkanderen verſcheyden zijn: en vruchtbaarder worden / dicht by den anderen geplant zijnde.

De voedinge der aard-gewaſſen geſchied eenigſins op diergelijke maniere als in de dieren. Want het voedſel uyt de aarde getrokken zijnde / word door de poros, ofte ſeer kleyne tocht-gaatjes, langs kleyne veſelen / als aderkens / geleyd / en verſpreyd door alle de deelen der aard-gewaſſen / en door de inhangende warmte der ſelve (verſterkt zijnde door de warmte der Sonne / welke van buyten in de aard-gewaſſen in dringd) veranderd in de fatſoenen en geſtalte der deelen / tot welke het gebracht is. En / gelijk de dieren geen zaad geven ſoo lange ſy groeyen / door dien al het voedſel tot de voedinge en aanwas der lichamen noodig is. Maar alsſe van groeyen ophouden / dan veranderd het voedſel / dat tot den aanwas plag te dienen / in zaad tot voortteelinge. Even ſoo is 't ook in de aard-gewaſſen, welke mede geen of weynig zaad van haar geven; dan op het laatſte / alsſe ophouden van groeyen.

De voortteelinge der aard-gewaſſen geſchied door veelderley wijſe. Sommige komen van ſelfs voort; ſommige door zaad. Sommige by manieren van aanwas en af-ſettinge. Sommige door in-entinge van kleyne ſpruyten op een andere ſtam. Sommige door 't leggen der tackens in de aarde. Sommige door afgeſneden ſpruyten, welke in de aarde geſteken worden / en ſoo voorts. In welke alle gevonden word ſoodanige geſtalte der inwendige deelkens / dat door de inhangende warmte en ſap / door de warmte der Son werkſaam gemaakt zijnde / diergelijke aard-gewaſſen weder konnen voort komen / yder na ſijnen byſonderen aart / na de on-na-ſpeurelijke verſcheydentheid der binnenſte deelen.

In de H. Schriften worden / onder de aard-gewaſſen en geboomten / ſeer geroemd de Ceder-boomen, en worden by uytnementheyd genaamd de Cederen Gods, *Pſ.* 80. v. 11. Sijne ranken waren als Ceder-boomen Gods. Men ſegd dat in het Eyland Cyprus de grootſte Cederen groeyen / ſulkx datſe hoog bevonden worden over de honderd en dertig voeten; en ſoo dik als een man vyf malen over vademen mag.

Het hout der Ceder-boomen is ſeer langduurig / en vergaat of niet / of immers ſeer traag; alſoo het door ſijn warmte alle overvloedige vochtigheid verteerd / en de verrottinge verhinderd / en door ſijne ſterken reuk en warmte konnen daar geen wormkens in groeyen / die het bederven / en vermalen. Deſe verdroogende kracht blijkt ſelfs daar in / dat het Ceder-hout het verrotten der doode lichamen verhinderd. Om deſe geduurſaamheid der Cederen, heeft Salomon den Tempel van Ceder-houe gebouwd; en de Heydenen plegen daar uyt hare Af-godiſche beelden te maken.

BESLUYT.

DAar is in de bloemen, kruyden, geboomten, en aard-gewaſſen een on-na-ſpruteljke verſcheydentheid: want yder Land brengd ſijn byſondere gewaſſen voort. Niet alleen in deſe groote verſcheydentheid / maar ook in de ſeer verſcheyden figuuren der bloemen / en in ſommige / door een uytſteekende ſchoonheid / en aangenaamheid in 't aanſien / in de reuken / lieffelijke coleuren / en anderſins / vertoond ſich de wonderlijke wijsheid Gods, ſulkx dat yder kruyd ſijnen Schepper looft: en Chriſtus ontſiet niet te beveſtigen / dat Salomon, in alle ſijne heerlijkheid, niet is vercierd geweeſt als eene der lelyen des Velds, *Matth.* 6. 29. Want yder gewas heeft ſijn ſchoonheid van haar ſelfs natuur / maar der menſchen cieraad word maar ontleend van de uytwerpſelen / wolle / hayr / en

ander

Digitized by Google

andere dingen van de dieren genomen; want wat is de zijde ſelfs (welke tot ſulken cieraad der menſchen diend) als een uyt-ſeveringe der wormen?

Voeg daar by / dat de Goddelijke wijsheid / goetheid / en macht Gods / ſich wonderlijk vertoond in de groote verſcheydentheid der krachten / welke in de aardgewaſſen bevonden worden / niet alleen tot voedſel, gelijk het brood, dat het herte der menſchen ſterkt, en den wijn, die het herte der menſchen verquikt; ja God en de menſchen geſegd werd te verheugen. *Jud*. 9. ℣. 13. *Pſ*. 104. 15. Maar inſonderheid tot genees-middelen, als daar zijn de krachten der eerſte / tweede / derde / en vierde ſoorte; en de verſcheyden graden en trappen der ſelve / van welke groote boeken beſchreven zijn.

Van de Dieren.

SOmmige dieren zijn wonderlijk om de uytſtekende grootte harer lichamen / als den Olyfant, de Walviſſchen en andere Zee-monſters. Sommige om hare wonderlijke kleynigheid, want daar zijn ſommige dierkens ſoo kleyn / datſe nauwlijx met een goed geſicht / ſonder vergroot-glas / konnen geſien worden. Deſe nochtans leven / worden gevoed / brengen haars gelijke voort / worden verſcheydentlijk bewogen; hebben haar gevoelen / en ſinnen / en beſtaan uyt verſcheyden leden / welke yder weder uyt menige deelkens t'ſamen geſteld zijn. Deſer dierkens aanmerking kan dienen om eenigſins beter te begrijpen / hoe dat alle lichamen / hoe kleyn die ook van ons geſien worden / in noch minder deelkens altoos deelbaar zijn / gelijk voor deſen getoond is.

Eenige Dieren zijn wonderlijk in ſchoonheid en verſcheydentheid der coleuren / als de Paauw, van welke God ſelfs vraagd aan *Job* Cap: 39. ℣. 16. Zijn van u de verheugelijke vleugelen der Paauwen? Andere dieren verwonderens waardig om haar kloek vernuft waar door ſy ſommige menſchen ſchijnen te overtreffen / als de Byen, Olyfanten, Apen, Mieren, &c. Sie *Proverb*. 30. 24. Deſe viere zijn van de kleynſte der aarde: Doch deſelve zijn wijs, met wijsheid wel voorſien: &c. Sommige dieren leven ſeer vele jaren en ongelijk langer dan de kloekſte menſchen: andere verkrijgen en verlieſen haar leven op eenen dag. Sommige veranderen haar gedaante in een andere ſoorte / gelijk wy getoond hebben in Metamorphoſi naturali, in de Vliegen, Rupſen, Witjes, &c. Diergelijx verhaald ons Dodonæus lib. 1. cap. 1. van ſommige aard-gewaſſen. Datſe, door het neerſtig meſten en bouwen, of ook door onachtſaamheid van de gene die het Land gade ſlaan, of ook door eenen eygen aart, van haar gedaante verſcheyden worden; en by na in een ander geſlacht ſchijnen te treden.

De voortteelinge hebben de aard-gewaſſen wel eenigſins met de dieren gemeen; maar / gelijk de dieren volmaakter zijn dan de aardgewaſſen, ſoo vertoonenſe insgelijx veel krachtiger de levendig-makende en gevoelende geeſten, die in haar zijn. Waar uyt lichtelijk kan geoordeeld worden / dat de voortteelinge der ſelve niet alleen geſchied door een geſchikte en bequame geſtalte der deelen: maar ook door dien de gevoelige geeſten / in die ſtoffe welke ſy haar bevinden / poogen tot haar onderhoud ſoodanigen en volmaakten woon-plaatſe / door beleyd der gemeene inbeeldens-kracht / ſich te fatſoeneren / als eenigſins na de geſtalte der ſtoffe geſchieden kan. Want de natuur tracht altoos uyt alle mogelijke ſaken het beſte te kieſen / en alles ſoo wel tot ſijn onderhoud en welweſen te ſchikken / als de gelegentheid der ſtoffe kan toe-laten.

In de nature der dieren vertoonen haar inſonderheid deſe ſaken / welke alle wonderlijk zijn / en aanmerkens waardig: namentlijk / de levendig makende en gevoelende geeſten, ofte ziele der dieren. ten tweeden / de vyf uyterlijke ſinnen, gehoor, geſicht, ſmaak, reuk, en gevoelen. Ten derden / de inwendige ſinnen, als de inbeeldinge, gemeenen ſin, en geheugenis. Ten vierden / de eygen-ſinnige bewegingen, na het beſtier der inbeeldinge. Ten vijfden / de herts-tochten en genegentheden, waar door de dieren iets begeren en na-jagen; of haten en vlieden.

Onder de dieren is een ſeer groote verſcheydentheid / waar doorſe veelſins verdeeld werden. Sommige hebben bloed / eenige niet / gelijk de Inſecta, ofte die dierkens welke de Latijnen alſoo noemen / om datſe gelijk als verſcheyden inſnijdingen / en ſcheydingen des lighaams hebben / ofte als in ringen verdeeld zijn / om welke reden Albertus die Annuloſa genaamd heeft: van welkers aart en veranderingen wy gehandeld hebben in Metamorphoſi naturali.

Ten aanſien van de verſcheyden wijſen / door welke de dieren haar bewegen van d'eene plaatſe tot d'ander / ſoo wordenſe verdeeld in dieren die op hare beenen of pooten gaan, of vliegen, of ſwemmen, of kruypen: ſommige ſwemmen en gaan op het Land als in het Water.

Sommige dieren vergaderen ſich tot troepen / en leven in malkanders geſelſchap / als de Kemels, Harten, en andere: eenige vlieden alle geſelſchap; gelijk de dieren die by den roof leven / en andere verſlinden.

Sommige dieren brengen haars gelijke levendig voort / als Paarden, Koeyen, &c. Andere brengen maar eyeren voort / uyt welke daar na de dieren uyt-gebroeyd werden. Eenige dieren zijn als van naturen tam en gewoon by de menſchen ſich te onderhouden: Andere daar-en-tegen zijn wild, en vlieden alle omme-gang en geſicht der menſchen / gelijk God ſelfs Job voordraagd van den Woud-ezel en den Eenhoorn (of / als andere het overſetten / den Rhinoceros) *Job* 39. 8. Wie heeft den Woud-ezel vry henen geſonden? En wie heeft de banden des wilden Ezels geloſt? Dien ik de wilderniſſen tot ſijn huys beſteld heb: en het ſiltige tot ſijne wooningen. Hy belacht het gewoel der Stad, het menigerley getier des drijvers hoord hy niet, &c. *verſ*. 12. Sal den Eenhoorn u willen dienen, ſal hy vernachten aan uwe kribbe? Sult gy den Eenhoorn met ſijn touw aan de voren binden? &c. Wat het voor een dier zy / dat in de Heylige Schriften genaamd word Reem, en gemeenelijk word overgeſet Eenhoorn, daar van hebben wy geſproken en de Dedicatie van de verklaringe eeniger moeyelijke Texten des Nieuwen Teſtaments: Als mede van verſcheyden byſondere dieren welke in de Heylige Schriften vermeld werden in onſe H. Natur-beſchryving.

Alle de Elementen hebben haar byſondere dieren / als de wateren / locht / en de aarde: doch in het vyer kan / door ſijn alles verſlindende kracht / geen dier leven. Want het gene geſegd is van ſommige / dat den Salamander in het vyer ſoude leven / leerd de ervarentheid onwaarachtig te weſen. Het is waar dat den Salamander, door ſijn groote koude / ſoo lichtelijk niet van het vyer verſeerd word / en het ſelve / ſoo het niet ſterk is / voor een weynig tijd kan verdragen / te meer alſoo ſy een ſeer koude vochtigheid van haar werpt / waar door de hitte des vyers gematigd werd: maar datſe ſoude lange in het vyer konnen blijven / en leven / is geenſins waarachtig. Gelijk daar van breeder de bevindinge mag na-geſien worden / by den Geleerden Bartholinus Centuria 1. Obſervationum rariorum anatomicarum hiſtoria 5.

Gemerkt dan het vyer / ſonder ſijn voedſel en vochtigheid / op welke het geſtadiglijk werkt / niet kan beſtaan: ſoo blijkt by de ervarentheid / dat leven en dood / uyt een en ſelve oorſaak voort-komen / namelijk van de alles levendig-makende / en alles verteerende warmte / ofte vyer. Ja dat leven en dood, met ſulke vaſte banden aan malkanderen verbonden zijn / dat d'een / door geduurigen arbeyd / des anderen oorſaak is; en dat die dingen alle / die een ſichtbaar lichaam aandoen / het leven / door verteeringe van het vocht / ſoo lang behouden / tot dat ſy ten leſten / het vocht teene-

maal verteerd zijnde / komen te bederven : ofte wel dat de warmte verſtikt / of uytgebluſt werde.

De Zee brengd grooter dieren voort dan de Aarde / maar / alſooſe in een dikker Element leven / als de dieren / die door intrekken der locht haar leven onderhouden / ſoo zijnſe ſoo ſubtijl niet van gevoelen / en vernuft.

Sommige kleyne dieren / ſoo op de Aarde / als in de wateren / vermeenigvuldigen haar ſelven in groote menigte te gelijk / 't welk God in de natuure wijſſelijk ſoo beſchikt heeft ; om datſe andere dieren tot een voedſel moeten verſtrekken. Maar hier tegen is het weder aanmerkens waardig / dat de groote dieren niet leven by andere gedierten / alſooſe geweldig veele dieren ſouden moeten verſlinden ; maar ſy onderhouden haar leven met kruyden / en andere geringe gewaſſen / en ſaaken dieſe in de wateren en op de Aarde vinden ; als daar is den Elephant , welke leeft by kruyden en aard-gewaſſen / 't welk God ſelve Job aanwyſt als een werk van ſijne voorſienigheid / als hy ſegd dat den Behemoth (welke veele denken den Olyphant te zijn) leeft by de kruyden der bergen / en daarom vreeſen geen dieren voor hem. Sie *Job* 40. 15-17. Insgelijks leerd de ervarentheid dat de wal-viſſchen en andere groote Zee-monſters leven by mos , kruyden, en andere dingen dieſe in de Zee tot haar voedſel vinden.

't Is ook aanmerkens waardig / dat yder dier / die van de vijf uytwendige ſinnen alder-ſubtijlſt en volmaaktſt hebben / welke ſy meeſt tot haar onderhoud en wel-weſen van nooden hebben. De kleyne dierkens, alſooſe met kleyne dingen om gaan / en ſich behelpen / hebben een ſubtylder geſicht ; als de Byen, Mieren, &c. Sommige hebben een ſnelder reuk, als de Gieren, en die by dood aas leven. Andere ſteken uyt in ſnelder gevoelen, als de Spinne-koppen ; andere in gehoor, &c.

Veele dieren worden in de Zee gevonden / welke de dieren der Aarde niet ſeer ongelijk zijn / als Zee-honden, Zee-koeyen, en veele andere. Soo vind men ook Eenhoorns in de Zee / welke voor op den kop groote / ſchoone / blanke hoornen hebben. Op den vyf-tienden Auguſti des Jaars 1656. heb ik ſelfs in eygen perſoon geſien / in het huys van d' Heer Raats-heer Lampſen, twee-en-dertig hoorens van Zee-Eenhoorens , welke met het ſchip van d' Heeren Lampſen uyt de Straat Davids waren gekomen. Een der ſelve hoorens was negen voeten lank / min twee duym. Aan de verſcheydentheid der grond van de overige deelen kon men merkelijk ſien / dat hy ſeſtien duymen diep in den kop van den viſch geſteken hadde. Den ſelven hoorn was vijftien ponden ſwaar , gansch wit / en ſeer aardig allesins gedraayd. Behalven de gemelde twee-en-dertig heb ik verſtaan dat 'er / met het ſelve ſchip / noch omtrent ſeventig andere diergelijke hoorns waren gekomen / ſoo groote als kleyne.

De bevindinge leerd ons / dat 'er ontallijke geſlachten der viſſchen zijn / gelijk de beſchrijvinge Rondeletii, Ulyſſis Aldrovandi uyt wijſen. Nochtans wordenſe in driederley ſoorten onderſcheyden : als eerſtelijk de Inſecta, of het gewormte in de Zee / de welke de onvolmaakſte zijn / en geen bloed hebben : deſe begrijpen een ontallijke meenigte aller diergelijke dieren die ſchalen hebben / als de Moſſelen, Oeſters, allerley Kreeften, Krabben, &c. Ten tweeden / ſoo vind men viſſchen die weynig bloed en warmte hebben , en daarom niet uyt het water komen / ook niet lange daar uyt konnen leven. De derde ſoorte is der gene / de welke veel bloeds en een longe hebben / uyt welke een locht-ader tot in de neus-gaten uyt gaat / door de welke ſy de locht tot haar trekken / en uyt blaſen ; ſoo dat ſy moeten verſtikken / ſoo men de ſelve lange toehoud / of haar lang onder het water bedwingd / datſe geen locht konnen ſcheppen. Soodanig zijn allerley groote en kleyne Wal-viſſchen , Delphynen, en andere.

Men verteld van een viſch / dat hy 's nachts een ſchijn van ſich geeft / en daarom van de Franſchen Lampe genaamd werd. Soo vind men ook viſſchen die vleugelen , gelijk als de Vleder-muyſen, hebben / en een tijd lang over het water vliegen (ſoo lang de vleugelen nat en week zijn) inſonderheid als ſy van andere viſſchen gejaagd en vervolgd worden. Daar is ook een ſoort van viſſchen / die uyt de grond en Zee-ſtranden gedolven worden.

Sommige dieren zijn ſeer verwonderens waardig om hare ſeer vreemde fatſoenen / ſoo in de Zee als op de Landen ; inſonderheid onder de Inſecta. Den Braſiliaanſchen Exter heeft een bek grooter en langer by na dan het ganſche lichaam. Den vogel Loxia genaamd heeft een bek (tegen den aart en gewoonte van alle vogelen) onder en boven om-gedraayd / ſulks dat de uyterſte eynden ter zijden malkanderen om krommen. Seeker viſch word genaamd Uranoſcopus , om dat hy oogen boven op ſijn hoofd heeft / en derhalven bequaam om den Hemel recht aan te ſien : Ulyſſes Aldrovandus beſchrijft *lib.* 12. Ornithologiæ , een vogel Rhinoceros genaamd / welke / even als het vier-voetig dier van den ſelven naam / op ſijn voor-hoofd eenen krommen hoorn draagd. Den Paradijs vogel, hoewel ſeer kleyn van lichaam / is wonderlijk ſchoon in ſijn gedaante / en ſeer lange en ſchoone vederen. En ſoo voorts ſiet men in de dieren ontelbare en gansch wonderlijke werkingen / ſpelen / fatſoenen / en verſcheydentheden der natuur.

Van de wonderlijke geſtalte en waardigheid der menſchen boven de andere dieren.

BOven alle de dieren is den menſch uyt-ſtekende in waardigheid en heerlijkheid , als Heerſchappije gekregen hebbende over alles *Gen.* 1. Want de verhevene geſtalte des lichaams / en des aangeſichts eerwaardig gelaat, betoonen genoegſaam, dat in den menſch / boven alle dieren / een Hemelſch vyer , ja een zaad der Goddelijkheid verborgen legd. De Egyptiſche Prieſters hebben eertijds den menſch een wonderlijk, ja / als 't waar / een aanbiddelijk dier genaamd: andere hebben den menſch den tijtel en naam gegeven van een groot wonder ; een dier dat God ſeer gelijk is ; een uytlegger van Gods verborgentheid ; de mate aller ſaaken ; een wonder der wonderen ; een voorbeeld , vertoog , en kort begrijp der ganſche Wereld ; den ſicht-eynder van lichamelijke dingen ; een Goddelijk dier , vol van verſtand en raad. Seekeren Abdalus, gevraagd zijnde / wat hem docht in de ganſche natuur het wonderlijkſte te weſen ? antwoorde / dat den menſch alleen alle verwonderinge te boven ging. David ſegd van hem *Pſ.* 8. 6. Gy hebt hem een weynig minder gemaakt dan de Engelen, en hebt hem met eere en heerlijkheid gekroond. Gy doed hem heerſchen over de werken uwer handen : gy hebt alles onder ſijne voeten geſteld.

Deſe waardigheid der menſchen blijkt in beyde de weſentlijke deelen ; namelijk ziel en lichaam. Sijn ziele is bequaam om alles te onderſoeken / te verſtaan / te onderſcheyden / niet alleen lichamelijke / tijdelijke / eyndige / aardſche ; maar ook geeſtelijke / Hemelſche / oneyndige / eeuwige / en Goddelijke ſaken. Hy kan niet alleen oordeelen van alle ſaken die buyten hem zijn / maar ook van ſijn eygen oordeel / ſtaat / en daden door inkeeringe des gemoeds tot ſijn eygen ſelven. Sulks dat in den menſch alleen een conſcientie, en Gods-dienſt is / eygentlijk en by uytnemendheid genaamd ; ſteunende op een ingeſchapen Wet des gewiſſes, *Rom.* 2. De dieren nemen meeſt acht op de tegenwoordige ſaken welke haar in de ſinnen vallen : maar den menſch let op de voorgaande en volgende tijden / op de oorſaken en gevolgen aller dingen. Hy is niet alleen bequaam om alles uyt te rechten / maar ook om over alles te beraden /

Digitized by Google

beraden / of het geraadſaam zy of niet ; of het wettelijk en eerlijk zy of niet ; wat daar uyt ſal ontſtaan en volgen / of niet ; alles met malkanderen te vergelijken / en te over-wegen. Hy weet de innerlijkſte gedachten van zijn hert vaardiglijk op het netſte ; door de ſprake ; uyt te drukken / en andere bekend te maken / &c.

In het lichaam, als de ſit-plaats en werk-tuyg der wonderlijke ziele, blijkt mede / na proportie / der menſchen waardigheid. Voor eerſt / dat zijn lichaam niet en hangd langs na de aarde / als der beeſten / maar geheel recht na den Hemel verheven is geſchapen ; om te toonen dat hy van een Hemelſchen oorſpronk is / en tot een Goddelijk eynde geſchapen ; namelijk / om den Hemel en Hemelſche lichamen te aanſchouwen / en zijnen Schepper te verheerlijken. Deſe geſtalte des lichaams is te wonderlijker / als men aanmerkt / hoe dat het gantſche lichaam / ſelfs der langſte menſchen / ſoo vaſt kan ſtaan / en ſoo geſwind en ſekerlijk kan bewogen werden op twee voeten / die nochtans / ten aanſien van het lichaam / een ſeer kleyne grond en plat hebben / om daar op te ſteunen. Tot welken eynde het noodig is geweeſt / dat het lichaam met menige beenen ſoude door-wrocht weſen / om het ſelve in zijn vaſtigheid te houden ; en inſonderheid dat'er vele kleyne beentjes ſouden weſen in de handen en voeten / om te ſtyven de menigvuldige verdeelinge der ledekens in de ſelve / en te verſterken de veelvoudige bewegingen / die door die leden moeſten uyt-gewrocht worden. Sommige tellen in yder been twee-en-veertig beenderen : in yder hand (uytgeſonderd de ſeer kleyne die men Sesamoïdea noemd) dertig ; en in het gantſch lichaam twee honderd drie-en-vijftig. Van welke menigte der beenen ook de H. Schriften gewach maken / *Job* 4. 14. Quam my ſchrik en bevinge over, en verſchrikte de veelheid myner beenderen. Sommige denken dat de vaſtigheid der verhevene geſtalte der menſchen / ook ten deele geſtijfd word door de menigte en ſwaarheid der herſſenen / welke de menſchen / na proportie / meer hebben dan andere dieren. Want men ſegd dat een menſch gemeenelijk noch eens ſoo veel herſſenen heeft als een Os ; en wel van vier tot vyf ponden ſwaar : en dat een lichaam / dat recht op zijn eynde moet ſtaan / door gewichte op den top geſtijft / en in zijn bewegingen / als in een tegen-gewicht / gehouden word.

Ten anderen / daar is in den menſch een byſondere gematigtheid van humeuren en hoedanigheden / meer dan in andere dieren ; Item / een wonderlijke ſchoone proportie / en mate der leden / en deelen onder malkanderen : waar van ſie onder andere Laurent. Anat. *lib.* 1. Voorts is het lichaam der menſchen een kleyne Wereld, alles vertoonende wat in de groote Wereld ſich op doet. Het hert is als de Son, door welke alles verwarmd / levendig gemaakt / en onderhouden word. De herſſenen vertoonen het bevochtende licht der Mane, welke inſonderheid op de aardſche vochtigheden zijne werkingen heeft. De lever is als de Zee, den oorſpronk des bloeds / waar door het gantſche lichaam gevoed en onderhouden werd ; gelijk door de wateren der Zee den Aard-bodem bevochtigd en vruchtbaar gemaakt werd. Gelijk de wateren alle uyt de Zee komen en tot de Zee (door een geſtadigen omme-loop) weder keeren , *Eccl.* 1. gelijk te vooren beweſen is ; ſoo word ook het bloed geduuriglijk bewogen door het gantſche lichaam / in het ronde / altoos gaande van het hert / en tot het ſelve weder keerende / om aldaar een nieuwe warmte / kracht / en geeſt te ontfangen. En gelijk tot dien eynde veele aderen door het gantſche lichaam verſpreyd zijn / op dat het bloed door de ſelve tot alle de deelen geſonden werde / om de ſelve te voeden / te beſproeyen / en te onderhouden: ſoo is mede de Aarde vol holligheden en aderen, door welke de wateren en onder-aardſche warmte vloeyende / de aarde van buyten en binnen / tot het voort brengen der gewaſſen / dieren / mineralen / metalen / en andere natuurelijke lichamen / bequaam gemaakt werd. Gelijk de dieren / en de gewaſſen der Aarde / ja geen aardſche lichamen / konnen voort gebracht worden / of beſtaan / ſonder den geſtadigen invloed des Hemels / en bewegingen des lochts / door welke de Hemelſche krachten tot de Aarde gebracht werden : ſoo kan insgelijks een menſch niet beſtaan / ſonder dat / door de geduurige bewegingen en aanblaas der longe / de locht en Hemelſchen invloed tot het herte geduuriglijk gebracht werde. En gelijk de holligheden / en ſachte deelen des lichaams / in haar geſtalte gehouden / geſtijfd / en geſterkt worden door de beenderen ; ſoo onderſteunen mede de ſteenachtige bergen de ſachte deelen / groote holligheden / en afgronden der Aarde ; gelijk door deſen getoond is. Sulks dat veelſins den menſch met de groote Wereld niet alleen gemeenſchap heeft / maar ook een wonderlijke over-een-komſte / en als in een kort begrijp alles vervat / 't gene in de groote Wereld verſpreyd is. De vier humeuren des lichaams hebben een groote gelijkeniſſe met het vier , aarde , locht en water , welk gemeenelijk voor de vier hoofd-ſtoffen des Werelds geteld worden. En gelijk in de groote Wereld veel winden / geluyden / beroeringen / en veranderingen ontſtaan ; ſoo mede in de lichamen der menſchen / en ſoo voorts.

Hier uyt blijkt hoe valſchelijk en laſterlijk de Epicureen geoordeeld hebben / dat den menſch / niet door beleyd van een wijſen geeſt / maar door toeval, of toevallig t' ſamen loopen der gemeene ſtoffe, voort gebracht was. Item / dat vele ten onrechte de natuur hebben beſchuldigd / en beriſpt / datſe den menſch naakt en elendig op de aarde werpt / wapenloos, en onbequaam om ſich eenigſins te verweeren / of in zijn noodſakelijkheden te behelpen : daar vele anderen dieren ongelijk beter in allen deſen voorſien zijn / ſich dadelijk konnen behelpen / en haren nooddruft / daarſe voort komen / bereyd vinden. Maar deſe menſchen bedenken daar niet tegen / dat God door de wijsheid / groote genegentheid / en voorſorge der Ouders / ten overvloede vervuld heeft / alles 't gene den menſche in zijnen tederen ouderdom ſchijnd te ontbreken. Ten anderen / het betaamde niet dat den menſch / die tot vreede en liefde geboren is / en door zijn verſtand alle dieren bedwingen kan / altoos met wapenen ſoude behangen weſen : ook ſoude het gantſch onnoodig geweeſt zijn / den menſch eenige wapenen te geven / die / als het noodig is / ſich van allerley wapenen ten overvloede voorſien kan. De natuur heeft den menſch dry wapenen en behulp-middelen gegeven / door welke hy alle dieren niet alleen verre overtreft / maar ſich alles kan onderwerpen / overwinnen / en tot zijn gebruyk brengen ; dat is / het verſtand, de ſprake, en de handen: door welke hulp-middelen den menſch alleen / veel meerder en wonderlijker dingen kan doen / dan alle de andere dieren te gelijk.

Van de levendig-makende geeſten der dieren.

Alle de werkingen der dieren / namelijk uyterlijke en inwendige ſinnen / herts-tochten / en bewegingen; Item aanwas / voedinge / en voorttelinge / ja het gantſche leven der ſelve / hangd van de levendigmakende geeſten ; welke / ſoo lang ſy genoegſaam en wel gematigd zijn ; en daar by komt een geſonde wel-geſchikte geſtalte der leden / ſoo zijn de dieren in een goeden ſtand ; maar die geeſten te ſeer verminderende / wordenſe ſwak ; de leden niet wel geſteld zijnde / word een dier onmachtig de ſelve / na zijn inbeeldinge en genegentheid / te bewegen ; gelijk een ſpeelman niet wel kan ſpelen / en een yder in zijn konſt verſteld ſtaat / als het werktuyg onbequaam is. Soo haaſt de gemelde geeſten of geheel verdwijnen / en verteerd worden / of door grooten brand vervliegen / of door verſtoppinge verſtikken / of door koude vergaan / of anderſins ophouden / ſoo ſterven de dieren.

Digitized by Google

Deſe geeſten zijn ſeer dunne / ſuybere / warme lichaamkens / voort komende uyt de fijnſte en ſuyverſte deelen des herten-bloeds / door de ingetrokken locht der ademinge gematigd. Daarom word het bloed met recht genaamd de Ziele der dieren. *Deut.* 12. 23. *Levit.* 17. 11. Want de ziele des vleeſchs is in het bloed. *Gen.* 9. 4. Doch het vleeſch met ſijne Ziele, dat is, ſijnen bloede, zult gy niet eten. Deſe geeſten zijn door de gantſche Wereld verdeeld / vloeyende af van de ſon en ſterren / op alle de aardſche lichamen / en alſoo het leven der ſelve veroorſakende / en onderhoudende. Daarom ſiet men dat de geeſten / geduuriglijk door haar dunheid en warmte vervliegende / alſooſe in een geſtadige bewweginge zijn ; datſe de natuur in de binnenſte ingewanden der lichamen beſloten heeft / en vermengd met een natuurelijke vochtigheid / daarſe op werken ; welke de Natuur vet / taay / en olyachtig gemaakt heeft / op datſe in de ſelve te langer zouden konnen bewaard worden. Insgelijks ſiet men dat echter / door de bewegingen der dieren / en levendige werkinge / deſe geeſten geſtadiglijk vervliegen / en verminderd werden : en daarom is 't nodig / dat de ſelve door ſpijs en drank weder herſteld worden. Waar uyt blijkt / dat de gemelde levendige geeſten ook zijn in het voedſel / uyt welkeſe / door de gylmakende voedende kracht onſer lichamen / worden uytgehaald / om te vervullen de plaatſe der gene welke verdwenen zijn.

Om den aart der levendig-makende geeſten in de dieren te beter te verſtaan / ſoo moet-men weten / datter door de locht / van de Son en Hemel / na de Aarde / met het licht en de warmte / een overvloedige / Hemelſche / ſeer ſubtijle / en fijne ſtoffe / geſtadiglijk af-vloeyd / welke veel dunder en door-dringender is van deelen / dan de gemeene locht. De waarheid hier van blijkt / om dat het vyer / dat wy op de Aarde gebruyken / veel dunder / fijnder / door-dringender ſtoffe by ſich heeft / dan de locht is ; want daar is geen yſer noch metaal / het welk het vyer niet door-dringd / gelijk men ſiet in de ketelen / en potten / die over het vier hangen / door welke geen locht eenigſins kan door-komen. Ten anderen / het licht gaat dwers door de glaſen / en alle door-luchtige lichamen / door welke geen gemeene locht door gaan kan : daar nochtans het licht is een drillinge en beweginge eeniger fijne Hemelſche ſtoffe, de zenuwen onſer oogen beroerende / en aldaar het gevoelen des geſichts veroorſakende ; ja / indien het te ſterk is / ook geweldelijk onſe oogen quetſende. Het gehoor, zijnde een beroeringe der locht, word door de muuren der huyſen gehoort ; waar door blijkt / datſe door des ſelfs onſienelijke tocht-gaatjens henen dringt tot onſe ooren / en dat ſonder de gedaante van de beroeringe der ſtemmen te veranderen. Soodanige van gemelde fijne Hemelſche ſtoffe / van de ſterren af-vloeyende / en ſich in de aartſche lichamen vermengende / en beſluytende / onderhouden in de ſelve de naturelijke in-hangende warmte : waar door de dieren / boomen / en andere aard-gewaſſen / ook de zaden eeniger dieren / ſelfs in harde winters / by hare levendig-makende kracht behouden worden / welke ſy met het aankomen der Son / en Lente-tyd / weder beginnen te vertoonen. En / hoe-wel eenige gedacht hebben (onder welke inſonderheid uyt-ſteekt den Naaukeurigen en Vry-hertigen Natuur-onderſoeker Campanella) dat alle lichamelijke ſtoffe in haar ſelven een bequaamheid heeft om te konnen gevoelen / indienſe maar bequamelijk daar toe gematigd en verdund is / ſulkx datſe door alle kleyne bewegingen (als die zijn / welke het gevoelen der vijf ſinnen veroorſaken) kan beroerd worden : ſoo is echter (na het oordeel van andere) waarſchijnelijker / dat het gevoelen en leven der dieren / alleen veroorſaakt werd door de ſubtijle / Hemelſche / warme / en van den Hemel af-vloeyende ſtoffe / welke van wegen hare wonderlijke dunheid geeſten genaamd werden. Deſe ſelve verwarmende Hemelſche / en alles door-dringende / ſtoffe / is de oorſake der bewegingen / warmte / en vloeyendheid der natuurelijke lichamen / van welke / alsſe door de koude of anderſins verlaten werden / ſoo wordenſe hard / ſtijf / dor / en ſonder bewweginge. Dus ſiet men dat water / door de koude / verlieſende zijne warme / dunne / en vloeyend-makende ſtoffe / bevrieſt / en hard word. En dat water dat gekookt is / eer bevrieſt dan ander water / om dat het door het kooken alreede eenige van ſijne vloeyend-makende / fijne en warme ſtoffe verloren heeft. Wyn, Brande-wyn, Spaanſchen wijn, en andere dingen / welke ſeer veel geeſten / warmte / en ſubtijle ſtoffe by haar hebben / bevrieſen ſoo licht niet als het water. En / hoe-wel eenige lichamen van buyten in hare uytterſte deelen bevrieſen / nochtans blijfd de warmte noch dikmaal eenigen tijd in de binnenſte deelen beſloten. Want de geſchiedeniſſen beveſtigen / dat'er ſelfs zijn menſchen geweeſt / welke al twee dagen of meer verſtijfd waren in de uytterſte leden / en gelijk als dood ſchenen te weſen / welke (hare levendige warmte nochtans in de ingewanden gebleven zijnde /) allengskens herſteld zijn. Even gelijk de Vliegen, Swaluwen, en menige andere dieren / in den winter eenen ruymen tijd als dood liggen / ſonder voedſel te nemen / en met het aankomen der Lente als weder een nieu leven krijgen.

De hemelſche dan dunne en verwarmende ſtoffe / ſich in de lichamen der dieren / en inſonderheid het bloed / vermengende / veroorſaakt in de ſelve het leven. Tot welken eynde dienen mach 't gene van velen gedacht werd ; dat de levendig-makende ziele vereenigd werd met de lichamen / even by na gelijk het licht vereenigd word met de locht / ofte de warmte met het lichaam / het welke daar door warm is. Want de hitte en het lichaam is een ; gelijk het lichaam en de ziele / vereenigd met het lichaam / een is : insgelijks is het licht en de verlichte locht maar een lichaam. Ten anderen / ſoo haaſt tuſſchen het af-vloeyende licht / en de ſaak die verlicht word / eenig belet / of ander duyſter lichaam komt / dat den invloed des lichts verhinderd / ſoo word de voorgemelde ſaak niet meer verlicht / maar blijft duyſter. Soo ook / als den invloed der levendig-makende geeſten / en warmte in de lichamen der menſchen en dieren op-geſtopt word / ſoo houden de levendige werkingen op / gelijk in de hert-vangen, flaauwheden, vallende ſiekten, en anderſins / te ſien is. Andere gebruyken de gelijkeniſſe genomen van de locht / en de ſtemme / die door de bewweginge der locht gehoord word : om dat van allen zijden de gehele ſtemme / op eenen tijd van vele gehoord word : en paſſen dat op de ziele / datſe over al in 't lichaam heel is / dat is / alle en de ſelve krachten in haar ſelven hebbende / als zijnde alleſins van eenen aart. Doch dit mach mede ſoo van de warmte en locht geſegd werden. Dat in alle deelen der verlichte en verwarmde locht / de gantſche en ſelve natuure der warmte en locht beſpeurd werd : 't welk ook den aart is van alle lichamen / die men daarom Homogonea noemd / dat is / alleſins malkanderen gelijk ; ſoo hebt gy in yder deel des waters / en des lochts / den ganſchen aart en alle de eygenſchappen der ſelve lichamen.

Geſtalte eeniger byſondere Leden der Dieren.

DE lichamen der dieren beſtaan gemeenelijk in holligheden ofte buyken, en in uytterlijke leden, door welke ſy haar behelpen / en plaats veranderen. Dus ſiet men in den menſch dry byſondere buyken ofte holligheden, namelijk het hooft, de borſt, en den onderſten buyk ; en voorts de handen / en de leden tot den gang verordent.

De gemelde holligheden zijn van rond-om wel beſloten met beenen / vel / vleeſch / vlieſen / en anderſins ; alles op dat de natuurelijke warmte / en vochtigheid des levens / door welkers werkinge en bewweginge op malkanderen (in de verteerende kracht der hitte) het leven

der

der dieren veroorſaakt word/ wel ſoude bewaard en onderhouden worden / ſoo door de voedinge/ als geſtadig bewegen des herts, en der longe.

Den onderſten buyk diend tot de voedinge / verdouwinge der ſpÿſe / en uytwerpen van 't gene tot de voedinge onnut is. De verdouwinge der ſpÿſe tot bequamen gyl, geſchied niet alleen door de warmte / maar door een ſuur / ſcherp / doorſnÿdende en verdunnende vochtigheid in de Maag. In de tweede ofte middelſte holligheid des borſts, daar word in het herte, als in de byſonderſte zit-plaats / de natuurelijke hitte des levens onderhouden / en de levendig-makende geeſten voort gebracht / welke de naaſte oorſake zÿn van de levendige werkingen der dieren.

Het vleeſch van het herte is ſeer maſſif / en vaſt / diergelÿke in het geheele lichaam niet gevonden word; op dat in het ſelve de natuurelijke warmte en vochtigheid te ſekerder en vaſter beſloten / en bewaard blyven. Ten tweeden / om dat het geſtadiglÿk op en neder moet bewogen worden / om het bloed door ſijne openinge / en verbreydinge / van d'een zÿde te treken / en met nieuwe kracht en warmte te ververſſchen en te verſterken / en door de andere zÿde het ſelve krachtelÿk van ſich te ſtooten (door een toe-ſluytinge en indouwen van ſich ſelfs) na de uytterſte deelen des lichaams; tot voedinge / en oeffeninge van der ſelver bruyken / daarſe toe geordend en bequaam zÿn. De rechter zÿde van het herte is ſoo dicht / dik / noch vaſt niet / als wel de ſlinker zÿde / om datſe het bloed alleenelÿk maar na de longe ſend / en ook ſoo vluchtigen noch heeten bloed / en by gevolg ſulke ſubtÿle en licht vervliegende geeſten / niet heeft: maar de rechter zÿde diend om het bloed alleſins door het lichaam te dryven. Sulks dat door het herte een geduurige Circulatie ofte ommeloop des bloeds door het lichaam geſchied / en door deſe circulatie word het leven der dieren onderhouden. Insgelÿx word alles op Aarden onderhouden / door een circulaire bewegingе der hemelſche lichamen na beneden / en een gedurige weder-ſteupt en op-klimmen der ſelve na boven. De wateren worden onderhouden door een circulaire beweginge / door welke alle wateren / Rivieren / Fonteynen / uyt der Zee voort-komen / en weder / na de Zee henen drÿven. Soo dat God / en de Natuur / alles niet alleen in een rondte beſloten heeft / maar door ronde bewegingen onderhoud.

Soodanigen geſtadigen ronde beweginge geſchiet'er mede in de longe, welke geſtadiglÿk op en neder bewogen werd; om / door eerſt / door de in-getrokken verſche locht / de hitte des herten te matigen / en te onderhouden / insgelÿks om / uyt de vermenginge des lochts met het bloed / de levendig-makende geeſten voort te brengen. En aan d'ander zÿde / werd weder door de uytblaſinge der longe, de warme locht / en dampen die het herte mogten ondienſtig zÿn / uyt gedreven.

In de herſſenen geſchied ook een geduurige beweginge / door de warmte en beroeringe / die de levendige geeſten van het herte ontfangen hebben. De herſſens zÿn koud en vochtig van aart / op datſe de groote hitte der levendige geeſten zouden matigen: want door al te grooten hitte der geeſten word de reden-kavelinge bedorven / en den ſlaap verhinderd.

Gelÿk het herte geduurig open en toe gaat / ſoo mede de herſſenen. Want in haar openinge trekkenſe uyt de ſlag-aders het bloed met de geeſten na ſich; door haar neder-ſluytinge, ſendenſe / door de zenuwen / de levendige geeſten na alle de deelen des lichaams / op datſe door de ſelve ſouden gevoelen / en ſich bewegen konnen. Door de ſelve neder-douwinge, word ook het bloed door de aderen weder na het herte geſonden / om aldaar weder ververſt / verwarmt / en verſterkt te worden / en ſoo weder de leden toe geſonden.

In de herſſenen is een wonderlÿk Net van menige ſeer fÿne en ſubtile aderkens onder malkander gevlochten / op dat in de ſelve het bloed / met de levendige geeſten / lang daar in ſouden konnen bewogen en onderhouden worden. Ook zÿnder verſcheyden hollingheden in de herſſenen / om de vrye beweginge en ſpeelinge der geeſten te onderhouden. De herſſenen zÿn matiglÿk ſacht, om de indrukkingen der bewegingen / die door de vÿf ſinnen geſchieden / te ontfangen / en te behouden.

De ſorgvuldige Natuur / wel wetende / dat het leven der menſchen beſtond in een vyer / dat altoos door nieuw voedſel / en vochtigheid / moeſt onderhouden worden / heeft den dieren gegeven een gevoelen van honger en dorſt; welke door de ſuyginge / trekkinge / en ontledinge der innerlÿke deelen / een pÿne veroorſaken / om welke te ontgaan / de dieren haar voedſel genoodſaakt werden te ſoeken. Inſgelÿks ontſtaat'er pÿne in de dieren / als de leden qualÿk geſteld / en de vochtigheden des lichaams qualÿk gematigd zÿn (waar door alle ſiekten veroorſaakt worden) op datſe ſouden aan-gepoort worden om genees-middelen te ſoeken / waar door de verhinderinge der natuurelÿke daden / en gevaar des doods / mochten geweerd werden / en de dieren by haar leven en welſtand behouden. Want even gelÿk een vyer op den haard uytgaat / of by gebrek van nieuwe ſtoffe / waar door het moet gevoed en onderhouden worden; of door overvloedige vochtigheid / waar door het uyt-gebluſt word; of als de locht word op-geſtopt / dat het ſich niet kan in ſijne beweginge behouden / gelÿk als het in een doof-pot geſmoord word. Soo vergaad inſgelÿks de levendig-makende warmte des Herten / en by gevolg ons leven; of als de krachten / geeſten / en natuurelÿke warmte allengskens vervliegen / en verteren / ſonder datſe konnen door voedſel herſteld worden; of als / door een overvloedige vocht / het hert en warmte uyt-geblupſt word; of als / by gebrek van adem-halen / de warmte des herten verſtikt word.

Verſcheyden krachten der levendigmakende Geeſten.

BEhalven de kracht van voedinge, hebben de gewaſſen der Aarde met de dieren noch gemeen den aanwas en voortteelinge. Den aanwas kan niet geſchieden altoos / maar alleen in de Jonkheid / om dat de beenen allengskens ſoo hart worden / datſe tot de uytbreydinge (waar door den aanwas geſchied / als geſegd is) onbequaam worden. Daarom konnen de dieren wel in den ouderdom dikker en vetter worden / of in de rondte groeyen / maar niet in de lengte der lichamen.

Gemerkt geſtadiglÿk de geeſten / en deelen des lichaams / verteerd worden / en door de voedinge weder vernieuwd / en door den aanwas vermeerderd / en ſeer veranderd / ſoo word van velen gevraagd / en getwyffeld / of den menſch / een kind geboren zÿnde / in getal en weſen de ſelve is in ſijn mannelÿken of meerder ouderdom / die hy in ſijn kindſche jaren geweeſt is? Doch / niet tegen-ſtaande deſe veranderingen / ſoo is in getal en menſchelÿke natuur / of weſen / den Menſch altoos de ſelve / hoe-wel hy in toevallige dingen / als grootte, veranderinge van ſtoffe, gematigtheden, en anderſins / ſeer veranderd word. Even gelÿk een geſond en ſiek menſch / ja die door ſiekte onſinnig word / in weſen niet en verſchillen.

De voortteelinge geſchied / of (gelÿk de Carteſianen meenen) door een enkele geſchikte geſtalte der deelen / welke / door de natuurelÿke warmte in hare bequame wel gematigde plaats / tot het fatſoen der gewaſſen of dieren / van ſelfs kan gebracht werden / ſonder eenig beleyd of beſtieringe der geeſten. Ofte (gelÿk waarſchÿnelÿker geoordeeld werd /) dat by de bequame geſchiktheid / en matigheid der ſtoffe en plaats / ook by komt een gemeene beſtieringe der geeſten / welke uyt de bereyde ſtoffe / ten beſten ſy konnen / ſich een bequame woon-plaats trachten te bereyden / en de leden

Digitized by Google

den ſoodanig / als beſt met de natuur en genegentheid der dieren / die voort gebracht worden / over-een-komt. Hoe men het neemd, beyde is ſeer wonderlijk / en aanmerkens waardig. Na dat dan de geeſten des mannelijken of vrouwelijken geſlachts d'overhand hebben / word of het een of het ander / na ſijnen aart / geſatſoeneerd / en voort gebracht.

Behalven deſe krachten / of bequaamheden der geeſten / welke de gewaſſen der Aarde en beeſten gemeen zijn / ſoo zijnder noch andere / die de dieren eygen zijn / als daar zijn de uytterlijke en innerlijke ſinnen, de geheugenis, de begeerende kracht, met de herts-tochten, en de kracht van eygen-ſinnige bewegingen uyt te werken; en dan noch in den menſch een bequaamheid alle de voorgaande overtreffende / namelijk van redelijk verſtand, en vrye wille. Niet dat men moet denken dat in de dieren meer als een ziele zy / maar dat de gevoelende ziele der dieren / de voedende ziel der aart-gewaſſen in volmaaktheid over-treft / en alle des ſelfs krachten in ſich / behalven de andere / vervat; even gelijk een grooter getal / een minder / en een grooter rond / alle andere in ſich begrijpt / die minder / en binnen de ſelve beſloten zijn. Soo dat de gevoelende ziele de voedende kracht tot haar onderhoud gebruykt / en de reden-gebruykende, de gevoelende, als haar naaſte werk-tuyg. Inſgelijcx word geoordeeld / dat alle de zielen der dieren / en menſchen / yder in ſijn ſoorte / in haar ſelven weſentlijk aan-gemerkt / even volmaakt zijn; hoe-welſe / ten aanſien van de verſcheyden geſtalte / gewoonten / en gematigdheden der lichamen; in hare oeffeninge / bequaamheden / en uytwerkingen / ſeer vele van malkanderen verſchillen.

De phantaſie, of inbeeldende kracht, gebruykt de vijf ſinnen / alle der ſelver begrepen voorwerpſelen onderſcheydende / en uyt de ſelve / by gevolg / verſcheyden in-beeldingen en begrijpen formerende. Want uyt vergelijkinge van meenige bevindingen / door de ſinnen in het byſonder / volgd een gemene in-beeldinge: by voorbeeld / als wy bemerken dat Petrus, Paulus, en alle andere menſchen in't byſonder aan-gemerkt / twee beenen hebben; ſoo beſluyten wy in 't gemeen / dat alle menſchen ſoodanig zijn; en dan weder / by gevolg / ſoo alle menſchen ſoodanig zijn / dat ook deſe en gene ſoodanig zijn. En daar toe worden deſe gemeene gronden gelegt / uyt welke dan alderley gevolgen beſloten werden. Namelijk / dat alles 't gene een ſoorte eygen is, dat komt ook toe alles dat daar onder is begrepen. En in tegen-deel / dat in 't gemeen onwaarachtig is van een ſoorte, is ook onwaarachtig van alle die dingen en ſaken welke onder die ſoorte vervat zijn. Item / die dingen welke malkanderen in een derde ſaak gelijk zijn, die komen ook met malkanderen oven-een. By exempel / Beeſten en menſchen komen daar mede over een / datſe beyde gevoelen hebben / derhalven zijnſe dan ook voor ſoo verre malkanderen gelijk. De reden-gebruykende ziele dan gebruykt de gevoelende geeſten, en de voedende kracht der ſelve / als haar naeſte werk-tuyg, door welke het leven in de lichamen der dieren onderhouden werd / en het begrijp / en alle levendige werkinge / geoeffend en uyt-gevoerd werden. Al daar in-beeldinge, begrijp, of reden-voerende vernuft, of verſtand is / daar is ook gevoelen, en voedinge; en al daar gevoelen is / daar is ook voedinge: Want het meerder begrijpt altoos het minder dat daar onder vervat is. Maar het minder en onvolmaakter kan wel beſtaan / ſonder ſijn meerder. By voor-beeld / in de aart-gewaſſen kan wel voedinge zijn ſonder gevoelen / en in de Beeſten gevoelen ſonder de kracht van Reden te gebruyken / welke den menſche / als na Gods beeld geſchapen / op een byſondere wijſe / by uytnementheid eygen is: al is't dat eenige gelijkeniſſen daar van in ſommige vernuftige dieren verſcheydentlijk bevonden worden. Hoe-wel echter / in ſoorte / en kracht van reden-gebruyk / de menſchen van de beeſten ſeer veel verſchillen. Gelijk wy breeder hebben getoond in onſe H. Natuurbeſchryvinge, over den Text *Prov.* 30. 24——28. Deſe viere zijn de kleynſte der Aarde: doch de ſelve zijn wijs, met wijsheid wel voorſien. De Mieren zijn een onſterk volk: evenwel bereyden ſy in den Somer hare ſpijſe. De Konijnen, en ſoo voorts. Al waar wy in 't breede verhandeld hebben de Vrage / of / en hoe verre / de dieren des Werelds reden gebruyken konnen / of niet. Item / hoe verre het verſtand der menſchen het vernuft der dieren overtreft?

Omtrent de beweginge der dieren / van d'een plaats tot de ander. Daar van worden / onder anderen / deſe dingen aan-gemerkt. Eerſt / dat alles dat voort gaat / (onder de dieren der Aarde) in zijn beweginge ſteund op yets dat ruſt / of immers ſoo ſeer niet bewoogen werd / en alſoo / ten aanſien van het eerſte / eenigſins ſchijnd te ruſten. Soo worden onſe voeten bewoogen op de ruſtende (immers ten aanſien van deſe onſe beroeringe) Aarde; en daarom is onſen gank ſeer moeyelijk door het ſand; of eenige grond / welke ſich beroerd / en wijkt op de beweginge onſer voeten. Tot dien eynde zijn de dieren gegeven de t'ſamen-voeginge der leden in de knijen, elle-boog, ſchouderen, armen, handen, voeten, en ſoo voorts / op dat / op de ruſte des eenen lits / het ander ſich te bequamer ſouden konnen bewegen; by exempel / den arm op het ruſtende ſchouder-lit / den voorſten arm / op de ruſte van den elle-boog / de beenen op de ruſte der knijen / en ſoo voorts. Ten tweeden / meeſt alle dieren beginnen de beweginge van haren voort-gank gemeenelijk van de rechter ſijde. Ten derden / de dieren bewegen haar van d'een plaats na een ander / door ſekere maniere van inbuyginge / of intrekkinge der leden. Die voeten hebben door buyginge der knijen; de ſlangen door intrekkinge en t'ſamen-buyginge van haar lichaam / &c.

Natuurelijke geſtalte der geeſten.

VOorts ſoo moet men weten / dat de levendig-makende geeſten, op datſe tot gebruyk der ſinnen / en oeffeninge der gemelde bequaamheden / ſouden bequaam weſen / noodſakelijk moeten hebben hare natuurelijke geſtalte / en diſpoſitie; welke vereyſcht / voor eerſt / matiglijk warm zijn; want alsſe te heet zijn / ſoo vervliegenſe niet alleen te licht / maar zijn tot de bequame oeffeninge der innerlijke ſinnen onbequaam / en veroorſaken onruſte / geduurig waken / raſernye / dolheid / &c.

Ten tweeden / ſy moeten ſeer fijn en ſubtijl weſen: want alsſe al te grof en dik zijn / ſoo makenſe de dieren vot / luy / en loom. Daarom ſiet men dat de menſchen en dieren / die in een warme ſubtijle locht woonen / gemeenlijke gaauwer van oordeel / begrijp / en leven zijn / dan die in een koude / grove locht woonen. Ja wy gevoelen dagelijkx / dat als de locht ſwaar / donker / en miſtachtig is / dat wy dan loomer / droef-geeſtiger / en onluſtiger worden / dan als de locht (uyt welke onſe geeſten ten grooten deele geformeerd worden) helder / ſuyver / ſubtijl / en wel gematigd is. Om deſe oorſaak heeft den Autheur der Natuur / in de herſſenen veel ſubtijle draayingen / en t'ſamen vlechtingen van kleyne zenuwen gemaakt / op dat de geeſten / daar in en door ſpelende / ſouden verdund / en van het arterieuſe bloed afgeſcheyden / en geſuyverd werden.

Soo dat ten derden vereyſcht ſy tot de natuurlijke geſtalte der levendige geeſten / datſe ganſch ſuyver, klaar, en reyn zijn moeten. Want alsſe niet fijn en ſuyver zijn / konnenſe niet bequaam weſen / om alle die kleynſte bewegingen te ontfangen / van de werk-tuygen der vijf ſinnen / door welke ſy bewoogen zijnde / de ſaken komen te voelen / van welke de beroeringen zijn voort gekomen. Ook konnenſe niet bequaam weſen / om alle die meenigvuldige bewegingen veerdiglijk te oeffenen / welke tot het gebruyk der innerlijke ſinnen / inbeeldinge / geheugenis / en eygen-ſin-

nige

nige bewegingé der leden des lichaams / noodſakelijk zijn.

Ten vierden / de geeſten moeten in grooten overvloed weſen, want anders zijnſe tot alle de gemelde werkingen niet genoegſaam. Ook moetenſe vry en bequamelijk konnen in de holligheden en andere deelen der herſſenen / en in de ſenuwen / onverhinderd konnen bewogen werden. Daarom zijn de herſſenen groot / ſacht / en vol van kleyne tocht-gaatjens; en met holligheden en meenige arteryen voorſien; op dat de geeſten daar altoos in overvloed ſouden zyn / en bequamelijk haare bewegingen ſouden konnen oeffenen. Deſe gemelde arteryen, door welke het bloed na de herſſenen gedreven werd / zyn ſeer dun en kleyn; waar door ontſtaat / dat niet dan de fijnſte deelen des bloeds in de herſſenen konnen vloeyen / en dat de groſſte elders gaan / en ſoo worden de geeſten van het dikke bloed af-geſcheyden.

De eerſte werkinge van het herte, waar aan de andere hangen / is / dat het door ſijne hitte het bloed / (daar des ſelfs holligheden mede vervuld zijn) verdund, en ſich verder doed uytbreyden. Waar door 't geſchied (gemerkt het nu grooter plaats moet beſetten) dat dit bloed met kracht over gaat; of gedreven word uyt de rechter holligheid in de ader / welke Arterioſa genaamd werd / en uyt de ſlinker holligheid / na de groote ſlag-ader. Deſe uytbreydinge ophoudende / ſoo komt 'er dadelijk nieuw bloed uyt de hol ader na de rechter holligheid des herte / en uyt de Arteria Venoſa, na de ſlinker holligheid. Want daar zijn ſekere vellekens / of vlieskens in de openingen van de vier gemelde vaten / welke ſoo geſchikt zyn / datſe veroorſaken / dat het bloed niet kan in het herte komen dan door de twee laatſte / of gaan uyt het herte / dan door de twee eerſte. Het nieuwe bloed / ſoo haaſt het in het herte komt / ſoo werd het door des ſelfs hitte verdund / gelijk het voorgaande / en ſoo geduuriglijk voort. En hier in beſtaat het ſlaan des herten / en der ſlag-aderen; ſoo dat dit ſlaan ſoo dikmaal vernieuwd werd / alsſer weder nieuw bloed in het herte komt. Hier uyt ontſtaat de beweginge des bloeds / waar door het altoos door de aderen en ſlag-aderen gedreven word; en hier door de levendigmakende warmte tot alle de deelen des lichaams gebracht / om de ſelve te voeden / en te onderhouden.

2. Van de vijf uytterlijke ſinnen.

Gelijk de gemelde geeſten in de dieren het leven veroorſaaken; ſoo mede het gevoelen. Dit gevoelen geſchied inſonderheid in de herſſenen / en holligheden der ſelve.

Alle gevoelen is een beſeffen van eenige beweginge, welke / door de werk-tuygen der vijf ſinnen / tot de herſſenen over-gebracht word. Sulx dat de vyf ſinnen niet zijn dan verſcheyden manieren van gevoelen / waar door verſchillende voorwerpſelen / door verſcheyden werk-tuygen der ſinnen / van de gevoelende geeſten in de herſſenen onderſcheyden worden / door verſcheydene wyſen van bewegingen / in de ſelve toegebracht. Deſe bewegingen worden / van de uytwendige werk-tuygen der ſinnen / gebracht tot de herſſenen / door de ſenuwen en draadkens der ſelve / welke in menigte hare uyteyndingen in de herſſenen hebben.

Het enkel gevoelen dan is een ſin / waar door de gevoelige hoedanigheden der aardſche lichamen / als warmte, koude, vochtigheid, droogte, oneffenheid, gladheid, ſwaarte, pijne, en diergelijke / gevoeld worden door verſcheyden bewegingen der ſenuwen / en by gevolg der geeſten in de herſſenen / door het tuſſchen-komende aanraken des huyds veroorſaakt.

De ſmaak is een uytwendige ſin / onderſcheydende de ſmakelijke hoedanigheden der lichamen / die geſmaakt worden / met ſpeekſel / en vochtigheid der ſmakende leden.

De reuk is een ſin / waar door uyt de verſcheydene beroeringen der ſenuwen / welke ontrent den wortel der neus-gaten / en het been Cribriforme of ſeefwijſig genaamd / ingeplant zyn / gevoeld en onderſcheyden worden de reuken der riekende lichamen; welke reuken zijn ſeer dunne en fijne deelkens / welke van de riekende lichamen / in maniere van een gantſch fijne en ſubtyle uytwaaſſeminge / afvloeyen / in de locht ſich verſpreyden / en / tot de neus gebracht zijnde / bequaam zijn om de ſenuwkens ſterk genoeg te beroeren / en dien ſin te verwekken. En om dit te beter te verſtaan / ſoo moet men ſich weder in gedachte brengen / 't gene voor deſen is verklaard; namelijk dat alle taſtelyke en ſienelyke lichamen / al zijnſe kleyn (nochtans door een groot wonder en verborgentheid der natuur) konnen in ontelbare en een onbepaalde menigte van deelkens verdeeld en verminderd worden. Sulx dat een riekende lichaam / eenigen tyd lang / van ſich kan geduuriglijk ſoodanigen gemelden afvloeyende waaſſem geven / ſonder merkelijk geminderd te worden. 't Welk noch beter is te begrypen / indien men denkt / dat door de omſtaande locht / en lichamen / de gemelde afvloeyinge eenigſins kan onderhouden en gevoed worden: hoe-wel ook de ervarentheid leerd / dat de riekende lichamen allenxkens het af-ſenden haarder reuk verlieſen; inſonderheid ſooſe niet geſloten worden / maar in de opene locht blijven leggen.

De waarheid van ons voorſtel / namelijk dat een kleyn lichaam kan in een ontelbare meenigte van deelen verdeeld worden, word dagelykx door de bevindinge beveſtigd. Want een weynig / ſelfs maar twee a drie droppelen waters / door hitte in damp verſpreyd zijnde / vervuld een groote plaatſe / en word oogenſchynelijk in een ontelbare menigte van deelkens verſpreyd / uyt welke den gemelden damp beſtaat.

Van het gehoor.

Het gehoor is een ſin / waar door de geluyden gevoeld en onderſcheyden worden / uyt verſcheyden beroeringen der omſtaande locht / door welke den trommel van het oor, en by gevolg de ſenuwen en geeſten / bewoogen worden.

Hier mach in bedenken genomen worden de wonderlyke kracht des geluyds / inſonderheid der groote wateren / alsſe van hooge ſteyle klippen neder geſtort worden; gelijk in den Nyl, en andere groote rivieren / beſpeurd word. Diodorus Siculus getuygd / dat in den Nyl ſulken overvloedigen ſtortinge der wateren van de ſteyle Rotſen geſchied, dat het geluyd daar van acht mijlen verre gehoord word. Seneca doet daar by *lib.* 4. Quæſt. Natural. dat de Volkeren het geluyd dier wateren niet konnende verdragen, genoodſaakt zijn geweeſt na andere plaatſen te gaan woonen. Daarom gebruykt ook de H. Schrift die maniere van ſpreeken / datſe / willende beſchryven een ſeer groot geluyd / het ſelve vergelykt by het geluyd van veele neder ſtortende wateren. *Apoc.* 1. 15. En ſijne ſtemme was als een ſtemme van vele wateren. En *cap.* 14. 2. En ik hoorde een ſtemme, als een ſtemme veler wateren, &c.

Diergelijke wonderlijke kracht der geluyden in de locht bevind men ook / als vele duyſenden menſchen te gelijk een veld geſchrey / of een groot geſchreeuw / maken. Door ſoodanigen geſchreeuw word geſegd dat de Aarde gedreund heeft, 1 *Sam.* 4. 5. Ja datſe geſpleten is geworden, 1 *Reg.* 1. v. 40. De Hiſtorien getuygen ons dat door een geluyd des veld-geſchreeuws / te gelyke door vele duyſenden menſchen verheven / de locht ſoo beroerd is geworden / dat de vogelen / niet konnende daar ontrent vliegen / recht ter aarde gevallen zyn. Waar van ons een exempel verhaald Plutarchus in vita Pompeji. *Livius dec.* 2. *lib.* 19. Camerarius Meditationibus hiſtoricis *cap.* 77. *centur.* 1. Door ſoodanige geluyden / welke ſomtyds door ſchrik en vreeſachtigheid

Digitized by Google

heid ſchenen in ſommige Legers gehoord te worden ('t welk men noemd *panicum terrorem*) zijn ſomtijds ſeer machtige Legers in verwerringe gerocht / ſoo datſe malkanderen dood geſmeten hebben / en elendelijk om-gebracht en verſtropd zijn: waar van ſie de exempelen 2 *Chron*. 20. 22. 23. &c. 2 *Regum*. 7. v. 6. 7. &c. *Jud*. 7. v. 21. &c. Daarom iſt niet alleen by de Heydenen / maar ook de Joden / in gebruyk geweeſt / in het aanvangen des ſtryds een veld-geſchrey te maken / om daar door de Heyr-legers der vyanden te verſchrikken / en in diſordre te brengen / gelijk dikmaal geſchied is. Ja God ſelfs heeft gewild dat men een algemeen veld-geſchrey ſoude opheffen / als hy wilde de muuren van Jericho doen neder-ſtorten. Sie Joſ. 6. v. 10. 16. 20. &c.

Het is ook aanmerkens waardig / dat men de geluyden der ſtemme door buyſen op andere plaatſen ſoo kan leyden / datſe daar men wil gehoord werden / en niet op andere tuſſchen-komende plaatſen. Waar van ons een exempel verhaald Camerarius in meditat. hiſtor. *lib*. 1. *cap*. 28. Dat in het paleys van den Hertog van Mantua, in een kamer / een buyſe verborgen legd / langs de muuren / door welke men kan ſpreken tot de gene die in een anderen hoek des kamers is / daar deſe buyſe eyndigd; ſoo nochtans / dat alle die in de ſelve kamer zijn / niets van die ſtemme konnen hooren. Hy verhaald mede op die ſelve plaats / uyt Camdenus, dat in voorige tyden in Engeland, door een lange muur / een kopere buyſe gelegd is geweeſt / langs welke men in een korten tijd konde van het kaſteel / of gedeelten en ſterkte deſes muurs / tot een ander naaſt-gelegen / en van die weder tot het naaſte ſpreken / ſulkx dat men op ſtaande voet / van het een eynde des muurs tot het ander eynde / malkanderen konde toe-ſpreken. Het eerſte exempel verhaald den gemelden Camerarius, dat hy ſelfs met ſijn geſelſchap ondervonden heeft.

Het gehoor geſchied niet alleen door de beweginge des lochts maar ook des waters, en dat in een ander water. Want de Viſſchers bevinden dat de viſſchen onder water gehoor gebruyken / en datſe ook aldaar door het beroeren der wateren geluyd verwekken / 't welk men in de locht hooren kan. De duykers, en Peerel-viſſchers, konnen onder water hooren de geluyden welke in de locht geſchieden.

De geluyden / door beroeringe der locht veroorſaakt / verwekken niet alleen in de menſchen het gehoor, waar doorſe de beduydeniſſe en verſchillen der geluyden onderſcheyden: maar veroorſaken ook dat de menſchen leeren ſpreken / en ſoodanige geluyden door den mond en tonge voort brengen / als die geweeſt zijn / welke ſy door de ſprake van andere gehoord hebben. Want de gene die doof geboren zijn / en noyt gehoord hebben / blijven ook altoos ſtom, en konnen noyt leeren ſpreken; om datſe door het gehoor niet konnen leeren de geluyden, of manieren van ſpreken / by de menſchen gebruykelijk / nabootſen / begrijpen / of navolgen.

Gelijk onſe geeſten door de geluyden bewogen worden / ſoo bewegenſe inſgelijkx op diergelijke wijſe het lichaam; en ſoo leerd men de gehoorde woorden nabootſen. Dus voeld men dat / als 'er aardiglijk geſongen of geſpeeld word / wy van ſelfs genegen worden / om het gene geſongen of geſpeeld word / door de ſtemme of beweginge der handen / voeten / en des lichaams / na te volgen; maar een ander wijſe (op dien ſelven tijd) tegen het gene geſongen of geſpeeld word / kan men niet dan gansch beſwaarlijk navolgen.

De uyterſte oore is hol / en allenxkens toeloopende gemaakt / op dat de geluyden te beter na de inwendige oore ſoude geleyd en verſameld worden. Ten tweeden / op dat de geluyden niet plotſelijk / en dadelijk / den trommel der oore ſoude beroeren / maar allenxkens / en ſachtelijk daar toe gebracht worden; door dien anderſins / in groote ſterke geluyden / den trommel lichtelijk te hard beroerd / en gequetſt ſoude werden. 't Gene geſteld word / kan de ervarentheid bewijſen; want de gene die de uytterſte ooren afgeſneden zijn, hooren ſoo onderſcheydentlijk en bequamelijk niet als te vooren. Ten anderen / ſommige der gene die beſwaarlijk hooren / voelen verlichtinge / alsſe de holle hand / of een hollen allenxkens toe-draayenden hoorn aan de ooren houden.

De geluyden van Muſijke / of anders / van verre gehoord / zijn aangenamer / dan die van ſeer dicht by gehoord worden. Om dat door de lankheid der plaatſe / door welke de beweginge der geluyden tot ons gebracht word / de beroeringe allenxkens gematigd word / en ſoo ſterk ons niet voor-komt; Want door al te grooten geluyd / word ſomtijds onſen geeſt meer overvallen / als wel vermaakt. De reuken inſgelijkx / die wat van verren komen / zijn aangenamer / dan die men van dicht by ontfangd. Om dat door de verheid der plaats / de groſſte en dikſte uyt-blaſingen der reuken achter blijven / en tot ons niet over komen dan de lichtſte en fijnſte van deelen / welke beſt met onſe geeſten overeen-komen / en aangenamer zijn.

De bewegingen der geluyden zijn ſoo ſnel noch ſubtijl niet / als wel des gelichts, en daarom geſchiedenſe ook trager / en konnen ſoo verre niet gebracht worden / als de beſtralinge des lichts. Daarom / al geſchied den Blixem en Donder-ſlag op eenen tijd / nochtans ſiet men eer den Blixem, dan men den Donder hoord. Als een Canon af-geſchoten word / wy ſien van verre eer de vlam / dan men den ſlag hoord.

De deelen en verſcheyden lichamen des Werelds / alle in een rondte begreepen / zyn ſeer naauw en dicht met malkanderen vereenigd / ſonder eenige tuſſchen-komende ledigheid: want het ſoo tot onderhoud der ſelve noodſakelijk is / door dien de deelen des Werelds tot malkanders welſtand / als leden in een lichaam vereyſcht en t'ſamen gevoegd zijn. Hier uyt ontſtaat het / dat de bewegingen die in de lichamen geſchieden / ſeer verre dikmaal ſich uytbreyden / ook tot die plaatſen en lichamen / daarſe inden beginne niet waren veroorſaakt. Soo voeld men dat door Donder / of hard rijden van een wagen / geſchied: dat de Aarde / huyſen / glaſen / en alles dat 'er ontrent is / merkelijk beroerd worden. Als men maar een vinger drukt op den rand van een roomer / en de ſelve rond-om brengd: ſoo worden alle de deelkens des roomers daar door bewogen: 't welk blijkt door de menigte der uytſpringende ſprankelen en beroeringe der vochtigheid welke in den roomer is.

Indien de beweginge der deelkens van eenig lighaam ſeer ongelijk toe gaat / ſoo ſal het geheel lichtelijk gebroken worden. Dit is de reden / dat / als een klok ſlaat / indien men op een deel der ſelve met de hand / of yets anders / ſterk drukt / de klokke berſt: om dat de deelkens der ſelve ongelijk geroerd zijnde / d'een van d'ander merkelijk geſcheyden worden. En als nu de klokke geborſten is / ſoo geeſtſe niet meer een helder geluyd als te vooren / maar verwerd / doof / en duyſter; om dat / door de ongelijke geſtalte van de deelen der klok / het geluyd ook / of de beweginge der locht ongelijk geſchied / en veroorſaakt word; maar door de beroeringen der locht / ongelijk zijnde / malkanderen tegen loopen / verwerren / en ſtuyten. Uyt het voorgemelde kan men mede af nemen de oorſaak / waarom een ſlag op eenen ſteen / of yets anders / veel meer kracht doed om dat te breken / dan of men eenig ſwaar gewichte ſachtjens daar op leyde. Want door den haaſtigen en ſnel neder-dalenden ſlag / worden de deelen haaſtelijk van malkanderen ongelijkelijk verdeeld; maar door enkel douwinge, of drukkinge, wordenſe / eenpariglijk en tragelijk beroerd zijnde / beter by een in de vorige geſtalte gehouden / en by gevolg niet gebroken.

Van het geſichte.

HEt geſicht is een ſin waar door het licht en de coleuren der lichaamen gevoeld en onderſcheyden worden / door een beroeringe welke aan het oog / en by gevolg aan de zenuwkens en geeſten / door een ſtralende / dralende / en bewegelyke kracht des lichts / veroorſaakt word. Het licht dan word door ſyn eygen beroeringe gevoeld.

Maar de verſcheydentheyd der coleuren word gevoeld en onderſcheyden / door een beweginge des lichts / welke eerſt geſchied op de lichamen / welkers coleuren geſien worden ; dit licht ſteupt daar na af van de gemelde lichamen / en word tot onſe oogen gebracht ; en veroorſaakt aldaar verſcheyden bewegingen / na dat het opperblak / ofte uytterſten omme-loop der gemelde lichamen / is van verſcheyden geſtalte en aart van deelkens geweeſt. 't Welk blykt / door dien dat men met verſchillende lichamen / maar licht / en ſeer dun / den omme-ſlag der lichamen beſtrykende / dadelyk gewaar word / dat de coleuren veranderen.

En hoe-wel het ooge een kleyn lid is / ſoo kanſe nochtans groote dingen begrypen ; door dien het bekend is / dat van een ſeer groot lichaam / van alle de deelen des ſelfs / op een kleyn punt / rechte linien konnen getrokken worden ; gelyk men oogenſchynelyk ſiet / dat in een groote rondte (hoe groot die ook weſen mach) van alle de deelen der uytterſte rondte / na het Center ofte middel-punt , rechte linien konnen gebracht worden. Inſgelykx blykt het oogenſchynelyk / dat / hoe de deelen der rondte of eenige andere figuure der lichamen / verder of nader van malkanderen zyn ; en meer of min na by het punt / daar de vergaderinge geſchied der linien / die tot het ſelve getrokken worden : den hoek der vergaderinge der gemelde linien / ook / na proportie / grooter of kleynder is : waar uyt dan de minder of meerder grootte der lichamen beſeft en afgemeten werd : inſonderheid als den gemelden hoek vergeleken en proportioneerd werd / met de meerder of minder afweſigheid der ſaken die geſien werden : welke beſpeurd werd uyt de ſterker of ſwakker beſtralinge / vergeleken met de grootte der ſake. Want hoe een ſaak nader is (andere dingen gelyk zynde) hoe de beſtralinge des lichts van de ſelve afſchietende ſterker is.

1. Wonderlijke nuttigheid der nieuw gevonden Verre-kijkers, en Vergroot-glaſen.

HEt is naauwelyks te bedenken of uyt te ſpreken / wat een groote nuttigheid de hedens-daagſche uyt-gevonden en verbeterde verrekijkers en vergroot-glaſen de menſchen konnen toebrengen ; niet alleen om daar door meenige verborgenheden der natuur in den Hemel uyt te vinden / gelyk alreede in den Hemel meenige onbekende ſterren , en geſtalte der ſelve / uytgevonden zyn. Maar ook om de rechte geſtalte der deelen / in allerley natuurelyke lichamen / uyt te vinden. Ja menige dierkens en ſaken te beſpeuren / welke door het geſichte der menſchen anderſins verborgen blyven : waar door vele nutte gebruyken / tot behulp der menſchen / konnen na-geſpeurd werden.

Soo heeft alrede den opmerkenden D. Petrus Borellus, in ſijn Centuria Obſervationum Microſcopicarum , verſcheyden dingen / die aanmerkens waardig zyn / uyt-gevonden. Als / by exempel / dat bevonden word door de vergroot-glaſen / dat in den aſijn dikmaal zijn levendige wormkens, hebbende de gedaante van kleyne ſlangen , ſich ſnel genoeg, door het krommen harer lichaamkens , bewegende.

Dat ſommige Spinne-koppen hebben acht , eenige ſes , andere vier oogen.

Dat de hayren onſes lichaams van binnen hol zyn / als dunne buyskens , hebbende verſcheyden coleuren die men met een gemeen geſicht niet kan ſien.

Dat de kleyne ſierkens / en ſtof dat van kaaſen valt / kleyne dierkens zyn / wel gecoleurd , hebbende een ruygen rugge , en in haren ſteert drie ſtralen om te ſteken.

Dat in de kinder-pokken , ſchurfdigheid , ſweren , en diergelyke ongemakken der huyd / beſpeurd worden meenige kleyne wormkens ; gelyk ook in de aardbeſien en kerſſen , alsſe wat lang getrokken zyn / en beginnen te bederven. Ja het word van veele gelooft / dat in een bedorven / beſmette / en peſtachtige locht / meenige kleyne beeſtkens ſweven / welke door den aaſſem ingetrokken worden / en het ingewand bederven.

Hy verhaald inſgelykx dat men in de botten der boomen , en kleyne ſpruyten en zaaden der kruyden / en der aard-gewaſſen / door de gemelde glaſen oogenſchynelyk bevonden heeft / dat in de ſelve verborgen liggen de gedaanten en fatſoenen der kruyden , die'er van ſullen voort komen. Sulkx dat men een turkſe-boon of amandel wat latende weeken in warm water / en met een naalde der ſelver kleyne uytſpruytſelkens wel verdeelende / de gedaante der ſelver gewaſſen vinden ſal.

Van de wonderlijke wijſe , door welke het geſichte geſchied.

ONder alle de vyf uytterlyke ſinnen is het geſicht wel het wonderbaarlykſte / ſoo ten aanſien van de geſtalte en deelen der ooge / door welke het geſchied / als ten aanſien van de wyſe en maniere op welke het toe gaat. Hier van is in 't byſonder ſeer veel te bedenken / ſulkx dat heele ja groote Boeken daar van beſchreven zyn / waar onder inſonderheid te achten is Aquilonii Optica. Doch / om met een woord yets aan te wyſen / waar door dit groot wonder-werk der Natuur eenigſins mag verſtaan werden. Soo neem acht op een bevindinge / die men dagelykx by na nemen mag. Sluyt u ſelven in een kamer / daar het geheel duyſter is / en ſtel een gemeen glas van een Bril / of Verre-kyken in een gat van de venſter / die tegen de open locht of Sonne geſteld is / ſoo dat het dag-licht daar door bequamelyk in de beſloten kamer komen kan. Neem dan ſchoon papier / en houd het achter het glas / ſoo verre of na by / tot dat gy het vergader-punt der doorſchietende ſtralen komt te vatten. Dan zult gy op dat papier ſich ſien vertoonen de figuren en geſtalte der ſaken die buyten de kamer zyn. Op diergelyke wyſe worden door het oog / op het vlies Retina genaamd / de gedaanten der ſaken vertoond / welke geſien worden door de beſtralinge des lichts / en vergaderinge der ſelve op hare plaats. En gemerkt ſelfs alleen in dit werk ſich als een Wereld van wonderen op doed / als men alles neerſtelyk na ſpeurd / en wel over-weegd : ſoo word met reden dit werk des geſichts in de Heylige Schriften / als een byſonder werk Gods / geroemd / en hem toe-geeygend. *Exod.* 4. 11. Wie heeft den menſche den mond gemaakt ? of wie heeft den ſtommen , of dooven , of ſienden , of blinden gemaakt ? ben ik 't niet , de Heere ? *Pſ.* 94. 9. Soude die de Oore plant, niet hooren ? ſoude die de Ooge formeerd , niet aanſchouwen ?

De oogen zyn geſteld in een hooge plaats / in het midden des hoofds / op dat wy te beter de ſaken die verre van ons zyn zouden ſien konnen : en op dat / door de beweginge van den hals / de oogen ſeer lichtelyk van de een tot de andere plaats zoude konnen verplaatſt worden / om alles te beter / als van eenen hoogen Toren / aan allen zyden te konnen aanſchouwen. De openinge der ooge / ofte oog-appel , is ſoo gemaakt / datmenſe na ſijn wille min ofte meerder kan openen / en dat tot dien eynde / op dat het ooge / by heldere ſterke Sonne-ſchyn / of door eenig ſterk licht / niet en zoude verſeerd of beſchadigd worden : want dan maken wy de gemelde ſplete of openinge der ooge kleynder / op dat'er te min licht ſoude door komen. Maar als men iets ſiet by avond / of by een kleyn licht / dan doen wy den gemelden oog-appel grooter / en wyder / om te meer licht in te laten /

en te

en te bequamer te konnen ſien.

Als yets (andere dingen gelijk zijnde) door een beſtralinge des lichts geſien word / ſoo dunkt ons dat dichter by te weſen; maar hoe het met ſwakker en minder licht geſien word / hoe ons dunkt dat die ſaak verder van ons is: om dat door de verre afweſigheid der ſaken/van welke het licht tot onſe oogen gebraght word/ de kracht der beſtralinge allengskens verminderd. Dit is de reden / dat een penning, in het Water leggende, ons nader dunkt te zijn danſe is / om dat door het water het licht verſterkt word. Hier uyt kan men ook verſtaan / waarom dat een ſtok, ofte riem, met het een eynde in het water / en met het ander eynde daar buyten zijnde / ſchijnd gebroken of gekromd te zijn. Om dat het deel / dat in het water legd / ons nader ſchijnd te weſen / dan het in der daad is / door de voorgemelde verſterkinge der lichts / door het Water.

Door de ſelve reden mag men verſtaan / waarom dat het gene op een platte effen plate / of bord/geſchilderd is / het eene deel ſchijnd verder van ons af te zijn dan het ander / 't welk ſchijnd uyt te puylen / en ongelijk ons nader te weſen dan een ander deel. De Reden is / om dat de dingen/die naby moeten ſchijnen te weſen/worden met lichter en levendiger koleuren en verwen vertoond / van welke de beſtralinge des lichts ſterker daald op onſe oogen. Maar de deelen welke moeten vertoond worden verre van ons te zijn / worden met doove en ſlappe verwen en coleuren af-gemaald / van welke de afſteuytinge des lichts ons ſoo ſterk niet aanraakt.

Uyt de gemelde oorſaak kan men insgelijkx beſeffen / waarom den uytterſten omtrek des Hemels ons dunkt blaauw of donkerachtig te zijn: reden is / om dat / door de groote afweſigheid des uytterſten lochts / die wy ſien konnen / de beſtralinge des lichts ſeer verſwakt is / ſulkx dat wy eyndelijk niet verder ſien konnen / en het licht ons in donkerheid veranderd. Om de ſelve reden ſchijnen de Bergen, die wy van ſeer verre ſien / blaauw en donkerachtig: en als men in een klaar water ſiet dat ſeer diep is / ſoo ſchijnd het ons allengskens blaauwer en donkerder te zijn / hoe wy het dieper konnen doorſien.

De zenuwen der beyde oogen doorſnijden malkanderen / en worden alſoo t'ſamen vereenigd; op dat / hoe wel wy iets ſien met twee oogen / nochtans het ſelve / door die vereeniginge / als eene ſaak / niet als twee vertoond werde. Tot dien ſelven eynde zijn ook de oogen beyde ſoo geſteld / datſe altoos even gelijk in ordre gevoegd zijn / en gelijkelijk op eenderley wijſe bewogen worden. En dat dit de oorſaak is / welke hier gegeven word van deſe gelijkheid / blijkt uyt het tegen-deel: Want als de oogen / ſoo als geſegd is / niet geſteld zijn / en de eene ooge neder-gedrukt is / of hooger / of leeger dan de andere / of niet gelijkelijk ſich bewege / en parallelle of gelijke ſituatie of geſtalte van plaats behouden; ſoo ſchijnd ons een ſake dobbel te weſen. Even gelijk het ook alſoo toe gaat met het gevoelen / want als men twee vingers dwers over een legd / en met beyde een rondte voeld / ſoo ſchijnd het ons dobbel te weſen: om dat wy op ſoodanigen maniere en ſituatie der vingeren niet gewend zijn yets te gevoelen.

Onder de veelderley wonderen / welke ſich in en omtrent het geſicht vertoonen / is het ganſch wonderlijk en naauwelijkx te begrijpen; hoe dat van alderley ſaken / op alderley plaatſen / en tot de oogen van menige Menſchen / en dieren te gelijk / de beſtralingen (door welke het geſicht veroorſaakt word) geſchieden / en datſe niet worden veranderd / of vervalſcht / of verwerd onder een / ſulkx dat het geſicht kan verhinderd worden / maar alle tegelijk, op alderley plaatſen, onveranderlijk geſchieden. Item / dat / hoe-wel de ſelve locht / in welke de gemelde beſtralingen geſchieden / ook bewogen werd op eenen tijd / door veelderley geluyden door winden / en andere beroeringen; echter alle de beſtralingen onverhinderd op de oogen komen / en recht henen ſchieten. Als mede dat de geluyden niet worden veranderd / of verhinderd / maar onvervalſcht tot onſe ooren komen. Item / dat ſelfs de gemelde beſtralingen niet worden veranderd of verhinderd / niet alleen door de menigerley beroeringen der ſeer bewegelijke en vloeyende locht / maar ook niet al gaanſe door de glaſen / brillen / en andere doorlochtige lichamen.

Als men eenig groot lichaam / als by voor-beeld een grooten Berg, Kaſteel of den Hemel beſichtigd / ſoo ſiet men dat lichaam niet geheel op eenen tijd / want het kan niet geheel t'ſeffens aan onſe geeſten vertoond worden / ook kan onſe inbeeldinge / op geen eenen tijd meer dan op een ſaak aandachtelijk opmerken. Maar wy bewegen ſeer haaſtelijk onſe oogen van het eene deel na een ander / om ſoo by deelen het geheel te bemerken: hoe-wel dit ſoo veerdiglijk en ſtil te werk gaat / dat wy het ſelfs naauwelijkx gewaar worden / om dat onſe inbeeldinge ganſch is opgenomen met het gene wy beſichtigen / ſoo dat wy op de beweginge onſer oogen geen acht nemen.

De brandglaſen werken niet op witte ſtoffen, want hare kracht van werkinge geſchied door een vereeniginge der menigerley ſtralen op een plaats: maar de lichamen die wit zijn / hebben dien aart en geſtalte / dat ſy de ſtralen van malkanderen verſtrooyen / waar door de voorgemelde werkinge krachteloos word. De lichamen die rauw, oneffen, en vol van oneffen deelen zijn / die maken ook dat de beſtralinge des lichts verſtrooyd / en na allen zijden verdeeld worden: maar die effen en glad zijn / als ſpiegels en glaſen, maken datſe vereenigd blijven.

Sommige dieren konnen by dage niet wel ſien / gelijk de Vleder-muyſen , Nacht-uylen , &c. om dat hare geeſten en oogen ſoo teer zijn / datſe de ſterke beſtralinge van een heldere locht niet konnen verdragen. Daarom ſienſe beter by avond / en by een kleyn licht. De Katten konnen eenigſins by nacht ſien / om dat hare oogen eenige beſtralinge van licht van haar geven. De Spinne-koppen , Byen , en andere kleyne dierkens / konnen veele kleyne dingen ſien / welke wy niet konnen ſien. Om dat hare geeſten en oogkens veel dunder en ſubtijlder zijn / en derhalven door een kleynder beweginge konnen beroerd worden / dan de onſe / of der grooter dieren.

Als men den oog-appel en ons ooge naauwer toedrukt / ſoo ſiet men een ſaak beter / en met meer onderſcheid. Om dat de beſtralingen nader by een gevoegd worden. Nu moet men weten dat alle beſtralingen in de oogen komen by wyſe van een Pyramide, in welke de middelſte ſtrale recht door gaat, de andere komen van bezijden, verder of nader by de middelſte / na dat 'er weyniger of meer in getal komen. Nu iſt ſeker / dat de middelſte rechte ſtrale alderſterkſt onſe ooge beroerd / en de andere veel ſterker , of ſlapper alsſe verder of nader de middelſte zijn / dat is / meer of min dwers en van ter zijden aankomen. Daarom vertoond ons altoos het midden van een ſake helderder en klaarder / dan de uytterſte eynden. Staat ook aan te merken / dat als men ſijn een ooge toe doed / om yets wel te beſien / dat men dat dan beſcheydender kan bemerken. Om dat dadelijk de geeſten der geſloten ooge ſich bewegen na de andere / om te gelijk een ſaak aan te merken / en daarom word als dan ook geſpeurd / dat den oog-appel der geopende ooge eenigſins levender, en helderder, en wat grooter ſich opdoed.

Als men in aandachtige bedenkinge en opmerkinge is / ſoo ſiet men / noch hoort men / noch riekt men of gevoeld men niet / al zijn de oogen open; ten zy datter ſulken ſterken geluyd / of eenige beweginge kome / welke onſen aandacht ſtoore/en doe ophouden. Reden is/om dat onſen geeſt en inbeeldinge van ſoodanigen bepaalden macht en werkinge is / datſe met ſonderlinge aan-

dacht

Digitized by Google

dacht/ en opmerkinge/ niet meer dan met een voorwerpſel/ op een en ſelve tijd kan beſig weſen. Ten andere/ om dat het de ſelve geeſten zijn/ door welke alle de uyterlijke en innerlijke ſinnen/ en vrywillige bewegingen/ ja alle levendige werkingen der dieren/ geoeffend worden. Dit blijkt voorts uyt menigerley bevindingen. Want als onſe maag met ſpijſe verbuld of beladen is/ ſoo vloeyen daar ſeer veel geeſten na toe/ om die te verdouwen; waar door het dan geſchied/ dat wy tot de oeffeninge der leden, en der uytterlijke en innerlijke ſinnen, bedenkingen, en ernſtige overlegginge, ſoo bequaam niet zijn dan als de ſpijſe verteerd/ en de maag ledig is: of/ indien men echter met een volle maag wil ſtuderen/ ſoo voelen wy dat de verdouwinge der ſpijſe verhinderd werd. Door te lang waken, te veel vaſten, vermoeydheden, te grooten afvloed der geeſten, door het zaad der voortteelinge, of arterieus bloed; worden alle oeffeningen der levendige werkingen verhinderd. De ſelve geeſten door welke de dieren hooren en ſien/ daar door wordenſe ook geformeerd/ en voort-gebracht; gelijk inſonderheid blijkt/ niet alleen in de gewaſſen der Aarde/ maar ook veelderley dieren/ welke niet anders dan door een Hemelſche warmte/ uyt verrottinge/ en verſcheyden ſtoffen/ worden voort-gebracht. Waar door blijkt 't geene te vooren geſegd is/ dat de levendig-makende geeſten der Beeſten niet zijn dan dunne/ Hemelſche/ warme lichamen/ byſonderlijk ſich in het bloed en naturelijke vochtigheid onthoudende. Want Joannes Baptiſta à Porta, en andere beveſtigen ons/ dat ſelfs uyt Aarde/ welke menige jaren gelegen hadde/ onder ſeer oude vervallen Gebouwen/ in welke immers geen bequaam zaad eeniger ſaken konde weſen; na dat de gemelde Aarde op-gedolven/ en in de locht gebracht was/ dadelijk veelderley aard-gewaſſen/ ook van vremde ongewoone fatſoenen/ zijn voort-gekomen. Inſgelijks leerd de bevindinge/ dat uyt verſcheyden bedorven deelen van Menſchen en Beeſten/ verſcheyden ſoorten van beeſten voort-komen/ na dat de gemelde deelen der dieren bedorven en verrot zijn. So komen uyt de lichamen der Menſchen Wormen, Vliegen, en andere dierkens, een ſoorte van kleyne Slangen uyt de bedorven herſſenen der menſchen; en ſoo voorts uyt verſcheyden beeſten/ gewaſſen/ en andere lichamen/ worden veelderley gedaanten van andere dierkens voort-gebragt. Hier kan men dan licht verſtaan/ dat de zeden/ en minder of meerder bequaamheden der dieren/volgen de verſcheydentheid van hare gematigdheden/ en geſtalte der naturelijke geeſten.

Als men in een Spiegel ſiet/ ſoo ſien wy ons aangeſichte of eenige andere ſaak/ even ſoo verre achter de Spiegel ſich vertoonen/ als wy ſelfs/ of de gemelde ſaken/ van den Spiegel zijn. Reden is/ om dat de beſtralinge des lichts eerſt moet gaan van de ſaak die geſien word na den Spiegel/ en dan wordſe/ door een wederſtuyt/ geſonden na ons ooge: ſulks datſe noch eens ſoo veel wegs moet paſſeeren/ als ofſe ſonder Spiegel geſien wierd/ en daarom wordſe verder vertoond: door dien wy te vooren geſegd hebben/ dat hoe verder de beſtralinge tot ons komt/ hoeſe ſwakker is/ een allengskens verflaauwt/ waar door wy van de min of meerder afweſigheid der lichamen oordeelen. Hier uyt ontſtaat het/ dat/ als men een kaarſſe ſteld tuſſchen twee Spiegels/ ſoo zal men niet een kaarſſe/ maar vijf/ ſes/ of meer na malkanderen ſien/ noch yder ſtaat ſoo verre van een/ als de eerſte van de Spiegel ſtaat; door dien de vertooninge van de tweede kaarſſe geſchied door een dobbele reflexie/ de vertooninge der derde/ door een drievoudige/ de vertooninge der vierde/ door een viervoudige wederſtuyt/ en ſoo voorts. Sulks dat de beſtralinge allengskens in ſijne lankheid des wegs/ dieſe paſſeren moet/ verdobbeld werd; waar door nootſakelijk moet volgen/ uyt de voorgemelde grond-oorſake/ dat de kaarſſen allengskens verder en verder achter de Spiegel ſich vertoonen/ gelijk Lucretius wel heeft aangemerkt. Dit ſelve worden wy gewaar in de geluyden; want als-men een Echo, ofte weder-geluyd hoord/ twee/ dry/ vier/ vijf/of meermalen/gelijk op ſommige plaatſen de bevindinge leerd dat geſchied: ſoo is de eerſte ſtem klaarder dan de tweede/ de tweede dan de derde/ en ſoo voorts; ſulks dat/na proportie/ de geluyden altoos verder en verder ſchijnen van ons af te komen. Reden is/ om dat den eerſten Echo/ of weder-geluyd, die geſchied door een enkele weder-ſtuyt der ſtemme tegen eenig lichaam; den tweeden Echo geſchied/ door een verdobbelde wederſtuyt/ en ſoo voorts: ſoo dat het geluyd yder reys ſijnen weg verdobbeld/ waar door het allengskens flauwer werd/ en ons dunkt van een verder plaats af te komen.

Men ſegd dat de geene die water drinken, ſnelder zijn van geſichte dan andere Menſchen. 't Welk ſchynd te komen/ om datſe met ſoo veel dampen in het hoofd niet gequollen zijn/ dan de geene die ſterken drank gedrunken. Een Menſch te veel ſterken drank gedronken hebbende/ word niet alleen tot het geſichte, maar de oeffeninge aller ſoo innerlijke als uytterlijke ſinnen onbequaam. Om dat door den ſterken drank de herſſenen ſoo met overtollige dampen beſet worden/ dat alle de geeſten/ om die te verteeren en te verdunnen/en alſoo ſich in het hoofd te ontlaſten/ te ſamen loopen/ en in hare andere werkinge belet worden. Die eens gedoofde en weder ontvonkte kolen brengen in een naauwe beſloten plaats/ worden gewaar/ dat/ door de dikke en grove uytwaſeminge dier kolen haren adem en geeſt benauwd worden; ja/ ſooder geen verſſer locht komt/ ſouden in ſwijm vallen en ſterven: door dien hare ſubtijle geeſten/ door de gemelde dikke uytwaſeminge/ verſtikt en geſmoord worden/ en de locht te ſwaar en grof is/ dan dat door de ſelve de hitte van 't herte verkoeld/ en de geeſten verquikt of gevoed ſouden konnen worden.

Werk-tuyg der Sinnen.

GElijk de werkingen der ſinnen ſeer wonderlijk zijn/ ſoo ook het fatſoen en toebereydinge der leden ofte werk-tuygen, door welke de vijf ſinnen geoeffend worden; waar van by de Anatomiſche Schrijvers nader mag onderſocht worden. In het oog worden onder anderen bevonden drie vlieſen, en drie vochtigheden, onder welke die/ welke de Chryſtalline genaamd word/ ſchijnd wel een van de byſonderſte behulp-middelen te weſen van het geſicht/ gelijk als door een glas alle de uytwendige beſtralingen des lichts ontfangende/ en vergaderende/ tot datſe op de Retina geeyndigd en geſtuyt worden: even als in een duyſtere kamer, door een glas/ aan de plaats der vergaderinge der ſtralen/ op een papier/ alle de gedaanten der verlichte lichamen van buyten de kamer vertoond worden. Doch deſe vertooninge geſchied alſoo/ dat alle de gedaanten om-gekeerd ſtaan; door dien de beſtralinge geſchied door rechte linien/ van de ſaken die vertoond worden af-dralende; waar door noodſakelijk ontſtaat/ dat de linien/ die van het opperſte deel eens lichaams afdalen/ na beneden ſchieten/ en die van de onderſte deelen af ſchieten/ na om hoog geleyd worden. Doch de inbeeldinge oordeeld echter wel van de geſtalte der geſiene lichamen/ om datſe door het gevoelen en bevindinge menigmaal geleerd heeft/ dat het gene om-gedraayd vertoond word in de hoogte/ een andere geſtalte buyten heeft/ ten anderen/ om datſe gewend is/ de ſichtbare vertooninge ſoo te ontfangen/ hoe-welſe anders daar van oordeeld.

In de oore bevind ſich/ onder andere deelen/ een holligheid, daar in een ingeboren locht beſloten is; deſe locht word beſloten met een vlies, even gelijk de locht/ in een Trommel beſloten/ aan weder zijden met een vel bedekt word; en daarom word ook dit vlies in de

oore een trommel genaamd. Want gelijk / door het ſlaan op het geſpannen vel van den trommel / de ingeſloten locht verſcheydentlijk bewogen word; ſoo ontfangt ook onſe oore door dit gemelde vlies de geluyden / ofte beweginge der locht / welke van buyten komen; welke bewegingen van de ingeſlotene natuurelijke locht mede gedeeld worden / en alſoo aan de zenuwen / en door de ſelve in de herſſenen overgebragt en vertoond worden.

Dit gemelde vlies is klaar, doorlochtig, dun, en ſubtijl, op dat het lichter door de beroeringe der locht ſoude bewogen worden / en des ſelfs geluyden de ingebooren locht mede-deelen. Daarom de geene die van haar geboorte af dit vlies te hart en dik hebben / die zijn doof / of hooren ſeer beſwarelijk; indien ook van buyten een ander vlies daar aan groeyt / ſoo word men inſgelijkx om de ſelve reden doof; Item / indien van binnen dit vlies beſet word met dikke ſlijmerige vochtigheid / ſoo hoord men ſeer beſwarelijk. Soo achter het gemelde vlies komen eenige ſubtijle bewegelijke vochtigheden / ſoo ontſtaat'er in onſe ooren geklink / gedruys / en verſcheyden geluyden / door de winderigheid / en beroeringe der gemelde vochtigheid / veroorſaakt.

In de neus is een vlies dat ſeer dun / en derhalven van een ſubtijl gewoven is / hebbende verſcheyden kleyne openingen ontrent het been Cribroſum genaamt; op dat door dit vlies / de vuyligheden / van de herſſenen af-vloeyende / te beter ſouden gevoeld en uytgeſuyverd worden. Daarom gevoelen wy / dat / als 'er eenige koude / of anderſins prikkelende vochtigheden op dit vlies vallen / dadelijk een nieſen veroorſaakt word / waar door de herſſenen en neus van hare overtollige vochtigheden geſuyverd worden.

De tonge is met verſcheydene ſpieren beſet / om datſe op meenigerley verſcheydene manieren moet bewogen worden; opwaarts / na beneden; voorwaarts / achterwaarts / en ter ſijden; rechts / ſlinks / en ſoo voorts / om allerley geluyden door hare verſcheydene beweginge te veroorſaken / 't welk tot het ſpreeken en ſingen noodſakelijk is. Tot het maken van deſe verſcheyden woorden / geluyden / of beroeringen der locht / zijn ook de tanden, 't verhemelſel der mond, de kele, de lelle, en de klappe van de ſtem-ader ſeer dienſtig en noodig. Want na dat de gemelde klappe min of meer / rap of traag / geopend werd / daar na verſchillen ſeer de geluyden. De Hebreen onderſcheyden haar letteren in keel-letteren, lip-letteren, tant-letteren, tong-letteren, en verhemel-letteren. Om dat ſommige uyt geſproken / en de geluyden der ſelve geſatſoeneerd worden / byſonderlijk door behulp van de kele, beroeringe der lippen, of beweginge na het verhemelſel des monds / of door min of meer ſluyten, aanſtootinge en behulp der tanden, &c.

Van de inwendige ſinnen.

DE Inwendige ſinnen worden gemeenelijk drie geteld / namelijk den gemeenen ſin, de inbeeldinge, en geheugenis. Door den gemeenen ſin worden de voorwerpſelen van alle de vijf uytwendige ſinnen begrepen / en onderſcheyden.

Door de inbeeldinge, worden die ſaken / welke door een gemeenen ſin begrepen zijn / nader onderſocht / en overwogen. Ten anderen / ſoo heeft de Phantaſie, ofte inbeeldende kracht, ſoodanigen bequaamheid / waar doorſe de dingen en voorbeeldſelen / welke door de vijf ſinnen begrepen zijn / kan met malkanderen vergelijken: en uyt de ſelve maken verſcheyden t'ſamen-voegingen en verdeelingen / en alſoo nieuwe inbeeldingen / en gevolgen (door by doen / af doen / en ſoo voorts) ſich ſelven uyt de voorige fatſoeneeren. By exempel / hoewel ik noyt en hebbe geſien een vliegend paard; of eenen berg van louter goud: nochtans kan ik my ſulx inbeelden uyt andere ſaken / welke te vooren mijne ſinnen vertoont geweeſt zijn: hoewel ik dat niet ſoude konnen / indien de deelen deſer t'ſamen-voeginge (als zijn een paard, een vliegend dier, een berg, goud) noyt in mijne uytwendige ſinnen geweeſt waren. Dus begrijpen wy de algemeene waarheden / of beſluyten / door ervarentheid / en vergelijkinge der ſaken die daar begrepen zijn.

Deſe inbeeldinge is ook ſoo krachtig / datſe de fatſoenen der ſaken / welke ſy begrijpt / ſomtijdts indrukt in de teere ledekens der kinderen / ofte jongen / welke de dieren noch in hare lichamen beſloten hebben: gelijk wy van die kracht der inbeeldinge breeder gehandeld hebben in onſe H. Natuurbeſchrijving, over *Geneſ.* 30. ℣. 37. Waar verhaald word / hoe dat Jacob, op deſe grond / de coleuren der lammeren wiſt na ſijnen ſin te beſchikken.

En gemerkt (gelijk wy geſegd hebben) dat de inbeeldinge geſchied door een vergelijkinge der begrepene ſaken met malkanderen / als mede door verdeelinge, en verſcheyden t'ſamen-voeginge der ſelve: ſoo word men by ervarentheid gewaar / dat door langduurige en ernſtige inbeeldingen / en overleggingen / ons lichaam verhit / en de herſſenen beroerd worden; de geeſten vervliegen / en verſwakt worden / en de kokinge der voedſelen / en andere natuurelijke werkingen der lichamen / verhinderd worden: om dat gemelde inbeeldingen niet konnen geſchieden dan door geſtadige en ſterke bewegingen der geeſten; waar doorſe meer verwarmd / verdund / en verteerd worden.

In de droomen geſchiedender vreemde en valſche inbeeldingen / door dien ſaken die ongerymd / en van verſchillenden aart zijn / by malkanderen gevoegd; en dingen tot elkanderen behoorende / verdeeld worden. 't Welk de geeſten in de droomen niet konnen na waarheid onderſcheyden / om datſe dan / of te veel in andere plaatſen / buyten de herſſenen / verdeeld en beſig zijn; of door de ruſte des ſlaaps als verdooft en tot ſtilte gebracht zijn / ofte door eenige dampen beneveld en verhinderd worden.

Door de vijf ſinnen en de inbeeldende kracht, worden in kleyne pori, of openingen / vlieſen / veſelen / fijnſte draadkens der zenuwen / en andere deelkens der herſſenen / eenige indrukkinge gemaakt der ſaken welke door de ſinnen begrepen zijn. Deſe indrukſelen worden door volgende overleggingen en na-bedenken noch dieper ingedrukt / en by gevolg ook langer bewaard: waar op Salomon ſchijnd geſien te hebben *Eccl.* 12. 12. De woorden der Wijſe zijn gelijk prikkelen, en gelijk *na*gelen, diep ingeſlagen van de meeſters der verſamelinge, die, &c. Daarom bevinden wy / dat een ſaak van ons geſien / gehoord; of anderſins begrepen zijnde / indien wyſe daar na meermaal overhalen en bedenken / en met kommer en ernſt onſe herſſenen inprenten; dat men dan die lange en wel kan onthouden. In tegendeel / 't geene men maar eens / en met weynig luſt / aandacht / en ernſt beſeft / dat verdwijnd haaſt en lichtelijk uyt de geheugenis.

De geheugenis dan geſchied / wanneer onſe geeſten / of van ſelfs / of na onſe eygen-ſinnige beſtieringe / bewogen worden tegen de over-gebleven indrukſelen der ſaken / welke wy te vooren door de ſinnen begrepen hebben: door welke beweginge in haar weder verwekt word ſoodanige / of diergelijken beſeffen / en gevoelen / gelijkſe te voren hebben gehad door de bewegingen der ſinnen / uyt welke de gemelde indrukſelen veroorſaakt zijn. Daarom bevind men / dat door

alte

al te grooten vochtigheid / de geheugenis ſeer verſwakt word; om dat door te groote vloeyentheid / en vochtigheid / de gemelde indrukſelen lichter uytgaan / en verdwynen / dan ofſe in een drooger en vaſter ſtoffe geſet waren.

Op wat wyſe nu een menſch ſoo menige dingen op ſyn ordre / achter een / door de geheugenis, ſich kan te voorſchyn brengen / en met eenen door de tale ſoo veerdiglyk uytdrukken / als in de lange redeningen geſchied / is ganſch wonderlyk / en moeyelyk om te begrypen. Immers is het by de ervarentheid ſeker / dat de geheugenis het byſonderſte / en een noodig behulp / is tot het gebruyk des verſtands.

Auguſtinus heeft ſeer wel geſegd / dat de menſchen haar verwonderen over den Hemel, de Sterren, en andere dingen / die in de locht geſchieden en vertoond worden; Item / over de Zee, de Aarde, en 't geene daar op geſchied; maar datſe vergeten over haar ſelven ſich te verwonderen, daar nochtans in den menſch / inſonderheid in de herſſenen, en oeffeninge der uytterlijke en innerlijke ſinnen, der geheugenis, inbeeldinge, verſtands, wille, ſpraak, en allerley vrywillige bewegingen; als mede in de voortteelinge, in de wonderlyke geſtalte, oorſpronk, aart, onderhoud, en bequaamheden der levendig-makende geeſten, en ſoo voorts / veel meer en grooter wonderen geſchieden / dan voorts in de ganſche ſichtbare Wereld.

In de geheugenis komen ons ſomtyds eenige ſaken / (te vooren van ons begrepen) van ſelfs voor / ſonder eenige ordre of ſekerheid. Maar gelyk door de wille, en inbeeldende kracht, de geeſten bepaald / en ſoo beſtierd worden / datſe in ſulke ſpieren / en op ſulke wyſe / vloeyen / als noodig is / om allerley bewegingen na onſen ſin en voornemen uyt te werken: ſoo heeft ook onſen wille ſulken bevel en macht op de gevoelende en bewegende geeſten / datſe uyt allerley ſaken / welke in den ſchat der memorie bewaard liggen / die haar doed voort brengen welke ſy wil / en op ſulken ordre en tyd alsſe wil. Het welk dan tweeſins geſchied / als men op eenige ſaak of reden in langen tyd niet gedacht heeft / ſoo datſe eenigſins ſchynd buyten de geheugenis te raken; en dan word men gewaar / dat de gevoelende geeſten als ſoeken na de na-gelatene indrukſelen der memorie, en veele ſaken by beurten ophaalen / tot dat eyndelyk dat uyt-gekoſen word / welkers gedachtenis wy begeerden te hebben. Deſe Reminiſcentie, of maniere van yets in onſe geheugenis te brengen / leerd de ervarentheid / dat ſeer geholpen word / als men yets diergelykx begrypt / of dat met het geene daar wy de memorie van willen vernieuwen / gelykenis / of gemeenſchap heeft; of ook door aanmerkinge van eenige omſtandigheden van tyd / plaats / perſonen / wyſe / en ſoo voorts.

De tweede maniere van geheugen is / als men ſich te vooren bereyd / om veele ſaken / en redenen / op eenen tyd / achter malkanderen voort te brengen / yder op zyn nette ordre en wyſe / gelyk wy ons dat voor geſteld hebben: als by exempel / als men een uur of twee lank eenige wel-geſtelde en geordende reden / of geſchiedeniſſen / wil voor dragen.

Maar / ſal yemand denken / hoe is 't mogelyk / dat in de herſſenen konnen ſoo meenige ontelbare indrukſelen over blyven / als de ſaken zyn die wy konnen weder ons in geheugenis brengen; en hoe is 't mogelyk / dat die yder op haar eygen ordre in de herſſenen konnen verblyven / ſonder onder malkanderen vermengd / verwerd / veranderd / en gebrooken te worden? Ik antwoord / dat dit / en het ganſche werk der memorie / ſoo wonderlyk is / dat niemand ten vollen kan begrypen / op wat maniere dit alles ſoo geſchied / gelyk nochtans dagelykx wy het ſelve doen; ſulkx dat wy ons eygen werk niet verſtaan / gelyk een vrouw niet verſtaat / hoe dat / ſonder haar beleyd / de menſchelyke natuure in haar eygen lichaam geformeerd word. Wy gebruyken onſe uytterlyke en innerlyke ſinnen / wy willen / en worden met verſcheyden herts-tochten bewogen. Wy ſpreken / en bewegen onſe leden na onſen wille / doch weynige begrypen / hoe en op wat wyſe ſulkx alles van haar voort komt. Wy hebben een reden-kavelende ziel / door welke wy alles onderkennen / doch wat deſe ziele ſelve is / konnen naauwlykx de verſtandigſte begrypen. Sulkx dat wy in allen deſen genootſaakt zyn / te erkennen een onna-ſpeurelyke hand Gods / die alles in allen werkt / Die den Wijſen Wijsheid geeft, en wetenſchap den genen die verſtand hebben. *Dan.* 2. 21. Doch om echter yets te ſeggen tot verklaringe van de voor-geſtelde vrage: ſoo dunkt my / dat de indrukſelen van meenige ſaken ſeer bequamelyk / door verkleyninge, in een ſeer kleyne plaats konnen geſchieden. Gelyk op het vlies Retina in het oog, op een ſeer kleyne plaats / kan vertoond worden / den omme-trek van den halven Hemel / met de lichamen die ſich daar vertoonen; en op een kleyn tafereel / of papier / konnen meenige ook groote dingen / ordentlyk / en ongequetſt vertoond werden: Item / in een verkleynende ſpiegel, of glas / en ſoo voorts. Doch D. Renatus des Cartes oordeeld / dat men by de voorgemelde indrukſelen niet anders moet verſtaan / dan dat op de plaatſen daarſe geſchied zyn / de kleyne pori, ofte gaatjens, lichter door de invloeyende geeſten konnen geopend werden / dan andere. En dat de geeſten, door beſtier der inbeeldinge daar door vloeyende / ſoodanige bewegingen veroorſaken / waar door weder de ſaak als voor deſen vertoond word.

Van den ſlaap, en van de droomen.

DE voor-gemelde inbeeldende kragt, word met het gevoelen der ſinnen / en eygen-ſinnige bewegingen / in de dieren / door den ſlaap opgeſchort. Door dien de holligheden der herſſenen / en kleyne pori, ofte openingen der ſelve / als mede der ſenuwen / verſlappen / en geſtopt worden: alſoo de geeſten ſich ſoo ſeer / en met ſoo grooten meenigte / als dan in de herſſenen niet bewegen / maar elders in het lichaam verdeeld worden / en tot de voedinge en andere natuurelyke werkingen ſich beſich houden. Item / door dien / door de opwaaſſemingen des voetſels / de gemelde pori verſtopt worden. Uyt welke oorſaken ontſtaat / dat de beroeringen / die door de werk-tuygen der vyf ſinnen plegen / als men wakker is / tot de herſſenen gebracht te worden / als mede de geeſten welke tot de bewegingen der leden plegen af-geſonden te worden / opgehouden en verhinderd worden. Maar als de ſpyſe nu verteerd is / en de herſſenen en tocht-gaatjens der zenuwen van waaſſemingen en dampen ontloſt / en de geeſten door de voedinge verſterkt zyn / en weder in meerder meenigte in de herſſenen vergaderd worden: ſoo ontwaken de dieren weder / en zyn als vooren tot het gebruyk der ſinnen, ſoo uytwendige als inwendige, en tot de eygen-ſinnige bewegingen, bequaam.

Sommige oorſaken verwekken den ſlaap / door verteeringe en verdwyninge der geeſten / waar door de overige verſwakt zynde / ſich tot voedſel / ſtilte / en verquikkinge begeven: als daar geſchied door lang waken / of werken / langduurige ſorge / en beſigheid / door het gebruyk der baden / en ſoo voorts. Eenige oorſaken neygen ons tot ſlapen / om datſe door een ſtille / ſachte / aangename beweginge de geeſten ſtrelen / en tot ſtilte eenigſins brengen / of door ledigheid daar toe gelegentheid geven: gelyk wy ſien dat den ſlaap verwekt word door een ſacht ſingen / of ſtil gedruys der wateren; Item door eenigheid / ofte ledig en alleen in een ſtille plaats te weſen; door ſachte en matige warmte / wryvinge der leden / en ſoo voorts.

De droomen worden verwekt door een aanſtooten der geeſten aan de over-geblevene indrukſelen der ſaken / die wy te vooren door de uytterlyke ſinnen be-

Digitized by Google

ſeſt hebben: op diergelijke wijſe gelijk wy geſegd hebben / dat de geheugenis der voorige dingen ons dikmaal van ſelfs voor komt. Of om dat door dampen / of andere beroeringen / de geeſten by na op diergelijke wijſe worden beroerd / gelijkſe door de werk-tuygen der ſinnen plegen bewogen te worden / waar door dan ook diergelijk gevoelen verwekt werd.

't Welk echter op dien tijd de geeſten / in den ſlaap verſwakt en verhinderd zijnde / niet wel onderſcheyden / en denken dat ſulcx haar / na de gemeene gewoonte / van buyten aangebracht word.

d' Ervarentheid beveſtigd dit / door dien de droomen gemeenelijk veranderen / verſchillen / en gematigd zijn / na den aart en geſtalte der vochtigheden / welke in den menſch door dien tijd meeſt d' overhand hebben. Die ſwaarmoedig van bloed en geeſt zijn / komen droevige en ſchrikachtige droomen voor. Die heet en galachtig van bloed zijn / worden licht in de droomen gram, en beelden haar gevechten, kyvagien, en diergelijke dingen voor; 't welk niet wonder is / gemerkt ſelfs de ſeden der wakende / ten grooten deele volgen de verſcheyden gematigdheden der lichamen. Die phlegmatyk, vochtig, en koel zijn van humeuren / zijn / ſoo wakende als ſlapende / leuy, vaddig, loom, en droomen licht van water, van verdrinken, en ſoo voorts. Die warm, wel gematigd, en ſanguyn of bloedig van humeur zijn / voelen haar / ſoo wakende als ſlapende / tot vermaak, playſier, en vroylyke inbeeldingen en werkingen / genegen. Ook volgen de droomen dikmaal de ernſtige en dikmaal geoeffende ſorgen en beſigheden; welke de menſchen plegen / alsſe wakker zijn. 't Welk ook Salomon uytdrukkelijk aangemerkt heeft, *Eccl.* 5. 2. Want gelijk den droom komt door veel beſigheid. Alſoo ook de ſtemme des Sots, door de veelheid der woorden.

Hoe-wel het gelooft werd / dat de menſchen meer tot droomen genegen zijn dan de beeſten, om datſe overbloediger / en ſubtijlder geeſten hebben / en alle de innerlijke ſinnen volkomentlijker oeffenen dan andere dieren. Nochtans iſt wel te gelooven / dat ook eenige beeſten droomen, gelijk ſommige bevonden worden een ſterke geheugenis te hebben. Ariſtoteles, in ſijn hiſtorie der dieren *lib.* 4. beveſtigd ons dat de paarden, oſſen, ſchapen, geyten, honden, ja lichtelijk alle viervoetige dieren droomen. De honden beveſtigen dit / want men hoordſe dikmaal in den ſlaap baſſen. Op de voorgemelde plaats verhaald ons ook Ariſtoteles, datter eenige, ſoo vrouwen als mannen, geweeſt zyn, welke verklaarden datſe noyt gedroomd hadden in haar ganſche leven; welke daar na tot het droomen komende, merkelyke veranderinge in haar lichaam gewaar zyn geworden, ſulcx datſe of geſtorven zyn, of in ſware ſiekten vervallen.

4. Van de herts tochten, genegentheden, en bewegingen der dieren.

GElijk de voorgemelde geeſten het leven en gevoelen in de dieren veroorſaken / ſoo mede by gevolg de genegentheden. Want na dat eenige ſaak / door de vyf ſinnen ontfangen / door de inbeeldinge wel begrepen is / ſoo volgd dadelijk in de dieren een genegentheid tot die ſaak / ſooſe als goed gekeurd word / en dienſtig tot wel weſen en onderhoud der ſelve: of in tegendeel een afkeer daar van / ſooſe begrepen word als nadeelig en hinderlijk te weſen. Sulcx dat alles gebracht werd onder twee hooft-ſaken / of goed of quaad; het een verwekt een vermaak en blytſchap, het ander pyn en droefheid. Het eerſte veroorſaakt dat het herte geopent werd / en de geeſten na de buytenſte leden bewogen en verſpreyd werden / als willende het geene ſy goed achten te gemoed loopen / en omhelſen. In droefheid daar en tegen word het herte geſloten, en de geeſten binnewaarts getrokken / als vermijdende het beſefte quaad. Hier uyt volgd dan bleekheid, beven, en onbequaamheid om met volle veerdigheid yets te doen / door den intrek der geeſten / door welkers behulp alle daden en werkingen moeten geoeffend worden. *Prov.* 29. 25. De tſitteringe des menſchen legd hem een ſtrik. Doch indien deſe vreeſe wel gematigd is / en niet groot / ſoo maaktſe den menſch aandachtiger, ſorgvuldiger, en voorſigtiger, en ſoo iſſe hem ſeer dienſtig en nut. Uyt de twee gemelde herts-tochten vloeyen alle de andere / als verlangen, vrees, gramſchap, hoop, en ſoo voorts. Door dien deſe twee verſcheydentlijk onder malkanderen konnen vermengd worden / ten aanſien der verſcheydentheyd der ſaken / die onſe inbeeldinge voorkomen / en verſcheyden manieren / op welke de ſelve aangemerkt en beſeft worden: of als tegenwoordig / of als toekomende; of als ſoodanig dat kan vermijd worden / of dat men niet kan ontgaan; en als een goed dat niet kan verkreegen worden / of niet dan onſeker / of ſeer beſwaarlijk / en ſoo voorts.

Daar kan niet weſen in de inbeeldinge / of het moet eerſt eenigſins tot de ſelve gebracht zijn door de vijf uyterlijke ſinnen / gelijk wy elders breeder betoond hebben: en by gevolg kander niet komen tot de begeerte der dieren / dan 't gene te vooren door de inbeeldinge, en de vijf ſinnen, als goed of quaad begrepen is.

Nochtans kan het wel weſen / dat tot de kinderen / en jongen der dieren / eenige kennis en genegentheid van de Ouders overgaat; gemerkt van de ſelve geeſten in haar gevonden werden / welke in het voortteelende dier geweeſt zijn: en daarom kan ook met die geeſten eenige gemeene kennis / en genegentheid / medegedeeld worden. Want de ervarentheid leerd / dat dikmaal eenige gewoonten / luſten / genegentheden / gematigdheid / of ongematigdheid / en verſcheyden indrukſelen / door de phantaſie / genegentheid / en geſtalte der teelende / in 't gene voort-geteeld word / medegedeeld en overgeſtort worden: welke lang in de ſelve verblijven. De geeſten weten hoeſe moeten invloeyen in de zenuwen en ſpieren / om deſe of geene bewegינge te veroorſaken; hebben trek tot ſpijs en drank / &c. In ſommige dieren ſpeurt men een ingeboren af-keer, tot de dieren van welkſe verſlonden worden / hoewelſe die noyt geſien hebben; en trek of genegenthéid tot eenige dingen / dieſe te vooren noyt hebben gehandeld. Ja / dat wonderlijker is / gemerkt onſe gevoelende geeſten geſtadiglijk vervliegen / en dagelijkx / door de voedinge / in de plaats der ſelve nieuwe komen; ſoo ſiet men echter / dat de voorgaande in de volgende overlaten de ſelve kennis / genegentheden / en geſtalte / welke ſy te voren in dieren zijnde / gehad hebben.

Maar yemand mag hier tegen inbrengen / dat de menſchen een kennis van God is ingeſchapen / welken wy nochtans door geen van de vijf ſinnen konnen begrijpen. Ik antwoord / dat den menſch niet word gebooren met eenige dadelijke kenniſſe, of oeffeninge van begrijp en oordeel: maar dat zijn verſtant / of herſenen / zijn als een wit papier, daar niets op ſtaat geſchreven / maar is echter tot alles bequaam om beſchreven te worden. Als men dan ſegd / dat de kennis Gods, de Goddelijke Wetten, en eerſte beginſelen, gemeene bekenteniſſen, of gronden van kennis, en van 't geen men doen en laten moet, de menſchen natuurelijk zijn / of datſe ons ingeboren en ingeſchapen zijn; ſoo is de meeninge niet / dat wy in onſe geboorte de dadelijke kenniſſe der gemelde ſaken hebben; maar dat men / komende tot Jaren van verſtant en onderſcheyd / ſoodanige dingen kan weten / ſonder dat men daar toe eenige onderrichtinge van andere van nooden heeft / maar dat de natuurelijke bequaamheid tot reden-kaveling ons dat alles van ſelfs leerd / en overtuygd. Want als wy God natuurelijk beſeffen / ſoo begrijpen wy daar onder niets anders / dan een weſen, 't welk wy toe-eygenen alle de volmaaktheden,

welke

welke wy in de Schepſelen door onſe ſinnen begrepen hebben; als daar is wysheid / heyligheid / goetheid / macht / heerlykheid / geluksſaligheid / en ſoo voorts. En / gemerkt wy God aanmerken als een oorſaak van alles / ſoo begrijpen wy dat de gemelde volmaaktheden in hem zijn op de volmaakſte wyſe / en afgeſcheyden van alle onvolkomentheden / en gebreken / welke wy in de Schepſelen bevinden.

De bewegingen der dieren zijn tweederley. Of ſoodanig datſe niet zijn in het vermogen der dieren; als de beweginge der longe / herte / en die in de maag / herſſens / en elders / uyt noodwendige oorſaken / en natuurelijke warmte / voort komen: of welke zijn in haar vermogen, en door het beſtieren van hare inbeeldinge / genegentheden / en herts-tochten uytgewrocht / bematigd / en bepaald werden. Als eten / drinken / loopen / ſingen / &c. Want ſoo haaſt / door de inbeeldende kracht / eenige ſaak als goed of quaad is beſeft / en daar toe genegentheid of af-keer verwekt werd: ſoo word men ook dadelijk by gevolg in de dieren gewaar / een vlieden van het quade / en genegentheid om het goede te vervolgen en te verkrijgen. Sulkx dat deſe eygen-ſinnige beweginge geſchied / als van de herſſenen / door de inbeeldende en begeerende kracht / genoegſame geeſten geſonden worden door de zenuwen / na de ſpieren der leden / welke moeten na het oog-merk der inbeeldende kracht bewogen worden: door welken invloed der geeſten de gemelde ſpieren ſwellen / dikker en korter in een getrokken worden; waar op dan moet volgen / dat de leden / die aan de ſelve ſpieren met ſterke banden vaſt zijn / ook ingetrokken en bewogen worden. En ſoo haaſt de gemelde geeſten weder wijken uyt de gemelde ſpieren / en na andere deelen en plaatſen vertrekken / ſoo worden de ſpieren weder ſlapper en langer / en de leden komen weder op haar voorige plaatſe.

Hoe het nu geſchied / dat de dieren ſoo menigerley eygen-ſinnige bewegingen, na haar genegentheid en voorig oog-merk / ſoo veerdiglijk / ordentlijk / en lang konnen beſtieren en bematigen / gelijk geſchied in het danſſen / ſpreken / ſingen / en diergelijke werkingen / is ſeer wonderlijk en moeyelijk te begrijpen. Sulkx dat men nooyt genoeg kan verwonderen / de veerdigheid / bequaamheid / en voor-deftigen aart en kracht / welke in de levendig-makende geeſten der dieren beſpeurd word; inſonderheid in de oeffeninge der vijf ſinnen / inbeeldinge / en boven al der vernieuwinge van de geheugenis der ontelbare ſaken / die te vooren als eenen ſchat in de herſſenen bewaard leggen; en dat met ſulken veerdigheid / geſette ordre / en groote menigte / dat het niet te begrijpen is. Item / in de uyt-werkinge der menigerley / langdurige / ordentlijke / eygen-ſinnige beweginge der leden / en beſtieringe der ſelve na het voornemen en genegentheid der dieren. Doch om dit te beter te verſtaan / ſoo moet men weten dat de ſpieren eenige kleyne openingen hebben / door welke de geeſten / van d'een in d'ander / haaſt konnen overgaan.

Daar zijn ſommige bewegingen in de dieren / en menſchen / die wel ten principalen naturelijk en noodſakelijk zijn / maar nochtans eenigſins / en ten deele / na de wille en inbeeldinge gematigd / verhaaſt ofte opgeſchort konnen worden. Dus ſiet men / dat het water-loſſen en reyniginge des buyks / is een naturelijk en noodſakelijk werk; nochtans alſoo / dat door de kracht der inbeeldinge / het ſelve kan verhaaſt of uytgeſteld worden / na dat'er gelegentheid / of geene / is / om het ſelve te doen. Een menſch die ſich tot ſlapen begeeft / met een ernſtige en ſterke inbeeldinge en voornemen / van op ſulken of ſoodanigen ure op te ſtaan; die word gewaar dat ſijn inbeeldinge ook in 't midden des ſlaaps waakt / en hem tegen dien tijd / of eer / ſal doen ontwaken. Het adem halen is een naturelijke noodſakelijke beweginge / nochtans kanſe eenigſins op gehouden / verhaaſt / of vertraagd worden. Maar wat het groeyen en voedinge der lichamen belangd / als mede het afſcheyden der ſtoffe / welke tot de voedinge onbequaam is / als de gal / drek / piſſe / &c. dat zijn alle werkingen / welke enkelijk van ſelfs / ſonder ons beleyd / naturelijk geſchieden / volgens de wonderlyke en tot dien eynde bequame geſtalte der leden / en innerlijkſte deelkens der ſelve.

Staat noch aan te merken / dat de levendige geeſten / alsſe eenig quaad beſeffen / buyten het lichaam daarſe in zijn / of dat tegenwoordig is / of te zullen komen gevreeſt word / ſoo ſluyt het hert door droefheid en vreeſe, en de geeſten vlieden / als 't waar / van dit quaad ſich by een trekkende; en dat ſomtijds met ſulken geweld / dat daar door de geeſten eenigſins benauwd / ja verſtikt worden / en in het lichaam een gemeene onmacht ontſtaat: ſulcx dat door al te grooten ſchrik / en t'ſamendringen der geeſten / ſommige lieden van haar ſelven vallen / ja gevaar van de dood loopen.

Maar als de geeſten gewaar worden eenig ongeval in onſe lichamen / in welke datſe zijn / ſoo zijn de geeſten gewend na die plaats toe te loopen / en de natuur ſend het bloed / levende geeſten / en natuurelijke warmte daar na toe / met oogmerk om 't ſelve quaad te weeren / of immers te verbeteren / en te verſachten: gelijk in de pijnen / quetſuren / verſtel in de herſſenen / heete koortſen / en anderſins / is te beſpeuren; dat de natuur (over haar behoudenis ſorgvuldig zijnde) door toeloop der geeſten / en bloed / de oorſaak der ſiekten tracht weg te nemen / of immers allengſkens rijp te maken / en te loſſen. Hoewel de ervarentheid leerd / dat deſen toeloop der geeſten / dikmaal (by toeval / buyten en tegen het oogmerk der Natuur) groote onheylen / ontſtekingen / en bederf der leden / en by gevolg doodelijk gevaar / veroorſaakt.

Inſgelijcx ſiet men dat in ſaken die aangenaam zijn / het zy datſe door reuk / of gevoelen / of anderſins / onſe lichamen werden toe-gebracht / of datſe van buyten verſtaan / gehoord / of vernomen werden / het hert ſich dadelijk ontſluyt / en de geeſten daar na toeloopen / als 't waar om dat / 't geene ſy als goed beſeffen / te omhelſen. 't Welk ſomtijds / in onverwachte, groote blydſchap, met ſoodanigen kracht geſchied / dat het hert / en ingewanden / van de levendige geeſten te veel ontbloot werden / ja dat ſomtijds de menſchen in gevaar des doods loopen / of groote ongemakken / door al te grooten t'ſamen-loop / uytvloeyen / en t' ſamen-dringinge der geeſten. Maar door matige blydſchap, in tegendeel / worden de geeſten in hare beweginge / geſtalte / en werkinge wonderlijk onderhouden / en geſterkt: doch door droefheid ſeer bedorven en gekrenkt / door dien hare geſtadige en matige beroeringe / ſonder welkſe niet konnen beſtaan; daar door belemmerd word. Beyde heeft ons Salomon aangeweſen. *Prov.* 15. 13. 15. en 17. 22. en 18. 14.

Van de Oeffeninge der innerlijke en uytwendige Sinnen.

In alle gevoelen komen drie dingen in aanmerkinge. De gevoelende geeſten, de beweginge die gevoeld word / en het beſeffen deſer beweginge ofte gevoelen ſelve. Wat het eerſte aangaat / hoe-wel de geeſten menige zijn in getal; nochtans / om datſe alle in de holligheid der herſſenen vereenigd zijn / en alle van een en den ſelven aart / ſoo zijnſe als een te rekenen / en als een middel of werk-tuyg van een en ſelve gevoelende kracht / en ſpannen ook gelijkelijk te ſamen tot de ſelve herts-tocht / en eygen-ſinnige bewegingen.

Want / in gevalle dat op verſcheyden plaatſen / en deelen des lichaams / te gelijk op eenen tijd / de uytwendige en inwendige ſinnen, herts-tochten en eygen-ſinnige bewegingen geoeffend wierden / ſoo zouder geen accoord / over-een-komſte / of eenigheid weſen; maar te gelyke ſouden op eenen tijd / verſcheyden / ja tegengeſtelde gevoelens / genegentheden / en bewegingen ver-

Digitized by Google

oorſaakt worden. Soo dat het dier niet als een, maar als in veele dieren ſoude ſchijnen verdeeld te weſen. Maar nu zijn alle de geeſten in een lichaam met malkanderen Contigui, ofte vereenigd en t'ſamen-rakende; op dat ſy alle tot eenderley werkingen/ en oogmerk/ tot welſtand des geheelen lichaams/ zouden t'ſamen werken: en deſe werkingen/ ofte oeffeningen der uyterlijke en innerlijke ſinnen/ geſchieden maar op een plaats/ namelijk in de herſſenen, voor ſoo veelſe het dier als ſoodanig eygen zijn. Want gelijk de verſcheydentheid der lichamen/ en verſchil in getal/ niet alleen ontſtaat uyt de verſchillende fatſoenen/ maar ook datſe niet zijn aan malkanderen Contigua, ofte t'ſamenhoudende. Soo beſtaat insgelijks de eenigheid des levenden lichaams/ of diers/ daar in/ dat niet alleen de leden alle met malkanderen vereenigd zijn/ maar inſonderheid/ dat de levendig makende geeſten alle met malkanderen/ tot eenderley oeffeninge der levendige bequaamheden/vereenigd zijn. Waar uyt wy voorts konnen begrypen; dat/ hoe-wel alle de lichamen uyt eenderley algemeene ſtoffe; en het leven aller aart-gewaſſen en Beeſten/ uyt eenderley gemeene geeſten voort-gebracht worden; dat echter de lichamen/ ſoo leven-looſe als levende, van malkanderen/ niet alleen in getal, maar ook in gedaante, aard, eygenſchappen, fatſoenen, begrijp, genegentheden, en werkingen ſeer verſchillen. En hoe-wel de Menſchen de meer gemelde lichamelijke geeſten met de aard-gewaſſen en Beeſten gemeen hebben; datſe nochtans in gedaante en volmaaktheid ſeer verre van alle Beeſten verſchillen/ en de ſelve overtreffen door de reden-gebruykende ziele/ welke de voorgemelde lichamelijke leven-verwekkende geeſten/als haar werk-tuyg/gebruyken moet tot oeffeninge van een leven/ dat een menſch, als een menſch, en na Gods beeld geſchapen, betamelijk is. Soo is 'er insgelijks een groot verſchil tuſſchen een menſch die enkelijk na de naturelijke driften/ quade gewoonten/ en genegentheden der verdorven natuur leeſd: en een menſch welke leeſd na de leydinge des Goddelijken Geeſts/ en beſtier der Goddelijke wille; hoewel hy het naturelijke leven/ en de gemeene bequaamheden/ eygenſchappen/ en hoedanigheden/ met andere menſchen gemeen heeft.

Wat belangd het tweede/ ſtaat wel aan te merken/ dat alle gevoelen niet enkelijk geſchied door een ingedrukte beweginge in de geeſten/ maar door een beweginge waar door de geeſten/ in haar beroeringe/ dieſe van haar ſelven hebben (als zijnde warme en derhalven altoos bewegende lichaamkens) eenigſins veranderd worden/ en by gevolg iets komen door de veranderinge te lijden. 't Welk de ervarentheid bewijſt/ want om dat gelijk van ſijns gelijk niet veranderd word, daarom word ook 't geene even gelijk is van ſijns gelijke niet gevoeld. Want de geeſten hebben geen gevoelen van de beweginge dieſe met malkanderen/ en onder malkanderen/ gemeen hebben. 't Geene een en de ſelve warmte heeſt met onſe hand/ of leden daar men mede voeld/ word van ons niet beſeſt. Iemand die door een koortſe onmatig heet is/ zal de hitte van een ander/ die mede ſoo de koortſe heeſt/ niet konnen onderſcheyden. Als onſe hand heeter is dan eenig warm lichaam/ ſoo gevoelen wy die warmte des gemelden lichaams niet/ ja oordeelen het ſoo verre koud te weſen/ als het minder warmte heeſt als onſe gevoelende leden. Alle ſaken worden dan door het gevoelen geoordeeld/ na de veranderinge die door de ontfangen beweginge/ in het gene gevoeld/ veroorſaakt word. En gemerkt de gevoelende dieren verſcheyden zyn van gematigdheid/ aart/ en geſtalte: ſoo veroorſaakt een en de ſelve ſake/ door ſijn beweginge/ verſcheyden veranderingen in de gevoelende dieren. Waar uyt ontſtaat/ dat het geene het een dier goed voedſel geeſt/ ſal venijn wezen voor een ander. 't Geene voor het een dier ſoet is; ſchijnt een ander bitter te zijn; dat het eene goed is/ oordeeld het ander ſchadelijk te zijn; dat ſtinkt voor het eene/ geeſt een lieffelijke reuk voor het ander/ en ſoo voorts. Want het gevoelen is van de Natuur gegeven/ tot onderhoud en wel-weſen der gevoelende dieren/ op datſe door hare ſinnen ſouden onderſcheyden/ wat tot haar onderhoud dienſtig, of na-deelig is/ en by gevolg/ watſe begeeren en vervolgen, of watſe haten en vlieden moeten: gemerkt/ na de gemeene Wet der natuur/ alles (ſoo veel doenlijk is) tracht te blijven in dien ſtaat/ en naturelijke geſtalte in welke het ſich bevind.

Doch hoe-wel deſe verſcheydentheid valt in ſommige van de vijf ſinnen, nochtans niet in alle. Want dat is een ſaak die wonderlijk is/ dat een ſtem door beroeringe onſes monds/ of door eenige andere ſaak/ veroorſaakt zijnde/ alle Menſchen te gelijk op een ſelve wijſe ontfangen/ en 't ſelve daar van oordeelen; als mede van die dingen welke geſien worden. Maar in reuk en ſmaak ſullenſe dikmaal verſchillen. Want dat d'een wel ſmaakt, is d'ander onaangenaam. Dat d'een wel bekomt, zal een ander aan de geſondheid hinderlijk weſen. Uyt het geſeyde moet noodſakelijk volgen/ dat een ſtem geformeerd zijnde/ de locht door de ſelve/ in alle omſtaande deelen/ op een en ſelve maniere beroerd werd. En dat de beſtralinge, die van een en ſelve ſienelijke ſaak tot de oogen van menige menſchen te gelijk geſchied/ over-al op een en de ſelve maniere geſteld is. Want de minſte veranderinge in deſen/ ſoude dadelijk maken/ dat d'een menſch anders als d'ander door ſijn geſicht van de gehoorde ſtem, of geſiene ſaak, ſoude oordeelen.

Staat voorts aan te merken/ dat het gevoelen, of het beſeffen en werkinge der uyterlijke en innerlijke ſinnen/ eygentlijk maar geſchieden en geoeffend worden in de herſſenen. Want die niet wel geſteld of gematigd zijnde/ houd alle beſeffen en gevoelen op/ ofte immers word min of meer verhinderd/ na dat de ontſteltenisſe minder ofte meerder is.

Tegen-werp. Nochtans ſchijnen de herts-tochten en genegentheden in het Hert haar plaats te hebben/ en derhalven ook het beſeffen/ gemerkt de genegentheden uyt het beſeffen/ en oordeel der inbeeldende kracht/ haren oorſpronk nemen.

Antw. Hoe wel het beſeffen dat in de herſſenen geſchied/ veroorſaakt in het hert verſcheyden bewegingen; nochtans word de inbeeldende/ en willende kracht/ niet geoeffend dan in het midden der herſſenen; even gelijk het beſeffen der vijf uyterlijke ſinnen/ in de werk-tuygen der ſelve wel eenige alteratie en veranderinge veroorſaakt/ maar nochtans het beſeffen ſelfs/ en oordeel der ſelve/ geſchied niet dan in de herſſenen. Of in geval de gevoelende geeſten elders buyten de herſſenen yets gevoelen/ als in den ſlaap/ of ſiekten/ in welke de menſch van het gebruyk des gemeenen ſins berooſt werd/ in welke ſomtijds/ door yets dat beſchadigd/ in-trekkinge der leden geſpeurd werd; nochtans weet daar van het dier niet/ welkers gemeene ſin niet dan in de herſſenen geoeffend werd.

Van de plaats der gevoelende Ziel.

OVer de plaats der gevoelende Ziel is veel onder de Natuur-onderſoekers getwiſt/ en getwijffeld. Doch/ om eygentlijk te ſpreken/ ſoo moet men onderſcheyd maken tuſſchen de lichamelijk geeſten, welke het gantſche lichaam door/ met het bloed/ en in alle de deelen des ſelfs/ verſtrooyd zijn: En tuſſchen de gevoelende kracht, en bequaamheid om te oeffenen de uyterlijke en innerlijke ſinnen/ en eygen-ſinnige bewegingen. In den eerſten ſin/ ſoo men by het woord gevoelende ziele verſtaat/ de levendig-makende geeſten; ſoo is deſe ziele over-al door het lichaam verſpreyd/ alle deelen des ſelfs het leven veroorſakende/ en onderhoudende.

Maar

Digitized by Google

Maar indien men het woord gevoelende ziele op-neemd in den tweeden ſin / ſoo verbuldſe eygentlijk een plaats / noch heeft geen breedte / lengte / of diepte: welke is den eygen aart der lichamen / voor ſoo veel ſy lichamen zijn. Maar beſtaat in enkele bequaamheid van gevoelen, inbeelden, begeeren, en bepalinge der beweginge tot haar oogmerk dienſtig, en noodig; welk is de onderhoudinge van het lichaam daarſe in is / en by gevolg tot vlieden van het gene ſchadelijk is / en vervolg van het gene tot onderhoud en welſtand noodig is. Deſen aart en bequaamheid hebben de geeſten over-al waarſe zijn / maar echter oeffenenſe deſelve alleen in de herſſenen / voor ſoo veel aangaat den gemeenen ſin / inbeeldinge / en beſtierende kracht / daar het dier kundig van is / als behoorende tot onderhoud van het geheel.

Aangaande nu de beſtemde plaats in de herſſenen / daar deſe krachten geoeffend worden / daar over zijn mede de Naturaliſten niet eens. Sommige ſeggen met de Heel-meeſters: dat de geheugenis geoeffend word in het achterſte deel der herſſenen, welk wat drooger is dan de andere deelen / en daarom de indrukſelen der vyf ſinnen beter kan bewaren. Dat de inbeeldinge geſchied in het voorſte deel der herſſenen; en den gemeenen ſin in het midden en des ſelfs holligheden. Alſoo de ervarentheid leerd / dat door genees-middelen / beſteed aan het achterſte deel der herſſenen / de memorie alderbeſt geholpen word / als ſe verminderd / of grootelijks verhinderd is. Item / dat de inbeeldinge bedorven zijnde / beſt geneſen word door genees-middelen ontrent het voorſte deel der herſſenen gevoegd; en de gebreken des gemeenen ſins, door middelen ontrent het midden des hoofds gebruykt.

Doch dit alles voor waar op-genomen zijnde / ſoo volgd echter niet / dat de geheugenis op een ander plaats geoeffend word / dan de inbeeldinge, of gemeenen ſin. Maar alleen / dat de quade geſtalte der eene plaatſe meer de oeffeninge der eene / dan der andere bequaamheid verhinderd. Even gelijk de gebreken der oogen het geſicht / en de gebreken der ooren het gehoor verhinderen; hoewel eygentlijk het beſeffen beyde van 't geſicht en gehoor, niet dan in de herſſenen geoeffend word.

Den beroemden D. Renatus des Cartes heeft gedacht / dat het oeffenen van gevoelen, inbeeldinge, geheugenis, bedenkinge, wille, genegentheden, en hertstochten, met de bepalinge aller eygen-willige bewegingen geoeffend wierden in den menſch / van de ziele der menſchen / alleenlijk in en door een kleyn klierken, genaamd Glandula Pinealis, 't welk ſijn plaats heeft in het midden der herſſenen. En dat alle bewegingen die door de vyf uytterlijke ſinnen begrepen worden / op dit klierken ge-eyndigd / en daar van de ziele begrepen / geoordeeld / en onderſcheyden worden: en dat de ziele des menſchen / al iſſe een onlichamelijken / onſterfelijken Geeſt / echter van God / en de natuur / ſoo naauw met het gantſche lichaam / maar inſonderheid met deſe gemelde klier, vereenigd is / datſe daar alleen alle hare krachten oeffend / en dat de ziel, door verſcheyden bewegingen / dieſe veroorſaakt uyt haar ſelven in deſe kliere, veroorſaakt alle de eygen-willige bewegingen / die door het lichaam geſchieden: alſoo de kliere ſoo dicht alleſins van de levendig-makende geeſten beſet is (en ſoo bequamelijk geſteld / en als opgehangen aan de holligheden der herſſenen / in 't midden der geeſten / datſe ſeer licht de geeſten kan bewegen / of door de ſelve bewogen worden) dat door de minſte beweginge der ſelve / na datſe ſus of ſoo geſchied / de geeſten verſcheydentlijk beſtierd worden / om na het oog-merk der ziele allerley beweginge der leden te beſtieren / te bepalen / en te veranderen: even gelijk door de verſcheydentheid alleen der bewegingen / die door de werk-tuygen der vyf uytterlijke ſinnen aan deſe kliere gebragt werden / de verſcheydentheid aller ſaken geoordeeld word.

De byſonderſte reden / door welke den gemelden Autheur dit gevoelen tracht te beweeren / is: om dat alle de deelen der herſſenen tweederley zijn / gelijk ook de werk-tuygen der uytterlijke ſinnen, de oogen, ooren, neus-gaten, handen; namelijk recht en ſlinker; maar deſe klier is maar een, en dat in het midden der herſſenen. Waar uyt hy denkt / dat / al ſiet men yets met twee oogen / of al hoort men yets met twee ooren / en ſoo voorts: echter deſe tweederley bewegingen op de gemelde klier vereenigd worden / en op een punt t' ſamen loopen / en daarom de ſaak maar enkel geoordeeld word te weſen / al wordſe door twee oogen geſien / of door twee ooren gehoord.

Het voor-verhaalde gevoelen Carteſij, rakende het gebruyk der gemelde kliere, word van anderen met verſcheyden redenen tegen-geſproken. Eerſt / om datſe tot ſoo menige treffelijke en verſcheyden werkingen ſchijnd te kleyn / en te ſlecht te weſen. Ten tweeden / om datſe ſtaat op de plaats daar de vuyligheden van de holligheden der herſſenen geloſt en geſuyverd worden. Soo datſe meer ſchijnd geordend te weſen tot uytloſſinge der onreyne en overtollige vochtigheid (gelijk de andere kliere in de herſſenen / van haar gebruyk Pituitaria genaamd) dan tot ſoodanige edele werkingen / als geſegd is. Ten derden / om dat aan de gemelde kliere geen zenuwen komen / door welke de bewegingen en gevoelen der vyf uytterlijke ſinnen ſouden konnen aan de gevoelende geeſten vertoond worden. Maar dat het waarſchijnelijker is / dat alle beſeffen der ſinnen / en beſtieringe der eygen-ſinnige bewegingen der leden / aldernaaſt geſchied / en af-vloeyd van het begin Medullæ Spinalis, gemerkt dat de zenuwen der vijf ſinnen, en alle andere / welke dienen tot het gevoelen en bewegen / aldaar haren oorſpronk nemen. Maar aan de Glaudula pinealis, ſiet men of verneemd men geen zenuwen, door welke of het gevoelen geſchied / of door welke de beweginge der leden kan veroorſaakt worden. Sie onder andere Bartholini Anatomiam lib. 3. welke verhaald dat D. Sylvius, in de meer-gemelde kliere, Pinealis genaamd / verſcheyden malen heeft gevonden ettelijke kleyne ſandekens, ja ſomtijds een kleyn ſteenken, ontrent een vierde deel ſoo groot als een gemeene Erte.

De gevoelende ziele ſchrijft hy alleen den menſch toe / meenende dat alle de dieren eygentlijk te ſpreken noch beſeffen / gevoelen / inbeeldinge / of genegentheid hebben / maar dat alles 't gene de dieren doen / alleenelijk geſchied ſonder eenig verſey of vernuft / door de natuerelijke warmte / en geſtalte der leden; even gelijk een uur-werk door ſijne raderen en gewicht; en een Molen door den wind / en fatſoen van ſijn maakſel / alles doed / 't gene door de ſelve uytgewrocht word. Welk gevoelen ſtrijd / niet alleen tegen de Heylige Schrift / welke verſtand, wijsheid, en vernuft den dieren in menige plaatſen toe-ſchrijft; maar ook tegen duyſenderley ervarentheid / welke van het vernuft / kennis / en loosheid der dieren getuygenis geven; waar van wy breeder in onſe H. Natuurbeſchrijvinge gehandeld hebben.

Dat uyt de Siekten, en verhinderingen in de oeffeninge der uytterlijke Sinnen, en krachten der levendig-makende Geeſten, de wijſe van der ſelver werkingen beveſtigd word.

'tGEne wy geſegd hebben / of noch ſtellen ſullen / rakende de wijſe en maniere / door welke de uytterlijke en innerlijke ſinnen geoeffend worden / als mede de bewegende kracht na de genegentheid der wille en herts-tochten; word beſt verſtaan / en beveſtigd / uyt de oorſaken der ſiekten / en beletſelen / waar door de dieren in het oeffenen der gemelde krachten verhinderd werden. Want / by exempel / ſoo wanneer eenige onnatuerlijke vochtigheid / of damp, de tocht-gaatjes en buyſen der levendige geeſten in de herſſenen verſtopt, ſoo ontſtaan daar door verſcheyden ſlaap-ſiekten, in wel-

ke de menſchen van het gebruyk der ſinnen / en eygenſinnige bewegingen / verhinderd werden. Door eerſt, om dat den invloed der geeſten / tot de werk-tuygen der ſinnen en bewegingen / belet word / door welke nochtans de bewegingen / als geſegd is / geſchieden moeten / en de ſinnen geoeffend. Ten anderen / om dat de geeſten in een groote menichte na de herſſenen toeloopen / alwaarſe gewaar worden dat hare werkingen verhinderd worden / en dat om (ſoo veel in haar is) de oorſaak des quaads weg te nemen: door welken grooten toe-vloet der geeſten na het hooft / de andere leden verlaten worden / ſulkx datſe tot de oeffeninge der ſinnen / en hare byſondere werkingen / onbequaam zijn. Waarom poogt men in ſulken gevalle / door aangename reuk / of door yets anders / de geeſten van de herſſenen na de andere leden af te lokken / of te trekken.

Soo leerd ons de ervarentheid dat de ſtuypen en vallende ſiekten (in welke insgelijkx het gebruyk der ſinnen / en eygen-ſinnige bewegingen verhinderd werden) ontſtaan uyt onnaturelijke vocht en waſemingen, welke in het hooft den invloed der geeſten beletten / door gemelde reden. Maar als de geeſten het quaad komen te overwinnen / ſoo brengenſe de quade ſtoffe wech / en maken dat door den mond ſpeekſel en ſchuym uyt-geworpen word / en dan begind de ſiekte op te houden. De kinderen zijn de ſtuypen meer onderworpen dan bedaagde lieden, om datſe vochtiger van herſſenen zijn / en de tocht-gaatjes der zenuwen ſeer kleyn hebben / waar door den invloed der geeſten lichter verhinderd word. Maar in den hooger ouderdom word de overvloedige vochtigheid allenxkens verteerd / en door het ſweeten en uytwaſſen des hayrs verminderd. Dit beveſtegd Thomas Campanella ook / met ervarentheid / van een gat eens hols van eenen berg in Italien / uyt welke geſtadiglijk ſtinkende / vochtige dampen uytwaſemen; en ſoo haaſt als men daar ontrent eenen hond / of ander beeſt brengt aan dat gat / ſulx dat het dien vochtigen damp intrekt / ſoo vald dien hond dadelijk in onmacht / en even in ſoodanige ontſteltenisſe / als de vallende ſiekten veroorſaken in de menſchen.

Insgelijkx bevind men dagelijkx dat als de zenuwen des gehoors / geſichts / of reuks / of eenige andere leden / door taaye koude ſlijm, of vochtigheid verſtopt en beſet zijn / dat de gemelde ſinnen / en beweginge van verſcheyden leden / verhinderd worden / als in geraaktheid, lammigheid, en andere diergelijke ongemakken geſpeurt word. Daar-en-boven bemerkt men klaarlijk / dat door ontſtekinge der vlieſen die de herſſenen bedekken / van het Diaphragma of middel-ſchot, of door al te groote verhittige des bloeds, en der levendige geeſten in de herſſenen / der ſelver ordentlijke beweginge en beſtieringe (door welke de ſinnen en eygen-ſinnige bewegingen geoeffent worden) belet en verhinderd worden; waar uyt dan raſeryen, ſotheid, of ook dolligheid en onſinnigheid ontſtaat / na dat de oorſake min of meer ſwaar is; gelijk in brandende koortſen, al te overvloedigen gebruyk van heeten drank / en in hevigen toorn (welk een korte dolligheid is) te beſpeuren is; als wanneer door al te heeten bloed / en overvloedige hitte in de herſſenen / de geeſten ontroerd / ſterk vervliegen / en in haar werkingen verwerd en verhinderd worden. Uyt welken allen / en diergelijke dingen meer hier toe behoorende / blijkt; dat de oeffeninge der uytwendige en inwendige ſinnen, en eygenſinnige bewegingen der leden / door de levende geeſten, op ſoodanigen wijſe toe gaat / gelijk wy te vooren gemeld hebben.

Dit ſelve beveſtigd ook de bevindige in de Ooſt-Indiſche landen: want die na Amboyna, Banda en Molukſche Eylanden varen / worden dikmaal gequollen met een groote ſwakheid in het geſichte, ja ſomtijds met een geheele blindheid. Welke aldaar van de verſtandige geoordeeld word te ſpruyten / uyt dikke ſlijmerige vochtigheden, welke de zenuwkens der oogen ſoo beſetten en verſtoppen, dat de geeſten daar niet konnen door ſpelen en bewogen worden, door welke nochtans het gevoelen / en oordeel des geſichts / tot de herſenen gebracht / en geoeffent moet worden. Dit ongemak word veroorſaakt door het eten van te veel warme Rijs, welke groeyende in modderige vochtige plaatſen, veel dikke dampen na het hooft en oogen ſend / en alſoo het gemelde ongemak in 't geſichte veroorſaakt. 't Welk daar uyt beveſtigd word / dat als de Lieden de locht veranderen, en andere ſpijſe gebruyken, ſoo word het gemelde quaad haaſt gebetert. *Vide Bontium de morbis Indicis.*

Tot verder beveſtinge van 't gene geſegd is / diend ook de bevindinge die wy dagelijkx aan ons ſelven hebben: namelijk / als men met grooten aandagt / en ernſt / ywers mede ingenomen is / ſoo dat men gelijk als in verrukkingen der ſinnen geraakt / door de groote inſpanninge onſer gedachten op een ſake / ſoo is men eenigſins als van het gemeen beſeffen der uytterlijke ſinnen beroofd; ſoo dat men gemeene geluyden niet hoord / 't gene rontom ons is niet ſiet / en ſoo voorts. Ja wy bevinden dat onſe natuurelijke werkingen / als de verdouwinge der ſpijſe, en andere bewegingen der leden / verhindert en opgeſchort worden. En dat door dien de levendige geeſten ſoo zyn t' ſamen-geloopen / en ingenomen met eenige ſaak / daarſe met ſeer grooten ernſt mede beſich zijn / dat de andere leden van de ſelve eenigſins beroofd worden / en alſoo hare werkingen opgehouden: gemerkt onſe gedachten / en ernſtige opmerkingen / noyt konnen meer dan op een ſaak te gelijk / of op eenen tijd / beſich weſen.

Insgelijkx ſiet men / dat de koortſen ontſtaan uyt een t'ſamen-loopen / en inſpanninge der geeſten / welke voelende eenig quaad / 't welk haar verderflijk is / door overvloed van quade ſtoffe / of pijne eeniger leden / of verſtoppinge der naauwe aderkens / door welke het bloed ſijnen loop en beweginge moet onderhouden / dadelijk daar na toe loopen tot hulpe / en trachten dat te te weeren / of immers ſoo veel in haar is te verſachten: en door deſe inſpanninge en t'ſamen-loopen der geeſten / wort'er een ongewoone hitte verwekt. Want de natuur heeft anders geen wapenen om haar te beſchermen / en oorſaken der ſiekten tegen te gaan / dan het bloed, de geeſten, en natuurelijke warmte. Waarom word men gewaar / dat ſoo haaſt yemand eenige pijne / of quetſuure voeld / dat dadelijk het bloed / en warmte / daar na toe loopen tot hulpe; al-hoe-wel / by toeval / het dikmaal geſchied / dat door al te grooten toeloop van warmte en ſtoffe / ontſtekinge der leden / en groote ongemaken ontſtaan.

D' Ervarentheid leerd ook / dat de koortſen langer of minder tijd duuren / raſſer of trager weder haar verheffen / na dat de oorſaak ofte quaad / dat de natuur poogt te overwinnen / minder of meerder is. En als het quaad ſeer hevig is / en geduurig aanhoud / ſoo ontſtaan daar uyt geſtadige en ſeer ſterke koortſen / waar door de krachten in korten vervliegen / en dikmaal een haaſtige dood volgd. Hoe de menſchen of dieren ſterker van kracht, en warmer zijn / hoeſe mede ſterker koortſen en ſiekten onderhavig zijn / maar oude en ſwakke Lieden konnen ſulke hevige koortſen niet krijgen / om datſe geen genoegſaame hitte en kracht hebben / om ſulken tegenweer tegen de oorſaak der ſiekten te doen. Noch bevind men door de dagelijkſe ervarentheid / dat ſomtijds de koortſen ſoo ſterk zyn / dat de ſieken daar door of in raſernye vervallen / of van het gebruyk des verſtands, en ſinnen verhinderd worden. Door dien de geeſten ſoo zijn ingenomen met het beſtrijden der ſiekte / of oorſaak des ſelfs / datſe in de herſſenen niet genoegſaam / of bequaam zijn om hare gewoonelijke oeffeninge te onderhouden. Ofte ook / dat in het hoofd ſelve ſulken toeloop der geeſten en hitte ontſtaat (ſoo de oorſaak der ſiekte daar gebonden word)

Digitized by Google

word) dat de geeſten daar door in hare gewoonelyke bewegingen / en werkingen/ belet worden.

Het gebeurd ook menigmaal dat de koortſen op haar geſette tyden haar weder verheffen; door dien dat/door den ommeloop des bloeds / op ſekere tyden / de quade ſtoffe het herte nadert / welke de ſelve dadelyk tracht van ſich af te weeren. Waar uyt volgd/dat'er eerſt koude ontſtaat in het lichaam/ alſoo de warmte/ en geeſten, na het herte en ingewanden vloeyen/ daar het quaad gevoeld word. Daar na/de natuur allenxkens het quaad uytwerkende en afdryvende/ ſo brengtſe de quade ſtoffe weg/ en poogtſe/ of door ſweeten/ of anderſins/te loſſen/ en ſoo word het lichaam / na de eerſte koude/ weder verhit /en in een woelende warmte gebracht. Uyt al het gemelde / en menige andere op-merkingen meer / blykt hoe ſorgvuldig de natuur is / om haren welſtant te onderhouden : ofte liever / om beter te ſeggen / hoedanigen naauwen algemeene ſorge God (den Schepper / Onderhouder / en Beſtierder der gantſche natuur) betoond in het onderhouden ſyner Schepſelen. Sulcx dat ons gantſch lichaam door / ook ſonder onſe kennis / een drift in de natuur gebonden word / om alle quaad en verderf van ſich af te weeren / en te begeeren / en na te jagen/ 't geene tot haar behoud nootſakelyk is / gelyk in den honger, dorſt, herts-tochten &c. blyken mag. De dieren worden aangeſet tot de voortteelinge / maken van hare neſten / beſorgen / voeden/ en op-queeken/ van hare Jongen / en dat dikmaal met haar groot gevaar / en ongemak / ſonder nochtans datſe denken ofte verſtaan/ het eynde waar toe dat alles beſtierd word van God/namentlyk tot onderhoudinge des Werelds / en ſyner werken / een yder in ſyne ſoorte.

Wonderlyke kracht, veranderingen, en werkingen der herts-tochten.

DE herts-tochten veroorſaken dikmaal in de lichamen der menſchen ſeer groote veranderingen / en ontroeringen/ inſonderheid alsſe ſterk en onmatig zyn. Door groote vreeſe, by exempel/ word het herte ſoo geſloten / dat het ſchynd te beſwyken / en alle krachten des lichaams te verdwynen. Dus leeſt men van de Cananiten, dat / door de geruchten en ſchrik der Joden , die voorgenomen hadden in haar Land te vallen / haar herte in haar verſmolt, en dat 'er geen moet meer beſtond in yemand van haar , *Joſ.* 2. 11 en 5. 1. En als de Joden ſelfs door de Mannen van Ai geſlagen waren / ſoo wierdenſe ſoo verſchrikt / dat het herte des Volks verſmolt , en dat het water wierd. *Joſua* 7. 5. Ja door haaſtigen ſchrik , word ſomtyds het herte ſoo geſloten / dat het ſterft / en het gantſche lichaam ſtyf en krachteloos word; ſulcx dat daar op ſomtyds een haaſtige dood volgd. Gelyk van Nabal getuygd word / 1 *Sam.* 25. 37. Doe beſtorf ſijn herte in het binnenſte van hem , en hy wierd als een ſteen. En het geſchiede, &c. Door ſchrik word het herte geſegd te beven, en op te ſpringen uyt ſijne plaats. *Job* 37. 1. Door vreeſe worden de handen ſlap , de lippen ſlaan tegen een / de ſpraak word verhinderd / den buyk word week) en het gantſche lichaam machteloos en ontroerd. 2 *Sam.* 4. 1. *Habak.* 3. 16. Als ik het hoorde ſoo wierd mynen buyk ontroerd, door de ſtemme hebben myne lippen gebeeft , verrottinge quam in myne gebeenten, en ik wierde beroerd in myne plaatſe. De bevindinge leerd / dat de Matrooſen en Soldaten / ook die kloekmoedig en trouw zyn / eerſe den ſtryd aanvangen / ontroeringe in den buyk / en af-dryvinge der onreynigheid gewaar worden ; door dien de geeſten en warmte inwaarts trekkende door de vreeſe (hoe-wel gematigd) de ingewanden los en ſlapper worden ; of ook door een t' ſamen-dringinge der natuur , de uytwerpſelen weg gedrongen. Door groote veeſe word ook ſomtyds een menſch als ſtom en ſprakeloos. *Exod.* 15. 16. Verſchrikkinge en vreeſe ſal op hen vallen, door de grootheid van uwen arm ſullen ſy verſtommen als een ſteen. Het aangeſicht word bleek , het gantſche lichaam drild en beeft / de leden ſlaan tegen malkanderen / de lendenen worden los. Gelyk van Belzazar getuygd word. Daniel 5. 6. Doe veranderde ſich den glans des Koninks, en ſijne gedachten verſchrikten hem : En de banden ſijner lendenen wierden los, en ſijne knyen ſtieten tegen malkanderen aan.

De gemelde ontroeringen ontſtaan door de vreeſe ; om dat in de ſelve / de natuur / geeſten / en bloed / als willende ontvlieden het gevreeſde quaad / wyken/ en t' ſamen-loopen na de binnenſte ingewanden ; waar door het ſlaan der pols-aders ſlap / ſelden / en kleynder worden. Het Hayr ſelfs word wit , en gryſigheid word door veelvuldige vrees en kommer verhaaſt. Schenkius Obſerv. Med. *Lib.* 1. verhaald eenige exempelen der geene / welke door vreeſe des doods , of ſware ſtraffen / op eenen nacht grijs zyn geworden. Ja door ſchrik word ſelfs de huyd ſomtyds ſoo t' ſamen-gedrongen / dat de hayren / door het t' ſamen-dringen des huyds / in welke de wortelen ſteken / opryſen. Gelyk David ſelfs van ſich ſelven ſpreekt. *Pſalm* 119. 120. Het hayr mynes vleeſches is te bergen gereſen van verſchrikkinge, &c. Ja haaſtige en onvoorſiene ſchrik kan veroorſaken / dat / door te ſterken t' ſamen-vloeyen der geeſten , de ſelve verſtikken / ſoo dat een haaſtige dood daar op volgd : gelyk in tegendeel door groote onverwachte blydſchap de geeſten ſoo konnen uytvloeyen / dat daar door het herte ontbloot werd / en het leven met de geeſten uytgeblaſen: gelyk van beyde verſcheyden exempelen in de Hiſtorien voor-komen.

De wonderlyke kracht der herts-tochten , en beroerten welkeſe in het lichaam veroorſaken / blykt mede uyt groote blydſchap en droefheid. Waar van geene het gantſche lichaam krachteloos maakt / deſe het aangeſicht (door een uytvloeyen der geeſten) doed bloſen / en alle de leden geſwind / fris / en geſond maakt. *Proverb.* 15. 13. Een vrolijk herte ſal het aangeſichte blyde maken : maar door de ſmerte des herten word den geeſt verſlagen. Sie *Proverb.* 15. 15. en *cap.* 17. 22. Een blyd herte ſal eene medicyne goed maken , maar een verſlagen geeſt ſal het gebeente verdroogen. En *cap.* 18. 14. Den geeſt eenes Mans ſal ſijne krankheid onderſteunen : maar een verſlagen geeſt, wie ſal dien ophelpen ? Inſonderheid blykt de wonderlyk kracht der droefheid in de Melancholie of ſwaarmoedigheid des geeſts, waar door ſelfs dikmaal de geeſten bedorven worden / ja ſotheid / of dolligheid / ſelfs - moorderyen/en gantſche valſche en ongerymde inbeeldingen veroorſaakt worden.

Alle herts-tochten vloeyen uyt de twee hooft-bewegingen der genegentheden / namelyk blydſchap en droefheid , ofte pyne en vermaak. Pyne word veroorſaakt door alle ſoodanige dingen / welke de goede geſtalte der leden bederft / of de Symmetrie ofte goede gematigdheid der levendigmakende geeſten : daarom word de pyne verſacht door ſaken / welke onſe natuurlyke warmte eenigſins gelyk zyn / als daar zyn ſaken die matiglyk vochtig en verwarmende zyn / waar door onſe geeſten / en natuurelyke vochtigheid gevoed en geſtreeld word.

Als de t' ſamen-rakinge en t' ſamen-houdinge onſer leden en geeſten gebroken word / door ſlaan / ſteken / of quetſen / ſoo veroorſaakt ſulx pyne ; door dien in de t' ſamen-voeginge der leden / en geeſten / het leven en goede geſtalte der dieren moet onderhouden worden. Als onſe geeſten door verdikkende dampen / of ſwaren reuk / of door eenige verſtoppinge beſwaard / en in hare natuu-

natuurelijke beweginge verhinderd worden / ſoo ontſtaat daar uyt benauwheid en pijne. Dit heeft den Autheur en onderhouder der natuur alle levendige Schepſelen ingedrukt / tot onderhoud der ſelve. Want indiender geen vermaak of pijne waar / ſoo ſouden de dieren niet vlieden / of vermijden / 't geene haar verderflijk waar / of vervolgen 't geene tot haar behoud noodig is; maar alles ſoude in verwerringe raken. Maar nu iſt ſoo geſchikt / dat yder ſaak tracht te blijven in ſijnen ſtaat daarſe natuurelijk in is; en / om dat daar toe de Schepſelen malkanderens hulpe van nooden hebben / ſoo word alles onder malkanderen verbonden / en geſamentlijk door malkanderen bewaard.

Als dan de herts-tochten wel gematigd zijn / ſoo blijven de geeſten in hare natuurelijke geſtalte / en door een vergenoeginge harers ſtants / ſoo achtenſe ſich / en worden waarlijk de menſchen gelukkig. Want niemant kan inder daad verder gelukkig weſen / dan hy daar van beſeffen heeft / en vernoegen ſchept in ſijn eygen wel-weſen: aan het welke (om ongelukkig te worden) niets meer van nooden is / dan een miſnoegde inbeeldinge: met welke yemand beſet zijnde / nootſakelijk elendig moet weſen / al hadde hy alles dat de Aarde / ja den Hemel / hem geven kan. Sie hier van breeder in ons Tractaat van de vergenoeginge over *Hebr.* 13. 5. Wat de herts-tochten vermogen op de lichamen en zielen der menſchen / blijkt uyt de wonderlijke werkingen en kracht der liefde en des toorns. Van de liefde getuygd Salomon *Cant.* 8. 6. De liefde is ſterk als de dood, ſy is hart als het graf: hare kolen, zijn vierige kolen, vlammen des Heeren. Veele wateren en ſouden deſe liefde niet konnen uytbluſſchen: ja, &c. Van den toorn en nijdigheid hebt gy een exempel in Cain. *Gen.* 4. 5. Doe ontſtak Cain ſeer, en ſijn aangeſichte verviel. Daar is (ſegd Seneca) geen herts-tocht, ſoo ſterk, ſoo leelijk, of ſoo gevaarlijk, als de gramſchap: want ſy beroofd den menſch van de reden, en miſmaakt ſoodanig ſijn aangeſicht, en ganſch lichaam, dat een toornig man van een dollen niet ſchijnt te verſchillen, dan in de langduurigheid des tijds, en dat een gram menſch bequamer is om groote ſchade te doen, dan een die dol is. De nijdigheid is gelijk een uytteerende koorts, het gelaat bleek en het ganſch lichaam mager makende / en bedervende / gelijk den roeſt het yſer verteerd: en daarom noemtſe Salomon etter in de beenderen. *Prov.* 14. 30.

Teykenen der herts-tochten, en genegentheden, ſich in het aangeſicht vertoonende.

Daar is ſoo nauwe vereeniginge en accoort tuſſchen de ziele en het lichaam / datter nauwlijkx eenige byſondere genegentheid des gemoeds zy / welke ſich niet eenigſins in het aangeſicht / of door eenige andere leden des lichaams vertoond. De Medici nemen veele ken-teekenen der aanſtaande dood, of van hope tot geneſinge, uyt het gelaat des aangeſichts; en inſonderheid uyt de oogen, Gelijk de oogen wel of qualijk varen, (ſegd Hippocrates) ſoo mede het ganſche lichaam. Sooſe het licht niet konnen verdragen, of omgekeert worden, of van ſelfs tranen, of al te hol worden, of d' een minder dan d' ander, of datſe met ſlijm, of met ſwarte of blauw-achtige aders beſet zijn, of datſe te uyt-puylende en geſwollen worden, of het geſicht gebroken word, en ſoo voorts, deſe dingen geven ſeer quade voor-beduydingen.

Niet alleen van de ongeſtalte des lichaams / maar ook van de genegentheden des geeſts wordender veele teekenen in de uyterlijke leden / gebeerden / gelaat / manieren van bewegingen der leden / en ſoo voorts / geſpeurt. Het bijten der lippen word van Salomon als een quaat teeken aangemerkt. *Prov.* 16. 30. Sijne lippen bijtende, volbrengt hy het quaat. Inſgelijkx al te ſnel van voeten te zijn / word geoordeeld een teken van onbedachtſame haaſtigheid en lichtveerdiggeid te weſen. *Proverb.* 19. 2. Die met de voeten haaſtig is, ſondigd. Het vouwen der handen, of het bewaren der ſelve in ledigheid en ſtilte / word aangeteekent als een bewijs van een traag en leuy menſch. Want ſoo ſpreekt Saloman den leuyaart aan *Prov.* 6. 10. Een weynig ſlapens, een weynig ſluymerens, een weynig *hant*-vouwens al neeer-liggende. Soo ſal uwe armoede over-koken als, &c. En *cap.* 29. 24. Een leuyaart verbergd de hand in den boeſem: en hy ſalſe niet weder aan ſijne mont brengen.

Maar inſonderheid worden de genegentheden der menſchen / ſoo goede als quade / uyt de geſtalte der oogen geſpeurd. Daarom noemt Salomon den nijdigen en gierigen menſch / een menſch van een quaad ooge; de goedertierene daar en tegen / en weldadige, noemd hy een Man van een goede ooge *Proverb.* 22. 9. Die goed van ooge is, die ſal geſegent worden: want hy heeft van ſijn brood den Armen gegeven. En *cap.* 23. 6. Eet het broot niet des genen die boos is van ooge, en &c.

De oogen die geſtadig zijn / recht uyt ſien / en wat nederſlagtig / worden geprezen / als teekenen van een beſet / zedig / geſtadig / oprecht / en nederig gemoed. In tegendeel / sluytende / ongeſtadige / vliegende / draeyende / verhevene oogen / worden aangemerkt als bewijſen van een boos / bedriegelijk / hoogvaardig / ongeſtadig / en dwaas gemoed. Want ſoo beſchrijft Salomon den boos-aardigen menſch *Prov.* 16. 30. Hy ſluyt ſijne oogen om verkeertheden te doen. En *cap* 17. 24. ſegd hy / dat de teekenen van een vroom en wijs man in het aangeſichte ſich vertoonen, en dat de vliegende oogen een bewijs zijn van een ſot. De woorden des Texts luyden eygentlijk aldus. In het aangeſichte des verſtandigen is wijsheid: (dat is / vertoond ſich de wijsheid) Maar de oogen des ſots zijn in het eynde der aarde. De trotſe en hoovaardige Lieden beſchrijft hy uyt de oogen aldus. *Prov.* 30. 13. Een geſlachte wiens oogen hooge zijn, en diens oogen-leden verheven zijn. Die haren naaſten door hulpe / raad / of anderſins / vertrooſten / en verquikken / worden geſegd het aangeſichte van haren naaſten te ſcherpen, dat is ten goede in gelaat te veranderen. *Prov.* 27. 17. Yſer ſcherpt men met yſer: alſoo ſcherpt een man het aangeſichte ſijnes naaſten. De ſchaamte geeft een teeken van een teer en eerlijk gemoed; daar en tegen worden de Goddeloosen daar uyt beſchreven / datſe haar aangeſichte verharden. *Prov.* 21. 29. Siet *Ierem* 6. 15. *Eſai.* 3. 9. &c.

Van vermaak, en genegentheid tot vermaak.

Dewijle wy hebben begonnen te melden van de inbeeldende en willende kracht, op welke de herts-tochten, en / by gevolg / het doen en laten der dieren en menſchen volgen; ſoo ſullen wy wat nader handelen van den welluſt en vermaak, of genegentheid tot vermaak. Gemerkt in het voorſichtig en rechtmatig najagen en genieten van vermaak, niet alleen de ganſche natuur onderhouden word / maar ſelfs het opperſte wel-weſen der dieren en menſchen gelegen is. En in tegendeel / uyt het verkeerd / onvoorſichtig / en onmatig gebruyk des ſelfs / alle onheylen en ſonden onder de menſchen veroorſaakt worden. Gelijk den Apoſtel Jacobus ons aanwijſt *cap.* 1. 14. Maar een yegelijk word verſocht, als hy van ſijne eygen begeerlijkheid afgetrokken en verlokt word.

Den Apoſtel toond met deſe woorden / dat alle verſoekingen / en aanleydinge tot ſonden / ontſtaan uyt de ongeregelde en onmatige begeerlijkheden der menſchen. Hy ſegd dat een yder verſocht word door ſijn eygen begeerlijkheid, om dat / na de verſcheydentheid der gematigdheden / gewoonten / manieren van leven / ſtaat / en oordeelen der menſchen / de genegentheden der menſchen ſeer zijn verſcheyden; ſulkx dat yder na ſijn

eygen

eygen geſtalte / d' een hier toe / d' ander daar toe / ſijn eygen en meeſte begeerte heeft.

Deſe verſoekinge geſchied / volgens den Tert / tweeſins / ofte dat den menſch van ſijnen ſchuldigen plicht / en het goede / word afgetrokken, namelijk uyt vreeſe van eenige ſchade / ſchande / of ongemak / of door gramſchap / haat / droefheid of diergelijke herts-tocht. Ofte wel / dat hy tot het quade verlokt word / door hope en begeerlijkheid van voordeel / eere / of vermaak; Item / door verkeerde liefde / blijdſchap / wellust / of diergelijke ongeregelde herts-tocht. Waar uyt klaarlijk blijkt / dat den Apoſtel hier by de begeerlijkheid verſtaat in 't gemeen alle onordentlyke hertstochteu, om datſe alle te gelijk vloeyen uyt een en den ſelven oorſpronk / namelijk ongematigde en onvoorſichtige begeerlijkheid. Welke in de H. Schrift dikmaal onder den naam van het lichaam, den ouden menſch, 't vleeſch, aardſche leden, en ſoo voorts / benaamd word; om datſe ten grooten deele uyt de geſtalte en temperature des lichaams rijſt.

2. Wat, en hoe veelderley, de begeerlijkheid zy?

De begeerlijkheid, in 't gemeen aangemerkt / is een geſtalte des gemoeds / waar door den menſch ſich gevoeld genegen te zijn om na te jagen / en te genieten / 't geene hy oordeeld tot ſijn wel-weſen goed en bequaam te weſen:

En gaat meeſt over driederley goed / namelijk dat vermakelijk is / dat profytelyk, of dat eerlyk is / aanſien en hoog-achtinge toebrengd. Welke drieöerley goederen met recht mogen de grootſte Afgoden genaamd werden van de Wereld, gemerkt ontrent de ſelve de meeſte genegentheden en poogingen der menſchen beſig zijn / en uyt ongeregelde vervolginge der ſelve alle elenden en ſonden veroorſaakt worden. *Jacob.* 4. 1. 1 *Petr.* 2. 11. *Epheſ.* 4. ℣. 22. En daar van komt het ſpreek-woord der Hebreen, waar doorſe ſeggen / dat de begeerte der menſchen de helle gemaakt heeft.

De begeerlijkheid, ten aanſien van haar voorwerp, is driederley / natuurelijk, geeſtelijk, of quaad. De natuurelijke is die / door welke wy genegen zijn tot de dingen die tot ons onderhoud / en wel-weſen / dienſtig zijn. En gelijk den menſch beſtaat uyt ziel en lichaam ſoo ſtrekt ook deſe begeerlijkheid ſich uyt / ofte tot ſaken den welſtant onſes lichaams rakende / ofte tot dingen welke de goede en gelukkige geſtalte onſer zielen betreffen. Door de eerſte krijgen wy genegentheid tot ſlapen / ſpijſe / drank / &c. Door de tweede / tot weteuſchap / een blymoedige / geruſte / en wel-geſtelde ſtaat onſer geeſten.

Deſe natuurelijke begeerlijkheid is in haar ſelven goed / en nootſakelijk. Want daar door word de natuure onderhouden / en de menſchen tot haren ſchuldigen plicht aangedreven. Maar de quade begeerlijkheid is / als een menſch begeerd 't geene quaad is in ſich ſelven / hoe-wel hy / door een verkeerd oordeel / en miſſlag ſijns verſtands / meend dat het goed is. Ofte wel / dat de ſaak die hy begeerd in ſich ſelven niet quaad is / maar ſtrijdig nochtans tegen de goede wetten / en ordres / welke tot een bequaam t' ſamen-leven der menſchen noodſakelijk zijn. Ofte dat uyt het genieten en vervolgen van onſe begeerte / veel grooter verdriet / quaad / en nadeel ontſtaat / voor ons ſelven / of voor het gemeene beſt / of voor onſen even naaſten / dan het goed is dat wy begeeren / ſoo dat ſulke begeerten dwaas / onrechtveerdig / en tegen de goede reden ſtrijdig zijn; en beyde lichaam en ziele menigmaal in de uyt-eynden bevonden werden te bederven / en alderley ſchade / ſchande / en ongemakken te veroorſaken.

Ook worden onſe begeerlijkheden quaad, als wy al te ſeer / en boven maten en reden / een ſake hoog achten / en vervolgen / of in tegendeel al te weynig achten / en najagen: Item / als men wel een ſaak begeerd die goed is in ſich ſelven / maar door quade middelen die najaagd / of tot een verkeerd oogmerk. En van deſe begeerten zijn alle die plaatſen der heylige Schriften te verſtaan / welke ons van de onbedachte en ongeregelde begeerlijkheden afmanen / en waarſchouwen. Sie *Galat.* 5. 17. 1 *Corinth.* 10. 6. 1 *Joan.* 2. 16. *Coloſ.* 3. 5. 1 *Petr.* 2. 11. *Jacob.* 1. 14. en *cap.* 4. 1. &c.

De geeſtelijke begeerlijkheid is, door welke wy genegen zijn tot geeſtelijke / goddelijke / en hemelſche ſaken en gaven. *Pſalm* 119. 40. Sie, ik hebbe een begeerte tot uwe beveelen. *Rom.* 7. 22. Ik hebbe een vermaken in in de Wet Gods, na den inwendigen menſche. *Pſalm.* 42. 3. &c. In deſe begeerte konnen wy nooyt de mate te buyten gaan / maar miſdoen daar ontrent / of door nalatinge / of wel dat wy niet genoeg met de ſelve ingenomen zijn.

3. Of de alder-eerſte beweginge tot ongeregelde begeerlijkheid ſonde zy?

De begeerlijkheid die ten quade leyd, word drieſins aangemerkt. Ofte in haar alder-eerſte beginſelen, en bewegingen des lichaams / en by gevolg der ziele; ſoo nochtans datſe geenſins werde ingevolgd / ofte toe-geſtemd / maar ganſchelijk tegen gegaan / en ſoo iſſe eygentlijk geen begeerlijkheid / noch ook in onſe macht eenigſins / en daarom ook eygentlijk geen ſonde in ſijn gedaante / hoe-welſe materialiter, of in haare ſtoffe / als ten quade ſtrekkende / eenigſins ſoude konnen ſoo genaamd worden. Dus ſien wy dat in Chriſto de verſoekingen ten quade geweeſt zijn / doch ſonder eenige toe-ſtemminge / en by gevolg ſonder ſonde of ſchuld *Matth.* 4.

Ten tweeden / ſoo word de begeerlijkheid tot het quaad aangemerkt / voor ſoo veel daar by gevoegd is eenig behagen, aangenaamheid / en de toegenegentheid der wille, hoe-wel geen volkomen toe-ſtemminge / en voornemen om het ſelve te doen, maar in tegendeel een ſtryd des geeſts, ofte des goeds / tegen de onbehoorelijke drift des vleeſches. Deſe is met ſonde vermengd / en word verboden in het thiende Gebod. *Rom.* 7. *Galat.* 5. 17. &c.

Ten derden / ſoo word de begeerlijkheid aangemerkt als met een volkomen toe-ſtemmen en involgen vergeſelſchapt / en ſoo iſſe niet alleen in haar ſelven een inwendige ſonde des herten / maar ook de naaſte oorſaak van alle uytwendige dadelijke ſonden / gelijk Jacobus toond in het volgende ℣. van den voor-geſtelden Tert ℣. 15. Daar na de begeerlijkheid ontfangen hebbende, baard ſonde, en de ſonde volbracht zynde, baard de dood. En hoewel de eerſte begeerlijkheid (gelijk wy geſegd hebben) kan ſonder ſonde weſen / ſoo is nochtans daar toe vereyſcht / dat men te vooren (ſoo veel in onſe macht is) vermijde / dat wy geen oorſaak zijn / of gelegentheid geven / dat ſoodanige begeerlijkheden binnen in ons ſich op-doen.

4. Dat de natuurelijke begeerlijkheid, en vermaak dat uyt het genieten der ſelve ontſtaat, ſeer goed en nootſakelyk zy.

Het is ſeer aanmerkens waardig / dat God / door ſijne onbegrijpelijke Voorſienigheid / ontrent alle ſaken / die tot onderhoud en noodigen welſtand der natuurelijke ſaken vereyſchd zijn / en nochtans met moeyte vermengd / heeft gevoegd eenig vermaak, en wellust / en in het miſſen, of tegendeel daar van / een ongemakkelijke ſmerte, en af-keerigheid: op dat de gevoelige en redelijke Schepſelen ſouden door beyde aangeſet worden / om na te jagen / en te doen / 't geene tot onderhoud / en goede geſtalte der natuure / nootſakelijk is. Want by voorbeeld / indien in de voorttelinge geen byſonder vermaak waar / de menſchen en beeſten ſouden

ſouden die nalaten / en ſoo ſouden de ſoorten dier Schepſelen geheel vergaan / en uytſterven; te meer / alſoo in de voortteelinge / en opvoedinge / groote moeyte en ſorge ſteekt / inſonderheid onder de menſchen. Indien in den honger, dorſt, en ſlaperigheid geen groote pyn en ongemak waar; en geen vermaak in eeten, ſlapen, drinken, &c. noch vee / noch menſchen ſouden die groote moeyte willen doen / die noodig is om haar deſe nootdruſt te verſorgen: de menſchen ſouden niet willen ſlapen / denkende dat den ſlaap is by na de dood gelijk / en dat haar leven ſeer kort is / en onſeker: Ja / indien in het leven geen vermaak waar / en een natuurelijke afkeerigheid van de dood; de dieren ſouden ſoo veel arbeyd niet doen om haar leven te onderhouden / maar ſouden het eer verſuymen / verachten / en verkorten. Indien in het onderſoeken en kennen aller dingen geen groot vermaak waar / wie ſoude die groote moeyte luſten / die daar toe vereyſcht word? ſoo in de deugd niet aangenaams noch vermakelijcx en goed waar / wie ſoude die achten? ſoo niemand begeerig waar tot eere, wie ſoude kloekmoedelijk ſijn leven willen in gevaar ſtellen voor het gemeene beſt? Soo dat die het vermaak, en de begeerlijkheid geheel ſoude willen wegnemen / die ſoude de gantſche natuure verſtooren / en bederven.

Daarom beſchrijft Ariſtoteles het vermaak, dat het is / een beweginge / en ſoodanigen blijde geſtalte en beſeffen / welke over een komt met de natuurelijke ſtaat des genen dat leeft. Doch dat de pijne rijſt uyt een beweginge / en beſeffen van 't geene de natuurelijke geſtalte beroerd / en bederft / welke derhalven tot onderhoud der natuure gantſch noodig is; want indien de natuurelijke lichaamen geen beſeffen / en drift hadden om 't geene haar verderflijk is af te weeren; ſoo ſoudenſe niet konnen in haar wel-weſen behouden worden. Ofte (gelijk andere ſeggen) vermaak is een blyde genietinge van eenig aangenaam en bevallig goed, de ziele wel vergenoegd en te vreden ſtellende.

Sulx dat vermaak, vloeyende uyt een geſonde friſſe geſtalte des lichaams) en een blymoedig / vergenoegd herte / ofte geruſte en behoorlijken ſtaat der ziele / het opperſte goed en eynde is / waar toe den menſch in dit leven geraken kan / en waar toe dat hy al ſijn doen en laten richten moet. Want / gelijk de liefde is het begin van alle bewegingen der ziele / ſoo is het vermaak het eynde der ſelve / waar in de ziele beruſt. En / gemerkt de natuure van 't geene haar verderflijk is een grooten inwendigen afkeer heeft ('t welk tot onderhoudinge der ſelve noodig is) ſoo beſpeurd men daar uyt / dat het vermaak dikmaal ontſtaat uyt herſtellinge ofte vervullinge van eenig voorgaande quaad ofte gebrek. Dus ſiet men dat de ſpyſe beſt ſmaakt na grooten honger; den ſlaap na voorgaande vermoeytheid is ſeer ſoet; de geneſinge is meeſt aangenaam na ſware pyne, of groote gevaar van de dood. De overwinninge is aldergrootſt na een hevig en ſeer periculeus gevecht; en ſoo voorts. En hoe wel wy geſegd hebben / datter driederley goed is / namelijk vermaak, profyt, en eere; ſoo is echter het vermaak het beſte van allen. Want het profyt is niet te achten dan voor ſoo veel wy daar door tot genut van vermaak konnen geraken: ook is de eere niet verder nuttig of goed / dan uyt inſicht / dat wy daar uyt eenig voordeel of vermaak verkrijgen konnen / en tot vergenoegen onſes gemoets genieten.

5. Dat de vermaken des gemoeds veel beter zyn dan des lichaams.

Hoe wy de verderflijke begeerlijkheden des lichaams vermyden ſullen?

GElijk wettig en wel geſteld vermaak den menſch gelukkig maakt) ſoo is in tegendeel de ongeregelde quade begeerlykheid de oorſake van alle ſonden, en elenden der menſchen. *Jacob.* 1. 14. 15. *Epheſ.* 4. 22. *Jacob.* 4. 1. 1 *Petr.* 2. 11. &c. Uyt overdaad van ſpijs en drank / en voorts uyt alle onmatige en ongeſchikte vermaaken, volgen allerley qualen / en verderf beyde van ziel en lichaam. Daarom moet men alle lichamelijke vermaakelijkheden weynig achten / in opſicht van de geeſtelyke, want deſe zijn ongelijk veel beter, ſekerder, en grooter ſaligheid ofte welſtand toebrengende / dan de lichamelyke. Want voor eerſt / de lichamelyke vermaaken kan men ſeer beſwarelijk binnen hare behoorelijke palen en mate houden / en ſoo haaſt / en ſoo verre men de mate te buyten gaat / worden ſe dadelijk met veel grooter ongemakken achtervolgd / dan men vermaak genoten heeft *Prov.* 14. 13. Het laatſte van die blydſchap is droefheid. Maar in de geeſtelyke vermaakelykheden is men ſoodanigen gevaar niet onderworpen / maar hoe men ſich daar in meer toe-geeſt / hoe dat men gelukkiger is.

Ten tweeden / alle lichamelyke vermaaken zijn ſeer kort, en verveelen ons dadelijk / maar de geeſtelijke zijn langduerig, geſtadig / en verwekken noyt geen tegenheid, of leetweſen.

Ten derden / ſoo veel edelder als de ziel is boven het lichaam, ſoo veel treffelijker zijn ook de vermaaken der ſelve boven die van het lichaam: deſe hebben wy met de beeſten gemeen / geene zijn ons als menſchen eygen: als beſtaande in rechte wijsheid, Goddelyk verſtand, Hemelſche bedenkingen, oeffeninge aller deugden, vreugde des gemoeds, een geruſt blymoedig gewiſſe, vaſte hoope, en vertrouwen op God, voorſmaak des eeuwigen levens, en volmaakte oneyndige ſaligheid, met een ſekere ſtille verwachtinge der ſelve door den geloove, &c.

Ten vierden / de lichamelyke goederen en vermaaken konnen ons ſeer licht ontnomen worden / maar de geeſtelijke niet. De geeſtelyke zijn ſeer veel dieper en innerlijker den geheelen menſch doordringende dan de lichamelijke, welke dikmaal maar uytwendig en in ſchijn zijn / het herte en innerlijk gemoed ontruſt en elendig zijnde. *Prov.* 14. v. 13. Het herte ſal ook in het lagchen ſmerte hebben: en het laatſte van die blydſchap is droefheid.

Ten vijfden / de geeſtelyke vrolykheid heeft een veel treffelijker voorwerp, namelijk God, alle Hemelſche, geeſtelijke / treffelijke / Goddelijke ſaken, welke bewrocht worden van de alder-edelſte en opperſte krachten / en bequaamheden der ziele / welke zijn verſtand en wille. Maar de lichamelijke vermaaken raken maar aardſche en lichamelyke geringe dingen, welke de beeſten gemeenelijk overvloediger / en veel geruſter genieten dan de menſchen.

Ten tweeden / om te vermyden het misbruyk der lichamelijke vermaaken, welke gemeenelijk zijn het lok-aas tot alle ſonden en elende: ſoo moet men alle vermaken des lichaams gebruyken met een geduurige en ſorgvuldige voorſichtigheid: reden moet altoos heerſchen boven de herts-tochten, den geeſt over het vleeſch. Want het moet noodſakelijk volgen / dat den menſch in groote elenden / en jammerlijke dienſtbaarheid vervald; als het edelſte, als daar is de redelyke ziele, ſlaafachtig word / en overweldigd van de redenlooſe en verkeerde herts-tochten des dommen vleeſchs. *Eph.* 5. 15. Siet dan hoe gy voorſichtelijk wandeld; niet als onwijſe, maar als wijſe.

Ten derden / men behoord te denken / dat / om vermakelijk en gelukkig te leven / niet noodig is veel te begeeren; want de alderrijkſte die op aarde zijn / konnen / door alle de lekkernijen die ſe laten konſtelijk toe maaken / geen grooter / ja door den band / noyt ſoo grooten vermaak genieten / als een die matig leeft / uyt gemeene ſpijſe en drank / met honger / dorſt / en voorſichtelijk gebruykt zijnde. Meeſt al daar de menſchen om ſlaven / arbeyden / ſorgvuldig / dienſtbaar /

Digitized by Google

baar / en elendig zijn / is om te verkrijgen 't geene waarlijk niet noodig is om wel en gelukkig te leven; dan alleen door een quade gewoonte / door welke wy ons ſeer nooddruftig en elendig gemaakt hebben / niet te vreden zijnde met het geene de natuure van nooden hadde / dat ſeer weynig / en licht te krijgen was; als maar de matigheid en vergenoeginge geoeffend wierden / waar door wy tienmaal gelukkiger konnen leven / beter / langer / met geſondheid / en geſwinder kloeker geſtalte des lichaams / en des geeſts / dan door alle de menigvuldige vonden / welke de menſchen / meer tot haar nadeel dan voordeel, gevonden hebben. *Eccl.* 7. 29. Alleenelijk, ſiet, dit heb ik gevonden, dat God den menſche recht gemaakt heeft, maar ſy hebben veele vonden geſocht.

6. Van de herts-tochten uyt de begeerlijkheid vloeyende.

Onder de begeerlijkheid begrijpt den Apoſtel alle de herts-tochten, om datſe alle te gelijke uyt de begeerlijkheid haren oorſpronk nemen / namelijk / uyt de genegentheid om 't geene ons goed dunkt te bekomen / en af te weeren dat ons daar in hinderlijk is. Want de herts-tochten, in 't gemeen / en in haren aart aangemerkt zijnde, zijn niet anders dan bewegingen der begeerlijkheid, veroorſaakt door de inbeeldinge van eenig goed of quaad / het zy dat het waarlijk ſoo is; of alleen in ſchijn / veroorſakende merkelijke ontroeringen in het lichaam. Alle herts-tochten dan hebben hare werkingen / of ontrent het goede of ontrent het quaade, doch met onderſcheyd. Want het goed word of in ſich ſelven aangemerkt / ſonder onderſcheyd van tijd / en ſoo rijſt daar uyt de liefde: of als tegenwoordig, en ſoo verwekt het vreugde en vermaak; of als toekomende, en ſoo veroorſaakt het verlangen, hoope, en kloekmoedigheid, ofte een couragie en ſtoutigheid des gemoeds, uyt hoope van 't geene het goede ons mocht verhinderen / te konnen overwinnen.

Insgelijks word het quaad aangemerkt in 't gemeen ſonder onderſcheyd van tijd / en ſoo vloeyd daar uyt den haat: of als tegenwoordig, en veroorſaakt droefheid, en ſmerte; of als toekomende en brengd voort het vlieden en een af-keerigheid daar van / als mede vreeſe en bekommerniſſe; en ſoo ons dunkt dat men ſoodanigen quaad niet ſal konnen voorkomen ofte ontvlieden / ſoo volgd daar uyt de wanhoope. Als men het quaad niet ſoo ſeer in ſich ſelven aanmerkt / als wel in opſichte van de geene die ons dat toe brengen, ſoo ontſtaat daar uyt gramſchap, welke ſich lichtelijk vermengd met wraak-gierigheid, onbarmhertigheid, en wreedheid. Indien men yemand aanmerkt / als door wiens welſtand ons goed, dat wy begeeren / verminderd word / of wien wy uyt haat dat goed niet gunnen / ſoo rijſt daar uyt nijdigheid. Soo wy bedenken eenig quaad dat ons oneere toe brengd en bekend word / ſoo ontſtaat daar uyt ſchaamte. Sien wy eenige elende in den geenen die wy beminnen, dat veroorſaakt mede-lijden en barmhertigheid, met een genegentheid om hem daar in te hulpe te komen / en ſoo voorts; ſulcx dat de verſcheydentheid der herts-tochten ſpruyt uyt de verſcheyden aanmerkingen van 't goede dat wy begeeren, en het quade dat wy vlieden.

Hier uyt / en uyt het geene wy te vooren geſegd hebben / van de noodſakelijkheid en gebruyk der natuurelijke begeerlijkheid / blijkt klaarlijk; dat de herts-tochten in haar ſelven niet quaad zijn, maar alleen voor ſoo veel ſy quaad worden / om datſe of miſſen in haar voorwerp, of de mate te buyten gaan, of tegen de gerechtigheid en geſonde reden ſtrijden, gelijk te vooren in de beſchrijvinge van de quade begeerlijkheid aangewezen is.

De herts-tochten wel gematigd, en door de reden beſtierd wordende / zijn een ſpoore en ſterke aanleyding tot alle de deugden; als daar zijn de kloekmoedigheid / welke aangeſet word door matigen en rechtveerdigen toorn; voorſichtigheid, welke uyt vreeſe word geoeffend; liefde tot God en de menſchen, weldadigheid, matigheid, kuysheid, &c. Maar / in tegendeel / als de herts-tochten ongeregeld zijn / ſoo wordenſe de ſtoffe en oorſake van alle ſonden en elenden der menſchen / gelijk te vooren getoond is. Soo dat aan het bedwingen en beſtieren der herts-tochten, alle de deugden, en goede en quade geſtalte der menſchen gelegen is.

Wy hebben geſegd dat de herts-tochten bewegingen zijn / en merkelijke beroeringe in onſe lichamen veroorſaken / 't welk wy by eygen ervarenheid dagelijks bevinden. Want in blijdſchap, en de herts-tochten die daar uyt volgen / gevoeld men dat het bloed en levendigmakende geeſten van het herte na buyten bewoogen worden na de uytterſte leden / willende gelijk als het goede, door welkers beſeffen datſe verwekt worden / omhelſen, en aangrijpen. Maar in droefheid, vreeſe, en diergelijke herts-tochten / die uyt aanmerkinge van eenig quaad ontſtaan / worden de geeſten en bloed na het hert en binnenſte deelen des lichaams bewogen; waar uyt dan beven, bleykheid des aangesichts / en diergelijke ontſteltenifſen / volgen. Daar zijn ook ſommige herts-tochten welke gemengeld zijn: ſoo dat de beweginge ten deele na binnen, en weder daar na na buyten geſchied / gelijk als in de gramſchap. Want / voor ſoo veel als wy yets quaads beſeffen / ſoo geſchied de beweeginge innewaarts, maar door dien daar by komt hoope en wille van dat quaad af te weeren, ſoo geſchied 'er beweginge der levendige kracht na de uytwendige leden, waar doorſe kracht krijgen om met geweld het quaad tegen te gaan / en het aangeſicht en het lichaam verhit en ontſteken worden.

De herts-tochten dan volgen eenigſins de gematigdheid des lichaams: want dat d'een menſch vluchtiger, d'andere trager herts-tochten en bewegingen onderworpen zijn; ofte dat deſe meer hier toe / een ander tot wat anders genegentheid heeft / dat ontſtaat dikmaal uyt de verſcheydentheid der temperamenten / geſtalte of matigheid des lichaams: alſoo nochtans / datſe door onderwijſinge, goede reden, gewoonte, en ernſtige ſorgvuldigheid, konnen gematigd en bedwongen worden.

7. Waarom zijn de menſchen meer en grooter herts-tochten onderworpen dan de beeſten?

Reden is / om dat de menſchen veel grooter kennis hebben / en / by gevolg / meer begeeren dan de beeſten / waar uyt wy getoond hebben dat alle herts-tochten vloeyen. Ten anderen / de menſchen hebben niet alleen de herts-tochten / welke uyt het oordeel, of inbeelding / en indruk der vijf uytterlijke ſinnen / vloeyen / welke alleen behooren tot vermaak en ſmerte: maar ook de geene die uyt reden-kavelinge volgen / als daar is begeerte van eere, voordeel, aanſien, &c. En gemerkt der ſelver voorwerpſelen treffelijker zijn dan de voorige / ſoo ontſtaan daar uyt ſeer ſterke herts-tochten. Waar by komt / dat de menſchen / ten aanſien van hare verſcheyden roepingen / ampten / gewoonten / en ſtaten / grooter verſcheydentheid van begeerten / en ſoo van herts-tochten / onderworpen zijn / 't welk in de beeſten geen plaats heeft.

En door dien de menſchen / behalven den indruk der vijf uytwendige ſinnen / dieſe met de beeſten gemeen hebben / noch daar en boven met een reden-kavelend verſtand begaafd zijn. Soo ontſtaat daar uyt / datter dikmaal ſtrijd valt tuſſchen de genegentheid / door de ſinnen veroorſaakt / en het oordeel des verſtands / welke met redenen toond dat men de gemelde genegentheid niet mag involgen. Welken ſtrijd ſoo lang duurd / tot dat d'een of d'ander de over-hand krijgd.

Uyt het voorgemelde vloeyd ook ten tweeden / dat de genegentheid door de ſinnen / en vermaak, of ſmerte, veroorſaakt / het oordeel des verſtands pleeg te voorko-men / en dikmaal ook te verblinden / en overſtaag te dry-ven. Daarom ſiet men ook / dat in Lieden die van haar verſtand berooft zyn / en in de kinderen / welke noch geen reden gebruyken konnen / eenige herts-tochten nochtans zyn / namelyk die welke uyt de vyf ſinnen voortkomen / en daarom de menſchen met de beeſten ge-meen zyn. Voorts / aangeſien de onmatige herts-tochten niet konnen dan door goede reden beſtierd en bedwon-gen worden: ſoo volgd / dat die menſchen de ſterkſte herts-tochten / en meeſt de ongeregelde en blinde dryften onderworpen zyn / welke minſt verſtand / en geſond oordeel hebben / 't welk ook door de dagelykſe ervarentheid beveſticht word.

8. Door wat bedenken, en middelen, ons de Heydenſche Leeraars aanwijſen, dat men de herts-tochten matigen en beſtieren moet?

DE Heydenſche Leeraars bemerkende / dat uyt de onmatige en de ongeregelde herts-tochten alder-ley / ja alle quaad ontſtaat / hebben ons deſe vol-gende behulp-middelen aangeweſen / om de ſelve te be-dwingen. Eerſt / dat men ernſtelyk moet bedenken / hoe gantſch noodig dit bedwingen der herts-tochten is / alſoo daar door den menſch gebracht word tot een ge-lukkigen / geruſten / en blymoedigen ſtaat der ziele / en des lichaams / en al ſijn doen wel en voorſichtelyk beſtierd: daar in tegendeel / door de ongeſchikte herts-tochten / alle elenden en miſdaden veroorſaakt worden. En ſekerlyk daar kan geen elendiger ſlavernye weſen / dan dat de redelijke ziele het domme lichaam moet on-derworpen zyn. Geen treffelyker overwinninge dan ſich ſelven te overwinnen. *Prov.* 16. 32. De ſachtmoe-dige is beter dan de ſterke: en die heerſcht over ſijnen geeſt, dan die een ſtad inneemt. *Prov.* 25. 28. Een man die ſijnen geeſt niet wederhouden kan, is een opengebro-ken ſtad ſonder muur. 2 *Petr.* 2. 19. Yder ongeregel-de herts-tocht is een genoegſamen beul om ons elendig te maken. Den nyd tuſſchen Pompejus en Cæ-ſar heeft niet alleen haar / maar meer dan honderd duy-ſend menſchen / verdorven. Als een menſch geen reden gebruykt / of die door de herts-tochten laat overwin-nen / ſoo word hy de beeſten gelyk. Maar als hy de reden ten quade gebruykt / ſoo word hy veel erger dan de beeſten; want door de kracht en uytnementheid ſijns verſtants / word hy aangedreven / en bequaam / om de grootſte quaden te veroorſaken / welke konnen bedacht worden.

Ten tweeden / word tot een middel om onſe herts-tochten te dwingen aangeweſen / dat men ſich dagelyks moet onderſoeken, hoe verre wy de ſelve hebben ge-tracht te bedwingen / en wel ſorgvuldelyk toe te ſien / dat / door quade gewoonte (welke als een tweede na-tuur is) onſe ongeſchikte tochten niet allenrkens meer en meer ongeregeld worden.

Ten derden / dat men ſich van aanſien *Pſalm* 119. 37. *Job* 31. 1. &c. en occaſie wachte / Item van hooren of leſen ſoodaniger ſaken / door welke onſe herts-tochten verwekt worden. Item / ſich dikmaal tot een voor-beeld te ſtellen de geene die in het beſtieren harer herts-tochten ſich ſeer loffelyk gedragen hebben / als Socra-tes, en andere. Waar by mag gevoegd worden het geſel-ſchap / en verkeeren met Lieden die ſich in deſen deele wel dragen.

Ten vierden / ſoo pryſen ſy ons de Muſijk-konſt aan / als welke geen geringe kracht heeft / om de ge-moederen der menſchen te ſtillen / en te matigen. Gelyk David den ſwaarmoedigen en booſen geeſt van Saul door de Muſijke verbeterd heeft. 1 *Samuel* 16. 23. En Eliſeus, om te beter te konnen Propheteren / gebood dat den Speelman voor hem op de ſnaren ſoude ſpelen. 1 *Reg.* 3. 15. En gemerkt wy geſegd hebben / dat de affecten ſeer volgen de matigheid des lichaams / ſoo is inſonderheid dienſtig / om de onmatige tochten te be-dwingen, dat men het lichaam / ſoo door behulp-mid-delen / als inſonderheid door matigheid in ſpys en drank / tot een geſonde en goede geſtalte brenge; en ont-loſſe van de quade overtollige humeuren / uyt welke de ongeregelde herts tochten voortkomen. Van het ge-bruyk en vermogen der Muſijke in deſen / handeld Ari-ſtoteles *lib. Polit* 8. *cap.* 5. 7. &c.

Boven alles iſt noodig / dat men ſijn gedachten be-dwinge, en niet den loſſen toom geve / om te vallen en lang te blyven hangen ontrend dingen / die de onge-ſchikte tochten gaande maken: maar de ſelve laten beſich weſen ontrend nutte / eerlyke / en Goddelyke ſaken / waar door niet alleen de quade tochten verhin-derd / maar ook de goede ſullen verwekt worden. *Pſal.* 19. 15. *Phil.* 4. 8. Waar toe ook het gebed noo-dig is / *Pſal.* 19. 15. En dikmaal te denken dat alle onſe gedachten en inwendige gepeynſen Gode bekend zyn / Hebreen 4. vſ. 13. *Pſalm* 139. vſ. 1. 2. &c. Waar op ſegd Seneca ſeer treffelyk *Epiſt.* 83. *Sic vivendum eſt, tanquam ſi in conſpectu vivamus: ſic cogitandum, tanquam ſi aliquis in pectus intimum inſpicere poſſit: quid enim prodeſt aliquid ab homine ſecretum eſſe, nihil Deo occultum eſt. Intereſt animis noſtris, & cogitationibus mediis intercedit.* Men moet leven als in Gods tegenwoordigheid, als die in het mid-den en binnenſte onſes herten kan inſien: want wat baet het dat een ſaak voor de menſchen verholen is, daar doch niet voor God verborgen is. Hy is by onſe gemoederen, en komt in het midden van onſe gedagten.

Het vermaak dan dat waarachtig, gematigd, en wel beſtierd is / is het opperſte goed der menſchen: want van de drie uytſtekenſte krachten der ziele / is de wel-luſt het eynde en volmaaktheid. Want het verſtand is gegeven om het goede van het quade te onder-kennen. De wille om het goede te begeeren; de macht om het goede te verkrygen: ſulks dat het eynde van alles is / in het verkregen goed met vergenoegen en vermaak te beruſten. *Pſ.* 16. 11. Verſadinge der vreug-de is by uw aangeſichte: lieflijkheden zijn in uwe rech-terhand eeuwiglik. Selfs die ſeggen datſe God en de deugd beminnen om haar ſelfs wille, die worden door welluſt daar toe gedreven. Door dien dat de liefde / en vereeniginge met het opperſte, niet dan het hoogſte vernoegen verwekken kan. In tegendeel de welluſt verkeerdelyk / onbedachtelyk / en in Wereldſche / lic-hamelyke dingen / onmatiglyk te ſoeken / veroorſaakt in den menſch het meeſte en alderley onheyl. Sulks dat Cicero, uyt dien inſicht / den ouderdom gelukkig acht, om dat in de ſelve gematigd of gedempt worden / die ſterke en onmatige welluſten / welke alle ongemak veroorſaken. Want daar uyt ontſtaan oneenigheden / ſiekten / en menige gebreken des lichaams / ontydige dooden / nydigheden / angſtige bekommerniſſen des levens / en ſoo voorts.

Van de veranderingen door den ouderdom, en van het ſterven, en lang leven der dieren.

IN de kinderen is een langen tyd een onbequaamheid tot het oeffenen der inwendige ſinnen / redengebruyk / en vrywillige beweginge eeniger leden / door de over-tollige vochtigheid / onbequame gematigdheid / en ge-ſtalte der natuurelyke vochtigheden / en geeſten / als mede door teerheid / ſlapheid / en krachteloosheid der leden. Welke ongemakken allenrkens door de natuu-relyke warmte verbeterd / en door het voedſel wech-genomen worden.

Soo lang een kind noch niet is gebooren / is 't eenigſins

eenigſins als een deel des moederlijken lichaams te achten; want het leefd/ en word gevoed/ door de ſelve geeſten en voedſel/ waar door de moeder gevoed word. De moeder hebbende eenige ſterke ongemeene inbeeldinge, en begeerte tot een ſake; ſal de gedaante daar van het teere lichaam des kinds indrukken; om datſe door de beweginge harer geeſten/ waar doorſe de gelijkeniſſe der ingebeelde ſake beſeſt/ de gedaante der ſelve ſake indrukt; ſoo de beweginge dier ſake mede-deelende/ gelijkſe de ſelve van buyten door een der vijf ſinnen gevat heeft: want de geeſten worden ſoo bewogen/en veroorſaken diergelijke beweginge in 't lichaam/ als die geweeſt is/ door welke ſy de ſake door de ſinnen gevoeld hebben. Want al dat yet anders beweegd/ laat diergelijke beweginge aan het ſelve over/ als die is door welke het ſelve bewogen wierd/ immers voor ſoo veel als des ſelfs bewegende kracht belangd/ en ſoo der geen veranderinge ontſtaat door de geſtalte des genen dat bewogen word/ of door eenige oorſaken: ſoo ſegd men/ dat een Cyther in een kamer leggende/ op de ſelve wijſe en toonen geſteld, als een ander Cyther op welke geſpeeld word; dat door de beweeginge des lochts/ verooorſaakt door den Cyther op welke geſpeeld word/ ook de andere op deſelve wijſe begint te ſpelen/ en de ſnaren bewogen worden. Wy voelen in ons ſelven/ dat/ door het ſingen en ſpelen, onſe leden bewogen worden/ of immers genegen worden tot diergelijke beweginge/ als onſe geeſten ontfangen hebben door het ſpelen/ om de ſelve beroeringen na te volgen/welke geſpeelt of geſongen worden.

Men word ook gewaar/ dat een ſwangere vrouw, met een ſterke luſt bevangen zijnde/ en de ſelve niet konnende krijgen/ maar als dan de hand ſlaande op deſe of geene deel/ en plaats des lichaams; dat in ſulken gevalle/ de indrukkinge dikmaal lichtelijk geſchied/ op het ſelve lid des lichaams, van het kind datſe draagd. 't Welk ſchijnd veroorſaakt te worden/niet alleen/om dat'er tuſſchen de gelijke leden des moeders en des kinds een byſonder accoord en over-een-komſte is; maar (ſoo my dunkt) om dat de inbeeldinge des moeders min of meer valt op dat haar lid/of gedeelte des lichaams/welke ſy heeft met de hand geraakt: door welke inbeeldinge de geeſten/ welke de voorgemelde ſterkelijk begeerde ſaak het kind ſullen indrukken/ meer tot dat lid/ daar nu des moeders phantaſie mede beſig is/ dan tot eenig ander/ bepaald en beſtierd worden.

In den ouderdom worden onſe lichamen/ en gematigdheid der ſelve/koud en droog; ſulkx dat de natuurelijke warmte en vochtigheid (in welke het leven bewaard word) allenxkens malkanderen verteeren/ en meer verdwijnen/ alsſe wel konnen door de voedinge verſterkt worden. Dit gebrek der genoegſame voedinge word allenxkens de oorſaak van een natuurelijke dood/ maar door den menſch verteerd/ en zijn leven uytgaat (ſonder geweld of byſondere pijne) even gelijk een vyer op den haard uytgaat/ by gebrek van nieuwe ſtoffe; en gelijk een lampe uytgaat/ door de verteeringe der olye. Dit gebrek der voedinge word veroorſaakt/ door dien allenxkens de pori, en inwendige deelkens/ zenuwkens/ aderkens/, en openinge der leden/ drooger en ſtijver worden/ en alſoo onbequaam tot het werk der voedinge.

De gewoonte heeft een uytnemende kracht omtrend de lichamen en werkingen der levendige geeſten. Sulkx dat de gewoonte met recht mach genaamd worden een andere natuure. Want ſelfs eenige ſachter venijnen, allenxkens/ met kleene deelkens/ dikmaal gebruykt zijnde/ ſullen eyndelijk bequaam voedſel worden. Hoewel der ſommige venijnen zijn/ welke/ in een ſeer kleyne mate ſelfs genomen zijnde/ dadelijk de gematigtheid en geſtalte des lichaams ſoodanig veranderen/ datſe de dood/ of gevaarelijke ſiekten/ veroorſaken.

De menſchen/ die ook ſelfs in koude Geweſten van America, en andere Landen/ gewent zijn naakt te gaan/ of weynig bekleed/ en worden van de koude niet ſonderlijks beſchadigd. 't Welk niet vreemd is/ want ons aangeſicht ſchijnd in ſich ſelven ongelijk teerder te zijn/ dan onſe andere leden/ gemerkt in het ſelve de werktuygen ſtaan van alle de vijf ſinnen. Nochtans zijn de menſchen door de gewoonte ſoo geſteld/ datſe door de koude ſelden ongemak krijgen in het aangeſicht, hoewel het altoos bloot is. Maar uyt te denken is/ dat/ indien wy het gewoon waren/ onſe andere leden niet min de koude ſouden konnen uytſtaan/ dan het aangeſicht. Sommige die/ ſelfs in de winter/ gewoon zijn met de borſt open te gaan (welke nochtans teer is) worden daar door niet beleedigd.

Gemerkt de geeſten der menſchen niet alleen uyt het voedſel/ en bloed/ maar ook uyt de locht, die wy trekken/ geformeerd en voor-gebracht worden; ſoo is 't ſeker/ dat door de verſcheyden hoedanigheden der locht/ na de groote verſcheydentheid der Landen/ en Geweſten des Wereldts/ daar men leeft/ of door de veranderinge van de locht/ door miſt, onweder, winter, of ſomer, &c. de lichamen/en gematigdheden der lichamen/ ſeer veranderd/ verbeterd of verergerd worden. Soo dat de bevindinge leerd/ dat de ſeden/ bequaamheden van verſtand/ en gebruyk der uyterlijke en innerlijke ſinnen/ de ſterkte der lichamen/ &c. gantſch ſeer verſcheyden zijn/ na de verſchillen der plaatſen daar de menſchen geboren worden/ en leven; als mede na de byſondere verſchillen der humeuren/ en gematigdheden/ welke yemand door de geboorte/ of voedinge/ maniere van leven/ of andere oorſaken/ eygen is.

Uyt het geene tot noch toe van de geſtalte der Dieren is aangemerkt/ ſoo blijkt dat de ſelve beſtaan uyt tweederley ſtoffe, namelijk/ een die grof, aartſch en dik is/ waar uyt het groſſe des lichaams beſtaat: en eene fijne, dunne, warme, Hemelſche of lochtige ſtoffe, uyt welke de geeſten beſtaan. In de dood nu der Dieren/ keerd yder weder tot ſijnen eerſten oorſpronk/ het grove lighaam keerd tot aarde en water, daar het uyt geformeerd was/ en 't geene dun en lochtig geweeſt is/ keerd weder tot zijn geheel/ namelijk/ de locht, uyt welke het nedergekomen was. Volgens het ſeggen des ouden Poëts.

Cedit enim retro de terra quod fuit ante.
In terras: & quod miſſum eſt ex Ætheris oris
Id rurſum cœli rellatum templa receptant.

Tot een lang geſond leven, is boven alle dingen noodig/ en dienſtig/ een geruſte en blymoedige, geſtalte der ziele: want/ uyt het geene voor deſen aangemerkt is/ blijkt klaarlijk genoeg/ wat een geweldige kracht de beroeringen der herts-togten hebben/ om de lichamen der menſchen te beroeren/ te veranderen/ ja te bederven/ of te behouden: ſulkx dat Thomas Campanella recht geoordeeld heeft/ dat/ om het leven te verlengen, de blijde, geruſte, goede geſtalte des gemoeds, met een overwinninge van ſijne herts-tochten, meer vermach, dan veele, ja alle middelen der heel-konſt.

Maar byſonderlijk is tot een gelukkig/friſch/geſond/ en lang leven/de matigheid een onwaardeerlijken ſchat/ en noodſakelijk behulp. De oude hebben de matigheid genaamd de moeder aller deugden, en de fonteyne van een goed leven. Want/ gemerkt den menſch beſtaat uyt ziel en lichaam, als ſijne twee weſentlijke deelen: de matigheid bewaard die beyde in een goede geſtalte/ en ſoo brengtſe den gantſchen menſch tot een goeden ſtant. Voor eerſt/ om dat de matigheid de menſchen behoud voor menige ſiekten; want de bevindinge leerd ons/ dat den meeſten-deel der gemeene ſiekten, en ontijdige dooden, uyt de onmatigheid in ſpijs, drank, &c. haaren oorſpronk nemen. Soo dat niet alleen/ *gula plures occidat quam gladius, verum etiam quam & famis & peſtis ſimul.* De onmatigheid meer menſchen ter dood brengd, dan den oorlog, maar ook den honger en peſte daar by gerekent. Want dat zijn ongevallen/ welke nu en dan eens de menſchen treffen/ dan eens op deſe/ dan op een andere plaats. Maar de onmatigheid is een quaad dat altoos heerſcht/ over al/ en geſtadiglyk/ het leven der menſchen kort/ boos/ en elendig maakt.

Digitized by Google

Ten 2. de matigheid veroorſaakt / dat den menſch door uytwendige oorſaken / als hitte, koude, wind, ſtank queſtueren, &c. ſoo ligtelijk niet beſchadigd word / of immers veel ligter herſteld / het lichaam van alle quade overtollige vochtigheden vry zynde. Door de ſelve reden verſachtſe ook de ongeneſelijke ſiekten.

Ten 3. de matigheid maakt den menſch vlug, geſwind, friſch; ſijn lichaam licht en rap; den geeſt wakker en vaardig, en beyde tot alle daden en oeffeningen bequaam / en bereid / ſulkx dat hy alles doed met een gemak / en vermaak. Joſeph. ſchrijft *lib. 2. de bellis Judaicis cap.* 12. dat de Eſſenen ſeer lange leefden: ſoo dat vele van hen den ouderdom van hondert jaren bereykten / en dat door haar ſeer matig leven, etende meeſt niet dan brood, met eenige moes-kruyden, dronken water, &c. De matigheid verſterkt de geheugenis, ſy verwakkerd het oordeel, verſterkt het verſtand; neemd wech de innerlijke verſtoppingen, welke de doodelijkſte ſiekten veroorſaken / en het ſpelen der geeſten door alle de leden niet alleen verhinderen / maar menigmaal de ſelve verſtikken / en uytbluſſchen.

Ten 4. de matigheid verſacht ſeer de herts-tochten, door welke veele / ja byna alle onheylen ontſtaan / in ziel en lichaam. Want / aangeſien dat de herts-togten ten grooten deele rijſen / en volgen de ongematigde vochtigheden der lichamen; en de ſtrenge matigheid deſe humeuren niet alleen bedwingd, maar byna geheel kan wechnemen; ſoo volgd ook dat de matigheid niet alleen tot een geſond / vermakelijk / en lang leven; maar inſonderheid ook tot een deugdſaam / vroom / en godſalig leven / ganſchelijk noodig en bequaam is; die hier van meerder beſcheid begeerd / leſe de Schat der Soberheid van Leonardus Leſſius, en de handeling van de nuttigheden van 't Sober leven, beſchreven door Ludovicus Cornarus van Venetien. Welke mannen van haar eygen ſelve getuygen / datſe in haar jonkheid hebbende niet na de matigheid en reden, maar de gewoonte en welluſt geleefd; ſeer elendig en vol ſiekten waren geworden / ſoo datſe / na een kort en verdrietig leven, niet dan een haaſtige ontijdige dood te gemoete ſagen. Maar datſe moed ſcheppende / met een vaſt voornemen des herten beſloten / een ſtrenge en vaſte mate van ſpijs en drank voortaan onveranderlijk te onderhouden; nemende tot haar voedſel niet meer dan twaalf à derthien oncen ſpijſe, en inſgelijkx ſoo veel dranks, of een weynig meer. En getuygen datſe door die matige wijſe van leven / niet alleen ſeer haaſt zijn geſond geworden / en van alle ongemakken des lichaams verloſt; maar datſe ſeer friſch / geſond / bly-geeſtig / vermakelijk geleefd hebben / ſelfs tot ſeer hooge ouderdommen toe / en met veel meer bequaamheid na ziel en lichaam / en met ongelijk meer vermaak / en vergenoegen / danſe oyt hadden genoten in hare jonkheid / en welluſtig / doch onmatig leven. De oude Wijſen onder de Heydenen hebben de matigheid genaamd de moeder der voorſienigheid, godſaligheid, rechtveerdigheid, vryheid en ſachtmoedigheid: om dat geen van deſe / of van eenige andere deugden / ſonder de matigheid, kan geoeffend worden.

Dus hebben wy kortelijk overloopen de byſonderſte eygenſchappen / en werkingen der dieren / welke ſy met malkanderen gemeen hebben. Van der ſelver ſoorten / en byſondere hoedanigheden / te ſchrijven / is een werk van een groot beſlag / en na ons oogmerk niet vereyſcht; welke maar is alles in 't gemeen kortelijk / in ſijn byſonderſte hoofd-ſtukken / aan te wijſen / en te verklaren. Alleenelijk ſal ik met een woord aanwijſen / dat gelijk wy te voren hebben getoond / dat 'er groote gelijkenis en gemeenſchap is tuſſchen de Aard-gewaſſen, en de Dieren: ſoo mede tuſſchen de Dieren en Menſchen. Want alles dat in de Aard-gewaſſen en andere Dieren gevonden word / is inſgelijkx in de Menſchen; als het groeyen, gevoed worden, de voortteelinge; het gevoelen der vijf ſinnen, de innerlijke ſinnen, de herts-tochten, lichamelijke genegentheden, eygen-ſinnige bewegingen, &c. ja / na het gemeen ſeggen / zijn der niet alleen in de Zee eenige Dieren in gedaante de Menſchen ſeer gelijk; maar noch nader op de Aarde, in de wilderniſſen, en ſchaduwachtige boſſchen. Waar van een byſonder exempel ons af-beeld / en verhaald den Heer Nicolaas Tulp, in het derde Boek van ſijne Medicijnſche Aanmerkingen, Cap. 56. van eenen Indiaanſchen Satyr, welke (ſegd hy) in onſe tijden uyt Angola gebracht is: en Frederik Hendrik Prince van Orangien geſchonken. Deſen hadde ſoo grooten gelijkheid met een Menſch, niet alleen in geſtalte des lichaams / maar ook verſcheyden manieren van doen / dat gy (ſegd den voorgemelden Heer) naauwlijkx een Ey gelijker een ander Ey geſien hebt. Gelijk verder in ſijn beſchrijvinge te ſien is. Thomas Bartholinus Centuria 2. *Hiſt. Anatomic. cap.* 11, ſchrijft aldus: in deſe loopende Eeuw, is van de kooplieden der Weſt-Jndiſche Compagnie, ontrent *Braſijl*, gevangen een Zee-menſch, en is tot *Leyden* van d'Heer P. Paauw, in tegenwoordigheid van *Johan de Laat*, ontledet. Het hoofd en de borſt tot aan den navel toe, hadde de gedaante van een Menſch: van den navel nederwaarts, was het ongefatſoeneerd vleeſch, ſonder gedaante van een ſteert, &c. de verder beſchrijvingen mogen op de voor-verhaalde plaatſen nageſien worden.

Van de voortreffelijkheid der redelijke ziele in de Menſchen.

VAn den geeſtelijken aart en onſterffelijkheid der Menſchelijke ziele, hebben wy gehandeld in ons kort Tractaat van God; onnoodig hier weder te verhalen: alleenelijk ſullen wy uyt drie gronden de uytnemendheid der redelijke ziele, in de Menſchen / verre alle bequaamheden der vernuftigſte Dieren overtreffende / kortelijk aanwijſen: d' Eerſte grond is / dat God ſulken bequaamheid van verſtand / en ſulke gemeene gronden van kenniſſe den Menſchen gegeven heeft / datſe tot onderſoek en kenniſſe van alle dingen bequaam zijn / ſonder onderſcheyd. Het zy dat het zijn dingen die tot de geſchiedeniſſen behooren; of tot de geſtalte der natuur; tot hemelſche / aardſche / eeuwige / tijdelijke / lichamelijke / geeſtelijke ſaken; of datſe behooren tot regeringe van Landen en Steden; of tot eenige konſten / als de Muſijke, Tel-konſt, Meet-konſt, Zee-vaart, en allerley andere / byna ſonder getal. Den Menſch is over al toe bequaam / ſijn begrijp door-dringd alles; hy oordeeld ſelfs van ſijn eygen oordeel / en van ſijn eygen genegentheden / doen en laten; hy is een rigter van ſijn ſelven.

Ten 2. den Menſch heeft niet alleen in ſijne ziele de gronden van alle kenniſſe, maar ook van alle deugden. Welke alle te gelijk in haren eygen aart / en oogmerk / daar in beſtaan / datſe de Menſchen voorſichtigheid leeren; dat is / toonen hoe dat hy bedachtelijk ſich ſal wachten voor alles dat hem mochte ſchadelijk weſen / ofte tot ongemak en verderf ſtrekken; hoewel het hem voorkomt onder de gedaante van eenige tegenwoordige aangenaamheid / voordeel / of vermaak.

Ten anderen / de deugd ſtrekt daar toe / om den Menſch niet alleen matiglijk en voorſigtiglijk te doen leven / ontrent ſich eygen ſelven / maar ook voor ſoo veel hy aangemerkt word als een lid der Republijke / eeniger Stad / Staat / Gemeente / of t'ſamen-komſte / en 't ſamen-leven der menſchen onder malkanderen. Waar toe inſonderheid de gerechtigheid vereyſt is / en noodſakelijk voor oneere en ſtrafbaar gerekend moet werden / alles dat het ſamen-leven / onderlinge gemeenſchap / en goede ordre / tegenſtrijdig is: waar toe noodig is te onderhouden den gemeenen grond-regel der gerechtigheid, dat men een yder het ſijne moet geven, en met een ander handelen gelijk wy wenſchen dat met ons gehandeld worde. Gemerkt ſonder goede regeringe der geene die over andere geſteld zijn; en ſonder gehoorſaamheid der geene die onderdanig moeten zijn / het 't ſa-

men-leven

men-leven der menſchen / en haren gemeenen welſtand / niet kan beſtaan. Als mede datſe niet kan beſtaan ſonder onderlinge oeffeninge van getrouwigheid, gerechtigheid, liefde, hulpe, en ſoo voorts. En op dat van den menſch dit alles ſoude betracht worden / heeft God hem niet alleen met een genoegſame kenniſſe begaaft / om te konnen onderſcheyd maken tuſſchen goed en quaad; recht en onrecht: maar heeft oock den menſch als ingeſchapen de gemeene Wet der natuur, en gewiſſe; over een komende / in haren byſonderſten inhoud / met de wet der zeden. Sulcx dat hem de redelijkheid (als zijnde een redelijk dier) en ſijn eygen Natuur / en gemoed / aandringd tot ſijnen ſchuldigen plicht / hem beſchuldigende of ook ontſchuldigende, na dat hy gedaan heeft / het zy goed of quaad. *Rom.* 2. 14, 15.

Hier by komt noch in de derde plaats, dat God den menſch ſcheppende na ſijn eygen beeld: hem niet alleen gegeven heeft verſtand en bequaamheid om over alles te heerſchen, en alderley Schepſelen tot ſijn wel-weſen te gebruyken: maar heeft hem ook ingeſchapen een kenniſſe of bequaamheid / om door natuurelijke redenkavelinge, uyt de ſigtbare werken de eygenſchappen des onſienelijken Gods te verſtaan *Rom.* 1. ook heeft hy hem de gronden ingedrukt van de ware, eenvoudige / en onvervalſten Gods-dienſt: welke in deſe volgende Hoofd-ſtukken beſtaat. Voor eerſt / datter is een eeuwig, onveranderlijk, Goddelijk weſen; onbegrijpelijk volmaakt in alderley volmaaktheid / als wijsheid / heyligheid / goedheid / macht / heerlijkheid / gelukſaligheid en ſoo voorts. Dat dit weſen is den oorſpronk, onderhouder, Opper-heer en Regeerder aller ſaken: dat men dit Goddelijk weſen derhalven ſig ootmoedelijk / gewilliglijk / met liefde en vertrouwen / moet onderwerpen, erkennen / gehoorſamen / en verheerlijken.

Dat de menſchen, haar gewiſſe recht onderſoekende / met een hertelijk leetweſen tot waarachtige verbeteringe des levens moeten gebracht worden / ſoudenſe Gods zegen / gunſte / en gemeenſchap konnen genieten. Dat men Gods enkele / vrywillige / en groote genade / en goedertierentheid / moet toe-ſchrijven alle heyl / gaven / en welſtand / welke wy van hem genieten; gemerkt God niet alleen is het opperſte goed in ſig ſelven / maar de eenige / algemeene opper-oorſaak van alle goed, welweſen / en bequaamheid / welke in de Schepſelen gevonden worden. Dat de deugd in haar ſelven is het rechte eenige middel / om wel en gelukkelijk te leven / en derhalven tot dien eynde van God de menſchen voorgeſchreven. In tegendeel / dat door de ſonden en overtredinge der goddelijke Wetten / raad / en wille / den menſche alderley onheylen en ongemakken toekomen. Doch hier moet noch bykomen 't geene den Apoſtel ſteld als een gemeenen grond des Gods-dienſts *Hebr.* 11. ℣. 6. Dat die tot God wil komen, niet alleen moet gelooven dat God is, maar ook dat hy is een belooner der geene die hem ſoeken, dat is / der geene die hem wel-behagelijk ſoeken te leven / heyliglijk / en ootmoedelijk voor hem wandelende / &c. en gemerkt den menſch als ingeſchapen is een trek / wenſch / en genegentheid tot een eeuwige opperſte en volmaakte wel-weſen / ofte gelukſaligheid; en dat hy die niet kan op aarden / in dit leven / verkrijgen / ſoo gaat hy met ſijn bedenken wat verder / en peynſd dat God en de natuur niets te vergeefs doen, dat derhalven ook de gemelde genegentheid niet is ganſch te vergeefs in den menſch geſteld: maar hy hoopt / dat God de deugd en Godſaligheid niet alleen met zegen wil beloonen in dit leven / maar ook in een ander / beter / en onſterflijk leven. Doch alſoo hy tot dat eynde niet kan door natuurelijke middelen gebracht worden / maar alleen door een over-natuurelijke en vrywillige werkinge van den alwyſen en almogenden God, ſoo kan een menſch / door het enkel licht der natuur, van deſe hope geen ſekerheid hebben / ten zy hem ſulcx van God ſelve in ſijn woord beloofd en geopenbaard werde; welke is het ſonderlinkſte voordeel / dat de Chriſtenen door de Heylige Schriften genieten / welke haar het verbond der genade Gods, met de menſchen gemaakt / ter eeuwige en volkomen gelukſaligheid / aankondigen. Nochtans ſchijnd het / dat eenige onder de verſtandigſte Heydenen (of door hooren ſeggen van andere / het zy Joden of Chriſtenen, of door giſſinge en natuurelijke bedenkinge) eenigſins de inbeeldinge van een beter en ſaliger leven hebben begrepen / gelijk daar van / by verſcheyden Heydenſche Natien, verſcheyden meeningen en bewijſen zijn: giſſende / dat de geene die in dit leven met alle ernſt de deugd betrachten / Gods gemeenſchap ſoeken / en een ſterken honger of genegentheid hebben / en betoonen / tot nader vereeninge met God / volmaakte kennis en deugd / en alſoo een volmaakt wel-weſen ſoeken; het ſelve van God / als tot een genadigen loon / en vergeldinge van haar poogen en verlangen / verkrijgen ſullen. Doch ſpreken van deſe dingen ſoo twijffelachtig / en onſeker / datſe genoegſaam toonen / meer eenige ſpeculatie, of vliegende bedenkinge daar van te hebben / als wel eenig waar geloof, of vertrouwen; en niet wonder / gemerkt ſy door geen gronden / alleen in de natuurelijke bedenkingen geveſt / eenige ſekerheid hier van konnen hebben / ſonder Goddelijke openbaringe, waar door wy van 't Goddelijk voornemen / en wille / mogen verſekerd zijn. Gelijk wy dit over *Rom.* 1. *Hebr.* 2. ℣. 15. en elders uyt de Schriften van Plato, Plotinus, en Cicero breeder hebben aangeweſen.

Uyt al dat hier is aangemerkt / blijkt ten overvloede / dat de menſchen ſeer verre alle andere dieren overtreffen / hoewel wy geſteld hebben datſe de levendigmakinge, en gevoelende geeſten, de uytterlijke en innerlijke ſinnen, begeerten, of herts-tochten, en eygen-ſinnige bewegingen der leden / met de menſchen gemeen hebben. Welke geeſten, en bequaamheden, de reden-oeffenende ziele in de menſchen gebruykt als haar naaſte werk-tuyg, waar doorſe alle levendige werkingen in en door het lichaam oeffend. En dus kan men 1 *Theſſ.* 5. ℣. 22. daar den Apoſtel in den menſch onderſcheyd maakt tuſſchen ſijn lichaam, ziele, en geeſt. By de ziele verſtaan die kragten en levendige bequaamheden, welke wy met de beeſten gemeen hebben; en by den geeſt, die hooger bequaamheden der redelijke ziele / in welke wy alle andere dieren overtreffen / en in ſoorte van haar verſchillen. Ten zy dat yemand liever denken wil / dat door den Geeſt verſtaan worden die gaven des H. Geeſts, welke de wedergeborene eygen zijn; en by de ziele, die bequaamheden, welke de menſchen met malkanderen gemeen hebben.

Van de Voedinge en Voortteelinge der Dieren en Aard-gewaſſen. 2. Van de voort-ſettinge der Zielen in de Dieren.

HEt voedſel in de Aard-gewaſſen klimmende / en gedreven of ook getrokken zijnde / door de warmte (welke in de aarde / de gewaſſen ſelve / en rondom in de locht is) door alle der ſelver deelen / word veranderd in de gedaante dier deelen welke gevoed worden / en dat door dien het gemeld voedſel / in yder deel / vind een byſondere geſtalte van pori, of openingen, door welke het paſſeerd / Item verſcheyden figueren / beroeringen / grootte / geſchiktheden der deelen / uyt welke wy getoond hebben dat alle formen, ofte eygen fatſoenen der natuurlijke Lichamen / her-voortkomen.

In de groote Dieren geſchied de voedinge met meerder beſlag en toeruſtinge / dan in de aard-gewaſſen, of kleynder dierkens. Want eerſt / word de ſpijs gebragt tot gyl, daar na tot bloed, dan word het geſuyverd van ſijn deelen / welke tot de voedinge onbequaam zijn; en daar na tot de leden gebracht zijnde / diend tot der ſelver voedinge / en onderhoud.

Yemand mag denken hoe dat niet alleen de voedinge, maar ook den aanwas, ofte uytbreydinge ſommiger deelen / ſoo in de aard-gewaſſen, als in de Dieren geſchieden

den kan/ welke ſeer hard zÿn/ als in harde boomen/in de beenderen en hoorns der Dieren / in de Zee-hoorns/ Schild-padden/en ſoo voorts. Diend tot antwoord/dat/ hoe-wel deſe gemelde deelen / in haar geheel aangemerkt en aangetaſt zÿnde/ ſeer hard ſchÿnen / nochtans zÿnſe ſoodanig niet in de voedinge aan te merken. Want het voedſel dringd met ſeer ſubtÿle deelkens tuſſchen de alderminſte deelkens der leden (of lichamen die gevoed worden) in / welke yder zÿnde by haar ſelven ſeer kleyn / dun/ en fÿn/ lichtelÿk ſoo veel verplaatſt worden/als tot de voedinge en aanwas noodig is. Ten 2. de beenderen / hoorns / ſchilden / en diergelÿke harder deelen der aard-gewaſſen en dieren / ſoo lange ſy aan de levende gewaſſen of dieren vaſt zÿn ; ſoo zÿnſe ſoo hard niet / dan als ſe daar van een tÿd lang geſcheyden zÿn. Want ſoo lange de aard-gewaſſen en dieren leven / ſo worden alle der ſelver deelen geſtadelÿk door de voedinge / en natuurelÿke vogtigheid der ſelve/beſproeyd en bevogtigd. Maar alsſe van de Dieren of gewaſſen geſcheyden zyn / wordenſe harder / om datſe van de gemelde vochtigheid berooſt worden. Ten 3. als ook de beenen, hoorns, en ſchilden in de dieren / en het hout der oude boomen al te hard word / ſoo konnenſe niet meer groeyen, of uytgebreyd worden ; maar wel gevoed, om dat het voedſel komt door de pori, ofte innerlÿke openingen / in plaatſe der ſtoffe welke vervlogen / en verteerd is.

Alle Aard-gewaſſen en Dieren, geene uytgeſonderd / moeten tot haar onderhoud gevoed worden. Want dat men ſegd dat den Chameleon, of eenige andere dieren / by de locht leven, is noyt ſekerlÿk beweſen. In tegendeel heeft de bevindinge geleerd / dat den Chameleon door Vliegkens, en andere ſeer kleyne dierkens / of andere lichaamkens/gevoed word. Nochtans konnen eenige dieren in den Winter wel eenen ruymen tÿd in het leven blÿven ſonder nieuw voedſel te gebruyken / gelÿk de Kik-vorſſen, Vliegen, &c. gelÿk mede de Boomen. Want ten 1. daar toe doed van veel de geſtadige ruſte der dieren/ waar doorſe weynig verteeren : ten 2. ſoo teerenſe op 't voedſel datſe te vooren genoten / 't welk door de koude des tÿds / en om dat het taay en vet is / ſeer traag verteerd word.

De voedinge geſchied niet alleen in de dieren, maar ook in de aard-gewaſſen door kleyne zenuwkens, aderkens, veſelen, en als aderen. Want gelÿk de lichamen der dieren / en der menſchen / met zenuwen, aderkens, beenen, vleeſch, veſelen ofte Fibræ en draadkens / &c. gelÿk als in een gevlochten / geweven / en als een borduurſel in een gewrocht zyn. *Pſ.* 139. 15. Soo word op diergelÿke wÿſe 't ſelve noch in de gewaſſen beſpeurd. Dat de veſelen en ſommige deelen harder en drooger zÿn/ andere ſagter/ welke tuſſchen de voorgaande tot vervullinge komen. Dit ſietmen klaarlÿk in groote houten/ alsſe verſlÿten of vergaan ; dat de ſachte deelkens eer vergaande / de reſte / die harder zÿn / als in een geraamte overblÿven. Uyt deſe oorſaak ontſtaat het ook/ dat een hout lichter over dwers / dan rechts na beneden doorſneden word. 't Welk ik acht daar uyt voort te komen / om dat het hout beſtaat uyt verſcheyden lange draadkens / tuſſchen welke een ſachter ſtoffe begrepen is : gelÿk in de dieren / het vleeſch met verſcheyden Fibræ en draadkens door vlochten is. Als men dan recht nederwaarts ſnÿd/ ſoo komt men eer van het eene draadken tot een ander (welke ook door het nederwaarts ſnÿden noch nader by een gedouwd worden) dan als men over-dwers het hout door ſnÿd. Waar uyt volgen moet / dewÿle de gemelde draadkens harder zÿn/ dan de andere tuſſchen-liggende ſtoffe / dat het hout lichter dwers dan recht nederwaarts ſal door-ſneden worden.

Wat belangd de voortteeling der Aard-gewaſſen en dieren, daar over is verſcheyden gevoelen. Eenige meenen dat de zielen der ſelve voort komen van de gemeene Anima Mundi, ofte ziele des Werelds ; andere datſe van den Hemel af-vloeyen door den Hemelſchen invloed op de Aarde, inſonderheid van de Sonne. Andere datſe voortgebracht worden door de warmte der lichamen/ uyt het vermogen / of bequame geſtalte der ſtoffe / welke tot voortteelinge diend. De Platonici ſchÿnen gemeend te hebben / dat de zielen der menſchen van den opperſten God in de lichamen der kinderen geſchapen wierden ; maar dat de zielen der beeſten van de mindere Goden of de Sterren invloeyden. Doch hoe-wel den Hemelſchen invloed mach geacht worden als een gemeene oorſake waar door alle Aard-gewaſſen, dieren, en natuurelyke lichamen voort gebracht/ en onderhouden worden: nochtans oordeeld D. Sennertus in ſijn Epitome Scientiæ Naturalis niet qualÿk / dat de naaſte oorſaak, waar door de zielen der dieren voort gebracht worden / zÿn de dieren ſelfs welke die voort brengen. Want God heeft in de Scheppinge dien ſegen / en ſoodanigen kracht / en bequaamheid/gegeven in de aard-gewaſſen/en dieren/datſe yder in hare ſoorte haars gelÿk konnen voort brengen/ gelÿk Moſes uytdrukkelÿk beveſtigd *Gen.* 1. dit ſoude niet waar zÿn / indien de zielen der dieren van buyten quamen / door een andere oorſaak / van de voortteelende dieren in ſoorte verſcheyden.

Het is wel waar / dat daar op geantwoord word / dat de innerlÿke / natuurelÿke warmte / en vochtigheid der dieren / gebruykt word van God / of den Hemelſchen invloed / of gemeene ziele des Werelds / als een werk-tuyg, of tuſſchen komende middel-oorſaak. Maar dit voldoed niet / noch neemd geenſins den knoop weg : want het geene van een opper-oorſaak, door eenig tuſſchen-komende inſtrument / of middel / voortgebracht word / word noyt het inſtrument toe geſchreven / maar de eygen oorſaak / welke dat inſtrument gebruykt. Waar uyt dan vaſt blÿven ſoude / dat niet de dieren ſelve haars gelÿke ſouden voort-brengen / maar de gemeene ziele des Werelds / of de Son / of eenige andere uytwendige oorſaak. 't Welk te min waarſchÿnelÿk is / om dat de ziele niet alleen geeft het leven aan de dieren / maar ook de oorſaak gehouden word te ſijn van de fatſoeneringe des lichaams / en leden des ſelfs / daar toe gebruykende de natuurelÿke / innerlÿke vochtigheid / en ſtoffe tot de voortteelinge bequaam gemaakt. Dit ſelve gevoelen heeft den voor gemelden D. Sennertus ook van de voortteelinge der menſchen / om dat volgens den Text *Gen.* 1. ℣. 28. God den menſch, ſoo wel als eenige andere dieren, of Aard-gewaſſen, dien ſegen/ kracht/ en bequaamheid gegeven heeft ; om haars gelÿk voort te brengen. Ten anderen / om dat God na den ſelven dag van alle ſijne werken geruſt heeft / en geen nieuwe Schepſelen, noch in ſoorte, noch in getal, ſchept/ ofte uyt niet/ en door hem ſelven (ſonder tuſſchen-komen der natuurelÿke oorſaken/ en orde in de ſelve geſteld) voort brengd: want dat ſoude een geſtadige Scheppinge, en geduurig mirakel moeten weſen / indien God alle dagen alle de zielen der menſchen / die voort gebracht worden / quame uyt niet / door hem ſelven alleen / te ſcheppen. Waar uyt hy beſluyt / dat God wel is de algemeene / eerſte / opper-oorſaak van de zielen der menſchen ; maar echter alſoo / dat de naaſte / natuurelÿke oorſaak (volgens de orde van God geſteld / en ſijn ſegen en bequaamheid in de eerſte Scheppinge aan den menſch gegeven) in de voortteelende menſchen gevonden word. Dit gevoelen word van veelen aangenomen / ſeggende dat / even gelÿk / ſonder verminderinge van ſich ſelven / een kaars een ander ontſteekt / dat ook alſoo van de zielen der Ouders een andere / ſonder der ſelver verminderinge / kan voort komen. En gelÿk door het aanſtooten van een yſer/en vyer-ſteen/ een ſprankel vyers ontſtaat / dat ook alſoo van beyde de Ouders een derde ziel / en geheelen menſch / voort gebracht word. En dat die ziele des kinds / is de werkmeeſter van ſijn eygen lichaam : en dat daarom geſegd word *Gen.* 46: ℣. 26. Dat 'er ſes-en-ſeſtig zielen uyt de Heupe Jacobs waren voort gekomen.

Dat hier tegen geſegd word / indien de zielen der menſchen door de voort-teelinge voort gebracht wierden/

datſe

Digitized by Google

datſe dan noodſakelijk ſterffelijk ſoude weſen / en door de dood vernietigd ſouden worden. Daar op antwoord den gemelden Autheur , dat ſulkx geenſins volgd. Want de onſterffelijkheid vloeyd daar uyt niet / dat God ſelfs in eygen perſoon yets voortbrengt / want dan moeſten alle dieren , die God in den beginne ſchiep / onſterffelijk geweeſt zijn : maar de onſterffelijkheid vloeyd uyt den wille Gods / dat hy het eene onverderflijk / als den Hemel , en het ander bederflijk heeft gelieven voort te brengen.

Noch word hier tegen-geworpen / dat indien de zielen der menſchen door de voort-teelinge voort quamen ; datſe dan ſouden lichamelijk moeten weſen / en beſtaan in de lengte / breedte / en diepte ; gelijk de andere lichamen / en gemeene ſtoffe des Wereldს. Doch daar op word van ſommige geantwoord / dat indien de zielen der menſchen ſoodanige geeſten waren / als beſeft word dat de Engelen zijn / namelijk ganſch onlichamelijk / en geen gemeenſchap met lichaamen hebbende. Dat het dan niet wel ſoude te begrijpen zijn / hoe dat uyt twee ſoodanige geeſtelijke weſens een derde ſoude voort komen. Maar dat de zielen der menſchen ſoodanige geeſten niet zijn ; maar / hoe-welſe in haar eygen aart onlichamelijk zijn / niet beſtaande in lengte / breedte / en diepte ; maar in een geeſtelijke bequaamheid van verſtand , en vrye wille. Datſe echter van God zijn geſchapen ſoodanige / en tot ſulken eynde / om in een wel gefatſoeneerd levende lichaam / als in haar eygen natuurelijke woon-plaats / te zijn / en dat ſelve lichaam / met ſijne deelen en leden / als haar eygen werktuyg / te gebruyken. Ja dat God de zielen der menſchen met der ſelver lichamen / en alle (of immers de byſonderſte deelen) ſoo naauw / wonderlijk / natuurelijk / en dicht / vereenigd heeft / dat de ziele en het lichaam een zijn / en niet van een menſchelijke natuur en weſen te ſamen ſtellen. Die hier over verder beſcheid begeerd / beſie den gemelden Autheur *Citato Loco cap.* 9. & 10. En byſonderlijk Thomam Fiënum in ſijn Tractaat over deſe ſaak beſchreven. Welke ſeer ſterk tracht te beweeren / dat niet voor den derden dag / na de ontfankeniſſe / de ziele in de ſtoffe der voort-teelinge gebracht word. Hy mach ook na-ſien de drie Boeken van Licetus, van deſe ſaak geſchreven ; en andere meer / welke hier van in 't breede gehandeld hebben / en ſeer onder malkanderen getwiſt.

Den voor-gemelden Licetus oordeeld / dat de redelijke ziele van God het lichaam des Kinds niet word in-geſchapen / voor dat het ſijn volle gedaante of fatſoen heeft / namelijk den veertigſten dag naar de ontfankeniſſe : en dat te voor het Kind alleen leefd door een gevoelende Ziele / welke de Beeſten gemeen is.

In tegendeel hebben de Joodſche Rabijnen , Origenes, en eenige andere onder de Chriſtenen ; gedacht / (ſigh grondende op het oordeel van Plato) dat de Zielen aller menſchen die geweeſt zijn , noch zijn, en gebooren ſullen worden ; alle te gelijk op eenen tijd, in den beginne des Weerelds geſchapen zijn ; en datſe dagelijkx uyt den Hemel, in de Lichamen der Kinderen / die geboren ſullen worden / neder-dalen , en in de ſelve af-geſonden worden / tot een ſtraffe van de ſonde dieſe in den Hemel begaan hebben. Doch dit gevoelen is ſeer ongerijmd / want het lichaam is de ziele tot geen ſtraffe, maar diend haar tot een bequame woon-plaats en werk-tuyg : ſulkx dat de vereeniginge der Ziele met het Lichaam niet is een gedwongen t'ſamen-voeginge / maar een ſeer natuurelijke / innerlijke / en aangename vereeniginge : ook is 't veel waarſchijnelijker / dat de Ziele te gelijk met het lichaam / dan lange voor / of na het ſelve / voort gebracht word : gemerkt ſy beyde weſentlijke deelen zijn van een en den ſelven menſch / en ſoo vereenigd / datſe een zijn. Daar-en-boven leeren ons de H. Schriften / dat de ſonden der menſchen niet in den Hemel , maar op de Aarde haren aanvang genomen hebben. Wat ſouden ook die ſondige Zielen doen in den Hemel ; ſoo menige Jaren eerſe in de Lichamen geſonden worden ? te meer / alſoo in den Hemel niets is / noch blyven kan dat ſondig is / volgens de H. Schriften *Apoc.* 21. Want de Engelen / geſondigd hebbende / worden geſegd dadelijk daar op / van haar verblijf in den Hemel verſtooten te zijn. 2 *Petr.* 2.

Dat hier tegen ingebracht word / dat Salomon, ſiende en bemerkende de menigvuldige elenden , ydelheden, en ongerechtigheden welke onder de Son op Aarden geſchieden ; niet alleen de doode gelukkiger heeft geacht dan de levendige , maar ook die noch noyt geboren geweeſt zijn gelukkiger dan die beyde , om datſe niet hebben geſien het menigvuldig en groot quaad dat onder de Son regeerd. *Eccl.* 4. 1. 3. En dat derhalven die noch niet zijn geboren / eenigſints moeten in de Wereld weſen / want anders ſoudenſe niet konnen gelukkig geacht worden ; en verder / gemerkt dat hare lichamen noch niet zijn / dat dan moet volgen dat hare Zielen alreede in weſen moeten zijn. Daar op antwoord ik / dat / om een eygentlijke / poſitive , ofte dadelijke geluksaligheid te genieten / een ſaak of perſoon dieſe geniet noodſaakelijk in weſen moet zijn. Maar hier word van ſoodanige geluksaligheid niet geſproken / maar alleen van een privative, dat is / dat een ſaak of perſoon geacht word gelukkig te zijn / by maniere van ontbeeren / of bevrijdinge / om datſe ſulken of dusdanigen ongeval en elend niet onderworpen is : 't welk ook van 't geene niet in weſen is wel kan / in vergelijkinge , geſegd worden. Gelijk Chriſtus ſegd van Judas , dat het hem goed geweeſt hadde , indien hy noyt hadde geboren geweeſt. *Matth.* 26. 24.

Dit gevoelen dan verwerpende / komender meeſt in aanmerkinge de twee voor-gemelde / rakende den oorſpronk van de ziele der menſchen. Namelijk / of / gelijk het lichaam , ſoo ook mede de ziele , door de voortteelinge , van de Ouders word voort gebracht. Dan of God de ziele der menſchen eygentlijk buyten het lichaam uyt niet ſchept / door ſich ſelven / ſonder tuſſchen-komende natuurelijke oorſaken / en / geſchapen zijnde / in de lichamen ſend / ofte met de ſelve vereenigd. En / hoe-wel wy ons geen rechter willen ſtellen van deſe twee verſchillende partyen / en gevoelens. Soo willen wy echter niet nalaten (tot nader uytleg / en verklaringe van het laatſte / ofte tweede gevoelen /) aan te wijſen tot waarſchouwinge ; dat de geene die ſeggen / dat de zielen der menſchen van God geſchapen worden / daarom niet zijn van het gevoelen der Oude Manicheen , of Priſcillianen , welke gemeend hebben dat de reden gebruykende ziele der menſchen was een gedeelte van Gods weſen. Want het weſen Gods is gansch ondeelbaar / en onveranderlijk *Jacob.* 1. v. 17. En het ſtrijd tegen ſich ſelven / dat den Schepper ſoude worden een Schepſel ; en dat van een weſen dat eeuwiglijk / onveranderlijk / in den hoogſten trap volmaakt / wijs / goed / heylig / machtig / geluksalig en heerlijk is ; een ander weſen ſoude / als een gedeelte / af vloeyen / dat elendig, ſondig en onwetende ſoude zijn. Ten anderen / mach noch in bedenken komen / dat de twee voorgemelde gevoelens ſchijnen eenigſins met malkanderen te konnen over een gebragt worden. Want ſommige van het laatſte of tweede gevoelen / leggen haar ſoo uyt / dat God de ziele der menſchen niet ſchept / of formeerd buyten / maar in de lichamen der menſchen. Ten anderen / dat God ſulkx niet doed ſonder tuſſchen komende natuurelijke middel-oorſaak / maar door de natuurelijke geeſten / levendigmakende warmte / vochtigheid / en andere ſaken / welke tot de voortteelinge geſchikt zijn. En dat daar op de heylige Schriften ſlaan / welke (om de byſondere uytnemendheid der zielen boven alle andere ſaken) de voortbrenginge der zielen der men-

Digitized by Google

ſchen / Gode byſonderlijk toe-eygenen. *Eccleſ.* 12. 9. *Zach.* 12. 1. *Eſai.* 57. vs. 16. *Hebr.* 12. 9. *Pſal.* 33. 14. Gelijk voorts door-gaans in de Heylige Schriften / Gode niet alleen alles in 't gemeen (als eenige algemeene opper-oorſaak) word toegeſchreven ; maar ook byſonderlijk de dingen / welke boven andere in waardigheid en treffelijkheid uytſteken / om dat in de ſelve op een uytnemender wijſe / de wijsheid / goedheid / en macht Gods (tot ſijner eeren) beſpeurd word : hoewel hy die ſelve ſaken ook gewoon is te werken en te veroorſaken door tuſſchen-komende middel-oorſaken ; dat is / door die ordre van oorſaken en werkingen / welke hy / ofte in de natuur / of door zijn voorſienigheid / en bevel / geordend en beſtemd heeft. Soo word den Behemot en Leviathan Gode als hoofd-ſtukken ſijner werken , op een byſondere wijſe toege-eygend / gelijk wy te vooren hebben aan-gewesen. Item / de formatie van de lichamen der menſchen. Sie *Pſal.* 139. vs. 14, 15, 16. *Job* 10. 10. 12. Hebt gy my niet als melk gegoten. En my als eenen kaas doen runnen? met vel en vleeſch hebt gy my bekleedet: met beenen ook, en Zenuwen hebt gy my t'ſamen gevlochten: benevens het leven hebt gy weldadigheid aan my gedaan, &c. Soo word het geſicht, het formeeren der ooge, het Gehoor, &c. Gode toegeſchreven *Exod.* 4. vs. 11. *Pſalm* 94. vs. 9. En ſoo voorts in menigerley andere gelegentheden meer.

Van de voortteelinge der zielen in de Dieren.

Als wy voor deſen geſteld hebben / dat de levendigmakende geeſten der Dieren, welke (in hare lichamen vereenigd zijnde) hare zielen zijn / van den Hemel / en alles verwarmende / verlichtende / en levendigmakende Son / haren oorſpronk nemen : ſoo is onſe meeninge niet geweeſt / dat in de voortteelinge aller dieren / de ziele van buyten het lichaam moet komen in het voortteelende dier / of in 't geene daar uyt dat eenig dier voor komt ; want de voortteelinge der geeſten geſchied uyt en van de geeſten der voortteelende. Maar den ſin is / dat gelijk de Son is een algemeene oorſaak en onderhouder aller warmte / ſoo ook van alle leven / en levendigmakende geeſten in de dieren.

Ook ſeggen wy niet dat de zielen der dieren (eygentlijk te ſpreken in haar natuur aangemerkt) lichamen zijn / ofte lichamelijk. Want dan ſouden alle lichamen moeten een gevoelende ziel hebben. Ten anderen / de zielen der dieren zijn in de lichamelijke geeſten in een plaatſe met der ſelver lichamen ; 't welk niet ſoude konnen weſen / indien de zielen ſelve ook (in haar natuur) lichamen waren. Ook zijnſe geen abſolute geeſten / welke in haren aart geen gemeenſchap hebben met de lichamen / gelijk van de Engelen geſteld word. Maar de zielen der dieren zijn niet anders / dan geeſtelijke krachten / en bequaamheden / waar door de dieren gevoelen / de innerlijke en uyterlijke ſinnen oeffenen / hare lichamen eygen-ſinnelijk / en na hare genegentheden / bewegen / en andere levendige werkingen / de dieren eygen / veroorſaken. Welke van eenig lichaam / als ſoodanig in ſijnen aart aangemerkt / niet konnen voortkomen ; alſoo des ſelfs algemeene natuur nergens in beſtaat / dan dat het plaats vervuld / verhinderende dat in de ſelve / met het ſelve / op eenen tijd / geen ander lichaam weſen kan / de ſelve plaatſe beſettende door ſijn uytbreydinge in lengte / breedte / en diepte / aan allen zijden. Deſe gemelde geeſtelijke bequaamheden dan / spruyten niet uyt den aart der lichamen : maar zijn van God in ſommige deelen der gemeene ſtoffe geſteld / om het leven te veroorſaken in de dieren / en aardgewaſſen. En daarom word deſe levendigmakende kracht / als een byſonder werk Gode toege-eygend. *Nehem.* 9. 6. Gy maakt die alle levendig. *Act.* 17. 25. Alſoo hy ſelve allen het leven, den adem en alle dingen geeft. vs. 28. Want in hem leven wy, en bewegen ons &c.

Ook is onſe meeninge niet geweeſt met Thomas Campanella, en andere / dat alle lichamen / ſonder onderſcheyd / een levendige, gevoelende ziele hebben ; en dat die alleenelijk door den invloed des Hemels / en der Sonne / tot hare werkinge bequaam gemaakt word / door de verdunninge der ſtoffe / welke te vooren door haar dikte / vaſtigheid / en ſwaarte / tot oeffeninge der levendige werkinge onbequaam was. Maar dat de grootſte deelen der lichamen / uyt levenlooſe ſtoffe te ſamen geſteld zijnde / door de levendigmakende / warme / dunne / ſubtijle geeſten / tot levende dieren gefatſoeneerd / en door de ſelve geeſten / en hare voedinge / in het leven onderhouden worden.

Uyt het voorgemelde blijkt mede / dat Galeni gevoelen verwerpelijk is / welke om dat tot de geſondheid, en onderhoud des levens / een bequaame kraſis, temperament, of gematigdheid des lichaams / en des ſelfs deelen / inſonderheid in de Geeſten / en bloed / vereyſt word ; Item / om dat de genegentheden en manieren der dieren / en menſchen / veelſins volgen / en geproportioneerd zijn na de voorgemelde gematigdheid : om deſe redenen (ſeg ik) gemeend heeft / dat de ziele niet was als een kraſis, of gematigdheid der vier Elementen, ofte Hoofdſtoffen des Wereldts ; namentlijk / vyer, locht, aard, en water. Want dan ſouden alle dingen / in welke deſe Hoofd-ſtoffen getemperd zijn / moeten een levendige gevoelende ziele hebben. Ten anderen / de ziele ſoude niet weſen dan een ſeer ongeſtadig / en altoos veranderend toeval ; en / by gevolg / ſoo dikmaal de gemelde gematigdheid veranderde / ſoude ook de ziele veranderen. Immers kan dit niet waar weſen van de ziele des menſchen / welke niet alleen de Schepſelen kend / maar ſelfs den Schepper aller dingen ; niet alleen alles kan begrijpen dat buyten haar is / maar ook haar ſelven / en haar eygen doen en laten : niet alleen lichamelijke / tijdelijke / eyndige / aardſche / byſondere dingen : maar ook geeſtelijke / eeuwige / oneyndige / Hemelſche / univerſele / of algemeene ſaken / van hare ſtoffe / en byſondere geſtalte (door een wonderlijke werkinge der ziele) afgeſonderd zijnde. Welke daar en boven werkt met een onbegrijpelijke geſwindheid / veerdigheid / en rappigheid. Want (ſegd Theodoretus) daar is niets ſnelder dan de ziele des menſchen : men ſegd dat de Sonne alle vier-en-twintig ueren den wijd-uytgebreyden Hemel omloopt. Maar de ziele looptſe in een oogenblik om. Want in een oogenblik beweegd haar de ziel door haar begrijp, van der Aarden, tot den opperſten Hemel ; en van het eene uytterſte des Werelds tot het ander.

De vereeniginge der ziele met de lichamelijke geeſten / en Lichamen der menſchen / is ſeer nauw / en natuerelijk ; ſulkx dat uyt deſe twee weſentlijke deelen een menſche / en menſchelijke natuur / voortkomt. Waar uyt men eenigſins kan verſtaan / hoe dat / hoe-wel de ziele (in haar ſelfs aart aangemerkt zijnde) geen figuure heeft / noch plaats beſet / of uytbreydinge heeft in lengte / breedte / en diepte : datſe echter kan begrepen worden eenigſints ſoodanig te weſen / ten opſigte van de naauwe vereeniginge der ſelve met het lichaam. Waar door dan te lichter kan verſtaan worden / hoe dat / volgens Sennerti en anderer gevoelen (waar van wy te voor geſproken hebben) niet alleen het lichaam / maar ook de ziele / van de Ouders voortgeteeld word.

Hier uyt kan men ook verſtaan / hoe dat de ziele eenigſints kan begrepen worden ; nu minder dan meerder plaats te beſetten : na datſe vereenigd is met een kinds / of volwaſſen Lichaam. Even gelijk men wel kan verſtaan / dat alle redelijke zielen / in haar ſelfs natuur aangemerkt / altoos even volmaakt zijn : hoewelſe min of meer volmaakt ſchijnen te weſen / na datſe volmaakt

Digitized by Google

maakter / of onvolmaakter werkingen veroorſaken; 't welk dan voort komt / na de minder of meerder bequaamheid der lichamen / en geeſten; na den verſcheyden ouderdom des levens / gematigdheid / maniere van leven / geſondheid / of ongeſondheid / en ſoo voorts.

De vereenigingе der ziele is insgelijks ſoo naauw en innerlijk / dat niet alleen de ſelve allesins met het lighaam bewogen word: maar dat de ziele werkt op het lichaam / en wederom van het lichaam lyd. Sulks dat 'er niets gemeender is / dan dat het lichaam ſich voegd na de geſtalte der ziele / en de ziele na de geſtalte des lichaams. Is de ziele vergenoegd, blymoedig en wel-geſteld; ſoo maaktſe ook een geſond, wel-geſteld lichaam, ondersteunende en verbeterende des ſelfs gebreken. Een verſlagen, bedroefden, elendigen geeſt, bederft het lichaam. Insgelijks word de ziele op veelderley wijſe in hare werkingen verhinderd / en bedorven / door de geſtalte des lichaams: en in tegendeel / een geſond / fris / wel-gematigd lichaam / maakt dat de ziele vaardig is in hare werkingen / blymoedig / en wel-geſteld. 't Welk ook Salomon aangemerkt heeft. *Prov.* 15. 13. 15. en *Cap.* 17. 22. Een blijd herte ſal de Medicyne goed maken: maar een verſlagen geeſt ſal het gebeente verdroogen. En *Cap.* 18. 14. De geeſt eens Mans ſal ſijn krankheid onderſteunen: maar een verſlagen geeſt, wie ſal dien opheffen?

Dat hier tegen geworpen word / dat de ziele is geheel in 't geheele lichaam / en in yder deel geheel. Ik antwoord / dat de ziel (in haar eygen ſelfs aart aangemerkt; als beſtaande in bequaamheid van verſtand, vrye-wille, &c.) niet kan een geheel genaamd werden; alſooſe geen deelen heeft. En dat yets uyt deelen beſtaande / of binnen ſekere plaats in ſijn beſtaan bepaald / ſoude geheelijk / op een en de ſelve tijd / in verſcheyden en verdeelde plaatſen weſen / is onmogelijk / en ſtrijdig tegen ſich ſelven. Even of men ſeyde dat een ſake eenig en te gelijk veele in getal waar. Welke ongerijmdheid de ſelve is / met de geene welke de Pausgeſinden tegen geworpen word / alsſe gelooven / dat het een en ſelve geheele lichaam Christi / in veele plaatſen / op eenen tijd / tegenwoordig is.

Dat de ziele der dieren eenigsins kan begrepen worden / als deelen hebbende / of uytgebreyd te zijn / ten opſicht van het lichaam / met welke ſy weſentlijk / en tot een natuure / vereenigd is (hoe-welſe in haar eygen aart ſoodanig niet is) en datſe niet kan geſteld worden geheel te weſen in yder minſte deel des lichaams / of levendig en bezield ſijn / blijkt; om dat daar uyt volgen ſoude / dat / ſoo lange als in het lichaam van een beeſt maar eenige (hoe weynig het waar) geeſten / of bloed waar / de gantſch ziele daar waar in haar geheel / ſulks dat het beeſt ſoude in het leven konnen blijven. Maar nu de ervarentheid leerd / dat (hoe-wel der noch eenige geeſten / bloed / en levendigmakende warmte in de beeſten is) ſy echter ſterven / by gebrek van genoegſame menigte / en overvloed der ſelve. Ten anderen / ſoo haaſt alsſer een alderminſt bezielde deel van een beeſt verging / of vervloog / en verteerd wierd / ſoo moeſte de gantſche ziele des beeſts vervliegen / en by gevolg het dier ſterven. Ten derden / als 'er door de voedinge / in plaatſe der vervlogen levende geeſten / menige andere te gelijk het lichaam worden toe-gebracht / ſoo ſoude de gantſche ziele des beeſts / op eenen of ſeer korten tijd / met menige kleyne lichaamkens / geheelijk vereenigd worden. Soo dat het beter te verſtaan / en waarſchijnelijker is / dat een en de ſelve ziele des beeſts met alle de geeſten / en het geheele lichaam / vereenigd is; en begrepen word in hare werkinge eenigsins (ten opſicht van dat lichaam) uytgebreyd en deelbaar te weſen. Doch / gelijk door de vereenigingе en t' ſamen-houdinge der leden / uyt veele deelen maar een lichaam en dier ontſtaat / ſoo hebben wy ook elders getoond / dat door de vereenigingе der levendigmakende geeſten met malkanderen / en der gevoelend e ziele met het lichaam / in alle de gemelde geeſten / en bezielde deelen / maar een ziele is; welke / over al waarſe beſeft word te weſen / van een en ſelven aart en natuur is. En die bequaamheden / in welke de ziele der beeſten beſtaat / zijn onſcheydelijk / in en met de lichamelijke gezielde geeſten / als een ingeſchapen kracht / en eygenſchap / vereenigd. Sulx datſe verblijft in de vervliegende geeſten / en gebonden word in de geeſten welke uyt het voedſel / tot herſtellinge der verteerde / gehaald worden.

Selfs ook de redelijke ziele der menſchen / is ſoo naauw met het lichaam (ſoo lang het leeft) vereenigd; dat de ſcheydinge der ſelve van het lichaam, niet alleen is tegen de natuur, maar ook boven-natuurelijk, ſegd D. H. Regius *in Philoſophia Naturali Lib.* 5. *cap.* 1. Want geen losmaakinge der t' ſamen-houdinge / pyne / ſiekte / of on-gematigdheid / kan door haar ſelfs kracht verbreken de wonderlijke en ſeer naauwe vereenigingе der ziele met het lichaam / maar alleen God / die deſe vereenigingе gemaakt heeft. Want de voorgemelde oorſaaken / namelijk pyne, ontbindinge der t' ſamen-houdinge / ongematigdheid der natuurelijke vochtigheden / en diergelijke / behooren eygentlijk niet tot de ziele, maar tot de geſtalte en hoedanigheden der lichamen. Waarom kan ook deſe ſcheydinge der zielen van de lichamen / beſtaan der zielen by haar ſelven / en werkingen der ſelve in dien ſtaat; uyt kracht van natuurelijke kennis, bewijs / of ervarentheid / niet bekend of beweſen worden / maar alleen uyt de H. Schriften.

Want hoe-wel ſommige Heydenen hebben met natuurelyke reden beweſen / dat de zielen der menſchen onſterffelyk zijn / en niet konnen vernietigd worden; nochtans volgd daar uyt niet / datſe konnen by haar ſelven / buyten alle lichamelijkheid / beſtaan; maar alleen / datſe in die lichamen / daarſe in zijn / onſterflijk verblijven. De Socinianen, hoe-welſe de Heylige Schriften erkennen / houden ſtijf-ſinniglijk ſtaande / dat de zielen der menſchen niet konnen buyten de lighamen beſtaan / of werken; maar met de lichamen verdwijnen / en dat alleen de zielen der Uytverkorene, door een byſondere belofte Gods / en boven-natuurelijke kracht Gods / ſullen met de lichamen herſteld worden. Waar in erger van de zielen der menſchen oordeelende / dan voor-gemelde Heydenen; welke / hoe-welſe wel toeſtonden / dat de zielen na de dood niet konden (by gebrek van haar werktuyg) haare bequaamheden oeffenen / nochtans oordeelden / datſe in hare weſentlijke innerlijke kracht niet vernietigd wierden. Doch hier in zijn de Socinianen de Zadduceen gelijk / welke hoe-welſe Joden waren / nochtans loochenden / dat 'er Engelen waren / of eenige onſterffelijke / onlichamelijke geeſten, by ſich ſelven beſtaande.

De Platonici; en veele der verſtandigſte en beſcheydenſte onder de Heydenen / hebben geoordeeld dat de gantſche ſtoffe des Werelds, en alle hare deelen / in haar ſelven een ziele hadden: en dat de ſelve ziele / na de verſcheydentheid der ſtoffe / in hare gematigdheid / formatie / leden / en geſtalte / verſcheyden dieren en gewaſſen voort bracht / en verſcheydentlijk in de ſelve wrocht; gelijkſe in de herſſenen der menſchen / na der ſelver verſcheyden gematigdheid en geſtalte / of ruſt / of werkt / of wel redend / of tot ſotheid / of dolheid vervald / bot of gaauw / en veerdig van begrijp is. Sulx datſe niet behoorſden te gelooven / dat de zielen van nieuws geſchapen wierden / of door voortteelinge voort gebracht, maar geloofden datſe alleen in de voortteelinge, door bequame geſtalte der ſtoffe / werkſaam wierd / daarſe te vooren maar in een enkele potentia of innerlijke bequaamheid, ſonder oeffeninge, verborgen was. Dit gevoelen drukt / onder anderen / bequamelijk uyt den vermaarden Poëet Virgilius, met deſe woorden.

Principio cælum, & terram, camposque liquentes,
Lucentemque Globum Lunæ, Titaniaque Astra,

Spiritus

Digitized by Google

Spiritus intus alit: totamque infuſa per artus,
Mens agitat molem, & magno ſe corpore miſcet.

Inde hominum pecudumque genus, vitæque volantum!
Et quæ marmoreo fert monſtra ſub æquore Pontus.

Wat men by den Behemoth *en* Leviathan *verſtaan moet, welke ons God ſelfs beſchrÿft als* Hoofd-ſtukken zijner werken. Job 40. en 41.

By de voorgaande handelinge / van de dieren in 't gemeen, hebben wy dienſtig geacht wat in 't byſonder te ſeggen van den Behemoth, en den Leviathan: gemerkt God ſelfs byſonderlijk deſe twee / als uytnemende hoofd-ſtukken ſijner werken, ons wijdluchtig beſchrijft *Job* 40. en 41.

Het woord Behemoth beteykend eygentlijk geen dier in het byſonder / maar dieren, in 't getal van veelen. Waar door hy uytnementheid dan moet verſtaan worden een van de uytſtekendſte, grootſte en wonderlijkſte dieren. Want de Hebreen gebruyken ſomtijds het getal van veelen van een ſake / in plaats van een gradus ſuperlativus, of maniere van ſpreeken waar door men yets in den hoogſten graad verheft. Daarom verſtaan meeſt al de uytleggers by Behemoth den Olyphant, Rhinoceros, of in 't gemeen de grootſte en uytnemendſte dieren des velds. Doch uyt de beſchrijvinge Gods blijkt klaar genoeg / dat hy in 't byſonder van een uytſtekend dier ſpreekt.

Sommige / als mede veele onder de Paapſche Uytleggers / verſtaan by den Behemoth den Duyvel: 't Welk dog niet als enkele grolderie te achten is. Want het onwederſpreekelijk / en ſoo klaar is als den helderen middag / datter van een eygentlyk beeſt gehandeld word / gelijk de beſchrijvinge uytwijſt.

In de eerſte plaats ſegd God tot Job van deſen Behemoth, om Job te vernederen / te overtuygen / en tot beſeffen te brengen van ſijne onbegrijpelijke wijsheid / goedheid / macht / majeſteyt / en heerlijkheid *cap.* 40. ℣. 10. Siet nu, Behemoth: welken ik gemaakt hebbe nevens u, &c. Dat is / op den ſelven dag der Scheppinge / als den menſch geſchapen is / namelijk den ſesden, volgens Moſis beſchrijvinge *Gen.* 1. Ten tweeden nevens u, dat is / om mede op de aarde, als gy / te leven / in tegen-ſtellinge van den Leviathan, welke ſich in Zee onthoud. Ten derden / nevens u, dat is / hoe-wel hy een ſterk / groot / en vervaarlijk dier is / en veel onheyl de menſchen / en andere dieren / ſoude konnen toebrengen / ſulcx dat geen dieren naauwelijcx voor hem ſouden konnen beſtaan; nochtans heb ik hem ſoodanig geſchapen / dat hy geen menſchen of dieren beſchadigd / want / gelijk God in de volgende woorden uytdrukt / hy eet hooy gelyk een Rint. Dat is / hy verſlind geen dieren / eet geen vleeſch / maar is te vreden met ſlecht riet / hooy / gras / en de geringſte aard-gewaſſen. 't Welk God wederom als een groot wonder in de natuur / en een vertoog van de wijsheid en goedheid der Goddelijke voorſorge / aanwijſt / ℣. 15. Om dat de bergen hem voeder voortbrengen, daarom ſpelen alle dieren des velds aldaar: 't welk van den Elephand waarachtig bevonden word. Als mede 't geene God vorder van hem ſegd ℣. 16. Onder de ſchaduwachtige boomen legd hy neder: in een ſchuyl-plaats des riets, en des ſlyks &c. Want Diodorus Siculus verteld ons dat de Elephanten ſeer geern en meeſt ſich onthouden in leege, moraſſige en vochtige plaatſen, etende riet, en andere kruyden, die in en ontrent de wateren groeyen. Anders etenſe ook wel bladeren, en vruchten van boomen. Van haren drank ſegd Ælianus, datſe geen klaar water willen drinken / maar eerſt met haar voeten de grond beroeren, en het water onklaar maken / en dan drinken. Waar op ſchijnen te ſlaan de woorden Gods *Job* 40. 18. Siet hy doet de riviere geweld aan, &c. Athenæus getuygd / datſe ook wel wijn willen drinken; 't welk over een ſtemd met het geene Ariſtoteles getuygd heeft / dat de Meer-katten, en Elephanten, ſich in den wijn dronkig drinken.

Sommige paſſen de woorden / welke ik gemaakt hebbe nevens u, daar op / dat de Elephanten, hoe-welſe ſeer groote en ſterke beeſten zijn / nochtans door liſtigheid / en beleyd der menſchen / gevangen worden (gelijk wy breeder in onſe H. Natuurbeſchrijving getoond hebben) en ſoo tam gemaakt / datſe de menſchen als ſlaven dienen / ſulkx dat de menſchen groote voordeelen en dienſten door haar genieten / ſeer familiaar met de ſelve omgaan / in den oorloog / en elders in allerley ſaken / gebruykt worden. Van de dankbaarheid der Elephanten aan hare weldoenders word veele getuygd / wy hebben daar van verſcheyden exempelen verhaald in onſe H. Natuurbeſchrijving. Arrianus getuygd / dat verſcheyden Elephanten hare Meeſters gequetſt en gevallen zijnde ter aarde / de ſelve beſchermd en by het leven bewaard hebben: ja dat ſommige hare gedoode Meeſters begraven hebben.

Eenige voegen hier by / dat God tot Job ſegd / dat hy den Behemoth nevens hem gemaakt heeft, om dat onder alle de dieren geen dier is / dat het vernuft der menſchen nader ſchijnt by te komen / als der Elephanten. Want ſy verſtaan / door gebruyk en gewoonte / alles 't geene men haar gewoon is te ſeggen. De ſnuyt gebruykt hy niet alleen om den adem te trekken / maar als een hand, om den drank en ſpijs na den mond te brengen / gelijk een menſch. Deſe ſnuyt weet hy ſoo behendig en bequamelijk alleſins te draayen / en te wenden / in te halen / en uyt te rekken; dat hy alle dingen als met een hand weet uyt te richten, ſulkx dat hy ſelfs een ſeer kleynen penning weet van der aarden op te rapen / en ſijn Heer toe te reyken. De Oude getuygen van de Elephanten veele dingen / welkſe ſchijnen met de menſchen gemeen te hebben; als datſe hare dooden begraven, haare ouders en opperhoofden eerbiedigheid betoonen, gerechtigheid en ſtraffe over de quaatwillige oeffenen, overſpel vlieden. Datſe een ſeer ſterke geheugenis hebben / eer-gierig / en wraak-gierig zijn; ja men voegd 'er by / datſe konnen leeren leeſen en ſchrijven, en met redenen overtuygd worden. Ja dat meer is / datſe eenige wijſen van Gods-dienſtigheid aan de Son en Mane oeffenen: maar dit is wederlegd in onſe H. Natuurbeſchrijving, alwaar wy breeder van den aard en eygenſchappen der Elephanten gehandeld hebben / en daarom hier te korter ſullen af-breken. Wy hebben daar ook verhaald / en beweſen / waarom de Elephanten in den oorloog / door het aanſien van glinſterende wittigheid, of ſeer roode coleuren, tot toorn en dolheid ontſteken, en tot meerder hevigheid aangeſet worden. Om dat in witte en roode glinſterende lichaamen een verſtroyende kracht is / waar door onſe geeſten verdeeld / uytgehaald / en verſwakt worden. Daarom bevinden wy / dat men lang ſneeuw / of wit zout geſien hebbende / ons geſichte en geeſten ſoo verſtroyt zijn / dat men voor een tijd niet kan ſien / voor dat de geeſten weder geſtilt / verſterkt / en wel geordent zijn / om deſe reden hebben de brantglaſen (gelijk wy te vooren hebben getoend) geen of immers ſoo ſterken kracht niet op witte ſtoffe, als op andere. En D. Primeroſius, in ſijn Boekxken van de gemeene dwalinge in de genees-konſt, ſegd wel / dat / om in de pok-ſiekte den brand uyt te lokken, het aanſchouwen van gantſch witte ſtoffe / alſoo bequaam (ja beter is) dan van roode.

God roemd den Behemoth in 't byſonder over ſijne

groote

groote kracht. *Job* 40. 11. Siet dog, ſijne kracht is in ſijne lendenen; en ſijne macht in den navel ſijnes buyks. De waarheid hier van kan ten vollen afgenomen worden/ uyt het gene verhaald word 1 *Macchab.* 6. 37. En op de Elephanten waren houte en ſterke toorens, die een yegelijk beeſt bedekten, gegordet op het ſelve met inſtrumenten, en op elk waren twee-en-dertig vechtende mannen in de ſelve, en een Indiaan die het ſelve beeſt regeerde.

Wat belangd de Leviathan, hoe-wel God ſeer wydluſtig ſpreekt van den Leviathan, ſoo is 't echter tot noch toe onſeker/ wat dier in 't byſonder dat hier door verſtaan word. Want/hoe-wel den meeſten deel der Uytleggers alles hebben den Walviſch willen toe-eygenen; ſoo paſt nochtans geenſins op den walviſch, 't geene God van den Leviathan getuygd/ dat hy ſulke wonderlyke ſterke en dicht geſlotene ſchubben heeft/ als beſchreven worden *Job* 41. 6. Seer uytnemende zijn ſijne ſterke ſchilden, elk een geſlooten als met eenen naauw-drukkenden zegel. De een is ſoo na aan den anderen, dat den wind daar niet kan tuſſchen komen. En dat hy daarom ſoo gemakkelyk legd op ſcherpe/ puntachtige en klippige gronden/ als andere viſſchen op het ſachte ſlijk v. 21. en in de volgende verſſen/ dat ſijne huyt ſoo hard is/ datſe door een ſpieſe of eenig yſer niet kan doorboord worden. Deſe dingen (ſeg ik) en paſſen op den Walviſch niet/ want die heeft een dikke/ ſachte en gladde huyt/ ſonder ſchubben. Daarom hebben eenige Hebreeuſche Uytleggeren geoordeeld/ dat 'er niet precys van een dier alleen geſprooken word/ maar in 't gemeen van verſcheyden groote/ ſterke/ en uytſtekende Zee-monſters. Nochtans word het ſelve woord Leviathan gebruykt *Pſal.* 104. 26. en ſchynd in 't byſonder van den Walviſch verſtaan te worden. Immers is 't enkel ydelheid/ 't geene God vermeld van ſijne wysheid/ goetheid/ macht/ en onbegrypelyk heerlykheid/ ſich wel in 't gemeen in alle ſijne werken/ maar op een uytſtekende wyſe in deſe twee gemelde dieren vertoonende/ te willen paſſen op den Duyvel/ gelyk menige ſoo Griekſe als Latynſche Uytleggers gedaan hebben. Daar het buyten allen twyffel klaar en ſeker is/ dat by den Behemoth een dier dat uytſtekende is/ en op de aarde leefd; en by den Leviathan een ſeer vermaard en wonderlyk dier dat in de Zee leefd/ moet verſtaan worden: (hoe-wel door een on-eygentlyke maniere van ſpreken/ by gelykeniſſe/ het woord Leviathan ſomtyds gepaſt word op de Godlooſe/ en wreede Vyanden van Gods Kerke. *Eſai.* 27. 1. *Ezech.* 29. 3. *Pſalm.* 74. 14.) niet tegenſtaande het juyſt niet alles op den Walviſch kan geduyd worden: want de Naturaliſten getuygen/ dat den Walviſch geen tanden heeft/ daar nochtans den Leviathan wreeſelyke tanden werden toegeſchreven/ *Job* 41. v. 5. Rondom ſijne tanden is verſchrikkinge. Ofte (gelyk andere overſetten) Wie ſoude derven of konnen opdoen den omvank ſijner ſchrikkelijke tanden? Ook worden de Walviſſchen niet gevoed door viſch, maar door verſcheyde zee-moſch, kruyden, en andere geringe dingen/ dieſe in de Zee vinden; gelyk blykt in het openen harer ingewanden/ in welke men noyt eenige ſtukken van viſch vind/ maar enkel kruyt, moſch, water, ſchuym, &c. 't Welk niet min een bewys is van de goede voorſorge des ſcheppers/ als wy in den Behemoth getoond hebben. Want het is niet te bedenken/ wat een menigte van viſſchen dagelykx ſoude moeten verſlonden worden/ indien deſe groote dieren door de dood der andere viſſchen ſouden moeten onderhouden worden/ ja het is wel te gelooven/ dat het licht aan genoegſaam voedſel ſoude ontbreken/ inſonderheid ſoo ſich veele ontrend eenige plaatſen op eenen tyd quamen te onthouden/ gelyk hedenſdaags bevonden word. Daarom hebben ook deſe groote Zee-monſters een ſeer kleyn keel-gat/ nauwlykx een halve voet breet: waar uyt ſommige denken dat Jonas niet van een Walviſch, maar van een ander groot Zee-monſter in-geſwolgen geweeſt zy. Wy hebben van den Leviathan, grootte en eygenſchappen der Walviſſchen, en het geene diend tot verſtand van de beſchryvinge *Job* 40. en 41. breeder gehandeld in onſe Heylige Natuurbeſchrijving, daarom ſal ik hier kort afbreken. Alleen moet ik een woord antwoorden/ op het geene yemand in 't leeſen der beſchryvinge der voorgemelde dieren lichtelyk ſal in den ſin komen: hoe dat de ſelve van den Elephant/ walviſch/ of eenige andere Land of Zee gedierte kan verſtaan worden? aangeſien dat 'er geen dieren of monſters bekend zyn/ of ſy konnen van menſchen gevangen en gedood worden; daar nochtans deſe beyde ſoodanig worden beſchreven/ als offe door menſchen niet en konden gevangen/ of overweldigd worden.

Ik antwoord/ behalven dat men ſoude konnen ſeggen/ dat in de beſchryvinge eenige Hyperbolice en oneygentlijke manieren van ſpreken gebruykt worden; voor eerſt/ dat het wel kan zyn/ en te gelooven is/ dat in die tyden/ als dit Boek is beſchreeven/ de wyſe en konſt om de Elephanten en Walviſſchen, en verſcheyden andere dieren/ te vangen/ niet zyn bekend geweeſt/ gelyk hedenſdaags. Ten anderen/ den ſin is niet/ dat de gemelde dieren abſolutelyk/ op geenderley maniere/ noyt konnen of ſouden konnen gevangen worden/ maar door geen geweld/ niet licht/ of ſonder groote moeyte en gevaar. Want ook hedenſdaags worden de Elephanten/ en ſommige andere wreede ſterke dieren/ niet door geweld gevangen/ en getemd/ maar door konſt, liſt, honger en anderſins: ook geſchied de Walviſch-vang niet door kracht/ maar voorſichtig beleyd/ en niet ſonder groot perykel des levens/ gelyk de dagelykſche ervarentheid leerd/ en wy ook citato loco, getoond hebben.

Besluyt.

In dit Cappittel van de dieren vertoonen ſich menige onbegrypelyke wonderen tot heerlykheid van dien God/ die den Geeſt en Vader aller Geeſten is/ en alles levendig maakt. *Pſal.* 104. 29, 30. Send gy uwen Geeſt uyt, ſoo wordenſe geſchapen, en gy vernieuwd het gelaat des Aardrijkx. Verbergd gy u aangeſicht, ſy worden verſchrikt, Neemt gy haren adem weg, ſy ſterven, en keeren weder tot haar ſtof.

Wat is 'er Goddelyker dan het verſtand, moeyelyker om te beſeffen dan de geheugeniſſe, wonderlyker als het begrijp der ſinnen, en de kracht der inbeeldinge en der herts-tochten en genegentheid? Daarom vraagd God aan Job *cap.* 38. 36. Wie heeft de wijsheid in het binnenſte geſet? Ofte wie heeft den ſin het verſtand gegeven?

Hoe wonderlyk den menſch en de dieren in voortteelinge geformeerd worden/ kan niemand genoegſaam begrypen/ of uyt ſpreken; niet tegenſtaande het een werk is/ dat van, door, en in de menſchen ſelve veroorſaakt word. En daarom word het Gode als een byſonder wonder-werk toe ge-eygend. *Job* 10. 10. Hebt gy my niet als melk gegoten, en my als eenen kaas doen runnen? met vel en vleeſch hebt gy my bekleedet; met beenen ook, en zenuwen, hebt gy my te ſamen gevlochten. Benevens het leven hebt gy weldadigheid aan my gedaan: en uwen opſicht heeft mijnen Geeſt bewaard. Sie *Pſ.* 139. v. 13. tot 19. Ik loove u, om dat ik op een heel vreeſelijke wijſe wonderbaarlijk gemaakt ben. Mijn gebeente was voor u niet verholen, als ik in het verborgene gemaakt ben, en als een borduurſel gewrocht ben in de nederſte deelen der Aarde. En ſoo voorts.

Wie kan uytleggen/ of verſtaan/ hoe wonderlyk/ vaardig/ krachtig/ en ſeker/ de ziel in de herſſenen/ na haar genegentheid/ voornemen/ en bevel/ beſtierd/ matigd/ en gebruykt/ de gevoelige geeſten/ om ontelbare/ en gansch verſchillige bewegingen/ op eenen korten tyd/

Digitized by Google

tijd / door de tong, handen, en andere leden uyt te werken. En hoewel de geeſten lichamelijk zijn / fijn / en meenigvuldig in getal / ſoo ſtaanſe nochtans alle de beſtierende ziel ten dienſte / en ontfangen van de ſelve een indruk / waar door ſe / na het goed-vinden / genegentheid / en voornemen der ſelve / met een onuytſprekelijke gewilligheid / en geſwinde vaardigheid / geſonden worden / na alle de leden des lichaams / om door de ſelve ſoodanige en ſeer verſcheydene bewegingen / en daden / uyt te richten / als dienſtig geacht word. 't Welk wel en ernſtelijk aangemerkt zijnde / yder over-tuygen moet / om met groote verwonderinge God te verheerlijken / die ſulken kracht in de natuure gelegd heeft / waar door hy alles in allen werkt; ſulkx dat wy waarlijk in hem leven, beſtaan, en ons bewegen. Want hoe-wel wy ſelfs zijn die verſtaan / gehengen / reden-kavelen / alles begrijpen / onderſcheyden / de vijf uyterlijke ſinnen begrijpen / willen / onſe leden na onſen wille beſtieren / en bewegen / ons gelijke voort brengen / &c. nochtans verſtaan wy ons eygen doen niet / en daar is naauwlijkx yets moeyelijker te begrijpen, dan ons eygen begrijp; yets ſwaarder te verſtaan dan ons eygen verſtand, en memorie. Soo dat wy ſoo ſeer niet ſchijnen al 't geene vermeld is te doen / als wel een hooger geeſt die in ons is / welke alles doed en beſtierd na ſijn oogmerk. Siet men niet dat de menſchen ſomtijds / als met geweld / gedreven worden tot de voort-teelinge / dikmaal ſelfs tegen haar voornemen / en wenſch; willende liever ontgaan de meenigvuldige ſorgen / en moeyten / welke daar aan vaſt zijn. De dieren zijn ſeer neerſtig en onvermoeyelijk in 't beſorgen van haare neſten / en op-queeken harer Jongen; hoe-welſe het oogmerk des algemeenen Scheppers / en Regeerders / niet verſtaan (veel min in acht nemen) welk is de onderhoudinge der natuur / en der ſchepſelen yder in ſijn ſoorte. Wy bevinden dat onſe natuure in ons eygen ſelven meenige genegentheden veroorſaakt / tegen ons voorneemen en wille; en veele werkingen doed / van welke wy niet alleen geen beleyd hebben / maar welke wy ook niet verſtaan / en van welke wy veelſins geen kennis hebben; ja welke wy ſomtijds liever hadden dat niet geſchieden / of anders.

Dit heeft den vermaarden Hippocrates *lib. 6. de morbis vulgaribus: & de victus ratione lib. 1.* wel verſtaan / als hy ſeyd / dat de natuur alle dingen uyt haar ſelven doed, en alles uytrecht ſonder onderwijs of Leer-meeſter. 't Geene den Heel-meeſter doed door konſte, dat doed de natuur door haar ſelven. De natuur is de dieren tot alles genoeg, en, door haar ſelven geleerd zijnde, doed alles dat noodig is, ſoo tot onderhoud van de dieren in 't byſonder, als wel inſonderheid van de Wereld, in haar geheel aangemerkt, welkers behoud haar uytnemendſte oogmerk is; en waar toe ſy alles beſtierd, ſulkx dat den ondergank van het eene, den opgank is van het ander. En hoe-wel alle de gewaſſen en dieren / en andere byſondere lichamen / geſtadiglijk vergaan en bederven / nochtans word daar door het gemeen niet verminderd / of eenigſins gekrenkt / dewijle alles in ſijne ſoorte geduuriglijk herſteld / en vernieuwd word / gelijk wy *cap. 1.* nader hebben aangeweſen. Sulkx dat God door de natuur, dat is door de order in de natuurelijke lichamen / en inhangende krachten der ſelve / alles in allen werkt; allen dingen het weſen / den adem / bewegen / en alles geeft / alles veranderd / onderhoud / en beſtierd. Door den ſelven invloed der Sonne / bederft het eene / en word het ander voort gebracht; en word alles in ſijne verſcheydenheden veroorſaakt / veranderd / onderhouden / bedorven / voort-geteeld / en in ſijne geſtadige verwiſſelinge / op en ondergank / bewaard; waar in de natuure der aardſche lichamen beſtaat / welke met de Mane (welke aldernaaſt de ſelve gerdend is) een geſtadige veranderinge onderworpen zijn.

V. HOOED-STUK.

Van de dingen die in de Locht voort gebracht en vertoond worden.

Van de onweders, en teykenen der ſelve.

TOt noch toe zijn wy beſig geweeſt met kortelijk te overloopen de werken Gods, welke haar op en binnen den Aard-kloot vertoonen. Nu ſullen wy onſe gedachten wat hooger van de aarde verheffen na boven / en een weynig aanmerken Gods wijdberoemde heerlijkheid / welke ſich inſonderheid in de Locht, in den Hemel en de Sterren op-doed. En / vooreerſt / doen ſich op rondom den Aard-bodem / veele en verſcheyden Meteoriſche lichamen en geſichten. Ten anderen / boven deſe / de Mane, Sonne, en andere Sterren; en den ſchoonen Hemel, welke ons allesins omringd / alles beſluyt / en / door ſijne geſtadige nedervloeyende krachten, alles levendig maakt en onderhoud. Wat het eerſte aangaat / onder de Meteoriſche veranderingen komen de onweders inſonderheid in aanmerkinge. Deſe zijn van verſcheyden aart / door dien het eene ſterker / heftiger / en gevaarlijker is dan het ander. De Spaanſchen en Portugeſen heeten een ſekeren aart des onweders Travados, het welke ſich gemeynlijk / na dat het eenen tijd lang ſtil geweeſt is / gansch onvoorſiens / en als in een oogenblik / verheft / het welke onder de Zona Torrida in Martio / April / en Mey ſich plag toe te dragen / alwaar dikmaal / in de grootſte ſtilte / een ſoo onvoorſiene grouwſamen ſtorm ontſtaat / dat de ſchepen in het grootſte gevaar ſweven / en qualijk ontgaan konnen: doch dit duurd niet lang / maar het is daar mede binnen een uur / of ten hoogſten binnen ander-half uur / gedaan. Daarom moeten de Schippers hier ſeer voorſichtig zijn / inſonderheid op de hoogte van achttien tot vier-en-twintig graden; en ſoo haaſt ſy in groote ſtilte de geringſte wolke ſien / uyt welke ſoodanigen onweder pleeg te volgen; dadelijk de zeylen innemen / en alles vaſt ſtellen.

Een ander ſoorte van onweder / word van de ſchippers Draken-hoofd genaamd / het welke alſoo geſchied / dat van verren dikke en ſterke ruyſingen der winden worden vernomen / de welke de baren haaſtig en onvoorſiens op malkanderen jagen / uyt welke een ſterkken warmen regen gemeenelijk volgd / die ſeer gevaarlijk is / door dien den geenen / welkers kleederen nat zijn geworden / ſoo hy de ſelve niet terſtond uyttrekt en veranderd / veele hitſige blaſen en buylen op ſijn lichaam op-loopen, en de kleederen ſelfs vol wormen worden.

Een derde ſoorte van onweder noemen de ſchippers Oſſen-oog, welke is een kleyne witte wolke, de welke eerſtelijk niet grooter is aan te ſien dan een vuyſt: deſe wolke komt met eenen goeden wind hoe langer hoe nader na het ſchip toe / by ſchoon en klaar weder / en omringd onvoorſiens / en ſchier eer menſe recht bekennen kan / het ſchip met ſoodanigen kraken / en rammelen / dat het ſchip in een oogenblik moet onder gaan / by aldien men alles te vooren tegen ſulken gevaar niet heeft bereyd.

Gelijk 'er niet ongeſtadiger is dan de locht / en den wind /

Digitized by Google

wind / ſoo is 'er niets ongeſtadigers en veranderlijkers als de Zona Torrida, dewelke men mochte de onbeſtandigheid ſelfs noemen: want al is het aldaar ſoo ſtil, dat men ſich moet verwonderen / een half uur daar na ſiet en hoord men anders niet als donder, blixem, en weder-lichten, dewelke ſoo ſchrikkelijk zijn / dat het ongelooffelijk is / en in een oogenblik is het weder ſtil: dan volgd terſtond weder het kraken des donders / en de onſtuymigheid / ſoo heftig / dat men ſoude meenen / alles moeſte over hoop geworpen worden / het welke aldermeeſt placht te geſchieden / als de Son dicht by den Evenaar is.

De onweders / en harde winden / ontſtaan ſomtijds uyt een wolken-breuk, als namelijk / wanneer een groote meenigte van heete en drooge uytrookingen met een koude wolke beſlooten worden / welke ſich met malkanderen verhitten / dun maken / en de wolk breken / die door de breuk nederwaarts gedreven word / de drooge en lochtachtige uytrookingen met haar na beneden trekkende / en alſoo groot geweld veroorſakende. Daar zijn ook draay of wervel-winden, de welke / als eenen krommen gedraayden hoorn / al draayende door de locht neder vallen / en door haar omdraayingen de boomen uyt de aarde vellen / of omwringen / en breeken; en op Zee het water omdrijven / en als een tol omjagen / en alſoo de ſchepen in den grond doen ſinken. Daar zijn ook vyerige draay-winden, welke alle 't geene ſy aanroeren verbranden / ja maken het water ſelfs door de groote hitte ſiedende. Somtijds laten ſich ook op Zee, na groote onweders / ſien / aan de maſten en zeylen der ſchepen / een / twee / of meer lichten, de welke daar rondom vliegen / en ſpelen / en doch met branden gansch geen ſchade doen / maar altemet neder vallen. Diergelijke vyer ſiet men ook dikmaals des nachts op het Land / de welke men Dwaal-lichten noemd.

Men behoefd ſich niet te ſeer te verwonderen / dat door blixem / donder / en harde onweders / ſulken grooten geweld geſchied. Want dat gaat even by na ſoo toe / gelijk met het groot geweld / dat in de onderaardſche mijnen / of holen geſchied / ſoo wanneer in de ſelve buskruyd beſlooten / en aangeſteken word: want dat boskruyd, moetende ongelijk veel grooter plaats beſetten / door het vyer aangeſteken en wijd uytgebreyd wordende / dan te vooren; ſoo word met kracht de aarde op geworpen / om meerder locht / en breeder plaatſe te beſetten. Soo ook het boskruyd in een Canon beſlooten en aangedouwd zijnde / en daar na in brand geſteken / moet ongelijk grooter plaats beſetten dan te vooren; waar door het met groot geweld gedreven word door de openinge van het Canon, tot dat het in de ruyme locht ſich verſpreyden kan. Even ſoo is 't ook gelegen in de holligheden der aarde, en in de locht, ſoo wanneer eenige dampen, door ontſtekinge breeder plaats moetende ſoeken / en rondom van de aarde / of koude dampen / beſloten en gedrongen zijnde / eyndelijk met geweld uyt berſten / de aarde doen beven / en opbreken / en in de locht veroorſaken uytſchietende vlammen der blixems / en harde borſtingen der wolken / waar door ſomtijds ſulken geweld geſchied / als door een Canon. Sulcx heb ik in mijn eygen Neef / in 't Jaar 1648. bevonden / welke / ſittende op een paard / gelijkelijk met het ſelve paard / door een donderſlag / ontrent Domburg in Walcheren, dood geſlagen wierd; en door ſijnen hoed waren verſcheyden kleyne gaten gemaakt / even als of ſe met grooten hagel hadde doorſchooten geweeſt: doch ſijn Broeder / en de Hoornbeeſten die by hem waaren / bleven onbeſchadigd.

Op de Middellandſche Zee, meer dan op de groote Zee, ontſtaat ook ſomtijds een onweder / dat van de ſchippers een Water-hoſe genaamd word. Na dat men ettelijke uuren lang een groot geraas des winds / en donders / van verren in de locht heeft vernomen / ſoo vertoond ſich een ſwarte donkere wolk, in de rondte eenes Cirkels, uyt welke ontallijke ſtralen gaan / die op de Zee vallen / en een ronde plaatſe in-nemen / ontrent in de tachtig paſſen / alwaar men de Zee ſieden ſiet / en ſich omdraayen / even als het water in een ketel ſiedet. Deſe wolke dan ſuygd / en trekt een groote meenigte waters aan ſich / en word oogen-ſchijnelijk hoe langer hoe grooter / en ſwarter / ſoo datſe / na een of twee uuren / wegen de grooten ſwaarte / eyndelijk met een groot gedommel in het water vald / al waar al het geene wat aldaar begrepen is mede moet te gronde gaan / ſoo dat meenig ſchip op deſe maniere vergaan is.

Van de gemelde / en diergelijke onweders, hebben de Schippers en varende lieden / door langduurige en neerſtige opmerkinge / veele voorteykenen uytgevonden / om ſich voor de ſelve te wachten. Sommige teykenen vertoonen ſich ontrent de Son, ſommige aan de Mane, ſommige aan de Sterren. Veele teykenen vertoonen haar daar-en-boven aan de wateren, wolken, locht, viſſchen, dieren, en andere verſcheyden ſaken. Van welke (die breeder beſcheid begeerd /) leſen mach Verulamium de Ventis, de inleydinge tot de Water-wereld, en andere Natuur-beſchrijvers / die in het byſonder over deſe en diergelijke ſaken gehandeld hebben. By voorbeeld / als de Zee blaauwer is / als ſy in 't gemeen plach te zijn / ſoo ontſtaat een wind uyt den zuyden, en ſoo ſy ſwartachtiger ſchijnd / ſoo verheffen haar de winden uyt het Noorden. 2. De Moſſelen en Oeſters, als ſy aan de klippen en ſteen-rotſen ſeer vaſt aanhangen, en de Krabben als ſy ſteenen tuſſchen hare ſcheren vatten / of haar onder het ſand of ſlijk graven / beduyden een onweder, met regen. 3. De wind, de welke ſich met de Nieuwe Maan verheft / en tot den derden dag duurd / wil gemeenelijk tot op het eerſte quartier, ja ſomtijds wel tot de volle Mane duuren. Het gebeurd ook gemeenelijk op veele plaatſen / dat de wind / die ſich met een yegelijk quartier van de Maan verheft / met de ſelve eerſt eyndigd: ſulkx dat de veranderingen van weder dikmaal ontrent de veranderingen der quartieren / volle, of nieuwe Mane volgen. Sulke / en meenige andere teykenen / zijnder veele uytgevonden. Chriſtus ſelfs beveſtigd dit *Matth.* 16. 2. Als het avond geworden is, ſegd gy ſchoon weder, want den Hemel is rood. En des morgens, heden onweder, want den Hemel is droevig rood, &c. En *Luc.* 12. 54. En hy ſeyde ook tot de Scharen, wanneer gy een wolke ſiet opgaan van 't Weſten, terſtond ſegd gy-lieden, daar komd regen, en het geſchied alſoo. En wanneer gy den Zuyden wind ſiet waayen, ſoo ſegd gy daar ſal hitte zijn: en het geſchied. Gy geveynſden, het aanſchijn der Aarde, en des Hemels, weet gy te beproeven: en hoe beproefd gy deſen tijd niet?

1. Van de Meteoriſche veranderingen, en vertooningen, in 't gemeen.

In de locht, rondom den Aard-bodem, worden verſcheyden ſaken voort gebracht / en vertoond. Want den glans der Son / of ook der Mane / en Sterren / ſpeelende op eenige wolken / en dampen / vertoonen ons dikmaal verſcheyden coleuren / en gedaanten / na de verſcheyden ſtrekkingen en geſtalte der dampen / van welke het licht der Sterren / door wederſteuytinge / tot onſe oogen gebracht word; als in de coleuren der wolken, regen-boog, rondom om de Son, en Maan, en ſoo voorts te ſien is. Somtijds word de gedaante ſelfs der Son of Maan, (een of meer) in eenige wolken, als in een ſpiegel vertoond.

Van de Cometen of ſterren met ſteerten, ſullen wy hier niet handelen / alſoo wy daar van een byſondere verhandelinge gevoegd hebben achter de Metamorphoſis naturalis inſectorum.

Op wat wijſe / door verdikkinge, en verdunninge, of

Digitized by Google

ook ontſtekinge der dampen / na de verſcheydentheid van min of meer warmte / en koude / dieſe in de locht ontmoeten; de wolken / regen / donder / blixem / winden / ſneeuw / hagel / en diergelijke dingen / in de locht veroorſaakt worden / hebben wy verklaard in onſe H. Natuurbeſchryving. Alleenlijk magh hier dit by gevoegd worden / dat D. Kircherus *in Mundo ſubterraneo lib.* 4. wel heeft aangemerkt dat de winden en dampen, uyt welke alle de voorgemelde ſaken ontſtaan / niet alleen veroorſaakt worden door de Son, Maan, en Sterren; maar inſonderheid ook door de menigte van vyer en water, welke in de holligheden der aarde over al onder den aard-bodem verſpreyd zijn. Sommige winden worden ook op eenige plaatſen veroorſaakt door de ſmeltende ſneeuw, op de hooge bergen / op ſekere tijden des Jaars. De winden zijn tot behoudenis der locht / wateren / en al wat leeft / ſeer dienſtig en noodig; want / gelijk wy te vooren hebben getoond / dat de gantſche natuur als in bewaeginge der ſtoffe beſtaat / en daar door alles voort komt; ſoo kanſe ook niet dan door beweginge onderhouden worden. Gelijk den adem in de dieren, ſoo zijn de winden den Aardkloot, en deelen der ſelve / noodig: want door de langduurige ſtilte lichtelijk verderf en verrottinge veroorſaakt word.

Daar word van ſommigen gevraagd / hoe het komt / dat in dien tyd / als het aan de Kuſt van Malabar Somer is / dat het als dan aan de Kuſt van Choromandel Winter is; en als het in Choromandel Somer is / dan in Malabar Winter is: daar nochtans deſe beyde Kuſten op een hoogte liggen / en in de breedte maar ontrend ſeventig mijlen verſcheyden zijn? door reden word gegeven / dat aan de Kuſt van Goa, en Malabar, en tuſſchen de Tropici, des Winters den wind Weſt en uyt der Zee waayd op de Kuſt / maar des Somers waaydſe Ooſt uyt het Land. Want als den wind uyt Zee waayd / ſoo veroorſaaktſe veel regen en donder, en maakt daar den Winter. Maar waayende uyt het Land, verwekt droogte, klaar weder, en by gevolg daar den Somer. Nu iſt noodſakelijk / door de gelegendheid en ſituatie deſer beyder Kuſten / dat den wind waayende uyt der Zee ten aanſien van Malabar, op den ſelven tyd uyt het Land waayd ten opſicht van Choromandel; en in tegendeel / alsſe in opſicht van Choromandel waayd uyt der Zee, ten aanſien van Malabar uyt het Land waayd.

Waarom dat binnen de Tropici de winden altoos Ooſt waayen / hebben wy verklaard in onſe H. Natuurbeſchryving. Item hoe de Aardbevingen uyt de winden / in de holligheden der aarde beſloten / voortkomen. Hoe het natuurelijk kan geſchieden / dat den Hemel ſchijnd te ſcheuren ofte open te gaan. Waarom het in Egypten ſelden / of nooyt / regend; waarom de wolken / hoe-wel ſwaarder dan de locht / niet vallen; en andere dingen meer / dienende tot uytleg der dingen / welke in de locht veroorſaakt en vertoond worden: welke wy hier weder te herhalen onnodig geacht hebben.

Het ſchijnd dat de onweders te vergelijken zijn by de uytſuyveringen en uytwerpingen onſes lichaams / waar door het ſelve allenrkens veele quade vochtigheden verſameld hebbende / ſulks datſe de natuure beginnen laſtig te vallen; ſoo ſpannen de krachten des lichaams te ſamen / om die rijp te maken / en ſich door uytloſſinge daar van te bevrijden. Soo gaat het insgelijkr met de locht / welke / door voorgaande ſchoon weder / allenrkens veele dampen vergaaderd hebbende / die ſich in de ſelve verſpreyden / daar na door een ontſtelteniſſe en beroeringe / als een gevoelig lichaam (niet ongelijk onſe koortſen) van de ſelve ſich poogd te ſuyveren.

Den geleerden D. Bacon verhaald ons bevonden te hebben / dat op de Europiſche Zeen, met ſchoon helder weder / als de andere byſondere winden ophouden / gemeenelijk altoos een ſtil windeken waayd / van het Ooſten na het Weſten / de Son volgende. Item / dat de hoogſte wolken meeſtendeel van het ooſten na het weſten gedreven worden; hoe-wel in de leeger locht een een anderen wind waayd / of het ſtil is.

De winden waayen den meeſten tyd van die plaatſen af daar de Zee gelegen is / om dat de ſelve overvloedigeer ſtoffe leverd van dampen / uyt welke de winden veroorſaakt worden.

Als het ſayſoen des Jaars / en het weder / ſeer heet of koud is / als in 't midden des Somers en Winters, dan waayender ſoo veele noch ſoo harde winden niet / dan als de koude en hitte door malkanderen ſich vermengen / als in den aanvang des Winters en des Somers; om dat door de tegenſtrydigheid der koude / en hitte / veelderley / en by na geſtadige en groote verwiſſelingen van verdikkingen en verdunningen in de locht / en des ſelfs dampen / veroorſaakt worden; waar uyt dan harde winden / en groote beroeringen in de logt ontſtaan.

Over de groote wijde Zee waayen ſoo harde en ongelijke winden niet / noch verneemd men ſulke onweders / donder / blixem / en ſoo voorts / niet / als over en ontrent groote Land-ſtreeken. Om dat de Zee eenparig / en ſich allesins gelijk zijnde / dampen van eenderley aart / en ſtoffe / voortbrengd. Maar over de groote Landouwen / worden ſeer verſcheyden ſoorten van dampen opgehaald / door de groote verſcheydentheid der gronden / mineralen / gebergten / en onderaardſche holligheden / in welke veelderley metallen / en ſoorten van lichamen zijn / uyt welke veelderley tegenſtrydige dampen / en taaye ſulpherachtige en andere ſtoffen uytwaaſſemen: daarom word den Grooten Oceaan genaamd Mare Pacificum ofte de Vreedſame Zee, om dat in 't midden van des ſelfs groote breedte / ſoo groote beroeringen in de locht niet geſchieden / als op andere plaatſen.

Gelijk in de opene locht de wolken / door de koude van buyten haar ontmoetende / verdikt worden / en de warme dampen / van binnen beſlooten zijnde, ruymte en breeder uytſpanninge ſoeken door de hitte die ſich daar onder vermenget / welke van haar natuur tot uytbreydinge / en een afvloeyende bewaeginge / genegen is; en alſoo / door uytberſtinge / de winden, en ſomtijds (ſoo de gemelde uytbreydinge met groote hitte en kracht geſchied) ook donder en blixem veroorſaakt worden: ſoo gebeurd het ook / dat in de holligheden der aarde / koude vochtige dampen / en uytwaaſſemingen / door de onder-aardſche hitte / die ſich daar onder komt te vermengen / ſulken uytſpanninge geſchied / dat de gemelde ontſteken dampen geen openinge vindende / de aarde die boven haar is met geweld doen beven, en beroeren; tot datſe / of een uytberſtinge maken / of eenige openinge krijgen waar doorſe geloſt worden. By welke gelegentheden dikmaal verſcheyden Steeden, en Land-ſtreeken het onderſte boven gekeerd zijn / gelijk de Hiſtorien vermelden.

Den Regen word niet alleen veroorſaakt / door dien de wolken / komende in de middel-locht / aldaar grooter koude ontmoeten / waar doorſe verdikt wordende / tot regen droppelen t'ſamen loopen / en door haare ſwaarte neder vallen: maar ook word deſe verdikkinge der wolken / en t'ſamen loopen der ſelve tot droppelen / wel veroorſaakt / om dat de wolken / ofte tegen malkanderen (door contrary winden) aanloopen / ofte om datſe tegen hooge bergen aanſtooten / waar doorſe geſteupt worden / en de deelen der wolken / t'ſamen loopende / in droppelen veranderen / alſooſe door winden / en met geweld ſomtijds tegen de gebergten aangedrongen worden. Ja het kan wel geſchieden / dat de hitte / die buyten de wolken is / na haar natuur uytbreydinge / en meerder plaatſe / door ſijn afvloeyende beweginge / ſoekende / en tegen de omſtaande wolken aanſtootende / de ſelve alſoo komt merkelijk te verdikken / en t' ſamen te dringen.

Den ſeer opmerkenden D. Bacon, bevestigd ons / dat / door neerſtige onderſoekinge / van ſommige bevonden is / dat alle groote en aanmerkenswaardige verwiſſelingen van weder / als van groote langduurige koude / menigte van ſneeuw / of regen; harde en ſtrenge winters / ſachte winters / ſeer heete of koele ſomers / en ſoo voorts; haren cours gemeenlijk houden / en her-vatten / alle vijf en dertig Jaren.

Indien de Son, of de Mane met eenen ring van wolken omcingeld is / ſoo heeft de ervarentheid / en reden geleerd / dat de wind gemeenelijk waayen ſal van die zijden / daar den gemelden ring eerſt geopend word. Indien dat den ring t' ſeffens allenckens verdwynd / ſoo volgd 'er gemeenelijk goed en ſtil weder.

De dieren zijn veel gevoeliger van de aanſtaande veranderinge van weder en wind / dan de menſchen: en daarom worden der veele teykenen van de Land-lieden op-gemerkt / uyt het doen der dieren / van de aanſtaande veranderingen van weder / en winden. By exempel / de Verkens zijn ongemeen in haar woelen, en bewegen des lichaams / alſer harde wind voor de hand is / ſulcx dat de Boeren ſeggen / dat de Verkens alleen de winden voorſien konnen. Voor den wind ſullen de Spinne-koppen neerſtig ſpinnen, als voorſiende datſe door de aanſtaande winden ſullen verhinderd worden. Voor den regen maken de Ganſen meer geſchreeuw, en geſchal / als op een anderen tyd. Als de Viſſchen dicht aan het opper-vlak der wateren ſwemmen, en dikmaal uyt het water opſpringen, ſoo volgd 'er gemeenelyk regen / en ſoo voorts.

Op den twaalfden Julij 1665. zijnde tot Haamſtede, ſag ik daar ſeer ſwaaren hagel vallen / ſulks dat veele hagel-ſteenen ſoo groot waren als Duyven-eyeren, ſommige ook als Hoender-eyeren, inſonderheid wat dieper in het Land / volgens het getuygenis van andere Lieden. Ik nam de moeyte van wat nader te letten op de geſtalte der gemelde hagel-ſteenen / en bevond / dat in het ſelve beſloten lagen gemeene kleyne hagel-ſteenen, en dat de ſelve rondom met ys, en eenen nieuwen bevroſen kring, omcingeld waren. Waar uyt ik beſloot / dat den gemelden hagel in 't eerſte maar van een gemeene grootte is geweeſt / maar datſe / in het vallen / van den regen omvangen is / welke daar rondom t' ſamen-geloopen en bevroſen is / alſoo den gemelden hagel ſeer dicht viel / en met regen vermengd was.

Het gebeurd ook menigmaal dat de ſneeuw-vlokken als ſterrekens in ſes ſtralen verdeeld zijn; gelijk het aanmerkenswaardig is in het Cryſtal, dat het in de gebergten altoos voortgebracht word met ſes-kantige zijden tot een punt uyt-loopende. Gelijk ik ſelfs in de Briſtolſche gebergten ondervonden hebbe.

Het gebeurd ook menigmaal dat de wolken / die hooger in de locht zijn dan andere / door verdikkinge / of wind / of anderſins / haaſtelijk na beneden vallen / op andere leeger wolken; waar door de ſelve in een gedrongen / en ſoo beroerd / ja ook ſomtijds ſterke winden, en regen veroorſaakt worden.

De 't ſamen-dringinge der dampen, en op-getrokken ſtoffe, in de locht door de omringende koude, geſchied ſomtijds ſoo ſterk, dat daar door niet alleen veroorſaakt word hagel, en de berſtinge der wolken / waar op volgd donder en blixem (even gelijk een Canon dat los brand / een ſlag en vlam voort-brengd / door dien de ingeſloten warmte gedrongen zijnde / met geweld openinge maakt) maar ook datter eenige blixem-ſteenen voortgebracht worden / welke met den wind geweldiglijk op de aarde / of elders / geſmeten worden. Soodanigen ſteen heeft my over eenige Jaren getoond den geleerden D. Colvius Predikant tot Dordrecht, welke met een blixem en wind tot Dordrecht, door de glaſen / al brandende; op de planken van een Solder geworpen was. Die breeder verklaringe der Meteoriſche vertooningen begeerd / kan daar over de Werken D. Carteſii, de opmerkingen van den vermaarden Bacon, Kircherus, en andere na ſien. En ſal bevinden / dat met groote reden / in de Heylige Schriften / Gods Lof niet alleen vermeld word door den Hemel, Sterren, de Aarde, Zee, Gedierten, gewaſſen der Aarde, en andere natuurelijke Lichamen; maar ook in 't byſonder over de ſeer verſcheydene en wonderlijke vertooningen / veranderingen en ſaken / welke in de Locht voort gebracht / en geſien worden. Sie hoe dat God ſelve van deſe ſijne Werken / Job, en / in ſijn perſoon / alle menſchen / tot vernederinge en overtuyginge aanſpreekt. *Job* 38. 9. en v. 22. tot 31. Zijt gy gekomen tot de Schatkameren der ſneeuw; en ſoo voorts. Item v. 34. 35. en 37. 38. Daarom worden ook in 't byſonder deſe Werken Gods tot ſijnen Lof voor geſteld. Sie *Pſal.* 148. 8. Loofd den Heere vyer, hagel, ſneeuw en damp, gy ſtorm-wind, &c. *Pſal.* 147. 8. Die de Hemelen met wolken bedekt; die voor de Aarde regen bereyd: &c. *Pſal.* 104. 3. Die ſijne Opperſalen ſolderd in de wateren, die van de wolken ſijnen wagen maakt: die op de vleugelen des winds wandeld. En ſoo voorts in andere plaatſen.

Daar zijn onder de Meteoriſche lichamen ſeer groote verſcheydentheden / ſoo ten aanſien van de ſtoffe / als mede de vertooninge, figuure, werkingen, plaatſen daarſe veroorſaakt worden / en bewegingen. Somtijds vertoonen haar eenige ontſtekene / of weder-ſchijngevende dampen, in gedaante van een ſchigt of pijl, of brandende fakkel, of vyerige ſprankelen, of een verſchietende of vallende Sterre, en ſoo voorts. Het gebeurd ook ſomtijds / dat de wolken, door haar verſcheyden gedaanten / en ontmoetingen / ſchijnen by toeval / verſcheyden ſaken te vertoonen / als menſchen, beeſten, en andere ſaken; inſonderheid / als de ſterke inbeeldinge der menſchen deſe vertooningen verſterkt / en grooter doed beſeffen / danſe dikmaal in der daad zijn. Van de vertooninge der Regen-boog, en des ſelfs coleuren / als mede veele andere ſaken / tot dit Hoofdſtuk van de Meteoriſche lichamen / en vertooningen behoorende / hebben wy gehandeld in onſe H. Natuurbeſchrijving; waarom wy in deſe ſaak ſullen kort af-breken.

VI. HOOFD-STUK.

Van den Hemel, en Sterren.

Den Hemel is ſoo treffelijk / ſchoon / en wonderlijk / dat veele geoordeeld hebben datſe van geheel andere ſtoffe gemaakt zy / dan alle de andere deelen des Werelds. Tot welk gevoelen ſy inſonderheid bewoogen geweeſt zijn / door aanmerkinge van de onbederffelijkheid des Hemels. Doch deſe reden is daar toe niet genoegſaam / want / hoewel alle lichamen / welke uyt t' ſamen-voeginge der hoofd-ſtoffen, ofte Elementen gemaakt zijn / namelijk locht, water, en aarde, weder tot de ſelve konnen los gemaakt worden / en ſoo komen te vergaan: nochtans ſiet men dat de hoofd-ſtoffen ſelve / eenvoudig zijnde / in haar geheel aangemerkt / niet vergaan.

Ten anderen / het is niet noodſakelijk / dat ſelfs alle dingen / welke uyt t' ſamen-voeginge der hoofdſtoffen voort komen / vergaan: den Schepper kan ook yets onbederflijks daar uyt voort brengen / gelijk in 't

goud blijkt / 't welk eygentlijk geen bederf, ſelfs niet door het vyer, onderworpen is. Behalven dat den Hemel is een eenvoudig lichaam / en niet dan uyt enkele locht beſtaande; welke / hoe-welſe ontrent de aarde met veelderley dampen vermengd word / nochtans boven den rek der ſelve altoos ſuyver, eenvoudig, en klaar is / gelijk men ſelfs van eenige ſeer hooge bergen verteld / dat op de ſelve geen regen, winden, of diergelijke dingen / vernomen werden / alſoo men meend / dat de dampen der aarde / (uyt welke alle de Meteoren, ofte ſaken welke in de locht gemaakt en vertoond worden / voort komen) ſoo hoog niet klimmen.

Den ſienelijken Hemel kan in drie deelen onderſcheyden worden. Het opperſte deel is de plaats der Sterren. Het tweede, de plaats daar de Meteoriſche lichaamen in voort gebracht en vertoond worden; als donder, wolken, blixem, wind, hagel, regen, en ſoo voorts. Het derde begrijpt de plaats daar wy menſchen met de andere dieren in leven en adem trekken. Het onderſte deel des Hemels is warmer dan het tweede / om dat de ſtralen der Sonne / op de Aarde neder ſchietende / weder van het ſelve / als van een vaſt lichaam / af-ſtuyten, en alſoo een broedinge / veel ſpelens / en warmte / door de geduurigheid en geſtadige vermenigvuldiginge en beweginge der ſelve / veroorſaken. Maar door het tweede deel des Hemels / daar ſchieten ſy maar recht door na beneden / ſonder ſich daar op te houden / alſoo de locht een doorvloeyende, fijn / en dun lichaam zijnde / de ſelve eenen vryen doorgank geeft. Hier uyt kan men nu verſtaan / waarom dat de dampen in de kouder locht op-klimmende / tot wolken, of ook tot regen-druppelen verdikt worden. Ten anderen / waarom dat het op de toppen der hooge bergen ſeer koud is: ſoo dat de ſelve dikmaal met ys en ſneeuw bedekt zijn / daar het beneden ſeer warm is. Namelijk / om dat de bergen allenrkens oploopen / ſoo dat boven op de toppen der ſelve / die kleyn zijn / weynig ſpelens / en weder-ſlag der Sonne-ſtralen geſchied. Item / om dat de locht / welke rondom die hooge bergen is / en over de ſelve gedreven werd / om de voorgemelde reden / veel kouder is / dan die beneden ontrent de Aarde is.

Den Hemel dan is een lichaam / dat onder alle naturelijke lichamen het grootſte en fijnſte van deelen is / inſonderheid die in hooger / en van ons verder verheven / plaatſen gevonden word: welke wy oordeelen noch veel dunder van deelen te zijn / dan die hier beneden is / en door de op-ryſende dampen der Aarde / en koude / niet weynig verdikt word: daar de locht / welke nader de Son is / ſonder twijffel / door des ſelfs geſtadige en krachtige beweginge / ſeer verdund word.

Wat redenen de Oude bewogen hebben te gelooven, dat den Hemel, en Sterren, gevoelen hebben.

HEt is onder de Oude een gemeen gevoelen geweeſt / dat den Hemel en Sterren een gevoelende ziel hebben. Deſe meyninge is eerſt van de Chaldeen beveſtigd / van de Egyptenaren toe-geſtemd / en door de Platoniſche Leeraars door gansch Grieken-land verſpreyd: en van de Academiſche en Stoïſche aangenomen. Bodinus in zijn Natuur-tonneel, beſchrijfd den Hemel te weſen / een verſtandig dier dat geduurig bewogen word. Den geleerden Antonius Deuſingius *in mundi opificio*, ſteld inſgelijx / dat de byſonderſte deelen des Werelds, de Aarde, Son, Maan en Sterren, een ziel hebben, en met verſtand begaaft zijn, door welkers beleyd ſy bewogen worden, gelijk den menſche door ſijne ziele. De Oude zijn meeſt tot dit gevoelen bewogen / geworden / om datſe ſagen / en oordeelden / dat alle de levendigmakende / en gevoelende geeſten / welke in de dieren en aard-gewaſſen zijn / van den Hemel en Sterren afvloeyen; ſulx dat door de ſelve / uyt verſcheyden verrotte en bedorven ſtoffe / menigerley gedierten voort gebracht worden. Ten anderen ſoo beſlotenſe aldus / 't geheel kan niet ſlechter, en in ſoorte erger en geringer weſen / dan eenige deelen des ſelfs: gemerkt dan veele deelen des Werelds leven / ſoo oordeeldenſe dat de gansche Wereld ook een levendige en gevoelende ziele toe quam: en byſonderlijk den Hemel en Sterren: want het ſcheen haar ſeer ongerijmd / dat een Mugge edelder ſoude weſen dan den Hemel of de Son; 't welke ſoude moeten volgen / ſoo de Mugge een gevoelende ziele hadde / en de Son of den Hemel gantſch van gevoelen ontbloot waare. Den Hemel dan / als een ſeer volmaakt lichaam / wildenſe geen forme toe-ſchrijven / welke in ſoorte geringer ſoude weſen dan die van een levende worm: maar dachten / dat de treffelijkſte lichamen / als den Hemel, Son, &c. ook de treffelijkſte formen, of fatſoenen, behoorden toegeeygend te worden. Sommige wilden ſulks ook bewijſen uyt de beweginge der Sterren; doch deſe reden (mijns oordeels) was daar toe gansch niet dienſtig; ja my dunkt / dat men uyt de beweginge der Sterren eer ſoude konnen beſluyten / en met meerder waarſchijnelijkheid / datſe geen verſtand of gevoelen hebben; door dien datſe altoos op een en de ſelve wijſe geduuriglijk bewogen worden / 't welk tegen den aart der eygen-ſinnige / of vrywillige beweginge is: want de dieren / welke na de inbeeldinge der ſinnen bewogen worden / die veranderen haare beroeringen / na de genegentheden / welke van de inbeeldende kracht verſcheydentlijk veranderd worden / na de gelegentheid der voorwerpſelen.

Veele gaan verder / en willen uyt de Heylige Schriften bewijſen / dat den Hemel, en de Sterren, levende dieren zijn, en gevoelende ja reden-kavelende zielen hebben; en brengen daar toe by 't geene wy leſen *Pſ.* 19. 2.—5. De Hemelen vertellen Gods eere, en het uytſpanſel verkondigd ſijner handen werk. Den dag aan den dag ſtort overvloedelijk ſprake uyt, &c. *Deut.* 32. 1. Neygd de ooren, gy Hemelen, ik ſal ſpreken, en de Aarde hoore de redenen mijnes monts. *Job.* 38. ℣. 7. Doe de morgen-ſterren t' ſamen vrolijk ſongen, en alle de kinderen Gods juygeden. *Ezechiel* 1. 21. Want den Geeſt der dieren was in de raderen. Doch wy oordeelen dat alle deſe bewijſen krachteloos zijn, en 't gemelde niet beveſtigen. Want 't geene *Ezechiel.* 1. ſtaat / is een Viſioen, uyt welke gansch niet kan beſloten worden / als niet anders zijnde dan een vertooninge aan de inbeeldinge / om yets anders by gelijkeniſſe te beduyden. Behalven dat het geene van den geeſt der dieren geſegd word / van den Geeſt Gods kan verſtaan worden / waar door die dieren bewoogen en geregeerd wierden. Wat belangd die andere Texten *Pſal.* 19. 2.—5. *Job* 38. 7. *Deut.* 32. 1. die konnen niet na den letter eygentlijk verſtaan worden; gemerkt het bekend is / dat den Hemel / noch Sterren / noch Aarde / geen ooren, of monden, of eenige andere werk-tuygen der uyterlijke ſinnen hebben / waar doorſe eygentlijk hooren, ſien, of ſpreeken, konnen. Indien men ſoo de H. Schriften wil duyden / ſoo ſal volgen dat niet alleen den Hemel en de Aarde uyterlijke ſinnen gebruyken / hooren, en ſien, en getuygen konnen / wat de menſchen doen; maar de ſteenen ſelfs. Want daar ſtaat *Luc.* 19. ℣. 40. Ik ſegge u lieden, dat ſoo deſe ſwijgen, de ſteenen haaſt roepen ſullen. *Habak.* 2. 11. Want de ſteen uyt de muur roept: en den blak uyt het hout antwoord dien. Niet alleen worden Hemel en Aarde tot getuygen genoomen van het doen der menſchen / *Deut.* 4. 26. *Eſ.* 1. 2. Maar ook de ſteenen *Gen.* 31. 48 52. *Joſ.* 24. ℣. 29. Siet deſen ſteen ſal ons tot een getuygeniſſe zijn, want hy heeft gehoord alle de redenen des Heeren, die hy tot ons geſproken heeft.

De Hemel dan / en de Sterren, ja alle de werken Gods /

Digitized by Google

Gods / geene uytgeſonderd / worden geſegd God te loven, en tot den lof Gods aangemaand. *Pſal.* 103. 22. Selfs de Walviſſen, boomen, vyer, hagel, ſneeuw, dampen, ſtorm-winden, kruypende dieren, en ſoo voorts. *Pſal.* 148. Om datſe de menſchen overvloedige ſtoffe en redenen geven / om God over alle ſijne Werken te verheerlijken.

Vergelijkinge tuſſchen God en den Hemel.

Over alle de Werken Gods / word God inſonderheid geroemd / over de ſchoone en wonderlijke geſtalte des Hemels *Pſal.* 19. ℣. 2. en *Pſal.* 8. 4. Als ik uwen Hemel aanſie, het werk uwer vingeren, &c. *Pſal.* 136. ℣. 5. Lovet den Heere, die de Hemelen met verſtand gemaakt heeft. *Eſai.* 66. ℣. 1. Den Hemel is mijnen Throon. *Job* 9. ℣. 8. Die alleen de Hemelen uytbreydet: &c.

Want daar is geene kleyne gelijkeniſſe en over-een-komſte tuſſchen God en den Hemel. Want / voor eerſt / gelijk God een is / ſoo iſſer maar eenen Hemel / welke niet is in eenige verſcheydene ronden verdeeld / maar in ſich ſelven over al van een en den ſelven aart en geſtalte in ſich ſelven. Ten tweeden / hoe-wel ſich den Hemel ofte locht over al verſpreyd / ſoo iſſe nochtans onſienelijk; ſoo ook God is over al, niet verre van een yder van ons, in wien wy leven, en ons bewegen, en nochtans onſienelijk. Ten derden / God is onbewegelijk en nochtans de oorſaak aller beweginge: ſoo ook de locht is in haar geheel onbeweegelijk; want ſy beſet alles; en nochtans iſſe een oorſaak en behulp / ſonder welke geen lichamen ſouden konnen hare beweginge behouden. Ten vierden / den Hemel is in haar ſelfs aart van God onbederflijk gemaakt. De Son werkt alles eenigſins in allen door de locht. *Pſal.* 19. 7. Daar is niets verborgen voor hare hitte. Sy maakt alles levendig / veranderd alles / vernieuwd alles / onderhoud alles / &c. Alle licht / kennis / en onderſcheyd der natuurelijke ſaken / is van de Son door den invloed des Hemels. Soo is God den Vader aller lichten, van welke alle goede gaven afkomen; een licht ſonder duyſternis, &c. Den Hemel is ſuyver, eenvoudig, en / ten aanſien van hare rondte, ſonder begin en eynde; en ſoo vertoondſe Gods eenvoudigheid, heyligheid, en eeuwigheyd. Dit heeft occaſie gegeven aan de Heydenen, om den Hemel en de Son als een God, en ziele des Wereld / aan te merken.

Wonderlijken aart en beweginge des lichts.

In de Son is het licht inſonderheid wonderlijk / aangenaam / ſchoon / deftig / en nut. Sulks dat / met een byſonderen uytdruk / Moſes ſchrijft / dat God het licht geſchapen hebbende / ſag dat het ſelve goed was. *Gen.* 1. 4. Het licht (ſegd Salomon *Eccl.* 11. 7.) is ſoet, en het is den oogen goed de Sonne te aanſchouwen. En *Prov.* 15. 30. Het licht der oogen verblijd het herte. Daarom word God een licht genaamd / 1 *Joh.* 1. 5. En geſegd ſich te bedekken met het licht als met een kleed. *Pſal.* 104. 2. Sonder den invloed des lichts en warmte / ſoude alles onbewegelijk, dood, en in den afgrond der duyſterniſſe verwerd en verborgen liggen. Sulks dat deſen invloed is gelijk als Gods hand, en paaſte middel / waar door God alles in allen werkt / alle dingen het leven, den adem, en alles geeft, alles onderhoud, en levendig maakt. *Nehem* 9. 6. *Act.* 17. ℣. 25-28. &c. Dit licht is niet anders dan een aanſtootinge en beroeringe der Sonne-ſtralen, welke door het oog merkelijk gevoeld en onderſcheyden kan worden / gelijk wy breeder daar van in onſe H. Natuurbeſchryving gehandeld hebben.

Dat het licht noch de warmte niet is eenige ſaak welke weſentlijk by haar ſelven beſtaat / blijkt / behalven door het gevoelen / ook uyt deſe reden. Indienſe yets weſentlijks waren / ſoo ſoudenſe of lichamelijke weſens zijn / of onlichamelijke verſtandige geeſten. Het laatſte ſal niemand met ſchijn van reden konnen beveſtigen. Het eerſte kan ook niet weſen / door dien geen twee lichamen op eenen tijd te gelijk konnen weſen in een plaats. Dat nu de locht een lichaam is / en de warmte en licht met de locht maar een plaatſe beſetten / kan niemand loochenen. Soo haaſt een verlichtend lichaam wech-genomen / of verplaatſt word / ſoo verdwijnd dadelijk het licht / en word op een ander plaats veroorſaakt: nu is 't ſeker / dat door enkel verplaatſinge van een ſaak / niets weſentlijks vernietigd / of voort gebracht kan worden.

Het licht ſchiet altoos ſijne ſtralen met rechte linien, het zy dat het komt van het verlichtende lichaam / het zy dat het by wederſteuyt van eenig ander lichaam tot ons oog gebracht word; gelijk de bevindinge leerd / als men de wijſe / op welke ons geſichte geſchied / wat nader aanmerkt. Want in gevalle de beſtralinge des lichts niet wierd van de lichamen die geſien worden / alleſins / te gelijk op eenen tijd / gebracht door rechte linien / ſoo ſouden menige duyſenden menſchen / en dieren / een en de ſelve ſaak niet te gelijk konnen ſien / op een en ſelve tijd. Het licht der Son word in een oogenblik / of alderminſten tijd / over de ganſche Wereld geſchooten / door dien datter in de locht geen ledige plaats is / maar alleſins de plaatſen met eenige lichamen beſet zijn / waar uyt volgd; dat de beweginge / die dicht by de Son geſchied aan de locht / op den ſelven tijd op Aarde kan gevoeld worden: even gelijk / by inbeeldinge / een piek; al waarſe van noch ſoo groote lengte / als men ſich kan inbeelden / indienſe in het water liggende voortgeſtooten wierd; de ſelve beweginge ſoude ſoo haaſt / en op den ſelven tijd / geſchieden aan het een eynde / en te gelijke aan ſijn ander uytterſte / gelijk wy te voren in ons eerſte Hoofd-ſtuk beweſen hebben.

Het licht ſchiet niet alleen af van ſoodanige lichamen / die te gelijk een gevoelige of dadelijke warmte van haar geven; maar ook van ſommige / in welke ſoodanige warmte niet gevonden word. Als in het Zeewater by nachte geroerd zijnde / in ſommig verrot hout, aan de buyken van eenige dierkens / die in Vrankrijk en elders gevonden worden; de oogen der Katten geven een licht van haar / waar door ſe by nacht ſien konnen; in America, en elders is een groote ſoorte van vliegen, welke des nachts licht geven, als een kleyne lampe / en ſoo voorts.

Daarom maken ſommige onderſcheyd tuſſchen drie-derley vyer. Het een is alleen verlichtende, gelijk in de vorige exempelen / in de vinnen der Viſſchen, en in ſommige ſteenen, welke in Italien gevonden worden / welke / na datſe lange in de heete Sonneſchijn gelegen hebben / in de duyſternis licht van haar geven. Het tweede vyer is warm ſonder licht te geven, gelijk in het bloed der dieren / verrottede paarde miſt, ongebluſte kalk met water beſprengd / verſch hoy, eer het droog genoeg is / op malkanderen gepakt; ſterk water daar koper ingeworpen is. Het derde brand en geeft licht te gelijk / als brandend hout, aangeſteken bos-poeder, blixem, en andere dingen meer.

De ervarentheid leerd ons / dat hoe rechter het licht / ofte de ſtralen / vallen op een lichaam / hoe het ſterker beſchenen / en verlicht word; en in tegendeel / hoe het licht ofte verlichtende ſtralen ſcheever op een lichaam vallen / hoe het minder verlicht word. De reden is / om dat / als de ſtralen recht op een lichaam vallen / ſoo vallender meer ſtralen op / en hoeſe ſcheever vallen / hoe der minder op konnen vallen / en by gevolg min licht geven. Om dit te verſtaan / let op deſe nevens gaande Figuure.

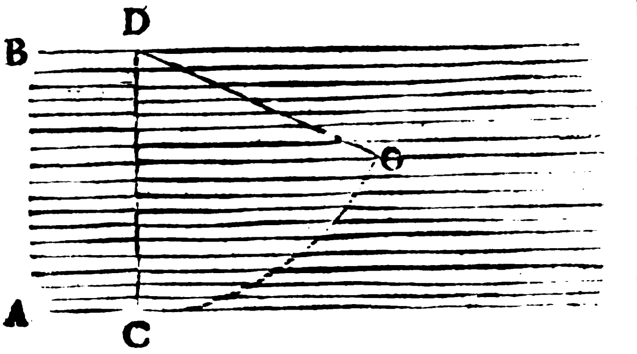

Beeld u ſelven in dat CD is een lichaam / dat beſchenen word van alle de ſtralen die der zijn / of konnen bedacht worden / af vloeyende tuſſchen A en B, alle die ſtralen vallen op CD, maar laat CD ſcheef ſtaan gelijk DO, ſoo ſuld gy gewaar worden dat de bovenſte ſtralen mis loopen / en DO, niet raken.

De ſtralen der Sonne / vallende op een effen grond / maaken ſulken hoek van wederſtuytinge, alsſe gehad hebben van nedervallen. Sulks datſe vallende recht Perpendiculaar, in haar ſelven verdobbeld worden: Maar hoeſe ſcheever vallen / hoeſe verder van malkanderen verſcheyden blijven. Hier uyt kan men verſtaan / waarom de Son / hoeſe hooger onſen Zenith komt / meerder hitte geeft; maar hoeſe leeger gereſen is / hoe haar hitte krachteloooſer is; gemerkt de hitte vermeerderd of verminderd word / na dat de verwarmende ſtralen min of meer met malkanderen vereenigd worden / en alſoo te grooter beroeringe en warmte veroorſaken. Dit kan in de hier nevens gaande Figuure geſien wor-

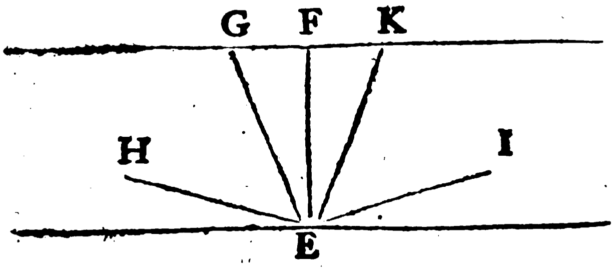

den. Want de ſtralen / vallende uyt H, maken in haren weder-ſtuyt op de vlakke grond E, den wijden hoek HEI, maar vallende uyt G makenſe den kleynen hoek GEK, en vallende uyt F makenſe geenen hoek / maar worden in haar ſelven verdobbeld.

Uyt de eerſte Figuure kond gy mede verſtaan (om de gelijkheid der ſake) waarom dat een Schip / door harden wind / van ter zijden in het zeyl vallende / niet lichtelijk kan omvallen. De reden is / om dat hoe meer het zeyl door den wind na beneden gedrongen word / hoe minder wind het vatten kan; maar hoe hooger het ſtaat / hoe het meer wind ontfangd / ſulks dat het door de perſinge der wind dalende / allenrkens minder wind vat / en / by gevolg / ſoo hard niet word gedrongen.

Van de vaſte Sterren, Son, Mane, en andere Dwaal-ſterren.

DEn Hemel is van een wonderlijke fijnheid der deelen / waar doorſe onſienelijk is / gansch vloeyende, licht, en in al haar deelen ſeer bewegelijk. Hier uyt volgd ook / datſe in haar uytterſte ommegang geen vaſte Figuure heeft / en tot een geſtadige / en geſette beweginge / in haar geheel aangemerkt / onbequaam is: ſulks dat de Sterren niet met / of door de ſelve bewogen worden / gelijk nagelen in een rad; maar door haar ſelven, gelijk een vogel of pijl in de locht. Van welke dingen wy breeder gehandeld hebben in onſe H. Natuurbeſchryving. Item / van den aart en voortreffelijkheid des lichts. Dat de grootheid der Sterren / welke veele de ſelve toe-ſchrijven gansch onſeker is. Namentlijk / dat alle de Sterren / uytgenomen de Mane, Venus, en Mercurius, grooter zijn dan den Aardbodem. Dat de vaſte Sterren van de ſeſde of minſte grootte, ſouden achtien maal grooter weſen dan de Aarde. Die van de eerſte grootte, honderd ſevenmaal meerder dan de Aarde; en de andere na proportie. Wy hebben getoond dat de hoogte des Hemels, grootte der Sterren, en het getal der ſelve / niemand recht bekent is / alſoo der / door nieuwe vonden / en ervarentheden / dagelijks noch Sterren ontdekt worden / die noyt te voren zijn bekend geweeſt: daarom word het tellen der Sterren Gode als eygen toegeſchreven. *Pſal.* 147 4. Hy teld het getal der Sterren: hy noemdſe alle by namen. Item / hoe het komt dat den Hemel in haren omtrek blaauw ſchijnd te zijn / daarſe nochtans onſiennelyk is. Wat'er te oordeelen ſy van de nieuwe Sterren die Anno 1572. 1577. 1600. 1604. en op andere tijden geſien zijn. Van de vlekken der Sonne en der Mane. Waarom de Sonne hoeſe hooger is / meerder warmte veroorſaakt. Van deſe / en diergelijke ſaken meer / rakende de geſtalte des Hemels, en Sterren, dewijle wy in onſe H. Natuurbeſchryving gehandeld hebben / ſoo achten wy 't onnoodig hier weder te herhalen.

Van de onvergelijkelijke ſchoonheid, wonderlijke kracht, en werkinge der Son, hebben wy gehandeld over *Pſal.* 19. in onſe H. Natuurbeſchryving. De Sonne is ſoo deftig en krachtig / dat van veelen getwyffeld is / en van andere beveſtigd word / dat niet alleen de Mane, maar alle de Sterren / haar licht en verwarmende kracht van de Son ontfangen. Van de wonderlijke werkinge der Mane in de dieren en aart-gewaſſen; en waarom de ſelve ſoo een bevochtigende kracht heeft (door hare matige warmte) welke in de Son niet is / zie in onſe H. Natuurbeſchryving. Wie is onbekent / dat de ebbe en vloed der Zee-wateren door de Mane veroorſaakt word / en volgens den loop der Mane haren cours / veranderinge / verminderinge / en vermeerderinge / ontfangen? hoe-welſe in de ſeer groote en diepe Zee, om den grooten overvloed en menigte der wateren / niet geſpeuurd word / maar ontrent de Oeveren, Zee-gaten, en inhammen der Zee. Dat met de volle Mane de dieren / geboomten / en aard-gewaſſen overvloediger zijn in hare natuurelijke vochtigheid; gelijk ſelfs in het merg der beenen (welk als dan meerder en beter is) beſpeurd word. De Perſoonen die met waterſucht, vochtige vallingen, vallende ſiekte, en diergelijke / gequollen zijn / voelen verſwaringe met het aanwaſſen der Mane, door dien de overtollige vochtigheden meerder worden / en met het minderen der Mane voelenſe verlichtinge. Daarom word ook geloofd dat de kinderen, die met een volle Maan geboren worden / ſterker zijn dan andere / alle andere oorſaken gelijk geſteld zijnde. De Hoog-duyſche Volkeren plegen eertijds liever ten ſtrijde te gaan tegen de volle Mane, om datſe dachten datſe dan ſterker waren. Immers is het ſeker / dat de Mane wonderlijke veranderingen op de aartſche lichamen veroorſaakt. Datſe de wateren / door hare beſtralinge / als ſwellende maakt / en by gevolg eenigſins rijſen doet / en ſoo de beweginge der ſelve te wege brengd: alſooſe ſeer kleyn van hitte zijnde / de wateren wel eenigſins kan beroeren / en op doen ſwellen / maar niet met ſulken kracht / als de Sonne. Door welkers hitte ſoodanigen bevochtiginge der dieren en aard-gewaſſen / noch opwellinge / en beweginge der wateren / niet geſchied / als door de Mane. Om dat de Sonne gansch anders op de lichamen en wateren werkt / dan de Mane; ſulks datſe de ſelve niet alleen matiglijk beroerd / en de vochtigheden vloeyender maakt; maar door hare ſterke hitte de-

voch-

Digitized by Google

Digitized by Google

B

A

Digitized by Google

vochtigheden los maakt tot dampen / de ſelve uytgehaald / en verteerd / en alſoo de vochtigheden verdroogd / verminderd / en eer ſinken dan opſwellen doed.

Van de geſchikte en ordentelijke beweginge der Sterren.

DAar is niets / of kan naauwelijks wat bedacht worden / dat wonderlijker is dan de welgeſchikte en vaſte ordre in de beweginge der Hemelſche lichamen. Wie kan genoegſaam verwonderen / of met reden verklaren / hoe dat de Son ſoo pertinent op haren tyd / geſtadelijk bewogen word / niet alleen in vier-en-twintig uuren rontom den Aardbodem / maar ook Jaarlijks bezuyden en benoorden, net op dry-en-twintig graden en een half. Wat doed haar weder-keeren / wat weder-houd haar / verder of minder af te wijken van den Evenaar: wat veroorſaakt datſe in haar beweginge niet ongelijk zy / d'een tijd harder, d'ander tijd trager ſich beroerende? men moet noodwendelijk bekennen / datſe als door Gods hand beleyd word / welke haar een ordre geſet heeft / dieſe niet kan overtreden; als mede alle de andere vaſte ſterren, die / hoe-wel ſe zijn in een ſubtijle en allesins vloeyende en licht bewegelijke locht / nochtans noyt miſſen in haren geſetten dagelijkſen loop rontom de Aarde; noch uyt onder malkanderen haar geſtalte veranderen / verder of nader van malkanderen afwijkende. Soo men ſich wil inbeelden / dat de Son ſtil is in het middel-punct / en dat de Aarde bewogen word / eerſt alle vier-en-twintig uuren rontom haren As en Center: en dan noch Jaarlijks voldoed den loop rontom de Son / waar uyt de vier tijden des Jaars ontſtaan / ſoo ſal men echter moeten belijden / dat deſen geſetten loop der Aarde niet min wonderlijker is / dan of men die de Son toeëygende; te meer / alſoo het een ſeer groot / ſwaar / en lompig lichaam is / dat tot ſulken geſetten en geſwinden beroeringe ſchijnd onbequaam te weſen. En deſe beweginge is te wonderlijker in de Aarde / om datſe in haren Jaarlijkſen loop altoos plaats veranderd, en nochtans met haar noorder en zuyder punćten ofte polen, altoos onbewegelijk, na de ſelve puncten des Hemels geſtrekt blijft.

Deſe geſette ordre van beweginge is ook te ſpeuren / en te verwonderen / in Saturnus, Jupiter, Mars, Mercurius, Venus, en de Mane. Welke hoe-welſe Planeten, of Dwaal-ſterren, genoemd worden / om datſe yder een verſcheyden loop hebben op haar ſelven / waar doorſe d'een tijd verder / d'ander tijd nader malkander / of ook deſe of geene geſternte / komen / en alſoo ſchijnen onder malkanderen te dwalen. Nochtans dwalenſe geenſins in der daad / maar hebben yder hare geſette en vaſt geſchikte ordre / en tijd van beweginge. Saturnus doed ſijnen loop rondom de Son af in den tijd van ontrend dertig jaren, Jupiter in den tijd van twaalf Jaren. Mars in den tijd van twee Jaren. Venus en Mercurius worden Volgers, ofte Medgeſellen, van de Sonne genaamd / om datſe de Sonne ſchijnen in haren loop te volgen / ſomtijds de ſelve voorloopende / als des morgens / ſomtijds navolgende / als des avonds. Venus volbrengd ſijnen byſonderen loop rontom de Son / in negen maanden, Mercurius in tachentig dagen. De Mane in een maand ofte ontrend negen-en-twintig dagen. Want / na Copernici ſtellinge / ſoo is 'er om den Aardkloot een kleyne Sphære, daar in de Maan / als in een By-cirkel, om den Aard-kloot draayd / in den tijd van een maand / en ſoo draayende / t' ſamen met den Aardkloot / jaarlijks om de Son gevoerd word.

Tegenw. Maar yemand mag denken / tegen 't geene wy geſegd hebben van de geſette ordre der beweginge / ook in de Planeten; dat nochtans de vertooningen in den Hemel ons ſchijnen anders te bewijſen / namelijk / dat de Planeten niet op een eenparig / geſette / en wel geordende wijſe bewogen worden / maar ongelijk: want d'een tijd ſchijnenſe ſnelder bewogen te worden / dan op een ander tijd; ten anderen / d' een tijd vertoonenſe ſich grooter dan op een ander tijd / al zijnſe even hoog boven den Zicht-eynder, en al zijn alle andere dingen gelijk. Doch diend tot antwoord / dat de Planeten op een geſchikte wijſe eenpariglijk bewogen worden / en dat wy ook ſulks ſouden oordeelen / indien wy geſteld waren in het middel-punt der rondte in welke ſy bewogen worden; maar nu ſchijnd het ons anders / om datſe bewogen worden in Eccentrico, dat is / in een rondte / welke een geheel ander en ſeer verd verſchillende middel-punt heeft / van de rondte / uyt welke wy de Planeten aanſchouwen. Hier uyt ontſtaat het ook / datſe op d'een tijd veel verder van ons af zijn / in Apogæo, ſomtijds veel nader by ons / in Perigæo, en daarom ſchijnenſe d'een tijd grooter te weſen dan op d'ander tijd / namentlijk / als ſe in Apogæo, ofte verſt van ons af / zijn. Den loop der Son benoorden de Linie (ten aanſien van onſe Landen in welke wy woonen) duurd negen dagen langer dan den loop bezuyden de linie; om dat de Son des ſomers een grooter deel ſui Eccentrici Circuli (dat is / van haren Cirkel, welke een geheel ander middel-punt heeft / als die uyt welkers middel-punct wy de Son aanſien) moet door-loopen / dan des winters. De waarheid van 't geene ik ſegge / kond gy beweſen ſien / indien gy opteld hoe veel dagen datter zijn tuſſchen den een-en-twintigſten Maart en den vier-en-twintigſten September; en hoe veel dagen datter komen tuſſchen den vier-en-twintigſten September en den een-en-twintigſten Marti: En gy ſult bevinden datter tuſſchen den een-en-twintigſten Maart en den vier-en-twintigſten September negen dagen meer zijn / dan tuſſchen den vier-en-twintigſten September / en den een-en-twintigſten Maart / als wanneer de Son weder in den Evenaar komd / als te voren in September: Die hier van breeder beſcheyd begeerd / en hoe het komt dat eenige Planeten ſomtijds ſchijnen te rug te gaan, ſomtijds eenigſins ſtil te ſtaan, en ſoo voorts / die beſie de Aſtronomiſche opmerkingen en verklaringen van den geleerden D. Gaſſendus.

Boven de voorgemelde Planeten, heeft Galilæus, door de vindinge der nieuwe Verre-kijkers, noch vier Sterren ontdekt / welke ordentelijk op haren geſetten tijd / rondom Jupiter bewogen worden / als Planeten van een nieuwe Wereld. Welke dingen alle met aandacht / en ernſtelijk bedacht zijnde / ons tot verwondering en lof des Heeren verwekken moeten / om met David te ſeggen *Pſ.* 148. Loofd den Heere uyt de Hemelen, loofd hem in de hoogſte plaatſen. Loofd hem Son en Mane: loofd hem alle gy lichtende Sterren. Datſe den Name des Heeren loven: want als hy het beval ſoo wierden ſy geſchapen. En hy heeftſe beveſtigd voor altoos in eeuwigheid: hy heeftſe een orden gegeven, die geen van hen ſal overtreden.

Hoedanig de geſtalte der Sonne, door de nieuw-gevonden Verrekijkers, bevonden word.

DEwijle wy voor deſen gehandeld hebben / van de beweginge der natuurelijke lichamen in [illegible] gemeen, en nu van de Sterren ſpreken / onder welke de Son de uytnemendſte is; ſoo ſullen wy kortelijk verhalen hoedanig bevonden word de geſtalte te weſen der Sonne, door de nieuw-gevonden Verre-kijkers, (door welke veele wonderlijke / en noyt te voren bekende ſaken / en Sterren / in de Hemelen ondekt zijn /) gemerkt de Son is de Fonteyne en oorſaak aller bewegingen / voorkomſte / leven / gevoelen / en onderhoud aller dingen / als een ſienelijken God / en ziele des Werelds / by de Volkeren verwonderd en geacht.

Dit beſchrijfd ons onder andere Athanaſius Kircherus in *Mundo ſuo Subterraneo lib.* 2. uyt de *Roſa Urſina Scheineri, &c.* aldus / de Son, is een lichaam dat ſeer rouw,

ruyg en oneffen van deelen is rondom ; beſtaande uyt ſommige vaſte deelen , en uyt den meeſten-deel vloeyende deelen , gelijk onſe Aarde. De vloeyende deelen vertoonen haar even als geſmolte koper in een groote kuype , of veel liever als een vyerige Zee , vol van vyerige en op-borrelende golven ; uyt deſe vyerige golven komen menige dampen , en dikken rook , welke ons het vertoog der VLEKKEN in de Son veroorſaken, tuſſchen deſe wolken, en duyſtere uytwaſemingen, vertoonen ſich veele klare en ſterke vlammen. Deſe vertooningen veranderen dagelijks , door dien de Sonne rondom haren As geduurīglijk gedraayd word , en haren om-loop gerekend word te volbrengen in den tijd van omtrent ſeven-en-twintig dagen. Waar uyt dat men ſiet , dat de Son niet is dan een eeuwig vyer en gloed ; welkers hitte nochtans ſeer veranderd en gematigd word, door de verſcheydentheid der vlammen , rook , en ſeer wonderlijk groote uytwaſemingen , en dampen , die geduriglijk van de Son, rondom haar lichaam, ſwerven, en bevonden worden.

Om dit alles te beter te verſtaan / ſoo heb ik de gedaante der Son hier ſeer net laten vertoonen / op deſe nevens-gaande Plate / even ſoo gelijkſe geſien / aangeteekend / en uytgedrukt is tot Roomen, door den gemelden D. Athanaſius Kircherus en P. Scheinerus , in het Jaar 1635.

De letteren F G vertoonen den As van het ronde lichaam der Sonne ; F den Noorder , G den Zuyder Pool.

De letters D E vertoonen den Equator, ofte Evenaar der Sonne.

B F C de noorder zijde , of gedeelte der Sonne.

H G I de zuyder zijde , of gedeelte der Sonne.

B C H I vertoonen de overige deelen der Sonne tuſſchen de zuyder en noorder zijde begrepen.

Daar de letteren A ſtaan / beteykenen ſy verſcheyden diepten of putten , uyt welke ſich veel lichts en vlammen op-doen.

De letteren L M N O , &c. wijſen aan de dampen , rook en waſemingen der Sonne / op verſcheyden plaatſen , met den oorſprong der vlekken , welke ſich aan de Sonne vertoonen.

Gedaante der Mane , gelijk ſy haar vertoond door de nieuw-gevonden Verre-kijkers.

NEvens de vertooninge der Sonne heb ik hier ook ſeer net laten afbeelden de gedaante der Mane, gelijkſe ſich door de voor-gemelde Verre-kijkers vertoond. Op dat wy de geſtalte van die twee byſondere lichten te beter mogen verſtaan.

De Maan dan is mede een lichaam / ſeer ongelijken oneffen van deelen / onſe Aarde gantſch by na gelijk ; ſulks dat het te denken is / dat onſe Aarde inſgelijks licht van ſich af-ſend / door weder-ſteuytinge der Sonne-ſtralen / ſoo wel als de Maan. Sy beſtaat als onſe Aarde uyt hoogten en leegten , vaſte en vloeyende deelen / in ſich ſelven duyſter en grof van deelen. Veele vlekken vertoonen haar over al, gemengd met tuſſchen ſchitterende heldere plaatſen / als fakkelen glinſterende , gelijk van de Son is gemeld ; doch met dat onderſcheyd / datſe in de Son altoos ongeſtadig , en veranderlijk zijn / maar in de Maan haar altoos op eenderley wijſe onbeweeglijk vertoonen. Men ſoude ſeggen dat men een groote Zee ſiet / welke tegen groote en veele Landen aanſpoeld. Gy ſiet ook in het midden hier en daar als Eylanden liggen ; ook eenige ſchaduwachtige diepten , uyt welke ſchijnen dampen op te rijſen. Gy ſiet ook de gedaante van hooge ſteyle af-gebrooken bergen , klippen en rotſen ; ja hooge bergen , welke ſeer glinſteren , en ſchaduwen afwerpen / aan de zijden daarſe van de Sonne niet worden beſchenen ; even gelijk op onſe Aarde de ſteene bergen doen / alſſe van verre geſien worden / van de Sonne beſchenen zijnde. Uyt welken allen van ſommige geoordeeld word / dat de Mane is een lichaam ſeer onſe Aarde gelijk , beſtaande uyt Wateren, Bergen, Aarde, Etc. Sie Kircherum te vooren gemeld *lib. 2. cap. 5.*

Op den vijfden October 1661 / heb ik in eygen Perſoon / een ſeer lange Verre-kijker gekregen hebbende / de gedaante der Mane aangemerkt / en die bevonden te zijn / een lichaam ſich ſelven ſeer ongelijk / hollebollig , en van verſcheyden geſtalte en gedaante. Veele deelen vertoonden ſich blaauwachtig , als leegtens en weynig licht gevende : ſommige deelen puylden meer uyt en gaven middel-matig licht / eenige deelen gaven veel licht als ſterrekens hier en daar verſtrooyd. Waar uyt blijkt / dat ſommige deelen der Mane dichter / vaſter / en maſſijver zijn van deelen / dan andere / en daarom ook grooter licht geven / door een ſterker weder-ſteuytinge der Sonne-ſtralen. Het is ook te denken / dat de duyſterder plaatſen / in vergelijkinge komende met de geene die klaarder licht geven / daar door dieper / en verder van ons af ſchijnen te weſen

1. Wat de Atmoſphæra der Sterren zy ?
2. Dat den Hemel geen vaſt lichaam zy.

OM den Aart der Son beter te verſtaan / ſoo moet men weten wat de Aſtronomi , ofte Hemel en Ster-beſchrijvers verſtaan by de Atmoſphæra der Son, of andere Sterren. Atmoſphæra dan betekend ſoo veel als een rondte welke de Son / Aarde / of eenige Planeet / of Sterre omringd / beſet zijnde met dikke dampen , rook , en uytwaſemingen ; welke geſtadiglijk van de Son / Aarde / of eenige Sterre af-vloeyen. Soodanigen omme-trek der dampen iſſer niet alleen rondom de Aarde , en Son , maar ook rondom Jupiter , gelijk getuygen (ſchrijft den geleerden D. Cellarius in ſijn Atlas Cœleſtis) de vermaardſte Aſtronomi , Kepplerus , Galileus , Simon Marius , Hevelius , &c. door de hedendaagſe nieuwe Verre-kijkers verſterkt zijnde : En oordeelen ook / dat inſgelijks alle de andere Sterren , met ſoodanige af-vloeyende dampen omringeld zijn. Hoewelſe rondom haren As en middel-punt geduurig bewogen worden / maar door hare Scintillatie , ofte flikkeringe , veroorſaakt word.

De gemelde Aſtronomi beveſtigen ook door hare nieuwe buyſen uytgevonden te hebben / behalven veele vaſte / te voren onbekende Sterren ; dat omtrent Saturnus twee Sterren zijn / welke met hem rondom de Son bewogen worden / en niet te min rondom het lichaam Saturni beroerd worden. Item / dat ook Venus , Mars , en Mercurius , ſoo wel als de Mane , d'een tijd meerder licht als d'ander tijd van de Son ontfangen / en datſe by gevolg / na de verſcheydentheid harer plaats / of afweſen van de Son / verſcheyden vertooningen geven van hare verlichtinge / nu een meerder dan een minder gedeelte verlicht zijnde / en tot ons licht af-ſendende ; gelijk in het waſſen en afnemen der Mane dagelijks geſien werd. Waar door ſeer verſterkt word de meeninge der geene / welke denken dat ook de andere Planeten duyſtere lichamen zijn / welke geen licht geven van haar ſelven / maar van de Son het ſelve ontfangen / en door af-ſteuytinge tot ons over-ſenden. 't Welk of het ook van de vaſte Sterren moet gedacht worden onſeker ſchijnd te weſen ; hoe-wel het eenige niet onwaarſchijnelijk is.

Veele hebben voor deſen gemeend / en geſchreven / dat de vaſte Sterren te gelijk op eenen tijd van het ooſten na het weſten , en van het weſten na het ooſten , door contrarie beroeringen / bewogen worden / 't welk ongerijmde verdichtſelen heeft veroorſaakt. Doch dit is ydel / maar het heeft haar ſoo geſchenen / om dat de Sterren in haren loop van het ooſten na het weſten, niet volkomentlijk de rondte af doen / maar een weynig dagelijks te kort komen / 't welk allenskens / door

lang-

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

langheid des tijds/ aangroeyende, ſoo ſchijnd het als ofſe van het weſten na het ooſten waren gewerken.

Veele onder de Oude hebben haar ydelijk ingebeeld/ als of den Hemel een vaſt maſſijf lichaam waar/ daar in de Sterren, als een nagel in een rad, vaſt waren/ en met verſcheyden rondten des Hemels om-gedreven wierden/ door verſcheyden beroeringen/ als in raderen ofte vaſte rondten van malkanderen verdeeld/ en op verſcheyden middel-puncten draayende; waar door veele ongerijmdheden geſteld zijn/ en/ om die ſtaande te houden/ veele andere verſonnen. Doch dit is genoegſaam wederleyt in onſe H. Natuurbeſchrijving, en blijkt ten vollen onwaarachtig te weſen/ door den geſtadigen af-vloed van licht en hitte/ welke van de Sterren tot ons/ ſonder op-houden/ door de vloeyende en ſeer licht bewegelijke locht afvloeyen; 't welk niet ſoude konnen geſchieden/ indien de locht een vaſt en maſſijf lichaam waar; alſoo licht en warmte niet zijn dan beroeringen/ die met de fijnſte deelen des lochts tot ons gedueriglijk nederdalen/ door welke alles op Aarden verlicht/ verwarmd/ voortgebracht/ en onderhouden word/ gelijk voor deſen is beweſen.

Doch hier mach tegen geworpen worden/ dat den Melk-weg is een gedeelte des Hemels/ en datſe nochtans geſtadelijk/ met de Sterren/ van het ooſten na het weſten bewogen word eenpariglijk, waar uyt het waarſchijnelijk is/ dat den ganſchen Hemel ſoo eenpariglijk bewogen word/ en de Sterren met de ſelve/ als daar aan vaſt zijnde. Ik antwoorde/ dat den Melk-weg niet is een dikker gedeelte des Hemels/ en door ſijn dikte weerſchijn van licht veroorſakende (gelijk eenige gedacht hebben) maar dat het een licht is van menige kleyne Sterrekens afvloeyende, welke/ met de andere Sterren, in en door den dunnen en licht-bewegelijken Hemel/ ofte locht/ vryelijk van het ooſten na het weſten bewogen werden. Inſgelijks leerd de ervarentheid/ dat men des winters by helder weder/ (overmits de duyſternis des nachts als dan grooter is dan des ſomers) een ontelbare menigte van kleyne Sterrekens ſien kan/ welke in de Globen niet zijn aangeteekend/ en ook des ſomers niet konnen geſien worden.

Tegenw. Waar ſtaat nochtans dat de Hemelen vaſt zijn/ en als een gegoten ſpiegel. *Job* 37. v. 18. Hebt gy met hem de Hemelen uytgeſpannen, die vaſt zijn als een gegoten ſpiegel? Ik antwoord/ dat den Hemel vaſt is/ dat is/ een altoos duerende onverderflijk lichaam/ hoe-wel van een dunne en ſubtijle ſubſtantie. Ten tweeden/ het woord in den Grond text beteekend/ yets dat geweldig of ſterk is; ſoodanig is ook de Hemel ofte de locht/ alſſe ſnellelijk uytgebreyd en bewogen word/ ſoo doetſe groot geweld/ als blijkt in de aardbevingen/ en ſware onweders. Ten derden/ de Hemelen worden vergeleken by een ſpiegel, van wegen hare klaarheid en doorlugtigheid. Men ſoude ook konnen ſeggen/ dat Elihu na het gemeen gevoelen der Oude geſproken heeft/ hoe-wel het ſelve niet ſonder misſlag of dwalinge geweeſt zy. Want al dat de Vrienden Jobs, ja Job ſelfs/ ingevoerd word ſprekende/ en is alleſins niet voor onfeylbaar op te nemen/ als uyt het eynde deſes Boeks blijken mach.

1. Waardigheid der Son.
2. Waar uyt de vlekken der Son ontſtaan?

Hoe-wel ſich het lichaam der Sonne ſoo vremd op doed/ als in de voorgaande af-beeldinge getoond is; nochtans is de Son het deftigſte en ſchoonſte lichaam des Werelds; en/ gelijk door de levendig-makende geeſten en warmte/ welke van het herte af-vloeyen/ de lichamen der dieren leven/ gevoed/ geregeerd worden/ en alle levendige werkingen uytrichten; ſoo is inſgelijks de Son als het herte en de ziele des Werelds, alles voortbrengende/ onderhoudende en levendigmakende. Welke Ovidius noemd de ooge des Werelds, welke alles beſchouwd, en door welke die op Aarde zijn, alles konnen aanſien,

Omnia qui video, per quem videt omnia tellus, Mundi oculus.

Plato de wonderlijke kracht en noodſakelijkheid der Sonne aanmerkende/ heeft de ſelve niet alleen het beeld Gods genaamd/ maar ook den ſienelijken Soon van het opperſte goed, ofte God. By de Egiptenaren ſtond in den Tempel van Minerva met goude letteren geſchreven. *Ego ſum quæ ſunt, quæ erunt, & quæ fuerunt. Velum meum revelavit nemo. Quem ego fructum peperi, Sol eſt natus.* Dat is/ ik ben 't geene dat 'er is, dat 'er geweeſt is, en dat 'er weſen ſal. Niemand heeft mijne voorhank ontdekt. De vrucht die ik gebaard hebbe, is de Sonne. En om dat de Sonne is een algemeene en naaſte oorſaak der dingen welke op Aarden zijn/ alles te gelijk doordringende/ en bewerkende/ *Pſ.* 19. 7. Daar is niets verborgen voor hare hitte, daarom hebben de oude (volgens Plotini en Platonis getuygenis) de Sonne als eenen ſichtbaren God ge-eerd.

Als men in een geſloten duyſtere kamer, met een buyſe de gedaante der Son op eenig papier vat/ ſoo ſiet men klaarlijk/ dat ook de Son met eenige donkere vlekken beſet is. Over de oorſaak hier van is verſcheyden gevoelen. Eenige meenen/ dat deſe vlekken ontſtaan/ uyt eenige rook/ damp/ wolken/ en uytwerpſelen/ welke door de geſtadige hitte der Son/ van de ſelve uytgeworpen worden: even gelijk heet ſiende water ſchuym en dampen opwerpt. Andere denken/ dat 'er eenige kleyne Sterrekens tuſſchen ons geſicht en de Son komen/ in haar beweginge/ welke verhinderen/ dat men op die plaatſen den glans der Son ſoo klaar niet kan ſien. Maar het gevoelen van veelen is/ dat de Son en Maan zijn lichamen van ongelijke deelen, op d'een plaats van vaſter en dichter geſtalte/ als op de ander. En dat de vaſte en dichte deelen ſterker in een gedrongen zijnde/ meer licht van haar geven/ dan de deelen die loſſer en dunder van geſtalte zijn; en datſe alſoo vertoonen de gedaante van eenige duyſterheid of vlekken. Item/ dat deſe deelen donkerder zijnde/ en rontom beſet zijnde met deelen die klaarder en helder licht geven/ ſchijnen als verder van ons/ en dieper in het lichaam der Mane te weſen. Even gelijk de bevindinge leerd/ dat als rontom een donkere ſwarte wolke/ veele andere lichte en witte wolken ſweven/ ſoo ſchijnd'er een openinge of diepte in de locht te weſen: om dat de witte wolken, door haren meerder glans/ waar doorſe onſe oogen ſterker beſtralen/ ſchijnen ons nader by te weſen/ dan de ſwarte en donkere, welke ſich als in een verder of dieper plaats vertoonen.

Gelijk eenige gemeend hebben/ dat de vlekken der Son worden veroorſaakt door eenige Sterrekens, welke/ in hare beweginge/ tuſſchen ons geſicht en de Sonne komen; ſoo denkenſe mede dat die nieuwe Sterren/ die ſomtijds met groote verwonderinge/ hier en daar in den Hemel geſien worden/ niet zijn Sterren welke op een nieuw voort gebracht zijn/ maar gewoonelijke Sterren, doch datſe in haar beweginge den meeſten tijd ſoo verre zijn van ons geſicht/ dat menſe niet kan ſien: maar datſe op eenige tijden ons ſoo na by komen/ dat menſe voor een tijd lank ſien kan. Andere meenen dat het kleyne Sterren zijn/ welke gewoonelijk niet konnen geſien worden; maar dat 'er ſomtijds tuſſchen ons geſicht/ en de ſelve/ ſulke dampen komen/ door welke hare vertooninge ſich grooter dan te vooren op-doed/ ſulcx datſe eenigen tijd geſien worden. Die meer daar van begeerd/ mach het gevoelen van Chriſtophorus Clavius, en andere vermaarde Op-merkers des Hemels/ en Hemelſche lichten/ na ſien.

Wat

Wat de oorſaak zy van het voorlicht en Nalicht der Sonne, *Crepuſcula* genaamd?

HOe-wel de Son onder den Horizon ofte Sicht-eynder is/ nochtans word het dag-licht noch eenigen tijd daar na geſien; gelijk ook des morgens/ eer de Son aan af boven den Horizon is; de reden is/ om dat den ronden Kloot der Aarde en Wateren; rondom altoos is beſet met eenige uytwaaſſemingen, en dampen, hoe-wel d'een tijd meer dan d'ander tijd: deſe dampen ſtrekken ſich hooger in de locht/ dan den Aard-kloot/ en ſoo word op Aarden het licht der Son/ op de ſelve ſpelende/ door de ſelve eenigen tijd geſien. En gemerkt de Sonne-ſtralen/ komende van een dunder ſuyverder locht/ of plaats/ in een dikker, als water, dampen, &c. Refractie lijden/ of in haare rechte ſtralinge veranderd en gebroken worden: ſoo geſchied het/ dat men ſomtijds wel de Son kan ſien eerſe boven den Horizon is/ om dat de ſtralen/ welke/ ſoo ſe door een enkele ſuyvere locht gingen/ tot onſe oogen niet ſouden komen/ nu door de gemelde Refractie, daar toe konnen gebracht worden; gelijk men een penning/ die in het water legd/ ſien kan van die plaats/ in welke wy die niet ſouden konnen ſien/ indienſe niet lag in het water.

Die onder den Equator of middel-linie woonen/ hebben ſoo lang geen voor-licht, of na-licht/ als wy doen in den Somer; en wy ſoo lang niet als die noch veel Noordelijker woonen: om dat onder den Equator, de Son ſteyl onder gaat/ ſoo datſe dadelijk merkelijk diep onder den Horizon verloopt: maar by ons/ en in de Noorder deelen der Aarde gaatſe des Somers ſeer ſcheuyns en ſcheef onder, ſulkx datſe een ruymen tijd noch ontrent den Horizon draald: waar door dan het na-licht langer duurd/ inſgelijkx gaatſe ſcheuyns en ſcheef op, ſoo datſe eenen ruymen tijd draald ontrent den Horizon, eerſe boven de ſelve klimd/ waar door dan het voor-licht verlengd word. Dit kan men te lichter afnemen indien men bedenkt hoe het met de Lieden gaat/ die onder de Polen woonen (ſooder immers eenige gevonden worden) want de Son is haar een ganſch half jaar onder den Horizon, makende een Winter van ſes maanden: des Somers isſe haar ſes maanden boven den Horizon, makende eenen dag van een half jaar. Ondertuſſchen/ eenige dagen eer de Son komt in den Equator (welke haaren Horizon is) ſoo draaltſe niet verre van haaren Sicht-eynder/ waar uyt ontſtaat/ datſe eenigen tijd het licht der Son al ſien/ eer haar de Son boven den Horizon rijſd; ſulkx datſe lang voor-licht en na-licht genieten.

Tegenwerpinge, genomen van de nietige ydelheid der Wereldſche ſaken, en elende des menſchelijken levens; voor geſteld.

UYt alles dat wy kortelijk hebben aangemerkt/ kan klaarlijk blijken; dat alle de werken der Scheppinge Gods/ aan alle plaatſen ſijner Heerſchappye, ſich ſeer wonderlijk vertoonen/ en ons overvloedige ſtoffe geven/ om God in en door de ſelve te looven. 't Welk met den Pſalm-dichter *Pſ.* 103. ℣. 22. ons voorſtel was/ en nu ons beſluyt is. Doch eer wy hier van ſcheyden/ ſoo vind ik my genoodſaakt te verantwoorden een gemeene tegenwerpinge/ welke uyt ſommige Texten der H. Schriften word by gebracht/ in welke ſeer breed vertoond word de ydelheid en nietigheid aller Wereldſche ſaken. *Eccl.* 1. 1. 2. *Pſ.* 39. ℣. 5.-7. en 90. 10. *Jac.* 1. ℣. 10. 11. *Rom.* 8. 20.-22. &c. Door welke den lof der werken Gods ſeer ſchijnd verduyſterd te worden. Wy ſullen dan eerſt deſe ydelheid kortelijk voor ſtellen/ en dan toonen wat tot antwoord dienen mach.

Hoe-wel Salomon alles gehad heeft dat de Wereld yemand ſoude konnen geven/ overvloedigen rijkdom, groot aanſien by alle Volkeren/ een langduurige vreedſame regeeringe, die ſich hadde verluſt in alle vermakelijkheden/ en door ſijne groote wijsheid alles door-ſocht; betuygd hy doch eyndelijk/ dat alles niets is dan ydelheid der ydelheden, en een elendige quellinge des Geeſts, *Eccl.* 1. en 12. 8. Deſe ydelheid vertoond ſich ontrent den menſch, voor eerſt in ſijn natuure. Ten tweeden/ in ſijn daden. Ten derden/ in ſijn gedachten, en begeerten.

Hoe elendig den menſch is in ſijn geboorte en kindſe jaren ſien wy dagelijkx: ſoo dat hy daar eenen ruymen tijd legd ſonder verſtand/ ſonder ſprake/ in zijn onreynigheid/ onmachtig om te gaan; ſich ſelven te kennen/ of eenigſins te behelpen; ſulkx dat hy noodſakelijk in ſijnen drek vergaan ſoude/ en van honger en dorſt verſmachten/ indien hy van andere niet geholpen wierd. Groot wordende is hy gedwongen in 't ſweet ſijns aangeſichts ſijn nooddruſt te ſoeken: daar menige dieren dadelijk na haar geboorte haar ſelven helpen/ en haren nooddruſt gereed vinden. Den menſch alleen is meer ſiekten en qualen onderworpen/ dan alle de andere dieren te gelijk: behalven dat hy meer gevoelig is van het quaad/ dan van 't goede; want hy heeft grooter ongemak van de pijn eens vingers, dan vermaak door de geſondheid des ganſchen lichaams. Sijn leven is niet alleen kort maar onſeker; en de ontijdige dooden nemen den meeſtendeel der menſchen wech/ eerſe tot het derde deel van haare jaren komen. Haar leven is van allen zijden beſet met duyſenderley gevaar/ angſtige ſorge/ vreeſe/ en verdriet. Het verſtand ſteekt vol onwetendheid, dwalingen en valſche meeningen, den wille is door alle ſonden en ongeregelde begeerlijkheden en herts-tochten bedorven, welke voorts den menſch ten hoogſten elendig maken/ als daar zijn nijd, onmatigheid, een onvergenoegd herte, gierigheid, onverduldigheid, twiſt-gierigheid, doodſlag, &c.

Wat belangd het doen en laten der menſchen/ een groot gedeelte gaat door met den ſlaap, een voor-bode en voorbeeld des doods. In ſijn Jonkheid moet hy langen tijd door-brengen om te leeren 't geene hem noodig is/ om naderhand met groote ſorge en moeyte te leven. Wat iſſer lichtveerdiger/ onbedachter/ en meer gevaar onderworpen dan den Jeugdigen Ouderdom? hoe menige ſorgen en bekommerniſſen ſleept het Houwelijk en opvoedinge der kinderen met ſich? hoe menig menſch verlieſt ſijne middelen en tijd door ſwaare Proceſſen, welke dikmaal niet ſoo ſeer door onrecht der ſake/ als wel door verſuym/ of ongerechtigheid/ verlooren worden. Wat elenden en jammeren wordender niet veroorſaakt door onnoodige en ongerechtige oorlogen? hoe menige menſchen ſuchtender onder de verdrukkinge der machtigen; uyt welken inſicht Salomon de dooden gelukkiger acht dan de levendigen, en die noyt geweeſt zijn dan die beyde, om datſe niet hebben geſien het onrecht datter onder de Sonne geſchied. *Eccl.* 1-3. Wat iſſer gemeender in de Wereld/ dan dat de Godlooſen rijk, ge-eerd, matig en weelderig zijn; de vromen daar en tegen veracht, verdrukt en dikmaal ſeer grouwelijk mishandeld; hoe menige millioenen menſchen wordender als elendige ſlaven gehandeld en verkoft/ om den hoogmoed en gierigheid der Grooten te voldoen? ſelfs in Chriſten-rijk, zijn den meeſten deel der menſchen arm, om den rijkdom en weelde eeniger Grooten ſtaande te houden/ welke dikmaal door overvloed en overdaad vergaan; daar andere door gebrek verſmachten. In het Pauſdom word by na al het vermogen der Landen/ daar al de Onderdanen ſouden konnen bequamelijk by leven/ als het wel verdeeld waar/ aan den Adel of Geeſtelijckheid getrokken/ de overige meeſt alle in ellendige dienſtbaarheid/ en armoede/ ſuchtende. Menige menſchen worden genoodſaakt haare geſondheid en leven dagelijkx in

groot

Digitized by Google

groot perijkel te begeven / om te winnen 't geene waar door ſe niet dan ſeer armelijk haar elendig leven mede onderhouden konnen. Een groot deel van de Aarde is onbequaam om van menſchen bewoond te worden / door ongebruykelijke klippen, bergen, heyen en gantſch onvruchtbare gronden, quade dampen der minerale gronden / door onverdragelijke koude of hitte, langduurige nachten, door gebrek van ſoete wateren, en andere noodſakelijkheden. De Land-bouwerye is niet alleen vol ſwaren arbeyd, maar ontelbare plagen en ongemakken onderworpen; insgelijks de Zee-vaart, door klippen, ondiepten, ſtormen, &c. Sulks dat waar ſich ook den menſche keerd / hy vind alleſins menige en groote ongelegentheden / die ſijn leven kort en verdrietig maken. De gebreken en jammeren / ſegd Salomon *Eccleſ.* 1. zijn ſoo veel datſe niet konnen geteld / en ſoo ſwaar / datſe den meeſten deel niet konnen gebeterd worden. ℣. 15. Het kromme kan niet recht gemaakt worden: en het geene dat onbreekt kan niet geteld worden. Het gantſche gebouw van Hemel en Aarde is de ydelheid onderworpen, en ſucht onder de dienſtbaarheid der verdorventheid. *Rom.* 20. 21. &c.

Wat aangaat de gedachten, wenſchen, bekommerniſſen, oordeelen, genegentheden en gewoonten der menſchen, daar in is geen minder ydelheid, als de voorgaande. Sommige jagen ſeer na de hooge Ampten en Hoofſche manieren van leven; daar men nochtans nergens meer dienſtbaarheid / bleyeryen / geveynſdheid / en allerley ſonden / en ydelheden, in de opperſte graad ſiet heerſchen / dan in der Koningen en Prinçen hoven. Andere ſtellen haar meeſte genegentheid tot vergaderen van groote rijkdommen, welke doch haar niet konnen helpen in den tijd van benauwdheid, ſiekten / &c. Sy vergaderenſe met groote ſmerte, beſittenſe met veel vreeſe, en gevaar, en verlieſenſe menigmaal met de grootſte herts-ſeer. En hoe-welſe veel beſitten / genietenſe echter daar van ſeer weynig / ſoo datſe van de reſte niet hebben dan ſorge en moeyte. Wat iſſer ydelder en ongeſtadiger dan de gedachten en bekommerniſſen der menſchen; welke meeſten deel loopen op nietige / geringe / toekomende / en by gevolg gantſch onſekere dingen / welke hare macht te boven gaan / en tot welke ſy met al haar bekommerniſſen niets konnen toebrengen / of afdoen. *Matth.* 6.

Hoe ydel de menſchen zijn in haar woorden, hoe veranderlijk in haar voornemens, hoe ontrouw in haar beloften, hoe bedriegelijk in haar handelingen, hoe ydel in haar kleedingen, en geſtadige veranderingen der ſelver fatſoenen / &c. mach niemand onbekend weſen / die maar een weynig met menſchen verkeerd heeft. Eenige roemen op haar edele af-komſte, daarſe ſelve ſchend-vlekken van zijn / door haren booſen Aart / en ſchandelijk leven. Sommige zijn trots op de ſchoonheid van haar lichaam / daar doch niet in woond dan een bedorven geeſt, en verfoeyelijke zeden. Daar zijnder die grootelijks ingenomen zijn met de ydele uytwendige eere, daarſe nochtans ſelfs in haar gemoed overtuygd zijn datſe die onwaardig zijn / en ſeer wel weten dat het maar geveynſdheid ofte vreeſe is / die haar die eere doed bewijſen. Veele roemen op haar wijsheid, die dikmaal niet beſtaat / dan daar in datſe een ſake door veel talen konnen ſeggen; of in ydele inbeeldingen / daarſe noch beter, noch gelukkiger door worden / maar veel erger en elendiger. Selfs in den Gods-dienſt, daar 't immers beſt behoord geſteld te zijn / daar is den menſch noch aldermeeſt de ydelheid onderworpen. Het grootſte deel der menſchen legd onder de verfoeyelijke verleydinge, of der Heydenſche Afgoderye, of Turkſe bedriegerye, of Joodſche blindheid, of Paapſche bedorven en gantſch vervalſchte Chriſtendom. Selfs die maar uytwendige belijdeniſſe doen van den rechten of beſten Gods-dienſt, zijn maar een kleyn gedeelte des Wereldts; behalven dat onder die uytwendige belijders ſeer weynige noch zijn / in vergelijkinge / welkers Gods-dienſt oprecht mach geoordeeld worden.

In al het geſeyde hebben wy maar op het alderkortſte de Hoofd-ſtukken aangeweſen / in welke haar de ydelheden der menſchen vertoonen / welke yder ſeer breede ſouden konnen beveſtigd en uytgebreyd worden. Edoch moet deſe aanmerkinge niet dienen om ons leven noch verdrietiger te maken dan het is / of om een tegenheid daar in te krijgen; maar om ons te waarſchouwen van de menigerley bedriegeryen des Werelds / op dat wy leeren nergens op ons vertrouwen te ſtellen / dan in God / en een goed gewiſſe / oeffeninge der ſaligmakende wijsheid / en deugden: *Eccl.* 12. 13. En dat men de Wereld gebruykt als niet gebruykende, immers niet misbruykende, want des ſelfs gedaante, en al watter in is / gaat ſeer licht en haaſtelijk voor by, als een bloeme des velds ſeer licht verdwynende / en onder het gebruyk vergaande 1 *Cor.* 7. 31. 1 *Joh.* 2. 17. *Pſal.* 90: 10. *Prov.* 2. 3, 5, 15, 16, 17. Want onſe ziele onſterffelijk, en van een Goddelijke af-komſte zijnde / ſal nooyt anders dan in God / haaren oorſpronk (na wiens beeld ſy geſchapen is /) konnen beruſten, en vergenoegen ſcheppen. Laat ons trachten na Hemelſche / Geeſtelijke / Goddelijke goederen / die ons de ongeſtadige toevallen der Wereldſche veranderingen niet ontnemen konnen / maar den weg bereyden tot de eeuwige volmaakte gelukſaligheid / waar van ſy de beginſelen zijn. 2 *Cor.* 4. ℣. 17. 18. *Col.* 3. ℣. 1.—4. *Phil.* 3. 20, 21. *Matth.* 6. 20, 21, *&c.* Salomo, in ſijnen Prediker / wijdloopig de ydelheid aller dingen aangeweſen hebbende / trekt daar tweederley gebruyk uyt. Eerſt / dat men boven alles moet trachten om wel te leven, en voorts vroylijk, dankbaar en wel vergenoegd te weſen: want dat is het beſte dat wy van de Wereldſche dingen genieten konnen. *Eccl.* 3. 12. 13. 22. en 2. 24. en *Cap.* 5. 17, 18, 19. en 8. 15. en 9. 7, 8, 9. Ten anderen / ſoo beſluyt hy dus *Cap.* 12. Van alles dat geſegd is, is het eynde der ſake, vreeſt God en houd ſijne geboden, want dat betaamd alle menſchen Want God, &c. Sommige daar en tegen / onder de Heydenen / hebben de groote en menigvuldige elenden en ydelheden des Werelds / en menſchelijken levens / ſoo ſeer doorſien / en aangetrokken / datſe daar op loochenen dorſten / dat God van de Wereld oorſaak of Schepper was: niet bedenkende / of konnende begrijpen / hoe dat van het opperſte goed / volmaakte wijsheid / en macht / ſoodanigen werk ſoude voortgekomen zijn. Homerus oordeelde dat de menſchen waaren de elendigſte onder alle dieren: en Lucianus voerd Pythagoram in / (wiens de ziele verſonnen word alle ſoorten van dieren / en menſchen / der ſelver lichamen by beurte aannemende / door-wandeld te hebben) belijdende en betuygende / dat hy genugchelijker geleefd hadde doen hy een Puyt ofte Kik-vors was / dan doen hy een Menſch was. Silenus seyde dat het alderbeſt was voor een menſch noyt geboren te zijn / en naaſt daar aan / haaſt te ſterven. Plinius getuygde / dat de grootſte weldaad die yemand van God konde ontfangen / de kortigheid des levens was. Waarom ook die van Thracien beweenden de geene die geboren wierden, en waaren vroolijk over de geene die overleden waaren: en / ſegd Eraſmus *lib. de Lingua*, alle deſe dingen / al ſchijnenſe ongerymd / ſouden niet ver van de waarheid weſen / indien wy de rampſaligheden deſes levens niet konden verſachten / met de hope der eeuwige en volmaakte gelukſaligheid.

Antwoorde op de tegenwerpinge van de Wereldſche ydelheid.

Diend voor eerſt tot antwoord / dat de Wereld deſe ydelheden ten grooten deele onderworpen is / door de ongerechtigheid, ongeſtadigheid en eygen-willige

genwillige onmatigheid / en ongehoorſaamheid der menſchen / en derhalven den Schepper geenſins kan toegeeygend worden. Wat belangd den arbeyd der menſchen / die is haar tot een noodige oeffeninge des lighaams / en behoudeniſſe der geſondheid / noodſakelijk. Dat de goederen van de Wereld niet even gelijkelijk zijn aan alle menſchen uytgedeeld / is insgelijks tot welweſen des menſchelijken levens dienſtig: want d'een ſoude d'ander niet willen ten dienſte ſtaan / of onderworpen zijn; daar wy nochtans alle door onderlinge dienſten aan malkanderen / leven moeten; en ſonder de ſelve niet konnen beſtaan.

Wat aangaat dat het de vromen qualijk en den godlooſen wel gaat in de Wereld. Men moet onderſcheyd maken tuſſchen den inwendigen en den uytwendigen ſtaat der menſchen. D'Eerſte is gelegen in de rechte wijsheid, deugd, vergenoeginge des gemoeds, *εὐθυμία* ofte goede geſtalte der ziele, vertrouwen op God, geruſte en blymoedige conſcientie, verſekeringe, en beginſelen der eeuwige volmaakte gelukſaligheid: en in deſe dingen is aldermeeſt den gelukkigen ſtaat der menſchen gelegen / als behoorende tot haar weſen en beſte deel: gelijk elders verder beweſen is. Deſe zijn den vromen eygen / en maken haar gelukkiger dan alle uytwendige dingen des Wereldſ doen konnen: welkers beſit / ſonder rechte wijsheid en deugd / de menſchen gemeenelijk veelderley onheylen veroorſaakt. En / gelijk den vromen alle dingen ten goede ſtrekken / (door het wijs beleyd Gods / tot veelderley nutte oogmerken) ſoo den verkeerden in tegendeel alle dingen ten quade. *Tit.* 1. 15. Gelijk by andere gelegentheid breeder in 't byſonder betoond word.

Dat verder voor-geworpen word / datter veele dingen zijn in de Wereld / die voor den menſch geen gebruyk hebben en onnut zijn. Dat komt uyt een ydele inbeeldinge / als of het quaad waar dat den menſch juyſt niet beſeft hem dienſtig te weſen; en of alles juyſt moeſt tot ſijnen dienſt ſtaan. Daar nochtans God niet alleen om aan de menſchen ſijn goedheid te bewijſen de Wereld geſchapen heeft / maar aan alle ſijne Schepſelen goed is; en menige andere eynden zijn / en inſichten / tot welke hy de dingen des Wereldſ geſchikt heeft / van welke ons veele konnen onbekend zijn.

Den geleerden Scaliger beſpot met recht de ydele ſcherp-ſinnigheid der geene / welke alle dingen / ook die ſeer verderflijk / ſchadelijk / en verdrietig zijn voor de menſchen / wilden duyden als tot haar nut / voordeel / en om der menſchen wille alleen voort gebracht. Wat iſſer (ſegd hy) gekkelijker, dan dat men ſegd, dat de Muggen geſchapen zijn, op datſe als Chirurgijns den menſchen dienen ſouden, om haar overtollig bloed te loſſen? Of dat men ſich inbeeld dat de Vloon en Weeg-luyſen ons toegeſchikt zijn, om de menſchen 's nachts wakker te maken, om te bidden. Of dat de venynige dieren geſchapen zijn om der menſchen ſonden te ſtraffen, of om haar op te wekken tot geduld, kloekmoedigheid, matigheid. Want deſe gebruyken konnenſe niet hebben ontrent onnooſele ſprake-looſe kinderen, ofte ontrent de beeſten, dieſe nochtans ſoo wel door haar venijn beſchadigen, als de ſnoodſte menſchen, welke dikmaal alderminſt daar van ſchade lijden. Het is dan een groote, en ydele onbedachtſaamheid, alles te willen verachten, of als onnoodig te rekenen, 't geene wy niet ſien dat ons eenig byſonder voordeel toe brengd. Sie Scaliger Exercitatione 250. Art. 1.

Wat de pijne belangd / die de menſchen onderworpen zijn / wy hebben getoond / in het Capittel van de dieren / dat die (gelijk mede het vermaak) noodſakelijk heeft moeten plaats hebben in de dieren / tot haar behoud en onderhoud haares levens / gelijk daar breeder is beweſen. Sie vorder wat wy geantwoord hebben / de geene die de natuur te veel beſchuldigen / en haare gebreken en ydelheden ſoo hoog verheffen / en uytmeten / datſe ſelfs ſoo verre uytgeborſten zijn / datſe niet alleen loochenden dat God de Wereld niet hadde geſchapen / maar datſe van den booſen Geeſt voort gebracht was. Sie het tweede Cappittel van de Wereld. Art. 7.

Het heeft God behaagd / om te beter de uytnemendheid van het goede te vertoonen / het ſelve op de Aarde alleſins met het quade vermengd te laten weſen / en als tegen malkanderen overgeſet. Sulks dat / als men al watter is / en al watter geſchied op de Aarde / wel aanmerkt: ſoo ſal men bevinden dat alles beſtaat uyt contrarieteyten ofte tegen-geſtelde ſaaken. Dan iſt winter, dan ſomer: dan nacht, dan dag: daar is hoogte, daar is leegte: ruſte en beroeringe: daar is warmte en koude; en uyt die twee rijſen allerley andere tegenſtrijdige hoedanigheden in de natuure: als daar is / lichtigheid, ſwaarheid; vochtigheid, droogte, hardigheid, ſachtigheid; en ſoo voorts. Het leven en bedrijf der menſchen beſtaat mede uyt enkele contrarieyten. Dan waakt men / dan ſlaapt men; dan is men geſond, dan ſiek; dan verſadigd, dan hongerig: dan te jonk om tot de byſonderſte daden des menſch-waardigen leven bequaam te zijn / dan te Oud, d'een bouwd, d'ander breekt af dat gebouwd is; d'een plant, d'ander roeyd uyt; dan is men in vrede, dan in oorloge, dan blijde, dan droevig; d'een al te rijk, d'ander al te arm: deſe / goed van verſtand en genegentheid, is een ellendige ſlaaf; d'ander / een godlooſen heer, die over hem heerſcht. D'Een ſterft, d'ander word geboren. Deſe is wijs, geene dwaas; deſe vroom, veele godloos; d'een regeerd, d'ander is onderworpen. En ſoo voorts / waar men ſich keerd of wend / aan allen zyden ſal men de Wereld uyt allen deſen / en enkele tegen-ſtrijdigheden, vervuld vinden. Even gelijk een rad dat omgedraayd word / daar in ſiet men geſtadiglijk tegen-geſtelde bewegingen; het een deel klimd op, het ander daald, het een is onder, het ander boven; het een aan de ſlinker, het ander aan de rechter zijde. Soo gaat het insgelijks met de aardſche ſaken / en ſonderling met de menſchen / welke onder den ronden Hemel beſloten zijn / en op de rondte der Aarde ſweven: en door de ronde beroeringe / of der Son en Sterren / of wel der Aarde ſelfs / onderhouden worden. Daar op ſchijnd ook den Apoſtel Jacobus geſien te hebben / als hy de geboorte der menſchen een rad toeëygend / ſeggende *Cap.* 3. v. 6. Dat de quade tonge ontſteken het rad onſer geboorte. Selfs een en de ſelve menſch / is heden geëeerd, morgen veracht: nu rijk; daar na arm: nu vrolijk en welvarende; morgen elendig: d'een tijd een heerſcher, d'ander tijd een ſlaaf, *Eccl.* 10. 7. Ik hebbe knechten te paarde geſien, en Vorſten gaande als knechten op der Aarde. Den Keyſer Valerianus van Pacorus Koning der Perſen overwonnen zynde / moeſt hem als een ſlaaf dienen: hy maakte van hem een voetbank als hy te paarde wilde klimmen / doende hem op ſijn handen en voeten nederleggen / en tredende op ſijn rugge / ſprong aldus te paarde. Daar zijnder die beveſtigen aangemerkt te hebben in de Roomſche Geſchiedeniſſen, datter in verſcheyden tijden zijn geweeſt drie-en-ſeventig Keyſers, welkers tijd van regeringe / alle te gelijk nagerekend zijnde / maar een honderd Jaar uyt brengen; en datter van die drie-en-ſeventig maar twee op haar bedde geſtorven zijn. Voorts / waarom dat God de ſonde, en by gevolg de dienſtbaarheid der verdorventheid en ydelheid, heeft wijſelijk toegelaten: en hoe dat hy / volgens de beloften der H. Schriften / alles weder ſal herſtellen, en tot de eeuwige volmaaktheid brengen: daar van hebben wy in de verklaringe der duyſtere plaatſen des N. Teſtaments over *Rom.* 8. *Heb.* 2. v. 10. En elders gehandeld. Inſonderheid moet hier in achtinge genomen worden / dat veele dingen / die ten quade geduyd worden / voor komen uyt de groote verſcheydentheid der natuurlijke lichamen. Van welke wy in den aanvang deſes Werks gehandeld hebben / en getoond dat de ſelve behoord tot meer-

der

der volmaaktheid en cieraad des Wereldts / en grootelijks ſterkt tot Gods eere.

Noch word hier tegen-geworpen / dat het ſchijnd tegen reden te zyn / dat den menſch, die ſoo deſtigen Schepſel is, tot ſoo groote dingen bequaam / en tot wiens dienſt de Wereld geſchickt is / ſoo kort van leven is / ſulks verſcheyden ſoorten van beeſten langer leven dan de menſchen. Doch deſe beantwoorden wy met de woorden van Seneca *lib. de vitæ brevitate.* Dat ons leven niet kort is, maar dat wy het kort maken, voor eerſt, door onmatigheid, roekeloosheid, onnoodige perijkelen te ondergaan, door oorlogen, nijdigheid, en menige andere ſonden. Ten anderen, door dien wy veel tijds door brengen, of met niet te doen, of met ydele, onnoodige dingen; of met quaad te doen, of immers met ons te bemoeyen met vremde ſaken, moeyelijkheden, en ydelheden van andere menſchen, die tot ons wel-leven niet en behooren. Ons leven is lang genoeg alſt maar wel beſteed en door-gebracht word, inde kennnſſe Gods, ſijner werken, onſes ſelfs, en in na-ſpeuren en betrachten van die ſaken, welke tot ons wel weſen dienſtig en noodſakelijk zijn. Hy heeft lang genoeg geleefd, die wel leefd, wel heeft leeren ſterven, en tot rechte wijsheid gekomen is.

Want een menſch die ſoo gelukkig is / en ſoo lange leefd / dat hy met een verſtandig en aandachtig oog / en oordeel / alles dat in de Wereld is / en geſchied / door ſien kan: die kan ſich lichtelijk vergenoegen / al word hy niet ſeer Oud; om dat hy bemerkt / dat altoos het ſelve is / en geſchied / en geduuriglijk weder komt, datter onder de Son niet nieuws is. Het een Jaar is meeſt gelijk in alles het ander / den eenen dag den anderen. De Son gaat op, en gaat onder, het word dag en dan weder avond, en nacht, en ſoo voorts altoos. Men ſtaat op van den ſlaap / men gaat tot ſijn werk / men eet / en gaat weder na ſijn ſlaap-ruſt / het word winter / en dan ſomer / en weder winter; en de ſelve dingen komen geſtadiglijk weder / ſulks dat men daar verdriet / en een tegenheid / in krijgd. Even gelijk een menſch / die een Muſijk-ſtuk hoord / of een Spel ſiet op een Toneel vertoonen: hoewel hy het eenige weynige reyſen achter malkanderen met aangenaamheid kan hooren / of ſien; nochtans krijgd hy der verdriet in / ſoo al dikmaal achter een het ſelve vertoond of geſpeeld word; hoe-wel het ſeer deſtig mochte weſen. Deſe ydelheid wijſt ons Salomon wijdloopig aan *Eccleſ.* 1. v. 4 — 10. &c.

Ten anderen / een menſch die ſoo verre komt / dat hy alles verſtandelijk kan door ſien, en oordeelen / bemerkt de groote ydelheid, en elenden des menſchelijken levens / daar wy voor deſen breeder van gewag gemaakt hebben; hy ſiet dat het leven veel meer ongenoechte / en onheylen / dan vermaak onderworpen is: waar hy hem keerd / vind hy ſijn miſnoegen / in de regeeringe der Republijken / in de Gods-dienſten, oorlogen, in allerley ſtaat van menſchen en ſaken vind hy jammeren / gebreken / ongerijmtheden / ſotte dwalingen / diſorders / en verkeertheden ſonder getal / en dat de Wereld ganſch in het booſe legd. Want *Eccl* 1. 15. Het kromme kan niet recht gemaakt worden: en het geene dat ontbreekt kan niet geteld worden. 't Welk alles hy bemerkende / begint met een genereus gemoed / en hooger geeſt / de Wereldſche ydelheden te verachten: ſulks dat Salomon van ſich ſelven getuygd / dat hy / ſiende de ongerechtigheden dieder in de Wereld omgaan / de doode prees boven de levendige, ja die noyt geweeſt zijn, en waaren, boven die beyde, om datſe niet hadden geſien het booſe werk dat onder de Sonne geſchied. Sie *Eccl.* 4. - 3. En veel meer ſal hy de Wereld konnen verachten / die op den gront van een wel-geſtelde ziele / de hoope der eeuwige en volmaakte geluksaligheid by ſich ſelven vaſt begrepen heeft.

Beſluyt des laatſten Capittels, van den Hemel.

IN den Hemel dan vertoond ſich aldereerſt de Heerlijkheid Gods, *Pſ.* 8. en 19. &c. Want de natuur houd die orde / dat de ſchepſelen ſoo veel treffelijker zijn / alsſe den opperſten Hemel, en Throon Gods nader komen: maar de onedelſte / ſwaarſte / en grofſte lichamen / welke als den droeſem des Wereldts te achten zijn / heeft God verſt van den Hemel / in de diepte en laagſte plaatſe verſtooten.

Indien het onderſte des Hemels / dat alleen van ons kan geſien worden / ſoo ſchoon is / dat'er niets in de Wereld is / dat in ſchoonheid en aangenaamheid te vergelijken ſy / by het aanſchouwen van den ronden ommetrek des helderen Hemels; hoe veel onbegrijpelijker / heerlijker / en ſchoonder moet het binnenſte des Hemels zijn / daar God zijnen Throon heeft / en woond in een ontoegankelijk licht? Van welkers wooninge wy / hier op Aarden / maar de onderſte ſolderinge met ons geſicht bereyken konnen. Soo veel gelukkiger en heerlijker als God is / en die met hem de eeuwige volmaakte geluksaligheid genieten / als de geringe / elendige / gebrekkelijke / en altoos in veranderinge ſwervende / verderflijke lichamen / hier op de Aarde; ſoo veel deſtiger is den Hemel der Hemelen, dat opperſte Heylige der Heylige / dan de Aarde, en omſwervende Lucht der ſelve: want God en de natuur, heeft de plaatſen gematigd na de treffelijkheid der ſaken / welke hy in de ſelve geplaatſt heeft.

Dat echter deſen opperſten Hemel een geſchapen en lochtig lichaam is / en hoe men eenigſins ſich inbeelden kan / dat de verheerlijkte lichamen der Uyt-verkoorene in het ſelve haar verblijf en beweginge ſullen hebben: daar van hebben wy gehandeld in ons Boekxken van de Eygenſchappen en Werken Gods, *Capittel* 13.

1. Om wat redenen onſe ziele by ſonderlijk God loven moet?
2. Wonderlijken aart, kracht, en waardigheid der ziele.

DEn Propheet / hebbende aangemerkt / en als opgewekt alle Gods werken, aan alle plaatſen zijner Heerſchappye, om God te looven; beſluyt eyndelijk met aanmaninge van ſich ſelven / en aanſprake tot zijne eygen ziele, ſeggende / Loof den Heere mijne ziele. In onſen Text *Pſ.* 103. 22. en v. 1. Loof den Heere mijne ziele, en al wat in my is, ſijnen heyligen name. Om dat de ziele is het uytnemendſte en waardigſte deel des menſchen / ja als den geheelen menſch eenigſins te achten / volgens de Platoniſche beſchrijvinge / dat een menſch is *mens utens corpore*, een verſtandige ziele, welke het lichaam als ſijn werktuyg en ſit-plaats gebruykt. Ten tweeden / om dat God de ziele der menſchen / boven alle dieren / met verſtand en een goddelijke bequaamheid begaaft heeft / om alle Gods werken met aandacht te bemerken, en met verſtand van de ſelve te konnen oordelen, en alſoo ſijnen Schepper in, en door de ſelve te konnen kennen en verheerlijken. Tot welken eynde / hy hem een lichaam beſchikt heeft / dat geheel na boven verheven is / en het aangeſicht bequaam om de Hemelen, en alles / te aanſchouwen. Ten derden / om dat de ziele is van een Hemelſche en Goddelijken oorſpronk, van den Hemel / en Vader der lichten en geeſten afvloeyende / ja na ſijn beled voortgebracht / en in ſich ſijn gelijkeniſſe vertoonende. Ten vierden / om dat God in den menſch alle volmaaktheden der geſchapen lichamen gelijkelijk ſoo Hemelſche als Aardſche / in een uytſtekende treffelijkheid / in een kleyne Wereld, en kort begrijp der Schepſelen Gods / begrepen en t' ſamen gevoegd / heeft. En datter by gevolg niet wonderlijker / edelder / noch uytnemender is / dan de ziele der menſchen / in haare krachten /

ten / bequaamheden / en werkingen aandachtelijk aangemerkt. Want hoe-wel de werkingen der ziele veelderley zijn / ten aanſien van de manieren van werkingen / en werk-tuygen / door welke ſy geoeffend werden: nochtans is 't maar een ziel / en een innerlyke kracht / faculteyt / en weſentlijke bequaamheid / door welke alle de werkingen der ziele gewrocht geworden. Even gelyk menſchen en dieren inder daad geen vijf faculteyten, of verſchillende krachten van gevoelen, en hebben / maar alleen eene; door welke wy ſien, hooren, de reuken, en ſmaken, onderſcheyden, en gevoelen. Maar om dat deſe oeffeningen van gevoelen geſchieden op verſcheyden manieren / door verſchillende werktuygen / en omtrent verſcheyden voorwerpſelen / ſoo noemen wy die vijf ſinnen, en begrijpenſe als van malkanderen verſcheyden te weſen. Insgelijks is 't de ſelve ziele / en de ſelve inhangende weſentlyke kracht / en bequaamheid / waar door onſe ziele gevoeld, alles begrijpt, onderſcheyd; Item / het eene wil, het ander niet wil, en de leden beweegd om dit te doen of te laten; het een te vlieden, en het ander te verkrijgen. De ſelve ziele gebeugd / door de ſelve weſentlyke bequaamheid / 't geene te voren is begrepen / en nu afweſig is; door welke ſy het tegenwoordige oordeeld / ſich yets inbeeld / of anderſins reden gebruykt.

Nochtans gebeurd het wel / dat de oeffeninge van de eene werkinge der ziele verhinderd word / of geheel weg-genomen word / ſonder dat de andere verſeerd of belet worden / om dat de ziele / tot oeffeninge harer verſcheyden werkingen / verſchillende leden / en werktuygen / gebruykt; en om dat de eene geſtalte of gematigdheid der levendige geeſten / en leden / meer tot deſe / en een andere tot andere werkingen bequaam zijn. De Hiſtory-ſchrijvers verhalen ons / en onder andere Thucydides, dat omtrent een groote peſte, veele menſchen haar gantſche geheugeniſſe verlooren hebben / ſoo datſe vergeten hadden al watſe opt geleerd of geweten hadden / ja datſe haar ſelven niet kenden / noch van haar eygen naam of perſoonen yets wiſten / of onthouden hadden. 't Selve meld ook Lucretius, ſeggende:

Atque etiam quoſdam cepere olivia rerum cunctarum, neque ſe poſſent cognoſcere ut ipſi. De dagelijkſche ervarentheid leerd ook / dat ſomtijds eenige uytterlijke ſinnen belet worden in haar werkingen / hoe-wel de andere onverhinderd zijn. En dat de reden-oeffeninge, inbeeldinge, en oordeel, ſomtijds door ſiekten bedorven ofte belemmerd worden; hoe-wel de geheugenis goed blyft. Somtijds word ook de geheugenis ſeer verminderd / hoe-wel het oordeel en verſtand wel geſteld is. Hoe-wel ſonder het gebruyk der geheugenis / het oordeel en oeffeninge der reden / by gevolg / by na geheel moet verhinderd worden. Want yemand die geen geheugenis heeft van yets / 't geene hy te vooren beſeft of geweten heeft / kan alleenelijk begrijpen 't geene door het tegenwoordige / door de ſinnen / tot ſijne inbeeldinge gebracht word. 't Welk alſoo het ſeer weynig is / ja maar enkele ſaken konnen weſen / ſoo blijkt / dat de reden-oeffeninge, ſonder de geheugenis, niet en kan geoeffend worden. Want die geſchied door vergelijkinge van veelderley ſaken met malkanderen / als mede door verdeelinge, en t' ſamen-voeginge der ſelve; Item / door ſluyt-redenen van gevolg / uyt veele byſondere inbeeldingen, tot een gemeen begrijp; en weder uyt een gemeen beſeffen / tot byſondere inbeeldingen / welke daar onder begrepen zijn; gelijk elders aangeweſen is.

De ziele, ten aanſien van haar begrijpende kracht, word ook eenigſins geſegd alles te weſen: om datſe alles kan beſeffen / verſtaan / oordeelen / en / by gevolg / eenigſins de gedaante aller dingen aantrekken door haar begryp. Sy lijd te gelijk en werkt in haar verſtand; want voor ſoo veel door bewegingе en aandoen / de kennis eeniger ſaak in haar verwekt word / ſoo lijdſe; maar voor ſoo veel ſy alles onderſcheid, oordeeld, beſeft / onderſoekt; begeert of verwerpt; vliet of navolgd; ſoo werktſe uyt haar eygen ſelven / en is de naaſte en eerſte oorſake van haare werkingen.

Daar is ook niets wonderlijker dan de ziele ten aanſien van de kracht der genegentheid, wille en liefde, dieſe oeffend / want door de liefde werd het beminnende niet alleen met het beminde ſeer nauw vereenigd, maar eenigſins een en het ſelve. Sulks dat de ziele niet ſonder reden geſegd word meer te zijn daarſe bemind, dan daarſe leeft, of het leven veroorſaakt. De Oude hebben ſeer nadrukkelijk van de liefde geſegd; datſe is / *ſui quædam in rem amatam effuſio, quidam ſui exitus, quædam à ſe peregrinatio, voluntaria mors.* Gelijk als een ſekere uyt-ſtortinge van ſich ſelven, in 't geene wy beminnen, een uytgank van ſich ſelven, en als een overgank tot het beminde; een vervremdinge van ſich ſelven; een gewillige dood, of drift / waar door wy ons eygen ſelven als vergetende en verſuymende / geheel ons overgeven / en als wenſchen een te zijn met het geene wy ſterk lief hebben; in het ſelve eenigſins meer dan in ons ſelven behagen en vergenoegen nemende. Deſe liefde, vallende op God, als het uytnemendſte en alderbeſte voorwerpſel / maakt den menſch eenigſins een met God. Soo dat hy ſijn heyligheid / ... / natuure / geluksaligheid / en heerlykheid deelachtig word. *Joh.* 17. 21. Op dat ſy alle een zijn, gelijkerwijs gy Vader in my, en ik in u, dat ook ſy in ons een zijn: op dat, &c. *Hebr.* 12. 10. 2 *Petr.* 1. 4. 2 *Cor.* 3. 18. &c.

Eyndelijk mach in de vijfde plaats tot een reden hier by gevoegd worden / waarom inſonderheid God door onſe zielen moet geloofd worden. Om dat God den menſch in ſijn ziele ſulken verſtand, beleyd en bequaamheid gegeven heeft / waar door hy heerſchappye kan gebruyken over alle Gods werken: ſulks dat hy de afgronden der Aarde gebruykt / de bergen omkeerd / de mineralen daar uyt haald: alle de gewaſſen der Aarde ſtaan tot ſijnen dienſt: alle dieren (hoe groot en ſterk datſe zijn) konnen door konſt / beleyd / en verſtand der menſchen gevangen, getemt en bedwongen worden. *Pſal.* 8. 6. Gy hebt hem met eere en heerlijkheid gekroont. Gy doet hem heerſchen over de werken uwer handen. Gy hebt alles onder ſijne voeten geſet, &c. Aangeſien dan God de menſchen ſulke voortreffelyke krachten in de ziele gegeven heeft / welke hy ook lichtelyk kan komen in haar gebruyk te miſſen; ſoo dat hy door het ontbeeren van ſijn geſicht / gehoor / en ſinnen / Item / door verlies van ſijn verſtand / geheugenis / en krachten des lichaams / gansch machteloos / elendig / wan-hopende / dol / raſende / miſmoedig / dwaas / en in den hoogſten trap rampſalig / kan worden / indien hem God de gaven ſijnes Geeſt ontrekt: ſoo blijkt klaarlyk / met hoe grooten ſorg / en ernſt / wy de gemelde bequaamheden onſer zielen behoorden tot het rechte eynde te gebruyken / welke inſonderheid is onſen Schepper te loven en te verheerlijken. Op dat wy niet / door misbruyk / van de gemelde gaven rechtveerdelyk berooft wordende / mogen vervallen van een ſeer gelukkigen en treffelijken ſtant / tot de alder-elendigſte ſtaat die bedacht mach worden. Want de bevindinge en reden leerd ons / dat de deftigſte ſaken / gaven / en bequaamheden / misbruykt, en bedorven wordende / de alder elendigſte / ſlimſte, ſchadelijkſte, en ergſte bevonden worden.

Dat men God moet loven, ook met alderley Geſangen, en Muſijk inſtrumenten.

Staat noch eyndelijk aan te merken / dat David, en de gansche gemeente der Joden, volgens de Goddelyke inſtellinge / niet alleen God gewoon zijn geweeſt te loven en te verheerlijken, in haar hert, en met woorden: maar inſonderheid ook opentlijk in

de

de Gemeynte Gods / door treffelijke Gedichten, Lofſangen / en alderhande Muſicale Inſtrumenten, tot dien eynde verordend. Als onder anderen blijkt *Pſal.* 150. 3. Loofd God met geklank der Baſuyne; loofd hem met de Luyte, en met de Harpe. Loofd hem met de Trommel en Fluyte; Loofd hem met het Snaren-ſpel en Orgel. Loofd hem met hel-klinkende Cymbalen: loofd hem met Cymbalen van vreugden geluyd. En / om dit eenigſins te paſſen op onſe tegenwoordige gelegentheid der tijden / welke wy beleven / ſoo ſullen wy een weynig nader onderſoeken. Eerſt / aangeſien dat men in de Oude tijden niet alleen Davids Pſalmen, maar ook andere Liederen en Lof-ſangen, placht te gebruyken; of ook nu ſulks behoorde te geſchieden? Ten tweeden / waar in dat het gebruyk der Pſalmen behoorde verbeterd te worden? Ten derden / of het dienſtig en betamelijk zy Orgelen en andere Muſicale Inſtrumenten in den openbaren Gods-dienſt te gebruyken?

1. Dat men in Oude tijden niet alleen *Davids* Pſalmen, maar ook andere Liederen en lof-ſangen pleeg te gebruyken.

2. Of ook nu ſulks behoorde te geſchieden?

GElijk by de Joden, alle dagen, des morgens en des avonds, gewoonelijke Offerhanden gedaan wierden. Soo plegen inſgelijks de Oude Chriſtenen / des morgens en des avonds, in de Gemeynte / haare gewoonelijke Lof-ſangen en Liederen te ſingen / als mede haare Gebeden, als geeſtelijke Offerhanden / Gode op te dragen. Gelijk de *Magdeburgenſes* aanwyſen uyt *Epiphanio* en *Hilario*. *Centuria* vier en *Centuria* ſeven blijkt / datſe ſomtijds by de ſieken eenige geeſtelijke Geſangen plegen te ſingen, tot der ſelver vertrooſtinge en verquikkinge.

Men pleeg het geſang der drie Mannen in het vyer, doorgaans in de gemeynte Chriſti door de gantſche Wereld verſtrooyd / te ſingen: 't welk hier en daar wat nagelaten zijnde / ſoo heeft de Synodus *Toletana quarta* geordineerd / dat het verval in dien ſoude verbeterd worden. *Ibid. Centuria* ſeven.

In het ſelve Synodus word uytdrukkelijk belaſt / dat men ſal ſingen de Pſalmen en Lof-ſangen, welke gemaakt waren ter eeren van God, de Apoſtelen en Martelaren. Plinius, ſchryvende aan den Keyſer Trajanus over de gelegendheid / Gods-dienſt / en maniere van leven der Chriſtenen, verhaald onder anderen / datſe gewoon waren / *Carmen Chriſto quaſi Deo dicere ſecum invicem.* Dat is / een gedicht op te ſeggen met malkanderen ter eeren van Chriſtus, als God, &c. Tot lof van Johannes, is bekend dat dit volgende pleegd geſongen te worden in vorige Eeuwen.

Ut queant laxis *Famuli tuorum,*
Reſonare fibris *Solve polluti*
Mira geſtorum *Labii reatum*
Sancte Johannes.

Men heeft ook geſangen gebruykt / welke over verſcheyden ſaken het geloof rakende gemaakt waren / inſonderheid over eenige Hooft-ſtukken en Vragen / die in verſchil ſtonden met de Ketters, om door dat middel het gevoelen der Gemeynte / het gemeene Volk te meer in te drukken / en aangenamer te maken: gemerkt de Ketters daar in voorgegaan waren / en op die ſelve wyſe poogden haare dwalingen te beter voort te ſetten / en te bevestigen / onder allerley ſlag van menſchen. In de vierde Synodus Toletana word bevolen / dat men de Lof-ſangen die van deſe of geene vrome en geleerde Mannen gemaakt waren, niet ſal verwerpen, en dat op ſtraf van excommunicatie, ofte uytſluytinge uyt de Gemeynte. Want dat op gelijke reden en grond / de menſchen ſouden leeren ook te ver-

achten de Gebeden, die van de Leeraren gemaakt en gebruykt worden.

Het is ook genoegſaam bekend / dat achter alle Pſalmen, Geeſtelijke Liederen en Lof-ſangen / die in de Gemeynte gebruykt wierden / geſongen pleeg te worden / *Gloria & honor Patri & Filio & Spiritui Sancto, in ſecula ſeculorum*, Amen. Ofte gelijk andere dat uytdrukken / aldus. *Gloria Patri & Filio & Spiritui Sancto: ſicut erat in principio, & nunc, & ſemper, & in ſecula ſeculorum*, Amen. Eere zy den Vader, en den Sone, en den H. Geeſt: gelijk in den beginne, ſoo ook nu, en altoos, en in alle Eeuwen der Eeuwen, Amen. Dit byvoegſel / achter het eynde der Pſalmen / gebruykten de Gemeynten / om te beveſtigen de leere van de Heylige Dryvoudigheid der Perſoonen / in de eenigheid des Goddelijken weſens. 't Welk de Arrianen bemerkende / op datſe niet ſouden den Sone gelijke eere geven met den Vader / ſongen het gemelde by voegſel / aldus. *Tibi Patri ſit honor & gloria, per unigenitum tuum Filium, in Spiritu Sancto.* Dat is / u Vader zy de eere en heerlijkheid, door uwen Eenig-geboren Sone, in den H. Geeſt.

Noch is in de eerſte Eeuwen ſeer by de Gemeynten in gebruyk geweeſt een geſang dat Triſagium genaamd wierd / om datter het woord Heylig driemaal in verhaald wierd / genomen uyt *Eſai.* 6. *Sanctus, Sanctus, Sanctus, Dominus Deus Sabaoth.* Heylig, Heylig, Heylig is de Heere God der Heyrſcharen. Maar de Kerkelyke Geſchiedeniſſen verhalen ons / dat dit geſang daar na / in de Gemeynte van Conſtantinopelen, en eenige andere Ooſterſche Gemeynten / veranderd is geworden / en aldus uytgeſproken. *Sanctus Deus, Sanctus fortis, Sanctus immortalis, miſerere noſtri.* Dat is Heylige God, Heylige ſterke, Heylige onſterffelijke God, ontferm u onſer: Sie *Forbeſii inſtruct. Hiſtorico-Theolog. lib* 1. *cap.* 16.

Behalven 't geene wy tot noch toe verhaald hebben / van de geſangen der Ouden in de gemeynte / zyn ook by haar gebruykt geweeſt de Antiphonæ, welke geſangen met beurten, van twee verſcheyden orders van Sangers / geſongen wierden: malkanderen met een aangenamen Toon toe-roepende, en als tegen malkanderen accoord makende. Deſe worden geoordeeld eerſt by de Griekſche Chriſtenen ingeſteld te zyn / en naderhand by de Latynſche / door Ambroſius, welke daar in de Grieken heeft nagevolgd.

Wat de Reſponſoria aangaat / dat waren mede geſangen / welke met beurten / op malkanderen / als d' een zynde een antwoord op d' ander / geſongen wierden; deſe zyn alder-eerſt by den Italianen gebruykt: en verſchillen daar in van de Antiphonæ, dat deſe van verſcheyden Perſoonen te gelijke, geene maar van een alleen plegen geſongen te worden. Sie *Iſidorum Hiſpal. Orig. lib.* 6. *cap.* 19.

Uyt alles dat by-gebracht is / blijkt klaarlijk / dat van ouds, en van tijd tot tijd, in de Gemeynte Chriſti / de Pſalmen, Lof-ſangen en Geeſtelijke Liederen gebruykt zyn. Ten anderen / dat men niet alleen daar toe verkoſen heeft de Pſalmen *Davids*; maar ook andere Liederen en Lof-ſangen, over verſcheyden ſaken en Perſoonen gemaakt / welke geoordeeld wierden dat met ſtichtinge konden en behoorden gebruykt te worden.

Maar uyt in bedenken mag genomen worden / of men nu ook het ſelve niet ſoude konnen allenkens met ſtichtinge invoeren? Te meer / alſoo den Apoſtel ſulks klaarlijk genoeg te kennen geeſt / en den Coloſſenſen vermaand *cap.* 3. 16. Leerd en vermaand malkanderen, met Pſalmen, en Lof-ſangen, en Geeſtelijke Liedekens, ſingende den Heere met aangenaamheid in uwe herten. En *Epheſ.* 5. 19. Sprekende onder malkanderen met Pſalmen, en Lof-ſangen, en Geeeſtelijke Liedekens: ſingende en Pſalmende den Heere in uwe herten. 't Welk niet alleen ſchijnd te ſien op Davids Pſal-

Digitized by Google

Pſalmen, of de Gedichten en Liederen der Joden, genomen uyt het Oude Teſtament; maar ook byſonderlijk / op de geſangen der Chriſtenen, welke uyt der borſt / by gelegentheid / ter eeren Gods geſongen wierden / en aan geen mate noch kunſte verbonden waren. Want ſoodanige geſangen zijn van ouds ſeer gebruykelijk geweeſt by de Joden; gelijk daar is geweeſt het geſang van Debora, Anna, Zacharia, Maria, der drie Mannen in het vyer, der Joden over hare overwinninge, 2 *Machab.* 10. 38: en andere meer. En dit is insgelijks alſoo gepleegd en na-gevolgd van de Chriſtenen. *Actor.* 16. v. 25. 1 *Cor.* 14. 15. en v. 26. Wat iſt dan Broeders? Wanneer gy te ſamen komd, een yegelijk van u, heeft hy eenen Pſalm, heeft hy een Leere, &c. En ſoodanige ſchijnen de Hymni ofte Lof-ſangen geweeſt te zijn / waar van *Tertullianus in Apologetico*, noemende het gebruyk der Chriſtenen in ſijnen tijd / aldus getuygd. *Poſt aquam manualem, & lumina, ut quiſque de ſcripturis, vel de proprio ingenio poteſt, provocatur in medium Deo canere.* Dat is / als de Chriſtenen tot haren Gods-dienſt vergaderd zijn, ſoo word een yder, (na het hand-water, en na dat de lichten ontſteken zijn) genoodigd, of om uyt de H. Schriften, of uyt ſijn eygen Geeſt, na ſijn vermogen, Gode een Lied in 't midden der vergaderinge op te ſingen.

Want daar kan niet aan getwijffeld worden / of die Gedichten, welke van de Chriſtenen ſelve / na de gelegentheid van haar eygen tijden / voorvallen / en ſaken / gemaakt wierden; die konden met meerder toeeygeninge en bequaamheid tot haar ſtichtinge dienen / dan de geſangen die op andere tijden / plaatſen / gelegentheden / en Perſoonen gedicht waren.

Ten anderen / mach men Formulieren maken van Gebeden, vertrooſtingen, belijdeniſſen des Geloofs, onderwijſinge, en diergelijke meer / welke te voren wel onderſocht en voor goed gekeurd zijnde / de Gemeynten opentlijk worden voor-gedragen? wat reden iſſer dat het ſelve in het voorſchrijven en ſingen van Pſalmen, Lof-ſangen en Geeſtelijke Liederen, met ſtichtinge niet ſoude konnen geſchieden? Kan een gewoonelijk Leeraar / volgens ſijn Ampt / ſich tot onderſoek en bedenkinge begevende / met ſtichtinge ſijn overleggingen de Gemeynte voor-dragen; en ſal dat niet konnen geſchieden in Gedichten / die van uytſtekende Mannen in geleerdheid / Godſaligheid / en yver gemaakt zijn / en daar en boven noch van de opſienders der Gemeynte onderſocht / en toegeſtemd? Hoedanig ik oordeel dat de geſangen behoorden te weſen / die men in den openbaren Gods-dienſt gebruykt,

Hier van ſiet men noch hedensdaags in de Pſalm-boeken / die men nu gebruykt / achter de honderd en vijftig Pſalmen, niet alleen de thien Geboden, den lof-ſang Mariæ, Zachariæ, Simeonis, en het Gebed des Heeren; op Rijm en Noten geſteld: maar ook tweederley belijdenis des Geloofs, het Gebed voor de Predicatie van Jan Uyttenhove, en het avond Gebed. En achter de Engelſche Pſalm-boeken / een geſang voor het morgen Gebed; een ander voor het avond Gebed; een Dank-ſegginge, om te ſingen na het gebruyk van het H. Avondmaal, en andere. Dit gebruyk hebben daarom de Luyterſche behouden tot deſen tijd toe / nevens de Pſalmen veele andere Geeſtelijke Liederen ſingende / in haaren openbaren Gods-dienſt.

De Synodus gehouden tot Dordrecht in het Jaar 1574. ordineerd dat men in de Kerken alleen ſal gebruyken de Pſalmen door Petrum Dathenum in dicht geſteld / mitſgaders de andere geſangen die daar by geſteld zijn. Dit en word niet vaſt geſteld / om uyt te ſluyten alle bedenkingen / om ook noch eenige andere geſangen oyt daar by te voegen / maar alleen by proviſie, voor dien tijd / tot dat in de generale Synode anders mocht beſloten worden. Als te ſien is Art. 43 en Art. 41. daar ſtaat aldus / aangaande den gewoonelijken geſang, tuſſchen het Gebed en Predicatie, O God die onſe Vader biſt, &c. Dat ſal in de vryheid der Dienaren, ſtaan te houden, of te laten.

Waar in dat het gebruyk der Pſalmen behoorde verbeterd te worden.

Hoe-wel het / volgens de Synodale beſluyten / tot noch toe / onder de Gereformeerde de gewoonte is / dat men geen andere Pſalmen gebruykt / dan die door Petrum Dathenum, uyt het Fransoys overgeſet zijn. Soo zijnder echter verſcheyden redenen (mijns bedenkens) om welke het beter ware dat men andere in den openbare Gods-dienſt gebruykte. Want / voor eerſt / volgens het getuygenis van den Heer van Aldegonde / in ſijne Voor-reden aan den Leſer (voor de Pſalmen / die hy ſelfs heeft uyt den Hebreeuwichen Text overgeſet / en tot Duytſche Rijmen gebracht) ſoo heeft Petrus Dathenus dikmaals in ſijn leven bekend / dat ſijne Pſalmen met grooten haaſt, en als een ontijdige geboorte hem afgedrongen geweeſt zijn. Hy oordeeld ſelfs (ſeyd den geleerden D. Hoorn-beek *in diſputat. Pſalmodia veterum*) datſe meer en meer behoorden verbeterd te worden, alſoo hyſe met haaſt, en in harde tijden, te ſamen geſteld hadde. Ten anderen / hy heeftſe niet overgeſet uyt de Hebreeuwſchen Text, maar alleen uyt het Frans; daar hy ſelfs bekend / datſe behoorden uyt het Hebreeuwſch overgeſet te worden / en heeft daarom ſeer aangepreſen / en meer behagen gehad / in de Pſalmen van den gemelden Heer Philippus Marnix; welke / met Petri Datheni kennis en toeſtaan / de Pſalmen uyt de Hebreeuwſche Taale tot Duytſche Rijmen gebracht hadde. Ja hy getuygd in ſijn te voor verhaalde Voor-reden / dat Petrus Dathenus ſomwijlen ſeyde / dat hy grootelijks wenſchte / dat de Aldegondiſche Pſalmen in de Gemeynte wierden aangenomen. Want dat het dichtſel van Petrus Dathenus ſeer gebrekkelijk is / hebben eenparigļijk genoegſaam die geoordeeld / welke haar des verſtaan. Waarom verſcheyden treffelijke Mannen / d'een na d'ander / dat werk hebben getracht te verbeteren.

En / gemerkt datter niets uytnemender is / of nodiger om te bevorderen / dan de eere Gods / en de meeſte ſtichtinge der Gemeynte; ſoo behoorde men (na mijn oordeel) door openbare laſt / en ordre der Hooge Overheid / alle kloeke / wel-geoeffende en gelukkige verſtanden / met voorſtel van eer en voordeel / op te wekken / ten eynde ſy voor eerſt trachten ſouden (ſoo veel mogelijk is) de Pſalmen te brengen tot het alderbeſte gedichtſel; ſoo dat den Hebreeuwſchen ſin ter degen getroffen wierde / de Rijmen en het ſtelſel klaar zy / en nochtans niet laf / maar krachtig / en op de beſte wyſe op de gemoederen der menſchen aandringende / en verſcheydentlijk bewegende / na den eyſch der ſaken / en inhoud / die geſongen, of op Rijm geleſen moet worden. Waar toe onſe tegenwoordige tijden niet onbequaam mogen geacht worden; als in welke de Neder-duytſche Rijm-konſt ongelijk in meerder kracht en volmaaktheid is gekomen / dan in de moeyelijke tijden van Petrus Dathenus.

Ten anderen / wat de Toonen der Sang-konſt belangd / de gemelde verſtanden / en ervarenſte Mannen in de Muſijk, behoorden / als vooren / opgewekt te worden / om op de Pſalmen en andere Gedichten, die men in den Gods-dienſt ſoude gebruyken / te paſſen en uyt te vinden de alder bequaamſte Toonen, en wijſen van ſingen / welke beſt gematigd zijn na den verſcheyden inhoud der ſaken / welke in het Geſang vermeld worden: om op de volmaaktſte wyſe / die men kan uytvinden / verſcheyden herts-tochten in de gemoederen der menſchen / na eyſch en voorval van ſaken / en tijden / te verwekken; als daar ſijn blijdſchap, droefheid, yver, toorn, haat, liefde, mede-lijden, berouw, nederigheid, aandacht, ſtatigheid, en ſoo voorts.

En / gemerkt dat deſe Gedichten in den Gods-dienſt

Digitized by Google

van een yder behoorden geſongen te worden / ſoo moeſt men trachten (ſoo veel bequamelijk geſchieden kan / behoudende de vorige bedingen) ſoodanige wijſen uyt te vinden / welke niet ſeer moeyelijk waren; noch ook te veel in getal; maar weynig, en gemakkeljk. Ook moetenſe inſonderheid ſoo gematigd zyn / datſe de gemoederen door een zedige / ſtille / ſtatige / en aangename bewegingе / tot Gods-dienſtigheid neygen / en niet tot lichtveerdigheid / of ydel vermaak / en dertelheid. En / by gevolg / datſe de aanſienelijkheid en deftigheid des Gods-dienſts niet alleen niet verhinderen / maar bevorderen. Gelijk van Carolus Magnus verhaald word / dat hy de Muſijke met anders geen voornemen in de Kerke gebracht heeft / als om eenige uyt de H. Schriften getrokkene plaatſen / door de aangenaamheid der ſelve / in de Chriſtelijke vergaderinge te aanſienelijker te maken.

Of het dienſtig en betamelijk zy Orgelen, en andere Muſicale Inſtrumenten, in den openbaren Gods-dienſt te gebruyken?

Wy oordeelen dat geen Muſijke noch gebruyk der Muſicale Inſtrumenten behoord geacht te worden als een deel des Gods-dienſts, welke in ſich ſelven God eenige aangenaamheid ſoude toebrengen; gelijk den geleerden D. Rivetus ſchrijft in *Exod. cap.* 15. Maar dat het recht en matig gebruyk der Muſijke, bequaam is / om den menſch te meer en te beter op te wekken / en te neygen / tot Goddelijke bewegingen / bedenkingen / en betrachtingen / kan niet / dan tegen alle bevindinge / geloochend worden. Want waarom is anders het ſingen der Pſalmen, Lof-ſangen en Geeſtelijke Liederen ons uytdrukkelijk aanbevolen *Epheſ.* 5. ℣. 19. *Coloſ.* 3. ℣. 16. dan op dat wy den Heere met te meerder aangenaamheid, ernſt / en aandacht dienen ſouden; daar en boven / het betaamd God niet alleen te dienen met den Geeſt, maar ook met het Lichaam, 1 *Cor.* 6. ℣. 20. En derhalven ook met de mond en handen, gelijk in de Muſijke geſchied. Want God heeft in de Muſijke (wel / en na de volmaaktheid der Konſte / geordent) een wonderlijke kracht geleyd / om de gemoederen der menſchen ten goede / aandacht / en Gods-dienſtigheid / gaande te maken: 't welke den geleerden Ariſtoteles, Plato, en andere / met veele redenen en bevindingen beveſtigd hebben. Want na de bewegingen der Toonen, worden ook bewogen onſe levendigmakende Geeſten: gelijk wy dagelijks aan ons ſelven gewaar worden. Soo dat door de wel gematigde Toonen / niet alleen onordentlijke bewegingen der herts-tochten konnen geſtild worden / maar ook goede bewegingen verwekt. Van beyde geeft ons de H. Schrift een aanmerkens waardig voorbeeld. Want David ſtilde door de konſte des Snaren-ſpels den booſen Geeſt van Saul: en Eliſeus gebood / dat men door het ſpel der Snaren ſijnen Geeſt ſoude op-wekken, op dat hy te bequamer ſoude worden om te Propheteren. Siet 1 *Sam.* 16. 23, 2. *Reg.* 3. ℣. 15. Franciſcus Bacon verteld ons *in Hiſtoria Naturali lib.* 2. *cap* 1. diergelijk exempel / uyt de Deenſche Geſchiedeniſſen: dat een ervaren Speelman, door ſijn konſtig ſpelen / allerley menſchen konde tot toorn, gekyf, ja vechten, verwekken; en dan weder met andere Toonen tot ſtilte, vrede en blijdſchap brengen.

Hier tegen ſeggen ſommige / dat de Joden een hard en vleeſchelijke Volk geweeſt zijn / en daarom de Muſijke van nooden hadden / om haar tot den Gods-dienſt op te wekken; maar dat de Chriſtenen Geeſtelijk zijn en haaren Gods-dienſt Geeſtelijk is / en daarom ſulke uytwendige behulp-middelen niet behoeven. Doch op de ſelve wijſe beſluyt Socinus, dat wy nu geen Sacramenten, of uytterlijke Teekenen van Gods verbond, van nooden hebben / en dat daarom ook den H. Doop en het Avondmaal, geen eygentlijke Teekenen van Gods Genaade zijn. Op den ſelven grond mocht men wel beſluyten / dat men nu niet van doen heeft malkanderen door ernſtige vermaaningen / en gebruyk der Pſalmen, en Geeſtelijke Liederen, op te wekken. Gelijk wy beſtaan ſoo wel uyt lichaam als uyt ziel, zijnde beyde weſentlijke deelen onſer menſchelijke natuur; ſoo zijn / noch konnen wy noyt enkelijk Geeſtelijk genaamd worden; maar hebben altoos van nooden / door uytterlijke en lichamelijke dingen tot onſen ſchuldigen plicht aangeſet te worden. Ten anderen / ſoo zijn wy verbonden niet alleen met den Geeſt, maar ook met den lichame God te verheerlijken *Rom.* 12. ℣. 1. 1 *Cor.* 6. ℣. 20. En dat de Muſijke een byſondere kracht heeft om de gemoederen te neygen tot aandacht en goede bewegingen, ja eeniger maten na den Hemel opwaarts te trekken; getuygd Auguſtinus in ſijne Belijdeniſſen. *Ipſis Sanctis dictis Religioſius, & ardentius, moveri animos noſtros is flammam pietatis, cum ita cantantur, quam ſi non ita cantarentur, & omnes affectus Spiritus noſtri, pro ſuavi diverſitate, habere proprios modos in voce atque cantu, quorum neſcio qua occulta familiaritate excitentur.* Atque idem iterum; *flevi in hymnis & canticis tuis, ſuave ſonantis Eccleſiæ vocibus commotus acriter. Adducor cantandi conſuetudinem approbare in Eccleſia, ut per oblectamenta aurium, infirmorum animus in affectum pietatis inſurgat. O vere Admirandi magiſtri inſtitutum, ut ſimul & cantare videamur, & quod ad utilitatem animæ pertinet, pertinet, doceamur.*

En ſekerlijk wie kan met waarheid loochenen / dat nu hedensdaags / de menſchen ſoo wel hard, vleeſchelijk, dom en traag zijn / als in oude tijden; en derhalven ſoo wel uytterlijke middelen van opwekkinge van nooden hebben / als eertijds de Joden? David heeft ſich menigmaal door de Harpe, en andere Inſtrumenten, tot Gods-dienſtigheid en Heylige bewegingen opgewekt? hebben wy dat nu min van doen / als David hadde in ſijnen tijd? want het geene wy uyt Auguſtino verſtaan hebben / van de wonderlijke kracht des Geſangs / om den menſch tot goede bewegingen te brengen / is insgelijks waar van de aangename Toonen / die door Inſtrumenten veroorſaakt worden. Dat men hier tegen inbrengd / dat de Apoſtelen, en eerſte Chriſtenen, geen Orgelen, of Muſyk-tuyg gebruykt hebben / dat doed tegen ons ſeggen niet / want dat was in tijden van vervolgingen, in welke ſy het niet en konden doen. In die tijden en hadden de Chriſtenen ook geen Kerken, noch klokken, noch geſette tijden by dag tot den Gods-dienſt / noch vaſte of ſekere plaatſen; maar vergaderden van hier van daar / in de wilderniſſen, bergen, en ſpelonken, by nachte; doch daar uyt volgd niet dat men nu het ſelve moet doen.

Maar / ſeggen eenige / door het geluyd des Orgels en Muſijk-tuyg worden ſommige menſchen verydeld, en luyſteren meer na den ſoeten Toon / danſe acht nemen op de Goddelijke ſaken / die geſongen en geſpeeld worden. Ik antwoord / dat ſulks een misbruyk is / om welke het goed gebruyk niet moet worden weggenomen / want daar is niets ſoo nut en goed / dat niet veelſins de misbruyken der menſchen onderhavig is. En door de ſelve reden ſoude ook het ſingen in de Kerken moeten afgeſchaft worden. Want ſommige letten meer op de ſoetigheid des Geſangs / dan op de ſaken die geſongen worden. Doch om dit misbruyk te voorkomen / ſoo dunkt my / dat men het geene geſongen ſal worden / eerſt behoorde de Gemeynte voor te leſen / en haar te vermanen tot opmerkinge / en aandacht over den inhoud en meeninge des ſelfs; op dat de gemoederen dus te vooren bereyd zijnde / door het volgende geſang te beter mochten aangeroerd en geneygd worden. Of wel / dat men na het geſang / de herten nu beweegd zynde / den inhoud des geenen dat geſongen is / noch eens nader gaat overdenken / tot meerder vergenoeginge en ſtichtinge onſer gemoederen.

Dat dan het geſang niet alleen / maar ook de kon-

Digitized by Google

ſtige Muſijk-tuygen, wel gebruykt zijnde / ſeer nut en krachtig zyn om de herten en gemoederen der menſchen te bewegen / te veranderen / op te wekken / en ſoo voorts; is ſoo in de H. Schriften / als ook by de Wijſen onder de Heydenen, altoos ongetwijffeld geweeſt. So dat de vermaardſte onder haar (en die ſich de gronden van de beſt-geſtelde Heerſchappyen onderwonden hebben) met een ongelooffelyke ſorgvuldigheid onderſcheyden hebben / hoedanige manieren van Toonen, Fluyten, Geſpel, en Geſangen de Jeugd verboden; ofte geoorloofd; hoedanige binnen haar Steden gedoogd / of uyt de ſelve gebannen moeſten worden: ſtellende voor vaſt / dat het ten deele in des Singers of Speelders hand is / goede of quade / zedige of lichtvaardige / droevige of blyhertige bewegingen in 't gemoed des toehoorders te verwekken. Daar op Plutarchus by brengd / hoe Homerus Achillem vertoond / als hy ſat en verdouwde met ſijn Spel ofte geſang de gramſchap die hy tegen Agamemnon hadde opgenomen. Het is kennelijk, ſegd Ariſtoteles *Polit.* 8. dat de Muſijke machtig is de zeden der ziele een ſekere geſtalteniſſe te geven. *Zeverinus Boëthius non fruſtra exiſtimat à Platone dictum eſſe, mundi animam Muſica convenientia fuiſſe junctam.*

En wat het gebruyk der Orgelen aengaat / dat oordeelen wy niet ondienſtig te weſen om te weeren / en te voorkomen / de ongeſchikte verwerringen, welke dikmaal / tot groote ſchande en ergeniſſen / in het ſingen der Pſalmen geſpeurd worden. Gemerkt het Orgel een ſterk en vaſt Inſtrument zijnde / daar toe bequamer geoordeeld word / dan de wankelbare ſtem van een Voorſanger. De Hooge Overigheid behoorde ſeer neerſtelijk te beſorgen / dat ons geſang der Pſalmen / in den openbaaren Gods-dienſt / ſulkx geregeld en beſtierd wierde / dat wy eenmaal buyten verwijt mochten geſteld worden van vrienden en vyanden / die ons na geven / dat wy op veele andere dingen / ſelfs boven maten keurelijk en puntig zijnde / een ſchandelijke onachtſaamheid blijken laten in 't ſingen van de Gebeeden, en Lof-ſangen, die ons der ſelver Heylige Dichters met ſoo ſorgvuldigen geregeldheid voorgeſteld / en na-gelaten hebben. In der daad / het laat ſich onder ons ſomtijds aanhooren / als offer meer gehuyld of geſchreeuwd, dan geſongen wierde. De Toonen luyden dwars onder een / als gevogelte van verſcheyden bekken. De maten ſtrijden als Put emmers / d'een dalende ſoo veel d'ander rijſt. Daar word om het ſeerſte uytgekreten, als of 't een ſake van overſtemminge waar; en dat het de ſterkſte altoos winnen moeſt; en diergelijke onhebbelijkheden wordender geſpeurd in den openbaren Gods-dienſt, hoedanige wy niet ſouden willen dulden in eenig ander tijdelijk doen van kleyn belang / ten aanſien van 't geene wy hier voor Gods aangeſichte moeten betrachten. Om dan ſulks te voorkomen / ware het (mijns bedunkens) niet ondienſtig / dat het Orgel, voor het ſingen des Volks / den toon recht ſtelde, en tien of twintig / min of meer / maten voor uyt, een ſtatige inleydinge tot het geſang maakte / en niet alleen de ſtemme der gemeynte / maar haar herten holp bereyden tot die zedige en eerbiedige aandacht / welke in het uytbrengen van d' aanſtaande heylige woorden vereyſcht word. *Ad movendum piè animum* (ſegd *Auguſt. Epiſtol.* 119) *Et accendendum divinæ lectionis affectum.* Om het gemoed God-vruchtelijk te roeren, en om de genegentheid tot het leſen van Gods woord te ontſteken.

1. Beſluyt deſes Werks.
2. Van Gods Heerſchappye in den Text vermeld.

Dus hebben wy kortelijk overloopen de Hoofdſtukken der ſichtbare werken Gods, en dat alleen in 't gemeen. Want van alle de ſchepſelen Gods / in hare byſondere ſoorten / te handelen / is een werk dat noyt ten vollen uytgevonden is / of ſal worden / en waar toe het leven noch verſtand van een menſch niet genoegſaam is: maar het is een werk daar ſeer veel tijd en menige verſtanden toe vereyſcht worden / en daar toe dat altoos noch nieuwe ſtoffe en opmerkinge kan bygebracht worden; door diender niet alleen menige verborgentheden zijn der natuure, die noch geſocht worden / en niet recht uytgevonden zijn; maar ook onder de bekende ſaken by na een oneyndige verſcheydentheid geſpeurd word. Neem maar een exempel alleen aan de Zee-hoornkens, Zee-ſchelpen, en andere uytwerpſelen der wateren / die aan de Zee-ſtranden / in verſcheyden Landen en Climaten des Wereldts / gevonden / en van ſommige / om hare ſchoonheid en verſchillende faſſoenen / tot een aangename verluſtinge bewaard worden; en gy ſuld een ontelbare menigte van ſoorten / verſcheyden figuuren / koleuren / en gedaanten daar onder vinden.

Staat voorts aan te merken / dat in onſen Text *Pſal.* 103. 22. den Pſalmiſt Gods Lof voorſtellende / van ſijn Heerſchappye gewag maakt / en ſegd datſe ſich uytſtrekt over alle plaatſen, en ſaken. Looft den Heere alle ſijne werken, aan alle plaatſen ſijner Heerſchappye, Toonende daar mede / dat God een onbepaalde en opperſte Heerſchappye heeft over alle ſijne Schepſelen / en Menſchen; volgens het ſeggen Chriſti. *Matth.* 20. v. 15. 16. Is 't my niet geoorloofd te doen met het mijne wat ik wil? Daarom ſullen wy dan kortelijk toonen / waar in Gods Heerſchappye en opperſte recht en geſag over alles beſtaat / en hoe verre die ſich uytſtrekt.

Hoe verre ſich ſtrekt Gods onbepaalde Heerſchappye, over ſijne Schepſelen, en den Menſch?

Aangeſien alle menſchen ſtaan onder de Wetten Gods / en van al haar doen / en 't geene hare is / moeten rekenſchap geven; ſoo kan niemand opwaarts uyt / en ſonder bepalinge / ſeggen / dat hy doen mach met het ſijne dat hy wil, dan God alleen: welke / alles hebbende geſchapen, een onbepaald opperſte recht heeft over alles / ſonder onderſcheyd.

Dit recht Gods ſtrekt ſich ſoo verre uyt / dat hy aan ſijn Schepſel noyt kan yets ſchuldig worden / ofte door eenig recht verplicht, ofte verbonden; maar alle Schepſelen zijn gehouden en verbonden aan God / ten opſichte van alles dat ſy konnen doen / hebben / ofte zijn / ſie *Luc.* 17. 10. Gemerkt alles wat ſy konnen / zijn / en hebben / van God is. Sie *Rom.* 11. v. 35. 36. God word wel eenigſins aan den menſchen ſchuldig 't geen hy haar beloofd heeft; maar die verbintenis ſteunt op geen voor-gaande recht ten aanſien van ons / maar alleen op een vrywillige genade, en welbehagen Gods / waar door hy eygentlijk niet van ons / maar van ſich ſelven verbonden word / en aan ſich ſelven / ofte wel ſijne onveranderlijke waarheid.

Ten tweeden / gemerkt God is den Oorſpronk, Onderhouder en Opperheer van alles / ſoo mach hy ook alles dat hy eenig leven of weſen gegeven heeft / 't ſelve weder ontnemen, als het ſijne Majeſteyt behaagd / want 't geene hy vrywilliglijk geeft / daar van heeft hy altoos een onbepaald recht / ſulks dat hy niet gehouden is ſijne weldaden langer mede te deelen dan het hem behaagd. Derhalven mach en kan God aller weſen veranderen / wech nemen / dooden en levendig maken, na ſijn wel-gevallen. 1 *Sam.* 2. 6. 7. Waar uyt ook volgd / dat God de gevoelige ſchepſelen, ook ſonder tuſſchen-komende ſonde / of opſicht op eenige ſchuld / onderwerpen mach eenige dienſtbaarheid / ongemak / en ſmerte; om dat het gevoelen van pijn enkelijk in de natuur gegeven / en noodig is tot onderhoud der ſelve / gelijk ik elders klaarlijk aangeweſen hebbe. Want heeft God recht om / ſonder

ons

konſideratie van ſonde/ het weſen en leven wech te nemen; veel meer recht heeft hy/ om een Schepſel eenige ſmert te laten over komen; in welke te weſen echter noch beter is dan niet te zijn/ of niet te leven. Die dan recht heeft tot het meerder, kan het niet geweygerd worden/ of geloochend in het minder.

Uyt het voor-gemelde opperſte recht van God/ als Schepper, Onderhouder, en Regeerder van alles/ vloeyd insgelijks; dat God alle de goederen/ gaven/ landen/ heerlijkheden/ vermaken/ en voordeelen der gantſche Wereld/ mach uytdeelen in ſoodanigen mate en wijſe/ en aan ſoodanige perſoonen als het hem believd. Sie 1 *Cor.* 12. v. 11. *Job* 1. v. 21. *Dan.* 4. v. 32. &c. Sonder te ſien op yemands deugd of ondeugd; want hy doed wel aan goeden en quaden; hy onttrekt het d'een/ en geeft het een ander; de vromen laat hy vernederd, de godlooſen verhoogd worden; om te toonen dat hy aan niemand uyt eenige inſicht verbonden is; en op dat hy ook de booſe door ſijn wel doen overtuygen ſoude/ en leyden tot bekeeringe/ *Matth.* 5. *Rom.* 2. 8. Soo toond God in der daad dat hy mach doen met het ſijne dat hy wil.

Ten vierden/ Gods recht over den menſch/ en de redelijke Schepſelen/ beſtaat ook noch 't in byſonder daar in/ dat hy de ſelve wetten mach voorſchrijven na ſijn behagen/ en de ſelve ſtraffen indienſe hem niet in alles altoos gehoorſaam zijn. Maar te ſtraffen boven de ſchuld/ of ſonder ſchuld/ of eenige onbillijke wetten voor te ſchrijven/ of yets onredelijks af te eyſſchen/ ſtrijd tegen Gods wijsheid, goedheyd, en gerechtigheid, en daarom kan ſulks niet geſchieden; want God kan ſich ſelven niet verloochenen. Niet dat Gods recht daar door eenigſins bepaald of verminderd word/ maar om dat God onveranderlijk volmaakt/ goed/ en rechtveerdig is; en God nergens aan/dan aan ſich ſelven/ vrywilliglijk verplicht blijft; voorts buyten ſich alles doende wat hem behaagd, na den raad van ſijnen vryen wille. *Pſal.* 115. 3. *Epheſ.* 1. 11. *Phil.* 2. 13 &c. Sulks dat het recht, 't welk God heeft over den menſch/ en alle ſijne Schepſelen/ is een alder-eerſte oorſpronkelijk recht, 't welk hy van en uyt ſich ſelven heeft/ als oorſpronk van alles; en dat hy geen recht van yemand ontfangen kan: maar alle heerſchappye, en recht, welke eenige menſchen hebben/ dat hangd enkelijk en volkomelijk aan het louter welbehagen Gods/ te geven/ te nemen/ ofte behouden/ en daar mede te doen na ſijn welbehagen/ als Heer der Heeren, en Koning der Koningen.

Ten tweeden/ Gods recht is een eeuwig, onveranderlijk recht, dat God nooyt kan ontgaan; want alles datter is/ even om dat het is/ en om dat het is dit of dat/ ſus of ſoo/ is altoos en geduuriglijk Gods heerſchappye onderworpen. Ten derden/ Gods recht is een alderhoogſte recht, ſulks datter geen volmaakter of grooter recht weſen/ of bedacht kan worden. Ten vierden/ het is nergens aan bepaald, noch aan eenige tijden/ ſaken/ perſoonen/ wijſe/ of mate/ of yets diergelijks/ maar het gaat ſonder onderſcheyd over alle Schepſelen/ en alles datſe zijn/ hebben/ ofte vermogen.

Van Gods Volmaaktheid, en Heerlijkheid.

Uyt de beſchrijvinge der Schepſelen Gods verſtaan wy ſijne onbegrijpelijke Volmaaktheid. Want alle krachten/ bequaamheden/ en volmaaktheden/ die in alle de menigerley Schepſelen op veelderley wijſen en trappen verdeeld zijn/ zijn alle te gelijk in God eeuwiglijk, onveranderlijk, oorſpronkelijk, en in de hoogſte mate die weſen kan/ of bedacht kan worden: niet wel op de ſelve wijſe gelijkſe zijn in de Schepſelen/ maar in een overtreffender en aldervolmaakſte maniere die bedenkelijk is. Want alle bequaamheden zijn in de Schepſelen eenigſins met onvolmaaktheid vermengd/ maar in God zijnſe alle ſuyver (als den oorſpronk en oorſaak der ſelve) en ſonder eenige bedenkelijke onvolmaaktheid. By exempel/ God ſiet niet noch hoord niet eygentlijk; maar daar is in God een maniere van alles te begrijpen, als Oorſpronk/ Onderhouder en Beſtierder van alles/ welke alle, begryp der uytterlijke en innerlijke ſinnen verre overtreft. *Eſa.* 40. v. 28. Daar is geen door-grondinge van ſijn verſtand. *Pſal.* 147. 5. Sijns verſtands is geen getal. *Pſal.* 94. 9. &c.

Uyt deſe volmaaktheid Gods vloeyd ook ſijne opperſte Gelukſaligheid. Maar door God/ van, uyt en in ſich ſelven/ van alle eeuwigheid/ onveranderlijk/ in de alderhoogſte maniere die bedacht kan worden (ja meer als bedacht kan worden/) en die weſen kan/ gelukkig is. Sulks dat alle de Schepſelen te gelijke/ tot deſe volkomene gelukſaligheid niet toebrengen of afnemen konnen. Want al datſe zijn/ zijnſe van hem/ en door hem/ en beſtaan niet/ of konnen niets/ dan na ſijn behagen. Sie 1 *Tim.* 6. 15. *Rom.* 11. v. 35. 36. *Act.* 17. 25. *Job* 35. 6. 7. 8. en 22. 2. 3. &c.

Uyt Gods Volmaaktheid, algemeene onbepaalde Heerſchappye, en Gelukſaligheid vloeyd ook ſijne onbegrijpelijke Majeſteyt of Heerlijkheid, van welke dikmaal in de H. Schriften gewag gemaakt word. *Hebr.* 1. en 12. *Pſal.* 8. en 104. &c. Deſe heerlijkheid vertoond ſich in alle de werken Gods/ inſonderheid in den Hemel, gelijk de Majeſteyt van een Koning ſich vertoond in ſijn Paleys, en deftige Gebouwen, byſonderlijk als hy ſit op ſijnen Throon *Pſal.* 8. v. 2. O Heere, onſe Heere, hoe heerlijk is uwen Naam over de ganſche Aarde: Die gy uwe Majeſteyt geſteld hebt boven de Hemelen. *Eſai.* 61. v. 1. Den Hemel is mijnen Throon, en de Aarde is den Voetbank mijner Voeten. *Luc.* 1. v. 14. Eere zy God in de Hoogſte Hemelen.

Ten anderen gelijk de heerlijkheid der Koningen ſich vertoond inde uytſtekende voordeftigheid en menigte van ſijne Dienaaren. Soo mede Gods heerlijkheid in de ontelbare meenigte en voordeftigheid der Engelen, welke ons in de Heylige Schriften als ſijne Trauwanten en Dienſt-knechten vertoond worden. *Hebr.* 1. 7. Die ſijne Engelen maakt Geeſten, en ſijne Dienaars een vlamme des vyers. *Dan.* 7. 10. Duyſend maal duyſenden dienden hem, en tien duyſendmaal tien duyſenden ſtonden voor hem, &c. Ja alle Schepſelen ſtaan altoos, in alles, tot ſijnen dienſt/ en om hem te verheerlijken.

Ten derden/ de Heerlijkheid en Majeſteyt Gods beſtaat in ſijne volmaakte Algenoegſaamheid van en uyt ſich ſelven: Waar door hy niets buyten ſich tot ſijn wel-weſen van nooden heeft: van welke vergenoeginge door niet dat bedenkelijk is yets kan verminderd of bygevoegd worden: gelijk wy elders breeder getoond hebben. Hier in overtreft God alle Majeſteyt/ niet alleen aller Koningen/ maar aller Schepſelen; want ſy alle d'een d'ander/ tot haar beſtaan/ en welweſen/ van nooden hebben; en alle te gelijke en enkelijk aan Gods behagen hangen.

Ten vierden/ Gods Heerlijkheid beſtaat daar in dat hy in ſich ſelven ſoo groot, ſoo onbegrijpelijk, volmaak wijs, goed, heylig, machtig, &c. is/ dat geen Schepſelen/ ja alle de Schepſelen te gelijke/ in volmaaktheid/ heerlijkheid/ en uytſtekende ſaligheid/ by hem niet te vergelijken zijn. Daar in is God mede/ in ſijne heerlijkheid, ſeer ongelijk de machtigſte Koningen en Monarchen; want al hebbenſe groote eere/ rijkdom/ macht/ en pracht over haare Onderdanen/ nochtans zijnſe van natuuren niet beter noch volmaakter dan de ſelve: dikmaal zijnſe veel dwaſer, booſer, en elendiger dan veele van haare geringe Onderdanen.

Deſe onvergelijkelijke uytſtekende Heerlijkheid, boven alle dingen/ word in de H. Schriften uytgedrukt/ als alle de menſchen vertoond worden by God niet te ach-

achten te zijn / ja minder dan niet, en ydelheid. Dat de bergen en alles voor hem beefd. De Sonne voor hem beſchaamd word. De Engelen noch Hemelen ſelfs voor hem niet ſuyver en zijn; dat de Seraphims voor hem het aangeſicht bedekken; en met diergelijke andere manieren van ſpreken meer / ſulks dat geene / ook de alderheerlijkſte Schepſelen / uytgeſonderd worden. Siet *Eſai*. 6. 2. en 24. 23. en *cap*. 40. 15. 17. 18. *Nah*. 1. 5. *Job* 15. 15. en 4. 18. &c.

1. Van de roepinge der Heydenen.
2. Eenigheid des Geloofs.

DEn Pſalmiſt, ſeggende in onſen Text / dat men God moet loven aan alle plaatſen ſijner heerſchappye, noodigd uytdrukkelijk alle de Heydenen en Volkeren (geene uytgeſonderd) tot deſen plicht; gelijk insgelijks in veele andere Pſalmen. Pſalm 100. 1. Juygd den Heere gy gantſche Aarde. En 113 v. 3. Van den opgang der Sonne af, tot haren nedergang, zy den Name des Heeren geloofd. En 117. 1. Loofd den Heere alle Heydenen: prijſt hem alle Natien. Dit is geen duyſtere voorſegginge, of aanwijſinge / geweeſt van de roepinge der Heydenen, waar door volbracht ſoude worden te ſijner tijd / ter eere Gods / 't geene daar toe hier alle Volkeren aangemaand worden / namelijk dat alle Volkeren God ſouden loven, gelijk van allen zijden / en plaatſen des Werelds / en heerſchappye Gods / alle ſijne werken te gelijk ons daar toe overvloedige ſtoffe geven. Daarom ſullen wy / tot verder verklaringe daar van / een weynig van de roepinge der Heydenen aanraken / als een wonderlijk werk / en byſonderlijk tot Gods lof en eere behoorende.

Hoe-wel de roepinge der Heydenen meermaal in de Boeken des O. Teſtaments voorſegd geweeſt is; ſoo zijn nochtans de Joden altoos met ſulken voor oordeel en trotsheid ingenomen geweeſt; datſe ſich die niet konden inbeelden / of gelooven. Sulks dat Petrus ſelfs / hoe-wel daar van door Chriſtum genoeg onderricht / na ſijn Hemel-vaart en Sendinge des H. Geeſts, dit noch niet verſtond / voor dat hy door een geſicht daar van byſonderlijk / en door de ervarentheid / overtuygd wierd. *Act*. 10. En de Joodſche Chriſtenen onſetteden haar, alſe ſagen dat over de Heydenen, ſoo wel als de Joden de gaven des H. Geeſts quamen. *Act*. 10. 45. *Cap*. 11. moet ſich Petrus verantwoorden, om dat hy tot de Heydenen ingegaan was.

Maar waarom heeft God ook niet al voor de tijden Chriſti de Heydenen willen roepen tot de gemeenſchap ſijns Verbonds, met den Joden gemaakt; maar heeftſe laten wandelen in hare wegen, in onwetenheid, en vervremdinge der beloften? *Pſ*. 147. 19, 20. *Act*. 14. 16. *Eph*. 2. 12.

Antw. God heeft daar in willen betoonen ſijn ongebonden recht, en heerſchappye, en vryheid, deelende een yder ſijn gaven gelijk hy wil, 1 *Cor*. 12. ſijn genade aan de Joden te grooter zijnde / om datſe / met uytſluytinge der andere Volkeren / haar byſonderlijk toegebracht is / hoe-wel een hard en booſaardig Volk / boven veele andere Heydenen. *Deut*. 9. 6. 13. en 31. 27. Ook is daar door de roepinge der heydenen dies te heerlijker / wonderlijker / en te grooter barmhertigheid Gods geweeſt / om datſe na ſoo ſware langduurige vervremdinge / en verval / ſoo wonderlijk verloſt zijn / en tot de gemeynſchap der gemeene Kerke gebracht / welke God uyt alle Volkeren des Werelds / door ſijn Woord en Geeſt / vergaderd. *Epheſ*. 2. 12.

Gelijk God de Wereld niet heeft gemaakt te gelijke op eenen tijd / maar by deelen / allenxkens / in ſes dagen, volgens *Gen*. 1. Soo heeft ook God willen ſijn Gemeynte allenxkens volmaken / en van hare Kintſche Jaren tot volder aanwas op leyden / *Heb*. 1. 1. *Gal*. 4. Ja de roepinge der Heydenen en heeft Chriſtus niet gewild dat voor ſijne Hemel-vaard ſoude aangevangen worden. *Matt*. 10. 5. 6. Gelijk insgelijks den H. Geeſt niet eer moeſt geſonden worden / maar (als een vrucht der verheerlijkinge Chriſti) de ſelve volgen. *Joh*. 7. v. 39. en 16. 7. Indien ik niet weg gaa, ſoo ſal den Trooſter tot u niet komen.

Doch hoe wel de Heydenen niet hebben gehad het voordeel der Joden, van de Wetten en Schriften des ouden Verbonds; nochtans en heeft ſich God geenſins aan haar onbetuygd gelaten. *Act*. 14. v. 17. Want door het licht der gewiſſe, en der natuur, heeft God haar niet alleen watſe doen en laten moeſten bekend gemaakt / maar ook 't geene van God kennelijk is, op datſe niet ſouden te veronſchuldigen zijn *Rom*. 1. en 2. Ten anderen / door dien de Joden niet alleen in Egypten langen tijd gewoond hebben / maar ook verſcheyden malen onder de Heydenen verſtroyd geweeſt zijn / ſoo zijn de Joodſche gevoelens / Wetten / en Schriften / den Heydenen bekend geworden / gelijk uyt de boeken der Heydenen veelſins blijkt. Daar en boven zijnder veele Joden-genooten altoos geweeſt / welke waren Lieden uyt de Heydenen af-komſtig / maar die nochtans het Geloof en Wetten der Joden aangenomen hadden. Ook heeft God ten allen tijden / uyt en onder de Heydenen ſelfs / verwekt veele ſeer wijſe en vrome Mannen, die de dwalingen der gemeene Heydenen / en verkeerde manieren van leven / ſeer beſtraft en verbeterd hebben; als Pythagoras, Socrates, Plato, Seneca, en menige andere.

Ontrent de roepinge en bekeeringe der Heydenen, is aanmerkens waardig / dat in den beginne de ſelve in eenen ſeer korten tijd / ſoo ſterk en haaſtelijk voortging / dat Paulus, aan de Romeynen ſchrijvende / *cap*. 1. v. 8. getuygd / dat haar, dat is het Chriſten geloof, doen al verkondigd wierd in de geheele Wereld. En *Coloſ*. 1. 5. 6. Dat het Euangelium tot de geheele Wereld gekomen was. Dat is tot alle de vermaardſte Landen en Geweſten: hoe-wel / om eygentlijk te ſpreken / het Euangelium tot deſen dag toe noch niet is volkomentlijk aan alle Volkeren des Werelds bekent geworden. Deſen ſnellen voortgank des Euangeliums / in den beginne / is des te meer te verwonderen geweeſt / om datſe geſchied is door weynig en geringe menſchen / als de twaalf Apoſtelen en die weynig Chriſtenen die der waaren ten tijde des Sterbens en Hemel-vaarts Chriſti. Ten anderen / om dat de leere des Euangeliums, als te gelooven, en te vertrouwen, ſalig te worden door een Menſch die als een verleyder en oproermaker gekruyſt was / ſcheen een Leere te weſen / die gansch niet aannemelijk was; maar den Heydenen een dwaasheid, en den Joden een ergernis 1 *Cor*. 1. 23.

Hier komt noch by / dat deſe bekeeringe der Heydenen aldermeeſt gevorderd is geworden / door ſaken die ſcheenen de ſelve aldermeeſt te ſullen verhinderen; als daar was den afval der Joden / die het Euangelium verſoeyden / en de ſwaare vervolgingen / ſoo der Heydenen, als der Joden, tegen de Chriſtenen. Want de Apoſtelen / bemerkende de halſtegrigheid der Joden / hebben daar door gelegentheid genomen / om by de Joden niet te verblijven / maar tot de Heydenen ſich te keeren. *Act*. 13. 46. Welke hier en daar verſtroyd zijnde / ſoo iſt geſchied / dat door haare Leere / en wel meeſt door de wonderlijke vroomheid en ſtantvaſtigheid / der geene die om het Geloof omgebracht wierden; en om datſe door de harde vervolginge allesins uyt haar Vaderland / na andere vremde Landen en Volkeren vluchten moeſten; dat het bloed der Martelaren in der daad geworden is het zaad der Kerke, welke door de gemelde reden alleſins in de Wereld is uytgebreyd / en verſtroyd. Gelijk insgelijks / door de bittere vervolginge der Waldenſen, Vaudoiſen, en andere / de Reformatie door 't gansch Chriſten-rijk voort-geſet is.

Gelijk tot nakomen van 't geene in onſen Text geſegd word / dat alle Volkeren God moeten loven, de roepinge der Heydenen dienſtig is geweeſt; ſoo iſſer ook voorders niet dat daar toe noodſakelijker zy / en

tot

tot Gods eere / ſtichtinge der Gemeynte / en het gemeen wel-weſen / en wel leven der menſchen / wenſchelijker / dan de eenigheid des Geloofs. Waarom de Heere Chriſtus niets ernſtiger ſijne Diſcipelen bevolen heeft / of van God gebeden ; en de Apoſtelen niets hertelijker gewenſt hebben / dan de liefde, eenigheid des Geloofs, en een-moedigheid der Chriſtenen. Sie *Joh.* 17. v. 21. 22, 23. Op dat ſy alle een zijn, gelijk gy Vader in my, en ik in u, dat ook ſy in ons een zijn. *Epheſ.* 4. 1. *ad* 7. *Phil.* 2. 1. Indiender eenige vertrooſtinge is in Chriſto, indiender eenigen trooſt is der liefde, indiender eenige gemeenſchap is des Geeſts, indiender eenige innerlijke beweginge en ontfermingen zijn : ſoo vervuld mijne blijdſchap, dat gy moogt eens geſint zijn, de ſelve liefde hebbende, van een gevoelen en van een gemoed zijnde, &c. Waarom ſal ik met een woord aanwijſen / waar door my dunkt dat dit beſt ſoude konnen eenigſins gevorderd worden / hoe wel tot noch toe weynig of niet daar toe uytgerecht is / of hope toe ſchijnd te weſen / door al te groote en algemeene verdeeldheden / langduurige verbitteringen / tegenheden / en voor-oordeelen / welke geweldiglijk de gemoederen der menſchen ingenomen en vervoerd hebben. Nochtans / om dat in ſulken (boven alle dingen te wenſchen) oogmerk / de wille en genegentheid prijſelijk is, al kan menſe niet uytvoeren na ſijnen wenſch / ſoo ſal ik vry-borſtelijk / doch kortelijk / mijn bedenken uytdrukken.

Om dan de Lutheranen met de Gereformeerden, (en voorts de Chriſtenen met malkanderen by gevolg) te vereenigen / behoord aan weder zijden vaſt geſteld te worden / dat de Luteranen met ons eens zijn, in alle de Fondamentele Leer-ſtukken, die ter Saligheid noodig zijn : Gelijk ſulks oordeelen den geleerden *Amyraldus, in Diſputat. de Ratione pacis inter Euangelicos in Religionis negotio conſtituendæ.* En D. Godofredus Hotton *in Tractatu de Chriſtiana tolerantia, ſive concordia, inter Europæos Euangelicos in charitate ſtabilienda.* Ten anderen / dat men in alle andere ſaken / daar verſchil over valt / malkanderen behoorde in de liefde te dulden, een yder ſijn gevoelen vry-latende, malkanderen geenſins veroordeelende, maar vreede / broederlijke liefde / en gemeenſchap met malkanderen onderhoudende / en oeffenende. Hoe-wel de Joden, ten tijde Chriſti / onder malkanderen in veele dingen verſchillig gevoelen hadden / nochtans gingenſe alle in eenen Tempel, / en onderhielden eenen gemeenen Gods-dienſt.

Verhalven moeſt men in de Predicatien ſich onthouden van alle verſchillen over de poincten des Geloofs / door ſoo veel die met tegenſtellinge van des eenen gevoelen tegen des anders / en met weder-zijdſche bewijsredenen / en verantwoordingen der ſelve (waar onder ſich dan gemeenelijk beſpottingen, verwijt, laſteringen, verachtingen, en verbitteringen vermengen) verhandeld worden : maar het moeſte genoeg zijn / de eenvoudige waarheid wel te verklaren / en te beveſtigen /-ſonder by wijſe van diſpuyt en wederleggingen die te verhandelen.

In Utopia (ſegd den geleerden Thomas Morus) en mach men in den openbaren Gods-dienſt niet leeren, dan ſaken daar in datſe alle, rakende de Artijkelen des geloofs, eens zijn. Men mach daar geen verſchil, of diſpuyt maken over ſaken het Geloof rakende, dan in tegenwoordigheid, en ter beſtieringe van geleerde Mannen ; ofte wel ten overſtaan van de Achtbare Overheid. Alle bevigheden, twiſten, ofte laſteringen over ſaken van Geloof, of Gods-dienſt, worden ſwaarlijk geſtraft. En waarlijk / als men te vreeden waare met de eenvoudige waarheid / die tot Saligheid / en een welgeſteld leven / en ſtichtinge / van nooden is / welke in weynige / klaare / overtuygende ſaken gelegen is ; men ſoude haaſt / immers ongelijk eer, en gemakkelijker, tot eenigheid des Geloofs geraken / dan nu wel waarſchijnelijk is ; ſoo lang de Wereldſche inſichten / verkeerde herts-tochten / en in geworteld voor-oordeelen / de ſchadelijke verſchillen en verdeeldheden ſtaande houden / gelijk wy elders daar van breeder gehandeld hebben.

Want de ervarentheid heeft nu ten overvloede / langen tijd / geleerd / dat door diſputeren de eenigheid des Geloofs niet te verkrijgen is ; maar in tegendeel de waarheid meer verloren dan uyt-gehaald en beveſtigd word : ja dat door de verſchillen, ontrent de ſaken des Geloofs / meer ſchade de Kerke Gods toe-gebracht is / dan door alle de wreede vervolgingen der Tyrannen. Ook bevind men waarachtig te zijn / 't geene Seneca geſegd heeft. *Nunquam ſo tam bene habuerunt res humanæ, ut pluribus placerent meliora ; argumentum peſſimi turba eſt.* Gelijk de wateren ongelijk min geweld doen / als men die allenxkens langs vlakke dijkken of ſtranden laat dood loopen / dan als menſe met kracht / en ſteyl-op-gaande dijkken / wil ſteupten. Soo gaat het insgelijks met de twiſten : hoe menſe meer aantrekt / hoeſe heviger worden / en meer vermenigvuldigd ; het een verſchil rijſende uyt het ander : want den twiſt is ſeer vruchtbaar / ſy begint gemeenelijk / daar men docht datſe eyndigen ſoude. Het begin des krakkeels (ſegd Salomon *Prov.* 17. v. 14.) is gelijk als een die de wateren openinge geeft : Daarom verlaat den twiſt, eer hy ſich mengt. 't Is een gelijkenis genomen van wateren die met ſchot-deuren op-gehouden worden : welke / ſoo lange alſſe wel dicht geſloten zijn / weynig geweld doen / en ſtil blijven ſtaan : maar als menſe begint openinge te geven / ſoo konnenſe niet wederhouden worden. Sulks leerd ons de bevindinge / dat ſelfs in alle byſondere gevallen / daar twee partyen tegen malkanderen in woorden zijn / geen ſekerder middel zy / om den twiſt te ſliſſen, dan dat d'een of d'ander zijde tot ſtil ſwijgen gebracht worde : want hoe onſtuymig en hevig ook yemand weſen mach / ſoo loopt hy nochtans haaſt ten eynde / als hy alleen moet kijven / en hem zijn weder partye door ſtil ſwijgen ontvalt. Even gelijk twee die met eenen bal kaatſen / haaſt het ſpel ten eynde ſien / als d'een of d'ander den bal niet weder ſend / maar ruſten laat. Veele onder het Pauſdom, niet wetende van de diſputen / eenvoudiglijk ontrent de gronden des geloofs gevraagd zijnde / ſullen de waarheid onwetende belijden, van welke ſy nochtans een af-keer nemen / ſoo haaſt ſy hooren / dat het geene ſy beleden / het gevoelen is der geene die onder haar voor ketters geſcholden werden.

Ten tijde der Apoſtelen / en eenvoudigheid der eerſte Chriſtenen / heeft men niet geweten van de menigvuldige Vraag-ſtukken / en verſchillen / door welke de gantſche Chriſtenheid / nu eenige Eeuwen / verſcheurd en bedorven is. De Grond-artijkelen der Saligheid waaren weynig / en licht te verſtaan / en aan te nemen / ook voor de eenvoudige. De ſlechte en eenvoudige (ſegd Auguſtinus) nemen den Hemel in, en wy, met alle onſe diſpuyten en geleerdheid, blijven der buyten. Sie *Matth.* 21. 31. Ik ſegd u dat de Tollenaars en de Hoeren u voor gaan in het Koningrijke Gods.

Tegenw. Maar / ſal yemand ſeggen / indien men de Lieden niet onderrecht tegen de bewijs-redenen / antwoorden / en uytvluchten der Dwaal-geeſten, ſoo ſullenſe daar op niet konnen antwoorden / en ſoo ſullenſe lichtelijk verleyd worden.

Antw. Ook nu kan der den minſten deel der gemeene Lieden / de ſubtiliteyten en diſputen der Dwaal-geeſten beantwoorden / hoe-welder ſoo veel en hevig gediſputeert word. Ten anderen / indien onſen voorſlag (gelijk onſe meening is) wierd gevolgd aan weder zijden / dat is / ſoo wel aan de zijde onſer tegenpartye als de onſe / ſoo ſouden daar door allenxkens de twiſten ophouden / de gemoederen geſtilt / en tot meerder beſcheydenheid gebracht worden. Ten derden / in gevalle yemand in 't byſonder / of door aanſpraak, of door inval, of leſen, eenige moeyelijkheid voorvalt / tegen de waarheid des

Digitized by Google

des Geloofs / die ſal men vermanen daar over in 't byſonder den Leeraren aan te ſpreken / om genoegſame onderrechtinge / tot ſijner geruſtheid / te verkrijgen. Maar nu leerd de bevindinge / dat / door de menigvuldige diſputen / de gemoederen aan weder-zijden meer en meer verbreed en verbitterd worden. De menſchen haar verſtanden ſcherpen / om alles met ſubtiliteyten te verantwoorden / te verdraayen / en te buygen tot haar oogmerk; waar by ſich dan de voor-oordeelen / en weder-zijdſche afkeerige herts-tochten / en Wereldſche inſichten / ſoo vermengen / dat het wel voor onmogelijk mach geacht worden / door dat middel / tot de eenigheid des Geloofs te raken.

Wat het zy God te eeren? En waar in den waaren Gods-dienſt gelegen zy?

AAngeſien onſen Text alle menſchen aanmaand om God te loven, en te eeren, 't welk inſonderheid door den waaren Gods-dienſt geſchied; en dat dit eeren Gods den ſchuldigen plicht is aller menſchen / ja het uytterſte eynde aller dingen: ſoo ſullen wy kortelijk toonen wat het zy God te eeren? En waar waar in den rechten Gods-dienſt beſtaat.

De Religie of Gods-dienſt, in 't gemeen aangemerkt / is een manier op welke den menſch 't geen hy voor God houd, als God erkend, eert en diend. 't Woord Religie komt van een woord / dat verbinden beteekent / om dat daar door de menſchen ſeer naauw aan God / en ook onder malkanderen / verbonden worden.

Gelijk God en de waarheid eenig zijn / ſoo iſſer mede maar een waaren Gods-dienſt. *Epheſ* 4. ℣. 5. Hoewel dat ſulks niet ſonder onderſcheyd moet opgenomen worden. Want alle dwalinge en maakt van geen Kerke een valſche Kerke, noch allerley miſſlagen en verhinderen niet / dat een Religie voor waarachtig mach gehouden worden; maar alleen ſoodanige dwalingen / die de gronden der Saligheid / en rechten Gods-dienſt / wech-nemen. In de Wereld zijn meeſt vier Hooft-religien bekent / hoe-wel onder yder verſcheyden verdeeldheden / en onderſcheyden / verbangen worden. De eerſte is de Joodſche, welke nu door langheid des tijds / en door de verwoeſtinge Jeruſalems / en verſtroyingen der Natie / by na verdwenen is. De tweede is / de Heydenſche, welke noch ſeer groote en machtige Landen beſet houd. De derde is / de Chriſtelijke. De vierde is / de Mahumetiſche, welke ſeer wijt verſpreyd is door de grootſte deelen des Werelds / ſelfs verder dan het gantſche Chriſtendom. Uyt deſe gemeene beſchrijvinge des Gods-dienſts kan men licht verſtaan / wat den waaren Gods-dienſt zy / namelijk / een deugd, of ſoodanige geſetheid en geſtalte des gemoeds, waar door den waarachtigen God erkent en geëerd word, op ſoodanigen wijſe als het betaamd.

De Chriſtelijke Religie verſchild van de natuurelijke, niet in weſen maar in trappen; d'een ſtrijd geenſins tegen d'ander; want de waarheid eenvoudig zijnde / en kan niet ſtrijden tegen goede geſonde reden; maar ſy kan in ſommige ſaken wel den omtrek van de natuurelijke reden-kavelinge te boven gaan. Doorgaans word ons Gods Woord ſoo voorgedragen / dat wy door reden overtuygd worden / en met onderſcheyd ſoo alles onderſcheyden moeten, dat wy het goede behouden mogen. 1 *Cor.* 10. 15. 1 *Joh.* 4. ℣. 1. 1 *Theſſ.* 5. ℣. 21. Den Apoſtel en verwerpt geen Philoſophie of natuurelijke kenniſſe *Col.* 2. ℣. 8. dan die valſch en bedriegelijk is / of het misbruyk der ſelve; welk misbruyk de H. Schriften immers ſoo wel onderworpen zijn / dan de goede reden. Want veele verdraayen de Schriften tot haar eygen verderf: En alle Dwaal-geeſten durven ſelfs haare grofſte miſſlagen door de H. Schriften verweeren.

Den Apoſtel Jacobus *Cap.* 1. 26. 27 bepaald wel eygentlijk den Gods-dienſt niet / maar hy beſchrijftſe uyt haare werkingen en gevolgen, als teykenen des waaren Gods-dienſt / welke hy tot drie opteld / namelijk / het bedwingen der tonge, werken der barmhertigheid te oeffenen, en ſich onbeſmet te bewaaren voor de Wereld: ſonder welke dingen alle roem van waare Gods-dienſt ydel is. Sulks datſe niet ten principalen beſtaat in kennis, of geloof, en belydeniſſe, maar in oeffeninge der waare Godſaligheid / vloeyende uyt rechte kenniſſe en erkenteniſſe Gods.

God moet erkent en geëerd worden inwendig in onſen Geeſt, *Joh.* 4. 24. En uytwendig, beyde met lichaam en ziele, 1 *Cor.* 6. ℣. 20. Den inwendigen Gods-dienſt beſtaat / in rechte kenniſſe van God / en ſijne eygenſchappen; dat hy is eeuwig, ſonder begin en eynde / onveranderlijk, een onbegrijpelijken Geeſt, volmaakt in wysheid / goedheid / macht / geluksaligheid / en heerlijkheid: oorſpronk / onderhouder / regeerder en Opper-heer van alles: uyt wien, door wien, en tot wien, alles is; welken alle heerlijkheid alleen toekomt over alles in eeuwigheid.

Ten tweeden / dat men God in ſijn herte verheerlijke over ſijne werken / als die groote dingen doet, die men niet verſtaan kan, en wonderen die men niet tellen kan. Dat men in de ſelve werken ons verwondere over ſijne ondoorgrondelijke wysheid / goetheid / en macht. Waar door hy uyt de duyſterniſſe het licht, en uyt het quade het goede weet voort te brengen. Want God heeft in de Wereld het goede met het quade vermengd / om uyt de tegen-ſtellinge van beyde / de treffelijkheid van het goede te beter te betoonen. Ten tweeden / om in onſe elende / en onwaardigheid door de ſonde / den rijkdom ſijner genade, tot ſijner heerlijkheid / te bewijſen. Ten derden / om ons in gehoorſaamheid / geloof / lijdſaamheid / en andere deugden te oeffenen; welke meeſt alle haare oeffeningen hebben / by gelegentheid van eenig quaad dat in de Wereld is; als de matigheid, kloekmoedigheid, barmhertigheid, en ſoo voorts.

Ten derden / den waren Gods-dienſt beſtaat / in een oprechte en gewillige onderwerpinge onſes ſelfs onder den wille Gods, en een volveerdige genegentheid om (ſoo veel ons doenlijk is) na ſijnen wille ons gantſch leven aan te ſtellen / en voor hem welbehagelijk te leven.

Ten vierden / in een innerlijke dankbaarheid des gemoets / waar door wy met vreugde / blydſchap / en een nederige ziele / erkennen / de groote / langduurige / en menigvuldige weldaden / die God aan ons in 't byſonder / na een yder ſijnen ſtaat / beweſen heeft / niet tegenſtaande onſe onwaardigheden / en ſonden / welke in langduurigheid / menigte / en grootheid / gelijk als tegen de weldaden Gods aangeſet zijn. Sulks dat uyt de aandachtige overlegginge van Gods Werken in 't gemeen / en ſijner weldaden omtrent ons in 't byſonder / ſes treffelijke en Goddelijke bewegingen in onſe ziele veroorſaakt worden; namelijk / een heylige verwonderinge, *Pſal.* 8. 4, 5. &c. *Pſal.* 104. en 139. ℣. 17. 18. &c. Ten tweeden / een blijdſchap in God *Pſal.* 111. 2. Ten derden / nederigheid. *Pſal.* 8. Wat is den menſch? &c. Ten vierden / een heylige vreeſe ofte eerbiedigheid, en heylige bekommerniſſe om alles te vermijden / waar door wy Gode eenigſins mochten mishagen. *Phil.* 2. 12. 13. *Pſal.* 2. 11. 2 *Cor.* 7. 1. &c. Ten vijfden / liefde tot God. 1 *Joh.* 4. 19. En ten ſesden / een vertrouwen des herten op God. *Prov.* 3. 5. Van welke wy in den aanvang deſes Werks geſproken hebben.

Den

Den uytwendigen Gods-dienſt beſtaat in ſoodanige betrachtingen / door welke wy den inwendigen Gods-dienſt ſoeken uytwendelijk uyt te drukken; en in 't gebruyk van ſulke middelen / door welke wy God meer en meer recht mogen leeren kennen / en gehoorſamen. Als daar ſijn Lof-ſeggingen, Dank-ſeggingen, Gebeden, dadelijke gehoorſaamheid, 't gehoor en leſen van Gods Woord, met ernſtige bedenkingen / en toepaſſingen op ons gemoed / &c.

Dat den Gods-dienſt ten allen tijden vervalſchinge, en noodige herſtellinge, onderworpen is.

GElijk alle dingen altoos de veranderingen en vervallen onderhabig zijn / ſoo insgelijks den Gods-dienſt. God hadde den menſch van natuuren gegeven een bequaamheid / om 't geene van God kennelijk was / door het licht der natuure / aanmerkinge der geſchapene ſaken / en goede reden-kavelinge / te weten. *Rom.* 1. Item / ſijne Wet in ſijn herte ingedrukt. *Rom.* 2. 14. Op dat hy hem beyde recht kennen en dienen ſoude. Maar de menſchen hebben de waarheid in ongerechtigheid verdrukt, en hebben God niet als betaamde verheerlijkt, noch gedankt; ſoo datſe allenxkens tot Afgoderye, valſchen Gods-dienſt / godloosheid / en een verkeerden ſin, vervallen zijn. Daarom heeft God door Moſem ſijn wet doen vernieuwen / en den Gods-dienſt herſtellen. Daar na zijn de Joden weder dikmaal tot den valſchen Gods-dienſt vervallen / waarom door verſcheyden Propheten en deftige Mannen / menigmaal herſtellingen, en weder nieuwe verbeteringen geſchied zijn. Daar na is door Chriſtum de Gemeynte herſteld / en door de Apoſtelen / de Heydenen uyt de duyſterniſſe geroepen tot het licht. Daar na is het Chriſtendom vervalſcht / by na door tweederley algemeene afval / ſoo door het Turkdom, als door het Pausdom: tot dat weder in het Chriſtendom een merkelijke Reformatie is voorgevallen. Sulks dat het met den Gods-dienſt toegaat / gelijk met yder menſch / welke noyt ſoo is bekeerd / of hy is weder altoos nieuwe vervallen onderhavig / en heeft noodig dikmaal nieuwe verbeteringen / en vernieuwinge van het Verbond der Goddelijke genade / aan ſijn gemoed.

Gelijk de Maan ſoo haaſt niet vol is / of ſy begind te verminderen; en een pijl om hoog geſchoten zijnde / ſoo haaſt niet is tot haar uytterſte hoogte geklommen / of ſy keerd haar om / en daald nederwaarts; ſoo gaat het insgelijks met alle Staten / Republijken / en Koninkrijken / welke tot haaren hoogſten welſtand gekomen zijnde / gereed ſtaan tot merkelijke verminderingen. Zijnde daar in de borgerlijke lichamen / onſe natuurelijke niet ongelijk / datſe allenxkens veelderley onſuyverheden en gebreken vergaderen / welke haaſt tot een geheel verderf de overhand nemen ſouden / indienſe niet ſomtijds gereynigd en herſteld wierden. 't Selve is ook omtrent de Gemeynte en den Gods-dienſt waarachtig. Want ſelfs al ten tijden als de H. Apoſtelen noch leefden / begon de verborgentheid der godloosheid door te breken / welke allenxkens ſoo toe genomen heeft / dat men onder den dek-mantel van Gods-dienſt / niet heeft bejaagd dan eygen voordeel / eere / vermaak / aanſien / en geweld in de Wereld; ſelfs ſoo verre / dat men ſich de hooge en borgerlijke machten onderworpen heeft / en met de zielen der menſchen koop-handel bedreven. 2 *Theſſ.* 2. 2 *Petr.* 2. &c. In het ſelve Jaar der Hemel-vaart Chriſti / dede ſich Simon Magus op / met ſijne krachtige verleydinge; en *Apoc.* 2. en 3. blijkt / hoe haaſtelijk de Aſiatiſche Kerken, van haren eerſten oorſpronk / beyde in zeden en leere, vervallen waren. Is dit in die tijden geſchied / welke den eerſten yver en oprechtigheid aldernaaſt waren; wat iſſer van de volgende tijden beters te oordeelen? en men behoefd niet te denken / dat de vervallen eer of lichter in den borgerlijken ſtaat inkruypen / dan in den Gods-dienſt, en de Gemeynte: maar (als men ſoude vergelijkinge maken) behoorde men gereeder het tegendeel te oordeelen / gemerkt / volgens het getuygeniſſe Chriſti / en de dagelijkſe ervarentheid. *Luc.* 16. v. 8. De Kinderen deſer Wereld voorſichtiger zijn, dan de Kinderen des Lichts in haren geſlachte. Sulks dat de aardſche ſaken gemeenelijk van de menſchen met meerder ernſt / yver / voorſorge / en voorſichtigheid behandeld worden / dan de dingen die den Gods-dienſt en aanhang van dien betreffen.

De veranderlijkheid en bedorventheid der menſchen / is ſoo groot / dat men ſich niet anders mach laten voorſtaan / dan dat ſonder naauwe opmerkinge / en meer-maal vernieuwde verbeteringe / niets blijfd in zijnen goeden ſtand: maar gelijk een uyr-werk dikmaal moet op-gewonden worden / en een huys dat men bewoond (hoe-wel gereynigd en alleſins geſuyverd) geduuriglijk nieuwe vervallen en onreynigheden onderworpen is; ſoo gaat het insgelijks met het Huys Gods, de Gemeynte des Heeren; welke derhalven meermaal herſtellingen en verbeteringen van nooden heeft. Te meer / alſoo de geene / door welke de Kerke by haaren wel-ſtand en goede order moet gehouden worden / dikmaal gebrek hebben van verſtand en oordeel; ofte om dat haar oordeel / door verſcheyden tuſſchen komende ſaken / door eygen inſichten / of door de geene aan wieſe ſich verplicht houden / &c. verdwerſt word.

De bevindinge leerd ook / dat ſelfs de herſtellingen en verbeteringen, dieder nu en dan / na groote vervallen, geſchieden / dikmaal ſeer on-volkomen zijn / en ſoo volmaaktelijk niet konnen uytgevoerd werden / als wel noodig en wenſchelijk is. Hoe menigmaal geſchied het / dat door den grooten drift der geene die yets ſoeken te verbeteren / van het eene uytterſte tot het ander overgeſtapt word / ſoo dat de fouten meer veranderd dan verbeterd worden / en het middel-punct der matigheid ſeer beſwarelijk kan worden aangetroffen / of immers behouden? het gebeurd ook meer-maal / dat een ſaak / anderſins in haar ſelven goed, maar alleen door misbruyk en mishandeling bedorven / niet ſoo ſeer verbeterd, als wel geheel weg genomen word.

Want hoe-wel het werk der ſeer vermaarde Reformateurs, welke de Kerken verloſt hebben van de groote en verfoeyelijke Afgoderye, menigvuldige dwalingen / en gewiſſe-dwank des Pausdoms; noyd genoeg verwonderd en gepreſen kan worden; uyt inſicht van de dappere kloekmoedigheid / yver / wijsheid / ſtandvaſtigheid / voorſichtigheid / en andere ongemeene deugden / welke daar toe van noode waren: nochtans moet men daarom niet meenen / dat ſy op eenen tijd / te gelijk / alles ſoo volkomelijk hebben konnen herſtellen / dat tot dat groote werk / daar na niets meer ſoude konnen by-gebracht worden. Sy hebben werks genoeg gehad / om de ſwaarſte dwalingen / en grootſte verſtellen / te verbeteren / op dat daar na / 't ſelve werk achtervolgd wordende / te gemakkelijker ſoude konnen volbracht worden. Daar en boven iſt ook ſeker / dat zederd de eerſte Reformatie, al weder op een nieuw ſommige fouten ingekropen zijn / welke nieuwe verbetering vereyſſchen; gemerkt / als geſegd is / niets lange in een ſelven ſtand blijfd: maar al de Wereldſche handelingen en ſaken / hare geduurige veranderingen onderworpen zijn. Daarom is 't tegen reden / dat ſommige alle verbeteringen en herſtellingen verdacht maken / en tegenſpreken / onder den tijtel van nieuwigheden, die men als gevaarlijk vermijden moet. Want indien men dat altoos / en in alle dingen / voor waarachtig en geraadſaam houden wil / ſoo ſal men noyd eenige oude misſlagen mogen verbeteren; men ſal het werk der Reformatie moeten veroordeelen; ja den wech aller verbeteringen toegeſloten zijnde / ſullen alle dingen allenx,

leurkens meer en meer vervallen; ſonder hoope van eenig redres. Maar in tegendeel leerd ons de goede reden / en H. Schrift / dat men / ſoo in geloof, als leven, altoos moet pogen na vorder volmaaktheid, ſtaande na de beſte gaven, en dat men alles beproevende, het goede moet behouden. Soo dat men moet trachten uyt alderley voorſlagen / manieren / en gewoonten van doen / van alderley menſchen / te leeren verkieſen het geene beſt is / en onſe gelegentheid toepaſſen 't geene ons voordelijk en ſtichtelijk weſen kan. Ja de hooge Overheid behoorde door voorgeſtelde eere en belooninge, alle kloeke verſtanden op te wekken / om ontrent alderley ſaken / middelen / en voorſlagen uyt te vinden / waar door den gemeenen welſtand ſoo der Republijke als Kerke, op het alderbeſte en op de volmaakſte wijſe (ſoo veel mogelijk is) mochte bevorderd worden. Hier toe ſtrekt 't geene Auguſtinus vaſt ſteld: op een plaats daar hy van de Kerken-ordeningen, en gewoonten / ſelfs ook van den Kerk-ſang ſpreekt: *Una in his ſaluberrima regula retinenda eſt, ut quæ non ſunt contra fidem, neque contra bonos mores, & habent aliquid ad exhortationem vitæ melioris, ubicumque inſtituta cognoſcimus, non ſolum non improbemus, ſed etiam laudando & imitando ſectemur, ſi aliquorum infirmitas non ita impedit, ut amplius detrimentum ſit.* Dat is / men moet in deſe ſaken, eenen oorbaarlijkſten regel houden; te weten, dat wy niet alleen niet miſprijſen, maar ſelfs al prijſende navolgen, ſoodanige dingen welke niet ſtrijden tegen 't geloof, ofte de goede zeden, en yets dienſtig hebben ter aanmaninge van een beter leven, het zy waar wy de ſelve ook ſien inſtellen, of ingeſteld bevinden te zyn: indien ſommiger ſwakheid het ſelve ſoo niet belette, dat meer achterdeels of ſchade daar uyt ontſtaan mocht. Sie Auguſtinum *Epiſt.* 119. *cap.* 18.

Dat de oeffeninge des waren Gods-dienſts den menſch ten hoogſten gelukkig maakt.

GEmerkt God is weſentlijk het Opperſte-goed, en oorſpronk alles goeds / ſoo iſt ſeker / dat des menſchen opperſte gelukſaligheid beſtaat in de naauwſte vereeninge en gelijkeniſſe met God: en dewijle daar niets is dat den menſch ſoo ſeer en naauw met God verbind / en hem gelijk maakt / als de oeffeninge des waren Gods-dienſts: moet ſekerlijk volgen / dat den rechten Gods-dienſt den menſch ten hoogſten gelukkig maakt. Deſe vereeninge en gelijkmakinge met God ontſtaat ten eerſten uyt de rechte kenniſſe Gods / en oeffeninge der ſelve kenniſſe / welke beſtaat in aandachtige aanmerkingen van Gods natuur / eygenſchappen / en werken; uyt welke vloeyd blydſchap, geloof en betrouwen op God. Want het verſtand yets ſterk en met ernſtigen aandacht bemerkende / word eenigſins die ſaak dieſe begrijpt, en doet, alſt ware / op ſekere wijſe des ſelfs gedaante aan. Daarom hoe de ſake treffelijker is die wy beſeffen / en hoe wy de ſelve te beter begrijpen / hoe onſe ziele en verſtand volmaakter en treffelijker word. Daarom hebben de Oude wijſe geſegd / dat een wijs man een ſterffelijken God is. Item / dat de wijsheid is een gelijkeniſſe met de Godheid. En Seneca *cap.* 8. De conſtantia ſapientis. *Sapiens vicinus proximuſque diis conſiſtit, excepta mortalitate, Deo ſimilis eſt.* Een wijs man komt God aldernaaſt, behalven de ſterflijkheid is hy God gelijk.

Ten tweeden / ſoo geſchied de gemelde vereeniginge en vergelijkinge met God door de liefde tot God. Want het is den aard en gewoonelijke werkinge der liefde / den geenen die lief heeft / op het naauwſte te vereenigen, met den geenen die bemind word. Sulks dat door de liefde / God word geſegd te woonen in de zielen der Godſalige / en een met de ſelve te weſen / ſy in hem, en hy in haar: *Joh.* 14. 23. en *cap.* 17. 21. 22. 23. 1 *Cor.* 3. v. 16. 2 *Cor.* 6. 16. &c, De liefde (ſeggen de Natuurbeſchryvers) *eſt Spiritus ſui in rem amatam quædam effuſio cum voluptate. Quidam ſui exitus, Quædam à ſeipſo peregrinatio. Philip.* 1. 23. Ik wenſch ontbonden te zijn en met Chriſto te weſen. 2 *Cor.* 5. 8. Wy hebben meer behagen om uyt het lichaam uyt te woonen, en by den Heere in te woonen, &c. Sulks dat de ziele geſegd word meer te weſen daarſe bemind, dan daarſe leefd. Daarom worden wy gewaar / dat ook de lichamelijke liefde verwekt genegentheid tot by-weſen / omhelſen / aanraken / en 't ſamen-voeginge der lichamen. Soo dat (gelijk boven geſegd is) de liefde is een uytſtortinge van onſen Geeſt in de beminde ſaak, met vermaak. Een uytgang van ons ſelven. Een vervremdinge van ons eygen ſelfs, &c. Door deſe vereeniginge met God ontſtaat ook / dat de Geloovige God recht lief hebbende, Gode gelijk worden / na ſijn beeld vernieuwd, ſijne Heyligheid en Goddelijke natuure deelachtig. *Hebr.* 13. v. 10. 2 *Petr.* 1. 4. &c. Sulks dat deſe liefde veroorſaakt niet alleen een volkomen behagen, vergenoegen en vreugde in de genietinge Godes / maar ook een oprechte goedwilligheid en genegentheid om in alles na den wille Gods te leven. Welke dingen beyde eygentlijk den menſchen ten hoogſten gelukkig maken. Want het gemoed in Godes genietinge beruſtende, vind in hem alle volmaaktheid en volkomen gelukſaligheid. Ten anderen / de oeffeninge der deugden maakt in ſich ſelven den menſch gelukkig; want God van den menſch niet begeerd / dan dat met ſijne heylige natuur accordeerd / en ſich ſelven tot des menſchen opperſte wel-weſen ſtrekt / ſoo dat de Heydenen ſelfs / door het licht der natuur, hebben verſtaan / dat in de beſittinge en oeffeninge der deugden het opperſte wel-weſen der menſchen gelegen was. Wel merkende / dat daar gelijkheid van wille is / en van oordeel, gelijker iſſer tuſſchen God en ſijne kinderen / dat daar gelijkheid is van natuur / en by gevolg van ſtaat en gelukſaligheid, ſoo datſe de Heerlijkheid Gods deelachtig worden. Sie 2 *Cor.* 3. v. 18. *Joh.* 1. 2, 3. &c.

Aangeſien ik getoond hebbe / datter geſtadiglijk acht moet genomen worden op de noodige Reformatie, en herſtellinge des openbaren Gods-dienſts; ſoo kan ik niet na laten / een woord (in 't voor by gaan / by deſe gelegentheid) in 't byſonder te ſeggen / van het verder Reformeren en herſtellen des openbaren Gods-dienſts onder ons: waar toe veele ſaken by my al over lang zijn aangemerkt / welke de ſelve ſeer noodſakelijk hebben; maar door dees tijd daar niet van gewagende / ſal ik alleen aanwijſen / 't geene dies aangaande is begonnen in 't licht te komen / en voor al de Wereld vertoond / en met veele redenen aangedrongen te werden / door den Autheur van het Boek genaamd de Lamenterende Kerke: Inſonderheid rakende het herſtellen der ſlordige / en ſeer gebrekkelijke regeringe der Kerken / en de groote / ergerlijke / en ſeer ſchadelijke diſordre / welke begaan werd door het ontijdig bevorderen der Leeraars tot den H. Dienſt. En / om van het eerſte voor dees tijd niet te ſeggen / ſoo ſal ik echter kortelijk mijn gevoelen vertoonen / aangaande dit laatſte ofte tweede / om dat ik oordeel, dat aan het verbeteren daar van de eere Gods, ſtichtinge der gemeente, en hoog achtinge des Gods-dienſts, ten hoogſten veel gelegen is.

Van de hoedanigheid, en betamelijken ouderdom det Leeraren.

DE bevindinge aller Eeuwen heeft klaarlijk geleerd / dat het voornaamſte onderſteunſel van alle Gods-dienſten / ten allen tijden / geweeſt is de eere / onderhoudinge / en bevorderinge van het Prieſterdom, ofte de eerwaardigheid en hoog achtinge der gene die den Gods-dienſt plegen. Want ſoo lang / en ſoo verde die in achtinge zijn / ſoo lang / en ſoo veel / is ook den Gods-dienſt in achtinge; indien ſy veracht werden / ſoo word met hen den gantſchen Gods-dienſt ver-

ach-

achtelijk / en het volk vervald ligtelijk tot Atheiſterye, ofte openbaare algemeene godloosheid / en Anarchie, ofte verwerringe en wechneminge van alle goede en noodige regeringe. Om deſe reden, hebben alle verſtandige Koningen, Princen en Overheden, ten allen tijden / naauwe ſorge gedragen / om de Dienaren van den openbaaren Gods-dienſt, wel te onderhouden / en in eere en aanſien te bewaren. Dus leſen wy wat een overvloedigen onderhoud gehad hebben / en in hoe grooten aanſien de Prieſteren en Levijten geweeſt zijn onder de Joden. Onder de Heydenen bevind men dat het Prieſter-ampt in ſulken achtinge geweeſt is / dat den Vorſt daar mede wilde vereerd weſen / gelijk (na het gemeen gevoelen) geoordeeld word van Melchiſedech Koning van Salem, en Prieſter des alderhoogſten Gods: Numa was beyde Koning en Prieſter: ſoo leeſt men ook by den Poëet van Anius. *Rex* Anius: *Rex idem hominum Phœbique Sacerdos.* Dat is / den Koning Anius was een Koning over de menſchen, en Prieſter van de Sonne, dat is / Gods. Auguſtus en de andere Roomſche Keyſers hielden 't voor geen minder eere Pontifices Maximi, dat is / Hooge-Prieſters genaamd te werden / als Keyſers. Onder de Joden waaren Eli en Samuel te gelyke Prieſters en Rechters, &c. Om deſer oorſake wille droegen de Prieſters kroonen ofte kranſſen, ſoo wel als de Keyſers. Onder de Mahumetanen mach niemand van de Muſulmannen, ofte waare Geloovigen / gelijk ſy haar ſelven noemen / ſich aanmatigen den naam van Heer, anders dan den Kalipha, ofte Hooge-Prieſter alleen / het minſte leed den minſten Prieſter aan te doen / is daar een ſeer hatelijke en ſtrafbare miſdaad. De Prieſters van Mars, Salii genoemd by de Romeynen, waaren in ſulken eere / dat niemand tot deſe waardigheid verheven wierd / dan die een Patricius, ofte Edel geboren Perſoon was. In Tyrus wierden de Prieſters in Purper gekleed / en hadden de naaſte plaats aan den Koning. By den Egyptenaren waren geen Prieſters dan Philoſophen, en niemand wierd tot Koning verkoren dan uyt de Prieſteren. Daar zyn (dat ik weet) geen Landen / daar de Leeraren en Bedienaars des Gods-dienſts, na gelegentheid der Volkeren / in minder eere / authoriteyt en geſag gehouden worden / dan in de Vereenighde Nederlanden: waar door na alle waarſchijnelijkheyd te vreeſen ſtaat / dat allenxkens den Gods-dienſt / en met de ſelve dien geheelen Staat / allenxkens tot groote verwerringe ſal gebracht worden. Waar van veele beginſelen dagelijks geſpeurd worden / en noch meer te verwachten zijn; gelijk onder anderen wijdloopig aangeweſen word, in een Boecxken onlangs uytgegaan / onder den tijtel van de Lamenterende Kerke. Dit gering onderhoud / en beroovinge van by na alle macht en geſag der Leeraren / oordeel ik dat ſijn oorſpronk genomen heeft uyt al te onmatigen en onvoorſichtigen drift / der geene die de Kerken door de Reformatie / van de Superſtitien, grove dwalingen, Afgoderyen en overheerſchende heerſchappye en conſcientiedwang des Pauſdoms verloſt hebben. Door welken drift ſy ſoo verre zijn ingenomen geweeſt / datſe bemerkende de ſeer groote en onverdragelijken hoogmoed / macht en geweld der Geeſtelijken onder de Pauſgeſinden / tot een ander uytterſte gevallen zijn: waar doorſe te weynig aanſien en vermogen den Leeraren en Voorſtanders des Gods-dienſts hebben opgedragen.

Doch op dat echter hier door den Gods-dienſt niet meer en meer tot kleyn-achtinge / en eyndelijk tot verachtinge / openbaare profaniteyt / verwerringe en verſtooringe der Regeringe / en by gevolg tot gemeen verderf des Staats / vervalle: ſoo oordeel ik / dat ontrent de Dienaren des Woords in de gemelde Landen / onder andere noodſakelijk daar op moet gelet worden / dat / benevens de voorſorge van een eerlijk onderhoud / wel naauwe ordre en acht genomen werde / dat niemand tot ſoodanige Ampt gevorderd worde / dan die in waarheid bevonden worde te zyn / van de beſte en meeſt-geoeffende verſtanden / beſcheydenſte humeuren / beſt gematigde en ſachtſinnige oordeelen / van een ſtichtelyken wandel en vromigheid des levens. Ten anderen / dat niemand bediene het Ampt van een Leeraar / dan die van een betamelyken Ouderdom zy / ten minſten van acht-en-twintig of dertig Jaren: en geenſins tot die waardigheid gevorderd worden / die noch ſeer Jonk zijn / en naauwelyks meer dan voor halve Kinderen te achten / van negenthien / twintig / een-en-twintig / twee-en-twintig / min of weynig meer Jaren. Want voor eerſt / ſoo word daar door de waardigheid des H. dienſts / aan welke den Staat en geheele Gemeynte gansch veel gelegen is / tot kleyn-achtinge gebracht; even als of het een geringe ſaak waar / en by na maar als Kinderwerk te achten / tot welke ſoo Jonge en onervaren Jongelingen genoeg bequaam zyn. Ten anderen / deſe jongen Lieden hebben ſulken ervarendheid / rypen oordeel / beſcheydentheid noch voorſichtigheid niet / inſonderheid ontrent de Regeringe en beſtieringe van Kerkelyke ſaken / als tot ſoodanigen Ampt noodſakelyk is: inſonderheid in voorvallen van ongewoone ſaken / gevallen der gewiſſe / en veelderley moeyelykheden / die dagelyks in den H. Dienſt voorkomen. Waar by noch komt / dat ſulke jonge Lieden / door een haaſtige en ontijdige vorderinge tot het Predik-Ampt / lichtelijk trots en verwaand worden / waar doorſe tot het ſelve Ampt noch veel onbequamer worden: ſulks dat ſoodanige ontydige vorderinge / de eere Gods / de ſtichtinge der Gemeynte / en de Jongelingen ſelve die gevorderd worden / ten hoogſten na deelig is. Dit wyſt ons Paulus uytdrukkelyk aan 1 *Tim.* 3. 6. Geen nieuweling, op dat hy niet opgeblaſen werde, en in het oordeel des Duyvels valle. En *Cap.* 5. 22. En legd niemand haaſtelijk de handen op, noch, &c. Dit heeft de Gereformeerde Kerken in Polen, Sileſien, Moravien, en Tranſſylvanien bewogen / een vaſte ordre en Wet te ſtellen / dat niemand voor ſijn vijf-en-twintig Jaren mach tot het Predik-Ampt gevorderd worden. En ſekerlyk / ſulks beſtaat in de hoogſte redelykheid en billykheid / want de Jongelingen worden / door de Wetten onſer Landen / verklaard voor de vijf-en-twintig Jaren onbequaam te zijn om haare tijdelijke goederen te regeren / daarom moetenſe / tot dien tyd toe / ſtaan onder het opſicht en beſtieringe van haare Voogden: met wat reden kanmenſe dan vertrouwen de bedieninge des Gods-dienſts / en de Regeeringe der Kerke Gods? Dit vereyſcht uytdrukkelijk den H. Apoſtel in alle Leeraren. 1 *Tim.* 3. v. 4. 5. Datſe haar eygen huys wel regeren, haare Kinderen in onderdanigheid houdende, met alle ſtemmigheid. Want (ſegd hy) ſoo yemand ſijn eygen huys niet weet te regeren, hoe ſal hy voor de Gemeynte Gods ſorge dragen? Ten derden / het ontbreekt de Jongelingen aan de geſetheid / ſtatigheid / achtbaarheid en ſtemmigheid / welke de reden en den H. Apoſtel leerd / 1 *Tim.* 3. 4. en *Tit.* 2. 8. dat in de Leeraren nootſakelijk is; om alderley menſchen / en meeſt Lieden van aanſien en ouderdom te vermanen / te beſtraffen, en te onderrichten / met behoorelijke deftigheid. Indien het tegen de geduurige gewoonte en redelijke voorſichtigheid ſtrijd / jonge Lieden te verkieſen tot het Ouderlingſchap; veel meer is het onbetamelijk de ſelve te vorderen tot het hoogſte Ampt der Kerkelijke Bedieningen. Indien het een dwaasheid is het beleyd des Heyrlegers / en groote Schepen of Scheeps-vloten / te vertrouwen aan jonge onervaren Bevel-hebbers en Stier-lieden / hoe-welſe ſchoon mochten onderweſen zijn in de ſpeculatien der Krijgs-handelingen en Scheep-vaart: veel meerder en ſchadelijker dwaasheid is 't de Regeringe der Kerken te ſtellen in handen van jonge onervarene Studenten / ſchoon ſy in de gemeene plaatſen der H. Gods-geleerdheid / en kennis der ſtukken des Geloofs / redelyk wel

mochten onderweſen zijn. De Heere Chriſtus ſelfs / hoe-wel het hem aan geen kennis ontbrak / heeft ſijn openbaar Predik-Ampt niet aan gevangen voor ſijn dertig Jaren; gelijk ook de Prieſters des O. Teſtaments niet eer tot haar volle bedieninge des Prieſterdoms wierden toegelaten. *Matth.* 3. *Luc.* 3. *Num.* 4. 3. Het woord gedreygd als een ſwaar oordeel Gods / dat over ſijn Volk jonge Lieden ſouden regeren. *Eſa.* 3. 4. Ik ſal Jongelingen ſtellen tot haare Vorſten, en Kinderen ſullen over haar heerſchen. Salomon ſpreekt een Wee uyt over het Land wiens Koning een Kind is, *Eccl.* 10. v. 16. En voorwaar het is niet min ongevoegelijk en ſchadelijk / de Regeringe der Kerken / den openbaaren Gods-dienſt / Leere der Saligheid / en beleyd van de gemoederen der menſchen / tot haar eeuwig behoud / te vertrouwen aan onervarene Jongelingen / als de beſtieringe der Wereldſche ſaken. Te meer alſoo men niet gewoon is aan jonge Perſoonen de Regeringe des Lands ter hand te ſtellen / ſonder haar te voorſien van oude ervaren Raads-heeren / welke het gebrek haares oordeels en bevindinge vervullen konnen. Daarom hebben de Oude Vaders / en Kerkelijke vergaderingen der voorleden Eeuwen / met goede reden geoordeeld / dat men niemand behoorde tot het Predik-Ampt te vorderen / dan de geene die van bequamen Ouderdom en behoorelijke ervarendheid waaren / te vooren in minder bedieningen / als in Catechiſeren / Voorleſen der H. Schriften in de Gemeynte / beſorgen der arme Chriſtenen / en ſoo voorts / geoeffend zynde. Gelijk de bevindinge leerd / dat die de beſte / ervarenſte / en bequaamſte Capiteynen / Veld-overſten / Schippers en Opper-hoofden zijn / ſoo te Water als te Lande; welke allenxkens van minder en lager Bedieningen tot hooger Ampten / na de gelegentheid haarer Beroepingen / gevorderd worden.

En hoe-wel alle dwingende Opper-macht / en heerſchappye / in de Kerke ſorgelijk / en gemeenelijk ſeer ſchadelijk is: nochtans vereyſcht de goede orde / en geſchikte regeringe / dat aan eenige die in gaven / ouderdom / en anderſins uytnemender zijn / eenige voorſorge / beleyd / eerbiedigheid en geſag op-gedragen worde; het zy dan voor altoos / of minder of meerder tijd / na gelegentheid der plaatſen en ſaken: op dat alles eerlijk en met ordre toegaa. *1 Cor.* 14. 40. Want daar veele malkanderen allesins gelijk zijn / en niemand eenige voorſorge of beleyd en Authoriteyt heeft / daar kan geen betamelijke wyſe van Regeringe / of vaſte en welgeſchikte orde gehouden worden. En om niet te ſeggen vande Borgerlijke Regeringe van onſen Staat; wy oordeelen en worden dagelijks meer en meer gewaar (tot onſe groote droefheid) dat onder ons de Regeringe der Kerken ſo vervald / en in verwerringe raakt / dat in gevallen niet by tijds daar in voorſien en beter orde geſteld worde; de oneenigheden / ergerniſſen / ongebonden ſtoutigheden van alderley ſlag van menſchen / vervremdingen / en verbitteringen tegen malkanderen; ſchandelijke / onbeſchaamde trouwlooſe handelingen / kuyperyen / en indringingen in den H. Dienſt / en diergelijke onheylen meer; ſoo allenxkens ſtaan toe te nemen / en te vermenigvuldigen / dat beyde Staat en Kerke tot groot gevaar / verdeeldheden en blame by onſe vyanden / en verwerringe vervallen ſal. 't Welk wy uyt 's herten grond bidden en wenſchen dat voorkomen en verhinderd mag worden / door de genadige beſtieringe Gods / en goede voorſorge en voorſichtigheid der Hooge Regeringe; en dat God tot dien eynde gelieve op te wekken verſtandige Godſalige / yverige / voorſichtige / beſcheydene / kloekmoedige en oprechte mannen; welke door haare genereuſe wysheid / ſachtmoedig en niet te min kloekhertig beleyd / dapperen en nochtans wel gematigden ongeveynſden yver tot Gods eere / en liefde tot den gemeenen welſtand onſes Staats en Kerken; het quaad / datſe door haar kloekſinnige voorſichtigheid te gemoet konnen ſien / mogen verhoeden en van ons afwenden.

Tot dien eynde behoorde de Hooge Overheid op te wekken en noodigen alderley kloeke / beſt ervaarene en uytſtekende verſtanden en mannen; om ernſtelijk uyt te vinden en te vertoonen de bequaamſte middelen / bedenkingen / en voorſlagen; door welke inde alderbeſte forme / de Regeeringe en Staat onſer Republijke en Kerken ſoude konnen vaſt geſteld werden; om daar na uyt alle die gemelde advijſen en voorſlagen / te verkieſen de geene / welke de alder-bequaamſte zijn / tot het voorgemelde eynde. Want daar is niet aan te twijfelen / of door dit middel / ſouden veele treffelijke dingen en bedenkingen uytgevonden en voortgebracht werden / op welke nu in het alder minſte niet gedacht werd.

Doch van de Regeringe der Kerken / en herſtellinge der ſelve te ſpreken / is ons voornemen voor dees tijd niet; en daarom ſal ik met het voorgemelde / rakende de Perſoonen die tot dien H. Dienſt behoorden gebruykt te werden / voortgaan.

Behalven dan dat daar toe behoorden / al van haare jonkheid af / uytgeſonderd te worden / Jongelingen van goede eerlijke Ouders geſproten / op datter geen ſchandvlek kome / of eenige oneere tot den H. Dienſt / door de blame van haar Geſlachte of Ouders; gelijk de Eerwaardige Dienaren en Opſienders der Kerken in Zeeland, wel hebben geadvyſeerd en aangeweſen in de Synodus van Dordrecht, ſoo moet ook wel acht genomen werden / datter tot den H. Dienſt niet gevorderd werden dan Perſoonen van goeden aard / een vroom / modeſt / en godſalig leven; als mede begaafd met kloek verſtand / goed oordeel / grondige en genoegſaame geleerdheid / en een vaſte memorie; en (om de woorden van de voorgemelde Achtbare opſienders der Zeeuwſche Kerken / uytgedrukt in de aangehaalde plaats / te gebruyken) *iidem tam animi quam corporis viribus valeant ad tantum munus & onus obeundum: quique in ſcholis trivialibus ea ingenii & eruditionis ſpecimina ediderunt, ex quibus certa ſpes concipiatur, eos, ubi adoleverint, eccleſiis in miniſterio fore utiles: denique, in quibus pietatis, probitatis modeſtiæque indicia certa conſpiciantur.*

En op dat de jonge Studenten welke haar tot den H. Predikdienſt ſchikken / (en alreede door voorgaande proeve van haar bequaamheid en betamelijken ouderdom / bequaam geacht werden) allenxkens mochten geoeffend / bekend / en aangenaam werden by de Gemeente. Soo mach hier in bedenken genomen werden / of het niet geraadſaam waar / datſe te vooren / eerſe tot den H. Dienſt worden gevorderd: gebruykt wierden om de H. Schriften in den openbaaren Gods-dienſt voor te leſen / en te Catechiſeren / ofte de jonge Jeugd / in de beginſelen der Chriſtelijke Leere; en Godſaligheid te onderwijſen. Den eerſten voorſlag is alreede ingebracht geweeſt van de Eerwaardige Dienaren des Goddelijken Woords in Zeeland, in de Achtbaare Synodus gehouden tot Dordrecht; welke door advijs inbrachten / dat de Studenten in de H. Theologie / behoorden op de Accademien te verblijven (om genoegſame onderrichtinge te konnen verkrijgen) den tyd van vijf of ſes jaren / na datſe ten vollen bequaam geoordeeld zijn / om uyt de triviale Scholen na de Accademien en hooger ſtudien gevorderd te werden: verfoeyende de lichtveerdigheid der geene die nauwlijx twee jaren op de Accademien geweeſt zijnde / ſich niet ſchamen tot den H. Dienſt aan te bieden.

Ten tweeden / datſe haare Studien alſoo in beyde Scholen hebbende afgehandeld / het ſeer nut ſoude zijn / datſe andere uytheemſche Gemeenten en Accademien gingen beſoeken / en daar ſoo lange bleven / tot datſe alles dat aldaar prijſelijk en aanmerkens waardig is / wel hadden doorſien en geleerd; op datſe alſoo / beyde door inlandſche en uytlandſche voorbeelden / geleerd zijnde / te bequamer mochten zijn om de Ker-

ken

Digitized by Google

ken Gods / door haar Leere / leven / goede advijſen / en bevindingen / te ſtichten.

Ten derden / dat het nut en dienſtig ſoude zijn / dat de voorgemelde Studenten der H. Theologie / alſoo hare Studien en reyſen volbracht hebbende / nu en dan de H. Schriften in de Gemeente voor-laſen. Want (ſeggen ſy / op dat ik haare eygen woorden gebruyke) *hoc pacto eveniet, ut toti eccleſiæ innoteſcant, & coram illius facie ambulent. Tota eccleſia morum, pietatis & probitatis illorum teſtimonium habeat. Denique illi ita prudenter ſe gerant, ne quicquam committant, quod vocatione illorum, (ad quam ſe præparant,) indignum ſit: & ſic omnibus innoteſcant & ab omnibus probentur; qui omnibus præfuturi ſunt. Deinde iſta lectione publica, accedet παῤῥησία quædam, qua aſſueſient conſpectui totius multitudinis. Vox etiam & elocutio formabitur, ut paratiores accedant ad dicendam coram populo, &c.* Want hier door ſal het geſchieden / datſe de geheele Gemeente ſullen bekend worden / en als voor haar aangeſicht wandelen. De gantſche Gemeente ſal getuygeniſſe hebben van haar zeden / Godſaligheid en vromigheid. En ſy ſelver ſullen haar ſoo voorſichtig aanſtellen / datſe niets ſullen doen / 't welk haare beroepinge (tot welke ſy haar bereyden) onwaardig ſal weſen: en ſoo ſullenſe allen bekend / en van allen beproefd / en voor bequaam geacht worden / die over allen moeten geſteld zyn.

Ten anderen / door dat voor-leeſen der H. Schriften / in den openbaren Gods-dienſt / ſullenſe allenxkens vrymoedigheid en gewoonte krijgen / om bequamelyk voor de gantſche Gemeynte te ſpreken. Ook ſal haar ſtemme en uyt-ſprake allenxkens bequamer worden / om met meerder veerdigheid en geſetheid / voor het volk te ſpreken.

Na dien ik nu begonnen hebbe een weynig aan te raken de verbeteringe des Gods-dienſt / als inſonderheid en boven alles ſtrekkende tot de bevorderinge van Gods eere / welke ons oogmerk / en eynde geweeſt is van dit Werk. En datter hedensſdaags veel getwiſt werd over den tijd des Gods-dienſt / en de formulieren / ofte maniere van ſpreken en uytdrukkinge der woorden / in de openbaare Gebeden. Soo ſal ik kortelyk en openhertelyk / mijn gevoelen en bedenken voorſtellen / ſoo tot onderrechtinge der geene die (mijns oordeels) hier in alle te ſcherp en preciis oordeelen; als inſonderheid tot bevorderinge van de verbeteringe in de oeffeninge des Gods-dienſt. Doch met deſe voor-reden en verſoek / dat 't geene ik tot verder Reformatie des openbaren Gods-dienſt / hier ter neder ſtelle / of alreede hebbe voor deſen begonnen aan te wyſen / van niemand op-genomen en werde als mijn vaſt gevoelen ofte voor-ſchrift / maar dat ik het alleen in bedenken geve / onder beter oordeel / ſulks dat in gevalle yets beters kan van andere bedacht werden / ofte getoond / dat in mijn voorſlagen te groote misſlagen zyn / ofte te groote verhinderingen en ongevallen / waar doorſe niet wel en konnen in 't werk geſteld werden: ſoo ſal ik niet alleen ſeer geern daar van af-ſtand doen; maar my ook verblijden / dat ik beter onderricht werde; en byſonderlijk my verheugen / en ſeer wel vergenoegen / indien ik ſie / dat by occaſie van mijne ſlechter voorſlagen / van andere beter werden uytgevonden. Want het my genoeg is / als maar de eere Gods / en het loffelijk oogmerk in deſen / ſtrekkende tot den algemeenen welſtand der Kerke / en gemeenen Staat / bevorderd werde / het zy dan door wien het weſen mach: ja het ſal my al meer als genoeg zijn / ſoo ik maar eenige aanleydinge hier toe mag geven / en yets (hoe weynig het zy) daar toe mag by-gebracht hebben. En hoe-wel waarſchijnelijk daar op niet en ſoude mogen volgen / ſoo ſal ik my ſeer wel konnen te vreden houden / met het oud ſeggen. *In magnis voluiſſe ſat eſt. Ut deſint vires, eſt laudanda voluntas.* Dat in groote dingen, en die buyten ons byſonder vermogen zijn, het genoeg is wel gewild te hebben, en ſijn oprechte wenſch en genegendheid getoond te hebben: ſal voorts de gantſche ſaak Gode beveelen / die miſſchien op andere tijden / en door andere middelen / 't geen grootelijks ontbreekt in ſijnen Dienſt / ſal doen vervullen.

Van de tijden des Gods-dienſt.

1. Wat tijden in de eerſte Eeuwen des Chriſtendoms tot den Gods-dienſt afgeſonderd geweeſt zijn?
2. Waarom de Chriſtenen, in plaats des Joodſchen Sabbaths, den Dag des Heeren onderhouden hebben.

In de eerſte honderd Jaren na de geboorte Chriſti / en zijnder geen geſette tijden tot den Gods-dienſt onderhouden geweeſt / dan den Dag des Heeren, Paaſſchen en Pinxteren: de H. Schriften noch eenige geloofwaardige Hiſtory-ſchryvers / maken geen gewag van eenige andere. Deſe tijden zijn niet onderhouden geweeſt / uyt inſicht van eenige wet / of uytgedrukt bevel Chriſti / der Apoſtelen / of eenige Kerkelijke Vergaderinge / of borgerlijk bevel; maar vrywilliglijk. Gelijk Hoſpinianus bewijſt / *de Orig. feſt. Chriſtianor. Cap.* 4. Conſtantinus Magnus is de eerſte geweeſt / die door een wet heeft vaſt geſteld / dat men in het gantſche Chriſtendom / den Dag des Heeren onderhouden moeſte. Gelijk Euſebius verhaald in het leven van Conſtantinus Magnus *lib.* 4. en Sozomenus *lib.* 1. *Cap.* 8. Waar toe hem lichtelijk bewogen heeft / dat dien Dag de Apoſtelen en eerſte Chriſtenen begonnen hebben te onderhouden / al korts na de Hemel-vaard Chriſti, gelijk bewesen word uyt Juſtinus Martyr, Dyoniſio Corinthiorum *Epiſcopo, Tertulliano,* 1 *Cor.* 16. 2. *Apoc.* 1. 10. *Act.* 20. 7. *Joh.* 20. 19.

Deſen Dag hebben de Chriſtenen aangenomen / in plaats van den Joodſchen Sabbath, om deſe volgende redenen. Eerſt / om te betoonen datſe niet meer aan de Joodſche Ceremonien en Sabbathen verbonden waren. Welke reden Ignatius uytdrukt *Epiſt. ad Magneſios.* Sie *Col.* 2. 16. *Gal.* 4. 10. *&c.* en het *Concilium Laodicenum.*

Ten tweeden / om dat Chriſtus op deſen Dag van den dooden opgeſtaan was. Gelijk Hoſpinianus bewijſt *de Orig. feſtor. Chriſtianor. Cap.* 9.

Ten derden / om dat op deſen Dag zijnde de eerſte der weke / de Scheppinge des Wereldts is aangevangen geweeſt / en door de Opſtandinge uyt den dooden / het werk der Verloſſinge des menſchelijken geſlachts / (als een nieuwe Scheppinge) voltrokken.

Ten vierden / om dat deſen Dag, (by de Heydenen genaamd zijnde den Dag der Sonne) ſcheen de bequaamſte te weſen / om aan Chriſto te gedenken; gemerkt hy de Sonne der gerechtigheid is / en het waarachtige licht / 't welk verlicht een yeder komende in de Wereld. Plato *in Repub.* noemd de Son een ſichtbaar Beeld des onſienelijken Gods; en de H. Schriften noemen Chriſtum het Beeld des onſienelijken Gods, het afſchijnſel ſijner Heerlijkheid, en het uytgedrukte Beeld ſijner ſelf-ſtandigheid. Siet Hoſpinianum *loco citato* en *Celii Rhodigni lect. antiq.*

Hoe-wel het by de vryheid der Gemeynte gelaten is geweeſt / onder de eerſte Chriſtenen / wat tijden tot den Gods-dienſt behoorden afgeſonderd te worden: nochtans heeft de uytkomſt geleerd / dat door het ſeer oud

gebruyk der Joden (die onder allerley Volkeren zijn verſtroyd geweeſt) het onderhouden des ſevenden Dags / meeſt by alle Volkeren aangenomen is geworden. Waar op ſiet / 't geene men leeſt by Suetonius in Tiberio. Diogens *Grammaticus diſputare Sabbathis Rhodi ſolitus, venientem ut ſe extra ordinem audiret, non admiſerat: ac per ſervulum ſuum in diem ſeptimum diſtulerat, &c.* Waar uyt blijkt / dat de Grieksche en Aſiatiſche Volkeren in het onderhouden des ſevenden Daags / den Joden nagevolgd zijn. Daarom ſegd ook Clemens Alexandrinus Stromat. *lib.* 5. Dat den ſevenden Dag niet alleen by den Hebreen, maar ook by den Grieken, voor heylig gehouden geweeſt is. Inſgelijks Joſephus, dat niet alleen onder de Grieken / maar ook andere Heydenen / het ruſten op den ſevenden Dag in gebruyk geweeſt zy.

Hoe verre de Chriſtenen tot lichamelijke ruſte op den Dag des Heeren verbonden zijn?

GElijk in veele andere ſaken / ſoo hebben ook in deſe / de menſchen / ſommige in het een / andere in 't ander uyterſte / ſich vergrepen. Eenige den Ruſt-dag / door allerley gewoonelijke werken / ontheyligende; andere in tegendeel / op de uytwendige ruſte ſich verydelende / en tot dwaſe ſuperſtitieuſe inbeeldingen vervallende. Cranzius verhaald van Olaus Koning van Sweden / dat hy op den Dag des Heeren, ſijn gedachten op andere ſaken ingeſpannen zijnde / en onderwijlen met een mes eenige ſtukkens van een hout afgeſnikkerd hebbende; daar over is beriſpt geworden / als of hy den Sabbath ontheyligd hadde; en dat hy daar over ſoo ontroerd wierd / dat hy alle de gemelde ſnippelingen en ſtukkens / die hy geſneden hadde / liet by een vergaderen / op ſijn hand leyde / en dus op ſijn hand liggende tot aſſchen dede verbranden; om alſoo in ſijn eygen lichaam te wreken / 't geene hy meynde onbedachtelijk tegen Gods Gebod / begaan te hebben. Hoe verre hier de ſuperſtitie der Joden getreden is / is genoegſaam bekend: ſulks datſe ſelfs op eenige reys zijnde / ſich inbeelden / datſe moeſten ſtil blijven / ſoo haaſt den Sabbath begon / op die plaats daarſe dan waren; ſonder aan te ſien gevaar van roovers / moordenaars / of ongemak van onweder / honger / dorſt / &c. Item / dat men op den Sabbath ſich liever van de vyanden moet laten overvallen / dan ſich door gerechte wapenen beſchermen; hoe-welſe daar na door reden en nood-dwang beter geleerd hebben.

Om deeſe en diergelijke miſſlagen te ontgaan / behoord men vaſt te ſtellen: dat niet te werken / ofte op te houden en te ruſten van ſijne werken / in ſich ſelven niet is eenige deugd / of deel van Gods-dienſt; maar alleen een ſaak die noodig is tot het eynde des Sabbaths, namentlijk / om den openbaren Gods-dienſt te oeffenen / en dien tijd tot heylige betrachtingen te beſteden / welke door gewoonelijke en ſlaafachtige werken ſoude verhinderd worden. Waar uyt dan volgd / dat alle ſoodanige dingen die geſchieden / of in geval van tegenwoordige en onvermijdelijke noodſakelijkheid / of ſonder verachtinge des Ruſt-dags, of eenige verhinderinge des Gods-dienſts, niet ongeoorloofd zijn. Dit is wel aangemerkt geweeſt in het derde Aureliaanſe Synodus, gehouden in het Jaar vijf honderd negen-en-dertig / alwaar Art. 37. aldus beſloten ſtaat. Aangeſien dat het gemeene Volk ſich inbeeld / dat men op den Dag des Heeren, met Wagen of Paarden / geenſins reyſen mach; Item / dat men op dien Dag geen ſpijſe bereyden mach / of yets doen dat tot nettigheid des huys ofte der menſchen vereyſcht is: welke ſake / om datſe meer tot de Joodſche dan Chriſtelijke gehoorſaamheid bewesen word te behooren: ſoo ſtellen wy vaſt / dat al 't geene te vooren geoorloofd geweeſt is / ook dan geoorloofd zy. Maar wat aangaat het Land-bouwen / en andere gewoonelijke Hand-werken / oordeelen wy / dat men ſich van ſoodanige moet onthouden / op dat de Gemeynte bequaam zy / om tot de Gebeden en Gods-dienſtige plichten te vergaderen.

De Joden zijn eertijds veel ſtrenger aan de uytwendige ruſte des Sabbaths verbonden geweeſt dan wy; ja ſoo verre / dat die op dien tijd eenig werk dede / gedood moeſt worden. *Exod.* 31. 15. en *Cap.* 35. 2. 3. Al die daar in werk doed, ſal gedood worden. Gy ſuld geen vyer aanſteken in eenige uwer wooningen op den Sabbath-dag. Welke ſtrenge ruſte geoordeeld word een voorbeeld geweeſt te zijn / van de eeuwige ruſte in den Hemel / *Heb.* 4. en van de Geeſtelijke ruſte door Chriſtum / ons / in onſe herten / toegebracht / *Rom.* 5. 1. Sulks datſe behoord heeft tot den Geeſt der dienſtbaarheid tot vreeſe, en het ondragelijk jok / 't welk den Joden eertijds opgelegd was / waar van nu de Chriſtenen verloſt zijn. *Gal.* 4. v. 9, 10, 11. *Col.* 2. 16, 17. Dat u dan niemand oordeele in ſpijſe ofte drank, of in het ſtuk des Feeſt-daags, ofte der nieuwe Mane, ofte der Sabbathen. Welke zijn een ſchaduwe der toekomende dingen, maar het Lichaam is Chriſtis. *Gal.* 5. 1. Staat dan in de vryheid, met welke ons Chriſtus vrygemaakt heeft, en word niet wederom met het jok der dienſtbaarheid bevangen. Dit wijſd Chriſtus duydelijk aan tegen den Joden; *Marc.* 2. ſeggende onder onder anderen v. 27. Den Sabbath is gemaakt om den menſch, niet den menſch om den Sabbath. Soo dat den Sone des Menſchen ook een Heere is van den Sabbath.

Niet alleen zijn geoorloofd op den Dag des Heeren werken van noodſakelijkheid / en die tot onderhoud / en wel weſen van menſchen / ja beeſten ſelfs *Luc.* 13. 15. vereyſcht zijn: Item / werken van liefde en weldadigheid *Matth.* 12. 8. Maar ook van behoorlijk vermaak / doch ſoo gematigd / dat daar door de heyliginge des Sabbaths niet verhinderd worde / maar veel eer de menſchen opgewekt / om met meerder luſt / yver / en veerdigheid / H. Oeffeningen met vreugde te betrachten / en byſonderlijk om ſich in God met dankbaarheid te verblijden. Want ſelfs by den Joden / is den Sabbath een Feeſt ofte dag van vreugde geweeſt / in welke ſy uyt de Offerhanden gemeene Maaltijden hielden met malkanderen / om liefde en eenigheid te onderhouden / ſich met malkanderen te verheugen / en ook de Armen onder haar milde bedeelingen te ſenden / op datſe met haar te gelijke ſouden vrolijk weſen. Sie daar van *Neh.* 8. 10——13. Uyt welk gebruyk / by de eerſte Chriſtenen / de Liefde-maaltijden (dieſe op den Dag des Heeren hielden / na de bedieninge des H. Avondmaals) geſproten zijn. De Heere Chriſtus ſelfs heeft niet nagelaten op den Sabbath tot een Gaſtmaal te gaan / van een overſte der Phariſeen genoodigd zijnde. *Luc.* 14. 1. 7. Want behalven dat den Sabbath was ingeſteld tot den Gods-dienſt, ſoo heeftſe ook met eenen een Borgerlijk gebruyk gehad; namentlijk / op dat de Dienſt-knechten / Arme Ambachts-lieden / en het Vee ſelve / ſich als dan ſouden verquikken en van haare gewoonelijke arbeyden verlicht worden. *Exod.* 23. 12. Ses dagen ſuld gy uwe werken doen, maar op den ſevenden Dag ſuld gy ruſten, op dat uwe Oſſe en uwen Ezel ruſte, en dat uwer Dienſt-maagds Sone en den Vremdeling adem ſcheppe, &c.

Wat tijden de Chriſtenen behoorden tot den Gods-dienſt af te ſonderen.

DE Dortſche Synodus, uyt inſicht van een ſeer oude en langduurige gewoonte; door het gantſch Chriſtendom / welke ſonder ergernis en bekommerlijke moeyte geoordeeld word niet te konnen gantſchelijk weg-genomen worden: heeft goed gevonden / dat men de drie Feeſten die geheel Chriſtendom door /

ſelfs

ſelfs by alle de Gereformeerde Kerken in gebruyk waaren / namelijk Chriſti Geboortendag , Paaſſchen en Pinxſteren , ſoude laten in haaren ouden ſtand. Maar gemerkt / in veele Steden / noch daar en boven onderhouden wierden / den dag van Chriſti Beſnijdeniſſe en Hemel-vaart : dat in die plaatſen / daar ſulken gewoonte niet was door-gedrongen / de Dienaren der Gemeynten / in die plaatſen / ſouden arbeyden by de Achtbaare Magiſtraten , datſe ſich met de eerſte Gemeynten ſouden vervoegen / welke geene andere dan de drie gemelde Feeſten onderhouden.

En waarlijk / buyten dit goed vinden / dat op de oude / langduurige / en algemeene gewoonte der Chriſtenen / gegrond is ; ſie ik geen genoegſame reden / waarom dat men de drie gemelde Feeſt-dagen behoorde te onderhouden. Want een van tween behoorde (mijns bedunkens) hier van de reden te zijn. Of de omſtandigheid des tijds / namentlijk / dat even op dien ſelven tijd Chriſtus geboren is / geleden heeft / van den dooden opgewekt is / en de gaven des H. Geeſts over de Apoſtelen gekomen zijn : en dat men daarom op dien tijd ſulker ſaken gedenken wil. Of wel / dat men buyten aanmerkinge van den ſekeren tijd / alleenelijk die ſaken wil op eenigen tijd des Jaars vermelden. Het eerſte kan geen plaats hebben / want den dag der Geboorte Chriſti is onbekent. Ten anderen / de dagen van Paaſſchen en Pinxſteren worden verſcheydentlijk gehouden / niet alleen na dat d'een plaats den Ouden / d' ander den Nieuwe ſtijl volgd ; maar ook na dat de volle Mane of vroeger of later komt / in Martio na het Æquinoctium , of dat de Son den Evenaar door wandeld.

Indien de tweede oorſaak alleen voor-gewend word / ſoo zijn daar toe geen van die drie Feeſten eenigſins noodig : door dien alle Jaren op de dagen des Heeren / (in welke volgens ordre des Catechiſmi gepredikt word) van de Geboorte , Lijden , Opſtandinge Chriſti , den H. Geeſt en ſijne gaven / &c. niet alleen geheugenis gehouden / maar wijdloopig en met op-ſtel gehandeld word.

Gelijk ontrent veele ſaken / inſonderheid de ordre betreffende / ſoo insgelijks in deſe / oordeelen wy dat het middel-matig gevoelen / het redelijkſte / ſekerſte / en beſte is. Dat men (gelijk den ſeer geleerden D. Rivetus wel aanwijſd) eenige ſekere tijden ſtelle boven den gewoonelijken dag des Heeren , om verwerringe en diſordre te weeren. Ten tweeden / dat ſoodanige tijden ſeer weynig zijn / op dat door de ſelve de Gemeynten niet beſwaard worden / gelijk in het Pausdom. Ten derden / dat men behoude de Chriſtelijke vryheid / ſoo dat ſoodanige dagen niet als in de gewiſſe nootſakelijk geacht worden / uyt kracht van een byſonder Goddelijk Gebod ; maar als vrywilliglijk / na het Oordeel der Gemeynte / tot ſtichtinge ingeſteld en aangenomen.

Word dan in bedenken gegeven / of het niet genoeg en dienſtig waar / dat men niet meer dan twee gewoonelijke dagen inſtelde boven den Dag des Heeren , in het Jaar. Van welke den eerſten ſoude gehouden worden op het begin des Jaars ; om ſich te vernederen voor God / wegens de overtredingen des voorleden Jaars / en te betuygen een ernſtig voornemen onſer herten / om met het nieuwe Jaaar / in nieuwigheid des levens te wandelen. Den tweeden dag ſoude onderhouden worden op den twintigſten of een-en-twintigſten Juny , als wanneer de Son / op de uyterſte afwijkinge gekomen zijnde na het Noorden / den langſten dach maakt / en weder na den Evenaar begint te wijken. Op deſen tijd moeſt men God danken voor alle weldaden / doch inſonderheid des geheelen voorleden Jaars / en byſonderlijk vermelden in yeder Stad / plaats / en Gemeynte / die weldaden / welke aan de ſelve in vorige tijden beweſen zijn. Doch mijns bedunkens / ſoo moeſt het nieuwe Jaar effen ſes maanden te vooren komen ! namelijk den twintigſten of een-en-twintigſten December : want dan is de Son in haar uyterſte afwijkinge na het zuyden / makende in onſe Landen den langſten nacht / en daar na begintſe weder te keeren na den Evenaar, ſulks dat als dan eygentlijk het nieuwe Jaar ſijnen aanvang neemd / als de Son haren loop veranderd.

Behalven deſe twee dagen / ſoude men noch twee andere konnen aſſonderen / tot het gebruyk van des Heeren H. Avondmaal ; doch deſe ſouden dan vallen op gewoonelijke dagen des Heeren. Den eerſten op Sondag voor den twintigſten of een-en-twintigſten Martij / als wanneer de Son in den Evenaar gekomen zijnde / de dagen met de nachten gelijk maakt. Den tweeden op den Sondag voor den twintigſten of een-en-twintigſten September / als de Son weder in den Evenaar gekomen is / en na het Zuyden van ons begind af te wijken. Deſe vier dagen maken de vier Hooft-tijden des Jaars / en veroorſaken de grootſte veranderinge in de natuur. Op deſe twee laatſt-gemelde dagen / ſoude men meeſt aanhouden / om de Gemeynte op te wekken / tot vernieuwinge van 't Verbond der Genade met God ; tot Broederlijke liefde en eendracht onder malkanderen (waar toe Chriſtus ſonderlijk het H. Avondmaal geordent heeft :) en by gevolg tot verſoeninge en wech neminge van alle onluſten en twiſten : Item / tot oeffeninge van gerechtigheid / trouwe / beſcheydentheid / en ſoo voorts.

Boven de gemelde dagen / dunkt ons wel in bedenken te mogen genomen worden / of men niet behoorde eenen dag in te ſtellen / welke alle drie Jaren ſoude gehouden worden op den eerſten Mey / ten eynde datmen als dan ſoude ophalen en vermelden de byſonderſte weldaden / welke God in 't gemeen beweſen heeft / aan de Republijken / Koninkrijken of Vaderland. Op dat door dit middel de Jeugd en alle Onderdanen daar van mochten kennis hebben / en de ſelve weldaden niet mochten in vergetenheid gebracht worden : waar door niet alleen ontſtaat een groote ondankbaarheid tegen God ; maar ook merkelijk nadeel voor het gemeene beſt. Alſoo den Onderſaten / en den gemeenen welſtant des Lants / ſeer veel gelegen is aan de kennis der byſonderſte geſchiedeniſſen van haar Land en tijden. En gemerkt het buyten twijffel is / dat de verloſſinge en opkomſte der Vrye Vereenigde Nederlanden / gantſch wonderlijk geweeſt is / ontrent welke veele ſaken van gewichte / en ſeer aanmerkens waardig voorgevallen zijn : ſoo ſchijnd het wonder / dat onſe hooge Overheid / tot noch toe / daar op niet ſchijnd acht genomen te hebben / of noodig geoordeeld / dat op ſekeren beſtemden tijd / de gemelde dingen / in een ootmoedige en dankbaare geheugenis gebracht worden. Welke ik niet kan twijffelens / of ſoude groote blijdſchap / ſtichtinge / en voordeel den gemeenen Staat / en Inwoonderen deſer Landen veroorſaken. Het Paſcha is by den Joden uytdrukkelijk ingeſteld geweeſt tot dit ſelve eynde ; namelijk / op datſe haare kinderen / Vreemdelingen / en dienſtbaare Lieden onder haar verkeerende / vertellen ſouden en indachtig maken / de wonderlijke Verloſſinge uyt Egypten ; en datſe ſelve daar aan met aandacht en een dankbaar gemoed denken ſouden. *Exod.* 13. 3. Gedenkt aan deſen ſelven dag , in welken gy uyt Egypten , uyt den Dienſt-huyſe gegaan zijt ; want de Heere heeft u door een ſterke hand van hier uytgevoerd, &c. v. 10. Daar om onderhoud deſe inſettinge ter beſtemder tijd : van Jaar tot Jaar. Sie *Exod.* 12. 42. &c. Ja ſelfs den gewoonelijken Sabbath der Joden diende insgelijks tot dat ſelve oogmerk. *Deut.* 5. 15. Want gy ſuld gedenken , dat gy een Dienſt knecht in Egyptenland geweeſt zijt , en dat de Heere uwe God u van daar heeft uytgeleyd door een uytgeſtrekten Arm : daarom heeft u de Heere uwe God geboden : dat gy den Sabbath-dag houden ſuld. De uytkomſt heeft ook geleerd / dat als

Digitized by Google

de Joden / deſe en andere weldaden Gods / quamen te vergeten / dat ſich haar herte verheven heeft / tegen God ondankbaar en ongehoorſaam geworden zijn, en grootelijks tot Afgoderye en gemeen verderf der zeden vervallen: waar van veele klachten en getuygeniſſen voorkomen in de Boeken des O. Teſtaments. Sie *Deut.* 8. 14. en *Cap.* 32. 15. 16. &c. *Pſal.* 106. 7. en 105. 5. en 71. 10. 11. &c.

Wat nu belangd de uuren des daags / in welke men den uytwendigen gemeenen Godsdienſt behoord te oeffenen; daar toe dunkt my den morgen-ſtond en avond-tijd de bequaamſte te weſen. Verhalven kan men daar toe gebruyken des winters voormiddag / den gewoonelijken tijd van negen uuren tot elf uuren: en des ſomers / van acht uuren tot tien uuren. Namiddag / ſoo des winters als des ſomers / den tijd tuſſchen vijf en ſeven uuren. Want het is bekend / by reden en onſe eygen bevindinge / dat den morgen-ſtond en avond-tijd / de bequaamſte zijn voor ons menſchen / om yets met ernſt te bedenken / en niet meerder veerdigheid uyt te werken. Daarom hebben de Joden yeder dag haar Morgen en Avond-offer gehad. Sulks dat ik niet kan prijſen de gewoonte van ons Land / datmen ſoo kort na den middag ſich tot den openbaren Gods-dienſt begeeft / en daar van ledig houd den bequaamſten tijd / namelijk van vier uuren des namiddags tot het eynde des daags. Waar door wy gewaar worden / dat de Lieden ſich ontledigd vindende van behoorelijke oeffeninge / dien tijd veelſins door-brengen met ydelheden / als wandelen / ſnoepen / drinken / ſpelen / in de herbergen / &c. Ten anderen / ſiet men dagelijks / dat de Lieden ſoo kort na den middag / niet alleen door het genomen voedſel van ſpijs en drank / maar ook door de hitte des lochts in den ſomer, ſeer beſwaard / ſlaperig / en tot den Gods-dienſt onbequaam bevonden worden. David maakt dikmaal gewag in ſijne Pſalmen / dat hy gewoon was / ſijne aandachtige Gebeden / Goddelijke overleggingen / dichten en ſingen van Geeſtelijke Liederen / in den morgen-ſtond te oeffenen. *Pſal.* 5. ℣. 4. 's morgens, Heere, ſuld gy mijne ſtemme hooren; 's morgens ſal ik my tot u ſchikken, en wacht houden. *Pſ.* 59. ℣. 17. Ik ſal des morgens uwe goedertierentheid vrolijk roemen, &c. Sie *Pſal.* 88. ℣. 14. en *Pſal.* 92. ℣. 3.

Indien yemand hier tegen in brengd / dat ſulks niet kan bequamelijk geſchieden ten platten Lande in de Dorpen / om dat de lieden verre van malkanderen verſpreyd woonen; en dat in het midden des winters / by donkere Maan / de wegen niet gebruykelijk zijn.

Ik antwoorde datmen immers des ſomers daar van niet klagen kan; dat men ook bequame lichten ſoude konnen ſtellen op de wegen / of voor eenen tijd de noodſakelijkheid wijken; maar echter in andere tijden / de bequaamſte gelegenheid uytkieſen.

1. *Van de Gebeden in den openbaren Gods-dienſt.*
2. *Op wat wijſe de H. Schriften met meerder vrucht dan hedenſdaags ſouden konnen geleſen worden?*

Of men geſamentlijk behoorde te bidden in de Gemeynte, of yder by ſich ſelfs alleen.

HOe-wel ſommige de manier hebben / datſe yder alleen by ſich ſelven bidden; ſoo achten wy nochtans ſtichtelijker en gevoegelijker te zijn / dat men gelijkelijk bidde / in de bedieninge van den openbaren Gods-dienſt. Eerſt / om dat veele de gave en bequaamheid niet hebben / om haare Gebeden wel in te ſtellen: voor welke het noodig is / dat den Leeraar haar voor gaa / en niet alleen goede ſtoffe te gemoet voere / maar ook een bequame wijſe van uytdrukkinge. Ten anderen / om dat het ſtichtelijk en betamelijk is / dat men in den gemeenen Gods-dienſt / in den Gebede eenparig zy / en als met een hert en genegentheid God bidde: 't welk van ouds gebruykelijk geweeſt is. Als onder anderen mach afgenomen worden uyt het geene Tertullianus ſegd van de maniere ſijnes tijds / Apologet. *Cap.* 39. *Coimus in cœtum & aggregationem, ut ad Deum quaſi manu facta, precationibus ambiamus orantes. Hæc vis Deo grata eſt. Oramus etiam pro imperatoribus*, &c. Ten derden / het byſonder bidden in de Gemeynte / kan niet ſonder verwerringe en onſtichtinge toegaan; door dien d'een langer is dan d'ander in ſijne Gebeden; en het dikmaal gebeurd / dat den Leeraar ſijn Gebed geëyndigd hebbende / ſommige / noch in 't midden haars Gebeds en aandachts zijnde / geſtoord worden; en om weder nieuwe diſordre te voorkomen / genoodſaakt worden haare Gebeden plotſelijk af te breken.

Of men in den openbaaren Gods-dienſt behoorde geſette Formulieren van Gebeden te volgen, ofte niet?

HOe wel Gebeden die gedaan worden uyt de borſt / en eygen bewegingе des Geeſts / wel alderbequaamſt zijn / om op de naaſte en beſte wijſe onſe genegentheden uyt te drukken. Nochtans achten wy het ſekerder en geraadſamer te zijn / dat men in den gemeenen en openbaren Gods-dienſt, gebruykt eenderley en geſette Formulieren van bidden. Door dien daar door de eenigheid van gevoelen / Gods-dienſt / en der gemoederen / beter onderhouden word. Daar in tegendeel / door de groote verſcheydenheid der Geeſten en humeuren der menſchen; als yder Leeraar na ſijn behagen en drift toegeſtaan word te bidden; ſeer lichtelijk ontſtaan ſal een ſeer groote verſcheydendheid / welke den gemeenen vrede / noch ſtichtinge / niet dienſtig is. Ten anderen / ſoo leerd de ervarentheid / dat ſommige door onkenniſſe / onbeachtſaamheid / of vermenginge van eygen meningen / inſichten / driften / en anderſins; in haare Gebeden laten invloeyen ongerijmde ſaken / of ten minſten onbehoorelijke manieren van ſpreken. Ten derden / daar door ſouden voorkomen worden / alle twiſten / en ſeer ergerlijke Schriften en naſpraken: welke mochten ontſtaan uyt eenige veranderinge in de openbare Gebeden / waar van wy nu een ruymen tijd (tot ons leetweſen) een exempel geſien hebben. Want de algemeene Gebeden / welke in den openbaren Gods-dienſt ſouden gebruykt worden; moeſten te voren door de geleerdſte / vroomſte / beſcheydenſte / en voorſichtigſte Leeraren / op de alderbondigſte en uytnemendſte wijſe begrepen en t' ſamen geſteld; en daar na / met toeſtemminge der Hooge Regeringe / en der gemeene Kerken / vaſt geſteld / en aangenomen worden. Ja / in deſe ſaak / en in andere gelegentheden / ſoo het welweſen der Republijke als der Kerke rakende / behoord men de bedenkingen / oordeelen / adviſen en voorſlagen van alle kloeke verſtanden / in ons Land / te noodigen en te verſoeken (met aanbiedinge van eenige eere of vergeldinge) om in alderley ſaken van gewichte / verbeteringe / en 't geen diend tot merkelijk voordeel van den gemeenen Staat; neerſtelijk uyt te vinden / de alder bequaamſte middelen / raad / en voorſlagen; door welke alles tot de hoogſte volkomentheid / alderbeſte ordre / en trap van welweſen mochte gebracht

bracht

bracht worden ; welke door menſchelijken raad / beleyd / wijsheid en hulpe kan bereykt worden. En ik kan niet twijffelen / of door het gemelde middel / ſoudender ſoo veel ; en ſoo gelukkige verſtanden opgewekt worden / om alles ſoo te onderſoeken uyt de Oude Geſchiedeniſſen / en ſoo neerſtelijk alles uyt te vinden en te bedenken : dat men veele treffelijke en ſeer nutte dingen ſoude uytvinden / op welke nu van niemand eens gedagt word.

Ten derden / als men geſette Formulieren gebruykt / ſoo kan de Gemeynte veel lichter den Leeraar in het bidden navolgen ; dan als hy geſtadig de Gebeden veranderd / en yeder in 't byſonder ſijne Gebeden na ſijnen ſin voorſteld. Want daar door worden de gemoederen der toehoorderen opgehouden / werk genoeg hebbende om te luyſteren / en de meeninge der Voor-bidders wel te verſtaan ; ſulks datſe verhinderd zijn / met haar gelijkelijk in het bidden voort te gaan.

Doch hoe-wel dit ſchijnd geraadſaam te zijn in de gemeene en openbare Gebeden / nochtans moet men aan geen voorgeſette Formulieren blijven hangen ; maar men behoord daar na te poogen / dat een yeder in ſijne byſondere en eygen Gebeden / meer en meer bequaam worde / om uyt den Geeſt / de ſelve bequamelijk / na alderley voorvallende gelegenheden / uyt te drukken. Want anders verval d men licht daar toe (als men altoos een en de ſelve woorden gebruykt) dat den aandacht en ernſt in het bidden verminderd word / en dat men meer uyt gewoonte bid / dan uyt hert-grondige genegentheid / en beweginge des gemoeds. Ten anderen / om dat ſomtijds God in het bidden in ons verwekt nieuwe gedachten en bewegingen / tot Gebeden en Dank-ſeggingen / buyten het gewoonelijk Formulier ; welke geſteupt en verhinderd worden / indien men aan de Formulieren enkelijk wil blijven hangen. Ten derden / om dat men alle voorvallende ſaken / die ons in 't byſonder in het bidden voorkomen / of tot bidden bewegen / door vaſtgeſtelde Formulieren niet kan bequamelijk uytdrukken. Want de Formulieren / gemerkt ſy meer onſe genegentheid leyden / dan datſe uyt de ſelve vloeyen ; ſoo komenſe ſoo wel niet over een met oogmerk des Gebeds ; welk is voor God te vertoonen / de byſondere beweginge en begeerten des herten / die ons komen voorvallen / na alderley verſcheydentheid van tyden en ſaken.

Dat men inſonderheid op den aandacht en ſtoffe der gebeden moet acht nemen.

GEmerkt het Gebed is een aanſpraak van den onwaardigen en ellendigen menſch tot den Onbegrijpelijken God : ſoo volgd van ſelfs dat men in de Gebeden inſonderheid acht moet nemen op de ſaken die wy Gode voordragen / en op de nederigheid / aandacht / en eerbiedigheid onſes gemoeds. Daarom hebben de Joden het Gebed genaamd een uytgieten des herten. *Pſal.* 62. ℣. 9. Stortet u lieder herte uyt voor het aangeſichte des Heeren , als water : &c. En om dit uytterlijk te vertoonen / ſoo gotenſe ſomtijds / nevens het bidden / water uyt op de Aarde. Sie 1 *Sam.* 7. ℣. 6. en *Cap.* 1. 15. Ik hebbe mijne ziele uyt gegoten voor het aangeſichte des Heeren.

Men moet dan neerſtig acht nemen / op God die men aanbid. Ten tweeden / op de ſake die men bid / dat die Gode betamelijk en behagelijk zy. Ten derden / op ons eygen ſelven / of onſe herts-tochten / oogmerk / aandacht / en beweginge des herten / ſoodanig zijn / als tot een welgeſteld Gebed van nooden is. Daarom moet ons geheel gemoed / en verſtand / ingeſpannen / en dicht tot ſich ſelven vergaderd zijn / en geenſins verdeeld of verſtroyd tot eenige andere ſaken / die tot het Gebed niet behooren. Daarom plegen de Joden / in de vergaderingen tot den Gods-dienſt / aan de Wanden te ſchrijven : een Gebed ſonder aandacht , is gelijk een lichaam ſonder ziele.

Om deſe redenen / is de lankheid der Gebeden niet dienſtig / immers als men met opſet ſoekt lang te weſen / even als of daarom ons Gebed te meer Gode behagen ſoude : want dat word uytdrukkelijk beriſpt / als een dwaſe inbeeldinge der Superſtitieuſe Heydenen / en geveynſde Phariſeen. *Matt.* 6. Ten anderen / door de lankheid der Gebeden / verval d den aandacht / ſoo dat het qualijk mogelijk is / andere die met ons bidden / of ons ſelven / langen tijd in ſulken ſtaat des gemoeds te behouden / als wel tot een krachtig Gebed behoord. Hoe-wel in ongewoone voorvallen / ſomtijds wel yemand lank en ſeer ernſtig kan weſen in ſijn Gebed ; ſoo dat de lankheid des Gebeds / niet voort komd uyt een ydel verhaal van woorden / maar uyt overvloed des herten / en van ſelfs vloeyd uyt de beweginge des gemoeds / maar niet met voornemen veroorſaakt word.

Den geleerden Buxtorfius , verhaald ons in ſijn *Synagoga Judaica Cap.* 10. Dat de Joden niet mogen / alſſe in de *Synagoge* of plaatſe des Gods-dienſts komen / terſtond gaan bidden ; maar datſe te voor eenigen tijd moeten ſtil houden / en aandachtelijk bedenken / wien ſy willen door den Gebede gaan aanſpreken / hoedanig en hoe groot hy zy / die herten en nieren doorſoekt : op datſe door deſe voorgaande bedenkinge / tot grooter aandacht / en meerder eerbiedigheid / ſouden bereyd worden.

Voorts / wat den inhoud der Gebeden aangaat / op dat in de ſelve niets moge geſpeurd worden / dan 't geene aldermeeſt / tot de eere Gods / en ſtichtinge der Gemeynte ſtrekke : ſoo achten wy dat op het inſtellen der gemeene Formulieren / die men in de Kerken ſoude gebruyken / nauwe opmerkinge behoord genomen te worden : en datſe met gemeene toeſtemminge der Gemeynten / en approbatie der Hooge Regeringe / door de geleerdſte / vroomſte en ervarenſte Mannen / in een gemeene vergaderinge / tot dien eynde te ſamen geroepen / moeten bedacht / t' ſamen geſteld / en toegeſtemd worden.

En gemerkt daar niets is / waar door men God meer kan verheerlijken / dan door openbaren lof ; en hert-grondige Dank-ſeggingen ; ſoo oordeelen wy dat onſe Gebeden aldermeeſt met ſtoffe tot dien eynde ſtrekkende / behoorden vervuld te worden. Gelijk ons David daar in voorgegaan is / welkers gedichten aldermeeſt met prijs / lof ; en Dankſeggingen verciert zijn : in welke God / ſoo over ſijne weldaden en wonderen : als mede ſijne eygenſchappen en werken / gepreſen en groot gemaakt word. Ten tweeden / moet men aldermeeſt bidden om Goddelijke gaven en bequaamheden (door welke wy beter mogen worden / en Gode meer en meer gelijk en welbehagelijk) Als / daar is een geheyligde wijsheid , voorſichtigheid , ſtantvaſtigheid en geſtadigheid in het goede , met een doorbrekende kracht / tegen de gewoonte en verleydinge der ſonden ; item / om gerechtigheid , matigheid , vergevinge der ſonden , een nederigen / ſtillen / bedachtſamen / ſorgvuldigen / vergenoegden en ſachtmoedigen Geeſt / en ſoo voorts. Want in ſoodanige gebeden vertoonen wy onſe liefde tot God / en tot de deugd / door welke als Gods beeld , wy hem recht behagen mogen / en by gevolg aldernaaſt komen innerlijk en waarlijk gelukkig worden. Sie *Hebr.* 13. 20. 21. 2 *Cor.* 5. 9. *Pſal.* 19. 15 en 143. 10.

In de derde plaats / behoord men te bidden voor den welſtand van het gemeene beſt , ſoo ten aanſien van den Gods-dienſt , als Borgerlijken Staat ; byſonderlijk / voor de Opperſte en Subalterne Regeringe : als mede by gevolg / voor het wel-weſen van andere menſchen / nevens ons. In de laatſte plaats / voor 't geene ons na den lichaam / om wel en gelukkelijk te leven / noodſakelijk is. Reden van deſe orde / dunkt ons te weſen / in de waardigheid der ſaken ſelve. Want / aangeſien de eere Gods is het eynde van alles / ſoo moet dat alder-

Digitized by Google

eerſt en meeſt betracht worden / en daar na het naaſte en bequaamſte middel daar toe is / welke is onſe heyligmakinge / en de geeſtelijke gaven die daar onder behooren. Want in het begeeren deſer ſaken / betoonen wy eygentlijk Gods-dienſtigheid / erkenteniſſe / en liefde tot God: maar niet in het begeeren van dingen die tot ons eygen wel-weſen behooren; want daar in bewijſen wy de liefde tot ons ſelven / in welke / (als ſoodanig en by ſich ſelven aangemerkt) niets Gods-dienſtigs / of byſondere eere waardigs / te achten ſtaat; dan alleen / voor ſoo veel wy dat ſelve wel-weſen onſes ſelfs / na lighaam en ziele / niet alleen tot ons eygen ſelfs vergenoegen) begeeren en aanwerken / maar als een middel tot het eerſte; namelijk / om God te verheerlijken en welbehagelijk te weſen. *Rom.* 12. ℣. 1. 1 *Cor.* 10. 31. Doet het al ter eeren Gods. En buyten deſe aanmerkinge / iſſer meer deugtſaamheid in de Gebeden / voor het gemeene wel-weſen ,) en voor den welſtand van andere / dan in de Gebeden voor ons eygen ſelfs wel zijn. Niet alleen / om dat het gemeen uytnemender is dan ons byſonder goed: maar ook om datter meer lof-waardigheids is / in de liefde / die wy aan andere betoonen / dan in de liefde tot ons eygen ſelven / 1 *Cor.* 13. ℣. 5. De liefde ſoekt haar ſelven niet, &c.

Een krachtig Gebed des Rechtveerdigen vermach veel. *Jac.* 5. ℣. 16. Een krachtig Gebed noemd den Apoſtel / dat geſchied met ernſtige yver en aandacht. Een tweeden; uyt een vyerige liefde; en inſonderheid ſoodanigen Gebed / dat van ons krachtdadelijk achtervolgd word / dat is / als men niet alleen God bid om yets te verkrijgen / maar ook nevens het Gebed / alle geoorloofde middelen / vlijt en arbeyd aanwend die wy konnen / om 't geene wy oprechtelijk gebeden hebben / te genieten. Anderſins toonen wy / dat onſe Gebeden niet komen uyt een genoegſame genegentheid des herten: worden ydel en krachteloos bevonden. Want hier geld het *ora & labora.* Bid en werk. Volgens 't geene Cato by Saluſtius ſegd. *Non votis neque ſuppliciis muliebribus auxilium Deorum paratur; ſed vigilando, bene conſulendo, proſpere omnia cadunt. Ubi ſocordiæ & ignaviæ te tradideris, nequicquam Deos implores, irati infeſtique ſunt.* De hulpe der Goden word niet verkregen met enkele wijfachtige Gebeden; maar door neerſtigheid, wakkerheid, en goede beradingen, kan men voorſpoedig worden. Wild gy leuy en traag weſen, ſoo bid de Goden niet, want ſy ſullen tegen u gram en toornig zijn.

Gemerkt / dat het bidden / en aanhooren van het leſen des Goddelijken Woords / twee van de byſonderſte ſaken zijn / welke in onſen openbaren Gods-dienſt gepleegd worden: ſoo ſal ik met een woord / maar een ding voorſtellen / rakende 't geene dienſtig en noodig is / om op de alderbruchtbaarſte en ſtichtelijkſte wijſe / het woord Gods te leſen / en te hooren leſen / in de vergaderingen tot den H. Gods-dienſt. Te meer / alſoo dit deel des Gods-dienſts onder ons ſeer flordig en ſlecht toegaat; ſulks datter naauwelijks eenige eerbiedigheid of aandacht in beſpeurd / en ſonder twijffel (by gevolg) ſeer weynig nuttigheid en ſtichtinge veroorſaakt word. Ja veel eer / ſtrekt het ſelve tot groote onſtichtinge van menige menſchen (inſonderheid onſen Gods-dienſt weynig toegedaan) en tot groote kleynachtinge / ja verachtinge van Gods woord en den H. Gods-dienſt. Hoe dikmaal leerd ons de ervarentheid / dat veele haar niet verwaardigen / te hooren na het leeſen van het woord / maar dien tijd of met praten / of (dat erger is) met kijven en knorren (over de beſte en gemakkelijkſte plaatſen) door brengen; of niet in de Kerke willen komen / voor dat het Woord Gods al geleſen is.

Op wat ordre en wijſe, de H. Schriften, in den openbaren Gods-dienſt, behoorden geleſen te worden?

HOe-wel dat ſonder twijffel / alle de H. Schriften ſonder onderſcheid goed zijn / en met groote nuttigheid en ſtichtinge van een yder mogen geleſen worden: nochtans zijnſe alle van geen eenen aard noch gebruyk. Veele dingen zijnder die byſonder gebruyk gehad hebben in haaren tijd / welke nu ſoo bequaam niet paſſen / om opentlijk den Chriſtenen in den Gods-dienſt voor te dragen. Als by voorbeeld / de lange en ſeer naauw-keurige Geſlacht-regiſters, die hier en daar wijdloopig beſchreven worden. (*Tit.* 3. 9. Wederſtaat de dwaſe vragen en Geſlacht-rekeningen, en twiſtingen, en ſtrijdingen over de Wet: want ſy zijn ydel en onnut. Sie 1 *Tim.* 1. 4.) Item / de pertinente beſchrijvinge van alle de deelen des Tabernakels, des Tempels, Vaten, Kleederen, nieuwen Tempel by Ezechiel, en ſoo voorts alles dat daar omtrent behoord heeft. De ſeer nette en volſlagen beſchrijvinge van de menigerley Ceremonien / en manieren op welke allerley Offerhanden van de Prieſters moeten behandeld worden. De naauwe en veelderley optellinge van Perſoonen en ſaken / die byſondere aanteykeninge veeler dingen / aan welke de Joden wel gelegen was / voor haare plaatſen en tijden / na gelegentheid van haaren Staat en Regeringe; maar nu weynig of geen gebruyk hebben / immers om in het oeffenen des openbaren Gods-dienſts opentlijk geleeſen te worden. Word derhalven in bedenken gegeven / of men het Voorleeſen der H. Schriften in de by een komſten tot den Gods-dienſt / niet behoorde met diſcretie te verdeelen / ſoo dat de Voor-leeſers ſouden weten / wat ſaken en hoe veel datſe moeſten voorleeſen / na gelegentheid van tijden en ſaken / die dan moeten verhandeld en betracht worden / in den gemeenen Gods-dienſt. En dat men daar toe de bequaamſte ſtoffe uytkoos / ook uyt verſcheyden plaatſen der H. Schriften / ſonder ſich te verbinden / dat men juyſt alle Capittelen daar men uyt leeſt / ſoude moeten tot den eynde toe vervolgen. En of het niet dienſtig waar / dat door uytgeleeſen vrome en verſtandige Mannen / met gemeen goetvinden der Hooge Overheden / en Kerken / ſoodanige verdeelingen gemaakt wierden: en by de ſelve gevoegd een korte verklaringe der ſaken of manieren van ſpreken / welke van de gemeene toehoorders / door een gewoonelijke kennis / niet wel konnen verſtaan worden; als mede korte aanwijſinge (ſonder eenige verbreydinge enkelijk uytgedrukt) van de eygen / byſonderſte / en ſtichtelijkſte opperſte opmerkingen / en gebruyken / welke tot nuttigheid en toeëygeninge behoorden bedacht te worden. Want door ſoodanigen Boek / ſouden niet alleen de H. Schriften / met meerder voordeel en ſtichtinge geleeſen worden in den openbaren Gods-dienſt; maar ook in de byſondere Huys-houdens. Daar nu in tegendeel / by veelen / de H. Schriften geleeſen worden / meer uyt gewoonte / dan met nuttige ſtichtinge; ſich inbeeldende een groote deugdelijkheid in het leeſen van veele Capittelen; daarſe beter weynig ſouden leeſen / doch met behoorelijk onderſcheyd / verſtand / en toeëygeninge / ſonder welke weynig of geen vrucht genoten word. Door dit middel ſoude men de Lieden leeren Gods woord leeſen met aandacht / en ernſtige bedenkingen daar over / maar niet los en flordig daar henen / niet ſeer ongelijk het leeſen der getijden / en geſetten uyren by de Superſtitieuſe Papiſten; en als of in het gedane werk eenige heyligheid gelegen waar. Daar en tegen moet ons niet onbekend zijn / dat de bedenkingen en aandachtige opmerkingen / over de H. Schriften / de rechte ſalige en profijtelijkſte kenniſſe toebrengen; en dat door de ſelve de meeſte ſoetigheid / en onuytſprekelijke aangenaamheid des Woords Gods / uytgehaald en genoten word;

even

even gelijk door het malen des Koorns / de Bloeme te voorſchijn komd ; en door het ſtooten der koſtelijke Specerijen / haare krachten uytgetrokken worden. *Pſal.* 1. 2. Salig is de Man, wiens luſt is in de Wet des Heeren, en hy overdenkt ſijne Wet dag en nagt. De Heydenen hebben van ouds weten te ſeggen / *Omnia vincit diligens meditatio. Item, nihil eſt quin aſſidua meditatio facillimum reddit.* Een neerſtige overlegginge overwint alles. Daar is niets, 't geen, door een geduurige bedenkinge, niet ſeer licht gemaakt word. Om dan den rechten ſin / kracht / en nuttigheid uyt de H. Schriften te halen / moet menſe door aandachtige bedenkingen / als doorgraven / even als men met grooten arbeyd en diepe uytgravingen / het ſilver / goud / en andere koſtelijke mineralen / uyt de gronden ophaald. *Prov.* 2. 4. *Joſ.* 1. 8. Dat het Wet-boek deſer Wet niet wijke van uwen monde, maar overleg dat dag en nacht, op dat, &c. Sie 1 *Tim.* 4. v. 15. *Phil.* 4. v. 8. *Pſal.* 119. 15.

Doch niemand moet onſen voorgemelden voorſlag ſoo duyden / als of wy geheelijk / en in ſich ſelven / tegenſpraken ofte miſpreſen het leeſen der H. Schriften / in haare geheele Boeken / en vervolgens / gelijkſe beſchreven zijn : het zy in den openbaren Gods-dienſt / ofte daar buyten. Want daar zijn ook verſcheyden Boeken en ſaken / welke tot een algemeen gebruyk geſchreven zijn ; als (by voorbeeld) de Spreuken en Prediker Salomons, de Euangeliſche Hiſtorien, Handelingen der Apoſtelen, &c. Maar onſe meeninge is / of / behalven die / de H. Schriften ook niet op een andere ordre / en met meerder ſtichtinge / ſouden konnen en behoorden geleeſen te werden ; de ſtoffe / tot gelijken inhoud behoorende / by den anderen gevoegd / en na de gelegentheid en oogmerk van tijden / plaatſen / perſoonen / en ſaken beſtierd / uytgeſonderd / en gematigd zijnde. Nochtans altoos behoudende den eygen ſtijl en woorden der H. Schriften ſelve. Want den geleerden Rivetus, en ook alle Recht-ſinnige Gods-geleerden / merken wel aan / datter onder alle andere middelen om de Heylige Schriften wel te verſtaan / inſonderheid ganſch noodig en dienſtig is, de deelen der H. Schriften / van eenderley ſaak handelende / met malkanderen te vergelijken. Want het geene op d'*eene* plaats duyſter ſtaat / dat word op een ander klaarder aangeweſen ; dat op d' een plaats niet ſtaat / of niet te paſſe komt / dat word op een ander uytgedrukt. Sie daar van *Doctiſſ. Riveti Iſagogen ad S. ſcripturam Cap.* 11. Soo heeft men met uytleggingen / verklaringen / vergelijkingen / en toeëygeningen / de H. Schriften geleeſen ten tijde van Eſdras en Nehemias. Sie daar van *Neh.* 8. 3. Daar verhaald werd / dat de H. Schriften in den openbaren Gods-dienſt wel geleeſen wierden / maar niet gelijk hedensdaags onder ons / ſonder eenigen uytleg / achter volgens henen. Maar daar ſtaat aldus v. 9. En ſy laſen in het Boek, in de Wet Gods duydelijk: en den ſin verklarende, ſoo maakten ſy dat men 't verſtond in het leeſen. Den Moorman gevraagd zijnde / of hy wel verſtond / 't geene uyt de H. Schriften geleeſen wierd / die antwoorde ſeer wel / *Act.* 8. 31. Hoe ſoude ik doch konnen de H. Schriften verſtaan, ſoo my niet yemand onderrecht? insgelijks heeft Chriſtus de H. Schriften des O. Teſtaments uytgelegd / door een vergelijkinge van 't geene Moſes, de Propheten / en andere Schriften / van hem getuygd hadden. *Luc.* 24. v. 27.

Over deſe ſelve ſake / namentlijk / het behoorlijk en nuttigſt voorleeſen van Gods Woord in ſijn Gemeynte / ſoude ik noch verſcheyden andere voorſlagen en dingen konnen aanwijſen / rakende de Perſoonen welke dat leeſen / de eerbiedigheid in het aanhooren / de maniere / ordre / en wijſe van leeſen ; ook de ſaken die daar ſouden geleeſen worden ; alſoo in de eerſte oude Chriſtenen vergaderingen / niet alleen de H. Schriften des Ouden en N. Teſtaments geleeſen wierden / maar ook eenige deftige uytgeleeſene Predikatien / Kerkelijke geſchiedeniſſen / byſondere Spreuken / daden en voorbeelden der Bloed-getuygen / belijders en byſondere voorſtanders des Geloofs / en andere voortreffelijken ſaken (gelijk den geleerden D. Hoornbeek onder andere aanwijſt in *Concionibus veterum*) welke t'ſamen geſteld / gepaſt / gematigd / en beſtierd wierden na de gelegentheden / der Perſoonen / plaatſen / en tijden ; welke doen geleeſd wierden : en daarom kondenſe ongelijk meer nut en vrucht doen / en met meerder klem / en beter toeëygeninge / en ſtichtinge aangehoord worden / dan de H. Schriften des Ouden en N. Teſtaments alleen ; welke alle zijn beſchreven by occaſien / en over ſaken / rakende de tijden / Perſoonen / plaatſen / en ſaken der Joden / en oude Chriſtenen / van die oude tijden / in welke ſy geleeſd hebben : maar niet eygentlijk / en directelijk ſoo paſſen op de tijden : hoe-welſe nochtans altoos tot gemeene ſtichtinge der Kerken dienen konnen : alſoo ſe alderley ſtichtelijke ſtoffe omhelſen / welke altoos op allerley ſaken en Perſoonen / bequamelijk door goede Studie / ordre / en beleyd / konnen uyt verſcheyden deelen en plaatſen der ſelve by een gebracht en gepaſt worden : maar juyſt ſoo bequamelijk niet / in ſoodanigen ordre en vervolg / gelijkſe in de beginne zijn geſchreven : want doen zijnſe geheel geaccomodeerd / gematigd / en gedirigeerd geweeſt na de geſtalte dier tijden en Perſoonen / aan welke de ſelve gegeven en geſonden zijn / gelijk de Brieven Pauli, der andere Apoſtelen / en ſoo voorts. Deſe en diergelijke ſaken meer / ſouden wy wel konnen breeder aanwijſen / en in bedenken geven / of over de ſelve niet behoorden merkelijke veranderingen en verbeteringen aangerecht te worden / en hoedanig die behoorden te geſchieden ; om daar op de advijſen / goed dunken / raad / en ernſtige bedenkingen / der beter en deftigſte verſtanden te verwekken / om allenxkens meer / en verder / en beter / het recht en aldermeeſt gewenſte eynde (ſoo veel doenlijk is) te bevorderen ; welke is de hoogſte eere Gods, en de meeſte ſtichtinge en welſtand des gemeenen Staats en gemeynte Gods. Maar om redenen die ik dadelijk ſal aanwijſen / en andere inſichten meer ; ſoo ſal ik afbreken / en de hand van de pen op den mond leggen ; en verwachten wat andere gelukkiger / wijſer / geleerder / en ervarener verſtanden ſullen doen ; en hoe deſe weynige voorſlagen ſullen opgenomen worden.

Daar zijn dan (ſeg ik) noch veele andere ſaken / daar men (mijns oordeels) wel ſoude konnen / en behoorde verbeteringe over te brengen / in den openbaren Gods-dienſt : niet alleen in het leeſen van Gods Woord / maar alderley deelen des Gods-dienſts / aanhang en gevolgen van dien ; als mede de Regeringe der Kerken rakende. Maar om niet te ſchijnen mijn oordeel te veel te vertrouwen ; en wel wetende / hoe dat alle dingen (hoe-wel dikmaal in ſich ſelven goed en prijſelijk) van ſommige ſcherpe / onmatige / en eygen-ſinnige menſchen / ſeer onbeſcheydentlijk / ja verkeerdelijk worden geduyd / verdraayd en verdacht gemaakt. Ook bedenkende / hoe beſwaarlijk dat in de Kerke konnen eenige veranderingen gebracht worden / van gemeene oude gebruyken / hoe-welſe merkelijke hope van verbeteringe mochten geven. Sulkx dat van alle voorſlagen / hoe veel / dienſtig / en voordeelig de ſelve mochten weſen (welke van my / of betere verſtanden ſouden mogen voorgeſteld worden) lichtelijk niet eene ſoude aangenomen worden / en alſoo ons oogmerk ſouden miſſen. Soo ſal ik my in deſe ſake (immers voor deſen tyd) niet verder inlaten ; en ook noyt na deſen / ten waare daar eenige hope waare / van eenig byſonder goed te konnen bevorderen. Ootmoedelijk den gunſtigen / beſcheyden / en verſtandigen Leſer / biddende / dat hy deſe weynige mijne bedenkingen / met ſulken openhertige oprechtigheid / en met ſoodanigen vryheid des oordeels / en tot het ſelve eynde / gelieve te duyden en op te nemen / als ſe van my beſchreven zijn / namelijk de eere Gods / en de bevorderinge van den welſtand

en

en ſtichtinge van den gemeenen Staat en Kerken onſes Vaderlands. Wel verſekerd zijnde / dat gy niet te doen hebt / met yemand die op kleynigheden te naauw ſien wil ; of eenigſins door eygenſinnigheid / ydele precyſheid / of diergelijke / gedreven word. Maar die van alle onruſtige menſchen / en die onder ſchijn van meerder verſtand / of Gods-dienſtigheid / haar eygen lof of voordeel ſoeken ; en haar eygen ſtijf-ſinnigheden voeden / ſelfs tot nadeel der Chriſtelijke vryheid / ergerniſſe en ontruſtinge der oprechte / ja verdeeldheid / der gantſche Gemeynte ; die (ſeg ik) van ſoodanige altoos een groot af-keer gehad heeft ; en gelijk in den gemeenen Staat / den welſtand en behoud der ſelve de hoogſte Wet moet weſen ; ſoo oordeele ik vaſtelijk / dat alles in de Gemeynte Gods / boven alle dingen / moet beſtierd worden tot vreede / eenmoedigheid / liefde / ſtichtinge en eendracht der Gemeynte : (en byſonderlijk tuſſchen de Borgerlijke en Kerkelijke Regeringe) ſonder welke ook het alder-opperſte eynde / de eere Gods / niet kan gevorderd worden.

Den Leſer gelieve ſich ook niet te ſeer te verwonderen / dat ik in dit Tractaat ſeer ongelijke ſtoffe ſchijne by een gevoegd te hebben. Waar ik meeſt heb gehandeld van enkele natuurelyke ſpeculatien / op het eynde gaa ſpreken van Goddelyke ſaken / en van de Reformatie des Gods-dienſt. Want deſe beyde ſaken zijn t' ſamen en gelijkelyk vaſt aan mijn oogmerk / namelijk / het Hallelu-jah of lof Gods / waar toe dit Werk is beleyd. Ook zijnſe beyde in mijnen Text t' ſamen-gevoegd. Welke ons alle de Schepſelen aan-wijſt / en met een alle hoeken / geweſten en plaatſen der gantſcher Wereld ; alle menſchen inde ſelve begrepen opwekkende / om te gelyk God in ſijne werken te verheerlyken. Lovet den Heere , alle ſijne Werken , aan alle plaatſen ſijner Heerſchappye ; lovet den Heere mijne Ziele.

EYNDE.

TWEE

TWEEDE HALLELU-JAH, OFTE LOF des HEEREN, Verbreyd op het GENADEN-TOONEEL:

Kortelijk vertoonende den Lof en Wonderen Gods, in het Werk der Verloſſinge:

Met een nader Deductie en Verklaringe van verſcheyden zaken uyt het NATUUR-TOONEEL aangetogen.

DOOR

D. JOHANNES de MEY,

Bedienaar des Godlijken Woords tot MIDDELBURG, en Med. Doctor.

Digitized by Google

Digitized by Google

Aan den Eerwaarden, goetwilligen.

L E S E R.

Angeſien wy in ons *Natuur-Toneel*, onlangs uyt-gegeven, kortelijk hebben aangeweſen, de menigerley en wonderlijke ſtoffe, welke ſich op doet, om God te loven, en te verheerlijken, in de werken der Scheppinge, ofte ontrent, en in allen deelen des Wereldts. Soo hebben wy niet ondienſtig geoordeeld, in weynige bedenkingen, over de woorden der Engelen *Luc.* 2. 14. *Eere zy God in de hoogſte Hemelen, vrede op Aarden, en in den menſche een welbehagen*, daar by te voegen, den Lof Gods, welke haar op doet in de Menſch-werdinge onſes Saligmaakers Jeſu Chriſti, ofte op het Toneel der Genaade, en werk der verloſſinge des Menſchen. Te meer, alſoo wy gewaar zijn geworden, dat men my onbeſchaamdelijk te laſte gelegd heeft, en opentlijk beſchuldigd, dat in het gemelde boek, *Natuur-Toneel*, ſelden ofte by na niets van Chriſto gehandeld ofte geſproken word. 't Welk nochtans niemand en behoord eenigſins vreemd te ſchijnen, alſoo in dat boek by na niets anders verhandeld word, dan natuurelijke dingen; met welke de kenniſſe Chriſti geen gemeenſchap en heeft; als welkers verborgentheden, door de natuurelijke redenkavelinge, niet konnen uytgevonden ofte beveſtigd worden. 1 *Cor.* 1. en 2.

Wy ſullen dan een weynig ſpreken van het welbehagen Gods in den Menſch, welke ons de heylige Engelen aankondigen en toewenſchen. *Luc.* 2. 14. Waar door God niet alleen verklaard, en getuygd heeft van den Hemel, dat de Heere Chriſtus, een menſch uyt *Maria* gebooren, was ſijnen Sone, ſijn geliefden, in welken hy ſijn welbehagen heeft *Matth.* 3. 17. 2 *Petr.* 1. 17. Maar de Wijsheid Gods, getuygd inſgelijks van de Menſchen in 't gemeen. *Prov.* 8. 31. *Mijne vermakingen zijn met de Menſchen Kinderen.* Ja God heeft ſulken vermaak en wel-gevallen genomen, in den elendigen en onwaardigen Menſch, dat hy ſelve menſch is geworden, God geopenbaard in den Vleeſche; en met ſich de Menſchelijke Natuure ſoo vereenigd heeft, dat hyſe boven alle ſijne werken en Schepſelen (ſelfs de Cherubims, Seraphims, en hoogſte ordre der Engelen) verheven heeft, den Sone des menſchen macht gevende over alle Vleeſch, ja alle macht in Hemel en op Aarde, alles ſijne voeten onderwerpende *Matt.* 28. 18. 1 *Cor.* 15. *Epeſ.* 1. O wonderlijk welbehagen Gods, dat van ons noyt met genoegſame verwonderinge, vernederinge, en dankbaarheid, kan begrepen, veel min geroemd en gepreſen worden.

Doch alſoo wy aan het eynde van ons *Natuur-Toneel*, hadden eenige weynige voorſlagen, allen beſcheydene en wel-geoeffende verſtanden beginnen voor te dragen, om te vernemen uyt verſcheyden advijſen der ſelve, wat beſt konde in eenige deelen van de uytwendige bedieninge des H. Gods-dienſt uytgevonden worden, om met meerder vrucht, als tot noch toe geſchied is, de ſtichtinge der Gemeynte, en eere Gods te bevorderen. Soo hadden wy verwacht, of immers gehoopt, dat daar over ſouden eenige dingen ons te gemoet gevoerd zijn. Doch ter contrary hebben wy bevonden, dat het quaatwillig onverſtand gepoogd heeft, ons oprecht voornemen, ('t welk alleenelijk ſtrekte tot bevorderinge der eere Gods, ſtichtinge der Gemeynte, en gemeene Welſtand onſer Republijke) met valſche geruchten en beſchuldingen, niet allen ſonder, maar tegen alle redenen te verhinderen. Waar tegen wy een weynig tot verdedinge, nader beveſtinge, en verſtand eeniger ſaken, uyt het *Natuur-Toneel* aangetogen, hebben willen den Eerwaardigen Leſer voordragen; op dat hy na ſijn beſcheydentheid, daar van mach oordeelen. En, ten moet den Eerwaardigen Leſer niet vremt denken, dat wy ſomtijds wat breder hebben beweſen, ſoodanige dingen, welke ſoo klaar en ſeker zijn, datſe niet ſchijnen ſoodanigen bewijs eenigſins van nooden te hebben: want dat is ganſch buyten, ja tegen mijn voornemen veroorſaakt, door dien wy tegen de ſelve, veel meer tegenſprake zijn gewaar geworden, dan wy oyt gedacht hadden.

Het eerſte poinct van beſchuldinge, is geweeſt, rakende de vereeninge der Gereformeerde Kerken, met de Lutheranen, daar het nochtans ſeker is, (en den beſchuldiger niet en behoorde eenigſints onbekent geweeſt te zijn) dat gelijk die van onſe zijde alles hebben gedaan wat mogelijk was, om de ſcheuringe, en affonderinge der Lutheranen, van ons, te voorkomen, en de onderlinge eenigheid te behouden. Dat alſoo ook daar na, onſe Kerken altoos hebben gearbeyd en aangeboden, dat die breuk weder mochte geheeld worden, en een goede, vaſte, oprechte vereeninge en verſoeninge in het werk geſteld. Gelijk mach blijken uyt alle de menigvuldige Vredeſchriften, welke tot dien eynde uytgegaan zijn, als het *Irenicum Parei*, *Lampadii Prodromus Concordiæ Euangelicæ*, verſcheyden Brieven der gereformeerde Gods-geleerde, door *D. Joannem Dureum* uytgegeven, en menige andere ſchriften meer, waar van den voornoemden *Dureus*, een Regiſter heeft geſteld, by de gemelde Brieven: waar van ook de vernaarde *D. Voetius* mach nageſien worden, in het derde deel van ſijn Diſpuyt, van de verſoeninge ofte vereeninge der twiſtende Gemeynten. En wat aangaat, dat wy in bedenken gegeven hebben, of het niet dienſtig, ja ondig is, om de gemelde verſoeninge en vereeninge aan te gaan, en getroffen zijnde, te konnen onderhouden, datmen als dan aan wederzijden moeſt over een ſtemmen en accorderen, dat yder ſijn gevoelen ſoude *didacticè*, by wijſe van beveſtinge, verklaringe en uytbreydinge verhandelen; maar malkanders gevoelen niet tegenſpreken, verdacht maaken, ofte formelijk wederleggen, met uytdrukkinge en refutatie van wederzijds redenen, tegen reden, antwoorden, duplijcquen, en ſoo voorts. Dat en ſtrijd niet (gelijk ons word nagegeven) tegen 't geene den Apoſtel ſijnen *Timotheum* vermaand 2. *Epiſt.* 4. 2. *Predikt het woord: houd aan tijdelijk, ontijdelijk: wederlegd, beſtraft, vermaand, in alle lankmoedigheid, en leerd.* Noch tegen 't geene hy aan *Titum* ſchrift, *Cap.* 1. 9. *Dat een Leeraar moet machtig zijn om te vermanen door de geſonde leere, en om de tegen-ſpreekers te weder-leggen.* Want dat ſtaan wy volkomentlijk toe, dat ſoo lange als de menſchen van valſche leeringen, een verkeerd verſtand, en geloof, haare dwalinge met diſputeren, en door ſchijn van redenen, trachten voort te ſetten; datmen de ſelve met alle yver moet tegengaan, wederleggen, en den mond ſtoppen, maar dat raakt geenſins het geval daar wy van geſchreven hebben. Want wy ſtellen daar voor vaſt, dat aan wederzijden, niemand d'een of d'ander en pooge te verleyden, ofte eenige dwalingen in te drukken, maar datſe in vrede, liefde, en eenigheid, met malkanderen willen leven; ſonder door openbaare diſputen, en wederleggingen, dien vrede en eenigheid te verbreken; gelijk verder de goede intentie en meeninge van dien voorſlag aangeweſen word, en de tegenwerpinge beantwoord in ons *Natuur-Tonneel*, *Pag.* 185. 186.

Voorts heeft men my gaan voor al de Wereld beſchuldigen, over verſcheyden ſaken, welke ſoo klaar en ſeker zijn, dat het wonder is, dat yemand de ſelve durft in twijf-

twijffel trekken, ik laat ſtaan opentlijk tegen-ſpreken. Als by exempel, men heeft my beſchuldigd, en als een grove dwalinge opgedrongen, dat ik geſchreven heb, in het voorgemelde boek, genaamd *Natuur-Toneel*, *Pag.* 195. Dat men byſonderlijk moet bidden voor de opperſte en ſubalterne Regeringe, daar dit nochtans het uytgedrukt bevel des Apoſtel is. 1 *Tim.* 2. 1. 2. 3.

Noch heeft men my gaan beſchuldigen om dat ik geſchreven hebbe *Pag.* 186. Dat den waren Gods-dienſt, niet ten principalen beſtaat in kennis, of geloof, en belijdeniſſe, maar in oeffeninge der waare Godſaligheid, vloeyende uyt de rechte kenniſſe en erkenteniſſe Gods. Welke ſake ſoo klaar en ſeker is, in ſich ſelven, en doorgaans ſoo ernſtelijk ons in de H. Schriften word uytgedrukt, dat ik my ſeer verwondere, hoe yemand ſich niet en ſchaamd, ſulks eenigſins te durven tegen-ſpreeken.

Maar ſegd den Beriſper, onſen Saligmaker getuygd, dat het Oordeel en Geloof, is het ſwaarſte der Wet. *Matt.* 23. 23. Doch hier in toont den Beſchuldiger, dat hy dien Text, of niet en verſtaat, of ſeer verkeerdelijk, en tot ſijn eygen wederlegginge, by-brengd. Want by oordeel en word daar niet verſtaan, kenniſſe of wetenſchap, maar het geene dat recht en billik is, ofte gerechtigheid en billikheid tegen onſen naaſten. Gelijk onſe Overſetters aan den kant van dien Text, *Matth.* 23. 23. en *Luc.* 11. 42. hebben uytgelegd. Item, by geloove en word aldaar niet verſtaan, de toeſtemminge der Goddelijke ſaken, ofte belydenis van geloof; maar de deugd van getrouwigheid in alle onſe handelingen met de menſchen. Gelijk wederom onſe Overſetters aan de kant van den Text, *Matt.* 23. 23. hebben verklaard. Sulks dat deſen Text, ons gevoelen geheelijk beveſtigd, namelijk dat het ſwaarſte der Wet, ofte den waren Gods-dienſt, niet principalijken beſtaat in kenniſſe, toeſtemminge der Waarheid, of belijdeniſſe des geloofs; maar inde oeffeninge der waare Godſaligheid, en byſonderlijk van die deugden, welke onſen Saligmaker in de gemelde Texten *Matt.* 23. 23. en *Luc.* 11. 42. uytdrukt, namentlijk, liefde Gods, oeffeninge van gerechtigheid, billikheid, barmhertigheid, en getrouwigheid, in allen handel en wandel onder de menſchen.

Inſgelijks heeft men my te laſte gelegd, dat ik *Pag.* 92. in de Voor-reden geſteld hebbe, dat de zedige bedorventheid, ofte erf ſonde, in de geene die geboren werden, niet en is van God: maar uyt de bedorventheid der telende, &c. Uyt welke en diergelijke exempelen genoegſaam blijkt, dat men by gebrek van eenige oorſaake, of reden van beſchuldigen, my met de waarheid verkeerdelijk heeft gepoogd te beſwaren en te laſteren. Waar van den onpartijdigen Leſer, uyt het vervolg, na ſijn beſcheydentheid, gelieve te oordeelen. Ik hebbe deſe dingen niet dan ſeer kortelijk, en heymelijk willen voor dragen; in het minſte niet vermelden eenige perſoonen, of mishandelinge tegen my: om met der daat te bewijſen, dat ik geenſins en ſchrijve, of wille hebbe, om yemand in het minſte te beſwaren, of mijn ſelven te wreken; maar alleen den goed willigen Leſer, door nader verklaringe, van 't geene ik geſchreven hebbe, mijn oprecht gevoelen, te vertoonen, op dat hy van de ſaak ſelfs, nader onderricht zijnde, te beter mag oordeelen.

Voorts wat aangaat eenige bedenkingen en voorſlagen, welke ik achter het *Natuur-Toneel* voorgeſteld hebbe, rakende de verbeteringe van den Gods-dienſt, in haare uytwendige bedieninge: daar van gelieve doch den beſcheyden Leſer altoos wel indachtig te weſen, 't geene wy daar van wel uytdrukkelyk hebben gewaarſchoud, *Pag.* 191. Dat ik daar in niet vertoonde myn gevoelen, maar de ſelve alleen in bedenken gaf, onder beter oordeel; ſullende met blijdſchap te gemoet ſien, dat by deſe occaſie, door andere, en vergelijkinge van verſcheyenden advyſen, wat beters mach uytgevonden worden, tot verder ſtichtinge der Gemeynte, en bevorderinge der eere Gods. Gelijk den eerwaardigen Leeſer aldaar breeder mag naſien.

Eyndelijk gelieve den goetwilligen Leſer, wel in herichtinge te nemen, dat hoe-wel een yeder niet zy van een meeninge en oordeel met my, in alle de poincten welke hier verdedigd worden: dat hy echter dat geenſins en behoord qualijk op te nemen. Alſoo daar geen ſtuk is, 't geene ſtrijd tegen de gemeene geſonde leere der Gereformeerde Kerken, ofte tegen de formulieren van eenigheid, in de ſaaken des geloofs. Sulks dat yeder Leeraar en Gereformeerd Chriſten, in alle deſen een vry en onbepaald oordeel mach behouden; ſonder datmen daar over eenigſins malkanderen mach veroordeelen. Alſoo de ſelve ſaaken, noyt tot noch toe, by de Gereformeerde Kerke bepaald, ofte afgehandeld, maar in de vryheid der advyſen en oordeelen, van een yegelijk gelaten zijn. Daar en boven, ſal het blijken doorgaans in onſe verantwoordinge, dat wy in onſe gevoelens gevolgd hebben de oordeelen, en voorgaande uytſpraken, van de alder-vermaardſte, geleerdſte en rechtſinnigſte Profeſſoren, en Gods-geleerde der Gereformeerde Kerken: behalven dat wy hopen en vertrouwen, dat den Eerwaardigen Leſer, noch ſal konnen genoegſaam bemerken, datſe in de H. Schriften, en goede vaſte redenen, gegrondet zijn. Tot welken eynde, ik deſe volgende Deductie en Verklaringen, mijne Eerwaarde Collegen en Mede-arbeyders in den Dienſt des Heeren, nevens eenige Eerwaarde Broederen Ouderlingen, (eer de ſelve gedrukt wierd) heb laten door leſen en overſien: welke hebben verklaard, daar in contentement te nemen, immers voor ſoo veel aangaat de ſubſtantie der ſelve, en mijne verklaringe, over de poſitien en ſaken welke in verſchil getrokken werde; (ſonder de byſondere allegatien en argumenten, tot beveſtinge by gebracht, in het particulier aan te trekken.) Dat de ſelve niet en ſtrijden tegen Gods Woord, ofte de rechtſinnige Leere der Gereformeerde Kerken: behalven dat eenige onder haar vertoonden, in het ſtuk van de inſtellinge des Sabbaths, van een ander gevoelen te weſen. Van welke wy nochtans vertrouwen, datſe daar ontrent die matigheid en beſcheydentheid, (volgens de intentie des Eerwaardigen Synodus van Dord) ſullen gebruyken, welke wy handelende van den Sabbath, getoond hebben uyt den vermaarden Profeſſor *D. Wallæus*, dat alle Dienaren, en Leden der Gereformeerde Kerken, malkanderen ſchuldig zijn. Wat aangaat de voorgemelde bedenkingen, over de verbeteringe van de bedieninge des uytwendigen Gods-dienſt, daar van en heb ik met myne Eerwaardige Collegen niet gehandeld, alſoo ik (gelijk te vooren is getoond) daar over, niet mijn gevoelen, maar alleen eenige bedenkingen en voorſlagen, tot nader onderſoek, voorgedragen hebbe. En ingevalle yemand daar over ſijn bedenken gelieve te laten gaan, en yets beters wete uyt te vinden, tot bevorderinge van ons meer-gemeld en wenſchelijk oogmerk; en dat met behoorlijk beſcheyd, ſonder eenig voor-oordeel of partyſchap, 't ſelve ſal ons, en alle vroome oprechte Chriſtenen, van herten aangenaam weſen; en wy ſullen hem geern die eere op-dragen, dat het niet loffelijk is, yemand of yets lichtveerdelijk te beriſpen, maar wel te verbeteren; 't welk ik oprechtelijk wenſche, dat ontrent myn werk en voorſlagen geſchied waare. Maar nu zijn ons alleenlijk eenige beſchuldingen voor-gekomen, van welke tot noch toe, geen redenen uytgeven zijn, hoe-wel den Beriſper dikmaal daar van bewijſen zijn verſocht, en gelaſt te voorſchijn te brengen.

HET

Digitized by Google

HET TWEEDE HALELU-JAH, OFTE LOF GODS, Verbreyd op het GENADEN-TOONEEL.

Eerſte Hoofd-ſtuk.

Van de voordeſtigheid des Middelaars Chriſti.

De namen welke aan perſoonen en ſaaken gegeven worden / en ſtrekken niet alleen tot dien eynde / om de ſelve van andere te onderſcheyden ; maar ook dikmaal om hare treffelijkheid / waardigheid / en uytſtekende heerlijkheid / boven andere uyt te drukken. Dit en blijkt niet alleen uyt de Namen en Eertijtelen / welke Gode in de H. Schriften werden toegeëygend / door welke ſijn Natuure / en Eygenſchappen / worden uytgedrukt ; maar ook in de menigvuldige Benamingen en Eertijtelen / welke Chriſto den Middelaar toe-geſchreven werden. Men noemd hem ſegd Eſaias, *Cap.* 9. 5. Wonderlijk, Raad, Sterke God, Vader der Eeuwigheid, Vrede-vorſt. Wonderlijk is hy in der daad / ten aanſien van ſijn natuur en oorſpronk / ſoo in opſicht van de Goddelijke / als de menſchelijke natuur. Wonderlijk is hy / ten aanſien van ſijn dry voortreffelijke Ampten / zijnde onſen opperſten Propheet / welke ons als den Taalman en het woord des Vaders / het voornemen Gods / omtrent de Saligheid der menſchen / volkomentlijk heeft ontdekt. *Hebr.* 1. 1. *Joh* 1. 18. Niemand heeft oyt God geſien: de Eenig-geboren Sone, die in den Schoot des Vaders is, die heeft hem ons verklaard. Hy is den eenigen Opper-prieſter / in eeuwigheid / naar de ordre van Melchiſedek. Hy heeft op ſijn kleed / en op ſijn Dye / deſen naam geſchreven / Koning der Koningen, en Heere der Heeren. *Apoc.* 19. 16. Wonderlijk is Chriſtus ; in opſicht van de menigvuldige wonderen / welke God door hem gedaan heeft / en ſijne Leere bebeſtigd. *Hebr.* 2. 4. God boven dien mede getuygende, door teekenen en wonderen, en menigerley krachten, en bedeelinge des Geeſts na ſijnen wille. Wonderlijk is hy geweeſt in ſijne Leere / en in ſijne woorden / en maniere van ſpreken. Want hy leerde als macht hebbende, en niet als de Schrift-geleerden. Sijne Vyanden ſelve getuygen van hem *Joh.* 7. 46. Noyt en heeft een menſche alſoo geſproken, gelijk deſe menſche. *Luc.* 4. 22. En ſy gaven hem alle getuygeniſſe, en verwonderden haar over de aangename woorden, die uyt ſijnen mond voortquamen. Wonderlijk is Chriſtus geweeſt in den ſtaat ſijner vernederinge / en noch wonderlijker is hy in den ſtaat ſijner verhooginge / ſittende aan de Rechterhand der Goddelijke Majeſteit / in de hoogſte Hemelen. Wonderlijk ſal hy weſen / als hy ſijne Gemeynte / ſonder rimpel of vlekke / in volmaakte Heyligheid en Heerlijkheid Gode ſijnen Vader ſal voorſtellen. Wanneer hy ſal gekomen zijn om verheerlijkt te worden in ſijne Heylige, en wonderbaar te worden in alle die gelooven, 2 *Theſſ.* 1. v. 10.

Wonderlijk is Chriſtus / om dat hy in een en ſelve Text / ja Vers / beſchreven word / als een Sone aan ons gegeven, en een Kind voor ons geboren, en nochtans Vader der eeuwigheid. *Eſai.* 9. 5. Dat is / die niet alleen van eeuwigheid is / in opſicht van ſijne Goddelijke Natuure / maar die ook menige kinderen Gods verwerven ſoude / ja alle Uytverkorene kinderen Gods / als den Opperſten Leyds-man haren Saligheid / tot de eeuwige Heerlijkheid ſoude inleyden, en door lijden heyligen. *Hebr.* 2. 10. *Eſai.* 53. v. 10. Als ſijne Ziele haar tot een Schuld-offer ſal geſteld hebben, ſoo ſal hy ſaad ſien, hy ſal de dagen verlengen, en het welbehagen des Heeren ſal door ſijn hand gelukkelijk voortgaan. Daarom word hy niet alleen genaamd den Vader der eeuwigheid / maar ook het Eeuwig Leven ſelve. 1 *Joh.* 5. 20. Om dat hy is den Vader / dat is / de oorſaak van het Eeuwig Leven / dat de Uytverkorene verwachten. Want Adam heeft ons voor een tijd gebaard / maar den Middelaar weerbaard ons tot in Eeuwigheid : Adam heeft ons gebaard tot de dood / en voor de Aarde / Chriſtus wederbaard ons tot het Eeuwig Leven / en den Hemel.

In het Hebreeuwſch ſtaat het woord Pele, dat is / wonderlijk / ofte yets onverwachts / vreemts / en by na ongeloofelijk. Het ſchijnd dat den Propheet ſijn opſicht neemd / op het geene men leeſt. *Jud.* 13. v. 18. Den Engel des Heeren ſeyde tot hem: waarom vraagd gy dus na mijnen naam? die is doch wonderlijk. Daarom oordeeld Auguſtinus, en andere / dat deſen Engel zy den Sone Gods ſelve geweeſt / ſich onder een menſchelijke gedaante aan Manoah vertoonende. Voorts / den Hebreeuwſchen Text noemd hem Vader der Eeuwe, waar onder ſommige verſtaan de toekomende Eeuwen / (gelijk de gemeene Latijnſche Overſettinge het vertaald heeft / *Pater futuri Seculi*, dat is / Vader der toekomende Eeuwe) dat is / tijden en geſtalte der Gemeynte Gods / welke door de komſte Chriſti ſouden verandert en opgerecht worden ; gelijk den Schryver aan den Hebreen ſpreekt / *Cap.* 2. 5. Want hy en heeft de Engelen niet onderworpen de toekomende Wereld : en *Cap.* 1. 2. Door welke hy ook de Wereld gemaakt heeft. Eygentlijk ſtaater in het Grieks / door welke hy de eeuwen gemaakt heeft. Van deſe veranderinge der Eeuwe / ofte tijden / welke door Chriſti komſte in de Wereld ſoude geſchieden / (waar door de yſere Eeuwe als in een goude ſoude verbeterd worden) ſchijnd gewag gemaakt te werden by den Poët Virgilius *Eclog.* 4.

Tu modò naſcenti puero quo ferrea primum
Deſinet, & toto ſurget gens aurea mundo,
Caſta fave Lucina.

Doch / dat vreemd ſchijnd te weſen / in de overſettinge der ſeventig Uytleggers / (gelijkſe gemeenelijk genaamd word) en word van alle de gemelde Eertijtelen (Wonderlijk, Raad, Sterke God, Vader der Eeuwigheid, Vrede-vorſt) niets geſegd / maar den Text word enkelijk aldus vertaald / dat / in plaats van deſe Eertijtelen / getuygd werd / dat men ſijnen Name ſal noemen / of dat ſijnen Naam ſal genaamd worden / Μεγάλης βȣλῆς ἄγγελος. Dat is / den Engel des grooten Raads. Dat is / die ons den verborgen Raad Gods ter Saligheid openbaren ſoude.

De onvergelijkelijke Heerlijkheid Chriſti word inſgelijks uytgedrukt *Col.* 3. 11. Chriſtus is alles, en in Allen. Want meer en kan van God niet geſegd worden / ſelfs ten aanſien van het Rijke der Heerlijkheid; daar hy ſich op de volmaakſte maniere ſal openbaren / dat hy ſal weſen Alles in allen 1 *Cor.* 15. 28. Als Begin en Eynde van Alles, *Apoc.* 1. 8. 't Weſen aller Weſens / en Geeſt aller Geeſten / uyt wien, door wien, en tot wien, dat alles is, *Rom.* 11. *Epheſ.* 4. 6. Een God en Vader van alle, die daar is boven alle, en door alle, en in u alle. En ſoo heeft het ook den Vader behaagd, dat in Chriſto alle de volheid ſoude woonen. *Col* 1. 19. Selfs alle de volheid der Godheid lichamelijk. *Col.* 2. v. 9. En dat wy uyt ſijne volheid alle ontfangen ſouden, genade voor genade *Joh.* 1. 16. Chriſtus dan is Alles / (en in Allen / dat is / door alle Staten van menſchen / ſonder onderſcheyd) dat is / alles overvloedelijk en genoegſaam toebrengende / dat ter Saligheid noodig is / gelijk het Petrus verklaard in ſijnen tweeden Brief *Cap.* 1. 3. Gelijk ons ſijne Goddelijke kracht alles wat tot het leven en de Godſaligheid behoord, geſchonken heeft, door de kenniſſe des geenen die ons geroepen heeft tot Heerlijkheid en deugd. Want God ons gevende ſijnen Sone / geeft eenigſins ſijn eygen ſelven / en met ſich ſelven in ſijnen Sone / alle dingen. *Rom.* 8. 32. Die ook ſijnen eygen Sone niet en heeft geſpaard, maar heeft hem voor ons allen overgegeven, hoe en ſal hy ons ook, met hem niet alle dingen ſchenken? Want Chriſtus is den Erfgenaam van alles / en de Geloovige Mede-erfgenamen Gods / nevens en met hem. *Hebr.* 1. *Rom.* 8. En daarom zijn ook alle de beloften Gods, ſoo veele als 'er zijn, in Chriſto Ja en Amen, Gode tot Heerlijkheid door ons 2 *Cor.* 1. 20.

Chriſtus is het Beeld des onſienelijken Gods, en de Eerſt-geborene aller Creature. *Colloſ.* 1. 15. Want hoe-wel de gantſche Wereld eenigſins is een Beeld Gods, voor ſoo veel als in de ſienelijke Schepſelen / de eygenſchappen / welke in God onſienelijk zijn / door-ſien / vertoond en verſtaan worden; *Rom.* 1. ſoo is nochtans onder alle ſienelijke Schepſelen / den menſch / na Gods Beeld en gelijkeniſſe geſchapen, in meerder uytnementheid dan eenige andere. *Geneſ.* 1. Maar in de hoogſte volkomentheid is de Heere Chriſtus, (en in opſicht van ſijne Goddelijke Natuure, en ten aanſien van de Menſchelijke) in een Perſoon des Middelaars / het Beeld des onſienelijken Gods, ja het af-ſchijnſel ſijner heerlykheid, en uytgedrukte Beeld ſijner ſelfſtandigheid. *Hebr.* 1. Want in en door de Menſchelijke Natuure Chriſti / heeft ſich God ſichtbaarlijk vertoond. 1 *Tim.* 3. 16. God geopenbaard in den Vleeſche. Want de volheid der Godheid in Chriſto lichamelijk woonende, *Coloſ.* 2. 9. ſoo hebben ſich door hem alle de eygenſchappen Gods vertoond. Voor eerſt / de Wysheid Gods, want in Chriſto zijn alle de ſchatten der wijsheid en der kenniſſe verborgen. *Colloſ.* 2. 3. Ten anderen / in Chriſto openbaard ſich de liefde Gods tot de menſchen / ſijne goetheid / barmhertigheid / lengte / breete / diepte en hoogte / in den on-naſpeurelijken Rijkdom ſijner Genade. *Epeſ.* 1. en 3. *Tit.* 3. 4. 5. 1 *Joh.* 3. 16. *Rom.* 5. &c.

Ten derden / in Chriſto vertooond ſich met groote heerlijkheid de macht Gods, in de boven natuurlijke wonderen / welke God in / en door hem gedaan heeft. *Hebr.* 2. 4. *Joh.* 14. 10. De woorden die ik tot u lieden ſpreke, en ſpreke ik van mijn ſelven niet, maar de Vader die in my blijfd, de ſelve doet de werken. Ook vertoond ſich de macht Gods in Chriſto, gemerkt hy hem alle macht gegeven heeft in Hemel en op Aarden, *Matth.* 28. Sulks dat God door hem ſijn Gemeente regeerd / en hy draagd alle dingen door het woord ſijner kracht. *Hebr.* 1. 3. Inſgelijks vertoond ons Chriſtus de heerſchappye en heerlijkheid Gods / boven alle Schepſelen; want God heeft alle dingen ſijne voeten onderworpen. 1 *Cor.* 15. 27. En heeft hem een Naam gegeven boven allen Naam, op dat in den name Jeſu ſich buygen ſouden alle knyen, der geene die in den Hemel, en die op Aarden, en die onder de Aarde zijn: en alle tonge ſoude belijden, dat Jeſus Chriſtus de Heere zy, tot heerlijkheid Gods des Vaders.

Inſgelijks vertoonen haar in Chriſto / de gerechtigheid / heyligheid / waarheid / getrouwigheid / en opperſte geluksaligheid Gods. Want Chriſtus is Melchiſedek, dat is / koning der gerechtigheid *Hebr.* 7. en *Cap.* 1. 8. Maar tot den Sone ſegd hy, uwen Throon, O God, is in alle eeuwigheid: de Scepter uwes Koninkrijks is een rechte Scepter. Gy hebt rechtveerdigheid lief gehad, en ongerechtigheid gehaat: daarom heeft u, O God, uwe God geſalfd met Olye der vreugde boven uwe Mede-genooten. En inſonderheid ſal ſich Gods gerechtigheid in Chriſto openbaren / als God door hem de Wereld ſal oordeelen: want den Vader en oordeeld niemand, maar hy heeft al het oordeel aan den Sone overgegeven. *Joh.* 5. Daar en boven Chriſtus is de waarheid. *Joh.* 14. 6. Gelijk ook van God het ſelve getuygd werd *Deut.* 32. 4. Hy is de getrouwe en waarachtige getuyge, *Apoc.* 4. 14. heylig, onnooſel, onbeſmet, afgeſcheyden van de ſondaren, en hooger dan de Hemelen geworden, *Heb.* 7. 26.

Ja ſoo ſeer heeft ſich God / als in een beeld / in Chriſto vertoond en geopenbaard / dat hy getuygd; dat niet alleen hy in den Vader was, en de Vader in hem; maar ook dat die Chriſtum ſag, dat hy in en door den Soon den Vader ſag. *Joh.* 14. 10. 12. Sulks dat hy en den Vader een was. *Joh.* 10. 30. en *Cap.* 17. 21. 22. en *Cap.* 14. v. 9. &c. Selfs als noch Chriſtus op Aarden / en in den ſtaat ſijner nederigheid was / vertoonde God in Chriſto ſijne heerlijkheid / ſoo verre / dat men in hem / als in den eenigen / eygenen en alderbeminſten Sone / de heerlijkheid Gods konde aanſchouwen. *Joh.* 1. v. 14. En het Woord is Vleeſch geworden, en heeft onder ons gewoond, en wy hebben ſijne heerlykheid aanſchoud, eene heerlykheid als des eenig-geboren van den Vader, vol van genade en waarheid.

Maar ſal yemand denken / zijn dan de eygenſchappen Gods (gelijk ſommige denken) de menſchelijke natuure / door een overſtortinge / gemeen gemaakt? wy antwoorden / dat ſulks geenſins / weſen kan; want de eygenſchappen Gods / zijn het weſen Gods ſelve / en de ſelve ſoo eygen / datſe geenſins dan alleen in God ſelve konnen weſen / namentlijk / in de hoogſte volmaaktheid / onveranderlijk en oorſpronkelijk. Soo dat te meenen / dat de menſchelijke Natuure de Goddelijke eygenſchappen / in der tijd / mede-gedeeld zijn / niet anders is / dan van de ſelve een Afgod te maken; want het is rechte Afgoderye / yemand als God te kennen ofte dienen / die van natuuren geen God is. *Gal.* 4. 8. Dat is / die niet is ſonder eenig begin des tijds / uyt ſich ſelven / oorſaak en Opper-Heer van alles dat buyten hem is. Maar men moet weten / dat uyt kracht van de vereeninge der twee Natuuren in Chriſto / Goddelijke en Menſchelijke / in een Perſoon des Middelaars / gevolgd ofte ontſtaan zijn ver-

der

derley ſaken / welke den Middelaar Chriſto / in opſicht van d' een of d' ander natuur / toe-geſchreven worden; welke by de Gods-geleerde uyt-gedrukt worden / door driederley communicatie / ofte mede-deelinge / namentlijk / *idiomatum*, *chariſmatum*, & *apoteleſmatum*; dat is / der eygenſchappen / gaven / en werken.

De mede-deelinge der eygenſchappen is hier niet te ſeggen / dat of de Goddelijke Natuure eenige Menſchelijke / of de Menſchelijke eenige Goddelijke eygenſchappen ſoude verkregen hebben: maar is een gevolg der Perſonele vereeninge / waar door de eygenſchappen van de beyde natuuren worden toegeëygend / en ook inder daad toekomen / den geheelen Perſoon des Middelaars / het zy dan dat hy benaamd werde van ſijn Ampt / ofte ook van d' een of d' ander natuure. By exempel / Chriſtus is eeuwig / en nochtans in den tijd geboren: onveranderlijk / en nochtans ſterffelijk geweeſt / ten aanſien der menſchelijke natuure.

Communicatio chariſmatum, ofte de mede-deelinge der gaven / word hier genomen voor een tweede gevolg van de Perſonele vereeninge der twee Natuuren in Chriſto / waar door Chriſti Menſchelijke Natuure / om en uyt kracht der Perſonele vereeninge / begaafd is geworden / en verheerlijkt / met de alder-voortreffelijkſte gaven / die eenig Schepſel / ofte de menſchelijke natuure / konde ontfangen en genieten; als daar is wijsheid / gerechtigheid / macht / heerſchappye / en ſoo voorts / gelijk in het vervolg nader blijken ſal.

Communicatio apoteleſmatum, ofte de mede-deelinge der werken / beteykend hier een gevolg van de Perſonele vereeninge in Chriſto / door welke de werken des Middelaars / behoorende tot bevorderinge en uytwerkinge van onſe Saligheid / den perſoon des middelaars voort-brengd / volgens de beyde natuuren; doende yeder natuure het geene het haare is / de menſchelijke 't geene menſchelijk is / en de Goddelijke 't geene Goddelijk is; nochtans beyder werkinge tot een werk en eynde ſtrekkende. By exempel / Chriſtus ſal als Middelaar de Wereld oordeelen: ten aanſien van de menſchelijke natuure / om dat in de ſelve God ſijne Majeſteyt ſichtbaarlijk ſal vertoonen / hoe-wel hy in ſich ſelven onſienelijk is: maar de uytvoeringe van dat oordeel en kan niet geſchieden / dan door de opperſte macht en heerſchappye Gods. De verſoeninge der menſchen met God / de wonderen die Chriſtus gedaan heeft / en krachtdadige roepinge en bekeeringe des ſondaars / zijn alle werken welke Chriſto als middelaar toegeſchreven worden / in welkers uytwerkinge de beyde Natuuren / ſoo Goddelijke als menſchelijke / yeder het ſijne / onderſcheydentlijk toebrengen. Want op het ſpreken ofte aanraken des Perſoons Chriſti / en tot beveſtinge en verheerlijkinge van ſijn Leere en Perſoon / wrochte God ſoodanige wonderen / welke niet dan door de Goddelijke Almogentheid en konden geſchieden. *Joh.* 3. v. 2. Soo dat in de perſonele vereeninge / geen veranderinge / of vermenginge der natuure ofte eygenſchappen geſchied is: maar yeder natuur heeft zijn eygen ſelfs weſen / en weſentlijke eygenſchappen / voor ſich eygen en onveranderd behouden.

De uytnemende heerlijkheid des Heeren Chriſti boven alle / drukt den Apoſtel ſeer krachtelijk uyt / ſchrijvende *Coloſ.* 1. 19. Dat het des Vaders welbehagen geweeſt is, dat in Chriſto alle de volheid woonen ſoude. Namentlijk / alle volheid der genade en gaven Gods. 't Welk dan tweeſins kan verſtaan worden; voor eerſt / ten aanſien van de ſoorten der gaven: want daar God ſijne menigerley gaven een yeder uytdeeld / gelijk hy wil / na ſijn welbehagen; en d' een perſoon deſe / geene een andere gave / verleend / na ſijn wille: ſoo geefd hy Chriſto alle ſoorten der gaven te gelijke. Ten tweeden / mach de gemelde volheid verſtaan worden / van de graden ofte trappen van volmaaktheid / dat alle de gaven in Chriſto in de opperſte mate / boven alle andere / bevonden worden *Joh.* 3. v. 34. Want God en geefd hem den Geeſt niet met mate. Niet (ſegd D. I. *Sariſburienſis Epiſcopus in Epiſt. ad Coloſſ.*) dat deſe genade in Chriſto oneyndig zy: want aangeſien ſy een geſchapen hoedanigheid is / en hangd in de Ziele Chriſti / welke ook een Schepſel is / ſoo en kanſe niet oneyndig weſen. Maar by de gemelde volheid zijn te verſtaan / alle de volmaaktheden / tot welke ſich de genade uytſtrekt.

Deſe volheid is in Chriſto gevloeyd / uyt de naauwe vereeninge met de Goddelijke Natuure: want gemerkt de ſelve is de eenige Fonteyne alles goets / ſoo volgd mede / dat een Schepſel ſoo veel heerlijker en gelukkiger is / als 't nader met God vereenigd is. Ten anderen / deſe volheid der Genade-giften / is Chriſto betamelijk / als Opper-hoofd der Gemeente Gods / uyt en door welke de Genade-giften Gods / tot de Leden des Geeſtelijken Lichaams Chriſti af-vloeyen; uyt wiens volheid ſy alle ontſangen genade voor genade. *Joh.* 1. v. 16. En daarom is ook deſe volheid Chriſto eygen. *Joh.* 1. 14. Wy hebben ſijne Heerlijkheid aanſchouwd, eene Heerlijkheid als des Eenig-geboren van den Vader, vol van genade en waarheid.

Eenige bedenkingen over de woorden, Luc. 2. 13. 14. En van ſtonden aan was daar met den Engel, een menigte der Hemelſche Heyrlegers, prijſende God en ſeggende, eere zy God in de hooghſte Hemelen, en vrede op Aarden, in den menſchen een welbehagen

ALs hier gemeld word van een Hemelſch Heyrleger der Engelen; ſoo word / voor eerſt / daar mede aangeweſen / haar groote menigte / welkers getal nochtans niet en werd uytgedrukt. Want ſelfs doorgaans in de H. Schriften word ons wel getoond datter ſeer veel Engelen zijn / maar nergens hoe veel; ſulks dat haar getal ten aanſien van ons onbekend en ontelbaar is. *Hebr.* 12. 22. Ghy zijt gekomen tot den Berg Sion; en de Stad des levendigen Gods, tot het Hemelſche Jeruſalem, en de veele duyſenden der Engelen. Waar uyt af te nemen is / de onbegrijpelijke en onvergelijkelijke Majeſteyt Gods / welke van ſoo veel ontelbare duyſenden der Engelen omringd word / waar van yder in wijsheid / heyligheid en heerlijkheid; alle de menſchen overtreffen. Item / de heerlijkheid des Middelaars Chriſti / welke is het hoofd aller Engelen / verre boven alle / ook de opperſte orders der ſelve / verheven / ſulks dat hyſe ſich alle onderdanig gemaakt heeft. *Epheſ.* 1. 20. Hy heeft hem geſet tot ſijner Rechterhand in den Hemel, verre boven alle Overheid, en macht, en kracht, en heerſchappye, en alle naam die genaamd word, niet alleen in deſe Wereld, maar ook in de toekomende. 1 *Petr.* 3. 22. Welke is aan de Rechter hand Gods, opgevaren ten Hemel, de Engelen, en machten, en krachten, hem onderdanig gemaakt zijnde. Want hem is gegeven alle macht in den Hemel en op Aarden. En God heeft alle dingen ſijne voeten onderworpen. *Matt.* 28. 1 *Cor.* 15.

Deſe groote menigte der Engelen / en heerlijkheid Gods in de ſelve / werd ons ook aangeweſen. *Dan.* 7. Duyſendmaal duyſenden dienden hem, en thienmaal

thien duyſenden ſtonden voor hem: het gerichte ſettede ſich, en de boeken wierden geopend. *Pſal.* 68. 18. Gods wagenen ſijn tweemaal thien duyſend, de duyſenden verdubbeld: de Heere is onder hen, een Sinai in Heyligheid. *Matt.* 26. 53. Of meynd gy, dat ik mijnen Vader nu niet en kan bidden, en hy ſal my meer dan twaalf Legioenen Engelen byſetten. Een Legioen nu wierd by de Romeynen genaamd een Regiment krijgs-volk/ beſtaande uyt eenige duyſende/ ſomtyds viere/ ſomtyds ſeſſe/ en ſomtyds ook meer. Zoo dat een Legioen gerekend zijnde op ſes duyſend/ de meeninge der by-gebrachte woorden Chriſti is/ indien hy ſijnen Vader hadde willen bidden; dat hy hem meer dan twee-en-ſeventig duyſend Engelen ſoude toegeſonden hebben.

Ten anderen/ alſſer ſtaat *Luc.* 2. 13. 14. datter quam een Hemelſch Heyrleger der Engelen/ ſoo word door die maniere van ſpreken duydelijk aangeweſen/ datter onder deſe menige duyſenden Engelen/ een goede en vaſtgeſtelde orde van God geſet is: ſulks datſe d'een d'ander onderdanig zijn: Want God onderhoud de ganſche Wereld/ en de geheele natuur/ en alle Schepſelen/ door een goede welgeſchikte orde: want hy is een God niet van verwerringe/ maar van orde. 1 *Cor.* 13. *Pſal.* 148. 6. En heeftſe een ordre gegeven, die geen van hen ſal overtreden. Want/ volgens het ſeggen der Ouden/ een groote menichte ſonder ordre, gaat door haar eygen kracht verlooren.

En datter duſdanigen onderhoorigen order is onder de Engelen/ blijkt/ door dien niet alleen Chriſtus haer aller Opperhoofd is/ *Epeſ.* 1. Maar datter in de H. Schrift geſprooken werd van een Archangel/ ofte Prince der Engelen/ welke van Chriſto is onderſcheyden. *Juda* v. 9. Maar Michaël den Archangel, doe hy met de Duyvel twiſtede, en handelde van het lichaam Moſis, &c. 1 *Teſſ.* 4. 16. Want de Heere ſelve ſal met een geroep, met de ſtemme des Archangels, en met de Baſuyne Gods, neder-dalen van den Hemel: en die, &c. Daar en boven worden van den Apoſtel de Engelen in verſcheyden orders onderſcheyden/ *Epheſ.* 1. Verre boven alle Overheid, en macht, en kracht, en heerſchappye, en allen naam, &c. En *Col.* 1. 16. Het zy throonen, het zy Heerſchappyen, het zy Overheden, het zy Machten: &c.

Eere zy God in de hoogſte Hemelen. Hoe men God eeren moet/ hebben wy wijdloopig aangeweſen in ons Natuur-toneel. Van den aard en geſtalte der hoogſte Hemelen/ hebben wy gehandeld in ons boekjen van de eygenſchappen en werken Gods *Cap.* 13. En gaan het derhalven hier door by. Maar het is aanmerkens waardig/ datmen van twee maalen leeſt in de H. Schriften/ in welke de Engelen in 't gemeen geſegd werden Halelu-jah: ofte den Lof des Heeren verbreyd te hebben op een extraordinare wijſe. Voor eerſt/ over het werk der Scheppinge. *Job* 38. 6. 7. Waar op zyn de grond-veſten der Aarde neder-geſonken? ofte wie heeft haren Hoek-ſteen gelegd? doen de Morgen-ſterren t' ſamen vrolyk ſongen, en alle de kinderen Gods juycheden. En hier *Luc.* 2. 13. 14. verbreyden de Engelen geſamentlijk Gods Lof/ over de geboorte Chriſti/ door welke de verloſſinge der menſchen/ als een tweede Scheppinge volbracht is/ gelijk ook te voren door hem de Wereld geſchapen was. *Pſal.* 33. *Job.* 1. En dit heeft ons bewogen/ om hier in het exempel der Engelen na te volgen. Gelijk wy dan onlangs het Halelu-jah/ ofte Lof Gods/ verbreyd hebben op het Natuur-Toneel/ door aanwijſinge/ hoe wonderlijk en veelſins ons de ſtoffe om God te verheerlijken op doed/ in ſijne werken/ alleſins waar wy ons keeren/ en aan alle plaatſen ſijner heerſchappye: ſoo hebben wy ook kortelijk daar willen by-voegen een tweede Halelu-jah, ofte verbreydinge van Gods Lof/ en eere op het Toneel der Genade, ofte door aanmerkinge van de menigvuldige en onuytſprekelijke wonderen/ welke ſich tot Lof en Heerlijkheid Gods/ op doen in het werk der Verloſſinge/ door Jeſum Chriſtum.

Het getuygeniſſe dan van den eerſten Engel/ aan de Herderen gegeven/ van de Geboorte Chriſti/ ſcheen gelijk als niet genoegſaam te zijn/ en daarom voegd ſich van ſtonden aan daar by/ een ganſch Hemelſch Heyrleger der Engelen/ om het ſelve/ (tot meerder verſterkinge onſes geloofs/ en verder vertoog en uytbreydinge der eere Gods/) gelijkelijk te bevestigen. Want het is den gewoonelijken plicht der Engelen/ God te dienen/ te loven/ en te verheerlijken/ gelijk in de Openbaringe Johannis/ en elders/ meermaal word aangeweſen. *Eſai.* 6. 2. De Seraphin ſtonden boven hem, eenen yegelijk hadde ſes vleugelen: met twee bedekte yeder ſijn aangeſichte, en met twee bedekte hy ſijne voeten, en met twee vloog hy. En d' een riep tot den anderen, en ſeyde: Heylig, Heylig, Heylig, is de Heere der Heyrſcharen: de ganſche Aarde is ſijner heerlykheid vol. En daarom en twijfelen veele Gods-geleerde niet/ of de Engelen hebben op een byſondere wijſe Halelu-jah geſongen/ als Chriſtus haar hoofd/ tot haar in de hoogſte Hemelen opgenomen is/ en ſijn intrede heeft gedaan in het Hemelſch Paradijs/ en op ſijnen Throon is geſeten/ ter Rechter-hand der Goddelijke Majeſteyt: wat geluk-wenſchingen/ vreugde/ en toe-juygingen/ daar uyt ontſtaan zijn/ is lichter te denken dan uyt te ſpreken; hoe-wel ons niet uytdrukkelijks/ in het byſonder daar van in de H. Schriften verhaald word. Maar word eenigſins van ſommige in bedenken genomen/ door vergelijkinge van minder tot meerder. Want indien der onder de Joden ſulken vreugde/ toe-roepinge/ en gejuych was/ doen Salomon op ſijnen Throon als Konink wierd bevestigd/ dat de Aarde van het geroep ſpleet. 1 *Reg.* 1. 40. Wat grooter reden iſſer niet geweeſt van gejuych/ als den Heere der Heeren, den Koning der Koningen, ſijnen ingank gedaan heeft in het Hemelſch Koninkrijk/ daar hem alle dingen ſijne voeten onderworpen zijn?

Vrede op Aarden. Door vrede/ werd diſmaal in de H. Schriften verſtaan/ allerley welſtand en zegen/ na ziel en lichaam; om dat ſonder vrede des gemoeds/ den menſch door geen uytwendigen voorſpoed/ gelukkig kan leven: want den grond van waare gelukſaligheid/ ſonder welke ſy niet kan genooten werden/ is een ſtille/ vergenoegde/ en vreedſame geſtalte des gemoeds. *Prov.* 17. 1. Een drooge bete, en ruſte daar by, is beter, dan een huys vol van geſlachte beeſten, met twiſt. En *Cap.* 15. 17.

De Engelen ſien niet principalijk op den uytwendigen vrede met alle menſchen/ welke nochtans ſeer wenſchelijk is/ en waar toe wy van herten moeten trachten. *Rom.* 12. 18. Indien het mogelijk is, ſoo veel in u is, houd vrede met alle menſchen. Doch deſen vrede hebben de eerſte Chriſtenen niet gekregen/ maar gelijk uyt de Kerkelijke Hiſtorien blijkt/ ſoo zijnſe ſeer wreede vervolgingen onderworpen geweeſt. Doch de Engelen ſien inſonderheid op den Geeſtelijken/ Goddelijken en inwendigen vrede/ waar door wy vrede hebben in onſe gewiſſe/ met God/ en de Godſalige onder malkanderen/ uyt kracht der Broederlijke liefde/ en gemeenſchap der Heyligen. *Rom.* 5. 1. Wy dan gerechtveerdigd zijnde uyt den geloove, hebben vrede by God. *Eſai.* 53. v. 5. De ſtraffe die ons den vrede aanbrengd, was op hem, &c. Deſen vrede/ gaat alle uytwendige vrede verre te boven/ ja alle uytwendige vrede en welſtand/ kan ons niet helpen/ of gelukkig maken/ indien wy den inwendigen vrede des gemoeds miſſen. Daarom ſegd de Heere Chriſtus *Matt.* 11. 29. Leerd van, my dat ik ſachtmoedig ben, en nedrig van herten: en gy ſult ruſte vinden voor uwe ziele. Paulus verheft deſen vrede der zielen ſoo hooge/ dat hy getuygd/ datſe alle verſtand te boven gaat. *Phil.* 4. 7. En de vrede Gods, die alle verſtand te boven gaat, ſal uwe herten en uwe ſinnen bewaren in Chriſto Jeſu. Zoo en

is 't

Is 't dan geen wonder / dat de H. Engelen / eerſt en voor alle dingen den menſchen wenſchen vrede op Aerden. Gelijk ook den H. Apoſtel / in ſijne Brieven / gemeenelijk in den aanvang der ſelve / de Geloovige wenſcht genade en vrede. *Rom.* 1. 7. Allen dien te Romen zijt, geliefde Gods, en geroepene Heylige: genade zy u, en vrede, van God onſen Vader, en den Heere Jeſu Chriſto. 1 *Cor.* 1. 3. *Gal.* 1. 3. &c. Dit ſelve wenſcht de Heere Chriſtus ſijnen Diſcipelen. *Joh.* 14. 27. Vrede late ik u, mijnen vrede geve ik u, niet gelijkerwijs de Wereld hem geeft, geve ik hem u. U herte en worde niet ontroerd, noch en zijt niet vertſaagd.

Deſen vrede vloeyd uyt een andere weldaad / welke ons door Chriſtum word toegebracht / namentlijk / uyt de Goddelijke en Geeſtelijke vreugde / voortkomende uyt het gevoelen der gunſte / liefde / en goedertierentheid Gods / in onſe herten. *Pſal.* 31. 8. Ik ſal my verheugen en verblijden in uwe goedertierendheid, om dat gy mijn elende hebt aangeſien, en mijn ziele in benauwtheden gekent. Deſe vreugde / doet de vrome ſelfs in de verdrukkinge ſich verblijden / om dat de liefde Gods in haare herten uytgeſtord is. *Rom.* 5. 3. 4. 5. Deſe vreugde werd inſonderheid verſterkt / en vergroot / door de beginſelen en voorſmaak der eeuwige en volmaakte gelukſaligheid. *Rom.* 12. Verblijd u in de hope. In deſen vrede / en vreugde / beſtaat het Koningrijke Gods. *Rom.* 14. 17. Van deſe vrede propheteerd Eſaias *Cap.* 40. 1. Trooſtet, trooſtet, mijn Volk, ſal u God ſeggen: ſpreekt na het herte van Jeruſalem, en roept haar toe, dat haaren ſtrijd vervuld is, dat haar ongerechtigheid verſoend is, &c. Van deſe vreugde hadde den eerſten Engel uytdrukkelijk geſproken / als hy den Herderen de geboorte Chriſti verkondigde *Luc.* 2. ℣. 10. Siet ik verkondige u groote blijdſchap, die alle den Volke weſen ſal. En daar op ſeggen nu deſe Hemelſche Heyrlegers / Vrede op Aarde, toonende dat dien vrede gegrond is / in een Goddelijke en geeſtelijke vreugde. 't Welk ook Paulus aanwijſt. Want als hy hadde vermaand de Geloovige *Phil.* 4. 4. Verblijd u in den Heere alle tijd: wederom ſegge ik u, verblijd u. Soo voegd hy dadelijk ℣. 7. daar by / en de vrede Gods, die alle verſtand te boven gaat, ſal uwe herten en ſinnen bewaaren in Chriſto Jeſu. Want voorwaar / indien der ſulken oorſaak van vrede / vreugde / en geluk-wenſchinge geweeſt is / als Chriſtus noch lag in de kribbe des ſtals / hoe veel meerder blijdſchap ſal der weſen / als de Uytverkorene hem ſien ſullen in ſijne Heerlijkheid / aan de Rechter-hand der Goddelijke Majeſteit / in de hoogſte Hemelen: ja alsſe die Heerlijkheid niet alleen ſullen ſien / maar met Chriſto deelachtig worden / en hem gelijk weſen. *Job* 17. *Joh.* 3. &c. *Apoc.* 3. &c. Waarom ſegd Maria de Moeder des Heeren *Luc.* 1. 46. 47. Mijn ziel maakt groot den Heere: en mijnen Geeſt verheugd hem in God mijnen Saligmaker: om dat hy de nederigheid ſijner Dienſt-maagd heeft aangeſien, want &c. Deſe vreugde noemd Petrus een onuytſprekelijke en Heerlijke vreugde / en toond datſe komt uyt een rechte liefde en geloove in Chriſtum. 1 *Pet.* 1. 8. Den welke (namelijk / Jeſum Chriſtum) gy geſien hebt, en nochtans liefde hebt: en welken gy nu, hoe-wel hem niet ſiende, maar geloovende, u verheugd met onuytſprekelijke en Heerlijke vreugde. Verkrijgende het eynde uwes geloofs; namelijk, de Saligheid der zielen.

Het tweede / dat na de loſprijſinge Gods / de Engelen ons menſchen toewenſchen / werd aldus uytgedrukt. *Luc.* 2. 14. In den menſch een welbehagen. Het woord εὐδοκία beteekend ſomtijds het beſluyt en raad Gods. Maar hier beduyd het een goede genegentheid / en goetwillige gunſte / en welgevallen Gods / om na ſijn eygen / vrywillig / welbehagen / den menſchen wel te doen / en overvloedelijk te ſegenen / in Chriſto den Middelaar / uyt kracht van het Genaden-verbond / dat God met de menſchen gemaakt heeft. Soo word insgelijks het woord εὐδοκία genomen / als het woord gevoegd by het woordeken *In*, of dat men wil betoonen / dat men in eenige ſaak of perſoon behagen heeft. *Matth.* 3. ℣. 17. Deſe is mijn Sone, mijn geliefde, in den welken ik myn welbehagen hebbe. En *Cap.* 17. 5. En van Paulo *Rom.* 10. 1. Broeders, de toegenegentheid myns herten, en het Gebed dat ik tot God voor Iſraël doe, is tot haare zaligheid. Daar werd het overgeſet toegenegentheid. Soo dat die van het Pausdom / welke de gemeene Latijnſche overſettinge gemaakt hebben / (en welke overſettinge onder de Papiſten in plaats van den Grond-text gehouden werd) in deſen Text getoond hebben / of een groote ſtoutigheid en moet-wille / ofte wel een grove onwetentheid: alsſe de gemelde plaats *Luc.* 2. 14. aldus hebben overgeſet. *In terra pax, hominibus bonæ voluntatis.* Dat is / Vrede op Aarden, aan de menſchen van eenen goede wille. Welken uytleg / met den Griekſchen Text / geenſins accordeerd. Van dit welbehagen nu / dat God in Chriſto genomen heeft / om ons wel te doen / ja ſalig te maken / en ten hoogſten den onbegrijpelijken rijkdom ſijner genade te bewijſen / ſal hier na wat breeder geſproken werden.

De gemelde Hemelſche Heyrlegers der Engelen / toonen ons met haar exempel / Eerſt / dat ſoo haaſt als 'er eenige byſondere oorſaak / en gelegenheid voorvalt / om God te loven / dat men die niet en moet verſuymen / ofte uytſtellen / maar dadelijk God daar over moet verheerlijken. Want Lucas ſegd uytdrukkelijk / en van ſtonden aan was daar met den Engel een menigte der Hemelſche Heyrlegers, prijſende God, &c. Dat is / ſoo haaſt den eerſten Engel de boodſchap van de geboorte Chriſti gedaan hadde. Tot reden van deſe opmerkinge dient / dat de ervarendheid ons dagelijks leerd / dat in het eerſte / als een weldaad noch verſch en nieuw is / onſe gemoederen aldermeeſt met hoogachtinge en blijdſchap ingenomen zijn / en daarom ook als dan meeſt bequaam om God te loven. Ten anderen / de bevindinge leerd ons ook / dat alle dingen die uytgeſteld werden / allenxkens verſlaauwen / en lichtelijk ten laatſten / weynig ofte niet geacht werden. Waar by komt / dat de onſekerheid onſes levens / ſoodanigen uytſtel niet toe en laat. Anna, Maria, Zacharia, en Symeon, hebben dadelijk / ſoo haaſt haar de occaſie voorquam / over de geboorte Chriſti / God (volgens het exempel der Engelen) verheerlijkt *Luc.* 1. en 2.

Ook betuygen de voorgemelde Engelen / met haare Lof-ſegginge tot God / en wenſch aan de menſchen / haare groote liefde en goede genegenheid tot ons; gemerkt ſy ons den vrede en welbehagen Gods / omtrent ons ter ſaligheid / niet alleen met een groote blijdſchap toewenſchen / en aanſeggen / maar ook God daar over verheerlijken; even als of die weldaden haar in eygener perſoonen waaren toegebracht. Ja Chriſtus getuygd van de Engelen / datſe haar in den Hemel meer verblyden, over eenen ſondaar die ſich bekeerd, dan daar wel vreugde is, over negen-en-tnegentig rechtveerdige, welke de bekeeringe niet van nooden hebben. *Luc.* 15. 7. 10. Hier in zijn wy ſchuldig het exempel der Engelen na te volgen. God dankende / en blijde zijnde / niet alleen over de weldaden welke God aan ons doet / maar ook over het goed dat God aan andere menſchen bewijſt. *Rom.* 12. 15. Verblyd u met den blyden: en weend met den weenende. 1 *Tim.* 2. 1. Ook vermaand den Apoſtel de Geloovige / als leden eens lichaams / *Rom.* 12. Dat voor alle dingen, gedaan werden voor alle menſchen, niet alleen ſmeekingen, Gebeden, en voorbiddingen, maar ook dank-ſeggingen.

Eyndelijk geven ons de Engelen in haar Lof tot God te kennen / dat God aldermeeſt moet geprieſen en vereerd werden / over de weldaden / welke hy ons in Chriſto Jeſu ter ſaligheid bewijſt; en by gevolg / dat den rechten waaren Gods-dienſt / welke Gode be-

haagt

Digitized by Google

haagd / in Chriſto hem toegebracht werd. Want ſoo haaſt ſy hadden geſegd / Eere zy God in de hoogſte Hemelen: ſoo gevenſe dadelijk tot reden / vrede op aarden, en in den menſchen een welbehagen. Welke vrede / en welbehagen Gods / in den menſchen / God ons in Chriſto toegebracht heeft / gelijk in het vervolg breeder blijken ſal.

Maar yemand aanmerkende den wenſch der Engelen / waar van het eerſte deel is / den vrede op aarden: ſal miſſchien denken / en ſich verwonderen / dat deſen wenſch niet is vervuld geworden na de Menſchwerdinge Chriſti; maar datter doen / en daar na / even als vooren / ſware en veele oorlogen en twiſten geweeſt zijn / op aarden onder de menſchen: Ja dat inſonderheid de Chriſtenen / de harde en ſeer bittere vervolgingen / en mishandelingen / beyde der Joden en Heydenen / zijn onderworpen geweeſt. Sulks dat Chriſtus ſelfs / dit alles voorſiende / getuygd / *Matt.* 10. 34 En meynd niet dat ik gekomen ben om vrede te brengen, maar het ſweerd. Want ik ben gekomen om de menſchen tweedrachtig te maken, de Soon tegen ſijn Vader, en de Dochter tegen haar Moeder, &c. Doch diend tot antwoord / dat alles is ontſtaan uyt de booſaardigheid der menſchen / maar niet uyt den aard der Leere Chriſti / in ſich ſelven / want die maakt den menſch vreedſaam / ootmoedig en ſachtmoedig; en verbind de menſchen ten hoogſten tot liefde / eendracht / eenigheid / vrede en weldadigheid aan malkanderen. Ten anderen / ontrent Chriſti tijden / is onder de Chriſtenen een byſonderen vrede / eendracht en liefde geweeſt / alſoo datſe waren als een ziele / en een herte / en alle dingen eenigſins onder malkanderen gemeen hadden. Sie *Act.* 2. v. 44 -- 47. en 4. 32. &c. Selfs de Joden / (die altoos een ſwaren haat en vooroordeel tegen de Heydenen opgenomen hadden / en ook onder malkanderen ſeer jammerlijk verdeeld waren) na datſe de Leere Chriſti hebben aangenomen / zijn met een byſondere ſachtmoedigheid / vreedſaamheid / en liefde / aan malkanderen vereenigd geworden.

Maar / ſeggen de Joden / daar is door de Propheten voorſegd geweeſt / dat als den Meſſias ſoude komen / datter dan een groote en gemeene vrede ſoude weſen op Aarden. *Eſai.* 2. 4. En hy ſal rechten onder de Heydenen, en beſtraffen veele Volkeren: en ſy ſullen haare ſweerden ſlaan tot ſpaden, en haare ſpieſſen tot ſikkelen: het eene Volk en ſal tegen het ander Volk geen ſweerd opheffen, noch ſy en ſullen geen oorlog meer leeren. Item / *Eſai.* 11. 6. — 10. *Mich.* 4. 3. *Hoſ.* 2. 17. En ik ſal den boge, en het ſweerd, en den krijg van der Aarden verbreken, en ſalſe in ſekerheid doen nederliggen. Doch gelijk de dingen / welke hier en daar geprophețeerd zijn / van den uytwendigen glans / regeringe / macht / en heerſchappye Chriſti; niet zijn vervuld in een letterlijken en Wereltſchen ſin / maar op een veel heerlijker / Geeſtelijke / en Hemelſche wijſe. Alſoo ook den gemelden vrede / in de ruſte des gemoeds der waare Chriſtenen / in den vrede en liefde onder malkanderen / in den vrede met God / de Engelen / en ſoo voorts / gelijk in het voorige is aangeweſen.

Dat God op een byſondere wijſe ſijn welbehagen uyt-werkt in Chriſto.

DE Engelen wenſchen de menſchen toe / dat God in haar mach een welbehagen hebben: 't welk het uytnemenſte is datſe ons konden wenſchen / ja begrijpt alles wat wy ſelfs voor ons ſouden konnen begeeren. Want door dit welbehaagen Gods in de menſchen / verſtaanſe de liefde / welke God / in ſijnen aldermeeſt geliefden Sone / de menſchen komt te bewijſen: want die liefde / en dat welbehagen / dat God verklaard in ſijnen Sone te hebben / dat komt by gevolg mede op de verkorene / uyt kracht van de geeſtelijke en ſalige vereeninge dieſe hebben met Chriſto / als haar Hoofd / en Middelaar. *Epheſ.* 1. 6. Tot prijs der heerlijkheid ſijner genade, door welke hy ons begenadigd heeft in den geliefden.

Deſe liefde Gods nu tot de menſchen omhelſt drie dingen / eerſt de gunſte / goedertierentheid / en genegentheid Gods / om de menſchen wel te doen / en ſijn genade overvloedelijk te bewijſen. Ten anderen / een wel-gevallen en behagen / dat God neemt in de menſchen / na dat hyſe nu door ſijnen Geeſt geheyligd / met ſijn genade verrijkt / na ſijn Beeld vernieuwd / en ſijner heyligheid / en Goddelijker natuur (gelijk Petrus ſpreekt 2 *Petr.* 1. v. 4.) deelachtig gemaakt heeft. Ten derden / een wille en genegentheid / waar door God ſich met die menſchen / welke hy alſoo heeft geſegend / en geheyligd / wil ſeer nauwe vereenigen / met een eeuwige vereeninge / en gemeenſchap / ter ſaligheid. *Joh.* 17. 21. 24. &c. Om nu van deſe liefde Gods tot ons verſekerd te zijn / ſoo is onſen ſchuldigen plicht / met allen arbeyd onſer ziele / en met de hoogſte bekommerniſſe onſer gemoederen / geſtadiglijk daar na te trachten / dat wy Gode welbehagelijk mogen wandelen. Dat is / heyliglijk / rechtveerdiglijk / matiglijk: en ſoo voorts: want God bemind uyt ſijn eygen natuur / de heyligheid / en gerechtigheid / en haat daar en tegen alle ongerechtigheid *Pſal.* 5. *Prov.* 6. &c. Dit wijſt ons Paulus aan 2 *Cor.* 5. 9. Daarom zyn wy ook ſeer begeerig, het zy inwoonende, het zy uytwoonende, om hem welbehagelyk te zyn. Soo bid David *Pſal.* 19. 15. Laat de reden myns monds, en de overdenkinge myns herten, welbehagelyk zyn voor u aangeſichte, O Heere, myn Rotſteen en myn Verloſſer. Sie voorder *Pſal.* 119. 108. *Rom.* 12. 1. *Epheſ.* 5. 10. Beproevende wat den Heere welbehagelyk zy. Doch ſtaat wel aan te merken / dat gelijk God welbehagen neemd in onſe Perſoonen in Chriſto / in den welken hy ons in ſijnen eygenen / Eenig-geboren Sone / tot ſijne Kinderen en Mede-Erfgenamen aangenomen heeft *Epheſ.* 1. 5. Dat alſoo ook onſe deugden / gaven / en daden / Gode in Chriſto aangenaam gemaakt worden. 1 *Petr.* 2. 5. Om Geeſtelyke Offerhanden op te offeren, die Gode aangenaam zyn door Chriſtum Jeſum. *Hebr.* 13. 21. Werkende in u het geene voor hem welbehagelyk is, door Jeſum Chriſtum.

Voorts is 't opmerkens waardig / dat hoe-wel God wel altoos doet na ſijn welbehagen. *Pſal.* 115. 3. Onſe God is doch in den Hemel, hy doet al wat hem behaagd. *Pſal.* 135. 6. Al wat den Heere behaagd, doet hy, in de Hemelen, en op de Aarde, in de Zeen en alle Afgronden. Dat hy nochtans in de H. Schriften / met een byſonderen na-druk / geſegd word / verſcheyden ſaken te doen na ſijn welbehagen / en dat in en door het werk der verloſſinge in Chriſto Jeſu: en wel ſoodanige ſaken / welke ons in den eerſten aanſien vreemd dunken. By voorbeeld / ſoo ſchrijfd Paulus 1 *Cor.* 1. 21. Want nademaal in de wysheid Gods, de Wereld God niet en heeft gekend door de wijsheid, ſoo heeft het Gode behaagd door de dwaasheid der Predikinge ſalig te maken de geene die gelooven. Dat is / door de Predikinge van den gekruyſten Jeſus / welke den Joden een ergerniſſe / en den Grieken een dwaasheid / is. En hoe-wel dit ſoo vreemd alle menſchen voorkomt / ſoo Joden als Heydenen / nochtans heeft het (ſegd den Apoſtel) Gode behaagd / op ſoodanigen wijſe de menſchen ſalig te maaken. En dit is gevloeyd uyt een welbehagen Gods / waar door hy hadde voorgenomen de geloovige te verheerlijken en te verhoogen / doch niet dan door de voorgaande ſmaatheid en vernederinge Chriſti: haar het eeuwige leven te geven / doch niet dan door de dood des Soons Gods. *Eſai.* 53. en byſonderlijk v. 10. Doch het behaagde den Heere hem te verbryſelen, hy heeft hem krank gemaakt: als ſijne ziele haar tot een Schuld-offer geſteld ſal hebben, ſoo ſal hy zaad ſien, hy ſal de dagen verlengen, en het

wel-

Digitized by Google

welbehagen des Heeren ſal door ſijne hand gelukkelijk voortgaan. *Heb.* 2. 14. Op dat hy door den dood te niet ſoude doen, den geenen die het geweld des doods hadde, dat is, den Duyvel: en verloſſen ſoude alle de geene die met vreeſe des doods, al haar leven der dienſtbaarheid onderworpen waren.

O wonderlijk behagen Gods / dat alle menſchen mishaagd; behalven de geene welke hy de oogen des verſtands verlicht / en laat gevoelen / dat dit een welbehagen is tot onſer ſaligheid / en tot uwer heerlijkheid. O God laat het verre van ons zijn / dat het ons uyt mishagen ſoude / dat u behaagd. Al verſtaan wy dadelijk uwen raad niet / al ſien wy niet altoos de redenen van u wel-gevallen. Dit ontſtaat maar uyt de wonderlijke hoogheid uwer on-door-grondelijke wijsheid; en uyt de duyſterheid en groote geringheid onſes begrijps. 't Is uwe eere, O God, een ſake te verbergen. *Prov.* 25. 2. Leerd ons doch uwe wonderen verſtaan, en ter nederwerpen alle overleggingen, en alle hoogte die haar verheft tegen uwe kenniſſe; en alle gedachten gevangen te leyden tot de gehoorſaamheid Chriſti: Ic. 2 *Cor.* 10. v. 5.

Soo ſegd insgelijks de Heere Chriſtus / met een byſondere uytdrukkinge / dat hoe-wel het ſeer vremd ſcheen / dat de groote / en de Wijſe / en de aanſienelijke / onder de Joden / Chriſtum noch ſijne Leere niet aan en namen / maar ganſchelijk verwierpen; ſulks datter maar weynige en dat meeſt ſeer geringe Lieden Chriſto aanhingen: dat het welbehagen Gods ſoodanig geweeſt is. *Matth.* 11. 25. 26. Ik danke u Vader, Heere des Hemels en der Aarden, dat gy deſe dingen voor den wijſen en verſtandigen verborgen hebt, en hebt de ſelve den Kinderkens geopenbaard. Ja Vader, want alſoo is geweeſt het welbehagen voor u. *Luc.* 12. 32. En vreeſt niet, gy kleen Kuddeken: want het is uwes Vaders welbehagen u lieden het Koninkrijk te geven.

De Heylige Engelen verkondigen ons een welbehagen Gods in de menſchen / om aan te wijſen / dat nu / met de Geboorte Chriſti / den tijd gekomen was van Gods welbehagen / dat is / in welke hy op een ſeer uytſteekende maniere wilde de menſchen zegenen / ſijn heyl en rijkdom der genaden / na ſijn behagen / openbaren en toebrengen. Want de H. Schriften leeren ons / datter zijn ſekere byſondere tijden / in welke God beſloten heeft na ſijn welbehagen de menſchen wel te doen: onder welke tijden den tijd der Menſch-werdinge Chriſti / en der ſendinge des Soons Gods in de Wereld / wel de alder-voortreffelijkſte geweeſt is. 2 *Cor.* 6. 2. Want hy ſegd, in den aangenamen tyd hebbe ik u verhoord, en in den dag der ſaligheid hebbe ik u geholpen: Siet nu is het den wel-aangenamen tyd, ſiet nu is het de dag der ſaligheid. Sie *Gal.* 4. 4. 5. 6. Wanneer de volheid des tyds gekomen is, heeft God ſynen Sone uytgeſonden, geworden, &c. En dat 'er in 't gemeen ſoodanigen tijd des welbehagen Gods is / als wy vermeld hebben / wijſt ons David aan *Pſal.* 69. 14. Daar is een tyd des welbehagens, O God, door de grootheid uwer goedertierentheid: verhoord my door de getrouwigheid uwes heyls. Van deſen tijd des welbehagens Gods ſpreekt Eſaias *Cap* 49. 8. Alſoo ſegd de Heere, in den tyd des welbehagens heb ik u verhoord, en ten dage des heyls heb ik u geholpen, *Hebr.* 12. 16. &c. Deſen tijd word ook genaamd den bequamen tijd: want God na ſijne on-naſpeurelijke wijsheid / weet alderbeſt / op wat tijd / plaats / en maniere / dat het ſijne eere / en het wel-weſen der menſchen / bequaamſt en dienſtig is / ons te ſegenen / ofte van elenden te verloſſen. Uyt welke inſicht de vrome haar leeren bedwingen tot geduld en lijdſaamheid / hoe-wel haar dikmaal denkt / dat den tijd van Gods heyl / ofte verloſſinge / al te lange vertoefd en uytgeſteld werd. *Hebr.* 4. 16. Laat ons dan met vrymoedigheid toegaan tot den Throon der genade, op dat wy barmhertigheid mogen verkrygen, en genade vinden, om geholpen te worden ter bequamer tyd.

Lof Gods, uyt de aan-merkinge van den tijd des beſluyts der Menſch-werdinge Chriſti.

O God, alle uwe werken zyn u van eeuwigheid bekend. *Act.* 15. 18. gy werkt alle dingen na den raad van uwen wille. *Ephef.* 1. 11. gy hebt al voor de grondlegginge des Werelds beſloten / uwen Sone in de Wereld te ſenden. Want al van doen af hebt gy ons in hem uyt-verkoren. *Epeſ.* 1. v. 4. Ja dat meer is / gy maakt ons ſalig, en gy hebt ons geroepen met een heylige roepinge, niet na onſe werken maar na u eygen voornemen en genade, welke gy ons gegeven hebt in Chriſto, voor de tyden der Eeuwen. 2 *Tim.* 1. 9. Sulks dat / ten aanſien van u voorweten en beſluyt / uwen Sone gedood is geweeſt al van de grond-legginge der Wereld *Apoc.* 13. 8. Al zijt gy dan / Heere Jeſu / maar geopenbaard in de laatſte tijden / om onſent wille / nochtans zijt gy al te vooren gekend en verordineerd geweeſt tot onſen Middelaar / eer de Wereld was. 1 *Petr.* 1. v. 20.

O God / hoe wonderlijk zijn uwe wegen / hoe on-naſpeurelijk uwe oordeelen / hoe onbegrijpelijk uwe handelingen met de menſchen kinderen? die gy al een middel beraamd hebt / om te brengen tot een eeuwig ſalig leven / die noch het natuurelijk leven niet ontfangen hadden; uwen Sone te ſenden in de Wereld / daar noch geen Wereld was. Die beſloten hebt uwen Sone / uyt den menſch / de menſchelijke natuur te laten aannemen / welke noch noyt geſchapen was geweeſt. Wat konde u bewegen tot ſulken wonderlijken weldaad / daar niets was buyten u? Ja wat konde u bewegen aan den gevallen elendigen menſch ſulken liefde te toonen / welke veel erger dan niet / dat is / ellendig en grouwelijk / door de ſonde geworden was? voorwaar daar kan niets bedacht werden / dan dat het u geliefd heeft / den rijkdom uwer genade / in den hoogſten trap en top van volmaaktheid / tot uwer heerlijkheid / omtrent den menſch te bewijſen. *Ephef.* 1.

2. Waarom God de Menſch-werdinge Chriſti ſo langen tyd uytgeſteld heeft?

Als ik by mijn ſelven gaa bedenken / waarom dat God ſijnen Sone niet en heeft geſonden in de Wereld / weynig tijds na den val der menſchen / in het begin der Eeuwen des Werelds; maar ſoo lange dat heeft uytgeſteld / dat hy maar is geopenbaard in de laatſte tijden, in de laatſte dagen, *Hebr.* 1. 1. 1 *Petr.* 1. 20. en in de volheid des tyds, *Gal.* 4. 4. ſoo ſchijnd het in 't eerſte wat vremts in mijne oogen. Maar overleggende de redenen daar van / verwondere ik my met ootmoed / over de ſeer loffelijke en wijſe beſchikkinge Gods. Want om te toonen de hoogwaardigheid des Perſoons Chriſti / en ſijner komſte in de Wereld; ſoo heeft God gewild / datſe veele Eeuwen te vooren / ſoude door verſcheyden voorbeelden vertoond / en door veele treffelijke Propheten voorſegd werden: waar door dan ook het geloove verſterkt werd: bemerkende dat in deſe ſake ſoo veel voorbeelden / en voorſeggingen vervuld werden.

Ten anderen / de komſte Chriſti heeft God langen tijd uytgeſteld / op dat de ſelve met te groter ernſt ſoude begeerd en verwacht werden; en dat die weldaad langen tijd gewenſt zynde / de geloovige die te grooter en waardiger achten ſouden. Want een ſake die men haaſt en licht verkrijgd / word even daar door dikmaal gering geacht / en in tegendeel te meer verheven en bemind / die ſaken / welke wy niet dan na veel moeyte / en verlangen / verkrijgen konnen. Soo getuygd de Heere Chriſtus ſelfs *Matth.* 13. 17. dat veele Propheten en Rechtveerdige hebben begeerd te ſien de dingen die

ge-

geſien wierden, door ſijne komſte en ommegank in de Wereld; en te hooren die dingen welke daar in gehoort wierden, maar het en heeft haar niet mogen gebeuren. En Petrus ſchryft 1 *Epiſt.* 1. 10, 11. Dat de Propheten ſeer neerſtelijk hebben onderſocht, op welken ofte hoedanigen tyd Christus ſoude lyden, en daar na verheerlijkt werden. Als mede/ datſe ſeer naauw-keurelyk hebben onderbraagd/ en onderſocht/ van de ſaligheid en genade/ welke aan de geloovige/ door de verloſſinge Chriſti/ geſchied is. Ja hy voegter by (dat meer is) dat ſelfs de Engelen in deſe dingen te mogen in ſien begeerig geweeſt zyn. ℣. 12. En geen wonder/ want door die dingen welke Chriſtus in de Gemeente Gods gedaan en uytgewrocht heeft/ is den overheden en machten in den Hemel, dat is/ de Engelen, bekend gemaakt de veelvuldige Wijsheid Gods. *Epheſ.* 3. ℣. 10. Niet dat in God meer als een Wysheid is/ maar deſe Wysheid heeft God/ (niet alleen door de werken der Scheppinge/ maar inſonderheid der verloſſinge) op veelderley maniere/ en in menigerley ſaken/ wonderbaarlyk tot ſijner eeren vertoond.

Ten derden/ Chriſtus is gekomen op een ſeer bequame gelegentheid des tyds; namentlyk/ als beyde Joden en Heydenen/ in eenen ſeer jammerlyken ſtaat waren. Want de Heydenen waren vervallen tot een ſchrikkelyk algemeen bederf/ ſoo in leere/ als manieren van leven: door de menigerley grouwelyke Afgoderyen/ dwalingen/ ſuperſtitien en godloosheid der gewoonten en zeden. De Joden waren in veelderley valſche gevoelens verdeeld/ van de Heydenen overwonnen/ en by na tot niet gebracht. Soo dat het nu tyd was/ dat de Silo komen ſoude/ welke beyde Joden en Heydenen behouden moeſte.

Voegd hier by met een woord/ 't geene wy in onſe korte aanteykeningen op den Brief aan de Hebreen *pag.* 196. hebben aangeweſen/ dat God niet heeft gewilt de verborgentheid der Menſch-werdinge/ korts na den val der menſchen/ ten vollen openbaren ofte uytwerken/ maar eerſt na verloop van veele Eeuwen. Om dat God niet gewoon is/ ſaken van groote waardigheid/ te gelyke op eenen tyd/ maar allenrkens/ by verſcheyden trappen/ en verloop van tyden/ tot hare volmaaktheid te brengen. Soo getuygd Moſes, dat God de Scheppinge der Werelds niet op eenen tyd/ maar in ſes dagen voleyndigd heeft. De gansche natuure brengd die ordre mede/ dat alles allenrkens ſijnen oorſpronk en opgang heeft/ tot dat het eyndelyk tot ſijn volmaaktheid gebracht word. Soo handeld ook God in het werk der bekeeringe/ heyligmakinge/ en aanwas der Geeſtelyke gaven in de menſchen. Daarom word het Koningryke Gods vergeleken by een Moſtert-zaad/ 't welk van ſeer kleyne beginſelen tot een wonderlyke groote aanwaſt. *Matth.* 13. Gelyk de Son allenrkens van den Horiſon/ ofte ſicht-eynder tot den vollen middag opſteygerd. *Prov.* 4. 18. Het pad des Rechtveerdigen is gelijk een ſchijnende licht, voortgaande en lichtende tot den vollen middag. Alle Republyken/ groote vermaarde Steden/ Staten/ en Koningryken/ hebben haren oorſpronk van kleyne beginſelen genomen/ en zyn/ door langheid van tyd/ allenrkens tot hare hoogte opgeklommen. Soo dat het gemeen Spreekwoord ſegd/ volgens de dagelykſe bevindinge. *Quod cito fit, cito perit.* Dat haaſtelyk op komt/ dat vergaat ook haaſtelyk: maar in tegendeel/ dat van eenige byſondere geduurſaamheid of uytnementheid is/ dat heeft gemeenelijk eenen tragen opgang.

Waarom de Sone Gods, en niet den Vader, ofte H. Geeſt, de menſchelijke natuure aangenomen heeft.

Ook in deſen deele blijkt de byſondere en wonderlijke wijsheid Gods. Want daar konde niemand gevoegelijker het werk der verloſſinge uytvoeren/ ofte als Middelaar de menſchelyke natuure met ſich vereenigen/ dan de Sone Gods. Want hy zynde het Woord Gods. *Joh.* 1. 1. ſoo heeft God door hem gelieven met de menſchen te ſpreken en te handelen. *Heb.* 1. 1. Ten anderen/ wie konde ons bequamer verkrijgen by God de aanneminge tot kinderen/ dan den Eenig-geboren en eygen Sone Gods/ in welken hy verklaard al ſijn welbehagen genomen te hebben? *Matth.* 3. Wie konde beter ons verkrygen de vernieuwinge na Gods Beeld/ dan die ſelfs het Beeld is des onſienelijken Gods, het af-ſchijnſel ſijner Heerlijkheid, en het uytgedrukte Beeld ſijner ſelfſtandigheid? *Heb.* 1. Wie konde beter ons verwerven dat wy Erfgenamen Gods, en Mede-erfgenamen Chriſti, ſouden werden, dan dien God alreede tot een Erfgenaam van alles geſteld hadde? *Heb.* 1. Wie konde gevoegelyker alles herſcheppen/ door het werk der Verloſſinge/ dan die/ door welken de eerſte Scheppinge geſchied is? *Joh.* 1. Wie konde bequamer komen als Middelaar/ in het midden tuſſchen God en de menſchen/ dan de Sone Gods/ welke in de ordre der drie Goddelyke Perſoonen/ alreede de middel-plaats hadde?

Ook was het wel betamelyk/ dat een en den ſelven Middelaar/ ſoude weſen den Sone des menſchen/ en den Sone Gods/ en dat in opſicht van de beyde naturen/ de Goddelyke en menſchelyke/ welke in Chriſto tot een Perſoon des Middelaars vereenigd zyn.

Maar ſal yemand denken/ aangeſien de Vader, Sone, en H. Geeſt, maar een en ſelve God zyn; hoe kan het weſen/ dat de Sone de menſchelyke natuure aangenomen heeft/ en niet de Vader, ofte H. Geeſt? wy antwoorden/ dat in de Sone Gods/ twee dingen moeten onderſcheyden worden/ namentlyk/ het weſen Gods/ en de maniere van beſtaan. Het Goddelyke weſen is een het ſelve/ en hebben den Vader, Sone, en H. Geeſt met malkanderen gemeen. Maar wat aangaat de ordre en maniere van beſtaan/ die heeft yder perſoon voor ſich eygen; (gelyk by andere gelegentheid dat ten overvloede verklaard word) nu moet men aanmerken dat Chriſtus de menſchelyke natuure heeft aangenomen/ niet met opſicht op de gemeene Goddelyke natuur/ maar in opſicht van de ordre en maniere van beſtaan/ welke hem als Sone Gods eygen is.

Dat in God, Chriſto, en de Werken Gods, verſcheyden wonderlijke vereenigingen aan te merken ſtaan.

HEt is ter eeren Gods aanmerkens waardig/ dat in God/ Chriſto/ en de Werken Gods/ ſich alleſins opdoen ſeer wonderlyke vereenigingen. Want voor eerſt/ in God zijn de drie Perſoonen (verſchillende in ordre en maniere van beſtaan)/ op het aldernaauwſt met malkanderen vereenigd/ door de eenigheid des Goddelyken weſens. In Chriſti menſchelyke natuure/ is/ gelyk in de onſe/ de wonderlyke vereeniginge tuſſchen ziel en lichaam/ van welke wy gehandeld hebben in ons Natuur-toneel. Ten derden/ in Chriſto zijn de Goddelyke en menſchelyke natuur met malkanderen vereenigd/ als in een Perſoon des Middelaars/ uyt die beyde natuuren beſtaande: op dat hy beyde God en de menſchen/ met malkanderen verſoenen ſoude. Want gelyker maar is/ eenen God, ſoo is 'er ook maar een Middelaar, Godes en der Menſchen, de Menſche Chriſtus Jeſus. 1 *Tim.* 2. 5.

Indien men wel inſiet de Werken Gods/ men vind daar alleſins een naauwe vereeniginge van ſaaken/ en een wonderlyke kracht der ſelve vereeniginge; ſoo dat alles daar door behouden word. Want in de natuur heeft God alle lichamen onſcheydentlyk met malkanderen vereenigd/ en yder op ſijn ordre en bequame plaats geſteld; door welke vereeniginge en ordre de gan-

ſche

ſche Wereld/ en alle deelen des ſelfs beſtaan en onderhouden worden: gelijk wy in het Natuur-toneel breeder hebben aangeweſen. 't Geene in de natuur vertoond word/ is noch nader te beſpeuren in het werk der Verloſſinge des menſchelyken geſlachts. Want daar heeft Chriſtus alle Geloovige geroepen/ om te zijn als leden eenes lichaams onder malkanderen/ en met ſich als het hoofd vereenigd. *Rom.* 12. Hy heeftſe te ſamen gevoegd/ als deelen van een Gebouw/ en Tempel Godes/ ſiet daar van *Eph.* 2. 18.—22. en *Cap.* 4. 3. U beneerſtigende te behouden de eenigheid des Geeſts, door den band des vredes. Een lichaam is het, en eenen Geeſt, gelijk gy ook geroepen zijt tot een hope uwer beroepinge: een Heere, een Geloove, eenen Doop: een God en Vader van alle die, &c.

't Geene door de Genade begonnen word/ ſal in het ryke der heerlykheid voltrokken worden. Daar ſullen alle uytverkorene/ van alle tyden/ plaatſen/ volkeren/ ſtaten en hoedanigheden/ te ſamen tot een vergaderd worden/ en met malkanderen/ de Engelen/ Chriſto/ en Gode/ eeuwiglyk vereenigd blyven. Sie *Heb.* 12. 22. 23. *Joh.* 17. 21. Op dat zy alle een zijn, gelijkerwijs gy Vader in my, en ik in u, dat ook ſy in ons een zijn: Op dat, &c. ℣. 23. Ik in haar en gy in my: op dat zy volmaakt zijn in een, &c. ℣. 24. Vader ik wil dat daar ik ben, ook die by my zijn, die gy my gegeven hebt: Op dat, &c. *Col.* 1. 19. 20. *&c.*

Dat door de vereeniginge der Goddelijke en Menſchelijke Natuure in Chriſto, verſcheyden tegenſtrijdige ſaken te ſamen gevoegd worden.

Aangeſien daar een ſeer groot verſchil is tuſſchen de Goddelyke en menſchelyke natuur/ ja veel grooter dan tuſſchen Hemel en Aarde; en dat nochtans die beyde in den middelaar Chriſto tot een Perſoon vereenigd zyn: ſoo volgd noodwendiglyk/ dat in Chriſto/ veele tegen-geſtelde ſaken/ wonderlyk te ſamen loopen. Namelyk/ de oneyndige wijsheid Gods met de menſchelyke onweetentheid/ welke in Chriſti verneederinge aldermeeſt ſich vertoond heeft. Want hy heeft niet alleen de menſchelijke natuur aangenomen/ maar ook des ſelfs ſwakheden in de ziel en lichaam/ voor ſoo verre ſy in hem ſonder ſonde geweeſt zijn. Want hy is in alle dingen verſocht geweeſt, gelijk als wy, in alles ſijne Broederen gelijk geworden zijnde, op dat hy een barmhertig en getrouw Hooge-prieſter ſoude zijn. *Hebr.* 2. en 4. Sulks dat hy ſelfs van den Duyvel tot ſonde verſocht is/ *Matth.* 4. En gelijk wy kinderen allenxkens toenemen in kennis/ groote des lichaams/ ſterkte en allerley bequaamheden; even ſoo iſt ook met Chriſto geweeſt. *Luc.* 1. 80. Ende het Kindeken wies op, en wierd geſterkt in den Geeſt, &c. *Luc.* 2. 52. Jeſus nam toe in wijsheid, en in groote, en in genade by God en de menſchen. En bekend van ſich ſelven *Marc.* 13. 32. dat hy/ als menſch/ den dag des Oordeels niet en wiſte.

In Chriſto is de onbegrijpelijke macht Gods vereenigd geweeſt met groote ſwakheden/ elenden en gebreken der menſchelijke natuur: de eeuwigheid met het geene in de laatſte dagen voortgebracht was; de onſterffelijke onveranderlijkheid/ met de ſterffelijkheid/ geſtadige verwiſſelinge van ſtaat in ſijn Lijden/ ja met de dood. De onbegrijpelijke heerlijkheid en aanbiddelijke Majeſteyt Gods/ met den ſeer ja ganſch verachten ſtaat Chriſti/ ſelfs tot in de kribbe des Stals/ ja tot de ſchandelijke Dood des kruyces. Den onſienelijken God heeft ſich in de menſchelijke natuur geopenbaard. 1 *Tim.* 3. 16. God is geopenbaard in ben vleeſche. *Joh.* 1. 14. Het woord is vleeſch geworden, en heeft onder ons gewoond, en wy hebben ſijne heerlijkheid aanſchouwd, eene heerlijkheid als des Eenig-geboren van den Vader, vol van genade en waarheid. Den Schepper aller dingen heeft ſich vereenigd met ſijn eygen Schepſel/ en ſoo is hy waarlijk geworden onſen Emanuel, dat is/ God met ons. Den Vader der eeuwigheid, is geworden een kind dat voor ons geboren was, en een Soone aan ons gegeven. De heerſchappye is op ſijne ſchouders, en men noemd ſijn name Wonderlijk, Raad, Sterke God, Vader der eeuwigheid, Vrede-vorſt: der grootheid ſijner heerſchappye, en des vredes, en ſal geen eynde zijn, &c. *Eſai.* 9. 6. In deſe vereeniginge der Goddelyke natuur met de menſchelyke/ is den grond gelegd van onſe eeuwige en volmaakte geluksaligheid. Want gemerkt God alleen is den eenigen oorſpronk alles goeds/ en het opperſte goed/ ſoo beſtaat ook onſe opperſte en volmaakte geluksaligheid, in de vereeninge met God/ welke met/ in/ en door Chriſtum te wege gebracht werd. *Pſal.* 73. ℣. 25. Wien heb ik nenevens u in den Hemel? neffens u en luſt my ook niets op der Aarde. *Pſal.* 16. 11. Verſadinge der vreugde is by u aangeſichte, lieffelijkheden zijn in uwe Rechter-hand eeuwiglijk.

De Mathematici merken wel aan/ dat in een ronden cirkel/ verſcheyden tegen-geſtelde gevolgen te gelyke beſpeurd worden. Want voor eerſt/ ſy beſtaat in een beweegelyke ronde/ en een middel punct/ dat ſonder beweginge kan blyven/ hoe-wel alle de deelen der ronde/ rontom het ſelve gedraayd werden. Ten tweeden/ in de ſelve zyn te gelyke rechte linien (namelyk/ de Diameters, welke de ronde in twee gelyke deelen ſcheyden) en omgebogene/ namentlyk, langs den ommeloop/ der opper-vlakte. Ten derden/ in de ſelve geſchieden op een en deſelve tyd/ tegen-geſtelde bewegingen: want dewyle het eene deel na boven/ en achterwaarts bewogen werd; ſoo word het ander nederwaarts en voorwaarts gebracht. Op de ſelve plaats daar de bewegingen begonnen zyn/ daar werden ſy geeyndigd: en alſoo word het eerſte het laatſte/ en het laatſte het eerſte. Soo is inſgelyks de Heere Chriſtus/ als den oneyndigen cirkel/ welke alles begrypt/ en nergens in begrepen word. Hy is te gelyke het begin en het eynde, de Alpha en Omega; die is, en die was, en die komen ſal, de Almachtige. *Apoc.* 1. 8. In welke ſoo veel tegen-geſtelde ſaken te ſamen loopen en vereenigd worden/ gelyk getoond is.

Hy die rijk was, is om onſent wille arm geworden, om met den hoogſten rijkdom der genade en heerlijkheid ons te verſadigen. Die boven allen geſegend was, is voor ons een vloek geworden, om ons met ſynen ſegen te vervullen. Den Heere der Heerlykheid is met de grootſte ſmaatheid aan een galge gehangen. Die Alles in Allen was en blyfd; die in de geſtalteniſſe Gods zynde, geenen roof geacht en heeft Gode even gelyk te zyn: heeft hem ſelven vernietigd, de geſtalte eenes dienſt-knechts aangenomen hebbende, &c. O God, hoe wonderlyk zyn uwe wegen, hoe onbegrypelyk uwe handelingen met de menſchen kinderen? uwe gedachten en zyn niet als onſe wegen. Maar gelyk de Hemelen hooger zyn dan de Aarde: alſoo ſyn uwe gedachten hooger dan onſe gedachten, &c. *Eſai.* 55. Dat hoog is by de menſchen/ is verachtelyk in uwe oogen; dat gering is in de oogen der menſchen/ is by uwe onbegrypelyke hoogheid/ hoog geacht. Gy wederſtaat den hooveerdigen, maar den nederigen geeft gy uwe genade. Uwe Hand heeft alles gemaakt/ en gy zijt een eenig abſolupt Heer over alles: nochtans ſiet gy niet op den verhevenen van geeſt en ſtaat/ maar op den armen en verſlagene van geeſte, en die voor u Woord beefd. *Eſai.* 66. 2. Gy en hebt de menſchelyke natuur niet willen ontfangen/ dan uyt een arme Dienſtmaagd, wiens nederigheid gy aangeſien hebt. *Luc.* 1. ℣. 48. Uwe aankomſte in de Wereld liet gy eerſt de arme Herders in de nacht-wake verkondigen. Uwe Geſanten waren geringe viſſchers. Gy hebt door de dwaſe de wyſe/ door de ſwakke de ſterke/ door de

ver-

verachte de verhevene willen beſchamen / ja te niet maken. Op dat geen vleeſch en ſoude roemen: maar die roeme / alleen in u ſoude roemen / O God / die boven allen lof en roem onbegrijpelijk verheven zijt.

Bedenkinge over die woorden *Col.* 1. 19.

Het is des Vaders welbehagen geweeſt, dat in hem alle de volheid woonen ſonde.

Door de naauwe vereeniginge der Goddelijke natuur met de menſchelijke in Chriſto / is ontſtaan / dat de menſchelijke op het alderhoogſte is volmaakt / met de aldertreffelijkſte gaven vercierd / en tot de opperſte Heerlijkheid en geluksaligheid gebracht / (welke een Schepſel genieten kan) beyde in ziel en lichaam; 't welk ſich in den ſtaat der verhooginge Chriſti / ten vollen vertoond heeft / alſoo ſijne Heerlijkheid / te voren in den ſtaat der vernederinge / onder het dekſel des lijdens en nederigheid / als ingehouden / en bedekt wierd.

Want hoe-wel hy / op Aarde wandelende / niet wiſte den Dag des Oordeels; nochtans is hem na ſijne Hemel-vaart / geopend het Boek der Goddelijke voorſienigheid / 't welk met ſeven zegelen beſloten was / en van niemand konde geopend worden / dan van den Leeuw die uyt de Stamme Juda is, de Wortel Davids, welke overwonnen heeft, om het Boek te openen, en ſyne ſeven zegelen op te breken. *Apoc.* 5. Na dat Chriſtus is geſeten aan de Rechter-hand der Goddelijke Majeſteyt / in de hoogſte Hemelen / heeft hem God veele verborgentheden geopenbaard / welke hem te voren onbekend waren. Als blijkt *Apoc.* 1. 1. De openbaringe Jeſu Chriſti, die God hem gegeven heeft, om ſyne Dienſt-knechten te toonen de dingen die haaſt geſchieden moeten: en die, &c. Sulks dat in Chriſto alle de ſchatten der wysheid en kenniſſe verborgen zyn. *Col.* 2. 3. Ja de volmaaktheid en Heerlijkheid Chriſti / gaat alle volkomentheid aller Schepſelen Gods / der menſchen / ja der Engelen te boven. Want hy heeft hem geſteld tot een Hoofd boven alle dingen: en alle macht gegeven in den Hemel en op Aarde, alle dingen, ook de Engelen, hem onderworpen. *Epheſ.* 1. v. 21. 22. *Matth.* 28. 1 *Cor.* 15. *De Engelen*, en machten, en krachten hem onderdanig gemaakt zijnde. 1 *Pet.* 3. 22. Soo dat de menſchen / alzijnſe / in haar ſelfs natuur / van veel laager en geringer natuur en ſtaat / dan de Engelen; nochtans in Chriſto Jeſu verheven worden boven alles / ook de uytnemenſte ordres der Engelen. Want hy heeft niet de Engelen aangenomen, maar het zaad Abrahams, *Hebr.* 2. O wonderlijke handelinge Gods met de menſchen; O onuytſprekelijke menſch-liefde Gods; wat heeft u bewogen / den elendigen / nietigen / ſondigen / onwaardigen menſch ſoo te verheffen; indien wy maar aanſchouwende de Son, Sterren, en andere treffelijke Schepſelen, die gy tot het gebruyk der menſchen gemaakt hebt; overvloedige oorſaak hebben wy om met David uyt te roepen / *Pſal.* 8. 5. Wat is den menſch, dat gy ſijner gedenkt? en den Sone des menſchen, dat gy hem beſoekt? gy hebt hem een weynig minder gemaakt dan de Engelen, en hebt hem met Eere en Heerlijkheid gekroond: gy doet hem heerſchen over de werken uwer Handen, gy hebt alles onder ſyne Voeten geſet: &c. Hoe veel meerder en grooter reden hebben wy / om ons over uwe onuytſprekelijke goedertierentheid te verwonderen / en te vernederen / als wy aanmerken / tot wat overtreffelijke ſaligheid en heerlijkheid gy ons in Chriſto geroepen hebt. Geeft ons, O God, die verlichtede oogen des verſtands, dat wy mogen weten welke de hope is van uwe roepinge, en welke den rykdom zy der heerlykheid van uwe erfeniſſe in de Heylige: dat wy ten vollen mogen begrypen, welke de breette, en lengte, en diepte, en hoogte zy, en bekennen de liefde Chriſti, die de kenniſſe te boven gaat, en op dat wy vervuld mogen worden tot alle de volheid Gods. Gelijk den Apoſtel wenſcht *Epheſ.* 1. 18. en *Cap.* 3. 18. 19.

Alle volheid dan woond in Chriſto / en dat na het welbehagen Gods: want ſelfs alle de volheid der Godheid woond in hem lichamelyk. *Col.* 2. 9. En God heeft hem den Geeſt gegeven ſonder mate. *Joh.* 3. 34. En heeft hem geſalfd met vreugden-Olye, verre boven alle ſyne Medegenooten, ſoo Engelen als menſchen. *Heb.* 1. Sulks dat in Heerlijkheid / kennis / en geluksaligheid / de Heere Chriſtus / als het hoofd / altoos uytſteekt / en in uytnementheid verheven ſal zijn boven alle Schepſelen: Ja ſoodanigen volmaakten en voortreffelijken ſtaat geniet / als in eenig Schepſel vallen kan.

Dat de vereeninge der twee natuuren in Chriſto, noch de Goddelyke, noch de Menſchelyke, onbetamelyk zy.

Maar yemand mocht in gedachte komen / als of het eenigſins niet ſtrekte tot de eere Gods / maar tot verminderinge der ſelve / te ſeggen; dat de Sone Gods / welke van alle eeuwigheid onveranderlijk is geweeſt / een Goddelijk Perſoon / by ſich ſelven / en in ſich ſelven volmaakt; dat die in den tijd ſoude Menſch geworden zijn / ſoo dat de menſchelijke natuur hem / als tot meerder volkomentheid / ſoude bygevoegd zijn: want door dan ſoude volgen / dat hy veranderd ſoude zijn / en in den tijd eenige meerder volkomentheid ſoude hebben verkregen: alſoo hy te voor by ſich ſelven alleen / en nu in den Perſoon des Middelaars / beſtaat / in de vereeninge van twee natuuren / de Goddelijke / namentlijk / en menſchelijke. Doch dient tot antwoord / dat door de aanneminge der menſchelijke natuure / de Sone Gods geenſins heeft verkregen eenige volmaaktheid / maar alleen de menſchelijke natuur / welke hy aangenomen heeft. Ook is in den Sone Gods / de minſte veranderinge daar door niet overkomen / alſoo het een werk is / dat hy buyten ſich gewrocht heeft. Even gelijk in God de minſte veranderinge niet is gekomen / door het Scheppen des Werelds: welke Scheppinge / geen minder of meerder volmaaktheid in den Schepper heeft veroorſaakt / maar in het Schepſel. Inſgelijks als God de Wereld ſal oordeelen / en / volgens *Rom.* 8. en 2 *Pet.* 3. in een beteren ſtaat veranderen; door die werkinge Gods buyten ſich ſelven / en geſchied geenſins in God eenige veranderinge / maar alleen in de Wereld / ofte ſoodanigen voorwerpſel / omtrent welke God gelieft te werken.

Indien yemand verder denkt / dat indien de menſchelijke natuure Chriſti niet beſtaat by haar ſelven / even gelijk de onſe / datſe dan niet de ſelve met de onſe moet weſen / maar van een ſlechter en geringer ſtaat. Wy antwoorden / dat ſulks geenſins daar uyt en volgd / maar veel eer het tegendeel. Want dat de menſchelijke natuure Chriſti / niet beſtaat by haar eygen ſelven / maar met den Sone Gods in eenigheid des Perſoons / des Middelaars tuſſchen God en de menſchen / dat ontſtaat niet uyt gebrek der menſchelijke natuure Chriſti / even of de ſelve / (in haar eygen ſelfs aart aangemerkt zijnde) niet ſoude konnen ſoo wel by haar ſelven beſtaan / als de onſe: maar dat ontſtaat uyt het behagen en beſchikken Gods / welke gewild heeft / dat in Chriſto alle de volheid / ſelfs der geheele Godheid (gelijk wy getoond hebben) woonen ſoude; en dat hy / zijnde God en Menſche / en Middelaar tuſſchen beyde / de menſchen met God verſoenen / en vereenigen ſoude. Ten anderen / de gemelde maniere van beſtaan der menſchelijke natuure Chriſti / is niet geringer / maar ongelijk ſaliger en heerlijker dan de onſe: want daar uyt is ontſtaan de hoogſte verheffinge boven alle dingen / ook der menſche-

ſche-

ſchelijke natuure Chriſti / gelijk te voren betoond is. Dit verklaaren ſommige met een gelijkeniſſe / genomen van de gevoelende ziele der menſchen en beeſten. Want hoe-wel de gevoelende ziele in de beeſten beſtaat by haar ſelven / als de opperſte volmaaktheid omhelſende / welke in de beeſten gebonden word: maar in den menſche de redelijke ziele, als wat uytnemender / en ongelijk voortreffelijker / onderhoorig is / en niet by haar ſelven / als de hoogſte volmaaktheid der menſchen / beſtaat. Daar uyt volgd niet / dat de gevoelende kracht der beeſten beter in haaren aart is in de beeſten / dan in de menſchen. Maar veel eer iſſe treffelijker in den menſche te achten / om datſe daar onder het beleyd en gebruyk van de redelijke ziele onderhoorig is.

Dat de verborgentheid der Menſch-werdinge Jeſu Chriſti ſeer groot is. 1 *Tim.* 3. vers 16.

BUyten alle twijffel (ſegd den Apoſtel 1 *Tim.* 3. 16.) de verborgentheid der Godſaligheid is groot: God is geopenbaard in den Vleeſche, is gerechtveerdigd in den Geeſt, is geſien van de Engelen, is gepredikt onder de Heydenen, is geloofd in de Wereld, is opgenomen in Heerlykheid. Ja ſoo groot en wonderlijk is deſe verborgentheid, datſe den Joden een ergernis, en den Grieken eene dwaasheid, geweeſt is 1 *Cor.* 1. 23. Het is een wysheid Gods, beſtaande in verborgentheid, die bedekt was, welke God te vooren verordineerd heeft tot onſer heerlykheid, eer de Wereld was. Welke niemand van de Overſte deſer Wereld gekend heeft. Want indien ſyſe gekend hadden, ſoo ſouden ſy den Heere der Heerlykheid niet gekruyſt hebben. Maar, gelyk geſchreven is, 't geene de ooge niet heeft geſien, en de oore niet heeft gehoord, en in het herte des menſchen niet is opgekomen, 't geene God bereyd heeft dien die hem liefhebben. Doch God heeft het ons geopenbaard. 1 *Cor.* 2. ℣. 7. — 10. Het is een openbaringe der verborgentheid, die van de tyden der Eeuwen verſwegen is geweeſt: maar in de laatſte tyden geopenbaard, en door de Prophetiſche Schriften, na het bevel des eeuwigen Gods, tot gehoorſaamheid des geloofs, onder alle de Heydenen bekend gemaakt. *Rom.* 16. 25, 26.

Want door deſe verborgentheid der Menſch-werdinge, en verſoeninge Chriſti der menſchen met God / om welke hy de menſchelijke natuure aangenomen heeft / en in de Wereld gekomen is / word ons getoond / hoe dat / door de dood des Soons Gods / het eeuwig leven den menſchen verworven is. Hoe dat door ſijne hoogſte vernederinge, ſmaatheid en elende, wy tot de opperſte heerlijkheid, verhooginge, en ſaligheid gebracht zijn. Door ſijne ſtriemen is onſe geneſinge geworden; ſijn Lijden is ons verblijden: ſijne ſmaatheid onſen roem / *Gal.* 6. ℣. 14. Het zy verre van my dat ik ſoude roemen, anders dan in het Kruyce onſes Heeren Jeſu Chriſti.

Want in ſijn Lijden heeft hy de ſtraffe gedragen / welke wy door de ſonde verdiend hadden. En door dat ſelve Lyden heeft hy de Wet vervuld welke wy verbroken hadden; welke volbracht werd in een volkomen liefde tot God / en tot de menſchen / *Rom.* 13. *Matth.* 26. Welke beyde deelen der liefde hy volkomentlijk in ſijn Lijden beweſen heeft / *Phil.* 2. ℣. 8, 9. *Epheſ.* 5. 2. Behalven dat hy ook / door ſijn onberiſpelijk leven / de Wet volbracht heeft. Hy heeft den Hemel verlaten / en is op de Aarde gekomen / om ons van der Aarden in den Hemel te brengen. Hy heeft de menſchelijke natuure aangenomen / om ons der Goddelijke natuure deelachtig te maken / gelijk den heiligen Petrus ſchrijfd 2 *Petr.* 1. 4. Hy is tot ons menſchen gekomen / om ons tot God te brengen. *Joh.* 14. 6. Hy is een Sone des menſchen geworden / om ons Sonen en Erfgenamen Gods te maken. En / hoe-wel hy geen ſonde gekend heeft, ſoo heeft hem echter God geſonden in de gelykheid des ſondigen vleeſches, en dat voor de ſonde, de ſonden veroordeelende in het vleeſch, op dat hy ons de heyligheid Gods ſoude deelachtig maken. *Rom.* 8. 3. *Hebr.* 12. O God! hoe wonderlijk is in deſen uwen raat; hoe onbegrijpelijk zijn uwe wegen? hoe koſtelijk zijn ons uwe gedachten, hoe machtig veele zyn haare ſommen: ſoude ikſe tellen? haarder is meer als des ſands. Voorwaar de kenniſſe is ons te wonderbaar: ſy is hooge, wy konnen daar niet by. *Pſal.* 139. ℣. 17, 18. 6. &c.

Want God / die in ſich ſelven onſienelyk en onbegrypelyk is / ſulks dat hy woond in een ontoegankelijk licht, in Chriſto gelijk als eenigſins ſichtbaarlijk ſich vertoond heeft / op dat hy na onſe menſchelijke geſtalte / met ons / en wy met hem / door den Middelaar ſouden konnen als in handelinge en onderling verbond treden. Op dat wy door hem ſouden konnen tot God gaan. *Epheſ.* 3. 12. In den welken wy hebben de vrymoedigheid, en den toegank met vertrouwen, door het Geloove aan hem. Want aangeſien wy menſchen altoos genegen zijn / om te oordeelen / volgens onſe vijf uyterlijke zinnen: ſoo worden wy door de ſienelijke Schepſelen gebracht tot het geene in den Schepper onſienelyk is. *Rom.* 1. 20. Want ſijne onſienelijke dingen worden van de Scheppinge der Wereld aan, uyt de Schepſelen, verſtaan en doorſien, beyde ſyne eeuwige kracht en Goddelykheid, &c. Maar aldermeeſt / en op de krachtigſte en bequaamſte wyſe / werden wy gebracht tot den onbegrijpelijken en onſienelijken Schepper / door den Middelaar, God in den vleeſche geopenbaard / het Beeld des onſienelyken Gods, de kracht en de wysheid Gods / het af-ſchynſel ſyner heerlykheid, en uytgedrukte Beeld ſyner ſelf-ſtandigheid. 1 *Petr.* 1. 21. Die gy door hem geloofd in God, welke hem opgewekt heeft uyt den dooden, en hem heerlijkheid gegeven heeft, op dat uw' geloove en hoope op God ſijn ſoude. *Joh.* 14. 6. Niemand komd tot den Vader dan door my.

Inſonderheid moet hier in bedenken komen / ter hoogſter eere Gods / en onſer overtuyginge tot nederige dankbaarheid; dat God ſich ſelven heeft in Chriſto met ons verſoend; hy ſelfs wien wy door onſe ſonden beleedigd hadden / en aan wien wy ten hooghſten ons verſchulder hadden / heeft het middel der verſoeninge uytgevonden; hy ſelfs heeft het beſloten / uytgevoerd / en aangenomen; en alles toegebracht / dat noodig was om de ſelve verloſſinge deelachtig te worden. Soo dat het gantſche werk onſer verſoeninge met God / van ſijn begin tot het eynde / enkelijk is een enkel genaden werk Gods. *Epheſ.* 2. 8. 9. Uyt genade zijt gy ſalig geworden, door het geloove; en dat niet uyt u: het is Gods gave. Niet uyt de werken op dat niemand en roeme. Want wy zyn ſyn maakſel, geſchapen in Chriſto Jeſu tot goede werken, welke God voor-bereyd heeft, op dat wy in de ſelve ſouden wandelen. 2 *Cor.* 5. 18. En alle deſe dingen zyn uyt God, die ons met hem ſelven verſoend heeft door Jeſum Chriſtum, en ons de bedieninge der verſoeninge gegeven heeft. Want God was in Chriſto de Wereld met hem ſelven verſoenende: haare ſonden haar niet toerekenende: en heeft het woord der verſoeninge in ons gelegd. Soo zyn wy dan Geſanten van Chriſti wege, als of God door ons bade, bidden wy van Chriſti wege, laat u met God verſoenen. Want dien die geen ſonde gekend en heeft, heeft hy tot ſonde voor ons gemaakt, op dat wy ſouden worden rechtveerdigheid Gods in hem.

Indien wy ſelfs God ter verſoeninge eerſt hadden aangeloopen, en God ſich verſoenelyk aangeſteld: wy ſouden groote reden hebben om God te danken / dat ſijne onbegrijpelijke hoogheid ſoude eenigſins ons in erachten willen nemen. Maar hoe veel te meer mogen wy ons verwonderen / nu dat God ons eerſt de verſoeninge en ſaligheid aanbied: daar nochtans hem aan ons

behoud ofte ondergank / in het alderminſte niet gelegen is. *Eſai.* 65. 1. Ik ben gevonden van die, die na my niet vraagden, ik ben gevonden van de geene die na my niet ſochten: tot het volk dat na mynen name niet genaamd was, hebbe ik geſegd, ſiet hier ben ik, ſiet hier ben ik. Ik hebbe mijne handen uytgebreyd den ganſchen dach tot een wederſtrevig volk: die, &c. Want God beveſticht ſijne liefde tegen ons, dat Chriſtus voor ons geſtorven is, als wy noch Sondaars waren: ja vyanden zynde, heeft God ons verſoend door den dood ſijns Soons. *Rom.* 5. Soo dat hier in de liefde is, niet dat wy God hebben lief gehad, maar dat hy ons heeft lief gehad, en ſijnen Sone geſonden heeft, tot een verſoeninge voor onſe ſonden. En wy hebben God maar lief, om dat hy ons eerſt heeft lief gehad. 1 *Joh.* 4. 10. 19. Hoe behoord deſe bedenkinge / in onſe herten wel ingedrukt en overwogen zijnde / onſe gemoederen te bewegen tot ootmoedige dankbaarheid / en weder-liefde tot God; en inſonderheid / om de aangeboden verſoeninge met alle ernſt deelachtig te worden / en ons tegen andere menſchen ganſch verſoenelijk en vriendelijk aan te ſtellen. Hoe ſoudet niet op het hoogſte verdoemelijk zijn / dat / daar Gods onbegrijpelijke Majeſteyt / alle onſe ſonden / die ſoo ſwaar / veel / en langduerig zijn geweeſt / vergeeſt; wy ſouden onwillig bevonden worden onſen naaſten / die van een en even-waardige natuur is met ons / ſijne geringe miſhandelinge tegens ons (in opſigt van onſe ſonden tegen God) van herten te vergeven?

Dat God de Vader in ſijnen Sone, als ſijne weſentlijke Wijsheid, ſoo in het Scheppen des Werelds, als in het verloſſen der menſchen, beyde door hem geſchied, een byſonder behagen en vermaak genomen heeft.

VAn het eerſte / namentlijk / het vermaak dat God in het Scheppen des Werelds gehad heeft / in ſijnen Sone / als ſijne Wijsheid, (welke hy in de Schepſelen allesins / en op menigerley wijſe / als in een Tafereel vertoond heeft) getuygd ons de H. Schrift in de Spreuken Salomons *Cap.* 8. ℣. 22. en de volgende. De Heere beſat my in 't beginſel ſijns wegs, voor ſijne werken, van doe aan. Ik ben van eeuwigheid af geſalft geweeſt, van den aanvank, van de outheden der Aarde aan. Ik was gebooren als de Afgronden noch niet waren: als noch geen Fonteynen waren ſwaar van water: al eer de Bergen in-geveſtet waren, voor de Heuvelen was ik gebooren. Hy hadden de Aarde noch niet gemaakt, noch de Velden noch den aanvank van de Stofkens der Wereld. Doe hy de Hemelen bereyde, was ik daar; doe hy eenen Cirkel over het vlakke des Afgronds beſchreef: doe hy de Opper-wolken van boven veſtigde: doe hy de Fonteynen des Afgronds vaſt maakte. Doe hy de Zee haar perk ſettede, op dat de Wateren ſijn bevel niet ſouden overtreden: doe hy de Grond-veſten der Aarde ſtelde. Doe was ik een Voeſterlink by hem, en ik was dagelijks ſijne vermakingen: t' aller tijd voor ſijn Aangeſicht ſpelende. Spelende in de Wereld ſijnes Aartrijks; en myne vermakingen zyn met de Menſchen Kinderen.

Van het tweede / namelijk het vergenoegen en behagen, dat God gehad heeft in het verloſſen der menſchen / door den ſelven ſijnen Sone / getuygd Paulus aldus *Col.* 1. 19. Het is des Vaders welbehagen geweeſt, dat in hem alle de volheid woonen ſoude: en dat hy door hem vrede gemaakt hebbende, door het Bloed ſijnes Kruyces, door hem (ſeg ik) alle dingen verſoenen ſoude tot hem ſelven, het zy de dingen die in de Hemelen zijn. De Vader ſelve roept over hem uyt / ſoo in ſijnen Doop / als verheerlijkinge op den Berg / deſe is myn geliefden Sone, in den welken ik mijn behagen hebbe, hoord hem, *Matth.* 3. en 17. Paulus ſegd dat Chriſtus ſich voor ons overgevende, is geweeſt een Offerhande en Slacht-offer Gode tot een wel-riekende reuk, *Epheſ.* 5. ℣. 2. En om dat hy ſijnen Vader gehoorſaam is geweeſt tot de dood, ja tot de dood des Kruyces; dat hem daarom ook God uytermaten verhoogd heeft, en eenen Name heeft gegeven, welke boven allen Name is: op dat in den Name Jeſu ſich ſoude buygen alle knye der geene die in den Hemel, en die op de Aarde, en die onder de Aarde zijn: en alle tonge ſoude belijden dat Jeſus Chriſtus de Heere zy, tot heerlijkheid Gods des Vaders. *Philip.* 2. 8-10.

Noch komt hier een wonderlijke ſaak voor / welke ons tot verwonderinge / en byſondere dankbaarheid aan God verbind. Namentlijk / dat / hoe-wel God geliefſt heeft alles weder tot ſig te verſoenen, wat in Hemel of op Aarden was: wy echter niet leſen in de H. Schriften / dat de gevallene Engelen met God door Chriſtum verſoend zijn; want Chriſtus heeft de Engelen niet aangenomen. *Hebr.* 2. maar Petrus ſchrijft 2 *Petr.* 2. 4. Dat God de Engelen, die geſondigd hebben, niet geſpaard heeft, maar in de helle geworpen hebbende, overgegeven heeft den ketenen der duyſterniſſe, om tot het Oordeel bewaard te worden. En / hoe-wel ſommige Gods-geleerde hier van trachten eenige byſondere redenen te geven / waarom dat God niet ſoo wel de vervallen Engelen / als de ſondige menſchen / geliefſt te verloſſen: ſoo moetmen nochtans bekennen / dat die redenen de H. Schriften nergens uyt drukken; en dat / alles wel overwogen zijnde / de principaelſte reden moet hangen aan het wel behagen Gods: welkers oordeelen altoos rechtveerdig zijn / hoewel wy juyſt niet altoos de byſondere redenen daar van konnen verſtaan. Want het is dikmaal Gods eere eene ſake te verbergen. *Prov.* 25. 2. Immers verplicht het ons met verwonderinge en ootmoed te erkennen den rijkdom der genade Gods / in deſen deele meer den menſchen / dan aan de gevallen Engelen / vertoond; hoe-welſe in haar ſelfs oorſpronk en aart onſe menſchelijke natuure in treffelijkheid te boven gaan. Immers blijkt hier in de byſondere liefde Gods tot de menſchen / *Joh.* 3. 16. *Tit.* 3. 4. En de waarheid van 't geene de Goddelijke Wijsheid ſegd / *Prov.* 8. 31. Mijne vermakingen zijn met der menſchen kinderen. Dit drukken ook de Engelen uyt in haren Lof-ſank / *Luc.* 2. ℣. 14. Eere zy God in de hoogſte Hemelen, vrede op Aarden, in den menſchen een welbehagen.

Maar aangeſien beyde / de eerſte Scheppinge aller dingen / en der menſchen / en de verloſſinge des menſchelijken geſlachts / welke als een nieuwe ſcheppinge geacht werd / 2 *Cor.* 5. 17. van God door Chriſtum geſchied zijn; en in beyde ſich menige wonderen vertoonen / en God ſijne menigerley wijsheid / macht / en goedheid bewoſen heeft: ſoo mag yemand vragen / of by ſich denken; welk van die beyde werken Gods wel het wonderlijkſte is. Ik antwoorde / dat / ten verſcheyden aanſien / het eene en het ander / yder in ſijn orde en aart / het wonderlijkſte en grootſte werck Gods mach geacht worden. De eerſte ſcheppinge, om dat daar door alles dat niet was / voortgebracht word. De verloſſinge, om dat daar door de menſchen en grooter en vaſter Saligheid werd toegebracht / dan hy ſelfs voor ſijn val genoten heeft. Ten tweeden / de Scheppinge is geſchied enkelijk door Gods Almachtig bevel: want hy ſprak en het waſſer; hy gaf bevel en het ſtonter. *Geneſ.* 1. Maar om de menſchen te verloſſen / is de Sone Gods menſch geworden / en heeftſe niet verloſt dan door ſijn lijden / noch tot het leven of heerlijkheid gebracht / dan door ſijn dood en ſmaatheid. *Hebr.* 2. 10. Want het betaamde hem, om welken alle dingen zijn, dat hy veele Kinderen tot de heerlijkheid leydende, den Overſten Leyds-man harer Saligheid door lijden ſoude heyligen. In de Scheppinge heeft God ſijne goedheid beweſen / en aan de Schepſelen na ſijn welgevallen mede-gedeeld, maar in

de

Digitized by Google

de verſoeninge door Chriſtum / heeft God te gelijke op eenen tijd / in een en de ſelve Perſoon / en in een en het ſelve werk / beweſen / ſijne rechtveerdigheid, en ſijne over groote barmhertigheid. Want hy heeft Chriſtum voorgeſteld niet alleen tot een verſoeninge, door het geloove in ſijnen Bloede, maar ook tot een bewijs van ſijn rechtveerdigheid, *Rom.* 3. 25.

Sulks dat God ſijn gerechtigheid met ſijne barmhertigheid ſeer wonderbaarlijk gematigd heeft; geen van beyden gequetſt / maar beyde te gelijke geoeffend. Men leeſt in de Hiſtorien van den Wet-gever Saleucus, dat hy de Republijke der Locrenſen met goede Wetten beveſtigd hebbende) ſijn Soon van overſpel overtuygd wierd / en / volgens ſijns Vaders Wetten / beyde ſijne oogen moeſten uytgeſteken werden; maar dat de ganſche Stad begeerde dat men hem ſoude (om ſijns Vaders wille) verſchoonen. Maar tegen eenigen tijd Saleucus verklaarde te willen / dat ſijnen Sone ſoude ſonder eenige verſchooninge geſtraft werden / om geen inbreuk te lijden in 't onderhouden van ſijne Wetten. Doch dat hy / door de voorſprake des Volks overwonnen zijnde / ſich eerſt d' een oog, en daar na ſijn Soon d' ander oog liet uytſteken / op datſe noch beyde mochten het geſichte behouden. En alſoo (ſegd Valerius Maximus daar op) heeft den Wet-gever ſijn Wet ſtaande gehouden, doch met een wonderlijke bematiginge der beſcheydentheid; ſich ſelven als 't waare eenigſins verdeelende tuſſchen een barmhertig Vader, en een rechtveerdig Wet-gever. Doch hoe-wel dit Werelds exempel van veelen verwonderd werd / ſoo is 't nochtans met het voorbeeld Gods niet te vergelijken. Want de oeffeninge der gerechtigheid / en ook der barmhertigheid / was in Saleuco onvolkomen / alſoo beyde Vader en Sone van haare eene ooge beroofd bleven; maar God heeft in Chriſto volmaaktelijk beyde ſijne rechtveerdigheid en barmhertigheid geoeffend / en heeft beyde Chriſtum / en alle Uytverkorene met hem / tot een eeuwige en volmaakte geluksaligheid en heerlijkheid verkoren / na het welbehagen en wonderlijken raad van ſijnen wille.

In de Scheppinge word voortgebracht den menſch die niet was; maar door de Verloſſinge word den menſch / welke door de ſonden ten hoogſten rampſalig, onwaardig / ja verbloekt was / de eeuwige Heerlijkheid verworven. Nu is 't ontwijffelijk / dat het geene bedorven / elendig / verbloekt / en ganſch onwaardig is / min te achten is / dan 't geene niet is. En by gevolg is 't een grooter weldaad / den elendigen bedorven menſch te verloſſen / en tot een volmaakte ſaligheid te brengen; dan / doen hy niet was / te voorſchijn te brengen / en het leven te ſchenken. Door de ſcheppinge wierd den eerſten Adam een Heer der Aarden / aartſche ſchepſelen en goederen / en geſteld in het aartſch Paradijs: maar door de Verloſſinge werd hy verheven tot de hoogſte Hemelen. Den heerlijken ſtaat des eerſten Adams was onvaſt, en den menſch viel haaſtelijk door ſijne ſchuld daar uyt / tot de uytterſte elende; maar door de Verloſſinge worden wy gebracht / niet alleen tot de alderhoogſte ſaligheid / maar ook een eeuwige Heerlijkheid / tot een onbewegelijk Koninkrijk, en ſoodanigen ſtaat / in welken wy voor altoos ſullen beveſtigd blijven. Den eerſten menſche (ſegd Paulus 1 *Cor.* 15. 47.) was uyt de Aarden, Aartſch: de tweede Menſch is, den Heere uyt den Hemel. En gelijkerwijs wy het Beeld des Aartſchen gedragen hebben, alſoo ſullen wy ook het Beeld des Hemelſchen dragen. In de Scheppinge wierd den menſch voortgebracht na Gods Beeld; maar om ons te verloſſen neemd de Sone Gods onſe gedaante aan / en dat in den aldergeringſten ſtaat van een Dienſt-knecht; *Phil.* 2. om in ons het Beeld-Gods weder op te rechten.

Korte aanmerkinge over de woorden *Matth.* 27 vers 46. Mijn God, mijn God, waarom hebt gy my verlaten?

Maar ſal yemand denken / is 'er ſulken naauwen vereeninge tuſſchen de Goddelijke en Menſchelijke Natuure geweeſt in Chriſto: heeft den Vader ſulken welgevallen altoos gehad in ſijnen Sone / als in ſijn eygen Beeld, en weſentlijke Wijsheid, ſijn Eenig-geboren en eygen Sone; gelijk te voren vermeld is: hoe komt dan dat Chriſtus klaagd dat hy van ſijnen God verlaten is? Is dan God opt eygentlijk op ſijnen Sone toornig geweeſt / of heeft hy een af keer van hem gekregen / of heeft hy hem ten minſten vergeten / en alſoo by gevolg verlaten? geenſins; want dit verlaten ſiet niet verder dan op de tegenwoordigen angſt, en benauwdheid, in welke Chriſtus deſe woorden heeft uytgeroepen: te kennen gevende / dat hem God ſoo verre / ten opſicht van ſijne hulpe / verlaten hadde / dat hy hem met voorbedachten raad / willens en wetens / tot die uytterſte benauwdheid hadde laten vervallen / in welke / en door welke / hy nu voelde dat hem de Dood aantrof. Op dat hy alſoo door ſijne Dood ſich ſelven / en allen Uytverkorenen / den weg openen ſoude tot het eeuwig Leven / uyt kracht van het Genaden-verbond / dat God in Chriſto / als Middelaar / met ons gemaakt hadde. Ten anderen / ook om ons te trooſten / dat / hoe-wel ons ſomtijds God / om redenen / voor eenen tijd ſchijnd te verlaten, ten aanſien van de ontrekkinge ſijner invloeyende Genade / en gunſte; dat wy echter vaſt ſouden vertrouwen / dat het maar is voor eenen kleenen tijd / doch dat ons God / ter bequamer tijd / ſekerlijk verloſſen ſal / gelijk hy aan Chriſto, Job, David, &c. gedaan heeft. *Eſai.* 54. ℣. 7, 8. Voor eenen kleenen oogenblik heb ik u verlaten: maar met groote ontferminge ſal ik u vergaderen. In eenen kleenen toorne heb ik myn Aangeſichte van u een oogenblik verborgen: maar met eeuwige goedertierentheid ſal ik my uwer ontfermen, ſegd de Heere, uwe Verloſſer. Want dat ſal my zyn als de wateren Noachs, doe ik ſwoer dat de wateren Noachs niet meer over de Aarde en ſouden gaan: alſoo hebb' ik geſworen, dat ik niet meer op u toornen noch u ſchelden ſal. Want Bergen ſullen wyken, en Heuvelen wankelen, maar myne goedertierentheid ſal van u niet wyken, en het verbond mynes vredes ſal niet wankelen, ſegd de Heere, uwe Ontfermer.

Maar noch mach yemand denken / hoe komt dat de Heere Chriſtus niet alleen in het ſterven ſulken grooten angſt heeft uytgeſtaan / als vermeld is / maar ook in den Hof, eer hy noch gevangen was / ſoo dat hy tot driemaal toe bad / Vader, indien 't mogelijk is, laat deſen Drink-beker voor by gaan: Ja dat hy droppelen bloeds geſweet heeft / &c. Wel is hy dan teerder en ſwakker geweeſt dan ſommige Martelaren / welke met grooter ſtantvaſtigheid / en ongelijk minder benauwdheid / voor het getuygeniſſe der waarheid geſtorven zijn? Sommige Scholaſtijke Leeraren verſinnen hier / dat de gematigdheid des Lichaams Chriſti ongelijk treffelijker is geweeſt dan van andere menſchen / en dat hy daarom veel gevoeliglijker is geweeſt / en ſubtijlder pijne geleden heeft / dan andere gemeene menſchen; doch dit is een los en een ydel verdichtſel. De rechte reden is / dat het God behaagd heeft / toe te laten / dat hy tot ſoodanigen benauwdheid vervallen ſoude / *Eſai.* 53. 10. Hebt behaagde den Heere hem te verbrijſelen, hy heeft hem krank gemaakt ℣. 4. Wy achteden hem, dat gy geplaagd, van God geſlagen en verdrukt was. Maar hy is om onſe ongerechtigheden verwondet, om onſe overtredinge is hy verbrijſeld, de ſtraffe die ons den vrede aanbrengd, was op hem, en door ſijne ſtriemen is ons geneſinge geworden ℣. 6.

De Heere heeft onſer aller ongerechtigheid op hem doen aanloopen. De Martelaren, in tegendeel / zijn ſoo geſterkt geweeſt door den geeſt / en invloed der genade Gods / datſe met vreugden de pijnen des doods hebben konnen uytſtaan; welken invloed der vertrooſtende / en verquikkende genade / Chriſtus niet heeft gevoeld; en in dien opſicht klaagd hy dat hy van God verlaten was.

Noch mach yemand vragen / heeft dan ook Chriſtus gewan-hoopt van de Genaden en Verloſſinge Godes ſijns Vaders als hy uytriep / Mijn God mijn God, waarom hebt gy my verlaten? Ik antwoorde / dat Chriſtus geenſins heeft gewan-hoopt, want hy erkend tot tweemaal toe / ſelfs in ſijn alderuytterſte bangigheid / dat hy ſijnen God was / ſeggende / mijn God, mijn God, &c. En een weynig daar na / segd hy met vertrouwen / Vader in uwe handen beveele ik mijnen Geeſt. Ten anderen / Chriſtus is ten vollen verſekerd geweeſt van ſijne aanſtaande Verloſſinge / en Heerlijkheid / welke op ſijn lijden ſoude volgen / gelijk den Apoſtel getuygd *Heb.* 12. 2. Siende op den Opperſten Leydsman en Voleynder des Geloofs, Jeſum, de welke door de vreugde die hem voorgeſteld was, het Kruyce verdragen heeft, en de ſchande veracht, en is geſeten aan de Rechterhand des Throons Gods.

O wonderlijken handel Gods! die uwen Sone verlaten hebt / om ons in de eeuwige ſaligheid aan te nemen: uwen Sone de uytterſte benauwtheid laat ondergaan / om ons tot de hoogſte vreugde te brengen: uwen eygen Sone ter hellen laat nederdalen / om ons in den Hemel te brengen: ja (dat het vremſte van allen ſchijnd) die door de grootſte ſonde der menſchen / (als daar is het wreed en onrechtveerdig dooden van uwen Sone) alle de ſonden der geloovige en boetveerdigen verſoend hebt.

Het is hier aanmerkens waardig / dat een en de ſelve ſaken in d'een groote ſonde / en in een ander het grootſte werk der liefde geweeſt is. Want het over-leveren des Soons Gods ter dood / word Gode toegeſchreven / en Chriſto / en ten gelijke den verrader Judas / den Joden en Pilato. God heeft Chriſtum voor ons allen over-gegeven, om ons met ſich in Chriſto te verſoenen, en alles met hem, uyt loutere weldadigheid en genade / te ſchenken. *Rom.* 8. ℣. 32. Chriſtus heeft ſich voor ons overgegeven, om ons ſijne hoogſte liefde ter ſaligheid te bewyſen. *Epheſ.* 5. ℣. 2. Judas heeft hem overgeven uyt gierigheid, de Joden uyt nijdigheid, Pilatus om het volk te behagen.

Gelijk de lichamelijke Heel-meeſters hitte door heete dingen verdrijven / en door ſeer felle koude verſtijfde leden / met ſneeuw en koud water allenxkens te rechte brengen; en uyt de Scorpioenen ſelfs een Genees-middel gemaakt word / tegen het fenijn en ſteke der Scorpioenen: ſoo heeft het God behaagd / dat wy door den dood des Soons Gods / van de eeuwige dood, en door de grootſte ſonde, van onſe ſonden ſouden bevrijd werden. Dit is afgebeeld geweeſt door de verhevene ſlange in de woeſtijne; want die van de ſlangen gebeten waren / moeſten door het aanſien der ſlange geneſen worden. *Num.* 21. 4 *Joh.* 3. 14, 15. Sie wat wy hier van hebben aangetekend over *Hebr.* 2. 14.

Doch ſtaat wel waar te nemen / en met aandacht op te merken; dat God noyt ſoo ſeer ſijnen Sone heeft laten vernederd worden / of hy heeft gewoonelijk / in tegendeel / ook by wijlen ſijne heerlijkheid getoond / op dat de menſchen niet te ſeer aan ſijnen nederigen ſtaat ſouden ge-ergerd worden. Als Jeſus veracht lag in het ſtal / de Wijſen van Ooſten worden / door een extraordinaar licht / gaande gemaakt / om hem te komen aanbidden, en geſchenken te brengen, *Matth.* 2. De Engelen verſchijnen den Herderen / en ſingen Halelu-jah. *Luc.* 2. Als Chriſtus geſtorven was / ſcheurde den Voorhang des Tempels van boven af tot beneden toe, om te toonen datter nu eenen vryen toegang was tot het Heylige der Heylige / dat is den Hemel. De graven wierden geopend, de dooden ſtonden op, de Aarde beefde, de Sonne wierd verduyſterd, &c. In ſijnen Predik-dienſt / hoe-wel hy van de Joden vervolgd wierd / nochtans moeſten ſijne Vyanden ſelfs bekennen / dat noyt menſch ſoo hadde geſprooken, of ſoodanige wonderen gedaan / als Chriſtus gedaan hadde. Niemand konde hem van eenige ſonde overtuygen. Op den Berg wierd hy verheerlijkt, tot een voorbeeld van de heerlijkheid die na ſijn Lijden ſoude volgen. *Matth.* 17. In ſijnen Doop gaf God een extraordinaar getuygeniſſe van ſijnen Sone / en de H. Geeſt quam op hem in de gedaante van een duyve. *Matth.* 3. Als hy gevangen wierd / toonde hy / dat hy alle ſijne Vyanden met een woord ſpreken konde ter Aarde doen vallen / gelijk ons verhaald Johannes *Cap.* 18. Als hy dan tot haar ſeyde, ik ben het, gingen ſy achterwaarts, en vielen ter Aarden. En ſoo voorts.

Waar uyt dan blijkt / niet tegen-ſtaande het Lijden, en de groote nederigheid en verachten ſtaat Chriſti / de waarheid van 't geene Johannes ſegd / *Cap.* 1. ℣. 14. En het Woord is Vleeſch geworden, en heeft onder ons gewoond, en wy hebben ſijne Heerlijkheid aanſchouwd, een Heerlijkheid als des Eenig-gebooren van den Vader, vol van genade en waarheid. Want de Heerlijkheid des onbegrijpelijken en onſienelijken Gods / heeft ſich in Chriſti menſchelijke natuure geopenbaard / 1 *Tim.* 3. ℣. 16. En daar van komd die maniere van ſpreeken / welke den Euangeliſt en Apoſtel Johannes gebruykt 1 *Joh. Cap.* 1. ℣. 1. Het geene van den beginne was, het geene wy gehoord hebben, het geene wy geſien hebben met onſe oogen, het geene wy aanſchouwd hebben, en onſe handen getaſt hebben, van het Woord des Levens: verkondigen wy u. Want het Leven is geopenbaard, en wy hebben het geſien, en wy getuygen en verkondigen u lieden het eeuwige Leven, het welke by den Vader was, en ons is geopenbaard.

Veele meenen dat de woorden / *Luc.* 2. 14. Eere zy God, &c. Eenen Lof-ſang zijn / ofte eygentlijk van de Engelen geſongen zijn. En daarom word het gemeenelijk den Lof-ſang der Engelen genaamd / ſie in het opſchrift van het tweede Cappittel *Luc.* Doch hier van is geen bewijs in de H. Schriften / want daar ſtaat enkelijk datſe God preſen, ſeggende, Eere zy God, &c. Maar ofſe dat geſongen hebben / of niet / daar van word niet vermeld. Insgelijks worden / na het gemeen gevoelen / Maria, Zacharia, en Simeon yder een Lof-ſank toe-geſchreven / daar nochtans Lucas *Cap.* 1. en 2. daar van ſpreekende / van geen geſangen gewach maakt. Nochtans kan men wel het woord van Lof-ſank hier gebruyken / ten opſicht van den inhoud / en eynde der gemelde redenen; welke daar toe ſtrekten / om God te loven en te danken: 't welk door Lof-ſangen gemeenelijk plag te geſchieden. Ook kan het wel zijn / dat de Engelen de gemelde woorden / niet alleen geſprooken, maar ook met een Hemelſche aangenaamheid geſongen hebben. Want in de Openbaringe word meermaal van Hemelſche geſangen geſprooken; en *Job.* 38. 6, 7. ſtaat dat de Morgen-ſterren te ſamen vrolijk ſongen, en de Kinderen Gods juycheden. En wie kan daar aan twijffelen / of deſen wenſch / en lof der engelen / is met groote blijdſchap geſchied / welke alderbeſt met geſang uytgedrukt word. En / ſonder twijffel / als Chriſtus nedergedaald zijnde in de locht met de ſtemme des Archangels 1 *Theſſ.* 4. ſal gericht gehouden hebben / en daar na alle de Uytverkorene van alle Eeuwen en volkeren / te gelijke met hem opnemen ſal / en tot de Hemelſche heerlijkheid inleyden: dan ſullen alle de Engelen / met een wonderlijke aangenaamheid / vreugde / en gelukwenſchinge / Chriſtum haar Hoofd / en met hem alle ſijne uytverkorene / ontfangen in de Hemelen: dan ſal inſonderheid geſongen worden dat

nieuw

nieuw Lied. *Apoc.* 14. 3. en 5. 9. Gy zyt waardig dat Boek te nemen, en ſijne zegelen te openen: want gy ſijt geſlachtet, en hebt ons Gode geknocht met uwen bloede, uyt allen geſlachte, en tale, en Volke, en Natie. En gy hebt ons onſe Gode gemaakt tot Koningen en Prieſteren: en wy ſullen als Koningen heerſchen op de Aarde, &c.

E Y N D E.

B Y V O E G S E L,

O F T E

Nader Deductie, en Verklaringe van verſcheyden ſaaken, uyt het

NATUUR-TOONEEL

A A N G E T O G E N.

PAg. 185. ſtaat / * dat / om de Lutheranen met de Gereformeerde te vereenigen / behoord aan weder-zijden vaſtgeſtelt te werden / dat de Lutheranen met ons een zyn, in alle de Fondamentele Leer-ſtukken, die ter ſaligheid noodig zyn.

Diend tot antwoord / dat hier niet word geſproken van de geene / welke / onder den naam van Lutheranen / verſcheyden andere nieuwe dwalingen voorſtaan; maar van de geene die eerſt onder die naam zijn bekend geweeſt / ſich houdende aan de Augsburgſche Confeſſie. Ten tweeden / wy hebben in deſen niet anders geſchreven / dan 't geen in 't gemeen van de Gereformeerde Kerken / en Leeraren in het Chriſtendom / word aangenomen; en op welkers grond nu alreede veele jaren ernſtelijk is aangehouden / en gearbeyd / om een verſoeninge tuſſchen ons en de Lutheranen te maken. 't Welk met geen hope noch Fondament ſoude konnen geſchieden / indien men niet voor vaſt op nam / dat de Lutheranen met ons een zijn / in de Leer-ſtukken die noodſakelijk zijn, om te konnen ſalig worden. Want wat apparentie ſoude der konnen zijn / om een goede vaſte verſoeninge te maaken / met de geene / welke wy volgens ons gevoelen ſouden veroordeelen / dat in haer geloof niet konnen ſalig worden. 't Welk noodſakelijk ſoude moeten volgen / indien wy vaſt willen ſtellen / dat de Lutheranen niet gelooven alle ſoodanige Fondamentele Leer-ſtukken / als noodſakelijk zijn om te konnen ſalig worden. Welke veroordeelinge ſtrijdig is tegen de H. Schriften / liefde / en gemeen gevoelen der Gereformeerde Kerken. *Matth.* 7. 1. Oordeeld niet, op dat gy niet geoordeeld word. Want, &c. *Rom.* 14. 4. Wie zijt gy die eenes anderen Huys-knecht oordeeld? hy ſtaat, of hy valt ſijnen eygen Heere: Doch, &c. ℣. 10. Maar gy, wat oordeeld gy uwen Broeder, of gy, wat veracht gy uwen Broeder? want, &c.

Doch hier word van eenige tegengeworpen / dat ik in mijn boek geen onderſcheid hebbe uytgedrukt tuſſchen andere Lutheranen, en die van de Augsburgſche Confeſſie. Doch hier op diend tot antwoord / dat ik gewoon ben te gebruyken een korten afgebrooken ſtijl / ofte maniere van ſchrijven / vermijdende alle onnoodige overvloed van woorden. Doch dat de Eerw. Leſer uyt het aantrekken van de twee Autheuren / welke wijdloopig die ſake verhandeld hebben / namentlijk / D. Amyraldus en Godofredus Hotton, genoegſaam konde bemerken / dat ik van geen andere Lutheranen ſprak / dan van de Augſburgſche Confeſſie / voor dien de Autheuren op de gemelde plaatſe / *pag.* 185. aangetogen / van geen andere hebben geſchreven: immers behoorde die ſich voor een Gods-geleerde uyt geeft / en my beriſpen wil / daar van niet onkundig te zijn.

Pag. 185. ſtaat / dat ten tyde der Apoſtelen, en eenvoudigheid der eerſte Chriſtenen, men niet geweten heeft van de menigvuldige vraagſtukken en verſchillen, door welke de ganſche Chriſtenheid, nu eenige Eeuwen verſcheurd en bedorven is. Dat de grond-artykelen, welke abſoluyt ter Saligheid noodig zyn, weynig waren, licht om te verſtaan, en aan te nemen, ook voor de eeuvoudige.

Antw. † De waarheid van 't geene ik alhier geſchreven heb / blijkt ten overvloede / uyt de H. Schriften des N. Teſtaments / de oude Vaders / welke na de tijden der H. Apoſtelen gevolgd zijn; en uyt de kerkelijke geſchiedeniſſen van hare tijden. Want / neem acht op de Belydenis des geloofs, welke / ten tijde der Apoſtelen / afgevorderd is geweeſt voor den Doop; gy ſultſe bevinden ganſch kort / klaar / en eenvoudig te weſen. Als te ſien is in de belijdeniſſe Petri, der geene die van Johannes en de Apoſtelen (met groote menigte te gelijke) gedoopt zijn; in de belijdenis van den Moorman, en ſoo voorts. Als mede de Fondamentele Leer-ſtukken / welke aangewezen worden / *Hebr.* 6. 1, 2. Lees de Belydeniſſen / en Formulieren / ofte Voorbeelden des Geloofs / welke korts na de tijden der Apoſtelen onderhouden zijn; gy ſultſe insgelijks / ſoodanig als geſegd is / bevinden. Als ten overvloede te leſen is by Irenæus *lib.* 1. *Cap.* 2. aan het begin / beginnende met deſe woorden. Want de Gemeente door de ganſche Wereld, tot de eynden der Aarde geſaayd, en van de Apoſtelen,

* *Van de vereeniginge met de Lutheranen.*

† *Datter weynig fondamentele Artykelen des Geloofs zyn.*

en ſoo voorts. En *lib.* 3. *Cap.* 4. een weynig na het begin des *Cap.* aanvang nemende met deſe woorden. Wat dan, indien ſelfs ons de Apoſtelen geen Schriften nagelaten hadden, ſoude men niet moeten volgen de ordre van over-leveringe, welke ſy gegeven hebben aan de geene die ſe de Gemeynte betrouwden? welke ordeninge, en ſoo voorts.

Irenæum volgd Tertullianus *lib. de Præſcript: Adverſus Hæreticos.* Beginnende aldus. Den Regel des geloofs is deſe, waar door wy gelooven datter eenen God is, en geen ander, dan die de Wereld geſchapen heeft, en ſoo voorts / en doorgaans in dat Boek. Voeg hier by Cyprianus *lib. de Idol. vanitate.* Dus beginnende / wat nu Chriſtus zy, en hoe wy door hem behouden worden, en ſoo voorts.

Daar zijn in de eerſte Eeuwen der Chriſten Kerken / verſcheyden algemeene Belydeniſſen des geloofs / uyt authoriteyt en toeſtemmen der gemeene Chriſten Kerken / gemaakt; als daar is dat van Niceen, Conſtantinopelen, Chalcedon & Athanaſius: welke alle kort zijn / en in weynig geloofs artijkelen begrepen; gelijk ook ſelfs dat Formulier / ofte Symbolum des geloofs, dat wy noch heden gebruyken / en in de Cathechiſmo verklaard werd; welke nochtans omhelſen de Fondamentele Artijkelen des geloofs / welke ter Saligheid noodig zijn; alsſe in haren rechten zin / eenvoudigheid / en oogmerk wel verſtaan werden. Waar toe veel nader uytbreydingen / en byſondere verklaringen / noodig zijn.

Doch hoe-wel het ontwijffelijk waar is / dat de Fondamentele Artijkelen des Geloofs ter ſaligheid even de ſelve / en geen min of meer in getale zijn / danſe waren ten tijde der Apoſtelen; ſoo heeft echter de uytkomſte en ervarentheid geleerd / dat / door de menigvuldige dwalingen en verſchillen / welke 't ſederd voortgekomen zijn / de rechtſinnige Leeraren genootſaakt zijn geworden / de gronden der ſaligheid meer in het byſonder te onderſcheyden / verder te verklaren / ja ſomtijds eenige manieren van ſpreeken te gebruyken / welke van te voren ſoo in gebruyk niet waren: alles om het recht gevoelen te beter uyt te drukken / en van bedriegelijke uytvluchten / en verdraayingen der dwaal-geeſten / te onderſcheyden. Even gelijk in het Borgerlijke, nu meer en nauwer moet acht genomen worden op de Contracten / publijke handelingen / en ſchriftelijke Inſtrumenten / dan wel in de oude tijden / in welke alles met meerder eenvoudigheid en trouwe toeging / als wel hedensdaags; ſulks dat men als doen / (gelijk noch onder ſommige Volkeren / by welke meerder onnooſele eenvoudigheid gevonden word / dan nu onder ons) / naauwelijks Procureurs of Notariſen van nooden hadde; en niet wiſt van de menigvuldige vonden / liſten / en uytvluchten / waar mede veele menſchen nu gewoon zijn malkanderen te bedriegen / en onrecht te doen. Sulks dat wy inſonderheid gewaar worden de waarheid van het geene Salomon getuygd / *Eccl.* 7. 29. Dit heb ik bevonden, dat God den menſche recht gemaakt heeft, maar ſy hebben veele vonden geſocht.

* Wat belangd het geene wy *pag.* 186. hebben geſchreven / rakende de beſchrijvinge des Gods-dienſts: hoe-wel wy geenſins miſpryſen de geene / welke in de bepalinge der ſelve / den Name Chriſti laten invloeyen / en oordeelen / dat / volgens de H. Schriften / geenen anderen Gods-dienſt Gode / dan in Chriſto / behagelijk zy. Soo ſien wy echter ook geen reden / dat die beriſpt ſouden werden / welke ſulks niet doen. Even als offer geen goede of waarachtige beſchrijvinge van den Gods-dienſt konde weſen / dan in de welke den Name Chriſti uytdrukkelijk vermeld word. Want de voornaamſte / en meeſt alle Gods-geleerden / in de bepalinge van den Gods-dienſt / van Chriſto niet ſpreken. *Feſtus Hommius*, in ſijne Tafelen voor den Catechiſmus, beſchrijfd den waren Gods-dienſt aldus: datſe is een Deugd, waar door den waren God recht gekend en gediend word; inwendelijk en uytwendelijk. Wendelinus aldus / datſe is een ſchuldigen plicht aan God beweſen, na ſijnen geopenbaarden wille. D. Mareſius ſchrijfd in ſijn *Syſtema Theologiæ Pag.* 3. dat den waren Gods-dienſt is een rechte reden of maniere van God te kennen en te eeren, onder ſekere hope van een Goddelijke vergeldinge, in Gods Woord geopenbaard. Ameſius *in Medulla lib.* 2. *Cap.* 4. ſegd / dat den waren Gods-dienſt is een gehoorſaamheid, waar door wy die dingen betrachten, welke regel-recht dienen om God eere toe te brengen.

Van de beſchrijvinge des Gods-dienſt.

Den vermaarden Calvinus *Inſtit. lib.* 1. *Cap.* 2. *Art.* 2. ſchrijfd aldus / ſie wat den ſuyveren en oprechten Gods-dienſt zy, namentlijk, het Geloove, vereenigd met een ernſtige vreeſe Gods: ſoo dat de vreeſe in ſich vervat een gewillige eerbiedigheid, en met ſich trekt een wettelijken dienſt, hoedanig in de Wet geſchreven is. H. Zanchius *in* 1. *Præceptum decalogi Cap.* 13. beſchrijfd den waarachtigen Gods-dienſt aldus. *Eſt autem omnium ſententia, religionem, nempe veram, virtutem eſſe qua homo juſtus ſit ac pius, debitumque Deo præbeat honorem & cultum.* Dat is, het is het gevoelen van allen, dat den waarachtigen Gods-dienſt een deugd is, waar door den menſche rechtveerdig en Godſalig zy, en God ſijne ſchuldige eere en dienſt toebrengd.

D. Wolfangus Muſculus *in locis communibus*, en Zegedinus *in tabulis analyticis*, bepalen den waren Gods-dienſt met deſe woorden. Den waren Gods-dienſt word beſchreven met deſe Conditien. Dat geëerd werde geen Schepſel, maar God: geen vremden, maar den waren God: niet met byvoegen van andere, maar alleen: niet op alderley wijſe, maar na ſyn uytgedrukte wille. En hoe-wel Muſculus die vier Conditien daar na in het breede verklaard / ſoo geeft hy echter geenſins te kennen / dat in de beſchrijvinge des gemelden Gods-dienſts / van Chriſto moet gewaagd worden. En ſoo zijnder veele andere Gods-geleerde meer / ſoo oude als hedensdaagſche / en nieuwe / welke in de beſchrijving van den Gods-dienſt den Name Chriſti niet uyt drukken. Welkers voorbeeld wy in deſen gevolgd zijnde / niet meer dan de ſelve / daar over eenigſins behoorden beriſpt te werden.

* *Pag.* 186. ſtaat / dat de Chriſtelyke Religie verſchild van de natuurelyke, niet in weſen maar in trappen; ſulks dat d'een geenſins ſtrijd tegen d'ander / &c. Den geleerden D. Walæus beveſtigd (onder andere) ons gevoelen / in ſijn *loc. comm. pag.* 7. Schrijvende / dat beyde de natuurelyke en boven natuurelyke Gods-geleertheid, geſchied door een openbaringe *ſtricte*, dat is / in een eygen ſin, en enge beduydeniſſe genomen zynde. Waar uyt dan onwederſprekelijk volgd / gemerkt ſy beyde zijn / en geſchieden / door een eygentlijk genaamde openbaringe / datſe in weſen niet verſchillen; hoe-wel ſe in trappen / waardigheid / en maniere van openbaren / of ook uytnementheid der geopenbaarde ſaken / ſeer van malkanderen onderſcheyden zijn. Daarom ſegd ook den vermaarden D. Mareſius *ſyſtem. pag.* 2. Dat de boven natuurelyke Gods-geleerdheid de natuurelyke niet uyt ſluyt, maar in ſich begrypt, even gelyk een grooter getal een minder getal in ſich omhelſt. Nu is 't klaar en ſeker genoeg / dat een meerder getal van een minder in weſen niet verſchild. 't Welk D. Wendelinus mede verſterkt / ſchrijvende *ſyſtem. Pag.* 13. Dat de twee gemelde Gods-geleerdheden van malkanderen verſchillen, gelyk het licht der Sonne, van het licht der andere Sterren.

Staat voorts wel aan te merken / dat ik niet hebbe geſchreven / dat de natuurelijke Religie van de Chriſtelijke alleen in trappen verſchild; maar enkelijk / datſe van de ſelve in graden of trappen / van waardigheid namentlijk / en meerder volmaaktheid.

** Verſchil der natuurelijken en Chriſtelijken Gods-dienſt.*

Ma

onderſcheyden is; het welke van niemand kan geloochend werden. Ten anderen / daar word in mijn boek niet geloochend / dat de Chriſtelijke Religie van de natuurelyke ſpecie, dat is / in gedaante ofte ſoorte verſchild / maar word alleenelijk geſteld / dat deſe twee Religien niet verſchillen in weſen , dat is / *toto genere* , ofte in haren ganſchen aard en natuur. En dit kan mede met geen waarheid of reden geloochend werden. Want indien de Chriſtelijke Religie van de natuurelijke verſchilde in weſen , ſoo ſouder geen natuurelijken Gods-dienſt konnen zijn. Maar ſooſe beyde daar in over een komen / datſe een Religie konnen genaamd worden / ſoo zijnſe onder een genus ofte geſlachte , en konnen in weſen van malkanderen niet verſchillen. Saken welke in gedaante / ſoorte / en eygenſchappen ten hoogſten van malkander verſchillen / komen nochtans over een in uno genere, in een geſlachte , ofte in weſen. By voorbeeld / daar is groot onderſcheyd tuſſchen goud, en een ſteen : nochtans verſchillenſe niet in geſlachte / ofte gemeen weſen / van malkanderen ; want beyde zijnſe leven-looſe lichamen, en in die aanmerkinge ſijnſe malkanderen gelijk / als behoorende onder een en de ſelve weſentlijke verdeelinge der Schepſelen Gods. Daar is groot verſchil tuſſchen een menſch en een beeſt ; nochtans behoorenſe tot een weſentlijk geſlachte , ofte onderſcheyd der Schepſelen / en komen daar in t' ſamen over een / datſe beyde dieren , ofte levende en gevoelende Schepſelen zijn. Als wy dan geſchreven hebben / dat de Chriſtelijke Religie ofte Gods-dienſt in weſen niet verſchild van de natuurelijke , ſoo is onſe meeninge deſe / datſe beyde omhelſen een kenniſſe van God , en een maniere van God te willen eeren : en datſe voor ſoo verre onder een genus ofte geſlachte behooren ; hoe-welſe voorts / ſoo ten aanſien vande kenniſſe Gods / en der Goddelijke ſaken ; als mede in opſicht van de wijſe / ofte maniere van God te dienen / ſeer veel en verre van malkanderen verſchillen.

Indien yemand verder aanhoud / en vraagd / of ik niet oordeele dat de Chriſtelijke Religie van de natuurelijke ſpecie, ofte in ſoorte en gedaante verſchild. Ik antwoorde / dat / om mijn ſchrift te verdedigen / niet noodig is / dat ik daar over mijn gevoelen ſoude uyt-drukken / gemerkt ik dat verſchil in mijn boek niet hebbe aangetrokken. Nochtans / dewijl ik / by occaſie van het gemelde ſchrift / ſie / dat dit verſchil van eenige geopperd en aangedrongen werd ; ſoo ſal ik (hoe-wel ongehouden) oprechtelijk mijn advijs en bedenken daar over aanwijſen. Welke is / dat ja het kan en behoord toegeſtaan te werden / dat de Chriſtelijke Religie van een ander ſoorte en gedaante is / dan de natuurelijke. Voor eerſt / om dat den natuurelijken Gods-dienſt alleenelijk ſteund en bekend werd / door natuurelijke reden-kavelinge, en overtuyginge der gewiſſe / ofte wet der natuur / in de herten der menſchen ingeſchreven / *Rom.* 2. Maar de Chriſtelijken Gods-dienſt ſteund op Gods geopenbaarden wille , in ſijn H. Woord , welke door geen natuurelijke verſtand van menſchen / ſonder byſondere openbaringe Gods / kan uytgevonden ofte bekend werden. Soo dat / hoe-wel deſe Religien in weſen over een komen / voor ſoo veel ſy (gelijk D. Wallæus getuygd) beyde zijn een eygentlijke genaamde openbaringe , welke van God is : nochtans zijnſe ſeer verſchillende / in wijſe en maniere van de gemelde openbaringe ; waar van de eene zijnde natuurelijk / de andere bovennatuurelijk / met reden mach geſegd worden / datſe in ſoorte ofte gedaante van malkanderen onderſcheyden zijn.

Ten tweeden / in de Chriſtelyke Religie word ons aangeweſen het eynde der ſelve / namentlijk hoe / en op wat wijſe / God met de menſchen verſoend word / uyt kragt van het Genaden-verbond / dat God met de menſchen in Chriſto Jeſu gemaakt heeft : en hoe dat / door het ſelve verbond / de uytverkorene en geloovige tot kinderen en erfgenamen Gods worden aangenomen / en tot de eeuwige volmaakte geluksaligheid ſullen gebracht werden : waar aan dan ook vaſt is het principaalſte eynde des Gods-dienſts / namentlijk de eere Gods / welke in het ſalich-maken der menſchen ontdekt en geroemd werd. Van deſe ſaken is de natuurelijke Gods-dienſt onwetende / en heeft van de ſelve noch kenniſſe noch vaſten grond / om tot ſoodanigen ſekeren hope te konnen op-klimmen : als vervreemd zijnde van het burgerſchap Iſraëls , en vreemdelingen van de beloften , geen hope hebbende , &c. *Epheſ.* 2. 12. 1 *Theſſ.* 4. 13. op dat gy niet bedroefd zijt , gelyk de andere die geen hope hebben.

Ten derden / hoe-wel den natuurelyken en Chriſtelyken Gods-dienſt voor ſoo verre in weſen over een komen / datſe beyde vertoonen en omhelſen een kenniſſe van God / en Goddelijke ſaken ; als mede een wijſe en maniere om God te erkennen / en te dienen. Nochtans is de kenniſſe die wy / behalven en boven de natuurelijke kenniſſe / van God hebben / uyt de H. Schriften ; en die maniere van God in Chriſto / en volgens ſijn woord / te dienen , ſoo veel treffelijker en uytnemender dan den natuurelijken Gods-dienſt / dat ſoodanigen verſchil (inſonderheid de twee voorgaande redenen daar by gevoegd zijnde) genoegſaam is / om te beſluyten , dat den Chriſtelijken Gods-dienſt van de natuurelijke ſpecie ofte in ſoorte en gedaante onderſcheyden is.

† *Pag.* 186. ſtaat / dat den waren Gods-dienſt ten principalen niet beſtaat in kennis . of geloof en belydenis ; maar in oeffeninge der waare Godſaligheid , vloeyende uyt rechte kenniſſe en erkenteniſſe Gods. Dit leerd ons den Apoſtel Jacobus als hy ſchrijfd *Cap.* 1. 22. Syt daders des Woords , en niet alleen hoorders , u ſelven met valſche overleggingen bedriegende. Vs. 26. 27. Indien yemand onder u dunckt dat hy Gods-dienſtig is , en ſyne tonge niet in toom houd , maar ſyn herte verleyd , deſen Gods-dienſt is ydel. De ſuyvere en onbevlekte Gods-dienſt voor God en den Vader is deſe, Weduwen en Weeſen te beſoeken in haare verdrukkinge , en hem ſelven onbeſmet te bewaren van de Wereld. En *Cap.* 2. leerd hy wijdloopig / dat alle geloof en belijdeniſſe / welke door de goede werken niet beweſen word oprecht en krachtdadig te zijn / ydel, dood, en krachteloos is. 2 *Cor.* 13. 2. Al waar 't dat ik alle de verborgentheden wiſt , en alle wetenſchap : en al waar 't dat ik al het geloof had , ſoo dat ik Bergen verſettede , en de liefde niet hadde , ſoo waar ik niets. In Chriſto heeft geen ding kracht , dan het geloove door de liefde werkende. *Gal.* 5. 6. *Tit.* 1. 16. Sy belijden datſe God kennen , maar ſy verloochenen hem met de werken , alſoo 1 *Joh.* 2. 3. Hier aan kennen wy , dat wy hem gekend hebben , ſoo wy ſijne Geboden bewaren. Die daar ſegd ik kenne hem , en ſijne Geboden niet bewaard , die is een leugenaar , en in dien is de waarheid niet. *Matth.* 7. 21, 22, 23. Niet een yegelijk die tot my ſegd , Heere , Heere , ſal ingaan in het Koninkryke der Hemelen : maar die daar doed den wille myns Vaders die in de Hemelen is. Veele ſullen ten dien dage tot my ſeggen , Heere , Heere , hebben wy niet in uwen naam geprophetеerd , en in uwen naam duyvelen uytgeworpen , en in uwen naam veele krachten gedaan ? en dan ſal ik haar opentlyk aanſeggen , ik heb u noyt gekend. Gaat weg van my gy die ongerechtigheid werkt. En ſoo voorts.

Indien hier yemand tegenwerpt / dat Chriſtus ſegd / *Joh.* 17. 3. Dit is het Eeuwige Leven , dat ſy u kennen , den eenigen waarachtigen God , en Jeſum Chriſtum dien gy geſonden hebt. En daar uyt wil beſluyten / dat den waren Gods-dienſt ten principalen beſtaat in een kenniſſe / en niet in de ware Godſaligheid / welke uyt de rechte kenniſſe Gods vloeyd. Ik antwoorde / dat / na het oordeel der Gereformeerde Gods-geleerden het

† *Waar in den rechten Gods-dienſt principalijk beſtaat ?*

Eeuwig Leven in de voor-gemelde plaats genomen werd / voor een nootſakelijk middel om tot het Eeuwige Leven te geraken : ſoo dat den zin is / dat / om Salig te werden / de rechte kenniſſe des waren Gods / en des Saligmakers Chriſti / als een voorgaand middel / nootſakelijk vereyſcht word / 't welk niet word geloochend. Ten anderen / het is allen Gods-geleerden wel bekend / dat / volgens de manieren van ſpreken / in de H. Schriften ſeer gebruykelijk / de woorden van kenniſſe, ook in ſich begrijpen de beduydeniſſe der wille, genegentheden, en betrachtingen, of daden / welke daar uyt volgen. Als / by voorbeeld / *Pſal.* 1. v. 6. Want de Heere kend den weg der rechtveerdigen. Dat is / (gelijk de aanteykeningen van onſen Bybel dat uyt leggen) God bemind den weg der vrome, heefter een behagen in, kentſe voor goed, en draagter ſorge voor. Gelijk aldaar met veel andere plaatſen der H. Schrift bewesen word. Soo ook *Matth.* 7. 23. Ik hebbe u noyt gekend. Namentlijk voor de mijne, gelijk onſe Uytleggers in onſen Bybel hebben verklaard. *Rom.* 9. v. 2. God heeft ſijn Volk niet verſtooten, dat hy te vooren gekend heeft. Dat is / gelijk onſe Uytleggers dat verklaren aan den kant, dat hy voor het ſijne erkend en verkoren heeft, &c. Soo dat ; in den bygebrachten Text / *Joh.* 17. 3. niet word geſproken van een bloote ofte enkele ſpeculative kenniſſe in ſich ſelven / maar van een kenniſſe welke geheyligd is / en uyt welke de ware Godſaligheid veroorſaakt word. Soo word ook het woord kenniſſe genomen. *Jerem.* 9. 24. Maar die ſich beroemd, beroeme ſich hier in, dat hy verſtaat, en my kend, dat ik de Heere ben, doende weldadigheid, recht en gerechtigheid op der Aarden: want in die dingen hebbe ik luſt, ſpreekt de Heere. Item / *Hoſ.* 4. 6. Mijn Volk is uytgeroeyd, om dat het ſonder kenniſſe is : dewijle gy de kenniſſe verworpen hebt, heb ik u ook verworpen, dat gy my 't Prieſter-Ampt niet ſult bedienen ; dewijle gy de Wet uwes Gods vergeten hebt, ſal ik ook uwe Kinderen vergeten. En veele diergelijke Texten meer. En dat de ſelve niet van eene enkele kenniſſe Gods / maar van de kenniſſe welke krachtdadig is tot Godſaligheid, ofte welke is na de Godſaligheid, (gelijk Paulus ſpreekt ; *Tit.* 1. 1.) te verſtaan zijn / blijkt voor eerſt / om dat anderſins alle kenniſſe Gods / en der Goddelijke ſaken / niet alleen ydel is ; maar daar en boven een groote verſwaringe van de rechtveerdige verdoemeniſſe der menſchen. *Luc.* 12. v. 47. En die Dienſt-knecht welke geweten heeft den wille ſijns Heeren, en ſich niet bereyd, noch na ſijnen wille gedaan heeft, die ſal met veele ſlagen geſlagen worden. *Jac.* 4. 17. Wie dan weet goed te doen, en niet doed, dien is het ſonde. Dat is / dien is de ſonde te ſwaarder / en ſijn verdoemeniſſe te rechtveerdiger. Ten anderen / dat het woord kenniſſe, ſoo als wy geſegd hebben / en niet anders moet verſtaan worden / blijkt uyt den Text ſelve / *Hoſ.* 4. 6. Want daar ſtaat / datſe de Wet haares Gods vergeten hadden. 't Welk (na de gewoonelijke maniere van ſpreken der H. Schriften) te kennen geeft / datſe de Wet Gods wel wiſten / maar datſe die niet betrachten / maar verſuymden / en met haar leven tegen liepen. Ten anderen / den Text drukt uyt / datſe van God rechtveerdelijk verworpen wierden / om datſe uyt moetwil de kenniſſe Gods verwierpen : het welke een rechtveerdige reden was van haar veroordeelinge ; maar daar uyt volgd geenſins dat in enkele kenniſſe den waren Gods-dienſt principalijk gelegen is. Want / indien dat waar is / ſoo ſal moeten volgen / dat de Heydenen / van welke wijdloopig geſprooken word / *Rom.* 1. het principaalſte deel van den waren Gods-dienſt (immers natuurelijken) gehad hebben. Want daar ſtaat / v. 19. Dat het geene van God kennelijk is, in haar is openbaar geweeſt : want God heeft het haar geopenbaard. Want ſijne onſienelijke dingen worden van de Scheppinge der Wereld aan uyt de Schepſelen verſtaan en doorſien, beyde ſijne eeuwige kracht en Goddelijkheid, op dat ſy niet te verontſchuldigen ſouden zijn. Soo datſe ja kenniſſe van God hebben gehad. Maar datſe ſouden gehad hebben het principaalſte deel des waarachtigen Godsdienſts, om datſe die kenniſſe Gods hadden / dat ſtrijd tegens het geene voorgaans in dat ſelve Cappittel van Apoſtel van haar getuygd. Als namentlijk. v. 18. Datſe de waarheid in ongerechtigheid t' onder gehouden hebben. v. 21. Om datſe ſy God kennende, hem niet als God hebben verheerlijkt ofte gedankt : &c. En daarom (v. 24). heeftſe God ook overgegeven in de begeerlijkheid haarer herten, tot onreynigheid, om haare lichamen onder malkanderen te ontëeren. Als die de waarheid Gods veranderd hebben in leugen, en het Schepſel geëerd en gediend boven den Schepper, die, &c. v. 28. En gelijk het haar niet goed gedacht en heeft God in erkenteniſſe te houden, ſoo heeftſe God overgegeven in eenen verkeerden zin, om te doen dingen die niet en betamen. Vervuld zijnde met alle ongerechtigheid, &c. Inſgelijks ſal men moeten ſeggen van de Joden van welke gehandeld werd / *Rom.* 2. datſe het principaalſte deel des waarachtigen Gods-dienſts betracht hebben. Want daar word van haar getuygd v. 18. Gy weet ſijnen wille, en beproefd de dingen die daar verſchillen, zijnde onderweſen uyt de Wet. En gy betrouwd u ſelven te zijn een Leydſman der blinde, een licht der geene die in de duyſterniſſe zijn : een onderrichter der onwijſe, en een Leermeeſter der onwetende, hebbende de gedaante der kenniſſe, en der waarheid in de Wet. Dat nochtans deſe Lieden geenſins hebben betracht / ofte kan toegeſchreven worden / dat ſy het principaalſte deel des Gods-dienſts gehad hebben / blijkt uyt de volgende woorden / v. 21. Die dan eenen anderen leerd, leerd gy u ſelven niet ? Die Predikt datmen niet ſtelen ſal, ſteeld gy ? die ſegd datmen geen over-ſpel doen ſal, doed gy over-ſpel ? die van de Afgoden een grouwel hebt, beroofd gy het Heylige ? die op de Wet roemd, ontëerd gy God door de overtredinge der Wet ? want de name Gods word om uwen 't wille gelaſterd onder de Heydenen : en ſoo voorts. Ja dat meer is / gemerkt de duyvelen gelooven datter een God is, en een groote kenniſſe van God en Chriſto toegeſtaan word / ſoo ſal moeten volgen / datmen van haar ook ſeggen kan / datſe het principaalſte deel des waarachtigen Gods-dienſts hebben ; 't welk immers niet accordeerd met de H. Schriften / noch het gevoelen der rechtſinnige Gods-geleerden.

Soo dat deſe leere niet alleen ſtrijd tegen Gods Woord / maar ook in haar ſelven ſeer ergerlijk / en de bevorderinge der Godſaligheid gantſch nadeelig is ; want daar door leeren de lieden betrouwen op een ſpeculative kenniſſe, en uytwendige belijdeniſſe der waarheid ; onder en tuſſchen weynig of niet over de oeffeninge der ſelve kenniſſe / geloof / en belijdeniſſe / tot waare Godſaligheid / bekommerd zijnde : en ſoo verleyden ſy haar ſelve ſeer jammerlijk en ſchandelijk / *Jac.* 1. v. 22. 26, 27. Want ſy belijden datſe God kennen, maar ſy verloochenen hem met de werken, *Tit.* 2. 16. Leerd ons niet de dagelijkſche bevindinge / datter veele menſchen zijn / welke goede en groote kenniſſe hebben van God / en Goddelijke ſaken ; welke nochtans niet konnen geſegd worden (om datſe de geſonde leere der waarheid verſtaan / gelooven / en belijden) datſe het principaalſte deel van den waarachtigen Gods-dienſt hebben / ofte betrachten : want ſy zijn in haar leven dikmaal gantſch onheylig / ſeer godloos ja van de ſnoodſte ſlag der menſchen die men vind ; en / gelijk Paulus ſpreekt van ſoodanige belijders van de kenniſſe Gods / *Tit.* 2. 16. Sy zijn grouwelijk, en ongehoorſaam, en tot alle goede werken ondeugende. Waar uyt dan het ſpreek-woord geſproten is / hoe geleerder, hoe verkeerder. Het geene wy beveſtigen / wijſt ook de H. Schrift genoegſaam aan / alsſe getuygd dat God een yder ſal

oordeelen na ſijne werken, *Rom.* 2. 6. 2 *Cor.* 5. 10. 1 *Petr.* 1. v. 18. C.

Het is mede bekend / dat het eynde waar toe yets anders als een middel geſchikt word / in ſich ſelven uytnemender is / dan het middel dat maar gebruykt word / om het eynde te bereyken. Want de goedheid ofte min en meerder waardigheid van de middelen ; word met reden geacht / na dat ſe min of meer bequaam en krachtdadig zijn / om het voorgeſtelde eynde te bekomen ; 't werk verkregen zijnde / ſoo houden de middelen in haar gebruyk op. Waar uyt dan volgd / dewyle alle kenniſſe Gods, en van Goddelijke ſaken / beſtierd en geſchikt moet werden / tot bevorderinge van de ware Godſaligheid , en eere Gods / als tot haar eynde : dat den Gods-dienſt niet ten principalen in de kenniſſe, maar in de Godſaligheid, uyt de kenniſſe vloeyende ; gelegen is.

† Wat aangaat den oorſpronk der zielen in de voortteelinge der menſchen / daar van heb ik in het voorgemelde Boek myn gevoelen niet uytdrukkelijk getoond / maar alleen de meeninge van andere / met hare redenen / en tegen-redenen / aangeweſen / op dat den Leeſer te beter mochte onderrecht zijn / om ſijn eygen oordeel daar over te vellen. Maar in de Voor-reden heb ik kortelijk mijn gevoelen uytgedrukt *pag.* 91. met deſe volgende woorden. Wat aangaat de zielen der menſchen, wy hebben getoond, dat den oorſpronk der ſelve (om hare uytſtekende voortreffelijkheid) Gode op een byſondere wyſe, in de H. Schriften toegeëygend word. En datſe derhalven van God voortgebracht worden ; nochtans niet buyten hare lighamen, nog ſonder tuſſchen-komende middel-oorſaak ; maar na den cours der gewoonelijke en alles onderhoudende beſchikkinge Gods, door de voortteelinge der ouders , volgens den zegen in den beginne der Scheppinge over haar geſproken , *Gen.* 1. 28. *En God zegendeſe ; en God ſeyde tot hen : weeſt vruchtbaar en vermenigvuldigd , en vervullet de Aarde*, &c.

Met welke woorden (op dat van een yeder mijn meeninge wel mag verſtaan worden) ik deſe volgende ſaken wil te kennen geven / voor eerſt / dat het / ſelfs volgens de natuurelijke redeneringe / gansch onmogelijk ja onbedenkelijk is / dat uyt eenig enkel lighaam / als ſoodanig aangemerkt (beſtaande in een uytbreydinge / in lengte, diepte, en breedte) ſoude een onlighamelijken Geeſt / als de ziele der menſchen is / voortgebracht worden. Want de redelijke ziele der menſchen gaat in bequaamheden / uytnementheid / en krachten / onvergelijkelijk by na den ganſchen aard en weſen der lighamen te boven : hoe ſoude dan deſe zielen eenigſins uyt de lighamelijke ſtoffe konnen voortgebracht werden ? daarom word het Scheppen der zielen / in de lighamen der menſchen / Gode als een byſondere en uytſtekende werk toegeſchreven ; gelijk wy hier in het meergemelde Boek / ofte Natuur-tooneel aangeweſen hebben / *pag.* 164. uyt *Eccl.* 12. 7. En de geeſt wederom tot God keerde, dieſe gegeven heeft. *Zach.* 12. 1. Die des menſchen geeſt in ſijn binnenſte formeerd. *Eſa.* 57. 16. Want de geeſt ſoude van voor mijn aangeſichte overſtelpt worden , en de zielen die ik gemaakt hebbe. Daarom werd God *Heb.* 12. 9. by uytnementheid / en in tegenſtellinge van de Vaders des vleeſchs, ofte der lighamen / genaamd den Vader der geeſten, &c. En ſoo leſen wy mede van de Scheppinge Adams / *Gen.* 2. 7. Dat God de menſche eerſt geformeerd hadde uyt den ſtof der Aarden ; en dat God daar na de ziele des menſchen in dat lighaam voortgebracht / en met het ſelve vereenigd heeft. 't Welk Moſes aldaar uytdrukt met deſe woorden v. 7. En God hadde in des menſchen neuſgaten geblaſen den adem des levens : alſoo word den menſche tot een levendige ziele. 't Geene nu God daar beſchreven word gedaan te hebben op een extraordinare en boven natuurlijke wijſe / dat voltrekt en doed God nog dagelijks in de voortteelinge der menſchen / volgens dien cours en ordre der natuure / welke hy / na ſijn behagen en gewoonelijke voorſienigheid / in den beginne der Scheppinge ingeſteld en beveſtigd heeft.

Ten tweeden / ſoo oordeel ik / dat de zielen niet buyten / maar in de lighamen der menſchen geſchapen worden. Want ik geen oorſaak kan ſien / of in Gods Woord ; of in de geſtalte der natuur : waarom dat ſommige / ſoo Philoſophi als andere / meenen / dat God de zielen der menſchen ſoude ſcheppen buyten hare lighamen, in den Hemel / of elders / en datſe daar na in de lighamen geſonden of geſtort worden. Daar nogtans de H. Schrifft uytdrukkelijk ſegd / *Zach.* 12. 1. Dat God de zielen niet buyten / maar in het binnenſte van den menſche formeerd. Ook hebben de zielen voor de formatie / ofte geboorte der menſchen / buyten hare lighamen geen gebruyk / ofte yets te doen ; aangeſien het geeſten zijn / van ſoodanige aart / en tot ſulken eynde van God geſchapen / datſe met de lighamen der menſchen ſoo naauw vereenigd worden / dat uyt dier beyder t' ſamenvoeginge / een menſchelijke natuur beſtaat / en voortkomt. Soo ſegd mede den geleerden Zanchius *lib. de Operibus* 6. *Dierum pag.* 629. De zielen der menſchen werden van God niet geſchapen dan in de geformeerde lighamen der menſchen. De zielen dan der menſchen werden in de voortteelinge van God vereenigd met hare lighamen / en door die ſelve vereeniginge met de lighamen / wordenſe van God in deſelve voortgebracht. Deſe vereeniginge der zielen met de lighamen / geſchied eenigſins door tuſſchen-komen der lighamelijke levende geeſten , gelijk wy breeder getoond hebben in de Voor-reden *pag.* 92. Met welke de ziele ſoo naauw vereenigd is / datſe niet dan door God ſelve (die deſe vereeniginge gemaakt heeft) daar van geſcheyden kan worden / gelijk verder aangeweſen word *pag.* 164.

Ten derden / heb ik in den uytleg van den oorſpronk der menſchelijke ziele / in de plaats te vooren aangetogen ; in de Inleydinge *pag.* 90. geſteld / dat God de zielen niet en ſchept ſonder eenige tuſſchen-komende middel-oorſaak ; maar na den cours der gewoonelijke en alles onderhoudende beſchikkinge Gods / door de voortteelinge der ouders / volgens den ſegen in den beginne der Scheppinge over haar uytgeſproken / *Gen.* 1. 28. D. Wallæus heeft dit duydelijk aangeweſen *Locor. Comm. pag.* 235. *Homo producit corpus organicum, & diſpoſitionem infallibilem ad animam acquirendam, ex Dei promiſſione, & conjugii inſtitutione.* Dat is / den menſche brengd een wel geformeerd lighaam voort, en een onfeylbare geſtalte des ſelfs om de ziele te verkrijgen : uyt kragt van de belofte en inſtellinge des Houwelijks. *Gen.* 1. 28. Hoe nu God in het voortbrengen der menſchelijke zielen / de natuurelijke t' ſamen loopende oorſaken in de voortteelinge / als een werk-tuyg / ofte tuſſchen-komende middel gebruykt / heeft ſeer breede / en ten overvloede uytgelegd D. Franciſcus Junius ſchrijvende over *Gen.* 2. *pag.* 31. en de volgende. Alwaar hy onder anderen aldus / ſchrijft *pag.* 24. Den menſch is een inſtrument van beyde natuuren (namentlijk der ziel en des lighaams) in de voortteelinge van den menſch, en die beyde natuuren een inſtrument Gods in 't gemeen den menſche voortbrengende zedert de ſcheppinge , uyt kracht van de Goddelijke inſtellinge der natuur , welke God gewilt heeft van het begin der Scheppinge af , dat in de byſondere onderwerpen der natuur verblijven ſoude , en ſoo voorts. Een weynig daar na ſchrijft hy aldus. *Illa animæ humanæ in corpus infuſio in omnibus Adami poſteris, non eſt creationis primo, & per ſe, neque proprie creatio dicenda eſt, ſed potius providentiæ ex creatione opus eſt : prout propagationem omnes naturæ, id eſt, ordinato inſtrumento providentiæ, non creationis termino aut puncto tribuerunt.* Die inſtortinge der

men-

† *Van den oorſpronk den zielen.*

Digitized by Google

menſchelijke ziele in alle de nakomelingen van *Adam*, behoord niet eerſt, noch in ſich ſelven, tot de Scheppinge, en moet ook eygentlijk geen Scheppinge genaamd worden, maar is veel liever een werk der voorſienigheid uyt de Scheppinge, gelijkſe alle de voortteelinge de natuure, dat is het gewoonelijke Inſtrument der voorſienigheid, maar niet het uyt-eynde der Scheppinge toegeſchreven hebben. Wat hier in het gevoelen is van den vermaarden D. Mareſius, kan een yder na ſien in ſijn Syſtema *pag.* 110. Daar hy uytdrukkelijk ſchrijft / dat de zielen uyt kracht van de voortteelinge voortgebracht worden; en dat het gevoelen van het Scheppen der zielen van God meer ſteund op Philoſophiſche redenen / en die onſeker zijn / dan op klare getuygeniſſen der H. Schrift. Maar datter voor deſen veele zijn geweeſt / en nu noch zijn / welke oordeelen dat / gelijk de andere formen ſich in 't gemeen voort-ſetten / ſoo ook de eene ziele van de andere ontſteken word / gelijk het eene licht van het ander: en dat door en om den gemeenen zegen den menſche van God toegebracht / *Gen.* 1. 28. En daar is niet aan te twijffelen / of dat volgens dit gevoelen / (welke ook de ſtantvaſtige meeninge van Auguſtinus is geweeſt) de voortſettinge der erf ſonde veel lichter kan verweerd worden. En dat het gemelde gevoelen de H. Schriften ook ſchijnen te beveſtigen / en aldermeeſt alsſe verhalen / dat de zielen / dat is / perſoonen der kinderen / en wel in haar geheel / uyt de heupe van haar ouders voortgekomen zijn: en met namen *Gen.* 46. 26. Alle de zielen die met *Jacob* in Egypten quamen, uyt ſijne heupe geſprooten, waren ſes-en-ſeſtig zielen.

Den geleerden D. Altingius *Locor. Comm. pag.* 451. ſchrijfd hier aldus. Het verſchil van den oorſpronk der zielen, in de voortteelinge der menſchen, is meer natuurelijk, dan tot de Gods-geleerdheid behoorende: van welke aan weder zijden met waarſchijnelijkheid gediſputeerd word, uyt Gods Woord, en met redenen. En, hoe-wel het gevoelen der immediate Scheppinge der zielen waarſchijnelijker is: ſoo iſt nochtans van ſulken ſekeren waarheid niet, dat men daar van eenigſins een gemeen oordeel ſoude konnen ſtrijken, 't welk ons noodig zy om te gelooven. Waar uyt dan blijkt / dat / hoewel het waarachtig waare / 't geene my den beſchuldiger te laſte gelegd heeft / namentlijk / dat mijn Boek ſegd, (want dit zijn ſijne eygen woorden) dat de ziele als een derde, van andere geteeld word, ſoo ſoude hy echter daar in geen rechtveerdige oorſaak gevonden hebben / om my te beſchuldigen: en nu veel min / alſoo ik in het verklaren van mijn gevoelen / ſoodanige noch diergelijke woorden niet geſchreven hebbe.

† *Pag.* 192. ſtaat / dat niet te werken op den Dach des Heeren, niet is eenige deugd ofte deel van den Gods-dienſt; maar alleen een ſaak die noodig is tot het eynde des Ruſt-dachs, om den openbaren Gods-Dienſt te oeffenen, en dien tijd tot heylige betrachtingen te beſteden, &c.

De waarheid van het geene ik hier geſteld hebbe / kan ſeer lichtelijk verſtaan worden. Want indien niet werken / ofte ledig te zijn / en niet te doen / in ſich ſelven een deugd / en deel des Gods-dienſts / waare; ſoo ſoude ſulks niet alleen op den Dach des Heeren / maar altoos moeten waarachtig zijn / en den menſch ſoude daar toe altoos verplicht blijven. Want dat in ſich ſelven / en in ſijn eygen aart en natuur aangemerkt zijnde / een deugd is: dat is altoos een deugd; en kan op d' een tijd geen deugd / en op d' ander geen ſonde weſen. Ten anderen / indien niet te werken in ſijn eygen ſelven een deugd en deel des Gods-dienſts is / ſoo dienen die menſchen ook God / die op den Ruſt-dach ſlapen / luy / ledig / en vaddig zijn / en den Gods-dienſt verſuymen: ja ook de beeſten ſullen een deugd / en deel des Gods-dienſts betrachten / alsſe nevens en met de menſchen van haren arbeyd ruſten.

† *Vande ruſte des Sabbaths.*

Tegenw. God heeft uytdrukkelijk in het derde gebod belaſt / dat ook de beeſten en de vremdelingen moeſten ruſten, hoe-welſe den Gods-dienſt niet betrachteden. Soo heeft dan God de ruſte niet alleen geboden / als yets dat noodig was om God te konnen dienen / maar om haar ſelfs wille.

Ik antwoorde met den ſeer vermaarden en geleerden D. Rivetus in 4. *Præcept.* Dat God geboden heeft / dat de beeſten ſouden ruſten op den Sabbath / niet om dat de ruſte in haar ſelven een deugd is / ofte gedeelte des Gods-dienſts. Maar / voor eerſt / op dat de Joden ſouden gewend worden barmhertigheid te oeffenen. Want dewijle God haar beval datſe ook hare beeſten moeſten laten ruſten; ſoo kondenſe en moeſtenſe daar uyt leeren / datſe veel meer medelijden en barmhertigheid gehouden waren aan de menſchen te bewijſen / volgens het ſeggen Salomons *Prov.* 12. 10. De Rechtveerdige kend het leven van ſijn Vee, maar de barmhertigheden der godlooſe zijn wreed. Ten anderen / op dat de Joden op den Sabbath ſouden konnen ruſten / want ſy niet ſouden konnen ruſten hebben / als ſy beſig waren met hare beeſten in haren dienſt te beſtieren / en te gebruyken. Wat de vremdelingen aangaat / welke onder de Joden woonden / die moeſten onderworpen zijn de Wetten der Joden / onder welkers Regeringe en Republijke datſe leefden. De vremdelingen, die van buyten maar quamen voor een korten tijd / om Koophandel te drijven; die waren ook voor ſoo verre verbonden aan de Wetten der Jooden / datſe de ruſte en heyliginge des Sabbaths niet mochten verhinderen door haar doen / en alſoo ergerniſſe veroorſaken. Want het is het Ampt der Overheid / te verhinderen / dat ook door geen vremdelingen den Gods-dienſt / ofte uyterlijke tucht / en wel-geſtelde ordre / verſtoord ofte tegengegaan werde.

Soo is dan het werken in ſich ſelven / noch allerley werk / op den Ruſt-dach niet verboden / maar ſoodanige / welke het eynde en heyliginge der ſelve tot den Gods-dienſt verhinderen / gelijk wy uyt D. Wallæo ſullen aanwijſen. En daarom ſtaan ook de gereformeerde Gods-geleerden toe / dat op den Dach des Heeren geoorlooft zijn / niet alleen de werken welke tot de oeffeninge des uyterlijken Gods-dienſts ſelve noodig zijn / maar ook werken van tegenwoordige en onvermydelijke noodſakelijkheid, welke geen uytſtel lijden; Item / van liefde en barmhertigheid. Volgens *Marc.* 2. 27. Chriſtus ſeyde tot haar, den Sabbath is gemaakt om den menſche, niet den menſche om den Sabbath. Soo is dan den Sone des menſchen een Heere ook van den Sabbath. *Matth.* 12. 7. Doch ſoo gy geweten haddet, wat het zy, ik wil barmhertigheid, en niet offerhande, gy ſoud de onſchuldige niet veroordeeld hebben. Want den Sone des menſchen is een Heere ook van den Sabbath. Ook worden niet ongeoorlooft gehouden de werken van gemeene eerbaarheid. Gemerkt God toe laat op den dach van heylige verſamelingen ſijn eten te bereyden, *Exod.* 12. 16. En de Heere Chriſtus toeſtaat / datmen op den Sabbath ſijn Oſſe ofte Eſel van de kribbe los mag maken, en heenen leyden / om te doen drinken. *Luc.* 13. v. 15. Waar uyt men / by analogie, of den regel van gelijkheid en proportie, af-nemen mag / dat werken van gemeene eerbaarheid (als een tafel te dekken / op te nemen / een bed te maken / en ſoo voorts) / tot dienſt van den menſche / die de beeſten verre te boven gaat / op den Sabbath toegelaten zijn.

Want aangeſien de ruſte van den Sabbath geboden word tot en om de heyliging, die door den Gods-dienſt geſchied / als het principaalſte: ſoo kan men daar uyt wel beſluyten / dat de ruſte / aangaande hare grootte ofte naauwigheid / daar na moet geſchikt en geproportioneerd zijn. Dat is / dat ons ſoo veel ruſte bevolen word /

Digitized by Google

voord / als het oogmerk / eynde / en werk van dien dach / dat is / den Gods-dienſt vereyſcht: en dien volgens / dat een werk / dat van ſoo kleynen omſlag / moeyte / en tijds is / dat het noch den Gods-dienſt verhinderd / noch ons onbequaam maakt om den ſelven na behooren te plegen / niet ſtrijd met de ruſte op dien dach bevolen.

't Welk mede wel aangemerkt heeft D. D. Johannis Hoornbeek in ſijn Boek genaamd Heyliging van Gods Naam en Dach. *Cap.* 2. ſeggende / ſoo wie onder de Chriſtenen alleen ofte meeſt over de ruſte deſes dachs ſich en andere queld, en ſcrupulen moveerd, miſt het rechte pad: het is niet enkelijk nochte principalijk om de ruſte te doen, maar om de H. Oeffeninge en Gods-dienſt in de ruſt, en op dien dach: dat is, de ziele van de Wet en van 't Gebod: en hier uyt moeten alle queſtien en gevallen over de ruſte worden beantwoord, en beſliſt: dat is, wie ſulk of ſoo veel werk doed, waar door de heyliging van dien dach niet na behooren kan worden waargenomen, (te weten buyten geval van noodſakelijkheid) ſondigd. Vraag niet of gy dit of dat moogd doen, ſie maar of gy het doen kond ſonder hinder des Gods-dienſts, by u, en by anderen.

Voorts dewijle den Sabbath-dach niet is ingeſteld om te weſen een dach van verootmoeding, of een Vaſten-dach, maar datſe in de H. Schriften word geſteld en gerekend onder ofte by de Feeſt-dagen: en dat de verademinge ofte verquikkinge der dienſt-boden / en vreemdelingen / ook onder haare eynden / oogmerken / en gebruyken geſteld word / *Exod.* 23. 12. En dewijle onſen Saligmaker op den ſelven heeft te gaſte gegaan / *Luc.* 14. 1. En dat de Chriſtenen / ten tijde der Apoſtelen / op den ſelven ook wel hebben gehouden haare Liefde-maaltijden (dieſe te dier tijd gewoon waaren te houden by het Avondmaal / waar van te ſien is / 1 *Cor.* 11. 10. 21, 22. *Jud.* v. 12.) En de Oud-vaders naderhand het onbetamelijk hebben geacht op den ſelven te vaſten / tot een betuyginge van vreugde / wegens de gedachteniſſe der Opſtandinge Chriſti op dien dach. Soo kan men uyt het voorgemelde wel oordeelen / dat het met de heyliging van den Sabbath niet ſtrijd / op den ſelven eenige geoorloofde vermaakelijkheid / en verquikkinge na den lichame te genieten: mits nochtans de ſelve ſoodanig zy / datſe den Gods-dienſt niet verhindere / ofte den menſche onbequaam make om den ſelven na behooren te plegen.

Soo yemand ons tegenwerpt / dat immers in het O. Teſtament de uytwendige ruſte veel naauwer en ſtrenger is bevolen / dan in het Nieuwe: en daar uyt beſluyten wil / dat ten minſten doen de ruſte een gedeelte is geweeſt van den Gods-dienſt. Ik antwoord / dat ſulks eenigſins kan toegeſtaan worden / ten aanſien van den Ceremonieelen Gods-dienſt; voor ſoo veel ſommige oordeelen dat de lichamelijke ruſte in den O. Teſtamente ſoude geweeſt zijn een voorbeeld van de Geeſtelijke ruſte der gemoederen, ofte vrede met God / en van de eeuwige Ruſte der Saligheid in de Hemelen / *Rom.* 5. 1. *Heb.* 4. Item / een gedachteniſſe van de verloſſinge uyt Egypten / en ruſte van de langduurige ſlavernye / die de Joden in Egypten hadden ondergaan / *Deut.* 5. 15. Ja (gelijk eenige denken) dat de gemelde ruſte ook ſoude geſien hebben / als een voorbeeld op de ruſte Chriſti in het graf / op den Joodſchen Sabbath; door welke ons de Geeſtelijke en eeuwige Ruſte verkregen is. Hoe-wel / ſeg ik / dit alles eenigſins mochte ingewilligd worden: ſoo ſtrijd dat echter geenſins / tegen het geene wy te voren beveſtigd hebben; namentlijk / dat nu in het N. Teſtament / de ruſte op dien Dach des Heeren in ſich ſelven geen deugd is / ofte deel des Gods-dienſts / namentlijk / des Moreelen ofte Zedigen Gods-dienſts / gemerkt den Joodſchen Ceremonieelen Gods-dienſt afgeſchaft is.

Op dat den beſcheyden Leſer te beter in deſen onſe meeninge en de waarheid verſtaan mach / ſoo ſullen wy die wat nader verklaren / en beveſtigen / met het oordeel des geleerden Wallæi *in Locis Communibus pag.* 628. 't Welk ganſchelijk met mijn gevoelen over een komd. Wy oordeelen, dat ontrent de ruſte des vierden Gebods, tot de Wet der Zeden behoord, dat wy ſoodanigen ruſt, en ophouden van de Wereltſche en dienſtbare werken gebruyken, en de onſe te gebruyken toe laten, ja dwijngen, hoedanige tot verquikkinge van onſen dagelijkſchen arbeyd noodſakelijk is; gelijk deſe ſelve redenen van God *Deut.* 5. 14. by het Gebod ſelve gevoegd word. Op dat uwe Dienſt-knecht en uwe Dienſt-maagd ruſte gelijk als gy. *Exod.* 23. 12. *Op dat uwen Oſſe en Eſel ruſte, en dat uwer Dienſt-maagd Sone en den Vreemdelink adem ſcheppe.* Doch gemerkt deſe ruſte in ſich ſelven niet Gods-dienſtig is, ofte tot de Zeden behoord, maar alleen om, en uyt inſicht van haare Zedige en Gods-dienſtige eynde: daarom moet men ſoo grooten ruſte gebruyken, en ons Huyſgeſin toelaten uyt kracht van het vierde Gebod, als tot verquikkinge, en heyliging van dien dach nootſakelijk is. Maar op kleynigheden en lichter ſaken, door welke ons lichaam niet werd vermoeyd, noch het gemoed van den Gods-dienſt verhinderd, moetmen hier geen acht nemen: om dat die meer ſien op een ſlaafachtige benaauwtheid dan een kinderlijke vryheid, en geheelijk behooren tot dat *jok, dat noch wy, noch onſe Vaders niet hebben konnen dragen*, gelijk den Apoſtel ſpreekt / *Act.* 15. 10. maar dat wy van die dienſt-bare bangigheid, door de *aanneminge tot kinderen in Chriſto* verloſt zijn, leerd ons met opſtel en in het breede den Apoſtel, *Gal.* 4. en 5. Dus verre D. D. Walæus.

Tegenw. Maar / ſal miſſchien yemand ſeggen / hoe-wel het ruſten van ſijnen arbeyd in ſich ſelven geen deugd / ofte deel des Gods-dienſts is / nochtans is het een deugd / ofte gehoorſaamheid / op den Ruſt-dach niet te werken / uyt inſicht van Gods bevel / en enkelijk om dat hy ſulks ons verboden heeft. Doch diend tot antwoord / dat God ons het werken niet heeft verboden; om dat het in ſich ſelven een deugd is / maar op dat wy tot ſijnen H. Dienſt ſoude bequaam weſen. Sulks dat / gelijk wy geſchreven hebben / de ruſte in ſich ſelven geen deel des Gods-dienſts is / of eenige deugdſaamheid omhelſt / maar enkelijk geboden is / en beſtierd moet werden tot het eynde des vierden Gebods / namentlijk / dat wy mogen bequaam zijn om den Ruſt-dach in heylige betrachtingen door te brengen.

Hier op ſlaat het geene Calvinus ſchrijfd *in Epiſt. ad Coloſſ. Cap.* 2. 16. *atqui dicet quiſpiam, nos adhuc retinemus aliquam dierum obſervationem. Reſpondeo, nos dies nequaquam ſervare, quaſi in feriis aliqua ſit religio, aut quaſi fas non ſit tunc laborare: ſed reſpectum haberi politiæ, & ordinis, non dierum.* Dat is / maar ſal ymand ſeggen, wy behouden noch eenig onderhoud van dagen. Ik antwoord, dat wy geenſins de dagen onderhouden, als of in de dagen van niet te werken eenigen Gods-dienſt waare, ofte als of men in dien tijd niet mochte werken: maar om datter inſicht genomen werd op de goede politie en ordre, maar niet op de dagen. *Zanchius in Præcept.* 4. *quæſt.* 3. *de Feſtis.* Het werken is in ſich ſelven op den Feeſt-dach niet verboden, maar alleen voor ſoo veel als wy daar door verhinderd worden met de broederen de Gods-dienſt te oeffenen.

† *Pag.* 191. ſtaat / dat de onderhoudinge van den Dach des Heeren, niet is ingeſteld door een uytgedrukt bevel des Heeren Chriſti, maar door het exempel der H. Apoſtelen, en der eerſte en volgende Chriſten gemeenten, welke dien dach, van de tijden der Apoſtelen af, tot heden toe, geduuriglijk onderhouden hebben. Waar in ik niets hebbe beveſtigt / dan het geene over een ſtemd met de H. Schriften / de oudſte Ker-

† *Van de inſtellinge des Sabbaths.*

Digitized by Google

kelijke geſchiedeniſſen / bekende waarheid / en het gevoelen der Gereformeerde Kerken / en Leeraars.

Daar van getuygd Calvinus *lib. Inſtit.* 2. *cap.* 8. *art.* 33. aldus. Om dat het dienſtig was de ſuperſtitie wech te nemen, ſoo is den Joden den dach haares Gods-dienſts wech genomen: maar om dat het tot de behoorelijke ordre en vrede der Kerken noodig was, ſoo is eenen anderen dach in des ſelfs plaatſe geſteld. Hoe-wel de Oude niet ſonder keuſe dien dach, welken wy des Heeren noemen, in plaats van den Joodſchen Sabbath geſteld hebben. Met welke woorden hy te kennen geeft / dat den dach des Heeren is ingeſteld in de plaats van den Joodſchen Sabbath: eerſt om te toonen de vrijheid der Chriſtenen / datſe aan de Joodſche Sabbathen en Feeſt-dagen niet meer waaren verbonden. Ten anderen / ter gedachteniſſe der Opſtandige Chriſti, om dat hy op dien dach uyt den dooden is opgewekt. En alſoo de ordre en ſtichtinge der Gemeente vereyſchte / datter eenen ſekeren beſtemden tijd tot den Gods-dienſt wierd afgeſcheyden: ſoo hebben de Chriſten Gemeynten daar toe dien dach geordend / welke / om gemelde reden / van de tijden der H. Apoſtelen af / altoos onderhouden was. Dit drukt den gemelden Calvinus noch klaarder uyt / *Comment. in Epiſt. ad Gal.* 4. 10. *Quando diſcernitur dies à die Religionis cauſa, quando feriæ pars divini cultus eſſe cenſentur: tum dies perperam obſervantur. Nos hodie cum dierum diſcrimine non induimus neceſſitatis laqueum conſcientiis, non diſcernimus dies, quaſi alius alio ſit ſanctior, non conſtituimus illic Religionem & cultum Dei, ſed tantum ordini & concordiæ conſulimus. Ita libera eſt apud nos & omni ſuperſtitione pura obſervatio.* Dat is / als den eenen dach van den anderen om der Gods-dienſt wille onderſcheyden word, als de afgeſonderde dagen geoordeeld worden een gedeelte te zijn van den Gods-dienſt, dan worden de dagen te vergeefs onderhouden. Doch als wy Chriſtenen heden onderſcheyd van dagen hebben, wy brengen geen ſtrik van noodſakelijkheid over de conſcientien, wy maken geen onderſcheyd van dagen, als of d' een heyliger waar dan d' ander, wy ſtellen daar in geen Godsdienſt, maar wy doen dat alleen om ordre en eendracht te behouden in de Gemeynte Gods. Soo dat dit onderhouden der dagen by ons ganſch vry is, en ſonder eenige ſuperſtitie.

Soo getuygen ook / dat den dach des Heeren niet is ingeſteld door eenig Gebod Gods / ofte Chriſti / maar van de Chriſtelijke Gemeenten is aangenomen / volgens het exempel der H. Apoſtelen / ter gedachteniſſe der opſtandige Chriſti / en om dat het noodig was eenen ſekeren en genoegſamen beſtemden tijd tot den Heyligen openbaren Gods-dienſt af te ſonderen / Bullingerus, P. Martyr, Urſinus, Zanchius, Danæus, en andere: ſulks dat hier in de Chriſtelijke Gemeente haare vryheid gebruykt heeft / en datſe konde en mochte eenen anderen tijd af-ſonderen tot den Gods-dienſt / indien de ſtichtinge der Gemeente / ofte eenige andere gewichtige redenen / het vereyſcht hadde. Gelijk wy ſulks in het breede uyt haare ſchriften klaarlijk ſouden konnen bewijſen / indien het noodig waar.

Soo is dan deſen dach niet genaamd den Dach des Heeren, *Apoc.* 1. 10. om datſe van den Heere Chriſto is ingeſteld / gelijk het Gebed dat onſen Saligmaker ſijne Diſcipelen voorgeſchreven heeft / het Gebed des Heeren word genaamd / om dat het van den Heere ingeſteld is: en het H. Avondmaal, het Avondmaal des Heeren, om dat het van den Heere geordineerd is. Maar deſen dach is genaamd des Heeren dach, om datſe tot gedachteniſſe van ſijne Opſtandinge / en tot ſijnen dienſt en eere / is ingeſteld; even gelijk het Huys des Heeren, de Altaren des Heeren, de Feeſten des Heeren, en ſoo voorts / genaamd worden / welke tot ſijnen dienſt geordend zijn. En dat dit de reden van de gemelde benaaminge geweeſt is / blijkt klaarlijk uyt de oude / ſoo Griekſche als Latijnſche Vaders / welke de Tempelen tot den Gods-dienſt geſticht / genaamd hebben κυριακὰς en Dominicas, dat is / des Heeren, met het ſelve woord / dat *Apoc.* 1. 10. den Ruſt-dach, ofte eerſten dach der weke / des Heeren genaamd word. En van dat woord κυριακή is noch tot heden toe in gebruyk gebleven ons Duyts woord kirch en kerk, en van het Latijns woord Dominica, ons Duyts woord dom.

Den geleerden D. Wallæus verdedigd wijdloopig *in Suis Locis Communibus pag.* 649. Dat den Dach des Heeren / ofte Ruſt-dach dien wy nu onderhouden / niet is ingeſteld door eenig bevel Chriſti of der Apoſtelen. Want, ſegd hy / noch Chriſtus, noch ſelve de Apoſtelen, uyt eenig voorſchrift Chriſti, hebben ons ergens eenig uytgedrukt bevel van de onderhoudinge deſes daags (gelijk wel van andere plichten der Godſaligheid) nagelaten. En het ſchijnd geenſins waarſchijnelijk, indien ons Chriſtus hadde willen verbinden tot een ſekeren dach, als tot een deel van ſijnen dienſt, dat hy nergens door eenig bevel dat ſoude aangeweſen hebben.

Ten tweeden / die plaatſen der H. Schriften / in welke van den Apoſtel alle onderſcheyd der dagen uytdrukkelijk wech-genomen en verboden word; *Rom.* 14. v. 5, 6. *Gal.* 4. 10, 11. *Col.* 2. 16, 17. konnen naauwelijks over een komen met / het gevoelen der geene / die oordeelen dat den dach des Heeren door Chriſtum / ofte de Apoſtelen / ingeſteld zy. Want indien Chriſtus ſelve het onderhouden deſes daags / niet alleen met ſijn exempel / maar ook inſtellinge / ſijnen Diſcipelen bevolen heeft / ſoo ſchijnter geen vryheid meer te konnen bedacht worden / in het onderhouden deſes daags.

Ten derden / dit is geweeſt by na het eenparig gevoelen der Oude en jonger Schrijvers / dat wy den dach des Heeren niet onderhouden als een deel des Gods-dienſts / of abſoluyt noodig; noch ook uyt kracht van eenig uytgedrukt bevel / (gelijk andere noodige plichten van Godſaligheid van ons onderhouden worden) maar alleenelijk uyt oorſaak van ordre / en van het eynde. Gelijk den ſelven Wallæus veele getuygeniſſen uyt verſcheyden Gereformeerde Schrijvers en oude Vaders / by brengd / onder anderen uyt Hieronymus *in cap.* 3. *ad Gal.* Op dat, ſegd hy / de onordentelijke vergaderingen des volks, niet ſouden het geloove in Chriſto verminderen, daarom zijnder eenige dagen geſteld, op dat wy alle te ſamen ſouden komen, niet om dat dien dach op welke wy komen uytnemender is, maar op dat, op wat dach het ook zy, dat wy by een vergaderen moeten, uyt malkanders aanſchouwen te grooter vreugde ontſtaa. Item / uyt Socrates *lib.* 5. *hiſt. Eccleſ. cap.* 21. En uyt Auguſtinus *cap.* 6. *Contra Adimantum*, ook wy (ſegd hy) onderhouden het Paſcha en den dach des Heeren, &c. Maar om dat wy verſtaan waar toe ſy behooren, ſoo onderhouden wy geen tijden, maar die ſaken tot welken ſy geordend zyn. Noch voegd hy daar by Nicephorum *lib.* 12. *Cap.* 32. Welke (ſegd hy) ten rechten dat uyt *Socrates* verhaald en getuygd, dat noch Chriſtus, noch de Apoſtelen, ons eenig ſeker bevel, van deſen of geenen dach te onderhouden, nagelaten hebben, gelijkſe ons wel hebben geboden nagelaten van de andere plichten der Godſaligheid, ontrent God en onſen naaſten. Tot noch toe heb ik alleen de woorden en bewijſen des gemelden Wallæi by gebracht / liever dan mijne eygen / om den tegenſpreker te meer te overtuygen. Ook worden de redenen der geene / die anders oordeelen / door den ſelven Autheur krachtelijk weder-legd / als in de aangetogen plaats breeder te ſien is.

Voeg hier by 't geen Rivetus ſchrijft *in explicatione decalogi pag.* 119. Dat dan toegeſtaan zijnde, dat deſen dach, van de tijden der Apoſtelen af, genaamd is geweeſt DEN DACH DES HEEREN, om dat de Heere op den ſelven is opgeſtaan, en om dat op den ſelven de Kerkelijke by een komſten plegen onderhouden te werden; ſoo volgd nochtans daar uyt niet, dat dit van Chriſto, of van de Apoſtelen, door eenig bevel ingeſteld ofte be-

Digitized by Google

beveſtigd zy, en dat men dat tot een Goddelijk recht moet brengen: maar veel liever tot een ſekere gewoonte, welke doe begonnen is, en daar na allenxkens meer en meer verſterkt; en een recht geſteld heeft, doch niet anders dan Kerkelijk; het welke in de vryheid en macht der Gemeynte gelaten is, op datſe dien ſelven dach ſouden onderhouden, ofte ook veranderen, na de gelegentheid van de omſtandigheden, indien ſulks eenige reden of noodſakelijkheid ſoude raken. Doch altoos behoudende de ziele der Wet, namentlijk, des vierden Gebods, dat is, dat men eenigen bequamen tijd tot den openbaren Gods-dienſt onderhoude. En *pag.* 189. om dan te bewaren de ſubſtantie ofte eyſch en inhoud des vierden Gebods/ voor ſoo veel als daar in yets is/ dat tot de Zeden en Wet der Natuure behoord/ ſoo ſal het genoeg weſen/ dat men op eenigen dag ſich tot den Gods-dienſt ontledige/ 't welk van het Chriſtelijke volk kan bepaald worden/ acht neinende op een behoorelijke proportie van tijd/ welke tot den Gods-dienſt genoegſaam zy. Sulks dat den gemelden vermaarden Gods-geleerden Rivetus, in de gemelde plaats/ wijdloopig bewijſt/ dat wy/ noch door het vierde Gebod/ noch door eenig bevel Chriſti/ of der Apoſtelen/ tot eenigen ſekeren dach des Gods-dienſt verbonden zijn: maar dat het in de vryheid der Gemeynte gelaten is/ welke daar in het exempel en de gewoonte der Apoſtelen nagevolgd is. Ook wederlegd hy krachtelijk de redenen der geene die anders drijven. Soo dat onwederſprekelijk blijkt/ dat het geene ik geſchreven heb/ geheelijk met Gods Woord/ en het gevoelen der Gereformeerde Leeraren/ accordeerd: ja dat de ſelve noch verder gaan/ dan wel van my geſchreven is.

Miſſchien ſal hier yemand tegenwerpen/ datter ſtaat in onſen Catechiſmus op den 38. Sondach vrage 103. dat God gebied in het vierde Gebod/ dat wy inſonderheid op den Sabbath/ dat is/ op den Ruſt-dach/ tot de Gemeynte Gods neerſtelijk komen/ om Gods Woord te hooren/ de Sacramenten te gebruyken/ en ſoo voorts.

Doch diend tot antwoord/ dat ik geern toeſta/ dat men/ uyt kracht van het vierde Gebod/ God niet alleen innerlijk/ maar uytterlijk/ in de Gemeynte moet dienen; en dat derhalven tot dien openbaren Gods-dienſt een genoegſamen/ behoorelijken/ en geſetten tijd/ moet afgeſonderd werden/ op dat alles met vrede/ orde/ en goede ſtichtinge/ mach verricht werden.

Ten anderen/ ſtaa ik toe/ dat men ook geenen anderen dag en behoord te nemen/ dan die nu/ van de tijden der Apoſtelen af/ altoos in gebruyk is geweeſt. Ja dat meer is/ ik ſtaa toe/ dat aangeſien wy nu van alle de andere Ceremonien/ Feeſten/ en laſten der Joden/ ontſlagen zijn; niet minder dan van ſeven dagen eene tot den H. Gods-dienſt behoorde afgeſonderd te worden/ volgens de billijke reden/ en na proportie der gelijkheid. Maar of tot dien openbaren Gods-dienſt moet gehouden worden den Sabbath der Joden/ of den dach des Heeren/ welke wy nu (volgens het ſtantvaſtig exempel der H. Apoſtelen/ en Chriſtelijke Gemeynten) onderhouden/ of eenigen anderen dach moeten uytſonderen/ daar van en hebben wy geen uytgedrukte bepalinge in het vierde Gebod. Want wat den Joodſchen Sabbath aangaat/ die is/ nevens andere Joodſche Ceremonien/ en Feeſt-dagen/ in het N. Teſtament afgeſchaft/ *Gal.* 4. 9, 10, 11. *Col.* 2. 16, 17. *Rom.* 14. 5. Waar uyt dan blijkt/ dat de by gebrachte woorden des Catechiſmi niet mogen eygentlijk verſtaan worden; namentlijk/ dat wy Chriſtenen gehouden ſouden zijn dien dach tot den H. Gods-dienſt te gebruyken/ welke in de H. Schrift den Sabbath ofte Ruſt-dach word genaamd/ want dan ſouden wy aan den Joodſchen ſevenden dach verbonden zijn; want die alleen/ en niet den dach des Heeren/ in de H. Schriften Sabbath genaamd word. Maar in den Catechiſmo word by den Sabbath verſtaan/ dien tijd/ welke/ volgens orde der Gemeynte/ tot den openbaren Gods-dienſt altoos onderhouden is/ en buyten twijffel noch moet onderhouden werden. Om dat de H. Apoſtelen/ en de Chriſtelijke Gemeynte/ dien dach niet alleen en hebben eenparigelijk daar toe verkoren/ maar ook om verſcheyden goede redenen/ welke wy in ons meer gemelde Boek Halelu-jah/ *pag.* 191. hebben aangeweſen. Ook is 'er geen billijke reden/ waarom dat men ſelfs in bedenken behoorde te nemen/ om dien dach te veranderen: welke veranderinge ook niet dan met de meeſte verwerringe en ergerniſſe ſoude konnen geſchieden. Sulks dat het buyten alle verſchil moet by den Chriſtenen vaſt ſtaan/ dat men den Dach des Heeren/ en geenen anderen/ tot den Heyligen openbaren Gods-dienſt gebruyken moet. Sulks dat niemand 't geene wy hebben bygebracht/ miſduyden moet tot eenige kleenachtige/ ofte nadeel/ van het behoorelijk heyligen en onderhouden van den Dach des Heeren. Doch dat het oogmerk des Chriſtelijken Catechiſmi niet is/ dat de veranderinge/ (waar door/ in de plaats van den Joodſchen Sabbath/ geſteld is den Dach des Heeren/ ofte eerſten dach der weke) uyt kracht ofte bevel van het vierde Gebod der Goddelijke Wet gemaakt zy/ dat blijkt uyt den Latijnſchen Text des Catechiſmi/ welke in haare verklaringen gevolgd hebben D. Sibelius, Urſinus, en andere/ want daar word niet geſproken van eenigen Sabbath ofte Ruſt-dach: maar de woorden luyden aldus/ *atque ut ego cum aliis, tum præcipue feſtis diebus, ſtudioſe cœtus divinos frequentem.* Dat is/ en dat ik, ſoo op andere, als inſonderheid op de Feeſtdagen, de heylige by een komſte neerſtelijk waar neme, en ſoo voorts. Alwaar den Eerwaardigen Leſer klaarlijk kan ſien/ dat maar in 't gemeen word geſproken/ van dagen die tot den Heyligen Gods-dienſt afgeſonderd worden/ ſonder eenige byſondere bepalinge van dagen uyt te drukken.

Voorts/ dat den ſin en oogmerk des Catechiſmi/ ofte der geene dieſe gemaakt hebben/ niet en is geweeſt eenen ſekeren beſtemden dach te bepalen tot den Gods-dienſt/ uyt kracht van het vierde Gebod/ blijkt uyt de natuur/ eynde/ en inhoud/ des vierden Gebods/ welke geenen anderen dach beſtemd/ ofte af en ſonderd/ dan alleen den ſevenden/ na den aanvang der Scheppinge/ dat is/ dien Sabbath welke de Joden hebben onderhouden/ en door de komſte Chriſti afgeſchaft is.

Dit ſelve word noch klaarder beveſtigd/ door de uytſprake over de queſtien/ rakende de inſtellinge en onderhouden den Sabbaths/ gedaan door de Synodus Nationaal 1619. tot Dordrecht vergaderd/ in haare Poſt-acten, ſoo verre ſy noodig en dienſtig heeſt geacht tot ſtichtinge der Kerken; beſtaande in weynig Canones; ofte regulen/ luydende als volgd:

I. In 't vierde Gebod van de Wet Gods is yet Ceremonieels, en yet Moreels.

I I. Ceremonieel is de ruſte op den ſevenden dach na de Scheppinge/ en de ſtrenge onderhoudinge van dien dach/ die 't Joodſche Volk byſonderlijk is voorgeſchreven.

I I I. Moreel is/ dat een ſekeren en beſtemden dach zy geordonneerd/ tot oeffeninge des Gods-dienſt/ en ſoo grooten ruſte/ als 'et noodig is om den Gods-dienſt te plegen/ en dien heyliglijk te overdenken.

I V. Den Sabbath der Joden afgeſchaft zijnde/ moet nu van de Chriſtenen den Dach des Heeren ſolemnelijk geheyligd worden.

V. Deſen dach is/ van de tijden der Apoſtelen af/ in de eerſte algemeene Chriſtelijke Kerke altijd onderhouden geworden.

V I. Deſen dach moet alſoo tot den Gods-dienſt geheyligd en beſteed werden/ datmen op den ſelven ſich ontboude van alle dienſt-werken/ uytgenomen die de liefde/ en tegenwoordige noodwendigheid/ vereyſchen/ en

van alle ſoodanige vermakingen / die den Gods-dienſt verhinderen.

Uyt deſe regulen des Eerw. Synodus blijkt klaarlijk / dat in den Catechiſmo niet is bepaald / dat het onderhouden van den dag des Heeren gevolgd / en gegrond is geweeſt / op het vierde Gebod der Wet Gods. Want anderſins ſoude dat de Synodus mede geoordeeld hebben / en in haare Reſolutien (als een ſake vande gemeene Gereformeerde Kerken aangenomen) uytgedrukt hebben. Maar nu heeftſe met opſtel dat verſwegen / hoe-wel in dien tijd daar over in de Scholen en Kerken verſchil was.

Ten tweeden / het blijkt klaarlijk dat mijn gevoelen / tot noch toe verklaard / gauſchelijk met de regulen des Synodus over een komt / en geenſins ſtryd tegen de Formulieren van eenigheid.

Ten derden / het blijkt dat de Synodus niet heeft gedetermineerd / maar open laten ſtaan / en door by gegaan / de queſtie van den oorſpronk en eerſte inſtellinge des Sabbaths / of die geſchied zy ſtraks na de Scheppinge / ofte eerſt na de uyttocht der Kinderen Iſraëls uyt Egypten.

Ten tweeden / de queſtie van de Moraliteyt van den ſevenden dag / dat is / of men / uyt kracht van het vierde Gebod / een van zeven dagen tot den Gods-dienſt heyligen moet. Deſe vrage heeft inſgelijks de Synodus niet willen determineren / maar open laten ſtaan. Gelijk ook mede de derde / welke eygentlijk ons verſchil raakt.

Of namentlijk / den eerſten dag der weke / die wy nu onderhouden / in plaatſe van den Joodſchen Sabbath-dag / in de Chriſten kerken is opgekomen / door een formeel en ſpeciaal Gebod en inſtellinge / of door gebruyk en practyke. Item / ſoo door een Gebod en inſtellinge / van wat natuur en conditie het ſelve is te houden; van de Goddelijke / ofte alleen van Kerkelijke / authoriteyt en ordre?

En ſtaan over het ſtil-ſwijgen en door by gaan des Synodi ontrent de voorgemelde queſtien / die nochtans doen al bekend waren / en ſoo in de Scholen als Kerken in ſwang gingen / deſe volgende dingen waar te nemen.

Ten eerſten / dat men het Ja ofte Neen, dat is / het Affirmative en beveſtigende / ofte Negative en loochenende gevoelen / over die queſtien niet kan ſtellen / en houden / als een gemeen gevoelen en leere der Gereformeerde Kerke; maar dat een yeder Kerke en Perſoon daar over ſijn oordeel vry heeft / ſonder dat men malkanderen daar ontrent mach veroordeelen / ofte van eenige ongeſondheid in de gemeene leere des Geloofs verdacht-maaken: dewijle het aan geen van beyde zijden by de gemeene Kerken gedetermineerd is.

Ten tweeden / dat de Synodus de gemelde queſtien wetens / en met voorbedachtheid / heeft door by gegaan / uyt voorſichtigheid / en tot de gemeene ſtichtinge der Kerken. Om dat aan weder-zijden zijn conſiderable redenen / als mede geleerde en Godſalige Autheuren / en voorſtanders / onder de Gereformeerde Theologanten: ſoo dat men / behoudens de Orthodoxie, of rechtſinnigheid der leere / en een goede conſcientie / daar in verſchillen mach.

Behalven deſe reden zijnder noch andere meer / om welke de Synodus de gemelde queſtien heeft willen onbepaald, en in een yeders oordeel vry laten. Als voor eerſt / om datſe over de ſelve ſoo klaren ſekerheid / noch in Gods Woord / noch in de gemeene Belijdeniſſe des Geloofs / noch in de Catechiſmo / niet vond / welke haar tot determinatien dier queſtien konde bewegen. Ten anderen / om datſe oordeelde dat de gemelde queſtien van ſoodanigen gewichte / en noodſakelijkheid / tot ſtichtinge der gemeene Kerken / niet waren / dat het noodig was in ſoodanigen gelegentheid / en twijffelachtigheid der verſchillen / determinatie te doen. Want daar is anderſins niet aan te twijffelen / ofte de Synodus in die ſaake beſich zijnde (en wetende dat de voorſeyde queſtien ſweefden in de Scholen en Kerken) ſoude die vraag af-gehandeld en bepaald hebben / indienſe hadden geoordeeld / datſe in Gods Woord / en gemeene Belijdeniſſen / Catechiſmen / en Formulieren van eenigheid / ofte in het gevoelen van het meeſtendeel der geleerdſte en deftigſte Gods-geleerden / gegrondet en uytgedrukt geweeſt waren.

Hier van ſchrijft aldus den vermaarden Profeſſor D. Anth. Walæus, in 't begin van ſijn Tractaat van den Sabbath. Ja ſelfs de Nationale Synodus / als / na het vertrek der Uytheemſche Gods-geleerden / de verſchillen van den Sabbath haar waren vertoond / heeft niet goed geoordeeld de ſelve af te handelen / met veroordeelinge van d' een of d' ander zijde; om dat de ſelve ook tot andere Gemeenten behoorden; maar heeft geraatſamer geacht / die verſachtinge en moderatie te gebruyken / datſe dat gevoelen beyde de partyen ſoude recommanderen (andere diſputen latende varen) in welke de Gedeputeerden van Weder-zijden accordeerden. Welke moderatie / dat men nu ook hedensdaags behoorde voor goed te houden / en te gebruyken / moet buyten twijffel weſen by allen die de vrede der Gemeynte Gods en de Goddelijke waarheid lief hebben. En beſluyt voorts / dat men in deſe en andere diergelijke verſchillen / welke niet en zijn door de gemeene Gereformeerde Kerken / ofte Belijdeniſſen des Geloofs / of Synoden / gedecideerd / malkanderen in der liefde / ſonder twiſt / ofte moeyelijkheid / en veroordeelinge / behoord te verdragen. Want / ſegt hy / aangeſien het God behaagd heeft ſijn Woord / en de gaven ſijns Geeſts / ſoo te verdeelen / dat wy door de ſwakheid welke in ons overig is / hier maar ten deele kennen, en maar ten deele Propheteren; ſoo is 't vereyſcht van alle getrouwe Herders / en waare Leden der Gemeente / dat de onderlinge liefde vervulle het gebrek van onſe kenniſſe: en als men in het fondament en principaalſte oogmerk over een komt / dat men dan de verſchillen van de omſtandigheden der Geboden / ofte gauſch af-ſnijde / ofte in het openbaar ſoo verſachte / dat niemand mach occaſie gegeven worden van eenige verdeeldheid / verachtinge ofte haat. *Phil.* 3. 13. Soo veele dan als wy volmaakt zijn, laat ons dit gevoelen: en indien gy yet anders gevoeld, (laat ons wachten) tot dat ons God ook 't ſelve openbare: maar nochtans in 't geene daar wy toe gekomen zijn, laat ons daar in na den ſelven regel wandelen, laat ons het ſelve gevoelen. Dus verre D. D. Walæus. En wat my aangaat / Eerwaardige Leſer / daar toe ben ik geheelijk en van herten genegen / en is mijn vaſt voornemen / niet alleen omtrent deſe / maar alle ſaaken / in welke een ander in gevoelen van my verſchild / 't ſelve / ſonder de alderminſte ongenegentheid / of kleyn achtinge / of tegenſpraake / met ſoodanige vreedſaamheid / en beſcheydentheid / op te nemen / als ik wenſche dat inſgelijks omtrent my gehandeld wierd: en inſonderheid in openbare Predicatien / ofte oeffeningen / ſoodanigen of ſtil-ſwijgen / of verſachtinge / en beleefde voorſichtigheid / te gebruyken / dat de alderminſte occaſie niet mach gegeven werden / van eenigen onluſt / of ergerniſſe: een yder volkomentlijk gunnende en toelatende die vryheid / welke ik voor my ſelven met reden en billijkheid begeeren ofte wenſchen mach.

Tegenw. Maar ſal yemand licht ſeggen / en ons tegenwerpen / indien de inſtellinge van den Dag des Heeren niet ſteund / op een byſonder en uytgedrukt Gebod Gods / maar op een Kerkelijke authoriteyt en recht / welke by de gemeene Chriſten Kerken altoos is aangenomen en erkend geweeſt: ſoo ſalmen in conſcientie aan den Dag des Heeren niet verbonden zijn / en ſoo ſal dien dag in kleyn-achtinge en verſuym gebracht werden.

Ik antwoorde / dat geen van beyden volgd / want wy

wy zijn in conſcientie tot God / en uyt kracht van ſijn uytgedrukt Gebod / verbonden / ons alle goede ordre / Stichtinge / leeringen / en vermaningen der Opſienders / en Leeraren der Gemeynte / te onderwerpen / 1 *Cor.* 14. *Hebr.* 13. 17. even gelijk wy / uyt kracht van Gods Ordinantie / in conſcientie ſchuldig zijn / onſe Overheden te gehoorſamen / *Rom.* 13. en dewijle de inſtellinge van den dach des Heeren ſteund / niet alleen op de gemeene en geduurige ordre der Chriſten Kerken / maar ook op het exempel der H. Apoſtelen / en op verſcheyden goede redenen / welke tot aſſonderinge / en onderhoud deſes daags / de Apoſtelen / en de gemeente Gods / bewogen hebben: en dat ook volgens en uyt kracht van het vierde Gebod / den Joodſchen Sabbath afgeſchaft zijnde / noodſakelijk eenen anderen geſetten en genoegſamen tijd / tot den H. Dienſt moeſte afgeſonderd worden: ſoo kan een yeder genoegſaam ſien / dat wy in conſcientie gehouden zijn / den Dach des Heeren heyliglijk te onderhouden. Ten anderen / hoe-wel de bepalinge des tijds / wanneer men ſal houden het H. Avondmaal des Heeren / is vry gelaten in de macht en oordeel der Gemeente / ſoo dat ook deſe Gemeente deſe / d'andere eenen anderen tijd gebruykt: en d'een Gemeente meermalen dan andere het H. Avondmaal houden. Nochtans en verneemd men niet / dat / met eenigen ſchijn van reden / daarom die geſette tijden / volgens ordre van yder Kerke / veracht ofte verſuymd worden. Inſgelijks is 't genoeg bekend / dat het aſſonderen van den tijd der Bede-dagen / en onderhoud van Paſcha / Kerſmis / Pinxteren / en andere dagen / is gelaten in de vryheid der Gemeynten / en niet en ſteund op een ſpeciaal ofte particulier bevel Gods: nochtans en wordenſe daarom niet veracht / ofte nagelaten / immers niet met eenige grond van reden / of van de geene die de beſcheydentheid / redelijkheid / en Godvruchtigheid / plaats geven.

Eer wy eyndigen / ſoo moeten wy met een woord aanraken een bedenkinge / welke ſommige opnemen over het verſchil / dat wy nu kortelijk aangeraakt hebben / belangende de inſtellinge van den Dach des Heeren. Want ſeggenſe / indien wy geen Goddelijk Gebod daar van hebben / ſoo ſoude volgen / dat God de bepalinge van den dach / welke tot oeffeninge van den openbaren Gods-dienſt moet afgeſonderd werden / ſoude gelaten hebben in de vryheid van de Gemeynte / 't welk ſy meenen ſeer ongerijmd te weſen.

Om hier wel op te antwoorden / ſoo geliebe den Eerwaardigen Leeſer in achtinge te nemen / dat tuſſchen ons / en die in dit poinct anders dan wy gevoelen / nu geen verſchil is / over de bepalinge van den dach des Gods-dienſt. Want wy ſtaan aan wederzijden toe / dat geen anderen dach / dan den Dach des Heeren nu behoord / en dat (als geſegd is) in conſcientie / en op het ernſtelijkſte / onderhouden te werden / om verſcheyden redenen / ſoo hier / als mede in ons Natuur-tooneel aangeweſen. En wat aangaat dat wy ſeggen / dat ons God in den beginne des Chriſtendoms / noch door Chriſtum / noch door de H. Apoſtelen / geen uytgedrukt bevel gegeven heeft / van de bepalinge des tijds / tot den H. Gods-dienſt af te ſonderen / dat moeten ook ſelfs bekennen die geene / welke hier van andere bedenkingen ſchijnen te hebben; want ſy noyt hebben bygebracht / noch konnen vertoonen / eenig ſoodanig bevel / als vermeld is / maar verhalen ons alleen het exempel der H. Apoſtelen; datſe op den dach der Opſtandinge Chriſti hare by een komſten gehad hebben; 't welk wy ook nevens haar bekennen / en ook toeſtaan / dat het ſelve exempel van de Chriſten kerken onophoudelijk en altoos is na-gevolgd / en dat om verſcheyden redenen van ons aangeweſen; om welke wy mede toeſtaan / dat dien / en geenen anderen dach / altoos behoord onderhouden te worden.

Ook is tuſſchen ons geen verſchil / over de maniere / op welke den Dach des Heeren moet onderhouden worden. Want wy oordeelen aan weder-zijden / dat men den H. Dach des Heeren moet heyligen / op het yverigſte / niet alleen in de oeffeninge des openbaren en gemeenen Gods-dienſt / in den Catechiſmo uytgedrukt / en by de Gereformeerde Kerken in gebruyk zijnde: maar ook in huyſelijke oeffeningen / als verhalen van 't geene gehoord is / ſtichtelijke t'ſamen-ſpraken over het ſelve; Item / in Gebeden / leſen der H. Schriften / H. Geſangen / en Gebeden: Item / met aandachtige bedenkingen / en toeëygeningen van 't geene gehoord en geleſen is / tot onſen eygenen byſonderen ſtaat en perſoonen; oprecht en vaſt voornemen des herten / om ons volgende leven ſorgvuldelijk aan te rechten / na 't geene wy uyt Gods Woord van de wille Gods verſtaan hebben. Item / met werken van liefde / barmhertigheid / beſoeken en vertrooſten der elendige / vermaninge en opwekkinge der yverlooſe / en ſoo voorts. Item / met een Goddelijk vermaak in de oeffeninge der Godſaligheid / en by gevolg in God / met een ootmoedige dankbaarheid / en met een lof Gods / over het aandachtig aanmerken der Werken Gods / vergeſelſchapt. Als te ſien is uyt het op-ſchrift en inhoud des Pſalms 92. *Eſai.* 58. 13. Indien gy den Sabbath noemd een verluſtinge, op dat de Heere geheyligd werde, die te eeren is, en, &c.

Voorts moet het niemand vreemd denken / dat God / in den beginne des Chriſtendoms / geen uytgedrukt bevel heeft gelieven te geven / van de bepalinge des tijds tot den Gods-dienſt: want daar door wierd getoond / dat doe alle die dagen / welke te vooren ſoo precijſelijk waren ingeſteld / volgens de Wet der Ceremonien / nu waren afgeſchaft; gelijk mede de bepalinge van de plaatſe der Offerhanden / en algemeenen Gods-dienſt der Joden / welke nergens dan te Jeruſalem / en in den Tempel des Heeren / geſchieden moeſten. Maar in de oprechtinge des nieuwen Verbonds / en waren de Chriſtenen ſoo aan geen precijſen tijd en plaats verbonden / gelijk Chriſtus en den Apoſtel ons aanwijſen / *Joh.* 4. 21, 23. *Col.* 2. 16, 17. 1 *Tim.* 2. 8.

Ten anderen / daar zijn meer dingen / welke behooren tot de omſtandigheden des H. Gods-dienſt / welke wel noodig zijn / en nochtans niet bepaald in Gods Woord / door eenige uytgedrukte bevelen; maar welkers bepalinge gelaten is in de vryheid der Geloovige / ſoo nochtans datſe gehouden zijn daar in te volgen de Analogie, ofte regel der gelijkmatigheid / beſcheydentheid / en gerechtigheid / gelijk de ſelve lichtelijk is af te nemen uyt de Wet der Conſcientie / en der gemeene Geboden / omtrent die ofte andere diergelijke ſaken / in Gods Woord ons voorgeſteld. By exempel / is het niet noodig datter eenen geſetten tijd geſteld werde tot bedieninge der H. Sacramenten? nochtans en heeft ons God daar van nergens geen uytgedrukt bevel gegeven / wanneer / ofte hoe dikmaal in het Jaar / dat men ſal Doopen / ofte H. Avondmaal bedienen. Is men niet gehouden van ſijne middelen den Armen mildelijk mede te deelen; nochtans iſſer geen uytgedrukt bevel van God / hoe grooten gedeelte van onſe goederen wy daar toe gehouden zijn te beſteden; maar daar in moet yeder ſijn conſcientie quijten / na dat hem God geſegend heeft / en na dat den nood is der arme / en ook met opſicht op den byſonderen ſtaat van ſijn Perſoon en Familie. Wy zijn ſchuldig in conſcientie / en uyt kracht van een algemeen bevel Gods / onſe Overheden te gehoorſamen. *Rom.* 13. Maar God heeft het in de vryheid der Menſchen gelaten / hoedanigen wijſe van Regeeringe / wat Perſoonen / op wat conditien en bedingen / datſe hare Overheden willen verkieſen: en daarom noemd Petrus de Overheid een menſchelijke ordeninge. 1 *Petr.* 2. 13. Hoe-wel de ſaak in 't gemeen / en in haar geheel / aangemerkt zijnde / Paulus getuygd *Rom.* 13. v. 2, 3, 4. Dat alle macht van God is geordineerd; alſoo dat die hem tegen de macht ſteld, de ordinantie Gods wederſtaat; want de Overheid is Gods Dienareſſen, en ſoo voorts. Is men niet in con-

Digitized by Google

ſcientie ſchuldig / ook buyten den dach des Heeren / in te ſtellen dagen en tijden van byſondere vernederingen / ofte ook dankſeggingen / en anderſins / tot oeffeninge des openbaren Gods-dienſt / hoe-wel juyſt die ſelve tijden niet en zijn in Gods Woord byſonderlijk uytgedrukt en bevolen ? maar daar van moet de bepalinge beſorgd werden door de hooge Overheden / en Opſienderen der Gemeenten / volgens de byſondere voorvallen / occaſien / en gelegentheden / der Perſoonen en plaatſen / en na de gemeene Geboden en exempelen / ons in Gods Woord voorkomende. En die bepalinge geſchied zijnde / dan is men in conſcientie tot God gehouden die ordre / welke tot ſtichtinge der Gemeynte beraamd is / neerſtelijk te onderhouden. 1 *Cor.* 14. ℣. 40. *Hebr.* 13. 17. *Rom.* 13. Nu alle deſe dingen hebben te gelijke plaats / in de onderhoudinge van den dach des Heeren. Want hoe-wel die niet en ſteund op een byſonder uytgedrukt bevel Godes / ofte Chriſti: nochtans is des ſelfs bepalinge geſchied volgens de Analogie, en regel van rechtmatigheid / en billijke redelijkheid / welke ons de Wet der natuure en conſcientie ingedrukt heeft / en in het vierde Gebod van de Wet der Zeden uytgedrukt ſtaat. Daar en boven / ſoo is de bepalinge deſes daags gegrond / op het exempel der Apoſtelen / en de geſtadige onverbrekelijke gewoonte / goet-vinden / en ordinantie der gemeene Chriſten-kerken / van de tijden der Apoſtelen af / tot deſen jegenwoordigen tijd toe: Item iſſe gegrond op die verſcheydene goede redenen / welke de H. Apoſtelen / en Chriſten-gemeenten / tot af-ſonderinge deſes daachs bewogen hebben / en wy te vooren genoegſaam aangeweſen hebben. Sulks dat wy alleſins verplicht ſtaan / dien dach met ernſt en yver heyliglijk te vyeren; niet met een ſuperſtitieuſe ledigheid / maar met alle Goddelijke oeffeningen / bedenkingen / en heylige betrachtingen.

Maar ſal yemand denken / aangeſien dat de Apoſtelen den dach des Heeren hebben onderhouden / is haar exempel niet even ſoo krachtig / als een byſonder en expres bevel des Heeren / te achten ? wy antwoorden / dat de Apoſtelen die macht noch authoriteyt niet gehad en hebben / om eenige Goddelijke bevelen / en nieuwe wetten / de gemoederen der Chriſtenen op te leggen / ten zy datſe te vooren daar toe expreſſe laſt en bevel van den Heere hadden ontfangen. En derhalven hebben de Apoſtelen alle de Chriſtenen / en voor altoos / niet konnen verbinden / aan het onderhouden van eenigen precijſen en vaſt bepaalden dach / tot den Gods-dienſt / ofte ſy moeſten daar toe al-vooren van den Heere een expres bevel ontfangen hebben: even gelijk Paulus ſpreekt van de inſtellinge des heyligen Avondmaals 1 *Cor.* 11. 23. Want ik hebbe van den Heere ontfangen, 't geene ik u over-gegeven hebbe. En *cap.* 7. maakt den Apoſtel uytdrukkelijk onderſcheyd / tuſſchen het geene hy ſeyde / na ſijn eygen goetdenken / na de gelegentheid van dien tijd / en het geene hy ſeyde uyt kracht van het bevel Chriſti. ℣. 6. Doch dit ſegge ik uyt toelatinge, niet uyt bevel. ℣. 25. Aangaande nu de Maagden, en heb ik geen bevel des Heeren: maar ik ſegge mijn gevoelen. ℣. 12. Maar den anderen ſegge ik, niet de Heere, &c. En daarom wilde den Apoſtel geen ſtrik ofte band leggen over de gemoederen der Chriſtenen / in ſaaken daar in hy geen gebod van den Heere hadde ontfangen. ℣. 35. Dit ſegge ik tot u eygen voordeel; niet op dat ik een ſtrik over u ſoude werpen, &c. Soo heeft ook den Prophete Nathan David geraden eenen Tempel te bouwen / doch alleenelijk ſprekende na ſijn eygen goed-denken; maar alſoo hy van God daar toe geen bevel hadde gekregen / ſoo heeft hem God dien raad doen intrekken / en David aanſeggen / dat hy den Tempel niet ſoude bouwen / maar ſijnen Sone Salomo. 2 *Sam.* 7.

En dat de H. Apoſtelen geen andere beveelen en hebben konnen de geloobigen opleggen / dan dieſe ſelve al-vooren byſonderlijk en uytdrukkelijk van den Heere ontfangen hadden / toond ons de Heere Jeſus ſelve / ſeggende tot haar *Matth.* 28. 29. Gaat dan henen, onderwijſt alle de Volkeren, de ſelve Doopende in den Name des Vaders, en des Soons, en des H. Geeſt: leerende haar onderhouden alles wat ik u geboden hebbe. Dit beveſtigd ook den Apoſtel Jacobus *cap.* 4. 12. Daar is een eenig Wet-gever, die behouden kan en bederven, doch wie zijt gy die eenen anderen oordeeld? daarom ſeyde de Heere Chriſtus tot ſijne Diſcipelen *Matth.* 23. 8. Doch gy en ſult niet Rabbi genaamd worden, want een is uwe Meeſter, namelijk Chriſtus: ende gy zijt alle Broeders. En ℣. 10. Noch gy en ſult niet meeſter genoemd worden: want een is uwe Meeſter, namelijk Chriſtus. En daarom hebben ook de Apoſtelen haar niet hooger willen geacht hebben / dan als dienaars Chriſti / en uytdeelders der verborgentheden Gods / in welke vereyſcht was / datſe getrouw ſouden weſen; namelijk / in het uytvoeren van haaren laſt / welke ſy van den Heere ontfangen hadden / niet mogende daar by of af doen / ofte uyt haar ſelven eenigſins over de Conſcientie der Geloobige heerſchen / ofte haar verbinden / dan aan 't geene hy haar bevolen hadde. Sie 1 *Cor.* 4. 1, 2. *Matth.* 28. 29. Doch de Apoſtelen hebben nergens in haare Schriften aangeweſen / datſe een bevel van den Heere ontfangen hebben / om voor altoos / de gemoederen van alle Chriſtenen / te verbinden aan den precijſen dach des Heeren. En de Apoſtelen ſelve hebben in haren tijd de vryheid gebruykt / datſe niet alleen op den dach des Heeren / maar ook wel op den Joodſchen Sabbath / en op hare Feeſten / en by alderley voorvallende gelegentheid / by malkanderen met de geloobige Chriſtenen vergaderd zijn / en de Gods-dienſtige oeffeningen gepleegd hebben: om by die gelegentheid onder de Joden te beter vrucht te doen door hare Predicatien / alſoo op die tijden de Joden tot hare Gods-dienſtige plichten vergaderd waren; gelijk *Actor.* 2. ende elders blijkt. En Chriſtus is niet alleen ſijne Diſcipelen verſchenen op den eerſten dag der weke / maar ook als ſy beſich waren met Viſſchen / *Joan.* 21. 1. en de volgende verſſen. Ja zederd dat Chriſtus was opgeſtaan / tot ſijne Hemel-vaard toe / heeft ſich de Heere dikmaal / en by-na dagelijks / aan ſijne Diſcipelen vertoond / en haar / by een vergaderd zijnde / onderweſen van haar Ampt / gelijk Lucas ſchryfd *Actor.* 1. ℣. 3. Aan welke hy ook, na dat hy geleden hadde, hem ſelven levendig vertoond heeft; met veele gewiſſe kenteekenen, veertig dagen lang, zijnde van *haar* geſien, en ſpreekende van die dingen die het Koningrijke Gods aangaan. En als de Diſcipelen by een waren vergaderd / en Chriſtus ſijn af-ſcheyd van haar nam / en ten Hemel opvoer / dat is geweeſt op dien dag dien wy nu Donderdag noemen / want hy is den thienden voor de ſendinge des H. Geeſt / ten Hemel opgevaren.

Vorders ſal miſſchien ons yemand voorleggen / dat den Apoſtel ons beveeld 1 *Cor.* 11. 1. Weeſt mijne navolgers, gelijkerwijs ook ik Chriſti. En ſal daar uyt beſluyten / dat het exempel der Apoſtelen / by ons ſoo krachtig moet geacht worden / en even ſoo verbind / als of wy een uyt-gedrukt bevel Godes ofte Chriſti hadden. Doch ik antwoorde / dat het exempel der Apoſtelen / en andere Heylige / ons niet verbind verder / dan als haar doen gegrond is op Gods wille en bevelen / en datſe ons in de gehoorſaamheid der Geboden Gods voorgaan: en daarom ſegd ook den Apoſtel ſelfs in de voor-geſtelden Text / dat wy ſoo (dat is ſoo verre daar in) ſijne navolgers moeten zijn / als hy was een navolger Chriſti / dat is / wandelde na de inſtellingen en geboden des Heeren. Anderſins hebben de Apoſtelen veele dingen gedaan / in welke wy haar niet konnen navolgen / namentlijk in die dingen dieſe als Apoſtelen / door een extraordinare laſt / au-

tho-

Digitized by Google

thoriteyt / en uyt kracht van haare Apoſtoliſche waardigheid en macht / gedaan hebben. Den Apoſtel heeft ſich in ſijnen tijd gevoegd / na de gelegentheid der Joden en Heydenen ; welke beyde tot de Gemeynte Chriſti moeſten gebracht werden : en om de Joden in haare ſwakheid niet te ergeren / heeft hy den Joden geweeſt als een Jode / en den Heydenen als een Heyden / op dat hyſe beyde ſouden winnen. 2 *Cor*. 9. 20, 21. Sulks dat hy de Joodſche Ceremonien nu en dan noch heeft onderhouden / ſelfs een gelofte van Nazireerſchap gedaan / Titum doen beſnijden / *Actor*. 18. 18. ende 16. 3. En / behalven den dag des Heeren / ook den Sabbath der Joden / en haare Feeſten / waar-genomen / om / by die gelegentheid / te meer ſijnen dienſt vruchtbaar te maken. Siet daar van *Actor*. 2. 1. en *cap*. 20. v. 16. De Apoſtelen hebben dikmaal / en by alderley bequame gelegentheden (ſoo veel de vervolgingen toe-lieten) het H. Avondmaal gehouden ; den Doop gebruykt / met indompelinge der gantſche Lichamen onder het water : ſy hebben ſomtijds by nachte / en in verborgen plaatſen / en particuliere huyſen / moeten haare by-een-komſte houden ; en diergelijke dingen zijnder meer / in welke wy niet verbonden zijn / aan het precijs navolgen van alles 't geene de Apoſtelen gedaan hebben : maar alles moet gematigd en geordend werden / na de gemeene bevelen en geboden Gods ; en voor ſoo veel de omſtandigheden aangaat / van tijd / plaats / en diergelijke dingen / dat moet alles beſtierd en geaccommodeerd werden / tot de meeſte ſtichtinge der Gemeynten Gods / na de gelegentheden van de tijden / plaatſen / en perſoonen / onder welke die gevonden werden.

En wat aangaat / dat den Apoſtel 1 *Cor*. 16. 2. den Corintheren ſchrijft / datſe op elken eerſten dach der weke / een yeder by hem ſelven yets ſouden wech leggen / tot aalmoeſſen voor de arme ; daar uyt blijkt wel / dat de Apoſtelen op dien dach gewoon geweeſt zijn haare vergaderingen te houden / gelijk ook van onſe Overſetters aan de kant is aangeteykend : maar uyt die plaats en kan niet beweſen worden / dat den Apoſtel / uyt kracht van een expres en ſpeciaal Gebod des Heeren / alle de Chriſten-gemeynten / voor alle tijden / aan eenigen precijſen dach verbonden heeft / 't welk hier eygentlijk het verſchil is. Want in gevalle de H. Apoſtelen ſoodanigen bevel gehad hadden / het ſelve ſoude ſonder twijffel ergens in haare Brieven / ofte in eenige Boeken des N. Teſtaments uytgedrukt ſtaan / 't welk nochtans nergens en kan beweſen worden.

* *Pag*. 197. ſtaat / dat de Schriften des Ouden en N. Teſtaments zijn beſchreeven / by occaſien / en over ſaken / rakende de tijden / perſoonen / en plaatſen / der Joden en Chriſtenen / van die oude tijden / in welke ſy geleefd hebben ; maar ſoo eygentlijk en directelijk niet en paſſen op deſe tijden ; hoe-welſe nochtans altoos tot gemeene ſtichtinge der Kerken dienen konnen / alſooſe alderley ſtichtelijke ſtoffe omhelſen / welke altoos / op alderley ſaaken en perſoonen / bequamelijk konnen gepaſt worden / &c. De waarheid hier van beveſtigd ons den ſeer vermaarden Rivetus *in Iſagoge ad Sacram Scripturam* ; zeggende : Hoewel de H. Schriften by byſondere gelegentheden en voorvallen zijn geſchreven ; en de Apoſtelen met namen ſomtijds haare Schriften aan eenige byſondere Gemeynten beſtierd hebben, ja ook wel aan eenige particuliere menſchen, als *Timotheus*, *Titus*, *Philemon*, de Uytverkorene Vrouwe met haare Kinderen, *Gajus*; en de Propheten te vooren tot een volk, &c. Nochtans is het ſeker, dat die dingen welke te vooren geſchreven zijn, tot onſer leeringe beſchreven zijn, op dat wy door lydſaamheid en vertrooſtinge der Schriften hope ſouden hebben. *Rom*. 15. 4. Siet daar van breeder in de voorgemelde plaats / *pag*. 400. en de volgende. Soo getuygen insgelijks de vier Profeſſoren van Leyden / in haar gemeen Boek / uytgegeven onder de naam van Synopſis purioris Theologiæ *pag*. 26. *art*. 2. dat de Autheuren der H. Schriften / eerſt deſelve hebben toegeëygend aan byſondere Volkeren / of Gemeenten / of ook particuliere Voorſtanders derſelve / en dat menigmaal by eenige particuliere occaſien en voorvallen / gelijk de ſelve worden uytgedrukt / 1 *Cor*. 1. 11. en 5.—9. Cappittelen. En ſoo hebbenſe alder eerſt een particulier gebruyk gehad / en ſoo voorts. Nochtans hebben wy in ons meer-maal vermeld Boek Halelu-jah, ofte Natuur-toneel, *pag*. 197. uytdrukkelijk aangeweſen / dat voor ſoo veel aangaat de byſondere voorvallen / by welke de H. Schriften beſchreven zijn ; dat ſulks wel van verſcheyden geenſins kan geloochend worden / maar nochtans van alle niet waarachtig is ; maar datter verſcheyden Boeken / en ſaaken zijn in de H. Schriften / welke niet by een byſonder toeval / of tot een particulier eynde / maar tot een algemeen gebruyk beſchreven zijn : als by voorbeeld / de Spreuken en Prediker Salomons, de Boeken Moſis, de Evangeliſche Hiſtorien / Handelingen der Apoſtelen / Openbaringe Johannis, en ſoo voorts. Waar uyt dan den Leſer wel kan afnemen / dat het geene ſtaat *pag*. 197. *col*. 2. *lin*. 11. welke alle, &c. een Druk-faute is / want het woord alle daar niet moet byſtaan / gelijk ik ook hebbe aangemerkt / dat het ſelve woord tegen mijn oogmerk daar ingebracht was.

Maar dat een groot deel der H. Schriften / in haaren eerſten oorſpronk / gediend hebben tot byſondere voorvallen / en eynden van dien tijd / kan geenſins geloochend worden / maar blijkt overvloedelijk uyt den inhoud / opſchriften / en oogmerk der ſelve. Ook wijſen onſe Overſetters der H. Boeken / en de Uyt-leggers der ſelve / ſoo oude als hedenſdaagſche / dat duydelijk aan / in haare Voor-reden en Inleydinge tot de ſelve. Soo heeft David ſijne Pſalmen ten grooten deele gedicht / by gelegentheid van ſijn vervolginge / benauwtheden / verloſſingen / en andere byſondere voorvallen.

Immers kan men niet loochenen / dat de Hiſtoriſche geſchiedeniſſen des O. Teſtaments / Item / de Geſlacht-rekeningen / verſcheyden optellingen van veelderley ſaaken / wijd-loopige Beſchrijvinge des Tabernakels ; met alle de gereedſchappen des Tempels / der kleederen der Prieſters / menigvuldige Offerhanken / Ceremonien / Borgerlijke Wetten / en diergelijke dingen meer / haar byſonderſte gebruyk hebben gehad / en geaccomodeerd zijn geweeſt / na den ſtaat / plaatſen / tijden / en gelegentheden der Joodſche Natie.

Wat aangaat de byſondere occaſien en voorvallen / by welke / en op welke / de Schriften des N. Teſtaments beſchreven zijn ; daar van ſtaat onder anderen / (om maar eenige exempelen te geven) in onſen Bybel / in de Voor-reden / ofte beſchrijvinge van den Inhoud / des eerſten Briefs Pauli aan den Corinthen, aangeteykend : dat Paulus dien brief heeft geſchreven / by occaſie / dat hy hadde verſtaan uyt eenige van het Huysgeſin Chloës, datter eenige oneenigheid in die Gemeynte ontſtaan was / als blijkt 1 *Cor*. 1. 11. Item / dat hy van de Corintheren ſelve eenen brief hadde ontfangen / waar in ſy advijs van den Apoſtel begeerden / over eenige ſwarigheden onder haar gereſen. Sulks dat deſen Brief een antwoorde daar op geweeſt is ; als blijkt uyt 1 *Cor*. 7. 1.

In de Voor-reden / ofte Inhoud des eerſten Briefs aan Timotheum, ſtaat aldus ; Alſoo Paulus, van Epheſen na Macedonien reyſende / *Act*. 20. 1. Timotheum tot Epheſen hadde gelaten / om over deſe Gemeynte / die de voornaamſte van Aſien was / voor eenen tijd het opſicht te hebben ; gelijk hy in 't derde Vers van het eerſte Cappittel getuygd / ſoo heeft hy deſen Brief op den wech / ofte / ſoo ſommige meenen / van Philippis, aan hem geſchreven : in welke hy hem / en in

* *Van de occaſien by welke de H. Schriften geſchreven zijn.*

Digitized by Google

ſijn Perſoon alle trouwe Leeraars / onderricht / en een geduurige inſtructie geeft / hoe ſy haar in deſen dienſt hebben te ſchikken / en waar na ſy alles in de Regeeringe der Gemeente moeten richten. En door den tweeden Brief aan den ſelven Timotheum, ſtaat aldus: Den Apoſtel Paulus, te Roomen gevangen zijnde / *Cap.* 1. 8. en nu ſiende dat de Dood hem was nakende *Cap.* 4. 6. heeft deſen tweeden Sendbrief aan Timotheum, die tot Epheſen was / geſchreven / in welke hy hem bid / na gewoonelijke groeteniſſe / dat hy ſoude willen met den eerſten tot hem komen / verklarende hoe ſeer hy na hem verlangde / &c.

Aangaande de occaſie / by welke den Brief aan Titus geſchreven is / daar van ſtaat van onſe Overſetters / in onſen Bybel / aldus in de Voor-reden aangeteykent: Titus, van Grieksche ofte Heydenſche Ouders geboren / *Gal.* 2. 3. bekeerd zijnde tot het Geloove / is een getrouw Mede-geſel Pauli geweeſt in ſijne reyſen / en gebruykt tot den dienſt des Woords / 2 *Cor.* 2. 12. en *Cap.* 8. 22. geſonden na Corinthen / om een Almoeſſe te vergaderen door de Geloovige in Judea / 2 *Cor.* 7. 14. en 8. 6. 16. 23. en *Cap.* 12. 18. na Dalmatien / 2 *Tim.* 4. 10. en na het Eyland Creta / om de Kerken aldaar te beſorgen met getrouwe Leeraars / *Cap.* 1. 5. tot welken eynde hy deſen Sendbrief aan hem ſchrijft / in welken hy / na de gewoonelijke groete / in de vier eerſte Verſſen begrepen / eerſtelijk aanwijſt / hoedanig de Leeraars en Opſienders der Kerken moeten zijn / aangaande haar Leven en Leere / en wat gaven ſy moeten hebben. Daar na / alſoo in dat Eyland veele quade Lieden waren / en veele verleyders / die eenige Joodſche Fabelen / en het onderſcheid der ſpijſe dreven / ſoo vermaand hy die ſcherpelijk te beſtraffen / en den mond te ſtoppen. *Cap.* 1. &c.

Inſgelijks word van haar aangeteekend / in de Voor-reden van den Brief Pauli aan Philemon; dat Paulus dien Brief heeft geſchreven op het verſoek van Oneſimus, welke was geweeſt den Slave van Philemon, doch van hem geloopen / hem ook eenig goed hadde ontdragen. Doch alſoo hy daar na door Paulum tot het Chriſten Geloof bekeerd was / en wel begeerde tot ſijnen Heer Philemon weder te keeren / ſoo heeft Paulus deſen Brief aan hem geſchreven / om voor hem ten beſten te ſpreken / en met ſijnen Heer te verſoenen; tot welken eynde Paulus belooft / hem te betalen de ſchade die hem Oneſimus hadde aangedaan / ℣. 19. Verſoekt voorts / dat hy voor hem een Herberge wilde bereyden / ℣. 22. 1 *Tim.* 5. ℣. 23. vermaand hy Timotheum, dat hy niet langer water ſoude alleen drinken, maar een weynig wijn gebruyken, om ſijn Mage en menigvuldige ſwakheden, &c. 2 *Tim.* 4. 13. belaſt hy hem / den Reys-mantel mede te brengen, die hy te *Troas* by *Carpum* gelaten hadde, en de Boeken, inſonderheid de Pergamenten. Ook gebruykt den Apoſtel ſomtijds langduurige groeteniſſen / aan veel verſcheyden Perſoonen / als mede Recommandatien aan deſe en geene. Welke / en diergelijke dingen / genoegſaam toonen / dat die Schriften haar byſondere gebruyken gehad hebben / en geaccommodeerd zijn geweeſt na de gelegentheid dier tijden en Perſoonen.

't Geene wy hier beveſtigen / van de byſondere occaſien en voorvallen / by welke de H. Boeken zijn geſchreven / en de accommodatie der ſelve na de gelegentheden der tijden / plaatſen / en Perſoonen / aan welke datſe geſchreven zijn / blijkt noch te meer / om datter veele dingen in zijn begrepen / ſoo in het Oude als N. Teſtament / welke in die tijden goed / en bevolen waren / maar door de veranderinge van tijden / plaatſen en volkeren nu afgeſchaft zijn en ophouden. Als by exempel / de menigvuldige Wetten der Ceremonien; en de Borgerlijke Wetten / voor ſoo veel ſy waren geaccommodeerd na den aart / plaats / tijden / en gelegendheden van de Joodſche Natie. In het N. Teſtament zijn / ten tijden der H. Apoſtelen / in het gebruyk geweeſt de Liefde maaltijden / daar men van leeſt 1 *Cor.* 11. *Judæ* ℣. 11. Item / den kus des Vredes / met welke de Geloovige malkanderen pleegen in hare Vergaderinge te ontfangen en te begroeten. 1 *Theſſ.* 5. ℣. 26. Groetet alle de Broeders, met eenen heyligen kus. *Rom.* 16. ℣. 16. Groet malkanderen met eenen heyligen kus. 't Selve beveeld den Apoſtel 1 *Cor.* 16. 20. 2 *Cor.* 13. 12. En Petrus, 1 *Epiſt.* 5. ℣. 14. Groetet malkanderen met een kus der Liefde. Ten tijde der Apoſtelen warender niet alleen Diakonen / om de arme Lieden behulpig te weſen / maar ook Diakoneſſen / ofte Vrouwen / welke het Ampt der Diakonye bedienden / omtrent arme / gebrekkelyke / en vreemde Lieden. Van welken den Apoſtel aan Timotheus dit bevel ſchrijft 1 *Tim.* 5. 9. Dat een Weduwe gekoren werde, niet minder dan ſeſtig jaren, welke eenes mans vrouwe geweeſt zy. Welke dingen / door veranderinge van tijden / plaatſen / en volkeren / nu by ons in geen gebruyk meer zijn. Inſgelijks pleeg men de lieden te doopen / met een in-dompeling der gantſche lighamen onder 't water / waar door de dood / begraeffeniſſe / en opſtandinge Chriſti / wierd vertoond / als blijkt *Rom.* 6. Ook hebben de Apoſtelen een Wet gegeven in haren tijd / en de Gemeenten aangeſchreven *Act.* 15. 29. Datſe haar ſouden onthouden van 't geene den Afgoden geofferd was, en van bloed, en van het verſtikte. Welke Wet ten principale geſien heeft / op de gelegentheid van dien tijd / om te voorkomen ergerniſſe tuſſchen de Joden / Chriſtenen / en Heydenen: op dat de ceremoniele Wetten / welke nu door de komſte Chriſti genoegſaam afgeſchaft en verſtorven waren / eerlijk ſouden begraven worden / en allengskens buyten gebruyk geraken: gelijk ook ſelfs den Apoſtel niet ontſien en heeft een gelofte te doen / en Timotheum te laten beſnijden / *Act.* 18. 18. en 16. 3. Welke dingen nu te doen / tegen Gods Woord ſouden ſtryden / maar / na de gelegentheid van tijden en volkeren / door een tijd-lang gebruykt zijn. De Joden zijn ſeer naauw-keurig geweeſt op hare Geſlacht-regiſters / gelijk men dan in de H. Schriften verſcheyde lange Geſlacht-reekeningen beſchreven vind: daar nochtans den Apoſtel Paulus, daar na ſchrijvende aan de geloovige Chriſtenen / haar verbied 1 *Tim.* 1. 4. Datſe haar niet en ſullen begeven tot Fabelen, en oneyndelijke Geſlacht-reekeningen, welke meer twiſt voortbrengen, dan ſtichtinge Gods, die in het Geloove is. *Tit.* 3. 9. Maar wederſtaat de dwaſe vragen, en Geſlacht-reekeningen, en twiſtingen, en ſtrijdingen over de Wet: want ſy zijn onnut en ydel.

Doch het geene wy hier hebben by-gebracht / om te toonen dat ik gantſch ten onrechte over die ſaak van eenige beſchuldigd ben / moet echter niemand eenigſins ſoodanig duyden / als of daar door het aanſien / en gantſch noodig en nuttig gebruyk der H. Schriften / van ons eenigſins wierd tegen-gegaan / ofte verminderd. Want het is on-wederſpreekelijk waarachtig / (niet tegenſtaande al 't geene wy hebben van de eerſte byſondere inſichten / gebruyken / en occaſien der H. Boeken / by-gebracht) dat den H. Apoſtel ons aanwijſt en vermaand *Rom.* 15. 4. Want al wat te vooren geſchreven is, dat is tot onſer leeringe te vooren geſchreven: op dat wy door lijdſaamheid, en vertrooſtinge der ſchriften, hope hebben ſouden, *Rom.* 4. 23, 24. Nu en is het niet alleen om ſijnent-wille geſchreven, dat het hem toegerekend is: maar ook om onſent-wille, welken het ſal toegerekend worden, 1 *Cor.* 10. 11. En deſe dingen alle zijn haar-lieden overgekomen tot voor-beelden: en zijn beſchreven tot waarſchouwinge van ons, op welke de eynden der Eeuwen gekomen zijn. Waar uyt dan klaarlijk blijkt / dat de H. Schriften ook hebben een altijds-duyrende eynde / en gebruyk / 't welk ons aangeweſen word / *Joan.* 20. 31. Deſe dingen zijn geſchreven, op dat gy geloovet dat Jeſus is de Chriſtus, de Sone Gods: en op dat gy ge-

loovende

Digitized by Google

loovende, het leven hebt in ſijnen naam, 2 *Tim.* 3. 16, 17. Alle de Schrift is van God ingegeven, en is nuttig tot leeringe, tot wederlegginge, tot verbeteringe, tot onderwijſinge, die in de rechtveerdigheid is: op dat den menſche Gods volmaakt zy, tot alle goed werk volmaaktelijk toegeruſt. Welke gebruyken ons moeten toegebracht werden / door neerſtige en aandachtige opmerkingen / en toepaſſingen / van 't geene wy in de H. Schriften leſen / volgens de Analogie, ofte proportie / en gelijkheid van reden / tuſſchen de voorgaande tijden en perſoonen; op de geſtalte van onſe tijden / plaatſen / en gelegentheid / in welke wy ons bevinden. Gelijk wy dan ook in de H. Schriften des Nieuwen Teſtaments ſien / dat verſcheyden dingen / in het Oude Teſtament geſproken van andere perſoonen / en in andere occaſien / gepaſt werden op de gelegentheden / perſoonen en voorvallen des Nieuwen Teſtaments: gelijk wy getoond hebben in onſe Uytleggingen / en bedenkingen / over eenige moeyelijke plaatſen des Nieuwen Teſtaments / *pag.* 106. /

* *Pag.* 151. ſtaat aldus: de begeerlijkheid die ten quade leyd / word dryſins aangemerkt. Ofte in haar alder-eerſte beginſelen / en bewegingen des Lichaams / en by gevolg der Ziele; ſoo nochtans / datſe geenſins en werde ingevolgd ofte toe-geſtemd / maar ganſchelijk tegen-gegaan / en ſoo en iſſe eygentlijk geen begeerlijkheid / noch ook eenigſins in onſe macht / en daarom ook eygentlijk geen ſonde / in forme ofte gedaante / hoe-welſe materialiter / of in hare ſtoffe (als ten quade ſtrekkende) eenigſins ſoude konnen ſonde genaamd worden. Dus ſien wy dat in Chriſto de verſoekkingen ten quade geweeſt zijn / doch ſonder eenige toe-ſtemminge / en by gevolg ook ſonder ſonde ofte ſchuld / *Matth.* 4. en ſoo voorts.

Wy hebben dan de begeerlijkheid dryſins aan-gemerkt / de eerſte is / de geene die wy daar nu kortelijk hebben beſchreven. De tweede is / by welke vervoegd is eenig welbehagen / aangenaamheid / en toegenegentheid der wille / hoewel geen volkomen toeſtemminge / en voornemen om het ſelve te doen; maar in tegendeel een ſtrijd des geeſts / ofte goede reden / tegen de onbehoorelijke drift des vleeſches. De derde is met een volkomen toeſtemmen en involgen vergeſelſchapt / &c. En in deſe verdeelinge hebben wy ten aanſien van den ſin en byſonderſten inhoud gevolgd de voetſtappen van D. Sibelius in Catecheſin / ſchrijvende over het thiende Gebod: en oordeeld met ons / dat de eerſte in ſich ſelven geen ſonde en is; maar dat de tweede eygentlijk in het thiende Gebod verboden werd. Sijn eygen woorden luyden aldus: *Concupiſcentia triplex conſtitui ſolet. Ac primo quidem à nonnullis huc refertur concupiſcentia illa, qua ita injicitur animis, ut ſtatim prætervolet, neque recipiatur, neutitillet. Verum hæc proprie non eſt concupiſcentia, quum tantum proponatur. Et poteſt eſſe ſine peccato: quemadmodum fuit in Chriſto cum tentaretur, &c. Secunda ſpecies concupiſcentiæ plenum voluntatis deliberatumque conſenſum elicit. Ita enim libido animum ſubjungavit, ut plane aſſentiatur. De hoc concupiſcentiæ gradu loquitur* Jacobus, cap. 1. 15. *Cupiditas poſteaquam concepii, parit peccatum, &c. Tertius concupiſcentiæ gradus, eſt motio & cogitatio cordis aliquantum permanens, quæ pectus interno gaudio titillat & ineſcat, citra tamen deliberatum voluntatis conſenſum & productionem in actum. De hac concupiſcentia Apoſtolus* Jacobus *agit*, cap. 1. 14. *Unuſquiſque tentatur, dum à propria cupiditate abſtrahitur & ineſcatur. Iſt hæc concupiſcentia præcipue decimo præcepto damnatur.* Dat is / de begeerlijkheid pleeg dryderley geſteld te werden. En voor eerſt word van ſommige hier toe gebragt, die begeerlijkheid, welke de gemoederen ſoo word ingeworpen, datſe dadelijk vervliegd, en niet aangenomen word, noch vermaak verwekt. Doch deſe en is eygentlijk geen begeerlijkheid, om datſe maar voor-geſteld en werd, maar niet aangenomen. En kan ſonder ſonde weſen, gelijk in Chriſto geweeſt is, als hy van den Satan verſocht wierd, &c. De tweede ſoorte van begeerlijkheid, veroorſaakt een volle en beraden toeſtemminge der wille. Want het gemoed word ſoo onderdrukt en dienſtbaar gemaakt, dat het ten volle toeſtemd. Van deſen trap der begeerlijkheid ſpreekt *Jacobus* cap. 1. 15. *Na dat de begeerlijkheid ontfangen heeft, ſoo baartſe de ſonde.* Den derden trap der begeerlijkheid, is een beweginge, en gedachte des herten; eenigen tijd blijvende, welke het gemoed met een inwendige blijdſchap kitteld en verlokt, ſonder nochtans een beraden toeſtemminge der wille, ofte voortbrenginge tot de daad. Van deſe begeerlijkheid ſpreekt den Apoſtel *Jacobus cap.* 1. v. 14. *Een yeder word verſocht, als hy van ſijn eygen begeerlijkheyd af getrokken en verlokt word.* Deſe begeerlijkheid word byſonderlijk in het thiende Gebod verboden.

En dat de eerſte begeerlijkheid geen ſonde en is / bewijſt den gemelden Sibelius noch veel breeder *pag.* 732. En brengd niet alleene by het exempel des Heeren Chriſti / maar ook van Joſeph, als hy tot onkuysheid verſocht wierd. *Gen.* 39. v. 7, 8, 9. en voegd onder anderen deſe redenen daar by. Daar is niemand der alderheyligſte / welke de quade gedachten niet dikmaal ontroeren. Maar alſe maar ſlechts gedachten blijven / en geen beſluyten of vaſt-geſtelde voornemens worden / ofte door ons oordeel en gewiſſe verſterkt / ſoo en doenſe geen nadeel aan de Saligheid der kinderen Gods / maar ſy worden den Duyvel / den Autheur der ſelve / toe-gereekend. Soo moet men dan volgen den raad van een ſeeker oud Man / by welken als een Jongeling klaagde / dat hem dikmaal voor-quamen inbeeldingen van onkuysheid / en andere ſonden: ſoo antwoorde hem den ouden Man / gy en kond niet verhinderen / dat 'er vogelen over u hoofd vliegen; maar gy laatſe alleen vliegen / maar laatſe in het hayr uwes hoofds geen neſten maken. Laat het gedachten zijn / en laatſe ſoodanig blijven / maar draagd ſorge / datſe geen beſluyten en worden. 't Selve beveſtigd *Ameſius lib.* 2. *de Conſcientia cap.* 18. dat de verſoekingen / quade gedachten / en aanleydinge tot ſonde / welke ons van buyten aankomt / van den booſen Geeſt / onſe eygen Perſoonele ſonde niet en is; en bewijſt het met het exempel Jeſu Chriſti *Matth.* 4. te voren van ons aangetogen.

Jk beken geern / dat alle ſonde / ja ook de eerſte beweginge tot ſonde / welke uyt ons eygen herte / en inwendige verdorventheid / voortkomt / ſondig is. Want het geene uyt het herte voortkomt, verontreynigd den menſche, *Matth.* 15. Maar het geene wy in de voor-aangetogen plaats geſchreven hebben / verſtaan wy van de aanſettinge des Lichaams / en (by gevolg) des gemoeds / tot ſonde / welke ons van buyten aankomen / als door den booſen geeſt / quaden raad / beroeringe der Phantaſie) ofte door de invallen en voorwerpſelen der vijf uyterlijke zinnen / als geſicht / gehoor / ſmaak / gevoelen / &c. gelijk ſoodanig de verſoekingen Chriſti geweeſt zijn; want den Satan vertoonde hem de heerlijkheid des werelds / en verweet hem ſijn gebrek van honger / om hem tot ſonde te bewegen / *Matth.* 4. Welk exempel wy daarom hebben by-gebracht / om te toonen dat wy niet en ſpreken van eenige bewegingen / die uyt ons ſelfs aart en verkeerdheid rijſen / maar welke van buyten in ons veroorſaakt worden. En wy hebben dat willen aanmerken tot vertrooſtinge van ſommige / die klagen / (gelijk my meermalen is voor-gekomen) dat haar ſomtijds ſulke quade in-vallen / in-vliegende gedachten / en verſoekingen / voor-komen / door welke ſy ten hoogſten ſchrikken / ja ſomtijds in ſeer aartige benaauwtheid geraaken; ſulks datſe niet alleen de minſte toe-ſtemminge verklaren tot de ſelve te hebben / maar in tegendeel / een hertelijke af-keer en grouwel: maar dat de gemelde bewegingen / en verſoekingen tot ſonde / ge-

* *Van verſoekinge en aanleydinge tot ſonde.*

Digitized by Google

lijk als met geweld / tegen alle tegenſtant / haar opgedrongen worden. Soo datſe ſchrikken alſe maar aan de ſelve denken / ofte apparentie en teekenen gewaar worden / datſe haar weder zullen over-vallen.

En dat het geene wy in het voorgemelde Boek geſchreven hebben / niet anders en behoord verſtaan te werden / dan van de bewegingen tot ſonde / welke van buyten komen / en niet van de geene welke innerlijk uyt ons eygen herte ofte genegentheid rijſen ; blijkt genoegſaam / om dat wy ſchrijven / datſe gansch tegen de wille en genegentheid van de menſch zijn / en in het alderminſte niet en worden toegeſtemd / ſoo datſe / om eygentlijk te ſpreken / geen begeerlijkheid zijn / maar een verſoekinge tot ſonde. Ten anderen / dat de gemelde bewegingen tot ſonde / geenſins is in onſe macht om te voorkomen / ofte te verhinderen : ja dat wy ook tot de ſelve geenſins occaſie / oorſaak / ofte aanleydinge / hebben gegeven ; welke conditien alle van ons in de voorgemelde plaatſe van ons Boek uytgedrukt ſtaan. Welke dingen alle te gelijk niet konnen in waarheid geſegd worden van de bewegingen tot ſonde / welke voortkomen uyt ons eygen herte / en innerlijke bedorven genegentheden : welke hoe-welſe door de goede geſonde reden / ofte (in de weder-geborene) door de genade des H. Geeſts / ſterk beſtreden en tegen-gegaan werden ; nochtans altoos met ſich ſlepen / eenige tegenſtrijdige genegentheid tot de ſonde / uyt welkers beyde contrarie bewegingen / ontſtaat de ſtrijd tuſſchen geeſt en vleeſch / *Gal.* 5. 17. *Rom.* 7. &c. Want aangeſien den menſch beſtaat uyt vleeſch en geeſt / ofte ziele en lighaam / welke van een ſeer verſchillende ja tegen-ſtrijdigen aart zijn / ſoo ontſtaan noodſakelijk in de menſchen / ſeer verſchillende en tegenſtrijdige begeerten en genegentheden. Om nu in deſen ſtaat wel en gelukkelijk te konnen leven / ſoo moet het onedelſte het edelſte / het vleeſch den Geeſt onderworpen zijn : maar als deſe ordre tegen-gegaan werd / en de geſonde reden / ofte beſtieringe des Geeſts / van de driften en tochten des lighaams / verwonnen / ofte immers bedorven en verſuymt werd ; ſoo ontſtaan uyt die diſordre alderley ongeregelde begeerten en daden ; waar door den menſch / ofte onder ſchijn van goed / ten quade verlokt word / ofte door vreeſe van eenig quaat / van ſijnen plicht afgetrokken ; gelijk den Apoſtel Jacobus ons aanwijſd *Cap.* 1. 14, 15. Sulks dat ſelfs onder de beſcheydenſte Heydenen / veele geweeſt zijn / welke over de tegen-ſtrijdigheid tuſſchen Geeſt en Vleeſch geklaagd en gemurmureerd hebben.

Ten derden / het blijkt noch verder uyt de eygen woorden / en manieren van ſpreeken / welke wy in ons Natuur-tooneel, op de gemelde plaats / gebruykt hebben ; dat wy daar handelen van de aanſettingen tot ſonde / welke ons van buyten aangebracht worden ; door dien wy de ſelve aldaar noemen bewegingen des lighaams / en by gevolg der zielen. Waar mede wy willen te kennen geven / dat de gemelde aanporringen tot ſonde / ons door de uytwendige vijf ſinnen / als door aanradinge met woorden / en verleydende redenen / door vertoog van de begeerlijkheden der oogen / en des vleeſchs / en ſoo voorts / worden aangedaan : door welke dan by gevolg / (uyt kracht van de naauwe vereeniginge der ziele met het lighaam) de inbeeldinge / gedachten / wille / en geheele ziele des menſchen / beroerd word. Maar de innerlijke bewegingen / welke uyt ons eygen verdorventheid en herte voortkomen / bewegen eerſt de ziele / en door de ſelve de hertstochten / en maken alſoo by gevolg het lighaam / en des ſelfs werk-tuygen der ſinnen / en andere leden gaande : welke *Rom.* 6. genaamd worden wapenen der ongerechtigheid ; voor ſoo veel de ſelve de onrechtveerdige begeerten des vleeſchs / en der verdorvene ziele / verſtand en wille / komen uyt te voeren.

Maar ik bemerke / dat eenige van mijn beſchuldigers de gemeene lieden trachten wijs te maken / dat de menſchen ſoo bedorven zijn / datſe noyt en worden door eenige uytwendige oorſaaken verſocht / ofte ſy ſondigen ; even gelijk als door een geſlagen vyer-key / het vyer vallende op bequaam en welbereyd tintel-doek / dadelijk ontvonkt : maar ſoo het vald op een ſteen / of yets anders dat tot vonken onbequaam is / ſoo en doet het niet. En daarom meenenſe dat het exempel Chriſti niet te paſſe komt / om dat hy geheelijk niet ſondigen en konde / als zijnde gansch heylig / onbeſmet / en afgeſcheyden van de ſondaren. Maar / om te verblijven by de voorgeſtelde gelijkeniſſe / hoe menigmaal word ſomtijds den vyer-key geſlagen / dat het tintel niet en ontvonkt : ofte om dat het nedervallende vyer d'een tijd ſterker is dan d'ander ; ofte om dat het tintel-doek op d'een plaats lichter vyer vat dan op d'ander. Soo gaat het ook met de verſoekingen tot ſonde / welke de menſchen van buyten aankomen : ſomtijds veroorſaakenſe ſonde in den menſch / ſomtijds niet : 't welk ontſtaat uyt verſcheyden oorſaaken. Eerſt / om dat d'een verſoekinge in ſich ſelven krachtiger is als d'ander. Ten tweeden / om dat d'een menſch meer tot deſe / een ander tot een ander ſonde / genegen is : Ja door gewoonte of verſcheydentheid der geſtalte / heeft ſomtijds d'een menſch een af-keer van een ſonde / daar een ander toegenegen is. Ten derden / om dat den menſch d'een tijd beter op ſijn hoede en voorſichtiger is / dan op een ander tijd. Ten vierden / d'een menſch is door den Geeſt Gods weder-gebooren / d'ander niet : en onder de weder-geboorne heeft d'een grooter mate van geloof / en Heylig-maakinge / dan een ander ; gelijk mede onder de onweder-geboorne / d'een booſer van aart is / dan d'ander ; en ſoo voorts. In ſomma / dat den Satan door ſijne verſoekinge / den menſch niet altoos tot ſonde effectivelijk en brengd / leerd ons de dagelijkſche ervarentheid / en de H. Schrift ; uytdrukkelijk. *Jac.* 4. 7. Wederſtaat den Duyvel, en hy ſal van u vlieden. *Epheſ.* 6. 16. Boven al aangenomen hebbende den Schilt des Geloofs, met welken gy alle de vyerige pijlen des booſen ſult konnen uytbluſſchen. Den Duyvel kan met geen kracht-dadig geweld onſen wille veranderen / maar alleenelijk onder ſchijn van reden ons het quaad aanraden / of af-lokken tot het quade ; hy kan niet meer uytrichten dan wy hem uyt ons ſelven inwilligen. *Nemo hic non vincit, niſi qui vincere non vult. Eraſm. in Enchrid. milit. Chriſt.* Niemand word hier overwonnen, dan die niet winnen en wil. *Epheſ.* 4. 17. Geeft den Duyvel geen plaatſe.

Wy hebben yets geſien van den beriſper / onder den Tijtel van Replijcq, doch alles wel overleſen hebbende / vinde niets 't geene eenige verantwoordinge vereyſcht ; want hy ſelfs toeſtaat / dat (gelijk wy vertoond hebben) de verſoekingen tot ſonde / welke ons van buyten aankomen / ſonder dat wy eenigſins daar toe genegen zijn / onſe ſonden niet en zijn / maar der geene welke ons daar toe / tegen onſen wille / poogen aan te dringen. Maar niet te vreden zijnde met mijne antwoorde / welke hy nochtans niet kan tegenſpreken ; wil my als met geweld tegen mijnen uytleg / meninge en verklaringe / op dringen / dat ik het alſoo niet ſoude verſtaan hebben in mijn Natuur-tooneel. 't Welk een klaar teyken en bewijs is / dat hy met opſet twiſt ſoekt / daar geen reden is. Want wy alreede met dry verſcheyden redenen ; genomen uyt onſe eygen woorden / welke wy in ons Natuur-tooneel gebruyken / beweſen hebben dat de gemelde plaats niet anders moet verſtaan worden / dan van de aanporringen tot ſonde / welke van buyten ons werden aangedaan.

Onder de Poincten van beſchuldiginge / welke tot mijner beſwaringe ingebracht zijn / is ook deſe een / namentlijk / dat ik in het meergemelde Boek *Pag.* 195. geſchreven hebbe † dat men byſonderlijk moet bidden voor de opperſte en ſubalterne Regeringe. 't Welk als ik vernam / my ſeer verwonderde / over de onverſtan-

dige

† *Dat men inſonderheid moet bidden voor de Hooge Overheid.*

Digitized by Google

dige quaad-willigheid des verſpers; dat hy ſich niet ſchaamd / my te beſchuldigen met een waarheid / welke ſoo klaar is / en by allen (immers eenigſins beſcheydene Chriſtenen) ontwyffelyk word aangenomen. Want het zijn de eygen woorden genoegſaam van den H. Apoſtel Paulus 1 *Tim.* 2. 1, 2, 3. Ik vermane dan voor alle dingen, dat gedaan worden ſmeekingen, gebeden, voorbiddingen, en dank-ſeggingen, voor alle menſchen: voor Koningen, en alle die in Hoogheid geſet zijn; op dat wy een geruſt en ſtil leven leyden mogen, in alle Godſaligheid en Eerbaarheid. Want dat is goed, en aangenaam voor God onſen Saligmaaker. En dit gebied den Apoſtel van de Heydenſche en ongeloovige Regenten / onder welke de Chriſtenen in dien tijd leefden: veel meerder behoord men dan te bidden voor de Regenten / welke ſelve leden zijn van de Gemeynte Jeſu Chriſti. Te meer / alſoo den Apoſtel tot een reden van ſijne gemelde vermaninge inbrengd / dat aan de goede Regeringe der Overheden / den vrede en geruſt leven der Chriſtenen / in alle Godſaligheid en Eerbaarheid / gelegen is; gelijk den Text uytdrukkelijk aanwijſt.

Maar ik heb van ter zijden af gehoord / dat mijn beſchuldiger achter af / tot ſijn uytvlucht en verſchooninge / ſeekere diſtinctie ofte onderſcheid gebruykt. Seggende / dat men de Overheden tweeſins kan aanmerken / ofte in tegenſtellinge van hare Onderdanen; ofte wel in vergelykinge met de Gemeynte Gods. En hoe-welſe in eere / macht / en authoriteyt / uytnemender zijn dan hare Onderdanen / datſe nochtans minder zijn dan de Gemeynte Gods en Chriſti. Doch deſen uytvlucht doed ganſchelijk niet tot de ſaak / verſchooninge of verdedinginge van de gemelde beſchuldiginge. Want het zy dat men de Overheden ſteld tegen alle andere menſchen / gelijk den Apoſtel doed in de plaats te voren aangetogen / 1 *Tim.* 2. 1, 2, 3. het zy dat men de ſelve ſteld tegen hare Onderdanen: het zy dat men de Overheden aanmerkt in opſicht tot de Gemeynte Chriſti / gelijk den Apoſtel mede doed in de voorgaanden Text 1 *Tim.* 2. 1, 2. 3. alleſins en altoos blijft het waarachtig / dat men inſonderheid voor de Overheden moet bidden. Aangeſien dat aan de goede Regeringe der ſelve / niet alleen den welſtand der Onderdanen / en des Borgerlijken ſtaats / maar ook der Gemeynte Gods / ten hoogſten gelegen is; gelijk den Apoſtel klaarlijk in den gemelden Text uytdrukt. Ten anderen / de leden der Gemeynte Chriſti zijn ſoo wel Onderdanen der Hooge Overheden / onder welke ſy leven / als de andere welke geen Chriſtenen zijn; en daarom zijnſe / ſoo wel als eenige andere / ſchuldig de ſelve te gehoorſamen / en alle eere en onderdanigheid te bewijſen / en insgelijks (gelijk den Apoſtel vermaand) voor haar God te bidden. Want ſoo vermaand den Apoſtel de geloovige Romeynen / (ſelfs in opſicht der Heydenſche Overheden) en in haar perſoon alle Chriſtenen / *Rom.* 13. 1. Alle ziele zy de machten over haar geſteld onderworpen. Want daar is geen macht dan van God: en ſoo voorts tot vers 8. toe. *Tim.* 3. 1. vermaand hy haar datſe den Overheden en Machten onderdanig zijn, &c. 1 *Petr.* 2. v. 13. Zijt alle menſchelijke ordeninge onderdanig, om des Heeren wille: het zy den Koning als de opperſte Macht hebbende: het zy den Stad-houderen, als die van haar geſonden worden, &c.

Soo yemand noch tegen-werpt / dat de Overheden / by haar ſelven alleen aangemerkt / minder zijn dan de Gemeynte Gods / in haar geheel geconſidereert; en dat men derhalven eerſt en meeſt moet bidden voor de Gemeynte Chriſti. Ik antwoorde / dat ik in mijn gemelde Boek niet hebbe geſchreven / voor wien men eerſt en meeſt moet bidden / voor de Gemeynte Gods in 't gemeen / of voor de Overheden: maar alleenelijk / dat men byſonderlijk voor de Overheden moet bidden / 't welk geenſins kan met reden ontkend worden. Ten anderen / de Overheden / alleen by haar ſelven geconſidereerd / in tegenſtellinge van den geheelen Staat / en borgerlijk Lighaam der onderdanen / zijn ook minder dan de ſelve: want de Overheden zijn geſteld ten goeden / en tot beſcherminge der onderdaanen / welkers welſtand / na ziel en lighaam / de hoogſte wet / en byſonderſte oog-merk en eynde / der Overheid weſen moet. En nochtans bekend onſen Tegenſpreker; dat de onderdanen byſonderlijk voor de Overheden bidden moeten: met wat ſchijn van reden dan kan het ſelve van de Chriſtenen / ofte Gemeynte Chriſti / geloochend worden? want wie is onbekend / dat onder de toe-latinge / ſoo der Heydenſche / als andere Overheden / de Gemeynten Chriſti vergaderd zijn / en ſomtijds door hare gunſte ſeer hebben toe-genomen en gefloreert. En in tegendeel / dat in veele plaatſen / door de harde regeeringe / en wreede mishandelinge der ſelve tegen de Chriſtenen / de Gemeynten Gods in menige plaatſen ganſchelijk vergaan / en te niete gebracht zijn. Is niet in Engeland / en elders / verſcheyden malen / door de veranderinge der regeeringe / den Gods-dienſt veranderd? heeft niet de opkomſte van den Turkſchen Muhamed, en ſijne regeeringe / menige Chriſten Gemeynten t'onder gebracht? verhaald ons niet Theodoretus in ſijn vijfde Boek van de Kerkelijke Geſchiedeniſſen *cap.* 38. hoe dat door den toorn des Konings van Perſien / door den verkeerden yver van den Biſſchop Andas ontſteeken / alle de Gemeynten die de Chriſtenen in Perſien hadden / wech-genomen en verdaan zijn; en menig duyſenden Chriſtenen / door grouwelijke en ganſch wreede manieren van dooden / om-gebracht. Daar nochtans te vooren ſeer groote hope was / dat in korten tijd geheel Perſien tot het Chriſten Geloof ſoude gebracht zijn. Soo leſen wy ook Eſdras *cap.* 1. dat / door de gunſt van Cores, Koning van Perſien / den Joden wederom toegelaten is de Stad Jeruſalem te herbouwen / den Tempel op te rechten / en wederom haren Gods-dienſt te oeffenen; daarſe van te vooren als elendige Slaven / over-al onder de regeeringe van Cores verſtropd waren. Welke veranderinge *vers* 1. uytdrukkelijk word aangeweſen veroorſaakt te zijn / door dien God het herte van Cores ſubtyelijk en krachtelijk veranderde; ſulks dat hy / in plaats van vyandſchap en haat / als te vooren / nu niet anders dan gunſte / hulpe en vriendſchap / aan de Joodſche Natie bewees. Soo dat het ten overvloede blijkt / dat aan de goede regeeringe de Gemeynte Gods ten hoogſten veele gelegen is / en by gevolg dat men voor de Overheden byſonderlijk behoord te bidden. En het blijkt uyt de Kerkelijke Hiſtorien / dat de Chriſtenen in de oude tijden / door haar yverig bidden / ſelfs voor de Heydenſche regeeringe / dikmaal de gemoederen des Keyſers en Overheden hebben verſacht / en bewogen beter gevoelen op te nemen van de Chriſtenen / dan wel de gemeene beſchuldigingen mede brachten.

† Wat aangaat / dat ik in de Voor-reden *pag.* 92. geſchreven hebbe / dat de bedorventheid der geene die geboren worden / haren oorſpronk neemd uyt de bedorventheid der Ouders; is in Gods Woord / en uyt de natuure der ſaken / en eenparig gevoelen der Godsgeleerde / ſoo ſeeker en klaar / dat ik het onnodig acht daar veel te willen op ſtaan. Het is onwederſprekelijk 't geene de Heere Chriſtus ſegd *Joan.* 3. dat het geene uyt den vleeſche (dat is van een ſondig bedorven menſch) geboren word, vleeſch is, dat is / insgelijks bedorven is / gelijk ſijnen oorſpronk daar hy van voort-gekomen is. Want wie ſal een reynen geven uyt den onreynen? niet een. *Job* 14. v. 4.

Hier en word niet geſproken van de toe-rekeninge van Adams overtredinge aan de nakomelingen; (waar van wy elders gehandeld hebben) noch van 't geene verder van de Gods-geleerde omtrent de erf-ſonde word aangemerkt / maar alleen van de inhangende /

Poſi,

† *Van den oorſpronk der erf-ſonde.*

Digitized by Google

Poſitive, en dadelijke bedorventheid / der geene die geboren worden / welke in haar de oorſake is der dadelijke ſonden. En dat deſe bedorventheid niet van God en komd / maar van de bedorventheid der Ouders / is klaar in Gods Woord / het gemeen gevoelen der Gereformeerde Gods-geleerde / en onwederſprekelijk waarachtig. Want God zijnde het opperſte Goed / weſentlijk Heylig / en een rechtveerdig Richter der ſonde / en kan geen oorſaak weſen eeniger dadelijke ſonde / en veel min van de erflijke bedorventheid / als den gemeenen wortel en oorſpronk der dadelijke ſonden. Dit beveſtigd onder andere *D. H. Zanchius lib. de peccato originali cap. 4. Theſi.* daar hy aldus ſchrijfd / *ſicut per inobedientem Adamum peccatum intravit in mundum, tum imputatione, tum realiter, in omnes ſcilicet homines, qui carnali generatione ex ipſo propagantur, idque vi ipſius ſeminis corrupti: Ita etiam per Chriſtum Adamum cœleſtem & obedientum, Juſtitia redundat tum imputatione, tum realiter, in omnes electos, qui ſpirituali regeneratione ex ipſo renaſcuntur, idque vi ipſius ſeminis incorrupti Domini noſtri Jeſu Chriſti.* Dat is / gelijk door den ongehoorſamen Adam, de ſonde in de wereld gekomen is, ſoo door toe-reekeninge, als in der daad, in alle menſchen, welke door een vleeſchelijke geboorte van hem voort-geſet worden, en dat uyt kracht van ſijn bedorven zaad: ſoo is ook door Chriſtum, den hemelſchen en gehoorſamen Adam, de gerechtigheid overvloedig geworden, ſoo door toe-rekeninge, als in der daad, over alle Uytverkorene, welk door een Geeſtelijke weder-geboorte uyt hem weder-gebooren worden, en dat uyt kracht van het onbedorven Zaad Jeſu Chriſti onſes Heeren. En bewijſt het uyt *Rom.* 5. en 7. &c.

Dit beveſtigd insgelijks den vermaarden D. Wallæus, als hy antwoord op de tegenwerpinge der geene / welke loochenen dat de erf-ſonde door de Ouders in alle Kinderen voort-geſet word: om dat ſommige Ouders weder-gebooren / en door den Geeſt Gods geheyligd zijn; en derhalven haars gelijke voort-brengende / geen bedorven / maar geheyligde en weder-geboorene Kinderen voort-brengen. Dit gevolg loochend D. Wallæus, om dat de weder-geboorte niet en vloeyd uyt de natuure des menſchen / ofte natuurlijke voort-teellinge / maar veroorſaakt werd door den Geeſt / en een byſondere genade Gods. Doch dat den menſch voortteeld / volgens en na de geſtalte van ſijn eygen natuur / maar niet volgens 't geene in hem boven de natuur / door de vrye genade Gods toe-gebracht word. En gebruykt daar toe drie gelijkeniſſen: d'een genomen van een tak van een wilden Olijf-boom / welke ge-entet zijnde in een vruchtbaren Olijf-boom / een Olijf-boom voortbrengd / en nochtans uyt des ſelfs zaad komt geen rechten / maar een wilden Olijf-boom voort: Item uyt een Graan / dat van alles wel geſuyverd is / komt voort Graan met ſijn ſtroo en kaf: om dat het zaad van den wilden Olijf-boom / en des kafs / niet ganſchelijk weg-genomen word. En ſoo en word mede in de geloovige Ouders het zaad der ſonde niet geheelijk wech-genomen / hoe-wel de ſchuld en heerſchende kracht der ſelve wech-genomen is. De derde is genomen van de beſnijdeniſſe / want uyt beſneden Ouders komen onbeſneden Kinderen voort / om dat de Voorhuyd de lichamen der menſchen natuurlijk is. En Pag. 234. beantwoordende de tegenwerpinge / hoe dat de erfſonde in de ziele kan voort-geſet worden / indienſe niet en komt van de Ouders / maar van God geſchapen word; ſoo ſegd hy onder anderen aldus: *atque ipſi animi cum corporibus jam organicis, & lepra originali infectis, conjuncti, ſimul in eandem vitioſitatem ſe præcipitant. Quemadmodum in cholerico corpore in iracundiam, in melancholico in moroſitatem, niſi Dei ſingularis gratia inhibeat, ruere ſolent.* Dat is / zielen, met hare nu gefatſoeneerde, en door de geeſtelijke melaatsheid beſmettede lighamen, vereenigd zijnde, werpen haar ſelven in de ſelve bedorventheid. Gelijk men ſiet datſe gewoon zijn te vervallen tot toornigheid, in een cholerijk lighaam, en tot korſelheid, in een melancholijk lighaam, ten zy het ſelve door een byſondere genade Gods bedwongen werde.

Den geleerden Mareſius *loco 6. Syſtematis* drukt dit noch klaarder uyt / ſeggende / *Pag.* 133. *Hanc autem propagationem non aliter quam naturali generatione fieri, docet conſtanter ſcriptura: ſic Adam dicitur genuiſſe Filium ad imaginem ſuam. Gen.* 5. 3. *Et David confitetur ſe in iniquitate formatum eſſe, & in peccato fotum à matre ſua, Pſal.* 51. v. 7. *Et quod natum eſt ex carne caro eſt, inquit Chriſtus Joan.* 3. 6. *Ideo Chriſtus ut ab ea corruptione eſſet immunis, concipi & naſci debuit alio modo quam vulgus hominum.* En *Pag.* 130. *Dicitur peccatum originale non tantum quod ſit origo cæterorum, ſed etiam quod propagatione hæreditaria noſtram maculet nativitatem, & naturæ ac originis lege in nos derivetur:* &c. Dat is / dat deſe voorſettinge der erf-ſonde niet anders geſchied, dan door de natuurelijke geboorte, dat leerd ons de Schriftuure ſtandvaſtelijk, ſoo word Adam geſegd een Sone gegenereerd te hebben na ſijn gelijkeniſſe *Gen.* 5. v. 3. En *David* bekend dat hy in ongerechtigheid geformeerd, en in ſonde van ſijn moeder verwarmd, ofte voort-gebracht was, *Pſal.* 51. v. 7. En dat uyt den vleeſche is, dat is vleeſch, ſegd Chriſtus *Joan.* 3. 6. Daarom heeft Chriſtus, op dat hy van dit bederf ſonde vry weſen, op een andere wijſe moeten ontfangen en gebooren worden, dan de gemeene menſchen. En *Pag.* 130. de oorſpronkelijke ofte erf-ſonde werd alſoo genaamd, niet alleen om datſe is den oorſpronk van de andere ſonden, maar om datſe door een erffelijke voort-teellinge onſe geboorte beſmet, en door de wet der natuur en oorſpronks in ons overgeſet word; en ſoo voorts. Daarom word doorgaans in de H. Schrift de ſondelijke bedorvendheid genaamd het vleeſch, het lighaam der ſonde, de wet der ſonde welke in de leden is, de leden des lighaams, vleeſch en bloed, &c. Om datſe uyt de vleeſchelijke geboorte / en lighamelijke bedorventheid / her voor-komt / en ook door de leden des lighaams de ſonden uyt-gevoerd worden. D. Wendelinus ſchrijfd insgelijks *Syſtematis Majoris cap.* 10. dat de ziele door de voort-teellinge bedorven word / door het bedorven lighaam / welke de ziele tot een woonplaats en werk-tuyg gegeven is. En beveſtigd het met het getuygeniſſe Lombardi, uyt Auguſtino genomen / met deſe woorden. De begeerlijkheid ſelve is de wet der leden, ofte des vleeſchs; welke is een ſiekelijke ontſtelteniſſe ofte ſwakheid, welke beweegd het ongeoorlofd verlangen, dat is, de vleeſchelijke begeerlijkheid, welke de wet der ſonde genaamd word: welke geſegd werd in het vleeſch te blijven, *niet om* datſe niet en is in de ziele; maar om datſe door *het bederf* des vleeſch, in de ziele veroorſaakt word. Voorts beveſtigd hy het mede met het gemeen ſeggen / dat in een yeders mond is / *mores animi ſequuntur corporis temperamentum,* dat is / de zeden des gemoeds volgen de gematigheid des lighaams.

Tegenw. Het geene onlighamelijk en geeſtelijk is / en kan niet lijden of veranderd worden door 't geen lighamelijk is; noch dat lighamelijk is door 't geene on-lighamelijk is. En gemerkt de Ziele is een onlighamelijk geeſtelijk weſen / hoe kanſe dan door de bedorvendheid des lighaams beſmet worden? Ik antwoorde / dat dit is de tegenwerpinge en valſche reden-kavelinge der oude Epicureen / en Zadduceen / welke daarom loochenden datter eenige geeſten / of on-lighamelijke weſens / in de Natuure waren. Doch het geene in deſe tegen-werpinge geſteld word / blijkt uyt den ganſchen aart / leven en geſtalte des menſchen; in welke niets gemeender is / dan dat de ziele word aangedaan / ſelfs door de alderminſte en ſubtijlſte bewegingen / welke door de werktuygen der vijf uytterlijke ſinnen / van de ziele gevoeld / en onderſcheyden worden. Is 't niet de ziele die / door de onſtelteniſſe des lighaams / pijne en vermaak ſchept? want het is in ſich ſelven ſonder gevoelen. En wederom is 't niet de ziele / welke alderley vrywillige be-

beweegingen in en door het lichaam veroorſaakt: die de tonge doed ſpreeken / de handen doed werken / en door de voeten / het lichaam van d'een plaats tot d'ander / na haar wel-gevallen / beweegd en beſtierd? Voelen wy niet dagelijks / dat / na de veranderinge / goede ofte quade geſtalte der Ziele / het lighaam mede veranderd werd: en wederom na de goede of quade geſtalte des lichaams / onſen Geeſt veranderd word: ſelfs door veranderinge van weder / locht / getemperdheid / ouderdom / maniere van leven / en ſoo voorts; ſegd niet Salomon *Prov.* 15. 13. Een vrolijk herte ſal het aangeſichte blijde maken; maar door de ſmerte des herten word den Geeſt verſlagen. *Cap.* 17. 22. Een blijd herte ſal eene Medecijne goed maken: maar een verſlagen Geeſt ſal het gebeente verdroogen. Sie *Prov.* 15. v. 15. en *Cap.* 18. 14. &c. En niet wonder / want God heeft Ziele en lighaam ſoo naauwe met malkanderen vereenigd / dat die twee een worden / en t' ſamen een en de ſelve menſchelijke natuure maken: door welke vereeniginge d'een op d'ander geſtadiglijk en krachtelijk werkt. Sulks dat het waarachtig is 't geene Seneca geſegd heeft. *Quicquid animum erigit, etiam corpori prodeſt.* Al dat het gemoed verquikt, is ook voordeelig voor het lighaam.

Dat ik dan op de voorgemelde plaats / onder de oorſaken / welke de natuurelijke bedorventheid vermeerderen / ook geſteld hebbe de onmatigheid des lighaams / dat is ook in ſich ſelfs / en door de dagelijkſche bevindinge / ſeker en klaar genoeg. Want behalven dat / door de verſcheydentheid der gematigdheden des lighaams / d'een menſch meer tot deſe / d'ander meer tot geene ſonde genegen is; ſoo leerd ons ook de ervarentheid / dat door ſommige ſonden de quade ongetemperdheid der vochtigheden / levendigmakende Geeſten / en lighamen der menſchen / veroorſaakt / ofte immers ſeer verſwaard word: en dat die ſelve quade ongematigdheid der lighamen / de ſelve menſchen noch meer tot de ſonde aandrijfd. Even gelijk ook van de gewoonte tot ſonde waarachtig is / datſe te gelijke door de ſonden veroorſaakt word / en ſoo een quade vrucht is der voorgaande ſonden; en met eenen een oorſake van de volgende ſonden / tot welke de gemelde gewoonte een ſterke aanleydinge / en een habitum, ofte geſette geſtalte en hebbelijkheid / invoerd. Waar van ſie nader bewijs / *Prov.* 23, 29, 30. &c. *Hoſ.* 4. 11. Soo dat den beſcheyden Leſer klaarlijk ſien kan / dat den Beriſper valſchelijk my beſchuldigd heeft / dat ik ſoude geſchreven hebben / dat de oorſpronkelijke bedorventheid der menſchen / ofte Erf-ſonde / beſtaat in de quade getemperdheid des lighaams; daar ik doch de ſelve alleen onder de oorſaken en gevolgen der ſonde geſteld hebbe.

† Wat aangaat het woord oneyndig: wy zijn gewaar geworden / dat in ons meermaal gemelde Schrift is beriſpt geworden / dat wy daar in ſouden geſchreven hebben / dat / ten aanſien van ons / oneyndig kan genaamd worden / welkers meerder niet kan bedacht worden. Hoe-wel den Beſchuldiger nergens aanwijſt / waar dat ik ſulks ſoude geſchreven hebben: hoe-wel ik ſelfs daar na ſoekende / denk dat hy geſien heeft / op het geene ſtaat *pag.* 101. *col.* 1. *art.* 1. ontrent het eynde / daar onder anderen aldus volgd. Want *oneyndig* kan alleen genaamd worden, dat ſoo groot is, dat men met geen gedachten yets grooter begrijppen kan. In welke plaats ik handele van een van de wonderlijkſte verborgentheden der natuur / welke by na van geene (ook de kloekſte verſtanden) kan ter degen gevat / verweerd ofte verklaard worden: alſoo weder-zijds ſoodanige ſterke redenen / en tegen-redenen zijn / dat men by na niet weet / hoe men van de ſake ſal oordeelen. En dit raakt de oneyndige deelbaarheid der natuurlijke lighamen. En ik kan met groote waarſchijnelijkheid oordeelen / dat den Beriſper niet heeft willen de plaats aanteykenen / om dat hy de ſake ſelfs / daar van gehandeld wierd / niet verſtond: aangeſien hy genoegſaam toond / in ſijn ongegronde en valſche Beriſpingen / dat hy ſijn Gods-geleerdheid niet wel verſtaat / en noch veel min de gronden van de rechte en waare Philoſophie. Doch dat hy echter / ſoekende yets op te rapen tot Beriſpinge / liever heeft willen tegenſpreken 't geene hy niet verſtaat / dan dat hy ſoude ſchijnen geen ſtoffe te hebben / om ſijne beſchuldiginge te bekleeden.

Diend dan echter tot nader beveſtiginge / en verklaringe van de ſaake ſelfs / namentlijk / wat oneyndig zy / dat oneyndig eygentlijk (gelijk het woord mede brengd) genaamd word / dat geen eynden ofte palen heeft / binnen welke het begrepen kan worden beſloten ofte vervat te weſen. En ſoo eygenen wy ook Gode de oneyndigheid toe / om datter niets grooter / gelukſaliger / volmaakter / heerlijker / en uytnemender / kan gevonden of bedacht worden / dan God. Sulks dat by gevolg / de volkomentheid ſijner volmaaktheid onbegrijpelijk is. Want hoe veel wy ook door ons begrijp / de volmaaktheid Gods vergrooten ofte vermenigvuldigen / nochtans komen wy in ons begrijp / ten aanſien van ſijne onbegrijpelijke volmaaktheid / altoos verre te kort.

Al het geene eyndig is / daar van kan men yets begrijpen dat meerder is; maar dat oneyndig is / dat is altoos in ſijne ſoorte het aldergrootſte: waar uyt dan klaarlijk blijkt / dat oneyndig moet weſen / dat / welkers meerder geenſins kan begrepen worden.

De oneyndigheid word op veelderley ſaaken gepaſt: en ſoo wortſe ook verſcheydentlijk beſeft en benaamd. Indien menſe paſt op de duurſaamheid eeniger ſaak / of perſoon / ſoo iſſe de eeuwigheid. Indien menſe duyd op de grootte / ſoo iſſe een abſolupte onmetelijkheid; en word begrepen (gelijk eenige onder de Ouden niet qualijk geſchreven hebben) by een rondte / welkers middelpunct over al / doch de circumferentie ofte uytterſten ommetrek / nergens gevonden word. Verſtaat men de oneyndigheid van Gods wijsheid / ſoo iſſe ſijne Alwetendheid: ten aanſien van ſijne macht / iſſe ſijn Almogendheid; welke Job aldus uytdrukt *Job* 43. 2. Ik weet dat gy alles vermeugd: en dat geen van uwe gedachten afgeſneden worden.

Ten aanſien van de goedheid Gods / als mede ſijne heyligheid / heerlijkheid / gelukſaligheid / en ſoo voorts / ſoo is de oneyndigheid Gods niet anders / dan ſijne opperſte volmaaktheid / door welke hy in alle bedenkelijke volkomentheden / oorſpronkelijk uyt ſich eygen ſelven / eeuwiglijk / onveranderlijk / en onbegrijpelijk volmaakt is. Waar uyt dan weder klaarlijk volgd / dat / ten aanſien van ons begrijp / oneyndig wel genaamd word / welkers meerder wy niet konnen begrijpen; 't geene wy voorgenomen hadden te betoonen.

Het is / ſegd den geleerden Zanchius, een beſchrijvinge van God / welke by ons aangenomen is: Dat God is het Opperſte goed / boven welk geen beter zyn / ofte bedacht worden kan. Soo heeft dan Gods goetheid geen eynde / noch kan geen eynde hebben / en derhalven iſſe oneyndig. Nu Gods goetheid is in God geen toe-val / welke van ſijn weſen geſcheyden kan worden / maar is het goede weſen Gods ſelve: en by gevolg / is God in ſich ſelfs weſen oneyndig. Diergelijk beſluyt kan men mede trekken uyt de andere eygenſchappen Gods. By voorbeeld / God is van een onbepaalde wijsheid en macht: ſijne wijsheid nu en macht zijn niet anders / dan het wijſe en machtige weſen Gods; en by gevolg is Gods weſen oneyndig. Sie den voorgemelden H. Zanchium na (indien gy wild) *lib.* 2. *de Natura Dei*, *Cap.* 9.

Indien yemand nu verder gaat / en vraagd / of God alleen oneyndig is ten aanſien van ons begrijp / ofte

dat

† *Wat oneyndig zy, en hoe de oneyndigheid Gode toege-eygend werd?*

dat hy ook oneyndig is in ſich ſelven? de antwoorde hier op / blykt genoegſaam uyt het voorgaande: want wy hebben te voren getoond / dat God is abſolutelyk het Opperſte-goed / en de alder-opperſte volmaaktheid / boven welke geen beter ofte volmaakter weſen kan / ofte bedacht kan werden te zyn. Door welke maniere van ſpreeken niet alleen aangeweſen werd / hoedanig God is / ten aanſien van ons verſtand / maar ook in opſicht van ſijn eygen ſelve. En hoe-wel in de voorgemelde plaats / uyt het Natuur-tooneel aangetogen *pag.* 100. niets word gehandeld van Gods oneyndigheid / maar alleen van de oneyndige deelbaarheid der lichamen; ſoo heb ik nochtans kortelyk verklaard / hoe de oneyndigheid van God moet verſtaan worden. Om dat den beriſper geen plaats aanwyſende / waar uyt hy my beſchuldigde / heymelyk / en niet ter goeder trouwe / den gemeenen man heeft willen wys maaken; als of ik van de oneyndigheid Gods niet wel genoeg geſchreven hadde.

Pag. 106. verhale ik het gevoelen van ſommige / welke eenigſins toeſtaan een nootwendigheid alleen van betamelykheid en gevoegelykheid: waar doorſe bedenken / dat in 't gemeen het wel gevoegelyk was / en eenigſins noodig / dat God buyten ſich yets ſoude werken en voortbrengen, om ſijne wysheid / macht / en andere eygenſchappen / tot ſijner eere te openbaren / behoudende nochtans ſijne abſolupte vryheid / en ſoo voorts / als breeder in de gemelde plaats te leeſen is.

En hoe-wel ik aldaar van myn gevoelen niets heb geſchreven / en by gevolg het ſelve niet behoeve aan te trekken: ſoo geef ik echter den verſtandigen Leſer in bedenken / of / blyvende gantſch onverminderd de abſolupte vryheid Gods / in een geſonden ſin niet kan toegeſtaan worden / een noodſakelykheid van betamelykheid of gevoegelykheid. Waar door niet anders word te kennen gegeven / dan dat / ten aanſien van Gods goedheid / door welke hy genegen was ſijn weldadigheid aan eenige Schepſelen mede te deelen: Item / ten aanſien van het eynde dat God voor hadde, namentlyk ſijne wysheid / goedheid / macht / &c. tot ſijner eere te openbaren; dat / ſeg ik / ten dien aanſien / het eenigſins noodig was buyten ſich eenige Schepſelen voort te brengen. Want ingevalle God buyten ſich niets hadde voortgebracht / ſoo konde hy ook aan geen Schepſelen ſijne goedheid mede deelen; ofte ſijne wysheid / macht / weldadigheid / heerlykheid / volmaaktheid / gelukſaligheid / en andere eygenſchappen / bekend maaken. Soo dat hier niet word geſprooken van een noodwendigheid / welke in ſich ſelven / ofte opperwaarts uyt en eygentlyk / ſoodanig zy; maar alleenelyk *ex hypotheſi*, dat is / welke volgd uyt yets anders / dat te vooren vaſtgeſteld is. Soo verſtaan wy / by voorbeeld / dat God / als hy yets beſloten / ofte in ſijnen raad bepaald heeft / ofte yets beloofd heeft; dat hy dan noodſaakelyk dat moet doen / en niet kan nalaten. Want ſegd den Apoſtel / God kan hem ſelven niet verloochenen. 2. *Tim.* 2. ℣. 13. Waar door nochtans in het alderminſte de abſolupte vryheid Gods niet word bepaald / ofte verhinderd. Om dat ſoodanige beſluyten te maken / ofte beloften te doen / ofte niet te doen / en by gevolg uyt te voeren / geheelyk hangd aan het goedvinden / en vrywillig welbehagen Gods. Sulks dat God niet word verbonden / door eenige noodſakelykheid welke van buyten komt / maar alleen aan ſijn eygen ſelfs vrywillig goed-vinden.

Het ſchynd dat de geene / welke toeſtaan de voorgemelde noodſakelykheid / ten aanſien van Gods goedheid / haar opſicht nemen op het gemeen ſeggen / dat al 't geene goed is / genegen is ſich mede te deelen; en by gevolg aldermeeſt het Opperſte Goed. De Son is een ſeer goed en uytſteekend Schepſel / doch altoos beſich met ſyne ſtralen / licht / en verwarmende kracht / rondſom aan allen zyden de andere Schepſelen mede te deelen: insgelyks is mede den aart des vyers. Den menſch is van natuur (gelyk de Oude wel aangemerckt hebben) een medgeſellig dier / dat tot onderlinge gemeenſchap genegen is / en ook tot behulp / onderlinge byſtand / en liefde tot malkanderen / van God geſchapen is. Op dat d'een des anders gebrek ſoude vervullen / en datſe geſamentlyk / als leden in een lichaam / door gemeene verbinteniſſe / en dienſten aan malkanderen / beſtaan ſouden. Sulks dat een menſch in ſich gevoeld / dat hy / om vrolyk te zyn / en ſich in 't geene hy heeft te beter te konnen verheugen / 't ſelve andere genegen is bekend te maaken / en tot ſyn geſelſchap te noodigen; gelyk de Heere Chriſtus aanwyſt in de Vrouwe / welke haren verlooren Pennink gevonden hadde / *Luc.* 15. 9. En alſſe dien gevonden heeft, roeptſe de Vriendinnen en Gebuurinnen te ſamen, ſeggende, weeſt blijde met my, want ik hebbe den Pennink gevonden, dien ik verloooren hadde. De deugd en Godſaligheid is insgelyks van die natuur / datſe haar ſelfs ſeer geerne mede-deeld / en voortſet tot andere *Hebr.* 10. ℣. 24. Laat ons op malkanderen acht nemen, tot ontſteekinge der liefde, en der goede werken. De wysheid is een goed / dat Salomon verheft boven al dat men kan wenſchen, *Prov.* 3. 15. maar die is mede van dien aart en natuur / datſe genegen is ſich aan andere gemeen te maaken / en te openbaren. Daarom ſegd Seneca aldus / *Epiſt.* 7. *Si cum hac exceptione detur ſapientia, ut illam incluſam teneam, nec enunciem, rejiciam. Nullius boni ſine ſocio jucunda poſſeſſio eſt. Alteri vivas oportet, ut tibi vivas.* Dat is / indien my de wijsheid gegeven wierd, met dat beding, dat ikſe binnen mijn ſelven *ſouden* moeten geſloten houden, en niet mogen uytſpreeken, ik ſoudeſe verwerpen. Daar is geen beſit van eenig goed aangenaam, ſonder med-geſel. Om voor u ſelven te leven, moet gy ook voor een ander leven.

Doch hier word van ſommige tegen-geworpen / dat de Sonne / door een natuurelyke noodſakelykheid / haar licht / en verwarmende ſtralen / van haar ſchiet / en aan allen zyden de omliggende Schepſelen mede-deeld; maar dat van God niet kan geſegd worden / dat hy / door noodſakelykheid van natuure / ſijne goedheid en eygenſchappen mede-deeld / ofte vertoond aan de Schepſelen: want hy is van eeuwigheid geweeſt / voor de Wereld / en alle ſijne Schepſelen / volgens *Gen.* 1. 1. *Prov.* 8. 22. en volgende Verſſen. Voor ſijne werken, &c. Ik antwoord / ook erkennen de Gereformeerde Godsgeleerde in God een natuurelyke / noodſaakelyke / en nochtans vrywillige / mede-deelinge van ſich ſelfs weſen / aan den Sone en den H. Geeſt / van alle eeuwigheid / onveranderlyk; waar door den Sone is het af-ſchijnſel ſijner heerlijkheid, en het uytgedrukt Beeld ſijner ſelfſtandigheid. *Hebr.* 1. 2. Ten anderen / in opſicht van 't geen buyten God is / antwoorden wy / dat het exempel van de Son / en de andere / genomen van de Schepſelen / daar toe niet ſtrekken / om te kennen te geven / dat de genegentheid van ſich aan de Schepſelen mede te deelen / even op ſoodanige wyſe en maniere in God is / gelyk in de Schepſelen; want daar is altoos een ſeer groot verſchil / tuſſchen den Schepper en de Schepſelen: maar alleen om te toonen / dat het gemelde ſpreekwoord *omne bonum eſt communicativum ſui*, dat is / alle goed is genegen ſich aan andere mede te deelen, in 't gemeen in de Schepſelen waarachtig is.

Maar daar word weder tegen-geworpen / dat men Antecedenter, ofte ſonder opſicht op Gods beſluyt / niet kan ſeggen / dat het Gode betamelyk was / eenige Schepſelen buyten ſich voort te brengen; want dat anderſins ſoude volgen / dat het Gode onbetamelyk ſoude geweeſt zyn / indien hy niet hadde yets buyten ſich geſchapen; ofte dat hy niet veele Eeuwen te vooren ſijne goedheid heeft mede-gedeeld / en geopenbaard in ſijne werken: 't welk dan ſoude ſtryden tegen de abſolupte vryheid Gods. Doch ik antwoorde / dat als wy de voorgemelde betamelykheid / ofte gevoegelykheid / den Eerwaardigen Leſer in bedenken geven / dat wy daar door niet anders verſtaan / ofte willen te kennen geven / dan

dat

Digitized by Google

dat het voortbrengen der Schepſelen en vertooninge der Goddelijke eygenſchappen in de Schepſelen / *conveniëntem fuiſſe divinæ bonitati*, dat is / over een komende is geweeſt met Gods goedheid. En / om noch klaarder mijn meeninge uyt te drukken / ſoo wil ik daar door niet anders ſeggen / dan 't geene in 't gemeen van de Gods-geleerden getuygd word / namentlijk / dat Gods goedheid is de bewegende oorſaak geweeſt van de Scheppinge / en inſgelijks van de verloſſinge des menſchelijken geſlachts / door Chriſtum Jeſum; door welke beyde hy voorgenomen heeft / tot prijs van den heerlijken rijkdom ſijner genade / wijsheid / macht / weldadigheid / &c. ſich in / ontrent / en door ſijne Schepſelen te openbaren. *Rom.* 1. *Epheſ.* 1. Want als wy een concept ofte begrijp by ons ſelven maaken van Gods goedheid / ſoo beelden wy ons in / ofte vertoonen in onſe gedachten / een genegentheid in God / om aan ſijne Schepſelen ſijne weldadigheid te vertoonen. D. D. Wallæus die bewijſt onder anderen daar mede dat God goed is / *quia proprium eſt boni, ſeipſum aliis communicare. In loco de Deo pag.* 182. Dat is / om dat het een eygenſchap is van het geene goed is, ſich aan andere mede te deelen.

Dat nu Gods goedheid is de bewegende oorſaak geweeſt der Scheppinge / getuygen onder veele andere de vier Profeſſooren van Leyden / in haare *Synopſis purioris Theologiæ Diſput.* 10. *Theſi* 11. met deſe woorden / *Creationis cauſa impellens*, προηγȣμένη, *eſt ſumma Dei bonitas, qua ad ſe, tanquam ſummum bonum, rebus à ſe creandis communicandum ac patefaciendum affectus fuit. De qua ſic loquiter Auguſtinus in ſuo Enchiridio Cap.* 9. *Satis eſt Chriſtiano, rerum cauſam, non niſi bonitatem credere creatoris. Hanc Dei bonitatem Pſaltes variis in Pſalmis celebrat, atque imprimis* 8. & 104. & 136. *Ubi hæc clauſula aliquoties repetitur, celebrate Dominum quia bonus eſt.* Dat is / de bewegende oorſaak tot de Scheppinge is geweeſt de hoogſte goedheid Gods, waar door hy bewogen en genegen is geweeſt ſich ſelven, als het opperſte goed, aan de ſaken die hy Scheppen ſoude, mede te deelen, en te openbaren. Van welke aldus *Auguſtininus* ſpreekt in ſijn *Enchridion Cap.* 9. Het is een Chriſten genoeg te gelooven dat de oorſaak der dingen welke geſchapen zijn, niet zy dan de goedheid des Scheppers. Deſe goedheid Gods roemd den Pſalm-dichter in verſcheyden Pſalmen, en inſonderheid in den 8. en 104. en 136. Daar tot een ſlot-reden verſcheyden malen gevonden word. Prijſt God om dat hy goed is. Met welke woorden niet min, maar meer geſegd word / dan wy poogen te bewijſen / namentlijk / dat het met de goedheid Gods over een komende ofte betamelijk geweeſt zy / eenige Schepſelen buyten ſich voort te brengen / en ſijne goetheid en andere eygenſchappen mede te deelen / en tot ſijner eeren bekend te maaken. D. D. Amandus Polanus Syntag. Theol. *lib.* 5. *cap.* 3. beveſtigd dit aldus. *Bonitas Dei eſt cauſa creationis omnium: quum enim id quod verè bonum eſt, communicativum ſui ſit: eo impulſus fuit, ut ad exſiſtentiam adduceret ea, quæ non exſiſtebant, & per gratiam faceret ea, quæ ipſum eſſe nondum ſortita erant.* Dat is / de goedheid Gods is de oorſaak van de Scheppinge aller dingen: want aangeſien het geene waarlijk goed is, genegen is ſich mede te deelen aan andere: ſoo is God daar door aangedreven geworden, dat hy die dingen ſoude het weſen geven die noch niet waaren, en door ſijn genade die dingen ſoude maaken, welk noch geen weſen verkregen hadden.

Het ſelve blijkt dan klaarlijk uyt den aart en eygenſchap van Gods Goetheid. Want ſegd M. Fr. Wendelinus *Syſtem. Majoris lib.* 1. *cap.* 1. *ad Theſin* 20. *Alias ſummi boni tres numerantur conditiones.* 1 *Ut omnia id expetant.* 2. *Ut omnibus ſe communicet.* 3. *Ut perfectionem non privationem adferat: quæ in Deo, quatenus bonus à nobis concipitur, perfectiſſime ſunt omnia.* Dat is / de conditien ofte eygenſchappen van het opperſte Goed worden drie geteld. Eerſt, dat het van alleen begeerd werde. Ten tweeden, dat het ſich aan alle mede deelen. Ten derden, dat het een volmaaktheid geen berooving mede brenge. Welke dingen alle in God op de volmaakſte wijſe zijn, voor ſoo veel hy van ons begrepen word goed te weſen. D. D. Hier. Zanchius *lib.* 4. *de Natura Dei cap.* 1. *Theſi.* 1. bewijſt dat God op alderley wijſe waarlijk goed is / met deſe reden / genomen van de natuur en eygenſchap van 't geene goed is / welke is ſich ſelven aan andere mede te deelen, en hoe yets beter is / hoe het ſich ſelven overvloediger mede deeld: gelijk het blijkt in de ſterren. Want / om dat de Sonne volmaakter is / en uytnemender dan de andere ſterren / daarom verſtroytſe overvloediger haar licht en kracht / dan de andere ſterren. 't Selve is ook te ſien in de andere geſlachten / en ſoorten der ſaaken / en aldermeeſt in de menſchen. Hoe yemand beter is / hoe hy inſgelijks mildadiger ſich ſelven / en ſijn deugden en alle ſijne goederen / aan andere gemeen maakt. Waar toe ook diend / 't geene wy in de handelingen der Apoſtelen leeſen / dat Chriſtus gewoon geweeſt is te ſeggen / het is ſaliger te geven dan te ontfangen. Daarom ſchrijven ook de Philoſophi: dat het een teyken is van volkomentheid / dat een ſaak haars gelijk kan voort-brengen. God nu is die / welke aldermeeſt ſijn Weſen / ſijn Leven / ſijn Verſtand / en de overige Volmaaktheden / door het ſcheppen en onderhouden / gemeen maakt en mededeeld. Want van hem zijn alle dingen; en al dat 'er is / leefd / bewogen word / gevoelen heeft / en verſtand; heeft ſijn beſtaan / ſijn leven / ſijn beweginge / ſijn gevoelen / ſijn verſtand van God. Soo is dan God waarlijk goed: boven welke niet beters zijn kan.

Wat nu belangd de voorgemelde tegen-werpingen / indien hy met Gods goedheid over-een-komd / ofte indien hy door ſijne goedheid is bewogen geworden / de ſchepſelen buyten ſich voort te brengen; waarom heeft hy de wereld niet eer geſchapen / ofte ſoude het dan Gode onbetamelijk geweeſt zijn / indien hy niets geſchapen hadde? wy antwoorden / dat hoewel het met Gods goedheid wel over-een quam de wereld te ſcheppen / en ſich aan eenige ſchepſelen te communiceren / ofte gemeen te maaken en te openbaren; dat echter het doen ofte laten daar van enkelijk hangd aan het vrywillig welbehagen Gods: welk is den eenigen en opperſte regel / oorſaak / en wet van alle dingen. Want / by voorbeeld / het is Gode betamelijk / en met ſijn natuur over-een komende / barmhertig en rechtveerdig te zijn; dat is / ſich over de de elend der menſchen te ontfermen / en de godloosheid te ſtraffen. Nochtans ſtraft God niet alle die hy met recht wel kan ſtraffen / noch hy ontfermd ſich niet over allen / maar des geenen dien hy wil: nochtans is geen van twee Gode onbetamelijk / ofte tegen ſijn natuur ſtrijdende; gemerkt het welbehagen Gods altoos vry is / en den opperſten regel en mate van 't geene God doed indien tijd / ontrent ſijne ſchepſelen. Ten anderen / genomen God hadde de wereld eenige duyſenden ofte honderd duyſenden jaren eer geſchapen; gemerkt nochtans ſy een begin des tijds en weſens ſoude gehad hebben / ſoo ſoude men even met de ſelve reden konnen denken hebben / waarom is de wereld niet eer gemaakt / en ſoo geduuriglijk / wat begin dat men ook ſich kan inbeelden. Aangeſien dan dat men ergens moet beginnen / ſoo kan men ſich geenſins inbeelden eenige onbetamelijkheid daar in te zijn / dat de wereld niet eer is voort-gebracht. Maar den tijd / het getal / de mate / en wijſe van het voortbrengen der ſchepſelen / hangen te gelijke en enkelijk aan het vry wel-behagen Gods / welke alle dingen doed na den Raad van ſijnen wille. Gelijk wy breeder hebben aangeweſen in het tweede hoofd-ſtuk van ons Natuur-Tooneel, handelende van de wereld in 't gemeen. Alwaar wy onderſocht hebben de mogelijke grootheid des werelds / ſoo in opſicht van haar getal / als mate van uyt-breydinge; en of-ſe niet heeft konnen beter voortgebracht worden / en ſoo voorts.

Digitized by Google

Pag. 152. ſtaat aldus: want hoe-wel ſommige Heydenen hebben met natuurelijke reden beweſen, dat de zielen der menſchen onſterffelijk zyn, en niet konnen vernietigd worden; nochtans volgd daar uyt niet, datſe konnen by haar ſelven, buyten alle lichamelykheid, beſtaan; maar alleen, datſe in die lichamen, daarſe in zyn, onſcheydentlyk en onſterffelyk verblyven.

* Om dit wat beter te verſtaan, ſoo moet men weten, dat hoe-wel de onſterffelykheid der redelijke zielen der menſchen, van de beſcheydenſte Heydenen is geloofd, en ook met vaſte en verſcheydene natuurelijke redenen klaarlijk kan beweſen worden. Dat nochtans de Chriſtenen heel anders oordeelen, volgens de H. Schriften, van den aart en ſtaat der menſchelijke zielen na de dood, dan de Heydenen gedaan hebben. Want de Chriſtenen oordeelen dat de zielen, hoe-welſe (ſoo lang de menſchen leven) met de lichamen ſeer naauw vereenigd zijn, door de dood van alle lichamelijkheid af-geſcheyden werden, ſulks datſe als dan als enkele Geeſten, ofte onlichamelijke weſens, by haar ſelven beſtaan; ſoo verre zijn de Heydenen door natuurelijke reden-kavelinge niet gekomen. Maar sy meenden, (immers ten meerderen-deele) dat de zielen waaren ſeer dunne Hemelſche lichamen, ofte *particulæ divinæ auræ*, dat is, gedeeltens van de Goddelijke Locht, ofte Hemelſchen invloed: en dat de ziele altoos in d'e Hemelſche ſtoffe verbleef, welke onvederflijk was, en na de dood weder tot den Hemel keerde, uyt welke sy af-gevloeyd was. Gelijk dit gevoelen alderbeſt mach blijken uyt uyt de Schriften van den vermaarden Keyſer Marcus Aurelius Antoninus, *lib.* 5. *de ſeipſo & ad ſeipſum. art.* 2. Als ik ſterve, 't geene ik dan ſal uyt-blaſen, ſal ik die locht aanblaſen, van welke ik mijnen Geeſt alle dagen getrokken hebbe. *Artic.* 25. De ziele is niet anders dan de uytwaſeminge van het bloed. *lib.* 4. *art.* 28. Als den menſch ſterft, al dat aardſch is, keerd weder tot de Aarde; maar dat Hemelſch is, dat keerd weder tot ſijnen oorſpronk na de Hemelſche plaatſen, uyt welke het nedergedaald was, &c.

En het is geen wonder dat de Heydenen niet hebben konnen verſtaan, dat de zielen buyten alle lichamelijkheid beſtaan; aangeſien de vereeniginge der zielen met de lichamen ſoo naauw en vaſt is, datſe door geen natuurelijke oorſaak konnen geſcheyden worden, maar alleen van God, die deſe vereeniginge gemaakt heeft, gelijk wy hebben aangeweſen, op de voorgemelde plaats, *pag.* 152. En is ook het lichaam niet alleen een woon-plaats, maar ook een werk-tuyg der ziele, door welke sy haare werkinge uyt-voerd en krachten oeffend. Doch op wat maniere, en of de ziele, van alle lichamen af-geſcheyden zijnde, haare krachten oeffend, kan door geen natuurelijke reden verſtaan ofte beweſen worden.

Want indien men wel inſiet de Philoſophie der oude wijſen onder de Heydenen, haar meninge is in 't gemeen geweeſt, dat de ziele was een lichamelijke Geeſt, dat is, wel in haaren aart niet eygentlijk in een lichamelijke uyt-breydinge beſtaande, maar nochtans ſich altoos in eenige dunne, Hemelſche, lichamelijke ſtoffe onthoudende, welke van wegen haare ſubtijlheid en bewegelijkheid, in tegen-ſtellinge met de grove lichamen, een Geeſt ofte Geeſten genaamd wierden. Daarom hebben Heraclitus, Zeno, en de Stoici gemeend, dat de ziele een vyer was, ofte een warmen Geeſt: Anaxagoras en Anaximenes de locht; Hippocrates den levendigmaakenden Geeſt, welke uyt het fijnſte bloed geformeerd word; Galenus de getemperdheid des lichaams; Empedocles het bloed ſelve, andere eenig diergelijk lichaam, 't welk door ſijne ſubtijlheid de andere, en alle deelen des lichaams, doorloopt. Hier van daan hebben de Latynen de ziele genaamt *animam quaſi ἄνεμον*, dat is den wind. Gelijk het woord dat by de Grieken en Latijnen een Geeſt beduyd, eygentlijk beteykend eenige dunne ſtoffe welke geblaſen werd. Virgilius 4. Georgic. noemd de gemeene ziele des Werelds, door welke alle dieren en menſchen leven, *hauſtus ætherios*, Hemelſche intrekken, welke in de dood niet vergaan noch ſterven, maar weder na den Hemel opklimmen, daarſe van gehaald waaren. Gelijk hy met deſe volgende woorden uyt-drukt:

Scilicet huc reddi deinde, ac reſoluta referri
Omnia: nec morti eſſe locum, ſed viva volare
Sideris in numerum, atque alto ſuccedere cœlo.

Et Æneid 6. noemd hyſe een vyerige kracht en Hemelſchen oorſpronk. *Igneus eſt illis vigor, & cœleſtis origo.* Soo hebben insgelijks de Epicuræi geoordeeld, dat de zielen, ook na de dood, en af-ſcheyd van de menſchelijke lichamen, met de Hemelſche ſubtijle ſtoffe altoos vereenigd bleeven; gelijk Lucretius aanwijſt *lib. de nat. rerum* 2. met deſe woorden:

Denique cœleſti ſumus omnes ſemine oriundi.
Omnibus ille idem Pater eſt:

En ſoo voorts, en een weynig daar na:

Cedit enim retro, de terra quod fuit ante,
In terras: & quod miſſum eſt ex ætheris oris,
Id rurſum cœli rellatum Templa receptat:
Nec ſic interimit mors, res, ut materiæ
Corpora conficiat, ſed cœtum diſſipat illis.

Dat is, wy zijn alle uyt een Hemelſch zaad oorſpronkelijk voort-gekomen, en hebben alle eenen Vader. Want ſijn oogmerk is te bewijſen, dat de Aarde is een gemeene Moeder, en den Hemel een gemeene Vader van alle natuurelijke ſaaken. Dat van de Aarde gekomen is, keerd door de dood weder na de Aarde; dat uyt den Hemel gekomen is; keerd weder na den hemel. Sulks dat de dood de lichaamen in haare ſtoffe niet vernietigd, maar breekt alleen der ſelver vereeniginge. Waar uyt dan blijkt, dat de geenen die onder de Heydenen de onſterffelijkheid der zielen hebben erkend (gelijkſe ook van menige geloochend is) ſoo verre nochtans niet gekomen zijn, datſe door enkele natuurelijke reden verſtaan of beweſen hebben, dat na de dood de ziele van alle lichamelijkheid ſoude afgeſcheyden werden, en by ſich ſelven alleen beſtaan: ('t welk ons tot beveſtiginge van het voor-gemelde uyt het Natuur-tooneel, te bewijſen ſtond) veel min datſe met de Chriſtenen op vaſte en ſekere gronden ſouden hebben konnen gelooven, dat de zielen der vroomen in den Hemel van God werden bewaard, tot datſe met de verheerlijkte lighamen ſullen vereenigd werden, tot een eeuwige gelukſaligheid; ja datſe ondertuſſchen al eenigſins de beginſelen der ſelve ſaligheid genieten. Want hoe-wel het ſchijnd dat hier en daar eenige onder de Heydenen yet diergelijks ſouden verſtaan hebben. Soo zijnder nochtans ſoodanige ſeer weynig, en het is in haar meer een onſeekeringe giſſinge, en hope, dan een vaſte ſeekere kenniſſe geweeſt, welke alleen uyt de H. Schriften kan gehaald werden. Daarom word de ſaligheid der zielen uytdrukkelijk genaamd het eynde van 't geloof 1 *Petr.* 1. 9. Van dit geloof zijn de Heydenen vervremd. *Epheſ.* 2. 12. Vremdelingen van de verbonden der belofte, geen hope hebbende. 1 *Theſſ.* 4 ℣. 13. Op dat gy niet bedroefd zijt gelijk de anderen die geen hope hebben. Het is ook wel te denken, dat de Heydenen, die hier in, gelijk mede in ſommige andere ſaaken, wat verder getreden zijn, dan haar wel de natuure geleyd heeft: 't ſelve van Gods Volk, de Joden, ofte Chriſtenen, welke wijds en zijds onder de Heydenen verſtroyd geweeſt zijn, ofte ook wel uyt eenige boeken der H. Schrift, geleerd hebben. Waar in datſe van de Zadduceen overtuygden, welke, hoe-welſe ſich voor Joden en Gods Volk uyt gaven, nochtans niet alleen loochenden de opſtandinge der lichamen, maar ook dat 'er Engelen waaren, ofte eygentlijk genaamde Geeſten, welke buyten alle lichamen by ſich ſelven beſtonden.

Maar yemand mach tegen-werpen, dat nochtans de

* *Van den ſtaat der zielen na de dood.*

Digitized by Google

de Heydenen wel verſtaan hebben / dat door de dood de zielen der menſchen van haare lichamen af-geſcheyden werden. Ik antwoorde / datſe ja dat wel verſtaan hebben / en dat hier over geen verſchil is. Maar om den ſtaat des verſchils / en de ſaak na onſe meeninge / wel te verſtaan / ſoo moet-men weten dat 'er tweederley vereeniginge der ziele is met de lichamen / en by gevolg ook tweederley ſcheydinge van de ſelve. Door de eerſte vereeniginge / word de ziele op het naauwſte vereenigd met de animale ofte gevoelende geeſten, welke zijn het aldernaaſte werk-tuyg der ziele / waar doorſe alle haare werkinge oeffend / in en door het lichaam des menſchen / als daar zijn de uytterlijke en innerlijke ſinnen / de bewegingen / voort-teellinge / voedinge / hertstochten / en ſoo voorts / gelijk wy in ons Natuur-Toneel breeder hebben bewezen / en verklaard. Door deſe levendigmakende en gevoelende geeſten / welke ſich door het gantſche lichaam uyt-breyden / word ook de ziele vereenigd met het gantſche lichaam des menſchen / als haar woonplaats en werk-tuyg.

De dood nu word / volgens natuurelijke reden / veroorſaakt / als het groove lichaam van ſijn gevoelende geeſten berooft en verlaten word / ſoo dat als dan de ziele van het lichaam / by nootſaakelijk gevolg / geſcheyden word ; en op deſe ſcheydinge volgd de dood. Maar nu is het vraag-ſtuk / of de ziele niet alleen word geſcheyden van het grove lichaam , maar ook van de animale geeſten ſelve / ſoo datſe nu buyten alle lichamelijkheid / by haar ſelven / als een Engel, beſtaat. Dit ſeggen wy / is in 't gemeen het geloof der Heydenen niet geweeſt. Maar veele oordeelen / dat de zielen / ſoo wel der menſchen / als der beeſten / ſtierven, en gelijkelijk vergingen. Doch de beſcheydenſte hebben geoordeeld / dat de ziele vereenigd bleef met de hemelſche / ſubtijle lichamen / ofte gevoelende geeſten ; en dat de ſelve weder-keerden na den hemel uyt welke ſy gekomen waaren / en in de ſelve onſterffelijk verbleven / en geenſins vernietigd wierden / gelijk wy dat te vooren klaarlijk getoond hebben.

Want / aangeſien de Heydenen de ziele des menſchen niet anders konden aanmerken / als een eygentlijke forme des menſchen / welke by de Philoſophen word genoemd *forma informans*, ſoo kondenſe niet begrypen / hoe de ſelve van alle lichamelijkheid wierd af-geſcheyden / *Siquidem* (ſegd D. D. Burgerſdicius *Inſtit. Metaph. lib. 2. cap. 16.*) *formæ informantes totæ conſiſtunt in informando, ſeu earum eſſe nihil aliud eſt quam informare materiam, ob eamque cauſam inſeparabilis eſt à materia.* Dat is / aangeſien de eygentlijke formen geheelijk daar in beſtaan datſe de formen der lichaamen zijn, ſoo dat haar weſen niet anders is dan de ſtoffe haar forme te geven, en om die oorſake konnenſe van de lichamen niet geſcheyden worden. Ofte men ſoude moeten ſeggen dat de zielen geen eygentlijke formen ofte *informantes* waaren / maar alleen *formæ aſſiſtentes* ofte byſtaande formen, welke op geen andere wijſe in de lichamen zijn / dan gelijk een ſchipper in ſijn ſchip, ofte een duyvel in een beſeten lichaam bedacht werden te weſen. Doch dit gevoelen word met redenen genoegſaam door den gemelden D. D. Burgherſdicium wederlegd / in de plaats te vooren aan-getogen. Want de byſtaande formen , brengen de ſaaken / in welke ſy zijn / niet anders toe dan beweginge : maar de ziele geeft niet alleen beweginge aan het lichaam / maar is ook *principium humanæ naturæ*, dat is / het begin ofte oorſaak der menſchelijke natuur. Ook is de ziele niet in het lichaam / gelijk een ſchipper is in ſijn ſchip, of een duyvel in een menſch , maar geheel op een andere wyſe : want den ſchipper is niet in het gantſche ſchip / maar de menſchelijke ziele is in het gantſche lichaam.

Maar / ſal yemand denken / aangeſien nochtans den gemelden Autheur erkend / dat de zielen der menſchen van alle lichamelijkheid na de dood / geſcheyden worden ; hoedanigen forme ſegd hy dan dat de ziele in den menſche geweeſt is. Wy antwoorden / dat den ſelven Autheur, om volgens de H. Schriften te verweeren het beſtaan der zielen buyten alle lichamen , genootſaakt is / boven de twee voor-gemelde formen / een derde ſoorte te ſtellen / namentlijk / een ſoodanige / welke van een middel-matige conditie en aart zy / ten deele *aſſiſtens* en ten deele *informans*, als in de plaats te vooren aangeweſen / te ſien is. Maar uyt hy dan ook / als een onvermijdelijk gevolg / erkend / dat de ziele van alle lichaam geſcheyden zynde / een onvolmaakte ſubſtantie / ofte by ſich ſelven beſtaande ſaake is ; want / aangeſien ſy is een deel van het menſchelijke weſen / ofte natuur / ſoo iſſe geſchikt en geordend om haar geheel te volmaaken. Hier uyt beſluyt hy dan noch verder / dat de ziele van alle lichaam af-geſcheyden zynde / en nu by ſich ſelven als een geeſt beſtaande / altoos haar opſicht en genegentheid behoud tot het lichaam / met welke ſy ſoo naauw vereenigd is geweeſt : en datſe derhalven de volmaakte geluksaligheid niet kan genieten voor den dach der opſtandige der dooden , in welke ſy aan haar weder-helft ſal weder-gegeven worden. Hier uyt / ofte op alle de voorgemelde aangenomen en vaſt-geſtelde gronden / wil hy ook by gevolg beſluyten / dat niet wel door een mathematiſche nootſaakelijkheid / maar eeniginſins door een Philoſophiſche waarſchijnelijkheid / de ziele aan haar lichaam ſal weder-gegeven worden : maar hoe dat ſulks ſal geſchieden / kan uyt de gronden der philoſophie ſelfs niet gegiſt ofte bedacht worden. Dus verre hebben wy het gevoelen van D. D. Burgerſdijk by-gebracht. Uyt welke wederom blijkt / en verſterkt word / 't geene wy willen bewijſen / namentlijk / dat de Heydenen in 't gemeen ſodanigen geheele af-ſcheydinge der ziele van alle lichamelijkheid , en beſtaan by haar eygen ſelven, niet hebben verſtaan ; want het is alſoo verre van daar geweeſt / dat de opſtandinge der dooden, ofte het weder-brengen der lichamen tot haare afgeſcheyden zielen / door een waarſchijnelijke philoſophie erkend zijn / datſe de ſelve / als een deliramentum, ofte onredelijke raſernye der Chriſtenen / verworpen hebben.

Maar hier word noch ingebracht / dat Cicero ſoo van de ziele ſpreekt / als offe gantſch met de lichamen geen gemeenſchap hadde / en in haar eygen natuur een Geeſt was / by haar ſelven beſtaande. Want hy ſchrijft aldus / *lib. 1. Tuſcul. Quæſt.: Animarum nulla in terris origo inveniri poteſt. Nihil enim eſt in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque factum eſſe videatur, nihilve aut humidum quidem, aut flabile, aut igneum. His enim in naturis nihil ineſt, quod vim memoriæ, mentis, cognitionis habeat, quod & præterita teneat & futura prævideat, & complecti poſſit præſentia, quæ ſola divina ſunt, neque evincetur unquam, unde ad hominem venire poſſint, niſi à Deo.* Dat is / men kan op de Aarde den oorſpronk der zielen niet vinden. Want daar is in de zielen geen vermenginge, of 't geene uyt de Aarde ſchijnd gemaakt te zijn, of eenige vochtigheid, of dat uyt de locht, ofte van het vyer is. Want in alle deſe natuuren is niets 't geene de kracht heeft van geheugeniſſe, of verſtand , of gedachte, dat hy het geene voor by is onthouden, en de toekomende dingen voorſien , en het tegenwoordige omhelſen kan, welke alleen Goddelijk zijn, noch men ſal noyt konaanwijſen, hoe deſe dingen tot de menſchen komen konnen, dan van God.

Met deſe woorden geeft Cicero het ſelve te kennen 't geene wy te voren bewezen hebben / handelende van den oorſpronk der ziele / dat de ſelve in haar eygen aart niet lichamelijk / maar een Geeſtelijk weſen is ; en derhalven datſe op geenderley maniere kan uyt de lichamen voortgebracht worden / gemerkt haare bequaamheden / krachten / eygenſchappen / en werkingen / onvergelijkelijk by na den aart en natuure der lichamelijke ſtoffe / als ſoodanig en in haar ſelven aangemerkt / overtreft : en dat derhalven den oorſpronk der ziele in de H. Schriften / Gode werd toegeeygend.

Digitized by Google

Maar dit alles raakt het verſchil niet: want aangeſien het bekend is/ dat de ziele/ hoe-welſe in haaren eygen aart geen lichaam is/ nochtans van God in den menſche ſoo naauwe met de gevoelende lichamelijke Geeſten/ en door de ſelve met het ganſche lichaam des menſchen vereenigd is/ dat uyt dier twee/ namentlijk/ ziel en lichaams vereeniginge, de menſchelijke natuure her-voortkomt/ als uyt haare twee weſentlijke deelen. Soo is hier nu de voorvallende vraag/ of/ door de dood, de ziele niet alleen van het grove geformeerd lichaam, maar ook van de levende Geeſten, ofte Hemelſche ſtoffe, met welke ſy als haar aldernaaſte/ *Immediatum*, werk-tuyg/ vereenigd was/ word afgeſcheyden; ſoo datſe dan buyten alle lichamelijkheid/ als een ſuyvere enkelen Geeſt, ofte gelijk de Engelen/ beſtaat: en of dit de Heydenen in 't gemeen alſoo geloofſt en begrepen hebben/ ſoo wanneerſe erkenden de onſterffelijkheid der zielen. Wy hebben hier van tot noch toe getoond/ dat veele Heydenen de onſterffelijkheid der zielen hebben toegeſtaan/ ſonder nochtans te ſtellen/ ofte begrepen te hebben/ ſoodaanigen af-ſcheydinge der ziele als vermeld is: maar datſe in 't gemeen gedacht hebben/ dat de zielen beſtonden/ ofte vereenigd waaren/ en altoos bleven met en in eenige ſubtijle Hemelſche ſtoffe, welke niet was eenig van de vier Elementen, ofte Hoofd-ſtoffen/ Aarde/ Water/ Locht en Vyer; maar een *quinta eſſentia*, (gelijkſe Ariſtoteles genaamd heeft/ en daarom ook getuygd/ τὸν νῦν θύραθεν ἐπεισιέναι: dat de ziele van buyten in het lichaam gebracht word) dat is een vijfde weſen, welke ſich vermengende met het bloed en lichaam der menſchen/ in de ſelve het leven/ en alle levendige werkingen/ veroorſaakt: en dat deſe ſtoffe na de dood weder opklimt na den Hemel/ uyt welke ſy oorſpronkelijk af-gevloeyd is. Maar datſe/ ſoo lang als den menſch leeft/ beſloten blijft in de taaye/ vette/ warme/ natuurelijke vochtigheid (*humidum radicale* en *calidum nativum* genaamd) Item/ in de Gieren/ Krengen/ en holligheden der herſenen/ en het vaſte vleeſch des herten/ en ſoo voorts.

En van dit gevoelen is ook Cicero geweeſt. Want *lib* 1. *Quæſt. Tuſcul.* ſegd hy aldus. *Is autem animus, qui, ſi eſt horum quatuor generum, ex quibus omnia conſtare dicuntur, ex inflammata anima conſtat, ſuperiora capeſſat neceſſe eſt.* Dit gemoed, indien het yets is der vier ſaaken, uyt welke alle dingen geſegd worden te beſtaan, ſoo beſtaatſe uyt een ontſteekene ziele, en ſoo wordſe uyt haar natuur altoos na boven gedreven, &c. En gemerkt deſe Hemelſche ſtoffe, ofte vijfde Eſſentie, in welke ſich de ziele onthoud/ is een enkele/ onvermengde/ ſuyvere ſtoffe/ ſoo kanſe ook niet verdeeld worden/ maar blijfd onverderflijk/ gelijk hy ſchrijft in dat ſelve Boek. *In ſua Conſolatione* toond hy/ dat de ziele in het lichaam als met geweld beſloten gehouden word/ als zijnde van een vluchtigen, ſubtijlen Hemelſchen aart, en genegen weder te keeren na den Hemel daarſe van daan gekomen is, en datſe ook veel gelukkiger en vryer aldaar leefd/ dan in het grove aardſche lichaam bedwongen zijnde. En beſluyt aldus/ *Recte igitur dictum eſt, corpus terram eſſe, mentem autem ignem de cœlo ſumptum.* Soo is'er dan wel ten rechten geſegd, dat het lichaam Aarde is, maar ons gemoed is een vyer dat van den Hemel genomen is. *Et in fragmentis pag.* 344. *hominibus animus datus eſt ex illis ſempiternis ignibus, quæ ſidera & ſtellas vocatis: quæ globoſæ & rotundæ, divinis animatæ mentibus, circulos ſuos orbeiſque conficiunt celeritate mirabili.* Dat is/ aan den menſchen is het gemoed gegeven uyt die eeuwige vyeren welke gy Sterren noemd: welke rond zijnde, en met Goddelijke zielen begaafd, haare ronden en ommeloopen volbrengen met een wonderlijke ſnelligheid. *Et lib.* 1. *Tuſcul. Quæſt. pag* 86. leerd hy/ dat de ziele, ſcheydende van het lichaam, ſoo lange en ſoo hoog tot den Hemel opklimt, tot datſe komt tot de Sterren ofte Hemelſche Vyeren, om datſe is van de ſelve afgevloeyd/ en met de ſelve van een lichte en vyerigen aart/ en natuur.

Om dan dit verſchil of diſcours te beſluyten/ ſoo ſeggen wy. Dat onder de Heydenen ſeer verſchillige gevoelens zijn geweeſt van de natuur der menſchelijke ziele. Veele hebben gemeend datſe maar lichamelijk en met het lichaam ſterffelijk was/ gelijk de Epicureen, Sadduceen, en andere. Maar die van beſcheydender oordeel en kenniſſe geweeſt zijn/ hebben erkent/ dat de ziele in haar ſelfs natuure geeſtelijk en onſterffelijk is/ en ſich onthield in eenige Hemelſche ſtoffe, welke niet was Aarde/ Water/ Locht/ of Elementair Vyer; maar van een edelder/ hooger/ en meer Hemelſche af-vloeyinge; en derhalven van een vijfde Eſſentie, ofte weſen: 't welk ſich met de lichaamen vermengende/ en in de ſelve beſloten en bewaard blijvende/ in de menſchen het leven en alle levendige werkinge veroorſaakte; doch/ door de dood van de lichaamen ſcheydende/ wederkeerde na den hoogen Hemel/ tot haare natuurelyken oorſpronk/ en woonplaats: gelijk doorgaans Cicero aanwijſt in ſijne Philoſophiſche Boeken. Doch het Chriſten Geloof gaat verder/ uyt de H. Schriften, oordeelende/ dat de zielen der menſchen van God geſchapen/ en met de lichamen vereenigd worden; en datſe na de dood ganſchelijk van de lichamen af-geſcheyden worden/ en niet blijven ſweven onder de Sterren; maar dat de Geeſten der Godſaligen by God in den derden Hemel worden opgenomen/ aanvankelijk alreede/ en ten deele gelukkig zijnde/ en aldaar werden bewaard tot datſe/ met haare verheerlykte lichamen vereenigd zijnde/ de eeuwige volkomene Geluksaligheid ſullen verkrygen: om beyde met ziel en lichaam God eeuwiglijk te loven. Deſen trooſt en hope hebben de Heydenen door natuurelijke reden-kavelinge niet gehad/ noch konnen vaſt-maaken; voor datſe gebracht zijn tot de kenniſſe des H. Evangelii/ *Ephеſ.* 2. *v.* 12. 13. 14. Die gy in dien tijd waart ſonder Chriſto, vervremd van het Borgerſchap Iſraëls, en vervremd van de Verbonden der Belofte, geen hope hebbende, en ſonder God in de Wereld. Maar nu in Chriſto, &c. Daarom word dit inſonderheid tot eere van onſen Saligmaaker getuygd/ dat hy de dood heeft te niete gedaan, en het leven en de onſterflijkheid aan het licht gebracht, door het Evangelium. 2 *Tim.* 1. *v.* 10.

Dat men hier tegen in brengd/ dat nochtans de Heydenen geloofſt hebben/ dat de zielen der godlooſen na de dood quamen in eenen elendigen ſtaat; maar de zielen der Vromen tot een ſeer gelukkigen ſtaat gebracht wierden. Wy antwoorden/ voor eerſt/ dat in tegendeel menige onder de Heydenen/ al 't geene geſegd wierd van den ſtaat der zielen na de dood/ niet alleen in twijffel hebben genomen, maar uytdrukkelyk geloochend, ontkennende ſelfs de onſterffelijkheid der zielen. Ten anderen/ 't geene andere hebben geſchreven/ of getuygd van den ſtaat der zielen na de dood; dat hebbenſe meer uyt een onſeekere hope en giſſinge, dan met een regte vaſte kenniſſe aangenomen/ gelijk wy elders uyt Plato en Plotinus beweſen hebben. 't Selve blijkt insgelyks klaarlijk uyt de Philoſophiſche Schriften van Cicero, in welke hy van den ſtaat der zielen na de dood doorgaans ſeer twijffelachtig en onſeeker ſchrijft; niet wetende wat hy voor waar ſal aannemen/ in een onſeekere hope en bedenken hangende. Gelijk onder anderen blijkt in ſijn Boek genaamd de Vertrooſtinge. *Neceſſe eſt autem, ſit alterum ex duobus, ut aut ſenſus penitus omnes mors auferat, aut in alium quendam locum ex his locis morte migretur.* Een van tween is noodig, af dat de dood ons alle gevoelen en beſeffen ontneme, ofte in een andere plaatſe doe verhuyſen. En ſoo voorts. In het vervolg toond hy/ dat hy twijffeld of de ziele na de dood of gelukkig zy of ongelukkig, of datſe gantſch ſonder eenig beſeffen is/ en als in eenen eeuwigen ſlaap verdwenen. En *lib.* 1. *Tuſcul. Quæſt.* wy weten (ſegd hy)

dat

dat in de dood, of het Opperſte goed is, of immers geen quaad. Want de dood doet een van tween, of ſy brengd een verbeteringe van ſtaat over de ziele, of in de ſelve word alle leven en gevoelen uytgebluſt. Ten derden, 't geene de Heydenen hier en daar geſegd hebben, van den gelukkigen of ongelukkigen ſtaat der zielen na de dood, heeft geen gelijkeniſſe by na met het geene ons de H. Schriften daar van getuygen; maar is niet dan met veele fabuleuſe en ydele verdichtſelen der Poëten op-gepronkt. Als, by voorbeeld, dat de zielen der vrome in de vermaakelijke velden van Elyſium; ofte, gelijk Cicero ſegd, onder de Hemelſche Sterren; of, gelijk andere verſonnen, omtrent de rondte der Mane, verplaatſt worden. Maar dat de zielen der booſe met Charons ſchuyte gevoerd wierden, en overgeſet tot de ſtinkende revieren, vuyle modderachtige poelen; helſche ſchrikkelijke monſters, diepe onder-aartſche donkere kuylen en holen, en ſoo voorts. Gelijk dan bekend is, hoe dat de beſchrijvinge van het gantſche regiment, en geſtalte der helſche plaatſen, en verſcheyden pijnigingen der dunne zielkens door koude, armoede, arbeyd, ſorge, honger, &c. den Poëten een overvloedige ſtoffe geweeſt, is van menigerley verſieringen en fabuleuſe vertellingen.

Den Berisper is niet te vreden geweeſt, om my te beſchuldigen, met ſoodanige vaſte en klare waarheden; waar door hy ſijn eygen onwetenheid en verkeerd gevoelen ontdekt heeft. Maar heeft daar by-gevoegd valſche getuygeniſſen, my te laſte leggende, verſcheyden ſaaken in mijn meer-gemelde boek geſchreven te hebben, welke niet alleen noyt van my, noch in dit noch in eenige andere Schriften, beveſtigd, maar ſelfs noyt in mijn gedachten gekomen zyn; en welke tegen mijn gevoelen ſtrijden, ja welkers tegen-deel ik in het gemelde Boek uytdrukkelijk aangeweſen hebbe. Als, by exempel, dat de onſterffelijkheid der ziele door de natuur niet kan beweſen worden. Want, behalven dat ik die al over lange elders, met natuurelijke reden, beveſtigd hebbe: ſoo ſtaat 'er aldus in het Natuur-tooneel *pag.* 161. *col.* 2. *art.* 2. Want hoe-wel ſommige Heydenen met natuurelijke redenen beweſen hebben, dat de zielen der menſchen onſterffelijk zyn, en niet konnen vernietigd worden, en ſoo voorts. En op die ſelve plaats *col.* 2. toone ik, dat de hedendaagſche Socinianen, een veel erger gevoelen van de ziele, dan de Heydenen gehad hebben. Want die ſtonden de onſterffelykheid der zielen toe, door natuurelijke redenen overtuygd zijnde: maar de Socinianen, hoe-welſe haar voor Chriſtenen uytgeven, en de H. Schriften erkennen, welke ſeer krachtelijk en klaar de onſterffelijkheid der zielen beveſtigen, nochtans geloovenſe, en ſchrijvenſe, dat alle zielen der menſchen, ſoo vrome als godlooſe, door de dood vernietigd worden: en dat de zielen der godlooſe eeuwiglijk ſullen (tot ſtraffe der ſonden) vernietigd blijven; maar dat alleen de zielen der Uytverkorene, door een byſondere genade, en boven natuurelyke werkinge Gods, weder ſullen levendig gemaakt worden; en met de verheerlijkte lichamen vereenigd. Waar uyt dan met eenen blijkt de valſcheid van een tweede beſchuldiginge, waar door hy onbeſchaamdelijk durfd my te laſte leggen, dat ik ſoude geſchreven hebben, dat de zielen der menſchen in haar ſelven niet onſterffelijk zijn: welkers contrary ik altoos voor vaſt geſteld hebbe, en my noyt in gedachte gekomen is, eenigſins te willen in twijffel trekken.

† Van diergelijke onwaarheid is ook een derde beſchuldiginge, dat 'er in mijn boek ſoude ſtaan, dat de ziele des menſchen ſoo geeſtelyk niet is als de Engelen. Daar ik nochtans doorgaans in mijn boek het contrarie vaſt-ſtelle, namentlijk, dat de ziele, in haar eygen ſelfs aart, gantſch onlichamelijk, en daarom ook geenſins deelbaar is, of eygentlijk plaats beſet, maar in een geeſtelijk weſen beſtaat, en ſoodanige geeſtelijke bequaamheden, krachten, en werkingen, welke uyt de natuurelijke lichamen niet konnen voort-komen; maar ſeer verre de ſelve allesſins overtreffen: als welkers natuure wy elders getoond hebben gelegen te zijn, in een uyt-breydinge, in breette, diepte en lengte, waar door ſe plaatſe vervullen, en deelbaar zijn. Waarom hebben wy ook met verſcheyden natuurelijke redenen elders, niet alleen beweſen de onſterffelijkheid der zielen, maar ook byſonderlijk haaren onlichamelijken aart, en natuure, als onder anderen te ſien is in de H. Natuur-beſchrijving, over de plaats *Act.* 23. ℣. 6. Alwaar wy tegenſpreeken, en wederleggen, het gevoelen der geene, welke meenen dat niet alleen de zielen in haren aart lichamelijk zijn, maar ſelfs ook de Engelen, onder welke veele Oud-vaders geweeſt zijn, en ook Zanchius, die ſulks met verſcheydene redenen tracht te bewijſen *lib.* 2. *de operibus ſex dierum, cap.* 3. Selfs de beſcheydenſte Heydenen, hebben wel gemerkt, dat de ziele van een geeſtelijken ja Goddelijken aart was. Want ſegd, onder anderen, *Seneca Epiſt.* 31. *ad finem. Quærendum eſt ergo, quod non fiat in dies deterius, cui non poſſit obſtari. Quid hoc eſt? animus: ſed hic rectus, bonus, magnus. Quid aliud voces hunc, quam Deum in humano corpore hoſpitantem?* Dat is, ſoo moet men dan yets wat ſoeken, dat niet alle dage erger word, dat niet kan verhinderd worden of tegen-geſtaan. Wat is dat? de ziele; maar die wel geſteld, goed en grootmoedig. Wat ſoude men deſe anders noemen, dan God in een menſchelijk lichaam woonende? De ziele ſegd Cicero, is ſoo uytnemende, datſe nergens mede dan met God vergeleken kan werden, welkers beeld ſy draagd.

Ik hebbe dan nergens geſchreven, dat de zielen der menſchen min of meer geeſtelijk zijn dan de Engelen. Maar alleenelijk, dat tuſſchen de Engelen en de zielen dit verſchil is, * dat de zielen daar toe zijn geſchapen, en van ſoodanigen aart, datſe, met de lichamen vereenigd zijnde, een menſchelijke natuure voort-brengen, en dat de ziele in haar wel-geformeerd lichaam, als in haar eygen woon-plaats is, en het ſelve als ſijn werk-tuyg gebruykt, om allerley daden des menſchelijken levens te verrichten, het welke van de Engelen niet kan geſegd worden. Gelijk den eerwaardigen Leſer kan na-ſien *pag.* 45. *col.* 1. alwaar onder anderen ook uytdrukkelijk ſtaat, dat de zielen in haaren eygen aart onlichamelyk zyn, niet beſtaande in breedte, lengte en diepte, maar in een geeſtelyk weſen, en bequaamheid van verſtand, en vrye wille, en ſoo voorts. Soo dat den eerwaardigen Leſer klaarlijk ſien kan, dat ik in deſen, niet alleen ſonder, maar tegen alle reden, en waarheid, beſchuldigd ben. Maar noch is den Beſchuldiger met allen deſen niet te vreden geweeſt, maar heeft daar noch willen by-voegen, dat 'er, volgens mijn ſchrijven, maar zijn dry fondamentele artykelen des Geloofs; namentlijk, de belofte Gods van het eeuwig leven; de kenniſſe van de gehoorſaamheid der Geboden; en datmen ſich eerbiedelyk draagt omtrent het Woord Gods. Daar ik nochtans verklare, niet alleen ſulks noyt geſchreven te hebben, maar ſelfs my noyt in den ſin gekomen te zijn. Op welke en diergelijke dingen ik het onnodig achte te antwoorden, alſoo den eerwaardigen Leſer, uyt mijn boek, de valſcheid der ſelve genoegſaam beſpeuren kan.

Daar word noch tot beſchuldiginge in gebracht, dat ik in het meer-gemelde Boek *pag.* 114. ſoude geſchreven hebben, * dat de Aarde bewogen word. Daar nochtans het tegen-deel blijkt in de ſelve plaats, want ik aldaar uytdrukkelijk ſchrijve, dat ik dat diſpuyt als nu niet wil aantrekken; gemerkt ten overvloede elders daar van gehandeld is, namentlijk, in mijne H. Natuur-beſchryving; alwaar ik doen mijn gevoelen hebbe aangeweſen. 't Welk nu ſommierlijk daar op uytkomt,

† *Onderſcheyd tuſſchen de Engelen, en de ziele der menſchen.*

* *Van de bewegingeder aarde.*

komt; dat, als men enkelijk, en alleen met natuurelijke redenen, dit verſchil aanmerken wil, de beweginge der Aarden, en den ſtil-ſtand der Sonne, niet on-waarſchijnelijk ſchijnd te weſen, om reden *pag.* 114. en elders aangeweſen. Maar dat de beweginge der Sonne, en ſtilſtand der Aarde beter met eenige Texten der H. Schriften accordeerd, en dat daarom het gevoelen van de beweginge der Sonne, en ſtilſtand der Aarden, ſekerder en gemakkelijker is, om de authoriteyt der H. Schriften te verdedigen, dan het gevoelen van de beweginge der Aarde: waarom wy ook in de H. Natuur-beſchrijving, ſchrijvende over *Pſal.* 19. ℣. 5, 6, 7. het gemeen gevoelen van de beweginge der Sonne gevolgd zijn.

Den Beriſper, ſich ſelven tegen-ſpreekende, ſchrijfd in ſijn beſchuldiginge daar na, dat ik het verſchil van de beweginge der Aarde in twijffel gelaten hebbe; daar hy nochtans te vooren my beſchuldigd hadde, om dat ik de beweginge der Aarde beveſtigd hadde: ſulks dat hy met ſijn eygen woorden toond, dat hy tegen alle redenen my in deſen beſchuldigd heeft. Van dit verſchil hebben wy ook eenigſins gewaagd in het Natuur-tooneel *pag.* 171. Alwaar wy hebben gtoond, dat in deſe ſaak, het zy dat men geloofd de beroeringe der Aarde, ofte de beweginge der Sonne, wederſijds, en allesins, ſeer veele en wonderlijke ſtoffe ſich op-doed, om God te verheerlijken.

Voorts, op dat het den Beriſper niet ſoude ſchijnen te ontbreken aan ſtoffe van beſchuldiginge, ſoo heeft hy noch, boven alles dat vermeld is, my verdacht gemaakt en beſchuldigd, over 't geene ik niet en hebbe gedaan, namentlijk, om dat ik in de * beſchrijvinge van den Gods-dienſt, den Name Jeſu Chriſti, onſes Heeren en Saligmakers, niet hadde uytdrukkelijk vermeld; waar over my veele moeyte en tegenſprake bejegend is, even als of ik in ſulks na te laten een ſwaren miſſlag begaan hadde. Daar in ik nochtans niet meer of min en hebbe gedaan, dan de vermaardſte en verre het meeſte deel der Gods-geleerden, gelijk te vooren getoond is. Ja dat meer is, de vermaardſte Gods-geleerden vermelden ſelfs den Name Jeſu Chriſti, ofte des Soons Gods, en des H. Geeſts, niet in de beſchrijvinge van God; daar het nochtans ongelijk noodiger ſchijnd te weſen, dan in de beſchrijvinge des Gods-dienſts; alſoo den Sone Gods, en den H. Geeſt, een en de ſelve God zijn met den Vader. En niet alleen word van ſommige in de beſchrijvinge Gods, den Sone en H. Geeſt niet uytgedrukt, alsſe maar ſeer korte bepalingen, ofte beſchrijvingen van God geven; (gelijk Ameſius God beſchrijfd te zijn, eenen Geeſt uyt ſich ſelven levende). Maar van de geene welke de gemelde beſchrijvinge wijdloopig, en met veele woorden, uytdrukken; D. D. Wallæus beſchrijfd God aldus: dat hy is een eeuwig, alder-eenvoudigſt weſen, onveranderlijk, oneyndig, levende, alderwijſt, en almachtig, in ſich begrijpende alle volmaaktheden, welke in de Schepſelen gevonden worden, en dat by uytnementheid, en ſonder by-gevoegde onvolmaaktheid, ſulks dat God is een alder volmaakſt, en alder-gelukſaligſt weſen. D. H. Zanchius beſchrijfd God met deſe volgende woorden; hoedanig Gods Natuure zy, kan kortelijk uytgelegd worden; namentlijk, dat hy ſoodanig is, als hy ſich in ſijne werken, en in ſijn woord, beſchreven heeft. Want behalven dat 'er maar een Goddelijk weſen is, en dat eeuwig, alder eenvoudigſt, alder-volmaakſt, levende, onſterflijk, onſichtbaar, onbederflijk, onmetelijk, alderwijſt: ſoo iſt daar en boven geheelijk in de hoogſte mate goed, in welke niets ontbreekt, menſch-lievende, alder barmhertigſt, alder-waarachtigſt, alder-billikſt, alder-rechtveerdigſt; in het houden van ſijne beloften alder-getrouwſt: eyndelijk, ſy is niet anders dan de hoogſte goetheid en alder-opperſte barmhertigheid, gelijk God ſich ſelven aldus na het leven beſchrijd, *Exod.* 34. en elders. D. Wolf. Muſculus ſchrijfd aldus van God. Die dan weet van God, dat hy is Schepper, Onderhouder, en Regeerder van alles, uyt welken inſicht de *Philoſophi*, ofte liefhebbers der wijsheid, hem genaamd hebben de ziele des Werelds, en MENTEM UNIVERSI, ofte het verſtand des algemeenen geheels; dat alles omhelſt, een alwetende Geeſt, alle dingen regerende en beſchikkende; deſe heeft die definitie van God, welke genoegſaam (en ſoo veel noodig is tot bevorderinge der Godſaligheid) uytdrukt, wat dat God is. Hier op ſlaat ook de beſchrijvinge van D. D. Fredr. Wendelinus. *Deus eſt Spiritus infinitus, infinitæ potentiæ, ſapientiæ & bonitatis, omnium extra ſe autor & conſervator.* Dat is, God is een oneyndigen Geeſt, van oneyndige macht, wijsheid en goetheid, Autheur en Onderhouder van alle dingen welke buyten hem zijn. In de Geloof belijdeniſſe der Gereformeerde Kerken in Nederland, word God in den eerſten Artijkel aldus beſchreven. Wy gelooven alle met der herten, en belijden met den monde, dat 'er is een eenig, eenvoudig, geeſtelijk weſen, 't welk wy God noemen: eeuwig, onbegrijpelijk, onſienelijk, onveranderlijk, oneyndelijk, almachtig, volkomen wijs, rechtveerdig, goed; en een ſeer overvloedige fonteyne aller goederen.

Maar, ſeggen ſommige hier tegen, hoe-wel de gemelde, en veele andere Gods-geleerden in de beſchrijvinge van God geen uytgedrukt gewag maken van den Sone Gods, ofte des H. Geeſts; ſoo iſt nochtans datſe elders wijdloopig daar van handelen. Ik antwoorde, dat het ſelve van my waarachtig is, want in mijn Boexken van de Eygenſchappen Gods, daar hebben wy inſgelijks getoond, niet alleen wat God is, maar ook wie God is, namentlijk; eenig in weſen, en onderſcheyden in dry Perſoonen, de Vader, de Soon, en de H. Geeſt. Maar uyt den Leſer genoegſaam merken kan, dat het een geſochte, ongegronde, en opgeraapte beſchuldiginge geweeſt is, als men in mijn Schrift heeft gaan beriſpen, datter in de beſchrijvinge des waarachtigen Gods-dienſts, geen uytgedrukte meldinge van de Heere Chriſtus geſchied was.

Nu ſullen wy tot beſluyt een weynig aanraaken, 't geene van ſommige is aangetrokken, raakende eenige voorſlagen, en bedenkingen omtrent de verbeteringe in de bedieninge des uyterlijken Gods-dienſts. Wat dan voor eerſt aangaat de † Regeeringe der Kerken, van welke wy *pag.* 190. gewach maaken. Wy verwerpen, met de H. Schriften, *Matth.* 20. ℣. 25, 26. 1 *Petr.* 5. 3. alle over-heerſchende macht, en dwingende heerſchappye, ſoo over de Leeraren, als de Gemeynte Gods, en gemoederen der menſchen. Maar nochtans oordeelen wy met goede redenen, datter yets behoorde beraamd te worden, in onſe Zeeuwſche Kerken, waar door de ongebonden ſtoutigheid, der geene die quaad ſoeken, en oneenigheden veroorſaaken mochte voorkomen en verhinderd worden. Het zy dan dat het geſchiede door het beſtier van een of meer perſoonen: ofte door vrywillige delatie, en opdracht, ofte door keure voor eenen tijd daar toe geſteld, ofte wel door een geſette vergaderinge op genoegſame tijden. Waar toe wy achten ſeer dienſtig, ja noodig te weſen, dat alle twee, ofte ten minſten alle dry Jaren, een ordinare Synode gehouden wierd. In welke alle kerkelijke verſchillen mochten afgehandeld worden, en na behooren beſtraft, die ſich onordentlijk komen aan te ſtellen. Want, aangeſien alle Kerken en Leeraren by ons gelijk in macht en authoriteyt geoordeeld worden; en ook de eene Claſſicale vergaderinge over de andere geen macht heeft, maar alle te gelijke Collateraal en gelijk geſteld worden. Gemerkt daar en boven, dat men nu in Zeeland in veele Jaren geen Synode gehad hebbe, en een Cœtus over particuliere voorvallen, ſeer ſelden en beſwaarlijk verkregen word: en dat ook de uytkomſte leerd, dat men daar

* *Van de beſchrijvinge des Gods-dienſts.*

† *Van de regeeringe der Kerken.*

Digitized by Google

daar door het gewenſcht eynde niet bekomt. Soo word men allenxkens meer en meer gewaar / dat / door gebrek van hooger vergaderinge / aanſienelijke macht / en noodige directie / in onſe Claſſen en Kerken groote en veele on-ordentlijkheden / tweedrachten / en ergerniſſen ontſtaan: welke by tijds en voorſichtelijk behoorden tegengegaan en geweerd te worden.

Dat men hier tegen inbrengd / dat wy in Zeeland hebben onſe geattreſteerde Kerken-ordeninge, volgens welke alles behoorde beſtierd te werden. Wy antwoorden / dat indien alles ſoo wel toegink / als het kan en behoorde; en de goede ordres en wetten ſoo wel onderhouden wierden / als gemaakt, ſoo ſouder lichtelijk ſoo groote reden van klachte en vreeſe niet weſen. Maar de bevindinge leerd ons / dat de goede ordres weynig helpen / alsſe niet gemainteneerd / uytgevoerd / en onderhouden worden. Waar toe noodſakelijk is / indien niet een regerende en beſtierende macht / nochtans yets *æquivalens*, ofte diergelijks / waar door de Balance van gerechtigheid overgehaald / en in haare rechte geſtalte mach gehouden worden: het zy door een hooger vergaderinge / ofte ſoodanige perſoonen / welke / uyt laſt en authoriteyt der ſelve / de voorſorge en executie der goede ordres bevolen werde.

Wat aangaat † de Formulieren van Gebeden / om in den openbaren Gods-dienſt te gebruyken; daar in hebben wy gevolgd het advijs van den geleerden D. Calvinus, in ſijnen Brief aan den Protector ofte Beſchermer van Engeland; welke prijſt het gebruyk van gewoonelijke Formulieren der Gebeden. Eerſt / om daar in te hulpe te komen de eenvoudigheid en onervarentheid van ſommige. Ten tweeden / op dat daar uyt te beter blijke de ſekere over een ſtemminge en Eendracht der Gemeenten. Ten laatſten / om tegen te gaan de ongeſtadige lichtveerdigheid van ſommige / welke naar nieuwigheden trachten / gelijk wy ook te vooren getoond hebben / dat / om die tegen te gaan / den Catechiſmus ingeſteld is.

En niet alleen zijn voor ons oordeel / het advijs en de redenen van Calvinus by-gebracht / maar ook verſcheyden Synoden / by de Ouden en onder de eerſte Chriſten-kerken gehouden. Want in het derde Concilie van Carthago, Anno 297. *Can.* 23. ſtaat aldus beſloten; *ut nemo in precibus vel Patrem pro Filio, vel Filium pro Patre nominet. Et cum altari aſſiſtitur, ſemper ad Patrem dirigatur oratio. Et quicumque ſibi preces aliunde deſcribit, non iis utatur, niſi prius eas cum inſtructioribus fratribus communicet.* Dat is / op dat niemand in het Gebed den Vader voor den Sone, ofte den Sone voor den Vader noeme. En op dat het Gebed, als men ontrent den Altaar ſtaat, altoos tot den Vader beſtierd werde. Dat een yeder die ſijn Gebeden van elders uyt-ſchrijft, die ſelve niet gebruyke, ten zy dat hy die verſtandiger en ervarender Broeders bekend gemaakt hebbe. En in het *Concilium Milevitanum*, gehouden anno 416. *Can.* 12 ſtaat uytdrukkelijk / dat men in de Gemeente geen andere Gebeden ſal gebruyken mogen, dan die welke van de voorſichtigſte behandeld, en van de Synode voor goed gekeurd zyn: op datter niets werde voortgebracht tegen het Geloove, ofte door onwetentheid, ofte door ſlordigheid, en gebrek van genoegſame Studie. Dit beveſtigd ook Aretius Problemat. *Loc.* 137. dat men uyt verſcheyden manieren van bidden / eyndelijk een gemeen Formulier gemaakt heeft / op dat de Gemeente die altoos ſoude gebruyken: en ſoo heeft men tegen-gegaan de leuyigheid / en onverſtand der geene die Gebeden deden / wel uyt haar eygen Voor-ſchrift / maar niet na het ingeven des H. Geeſts. Den vermaarden Profeſſor D. Johannes Hoornbeek is van gevoelen; voor eerſt / dat het in ſich ſelven geoorloofd is / en vry ſtaat / te gebruyken geſette Formulieren van Gebeden / ofte niet te gebruyken. Ten tweeden / dat de Formulieren tot dien eynde in de Gereformeerde Kerken (ook onder ons) alder-eerſt ingeſteld zijn / niet wel om voor altoos / over al / alle Dienaren des Woords aan de ſelve te verbinden: maar nochtans ten deele / om ſekere Voor-ſchriften, en Voorbeelden der Gebeden, een yeder voor te dragen; en ten deele / om te hulpe te komen de ſwakheid en onervarentheid der Dienaren. Ten derden / dat niemand lichtelijk de vryheid moet gebruyken / om buyten / of ſonder de geſette Formulieren te bidden / ten zy dat hy wel verſeekerd zy / dat hy een genoegſame gave des Gebeds heeft / en dat het geſchiede met vrucht der Gemeente: anderſins kan den tyd lichtelijk ſoodanig weſen / en den ſtaat der byſondere Kerken / en des Leeraars / dat het veel geraadſaamer zy / vaſt by de Formulieren te blijven / dan de ſelve na te laten. In ſomma / hy maakt onderſcheyd tuſſchen wel-geoeffende en ervarene Leeraren / en de geene welke ſoo wel bequaam niet zijn. Geene laat hy toe / ja oordeeld datſe behoorden ſich meer en meer op te wekken / om uyt den Geeſt / ſonder ſeeker Voorſchrift te bidden; deſe acht hy noodig te zijn / datſe ſich houden aan de Formulieren / op datſe niets in de Leere ongeſonds / ofte yets ongerijmds / ergerlijk / of onbedachtelijk / mogen voortbrengen / dat tot miſnoegen en aanſtoot der Gemeente / ofte der vrome en verſtandige / ſoude ſtrekken. Sie *Tom.* 2. *Theologiæ Practicæ Lib.* 9. *Cap.* 15. Van dit gevoelen zijn wy mede / want het geene wy in ons Natuur-tooneel hebben geſteld *pag.* 194. 195. van de gewoonelijke Formulieren te gebruyken in den openbaren Gods-dienſt, is een voorſlag van ons / en bedenken / om verſcheyden redenen aldaar by gebracht / maar geen vaſt gevoelen ofte oordeel / gelijk wy uytdrukkelijk hebben aangeweſen *pag.* 191. en daarom ſegge ik mede / in de voor verhaalde plaats van myn Boek *pag.* 195. *col.* 1. Dat hoe-wel het ſchynd geraadſamer te zijn / in de Gemeente / en openbaare Gebeden / Formulieren te gebruyken; dat men nochtans aan geen geſette Formulieren moet blyven hangen: maar poogen om uyt de Geeſt bequamelijk / na voorval van allerley ſaaken / te bidden: en dat om verſcheyde redenen aldaar uytgedrukt. Voorts kan den beſcheyden Leſer ook afnemen / dat alle de redenen welke wy bygebracht hebben / waarom dat het ſchijnd geraadſamer te zijn / dat de openbare en gemeene Gebeden in de Gemeente ſouden gedaan worden volgens Formulieren / niet anders ſien dan op de miſbruyken / onbequaamheid / en onvoorſichtigheden van ſommige / welke de vryheid van na haar eygen ſin en invallen te bidden / dikmaal ſeer misbruyken. Maar dat de gene die de gave des Gebeds wel hebben / de ſelve voorſichtelijk en wel / tot ſtichtinge der Gemeynte gebruyken / als het met goed onderſcheyd en ordre geſchiede / daar heb ik ganſchelijk niet tegen.

† Wat belangd de voorſlag / of men ook hedensdaags / niet alleen Davids Pſalmen, maar ook andere Liederen en Lof-ſangen, met ſtichtinge ſoude konnen ſingen / in de Vergaderinge der Chriſtenen; namentlyk ſoodanige / welke / na de gelegentheid van onſe tijden en ſtaat gepaſt zijnde / door de geleerdſte en Godvruchtigſte Mannen gemaakt ſouden worden / en volgens ordre van de Opſienderen der Gemeente te vooren ſolemnelijk onderſocht en geapprobeerd waaren; daar over hebben wy *pag.* 179. wijdloopig getoond / dat men in de eerſte Eeuwen des Chriſtendoms niet alleen in den Gods-dienſt gebruykt heeft Davids Pſalmen / ofte die uyt het O. Teſtament genomen waren / maar ook verſcheyden andere Lof-ſangen en Geeſtelijke Liederen. Ten anderen / wy hebben beweſen dat ſulks ten tijde der Apoſtelen is in gebruyk geweeſt. *Act.* 16. v. 25. 1 *Cor.* 14. 15. *Epheſ.* 5. v. 19. *Col.* 3. v. 16. Leerd en vermaand malkanderen, met Pſalmen en Lof-ſangen, en Geeſtelijke Liedekens: ſingende, en Pſalmende den Heere in u herte. Wy hebben ook onſen voorſlag met ver-

† *Of men andere Liederen dan* Davids *Pſalmen in de Gemeente behoorde te gebruyken.*

Digitized by Google

ſcheyden redenen gerecommandeerd / als daar breeder mach nageſien worden.

Wat nochtans dit / achter af / van ſommige word tegengeſproken / hebben wy eenigſins gemerkt / hoewel wy tot noch geen reden van beriſpen hebben konnen verſtaan. Daarom ſal ik / tot verder beveſtiginge van 'tgeene aldaar geſteld is/een weynig naarder bewijſen/ dat den Apoſtel *Col.* 3. 16. *Epheſ.* 5. 19. niet alleen ſpreekt van de Pſalmen Davids, en die uyt het Oude Teſtament genomen zijn / maar ook van andere Lof-ſangen, en Geeſtelijke Liederen, welke yemand / ofte ſelver / door een H. beweginge / uyt der borſt / op voorvallende gelegentheid voortbrengd / gelijk in het O. Teſtament, en in de tijden des N. Teſtaments gebruykelijk is geweeſt / ofte welke van andere voordeſtige en Godſalige Mannen mochten gemaakt zijn. D. D. Davenantius *in Epiſt. ad Coloſſ. Cap.* 3. 16. aldus hier van ſchrijft / *quemadmodum* Moſes, David, *aliique, Spiritu Sancto impellente, componebant & canebant hymnos, Pſalmos, & cantiones ſuas; ſic nos, ſive eoſdem ſive alios canamus, id Spiritu Sancto excitante & dirigente facere debemus. Exempla habemus in Novo Teſtamento, beatæ virginis, Zachariæ, Simeonis: atque etiam in primitiva Eccleſia quidam ex Sanctis patribus hymnos condiderunt, quorum reliquias quaſdam adhuc retinemus.* Dat is / gelijk *Moſes*, *David*, en andere, door aanleydinge des H. Geeſts, maakten en ſongen haare Lof-ſangen, Pſalmen, en liederen; ſoo moeten wy ook, het zy dat wy de ſelve, of andere, ſingen, dat doen met een beweginge en beſtieringe des H. Geeſts. Wy hebben daar van exempelen in het N. Teſtament, in de heylige *Maget*, *Zacharia*, *Simeon*: en ook in de eerſte Chriſten-kerken hebben ſommige van de H. Vaders Lof-ſangen gemaakt, van welke wy noch eenige overblijfſelen behouden hebben. En een weynig daar na ſchrijft hy aldus / dat het in de eerſte Chriſten-kerke een ſtatige en geſette maniere geweeſt is, datſe in haare by een komſten Chriſto den Heere Lof-ſangen ſongen. Dit verſtaan wy uyt den Brief van Plinius ſecundus aan den Keyſer Trajanus, welke noch gevonden word; in welke hy aan den Keyſer ſchrijft / dat de Chriſtenen gewoon waaren, op een geſetten dag, eer het morgenlicht aan-quam, by malkanderen te komen, en met malkanderen een Lied te ſingen ter eere Chriſti, als haaren God. Van deſe maniere der Chriſtenen maakt ook Tertullianus gewag / in ſijn Verdediginge voor de Chriſtenen, en *Euſebius Lib.* 3. *Hiſtor. Eccleſiaſt.*

Grotius *in Epiſt. ad Epheſios cap.* 5. 19. Singende en Pſalmende den Heere in u herte, legd dat aldus uyt / *ſive veſtra, ſive aliena recitantes.* En bewijſt het uyt de verdediginge Tertulliani voor de Chriſtenen / daar hy alſoo ſchrijft. *Ut quiſque de Scripturis Sanctis, vel de proprio ingenio poteſt, provocatur in medium Deo canere.* Een yeder word verſocht Gode eenig Lied te ſingen, het zy uyt de H. Schriften, ofte uyt ſijn eygen herte, na dat hy kan. En daarom oordeeld hy mede / dat tuſſchen de Lofſangen / en andere Pſalmen en Liederen / dat onderſcheyd is; dat de Lof-ſangen plegen ſoo op ſtaande voet / ſonder voorgaande Studie / op voorvallende occaſien / voortgebracht te worden / ſonder ſich aan de mate / ofte konſte der Poëſy / te verbinden: gelijk in het Oude en N. Teſtament daar van verſcheyden exempelen zijn / in Debora, Anna, Maria, de Joden / 2 *Mach.* 10. 33. *Act.* 16. 25. *&c. cap.* 4. ℣. 24. en de volgende verſſen / en ſoo voorts: en dat van deſe byſonderlijk den Apoſtel ſpreekt in de voorgemelde Texten / *Epheſ.* 5. 19. *Col.* 3. 16. Maar dat de Pſalmen en Liederen meer na de kunſt der Muſijke gemaakt wierden / en derhalven met meer moeyte / en voorgaande Studie.

Voorts den Text ſelve *Col.* 3. 16. Leerd en vermaand malkanderen met Pſalmen, Lof-ſangen en Geeſtelijke Liederen, ſingende den Heere met aangenaamheid in u herte, ſchijnd genoegſaam te kennen te geven / dat hy haar niet verbind aan de Pſalmen / en woorden van andere gemaakt / en voortgebracht; maar datſe na haar eygen gelegentheid / en voor-vallende occaſien / d' een d' ander / uyt eygen beweginge en bedenkingen / ſouden ſtichten / opwekken / en onderrichten. En ik kan niet ſien / waarom dat men in deſe ſaake meer ſoude moeten verbonden weſen aan het Voor-ſchrift van een ander / dan in de Gebeden en Predicatien; welke nochtans onſe tegen-ſpreekers meenen dat alderbeſt geſchieden uyt eygen Studie / en beweginge / ſonder aan Formulieren / ofte Voor-ſchrift van andere / verbonden te zijn.

† Wat belangd dat ſommige ſoo qualijk duyden den voorſlag uytgedrukt *pag.* 193. van het H. Avondmaal des Heeren te houden twee-maal in het Jaar: daar toe ſie ik niet datſe ſulken grooten reden hebben. Want / voor eerſt / het is een bedenken, maar geen geſet gevoelen; het is een voor-ſlag, maar geen uytſpraake. Ten tweeden / dien voor-ſlag heb ik in bedenken gegeven / op dat het houden van het Hoog-waardig Avondmaal des Heeren / in meerder hoog-achtinge ſoude gebracht werden. Want de ervarentheid leerd ons / dat veelſins een ſaake in kleyn-achtinge gebracht werd / alsſe te gemeen is / en te dikmaal gebruykt word. Het is uyt de Kerkelijke Hiſtorien bekend / dat men in oude tyden alle dage pleeg het Avondmaal te houden / namentlijk / in tyden van vervolginge, als men ſoo geen geſette tijden van by een komſten konden onderhouden: en daar na op yder dach des Heeren: daar na is 't uytgeſteld op dry weeken. Ook heeft men de kleene kinderen het H. Avondmaal gegeven / en aan de ſieke lieden, die haaſt de dood verwachteden. Doch de bevindinge heeft geleerd / dat door deſe gebruyken / het H. Avondmaal is in kleyn-achtinge gekomen / en daarom zijnſe / als tot de ſtichtinge der Gemeynte ondienſtig / allenxkens afgeſchaft: ſoo dat men eyndelijk heeft goed gevonden / alleen op de Jaarlijkſe Feeſt-dagen, en inſonderheid op het Paſcha, het H. Avondmaal uyt te deelen. Inſgelyks heeft men ten tijde van Tertullianus (die in aanſien geweeſt is Anno 183). begonnen / den gewoonelijken tijd van Doopen uyt te ſtellen tot Paaſſchen en Pinxteren; gelijk af te nemen is uyt het eynde van het Boek Tertulliani van den Doop; daar hy aldus ſchrijft. *Diem Baptiſmo ſolemniorem Paſcha præſtat, cum & paſſio Domini in qua tingimur, adimpleta eſt, &c.* En een weynig daar na / *exinde Pentecoſte ordinandis lavacris latiſſimum ſpatium eſt, quo & Domini reſurrectio inter diſcipulos frequentata eſt, & gratia Spiritus Sancti dedicata, & ſpes adventus Domini ſuboſtenſa, quod, &c.* Immers is het bekend / dat noch in Gods Woord / noch door eenig Kerkelijk recht / den tijd van het H. Avondmaal te houden bepaald is; maar dat yeder Stad / en Kerke / daar in haare vryheid behouden hebben / en in d' een Kerke minder / in de ander meerder reyſen in het Jaar / het Avondmaal gebruykt word: waarom wy dan ook niet konnen ſien dat onſen voorgemelden voor-ſlag ſoo qualijk behoorde opgenomen te worden.

Voorts word ik noch gewaar / dat het booswillig onverſtand eenige verwekt heeft / om my heymelijk na te geven / en by een-voudige lieden verdacht te maken / als of yets ſoude geſchreven hebben in mijn Natuur-Tooneel, 't geene ſtrekt tot nadeel of verminderinge van de Goddelijke Waardigheid en kracht der H. Schriften: 't welk ik oprechtelijk verklare / noyt my in den ſin gekomen te zijn / en veel min geſchreven. Nochtans misbruykt men ten eynde als geſegd is / 't geene ſtaat *pag.* 179. *Col.* 2. Alſoo in de eerſte oude Chriſten-vergaderingen, niet alleen de Heylige Schriften des Ouden en Nieuwen Teſtaments geleeſen wierden, maar ook eenige deftige uytgeleſene Predicatien, kerkelijke Geſchiedeniſſen, byſondere ſpreuken, daden, en voorbeelden der bloed-getuygen, belijders en byſondere voorſtanders des Geloofs, en andere voortreffelijke ſaaken (gelijk den geleerden D. Hoornbeek

† *Van de waardigheid en kracht der H. Schriften.*

Digitized by Google

beek onder anderen aanwijſt in ſijn *Concionibus Veterum*). Welke t' ſamen geſteld, gepaſt, gematigd en beſtierd wierden na de gelegentheden der perſoonen, plaatſen en tijden welke doen beleefd wierden: en daarom kondenſe ongelijk meer nut en vrucht doen, en met meerder klem en beter toe eygeninge en ſtichtinge aan gehoord worden, dan de H. Schriften des Ouden en Nieuwen Teſtaments alleen; welke, &c.

Hier kan den beſcheyden Leſer klaarlijk ſien / dat de H. Schriften niet worden vergeleken met de menſchelijke / als of deſe meer nut konden doen dan geene: maar daar word in vergelijkinge genomen het leeſen der H. Schriften alleen / gelijkſe in ordre na malkanderen volgen; en het leeſen der ſelver Schriften / verhandeld by maniere van deftige Predicatien / en Verhandelingen / waar door alles / 't geene in de H. Schriften / hier en daar / by voor-vallen / verſcheyden deelen en plaatſen / uyt-gedrukt ſtaat / in een goede ordre by malkanderen word gevoegd / en vergeleken: item verklaard en beveſtigd met andere voortreffelijke ſententien / exempelen / bondige redenen / en ſoo voorts. Ten tweeden / als de H. Schriften aldus t' ſamen-gebracht / uytgelegd / en beveſtigd / toe-gepaſt / en ge-eygend worden / na de gelegentheid dier plaatſen en perſoonen / aan welke ſy voorgedragen worden. Indien nu door alle deſe middelen / en by-gaande ſaaken / de H. Schriften geen meerder nut of vrucht konnen doen / dan enkelijk in haar ſelven / ſonder eenige nader verklaringe / beveſtiginge / of toe-eygeninge geleſen; om wat reden word 'er dan ſoo veele onder ons gepredikt? is dan den ganſchen predik-dienſt niet ydel en krachteloos / indien het leeſen der H. Schriften alleen / even ſoo nut en bequaam / ja beter is / dan de ſelve voor te dragen by wijſe van predicatien / en toe-eygeningen tot allerley noodige en ſtichtelijke gebruyken / als vermaningen / waarſchouwingen / opwekkingen / vertrooſtingen / en ſoo voorts? Laat dan in den openbaren Gods-dienſt / niet dan Gods Woord enkelijk geleeſen worden / gelijk den voorſlag is des geenen die geſchreven heeft het boecxken / genaamd *ad Legem & Teſtimonium.*

Ja / ſal yemand ſeggen / een wel-geſtelde en voortgebrachte predicatie / ſal wel ſomtijds meer nut en kracht doen / om de gemoederen der menſchen te onderrichten / en te bewegen / dan alleen het enkelijk leeſen der H. Schriften / en aanhooren des ſelfs; om dat de predicatie niet geleeſen / maar van buyten / ſonder voor-ſchrift / by memorie / uytgeſprooken word. Doch ik antwoorde / dat / indien in de ſaake ſelfs geen onderſcheyd is / de maniere van de ſelve uyt te ſpreeken / ofte door voor-leeſen / ofte by memorie / niets byſonders daar toe kan by-brengen. Want laat yemand de H. Schriften mede van buyten leeren / en gelijk een predicatie op-ſeggen; ſoo ſullen wy niet bevinden / datſe daarom meer kracht ſullen doen / dan offe wel onderſcheydentlijk / en met behoorelijke ſtatigheid / verſtandelijk / en wel op ſijn toon en pas / voor-geleeſen worden. Wy oordeelen dan / en ſtellen voor een ongetwijffelde waarheid / dat (gelijk D. D. Rivetus ſchrijfd *in orat. de præſtantia S. Scripturæ*) de H. Schriften, ſoo des Ouden en Nieuwen Teſtaments, ſoo verre de ſchriften der Heydenſche ofte andere menſchen in waardigheid overtreffen, als de hemelſche dingen boven de aardſche; en de Goddelijke boven de menſchelijke te achten zijn. Maar hier tegen ſtrijd geenſins de waarheid van het geene wy geſteld hebben; namentlijk, om de H. Schriften met meerder kracht en nuttigheid de menſchen toe te dienen, dat-men de ſelve wel moet beſtudeeren, den geeſt en inhoud uyt-halen, alles wel met malkanderen vergelijken, gelijke by gelijke t' ſamen brengen, verklaren, beveſtigen, en inſonderheid de gemoederen en conſcientien der menſchen toe-paſſen, na haaren byſonderen ſtaat en gelegentheid, en tot ſoodanige gebruyken en opmerkingen brengen; als de geſtalte van voor-vallende perſoonen, ſaaken, tijden en plaatſen vereyſchen.

† Eyndelijk verneem ik / dat ſommige ſeer qualijk duyden / dat ik op de laatſte pagie of zijd-blad van het Natuur-Tooneel geſchreven hebbe / dat ik niet ben onder de geene, die op kleynigheden al te naauw ſien willen, en met ydele precijsheid gedreven worden. Waar tegen ſy inbrengen dat deſe maniere van ſpreeken / ſchijnd de deure te openen voor wereldſche menſchen / welke ruym en los van leven zijn. Maar datmen niet al te precijs kan zijn / in dingen welke betreffen de eere Gods / en de heyligheid des levens.

Doch dit ſeggen ontſtaat uyt enkel onwetendheid / en gebrek van behoorlijk onderſcheyd: want hier word in het minſte niet geſprooken van goede en oprechten yver tot de eere Gods; noch van geſtadige en uytterſte neerſtigheid / ſorge / en arbeyd onſer zielen / om in de Godſaligheid / ſoo veel mogelijk is / na de volmaaktheid te ſtaan; en in alles / op het hoogſte dat wy konnen / na alle de Geboden Gods te wandelen / en ſijne eere te bevorderen: waar toe ik van herten / en ganſchelijk oordeele / dat wy ons verſtand / en al ons vermogen / al ons doen / laten / gedachten / en devoir / moeten aanwenden. Maar / gelijk den beſcheyden Leſer kan ſien / wy ſpreeken daar van ydele precijsheid / en al te naauw te ſien op kleynigheden: 't welk / om wel te verſtaan / ſoo moet men weten wat de ydele precijsheid zy / welke wy hier tegen ſpreeken. En / om van het woord ſelfs te beginnen / het woord precijs en precijsheid is een Latijns woord / beteekenende dat kort afgeſneden is / of afſnijdigheid: *præciſum*, *præciſe*, *præciſitas* in 't Latijn. En word dikmaal gebruykt van de geene / welke haare redenen ſeer kort maaken / en met weynig woorden af-ſnijden; ofte ook van de geene die gram zijnde haare woorden kort af-ſnijden. En voorts worden deſe woorden dikmaal gebruykt van harde / ſtraffe / ſtuyre / en onbeſcheydene redenen. Gelijk dan ook de Griekſche woorden ἀποτόμον, ἀποτόμως, ἀποτομία, welke even het ſelve beduyden / met deſe woorden *præciſum*, *præciſe*, *præciſitas*, in de H. Schriften genomen worden voor hardigheid, ſcherpigheid, en ſtrengigheid *Rom.* 11. 22. word het woord ἀποτομία Θεοῦ, van onſe Overſetters verduytſt de ſtrengigheid Gods. En aan den kant hebbenſe het verklaard met deſe volgende woorden. Af-ſnijdinge ofte af-geſnedenheid, precijsheid, gelijk de geene die ſtraf zyn haare woorden kort afſnyden: dat is, ſtrenge rechtveerdigheid. *2 Cor.* 13. 10. word het woord ἀποτόμως in 't Latijn *præciſe*, van onſe Overſetters verduytſt ſtrengigheid. Den geleerden Th. Beza legd het aldus uyt / *præciſa ſeveritate utar.* Dat is / dat ik geen af-geſnedene hardigheid gebruyke. *Tit.* 1. v. 13. word het ſelve woord overgeſet ſcherpelyk.

Om nu te komen tot de ſaake ſelfs / wy verſtaan hier by de ydele precijsheid / die foute / welke onder ons, en door de ganſche wereld / ſeer de overhand neemd / en ſich in plaats / en onder den ſchijn / van rechten yver tot Gods eere / en Godſaligheid / veelſins op-doed: waar door de menſchen / onder den waan van rechtveerdigheid / en het opperſte recht / dikmaal de grootſte onbeſcheydenheid / hardigheid / ja wreedheid gebruyken; ſulks dat daar uyt het gemeene ſpreek-woord gekomen is / *ſummum jus eſt ſumma injuria.* Het opperſte recht is het grootſte onrecht. Salomon heeft al in ſijnen tijd deſe precijsheid beſtraft / als hy ſegd *Eccleſiaſt.* 7. v. 16. Weeſt niet al te rechtveerdig, noch houd u ſelven niet al te wys: waarom ſoud gy verwoeſtinge over u brengen? Welken Text onſe Overſetters aan den kant aldus uytleggen. Zyt niet al te ſtrenge, om uwes naaſtens woorden op het naauwſte te onderſoeken, en op het hardſte te beſtraffen. In ons Tractaat van de beſcheydentheid hebben wy getoond / dat de gemelde

beſtraf-

† *Van de ydele precijsheid.*

Digitized by Google

beſtraffinge van Salomon paſt op die Richters / welke / in het oordeelen / de wetten volgen en uytleggen / na den harden en onbewegelyken ſin / ofte beduydeniſſe der woorden / ſonder eenige verſachtinge; daar nochtans eenige verſachtinge behoorde gebruykt te worden na de redelykheid / billykheid / en betamelyke beſcheydentheid / als men wel acht neemd op de gelegenheid des geenen die misdaan heeft / en op de omſtandigheden van de misdaad ſelve / gelyk wy daar beweſen hebben. Want Menander heeſt wel ten rechten van de wetten geſegd. *Leges perquam egregiæ res ſunt, ſed is qui legibus utitur nimis exactè, ſycophanta eſſe videtur.* Dat is / de wetten zijn ſeer treffelijke ſaaken, maar die de wetten al te precijs en al te ſtreng gebruykt, ſchijnd een valſchen aanklager ofte een bedrieger te weſen.

Ten tweeden / by de geene die op kleynigheden al te naauw ſien / en met ydele precijsheid gedreven worden / onder welke wy ons verklaren niet te willen gereekend werden / verſta ik ſoodanige lieden / welke meer den ſchijn als het zijn na-jagen; aldermeeſt blyven hangen aan uytwendige dingen / (welke in het oog des wereldts vallen) en ondertuſſchen het innerlyke en principaalſte weynig of niet ter herten nemen: gelyk ſoodanig geweeſt zyn ten tyde Chriſti de Pharizeen, welke op de geringſte uyt-wendige dingen ſeer ſtip geſet waren / vertienden munte, dille en komijn; hielden veel van de uytwendige reynigheid der handen, ſchotelen, en ſoo voorts; item / van te bidden in het aanſien der menſchen / vaſten, en ſoo voorts; daarſe nochtans waaren vol ongerechtigheid en geveynſdheid, en na-lieten het ſwaarſte van de wet. Sie *Matth.* 23. Soodanigen ſlag van menſchen vind men hedensdaags over-al ſeer veele / niet alleen by de Monnikken, Jeſuiten, Mennoniten, en diergelyke / maar ook de Gereformeerden. By welke dan ſich gemeenelyk voegen de geene / welke den Apoſtel Jacobus in ſijnen brief beſtraft *cap.* 3. 1. ſeggende / zijt niet veele meeſters, mijne broeders, wetende dat wy te meerder oordeel ſullen ontfangen. Dat is / die hardelyk en meeſterlyk ook de minſte fouten weten te beriſpen in andere / daarſe ſelve aan ongelyk ſwaarder ſchuldich zyn / gelyk Chriſtus ſoodanige ernſtelyk beſtraft *Matth.* 7. Deſe menſchen achten de noodſaakelykſte en uytnemendſte dingen minſt; en de minſte verheffenſe verre boven haare waardigheid: daar nochtans alles na proportie / en de weeg-ſchale des Heyligdoms / na ſijn ordre en innerlyke waardigheid / behoord geacht te worden. En / om een woord van eygen bevindinge te ſeggen / ik kan in waarheid getuygen / dat ik door den band (de vroome niet te na geſprooken) nergens min waare vreeſe Gods / Godſaligheid / oprechtigheid / getrouwigheid / liefde / rechtveerdigheid / en beſcheydentheid gevonden hebbe / dan by die ſelve menſchen / die wy nu beſchreven hebben gedreven te worden door een ydele precijsheid. Want de oprechte Godſaligheid is altoos vereenigd met een ſorgvuldige oeffeninge van een goede inwendige geſtalte des gemoeds / en conſcientie / item / met nederigheid en eenen ſtillen ſachtmoedigen geeſt, die koſtelijk is voor God. 1 *Petr.* 3. vs. 4. Welke by de gemelde menſchen weynig of niet gevonden word / maar veel eer verwaandheid / en groot-achtinge haares ſelfs / met kleyn-achtinge / ja dikmaal veroordeelinge en verſmadinge van andere / welke innerlyk en in der daad ſomtyds beter zyn dan ſy. *Eſai.* 65. vs. 5. Die daar ſeggen, houd u tot u ſelven, en naakt tot my niet, want ik ben heyliger dan gy.

Daar-en-boven de lieden die met ydele precijsheid gedreven worden / zyn de geene / welke dikmaal / onder ſchyn van meerder Gods-dienſtigheid / die dingen beriſpen / welke God in de vryheid der Chriſtenen / en onder de middel-matige ſaaken / gelaten heeft / gelyk als of-ſe (met de Papiſten) niet te vreden waaren met de Geboden Gods / maar dat daar noch eenige goede raaden, en middelen om tot meerder volmaaktheid te komen / moeſten by-gevoegd worden. Daar nochtans de Geboden Gods ons verplichten tot alles dat hem wel-behagelyk is / gantſch volkomen zynde / en den menſche Gods tot alle goede werken volmaaktelijk toe-ruſtende; 2 *Tim.* 3. 17. onder welke Geboden ook den Apoſtel ons met allen ernſt vermaand / te ſtaan in de vryheid, met welke ons Chriſtus vry-gemaakt heeft, en niet wederom met het jok der dienſtbaarheid bevangen te worden, *Gal.* 5. 1. en in opſicht van ons gemoed en conſcientie / geen dienſt-knechten te werden van menſchen, want wy dier gekocht zijn, 1 *Cor.* 7. 23. en dershalven ons op het ſorgvuldigſte te wachten / dat wy / in ſaake van geloof, ofte van gehoorſaamheid tot God, ons gewiſſe niet zullen onderwerpen aan het oordeel en goed-vinden van eenige menſchelyke inſtellinge / *Gal.* 1. 1 *Cor.* 2. 5. &c.

EENPAARIG en BONDIG
OORDEEL
DER VERMAARDSTE
GODS-GELEERDEN
DER
Gereformeerde KERKEN,
RAAKENDE

De vereeniginge der ſelve met de Lutheranen; Fundamenteele Artijkelen des Geloofs; de waarheid der natuurlijke Gods-geleerdheid: Authoriteyt der H. Propheten en Apoſtelen; aanleydinge tot ſonde, en oorſpronk der erf-ſonde; 't leſen der H. Schriften, &c.

Digitized by Google

aan den beſcheydenen

LEESER.

HEt kan naauwelijks door kracht van reden gelooft worden, 't geen nochtans de uytkomſt meermalen beveſtigd, dat veele dingen gelukkiger door een lankmoedige lijdſaamheid, dan door al te harden tegenſtand, konnen overwonnen worden. Dit hebbe ik door bevindinge geleerd in de ſaak daer ik hier van handele: want het is nu over de twee Jaren geleden, datmen gepoogd heeft van ontwaarheid in de Chriſtelijke Leere verdacht te maken, ſeker Boek van my uytgegeven onder den Tijtel van *Hallelu-Jah* ofte *Natuur-toneel.* Doch door de uytkomſte ſal den Eerw. Leſer konnen ſien, met wat recht het ſelve aangevangen, en ſoo lange is ſlepende gehouden geweeſt. Want, na langduurig en naauwkeurig onderſoek der Eerw. Predikanten van *Middelburg*, met eenige Ouderlingen daar toe gedeputeerd; is eyndelijk tot rapport, en een gemeene eenparige reſolutie des ganſchen Kerken-raads, op den 18. Junij 1667. in het Kerken-boek, tot een beſluyt van alles geſteld aldus: *Dat den Eerw. Broederen ſoo volkomen contentement niet hebben bevonden, als welgewenſcht waar. En datſe miſnoegen hadden in eenige mijne bedenkingen, nopende de verbeteringe van den uytterlijken Gods-dienſt.* Doch hebben niet goed gevonden yets in het byſonder aan te wijſen, of uyt te drukken, waar in datſe eenig miſnoegen hadden, dan alleenelijk het ſtuk van den *Sabbath.* En, na dit oordeel des Eerw. Kerken-raads, is de ſaken gebracht aan de Eerw. Claſſis van *Walcheren*, op hoope, dat door de ſelve mijne Beſchuldigers beter haar oogmerk ſouden bereyken: doch de uytkomſte heeft haare verwachtinge bedrogen. Want alles dat betreft het oordeel des Eerw. Claſſis over de waarheid en rechtſinnigheid der Leere, begrepen in mijn *Natuur-Toneel* en *Nader Deductie*, is vervat; volgens de Acten daar van te boek geſteld op den 16. Auguſti 1668. en den vierden October 1668. in deſe volgende woorden: *Dat d'Eerw. Vergaderinge geen contentment neemd in eenige ſijne onvoorſichtige en bedenkelijke Stellingen en Voorſlagen. Niet dienſtig oordeelende te komen tot particuliere aanwijſinge van die Pointen, over welke haar Oordeel gegaan is.* Sulks dat het oordeel des Eerw. Claſſis van *Walcheren* ganſch in ſubſtantie accordeerd met het Oordeel des Eerw. Kerken-raads van *Middelburg.* Alleenelijk, datſe in het byſonder miſnoegen toond over mijn gevoelen ontrent den *Sabbath*, 't welke d'Eerw. Claſſis niet heeft dienſtig geoordeeld.

En ſtaat voorts te conſidereren, dat ik verſcheyden malen, ſoo Mondelijk, als Schriftelijk, verſocht hebbe, dat d'Eerw. Claſſis my ſoude in 't byſonder aanwijſen, over wat ſaaken ſy eenig miſnoegen ofte bedenken hadde, op dat ik daar op mochte antwoorden. Doch, aangeſien het haar Eerw. niet heeft gelieft, ſoo hebbe ik kortelijk alles moeten aanraken, dat in bedenken genomen is; om de quaadwilligen alle uytvlucht en exceptie af te ſnijden. En hoewel het ſoo verre van daar is, dat ik van d'Eerw. Claſſis, rakende mijn *Natuur-Toneel*, ſoude veroordeeld zijn, dat ik ſelfs noyt ſoo verre hebben konnen komen, dat my eenig point in 't byſonder in aangeweſen, waar over ik my mochte verantwoorden: ſoo is echter de Laſter-tonge van de quaadwilligen ſoo onbeſchaamd geweeſt, datſe niet alleen my als veroordeeld, ſoo in deſe Stad, als elders heeft valſchelijk berucht gemaakt, maar ſelfs in Holland en elders uytgeſtroyd, dat ik over *Heterodoxie* in mijn meergemelde Boek, van mijnen Dienſt door d'Eerw. Claſſis van *Walcheren* geſuſpendeerd ofte opgeſchort ben: waar uyt den Eerw. Leſer kan oordeelen, hoe noodig het zy, de ſaak te verhalen, gelijkſe in der daad en waarheid is uytgevallen, gelijk U E. uyt dit Tractaat, en de beſcheyden daar in aangeweſen, volkomentlijk ſult konnen afnemen.

En, om te bewijſen, niet met woorden alleen, maar ook met de daad; dat my boven alles ter herten gaat de eere Gods, als ook den vrede en ſtichtinge der Gemeente Gods; ſoo heb ik (doch onverhinderd de regtmatigheid onſer ſaake) gewilliglijk aangenomen deſen handel daar by te laten beruſten. Dat is, tegen de proceduren en beſluyten des E. Claſſis in geen oppoſitie te komen, om mijne ſaake tegen haar, by wijſe van klachte, ofte anderſins, te debatteren: gelijk ik den Eerw. Claſſi alſoo mijn meyninge verklaard hebbe. Maar ſal te vreeden zijn, met enkelijk (onverhinderd het reſpect van haare Vergaderinge en Perſoonen) te toonen, dat het geene raakende mijne gemelde Schriften in verſchil getrokken is, accordeerd met het gevoelen en de ſchriften der vermaardſte Profeſſoren, en Gereformeerde Kerken. En tot dien eynde heb ik alles kortelijk aangeraakt, 't geen d' Eerw. Kerkenraad van *Middelburg*, ofte d'Eerw. Claſſis, en des ſelfs Gedeputeerden tot reviſie van mijn *Natuur-toneel* en *Nader Deductie*, geremarqueerd hebben; ja ook alles 't geen wy weten dat tegen de gemelde Schriften van yemand is voortgebracht. En dat met opſicht inſonderheid van het geene wy in ons *Natuur-toneel* hebben geſchreven; alſoo den oorſpronk van alles daar eygentlijk te vinden is. Sulks dat niemand met reden of waarheid kan denken, of ſeggen, dat onſe bewijſen, ofte aangetrokken getuygeniſſen der vermaardſte Gods-geleerden, niet ſien op den Text van ons *Natuur-Toonsel*, maar onſe *Nader Deductie*: alſoo beyde onſe *Deductie*, en 't geene den ſtaat van al de verſchillen, welke hier aangeraakt worden, getogen uyt ons *Natuur-Tooneel* en niet uyt onſe *Deductie* ofte *nader Verklaringe.* Op dat niemand ons ten onrechte nageve, dat wy wel onſe Verklaringe verdedinge, maar niet het geene van ons in het *Natuur-tooneel* geſchreven is.

En 't moet niemand vreemd denken, dat over eenige ſaken (niet rakende de gronden der zaligheid, noch de gemeene gedecideerde en gearreſteerde Leere, ofte Formulieren van eenigheid, welke tot eendracht der Gereformeerde Kerken noodig zijn) verſcheydentheid van oordeel onder d' Eerw. Broederen gevonden word: want dit heeft plaats gehad ten allen tijden, ook in de beſt geſtelde Kerken, ſelfs der H. Apoſtelen, als uyt haare Brieven overvloedelijk te ſien is. Want dat men in alle dingen, alleſins van een en het ſelve oordeel ſoude weſen, dat is dit leven niet mogelijk; volgens het Schrijven, bondig en onwederleggelijk oordeel, der uytſtekende Gods-geleerden. Derhalven wil ik geern met ſoodanige beſcheydentheid dragen en opnemen, dat andere, wie het ook zy, van de Eerwaarde Broederen, van my in gevoelen verſchillen; als ik wenſche, datſe in my willen dulden, dat ik van haar ver-

ſchille

ſchil. ! En daarom verſoek ik ook den Eerw. Leſer, dat het geene ik by-brenge tot Verdediginge van mijn gevoelen, niet gelieve op te nemen, als tegen deſe ofte geene eygentlijk geſchreven, maar als enkelijk ſtrekkende tot vertoog van de waarheid der ſaake, ſonder dat yemand (om vrede te behouden, en alle oneenigheid te voorkomen) wil in't byſonder in ſijn perſoon, ampt, ofte naam, tegen gaan, ofte klagen over de onbehoorelijke proceduuren, en ongelijk my aangedaan: ten waare dan, dat ik door hooger nood daar toe gedrongen wierd.

En op dat niemand qualijk duyde, dat dit ons Schrift niet is overſien, en geapprobeerd eer het gedrukt wierd, door Gedeputeerden des Eerw Claſſis, ofte eenige Profeſſoren der H. Godsgeleerdheid. Soo diend tot antwoorde, voor eerſt, dat ik hier niet nieuws Schrijve, maar alleen die ſaaken kortelijk aanraake, over welke d' Eerw. Claſſis alreede haar oordeel geveld heeft. En daarom heb ik ook den Eerw. Claſſi geantwoord, op haar voorſtel, gevoegd by haar oordeel over mijn boek *Hallelu-jah*, dat ik wel toeſtond geen nieuwe Theologiſche Schriften uyt te geeven, dan volgens reſolutie van approbatie daar van by d' Eerw. Synodus geſteld; maar met expreſſe uytſonderinge van eenige nader Verklaringe, en Verdediginge van ſaaken, daar over d'E. Claſſis alreede geoordeeld heeft; te meer, alſoo d'E. Claſſis ſelfs over verſcheyden ſaaken my gerecommandeerd heeft (ſoo haaſt het de occaſie preſenteerd) eenige nader Verklaringe in 't licht te geven. Ook is het klaarlijk tegen reden, dat yemand ſal gedwongen worden Approbatie te eyſſchen van ſijn Verdediginge, van den genen die hem alreede over die ſelve ſaake geoordeeld heeft. En ſeekerlijk ik ben niet onwillig geweeſt om te belooven, dat ik geen nieuwe Theologiſche Schriften ſoude uytgeven, ſonder de voorgemelde ordre te volgen: alſoo ik alreede by my ſelven beſloten hebbe, noyt yets meer te Schrijven van eenige Theologiſche ſaaken, om dat ik nu ſoo lange en ſoo verre, by ervarenheid ondervonden hebbe, de boos-aardigheid deſer eeuwe: dat het by na ganſch onmogelijk is, yets hier ontrent (hoe wel en voorſichtig het ook geſchiede) te ſchrijven, ſonder ſich in groot gevaar te werpen, van door d' een of d' ander, ſelfs tegen alle reden en waarheid, onder den dek-mantel nochtans van yver voor de waarheid, ofte ſchijn van eenige deugd, gelaſterd en grootelijks verongelijkt te worden. En dit is ook de reden, dat ik, in deſe mijne laatſte Verantwoordinge, niet hebbe gebruikt mijne eygen bewijſen en woorden, maar liever de Extracten van andere Autheuren.

Ten tweeden, al dat ik hier ſchrijve, ombelſt by na niet anders als Approbatien, Oordeelen, en advijſen der alder-vermaardſte Gods-geleerden, over 't geen daar ik te vooren van gehandeld hebbe.

Ten derden, ik hebbe ook alreede verſocht het oordeel der Hoogweerdige Theologiſche Faculteyt van Leyden over deſe Schriften; doch is my te gemoet gevoerd tot antwoorde, dat, aangeſien hier niets voorkomt, dan veelderley Allegatien en Extracten van andere Profeſſoren, en vermaarde Gods-geleerden der Gereformeerden, van geen minder naam en aanſien dan haar Eerw. ſelve zijn; het noch oorbaar noch gebruykelijk is, dat ſy haar oordeel ſouden geven over de Schriften en Advijſen van ſoo veel andere Geleerde Mannen, welke alreede nu langen tijd geleden zijn uytgegeven. Gemerkt dan ik ſelfs niet Schryve, maar alleen bybrenge de Oordeelen van andere over mijne voorgaande Schriften, ſoo is'er geen oorſaak van over de ſelve een nieuw oordeel te verſoeken.

Ten vierden, dewyl, volgens gewoonte, tot reviſie der boeken gemeenelyk twee of dry Mannen uyt d' Eerw. Claſſis werden geſteld; ſoo heb ik ten overvloede, eer dit Schrift is uyt-gegeven, inſgelijks het ſelve aan verſcheyden Leden der E. Claſſis verſocht te willen overſien. Sulks dat ik daar in meen te voldoen den Artijkel, welke ſpreekt van de *reviſie der boeken*, namentlijk, den 55. des Nationalen Synodi gehouden tot *Dorth*, Anno 1578. En des Nationalen Synodi gehouden tot *Middelburg*, Anno 1581. *Articulo* 38. En in *'s Gravenhage*, Anno 1586. Art. 49. En weder gearreſteerd in de Provintiale Synodus van *Zeeland*, gehouden Anno 1591. *Articulo* 46. mede-brengende, dat een boek, dat yemand uyt-geven wil, te vooren moet werden doorſien van de Dienaren des woords ſijnes particulieren Synodi.

En, op dat den Eerw. Leſer te beter mach ſien, tot wat eynde de volgende Allegatien en Extracten, uyt verſcheyden ſeer vermaarde Autheuren by-gebracht, dienen, ſoo ſal ik kortelijk, klaarlijk, en oprechtelijk aanwyſen, welke den rechten ſtaat zy van yder verſchil, en myn gevoelen ontrent dat verſchil, volgens 't geene wy in ons *Hallelu-Jah* hebben geſchreven: waar door U. E. dan volkomentlijk ſuld konnen ſien, dat de gemelde Autheuren niet alleen zijn van myn gevoelen, maar ook ontrent die ſaaken ongelijk verder zyn gegaan, dan van ons is geſchied; en datſe het ſelve haar en myn gevoelen met veele en vaſte redenen hebben beveſtigd.

Van *pag.* 254. tot 260. en 270. tot 271. word gehandeld dit verſchil. Of het niet nut en pryſelijk is, dat dat men de Gereformeerde Kerken met de Lutheranen tracht te vereenigen?

Ten tweeden, om die vereeniginge wel te konnen te wege brengen, en ſtand te doen houden, behoorde vaſt geſteld te worden, dat de Lutheranen met ons eens zijn in alle de Fundamenteele Artykelen des Geloofs, welke ter Zaligheid noodig zijn.

Hier over is onſe ſtellinge en gevoelen, dat ja, ſulks te poogen ſeer pryſelyk is, en dat het niet dan op ſoodanigen grond behoorlyk kan beſorgd worden; volgens 't geene wy ſchryven in ons Hallelu-Jah ofte Natuur-toneel *pag.* 185. Het is waar, dat alle de Lutheranen met malkanderen niet gelijk zyn, en dat de eene verder van de Augsburgſche, en onſe Confeſſie, en *Lutheri* Leere afgeweeken zyn, dan de andere, en ook d' eene harder en ſtyf-ſinniger zyn om mede te handelen, dan de andere. Maar daarom moetmen de moed niet geheel verlooren geven, noch ſoodanigen noodigen, en loffelyken werk laten ſteeken, maar beginnen met die geene, welke ons in Leere en goede genegentheid tot vrede aldernaaſt komen: om alſoo allengskens de andere ook daartoe te bewegen. Gelyk ik dan bericht werde, datmen in Vrankryk de Lutheranen, nevens de Gereformeerden, tot het H. Avondmaal toe-laat: en wy beweſen hebben, dat alreede in Duytſland een goed begin van de gemelde vereeniginge aangevangen is.

Van *pag.* 260. tot 264. is myn oogmerk te bewyſen, dat de Gods-geleerdheid, welke uyt kracht van de goede geſonde reden gehaald word, een waare Gods-geleerdheid is. Soo dat de Chriſtelyke Gods-geleerdheid de ſelve wel verre overtreft, maar datſe daar tegen niet ſtryd; om dat de waarheid eenvoudig zynde, tegen haar ſelfs niet kan ſtryden. Volgens 't geene wy geſchreven hebben in het Natuur-toneel *pag.* 186.

Van *pag.* 264. tot *pag.* 266. is het verſchil, of de Fundamenteele Artykelen, des Geloofs, ſonder welke men niet kan Salig worden, menigvuldig in getal, ofte weynig zyn. Welk verſchil tegen my is opgenomen, uyt het geene wy geſchreven hebben in ons Natuur-tooneel *pag.* 185. *Ten tijde der Apoſtelen, en eenvoudigheid der eerſte Chriſtenen, heeft men niet geweeten van de menigvuldige Vraag-ſtukken en verſchillen, door welke de ganſche Chriſtenheid, nu eenige eeuwen, verſcheurd en bedorven is. De Grond-artijkelen der Saligheid waaren weynig, en licht te verſtaan en aan te nemen, ook voor de eenvoudige.*

Pag. 266. word verhandeld dit verſchil. Eerſt, of een aanleydinge tot ſonde, welke geenſins in onſe macht is te vermyden. Ten tweeden, tot welke wy geen de

Digitized by Google

alderminſte toe-ſtemminge en verwilliginge toe-brengen, en derhalven niet ryſt uyt een eygen-willige bedorvenheid onſes herten, maar van elders, en van buyten ons aankomt. En ten derden, tot welke wy geenſins oorſaak, ja geen occaſie toe-gegeven hebben; of ſoodanigen aanleydinge en verſoekinge tot ſonde, niet alleen *Materialiter*, ofte in haar eygen ſtoffe aangemerkt, maar ook *Formelijk*, onſe eygen ſonde zy, ons voor God aan de ſtraffe der gerechtigheid ſchuldig makende? Wy hebben daar op geſegd neen, aangeſien ſelfs in Chriſto ſoodanigen aanleydinge en verſoekinge tot ſonde (nochtans ſonder ſonde) geweeſt is. Sie daar van in ons Natuur-toneel *pag.* 151. En in onſe Nader Deductie *pag.* 231. en de volgende.

Het verſchil is, of het niet waarachtig is, 't geene wy geſchreven hebben in onſe Voor-reden tot ons Natuur-toneel *pag.* 92. *Dat de Zedige oorſpronkelijke bedorvenheid der geene die geboren worden, haaren oorſpronk neemd uyt de bedorvenheid der Ouders.* Waar van ſie verder in onſe Nader Deductie *pag.* 233.

Pag. 272. word getoond dat de Propheeten en Apoſtelen, altoos, en in alderley voorvallende ſaaken, niet hebben gehad een openbaringe; en Beſtieringe des H. Geeſts: maar ſomtyds geſproken hebben naar haar eygen oordeel.

Ten tweeden, dat de Apoſtelen geen macht gehad hebben, noch authoriteyt om eenige Goddelyke bevelen, en nieuwe Wetten, de gemoederen der Chriſtenen op te leggen, ten ſy datſe daar toe expreſſe laſt en bevel van den Heere ontfangen hadden.

Deſe verſchillen zijn niet ontſtaan, uyt het geene ik geſchreven hebbe in mijn Natuur-toneel, ofte Hallelu-Jah, maar uyt het geene ik, by occaſie van het handelen van de inſtellinge des Sabbaths, geſchreven hebbe in myne Nader Deductie ofte verklaringe *pag.* 228. dat 1 *Cor.* 7. *den Apoſtel uytdrukkelijk onderſcheyd maakt tuſſchen het geene hy ſeyde na ſijn eygen goeddenken, na de gelegenheid van dien tyd, en het geene hy ſeyde uyt kracht van een Goddelijk bevel. vers* 6. 12. *en* 25. *Ik hebbe geen bevel des Heeren: maar ik ſegge mijn gevoelen,* &c. En ſekerlijk wie kan dit loochenen, dat ſomtyds de Mannen Gods hebben geſproken, niet na Goddelijke openbaaringe, maar na haar eygen gevoelen, die alles wel aanmerkt wat wy *pag.* 272. en de volgende, dies aangaande, by-gebracht hebben. En hoe *Jeremia* in ſijn 20. *Cappittel*, wydloopig beſchrijfd, niet alleen door wat bedenken hy gepoogd hadde ſijn Prophetiſch-ampt te verlaten, maar hoe ſchrikkelyk hy den dag ſijner Geboorte gevloekt heeft, van het 14. vers tot het eynde des *Cappittels*. En hoe dat *Jonas* tegen God murmureerd, om dat hy op ſijne Prophetie dn Niniviten verſchoond hadde *Jona* 4.

Pag. 278. en de volgende, word wat nader gehandeld van twee Voor-ſlagen; eerſt, of, behalven die wyſe op welke H. Schriften hedenſdaags in de Gemeente geleſen worden: de ſelve niet op een andere maniere, tot meerder ſtichtinge en nuttigheid, ſouden konnen geleſen worden: namentlijk, met een korte bondige verklaringe van de duyſtere plaatſen, welke ſonder de ſelve niet wel konnen verſtaan worden. Ten tweeden, met een beknopte verdeelinge, en onderſcheydinge der byſonderſte ſaaken. Ten derden, met een korte aanwyſinge van de byſonderſte leeringen, op-merkingen, gebruyken, en ſoo voorts; volgens den voorſlag daar van gedaan in ons Natuur-toneel *pag.* 196.

Item, of men niet met ſtichtinge ſoude konnen in de Gemeente Gods gebruyken eenige Lof-ſangen, en Geeſtelijke Liederen, behalven *Davids* Pſalmen. Volgens pen voorſlag gedaan in ons Hallelu-Jah ofte Natuur-toneel *pag.* 179. ende volgende, en in onſe Nader Deductie *pag.* 243.

Pag. 282. word onderſocht welke den bequaamſten tyd zy tot het oeffenen der Gods-dienſtige plichten?

Pag. 284. of de wereld van eeuwigheid heeft konnen voort-gebracht zyn?

Hier uyt ſal den Eerw. Leſer nu, (ſiende den ſtaat des Verſchils, en ons gevoelen, indien hy onpartijdelijk en met een aandachtig oog geliefd te letten op 't geene wy, behalven in ons Natuur-tooneel, ſoo in onſe Nader Verklaringe, als in dit Tractaat hebben aangeweſen) konnen oordeelen van 't geene in verſchil getrokken is: en of daar eenige reden van miſnoegen gegeven zy, ofte niet. Te meer alſoo ik meermalen uytdrukkelijk hebbe betuygd, ſelfs al in het ſchrijven van ons Halelu-Jah, *pag.* 197. en in de Voor-reden tot onſe Nader verklaringe *pag.* 202. Dat ik in geen van al de voorgeſtelde voorſlagen, raakende de verbeteringe van den uytwendigen Gods-dienſt, mijn gevoelen aanwees, maar de ſelve alleenelijk voorſtelde, om van een yder nader onderſocht te worden, en op dat door andere en betere oordeelen, en vergelijkinge der ſelve met malkanderen, yets mochte werden uytgevonden, waar door de bevorderinge van Gods Eere; en de ſtichtinge der Gemeente, meer en beter mochte bevorderd worden, dan wel hedenſdaags geſchied.

En, wat aangaat dat ſommige ſeggen, datter eenige dingen zijn in het Hallelu-Jah, ofte Natuur-tooneel, welke onvoorſichtig geſteld zijn. Ik antwoorde, dat, als men naauw yemands Schriften wil gaan ſiften, en met een graag oog om wat te konnen vinden tot beriſpinge, naſpeuren, en gaan onderſoeken offer yets te weynig is geſteld, of te veel; en of het niet beter anders, ſus ofte ſoo, konde geſteld worden; en dat alles werpen onder het advijs van veele en verſcheydene Perſoonen van humeur en oordeel. Datter noyt Schrijver is geweeſt, (ſelfs niet onder de Goddelijke) noch oyt geboren ſal worden, in welkers Schriften men geen occaſie ofte ſchijn van reden ſoude voor-wenden konnen, van yets onvoorſichtiglijk geſchreven te zijn. Inſonderheid, indienmen het ſoo verſtaat (gelijk men hier doed) datmen alles behoorde by ſich te houden, ofte in het Schrijven te vermijden, waar door yemand gelegentheid mach komen te ſoeken van tegenſpraak. Want ik bekenne geern, dat het my, ja niemand mogelijk is, alle ſoodanige dingen te konnen voorſien: en, indien ik het hadde konnen doen, 't ſelve geern ſoude voorkomen hebben. Maar offer in de daad genoegſame reden van miſnoegen is gegeven, ofte yets onvoorſichtiglijk geſteld ofte niet; laten wy in het oordeel van den onpartijdigen Leſer: hoe-wel ik my daar in geenſins bewuſt vinde. Nochtans, dewijle wy beyde menſchen zijn, ſoo gelieve hy te denken, dat, ſoo wel ik als hy, en hy ſoo wel als ik, in ſijn oordeel miſſen kan. En dat ik geen meerder beſcheydentheid van hem verſoek, in 't geene hy van my in oordeel verſchilt, dan ik volveerdig ben ontrent ſijn Eerw. en een yder te bewijſen; volgens den regel der Gerechtigheid en Liefde, *'t geene gy wilt dat een ander u doet, doe hem het ſelve*, en dat gy oordeelen ſoud onrecht ofte ten minſten onbillig te zijn, indien het aan u geſchiede, doe dat een ander niet. En in allen manieren ſal ten vollen uyt dit Tractaat blijken, dat indien men yets wil van onvoorſichtigheid beſchuldigen, ofte in eenige ſtellinge miſnoegen nemen, ik de eerſte niet ben, noch alleen, maar dat de vermaardſte Gods-geleerden het ſelve voor my, en breeder dan ik, beveſtigd hebben. En den Eerw. Leſer gelieve ook te weten, dat dit Tractaat al is gedrukt geweeſt, eer d' Eerw. Claſſis haar oordeel geveld hadde, alſoo ik, onſeeker zijnde hoedanigen uytſlag de ſaak aldaar nemen ſoude, deſe Extracten by proviſie had laten Drukken, maar ſoo haaſt de ſaak by d' Eerw. Claſſis is afgedaan, hebbe ik dit Werk niet verder voltrokken, noch ook anders willen gebruyken, als op ſoodanigen wijſe en eynde als geſegd is, en niet om eenige verder verſchillen te veroorſaaken

Alle verſcheydentheid, menigvuldigheid, en regeringe, in de Natuure, Borgerlijken ſtaat, en Kerke; vloeyd uyt de eenigheid, en eyndigd tot eenigheid. Eenen God en Vader aller Geeſten. Een Son, oorſpronk alles lichts, warmte en levens. *Alle wateren komen uyt*

de

de zee, keeren en tot deſelve. Eccl. 1. Ephſ. 4. 3. 4. 5. *U beneerſtigende te houden de eenigheid des Geeſtes, door den band des vredes. Een lichaam is het, en eenen Geeſt, gelykerwys gy ook geroepen zyt tot een hope uwer beroepinge. Een Heere een Geloove, een Doop: een God en Vader van alle, die daar is boven alle, en door alle, en in u alle.* Rom. 12. 36. *Want uyt hem, en door hem, zyn alle dingen.* Apoc. 1. 8. *Het begin en het eynde, &c.* En om dat de eeuwigheid onder driederley begryp verſtaan word; namentlijk van 't geen *is, geweeſt* is, en *weſen ſal.* Soo word daar by gevoegd, *die is, en die was, en die komen ſal, de Almachtige.* Om te toonen, dat hy de volmaakte eeuwigheid onveranderlijk geniet: en te gelijk, het begin, midden, en eynde aller dingen is.

Alle welſtand en volmaaktheid beſtaat in eenigheid; de verdeeldheid is de oorſaake van alle bederf. De ſchoonheid en welſtand des Werelds beſtaat in de bequaame en welgeſchikte vereeniginge, 't ſamen-voeginge, over-een-komſte, en onderling behulp van de deelen onder malkanderen. Den welſtand onſer lichamen beſtaat in een wel geordende vereeniginge, goede proportie: gematigdheid en onderlinge onderhoud der Leden onder malkanderen. 1 *Cor.* 12. *Een yder Koningryk, dat tegen hem ſelven verdeeld is, word verwoeſt: en een yder Stad, ofte Huys dat tegen hem ſelven verdeeld is ſal niet beſtaan. Matth.* 12. 25. Maar den wel-vaard der Landen en Steden, beſtaat in een goede vereeniginge tuſſchen de geene die regeeren en geregeerd worden, en den eendracht der Onderdaanen onder malkanderen. Even aldus is 't ook geſteld met de Gemeente Gods, haaren wel-ſtand en ſtichtinge is gelegen in de gemeenſchap der Heyligen onder malkanderen, als Leden, en met haar Opper-hoofd, als t' ſamen-ſtellende het Geeſtelyk Lichaam der Kerke Gods *Rom.* 12. *Epheſ.* 4. 16. *Uyt welken* (namentlijk, het hoofd Chriſtus vers 15.) *het geheel lichaam t' ſamen gevoegd, en t' ſamen vaſt gemaakt zynde, door alle voegſelen der toe-brenginge, na de werkinge van een yegelijk deel in ſijne mate, den wasdom des lichaams bekomt; tot ſijn ſelfs opbouwinge in de liefde.* Tot bevorderinge van deſe eenigheid ſterken alle onſe Voor-ſlagen, welke wy aangaande de verbeteringe des uytterlijken Gods-dienſts hebben in ons Hallelu Jah voorgeſteld, en het geene hier verhandeld en met eendrachtige getuygeniſſen der vermaardſte Gods-geleerden beveſtigd word. Hoe-wel, buyten ons verwachten, ſommige door haar tegenſpreken en misduyden, ons goed en oprecht voornemen, tegen loopen. Waar op (lichtelijk ook wel tegen haar intentie) gevolgd is, dat het geene maar ſeer kortelijk was aangeroerd is ons Hallelu-Jah; daar na, ſoo in onſe Nader Verklaringe ofte Deductie, als ook dit Tractaat; breder is verhandeld; uytgelegd, en beveſtigd. En t' kan ons niet al te vremd denken, dat ons goed oogmerk van eenige tot onnoodige twiſt verdraayd word; dewyle de bevindinge ons in de verloopen eeuwen der Chriſtenheid geleerd heeft, dat, hoe wel de Heere Chriſtus en H. Apoſtelen, boven alle dingen, ten alder hoogſten, ons den vrede en eenigheid aangepreſen, en met de alder krachtigſte redenen en alder bewegelijkſte uytdrukkingen bevoolen hebben. Sie *Ioh.* 17. doorgaans. *Epheſ.* 4. 1. 2. *&c. Phil.* 2. 1. 2. *&c;* Dat nochtans de oneenigheid en ſchadelijke twiſten ontrent de ſaaken des Geloofs, by na geheel het Chriſtendom vernield hebben: ja het H. Sacrament des Avondmaals, 't welke tot eendracht der Geloovige directelijk was aangeſteld, heeft de verkeerdheid en twyſt gierigheid der menſchen veranderd in een twiſt-appel, waar door meer by na als door eenig ander de eenigheid der Chriſtenen verſcheurd is. Nochtans moeten wy daarom ons goed eynde niet verlaten, maar met te grooter ernſt aandringen; de uyt-komſte Gode bevelende, welke niet ſal nalaten, de Gebeden en betrachtingen der Oprechte, is 't niet in allen, nochtans in ſommige; is 't niet nu, 't ſal weſen ter bequamer tijd; is 't niet hier, 't ſal weſen op andere plaatſen; is 't niet op d' een, 't ſal weſen op een andere wijſen, haare kracht en nuttigheid te doen hebben. Welken zy de heerlijkheid in alle eeuwigheid.

Wy handelen dan hier van de Vereeniginge der Lutheranen met de Gereformeerden; van de onderlinge verdraagſaamheid ontrent de ſaaken des H. Gods-dienſts; van het onderſcheyd der Fundamentele Artijkelen des Geloofs, welke nootſakelijk zyn ter Saligheid, van andere welke van ſulken noodſakelijkheid niet zyn. Van de kenniſſe Gods en des Gods-dienſts, welke door 't gebruyk der goede en geſonde reden kan uytgevonden worden, tot overtuyginge van een yder; alſooſe ſteund op een beginſel dat allen menſchen van natuuren gemeen is. En ſeerkerlijk, indien deſe gronden wel verſtaan en gebruykt wierden, ſoo konnen wy niet twijffelen, ofte daar door ſoude de eenigheid der Gemeente (in welke haaren welſtand gelegen is) grootelijks gevorderd worden. Maar in tegen deel blijkt alleſins, dat 'er geen menſchen meer nadeel der Gemeente Gods toe brengen, dan die in de ſelve onnoodige twiſten veroorſaaken, en dieder zijn, verhinderen weg te nemen.

Indien men wil acht nemen op den oorſpronk deſer ſchadelijk verdeeldheden, men ſal bevinden, datſe ten grooten deele veroorſaakt worden door den hoogmoed, (*want door hoveerdigheid maakt men niet dan gekijf Prov.* 13. 10.) waar door ſommige, door een waan van meerder wijsheid, heyligheid, en aanſien, ſeer meerſterlijk, verachtelijk en vermetelijk oordeelen, van het gevoelen, doen en laten van een ander, als het met haare eygen inbeeldinge niet accordeerd: weynig in opmerkinge nemende de vermaninge *Iac.* 3. 1. *zyt niet veele meeſters myne Broeders, wetende dat wy meerder oordeel ſullen ontfangen. Want wy ſtruykelen alle in veelen.* Derhalven het ſeer noodig is, dat wy alle eendrachtelijk trachten na de oprechtigheid des herten, welke vereenigd zy met een ootmoedige ſachtmoedigheid, en innerlijke bewegingen van goedertierendheid, en lankmoedigheid, verdragende niet alleen malkanderen in de liefde, maar achtende een ander uytnemender dan ons ſelven. *Col.* 3. 12. *Phil.* 2. 3. *Want als de hooveerdigheid komt, ſal de ſchande ook komen: maar met de ootmoedige is de wysheid. Prov.* 11. 2. En door deſen weg meenen wy, dat men verder ſoude komen tot de gewenſchte eenigheid, en wel-ſtand der Kerke, meerder wijsheid, en zegen, dan door de al te meenigvuldige, langduurige, en hevige twiſtingen, welke gemeenelijk meer na deel dan ſtichtinge de Gemeente toebrengen. Want de *wysheid welke van boven is, die is voor eerſt, ſuyver, daar na vreedſaam, beſcheyden, ſeſeggelyk, vol van barmhertigheid, en van goede vruchten, niet partydelyk oordeelende, en ongeveynſt. En de vrucht der gerechtigheid werd in vrede geſaaid voor de geen e die vrede maaken Iac.* 3. 17. 18.

Het is echter noodig, yets verder te ſeggen, om wel te verſtaan, by wat occaſie, in wat ſin, om wat reden, en tot wat eynde, by ons beweſen is, dat de H. Propheeten en Apoſtelen, niet altoos, en in alderley voorvallende ſaaken, gehad hebben een onfeylbaare openbaringe, en beſtieringe des H. Geeſtes: maar ſomtijds geſproken hebben na haar eygen oordeel. De occaſie is geweeſt, dat wy oordeelen, dat de onderhoudinge des eerſten dags van de weke tot den Gods-dienſt, in plaats van den Joodſchen Sabbath, niet ſteund op een expres bevel en laſt Chriſti, ofte Godes, maar gevloeyd is op het exempel der H. Apoſtelen, welke, om goede reden, dien dach hebben onderhouden in plaats van den Joodſchen Sabbath, en dat de Gemeynten dit exempel hebben eendrachtelijk nagevolgd, ſonder nochtans abſoluyt, als door een byſonder Gebod Gods, daar toe verbonden te zijn; welk ook is geweeſt het gevoelen van de principaalſte Gods-geleerden der Gereformeerde Kerken, gelijk wy in ons Natuur-toneel, Nader Verklaringe, en ook in 't eynde deſes boeks, getoond hebben. Hier word ons tegen-geworpen 't geen den Apoſtel ſchrijft, 1 *Cor.* 16. 2 *Op elken eerſten dach der weeke*

ke legge een yegelijk van u yet by hem ſelven wech, vergaderende eenen ſchat, na dat hy wel-vaaren verkregen hebbe, op dat de verſamelinge als dan niet eerſt geſchiede, wanneer ik gekomen ſal zijn. Hier op antwoorden wy, dat wy niet konnen ſien, dat uyt deeſen Text kan beweſen worden, dat den Apoſtel een Gebod Gods voor-ſteld, door welke alle Chriſtenen, altoos verbonden ſouden worden, deeſen en geenen anderen dach te onderhouden tot den openbaren Gods-dienſt, vergaderen der aalmoeſſen, en en ſoo voorts. Maar dat den Apoſtel dit alleenelijk ſchrijft, uyt inſicht, dat als doen dien dach, daar toe in gebruyk was. En by die occaſie ſeyden wy, dat alles dat de Apoſtelen hebben geſchreven, niet moet op-genomen worden, als eygentlijke uytgedrukte Bevelen Gods, altoos, en allen, tot preciſe gehoorſaamheid, in conſcientie verbindende; maar datſe ook ſomtijds hebben geſchreven na haar eygen oordeel, ten aanſien van die voor-vallen, en tijden dieſe doen beleefden, welke dingen nochtans ſoodanig niet zijn op te nemen, als eygentlijke Beveelen van God, allen en altoos in conſcientie verplicht houdende. En tot dien eynde brachten wy by, 't geene den Apoſtel ſchrijfd 1 *Cor* 7. 25. *Aangaande de Maagden, heb ik geen bevel des Heeren: maar ik ſegge mijn gevoelen, &c. Vers* 12. *Maar den anderen ſegge ik, niet de Heere, &c.*

En om dit wel te verſtaan, ſoo weet Eerw. Leſer, dat wy daarom niet loochenen dat de ganſche Schrift van God is ingegeven, en dat alles, dat de H. Propheten en Apoſtelen geſchreven hebben, niet is geſchreven door beſtieringe des H. Geeſts; maar wy maaken onderſcheid tuſſchen een beſtieringe des H. Geeſts, waar doorſe laſt hebben, uyt Gods Naam, Gods Gebooden voor te draagen, en te ſeggen *Soo ſpreekt de Heere*, en een beſtieringe des Geeſts, waar doorſe yets ſchreven, ofte ſeyden, doch niet met laſt om 't ſelve als Gods Beveelen, maar by wyſen van advys, de Gemeente voor te draagen. Dus heeft den Apoſtel 1 *Cor.* 7. den raad aldaar vermeld, waar van wy handelen *pag.* 272. wel geſchreeven door den Geeſt Gods, maar nochtans niet in ſoodanigen ſin, en wijſe dat hy dat als een Bevel Gods, maar als ſijn oordeel, de Gemeente voorgeſteld heeft. Sulks dat alles dat de Apoſtelen geſchreven hebben, niet moet op eenderley wijſe op-genoomen worden. Maar eenige ſaaken, als al-gemeene, eeuwigduurende regelen van geloof en zeden, en andere, als een particulieren raad, bevel, en oordeel, in voor-vallende particuliere tijden, plaatſen, en perſoonen, raakende eenige ordre, gewoonten, ofte omſtandigheden, welke met veranderinge van tijden, en plaatſen, &c. niet altoos, alle Chriſtenen, even gelijkelijk verbinden: maar eenige veranderinge konnen onderworpen zijn Soo dat men moet onderſcheyden de ſaaken welke van de H. Propheten en Apoſtelen beſchreven zijn. Want voor eerſt, ſy beſchrijven ſomtijds niet alleen de ſonden en dwaalingen van andere menſchen, maar ook haar eygen miſſlaagen; gelijk *Moſes*, hoe dat hy met *Aaron*, aan de twiſt-wateren, den Heere vertoornden *Num.* 20. 12. Soo verhaald *Jeremias* en *David*, hoe datſe over den voorſpoed der godlooſen in haar bedenken zijn verlegen geweeſt. Sie *Jer.* 12. 1. en volgende verſen. *Pſal.* 73. 2. *Maar my aangaande, mijne voeten waaren by na uytgeweeken: mijne treden waaren by-kans uyt-geſchoten. Want ik was nijdig op de dwaaſen; ſiende der godlooſen vreede. Want, &c. Jonas* verhaald ſijn ongehoorſaamheid, in het op-volgen van Gods laſt, en ſijne murmureringe tegen God, om dat hy de Niniviten verſchoonde. *Jeremias*, hoe dat hy den dag van ſijn geboorte vervloekt heeft, *Jerem* 20. *Paulus* verhaald *Petri* miſſlag, en hoe dat hy hem in het aangeſichte weder-ſtaan heeft, om dat hy te beſtraffen was, *Gal.* 2. *Lucas* verhandeld de verbitteringe voor-gevallen tuſſchen *Paulus* en *Barnabas Act.* 15. En *Johannes* verhaald hoe dat hy tot tweemaalen, den Engel wilde aanbidden, 't welke hy hem verbied. *Apoc.* 19. 10. en 22. 8, 9. Hier op ſeggen onſe Uytleggers, aan den kant, dat *Johannes* daar toe door menſchelijke ſwakheid is bewogen geworden, en dat die eere die hy den Engel bewees (hoe-wel hy wel wiſt, dat hy God niet was) nochtans de mate te buyten ging, en yets Goddelijks ſcheen te hebben.

Ten anderen, de H. Propheten en Apoſtelen verhalen ſomtijds het eygen gevoelen van andere, ſoo goede als quade menſchen, en ook wel haar eygen Perſoneel gevoelen, raad en daad, in paticuliere voorvallen: gelijk wy in dit Tractaat ſullen bewijſen: welke dingen nochtans niet moeten als eygentlijke, altoos, allen in conſcientie verbindende Geboden Gods, gehouden worden. Als, by voorbeeld, 't geene ſelfs gebiedender wijſe den Apoſtel ſchrijfd *Rom.* 16. 16. *Groet malkanderen met eenen heyligen kus.* En ſaaken, welke in de tijden der H. Apoſtelen, ook met haar exempel en bevel, in gebruyk geweeſt zijn, welke nochtans niet als Goddelijke Geboden onderhouden worden, maar daar na, met de veranderinge van tijden, plaatſen, en volkeren, daar het Euangelium gekomen is, afgeſchaft en veranderd zijn; als de *Liefde-maaltijden*; het ampt der *Diakoneſſen*, het *indompelen* der lichamen in het water; het verbod van *niet te eten* dat den *Afgoden geofferd* was, noch het *bloed* of het *verſtikte*, volgens *Act.* 15. 29. dat den Apoſtel een gelofte gedaan heeft, *Timotheum* heeft laten beſnijden, en ſoo voorts, waar van ſie in onſe Nader Deductie *pag.* 230. Hier by mogen gevoegd worden de Perſoneele bevelen, welke op dien tijd, by particuliere occurentie, gegeven zijn, 2 *Tim.* 4. 13. *Den Reyſmantel die ik te Troas by Carpum gelaten hebbe, breng mede als gy komt, en de boeken, inſonderheid de Pergamenten*, 1 *Tim.* 5. 23. *drink niet langer Water, maar gebruyk een weynig Wijn, &c.* En ſeekerlijk, deſe en diergelijke dingen, worden op ſoodanigen wijſe in de H. Schriften voorgedragen; datmen uyt de omſtandigheden, vergelijkinge met andere plaatſen, connexie der redenen met het voorgaande en volgende, als uyt de maniere van ſchrijven, oogmerk des Schrijvers, byſondere occaſien, en uyt de geſtalte der ſaaken ſelve, en anderſins, genoegſaam uyt de Texten der H. Schrijvers kan onderſcheyden, tuſſchen het geene ſy ons voordragen als eygene bevelen Gods, aan allen gegeven, en tuſſchen het geene, of als een miſſlag, of als een byſonder en eygen oordeel, van dees of geene, te houden is. Dus leſen wy het boek *Jobs*, als een boek door de beſtieringe des H. Geeſts beſchreven, maar daar uyt volgd niet, dat al het geene ons daar in word voorgedragen, moet aangenomen worden als ſaken ons tot Geloof, navolginge, en gehoorſaamheid verbindende. Als, by exempel dat *Job* ſijnen Geboortendach vervloekt, en ſomtijds al wat onbedachts ſchijnd te ſpreeken. Item, 't geene ons daar verhaald word als redenen, die de vrienden *Jobs* hebben voortgebracht: want God ſelfs getuygd *Job* 42. 7. datſe niet recht van hem hadden geſproken. En, om dit ook te paſſen op ons Verſchil, het blijkt genoegſaam, dat den Apoſtel 1 *Cor.* 16. 2. niet heeft een Goddelijk Gebod gegeven, om altoos dien, en geen anderen dach, tot den Gods-dienſt, na conſcientie te moogen af-ſonderen; door dien hy elders uytdrukkelijk alle onderſcheyd der dagen tegenſpreekt, ſie *Gal.* 4. 10, 11. *Col.* 2. 16, 17. *Rom.* 14. 5.

Maar ik ſie noch een ſaak, die my eenige bekommeringe geeft, in het uytgegeven van dit Schrift; dat by deſe occaſie wel eenig nieuw Verſchil tegen my mochte aangeſteld worden, daar ik nochtans niet ernſtiger dan Vrede ſoeke. Maar ik antwoorde, dat ik niemand beſchuldige, veel min d' Eerw. Claſſis ofte Kerken-raad, maar alleen verhandele de ſaaken die in bedenken getrokken zijn. Ja, dat meer is, al dat ik verhale, van het geene d' Eerw. Kerken-raad en Claſſis van myne Schriften hebben geoordeeld, dat ſtrekt tot myn eygen nadeel, want ik make ſelfs een yder bekend, hoe verre datſe daar in mishagen hebben gelieven te nemen, 't welk ik wel hadde konnen verſwygen. Maar, om te toonen, dat ik alleſins oprecht en open-hertig wil gaan, ſoo heb ik ſelfs

niet

Digitized by Google

niet willen verbergen 't geene tegen my is, op dat een yder na waarheid daar van mochte oordeelen. Te vreden zijnde, datmen ſlechts niet erger van de ſaake ſpreke, dan de gemelde Eerw. Kerkelijke Vergaderingen geoordeeld hebben.

Ten tweeden, ik kan niet ſien, datmen eenige de minſte reden kan nemen, uyt dit mijn Schrift, van eenig miſnoegen: alſoo ik geen minder noch billijker Verdediginge kan doen, dan met te verhalen na Waarheid, wat over mijne Geſchriften geoordeeld is; en wat andere Geleerde Mannen daar van hebben geſchreven, en dit is het eenige, en alles, dat ik in dit Schrift vertoone. En ſeekerlijk, als ik onder ſodanigen order ſoude moeten leven, daar ik my op geenderley wijſe ſoude mogen verantwoorden, ſoo ſoude ik oordeelen, dat my grooter ongelijk ſoude aangedaan worden, als of men my, door een onrechtveerdig vonnis, van den heyligen Dienſt ontſloeg. By welke gelegendheid my *Socrates* verhaald, van *Siſinnius* Biſſchop tot Conſtantinopelen, dat *Chryſoſtomus* ſijn *Collega*, ofte Mede-Biſſchop aldaar, ſijn geſelſchap niet konnende verdragen, tegen hem ſeyde: ik ſal maken dat gy niet meer ſult mogen Prediken, want gy zijt een Ketter. Waar op *Siſinnius* ſeer ſacht-ſinnelijk antwoorde; *Ego verò tibi etiam mercedem dabo, ſi me tanto onere liberaveris.* Dat is, ik ſal u dan ſelfs bedanken en loon geven, indien gy my van ſulken ſwaaren laſt ſulk komen vry te maaken. Daar op antwoorde *Chryſoſtomus*: *ik ſal u geenſins meer trachten van 't Predik-ampt te weeren, indien het u een laſt is.* Merk hier (Eerw. Leſer den wonderlijken aard en handel der quaad-willige nijdigheid. Want ſoo lang als *Chryſoſtomus* (anderſins ook een vermaard Man) meende ſijn med-geſel verdriet en quellinge te konnen aandoen, in het ontnemen van ſijnen Dienſt, ſoo ſocht hy pretenſie van ketterye tegen hem, om tot ſijn oogmerk te geraken: maar als hy bemerkte, dat *Siſinnius* ſulks, door een genereus gemoed; niet alleen verachte, maar ſelfs ſich gelukkiger achte buyten den Dienſt in ruſte te leven, dan in den dienſt, met de moeyelijkheid van ſijn Collega, ofte Mede-dienaar altoos gequollen te werden; ſoo laat hy de pretenſie van Ketterye loopen, en wil hem in den Dienſt houden, enkelijk om hem quellinge aan te doen. Daar nochtans den gemelden *Siſinnius* een man was, vermaard door ſijn byſondere Godſaligheid, en uytſtekende weldadigheid aan de Arme: en daer en boven van allen met verwonringe ge-eerd en bemind, door ſijne groote Geleerdheid, en treffelijke welſprekendheid, gelijk ons *Socrates* verhaald in ſijn ſeſde *Boek Cap.* 20. en in het ſevende *Boek Cap.* 26. van de Kerkelijke geſchiedeniſſen.

By deſe occaſie kan ik niet wel na-laten, my met een woord te verantwoorden, over het ſeer ſchandelijk Paſquil, tegen de Hoog-loffelijke Princen van Orangien, uytgegeven. Drie dingen heb ik daar in alleen konnen merken, welke my aangaan; Eerſt, dat ik den Lof der wyd-beroemde Princen van Orangien te veel verbreyde, en alſoo ſchyne in de faute van pluym-ſtrijken te vervallen. Doch, behalven dat dit enkelijk geſegd word, en geenſins beweſen: ſoo betuyg ik, dat ik my, ſoo veel mogelijk was, van alle vleyinge hebbe voorſichtelijk gewacht, alſo ſulks (gelijk de geene weten, die mijn naturel bekend is,) mijn gewoonte geenſins is, noch ook met mijn genegentheid accordeerd. Maar het geene ik verhale van de loffelijke daden der gemelde Princen, dat hebbe ik tot genen anderen eynde by-gebracht, dan om den jegenwoordigen Jongen Held, door het voor-beeld ſijner vermaarde Voor-ouders, tot navolginge te verwekken; alſoo der geen grooter ſchande ofte onaardigheid is, dan met ſijn eygen bederf den Lof ſijner voordeftige Voor-ouderen te beſoedelen. En tot dien eynde oordeel ik, den ſchuldigen plicht te weſen aller Vorſten, en die in hoogheid geſteld zyn, te onderſoeken uyt de Heylige, Kerkelijke, en Wereldſche Hiſtorien, de alderbeſte en de alder-ſlechtſte exempelen, met de ongelukkige uytkomſte deſer, en gener ſalige uytvallen. Om aan weder zyden te ſien, watſe ſorgvuldiglijk vermyden, en watſe kloekmoediglijk navolgen moeten, ſoo in de voor beelden van haare Voor ſaten en Voorouders, als andere.

En, wat aangaat onſe Heylwenſchinge aan deſen Edelen Prins, die behoord niemand te miſgunnen, alſoo wy uytdrukkelijk te kennen geven, in onſe beſchreven Aanſpraak, dat wy Hoogheid, eere, en ſegen ſijne Edelheid toe-wenſchen, op dat alle de nuttigheid daar van mach ſtrekken tot welſtand van ons Vaderland en Vryheid; (in welken ſijn groote Heerſchappyen blinkende Dienſtbaarheden; en groote Eeren, ſwaare laſten zyn) gelijk alle krachten en influentien der Sterren, dienen tot onderhoud en welſtand der aardſche ſaaken. Tot welken eynde wy oordeelen, dat boven alle vermaningen, welke de Koningen en Overheden konnen werden toegebracht, en van haar betracht moeten worden deſe de principaalſte is: datſe haar in uytnementheid ſoo moeten dragen ontrent God, alſſe naar proportie begeeren, datſe van haare Onderdanen bejegend worden. Want met wat billijkheid en overtuygende kracht kan yemand van ſijn Onderdanen, die (na de natuur) ſoo goed dikmaal, of beter zyn dan hy, gehoorſaamheid, eerbiedigheid, en gewillige onderdanigheid afvorderen; die ſelfs ſijnen God wederhoorig is? Op wat grond, ofte met wat billykheid, kan yemand gedacht werden, aan een menſch getrouw te ſullen zyn ofte trouwe van een ander te begeeren, die tegen ſijnen God ontrouw is?

Het tweede, dat wy hebben als een beriſpinge aangemerkt, is, dat den autheur van het gemelde Paſquil ſegd, dat ik ſoo wel de fouten en ondeugden der gemelde hoog loffelyke Princen moeſte verhaald hebben, als 't geene tot haaren Lof ſtrekte: welke beriſpinge ganſch onredelyk en onnodig is. Onredelyk, om dat het ganſch ongerymd ſoude weſen, aan een jong Doorluchtig Prins in ſijne eerſte en ſeer korte Begroetinge, en Heyl wenſchinge, de miſſlagen van ſijne Voortreffelyke Voor-ouders voor te dragen. Ook is 't onnoodig, alſoo deſen Paſquil-ſchryver en andere, meer als ten overvloede, en niet ſonder openbaare laſteringe, de miſſlagen der gemelde Hoog bereomde Princen vermelden.

Ten derden, word beriſpt, dat ik in mijnen wenſch, een ſterffelijk menſch, by den opperſten God (ſprekende van de volmaaktheid des Drie-tals) vergeleeken hebbe. Doch hier van ſie ik geen reden: want indien dit laſterlyk waar (gelyk den Paſquil-maker voor geeft) ſoude God hem ſelven gelaſterd hebben, als hy ſegd *Gen* 1. 26. *Laat ons menſchen maken na onſen Beelde, en na onſen Gelijkeniſſe.* En als hy niet alleen de Vorſten met ſich ſelven in eenige vergelykinge ſteld, maar aldus haar aanſpreekt: *Ik hebbe geſegd gy zyt Goden: en gy zyt alle Kinderen des Alderhoogſten.* En als hy *Moſi* ſegd dat hy *Aaron* tot eenen God ſoude zyn. *Exod.* 4. 16. Dan moeſten de H. Apoſtelen God gelaſterd hebben alſſe ſeggen, dat God ſterffelijke menſchen ſijn *Goddelijke Natuure* en ſijne *Heyligheid deelachtig* maakt, *Hebr.* 12. 2 *Petr.* 1. 4. Datſe *na Gods Even beeld vernieuwd*, en *uyt God gebooren* worden. *Col.* 3. 1 *Ioh* 3. 't Welk meer is, dan in eenige ſaaken een vergelijkinge te maken tuſſchen God en den menſch. En, ſeekerlyk, het kan niet geloochend worden, dat den menſch (inſonderheid in opſicht van de Ziele) na Gods gelykeniſſe gemaakt zynde, ook in de ſelve, eenigſins het Dry tal der Goddelyke Perſoonen, ofte manieren van beſtaan in de Godheid, vertoond: want de ziele (hoe welſe in getal en weſen maar een is, gelyk God een eenig eenvoudig weſen is) beſtaat nochtans in dry weſentlyke Eygenſchappen, ofte faculteyten; namentlijk, van *verſtand*, *wille*, en *werkinge*; waar door ſe de leden en werk-tuygen des lichaams beweegd, na haaren ſin en voorneemen. De lichamelyke levende Schepſelen worden alle tot dry ſoorten gebracht: nametnlyk, de *gewaſſen* der Aarde,

Digitized by Google

de *beeſten*, en den *menſche*. De algemeene Eygenſchappen van alles dat weſen heeft, worden drie van de *Phiſici* geſteld, te weten, *unum*, *verum*, *bonum*, ofte dat alle eygentlijke weſende, ofte by ſich ſelven beſtaande ſaak, in haar ſelven *een*, *goet* en *waar* is. De gemeene Eygenſchappen van alles dat lichamelijk is, als ſoodanig aangemerkt, zyn niet min noch meer der dan drie, namentlijk, dat het heeft ſijn *lengte*, *breette* en *diepte*. Alle tyd meet ſich af in het gene *voor-by*, *tegenwoordig* en dat *toe-komende* is. Alle vergankelijke dingen beſtaan in dryen, namentlijk, *oorſpronk*, *voortgang*, en *eynde*. De Godsgeleerde verdeelen alle de verloopen Eeuwen in dryen, namentlijk, *voor de Wet*, *onder de Wet*, en *na de Wet*. Sulks dat wy niet ſonder reden geſegd hebben, dat 'er in het Dry-tal een byſondere volkomentheid beſpeurd word, gelijk wy breder ſouden konnen toonen, indien het noodig waar. Hoe-wel wy (dat aan te merken is) in onſe gemelde Heyl-wenſchſinge, niet het Dry-tal der onvergelykelyke en onbegrypelyke Godheid, maar het Dry-tal des Triangels, ofte Drie-hoeks, vergeleeken en gepaſt hebben op het Dry-tal der loffelyke Princen, gelyk den Leſer kan na ſien.

BY-VOEGSEL.

Indien den Eerw. Leſer breder bericht begeerd van de vereeniginge der Gereformeerden met de Lutheranen, dan wy hier hebben voor-geſteld; en hoe verre dat werk alreede in verſcheyden plaatſen van het Chriſten-ryk is aangevangen, en bevorderd. Item; hoe veele en treffelijke Gods-geleerden daar toe hebben gearbeyd, hoe dienſtig en noodig de verder voltrekkinge daar van zy, inſonderheid in deſen tyd, nu den Gereformeerden Gods-dienſt met ſulken geweld, en ſoo meenige liſten, werd beſtreden van de Papiſten, en ſoo voorts, die leſe daar van *Summam Controverſiarum Doctiſ. D. I. Hoornbeekii*, het negende boek, handelende van de *Lutheranen*.

E Y N D E.

Op den

A U T H E U R

van 't P A S Q U I L;

Ge-intituleerd

De Zeeuwſche Vreugde.

W*Aar dat den* Nacht-Uyl *ſchuyld, dat is my onbekend,*
Die in ſijn Zeeuwſche Vreugd *Gods trouwe Herd'ren ſchend;*
En 't Edel Helden-Bloed van dry Naſſouwſche *Vorſten.*
Wat meynd hy ſoo de Deugd met modderigge korſten
Van grove Leugen-taal te dempem, door ſijn Schacht?
Neen, neen, een Leugenaar is nerregens geacht.
't Schijnd dat hy is gehuurd om Broeder-twiſt te voeden;
Maar d' Hemel, hoop ik, ſal ons daar wel voor behoeden.
Foey! dat m' als waarheid ſchrijfd, en nochtans niet en kend,
Met leugen hy begind; wat wonder ſoo 't ſoo end'?

Virtutis Amore.

Digitized by Google

Het oordeel des Eerwaarden SYNODUS DER *Franſche Gereformeerde Kerken in* Nederland,

AANGAANDE

De vereeniginge der Lutheranen *met de* Gereformeerden.

HIer van ſchrijft D. G. Hotton in ſijn Boek *de Chriſtiana inter Europaeos Euangelicos concordia, ſive tolerantia in charitate ſtabilienda*. In welk tractaat hy met ſeer treffelijke / gewichtige / en veele redenen bewijſt / niet alleen hoe redelijk en geraadſaam / maar ook hoe ſeer noodig het zy / dat tuſſchen ons / en de Lutheranen van de Augsburgſche Belijdeniſſe, een verſoeninge / en onderlinge verdraagſaamheid bevorderd werde.

Ten tweeden / ſoo bewijſt hy grondelijk / en wijdloopig / dat wy met de Lutheranen eens zijn in alle Artijkelen des Geloofs / welke ter zaligheid noodig zijn; en dat wy op dien grond met haar konnen en behoorden te vereenigen. Als te ſien is in 't gemelde Tractaat *Sect*. 3. *cap*. 2. & 3.

Ten derden / ſoo legd hy uyt hoedanigen onderlingen verdraagſaamheid hy verſtaat / dat men met de Lutheranen behoorde te verſorgen. Namentlijk / eerſt / dat een yder aan weder-zyden ſijn eygen gevoelen ſoude vry / en gansch onvermengd / ofte eenigſins verbalſcht / behouden. Ten tweeden / dat yder ook ſoude behouden ſijn eygen vergaderinge / Ceremonien / en maniere van regeeren der Kerken. Ten derden / dat aan weder-zyden vaſt-geſteld zynde / dat wy over een komen in alle fondamenteele Artijkelen / welke ter zaligheid noodig zijn; malkanderen in alle de overige verſchillen ſouden verdragen / malkanderen alle hulpe / vriendſchap / en broederlijke liefde ſouden bewijſen: en ſich weder-zijds onthouden van malkanderen ſtoutelijk te veroordeelen. Ten vierden / dat men te gelyke / als een man / malkanderen getrouwelijk ſoude helpen / tegen onſe gemeene vyanden welke buyten ons zijn. En ik bekenne rond uyt / en oprechtelyk / dat dit gevoelen van D. Godefredus Hotton ook het mijne is / en dat ik geern dien voor-ſlag aaneme / en God van herten bidde / dat hy de gemoederen aan weder-zijden ſoo wil allenkens tot beſcheydentheid / en vreedſaame gedachten / buygen en neygen / dat doch die gewenſte verſoeninge / met de gemelde Lutheranen, eens mochte getroffen / en voor eeuwig beveſtigd worden. Want dat is by na het eenig / immers het ſeekerſte middel / om het rijke des Antichriſts te breeken; en in tegen-deel / onſen onderlingen twiſt veroorſaakt ons het uytterſte gevaar / om beyde door ſijne magt gedempt te werden. Gelijk van den gemelden D. Hotton, en andere / ſeer klaarlijk en wijdloopig hebben aangewesen / welke wy bidden dat gelieven na te ſien de geene / welke hier in met een ander voor-oordeel tegen die noodige ſaake zijn ingenomen. En niemand behoord / of kan met eenige reden wyn in deſen tegen-ſpreeken / of verdacht houden / want dat gemelde Boek / en gevoelen van den geleerden D. G. Hotton, is van de geheele Franſche Synode der vereenigde Nederlanden / gehouden tot Dordrecht Anno 1647. geapprobeerd / als achter den Tytel des ſelven Boeks uytgedrukt ſtaat / en te ſien is. Welke Synode getuygd / datſe door haare Gedeputeerden dat gemelde Boek wel diſtinctelijk hebben doorleſen / en datſe daar niet hebben ingevonden / dan dat met de recht-ſinnige geſonde leere / en gevoelens der Gereformeerde Kerken accordeerd: en wat aangaat het oogmerk en eynde des ſelven Tractaats / daar van getuygd de ſelve Synode / dat het ſeer goed / en ook gansch nut is / tot verſoeninge tuſſchen de Euangeliſche Lutheranen, en de Gereformeerde Kerken.

Voorders ſoo antwoord den gemelden Autheur op de tegen-werpinge / welke van andere ſeer dikmaal / en ernſtelyk word aangedrongen. Dat men niet behoord met eenige Dwaal-geeſten te vereenigen / om dat men de waarheid in het alderminſte niet mach vermengen met eenige dwalingen / hoe kleen die ook ſouden mogen weſen. Dewijle daar geen gemeenſchap is tuſſchen het licht en duyſterheid, logen en waarheid, gerechtigheid en ongerechtigheid. De Waarheid mach / als een reyne Maagd / niet verkracht ofte verontreynigd worden. Daar het quade vermengd word onder het goede / daar word veel eer het goede bedorven / als het quade verbeterd / &c.

Hier op word geantwoord in het voor-verhaalde Boek van D. Hotton *Sect*. 3. *cap*. 12. *pag*. 133. met deſe volgende woorden. Hier word niet getracht na een vermenginge der beyde gevoelens / namentlyk / der Lutheranen en Gereformeerden; noch ook na eenige verwerringe der Gemeenten / maar na een onderlinge verdraagſaamheid / in die verſchillen / welke van ſoo grooten gewichte niet zijn. De Gereformeerden ſelve ſouden niet willen tegen haar gewiſſe toeſtaan / dat het minſte deel der waarheid door verloochentnge by haar in gevaar ſoude gebracht worden: noch ſouden niet willen toelaten dat haar van andere een jok ſoude op-gelegd worden / noch willen ook andere geen jok op-leggen. Maar verdragen te worden / en te verdragen / dat menſchen ſy / in die dingen welke in andere konnen en moeten verdragen worden / hoe-welſe de ſelve niet allesins konnen voor goed keuren / ofte toeſtemmen. Ten tweeden / dat 'er niet een byſondere Gemeente gevonden word / in welke niet lichtelijk eenig misbruyk kan komen. Soude men daarom alle die Gemeenten / en de ſelve in 't byſonder / volgens de voorgeſtelde ſtrenge ſententie / van de gemeenſchap uytſluyten / en veroordeelen? voorwaar deſe menſchen beelden haar ſelven in dat ſy met de haare alleen ſuyver zijn; en geven haar byſondere Ver-

Vergaderinge voor / als oſſe de al-gemeene Kerke waar / alle de andere uytſluytende.

Deſe lieden laten geen plaats overig voor den vrede / oſte lieſde / dan alleen voor de haare / en die het met haar houden. En wat dit voor een doen is / ben ik onbeſchroomd te ſeggen. God gebe haar beter ſinnen. Ten derden / deſe lieden ſelve verdragen menige dingen in de haare / en wetenſe te exuſeren / en maken verſoeningen onder malkanderen. Met hoe veel exempelen dat ik dit ſoude konnen bewijſen / weten die ſelver wel / welke hier in ſoo ſcherp en ſtreng oordeelen; maar ik ſal ophouden. Dus verre den gemelden Autheur.

En wat de ſaake ſelfs aangaat / namentlijk / de Chriſtelijke verdraagſaamheid, in eenige verſchillen tuſſchen de gemelde Lutheranen / en de Gereformeerden / welke niet fondamenteel zijn; als aangaande de tegenwoordigheid Chriſti in het Avondmaal, en de maniere op welke wy aldaar ſijn Lichaam eten en ſijn Bloed drinken. Ten tweeden / raakende de perſoon des Middelaars Chriſti; de voorſienigheid Gods ontrent de ſonde; de Leere der verkieſinge oſte voorbeſchikkinge ter ſaligheid / &c. daar over toond den voor-gemelden D. G. Hotton, in verſcheyden capittelen / dat die verſchillen niet behoorden te verhinderen de lang gewenſte vereeniginge / oſte immers onderlinge verdraagſaamheid met de ſelve. Sie *Sect.* 3. *cap.* 4. *& ſeq.* En den H. Apoſtel toond ook genoegſaam / dat de Geloovige malkanderen behoorden te verdragen in verſchillen van minder gewichte / behoudende nochtans de gronden der waarheid / en goed gemoed aan weder-zijden. Waar van ſie 1 *Cor.* 3. 11, 12, 13, 14, 15. *Pſal.* 3, 15, 16. 1 *Cor.* 9. 20. Ik ben den Joden geworden als een Jode, op dat ik de Joden winnen ſoude, &c. *Rom.* 15. v. 1. Wy die ſterk zijn, zijn ſchuldig de ſwakheden der onſterke te dragen, en niet ons ſelven te behagen, &c. *cap.* 14. 1, 2, 3, 4, 5, 6. v. 4. Wie zijt gy die eens anderen huys-knecht oordeeld? &c. v. 13. Laat ons dan malkanderen niet meer oordeelen: maar oordeelen dit liever, namentlijk, dat gy den Broeder geen aanſtoot of ergernis geeft. v. 22. Hebt gy geloove? heb dat by u ſelven voor God. Salig is hy die hem ſelven niet oordeeld in het geene dat hy voor goed houd, &c.

Voorts bewijſt ook D. G. Hotton, in ſijn voor-gemelde boek / dat / niet tegenſtaande daar noch veele verſchillen overig zijn tuſſchen ons en de Lutheranen; echter die dingen / die by ons beyden buyten diſpuyt blijven / genoegſaam zijn ter ſaligheid / gelijk te leeſen is *Sect.* 2. *cap.* 3.

By deſe occaſie mogen ook in bedenken komen de redenen / door welke D. David Paræus bewijſt / dat de Euangeliſche met malkanderen behoorden te vereenigen.

Extract, en Aanwijſinge der principale redenen, met welke den Geleerden D. David Paræus *in ſuo Irenico* bewijſt, dat de *Euangeliſche*, dat is, de Gereformeerde en Lutheranen, met malkanderen behoorden te verſoenen, en te vereenigen.

Als voor eerſt / om datſe over-een komen in het fondament der ſaligheid. Waar van ſie *cap.* 12.

Ten tweeden / de groote ongemakken en onheylen / welke door deſen ontſtaan zijn / noch voort-komen / en in het toe-komende geduurigiijk volgen ſullen / indien deſe oneenigheid niet wech-genomen werde. Waar van ſie *pag.* 74. *cap.* 4.

Ten derden / dat de oude Vaders daar in ons zijn voor-gegaan / datſe met malkanderen over veelderley verſchillen / ook in ſaaken van Geloof / verſoend en vereenigd zijn.

Ten vierden / om dat dit ook wel weten te doen de Papiſten onder malkanderen; als mede de Lutheranen. Waarom ſouden dan ook de Gereformeerden ſulks niet trachten in 't werk te ſtellen met de Lutheranen? Sie daar van *cap.* 15.

Ten vijfden / om dat de Princen en Staten der Euangeliſche wel weten niet malkanderen te vereenigen in de ſaaken / welke treffen de borgerlijke heerſchappye / en regeeringe: waarom ſouden wy dan die matigheid / vreedſaamheid / onderlinge verdraagſaamheid / en een-dracht niet na-jagen in het kerkelijke / en in het geene dat tot onderhoudinge / lieſde / en gemeene ſtichtinge en welſtand der Gemeente Gods behoord. Waar van ſie *cap.* 19. Over deſe en veele andere redenen en voorſlagen meer / dienende tot het ſelve oogmerk / kan den gemelden Autheur breeder / in ſijn aangewezen boek / na geſien werden.

Extract uyt d' E. Claſſis van Walcheren, raakende de vereeniginge der Gereformeerde Kerken met de Lutheranen. Item, het oordeel daar over des E. Synodus van Uytrecht, der Walſche Kerken; en der Theologiſche Faculteyten van Leyden, Utrecht, Groeningen, &c.

Op dat een yder onwederſpreekelijk mach blijken / dat ik in het voorſtellen van mijnen voorſlag / om met de Lutheranen te vereenigen / geenſins ben te miſprijſen (hoe-wel van ſommige dat ſeer verkeerdelijk word opgenomen) ſoo ſal ik dit kortelijk verhalen / wat over die ſaak het oordeel is van de Synode van Utrecht: van de Synode der Franſche Kerke van Nederland: van de Claſſis van Walcheren. van de Theologiſche Faculteyt van Leyden, Utrecht, Duysburg en Groeningen. Als mede wat hier over geoordeeld hebben de Ed. Mog. Staten Generaal. en de Gedeputeerde der Staten van de byſondere Provintien, als van Utrecht, Vrieſland, Groningen en het Hof van Gelderland. En voor eerſt van de E. Claſſis van Walcheren. Anno 1656. den 13. September. En luyd als volgd: De Gedeputeerden / geſteld om de authentijke Schriften na te ſien / hebben d' E. Claſſi verhaald / dat alles hebben onderſocht / en datſe daar in hebben geſien de approbatie van alle de Hoogduytſe en Switſerſe Gemeenten / over het werk dat D. Dureus heeft aangevangen. d' E. Claſſis heeft daar op goed-gevonden te blijven by de reſolutie van de vier Claſſen van Zeeland / over deſe ſaake genomen anno 1635. Artijkel 15. In welke het oogmerk van dit werk / en arbeyd D. Durei daar ontrent / gepreſen word.

Den 21. September 1656. vertoond hebbende de noodſaakelijkheid om de gemelde vereeniginge aan te ſoeken; prijſen niet alleen het oogmerk / maar bieden ook (tot bevorderinge daar van) haare hulpe aan / en bidden God om de bevorderinge en goede uytſlag van dat werk.

Den tweeden en derden September 1656. heeft hier over gereſolveerd de Synode van Utrecht met deſe woorden: *Itaque deliberatione habita, unanimiter decretum, ſe inhærere ſuæ anno 1635. ſuper hac reſumptæ reſolutioni. Domini Duræi inſtitutum præcellentiſſimum collaudare, eique gratias agere pro labore in probo magnoque hoc opere impenſo.* Dat is, hier over beraden zijnde, is met eenparige ſtemmen beſloten, te verblijven by haare reſolutie over deſe ſaake, genomen anno 1635. het aldertreffelijkſte voornemen van *D. Duræus* te prijſen, en hem te danken voor die moeyten, welke hy in dat vroome en groot werk beſteed hadde.

Hier mede accordeerd de reſolutie van de Synode der Franſche Kerken in Nederland op dien ſelven tijd genomen; waar in ſy niet alleen de ſaak / maar ook de neerſtigheid D. Duræi daar ontrent prijſen; en ſijn E. alle mogelijke hulpe daar ontrent aan bieden. Getuygen ook / dat haar ſoodanige documenten van D. Duræus waaren vertoond / waar doorſe geen kleyne hope gekregen

gen hadden / om het gewenſcht oogmerk der gemelde vereeniginge te verkrygen: En dewyle ſy ſien dat van andere alreede wel is gehandeld / over de middelen daar toe dienſtig / ſtemmen die toe; en beloven God ernſtelyk te bidden / voor de gelukkige uytkomſte van dat werk / en de geſondheid en welſtand van D. Duræus, om het ſelve te konnen bevorderen.

Hier op is gevolgd het oordeel van de Academie en Theologiſche Faculteyt tot Utrecht in October 1656. waar in ſy haar verblyden in het werk D. Duræi, haar hulpe daar toe aanbieden; verklaren ook datſe oordeelen / dat alle de Euangeliſchen over een komen in een en het ſelve fondament des ſaligmakenden Geloofs / en datſe ſchuldig zyn broederlyke Liefde met malkanderen te oeffenen / en de onderlinge eendracht ofte vereeniginge vaſt te ſtellen / en raden dat tot dien eynde een byſondere Vergaderinge behoorde gehouden te worden; biddende voorts voor een goeden voort-gank van dat werk / en voor de geſondheid en welſtand van D. Duræus.

Hier mede accordeerd ook het gevoelen van de Theologiſche Faculteyt van Duysburg, en van de Academie van Leyden in October 1656. waar in die van de Theologiſche Faculteyt van Leyden klagen over de ongemakken / welke alreede onſtaan zyn / door de oneenigheid tuſſchen ons en de Lutheranen; doch trooſten haar daar mede / datſe de Gereformeerde Kerken niet konnen toe-gereekend worden / alſooſe altoos de vereeninge geſocht hebben. En hoe-wel die tot noch toe te vergeefs is betracht / dat men echter van de goede uytkomſte niet moet wanhopen. Sy pryſen de middelen / en wyſe van handelen daar ontrent gehouden. Oordeelen datmen met de Lutherſchen ſchuldig is vrede te ſoeken / om dat wy beyde in de fondamenteele ſaaken des Geloofs accordeeren. Bieden haar hulpe aan / bidden God om ſijnen ſegen over het werk / en geven daar toe tweederley raad / welke by proviſie behoorde in het werk geſteld te werden.

Hier op is gevolgd het oordeel van de Theologiſche Faculteyt in de Academie tot Groningen, in November 1656. waar in ſy pryſen alles dat tot bevorderinge van de vereeniginge tuſſchen ons en de Lutheranen tot noch toe wel is aangevangen; approbeeren ook de middelen en maniere van handelinge daar ontrent haar voor-gedragen: raden in dat werk tot den eynde toe aan te houden: en van de Hooge Overheid een Vergaderinge tot die ſaake te verſoeken / biddende God om ſijnen ſegen daar over / &c.

Extract der reſolutie der Ed. Mog. Staten Generaal, het oordeel der Gedeputeerden der byſondere Provintien, over de bevorderinge der vereeniginge tuſſchen ons en de Lutheranen.

DEn ſevenden November 1656. Over welke ſake gedelibereerd zynde / is goed-gevonden / de ſelve by de byſondere Provintien te bevorderen / en dat men de Gedeputeerder der ſelver Provintien ter Generaliteyt / ſal verſoeken / door haare gunſtige brieven / dit werk by haare Principalen te promoveren.

Hier op is gevolgd den 24. November 1656. het ſchryven der Gedeputeerden van Utrecht, waar in ſy verklaren / onderricht zynde van het oogmerk en neerſtigheid van D. Duræus, om de vereeniginge tuſſchen ons en de Lutheranen uyt te werken; daar in ſijnen yver en arbeyd pryſende / hem daar over bedankende / wenſchende en God biddende dat het ſelve werk volbracht mach worden / ter eere van ſijnen Naam / en welſtand der Euangeliſche Kerken; beloovende ten ſelven eynde / alle mogelyke hulpe toe te brengen / ten alle tyde / welke daar toe bequame occaſie ſal komen te geven.

Hier mede accordeerd ganſchelyk het ſchryven der Gedeputeerden van Vrieſland den ſeſten November ouden ſtyl 1656. als mede het ſchryven over de ſelve ſaake van de Gedeputeerden van Groningen den 14 November ouden ſtyl 1656. Waar in ſy ook D. Duræum vermanen / dat hy in ſijn oogmerk en werk ſtantvaſtiglyk volharde / wenſchende en biddende God / dat in korten tyd daar van de gewenſchſte vrucht mach genoten werden / welke tot Gods eere / en ſaligheid der Gemeenten / mach ſtrekken / daar toe alle hulpe en byſtand beloovende. Hier mede accordeerd insgelyks het ſchryven hier over van het Hof van Gelderland den vier-en-twintichſten November / ouden ſtyl 1656.

Hier ſiet den L. Leſer dat dit oogmerk van D. Duræus, om de Lutheranen met de Gereformeerde Kerken te vereenigen, niet alleen van allen ten hoogſten word gepreſen / maar datſe ook alle hulpe en goeden raad daar toe aanbieden; en God van herten bidden om ſijnen Segen over dit Werk / en bevorderinge des ſelfs. Ten tweeden / dat de Hoog-geleerde Profeſſoren van de Theologiſche Faculteyten / ſoo van Leyden / als die van Utrecht uytdrukkelyk ſeggen / dat men daarom inſonderheid behoord met de Lutheranen te vereenigen / om dat wy beyde eens zyn in alle de fondamenteele Artijkelen die ter ſaligheid noodig zyn. Sie hier van het boecxken / uyt-gegeven onder den tytel van *deſcriptio ſcopi quem in irenico ſtudio ſectatur* D. Joh. Duræus.

Het oordeel des geleerden Samuel Dieſtius, Theol. & Philoſ. Doct. ac Profeſſor, over de Vereeniginge der Gereformeerden met de Lutheranen.

IN ſijn Boek over deſe ſaak gemaakt en uytgegeven anno 1663. onder den Tytel van *Diſſertatio Hiſtorico-Irenica, de lite & pace religioſa Euangelicorum.* Bewyſt hy de noodſaakelijkheid van deſe Vereeniginge *Diſp.* 2. *pag.* 166, 167, 168, 169. Daar na toond hy datſe mogelijk is *pag.* 160. & *ſeq.* Niet tegenſtaande dat 'er nu veel meerder en ſwaarder verſchillen zyn tuſſchen ons en de Lutheranen; dan ten tyde Lutheri. Eyndelyk handeld hy in het breede van de middelen, om tot de gewenſchte Vereeniginge te geraaken *diſp. pag.* 203. & *ſeq.* Als / by exempel / dat men aan weder-zyden / eer den vrede noch getroffen word / by proviſie / tot een voorbereydinge der gemoederen / ſich ſal onthouden moeten van alle ſcheld-woorden / krakeelen / nieuwe twiſten / en occaſie der ſelve. Dat de Hooge Overheid / door haare macht / de ſelve onder harde boeten ſal verbieden / en bedwingen. *pag.* 106, 107, 108. *pag.* 211. Datmen in de openbare Predicatien / aan weder-zyden / ſich moet onthouden van alle harde manieren van ſpreeken / en die benamingen welke meeſt haatelyk zyn / als van Calviniſten en Ubiquitiſten: en dat men de Broeders / welke men oordeeld dat dwalen / niet moet vervloeken / of veroordeelen / maar God bidden om haare bekeeringe.

Dat men ook het gemeene Volk / in de openbare Predikatien / niet moet ontroeren met moeyelyke en haar verſtand te boven gaande verſchillen / maar alles beſtieren tot haare ſtichtinge / en bevorderinge van de Liefde. Indien den Text vereyſcht, datmen de verſchillen aanraake, laatſe, ſegd hy / (dit zyn ſijne eygen woorden) uyt-gelegd worden *nude, ſuppreſſo & religioſe vitato Lutheranorum & Reformatorum nomine, & dogmata utrinque, ſine alterius partis diſſentientis non neceſſaria appellatione, ſtabiliantur, & à manifeſtis erroribus, ſi neceſſarium ſit, modeſte liberentur.* Dat is / uyt-gelegd worden naaktelijk, met verſwijgen en ſorgvuldig vermijden van de naam van Lutheranen en Gereformeerden, en laat de Leer-puncten, aan weder-zijden, beveſtigd worden ſonder onnodige benaminge vande verſchillende zijde, en laatſe met ſedige ſtilheid ontloſt worden van openbare dwalingen, indien het noodig is. Want hier door ſal 't geſchieden (ſchryft hy vorders *pag* 212.) dat de Gereformeerden, komende in de Vergaderinge der Lutheranen, en de Lutheranen in de Kerke der Gereformeerden, naauwlijks ſullen gewaar worden dat men haar aanraakt, de verbitteringen

teringen ſullen vergeten worden, de herten vereenigd, en de Verſchillen ſullen allenxkens gedempt worden. Daar in tegendeel, en ſoo voorts.

Pag. 217. geeft hy deſen raad / en ſteld onder andere ook dit middel voor / dat beyde Leeraars / ſoo der hooge Scholen / als der Gemeenten / de Verſchillen niet mogen vermeerderen / door een verkeerden Uytleg van de meeninge en het gevoelen der verſchillende zijde / maar moeten trachten deſelve te verminderen / door een ſachtſinnige Uytleg der ſelve. Item / datmen de partye / welke van ons verſchild / niet mach eenig gevoelen aan-wrijven / ofte op-dringen / 't welk ſy verwerpt / en dat onder ſchijn ofte door conſequentien ofte gevolgen te maaken / welke ſy niet erkend. Ten derden / datmen de geene die vreedſaam zijn / door geen Woorden of Schriften eenige nieuwe Verſchillen ſal aan-doen / maar met de ſelve altoos oprechtelijk en broederlijk handelen / het zy in 't byſonder / het zy openbaar / datmen allesins den wenſch tot Vrede ſal betoonen / den Vrede vervolgen / en alle middelen tot Vrede bedenken / en in 't werk ſtellen.

En / aangeſien deſe eerſte Voor-bereydinge der Gemoederen / door naa-laten van ſcheld-woorden / en twiſten / ten hoogſten en voor alle dingen nootſakelijk is / tot dit gemelde Werk der onderlinge Vereeniginge; ſoo behoord de ſelve niet alleen op het alderneerſtigſte / en ernſtigſte aangeſteld te worden / maar ook die daar tegen doen moeten met behoorelijke ſtraffen bedwongen worden. Soo ſal 't dan zijn den ſchuldigen plicht der Gemeente / die geene / die met malkanderen over de Verſchillen inde Religie ſchelden / ofte twiſten / na de eerſte / ofte tweede Vermaninge / met de Sleutelen van het Koningrijke der Hemelen te binden / en eyndelijk die halſterrig zijn van het H. Avondmaal af te houden. Ook moetſe geen Leeraren ſtellen over haar / dan die vreedſame Mannen zijn / en die de twiſten en het ſchelden / ontrent en over de Religions-Verſchillen, haten; en die de Euangeliſche / welke van haar verſchillen (om dat het verſchil niet fondamenteel is) niet vloeken noch vervolgen / maar als Broeders erkennen.

Het Ampt der Borgerlijke Overheid ſal weſen / de gemelde oproer-makers / en vyanden van den Kerkelijken Vrede / met ſtrenge boeten en ſtraffen te bedwingen / en de ſelve ſtraffen te beſwaren; als 'er veel tegen misdaan word. Ook moetſe alle ſoodanige onvreedſame menſchen afweeren van alle publijke bedieningen / en alleen moderate Mannen daar toe bevorderen. Item ernſtelijk verbieden / dat de kinderen van haare Onderdanen niet worden van ſoodanige onruſtige en ſeer harde menſchen in de ſtudien onderweſen / en dat onder ſtraffe / datſe anderſins die kinderen tot geen borgerlijke of kerkelijke Bedieningen ſullen bevorderen.

Hier by voegd hy *Diſp.* 3. *pag.* 264. deſen raad: als de Verſchillen wettelijk zijn geformeerd / ſoo moetenſe niet gedecideerd ofte afgehandeld worden door diſputen / over de victorie / waar over (dat te beklagen is) de Menſchen yveriger zijn / dan door de Waarheid. Maar laatſe geaccommodeerd en verſoend werden / na en met de broederlijke Vereeniginge. Daar is nu al genoeg menige jaren gediſputeerd / indien daar door eenige nuttigheid voor de Kerkelijke Eendracht waare te verwachten geweeſt; daar in tegendeel / door de diſputen / de Verſchillen verſwaard / en de Gemoederen te meer tegen malkanderen verhit worden; dewijl een yder door de begeerte van overwinninge over-dwars wech-gerukt word / noch ſich niet laat van de Waarheid overwinnen (gelijk wel behoorde) op dat hy niet belijde gemiſt te hebben.

Kort verhaal van de t' Samen-ſpraak, en aan-gevangen Vereeniginge der Lutheranen met de Gereformeerden tuſſchen de Gods-geleerden van Marpurg en Rintel, door authoriteyt des Alderluchtigſten Prins WILHELMUS, Landgraaf van Heſſen, &c. gehouden, en getroffen den eerſten July 1661. en volgende dagen.

HEt is door Godes Segen ſoo verre gekomen / dat niet alleen van veele treffelijke en vreed-lievende Gods-geleerden / groote devoiren zijn aangewend / en verſcheyden middelen en voorſlagen bedacht / om de ſeer lang-gewenſchte Verſoeninge / en Vereeniginge tuſſchen de gemeene Proteſtanten, ofte Euangeliſchen, dat is / de Lutheranen en Gereformeerde uyt te werken; maar daar van zijn ook alreede eenige goede Beginſelen getroffen / in de t' Samen-ſpraake der voor-gemelde Gods-geleerden. Waar van den geleerden en vermaarden D. S. Mareſius onder anderen beſchrijfd deſe volgende Beſcheyden / in een publijke Diſputatie daar over gehouden den tweeden Julij 1662. Sijn eygen woorden / die wy hier den Eerw. Leſer voordragen / luyden als volgd: Voor eerſt, heeftmen gehandeld van het H. Avondmaal des Heeren, en de Verſchillen daar ontrent.

Daar-na van de Predeſtinatie, de Genade *Gods*, en den Vryen-wille, en de Verſchillen daar ontrent.

Daar na van de Perſoon Chriſti, en de Verſchillen die daar over vallen. En eyndelijk is 'er gehandeld van den H. Doop, en die Verſchillen over die ſaak. En daar op verhaald hy *Parag.* 26. dat alle de Artijkelen en Verſchillen, aan weder-zijden zijn verhandeld, overwogen, en verklaard: is aan weder-zijden voor vaſt geſteld, en erkend, dat beyde de verſchillende Partyen ten vollen eens zijn in alle die ſaaken, welke het fondament des Geloof en Saligheid aangaan; en dat de Verſchillen; die daar noch overig blijven, het Fondament geenſins raaken, veel min wech-nemen, ofte om verre ſtooten.

En is ook daar op aan weder zijden geaccordeerd, dat om de gemelde Verſchillen d' een den anderen niet ſal vermogen te traduceren, met quade woorden ofte ſcheld-redenen bejegenen, ofte veroordeelen; maar datſe aan beyde zijden malkanderen ſullen omhelſen met oprechte broederlijke Liefde. Item, dat men weder-zijds de Gemoederen ſal diſponeren, datſe malkanderen erkennen voor Lieden van een en de ſelve waare Algemeene Gemeynte Chriſti, en voor Mede-genoten van het waare ſaligmakende Geloove in Chriſtum, en Mede-erfgenamen van het eeuwig Leven. Het welke weſen ſal het waarachtig middel en alderſterkſten Band, om den Vrede en Kerkelijke Eenigheid te doen blijven, beveſtigen, en te bewaren.

En *Paragrapho* 27. ſtaat aldus: Het welk, (namentlijk de voorgemelde Vereeniginge) op dat te gelukkiger ſoude voort gaan, ſoo is aan weder zijden geaccordeerd, dat de Leeraren de gemelde overige Verſchillen, tuſſchen ons en de Lutheranen, in de Predicatien niet moeten verhandelen. Indien het ſchijnd dat den Text, ofte eenige andere nootſaakelijkheid vereyſcht, dat het Gevoelen ofte de Saak ſelfs aangeraakt werde, en uytgelegd, dat ſulks niet vermogen te geſchieden dan met de aldergrootſte modeſtie, ofte ſtilheid en ſedigheid; dat men van de geene die daar ontrent van ons gevoelen verſchillen, geen gewag ſal maaken, en veel min datmen haar gevoelen ſcherp ſal mogen overhaalen, ofte haar eenige vremde dingen toeëygenen, ofte eenige gevolgen toereekenen, dan dieſe ſelfs erkennen: maar dat-men alleenelijk uyt de H. Schriften ſal voor-ſtellen een een-voudige Verklaringe, en beveſtiginge der Waarheid: dat de Leeraren aldermeeſt daar op ſullen acht nemen, datſe het Volk niet ontroeren met Vraag ſtukken die moeyelijk zijn, en haar begrijp te boven gaan, maar alles ſullen beſtieren tot ſtichtinge in het Geloove, Godſaligheid, en ſoodanigen Leven, 't welk een Chriſten-menſch waardig ofte betamelijk zy.

Dat-men ook, als in de Scholen en Academien de

gemelde

Digitized by Google

gemelde overige Verſchillen voor-komen, insgelijks de ſelve met groote moderatie ſal voor-dragen, ſonder eenige offenſie te geven aan de geene, die van ons in gevoelen verſcheyden zijn. Datmen ſich ganſchelijk ſal onthouden van perſonele ſaaken: indien men moet overwegen de redenen, welke van yemand van ons verſchillende, worden by-gebracht, dat-men dat ſal doen ſonder ſijnen naam te noemen, ten zy dat het noodich zy om ſeekere oorſaak; in welken gevallen ſulks niet mach geſchieden, dan met de voorgaande reden, tot ſijner eere, en met declaratie van Chriſtelijke Liefde tot hem.

Eyndelijk zijn ook daar in over-een gekomen, de Gods-geleerden van Marpurg en Rintel, datmen ſijn alder-doorluchtigſte Hoogheid, den Land-graaf van Heſſen, &c. ootmoedelijk ſal verſoeken en bidden, dat hy deſe Goddelijke Handelinge van kerkelijke Vrede, nu door ſijne gunſte begonnen, voortaan gelieve ſeer goedertierelijk te voegen en te bevorderen, op dat ook de nabuurige Academien en Gemeynten, inſonderheid die van Brandenburg en Bruynſwijk, tot gemeenſchap van dien ſelven Vrede ingetrokken werden. En is dit Accoord aan weder-zijde onderteykend, *Caſſellis die 9. Julii ſtil. Jul. anno* 1661. Gelijk dit alles breeder kan na-geſien worden in het voor-gemelde Diſpuyt onder den ſeer geleerden D. S. Mareſius, als mede ſijne Bedenkingen, Aanprijſingen, en Aanteykeninge over de gemelde t'Samen-ſpraak en aangevangen Vereeniginge.

Het Oordeel des ſeer vermaarden en geleerden J. Calvinus, raakende de onderlinge verdraagſaamheid, ontrent de Verſchillen des Geloofs, die niet Fondemanteel zijn.

In ſijne Inſtitutien *lib. 4. cap. 1. ſect. 12.* Al ſluypt ſchoon eenig gebrek in de Bedieninge des Woords en der Sacramenten, men mach daarom de gemeynſchap ſoodaniger Dienaren niet verlaten. De Hooft-puncten der Leere zijn niet eenderley. Eenige zijn ſoo noodig, datſe van yder een buyten eenige twijffel vaſt gehouden moeten worden, als dat'er een God is, en een Gods Sone: dat onſe ſaligheid beſtaat in Gods barmhertigheid, en diergelijke. Andere ſtaan in Verſchil tuſſchen de Kerken, die evenwel de eenigheid des Geloofs niet breeken. By exempel (ſegd hy) wat Kerke is'er, die ſoude willen ſcheuren, om dat d'eene ſonder twiſt-gierigheid en hardnekkigheid ſoude willen ſtaande houden, dat de zielen, verhuyſende uyt de lichamen, terſtond vliegen in den Hemel, en dat d'ander, niets ſeekers dorvende ſeggen van de plaats, eenvoudelijk hiel dat ſy den Heere leven? De woorden des Apoſtels zijn *Phil.* 3. 15. Laat ons die wy volmaakt zijn, dat gevoelen hebben. Gevoeld gy anders, de Heere ſal 't u ook openbaren. Betoond hy daar mede niet, dat het Verſchil in ſoodanige niet noodſaakelijke dingen, niet behoord onder de Chriſtenen ſtoffe te geven tot oneenigheid. Het waare goed dat wy in alles wel eenig waaren, maar alſoo niemand is, ſonder met eenig wolrken van onwetenheid overtogen te zijn, ſoo moet-men ſeggen; of dat God geen Gemeynte heeft in de geheele Wereld, of wy moeten malkanders miſ-verſtanden dragen, in dingen die wy mogen niet weten, ſonder de ſomma der Religie te krenken, of ſchade te lijden aan onſe Saligheid.

Den ſelven Calvinus in ſijn Brief aan Farellus geſchreven uyt Straatsburg anno 1538. den 24 October, ſchrijfd aldus: Men behoord de ſcheuringen ten hoogſten te haten, en te vlieden, ja al wierd ywers onſuyvere Leere geleerd. want in alle Gemeente gevonden worden eenige overblijfſelen van onwetenheid. 't Moet ons genoeg zijn te behouden die Leere, daar mede de Gemeente kan worden geſticht.

Van dit gevoelen is ook geweeſt Martinius Bucerus in ſijn brief aan de Academie van Marpurg, geſchreven in 't jaar 1530. daar hy niet veele redenen beweerd, dat men wel kan en behoord te blijven in eenigheid des Geloofs, al is men on-eenig in eenige dingen die de Saligheid niet omſtooten. En dat ſeekerlijk het een bequaam middel is om Vreede in de Kerken te behouden, datmen onderlinge verdraagſaamheid oeffend in de Artykelen die niet Fondamenteel zyn, heeft inſonderheid wijd-loopig en ſterk aan-gedrongen D. Jacobus Acontius, in ſijn Boek genaamd Argliſtigheden des Satans, uyt-gegeven en gedrukt tot Baſee, in den jare 1565. in 't Latijn en Frans.

Het oordeel des ſeer Vermaarden en Hooggeleerden D. Gisbertus Voetius, Profeſſor der H. Gods-geleerdheid tot Utrecht, raakende de onderlinge Verdraagſaamheid ontrent de Verſchillen van Geloof, welke by de Nationale Synoden niet zijn gedecideerd, bepaald, ofte af-gehandeld.

Daar van ſchrijfd hy aldus in ſijne Diſputatie van de Moderatie en Verdraagſaamheid *Theſ.* 3. In die Verſchillen in welke Vryheid van Propheteren toe-geſtaan word, moet men het tegen-geſtelde gevoelen van een ander, niet met opſet, noch in het breede tegenſpreken, veel min met openbaare Schriften beſtryden: ook moet men geen Leeraars, om datſe verſchillen in gevoelen over ſommige byſondere ſaaken (alſe vreedſaam zyn) en veel min de geene met welke men in een Kerke diend, in publyke Schriften beriſpen, ofte in de Predicatien of elders verdacht maken.

Daar na ſteld hy deſe Vrage voor, of het behoord tot de Chriſtelijke Moderatie en Voorſichtigheid, door publijke Formulieren van Catechiſmi, Belijdeniſſen des Geloofs, ofte Synodale Beſluyten, alle dingen te bepalen en te decideren, ofte af te handelen, raakende de principale ſtellingen over yder Hoofd-ſtuk ofte Artijkel des Geloofs, en der ſelver Gronden, Gevolgen, Bewijſen en Antwoorden. Doch antwoord daar op neen. Gevende onder andere deſe reden: *Ut enim omnes Orthodoxi ſemper idem ſentiant, & quoad ad res propoſitas, & quoad ἀκρίβειαν in modo proponendi, in hac imperfectione noſtra ſperari non poteſt, &c.* Dat is, want dat alle rechtſinnige Leeraars, altoos het ſelve ſoude gevoelen, ſoo wel als belangd tot de voorgeſtelde ſaaken, als ook de maniere van de ſelve voor te ſtellen, kan in deſe onſe onvolmaaktheid niet gehoopt worden. En dat de Gereformeerden behoorden met de Lutheranen te vereenigen, ofte immers onderlinge Verdraagſaamheid houden, toond mede D. Mareſius *in Syſtemate ſuo, loco 6. art.* 45, 46, 47.

Oordeel des ſeer Geleerden Profeſſor der Heylige Gods-geleerdheid *D. Henricus Alting*, over de vereeniginge en onderlinge verdraagſaamheid der Kerken, ontrent de verſchillen der Religie, ofte ſaaken des Geloofs

In ſijn Tractaat met opſet over die vrage geſchreven genaamd Appendix *Theologiæ Elencticæ de Syncretiſmo Religionis. Pag.* 838. De vrage die is, of de Chriſtenen die onder malkanderen oneens zijn, en twiſten over de Religie, konnen, en mogen, door een Kerkelijke vereeniginge met malkanderen verſoenen. En na bewijſen van dat ja, dit kan en behoord te geſchieden; ſoo verklaard hy verder waar over, en op wat wijſe dat de vereeniginge ofte verſoeninge moet geſchieden. *Pag.* 842. Het object ofte voor-werp van deſe gevoorloofde *Syncretiſmus* ofte vereeniginge word onderſcheydentlijk aangemerkt in de Leere der Religie, in de Ceremonien ofte uytwen-

dige

dige maniere van bedieninge / en in de kerkelijke tucht. Wat aengaat de Leere der Religie / die omhelſt alle de verſchillen die niet Fondamenteel zijn van de Wet en het Euangelium. De verſchillen die niet Fondamenteel zijn / worden genaemd alle die welke het Fondament ſelve van de Chriſtelijke Religie niet breeken / ofte te niet doen: maar laten dat geheel. Maar behalven dat Fondament ſoo beveſtigen ſy eenige andere dwalende gevoelens / die ydel / curieus, en onnoodig zijn / welke met de Fondamenteele niet over een komen / noch te ſamen hangen. Hoedanige na de tijden der Apoſtelen / ontallijke zijn begonnen vermengd te worden met de Chriſtelijke Religie / ten deele uyt de Philoſophie der Heydenen / ten deele uyt de Superſtitien der Joden voort-gebracht: van de krachten der natuure / oorſpronk der ziele! een ongetrouwd leven te leyden / van het bidden voor de dooden / van den Schoot Abrahams / neder-dalen Chriſti ter Hellen / van de kerkelijke Regeeringe / Vaſten / Feeſt-dagen / en andere ſaaken meer. Welke dingen alle den Apoſtel by gelijkeniſſen noemd / *hout*, *hoy*, *ſtoppelen*, welke getimmerd worden op het koſtelijke *Fondament Jeſus Chriſtus*. 1 *Cor*. 3. v. 11, 12. &c.

Wat belangd de Ceremonien / dat is / uytwendige bedieningen ofte manieren van yets te doen in den Gods-dienſt / welke in verſcheyden Gemeenten verſcheydentlijk onderhouden worden / geſchikt en ingeſteld / om goede ordre en vrede in de Gemeenten te bewaaren. Over deſe kan men mede lichtelijk vereenigen / als 'er maar geen godloosheid ofte ſuperſtitie by is / dat is / een in-beeldinge ofte meeninge van noodſaakelijkheid / Gods-dienſt en verdienſte. De reden is tweederley / de eerſte is / om dat tot de waare eenigheid der Gemeente genoeg is een over-ſtemminge in de Leere; gelijk geleerd word *Epheſ*. 4. 4, 5, 6. Maar daar toe is niet noodig een gelijkheid der Ceremonien: welke niet behooren tot de waare rechtvaardigheid; gelijk te ſien is *Rom*. 14. 17. De andere reden is / om dat 'er geen eenderley reden ofte gelegentheid is van alle de byſondere Gemeenten; maar een ſeer groote ongelijkheid na de verſcheydentheid van de plaatſen / tijden / en perſoonen: als te ſien is *Rom*. 14. 1 *Cor*. 8. 10. 11. 14. *Phil*. 3. *Coll*. 2. en elders.

Ook kan de verſcheydentheid in de kerkelijke Regeeringe / of immers moetſe niet wech-nemen de t' ſamen-ſtemminge / of beletten de vereeniginge der Gemeenten die ontrent de Religie oneenig zijn. Want onder de Wetten van de kerkelijke tucht zijnder ſommige algemeene / ſommige byſondere. De eerſte zijn in 't gemeen bepaald in het woord Gods / en zijn altoos en over al de ſelve / en over deſe kan men lichtelijk eens worden / om haare klaarheid en noodſaakelijkheid. De byſondere Wetten / zijn gemeenelijk en moeten verſcheyden weſen / na de verſcheydentheid der plaatſen en tijden; en daarom moet men over die met niemand eenig verſchil lichtelijk op-nemen.

Daar na leerd hy ons / op wat wijſe dat de vereeniginge der Gemeenten / die in de Religie of ſaaken des Geloofs en Gods-dienſts verſchillen / met malkanderen konnen en moeten vereenigen. En dat *pag*. 860. met deſe woorden. Deſe vereeniginge ofte verſoeninge moet geſchieden over de verſchillen die niet Fondamenteel zijn; niet door ydele pronk en beſlag van woorden; noch door verwerringe der ſuſtenuen ofte gevoelens ontrent de Leere; noch door eenige veynſinge ofte verberginge der waarheid: maar door een t' ſamen-ſtemminge die herhaald en vaſt-geſteld word in de Fondamenteele Leere; en in een onderlinge verdraagſaamheid in de Leere die niet Fondamenteel is, ſonder vervolginge, ofte veroordeelinge der verſchillende aan weder-zijden: tot aller tijd dat de waarheid van de Leere die in verſchil is, meerder verlicht en verder erkend wordende, ook over de ſelve een vereeniginge geſchieden kan.

Het oordeel des ſeer vermaarden, Hooggeleerden *D. Johannes Hoornbeek*, in ſijn leven Profeſſor der H. Gods-geleerdheid tot *Utrecht* en *Leyden*, over de ſelve voor-gemelde ſaak.

Hoe voorſichtig / ſachtſinnig / en beſcheyden de Leeraren hier ontrent ſich dragen moeten / heeft D. Johannes Hoornbeek wijd-loopig aangeweſen / en met exempelen vertoond / in ſijn *Irenico, ſive de ſtudio pacis & concordiæ*.

En onder andere wijſd hy aan / waar door gemeenelijk twiſten ontſtaan / tuſſchen Geleerde lieden / namentlijk / uyt de verſcheydentheid van gevoelen. Niet om dat men van gevoelen van een ander niet verſchillen mag / of om datſe niet alle bekennen dat ſulks geoorloofd zy. Maar om dat ſommige meer gebied willen voeren over een ander / danſe een ander over haar ſelven toe-laten / ofte ontrent haar eygen perſoon oeffenen. Daar men nochtans niet meer behoord te bewijſen / dat een ander van ons in gevoelen verſchild / dan dat wy verſchillen van een ander. Want aangeſien dat men dagelijks bevind / dat een ander beter van oordeel en gevoelen is / in eenige ſaaken dan wy doen / ſoo moet men gelooven / dat ſulks wel meer-malen geſchieden kan / en lichtelijk wel in die ſaak / waar over men ſeer ſcherpelijk komt te twiſten.

Ten tweeden / ſoo moet men (ſegd hy) altoos wel onderſcheyden tuſſchen ſaaken die Fondamenteel en die niet Fondamenteel zijn: ontrent deſe mag men in gevoelen van malkanderen verſchillen / ſonder breuke / niet alleen van de liefde / maar ook van de kerkelyke gemeenſchap.

Ten derden / toond hy dat men met ſeer groote voorſichtigheid / moet onderſcheyd maaken / tuſſchen een gevoelen te verdragen; ofte dat enkelyk te miſpryſen / en ſijn miſnoegen daar ontrent te toonen; ofte / in de derde plaatſe / geheelijk te verwerpen en te veroordeelen. Deſe dry trappen moet men met een naauw oordeel wel overwegen / en met groote voorſichtigheid wel onderſcheyden / en niet met malkanderen vermengen.

De ſaaken (ſegd hy *Cap*. 3. *pag*. 17.) der ſterffelijke menſchen ſullen noyt ſoo gelukkig weſen, ſelfs niet der alder-beſte, dat 'er niet ſomtijds ſwaare verſchillen tuſſchen de ſelve ontſtaen: van *Barnabas* en *Paulus* ſtaat dat 'er tuſſchen haar een verbitteringe onſtond, alſoo datſe van malkanderen geſcheyden zijn. *Act*. 15. v. 36. & *ſeq*. Tuſſchen *Chryſoſtomus* en *Epiphanus* is een groote oneenigheid ontſtaan. Soo datſe van malkanderen ſcheydende d' een d' ander gevloekt hebben: want *Epiphanius* ſeyde tot *Chryſoſtomus*, dat hy hoopte dat hy geen Biſſchop ſterven mochte: en *Chryſoſtomus* wenſchte dat *Epiphanius* in ſijn Vaderland niet mochte komen: en beyde is het korts daar aan vervuld. Want *Epiphanius* wederkeerende na Cypren, daar hy Biſſchop was, is in het Schip geſtorven: en *Chryſoſtomus* wierd korts daar na uyt ſijn bedieninge geworpen.

Diergelijke bittere oneenigheden ſiet men meer-malen / ook tuſſchen groote mannen / ontſtaan, uyt verſcheydentheid van gevoelen / ofte over de Regeringe der kerken. Soo dat niet ſonder reden de vroome ziele van Philippus Melanthon, onder die quaden van welke hy door de dood ſoude verloſt worden / den haat der Gods-geleerden geſteld heeft.

Tuſſchen Hieronymus en Ruffinus, twee ſeer treffelijke Mannen / is een ſeer groot verſchil en oneenigheid der gemoederen en oordeel geweeſt / over de Schriften en Leere van Origenes. Waar over Auguſtinus klaagd in ſijn vrijendelijken brief aan Hieronymus. Tuſſchen Hieronymus en Auguſtinus is geen kleyn verſchil geweeſt over de daad des Apoſtels Pauli, als hy Petrum opentlijk beriſpt en beſtraft heeft *Gal*. 2.

of

of dat geveynſdelyk, ofte met ernſt en in waarheid geſchied zy. En ſoo voorts.

Ten vierden / ſoo leerd hy met goede reden / in ſijn gemelde Tractaat / goed onderſcheid te maaken / of men in gevoelen verſchild met een die buyten ons is / ofte met yemand die in een Gemeynte met ons is / ofte immers van een Belydeniſſe des Geloofs. Met deſe moet men ſacht-ſinniger / voor-ſichtiger / en beſcheydener handelen / dan met andere. Item / men moet onderſcheid maaken tuſſchen de Dwalingen en de Perſoonen, die men meend te dwalen; en anders handelen met haat / als met de Dwalingen. Noch men moet niet dadelijk een Perſoon verwerpen / ofte ver-oordeelen / om dat ſijn Leere die hy belijd ver-oordeeld is. Hy ſondigd alſoo wel die meend dat men niet mach verdragen / dan die het alles verdraagd: en die meenen dat men noyt yets moet toe-geven aan den tijd / ofte dwaalende / als die alle dingen ſonder onderſcheid toe-ſtaan. Sie *Ibidem Cap.* 5.

Daar na gaat hy vorders / en 't geen in 't gemeen geleerd is / hoe dat men in alles voor-ſichtiglijk tot vrede der Kerken / ontrent de verſcheydentheden der gevoelens in ſaaken des Geloofs / moet handelen; gaat hy toe-eygenen / en in het werk ſtellen / ontrent verſcheyden Vraag-ſtukken / en Verſchillen / welke hedens-daags tuſſchen de Geleerden aan weder-zijden gediſputeerd worden. Als de Idea Dei ofte Beelteniſſe Gods in het gemoed der menſchen. Ten tweeden / of Chriſtus als Middelaar moet aangebeden worden. Ten derden / van de vergevinge, ofte maniere van vergevinge der ſonden welke God in het O. Teſtament gebruykt heeft. Ten vierden / van het voor-werp der Prædeſtinatie, ofte voor beſchikkinge Gods / of dat is / den menſch nu aangemerkt als alreede gevallen: ofte voor den val, voor ſoo veel hy konde geſchapen worden / vallen, en behouden worden. Item / van den Woeker, daar over onlangs ſoo veel gediſputeerd is. En tracht die met malkanderen te verzedigen / ſoo door wech-nemen van woorden ſtrijd / als der dobbel-ſinnigheden van ſommige manieren van ſpreeken / en door vereeniginge en vergelijkinge van 't geene 't welk van beyden de ſtrijdende partijen toe-geſtaan word. En ſoo voorts. Sie daar van *Cap.* 6. 7. en 8.

Hy gaat noch al voorder *Cap.* 9. en toond dat men boven al ontrent Theologiſche Verſchillen voorſichtigheid en beſcheydentheid gebruyken moet. Welk is / dat men een ander / die van ons in gevoelen verſchild / niet minder moet toe-ſchrijven en vertrouwen / dan ons eygen ſelven. Ten tweeden / dat men ſomtijds ontrent voor-komende Verſchillen ſijn oordeel moet op-ſchorten, en ſeggen de ſaak is niet blijkbaar genoeg: ofte het is niet nut daar over verder te diſputeren / ofte nader bepalinge te doen. Ten derden / dat men voor ſijn oordeel te geven / eerſt ſijn gemoed ontledige en vrijde van alle quade beweginge van haat / nijd / eergierigheid / baatſucht / en ſoo voorts; en dat men niet min moet trachten om den vrede, als om de waarheid te houden. Ten vierden / al dat nieuw is / is daarom niet quaad, noch moet daarom niet verworpen worden. De nieuwigheid is dikmaal noodſakelijk / en nut / en derhalven ſeer te prijſen.

Wat aangaat het ongelijk / dat yemand een ander aandoed / door twiſt-ſchriften; daar ontrent moet men goed onderſcheid maken / tuſſchen de geene die een ander eerſt beſchuldigd / en tergd; en den geenen die genoodſaakt word ſich te verdedigen / en alſoo te antwoorden; en men moet wel toeſien / dat men die twee niet gelijkelijk / ofte op een wijſe / oordeele.

en andere voortreffelijke Profeſſoren, en Gods-geleerden der Gereformeerde Kerken: aangaande het onderſcheid der natuurelijke en Chriſtelijke Gods-geleerdheid: Item van de waarheid der natuurlijke Gods-geleerdheid, en hoe verre die ſich uytſtrekt.

Voor eerſt / handeld hy het onderſcheid dat'er is tuſſchen de Chriſtelijke en natuurelijke Gods-geleerdheid *in Theologia Problematica*, *pag.* 18. *Problem.* 6. ſchrijvende aldus. Want de Philoſophie beſtaat uyt ſaken welke door de natuure bekend zijn. De Chriſtelijke Gods-geleerdheid, heeft wel veele natuurelijke dingen, maar het byſonderſte deel der ſelve, namentlijk het H. Euangelium, is buyten en boven de natuure geopenbaard. Ook weet de natuurelijke Gods-geleerdheid niets ſeekers van de eeuwige volmaakte Gelukſaligheid; noch van den val Adams, en het verderf daar uyt geſproten; noch van de H. Dryeenigheid, &c. In ſomma / hy toond dat'er vierderley onderſcheid is / tuſſchen de Chriſtelijke Gods-geleerdheid en de Natuurelijke. Het eerſte beſtaat in de beginſelen. Het tweede in de ſubjecten, ofte onderwerpen. Het derde in de effecten ofte uytwerkingen. Het vierde in adjuncten ofte toegevoegde hoedanigheden: gelijk aldaar breeder te leſen is. Nochtans beveſtigd hy tot een beſluyt / dat de eene tegen de andere geenſints ſtrijd; niet meer dan God den Schepper kan ſtrijden tegen God den Verloſſer. In het ſelve boek *pag.* 44. *Problem.* 12. ſteld hy dit Vraag-ſtuk voor / of de natuurlijke Gods-geleerdheid, ten rechten geſegd word een ware Gods-geleerdheid te zijn, en hoe verre de ſelve waarachtig is? Datſe waarachtig is / en ten rechte een ware Gods-geleerdheid genaamd word / bewijſd hy met getuygeniſſen der Heylige Schriften / en met redenen. En / voor eerſt / uyt *Rom.* 1. v. 19, 20, 25. Want sy word aldaar genaamd / de Waarheid Gods. Ten tweeden / het geene van God kennelijk is, en van hem ſelve ons is geopenbaard; 't welk niet kan valſch zijn. Ten derden / ſy overtuygd den menſche van dwalinge / ydelheid / en boosheid / maakt hem dat hy niet te verontſchuldigen zy: ergo ſoo is ſe waarachtig; om dat het geene valſch is / door valſcheid niet kan beſtraft / ofte overtuygd werden / immers niet in het oordeel Gods.

Ten tweeden / bewijſd hy het uyt *Rom.* 2. v. 14. 15. ſy is het werk der Wet, van God in onſe herten in-geſchreven; nu een Wet is een aanwijſer niet minder van 't geene waarachtig is / als van dat goed en recht is. Ten tweeden / van deſe Wet hangd het oordeel van onſe conſcientie / en van alle onſe daaden. Doch dit oordeel ſteld voor vaſt / ſeekere kenniſſe van God / en Goddelijke ſaaken / welke in ons natuurelijk gevonden worden.

Ten derden / bewijſd hy het ſelve uyt *Joh.* 1. 9. het licht, met welke wy van God in onſe geboorte verlicht worden / omhelſt ook ware ſtellingen / en bekenteniſſe van Goddelijke ſaaken: want tegen de ſelve word de duyſterniſſe geſteld. Soo word dan de ſelve met recht een waarheid toe-geſchreven.

De redenen die hy by brengd zijn deſe. Eerſt / 't geene de H. Schrift des Ouden en N. Teſtaments by-brengd / dat moet waarachtig weſen: om dat ware dingen door waarachtige beveſtigd worden / maar door onware wordenſe om verre geſtooten. Nu de natuurelijke Gods-geleerdheid, ofte die dingen welke van God en Goddelijke ſaaken / natuurelijker wijſe bekend zijn / die worden ſeer dikmaal by-gebracht in de Schriften des Ouden en N. Teſtaments / ook in Verſchillen met de Heydenen / als *Act.* 14. en 17. *Rom.* 1. en ſoo voorts. Ergo dan is deſe Gods-geleerdheid een ware Gods-geleerdheid.

De tweede reden is / om dat'er menige dingen gevonden worden / in de Schriften der Philoſophen en Poëeten, welke over een komen met de Goddelijke waarheid / die ons in de H. Schriften van God geopen-

Digitized by Google

baard en voor-gedragen word.

Want belangd het tweede lid der voor-gemelde vrage, hoe verre ſich de waarheid der Goddelyke Wet uyt ſtrekt? daar op antwoord hy, op de ſelve te vooren aangeweſen plaats *pag.* 47. en de volgende, en toont dat de Heydenen in der waarheid, en wel hebben geoordeeld, en geweten door geſonde natuurelyke reden-kavelinge; eerſt, dat'er eenen God is. Want dat de Heydenen *Epheſ.* 2. worden geſegd geweeſt te zyn ſonder God in de Wereld. Dat geſchied, om datſe valſche Goden geëerd hebben: ten tweeden, om datſe ook den waaren God begrepen, niet hoedanig hy in der daad is, maar na de verſieringe van haare herſſenen.

Ten tweeden, bewyſt hy dat de Heydenen, door geſonde reden, wel hebben begrepen; dat'er maar eenen God is: Item, dat hy een onſienelijken Geeſt is; welkers macht en eeuwigheid ſich in de Schepſelen vertoond. Item, datſe verſtaan hebben ſijne wysheid, gerechtigheid, waarheid. En dat het werk der Wet, in onſe herten geſchreven, niet anders is dan een aanwyſer van ſijn heylige, rechtveerdige, en goede natuure. En dat hier uyt is geſproten die Philoſophiſche beſchryvinge van God, welke by Plato en Ariſtoteles gevonden word. Dat God is *Mens æterna, ſibi ad felicitatem ſufficiens, optima, & cauſa boni in Natura.* Dat is; een eeuwigen Geëſt ofte verſtandig weſen, ſich ſelven genoegſaam tot de geluksaligheid, alder-goedſt, en de oorſaake des goeds in de natuure.

Voorts toond hy *pag.* 48. dat de natuurelijke Gods-geleerdheid ons voor-ſteld den wille Gods; door de Wet in beyde Tafelen geopenbaard. Van de eerſte leerdſe, dat God eyſcht niet alleen een uytwendigen lichamelyke Gods-dienſt, maar ook een inwendigen des herten; en dat deſe meer dan den uytwendigen te achten is. Want het is bekend, wat dat hier van getuygd heeft Plato *in Timæo*, Cicero *lib* 2. *de Nat. deorum:* Seneca *Epiſt.* 34. Cato *in diſtichis.* Van de tweede Tafel, vervolgdſe ook neerſtelyk de ſaaken, welke behooren tot de uytwendige rechtveerdigheid; en de eerbaarheid van een borgerlyk leven; gelyk in haare Boeken, van de Zeden beſchreven, te ſien is.

Ten derden, toond hy, dat de natuurelyke Gods-geleerdheid ons voor draagd en verklaard de Werken Gods. En voor eerſt, de Werken der Scheppinge. Waar uyt Ariſtoteles geleerd heeft God te noemen het eerſte Weſen, den eerſten Beweger, het eerſte Beginſel, van welken alle dingen zyn, en door welken alle dingen beſtaan. En Plato getuygd, dat indien yemand daar op wel acht neemd, dat hy uyt de Wereld ſelfs deſe ſtemme ſal hooren, God heeft my gemaakt. Ten tweeden, de werken der Voorſienigheid draagd ons ook de natuurelijke Gods-geleerdheid voor. Van welke ſeer ſoet Philoſopheerd Plato *lib.* 10 *de legibus: Item, in Phædro, & alibi.* En alle Philoſophen zyn ſeer neerſtig en overvloedig in het verweeren van de voorſienigheid, uyt-geſonderd de Epicureen.

Daar na leerd hy ons, welke de werkingen en eyndelyke oorſaken zyn van deſe natuurelyke Gods-geleerdheid. Namentlyk, eerſt, een getuygeniſſe van Gods Goedheid. Ten tweeden, een band van den uytwendigen tucht. Ten derden, een op-wekkinge om meerder openbaringe van God en Goddelyke ſaaken te ſoeken. Ten vierden, tydelijke beloonin gen en verſachtingen van ſtraffen. Ten vyfden, datſe niet zyn te verontſchuldigen, die ſwaarlyk tegen de Wet der natuure ſondigen. En eyndelyk bewyſt hy, dat echter de Heydenen, door de natuurelyke Gods-geleerdheid, tot de eeuwige volmaakte geluksaligheid (ons door het Genaden-verbond in Chriſto geopenbaard) niet hebben konnen geraken: gelyk aldaar breder is na te ſien. Welk verſchil hy aan weder-zyden met ſijne bewyſen en antwoorden, op de Argumenten der geene die het tegen-deel ſtaande houden, voor-ſteld en verhandeld. *Ibidem pag.* 50. 51, 52, 53.

En wat aangaat het gebruyk der Philoſophie, ofte geſonde reden, ontrent de ſaaken des Geloofs; daar van heeft ſeer deftig gehandeld den geleerden Nicolaus Vedelius, Profeſſor der H. Gods geleerdheid, en Leeraar der Gereformeerde Gemeente tot Geneven, en getoond, dat het gebruyk der geſonde reden den menſch ontnomen zynde, hy noodſaakelyk een ſlave tot alderley, ook de grouwelykſte en alder-dwaaſſte dwaalingen, over-gegeven en vervoerd word, gelyk in 't Pauſdom blykt, en van den gemelden D. Vedelius wel is beweſen, in ſijn *Rationale Theologicum lib.* 1. *cap.* 1. beſluytende *pag.* 11. met deſe woorden. *Ex quibus omnibus intelligere cuivis proclive eſt, quam pernitioſum hoc dogma ſit, de principiis rationis non admittendis in argumentis Theologicis. Dicam Liberum ſed verum verbum: pernitioſius & periculoſius dogma Eccleſiam Dei nunquam invaſiſſe, cum nullam non veritatem evertat, nulli non errori patrocinium præbeat, nulli non denique impietati feneſtram aperiat, ut paulo ante etiam ex Athanaſio videmus.* Dat is; uyt welken allen een yeder licht verſtaan kan, wat een verderflyk gevoelen het is, dat men de beginſelen van de reden niet moet plaats geven, ofte toe-laten, in bewys-redenen van Goddelyke ſaaken, ofte die tot de Gods-geleerdheid behooren. Ik ſal een vrymoedig, doch een waarachtig woord ſeggen: dat'er geen verderflijker noch gevaarlijker gevoelen oyt in de Kerken ingekropen is, want het ſtoot alle waarheid om verre, verdedigd alle Dwalinge, en opend de venſter voor alle goddeloosheid, gelijk wy te vooren ook uyt Athanasius geſien hebben. Daar na verweerd hy en legd uyt het ſeggen van D. Kekkermannus, *lib.* 1. *cap.* 9. *pag.* 104. dat door de Philoſophie de liefde tot God wonderlijk in ons ontſteeken en vermeerderd word; Item, dat door de ſelve Philoſophie, ofte gebruyk der natuurelyke reden, in ons verwekt word de Godſaligheid, eere, en aanroepinge Gods *Cap.* 13. *lib.* 1. beſluyt hy *quod nihil contra rationem ſit ſtatuendum.* Dat men niets moet tegen de reden gelooven, ofte ſtaande houden. En in het tweede boek bewyſt den ſelven Autheur, met vele onwederleggelyke ſluyt-redenen, dat men niet alleen de beginſelen der reden en natuure, ofte gemeene ſtellingen der Philoſophie, mach gebruyken tot bewysredenen van Goddelyke ſaaken; ofte die tot de Gods-geleerdheid behooren; maar ook dat men, ſonder het recht gebruyk der gemelde beginſelen, dwaald in de verſchillen des Geloofs. *Cap.* 4. dat ook de H. Schriften vermaanen tot het gebruyk der voorſeyde beginſelen; en, ſonder het gebruyk daar van, den menſche verklaren ſot, en van ſinnen beroofd te weſen. *Cap.* 5. en *cap.* 7. dat ſonder het gebruyk der gemelde beginſelen van reden en natuure, ofte gemeene ſtellingen der Philoſophie, geen verſchil ontrent ſaaken des Geloofs kan verhandeld worden. Item, *Cap.* 12. dat door het tegen-geſtelde gevoelen, het gantſche geloove der Chriſtenen ten ſpot geſteld word. Daar naa gaat den ſelven vermelden Autheur voort, in het by-gebrachte Tractaat, in het derde boek, om te weder-leggen alle die tegen-werpingen, welke bygebracht worden, om ſtaande te houden, dat men in de verſchillen ontrent Goddelijke ſaaken, de reden ofte Philoſophie niet mochte gebruyken. En, onder anderen! ſoo wederlegd hy krachtelyk die geene, welke ſoeken te verweeren, dat God kan dingen doen die *Contradictoir* zyn, ofte die tegen haar ſelven ſtrijden; en dat *Contradictoire* ofte tegen-ſtrijdige ſaaken, te gelyke niet konnen waar weſen, *cap.* 8.

Uyt alles dat verhaald en beweſen is, blykt klaarlyk, dat de natuurelijke Gods-dienſt niet ſtrijd tegen de Chriſtelijke, maar de ſelve onderhoorig is, en deſe geene overtreft, maar niet om verre ſtoot, of wech neemd. En hier zyn de de Gods-geleerden der Gereformeerde Kerken genoegſaam een-drachtig. Gelyk onder anderen te ſien is by D. P. Witte in ſijne Wederlegginge der Socinianen *pag.* 20. D. Hoornbeek tegen de Socinianen *lib,* 1. *cap.* 6. En in onſe Deductie *pag.* 218.

uyt

Digitized by Google

uyt het geene ſwy aldaar uyt D. Walæus, Wendelinus, en Mareſius hebben by-gebracht. Sie hier van het Schat-boek der Verklaringen over de Catechiſmus der Chriſtelijke Religie / die in de Gereformeerde Kerken en Scholen van Hoog- en Neder-duytſland geleerd word / uyt de Latynſche Verklaringe van den Hooggeleerden D. Zacharias Urſinus, en van andere / die over deſe Catechiſmus geſchreven hebben / over-geſet en t'ſamen-geſteld door Feſtus Hommius. In de Voorreden *art. 3. fol. 3. verſo.* daar onder anderen deſe volgende woorden ſtaan: De waare *Philoſophie*, hoewel ſy ook van de Chriſtelijke Leere veel verſcheyden is, nochtans ſtrydſe niet met de ſelve, noch is geen leugen of valſcheid, gelijk de valſche Leeringen van andere Secten zyn: maar is de waarheid, en als een ſtraalken van Gods Wysheid, in het verſtand der menſchen in de Scheppinge ingedrukt. Want de *Philoſophie* is een Leere van God, van de Schepſelen, en andere goede dingen, die het menſchelijk Geſlachte profytelyk zyn, gemaakt van wyſe Mannen, door het Licht der Natuure, en uyt beginſelen en fondamenten van natuure bekend. Waarom het den Chriſtenen niet alleen geoorlofd, maar ook oorbaarlyk is in de *Philoſophie* te ſtuderen, &c. Daar naa word aangeweſen het onderſcheid tuſſen de Philoſophie, en de Chriſtelyke Leere, welk wy ook te vooren hebben aangeweſen. Ten derden / worden aldaar voor-geſteld de Vertrooſtingen, welke de Philoſophie met de Chriſtelyke Leere gemeen heeft. Namentlijk / voor eerſt / dat alles door Gods voorſichtigheid geſchied / en dat men Gods wille moet gehoorſaam zijn.

Ten tweeden / dat het trooſtelijk is / alſmen in 't lijden een goede geruſte Conſcientie heeft.

Ten derden / dat het heerlijk en prijſelijk is / altijd kloekmoedelijk en geduldelijk het lijden te verdragen.

Ten vierden / dat het lijden ons ten beſten / en tot goede eynden / toe-geſonden word.

Ten vyfden / dat andere het ſelvige onderworpen geweeſt zijn / en kloekmoedelyk gedragen hebben.

Ten ſesden / dat de deugd niet ſal ongeloond blijven / en dat het lyden wederom ſal vergolden worden.

Ten ſevenden / dat het noch ſwaarder hadde mogen over-gekomen hebben: Want een kleynder quaad / met een grooter vergeleeken / ſchijnd noch eenigſins goed te zyn. Dus verre het gemelde Schat-boek.

Doch dat de Heydenen geen vaſte kenniſſe / noch vertrouwen gehad hebben van de eeuwige volmaakte Saligheid / noch hebben konnen verkrijgen / uyt kracht van de natuurelijke God-geleerdheid, dat blijkt / om datſe de Opſtandinge der Dooden niet geloofd hebben / als zijnde een werk dat alle natuurelijke kracht te booven gaat / en enkelijk hangd aan Gods wel-behagen / waar van ſy buyten de Goddelijke openbaringe / in de H. Schriften begrepen / geen ſeekere kenniſſe noch geloove hebben konnen verkrijgen. Gelijk wel aanwijſt en verdedigd den Geleerden D. H. Altingius in *Theologia Problematica, Loco 20. Problem. 6.*

Want de Opſtandinge der Dooden is (ſegd hy) een verborgentheid, aan de Gemeente Gods geopenbaard, door een boven-natuurelyk licht des Goddelijken woords. Daarom ſegd Tertullianus *Lib. de Reſurrect.* dat het vertrouwen der Chriſtenen is de opſtandinge des vleeſchs. En Auguſtinus ſegd / dat Chriſtus geſtorven is gelooven de Heydenen en ſijne Vyanden, maar dat hy opgeſtaan is, dat is een Geloof dat de Chriſtenen eygen is.

Ten tweeden / ſoo bewijſt hy het hier uyt / om dat noyt eenige Heydenen de Opſtandinge der Dooden hebben beſloten / ofte beweſen door het licht der natuure alleen: en als die haar is bekend gemaakt / door de verkondiginge des woords / ſoo hebbenſe die verworpen en beſpot / ſoo lange ſy in het Heydendom gebleven zijn. *Act.* 17. 32. Als ſy de Opſtandinge der Dooden hoorden, ſpotteden ſommige daar mede: en ſommige ſeyden wy ſullen u weder hier van hooren. Plinius noemd de Opſtandinge der Dooden een kinderlijke dwaasheid. Daar word in de Schriften der Heydenen vermeld van de Opſtandige der Dooden; maar het zijn andere ſaaken / niet de ſelve die de Chriſtenen daar van leeren; ofte / indien het de ſelve dingen zijn / ſoo hebbenſe die gehaald uyt den ommegang met de Joden / onder de Heydenen verſtrooyd / ofte uyt het leſen van de Boeken des O. Teſtaments, in de Griekſche tale overgeſet / doch niet verſtaan.

Problem. 7. Ibidem. weder-legd hy voorts de meeninge der geene / welke willen ſtaande houden / dat'er in het doode lichaam van een menſch / eenig verborgen zaad des levens overig is / waar door hy ſal opgewekt worden / welk zaad ſy ſeggen dat uyt een fijne / lochtige / en Hemelſche ſtoffe beſtaat: en bewijſt in tegendeel *pag.* 766. dat de Opſtandinge der Dooden niet kan geſchieden / door eenige natuurelijke inwendige oorſaak / ofte begin / maar alleen door een boven-natuurelijke uytwendige oorſaak; namentlijk / de macht en de waarheid Gods / in de H. Schriften geopenbaard.

Wat belangd dat hier tegen word geworpen / dat nochtans veele Heydenen meenen / dat'er na dit leven een gelukkige ofte ellendige ſtaat is te verwachten / na dat yemand wel ofte qualijk op Aarde geleefd heeft. Daar op hebben wy geantwoord in onſe Deductie *pag.* 240. en is derhalven onnoodig hier te verhalen.

Dit alles vergeleeken zynde / met het geene wy hebben beſchreven / aangaande het onderſcheid tuſſchen de Chriſtelyke en Natuurelijke Gods-geleerdheid, ſoo laten wy den beſcheyden Leſer geern oordeelen / of het ſelve niet in alles over een komt / met het geen de voorgemelde Gods-geleerden hebben geſchreven / ja ofte in dien deele niet ongelijk verder gaan / dan van ons ter neder geſteld is.

Oordeel des Geleerden *D. Stephanus Klotz* Doctor en Profeſſor der H. Theologie, over de Natuurelijke Gods-geleerdheid.

DE Natuurelyke Gods-geleerdheid verſchild van de Chriſtelijke, voor eerſt / deſe word verkregen door het begin der Schriften, en baard geloove; de natuurelyke word voort-gebracht uyt het begin der natuure, en baard wetenſchap. Ten tweeden / de werkende oorſaak der Chriſtelijke Gods-geleerdheid is de genade, en een boven-natuurelijk licht des H. Geeſts: maar de oorſaak van de natuurelijke Gods-geleerdheid is de reden en het natuurelijke licht van ons verſtand. Ten derden / de ſtoffe van de Chriſtelijke Gods-geleerdheid zijn ſaaken die van natuure onbekend zijn / doch genadelijk van God geopenbaard: maar de ſtoffe van de natuurelijke Gods-geleerdheid zijn ſaaken welke door de natuur de verſtanden der menſchen ingedrukt zijn. Ten vierden / de Chriſtelijke Gods-geleerdheid leyd ons tot God om hem recht te kennen, te beminnen, en te eeren, en maakt dat wy gelooven, en geloovende het eeuwig leven hebben *Joh.* 20. v. 31. Maar de natuurelijke Gods-geleerdheid kan ons deſe dingen niet toe-brengen.

Diſp. 4. *pag.* 103. brengd hy by eenige beſchrijvingen van God, van de Heydenen voort-gebracht / als onder anderen van Hermes. *Deus eſt ſphæra intellectualis, cujus contrum eſt ubique, circumferentia nuſquam.* Dat is / God is een verſtandige rondte, welkers middel-punt over al is, doch den omme-trek nergens. En van Plato *Deus eſt mens æterna, cauſa omnis boni in Natura.* God is een eeuwig verſtand, en oorſaak van alle goed in de natuur. En van Ariſtoteles, *Deus eſt ens ſummum, ens entium, primum omnis motus principium, ipſum immobile.* God is het Opperſte Weſen, aller Weſen, het eerſte Begin van alle beweginge, ſelfs onbewegelijk. En van Cicero, uyt

Auguſtinus *lib. 22. de civitate Dei. Cap. 20. Deus ipſe (inquit) qui intelligitur, non poteſt alio modo intelligi niſi mens ſoluta quædam, & libera, ſegregata ab omni concretione mortali, omnia ſentiens & movens, itaque prædita motu ſempiterno.* God ſelve (ſegd hy) die verſtaan word, kan niet anders begrepen worden, als dat hy is een vry onverbonden verſtand, afgeſcheyden van alle ſterffelijke t' ſaamen-voeginge, alles gevoelende en bewegende, en derhalven in een eeuwig-duurende beweginge, ofte werkſaamheid. Seneca *Lib 1. Natural. quæſt. in præfat. quid eſt Deus? mens univerſi. Quid eſt Deus? quod vides totum, & quod non vides totum.* Wat is God? het verſtand van het geheele Al. Wat is God? het geheele dat gy ſiet, en het geheele dat gy niet ſiet. En / volgens het gevoelen van Varro by Auguſtinus *lib. 4. de civit. Dei cap. 31. Ii ſoli videntur animadvertiſſe quid eſſet Deus, qui crediderunt eum eſſe animam, motu ac ratione mundum regnantem.* Die alleen ſchynen bemerkt te hebben wat God was, die geloofd hebben dat hy is een Ziele, welke door de beweginge en wysheid de Wereld regeerd.

Diſp. 15. pag. 826. aangaande de Scheppinge des Werelds / toond hy dat de reden niet kan bepaalen wanneer de Wereld geſchapen zy; maar dat de reden wel kan begrijpen dat de Wereld niet is geſchapen van eeuwigheid / nochte ook van eeuwigheid kan gemaakt zijn. Sulks dat de reden wel kan beſluyten dat de Wereld is voort gebracht; maar niet wanneer, ofte op wat wyſe, en datſe uyt niet geſchapen zy / want dat gaat het begrip van enkele reden-kavelinge te boven: gelijk mede Alſtedius, in ſijn natuurelijke God-geleerdheid, en andere breeder hebben aangeweſen.

Oordeel des ſeer Geleerden *D. Gerardus Johannes Voſſius*, van de natuurelyke Gods-geleerdheid.

Hier van toond hy *lib. 1. de Origine & Progreſſu Idololatriæ cap. 2.* dat de verſtandige onder de Heydenen hebben geloofd dat'er maar eenen God was. Ten tweeden / dat hy abſolutelijk volmaakt was / en datſe deſe volmaaktheid op dryderley wyſe hebben verſtaan. Namentlijk / door den weg der Veroorſakinge; dat is / gemerkt God is de algemeene oorſaake van alles / dat hy daarom ook uytnemender is dan alles te gelijk / dat van hem hangd / en voortgebracht is: en daarom ook de alder-hoogſte is / en een alder-opperſte ſouveraine macht / recht / en heerſchappye over alles heeft / mogende met alles doen wat hem behaagd. Ten tweeden / door den weg van Uytnementheid, waar door men beſluyt / dat alle wijsheid / goedheid / heyligheid / macht / heerlijkheid / ſchoonheid / geluksaligheid / en hoedanige volmaaktheid het ook zy / die in eenige Schepſelen gevonden worden / dat de ſelve alle te gelijk (niet wel op de ſelve wijſe) maar in een hooger en volmaakter maniere / en uytſtekentheid / gevonden worden in God. Ten derden / door den weg van Loocheninge, waar door datmen bemerkende / dat in de Schepſelen / nevens en met haare gaven en goede hoedanigheden / veele en verſcheyden onvolmaaktheden en gebreeken zijn; wy de ſelve alle van God verre afweeren / als in welke de alderminſte onvolmaaktheid geenſins kan plaats hebben / een licht zynde in welke ganſch geen duyſterniſſe is, en een Vader der lichten, by welken de minſte ſchaduwe van veranderinge niet is. *Joh. 1. Jac. 1.*

Hier uyt hebbenſe ook begrepen dat God ſonder begin, van alle eeuwigheid, eenvoudig en een geeſtelijk weſen is; gelijk onder anderen Cicero getuygd *in primo Tuſcul. quæſt.* Daar God genoemd word *mens ſoluta libera ſegregata ab omni concretione mortali.* Een ongebonden, vry verſtand, van alle ſterffelijke t' ſaamen-voeginge afgeſcheyden. Waar by erkendenſe ook ſijne over al tegenwoordigheid, dat alles hangd van de macht des oneyndigen verſtands / waar mede alles verbuld is / *Jovis omnia plena*, gelijk breeder in de aangetogen plaats te ſien is. Waar uyt hebbenſe ook konnen beſluyten / dat God om de onvergelijkelijke waardigheid van ſijn natuure en menigvuldige weldaden / van de menſchen wil en moet geëerd worden. Gelijk onder anderen dat toond den gemelden Voſſius *ibidem* uyt Arrianus *lib. 2. cap. 7. diſſertationum Epicteti. Deum invocantes, precamur eum, Domine miſerere noſtri.* Dat is / God aanroepende, bidden wy hem, Heere weeſt ons genadig. Hier mede accordeerd 't geene Cicero ſegd in ſijn tweede boek van de natuure der Goden, *Cultum deorum eſſe optimum, eundemque caſtiſſimum, ut eos ſemper purâ, integra, incorrupta & mente & voce veneremur.* Dat is / den beſten en ſuyverſten Gods-dienſt is, God te eeren met een reyne, oprechte en onbedorven Geeſt, en Stemme. Waar op ſiet het oud ſeggen van *Aratus, ab Iove principium:* datmen alles van God, en met God, beginnen moet. *Nam genus illius ſumus.* Want wy zyn ſijn Geſlachte. Welke laatſte ſpreuke *Arati* Paulus die van Athenen voordraagd om haar te beter te onderrichten en te overtuygen. *Act. 17. 28. 29.* Doch niet tegenſtaande dit alles / en wat meerder mach geſegd worden / van de kenniſſe Gods / welke de Heydenen / door de geſonde natuurelijke reden / hebben verkregen; ſoo is 't nochtans onwederſprekelijk waar / dat deſe kenniſſe in haar ſelven niet genoegſaam geweeſt is om de eeuwige volmaakte geluksaligheid te verkrygen / als wy elders breeder hebben beweſen. Ten tweeden /. dat deſe beſcheydener kenniſſe van God niet en is geweeſt dan by weynige / en de verſtandigſte onder de Heydenen. Ten derden / dat de Heydenen in 't gemeen niet zijn gekomen tot ſoodanigen kenniſſe van God / alſſe wel door het licht der natuure ſouden konnen verkregen hebben; waar van de redenen aanwijſt / en konnen nageſien worden by den gemelden D. Voſſius, in ſijn voor-verhaalde eerſte boek van den oorſpronk en voortgank der Afgoderye *cap. 4.* Ten vierden / datſe het licht der natuure en de waarheid Gods door ongerechtigheid hebben verdrukt en t' ondergehouden. En datſe God kennende, hem als God niet hebben verheerlijkt nochte gedankt: maar zyn verydeld geworden in haare overleggingen, en haar onverſtandig herte is verduyſterd geworden. Haar uytgevende voor wyſe zynſe dwaas geworden. Gelijk den Apoſtel toond *Rom. 1.* en den gemelden Voſſius wijdloopig / in ſijne boeken van den op-gang en voort-gang der Heydenſche Afgoderyen / verhaald / en uyt de Outheden ſeer geleerdelijk bewijſt. Ten vijfden / dat de Heydenen veele dingen hebben geleerd / ontleend uyt de Schriften des Ouden en N. Teſtaments / en door de verſtrooyingen der Joden en Christenen by na door de ganſche Wereld. Waar door ook de leere des Evangeliums / ofte immers eenige generale gronden daar van / onder menige Heydenſche volkeren eenigſins bekend geworden zijn. Dus ſchrijft Euſebius *lib. 9. præparat. Evangelicæ cap. 3. Legem noſtram (inquit) in multis Plato ſecutus eſt, aperte namque in multis diligenter examinaſſe ſingula videtur.* Et *lib. 13. cap. 7. Primumque* Ariſtobulum *audiac, inquit, qui in Libro quem ad regem* Ptolomæum *conſcripſit, his verbis utitur. Apertiſſimum quidem eſt leges & Diſciplinam noſtram diligentur* Platonem *ſecutum. Non enim latet, ſiquis attentius eum legat, perlectam ab eo, & quidem diligenter, ſcripturam fuiſſe.* Dat is / onſe Wet heeft Plato in veele dingen gevolgd, want hy ſchynd opentlijk in menige dingen alles naauw en in 't byſonder onderſocht te hebben. Hoor voor eerſt *Ariſtobulum*, die in ſijn boek dat hy geſchreven heeft aan den Koning *Ptolomeus*, deſe woorden gebruykt. Het is klaar-blykelijk dat Plato onſe Wetten en tucht neerſtelijk gevolgt heeft. Want het is niet verborgen, indien yemand hem met aandacht leeſt, dat hy met groote neerſtigheid, de H. Schriften geleſen heeft: en ſoo voorts. En van het H. Evangelium ſegd Paulus *Rom. 10. 18.* Maar ſegge ik, hebbenſe het niet gehoord? ja doch, haar geluyd is over de geheele

Aarde

Digitized by Google

Aarde doorgegaan, en haare woorden tot het eynde der wereld. *Rom.* 1. 8. Dat uw Geloove verkondigt worde in de geheele Wereld *Col.* 1. 6. Het welke (namentlijk Euangelium) tot u gekomen is, gelyk ook in de geheele wereld.

Tegenw. Maar / ſal yemand denken / het ſchijnd nochtans dat de Heydenen ook / ſonder byſondere openbaringe des H. Euangelii / hebben door enkele natuurelijke reden yets ſeekers konnen uytvinden / en vertrouwen van de eeuwige volmaakte geluksaligheid. Om dat de reden leerd / dat de deugd moet behoorlijk beloond en de ſonde geſtraft worden / en dewijle ſulks niet geſchied in dit leven / dat het dan moet daar na vervuld worden. Ik antwoorde / dat niet alleen de Zadduceen / maar ook meeſt alle de beſcheydenſte Heydenen / gelijk ook hedensdaags de Chineſen, hebben geoordeeld / dat de deugden een genoegſaame belooninge van haar ſelven geven in dit leven / en de ſonden een genoegſaame ſtraffe: ſulks datſe hebben beſloten / dat de oeffeninge der deugden den menſche in dit leven het hoogſte goed toe-brengd. Gelijk w[illegible] andere occaſie breeder hebben aangewesen.

Ten anderen / indien eenige Heydenen yets van de eeuwige Zaligheid hebben beſchreven / het is licht te geloven / datſe ſulke dingen uyt de H. Schriften ofte uyt de Joodſche Boeken / ofte door het verkeeren met de Joden of Christenen / geleerd hebben. Want ſegd Euſebius *lib. 9. de præparat. Euang. cap. 3. Moſaica volumina ante Alexandrum, & ante Perſarum imperium, traducta fuerunt, unde plurima, ſicut & Pythagoras, Philoſophus ille accepit. Numenius autem Pythagoricus apertè ſcribit, nihil aliud eſſe Platonem, quam Moſem Attiea lingua loquentem.* Dat is / de Moſaiſche Boeken zyn voor Alexander, en voor het Perſiſche Ryke, overgeſet geweeſt, waar uyt Plato en Phythagoras veel ontfangen hebben. En Numenius ſegd uytdrukkelijk, dat Plato niet is dan eenen Moſes, door de Attiſche tale ſpreekende.

Dit geeft den Poet Orpheus duydelyk te kennen / in ſijne Verſen / in welke hy onder anderen aldus ſchrijfd.

Unus perfectus Deus eſt qui cuncta creavit,
Cunctafovens, atque ipſe ferens ſuper omnia ſeſe,
Qui capitur mente tantum, qui mente videtur,
Qui nullumque malum mortalibus invehit unquam.
Quem præter non eſt alius, &c.

En een weynig daar na:

Ipſe eſt principium, medium quoque & exitus idem,
Priſcorum nos hæc docuerunt omnia voces
Quæ binis tabulis Deus olim tradidit illis.

Dat is /

Daar is een volmaakten God, die alles geſchapen heeft, alles onderhoud en draagd, die alleen door 't verſtand kan geſien en begrepen worden, die de menſchen noyt eenig quaad doed, en behalven deſen is'er geen ander. Deſen God is het Begin, Midden, en Eynde van alles; deſe dingen hebben ons geleerd de woorden der Ouden welke God haar eertyds in twee Tafelen overgegeven heeft. Dus verre Heſiodus. Uyt welke laatſte woorden het klaarlijk blijkt / dat hy by de Oude de Joden verſtaat / welke de Wet door Moſem in twee Tafelen ontfangen hebben.

Op de vrage / hoe verre de natuurelijke Gods-geleerdheid ſich uytſtrekt / antwoord den geleerden D. Andreas Eſſenius, Profeſſor der H. Theologie tot Utrecht aldus. *Syſtematis Theologici parte 1. Diſputat 1. pag. 4.*

De natuurelyke Gods geleerdheid ſtrekt ſich eerſt / om te kennen het weſen Gods en ſijne weſentlijke Eygenſchappen, ſoo van de eerſte als van de tweede ſoorte. Ten tweeden / tot het beſluyt van de toe-komende ſaken; als mede tot de werken der Scheppinge en der voorſienigheid, *Rom.* 1. v. 19. 20. *Act* 17. v. 24..29. Ten derden / tot het natuurelijke recht van God / ja mede ten deele tot het *jus poſitivum* ofte geſtelde recht: waarom het werk der Wet werd geſegd geſchreven te zyn in haare herten, die de uyterlijk beſchreven Wet niet hebben. *Rom.* 1. 32. en *cap.* 2. 14, 15. 1 *Cor*, 5. 1. en 11. 14, 15. Ten vierden / tot het Verbond der Wet. *Rom.* 1. 32. en 3. 19. en ſoo voorts / als daar verder te leſen is.

Het oordeel des ſeer vermaarden Hoog-geleerden *D. Johannis Hoornbeek*, in ſijn leven Profeſſor der H. Thologie tot Utrecht, en Leyden, Item, van den geleerden *D. P. de Witte* en *D Triglandius*; over deſe vraagen. Eerſt, of'er veel of weynig Artijkelen des Geloofs zyn, welke Fondamenteel zyn, en abſoluyt noodig om te weten en te gelooven, ter Zaligheid. Ten tweeden, hoe veel ſoodanige Artijkelen des Geloofs dat'er zyn. Ten derden, welke die zyn, en hoe dat men die Fondamentele Artykelen, van de geene die niet Fondamenteel zyn, onderſcheyden kan?

D. Hoornbeeek *lib. 1. Socinianiſmi confutati cap.* 9. *pag.* 207. en 208. antwoord op de voor-geſtelde vraagen aldus. Eerſt / dat de Fondamentele Artykelen ter Zaligheid noodig / niet ſoo menigvuldig zijn / als de Papiſten na-geven / noch ook ſoo weynig als de Socinianen meenen. Ten tweeden / dat men niet bepalen kan / welke Artijkelen Fondamenteel zijn / ofte niet: ofte hoe weynig / ofte hoe veel die zijn.

D. P. de Witte in ſijn eerſte deel der weder-legginge tegen de Socinianen *pag.* 25. ſoud gy volkomentlyk het onderſcheid tuſſen de Fondamentele en niet Fondamentele konnen aanwyſen? Antw. Alle die oyt van dat onderſcheid der Fondamentele en niet Fondamentele Artijkelen geſchreven hebben, zijn daar in te kort gekomen: niemand heeft oyt die mate of die limiten konnen aanwijſen, ja ook ſelfs niet konnen toonen het middel, waar door men tot kenniſſe van die mate ſoude konnen geraaken. 't Zyn de eygen woorden van D. Triglandius in ſijn kerkelijke geſchiedeniſſen tegen Uyttenboogaard. *Fol.* 633.

En hoe wel den voor-gemelden D. P. de Witte eenige Artijkelen aanwijſt / en opteld *ibidem pag.* 26. welke / volgens den ordinaaren en geopenbaarden weg ter Zaligheid / als Fondamentele van eenige worden aangeweſen. Soo beſtaat hy echter niet te ſeggen / dat alle / die eenige van die Artijkelen niet weten of gelooven / of daar ontrent dwalen / niet konnen ſalig worden. Maar hy beſluyt ſijn gevoelen met de volgende woorden. Ondertuſſchen laaten wy Gode 't oordeel, over de geene die hier gelooven of dwaalen. Waar in hy niet alleen volgd / maar ook de eygen woorden gebruykt van den geleerden D. Hoornbeek, genomen uyt ſijn *lib* 1. *cap.* 9. *pag.* 207. en 208. *Socinianiſmi confutati.* En aangeſien de gemelde Autheuren rond uyt bekennen / dat men niet kan aanwijſen / hoe veel of hoe weynig Fondamenteele Artijkelen daar zijn / en welke die zijn / die een yder noodſaakelijk weten en gelooven moet ter Zaligheid / hoe kan men dan met reden tegen-ſpreeken de geene / die ſeggen dat haar getal niet groot is?

Deſer vermaarde Mannen gevoelen accordeerd ganſchelijk met het mijne / en het geene ik dies aangaande geſchreven hebbe. Want ik hebbe noyt bepaald hoe veel Fondamenteele Artijkelen des Geloofs dat'er zijn. Ten tweeden / ik hebbe noyt geſchreven / dat 'er ſoo weynig / ofte geen meer zijn / dan de Socinianen ſeggen; maar alleenelijk / datſe niet ſeer menigvuldig / maar weynig in getale zijn / 't welk D. Hoornbeek niet loochend. Voeg hier by / dat D. Appeldoorn ſelve / na dat hy veel ſcheen hier-tegen te willen inbrengen / eyndelijk door de waarheid overtuygd zijnde, daar van alſoo getuygd / in ſijn *Cras credo*, *hodie nihil pag.* 64.

dat het alle geſchapen verſtanden onmogelijk is te weten, met hoe weynig kenniſſe, of met hoe veel dwaalingen, yemand kan ſalig worden.

In onſen Chriſtelijken Catechiſmus, word alles / dat noodig is om te gelooven / ter zaligheid aangeweſen begrepen te zijn in de twaalf Artykelen des Algemeynen Geloofs. De eygen woorden des Catechiſmi zijn deſe. Vrage 22. Wat is een Chriſten noodig te gelooven?

Antw. Al wat ons in den Euangelio beloofd word, 't welk ons de Artijkelen onſes Algemeenen en ongetwijffelden Chriſtelijken Geloofs in eener ſomma leeren.

En in de korte Onderwijſinge der geene die haar willen begeven tot des Heeren H. Avondmaal / word alles dat noodig is te weten om zalig te worden / tot dry ſtukken gebracht. De eygen woorden luyden / met het begin der Onderwijſinge / aldus.

Hoe veel ſtukken zijn u noodig te weten, op dat gy wel getrooſt, zaliglijk leven en ſterven moogd?

Antw. Dry ſtukken: ten eerſten / hoe groot mijn ſonde en ellende zy. Ten tweeden / hoe ik van alle mijne ſonde en ellende verloſt worde. Ten derden / hoe ik God voor ſulken verloſſinge ſal dankbaar zijn.

De Heere Chriſtus verbangd alles onder twee Hoofdſtukken. *Joh.* 17. 3. Dit is het eeuwige leven, dat ſy u kennen den eenigen waarachtigen God, en Jeſum Chriſtum dien gy geſonden hebt.

Het oordeel des ſeer geleerden *D. Henricus Altingius*, Profeſſor der H. Gods-geleerdheid, over het getal der Fondamentele Artijkelen des Geloofs.

In ſijn boek genaamd *Syſtema Problematum Theologicorum. Problem. 9. pag.* 39.

De Fondamentele plaatſen, welke abſolupt noodig zijn allen volwaſſen perſoonen om zalig te worden / zijn: eerſt / van den Perſoon Chriſti, dat hy is den eenigen waaren God met den Vader en den H. Geeſt: en ook een waarachtig Menſch, ons in allen gelijk / uytgenomen de ſonde. Ten tweeden / van het Ampt Chriſti, dat hy is onſen Prieſter / Propheet en Koning. Ten derden / van ſijne weldaden., de krachtige roepinge / rechtvaardigmaakinge / en heyligmaakinge / en het geene daar van hangd / ofte daar aan vaſt is. Doch het kan alles kortelijk tot twee ſaaken gebracht worden: het geloove der rechtveerdigmaakinge, ſonder welke het onmogelijk is God te behagen. *Heb.* 11. 6. Sonder Geloove is het onmogelijk Gode te behagen. Want die tot God komt, moet gelooven dat hy is, en een Belooner is der geene die hem ſoeken.. En ten tweeden / tot het geloove der heyligmaakinge des Geeſts / ſonder welke niemand God ſal ſien. *Heb.* 12. 14.

Het oordeel des Vermaarden *Auguſtinus*, en *D, Caſparus Sibelius*, over het getal der Fondamentele Artijkelen des Geloofs, welke ter zaligheid noodig zijn.

Auguſtinus in ſijn Sermoen de *Tempore.* De Apoſtelen ofte Apoſtoliſche Mannen hebben in de twaalf Artykelen des Geloofs overgeleverd een eenvoudig, kort, en nochtans volkomen begryp van ons Geloove. Op dat des ſelfs eenvoudigheid ſoude te bate ofte te hulpe komen, de bottigheid der toehoorders; de kortheid hare memorie; en de volmaaktheid, de volheid der Leere.

Hier op ſlaat het geene den geleerden D. Caſparus Sibelius tot beveſtiginge ſegd / ſchrijvende over de 22. Vrage des Cathechiſmi. Op dat niemand ſoude voorwenden, dat het woord Gods, en het geheele Euangelium te lang is, dan dat de eenvoudige en botte menſchen dat alles ſouden konnen verſtaan, en door-loopen; en dat de memorie ſoo ſwak is, dat wy alle des ſelfs Hoofd-ſtukken naauwlyks konnen onthouden; ſoo hebben de Apoſtelen, ofte Apoſtoliſche Mannen, alles dat men gelooven moet, in een kort begryp vervat; in welk dat men met een opſlag der oogen, alle dingen ſien kan, welke noodig zyn ter zaligheid te gelooven. Dus verre D. Sibelius.

Doch ik ſtemme volkomentlijk toe; dat een Chriſten menſch / wie hy ook zy / gehouden is / na ſijn gelegentheid en vermogen / met allen yver en arbeyd / geduuriglijk te poogen / om in alle Goddelijke kenniſſe en verſtand / geloof en kracht der waare Godſaligheid / toe te nemen / meer en meer op te waſſchen / en verſterkt te worden. Volgens 2 *Pet.* 3. 18. *Col.* 3. 16. *Epheſ.* 5. 17. en *Cap.* 3. 13, 14, 15. &c. Soo dat wy verfoeyen het doen dier menſchen / welke het geene vermeld is ten quaden duyden / en haar ſelven toe-geven / om onwetende te zijn en te blijven in Goddelijke ſaaken.

Doch mijn oogmerk is in deſen geweeſt / tegen te gaan de Papiſten / en andere / welke veele dingen de menſchen trachten op te dringen / als noodig ter zaligheid, welke nochtans ſoodanig niet zijn. Ten tweeden / die gemoederen niet te bedroeven / en miſmoedig te maken / welke oprecht van herten zijn / en God na waarheid in een reyne conſcientie ſoeken te dienen / welke nochtans ſulken grooten kenniſſe niet hebben / noch verkrijgen konnen / als andere / ofte alsſe wel wenſchen.

Oordeel des ſeer geleerden en vermaarden *Jacobus Acontius*, en andere geleerde Mannen, van de Fondamentele Artykelen des Geloofs, welke ter zaligheid noodig zyn.

In ſijn derde boek van de argliſtigheden des ſatans *pag.* 199.

Soo hebben wy dan door deſe weynige plaatſen gevonden / welke die dingen zijn / die de H. Schriftuure uytdrukt / en tot een yegelijk ſegd / datſe noodig zijn / en moeten geloofd worden / om zalig te worden: te weten / dat hy kenne eenen eenigen waarachtigen God, en den geene die hy geſonden heeft Jeſum Chriſtum ſijnen Sone; dat hy geloove dat hy Menſch geworden is / en God hem uyt den Dooden verwekt heeft / dat hy door ſijnen Naam ſal de zaligheid verkrijgen, en dat hy ſijn gerechtigheid niet ſoekt / om die te ſtellen in de werken des Wets: maar dat hy verſeekerd zy / dat 'er geen anderen Naam onder den Hemel is, door den welken wy konnen zalig worden.

Laat ons neerſtelijk in ſien / welke de andere dingen zijn / de welke volgen uyt de dingen die alreede geſteld zijn / en die men ook geloofd noodwendig te zijn. Als dat den menſch door de ſonde, volgens de Wet Gods / het oordeel Gods onderworpen is: dat de Wereld vergaan / en dat alle menſchen verrijſen ſullen ten Jongſten dage: de rechtveerdigen om de eeuwige geluk ſaligheid te beſitten / en de onrechtveerdigen om in de eeuwige tormenten te gaan. En dewijl dat men onder de noodwendige dingen ſteld / dat Chriſtus van den Dooden op-geſtaan is: en dat men niet kan verſtaan dat yemand verreſen is / ten zy dat hy eerſt Dood geweeſt is: ſoo ſal men ook nootwendiglijk moeten gelooven / dat hy dood is geweeſt. Eyndelijk / om dat het is het bevel des Heeren / dat het Euangelium allen menſchen geleerd worde / en datſe Gedoopt worden in den Name des Vaders / des Soons en des H. Geeſts / wiens werk dit geloove is / door den welken hy onſe herten opend / en ons openbaard en te kennen geeft de weldaaden Gods tegen ons: nu dit bevel moet men weten / en ook dat het is den H. Geeſt die ons doed gelooven / en door den welken God in ons woond: en eyndelijk / den geenen dien wy door geſtadige Gebeden van God moeten begeeren.

Ik bekenne in der waarheid / dat ik niet vinde /

wat

wat ik meer ſoude konnen bewijſen door eenige getuygeniſſe der H. Schriftuure noodig te weſen ter Saligheid. Dus verre Acontius in ſijn derde boek van de Argliſtigheden des ſatans *pag.* 199. 200.

Zijn oogmerk in deſen was / datmen / om alle onnoodige ſcheuringen te weeren / en den kerkelijken vrede te bevorderen ; onderlinge verdraagſaamheid behoorde te oeffenen / in de Artijkelen die niet Fondamenteel zijn.

En in ſijn ſevenſte boek *pag.* 594. verklaard hy weder geen meer Fondamenteele Artijkelen ter Saligheid noodig gevonden te hebben / dan deſe volgende. Dat 'er eenen waaren God is, en den geenen die hy geſonden heeft Jeſum Chriſtum en den H. Geeſt. En datmen niet wel loochend dat de Vader een ander is, en de Sone een ander, om dat Chriſtus waarachtelijk de Sone Gods is.

Ten tweeden / dat de menſche den toorn en het oordeel Gods onderworpen is ; dat de dooden wederom opſtaan ſullen / de rechtveerdigen tot de eeuwige geluksaligheid, en de booſe tot de eeuwige pijne.

Ten derden / dat God ſijnen Sone Jeſum Chriſtum in de Wereld geſonden heeft / de welke menſch geworden zijnde / voor onſe ſonden geſtorven is / en van den Dooden opgeſtaan, tot onſer rechtveerdigmakinge.

Ten vierden / dat ſoo wy den Sone Gods gelooven ; dat wy het eeuwig leven door hem ſullen verkrijgen.

Ten vijfden / dat 'er geen Saligheid in yemand anders is : en dat 'er geen rechtveerdigheid in de Wet is / noch in de Geboden en inventien van menſchen.

Ten ſesden / dat 'er een Doop is / in den name des Vaders / des Soons en des H. Geeſts.

Uyt deſe Artijkelen ſteld hy dan voor een korte Chriſtelijke belijdeniſſe des Geloofs / in welke deſe noodige Artijkelen ter Saligheid / en geen andere / vervat zijn ; gelijk aldaar na te ſien is.

Dit is ook geweeſt het gevoelen van den vermaarden Petrus de Molijn in ſijn antwoord aan den Cardinaal Perron voor den Koning van Groot Brittannien (welke mede oordeelde dat de Artijkelen / noodig ter zaligheid / weynig zijn. *cap.* 1.) ſijn eygen woorden volgen aldus / *Fides fidelis hominis paucis Articulis , in quibus ſubſtantia pietatis conſiſtit, contenta eſt : & Articuli iſti in ſcripturis extant tam perſpicuis terminis expreſſi, aut concepti, ut interpretatione opus non habeant.* Dat is / het geloove van een geloovig menſch , is begrepen in weynig Artijkelen, in welke dat de ſubſtantie van de Godſaligheid beſtaat. En die Artijkelen zijn in de H. Schriften met ſulke klare maniere van ſpreeken uytgedrukt , datſe geenen uytleg van nooden hebben.

Den Geleerden D. Johannes Hoornbeek *lib.* 1. *Confutati Socinianiſmi cap.* 9. Na dat hy over dit verſchil / offer weynig of veele Fondamenteele Artijkelen des Geloofs zijn / hadde beſloten / eerſt dat 'er ſoo weynige niet zijn als de Socinianen ſeggen / noch ſoo veele als de Papiſten meenen. Ten tweeden / dat men ſoo preciiſelijk het getal der ſelve Artijkelen niet kan bepalen. Beſluyt *pag.* 207. met deſe derde ſtellinge. *Quænam dogmata, non præci*[illegible] *Dei judicium, ſed de ordinaria & revelata ad ſalutem via fundamentalia ſunt, vel ſalutem fundant, judicari debet ex triplici capite, prout in hominis ſalute, quæ in unione ſui cum Deo per Chriſtum ſita eſt, hæc occurrunt.* 1. *Ex loco de Deo, à quo, & in quem, omnis & integra ſalus.* 2. *De Chriſto per quem.* 3. *Ex loco de homine, ut ſubjecto ſalutis per Chriſtum reducendo in Deum.* Dat is.

Wat leeringen niet preciis na Gods oordeel , maar volgens den ordinaren en geopenbaarden weg tot de Saligheid , Fondamenteel zijn , ofte immers de Saligheid fonderen; dat moet geoordeeld worden uyt dryderley Hoofd-ſtukken , gelijk die voor-komen in de zaligheid des menſchen , welke beſtaat in ſijn vereeniginge met God door Chriſtum. De eerſte plaatſe is van God , van wien , en in wien, alleen de volmaakte Saligheid is. De tweede plaats is van Chriſto , door wien de Saligheid is. De derde plaatſe ofte Hoofd-ſtuk is van den menſche als het onderwerp der zaligheid, 't welk door Chriſtum weder tot God moet gebracht worden. En / na dat hy heeft in 't byſonder / doch kortelijk / aangeweſen / wat Artijkelen Fondamenteel zijn van God / Chriſto / en den menſche / ofte deſe drie gemelde Plaatſen ofte Hoofd-ſtukken. Soo beſluyt hy eyndelijk aldus. Deſe zijn de Fondamenteele Leerſtukken der Religie, welke God vereyſcht van alle die willen Salig worden. Doch wy ſpreeken van den gemeenen en ordinaren wech der Saligheid , gelijkmen de Fondamenteele Poincten uyt Gods Woord kan af-nemen. Onder-tuſſchen God vry en geheel latende ſijn oordeel over de menſchen , en een yder die de ſelve geloofd , ofte ook daar ontrent dwaald. En / om te beter ſijne meeninge te verſtaan / ſal ik kortelijk ſijn eygen woorden hier nevens ſtellen / en zijn als volgd. *Illæc ſunt illa religionis dogmata fundamentalia, quæ ab omnibus, qui ſalvari cupiunt, Deus requirit; alio hæc ab aliis modo vel ordine proponi poſſunt, ſed tamen ita à fidelibus omnibus tenentur ad ſalutem neceſſaria, loquimur de via ſalutis eaque communi, et ordinaria, ut ex Dei verbo, quæ ibi ſalutis fundamentalia ponuntur, ea colligimus, Deo interim judicium ſuum de hominibus, & ſingulis credentibus vel errantibus, integrum relinquentes.*

En / om alles beter te onderſcheyden / en te toonen / welke en hoe weynig de rechte Fondamenteele Artijkelen zijn / ſonder welkers kennis en geloof niemand kan Salig worden: ſoo maakt hy met goede reden onderſcheyd / tuſſchen dwalingen welke zijn tegen het Fondament / en die maar zijn ontrent ofte bezijden het Fondament. Een dwalinge (ſegd hy *pag.* 210) in het Fondament, is die het Fondament der Saligheid ganſchelijk wech neemd. Een dwalinge ontrent het Fondament / is die het ſelve niet wel wech neemd / maar nochtans ſeer na by aanſtoot. Een dwalinge Præter ofte beſijden het Fondament is / die wel is tegen de waarheid / maar nochtans niet tegen de Fondamenteele waarheid. En *pag.* 209. ſchrijfd hy aldus / *Quæ ſub præceptum ſalutis cadant , manifeſtum, at quouſque errorem & peccatum in aliquo tolerare poſſit Dei longanimitas , ut adhuc ſalvetur, & quodnam ſit illud minimum, ſine quo impoſſibile ut ſalvetur , quis dixerit ?* Dat is / wat ſaaken onder het bevel der Saligheid vallen , is bekend ; maar hoe verre Gods langmoedigheid een dwalinge of ſonde verdragen kan, ſoo dat yemand noch Salig worde, en wat dat alderminſte zy , ſonder welke hy niet Salig kan worden, wie ſal dat konnen ſeggen ?

In gevalle nu yemand noch niet te vreden is met alles dat wy over deſe ſaak / ſoo hier / als in onſe Nader Deductie voor deſen bygebracht hebben ; dien verſoeken wy vriendelijk / en ernſtelijk / dat hy eens geliebe op te tellen / uyt te drukken / en te bewyſen / hoe veele Fondamenteele Artijkelen des Geloofs dat 'er zijn / ſonder welkers kennis en geloove niemand kan Salig worden : en dan ſal een yder klaarlijk konnen ſien / wie in dit verſchil gelijk ofte ongelijk heeft / en of dat getal der Fondamenteele Artijkelen / welke beweſen worden ſoodanig te zijn / een groot ofte kleen getal behoord geacht te worden.

Het oordeel des ſeer Vermaarden , en Hoog-geleerden *D. Andreas Rivetus* in ſijn leven Profeſſor tot *Leyden*, en andere Vermaarde Gods-geleerden , aangaande de begeerlijkheid en aanleydinge tot ſonde , welke in het tiende Gebod verboden word ; en den oorſpronk der Erf-ſonde.

BEhalven het geene wy hier van hebben aangeweſen in onſe Deductie, ofte nader Verklaringe, waar mede ook het gevoelen D. Riveti accordeerd / dat de

de aanſettingen tot ſonde, die van buyten ons aankomen/ voor ſoo veel ſy niet worden toegeſtemd / en als ſoodanig worden aangemerkt / onſe eygen perſonele ſonden niet zijn. Soo gaat hy al verder/ en vraagd in ſijne Verklaringen over de Wet Gods *pag.* 427. of in het thiende Gebod de Erf-ſonde verboden word / en antwoord neen / en bewijſt het / voor eerſt. Om dat de begeerlijkheid, eygentlijk te ſpreeken / niet is de Erf-ſonde, maar een uytwerkinge daar van. Want de Erf-ſonde is een ingeboren geſetheid, maar de begeerlijkheid beteykend eygentlijk een daad ofte beweginge, uyt die Habitus dat is geſetheid ofte hebbelijkheid vloeyende. Ten tweeden / de Erf-ſonde is in ons ook / als wy in een diepen ſlaap liggen / en ſelfs geen gedachten konnen hebben. Maar de begeerlijkheid is in de geene die waaken / ofte droomen. Alſſer dan gevraagd word of de Erf-ſonde in dit verbod van de begeerlijkheid verboden word / indien wy eygentlijk willen ſpreeken / ſoo moetmen antwoorden datſe directelijk niet verboden word: om dat het geene alreede in ons is / en uyt onſe bedorven Natuure in ons hangd / dat kan niet verboden werden / namentlijk / dat wy dat niet doen. Want toe-komende dingen worden verboden / niet dat voor by is / of jegenwoordig in de daad is.

Ten anderen / ſoo maakt hy even ſoodanigen onderſcheyd tuſſchen dryderley begeerlijkheid, als wy gedaan hebben in onſe Deductie, en oordeeld volkomentlijk met ons / dat de eerſte / welke beſtaat in een gedachte welke geenſins en word toe-geſtaan / geen ſonde is. Doch ik ſal ſijn eygen woorden voorſtellen welke luyden aldus. Meeſt al de Gods-geleerde oordeelen dat de gedachte, ofte beweginge des herten tot het quade, dryderley is: de eerſte is, welke ſoo word ingeworpen in ons gemoed, datſe haaſt vervliegd: en niet aangenomen werd: de tweede is, welke verblijfd, en het gemoed met een inwendige blijdſchap kitteld alleenelijk, en aanlokt: de derde welke een volle toe-ſtemminge van de wille mede-brengd. De eerſte / welke beſtaat in een gedachte welke niet kitteld / is eygentlijk geen begeerlijkheid / om datſe maar voorgeſteld / en niet aangenomen word: en derhalven kanſe weſen ſonder ſonde / gelijkſe geweeſt is in Chriſto / als hy van den Satan verſocht wierd.

De tweede / heeft nevens de inwendige gedachten een appetijt ofte ſterke begeerte, en eenig vermaak van de ſchadelijke ſake / ſoo nochtans dat 'er niet by komt een toeſtemminge der wille / om het ſelve in het werk te ſtellen; en dat is de ſonde welke in het thiende Gebod verboden word. Dat de derde ſonde is / ſtaanſe alle te ſaamen toe / maar ſoodanigen ſonde / welkers verbod begrepen is in de andere Geboden der Wet; &c. Soo ſchrijfd ook D. Z. Urſinus over het thiende Gebod. Men moet hier obſerveren / dat niet alleen de quade genegentheden ſonde zijn; maar dat ook de gedachte van quaad ſonde is; voor ſoo veel als daar by vereenigd is eenige inclinatie / ofte genegentheid om het quaad te vervolgen / ofte met een verlangen om dat te doen.

En wat aangaat de tegen-werpinge der Papiſten / dat die begeerlijkheid, welke de Gereformeerde leeren dat ſonde is / en in het thiende Gebod verboden word / niet geſchied met eenige wille van den menſche / en daarom geen ſonde weſen kan. Daar op antwoord den ſelven D. Rivetus *ibidem pag.* 429. dat ſy wel ſeggen dat ſoodanigen begeerlijkheid niet is *voluntaria*, ofte met eenige toe-ſtemminge van de wille des menſchen vereenigd / doch datſe het niet bewijſen: en hy bewijſt het tegendeel daar van: tot dien eynde onderſcheyd makende tuſſchen het geene enkelijk *voluntarium* is / of met wille van den menſch geſchied / 't welk hy toond alhier plaatſe te hebben in de begeerlijkheid / welke in het thiende Gebod verboden word: en tuſſchen het geene is *voluntarium deliberatum*, dat is / ſoo met den wille des menſchen geſchied / dat de toe-ſtemminge der wille vloeyt uyt een voorgaande deliberatie, of beradinge over de ſaake; ſulks dat de reden-kavelinge voorgaat: maar het geene wy in de eerſte plaatſe *voluntarium* noemen / ofte ſeggen met den wille des menſchen te geſchieden / dat komt voort alleen uyt de inbeeldinge / die ons de ſaake voordraagd / en tot welke den wille dadelijk gedreven word / ſonder eenig breeder onderſoek te maaken. Dit geſteld zynde / dat alle begeerlijkhied voluntaire is / ofte met de wille des menſchen vereenigd is / hoewel niet altoos met een voorgaande beradinge van het verſtand en wille: namentlijk door de tweede maniere / op welke yets met den wille des menſchen geſchied / maar door uyt inbeeldinge / en inclinatie ofte neyginge / de wille gedreven word tot het quade. Want de begeerlijkheid is een inclinatie ofte neyginge der wille. Dus verre hebben wy met de eygen woorden het oordeel des ſeer geleerden / en buyten alle verſchil rechtſinnigen Gods-geleerden D. Riveti aangehaald; om te toonen / dat het geene ik daar van hebbe geſchreven / niet alleen met het gevoelen der voortreffelijkſte en rechtſinnige Leeraren accordeerd / maar datſe ook in deſen al wat verder / en breeder / ſchryven / als wel van my opt geſchied is: gelijk een yder noch breeder en klaarder ſal konnen bemerken / dien het geene van my is geſchreven gelieven ſal met het oordeel van andere mannen te vergelijken; welkers oordeel en gevoelen / ſonder eenig twijffel / by de Gereformeerde Kerken en Leeraren altoos waarachtig / en voor orthodox ofte rechtſinnig / en met Gods Woord over een te komen / geoordeeld is.

En / wat aangaat dat ik geſteld hebbe / dat een aanleydinge tot ſonde / welke ganſchelijk tegen onſen wille is / en waar toe de minſte toe-ſtemminge in ons niet gevonden word (maar een oprecht / ſtandvaſtig / en geheele afkeerigheid onſes gemoeds /) geen ſonde is Formaliter, daar by komende dat de gemelde aanleydinge (gelijk by ons te gelijke in het Natuur-toneel geſteld is) geenſins is in onſe macht / en dat wy ook de minſte aanleydinge ofte oorſaak daar toe niet gegeven hebben. Dit word mede van de Gereformeerde Gods-geleerden aldus opgenomen. Want als haar van de Papiſten tegen-worpen word / dat het geene geenſins van onſen wille toegeſtaan word / maar geheelijk daar tegen ſtrijd / niet kon Formaliter ſonde zijn; en datmen derhalven de begeerlijkheid / die in de Weder-geborene overig is tegen haaren wille / geen eygentlijke ſonde kan heeten: Antwoord den geleerden D. Daniel Chamierus in *Panſtratia ſua tom.* 3. *lib.* 10. *cap.* 16. dat tweeſins yets Voluntarium geſegd word / ofte met onſen wille te geſchieden: namentlijk Formaliter en Cauſaliter, ofte formelijk, en by wyſe van oorſaak; gelijk het geene een uytwerkinge is van den voorgaanden wille, welke ſich beraad waar toe datſe ſal hellen. Formaliter Voluntarium noem ik het geene in den wille ſelve is / en daar kan niet in den wille zijn / dat geenſins ſoude Voluntarium ofte willig zijn / dat is / dat geenſins met de wille der menſchen ſoude weſen. Derhalven / dat de begeerlijkheid / ofte innerlijke aanleydinge tot ſonde / welke in de Weder-geborene overig is / al vloeydſe niet af van den wille / als een effect ofte uyt-werkinge / met toe-ſtemminge der wille na voorgaande beraad / maar datſe tegen de ſelve ſtrijd; echter in geenen deele ſoude Voluntair zijn / ſal ik noyt toe-ſtaan. Want het woord ſelve Begeerlijkheid brengd mede / uyt ſijn eygen beduydeniſſe / ſoo in de Latijnſche / als Griekſche / en Hebreeuwſche Tale / een beweginge die willig is / en in de wille des menſchen ontſtaat. Daar te ſeggen / dat de ſelve geenſins ſoude Voluntair, ofte met den wille des menſchen zijn / is ſoo ongerijmd / als of yemand loochende dat een Oſſe een dier is / om datſe geen menſch is. En *cap.* 17. *art.* 25. ſegd hy uytdrukkelijk aldus. Want dat die van het Pauſdom ſchrijven / dat wy tot een bewijs-reden geven / dat de gemelde begeerlijkheid in de Weder geborene, ſtrijdende tegen haren geſetten wille en voornemen / ſonde is;

Digitized by Google

is; om datſe ſtryd tegen de Wet Gods / dat is wel waar / maar nochtans na de natuure ofte den aard der begeerlijkheid / welke deſe tegenſtrydigheid tegen de Wet Gods nootſaakelijk ſteld in een ongehoorſaamheid. Maar indiender ganſch geen wille by is / ſoo iſſer geen ongehoorſaamheid: iſſer geen begeerte by / ſoo iſſer ook geen wille.

Andere Gods-geleerde antwoorden aldus / dat yets kan geſegd worden met onſen wille te weſen *Antecedenter in ordine ad culpam*, dat is / ten aanſien van het geene daar voor is gegaan ten opſichte van de ſchuld, hoe-wel het niet is met onſen wille. *Conſequenter in ordine ad pœnam*, dat is / in ſijn gevolg, en voor ſoo veel het een ſtraffe mede brengd. By exempel als yemand een ſiekte krygd uyt gewoonelijke dronkenſchap, en over-daad / ofte onkuyſcheyd. Die ſiekte / voor ſoo veel ſy een quaad der ellende is / is niet in hem tegen ſijnen wille; maar ſy is met ſijnen wille / en door ſijne eygen-willige daden veroorſaakt / en voor ſoo verre iſſe / ten opſicht van de ſchuld / ſijnen wille toe te ſchryven. Ten tweeden / hoe-wel de aangeboren Erf-ſonde niet komt in den menſche door ſijnen eygentlyk genaamden voorgaand en wille / nochtans iſſe te achten met ſijnen wille te weſen in hem / voor ſoo veel hy ſijn bedorventheid toe-ſtemd / en gewilliglyk ſondige daden uyt de ſelve bedorventheid voort-brengd. Waar by noch gevoegd word / dat de Erf-ſonde mach geſegd worden met onſen wille in ons te zijn / ten aanſien datſe veroorſaakt is door de eygen-willige ſonde in Adam, in welken alle andere menſchen als vertoond en begrepen waaren. Sie dit alles na by den vermaarden D. Mareſium tegen D. Curcellæum *Diſſert.* 2. *Sect.* 8. Dus leerd de ervarentheyd / dat in veele menſchen de langduurige gewoonte van ſondigen eyndelyk ſulk een Habitus ofte geſetheid tot die ſonde in die menſchen veroorſaakt / datſe die by na niet konnen laten / en dat die ſelve geſetheid tot de ſonde haar mishaagd / en tegen haaren wenſch en wille is: 't welk nochtans ſoodanige menſchen niet ontſchuldigd / om dat door haar eygen-willige daden de gemelde bedorventheid / en geſetheid tot die ſonde / veroorſaakt is; ſulks datſe met haaren wille in haar is Antecedenter, ten aanſien van de vorige daden / door welke ſy vrywilliglyk haar ſelven daar toe-gebracht hebben.

In welken gevalle men klaarlijk ſiet dat door den verkeerden ſondigen wille / en daden / het lighaam bedorven word; en dat het lichaam / ongematigd en bedorven zijnde / de ziele en den geheele menſch allengskens noch meer bederfd / en tot de ſonde genegen maakt. Waar toe diend 't geene wy in onſe Deductie nader hebben beweſen / namentlijk / dat door de voortteelinge / de Erf-ſonde in de menſchen voortgeſet word; gelijk aldaar *pag.* 233. en de volgende breeder te ſien. 't Welk insgelyks ook beveſtigd D. Polanus, *Syntag. Theol. lib.* 6. *cap.* 3. daar word, ſegd hy / gevraagd, hoe dat de Erf-ſonde in onſe Ouders, en van haar tot ons over gebracht is? En daar op antwoord hy met deſe woorden / de ſonde word overgebracht door het Vaderlijke ſaad: en de bedorventheid in dat voort-geſet zijnde, heeft de ziele bedorven. De ziele trekt die faute na haar uyt het bedorven ſaad door haare vereeniginge met het lichaam. En een weynig daar na / God ſend de ziele niet bedorven zijnde door de ſonde, in het lichaam; noch ſcheptſe niet te voor en vereenigtſe daar na met het lichaam: maar hy vereenigtſe met het lichaam, door de ſonde beſmet en bedorven zijnde, op den ſelven oogenblik als hyſe ſchept: van welk lichaam de ziele de ſondelijke bedorventheid na haar trekt.

Oordeel des ſeer Geleerden Profeſſor *D. H. Altingii*, raakende den oorſpronk der Erf-ſonde.

D. Altingius vertoond ſeer wydloopig dit vraagſtuk / en verſchil / hoe dat de Erf ſonde van de Ouders overgaat tot de Kinderen, *in Problematicis Theologicis Part.* 1. *Prob.* 27 *pag.* 123. ſchrijfd hy aldus / willende bewijſen dat de bedorventheid der Erf-ſonde door de voortteelinge in den menſch overgebracht word: en gebruykt daar toe deeſe volgende reden tot een bewijs. Daar is een en de ſelve order in het voortteelen der menſchelijke ſonde / die daar is in de voortteelinge van de menſchelijke natuure. Reden is / om dat de ſonde is een faute der natuure, en wel van de geheele menſchelijke natuure / beſtaande uyt ziel en lichaam: het is een boos toe-val / hangende in het onderwerp en des ſelfs deelen; gelijk het een by-leggende quaad genaamd word. *Rom.* 7. 21. Daar uyt beſluyt ik: dat de voortteelinge van de menſchelyke natuure / in yder menſche die geboren word / geſchied by gevolg van tyd, en word niet in een oogenblik / maar op ſekeren tyd en met trappen volbracht. Soo is dan ook ſoodanig de voortteelinge der Erf-ſonde. Want / gelijk hy daar na toond *pag.* 125. de Erf-ſonde is niet alleen in de ziele der menſchen / noch in het lichaam alleen / maar in den geheelen menſch, uyt beyde beſtaande.

Den ſelven Autheur ſchrijft hier van noch vorder *pag.* 128. aldus. De Erf-ſonde *Poſitivè*, ofte by wyſe van yets te ſtellen, aangemerkt zynde, word van het lighaam des menſchen voort-geteeld en over-gebracht in de ziele. Om dat de ziele, ingeſtort zynde in het lichaam, en met het ſelve perſonelijk vereenigd zynde, bedorven en van de ſonde beſmet word: even gelijk als eenige ſuyvere vocht geſtort zynde in een onreyn vat beſmet word en bedorven. En dat de ziele van het lichaam des menſchen alſoo bedorven word bewijſt hy eerſt uyt *Luc.* 21. 34. Wacht u ſelven dat uwe herten niet te eeniger tyd beſwaard werden met braſſerye en dronkenſchap, en ſorgvuldigheid deſes levens, en &c. Onſe Herten konnen beſwaard worden door braſſerye / dronkenſchap / en ſorgen deſes levens. Soo kan dan ook de ziele beſwaard worden van een bedorven lichaam, en door het ſelve krom en verdraayd gemaakt worden. Ten tweeden bewijſt hy het ſelve uyt *Sap*, 9. 15. Want het verderflijk lichaam beſwaard de ziele, en den aardſchen Tabernakel drukt ter neder het veel beſorgende gemoet. Ten derden / de Schriftuure (ſegd hy) en de ervarenheid getuygen / dat'er is een onderlinge medelyden tuſſchen de ziele en het lichaam; ſoo dat gelijk het lichaam van de ziele word aan-gedaan / en lyd / ſoo ook de ziele van het lichaam. Ten vierden / voegd hy noch deſe reden daar by / tot bewijs van het voorgemelde / dat de genegentheden der ziele volgen de gematigdheid des lichaams, en des ſelfs natuure; namentlijk / natuurelijk. Derhalven de ziele / vereenigd wordende met een bedorven lichaam / trekt van het ſelve de bedorventheid.

Voorts wat aangaat de wijſe / hoe dat dit geſchied / daar van ſchrijft hy aldus *pag.* 125. daar zijn twee ſententien der Gods-geleerden; eene der gene / die willen dat de ziele geſchapen word met de oorſpronkelijke gerechtigheid begaafd: maar datſe dadelijk daar van berooft word / tot een ſtraffe van de ſonde Adams: welk is het gevoelen van de Scholaſtijken en van Zanchius. Het ander gevoelen is der geene / die ſeggen dat de ziele van God geſchapen word beroofd zijnde van de oorſpronkelijke gerechtigheid, tot een ſtraffe van Adams ſonde; en dit is het gevoelen van Calvinus, Urſinus en andere. Welk gevoelen ons waarſchijnelijker en waarachtiger ſchijnt. En hier op gaat hy verder *pag.* 121. ſeggende / om dan de wyſe en maniere, hoe dat de ziele van het lichaam met de Erf-ſonde beſmet word, klaarder uyt te leggen, ſoo ſtelle ik twee dingen vaſt uyt het geene te voren geſegd is. Het eene is, dat de ziele berooft is van de oorſpronkelijke gerechtigheid, en goede geſtalte, ſoo datſe het lichaam niet kan regeeren, en ſich onderworpen behouden. Het tweede is, dat de ziele ſoodanigen lichaam als een natuurelijke woonplaatſe, verkrygd, dat nu alreede bedorven is; en daar door geſchiet het dat ook de ziele ſelve beſmet en bedorven

Digitized by Google

ven word. En dit bederf geſchied niet *Per Contactum Phyſicum*, dat is, door een natuurlijke aanraakinge, hoedanig is van eenige vocht in een vat, want de ziele is van een Geeſtelijke natuure: nochte door eenige daad ofte werkinge des lichaams op de ziele, waar door het lighaam, al werkende ofte doende, en de ziele lijdende, allengskens bedorven word, want de Erf-ſonde behoord tot de natuure, niet tot eenige daad ofte werkinge: maar het bederf der ziele door het lichaam geſchied door de t' ſamen-voeginge van die beyde tot een perſoon, waar door de ziele en lichaam malkanderen op het alderinnerlijkſte, en aldernaauwſte, omhelſen en aandoen: waar door het lichaam word een eygen en perſoneele woonplaatſe der ziele, en een inſtrument ofte werk-tuyg van alle des ſelfs daden.

Daar na ſteld hy onder andere ook deſe tegenwerpinge voor: Indien de zielen bedorven worden door de ſamen-voeginge met het bedorven lighaam; ſoo ſal God, die deſe twee te ſaamen voegd, de oorſaake van de ſonde weſen. Maar hier antwoord hy op met deſe woorden. Dit gevolg word geloochend. God is den Autheur van de ſamen-voeginge als ſijn werk; maar niet van de ſonde, als een faute ofte gebrek van een ander lichaam. De reden is, om dat God de ziele voegd by het lichaam, tot behoud en voortteelinge van het menſchelijk geſlachte: de ziele, beroofd zijnde van de gerechtigheid en het bedorven lichaam, voegd hy te ſaamen tot een ſtraffe van de ſonde. Dus verre den gemelden D. Altingius.

Voeg hier by 't geene D. Zacharius Urſinus ſchrijfd *in locis Theologicis Tom. 1. Operum Theologicorum. cap de peccato pag.* 611. Het is niet ongerijmd, dat de natuur ofte gematigdheid, hoe-welſe een verſtandelooſe ſaak is, tot het quaad held, en genegen is, en geen beqaaam inſtrument ofte werk-tuyg is voor de ziele tot goede daaden: en dat de ziele (in de gerechtigheid en reynigheid, in welke ſy geſchapen is, niet beveſtigd zijnde) volgd de genegentheden en quade gematigdheid des lichaams, en alſoo van haare oprechtigheid af-vald, ſoo haaſt alsſe met het onreyne lichaam vereenigd word.

Wat aangaat, dat eenige hebben aangemerkt, dat ik in mijne Nader Deductie *pag.* 232. geſteld hadde eenen ſtrijd te zijn in de Heydenen tuſſchen Geeſt en Vleeſch. Daar nochtans die, volgens de maniere van ſpreeken der H. Schriften, maar in de Weder-geborene gevonden word. Diend tot antwoord; dat, hoe-wel ik geern toeſtaa, dat in de H. Schriften het woord Geeſt dikmaal beteykend den Geeſt, ofte de gave der Wedergeboorte, nochtans beteekend het ſelve woord ook ſomtijds niet alleen de redelijke ziele, als *Eccl.* 12. 7. 1*Cor.* 2. 11. *Zach* 12. 1. *&c.* maar ook het verſtand of het gebruyk der geſonde reden *Heb* 4. 12. Item, het begrijp en de reden-kavelinge, welke is een facultey der ziele, als 1 *Theſſ.* 5. 23. Soo dat het woord Geeſt genomen word voor het geene dat in de ziele ofte begrijp en verſtand het beſte ſchijnd te weſen *Epheſ.* 4. 23. Item, voor de gedachten en meeninge der ziele *Prov.* 29. 11. Gelijk Petrus Ravanellus in ſijn *Bibliotheca Sacra* wel aangeteekend heeft. Sulks dat ik geen reden ſie, dat men qualijk neemd, dat ik het woord Geeſt heb genomen voor de ziele en de geſonde reden kavelinge der ſelve, en dat ik het woord Vleeſch hebbe genomen voor het lighaam en de ongeregelde bewegingen, ofte ſondige herts-tochten des ſelfs. Want ook de Overſetters van onſen Nederlandſchen Bybel erkennen, dat ſomtijds in de H. Schriften, den Geeſt en Vleeſch by malkanderen geſteld zynde; het woord Geeſt de ziele, en het Vleeſch het lighaam des menſchen beteekend, ſie daar van haare aanteekeningen aan de kant over 2 *Cor.* 7. 1. En ſchrijvende over 1 *Theſſ.* 5. 23. ſeggenſe, dat by den Geeſt bequamelijk word verſtaan het verſtand des menſchen, &c. Doch dat ik nochtans onderſcheyd hebbe gemaakt, tuſſchen den ſtrijd welke is in een Heyden ofte On-wedergeboren menſch, tuſſchen de goede en geſonde reden en de ongeregelde ſondige herts-tochten; en den ſtrijd die daar valt in de Weder-geborenen tuſſchen den Geeſt der Heyligmaakinge en overblijfſelen der bedorven natuur: dat blijkt uyt de ſelve plaats, te voren aangeweſen uyt mijne Deductie *pag.* 232. in de ſelve reden, uyt welke dat de gemelde woorden (die beriſpt worden) by-gebracht zijn, op den dertienden regel: alwaar aldus ſtaat, welke (namentlijk, innerlijk bedorven genegentheden) hoewelſe door de goede geſonde reden, ofte (in de Weder-geborenen) door de genade des H. Geeſts, ſterk beſtreden en tegen-gegaan worden; nochtans altoos, en ſoo voorts. Daar kan den E. Leeſer klaarlijk ſien; dat wy die twee gemelde ſaken niet voor een en de ſelve hebben gehouden, maar met opſet onderſcheyden. Gemerkt ik dan in de ſaake met d' Ed. Broederen eens ben, ſoo ſie ik geen reden, waarom dat men over de woorden Verſchil op-neemd, het welke mijns oordeels, volgens het geene wy aangeweſen hebben, onnoodig is.

En op dat den Eerw. Leeſer te beter mach ſien de oprechtigheid van mijn gevoelen, ſoo ſal ik wat nader uytdrukken hoedanigen Verſchil dat 'er is tuſſchen den ſtrijd, welke ſomtijds vald in een On-wedergeboren menſch, tuſſchen het gewiſſe ofte geſonde reden, en de ongeregelde driften ofte herts-tochten; en in de Weder-geborenen, tuſſchen den Geeſt der Weder-geboorte ofte Heyligmaakinge, en de overblijfſelen der bedorven ſondige natuur. Want voor eerſt; ſy verſchillen in haaren oorſpronk, ofte oorſaak: de eerſte ontſtaat uyt de gemeene wet der conſcientie *Rom.* 2. ofte ſomtijds uyt den tegen-geſtelden en ſtrijdigen aart eeniger ſonden, in haare uytvoeringe tegen malkanderen, gelijk den over-daad, eerſucht, en welluſt, dikmaal ſtrijden tegen de gierigheid; ofte ſy ontſtaan uyt vreeſe, ofte eenige andere natuurelijke ofte borgerlijke oorſaken, en inſichten. Maar den ſtrijd in de Weder-geborenen ontſtaat uyt de gave der Heyligmaakinge, zaligmaakend geloove, en liefde tot God en de deugd. Ten tweeden, ſy verſchillen in de uytwerkingen en gevolgen, want den eerſten ſtrijd bedwingd wel den bedorven aart eenigſins, maar ſy neemdſe niet wech, noch verbeterdſe niet, want de ſonde blijfd in haar heerſchende, 't welk geen plaats heeft in de Weder-geborenen *Rom.* 6. En daarom worden de On-weder-geborenen meeſt altoos overwonnen in den gemelden ſtrijd van het quade, en dikmaal ſondigende tegen haar gemoed, worden allenskens meer en meer verhard, en erger. Maar de Weder-geborenen overwinnen gemeenelijk; en hoe-welſe ſomtijds overwonnen worden, ſoo wordenſe nochtans, haaren val gewaar wordende, met meerder nederigheid en ſterker voornemen tegen de ſonde ingenomen, en met grooter berouw, nederigheid, en ſorgvuldigheid aangedaan. Ten derden, ſy verſchillen ook in de voorwerpſelen, want den eerſten ſtrijd gaat over groote, ſware en ſeer grove ſonde, tegen alle geſonde reden en billijkheid ſtrijdende: maar den tweeden ſtrijd gaat tegen alle ſonden in Gods Woord verboden, ook ſelfs de minſte, en eerſte beweginge tot de ſelve.

Dus verre hebben wy de eygen Schriften van andere treffelijke Gods-geleerden aangetogen; welke vergeleken zijnde, met het geene van ons is geſchreven in ons Natuur-tooneel en Nader deductie; ſoo laten wy den beſcheyden Leeſer oordeelen, of ons gevoelen niet in alles met het gevoelen der gemelde Gods-geleerden accordeerd, ja offe niet al verder ſich daar omtrent verklaard hebben, dan van ons geſchied is.

BY-VOEGSEL

Raakende de onderlinge verdraagſaamheid, en de Fondamenteele Artijkelen des Geloofs.

Oordeel des vermaarden *D. Willem Teeling* over de Fondamenteele Artijkelen des Geloofs; En van het Diſputeeren ontrent de ſaaken des Geloofs; en dulden der dwalenden.

VOlgens de extracten / gemaakt uyt de Schriften van den gemelden Teeling, door D. Franciſcus Ridderus in ſijn boek genaamd den Menſche Gods, *pag.* 125. ſtaat aldus op de negende regel aanvankelijk

Merkt nader, om de Artijkelen die Fondamenteel zijn wel te verſtaan, deſe dingen: eerſt, de conditien die tot ſoodanige Artijkelen vereyſcht zijn, dat yemand die niet konnende aannemen, niet ſoude konnen zalig worden, zijn deſe: dat de ſelvige klaar en duydelijk in de Schriftuure moeten ſtaan, anderſins, als het duyſter ſtaat, valt licht dwalinge in de dierbare Kinderen Gods. En een weynig daar na: *pag.* 126. *Linea* 12. Alle klare ſaaken in de Schriftuure zijn niet noodig te gelooven tot zaligheid, als dat *Aaron* dry Jaren ouder was dan *Moſes Exod.* 7. 7. dat *Paulus* een Reys-mantel gehad heeft 2 *Tim.* 4. 13. Evenwel geen Artijkel is noodſaakelijk, of moet klaar in Gods Woord ſtaan. Want die moet niet alleen van Mannen in 't geloove, maar ook van die ſwak zyn worden geloofd. 1 *Cor.* 1. 25.... 't Geloove der gemeene Chriſtenen moet niet ſteunen op diepſinnige reden-kavelingen der geleerden. Dewijle wy ten deele kennen, ſoo zijnder die deel hebben in de Weder-geboorte, en nochtans in dwalingen konnen ſteeken, ontrent duyſtere plaatſen. Deſe moeten als jonge Kinderen met Melk gevoed zijn in de eerſte beginſelen 1 *Cor.* 3: 1. 2. *Heb.* 5. 12. Anderſins konnen de eenvoudige geen verſekerdheid des geloofs hebben op Gods Woord, die haar moeten vaſt ſetten op klare plaatſen, tegen al het reden-kavelen der Dwaal-geeſten.

De tweede conditie der fondamenteele Artijkelen is / dat belofte van het eeuwig leven, en dreygementen van de eeuwige dood daar moet aan-hangen. *pag.* 126.

Ten derden / ſtaat aan te merken / welke die Leerpointen zijn / ſonder welke niemand een Kind Gods kan zijn: door welke God werkt bekeeringe en geloove in Chriſtum: 't geen abſoluyt noodig is om die dingen in ons te werken / daar leven aan-hangd / ofte dood gedreygd word alsſe in ons niet zijn / dat zijn noodige leeringen. Dit was 't sommier van Chriſti Predicatie *Marc.* 1. 15. betert u en gelooft. Ook van de Apoſtelen *Act.* 20, 21. bekeeringe tot geloove in Chriſtum. Hier toe zijn deſe noodige, der welke ſommige de natuure noch leerd / als men daar wel acht op geeft; als / dat der een God is, die alles geſchapen heeft en regeerd. Ten tweeden / dat dien God geëerd en gediend wil zijn van ons. Ten derden / dat God naauwe acht ſlaat op onſe werken. Ten vierden / dat die vergeldinge ten vollen in dit leven niet geſchied, want 't gaat den beſten hier ſomtijds alder-qualijkſt. Ten vijfden / dat men God moet bidden om alle goede dingen, en hulpe. Deſe dingen hebben de Heydenen geweten / en ſonder de ſelve is geen beweeg-reden tot bekeeringe; want die deſe dingen niet gelooft / ſal om Gods wil ſijne overtredinge niet wech-werpen *Ezech.* 18. 31. nochte hem ſelven verſaaken *Matth.* 16. 24. Die tot God komt, moet gelooven dat hy is, en een Belooner der geene die hem ſoeken *Heb.* 11. 6.

De Schriftuure geeft daar by noch deſe noodige Artijkelen. Eerſt / dat den menſche ſoo bevlekt is door de ſonde / dat God hem konde dooden in de Helle. Ten tweeden / dat by ons geen verſtand of macht is / om de ſondelijkheid af te leggen, de verdoemeniſſe te ontgaan / en het eeuwige leven te bekomen. Ten derden / dat God ſijn eygen Sone, zijnde en blijvende waarachtig God, heeft Menſche laten worden, om ſijn volk zalig te maaken, &c; Ten vierden / dat de Heere Jeſus Chriſtus / is overgeleverd om onſe ſonden, en op-gewekt tot onſe rechtveerdigheid. *Rom.* 4. 25, &c. Ten vijfden / dat men / om door hem zalig te worden / dit alles moet voor waarheid aannemen, en daarom in hem de zaligheid ſoeken: alle vertrouwen tot zaligheid in hem alleen ſtellen / dat is / in hem gelooven *Joh.* 3. v. 16. ſoo word men zalig / want de zaligheid is in geenen anderen. *Act.* 4. v. 12.

Daar na *pag.* 131. dit is 't dat men weten moet: ſonder deſe Artijkelen is geen zaligheid, en met deſe alleen kan een eenvoudige behouden worden, indien daar geen wrevel van dwalinge by is: ſoo was een Moſtaart-zaatje des Geloofs in de eerſte Chriſtenen vermengd met mis-verſtand van de Wet van *Moſes Act.* 15. 5. Die uyt de Pharizeen *Act.* 21. 20. die veele duyſenden Joden; ſoo was *Rahab*, *Heb.* 11. 31. De *Kamerling Act.* 8. *Cornelius Act.* 10. De Stok-waarder *Act.* 16. *pag.* 132. curieusheid en te diep onderſoeken in ſware Leer-poincten, moet vermijd zijn; als gemeene lieden tot het *Hoe* en *Waarom* komen, ſoo ontſtaander dwalingen: men moet ook ſoo naauw alle omſtandigheden den Volke niet ſoeken te verklaren.

In ſomma / alles na geſien zijnde / ſoo is het gevoelen deſes Eerw. Mans / dat een eenvoudig Chriſten, als hy maar gewillig is om verder in kenniſſe toe te nemen / en na de ſelve kenniſſe oprechtelijk te wandelen / met kenniſſe van weynige ſaaken / abſoluyt noodig / kan zalig worden. En hier in zijn genoegſaam de Gereformeerde Leeraren eens / gelijk uyt het geene dies-aangaande verder van ons is aangewesen / mach af-genomen worden. Sulks dat ſich niemand behoefd daar aan te ſtooten / dat wy onder de Adwijſen hier over / ook het oordeel D. Jacobi Acontii hebben by-gebracht / hoe-wel hy by eenige van weynige authoriteyt geacht word. Want dat hy in allen / allen niet heeft konnen behagen: maar van d' een gepreſen / en van de ander miſpreſen word / gelijk D. Triglandius in ſijn Kerkelijke Hiſtorie tegen Uyttenboogaard verhaald / dat heeft hy lichtelijk met alle andere Schrijvers gemeen. Ten tweeden / men moet geen acht ſoo ſeer nemen op den Autheur / ofte Perſoon die yets ſegd / als wel op de ſaaken en redenen die hy voor-brengd. Ten derden / wy hebben ook ſijn oordeel nevens andere by-gebracht / om dat ſijn boek van veelen geleeſen word / en dat hy een van de eerſte geweeſt is / die occaſie gegeven heeft / om op het onderſchepd tuſſchen de Fondamenteele ofte noodige Artijkelen des Geloofs ter zaligheid / en de geene die ſoo noodig niet zijn / wat nader acht te nemen.

By deſe occaſie ſal ik aanwijſen / wat D. Willem Teeling geſchreven heeft / van het diſputeeren ontrend de ſaaken en verſchillen des Geloofs. Daar van kond gy na-ſien het ſelve te vooren aangetogen boek

pag. 388. 389 Chriſtus leerde niet / wanneer de Apoſtelen die Leerpoincten noch niet dragen konden *Joh.* 16. v. 22. Paulus voedde met Melk de jonge Kinderen in Chriſto 1 *Cor.* 3. 12. En onervarene *Heb.* 5. 13. Verdragende de mis-verſtanden voor een tijd / tot dat God het anders openbaarde *Phil.* 3. 15. Daar zijn gewichtige dingen / als Oordeel, Barmhertigheid en Geloove, daar wy met allen yver voor ſtrijden moeten / maar de Hoofd-Artijkelen onder ons aangenomen zijnde / en daar in eens zijnde / moet men in mindere verſchillen malkanderen verdragen. En / weynig daar na: de Chriſtelijke Religie is ſoo ſeer niet gelegen in diſputeren als practiſeren: daar zijn in de Schriftuure genoeg klare dingen: die meeſt diſputeren ſtichten de Gemeente minſt; een eenvoudige Catechiſatie onderwijſt beſt het gemeene Volk / en koeſterd haar als een voedſter 1 *Theſſ.* 2. 7. diſpuyten, misbruykt, baren Atheiſterye, ſie daar van breeder *pag.* 389.

Voeg hier by 't geene hy ſchrijfd van de duldingen der dwalingen en dwalenden in de Gemeynte Gods. *pag.* 507. en volgende. En *pag.* 13. ſteld hy onder andere deſe conditie / onder welke dat men ſal dulden ſelfs Predikanten / welke in gevoelen van andere Predicanten en van de Gemeenten verſchillen. Datſe de verſchillende gevoelens / ofte geheel by ſich houden, Ofte / indien geen geheel ſtil-ſwijgen bekomen kan worden / ſoo moeten de Predikanten die geduld worden / deſe beſcheydentheid gebruyken.

Eerſt / haar verſchillende gevoelens niet op geſochte occaſien met importuniteyt aanſtellen, maar alleen op gegeven occaſie van den Text.

Ten tweeden / geen vinnige hevigheid gebruyken noch bitterheid tegen haare weder-partye / noch hatelijke conſequentien en laſteringen: maar gebruyken alle ſachtmoedigheid en vriendelijkheid, biddende dat men de reden weder-zyds in een goede conſcientie overwege. Latende de kracht der waarheid aan het werk des H. Geeſts bevolen / om die te openbaren *Phil.* 3. 15. vertrouwende op de kracht der waarheid.

Ten derden / de Gemeynte voorſichtelijk inſcherpen / dat 'er verſchil in gevoelen kan zyn / ſonder verſchil in affectie; dat men wandelen moet na dien regel daar men toegekomen is. *Phil.* 3. 16. Gods Gemeente heeft tweederley vrede, des gevoelens, en der ordre. Een vreedſaam Man moet veel verdragen om de vrede der ordre te behouden / gelijk in alle vergaderingen voor-vald.

Hier uyt kan den E. Leſer klaarlijk af-nemen; dat ſommige hedensdaags / hoe-wel ſich uytgevende voor diſcipelen / ofte immers ſeer groote hoog-achters van den voornoemden D. Willem Teeling, nochtans ſeer veel van hem verſchillen / in alle Chriſtelijke beſcheydentheid / vreedſaamheid / en ſachtſinnige matigheid / ontrent de geene die na haar oordeel ſchijnen te dwalen. Als die met ſoodanigen hevigheid / en onbeſcheyden eygenſinnigheid (onder den dek-mantel van den yver voor de waarheid) gedreven worden / en haar ſelven daar in toe-geven / datſe liever alles ſouden willen ſelfs opentlijk laſteren / en onvermoeyelijk tegengaan / dat haar niet aan ſtaat / dan de onderlinge verdraagſaamheid, en vreedſame beſcheydentheid oeffenen / in het dulden der geene welke van haar verſchillen. Daar nochtans de Mannen Gods / Propheten / en Apoſtelen / ſoo veele ſwakheden in haare Gemeynten hebben gedragen / en voor ons een ander exempel in haar eygen doen gegeven hebben. En wat aangaat den verkeerden ſchijn / onder welke deſe lieden haare ongematigde ontedelijke driften bedekken / namentlijk / datſe het doen ter eeren Gods / om de waarheid voor te ſtaan / ergerniſſen en dwalingen tegen te gaan / en ſoo voorts. Daar op antwoord den voorgemelden D. Teeling *pag.* 511. alle gevreeſde ongemakken, moeten de duldinge niet ſteuyten, anderſins ſoude dat aannemen. *Rom.* 14. 1. en dragen van de onſterke *Rom.* 15. 1. noyt plaatſe hebben. Want altijd kan men voor-geven bepalinge van onſe vryheid, ſtijvinge in dwalingen en ergerniſſen: maar misbruyk moet een goed gebruyk niet ophouden. En recht te voren op de ſelve Pagie, men moet dan niet ſien wat men geerne hadde, maar wat men bekomen kan; wachtende tot dat God de dwalenden beter ſinnen geve, ofte nader ontdekke.

Voeg hier nu by / 't geene wy te voren uyt D. Johannes Hoornbeek hebben aangewesen; namentlijk / dat de geene die een ander van dwalinge beſchuldigd / behoord te denken; dat het ſoo wel kan zijn dat hy ongelijk heeft / als dat hy gelijk heeft: dat is / dat het ſoo licht kan gebeuren dat hy ſelfs dwaald, als den geenen die hy van dwalinge beſchuldigd, ofte verdacht maakt. Maar de onbeſcheydene hevigheid der geene / die het alles willen hebben na haar eygen ſin / ontſtaat uyt een groote laatdunkigheid / ofte hoogmoedige inbeeldinge haares herten / als of ſy niet ſoo wel als andere wiſſen konden / en of het geene ſy ſpreeken / meer voor een onfeylbare waarheid behoorde opgenomen te worden / dan het geene van een ander voor-geſteld word. Behalven dat dan onder die eygen-ſinnigheid / en laatdunkentheid / ſich noch andere quade paſſien van nijd, haat en anderſins / komen te vermengen. 't Welk niet is een teyken van de waare wijsheid die van boven is, want die is vreedſaam, beſcheyden, geſeggelijk, vol van barmhertigheid en van goede vruchten, niet *partijdelijk* oordeelende, en ongeveynſd. En de vrucht der gerechtigheid word in vrede gezaayd, voor de geene die vrede maaken. Sie *Jac.* 3. van het 13. vers tot het eynde des Capittels. Dit heeft ons D. Hoornbeek aangewesen in ſijn Vrede-ſchrift, te voren van ons aangehaald. Daar hy toond uyt wat oorſaaken gemeenelijk twiſten ontſtaan tuſſchen geleerde lieden. Namentlijk (na volgen ſijn eygen woorden) om dat ſommige meer gebied willen voeren over een ander, danſe een ander over haar ſelven toe-laten, ofte ontrent haar eygen Perſoonen oeffenen. Daar men nochtans niet meer behoord te benijden dat een ander van ons in gevoelen verſchild, dan dat wy verſchillen van een ander. Want aangeſien dat men dagelijks bevind, dat een ander beter van oordeel en gevoelen is in eenige ſaake, dan wy, moet men gelooven, dat ſulks wel meer-malen kan geſchieden, en lichtelijk wel in die ſaak, waar over men ſeer ſcherpelijk komt te twiſten. Sie hier van D. Hoornbeekii *Irenicum, ſive de ſtudio pacis & concordiæ cap.* 4. Ik kan den E. Leſer wel verſekeren / dat in gevalle deſe beſcheydentheid hadde geoeffend geweeſt / dat men geen twee Jaren lang onnoodige twiſten ſoude uyt mijn Natuur-toneel opgeſocht hebben / en niet alleen te vergeefs / maar ook tegen reden / my verdacht / en de Gemeynte ontroerd gemaakt hebben. En om niet te ſchijnen yets tot myn eygen voordeel aan te trekken; wy laten alle beſcheydene Leeſers onpartijdelijk oordeelen / ſoo volgens mijne Nader Deductie, als dit tegenwoordig Vertoog / wat van de verſchillen tegens my op-genomen te achten zy. Sonder dat ik eenige klachte wil doen / (en veel min weder-vergeldinge) over Perſoonen / ofte Saaken / waar in ik achte my veelſins, en geen kleyn ongelijk aangedaan te zijn.

Oordeel des geleerden *D. Abrahamus Scultetus* aangaande de vereeniginge der Lutheranen met de Gereformeerden; en des Vermaarden *D. Iſaacus Caſaubonus*, van het kleyn getal der Fondamenteele Artijkelen des Geloofs, die ter zaligheid noodig zijn.

D. Abrahamus Scultetus, *in narratione Apologetica de curriculo vitæ ſuæ, edita Emdæ* 1625. *pag.* 45. Volgen nu ſijne woorden in het Duyts overgeſet.

Dewijle my deſe dingen te huys voor-vallen, ſoo be-

Digitized by Google

beraden wy onder-wijlen in den Kerken-raad van Heydelberg (namentlijk in het Jaar 1608) over een ſeer ſware ſaake; wat remedie daar ſoude konnen gevonden werden tegen de ganſch droevige twiſten der Euangeliſche Gods-geleerden. Sommige hebben geoordeeld ('t welk ook altoos myn gevoelen is geweeſt) dat het voor de Gemeynte nut ſoude weſen, indien de Gereformeerde voortaan ſich onthielden van alle verdedigingen, tegen-ſpraken, en van alderley ſoorten van twiſt-ſchriften. Want dat'er nu niet meer kan geſegd ofte geſchreven worden, dat niet al te voren geſegd en geſchreven is. Dat onſe Gemeenten hebben hare belydeniſſen, en verklaringen over de ſelve belydeniſſen, welke een menſch, die begerig is om de waarheid te onderſoekken, genoegſaam konnen onderrichten: dat het buyten en tegen alle exempel en gewoonte is der Propheten, Chriſti, en der Apoſtelen, ſoo vyandelijk, ſoo bitterlijk, en ſoo hevig te ſtryden over den Gods-dienſt: en dat door die twiſten de verſchillen niet vereenigd en wech-genomen, maar vermeerderd worden: dat'er veele zyn die deeſe diſputen aanvangen, aangeſet door eergierigheid, en hope van eenigen ydelen lof te verkrygen, maar weynig dieſe betrachten om de waarheid uyt te vinden: dat den duyvel poogd te wege te brengen, dat den geheelen Geeſt der Gods-geleerde, en meeſt alle de gaven, die de Goddelijke voorſienigheid deſe Eeuwe toe-gebracht heeft, met twiſten beſich gehouden worden: op dat de Broederen malkander met een Satyriſen en ſchimpenden ſtijl door ſtryken, en veronteeren; ſulks dat door ſoodanige Schriften, de goede van de plichten hares Ampts worden af-getrokken, en de quade verſterkt in haren doodelijken haat, dieſe tegen hare weder-partye voeden; en dat eyndelijk door het weder-zyds ſchelden, waar meede de boeken der ſtrydende vervuld zyn, veroorſaakt word een profaan lacchen, onder de Papiſten een gejuyg, en, onder een groot deel der toe-hoorders, een verachtinge van alle Gods-dienſt. Is derhalven by den vromen goetgevonden, deeſe bedenkingen, door een deftig bewegelijk Schrift, de gemoederen van alle de Proteſtanten voor te houden: 't welk toe te maken aan bevolen is den oprechtelijk Godzaligen en Godzaliglijk geleerden Mr. Bartholomeus Pitiscus Hof-prediker. Soo is'er dan een Schrift in het Hoogduyts uytgegeven, onder den tytel van *Traubertzige Warung, &c.* In het welke alle de Euangeliſche Gemeynten ſeer deftiglijk wierden vermaand, datſe, bedenkende de perijkelen, welke haar van de Pausgeſinde te vreeſen ſtaan, ſouden willen varen laten de verſchillen, en twiſten van den Perſoon Chriſti, en het Avondmaal des Heeren: en geſamentlijk trachten na de liefde Chriſti, en des Naaſten, met een volkomen haat tegen den Antichriſt. Dat de Euangeliſche Kerken, welke nu door de twiſten over eenige weynige Hoofd-ſtukken des Geloofs, van malkanderen verdeeld zyn, wel konnen weder-gebracht en herſteld worden, tot een vriendelijke eendracht der gemoederen: hoe-wel de gemelde verſchillen op haar geheel blyven ſtaan: aangeſien ook de Oude Vaders, hoe-welſe verſchillen over veele Uytleggingen der H. Schriften en ook in verſcheyden Vraag-ſtukken, de Gods-geleerdheid raakende, nochtans eendrachtig zyn in onderlinge liefde en bevorderinge van vrede.

En / wat aangaat de weynige Fondamenteele Artijkelen des Geloofs / voegd hy alle de voorgaande Extracten en beſcheyden / ook dit van den ſeer geleerden D. Iſaacus Caſaubonus in *Epiſtola ad Cardinalem Peronium nomine regis magnæ Brittanniæ Jacobi ſcripta*, den Koning oordeeld ganſch waarachtelijk geſchreven te zyn, in den uytleg der dingen die geheel noodig zyn, dat'er geen groot getal is van ſaaken, welke abſoluyt noodig zyn om zalig te worden. En daarom oordeeld ſijne Majeſteyt, dat'er geen korter weg is tot Eendracht, dan dat men 't geene noodig is af-ſondere van de dingen die ſoo noodig niet zyn; en dat men alle devoir doet om eens te worden in die dingen die noodig zyn, maar dat men in die dingen die ſoo noodig niet zyn, de Chriſtelijk vryheid plaatſe geve. En een weynig daar na: Indienmen dit onderſcheyd tuſſchen de abſoluyt noodige Artijkelen des Geloofs, en die ſoo noodig niet zyn, wel gebruykte om de hedenſdaagſche verſchillen in de Religie af te handelen; en het Goddelijk Recht van het recht door menſchen geſteld wel af-geſcheyden wierd, ſoo laat het ſich aanſien, dat'er tuſſchen de Godſalige en Moderate Mannen geen langen noch ſcherpen twiſt ſoude overig blyven, over die ſaaken welke abſoluyt noodſakerijk zyn. Want die dingen zyn weynig, gelijk wy te vooren geſegd hebben, en worden by na van alle en een yder, die Chriſtenen genaamd willen worden, voor goet gekeurd, en toegeſtemd. En dit onderſcheid tuſſchen de Fondamenteele Artijkelen des Geloofs, die abſoluyt noodig zyn om zalig te worden, en de Geloofſtukken die ſoo opwaard uyt niet noodig zyn, meend den Alder-doorluchtigſten Koning, van ſoodanigen grooten gewichte en waardigheid te weſen, om te verminderen de verſchillen, die hedenſdaags de Gemeente ſoo ſeer oeffenen en ontſtellen, dat hy oordeeld den ſchuldigen plicht te weſen van alle vreedlievende Chriſtenen, dit ſelve gemelde onderſcheyd op het alder-neerſtige uyt te leggen, aan een yder te leeren en aan te dringen. Dus verre D. Iſaacus Cauſaubonus.

En / wat aangat 't geene wy hebben in ons Natuurtoneel aangeweſen / aangaande de vereeniginge der Lutheranen met de Gereformeerde, uyt het Boek van den geleerden D. M. Amyraldus van die ſaak wydloopig beſchreven / en handelende in 't byſonder van alle de verſchillen tuſſchen ons en de Lutheranen / rakende de H. Sacramenten / Predeſtinatie / den Perſoon Chriſti / de Goddelijke voorſienigheid / &c. welke alle geoordeeld worden de eenigheid in de Fondamenten der Saligheid niet wech te nemen; ſtaat wel aan te merken / dat den gemelden D. Amiraldus daar in niet ſpreekt volgens ſijn eygen gevoelen alleen / maar volgens het gevoelen der Gereformeerde Kerken in Vrankrijk, als blijkt uyt de Approbatie der geene welke daar toe zijn geſteld geweeſt / aan het eynde des werks uytgedrukt.

Oordeel der Gereformeerde Gods-geleerden over deſe vraag: of de Mannen Gods, dat is, Propheten en Apoſtelen, altoos, en in alderley voorvallende ſaaken, gehad en gevolgd hebben een onfeylbare openbaringe en beſtieringe des H. Geeſts.

Deſe vraag ontſtaat uyt het geene wy by occaſie van het handelen van de inſtellinge des Sabbaths, geſchreven hebben in onſe Nader Verklaringe, ofte Deductie *pag.* 228. Dat de Apoſtelen geen macht noch authoriteyt gehad hebben, om eenige Goddelijke bevelen en nieuwe wetten de gemoederen der Chriſtenen op te leggen, ten zy datſe te vooren daar toe expreſſen laſt en bevel van den Heere ontfangen hadden. En dat 1 *Cor.* 7. den Apoſtel uytdrukkelijk onderſcheid maakt / tuſſchen het geene hy ſeyde na ſijn eygen goeddunken, na de gelegendheid van dien tyd / en het gene hy ſeyde uyt kracht van het bevel Chriſti. v. 6. Doch dit ſegge ik uyt toe-latinge, niet uyt bevel. v. 25. Aangaande nu de maagden heb ik geen bevel des Heeren: maar ik ſegge myn gevoelen. v. 12. Maar den anderen, ſegge ik, niet de Heere, &c. En daarom wilde den Apoſtel geen ſtrik ofte band leggen over de gemoederen der Chriſtenen / in ſaken daar in hy geen Gebod van den Heere ontfangen hadde. v. 35. Dit ſegge ik tot u eygen voordeel: niet op dat ik een ſtrik over u ſoude werpen. Doch in gevalle over deſe ſaak den Apoſtel hadde gekreegen een bevel des Heeren

Digitized by Google

van hem uytdrukkelijk gegeven/ als hy noch op de Aarde ſijne Diſcipelen onderwees: Ofte indien hy over die ſaak hadde gehad een innerlijke Goddelijke openbaringe, en beſtieringe des H. Geeſts/ welke in ſich ſelven ſoo veel is/ als een uytterlijk bevel/ ſoude hy niet uytdrukkelijk konnen ſeggen hebben; Ik hebbe geen bevel; dit ſegge ik, maar niet de Heere, &c.

Maar hier word tegen-geworpen 't geene ſtaat v. 40. Maar ſy is gelukkiger, indien ſy alſoo blijft, na myn gevoelen. En ik meyne ook den Geeſt Gods te hebben.

Antw. Den Apoſtel wil ſeggen/ dat/ hoe-wel hy ſijn eygen gevoelen ſeyde/ en geen eygen bevel/ ofte byſondere openbaringe Gods over die ſaake hadde/ dat hy nochtans in trouwe/ en oprechtigheid/ als een trouw Dienaar Gods/ ſoodanigen oordeel en raad gaf/ welke hy vertrouwde dat met den geopenbaarden wille Gods/ na de gelegendheid van die tyden en Perſoonen/ over een quam. Gelijk hy dat aanwijſd v. 25. Ik hebbe geen bevel des Heeren: maar ik ſegge myn gevoelen, als die barmhertigheid van den Heere verkregen hebbe getrouw te zyn. Soo legd het ook D. Piſcator uyt; *Sententiam meam communico, utique verbo Dei conſentaneam.* Ik deele u myn meeninge mede, welke met Gods woord accordeerd. En dit merken de Maagdeburgſche Centuriatores wel aan/ dat het een bewijs van de getrouwigheid des Apoſtels was; dat/ als hy yets ſeyde daar over hy geen by-ſondere laſt ofte openbaringe hadde/ hy het ſelve te kennen gaf/ en van de bevelen Gods onderſcheyde. Haar eygen woorden luyden als volgd. *Cent. 1. lib. 2. cap. 4. pag. 36. Ubi aliquid dicunt ex ſeipſis; & non ex verbo Dei, non pudet eos id fateri palam & ingenuè, ne laqueos conſcientiis ponant.* Petrus *Act.* 15. 10. *in concilio Apoſtolorum: nunc ergo quid tentatis Deum, ut imponatur jugum ſuper cervices Diſcipulorum, quod neque Patres noſtri, neque nos portare potuimus* 1 *Cor.* 7. 6. 12. 25. 35. 2. *Cor.* 11. v. 17. *Quod dico, non dico ſecundum Dominum, ſed velut per inſipientiam, in hoc argumento gloriationis.* Dat is/ als de Apoſtelen yets ſeggen uyt haar ſelven, en niet uyt het woord Gods, ſoo ſchaamd het haar niet dat opentlijk en oprechtelijk te bekennen, om geen ſtrikken over de Conſcientien te brengen. *Petrus* ſegd in de Synode ofte Vergaderinge der Apoſtelen *Act.* 15. 10. Nu dan, wat verſoekt gy God, om een Jok op den hals der Diſcipelen te leggen; 't welk onſe Vaders noch wy niet hebben konnen dragen? 1 *Cor.* 7. 6. 25. 35. Ik hebbe geen bevel des Heere; maar ik ſegge myn gevoelen, en ſoo voorts. 2 *Cor.* 11. 17. Dat ik ſpreeke, dat ſpreeke ik niet na den Heere, maar als in onwysheid, in deſen vaſte grond der roeminge.

Maar/ ſeggen andere/ als den Apoſtel ſchrijfd dat hy geen bevel des Heeren hadde/ dat moet niet abſolupt verſtaan worden/ maar alleen ten dien aanſien/ dat de Heere Chriſtus/ op aarden zynde/ daar van geen expres bevel heeft gegeven. Ik antwoorde/ dat den Apoſtel niet een woord daar van in den Text vermeld/ of de Heere Chriſtus/ op Aarden zijnde, ofte daar na, eenig bevel hadde gegeven/ maar hy ſegd opwaart uyt/ dat hy geen bevel des Heeren hadde. Ten tweeden/ hy ſteld die woorden Ik hebbe geen bevel des Heeren, niet tegen het geene Chriſtus op Aarden geleerd heeft/ ofte niet geſegd heeft/ maar tegen ſijn eygen gevoelen. v. 25. want den Text luyd aldus/ 1. *Cor.* 7. 25. Aangaande nu de Maagden, heb ik geen bevel des Heeren: maar ik ſegge mijn gevoelen. Ten derden/ indien den Apoſtel/ tot het geene hy hier ſchrijfd/ door den geeſt Gods een expreſſe laſt/ ingeven/ ofte openbaringe gehad heeft/ hoe konde hy dan ſeggen v. 12. Maar den anderen ſeg ik, niet de Heere? Is niet den H. Geeſt/ den Geeſt Chriſti? En het geene den Heere ſegd en aanmaand te ſchryven door den H. Geeſt/ is dat geen bevel des Heeren? Of konde daar van in waarheid den Apoſtel ſchryven/ dat ſegge ik, niet de Heere? Moet dan noodſaakelijk volgen/ dat hy geen laſt daar toe van God gehad heeft/ maar ſijn eygen gevoelen geſchreven heeft/ gelijk hy uytdrukkelijk bekend v. 25.

1 *Sam.* 16. 6. word verhaald dat Samuel, geſonden zijnde om David tot Koning te ſalven/ ſoo haaſt hy Eliab ſag/ ſeyde/ ſekerlijk is deſe voor den Heere, ſijn geſalfde. Doch hy word daar na van God beter onderricht v. 7. Doch de Heere ſeyde tot Samuel, ſie ſijn geſtalte niet aan, noch de hoogte ſijner ſtature, want ik hebbe hem verworpen: want 't is niet gelijk den menſche ſiet, want den menſche ſiet aan dat voor oogen is, maar de Heere ſiet het herte aan. En hoewel onſe Overſetters v. 6. geſet hebben hy dachte, (namentlijk Samuel) ſekerlijk is deſe voor den Heere, ſijn geſalfde. Soo ſeggenſe nochtans in haare aanteykeninge aan den kant/ dat 'er in het Hebreeuws ſtaat/ hy ſeyde, namentlyk/ in ſijn herte, maar niet door ingevinge Gods. Soo datſe uytdrukkelyk getuygen/ dat Samuel daar ſprak na ſijn eygen gevoelen/ maar niet door den Geeſt Gods; doch dat hy in ſijn meeninge bedrogen was/ en miſte/ want ſeggenſe/ *Samuel* aanſiende *Eliabs* ſchoonheid en grootte, heeft gemeynd dat dit den rechten man was, dien de Heere verkooren hadde.

2 *Sam.* 7. 3. leeſen wy dat den Prophete David van voornemen zijnde den Heere een Tempel te bouwen/ daar op den raad en oordeel des Propheten Nathans gevraagd heeft/ welke hem antwoorde/ v. 3. Gaa henen, doe al wat in u herte is: want de Heere is met u. En nochtans word hy daar na beter van God onderricht/ en belaſt ſijnen raad te herroepen/ en David aan te ſeggen/ dat hy God geen Tempel moeſt bouwen/ als te ſien is v. 4. 5. en volgende. Daar uyt dan blijkt/ dat/ hoe-wel ſy beyde/ namentlijk David en Nathan, Propheten waaren/ ſy nochtans in deſe ſaake oordeelden en ſpraaken volgens haar eygen gevoelen/ ſtrijdig tegen den wille Gods/ welke haar daar na geopenbaard is. Over deſen Text ſchrijfd onder anderen D. P. Martyr aldus. *Mirum eſt Nathanem inconſulto Domino, ita temere voluiſſe pronuntiare: ut ne hoc quidem addiderit, quantum ego adhuc video, aut ſcio.* Et paulo poſt, Samuel, *quamvis eſſet Propheta ſummus, tamen cum veniſſet ad Iſai, & videret Eliabum, maximum natu ex ejus Filiis, pulchrum & procerum juvenem, putavit ſtatim illum eſſe, quem Deus vellet ungi Regem. Hic eſt, inquit, Chriſtus Domini. Itaque ſummi Prophetæ falli poſſunt, cum niti velint humana ratione.* Et ad finem parag. *hujus temeritatis Nathan poſtea dedit pœnas, coactus enim eſt ad palinodiam. Hic videmus duos inſignes Prophetas errare ac decipi. Id nobis magno ſolatio eſt, ſi nos quoque interdum decipiamur. Quod ſi ad fontem ipſum erroris noſtri volimus recurrere, non alium inveniemus quam illum, unde fluxit error Davidis & Nathanis.* Dat is/ het is wonder dat *Nathan* ſonder den Heere gevraagd te hebben, ſoo lichtveerdelijk heeft willen uyt-ſpraake doen: ſoo dat hy daar niet eens by voegde, ſoo veel als ik als noch ſie, ofte wete. Hoe-wel *Samuel* een ſeer groot Propheet was, als hy nochtans tot *Iſai* quam, en ſijn oudſten Sone *Eliab* ſag, een ſchoon en lang Jongeling, ſoo heeft hy daadelijk gemeend, dat hy dien was, welken God wilde tot Koning geſalfd hebben. Deſe is (ſegd hy) de geſalfde des Heeren. Deshalven de grootſte Propheten konnen dwalen, alsſe ſteunen willen op menſchelijke reden. Over deſe lichtveerdigheid is *Nathan* daar na geſtraft, want hy heeft ſijn uyt-ſpraake en raad moeten herroepen. Hier ſien wy, dat twee treffelijke Propheten dwalen en bedrogen worden. Dit is ons tot een grooten trooſt, indien wy ſomtijds bedrogen worden. En indien men tot den oorſpronk van onſe dwalinge wil komen, wy ſullen geen ander vinden als die ſelve, daar den miſſlag van *David* en *Nathan* uyt geſproten is.

God dan openbaarde de Propheten niet alle dingen/ noch ſy hadden den Geeſt der Goddelijke beſtieringe niet altoos/ maar alleenelijk op ſommige ty-

den

den / en over eenige ſaaken. 't Welk de Propheten uytdrukkelijk bekennen / alsſe ons aanwyſen / op wat byſonderen tijd en plaats / ja op wat Jaar / maand / en dag / en over wat ſaaken / dat den Geeſt Gods over haar gekomen is / als by exempel *Ezech.* 1. 1. In het dertigſte Jaar, in de vierde maand, op den vijfden der maand, &c. geſchiedde het woord des Heeren, uytdrukkelijk tot Ezechiel, &c. En de Hand des Heeren was daar op hem. Dat is (ſeggen onſe Overſetters en Uytleggers aan den kant) De kracht om te Propheteren wierd hem van God gegeven. En wyſen ons tot *2 Reg.* 3. 15. Nu dan breng my eenen Speelman; en het geſchiede als den Speelman op de ſnaren ſpeelde, dat de Hand des Heeren op hem quam. En daar op gevenſe aan de kant deſen uytleg. Verſtaat door deſe Hand, de kracht van Propheteren, om de Koningen raad te geven, en te voorſeggen wat 'er geſchieden ſoude. Sulke krachten hadden de Propheten niet t' aller tijd, maar als 't den Heere beliefde die hen te verleenen. En wyſen den Leeſer tot *cap.* 4. 27. De Heere heeft het voor my verborgen, en my niet kond gedaan. Item / *Ezech.* 1. op v. 3. Hoewelſe met vaſten / ſingen / bidden / en leeſen der H. Schrift / ſich bereyden moeſten om die te ontfangen. *Dan.* 2. v. 17, 18.

Act. 21. 4. 13. 14. word ons verhaald dat 'er eenige Propheten door den Geeſt ſeyden tot *Paulus*, dat hy niet ſoude op gaan na Jeruſalem. Namentlijk / om de ſware vervolgingen / en perijkelen / dieſe door den Geeſt voor-ſagen en voor-ſeyden. En nochtans leeſen wy v. 13. 14. dat den Apoſtel / door den Geeſt gedreven zijnde, deſen haaren raad verwerpt / en reſolveerd ja na Jeruſalem te gaan: waar op de Geloovigen / welke hem dat te vooren op de gemelde Prophetie hadden ontraden / haar eyndelijk te vreden hielden / ſeggende / de wille des Heeren geſchiede. Op deſen Text / namentlijk v. 4. De welke tot Paulum ſeyden door den Geeſt, dat hy niet ſoude opgaan na Jeruſalem, ſchrijfd Joh. Calvinus aldus. Namentlijk, met toe-ſtemminge van haare reden, ſoo dat *Paulus* wiſte datſe ſpraaken door den Prophetiſchen Geeſt. Het was voorwaar geen lichte verſoekinge, dat hy de aangenomen reyſe niet ſoude volbrengen, welke hem den H. Geeſt af-rade. En een ſeer ſchoon voorwendſel om kruys te ontgaan, indien by hem gegolden had de aanmerkinge van ſijn eygen behoud, door de Hand Gods te rugge getrokken te worden. Nochtans heeft hy niet na-gelaten voort te gaan tot het geen waar toe hy wiſte dat hy van God geroepen was. Hier nochtans ontſtaat een vrage. Hoe dat de Broeders ontraden *door den Geeſt*, 't welk nochtans *Paulus* betuygd dat hy dede door de verborgen aandrijvinge des Geeſts? Is den Geeſt ſijn ſelven contrary? Dat hy *Paulum* nu ontſlaat, dien hy van binnen verbonden hield? Ik antwoorde dat 'er verſcheyden gaven des Geeſts zyn: ſoo dat het geen wonder is, dat de geene die de gave van Prophetie hebben, ſomtijds gebrek van oordeel en ſterkte hebben. De Heere heeft die broeders, waar van *Lucas* gewaagd, geopenbaard wat 'er geſchieden ſoude: maar ondertuſſchen wat nut en oorbaar is, en wat de beroepinge *Pauli* vereyſchte, wetenſe niet, om dat de mate der gave ſoo verre niet ſtrekte. Dus verre D. Calvinus. Sulks dat hy bekend / dat deſe Broederen / hoewelſe door den Geeſt wel de toe-komende ſwarigheden voor-ſagen / nochtans qualijk hebben gedaan: datſe Paulo de reyſe af-raadden / alſooſe niet wiſten wat ſijn beroep vereyſchte / en wat dienſtig was; ſoo datſe daar in na haar eygen meeninge / en qualijk / hebben geoordeeld.

Daarom ſteld den Apoſtel tot eenen gemeenen regel *1 Cor.* 14. 32. De geeſten der Propheten zijn de Propheten onder-worpen. Waar op onſe Uytleggers aan den kant aldus ſchrijven. De geeſten der Propheten; dat is, de leeringen, die de Propheten door de gave en ingevinge des H. Geeſts voor ſtellen. Zijn de Propheten onder-worpen, dat is, ſtaan onder het oordeel van de andere Propheten dieſe hooren: welk oordeel ſy ook geern haar onder-werpen. Want hoe-wel deſe Propheteringe van den H. Geeſt, die niet dwalen kan, wierd ingegeven, ſoo wierd nochtans niet altijds aan eenen alles geopenbaard, en het geene aan eenen wierd geopenbaard, dat ſelve wierd dikmaals aan andere meer mede geopenbaerd. Daar ſoude ook van eenige Propheten yet van het haare daar by vermengd konnen worden. Soo moet dan geproefd en geoordeeld worden van de andere, of de propheteringe ook geſchied door ingevinge des H. Geeſts, en na de mate des Geloofs. En wyſen den Leſer op *Eſa.* 8. 20. *Rom.* 12. 7.

Hier uyt blijkt dan volkomentlijk dat / volgens de uytgedrukte exempelen in de H. Schriften / en het eendrachtig gevoelen der Gereformeerde Gods-geleerden / de Propheten en Mannen Gods / niet altoos / noch in alle dingen / geleyd wierden door de onfeylbare leydinge des H. Geeſts / maar ook in ſommige ſaaken geſprooken hebben na haar eygen gevoelen. En gelijkſe ſomtijds na haar eygen oordeel hebben geſprooken / ſoo hebbenſe wel ſomtijds na haar eygen ſwakheid yets gedaan. Want Paulus heeft Petrus beſtraft en in het aangeſichte tegen-geſtaan. *Gal.* 2. 11. om dat hy / te voren onder de Heydenen de Chriſtelijke vryheid gebruykt hebbende / 't ſelve om eeniger Joden wille naliet; en alſoo de Heydenen door ſijn exempel tot het Jodendom bracht. Dus leeſt men dat den eenen Propheet den anderen Propheet jammerlijk verleyd en bedrogen heeft *1 Reg.* 13. Bileam poogde den geeſt der propheteye te misbruyken / indien het hem God toegelaten hadde. En Chriſtus rekend onder de werkers der ongerechtigheid, ook die geene / welke roemden datſe in ſijnen naam hadden geprophetëerd, Duyvelen uytgeworpen, en veele krachten gedaan hadden. *Matth.* 7. 22. 23.

Uyt het geene dus kortelijk is vertoond / beſluyten wy dan / dat ſonder, ja tegen reden, in ons miſduyd word / dat wy hebben geſchreven / dat de Apoſtelen geen macht gehad hebben / op haar eygen Authoriteyt / ſonder laſt van den Heere ontfangen te hebben / eenige Goddelijke Bevelen / en nieuwe Wetten de gemoederen der Chriſtenen op te leggen. Het welk wy niet alleen hebben geſchreven / maar ook beweſen met onweder-leggelijke getuygeniſſen Chriſti / en der H. Apoſtelen ſelve / gelijk den Eerw. Leeſer kan naſien in onſe Deductie *pag.* 228. Op welke bewijſen wy noyt eenige antwoorde tot noch toe geſien hebben: maar men ſoekt deſe waarheid verdacht te maken / door eenige quade gevolgen; als dat daar door verſwakt en geloochend word de onfeylbare beſtieringe / en ingevinge des H. Geeſts in de Apoſtelen / en dat haar niet meer ſoude toegeſchreven worden / dan een gemeen Leeraar. Doch ik loochene dat een van die twee ſaaken eenigſins uyt mijne gemelde ſtellinge volgd; 't welk ook van niemand oyt is beweſen / of beweſen ſal worden. Kan van een gemeen Leeraar geſegd worden / dat hy ordinaarlijk in ſijn Leeren en Schrijven beſtierd word door het ingeven des Goddelijken Geeſts / hoewel juyſt niet abſoluyt in alles / geene ſaaken uytgeſonderd? Konnen de gemeene Leeraars ſeggen / datſe verkondigd hebben / 't geene ſy van Chriſto gehoord, geſien, en getaſt hebben. *1 Joh.* 1. 1. En / met den Apoſtel Paulus, dat hy den Heere geſien heeft, en van hem in eygen perſoon ſijnen laſt en beroepinge heeft ontfangen / om het Euangelium te verkondigen onder de Heydenenen. *Act.* 9. v. 3. 17. en *cap.* 23. 11. *1 Cor.* 9. 1. En dat hy daar en boven in de Leere der Zaligheid beveſtigd was door de andere Apoſtelen / en Diſcipelen / welke met den Heere hadden omgegaan / en uyt ſijn eygen mond het Euangelium en de verborgentheden des ſelfs ontfangen hadden; gelijk afgenomen word uyt *Hebr.* 2. 3, 4. De welke (namentlijk groote Zaligheid) begonnen zijnde verkondigd te worden door

Digitized by Google

den Heere aan ons beveſtigd is geworden, van de geene die hem gehoord hebben. Waar by noch volgd een ander voordeel en uytnemendheid der Apoſtelen v. 4. God boven dien mede-getuygende door teekenen en wonderen, en menigerley krachten, en bedeelingen des H. Geeſts na ſijnen wille. Welke dingen alle van de gemeene Leeraren niet waarachtig zyn. Maar hier word noch tegen geſegd / indien de Apoſtelen geen nieuwe Wetten hebben de conſcientie der Chriſtenen mogen opleggen / ſonder bevel daar toe van den Heere ontfangen te hebben; ſoo ſal men de Schriften der Apoſtelen aan andere deelen der H. Schriften moeten examineren?

Ik antwoorde / dat ſulks eygentlijk daar uyt niet volgd / want de Apoſtelen hebben noyt beſtaan / op haar eygen authoriteyt / de gemeente eenige nieuwe Wetten op te leggen; maar ſy hebben in tegendeel in haare eygen Schriften verklaard / datſe de geloovigen geenen anderen laſt noch leere hebben voor-gedragen / danſe van den Heere ontfangen hadden. Sie 1 *Cor.* 11. en *cap.* 14. 37. &c. Ten tweeden / het is waar dat men alle de Schriften der H. Apoſtelen / Propheten / en H. Boeken / vergelijken moet / en over een brengen met malkanderen / om den rechten ſin te verſtaan / de waarheid te beter uyt te vinden / en alles met malkanderen wel te doen accorderen. Gelijk dit het eenparig gevoelen is aller Gereformeerde Leeraren en rechtſinnige Uytleggers der H. Schriften; en D. Rivetus ons aanwijſd in ſijn *Iſagoge ad S. Scripturam*. Chriſtus ſelve vermaand de Joden; datſe / om de waarheid ſijner leere te vernemen / de H. Schriften des O. Teſtaments moeſten onderſoeken, alſoo die van hem getuygden *Joh.* 5. En den Apoſtel / ſchrijvende aan de Corintheren / ſegd 1 *Cor.* 10. 15. Als tot verſtandige ſpreeke ik: oordeelt gy het geene ik ſegge. En die van Bereen worden ook by die van Theſſalonica geprezen / om datſe Paulum en Silam gehoord hebbende / dagelijks de Schriften onderſochten, om te vernemen of die dingen alſoo waaren, dat is / of haare leere over een quam met de Schriften des O. Teſtaments. Sie *Act.* 17. v. 10. 11. 1 *Joh.* 4. 1. Gelooft niet eenen yegelijken Geeſt, maar beproeft de Geeſten of ſy uyt God zijn: want veele valſche Propheten zijn uytgegaan in de Wereld. 1 *Theſſ.* 5. 21. Beproeft alle dingen: behoud het goede. Segd den Apoſtel ſelver niet / dat den Geeſt, dat is / de leere der Propheten / de Propheten moet onderworpen zijn. 1 *Cor.* 14. Gelijk te vooren breeder uyt de aanteykeninge van onſe Overſetters is aangeweſen: om dit alles beter te verſtaan / ſal ik kortelijk aanwijſen / waar in de waardigheid der Apoſtelen boven de andere gemeene Leeraren geſteld word.

Van de uytnemende waardigheid der Apoſtelen boven andere Leeraren.

Alle verſcheydentheid der beduydeniſſen van het woord Apoſtel aan d' een zijde geſteld blijvende / wy verſtaan hier de Apoſtelen by die / welke by uytnemendheid ſoodanig genaamd worden. De voordeelen der ſelve / boven andere gemeene Leeraars, worden van de Gereformeerde Leeraren geſteld in deſe volgende ſaken. Voor eerſt / datſe Immediatelijk, dat is / ſonder tuſſchen komen van andere menſchen / of middelen / van Chriſto in ſijn eygen perſoon beroepen zijn geweeſt / om ſijne getuygen te zijn by alle volkeren / en om de ſelve den weg der zaligheid te verkondigen *Matth.* 28. 19. hebbende daar toe belofte / dat Chriſtus met haar ſoude weſen v. 20. en dat den H. Geeſt haar leyden ſoude in alle waarheid *Joh.* 16. 13.

Ten tweeden / datſe Chriſtum in den vleeſche hebben gekend, en getuygen zijn geweeſt van 't geene ſy hem hebben hooren leeren, en ſien doen. 1 *Joh.* 1. v. 3. Het geene wy dan geſien en gehoord hebben, dat verkondigen wy u. En hoe-wel Paulus hem niet heeft geſien in ſijn ſtaat der vernederinge op Aarden / nochtans heeft hy hem geſien na ſijn Hemel-vaart / en heeft van hem ſijn Apoſtel-Ampt ontfangen. *Act.* 26. 15, 16, 17, 18. 1 *Cor.* 15. 9. *Act.* 9. 3, 17. *cap.* 22. 11. 1 *Cor.* 9. 1.

Ten derden / aan de Apoſtelen zijn op een byſondere wijſe de Sleutelen des Koningrijks gegeven / gelijk blijkt in de oeffeninge der ſelve tegen Simon Magus, Ananias en Sapphira.

Ten vierden / ſy konden wonderen doen, ſoo dat by haar ſchaduwe, en oplegginge haarer ſweet-doeken, en gordel-doeken de ſiekten genaſen. Gelijk men leeſt *Act.* 5. 15. en 19. 12.

Ten vijfden / ſy hadden ook de gave van te ſpreeken met verſcheyden talen, na de verſcheydentheid der Volkeren welke haar voor-quamen. Volgens *Act.* 2. en *cap.* 8. leeſt men dat door de op-legginge van de handen der Apoſtelen / andere de gaven des H. Geeſts ontfangen hebben v. 17. 18. En haar is byſonderlijk beloofd datſe ſullen ſitten, in den dag des oordeels / op twaalf Throonen, oordeelende de twaalf Geſlachten Iſraëls. *Matth.* 19. 28.

Hier by voegen eenige dat de twaalf Apoſtelen ſouden gemaakt hebben de twaalf Artijkelen des Geloofs, eerſe van malkanderen zijn geſcheyden / om alleſins het Euangelium te verkondigen: en dat yder een Artijkel daar toe gebracht heeft / op datſe ſouden zyn een regel / en een kenteeken van het algemeene Chriſten-geloof. Doch dit ſchijnd ons niet waarſchijnelijk. Want indien dat waar is / ſoo moeſten die twaalf Artijkelen des Geloofs een deel weſen van de H. Schriften; en ſouden ſonder twijffel / of in de Handelingen der H. Apoſtelen / ofte in haare Brieven, of in eenig Boek des N. Teſtaments verhaald worden. Ten tweeden / indien deſe Artijkelen; ofte Geloof-belijdeniſſe van de H. Apoſtelen ſelve waare gemaakt geweeſt; ſoo ſouden de Oude Vaders / en eerſte Chriſten-kerken / ſoo veele andere Geloofs-belijdeniſſen niet gemaakt hebben (gelijk nu geſchied is) welke veel geringer zijn dan dit is / maar ſouden dat liever aangenomen hebben / en daar mede te vreden zijn geweeſt. Want verſcheyden Gemeenten hebben verſcheyden Belijdeniſſen des Geloofs gehad / d' een meerder / d' ander minder / en met verſchillende manieren van ſpreeken uytgedrukt. Ja / gelijk den vermaarden D. Voſſius toond in ſijn Tractaat *de 3. Symbolis.* Geen Gemeente in het Ooſten / ſelfs niet die van Jeruſalem / welke de eerſte geweeſt is / heeft deſe twaalf gemelde Artijkelen gehad; ſoo is 't dan van de Apoſtelen niet gemaakt. Ja ſelfs in het vier honderdſte Jaar na de geboorte Chriſti / wierden deſe twaalf Artijkelen niet op eenderley wijſe geleeſen / ofte op-geſegd / maar eenige Gemeenten deden daar by / andere laſen die anders / andere namen daar eenige dingen van. 't Welk ſy / na alle apparentie / niet ſouden hebben gedaan / indienſe geweten en geloofd hadden / datſe van de twaalf H. Apoſtelen waaren gemaakt geweeſt. Dat men hier tegenwerpt / dat ſommige Oude Vaders Schrijven / dat de gemelde Artijkelen zijn van de Apoſtelen geſteld. Daar op antwoord den gemelden Voſſius, dat ſulks niemand gedaan heeft voor het Jaar vier honderd na de geboorte Chriſti / en dat ſulks uyt geen oude Schrijvers kan beweſen worden / waar uyt blijkt / dat het maar een onſeekere traditie / ofte overleveringe en meeninge geweeſt is.

Dus hebben wy de uytnemendheden en voordeelen van de H. Apoſtelen verſtaan; maar datſe / ſonder byſondere laſt van den Heere te ontfangen / nieuwe Wetten hebben konnen de conſcientien op-leggen / weet ik niet dat eenig Gereformeerd Leeraar haar uyt heeft toegeſchreven.

Ja ik ben verwonderd / dat men my durfd eenigſins beſchuldigen / ofte tegen-ſpreeken / om dat ik geſchreven hebbe dat de H. Apoſtelen, uyt haar eygen ſelven geen macht gehad hebben, om nieuwe Wetten de ge-

moederen

Digitized by Google

moederen der menſchen op te leggen, ſonder laſt van den Heere ontfangen te hebben; namentlijk / ſoodanige Wetten / welke alle Chriſtenen / voor altoos in conſcientie verbinden: aangemerkt daar niet ſeekerder of waarachtiger is dan dit ſelve. Want anderſins ſoudenſe niet alleen de Roomſche Pauſen / maar Gode ſelfs / en Chriſto; gelijk moeten gereekend worden. Want God alleen kan onſe conſcientien verbinden in 't geene / ſoo om te doen / als te gelooven / ter zaligheid noodig is: en te vergeefs word God geëerd volgens inſettingen van menſchen *Matth.* 15. Daar is maar een eenig Wet-gever *Jac.* 4. 12. &c. gelijk wy breeder voor deſen beweſen hebben. Sie 1 *Cor.* 2. 5. *Matth.* 23. v. 8. 10. en 28. 29. &c. En op deſen grond bewijſen die van de Gereformeerde Religie / dat Chriſtus geen enkel menſch is / maar als God en Menſch in den Perſoon des Middelaars moet aangemerkt worden; om dat hem alle macht word toe-geſchreven / in den Hemel / en op Aarden; ſelfs om nieuwe Sacramenten in te ſtellen / de oude Moſaiſche Wetten af te ſchaffen / en nieuwe Wetten en ordres te geven; Item / dat hy macht heeft om ſijne gegeven Wetten te mainteneren / en te executeren / de gehoorſame te beloonen / en de wederhoorige te ſtraffen / en ſoo voorts. Welke dingen Chriſtus / alleen als een Menſch aangemerkt / niet ſoude konnen doen / maar eene Goddelijke authoriteyt en macht vereyſchen. *Apoc.* 1. 18. Ik hebbe de Sleutels der Helle, en des doods. En *cap* 3. 7. Die ſluyt en niemand opend, hy opend en niemand ſluyt. *Joh.* 5. v. 20. 21. Want gelijk de Vader de dooden op-wekt en levendig maakt, alſoo maakt ook de Sone levendig dien hy wil. Want ook de Vader oordeeld niemand, maar heeft alle het oordeel den Sone gegeven, en ſoo voorts.

En 't geene wy dus verre hebben vertoond / namentlijk dat de Mannen Gods niet altoos / noch abſolupt in alle ſaaken / ſonder eenige uyt-ſonderinge / gehad / ofte gedaan / en geſprooken hebben volgens een onfeylbare openbaringe, en leydinge des Heyligen Geeſts; maar datſe ook ſomtijds hebben geſprooken na haar eygen oordeel / en wel yets gedaan na haar eygen ſwakheid / volgens 't geene Jacobus bekend *cap.* 3. 2. Wy ſtruykelen alle in veelen. Item / datſe uyt haar eygen ſelven; ſonder Goddelijke laſt / niet hebben gehad authoriteyt / om de gemoederen der menſchen met eygentlijke nieuwe / en altoos duurende / Wetten te verbinden. Deſe dingen ſegge ik ſtrijden geenſins tegen de waardigheid en aanſien der H. Schriften. Want de gemelde Mannen ſelve wijſen dat aan / waar in datſe laſt hebben gehad van den Heere / en waar in datſe geen bevel gehad hebben: ſulks datſe daar in haar getrouwigheid oprechtelijk bewijſen. Gelijk dan ook uyt de by-gebrachte exempelen blijkt / dat het in de H. Schriften ſelfs onderſcheydentlijk word aangeweſen / waar in de Propheten / en Mannen Gods / als menſchen hebben geſprooken / en ſomtijds gemiſt / en waar in datſe recht hebben geoordeeld. Ten anderen / dit onderſcheyd is ook ten hoogſten noodig / op dat de onfeylbare vaſte waarheid / en regel des levens / niet werde toegeëygend het goet-dunken ofte doen der menſchen / maar de Wet Gods. 1 *Cor.* 2. 5. *Joh.* 7. 16. Mijn leere is mijne niet, maar des geenen die my geſonden heeft. En 5. 31. Indien ik van mijn ſelve getuyge, mijn getuygeniſſe is niet waarachtig.

Hier toe diend / 't geene den geleerden D. Streſo ſchrijfd / in ſijn *Commentario Practico* over *Act.* 21. 4. 13. 14. van welke wy te voren hebben gewag gemaakt / en D. Calvini uytleg aangeweſen. De woorden van D. Streſo zijn deſe volgende. De Diſcipelen ſeyde tegen *Paulus*, door den Geeſt, dat hy niet ſoude gaan na Jeruſalem. *Paulus* daar en tegen haaſtede, door de aanleydinge en aandrijven des H. Geeſts, om te Jeruſalem te weſen. *Act.* 20. 22. Hoe verbieden, dan deſe Diſcipelen door den Geeſt, *Paulo* daar na toe te gaan? kan den Geeſt verbieden, tot welke dat hy den menſche ſelve aandrijfd? Ik antwoorde, daar zijn twee dingen in de waarſchouwinge der Diſcipelen. Eerſt, de voorſegginge van de aanſtaande vervolgingen. Ten tweeden, den raad van niet te Jeruſalem te gaan. Het eerſte dat dedenſe door den Geeſt, maar het tweede dedenſe door het vleeſch, en ontijdige liefde tot *Paulus*, gelijk *Petrus* dede *Matth.* 16. 22. Hier uyt worden wy vermaand:

Eerſt / dat men niet moet by doen by de openbaringen / die van God gegeven worden / maar dat alleen leeren / dat men van God ontfangen heeft 1 *Cor.* 11. 23. die daar af doed, en daar by doed, zijn beyde vervloekt *Apoc.* 22. 18, 19. Sie den val des Propheten / die door ſijn eygen bewegingе wat toe dede tot de openbaringe. 1 *Reg.* 13. 17, 18. &c.

Ten tweeden / dat het vleeſch ſich vermengd met den Geeſt, en de werken des H. Geeſts beſmet. 't Welk hier door den Geeſt geſchiede / had ſijne vleeſchelijke beſmettingen / &c.

Ten derden / dat men de ontijdige en ongeregelde vriendſchappen vlieden moet / door welke dat men malkanderen noodigd / en malkanderen toe-geeft / om te doen dat onrecht en ſchadelijk is. Het uyt is een verkeerde liefde gekomen / datſe Paulo die plaatſe ontraden hebben / tot welke den H. Geeſt hem riep. En ſoo voorts. Hier mede accordeerd 't geene den geleerden Beza heeft aangeteekend; op den ſelven Text *Act.* 21. 4. gelijk by hem den Eerw. Leeſer kan naſien.

Paræus ſchrijfd over 1 *Cor.* 14. 32. De Geeſten der Propheten zijn de Propheten onderworpen. Aldus / dat is / ſy zijn de beriſpingen en verbeteringen der Propheten onder-worpen: om dat het ſomtijds gebeurde, dat d' een Propheet wat hadde, waar in hy beriſpte en verbeterde de leere van een ander Propheet. Indien doen de extraordinare Propheten niet waaren buyten beriſpinge, en verbeteringe: hoe veel te min moeten hedensdaags de ordinare Herders en Biſſchoppen niet weygeren, dat haare leeren onderſocht worden? Maar ſult gy ſeggen, hoe is den H. Geeſt in de Propheten het onderſoek ofte beproevinge, dat is, beriſpinge en verbeteringe onder-worpen, daar hy nochtans onfeylbaar is? Ik antwoorde, den H. Geeſt ſeyde niet allen alle dingen, maar het wierd een yder gegeven na ſeekere mate. Derhalven konde het gebeuren dat de Propheten by de gave van den Geeſt eenige van haare eygen dingen vermengden. Daar over moeſten de andere Propheten oordeelen. Maar na wat regel dedenſe dit oordeel? De extraordinare openbaringe des Geeſts was wel de volſte: maar om dat alle openbaringe, hoe treffelijk datſe ook was, het onderſoek der andere onderworpen bleef: ſoo was voor den rechter ofte oordeelder den gewoonelijken regel, de Analogie ofte over-een-ſteminge des Geloofs, aan welke den Apoſtel alle Prophetyen verbind *Rom.* 12. 6. en het geſchreven woord Gods. Dus verre Paræus. Merk dat hy uytdrukkelijk ſegd / dat ſelfs de extraordinare Propheten niet waaren buyten beriſpinge, en verbeteringe / maar de preuve en onderſoek van andere onder-worpen. En dat het wel konde gebeuren / dat de Propheten / by de gave ofte openbaringe des H. Geeſts / haar eygen bedenkingen uyt haar ſelven vermengden. Hier mede accordeerd den uytleg van D. Calvinus over dien ſelven Text 1 *Cor.* 14. 32. gelijk aldaar breeder kan nageſien worden / 't geen wy / om te korter zijn / niet ſullen van woord tot woord verhalen. Tot reden gevende / waarom alle de Propheeten / geene uytgeſonderd / de Cenſure van andere moeten onderworpen zijn; om dat de gave der Prophetie / en Goddelijke openbaringe / in niemand volmaakt is. 1 *Cor.* 13. en ſoo voorts.

Andreas Willet, in ſijn Harmonie, ofte Verklaringe van het eerſte boek Samuels, over het *cap.* 16. 6. ſchrijfd aldus / *Samuel* ſiende *Eliab*, ſeyde dat hy dien

was, welken God tot Koning verkoren hadde: doch hier in ſpreekt *Samuel* onbedachtelijk, uyt hem ſelven, ſonder Gods openbaringe, gelijk *Nathan* dede als hy *David* raade dat hy God een Huys ſoude bouwen. 2 *Sam.* 7. 3. *Samuel* ſag na de uytterlijke ſtatuure, trekkinge en proportie van ſijn lichaam; welke in der daad gemeenelijk zijn vercieringen in Overheden, en Gouverneurs, maar de inwendige deelen en gaven van het verſtand moeten meer in achtinge genomen werden, waar op God ſiet, en niet op den uytwendigen menſch. En uyt Oſiander voegd hy daar noch deſe woorden by. *Samuel* hadde alreede ervarentheid van een Koning, welke alle anderen overtrefte, in de uytwendige ſtatuere en gedaante des lichaams; en dat nochtans God in hem geen behagen hadde; en de inwendige deelen van ſijn verſtand beantwoorden niet de uytwendige gedaante; en ſoo was 't ook met *Eliab*, als blijkt by ſijn ongeſchikte bejegeninge tegen *David*. 1 *Sam.* 17. 28.

Maar daar word hier tegen ingebracht, dat de Uytleggers der H. Schriften, immers de Gereformeerden, oordeelen, dat Paulus 1 *Cor.* 7. 25. niet ſegd ſijn eygen gevoelen, maar ſchrijfd volgens de openbaringe des H. Geeſts. Ik antwoorde dat 'er ook verſcheydene zijn, die het anders uytleggen, gelijk wy uyt de Centuriatores Magdeburgenſes bewesen hebben. Hieronymus legd het met deſe woorden uyt, *do conſilium quod mihi videtur bonum.* Ik geve u eenen raad, welke my dunkt goed te zijn. Het blijkt ook uyt de natuure der ſake, dat 't geene den Apoſtel ſegd v. 25. niet is hem expreſſelijk door den H. Geeſt belaſt, en ingegeven; want dan ſoude het een Gebod Gods geweeſt zijn, dat een yder in Conſcientie verbonden was te gehoorſamen. Maar nu is 't maar eenen raad, ofte byſonder oordeel en gevoelen des Apoſtels geweeſt, waar aan ſy niet waren abſoluyt, als een bevel Gods, ofte ingeven, en openbaringe des H. Geeſts, verbonden, maar het ſtond in haar vryheid dien raad Pauli te volgen, ofte niet te volgen; want anders haddenſe alle moeten ongetrouwd blijven. En dit blijkt mede v. 28. 35. 36. 37. 38. en doorgaans. Waarom den Apoſtel uytdrukkelijk onderſcheid maakt, tuſſchen een bevel Gods, en toelatinge; Item, tuſſchen een Gebod Gods, en zijn gevoelen v. 6. 40. 52. &c. En daarom legd den geleerden Grotius 1 *Cor.* 7. 25. dus uyt, *conſilium do, quod, ſi ſecuti eritis, laudabo vos: ſin minus, non damnabo.* Ik geeve u raad, welke indien gy volgd, ik ſal u prijſen: maar indien gyſe niet volgd, ik ſal u niet veroordeelen. γνόμη (ſegd hy) beteekend raad, gelijk 2 *Cor.* 8. 10. 8. Soo word dat woord ook gebruykt van *Thucydides* en Andere; en ſoo heeft het ook genomen de Syriſche Overſettinge. En D. Piſcator heeft het ook ſoo verſtaan, gelijk wy te voren hebben aangewesen. Schrijvende, dat Paulus geſegd heeft, ik deele u mijn gevoelen mede, met Gods Woord accorderende, &c. Beza legd het uyt door het woord advys, ik geve myn advys daar over. *Eraſmus*, ik geve myn ſententie, ofte ik ſegge dat, 't welk my beſt dunkt te zyn. En in ſijne Paraphraſis, ſet hy het dus over. Hoe-wel ik geen bevel des Heeren hebbe, waar uyt ik u ſeekerlijk kan antwoorden, ik hebbe nochtans eenen raad, waar door ik u aanrade 't geene my dunkt beſt te weſen. Philip. Henr. Friedlibius in *Theologia Exegetica.* ſchrijft aldus over 1 *Cor.* 7. 25. De Raden (namentlijk, daar de Papiſten van roemen) hebben God tot haren Autheur: maar in deſe plaats ſegd den Apoſtel alleenlijk ſijn meeninge. Want hier word niet aangeweſen yets dat grooter en volmaakter is, en dat boven de beveelen Gods gedaan word, maar een oordeel en ſententie, by gebrek van een ſeker en bepalend bevel Gods.

D. Paræus ſchrijft over 1 *Cor.* 7. 25. aldus, maar de Papiſten ſeggen, dat hier eenen Goddelijken raad word gegeven, om ongetrouwd te blijven. Spreekende van ſoodanige Raden welke die van het Pausdom dryven, dat ons van God in de H. Schriften niet wel geboden maar aangepreſen worden; welken als yemand betracht, ſoo meenenſe dat hy daar door tot een grooter volmaaktheid komt dan God gebied, en daar door een uytnemender trap van heerlijkheid en Zaligheid verkrygen kan. Maar daar op antwoord hy op deſe bygebrachte plaatſe aldus. Dat is 't niet, want anderſins ſoude den Apoſtel ſeggen: ik hebbe geen bevel des Heeren; maar ik hebbe wel eenen raad des Heeren. En indien hy dat hadde gehad, hy ſoude het ſonder twijffel voort-gebracht hebben. Want al dat hy van den Heere ontfangen hadde, dat wilde hy getrouwelijk haar overgeven. Maar nu deeld hy haar niet mede den raad des Heeren, maar ſijnen raad. Soo heeft hy dan noch Gebod noch raad van den Heere over deſe ſaake gehad. Dus vervre Paræus. Maar indien men voor vaſt ſteld, dat de Heere Chriſtus deſen raad door inblaſinge, en openbaringe ſijnes H. Geeſts, aan Paulo heeft bekend gemaakt, en doen beſchrijven. Soo kan ik niet ſien, hoe dat men loochenen kan, ofte den Apoſtel kan ſegggen, dat hy geen bevel van den Heeren daar over hadde, maar ſijn eygen gevoelen haar alleenlijk bekend gemaakt heeft. Want de geene die hier in van ons verſchillen, die oordeelen dat de openbaringe des Geeſts Gods, even ſoo veel is, als een expres bevel van God te hebben. Daar nochtans Paulus uytdrukkelyk ſegd, dat hy geen bevel des Heeren hadde, en ſteld ſijn gevoelen tegen het bevel des Heeren, gelijk v. 25. 12. en doorgaans aangeweſen word.

Den geleerden D. Johannes Cameron in ſijn Myrothecio Euangelico ſchrijft over 1 *Cor.* 7. 12. en 25. aldus, den Apoſtel antwoord de Corinthers op de vragen dieſe hem hadden voor-geſteld door *bevel*, en door *raad*. Door *bevel* als een geſante Gods, hard aandringende op 't geene van den Heere belaſt was; van de andere dingen ſpreekt hy met meerder beraad, haar, met welke hy te doen hadde, aanradende 't geene hy ſag dat voordeelig ſoude weſen, en 't geen hy ook voor ſag dat ſoo vreemd niet was van de meeninge en wille ſijns Heeren. *Itaque quum ut Domini legatus loquitur, utitur hac formula, dicit Dominus, non ego, quum vero ut privatus, iſta, hæc ego dico, non Dominus.* Dat is, als hy dan ſpreekt als een geſant van den Heere, dan gebruykt hy deſe maniere van ſpreeken, de Heere ſegd het, en niet ik. Maar als hy ſpreekt als een privaat perſoon, gebruykt hy deſe maniere van ſpreeken, dit ſegge ik, niet de Heere. Soo dat hy rondelijk uyt oordeeld, dat den Apoſtel in deſen niet als een Apoſtel, ofte geſante Gods, maar als een particulier geſprooken heeft. En daarom bewijſt hy verder, dat het niet als een Gebod Gods moeſt op-genomen worden, maar alleen als een goeden raad tot haar gemak, 't geen den Apoſtel haar raadde om haar te ſparen, en om te ontgaan de ongemakken van dien tijd, dat het geraadſamer was ongetrouwd te blijven. Sie v. 26. 28. tot haar voordeel, om minder bekommerniſſe te hebben, en gelukkiger te zijn, als blijkt v. 32. ---- 40. &c. Doch dit konde niet op-genomen worden als een bevel, ofte openbaringe Gods, welke hy, als een Apoſtel, door den laſt en ingeven des H. Geeſts, haar aanſeyde; want dan ſoudenſe niet mogen trouwen, want Gods raad heeft de kracht van een bevel *Apoc.* 3. 11. Ik rade u dat gy van my koopt goud, beproefd, komende uyt het vyer, op dat &c. Nu het is ſoo verre van daar, dat het een Gebod Gods ſoude zijn niet te trouwen, dat eer het tegendeel daar door te rekenen is, volgens *Gen.* 1. 28. Weeſt vruchtbaar en vermenigvuldigt, &c. Want *Matth.* 19. v. 4, 5. verhaald Chriſtus uyt *Gen.* 2. v. 24. Dat God, als hy den menſche man en wijf gemaakt hadde, geſegd heeft, daarom ſal een menſche vader en moeder verlaten, en ſal ſijnen wijve aan-hangen, en die twee ſullen een vleeſch zijn.

Digitized by Google

Van het ſtichtelijk leeſen der H. Schriften, en ſingen der Geeſtelijke Liederen, in de Gemeynte Gods.

VOorts wat aangaat het gebruyk der H. Schriften, wij hebben noyt geſchreven / dat Gods Woord ons niet aangaat / ofte op onſe tijden niet paſt: maar het rechte tegendeel daar van / als wijdloopig te ſien is in onſe Nader Verklaringe *pag.* 230. beginnende met deſe woorden / ſoo moet echter niemand dat eenigſins ſoodanig duyden, als of daar door het aanſien, ganſch noodig en nuttig gebruyk, der H. Schriften, van ons eenigſins wierd tegen-gegaan ofte verminderd. Want, en ſoo voorts / gelijk den Eerw. Leſer breeder kan naſien. En *pag.* 229. ſchrijf ik aldus: hoewel de Schriften des Ouden en N. Teſtaments noch altoos tot gemeene ſtichtinge der Kerken dienen konnen. Alſoo ſe alderley ſtichtelijke ſtoffe omhelſen, welke altoos, op alderley ſaaken, en perſoonen, bequamelijk konnen gepaſt worden, &c.

Het is waar / dat ik in het Natuur-Tooneel *pag.* 196. *col.* 2. geſchreven hebbe / dat'er veele dingen zijn in de H. Schriften des Ouden en N. Teſtaments / welke bijſondere gebruyken gehad hebben in haren tijd / welke nu, ſoo bequaam niet paſſen (merkt dat'er niet abſoluyt, maar alleen in vergelijkinge word geſprooken) om opentlijk den Chriſtenen in den openbaren Gods-dienſt voor te dragen. Als / bij voorbeeld / de lange en ſeer naauw-keurige Geſlacht-regiſters, optellingen van verſcheyden ſaaken / wijdloopige beſchrijvinge van den Tabernakel, met alle de gereedſchappen des Tempels, de kleederen der Prieſters, meenigvuldige Ceremonien, Offerhanden, Reinigingen, particuliere borgerlijke Wetten / en ſoo voorts / gelijk in den Text breeder kan geſien worden. Doch ik kan niet ſien dat ſulks in waarheid / en met reden / kan geloochend worden; te meer / alſoo wij belijden dat / volgens de leere der H. Apoſtelen / die dingen ten principale / immers voor ſoo veel haar uytwendige bedieninge aangaat / door de komſte Chriſti af-geſchaft zijn: hoewelſe noch een gebruyk hebben / waar door vertoond word de af-beeldinge der Geeſtelijke goederen in Chriſto; Item / de waarheid en vervullinge der ſelve beveſtigd worden. En dat wij tot dien eynde niet qualijk hebben bij-gebracht 't geene Paulus ſchrijft *Tit.* 3. 9. Wederſtaat de dwaſe vragen en geſlacht-reekeningen, en twiſten en ſtrijdingen over de Wet: Want ſy zyn ydel en onnut. Kan klaarlijk blijken / indien den Eerw. Leſer op het oogmerk en ſin van mijn ſchrijven gelieſd acht te nemen; welke niet anders is / dan dat men, tot meerder ſtichtinge / in het leſen der Heylige Schriften in den openbaren Gods-dienſt / wel mach eenige uytſonderinge doen (om niet ſonder onderſcheid / alleenlijk vervolgens / alles te leſen wat'er voorvald) maar dat men uytkieſe ſoodanige ſtoffen / boeken / en capittelen / welke / na gelegentheid van den tijd / plaats / en perſoonen / met de meeſte vrucht en toepaſſinge konnen den volke voor-geleſen worden: gelijk in Engeland pleeg te geſchieden; en ook ſelfs onder ons op de Bid-dagen, bedieninge des H. Avondmaals, &c. noch gebruykelijk is. Want den Apoſtel geeft in die plaatſe genoegſaam te kennen / dat de ſpeculatien / diſputen / en naauw-keurige onderſoekingen van Geſlacht-regiſters en Ceremoniëele Wetten en Uſantien, nu ſoo noodig en ſtichtelijk niet zijn / om van Gods Volk onderſocht te worden / dan de veel treffelijker en ſtichtelijker verborgendheden der zaligheid / en de oeffeninge der ware en krachtdadige Godzaligheid. En dit accordeerd geheel met het oogmerk waar toe wij die plaatſe *Tit.* 3. ℣. 9. hebben bij-gebracht / gelijk ook den gelijk-ſtemmenden Text insgelijks van ons in de aangetogen plaats van ons boek aangeweſen. 1 *Tim.* 1. 4. Noch haar te begeven tot fabelen, en oneyndelijke Geſlacht-reekeningen, welke meer twiſt-vragen voort-brengen, dan ſtichtinge Gods, die in het Geloove is. En ſeekerlijk / dat men in het leſen en verhandelen der H. Schriften / ſoodanigen onderſcheid (als geſegd is) mach maaken / leerd ons de voorſichtigheid; namentlijk / dat men alles moet ſchikken en beſtieren tot de meeſte ſtichtinge / na de gelegendheid der voorvallende ſaaken / tijden / plaatſen / perſoonen / en ſoo voorts. 1 *Cor.* 14. ℣. 26. Om deſe reden is'er expreſſelijk geréſolveerd in de Synode gehouden tot Dordrecht Anno 1578. dat de Dienaren ſullen voornemen te verhandelen, in hare Predicatien, meeſt de boeken des N. Teſtaments; hoe-wel het hen nochtans vry ſal ſtaan, de materie harer Predicatien uyt de boeken des O. Teſtaments te nemen, met advys des Kerkenraads, &c. gelijk aldaar in den ſes-en-vijftigſten Artijkel kan na-geſien worden. Sonder twijffel om dat de ſelve Eerw. Synode voor vaſt ſteld / dat de boeken des N. Teſtaments nader paſſen op de gelegentheid der Chriſtenen / en met meerder ſtichtinge nu konnen verhandeld worden / dan de boeken des O. Teſtaments; hoe-wel ook in de ſelve geen kleen onderſcheid gevonden word.

Ten tweeden / ſtaat ook aan te merken / dat ik noyt hebbe tegen-geſprooken / ofte verworpen / dat alle de H. Schriften / vervolgens van vooren tot achteren / in de Gemeente voor geleſen worden / en niet alleen eenige deelen der H. Boeken; maar ik hebbe in tegendeel uytdrukkelijk geſchreven / dat ik daar tegen niets hebbe / gelijk den Eerw. Leſer kan na-ſien *pag.* 197. van ons Natuur-tooneel, daar aldus ſtaat. Doch niemand moet onſen voor-gemelden voorſlag ſoo duyden, als of wy geheelijk en in ſich ſelven tegenſpraaken, ofte miſpreſen, het leſen der H. Schriften in hare geheele boeken, en vervolgens gelijkſe beſchreven zyn; het zy in den openbaren Gods-dienſt ofte daar buyten. Want daar zyn, en ſoo voorts. En *pag.* 196. aan het begin daar ſtaat aldus. Hoe-wel dat ſonder twijffel, alle de H. Schriften ſonder onderſcheid goed zyn, met groote nuttigheid en ſtichtinge van een yder mogen geleſen worden, &c.

Ten derden / ik heb noyt gedacht / veel min geſchreven / dat men de Ketters en Dwaal-geeſten niet moet wederleggen; maar ik hebbe recht het tegendeel daar van geſchreven / gelijk te ſien is in mijn Voorreden tot mijne Deductie ofte Nader Verklaringe *pag.* 201. daar aldus ſtaat: Dit ſtrijd niet (gelijk eenige ons nageven) tegen 't geene den Apoſtel ſijnen Timotheum vermaand 2 *Tim.* 4. 2. Predik het woord: houd aan tijdelijk, ontijdelijk: wederleg, beſtraf, vermaan in alle langmoedigheid en leere. Noch tegen het geene dat hy aan Titum ſchrijft *cap.* 1. 9. Dat een Leeraar moet machtig zyn om te vermanen door de geſonde leere, en om de tegen-ſpreekers te weder-leggen. Want dat ſtaan wy volkomentlyk toe, dat, ſoo lange als de menſchen van valſche leeringe, een verkeerd verſtand, en Geloof; hare dwalingen met Diſputeren en met ſchyn van reden trachten voor te ſetten: men de ſelve met allen yver moet tegen-gaan, weder-leggen, en den mond ſtoppen. Wat ik als een voor-ſlag hebbe in bedenken gegeven / aangaande 't geen men doen mocht / om met de Lutheranen vereenigd zijnde / den vreede aan beyden ſijden / gelijk en te beter te onderhouden / dat kan den Eerw. Leſer naſien in mijn Natuur-tooneel *pag.* 185. Doch dit is maar een voorſlag / en geen uytdrukkinge van mijn oordeel / welke maar in bedenken word gegeven / om beter advijſen daar over van andere te vernemen; gelijk ik in mijn Natuur-tooneel wijdloopig / aangaande alle mijne voor-ſlagen / hebbe te vooren gewaarſchouwd en aangeweſen / ſie *pag.* 191. daar aldus ſtaat. Om alſoo door vergelykinge van veelderley advyſen te ſien, offer niet eenig middel ſoude konnen uyt-gevonden worden, dat tot vereeniging der Chriſten-gemoederen dienſtig zy. Waar in ik niet voor heb, dan de eere Gods, en

Digitized by Google

de gemeene ſtichtinge der Gemeente, in liefde en waarheid. Ten tweeden, die raakt in het minſte de voorgemelde vrage ofte ſtaat van verſchil niet. Ten derden, den voorgemelden voorſlag ſpreekt maar van Diſputeren in de gemeene Predicatien, en dat tegen de Lutheranen; vaſt geſteld zynde, dat wy met haar eens zyn in alle de Artykelen, die ter Zaligheid noodig zyn; en dat wy malkanderen, in alle andere mindere verſchillen, in de liefde willen verdragen: en dat men gelykelyk aan wederſijden ſoude voornemen, (om alle oneenigheid en nieuwe verwyderinge te vermyden) ſich te wachten van ſoodanige Diſputatien, welke vermengd worden met wederſydſe verachtingen, verwyt, laſteringen, &c. gelyk breeder den Eerw. Leeſer kan naſien in het Natuur-tooneel *pag.* 185. en in de Nader Verklaringe *pag.* 217. En dit hebben wy getoond uyt den geleerden D. Dieſtius, dat niet alleen noodig is om den getroffen vrede te onderhouden, maar ook by proviſie om die te verſorgen; gelyk ook in de t' ſamen-ſpraak en aangevangen vereeniginge tuſſchen die van Marpurg en Lintern is beſloten; als uyt onſe voorige Extracten en Beſcheyden, aangaande de vereeniginge der Lutherſche met de Gereformeerde, breeder te ſien is. Waar tegen niet ſtryd, dat men, om tot nader overtuyginge der waarheid en weder-legginge der dwalingen te komen, ſoude konnen openbare, ofte ook byſondere Diſputatien aanrechten, in welke aan wederſijden, yeder het ſijne ſoude mogen voort-brengen, en dat ten overſtaan van Perſoonen, door welkers beleyd, verſtand, en authoriteyt, alles ſoo ſoude beſtierd worden, dat 'er geen diſordre, laſteringe, ofte reden van miſnoegen, aan d' een of d' ander zyde gegeven wierde: gelyk diergelyke Diſputatien ſomtyds in Vrankrijk, Engeland, Nederland, en elders, gehouden zyn. Waar door miſſchien meer voordeel ſoude gedaan worden, dan door de Diſputatie die nu van yder in 't byſonder in de Predicatien geſchieden, by alderley Sectariſen: waar door dikmaal (de goede uytgeſonderd) meer occaſie word gegeven van verbitteringe, en meerder verbremdinge van de waarheid, van de liefde, dan tot vrede, en uytvindinge ofte beveſtiginge der Goddelyke waarheid, welke (gelyk het oude ſpreek-woord ſegd) onder het diſputeren dikmaal verlooren word. Doch ſoo lange echter de ſaaken aldus ſtaan, en daar weynig of geen apparentie is van de Dwaal-geeſten met malkanderen te konnen vereenigen, ofte doen op-houden, datſe de waarheid niet laſteren, en op alderley wijſe beſtryden: ('t welk den vermaarden D. Hoornbeek wel geoordeeld heeft, dat meer kan gewenſcht dan gehoopt worden) Soo is 't den ſchuldigen plicht der getrouwe Leeraren, niet alleen de ſuyvere Leere der waarheid voor te ſtaan, en wel te beveſtigen; maar ook de Dwaal-geeſten en tegen-ſpreekers te weder-leggen, en den mond te ſtoppen. Gelyk dan in het accoord en vereeniginge, beſloten tuſſchen die van Marpurg en Lintern, ook is goed gevonden, dat uyt yder Accademie, daar de gemelde en gewenſchte vereeniginge tuſſchen de Lutheranen en Gereformeerde getroffen is, ofte noch mocht vaſt-geſteld worden, eenige van de bequaamſte Mannen ſouden afgeſonden worden, om door ſtatige verhandelinge, van de verſchillen die noch overig zyn, te ſien of men ook in de ſelve niet ſoude konnen van een gevoelen worden, of immers de ſelve verſchillen verminderen.

Maar in plaats van deſe voor-gemelde ſaaken, heb ik in myn Natuur-tooneel *pag.* 196. en volgende, een voorſlag in bedenken gegeven, of men de H. Schriften, in den openbaren Gods-dienſt, niet behoorde (nevens het gebruyk dat nu is) noch op een andere wyſe den Volke Gods voor te dragen, namentlyk, met een behoorelyke verdeelinge, en onderſcheyd van verſchillende dingen; en vergelijkinge of 't ſamen-voeginge van ſaaken tot malkanderen behoorende: ten tweeden, met een korte verklaringe van 't geene den gemeenen toe-hoorder, ſonder eenigen uytleg, niet kan verſtaan; Item, met korte aanwijſingen der aandachtige opmerkingen, en ſtichtelyke gebruyken, en toeëygeningen van het geen geleſen is, gelyk in de aangeweſene plaats breeder te leſen is. Door deſe wyſe ſoude men met ongelyk meerder eerbiedigheid, nuttigheid, en ſtichtinge de H. Schriften den Volke laten aanhooren, en voorleſen, dan nu jegenwoordig geſchied, als men in het leſen der ſelve de minſte verklaringe, noch aanleydinge, niet geeft van opmerkinge, ofte toepaſſinge aan de gemoederen der toe-hoorders, maar met het enkel doorgaans en vervolgens leſen, ſich te vreden houd. Daar nochtans het leſen ſonder verſtand, ernſtige overlegginge, en toe-eygeninge, gemeenlyk te vergeefs en ydel is. In tegendeel blykt het, datmen al ten tyde van Eſdars, en Nehemias, alſoo de H. Schriften, in den openbaren Gods-dienſt, den Volke Gods heeft voorgedraagen, gelyk van ons in bedenken gegeven is, of ook nu behoorde te geſchieden. *Nehem* 8. 9. En ſy laſen in het Boek, in de Wet Gods duydelijk: en den ſin verklarende, ſoo maakten ſy datmen 't verſtond in het leſen. Insgelyks, heeftmen aldus de H. Schriften geleſen ten tyde Chriſti, gelyk verhaald word van den Euangeliſt Lucas *cap.* 4. 16. tot v. 23. en *cap.* 24. 32. en 27. Hy leyde haar uyt in alle de Schriften. *Act.* 8. 3. Hoe ſoude ik doch konnen de H. Schriften verſtaan, ſoo my niet yemand onder-richt? en ſoo voorts. En wat is anders te verſtaan by het Propheteren, daar den Apoſtel ſoo loffelyk van handeld 1 *Cor.* 14. Als de H. Schriften, in de vergaderinge der Geloovige, niet alleen te leſen, maar ook te verklaren, en tot ſtichtinge der gemoederen toe te paſſen. En dat dit ook het oogmerk is geweeſt van onſe Voorgangers, en Eerw. Leeraren deſer Gemeente tot Middelburg, al over veele Jaren; namentlyk, datmen in den openbaren Gods-dienſt, de H. Schriften niet enkelyk ſoude leſen, maar daar byvoegen korte verdeelingen, en ſtichtelyke opmerkingen, gebruyken, en toeëygeningen; dat blykt klaarlyk uyt onſe Avond-oeffeningen in de weeke, in welke dat des Dijngsdaags en Donderdaags-avonds, yder reys een half Cappittel word voor-geſteld, om kortelyk d' Eerw. Gemeynte voor te leſen, en af te handelen, even op ſoodanige wyſe, als onſe voorſlag mede brengd.

Maar, ſal yemand ſeggen, wat behoeft men achter het leſen der H. Schriften, daar eenige verklaringen of toe-paſſingen te doen, want dat word in de gemeene Predikatien gedaan?

Ik antwoorde, dat het gantſch wat anders is, eenen korten Text, dikmaal in eenige weynige woorden beſtaande, wydloopig in een Predikatie te verhandelen, ofte over geheele Cappittelen eenige korte verklaringen te doen, om het oogmerk en gebruyk der ſelve, tot ſtichtinge, wel aan te merken. Ten anderen, uyt deſe tegen-werpinge word onſen voor-ſlag niet wederlegt, maar ſeer verſterkt: want indien met meerder vrucht en ſtichtinge dikmaal de H. Schriften verhandeld worden in de Predikatie, daarſe met malkanderen worden vergeleken, wydloopig verklaard, en verhandeld, dan alsſe maar enkelyk den Volke voorgeleſen worden: wie kan met reden loochenen, dat ook met meerder nuttigheid de H. Schriften ſouden konnen geleſen worden met ſoodanigen order en wyſe, als van ons is aangeweſen. Voeg hier by, dat het hooren leſen van de Goddelyke Schriften, met geen minder aandacht en eerbiedigheid behoorde te geſchieden, als het hooren der Predikatien; daar nu de bevindinge het tegendeel leerd; 't welk lichtelyk ontſtaat, om dat de Lieden gewaar worden, datſe door het enkel leſen der H. Schriften, ſonder eenige verklaringe ofte toepaſſinge, ſoodanigen ſtichtinge en nuttigheid niet ontfangen; als wel in die oeffeninge, in welke de H. Schriften duydelyk worden uyt-gelegt, bequamelyk onderſcheyden, met malkanderen vergeleken, en tot haar ge-

ge-

Digitized by Google

gebruyken gebracht. Maar / ſal yemand ſeggen / onſe Voor-leſers zijn tot ſoodanige oeffeningen niet bequaam. Diend tot antwoorde / dat daar toe behoorden gebruykt te worden Perſoonen / welke daar toe bequaam zijn / het zy van de Eerw. Predikanten ſelve / het zy (in ſommigen gevalle) de geene welke alreede bequaam zijn geoordeeld om tot het Predik-ampt toe-gelaten te worden; en dat volgens het advijs den Eerw. Leeraren van Zeeland, in de Synode van Dordrecht voor-gedragen / en van ons breeder aangeweſen in ons eerſte Hallelu-Jah *pag.* 191. En het is wel te denken / dat ook daar door het leſen en hooren leſen der H. Schriften met te minder aandacht en eerbiedigheid onder ons toe gaat / om dat daar toe worden gebruykt Perſoonen van minder bequaamheid en aanſien / dan die zijn / door welke de gemeene Predikatien gedaan worden. En hoe ſlordig / oneerbiediglijk / en by na ſonder eenigen aandacht / dat by ons de H. Schriften in de Kerken geleſen worden / weten die geene / welke dikmaal daar over met droefheid geklaagd hebben.

Alle die geſchreven hebben van de rechte wijſe / om de H. Schriften met verſtand en nuttigheid te leſen / zijn daar in eendrachtig / dat'er onder alle middelen (welke verſcheydene van haar werden aangeweſen) een van de alder-noodſakelijkſte is / de vergelijkinge van gelijke en ongelijke plaatſen der Heyliger Schriften met malkanderen; want d'eene plaats is veel klaarder en lichter te verſtaan als d'ander / en de klare zijn een uytleg van de duyſterder; ſulks dat de H. Schriften door dit middel haar ſelven uytleggen. Dit getuygd ook Auguſtinus *Lib de unit. Eccleſiæ. quia in ſacris multa figurate atque obſcure poſita ſunt, quæque aperta & manifeſta deligamus, quæ ſi in ſanctis ſcripturis non invenirentur, nullo modo eſſet unde aperirentur clauſa, & illuſtrarentur obſcura.* Dat is / om dat in de Schriftuuren vele dingen oneygentlijk en duyſter geſteld zyn, ſoo laat ons al dat klaar en duydelijk geſet is uytkieſen, welke indienſe in de H. Schriften niet gevonden wierden, de geſlotene ſaaken ſouden niet konnen geopend, noch de duyſtere verlicht worden. En *Origenes Homil.* 25. *in Matth.* Gelijk alle Goud dat buyten den Tempel was, niet wierd geheyligd; ſoo ook alle ſin die buyten de Schrift is (hoe-welſe wonderlijk ſchynd te zyn) is niet Heylig, om datſe niet beſloten word van den ſin der Schrift, welke dien ſin gewoon is te Heyligen. *Irenæus lib.* 4. *Legitima & ſine periculo eſt expoſitio ſcripturæ ſecundum ipſas ſcripturas.* De wettigen uytleg der H. Schrift, en die geen gevaar heeft is die, welke volgens en door de Schriften ſelve gedaan word. Sie daar van breeder D. Rivetum *in Iſagoge ad ſcripturam ſacram*, *cap* 28. En *Flaccum Illyricum in* 2. *parte Clavis ſcripturæ, Tractatu de Ratione cognoſcendi ſacras litteras.* Waar uyt onwederſpreekelijk blijkt / dat / om de H. Schriften met verſtand en nuttigheid te leſen / of te hooren leſen; de ſelve niet moeten alleen doorgaans achter volgens geleſen worden / maar met malkanderen vergeleeken / gelijke ſaaken by malkanderen vervoegd / en ſoo voorts.

Veele manieren van ſpreeken der H. Schriften nemen haren oorſpronk / beduydeniſſe / en opſicht / op eenige ceremonien, gewoonten, en manieren van doen by de Joden, ofte ook by de Heydenen, in oude tijden gebruykelijk; ofte ook wel op eenige byſondere geſchiedeniſſen, en bekende ſaaken / ſoo onder Gods Volk / als onder de Heydenen van die tijden / en plaatſen / welke vermeld worden: welke dingen tegenwoordiglijk van den gemeene man / ſonder eenigen uytleg / niet konnen verſtaan worden / in het enkel doorgaans hooren leſen van de H. Schriften; veel min datſe daar uyt eenige goede opmerkingen / ofte ſtichtelijke toepaſſingen / ſouden konnen bedenken.

Ten anderen / indien men de Gemeente in den openbaaren Gods-dienſt voorging met het leſen van Gods Woord / op ſoodanige wyſe als geſegd is / ſoo ſouden de Lieden daar door leeren gewend worden / ook in de Huys-houdens, en by haar ſelven / alſoo / dat is / met recht verſtand / aandachtige meditatien / en ſtichtelijke opmerkingen / de Goddelijke Schriften te leeſen: en dikmaal haar ſelven niet te vreden houden / met dus of ſoo veel Capittelen geleeſen te hebben; maar ſouden meer acht nemen op het wel leeſen, dan veel leeſen; en op het eynde der ſaake / namentlijk / vermeerderinge van Geheyligde kennis / Geloof / Godſaligheid / Liefde / Ootmoedigheid / en andere Deugden / dan op het enkel middel, en gedane werk, gelijk nu niet weynige gewoon zijn.

Staat voorts aan te merken / dat'er veele dingen in Gods Woord duyſter zijn / welke niet als met naauwe opmerkinge konnen verſtaan worden; waar door het gehouden moet worden in te hooger hoog-achtinge / en met te grooter aandacht onderſocht. Ja / gelijk den vermaarden Scaliger ſegd / in de Heylige Schriften, komen hier en daar veele ſaaken voor, welke ſchijnen tegen malkanderen te ſtrijden; Item veel ſaaken die op haar ordre niet worden verhaald, en welke twijfelachtig zijn; gelijk als blijkt uyt de Vragen van de Ouden voor-geſteld; ja dat'er ſoo groote en ſoo veele twijfelachtige dingen ons in de H. Schriften voor-komen, meer als in de Wereldſche Hiſtorien. Waar op dat den ſelven Scaliger dit verſken gemaakt heeft; te kennen gevende / dat men alle dingen niet ſoo naauw moet onderſoeken, en de oorſaken van alles na-ſpeuren, 't geene in de H. Schriften ons voorvald: maar dat men ſommige dingen met een Heylig ſtil-ſwijgen moet voorſichtelijk voor by gaan. Want dat het een Geleerde onwetendheid is, niet te willen weten, 't geene den opperſten Leer-meeſter niet heeft willen leeren.

Ne curioſus quære cauſas omnium,
Quæcumque libris vis Prophetarum indidit,
Afflatæ cœlo, plena veraci Deo,
Nec operta ſacri ſupparo ſilentii,
Irrumpere aude, ſed prudenter præteri.
Neſcire velle, quæ Magiſter maximus
Docere non vult, erudita ſcientia eſt.

En / om alles in een woord te begrijpen / wy konnen niet anders oordeelen / dan dat / om met vrucht / verſtand / eerbiedigheid / en behoorelijke aandacht / de H. Schriften den volke in den openbaren Gods-dienſt te doen hooren leeſen: het niet genoeg is de ſelve ſonder eenig onderſcheyd / van vooren tot achteren, enkelijk door te leeſen: maar dat men behoorde daar by te voegen behoorelijke aanleydinge / noodig om den rechten ſin / en oogmerk der H. Schriften te verſtaan / alles wel te onderſcheyden / tot ſeekere hoofd-ſaken te brengen / en daar uyt goede en ſtichtelijke bedenkingen / en toepaſſingen te maaken. Want aangeſien de Schriften niet alleen ſeer oud zijn / maar ook een groot deel (gelijk wy getoond hebben) door een hoog-dravenden / Poëtiſchen / duyſteren ſtijl / en manieren van ſpreeken voort-geſet: en daar en boven de ſaken / ons daar in voorgedragen / ſeer hoogwaardig / en in haar ſelven gansch Godlijk en voortreffelijk zijn. Soo kan den gemeenen man de ſelve niet wel verſtaan / noch tot het byſonderſte gebruyk / kracht / en nuttigheid der ſelve doordringen; ſonder eenigſins daar toe aanleydinge / en verklaringe te ontfangen: om 't geene by andere ocaſien / en tijden / en plaatſen is geſegd / ofte geſchied; te accomoderen na den jegenwoordigen tijd / gelegentheid / plaatſen / voorvallen / en perſoonen.

Hier ſal ik nu kortelijk by voegen het oordeel des geleerden D. W. Atterſol, aangaande het ſingen der Pſalmen en Geeſtelijke Liederen; waar van wy ook in ons Hallelu-jah, en Nader Deductie, gehandeld hebben.

Oor-

Oordeel des wel-geleerden *D. William Atterſol*, aangaande het ſingen der Pſalmen en Geeſtelijke Liederen in de Gemeente Gods.

IN ſijne ſtichtelijke Verklaringen en Bedenkingen over het boek Numeri, **ſteld hy onder andere deſe leere voor/ ſchrijvende over** *Num* 21. 27. **met deſe volgende woorden.** Hier uyt leeren wy, dat de Poëſie oud is in de Gemeente Gods, en prijſelijk onder de Godzaligen. De voortſettinge van Gods Werken, niet alleen waarlijk, geſondelijk en eenvoudelijk, in een naakte forme en maniere van woorden, maar ook ſtriktelijk, Poëtiſch, konſtelijk, is lof en prijs waardig. Dit blijkt uyt de menigvuldige practijke der Patriarchen, Propheten, Propheteſſen, en andere H. Mannen en Vrouwen, in het Oude en Nieuwe Teſtament. Siet de exempelen van Mose, ſingende Gods Lof, na de Verloſſinge uyt Egypten, hy ſteldſe op ſijn voeten, niet in een lagen, maar in een hoog-dravende ſtijl, prijſende God in Verſen, niet in Proſe; tot grooter kracht van de materie, en beter uytdrukkinge van ſijne affecten. Deſgelijks mogen wy ſeggen van ſijn ſoet Lied, dat hy ſong, niet lange voor ſijne dood: het welke hy de Kinderen Iſraëls leerde. Soo dede *Debora* en *Barak*. En ſoo maakte David een Lijk dicht in Rijm, op de dood van Saul en Jonathan, als ſy verſlagen waren van de Philiſtijnen, niet op een gemeene en bloote manier, maar met veele Rhetoriſche Bloemen van Tropen en Figuuren, na de natuure van het Vers, en de ſubſtantie van de materie. **Waar na bewijſd hy deſe leere wijdloopig met verſcheyden redenen/ die ik met een woord ſal aanwijſen. Eerſt/ om dat de** Poëſie is **een byſondere/ en meer dan ordinare** gave Gods. **Ten tweeden/ verſcheydene deelen en** Boeken der H. Schriftuure **zijn op een** Poëtiſche wijſe **beſchreven/ en ſelfs die van groote voortreffelijkheid en waardigheid zijn/ (hoe-wel ons de ſoort en mate deſer Poëſie onbekend is) als het boek** Jobs, **de** Pſalmen Davids, de Spreuken Salomons, **het Boek van den** Prediker, **en het** Hoog-lied. **Waar benevens/ wanneer eenige ſaake van groote aanmerkinge/ waardig de grootſte geheugenis/ en aanprijſinge/ ter neder moeſt geſet worden in de Schrift/ ſoo verkoſen de Propheten te ſpreeken in deſe konſtige t'ſamen-voeginge der woorden en ſententien/ om een meerder gratie te geven/ en een grooter heerlijkheid de ſelve toe te voegen/ als blijkt in verſcheydene plaatſen van de Wet/ en de Propheten.**

Uyt deſe leere trekt hy voorts ſtichtelijke gebruyken/ als dat hier uyt blijkt de deftigheid **en** majeſteyt der H. Schriften, **als die in ſoo uytnemenden ſtijl ons werden voor-gedragen/ en ſoo voorts wijdloopig/ als by den Autheur ſelfs te ſien is: en beſluyt eyndelijk met deſe woorden/** laat ons dan God prijſen en hem ſingen met Geeſtelijke Liedekens, geſchreven van de Propheten, en ingegeven van Gods Geeſt, tot onder-wijs en beſtieringe van de Gemeente, niet alleen in het Boek der Pſalmen, maar ook in andere plaatſen van de H. Schrift. En ſeeker, het waar een heerlijken en profijtelijken arbeyd, ſtrekkende tot bevorderinge van de Eere Gods, dienende tot vertrooſtinge van de Gemeente, dat alle de Liederen des Gebeds en Dankſeggingen, die in de Wet en Propheten gevonden worden, waaren in Rijm gebracht, tot het ordinaar gebruyk van onſe Vergaderinge: en gevoegd by het Pſalm-boek, als het *Lied* van *Moſe*, van *Miriam*, van *Debora*, van *Eſaia*, van *Hiskia*, van *Habakuk*, het *Hoog-lied*, en de *Klaag-liederen*, t' ſamen met andere, die in andere plaatſen mogen gevonden worden; op dat wy mochten hebben een overvloedige ſtoffe, en volmaakte beſtieringe, om onſe herten en ſtemmen, op alle occaſien, die ons ſullen voor-komen, tot God op te heffen. Hier by komt de vermaninge van den Apoſtel *Col.* 3. 16. Leerd en vermaand malkanderen, met Pſalmen, en Lof-ſangen, en Geeſtelijke Liedekens, ſingende dan Heere met aangenaamheid in uw herte. Item, *Epheſ.* 5. 18, 19. *Jac.* 5. 13. Is yemad goeds moeds, dat hy Pſalm ſinge. Dat was de practijke van *Paulus* en *Silas* als ſy in de gevangeniſſe waaren *Act.* 16. *v.* 25. Sy baden ontrent den midder-nacht, en ſongen Gode Lof-ſangen.

Hier uyt blijkt dan overvloedelijk/ voor eerſt/ dat de H. Schriften ten grooten deele uyt Poëtiſche **manieren van ſpreeken en** Liederen **beſtaan. Ten tweeden/ dat deſe maniere van ſchryven en ſpreeken deftiger/ krachtiger/ en ſtichtelijker is/ dan een gemeene wyſe van ſpreeken/ ofte ſchrijven. Ten derden/ dat de** Pſalmen Davids **voor de Gemeente niet genoeg zijn/ om in alle voor-vallende occaſien bequame ſtoffe te geven/ om God met Geſangen te verheerlijken/ en dat het daarom een heerlijke en wenſchelijke ſaak is/ dat nevens de** Pſalmen Davids, **ook op Rym/ mochten geſteld/ en in de Vergaderinge Gods Geſongen worden de** Liederen, **welke doorgaans in andere boeken der H. Schriften gevonden worden. Derhalven ſie ik geen reden/ waarom dat van ſommige qualijk opgenomen word onſen voorſlag/ of men in de Gemeynte/ nevens de** Pſalmen Davids, **ook andere** Geeſtelijke Liederen **ſoude mogen ſingen/ ſoo die ons in de H. Schriften voor-komen/ als de geene welke van andere deftige Mannen mochten werden gemaakt/ en op alderley byſondere occaſien bequamelijk gepaſt en geaccomodeerd zijn. Waar van te leſen is in ons** Natuur-toneel, *pag.* 179. 180. **En in onſe** Nader Deductie **ofte** Verklaaringe, *pag.* 243. 244. **Met wat exempelen en redenen wy dien voorſlag hebben bekleed/ kan den Eerw. Leeſer aldaar naſien/ wy oordeelen het onnoodig die hier te herhalen.**

En wat aangaat dat by deſe gelegentheid/ van my/ uyt de Schriften van den geleerden. D. J. Hoornbeek, **in ſijn leven** Doctor en Profeſſor der H. Gods-geleerdheid tot Leyden en Utrecht, **is by-gebracht in myn** Natuur-toneel *pag.* 197. *col.* 2. **dat in de eerſte oude Chriſten-vergaderingen/ niet alleen de H. Schriften des Ouden en N. Teſtaments geleſen wierden/ maar ook eenige deftige uytgeleſene Predicatien/ Kerkelijke Geſchiedeniſſen/ byſondere Spreuken/ daden/ en voor-beelden der Bloed-getuygen/ Belijders en byſondere Voorſtanders des Geloofs/ en andere voortreffelijke ſaken. Waar van heb ik niet alleen geen oordeel gegeven/ maar ook het ſelve niet dan als een voorſlag aldaar willen voor-dragen; maar ik heb alleen geſchreven/ dat ik wel meer ſaaken ſoude konnen voorſtellen/ en in bedenken nemen/ aangaande de nutſte en ſtichtelijkſte wijſe van God Woords in de Gemeente voor te leſen; maar dat ik ſulks om redenen/ aldaar aangeweſen/ hebbe na-gelaten/ gelijk te ſien is** *pag.* 179. **alleenelijk verhaal ik maar (by die occaſie) wat dies aangaande van** D. Hoornbeek, **uyt de oudheid is aangeweſen.**

Nochtans ſie ik tot noch toe niet/ waarom het van ſommige ſoo euvel qualijk op-genomen word/ in bedenken te nemen/ of men/ nevens de H. Schriften/ eenige andere treffelijke/ met de H. Boeken over een komende/ gauſch ſtichtelijke/ en van de gemeene rechtſinnige Kerken en Leeraars/ tot dien eynde wel bearbeyde/ onderſochte/ en geapprobeerde ſaaken/ de Gemeente Gods ſoude mogen voor-leſen. Niet om daar door eenigſins te verminderen/ ofte wech te nemen het Prediken van Gods Woord/ (welke ſonder twijffel een meerder aandringende kracht heeft/ dan het enkel leſen des ſelfs: want het God behaagd heeft door het verkondigen des ſelfs/ zalig te maaken de geene die gelooven. 1 *Cor.* 1.) **maar om het geene volgens de H. Schriften geleſen word/ te beter te doen paſſen op de particuliere voor-vallen/ occaſien/ perſoonen/ plaatſen/ en tijden/ tot meerder ſtichtinge en nader toeyggeninge van den toe-hoorder. Want indien men mach**

Ge-

Gebeden doen uyt der borſt / en na dat een yder uyt ſich ſelven bedenkt: mach men in Predicatien de Gemeente voor-dragen / 't geene (ſoo wy achten) met Gods Woord over een komt / doch na onſe eygene ſtudien / bewegingen / en byſondere kenniſſe en bequaamheid / by een geſteld en voort-gebracht is. Wat reden is 'er dat men ook niet ſoude yets mogen leeſen 't geene te voren wel is by een geſteld door deftige Mannen / en van de gansche Gemeente voor goed gekeurd: daar men nu wel toelaat / en prijſt / dat een yder voor de gansche Gemeente Gebeden en Predicatien doed / na ſijn eygen ſin / ſtudie / genegentheid / en min of meerder bequaamheid. Soo men hier tegen-werpt / dat men alleen Liederen moet ſingen welke door Gods Geeſt gedicht zijn / en die in de H. Schriften gevonden worden / en niet anders dan enkele Schriften des Ouden en N. Teſtaments moet leeſen in de Gemeente: of dat men anders perykel loopt / dat 'er veele valsche en ongoddelijke ſaaken ſich met het woord Gods ſullen vermengen. Ik antwoorde / dat 'er geen meerder reden is dat men dit ſal ſeggen / of vreeſen van het ſingen der Geeſtelijke Liederen / of leeſen der gemelde Schriften / als door het bidden en Prediken. Want het geene ik bidde, of ſegge in mijn Predicatie / dat ſelve mag ik wel ſingen en leeſen: want in het ſingen en leeſen / bidden / en leeren wy ook malkanderen / gelijk in de gewoonelijke Gebeden en Predicatien; gelijk den Apoſtel uytdrukkelijk getuygd *Col.* 3. 16. Leerd en vermaand malkanderen, met Pſalmen, en Lof-ſangen, geeſtelijke Liedekens, &c. *Epheſ.* 5. 19. &c. En wat reden kan der gegeven worden / waarom dat men niet ſoo wel uyt eygen bewegingе / vorige bedenkinge / en ſtudie / in de Gemeynte ſoude mogen yets ſingen of leeſen / als Prediken en bidden? Ten anderen / die Geſangen en Schriften / welke / volgens den voor-gemelden voorſlag / ſouden in de Gemeente geſongen en geleeſen worden / die ſouden van de gemeene Leeraren en Kerken te vooren wel overſien / verbeterd / en geapprobeerd zijn; ſoo dat daar uyt geen vervalſchinge der waarheid ſoude konnen van de Gemeente gevreeſt worden; gelijk wel veel lichter kan geſchieden door de Gebeden en Predicatien / die een yder op ſijn eygen plicht en ſtudie / na ſijn goeddunken / de Gemeente voor-draagd. Ten derden / wat reden is 'er dat men ſal toeſtaan / dienſtig / ja tot onderhoud van eendracht / en de gemeene ſtichtinge noodig achten / dat 'er met gemeen conſent worden beschreven / en de Gemeente voor-gedragen / ſeekere Formulieren van de Sacramenten te bedienen / van Gebeden, en van verſcheyden andere handelingen / die in de Gemeente geſchieden / gelijk in onſe Liturgie te ſien is. Ja dat men maake Formulieren van eenigheid, Belijdeniſſen des Geloofs, Catechiſmen, Onderwijſingen, &c. welke men begeerd dat niet alleen van de Chriſtenen geleeſen ſullen worden / maar ook van de Leeraren moeten onderteekend, en van een yder beleden / en aangenomen worden. Wat reden / ſeg ik / is 'er / datmen dit alles goed vind / maar niet datmen eenige Geeſtelijke Liederen, ofte ſtichtelijke Schriften / de Gemeynte ſal mogen voor-dragen? Is 'er niet veel meer reden om te vreeſen / dat 'er door de Gebeden en Predikatien / die een yder doed na ſijn eygen ſin / ſtudie / en genegentheid / yets in de Gemeente ſal inkruypen / dat met de geſonde Leere der H. Schriften niet accordeerd / dan dat ſulks ſoude geſchieden door Schriften en Liederen / die van de deftigſte / geleerdſte en Gods-dienſtige Leeraren waaren gemaakt / en met gemeene approbatie der Kerken aangenomen?

Dat men hier tegen in brengd / indien men nevens Gods Woord eenige andere Schriften de Gemeente voor-leeſt / ſoo ſal men de ſelve de H. Schriften gelijk maaken / en het is te vreeſen / datſe eyndelijk onder de Canonijke Boeken van Gods Woord ſullen geſteld worden. Dat volgd niet / want men leeſt dagelijks de Gemeente voor den Catechiſmus, die nevens Gods Woord in den Gods-dienſt uyt-gelegd en Gepredikt word. Men leeſt by occaſien de Gemeenten voor / ſeekere Formulieren van gebeden / bedieninge der Sacramenten / beveſtiginge der Dienaren: en 't geene voorder tot de Liturgie der Kerke behoord: in veele Kerken worden alle Sondag / nevens de Wet der thien Geboden, de twaalf Artijkelen des Chriſtelijken Geloofs / de Gemeente voor-geleeſen / &c. nochtans ſiet men niet / dat deſe dingen daarom Gods Woord even gelijk geacht worden / ofte onder de Goddelijke Schriften gereekend. Ook hebben wy getoond / dat het de gewoonte is geweeſt by de oude Chriſten gemeenten / verſcheyden andere Schriften de Gemeente voor te leeſen / welke nochtans noyt voor Canonijke Schriften daarom gehouden zijn. Voorts / daar is niet aan te twyffelen / ofte daar is wel ſoo veel wijsheid / geſag / en voorſichtigheid by de Gereformeerde Kerken / waar doorſe genoegſaam ſouden verhinderen / dat de gemelde Schriften niet ſouden voor Canonijke ofte Goddelijke Schriften geacht worden; gelijkſe nu wel voor-komt / dat de geſchreven Predicatien / en andere menſchelijke Schriften / welke voor de gansche Gemeente geleeſen / en in de Predicatien verhandeld worden / nochtans voor geen deelen van de Goddelijke Schriften aangenomen worden. En wat aangaat dat men ſegd / dat de Predicatien moeten gepaſt en geaccomodeerd worden na de byſondere gelegentheden / occaſien / tijden / plaatſen / en perſoonen / toe welke gepredikt word: op dat het woord te meerder kracht mach doen / en met meerder ſtichtinge mach gehoord worden: 't ſelve ſeggen wy ook van de Geeſtelijke Liederen, en Schriften / welke de Gemeente / nevens de H. Schriften en Davids Pſalmen, ſouden voor-gedragen worden / datſe moeten geaccomodeerd worden na de byſondere voorvallen / en gelegentheden van plaatſen / tijden / en perſoonen; tot nader toeëygeninge en ſtichtinge der Gemeente; gelijk wy aangeweſen hebben in ons Natuur-tooneel *pag.* 196. 197.

Van den bequaamſten tijd tot het oeffenen der Gods-dienſtige plichten: en van Jaarlijkſe Feeſt-dagen.

Daar is noyt yets ſoo wel geſegd / ofte geſchreven / dat niet ſijne tegen-ſpraak onderworpen is: dit hebbe ik / nevens verſcheyden andere gelegentheden / ook hier in bevonden / dat men in my ten quade geduyd heeft / dat ik hebbe geſchreven in mijn Natuur-tooneel *pag.* 194. dat den morgen-ſtond en den avond-tijd my dochte bequaamſt te zijn tot oeffeninge van Gods-dienſtige plichten, beter dan kort na de middag, en na den eten, en inſonderheid in de Somer, en in heete Landen: gemerkt als dan / ſoo door de hitte des daags / als door de ſpijſe / onſe lichamen eenigſins beſwaard zijn / en ſoo veerdig niet tot den Gods-dienſt / als wel in den morgen-ſtond / en avondtijds: gelijk dan om die reden / de Joden haar morgen en avond Offeren, Gebeden / en Gods-dienſtige plichten onderhielden; waar op David ſiet *Pſal.* 141. 2. Mijn gebed worde geſteld als een reuk-werk voor u aangeſichte: de opheffinge mijner handen als het Avond-offer. Gelijk dan ook meermalen den ſelven David in ſijne Pſalmen aanwijſt / dat hy gewoon was ſijne aandachtige gebeden / Goddelijke overleggingen / dichten / en ſingen van Geeſtelijke Liederen / in den morgen-ſtond te oeffenen. Sie *Pſal.* 88. 14. en 92. 3. en *Pſal.* 5. 4. 's morgens Heere, ſult gy mijne ſtemme hooren; 's morgens ſal ik my tot u ſchikken, en wacht houden. *Pſal.* 59. 17. Ik ſal des morgens uwe goedertierentheid vrolijk roemen; &c. En / om te toonen dat ik hier in het ſelve gevoele / 't welk al voor deſen van de rechtſinnigſte en Godvruchtigſte Gods-geleerde in het breede geleerd / aangepreſen / en met deftige redenen bekrachtigd is: ſoo ſal ik tot dien eynde den Eerw. Leeſer kortelijk voordragen / 't geene hier van ſchrif-

ſchriftelÿk aangewezen is door den geleerden en ſeer ſtichtelÿken Gods-geleerden D. William Atterſol, in ſijne uytleggingen over het boek *Numeri*, *pag.* 1154. ſchrÿvende over *Num.* 28. 4. Het eene Lam ſult gy bereyden des morgens; en het ander Lam ſult gy bereyden tuſſchen de twee avonden. Nu volgen ſijne woorden en aanmerkingen: ſoo kan dan dit morgen en Avond-offer ons beſtieren, hoe, en wanneer God te dienen: wy moeten ſijns gedenken in den morgen-ſtond, en in den avond, hy moet in onſe gedachten eerſt en laaſt zijn, wy moeten den dach met hem aanvangen, en den dach met hem eyndigen. Laat hem in onſe eerſte overdenkingen zijn, wanneer wy uyt den ſlaap ontwaken. Indien het herte en de gedachten in den morgen-ſtond wel geſteld zijn, ſy ſullen den ganſchen dach daar na te beter geordent en geſchikt zijn. Dit dede den Propheet ſeggen: *'s morgens, Heere, ſult gy mÿne ſtemme hooren, 's morgens ſal ik my tot u ſchikken en wacht houden. Pſal.* 5. 4. Dan zijn de faculteyten der ziele alderverſcht en blymoedigſt, dan zijn de ſinnen verſterkt en verfriſt, om der nacht-ruſte wille, en daarom het alder-bequaamſte om eenigen plicht ontrent God, of menſchen, te volbrengen. Wederom, de morgen-ſtond is een tijd, waar in de Wereld en de beſigheid deſes levens, onſe herten en affecten noch niet ingenomen, en beſeten hebben, en daarom is't dan het alder-bequaamſte, om eenige ſpeciale ofte Geeſtelijke plicht te verrichten die van ons vereyſcht word. Ten laatſten, het is het eerſte deel van den dach, en daarom het alder-waardigſte om Gode geheyligd te worden, na dat wy verſch geſmaakt hebben ſijne groote barmhertigheid in den voorleden nacht, die hy voor ons hadde konnen maaken tot een eeuwige duyſterniſſe, en ſoo voorts. Daar na toond hy ook dat den avond-tijd bequaamſt is om Goddelÿke oeffeningen te doen / om dat wy alſdan moeten gedenken wat ſegeningen dat wy dien dach onfangen hebben; wat perÿkelen wy ontkomen zÿn; wat verſoekingen wy hebben tegen-geſtaan; wat behoeften wy verkregen hebben; wat vervallen wy herſteld hebben / waar voor wy dan God moeten danken; en ten laatſten wat ſouden wy vergeven hebben door den dach / en ſoo voorts.

Het is ook by ervarentheid bekend / dat de ſin-plegende Geeſten, beſig zÿnde met de verdouwinge der ſpÿſe / min of meer belemmerd en beſwaard worden / in de oeffeninge van ernſtige gebeden / aandachtige bedenkingen van Gods-dienſt. En dit is ook een van de redenen / waarom dat / tot oeffeninge van yveriger gebeden / en meer dan gewoonelÿke Gods-dienſtige betrachtingen / Vaſten-dagen worden gehouden; op dat / door het onthouden van voedſel / den Geeſt des menſchen tot hooger en Godlÿke meditatien en oeffeningen te bequamer zy. Waar uyt dan by gevolg blÿkt / dat wy niet ſonder goede reden geoordeeld hebben / in ons Natuur-tooneel *pag.* 194. dat den morgen-tijd en den avond-ſtond, (als de mage ledig is / en de natuure niet alleen van de digeſtie der ſpÿſe en drank ontlaſt / maar ook door het verdeelde voedſel merkelÿk verquikt is) alder-bequaamſt is om den Gods-dienſt en de Geeſtelijke betrachtingen daar toe behoorende, in het werk te ſtellen. Daar op ſien ook de meermaal verhaalde vermaningen in de H. Schriften van nuchteren te zijn, en te waaken, als 1 *Petr.* 5. 8. 1 *Theſſ.* 5. 6 1 *Petr.* 4. 7. *&c.* Hedensdaags leerd ons ook de bevindinge / dat in de principale Steden van Holland / de Avond-predicatien gehouden worden / en inſonderheid op den Sabbath, met grooten toe-loop en vrucht: alſoo de menſchen haar als-dan ontlaſt voelen / ſoo van de beſwaringe des voedſels / als van de hitte des daags in den ſomer.

Voorts ſie ik ook geen reden / waarom van eenige qualÿk genomen word / den voorſlag / van op den aanvang des Jaars een by een komſte te houden / tot een Jaarlÿks gewoonelÿke vernederinge / dankſegginge / en opwekkinge tot voorder verbeteringe des levens. Item / van alle Jare een gewoonelÿke dankſegginge te plegen / en alle dry Jaren een ſtatelÿke dank-ſegginge / volgens 't geene daar van in ons Natuur-tooneel *pag.* 193. en volgende breeder is aangewezen. Want / hoe-wel in de Wet Moſis niet ſtaat een expres gebod van op den eerſten dach des Jaars een Feeſt te houden / ſoo hebben nochtans de Joden het Feeſt des geklanks, ofte der trompetten, 't welk quam op den eerſten dach van Tiſri, onderhouden / in plaats van een nieuwe-jaars Feeſt. Den nacht te vooren ſtondenſe vroeg op / om ernſtelÿk te bidden om vergevinge der ſonden; gaven veel Aalmoeſſen aan de Arme / om vrolÿk te weſen in het behoorelÿk onderhouden deſes Feeſts; waſſchende haare lichamen / en wenſchende malkanderen veel zegen in het nieuwe Jaar. Waar van ſie verder *Hoſpinianum de origine feſtorum pag.* 32.

Van dit Feeſt ſchrijfd D. Atterſol, in ſijn uytleg over het negen-en-twintigſte Cappittel van *Numeri pag.* 1165. aldus. My dunkt dat de oorſaake deſes Feeſts was, te zijn een Feeſt der gedachteniſſe aan de menigvuldige Barmhertigheden, in de Woeſtijne genoten, op dat ſy haar ſelven daar door mochten opwekken, om met God vereenigd te zijn. En de oorſaake van deſe inſtellinge van dit Feeſt ſchijnd contrarie te zijn tegen het geene dat volgd, het welk een Feeſt van Vaſten is. Want gelijk de Joden een dach hadden, om haar ſelven met vaſten te verootmoedigen, ſoo moeſten ſy ook een dach van vreugde hebben, op dat, als ſy het geklank der baſuynen hoorden, ſy haar ſelven ſouden op-maken, om tot God weder te keeren met vrolijkheid des herten. En paſt dit daar na tot navolginge op den ſchuldigen plicht der Chriſtenen / gelÿk aldaar breeder mach nageſien worden.

Soo is ook het Feeſt van Pinxteren Jaarlÿks onderhouden by de Joden / om God te danken na het inſamelen van haaren Oogſt. Van 't Paſcha Feeſt hebben wy in ons Natuur-tooneel geſprooken. Op het Loofhutten Feeſt waaren de Joden verbonden te gedenken aan haare dwalingen in de Woeſtÿne / en haare wonderlÿke verloſſingen / uyt een geringen ſlaaf-achtigen ſtaat / tot een groote heerlÿkheid in Canaan. Boven deſe geſette Feeſten hebbenſe noch gehad haar Jaarlÿks Feeſt van vaſten, vernederinge, en verſoeninge; en noch daar na verſcheyden dagen / om gedachtenis te houden / en dankbaarheid Gode te bewÿſen / over byſondere verloſſingen / als het Feeſt van Purim, en vernieuwinge des Tempels, 't welk ook Chriſtus met ſijn tegenwoordigheid vereerd heeft / *Joh.* 10. 22. 23. Soo dat / hoe-wel alle deſe dingen / voor ſoo veel ceremonieel zÿn geweeſt / afgeſchaft zÿn; nochtans niet geheelÿk / ten aanſien van de ſedige plichten in 't gemeen / namentlÿk / dat men / na de Analogie en over-eenkomſte / volgens den redelijken Gods-dienſt des nieuwen verbonds / ook verbonden ſtaat / in 't gemeen ſeekere genoegſame tÿden te ſtellen / om God byſonderlÿk / door lof en dankſegginge / over ſijne gemeene en particuliere weldaden / over Landen en Steden te verheerlÿken.

Het is waar dat men hier tegen ſal ſeggen / dat wy ook onſe Bid-dagen en Dank-dagen, houden alſſer eenigen byſonderen nood ſich op doed / en by occaſie van een nieuwe weldaad. Ik antwoorde / dat my dunkt / dat de Godvruchtige dankbaarheid / en de dankbare Godvruchtigheid / boven dit ook wel vereyſcht / dat men alle Jaren een geſette en gewoonelÿke tijd neme / om ſich voor God ernſtelÿk te vernederen / om God ſtatelÿk te verheerlÿken / door Lof en Dankſegginge / en niet alleenelÿk dan / alſmen door een extraordinare nood / ofte gelegentheid / daar toe als gedwongen word. Ten anderen / ſoo oordeele ik / dat men niet minder / maar eer meer / yverig behoorde te weſen om God te danken / dan om nieuwe weldaden door den gebede te begeeren; en derhalven geen

geen meer dagen tot Bidden, dan tot Dankſeggingen, af te ſonderen: want een dankbaar gemoed geeft meer teyken van liefde tot God/ en ſijne Eere/ als het begeeren van tijdelijke verloſſinge/ en zegen. En wat aangaat de gebeden om Geeſtelijke zegeningen/ die alle ſtrekken tot dit uytterſte voorgemelde eynde/ namentlijk/ dat wy mogen bequaam weſen/ om God met ziele en lichaam te verheerlijken/ en met rechte dankbaarheid te behagen. Waar by komt/ dat 'er geen ſterker/ noch Gode aangenamer gebeden en konnen weſen/ voor toekomende weldaden/ als die geſchieden met rechte dankbaarheid over de ontfangene: Item/ dat alle waare dankbaarheid met hertelijke nederigheid/ en alle oprechte nederigheid met ernſtige dankbaarheid/ moet vereenigd zijn.

En wat belangd dat wy geſchreven hebben/ van drie Jaar-feeſten der Chriſtenen/ Paaſchen/ Pinxteren/ en Kerſmis/ in het Natuur-tooneel *pag.* 193. dat wy de ſelve niet onderhouden volgens de H. Schriften/ noch eenige Goddelijke inſettinge/ maar alleen door een langduurige algemeene gewoonte/ daar mede accordeerd het gemeen gevoelen der Gereformeerde Godsgeleerde. De Feeſten ter gedachteniſſe Chriſti geſteld, als van ſijn Geboorte, Beſnijdeniſſe, Opſtandinge/ Hemelvaart, en ſendinge des H. Geeſts, en zijn (ſegd *D. Altingius Theolog. Problemat. cap.* 10). noch door Chriſtum, noch door de Apoſtelen, ingeſteld, maar alleen van de Oude Vaders. En daarom zijnſe van eenige Gereformeerde Kerken nagelaten, om datſe maar van menſchen waaren in-geſteld, en in het Pauſdom met groote Superſtitien vermengd. Nochtans kanmenſe ook wel onderhouden, doch onder deſe conditien. Eerſt, dat menſe maar achte voor menſchelijke inſtellingen. Ten tweeden, dat men der geen Superſtitie van Gods-dienſt in ſtelle, noch eenige inbeeldinge van noodſaakelijkheid. Het gevoelen van den vermaarden Rivetus, hebben wy in 't Natuur-tooneel aangeweſen/ *pag.* 192. Polanus in ſijn *Syntagma Theol. lib.* 9. *cap.* 35. ſchrijfd aldus. De Jaarlijkſche Feeſten van het N. Teſtament, zijn ofte van Chriſtus, ofte van den H. Geeſt. Een Feeſt Chriſti is, 't welk van de Chriſtenen onderhouden word, ter eeren onſes Saligmakers Jeſu Chriſti, met verhaal en gedachtenis van de principaalſte weldaden, van hem aan de Gemeente beweſen. Als daar is het Feeſt der Geboorte Chriſti, en van ſijn Beſnijdeniſſe, Lijden, Sterven, en Opſtandinge, en van ſijne Hemelvaart. Het Feeſt des H. Geeſts is het Pinxter-Feeſt, op welke gedachtenis gehouden word van de ſendinge des H. Geeſts, uyt den Hemel, over de Apoſtelen. *Act.* 2.

Over het Feeſt van Paſcha is in de Oude Kerke een ſeer grooten twiſt ontſtaan, waar van *Euſebius* ſchrijfd, in ſijn vijfde boek van de Kerkelijke Hiſtorien, *cap.* 23. en de twee volgende. Sommige wilden dat houden op den veerthienden van de eerſte maand, andere op den Sondag. Die het op den veerthienden van de eerſte maand onderhielden, zijn om die reden alleen, ten onrechte als Ketters veroordeeld en geëxcommuniceerd.

Doch het onderhouden der voorgemelde Feeſt-dagen, is van het begin der eerſte Chriſten-kerke geweeſt middelmatig en vry. Sulks dat men over het onderhouden der ſelve niet heeft moeten twiſten, noch ook mede in deſen tijd. Dus verre Polanus. Uyt deſe hiſtorie kan den Eerw. Leeſer ſien/ dat men al van ouds/ onder de Gods-geleerde/ over geringe ſaaken/ ja ſomtijds ten onrechte/ d'een d'ander van ketterye beſchuldigd/ en ge-excommuniceerd heeft: ſoo dat men het niet te vreemd moet denken/ indien ook nu den verkeerden yver/ nijd/ en twiſt-gierigheid van eenige Geeſten/ andere om geringe reden/ en ten onrechte/ ſoeken verdacht te maken.

Doch aangeſien in allen deſe geen verſchil is over eenig point der Chriſtelijke Leere; maar alleen van middelmatige ſaaken/ van order/ en eenige voorſlagen/ raakende de bedieninge des uytterlijken Godsdienſt/ ſoo wil ik de ſelve (om vredes wille) niet verder aantrekken; wel te vreden zijnde/ gelijk ik meermalen te voor uytdrukkelijk geſchreven hebbe/ dat een yder tegen alle mijne voorſlagen en redenen/ ſijne antwoorde/ bedenken/ en tegen-redenen inbrenge/ en daar van oordeeld na ſijn wel-gevallen. Wel wenſchende/ dat de geene die mijne voorſlagen verwerpen/ redenen hadden gegeven/ waarom die haar niet aan en ſtaan/ en datſe beter voorſlagen hadden/ in de plaatſe van de mijne/ te voorſchijn gebracht/ 't welk mijn oogmerk en verwachten geweeſt is: en dat tot geen ander eynde/ dan om te ſien/ of'er/ door overweginge en vergelijkinge van verſcheyden advijſen/ redenen/ en bedenkingen/ niets konde uytgevonden worden/ waar door de Eere Gods/ en de gemeene ſtichtinge der Gemeente/ beter en meeer ſoude bevorderd worden/ dan nu wel hedensdaags geſchied. En dat dit mijn eenig oogmerk is geweeſt/ kan een yder weten/ welke geliefd na te ſien ons boek/ genaamd Hallelu-Jah, ofte Natuur tooneel *pag.* 191. En mijne Voor-Reden tot het Genaden-Tooneel, en Nader Deductie *pag.* 202. *par.* 6. En wat aangaat eyndelijk/ hoe dikmaal het H. Avontmaal moet gehouden worden? daar van hebben wy gehandeld in onſe Nader Deductie *pag.* 244. waar by wy deſe ſaake nu laten beruſten.

Nader onder ſoek, en bedenkingcn, over de eeuwigheid des Werelds, en ofſe van eeuwigheid heeft konnen voort-gebracht zijn?

DEwijle ik bemerkt hebbe/ dat onder de Remarques der E. Gedeputeerde/ tot Reviſie van mijn Natuur-Tooneel, geſteld was/ dat haar E. geen contentement en hadden in 't verhandelen der voor-geſtelde vrage/ te meer alſoo wy op eenige redenen/ by-gebracht tot bewijs van dat de Wereld niet en heeft konnen van eeuwigheid zijn/ een antwoorde van andere voor-geſteld hebben; waar door ſy meenen te toonen/ dat de gemelde redenen niet krachtig genoeg zijn/ om het voorgemelde/ vaſtelijk en ontwijffelijk te bewijſen. Edoch den Eerw. Leſer moet weten/ dat het geheel wat anders is/ yemands Argument ofte Bewijs-reden te verantwoorden/ of te verwerpen; als te loochenen 't geene hy poogd te beweeren. Want dikmaal/ en van veelen/ worden wel redenen by-gebracht om yets te bewijſen/ welke redenen recht onderſocht zijnde/ krachteloos worden bevonden; hoe-wel de ſaake die hy beweeren wil/ waarachtig is/ en met beter redenen kan beweſen worden. En ſeekerlijk/ dat de gemelde by-gebrachte redenen niet genoegſaam op haar beenen ſtaan/ blijkt uyt de antwoorde die wy aldaar hebben gegeven. Want wy menſchen konnen de eeuwigheid niet anders (na de enge palen van ons onvolmaakt en gebrekkelijk verſtand) begrijpen/ dan onder het concept van een onbegonnen en onbepaalde geduurſaamheid van vooren/ welke door de tegenwoordige/ met een onophoudelijke geduurſaamheid/ (welke nooyt ten eynde kan gebracht worden) achtervolgd word. Ten tweeden/ hoe-wel wy ons ſelven inbeelden/ dat de Wereld een onbepaalden tijd van jaren of dagen alreede geduurd hadde/ nochtans, en ſoude daar uyt niet volgen/ dat de duurſaamheid des ſelfs niet ſoude door het vervolg van tijd verlengd ofte gecontinueerd worden; ofte dat in de ſelve geduurſaamheid niet ſoude een tegenwoordigen tijd zijn/ welke de voorgaande en volgende duurſaamheid des Werelds aan malkanderen ſoude voegen: want dit alles tegen het concept ſtrijd/ dat wy (na ons vermogen) van de eeuwigheid maken konnen. Ten derden/ wy konnen ons nooyt eenige ſoo lange duurſaamheid inbeelden/ in welke God heeft konnen de Wereld willen voortbrengen/

brengen / oſte alreede heeſt konnen voort-gebracht hebben; oſte men kan niet loochenen / datſe voor dien tijd insgelijks heeſt konnen weſen. Gemerkt wy in de oneyndige eeuwigheid Gods / niet konnen oyt eenigen tijd bepalen / hoe lange die ook mach genomen worden / oſte God heeſt ook al voor dien tijd / de Wereld konnen geſchapen hebben: en in ſulken ſin is de mogelijke ſcheppinge des Wereld / in haar duurſaamheid / voor ons verſtand onbegrijpelijk / dat is / niet tegenſtaande de Wereld in der daad niet van eeuwigheid is geweeſt / maar op ſeekeren tijd / van God / in ſijnen vrywilligen raad bepaald / voort-gebracht; nochtans heeſt de Wereld in ſulken opſicht eenigſins konnen van eeuwigheid zijn / namentlijk / ten dien aanſien / oſte voor ſoo veel / wy noyt ons eenigen tijd konnen inbeelden / in welke de Wereld van God gemaakt is; oſte God heeſt altoos ook voor dien tijd de Wereld konnen haar weſen geven: (gelijk wy aangeweſen hebben in onſe Nader Deductie *pag.* 237. hoe-wel het niet is aangemerkt geweeſt). Oſte men ſoude moeten ſtellen / dat'er eenigen tijd geweeſt zy / oſte bedenkelijk is / voor de welke God de Wereld niet heeſt konnen geſchapen hebben; 't welk ongerijmd is. Want buyten allen twijffel / is God van alle onbegonnen eeuwigheid / almachtig / of van onbepaalde macht / wijsheid en wille geweeſt / en even ſoodanig en de ſelve onveranderlijk geweeſt / die hy nu is. En deſe antwoorde den E. Claſſi voor-gedragen zijnde / den ſeſthienden Auguſti 1668. heeſt de ſelve daar in ten vollen contententement genomen.

Onſe meeninge dan is geenſins / dat de Wereld van eeuwigheid geweeſt zy / want behalven dat wy het begin des Werelts hebben uyt de H. Schriften aangeweſen / in ons voorgemeld Natuur-tooneel, volgens het gevoelen en belijdeniſſe der Chriſtenen *pag.* 106. ſoo hebben wy ook met veele natuurelijke redenen beweſen / dat de Wereld niet oud is / of ſoo heel lange niet heeſt geduurd *pag.* 106. (en *pag.* 111. dat de redenen der Heydenen / waar mede ſy gepoogd hebben te bewijſen dat de Wereld van eeuwigheid geweeſt zy / volgens onſe ſtellinge / wel konnen beantwoord worden). Hoe-wel men / buyten Gods Woord / niet ſeekers van het begin des Werelds kan uytvinden / oſte van de wijſe en maniere op welke die van God voort-gebracht zy. In welken ſin den Apoſtel de kenniſſe van de Scheppinge des Werelds het geloove / en niet de natuurelijke reden-konſt oſte uytvindinge / toeſchrijfd / *Heb.* 11. 3. Door het geloove verſtaan wy, dat de Wereld door het woord Gods is toebereyd, alſoo dat de dingen die men ſiet, geworden zijn uyt dingen die niet geſien worden.

Want / uytgenomen Ariſtoteles, en die hem gevolgd zijn / hebben meeſt alle Philoſophi, oſte natuur-kunders / in 't gemeen geloofd / dat de Wereld een begin des tijds heeſt gehad / hoe-wel by haar niet pertinent bekend. Nochtans brengen de Ariſtotelici ſeer ſubtijle en veele redenen by / waar doorſe poogen te bewijſen dat de Wereld moet ſonder begin van tijd / oſte van eeuwigheid / geweeſt zijn. Welke redenen genomen worden / voor eerſt van de natuure Gods. Ten tweeden / van den aart en natuure des Werelds. Ten derden / van den aart en natuur der ſtoffe des Werelds / en der bewegingen in de deelen der ſelve / welke ſy meenen te betoonen dat van eeuwigheid geweeſt zijn. Welke redenen in groot getal by een geſteld zijn door D. M. Fred. Wendelinum in ſijn *Coſmologia Sect.* 2. *cap.* 5. welke redenen / gelijk ook der geene die onder de Chriſtenen toeſtaan / dat de Wereld heeſt konnen van eeuwigheid zijn / niet konnen beantwoord worden / ſonder toe te ſtaan 't geene wy te voren geſegd hebben / namentlijk / dat in ſulken ſin de Scheppinge des Werelds kan geſegd worden van eeuwigheid te konnen geſchied zijn / niet abſoluyte, oſte opwaart uyt / (want het ſtrijd tegen malkanderen / van eeuwigheid te zijn / en door de Scheppinge ſijn begin genomen te hebben) maar voor ſoo veel wy geenen ſekeren tijd in ons verſtand oſte begryp oyt en konnen beſeffen / inbeelden / en bepalen / of men moet bekennen / dat voor de ſelve de Wereld heeſt konnen geweeſt zijn; ſulks dat haare mogelijke duurſaamheid / voor ons verſtand / niet kan bepaald worden. En of ſonder deſe antwoorde / de gemelde redenen konnen voldaan worden / kan den Eerw. Leeſer oordeelen / indien hy met aandacht op de ſelve geliefd acht te nemen. Ten anderen / indien hy geliefd te overwegen de redenen / op de ſelve aangeweſen plaats bygebracht door Thomas Aquinas, en meeſt al de Lutheraanſche Philoſophi en Theologi / waar doorſe willen bewijſen / dat / hoe-wel de wereld in den tijd van God geſchapen zy / die nochtans heeſt konnen van eeuwigheid voort-gebracht zijn / indien het God behaagd hadde.

Doch om op deſe laaſte vrage / in ons Natuur-tooneel voorgeſteld / volkomentlijk te antwoorden / ſoo oordeelen wy / dat de Wereld niet heeſt konnen van eeuwigheid voort-gebracht zijn. Niet om dat in God eenige onmacht is / oſte om dat God / door ſeekere noot-dwang / oſte noodſaakelijkheid / de Wereld niet anders / dan op ſeeker begin des tijds / heeſt konnen voort-brengen; gelijk aldaar (onder anderen) ons tegen-geworpen word. Maar inſonderheid / om dat het een tegen-ſtrijdige ſaak is tegen haar ſelven / dat yets abſoluyt zy oſte weſen kan ſonder begin / en nochtans van een ander / als een eygen vrywilliglijk werkende oorſaak / hangd / en voortgebracht zy. Want dat men hier tegen ſegd / dat het niet ſtrijd tegen ſich ſelven / dat een voort-gebrachte ſaak / in tijd gelijk ſy met haare oorſaak / door dien de hitte en het licht te gelijke zijn met de Sonne; daar op antwoorde ik / dat ſulkx wel waar is / in ſaken welke yets werken uyt nootſakelijkheid van haar eygen weſen / oſte aard en natuure, gelijk van de Son het licht / en van het vyer de hitte natuurelijk afvloeyd. Maar dit heeſt geen plaats in ſaken / welke eygentlijk yets werken als een vrywillige oorſaak. Nu God heeſt de Wereld niet voort-gebracht uyt nootſaakelijkheid der natuur / maar vrywilliglijk: ſulks dat hyſe konde niet voort-brengen; en de ſelve geenſins tot ſijn weſen / oſte wel-weſen / oſte beter weſen / van nooden hadde. Ook heeſt hyſe konnen eer maken / of later: Item / beter en grooter danſe nu is: gelijk wy breeder hebben beweſen in ons Natuur-tooneel, *pag.* 110. Doch het geene vloeyd oſte gewrocht word van een ſaak / door noodſakelijkheid der natuur / dat is / alleſins ſoo volkomen / als de natuure dier oorſaake toelaten kan: by exempel / het vyer geeſt altoos even ſoo veel warmte / niet min of meer / als des ſelfs geſtalte en natuure kan te wege brengen. 't Welk van de Wereld niet is. Oſte men moeſt ſich inbeelden / dat de Wereld / in duurſaamheid en volmaaktheid der natuure / Gode eenigſins gelijk zy. Sulks datſe door een abſoluyte nootſaakelijkheid altoos blijfd / en geweeſt is / en niet beter noch grooter / noch anders / kan weſen; oſte oyt heeſt konnen weſen / danſe nu is. Waar uyt het ontſtaan is / dat de geene die ſulke gedachten onder de Heydenen van de Wereld gehad hebben / eynde-daar toe zijn vervallen / datſe gemeend hebben / dat God de Wereld ſelve was / gelijk wy in het Natuur-tooneel, en H. Natuur-beſchryving, aangeweſen hebben.

B E S L U Y T.

WY hadden alreede beworpen een verder verdedIginge over eenige andere ſaaken / als raa-kende de regeringe der Kerken, waar van wy gemeld hebben in onſe Nader Deductie *pag.* 241. Maar aangeſien noch d' Eerw. Kerkenraad van Middelburg, noch d' Eerw. Claſſis van Walcheren, ontrent die ſaak eenig miſnoegen heeft getoond / ſoo gaan wy het voorby. Die de moeyte geliefd te nemen van na te ſien wat daar over geſchreven heeft den geleerden D. Wilhelmus Zepperus *lib.* 2. *de politia Eccleſiaſtica cap.* 1. *pag.* 216. en *cap.* 10. *pag.* 321. & *ſeq.* En den vermaarden D. Mareſius, *in deciſione quæſtionum Academicarum, regimem, ordinem, praxim, & eutaxiam Eccleſiæ ſpectantium*, *pag.* 65. & *ſeq. item in Epiſtola Irenæi Simplicii Philadelphii pag.* 83. & *ſeq.* & *in judicio libero ſeu conſilio Theologico. Pag.* 136. En D. Altingium *Problemat. Theolog. Loco.* 15. *Problem.* 3. die ſal bevinden / dat het geene wy dies aangaande in ons Hallelu-Jah, en Nader Deductie hebben aangewesen / ganſchelijk met het gevoelen der gemelde geleerde Mannen / en met de waarheid over een komd.

Wy hadden ingelijks breeder verdediginge gereed / aangaande ons gevoelen van den Sabbath. Maar aangeſien het oordeel des E. Claſſis / over onſe meergemelde boeken / genaamd Hallelu-Jah, en Nader Deductie, op den vierden October 1668. daar van geen gewach maakt / ſoo ſal ik dit hier kort af-breeken / en genoeg achten / dat dit mijn gevoelen al lange van te voren / ja van de tijden der Reformatie af / van meeſt al de principaalſte Leeraren der Gemeente / is voorgedragen / en allesins in haare boeken geſchreven geweeſt. Gelijk in de Schriften Gomari, Bullingeri, Aretii, Calvini, Zanchii, Simleri, Paræi, Cuchlini, Buceri, en andere meer / te ſien is / en wy ſouden konnen breeder ophalen / indien het noodig waar. Urſinus bewijſt dit ſelve gevoelen ſeer wijdloopig / in ſijne Verklaringe over den Catechiſmus / ſeggende / onder anderen / uytdrukkelijk aldus: Nochtans zijn wy niet verbonden, dat men den Donderdag, of Saturdag, of Woonſdag, of eenigen anderen ſeekeren dag onderhoude tot den Gods-dienſt: derhalven heeft de Chriſtelijke Kerke, op datſe haar ſelven van de Joodſche Synagoge ſoude onderſcheyden, na haare vryheid, welke Chriſtus haar gegeven hadde, in plaats van den ſevenden dag, verkoſen den eerſten dag, om een waarſchijnelijke reden, namentlijk, om dat op dien dag de opſtandinge Chriſti geſchied was, &c.

En ſtaat wel aan te merken / dat deſe verklaringen over den Catechiſmus / verrijkt met tafelen van D. F. Hommius, en toeëygeningen van D. Spiljardus, zijn uyt-gegeven Anno 1664. met Approbatie van de Theologiſche Faculteyten / en Univerſiteyten / van Leyden en Utrecht: en dat onder den Tijtel / van het Schatboek der verklaringen over den Nederlandſchen Catechiſmus. Soo dat dit boek gehouden is geworden / en erkend / als een gemeen boek der Gereformeerde Kerken / en een gewoonelijk Huys-boek / om (by ongelegentheid van in de Kerken den Catechiſmus te konnen hooren verklaren) in de Huys-geſinnen / Item / op de ſchepen / en elders / geleeſen te worden. Want de Theologiſche Faculteyt / en Univerſiteyt van Utrecht, ſchrijfd van dit boek aldus / in haare approbatie. Het Schatboek der Commentarien over onſen Catechiſmus, in onſe tale verveerdigd, en met treffelijke Tafereelen verrijkt, word met recht in onſe Kerken gehouden als een *Corpus Doctrinæ:* ofte begrijp der Leere; waar by niet alleen de Toehoorders, en de Kinderen der Propheten, maar ook de Leeraars, gevoedet en verſterkt konnen worden, in de grondige kenniſſe der Goddelijke dingen: waar op ook in volgende tijden, de rechtſinnige, naaſt het onfeylbare woord des Heeren, haare oogen mogen ſlaan, om by alle veranderingen, die door nieuwſgierige warre-geeſten, of ongeſtadige loſſe Theologanten, gepractiſeerd ſouden worden, het algemeene, oude, en trouwe licht onſer Reformatie in Neerland, met ſoo veel arbeyd en bloed op den kandelaar geſteld, en als noch, door des Heeren genade ſchijnende, van alle andere ſchijnſelen en dwaal-lichten te onderſcheyden. Dus vergre de Profeſſoren van Utrecht. In welke woorden aan te merken ſtaat / datſe de gemelde verklaringen D. Urſini, naaſt het woord Gods, houden als een reegel en teeken / waar aan dat men de waare Leere der Gereformeerde Kerken / van alle andere dwalingen ſal konnen onderſcheyden. 't Welk wy den Eerw. Leeſer indachtig maken / om dat wy / niet alleen in het ſtuk van den Sabbath, maar ook andere principale poincten / hebben met de uytgedrukte en aangetogen woorden des ſelven boeks beweſen / dat het met ons gevoelen accordeerd.

Doch niet willende in de ſaake verder treden / alſoo wy vertrouwen ons gevoelen genoegſaam in onſe Nader Deductie beweſen te hebben / ſoo ſal ik beſluyten / met het breedſaam oordeel des Hoog-geleerden D. Johannes Hoornbeek, in ſijn leven Profeſſor der H. Gods-geleerdheid tot Leyden / welke aanwijſt / op wat maniere dat alle de verſchillen / ontrent den Sabbath behoorden beſliſt te worden. Namentlijk / alſmen maar accordeerd in deſe volgende ſtellingen / dat men dan alle de overige verſchillen niet behoorde aan te trekken: maar aan wederſijden aldus voldaan zijnde / behoord een yeder daar by te beruſten / en in ſijn vryheid gelaten te werden. Deſe gemelde ſtellingen luyden als volgd / in ſijn *Irenico ſive de ſtudio pacis & concordiæ cap.* 8. *pag.* 38. Voor eerſt / dat het noodig zy / dat van alley een ſeekeren dag onderhouden werde tot den Gods-dienſt. Ten tweeden / dat een van ſeven dagen daar toe beſtemd werde. Ten derden / den dach des Heeren word bequamelijk / ſederd de tijden der Apoſtelen / tot den H. Gods-dienſt onderhouden. Ten vierden / en daar toe werd geappliceerd het vierde Gebod / gelijk in de Catechiſmen der Gemeente geſchied. Ten vijfden / noch is het vierde Gebod niet geheelijk afgeſchaft / of te niet gedaan. Ten ſesden / eyndelijk moet men ſich neerſtelijk wachten / aan d' een ſijde voor Superſtitie / en aan d' ander ſijde voor profaniteyt. Voorwaar tegen de Superſtitien / en Joodſche onderhoudinge des Sabbaths / en voor de Chriſtelijke vryheid / word nooyt genoeg geſegd / alleen dat het niet ſtrijde tegen het Gebod Gods.

En hier op maakt hy ſijn beſluyt *pag.* 39. (En op deſe wijſe meen ik / dat / en de moeyelijkheden der verſchillen vermijd worden / en dat voldaan worden alle Godſalige een breedſame verſtanden / welke de ſtichtinge der Gemeente / en geen ergerniſſe / ſoeken. Want ſy accorderen (vermijdende de verſchillen) met de Artijkelen der *Poſt-Acta* der Dortſche Synodus / aangaande den Sabbath. Wat my nu aangaat / ik ſtemme alle de gemelde ſtellingen toe / en daar over is by my geen verſchil aangeraakt.) Beſluyte derhalven met D. Hoornbeek, dat geen vroom of breedſaam verſtand / my hier over eenige moeyte behoorde aan te doen / ten zy datſe niet der daad willen toonen / meer de ergerniſſen te ſoeken / dan de ſtichtinge der Kerken.

Wat aangaat 't gebruyk der geſtelde Formulieren van Gebeden / ſoo yemand daar van nader beſcheyd en bewijs begeerd / die leeſe maar 't geen D. William Atterſol daar van wijdloopig beſchreven heeft / in ſijne Verklaringe over het boek *Numeri pag.* 460. en de volgende. Item / *pag.* 544. en de volgende. Waar ſal hy

hy ons gevoelen onwederſpreekelijk beveſtigd vinden / en de tegenwerpinge beantwoord.

Dit mijn gevoelen kond gy beveſtigd en verdedigd vinden / tegen de Brouwniſten / en Independenten / door den vermaarden D. S. Mareſium, *in deciſione Academic. quæſtionum aliquot Theologicarum, regimen, ordinem, praxim & eutaxiam Eccleſiæ ſpectantium, pag.* 49. Als mede door D. Guilielmum Apollonii, in ſijn boek genaamd *Conſideratio Quarundam Controverſiarum ad regimen Eccleſiæ ſpectantium; cap.* 7. Welk boekſken (gelijk in den Tijtel uytgedrukt ſtaat) geſchreven is / uyt laſt des Eerw. Claſſis van Walcheren, en (om den eendracht in deſen van haare Gemeenten te vertoonen) aan de Synode van Londen overgeſonden. 't Selve gevoelen beveſtigen ook de vier Heeren Profeſſoren / in haar *Synopſis purioris Theologiæ Diſput* 36. *Theſ.* 33. Uyt welken allen lichtelijk af te nemen is / met wat recht en reden in my ten quaden is geduyd / 't geene de Gereformeerde Leeraren / en Kerken / eendrachtelijk voor goed gekeurd hebben. En wat aangaat; dat ſommige in de verſcheydentheid van ſpreeken in haar Gebeden / ſchijnen een groot behaagen te nemen / daar op antwoord den voorgenoemden D. William Atterſol, op de plaats te voren aangeweſen / onder anderen / met deſe woorden. Het waare een kinderlijk en dwaas ding, hem ſelven in te beelden, dat God met uytgeleeſen Gebeden vermaakt is, gelijk een delicate maag met veranderinge van ſpijſe vermaakt is, ofte dat God een welbehaagen heeft in nieuwe materie, en in verſcheydentheid van woorden; ofte dat hy de nieuwe formen en veranderinge, van onſe Requeſten begeerd, dat God geen Gebeden aanneemt als de geene die nieuw zijn, en dat hy de ſelve dingen geen tweemaal kan hooren: het welke is een verkeerde inbeeldinge, en begrijp, te voeden, van den ſeer wijſen en barmhertigen God.

Ik had voorgenomen van deſe ſaaken verder te ſchrijven / maar ſoo haaſt ik vernomen hebbe / dat d' Eerw. Broederen ſich genegen verklaarden / alles tot ruſte en vrede af te handelen; ſoo heb ik alles af-geſneden; om metter daad te toonen / hoe grooten af-keer ik hebbe van alle twiſt-ſchriften. En hoe-wel my verſcheydene redenen en occaſien zijn voorgekomen / welke my genoegſaam ſchenen daar toe te dwingen; ſoo heb ik echter tot noch my van de ſelve onthouden; ja ik hebbe / uyt eygen bewegingen / aan mijn Eerw. Collega D. van de Velde gepreſenteerd / eenige woorden wech te nemen / uyt de Voor-reden van mijne Nader Deductie, welke hem dachten eenige occaſie van miſnoegen te geven; onder beding / dat hy insgelijks uyt ſijne Voor-reden aan den Eerw. Leſer / tot ſijn boek genaamd de Wonderen des Alderhoogſten, ſoude uytnemen 't geene daar in aanſtootelijk was; 't welk ſijn Eerw. ook heeft aangenomen te doen / volgens de reſolutie des Eerw. Kerkenraads van Middelburg, daar over genomen den 18. Auguſti 1668. mede brengende / dat de gemelde veranderinge niet alleen moet geſchieden in den aanſtaanden tweeden druk / maar ook in de Exemplaren van den eerſten druk / die noch niet verkocht waren. Ten eynde de reden van mijne klachte over de gemelde voor-reden / niet alleen mochte werden geweert / maar ook alle verder oneenigheid voorgekomen; en dat alles daar by in vrede mochte blyven beruſten / waar toe ik my ganſchelijk en van herten genegen te zijn altoos betoond hebbe / en volveerdig ben / alleſins met der daad te bewijſen.

E Y N D E.

Op het eenparig en bondig

OORDEEL,

Der Vermaardſte

GODS-GELEERDE,

Uytgegeven door

D. JOHANNES DE MEY,

Predikant tot Middelburg; en Med. Doct.

VRaagd yemand hoe dit boek de naam draagd van de Mey,
Daar hy ter wereld niet, of 't minſt', als eygen ſey?
De antwoord is gereed. De Mey had eerſt geſchreven.
Een doorenige Pen had hem wat aangevreven,
Dat hy niet eens en dacht. Nu toond hy 't geen hy heeft
Geſchreven van te voor, dat by *Calvino* leeft,
Dat *Voet.*, en *Hoorenbeek*, dat Franſch' en Duytſche *Claſſen*,
Rivetus en *Urſijn*, verachten al dat baſſen,
Van toomelooſe Veer, en bereydellooſe Schagt:
Soo word een ſwarte Pen ten rechten dan verdagt.
Soo rijſt nu Meyens Son, hoe-welſe noch in 't dalen
Is, van der herfſts ſnee. De deugd moet eer behalen.
Hy ſpreekt dan door *Hotton*, hy ſchrijfd door *Atterſol*;
De ondeugd krijgt te recht den bout dan op den bol.

Docet Omnia Tempus.

VER-

VERVOLG

Van 't

NATUUR-TOONEEL,

BESTAANDE IN

Aanmerkingen en Bedenkingen,

Over

Den aart, geſtalte, heerlijkheid, eygenſchappen en werkingen des Hemels.

Digitized by Google

O P D R A G T

AAN DEN

Edelen, Erntfeſten, Voorſienigen HEER,

d'Hr. ADRIAAN van BORSELEN

vander HOOGE,

Oud-Burgemeeſter der Stad Middelburg, en Raads-heer in den Rade van Vlaanderen, &c.

DAar en is onder alle de Lichamen van het gemeene AL, niet wonderlijker in ſig ſelven, niet heerlijker om aan te merken, nog ſchoonder of aangenamer om aan te ſchouwen, dan den hoogen Hemel. Dit heeft onſe bedenkingen d'herwaarts gedreven; te meer alſoo onſe uytterſte wenſch is (volgens het Verbond der Genade,) ontbonden en los gemaakt zynde van de aardſche Tabernakelen onſer brooſer lichamen, de ſelve met de heerlijke en ſuyvere wooninge des Hemels, na de ziele, te verwiſſelen.

Maar aangeſien wy noch op dit aardſche Dal wandelen, en ons den aard der Aardlingen niet ganſch onbekent is; ſoo konnen wy ligtelijk voorſien, dat wy ſelfs hier in, een yder niet en ſullen behagen. 't Welk my bewogen heeft deſen onſen geringen arbeyd U Edelheid gedienſtelijk op te dragen; ten eynde deſe bedenkingen niet onder myn naam alleen, maar onſer beyde, in de handen en verſchillige oordeelen der menſchen vallen mogen. Waar door my geen kleyne vrymoedigheid ſal toekomen, verſterkt zynde door de gunſte van U Edelheid, welke ſijn Naam draagd *vander Hooge*, in onſe overleggingen over de zalige en hooge plaatſen, tot welke wy geenen anderen toegang en kennen als door nederigheid: Voor ſeker houdende, dat de Goddelijke Almagt ſoo hoog is datſe niemand dan de regt vernederde en dankbare Stervelingen tot bywooninge ſijner onbegrypelijke Majeſteyt, in de hooge Hemelen ſal toelaten.

De ſeer vreemde en gevarelijke geſtalte onſer tyden en ſaken, heeft myne gedagten van den Hemel niet opgeſchort, maar eer gaande gemaakt, om bemerkende de ganſch ongeſtadige ydelheden, en onruſtige veranderingen der ondermanige ſaken; met des te aandagtiger opmerkinge en genegentheid des gemoeds, door te dringen tot die plaatſen, daar God is alles in allen, by welke geen veranderinge is, maar een altoos eenparige genietinge der volmaakte vergenoeginge.

Ten anderen, om in ernſtige bekenkinge te nemen, hoe verre en op wat wyſe, dat men met onſe ziele, welke uyt den Hemel is nedergedaald, (hoewel de ſelve in onſe lichamen als aardſche Vaten beſloten zynde, van ons op de aarde word omgedragen) eeniger wyſe tot een Hemelſch leven mogen geraken. Gelijk *Euſebius* getuygd, datter in ſijnen tyd Chriſtenen waren, die het lichaam alleen op de aarde omleydende, met haar gemoed en gedagten in den Hemel leefden; en als Hemelingen geworden zynde, het leven der wereldſche menſchen verachteden.

Want gelijk de heldere Zonne-ſtralen van den Hemel op den Aard-kloot nederſchietende, dadelijk na den Hemel wederkeeren, van welke ſy gekomen zyn; ſoo is'er ook niet betamelijker voor een redelijk menſch; dan met de ziele altoos op te ſteygeren na den Vader der Geeſten, niet alleen der ſelver zielen, maar ook aller ſaken oorſponk, volmaaktheid, en eynde.

Wie kan niet denken, dat onvergelijkelijk gelukkiger de ziele moet zyn in den opperſten Hemel by God, die daar woond in een eeuwig, onveranderlijk, ontoegankelijk Ligt; dan in de onſuyvere buyken en holligheden onſer lichamen, als daar zyn de ingewanden, borſten en herſenen; in welke nogtans (gelijk *Salomon* ſpreekt *Prov.* 20. 27.) *ſy aangeſteken is als een Lampe des Heeren, doorſoekende alle de binnen-kameren des buyks*; Dog wat is een geringe lampe in de donkere holligheden onſer buyken beſloten, te achten by den Vader der Lichten; die een Licht is, daar niet alleen geen duyſterniſſe mede vermengd is, maar ook geen veranderinge, nog ſchaduwe ſelfs van omkeeringe. Wat gelijkeniſſe is'er tuſſchen de enge, ſlymerige, vuyle holligheden onſer lichaamen, by den alderfijnſten, ganſch ruyme, altoos eenparige, en op het beſt gematigde geſtalte des Hemels. Waar op ſonder twyffel geſien heeft den vermaarden *Cicero*, als hy ſchryfd *lib. de SeneEtute. ô Heerlijken dag! als ik van alle deſe aardſche beroerten en vermenginge der onreynigheden verhuyſen ſal, en dat ik ſal komen tot het Goddelijk geſelſchap en vergaderinge der zielen.*

Onderwylen U Edelheid alle heyl en zegen van herten toewenſchende van den God des Hemels,

U Ed. Ernſ. Voorſienige, &c.

Dienſtwillige Vriend,

JOHANNES de MEY.

Uyt ons Cantoor den 23.
September 1672.

Aan den

L E E S E R

TWee Boeken, Chriſt'nen, zyn't, twee Boeken aller Boeken,
Die geven God te zien, voor d'oogen niet te zoeken,
Zijn Woord en de Natuur; den Herder, die het woord
Ontvouwen hadde aan verſcheyde werelds oord,
Den Neerlander en Moor zijn Schepper leeren kennen,
En het bekeerde hert zig aan zyn God gewennen,
Ontvout nu't ander Boek; wild yemand nog yet meeer?
Op deſe wijs voldoed hy Wijſe en ſijn Heer,
Dien Heer, die door ſijn magt verhoed dat geene Sterren
Nog vallen door haar ſwaart', nog menigt' en verwerren;
Hem die de Hemelen, en toe en open vold,
En met ſijn Majeſteyt, en met ſijn gonſte vold:
Die wil dees Herder voor ſijn loon eens d' Hemel ſchenken;
En laat hem daar dan ſien, dat hy hier niet kon denken.

Iz. van Hoornbeek.

Digitized by Google

INLEYDINGE.

YEder menſch heeft ſijn vermaak / waar in hy ſijn eygen vergenoegen / met een byſondere genegentheid tragt te genieten. Ik beken geern onder die te weſen / welke haar meeſte genoegen ſcheppen in een vry / ſtil / en aandachtig aanſien / onderſoek en bedenken over het gemeene AL, dat ons verſtand en ſinnen voorvald ; over de geſtalte / eygenſchappen / deelen / werkingen en geheelen ſtaat der ſichtbare wereld. Maar onder allen dien is my niet wonderlijker / noch aangenamer / dan het overleggen en ernſtig overwegen van den aart en geſtalte des Hemels en der Sterren / ſonder welkers aanmerkinge / het naauwelijks de pijne weert ſoude zijn / ons ſterffelijk en catſvig lichaam / met ſoo veel moeyte / ſorge en ongemak na te ſlepen.

Want door den Hemel als een tuſſchen middel / word de verſtandige ziele met het lichaam / en God den Schepper met ons reden gebruykende Schepſelen vereenigd. Is 'er yet dat om ſijn nootſaakelijkheid gepreſen word / wat is 'er noodiger dan den Hemel? in welke wy (gelijk van God ſelfs als de Opper-oorſaak van alles geſegd word *Act.* 17.) leven / ons bewegen en zijn. Niet een oogenblik konnen wy ſonder den invloed des Hemels beſtaan : ſonder den Hemel kan op aarden noch leven / noch gevoelen / noch eenige Schepſelen voortgebracht worden ; ſonder haar kan men naauwelijks yet beſeffen / dan een gemeenen raauwen / harden / levenlooſen / onbewegelijken lompen klomp van gemeene ſtoffe.

Merkt gy aan de ſchoonheid des Hemels en haare heerlijkheid / niets is buyten haar onder de lichamen daar by te vergelijken ; want ſy is niet alleen in haar ſelven het ſchoonſte en vermaakelijkſte / maar ook den oorſpronk van welke alle glans / ſchoonheid / ſuyverheid en heerlijkheid aller andere lichamen afvloeyd. Haare voortreffelijkheid is ſoo uytſtekende / datſe Gods Throon genoemd word / ja door God ſelve genomen werd / *Luc.* 15. 18. *Dan.* 4. 26. *Matth.* 21. 25. Is 'er yets dat Gods Eere verteld / en welkers aanſchouwen den menſch ſich voor God verneederen doed / en maakt dat hy uytroept : wat is den menſch ô God! dat gy ſijner gedenkt? &c. Het is 't aandachtige en verſtandig aanſien en bemerken des Hemels *Pſal.* 8. en 19.

Neemd men acht op de grootheid des Hemels in 't gemeen / en in haar geheel aangemerkt / die is voor alle verſtanden onnaſpeurelijk ; let men op de kleenheid van haare deelen / die zijn door haare ſubtiliteyt / dunheid en bewegelijkheid / onbegrijpelijk. Den ganſchen aard-kloot / die wy bewoonen / is ten aanſien van den ſienelijken Hemel maar als een punct te achten ; maar in opſicht van den ganſchen Hemel / die ſich verre ja ſonder eenige bekende palen / buyten ons geſichte uytbreyd / verdwijntſe by na ganſchelijk tot niet. Wat is dan een menſch / meer als ydelheid / ja als niet te achten? niet alleen in vergelijkinge met de aarde / ſichtbaren en onſienelijken Hemel ; maar dat meer is / in opſicht van God / die alles onbegrijpelijk en onvergelijkelijk overtreft. Deſe en andere aanmerkingen meer / hebben my bewogen / dat ik voor deſen in 't gemeen wat beſchreven hebbende van het Natuur-tooneel ; nu wat nader en in 't byſonder van den Hemel en Sterren hebbe voorgenomen in bedenken te nemen / en te geven. Hebbende daar in voor / nevens een heerlijk vermaak / het welke my veel meer als alle andere wereldſche playſieren vergenoegen kan ; inſonderheid de eere van den onbegrijpelijken God / die alles in allen werkt / te verbreyden ; en den misſlag te ontdekken der geene / die / door al te grooten verwonderinge over de kracht en heerlijkheid des Hemels en der Sterren / de onbegrijpelijke Godheid / onder de geſtalte van een Hemels Lichaam hebben begrepen / dat niet alleen in ſich ſelven / uyt ſijn eygen aart als een lichaam aangemerkt / levenloos en ſonder beweginge / of eenig verſtand ; maar ook veele gebreken en de geſtadige veranderlijkheid onderworpen is : welke dingen met de Alwijſe / Onveranderlijke en Alder-volmaaktſte Godheid / geen gemeenſchap hebben. Welke wy niet beter konnen beſeffen / dan onder begryp van een eeuwigen Geeſt / die den eenigen oorſpronk is van alle verſtand / goedheid / deugdelijke werkingen / heerlijkheid / zaligheid en treffelijke hoedanigheden / welke in alle de lichamen ſich verſpreyd vertoonen. Doch alſoo / dat alle de volmaaktheden welke wy in de lichamen beſpeuren verdeeld te zijn / in hem alle te gelijke gevonden worden. Niet vermengd met veranderlijkheid / onvolmaaktheden / in den tijd toegebragt / gelijkſe zijn in de Schepſelen : maar oorſpronkelijk / van alle eeuwigheid ſonder begin. Ten tweeden / in de hoogſte onbegrijpelijke trap van volkomentheid. Ten derden / ſonder eenige veranderlijkheid. Welken derhalven (als Opper-heer / begin / volmaaktheid / eynde / eerſte oorſaak en oorſpronk alles goeds / van welken alle goede gaven tot de Schepſelen afvloeyen) toekomd alle heerlijkheid / lof / erkenteniſſe van alles en over alles / in alle oneyndige eeuwigheid.

Ten dien eynde ſullen wy eerſt handelen van 't geene in 't gemeen den Hemel aangaat. Ten tweeden / van de geſtalte des Hemels die eenigſins in ons geſichte valt / ſich uytſtrekkende tot boven de Sterren / en lichamen welke in den Hemel geſien worden. Ten derden / van den opperſten Hemel die voor ons onſienelijk is. Ten vierden / van de Sterren in 't gemeen. Ten vijfden / van de vaſte Sterren. Ten ſesden / van de Dwaal-ſterren. Ten ſevenden / van de nieuwe ofte ongewoone Sterren / welke ſich ſomtijds in den Hemel vertoonen ; waar by ook de Steert-ſterren mogen vervoegd worden. Eyndelijk ſullen wy eenige aanmerkens waardige ſaken in bedenken nemen / rakende onſen Aard-en-Water-kloot / gelijk ſy in 't midden des Hemels en der Sterren van ons begrepen word.

Dat Hemel en Aarde alles begrijpen, maar by uytnementheid den Hemel.

ONder Hemel en Aarde / worden alle dingen / ſoo in de Heylige / als gemeene Schriften / verſtaan ; en ook in der daad begrepen : alles dat men in 't ganſche gemeene AL ſien / ofte beſeffen kan. Deſe twee beduyden ons de gemeene plaatſen / daar het alles in vervattet is : ſy vertoonen ons de algemeene Hooft-ſtoffe / uyt welke alle natuurlijke lichamen beſtaan / en haaren oorſpronk hebben ; en tot welke ſy weder-keeren en los gemaakt worden / alsſe ophouden te zijn / 't geene ſy door vermenginge en t' ſamen-voeginge der gemelde ſtoffen / geworden waaren.

Den menſch is derhalven een kort begrijp van de groote wereld ; want ſijn lichaam beſtaat uyt den kloot der aarde en der wateren. En al wat den Hemel geven kan / dat beſit hy in meerder volkomentheid van vernuft en reden-gebruyk / dan de andere dieren. Gelijk de geheele wereld beſtaat uyt den Hemel en Aarde / (waar onder de wateren beſloten worden / als met de aarde in een ronde vervangen) alſoo beſtaat den menſche uyt ziel en lichaam. De ziel heeft hy van God uyt den Hemel / van waar alle goede gaven afdalen ;

ſijn lichaam heeft hy met de andere natuurelijke ſaken gemeen / en uyt den Aard-kloot ontleend.

Al dat men dan in de wereld ſiet / is of Hemel en locht / dat is / een dun / vloeyend / ſubtijl / ſeer kleen van deelen / beweeglijk en alles doordringend lichaam; ofte uyt een dikke / grover / meerder van deelen / en min beweeglijke vaſter ſtoffe beſtaande: waar onder wy begrijpen niet alleen aarde en water, maar ook de Sterren, de verhevelinge welke in de logt voortgebragt worden / en alles dat in en op de aarde / en in de wateren / uyt vermenginge der ſelve met de logt / veroorſaakt en onderhouden word.

Gelijk de ziel veel edelder is / dan het lichaam / ſoo ook den Hemel dan de Aarde. Den Hemel is als een middel-ſchot / en van een middel-matige natuure / waar door niet alleen de benedenſte lichamen de krachten en invloed der bovenſte lichamen ontfangen; maar ook / de Goddelijke wijsheid / beſtieringe / goedheid en macht / haar mede gedeeld word. Gelijk in den menſche de Animale, dierlijke / ofte levendigmakende lichamelijke geeſten / beſtaande uyt de ingetrokken locht en de fijnſte deelen des bloeds / zijn het middel / waar door de Goddelijke ziele met onſe lichamen vereenigd word.

Indien alle lichamen maar beſtonden uyt de beſte / dunſte en Hemelſche ſtoffe: ſoo ſouden alle dingen maar een en het ſelve zijn; maar uyt deſe eerſte tegen-ſtrijdigheid / van Hemel en Aarde, ofte van Hemelſche / dunne / en grove / dikke lichamen / ontſtaat door de vermenginge en t'ſamen-voeginge der ſelve / de onnaſpeurelijke verſcheydentheid die 'er in de natuurelijke lichamen geſpeurd word. Gelijk in de vermenginge / en matiginge van weynig toonen / alle verſcheydentheid van Muſijke gemaakt word; en uyt weynig letteren / ontelbare woorden en taalen konnen bedagt worden.

Ons geſigte word in 't aanſien van den Hemel geëyndigd / maar met het verſtand kan men egter de palen van hare uytbreydinge niet beſchrijven. Wy ſien maar eenen Hemel / maar men kan in de ſelve / door hare grootte / ontelbare Hemelen en ronden ſig inbeelden / hoewel inder daad ſy niet weſentlijk van den anderen zijn af-geſcheyden / maar over al / in haaren aart / van een en de ſelve gelijke natuure bevonden worden; niet tegenſtaande datſe in hoedanigheden / door vermenginge der grove en dikker ſtoffen / ſeer verſcheydentlijk / door eenigen tijd / konnen veranderinge onderworpen zijn.

Gemerkt den Hemel beter is dan de Aarde / ſoo is 'er ook ongelijk meer Hemels in de natuure / dan dikke en uyt grove ſtoffe beſtaande lichamen. Want al is de Aarde groot / en al ſegdmen wonderlijke vreemde dingen van de grootte der Sterren / ſoo is 't nochtans buyten alle verſchil / dat de aarde / en alle de Sterren die der in de ganſche wereld zijn / vergeleken zijnde met de grootheid des Hemels / by na als niet zijn te achten.

Den Hemel is ſoo ſchoon en heerlijk in haaren glans / dat hoe-wel ons alle andere / ſoo kunſtige als natuurelijke dingen / lichtelijk vervelen / alsſe wat te lang ofte dikmaal geſien worden; nochtans dunkt my / dat daar in den Hemel alles overtreft. Want al is 't dat ikſe dikmaal met aandacht aanſchouwe / altoos vind ik daar in vermaak. En niet wonder / onſe perſoonen / lichamen / en leven hangen van den Hemel / en worden door den geſtadigen intrek des ſelven onderhouden / welke maar een ſeer korten tijd opgeſchort zijnde / alle leven ons en den dieren ontrokken word. Altoos geeft ons den Hemel gelegentheid en ſtoffe om God te roemen / ons ſelven te vernederen / en door des ſelfs licht / alles nader en byſonderlijk aan te merken.

Alle onſe ongemakken / pijnelijkheden / en ſiekten ontſtaan uyt de ongeſtalte en onmatigheid onſer lichamen: Den Hemel veroorſaakt in ons alle gevoelen / vernuft / vermaak / leven / en alles goeds. De gebrekkelijkheden zijn uyt de Aarde; de bequaamheden uyt den Hemel. En men behoefd hier niet te denken / dat de Sterren / en byſonderlijk de Sonne, beter is dan den Hemel; om dat door des ſelfs warmte alles ſchijnd ziel en leven te ontfangen. Want de warmte niet zijnde dan een beweginge / (gelijk elders beweſen is) / kan den menſch geen verſtand ofte beſeffende ziele toebrengen; maar de Sonne is alleen daar toe vereyſcht / om dat door haar warmte en beweginge / de vermenginge des lochts met de andere hoofd-ſtoffen geſchied / waar uyt de natuurelijke lichamen voort-gebracht worden. Anderſints hebben de Heydenen ſoo wel den Hemel, als de Sterren een verſtandige ziele toegeſchreven; ja in meerder volmaaktheid / aan de ſuyvere locht / om haare reynigheid en ſubtylheid. Hoe-wel wy te ſijner tijd ſullen aanwijſen / dat de verſtandige zielen / nog van den Hemel / nog de Sterren / worden voort-gebragt / maar van God / door het tuſſchenkomen der ſelve.

Van de kunſtige Rondte, vertoonende de geſtalte des Hemels en der Sterren..

OP dat de vernuftige Sterre-ſchrijvers / en Natuurkundige / te beter ſouden konnen begrijpen / en ook anderen vertoonen de geſtalte der aarde / des Hemels / der Sterren / en der ganſcher wereld; ſoo hebbenſe met groote neerſtigheid en vernuft / uytgevonden te maaken eenige kunſtige rondten / waar doorſe alles ſouden konnen aanwijſen. Tot dien eynde hebbenſe verſonnen een Sphæra, Globus of rondte / door welke ſy afbeelden de geheele gelegentheid van den Aard-kloot / met al de vaſte Landen / Eylanden / en wateren die daar op bekend zijn / en hebben die ſoo gemaakt datſe de wereld kan gelijkformig geſteld worden. Als mede noch een andere Globe / in welke vertoond word den Hemel / en de Sterren / met haare dagelijkſche beweginge / verſchillen / waare geſtaltenis / ordre onder malkander / en onderſcheyden ſchijnbare grootte; met alle de kringen / minder en meerder cirkels / die tot het uytleg des werks noodig zijn / welke insgelijks den Hemel gelijkformig mag geſteld worden. Op ſulke twee onderſcheyden Globen / word van haar het Goddelijk wonderwerk der wereld / gelijk van de Bouw-meeſters een groot gebouw / in een kleyn begrijp / gelijk-formig afgebeeld.

Cicero verhaald dat Archimedes geboren te Syracuſen, den eerſten en aldervernuftigſten vinder is geweeſt van deſe kunſtige rondte. En dat hy om de menſchen na het leven te vertoonen de ordre en beweginge der Sterren / een Sphæra gemaakt heeft van glas / die ganſch doorluchtig was / en met ſulke kunſte toe-geſteld / dat men daar binnen konde aanſien de beweginge en verſcheyden loopen van Sonne / Maane / en andere Dwaal-ſterren / even gelijkſe in den Hemel bewogen worden. Hier op heeft Claudianus dit volgende Vers gemaakt.

Jupiter in parvo cum cerneret Æthera vitro;
Riſit, & ad Superos talia dicta dedit:
Huccine mortalis progreſſa potentia curæ?
Jam meus in fragili luditur orbe labor.
Jura poli, rerumque fidem, legesque Deorum
Ecce Syracuſius tranſtulit arte ſenex.
Incluſus variis famulatur ſpiritus aſtris,
Et vivum certis motibus urget opus,
Percurrit proprium mentitus Signifer annum;
Et ſimulata novo Cinthia menſe redit.
Jamque ſuum volvens audax induſtria mundum,
Gaudet, & humanâ ſidera mente regit.
Quid falſo inſontem tonitru Salmonea miror?
Æmula naturæ parva reperta manu.

Deſe Verſen heeft den geleerden D. Iſaacus Hoornbeek Rector der Latijnſche Schole tot Middelburg, op mijn verſoek / van woord by na tot woord in Duytſche rijm aldus vertaald.

Op

OP DE

HEMEL-KRING

van

ARCHIMEDES.

ALs eens in een kleyn glas Jupyn den Hemel zag,
Soo ſprak hy aldus aan de Goden met een lach;
Is dan tot deze magt der Stervers vlyt geſtegen?
Men ſpeeld in brooze Kloot myn arbeid na ter degen.
Des Aspunts regten, en der dingen trouw, en wet
Der Goden, zie die heeft d' ouw' Syracuis verzet.
De Geeſt is dierbaar in verſchey geſternt beſloten,
En helpt het levend werk aan 't gaan met wiſſe ſtooten,
De valſche * *Zonne* die doorloopt zyn eygen Jaar,
En de geveinſde Maan volgd alle maand hem naar.
De ſtoute ſneêgheid nu haar weereld ſpeculerend',
Is bly, en 's menſchs vernuft 't geſterrente regerend'.
Verſteld' Salmoneus my die donder valſch na-botſt,
† *De kleene Hand is daar, die d'heel* Nature trotſt.

* *Of Teekenaar.*
† *Of d' Hand is gevonden die de heel*

Lactantius *lib.* 2. *cap.* 5. getuygd / dat in deſe *Sphæra* vertoond wierden / alsſe wierd omgedraayd / den loop der Sonne en Mane / met alle de geſtadige verminderingen en vermeerderingen van het licht der Mane: Item, de beweginge van alle de andere / ſoo vaſte als dwalende Sterren; en dat de aarde in 't midden als een vaſte onbewegelyke ronde en middel-punt ſtond. Doch hy meend / datſe gemaakt is geweeſt van koper: *Sextus Empiricus* van hout. Doch myns bedunkens / is 't waarſchynelyk / dat het binnenſte werk van koper / of hout / gemaakt geweeſt zy / gelyk hedensdaags de *Sphæra* word gemaakt / in welke / na de ſtellinge van Copernicus, de Sonne in 't middel-punct ſtille ſtaat / en de aarde / met de andere Dwaal-ſterren / rontom de ſelve bewogen word: maar dat het geheele werk miſſchien in een glaſe doorluchtige rondte beſloten geweeſt is.

Dit werk van Archimedes, gebruykt Lactantius *lib.* 2. *cap.* 5. tot overtuyginge van de Heydenſche Afgoderye / meenende / dat de Sterren noodſakelyk haar eygen verſtand moeſten hebben / en na haar eygen oordeel en vrye wille moeſten bewogen worden / en by gevolg Goden waren; om dat hare bewegingen ſoo vaſt / en regulier zyn / datſe in de ſelve (hoe verſcheyden datſe onder den anderen zyn) onveranderlyk volherden. Maar / ſegd Lactantius, daar uyt blykt / datſe na haar eygen ſin en wille niet bewogen worden / maar na den wille en order / die God haar gegeven heeft. Want indienſe vrywilliglyk / en na haar eygen ſin / bewogen wierden / ſy ſouden ſomtyds haren loop veranderen / gelyk men ſiet in de Dieren en Menſchen / welke verſcheydentlyk haar bewegingen veranderen / na dat haar ſinnen en genegendheden mede brengen. Ten tweeden / in deſe ſluyt-reden / die de Heydenen maken / de Sterren worden niet by gevalle bewogen / ergo na haar eygen verſtand en wille; daar in is ganſch geen gevolg. Want ſy worden bewogen na het voorneemen / wille en order van God / die alles beſtierd. Heeft Archimedes door kunſte den loop der Sterren weten na te bootſen / en ſal God dat niet veel volmaakter konnen doen in der daad / dat een ſterffelyk Menſch heeft konnen vertoonen / in een kleen werk-tuyg? die de bewegingen der vaſte en Dwaal-ſterren ſagen / in den Kloot van Archimedes, konden die mede ſoo beſluyten / die Sterren en worden niet bewogen by geval / ergo door haar eygen verſtant? bleek het niet met der daad / dat beyde valſch was; en datſe bewogen wierden na het vernuft en beſtier des Konſtenaars. Daar is dan verſtand in de Sterren / dat bequaam is om hare loopen te doen / en te onderhouden: maar dat is Gods verſtand / dieſe beyde gemaakt heeft / en beſtierd / maar niet het verſtand der Sterren die bewogen worden.

Daar na antwoord hy op de tegen-ſtellinge der Heydenen / 't geene yets voortbrengd dat verſtand heeft / dat moet ſelfs verſtand hebben / maar den Hemel en Sterren brengen de verſtandige Menſchen voort / ſoo moetenſe dan ſelfs verſtand hebben. Dog hier op hebben wy op ſyn plaats geantwoord; hier ſal 't genoeg zyn te verhalen / dat Lactantius loochend / dat de wereld / of den Hemel / ofte de Sterren / den Menſche verſtand toebrengen / ofte den Menſche voortbrengen / maar dat God dit alles doet / als de eerſte / algemeene / opperſte oorſaak / beſtierder / en onderhouder van Alles; daar toe den invloed der Sterren / als een middel oorſaak / gebruykende.

Wat ſaken geſegd worden van den Hemel gevallen te zyn, en waarom?

ALle Menſchen hebben door een gemeene toeſtemminge / ſteunende op bevindinge / en goet reden-gebruyk / geoordeeld / dat den Hemel niet alleen het grootſte / maar het ſchoonſte en waardigſte was / dat onder alle lichamelyke en natuurelyke dingen beſpeurd word. Inſgelyks / dat van den Hemel tot de aarde / alle licht / leven / warmte / en door de ſelve alle natuurelyk goed af-vloeyd; ja ſelfs / dat aldaar de eygen en byſondere woon-plaats der Godheid is / en van daar alle de Goddelyke gaven tot ons neder-dalen. Daarom hebbenſe ook die dingen / dieſe wilden hebben dat de Menſchen in eerbiedigheid en hoog-achtinge ſouden houden / den Hemel toegeëygend / en geſegd / datſe uyt den Hemel gevallen / ofte van den Hemel den Menſchen toegeſonden waren. Als by voorbeeld / dat ſpreek-woord / kend u ſelven Om dat'er den Menſch niet ſchadelyker en is / dan ſich te verheffen boven ſyn vermogen; of aan d'ander zyde / door kleynmoedigheid / niet wel te gebruyken / of in achtinge te nemen / en by gevolg / ſig niet aan te ſtellen waardiglyk die gaven en bequaamheden / welke wy ontfangen hebben. Om tuſſchen beyde de middel-mate te houden / is een Hemelſche wysheid van nooden / en kennis van ſig ſelven.

Het beeld van Pallas, ofte der Godinne van de wysheid / heeft de oudheid verſonnen dat uyt den Hemel gevallen was; en dat Troyen ſouden behouden blyven / ſoo lang dat beeld binnen hare muuren bewaard wierd; ſonder twyffel / om te toonen / dat den welſtand / en onderhoud der Landen en Steden / aldermeeſt van de wysheid hangd / en dat de rechte wysheid een Hemelſche en Goddelyke gave is. Daarom vertellenſer ook by / dat / eer Troyen door de vyanden bedorven wierd / het gemelde beeld van Pallas door de ſelve geroofſt geweeſt is.

Inſgelyks verhalen ons de oude Hiſtori-ſchryvers / dat ten tyde van Numa Pompilius, een Schild is uyt den Hemel gevallen / en daar by een ſtemme gehoord / belovende dat Roomen de alderſterkſte Stad ſoude weſen / ſoo lange dat Schild daar in ſoude bewaard worden. Daarom lieten de Romeynen veele diergelyke ſchilden maken / en leyden dit daar onder / ſoo dat het van de andere niet en konde onderkent worden; op dat het ſoo licht niet mochte geſtolen werden. Maar de eerſte verdichters hier van hebben lichtelyk willen te kennen geven / dat ſoo lange de Romeynen ſouden behouden hare trouwe en kloekmoedigheid / door welke ſy groot waren geworden / haar Stad onverwinnelyk ſoude zyn; maar in tegen-deel haaſt vervallen / alsſe / door pracht / overdaad / en ongerechtigheid / onder malkanderen ſouden verdeeld worden / gelyk de uytkomſte geleerd heeft.

Lucas *Act.* 19. 35. ſpreekt van het beeld van de God-

dinn-

dinne Diana, ter welkers eere den vermaarden Tempel van Epheſen gebouwd was; dit beeld was door den Konſtenaar Caneria, uyt hout gemaakt / en was ſoo oud / dat hoe-wel den Tempel wel ſeven malen was vernieuwd geworden / nochtans was dit beeld noch altoos in ſijn geheel gebleven; waarom het volk te lichter wierd wijs gemaakt / dat het van den Hemel was gevallen; op dat het in grooter eerbiedigheid / verwonderinge / en hoogachtinge / ſoude gehouden werden. Suidas verhaald / dat de Konſtenaars / die eenig uytſtekend werk gemaakt hadden / dat tot bygeloove en Afgoderye misbruykt wierd / ſomtijds pleegen gedood te worden; op dat men het gemeene volk te lichter ſoude konnen doen gelooven / dat ſoodanigen beeld-werk uyt den Hemel gekomen was.

Die van Epicuri aanhang / hielden het boek van hem gemaakt / *de Criteriis & Canonibus*, in ſulken hoogen eere / datſe de menſchen deden gelooven dat het uyt den Hemel gedaald was. Het is ſeer gewoonelijk geweeſt / dat men de Menſchen / die in voorſigtigheid / deugd / wijsheid / en kloekmoedigheid / boven andere uytſtekende waren / noemde Menſchen die uyt den Hemel gekomen waren; Item / Sonnen van Jupiter, &c.

Bedenkingen over de eenvoudigheid des Hemels, en vermenginge der natuurelijke lichamen. Ten tweeden, oorſpronk der verſcheydenheid in de lichaamen.

DE natuurelijke lichamen worden ſeer verſcheydentlijk verdeeld; onder anderen ook / in eenvoudige, ofte vermengde. De eenvoudige zijn alleſins haar ſelven gelijk / en beſtaan niet uyt deelen van verſchillige naam / ofte aart / en worden van veelen onverderflijk genaamd / om datſe / uyt geen andere beſtaande / ofte te ſamen gevoegd en voort-gebracht zijnde / ook niet konnen in andere lichaamen los gemaakt / ofte ontbonden worden; en deſe worden gemeenelijk gerekend te zijn den Hemel, en de Hoofd-ſtoffen; uyt welkers vermenginge / door de Hemelſche invloeden van licht en warmte / alle verſcheydentheden der andere natuurelijke lichamen voort-komen.

Doch hoe-wel Fr. Wendelinus in ſijn *Uranologia pag.* 6. ſchrijſd / dat den Hemel is een eenvoudig lichaam, dat tot de vermenginge met andere Hoofd-ſtoffen niet is geſchikt. Nochtans is dit alſoo niet / want de natuurelyke lichaamen / welke op aarden / in de wateren / en in de logt / voort-gebragt worden / beſtaan ſoo wel uyt logt ofte Hemel / als uyt de twee andere Hoofd-ſtoffen / aarde en water: en deſe vermenginge geſchied ſonder twijffel ook in de Sterren / en uyt-waſemingen der ſelven / ſoo wel als in en ontrent onſe aarde. Indien men wil ſtellen een gedeelte des Hemels / dat met geen andere lichaamen vermengd word / dat moet noodſakelijk ſeer hoog / boven alle gemeynſchap der Sterren en Hoofd-ſtoffen / verheven zijn.

Dat Wendelinus wederom ſchrijfd / dat de eenvoudige lichaamen onverderffelijk zyn, kan ook ſoo volſtrektelijk niet toegeſtaan worden; gemerkt de ſelve ook veranderinge onderworpen zijn. Want indien hy dit verſtaat in ſoodanigen ſin / datſe wel konnen veranderd / maar niet konnen vernietigd worden / dat is ſoo wel waar van gemengde en te ſamen-geſtelde lichamen / als van de eenvoudige. Want daar word in de gansche natuur en wereld niet vernietigd / noch uyt niet voort-gebragt / noch kan ook natuurelijk niet geſchieden / dat ſelfs een alderminſte ſtofken / ofte gedeelte van een lichaam / vernietigd / ofte uyt niet te voorſchijn gebragt werde.

Maar alle verderf / ondergang / en opgang der natuurelijke ſaken / zijn maar veranderingen / waar door een en de ſelve lichamelijke ſtoffe / en deelen der ſelve / nu onder deſe / nu onder ander fatſoen ofte geſtalte ſig vertoonen: en om dat een en de ſelve ſtoffe niet kan / op een en de ſelve tyd / verſcheyden formen ofte fatſoenen aandoen / maar alleen d'een voor / en d'ander na; ſoo geſchied het noodſakelyk / dat den ondergang van het een / is den opgang van het ander; en den opgang van het een den ondergang van 't ander. Sulcx dat de verſcheydenheid der natuurelyke lichamen / maar zyn ſpelen der natuure / en verſchillende fatſoenen en manieren / onder welke altijd de ſelve en onvernietiglyke ſtoffe des wereldts beſtaat / en ſig vertoond. By voorbeeld / uyt de aarde / met water en warme logt vermengd / groeyen allerley kruyden en vruchten der aarde; die kruyden / van de Beeſten gegeten / veranderen in gyl / bloed / melk / vleeſch / beenen / en andere deelen der Beeſten. Het vleeſch deſer Beeſten / gegeten van andere Beeſten / ofte Menſchen / word veranderd in de deelen der ſelve. De natuurelijke warmte / weder alles los makende en verteerende / doet de ſelve deelen verdwynen in damp / logt / water en aarde / ofte eerſte ſtoffe / daarſe te vooren uyt te ſamen gebragt waren. Gelijk wy in het Natuur-toneel beweſen hebben.

Deſe veranderinge nu / kan ook geſchieden in eenvoudige lichaamen / by exempel / ſuyver ſoet water, welkers deelen / alſooſe niet alle zijn van een grootte / beweginge / figuuren / en geſtalte: ſoo konnenſe door min ofte meer warmte / tot andere verſcheydene fatſoenen gebragt worden; ſulks dat menſe / door haare verdunninge / van de logt niet kan onderſcheyden / ofte datſe in tegendeel in ys komen te veranderen / ofte eenige andere gedaante konnen aandoen.

De deelen des Hemels ofte locht ſelve / al iſſe eenvoudig / kan door minder of grooter hitte / ſeer verdund en veranderd worden / in hoedanigheden en werkingen. Den Hemel door haar licht / warmte / en geſtadigen invloed / kan op eenvoudige aarde / welkers alderminſte deelkens nochtans niet alle van een grootte en figuure zijn / ſoo werken / dat de ſelve verſcheyden ſaaken / onder verſchillende fatſoenen / doed voort-komen / ofte ſig vertoonen. Gemerkt / gelijk in 't Natuur-tooneel beweſen is / tot de verſcheydentheid der natuurelijke lichaamen / niet noodig is / dan dat de innerlijkſte kleenſte deelkens der gemeene ſtoffe / verſchillende in grootte / ſtilte / beweginge / plaatſinge en figuuren / door minder of meerder warmte / verſcheydentlijk bewogen / onder malkanderen gematigd / vermengd / en bequamelijk geſchikt worden. Welke t' ſamen-ſchikkinge / alſſe weder / door los-makinge en andere beweginge / gebroken word / ſoo word weder wat anders / onder een ander fatſoen / voort-gebragt / door een nieuwe ſchikkinge of t' ſamen-voeginge der deelen / of los-makinge veroorſaakt / ſoo dat alles wederkeerd tot de eerſte Hoofd-ſtoffe / logt, water en aarde, daar het eerſt was uyt voort-gekomen.

Maar wel licht ſal yemand denken / indien de logt / zijnde ſeer afgeſcheyden van alle grover lichamen / als Sterren / aarde / water / &c. altoos blyft in een en de ſelve ſtaat / ſuyver en onbeſmet / ſonder veranderinge; veel min verderf / of ongemack / onderworpen te zijn; en dat alle veranderingen / ongemakken / op en ondergang / ontſtaan uyt vermenginge der Hemelſche ſtoffe / met andere grover en grooter van deelen: waar het niet beter / dat'er geen ſoodanige veranderinge geſchiede / maar dat alles ſuyver was / eeuwig en altoos in een en den ſelve ſtaat verbleef. Maar hier tegen komt in bedenken / dat de treffelijkheid des gemeenen ALS byſonderlijk ſig vertoond; in de groote verſcheydentheid der ſaken / welke in de ſelve begrepen zijn: welke ſonder de vermenginge des logts met de grover Hoofd-ſtoffen / en der ruſte met de beweginge / niet kan beſtaan. Want uyt de vermenginge van dunne en grover ſtoffe / als mede / ruſte en beweginge der deelen van de gemeene ſtoffe / als uyt de alder eerſte / oorſpronkelijke verſchillen en tegen-ſtrijdigheden

Digitized by Google

digheden / worden alle veranderingen / verſcheydentheden / op en ondergang der natuurelijke lichaamen / veroorſaakt.

De Hemelſche ſtoffe derhalven / in de Dieren / en Gewaſſen der aarde / het leven veroorſaakende / word door en in de grover ſtoffe der lichamen beſloten / en vaſt-gehouden / niet alleen door de holligheden en buyken der lichamen / in welke sy haar onthoud / maar ook door de vermenginge der ſelve inde leden / vochtigheden / en deelen des lichaams.

In het ſterven daar en tegen der Gewaſſen / en Dieren / vervliegen de gemelde levendigmakende Geeſten / keerende weder tot de gemeene Hemelſche ſtoffe / uyt welke sy waren af-gevloepd: en vermengen haar dan weder met andere lichamen; gemerkt de Hemelſche warmte / de gemelde vermenginge / door haaren geſtadigen invloed / gewoel en beweginge / geduuriglijk onderhoud. En hier uyt is 't ontſtaan / dat de Pythagoriſten, meenende dat de ziele niet is / dan een logtigen Hemelſchen Geeſt / geoordeeld hebben / dat de zielen der Menſchen / na haare dood / in andere lichamen quamen te verhuyſen: niet konnende begrypen / hoe datſe tot den opperſten Hemel / daar geen vermenginge / onreynigheid / verderf / noch veranderinge valt / overgebragt werden; als van het verbond der Genade / en by gevolg van de hope der eeuwige volmaakte Geluksſaligheid / vervreemd en onkundig zijnde.

Maar om eygentlijk / net / en na waare gelegentheid der lichamelijke ſaken / te ſpreken / voor ſoo veel die ons alleſins omringen en bekend zijn; wy konnen ons ſelven wel eenigſins inbeelden een ſuyvere eenvoudige logt: by voorbeeld / verre boven ons geſigte en hoogte der Sterren / daar geen veranderinge / nog losmakinge / ofte eenige vermenginge / geſchied / maar welke altoos blijfd in een en den ſelven ſtaat / Item / dat 'er inde diepte des Aard-kloots / ontrent het middelpunct / ſoude konnen enkele eenvoudige aarde zijn / daar noyt vermenginge van logt of water was by gekomen: gelijk men ook diergelijks van eenvoudig ſuyver water denken kan. Maar nochtans / ſoo als alle dingen ſig aan ons opdoen / levende in de logt / en op het opper-vlak der aarde en der wateren / daar vinden wy niet volſtrektelijk ſuyver en eenvoudig / alleſins is de logt min of meer met dampen / de aarde / water / en logt / met den anderen alleſins vermengd: als blijkt in 't water der zee / welkers dunſte waterige deelen door de warmte verſtropd zijnde / ſoo ſiet men de ſoute / aard-achtige / en grover deelen blijven liggen.

Benaminge des Hemels.

De Latijnen noemen den Hemel *Cælum* van *Cælo*, 't welk beteekend ik gravere / of ik ſteke uyt / om eenige beelteniſſe in een lichaam af te malen: om dat in den Hemel ſig veele geſternten / als Hemelſche beelden / vertoonen / waar mede de ſelve verſierd is. Ofte *Cælum* van het Grieks woord κοῖλον, dat is / hol / om dat ſig den Hemel in een ronde holte laat aanſien.

De Grieken noemen den Hemel ook οὐρανὸς, van een woord dat aanſien beduyd. Om dat den Hemel doorluchtig is / en een middel waar door alles geſien word. Ten tweeden / om dat den Hemel is een lichaam / dat aldermeeſt beſiens en aanmerkens waardig is.

De Hebreen noemen den Hemel Shamaiiam, 't welk ſoo veel beteekend als daar zijn wateren. Om dat (ſoo eenige meenen) de Hemelen uyt water voortgebracht zijn: Ofte / gelijk andere ſeggen / om dat in de ſelve de wateren opgetrokken worden / door de dampen en uyt-waſemingen des Aard-kloots; waar uyt de wolken / regen / ſneeuw / en andere verhevelingen / veroorſaakt worden: en paſſen daar op 't geene ſtaat *Gen.* 1. 7. God maakte dat uytſpanſel, en maakte ſcheydinge, tuſſchen de wateren die onder 't uytſpanſel zijn, en tuſſchen de wateren die boven het uytſpanſel zijn.

Den naam van Æther word ook dikmaal van den Hemel gebruykt / komende van twee woordekens / beduydende altoos loopen, om dat de oude gemeend hebben / dat den Hemel altoos ſeer ſnellijk in de ronde bewogen wierd. Het woordeken Aër, ofte logt / welke het ſelve is met den Hemel / komt van een woord dat blaſen beteekend. Om dat logt ſeer ligt ingeblaſen word van de menſchen en dieren / door welken geſtadigen uytblaas / en inblaas / sy haar leven nootſaakelijk onderhouden moeten. 2. Om dat in den Hemel of logt / door de dunheid en fijnheid van des ſelfs deelen / ſeer lichtelijk alle blaſingen / winden / en bewegingen / veroorſaakt worden.

By den Hemel dan verſtaan wy / dat lochtige lighaam / 't welk alleſins in de ronde ſich uytbreyd / van het opper-vlak des Aard-kloots opperwaarts / zijnde het grootſte van alle natuurelijke lichamen / en ook het alderdunſte / en fijnſte van deelen.

Dat den Hemel is het grootſte aller lichamen / blijkt genoegſaam; want hoe groot den Aard-kloot zy / ſoo iſſe dog / ten aanſien van den Hemel / maar als een ſtippel te rekenen: En hoe groot de Sterren ook mogen weſen / ſoo zynſe geenſints in de groote by den Hemel te vergelijken. Want aan de hoogte des Hemels, en by gevolg aan de groote en onmetelijke uytbreydinge des ſelfs / en is geen doorgrondinge, *Prov.* 25. 3.

Dat den Hemel beſtaat uyt een onbegrijpelijk dunheid / en fijnheid van deelen / blijkt genoegſaam uyt des ſelfs ſoo lichte bewegelijkheid aan allen zijden / en door des ſelfs doordringinge in alle lichamen. Uyt deſe fijnheid der deelen volgd ook / dat des ſelfs alderkleenſte deelkens / niet aan malkanderen ſtil en onbewegelijk vaſt hangen / want dan ſoudeſe beſtaan uyt grove / ſware / dikke deelen; maar datſe geſtadelijk onder den anderen / door ſeekere beweginge / verdeeld blijven; gelijk af te nemen is uyt 't geene wy daar van in ons Natuur-tooneel hebben aangeweſen.

Om de onmetelijke uytſpanninge / uytbreydinge / en wijtte / word in de H. Schriften / den Hemel met regt een uytſpanſel genaamd. *Gen.* 1. 8. God noemde het uytſpanſel Hemel. En deſe uytſpanninge / uytbreydinge / en verdunnende uytrekkinge des Hemels / word Gode als een byſonder en wonderlijk werk toegeſchreven. *Pſal.* 104. 2. Hy rekt den Hemel uyt als een gordijne. *Eſa.* 40. 22. Hy is 't die de Hemelen uytſpant als eenen dunnen doek, en breytſe uyt als een tente om te bewoonen. Sie *Eſa.* 42. 5. *Zach.* 12. 1. *Job* 9. 8. Die alleen de Hemelen uytbreyd: En treed op de hoogten der Zee. *Job* 26. 7. Hy breyd het Noorden uyt over het woeſte; hy hangd de Aarde aan een niet, &c. Merkt hier / dat het Noorden in deſe plaatſe genomen word voor den Hemel / welke alſoo van een gedeelte genaamd word / om dat het Land / daar Job en ſijne vrienden woonden / het Noorder deel des Hemels over ſich gehad heeft / zijnde den Hemel / door de Æquinoctiaal, in twee gelijke deelen gedeeld / het Noorder en het Zuyder.

Om wat reden, ſommige oordeelen, dat den Hemel, ja alle lichamen, uyt het water als de eerſte ſtoffe zijn voortgekomen.

Sommige denken / dat het water de eerſte ſtoffe geweeſt is / waar uyt God alle dingen voortgebragt heeft / en dat ſulkx ſoude door Moſes aangeweſen worden / als hy *Gen.* 1. ſchryfd / dat de Aarde met wateren bedekt was, en dat de Geeſt Gods ſweefde op de wateren, en dat God onderſcheyd maakte, tuſſchen de wateren die boven en die onder het uytſpanſel waaren. Om dat in het water is een geduurige vloeyentheid / en beweginge der kleene deelen / en dat

daar

Digitized by Google

daar uyt de bewegelijkheid in de logt / en Hemelſche lichamen / voortgekomen is. Ten tweeden / om dat water en logt in malkanderen verwiſſeld worden / door minder en meerder verdunninge of verdikkinge der deelen. Ten derden / om dat door de logt en water / alle beweginge / groepen / en vermenigvuldiginge der aartſche lichamen / ontſtaat. Ten vierden / om dat / door middel van ſekere vogtigheid of water / (welke de natuur-kenders uytgevonden hebben) alle lichamen / ja ſelfs de aldervaſte metallen / en hartſte ſteenen / in water konnen veranderd worden. Waar uyt ſy beſluyten / datſe dan uyt water moeten geſproten zijn; om dat het ganſch waarſchijnelijk is / dat daar uyt de ſaken eerſt voortgekomen zijn / waar toe ſy / na haare los-makinge / wederkeeren. Van dit gevoelen is onder andere D. Andreas Cellarius, in *Harmonia Macrocoſmica*.

Ariſtoteles in tegendeel / en die hem volgen / poogen te bewijſen / dat den Hemel is van een geheel andere / onderſcheydene / en eygen byſondere ſtoffe gemaakt / en niet uyt aarde / logt / en water / of de gemeene ſtoffe der lichamen / die op onſe aarde beſtaan. En gebruykt daar toe deſe reden / om dat den Hemel / en Hemelſche lichamen / onveranderlijk en onbederflijk zijn: daar in tegendeel / alle de ondermaniſe lichamen veranderlijk en verderffelijk zijn / welkers hooft-ſtoffen alderley verſcheyden ſatſoenen aannemen / by gevolg van tijd / zijnde den opgank van de eene / altoos den ondergank van een ander. Maar hier word geantwoord / dat het niet waar is / dat den Hemel ofte logt in alle ſijne deelen onveranderlijk is: Want daar ſal hier na klaarlijk beweſen worden / dat niet alleen in de onderſte / maar ook in den geſternden Hemel / groote en geſtadige veranderingen geſchieden. Ten tweeden / hoewel in den opperſten / onſichtbaren Hemel / geen veranderingen geſchieden / gelijk beneden ontrent de Sterren en de aarde; dat is niet om datſe beſtaat uyt een andere ſtoffe / maar om dat / door haare hoogte en verder afgelegentheid / des ſelfs deelen niet konnen met de uytwaſeminge / en deelen van aarde / water / en Sterren / vermengd worden / uyt welke vermenginge alle verſcheydentheid / opgank / en ondergank / verderf: en veranderinge / der natuurelijke lichamen ontſtaan.

Den ganſchen Hemel die wy ſien, en in welke de Sterren zijn, beſtaat niet anders dan uyt een fijne dunne logt.

Want indien den Hemel boven ontrent de Sterren / grover en dikker / ofte anders dan hier beneden / geſteld waare / ſoo ſoude het licht der Sterren / door tweederley ſeer verſchillige plaatſen en lichamen / tot ons geſichte moeten gebragt worden; waar uyt ontſtaan ſoude / dat de Hemelſche ligten haar niet en ſouden vertoonen / op hare rechte plaatſe en hoogte / boven den Geſicht-eynder / tot de middag-ronde / of haar meeſte hoogte toe. Maar dit geſchied nu niet / dan alleen ontrent den Sicht-eynder / om dat daar ontrent ſig altoos onthouden eenige dampen / welke dikker zijn dan de gemene locht / waar door het geſchied / dat door de refractie / ofte breken / en verſchillige af-ſteuringe der ſtralen / de Hemelſche ligten haar ſelven hooger en grooter vertoonen / danſe wel anderſints ſouden.

Ten tweeden / indien de Hemelen maſſijf en vaſt waren / gelijk veele onder de oude gemeend hebben / ſulkx dat de Sterren in de ſelve / als nagelen in een rad / gevest waaren en bewogen wierden; hoe ſouden de alderfijnſte bewegingen en werkingen / ofte invloed der Sterren / als daar zijn van warmte en ligt / door ſulke ſtijve harde lichamen / tot ons konnen neder-vloeyen?

Ten derden / den geleerden D. Gaſſendus bewijſt / dat ſommige Steert-ſterren bevonden zijn hooger te zijn dan de Mane / en datſe aldaar vryelijk / en op verſcheyden wijſen / van d' een tot d' andere plaatſen / door den Hemel zijn bewogen geweeſt / 't welk niet ſoude konnen geſchieden / in dien den Hemel aldaar uyt een harden ſtijf lichaam beſtond.

Ten vierden / rontom de Son / en andere Sterren / zijn bevonden te geſchieden verſcheyden uytwaſemingen en dampen / diergelijke als ontrent onſen Aard-kloot / gelijk elders beweſen is / en ook in ons Natuur-tooneel betoond word.

Ten vijfden / de Dwaal-ſterren worden door ſeer verſchillige bewegingen om gevoerd / gelijk ook ſommige andere Sterren rontom Jupiter: Sulkx dat 'er alderley verſcheydene omkeeringen der Hemelſche lighamen in den Hemel geſchieden: Waar uyt genoegſaam af te nemen is / dat de plaats aldaar tot ſulke beroeringen bequaam is / dat is / van een dunne / ligt bewegelijke / en vloeyende geſtalte / gelijk ontrent onſen Aard-kloot. Hier uyt ſchijnd het ook te komen / dat men in de Heylige en andere Schriften / gelijk ook onder de gemeene manieren van ſpreeken / maar gewend is van eenen algemeenen Hemel te ſpreken / en by den Hemel te verſtaan / die ganſche plaats / welke ſich / van onſen Aard-kloot / tot het eynde van ons geſichte / uytſtrekt / ſonder ſoo grooten onderſcheyd aan te merken / als 'er is tuſſchen harde maſſijve lichamen / en logtige / dunne en bewegelijke / hoedanig den onderſten Hemel bevonden word.

Word onderſocht, of den Hemel een verſtandige en gevoelende Ziele heeft, ofte niet? Ten tweeden, waarom veele Heydenen gedacht hebben, dat den Hemel God ſelfs was?

Dat den Hemel met een verſtandige en gevoelende ziele begaafd zy / en datſe is de ziele des werelds / van welke alle zielen der levende ſchepſelen afvloeyen / is onder de volkeren des werelds een ſeer gemeen gevoelen geweeſt: Sulkx dat Theophraſtus ſchrijfd / dat 'er geen Natuur-wijſe is / die loogchend / dat de Hemelſche lichamen een leven genieten. Deſe meeninge ſchijnd eerſt af-gekomen te zijn van de Chaldeen; daar na van de Egyptenaren toe-geſtemd / en naderhand door de Platoniſche heel Grieken-land doorgebragt. Ja deſe inbeeldinge is by die van Athenen / met ſulken by-geloove en hartnekkigheid / aangenomen / datſe Anaxagoram van godloosheid beſchuldigd / en veroordeeld hebben / om dat hy leerde / dat de Sterren noch dieren noch Goden waaren. Dit gevoelen is mede omhelſt van de wijſe onder de Arabiers / Academiſche / en Stoiſche Diſcipelen. Onder de Chriſtenen heeft ook dit ſommige niet qualijk aangeſtaan / als Origenes, en andere; Bodinus in ſijn Natuur-tooneel beſchrijfd den Hemel / datſe is een verſtandig Dier. Anthonius Deuſingius *de mundi opificio*, ſteld insgelijkx / dat de byſonderſte deelen des werelds / de Aarde / Son / Mane en Sterren / een ziel hebben / en met verſtand begaafd te zijn / door welkers beleyd ſy bewogen worden / gelijk den Menſche door ſyne ziele. Ja veele hebben beſloten / dat de zielen des Hemels / en der Sterren / uytnemender zijn dan der Menſchen / om dat de logt dunder en ſuyverder is / dan de lichamen der Menſchen / 't welk ſy ook van de Sterren geloofden / om datſe die ſonder veranderinge meenden te weſen.

Veele poogden deſe ziele te verweeren uyt de H. Schriften / gelijk te ſien is by D. Fredr. Wendelinum, *ſect. 3. cap. 2.* Maar om dat ik voorgenomen hebbe in deſen handel / en beſchrijvinge van den Hemel / niet verder te gaan / dan ons de natuurelijke reden en bevindinge leyden; ſoo heeft my goet gedacht in deſen na te laten / alles dat eygentlijk behoord tot de Gods-geleerdheid / ofte H. Schriften: En alleen te onderſoeken / met wat gronden van natuurelijke reden / dat de gemelde ziele des Hemels beweſen word. Voor eerſt dan / ſoo redeneren ſy aldus / den Hemel is het alderheerlijkſte

lijkſte en treffelijkſte lichaam / dat in de ganſche wereld en natuure gevonden word; derhalven moetſe een ziel hebben: Want anderſins ſoude een gering Beeſt ofte Menſche, treffelijker zijn dan den Hemel; om dat het geene verſtand en gevoelen heeft / edelder en treffelijker is / dan 't geene ganſchelijk daar van beroofd is.

Ten tweeden / door den invloed des Hemels worden / ſonder voortteelinge / uyt verſcheyden verrotte en bedorven ſtoffe / levendige Dieren voortgebracht. Ja alle leven / gevoelen / verſtand / en bewegingen worden de aardſche lichamen mede gedeeld door den invloed des Hemels: Sonder welke niet op aarden / noch in de wateren / ſoude konnen leven. Ten derden / het geheel en kan niet ſlechter / en in ſoorte erger en geringer zyn / dan eenige deelen des ſelfs: Gemerkt dan veele deelen des werelds leven, ſoo beſlootenſe dat de ganſche wereld een levendige en gevoelende ziele toe quam: en byſonderlijk den Hemel, en Sterren, van welke alle levendige krachten afvloeyen.

Maar hier op word geantwoord / dat / hoe-wel den Hemel geen gevoelende ziele hadde / of verſtand / echter daar uyt niet ſoude volgen dat een Beeſt beter waar dan den Hemel; om dat de voortreffelijkheid van een ſake moet geagt worden uyt ſijn eynde, waar toe het bequaam en geſteld is / en uyt het grootſte goed, 't welk daar van tot de wereld af-vloeyd.

Hier tegen brengen andere in / indien den Hemel een gevoelende ziele hadde / datſe dan ook ſoude hooren en ſien, andere ſoo innerlijke als uytterlijke ſinnen gebruyken / 't welk met geen waarſchijnelijkheid kan geſegd worden / alſooſe geen werktuygen daar toe heeft / gelijk de Dieren. Waar op ik niet kan ſien datſe anders konnen antwoorden / als dat in den Hemel wel is een gemeene bequaamheid tot verſtand / en gevoelen / maar op wat wyſe die geoeffend word / datſe dat niet konnen uytleggen noch verſtaan; niet meer dan wy konnen begrijpen hoe de Engelen / of zielen van de lichamen afgeſcheyden / haar verſtand gebruyken / ofte plaatſelijk bewogen worden.

Wat nu deſen uytvlucht belangd / als mede de tweede voorgemelde reden / genomen van den oorſpronk der zielen in de Dieren; daar op zullen wy in het naaſte Hoofd-ſtuk antwoorden.

Doch wat aangaat de derde bygebrachte reden / genomen van eenige deelen tot het geheel / als of het geheel al moeſte toekomen / dat eenige deelen toegeſchreven word; en dat het geheel niet anders of geringer kan in ſoorte zijn dan eenige deelen; Daar in is geen ſeker gevolg / 't welke eenigſins tot bewijs-reden verſtrekken kan. Want dan ſoudemen insgelijks konnen ſeggen; de deelen des werelds worden bewogen van d' een plaats na de ander / derhalven moet ook de ganſche wereld van d'een plaats tot de andere vervoerd worden. Ten tweeden / veele deelen des werelds worden door voortteelinge van manneken en wyfken / door een levendigmakend zaad / voortgeteeld; Item / ſy groeyen / worden gevoed / en ſoo voorts; derhalven moet ſulks ook van de geheele wereld waarachtig zijn. Ten derden / menige deelen des werelds zijn ſonder vertoog en oeffeninge van leven / gevoelen / en verſtand; ja verre de meeſte deelen der Aarde Wateren / Sterren / Ec. ja alle lichamen in haren aart / en eygen natuur / als lichamen enkelijk aangemerkt / zijn ſonder beweginge / leven / en gevoelen; derhalven is de geheele wereld met geen verſtand of gevoelende ziele begaafd. Wie ſoude dit gevolg toeſtaan / de ziele des menſchen is onſichtbaar en onſterffelijk, ergo den ganſchen menſch is ſodanig. Als men dan ſoude willen redeneren van de deelen tot het geheel, ſoo ſoudemen veel eer moeten beſluyten / dat de ganſche wereld niet is een levendig Dier / noch een bezield lichaam. Om dat / de logt aan de eene zijde geſteld zijnde (als van welkers gevoelende ziele aldermeeſt het verſchil is) ſoo is 't ſeeker / dat meeſt alle deelen des werelds / immers verre het meeſte getal / ſonder vertoog en ſeker bewijs van een gevoelende ziele bevonden worden; waar uyt dan met een reden / genomen zijnde van de meeſte deelen, tot het geheel; eer ſal beſloten worden, dat de wereld niet is bezield / dan datſe geheel voor een levend / ziel hebbend / en gebruykend lichaam moet gerekend worden.

Daar nochtans in tegendeel veele ſich inbeelden / dat niet alleen de logt in 't gemeen / maar yder minſte deel der ſelve / met gevoelen begaafd is / alſoo de locht is een lichaam dat in alle ſijne deelen ſig gelijk is / en over al van een en den ſelven aart; en dat de minder of meerder grootheid der deelen; Item / minder of meerder getal der ſelve / tot bequaamheid van gevoelen ofte beſeffende kracht / niet geven noch nemen kan. Waar uyt ſy dan met eenen denken / dat ook in de grover deelen der gemeene ſtoffe / ja alle lichamen / de gevoelende ziele gebonden word / hoe-welſe ſig niet vertoond / noch werkſaam kan zijn / dan in lichaamen die daar toe met bequame geſtalte / werk-tuyggen / en logtige / levendigmakende / ofte dierelijke geeſten / begaafd zyn.

Hierby komt / dat veele der geene / die de logt een gevoelende ziele toe-eygenen / oordeelen dat de ſelve ock oorſpronkelijk / allesints / over al / en in alle deelen der gemeene ſtoffe (ſelfs die niet bewogen worden) bevonden word. Door dien de deelen der algemeene ſtoffe / niet van malkanderen weſentlijk verſchillen / maar alleen in beweeginge of ruſt; minder of meerder beweginge; minder of meerder grootte; als mede plaatſingen / en figuuren; uyt welke alle andere verſchillen ontſtaan; en welke ſelve uyt de beweginge oorſpronkelyk zyn. Om dat wy licht konnen beſeffen / dat de gemelde verſchillen / niet geven noch nemen konnen van de gevoelende ziele / dieſe ſig in de gemeene ſtoffe inbeelden te zijn. Want of de deelen der ſtoffe bewogen worden / of ruſten; ſus of ſoo bewogen worden / deſe of geene figuure / of plaats hebben; minder of meerder zyn; wat kan dat hinderen ofte veroorſaken / datſe niet eenpariglijk / d'een ſoo wel als de andere / ſouden een levendige ziele hebben? Doch hier tegen ſal in 't naaſte Hoofd-ſtuk getoond word / dat de ziel noch uyt den Hemel / nog eenig lichaam / ſijnen oorſpronk kan hebben / maar van God alleen.

Dat echter de deelen des logts in een geſtadige beweginge zyn / blijkt uyt hare vloeyendheid, welke een bewys is dat des ſelfs deelen onder den anderen niet ſonder beweging zijn / en niet *continuæ* ofte te ſamenhoudende, maar alleen *contiguæ* ofte malkanderen rakende; ſoo nochtans datſe onder malkanderen in beweginge onderhouden worden / gelijk breder is af te neemen / uyt het geene van ons is aangeweſen in het Natuur-toneel, daar wy getoond hebben / waar in de *Continuitas* en de *Contiguitas*, dat is het te ſamen-hangen, en t'ſamen-rakinge der natuurelyke lichaam beſtaat; en hoe dat daar uyt de hardigheid en ſachtigheid; Item / min en meerder vloeyendheid der lichamen her voorkomt.

Nochtans verſchilt deſe beweginge ſeer veel van die beweginge / die ligt of warmte veroorſaakt; want ſy blijft ook in de donkere en ſeer koude logt. Ook verſchiltſe ſeer van de beweginge / waar door de logt in veele van haare deelen te gelijk / na de een of andere plaatſe gedreven word / als door tochten, winden; Ec. want de voorgemelde beweginge geſchied ook / als is 't / dat de locht anders ſoo ſtille is / datſe niet de minſte pluym ofte ſichtbaare veſel kount te veroeren / of te verplaatſen.

Het voorgemelde gevoelen van de verſtandige ziele des Hemels, en der Sterren, heeft den Heydenen groote aanleydinge gegeven / om met den Hemel / en de Sterren / Afgoderye te begaan / en de ſelve als Goden te eeren. Ja Plato ſelfs / bemerkende de algemeene en wonderlyke kracht / en invloed des Hemels / waar door alles op de aarden voort gebragt / levendig gemaakt / en onderhouden word: is ſoo verre gekomen / dat hy den He-

Digitized by Google

mel als God ſelfs aangemerkt heeft / gelijk te ſien is in ſijn boek / genaamd *Epinomis* oſte *Legum appendix*

De Stoiſche Wijſen hebben insgelyks geoordeeld / dat den Hemel / oſte logt (welke ſy mede een Hemelsvyer noemden / om haare warmte / met welke ſy door de Son word aangedaan / als mede om de geſtadige innerlijke beweginge der alderminſte deelen des logts / welke in 't vyer mede / dog op een andere wijſe / beſpeurd word) de ziele des wereldts, oſte God was ; die ſig over al indringd / door de onbegrypelijke verdunninge van des ſelfs deelen / en alſoo by alles tegenwoordig was : hoe-wel by uytnemendheid / op een byſondere wijſe / in den opperſten Hemel.

Want ſy dachten / dat'er maar twee algemeene eerſte beginſelen waren van alle dingen. Het een was een algemeen werkend beginſel, waar uyt alle leven / beweginge / gevoelen / verſtand / en werkinge af-vloeijen. Het ander een lydende beginſel, in welke dat alle bewegingen / werkingen / en veranderinge geſchieden ; namentlijk / de algemeene materie oſte Hoofd-ſtoffe / waar uyt alle lichamen beſtaan / en voort-gebragt worden. Dit noemdenſe de Moeder van alles / geene beginſel den Vader aller dingen.

Hier uyt beſloten ſy mede / dat de zielen der Menſchen niet zijn van eenige gedeelten der Hemelſche logt, oſte des Hemelſchen vyers. Gelijk wijdloopig aangeweſen heeft Lipſius in ſijn *Phyſiologia Stoica*, en ook doorgaans blijkt uyt de ſchriſten van L. A. Seneca. Daarom heeft ook Ariſtoteles gemeend / dat den Hemel van eeuwigheid geweeſt is ; gelijk den vermaarden Voſſius aanwijſt in ſijn tweede boek *de Idololatria Gentilium*.

De ſterkſte reden / welke tot dit gevoelen de Epicuriſche beweegde / was / datſe niet konden begrijpen / dat'er eenigen Geeſt was / oſte konde weſen / dat is / eenig weſen dat van alle lichamelijkheid afgeſonderd is. Om dat'er niet ſchijnd bewogen te konnen worden van d' een plaats tot d' ander ; ten zy het een lichaam zy / oſte in en met een lichaam vereenigd. Want om dat wy niet gewend zijn eenig weſen te begrijpen / dan 't geene of een lichaam is / of immers met een lichaam vereenigd, gelijk onſe ziele : ſoo kondenſe niet begrijpen / hoe dat yets / dat geen van beyden is / by exempel / een Engel, van d' eene plaats / als den Hemel, kan komen tot een ander / als de aarde. Hier by dedenſe deſe reden / 't geene geen plaats beſet oſte heeft, dat is, nergens, dat nergens is, dat kan ook niet zyn. Even als offer geen God konde zijn / oſte hy moeſte een lighaam hebben / en plaatſe beſetten. Sie hier van breeder in onſe H. Natuurbeſchryving.

Hoe veel den Hemel oſte logt vermag tot onderhoud en wel weſen van des Menſchen leven ; blijkt niet alleen daar uyt / dat wy geenſins ſonder die leven konnen. Maar ook / om dat / na de veranderinge en verſcheydenheid des logts / de vogtigheden ; verſtanden / manieren van leven / gematigdheden / geſtalteniſſe / en naturellen der Menſchen / ten grooten deele haare verſchillen en veranderingen ontfangen. Want alle opkomſte / veranderingen / verſcheydentheden / en werkingen der aardſche oſte onder-maanſe lichamen / ontſtaan uyt vermenginge van den Hemel / zijnde een dun en ſeer fijn lichaam / met de grover deelen der gemeene ſtoffe / welke in de aarde en water gebonden worden. Haar leven / bewegen / werkingen / en bequaamheden krijgenſe van den Hemel : uyt de grover ſtoffen rijſen haare loomigheid / onmagt / gebreken en ongemakken. Soo lange deſe tweederley lichamen met malkanderen wel gematigd zijn / ſoo blyven de ſaken daar uyt beſtaande / in een goeden ſtaat. Maar de ſelve gematigdheid en goede geſtalte vervallende / wordenſe elendig / machteloos / en eyndeling tot haar ondergang / en los-makinge der gemelde ſtoffen / gebragt.

Dat de ziele haaren oorſpronk niet kan hebben uyt den Hemel, maar van God alleen. Ten tweeden, van de vereeniginge der ziele met het lichaam. Ten derden, dat God den Hemel niet is, maar dat echter den Hemel aanleydinge geeft, om God eenigſins te kennen.

DOg / om aangaande de voorgemelde voorſtellingen de waarheid te verſtaan / en den grond der Heydenſche bygeloovigheid / en Afgoderye / in 't aanbidden des Hemels en der Sterren, weg te nemen. Soo moet men aanmerken / als een klaare / onwederſprekelijke reden / en bewijs : dat God niet is eenig lichaam, noch onder geen lichamelijke gedaante kan begrepen worden / maar alleen als een onbegrijpelijken verſtandigen Geeſt, welke in alle volmaaktheden / die men in eenige Schepſelen / oſte alle te gelijke / vind ; oorſpronkelijk uyt en van ſig ſelven / eeuwiglijk / onveranderlijk / en in de hoogſte mate / volmaakt is.

Want alle lichaam, als een lichaam aangemerkt / hoedanig het ook zy / aardſch of Hemels / of grof of dun van deelen (dat doet tot de ſake niet) beſtaat enkelijk in een uytbreydinge in lengte, wijdte en diepte : maar het verſtand beſtaat in begrijp, gedagte, en beſeffen : welke twee ſaken geen de alderminſte gemeenſchap / af-hanginge / oſte gelijkeniſſe met malkanderen hebben. En daarom is 't onmogelijk / dat de verſtandige, oſte beſeffende en gevoelende ziele / eygentlijk haren oorſpronk neme uyt eenig lichaam / maar alleen van God. De welke / gelijk hy allesins in de geheele wereld ſijn ondoorgrondelijke wijsheid / goedheid / macht / beſtier / en voor-ſorge betoond ; ſoo geeft hy ook in de Schepſelen de zielen / waar doorſe leven / beſtaan / en beſtierd worden ; werkende alles in allen, op ſoodanigen verſchillige maniere / als 't hem goed gedagt heeft / in het beſchikken van de order der gantſche natuur. Soo dat wy God moeten aanmerken als een eenvoudig weſen, dat nochtans de oorſaak is van ontelbare menigte en verſcheydentheid in de Schepſelen. Onbewegelijk is hy / en beweegd alles. Ten derden / onveranderlijk is hy / en veranderd alles. Ten vierden / hy is allesins, nochtans vervuld hy nergens eenige plaats. Ten vyfden / hy is het begin en eynde van alles / nochtans ſonder begin en eynde, &c.

Ten tweeden / maar indien de verſtandige ziele konde uyt de lichamen, als ſoodanig en in haar ſelfs aangemerkt / oorſpronkelijk voort-komen ; ſoo moeſten alle lichamen / van wat geſtalte die ook mogen zyn / (by voorbeeld / zant / ſteen / ſlik / loot / water / hout / turf / kalk / en ſoo voorts) in haar eygen aart en oorſpronk / verſtand en gevoelen hebben ; en dat te vergeefs / en onnoodig / daar nochtans het gemeen geloof is der Natuur-kundige / dat God en de natuur niets te vergeefs doen. Want waar toe ſouden de verſtandige zielen ſtrekken / welke nooyt tot eenige oeffeninge oſte werkinge gebragt worden ; en dat in de lichamen / welke de ſelve nergens toe van nooden hebben ?

De ziele dan is geen lichaam / noch kan uyt geen lichaam voort-komen / maar is met onſe lichamen / door de levendigmakende Geeſten / vereenigd / en door de ſelve werktſe in onſe lichamen / en word met de ſelve in een plaats vervat / en te gelijk plaatſelijk bewogen / als met den anderen een zijnde / uyt kracht der gemelde vereeniginge. Van deſe wonderlijke vereeniginge der ziele met het lichaam / heeft voor deſen geſchreven Nemeſius Biſſchop / en onder de oude Vaders een treffelijk Philoſophus, oſte in alle natuurelijke wetenſchappen vermaard Man / in ſijn boek van de natuure des Menſche, waar in hy poogd te verklaren / op wat wijſe de onlichamelijke ziele met onſe lichamen vereenigd kan worden. Namentlijk / ſonder eenige confuſie of verwerringe / gelijk het ligt ver-

vereenigd word met de logt. Als dan de ziele geſegd werd te zijn in het lichaam, ſy is daar niet als in een plaats begrepen / maar als door een toegenegentheid, en om datſe daar by en in is / gelijk men ſegd dat God in ons is. Want wy ſeggen dat door toegenegentheid de ziele gebonden is tot yets van het lichaam / gelijk de geene die yets bemind / van dien hy bemind / gebonden word / niet met den lichame / nog plaatſelijk / maar door toegenegendheid des gemoeds. Want gemerkt de zielen geen grootte / ſwaarte / of deelen hebben / ſoo konnenſe ook niet door eenig gedeelte van plaats bepaald ofte beſchreven worden.

De ziele dan is in het lichaam / niet als in een vat / dat zy beſet / ofte van welke ſy omvat word / maar ten aanſien datſe door dat lichaam / als een bequaam werk-tuyg / werkt; en ſoo werdſe ook verſtaan in een plaats te zijn met dat lichaam / en met het ſelve van plaats tot plaats bewogen te worden. Zanchius uytleggende de maniere / op welke de ziele met het lichaam vereenigd word / beſluyt ſijn gevoelen met deſe woorden. De redelijke ziele word met het lichaam vereenigd, gelijk yder weſentlijke forme ofte fatſoen met haare ſtoffe; en deſe vereeniginge heeft een menigvuldige gelijkeniſſe met de vereeniginge des ligts met de logt; gelijk breder te ſien is in ſijn tweede boek van de Scheppinge des Menſchen / *cap.* 5.

Den geleerden Amos Comenius ſtaat toe / dat 'er is een gemeene ziele des werelds, die van God geſchapen is / door welke alle Gewaſſen en Dieren leven / bewegen / en gevoelen hebben; doch dat de redelijke zielen der Menſchen van God haaren byſonderen oorſpronk in yder Menſch krijgen / hoe-welſe / met de Dieren / de gevoelende ziele des werelds / uyt de logt en voedſelen / gemeen hebben. Andere dit onderſchepd niet makende / zijn in tweederley meeningen verdeeld. d'Eene denken dat alle zielen van de gemeene ziele des werelds af-vloeyen; andere / dat alle zielen / verſtand / leven / en gevoelen / af-vloeyd van de onderhoudinge en voorſienigheid Gods / waar door hy / in en door de Schepſelen / vertoond ſijn al-om-tegenwoordige kracht / goedheid / en wijsheid / als in wien wy leven, bewegen, en zyn.

Die onder de volkeren over de geſtalte des werelds getreden hebben / brachten alle dingen / welke ſig in de ganſche natuur vertoonen / tot drye algemeene oorſaken; welke ſy ook dagten dat alle drye eeuwig waren / en altoos zijn geweeſt (hoewel ſy daar in niet alle eens zijn) namentlijk / eerſt / de algemeene ſtoffe, ten tweeden / de algemeene beweginge, welke over al in die ſtoffe verdeeld is. Ten derden / een algemeen volmaakt verſtand, van welke alle verſtand in de Schepſelen af-vloeyd. Nu een van deſe drye moet noodſakelijk God zijn. De gemeene ſtoffe kan het niet zijn om reden gemeld. Ook kan God de gemeene beweginge niet zijn; want die kan niet weſen dan in een lichaam / en is niet anders dan een verplaatſinge der lichaamen. Volgd noodſakelijk / dat wy God niet anders konnen begrijpen / dan onder een Geeſt, welke den oorſpronk / en hoogſte volmaaktheid is van alle verſtand / goedheid / beſtier / en wijsheid.

Deſe Goddelijke wijsheid, zijnde ganſch onlighamelijk beſet geen plaats / nog heeft geen relatie ofte opſigt op eenige plaats; dan alleen ten aanſien van de lichamen / welke in verſcheyden plaatſen geſteld zijn: als namentlijk / dat God kent en doorſiet de ganſche geſtalte des werelds / of des algemeenen ALS. Dat God ſijn wijsheid / goedheid / en magt betoond over al in de natuure / die onderhoudende en beſtierende. Ten derden / dat God is den Vader der Geeſten, van welke alle begrijp / verſtand / en wijsheid; ofte bequaamheid / om verſtand en wijsheid te gebruyken / oorſpronkelijk is. Want door hem reegeeren de Koningen, en de Vorſten beſtellen geregtigheid. Hy heeft de wysheid in het binnenſte geſteld, en den ſin het verſtand gegeven. *Job* 38. 36.

Doch / hoe-wel God den Hemel ſelfs niet is / nog eenig lichaam dat in onſe ſinnen kan komen: nogtans geeft ons den Hemel aanleydinge / om God / en ſijne Al-om-tegenwoordigheid, eenigſins te konnen begrijpen. Want indien de logt over al ſig verſpreyd / ja (gelijk ſommige denken) ſig vermengd met alle lichamen der aarde / wateren, en Sterren / daarſe nochtans maar eenen Hemel is; waarom ſoude men niet konnen toeſtaan / dat een en de ſelve God / ten aanſien van ſijn verſtand en werkende kracht / welke ſijn weſen ſelve zijn; ſig als tegenwoordig toond door de ganſche wereld / alles werkende in allen, na ſijn wel-gevallen.

Maar hoe-wel den onderſten logt, ofte Hemel, door de nabuurigheid des aard-kloots / de beſmettinge der waterige en aardſche op-waſemingen / en tochten onderworpen is. Nochtans moet men dit ſich geenſins van God inbeelden; niet alleen om dat den opperſten Hemel (die Gods Throon is / en daar hy op een byſondere wyſe woond) ſonder eenige beſmettinge of onſuyverheid is; maar inſonderheid / om dat God een onveranderlijk / geeſtelijk / en ganſch onlichamelijk weſen is / tot de welke geen de minſte lichamelijke beſmettingen / of veranderingen / geraken konnen.

Het is ook klaarlijk en onwederſprekelijk bekend / dat God in de geſette order der natuur / welke hy ſelfs na ſijn wel-gevallen geſchikt heeft; om op de aarde alle dingen te doen voort-komen / onderhouden / leven / verſtand / gevoelen / en beſtier toe te brengen / gebruykt den invloed des Hemels, en der Sterren, als een gewoonelijke middel-oorſaak. Want ſonder den Hemelſchen invloed kan op de aarde niets werden voort-gebragt / nog beſtaan / ofte leven genieten. Want ſelfs onſe zielen konnen niet vereenigd worden nog blijven met onſe lichamen / ſonder dat wy / door den Adem-tocht / geſtadelijken den Hemelſchen invloed intrekken.

Dat den Hemel is het alder-heerlijkſte van alle natuurelijke lichamen.

DAar is onder alles dat ons in de ſinnen valt / niets treffelijker dan den Hemel; en / gelijkſe de hoogſte en beſte plaats heeft / ſoo iſſe ook het treffelijkſte onder alle lichamen. Den kloot der aarde en wateren (hoe-wel in ſig ſelven groot en wonderlijk) is maar als een punct, ja als niet te achten / by de onmetelijke hoogte en uytbreydinge des Hemels. Ten tweeden de gemelde rondte van aarde en water / is / ten aanſien van de ſuyverheid en ſubtiliteyt des Hemels / maar als een vuylen droeſem te achten / welke van wegen haare ſwaarte / en grofheid van deelen / in de de leegſte plaatſe neder-geſonken is. De plaatſen zijn door Gods beſchikkinge gematigd na de ſaken / en de ſaken na de plaatſen / in welke ſy geſteld zyn. Hoe de Schepſelen nader God en den Hemel komen / hoeſe / in dien inſigt / treffelijker zijn: hoeſe meerder gemeenſchap hebben met de leege aardſche dingen / hoeſe ſlegter en geringer zijn. De Menſch nogtans / hoe-wel op de aarde levende / is veel heerlijker dan menige hooger ſaken van de aarde verheven / om dat hy eenen Hemelſchen Goddelijken Geeſt in ſig heeft / en met Hemelſche gaven verciert is / waar door hy Gods gelijkeniſſe in ſig ontfangd / ja eenigſins der Goddelijke Natuure deelachtig word; hoe-wel hy dien koſtelijken ſchat in ſijn lichaam / maar als in een aarden vat / om draagd. Dog van de gemelde gaven berooft zijnde / word hy den Honden en Swijnen gelijk / ja is erger dan de ſlegtſte Dieren / en levenlooſe lichamen te achten.

Wat is 'er ſchoonder dan / niet helder weder / des Hemels halven rondte, alleſins gelijkelijk van ons omgekroond / aan te ſien? wat kander lieffelijker zijn / dan haar aangenaam blaauw, en de menigerley koleuren, met verſcheyden vermengingen en trekkinge der ſelve / in den morgen-ſtond en avond-tijd / en op andere tij-

den (als de geſtalte des logts en der wolken ſulkx toelaten) aan te ſchouwen? geen Paleyſen / Tapyten / glants van Peerlen / of koſtelijke Geſteenten / is daar by te vergelyken. En indien de onderſte ſolderinge van den ſichtbaren Hemel ſoo ſchoon en aangenaam is / ſoo dat ons haar aanſien noyt verveeld / maar altoos een nieuw vermaak toebrengd: Wat is 'er niet te denken / dat'er ongelijk veel meerder heerlijkheid is in den opperſten Hemel, die Gods Throon en het Paleys ſijner heyligheid is, daar hy woont in een ontoegankelijk ligt, daar geen nagt of duyſterniſſe is / geen ontroeringe noch beſmettinge / &c. En is de woonplaats Gods ſoo ſchoon / hoe onbegrijpelijk heerlijker moet dan God ſelfs niet zijn.

Alle beweginge / leven / gevoelen / opgank / aanwas / onderhoud / ſchoonheid / verſcheydenheid / eygenſchap en werkingen der onder-manige lichaamen, hangenſe niet alle aan den geſtadigen invloed des Hemels? neem den Hemel weg / en wat ſal den Aaard-kloot zijn / dan *rudis indigeſtaque moles*, een raauwen ongeſchikten levenlooſen klomp? Wy Menſchen konnen de Aarde miſſen / en gaan op de wateren ons in Schepen onthouden; ofte weder van de wateren op de Aarde keeren: Wy konnen (immers eenigen tijd) leven ſonder ſpijs en drank; maar ſonder den Hemel / ofte geduurige intrekkinge en uytblaſinge des logts / konnen wy geenſints leven: Hy moet ons ſoo omringen / datſe met ons noodſakelijk over al tegenwoordig is; wy konnenſe niet meer ontgaan dan ons eygen ſelven.

De natuurelijke reden / en geſtalte onſer eygen lichamen / heeft den Heydenen geleerd en overtuygt / dat God ons met het lichaam om hoog verheven, en met het hoofd na den Hemel, geſchapen heeft / op dat wy onder alle de werken Gods / inſonderheid den Hemel ſouden aanſchouwen. Anaxagoras gevraagd zijnde / waarom dat hy dachte, dat hy geboren was? gaf tot tot antwoorde / op dat ik den Hemel en de Sonne ſoude aanſchouwen. Het was, ſegd *Hermes lib.* 13. voor den Menſch waardig aan te ſien de ſchoonheid des Hemels, welke eenigſins God gelijk is. Laat ons (ſegt Cicero *in Acad quæſt.*) de Hemelſche dingen die boven zyn bedenken, op dat wy mogen leeren verachten deſe geringe en kleyne dingen, die op de Aarde zyn. Wy konnen (ſegd Seneca *lib.* 1. *quæſt. Natural.*) de geringe dingen deſer aarde niet genoegſaam veragten, voor dat men de ganſche wereld, en geſtalte der natuure, met ſijn gedachten om en doorloopt; voor dat men uyt den hoogen Hemel na den Aard-kloot beneden ſiet, hoe datſe op menige plaatſen met wateren beſet is, en een groot deel door al te groote hitte, een ander door al te groote koude, ongebruykelijk is. Dan ſegd men by ſig ſelven, ſiet daar is dat punct, dat onder ſoo veele volkeren met vyer en ſweerd verdeeld word. Hoe belachelijk zyn de enge palen der ſterffelijke Menſchen? indien de Mieren het verſtand van een Menſch hadden, ſoudenſe ook niet eenen ſand-hoop in veele Provintien verdeelen? &c.

De groote uytnemende heerlijkheid, en kragtige waardigheid des Hemels, kan men onder anderen ook afnemen / uyt de goede wel gematigde logt, op ſommige plaatſen en tijden. Als by voorbeeld / by ons in de maand van Mey, als den Hemel ſtil / ſuyver / klaar / en wel gematigd is; wat een aangenaamheid / vernoegen / en vermaak word men gewaar / door het genieten van die goede geſtalte des logts? wat een aangenaam groen vertoond ſig over de Aard-bodem, en de boomen des Velds? hoe grooten ſchoonheid ſiet men in de Bloemen? wat een vermaak, genugte in de Vogelen en andere Gedierten? 't Geene door de voorgaande koude als dood lag, word nu alleſins tot een nieuw leven en vrolijkheid gebragt.

Als ons geheele lichaam, en byſonderlijk onſe levendigmaakende geeſten, welke uyt een wel getemperde logt beſtaan / wel gematigd / en in een goede geſtalte zyn: En wy des morgens / ofte des avonds / ofte daar na / en als de logt op het alder-bequaamſte regt geſuyverd en wel geſteld is / op ons ſelven wel agt nemen / wy worden in onſe Ziele gewaar een wonderlijke veerdigheid / bequaamheid / en vrolijkheid / ja genoegſaam een Hemels en Goddelijk vermaak / en vernoegen / door de goeden ſtaat der ſelve / en de volveerdige oeffeningen van onſe gedachten / geheugenis / en bedenkingen; inſonderheid indien wy als dan onſe overleggingen laten gaan over treffelijke / eerlijke / en Goddelijke voorwerpſelen.

Op ſommige plaatſen des Aard-kloots / word een onvergelijkelijke vruchtbaarheid, vermaak, en uytſtekende bequaamheden gevonden in de logt / Dieren / gewaſſen der aarde / en alderley andere ſaken / alles ontſtaande uyt een byſondere / en meer dan gemeene goede gematigdheid van de logt / ofte geſtalte des Hemels; door welkers ſagten en ſoeten invloed / dan mede de aarde / wateren / en daar uyt voortkomende alderley andere lichamen / gematigd worden. Onſe geſontheid, krachten, en bequaamheden, hangenſe niet alle / nevens het behoorelijke fatſoen en ordeninge van onſe leden, aan de goede gematigdheid onſer natuurelijke vogtigheden / en geeſten? En by aldien een ongeſtadige / onvolmaakte gematigheid des logts / in onſe ſware aardſche grove lichamen / ſulkx alles vermag; wat een hooger / geſtadiger / en voortreffelijker ſtaat is het te denken / dat onſe zielen ſouden genieten / indienſe in den hooger Hemel geſteld waren / daar een volmaakte en eeuwige ſuyverheid / klaarheid en alder-beſte gematigdheid des logts genoten word?

Maar / ſal yemand denken / aangeſien den Hemel treffelijker / ſuyverder / en ſoo ongelijk beter is dan de aardſche / dikke / grove lichamen; en dat uyt de vermenginge der grove en ſware aardſche ſtoffe / alle veranderinge / gebreken / ongemakken / verhinderinge / en verderflijkheid ontſtaat in de natuurelijke lichamen; waarom heeft God niet liever de ganſche natuur / en alles dat 'er is / Hemelſch, en van een onverderflijken en volmaakten aard geſchapen?

Antw. Hoe de veranderlijkheid, en ondergank der aardſche lichamen / niet tot nadeel ſtrekt / maar tot uytnemendheid der Aarde / hebben wy getoond in het Hoofd-ſtuk van de Sterren, en kan hier tot antwoorde gepaſt worden. Ten tweeden / gelijk den Hemel ſuyverder / edelder / en uytnemender is dan de aardſche ſtoffe, ſoo iſſe ook onvergelijkelijk grooter dan de ſelve / en van een overvloeyende / onmetelijke uytbreydinge / ſulkx dat der ſelve geenſints eenig gebrek is. Ten derden / indien het alles / vier / logt / en Hemel waar / daar ſoude geen verſcheydenheid / nog verſchillige eygenſchappen / hoedanigheden / geſtalten / noch werkingen van ſaken weſen / maar alles ſoude niet dan een en het ſelve zijn; daar nochtans de ſchoonheid / heerlijkheid / en uytnemendſte voortreflijkheid en aangenaamheid / des werelds / byſonderlijk gelegen is in de onnaſpeurelijke verſcheydentheid der menigvuldige ſaken / als mede de goede order dieſe onder malkanderen hebben / en onderlinge dienſten / en behulp dieſe d' een d' ander toebrengen. Ten vierden / ſaaken van contrarie en tegengeſtelden ſeer verſchilligen aard / met malkanderen vergeleken / worden te beter begrepen / verſtaan / en gragt / dan oſſe enkel en op haar ſelven alleen beſeft wierden. Het ligt kan niet beter begrepen werden / dan uyt aanmerkinge der duyſterniſſe; de geſondheid, dan door de ſiekte; het goede, dan door het quade, &c. Ten vijfden / de Stoiſche ſchreven dit het nood-loot ofte nood-dwank der natuur toe / onder welke sy alles, ſelfs God, dachten onder-hoorig te zijn; alſoo de ſtoffe van eeuwigheid / onveranderlijk / altoos vermengd / en uyt Hemelſche en aardſche / ofte dunne / ſuyvere / en grove dikke deelen te ſamen gevoegd was geweeſt. Maar de

Chriſte-

Digitized by Google

Chriſtenen oordeelen / dat de eere Gods niet alleen daar in vertoond word / dat'er groot onderſcheyd zy tuſſchen den alder volmaakſten / onveranderlyken Schepper / en de veranderlyke onvolmaakte Schepſelen ; maar ook daar in / dat hy / na ſijn vrye onbepaalde heerſchappye / alle dingen min of meer / korter of langer tijd / het beſtaan / en alle gaven en toevallige eygenſchappen mede-deeld / na ſijn behagen / waar uyt de verſcheydentheid aller ſaken afhangd.

Hoe dat uyt de eenheid alle veelheid en verſcheydentheid ſpruyt. Ten tweeden, dat alle lichamen uyt een en de ſelve weſentlijke ſtoffe beſtaan. Ten derden, dat ons natuurelijk verſtand, het innerlijk ſelfs-ſtandig weſen der ſaken niet volkomentlijk begrijpen kan.

DAar is maar een algemeene ſtoffe aller dingen / nochtans komen daar uyt voort ontelbare Lichamen / niet alleen in getal / maar ook gedaanten / toevallen / en eygenſchappen onderſcheyden. Daar is een algemeene beweginge, de gemeene ſtoffe des wereldts ingeſtort ; waar door alderley veranderingen / bewegingen / en werkingen geſchieden. Daar is maar een God, uyt welke alle de onnaſpeurelyke menigten en verſcheydentheden der ſaken af-hangen / en onderhouden worden.

Alle deugden, hoe ſeer sy / ten opſicht van hare voorwerpſelen / onderſcheyden zijn / worden tot eene gebragt / namentlyk de geregtigheid. Alle ondoorgrondelyke veelheid / en onderſcheid der ſaken / worden in een ronde des wereldts / ofte gemeene AL, begrepen. Alle getallen, die onderſcheyden en vermenigvuldigd konnen worden / nemen haaren oorſpronk uyt het Een, als het begin aller getallen / welke uyt de vermenigvuldiginge / ofte verminderinge des ſelfs / her voortkomen. Uyt een punct ofte ſtip / kanmen / door voorttrekkinge aan allen zyden rontom / begrypen / dat alle figuuren / grootheden / en uytbreydingen der lichamen vervat worden. Al is den Hemel van een onmetelyke grootte / en hoe-welſe / ten aanſien van de verſcheyden plaatſen en deelen / veelſints kan onderſcheyden worden / nochtans is'er maar een lichaam in haar geheel aangemerkt. En aldus blykt / ofte kanmen te beter begrypen / hoe dat God niet alleen is een eenig weſen, maar dat hy ook van een onbepaalde onbegrijpelijke volmaaktheid is / welke ſig in de onnaſpeurelyke menigte / en verſcheydentheid / der ſaken vertoond.

Al dat wy in de wereld natuurelyk konnen begrypen / als hebbende een eygen by ſig ſelven beſtaande weſen / word van ons aangemerkt als een lichaam, ofte lichamelyke uytgebreyde gemeene ſtoffe ; ofte als een verſtandigen Geeſt ; buyten deſe twee konnen wy niet weſentlyks verſtaan. Want wat de beweginge aangaat / die is niet dan een toeval, en daar in konnen wy niets weſentlyks beſeffen. Want het zy dat een lichaam bewogen werd ofte niet / daar door word niet weſentlyks voort-gebragt / nog weg-genomen.

Wat nu de gemelde verſtandigen Geeſt, en lichamelijke ſtoffe aangaat / de Natuur-kundige onder de Heydenen hebben meeſt al die twee tot een gebragt / denkende datſe te gelyke van eeuwigheid beſtonden / en hebben den verſtandigen Geeſt God, ofte de ziele des werelds benaamd ; en daar uyt is het begin harer Afgoderye ontſtaan / eerſt met den Hemel, daar na met de Sterren ; en daar na ook met andere hoofd-ſtoffen des wereldts / als de Aarde en de Zee ; tot datſe ook ſelfs de Godheid gebragt hebben tot veele andere byſondere Schepſelen ; en ſoo hebbenſe de heerlijkheid van den onbegrijpelijken God, veranderd in de gedaante van vergankelijke dingen.

Maar die onder haar het reden-gebruyk beter hebben gehandeld / en met meerder onderſcheyd en beſcheydender oordeel hebben geſproken ; hebben eenigſints konnen bemerken / dat de gemeene ſtoffe, in haar eygen ſelfs aart / affonderlyk aangemerkt / niets in weſen gemeen hadde met de onbegrypelyke wysheid, goedheid, magt en heerlijkheid Gods. Aangeſien wy in de gemeene ſtoffe, ofte lichamelykheid / niet bevinden / dan een plaats vervullende uytbreydinge in breedte, diepte en lengte ; waar uyt volgd een deelbaarheid in meerder en minder deelen. Voorts beſeffen wy in die ſtoffe voor eerſt / een bequaamheid om te konnen plaatſelyk bewogen worden / ofte in ruſte te blyven ; Ten tweeden / een verſchillige ordre / geſchiktheid / en plaatſinge der deelen onder malkanderen ; ten derden / een begryp van verſcheyden bepalingen / of uyteynden der deelen / welke wy figuuren ofte geſtalte noemen.

Welke dingen niets weſentlyks ſtellen / toebrengen / of af-nemen konnen van de gemelde lichamelykheid. Want al veranderd een lichaam ſijn plaats, ofte figuure, dat neemd niet van des ſelfs weſen wech / nog brengd daar niet weſentlyks toe / nog brengd geen weſentlyke veranderinge. Gemerkt deſe dingen niet zyn dan toe-vallen der lichamelyke ſtoffe / ofte verſcheyden *modi* en manieren, onder welke wy begrypen dat de ſelve beſtaat / en van ons beſeft word. En gemerkt in het Natuur-tooneel, en elders van andere / klaarlyk is beweſen / dat alle formen, ofte fatſoenen / eygenſchappen, hoedanigheden, werkkingen, en verſchillen der natuurelyke lichamen / als lichamen aangemerkt / haaren oorſpronk nemen uyt de verſcheyden grootte, ruſte, beweginge, geſchikte plaatſinge, en figuuren der deelen van de gemeene ſtoffe : ſoo volgd vaarblykelyk / dat wy in de natuurelyke lichaamen / niet konnen begrypen eenige innerlyke / ſelfs-ſtandige weſentlyke verſchillen / maar alleen toevallige hoedanigheden, eygenſchappen / en verſcheydentheden. Want / aangeſien de ſelve geduriglyk in de lichamen worden voort-gebragt / vergaan / en veranderd worden : ſoude moeten volgen / dat'er geſtadelyk nieuwe weſens voort-gebragt en vernietigt wierden ; 't welk tegen alle reden / bevindinge / en geſtalte der natuure ſtryd / welke niet weſentlyks vernietigen / ofte uyt niet kan voort-brengen. Ten tweeden / alle de gemelde toe-vallige verſchillen van grootte, figuure, ordre, &c. worden veroorſaakt door enkele beweginge, van de deelen der gemeene ſtoffe : dog door enkele beweginge / kan niet weſentlyks voortkomen / of verloren gaan.

Wat nu aangaat den verſtandigen Geeſt, die konnen wy twee-ſins aanmerken ; of in haar eygen ſelfs oneyndige duurſaamheid / ſonder begin en eynde : en in haare onveranderlyke / onbegrypelyke / alder-hoogſte volmaaktheid ; en ſoo is die niet als God ſelfs. Ofte wy bemerken die / door ſoo veel wy in de Dieren gevoelen, en in de Menſchen verſtand, reden-gebruyk / en beſeffen ofte gedachten beſpeuren / van welkers werkinge wy in ons ſelven kenniſſe hebben. En dit konnen wy niet anders begrypen te zyn / als een mede-deelinge / af-vloeyinge / en werkinge Gods in de Dieren / en Menſchen / waar door hy alle dingen den adem, het leven, en alles geeft, alles werkende in allen ; ſulks dat wy in hem leven, bewegen, en zyn. En gelyk alle lichamelykheid is een mede-deelinge van de gemeene ſtoffe ; en alle byſondere beweginge / een mede-deelinge van de gemeene beweginge ; ſoo is alle wysheid / gevoelen / verſtand / en begryp in de Schepſelen / niet dan een beſtralinge / werkkinge en mede-deelinge van God / den eenigen oorſpronk en volmaaktheid van alle wysheid / goetheid / macht / en heerlykheid / als den Vader der ligten, van welke alle goede gaven neder-dalen.

Wat voorts ons natuurelijk verſtand aangaat / wy konnen met het ſelve tot de innerlyke volkomen kennis van het ſelf-ſtandig weſen der ſaken niet geraken.

Digitized by Google

ken. Want / gemerkt het ſelve alleenelijk (als geſegd is) ofte in de lichamelijke ſtoffe, ofte in den verſtandigen Geeſt kan aangemerkt worden; in geen van beyden konnen wy ten vollen tot het weſentlijk begryp der ſelve komen. Want / wat belangd de natuurelijke lichamen, daar van hebben wy geen beſeffen / dan alleenelijk van der ſelver toevallige hoedanigheden, en verſchillen, door het begryp ofte gevoelen van ſeekere beweginge der ſelver ſtoffe, door de leden der uyterlijke ſinnen / tot onſe inbeeldinge gebracht. Welke beweginge ons niet ſoo ſeer kan indrukken / een weſentlijke geſtalte der ſake / als wel een beſeffen hoe dat ons die ſake door haare beweginge bejegend / en eenige goede en aangename / met onſe gematigdheid en geſtalte over-een-komende veranderinge / veroorſaakt / ofte in tegendeel een hinderlijke en ſchadelijke beroeringe. Want / aangeſien ons leven en geſondheid / en het wel-weſen aller levendige ſchepſelen / ja ook de formen / verſchillen / fatſoenen / en geſtalten aller natuurelijke lichamen / her-voort-komen uyt de beweginge / geſtalte / en gematigdheid van de deelen der ſtoffe / uyt welke die beſtaan; ſoo is 't ook / dat / gelijk den oorſpronk, alſoo ook den ondergang, en veranderinge van de natuurelijke lichamen / ontſtaan uyt de beweginge, door welke de deelen in grootte / geſchikte ordre / en figuuren / op alderley wijſe veranderd worden: Door welke veranderinge / den opgang / ondergang / veranderinge / en verſchillen der natuurelijke lichamen veroorſaakt worden. 't Geene wy dan met onſe ſinnen begrijpen / wijſd ons aan / door een ontfangen beweginge / welke wy in onſe herſenen beſeffen / hoedanig die ſaak / ten aanſien van ons gemoed / moet geoordeeld worden / goed of quaad, voordeelig tot ons wel-zijn / of hinderlijk, en derhalven of wy die vlieden of begeeren moeten tot ons onderhoud. 't Welk de oorſaak is / dat een en de ſelve ſaak d' een tijd aangenaam / d' ander tijd onaangenaam is; voor d' een goed / voor d' ander quaad is; na dat de gematigdheid en geſtalte van ons eygen lichaam / ofte van andere / verſcheydentlijk geſteld is. Ook beſeffen wy een en de ſelve ſaak op verſchillige manieren / na dat de leden onſer uyterlijke ſinnen / ofte het middel waar door wy yets gevoelen / verſcheydentlijk geſteld zijn; by voorbeeld / ſoo de tong of ooge met vreemde vogt beſet is / ſoo word onſe ſmaak en geſigte vervalſcht; gelijk / als men yets door een rood glas ſiet / alles ons eenigſins rood ſchijnd. In het water / dunkt ons dat deel houts dat daar in is / gekromd, ten aanſien van het geene daar buyten is; ook ſchijnd ons in 't water een penning op een andere plaats / en grooter dan daar buyten. Een geluyd bevald ons niet even eens van verre of naby gehoord; onſe vingers, over dwers gehouden / maken dat wy twee voor een gevoelen; 't geene warm is / ſchijnd voor de hand die ongelijk heeter is / koel te zijn; dat den eenen ſtinkt / is den anderen een aangenamen reuk: Dat voor t' een Dier voedſel is / word vergift voor een ander bevonden / en ſoo voorts.

Doch wat betreft den verſtandigen Geeſt, ofte onſe eygen ziele, die begrijpen wy niet in haar eygen weſen / maar alleenlijk door haare werkingen in onſe ligchamen / met welke ſy vereenigd is; voor ſoo veel wy / door een weder-ſteuytende kracht van begryp / kundig zijn van ons eygen denken / beſeffen / wille / genegentheden / ſtaat / en betrachten: Verder konnen wy tot de weſentlijke natuur der ſelve niet door-dringen. Ja / al is 't dat wy kundig zijn van ons begryp / denken / oordeel / wille / en doen; nochtans verſtaan wy niet dan ſeer verwerdelijk / en onvolkomentlijk / de wijſe en maniere van de werkingen onſer zielen / als daar zijn het reden-kavelen, geheugenis, gevoelen, driften der genegentheden, en kracht der wille, om onſe leden veerdiglijk en ſnellijk na het oordeel onſer vluchtige gedachten te beſtieren; niet wonder dan / dat wy noch veel min de ondoorgrondelijke volmaaktheid van God met ons verſtand bereyken konnen.

Men kan echter eenigſins by gelijkeniſſe begrijpen / op wat wijſe dat de ziele / door de dierelijke Geeſten / de gemelde eygen-willige bewegingen, ſoo verſcheydentlijk en ſnellijk kan uytwerken / indien men de ſelve vergelijkt by een konſtig Speelman, die op de Fluyt / Veele / Orgel / of eenig ander werktuyg / door den wind / beroeren van handen en voeten; Item / door de verſcheydentheid der Orgel-pijpen / openingen / of fluyten der ſelve / beroeren der ſnaren / en ſoo voorts / ſoo vaardiglijk alderley Muſicale harmonie / toonen / en bewegingen kan veroorſaken.

Vergelijkinge tuſſchen God, en den Hemel.

OM dat 'er onder de ſichtbare ſaken des werelds / niets is dat uytnemender is / en nader Gods Heerlijkheid uytdrukt dan den Hemel, daarom hebben veele onder de Oude Wijſen / den Hemel een gelijkeniſſe Gods genaamd. D. Fr. Wendelinus, om te toonen hoe dat / volgens den 8. en 19. Pſalm, de Hemelen Gods Majeſteyt vertoonen, en ſijne Eere vertellen; ſteld de gelijkeniſſe tuſſchen God en den Hemel / in deſe volgende ſaken. *Sect. 3. cap. 3. Uranologiæ pag.* 148. Ten eerſten / gelijker maar eenen Hemel is / ſoo ook maar eenen God. Ten tweeden / den Hemel door-dringd alles, omcingeld alles, is over-al-tegenwoordig; en vertoond alſoo Gods Al-om-tegenwoordigheid. Ten derden / den Hemel word in ſijn geheel niet bewogen, maar is nochtans den oorſpronk aller bewegingen door haaren invloed op den aard-kloot: God is onbewegelijk, want hy beſet geen plaats / en kan derhalven ook van plaats niet veranderen; en nochtans is hy den eerſten beweger (Ariſtoteles ſelfs getuyge zijnde) en beſtierder aller bewegingen / hoe-wel ſelfs onbewegelijk: Want hy behoefd nergens na toe ſig te bewegen / die alles in allen doet / en ſig alleſins tegenwoordig betoond. Ten vierden / den Hemel is eeuwig, en uyt ſijnen aart onbederflijk, en ſoo vertoondſe Gods onſterflijkheid. Ten vijfden / de Son hebben ſommige genaamd de Ooge des Hemels, ofte des werelds / om datſe alles ontdekt / verligt en openbaar maakt; ſoo is ook voor God alles open, naakt, en bekend.

Ten ſesden / gelijk God is de eerſte / algemeene opper-oorſaake van alle goed; ſoo is mede den Hemelſchen invloed eene naaſte / middel-oorſaak, waar door alles voort-gebracht word / leeft, en onderhouden word op de Aarde. Ten ſevenden / den heerlijken glants des Hemels betoond ons Gods Majeſteyt, en heerlijkheid. Ten agtſten / de kracht der logt welke ſig betoond in Tempeeſten / Aardbevingen / Donder-ſlagen en andere werkingen / wijſt Gods Almachtigheid aan. Ten negenden / de ſuyverheid, klaarheid / en ſchoonheid / inſonderheid des opperſten Hemel / is als een voorbeeld van Gods heyligheid, en gerechtigheid. Ten thienden / den Hemel is in haaren aart / van een enkele eenvoudige natuure, ſonder vermenginge van verſcheyden gedaanten / ofte ſoorten; ſoo is God een gantſch eenvoudig weſen. Ten elfden / den Hemel heeft in haare rondheid nog begin nog eynde, en ſoo beeldſe Gods eeuwigheid af / die nog begin nog eynde heeft. In den Hemel is een geſtadige beweginge der deelen / en oorſaak van alle beweginge in andere lichamen; ſoo is ook God (na het ſeggen der School-geleerden) een geduurige werkinge, ofte kragt alles in allen werkende. Waar by komt / datmen in de Sonne aanmerkt een weſen / dat in den Hemel den oorſpronk is van alle ligt / en warmte / ofte vyer / dat door de Logt alles doordringd met ſijne werkinge; ſoo word ook in de H. Schriften / God genaamd den Vader der ligten, van welken alle goede gaven afvloeyen; Chriſtus als den Sone Gods / word genaamd het licht des werelds, het af-ſchijnſel van Gods heerlijkheid, het uytge-

drukte

Digitized by Google

drukte beeld van ſijn ſelfs-ſtandigheid ; en de H. Geeſt werd meermalen vergeleken by een vyer. *Jac.* 1. *Job.* 1. *Hebr.* 1. *Matth.* 3. 11. &c.

Van de plaats en grootte des Hemels. Ten tweeden, dat den Hemel niet oneyndig is.

DE plaats des Hemels is die ganſche ſpatie / in welke ſy haar van den Aard-kloot rondom / aan alle zijden / uyt-ſtrekt na boven. In welke plaats wy geen andere / dan tweederley plaatſelijke verſchillen aanmerken ; namentlijk / door ſoo veel ſy haar ſtrekt van boven na beneden ; ofte van beneden / te weten den Aard-kloot als in 't midden geſteld / na boven toe. Hoe-wel het in ſig ſelven de ſelve plaats en Hemel is / die ſig van boven na beneden / ofte van beneden opwaaarts / uytſtrekt. Het verſchil alleen zijnde / in de maniere van onſe aanmerkinge / ofte ten aanſien van 't begin / waar van wy die uytbreydinge begrijpen.

Wat aangaat de hoogte en grootte des Hemels / die is geen menſche bekend / noch kan door geen konſte ofte wetenſchap afgemeten worden.

Ten tweeden nogtans is het buyten twijffel / dat den Hemel is het grootſte van alle natuurelijke lichamen / die in de wereld bekend zijn. Want hoe groot ook de Aarde en de Sterren zijn / en hoe veele die ook mogen in getale zijn ; nogtans blijkt het datſe maar een ſeer kleyne plaatſe beſetten / in opſigt van den Hemel.

Ten derden / nogtans kannen niet ſeggen / dat den Hemel oneyndig is in grootte. Want een lichaam dat in grootte oneyndig is / dat beſet alle plaats / ſoo dat behalven het ſelve geen andere lichamen weſen konnen. Ten tweeden / den Hemel is niet over al / want dan ſoude die ook moeten zijn in de plaats der Sterren / en der aarde ; derhalven kanſe niet oneyndig zijn in grootte. Ten derden / haare uytbreydinge word bepaald / van den omtrek des Aard-kloots / en der Sterren / en by gevolg iſſe niet oneyndig.

Dat den Hemel een lichaam is dat in fijnheid, kleenheid en dunheid van ſijne deelen, alle andere lichamen overtreft.

DE Chymiſche onderſoekers oordeelen / dat de Geeſten dieſe trekken uyt de metallen / kruyden / en andere dingen / in een onbegrijpelijke fynheid van deelen beſtaan : En nogtans zijn die geen eenvoudige lichamen / maar uyt verſcheyden andere / in ſoorte verſchillende / te ſamen gevoegd / als blijkt uyt haare verſcheyden reuken / hoedanigheden / ſmaken / en werkingen. Maar den Hemel, in ſig ſelven aangemerkt / is een eenvoudig lichaam , over al ſig ſelven gelijk / en van een en de ſelven aart / en derhalven veel ſubtijlder van deelen.

De Speceryen , Olyen , Wyn , en andere riekende lichamen / hoewelſe ontelbare geeſten van haar ſelven laten aan allen ſijden in de logt afvloeyen / worden egter weynig of niet in haar gewigte verminderd ; maar uyt bedagt kan werden / hoe ſeer dun en fijn van deelen de ſelve zijn moeten. Een turf, tot rook los gemaakt zijnde / ſal door de verdunninge van haar deelen / een grooter plaatſe beſetten / hoewel de logt veel dunder is / aangeſien ſy door de fijnheid der deelen niet kan geſien worden.

Dat dan de deelkens / uyt welke den Hemel beſtaat / onbedenkelijk fijn en dun zijn ; blijkt door eerſt / om dat 'er niets is dat ſoo ligtelijk van den anderen geſcheyden / en verdeeld word / als de logt. Ten tweeden / niet is 'er dat 'er min tegenſtaat / ofte ligter uyt ſijn plaats bewogen word / als de logt. Ten derden / daar is niet dat ligter is / niets dat de veranderinge van koude en hitte ligter in ſig ontfangd / dan de logt. Ten vierden / de logt dringd over al door / ook door de ſeer kleene en onſigtbare openingen / welke in de lichamen bevonden worden. Wat belangd de plaats *Job* 37. 18. daar ſtaat / dat de Hemelen vaſt zijn , als een gegoten Spiegel , daar op hebben wy geantwoord / in onſe H. Natuurbeſchrijving.

Nog ſtaat wel aan te merken / dat alle de deelen van de logt niet even dun en fijn van deelen zijn ; maar dat 'er ook ontelbare deelkens in bevonden worden / welke ongelijk ſubtijlder zijn / dan de gemeene logt is. Want hoe-wel door glas / en andere vaſte doorlochtige lichamen / de gemeene logt niet kan doordringen ; nogtans worden de ſelve door de alder-dunſte deelen des logts bewogen / door welkers drillinge het ligt gevoeld word ; want anderſints ſouden wy geen ligt door de ſelve konnen gevoelen / gemerkt het ſien van het ligt niet kan geſchieden / ſonder gevoelen ofte beſeffen van eenige beweginge / gelijk in 't Natuurtooneel getoond is. Al waar yemand in een vierkante digte muur beſloten / ofte in een digte kamer van hout / ofte eenige andere vaſte ſtoffe / nogtans ſoude hy een ſterk geluyd / dat buyten die kamer geſchied / konnen hooren. Ook ſoude door een uytwendige hitte ofte vyer / de logt binnen in die digt geſloten kamer (ofte by voorbeeld in een groote pſere of ſteenen kloot) konnen verwarmd worden ; hoe-wel de gemeene logt daar door niet kan doordringen. Waar uyt dan ligt te verſtaan is / dat 'er andere ſubtijle ſtoffe moet in de logt weſen / in en door welke de beweginge des geluyds en warmte voortgeſet word : Gemerkt in 't Natnur-tooneel , en elders / genoegſaam beweſen is / dat het beſeffen van geluyden en warmte / niet dan door een indruk / en begrijp van eenige lichamelijke beweginge / geſchieden kan.

Hier word van eenige in bedenken genomen / of de Hemel ſoo ſubtijl en kleyn van deelen is / datſe niet kleender ſoude konnen worden ? ſommige denken dat de logt ja verdikt en verdund kan worden / na datſe min of meer door de hitte der ſonne word aangedaan ; aangeſien de minder en meerder grootte van deelen der lichamen ofte ſtoffe / van de verſcheydentheid der beweginge in de ſelve deelen / oorſpronkelijk afhangd / en dit gevoelen dunkt ons in de natuur gegrond te zijn. Andere meenen dat de logt in haar ſelfs deelen noyt verdikt of verdund word / maar alleen dat de logt ſomtijds verdikt word min of meer / niet in haare eygen deelen / maar alleen door de vermenginge der ſelve met de uytwaſemingen des Aard-kloots / en der ſterren.

Daar zijnder mede welke oordeelen / dat aangeſien alle lichaam / hoe kleen het is / nogtans altoos in ſijn ſelfs aart deelbaar is / gelijk daar van in 't Natuur-tooneel is gehandeld ; dat de logt ſoo kleen niet is van deelen / ofte datſe nog kleender worden kan / aangeſien ſy noodſakelijk het eene buyten het ander moet hebben : Item / ſijne lengte / wijdte en breedte ; want anders ſoude het geen lichaam konnen zijn. Daar word getuygd / dat de logt op ſommige plaatſen / als hooge Bergen / en elders / ſoo dun is van deelen / dat de Vogelen daar in niet konnen vliegen / nog de menſchen behoorlijken Adem konnen ſcheppen / om haar hert te verkoelen / en het leven te behouden / en daarom natte ſpongien aan de neus moeten houden / om de logt te verdikken. In tegendeel verhaald Herodotus , van die van Thracien, datſe door de koude en dikke logt van haar Land / van natuure ſeer vergeetachtig / bot / en loom waren.

De logt is in haar eygen ſelfs aart nog koud nog warm / nog middel-matig tuſſchen hitte en koude / maar is van ſoodanigen geſtalte / datſe / ſonder veranderinge van haar natuur / ſoo wel koud / als heet / ofte middel-matig kan weſen / en bequaam is om die hoedanigheden in haar te ontfangen of te miſſen / min ofte meer / ſonder datſe daar door in haaren aart en eygen natuurelijke geſtalte veranderd / gelijk de geſtadige bevindinge dit beveſtigd. En daarom oordeelen wy /

Digitized by Google

dat alle die twiſtingen / waar door ſoo ſcherpelijk / van de natuurelijke hitte ofte koude der logt / getwiſt is / gansch onnoodig zyn; te meer / indien men wel aanmerkt / dat de warmte niet en beſtaat / dan in een ſekere ſoorte van bewegingе der kleene deelen / en de koude / in een ruſte / ofte ontbeeringe der ſelve beweginge / in minder of meerder mate / gelijk in het Natuur-tooneel is aangewеſen.

Verſcheyden hoedanigheden, welke vloeyen uyt de fijnheid van de deelen des Hemels.

AAngeſien (gelijk getoond is) den Hemel beſtaat uyt gansch dunne en onbegrijpelijke verkleende deelkens / ſoo ontſtaan en volgen daar uyt deſe hoedanigheden des ſelfs. Ten eerſten / ligtigheid / ten tweeden / vloeyentheid / ten derden / doorlogtigheid / ten vierden / onſigtbaarheid / ten vijfden / ligt veranderlijkheid / ten ſesden / datſe geen vaſte / ofte ſekere en geſette figuure / ofte omtrek heeft. De doorlogtigheid is een hoedanigheid / waar door de verligtinge / ofte beſtralinge / en bewegelijken invloed der Hemelſche ligten / ſeer ligtelijk / door de logt / tot onſe oogen kan overgebragt worden.

Wat de onſigtbaarheid des Hemels aangaat / wy oordeelen / datſe volſtrektelijk niet kan geſegd worden onſienelijk te zijn; want het ligt dat wy ſien / en dat een middel is om alle andere dingen te konnen ſien / is niet anders dan de logt / ofte ſekere beſtralinge / en beweginge in de logt / welkers gevoelen in ons het beſeffen van het ligt veroorſaakt. Maar nogtans konnen wy eenigſins ſeggen / dat wy de logt niet ſien / om dat des ſelfs deelen ſoo ſubtijl en kleen zijn / dat wy de ſelve niet konnen ſien / dat is / van malkanderen onderſcheyden / in haar eygen figuure / groote / ofte plaatſe; maar alleen een gemeen beſeffen hebben van de verligtinge / welke in de logt van de Hemelſche lichamen afvloeyd.

Uyt de wonderlijke groote dunheid / en ſubtijle kleenigheid van de deelen des logts / volgd ook noodſakelijk / datſe ſeer ligtelijk / ſelfs door de alderminſte beweginge / aangedaan en beroerd word / waar door het geſchied / datſe in toevallige hoedanigheden / (dieſe nogtans uyt haar ſelfs aart niet heeft) als warmte / koude / droogte / vogtigheid / verligtinge / ofte ook verduyſteringe / door vermenginge van dampen / uytwaſemingen / en ſoo voorts / ſeer ligtelijk veranderd werd. En deſe veranderingen geſchieden niet alleen in den onderſten Hemel / ontrent onſen aard-kloot / maar ook in de hooger plaatſen des Hemels. Want Auguſtinus verhaald uyt *Varro*, dat ten tijde van Ogijges, die te Theben geregeerd heeft / een wonderlijke veranderinge in den Hemel beſpeurd is: ſoo dat de Sterre Venus veranderd is in coleur / figuure / loop / en aanſien van groote. Soo dat Ariſtoteles ſeer gemiſt heeft / willende verweeren / dat den Hemel en de Sterren daar in verſchilden / van de aarde en water / datſe gansch ſonder eenige veranderinge waaren. Want Hipparchus, een ſeer vermaard Sterre kijker / heeft / ontrent 125. Jaren voor de geboorte Chriſti / in den Hemel aangemerkt een nieuwe Sterre / hoedanige ook na Chriſti geboorte / in 't Jaar 1572. eenige maanden geſien is / in het geſternte van Caſſiopea. Welke waarſchijnelijk geweeſt zijn Sterren / welke ſig / door de uytwaſemingen der aarde ofte Sterren / by maniere van Steertſterren / vertoond hebben: 't Welk ſonder groote beroeringe / en veranderinge in den Hemel / niet kan geſchieden.

Patricius verhaald uyt *Petrus Meſſias*, dat ten tijde van den Keyſer Juſtinianus, den meeſten deel des Jaars / met een klare logt / door geen wolken bedekt / de Sonne ſoo flaauwelijk heeft geſchenen / dat haar glans naauwlijks het ligt der Mane overtrefte Waar uyt ontſtaan is / dat by na over den ganſchen aardbodem een hongers-nood quam / om dat / door de ſwakke warmte der Sonne / de Vrugten niet konden ryp worden.

Gemma verhaald / dat in het Jaar 1540. door Hoog en Nederduytſland / Vrankryk / en Engeland / drie dagen lang de Sonne ſeer is verduyſterd geweeſt / en ſcheen als met bloed overgoten te zijn. En dit ontſtond niet uyt de wolken / ofte dampen ontrent den aardkloot / want menige Sterren wierdender geſien ſelfs op den middag. Uyt deſe en diergelijke geſchiedeniſſen / redenen / en bevindingen meer / welke by Klepperus, en andere / wijdloopig worden beſchreven / blijkt genoegſaam / dat men / om de Authoriteyt van eenen Ariſtoteles in ſijn onwetenheid te verweeren / al te hartnekkelijk heeft willen ſtaande houden / dat 'er in den Hemel en Hemelſche ligten geen veranderinge en valt; 't welk nog nader ſal beweſen worden / als wy van den aard en geſtalte der Sterren ſullen moeten handelen. Hoe groote veranderinge dat 'er in de logt is / en hoe dat die andere dingen veranderd / blijkt / door dien / ſoo haaſt de Schippers de drooge Zone hebben aangedaan / ſy bemerken terſtont / dat alles verrot: het klaar water word ſtinkende / beſchimmeld / geel / groen / en eyndelijk rood / tot dat / die Zone door gereyſt zijnde / het van ſelfs weder in ſijnen ouden ſtant komt.

Eyndelijk volgd ook / uyt de fijnheid / en wonderlijke kleenheid der deelen des Hemels / datſe in haaren uytterſten omtrek geen vaſte ofte ſekere figuure heeft. Want alle die dingen die ſeer vloeyende van aart zijn / hoedanig inſonderheid de logt is / die konnen wel ſeer ligtelijk / door uyterlijke palen van vaſter lichamen beſloten / en geëyndigd worden / maar niet binnen haar eygene / om datſe / door de ſubtijlheid en vloeyentheid van haare deelen / aan allen zijden ſig ligtelijk uytbreyden / gelijk mede in het water te ſien is / hoe-wel dat in ſijne vloeyentheid by den Hemel niet is te vergelijken. Dat den Hemel in ons aanſien / en ſoo de heele wereld / rond ſchijnd / dat komt daar uyt / om dat alle dingen / na datſe minder of meerder ſwaarte hebben / ſterker / of minder na het middel-punct der aarde gedreven worden: Want aangeſien dat ſulks te gelijke geſchied van allen zijden des ronden Hemels / daar uyt moet noodſakelijk volgen / dat den Aard-kloot / en al dat 'er rondom is / ſig in een ronde geſtalte ſtelle.

Van de ruſte des Hemels.

DEn eenen misſlag baand den weg tot een ander / en een ongerijmdheid geſteld zijnde / volgender gemeenelijk meer andere. Ariſtoteles, en die hem ſtijf-ſinnelijk in ſijn gevoelen en dwalingen tragten te verweeren / beelden haar ſelven in / dat de Hemelen ſijn ſtijve / vaſte / en maſſijve lichamen: en by gevolg / dat de Sterren in de ſelve vaſt gehegt zijn / als nagelen in een rad / en datſe met die vaſte Hemelſche ronden worden omgedraayd: en niet konnende verſinnen / hoe dat de verſcheyden bewegingen der Sterren / in verdeelde vaſte ronden / konnen haare geſette en wel-geſchikte omkeeringen onderhouden / hebbenſe verſonnen / dat yder ronde ſoude door eenen Engel / ofte Hemelſch verſtandig weſen / bewogen worden. Ja men heeft gaan rekenen / dat de opperſte rondte der vaſte Sterren / ontrent de middel-linie / daarſe aldergrootſt is / in een uyre / in haare beweginge ſoude afloopen twee-en-veertig duyſend-maal duyſend mijlen / en dan nog drie honderd negen-en-tagtig duyſend vier honderd ſeven-en-dertig mijlen. Welke ſnelheid van beweginge ſoo groot is / dat indien men ſig inbeelde / dat een Vogel ſoo ſnel konde vliegen / die ſoude / in een uyre tijds / ontrent de middel-linie / daar de aarde alderdikſt is / den ganſchen aard-kloot rontom vliegen acht honderd vier-en-tagtig malen. Welke dingen alle wy oordeelen dat on-

Digitized by Google

ongerijmd zijn / en ſonder eenige grond van reden / of noodſakelijkheid / verſonnen worden.

Oordeelen derhalven dat den Hemel wel is een ligchaam dat door de dunheid van ſijne deelen / over al ſeer ligt bewogen word; ja datſe mede in haare deelen / onder den anderen / door ſijnen vloeyenden aart / altoos bewogen word / gelijk in 't verklaren van de ziele des Hemels / is aangeweſen. Ten tweeden / dat de Sterren in den Hemel bewogen worden / vry en los / door haare eygen beweginge ('t welk te ſijner tijd ſal verhandeld worden) gelijk de Viſſchen in het water / of de Vogelen in de logt. Maar dat den Hemel geſtadelyk / eenpariglijk / gelijkelijk in alle ſijne deelen / als een ſtijf lichaam / ſoude bewogen worden / is geenſins te gelooven. 't Welk blijken kan uyt deſe volgende redenen.

Voor eerſt / om dat het voorgemelde gevoelen van de beweginge des Hemels, nog in de H. Schriften, nog in eenige reden, nog eenige bevindinge, of begrijp der ſinnen, gegrondet is.

Ten tweeden / om dat 'er geen eyndelijke oorſake kan gegeven worden / waarom dat den Hemel aldus ſoude moeten bewogen worden: want datſe ſeggen / dat ſulks noodig zy / op dat de Sterren ſouden met den Hemel omgevoerd worden: dat is geen reden. Want de Sterren, zijnde dikker en vaſter lichamen / dan den Hemel / zijn veel bequamer tot een geſette ronde beweginge / dan den vloeyenden Hemel.

Ten derden / daar is voor deſen beweſen / dat den Hemel is een lichaam dat gansch dun, ligt, en vloeyende van weſen is / en derhalven ook geen vaſte onbewegelijke figuure, ofte omtrek heeft. En derhalven is den Hemel in ſijnen aart / en geſtalte / ganſchelijk onbequaam tot ſulken ſnelle / vaſte / gereguleerde beweginge in de rondte / als vermeld is. Voeg hier by / dat dat wy by ervarentheid dikmaal bevinden / dat den onderſten Hemel, ofte logt rondom den aard-kloot / ſomtijds (als alle winden en togten ophouden) ſoo ſtil is / dat 'er naauwelijks een pluym in bewogen word; 't welk niet kan zijn / indien den opperſten Hemel ſoo ſnel als geſegd is omgerukt word / en de onderſte deelen des Hemels met ſig trekt / gelijk de voor-gemelde ſtellinge mede brengd.

Bedenken over *D. Andr. Cellarii* gevoelen, dat den Hemel als een onveranderlijke Olye moet aangemerkt worden.

D. Andreas Cellarius in ſijn *Atlas cæleſtis*, ofte *Harmonia Macrocoſmica*, merkt den Hemel aan als een onmetelijke uytbreydinge, in ſig begrijpende ontelbare Sterren, welke in den Hemel / als in een ſeer dunne olye, ofte ganſch fijne vettigheid, gelijk als ſwemmen: deſe vettigheid is wel bequaam om te branden / maar word nooyt verteerd / en daarom branden de Sterren, en geven haar ligt in de ſelve / ſonder datſe verminderd worden; aangeſien ſy door de gemelde vettigheid, met een geduurig voedſel, dat nooyt verteerd / onderhouden worden; en daarom werdenſe ſelfs ook nooyt verbrand, maar blijven altoos in den ſelven ſtaat / tot datſe in de voleyndinge der eeuwen / met de geheele natuure / ſullen vernieuwd worden.

Het is wonderlijk om aanſien / en te bemerken / hoe dat de Sterren altoos (inſonderheid de Son) branden en ligt geven / ſonder datſe merkelijk veranderd ofte verminderd worden: aangeſien alles dat brand, door verdunninge / en verſtroyen der deelen / verteerd word. Daarom hebben veele getwijffeld / of ook de Sterren / door een maniere van brandinge / en niet liever door een ander oorſake / en wijſe / haar warmte en ligt geven; waar op wy nader bedenken nemen ſullen / als wy van de Hemelſche ligten handelen. Voor deſs tijd ſal 't genoeg zijn aan te merken / dat / hoe-wel by maniere van een brandinge de Son haar warmte en ligt gaf / nogtans de ſelve daarom niet noodſakelijk / ten aanſien van ons / merkelijk ſchijnd te moeten verminderd / ofte veranderd worden. Om dat door een geduurigen omdraay aller bewegingen, altoos weder ſoo veel bewegens tot de Sonne weder-keerd / als door haar hitte en ligt afgeſtoten word. Even gelijk de Zee by ons nog vermeerderd nog verminderd werd / hoe-wel alle wateren / fonteynen / rivieren / beken / dampen / en wolken in de logt / regen / ſneeuw / &c. daar uyt haaren oorſprong nemen. Om dat door een geduurige circulatie, ofte ommeloop, daar altoos ſoo veel waters weder inkomd / als 'er uytgegaan is; door dien alle Rivieren en wateren allenxkens weder-keeren tot haaren oorſprong / *Eccl.* 1. 7. Alle de beken gaan in de Zee, en nogtans word de Zee niet vol: Na de plaatſe daar de beken henen gaan, derwaarts gaande keeren ſy weder.

Voe daar by / dat de Sonne geacht word ſoo groot te zijn / en ſoo verre van ons afgelegen, dat al waart dat in de ſelve al ſchoon eenige groote veranderingen geſchieden; wy ſouden de ſelve egter van de aarde niet konnen beſpeuren / gelijk wy / in de Sonne zijnde; niet ſouden konnen bemerken / de veranderinge die op onſen Aard-kloot / door water-vloeden / of verwiſſelinge van landen in water / of water in landen / nu en dan voorvallen; of die geſchieden door brandende Bergen / inſtortinge van plaatſen / door Aard-bevinge / ofte anderſints.

Deſe bedenkinge van geduurige brandinge der Sterren, ſonder verteerd te worden / kan men te beter verſtaan / in dien wy in onſe gedagten brengen. Ten eerſten / dat alle warmte en ligt niet dan in ſekere beweginge beſtaan. Ten tweeden / dat 'er in de wereld nooyt eenige beweginge (in 't geheel aangemerkt) minder of meerder is / maar alleen van 't eene lichaam tot een ander overgebragt word / door een geſtadige verwiſſelinge / gelijk elders is getoond. Ten derden / dat de Sonne meer hitte en ligt toebrengd, dan alle de andere Sterren te gelijk doen.

Veele brengen hier by / dat 'er onder de aarde / ſonde een olye gevonden zijn / welke / ſonder verteerd te worden / altoos ſoude branden. Dog dit ſullen wy wederleggen te ſijner tijd / handelende van den Aard-kloot.

Van den ſigtbaren Hemel

Hoe-wel veele onder de Oude onderſoekers der natuur / en der Hemelſche lichamen / daar in eens waren / datſe verſcheyden vaſte onderſcheyden rondten in den Hemel ſtelden; nogtans verſchildenſe ſeer in het getal der ſelve aan te wijſen: Sommige telden der agt, namentlijk / voor yder Dwaal-ſter een / alſoo yder ſijn eygen beweginge heeft / en eene voor de vaſte Sterren, welke altoos in een en de ſelve ordre / en verheid van malkanderen geſien worden; andere ſtelden der meer. Dog alles te vergeefs / want de bevindinge en reden leerd ons / dat den Hemel van een geheel andere geſtalte is / en ſulkx tot de beweginge der Sterren geenſints of dienſtig ofte noodig is: En dat het niet anders is op te nemen / als dat den Hemel, van den aard-kloot af / tot ſoo verre als ons geſigte kan ſtrekken / een eenig / en eenparig lichaam is / in een rondte ſig uytſtrekkende / niet in der daad in verſcheyden rondten verdeeld. Soo dat Chryſoſthomus, ſchrijvende over Geneſis, wel geſegd heeft / die veelen Hemelen tellen, ſtellen haar tegen de H. Schrift, en volgen haar eygen verſinningen en verſierſelen, want *Moſes* maakt maar van eenen Hemel gewag, welken hy UYTSPANSEL noemd.

Doch hoe-wel in weſen daar maar eenen Hemel is / dat verhinderd nochtans niet / dat men de ſelve / in opſigt van ons begrip / in verſcheyden deelen onderſcheyde / ten aanſien van de verſcheydentheid der plaatſen / en der lichamen / welke in de ſelve begrepen zijn / en ſig vertoonen. By voorbeeld / wy konnen onder-

onderſcheyd maken tuſſchen den Hemel daar de vaſte Sterren zijn / en daar de Dwaal-ſterren zijn ; en den onderſten Hemel, welke ſig rondom den Aard-kloot ſtrekt, in welke de Dieren leven / en de verhevelingen, als wolken / winden / regen / blixem / en andere / ſich vertoonen / en voortgebracht worden.

Boven de voorgemelde verſierſelen / hebben veele onder de Ouden ook noch verſonnen / dat 'er tuſſchen de onderſte locht, en de Maane, een hoofd-ſtoffe en rondte van vyer was / welke ſy rekenden dat wel dertig duyſend honderd en vier-en-veertig mijlen dik was. 't Welk nochtans geen fondament heeft / noch in de H. Schrift / noch in eenige bevindinge / ofte 't geen wy door eenige ſinnen beſeffen / noch in eenige geſonde goede reden: Gemerkt alle warmte / en vyer / en licht / dat van den Hemel op de Aarde afvloeyd / van de Son en Sterren ſijnen oorſpronk heeft ; maar niet van eenige vyerige rondte in den Hemel. Ten tweeden / indiender ſulken grooten rondte van vyer is onder de Mane / hoe komd dat het noyt van ons geſien word? Ten derden / hoe komd het dat de middel-locht, tuſſchen de Mane en de aarde / ſoo koud is? Want ſoo haaſt men komd boven op de hooge Bergen / dadelijk word men gewaar / dat de locht allenxkens kouder word / om dat de Sonne-ſtralen / in haar neder ſteuyten van de aarde / ſoo hoog niet komen: Maar in gevalle / dat 'er ſoo een groot vyer waar onder de Mane / ſoo moeſt men / hoe nader deſe rondte / hoe meerder warmte vernemen. Ten vierden / gemerkt ſy denken dat het gemelde vyer van den ſelven aard is met het vyer dat wy gebruyken: 't Welk alle ſtoffe verteerd die het kan aanvatten / en by gevolg altoos eenig voedſel moet hebben / waar in / en waar by / word dat vyer onderhouden / op dat het niet gansch verdwijne / en verſtrooyd werde? Waar by ſal dit groote vyer bewaard worden / en wat / of hoedanig / ſal des ſelfs voedſel konnen weſen?

Verdeelinge van den onderſten Locht, of eerſten Hemel.

DEn eerſten Hemel, welke ſich uytſtrekt van de Mane, tot den aard-kloot, kan ook bequamelijk in drie deelen onderſcheyden worden ; namentlijk / het onderſte, middelſte, en opperſte. En deſe deelen verſchillen niet alleen in plaats ; maar ook in gebruyk, grootte, en in hoedanigheid. Het opperſte deel word gerekend te ſtrekken van de Mane af / tot eenige merkelijke ruymte boven de hoogſte Bergen der aarde. De reden van deſe verdeelinge is daar van genomen / dat men door ervarentheid bevonden heeft / dat 'er eenige Bergen (als den *Olympus*, en andere) ſoo hoog zijn / dat den regen / winden / wolken / en andere Verhevelingen, ſeer ſelden aldaar beſpeurd worden: maar dat de logt aldaar geſegd word gemeenlijk gansch ſuyver, eenparig ; en ſtil te zijn ; ſulkx dat ſelfs de aſſche, aldaar geſtrooyd zijnde / ſomtijds in een langen tijd niet verv liegd.

Het middelſte deel deſes eerſten Hemels, word gegiſt / ofte geſteld / van het onderſte eynde des opperſte deels / tot ſoo verre van de aarde / als de weder-ſteuytende ſtralen der Sonne van de aarde bevonden worden op-waarts te klimmen. Het derde deel ſtrekt ſich van de aarde af / tot de hoogſte opſteuytinge der Sonne-ſtralen / van den aard-kloot na boven.

Het gemeen gebruyk van de onderſte locht is / dat aldaar de Verhevelingen, als regen, winden, dampen, wolken, ſneeuw, en ſoo voorts / opgetrokken en veroorſaakt worden. Ten tweeden / dat door de locht / en des ſelfs over groote fijnheid van deelen / tot den aard-kloot overgebracht worden de Hemelſche invloeden van warmte en licht, waar door alles op den ſelven kloot voort-gebracht en onderhouden word.

Het gebruyk van het onderſte deel deſes eerſten Hemels / welke aldernaaſt den aard-kloot omringd / is dat de Vogelen daar in vliegen. Ten tweeden / de Dieren en Menſchen haaren adem daar in ſcheppen. Ten derden / dat door de ſelve / de Boomen, Kruyden en aard-gewaſſen, worden met een vruchtbaarmakende vocht aangeblaſen en doorwrocht ; Item / dat door een verkoelende Hemelſche aanblaas, de levendig-makende warmte in de gewaſſen verkoeld, verquikt, en onderhouden word. En hoe noodſakelijk die zy tot de vruchtbaarheid / en wel-weſen der gewaſſen der aarde / heeft de Oudheid ſeer bequamelijk aangeweſen door de ſin-rijke vertellinge van den Landman, de welke gebeden hebbende en verkregen / dat op alle bequame tijden, behoorelijke warmte der Sonne, en regen, ſoude over ſijne landen en geſaayde komen, niet twijffelende of hy ſoude een ſeer rijken en overvloedigen Oogſt hebben, vond ſich bedrogen, en vernemende na de oorſaak, wierd hem aangediend, dat hy een ſaak in ſijn Gebed vergeten hadde, die noodig was ; namentlijk, dat, op den geſetten tijd, de vruchten moeſten met een Hemelſche vocht en wind doorwaayd, bevochtigd, en ſoo tot vruchtbaarheid en rijpigheid gebracht worden.

Het middelſte deel des onderſten ofte eerſten Hemels, is kouder van het onderſte / om dat de Sonne-ſtralen door de ſelve maar recht door henen ſchieten ; maar op den aard-kloot ſteuytenſe weder af, worden in haar ſelven verdobbeld, en door de lankheid des tijds ſeer vermenigvuldigd, waar uyt een groote broeyinge en vermeerderinge van hitte ontſtaat. Ten tweeden / ook klimmen tot de ſelve op / en worden daar opgehouden / en verdikt / veele koude dampen, en uytwaſemingen des aard-kloots / welke de locht aldaar ook merkelijk konnen kouder maken. Ten derden / om dat op de toppen der Bergen weynig Sonne-ſtralen vallen / door dienſe gemeenelijk ſcherp op loopen. Daarom zijn deſe Bergen met ys beſet / en de klimmende dampen worden door de koude verdikt / en tot verſcheyden Verhevelingen gebragt / gelijk elders breeder is getoond.

Oorſaak vau den blaauwen omtrek des Hemels. Ten tweeden, waerom de Sterren by dage niet geſien worden?

HEt is bekend / dat met een heldere locht / het opperſte des Hemels / daar ons geſichte eyndigd / ſich aan ons vertoond als een eenparige, blaauwen, en ſeer ſchoonen ronden omtrek. Die koleur is alſoo in ſchijn / gelijk verſcheyden koleuren in de wolken / en Regenbogen geſien worden / maar is eygentlijk niet gelegen in de deelen des lochts. 't Welk hier uyt beweſen word ; om dat / ingevalle den Hemel in haar ſelfs deelen een blaauwe koleur hadde / ſoo ſouden de Sterren, die door den Hemel / als een middelſchot en doortocht geſien worden / ſich mede blaauw aan onſe oogen opdoen: even gelijk 't geene wy ſien door een rood, groen of blaauw glas, ſich in de ſelve koleuren vertoond / welke in dat glas bevonden worden. Doch gemerkt de bevindinge anders leerd / ſoo blijkt klaarlijk / dat dit blaauw koleur eygentlijk in de deelen des lochts niet is. Werd derhalven onderſocht / welke de eygentlijke oorſaak hier van weſen mach? Den geleerden *D. Gaſſendus* oordeeld / onſes bedenkens / wel / dat die koleur ontſtaat uyt ontelbare kleyne Sterren, welke ſonder Verre-kijkers niet konnen geſien worden / en die boven den gemelden blaauwen omtrek gelegen zijn. Want deſe Sterren / hoewelſe / door haare verre af-gelegentheid van ons / niet konnen ſoo ſterk haare beſtralinge tot ons affenden / dat wijſe konnen ſien ; nochtans gevenſe / door haare groote menichte / een kleyn licht van haar / welk in ons geſichte een blaauwe koleur vertoond. Want de blaauwheid is een duyſtere koleur / na by komende de donkerheid ofte duyſterniſſe / maar nochtans eenig licht in ſich / doch ſeer kleyn / hebbende /

ſoo

ſoo geeft het ons geſicht een beſeffen van blaauwheid. Even gelyk de hooge Bergen, en andere ſaken / door ons / van ſeer verre / en door een kleyne verlichtende beſtralinge geſien / ſich mede blaauw opdoen.

Datter nu waarachtig is / dat boven den gemelden blaauwen omtrek een onnaſpeurelyke menichte van Starren is / dat bewyſt hy uyt de ervarendheid / om dat / door ſeer goede konſtelyke Verre-kijkers, de gemelde Starren konnen geſien worden. Want in het geſtarnte van *Orion* alleen / worden door de gemelde Verrekykers / meer Starren geſien / dander te voren in oude tyden in den Hemel zyn geteld geweeſt. En (ſegd hy) het is waarſchijnelijk, dat indien wy hooger in den Hemel verheven waaren, of noch beter Verrekijkers hadden, dander tot noch toe gevonden zijn, dat men noch al veel meer ontallijke Starren ſoude konnen ſien, en ontdekken. Hier by kan in vergelykinge komen / een antwoorde / op deſelve voorgeſtelde vrage gegeven in onſe H. Natuur-beſchrijving. Want aangeſien door de verre afweſigheid des ſichtbaren Hemels / de beſtralinge des lochts / waar door wy de ſelve konnen ſien / allenrkens verſwakt / en by gevolg ons geſichte verminderd word: Soo worden ons de deelen des Hemels / hoe verder datſe van ons zyn / allenrkens duyſterder en duyſterder vertoond; waar uyt dan volgd / datſe eyndelyk ſich niet wit, helder / en klaar / gelyk van naby / maar blaauw opdoen; gemerkt de blaauwigheid niet is dan een merkelyken trap / en begin van duyſterheid; waar mede dan ons geſichte noodſakelyk geeyndigd word / als / door de duyſterheid en geſtadige verminderinge des lochts / niet verder ſich konnende uytſtrekken.

Wat belangd de reden / waarom op den klaren dag, de Son alleen / en niet de andere Starren geſien worden. Daar van ſteld hy dit de oorſaak te weſen: Dat onſe Oog-appelen in een groot helder licht / ſoo naauw en eng in een worden getrokken / om door den glants des lichts geen ongemak te lyden; dat de kleyne beſtralingen der Starren tot ons geſichte ſoo ſterk niet konnen doordringen / datſe door de ſelve van ons konnen geſien worden. En dit bewyſt hy met deſe bevindinge / om datmen op den helderen dag, zynde geſteld in een diepen kelder of put, daar het licht der Sonne niet komd / en derhalven niet veroorſaakt de gemelde benaauwinge van de Oog-appelen / daar konnen wy de Starren ſoo wel ſien, als by nacht. Andere denken / dat de reden zy / om dat het grooter licht het minder vervat / en door ſyn ſterker beſtralinge het gevoelen des minderen lichts verhinderd.

Hier uyt kan men ook verſtaan / waarom dat den Melk-wech by helderen dage niet geſien word / maar dat allesints de blaauwigheid ſich opdoed: Om dat door de voorgemelde naauwer t'ſamenvoeginge / en engte onſer Oog-appelen / dat kleyne licht der ontelbare onſienelyke Sterrekens / welke (gelyk wy dadelyk ſullen bewyſen) de wittigheid des Melk wegs veroorſaakt / niet kan gevoeld worden. Hier uyt meynd hy ook te ontſtaan / dat het Zee-water aldermeeſt ſich blaauw vertoond daar de meeſte diepte is; om dat van die plaatſen minder licht tot onſe oogen gebragt word; waar uyt een koleur beſeft word dat naby de duyſterheid komt / hoedanig het blaauw is.

Welke de oorſaak zy van den *Melk-weg*, en wittigheid, die ſig hier en daar in den Hemel vertoond? Ten tweeden, waarom den Hemel ſomtijds ſchijnd geopend te zijn? Ten derden, wat de Tuſſchen-weerelden zijn, die ſommige bedacht hebben? Ten vierden waarom ſomtijds verſcheyden Sonnen of Manen in den Hemel geſien worden?

DEs nachts vertoond ſig in den blaauwen Hemel, een groote lange witte plaats, den Melk-wegh genaamd; behalven dat ook hier en daar / onder het Hemels-blaauw, eenige witte plekken geſien worden. Veele hebben gedacht / dat de oorſaak hier van was / dat den Hemel op die plaatſen dikker en vaſter was van ſtoffe / dan op de andere plaatſen: En dat daarom den wederſteupt des lichts te ſterker zynde / die plaatſen ſich wit opdeden / als nader komende het licht / en meerder van de duyſterniſſe afwykende / dan het blaauw koleur. Want een licht draald en ſteupt ſterker af van eenig hard en vaſt lichaam / dan van een ſachter; gelyk een bal op een harde ſteen hooger opſpringd van de Aarde.

Deſe gemelden Melk-weg is verre boven de Mane, en andere Dwaal-ſtarren verheven / dewyle ſy ſomtyds onder de ſelve haar vertoonen / en voor ſoo verre het geſichte des ſelfs benemen. *Galilæus* in ſijn Boek genaamd *Nuntius Sidereus*, ofte Starre-bode, verhaald / dat / door het uytvinden der konſtige Verre-kykers / bevonden is / dat deſe gantſche ſtreke des Hemels / met een ontallijke menichte van Starren beſet is / welke / door haare groote afweſendheid van ons / wel van ons niet konnen geſien worden; maar datſe nochtans door haare groote menigte / ſoo veel lichts van haar geven / datſe het geſichte oft beſeffen van de gemelde wittigheid veroorſaken. Onder deſe Starren zynder veele groot en klaar / maar van kleyne is 'er een ontallyke menigte. Sy vertoonen haar altoos op eenderley maniere enafweſen van malkanderen / ſulks datſe onder de vaſte Starren moeten gerekend worden.

In het geſtarnte van *Orion* en *Cancer* vertoonen ſich ook twee witte plekken, gelyk als of 't deelen van den Melk-weg waaren / doch d'ervarendheid leerd / door 't gebruyk der voorgemelde Verre-kijkers, dat op die plaatſen mede een merkelyk getal is van Starren, die men ſonder de Verrekykers niet kan ſien. In *Orion* zynder twintig die ſeer klaar zyn / en in *Cancer* over de dertig, ſonder de andere mindere.

Het gebeurd ſomtyds / dat den Hemel op eenige plaatſe ſchynd geopend, ofte geſcheurd te zyn / en als een ledige diepte ofte openinge vertoond: Het welk geoordeeld word daar uyt te ontſtaan; om dat rondom eenige dikke, ſwarte, ſware dampen ofte wolken; eenige andere dunder, witte en ſeer lichte deelen des lochts wolken / ofte dampen / ſich opdoen; door welke merkelyke verſcheydendheid en tegenſtrydigheid van ſwart en wit, dun en dik by den anderen; ons geſicht dunkt / dat de ſwarte plaats veel verder van ons is / en by gevolg dieper na den hemel opwaarts verheven / dan de lichte en witte plaats / en daarom geeft het een ſchyn ofte gedaante van een ſcheure, ofte openinge in de locht. Om dat ons geſicht gewend is / dat de dingen die verre van ons zyn / haar duyſterder / en met minder en krachtelooſer beſtralinge aandoen / dan die van naby geſien worden / en onſe oogen ſterker aanroeren. Even gelyk ſoo wanneer in een witte muur een ſwarte plekke geſteld word; ſoo ſal die ſwarte plaatſe van verre geſien zynde; ſig als een gat vertoonen / en ſchynen verder van ons te zyn dan de witte plaatſe. Gelyk dan ook de Schilders; het verſchiet van verder en nader geſichte / door minderinge en vermeerderin-

ge

Digitized by Google

ge van licht en duyſterheid / ofte witte en ſwarter ofte donkerder koleuren weten te vertoonen.

Deſe vertooninge van een klove ofte openinge in den Hemel / hebben de Heydenen geteld onder de Bygeloovige voorteekenen van eenige aanſtaande ſaken / en / om des ſelfs ſeldſaamheid / onder de wonderen gerekend. Want *Servius* getuygd / dat in de Boeken der voorſeggingen, als een groot wonder verhaald werd / dat den Hemel van den anderen als gekloven ofte geſcheyden geweeſt was. *Livius* verhaald in ſijn 32 Boek / dat men geſien hadde / dat den Hemel geſpleten was geweeſt, en een groote klove ofte openinge vertoonde, uyt welke een groot licht geſchenen was. Van de openinge des Hemels, vermeld *Actor*. 7. 56. *Matth*. 3. 16. hebben wy gewach gemaakt in onſe H. Natuur-beſchrijving.

Epicurus, meenende datter ontelbare werelden in den onbepaalden Hemel waaren, en datſe alle / yder op haar ſelven / in een ronden omtrek begrepen waaren; beeldde ſich in / datter dan ook noodſakelijk moeſten *inter-mundia* ofte tuſſchen werelden zijn / dat is eenige ledige plaatſen / welke geſteld waaren tuſſchen verſcheyden andere werelden: Want verſcheyden ronde lighamen by een geplaatſt en vereenigd zijnde / konnen malkanderen niet raken, dan in eenige kleyne punten; de plaatſen tuſſchen beyden moeten noodſakelijk zijn buyten den omtrek der gemelde ronde lichamen / gelijk in de afbeeldinge achter den Blad-wijſer kan geſien worden. Maar deſe meeninge ſchijnd voor vaſt te ſtellen / dat de Hemelen vaſt en maſſijf zijn / en derhalven yder een der ſelve in een nette rondte vervat; daar wy te voren in tegendeel hebben beweſen / dat de Hemelen van een vloeyende, dunne / en licht bewegelijke ſtoffe zijn / en derhalven binnen geen ſekere ofte onbewegelijke vaſte Figure begrepen worden. Volgens het voorgeſtelde gevoelen / ſoude elke Dwaal-ſtarre een Aard-kloot, en yder vaſte ſtarre een Sonne weſen / rondom welke een aarde en ſommige Dwaal-ſtarren bewogen worden; en boven dewelke ſich veele vaſte ſtarren van rondom / aan alle zijden / vertoonen. Doch gemerkt / de Dwaal-ſtarren yder haare eygen byſondere / en van de andere ſeer verſchillende / beweginge hebben; hoe konnen die verſcheydene bewegingen geſchieden in een Hemel / welke als een ſtijf en vaſt lichaam / in een recht ronde en onbewegelijke Figure ofte geſtalte beſtaat? Hoedanige hier in den Hemel verſonnen word / om de gemelde *inter-mundia* ofte tuſſchen-weerelden uyt te vinden. Even gelijk de Latijnen *inter-columnium* noemen / die plaats welke begrepen word tuſſchen dry / vier / ofte meer ronde vaſte columnen ofte pylaren, welke ſoo nevens malkanderen worden gevoegd / dat d'een d'ander op ſekere puncten van haare rondten komen aan te raken.

Door de verſcheydentheid der deelen des onderſte lochts, als mede der dampen en wolken, die in de ſelve opgetrokken worden / ſoo ten aanſien van verſchillige trappen van koude en warmte / en by gevolg van minder en meerder dikheid / of dunheid / ſwaarte / en lichtigheid der deelen / en ſoo voorts. Soo gebeurd het ſomwijlen / dat 'er rondom eenige wolken ontſtaat een groote rondte van ys, welkers opper-vlak effen en glad is / en de deelen die na de Sonne gekeerd zijn dikker dan de andere. In ſodanigen rondte kan 't geſchieden / dat 'er geſien worden ſes Sonnen, ſich vertoonende in een witte rondte / als veele Diamanten in een ring geſteld. Doch veeltijds wordender maar vyf, vier, ofte ook wel dry Sonnen geſien; en als 'er dry verſchijnen / ſoo vertoonenſe haar dikmaal niet in een witte rondte, maar als in de gedaante van een witten balk: Sulks dat de Sonne-ſtralen van de effen en door de koude tot glat ys gedrongen wolken / gelijk als van een ſpiegel tot ons komen ſaf te ſteuyten / en ſoo tot ons geſichte gebracht worden. In het Jaar 1629. den 20 Maart / zijn te Roomen geſien geweeſt / ten 2 en 3 uyren na-middag / vijf Sonnen; waar van Cartelius onder anderen beſchrijvinge maakt in ſijn verhandelinge van de Verhevelingen, aanwijſende en af-beeldende / op wat wijſe die vyf Sonnen ſich als doen vertoonden / en de reden waar uyt ſulks veroorſaakt wierd. Op diergelyke maniere wordender ſomtijds ook meer dan eene Maane geſien / en veelderley coleuren / hier en daar in de locht verſpreyd / ofte ook rondom de Son en Maane / in de Regen-bogen en anderſints. Welke verſcheydentheid van coleuren / ontſtaat uyt de verſchillige geſtalten der deelen / en oppervlakten der wolken / van welke de Sonne-ſtralen tot ons geſichte af ſteuyten / welkers beweginge verſchild en veranderd / na de veranderinge ofte verſcheydentheid der gemelte deelen en oppervlakten; en die ſelve verſcheydentheid van beweginge / door de oogen tot onſe herſenen en inbeeldinge gebracht en vertoond zijnde / verwekt aldaar de inbeeldinge van verſcheyden coleuren. Gelijk dan ook alderley lichamen / ons alderley coleuren vertoonen / na dat der ſelver oppervlak / met deſe of geene ſtoffe / of verwe / beſtreken word.

Om wat reden, en noodig gebruyk, de Wereld-ſchrijvers verſcheyden cirkels, ofte ronde kringen, in den Hemel verſonnen hebben?

HOe-wel uyt het voorgaande genoeg bekend is / dat den Hemel is een eenparig, ſeer licht bewegelijk, en vloeyend lichaam: En dat d'erhalven daar in niet zijn in der daad / en eygentlijk verdeelde en verſcheyden ronden / nog ook eenige verſchillende weſentlijke cirkels of kringen. Nochtans hebben de wereld-ſchryvers, ſoo oude als nieuwe / moeten verſinnen / en haar ſelven inbeelden ſommige cirkels ofte ronde kringen. Om datſe anders niet bequamelijk konnen aanwijſen / de ordre / ſituatie / ofte onderling op-ſicht / en plaatſinge der aarde / in opſicht van den Hemel / noch ook der Sterren / in opſicht van malkanderen / en des Hemels. Ook zijn de ſelve noodig om te beter te verſtaan / en uyt te leggen / de beweginge der Hemelſche lichamen. Sulks dat hoe-wel de gemelde cirkels in den Hemel niet zijn / nochtans is het verſinnen en inbeelden der ſelve gegrond in de geſtalte / ordre / ſituatie / ofte onderlinge plaatſinge en beweginge / welke ſig in de Hemelſche lichamen vertoonen. Gelijk klaarlijk blijkt uyt de beſchrijvinge en gebruyken / welke de gemelde cirkelen toegeëygend zyn / en by verſcheyden Autheuren wijdloopig beſchreven.

Onder deſe cirkels ofte ronde kringen zijnder eenige groote, andere worden kleene genaamd. De groote worden begrepen te hebben een en de ſelve middel-punct met het middel-punct der Aarde, en des wereld. Ten tweeden / ſy verdeelen malkanderen / en de gantſche rondte der Aarde / en des wereld / in twee even-groote / en gelijke deelen. De mindere hebben haar middel-punct niet gemeen met de Aarde en wereld / maar hebben yder een byſonder middel-punct op haar ſelven / en verdeelen de groote cirkels / als mede de rondte der aarde en des Hemels / in ongelijke deelen / gelijk op de Globen ofte konſtige rondten / welke de geſtalte der aarde en des Hemels net en ordentlijk vertoonen / oogſchijnelijk te ſien is.

Onder de groote cirkels worden geteld den Sicht-eynder. Ten tweeden / de Middag-linie, ſoo genaamd om dat als de Son in haaren opgank aldaar ſich vertoond / dan is het middag. Ten derden / den Sonne cirkel in twaalf teykenen verdeeld / volgens de twaalf maanden des Jaars / volgens welke de Son en de Dwaal-ſterren haare byſondere beweginge volgen. Ten vierden / den Evenaar ofte Middel-linie; ſy word genaamd den Evenaar, om dat als de Son in de ſelve komd / tweemaal des Jaars / in Martio en September, dan zijn de dagen en nachten even lang.

Middel-linie wordſe genaamd / om datſe geſteld is in het midden der beyde Poolen, van yder der ſelve

90 gra-

Digitized by Google

90 graden afgeſcheyden. Schuyns over deſen Equinoctiaal, ofte Evenaar, leyd den Zodiacus, ofte Ecliptica, die de ſelve doorſnyd / op twee tegen-overſtaande punten / in twee gelyke deelen / en ook in de ſelve punten van den Equinoctiaal in twee gelyke deelen gedeeld word: Het eene buygt ſich van den Equator na 't Noorden, op 't meeſte 23 graden 32 minuten; het andere even ſoo veel na 't Zuyden; het Zuyder deel des Hemels.

Deſe cirkel ofte linie word genaamd Ecliptica, om dat in, ofte ſeer na ontrent de ſelve / alle Eclipſen ofte verduyſteringen van Son en Maan geſchieden. Sy word ook genoemd via Solis, Sonne-weg, om dat de Son geſtadig ſijn gang daar in houd / en de ſelve alle Jaren eens door wandeld. Word ook dikmaal ſonder onderſcheyd genaamd Zodiac, om de groote gemeenſchap die deſe cirkel met den Zodiac heeft; want hier in komenſe over een: Sy hebben een en de ſelve As en Polen, en verſchillen alleen in 't navolgende: De Ecliptica is een cirkel ſonder breete/het midden van den Zodiac; den Zodiac is een cirkel by na van 20 graden breet / over elke zyde van de Ecliptica ſeer na 10 graden. Daar onder houden de Planeten hare gangen / ſomtyds Zuydwaard / ſomtyds Noordwaard van de Ecliptica geweken. d'Ecliptica word alleen op de Globe afgeteekend. De twee punten / op welke de Ecliptica en Equinoctiaal malkanderen doorſnijden / worden genoemd / het eene Æquinoctium der Lente, ofte Lent-ſnee, het andere Æquinoctium des Herfſts, ofte Herfſt-ſnee.

Sy word ook genaamd de Middel-linie, om datſe even verre aan weder zyden ſtaat van de beyde Poolen, ofte draay-punten, en ſoo verdeeldſe de wereld in twee gelyke deelen / het Zuyder en Noorder-deel. Hier is de rondte van de Aarde en des Hemels op ſijn alderdikſte; en derhalven de beweginge die hier geſchied is de alderſnelſte: Maar hoe men nader d'een of d' ander Pool ofte draay-punt komt / hoe de rondte allenxkens meer en meer verminderd / en de beweginge daar ontrent verkleynd word; tot dat men komt tot aan de draay-puncten / aan welke de gemelde ronde / noch beweginge / noch breedte heeft / maar alleenlyk een onbewegelyk punct vertoond. Van de beyde Poolen ofte draay-puncten / kan men inbeelden dat een rechte linie ofte ſtreek loopt / in welkers midden het middel-punct der geheele rondte is. Als nu de Aard-rondte ofte de Hemelſche rondte rondom bewogen word / ſoo geſchied die beweginge altoos rondom ſoodanige dry onbewegelyke puncten / namentlyk / twee uyterſte en een middelſte. En ſoo heeft hier plaats 't geene Ariſtoteles geſegt heeft / dat alle beweginge geſchiet op yets dat ruſt, en niet bewogen word. Want wy konnen niet inbeelden / dat eenige rondte rondom bewogen word / ofte men moet ook toeſtaan / dat ten aanſien van die ronde beweginge / een doorgaande rechte linie ofte ſtreek en trek is / den As genaamd / welke ſich ſtrekt door de voorgemelde dry onbewegelyke puncten / en derhalven mede ſelfs onbewegelyk is. Wy ſeggen dat de gemelde ſtreek ruſt, ten aanſien van de beweginge welke rondom de ſelve geſchied. Om dat anderſints / ten aanſien van een andere beweginge / de geheele rondte / en by gevolg ook den As en Draay-puncten, van d'een plaats tot de andere vervoerd konnen worden: By voorbeeld / indien een kogel bewogen word rondom haar middel-punct / en even-wel nochtans te gelyk gerold word op een vloer / ofte langs de aarde.

Onder de kleene cirkels zyn de twee Tropici ofte Keer-cirkels, deſe ſtaan alleſints even verre van den Evenaar, aan wederſijden / niet min noch meer dan 23 graden / en 31 minuten / welke is de ſelve breedte / die de Sonne afwykt van den Evenaar, ſoo benoorden als bezuyden / en verder komtſe noyt: En daarom wordenſe Keer-kringen, ofte cirkels genaamd / om dat / als de Sonne tot de ſelve gekomen is / ſoo keertſe weder allenxkens na den Evenaar toe. Als de Son aan deeſe cirkels komt / ſoo wordſe geſegd te ſtaan, ofte dat het Sonnen ſtil-ſtand is / genaamd Solſtitium. Niet dat de Zon oyt in haren loop ſtil ſtaat / maar om datſe / volgens de bochten der Ecliptica, ontrent deſe plaatſe eenige dagen trager van de ſelve afwykt / dan daar na / en daarom ook minder verlenginge of verkortinge van dagen geſchied / gelyk op de Globen oogſchynelyk kan getoond worden.

Kleine cirkels zyn ook de twee polares, ofte draay-cirkels, alleſints paralleel, ofte even verre af-gelegen van de middel-linie / en keer-cirkels. Sy zyn beyde even ſoo verre van de Polen / of draay-puncten gelegen / als de Tropici ofte keer-cirkels van den Evenaar; dat is / 23 graden 31 minuten; en even verre zyn ook gelegen de twee Polen ofte draay-puncten van den Zodiacus, ofte Sonnen-cirkel, van de draay-puncten des Evenaars.

Hier doet ſich op een van de grootſte wonderen der natuur / en byſonderſte bewyſen van de wyſe beſchikkinge / en algemeene beſtieringe Gods over de wereld. Dat de Son noyt verder noch minder van den Evenaar afgaat / als de gemelde geſette 23 graden 31 min. Ten tweeden; dat de afwykinge der Sonne / benoorden en bezuyden den Evenaar / net even groot is / noch min noch meer / aan d' een als d' ander zyden: Waar uyt ontſtaat / dat de ganſche wereld / ſoo geſchikt en gematigd is / dat / hoe-wel ſeer verſcheydentlyk / de dagen en nachten / d'een tyd verkort en daar na verlengt worden; na dat de Landen min of meer / verder of naarder / van de draay-puncten en Evenaar gelegen zyn: Dat nochtans het ganſche Jaar in ſijn geheel gerekend zynde / in alle Landen even ſoo veel nacht is als dag; en ſoo lange dag / als 't nacht is geweeſt. Soo dat alle Landen en Volkeren / ook ſelfs die onder de draay-puncten leggen / de Sonne in het Jaar ſes Maanden boven den Sicht-eynder genieten.

Van de geſtalte der aarde, in opſicht van den Hemel. Ten tweeden, waarom de geene die den aard-kloot rondom varen, in de tijd-rekeninge eenen dag winnen, ofte verlieſen?

OM alles te beter te verſtaan / ſoo word den aard-kloot aangemerkt als een middel-punct, ten aanſien van de onmetelyke rondte des Hemels. En de ſelve word door de bevindinge in een ronde begrepen: Want hoe-wel op den aard-kloot hier en daar groote / veele / en hooge Bergen zyn / nochtans verhinderd dat niet de rondte der aarde / in opſicht van de groote dikte der ſelve rondte / niet meer dan een Appel met recht geſegt word rond te zyn / hoewel hier en daar eenige kleene oneffenheden mochten zyn

De Natuur-beſchryvers bewyſen deſe rondte der aarde / om dat van allen ſijden / rondom / de deelen der ſelve / gelykelyk na het middel-punct bewogen worden. Maar de Sterren-ſchryvers bewyſen deſe rondte des aard-kloots hier uyt / om dat / als men gaat na het noorden ofte zuyden / altoos andere / en weder andere / deelen des Hemels / aan d'een ſijde boven den Horizon ofte Sicht-eynder opkomen / en aan d'ander ſijde even ſoo veel onder den ſelven Horizon nederdalen. Ten tweeden / dat den Pool aan d' een ſijde hooger en aan d' ander ſijde ſich leeger opdoet. Ten derden / om dat / na dat yemand meer is na het Ooſten gelegen / ofte na het Weſten / hy de Sterren vroeger ofte later / naar advenand / ſiet op en ondergaan. Ten vierden / als de Mane Eclipſeert, ofte verduyſterd word / ſoo tellen ofte rekenen de geene die Ooſtelijker gelegen zyn / meerder uyren van den middag ofte midder-nacht / en die Weſtelijker gelegen zyn / rekenen minder uyren.

Staat ook te bedenken / dat onder den aard-kloot ook de wateren in een en de ſelve rondte begrepen zyn /

Digitized by Google

en te ſamen een rond lichaam uytmaken / om dat de deelen / ſoo wel des waters als der aarde, na een gemeen middel-punt gedreven worden. Soo dat het opper-vlak der zee / op ſoodanigen wyſe met het oppervlak der aarde te ſamen gevoegt is / dat die ſelve dingen / die wy dadelijk vermeld hebben / even alſoo vertoond worden op de zee / gelijk op de aarde / aan de geene die na het Noorden ofte Zuyden varen; ofte min of meer / na het Ooſten ofte Weſten ſich bevinden. Ook blijk het hier uyt / dat de zee niet plat maar rond is; om dat de geene die van een plaatſe af-varen / allenxkens / na datſe minder of meerder voortgang maken / die Landen daarſe van daan varen / onſienelijk worden / door de kromte der wateren / en andere deelen der zee / na advenant / komen ontdekt te worden. Voeg daar by / dat de ſchaduwe der aarde aan de Mane ſich in een rondte vertoond / en de Mane verduyſterd by wyſe van een ronde kromte / (als d'aarde tuſſchen de ſelve en de Sonne geſteld word) gelijk in de verduyſteringen ofte Eclipſen der Mane te ſien is.

Voorts / dat / ten aanſien van ons / de aarde als in het midden des werelds geſteld is / bewyſen de Natuurſchryvers daar uyt / om dat alle ſware lichamen van de ronte des Hemels ofte des werelds / alleſints te gelijke gedreven worden na het middel-punt der aarden. Want daar van af te wijken / is opwaarts bewogen te worden / 't welk tegen hare natuurelijke geſtalte is. Doch de Sterre-ſchryvers beſluyten dat hier uyt / om dat men anderſints de geheele helft van den Hemel niet ſoude konnen op een tyd aanſchouwen. Ten tweeden / dat anderſints de Eclypſen ofte verduyſteringen der Maane niet ſouden geſchieden / als de Son en de Maane Ex diametro, dat is / den geheele halven Hemel van malkanderen ſtaan. Want indien de Aarde dan niet ware in het midden geſteld / ſoo ſoudeſe door hare dikte en duyſterheid de Maane van het licht der Sonne niet konnen ontſetten.

Hier uyt volgt ook (gelijk breeder is getoond) dat / hoe-wel den Aard-kloot in haren ommegank ofte meeſte dikte / begrijpe middelmatige mylen / (waar van yder ſoo veel is als dry Italiaanſche mylen) acht duyſend en ontrent acht honderd, datſe nochtans / ten aanſien van de over-groote ommetelijke wydte des Hemels / maar als een ſtip te reekenen is. Aangeſien wy ſoo wel de geheele helft des Hemels / van de oppervlakte der Aarde konnen aanſchouwen / als of wy in het middel-punct der ſelver geplaatſt waren.

Staat verders aan te merken / dat den Hemel / ofte *Sphæra*, dat is Hemelſche rondte / van de geene die op de Aarde woonen / ten aanſien van den Horizon ofte Sicht-eynder / aangemerkt word in driederley geſtalte. *In Sphæra recta*, *paralella* en *obliqua*, dat is rechte, even-wydige, en ſchuynſche.

De rechte *Sphæra* word die genoemd / wanneer beyde Polen der wereld liggen aan den Horizon / en den Equinoctiaal op 't hoogſt daar af verheven ſtaat in 't Zenith. Gelijk in de konſtige rondte kan vertoond worden. Deſe rondte ſoo ſtaande en omgedraayd wordende / ſoo ſal men deſe dingen met de ooge konnen ſien.

Ten eerſten / dat alle Cirkelen, Sterren, en andere teykens op de Kloot / aan de ooſt-zyde / recht van den Horizon oprijſen / en aan de weſt-zyde recht daar op nederdalen. Ten tweeden / dat alle Sterren / of teekens / 't zy dat die ſtaan na by aan / of verre van den Equinoctiaal, met malkander gelijk boven den Horizon ryſen / ook gelijk aan den Meridiaan komen / en weder gelijk aan den Horizon dalen. Ten derden / dat alle die voorſeyde dingen / even ſoo veel tijd boven als onder den Horizon draayen / door dien de cirkelen / die ſy in 't ommeloopen des Kloots beſchrijven / door den Horizon in twee even grootte deelen worden geſneden. Daar uyt is ook openbaar / dat de Son / 't zy dat die is in den Æquator, of daar buyten / weynig ofte veel daar van afgeweken / ofte na het noorden / ofte na 't zuyden / in den Hemel omgevoerd / altoos even veel tyd ſoo boven als onder den Horizon is / en alſoo de dagen en nachten geduurig / ſonder veranderinge / even lang maakt. Sulcx gebeurd den geenen / die recht onder den middel-linie woonen, ſonder eenige breedte; als in 't Eyland St. Thome, ſommige van de Moluccen, en diergelijke plaatſen.

De evenwydige *Sphæra* word die genoemd / wanneer de eene Polus ſtaat op 't hoogſte van den Horizon in 't Zenith, en de d'andere op het laagſte der onder / en den Equinoctiaal gemeen metten Horizon / gelijk in de konſtige Globe ofte rondte kan getoond worden.

De ſelve rondte ſoo geſteld zynde / en omgedraayd wordende / ſoo ſal men ſien: Ten eerſten / dat alle Sterren / Cirkelen / en andere deelen op den Kloot / noch boven den Horizon rijſen / noch daar onder dalen; maar geduurig even wyt daar van omdraayen. Ten tweeden. De noorder Polus verheven zynde / dat ſy de noorderlijke teekens doorwandeld (van den 20 September) geſtadig boven den Horizon om / en niet onder gaat / en ſoo een dag maakt van ſes maanden: ſulcx gebeurt op de Aarde / op de breete van 90. graden / onder beyde de Polen / op de puncten van 't noorden / en zuyden.

By de ſchuynſche *Sphæra* word verſtaan / ſoodanigen geſtalte des Hemels / wanneer den As ofte linie / gaande door de Polen en het midden des Aard-kloots / (niet water-pas leggende / nog recht ſtaande) ſchuyns helt na d'een zyde des Horizonts / gelijk op de konſtige rondte kan vertoond worden. Soo men de Kloot / ſoo geſteld zijnde / omdraayd / ſoo ſal men ſien:

1. Dat den Æquator, en andere Cirkelen / Teekens / en Sterren / ſchuyns van den Horiſon opryſen / en ſchuyns daar onder dalen / en niet recht gelijk in de rechte, noch evenwydig, als in de evenwydige *Sphæra*.

Ten 2. Dat alle Cirkelen over weder zyden evenwijdig met den Equator / ook die door 't omloopen des kloots / ſoo van de Son / Sterren / ofte andere Teekens worden beſchreven / door den Horiſon in ongelijke deelen worden geſneden / te weten / van die van de zijde des Equators na de verheven Polus, zijn de deelen boven den Horiſon grooter als daar onder / daar en tegen / aan de zijde des Equators na den geſonken Pool, zijn de deelen boven den Horiſon kleynder als daar beneden. Waar uyt te merken is / dat de Son / zijnde in eenig teeken buyten den Equator / na den verheven Pool / in 't omdraayen des Kloots / grooter deel eens Cirkels boven als onder den Horiſon gaande / meer tijds is boven als onder den Horiſon / en overſulks de dagen als dan langer maakt als de nachten. Ter contrarie / geweken zijnde na den geſonken Pool / minder deel eens Cirkels boven als onder den Horiſon gaande / minder tijd boven als onder den Horiſon is / en dien volgens de dagen korter maakt dan de nachten: Ook met eenen / hoe de eene Pool meer van den Horiſon verheven is / hoe die Cirkelen in ongelijker deelen geſneden worden / en overſulks het verſchil der dagen en nachten grooter is.

Ten 3. dat de Son / zijnde in den Equator / altoos even veel tijds boven als onder den Horiſon draayd, en derhalven de dagen en nachten over al even lang maakt: Aangeſien d'Equinoctiaal en Horiſon / beyde groote Cirkelen zynde / malkanderen in twee even groote deelen ſnijden / en daarom d'eene helft des Equators altijd boven / en d'ander onder den Horiſon is / 't zy eene der Polen veel of weynig is verheven.

Ten 4. dat alle Sterren / by den verheven Polus / binnen ſoodanigen Cirkel / als men om den Polus beſchrijven mach / met een paſſer opgeſpannen van den Pool tot aan den Horiſon / nimmermeer ondergaan: Daar en tegen alle die om den geſonken Pool / binnen ſoodanigen Cirkel zyn beſloten / nimmermeer boven komen / ende dat alle de andere / tuſſchen ſulke twee Cirkels / op en ondergaan. Soodanigen ſchuynſche

Sphæra

Digitized by Google

Sphæra hebben alle de gene, die ter zyden de Middel-lyn / ſoo na 't Noorden als na 't Zuyden / op alderhande breedte woonen. Hier van kan den Leſer breeder naſien *W. Blaauw*, *Gaſſendus*, en andere / in hare onderwijſinge van de aardſche rondte; 't welk wy hier hebben aangetogen / om te konnen verſtaan / in hoedanigen geſtalte dat den Hemel moet aangemerkt worden / ten aanſien van de aarde / op welke wy woonen.

En op dat den Eerw. Leſer 't geene van ons werd voorgeſteld / op de Globen ſoude konnen naſien / en alſoo te beter begrypen; ſoo ſullen wy hier kortelyk aanwyſen / hoe datmen ten allen tyden de Globen met de Weereld gelijkformig mach ſtellen; en ſullen daar toe gebruyken de woorden van *Willem Blaauw*, uyt ſijn onderwys van het gebruyk der Globen, om dat het ſelve Boek den Leſer niet over al / ofte ten allen tyden / by de hand is; anders kan men die by den Autheur ſelfs na-leſen. Eerſtelyk dan / ſtel de Globen op een vlakke Tafel, alſoo / dat het opperſte der Horiſonten / 't zy hoe gy die keerd of wend / evenwydig blyven met den waren Horiſon.

Ten tweeden / ſtel den Polus ſoo veel Graden boven den Horiſon verheven / als de breedte is der plaatſe daar gy zyt; als by exempel / t'Amſterdam, den Noordpool $52\frac{1}{3}$ Graden / om dat die Stad is gelegen op de Noorder breedte van $52\frac{1}{3}$ Graden.

Ten derden / keer de Globen / tot dat de kopere Meridianen over een komen met de Linien van Zuyden en Noorden aan de Compaſſen / onder op de voeten der Horiſonten / de Zuyder-Polen geſtrekt na het Zuyden / de Noorder na het Noorden. Dat gedaan zynde / de Aſſen beyder Globen ſullen dan ſtaan gelykformig de Aſſen des Wereldts; en alle deelen der Horiſonten / Zuyden / Noorden / Ooſt en Weſt / en alle andere Geweſten / over een komen met alle deelen des waren Horiſonts.

Ten vierden / breng de plaats daar gy zyt aan den Meridiaan; u Aard-kloot ſal ſtaan in alles den waren Aard-kloot gelijk / en ſuld alſoo konnen ſien / hoe en werwaarts alle Landen en plaatſen van u gelegen zyn.

Soo gy den Hemel-kloot omdraayt van den Ooſten na den Weſten; ſuld gy als in 't weſen ſien / hoe en in wat Geweſt aan den Horiſon / de Hemelſche Lichten op en ondergaan; en welke altyd boven, ofte welke onder den Horiſon blyven.

Op wat wyſe nu datmen op alle plaats / daar men ſich op den Aard-kloot bevind / kan uytvinden hoedanig de hoogte des Pools zy. En dat de ſelve hoogte altoos even is aan de breedte der Landen / en met de hoogte des Equinoctiaals t'ſamen 90 Graden maakt. Item / hoe datmen kan afmeten de hoogte der Son en Starren; als mede de plaats der Son; t'allen tyden des Jaars in de Ecliptica / en veele andere ſaaken meer hier toebehoorende / kan nageſien werden in 't voorgemelde Boek cap. 2. 9. 12. &c.

De ervarentheid heeft geleerd / als men over eenige Jaren den ganſchen Aard-kloot begon rondom te varen / dat de geene die van het Weſten na het Ooſten voeren / komende weder op de plaats daarſe van daan gevaren waren / eenen dag minder reekenden in den tyd / dan ter plaats daarſe toe weder gekeerd waren: Soo dat / by voorbeeld / ſy rekenden dat het Vrydag was en den 30 Maart / maar / de andere dat het Saterdag was / en den 31 Maart. Ten tweeden / dat in tegendeel / die van het Ooſten na 't Weſten den Aard-kloot waren omgevaren / die rekenden eenen dag meerder te hebben uytgeweeſt / en dat het was Maandag en den eerſten April. Nochtans warenſe even veel tijd uyt geweeſt / maar de dagen van de eerſte waren langer geweeſt / en de dagen van de andere korter. Dit heeft in het eerſte / om de nieuwigheid der bevindinge / den menſchen ſeer vreemd en wonderlijk geſchenen. Maar, lettende op de geſtalte des Hemels / der Sonne / en der Aarde / ſoo kanmen ſeer lichtelijk de reden hier van verſtaan: Voor dien de geene die na het Ooſten varen / de Son in haaren opgang te gemoet komen / ſoo datſe haar allenxkens vroeger opgaat / en langer boven den Horiſon geſien word; doch in tegendeel / die na het weſten varen / volgen de Son in haren ondergang / waar doorſe allenxkens verhaaſt / en haare dagen verkortet worden; het welk in het omvaren des Aard-kloots eenen geheelen dag komt te verſchillen. Gelijk men op de konſtige rondte / en het keeren en draayen derſelve / klaarder ſoude konnen vertoonen / en den Eerw. Leſer te verſtaan geven.

Vergelijkinge des Hemels met de Aarde.

Ten tweeden, dat den Hemel of Locht mede behoord tot de hoofd-ſtoffe der natuurelijke Lichamen.

Als men den Aard-kloot aanmerkt / in vergelijkinge met den Hemel, en de Starren, ſoo kanſe niet anders als een alderminſte deel en ſtip des gemeenen Weerelds bedacht worden. Hoewelſe in haarſelve ſeer groot is / en ſoo menige / wonderlyke / en verſcheydene ſaaken begrypt / welke van het alderſchranderſte begryp noyt genoegſaam doorkend konnen worden; veel min datmen van alles volkomentlyk de oorſaken en rechte reden ſoude konnen geven / ofte uytvinden / waarom alles dus / en niet anders / zy toegeſteld.

Ten tweeden / als ik den Hemel aanſie / ſoo ſtaa ik verwonderd / dat de Aarde ten dienſte ſtaan ſoo veele ontelbare lichten en lichamen / diemen veel grooter yder alleen rekend / dan de geheele Aarde ſelfs is. En welkers hoogte / byſonder gebruyk / menigte / en grootte / den aldervernuſtigſten niet bekend is / en noch min / 't geene buyten alle geſichte verheven ſtaat.

Ten derden / om dat den Hemel en de Starren ons aan allen zyden even gelykelyk omringen / ſoo dunkt het ons dat wy in 't midden der ſelve geplaaſt zyn; hoewel het ſelve ons ſoo ſoude ſchynen / alwaar 't dat wy uyt eenig ander gedeelte des Weerelds / ofte eene der Starren / den Hemel en alles datter rondom her is / quamen aan te ſchouwen.

Ten vierden / al is de Aarde den menſch in 't gemeen gegeven tot een woonplaats / nochtans blykt het wel / uyt de geſtalte des gemeenen Kloots der Aarde / en Wateren / datſe om onſen 't wille niet alleen is gemaakt / maar ook voor andere Dieren en Schepſelen: Want de Wateren beſetten geen minder / maar eer meerder gedeelte deſes Kloots / dan alle de Landen doen. Daar en boven zynder menigte hooge ſteyle Bergen / woeſte onvruchtbare gronden / gebroken Eylanden / en andere Plaatſen / die meer voor andere Dieren / dan de Menſchen / bequaam zyn. Hoe menige dingen zynder in de Zee / onder de Aarde / en in woeſte Plaatſen verborgen / die ons onbekend zyn?

Nochtans is de menigte der Menſchen op den Aardbodem ſeer wonderlyk / ende onnaſpeurelyk. Wat word'er niet al gearbeyd / gewoeld / gevochten / getwiſt / op dit Aardſche Tooneel, dat nochtans by den Hemel, en aldermeeſt by God, als niet is te achten.

Die de Uurwyſer / na de Sonne gemaakt / aanmerkt / en andere werk-tuygen / waar mede de ſchaduwe der Sonne word in gebruyk gebracht / tuygen / dat alles even ſich daar ontrent toedraagt / als of de ſelve werk-tuygen niet op het oppervlak der Aarde / maar in het Middel-punct der ſelve geſteld waren. Ten tweeden / al ſtaan de Starren boven ons hoofd / ofte in de Middag-linie, ons een halve dikte der Aarde / ofte ontrent te 900 mylen / nader dan ontrent den Sicht-eynder; nochtans ſchijnenſe ons niet grooter boven ons hoofd ſtaande. Waar uyt blijkt / dat de verheid der Starren van ons ſoo groot is / dat den halven Diameter, ofte dikte der Aarde / ten aanſien der ſelve als tot niet verdwijnd / en de minſte veranderinge niet

maakt; gelijk inſgelijks is getoond / dat wy uyt die oorſaak t'effens op eenen tijd / den geheelen halven Hemel konnen ſien / niet min of meer / als of wy niet boven het oppervlak der Aarde / maar in des ſelfs Center / den Hemel en Starren aanſagen.

Al is de Aarde en Zee wonderlijk / nochtans is die niet te vergelijken by den Hemel / niet alleen ten aanſien van haar geringe kleenheid, in vergelijkinge met de ſelve / maar inſonderheid ook / om dat alle kracht / leven / bewegen / verſchillen / veranderingen / werkingen / hoedanigheden / &c. der natuurelijke Lichamen / op en in den Aard en Water-kloot / oorſpronkelijk af-hangen van den Hemel / en het Hemels-vyer, of warmte / welke van / door en met de Locht / uyt den Hemel / en byſonderlijk van de Sonne afvloeyd. Welke is als de hand Gods / en naaſte middel / waar door God alles voortbrengd / onderhoud / beſtierd / en levendig maakt; ſulks dat God ſelfs een vyer genoemd word / gemerkt daar niet is dat God ſchijnd nader te komen / om ſijn werkinge en hoedanigheid eenigſints (als by wyſe van een Sinne-beeld) te konnen begrijpen / gelijk wy daar breeder van gehandeld hebben over *Hebr.* 12. 29. God is een verteerende Vyer. Want het vyer is het edelſte / ſuyverſte / fijnſte / krachtigſte / alles doordringende / alles veranderende / en aandoende, maar ſelfs onlydelijk; het hoogſte / ſnelſte / eenvoudigſte / klaarſte / alles in allen werkende / als de naaſte oorſaak aller dingen / en het uytnemendſte middel dat God gebruykt tot onderhoud der aardſche Lichamen.

Want hoewel vyer of warmte enkelijk beſtaat in een ſekere beweginge (gelijk in 't Natuur-tooneel getoond is) en derhalven geen gevoelig leven uyt ſijn ſelve kan veroorſaken; nogtans iſſe de oorſake der vermengelinge der Hoofd-ſtoffen, waar door Aarde en Water / en alderley geſtalte van grover ſtoffe / onder den anderen / tot de innerlijkſte en alderminſte deelen toe / met de dunne / Hemelſche ſtoffe vermengd worden; uyt welke vermenginge alle naturelijke Lichamen oorſpronkelijk voortkomen; gelijk ook door de los-makinge der ſelver welgeſtelde vermenginge / en matigheid / alles weder ſterft / bederft / en weder tot zyn ouden vorigen ſtaat der gemeene Hoofd-ſtoffen gebracht werd.

Deſe geſtadige veranderinge / opgang / en ondergang der naturelijke ſaken / ontſtaat daar uyt / om datſe uyt veelderley tegengeſtelde hoedanigheden beſtaan / en vermengd zijn (gelijk wy elders breeder getoond hebben) welke tegenſtrijdigheid eyndelijk veroorſaakt / datſe weder los en ontbonden worden / en ſoo weder tot hare eerſte beginſelen / en gemeene ſtoffe weder-keeren. Welke nu de eerſte tegenſtrydigheid zy in de eerſte beginſelen der ſaken / waar uyt alle andere tegenſtrijdigheden vloeyen / is waardig om te onderſoeken. Eenige meenen dat het is de eenheid en veelheid; andere ligt en duyſterniſſe; ſommige dunne, Hemelſche, lochtige ſtoffe / en grover of dikker, als de Aarde en Wateren; andere koude en hitte, en ſoo voorts. Doch als ik alles wel overdenke / ſoo dunkt my / dat in geen van allen deſen de eerſte oorſpronkelijke tegenſtrydigheid te vinden zy; maar veel eer in beweginge en ruſte der deelen van de gemeene ſtoffe. Want hier aan hangd lichtheid en ſwaarte; licht en duyſterniſſe; koude en hitte; dunheid en dikheid der deelen; de verdeelinge der Lichamen van een tot veele / of weder de vereeninge van veele tot een lichaam; hardigheid en ſachtigheid / vochtigheid en droogte; en ſoo voorts alle andere overige verſchillen / en hoedanigheden der naturelijke Lichamen. Want alle verſcheydentheid der ſelve Lichamen / veranderingen / hoedanigheden / werkingen / en toevallen / hangen alle van de beweginge der minſte en innerlijkſte deelen der gemeene ſtoffe des Werelds; waar door / des ſelfs deelen veranderende / geſtadelijk in minder en meerder beweginge / kleynder en grooter deelen / geſtalte / plaats / figuuren / &c. gedurigtlijk alderley natuurelijke Lichamen voortkomen / veranderen / onderhouden worden / weder t'ondergaan / en ſoo voorts / gelijk uyt het Natuur-tooneel te verſtaan is.

Sommige meenen dat de Aarde en Water alleen zyn te houden voor de Elementen, of Hoofd-ſtoffen der naturelijke Lichamen / en dat de locht daar onder niet moet geteld worden; gevende voor reden / dat de locht niet is een gedeelte der naturelijke Lichamen / maar alleenelijk ſich onthoud in de *pori* of kleyne tocht-gaatjes, die in de Lichamen over al gevonden worden; Ten anderen / om dat de Dieren door geen locht gevoed worden; en derhalven ook daar uyt niet beſtaan. Doch geen van deſe beyde redenen konnen my voldoen / of doen gelooven / dat de locht niet ſoo wel als de aarde en water diend tot de vermenginge der Hoofd-ſtoffen / uyt welke alle naturelijke Lichamen ontſtaan. Want het is ſeker / dat de locht ſelfs in het water en aarde / mitſgaders in alle en alderley naturelijke Lichamen bevonden word / en tot de verſcheydentheid / hoedanigheden / en werkingen der ſelve / niet min / ja eer meer toebrengt / dan de andere Hoofd-ſtoffen. 't Welk inſonderheid / en onder veele andere exempelen / mach blijken uyt het bloed der Dieren en Menſchen / in welke de levendigmakende Geeſten / welke zyn het naaſte werktuyg van alle gevoelen / en werkingen der ziele / aldermeeſt hare levendigmakende kracht van den Hemel of Locht ontfangen. Datmen ſegd / de locht is maar geplaatſt tuſſchen in de deelen van de andere Hoofd-ſtoffen; dat is ook van de ſelve ſoo wel waarachtig / als van de locht. Want aangeſien geen twee Lichamen ergens of oyt konnen zyn in een en de ſelve plaats; ſoo moet noodſakelijk volgen / dat de deelen van aarde en water / in de vermenginge der ſelve / niet anders dan maar nevens en tuſſchen malkanderen geplaatſt zyn. Wat belangd dat de locht niet voed / 't ſelve is ook waarachtig van de aarde / en ſuyver of enkel water; want de Menſchen en Dieren worden niet gevoed uyt enkele aarde en water / maar van naturelijke Lichamen / welke uyt de drie gemelde Hoofd-ſtoffen / door de warmte onder den anderen gemengd / en ſeer in geſtalte van deelen veranderd zijn.

De Aarde dan / om datſe is als de moeder aller naturelijke Lichamen / word als een Dier van veelen aangemerkt. Want / gelijk in de Dieren het bloed ſig door het gantſche lichaam vermengd / ſoo ook de Wateren door / in en onder de deelen der Aarde. Ten tweeden / gelijk in de deelen der Dieren over al gevonden word een warmen levendigmakenden Geeſt / ſoo word ook de Aarde van boven door de Sonne / en van onder door de onder-aardſche vyeren doorwarmt / en aangedaan / waar door alle Gewaſſen en Dieren worden voortgebracht. Ten derden / 't geene de beenen doen in de Dieren / tot onderſteuninge der Lichamen / dat doen de ſteenachtige Bergen in het gemeene lichaam der aarde / 't welk / even gelijk het vleeſch der Dieren / met menige onder-aardſche tochtgaten / en holligheden / als met aderen / doorwrocht en beſet is.

Wonderlijke kracht en werkinge des Hemelſchen invloeds, ofte beweginge des lichts en warmte, op den Aard-kloot, en Starren.

Daar is niet wonderlijker dan de gemeene en eenigſints over al doordringende en tegenwoordige werkinge des Hemels, door hare geſtadigen invloed aan allen zyden rondom / en byſonderlijk op den Aard-kloot. Want het is bekent / dat alle licht en warmte / door welke de gantſche natuur der aardſche Lichamen ontſtaat / en onderhouden word / door den Hemel of Locht tot ons afvloeyen. Daar word ook geoordeeld / dat niet alleen de Aarde en de Maan, maar ook de andere Dwaal-ſtarren, al haar licht van de Sonne ontfangen / (en / by wyſe van afſteuytinge / ons toe-

toeſenden; gelijk ook het licht der Aarde tot de Maan kan gebracht worden / na het oordeel van veelen) om datſe geen levendig / ſtralend / en flikkerend licht van haar geven / gelijk de vaſte Starren (welke nochtans veel hooger zyn) maar een ongelijk ſtilder en loomer. Ten tweeden / om dat de ervarendheid leerd / dat ook Venus, even gelijk de Maan, in haar licht vermeerderd en verminderd word; 't welk ook eenigſints in Mars beſpeurd is; doch nog meer in Mercurius, hoewel het met meerder moeyte moet waargenomen worden / om de groter nabuurigheid der ſelver by de Sonne. En dat het ſelve ſoo niet word beſpeurd in de andere Dwaal-ſtarren, word gedacht te ontſtaan / om dat haare halve deelen / die van de Sonne beſtraald worden / van ons geſichte ſoo niet worden afgedraayd / gelijk in de Maan geſchied.

Maar wat de vaſte Starren aangaat / het is niet waarſchynelijk datſe haar licht van de Sonne ontfangen / maar datſe uyt haar ſelven licht en warmte geven. Voor eerſt / om dat de Dwaal-ſtarren veel nader de Sonne zyn dan de vaſte Starren / en nochtans gevenſe een doover en ſtilder licht dan de ſelve. Ten tweeden / de vaſte Starren worden geacht ſoo verre van de Son te zyn / dat / indien een Menſch in een der ſelve ſtond / en de Sonne aanſag / ſy voor hem byna ſoude onſienelijk zyn / of ten uytterſten niet meer vertoonen dan een kleyne vaſte Starre. Gemerkt nu des nachts ſoo veele vaſte Starren / maar een gering licht onſe Aarde konnen toebrengen; wat licht ſouden de vaſte Starren konnen krijgen van de Sonne / welke / ten haren aanſien / niet meerder ſich opdoet als een kleine Starre? en indien een der vaſte Starren ons ſoo dicht by was / als nu de Sonne is; word geoordeeld / datſe geen min licht en warmte ons ſoude mede-deelen / als nu de Sonne doet. Hier uyt ſchijnd het ontſtaan te zyn / dat ſommige hedendaags oordeelen / datter in de Starren / en onbepaalde locht / ontelbare werelden zyn / onſe Aarde ten deele gelijk / en in veelen ſeer ongelijk; ſulks dat alle vaſte Starren ſoo veele Sonnen zyn / en yder der ſelve eenige Dwaal-ſterren rondom haar heeft / welke om deſelve bewogen worden; en te vergelijken zyn by onſen Aaard-kloot, Maane, en andere Dwaal-ſtarren, welke rondom de Sonne bewogen worden: Gelijk dan de bevindinge beveſtigt / dat eenige byſondere Starren haaren ordentlijken loop (hoewel verſcheydentlijk) rontom Jupiter onderhouden. Want ſy konnen haar niet inbeelden / dat ſoo menige ontelbare Starren / welke grooter geacht worden dan de Aarde ſelfs / en die alle te ſamen / uytgenomen de Son en Maan / ſeer weynig gebruyk (ja min dan de Maane alleen) geven aan onſe Aarde / tot geenen anderen eynde ſouden dienen / en niet dan ledige woeſte ligchamen ſouden zyn / daar de natuur niets ſoude voortbrengen. Ten tweeden / ſy oordeelen dat het meer ſtrekt tot Gods eere / en goetheid / over veele dan maar eene wereld te regeeren. Van welke bedenkingen en verſchillen ſeer wijtloopig handeld den geleerden Gaſſendus, gelijk van de weetgierige breeder kan nageſien worden.

Voorts / om te verſtaan den Hemelſchen invloed, en gemerkt de hitte van de Sonne ſoo geſtadig / en ſterk is / en van ſoo verre den ganſchen Aard-bodem verwarmen kan; en dat alle brandende ſtoffe ſchijnd te moeten allenxkens verteerd worden; ſoo denken ſommige dat de Sonne is gelijk een groote maſſe van gloeyend / ſuyver geſmolten Goud, door ſijne hitte een krachtige beſtralinge veroorſakende / en datſe echter niet verminderd word / om dat haar lichaam / als het alderſuyverſte Goud / ſoo reyn / eenparig / en ſwaar van deelen is / dat het door het vyer niet kan verſtroyd of verteerd worden.

Andere vergelijken de Son by een Olye, welke ſy meenen dat altoos kan branden / ſonder verteerd te worden. Doch dit gevoelen is in een ydele meeninge / maar niet in waarheid gegrond; en / om dit klaarlijk te doen blijken / ſoo ſullen wy verhalen waar uyt deſe meeninge geſproten zy. Dit toond / onder de hedendaagſe Wereld-ſchryvers / D. Dapper in ſijn Africa, met de volgen woorden / in de gemelde Kelders worden noch hedensdaags gevonden menige brandende Lampen, die van gekookt Krijd, in de gedaante van een Hond, Menſch, Stier, Havik, Slangen, en andere Beeſten, gemaakt zijn, waar van ſommige met dry, andere met vier, acht, en twaalf lemmetten, eeuwig en altijd branden. Want in Egypten zijn veele plaaatſen vervuld met Joden-pek, en Peter of Steen-oly. d'Egyptenaars derhalven, de verborgen werken der Natuur op-ſpeurende, leyden uyt dusdanige putten verborgen Pijpen, tot in de onderſte Kelders, en Graf-ſteden der Lijken: alwaarſe op een bequame plaats een kaars of lamp ſtelden, die door het na ſuygen der gemelde Oly, dewelke het Asbestine, en onverteerelijk lemmet bevochtigde (waar van wy in 't Natuur-tooneel gehandeld hebben) en door een geleyde Pijp geduurig van andere Plaatſen na de Graven vloeyende, gevoed wierd. Aangeſien dan het toevloeyen deſer Oly geduurig was, en het Asbeſtine lemmet onverteerlijk, ſoo moeſte noodwendig by gevolg, het licht altoos duuren. Uyt welk verhaal blijkt, dat de gemelde Oly wel verteerd door het branden, maar datſe door een geſtadigen invloed onderhouden wierd.

Het is dan een ſaak aller aanmerkinge waardig / dat de Son ſoo kleyn is in ons aanſien / naauwelijks vertoonende de breette van anderhalf voet / waar uyt wel te denken is / datſe ſeer verre van ons is afgeſcheyden: En datſe nochtans / door haar licht en warmte / ſoo krachtelijk werkt op den grooten Aard-kloot en omliggende Starren, dat daar van / door het tuſſchen-komen der locht / of des Hemels / hangd het voorkomen / leven / en onderhoud van alle natuurelijke Lichamen / welke uyt den Kloot der Aarde en Wateren voortgebracht worden; het welke ſoo wonderlijk is geweeſt in de oogen der volkeren / dat den meeſtendeel der ſelve / de Son als een ſienelijken God hebben aangeſien / ſpottende met Moſes, om dat hy in ſijn beſchryvinge van den opgang des wereldts / verhaald / datter dag en nacht geweeſt is / en dat de Aarde Gewaſſen heeft voortgebracht / eer datter een Son of Starren waaren. Doch hier op kan den Eerw. Leſer naſien de antwoorden van D. Wendelinus, en der geene die over Geneſis geſchreven hebben.

Volgens het ſtellen der vermaarde Starre-ſchrijvers, is de Sonne van den Aard-kloot afgeſcheyden elf honderd vijf-en-ſeſtig, ja gelijk andere ſeggen / vijftien honderd halve dikten des Aard-kloots. Maar my dunkt / dat het naauwlijks te begrijpen of te gelooven zy / dat de Sonne van ſoo verre ſoodanigen kracht ſoude konnen vertoonen / gelijk wy dagelijks ondervinden. Want de ervarentheid leerd / dat een vyer / hoe groot of ſterk het ook ſoude mogen weſen / dadelijk alle ſijne verwarmende kracht verlieſt / als het wat verre van het lichaam / daar het op werken moet / verſcheyden is. Hoe ſullen wy ons dan konnen ſulken gloet en hitte in de Son inbeelden / welke van ſoo menige duyſend mylen verre / den gantſchen Aard-bodem ſoo krachtelijk ſal verwarmen en verlichten / gelijk de bevindinge leerd. Want van de Son is niet alleen afkomſtig alle warmte die op den Aard-kloot is / maar ook der vyeren welke binnen de ſelve beſpeurd worden. Want de bevindinge leerd ons / dat niet alleen onder de Aarde op veele Plaatſen menigte van vyer gevonden word / maar dat die onder-aardſche vyeren / ook hier en daar / onder den bodem der Zee geſpeurd worden; waar door in de Zee / op ſommige Plaatſen / heete Wateren opborrelen. Strabo verhaald onder anderen / *Coſmographia lib.* 1. dat tuſſchen Thera en Thereſia, uyt de openbare Zee, vlammen zijn opgeſprongen, vier dagen lang, ſoo dat deſe plaatſe der Zee geheel ſcheen te zie-

Digitized by Google

zieden en te branden. Na dat deſe vlammen en brand ophielden, is 'er uyt de grond van de Zee, een dryvend Eyland opgekomen, twaalf ſtadien groot in de rondte. Die van 't Eyland Rhoden dorſten aldereerſt dit Land betrappen, en bouwden daar een Capelle ter eere van de Zee-god *Neptunus Aſphalius*.

Daar zijn ook bevonden eenige plaatſen / daar in 't midden der Zee / ſoete Wateren, van onder den grond / tot boven het oppervlak der Zee opwellen; (miſſchien door den tocht der gemelde vyeren aangeſet) en dat met ſoodanigen geweld / datſe ſoet blijven / en in het opborrelen ſich met het Zout-water niet vermengen.

Uyt de voorgemelde reden / word van veelen geoordeeld / dat de Sonne veel nader den Aard-kloot zy / dan wel gerekend word. Ja daar zijnder onder de Oude geweeſt / welke dachten dat de Son en Sterren ſoo dicht by den Aard-kloot en malkanderen waren / datſe gevoegd wierden door de dampen en uytwaſemingen / die van den Aard-kloot en de Steren afvloeyen. Doch dit is niet waarſchynelijk / alſoo de gemelde dampen beſpeurd worden ſich niet verre boven de hoogſte Bergen uyt te ſtrekken / (gelijk elders is aangeweſen) welkers hoogte niet is te vergelijken met de verheid der Sterren van de Aarde / ofte van malkanderen.

Maar hier komt noch een andere voor / welke mede haare aanmerkinge verdiend. Hoe dat het komt / dat / als men de Sonne en de middag-linie, inſonderheid ontrent het midden ofte hoogſte daar van / ſtaande boven ons hoofd; aanſiet / ſoo vertoontſe haar als een wonderlijken / en voor het geſichte een onverdraagelijken vyerigen gloed; maar als men de ſelve Sonne aanſiet in het opgaan, en ontrent den Sicht-eynder, dan kan men haar met ſtille ſterrende oogen aanſien, en ſchijnd van geen byſondere kracht te zijn.

Dit word veroorſaakt door de dampen, welke altoos min of meer ontrent de Aarde ſweven. Want als de Son is ontrent den Sicht-eynder, ſoo ſchieten de ſtralen der Sonne na ons geſicht / langs de vlakte der aarde henen / alwaarſe alleſins / en doorgaans van de omſwervende dampen kragteloos gemaakt worden: maar als de Sonne is boven ons hoofd / dan ſchietenſe meeſt (immers met ſchoon weder) nederwaarts door een ſuyvere logt / uytgenomen datſe ontrent de aarde een weynig dikker locht ontmoeten / die by de logt over de voorgaande vlakte der ſelve niet is te vergelijken. De ſelve dampen veroorſaken mede dat de Son / Maane en Sterren groter ſchijnen te zijn / en ook hooger boven den Sicht-eynder / danſe in der daat zijn / gelijk in 't Natuur-tooneel is aangeweſen.

Staat vorders aangaande de vloeden des lochts / of des Hemels / op den Aard-kloot aan te merken. Ten eerſten / datſe nergens anders in beſtaan / dan in meerder of minder trappen van licht en warmte / welke door ſeekere bewegingen / en beroeringen der locht / worden veroorſaakt. Ten tweeden / dat deſe invloeden maar zijn gemeene werkingen / gelijkelijk en eenparigelijk neder-dalende op het oppervlak des Aard-en Water-kloots. Ten derden / datſe nochtans verſchillige veranderingen veroorſaaken in de natuurelijke lichamen / om dat de ſelve van verſcheyden aart en geſtalte zyn: gelijk by voorbeeld / door een en ſelven invloed des Hemels / het Ys geſmolten, en de Aarde verhart word; op een en ſelven tijd / ſal door de ſelve invloeden des Hemels / het eene Gewas der Aarde verdroogen en bederven / en het ander voortkomen en groeyen. Ten vierden / uyt deſe gemelde invloeden des Hemels / kan men geen grond leggen van eenige ſekere voorſeggingen van gebeurelijke dingen / inſonderheid niet van ſaaken / welke geſchieden door het reden gebruyk en vrye wille der menſchen: Om dat de ſelve aldermeeſt af-hangen / niet van den gemeenen invloed des Hemels / maar van andere / nadere / menigvuldige / byſondere / en ſeer verſcheydene tuſſchen-komende oorſaken / als het oordeel / voornemen / beradingen / en inſichten der menſchen; als mede ontallijke omſtandigheden van plaatſen / tyden / wetten / manieren van leven / ontallyke altoos veranderende voorvallen van ſaken en daden: Welke dingen alle ſoo ongeſtadig / menigvuldig / en verſcheyden zyn; dat geen menſchelyk vernuft uyt de ſelve ſekere uytkomſten kan voorſien / ofte voorſeggen. Hoe-wel het anderſints wel kan geſchieden / dat die op voorgaande ſaaken / en tegenwoordige gelegentheden der tyden / naauw acht neemd / in de geſchiedeniſſen des wereldts wel ervaren is / ook ſelve door ouderdom / of goede opmerkinge / veele dingen ondervonden heeft / en daar en boven met een ſeer goet verſtand en oordeel begaaft is / door een Borgerlijke voorſichtigheid / ſomtyds wel eenige aanſtaande ſaaken kan voorſien / waarſchynelijk (hoe-wel niet met een ſeekere onfeylbaarheid) voorſeggen, en vermyden / volgens 't geene wy leſen *Prov.* 21. 3. Een kloek-ſinnig menſch ſiet het quaad, en verbergd ſich: Maar de ſlechten gaan benen door, en worden geſtraft.

Van de Winden die over den kloot der Aarde en Wateren waayen. 2. Van Aard-bevinge. Waarom de wolken, al zynſe ſwaarder dan de Locht, niet neder vallen. Van de Vreedſame Zee.

Om den aart des Lochts / of nederſten Hemel, te verſtaan / komen noodſakelijk in bedenkinge de Winden of beroeringe des Lochts; want den wind is niet anders dan een grootte en wonderlijke beweginge van de Locht / welke in de holligheid van den grooten Hemelſchen Sphæra, rondom den Aard-kloot gedreven / veele en verſcheyden bewegingen en werkingen veroorſaakt. Den oorſprong der Winden zyn de dampen, die in de Locht getrokken en opgeſonden worden / en de verſchillende verdikkinge en verdunninge des Lochts; welke beyde geſtadelijk worden veroorſaakt / door dien de Locht rondom den Aard-kloot ſwevende / gedurigiljk tuſſchen twee vyeren beſloten is / namentlijk / de warmte die van den Aard-kloot afſteugt / en daar en boven de hitte welke uyt de onder-aardſche vyeren ontſtaat.

Hier uyt kan men verſtaan / waarom dat de winden niet recht opgaan in de Locht / maar zydelings langs den Aard-kloot gedreven worden: Om dat de opgaande dampen en Locht / ten deele door de koude der Midden-locht / en ten deele door den geſtadigen nedervloed der Son / Maan / en andere Starren / na beneden gedreven worden. Waar by komt / dat ſommige meenen dat de winden te lichter langs den Aard-kloot dan opwaarts gedreven worden / om datſe / of (gelijk ſommige meenen) de beweginge des Aard-kloots volgen / met de gemeene Locht / die gelijkelyk met de ſelve bewogen word in 't rondte alle vierentwintig uren: Of datſe volgen den loop der Sonne; en dat daarom binnen de Tropici de Winden altoos Ooſtelijk waayen / en met de Zon van 't Ooſten na het Weſten trekken / om dat de Locht aan weder zyden den Evenaar alderſnelſt om den Aard-kloot bewogen word / alſooſe aldaar op ſijn dikſte is / en allencxkens in haar rondte (en by gevolg ook de Locht daar om geſteld zynde) verminderd word / gelijk op de Aard-globe te ſien is. Immers geſchied deſe beroeringe der Locht en Winden binnen de Tropici aldergeſtadigſt over de Zee, en met ſtil weder; om dat door de Land-winden, en andere byſondere ontroeringe der Locht / die gemeene beweginge des Hemels en Winden / minder belet word / over de ruyme Zee / dan over de Landen; door dien de verſcheydentheid der Bergen / en dampen die uyt de Aarde en holligheden der ſelve ontſtaan / die gemeene gemelde beweginge des Lochts en Winden meerder en lichter verhinderen / dan op de ruyme Zee / daar de dampen en lochts beweginge eenpariger zyn / dan over

de

de Landen/ daar over al/ door de Gebergten/ Valleyen/ onderaardſche holligheden/ verſchillige Mineralen/ of onderaardſche Lichamen/ en opwaſemingen/ ſeer groote/ veranderlijke/ en verſcheydene tochten en Winden in de Locht veroorſaakt worden; 't welk op de Zee ſoo geen plaats heeft/ alſoo die meeſt een eenparig lichaam is/ en ſich ſelfs gelijke dampen opſend; gelijk ook hier na ſal aangeweſen worden/ dat de groote Zee in haar midden/ en groote ruymte/ daarom de vreedſame Zee is genaamd/ om dat over de ſelve (om de gemelde reden) ſulken grooten verſchil van onweders en winden niet word beſpeurd/ als wel op de naauwer Zeen/ en ontrent en over de Landen.

Uyt het gemelde kan men ook afnemen/ waarom dat de Ooſte winden gemeenelijk drooger zijn en meer tot helder en ſchoon weder genegen dan de Weſte winden: Item/ waarom dat de Ooſte-winden gemeenelijk ſterker doordringen, en voort-drijven/ dan de Weſte winden? De reden is/ om dat den Ooſten wind volgd den gemeenen loop der locht/ van 't Ooſten na het Weſten/ maar de Weſte winden komen tegen die bewegingen aan; waar door de locht verdikt en ontſteld word/ de wolken in een te ſamen gedrongen/ en den tocht der locht ten deele verhinderd word.

Verulamius, in ſijn boekxken van de winden, merkt ſeer wel aan/ dat op de Europiſche Zeen, als het ſtil ſchoon helder weder is/ alle andere winden ophouden/ daar altoos geſpeurd word een ſacht windeken, dat van 't Ooſten na het Weſten trekt/ en de Sonne volgd/ 't welk bevestigd 't geene wy geſegd hebben/ van den gemeenen wind, die lancx den Aard-kloot de Sonne van 't Ooſten na het Weſten volgd/ en om gemelde reden/ aldermeeſt tuſſchen den Tropici ofte ontrent de Middel-linie, en op de Zee/ bemerkt word.

Ten tweeden/ teykend ook den gemelden Autheur aan/ datter gemeenelijk alle Jare een geſette wind waayd/ van die plaatſen des Aard-kloots/ daar hooge Sneeuw-bergen zijn/ ten tijde als tegen den Somer de Sneeuw begint te ſmelten. Aan de Kuſt van Peru en Chili waayd den wind meeſt altoos Zuyden; 't welk komd van de Sneeuw-bergen in het Zuyd-land liggende/ ſoo ſommige denken.

Ten derden/ als de Locht ſeer koud of warm is/ ſulks dat de hitte of koude merkelijk de overhand heeft/ gelijk in 't midden des Somers of Winters; datmen dan ſoo harde/ noch ſoo veele of veranderlijke Winden niet gewaar word/ dan ontrent de Lente en Herſt-tijd; om dat door de geſtadige tegen-ſtrijdigheid der hitte en koude/ veelderley beroeringe/ veranderingen/ verdikkinge en verdunninge in de Locht ontſtaan: waar door veele ongeſtadige winden en onweders voortkomen.

Ten vierden/ dat in eenige plaatſen op de Zee/ en in ſommige Meyren/ of ſtaande Wateren/ al te met de Wateren ſeer beginnen beroerd te worden/ te ſwellen/ en op te borrelen/ hoewel daar geen Winden waayen; 't welk hy oordeeld een bewijs te weſen van tochten, opwaſemingen/ en winden/ die van onder de Aarde en bodem der Wateren opkomen/ 't welk door de onderaardſche vyeren/ en ingeſloten warmte/ in de holligheden der Aarde/ kan veroorſaakt worden.

Akoſta in ſijn natuurelijke Hiſtorie van de Weſterſche Indien, toond uyt eygen bewegingen/ hoe ſterken en wonderlijke kracht de Winden veroorſaken in de lighamen der Menſchen/ Beeſten/ en andere/ ja ſelfs in het harde Yſer. Want hy getuygd ſelfs in verſcheyden plaatſen van Indien geſien te hebben/ yſere tralien, die door het waayen van ſommige Winden, gantſch vermalen en vergaan waaren; ſoo datmen daar op douwende/ het yſer in ſtukken viel/ en tuſſchen de vingeren verbrijſeld wierd. Ten tweeden/ dat hy bevonden heeft in ſijn eygen Perſoon/ dat/ als men op de hoogte der Gebergten in Weſt Indien/ genaamd Periacacca, komd/ de Menſchen tot der dood toe byna ſiek worden/ en ſoo/ door braken/ afgaan/ en anderſints ontſteld worden/ als of ſe vergiftigd/ of op het alderbenaauwſte met een Zee-ſiekte bevangen waaren: Maar als men dat gebergte gepaſſeerd is/ worden de Menſchen weder fris/ geſond/ ja beter en kloeker dan ſe te vooren waaren. In tegendeel verhaald hy/ dat als men te Lande reyſt van Peru na Chily, op ſommige plaatſen/ en Gebergten/ een ſacht windeken waayd/ 't welk van ſoo kouden/ droogen/ en doordringende kracht is/ dat de Menſchen ſeer haaſtelijk/ eer ſe byna eenige pijne gewaar worden/ ſterven; of dat haare vingeren van de handen en voeten vallen/ ſonder pijne te voelen; alſoo de naturelijke en levendigmakende warmte ſeer ſnellijk/ en ſoo krachtelijk uytgebluſt en verſtikt word/ dat alle gevoelen benomen word. Ook is de Locht ſoo droog en koud/ dat de doode Lichamen der Reyſigers/ die aldaar meermalen bevonden zyn geweeſt/ gantſch geen ſtank of verrottinge onderworpen zijn; alſoo de verrottinge/ en ſtank/ meeſt uyt warmte en vocht veroorſaakt word. En niet wonder dat de locht en Winden ſoo grooten onſteltteniſſe/ en veranderinge (ja dikmaal ſwaare ſiekten/ en haaſtige dooden) in de Menſchen te wege brengen; gemerkt de Locht ons aan allen zijden geduriglyk omringd/ ja geſtadelijk in onſe Lichamen ingetrokken en uytgeblaſen word; niet alleen door neus en mond/ met de bewegingе der longe; maar over al eenigſints door de ſweet-gaten/ welke ſich over onſe gantſche lichamen verſpreyden. Daarom bevinden wy ook dagelyks/ dat onſe gantſche Lichamen merkelyk veranderen/ door de verſcheyden wiſſelingen die in de Locht en Winden ontſtaan; want ſommige maken ons loom, droefgeeſtig en ſwaar; andere Winden maken ons geſond, rap, blymoedig, en ſoo voorts. En inſonderheid worden deſe veranderingen der Locht/ en Winden/ gewaar de Menſchen/ en leden/ die teer en ſwak zijn. Daar zijn Winden/ die 't Water der Zee uyt der natuur ontſtellen en donker groen maken; andere maken het in tegendeel ſoo klaar als een ſpiegel. Deſe verſcheydentheid der Winden ontſtaat meeſt uyt de verſcheydentheid van de Plaatſen/ en Landen/ daar ſe van daan komen/ en overwaayen; want ſommige komen van hooge Sneeuw-bergen, andere van ſtaande Wateren, of uyt de Zee. Eenige Winden waayen van de Draay-puncten der Aarde/ als de Noorder en Zuyder winden; andere van den opgang of ondergang der Sonne; andere van de Middel-linie. Ook verſchillen de Winden veel van den anderen/ na de groote verſcheydentheid die daar is in de Mineralen, ofte onder-aardſche Lichamen/ als Pek, Solpher, Quik-ſilver, en menige andere; van welke ſeer veelderley dampen en hoedanigheden der locht voortkomen.

Gelijk de Winden worden veroorſaakt op den Aardbodem/ alſoo ook de ſchuddinge en bevinge ſommiger deelen der Aarden/ door de verſcheydentheid der aangeſteken dampen/ en by gevolg/ door de ontſtelteniſſe der Locht/ door verſcheyden verdikkingen en verdunningen, die in de holligheden der Aarde ontſtaan. Want de Hoofd-ſtoffen van Locht en Water zijn ſoo wel in de holligheden der Aarde/ in een groote menigte/ als boven den bodem der Aarde te vinden: Daar-en-boven bevinden ook in veele Plaatſen onder-aardſche vyeren en Mineralen, die in groote verſcheydentheid doorgaans onder de Aarde/ door de uytwaſeminge en werkinge (ontſtaande door de hitte ſoo der Sonne als der onder-aardſche vyeren) voortgebracht worden. Waar uyt dan ſeer lichtelijk en dikmaal volgd/ dat eenige vette/ dikke Minerale ſtoffen/ als Pik/ Solpher/ en andere/ in de beſlotene plaatſen en holligheden der Aarde ontſteken worden; waar door de Locht en opgaande dampen verdund zijnde/ ſoo lange de zijden der beſlotene plaatſen/ en holligheden der Aarde/ aanloopen/ ontroeren/ en ſchudden/ tot datter eenige openinge gemaakt word.

Deſe Aard-bevingen duuren ſomtijds eenige dagen achter den anderen / en doen ſoodanigen geweld / dat daar door geheele Bergen inſtorten, en Poelen ontſtaan, daar te vooren geen water is geweeſt; ja door de ſelve zijn dikmaal ganſche Steden vergaan, en omvergeſtoot. Plinius verhaald / dat ten tijden van den Keyſer Tiberius in Aſien twaalf Steden, in eenen nacht / door een Aard-bevinge bedorven zijn. Daar word ook geoordeeld / dat door de openborſtinge der onder-aardſche holligheden / welke pleeg op de Aard-bevinge te volgen / ſomtijds de locht en wateren ſoo bedorven en beſmet worden / door vuyle quade dampen / dat daar uyt groote ſiekten onder de Menſchen en Beeſten veroorſaakt worden. Soo word ook verhaald van de doode Zee ofte Meyr / dat uyt het ſelve geſtadig opwaſemen ſwaare dampen van ſtinkende Pek, en Solpher, die 't gebergte en ſtrand rontom / tot ſeſtig mijlen verre / onvrugtbaar maken / ja de Vogelen die daar over mochten vliegen / doen dood neder-vallen. Het is ook wel gebeurd / dat door de gemelde openborſtinge der Aarde / eenige onder-aardſche Water-aders en Bronnen geopend worden / waar door de naaſt-gelegene leege Landen overſtroomd geweeſt zijn.

Daar word geloofd / dat de Aard-bevingen aldermeeſt beſpeurt worden in de Eylanden en Land-ſtreeken die omtrent de Zee / Rivieren / ofte groote ſtaande Meyren en wateren / gelegen zijn: Als in den Helleſpont, Achajen, Sicilien, Eubœa, Cypren, de Molukſche Eylanden, en andere diergelijke plaatſen. Waar van de reden word gegeven / dat die Landen aldermeeſt met holligheden / en onder-aardſche vochtigheden / bezet plegen te weſen. En / gelijk wy te vooren aangemerkt hebben / dat de meeſte winden en onſtuymige beroeringen der Locht / aldermeeſt plegen beſpeurd te worden in den Herfſt en Lente, meer dan in den Somer, en midden der Winter, ſoo mede de Aard-bevinge: Om dat in de voorgemelde tijden / door dien noch de hitte noch de koude de overhand heeft / maar als met den anderen vermengd zijn / geſtadelijk verwiſſelingen van verdikkinge en verdunninge der Locht / dampen / en uytwaſemingen geſchieden / waar door de Winden en Aard-ſchuddingen ontſtaan.

Voorts komt hier noch in bedenken / waarom dat de Wolken, daarſe beſtaan uyt dikker en ſwaarder lichamen dan de logt, nochtans uyt de ſelve niet neder vallen? Daar van worden verſcheyden redenen gegeven; als voor eerſt / aangeſien de Wolken beſtaan uyt menige deelkens van water-druppelen, die ſeer kleyn / en van den anderen verſcheyden zijn / ſoo beſettenſe in haaren omme-ſlag ongelijk meerder plaats dan grooter lichamen / en daarom lijdenſe ook meer tegenſtand van de locht / en worden alſoo van 't neder-dalen meer verhinderd. Ten tweeden / het neder-dalen der Wolken word belet door de tochten / winden / en opwaſemingen die van de Aarde opwaarts trekken. Ten derden / om dat de locht omtrent den Aard-kloot gewoonelijk dikker is / dan boven daar de wolken zijn. Het gebeurd ook ſomtijds / dat de locht die boven de wolken is / door de koude verdikt en t'ſamen in een gedrongen word / en by gevolg minder plaats beſettende / de wolken na ſich trekt. Ofte / dat de locht die onder de wolken is / door de wederſteuytende warmte der Sonne van de Aarde / verdund word / en by gevolg in breeder plaatſe ſich verſpreydende / de wolken opwaarts drijfd.

De ſelve wolken brengen de winden voort / niet alleen alsſe in tochtige waſemen ontbonden ofte los gemaakt worden; maar ook by wijlen / om datſe ſeer haaſtelijk van boven na beneden vallen / en alſoo een harden wind veroorſaken / die nederwaarts gedreven word / maar niet lange duurd. Harden regen is dikmaal een voorlooper van ſoodanigen wind, welke merkelijk van om hoog neder gedreven word / en welkers koude genoegſaam te kennen geeft / datſe van de Wolken voortkomd / gemerkt omtrent de ſelve de Locht gemeenelijk veel kouder is / dan omtrent den Aard-kloot.

De dampen worden in de koude Locht door een t'ſamen-dringinge tot druppelen gebragt. Veele deſer druppelen zijn dikmaal ſeer kleyn / maar digt by den anderen zijnde / loopenſe in malkanderen / en worden grooter. De ſelve druppelen zijn rond / om datſe van allen zijden / even gelijkelijk / van de dunne vloeyende Locht in een gedrongen worden. De voorgemelde verdikkinge der dampen / en t'ſamen-loopinge der druppelen / geſchied inſonderheid / als door verſcheyden winden / de wolken en dampen tegen malkanderen bewogen worden.

Van den derden ofte onſichtbaren Hemel.

Ten tweeden, of die oneyndig zy? Ten derden, wonderlijke heerlijkheid en uytnemende hoedanigheden des derden Hemels. Ten vierden, dat uyt een invloed des Hemels veelderley tegenſtrydige hoedanigheden ontſtaan; en hoe door de bematiginge der ſelve, de aardſche Lichamen voortgebracht worden. Ten vijfden, dat den derden Hemel de plaats is van de volmaakte gelukzaligheid.

DEn derden Hemel, welke is boven de Starren en ons geſichte verheven / word genaamd den Hemel der Hemelen, het Hemelſch-paradijs, Jeruſalem, en Vaderland, &c. de Woon-plaats en Throon Gods. Eenige denken dat deſen Hemel geen lichaam zy / noch geſchapen, maar niet anders en beduyd dan den zaligen heerlijken ſtaat der Engelen / ofte Schepſelen / welke aldaar zijn; gelijk dan ook de Helle by haar geen plaats beteekend / maar den jammerlijken ſtaat der verworpene. Ja daar zijnder die meenen dat God ſelfs deſen Hemel is / om datter ſtaat 1 *Cor.* 15. dat God ſal zijn alles in allen. Andere beelden haar in / dat deſen Hemel niet is / dan een ongeſchapen / eeuwige / en oneyndige of onbepaalde plaats / over al vervuld zijnde met een geeſtelijk en uytſtekende ſchoon licht / van God afvloeyende / om dat hy geſegd word te woonen in een ontoegankelijk licht, 1 *Tim.* 6. 16. Maar / aangeſien alle licht beſtaat in een beweginge, welke door onſe oogen tot de dierlijke levendigmakende Geeſten / in de holligheden der herſenen doorgedrongen zijnde / ons het beſeffen of begrijp van licht veroorſaakt: en dat in den gemelten Hemel een eeuwig licht is / ſoo moet volgen / dat dien Hemel lighamelijk is. Want de beweginge is een toevallige ſake / welke ſonder lichaam, als ſijn onderwerp, niet kan beſtaan. Want alle beweginge is een verplaatſinge of van 't geheel, of immers van de deelen: Nu al dat plaatſelijk bewogen word / en deelen heeft / dat is een lichaam.

Epicurus is van meeninge geweeſt / dat God in den opperſten onſienelijken Hemel leefde / daar geen beroeringe is / noch geen veranderinge / en daar altoos een eeuwig licht was: Maar dat de Aarde geen waardige plaatſe genoeg was voor God. Maar hy bedacht niet / noch ſchijnd niet geloofd te hebben / ofte konnen begrijpen / dat God / een verſtandigen Geeſt zijnde / eygentlijk geen plaats beſit / noch door de hoedanigheid der plaatſen niet kan veranderd worden: Want hy meende dat God ſoo wel gevoelen had van lichamelijke beroeringen / als de zielen der Menſchen / 't welk hem dede gelooven / dat God niet ganſch onlichamelijk was / maar een dun Hemelſch lichaam, of immers daar mede vaſt vereenigd / gelijk de ziele met onſe lichamen.

Hy oordeelde mede / dat deſen opperſten Hemel ſich oneyndelijk en onbepaald / rondom / na boven upſtrekt.

Ten

Digitized by Google

Ten tweeeden / dat in dien onbepaalden Hemel / ofte locht / ontelbare lichamen, ja weerelden zijn / van ſulken / diergelijke / ofte ook van anderen aard / en hoedanigheden / als onſe ſienelijke Wereld. Want hoe-wel dat het ſchijnd aan ons / dat de Aarde, op welke wy zijn / in het midden van de locht is / om dat wy van allen zijden opwaarts van ons afſien. Nogtans oordeelde hy / dat onſe aarde niet meer was in het midden van het onbepaalde gemeene AL, als eenige andere Sterre / ofte lighaam in den Hemel. Dewijle in een onbepaalde plaats het midden over al is / en den ommetrek nergens. En dit poogde hy te bewijſen / met deſe reden. Indien een Perſoon geſteld wierd op die plaats / daar den Hemel geeyndigd is / en ſijn uytterſte heeft / en dat hy met een boog een pijl van ſich af-ſchiet / den pijl ſal ofte voortgedreven worden / ofte ſal niet bewogen worden / noch verder konnen af-gaan. Indien men ſegd / dat den pijl ſal vorder gedreven zijn / ſoo moet den Hemel van daar haar laatſte pale ofte eynde niet gehad hebben; en derhalven iſſe nergens ge-eyndigd. Indien men ſtellen wil / dat den gemelte pijl ſal onbewegelijk blijven / ſoo word gevraagd wat de oorſake ſal zijn / dat die pijl door geen geweld kan voorder bewogen worden. Hier op word geantwoord / dat / aangeſien alle bewegingen geſchieden door een onderlinge voort-ſtootinge der lichamen / onder en nevens malkanderen geplaatſt / (gelijk in 't Natuur-tooneel is aangeweſen); dat in een ganſch ledige plaats / daar geen lichamen altoos zijn / geen plaatſelijke beweginge der lichamen (op die wijſe) geſchieden kan.

By het Univerſum ofte gemeene AL, verſtond hy alles dat 'er is / ofte begrepen kan worden ergens te zijn. Dit ſtelde hy (in ſijn geheel aangemerkt / maar niet in ſijne deelen / welke altoos bewogen en veranderd worden) onbewegelijk / eeuwig / en onveranderlijk te zijn. Onbewegelijk om dat 'er geen andere plaats is buyten het ſelve / na welke het ſoude konnen bewogen worden. Ten tweeden / onveranderlijk / om dat het alles begrijpt / en derhalven in yets anders niet kan veranderen; en om dat daar buyten niets kan bedacht worden / waar door het veranderd ſoude werden.

Het is ſeker dat den opperſten Hemel ſich ſoo verre uytſtrekt / datſe in opſicht van ons onbepaald kan genaamd worden: Ten eerſten / om dat door geen Menſchelijk verſtand eenige palen der ſelve konnen uytgevonden worden. Ten tweeden / om dat wy geen ſoo wijt uytgeſtrekte hoogte / ja ſoo grooten Lichaam niet konnen inbeelden / ofte het kan noch grooter zijn; en daar is geen Schepſel / hoe groot het bedacht werd te zijn / of God heeft het noch grooter konnen ſcheppen / volgens het gevoelen der Gods-geleerde. Waarom D. Wendelinus bekend / dat alle de bewijs-redenen / waar mede Ariſtoteles heeft getragt te bewijſen / dat de Wereld eyndig was / om verre vallen / en krachteloos zijn / als men met Epicuro bekend / dat het geheele AL, als ſoodanig aangemerkt / onbewegelijk is: Want al dat plaatſelijk bewogen word / datſchijnd te moeten in ſijn uytterſte bepaald zijn / ofte geeyndigd te worden.

Immers is het waar / dat een Menſch, vergeleken zijnde met den geheelen Aard-kloot, als niet, of immers niets meer dan een ſtofken, te rekenen is. Ten tweeden / den Aard-kloot, vergeleken met de groote uytbreydinge des ſienelijken Hemels, is niet meer te achten dan een ſtipken; gelijk elders getoond is. Ten derden / de ganſche ſienelijke Wereld, in vergelijkinge van het oneyndig gebracht / ſoude ſelfs by na / of in ſeker inſicht / als niet moeten geacht worden. Waar uyt men beſeffen mach / hoe ganſch niet den Menſch te ſchatten zy / die maar als een ſtofken te achten is van het minſte der dry gemelde ſaken.

Wat belangd de hoedanigheden des derden Hemels; die is alleſins ſeer ſubtijl en dun van deelen / ſonder twijffel fijnder dan ontrent de grove lichamen der aarde / en der Sterren. Ten tweeden / deſen Hemel is ganſch ſuyver, onbeſmet, daar komt niet in dat verontreynigen kan. Derden is / om dat den ſichtbaren Hemel over al is vermengd met Hemelſche / dunne / en grove / dikke Lichamen / als daar zijn der Aarde en der Sterren; maar in den onſienelijken opperſten Hemel is niet dan fijne / enkele / reyne Locht / ſonder vermengelinge van eenige grove dikke onreyne ſtoffe. Ten derden / hier uyt beſloten ook de Heydenen / dat in deſen Hemel edelder, en volmaakter verſtand was / dan in de Menſchen: om dat de Hemelſche ſtoffe / aldaar veel ſuyverder / fijnder en uytnemender is / dan in de Lichamen der Menſchen de dierlijke geeſten konnen zijn / alſoo ſe niet alleen in de grover deelen des Lichaams beſloten zijn / maar ook veelſins door de ſelve / en verſcheyden gematigdheden / voedinge / Locht / en andere oorſaken beſwaard / onreyn / grover en onbequamer gemaakt worden tot de oeffeningen der verſtandige zielen; die met de ſelve / en het geheele lichaam vereenigd zijnde / de gemelde geeſten / als haar naaſte werk-tuyg / komen te gebruyken. Ten vierden / onſen ganſchen ſienelijken Hemel en Aarde beſtaat niet anders dan in geſtadige veranderingen, om datſe met menigerley tegen ſtrijdige eygenſchappen en hoedanigheden beſet is; als / by voorbeeld goed en quaat; wijsheid en dwaasheid; deugd en ondeugd; vermaak en verdriet; ſchade en voordeel; eere en ſchande; geſontheid en ſiekte; leven en dood; koude en hitte; droogte en vochtigheid; hart en ſacht; ebbe en vloed; waarheid en valſcheyd; eenheid en veelheid, eendracht en twiſt; over-een-komſte en verſchil, ofte verſcheydentheid der ſaken; liefde en haat; yets te vlieden ofte daar na te poogen; ſommige Schepſelen hebben gevoelen, andere niet; eenige gebruyken verſtand, andere niet; blijdſchap en droefheid; vreeſe en hopen; licht en ſwaar; macht en onmacht; ſnelheid en traagheid; wit en ſwart; ſienelijk en onſienelijk; hoog en leeg; grove aardſche en dunne lochtige Lichamen; beweginge en ruſte; effen en oneffen; recht en rond; licht en duyſterniſſe, winter en ſomer; vermeerderinge en verminderinge; opgang en ondergang; voortteelinge en bederf; ſchoon weder en quaad weder; tempeeſten en klamte; groot en kleen, &c. Alles is in onſe ſienelijke Wereld vermengd, in geſtadige verwiſſelinge, en beſtaande uyt allerley / en menigerley tegenſtrijdige hoedanigheden: Maar in den opperſten Hemel, het Paleys van Gods Heerlijkheid / den Throon der Goddelijke Majeſteyt / ten welkers aanſien de aarde maar een onreyne voetbank is: daar is alles ſuyver / ſonder veranderinge / en tegenſtrijdigheden; daar is een licht ſonder duyſterniſſe / dag ſonder nacht / daar zijn geen Sonne noch Mane noch Sterren van nooden / *Eſa.* 60. *Apoc.* 21. *Zach.* 14. gelijk God ſelfs is een licht ſonder duyſterniſſe, by welke geen veranderinge is, noch ſchaduwe van omkeeringe.

Om deſe en diergelijke uytnementheden / en treffelijkheden des Hemels / hebben niet alleen de Heydenen / maar ſelfs eenige Chriſtenen geloofd / en pogen noch ſtaande houden / dat den onſienelijken Hemel geen Schepſel is / maar God ſelve, en by gevolg van alle eeuwigheid / oneyndig / en aldervolmaakſt: haar ſelven behelpende met eenige plaatſen der H. Schriften / daar den opperſten Hemel voor God ſelve genomen word. *Dan.* 4. 26. *Luc.* 15. 18. *Matth.* 21. 25. en dat den Hemel wel eenigſins ſich over al verſpreyd / en door het tuſſchen-komen der invloeden van licht en warmte / alles onderhoud / voortbrengd / en veroorſaakt / &c. maar nochtans / ten aanſien van ſijne Heerlijkheid / en ſuyverheid / op een uytnemende wijſe boven de Sterren / en ons geſichte / ſich uytſtrekt; en dat alſoo ook God / wel alles in allen werkt; en al-om ſijne kragt / goetheid / wijsheid / macht / en tegenwoordigheid betoond

Digitized by Google

toond; maar echter/ in opſicht van ſijne Heerlijkheid en Majeſteyt/geſegd werd te woonen in den Hemel *Pſ.* 2. als ſijn Huys *Joh.* 14. 't Paleys ſijner Heerlijkheid, en Throon, &c. Doch dit gevoelen dat God ſoude den Hemel ſelfs zijn/ is van ons te voren met reden we-derlegt; en/ die luſt/ mach daar breeder van ſien/ in de Diſputatien, ofte verhandelende Vragen en verſchil-len van den geleerden en vermaarden D. Giſbertus Voe-tius, in welke hy handeld van den Hemel der Gelukſa-lige.

Doch/ aangeſien (gelijk getoond is) de aardſche Lig-hamen beſtaan uyt veelderley tegen-ſtrijdige hoeda-nigheden; ſoo ſtaat voorts wel aan te merken/ dat het voort-komen/ wel-weſen/ en onderhoud der ſelve/ gelegen is in een bequame temperature ofte gematigd-heid der ſelve: Want de gantſche Natuur der onder-maanſche Lichamen beſtaat daar uyt/ en word door de ſelve ſtaande gehouden. Want ſoo lang die in de na-tuurelijke Lichamen bewaard word/ ſoo blijvenſe in haar weſen/ maar die los-gemaakt zijnde/ bederven alle dingen/ en keeren weder tot haare Hooft-ſtoffen/ uyt welkers vermenginge/ door de Hemelſche invloe-den/ ſy voort-gebracht waaren. Om nu in de aard-ſche Lichamen de gemelde temperature, ofte matigheid/ te veroorſaken en ſtaande te houden/ moet noodwende-lijk aangemerkt worden/ de goede en wel-geſchikte or-dre en beweginge der Sterren/ inſonderheid der Mane en der Sonne/ ofte wel (na Copernici meeninge) de be-weginge der Aarde, welke hy in dryderley manieren aanmerkt; de eerſte geſchied rondom haaren As in 24 uyren/ van 't Weſten na het Ooſten, makende dag en nacht. De tweede is/ den loop rontom de Son-ne, door den Zodiac, ofte onder de twaalf Teykenen des ſelfs/ na het Zuyden en Noorden/ tot de keer-kringen af-wykende/ en word alle Jare af-gedaan. De derde is/ de beweginge Inclinationis, ofte der toe-neyginge genaamd/ waar door de Aarde/ met haare Polen en As, altoos geſtrekt blijft na de Polen des We-relds/ en haare middel-linie altoos ſtaat onder de mid-del-linie, die men tuſſchen de Polen des Werelts inbeeld te weſen.

Dit geſchied even alſoo/ gelijk een vlagge aan een Schip, dat rontom een Eyland vaard/ altoos geſtrekt blijft van die plaats af van welke den Wind komd. Ofte gelijk de Compas-Naalde altoos na het Noorden keerd/ hoe-wel het geheele Compas anders bewogen word.

De twee eerſte bewegingen geſchieden gelijk een Bal, die rontom haaren As bewogen word/ en nochtans op den ſelven tijd wel kan rontom een groote rondte/ ofte langs een platte vloer gerold worden. Men mach ook de gemelde dry bewegingen vergelijken by een Ton, welke op een vloer rontom haar middel-punct gedraayd word/ onder-tuſſchen ook van d' een plaats tot d' an-der kan voort gaan/ en in die bewegingen altoos met haaren As opwaarts geregt blijft. Waar van nader mach geſien worden in de Sterr-kundige onderwyſin-gen van D. Gaſſendus, W. Blaauw, en in ons Natuur-tooneel *pag.* 171.

Door de gemelde bewegingen/ als mede der Mane, en der Dwaal-ſterren, welke ſeer verſcheydentlijk/ en nochtans in een vaſte wel-geſchikte ordre geſchieden/ ontſtaan de veranderinge van dag en nacht, het kor-ten en verlengen der dagen; de verwiſſelingen der Jaar-getyden/ van Somer, Winter, Herfſt en Lente. Uyt welken allen onſtaat de temperature ofte bematiginge des Hemels/ in warmte/ koude/ vogtig-heid/ drooogte/ en de voor-gemelde tegen-ſtrijdige hoe-danigheden; door welke bematiginge des Hemelſchen invloeds/ alles op de Aarde voort-komt en onderhou-den word. Sulks dat deſe wel-geſtelde ordre en tem-perament des lochts/ daar uyt ontſtaande/ is een van de alderwonderlijkſte en nuttigſte ſaken/ die men in den Hemel kan aanmerken/ door welke de Goddelijke voorſienigheid/ alles op den Aard-kloot in allen voort-brengd/ onderhoud/ en veranderd.

De heerlijkheid des opperſten onſienelijken Hemels blijkt ten tweeden hier uyt; om dat niet alleen/ vol-gens de H. Schriften/ maar ook het gevoelen van meeſt alle volkeren/ deſen Hemel is de plaatſe van Gods Wooninge op een byſondere wijſe/ ſijnen Throon, en Paleys ſijner Heerlijkheid. Waarom ook meeſt al-le/ immers de beſcheydenſte Volkeren/ alsſe God aanbidden/ haare oogen en handen na den Hemel ver-heffen/ als door een gemeenen indruk oordeelende/ dat God in den Hemel is.

Dit woonen Gods in den Hemel, vergelijken ſom-mige met de ziele der Menſchen/ welke/ ten aanſien van haar werkingen/ onderhoud/ en beſtier/ wel kan geſegd worden te zijn in het geheele lichaam; maar nog-tans op een byſondere wijſe in de herſenen; want daar geſchied alle gevoelen/ en beſeffen; en van daar vloeyd alle beſtier/ genegentheid/ en vrywillige beweginge af. Hoe-wel men moet bekennen/ dat in alle gelijkeniſſen (inſonderheid als men God met natuurelijke licha-men vergelijkt) een groote ongelijkheid gevonden word.

En gemerkt de plaats (na veler oordeel) is een alge-meene eygenſchap van al dat weſen heeft/ en een noot-ſakelijk gevolg/ op het beſtaan van yder ſaak: Want dat nergens is/ ſchijnd ook niet te zijn. Daar uyt hebben veele willen beſluyten/ dat gelijk God van alle eeuwigheid is/ dat ook insgelijks den Hemel/ als ſijn eygen plaats/ met God van alle eeuwigheid ge-weeſt is/ want dat God voor de Scheppinge geen plaats ſoude gehad hebben/ ofte een andere plaats ſou-de bewoond hebben dan jegenwoordig/ denkt haar niet waarſchijnelijk. Deſe reden heeft *D. Epiſcopium inſti-tut. Theol. lib.* 4. *ſect.* 2. *cap.* 16. ſoo verre bewogen/ dat/ hoe-wel hy oordeeld datſe niet krachtig genoeg is om het gemelde gevoelen vaſtelijk te bewyſen; egter dit ge-voelen de zaligheid der Menſchen/ noch den dienſt en eere Gods/ niet ſchadelijk is. Doch hier tegen hebben wy getoond/ en is het oordeel der Gereformeerde Gods-geleerden, dat God zijnde een Geeſt, geen plaats ey-gentlijk vervuld/ of van nooden heeft/ nog met eenige Lichamen/ of plaats gemeenſchap heeft/ dan alleen voor ſoo veel hy in en door de ſelve komt te werken/ en ſijne wysheid/ goetheid/ en werkſame kracht/ te be-toonen: Want een plaats door ſijn lengte/ breedte en dikte te beſetten, is een weſentlijke en onafſcheydelijke eygenſchap van al dat lichamelijk is/ voor ſoo veel als men het in ſijn lichamelijkheid beſeffen kan. Maar den aard/ natuur/ en weſen van een onlighamelijken Geeſt, word bedacht te beſtaan in een werkſame be-quaamheid van verſtand en wille; welke in God aange-merkt zijnde/ niet anders ons bedupd/ dan ſijne al-dervolmaaktſte/ alderheyligſte/ alderwijſte/ eeuwige kracht en Goddelijkheid, welke (gelijk 'er ſtaat *Rom.* 1. 20.) hoe-wel in haar ſelven onſienelijk, nochtans door en in de lichamelijke Schepſelen verſtaan en doorſien wor-den.

Ten derden/ blijkt de uytnemende Heerlijkheid des derden Hemels; om dat niet alleen/ volgens de H. Schriften/ maar ook de beſcheydenſte Heydenen/ op deſe Aarde (om haare gemelde veranderinge/ ver-menginge uyt tegen-geſtelde ſaken/ onvolmaaktheid/ ongeſtadigheid/ en menigvuldige ongemakken/ &c.) geen volkomene zaligheid kan genoten werden; maar dat de plaats van de volmaakte zaligheid, en op-perſte wel-weſen/ in den Hemel moet zijn. Dan, ſegd Plotinus, ſal het gemoed volkomentlijk gelukſalig weſen, als het van hier na God ſal verhuyſt zijn, en nu als een ander, en niet meer deſelve, Godes geheel ſal geworden zyn, ſich ſoo naauw met God, als in een ondeelbaar point, vereenigende. En Socrates ſpreekt den vrouwen in ſijn ſterven aldus aan/ gy gaat niet over tot de dood, maar tot de onſterffelijkheid: Gy lyd

Digitized by Google

lyd ; geen ſchade van goederen , maar gy ſult een veel ſuyverder en beter goet verkrygen ; gy ſult vermaaklijkheden genieten , die niets gemeen hebben met het ſterfelijke lichaam , maar die van alle moeyelijkheden vry zyn. Als gy uyt den Kerker deſes lichaams ſult verloſt zijn , dan ſult gy daar komen , daar men van geen ongemak , noch droefheid , noch pyne , noch ouderdom , weet. Daar ſult gy een leven leyden dat geruſt , en van alle quaad ſal afgeſonderd en bevrijd zyn. Daar ſult gy de ganſche natuur doorſien in een ſtille geruſtheid , niet na de ydele verſchillige meeningen der Menſchen , maar na de rechte en vaſte waarheid der ſaaken. Sie hier van breeder / ſoo gy wilt / goedtwilligen Leſer P. Gaſſendus *Ethica lib.* 1. *cap.* 1. *de felicitate*.

Hier uyt blijkt / dat ſommige Heydenen beter overeen-ſtemmende met de H. Schriften / van de plaats der zaligheid geſchreven en gevoeld hebben / dan eenige Christenen / die by den Hemel geen plaats verſtaan / maar alleen een zaligen ſtaat ; daar nochtans de geſonde reden / en H. Schriften / de volmaakte zaligheid niet dan in de Hemelen en by God ſtellen. Maar ſal miſſchien yemand hier tegen inbrengen / dat God is een ganſch onlichamelijken Geeſt / Al-om-tegenwoordig / en dat derhalven hem geen eygen plaats kan toegeſchreven worden. Doch word geantwoord / dat / hoewel God is en werkt alles in allen / en Al-om-tegenwoordig ſijne wijsheid / goedheid / en macht betoond in ſijne werken. Ten tweeden / hoe-wel God een ganſch onlichamelijken Geeſt is / en derhalven geen plaats beſet ; nochtans de H. Schriften van den opperſten Hemel doorgaans ſoodanig ſpreeken / dat God daar op een byſondere wyſe woond in een ontoegankelijk licht , als in 't Paleys ſijner Heyligheid / en Throon ſijner Heerlykheid : En dat beveſtigd mede het geſondſte gevoelen der beſcheydentſte Heydenen / en de goede redenkavelinge.

Maar / ſal yemand lichtelijk konnen ſeggen / dat de zielen der Menſchen mede onlichamelijk zyn / en derhalven nergens in eenige plaatſe eygentlijk vervat worden / en geen gemeenſchap / relatie / ofte opſicht hebben op eenige plaatſe ; dat ook de verſcheydentheid van plaatſe niet geven of nemen kan van de geluksaligheid der zielen / als welkers weſen enkelijk in begrijp / verſtand / wille / en vernoegen gelegen is.

Diend tot antwoorde / dat de Heydenen hebben geoordeeld / dat de ziele in haar ſelfs aart wel Geeſtelijk was / en in beſeffen / verſtand / en Geeſtelijke bequaamheden beſtond ; maar datſe nochtans geloofden / datſe altoos vereenigd waaren en bleven in dunne Hemelſche Lichamen / welke na de dood wederkeerden tot God in den Hemel / waar van ſy haaren oorſpronk hadden : Gelijk wy elders beweſen hebben. Ten tweeden / hoe-wel men niet wel kan natuurelijk begrijpen / hoe dat de zielen / van alle lichamelijkheid afgeſcheyden / in eenige plaatſen zijn / ofte plaatſelijk bewogen worden : Nochtans blijkt ook niet / dat ſulkx opwaart uyt onmogelijk is. Want aangeſien de ziele niet over al is / ſoo volgd datſe kan geſegd werden / meer op d'een als op d' ander plaats te zijn : En kanſe plaatſelijk bewogen worden met het lichaam / in welke ſy is en werkt / hoe kan men dan ſeggen / datſe geenſins van plaatſe kan veranderen ? hoe-wel ik beken / dat wy ſulkx niet wel konnen begrijpen / om dat wy niet gewend zijn / dan alle dingen door lichamelijke ſinnen / en op een lichamelijke wyſe / te beſeffen. Ten anderen / men kan niet ſeggen / dat de ziele geen gemeenſchap / relatie / ofte opſicht heeft met eenige plaats ; aangeſien ſy met het lichaam des Menſchen ſoo naauw is vereenigd / datſe met het ſelve in een plaats is ; en bewogen word van plaats tot plaats / en ook nergens dan in en door het lichaam ſijne bequaamheden kan oeffenen / natuurelijk werken / en niet buyten des ſelfs bepalinge / ten zy door tuſſchenkomen van andere lichamen / ofte werk-tuygen. Waar by komt / dat ook haare bequaamheden en werkingen / door de ontſtelteniſſe en onmatigheden des lighaams / ſeer verhinderd worden / en door de goede geſtalte gevorderd.

Noch kan hier tegen geworpen worden ; indien de Weerelts wyſe geloofden / dat de zielen der Menſchen met een dunne / Hemelſche ſtoffe vereenigd bleven ; op wat grond konden ſe dan denken / dat de ziele der vrome meer tot God , na de dood keerden / dan de zielen der onvrome ; want in de natuure zijnſe beyde even eens / en geen van beyden konnen / door haare natuurelijke geſtalte en aard / tot God in den onſienelijken Hemel komen.

Diend tot antwoorde / dat het waarachtig is / dat men / door enkele natuurelyke reden / niet kan bewyſen den zaligen ſtaat der zielen na de dood / in den opperſten Hemel. En / gemerkt de Heydenen daar van geen Goddelyke openbaringe gehad hebben ; ſoo hebbenſe geen ſeekere kenniſſe noch vaſt vertrouwen konnen hebben van de eeuwige zaligheid ; waarom ſy ook maar / uyt een onſekere hope en giſſinge / ſeer twijfelachtig , en haar ſelven ongelijk en ongeſtadig / daar van hebben geſproken ; gelijk wy elders breeder hebben aangeweſen ; en Seneca mede klaarlijk te kennen geeft / als hy verhaald van Camius , dat / ſullende gebragt worden om gedood te worden / hy tot ſijne Vrienden / ſeyde : waarom zijt gy bedroefd ? gy onderſoekt ſeer , en ſoud geern weten , of de zielen onſterfelijk zyn , en hoedanig haaren ſtaat is na de dood : Dit ſal ik nu dadelijk gaan weten en bevinden , en , ſoo ik kan , ik ſal 't u na mijn dood laten weten. Het is ook bekend / dat de Heydenen de Opſtandinge der dooden niet hebben noch begrepen noch geloofd ; ja dat veele de zalige of onzaligen ſtaat aller zielen hebben geloochend / en gemeend dat den menſch na de dood weder geſteld wierd in den ſelven ſtaat / in welke hy was geweeſt voor ſijn geboorte / en dat derhalven de dood ons niet raakte / noch eenig goed daar door te hopen , ofte quaad te vreeſen ſtond / gelijk Epicurus byſonderlijk dat ſeer aandrong / als een middel om geruſt te konnen leven. Hoe-wel hy nochtans op het hoogſte de deugd , wysheid en vernoeginge allen Menſchen aanprees / als het eenig middel om gelukkig te konnen leven. Waar by komd / 't geene den geleerden D. Molyn aanwijſt in ſijn boek van de Nieuwigheden des Pausdoms , dat veele oude Vaders hebben geoordeeld / dat de Zielen / van de Lichamen der Menſchen afgeſcheyden zijnde / noch vermaak genieten / noch pyne ofte ongemak konden lyden ; maar dat daar toe de opſtandinge der dooden nootſakelijk vereyſcht word. Waar uyt hy dan klaarlijk bewijſt / dat die oude Vaderen / geenſints geloofd hebben ſoodanigen Vage-vyer , als die van het Pausdom verſinnen / in welke de zielen na de dood ſouden gepynigd worden. Den Eerw. Leeſer kan de plaatſen der oude Vaders naſien / en vinden aangetogen in het voor-gemelde Boek / in het derde Verſchil , handelende van de Gebeden voor de dooden ; *cap.* 1. *pag.* 561. Arnobius *lib.* 2. ſchrijvende van de Ziele / welke van het Lichaam afgeſcheyden is / ſegd uytdrukkelijk / dat het geene eenvoudig is niet kan eenige pyne gevoelen : En dat alles 't geen pyne gevoelen kan , niet kan onſterfelijk zyn.

Staat voorts aan te merken / dat / hoe-wel de Heydenen uyt de enkele natuurelijke reden-kavelinge / geen ſekere kenniſſe noch vaſt vertrouwen en kunnen verkrygen van de volkomen zaligheid na dit leven ; om dat die hangd aan een vrye / boven-natuurelyke genade / en wille van God. Ten tweeden / om dat haar ook onbekend is den ſtaat en wyſe van verſtaan / wille / en werkingen der zielen / na datſe van de lichamen verſcheyden zyn. Nochtans hebbenſe konnen gevoelen / en beſeffen / eenige hope te nemen van een beter ſtaat der

God-

Digitized by Google

Godſalige na dit leven / hoe-wel ſeer duyſter / verwerd / onvolkomentlijk / en als maar door een ſchemeringe en onſekere inbeeldinge / alſooſe van het Verbond der Genade onkundig waaren. Soodanige reden kan / by voorbeeld / zijn geweeſt / datſe dachten / dat Gods goedheid mede-bracht / dat hy den vromen ſoude eens geven / 't geene ſy boven alles wenſchen ; en daarſe alle devoir toedoen / namentlijk / om tot een volmaakte wijsheid en deugd te komen / daarſe nochtans in dit leven noyt toe geraken konnen. Hier op ſiet 't geene Plato ſegd / het is een treffelijke hope, dat het geſchieden ſal, dat yemand na de dood ſal verkrijgen alle die dingen, door welkers begeerte en verlangen hy ontſteken zynde, op het alderbeſte dat hy gekonnen heeft, ſijn leven aangeſteld heeft. Ten tweeden / om dat 'er in allen Menſchen is een algemeene genegentheid tot de opperſte gelukſaligheid ; welke niet ſchijnd dat geheelijk te vergeefs is. Ten derden / om dat het gewiſſe den Menſch in 't wel-doen een blymoedig vertrouwen, en in de booſe een ſeer beſorgde vreeſe verwekt. Ten vierden / om dat God, zijnde in den opperſten volmaakten trap heylig, weldadig, en goed, tot meerder opwekkinge tot de deugd / en om mede ſijne eere te verbreyden / door 't mede deelen van ſijne zaligheid / ſchijnd te ſullen op een byſondere wijſe een belooner zijn van de geene die hem ſoeken. Doch hier op hebben veele geoordeeld / dat ſelfs in dit leven / de deugd een genoegſame en overvloedige belooninge den Menſche toebrengd ; gelijk van Epicurus, en andere / wijtloopig en met onwederſpreekelijke redenen hebben beweſen / dat het opperſte goed, en welſtand die den Menſch kan in dit leven bereyken / aldermeeſt in de oeffeninge der waare wysheid, deugd, blymoedige / voorſichtige / geruſte / en wel vergenoegde geſtalte der zielen gelegen is. Ten vijfden / aangeſien dat 'er niets weſentlijks kan in de Weereld / door naturelijke oorſaken / vernietigd worden ; dat derhalven de zielen der Menſchen onverderflijk waaren ; welke onverderflijkheid der zielen / alſooſe met vaſte reden kan beweſen worden / ſoo heeftſe een gemeene aanleydinge gegeven / tot eenige hope van zaligheid na de dood. Ten ſesden / ſy konden bedenken / dat een wijs / vroom Man / een gelykeniſſe en gemeenſchap alreede met God hadde ; welke alle wijsheid en deugd beminnende (als van ſijn Beeld en Natuure afvloeyende) waarſchijnelijk met de ſelve een eeuwige gemeenſchap en vereeniginge ſoude onderhouden. Ten ſevenden / om datſe oordeelden / dat de Ziele vryer en gelukkiger was in den ruymen ſuyveren Hemel, dan in den kerker van een beſloten / onreyn / ſterfelijk en veelſints elendig lichaam.

Wy beſluyten dan dat de plaatſe der volmaakte gelukſaligheid niet is / noch weſen en kan / de Aarde, gelijkſe tegenwoordig geſteld is in haare geſtadige veranderinge / en menigvuldige onvolmaaktheden / maar alleen den opperſten Hemel, of immers de vernieuwde Hemelen en Aarde, na datſe van de dienſtbaarheid der verdorventheid ſullen verloſt zijn / en in eenen ſuyverder / beter / en heerlijker ſtaat gebracht / *Rom.* 8. *2 Petr.* 3.

Hier uyt blijkt / dat veele onder de beſcheydenſte Heydenen, hooger gedachten hebben gehad van de onſterfelykheid der zielen, en de zaligheid der vrome / dan onder de Chriſtenen Thomas Hobbes, in ſijn boek genaamd den Leviathan. Want / voor eerſt / hy loochend genoegſaam de onſterffelykheid der zielen, ſchrijvende / dat 'er geen eeuwig leven nog zaligheid / dan in de opgewekte lichamen, kan genoten werden. Want, ſegd hy in ſijn derde deel *cap.* 38. *pag.* 463. dat de ziele van een menſch, in haar eygen natuur, een eenvoudig en levendig Schepſel is, niet hangende aan het lichaam, en dat 'er yemand meer onſterffelyk ſoude zijn, dan door de weder-opſtandinge des laatſten daags, (uytgenomen Enoch en Elias) is een leere die uyt de H. Schriften niet waarſchynelyk ſoude konnen beweſen worden. Ten anderen / ſoo poogd hy uyt verſcheyden Texten der H. Schriften te beweeren / dat de plaatſe der volmaakte zaligheid noyt een Hemel ſal zijn / maar alleen de Aarde. Maar aangeſien myn oogmerk in dit werk niet is eenige verſchillen der Gods-geleerden / noch verklaringe der H. Schriften, aan te raaken / maar alleen te toonen / dat wy konnen door de bevindinge en geſonde reden-kavelinge oordeelen van de Hemelſche Lichamen / ſoo ſal ik alleen maar de redenen aanraken / welke dit voorgemelde gevoelen ſchijnen te beveſtigen.

Aangeſien, ſegd den gemelden Thomas Hobbes, den opperſten Hemel is Gods Throon, en de Aarde den Voetbank ſijner voeten, ſoo ſoude het met de waardigheid Gods niet over-een-komen, dat ſijne Onderdanen hooger dan ſynen Voetbank ſouden geſteld worden. Doch in deſe reden-kavelinge ſien wy het minſte gevolg niet ; ja veel eer ſoude de reden leeren / dat Gods goedheid ſoo verre ſich ſal openbaren aan ſijne Uytverkorene / dat hyſe ſal verweerdigen in de plaatſe ſijner Heerlijkheid te brengen / op dat ſy die aanſien / genieten / en God eeuwiglijk loven mogen / waar mede de H. Schriften klaarlijk over-een-ſtemmen. Ten tweeden / is 't ongerijmd / dat eenig Onderdaan Gods in den Hemel zy / ſoo moet dan Enoch, Elias, en Chriſti menſchelijke natuur / niet in den Hemel, maar op de Aarde zijn / alſoo hy toeſtaat / dat de ſelve een eeuwige zaligheid genieten. Cicero ſpreekt met verhevender gedachten / in ſijn Boek van den Ouderdom, aldus ſchrijvende. *O præclarum Diem, cum ad illud divinum Animorum concilium, cætumque proficiſcar, cumque ex hac turba & colluvione diſcedam.* Dat is / ô heerlyke dag, als ik van alle deſe Weereltſche beroerte, en vermenginge der onreynigheden, verhuyſen ſal, en dat ik ſal komen tot het Goddelyk geſelſchap en vergaderinge der zielen.

Maar / ſal yemand hier tegen ſeggen / het zy dat men beſeffe dat de zielen geheel buyten alle lichamelijkheid zijn / ofte met Hemelſche ſtoffe vereenigd blyven ; ſoo kan men echter niet begrijpen / op wat wijſe datſe van elkanderen onderſcheyden zijn / en yder op haar ſelven beſtaan / gelijk de Menſchen van malkanderen onderſcheyden worden / door haare eygene byſondere / en van andere verſcheydene Lichamen.

Ik antwoorde / dat het waar is / dat wy niet konnen begrijpen / op wat maniere de zielen beſtaan ofte werken, van de Lichamen verſcheyden zynde / nochtans is dat geen genoegſaam bewijs / om de onſterffelykheid, der zielen te loochenen ; want daar zijn en geſchieden veele dingen / ſelfs in de ſichtbare Schepſelen / die wy niet ten vollen / ja naauwlijks op eenige wijſe / recht begrijpen konnen. Selfs op wat wijſe dat de ziele met onſe Lichamen vereenigd zy / en door de ſelve de vijf ſinnen / verſtand / en geheugeniſſe oeffend / en de leden ſoo rap en veerdig na haren ſin kan beſtieren / en bepalen / konnen wy niet dan ſeer moeyelijk / en duyſterlijk / verſtaan ; hoe ſoudemen dan konnen begrijpen haaren ſtaat / en maniere van werken / buyten de lichamen ? Alleenlijk kan men uyt de vereeniginge der Ziele met onſe lichamen / wel beſeffen / dat / hoe-wel de ziele, als een enkele verſtaande en begrijpende ſaak aangemerkt / geen lichaam is / noch eenige plaatſe beſet / ofte plaatſelijk bewogen word ; nochtans eenige gemeenſchap en opſicht op de plaats heeft / voor ſoo veel ſy met dit of geen / en niet met eenig ander lichaam / vereenigd is / en buyten dat lichaam ook niet is ; en ook met het ſelve lichaam plaatſelijk bewogen word. Ten anderen / dat het een onnutte vrage is / aangeſien de zielen geen plaatſe beſetten : of 'er menige zielen te gelijke konnen zijn in een lichaam / ja in 't minſte deel van een lichaam ? want / aangeſien de ziele / daarſe is / is een volkomene genoegſame werkende oorſaak van al 't geene in die plaats / of lichaam / uyt kracht en bequaamheid der ſelve / gedaan word ; en dat veele verſcheydene ſaken te gelijke niet konnen zijn geheele /

vol-

Digitized by Google

volkomene en naaſte oorſaken van een en de ſelve werkingen; ſoo kan ik ook niet beſeffen / waarom dat'er veele Geeſten / ofte Zielen / in een plaats ſouden geſteld worden.

Maar zynder ook / die tegen de Hemelvaard Chriſti / en andere / tegen-werpen / dat den Hemel ſoo hoog is / dat de verplaatſinge van de Aarde / tot boven den ſienelijken ofte geſternden Hemel / niet ſoude konnen geſchieden / dan in eenen ſeer langen tyd. Wy antwoorden / dat elders is getoond / dat de groote en afweſigheid des Hemels van de Aarde onmetelijk is / en van niemand op ſekere gronden kan bepaald worden. Ten tweeden / dat'er geen bewegingé ſoo ſnel is / ofte ſy kan ſonder tegenſtrijdigheid der reden / noch ſnelder worden; gelijk geen lichaam ſoo groot ofte menigvuldig is / ofte het kan in groote en getal vermeerderd worden. Ten derden / na het gemeen gevoelen / worden de hoogſte Sterren in 24 uyren gedraagt rondom den Aardboden / welke plaats ten minſten ſes malen ſoo groot is / als de hoogte der Aarde van de ſelve Sterren / alſoo deſe hoogte maar is een halven Diameter / van de rondte die de Sterren moeten afloopen; waar uyt den Leeſer van de ydelheid der gemelde tegen-werpinge mach oordeelen.

Yemand mach in den ſin komen / dat de H. Schrift nochtans ſpreekt van een nieuwe Aarde / als de plaatſe der volmaakte Zaligheid. Ik antwoorde / datſe noch ongelijk meer ſpreekt van den Hemel / in opſicht van de volkomene eeuwige Zaligheid. Doch daar tegen ſtrijd niet / dat de Aarde / zijnde verloſt van de dienſtbaarheid der verdorvendheid / geſuyverd / verbeterd / en verheerlijkt / mede niet ſoude konnen verſtrekken tot een Tonneel van Gods wijsheid / goetheid en macht; en tot een Luſt-hof en plaats van vermaak van de Zalige; gelijk dan alle andere Schepſelen haar tot vermaak en verluſtiging ſullen dienen konnen.

Maar ſal miſſchien yemand denken / ſoo de lichamen der Zalige in den Hemel ſullen zyn / hoe ſullenſe in die alder-fijnſte / dunne / vloeyende locht konnen beſtaan / en niet ter neder-vallen door haare ſwaarte? Diend tot antwoorde / dat de Sterren en Wolken mede ſwaarder / ofte dikker en groſver zyn / dan den Hemel / nochtans vallenſe niet / noch konnen ook de Sterren niet natuurelijk neder-vallen / niet alleen om dat haare ſnelle bewegingе in de rondte 't ſelve verhinderd / maar ook om dat van alle bewegingе moet eenige oorſake zyn / en daar geen oorſaak van bewegingе is / daar blyft ruſte. Dat de ſwaare lichamen na de Aarde neder-waarts vallen / geſchied door een algemeene reden / bewegingе / en neder-drukkinge / allesints van den Hemel in 't ronde afvloeyende / gelijk in 't Natuur-tooneel is aangewesen; deſe / noch geen andere reden / van na beneden tot onſen Aard-kloot te komen / ſal in de zalige plaatſe hebben / noch word in de Sterren niet gebonden. Ten tweeden / de lichaamen der gene die in den Hemel zijn / ofte ſullen weſen / zijn niet van ſoodanigen ſwaarte / als onſe lichamen nu zijn; maar ſullen zijn Hemelſch / Geeſtelijk / geſuyverd / verheerlijkt / &c. 1 *Cor.* 15. nu ſietmen / en gevoelen wy in ons ſelven / hoe dat door die lochtige / dierlijke / en levendigmakende geeſten / ontſtaande uyt de ingetrokken locht / en fijnſte deelen des bloeds en voedſel / onſe loome ſwaare lichamen / niet alleen worden over-end gehouden / maar ook vaardiglijk / en op alderley wyſe na onſen zin bewogen; hoe veel te meer is dit van de gemelde Hemelſche / geeſtelijke / en ſuyvere lichamen te begrijpen.

Blijkt dan uyt allen deſen / dat de beſcheydenſte onder de Heydenen begrepen hebben de onſterfelijkheid der zielen. Ten tweeden / datſe een gemeene hope van zaligheid na dit leven gehad hebben. Ten derden / dat die zaligheid in den Hemel ſoude genoten worden. Men kan (ſchryft *Seneca* aan *Lucilius*) uyt het alderlaagſte hoekje des Werelds na den Hemel vliegen, recht u maar op, bereyd u, en maakt u Gode waardig. Op een andere plaatſe ſegd hy aldus. Dan ſal de ziele hebben waar in ſy haar verblyde, als ſy uyt deſe duyſterniſſen, met welke ſy omwonden word, uytgelaten zynde, aan den Hemel ſal weder gegeven zyn: God woond in yder ziele der vrome: daar zyn Goddelijke begunſelen in de ziele, die roepen haar na boven: Maar de ziele ſal ook daar zyn, eerſe uyt deeſe gevankeniſſe des lighaams verloſt is, alſſe de gebreken ſal verworpen hebben en ſuyver en klaar haar tot Goddelijke gedachten ſal begeven hebben. Dit moeten wy doen, hier toe moeten wy met alle krachten gaan, &c. Als men een Heydens Prieſter of Bramine, vraagd / wat nuttigheid men bekomt uyt het leeſen van den Vedam, dat is / het Wet-boek / gelijk by ons den Bybel is / ſoo antwoord hy / door dat leſen ſoeken wy geen andere nuttigheid dan den Hemel. En hierom leeſen ſy daar in geduurig. Den Heyden Epicharmes ſeyde / indien gy Godſalig zyt van gemoed, ſoo ſult gy, dood zynde, niet quaads lyden: uwe ziele ſal boven in de Hemelen blyven.

Bedenken, over 't geene *Seneca* ſegd, in ſijn 59 Brief, dat het gemoet van een wijs en vroom Perſoon is, in ſtaat gelijk als den Hemel boven de Maane, daar het altoos ſtil en ſchoon weder is. Ten tweeden, aanmerkinge, over het ſeggen van *Chryſoſthomus*, dat niemand beleedigd word, dan door ſich ſelven. Ten derden, dat de grootſte pijne, door een ſterker beſeffen en opmerkinge des gemoeds, overwonnen kan worden. Ten vierden, hoe verre, en op wat wijſe, een Menſch (hoe-wel hy op de Aarde is) een Hemelſch leven kan leyden.

Ik bedenken nemende / de geſtalte van den opperſten onſichtbaren Hemel / die den Throon Gods is / en de plaats der eeuwige volmaakte zaligheid / ſoo komt my in den zin / 't geene Seneca ſegd / in ſijnen 59 Brief / *talis eſt ſapientis animus, qualis mundi ſtatus ſuper Lunam. Semper illic ſerenum eſt. Habes ergo quare velis ſapiens eſſe: quia numquam ſine gaudio eſt. Gaudium hoc non naſcitur, niſi ex virtutum conſcientia. Non poteſt gaudere niſi fortis, niſi juſtus, niſi temperans, &c.* Dat is / ſoodanig is het gemoed van een wys menſch, gelijk den ſtaat des Weerelds boven de Maane. Daar is 't altoos ſtil en ſchoon weder. Soo hebt gy dan reden, waarom gy na wysheid behoord te trachten: om dat een wys Man noyt ſonder blydſchap is. Deeſe vreugde word niet geboren, dan door een gewiſſe der geoeffende deugden. Niemand kan vrolijk zyn, dan die kloekmoedig, dan die rechtveerdig, dan die matig is, &c.

Over deeſe bygebragte woorden hebben wy deſe volgende aanmerkingen. Voor eerſt / dat de beroeringen / en veranderingen van den Hemel / ofte locht (welke rondom den Aard-kloot is) door de opgaande dampen / winden / onweder / en verhevelingen / ſich niet uyt ſtrekken tot de hoogte der Maane / ja gewoonelijk niet ſeer verre boven de hoogſte Bergen; hoe-welſe op d'een tyd en plaats / hooger ryſen / dan op d'ander tijd en plaats / na dat de Son min of meerder hitte veroorſaakt / ofte meer of minder / flaauwer / of ſterker opwaaſeminge van de aarde doet gaan.

Ten tweeden / dat ontrent of boven de Maane / of rondom de andere Sterren geen geſtadige ſtilte / ofte even gelijken ſtaat des lochts / altoos gebonden word: Maar dat ook de Maane / en andere Sterren / ſelfs / die haare eygen uytwaſeminge hebben / de locht veranderen en beroeren; en dat derhalven de gemelde geduurige ſtilte / en onveranderlijken ſtand des Hemels / niet kan gebonden worden / dan in den opperſten Hemel / die ſeer verre van alle Sterren / uytdampingen / en beroeringe der ſelve / afgeſcheyden is; gelijk elders na-

der is aangeweſen. Hoe-wel men hier ſoude konnen in twijfel trekken / of'er niet wel eenige plaatſen des Hemels zijn / welke wel zijn begrepen tuſſchen eenige Sterren / maar echter ſoo verre van de ſelve verſcheyden / dat de beroeringen / en dampen daar van / tot het midden der gemelde plaatſen niet worden overgebragt.

Ten derden / de reden en bevindinge beveſtigen / dat de wysheid / en oeffeningen der deugden / in den menſche veroorſaken / een innerlijke / en de ganſche ziele krachtelijk doordringende / ſtantvaſtige / ware / ja onuytſprekelijke ruſte en blymoedigheid. Ten tweeden / dat door geen andere uyterlijke dingen / die den Menſch van buyten aankomen / ja door niets in de Wereld / buyten de oprechte wijsheid en deugd / de gemelde blijmoedigheid kan genoten worden.

Maar nochtans / gemerkt den Menſch beſtaat uyt ziel en lichaam / dat de ſelve / gelijk mede alles dat ons bejegend en omringd / geſtadige veranderingen / en beroeringen / onderworpen is: ſoo is 't onmogelijk / dat ons gemoed altoos / ja ſelfs eenigen langen tijd / ſich in een en ſelve / altoos onveranderde / en eenparigen ſtand / ruſte ofte blymoedigheid onderhoude. Selfs niet na het gevoelen van Seneca, want hy heeft geoordeeld / dat de eerſte bewegingen der herts-tochten in de macht der menſchen niet en zijn.

Ten vierden / dat een wijs Man ſijn uyterſte neerſtigheid moet aanleggen / om vry te zijn / van alle onmatige herts-tochten / ofte driften des gemoets / als vreeſe / ſorge / droefheid / en ſoo voorts. Want die verſtooren / verblinden / en verdwerſſen alle wijsheid en deugd / en verwekken in den Menſchen allerley ondeugden en elenden : Ja daar is niets / dat de blymoedige ruſte / en goeden ſtant der ziele / meer ontſteld en weg neemd / dan de onmatige herts-tochten. Het is buyten verſchil / dat een menſch ſoo veel beter en zaliger is / als hy nader tot de gelijkeniſſe met God komt. Nu by God zyn geen herts-tochten / noch eenige veranderinge. Derhalven zijn de herts-tochten niet verder den menſche nut / dan door ſoo veel de ſelve ſoo door de reden geteugeld en bedwongen worden / datſe geenſints in hem eenige elende ofte onbedachtſaamheid / en beroerten / ofte belemmeringe eens wel-geſtelden gemoets veroorſaken ; maar alleen / door ſoo veel hy door de ſelve tot neerſtigheid / voorſichtigheid / en voorſorge / te beter aangeleid en verwerkt werd / om het goede te doen / of te genieten / en het quaat te vermyden / of te voorkomen ; Gelijk Gode de herts-tochten worden toegeſchreven / niet ten aanſien van de innerlijke beroeringe / maar de uytwendige beſtieringe / en werkingen. By voorbeeld / ſijn toorn beduyt geen innerlijke ontſtekinge / maar een mishagen / en ſtraffe over het quaat. Syn barmhertigheid is geen eygentlijk mede lijden / ofte inwendige beroerte / maar een hulpe der elendige / en ſoo voorts.

God is in ſich ſelven / uyt en met ſich ſelven vergenoegt / niets buyten ſich tot wel-weſen noodig hebbende : Daarom is'er ook niets dat den menſch gelukkiger kan maken / dan altoos wel vergenoegd te zijn / met het geene hy is / en beſit / hoe weynig het zy ; want de Natuur heeft weynig van nooden om wel te zijn / maar de overtollige begeerte word noyt verzadigt / en hout den Menſch / ook in den overvloed / in groote armoede. Weynig menſchen kennen God recht / ja vele gevoelen en ſpreken qualijk van hem ; dog het zy dat wy hem eeren / of verachten / ſijn heerlijkheid en gelukzaligheid word daar door noch verminderd / noch vermeerderd : Inſgelijks een wijs vroom man / trekt ſig niet aan wat men van hem gevoeld of ſegd / te vreden zynde met zyn goede gewiſſe / en dat hy geen reden geeft qualijk van hem te denken. Syn geduurig hoogſte vermaak ſoekt hy niet in dingen die buyten hem zyn / wetende datſe in ſijne macht niet en zyn / en een geduurige veranderinge onderworpen ; maar in de goede geſtalte van ſijn gemoet / in een innerlijke blymoedigheid des Geeſts. Alle ſijn ſorge loopt alleen / over 't geene hy kan en moet betrachten / op dat hy door ſijn ſchuld nergens in gebreke blijve / maar alles gedaan hebbende wat in hem is / na ſijn beſte vermogen en oordeel / ſoo ſteld hy ſijn gemoet volkomentlijk geruſt / in alle uytkomſte / en voorvallen van daden en ſaken. Want hy bedenkt wel / dat alle onſe ſorge / kommer en ontſteltenisſe / die verder gaat / dan 't geene tot onſen ſchuldigen plicht / behoord / ydel en te vergeefs is. Ten tweeden / den Menſch elendig maakt / en ſijn uyterlijk ongeval ten hoogſten vermeerderd. Ten derden / dat geen uyterlijke dingen ſoo veel waardig zyn / dat wy om de ſelve de blymoedige / vernoegde / en geruſte geſtalte onſes gemoets behoorden te verminderen / veel min te willen miſſen. Ten vierden / dat geen uytwendige toevallen en bejegeningen verder ons konnen elendig maken / dan wy de ſelve aantrekken / achten en opnemen : Sulcx datſe ons in 't minſte niet konnen deeren / indienmenſe ganſchelijk kan verachten / en door een wijs oordeel / en genereus gemoet / overwinnen.

Dit heeft Chryſoſthomus ſeer wel getoond / in ſijn treffelijk Boexken / waar in hy bewijſt / dat niemand kan door eenige uytwendige toevallige dingen beledigd worden / dan alleen door ſich ſelven. Want 't gene ons van buyten bejegend / als ſchade / laſteringe / armoede / ballingſchap / dienſtbaarheid / ſiekte / ongemak / de dood / gevangenis / en diergelijke / konnen door en in haar ſelven de ziele niet bederven / (welkers goede geſtalte alleen in den menſch / als de naaſte oorſaak van ſijn waardigheid en welweſen / te agten is ;) maar alleen door ons ſelven / dat is / door gebrek van genoegſame wysheid / deugd / lydſaamheid / ſtantvaſtigheid / vergenoeginge / en ſoo voorts. Ten tweeden / de betrachtinge van wijsheid en deugd alleen / is niet in de macht van andere Menſchen ; want alle andere dingen konnen ons de Menſchen benemen / maar over de ziele alleen hebbenſe geen vermogen.

Ten derden / ſoo toond hy dit met veele voorbeelden / der geene welke allerley uytwendige ongevallen hebben uytgeſtaan / en nochtans daar door niet zijn overwonnen / beleedigt / ofte elendiger geworden ; maar beter / vermaarder / en gelukkiger.

En dat waarlijk geen uytwendige dingen / welke het ongeſtadig toeval der Wereldſche veranderingen onderworpen zijn / tot het innerlijke weſen der Menſchelijke Geluksaligheid behooren / dat beveſtigd hy met deſe redenen. Ten eerſten / om datſe buyten den Menſch zijn / en niet dat buyten ons is / kan behooren tot de innerlijke weſentlijke waardigheid / ofte Geluksaligheid der Menſchen ; niet meer als men kan oordeelen / dat een Paard beter is in ſich ſelven / om dat het met koſtelijk tuyg / als Toom / Zadel / of diergelijke / verſierd is. Ten tweeden / om dat de dingen die ons van buyten toekomen / of afgaan / in haar ſelven noch goed noch quaad doen / maar alleen na datſe wel of qualijk gebruykt worden / ſoo gevenſe eenig voordeel of nadeel. Ten derden / ja de ervarentheid leerd / dat gemeenelijk door de uyterſte toevallige ſaken / als rykdom / eere / ampten / wellustig leven / &c. de Menſchen veel eer en lichter erger dan beter worden.

Deſe bedenkingen konnen ons gemoet tot verſterkinge dienen / in deſe bekommerlijke tijden / in welke wy door onſe vyanden met allerley ongeval gedreygd worden. Want ſegd Petrus in ſijnen 1 Brief *cap.* 13. 3. Wie is 't die u quaad doen ſal, indien gy navolgers zyt van het goed? Met welke woorden hy ten vollen beveſtigd / 't geene van Chryſoſthomus is voor-geſtelt. Want wat de armoede belangd / een verſtandig deugdſaam Man kan met een weynig / gelukkiger / geſonder / matiger / en meer vergenoegd leven / dan andere in overvloedigen rijkdom ; welke gewoonelijk meer ſorge / verleydingen / en ongemaken / dan heyl / den Menſchen toebrengen / want den voorſpoet der Sotten

ten

Digitized by Google

ten bederft haar, *Prov.* 1. Het lichaam kan in een gevangenis beſloten worden / maar geenſins de bedenkingen der ziele / voor haar ſtaat den Hemel / en het geheele AL, altoos open / waar ook het Lichaam zyn mach. Het Ballingſchap deerd haar niet / maar een verſtandig Man vind over al ſijn Vaderland / daar hy heerlijk leven kan: Zijn Lichaam mach dienſtbaar gemaakt worden / maar ſijn Geeſt kan niet bedwongen worden / datſe niet over al een vrygelatene des Heeren zy / want al daar den Geeſt des Heeren is, daar is vryheid, 2 *Cor.* 3. De dood vreeſt hy niet / maar verwachtſe altoos onbeſchroomd / als een eynde van alle uytwendig ongeval / en doorweg tot een beteren ſtaat. Daar kan den wijſen en vroomen niets overkomen / waar tegen hy / door oeffeninge der deugden / niet genoegſaam getrooſt en geſterkt kan werden / ja eyndelijk bevinden dat het hem ten goede kan verſtrekken: Daar in tegendeel / alle uytwendigen zegen en welſtand / den onverſtandigen maar ten verderve en ſchande gedyen.

Daar is niet 't geene ſchijnd ſterker te zijn / om de ziele te konnen rukken buyten haar goede geſtalte / als eenige ſware pijne. Maar (ſegd Seneca) de natuur heeft het ſoo gematigd, dat alle pyne ofte verdragelijk, ofte kort zy; of ſy verdwynd haaſt, ofte ſy neemd door de dood alle gevoelen wech. Veele Bloed-getuygen hebben / door de ſterkte des geloofs / de alderhardſte pijnen / tormenten / en vyer-vlammen / konnen verdooven / ja over-winnen / en in vreugde veranderen / of ten minſten met blijdſchap vermengen.

En hoe-wel dit ſich in den eerſten aanſien ſeer vreemd vertoond / ſoo is 't nochtans in de natuurelijke reden gegrond. 't Welk klaarlijk kan blijken / indien men deeſe volgende dingen wel in bedenken neemd. Want voor eerſt / de pijne is niet anders / dan een apprehenſie / dat is / begrijp ofte beſeffen van eenige ontroeringe / die de geſtalte onſes lichaams bederffelijk is. Ten tweeden / even gelijk een minder licht / door een meerder glans verſlonden / en als niet opmerkelijk word; ſoo verdooft ook een ſterker inbeeldinge / ofte beſeffen des gemoeds / alle voorgaande mindere gevoelen. Ten derden / het is ſeker dat onſe ziele / op een en de ſelve tijd / maar kan haare aandachtige inbeeldinge hebben en veſten op een ſake / maar niet op veele ofte verſcheydene te gelijk.

Waar uyt dan noodſakelijk moet volgen / dat alle gevoelen van pijne / door een meerder en ernſtiger opmerkinge / begrijp en inbeeldinge / (als ſterke bedenkingen / over de liefde en vreugde in God / of Hemelſche over-treffelijke ſaken / waar mede onſe ziele krachtelijk ingenomen is /) moet verdwijnen. Het welke de bevindinge leerd / dat op veelderley manieren geſchied. Want die in eenige pijne liggen / ſoo haaſt haar een ſwaarder komt aan te doen / verlieſen dadelijk het gevoelen der voorgaande. Ten tweeden / indiender eenige ſterker vreeſe haar overvald / by voorbeeld / van brand / of inval der vyanden; terſtond houd het beſeffen van minder moeyelijkheid op. Soo lang een Menſch ingenomen is met eenige ſeer ernſtige / aandachtige bedenkinge / ſoo en voeld hy geen pijne. Onder de Volkeren des Werelds zijn der meenige / die door een ſterk by-geloove / ſonder ſchrik / ja gewilliglijk / en met een wonderlijke ſtantvaſtigheid / haar ſelven de pijnelijkſte dooden laten aandoen. Andere konnen het ſelve uytſtaan door enkele eergierigheid / gelijk de Vrouwen / die om in geen verachtinge te komen / na de dood van haare Mannen / met een onverwinnelijke kloekmoedigheid / levendig in een brandende poel ſpringen. Onder de Amerikanen die hevige oorlogen tegen malkanderen voeren / worden de gevangene ſeer wreedelijk gedood / 't welk ſy nochtans / ſonder te vertoonen eenige klachte ofte ſchrik / ſeer kloekmoedelijk ondergaan / de hartſte tormenten overwinnende / door eergierigheid en wraak-luſt / ſeggende dat het haar genoeg is / datſe weten dat haare vrienden ook het ſelve ſullen doen aan haare vyanden / en datſe den roem hebben / van kloekmoedig geſtorven zijn.

Kan dan door een ſterke vreeſe / ſuperſtitie / of bygeloove / eergierigheid / of wraak-luſt / de ſwaarſte pijne verdoofd worden; en ſal dat niet krachtelijker konnen geſchieden / door een innerlijke onuytſprekelijke vreugde des gemoeds / kracht des geloofs / hope / en vertrouwen van de eeuwige volmaakte gelukſaligheid / vorderinge van Gods eere / en ſtichtinge der Gemeente Gods? De kerkelijke Geſchiedeniſſen verhalen / dat ſommige Menſchen / alleen om den roem te hebben van Bloed-getuygen te zijn der Goddelijke waarheid / haar ſelven overgegeven hebben / ja andere verwekt / om haar pijnelijke dooden aan te doen. Veele verachten de dood / en verdragen onverſaagd ſeer ſware pijnen / door een roekkelooſe ſtoutigheid / en verhardinge des herten. Sal dan niet veel meer de kracht van waaren yver en Godſaligheid / verſterkt door een diepen indruk / en verwachtinge der opperſte Gelukſaligheid / konnen alle vreeſe / pijne / en ongeval overwinnen? Waarom ſoude de kracht des Goddelijken Geeſts / der lydſaamheid / wysheid / ſtantvaſtigheid / geloove / kloekmoedegheid / hope / en andere deugden / niet konnen uytwerken / 't geene van veelen gedaan word door de fauten van eergierigheid / wraak-luſt / of godlooſe hartnekkigheid? daar is dan geen pijne / die niet kan door bedenkingen / overleg / en opmerkinge van uytnemender ſaken / ofte door een ſterker beweginge / en optrekkinge des gemoeds / als liefde / vreugde / hope / ofte diergelijke geeſtelijken indruk / overwonnen worden.

Seneca, (al te vermeten zijnde / en onbedachtelijk een wijs Menſch te hoog verheffende) ſchrijfd in ſijnen 53 Brief / *eſt aliquid, quo ſapiens antecedat Deum. Ille Naturæ beneficio, non ſuo ſapiens eſt: Ecce res magna, habere imbecillitatem hominis et ſecuritatem Dei.* Dat is / daar is wat, waar in een wijs Man God te boven gaat; God is uyt ſijn ſelfs natuur wijs en gelukkig, een wijs Man door ſijne neerſtigheid: Siet het is een groote ſake, te hebben de ſwakheid van een Menſch, en de geruſtheid van God.

By deſe geruſtheid verſtaat hy / dat een wijs Man ſig geenſins bekommert / bedroefd / ofte in het minſte elendig maakt / over alles wat buyten ſijn macht is / maar alleen ſijne ſorge laat gaan / over 't geene ſijnen pligt is / en tot ſijn innerlijk wel-weſen behoord; alle de andere dingen trekt hy ſich niet aan. Doch daar is al te grooten verſchil tuſſchen God / en de Menſchen / om te denken / dat den Menſch ergens in Gode volkomentlijk ſoude gelijk zijn / veel min dat hy hem in eenige ſaak ſoude overtreffen konnen. Want dat God alles dat hy is / ſonder begin / en uyt ſich ſelven is; daar de Menſchen alle wijsheid / gelukſaligheid / en deugd dieſe hebben / ofte konnen hebben / niet konnen verkrijgen / dan uyt de mede-deelinge der Goddelijke weldadigheid / en met veele moeite en neerſtigheid; daar in is God niet min / maar onbegrijpelijk meer / dan alle Menſchen.

Hier by komt / dat God in alle wijsheid / goetheid / macht / gelukſaligheid / en heerlijkheid / is in den hoogſten trap onbegrijpelijk volmaakt / en onveranderlijk in alle oneyndige eeuwigheid: daar in tegendeel alles dat in den Menſch is / ganſch onvolkomen is / voor een kleenen onſekeren tijd / en geſtadige veranderinge onderworpen. Waar uyt klaarlijk blijkt / dat tuſſchen God en de ſtervelingen / een onbegrijpelijk verſchil is. Verhalven is 't ook al te roemig en uytſporig geſegd / 't geene hy ſchrijft / in ſijn Boek van de ſtandvaſtigheid van een wijs Man. *Sapiens vicinus proximuſque Diis conſiſtit, excepta mortalitate ſimilis Deo eſt.* Dat is / een wijs Man is na by en aldernaaſt de Goden, uytgeſonderd de ſterffelijkheid, is hy God gelijk. En hoe-wel (ook volgens de H. Schriften)

de vrome een gelijkeniſſe met God hebben / uyt hem geboren zyn, ſijn heyligheid en natuure deelachtig worden? nochtans blyft'er altoos een ſeer groot verſchil tuſſchen God en den Menſch.

Verhalven is't al weder ongerijmd / 't geene Seneca ſegd / in ſijn boek van de Voorſienigheid / dat daar in de ſtervelingen God te boven gaan, om dat God is buyten het lyden van eenig quaad, maar een wijs Man is boven het lyden des quaads. Even als of den Menſch alle quaad volmaaktelyk konde overwinnen; en of quaad en elende onderworpen te zyn / een meerder volmaaktheid mede-bracht / dan buyten alle gemeynſchap van eenig quaad geſteld te zijn. Het is voorwaar een dwaſe onbedachtſaamheid / yemand tot de deugd en zaligheid op te wekken / door verachtinge van God; die in ſich ſelfs alleen het opperſte goet is / en den eenigen oorſpronk is van alle goed / dat in de Schepſelen kan bevonden worden.

Uyt het gene is aangewesen / van de gelijkeniſſe tuſſchen 't gemoet van een wys en vroom Menſch / en de ſtille / eenparige / treffelyke geſtalte des opperſten Hemels; kan verder verſtaan worden / hoe na / en op wat wijſe / dat den Menſch / hoewel levende met het lichaam op de Aarde / nochtans / ten aanſien van de welgeſtelde ſtaat ſijner ziele / eenigſints een Hemelſch leven kan leyden. Want een blymoedige / geruſte / en wel-vergenoegde ziele / en geſtalte des Geeſts / vloeyende uyt het beſit en oeffeninge der rechte wijsheid / en ware deugden / is in der daat een Hemel op de Aarde. Ten tweeden / door een ernſtige aandachtige overleggingen / bedenkinge / en ſterke liefde / toegenegentheid / en betrachten van een ſake / doet onſe ziele eeniger mate de gedaante en gelykeniſſe aan van die ſaken / ontrent welke ſy aldus beſich en werkſaam is. Dus worden de vrome / door beſit en oeffeninge van wijsheid en gerechtigheid / God gelijk; de Menſchen in tegendeel / welke met de Wereldſche ydelheden zijn ingenomen / worden de Wereld gelijk-formig; *Rom.* 12. 2. Ja de ziele word / ten aanſien van haare ſterke genegentheid / geſegd meer te weſen daarſe lieft, dan daarſe leeft. Soo worden de vrome / welke met Hemelſche bedenkingen en genegendheden zijn ingenomen / geſegd / haren wandel te hebben in den Hemel. *Philip.* 3.

Ten derden / die zijn bequaamſt om nader te komen een Hemelſch leven / die door de ydele aardſche dingen / moeyelykheden / beſigheden / ſlommer en kommer / ſich alderminſt laten verhinderen / en derhalven ſich niet inwikkelen in 't begeeren of na-jagen van Rijkdom / Ampten / Houwelijken / en andere onnoodige ſaken / door welke de Menſchen niet alleen wederhouden worden / van 't verkrijgen en genieten van treffelijker ſaken / die haar wijſer / beter / en gelukkiger ſouden maken; maar ook vervoerd worden tot elende / en ſlaafachtige dienſtbaarheden. Daarſe anderſints / matiglijk levende / en met het geene noodig is te vreden zijnde / ſeer gemakkelyk / vry / geſond / blymoedig / en gelukkig leven ſouden konnen. Want wat is'er min bequaam tot een Hemelſch leven / als een opgevulden en uytgeſpannen buyk; een verwaande Geeſt / door ydele eerſucht opgeblaſen; en een gemoet dat met menigerley bekommerniſſen / driften / herts-tochten / en beſigheden / geſtadelijk ont-ruſt word / en als in veele deelen en plaatſen verſtropt en verrukt is? Hier toe mach dienen tot bevéſtiginge / en nader uytdruk van onſe meeninge / 't geene Euſebius getuygd / dat'er in ſijnen tijd / tweederley maniere van leven was onder de Chriſtenen / eene Borgerlijk, en eene Hemelſch. Van het Hemelſche ſchrijft hy / datſe / verachtende het Houwelyk en Rykdommen / een afkeer hadden van de gemeene wijſe van leven / en geheel beſich waaren met Gods-dienſtige betrachtingen / uyt een onmetelijke liefde der Hemelſche ſaken. Die deſe maniere van leven hebben omhelſt / als van dit ſterfelijk leven afgeſonderd / en het lichaam alleen op aarden omdraagende / leven met haar gemoet en gedachten in den Hemel; en als nu Hemellingen geworden zynde / verachtenſe het leven der Wereldſche ydele Menſchen / aan God alleen / en Hemelſche dingen / toege-eygent en geheyligt zynde.

Afgoderye der Heydenen, begaan ontrent den Hemel, en de Son.

NA dat de Menſchen van den eenigen waren God zijn afgeweken / ſoo hebbenſe in plaats van hem / die het geheele AL regeerd / de ganſche Natuur ſelfs gaan / als een God / eer bewijſen / onder den naam van Moloch, Saturnus, en andere: daarna hebbenſe gaan eeren het opperſte / edelſte gedeelte des Wereldts / namentlijk / den Hemel / dienſe Jupiter genaamd hebben / en ſoo kanmen 't verſtaan / dat de Heydenen geſegd hebben / dat Jupiter Saturnus uyt ſijn rijke gejaagd heeft / 't welk ſoo kan opgenomen worden / datſe / in plaats van de ganſche natuur / welke Saturnus is / den Hemel / dat is Jupiter, byſonderlyk hebben begonnen te eeren. Na den Hemel heeft men inſonderheid de Sonne in hoogachtinge genomen / onder den name van Apollo. Maar andere denken / datmen eerſt de Sterren geëerd heeft / en daar na den Hemel, om datſe bemerkten / dat door den invloed des luchts / en de warmte der Sterren / en boven al der Sonne alles op den Aard-kloot leeft en onderhouden word.

Ariſtoteles (en die hem volgden) hebben gemeend / dat den Hemel uyt haar ſelven / van niemand voortgebracht / van eeuwigheid geweeſt is / gelyk mede de Sterren / Aarde / en Water / ja de ganſche Wereld: en dat de dingen alle te gelijke van eeuwigheid ſonder begin waren / en eeuwig duuren ſouden. Of indienſe al ſchoon toe ſtonden / dat de Wereld of den Hemel van God was / datſe echter van eeuwigheid van hem afgevloeyd was / gelyk het licht van de Sonne / ſoo dat God wel in orde / maar niet in tijd / voor de Wereld ſoude geweeſt zijn: En hier door zijn de Volkeren ligtelijk daar toe te brengen geweeſt / datſe de ganſche natuur / ofte eenige uytſtekende en treffelijkſte deelen der ſelve / Goddelijke eere hebben aangedaan: Gelijk den vermaarden D. G. Voſſius aanwijſt / in ſijn 2 Boek van den oorſpronk en voortgang der Afgoderye. De oude Perſianen hebben ook den Hemel voor haaren God erkent / oordeelende dat in de ſelve was het Goddelyke verſtand / als de ziele des Wereldts / waar door alles voort-gebracht en onderhouden wierd. Ja Plato ſelfs is tot dit gevoelen vervallen / gelijk Voſſius verhaald in de voor-verhaalde plaats *cap.* 27. En mede eenigſints den vermaarden Pythagoras; maar deſe ſchijnd de waarheid een weynig nader gekomen te zijn / met onderſcheid te maken / tuſſchen den eenigen opperſten onſienelijken God / welke / gelijk hy een onbegrijpelijk volmaakt verſtand / en wijsheid is / ſoo ook niet dan door verſtand kan aangemerkt worden; en tuſſchen den Hemel / als een gevoeligen God / ofte middel waar door God ſich vertoond / openbaard / alle dingen doet / en beſtierd. Hier van ſchijnt eyndelijk het gevoelen van Cæſalpinus gevolgd te zijn / welke God ſteld den Hemel te zyn / den eerſten algemeenen beweger der Sterren / en van alles dat bewogen word. Ten tweeden / dat de zielen der Menſchen en der Beeſten zyn gedeelten van de Goddelyke locht / ofte Hemelſchen aanblaas / niet in eygen byſondere natuure van malkanderen verſchillende / maar alleen ten aanſien van de verſcheyden deelen der ſtoffe / in welke ſy beſpeurd worden / en in opſicht van de verſchillende gematigtheden / leden / en geſtalte der lichamen / in en door welke ſy werken. Doch hier tegen hebben wy te voren klaarlijk getoond / dat God geenſins onder de gedaante van eenige ſtoffe / of lichamelijkheid / kan aangemerkt worden: Maar alleen als een Geeſt / in alle bedenkelijke volmaaktheden uyt ſich ſelven / ſonder

Digitized by Google

der begin en eynde/ onveranderlijk/ en onbegrijpelijk volmaakt. Als de eerſte/ opperſte/ en algemeene oorſake/ alles beſtierende/ levendigmakende/ en onderhoudende/ ſulcx dat wy in hem leven, ons bewegen, en zijn, en dat al ons beſtaan/ leven/ en werkingen/ van hem afhangen; want het geene een verſtandige/ onlichamelijken Geeſt is/ kan noch een geheel/ noch deelen/ eygentlijk toe-geſchreven worden; noch ook lichamelijke plaats vervullinge/ ofte plaatſelijke beweginge: (als beſtaande in ſijn eygen ſelfs aart/ niet anders dan in een weſen/ dat/ verſtand gebruykende bequaamheid heeft en oeffend.) Maar het gemelde heeft alleen opſicht op de lichamelijke uytbreydinge/ en plaatſelijke beweginge/ voor ſoo veel ſy begrepen word, hare werkinge te oeffenen/ in dit of dat lichaam/ Item/ in deſe ofte gene plaatſe. Selfs het licht/ hoe-wel het noyt kan zijn dan in een lichaam/ als beſtaande in een ſekere maniere van lichamelijke beweginge; is nochtans in ſich ſelven niet lichamelijk/ want dan moeſtender twee lichamen in een plaats zyn: En derhalven beſet het ook in ſich ſelven geen plaats/ noch word niet plaatſelijk bewogen; maar alleen ten aanſien van de locht/ ofte dat lichaam/ in welke de beweginge en werkinge des lichts haar ſelven vertoond.

Hoe-wel de Perſianen veele Goden hebben gehad/ nochtans hebbenſe het vyer boven die alle geëerd: Want in alle hare offerhanden riepenſe het vyer aan; en daarom mochtenſe ook het vyer/ datſe dagelijcx gebruykten/ door geen vuyligheden verontreynigen. De Joden meenen dat deſen dienſt des vyers by de Chaldeen/ ſoo oud is/ datſe by Ur der Chaldeen/ *Gen.* 11. 31. den God der Chaldeen verſtaan/ ofte wel de Stad na haren Af-god genaamt/ want Ur beteykent vyer ofte licht, dat is/ de locht door een brandende of verlichtende beweginge aangedaan: Want den Hemel ofte locht/ verſchild niet weſentlijk van het vyer of licht/ maar alleen door een verwarmende en verlichtende kracht/ ofte beweginge. Sulcx dat by Ur der Chaldeen verſtaan word/ de verwarmende en verlichtende locht/ ofte ook de Sterren/ en inſonderheid de Sonne/ van welke alle warmte en licht in de locht afvloeyd. Gelijk blijkt uyt het geene *Maimonides* verhaald/ *in More Nebochim lib.* 3. het is (ſegd hy) bekend, dat *Abraham* is geboren onder dat Volk, 't welk het vyer eerde, ende geloofde dat'er geen anderen God is dan de Sterren. Sy leerden dat de Sonne de bovenſte en onderſte Weereld beſtierde, en dat'er boven de Son geen hooger God is. Maar als *Abraham*, beter onderricht zynde, dit loochende, en beveſtigde dat'er een uytnemender God was, boven de Son en Sterren, ſoo is hy daarom van de Perſianen gevangen, van ſijne goederen berooft, en na Canaan verſonden.

De ſelve Perſianen zijn van ouds hare Afgodiſche dienſten gewent geweeſt te doen/ op ſeer hooge Bergen en plaatſen/ en vereerden daar mede Jupiter, of den Hemel. Dus ſchrijft Herodotus, in ſijn Boek Clio genaamd/ dat het de gewoonte der Perſianen was, op de toppen der hoogſte Bergen te klimmen, en aldaar aan *Jupiter* offerhanden te doen, de ganſche rondte en omtrek des Hemels *Jupiter* noemende; ſoo datſe de Son en den Hemel gediend hebben, onder de gedaante en voorbeeld van het vyer.

Deſen Sonne-dienſt hebben mede de Joden nagevolgd/ want men leeſt *2 Reg.* 23. 11. dat Joſia heeft afgeſchaft de Peerden die de Koningen van Juda de Sonne geſteld hadden, van den ingank in het Huys des Heeren, tot de Kamer Nathan-Melech des Hovelinks, die in Parvarim was. En de Wagenen der Some verbrande hy met vyer. De Rabbijnen verſtaan deſe plaats/ van de Wagenen en Paarden/ met welke ſy de opgaande Sonne aanbaden/ van den ingank des Tempels/ tot de Kamer van Nathan-Melech, een ſtatigen ommegank doende. Want dat de Joden plegen de opgaande Sonne te eeren/ word duydelijk aangeweſen. *Ezech.* 8. 16. En hy bracht my tot den binnenſten Voor-hof van het Huys des Heeren; en ſiet aan de deure van den Tempel des Heeren, tuſſchen het Voorhuys en tuſſchen den Altaar, waren ontrent vyf en-twintig Mannen: Hare achterſte leden waren na den Tempel des Heeren, en haare aangeſichten na het ooſten, en deſe bogen ſich neder na het ooſten voor de Sonne. Want het Heylige der Heyligen ſtond in den Joodſchen Tempel na het weſten/ en den ingank des Tempels na het ooſten; ſoo dat men van 't ooſten weſt-waart in den Tempel gink: Daar nu in tegendeel de Altaaren der Chriſtenen in het ooſten geſet zijn; ſulcx dat men van 't weſten na het ooſten gewent in hare kerken gaat. Sie hier van breeder by *Seldenus de Dis Syris lib.* 2. *cap.* 8. welke oordeeld/ dat by de voorgemelde Peerden en Wagenen *2 Reg.* 23. 11 verſtaan worden/ eenige gegoten Beelden van Wagenen en Peerden; welke de Sonne geheyligd en opgedragen waren.

Wonderlijk gevoelen der Chineſen, van Gods verſchijningen uyt den Hemel op de Aarde. Ten tweeden, het gevoelen der Bramines van de ziele.

Bij de gemelde verfoeyelijke Afgoderye der Heydenen met den Hemel en de Son/ ſullen wy hier kortelijk voegen/ en verhalen/ het wonderlijk en vreemd gevoelen der Chineſen, van God/ en ſijne Menſch-werdinge/ ofte hoe God ſich uyt den Hemel op de Aarde vertoond heeft: Hier van ſchrijft Athanaſius Kircherus, in ſijn *China Illuſtrata*, aldus/ 'de Brach-mannen in Indien verſinnen, dat God negen malen ſoude de Menſchelijke natuur aangenomen hebben, uyt den Hemel gedaald en den Menſch verſchenen zyn. En dit word over al van de Indianen geloofd/ ſoo van die binnen als die buyten de Ganges woonen. Diergelijke verſchijningen der Goden/ onder de gedaante van Menſchen/ hebben ook andere Heydenen geloofd/ gelijk aangeweſen word *Act.* 14. 11. en volgende verſen.

Deſe menſch-werdinge ſchrijven de Brachmannen toe den tweeden Perſoon in de Godheid: Want ſy ſtellen dry Perſoonen/ en noemenſe *Brachma*, *Bexno*, en *Mabex*.

Brachma ſeggenſe te zijn het weſen Gods ofte des Alder-opperſten die in de Weereld is. *Bexno* meenenſe dat ſijnen wille is/ en de onderhoudinge van alles/ *Mabex* ſijn macht ofte ook wel ſijn gramſchap/ waar door alles met den tijd te gronde gaat.

De gemelte Menſch-werdinge oordeelenſe/ datſe geſchied zy/ eerſt/ om de Menſchen te verloſſen van de dwingelandye der Reuſen. Ten tweeden/ om te verbeteren en te beſtraffen de Godloosheid der Menſchen. Ten derden/ om over de ganſche Weereld te heerſchen. Behalven deſe verſchijningen, onder de gedaante van een Menſche/ geloovenſe ook/ dat God meermalen is verſchenen/ en ook verſchijnen ſal/ onder de gedaante van andere Dieren. Sy leeren ook/ dat den tweeden Perſoon noch eens voor de tiende maal ſal de Menſchelyke natuur aannemen/ en alſdan ſal doen dooden alle de aanhangers van de Muhamedaanſche leere.

Hare Leere is/ in een kort Begrijp gebracht/ dat de ganſche geſtalte en natuur van het geheele AL, ofte van alle dingen/ beſtaat in *Samext* en *Beaxt* dat is/ in 't algemeen en byſondere. Het algemeen ſeggenſe/ dat de natuur is van het Alder-opperſte weſen/ in ſich ſelven in den hoogſten trap goed/ wijs/ machtig/ en gelukſalig/ en dit word over al/ en in alles beſpeurd. Het byſondere nu/ is de ſelve natuur/ doch nu verdeeld door kleene deelen in de verſcheydentheid der ſaken. Waar uyt ſy beſluyten/ dat in de geſchapene ſaaken geen

verſchil is / noch in geſlachte / noch van ſoorte; maar dat alle dingen een het ſelve weſen zijn / ofte wel een algemeene Natuur ge-individueert / ofte tot byſondere ſaaken gebracht / door de kleene verſchillige deelen / en t' ſamen-voeginge der algemeene ſtoffe; waar van yder een byſondere gedaante aanneemt / als van een Menſch / Boom / Steen / of yets anders. Deſe ſtoffe alſoo met de Goddelijke deelkens overkleed zijnde / zeggenſe niet anders te zijn / dan een ſpel en bedriegerye / daarom noemenſe die ſelve Goddelijke natuur Ram, dat is / ſpelende; gelijk ook Plato geſegd heeft dat de Menſchen een ſpel Gods zijn. *Dialogo 1 & 7. de legum latione.*

Yemand mach hier in den ſin komen / dat men diergelijke leeſt van de Goddelijke wijsheid *Prov.* 8. 30, 31. Doe was ik een Voeſterling by hem, en ik was dagelijks ſijne vermakinge; t' aller tyd voor ſijn aangeſicht ſpelende, in de Wereld ſijns Aardrijks: En myne vermakingen zyn met der Menſchen Kinderen. Doch daar ſpreekt Salomon van het vermaak dat God heeft in het weldoen aan den Menſche / als mede van het behagen en wel-gevallen / dat God neemt in 't voort-brengen / onderhouden / en beſtieringen ſijner werken / *Pſ.* 104. ℣. 31. de Heere verblyd ſich over ſijne werken.

In Aſien zijn inſonderheid onder de Heydenen de Bramines, door haar byſondere manieren van leven / gevoelens / en hoog-achtinge by het gemeene Volk / ſeer vermaard. Olphert Dapper, in ſijn beſchrijvinge van Aſien / verhaald onder anderen / dat deſe Bramines alle de uytnementheid der Menſchen boven de Beeſten / ſtellen niet in de ziele (want datſe een en de ſelve is in beyde) maar in de voortreffelijkheid van de gematigdheid en toemaakſel der Lichamen / waar door de ziele in de Menſchen / beter dan in de Beeſten / en in d' een Menſche beter dan in d' andere / haare bequaamheden kan uytwerken en vertoonen; en meynen dat te bewijſen / om dat in de Kinderen / ſtok-oude Lieden / en welkers herſſenen en Geeſten niet wel-geſteld ofte gematigd zijn / de ziele mede / door gebrek van bequaam werk-tuyg / haare werkingen niet kan ter degen oeffenen.

Ten tweeden / datſe oordeelen / dat de zielen van God af-vloeyen / en in God begrepen zijn / gelijk alle de wateren uyt de Zee af-vloeyen / en tot de ſelve weder-keeren.

Ten derden / dat by veelen gevonden werd het gevoelen van het verhuyſen der zielen van de Menſchen / na haare dood / in andere Lichamen / van Gewaſſen / Menſchen / ofte Beeſten; ende dat navolgens datſe min of meer / wel of qualijk / haar in het voorgaande Lichaam gedragen hebben. Gelijk dan veele onder haar oordeelen / dat de Zielen worden geſtooten en gedrongen / om te gaan en te verblijven in de Lichamen der Menſchen / als in Kerkers en Boeyen / tot ſtraffe van haare ſonden / te voren begaan. Van welk gevoelen / genomen van de Platonici, en Rabbynen, wy breeder gewag maken / en weder-leggen / in ons Natuur-tooneel *pag.* 89. Siet hier van breeder in onſe H. Natuur-beſchryving over *Deut.* 12. 23. Want het bloed is de ziele, &c. By welke gelegentheid aangeweſen word / het gevoelen der Heydenſche Volkeren / en oude Natuur-kundige / van de Ziele / welke ſy genaamd hebben *particulam Divinæ auræ, partem Divinæ mentis; vigorem igneum; originem Cœleſtem; æthereos hauſtus Deûm, &c.* Dat is / een deelken van de Goddelyke locht; een deel des Goddelijken verſtands; een vyerige ſterkte; een Hemelſche oorſpronk, en lochtige intrek der Goden, en ſoo voorts. Denkende dat alle levendigmakende Ziele / van de gemeene Ziele des Wereld / den Hemel / af-vloeyde / en tot de ſelve weder-keerde. Van welk gevoelen wy te voren in dit Werk gehandeld hebben / van *pag.* 296. tot 300.

Aangaande de Regeringe des Wereld / oordeelen ſy / dat den opperſten God / by haar genaamd *Wiſtbnou*, tot een Luytenant geſchapen en geſteld heeft *Bramam*, en dat hy aan hem de beſtieringe des werelts heeft overgegeven: Want ſy denken / dat het tegen de Majeſteyt / en ſalige geruſtheid van den opperſten God / ſoude ſtryden / ſich met de geringe dingen des Werelts te bemoeyen.

't Selve gevoelen hebben ook de Chineſen; welke ſich mede inbeelden / dat God zijnde het Eerſte / Opperſte / en algemeen begin van Alles / in alle ſijne Schepſelen is / en dat de ſelve met God ſoodanigen gemeenſchap hebben / datſe (ſoo veel het gemeene weſen aangaat) daar mede een zyn / en datſe in haar veranderinge en ſterven tot den ſelven / als het gemeene begin van alles / weder-keeren.

Of de Heydenen uyt den Hemel Goddelijke aanſprake ontfangen hebben? Ten tweeden, of den Hemel de oorſaak zy van de beweginge der Sterren? Ten derden, of de hitte der Sonne uyt haare beweginge veroorſaakt word.

JOſephus Acoſta, in ſijn beſchrijvinge van de Weſterſche Indien / toond ſeer wydloopig *lib.* 5. *cap.* 11. dat 'er in den Joodſchen / of Chriſten Gods-dienſt / by na niet is geweeſt / ofte diergelijks hebben ook de Heydenen / en Amerikaanen / nagebootſt / en mede in gebruyk gehad. Want (ſegd hy) gelijk God geordineert heeft Offerhanden, Prieſters, Sacramenten, Religieuſen, ſoo Nonnen als Monnikken, Propheten, Goddelijke Openbaringen, en ſoo voorts; 't ſelve heeft men inſgelijks by de Heydenen gevonden.

Die des Weerelts Gods-dienſten door-loopen / en narekenen / achten dat van de 28 Deelen des Aardrijks / wel 15 Heydens zijn / en 8 Turks / en maar 5 tot het Chriſtendom behooren. Onder de Chriſtenen ſelfs / hoe zeldſaam de rechte waare Gods-dienſt gevonden word / kan wel licht af nemen / die de geſtalte des Wereld met een opmerkende ooge doorſien heeft. Nogtans hebben deſe dry Hooft-religien ſeer groote gemeenſchap met malkanderen / gelijk blykt uyt het geene alreede uyt Akoſta is aangeweſen. Want gelijk de Joden dikmaal nagevolgd hebben / de grouwelijke / wreede / en dwaſe Afgoderyen / en Superſtitien der Heydenen; ſoo hebben ook deſe nageboot ſt de Inſettingen der Joden; hebben de Joden en Chriſtenen haaren Bybel, de Heydenen achten haaren Vedam niet minder / noch de Turken haaren Alcoran, hebben de Joden geroemd van haare Propheten / Prieſters / Goddelijke aanſpraken / en antwoorden; de andere Volkeren inſgelijks. Veele eeuwen heeft het geduurd / dat de Heydenſche Oraculen in groote achtinge geweeſt zyn / tot dat eyndelijk / door verloop der tyden / de bedriegeryen der ſelve ontdekt zyn. Deſe bedriegers wiſten door menige heymelijk uytgeſonden Dienaren / over al in de omliggende Steden en plaatſen / na alles watſe konden weten / ofte haar voorvallen konde / naauw onderſoek te doen / om haare antwoorden daar na te ſchikken. Ten tweeden / ſoo namenſe naauw acht op alle voorgaande geſchiedeniſſen / en 't geene van Jaar tot Jaar in haare plaatſen was omgegaan; waar uyt dan te beter giſſinge kan gemaakt worden / van 't gene waarſchynelijk daar op ſtaat te volgen. Ten derden / ſy gebruykten veele duyſtere / dobbelſinnige manieren van ſpreken / en wiſten den uytleg der ſelve te draayen / na de uytkomſte der ſaken. Ten vierden / de Velt-Overſten wiſten / uyt een Politijke behendigheid / die te gebruyken tot haar voordeel; om de Soldaten moet te geven om haar oogmerk te kloekmoediger uyt te voeren / verſterkt zynde met de inbeeldinge / en hope van de Goddelijke toeſegginge tot overwinninge. Ten vyfden / de Propheten ofte bedriegers / wiſten daar door / voor haar ſelven / voor haar Afgoden / Tempelen / en Afgoden-dienſt / ongeloofelijke

Digitized by Google

felijke ſchatten / door de licht-geloovigheid der Menſchen te vergaderen; gelijk men nu in het Pausdom doet/ door Aflaten / Ziel-miſſen / en menige andere vonden / nergens toe anders verſierd / dan om menige duyſenden leupe / lekkere / en hoovaardige buyken / en Menſchen te onderhouden / en alderley overvloed van aanſien / rijkdommen en wereltſche weelde / toe te brengen. Wy hebben hier breeder van gehandeld in onſe Natuur-beſchryving, en beweſen de ydelheid van alle die menigvuldige wijſen van Voorſeggingen/ die eertijds zijn gebruykt geweeſt / en noch hedensdaags by veele Heydenen gebruykt worden : Gemerkt eygentlijk genaamde Wonderen / en Voorſeggingen van enkelijk gebeurelijke ſaken / van geen Menſchen / noch Schepſelen / ſelfs niet door eenige Geeſten / of duyvelen / geſchieden konnen.

Hier komt my nu te voor / 't geene ik onlangs / in de Wereld-beſchrijvinge van den vermaarden Strabo, geleſen hebbe / in ſijn negende Boek : dat de Volkeren Bæoti genaamd / aan de God-ſpraak / ofte het Orakel / lieten vragen na de uytkomſte van haaren Oorlog. En datſe van de Propheet ofte Bedrieger tot antwoorde kregen / *rebus uſuros ſecundis, ſi impiè egerent.* Dat is / datſe gelukkig ſouden zyn, ſoo ſy goddelooslyk handelden. Deſe raad-vragers op deſe antwoorde ſich nader beradende / beſluyten den Waarſegger levendig te verbranden / gelijkſe ook deden. En dit ſteunde op ſoodanigen reden-kavelinge. Ofte dien Waarſegger heeft na waarheid / en ſijn oprecht geboolen / ſulken antwoorde gegeven : ofte wel in tegendeel ter quader trouwe / om ons te bedriegen / en tot ons ongeluk te brengen. Soo het eerſte waar is / ſoo ſal het ons wel gaan / want wy ſullen een goddelooſe daad doen / waar op den zegen beloofd is. Indien het tweede plaats heeft / ſoo heeft dien bedrieger ſijnen rechten loon ontfangen. Aldus beſluytende / dat / volgens de gegeven antwoorde / niet beter konden doen / dan den Waarſegger verbranden / en ſoo heeft de Godlooſe ſijnen loon ontfangen.

De plaats en gelegentheid van 't Orakel / ofte Gods-ſpraak / beſchrijfd den voorgenoemden Strabo *lib.* 9. aldus / dat het geweeſt zy een diepen kuyl ofte ſpelonke , daar van den ingang of openinge niet breed was : uyt deſen kuyl quam een waaſem of aanblas, die een Goddelyke onſinnigheid konde veroorſaken. Boven op den mond ſtond een hoogen dry-ſtapel; waar op den Waarſegger geklommen zijnde , en dien gemelden aanblas ontfangen hebbende , ſoo gaf hy ſijne antwoorde en Voor-ſegginge , ofte op dicht , ofte met ongebonden woorden. Beſchrijfd voorts de groote ſchatten welke het Delphiſche Orakel hadde / 't welk wel een van de alder-vermaardſte geweeſt is.

Hier toe behoord mede 't geene D. O. Dapper verhaald / in ſijn beſchryvinge van Africa *pag.* 103. dat aan den oever des Nyls / niet verre van de grootſte Pyramide / ſich vertoond een groot Hooft-monſter *Sfinge* genaamd: Het heeft een Menſchen aangeſicht / en het achter-lijf de geſtalte van een Leeuw. Is uyt een geheelen vaſten ſteen gehouwen ; in ſijn omtrek groot 102 voeten / in de lengte 143 voeten / en in de diepte van den buyk tot aan de kruyn 62 voeten.

Dit Beeld ſchrijven verſcheyden Autheuren / dat als een Orakel den Vragers antwoord ſoude verleend hebben / op de volgende wijſe. Men had een weg / tot aan den buyk en het hoofd van dit werk / onder d' aarde gemaakt : waar door de Prieſters tot aan dit Beeld konden gaan / en ſpraaken / op geſette tijden / uyt het hooft al wat ſy wouden / en gaven daar uyt / den genen die over ſwaare ſaken quamen raad vragen / antwoord. Want de binnenſte holligheid was met ſchranderheid ſoo behendig gemaakt / dat het geluyd daar in vermenigvuldigde / en met groot geweld (dewijl het geen ander uytgang dan een breede mond vond) quam uyt-verſten ; waar door de licht-geloovige Heydenen / die daar over als ſtom en verbaaſt ſtonden / en gelijk als door de ſtem van ſekere Godheid ſchenen vermaand te werden / wonderlijker wijſe in den dienſt van deſe valſche Godheid verſtrikt en beſich gehouden werden.

Het is een ſeer oud gevoelen / dat den opperſten Hemel ſoude de oorſake zyn / dat alle Sterren in 24 uyren rontom de Aarde bewogen worden. Doch uyt den vloeyenden / dunnen aart / en geſtalte des Hemels / is dit te vooren genoegſaam wederlegd. Maar den vermaarden Carthesius ſchijnd mede de oorſaak van de beweginge der Sterren den Hemel toe te ſchrijven / doch op een gansch andere wijſe / als de Oude gedaan hebben. Want hy oordeeld / dat de Sterren in haare Hemelen , als door *vortices* , ofte omdraayingen , worden omgevoerd. Ten tweeden , dat het wel kan geſchieden , dat ſoodanigen *vortex* , ofte omkeeringe , en kolk , in welkers midden de Sterre is, verbroken word. Ten derden , dat een vaſte Sterre wel kan veranderen in een Dwaalſterre , ofte Steert-ſterre. Ten vierden , dat 'er ſomtyds ſoodanige bewolkinge en vlekken , ofte duyſtere lichamen , ontrent de Sterren bevonden worden , die haar geheel bedekken konnen. Want de Hiſtory ſchryvers verhalen , dat de Son ſomtyds veele dagen achter een , ja ook wel een geheel Jaar lang, veel bleeker ſich vertoond heeft, dan op andere tyden na haare gewoonte, ja datſe maar ſcheeen een kleen droevig licht van haar te geven, gelijk de Mane, ſonder eenige ſtralen. Hy merkt ook aan , dat 'er veele Sterren nu ons grooter of kleender ſchynen , danſe eertyds zyn beſchreven geworden ; waar van hy meend de reden te zijn, dat haar licht, door meerder of minder verduyſterende lichamen , verhinderd word. Ja (ſegd hy) het kan wel gebeuren, dat een Sterre met ſulke dikke en met ſoo veele duyſtere lichamen beſet word , dat menſe geenſins meer kan ſien. Soo heeft men voor deſen ſeven Sterren geteld , in 't geſternte *Pleiades* genaamd, maar nu word 'er maar ſesſe gevonden. Inſgelyks kan 't wel geſchieden , dat een Sterre , die te voren niet is geſien , onverwacht en in een korten tyd, met een groot licht ſich vertoond, daarſe te vooren door een groote en dikke vlekke, ofte verduyſterende omliggende lichaam , bedekt was gehouden. Soo is 't geſchied in 't eynde van het Jaar 1572. dat 'er een Ster verſchenen is in 't geſternte van *Caſſiopea*, die te vooren niet was geſien ; welke in 't begin van 't Jaar 1574. verdwenen is. En daar zyn der noch eenige andere, die nu licht geven, welke te vooren niet zyn verſchenen , &c. Dus verre Carthesius.

Maar om weder te keeren tot onſe voorgeſtelde vraag / of den Hemel zy de oorſaak van de beweginge der Sterren ? my dunkt / dat het niet wel begrijpelijk is / dat door de voorgemelde kolken / beſtaande uyt een ſeer loſſe / gansch dunne / vloeyende en ongeſtadige locht / ſoodanigen geſetten / ſekeren en eenparige beweginge der Sterren kan veroorſaakt worden / hoedanigen wy ſien in de Sterren die in ons geſicht zijn / ofte welke bevonden worden rontom Jupiter en Saturnus, haare gewoonelijke omkeeringe / in verſcheyden tyden te volbrengen.

Aan de Sterren word gemeenelijk tweederley beweginge toegeſchreven / de eerſte is / waar door alle Sterren / ſoo vaſte als Dwaal-ſterren / worden bewogen van 't ooſten na het weſten / op den As des Werelts / ofte des Aard-kloots en Middel-linie; de tweede word genaamd *Planetarum proprius* , dat is / der Dwaal-ſterren eygen , en is van 't weſten na het ooſten / op den As des Ecliptica; hoe-wel wy in 't Natuur-toneel *pag.* 172. aangeweſen hebben / dat dit / om reden daar by-gebracht / alſoo ſchijnd / maar niet waarlijk geſchied / want het onmogelijk is / dat een en 't ſelve lichaam / op eenen en den ſelven tijd / te gelijke na het ooſten en weſten bewogen werde. En wat aangaat dat de vaſte Ster-

ren ook de gemelte beweginge / van 't weſten na het ooſten / ſouden doen / dat dunkt ons ganſch onſeker en duyſter / aangeſien van den tijd deſer beweginge ſoo ganſch ongelyk en verſcheydentlijk / ſelfs van de vermaardſte Schrijvers / getuygd word. Macrobius ſchrijfd / dat deſe beweginge ſoo traag is / dat eens Menſchen leven niet lang genoeg is / om daar in yets te konnen merken. Sommige ſeggen / dat deſe beweginge word afgedaan in 25 duyſend Jaren; gemeenelijk word den tyd genoemd van 49 duyſend Jaren; andere noemen 15. duyſend / andere 36 duyſend / andere 12 duyſend Jaren. Ja vermaarde Autheuren getuygen / dat de vaſte Sterren nooyt verder ooſt-waarts gaan / dan vier graden / en dan vier graden weſt-waarts / en ſoo over en weder; en daarom noemenſe dit *motum trepidationis* ofte *librationis*, dat is / een beweginge van drillinge, ofte over en weder-dralinge.

De gemelte beweginge nu der Dwaal-ſterren / van 't weſten na het ooſten / word aangemerkt / of in de lengte / of in de breedte. Ten aanſien van de lengte / doorwandelenſe den ganſchen Zodiak, van het eene teyken ofte geſternte tot het ander voortgaande. In opſicht van de breedte / wijkenſe alle van de Ecliptica, ofte het midden des Zodiaks, uytgenomen alleen de Sonne; en word ſomtyds bevonden in 't noorder / ſomtijds in 't zuyder deel des Zodiaks; nochtans gaanſe nooyt buyten den Zodiak. En hoe-welſe yder op haar ſelven / en verſcheydentlijk / d' een raſſer als d' ander / bewogen worden / nochtans dwalenſe niet / noch treden niet af van haare geſette order / plaats ofte loop / niet tegenſtaande dat alle deſe ongelijke bewegingen geſchieden in de loſſe / dunne en vloeyende logt. Hoe nu dit geſchied / is ſeer moeyelijk uyt te leggen: Nochtans moet een van tween waarachtig zijn / ofte dat de Sterren bewogen worden door haar eygen ſelven / gelijk de Dieren; ofte datſe door een uytwendige oorſake omgedraayt worden / welke ſommige meenen den hoogen Hemel te zijn / andere eenige verſtandige Geeſten. Ofte men kan in de derde plaats bedenken / datſe eens haare beweginge ontfangen hebbende / in de ſelve altoos volherden / volgens de waarheid der gemeene ſtellinge / dat alle lichamen door eenige oorſaak van buyten bewogen wordende / in die beweginge altoos verblijven / ten zy dat die beweginge door eenige oorſake verhinderd / ofte veranderd / vermeerderd ofte verminderd werde. Doch aangeſien in den Hemel niets is / dat deſe bewegingen belet ofte veranderd / datſe noodſakelijk daar in verblijven: Gelijk mede insgelijkx / volgens een vaſten regel der natuur / al dat ruſt / in die ruſte verblijfd / tot dat 'er eenige oorſake kome / waar door het uyt ſijne ruſte geſtooten en bewogen word. En dit dunkt my het naaſte en klaarſte te zijn / waar door wy de gemelde beweginge eenigſints begrijpen mogen. Hoe-wel het niet is te verſtaan / hoe dat 'er geen veranderinge en komd / of verhinderinge / in de gemelde verſcheyden bewegingen: Doch hier van / en menige andere ſaaken / konnen wy / door de groote afweſigheid der Hemelſche lichamen / niet volkomentlijk oordeelen.

Daar zijnder die meenen dat het licht en hitte der Sonne ontſtaan / niet om datſe eenige heete ſtoffe van haar uytgeefd gelijk het vyer doed, maar om datſe rondom haar opper-vlak ſeer oneffen is; Ten tweeden / om datſe ſeer groot zijnde / wonderlijk ſnel rondom haaren As omdraayd / en noch daar en boven / aan allen zijden / door een dreunende en drillende beweginge / de locht ontroerd: Waar uyt ſoodanigen ſtootinge en beroeringe in de locht ontſtaat / door welke licht en warmte veroorſaakt word. Doch andere / die oordeelen datſe eenige heete ſtoffe af-ſchiet / denken datſe echter niet merkelijk verminderd word / om dat de gemelte ſtoffe onbegrijpelijk fijn en kleen van deelen is: Gelijk de ervarentheid leerd / dat die lichamen welke een ſterken reuk aan allen zijden van haar geven / nochtans ſeer weynig / en niet ſeer merkelijk / in haare grootte en gewichte verminderd worden: En dat een weynig Saffraan ſeer veel water kan geel maken; om dat de lichamen / door welke de gemelte reuk en verwe voort-komd / onbegrypelijk kleen van deelen zyn.

Indien yemand hier tegen ſegd / dat ingevalle de Sonne door haare beweginge warmte voortbragt / dat dan de Maane noch meer dan de Sonne ſoude moeten warmte geven / om datſe / ſoo wel als de Son / in de rondte bewogen word / doch veel nader onſe Aarde is dan de Son / en derhalven ſterker onſe locht kan bewegen: (Gelijk dan veele denken / datſe door haare nabuurigheid by de Aarde / tuſſchen de andere Sterren en de Aarde indringende / een perſinge ofte douwinge in de locht / en op de Zee / te wege brengd / waar door de Ebbe en Vloed veroorſaakt word). Soo gevenſe tot antwoord / dat de Son haare warmte niet geefd / door een plaatſelijke beweginge rondom de Aarde / maar door een ſnelle beweginge rondom haar eygen As; welke beweginge in de Maane niet geſchied / want die door de konſtige Verre-kykers de geſtalte der Maane waarnemen / die getuygen / datſe om haaren As niet word omgedraayd; maar met een ſelve helft altoos na de Aarde gekeerd is / en daarom ook altoos de ſelve vlekken in de ſelve geſien worden.

Eenige willen ſeggen / dat de warmte der Sonne en der Sterren / van het licht datſe geven / ſijnen oorſpronk heeft: Maar dit is niet waarſchijnelyk / alſoo het ſomtyds wel ſeer helder weder is / en nochtans fel koud; ofte nacht en duyſter weder is / en nochtans ſeer warm. Het is ook kennelyk / dat de warmte niet komd uyt een ſnelle ſterke beweginge / die de Sonne veroorſaakt in de Locht rondom de Aarde; om dat het menigmaal geſchied / dat het ſeer heet weder is / en dat de locht ſoo ſtil is / dat 'er naauwlijks een pluym in beroerd word. En inſonderheid gebeurd dat meermaal tuſſchen de Tropici, binnen welke d. Sonne gedacht werd bewogen te worden / de Aarde op ſijn dikſte is / en de gemelde beweginge op ſijn ſterkſte te geſchieden geoordeeld word.

Wonderlijke vertellinge van *Mariæ* Hemel-vaart. Ten tweeden, *Kircheri* Hemelſche reys. Ten derden, dat 'er geen quaadaartigheid van den Hemel af-vloeyd. Ten vierden, of, door den Hemelſchen invloed, nieuwe ſoorten van dieren en Gewaſſen konnen voortgebracht worden?

DEn ſeer geleerden *D. Rivet. lib.* 1. *Apologiæ pro* Maria *pag.* 189. verhaald / uyt de Roomſche Schrijvers / dat als Maria, de Moeder des Heeren / na den opperſten en onſichtbaren Hemel voer / ſy haar reys genomen heeft door alle de Dwaal-ſterren / in order gelijkſe nader of verder af zyn van den alder-hoogſten Hemel. Ten tweeden / dat yder der ſelve Mariam poogden by haar te behouden. Ten derden / dat yder Dwaal-ſter een harange / ofte heerlijke aanſpraak / dede aan Maria, welke Bernardinus (even als of hy daar by geweeſt / en de ſelve uyt geſchreven hadde) wijdloopig beſchrijfd. Ten vierden / dat 'er groote vrees was / dat Maria in de rondte van Venus ſoude gebleven hebben / door haar ſoete en minnelijke aanlokkingen verleyd zynde / maar dat / om ſulks te voorkomen / de Engelen de aanſprake van Venus tot Maria beantwoord en wederlegt hebben.

Volgens deſe ydele verſieringen / ſoude yder Dwaal-ſterre als een Dier moeten aangemerkt worden / niet min met een redelijke ziele begaafd / als de verſtandigſte onder de Menſchen. Ten anderen / ſoo ſoude Maria, ſelfs haare Hemel-vaart / de minnelijke lief-koſingen

van

van Venus onderworpen zÿn geweeſt. Hoe nu dit met haare geduurige Maagdom / die men haar is gewoon toe te ſchrÿven / alsſe noch op Aarde onder de Menſchen leefde / over-een-komd / mach den Leeſer oordeelen.

De gemelde Hemel-vaart van Maria is / volgens de verſinninge der School-geleerden / ſoo heerlÿk geweeſt / datſe tot met-geſellen in deſe reys gehad heeft de Apoſtelen ; welke waaren neder gekomen uyt den Hemel / om haar na de ſelve te geleyden. Ten tweeden / heeftſe tot met-geſellen gehad de Engelen / die op de Aarde haar hadden bygeſtaan. Ten derden / de zielen die van de Aarde na den Hemel trokken / als mede die uyt het Vagevyer na den Hemel wierden uytgelaten ; waar by ook vervoegd waaren de Engelen / die de gemelde Zielen bewaard hadden. En dit is alſoo geweeſt het geſelſchap / datſe by haar hadde van de Aarde af.

Daar na hebben ſich vertoond in deſen Hemel-tocht / de troepen welke uyt den Hemel neder-daalden om haar te ontmoeten. En deſe zÿn geweeſt / voor eerſt / de H. Patriarchen ; Ten tweeden / de Propheten : Ten derden / de Bloed-getuygen en Belÿders : Ten vierden / de H. Maagden : Ten vÿfden / alle de overige Zaligen in den Hemel : Ten ſesden / de Engelen : Ten ſevenden / God Vader / Soon / en H. Geeſt. Alle deſe troepen hebben yder met een byſondere aanſprake Mariam verwellekomd en begroet ; ook de dry Goddelÿke Perſoonen / yder op een byſondere wÿſe. Sulks dat op dien tÿd den opperſten Hemel ganſch ledig is geweeſt / om dat de zalige Zielen / Engelen / God / en Chriſtus / alle te gelÿke Mariam te gemoete waaren uytgetogen. Doch waar Henoch en Elia gebleven zÿn / ſchÿnen deſe Hemelſche Hiſtory-ſchrÿvers vergeten te hebben ; ten zy datſe miſſchien / nevens de Zielen der Patriarchen / ofte der Propheten / haar vervoegd hebben. Het is (ſeggenſe / niet te begrÿpen / noch uyt te drukken / met wat een vreugde / en met hoedanigen eerbiedigheid Maria van alle de voor-gemelde ſcharen ontfangen is / en ten Hemel ingeleyd.

Wat nu belangd de ordre der Dwaal-ſterren / in welke Maria die gevonden heeft / daar in volgen de voorgenoemde Hemelſche Reys-beſchrÿvers het gemeen gevoelen ; ſtellende de Mane aldernaaſt de Aarde ; daar na Mercurius ; dan Venus ; de Son in 't midden ; voorts Mars / Jupiter / en Saturnus. Hier op ſiet 't geene Cicero ſchrÿfd *in ſomnio Scipionis*. Alle dingen zijn in negen rondten begrepen , waar van de eerſte is, den opperſten Hemel , die alle andere omhelſt en vervangd , God ſelve : De tweede daar de vaſte Sterren zijn ; hier onder zijnder noch ſeven andere. De eerſte van Saturnus , de tweede van den blinkenden , en den Menſchen heylſamen Jupiter : De derde , voor den rooden en ſchrikkelijken Mars : ontrent het midden komt de Sonne , den Vorſt en Opper-hoofd , die alle andere lichten beſtierd , het verſtand en Ziele des Werelds , welke alles in ſijn gematigdheid houd. Deſe is ſoo groot , dat hy alle dingen vervuld en verlicht. En word van twee med-geſellen gevolgd Venus en en Mercurius, in de laagſte plaats word de Mane van de Stralen der Sonne aangeſteken. Dus verre den voornoemden Cicero.

Maar na het gevoelen der Copernicanen is de Sonne in 't midden des Werelts / naaſt de Son volgd Mercurius en dan Venus / daar na de Aarde : Sulks dat / volgens deſe ſtellinge / om van de Aarde te klimmen in den hoogſten Hemel / men niet moet Mercurius en Venus paſſeren / als die ten aanſien van ons verder van den hoogſten Hemel zÿn dan den Aard-kloot. Hier by komd / dat tuſſchen Mars en Saturnus / daar de plaats van Jupiter is / ſoodanigen wÿdte gevonden word ; dat in de ſelve / rondom Jupiter / vier kleene Sterren / als Manen / omgevoerd worden / welke men niet als door Verre-kÿkers ſien kan. Welke ſoo met Jupiter rondom de Sonne bewogen worden alle 12 Jaren / datſe onder tuſſchen noch rondom Jupiter haare byſondere loopen hebben. Even gelÿk onſe Mane geſegd word / alle Jaren met de Aarde / rondom de Sonne bewogen te worden / ſoo nochtans / datſe niet te min alle Maanden rondom den Aard-kloot gevoerd word.

Galileus, en andere vermaarde Mannen / ſchrÿven / dat door de Verre-kÿkers aan de Sonne geſien worden ſwarte vlekken / die bewogen worden / en ſomtÿds geſien worden / maar dan weder verdwÿnen. Waar uyt gegiſt word / dat het mede Dwaal-ſterren zÿn / die / tuſſchen ons geſichte en de Sonne komende / ten deele haaren glans op die plaats van ons onthouden ; maar daar na weder boven de Sonne / en verder van ons af-wykende / wordenſe niet meer geſien. Want veele oordeelen dat het niet waarſchÿnelÿk is / aangeſien dat 'er in den Hemel / boven de Dwaal-ſterren / ſoo menige / ja ontelbare Sterren zÿn / dat 'er in die ſoo groote plaats / als die is tuſſchen de Aarde en de vaſte Sterren / niet meer dan ſeven Sterren ſouden zÿn ; maar dat het eer te denken is / dat 'er veele zÿn / die van ons niet zÿn geſien : Gelÿk dan ook verſcheydene gewag maken / van twee Sterren rondom Venus / en twee rondom Saturnus / doch hier van ſchÿnd de bevindinge als noch niet ſeker te zÿn.

Yemand mach denken / waarom in de voor-verhaalde Hemel-vaart van Maria , van deſe Sterren geen gewag gemaakt word ? want is Maria door alle de Dwaalſterren getogen / ſoo heeftſe geen Verrekÿker van nooden gehad / om de gemelde Sterren te beſichtigen. Doch dit is ſoo vreemd niet / als wel / dat 'er niet een woord gemeld word / van het inhalen der menige vaſte Sterren , welke niet alleen nader den opperſten Hemel zÿn / maar ook in heerlÿkheid des lichts / menigte / en groote / geoordeeld worden de Dwaalſterren te overtreffen. En indien de boven-gemelde openbaringe van Mariæ Hemel-vaart eenigſins als waarachtig konde geacht worden / het is te geloven / dat door de nader ontdekkinge en beſchrÿvinge der ſelve / ons veele andere ſaken ſouden bekend zÿn geworden / van de geſtalte der Planetiſche Wereld / als mede veeler andere Sterren / welke ons tot noch toe onbekend zÿn. Want wat aangaat de twee rondten / welke haar ontrent Saturnus vertoonen / daar word als noch getwÿffeld offe aan Saturnus vaſt zÿn / ofte niet ; want ſy doen haar ſomtÿds op aan weder-zÿden van Saturnus / als twee hand-haven ofte uyt-eynden des ſelfs / waar door Saturnus niet rond / maar langwerpig geſien word.

Athanaſius Kircherus , in ſijn Boek genaamd *Iter extaticum cæleſte* , dat is Hemelche reys , in verrukkinge van ſinnen gedaan , verteld ons / dat door de nieuwe Verre-kÿkers / in Jupiter geſien worden eenige gedaanten van Zonen ,dat is / windels ofte gordels / by welke hy verſtaat eenige donkere ſwarte reepen / ofte ronde deelen / het ganſche lichaam van Jupiter omloopende / en dat het overige ſich ganſch licht vertoond.

Ten tweeden / dat de ſelve Zonen ſomtÿds minder in getal beſpeurd worden.

Ten derden / datſe haar ſomwÿlen laten aanſien / als in een rechte linie ofte trek uytgeſpannen ; ſomwÿlen als in een gebogen kromte ; en dat de gemelte kromten d' een tÿd na boven / d' ander tÿd na beneden ; ſich vertoonen.

Ten vierden / datſe niet altoos even verre van den anderen geſien worden / noch even groot / maar d' een tÿd verder / of nader by een ; Item / kleender of grooter dan in andere tÿden. Welke verſcheyden vertooningen / of veranderingen / ſchÿnen veroorſaakt te worden / uyt de tweederley beweginge van Jupiter / waar door hy niet alleen ſich nu in 't een / dan in een ander geweſte /

ofte

Digitized by Google

ofte plaats des Hemels bevind / maar ook geſtadelÿk rondom ſijn eygen middelpunct in de rondte bewogen en gedraayd word.

Indien 't nu eenigſins te gelooven waare / dat God ons Menſchen ſoo omſtandelÿk den ganſchen intreed Mariæ in den Hemel hadde willen openbaren / en laten beſchrÿven / ik oordeel / dat hy met eenen ook veel meer eenige verborgentheden ſijner eygen werken / ons ſoude ontdekt hebben / tot ſijner heerlÿkheid ; aangeſien het buyten twÿffel geacht word / dat 'er noch ſeer veele en groote dingen in de hoogte des Hemels verborgen zÿn / welke ons noch geheel onbekend zÿn. Maar aangeſien nergens in de H. Schriften / noch ook by de eerſte oude Hiſtory-ſchrÿvers van die tÿden / eenig gewag gemaakt word van de gemelte vertellinge ; en dat het niet waarſchÿnelÿk is / dat de reys Mariæ na den Hemel ſoo ongelÿk heerlÿker ſoude geweeſt zÿn als Chriſti / van welkers togt na den Hemel niet diergelÿks verhaald word : ſoo is 't wel te denken / datſe niet meer geloof verdiend / dan de Hemel-vaart van Romulus , en ſijne verſonnen verſchÿninge / waar by hy ſoude geopenbaard hebben / dat het den wille der Goden was / dat Romen de Hooftſtad des Werelds ſoude worden : Ja dat door ſoodanige diergelÿke andere ſtoute / fabuleuſe / en ongerÿmde verſieringen / het Chriſten-geloof niet alleen ſeer verdacht / maar ook by de volkeren des Weerelds gehoond en beſchimpt word.

Het is maar door enkel onwaarheid en laſteringe te houden / 't geene veele wÿtloopig durven ſchrÿven / en ſtaande houden / van de booſaardigheid eeniger Sterren. Als by voor-beeld / dat Saturnus koud is / ſwaarmoedig / de Menſchelÿke natuur vyandig. Dat hy de oorſaak is van alderley quaad en onheylen / als gevangenis / langduurige ſiekten / heymelÿke vyanden / ſuperſtitie / bedrog / armoede / gierigheid / nÿd / droefheid / boosheid / liſten / hardnekkigheid / en ſoo voorts. Dat Mars de menſchen wreed maakt / twiſtgierig / ſtout / grammoedig / haat-dragende / en ſoo verder. Want alle de Sterren hebben geen andere kracht noch werkinge / in en door de logt / op de Aardſche lichamen / dan om de ſelve te verwarmen en te verlichten / hoe-wel d' een op een verſchillige mate en wÿſe dan de andere ; en door deſe Hemelſche invloeden (welke in haar ſelven goed zÿn) word op aarden alles voortgebragt en onderhouden : maar volgens de gemelde ſtellinge / ſoude God door de Sterren een verderver zÿn van zÿn eygen Schepſelen ; als mede d' oorſaak van alderley booſaardigheid en ongerechtigheid. Ten tweeden / de ervarentheid leerd dagelÿkx / dat ten allen tÿden / op alderley plaatſen / allerley ſlag en aart van Menſchen geboren worden ; goede en quade ; botte en gaauwe ; ſtoute en vreeſachtige ; arme en rÿke ; elendige en gelukkige / en ſoo voorts. Waar uyt blÿkt / dat de gemelte ſeer ongelÿke toevallen niet hangen aan den invloed des Hemels / en der Sterren / want die hebbenſe met malkanderen gemeen ; maar van veelderley andere byſondere en nadere oorſaken / als daar zijn de verſcheyden gematigdheden der lichamen / verſchilligen aard / ſtaat / kennis / eygen vryen wille / en misbruyk der ſelve / beradingen / verleydingen / opvoedinge / gewoonte / onderwÿs / en andere byna ontelbare voorvallen / redenen / tuſſchen-komende omſtandigheden / dingen / en oorſaken.

Het is wel waar / dat door de Hemelſche invloeden de natuurelÿke lichamen dikmaal groote ongemakken / en ongeſtadige veranderingen overkomen / waar door de ſelve niet alleen voortgebragt / maar ook eyndelÿk t'onder gebragt worden / ofte weder-keeren tot haare eerſte beginſelen / ofte hooft-ſtoffen / uyt welke ſy te ſamen gebracht waaren. En dat alſoo / door een altoos-duurende omkeeringe / alle dingen op den Aard-kloot / in opgang aanwas / afnemen / veranderinge / en ondergang / onderhouden worden. Maar deſe veranderingen komen uyt geen quaadaardigen invloed des Hemels / ofte der Sterren / maar by toeval / uyt de verſcheydentheid der gematigtheden / en geſtalte der deelen uyt welke de natuurelÿke lichamen te ſamen geſteld zÿn.

Staat voorts aan te merken / dat deſen geſtadigen opgank / veranderinge / verſcheydentheid en ondergank der natuurelÿke lichamen / niet ſtrekt tot nadeel van de Aarde / maar tot een uytſtekende waardigheid der ſelve / en opmerkinge der wonderlÿke / krachtige / goede / en wÿſe beſtieringe der Goddelÿke voor-beſchikkinge. Want wat ſoude het zÿn / indien de Hooftſtoffen van Aarde / Locht / en water onveranderd bleven / onſe ganſche Weereld ſoude niet zÿn dan een rouwen / lompen / leven-looſen klomp ; daar nu in tegendeel op de ſelve een onnaſpeurelÿke ſchoonheid en verſcheydentheid in de aardſche Schepſelen geſien word. Ten tweeden / deſe veranderingen duuren altoos / en daar gaat niet door de ſelve verloren / maar alles word altoos ſoo treffelÿk herſteld / als het te voren is geweeſt / ſulkx dat 'er niets vergaat / maar in ſijne ſoorte en weſen alles onderhouden word.

Aangeſien wy meermalen hebben gewag moeten maken / van de wonderlÿke algemeene kracht der Hemelſche invloeden / door welke alle natuurelÿke lighamen voortkomen / leven / onderhouden / bewogen / en veranderd worden / ſoo diend hier wel in bedenken genomen / of den gemelden Hemelſchen invloed kan uyt de hooft-ſtoffen der Aarde en des waters / nieuwe Gewaſſen of Dieren voort-brengen / welke te vooren noyt geweeſt zÿn ; ofte welke niet worden voort-gebracht uyt eenig voorgaande zaad der Gewaſſen / ofte Dieren / na den gemeenen loop en order der geſette natuur / maar alleen by toe-val / of door enkele verrottinge / of ſekere geſtalte der ſtoffe toevalliglÿk. Ten tweeden / of door den ſelven Hemelſchen invloed / de dieren van de eene ſoorte in een ander ſoorte konnen veranderd worden. Dit tweede ſchÿnd tot noch toe van allen geloofd te zÿn / maar wy hebben onlanx doorloopen het Boek van den ſeer naauw opmerkenden D. Johannes Swammerdam , in welke hy verhaald en toond / dat de bloedelooſe Dierkens niet veranderen in ſoorte ; maar allenxkens en traaglÿk aangroeyen / onder de gedaante van Popkens of Wormen ; tot datſe in gevleugelde Dierkens veranderen / ſoo nochtans / dat in de ſelve alle de leden des Diers / dat tot ſijn volmaakheid allenxkens gebracht werd / verborgen zÿn : Maar niet dan langſamelÿk / en na af-ſtroopinge der vellen / als mede opdroogingе / aanwas / uytpuylinge / en uytbottinge der ſelve / konnen geſien worden. Even gelÿk / door opdrooginge / uyt een Ey een kieken komt / welkers leden en gedaante in het Ey vervat zÿn ; ofte gelÿk in de zaden / botten / en knoppen / der boomen en bloemen / alle de deelen der vruchten / en gedaante der bloemen verborgen / en vervat zÿn / doch haar voor onſe oogen niet vertoonen / voor datſe / van haare overtollige vochtigheid verloſt zÿnde / ſterker / en allenxkens / door aangroeyen der deelen / komen vermeerderd te worden / 't welk hy mede vertoond in de kik-vorſſchen / in welke in 't begin geen pooten konnen gemerkt worden / &c.

Wat de eerſte vrage belangd / hoe-wel daar veele exempelen worden by-gebracht / uyt welke veele denken / dat by toeval / ſonder eenig voorgaande zaad / nieuwe ſoorten van Dieren en Gewaſſen / door verrottinge / of toevallige bequame geſtalte van eenige ſtoffe / konnen voort-gebracht worden ; ſoo oordeelen nochtans andere / onder welke ook is D. Sennertus , en niet ſonder bedenkelÿke reden / dat 'er geen ſoodanige toevallige voortteelingen in den ordinaren en geſetten loop en ordre der natuur geſchieden / maar dat alle voortteelinge geſchied door en uyt eenig voorgaande zaad. Maar dat 'er veele ſeer kleene / ja onſichtbare zaadekens zÿn / van kleene dieren en gewaſſen / welke over al onſienelÿk in alderley ſtoffen / vogtigheden / ja ſelfs

in de deelen der gewaſſen en dieren verſtropd / en met het voedſel der ſelve ingenomen / en in haare deelen en leden verborgen liggen : welke dikmaal met den tyd / de bequaamheid der omliggende ſtoffe dat toelatende / en den uytwendigen invloed des logts of Hemels daar toe dienſtig zijnde / ſich openbaren / door de Gewaſſen of Dieren welke uyt de ſelve voort-komen : welke dan ook haars gelijke weder voort-brengen / gelijk de Byen die uyt den Stier geboren worden. Waar van breeder by D. Sennertus, in ſijn *hyponnemata Phyſica*, en by andere Autheuren / gehandeld word. Onder anderen merkt hy ook ook aan / dat eenige Dieren voortteelen / ſonder vermenginge van 't Manneken met het Wyfken / gelijk eenige Muyſen / de Palingen / &c. Soo word ook beveſtigd / dat de Slekken beyde Manneken en Wyfken zijn. Ja het kan geſchieden / dat eenige kleene zadekens der Dieren / met de dampen in de locht opgetrokken worden / uyt welke eenige Dierkens / door de warmte des lochts / voort-komen / en met den regen neder-vallen.

Wat aangaat de Gewaſſen der Aarde / welke mede ſomtyds ſoo veranderen ; datſe ſchijnen in een ander Geſlachte te willen overgaan / dat is mede ſoo ſeer geen veranderinge van ſoorte als wel een vermeerderinge of verminderinge in het opwaſſen / na datſe of op een beter of ſlechter grond voort-komen / ofte ook na datſe wel gemiſt / gehanthaaft / en waargenomen / ofte in tegendeel verſuymd worden : Volgens 't geene Dodoneus ſchrijft / in ſijn kruyd-boek *lib. 1. cap. 1.* hoewel andere meenen / dat ſommige Gewaſſen in der daad / op verſcheyden manieren / in andere Geſlachten ſouden komen veranderen; waar van Sennertus mag nageſien worden / *hypomn. 5.*

Of in den opperſten onſichtbaren Hemel licht en warmte zy ? Ten tweeden , gedaante der Lichamen in den opperſten Hemel. Ten derden , of den Hemel een ſelf-ſtandigheid zy ?

VAn den aard / eygenſchappen / en werkingen des lichts / en der warmte / hebben wy gehandeld in 't Natuur-tooneel ; hier nemen wy alleen in bedenken / of de ſelve ook in den opperſten onſienelijken Hemel gevonden worden ? Op welke Vraag wy antwoorden / met deſe volgende aanmerkingen en ſtellingen.

Dat in den opperſten Hemel niet word gevonden / noch Aarde / noch Maan / noch Zon / noch eenige andere Sterren ; maar een gansch anderen ſtaat en natuur / als ons op deſen Aard-kloot bekend is.

Ten tweeden / dat by gevolg aldaar geen plaats heeft / de geſtadige verwiſſelinge en veranderinge van nacht en dag ; Item / van de Jaar-getyden / als winter / ſomer / herfſt / en lente.

Waar uyt ten derden volgd / dat in deſen opperſten Hemel niet is verminderinge / of vermeerderinge / van licht en duyſterniſſe / of koude en warmte ; ſwaarte of lichtheid / noch ook van droogte en vochtigheid / ruſte en beroeringe van tochten / winden / dampen / en diergelijke menigvuldige tegenſtrijdige hoedanigheden / uyt welke wy getoond hebben / dat de ondermaanſche Lichamen ontſtaan / en in geſtadige veranderinge gehouden worden. Maar dat in tegendeel / aldaar is een altoos-duurende eenparige / ſeer ſubtyle geſtalte / en bematiginge des Hemels ; door welke de ſelve / en de Lichamen die in de ſelve zijn / in eeuwige onſterffelijkheid / en onveranderlijke heerlijkheid / en welſtand verblijven.

En dat derhalven daar geen plaats heeft opgang / of voortteelinge / verderf of ondergang / voedinge / toenemen / af-nemen / en diergelijke geduurige verſchillige veranderingen / welke in onſe aardſche lichamen beſpeurd worden. Waar uyt de Socinianen ſtaande willen houden / dat de verheerlijkte Lichamen enkel Hemelſch en Geeſtelyk zijn ſullen / en niet uyt ſoodanigen verſcheydentheid der leden beſtaan / als de onſe nu doen / alſoo haar gebruyk van voedinge / voortteelinge / &c. ſal ophouden. Ten tweeden / om dat de eenvoudige Lichamen tot een onveranderlijke onſterffelykheid bequamer zijn / dan die uyt verſcheyden Hooft-ſtoffen beſtaan. Want wy hebben te voor getoond / dat alle voor deſen gemelde tegenſtrijdige hoedanigheden / en menigvuldige geſtadige veranderingen / en verſcheydentheid der ondermaanſche Lichamen / veroorſaakt worden / uyt de verwiſſelinge van dag en nacht ; verkorten van dagen en nachten ; veranderinge der Jaar-getyden ; en verſcheydentheid van invloed / die de Sterren / en inſonderheid Son en Maan / doen / op verſchillige tyden / en verſcheyden deelen der Hooft-ſtoffen des Aard-en Water-kloots. En gemerkt de verheerlykte Aarde ſal verloſt zijn van de dienſtbaarheid der verdorventheid , *Rom.* 8. ſoo oordeelen ſommige / dat deſe dingen ook in de ſelve geen plaats ſullen hebben.

Maar wat aangaat de geſtalte der voorgemelte verheerlykte Lichamen in den hoogſten Hemel / aangeſien dat een verſchil is / dat tot de Gods-geleertheid / en uytleg der H. Schriften / behoord / ſoo ſullen wy dat hier niet verder aantrekken : Alleenlyk willen wy / op de by-gebrachte redenen / deſe dingen kortelyk te gemoet voeren ; dat alle gebruyk onſer leden in den Hemel niet ſal ophouden / als by voorbeeld van gehoor / geſicht / ſprake / en plaatſelyke beweginge. Ten tweeden / dat hoe-wel tegenwoordig op onſen Aard-kloot alle Lichamen / die uyt verſcheyden Hooft-ſtoffen / en verſchillige deelen der ſelve / te ſamen gevoegd zijn / weder konnen los gemaakt worden / en verderffelijk zijn / dat het nochtans niet volſtrektelijk ongemogelijk is / dat de Lichamen / die uyt verſcheydene deelen en verſchillige ſtoffe beſtaan / onverderffelijk gemaakt worden : Niet alleen om dat de Sterren en den Aard-kloot / in haar geheel aangemerkt / eeuwig en onverderffelijk blyven / hoe-welſe in haare opperſte deelen veranderinge onderworpen zijn ; maar ook om dat Goud , den ſteen Asbèſtus , den Diamant , &c. ſelfs hier op onſen Aard-kloot / in 't midden der geſtadige veranderinge / van ſulken vaſten aart bevonden worden / datſe niet alleen door en in haar ſelven niet verderven / maar ſelfs door het vyer niet verteerd worden : Veel lichter dan konnen de Lichamen / in den ſuyveren onveranderlijken Hemel / onverderffelijk bewaard worden.

Indien yemand op onſe eerſte bedenkinge inbrengd / dat de verheerlijkte lichamen ſullen verſtand / geſicht / gehoor / plaatſelijke veranderinge / en ſprake tot malkanderen / gebruyken / even gelijk de Engelen / welke ſy ſullen gelijk weſen. Dient verder tot antwoord / dat niet tegenſtaande eenige gelijkheid tuſſchen de Engelen / en de verheerlijkte Heylige / nochtans een groot verſchil tuſſchen die beyde is / want anders waarder in het alderminſte geen Opſtandinge der Dooden / noch verheerlijkinge der ſterfelyke lichamen / nootſakelyk. En aangeſien de Engelen geen lichamelijke werk-tuygen der ſinnen / herts-tochten / ſprake / en plaatſelyke beweginge / toegeëygent worden / ſoo is ook ons Menſchen onbekent / op wat wyſe haar beſeffen / genegentheden / en ſprake / ofte openbaringe van haren wille aan een ander / geſchiet ; Item / op hoedanigen maniere ſy plaatſelijk bewogen worden. Waar van wy geen ander begrijp konnen maken / dan datſe nu in dit lichaam of deſe plaats / en op een ander tyd in een ander plaats of lichaam / haare werkinge oeffenen en betoonen ; doch de wyſe en maniere van dien is ons onbegrijpelijk. Ende niet wonder / gemerkt wy ſelfs niet dan ſeer moeyelijk en onvolmaaktelyk konnen begrijpen / hoe dat in onſe eygen lichamen de ziele haar verſtand / geheugenis / vyf uytterlyke ſinnen /

Digitized by Google

nen verſchillige genegentheden / plaatſelijke bewegingen / en menigerley werkingen / veroorſaakt. Hoewel men ſoude konnen in bedenken nemen / dat aangeſien den opperſten Hemel over al is van een en de ſelve onveranderlijke geſtalte en natuur / en de Engelen over al waarſe zijn in den Hemel / even gelukkig zijn; datſe voor haar ſelven / in haar eygen aart aangemerkt / geen plaatſelijke veranderinge van nooden hebben.

Daar is dan in deſen Hemel geen licht der Sonne of Sterren; maar nochtans / gemerkt daar niet is aangenaamer / vermaakelijker / ſchoonder / nutter / heerlijker / noch noodſakelijker dan het licht / ſoo is 't niet te gelooven / dat in den opperſten Hemel / daar alles is in volmaaktheid / een eeuwige duyſterniſſe ſoude zijn. Want God is een eeuwig licht, 1 *Joh.* 1. 7. en woond in een ontoegankelijk licht; hy bedekt ſich met het licht, als met een kleed; ja het licht word genaamd Gods heerlijkheid, 1 *Tim.* 6. *Pſal.* 104. 2. *Luc.* 2. &c. Doch dit is een licht / dat niet van eenige Sterren / of andere tuſſchen-komende lichamen of oorſaken / maar aldernaaſt van God afvloeyd / want hy is ſelfs een licht daar in geen duyſterniſſe is, en den Vader der lichten, 1 *Joh.* 1. *Jac.* 1. &c. Ja in deſen Hemel is 't inſonderheid waarachtig / dat God in meerder heerlijkheid en volmaaktheid alles in allen is / dan wel in ons laag aardſch Dal der ongeſtadige ydelheden / en geduurige veranderingen. Hier toe kan men in herachtinge nemen 't geene ſtaat *Apocalipſ.* 21. 23. De Stad behoefd de Sonne noch de Maane niet, dat ſy in de ſelve ſoude ſchynen: Want de Heerlijkheid Gods heeftſe verlicht, &c. v. 25. Aldaar ſal geen nacht zyn. Sie *Apoc.* 22. 5. *Eſa.* 60. v. 12. 20. *Zach.* 14. 7. Dan welke geſegd word *Dan.* 2. 22. Dat het licht by hem woond; dit licht daar God in woond / is wel te denken (hoewel het voor ons ontoegankelijk is / en wy derhalven daar van niets ſonderlings weten konnen) dat veel treffelijker en heerlijker is / dan dit licht dat van de Sterren tot ons afvloeyd / want die alle / (ſelfs ook den gloeyenden glants der Sonne) hebben haar onvolmaaktheden / vlekken / en verduyſteringen; maar by God is geen veranderinge, noch ſchaduwe van omkeeringe. Het licht der Sterren ſtrekt ſich wel ſeer wonderlijk breed en wijd uyt / aan allen zijden der onmetelijke locht / maar nochtans ſeer ongelijk; want door de verre afweſigheid der ſelve word haar licht allenxkens verminderd; en het licht en werkinge der Sonne is ongelijk meerder of minder / dat de ſelve min of meer na het Zuyden of Noorden van ons is geweken; als mede na datſe nader of verder is van de Middag / want haar licht / warmte / en kracht is alderſterkſt / ten aanſien van de lichamen welke uyt het Top-punt / of Zenith (dat is / het midden der Middag-linie / ſtaande recht boven onſe hoofden / of andere ſaken) beſtraald worden; en verminderd allenxkens / na datſe ooſt / weſt / zuyd en noordwaart / van het Zenith der lichamen afwijkt. Maar aangeſien in den opperſten Hemel ſoodanige veranderingen niet vallen / ſtaat te denken / datſe in alle plaatſen; in alle haare deelen / altoos even gelijkelijk verlicht is.

Uyt het geene voor deſen is aangemerkt / van de verſcheyden hoedanigheden en toevallen des Hemels / en des lochts / als daar is dunheid van deelen / beweginge / warmte / koude / licht / &c. blijkt ten vollen / dat den Hemel is een ſubſtantie / of een ſelf-ſtandig weſen en lighaam / in welke alle de gemelde toevallen zijn / beſtaan en onderſteund worden; aangeſien ſy by haar eygen ſelven / buyten het lichaam / als haar eygen onderwerp / geenſints beſtaan konnen. Waar uyt blijkt de ongerijmtheid van 't gevoelen / der geener van welke wy te vooren gewag gemaakt hebben / welke meenen dat den Opperſten Hemel God ſelfs is / daar nochtans niets by na is / 't welk meer en lichter kan veranderd worden / dan de locht; gelijk uyt haare geduurige ongeſtadigheid blijkt. En al hoe-wel den opperſten Hemel in der daad ſoodanige veranderingen niet onderworpen waar / maar altoos bleef in een en ſelve eenparige geſtalte; nochtans iſſe in haar eygen ſelfs natuur / ſoo wel een lichaam / en veranderlijk / als de lager logt / ofte Hemel / gelijk elders getoond word: 't welk met het begrijp van de Goddelijke volmaaktheid niet over een komd.

Inſgelijks blijkt uyt het voorgemelte / de onwaarheid des gevoelens / der geene welke haar inbeelden / dat den Hemel geen lichaam is / maar niet anders beduyd dan een zaligen en heerlijken ſtaat.

Doch ſommige oordeelen / dat by ſig ſelven te beſtaan Gode alleen eygen is; om dat hy alleen uyt ſich ſelven / en van ſich ſelven / of (om beter te ſeggen) van niemand anders beſtaat / noch in weſen van yets anders afhangd; en daarom ook alleen als volmaaktelijk / volſtrektelijk / eeuwig en onveranderlijk by ſich ſelven beſtaande / begrepen / en aangemerkt word: alle andere dingen hangen / in haar beſtaan en werkingen / van God af / en konnen veranderd worden door de verſcheydentheid der toevallen.

Uyt welken inſicht ſy denken dat men de Schepſelen wel kan noemen / *ſubſtantias, quia ſubſtant accidentibus*, om datſe veelderley toevallen / en veranderingen door die toevallen / onderworpen zijn / maar dat God alleen is *Ipſtantia*, ſelf-ſtandigheid, ofte dat weſen dat volſtrektelijk by ſich ſelven beſtaat.

En datmen daarom ook ſoo wel of beter kan ſeggen / dat alle dingen in God zijn en beſtaan / dan dat God is in alle dingen. Volgens 't geene ſtaat *Act.* 17. 28. Want in hem leven wy, en bewegen ons, en zyn wy: gelijk ook eenige van uwe Poëten geſegd hebben, want wy zyn ook ſyn geſlagte.

Maar de toevallinge hangen ſoo in de ſubſtantien, dat indien ſy daar van geſcheyden wierden / en door de ſelve niet onderſteund waaren / gantſchelijk tot niet ſouden gebragt worden. Gelijk D. D. Kekkermannus aanteekend *lib.* 1. *Syſtem. Log. cap.* 3. Hy merkt ook aldaar aan / dat wy ſoo ſeer de ſubſtantien niet ſien / of door onſe ſinnen beſeffen / als wel haare toevallen. Gelijk onſe lichamen met kleederen bedekt worden / ſoo datſe niet naakt / noch gelijkſe zijn in haar ſelven / geſien worden / ſoo ſien wy niet de eygene naakte ſubſtantie van eenige ſaak / by voorbeeld van een beeſt / boom / muur / &c. maar wy ſien ſlechts de coleuren / omtrekken / de grootte / en diergelijke toevallen. Sulks dat van ons met recht mach geſegd worden / 't geene Virgilius heeft geſchreven van Æneas als hy de Romeynſche ſaken in een Schild af-getekend ſag: *Miratur, rerumque ignarus imagine gaudet.* Dat is / hy ſtaat verwonderd, en onwetende zijnde van de ſaken, ſoo is hy blyde met de beelteniſſe der ſelve. Inſgelijks zijn wy onwetende van het innerlijk weſen der ſubſtantien / maar moeten ons te vreden houden met het aanſien harer toevallen.

Nochtans maken wy by gevolg / uyt de toevallen die in onſe ſinnen vallen / eeniger maten een begrijp van de ſubſtantien in welke die zijn. Want als wy ſien dat water het ſelve blijft / koud of warm zijnde; ſoo bedenken wy yets / waar in die beyde hoedanigheden en toevallen weſen konnen. Wy konnen God noch de ziele niet ſien / nochtans beſeffen wy de ſelve eenigſins door haare krachten / en werkingen / die wy in de wereld en in ons Lichaam / door de ſinnen / gewaar worden. En hoe-wel wy den Hemel / in ſijne dunheid van deelen / niet ſien / nochtans beſeffen wy lichtelijk datſe een Lighaam / ſubſtantie / ofte ſelfſtandigheid moet zijn / om dat wy haar eygen beweginge en invloeden / als warmte / licht / en andere hoedanigheden en toevallen / door onſe uytterlijke ſinnen en gevoelen gewaar worden. En hoe-wel de gemelde toevallen geen ſelf-ſtandigheden nog eygentlijke weſens zijn / nochtans zijnſe ook geen *nihil* ofte niet / maar yets dat tuſſchen beyden ge-

von-

Digitized by Google

vonden word; gelijk D. Burgersdijk wijdloopig in ſijn Boven-Natuur-Kunde bewijſt / dat 'er tuſſchen *ens reale*, of 't geene waarlijk en in der daad is / en een weſen heeft / en *nihil*, ofte dat volſtrektelijk niet is / veele begrijpen / toevallen en gemeene uytſpraken bevonden worden; welke eygentlijk behooren tot het voorwerp van de *Metaphyſica*, ofte Boven-Natuur-Kunde.

Indien dan in den Hemel een eeuwig licht is / ſoo volgd ook dat dien opperſten Hemel een Lichaam zy / want het licht is geen weſen dat by ſich ſelven beſtaat / maar beſtaat alleenlijk in een ſekere beroeringe en beweginge van de kleene deelen des lochts / waar door onſe oogen aangedaan worden / en het gevoelen des geſichts veroorſaakt: Gelijk in 't Natuur-tooneel is beweſen. Nu is 't ſeker dat niets plaatſelijk kan bewogen worden / noch door beroeringe kan gevoeld worden / dan 't geene lichamelijk is; want de beweginge is maar een toeval ofte veranderinge des lichaams van d' een plaats tot een ander / ofte van des ſelfs deelen onder malkanderen; ſoo dat alle beweginge noodſakelijk moet zijn in eenig Lichaam als ſijn eygen onderwerp / buyten welke ſy niet beſtaan kan.

Van den omtrek des opperſten Hemels.

Ten tweeden, waarom de Zee hooger ſchynd te zyn dan de Aarde? Ten derden, vergelykinge des hoogſten Hemels met de levendigmakende Geeſten. Ten vierden, van de Hemelſche Muſijk. Ten vijfden, byſondere eygenſchappen van de ronde Figuur.

SOo hier yemand in bedenken wil nemen hoedanig de Figuur ofte uytterſten omtrek des Hemels zy? hier van hebben wy te voren getoond / dat den Hemel / (door dienſe beſtaat uyt een dunne / vloeyende / ſeer lichtelijk bewegelijke locht) geen ſekere / vaſte ofte onveranderlijke geſtalte / Figuur ofte omtrek kan toegeſchreven worden. Die haar ſelven inbeelden dat den Hemel oneyndig is / die konnen geen omtrek altoos den Hemel toeëygenen / aangeſien alles dat binnen een ſekeren omtrek verbangen ofte begrepen word / nootſakelijk eyndig weſen moet.

Nochtans is 't bekend / dat ſoo verre ons geſichte kan rekken / den Hemel en de Hemelſche lichamen ofte Sterren / haar in een ronde geſtalte vertoonen. Want deſe Figuure is de bequaamſte om bewogen te worden / en om van allen zyden / even gelijkelijk licht en warmte van haar te geven / of van een ander lichaam te ontfangen. Wat de bequaamheid tot de beweginge aangaat / werd wel aangemerkt / dat daarom in de Dieren de hoofden ofte uyt-eynden der beenderen tot de beweginge verordend / rond bevonden worden. Gelijk dan ook veele andere Dieren en Gewaſſen der Aarde rond zijn.

Maar ſal yemand vragen / zijn de Sterren rond / waarom ſchijnenſe ons dan plat te weſen / gelijk aan de Son en Mane beſpeurd word? De antwoorde is / om dat de Sterren ſoo verre van ons af-gelegen zijn / dat wy door ons geſichte niet en konnen onderſcheyden dat het eene deel der ſelve nader is dan het ander. De reden nu dat ons een ſake rond op doed / brengd nootſakelijk mede / dat de eene deelen ſich verder van ons af vertoonen dan de andere; 't welk niet konnende door de ſwakheid van ons geſichte / en de groote verheid / onderſcheyden worden / volgd dat de Sterren ons ſchijnen plat te weſen. Dat echter de Sonne rond is / bewijſt den geleerden D. Gaſſendus met deſe reden / *Phyſicæ ſect. 2. lib. 2. cap. 6.* om dat door de Verre-kijkers bevonden word / dat de vlekken der Sonne / ſoo veel trager bewogen worden / en minder ſich vertoonen / als ſy nader den rand van de Son zijn; maar in tegendeel ſoo veel ſterker bewogen worden / en grooter ſchijnen / alsſe nader het midden der Sonne geſien worden. Waar uyt volgd / het zy de Son rondom haaren As bewogen wordende / de vlekken met haar omvoerd / ofte datſe ſelve met de Sonne omdraayen / dat de Son moet rond weſen: want anderſints en ſouden de gemelde vlekken ſich op ſoodanigen wijſe niet vertoonen gelijk geſegd is.

Dat de Mane insgelijks rond is / blijkt oogen-ſchijnelijk / om datſe in het vermeerderen of verminderen van haar licht ten aanſien van ons / (hoewel altoos de helft daar van door de Son beſtraald word) haar vertoond in maniere van een Boge / ofte in een ronde gekromde gedaante met twee ſcherpe hoeken / 't welk niet ſoude geſchieden / indienſe niet rond waar. Ten tweeden / alsſe door haar komen tuſſchen ons en de Son / de ſelve doet verduyſteren / ſoo vertoontſe haar insgelijks in een rondom gebogene wijſe.

Dat de andere Sterren rond zijn bewijſt Galileus, om dat in haar een en de ſelve reden is van een ronden omtrek / welke in onſen aard-kloot gevonden word. Namentlijk / om dat door een natuurlijke oorſake / (daar in 't Natuur-tooneel van is gewaagd) alle de deelen van Aarde en Water / van allen zijden / rondom / gelijkelijk na het middel-punct des Aard-kloots bewogen worden; uyt welke gelijke nederdalinge rontom en van allen zijden / nootſakelijk een ronden omtrek ontſtaan moet. Dit oordeeld hy even ſoo wel waarachtig te zijn in de Sterren als in onſen Aard-kloot; ſulks dat alle de deelen der ſelve van rondom / na het midden van haare geheele ronden gedreven worden.

Maar yemand ſal wel lichtelijk in den ſin komen / dat den Aard-kloot niet ſchijnd ront te weſen / om dat de bevindinge leerd / dat als men van de ſtrand verre in Zee ſiet / ſoo ſchijnd de Zee hooger te zijn verre van ons / dan dicht by ons / en omtrent den oever / waar uyt een gemeene dwalinge by velen is ontſtaen / als of de Zee hooger was dan de ſtranden. Doch de ſaak wel aangemerkt zijnde / word dit anders bevonden / en (gelijk D. Varenius in ſijn gemeene Weereld beſchrijvinge oordeeld) ſoo is het gemelde een miſlag van ons geſichte / welke hy denkt daar uyt veroorſaakt te worden / om dat als men na by ſiet / ſoo keeren wy onſe oogen nederwaarts; maar als men yets van verre ſiet ſoo moet men ſijn oogen en geſicht hooger opheffen; waar uyt ontſtaat / dat die ſaken die verre zijn / haar hooger vertoonen. Dit leerd de ervarentheid by een ander voorbeeld / want als men op een platte vloer ſiet / die over al even hoog en effen is; ſoo ſalmen echter meenen / dat de deelen van verre geſien / hooger zijn dan die dichte by ons liggen.

Aangeſien dan den derden of opperſten Hemels is in een altoos ſtille / eenparigen ſtaat / ſulkx dat geen beweginge van tochten / winden / ſwaarte en lichtigheid / of diergelijke / daar gevonden word; Soo kanmen wel beſeffen / dat de lichamen die in de ſelve bedagt konnen werden te zijn / ſeer lichtelijk ſouden konnen bewogen worden; gemerkt de locht daar niet alleen fijnder / ſuyverder en dunder van deelen is / dan de locht in welke wy op aarden leven; maar om dat 'er geen verhinderinge en is van ſwaarte of lichtheid / winden / of eenige andere beroeringe / waar door de gemelte beweginge kan geſteuyt / beſwaard of verhinderd worden; en derhalven ook geen reden is / waarom datſe niet ſoo wel na d' een en d' ander plaats ſonder onderſcheyd konnen bewogen worden.

Ten tweeden / gemerkt alle leven en gevoelen van den Hemel afvloeyd / ſoo kanmen wel bemerken / waarom de dieren die in de wateren leven / botter van gevoelen en dommer zijn / dan die in de locht; hoe-welſe in menigte en groote des lichaams de ſelve overtreffen. Waar uyt ook insgelijkx kan by gevolg beſloten werden / dat de Dieren die onder in de Aarde woonen / (als

Digitized by Google

zijnde dikker en grover van deelen als 't water) nog kragtelooſer zijn in leven en beſeſſen als die in de wateren of de locht leven. En hoe noodſakelijk de logt zy tot onderhoud van 't leven der dieren, blijkt in de Viſſchen / die om haar ſelven te verquikken / dikmaal op en boven 't opperblak des waters ſig vertoonen / om de ververſſinge des Hemels te genieten / maar als de wateren al te dik en dicht bevrieſen / ſoo ſtikkenſe by gebrek van den Hemelſchen invloed.

Geen vyer of warmte kan ſonder logt beſtaan / want de logt is het noodſakelijk voedſel van het vyer; het welk uyt alle lichamen die leven ontfangen hebben / ſelfs uyt de kruyden en boomen / genoegſaam blijkt / welkers lichamen de warmte des lochts ſoo van nooden hebben / datſe van de ſelve berooft zynde / gansch ſouden verſtikken en vergaan. Want nademaal de warmte in de beweginge des levens het noodſakelijckſte is \ ja dat meer is / dat de beweginge des levens in de locht beſlooten is / ſoo volgd noodſakelijk daar uyt / dat het vyer of de warmte de logt / wegens de beweginge / geenſins ontbeeren kan.

Staat ook noch verder aan te merken ; dat in de Dieren en Menſch / de vitale en animale ofte dierlijke en levendigmakende Geeſten / (welke het naaſte middel en werktuyg zijn ; waar door de ziele haare werkingen in en door het lichaam oeffend) hoeſe nader komen en gelijkformiger worden de gemelde hoogſte / eenparige / gansch ſuyvere en ſtille locht ofte Hemel / hoeſe tot het leven / welſtand der Dieren / en oeffeninge van de kragten der ziele bequamer zyn. Gelijk wy wijtloopig hebben aangeweſen in onſe H. Natuurbeſchryving over den text *Deut.* 12. 23. Alleen houd vaſte, dat gy het bloed niet eet : want het bloed is de ziele ; daarom ſuld gy de ziele met het vleeſch niet eeten. En onder andere hebben wy getoond / dat de regte / goede / natuurelijke geſtalte der levendigmakende Geeſten vereyſt / datſe matiglijk warm / ſeer dun en ſubtijl van deelen moeten zyn / gelijkſe dan ook voortkomen uyt ſijne locht / en de dunſte deelkens van het beſte bloed. Ten tweeden / datſe moeten zyn klaar / reyn / en ſuyver. Ten derden / in menigte overvloedig. Ten vierden / vry van alle onordentelijke beroeringe: welke hoedanigheden met de voorgemelde geſtalte des Hemels over een komt. Maar als de voorgemelde geſtalte der Geeſten ophoud ofte verhinderd en bedorven word / ſoo worden de werkingen der ziele min of meer bedorven / ofte verhinderd / gelijk de bevindinge in veele ſiekten en gelegentheden leerd / en aldaar aangeweſen is. Want gemerkt alle werkkingen der Dieren en der natuurelijke lichamen in beweginge beſtaat / ofte immers door beweginge geſchied / ſelfs ook het oeffenen der uytterlijke enin nerlijke ſinnen; ſulx dat de uytterlijke ſinnen zyn beſeſſingen eeniger bewegingen / welke door de werktuygen der ſinnen tot de herſenen gebragt worden / gelijk elders is getoond : en dat het geene gansch ſijn en dun van deelen is, alderligtſt kan bewegen en bewogen worden; ſoo is 't ligt te begrijpen / dat de gemelde levendig-makende Geeſten / ſeer ſubtyl / en kleen van deelen moeten zijn / en hoeſe grover en dikker van deelkens zyn / hoeſe in haare werkingen min bequaam / en trager zijn. Hier uyt kan ook afgenomen worden /, waarom de Ouden gemeend hebben (volgens haar gemeen ſeggen (*tangere enim & tangi ſine corpore nulla poteſt res*) dat'er geen beſeſſen en (bygevolg) geen begeerte of vrywillige werkingen kunnen geſchieden / dan in en door 't geen lichamelijk is / of immers met eenig lichaam gelijk de ziele vereenigd.

Om datſe bemerkten dat onſe zielen in onſe lichamen niet onmiddelijk begrypen / willen / of vrywillig werken konnen / maar alleen door de levendigmakende Geeſten. En om dat wy geen andere werkingen gewend zyn / ſoo konnen wy ook natuurelijk niet begrijpen hoe de Engelen ofte het geene van alle lichamelijkheid is afgeſcheyden / plaatſelijk bewogen word / of yets anders bewegen kan / of in een plaatſe is : Daar nochtans in een plaats te zijn / ſchijnt eygen te weſen aan alles dat is / want dat nergens is / konnen wy ook niet begrijpen dat het is. Sie breeder *pag.* 298. 332. En in onſe H. Natuur-beſchryvinge.

Wat belangd de Hemelſche Muſijk ofte harmonie / Pythagoras en Plato hebben dikmaal gewag gemaakt van een Hemelſche harmonie , Muſijke ofte ſoet en ſeer aangenaam geluyd en over-een-ſtemminge / welke in den Hemel ſoude veroorſaakt worden uyt de verſcheydene welgematigde bewegingen / grootheden / hoedanigheden en afweſigheden der Sterren onder en van malkanderen. Doch gemerkt dit niet kan door eenige bevindinge beweſen worden / ſoo leggen veele dit uyt van de wonderlijke / onnaſpeurelijke / en welgeſchikte orde en plaatſinge der Sterren onder malkanderen. Waar door ontſtaat / dat / hoe-welſe bewogen werden op verſchillige manieren / en in verſcheydene tijden haar bewegingen afdoen / en dat in de vloeyende / dunne lichte locht : nochtans verhinderd noyt d'een d'ander / noyt gaanſe buyten haar plaats / noyt veranderenſe haar plaats / noyt veranderenſe haar geſette plaats / orde / ofte beweginge; 't welk op wat manieren geſchiet / van ons noyt genoegſaam kan verſtaan of verwonderd worden ; zynde een klaar bewys van de onbegrijpelijke wysheid / magt / en beſtieringe Gods. *Pſal.* 148. 6. Hy heeftſe beveſtigd voor altoos in eeuwigheid ; hy heeftſe een orden gegeven, die geen van hen ſal overtreden. By voor-beeld / onder de vier Maanen die rondom Jupiter geplaatſt zyn / en door de Verre-kijkers waar genomen worden ; doet de eerſte die aldernaaſt Jupiter is / ſijnen omkeer rondom Jupiter af in eenen dag en 18 uuren; De tweede in dry dagen en 13 en een derde uren : De derde in ſeven dagen en ontrent vier uuren : De vierde in 16 dagen en wat meer dan acht uuren ; en / niet tegenſtaande deeſe bewegingen / wordenſe echter alle vier gelijkelijk met Jupiter rondom de Sonne gevoerd / in den tyd van ontrent twaalf Jaren. En deeſe verſcheyden bewegingen blijven altoos onveranderlijk / ſonder d'een d', ander te verhinderen / ofte te veranderen.

Wy noemen deeſe Sterren Maanen van Jupiter, om dat D. Gaſſendus, uyt de bevindinge door de Verre-kijkers gedaan) beveſtigd / dat ſy alle uyt haar ſelven geen licht hebben / maar alleen van buyten ontfangen ; en datſe by gevolg / vallende in de ſchaduwe van Jupiter, verduyſterd worden / even gelijk onſe Maan / alſſe valt in de ſchaduwe van den Aard-kloot. Sulks dat / indien yemand in Jupiter woonde / en op de gemelde vier Sterren naauw acht nam ; die ſoude ſien dat rondom Jupiter vier Maanen / hoedanig de onſe is / bewogen worden : De welke yder verſcheydentlijk in haar licht dagelijks toenemen / of af-nemen / na de verſcheyden geſtalte ontrend ofte van Jupiter. Ten tweeden / hy ſoude ſien datſe geëclipſeerd ofte verduyſterd worden / ſoo dikmaal als Jupiter tuſſchen haar en de Sonne in 't midden geſteld werd.

Doch / om weder te keeren tot de Hemelſche Muſijke, hoewel door natuurelijke bevindinge ons daar van niets ſeker is; ſoo getuygen echter de H. Schriften / dat in den hoogſten Hemel / de plaats der volmaakte Heerlijkheid en Zaligheid / gehoord werden Hemelſche Lof-ſangen en Liederen , welke ſonder twijffel alle ſoetigheid / kracht / en aangenaamheid der Aardſche Muſijke ſeer verre te boven gaan ; ſoo dat diergelijk hier op onſen Aard-kloot niet is gehoord / gemerkt alle dingen in den hoogſten Hemel in hare uyterſte volmaaktheid zyn. En / gemerkt daar onder de Menſchen by na niets is / 't geene ſoeter / aangenamer / en van wonderlijker kracht is ; om de Geeſten der Menſchen te verquikken / en op te wekken / als de Muſijke ; is niet ongerymd te giſſen / dat in de plaats der

vol-

Digitized by Google

volſtrekte zaligheid / een harmonie ofte Muſicaal geluyd gehoord word / welke onſe Aardſche konſt en kenniſſe veelſins overtreft. Sie *Apoc.* 2. 3. en 5. 8. 9. en *cap.* 15. 3. 1 *Cor.* 2. 9. &c.

In 't verhandelen van de geſtalte des Hemels ſouden wy bequamelijk mogen verklaren den aart / voortkomſte en gelegentheid van den Donder / Blixem / Winden / Sneeuw / Wolken / Regen-boog / en alle andere Verhevelingen / als de welke in de onderſte locht ofte Hemel ſich vertoonen / en voort-gebracht worden / als mede in en door de ſelve haar werkinge hebben. Maar / aangeſien wy dit voor een byſonder deel houden van de Natuur-kunde, gelijk ook de beſchrijvinge der Sterren / ſoo ſullen wy dit hier by laten beruſten. Alleenelijk wat nader aanrakende de ronde Figuur, daar in 't begin des Capittels is van gewaagd / en waar in alles is begrepen. Deſe heeft boven alle andere / verſcheyden eygenſchappen / en voordeelen. Als voor eerſt / datſe / alle dingen gelijk zijnde / en den omſlag der ronde Lichamen met die niet rond zijn / even groot zijnde / ſoo begrijpt de ronde aldermeeſt / en is de grootſte. Ten tweeden / deſe Figuure word de volmaakſte genaamd / om dat de dingen in der ſelve begrepen / aldernaaſt / en eenparigelijk by elkanderen te ſamen vereenigd en gevoegd zijn / door dien alle de deelen van het middel-punct tot den omtrek even gelijk zijn / waar doorſe te beter met malkanderen bewaard worden. De Kunſt daarom / de natuur nabotſende / maakt menige dingen / om te bequamer te konnen gebruyken / rond, als ſpieſſen / kogels / bollen / kannen / ſchotelen / &c.

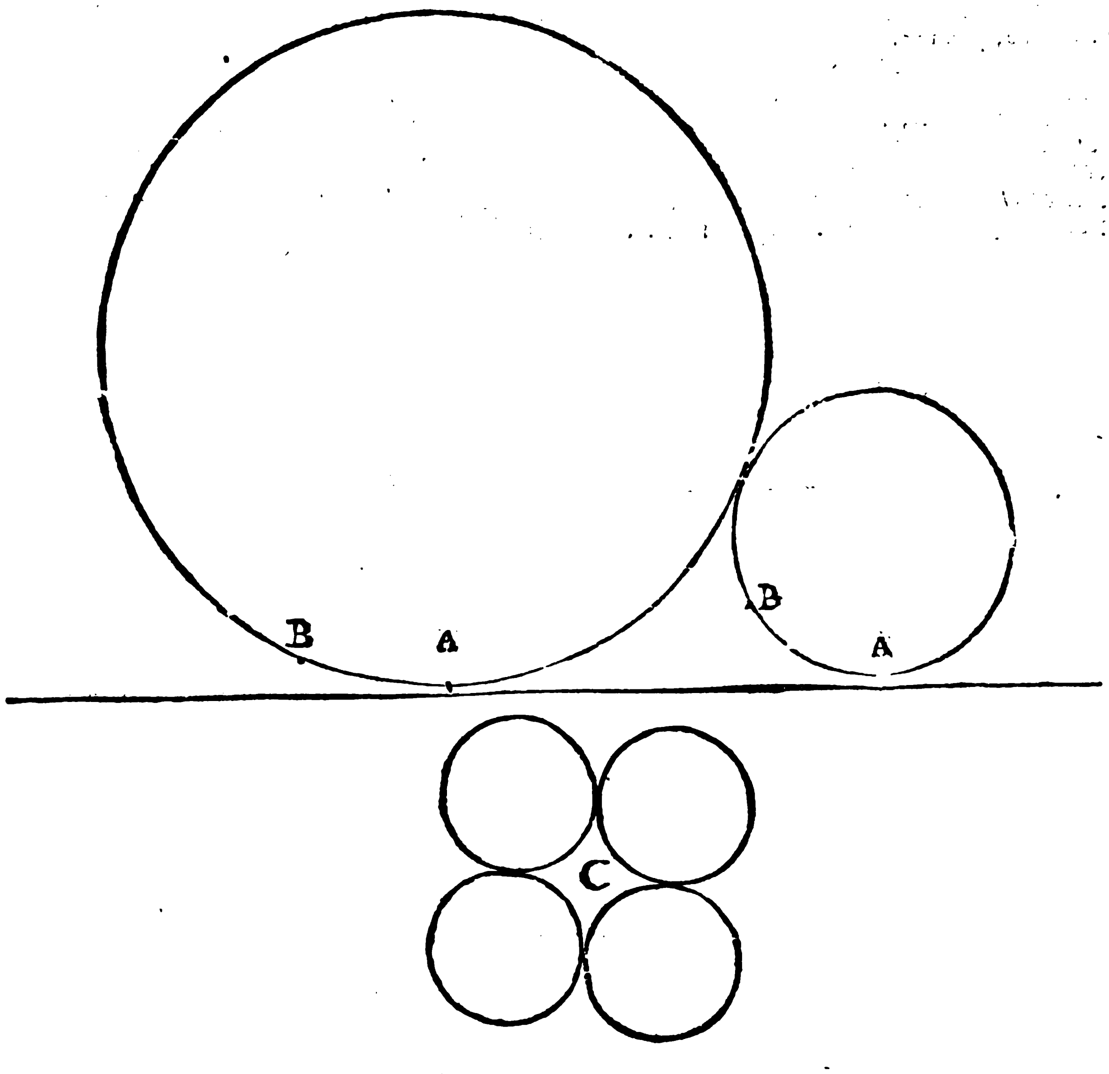

Ariſtoteles merkt ook aan / dat de ronde geſtalte daarom te wonderlijker is / om dat in de ſelve / verſcheyden tegen-geſtelde gevolgen te gelijke beſpeurd worden ; toonende de geſtadige veranderinge / verſcheydentheid / en tegen-geſtelde hoedanigheden en toevallen / Item : opgang en ondergang der natuurelijke Lichamen en ſaken. Als voor eerſt / de rondte beſtaat uyt een punct dat onbewegelijk kan blijven / en in een rondte die daar rondom geſtadig mag gedraayd worden. Ten tweeden / sy beſtaat uyt kromme trekken / die alle te gelijke eenparigelijk / 't een deel niet ter wereld meer of min dan de andere / krom gebogen worden ; en voorts beſtaatſe uyt rechte trekken / die van allen zijden na het middel-punct van den omtrek getrokken / over al even groot zijn.

Ten derden / in de ronde Figuure geſchieden / op een en de ſelve tijd / tegen-geſtelde bewegingen : Want dewijle het eene deel na boven en achterwaarts bewogen word ; ſoo werd het ander nederwaarts en voorwaarts gebracht. Item / op de ſelve plaatſe daar de bewe-

ginge begonnen is / maar werd ſy geëyndigd; en dus word het eerſte het laatſte / en het laatſte het eerſte; een voorbeeld des geenen die het begin en eynde is van alles / ſelfs ſonder alle begin of eynde.

Uyt het gemelde kan men noch / by deſe gelegentheid / in de ronde Figuure aanmerken. Ten eerſten / dat alle de deelen des ommetreks kromme ſtreken zijn / en geene van die rechte; want alle de deelen worden even gelijkelijk omgekromd / 't welk niet waar zijn ſoude / ſoo eenige rechte trekken waaren.

Ten tweeden / dat de ronde Figuure, ofte een rond Lichaam, indien 't volſtrekkelijk / ſonder eenig ingebeeld gebrek / rond waare / en op een plat ofte rechten trek ſtond / die net en volkomelijk over al even plat waare; dat als dan dien kring ofte rond Lichaam / den gemelden trek ofte plat effen Lichaam / maar ſoude raken met een punct, en niet met een rechten trek / om dat 'er getoond is / dat 'er geene aan zyn: Hoewel ſulke volſtrekte volmaakte rondte en effene platheid, beter kan beſeft / dan in de natuurelijke ſaken getoond worden: Waar van ſie breeder by *Galileus de mundi Syſtemate*, *pag.* 125.

Ten derden / kan men ook ſien / dat de benedenſte deelen van den kring / ofte rond Lichaam / by voorbeeld het deel van A tot B, in een kleender kring, verder van het plat ſtaat / dan in een rondte ofte kring / die de helft / 2, of drymalen of noch grooter is. Want hoe den kring grooter is / hoe het gemelde deel nader het plat komd / en nochtans komd gy nooyt verſinnen veel min maken / dat ſe het plat kan raken / want dan ſoude het een rechten trek zijn / 't welk tegen de natuure van alle rondten of kringen is / gelijk getoond is. Hier uyt blijkt / dat men in de natuurelijke lichamen nooyd kan komen tot een dadelijke oneyndige verdeelinge / waar door yets dat deelen en grootte heeft / gebracht ſoude worden tot een volmaakte ondeelbaarheid; want dan ſoude het geen deelen hebben / noch grootte / noch plaats beſitten / en by gevolg vernietigd moeten worden. Hier uyt volgd mede / dat ik nooyt ſulken ſnellen beweginge kan ſtellen / ofte ſoo tragen; ofte ſoo kleenen of grooten tyd inbeelden; ofte ik kan / ſonder ongerijmdheid en tegen-ſpraak der natuurelijke reden en geſtalte der ſaken / noch een rapper en trager beweeginge; Item / noch kleender en grooter tyd my ſelven voorſtellen; maar tot het oneyndige komen wy in der daad niet reyken / ja ſelfs met geen verſtand klaarlijk / duydelijk / ofte volkomentlijk begrijpen; gemerkt wy het oneyndige meer beſeffen by maniere van een loocheninge der eyndelijkheid, dan in ſich ſelven / alſoo het tegen den anderen ſtrijd / dat het oneyndige bepaald / omhelſt; ofte door ons verſtand tot ſekere uyt-eynden en palen des oordeels ſoude gebracht ofte begrepen worden. 't Geene in deſen onſe meeninge is / ſal den Leeſer uyt de nevens-gaande twee ronde kringen, getrokken op een effen platte en rechte Trek-linie / bequamer / dan met woorden alleen / konnen af-nemen.

E Y N D E.

EUZOOIA,

OFTE

Korte Verhandelinge van de twee noodſaakelijkſte

HOOFD-VRAGEN;

Waar in

De gelukzaligheid des menſchelijken levens beſtaat?
Ten tweeden, op wat wyſe deſelve kan genoten werden?

VAN

1. Een Perſoon alleen. 2. In een afgezonderd Geſelſchap.
3. In een gemeenen borgerlyken Staat.

Inleydinge en Op-dracht,

AANWYSENDE
De uytſtekende waardigheid en gelukzaligheid der Menſchen boven andere Dieren.

AAN DE

Achtbare, Voorſienige, ſeer Geleerde Heeren

d'Hr. Mr. ANTHONY EVERAARDS

Raad, en Ouderling:

d'Hr. Mr. CORNELIS vande VOORDE

Beyde ſeer vermaarde Heel-meeſters;

EN

D. ISAAC van HOORNBEEK;

Rector der Latijnſche Schole, en Ouderling tot Middelburg.

DEwyle wy van voornemen zyn kortelijk te toonen, waar in de gelukzaligheid des menſchelijken Levens gelegen is, en door wat middelen deſelve aldernaaſt kan genoten worden. Soo ſullen wy voor eerſt, als een aanleydinge tot dit Werk, met een woord aanwyſen de uytnemende *heerlijkheid* en *waardigheid* der *Menſchen* boven andere Dieren.

Den ſeer geleerden en vermaarden *D. Voſſius lib. 3. de origine & progreſſu Idololatriæ Cap. 14.* verhaald ons, dat veele onder de Ouden gemeend hebben dat de verſtandige ziele den Menſchen en Beeſten gemeen was, hoewel d'eene meer in reden gebruyk, loosheid, gaauwigheid, vernuft, geheugeniſſe, en andere bequaamheden dan andere uytſtaken, door de gematigdheid en volmaakter geſtalte van hare lichamen. Onder deſe worden geteld *Parmenides*, *Empedocles*, *Democritus* en *Anaxagoras*, welke uytdrukkelijk beveſtigden dat het verſtand en de ziele een ſake was: dat het verſtand allen Dieren gemeen is, ſoo kleyne als groote, ſoo geringe als treffelijken. Dit is ook het gevoelen geweeſt van *Plutarchus*, in ſijn Boek, daar hy wil bewyſen dat de Beeſten reden gebruyken; als mede in ſijn Boek, daar hy een vergelijkinge maakt tuſſchen de *Water* en *Land-dieren*.

'tGeene dat haar tot deſe meeninge bewogen heeft, zyn menige wonderlijke vertellingen, bevindingen, ſaken, en daden, welke de Natuur-kundige ons van 't vernuft, en verſtand der Dieren beſchryven. Maar (ſegd *D. Voſſius*) daar uyt volgd niet anders, dan dat in de Beeſten gevonden word een ſchaduwe en gelijkeniſſe van menſchelijk verſtand, maar eygentlyk de volmaaktheid des ſelfs niet. En hier tegen ſtryd niet dat de bevindinge leerd, dat de Beeſten, ſoo wel als de Menſchen, door eenige dingen tot onſinnigheid en dolligheid gebragt worden. Want dat is in haar geen toeval van 't verſtand, maar van innerlijke ſinnen.

Want de Beeſten hebben geen begryp van de eerſte algemeene ſtoffe, nog van God. Ten tweeden, de Beeſten konnen de *univerſalia*, dat is, die dingen niet begrijpen, welke worden aangemerkt als wel eenig zynde in haar ſelven, maar nochtans als konnende daar na veelen meedegedeeld worden; gelijk wy in Adam begrypen dat eerſt alleen de gantſche menſchelijke nature vervangen is geweeſt; Doch welke daar na ontelbaare anderen is medegedeeld geworden. Ook maken de Beeſten geen begryp van een geſlachte of ſoorte, daar even-gelijkelijk alle de byſondere verſchillende ſoorten, of *individua*, dat is, ondeelbare onderwerpen, afgeſcheyden zynde (door 't beſeffen van ons verſtand) de ſelve voorts worden aangemerkt enkelijk als met malkanderen in andere gemeene dingen over-een komende, waar doorſe dan bequamelijk tot haare geſlachten en ſoorten gebracht worden.

Den Menſch alleeen ſtrekt ſyn verſtand uyt tot alle ſaken, ſelfs die gevonden worden by de *Antipodes*, of by de Menſchen welkers voet-ſolen tegen over de onſe geſet zyn, tot alderley Konſten, bouwen van Steden, maken van Wetten, tot den onſichtbaren Hemel en Starren; tot alderley wetenſchappen, konſten, en kenniſſen; maar het vernuft der Beeſten is maar in 't byſonder tot deſe of geene ſaken ſich uytbreydende, de bequaamheid van d'eene kan de andere niet navolgen. Den Hond kan jagen, en heeft echter de ſchalkheid van den Vos niet; den Vos kan de loosheid der Aapen niet nadoen; 't vernuft dat in de Mieren of Byen is, word by de andere Beeſten niet gevonden, maar den Menſch alleen is tot alles bequaam.

Ten derden, de Beeſten maken geen onderſcheyd tuſſchen het vermakelyk en eerlyk goed, en daarom volgenſe altoos een tegenwoordig vermaak na; maar den Menſch ſal door ſyn verſtand, ſiende het gevolg daar na, en op 't geene hem geoorloofd en eerlyk zy of niet, het tegenwoordig vermaak of voordeel dikmaal met opſtel verſuymen, en nalaten, of immers ſoo matigen, dat hy daar na tot geen berouw of ongemak vervalle; ſulks dat het geene den Menſch doed, van hem geſchied met voorgaande beradinge, onderſoek, en overlegginge van alles dat tot een ſake diend; om uyt te vinden wat geraadſaam zy of niet; wat recht of onrecht is; Item wanneeer, waar, op wat wyſe, door wat middelen, en ſoo voorts, dat een ſake alderbeſt kan gedaan of uytgevoerd worden; ſulke beradingen vind gy by de Beeſten niet; maar die doen haare werken altoos op eenderley maniere, gelyk de Swaluwen, die maken haare neſten noyt onder of in de Boomen, maar aan de Gebouwen; de Spinne-kop breyd haare netten altoos op eenderley wyſe, en ſoo voorts.

De Menſchen dan hebben eenige dingen gemeen met alle ſaken, ſelfs ook de levenlooſe, als den tyd en plaatſe: of niet met de levenlooſe, maar met gewaſſen, als voortteelen, groeyen, gevoed te worden, te ſterven: of niet met de Gewaſſen, maar met de Dieren, als de uytterlyke en innerlyke ſinnen en genegentheden. Eenige dingen zyn hen alleen eygen, als een volmaakte bequaamheid van reden-gebruyk, eygentlyk genaamde deugd, en Gods-dienſt, de Reden-Konſt, het lacchen, en ſoo voorts.

Voeg hier by, dat, al is den Menſch ſeer gering, kleen, en krachteloos, in vergelykinge van groote ſterke Dieren, als Walviſſchen, Elephanten, en andere; datſe nochtans alle van de Menſchen gevangen worden en getemd, ja dat een Jongen van twaalf en dertien Jaren een grooten

Digitized by Google

Olyphant kan doen dienen, en na ſijnen wille beſtieren. Hier uyt ontſtaat, dat in alle de Dieren eenige vreeſe en ſchrik is voor den Menſch, want God heeft hem geſteld tot een Heer over de ſelve, en *over de werken ſijner handen*, *Gen.* 1. *Pſal.* 8. *Gen.* 9. 't Welk ook in de Olyphanten blijkt, welke geen wreedheid willen plegen tegen de Menſchen, al wordenſe haar tot dien eynde voorgeworpen, ten zy datſe dronkig en dol gemaakt worden, ſie by *Joſephum lib.* 2. *adverſus Appionem*, en 3. *Mach. cap.* 5.

Voorts hebben de oude Wyſen wel aangemerkt, dat den Menſch is een kleene Weereld, dat alles dat in de groote Weereld, wyd en zyds verdeeld is, te gelyke in den Menſch; als in een kort begryp, gevonden word. Waar op ſlaat het Vers van *Manilius Lib.* 4.

Quid mirum noſcere Mundum
Si poſſunt homines, quibus eſt & Mundus in ipſis,
Exemplumque Dei quiſque eſt in imagine parva.

Dat is, *wat wonder is't, dat de menſchen de Weereld verſtaan konnen, aangeſien in haar ſelfs een Weereld is, en een yder van hen is een voorbeeld van God, in een kleyne afbeeldinge.* Gelijk breeder is aangeweſen door *Andreas Laurentius Anatomices lib.* 1. *cap.* 2. en andere. En nochtans word den Menſch, dat trots, edel, en verſtandig Dier, voortgebragt in een plaats, welke in 't midden legd tuſſchen de onreynigheden, welke de Menſchen van haar afwerpen, namentlijk, tuſſchen de Blaſe, en den rechten Darm; en word naakt en kragteloos ter weereld gebragt. Op dat hy ſig niet te ſeer ſoude verheffen in ſijne gaven en heerlykheid, gedenkende aan ſyn gering begin en oorſprong, en hoe lichtelyk dat hy als een rookdamp verdwynd, en als een wind henen gaat, en weder keerd tot ſyne beginſelen.

Wat het vernuft der Beeſten aangaat, blijkt ſelfs uyt de H. Schriften, datmen alle ſoorten van verſtand en reden-gebruyk de ſelve niet kan ontnemen, want haar word uytdrukkelijk *verſtand* en *voorſichtigheid* toegeſchreven, en daar worden verſcheyden Dieren den Menſchen tot leeringe en overtuyginge voorgeſteld, waar van wy breeder hebben gehandeld in 't laatſte Deel van de *Metamorphoſis Naturalis* van *Johannis Goeddaart.* Sie Prov. 30. 24. tot 29. *Deſe viere zijn wijs, met wijsheid wel voorſien*, &c. Eſa. 1. 3. *Een Ezel kend ſijnen Heer*, &c. Jer. 8. 7. *De Oyevaar kend haare tijden*, &c. Job. 40. en 41. &c. Matth. 10. 16. *Zijt voorſichtig gelijk de Slange*, &c. Veele Dieren weeten haare ſiekte te geneſen, en te voorſien, of te vooren gewaar te worden, de veranderingen van weder en wind, veel beter dan de Menſchen; ſommige leeren van de Menſchen veele vreemde en wonderlijke ſaken na te doen, &c. Daarom maken eenige onderſcheyd tuſſchen *rationem ſenſualem*, en *intellectualem.* Het eerſte is een *gevoelig vernuft*, ſig niet uytſtrekkende boven de voorwerpen der uytterlijke ſinnen, en word in de Beeſten merkelijk bevonden; het ander is een *verſtandige redenkavelinge*, en den Menſch eygen, ſig tot alles dat begrypelijk is uytbreydende. De *gevoelige reden* vertoond ſig in de Dieren veelſints, want ſy vermyden het bekende gevaar, voorſien ſig van nooddruft tegen het toekomende; weten ſelfs veelderley liſten en lagen te gebruyken, om tot haar oogmerk te geraken; quaad wetenſe te vlieden; by ſommige werd een ſoorte van beſtieringe en ordre bevonden; de *Olyphanten* leeren de Talen der menſchen verſtaan; de *Paarden* worden hoovaardig op haar aangedane cieraad; de *Apen* botſen byna alles na, weten van ſelfs, en toonen datſe quaad gedaan hebben, en ſoo voorts. Sie verder in Onſe H. Natuur-beſchryving over *Prov.* 30. 24--28. Alle de uytterlijke ſinnen zijn in de Dieren bekend, als de inbeeldinge, geheugeniſſe, droomen, het beſeffen der gemeene ſinnen, &c. maar nochtans begrypenſe niet alle dingen, gelijk de Menſchen, maar alleen lichamelijke en eyndige, maar het verſtand der menſchen dringd door tot alle ſaken, ſoo geeſtelijke als lichamelijke, eyndige, en oneyndig tijdelijke en eeuwige; Goddelijke; en menſchelijke, natuurelijke en boven-natuurelijke; ſienelijke en onſienelijke. In den Menſch alleen vertoond ſig de wonderlijke kragt en overtuyginge der *Conſcientie* ofte *Gewiſſe*, waar van elders is gehandeld. De Menſchen alleen weten met haar verſtand de gantſche natuur te onderſoeken, en te doorloopen, de oorſaken en beginſelen, voortgangen, veranderingen, werkingen, eygenſchappen en hoedanigheden aller dingen te onderſcheyden, begrypen, uytleggen, en beſchryven; Item, ſijne meeningen, gedagten, en voornemens veerdiglijk in verſcheyden Talen uyt te drukken.

De Wyſen onder de Heydenen hebben dit ook wel verſtaan, en roemen daarom doorgaans in haare nagelatene Schriften de groote waardigheid van den menſche. *Mercurius Triſmegiſtus* heeft hem genoemd een *groot Mirakel*, een *Dier God ſeer gelijk*: *Pythagoras* de *Mate* van alle dingen: *Plato* een *Wonder der Wonderen*: en met een diergelijke lof is hy van andere *Phyloſophi* beſchreven. Den ouden *Zoroaſter*, na dat hy by ſijn ſelven lang overdagt hadde het konſtig maakſel van den Menſche, berſte ten laatſten uyt met deſe woorden: *ô Menſche gy zijt een heerlijk Werk van de ſtoute en alles dervende Natuur!* Deſe heerlijkheid beſtaat ſoo wel in 't *lichaam*, als in de *ziele*; alſoo hy met beyde alle andere Dieren verre overtreft.

De *ziele* is ſoo edel, ja byna Goddelijk, datſe haar ſomtijds verheffende boven alle naturelijke formen en geſtalteniſſen, de onlighamelijke dingen, of die, als van alle materie bevryd zynde, beſeft worden, door een wonderbaarlijke en gantſch vrye kracht des Geeſts begrypt.

En gelijk de ziele des Menſchen de edelſte is van alle andere zielen, die onder den Hemel zyn, ſoo is ook de woon-plaats van deſelve, te weten, ſijn *lichaam*, ſoo verre boven alle andere lichamen verheven, dat het een regel en mate van deſelve mag geſegd worden. De waardigheid van het ſelve betoonen onder anderen dat het *recht opſtaande* is na den Hemel, daar d'andere Dieren met het hoofd na de Aarde gaan bukken; waar door de menſch vermaand word na den Hemel te ſien, en op Hemelſche ſaken te denken. Waarom *Anaxagoras* gevraagd zynde, tot wat eynde hy dacht dat hy geboren was? Antwoorde, *om den Hemel en de Starren aan te ſchouwen.*

Ten tweeden, is het menſchelijk Lichaam het *gematigdſte* van allen; 't welk blijkt, om dat het van alle uytmuntende dingen even dra beſchadigd werd, als van de ſelve byna even-veel afwykende.

Ten derden, heeft het menſchelijke Lichaam de fraayſte *overeenſtemminge* van alle ſijne Leden: ſoo dat alle Konſtenaars na deſelve hare werken aanleggen. En om dat hy is een verſtandig Dier, ſoo heeft hy ſeer veel herſſenen, ſulks dat die van een *kleyn menſch* geſegd worden wel eens ſoo groot te zyn, dan van een *grooten Os.* Voorts om helſd dit Lichaam een kort begrip van de ganſche groote Weereld, gelijk te vooren is aangeweſen.

Ten vierden, ſijn Lichaam is ſoo *net*, *aardig*, bequamelijk en wel *geſatſoeneerd* en gematigd, dat het geworden is een bequame woonplaats en werk-tuyg der edele Ziele (ja in de Vromen genaamd word een *Tempel des Heyligen en Goddelijken Geeſts*) welke in haar ſelven draagd het *Beeld* en *Gelijkeniſſe Gods*, door haar geeſtelijke en onſterffelijke Natuur. Ten tweeden, in haare bequaamheden en gaven van verſtand, vrye wille, wysheid, en gerechtigheid. Ten derden, in een heerſchappye over de ondermanige, en een verſtandig gebruyk van alderley ſaaken. Item in een uytnemender, en treffelijker waardigheid, en gelukzaligheid boven alle aardſche Schepſelen.

Waar uyt blijkt de dwaasheid van *Epicurus*, die ſtaande wilde houden, dat des menſchan Lichaam *bygeval* ſoude gemaakt zyn. En wat aangaat dat ſommige de Natuur beriſpen, datſe den Menſch naakt en ongewapend op de naakte Aarde, in ſijn Geboorten-dag, geworpen heeft, tot ſchreyen en kryten. Staat in tegendeel tot antwoord aan te merken, datſe in plaats van Wapenen en Klee-

Digitized by Google

dingen, den Menſch boven alle andere Dieren voorſien heeft met verſtand, en met handen, waar door hy alderley Wapenen en Kleedingen kan bedenken, en maken, ſulks dat hy door ſijn verſtand en Wapenen alle Dieren kan overweldigen, en bedwingen.

Gelijk dan den Menſche heeft ontfangen een veel *treffelijker Natuur* dan de Beeſten, ſoo is hy ook tot een heerlijker *eynde* en hooger *geluksaligheid* geſchikt, en bequaam, dan eenige andere Dieren, en dat inſonderheid door twee uytſtekende bequaamheden, en gaven die hem eygen zyn, namentlijk, waare *wysheid* en *deugd*; welke twee gaven de Menſchen ſelver veel waardiger en uytnemender maken, dan de geene die de ſelve niet hebben, als de Menſchen de Beeſten komen te overtreffen. Van deſe Geluksaligheid nu des menſchelijken Levens ſullen wy nu verder onderſoeken, waar in datſe beſtaat, en door wat middelen ſy beſt kan verkregen en genoten werden.

Het is aanmerkens waardig 't geene *Joh. Picus Mirandula* ſegd van de waardigheid des Menſchen. *Lib.* 3. *in Aſtrologiam : Miracula animi Cœlo majora ſunt. Nihil magnum in Terra præter Hominem. nihil Magnum in Homine præter mentem & animum, huc ſi aſcendis, Cœlum tranſcendis; ſi ad corpus inclinas & Cœlum ſuſpicis, muſcam te vides, & muſca aliquid minus.* Dat is, *De wonderen van des Menſchen gemoed zyn grooter dan den Hemel. Daar is op Aarden niets grooter dan den Menſch; In den Menſch is niets groot dan ſijn gemoed en ziele; als gy daar toe opklimt, ſoo komt gy boven den Hemel. Maar ſiet gy op het Lichaam, gy bemerkt, dat gy maar een Vliege ziet, ja wat minder dan een Vliege.*

Abdala, een vermaard Saracijn, gevraagd zijnde *wat aldermeeſt verwondering waardig was in de Weereld?* Antwoorde, datter *niet wonderlyker was dan den Menſch. D. Joh. Mirandula*, in ſijn boekxken van de waardigheid des Menſchen, ſteld hier in het meeſte en ſeldſaamſte wonder van den Menſche, dat alle andere ſaaken zyn en blyven, yeder in ſyn ſoorte of gedaante daarſe in geſteld zyn: maar den Menſch kan alles worden dat hy wil. Indien hy een enkel leven leyd om te eten en te drinken, gevoed te worden, en voort te telen, hy is maar als een Aard-gewas te rekenen, in welke de voedinge, aanwas, en voortſetten mede plaats hebben. Indien hy wat hooger gaat, en ſyn uytterlijke en innerlijke ſinnen, ſyn inbeeldinge, geheugeniſſe, herts-tochten, ſinnelyke bewegingen, en vermaak, opvolgd, ſoo leefd hy het leven van een Beeſt, en is niet hooger te achten. Ja na dat hy voorts ſyn maniere van leven aanricht, kan hy eenigermaten alle Dieren gelijk worden; in loosheid den Vos; in onreynigheid de Swynen; in wreedheid de Beeren; in voorſichtigheid de Slange; in de wildheid en ontemmelijke ſtoutigheid den Wout-ezel; in traagheid en bottigheid den Uyl en Ezel; in kloekmoedigheid den Leeuw; in moorddadigheid den Dieren die alleen leven by het dooden van andere, ja daar in wreeder, dat onder de dieren den menſch alleen wreedheid pleegd tegen zyn eygen ſoorte, gelijk *Cicero* wel aangemerkt heeft. In hoogmoet de Paauw; in overdaad den brakenden Hond, en ſoo voorts. En hier op paſt *Mirandula* 't geen wy leeſen *Gen.* 6. 12. dat de *Menſche* word genoemd *alle Vleeſch*. Maar als den Menſch ſich voegd na de reden, en verſtandelijk wandeld na de Wet ſyns gemoeds, dan draagd hy hem eerſt als een Menſch. Indien hy nog verder opklimt tot Goddelijke en Hemelſche Geſintheid, en de deugden der Engelen begint na te volgen, dan word hy haar gelijk, als in een brandende liefde de Seraphynen; in glants van een Hemelſche verlichtinge, Cherubynen; in een rechtmatig en rechtveerdig oordeel de Throonen, &c. Ja nog hooger doordringende, word hy door de genietinge van Gods Beeld, *de Goddelyke Nature deelachtig*, ſoo dat hy word een *Sone Gods*, ja *God is in hem* en hy *in God*, en eyndelijk hy word *een met God*, 1 *Joh.* 3. en 4. *Joh.* 17. Waar op den ſelven *J. P. Mirandula* paſt, 't geene de Chaldeen voor een gemeen ſeggen gebruyken, *Homo eſt animal variæ ac multiformis & deſultoriæ Naturæ*: Dat is: *den Menſch is een Dier van verſchillige, veelvormige, en een ongeſtadige Natuur.* En dat den menſch *Col.* 1. 23. *Matth.* 28. alle *Schepſel* genaamd word, om dat hy ſich eeniger maten alderley ſaake kan gelijk maken, en worden 't geene hy wil: om welke reden hy van ſommige den veranderlijken *Proteus* genaamd word.

Den Menſch word van veelen genaamd *Creaturarum copula*, de *t'ſamen-hechtinge* ofte *voeginge aller Schepſelen*, om dat hy met de ziele gemeenſchap heeft met God, en de Hemelſche Schepſelen; en met het lichaam, houd hy gemeenſchap met de aardſche en ondermanige ſaken. Sulks dat het niet vreemd is, datter (gelijk den voorgemelden *Mirandula* toond) onder de oude Wyſe ſoo veele verſchillige gevoelens geweeſt zyn, over de beſchrijvinge van den menſch, wat hy is; gemerkt hy eenigſins alles is, en een begrijp aller ſaken in ſich vervat. Opmerkelijk is het geene *Marſilius Ficinus* getuygd *Lib.* 13. *Theol. Plat. Cap.* 3. *Homo omnia divinæ Naturæ opera imitatur, & Naturæ inferioris opera perficit corrigit atque emendat.* Dat is, *den Menſch volgd na alle de werken van de Goddelyke Natuur, en alle de werken van de laager Natuur die volmaakt en verbeterd hy.*

Cicero de Legibus Lib. 1. beſchryft den menſch aldus, *Animal providum, ſagax, multiplex, acutum memor, plenum rationis & Conſilii: quodque ex omnibus animantibus ſolum aliquam Dei notitiam nactum eſt.* Dat is, *een Dier dat voorſienig, vernuftig veelderley is, ſcherpſinnig, indachtig, vol van verſtand en raad; 't welk alleen onder de Dieren eenige kenniſſe van God verkregen heeft.* En elders, *dat is den menſch niet, datmen uytterlyk aan ſijn lichaam en gelaat ſien kan, maar een yder is te achten na de geſtalte van ſijn gemoed; want veele zyn wel menſchen met den naam, maar niet in der daad. Lib.* 1. & 2. *de Finibus*, want daar is den Menſch niet onbetamelijker, nog onwaardiger, dan, alleen ſich tot lichamelijke vermaakelijkheden over te geven; want de Natuur heeft ons tot grooter en heerlijker dingen gemaakt, en geſchikt. *Den Menſch* (ſegt *Ariſtoteles*) *is inſonderheid tot twee ſaken geboren, namentlyk, om alles te begrypen, en om verſtandelyk te handelen, als eenen ſterffelyken God.*

En, hoewel het waarachtig is, dat ten aanſien van de ſterffelijkheid, den Menſch maar is als een ſchaduwe, en droom, ja niets ydelder nog ongeſtadiger, dan hy; ſulks dat de Ouden hem een *ſpel* en *ſpot der Goden* genaamd hebben: nochtans, in opſicht van de ziele, en de Goddelijke gaven in de ſelve, overtreft hy alles ſeer verre, hy begrypt alles, gebruykt alle dingen, heerſcht over alles, ſulks dat hy van *Mercurius* eenen *tweeden God* genaamd is. Veele onder de Ouden hebben dry Werelden geſteld, eene die onſienelijk was, den Throon Gods; by de tweede verſtonden ſy den ſigtbaren Hemel; by de derde den Aard-en Water-kloot; maar dat den *Menſch de vierde Wereld* was, en alle de andere in ſig vervattede. Want alles dat'er is in de Wereld, is of een *Geeſt*, of een *Lichaam*, maar den Menſch beſtaat uyt die beyde.

De Godsgeleerde beſchryven den Menſch, dat hy is een *Dier na Gods Beeld geſchapen.* De *Philoſophi*, dat hy is een *Dier dat reden gebruykt.* Want daar is niets edelder in den Menſch, nog in het beeld Gods, dat God den menſch heeft mede-gedeeld, dan 't gebruyk der reden. Want ſonder verſtant, of goede redenkavelinge, kan in den menſch geen deugd, nog heyligheid, nog ware gelukzaligheid, of eenige heerlijkheid, weeſen, boven de onredelijke of levenlooſe Schepſelen.

Dit beeld Gods in den Menſch, heeft (gelijk *D. Molinæus* wel aanwijſt) ſig vertoond in Ziel en Lichaam, inſonderheid in den eerſten Menſche, welk aldereerſt en onmiddelijk na Gods Beeld is voortgebracht. En, gelijk verſtand en heyligheid in hem is geweeſt in opſicht van de Ziele; ſoo is ook alle betamelijke en uytſtekende volmaaktheid in het Lichaam, welke oyt in eenige Menſchen beſpeurd is; als volkomentheid der uytterlijke ſinnen, een eerbiedelijke onſaggelijkheid in het Aangeſicht; een aldernetſte gelijkmatigheid der Leden; een alderbeſte gematigd-

Digitized by Google

matigdheid der vochtigheden en hoedanigheden ; met een aldergewenſtſte volveerdigheid , bequaamheid , en vermaak in 't oeffenen van alderley natuurelijke Werkingen. 't Welk hy oordeeld te ſteunen op deeſe redenen, Eerſt, om dat den eerſten menſch onmiddelijk van God is geſchapen. Ten tweeden , om dat alle natuurelijke volmaaktheid , en ſchoonheid, die in eenige Menſchen is geweeſt, van den eerſten is afgevloeyd. Ten derden, om dat allenxkens door de ſonde, de geſtalte, en goetheid der Menſchen vervallen is.

En hoewel het beeld Gods in den Menſch, aldermeeſt beſtaan heeft in de Ziele, en de gaven welke in de ſelve waren ingeſtort ; nochtans vertoond ſich dit Beeld ook ſeer heerlijk in de Leden der Menſchen, als werktuygen der Ziele , en der voordeftigſte werkkingen der ſelve. Soo dat in de H. Schriften ſeer dikmaal, de volmaaktheden Gods , als ſijn macht, wysheid , kenniſſe, beſtier, barmhertigheid, &c. door de Leden der Menſchen, als oogen, ooren, armen, ingewanden, mond, handen, &c. uytgedrukt worden.

Want God heeft den Menſch geſteld in de Wereld, als een Toneel van ſijne Werken; op dat hy de ſelve met vermaak ſoude gebruyken, en aandachtelijk naſpeuren, om God te verheerlijken. Welk is het eerlijkſte en zaligſte werk dat een Menſch, ja eenig Schepſel kan betrachten. *Deſe kenniſſe of Philoſophie* (ſegd *Seneca Epiſt. 53.*) *doed u alle Menſchen te bovengaan, en God ſeer na by komen. Daar is in de Philoſophie een ongeloovelyke kracht om alle toevallige ongemakken te overwinnen.* En *Epiſt.* 90. *doen waren de Menſchen gelukkig , en in de gulde Eeuwe ; als de verſtandige, en de beſte, de machtigſte waren, en het beſtier over andere opgedragen.* Want de gerechtigheid , en godzaligheid, zyn noyt van de Philoſophie, of recht verſtand en kenniſſe der waarheid, afgeſcheyden.

Sonder deeſe Philoſophie, of kenniſſe der Goddelijke, Hemelſche , wereldſche. en menſchelijke Saken , waar het de pyne niet waardig dat ik ſoude geboren worden. Want wat reden ſoude ik dan hebben om my te verblijden, dat ik onder de levendigen waar? Soude het zyn om ſpijſe en dranken te verſlinden en door myn licham te jagen? Of om dit bouwvallig, ſiekelijk en elendig lyf, als een geſtadige ſlaaf te dienen en te lapſalven; of om met gedurigen arbeyd en kommer het ſelve, op dat het niet in korten tijd verdwijnen ſoude, op te vullen? Dat onwaardeerelijke goed der Philoſophie (ſeg ik) wechgenomen zynde; ſoo ſoude my het leven ſoo veel niet waard zyn, gelijk den ſtaat der ongeſtadige ſaken mede-brengd. Och wat een verachtelijke ſaak is den menſch, die ſich boven de menſchelijke ſwakheden en nietigheden niet verheft? &c. Wy moeten ons gewennen tot een gemeenſchap met God, in de hoogte, en innerlijke geheymeniſſe van 't gantſche gemeene AL, met onſe gedagten te doorloopen.

Als wy met onſe gedachten in de onnaſpeurelijke hoogte der Hemelen ſweven ; en de ontelbare menigte der Geſternten , en bedenkelijke werken Gods doorwandelen: ſoo ſullen wy den geheelen Aard-kloot als een kleyn ſtip , of gering zandeken , aanſien. En ſeggen by ons ſelven , ſiet daar hangt dat punct, daar over ſoo veele Volkeren met vyer en ſwaard Kryg voeren: even of men een hoop mieren ſag, welke over een kleyn ja naauwelijks ſienlijk ſierken, onder den anderen vochten. Wat onderſcheyd is'er tuſſchen ons en haar , als de mate van een kleyn lichaamtjen ? Den geheelen Kloot daar de Menſchen op Varen , Bouwen , Arbeyden , Kryg voeren , Koningrijken verdeelen, en ſoo voorts; is in de ruymte des Hemels of onſichtbaar, of maar als een alderminſte ſtip te verachten. *Seneca Naural. Quæſt. Lib.* 1.

Dus verre hebben wy tot *aanleydinge* geſproken , van het voor-werp deeſer Verhandeling : Wy ſullen nu een woord ſeggen van des ſelfs *oogmerk*. Wy handelen van de *gelukzaligheid des menſchelijken levens*, niet volgens de ordre en wyſe der Chriſten Godsgeleerden, maar met gemeene reden , kavelinge , overtuyginge , bevindinge , en getuygeniſſe der Volkeren. Om datſe op de eerſte wyſe van andere genoegſaam verhandeld is. Ten tweeden, om dat ons oogmerk is, alle Menſchen (het zy datſe de H. Schriften erkennen of niet) in 't gemeen te overtuygen, en tot de waare wysheid, deugd , en een gelukkig leven , aanleydinge te geven. Gelijk dan ook de H. Schriften ſelve gewoon zyn, den redelijken menſch, met alle gewichte , klaarheyd , en kracht van redenen, te overtuygen; en door ontdekkinge van waarheid, in onſe conſcientien, te over-redenen. Ten derden, om te toonen en onwederſprekelijk te bewyſen, dat het geene de H. Schriften eygen is aangaande de de Leere der zaligheid, uyt kracht van het Verbond der Genade in Chriſto; niet ſtryd met de geſonde, natuurelijke reden, maar ſeer wel daar mede over een komt; hoewel de ſelve overtreffende : waar door niet weynig het geloove der oprechten verſterkt word. Ten vierden, om dat meenige Chriſtenen, onder den ydelen roem van beter en gelukkiger te zyn, dan de Heydenen, ſoo veel erger bevonden werden dan de ſelve, alſſe meer van de redelijkheid en beſcheydentheid afwyken. Sulkx dat het veel lichter is, van een Heyden, die leerſaam is, en reden plaats geeft, een goed Chriſten; dan van een geveynſd en verkeerd Chriſten , een goed Heyden, ofte een redelijk Menſch (veel min een waarachtig Chriſten) te maken. Tot de voorgemelde eynden gebruyken wy de Letter C, te kennen gevende een Chriſten; en de Lettter P. vertoonende een Heyden , die de H. Schriften geleſen heeft, reden plaats geeft, en ſich leerſaam aanſteld, om het Chriſten geloof, betreffende de Leere der zaligheid, aan te nemen.

En alſoo wy in 't volgende Werk , onder anderen aanwyſen, dat tot bevorderinge van de Gelukſaligheid des Menſchelijken Levens inſonderheid noodig is, het onderhouden van de onderlinge liefde en vriendſchap ; ſoo heeft my die reden bewogen deeſe onſe Verhandelinge op te dragen, en toe te eygenen, myne byſondere Vrienden, in 't Hoofd deeſes uytgedrukt, in 't byſonder, en voorts allen den geenen die niet anders voor hebben, dan de bevorderinge van Gods eere , en Gelukſaligheid der Menſchen.

In Middelburg, den
20. *November*, 1673.

JOHANNES DE MEY.

Op

Digitized by Google

Op het
Voorgemelde Boek
VAN
d'Hr. Mr. JOHANNES de MEY.

Aan de Gemeynte van Middelburg.

Hier krijgje, *Middelburg*, al voor het Nieuwe-jaar
Uw Nieuwe-jaar, die u en al de Lettter-Schaar
Vry beter als fijn Goud moet al uw leve-dagen
Hier en hier namaals in alle eeuwigheid behagen.
Zoo mild is uw de Mey! de wat'ren reſen op
En dreigden d'overſtroom en voet, en rug, en top
Van groote Wereld niet, g'lijk toen 't al had verkurven
In Boete-prekers tijd, en al zijn weg bedurven.
Zijn kleene Weereld was 't dien 't Water en het Vyer
Schier dreigden over-hand. Hy ſonder een getier
Te maken, of misbaar (de herſens met wijsheden
Verſterkt, 't verſterkte Brein met ſtale lijdzaamheden)
Valt aan den overſlag, denkt en ſchrijft nagt en dag,
Wat zy het *hoogſte Goed*, dat Ziel verzaden mag:
Hy wiſt wat *Plato* dagt, wat *Seneca* voor reden,
Wat *Ariſtoteles* zijn Leerling deelde mede;
Hy had het Huys aanſchouwt van *Cebes* Tafereel.
Lei alles in de Schaal van juiſte reden, veel
Veel, zey hy, wetenſe, de Waarheid loopter onder,
Maar meer waarſchijnlijkheid in haarer vonden Wonder.
Scheen *Cebes* pad ſeer naauw, hy u noch naauwer ſal
Aanwyſen, waar gy langs klimt uyt dit Tranen-dal;
Vry hooger Goed en Slot, verlicht door and're ſtralen
Van 't Goddelijk Woord ſal hy op zyn Tafreel af-malen.
Dog Waarheid is maar een. Maar voor ſyn Penne ſwigt,
Als voor een middag-Zon; der Heyd'nen Sterre ligt.
O g'lukkig *Middelburg*, had gy veel ſulke Sieken,
Die alſſe gaan, noch ſtaan, flux vliegen op de wieke
Van 't edelſte Verſtand, ver boven Zon en Maan
Gaan halen waar gy door ook mogt ten Hemel gaan!
Dit leerd Hy u, en my, en kon hy Siek dit leeren,
Denk wat hy eens Geſond u zouw noch meer vereeren.
Of bid zyn Sterven af, of neem dit van zyn end'
Voort laatſte Nieuwe-Jaar, en laatſte Teſtament.

G. K. R.

Korte BEDENKINGEN, Over De Gelukſaligheid des Menſchelijken Levens;

Waar in de ſelve beſtaat; en door wat middel die aldernaaſt kan verkregen worden; en word voor eerſt gevraagd en onderſocht, waar in de Gelukſaligheid van het Menſchelyke Leven gelegen zy?

Alle Menſchen trachten gelukkig te weſen / en echter by na niemand die weet waar in de rechte Gelukſaligheid beſtaat: of door wat middelen ſy die verkrijgen konnen. Waar uyt noodſakelijk ontſtaat / datſe / in het eynde miſſende / ook in 't uytkieſen der middelen / om dat te bereyken / dwalen / en ſoo veel verder van haar oogmerk verſteken blijven / alſſe meerder arbeyd doen om 't ſelve te genieten. Volgd dan / dat men voor en boven al ſijn gedachten en ſorge behoord te laten gaan over de twee gemelde Vraag-ſtukken; namentlijk / waar in de rechte waare Gelukſaligheid van ons Leven gelegen is; en door wat middelen men alderbequaamſt en aldernaaſt de ſelve kan verkrygen?

Want dit is het eenige en uyterſte eynde / waar toe dat men alle dingen ſchikken en beſtieren moet. Ten tweeden / om dat de Gelukſaligheid alles omhelſt 't geene wy met recht begeeren of wenſchen konnen: want het is een ſtaat welke inde genieting van alderley goed volmaakt is; immers voor ſoo verre men in dit leven daar toe geraken kan. Doch ſoo lang wy niet weten wat deſe Gelukſaligheid zy / ſoo konnen wy dat eynde niet bereiken / noch de rechte middelen daar toe uytvinden.

C. Dat is waar / en daarom geloof ik / dat dit het alderuytnemendſte is / dat de Heere Chriſtus den ſtervelingen geleerd heeft; wie na waarheid zalig mach geacht worden / en op wat wijſe den Menſch tot de volmaaktſte zaligheid kan gebracht worden. Hoe-wel allen Menſchen in 't gemeen deſe beyde Leer-ſtukken Chriſti ſeer parodox, ofte vreemd en ongerijmd geſchenen zijn.

P. Veele noemen de zaligheid, het opperſte goed, 't welk eygentlijk beteekend een goed dat onder alle andere goederen het grootſte moet gerekend worden. Doch dit is eygentlijk niet 't geene hier moet onderſocht worden; maar in hoedanigen goed gelegen zy den welſtand en Gelukſaligheid der Menſchen. En gemerkt den Menſch beſtaat uyt Ziel en Lichaam, en tot veelderley ſaken en daden bequaam is / ſoo beſtaat ſijnen welſtand in geen eenig goed / maar in de genieting van veelderley goederen / die te gelijk noodig zijn tot wel-weſen van ſijn Perſoon.

Nochtans met onderſchepd / want / gelijk de Ziel ongelijk edelder is dan het Lichaam, ſoo zijn ook die bequaamheden en goederen / die uyt haar vloeyen / uytnemender dan die naaſt tot het Lichaam behooren. Soo dat men mach onderſchepd maken tuſſchen dryderley goederen / welke de Gelukſaligheid des Menſchelijken Levens opmaken. Eenige behooren aldernaaſt tot het weſen der ſelve / als daar is goed verſtand / wijsheid / voorſichtigheid / en oeffeninge der Deugden. Andere merken wy aan als noodige werk-tuygen / ſonder welke men de Gelukſaligheid niet wel kan genieten / als geſondheid / vryheid / vrienden / noodige / of genoegſame middelen / of wereldſche goederen om ſig te behelpen. De derde achten wy maar als verciercelen van en tot den welſtand der Menſchen / als eere / ſchoonheid / &c.

Verder oordeelen wy mede / dat buyten verſchil behoord te zijn / dat die goederen / welke tot ons eygen weſen, Ziel / en Lichaam / innerlijk behooren / als wysheid / deugd / geſondheid / &c. ongelijk grooter gewichte tot onſe zaligheid toebrengen / als die dingen welke buyten ons zijn / en maar van buyten aankomen / of als middelen gebruykt worden / als vrienden / eere / rijkdommen / &c.

De Gelukſaligheid der Menſchen word aangemerkt / ofte in haare alderhoogſte volmaaktheid, of voor ſoo veel ſy in dit leven kan genoten werden. In den eerſten ſin / iſſe een ſtaat des Menſchen / welke door t'ſamenvoeginge van alle goederen / die een Menſche genieten kan / op het hoogſte volmaakt is.

Doch ſoo wordſe van ons hier nu niet aangetrokken / maar in de tweede beteekeninge: en ſoo is die niet anders / dan ſoodanigen ſtaat des Menſchen / in welke hy hem ſelven verheugd / gelukkig acht / en ſich vergenoegd vind / in het genieten van die goederen die hy beſit.

Na dat nu deſe geluk-achtinge van ſich ſelfs / vernoegen / en vermaak welke daar uyt voortkomen / en de goederen uyt welkers genieting ſy veroorſaakt worden / meerder of minder zijn / daar na is ook de gelukſaligheid meerder of minder te rekenen.

Uyt deſe beſchrijvinge blijkt / dat de Gelukſaligheid der Menſchen niet ſoo ſeer beſtaat in het beſit of genot der goederen / als wel in het vermaak, vergenoegen, en geluk-achtinge die den Menſch daar uyt ſchept: en na dat de ſelve minder of meerder is / ook den ganſchen welſtand en gelukſaligheid der Menſchen te achten zy. Niemand kan gelukkiger zijn / dan hy ſich ſelven kan inbeelden te zijn. Ja al waar 't dat den Menſch in den Hemel was / of op Aarden alles beſat dat de wereld geven kan / als rijkdom / vrede / vryheid / vrienden / heerſchappy / treffelijke Ge-

bouwen /

Digitized by Google

bouwen / uytſichten der treffelijkſte Lands-douwen / Fonteynen / Rivieren / aangename Gebergten / Muſyke / en ſoo voorts; doch in allen dien geen vermaak of vernoegen konde vinden; die Menſch ſoude waarlijk in het beſit van alle die goederen ongelukkig weſen. Want alle de goederen van de Weereld konnen ons geen ander voordeel toebrengen / dan datſe ons konnen dienen als voorwerpſelen / en middelen / waar door wy gelukkig konnen worden; 't welk ons die goederen geenſins konnen geven / maar alleen kan veroorſaakt worden door een wijs / deugdſaam / en voorſichtig gebruyk der ſelve / ſulks dat 'er niets is dat den Menſch kan wenſchen / 't welk by deſe wysheid te vergelijken zy. *Prov.* 3.

C. Maar aangeſien gy ſegd dat des Menſchen gelukſaligheid meer is gelegen in ſijn eygen gelukachtinge, dan in 't beſit en genot der goederen: meynd gy dan ook / en volgd daar uyt niet / dat yemand ſoude waarlijk konnen gelukkig zijn door een inbeeldinge, die valſe is / en waar door hy ſich laat voorſtaan ryker / in grooter eer / en beter ſtaat / te zijn / dan hy in der daad beſit?

P. Dat ſulks eenigſints / en voor een tijd / kan geſchieden / blijkt klaarlijk uyt het tegendeel / namentlijk / hoe menige Menſchen zijnder ongelukkig in der daad / en dat alleen uyt een valſe inbeeldinge / of door een onwaare vreeſe / van 't geene noyt ſal geſchieden / gelijk ſwaarmoedige / onvergenoegde / onverſadelijke / droefgeeſtige / gierige Menſchen; welke / al ſijnſe in groote waardigheden geſteld / overvloedige Rijkdommen beſitten / anderſints na den lichame geſond zijn / en alles beſitten waar door men zoude behooren gelukkig te zijn / nochtans arm en elendig leven.

Het is allen Seden-beſchryvers, en by de bevindinge / bekend / dat een quaad dat ons goed dunkt, en als ſoodanig van ons word beſeft en begrepen / niet anders / noch min / noch meer / onſen wille / herts-tochten / en werkſame krachten beweegd en aandoed / dan of het in der waarheid goed waar. Insgelijks dat eenig goed dat ons quaad dunkt, en niet anders dan als ſoodanig beſeft word / geen andere werkingen in ons veroorſaakt / dan of het waarlijk quaat waare. Soo dat aan het oordeel / dat wy van een ſaak hebben / als van het eerſte beweegſel der ziele / alle andere werkingen van ons gemoed en lichaam afhangen / en beſtierd worden. By voorbeeld / laat yemand wijs gemaakt worden / dat hy uyt ſijn Vrouw een eygen Sone verkregen heeft; ſoo lang hy in die meening is / hy ſal hem ſoo wel beminnen / en ſijn vernoegen daar in nemen / als of het in der waarheid ſijn Sone waar. Ja alle voorwerpſelen onſer ſinnen / en 't geene ons in de Weereld voorkomt / word van ons begrepen / niet gelijk het juyſt in ſich ſelven is / maar na dat wy oordeelen dat de ſelve ons goed, of nadeelig en quaad, ſchijnen te weſen.

Uyt 't geene voorſegd is / blijkt klaarlijk dat de zaligheid der menſchen aldermeeſt is gelegen inde geſtalte en werkinge harer zielen / als zijnde haar edelſte weſentlijke alderinnerlijkſte deel. En / gemerkt in de ziel inſonderheid in aanmerkinge komt het verſtand en den wille; ſoo word hier in bedenken genomen / waar in aldermeeſt de zaligheid der Menſchen te achten zy / in de werkinge des verſtants, dat is / wijsheid en kennis / of meer in den wille, en betrachten der deugden?

Antw. Hoe-wel beyde tot het weſen der menſchelijke gelukſaligheid vereyſt zijn; ſoo heeft nochtans de wysheid en kennis den eerſten en opperſten rang: want het verſtand is de eerſte / edelſte / en uytnemendſte bequaamheid der ziele / derhalven is ook de kennis en wijsheid de uytnemenſte werkinge der ziele / en der Menſchen.

Ten tweeden / de kennis heeft het alderopperſte voorwerp namentlijk God: en wat de wille, en andere werkingen der zielen / aangaan / die hangen van 't verſtand / konnen niet anders / dan na des ſelfs beſtier en oordeel / werken. Want den wille kan God niet beminnen, ten zy hy door 't verſtand te vooren als het opperſte goed begrepen zy.

Ten derden / de kenniſſe is vergeſelſchapt met ſuyverder en ſtantvaſtiger vermaak / dan de oeffeninge der deugden; want daar ontrent vallen ongelijk meer verhinderingen en moeyelijkheden / dan in de oeffeningen des verſtants; welke met meerder geruſtigheid / en gemak / geſchieden konnen.

Hier uyt volgd mede / gemerkt het verſtand is de uytnemendſte bequaamheid, die de menſchen gegeven is / en God 't alderhoogſte en beſte voorwerp dat door het verſtand kan begrepen worden: dat de kenniſſe Gods aldermeeſt kan toebrengen tot de gelukſaligheid der Menſchen. Want door recht begrijp van eenige ſaak / word onſe ziele eenigſints met de gedaante en gelijkeniſſe aangedaan van die ſaake / welke ſy ter deeg / innerlijk / en ernſtig begrijpt. Doch de liefde Gods is noch veel kragtiger om den Menſch gelukkig te maken. Want door een ſwaare / innerlijke / doordringende en ſterke liefde tot God / leefd den Menſch in God / en God in hem; volgens het gemeen ſeggen / *anima magis eſt ubi amat, quam ubi animat.* De ziel is meer daarſe bemind, dan daarſe het leven geeft.

C. Dat ſtemd wel over-een met het geen wy in onſe H. Schriften leſen / welke de zaligheid der Menſchen ſtellen in vereeniginge met God; in het ſien, dat is / kennen en genieten van God: in een gelijkeniſſe met God; en in een beruſtinge / liefde / en volkomen vernoegen in God / &c.

P. Ik heb uwe Schriften ook geleſen / en daar in menige heerlijke dingen gevonden / ſtrekkende tot onderrichtinge / en overtuyginge van de gemoederen der Menſchen / immers der verſtandigen en goetwilligen: inſonderheid welke betreffen de oeffeninge der deugden / en middelen om tot een welgeſteld en zalig leven te geraken; in haaren byſonderſten inhoud alle over een komende met de treffelijke ſpreuken / oordeelen / en leeringen / welke by de verſtandigſte onder ons gevonden zijn. (Gelijk blijken kan uyt het Boek onlangs uytgegeven door den geleerden D. Ridder, genaamd den beſchaamden Chriſten, toonende dat ſoo in leerſame redenen / als loffelijke daaden / de Heydenen den Chriſtenen veelſints overtreffen en beſchamen) Doch met dit onderſcheyd / dat by geen van onſe wijſe yets ſekers heeft konnen uytgevonden worden / aangaande de volmaakte gelukſaligheid der Menſchen na dit leven; maar alleen een onſekere giſſinge, doch geen grond van vaſte hope / alſoo ſy daar toe van nooden hadden een byſondere beloſte / en openbaringe van God / welke ſy niet hebben gehad / maar volgens uw geloof / alleen in uwe H. Schriften geopenbaard is; gelijk wy breeder in het verhandelen van den Hemel en elders getoond hebben.

C. Soo kan dan / na u meeninge een menſch noyt komen tot een volmaakte gelukſaligheid. Want in dit leven kan die noyt worden genoten / aangeſien het een yeder bekend is / dat 'er niemand ſoo gelukkig oyt is geweeſt / of weſen kan / ofte hy is ook in menige gelegentheden van veele goede dingen / die hy genieten kan / ontſet / en niet alleen de dood / maar ook veelderley ſiekten en elenden / ſoo der wiſſelbare ongeſtadige toevallen der Weereltſche ſaken / als mede de mishandelingen der Menſchen / onderworpen. En nochtans bekennen de Wijſe onder u / dat den Menſch een genegentheid is ingeboren / en wenſch / tot een eeuwige en volmaakte gelukſaligheid: en dat God en de natuur, (als zijnde de ordre der Wereltſche ſaken van God geſteld) niet te vergeefs doen; hoe ſtemmen deſe dingen met den anderen over-een; indien nochtans den Menſch noyt tot de gewenſte volmaakte gelukſaligheid en kan geraken?

P. Antw. De gemelde genegentheid is echter geenſints in den Menſch te vergeefs geſteld / maar tot dien eynde / op dat hy poogen ſoude ſoo na de ſelve te komen

Digitized by Google

komen als mogelyk is. Even gelyk in uwe Schriften geboden word volmaakt te zyn, gelijk God in de Hemelen volmaakt is. 't Welk / hoe-wel het volſtrektelyk onmogelyk is / nochtans niet te vergeefs belaſt werd; om dat men ſoo na de Goddelyke volmaaktheden moet trachten uyt te drukken / als ons Stervelingen mogelyk is. Ten anderen / het is ſeker dat een Menſch door rechte wysheid / voorſichtigheid / oeffeninge der deugden / en inſonderheid der blymoedige / geruſte / en vergenoegde geſtalte der Zielen / en Goddelyken zegen / tot ſoodanigen ſtaat in dit leven kan geraken / in welke hy behoord en kan beruſten / en met dankbaarheid tot God vergenoegd weſen. Ja over welken hy ten hoogſten tot alle nederigheid / eerbiedigheid / liefde / hoogachtinge / en alderley plichten van dankbaarheid / verbonden is.

Want al dat hy is / of geweeſt is / en genoten heeft / moet hy erkennen alleen van God / als den oorſpronk en volmaaktheid van alles / ontfangen te hebben; en dat ten aanſien van God niet alleen ſonder het alderminſte recht tot yets altoos gehad te hebben; maar ook tegen ſijne menigvuldige onwaardigheden / van welke hy in ſijn gemoed / wegens ſijne ontelbare afwykingen en misdaden / overtuygd is. Sulkx dat hy / bemerkende de onbegrypelyke hoogte van Gods uytnementheid / ſijn eygen geringheid en onwaardigheid daar tegen; ten anderen de groote menigte / groote treffelykheid / en langduurigheid der Goddelyke weldaden: niet alleen met vreugde / maar met een ſeer groote heylige verwonderinge / en ootmoedigheid / ſijnen God verheerlyken moet / op het beſte dat hy kan / en met de meeſte inſpanninge van alle de krachten ſijner ziele.

C. Maar hoe komd dit over een met het geen onder u pleeg geſegd te worden / dat niemand voor ſijn dood kan geſegt worden gelukkig te weſen?

P. Dit heeft Solon aan Creſus, hem vragende of hy gelukkig was / geantwoord / om te toonen de ongeſtadigheid der Wereldſe eere / en Rykdommen daar Creſus ydelyk op roemde. Maar de wysheid / deugd / ruſte / en een blymoedige wel-geſtelde en vergenoegde geſtalte der ziele / maken altoos een Menſch gelukkig; en zyn ſoo vaſte goederen / datſe ons door de wreedheid der Menſchen / noch door de onſekere toevallen / en verwiſſelinge der Wereldſche ſaken / niet konnen ontnomen werden; als welke van den Menſch niet zyn afgeſcheyden / ſulkx dat hy alle andere dingen moetende verlaten / deſe altoos onſcheydentlyk by ſich behoud.

C: Maar gemerkt daar gemeenelyk onderſcheyd gemaakt word tuſſchen dryderley goed: dat voordeelig is / vermakelijk en eerlyk. In welke van deſe dry dunkt u dat aldermeeſt de gelukſaligheid der Menſchen gelegen is?

P. Niet in het gewin / voordeelig goed, ofte rykdom: want die brengen ons in 't minſte door haar ſelven geen wel-weſen toe / maar alleenelyk voor ſoo veel ſy als middelen konnen ſtrekken / om / verſtandelyk gebruykt zynde / den menſch eenig gemak / en vermaak / en welſtand toe te brengen.

Ook niet de eere ofte hoogachtinge / die een ander van ons heeft / want die is meer in den geene dieſe bewyſt / als dienſe beweſen word. Dat is te ſeggen / ſy hangd aan den wille van een ander dieſe bewyſt / of niet / na ſijn behagen. Ten anderen / alſoo de rechte eere niet is dan een erkenteniſſe van de deugd / wysheid / gaven / en uytnementheden welke hy in een ander ſiet: ſoo doed hy ſich ſelven eere aan in ſoodanigen erkenteniſſe (waar door hy toond ſijne liefde en hoogagting tot de deugd en wysheid) ſoo wel als den geenen die hy eerd. Ten tweeden / daar is niets ongeſtadiger dan de eere: ſy is buyten ons / en ten meerendeele ons ſelfs onbekend; inſonderheid die na de dood komd / daar veele ſoo ydelyk na trachten. Ook is de eere in haar ſelven geen begeerlyk goed / maar alleen een uytwendig teyken van erkenteniſſe van eenige waardigheid / of goed dat alreede in een ander is. De meeſte uytwendige eere in de Weereld is niet dan geveynſdheid en bedriegerye; want ſy dikmaal aan de onwaardigſte beweſen word / en welke van de geene / dieſe uytterlyk eeren / in het herte veracht worden.

Volgd dan dat de gelukſaligheid byſonderlyk / ja weſentlyk (gelyk alreede te vooren getoond is) beſtaat in een vermaak, vreugde en gelukkigagtinge; hoewel het vermaak eygentlyk het goed ſelfs niet is maar een gevolg / vloeyende uyt het recht genieten der goederen / welke wy beſitten en gebruyken.

C. Verſtaat gy dit van de lichamelijke vermaken, en en welluſten / welke menigmaal overvloediger in de Beeſten dan in de Menſchen bevonden worden?

P. De lichamelyke vermaken / welke door de vyf ſinnen genoten worden / konnen ook den Menſch ten deele gelukkig maken / als daar is aangename Muſijk; 't aanſien van treffelyke dingen / inſonderheid des Hemels / en der werken Gods; 't gehoor van heerlyke / ſtichtelyke / en leerſame ſaken / en ſoo voorts. Maar wy verſtaan dit by uytnementheid van 't Geeſtelyk vermaak, ofte des gemoeds: want dit is ongelyk treffelyker / dan 't geene in de uytterlyke ſinnen valt. Door dien het gemoed der Menſchen van een edelder en uytſtekender aard is / als onmiddelyk van God af-komſtig / en in ſich ſijn Beeld eenigſints uytdrukkende / en daarom ſoekt het een uytnemender voorwerp dan die dingen welke in de vyf ſinnen vallen / en ons met de Beeſten gemeen zyn.

Ten tweeden / de vermakelykheden des lichaams worden ſeer lichtelyk veranderd in ſware elenden / en oorſaken van groote ſonden / als men de mate daar in te buyten gaat / 't welk ſeer lichtelyk geſchied / ten zy datſe door de voorſichtigheid en matigheid ſeer nauw bedwongen en gematigd worden. Ja uyt de ongeregelde herts-tochten / begeerlykheden / en wellusten / ontſtaan alderley rampſaligheden en overtredingen / welke de Menſchen verdorven en rampſalig maken: maar dit gevaar is niet in de vreugde des gemoeds / welke niet ontſtaat dan uyt heerlyke betrachtinge / en den Menſchen niet aanleyd dan tot 't geene eerlyk en zalig is / en daarom zyn deſe vermakelykheden ſeer ſtandvaſtig; de lighamelyke in tegendeel ſeer haaſtelyke / en als in een oogenblyk verdwynende.

Korte optellinge der byſonderſte Goederen,

welke God in 't gemeen den Menſchen gegeven heeft, om gelukkig te konnen leven.

HOe-wel de Menſchen nu door haar verdorventheid / en ſchuld / van ontelbare elenden dikmaal overvallen worden; nogtans heeft God / al van den beginnen af / den Menſch in 't gemeen genoegſaam van alle goederen voorſien / waar door hy wel en gelukkig konde leven / en met vrolyke dankbaarheid ſijnen Schepper verheerlyken. Deſe goederen kan men aanmerken of binnen in de Menſchen / ofte datſe buyten hem ſijn / nogtans tot ſijn vermaak en gebruyk geſchikt / en gegeven. Onder deſe by voorbeeld het aanſien en genieten van den ſchoonen wonderlyken Hemel / waar van wy onlangs hebben gehandeld.

Ten 2: Het aanſien der ontelbare menigte der vaſte Sterren; welke / hoewelſe ons ſoo kleyn ſchynen / ſoo zynſe egter ſoo hoog van ons verheven / en ſoo groot / dat men door geen Menſchelyke vonden / of gronden van reden / tot nog toe yets ſekers daar van bepalen kan. 't Welk onder anderen genoegſaam blykt uyt de gansch ongelyke / ja tegenſtrydige rekeninge van de vermaardſte die haar in 't onderſoek daar van beneerſtigd hebben. Want / by voorbeeld / Copernicius rekend dat de Son grooter is dan de Aarde 612. maalen. Lansbergen 434 maalen. Tycho Brahe 193 maalen. Lansber-

gen oordeel dat de Son van de Aarde verheven ſtaat/ ofte afgeſcheyden is/ byſthien honderd halve Diameters ofte dikten der Aarde in haar midden/ yeder bedragende (na ſommiger rekeninge) over de vier duyſend Italiaanſe mylen. Maar Tycho Brahe rekend maar 1150. halve Diameters. Naar het gemeen gevoelen ſtaat de Dwaal-ſterre Mars van ons afgeſcheyden 4584 halve dikten der Aarde/ ofte halve Diameters; na Lansbergens rekeninge 2274. volgens Tycho Brahe maar 1745 en ſoo voorts in de overige. Wie ſiet niet dat deſe dingen gansch niet accordeeren/ en met geen vaſte gronden van waarheid en wetenſchap ter neder geſteld en beveſtigd zyn.

Het is echter ſeker/ dat de vaſte Sterren in een ſeer groote onbegrypelyke verheid van ons geſteld zyn/ alſooſe niet alleen geen *paralaxis* altoos hebben/ maar dat oogenſchynelyken blykt/ dat den ganſchen Aardkloot/ ten aanſien van de ſeer verre afgeweſene uytbreydinge des ſichtbaren Hemels/ als tot een niet en ſtipken verdwynd. En wie kan twyfelen aan de ſeer uytnemende grootheid der Sonne/ als hy haare ſoo verre uytgebreyde/ en wonderlyke werkingen aanmerkt/ niet alleen op onſe aarde/ maar ook de omſtaande dwaalſterren/ welke van haar het licht ontfangen.

In de derde plaats ontmoeten ons de ſeven Dwaalſterren, met haare wonderlyk verſcheydene/ en nochtans onveranderlyke bewegingen/ in den loſſen vloeyenden Hemel: haare aangename en krachtige invloeden en werkingen over onſen ganſchen Aard- en Waterkloot; en inſonderheid de onbeſchryvelyke/ onbegrypelyke heerlykheid/ en kracht der Sonne, waar van nader gehandeld is in 't Natuur-tooneel, en het Boek van den Hemel.

Op het opperblak der Aarde komt ons voor/ het ſeer aangenaam aanſien en uytſichten der vermakelyke Lands-douwen/ Rivieren/ Fonteynen; de ontelbare verſcheydentheid der groene/ vruchtbare Gewaſſen/ Kruyden/ Bloemen en vruchten. Allerley ſoorten van Dieren/ dwalende op de Bergen en Valleyen/ en menigten der Velden. Het aanſien der hoog verhevene Bergen/ met haare witte Sneeuwachtige kruynen; af-ſtortingen der Wateren; de dichte en ſeer playſante Boſſchagien/ doorklinkende van het geſang en verſcheyden toonen der Vogelen/ en andere Dieren. Waar by dan mach gevoegd worden 'tgeene door konſt en neerſtigheid der Menſchen is gemaakt/ als daar zyn veele ſeer ſchoone treffelyke Gebouwen/ Steden/ &c. Welke dingen alle met ſtille aandachtige opmerkinge des gemoeds/ een wel-geſond lichaam/ en een ſuyvere recht gematigde geſtalte des lochts/ aanſchouwd en aangemerkt zynde/ een wonderlyk en ſeer groot vermaak en genoegen in den Menſch konnen verwekken/ om met blydſchap en verwonderinge God te pryſen/ en te ſeggen/ Heere! wat is den Menſch dat gy ſijner gedenkt, en ſoo heerlyk met den glans uwer treffelyke werken van allen zyden omringd hebt?

Maar boven al doen tot een gelukkig leven die bequaamheden/ goederen/ en gaven/ welke God binnen in de Menſchen gegeven heeft: als daar is het verſtand, waar door ſy alles konnen begrypen/ onderſcheyden en doorloopen. Ten tweeden/ de geheugenis, waar door wy ontelbare ſaken/ van ons te voren begrepen/ in ons breyn en verſtand bewaren/ en weder/ als 't noodig is/ met een onbegrypelyke veerdigheid/ en orde/ konnen ophalen/ en voort-brengen.

Ten derden/ de vyf uytterlijke ſinnen, en der ſelver noodig en gansch nuttig en vermakelyk gebruyk/ als inſonderheid het Geſicht, waar door alle lichamelyke ſaken aan ons/ als in een uytgedrukt Beeld/ vertoond worden. Het Gehoor, waar door wy met haaſt/ en ſeer wonderlyk/ malkanderen de innerlyke verborgene gedachten onſes herten konnen bekend maken: waar by komd het geſchrift, door welke wy ſpreken met de doode/ en met de geene die duyſenden mylen van ons zyn afgeſcheyden/ &c.

Ten vierden/ mogen hier in achtinge genomen worden/ het vermaak en noodig gebruyk der herts-tochten alſoſe wel zyn gematigd/ en door voorſichtige wysheid en ſtantvaſtige deugd recht bedwongen/ en beſtierd worden. Want gelyk uyt de ongeregelde herts-tochten/ en begeerlykheden/ alle beroerten/ onheylen/ ellenden/ en ſonden der Menſchen ontſtaan: ſoo is ook de rechte zalige geſtalte des Menſchen in tegendeel gelegen in get genot van een innerlyk vermaak/ en ſtille vergenoegde vreugde des gemoeds/ by de oude εὐθυμία genaamd.

Want indien men wilde verſinnen een Menſch van alle herts-tochten gansch ontbloot/ die ſoude niet konnen gelukkig zyn. Want wat zaligheid kan hy genieten die ſonder vermaak/ ſonder liefde/ ſonder vreugde is: wat deugd is 'er te verwachten van yemand die ſonder ſchaamte is?

Ten anderen/ de matige/ en door de reden wel-beſtierde herts-tochten/ zyn ook noodig om quade ſaken voorſichtelyk tegen te gaan/ te voor-komen/ ofte ook te bedwingen/ en te overwinnen. Ten derden/ om goede ſaken met dies te meer ernſt en genegentheid te doen/ en ſtantvaſtelyk uyt te voeren. Want neem wech alle haat tegen de ſonde, en rechtvaardige/ matige gramſchap/ tegen het geweld van onrechtveerdigheid; waar ſal den yver der rechtveerdigheid geoeffend worden? neem wech alle droefheid en berouw, waar ſal de verbeteringe der af-dwalingen plaats vinden? Beeld u in een Menſch ſonder vrees, ſonder hope, wat kloekmoedigheid kan der in hem vallen/ wat voorſichtigheid kan in hem plaats hebben?

En wat onſe Lichamen aangaat/ een onwaardeerelyken ſchat is de geſontheid, en welgematigde geſtalte onſer leden en ſinnen (inſonderheid als daar ſterkte en ſchoonheid by-komen) gelyk uyt het verſtel en miſſen der ſelve/ en elenden welke daar uyt volgen/ genoegſaam bekend is.

Maar boven al moet in herachtinge komen/ dat God/ om den Menſch gelukkig te maken/ hem in 't binnenſte van ſijne Ziele heeft ingedrukt tweederley gemeene gronden en beginſelen/ van kenniſſe, namentlyk/ en van doen: op dat de ſelve hem ſouden verſtrekken als regulen van ſijn oordeel/ om dat na de waarheid te richten: en van ſijn leven/ om niets te doen dan 't geene met de ingedrukte Goddelyke Wet der natuur en Gewiſſe over een komt: nog te moeten gelooven dan 't geene met de beginſelen van de goede geſonde reden/ gebruyk der ſelve/ en bevindinge over-een-komt/ ofte immers daar niet tegen ſtryd. Van welke beyde beginſelen nader geſegd is/ in 't verklaren van den aard en werkinge der Gewiſſe.

Voeg hier by/ dat/ niet tegenſtaande door de loosheid en verdrukkinge der Grooten/ menige Menſchen ſeer armelyk leven/ daar andere den overvloed der rykdommen onnuttelyk beſitten/ ofte ook ſchandelyk in alle overdaad misbruyken; dat echter God de wereld ſoo groot heeft gemaakt/ en van alle nooddruften genoegſaam voorſien/ dat alle Menſchen konnen/ buyten gebrek/ met vermaak/ en vergenoegen leven/ ſulkx dat de armoede der menig duyſenden op Aarden niet ontſtaat uyt gebrek der Goddelyke voorſorge/ maar door de verkeertheid/ hoogmoed/ gierigheid/ quade beſtieringe/ en verdeelinge der Menſchen. Gelyk van ons breeder is aangeweſen/ en in *Utopia. lib.* 2. getoond word/ ſulks dat den Autheur eyndelyk beſluyt met deſe woorden: de Koningrijken en Republijken alle doorſiende, vinde ik in de ſelve geen de minſte voetſtap van gerechtigheid, maar zyn niet anders als t' ſamen-ſpanningen der Rijke, om onder den tijtul van 't gemeene beſte te verſorgen, op den ſwaren laſt der arme Onderdanen, leuy, lekkerlijk en overdadelijk te leven, en liſtige vonden van 't geene

ſy door quade konſten hebben verkregen, te behouden, en te vermeerderen.

Kort vertoog der menigvuldige elenden des Menſchelijken levens.

TEgen de voorgemelde voordeelen/ ſtrekkende tot welſtand van het Menſchelijk leven/ worden de elenden opgeteld/ welke niet alleen in beſeffen en gevoelen/ maar ook in menigte/ de ſelve voordeelen geacht worden te overtreffen. En voor eerſt/ belangende de geſtalte Weerelds/ word voorgegeven/ dat de ſelve immers ten principalen niet ſchijnd om den Menſch/ die op onſen Aard-kloot leefd/ geſchikt te zijn.

Want de vaſte Sterren van ons aanſchouwd zijnde/ vertoonen ſich gansch verwerdelijk/ en ſonder eenige bequame ordre/ ofte verdeelinge. En al ſijnſe ontelbaar in getal/ nochtans brengenſe ons geen ſonderlingen dienſt/ ofte nootſakelijke gebruyken/ aan. Ten tweeden/ van de Maane hebben wy maar ſomtijds gebruyk/ aangeſien ſy geſtadelijk vermeerderd of verminderd word; dikmaal by daag over onſen Sicht-eynder ſtaat/ en by nachten in tegendeel van ons daar onder verborgen is.

Ten derden/ de Zee beſet immers ſoo veel of meer plaats/ dan de gansche Aarde/ daar de Menſchen op woonen. De ſelve Zee kan van de Menſchen niet bevaren worden/ ſonder ſeer ſwaare en menigvuldige elenden/ periculen/ en ongemakken; door de ſchrikkelyke onweders/ ſtilten/ en ongeſtadigheid van weder en winden. Ten tweeden/ door de zoutigheid der wateren/ en inſonderheid door de menigvuldige ondiepten/ blinde klippen/ ondoorgrondelijke diepte/ &c.

Een ſeer groot gedeelte der Aarde is/ door gebrek van wateren/ door dorre/ onvruchtbare Woeſtijnen/ door langdurige nachten/ duurende 3. 4. 5. ja 6. maanden toe/ harde geſtadige koude/ waar door noch groente/ noch boomen/ noch vloeyende wateren/ noch yets by na tot onderhoud van Dieren of Menſchen gevonden word (gelijk omtrent de beyde Polen/ ofte Keer-kringen der Aarde) onbruykbaar.

In tegendeel worden ſwaare ongemakken/ elenden en ſchaden/ op andere plaatſen veroorſaakt/ door al te grooten hitte/ droogte/ ofte door al te grooten overvloed van vochtigheid en wateren/ door de onkruyden die het goede Gewas verſtikken; door menige ſchadelijke/ wreede/ en den moeyelijken arbeyd der Landlieden bedervende ongedierten.

Wat den Menſch ſelfs aangaat/ wat een algemeene grofve onwetentheid is 'er onder aller ſoorten van menſchen? by veelen is een by na erger dan beeſt-achtige bottigheid. By de geene die haar voor wijſe en geleerde/ ja Leer-meeſters/ uytgeven/ een ſeer groote menichte van ydele/ van ouds overgeleverde dwalingen/ en vooroordeelen.

Wat is 'er een Weereld van elenden/ welke de meeſte menigte der Menſchen onderworpen is/ door hare ongeregelde herts-tochten; als daar zijn onnoodige droefheden/ ſorgen en bekommerniſſen/ en dat over ſaken dikmaal die lichtelijk noyt ſullen voorvallen/ of immers toekomende en onſeker zijn; ofte tot welke alle haare wijsheid/ vermogen/ en bekommerniſſen/ in het minſte niets konnen veranderen/ voorkomen/ toe of af-doen; en derhalven welke nergens toe dienen/ dan om haare elenden te verſwaren/ en voor den tijd te veroorſaken.

Wat ontelbare/ grouwelijke/ en over al by na heerſchende/ en doordringende onheylen/ elenden/ verwoeſtingen/ moorderyen/ branden/ quetſuuren/ verminkinge van leden/ en andere ontelbare rampſaligheden/ ontſtaander niet onder de Menſchen/ door den nijd/ haat/ en oorloogen/ veroorſaakt menigmaal door de wraak-luſt/ hoogmoed/ gierigheid/ overdaad/ en onrechtveerdigheid/ van weynige grooten/ welke geſteld zijnde om de Onderdanen te beſchermen/ te regeeren/ en alle welſtand toe te brengen/ in tegendeel de naaſte oorſaak van haare ongelukken bevonden worden.

De elenden die de Menſchen/ uyt haar ſelven/ in haare lichamen/ onderworpen zijn/ ſouden naauwlijks alle konnen nagerekend werden: niet een lid is 'er aan ſijn lichaam/ daar in hy niet verſcheyden pijnen en ongemakken ondervinden kan. Sommige pynen en ſiekten zijn ſoo ſwaar/ datſe den Menſch ſelfs voor een tyd 't reden-gebruyk ontnemen/ ſulkx het hem onmogelijk is/ ſich na de reden daar in geduldelijk te dragen. Sommige nemen hem voor altoos het verſtand weg/ ofte/ dat erger is/ brengen hem in een dulle raſernye: den Menſch alleen is meer ſiekten en qualen onderheevig/ dan alle andere dieren te gelijk. Somtijds worden hem de vyf uyterlijke ſinnen ontnomen/ inſonderheid die/ welke hy/ ſonder ſeer ſwaare elende/ niet kan miſſen/ als daar is het Gehoor/ en inſonderheid het Geſigte: van welke yemand beroofd zijnde/ waarlijk als levende begraven is; en in een eeuwige duyſterniſſe/ gelijk als buyten hem ſelven/ en de Weereld/ verſtooten. Waar by komd/ dat den Menſch veel gevoeliger is van ſijn ongemak/ dan van ſijne voordeelen. De geſontheid van alle ſijne leden beſeft hy naauwlijkx ter deeg/ maar de pijne van een vinger of tand/ onſteld ſijn gansch lichaam en perſoon/ en veroorſaakt meer ſtenen en klagen/ dan hy vermaak genoten heeft/ uyt de geſonde geſtalte van alle ſijne deelen en krachten.

Doch alle deſe elenden/ die den Menſch uyt ſich ſelven onder worpen is/ ſouden noch licht en weynig zijn/ indienſe niet ten hoogſten verſwaard en vermenichvuldigd wierden/ door de menigvuldige en ſeer ſwaare ſonden/ en mishandelingen der Menſchen/ ſoo tegen God/ haar ſelven/ als tegen andere. Van de tonge alleen komd een Weereld van quaad en ongerechtigheid/ door laſteringen/ logens/ bedriegeryen/ verleydingen; en ſoo voorts.

De rampſaligheden/ welke de Menſchen over haar ſelven brengen/ door onkuysheid/ overdaad/ braſſery/ dronkenſchap/ roekeloosſe ſtoutigheid/ &c. zyn niet na te rekenen. Yder ſonde is een beul genoegſaam/ om een Menſch elendig te maken/ geene is 'er die geen ſwaare ſchaaden/ ſchanden/ en onheylen toebrengd/ hoewel het in 't begin en aangaan der ſelve anders ſchynd/ den Menſch door een valsche inbeeldinge; en jegenwoordig verleydende lok-aas/ van eenig tegenwoordig voordeel/ eere/ of vermaak/ door een reden verblindende herts-tocht/ en dwaſen drift/ verleyd wordende.

Daar zyn geen Beeſten/ hoe wreed en verwoed ſy weſen mogen/ die tegen malkanderen op verre na/ ſoodanige mishandelingen bedryven/ als de Menſchen. Maar zijn gewend inſonderheid haar eygen ſoorte te verſchoonen.

In Africa, en elders/ zijn veele groote Volkeren/ welke onder haare regeringe niet dan arme ſlaven zyn/ welkers leven en goederen geheelijk hangen/ aan het welbehagen haarer Opperhoofden. Menige duyſenden ſlaven worden niet alleen als het Vee verkoft maar noch veel erger dan eenige Beeſten getracteerd. Veele zijnder onder de Arabiers, die in ſulke dorre/ ſchraale Woeſtijnen woonen/ datſe haare kinderen voor ſlaven moeten verkoopen/ om voedſel te koopen voor haar ſelven/ en voor haar Vee/ gelijk onder andere die in de Woeſtijne Barka woonen/ waar van breeder mach geſien worden in de beſchrijvinge van Africa, door Dr. Dapper. Wie kan/ ſonder ſchrik en hoogſte verſoeyinge/ gedenken/ aan de grouwelijke tyrannie der Spangiaarden/ alſſe in America eerſt gekomen waren/ waar van den Biſchop Bartholomeus de las Caſas ſelfs aan ſijnen Koning getuygd heeft/ dat 'er in eenige Jaren over de vijftien millioenen/ dat is/ honderd en vijftigmaalen honderd duyſend/ onnooſele Menſchen waaren in America gansch ſchandelijk en wreedelijk vermoord.

Wie kan/ ſonder grouwel en verwonderinge/ leſen/ en gedenken/ aan de onuytſprekelyke tyrannien en wreede mishandelingen/ welke/ ſoo Chriſtenen/ als Heydenen/ hebben gepleegd/ tegen de geene dieſe van valſche Gods-dienſt beſchuldigden.

In het bedienen ſelfs van de gerechtigheid, worden dikmaal ſoodanige ongerechtigheden begaan/ dat Salomon, uyt dien inſicht/ de doode prees boven de levendige, om datſe niet hadden geſien het groot onrecht en geweld, dat'er onder de Sonne geſchied, en dat onder den ſchyn van regeringe/ bedieninge van gerechtigheid/ en voorſtand des waren Gods-dienſts/ *Eccl.* 4. 1. Soo dat men niet ſonder reden/ wel in bedenken nemen mach/ of die Volkeren/ welke in America, Africa en Zuydland, woeſt/ en als in 't wilde leven/ ſonder forme van regeringe/ en geen Opper-hoofden erkennen/ dan in geval van noodſakelykheid/ en overval van oorlog/ die alleen van daar toe kieſende/ welke door haare daden getoond hebben de bequaamſte te weſen; of/ ſeg ik, deeſe Volkeren niet gelukkiger zyn dan de andere? Want even gelyk een geveynsd Menſch/ onder den uyterlyken ſchyn van vromigheid/ gemeenlyk veel erger is/ dan openbare roekelooſe Menſchen: ſoo gaat het ook toe in de regeringen des werelds/ dat/ onder ſchyn van orde en regeringen/ dikmaal meerder ſchelm-ſtukken bedreven worden/ dan ſelfs onder de woeſte Menſchen.

En wat de Gods-dienſten des werelds aangaat/ het blykt ten overvloede/ uyt de beſchryvinge der ſelve/ dat het nergens ſlechter/ en ſchrikkelyker geſteld is/ dan aldaar. Want wie kan/ ſonder de hoogſte verwonderinge en verfoeyen/ aanmerken/ de grouwelyke/ wreede mishandelingen der Menſchen/ welke door de ſuperſtitie der Heydenen zyn ingevoerd? De ongerymde valſche leeringen/ gevoelens/ tegenſtrydige ketteryen/ verdeelingen/ en dwalinge in de Gods-dienſten/ zyn ontelbaar. Wie is'er verſtandig/ die niet klaarlyk ſien kan/ dat/ door de loosheid der Chriſten-Leeraars/ den ganſchen Chriſtelyken Gods-dienſt/ onder de Paus-geſinden/ al van ouds en langer hand/ nergens anders toe is beſtierd/ dan om de gemeene Man/ met een deel verſierde dwalingen/ ydele uytwendige ceremonien/ en ſuperſtitieuſe inbeeldingen/ en onwetentheid/ te verblinden/ en/ die verder ſien of ſpreken mocht/ met geweld te dwingen; en door die middelen alle heerſchappye/ rykdom/ eere/ welluſt/ en wereldſche voordeelen/ na haar te trekken.

Sulks dat/ alles wel ingeſien zynde/ daar ſijn dryderley elenden der Menſchen: ſommige komen over haar uyt haar ſelven/ door de ſwakheid der Menſchelyke natuur/ of door de ongeſtadige toevallen/ en verwiſſelinge der natuurelyke oorſaken/ als ſiekten/ ongemakken van weder en locht/ ongeluk van brand/ dieretyden/ peſtilentiale beſmette locht/ aard-bevingen/ water-vloeden/ &c. Dat den Menſch naakt en weerloos geboren word/ niet konnende ſpreken/ gaan/ of ſich ſelven reynigen/ of eenigſins van nooddruft verſorgen/ ja ſelfs niet konnende verſtand gebruyken/ van ſich ſelfs naauwelyks yets wetende/ niets vermogende/ dan met tranen en ſchreeuwen de barmhertigheid der omſtaanderen te bewegen: moetende daar na/ grooter zynde/ een goet gedeelte van ſijn leven door-brengen/ om met groote moeyte te leeren/ 't geene hy/ tot onderhoud van ſijn volgende leven/ noodſakelyk kennen moet: in welken deele andere Dieren ſchijnen gelukkiger dan de Menſchen geboren te worden.

Als hy nu begint te komen tot Mannelijken ouderdom/ en tot ſtaat van huyshoudinge/ dan word hy aldermeeſt overvallen/ door de moeyelijkheden/ die tuſſchen de leden der gemeene huys-houdinge menigvuldelijk voorvallen. Hy word gedrukt door de moeyelykheden/ welke veel en groot zyn/ in het teelen en opvoeden der kinderen/ van welke hy menigmaal daar na/ in plaats van dankbaarheid en weder-vergeldinge/ niet dan met herts-ſeer en verdriet geloond werd. Dan word hy dikmaal beangſt/ met de ziel-knagende bekommerniſſe/ om ſijn Huys-houden te konnen onderhouden. Menige millioenen moeten in den Krijg haar leven als verkoopen/ voor ſoo geringen loon/ by welke ſy het ſelve ſeer beſwarelyk/ en niet dan met groote armoede/ en menigvuldige ongemakken/ onderhouden konnen. Een arbeyder/ ſoo op het Land/ als in de Steden/ moet den ganſchen dag ſlaven/ wroeten en arbeyden/ om des avonds/ met moede leden/ en geringen loon/ ſich tot den ſlaap te ſchikken/ en des anderdaags al weder de ſelve ſlaverny te ondergaan: Ja dikmaal moet hy dan noch ſuchten/ om dat ſijnen arbeyd vrugteloos word gemaakt/ of dat hy ſijnen loon verlieſt/ ofte om dat hy noch geen genoegſame gelegentheid om te werken verkrygen kan: Eyndelyk achtervolgd hem den ouderdom/ met menigvuldige gebreken/ welke dan dikmaal/ door voorgaande ſeer pynelijke en langduurige elenden/ in de dood geëyndigd word. Maar verre den meeſtendeel der Menſchen/ werden door ontijdige dooden uyt de wereld gerukt/ ja menige eerſe het licht aanſchouwd/ of reden gebruykt/ of van haar ſelven geweten hebben.

Nochtans alle deſe elenden vergeleken zijnde/ met de rampſaligheden die den Menſch/ door ſijn eygen ſonden en dwaasheden/ als mede/ in de derde plaats/ door de mishandelinge van andere Menſchen/ onderworpen is/ zyn/ ſeg ik/ in vergelykinge geſteld zijnde/ weynig en gering te achten: Maar de Menſchen zijn haar ſelven/ en aan malkanderen/ de oorſaken van de meeſte en ſwaarſte elenden en rampſaligheden.

Waar uyt dan volgd/ dat men niet God/ noch de Natuur/ maar ſich ſelven/ en de gemeene verdorventheid der Menſchen/ de gemelde elenden/ ydelheden/ en rampſaligheden des werelds/ moet toeſchryven. Ten tweeden/ hoewel de qualen en elenden der Menſchen/ opgeteld zynde/ meerder bevonden worden/ dan de voordeelen en vermakelykheden/ dat moet niemand vreemd dunken; want ſoo is 't mede in 't waarachtige/ en in de deugd gelegen; 't geene waarachtig is/ is altoos eenvoudig/ ſich ſelven gelyk/ maar de dwalingen ſeer menigvuldig en verſcheyden: alle deugden zijn onder een gemeene grond-deugd vervat/ namentlyk/ voorſichtige wysheid/ gerechtigheid/ oprechtigheid/ gehoorſaamheid/ of diergelyk/ waar onder men alle de deugden vervatten kan: maar de ſonden zyn ſeer veelderley/ ja tegen ydere byſondere deugd/ zyn verſcheyden ondeugden geſteld. Ten derden/ hoewel de opgetelde elenden ſeer ſwaar en menigvuldig zyn/ ja ongelyk grooter en meerder in getal/ dan wy vertoond hebben/ alſoo wy die maar in 't gemeen/ op 't korte/ en in 't verſchiet hebben aangehaald; ſoo moet men nochtans aanmerken/ dat de ſelve niet alle te gelyk/ noch altoos/ en in alle plaatſen/ de Menſchen overvallen: maar ſommige zyn deſe/ andere geene onderworpen: d'een tyd dit/ op een ander tijd en plaats komt eenig ander geval voor: ja veele Menſchen zijnder die ſomtyds/ en voor een tyd/ geene by na/ of weynige van deſen allen/ onderworpen zijn. Immers moet hier in herachtinge komen/ 't geene wy te voor geſegd hebben/ dat God den Menſch in 't gemeen ſoodanig heeft geſchapen/ en de werld geordend/ datſe genoegſaam waaren voorſien/ om wel en gelukkig te leven/ en met vreugde en dankbaarheid haaren Schepper te verheerlyken: en dat moet ons genoeg zyn. Want dat men hier ſoude gaan ſich inbeelden/ dat God de wereld en de Menſchen veel treffelijker en gelukkiger ſoude hebben konnen ſcheppen/ en veel/ ja allerley quaad van ſond en elenden voorkomen/ als men ſoude gaan ſpreken van een volſtrekkelyke bedenkelijke mogentheid; dat is ydel/ want God heeft alles niet gemaakt na ſijn uyterſte vermogen (gelijk natuurelijke dingen gewoon zyn te werken/ die geen verſtand noch vrye wille gebruyken) maar na ſijn behagen/ en wijſen onnaſpeu-

naſpeurelijken raad / en dat tot ſoodanige eynden / en redenen / als wy elders hebben aangeweſen ; hoewel wy geern bekennen / dat alle den raad Gods / eynden / en redenen van ſijn doen / ons geenſins bekend zyn ; het moet ons genoeg zyn / dat wy in ſijn behagen / en bekende redenen / behoorden te beruſten. Te meer / alſoo men ſijne gedachten tot volſtrekkelijke mogelijkheid uytſtrekkende / ook wel ſoude konnen in bedenken gebracht worden / dat onſen ganſchen Aard-kloot / ja geheele ſichtbare wereld / ten aanſien van de onbepaalde / en ons onbekende werken Gods / niet meer dan een ſtip / ja min als niet / is te achten : gelijk dan te voren is by ervarendheid beweſen / dat onſen ganſchen Aard-kloot / in vergelijkinge van onſen ſichtbaren Hemel / maar als een ſtip is te achten ; ja ſelfs de geheele rondte des Hemels / in welke ſy rondom de Sonne bewogen word / volgens het gevoelen van veelen. In welke onbepaalde uytbreydinge der werken Gods (in welke wy geen ſekere pale konnen begrypen) het ſoude konnen gedacht worden / dat menige andere werelden / diergelijke / of ook van andere gedaanten / treffelijker / en gelukkiger geſtalte / ſouden konnen verſonnen worden / dan deeſe die wy bewoonen. Doch wat deeſe bedenkingen aangaat / als mede dat vele Menſchen oordeelen / dat het tot groot nadeel ſtrekt van onſen Aard-kloot / dat haare deelen / Menſchen / Beeſten / Gewaſſen / en alles datſe voortbrengd / in een geſtadige veranderinge / opgang en verderf / onderhouden word ; Daar van hebben wy voorgenomen breder te ſpreken / in het eynde van deeſe verhandelinge ; alwaar / tot verdediginge van de geſtalte onſes Aardkloots / en aanmerkinge van Gods ondoorgrondelijke wysheid en macht / en nader verklaringe van de geſtalte / niet alleen des ſichtbaren wereld s / maar ook van 't geheele AL , waar onder alle Schepſelen vervat worden / onſe bedenkingen en oordeel ſullen voorſtellen / op deſe volgende Vraag-ſtukken. Ten eerſten / of yder Sterre / met haare onſwevende locht / een wereld zy ? Ten tweeden / of in en ontrent de Sterren ſoodanige / of diergelijke veranderingen geſchieden / als op onſen Aard-kloot. En of dien geſtadigen opgang en ondergang / Item / menigvuldige en geduurige veranderinge aller ſaken / niet ſtrekt tot een groote blame / onvolmaaktheid / en wangeſtalte der Aarde / der Sterren / en des Werelds ? Ten derden / of'er ook Menſchen / Dieren / Gewaſſen / en diergelijke andere dingen / in de Sterren gevonden worden ?

C. Maar aangeſien (gelijk vermeld is) de elenden der Menſchen ſoo menigvuldig en ſwaar zyn / dunkt u / dat yemand uyt ſich ſelven / van natuur / door ſijn hervoorkomſte in de wereld / wel ſoo elendig is / dat het beter voor hem na waarheid ſoude moeten geoordeeld worden te weſen / indien hy noyt geweeſt waare ?

P. Dat eenig Menſch (ja gevoelig Dier) uyt ſijn eygen ſelfs natuur / ſonder eenige byſondere eygen ſchuld / of booſaardige mishandelinge van andere / ſoo elendig ſoude voortkomen / kan ik niet wel beſeffen / maar achte liever dat door de geboorte / en voortbrengen der ſelve / eenig merkelijk goed word toegebragt / want daar toe ſtrekt ſelfs de ganſche natuur / door een Goddelijke beſchikkinge. Waar toe ſoude anderſins dienen alle het beſlag / voorſorge / en wonderlijke beſtieringe aller ondermanige aardſche lichamen / om door voortteelinge de ſoorten te bewaren / de ſaken voortgebracht zynde / te onderhouden / te voeden / te vermeerderen / en ſoo voorts ; indien / door den opgang en voortkomſte der ſelve uyt de gemeene Hoofd-ſtoffen \ niet yets meer of beters wierde voortgebracht / dan de enkele Hoofd-ſtoffen by haar ſelven zyn.

C. Hoe komt dat over-een / met het geene ik wel in uwe Boeken geleſen heb / dat de zielen der Menſchen gelukkiger zyn geweeſt / eerſe in haare lichamen quamen / en met de ſelve vereenigd wierden / dan daar na : ja datſe in de lichamen als kerkers beſloten / en geboeyd worden / tot ſtraffe van 't geene ſy te vooren mochten begaan hebben. Ofte ook met het gevoelen van ſommigen onder u / welke meenen dat de zielen niet zijn dan een ſuyvere / ſubtijle / Hemelſche ſtoffe / welke / door den invloed der Sonne en der Sterren / over al door de gemeene logt neder-geſonden word / en ſich met het bloed der Dieren vermengende / en alſoo in de lichamen beſloten zijnde / aldaar het leven en gevoelen veroorſaakt : maar datſe gelukkiger was in den ruymen ſuyveren Hemel ; dan in de ourreyne enge lichamen der Dieren beſloten ?

P. Wat my aangaat / ik oordeel dat de zielen der Dieren / buyten haare lichamen / eer datſe daar in zijn / of na dats 'er van geſcheyden zyn / geen gevoelen noch verſtand konnen oeffenen / noch eenig eygentlijk leven / genegentheid / wille / eygen-ſinnige bewegingen / en werkingen / hebben ofte gebruyken ; maar datſe alleen maar behouden in haar de innerlijke bequaamheden daar toe / welke ſy onmiddelijk van God / den oorſpronk van alle leven / ontfangen hebben. Maar datſe tot dien eynde vereenigd worden met wel-gefatſoeneerde lichamen / op datſe door de werk-tuygen en leden der ſelve / de uyterlijke en innerlijke ſinnen / en andere levendige werkingen / ſouden konnen verrichten. Want de bevindinge leerd ons immers / dat / na dat de zielen nu al met onſe lichamen vereenigd zijn en blijven / ſy echter geen oeffeninge van de vijf ſinnen / of vrywillige beweginge der leden / ja ſelfs geen verſtand / inbeeldinge / noch geheugeniſſe konnen oeffenen / ten zy dat de dierelijke geeſten niet alleen wel gematigd zijn / maar ook de leden haare noodige bequaamheden en geſtalte behouden.

C. Gy antwoord wel op mijn tegenwerpinge / maar u gevoelen verſchild ſeer veel van het onſe / en daar op ſoude veel te ſeggen vallen / maar daar van is elders van ons gehandeld / ook is ons oogmerk nu niet daar over weder te twiſten / ofte anders ſouden wy ganſch van ons oogmerk en voornemen vervallen. Maar zijnder niet wel Menſchen in de wereld / welke ſoo ongelukkig en elendig zijn / dat men met recht mach oordeelen / dat die noyt geweeſt zijn / ofte de dooden gelukkiger zijn dan ſy doen ?

P. Ik oordeele dat 'er ja wel ſoodanige Menſchen zijn / en die niet weynige in getale / volgens 't geen ik ſie dat Salomon al van ouds getuygd heeft / *Eccl.* 4. *V.* 1. 2. 3. *&c.* als daar zijn ſeer goddelooſe / onmatige / ganſch ongeregelde / en tot alle boosheid als overgegeven Menſchen. Item / menige elendige ſlaven / en veele andere / die veel ſwaarder arbeyd doen / dan by na eenige Beeſten opgelegd word / die wreedelijk gehandeld / geſmaad / veracht / beſpot worden / ſeer armelijk onderhouden / en ſoo voorts. Ten tweeden / die met dolheid / dwaasheid / ſeer ſwaarmoedige benauwde inbeeldingen gedrukt worden ; daar-en-boven / die blind zijn / en aan handen en beenen verminkt / ſulks datſe die niet konnen gebruyken ; met ſtomheid / doofheid / langduurige / ſeer ſware / onverdragelijke pijnen en ſmerten / beſocht zijn / en ſoo voorts. Doch in deſe antwoord nemen wy alleenelijk acht op de uyterlijke geluksaligheid van den Menſch / dat ſijn elenden / tegen de vermaken van ſijn leven overwogen zijnde / meerder en ſwaarder dan deſe konnen gerekend worden : en gemerkt het (alle andere dingen gelijk zijnde / ofte andere ſaken hier niet in opmerkinge genomen zijnde) beter is niet te zyn / dan enkelijk elendig te weſen ; ſoo kan men / volgens dien grond-regel / ook ſeggen / dat eenige Lieden ſouden gelukkiger zijn / indienſe door de dood van haare elenden wel verloſt waren / dan langer in de ſelve te werden opgehouden. Maar dit verhinderd echter niet / dat een Menſch / ſoo (als vermeld is) elendig na den lichame / ſoude konnen ſulken edelen / geruſten / kloekmoedigen en blyhertigen geſtalte der ziele beſitten / welke alle de

Digitized by Google

elenden ſoude overwinnen / en hem noch in 't midden der ſelve gelukkig maken. Ten anderen / het geſchied ook wel / dat yemand / in opſicht van hem ſelven / mag gelukkiger geacht worden / ſoo hy door de dood verloſt wierd / dan ſoo hy in 't leven bleef: welkers leven nochtans / ten aanſien van de eere Gods / en het groote goed dat hy het gemeene beſte kan toebrengen / of aan de ſijne / ſeer dienſtig en nut is; en in dien deele ſijn leven beter dan ſijn dood / gelijk Paulus van ſijn ſelven getuygd *Phil.* 1. hoewel hy inſonderheid daar ſiet / op ſijn wenſch om by Chriſto te zyn: nochtans komt dat exempel voor ſoo verre te paſſe / dat hy / ſijn eygen aanmerkinge voor ſijn Perſoon / aan d' een zyde ſtellende / en de dood voor ſich ſelven oordeelende een gewin te zyn, ſegd echter dat ſijn verblijf in 't leven nutter was dan ſijn dood, ten aanſien van de Gemeente: en *Rom.* 7. wenſt hy van het lichaam der ſonde en des doods ontſlagen te werden.

C. Maar een Menſch ſoo elendig zynde / dat de dood voor hem beter is / dan het leven / mach die dan wel wenſchen na ſijn dood / om door de ſelve van ſijne elenden verloſt te zyn?

P. Ik meen dat men op deeſe vraag niet wel kan antwoorden / dan met behoorelijk onderſcheid / na dat de oorſaken en beweeg-redenen verſcheyden zyn / en ook de wyſe en maniere / om welke yemand na ſijn dood wenſt. Indien het ontſtaat / uyt een kleynhertige verdrietelijkheid des levens / en onverduldigheid van ſijn gemoed / of uyt een wroegen van ſijne quade gewiſſe / miſtrouwen van Gods voorſorge / en genadige hulpe / of uyt een onſag van de ſwaare moeyte / arbeyd / en ſorge / over ſaken welke hem Ampts-halve opgelegt zyn; &c. in deeſen gevalle is ſoodanigen wenſch niet prijſelijk. Maar het is een andere reden en inſicht / als yemand ſoodanigen wenſch enkelijk doet / ſiende op de verloſſinge van ſijnen elendigen ſtaat / en op de nietige ydelheid der Weereldſche ſaken / welke hy doorſien heeft / en verachten kan / en als hy dat echter doet met een gewillige onderwerpinge onder den wille Gods: als hem daar toe beweegd / de verdrietelijkheid over ſijne aanklevende ſondige verdorventheid / *Rom.* 7. of een ſterke genegentheid om by God te zyn 2 *Cor.* 5. *Phil.* 1. of ook vreeſe /, dat hy door al te grooten elende tot eenige ſware ſonden mochte vervallen. Voegd hier by / uyt het voorgaande / indien hy ſich door te ſwaren elende onbequaam bevind om God te dienen / ofte het gemeene beſte / ofte de ſijne / eenige byſondere goede dienſten te konnen doen; ſulcx dat ſich ſelven en andere maar eenen ſwaaren laſt is. Dewyle dan in ſulken geval de dood ſoodanigen Menſch beter is dan het leven / ſoo oordeel ik / dat hy met reden mach wenſchen 't geene hem beſt is / en dat het geoorloofd is uyt twee quaden van elend / welke beyde niet konnen ontgaan worden / het minſte te kieſen: daar by komende / dat hy tot ſoodanigen ouderdom is gekomen / en de elenden ſoo hart hem treffen / en ſoodanig ſijn lichaam geſteld / is dat'er geen grond of reden is / waar op hy / na eenige waarſchijnelijke natuurelijke mogelijkheid / kan vertrouwen of hopen / dat hy ſou konnen worden herſteld; dat uyt dien inſicht het met regt kon geoordeelt worden / dat ſijn verblijf in 't leven beter en meer wenſelijker moſte geagt worden / dan de doot.

C. Gy bepaald u antwoorde met ſoo veel inſichten / dat my daar uyt een andere bedenkinge en vrage in den ſin komt: of het niet ſoude geoorloofd zyn: als alle dingen ſig ſo toedroegen als geſegd is / en ymant onbequaam was door ſijne onmagt / elenden en pyne / om eenig goet te doen / zynde ſijn leven niet anders dan een ſwaren laſt voor hem en de ſijne: geſteld zynde buyten alle apparentie / ja mogelijkheid / (na den Menſch te oordeelen) om opt te konnen ſoo verloſt worden / dat hem het leven ſoet en voordeelig behoorde gerekent te worden: of ſeg ik / in ſulken gevalle / hy ſelve / ofte ſijne vrienden \ met ſijne kenniſſe en verwilliginge / ja op ſijn verſoek / niet ſoude vermogen / op de alderſagſte wijſe / een eynde te maken van ſijn leven en elenden.

P. In de *Utopia Thomæ Mori* heb ik onlangs geleſen / dat ſoo wanneer in dat Land een Menſch / beſogt is met een ongeneſelijke ſiekte / die hem geduuriglyk elendig maakt; dat als dan de Overheid / en de Prieſteren aldaar / die perſoon vermanen / dat hy / ſich wel tot de dood hebbende bereyd / ofte ſijn ſelven verloſſe uyt den Kerker en Pijnbank van ſijn elendig leven en lichaam / ofte dat hy toeſtaa dat het andere mogen doen; aangeſien datſe ſien dat hy tot alle dienſten in dit leven onbequaam is / en een verdriet is voor ſich ſelven / en voor andere. Sy ontnemen niemand het leven tegen ſijnen wille / maar te vreden zynde / brengen hem ſonder pyne tot een dood-ſlaap. Maar indien yemand / ſonder voorgaande kennis en oordeel van de Overheid en Prieſters / op ſijn eygen plicht / ſich ſelven van het leven berooft / die word niet begraven / ofte / na haare maniere van doen / verbrand / maar in eenen vuylen poel geworpen.

Onſe Stoiſche Leeraars oordeelen / dat men ingevalle als vermeld is / niet alleen wel mach / maar behoorde / een eynde van ſijn leven te maken / waar van gy onder anderen kond naſien / wat Seneca daar van Schrijft / *lib.* 1. *de Ira cap.* 15 en elders. Daar zyn hier en daar eenige Volkeren onder ons / die het ſelve hebben in 't werk geſteld / byna volgens het voorbeeld van de Utopiers. Ja onder uwe Chriſtenen vinde ik ook / dat 'er eenige geoordeeld hebben / dat men ſich ſelven wel mach het leven benemen / om ſware ſonden / die of andere tegen en ontrent ons / of wy ſelve mochten begaan / te voorkomen: waar van wy ook gehandelt hebben (gelijk mede van de voorgeſteld vragen) in onſe H. Natuur-beſchryving over *Job* 3. daar Job wenſt dat hy in ſijn geboorte geſtorven ware, en beklaagt dat hy oyt het licht en leven ontfangen hadde. Ja daar zynder ook onder ons geweeſt / welke de verdrietige ydelheden en elenden des Werelds / en Menſchelijk levens / ſooſeer ter hert hebben getrokken / datſe oordeelen / dat de beſte weldaad die God den Menſch bewees / was / datſe ofte niet geboren wierden / ofte haaſt ſtierven. De Utopiers zyn wel bedroeft over de elenden der ſieken / maar alſe nu geſtorven zyn / begravenſe die met teekenen van vreugde: ten zy datſe te vooren gemerkt hebben / dat den perſoon onwillig geſtorven is / dan begravenſe hem ſtil / ſonder behoorelijke eere en blijdſchap / want ſy oordeelen het een ſeer quaad voorteeken te zyn / dat yemand / van God geroepen zynde / onwillig is om tot hem te gaan. Onder onſe Volkeren zynder ook / die in de geboorte van haare Kinderen bedroeft pleegen te zijn / te gemoet ſiende de menigvuldige bekommerniſſen / elenden en gevaar / welke ſy in dit leven te verwachten hadden; maar in tegendeel blymoedig / in het afſterven van haare bekenden en vrienden. En om eyndelyk myn gevoelen te ſeggen / op de voorgemelde vrage / meene dat'er ſulke elendige gevallen konnen voorkomen / dat het niet tegen reden ſoude weſen / ja veel eer met de billijkheid en ontferminge over-eenkoomende / met voorgaande oordeel en toeſtemminge des Perſoons ſelfs / en der Overheid / yemand / op ſoodanigen wijſe als vermeld is / door de dood uyt ſijn elende te verloſſen. Want gemerkt hy de dood (als in ſulken gevalle beter dan het leven) mag wenſchen / waarom ſoude men niet mogen nakomen 't geene beſt is / en met goede reden gewenſt word? In ſulken gelegentheid is het leven geen weldaad meer / maar een ondragelijken laſt; en gemerkt God den Menſch de dood / als een eynde van ſijne elenden / beſchikt heeft; en dat'er in dit geval geen ander noch beter middel van verloſſinge kan bedacht worden; waarom ſoude een Menſch niet vermogen ſijn verder elende te voorkomen?

C. Ik oordeele dat die Menſchen / die ſoo verachtelijk hebben van het leven der Menſchen in 't gemeen geoordeeld / gelijk gy verhaald hebt / ſeer ondankbaar zyn geweeſt tegen God / welke haar het leven / als een

ſeer

ſeer koſtelijke gave / en ſoo veel weldaden met dat leven / geſchonken hadde. Ten tweeden / dat die Menſchen / door ſoo te ſpreken / hebben getoond een ſchandelyke kleynhertige vreeſachtigheid / en een onredelyke onlijdſaamheid: want, ſegd Ariſtoteles, de dood te wenſchen alleenelijk om van ſijn armoede, of gevangniſſe, of ongemak, verloſt te zyn, is geen teeken van een kloekmoedig Menſch, maar van een die al te vreeſachtig en kleynhertig is.

En wat aangaat van ſich ſelven het leven te benemen / ik meen dat ſulkx altoos ongeoorloofd is / om dat God alleen een Souverain Heer is van leven en dood / na wiens behagen wy tot beyde altoos moeten gewillig en bereyd zyn: en gelijk een Soldaat niet mag ſijn poſt verlaten / voor dat hy behoorelijk ontſlagen werd; dat het ook alſoo ons niet toe ſtaat / uyt de Wereld te loopen / voor dat wy daar toe door de Goddelyke beſchikkinge geroepen worden. Maar uwe Stoiſche Leeraars hebben van het leven geoordeeld / als van een Gaſt-maal / of een Spel / daar men mach uytſcheyden als 't ons behaagd.

Veele Menſchen / haar ſelven vergelijkende met andere dieren / nemen in bedenken / of menige beeſten niet ongelijk gelukkiger zijn / dan ontelbare duyſenden Menſchen? want veele beeſten leven ſonder bekommernis voor 't toekomende / vinden over al ſeer gemakkelijk haar voedſel / weten van geen ſlaafachtige arbeyd / of verachtelijke en elendige dienſtbaarheid: teelen haar jongen met geſang en vrolijkheid / loopen / vliegen / en ſwemmen / waarſe henen willen. Het quaad der ſonde is onder haar niet gekend: gelijk ook niet de mishandelingen / waar mede de Menſchen malkanderen op het hoogſte rampſalig maken. Haar geſontheid is gemeenelijk vaſter dan der Menſchen in 't gemeen / inſonderheid der geene / die in de vryheid en wilderniſſe / buyten alle ommegank en dwank van Menſchen / leven. Sommige leven ook niet alleen veel geruſter / en vermakelijker / maar ook langer dan de Menſchen. Wat dunkt u van deſe gedachten / want ſommige klagen en murmereeren daar over tegen God en de natuur / als of de Goddelijke voorſorge en beſchikkinge haar groot ongelijk gedaan hadde / en / daarſe de edelſte van alle dieren zijn / minder dan geringer beſorgd hadde.

P. Ik oordeel dat ja / voor ſoo veel als aangaat den uytterlijken ſtaat van een geruſt / vry / vermakelijk leven na den lichame / veele beeſten gelukkiger zijn / dan veele Menſchen. By voorbeeld den Arend / want dat is een ſeer kloekhertig en moedig dier / ſelfs niet ontſiende een groot Hert aan te doen / en te overvallen tot ſijnen roof. Heeft een ſnel / ſterk / wonderlijk verreſiende geſichte; ſoo dat hy de Sonne ſterlinkx in haar kracht kan aanſchouwen. Vliegd menigmaal ſoo hoog in den Hemel / dat hy verre boven het geſichte van alle Menſchen verheven is / en kan van ſoo hooge nochtans ſeer kleene beeſten en viſſchen ſien / op het Land / en Zee; waar by hy ſoo ſnellen vlugt kan maken / dat hy in een ſeer korten tijd / ja by na in een ommeſien / daar hy kan komen; om welke / en andere uytnemendheden en voordeelen meer / den Arend den Koning onder de Vogelen genoemd werd / gelijk den Leeuw onder de vier-voetige dieren / welke de natuur met een wonderlijke kragt en groot-moedigheid begaafd heeft / en hoewel hy / in 't vervolgen van ſijn aas en vyand / ſeer wreed is / nochtans ſegd men / dat hy geen dier beleedigd / ten zy in grooten honger / ofte eerſt getergt of beleedigd zijnde; van lagen of bedrog te gebruyken en weet hy niet / vertrouwende op ſijn genereuſe kracht; waar uyt ook volgd / dat men in de Leeuwen beſpeurd een voorbeeld van dankbaarheid en ontferminge. Onder de bloed-looſe dierkens ſteken byſonderlijk de Byen uyt / welke in haare wyſe van leven / beſtier / en voorſorge niet alleen ſommige Menſchen / maar ſelfs heele Volkeren ſchijnen te overtreffen. Onder de viſſchen word onder andere den Dolphyn verwonderd / want hy word geoordeeld de ſnelſte te zijn in het ſwemmen / onder alle de viſſchen; word ook geloofd dat hy een groote genegenheid heeft tot Muſijk-konſt / en de Menſchen / inſonderheid die ſchoon zijn; word mede getuygd / datſe in het ſwemmen een geſette orde onder malkanderen houden; ſoo dat een van de outſte en grootſte ſwemt voor uyt / en wijſt den weg / daar op volgen de wyfkens en jongen; en in den laatſten rang de ſterkſte / en de mannekens / tot opſicht en beſtier der voorgaande. En / om kort te zijn / als ik met gedachten doorloope den ganſchen Aard-en Water-kloot / ſoo beken ik / dat als men nergens anders op acht neemt / dan op de uytterlijke lichamelyke voordeelen / en vermakelijkheden / dat menige beeſten my ſchynen gelukkiger te zyn / dan veele duyſenden Menſchen.

Maar nochtans hebben in deſen de Menſchen geen reden / om tegen God ofte de beſchikkinge der natuur te klagen; want / gelijk te vooren getoond is / de grootſte en meeſte elenden der Menſchen ontſtaan niet uyt haar eygen ſelfs natuur / ſoo als de ſelve van God is geſchapen / ofte volgens gewoonelyke orde der natuur voortgebracht word / maar door haar eygen ſchulden / en mishandelingen tegen malkanderen. Ten anderen / het verſtand en gebruyk der reden / welke God / boven alle andere Dieren / den Menſch geſchonken heeft / is ſoo hoog en waardigen gave / datſe alleen alle de voorgemelde voordeelen der beeſten verre overtreffen kan. Wat is het uytterlijk vermaak der beeſten / of dat wy met de Beeſten gemeen hebben / als eten / drinken / voorttelen / en ſoo voorts / te vergelijken by de wysheid / waar door men God kan kennen / alle Schepſelen onderſcheyden / alles onderſoeken: ja allerley Goddelyke / Menſchelyke / en weereltſe ſaken / begrijpen? Ten derden wat luſten en vermaakelijkheden te vergelijken / by de treffelykheid der deugden / en de geruſte / zalige / en blymoedige geſtalte der zielen / welke volgd en ontſtaat uyt de oeffeninge der deugden? door 't verſtand heeft den Menſch / hoewel ongelijk krachteloofer dan veele beeſten / nochtans wysheid en bequaamheid van God ontfangen / om / dragende in ſich het beeld van den Schepper / heerſchappye op Aarden te gebruyken / over alle de Schepſelen en Dieren / welke op den Aard-en Water-kloot gevonden worden.

Voegt hier noch by / dat alhoewel de Beeſten eenigſins konnen geſegd worden gelukkig te zyn / voor ſoo veel ſy bekomen en genieten / 't geene ſy volgens hare driften en uytterlijke ſinnen achtervolgen: nochtans / gemerkt het weſen der geluksaligheid beſtaat (gelijk te voren is beweſen) in een geluk-agtinge van ſig ſelfs / en in een blyde / wel vergenoegde beruſtinge des gemoeds / in 't goede dat hy regt beſeft en geniet; en dit in de beeſten niet kan vallen / in ſoodanigen wyſe en volmaaktheid als in den Menſch; blijkt dat den Menſch tot een veel hooger trap van gelukzaligheid geſchapen en geſchikt is / dan de beeſten: welke niet alleen geene de minſte hope / maar ook het beſeffen ſelfs niet hebben / van een eeuwige / volmaakte gelukzaligheid / ofte van God / en Goddelijke / eeuwige / oneyndige ſaken / maar alleen den Menſch / als na Gods beeld geſchapen / en eeniger mate ſijne heyligheid / natuur / en Goddelijke volmaaktheden / deelachtig geworden: waar in den Menſch gauſch verre alle voordeelen / vermaken / en bequaamheden / aller dieren te gelijk overtreffen kan.

Waar en boven is den Menſch tot een veel treffelijker eynde geſchapen / dan de beeſten / namentlijk / om wel en na den wille Gods te leven / ſijnen Schepper te verheerlijken / en alſoo door dien weg een waare gelukzaligheid te genieten; welke eynde de beeſten niet konnen bereyken / dan alleen voor ſoo veel ſy den Menſch ſtoffen leveren / om / uyt aanmerkinge der ſelve / en aller andere Schepſelen / God te looven: maar gelijk den Menſch tot de gemelde eynden geſchapen is / ſoo heeft hy ook bequaamheden ontfangen / om de ſelve te kon-

nen nakomen / als daar is verſtand / vrye wille / gronden en beginſelen van geſonde reden-gebruyk / en onderſoek van waarheid / de ingeſchreven Wet des gemoeds / en ſoo voorts.

Het eynde dan van den Menſch is tweederley / een ten aanſien van God / hem te verheerlÿken; en het ander in opſicht van den menſch ſelve / namentlÿk / wel en gelukkig te leven. Het eynde nu der dingen / en 't geen men goed noemd / is een en de ſelve ſaak by den Zeden-ſchryvers; om dat geen eynde uyt eenig ander inſicht begeerd word / dan voor ſoo veel het goed is / of immers ons goed ſchynd / en als ſoodanig van ons begrepen word. Het uytterſte eynde dan van een Menſch / en ſijn opperſte goed ofte wel-weſen / is een en de ſelve ſaak.

Wy vorgen altoos / in het eynde des Menſchelÿken Levens / deſe twee dingen t' ſamen / te weten / wel en gelukkig te leven / om dat deſe beyde altoos / met een onſcheybelÿken band / aan malkanderen vereenigd zÿn / ſulks dat Epicurus ſeer wel heeft geſteld / onder ſijne ſekere en gemeene vaſte grond-regulen: *Non poteſt jucunde vivi, niſi ſapienter, honeſtè, juſtèque vivatur; neque ſapienter, honeſte, ac juſtè, quin vivatur ſimul jucunde.* Dat is / men kan niet gelukkig of vermakelijk leven, ten zy dat men leve wijſſelijk, eerlijk, en rechtveerdiglijk: en men kan niet leven wijſſelijk, eerlijk en rechtveerdelijk, of men leefd ook vermakelijk en gelukkig.

C. Maar hier komd nu voorts in bedenken / welk van deſe beyde eynden het uytnemendſte ofte principaalſte is / namentlÿk / wel te leven / ofte gelukkig te leven? Wy oordeelen / dat het is wel / na den wille Gods / en ſijne Wet te leven / en ſoo hem te verheerlÿken; en dat bewÿſen wy met deſe redenen. Ten eerſten / om dat den Menſch eygentlÿk en byſonderlÿk is geſchapen om wel te leven / tot lof van den Schepper. Ten tweeden / een gelukkig leven word in den Menſch geëyndigd / maar ſijn wel-leven in God / als ſtrekkende tot ſijne eere. Ten derden / de gelukſaligheid is maar een vrugt / gevolg / en belooninge van een Goed leven / welk is de oorſaak / waar uyt den welſtand der Menſchen volgd / volgens de Goddelÿke goedheid en beſchikkinge.

P. Hier ſchÿnd tegen te ſtrÿden / voor eerſt / dat een goed leven maar is een middel tot een gelukkig leven / maar de gelukſaligheid is het eynde ſelfs / nu alle eynde is beter dan de middelen / door welke men tot een eynde kan geraken; want alle goedheid der middelen hangd van de goedheid van het eynde / en zÿn niet verder goed in haar ſelven / dan voor ſoo veel ſy bequaam zÿn / om ons tot het eynde te brengen. Ten tweeden / de gelukſaligheid is het opperſte goed van den Menſch / en derhalven ook ſijn uytterſte eynde.

C. Diend tot antwoorde / dat dit wel is ſoo als men enkelÿk ſijn opſicht neemd op den Menſch; maar nochtans het eynde der Menſchen / in 't gemeen aangemerkt / ſiet aldermeeſt op God / als het begin en uytterſte eynde van alle dingen.

Beſluyt, dat de Gelukſaligheid aldermeeſt beſtaat, in een heerlijk vermaak en vernoeginge des gemoeds.

P. GElÿk tot een gelukkigen ſtaat dryderley goederen vereyſt worden / namentlÿk / welke behooren tot het gemoed, als wÿsheid / en deugd. Ten tweeden / die op het lichaam ſien / als een geſonde / recht gematigde / en wel gemaakte geſtalte der leden. Ten derden / die dingen die ons van buyten aankomen, als rykdom / eere / ampten / geſelſchap / &c. ſoo is 'er ook dryderley vermaak / 't welk uyt dryderley goederen kan genoten worden. Maar aangeſien die dingen die tot ons eygen weſen behooren / als ziel en lichaam / meer moeten geacht worden / als die dingen / die ons by toeval van buyten aankomen. Soo blÿkt daar uyt / dat de vermaken / welke genoten werden uyt die goederen / welke tot ziel en lichaam behooren / grooter en waardiger zÿn / dan die uyt ſoodanige komen / welke ons eygen weſen niet veroorſaken. Ten tweeden / blÿkt / dat die vermaken / welke genoten werden uyt rechte wÿsheid / kennis / en bemerkinge van alle ſaken / inſonderheid van ſeer treffelyke en Goddelÿke; Item / dat de deugd / en heylige vrome geſtalte des gemoeds / welke eygentlÿk in de ziele zÿn / ongelÿk grooter en beter vermaak geeſt / dan uyt de goede geſtalte des lichaams kan vloeyen; om dat (ſonder twÿffel) de ziele ongelÿk edelder en waardiger is / dan het lichaam. Ten tweeden / om dat deſe gaven ons aldernaaſt brengen tot het opperſte goed / want daar door word den menſche Gods Beeld / ja Natuure / deelachtig / in welke (buyten allen twÿffel) het opperſte goet / weſentlÿk / volkomentlÿk / en oorſpronkelyk is.

Behalven dit verſchil van vermaak / dat 'er is in de ſoorten / ſoo is 'er noch daar en boven in yder ſoorte / een groot onderſcheyd in trappen. Welk onderſcheyd aangemerkt zÿnde / ſoo beveſtigen wy / dat de gelukſaligheid aldermeeſt beſtaat in een vermaak. Want ſonder vermaak / vernoegen / of blÿdſchap / en welgevallen / waar door onſe ziele veruſt in 't geene ſy is en geniet / kan geen gelukſaligheid bedacht worden. Alle Dieren trachten na haar vermogen na vermaak / en ſoeken te ontvlieden 't geene haar pÿne / of verdriet en miſnoegen / toebrengd.

Alle andere dingen die wy goed noemen / als profijt en eere / dat ſtrekt tot een hooger eynde / namelÿk / om daar in te konnen eenig vermaak vinden; want ſonder dat zÿnſe niet goed / als die haar eynde niet bereyken / waar toe datſe begeerd worden. Nu word voor het opperſte goed gehouden / dat alleen om ſich ſelfs wille begeerd word / en andere dingen om het ſelve te verkrÿgen. Selfs de geene die ſeggen datſe God en de deugd beminnen / niet om eenig vermaak / en Goddelÿk vernoegen en wel-weſen datſe daar in gewaar worden; maar om de uytſtekende waardigheid en heerlÿkheid dier ſaken in haar ſelven; die moeten nochtans bekennen / datſe tot die ſaken geen luſt ofte liefde ſouden konnen hebben / indienſe / door het vermaak en vernoegen datſe daar in bevonden hebben / der ſelver waardigheid niet hadden gekend. 1 *Job.* 4. Wy hebben hem lief, om dat hy ons eerſt lief gehad heeft. Want volgens de natuure is 'er geen begeerte noch liefde / dan alleen tot een bekend goed / welkers goedheid wy niet anders konnen bemerken en gevoelen / dan uyt het vermaak en vernoegen / welk wy in de bemerkinge des ſelfs / of genieten / ofte beyde gewaar worden. Alle deugden veroorſaken in den Menſch een blÿde / vermakelÿke en geruſte geſtalte der ziele / maar inſonderheid / welke ontrent hoogweerdige voorwerpſelen geoeffend worden.

Indien dan het vermaak het byſonderſte is / dat den Menſch gelukkig maakt / ſoo kan men beſluyten / dat het meeſte quaad in pyne en verdriet beſtaat / als zÿnde recht over tegen het vermaak ofte meeſte goed geſteld. Ten tweeden / dat hy gelukkig ten deele is / die van veele elenden verloſt en bevrÿd is: ſulks dat wy ons moeten verheugen / en dankbaar zÿn (om gelukkig te worden) niet alleen over 't goede dat men geniet / maar ook de bevrÿdinge van veel verdriet / dat andere overvald / en ons / ſoo wel als haar / kan overkomen.

Doch gelÿk ons geen ſake ſaligheid kan toebrengen / ten zy wy ons in de ſelve min of meer konnen verheugen / ſoo moet 'er ook niets gerekend worden quaad te weſen / dan 't geene en voor ſoo veel wy daar verdriet en miſnoegen in nemen. Konnen wy dat beletten / ſoo is de kracht van 't geen dat wy quaad noemen gebroken / ſoo dat het ons geen onheyl kan aandoen. Want daar is niets dat een ſaak voor ons goed en begeerlyk maakt / ofte in tegendeel quaad / en

te

te vermyden / dan het verdriet en miſnoegen dat wy daar uyt verwachten / het zy dan in waarheid / ofte na onſe dwalende meeninge. Waar uyt klaarlijk te ſien is / dat de natuur en weſen der Geluksaligheid / aldernaaſt in vermaak / en vernoegen des gemoeds / gelegen is.

En hoe-wel beyde te gelijk tot een gelukkig leven noodig is / namentlyk / wysheid / en de oeffeninge der deugden. Soo word echter geoordeeld / dat door vrye / wyſe / en recht / verlichtede oeffeningen / en bedenkinge des verſtants / een meerder vermaak genoten word / dan wel door de daden en oeffeninge der deugden, om redenen alreede te vooren aangewesen / en om dat niemand de deugd kan oeffenen / dan die alreede verſtandig is ; de wyſe alleen weet en geloofd het vermaak / heerlykheid / en waardigheid / die in de oeffeninge der deugden genoten werd / en is ook alleen tot de ſelve bequaam. De deugden konnen ſonder wysheids beleyd niet gepleegd worden / maar het verſtand kan ſich oeffenen / ſonder tot uytwendige daaden te komen. De Godsgeleerde onderſtellen / dat God eeuwiglyk / voor het voortbrengen des Weerelds / is onbegrypelyk zalig geweeſt / door een kenniſſe en genieten van ſijn eygen ſelfs ondoorgrondelijke volmaaktheden / hoewel hy doen buyten ſich niets hadde gedaan ; en dat hy ook geenſints min of meer heerlyk en gelukkig is geweeſt / na dat hy de Weereld hadde geſchapen / dan te voor. Waar uyt ſy begrijpen / dat de zaligheid meer beſtaat / in innerlijke werkinge des verſtands / genot en vernoegen / dan wel in uytterlyke daden.

Dat de geluksaligheid der Menſchen aldermeeſt beſtaat in vermaak / en een blyde vernoeging des gemoeds / kan noch verder beveſtigd worden / om dat het voorgemelde vermaak / vloeyende uyt waare wysheid / geſetheid / en oeffeninge der deugden ; Item / uyt een geſonde wel-geſtelde ſtaat des lichaams / en hoog-achtinge met vernoeginge / van dien ſtaat die wy genieten ; alle de voorgenoemde goederen vermeerderd en volmaakt / als een uytterſte eynde dat daar uyt volgd / en by komd. Want wat ſaligheid ſoude ons de goede geſtalte der ziel en lichaam / of andere goederen / konnen toebrengen / ſoo wy daar geen vermaak / vernoeginge / en vreugde / in genieten konden ?

Ten tweeden / goed word genoemd / dat van allen begeerd word ; derhalven dat meeſt van een yder begeerd word / dat is het uytnemenſte goed ; en dit is buyten twyfel het vermaak en vreugde / welke vloeyd uyt het beſit en genot van een gelukkige en wel-geſtelde ſtaat / na ziel en lichaam. Ten derden / elend / pijne / en ſtraſſen / welke vloeyen uyt de dwaasheid / ſonden / en rampſalige ontſteltenisſe / beyde van ziel en lichaam / maken den Menſch aldermeeſt ongelukkig ; volgd dan in tegendeel / dat in het vermaak en vreugde / welke vloeyen uyt de geheyligde wysheid / en goede geſtalte / van ziel en lichaam / en der ſelver oeffeninge / de meeſte geluksaligheid der Menſchen gelegen is. Selfs ook in de H. Schriften / word de opperſte geluksaligheid vergeleken by een Luſt-hof / en genaamd verſadinge der vreugde, en eeuwige vrolijkheid ; de vreugde des Heeren ; beeken der welluſten , &c. Item / de beginſelen daar van in dit leven / door een goede gewiſſe / oprecht geloove / vaſte hope / een voorſmaak des eeuwigen levens ; een vreugde door den H. Geeſt , een verblydinge in God , een heerlijke en onuytſprekelijke vreugde , en ſoo voorts.

Als wy dan ſeggen / dat in vermaak beſtaat de geluksaligheid der Menſchen / dat kan noch mach met geen reden qualyk geduyd worden / als of wy dit verſtonden / van ſoodanige lichamelijke / en nietige ligt verdwijnende welluſten / die de Menſchen met de Beeſten gemeen hebben ; want die maaken den Menſch ſelve niet goed / maar dikmaal quaad / en erger dan hy te vooren was. Maar de geluksaligheid is een ſoodanigen goed / dat aldermeeſt tot de goede geſtalte der ziel behoord / den Menſch onder de Dieren alleen eygen ; dat ſtantvaſtig en duurſaam is / en dat den Menſch niet alleen gelukkig maakt / maar ook in ſich ſelven oprecht / wys en goed ; en dat niet dan door goede middelen kan verkregen worden. Waar uyt dan ook met eenen blijkt / dat overvloed van goederen / en uytterlyk aanſien / of eere en ampten / ook niet konnen zijn het opperſte goed / waar in de geluksaligheid der Menſchen beſtaat ; om dat deſe dingen de Menſchen niet beter maken / ja dikmaal van de ergſte meeſt beſeten worden / en door quade middelen verkregen.

Wat eygentlijk vermaak zy , en uyt wat oorſaken het in den Menſch verwekt werd.

C. Maar aangeſien de geluksaligheid des Menſchelijken levens / volgens u beſluyt / aldermeeſt beſtaat in vermaak ; wat is dan / eygentlyk te ſpreken / vermaak , en welke zijn de innerlyke oorſaken waar uyt het ontſtaat ?

P. Vermaak (ſegd Ariſtoteles) is een beweginge , en ſoodanigen blijde geſtalte en beſeffen , welke over een komt met den natuurelijken ſtaat des geenen dat leefd. Pijne daar en tegen ontſtaat uyt een beweginge en beſeffen / van 't geene de natuurelijke geſtalte beroerd en bederfd. En zijn derhalven noodig tot onderhoud der natuurelijk levende lichamen. Want ingevalle in de ſelve niet en waar een innerlijke genegentheid / drift / en beſeffen / om 't geene haar dienſtig is na te jagen / en 't geene haar verderflyk is af te weeren / ſoo ſoudenſe in haar wel-weſen niet konnen onderhouden worden.

Dit blykt / indien men acht neemt op de ſaken / waar uyt in de Menſchen het vermaak ontſtaat ; als door den matigen en tijdigen ſlaap / om dat daar door de levendige geeſten verquikt en herſteld worden. Ten tweeden / door eten en drinken / met honger en dorſt / om dat daar door het gebrek der natuurelyke vochtigheden / geeſten / en krachten des lichaams / vervuld word.

Ten derden / vermaak en blydſchap word in den Menſch veroorſaakt / door alle daaden / die met de goede geſtalte der natuur over een komen / ſoo ten aanſien van een geſond oordeel des gemoeds / als mede de goede geſtalte des lichaams ; en daarom hebben de oude niet qualijk geſegd / *bene vivere eſt vivere convenienter naturæ.* Wel te leven is een leven dat met de natuur beſt over een komd.

Ten vierden / uyt het voorgaande blijkt ook / waarom de gewoonte vermaak verwekt / als men die involgd ; (want de gewoonte is een tweede natuur) Item / waarom wy meeſt vermaak nemen / in 't geſelſchap van ſoodanige perſoonen en ſaken / die onſe natuur naaſt gelijk zijn.

Ten vijfden / vermaak rijſt mede uyt het aanſien van ſaaken / die ſchoon / net / en in een fraaye wel geſchikte ordre geſteld zijn / om dat door de ordre alles onderhouden word / en in de ſelve beſtaat den ſtaat en geſtalte der ſaaken / welke beſt met de natuur accordeerd.

Ten ſesden / men neemt ook vermaak in de verſcheydentheid van aangename ſaaken / om dat den Menſch beſtaat uyt verſcheyden leden / deelen / en hoedanigheden / welke door de gemelde verſcheydentheid te beter verquikt en onderhouden worden. Eyndelijk beveſtigd het ſelve noch inſonderheid dit / dat de ervarentheid leerd / dat een matige blijdſchap alderbeſt de geſondheid bewaard / ja ook ſeer krachtig is om de vervallens geſondheid te herſtellen / en in tegendeel niet ſchadelyker dan groote droefheid. Sie daar van breeder *Prov.* 15. 13, 15. en *cap.* 17. 22. en *cap.* 18. 14. en in ons Natuur-tooneel *pag* 149. 150. en volgende.

Voorts / aangeſien contrarie oorſaaken ook hebben contrarie of tegen-ſtrijdige werkingen / ſoo word ook het voorgeſtelde geſterkt / door aanmerkinge van de din=

Digitized by Google

dingen / welke in ons pijne / en droefheid veroorſaken. Welke in tegendeel onſe natuur / onderhoud / en welſtand / ſchadelijk zijn / of immers als ſoodanig van ons begrepen worden. Als daar is *ſolutio continui*, als / door eenige wonden / die deelen van ons lighaam / die dicht zijn geſloten / en wel aan den anderen hangen / en met malkanderen zijn vereenigd / verdeeld / of geſcheyden / of bedorven worden: want haar behoud is in de onderlinge vereeniginge en t' ſamen-werkinge gelegen.

Ten tweeden / als de dunne / warme / wel-gematigde geſtalte / en beweginge van onſe geeſten / bloed / en leden / opgeſtopt / verdikt / beſwaard / of bedorven en verhinderd word. Als / door al te grooten overvloed van voedſel / quade vogtigheden / te grooten hitte / koude / verſtoppinge / en ſoo voorts.

C. Maar aangeſien gy onder de oorſaken van vermaak mede gerekend hebt / de verſcheydendheid / nieuwigheid / en ſeldſaamheid van ſaken / over welke wy gewoon zijn ons / met verwonderinge / en meer te vermaken, en te verblijden / dan over dingen / die wel in ſich ſelven ons aangenaam zijn / maar altoos de ſelve ons voorkomen. Ten tweeden / daar is ook elders aangeweſen / dat een Menſch ſoo veel gelukkiger en beter is / als hy nader kan komen in gelijkeniſſe met de volmaaktheden die in God zijn: door dien het buyten alle verſchil is / dat in God de alderhoogſte gelukſaligheid is / welke kan bedagt worden. Nu in God valt geen verwonderinge / ſijn Gelukſaligheid ſpruyt niet / of word niet vermeerderd / door voorvallen van nieuwe / of ſeldſame ſaken / ofte door verſcheydendheid / en geſtadige veranderinge van ſaken / welke hy komt te kennen of te genieten. Want hoewel God word geſegd ſich te verblijden in ſijne werken, en een wel-gevallen neemd in de goedheid / ſchoonheid / en verſcheydendheid ſijner Schepſelen / als welke hy / door het ſcheppen ofte voortbrengen / eeniger maten ſijne eygenſchappen heeft mede gedeeld: nogtans beſtaat daar uyt niet het weſen / noch ook het vermeerderen van ſijn Gelukſaligheid; want wy oordeelen / dat hy ook voor de Schepſelen ſoo ſalig en gelukkig is geweeſt / als nu: ook kan men / nu datſe dus lange geweeſt zijn / niet ſeggen / dat hem yet nieuws ofte ſeldſaams voortkomt / want daar geſchied niet nieuws onder de Sonne, en Gode zijn alle ſijne werken al van ouds en genoegſaam bekend. Soo dat ſijne Godſaligheid beſtaat / in een beſeffen en genot van ſijn eygen ſelfs / en onveranderlyke volmaakte natuur / in welke begrepen zijn / en uyt welke eeuwiglijk en onveranderlijk vloeyen / alle oorſaken / ofte liever volheid / van een onbegrijpelijke volmaakte Gelukſaligheid. Wat dunkt u nu de reden te weſen / dat de verſcheydendheid / nieuwigheid / ſeldſaamheid / en veranderinge van ſaken / de Menſchen altoos een nieuw en meerder vermaak toebrengen / maar niet aan God?

P. Deſe vrage ofte bedenkinge is my voor deſen ſoo niet voorgevallen / en daarom diende ik / om wel te antwoorden / daar op wat nader acht te nemen. Nochtans ſal ik ſeggen / 't geene my nu in den ſin komt. My dunkt dan / dat het boven-gemelde onderſcheid / tuſſchen God en den Menſch / in opſigt van hare gelukſaligheid / ontſtaat / uyt de eenvoudigheid Gods. Want God zijnde (en van ons begrepen wordende) een eenvoudig en onveranderlijk geeſtelijk Weſen / vind in ſijn ſelfs eenvoudige / en nochtans alder volmaaktſte natuur / alles 't geene tot een onbegrijpelijke hoogſte Gelukſaligheid noodig is / welke hoewel eenvoudig / egter onbegrijpelijk grooter en heerlijker is / dan den Menſch / uyt alderley verſcheydendheid en menigvuldigheid van ſaken / genieten kan. Maar de Menſchen nemen haar vermaak / in verſcheydendheid en veranderinge van ſaken / om datſe ſelve beſtaan uyt verſcheyden leden / hoedanigheden / gematigdheden / eygenſchappen / en toevallen.

C. Ik oordeel / dat het voorgemelde verſchil veroorſaakt word / uyt der Menſchen onvolmaaktheid / want / alles wel ingeſien zynde / ſoo bevinde ik / dat die oorſaken / welke in den Menſche eenig vermaak verwekken / en in God geen plaats hebben / dat de ſelve ontſtaan uyt eenige onvolmaaktheid / en gebrek / 't welk door de geſeyde oorſaken van vermaak vervult word. By voorbeeld / het vermaak in 't voortteelen / ſteld voor vaſt de ſterffelykheid / waar van ſy een tegen-middel is / want de ſorg-dragende Natuur heeft dit vermaak gegeven / ten eynde de Dieren ſouden aangeſet worden / om door de voortteelinge hare ſoorten te onderhouden / aangeſien ſy ſelve in 't byſonder ſterven moeten. Het vermaak van eten / drinken / ſlapen / herſtellinge van geſondheid / ontloſſinge van 't geene onſe natuur overtollig en laſtig is; Item / al het vermaak dat wy nemen in die dingen / die de goede geſtalte van onſe leden / en gematigdheid der geeſten en vogtigheden / onderhouden / herſtellen / vermeerderen / of te hulpe komen; alle die dingen geven te kennen de ſwakheid / broosheid / veranderlijkheid / en ſterffelykheid van onſe natuur / en komen derhalven alle deſe vermaken voort / uyt onvolmaaktheid / en vervullinge van yets dat ontbreekt. Maar daar een altoos onveranderlijke volmaaktheid is / die nog vermeerderd nog verminderd kan werden / daar konnenſe geen plaats hebben.

Ten anderen / de Menſchen nemen haar vermaak / in de verſcheydendheid van veele goederen / om dat alle de goederen dieſe genieten onvolmaakt zyn / en daarom trachten ſy der ſelver onvolmaaktheid / door de veelheid en verſcheydendheid / te vervullen; hoewel alderley wereldſche goederen / ja alle te gelijk / den Menſch hier nog geen volkomen Gelukſaligheid toebrengen konnen.

De derde reden is / om dat den Menſch ſelfs in een geſtadige veranderinge is / en daarom zijn hem ook nieuwe / ongewoone / en verſcheyden ſaken / aangenaam / die door hare veranderinge ſijne veranderlijkheid te hulpe komen: dus ſiet men dat d'een en ſelve Menſch nu in eenige ſaak vermaak neemd / welke hem te voor / en in andere gelegentheid / onaangenaam was. Andere dingen vermaken ons als men ſiek is / andere als men begint geſond te worden / of alreede geſond is. Sommige dingen begeeren wy des winters / die ons in de ſomer niet ſouden wel-gevallen; of des ſomers / die ons des winters / of in een ander tijd / niet ſouden vermaken. Al na dat verſcheyden Menſchen / of een en de ſelve / dus of ſoo is geſteld / gematigd / ofte ſich gewend heeft; ſoo ſal hy d'een tijd vermaak nemen in deſe of andere ſaken.

Een vierde reden mach hier ook nog by-gevoegd worden / waarom de Menſchen gewoon zijn vermaak te ſcheppen in nieuwe / ongewoone / ſeldſame ſaken; welke is de onvolmaaktheid van kennis en bevindinge; waar door hy genegen is veele en nieuwe dingen te weten / en te bevinden / welkers aart / genut en gebruyk hem te voren onbekend was: en daarom word hy over ſeldſame ongewoone ſaken met verwonderinge ingenomen / te kennen gevende eenig byſonder wel-gevallen / dat hy in de kenniſſe en genot van die te voren onbekende ſaken / op-neemd.

P. Maar ik wilde wel weten / wat uwe gevoelen is van de volmaakte Gelukſaligheid / welke in uwe Schriften den uytverkorenen beloofd word / meynd gy datſe die genieten / dadelijk na hare dood / in hare ziele / ofte datſe die eerſt maar ſullen genieten na de opſtandinge der dooden / als de zielen weder met hare lighamen ſullen vereenigd weſen?

C. Hoewel / volgens ſommige Texten der H. Schriften / onder ons geoordeeld word / dat de zielen der Godſaligen / na hare dood aanvankelijk gelukkig zijn / door een bedenkinge en verwagten der toekomende heerlijkheid; nogtans is ons gemeen gevoelen datſe de vol-

Digitized by Google

volmaakte gelukſaligheid niet ſullen genieten voor de Opſtandinge der dooden, maar datſe echter daar van een ſekerheid hebben/ een voorſmaak/ en een vaſt verlangen tot vervullinge der ſelve/ welke ſy ook in dit leven ſomtijds genieten/ hoewel d'een tijd meerder/ dan d'ander tijd/ ook gemeenelijk haar leven daar in komen te eyndigen. Want ingevalle ſy ſonder de lighamen volkomentlijk genoten de Zaligheid/ ſoo ware de opſtandinge der dooden niet van nooden/ en ſouden geen redenen weſen/ waarom dat men na de ſelve/ als een byſondere belofte/ ſoude verlangen: ook zijn de H. Schriften niet gewend van de volmaakte gelukſaligheid te handelen/ dan in opſicht van het eynde/ ofte algemeene veranderinge des Wereldts/ het gemeene oordeel/ en de opwekkinge der dooden/ na welke ſy belooft en voorgeſteld word.

P. Wat my aangaat/ ik kan niet begrijpen/ hoe dat de ziele, onvolmaakt zijnde/ en van haar lighaam/ als het ander weſentlijk deel des Menſchen/ afgeſcheyden/ gelukkig kan weſen. Ten tweeden/ de gelukſaligheid behoord tot den geheelen Menſch/ als vloeyende uyt den welſtand beyde van ziel en lighaam met den anderen vereenigd/ hoe kan dan deſe gelukſaligheid de ziel alleen toegeëygend worden/ want de ziele is den Menſche niet. Ten derden/ de bevindinge leerd ons/ dat de ziele niet kan geheugeniſſe behouden van ſaken/ dieſe te vooren door de ſinnen begrepen heeft/ nog eenig gevoelen of reden-gebruyk oeffenen/ ſonder bequame geſtalte der werk-tuygen van de vijf ſinnen/ als mede van de herſenen en levendigmakende geeſten/ door welke/ en tot welke/ de lighamelijke bewegingen moeten gebragt worden/ ſonder welke onſe ziel in 't lighaam niets beſeffen kan/ gelijk in 't Natuur-tooneel is beweſen. Want door gebrek van dien word ſomtijds alle geheugeniſſe/ gebruyk der ſinnen/ en reden/ weggenomen/ hoe ſouden dan de zielen deſe dingen konnen oeffenen/ geheelijk van haar lighaam/ als haar woonplaats en werk-tuyg/ afgeſcheyden? Ten vierden/ dit is de meeſte reden waarom de Heydenen van de volmaakte gelukſaligheid na dit leven niet ſekers hebben konnen begrijpen/ om datſe oordeelden dat tot de ſelve de Opſtandinge der dooden, of de vereeniginge der zielen met hare lighamen/ noodſakelijk was; welke ſy geenſints konden begrijpen dat ſekerlijk ſoude geſchieden/ alſoo dat de kragten en geſtalte der natuure verre overtreft.

C. Ik ſtaa toe dat den ſtaat en manier van werkinge der afgeſcheyden ziele, door natuurelijke reden nog verſtaan nog beweſen kan werden. En daarom antwoorde/ den Heere Chriſtus den Zadduceen die met Epicuro loochenden niet alleen de opſtandingen der dooden, maar ook dat 'er eenige geeſten waren die buyten de lighamen beſtonden; datſe dwaalden, om datſe niet verſtonden nog de H. Schriften, nog de kragt Gods. Maar nogtans ſtrijden deſe dingen niet tegen de geſonde reden/ al gaanſe die te boven; want heeft God het nu ſoo in de Natuur geſchikt/ dat ons beſeffen door eenige tuſſchen-komende beweginge veroorſaakt word; waarom ſoude het ſelve ook niet konnen geſchieden op een ander maniere? Te meer/ alſoo de ziele buyten alle lighamelijkheid zijnde/ eygentlijk niet plaatſelijk bewogen word/ ofte plaatſelijke beweginge van nooden heeft. Ten tweeden/ menige onder de Heydenen hebben/ of door haar ſelfs bedenken/ of door onderrigt van Joden ofte Heydenen/ of uyt de heylige Schriften/ geloofd/ dat het na de dood den vromen wel/ en den godlooſen qualijk gaat/ hoewelſe in 't uytleggen van hare meeningen ſeer verſchillig zijn/ en ſommige ook ongerijmd. Ja dat meer is/ veele hebben toegeſtaan de Opſtandinge der dooden, gelijk getuygd word van de Bramines, Peguanen, de Mooren op Cabo Verde, en de Egyptenaren, welke de doode lighamen ſchijnen gebalſemt te hebben/ uyt hope van de Opſtandinge/ gelijk uyt ſommige op-ſchriften der graven afgenomen word. En hier op ſchijnt mede ganſchelijk te ſien/ 't geene veele onder de Oude en beſtheydenſte Heydenen verſonnen hebben/ van het Platoniſche ofte Pythagoriſche groote Jaar, in welke alle Menſchen en ſaken weder ſullen herſteld worden in haaren vorigen ſtand. Maar op Seneca ſiende ſegd uytdrukkelijk in ſijnen 36. Brief *mors intermittit vitam, non eripit. Veniet iterum qui nos in lucem reponat dies, quem multi recuſarant niſi oblitos reduceret. Omnia quæ videntur perire, mutantur duntaxat, æquo animo debet rediturus exire.* Dat is/ de dood neemt het leven niet voor altoos weg, maar onderlaat het voor een tijd. Den dag ſal weder komen die ons in 't licht weder-brenge, tot welke veele niet onwillig ſouden zijn, indienſe niet al vergeten hadden de elenden dieſe in 't voorgaande leven uytgeſtaan hebben. Alle dingen welke ſchijnen te vergaan, worden maar veranderd; aangeſien dat wy dan wederom ſullen komen, ſoo behoorde men met een gewillig gemoed uyt het leven te gaan. Dus verre Seneca. Dog wy verwagten geen zaligheid na dit leven uyt kragt van onſekere reden-kavelinge/ of eenige natuurlijke oorſaken/ of gevolg/ of verſierde veranderingen door den loop der Sterren/ waar op het groote Platoniſche Jaar ſiet; nog op eenig noodſakelijk gevolg op onſe deugden/ uyt regt of verdienſten/ nog op eenige diergelijke dingen; maar op de magt en beloften Gods, in de H. Schriften geopenbaard/ ſteunende op het Verbond der Genade, en loutere/ vrye/ onbegrypelijke weldadigheid Gods/ tot prijs van den rijkdom ſijner goedertierendheid/ en Heerlijkheid.

P. Ik hoore onder anderen u ſeggen/ dat de ziele, van alle lighamelijkheid afgeſcheyden zijnde/ geen plaatſelijke veranderinge onderworpen is/ nog van nooden heeft; dat kan ik niet wel verſtaan/ want het is ſeker genoeg/ dat de veranderinge van plaats/ ſelfs hier op Aarden/ veel kan geven of nemen tot den welſtand of ongemaak der Menſchen. Soud gy dan meenen dat het de ziele niet ſoude verſchillen offe in den Hemel/ of op Aarden waar: in een ſchoone welgematigde/ of ontreyne en onbequame plaats?

C. Dat de eene plaats voor het lighaam beter is dan de andere/ dat komt niet uyt den eygen aard of kragt der plaats/ in haar ſelven aangemerkt; want die is in haar ſelfs niet weſentlijk/ maar alleen een begrijp van onſe ziele/ waar door wy beſeffen eenige ſpatie/ in welke dat eenig lighaam is/ of weſen kan; dat is ſijne uytbreydinge in dikte, lengte en breedte, vertoonen kan.

Maar dat het de lighamen ſoo veel verſchild/ offe in de een of ander plaats zijn/ dat komt door de verſcheydentheid der lighamen/ welke in die verſcheyden plaats worden vereenigd met de lighamen/ welke met haar natuur/ hoedanigheden/ en eygenſchappen/ accorderen; in een ander plaats vindenſe lighamen welke haar ganſch tegen-ſtrijdig zijn. In de eene plaatſe wordenſe door den invloed der Hemelſche lighamen anders dan op een ander aangedaan; aan welke veranderinge haar ganſchen oorſpronk/ onderhoud/ welſtand/ of ook ondergang gelegen is/ gelijk in 't verhandelen van den Hemel getoont is. Maar als ik nu de ziele ſoude aanmerken als buyten/ en van alle lighamen en lighamelijkheid afgeſcheyden/ ſoo datſe door geen lighamelijke bewegingen meer aangedaan word/ nogte geen gemeenſchap heeft met een eenig lighaam: ſoo kan ik niet ſien/ dat de veranderinge van plaats die ziel min of meer gelukkig kan maken/ en derhalven datſe die voor haar ſelven ſoude van nooden hebben. Soo egter yemand ſoude willen denken/ dat die ziele nogtans wel ſoude konnen/ nu op d'een/ en dan op een ander plaats weſen/ en alſoo plaatſelijk bewogen worden. Ik ſoude daar op antwoorden/ dat ik geen reden ſie van die inbeeldinge/ om dat (gelijk geſegd is) de ziele die verplaatſinge niet noodig of dienſtig is. Ten tweeden/ aangeſien wy/ volgens de geſtalte der natuur/ geen andere plaatſelijke bewegingen ſien nog begrijpen/

dan

Digitized by Google

van der lighamen, die eygentlijk in een plaats zijn / en die beſetten; ofte wel der zielen, in opſicht van de lighamen / met welke ſy vereenigd zijnde / ook in en met de ſelve plaatſelijk bewogen worden. Wil men nu evenwel inbeelden eenige beweginge der ziele, buyten en van alle lighamen verſcheyden; ik oordeele dat men dat ſouden moeten ſtellen onder de ſaken die ons nu onbegrijpelijk zijn: gelijk mede hoe die ſelve ziele komt te gebruyken haar verſtand / geheugeniſſe / wille / en genegentheden / ſonder datſe door eenige lighamelijke beweginge / ofte hoedanigheid / en veranderinge aangedaan word / gelijkſe gewoon is in onſe lighamen te werken / en anders ook niet. En hoewel ons dit nu onbegrijpelijk is / om dat ons ſulks in de natuur niet te vooren komt; ſoo ſie ik egter geen reden om te loochenen / dat de zielen op een andere wijſe haar verſtand en genegentheden ſouden konnen oeffenen / dan gelijkſe doet met onſe lighamen vereenigd zynde: want hoewel wy dit ſien en bevinden / ſoo begrypen wy nogtans ſelfs ook deſe maniere van werkingen niet / dan ſeer onvolkomentlijk.

Wat de beſcheydenſte Heydenen hebben geoordeeld van de Gelukſaligheid des Menſchelijken Levens?

C. Angeſien ik nu en dan gehoord en geleſen hebben verſcheyden goede redenen die my wel behagen / rakende het gevoelen en doen van de beſcheydenſte onder de Heydenen; ik wenſchte wel dat gy eens kortelijk hare meeninge verhaalde / over de Gelukſaligheid des Menſchelijken Levens, daar wy nu van ſpreken.

P. Het is ſeker / dat 'er ten allen tijden zijn geweeſt / en nog zijn menige Heydenen / ja verſcheyden geheele Volkeren / welke by na niets boven de Beeſten vertoonen / maar enkelijk leven om te eten / drinken / wellusten te bedrijven / en gelijk Verkens wroeten in den ydelen ſlijk der aardſche ydelheden / en ongeregelde begeerlijkheden; gelijk blijkt in de Volkeren onlangs in het Zuydland ontdekt; waar van Montanus onder anderen getuygd / dat het vleeſch datſe eten niet word gekookt, nog gebraden, maar ſlechts warm gemaakt: Slapen ter Aarden neder, leven by 't geen het aardrijk van ſelfs voortbrengd; gaan meeſt naakt, behalven dat eenige yets hebben ontrent de ſchamelheid; leven ſonder eenige ſterkten ofte bewalde Steden, regeringe of Gods-dienſt, en ſoo voorts. J. de Laat getuygd van de Lieden in Guiana, datſe ſoo bot zijn, datſe naauwelijks konnen tellen, of eenige rekeninge van tijden maken. In Braſilien, en de aangrenſende Landen van Tukamania, en daar aan palende Plaatſen / zijn veele Volkeren (alſoo het een ſeer groot Land is) maar den meeſtendeel ſeer woeſt / wild / van een beeſtachtig leven / eenige ook Menſcheters: veele hebben geen huyſen dan van takken van boomen t' ſamen-gebracht / zijn vuyl en beſlikt / want ſy ſlapen als Verkens op de Aarde neder. Het ſelve ſchrijft ook D. Dapper van Africa, dat 'er hier en daar nog verſcheyden Volkeren zijn / die woeſt / wild / en beeſtachtig van manieren zijn / waar onder ook eenige Menſch-eters, als den geene die Jages genaamd worden. De Hottentots en Kaffers zijn niet alleen ſonder eenige letteren en wetenſchappen / gansch plomp en bot; maar weten ſelfs niet van haar voedſel eenigſins te bereyden / maar vallen op de geſtorven Beeſten / gelijk Honden / en eten de ſelve met ingewand en darmen / den drek ten ruygſten uytgeſchud / of met de handen uytgeduuwd zijnde, rauw op. Men heeft (getuygd den gemelden Dapper) onder deſe Volkeren noyt (hoe naauw onderſocht zijnde) eenig teeken van Gods-dienſt konnen beſpeuren. Seggen nogtans dat 'er een is, die ſy *S. Humma* noemen, die den regen op de Aarde doet komen, de winden waayen, hitten en koude geeft, ſonder hem evenwel aan te bidden. Want waarom (ſeggenſe) ſoudenſe *S. Humma* aanbidden, die den eenen tijd dobbele droogte, en d'andere tijd dobbel water geeft, nadien ſy het liever matig en van pas ſagen, op dat het gras bequamelijk mogte groeyen, en hun Beeſten ter weyde gaan, en ſoo voorts. En wat wonder dat 'er onder de Heydenen ſulke Menſchen gevonden worden / daar de ervarentheid ſelfs onder de Chriſtenen leerd / dat 'er veele Menſchen alle Gods-dienſt verachten / en leven als Honden en Verkens / wentelende in het ſlijk / en haar eygen uytbraakſel; en menige andere (hoewel in ſchijn beter) zijn egter in der daad te achten / namentlijk / huychelaars en geveynsde / die den waan van Gods-dienſt niet gebruyken / dan om te vepliger en bedriegelijker alle Godloosheid te bedrijven.

Maar dit niet tegenſtaande / ſoo heeft egter God menige onder de Heydenen beter en verder verlicht / ſulks datſe de Gelukſaligheid des Menſchelijken Levens niet hebben geſteld in wereldſche / vleeſchelijke wellusten, maar in oprechte oeffeninge van ware wijsheid, en alderley deugden. De deugd (ſeyde Ariſtoteles) is my genoeg om gelukkig te zijn: en ik hebbe niets meer van nooden, dan alleen de ſterkte van *Socrates*, om tegenſpoed geduldig te konnen dragen. *Laërt. lib.* 6. en gelijk Stobeus verhaald *Serm.* 101. ſoo ſeyde Jamblichus, die is gelukkig, die God ſoo gelijk is, als mogelijk is: die volmaakt, eenvoudig, en reyn is, en afgeſonderd van het Menſchelijke Leven. Men meynd ſomtyds dat de Heydenen maar ſochten te pronken met den uyterlijken ſchijn der deugden / doch het was anders gelegen. Want Seneca ſchrijft dus aan Lucilius, hy is gelukkig, niet die de deugd maar heeft aangeroerd, maar die wiens ziele geheel met de deugd vervuld en geverruwt is. Het hoogſte goed is een gemoed dat alle toevallige dingen van de Fortuyne veracht, en ſich alleen in de deugd verblijd. De ſomma van ons geluk is in het vleeſch niet te ſtreelen: uyterlijke dingen hebben de naam van goed, maar niet de ware eygenſchappen. Hy is niet gelukkig die het gemeene Volk gelukkig acht, om de rijkdommen, maar die is gelukkig, die al ſijn goederen in ſijn ziel heeft: die met voeten treed 't geene andere met verwonderinge aanſien: die een Menſch alleen acht om dat deel, waar door hy een Menſch is. Veel dingen die goed ſchijnen te zijn, gebeuren den Beeſten volder en volkomender dan den Menſchen; dus ſoudenſe veel gelukkiger moeten zijn dan de Menſchen: te meer, dewijle ſy leven ſonder ſchelm-ſtukken, bedrog, en diergelijke quaden.

Seneca heeft niet alleen ſoo geſproken / maar het was een gemeene Stoiſche leſſe: ſteld u Gelukſaligheid in een geruſt herte, dat ſich nerges in ſchuldig kend. Het woord van Diogenes was / dat is de ware Gelukſaligheid, de welke maakt dat de ziele en het gemoed geſteld worde in een geduurige geruſtigheid en vrolijkheid. Dit verſtonden de Heydenen door de deugd alleen te konnen geſchieden / waar door men (ſeyde Socrates) een goede ziele beſit en ſijn verſtand magtig is: deſe Gelukſaligheid geeft een vermaak, daar geen verdriet en berouw op volgd.

Thales (volgende Laërtii getuygenis) gevraagd zijnde / waar in dat het geluk der Menſchen beſtond, ſeyde / dat men heeft een geſond lighaam, en een ziele die wijs en gereynigd is, want de begeerlijkheid is een ſiekte des gemoeds. Die Mannen konden wel ſien dat de uytterlijke dingen des lighaams niet genoeg zijn om yemand gelukkig te maken. Maar gelijk een bedde op een Ledikant met vergulde voeten (ſeyde Ariſtoteles) een ſieken niet met allen helpt: alſoo baat den dwaſen haren uytterlijken voorſpoed niet. Seneca vermaand ons wederom met deſe woorden /

laat

Digitized by Google

laat ons, met de Beeſten, niet volgen den voorgaanden hoop: het gemeene Volkje prijſt ſlechte dingen, de welke maar van buyten blinken, en van binnen vol ellend zyn. Laat ons dingen ſoeken, die niet na het uytterlijk aanſien goet zijn, maar vaſte en billijke dingen, de welke in het binnenſte gedeelte ſchoonſt zyn.

Democritus, gevraagd zynde / wie gelukkig was? antwoordde / die is gelukkig, de welke met weynig geld vrolijk is, hy is ongelukkig, die onder veele Rijkdommen noch een droevig en ongeruſt gemoed heeft. Seneca, in ballingſchap buyten ſijn Vaderland levende / ſchreef aan Lucilius, men kan uyt het alderlaagſte hoekje des Weerelds na den Hemel vliegen, recht u maar op; bereyd u, maakt u Gode waardig.

Voorts / gelijk wy te vooren getoond hebben / dat de gelukſaligheid des menſchelijken levens / nevens de deugd / mede inſonderheid / beſtaat in regt verſtand / wysheid en voorſichtigheid / ſonder welke ook de deugd niet kan geoeffend worden: ſoo hebben de verſtandige onder de Heydenen dit mede alſoo geoordeeld; en dat niet van onnoodige kenniſſe / van onnutte overtollige dingen / maar van een kenniſſe / waar door ſe beter konden werden / en die in oeffeninge van een goet leven beſtont. De Philoſophie (ſegd Seneca) beſtaat niet in woorden; maar in de daad en werkinge: ſy beveſtigd de ziele: ſy ordineerd 't leven: ſy regeerd de werken, en ſy leerd watmen doen en laten moet. De Arabiers gebruyken onder haare Spreuken ook deeſe. Daar is geen roem in Rykdom en geſlachte, maar in kenniſſe en geleerdheid. Eenen dag van een geleerd Man, is beter dan het ganſche leven van een ongeleerde: die is geen Wees-kind, wiens Vader geſtorven is, maar die geen kennis noch wysheid heeft. De Perſianen ſeggen / een geleerde ſonder werk, is een wolke ſonder regen. Waar op ook ſlaat 't geene Demetrius vermaand / het is nutter maar weynig dingen te weten, waar door men vaardig word om wat te doen; dan dat men veele dingen geleerd heeft ſonder oeffeninge. Seneca in ſijnen 60. Brief / een wys Man is tegen alle aanval en overval op ſijn hoede; en gewapend. Al is 't dat armoede, elend, ſchande of pyne, op hem vallen, hy wykt niet een voet ſtap van ſijnen plicht: hy ſtaat onder en tegen die dingen onverſchrikt. Een wys Man is vol vreugde, vredig en onberoerd, als het leven der Goden levende.

Dat men hier tegen wil inbrengen / dat de Heydenen wel heerlijk van de deugden hebben geſproken / maar ſoo ſeer niet betracht. Behalven dat 't ſelve mede in 't gemeen van de Chriſtenen waarachtig is; ſoo is 't ook ſeker / dat men menige ſeer treffelijke voorbeelden vind onder de Heydenen / niet alleen van de deugden in 't gemeen / maar ook uytſtekende exempelen van allerley deugden in het byſonder / als daar is ſtandvaſtigheid / oprechtigheid / voorſichtigheid / trouwigheid in haare huys-houdinge / ommegank / vriendſchap / liefde / vergenoegſaamheid / weldadigheid aan den Armen / matigheid / nederigheid / dankbaarheid / ſachtmoedigheid / verdraagſaamheid / en ſoo voorts / gelijk in den beſchaamden Chriſten D. Ridderi wytloopig heeft aangewieſen / *Cap* 8, 9, 10. en volgende. En inſonderheid magh hier in aanmerkinge komen / niet alleen het ſpreken en doen / maar ook ſelfs het ſterven der Heydenen; waar van aldaar gehandeld word in het laatſte Capittel / toonende hoe dat menige Heydenen het leven weynig geacht hebben: ſeer gewillig en kloekmoedig zyn geſtorven / wat dood het ook mochte zyn; ja (dat meer is) met vreugde / en in verwachtinge van de zaligheid des Hemels / geſtorven zyn. Hier toe dient onder andere 't geene Seneca aan ſijnen Lucilius ſeyde: het is een groot teeken van een ziele die van boven komt, indienſe deeſe dingen op aarden, met welke ſy omgaat, oordeeld gering en ſlegt te zyn, en te naauw voor haar, en indienſe niet vreeſt te verhuyſen: want hy weet waar henen hy vertrekken ſal, die weet van waar hy gekomen is. De ziele gebruykt de dingen der Weereld als geleende, ſy ſoekt eerlijk te leven terwyle ſy daar by is; doch als uytlandig hier zynde, verhaaſt daarom te vertrekken. Het is ook opmerkelijk 't geene Plato ſprak de Republ. De volmaakte kenniſſe der waarheid is in dit leven niet: indien wy geſuyverd ſterven, dan ſullen wy waarlijk de volmaakte waarheid vinden, wanneer wy God ſullen vinden. Cercidas gevraagd zynde / doe hy ſiek lag / of hy geern uyt dit leven verhuyſde? antwoordde / waarom niet? ik vermaake my, en verlange na de ſcheydinge van ziel en lichaam, dewyle ik na die plaats gaan ſal, daar ik ſal ſien *Pythagoras*, *Homerus* en diergelijke Mannen. Van Scipio verhaald men deeſe woorden / hout dit buyten twyfel, dat alle die het Vaderland hebben beſchermd, in den Hemel een ſekere plaats hebben, daar ſy eeuwig zyn ſullen. Deeſe leven eerſt recht, de welke uyt de gevangeniſſe des lichaams na den Hemel zyn gevlogen: het leven dat gy hier leeft is maar eene dood. Wie ſoude niet bewogen worden door aanmerkinge der Hemelſche goederen? die eeuwige Hemelſche goederen gaan te boven alle wenſch en alle gedachten der Menſchen; een te worden met God ſelve, die beter, gelukſaliger, en grooter is, dan dat hy met Menſchen verſtand ſoude konnen begrepen worden. In de afſcheydinge van God is niet anders dan pynen en tormenten te vinden, daar een Menſch ſonder ſchrik niet aan gedenken kan. Epicharmes ſeyde / indien gy in de ziele goet zijt, ſoo kan de dood u niet ſchaden: u geeſt ſal in den Hemel dan gelukkig leven. 't Woord van Philiſto was dit / de ziele van een wys Man word met God vereenigd: niet de dood, maar een quaat leven bederft de ziele.

C. Ik heb dat Boek van D. Ridderus mede geleſen / en daar in ſoo veel treffelijke ſpreuken / leeringen / en voorbeelden der Heydenen / ontrent allerley deugden en ſaken / gevonden / dat ik bekennen moet / datſe verre den meeſtendeel der Chriſtenen beſchamen: ja dat ik tuſſchen haar en de Chriſtenen / rakende de gelukſaligheid des Menſchelijken leven / nauwlijks onderſcheid weet / dan dat de Heydenen / ('t geene van haar vermeld is van de hope der eeuwiger zaligheid) geſproken ſchijnen te hebben / meer uyt een wenſch / en waarſchijnelijke hope tot het opperſte goet / dan een vaſt en ſeker vertrouwen / alſoo haar de openbaringe Gods / rakende het eeuwig leven / en Opſtandinge der dooden / ontbroken heeft / ſonder welke geen volſlagen ſekerheid hier van (na myn Oordeel) kan verkregen worden.

Wat gewicht de voordeelen des lichaams konnen toebrengen, tot de gelukſaligheid des Menſchelijken levens? Ten tweeden, waar in de volmaaktheid der gelukſaligheid begrepen word?

P. Angeſien wy te vooren verſtaan hebben / dat de goederen / welke yets konnen toebrengen tot de gelukſaligheid van ons leven / ofte buyten ons zyn / of binnen ons: en dat die binnen ons zyn / ofte eygentlijk tot de ziel / of tot het lichaam / aldermeeſt / behooren: en dat deſe ons nader gaan / dan alles dat buyten ons is / en maar van elders ons aankomt of afgaat; welke dingen niet verſtrekken dan als middelen om door een goet gebruyk der ſelve tot meerder welſtand te geraken. Ten vierden / dat de goede geſtalte der ziele het aldermeeſte gewichte toebrengd tot onſen gelukſaligen ſtaat. Soo wilde ik wel eens u oordeel verſtaan / aangaande de voordeelen des lichaams / als daar zyn ſchoonheid, ſterkte, en geſondheid; hoe hooge gy de ſelve acht / in opſicht van onſe gelukſaligheid?

C. De ſchoonheid des lichaams is een byſondere gave Gods / inſonderheid / als die een Phyſiognomis

teeken geeſt / van een goede geſtalte der ziele / die in dat lichaam woond. Want het is bekent / dat'er ſoo naauwen vereeniginge is / tuſſchen ziel en lichaam / dat door het gelaat en geſtalte des ſelfs / inſonderheid des aangeſichts en der oogen / niet alleen veele goede of quade genegentheden / maar ook veranderingen der ſelve in de ziele konnen beſpeurd worden / gelijk wy breeder getoond hebben in onſe H. Natuur-beſchryvinge over *Prov.* 4. 25. Laat uwe oogen recht uyt ſien, en uwe oogen leden ſig recht over u heenen houden. Waar op ook ſiet 't geene Salomon ſegd *Prov.* 17. 24. In het aangeſichte des verſtandigen is wysheid: maar de oogen des ſots zyn in het eynde der Aarden. Item / als booſe Menſchen genaamd worden Lieden van een booſe ooge; de goede van een goede ooge; als de H. Schriften ſpreken van oogen vol van Overſpel *Prov.* 22. en 23. 2 *Petr.* 2. 14. *Matth.* 20. 15. Is u ooge boos, om dat ik goet ben 1 *Chron.* 12. 8. Hare aangeſichten waren Leeuwen aangeſichten, en ſoo voorts.

Wie weet niet / hoe dat de ſedigheid / blijdſchap / droefheid / dertelheid / ſwaarmoedigheid / gaauwheid / leuyheid / bottigheid / ſtuursheid / goedaardigheid / gramſchap / ja ook teekenen van minder of meerder ſwaarheid / en gevaar in de ſiekten / en veele andere dingen meer / ſig veelſints in het lichaam / en veranderingen des ſelfs / vertoonen?

Maar een booſen geeſt in een wel-geſteld lichaam / is niets te achten / maar even daarom te verachtelijker / om dat hy ſoodanigen ſchoon lichaam misbruikt en bederft. Daarom een onder de Heydenſche Zeden-leeraars de jonge Lieden ten rechten vermaande / indienſe leelijk waren, datſe door haar goet leven dat gebrek ſouden verbeeteren: indienſe ſchoon waaren, wel ſorge dragen, datſe haar ſchoonhaid, door een leelijk leven, niet quamen te onteeren en te bederven.

Deſe ſchoonheid word ook bedorven / als een Menſch daar over trots word / ſijn hert daar op ſteld / ofte al te veel daar mede opneemd; want dat is tegen alle reden / en ſeer ydel. Gemerkt de ſchoonheid des lichaams maar een gering goet is den goeden en quaden gemeen. Ten tweeden / ſommige beeſten ſteken in ſchoonheid des lichaams verre uyt boven de Menſchen. Ten derden / de ſchoonheid des lichaams word meer van een ander met aangenaamheid geſien / dan van den genen dieſe geniet. Ten vierden / daar is niet dat ongeſtadiger is / en lichter verlooren word. Ten vyfden / daar uyt ontſtaat licht gelegentheid tot meerder verſoekinge / en gevaar van ontuchtigheid / want het word met groot perijkel bewaard / dat een yder behaagd.

Wat aangaat de ſterkte des lichaams / deſe heeft gemeen met de ſchoonheid / datſe in de quade ongelukkige Menſchen / ja beeſten / dikwaal meer uytſtekende is / dan in de beſte Menſchen. Ten tweeden / datſe niet alleen ſeer licht verloren / maar ook menichmaal misbruykt word. Datſe occaſie verwekt tot nijd / en andere ongevallen.

Maar wat de geſondheid des lichaams belangd / deſe achten wy eenen grooten ſchat: ongelijk beter en nootſakelijker / dan de voorgemelde voordeelen; om dat aan de goede geſtalte van ziel en lichaam te ſamen / aldermeeſt hangd de gelukſaligheid onſer Perſoonen / als welke uyt vereeniginge der ſelve beſtaan. Ten tweeden / om dat d'een ten grooten deele hangd aan de aandere: want een benaauwden geeſt bederft het lichaam; en een bedorven lichaam verhinderd de goede geſtalte en werkinge der ziele. En inſonderheid is hoog te achten / nevens de goede geſtalte der leden / een bequaam wel-geſteld temperant / ofte gematigtheid des lichaams / en der levendigmakende geeſten / door dien ten grooten deele / en in 't gemeen / (andere dingen gelijk zynde) de genegentheden en manieren der Menſchen / de ſelve gewoon zyn te volgen.

Dog hoewel de goede geſtalte des lichaams veel vermag tot de gelukſaligheid / ſoo blijkt uyt het vorige / en 't gene noch in 't vervolg ſal aangeweſen worden / datſe aldermeeſt hangd aan de ſtille / wel-vergenoegde welſtand des gemoeds / alderminſt in de dingen die buyten ons zyn / daarſe doch te vergeefs meeſt van de menſchen geſogt word; alſoo de ſelve gewoon zyn meer ons gemoet te ontruſten / en van ons ſelven te ontvreemden / dan heyl toe te brengen. 't Is derhalven een goede leſſe / *ne te quaeſieris extra*, dat wy onſen welſtand niet buyten, maar binnen ons ſelven, aldernaaſt ſoeken moeten. Waar toe ſtrekt het Gebed van Socrates, Heere geeft dat myn ziel en hert, ſoo veel mach inwendig geſteld weſen, dat het door geenderley dingen, die my dagelijkx van buyten voorkomen, verhinderd mach werden. Gelijk van ook eenige van hem getuygen / dat hy het gelaat van ſijn aangeſicht noyt / of immers niet merkelijk / veranderde / wat hem ook bejegenen mochte.

P. Tot hier toe hebben wy geſproken van de Gelukſaligheid der Menſchen / voor ſoo veel de ſelve in dit leven kan genoten en bevorderd / vermeerderd of verminderd / worden: Maar onder wat gedachten / begrijpen de Chriſtenen de opperſte volmaaktheid der Gelukſaligheid / welke ſy na dit leven verwachten?

C. Hier toe ſoude ſeer veel konnen geſegd worden / maar dat is myn oogmerk niet: ik ſal u alleen met een woord op het alderkortſte voorſtellen / een kleen begrijp deſer ſaak / waar van een verder uytleg en verhandelinge elders mach gehaald worden. De Chriſtenen benoemen deeſe volmaakte Gelukſaligheid met den naam van een leven / dat woord dan by uytnementheid in een enge beduydeniſſe neemende / waar van wy reden gegeven hebben in ons Hand-boek over Salomons Spreuken alwaar wy ook / nevens andere ſaken dit aangaande / kortelijk onderſogt hebben / of in de volmaakte Gelukſaligheid / de vyf uytterlijke ſinnen der Menſchen haar byſonder vermaak ſullen hebben?

Voor eerſt / word voor vaſt geſteld / dat in de volmaakte zaligheid ſal weſen een volſtrekkelijke bevrijdinge van alle bedenkelijk quaad / hoedanig dat ook mochte zyn. Want in dit leven zyn alle dingen vermengd uyt tegen-ſtrijdige dingen / gelijk wy in 't verhandelen van den Hemel breeder getoond hebben: en daarom is alles op den Aard-kloot onvolmaakt / veranderlijk / en veranderlijk. Daar is hier geen wijsheid / ſonder dwaasheid; geen deugd ſonder ſonde; geen vermaak ſonder verdriet; geen leven ſonder dood; geen goet ſonder quaat / en ſoo voorts. Maar in de volmaakte ſaligheid is alles ſuyver / onvermengd / volkomen. Ten anderen / daar ſal niet getſ dat tot de ſaligheid der Menſchen behoord / ontbreken; maar de ſelve ſal ſich geheelijk uytſtrekken over alle de deelen / krachten / genegendheden / en werkingen der Menſchen. In 't verſtand ſal de kenniſſe Gods / ſijner werken / en andere ſaken / tot de ſaligheid behoorende / volmaakt zyn. Den wille ten vollen geheyligd / ſoo datſe niet ſal konnen willen / dan 't gene ſy kan uytwerken / en behoord te begeeren. Ten derden / daar ſal geen ſtrijd meer zyn / tuſſchen het oordeel of wille / en de lichamelijke driften en herts-tochten der Menſchen. Hare macht ſullenſe konnen uytvoeren. Gods Beeld ſal dan in den Menſch volkomentlijk herſteld zyn. Van de eygenſchappen / geſtalte / en heerlijkheid / des opperſten onſichtbaren Hemels / als de plaats der volkomen ſaligheid / hebben wy onlangs gehandeld. Den tijd ſal oneyndig zyn. De liefde tot malkanderen ſal volmaakt zyn; waar uyt dan ook vloeyen ſal een altoos even volkomene vreugde / een onuytſprekelijk vermaak / vernoegen / en behagen / uyt den volmaakten welſtand / die yder een voor ſich ſelven / en die d'een in d'ander ſal genieten / haar niet alleen in haar eygen / maar ook malkanders gelukkigen ſtaat verheugende. Deſe vreugde ſullenſe ook vertoonen / met uytwendige teekenen van geſang en lof-ſangen / t'ſamen-ſpreken / omhelſingen / by-een-komſten / onderlinge eerbiedigheid /

Digitized by Google

heyt / hoog-achtinge / vriendelijke bejegeningen / verheerlijkingen Gods / en ſoo voorts. In ſomma / deſen ſtaat ſal ſoo uytnemende heerlijk en voltogen zyn / datſe verre ſal te boven gaan / alles 't geene wy hier in dit leven ooyt met onſe vyf ſinnen hebben komen beſeſſen / en derhalven kan de ſelve ook van ons verſtand niet volkomentlijk begrepen worden / ofte in onſe gedachten op-komen.

Wat de verſcheydentheid aangaat / om dat in onſe tegenwoordige wereld overal groot verſchil en onderſchept / ſoo in trappen / als in ſoorten / onder de Schepſelen bevonden word ; ſoo word ook in bedenken genomen / of 'er in deſen ſtaat ook ſal zyn onderſcheid in trappen / van minder en meerder heerlijkheid / en ſaligheid / gelijk de eene Sterre in glans en gedaante verſchilt van de andere? doch hier over zyn de Chriſtenen niet eens onder malkanderen / maar van verſcheyden gevoelen. Hoewelſe nochtans daar in over-een-ſtemmen / dat yder / na ſijnen ſtaat / capaciteyt / en eygene byſondere geſtalte / in gelukſaligheid volmaakt ſal zyn / niet tegenſtaande de verſchillige maten en trappen / van minder en meerder heerlijkheid ; even gelijk een kleene ronde ſoo wel al hare deelen / eygenſchappen / en volmaaktheid heeft / als een groote ronde ; ofte gelijk een minder vat ſoo wel vol is / als een grooter / al is 'er ſoo veel niet in vervatter.

Daar word mede in bedenken genomen / of in den ſtaat der volkomen ſaligheid geheugeniſſe en kenniſſe ſal zyn en blyven / van ſaken en perſoonen / die geweeſt of geſchied zyn in dit leven? dan of in tegendeel de uytnemende onvergelijkkelijke heerlijkheid / en ſaligheid van dien ſtaat / alle de dingen des vorigen levens als verſlinden en te niet doen ſal / ſulks dat die geringe / ydele ſaken aldaar niet eens ſullen in achtinge genomen worden ; dan alleenlijk in 't gemeen / voor ſoo veel de Gelukſalige met de hoogſte nederigheid / eerbiedigheid / en dankbaarheid / ſullen gedenken aan haren elendigen / onwaardigen / ſondigen ſtaat / uyt welke ſy ſoo heerlijk zyn verloſt: op dat / door vergelijkinge van haren eerſten ſtaat / met den tegenwoordigen / haare vreugde en dankbaarheid vergroot / en de eere Gods vermeerderd werde?

P. Nu wilde ik ook wel weten / wat onder u het gevoelen is / aangaande de geſtalte der menſchelijke lichamen / in den ſtaat der volkomen ſaligheid?

C. Daar over zyn de Chriſtenen ook niet eens; want veele meenen / dat het ſullen zyn Hemelſche / ſubtyle / alles doordringende / geeſtelijke lichamen / en by gevolg die onder 't gemeen geſicht en gevoelen niet ſullen komen ; en derhalven ook niet alleen in hoedanigheid / maar ook in ſoorte / van de tegenwoordige verſchillende ; als die niet meer van nooden ſullen hebben eenige Leden / welke tot voortteelinge / of voedinge / en onderhoud des levens / geſchikt waren. Ja het ſchijnd datſe ſulke ſubtyle en dunne Hemelſche lichamen ſich inbeelden / welke geen leden of onderſcheyden werk-tuygen der uytterlijke of innerlijke ſinnen / genegentheden / of bewegingen / als ſprake / plaatſelijke beweginge / en anderſins / behouden ſullen. Soo datſe met hare ſtellinge genoegſaam ſchijnen de reden van de Opſtandinge ſelfs wech te nemen / welke is / dat de ziele met haar lichaam weder als voren ſoude vereenigd worden / voor ſoo veel het lichaam is een weſentlijk deel van den Menſch / aan de ziele toebrengende niet alleen een bequame woon-plaats / maar ook noodige werk-tuygen / waar door de ziele haare bequaamheden / en levendige werkingen / komt te oeffenen.

Anderſins / in 't beſchrijven van de hoedanigheden der gemelde lichamen / dunkt my / datſe genoegſaam eendrachtig zyn ; namentlijk / datſe weſen ſullen onſterffelijk / geen voedſel of voortteelinge van nooden hebbende / ſchoon / heerlijk / blinkende eenigſins als de Son in haren glans / en derhalven geen kleederen / tot bedekkinge van naaktheid / of tot beſcherminge van ongemakken / van nooden hebbende : alſooſe geen lyden meer ſullen onderworpen weſen / noch door eenige herts-tochten of beroeringen van binnen / noch door eenige oorſaken van buyten ; en eyndelijk / datſe ook ſullen bequaam zijn / om ſeer haaſtelijk en veerdig / na alle deelen van het algemeene AL, bewogen te worden / en met vermaak te doorſien alles wat daar in begrepen / en nu voor onſe oogen verborgen is.

Daar word ook van ſommige ſtaande gehouden / dat de onſterffelijkheid der zielen / en de opſtandinge der dooden / twee dingen zyn / welke onſcheydentlijk aan malkanderen vaſt zijn : ſoo dat het eerſte geloofd of waarachtig zijnde / het ander daar op noodſakelijk volgen moet. Om dat een forme niet kan voor altoos afgeſcheyden blyven / van dat onderwerp daar het een forme van is ; nu de ziele is de forme van den Menſch / welke uyt ziel en lichaam beſtaat / en derhalven kanſe niet altoos van den Menſch afgeſonderd blijven.

P. My dunkt dat die reden gansch geen kracht heeft van eenig gevolg : want kan de ziele veele honderd Jaren afgeſcheyden blijven van den Menſch / daarſe van te voren een forme van was ; wat natuurelijke reden kander bedacht worden / datſe daar van niet ſoude konnen altoos afgeſonderd blyven? Te meer / om dat de oude beſcheydenſte Philoſophi, als daar zyn geweeſt de Platonici, Peripatetici, Stoici, en andere / wel geloofd hebben de onſterffelijkheid der zielen ; maar ſy ſpotteden met de Opſtandinge der dooden / als onmogelijk en ongerijmd *Act.* 17. 32. Want veele dachten dat het meer waarſchynelijk was / dat de zielen weder in andere lichamen verhuysden / ofte wel datſe verbleven in den Hemel / uyt welke ſy waaren af-gevloeyd / en aldaar in haaren oorſpronk gelukkiger en ſuyverder waaren / dan in de beſlotene / ſterffelijke / onreyne buyken / en gevangeniſſen der aardſche lichamen / beſloten zynde.

Ten anderen / alſoo na de dood de lichamen / en de Menſchen die geſtorven zyn / niet meer weſentlijk in de wereld zyn / ſoo kan men niet ſeggen / dat de afgeſcheydene zielen haare formen zyn / want ſy konnen geen forme genaamd worden van 't geene niet en is. Ten derden / tuſſchen de lichamen en de zielen der Menſchen is een ſeer groot verſchil / want de lichamen zyn uyt verſcheyden Hoofd-ſtoffen te ſamen gebracht / en worden door de dood weder los gemaakt / en keeren weder tot de eerſte algemeene ſtoffe / uyt welke ſy te ſamen gevoegd en vermengd waaren. Maar de zielen zyn eenvoudig en daarom konnenſe niet los gemaakt worden tot haar eerſte beginſelen / en by gevolg ook niet ſterven / gelijk de lichamen.

Doch hoewel de Heydenen in 't gemeen de opſtandinge der dooden niet hebben begrepen / recht konnen verſtaan / of gelooven ; noch ook ter deeg beſeſſen / hoedanig den ſtaat en leven is der zielen buyten haare lichamen ; nochtans hebbenſe hier en daar indruk gegeven / van eenige inbeeldinge dieſe hadden / van den gelukkigen ſtaat der vrome na haar af-ſterven. Want de Romeynen hadden deſe gewoonte / datſe de oogen van die ſtorven ſloten / en de doode lichamen by het houd (om verbrand te worden) gebracht zynde / openden ſy de oogen der dooden wederom / en dat na den Hemel / om als den Hemel aan te ſien / tot teyken dat de ziel in den Hemel was. Cato riep eens uyt: ô Gelukkigen Dag, als ik ſal gekomen zyn tot dat Goddelijk geſelſchap der zielen in den Hemei, en als ik ſcheyden ſal uyt deſe beroerde en onreyne wereld! Anaxagoras gevraagd zijnde / waarom dat hy ſoo weynig ſijn Vaderland achtede, ſtrekte ſijn vinger na den Hemel / en ſeyde / dat Vaderland achte ik, en dat beſorge ik. Als de Indianen in doods nood zyn / dan begeeren ſy gedragen te worden na de Rievier Ganges, geloovende datſe met dat water beſprengd zynde / ſe-

Digitized by Google

kerlijk ſullen zalig worden. Veele Japonders hebben ſulken verlangen / om by God (dieſe Amida noemen) in den Hemel te weſen / datſe haar ſelven ontijdelijk het leven benemen / om te eer daar te komen. Als yemand in Choromandel tot der dood ſiek is / dan heeft hy altoos de Name Gods in ſijn mond / en indien hem de ſtemme beſwijkt / dan noemen de vrienden en omſtaanders den name Gods ; op dat de ſieke dat ten minſten hoore: want ſy gelooven / dat indien yemand ſterft met den name Gods in den mond / dat die terſtond na den dood in den Hemel komt / dewyle haren Vedam (dat is / Wet-boek / gelijk by ons den Bybel) ſegd / dat God beloofd heeft die by te ſullen zyn, die ſijnen Naam gedenken. Laat ons hier nevens Seneca eens hooren ſpreken / dan (ſeyde hy) ſal de ziele hebben waar in ſy haar verblyde, als ſy uyt deſe duyſterniſſen, met welke ſy omwonden word, uytgelaten zynde, aan den Hemel wedergegeven ſal zyn: God woont in yder ziele der vrome: daar zyn Goddelijke beginſelen in de ziele die roepen haar na boven. Maar de ziele ſal ook daar zyn, eerſe uyt deſe gevangeniſſe des lichaams verloſt is, alsſe de gebreken verworpen ſal hebben, en ſuyver en klaar haar tot de Goddelijke gedachten ſal begeven hebben. Dit moeten wy doen, hier toe moeten wy met alle krachten gaan.

BEDENKINGEN,

Over de tweede

HOOFD-VRAGE,

Door wat middelen een Menſch aldernaaſt tot de waare Gelukſaligheid in dit leven geraken kan?

Uyt het voorgaande blijkt / voor eerſt / dat om gelukkig te konnen leven / voor al noodig is / wysheid en deugd, ſonder welke geen gelukſaligheid weſen kan / ja al dat den Menſch kan behulpig zyn / om gelukkig te worden / als Rijkdom / geſondheid / voorſpoed / eere / &c. word maar bedorven / en ſtrekt den Menſch ten quade / die 't niet verſtandelijk / wel / voorſichtelijk / en matiglijk weet te gebruyken.

Als wy hier van wysheid ſpreken / ſoo verſtaan wy daar door inſonderheid / een wysheid om wel en voorſichtig te leven / niet een kenniſſe van onnoodige / onnuttige dingen / die ons niet aangaan / of aan welkers kennis ons niet gelegen is: ook niet een enkele ledige wetenſchap / welke in haar eygen ſelfs ſpeculatie beruſt / maar die tot een ſeeker nut en goed eynde / door de oeffeninge gebracht word. Een kenniſſe welke niet alleen in de herſenenen en beſeffen der Menſchen speeld / maar die den wille recht beſtierd / de herts-tochten in maten hout / en wel regeert / en alle de daaden van den Menſche ten goede gaande maakt / en krachtelijk heenen leyd.

Gelijk yder ſonde (geene uytgeſonderd) haare eygen en byſondere werkinge / kracht / en gevolg heeft / om den Menſch elendig te maken / en te verderven / (gelijk Seneca wel geſegd heeft / die geſondigd heeft is alreede geſtraft) ſoo heeft in tegendeel yder deugd, in haare betrachtinge / een eygen byſondere kracht en werkinge / om den Menſch gelukkig / beter / en volmaakter te maaken. De kloekmoedigheid verſterkt hem in alle tegenſpoed ; en maakt hem bequaam om in alle / ook hoogwichtige en moeyelijke ſaaken / een onverwinnelijk / verheven / geruſt / ſtantvaſtig / wel-geſteld / onverſchrikt gemoed / te bewaren. De beleeftheid / beſcheydendheid / weldadigheid / goedertierendheid / en ſachtmoedigheid / maaken hem niet alleen aangenaam / en loffelijk by den Menſch; maar brengen en houden ſijn gemoed in een ſtille / goede / aangename / vreedſame / blymoedige geſtalte. De nederigheid bewaard hem voor veelderley ongeval / onbeſuyſde en ongeregelde daden / in welke den hoogmoed gemeenelijk den menſchen vervoerd. De ſtilſwijgentheid behoed hem voor menigerley quaad / 't welk door de loſſe tonge lichtelijk veroorſaakt werd. De deftigheid maakt hem aanſienelijk / en behoed hem voor lichtveerdige en onbedachte handelingen / waar door hy anders tot veel onheyl en verachtinge vervallen ſoude. De weldadigheid maakt / dat hy ſich wel diend van 't geene hy beſit / en dat hy ſich ſelven en andere daar mede verheugen / en wel doen kan. De gerechtigheid leerd hem een yder het ſijne toebrengen / om met malkanderen in vrede / aangenaam geſelſchap / en vertrouwen / te konnen leven. Gerechtigheid en waarheid zyn noodſakelijke banden / ſonder welke het t'ſamen-leven der Menſchen niet beſtaan kan / en ſoo voorts / in de andere deugden.

Uyt de oeffeninge der deugden ontſtaat de ruſte en vrede des gemoeds / ſonder welke het volſtrekkelijk onmogelijk is / dat yemand ſoude konnen gelukkig weſen. Cicero ſegd ſeer wel / *conſcientia bene factorum magnum & in vita munimentem eſt, & in morte ſolatium; nec illa quæ bene peractæ vitæ teſtis eſt, hominem miſerum eſſe unquam ſinit, ſicuti nec ſcelerum arbitra felicem.* Dat is / de goede gewiſſe geeft den Menſch in het leven groote verſterkinge, en in de dood een grooten trooſt: want de gewiſſe, die een getuyge is van een wel door gebracht leven, laat noyt toe dat den Menſch elendig zy, ofte dat den godlooſen, die in ſijn gemoed veroordeeld is, gelukkig zy. Seneca gaat verder / en ſegd / *magnum & ſummum eſt, Deoque vicinum, non concuti.* Het is wat groots. ja het opperſte, en Gode na by, door geen ſaak in ſijn gemoed ontruſt te zyn.

Deeſe ruſt des gemoets maakt dat men by een weynig veel gelukkiger leeft / dan by grooten overvloet / gelijk Julianus wel heeft uytgedrukt / *eſt mihi rus parvum, fœnus ſine crimine parvum: ſed facit hæc nobis utraque magna quies,* Wy hebben weynig lands / en weynig inkomen / ſonder onregt gewonnen ; doch de ruſte van ons gemoed maakt

Digitized by Google

maakt dat ſe bedde groot zyn. Salomon beveſtigd dit *Prov.* 17. 1. een drooge bete en ruſte daar by, is beeter dan een huys vol van geſlachte Beeſten met twiſt.

Deeſe ruſte des gemoeds omhelſt deeſe dingen / voor eerſt / dat een Menſch over ſijn eygen daden / oprechtelijk en wel gepleegt / volgens de wet van ſijn gemoed / een wel gevallen / behagen / vernoegen / en goede getuygeniſſe / in ſich ſelven gevoeld. Ten tweeden / een vertrouwen dat hy over die daden wel mach geruſt zyn / en geen onheyl te vreeſen heeft. Ten derden / hy gelooft dat Gode ſoodanige daden behagen / ja dat hy ook een belooner is van de deugden; en daarom heeft hy een goed vertrouwen op God / en op het toekomende / niet dan alles goets van hem verwachtende.

Onder de deugden begrijpen wy / niet alleen de Hoofddeugden van Godſaligheid, matigheid en gerechtigheid, welke ons in 't gemeen leeren / hoe wy ons ontrent God, ons eygen ſelve, en ontrent andere Menſchen, moeten gedragen; maar ook de andere byſondere deugden / welke daar onder zyn begrepen / en ſonder welke de goede geſtalte / en Geluksaligheid onſes levens / niet kan beſtaan: by voorbeeld de deftigheid, welke een deugd is / waar door wy ons ſelven / in den ganſchen treyn en omgang des levens / eerlijk aanſtellen / en ſoo als de waardigheid van onſe perſoonen en beroepinge betamelijk is. Dit vertoond ſich in 't gelaat des aangeſigts / in de kleedinge / zedige en bedaarde ſpraak / in maniere van ſijn gaan / en bewegen der leden / en ſoo voorts.

Ten tweeden / behoorelijk ſtilſwygen, welke is een deugd / waar door wy ons voorſichtelijk onthouden van alle ontijdige woorden; welke niet betamen den geenen dieſe voortbrengt / ofte op een onbehoorelijken tijd / plaats of maniere / worden voortgebracht; ofte als verborgen ſaken / ſonder genoegſame reden / ontdekt worden; of yets anders dat onbetamelijk / onſtichtelijk of ſchadelijk is / en twiſt verwekt / word uytgeſproken.

Deeſe deugd leerd ons geen redenen verhaaſten / maar te vooren wel overleggen en bedenken / waar / wat / aan wie / en op wat wyſe / dat men yets ſeggen ſal / en of het geraadſaam zy / of niet. Want in 't misbruyk der tonge is een weereld van ongerechtigheid; leven en dood is in 't geweld der ſelve. *Prov.* 10. 19. In de veelheid der woorden en gebreekt de overtredinge niet: maar die ſijne lippen wederhoud, is kloek en verſtandig. En gelijk deeſe / ſoo zyn ook alle andere deugden / geene uytgeſonderd / noodſakelijk om gelukkig te leven. In tegendeel maken alle ſonden (niet eene uytgeſloten) in haar ſelven / en uyt haar eygen ſelfs aard en gevolg / de Menſchen na ziel en lichaam ſeer elendig / hoewelſe van voren en in 't begin hem ſchijnen vermaak of voordeel te ſullen toebrengen. Elke ſonde is den Menſchen een plage / beul / ja tyran en duyvel / inſonderheid die hem overheerſcht / en met een rampſalige ſlavernye overvalt. Wat is onmatigen toorn / als een korte dolligheid? wat is den haat / dan een geduurige angſtige en geeſt-verknypſende quellinge? wat elendiger / dan een bevend herte / en geſtadige onmatige vreeſe / die den Menſch onbequaam maakt / om yets wel of voorſichtelijk te konnen uyt richten / en gemeenelijk hem ſtort in 't gevreeſde quaad / ja tot veel erger en elendiger ſtaat / dan hy gevreeſt hadde / doet vervallen? Van den nijd ſegd Horatius met recht / *invidia Siculi non invenere Tyranni majus tormentum.* De Tyrannen ſelfs hebben geen erger pyniginge uytgevonden] dan den nyd. Wat is 'er dat meer het lichaam en ziel bederft / dan de onmatigheid? wat verdrietiger dan den twiſt / oneenigheid / en dat daar uyt volgd / rooverye / oorloog / moorderyen / bedrog / geweld / branden / &c. wat ſlaafachtiger en ſchandelijker armoede kan der zyn / dan de gierigheid met veel goed? wat is 'er ongelukkiger / en dat meer de elenden vergrooten kan / dan een onverduldig gemoed? Sulks dat het waarachtig is 't geene Plutarchus ſegd / dat de ondeugd alles in haar ſelven heeft, 't geene den Menſch elendig kan maken, daar toe geen andere behulp-middelen van nooden hebbende. Item / dat ſoo haaſt de ſonde het gemoed des Menſchen aanraakt, het ſelve dadelijk pynigd, nederwerpt, en vervuld met pyne, geklaag, droefheid, en leed-weſen. Gelijk wy breeder hebben aangeweſen / in onſen uytleg over eenige duyſtere plaatſen des N. Teſtaments, over *Rom.* 1. 28. *pag* 119, 120.

Doch al zyn alle deugden noodig om gelukkig te leven / (gelijk te voor getoond is) nochtans zyn der drie uytſtekende deugden / welke aldermeeſt noodſakelijk zijn / en het meeſte gewigte toebrengen tot een gelukkig leven; namentlijk / de Voorſichtigheid, Matigheid, en Vergenoeginge, ſonder welke het volſtrekkelijk onmogelijk is gelukkig te weſen / aangeſien het weſen der Geluksaligheid in de blyde / vermakelijke / vergenoegde geſtalte der zielen is gelegen / en den Menſch door geen ſake ter wereld verder of minder kan gelukkig zyn / dan hy ſich ſelven gelukkig kan achten: van welke vernoeginge wy breeder hebben gehandeld / in onſe Aanteykeningen over den Brief aan de Hebreen.

Wat de matigheid belangd / daar is by na niets onder de uytterlijke plichten / dat meer de Geluksaligheid der Menſchen kan bevorderen / dan de matigheid / waar door men ſich te vreden houd met de noodige vermakelijkheden / die de natuur tot haaren welſtand van nooden heeft. Dit word met de volgende redenen beveſtigd. Ten eerſten / om dat de natuure met ſeer weynig te vreden is: die dingen die noodig zyn / worden overal en ſeer lichtelijk verkregen: dat de Menſchen ſoo veel moeten ſlaven / ſorgen / werken / dienſtbaar zyn / moeyte en kommer uytſtaan / alles wel in geſien zynde / ontſtaat aldermeeſt daar uyt / datſe onnoodige en overtollige dingen ſoeken / haar na de verkeerde manieren van leven / dieſe in andere gewent zyn te ſien / inbeeldende / dat die dingen noodig zyn / daarſe nochtans geruſtelijker / en gemakkelijker / ſouden konnen leven ſonder die dingen / indienſe het recht bemerken konden. God heeft den Menſch wel goed geſchapen / maar ſy hebben veele quade / laſtige en onnoodige vonden bedacht / waar doorſe haar ſelven elendig maken. Daar is geen grooter rijkdom / dan met het geene genoeg is / te vreeden te zyn. Hy kan niet arm genaamd worden die vergenoegd is / al heeft hy weynig / maar alleen die veel begeerd dat hy niet en heeft.

Ten tweeden / door onmatigheid worden allerley ſware ſiekten en elenden veroorſaakt / en ſoo wel ziel als lichaam in haar oeffeningen en bequaamheden verhinderd. Daarom worden de ſieken geneſen door onthouden / en ſeer ſobere en matige wijſe van leven: 't welk een teyken is / dat daar door de geſondheid alderbeſt onderhouden word / waar doorſe / ſelfs vervallen zynde / kan herſteld worden.

Ten derden / die matig eet en drinkt / om het gebrek der natuur ſlechts te vervullen / die eet en drinkt met meer playſier en vermaak / want de beſte ſauſe is honger en dorſt: in tegendeel een verſadigde ziel verſmaad den honing: daar is geen meer vermaak dan in een ſeldſaam / matig en nodig gebruyk der ſaken; want al wat overtollig is / veranderd in tegenheid en onluſt.

Die met het noodige niet te vreden zyn / maar overvloed en rijkdommen ſoeken / die moeten meer ongemakken / gevaar en arbeyd / opnemen / om die te verkrygen / danſe oyt van de ſelve vermaak ſullen konnen genieten. Ten tweeden / ſoo wordenſe overvallen met ſorge en moeyte / om die wel te bewaren. Ten derden / alsſe een gedeelte daar van verlieſen / ſcheppenſe dikmaal meer ongenucht daar in / danſe vermaak nemen in al 't geene ſy noch behouden hebben. Want Bion heeft wel geſegd / dat het een Man die veel hair op het hooft heeft, ſoo wel en niet min ſeer doet, als men eenige hairen daar van trekt, als of men het ſelve dede aan een ander, die ten meerderen deele kaal van hoofde is. Dat is / dat de rijke dikmaal niet min droef-

heid nemen / over eenige ſchade die haar overkomd / dan de armen. Ja het is gewoonelijk met meer herten-leet vermengd / de Rijkdommen te verlieſen / dan niet te konnen verkrygen.

Ten vierden / als den Menſch begind ſoo verre te vervallen / dat hy met het natuurelyke / redelyke / en noodige niet te vreden is / dan vervald hy tot begeerten die oneyndig zyn / en die noyt konnen verſadigd worden / en by gevolg ſoo word hy ten hoogſten arm en elendig. Seneca ſegd / die minſt van nooden hebben en met het weynigſte te vreden en gelukkig zyn, die komen naaſt tot Gods gelijkeniſſe in deſen, want die belacht de dingen des Weerelds, en heeft des niets noodig.

Ten vijfden / een Menſch die met weynig te vreden is / die mach vry / genereus / openhertig / en geruſt leven: want hem kan weynig of niet ontvallen / ofte ontnomen worden; hy behoefd niet om yemands wille quaad te doen / of een ſlaafachtige dienſtbaarheid op te nemen / yemand te vleyen / over Water en Land met menige ongemakken te reyſen; over al kan hy ſeer licht vinden dat tot ſijn welzyn noodſakelyk is. Epaminondas hadde de geſchenken der Geſanten niet van nooden / en konde daarom door de ſelve niet verlokt worden / om dat hy met een matige wyſe van leven te vreden was. Daarom heeft Epicurus voor ſijne vierde en laatſte ſlokregel / welke volſtrektelyk noodig is om gelukkig te leven / deſe geſteld / rakende de gematigdheid / dat men ſich te vreden houden moet met natuurelyke en noodige vermakelykheden, maar de overtollige, ydele, en onnoodige vermyden, alſoo uyt de ſelve gemeenelyk veel meer ongemak ontſtaat / dan 'er goed uyt genoten werd.

Gelijk het waar is van de matigheid / dat ſonder de ſelve niemand gelukkig kan leven; ſoo is 't insgelijks geſteld met de oeffeninge der andere deugden / welke alle noodſakelyke middelen zyn / om tot dit ſelve oogmerk te geraken. Want alle deugd is een ſoorte van voorſichtigheid, en ſonder des ſelfs beſtier kan geen deugd beſtaan. Ten tweeden / alle deugd is eenige oeffeninge der geregtigheid / en ſonder de ſelve kan geen deugd haar weſen behouden. Ten derden / alle deugd beſtaat in 't behouden van middelmatigheid / waar door men door goede redenkavelinge ſich wacht van ergens in de mate te buyten te gaan / maar het middel punct der wysheid te behouden. Nu alle aardſche dingen / handelingen / en ook ons leven en geſondheid / ſteund op een behoorelijke gematigdheid / buyten welke niets goeds is: gelijk het insgelykx bekend is / dat ſonder voorſichtigheid en gerechtigheid / den welſtand des levens niet kan beſtaan.

Om deſe reden zyn ook alle deugden met malkanderen vereenigd / want gelijk alle de leden onſes lichaams vereenigd zyn met het hoofd / ſoo ook alle deugden met de voorſichtigheid / uyt welke ſy haaren oorſpronk en beſtier ontfangen. Ten tweeden / al daar de deugden zijn en geoeffend werden / daar is een vermakelijk leven; maar daar een deugd ontbreekt / en een ſonde d' overhand heeft / daar is een ongeneuchelijk leven: ſoo zijn dan alle deugden met een derde vereenigd / namentlijk / met een welgeſteld gelukkig leven; waar uyt volgd / datſe ook moeten onder malkanderen vereenigd zijn: want die dingen welke met een derde zijn vereenigd / die zyn ook nootſakelijk met malkanderen te ſamen verboegd.

Hoe noodig en onaf-ſcheydelijk de voorſichtigheid zy van een gelukkig leven, dat blykt klaarlyk uyt den plicht der voorſichtigheid, welke niet anders is / dan wyſelyk en bedachtelyk te beraden / en uyt te vinden / alle ſaken en omſtandigheden wel overwogen zijnde / door hoedanige middelen / dat men aldergereedſt / aldergemakkelykſt / ſekerſt / en alderbeſt / kan bereyken ſijn eynde dat men in ſijn doen voor heeft / ofte ook voorkomen 't geene ons in deſen mocht verhinderen; welk eynde altoos uyterlijk beſtierd word / om ſoo veel doenlyk is / een gelukkig leven te genieten.

Deſe voorſichtigheid is inſonderheid ſeer noodſakelijk / in en ontrent die dingen / aan welke niet alleen den welſtand van ons leven ten hoogſten veel gelegen is / maar welke wy maar eens in ons leven konnen doen / ofte immers als het onſeker is / of wy het opt ſullen konnen verbeteren of veranderen; gelijk in het verkieſen van een ſtijl van leven / daar wy ons van voornemen zijn mede te onderhouden; wel te ſterven; een goed Huwelijk te doen; een waren regt-geſtelden Gods-dienſt aan te nemen / ofte eenig Ampt / daar men al ſijn leven aan verbonden is / en ſoo voorts.

In het uytkieſen van een ſekere ſtijl van leven / om ons daar door te onderhouden / moet men alle goede beradinge van Wyſe / Oude / voorſichtige / en ons weltoegedane vrienden beraden / waar in dat ons de minſte moeyelijkheid ſal voorkomen; aangeſien daar niet een beroep is / het welke niet ongelijk veel meer ongemakken en ſwarigheden na ſich ſleept / dan wy voorſien konnen. Ten tweeden / moet men inſonderheid aanmerken waar toe wy beſt bequaam zijn / en waar toe onſe eygene byſondere genegentheid aldermeeſt ſtrekt. Ten derden / men moet de goede gelegentheid noyt verſuymen / want door die of te voorkomen / en te verhaaſten / ofte voor by te laten gaan / worden dikmaal alle onſe beradingen en moeyten / om yets te verrichten / verydeld en vrugteloos gemaakt.

De voorſichtigheid is veel edelder / noodiger / en nutter / dan de wysheid; want daar zijn veele Menſchen welke groote kenniſſe hebben / en nogtans daar door niet beter nog gelukkiger zijn / maar dikmaal in tegendeel erger en ongelukkiger. Nogtans kan de voorſichtigheid ſonder de kenniſſe en wysheid niet geoeffend worden / maar de voorſichtigheid in haar ſelven is een leydsman / beſtierder / en Koninginne aller deugden; want ſy is een kenniſſe / om alles wel en verſtandiglijk te verrigten / en om den Menſch tot ſijn beſte en uyterſte eynde te beſtieren. Soo datſe niet alleen met de wijsheid en kenniſſe beeſig is / om uyt te kieſen wat waar of valſch is; maar ook wat goed of quaad / voordeelig of nadeelig is / en door wat wijſe en middelen dat men beſt tot de betragtinge der deugden ſal konnen komen / en door de ſelve tot een ware beſtendige gelukſaligheid / waar in het gemoed ten vollen beruſten mag.

Gelijk de voorſichtigheid is de treffelijkſte aller deugden / ſoo iſſe mede de moeyelijkſte van allen / om datſe beſig is ontrent alderley byſondere voorvallen / ſaken / en daden / die te verrigten ſtaan / welke / ten aanſien van de verſcheydenheid der omſtandigheden en eygene toevallen / gelijk als oneyndig / dat is / ontelbaar en onbepaald zijn; want de minſte omſtandigheid en toeval veranderd dikmaal de gantſche ſaak / en den uytſlag van al onſe beradinge; ſulks dat 'er in de voorſichtigheid een ſeer goed en wel-geoeffend oordeel van nooden is. Te meer / alſoo de gemelde omſtandigheden ſeer dikmaal en lichtelijk veranderd worden / en onder algemeene regelen niet konnen beſtierd ofte verbangen worden / maar yder by na op haar ſelven / na de gelegentheid der ſaken / tijden / plaatſen / en perſoonen / daar mede men te doen heeft / moeten beraden / beſloten / en uytgevoerd worden.

En gemerkt de uytwerkingen aller deugden door de wijsheid moeten gematigd en beſtierd worden; ſoo blijkt het / dat de voorſichtigheid alle deugden eeniger maten in haar ſelven verbangd / en datſe met malkanderen in de ſelve vereenigd zijn / gelijk in een rondte de trekken / die na 't opper-vlak gaan / begrepen zijn / en alle te gelijke in het center ofte middel-punct vereenigd worden. Sulks dat die de voorſichtigheid heeft / en wel gebruykt / die beſit en oeffend alle deugden / en die de ſelve niet heeft / heeft geen van alle de deugden.

Staat

Digitized by Google

Staat ook wel aan te merken / dat hoe-wel over al / altoos / en in alle dingen / voorſichtigheid van nooden is ; dat nochtans de Menſch aldermeeſt wijsheid / goeden raad / trouwe vrienden / en voorſichtigheid / van nooden heeft in voorſpoed / meer dan in tegenſpoed ; want daar is niets dat heymelijker / ongevoelijker / en nochtans krachtiger tot ſware misſlagen (als onmatigheid / hoogmoed / ſorgeloosheid / en andere / die gemeenelijk ſekere voor-loopers van bederf zyn) den Menſch aanſet / dan grooten voorſpoed. *Nec facile eſt æqua commoda mente pati.* Het is ſeer moeyelijk in voorſpoed , een wel-geſteld gemoed te bewaren.

Voorts / gemerkt ons leven ſoodanig geſteld is / dat ons onvermijdelijk veele moeyelyke en ſware ſaken ſomtyds voorvallen / ja wel mede / dat de reden en billikheid nu en dan mede brengd / dat men ſaken moet aangaan / en poogen uyt te voeren / die met groote moeyte en gevaar vermengd zijn ; ſoo is ook tot een gelukkig leven de kloekmoedigheid noodſakelijk. Welke is een onverwinnelyke ſterkte des gemoeds / tegen alle moeyelijke en ſware ſaken / die te doen of uyt te ſtaan zyn / veroorſaakt uyt een wijſe en verſtandige beradinge / als ſulks den nood / deugd / en billijkheid / vereyſchen. Het is een bewys van een gering / nederſlachtig / en wechgeworpen gemoed / door voorſpoed trots en vertel / maar door tegenſpoed dadelijk weemoedig en kleyn-hertig / te worden : maar in tegendeel / een kloekmoedig Man draagd ſich even gelijkelijk in beyde ſtaten / den voorſpoed verheft hem niet / noch den tegenſpoed kan hem niet ter nederwerpen. Moet hy in ballingſchap gaan / hy draagd alle ſijne waare / vaſte / en rechtgenaamde goederen met ſich / namentlijk / die tot welſtand van ſijn gemoed behooren / als wysheid / deugden / goed gewiſſe / uytſtekende gaven / &c. door welke hy op andere plaatſen ſoo wel gelukkelijk leven / en vrienden verwekken kan / als op de plaats daar hy te vooren geweeſt is. Syn gemoed is ſoo enge niet / dat hy ſich aan een Stad of Land ſoude verbinden / maar hy rekend ſich Borger van de geheele Wereld / en ſijn Vaderland te zyn overal daar hy wel is. Den Hemel is hem overal even na by / en vind allesins gelegentheid / om ſijn gedachten met treffelijke ſaken beſich te houden.

Wat is doch ballingſchap als een veranderinge van plaats / welke veele om vermaak / voordeel / of andere inſichten / van ſelfs dikmaal aanvangen. Word een wys kloekmoedig Man gevangen / of tot dienſtbaarheid gebracht / ſijn geringſte deel / het lichaam / mag binnen muuren geſloten worden / maar ſijn Geeſt doorwandeld het geheele A L. De ganſche Wereld / Hemel / Aarde / en alles wat'er is / kan te bequamer onderſoeken / om dat hy in ruſte is / en van alle andere verhinderingen en beſigheden ontlaſt. Syn lichaam kan dienſtbaar zyn / maar nochtans behoud hy een onbedwingelyke vryheid der ziele. Hoe menigmaal leerd de bevindinge / dat de tegenſpoed den Menſchen meer Gelukſaligheid toebrengd / dan uyterlijken voorſpoed : want door deſe worden menige Menſchen onmatig / trots / lichtveerdig / onvoorſichtig / en veelſins erger / en by gevolg elendiger / danſe oyt te voren waaren. In tegendeel leerd den Menſch dikmaal door tegenſpoet nederiger / voorſichtiger / beter / en by gevolg gelukkiger worden dan hy geweeſt is. En aangeſien dat 'er in de wereldſche toevallen niets ſekers is / ſoo kan men geen vaſte Gelukſaligheid beſitten / ofte het gemoed moet bequaam zyn / om beyde ſoo wel voorſpoed als tegenſpoed wel te dragen / en in beyde ſich te konnen te vreden en vergenoegd aanſtellen : want daar niets geſtadiger is / dan de ongeſtadige veranderinge der ſelve.

Gelijk in 't gemeen alle deugden noodig zyn / tot den welſtand en Gelukſaligheid van het Menſchelijke Leven / ſoo ook inſonderheid de gerechtigheid : want ſonder trouwe in woorden en daden / ſonder malkanderen recht te doen / ſonder ſtantvaſtigheid en oprechtigheid / ('t welk alles onder de gerechtigheid begrepen word) konnen de Menſchen in geen geruſtigheid / vrede / of vertrouwen met malkanderen leven. Daarom den Keyſer Conſtantinus , aanmerkende hoe noodſakelijk de getrouwigheid was in de Dienaren / en in ſijn Hof veele Chriſtenen hebbende / beproefde haare trouwe aldus : Hy gaf haar keure / of ſy den Heydenſchen Afgoden wilden offeren / en alſoo in haar Ampt blijven : of ſoo ſy dit niet wilden doen / datſe dan van ſijn Hof en dienſt ſouden vertrekken. Sommige offerden ; andere bleven ſtandvaſtig by het Chriſtendom. Den Keyſer bande alle de af-valligen uyt ſijn Hof / en behield de ſtandvaſtige in haare Ampten / ſeggende / die haar God niet getrouw zyn , ſullen ook my niet getrouw blyven. Zeno placht te ſeggen / het ſoude gemakkelijker zyn een blaas vol wind onder het water te douwen , als dat men een goed Man ſoude dwingen konnen , om yet tegen ſijn wille te doen ; want een gemoed , gewapend door de geſonde reden , wijkt voor niemand.

Die geene (ſeyde Socrates) komen door den korten wech tot eere , die trachten in der daad ſoodanige te zyn , als ſy willen gehouden en geacht weſen. Cicero 1. *Offic.* Daar is onder alle ongerechtigheden geen grooter ongerechtigheden , als der geene , de welke , daar ſy meeſt bedriegen , dan noch willen ſchijnen eerelijke en oprechte Lieden te zyn. Treffelijk was de Spreuke van Menander , het is een rechtvaardig Man , niet die geen ongelijk doet , maar die veylig ongelyk doen kan , maar niet wil : die ſiet wat wettig is , eu niet wat hem nuttig is. Men moet , ſegd Cicero *lib 1. de Leg.* de gerechtigheid , en alle deugden , beminnen om haar ſelven , om datſe deugden zyn : die noch door geſchenken , noch door gunſt , noch door eenige andere oorſake bewogen word ; die noyt oordeeld tegen 't geene hy in ſyn gemoed ſelve gevoeld , die doet Godvruchtig en heylig.

De Heydenen waaren ſeer Gods-dienſtig in haare Eeden / en ſpraken over haar ſelven groote vloeken uyt / indien ſy bedriegelijk handelden. Als de Romeynen eed deden / namen ſy ſomtijds een ſteen in de hand / en dien wech-werpende / ſeyden dan / ſoo moeten de Goden my wech-werpen , indien ik liege. De Samniten , en andere Volkeren / gingen by den Altaar / en het Offer-beeſt ſlachtende / ſeyden dan / den eed doende / ſoo moet God my dooden en bederven , gelijk ik dat Beeſt doode , indien ik valſchelijk ſweere.

Het was heerlijk van Seneca geſegd / de getrouwigheid is het heyligſte goed van des Menſchen herte : ik wil liever dat my geluk ontbreke , dan getrouwigheid. De Indianen bevind men in veele plaatſen ſeer getrouw en vriendelijk : ſy zyn niet kijfachtig tegen malkanderen : als ſy eenige goederen aan malkanderen vertrouwen / ſoo gebruyken ſy geen getuygen / noch zegel : ſy vertrouwen malkanderen op het bloote woord : die ontrouwig werd bevonden / worden de voorſte vingeren af-gekapt. Eer men in deſe en andere Landen wiſte van Notariſſen / Procureurs / en Advocaten / en men malkanderen met woorden geloofde / wiſt men op verre na ſoo menigerley onrecht en bedriegeryen niet / dan men nu doet.

Menige exempelen zynder onder de Heydenen / der geener die liever harde dooden hebben willen ſterven / dan ontrouw bevonden worden. Sanderus verhaald van een Engelsman / die in *Morea* reyſde / en een Turk tot ſijn Leyds-man huurde : den Engelsman ergens om gram wordende / ſloeg den Turk jammerlijk : den Turk verdroeg dat lijdſamelijk / noch klaagde niet over dat ongelijk ; maar ook leyde hy den Engelsman tot Santen toe / ſeggende / God behoede my , dat een anders vileynigheid my ſoude doen trouwloos-

lyk handelen, aan den genen die myne getrouwigheid is aan bevolen. Als men te Aleppo eenige Arabieren aanneemt / tot Leyds-lieden op den weg / ſoo eten de Reyſigers brood met haar / en dan zyn deſe Lieden ſoo getrouw / datſe liever wilden duyſend dooden ſterven / dan dat ſy van de Reyſigers ſouden af-wijken / of ergens in haar ontrouw zyn.

De Heydenen dan in 't gemeen hebben begrepen / dat de deugden tot een gelukkig leven noodig waaren / en daarom hebbenſe konnen oordeelen / gelijk de Chineſche Leermeeſters doorgaans haare toehoorders inſcherpen / dat men de deugd moet lieven en doen om haar ſelven / en niet alleen om de belooninge die daar op volgd. De goede (ſegd Horatius) haten de ſonde, door de liefde tot de deugd. Ja Cicero gaat verder 3. *Offic.* een goed Man ſal alleenelijk niet derven doen, maar ook niet derven denken, 't geen hy niet ſoude derven ſpreken. De deugd (ſegd Seneca) is der Menſchen eenigſte goed: daar is niet aangenamer dan de deugd: daar is niet dat de Menſchen meer tot liefde verwekt: want om de deugd en Godvruchtigheid beminnen wy ook ſoodanige die wy noyt geſien hebben. Daar is geen beſittinge of rijkdom boven de deugd te achten.

De Romeynen eerden de de deugden ſoo hoog / datſe daar voor / als mede voor andere heerlyke dingen / Tempelen bouwden / als voor Goddinnen: ſy hadden twee kerken in groote achtinge; de eene was de kerke der Deugd, de andere de kerke der Eere. Maar men konde tot de kerke der Eere niet ingaan / dan door de kerke der Deugd. Men kan licht bemerken watſe hier door wilden te kennen geven. Een der vermaardſte Zeden-Leeraars onder de Chineſen / heeft ſeer heerlyk geſchreven. De volmaaktheid van ſich ſelven beſtaat hier in, dat een yder het licht der natuur in ſich ſelven ontſteke, opwekke en helder make, ſoo dat hy van de Wet, en van de Geboden der Natuure, noyt af en dwale, 't welk dewyle niet kan geſchieden ſonder een waare kenniſſe der ſaken, daarom moet men ſtuderen in de Philoſophie, waar door wy kenniſſe bekomen, om te weten wat wy moeten doen en laten. Laat ons door deſe wysheid onſe raadſlagen beſtieren, laat ons hier door onſen wille, en alle werkingen van verſtand en wille, volmaken, ſoo dat wy niet gevoelen, niets willen, als 't geen met de reden over-een-komt. Hier uyt ontſtaat ook de volmakinge des lichaams en ſinnen, en in alle onſe uytterlijke werkingen een bequame t' ſamen-ſtellinge uyt de deugd: welke deugd noyt in ons komen ſal, indienſe niet uyt een goed verſtand, als uyt een vruchtbare aarde voort-ſpruyte.

Ja ſoo verre hebben de Heydenen deſe algemeene noodſakelijkheid aller deugden / om gelukkig te leven / doorſien / datſe ſelfs bemerkt hebben / dat ſonder nederigheid (hoewel die ſchynd alderminſt daar toe te konnen dienſtig zyn) een goeden welſtand der ziele / en by gevolg van den ſtaat der Menſchen / niet kan onderhouden worden: alſoo / by gebrek van deſe deugd den Menſch in voorſpoed zijnde / ſeer lichtelijk tot hoogmoed / ſorgeloosheid / en andere ſwaare verderffelyke fauten / vervalt. Het is derhalven een ſeer aanmerkens-waardig exempel / 't geene verhaald word van Epaminondas. Dat hy (hoe-wel in 't gemeen gewoon zijnde op ſtraat een blyd aangeſichte te vertoonen) daags na dat een groote Victorye bevochten hadde / op de ſtraat ſlordig gekleed / en met een droevig en nederſlachtig gemoed / ſich ſelven vertoonde. En als ſijne vrienden hem vraagden / of hem eenig ongemak overgekomen was / ſoo ſeyde hy / niet met allen, maar giſteren gevoelde ik, dat ik myn ſelven meer behaagde over die Victorye, dan betamelijk is: de onmatigheid van die te grooten blijdſchap, kaſtijde ik nu. Dit is ook de reden geweeſt / dat veele voorſichtige vermaarde Mannen / (na datſe treffelijke ſaken verricht hadden) de ordinaire eere van Triumphe geweygerd hebben: ſoodanige waaren te Romen Fabius, P. Scipio, C. Marius, Tiberius, Trajanus, en andere meer. Andere hebben geweygerd Keyſers van Romen te worden / als Germanicus, Gordianus, &c. Cicero ſegd 1 *Offic.* my dunkt dat die Mannen goede leſſen geven, die leeren, dat men hoe hooger in ſtaat, men ook ſoo veel te nederiger ſich behoorde te dragen.

Uyt inſicht van de voorgemelde noodſakelijkheid der deugden / tot de Gelukſaligheid des Menſchelijken Levens / hebben de Heydenen ſoo grooten voorſorge gedragen / tot de goede deugdſame opvoedinge van haare Kinderen. Selfs de Amerikanen in Mexiko zyn hier van getuygen geweeſt / de welke / al eer de Chriſtenen daar quamen / ſeer naauwe acht namen / door uytgeſonderde Prieſters en Leer-meeſters / dat haare kinderen wel mochten onderweſen en opgevoed worden / waar van ſiet D. Dapper, &c. De goede opvoedinge der Kinderen is het fondament der ganſche Republijke. Philippus was meer verblijd / dat Ariſtoteles de Meeſter van ſijn Soon Alexander was / dan over de geboorte van ſijn Sone ſelfs. Plato dankte God byſonderlijk / dat hy geboren was in den tijd dat Socrates ſijn Meeſter weſen konde. Als by de Perſianen eertijds der Koningen Sonen veerthien Jaren oud waaren / dan gaf men haar over aan vier byſondere Leer-meeſters; de eene onderrichte haar in de ſaken van Gods-dienſt / de tweede in kenniſſe van alle redelijke / natuurelijke waarheid en kenniſſe; de derde leerde haar in 't byſonder de matigheid; de vierde kloekmoedigheid / en beſtieringe der Landen; in oorlog en vreede.

In de Republijken van Athenen en Lacedemonien waren uytgeleſene Tucht-meeſters / en Opſienders geſteld / welke onderſochten de Naturellen van alle Kinderen / om te ſien waar toe datſe beſt bequaam waaren; en droegen / op gemeene koſten der Republijken / naauwe ſorge voor haare goede opvoedinge.

Om de ſelve reden / waar door de Heydenen ſagen / dat men ſonder de oeffeninge der deugden niet kan gelukkig leven / hebbenſe mede allerley moedwillige ſonden ſeer ſtrenglijk geſtraft. By voorbeeld / als yemand by de Lyciers een valſch getuygenis hadde gegeven / ſoo wierd hy tot een ſlave verkocht / en al ſijn goederen geconfiſqueerd. By de Perſianen en Indianen, indien yemand driemaal ſich met liegen beholpen hadde / die moſt voor al ſijn leven ſwygen in getuygeniſſe te geven / en wierd onwaardig geoordeeld om eenig Ampt te bedienen. Volgens de Romeynſe oude Wetten / wierd een valſch getuyge geworpen van den Berg Tarpejus, en ſoo gedood. By de Egyptenaren wierden alle valſche Eeden met de dood geſtraft. Diodorus verhaald van Charondas, dat hy een Wet maakte / waar door de geene die een ander gelaſterd hadde / een Spot-kroone op het hoofd geſet wierd van groen kruyd / en daar mede langs de ſtrate geleyd / en yder een mochte hem beſpotten / als een ſchadelijk Menſch. En op die wyſe ſuyverde hy ſijn Stad van Achterklap en Laſteringe / en maakte dat de borgers in ſoeten vrede leefden. En ſoo ſijnſe voorts in 't ſtraffen van andere ſonden ſeer ſtreng geweeſt. By ſommige Heydenen is de gewoonte geweeſt / dat de Rechters achter de gordynen ſaten / als ſy Partyen hoorden / om geen aanſien der Perſoonen te begaan; en die Geſchenken nam / wierd ſwaarlijk geſtraft. By andere wierden de Partyen alleen door overgegeven Schriften van haar verſchillen gehoord / door andere overgegeven / ſonder haar namen daar by te ſtellen / ofte dat de Richters die weten mochten.

Dat de waare ſuyvere Gods-dienſt byſonderlijk noodig is tot een gelukkig Leven.

GElijk de deugd van nooden is om wel en gelukkig te leven / voor ſoo veel die ons leerd / hoe wy ons ſelven wel moeten dragen ontrent ons / en ontrent andere Menſchen / met welke wy ommegaan; ſoo

ſoo is insgelijks boven al van nooden den waren Gods-dienſt: want menige millioenen Menſchen zyn ſeer rampſalig / door haaren bygeloovigen / valſchen / ingebeelden / verſierden Gods-dienſt / en verkeerde quade gevoelens / dieſe van God hebben.

Veele Menſchen beelden haar eenen God in de herſenen / na haar eygen ſelfs aart / diergelijke dingen van hem denkende en toeſchrijvende / alſe bemerken daarſe ſelfs toegenegen zyn. Niemand kan gelukkig leven / die van God niet dan quaad vreeſt / die altoos aan ſijn gunſte twijfeld / en geen vertrouwen op hem ſtellen kan; die ook de rechte wijſe niet weet / waar door hy hem welbehagelijk leven kan; maar / onder voorgeven van Gods-dienſt / menige wreede / onredelijke / ydele dingen doet / waar door hy ſijn leven verdrietig / en andere elendig maakt. Wat grouwelijke Menſch-offeringen en worgingen / wat onbarmhertige mishandelingen / tegen haar ſelven / en andere Menſchen / ja wat ontallijke grouwelen en ſchelm-ſtukken / onder voorwenden van Gods-dienſt / en om Gods Toorn over de ſonden te verſoenen / ſijn ſtraffen af te wenden / &c. in de Weereld geſchied zijn / en noch geſchieden / is met geen Pen te beſchryven / ja met geen gedachten genoegſaam te begrijpen. Als die van Nova Hiſpania de Spangiaarden in haar Land kregen / haddenſe ſelfs een tegenheid in haare wreede Menſch-offeringe / dieſe gewoon waaren levendig op te tarren / en verlangden / dat door yemants beleyd ſy in eenen redelijker Gods-dienſt mochten onderweſen worden.

Waarom ſtelde Epicurus, onder de vier leſſen en regulen / die noodig waaren om gelukkig te leven / in de eerſte plaats deſe / dat men van God niet quaads moet vreeſen; 't welk / indien men in een goede ſin opneemd / beduyden ſoude konnen / dat men ſoo moet leven / dat men door een goed / geruſt / en wel-geſteld gemoed / met een goed vertrouwen op God / en niet met een ſlaafachtige ongeregelde vreeſe / moet ingenomen weſen. Maar hy nam het in een anderen ſin / om dat hy ſtaande wilde houden / dat God volmaaktelijk gelukkig zijnde / (door onſe ſonden niet konnende beleedigd / noch door onſe deugden eenigſints gelukkiger worden / als niets buyten ſich van nooden hebbende / noch konnende ontfangen) ſich het quaad en goed doen van de Menſchen niet aan trok / noch ſich daar over eenigſints vergramde of ontſtelde / of / eygentlijk te ſpreken / daar over door ſijn eygen doen / ſtraffe of belooninge oeffende: maar dat de ſonden / uyt haar eygen ſelfs aart en gevolg / haar ſtraffe mede brachten / volgens de algemeene orde en beſchikkinge / welke God in de Natuur eens geſteld heeft; gelijk dan ook in tegendeel alle deugden haar eygen belooninge / vrucht en nuttigheid / uyt haar ſelven / voortbrengen: en dat voorts alle andere / ſoo goede als quade ſaken / geſchieden / en dagelijkx voorvallen / volgens de gemeene geſtalte / en 't ſamen-menginge der natuurelijke lichamen onder malkanderen / maar niet door een eygen onmiddelijke byſondere beſtieringe Gods / tot belooninge of ſtraffe.

C. In den eerſten ſin kan ik de gemelde leſſe wel toeſtaan / maar niet volgens Epicuri meeninge / want wy ſtellen en gelooven / met Paulo, dat niemand kan komen tot God, ten zy dat hy niet alleen geloove dat 'er een God is, maar dat hy ook is een belooner van de geene die hem ſoeken. Ten tweeden / de geſonde reden ſelfs leerd ons / dat God / zijnde volmaaktelijk heylig en rechtveerdig / een mishagen heeft in de ſonden / en een behagen in de deugden / als geene ſtrijdig / en deſe over-een-komende / met ſijne eygene volmaakte natuur.

Ten derden / al is Epicurus van ſulken meeninge geweeſt / nochtans hebben in 't gemeen de beſcheydenſte onder de Heydenen ſelfs anders geoordeeld / van de Goddelijke voorſorge / en beſchikkinge over de ſaken des Weerelds / en der Menſchen. Want die ſoo ſpreken als Epicurus, die nemen weg den grond van alle Gods-dienſt / en aanroepinge Gods; welke nochtans onder de Heydenen in gebruyk geweeſt is. Want indien God geenſints aantrekt het doen en laten der Menſchen / waar toe konnen de Gebeden ſtrekken / ofte met wat grond van noodſakelijkheid / vertrouwen / ofte voordeel / konnen die gedaan worden? ofte wat byſondere hope / liefde / of dankbaarheid / kan een Menſch ontrent God oeffenen? Sulkx dat hoewel ſy wel hebben gedacht / dat alle natuurelijke dingen geſchieden na een algemeene orde / en t' ſamenhangen der natuurelijke oorſaken onder malkanderen / ſoo hebbenſe echter niet willen loochenen / dat God het verſtand / wille / voornemen / genegentheden / en door de ſelve ook het doen der Menſchen / ſoude beſtieren.

In onſe Inleydinge tot de verhandelinge der Conſcientie, ofte Gewiſſe der Menſchen, hebben wy getoond / dat de beſcheydenſte Heydenen allerley Wetten hebben gemaakt / rakende het behoorelijk leven / en Gods-dienſt / welke met de goede gronden en wetten der Chriſtenen in ſubſtantie over een quamen / gelijk aldaar / uyt de vergelijkinge van d' een met d' ander / naarder blijken mach. Ten tweeden / dat ſelfs de alderwoeſte Heydenen / in verſcheyden gelegentheden / gelukkiger en beter zyn dan de Chriſtenen. Waar uyt af te nemen is / dat de Heydenen ſelfs in 't gemeen beter gevoelen gehad hebben van de Goddelijke voorſienigheid / dan Epicurus. Hoord eens wat Seneca ſchrijfd aan Lucilius. . Het is niet noodig dat wy den Koſter verſoeken, dat hy ons in de Kerke late, tot de oore des Beelds, als of men daar beter konde gehoord worden: God is dicht by u, hy is met u, hy is binnen in u: ſoo ſeg ik, dat 'er eenen H. Geeſt in ons woond, die bewaakt ons, en neemd acht op goed en quaad, dat ons kan over-komen. Deſe handeld ons na dat van ons word gehandeld: niemand kan een goed Man zyn ſonder God; in een yegelijk goed Man woond God. En *Plinius quæſt. Nat.* 2. Ik bemerke dat de Goden niet ſoo ſeer vermaakt zyn, met de nette woorden der biddende. als wel met de heyligheid des levens: en dat hy veel aangenamer is, die in de Kerke brengd een reyne ziele, dan die een te vooren bedacht welſprekend Gebed brengd.

Van de Athenienſers word verhaald / dat ſy het Orakel lieten vragen / waarom dat ſy ſoo weynig Victorie bevochten / en de Lacedemoniers ſoo veel; daar ſy altoos koſtelijke en uytgeleſene offerhanden deden / en de Lacedemoniers niet. Doch datſe tot antwoord kregen / het ſtille Gebed der *Lacedemoniers*, eenvoudig in oprechtigheid geſproken; behaagd God meer, dan alle de pracht van u-lieden uytterlijke offerhanden.

Het is aanmerkens waardig 't geene verhaald *Saub. de Sacrif. cap.* 13. Dat de Heydenen / alſſe haare offerhanden voor den Altaar brachten / aldus gewoon zyn geweeſt te bidden. Ik, ô God, u dienaar, offere en heylige aan u deſe offerhande: ik belijde dat gy zyt den Autheur van alle heyligheid, en roepe u aan, dat gy my heyligd, en deſe offerhande, dat gy my inſtort de kracht van uwen hoogen en heerlijken Geeſt, op dat wy door deſe offerhande bekomen, 't geene wy verſoeken. Voorts gelijk deſe mijne heylige offerhande de uwe word, door deſe op-offeringe, op datſe u voorts leve en ſterve; dat ik ook ſoo de uwe mach worden, die nu door deſe offeringe en gemeynſchap betuyg te zyn van u huyſgeſin en dienaren. In een ander Gebed hadenſe weder aldus: Gelijk dit beeſt in myn macht is om het te dooden, indien ik ſal willen, ofte om het in het leven te behouden; alſoo is 't ô God, in uwe macht, om in goedertierentheid te geven 't geene wy wenſchen. Ook hadenſe met deſe woorden / gelijk dit beeſt door mijne handen ſterft, laat alſoo in my ſterven alle ſonde en onreynigheid; ofte laat alſoo deſe en geene ſwarigheden verdrijven. Ook plegen ſy God te bidden / dat haar gemoed ſoo wel mochte geſteld weſen / datſe door geen uytter-

lijke

lijke voorvallen des Weerelds / en om 't goede te betrachten / mochten verhinderd worden.

Als ik deſe en diergelijke Spreuken en exempelen indachtig worde / ſoo kan ik niet anders oordeelen / dan dat de algemeene voorſienigheid Gods gegrondet is / op de gemeene wet der gewiſſe / den zielen der Menſchen ingeſchreven : want indien de Menſchen ſich konden inbeelden / dat God ſich geenſins het doen en laten van de Menſchen aantrekt / van waar ſouden / ſelfs op haare verborgene daden / in het herte ontſtaan vreeſe of vertrouwen / ontſchuldiginge en beſchuldiginge, na datſe gedaan hebben goed of quaad ? *Rom.* 2.

Voorts / wat aangaat de redenen / welke van Epicuro, tot bewys van ſijn gevoelen / worden bygebracht / die ſijn wel in haar ſelven waarachtig / namentlijk / dat God volmaaktelijk gelukſalig is in ſich ſelven / en door niemands toe doen gelukkiger of ongelukkiger worden kan / als niets buyten ſich van nooden hebbende ; doch deſe redenen bewijſen in 't alderminſte niet / dat God de weereld / en de Schepſelen in de ſelve / niet ſoude onderhouden / en tot haar eynden beſtieren. Want als Epicurus ſoo beſluyt / ſoo heeft hy gedachten van God / als van een kleyn gering Menſch / den welken het moeyelijk ſoude vallen altoos beſich te zyn / en over veele verſcheyde ſaken ſijn voorſorge en beſchikkinge geduuriglijk te moeten laten gaan. Maar wat vergelijkinge ter wereld is 'er tuſſchen de Geeſt van een ſterffelijk Menſch / in een onreynen buyk / en kleyne holligheid van ſijn lichamelijk breyn / beſloten / en den Geeſt Gods / die als de ziele des weerelds is / den Vader en Geeſt aller Geeſten / alles werkt in alles / door ſijne wijsheid / goetheid en macht / alom jegen-woordig ſich vertoonende / nergens in geſloten / noch ergens uytgeſloten ; die ſijn eygen werk verduld (gelijk Seneca ſpreekt) nergens afweſich is / niet verre van een yder van ons , die alle dingen den adem , het leven en alles geeft , in wien wy alle zyn , leven en bewogen worden ? Want als wy van God en ſijne werkingen onſe gedachten maken / ſoo moeten alle onvolmaaktheden / die wy in de Schepſelen beſpeuren / verre van hem afgeſcheyden worden ; als daar is vermoeyd te worden ; van d' een plaats tot de ander te moeten gaan ; door de veelheid en verſcheydentheid / of langduurigheid van eenige werkingen / overvallen of verhinderd te worden ; door herts-tochten veranderingen onderworpen te zyn / na de verſcheydentheid der voorvallende ſaken / als vreeſe / hope / droefheid / gramſchap / &c. licht van nooden te hebben om te werken / en te konnen ſijne werken ſien en onderſcheyden ; en ſoo voorts. Welke dingen wel plaats hebben in ons / die onvolmaakte / ſterffelijke / geringe Schepſelen zyn / maar in het alderminſte niet in God / die onbegrijpelijk volmaakt / en onveranderlijk is ; die ſelfs is een licht ſonder duyſterniſſe / den Vader der Lichten / by welke den nacht is als den dach , en de duyſterniſſe als het licht. Ten anderen / God onderhoud en regeerd de wereld / niet om dat hy die of eenige des ſelfs deelen van nooden heeft / ofte om yets van haar te ontfangen ; maar in tegendeel / / om ſijne goetheid aan allen mede te deylen / en ſijne heerlijkheid te vertoonen / als uyt wien , door wien , en tot wien alles is , die alles aan allen geeft / maar niets ontfangd.

Daar word onderſocht / of de Wet der Gewiſſe in de Menſchen ganſchelijk kan te niet gebracht / en uytgewiſt worden uyt de zielen der Menſchen / en word / na ons oordeel / met goede reden geloochend. Voor eerſt / om dat het is een gedeelte van Gods Beeld / dat noch na den val in den Menſch is overgebleven / tot behoud van de Menſchelijke by-een wooninge / en natuur / en om te dienen als een inleydinge en begin / om tot bekeeringe gebracht te konnen werden.

Ten tweeden / om dat den Apoſtel getuygd / dat alle Heydenſche volkeren / aan welke de geſchreven Wetten / en het Euangelium niet is bekend gemaakt / door de Wet der Natuur / ſoo verre overtuygd worden / datſe niet en zyn te verontſchuldigen. Sie *Rom.* 1. *v.* 20. 21. *&c.* en *cap.* 2. 14. 15. Het is wel waar / dat den Menſch dikmaal doet tegen de voorgaande goede reden / en overtuyginge van ſijn gemoed / om dat hy of daar na dat uyt ſijn ſin ſet / en daar op als dan (als hy ſondigd) in der daad geen acht neemt / en niet en denkt : ofte ook wel / om dat ſijne ſterke driften / van onmatige en ongeregelde herts-tochten / het voorgaande goede oordeel verdwerſſen / verblinden / bederven / en aan d' een zyde ſtellen / ſulks dat den Menſch daar op geen gedachten meer neemt / maar ſijn genegentheden in volgd ; en hier uyt ontſtaan moetwillige ſonden / tegen de gewiſſe. Maar echter word daar door het oordeel / en de Wet des gemoeds / niet ganſch wech-genomen / maar komt ſich menigmaal daar na veel ſterker / tot veroordeelinge en beſchuldiginge van den Menſch / op te doen / dan voor de begaane ſonde.

Onſe derde reden is / om dat de voorgemelde Wet der gewiſſe ſulken nauwen vereeniginge heeft met het reden-gebruyk / dat dien Menſch in welk de ſelve geheel wech-genomen is / niet meer bequaam ſoude zyn / om reden te verſtaan of te geven ; en derhalven geen Menſch / of redelijk dier / meer ſoude weſen.

Maar dewyle gy wel oordeeld / dat aan den waaren Gods-dienſt tot de Gelukſaligheid der menſchen ten hoogſten gelegen is ; door wat middel dunkt u / dat men die ſoude konnen uytvinden / en van alle andere valſche Gods-dienſten in de wereld onderſcheyden ?

P. Indien men volgd de leſſe van Seneca, welke hy ons voorſchrijft in ſijn Boexken van een gelukkig leven , ontrent het begin : dat men niet moet gelooven wat de gemeene Lieden volgen / noch 't geene ſteund op het geſach van eenige Menſchen : noch op voorgeven van oude overleveringen / Goddelijke openbaringen / en Schriften / gelijk de Papiſten ſteunen op het goetvinden des Paus / en der kerkelijke Vergaderinge / aannemende voor Goddelijk / niet alleen de Boeken die de Joden getuygen van haare Propheten ontfangen te hebben / en der Euangeliſten en Apoſtelen ; maar ook die van andere Apocryphe genaamd / en verworpen worden. Onder de heydenen heeft men ook hier een Vedam , daar andere Goddelijke openbaringen voorgewend worden / om de menſchen die te beter te doen aannemen ; de Turken houden haaren Alkoran nog in veel grooter aanſien / als in welken ſy voorgeven / dat den weg der zaligheid / en rechten Gods-dienſt / noch veel volmaakter is uytgelegd / dan onder de Joden of Chriſtenen. En ſoo word een yder volk verleyd / door ſijn licht-geloovigheid / en eygen Leeraars / welke / in 't voorwenden van haare openbaringen / niet bejaagd hebben / dan het gemeene volk in een blinde onderwerpinge te houden / en haar eygen eere / en voordeel / te ſoeken.

Derhalven oordeel ik / dat het ſekerſt is alleen dien natuurelijken Gods-dienſt te volgen / welke ons de onvervalſte / eenvoudige geſonde reden / de Wet der Gewiſſe / aanwijſt ; want die openbaringe van Gods wille en Wet ; die in het gemoed van alle Menſchen is ingeſchreven / is ſekerlijk van God / onveranderlijk / algemeen / en van een onfeylbare waarheid / aller Menſchen herten overtuygende / en ſoodanig moet ook noodſakelijk een kenniſſe / waarheid en wet zyn / welke alle Menſchen / als den regel van geloof / leven en Gods-dienſt / gehouden zyn te volgen. Maar alle byſondere openbaringen die deſe of geene Volkeren voorwenden / en welke op de authoriteyt van Menſchen ſteunen / die meene ik dat alle onſeker / en derhalven verleydinge / ofte immers gevaar daar van / onderworpen zyn. Ten tweeden / dat men alles wel mag na ſijn gelegentheid behoord te onderſoeken / maar / met een vry oordeel en gemoed / alleen dat verkieſe / 't geene wy

oordeelen

voordeelen waarachtig / goed / billijk / redelijk / te zyn ; en niets te gelooven / dat tegen goede / klare overtuygende reden / of tegen de Wet des gemoeds / en billijke gerechtigheid / ſtrydig is.

C. Aangeſien de reden / en Wet der gewiſſe / in de Menſchen ſeer is verduyſterd / en ſchadelijk bedorven / verdraayd / en misbruykt word / ſoo konnenſe niet weſen een algemeene vaſten regel van geloof en leven / en daarom heeft God de H. Schriften gegeven / tot een regel daar van / immers in ſaken de volmaakte Geluksſaligheid / en wech tot deſelve / rakende.

Ten tweeden / de H. Schriften zyn noodig / om dat buyten deſelve (gelijk gy ſelfs bekend) geene ſekere hope kan weſen / van een volmaakte Geluksſaligheid na dit leven; waar door ten hoogſten de eere Gods verminderd word: Ten tweeden / den trooſt der vrome wech genomen ; Ten derden / de meeſte ſpore tot de deugd en Godſaligheid tegen gegaan. Want hoe kan een Menſch ſijnen God meer verheerlijken / en ſterker in hem verblyd en getrooſt zyn / ofte yveriger tot dankbaarheid / nederigheid / en liefde tot God / ingenomen worden / ofte krachtiger tot betrachtinge aller deugden aangedreven worden: dan ſoo wanneer hy vaſtelijk vertrouwd / dat de Godſaligheid de belofte heeft van dit en het toekomende leven; en dat God / boven alle Genade en weldaden / die hy de Menſchen in dit leven ſoo overvloedelijk toe-brengd / daar-en-boven / uyt een grondeloose goedertierentheid / tot prys van den onbegrijpelijken rijkdom ſijner weldadigheid / noch deſelve bekroonen wil in de Hemelen / met een oneyndelijk duurende / en in de alderhoogſte mate volmaakte Geluksſaligheid.

P. Wat uwe eerſte reden belangd / die voldoed my niet ; want uwe en alle Schriften ſijn ſoo wel / ja veel meer en lichter / de verdraayinge / verduyſteringe / bedrog / en verderf / onderworpen / dan de reden / en algemeene Wet der Natuur / welke God ſekerlijk (volgens een gemeene bekenteniſſe van alle redelijke Menſchen) aller Menſchen ziel heeft ingedrukt : 't welk genoegſaam blijkt / uyt de menigvuldige twiſten / die de Chriſtenen houden / niet alleen over den ſin der ſelve / en menigvuldige ſaken van geloof en leven / maar ook over de H. Schriften ſelve / en de authoriteyt / geſag / waardigheid / gebruyk / klaarheid / en volmaaktheid / die men haar ſal toe-ſchrijven. En yder poogd ſijn gevoelen / hoe valſch / onredelijk / en ongerijmd het ook weſen mach / met de Schriftuure te bewyſen.

Maar wat uwe tweede reden aangaat / ik beken geern en oprechtelijk / dat als ik uwe Schriften leſe / dat ikſe door ſoo veere als Goddelijk aanmerke / datſe doorgaans enkelijk daar toe beſtierd worden / om den Menſch van alle ſonden af te trekken ; tot alle deugden op te wekken / en om hem tegen tegen-ſpoed te trooſten en te verſterken / ſijnen God te verheerlijken / en den Menſch een vaſte hoop / en vertrouwen van de eeuwige volmaakte Geluksſaligheid / in te drukken / uyt kracht van een Genaden-verbond / dat God met de Menſchen gemaakt heeft / en door Chriſtum en de H. Schriften geopenbaard. Maar dat ik daarom alles ſoude gelooven onfeylbaar te zyn / dat in de Schriften ſtaat / ofte dat de Chriſtenen drijven willen dat men uyt de ſelve kan bewijſen / dat kan ik voor als noch niet aannemen / ofte ik moeſte verder daar van bewijs ſien / en overtuygd worden. En onder anderen ſoo verhinderen my hier in deſe volgende redenen. Ten eerſten / dat onder de Chriſtenen ſoo menige ja byna ontallijke diſputen zyn over haare Schriften en den inhoud van dit; waar door ſeer ſwaare ſcheuringen / verdeeltheden / verbitteringen / oorlogen / haat / en vervolgingen tegen malkanderen / ontſtaan.

Ten tweeden / om dat 'er ſoo menige vreemde / ongerijmde / valſche Leeringen / onder de Chriſtenen ſtaande gehouden / en uyt haare Schriften betwiſt en verweerd worden. Ten derden / om dat ik ſie / dat hoewel de Chriſtenen roemen / dat wy Heydenen ſonder hope zyn / en dat haar alleen de volmaakte Geluksſaligheid / en wech tot deſelve / geopenbaard is / datſe egter door den band / en in 't gemeen / niet beter leven dan de Heydenen / ja veele het erger maken / gelijk de bevindinge / en haar voorgemelde Schriften ſelve / meermalen getuygen. Ten vierden / in plaats dat de Chriſtenen / door haar overgeleverde Schriften (gelijkſe voorgeven) den natuurelijken Gods-dienſt / daarſe gebrekkelijk in is / ſouden tot een meerder volmaaktheid brengen ; daarſe in bedorven is / verbeteren ; daarſe in is verduyſterd / klaarder uytleggen ; en ſoo voorts : ſoo bevinde ik in tegendeel / datſe ten grooten deele den Gods-dienſt / die de geſonde natuurelijke reden ons leerd / verderven en vervalſchen / door haare valſche Leeringen / en ydele by-geloovige inſtellingen. Sulks datſe / in plaats van de Menſchen hooger te brengen / en beter te maken / dan de natuur en reden doen kan / door haare Voorſtanders en Leeraars occaſie word gegeven / om den Menſch erger te maken / dan hy anderſins weſen ſoude : dit is klaar in die van het Pausdom / welkers Afgoderye / valſche Leeringen / en ydele ſuperſtitien / de dwaalingen veeler onder de beſcheydenſte Heydenen overtreffen.

C. Het misbruyk der H. Schriften moet het aanſien / noch goed gebruyk daar van / niet wegnemen / want daar is niet goeds altoos den Menſchen van God verleend / ofte het is ſondig en veelderley misbruyk der Menſchen onderworpen ; en hoe treffelijker de ſaken zyn / die misbruykt worden / hoe erger dat de ſwarigheden zyn / welke daar uyt ontſtaan. Ten tweeden / dit misbruyk is allen vromen onder ons ten hoogſten leet / gelijk mede de menigvuldige ſwaare verſchillen / en verkeerde gevoelens der Chriſtenen ; en wel aldermeeſt noch het gantſch goddeloos leven van een groot deel der ſelve. Nochtans is dat waarachtig / dat veele onder ons en die in der daad oprechte geheyligde Chriſtenen zyn / veel krachtiger Godſaligheid / en uytnemender deugden / beſitten en vertoonen / dan onder u eenige Heydenen / door de geſonde reden-kavelinge / of gewiſſe / betrachten konnen. Als by voorbeeld / een oprecht geloove / en levendige hope / ſteunende op de beloften en Genade Gods / vloeyende uyt het meer-gemelde Verbond der Genade / tot een eeuwige volmaakte gemeenſchap / en vereeniginge met God / en door de ſelve tot een eeuwige alderhoogſte Geluksſaligheid. Ten tweeden / buyten dit vertrouwen ('t welk gy ſelfs bekend ſonder de H. Schriften onſeker te zyn) word wechgenomen de meeſte beweeginge / en kracht van alle deugden en waare Godſaligheid : ſulks dat gylieden geheel byna blijft hangen / en naauwelijks verder komd / dan tot uytterlijke Borgerlijke deugden. Maar de byſonderſte / en aldertreffelijkſte deugden worden geheel te niete gedaan / als daar zyn / nederigheid / dankbaarheid / vertrouwen / lof / en verheerlijkingen van God / de liefde tot God en onſen Naaſten / als mede-genooten van een en de ſelve beloften / hope / en ſaligheid. Item / alle vertrooſtinge / vrede / vreugde / en vernoegen in God / en voorts alle andere uytſtekende plichten ontrent God / waar door wy hem niet alleen als Schepper / Onderhouder / en Opper-heer van alles / en boven alles / maar inſonderheid als onſen volmaakten Saligmaker erkennen.

P. In allen deſen word ik by my ſelven ſoo verre overtuygd / dat ik in deſen opſicht het Chriſten geloof wel kan toeſtemmen / en aannemen. Maar in tegendeel verhinderen my noch eenige dingen / welke ik oordeele dat onder de Chriſtenen niet behoorden geduld te worden. Namentlijk / voor eerſt / de ſwaare / onverſoenelijke / en bittere diſputen / laſteringen / en verdeeltheden / welke onder haar zyn / over veele byſondere ſaken van geloof. Want ik meen / dat men behoorde met malkanderen in vrede te leven / als men

maar

Digitized by Google

maar blijft by de algemeene / eenvoudige / noodige gronden van waarheid / rakende de eere Gods / en een deugdſaam / vroom en gelukſalig leven / welke in de geſonde reden / Wet der gewiſſe / en het Verbond der Genade in Chriſto / gegrond zyn. En dat men over andere verſchillen malkanderen in liefde / en redelijke wijſe van onderrichtinge / moeſte verdragen / ſonder met geweld te willen opdringen / dat yemand niet kan begrijpen waaraghtig te zyn / en alſoo heerſchappye over de zielen en gewiſſe der Menſchen te voeren. Maar door ſachtſinnige onderwijſinge van d' een aan d' ander / met lankmoedigheid / trachten ook in andere ſaken / allenxkens ſoo veel mogelijk is / eens te worden. Want ik oordeele dat men onder de Chriſtenen / byſonderlijk die van het Pausdom / ſtaande houd twee ſaken / welke my ten hoogſten mishagen / ja de gronden zyn van alle vervalſchinge der waarheid / en ook mede van openbare godloosheid. 't Eerſte is / datmen met geweld de Menſchen wil opdringen / dat de Kerke / den Paus / en haare Kerkelijke vergaderinge / niet konnen dwalen / en by gevolg / dat men al haare Leeringen en inſtellingen gedwongen is te houden voor een regel van ons geloof en leven. Want dit eens vaſt-geſteld zynde / en van de eenvoudige onwetende Menſchen aangenomen / ſoo kan men de Menſchen wys-maken / en opdringen / al wat men ook wil / hoe onredelijk / valſch / en ongerijmd / het ook weſen mach / gelijk onder de Papiſten klaarblijkelijk is.

Het tweede vloeyd uyt het eerſte / en is immers noch veel grouwelijker / dat men de ſterffelijke ſondige Menſchen toe-ſchrijfd / een macht van de Menſchen de ſonde te vergeven / ja door gelt-middelen de zaligheid te beloven ; waar door alle vreeſe Gods / en Godſaligheid des levens / word weggenomen / als men den Menſchen wys maakt / dat men door ontſlaan van haare ſonden in de Oorbiechte / haar geheel van alle haare overtredinge / ſchuld en ſtraffe / komt te ſuyveren en te bevrijden. Dat men vergevinge der ſonden / en ingank tot de eeuwige ſaligheid / kan verkrijgen door aflaten / voldoeninge der af-geſtorvene Heylige / ziel-miſſen / en ſoo voorts. Uyt welke beyde gronden onwederſprekelijken blijkt / eerſt / dat / daar bykomende de ſchrikkelijke Afgoderyen in de Miſſe / met het Crucifix / Maria / en andere doode en ſondige Menſchen / &c. het Chriſtendom / in ſommige gelegentheden / niet beter / maar erger / is geworden / dan het domme verkeerde Heydom. Ten tweeden / dat haare Pauſen / Cardinalen / Biſſchoppen / en andere Opperhoofden / onder den dekmantel van Leeraren en Voorſtanders te weſen van de Gemeente / en bevorderinge van waarheid / Godſaligheid / en den eeuwigen welſtand der Menſchen ; alles enkelijk hebben met wonderlijke liſtige vonden beſtierd / om haar ſelven alle macht / heerſchappye / eere / wellusten / en Rijkdommen des Weerelds / toe te brengen. Sulkx datſe (volgens de Goddelijke voorſeggingen Petri en Johannes , 2 *Petr.* 2. en *Apoc.* 18) van de Godſaligheid een gewin gemaakt hebben , en van de Menſchen een Koopmanſchap , doende haaren Koophandel met de zielen en lichamen der Menſchen.

Waar by noch komt ('t geene ten hoogſten ſchandelijk en ergerlijk is) dat men deſe dingen / nevens andere menige ongerijmde / valſche Leeringen / welke niet alleen tegen de H. Schriften / maar ook alle geſonde reden-kavelinge / ſtrijdig zyn / wil en poogd te verdedigen met de H. Schriften ; waar uyt dan ontſtaan ontallijke vervalſchingen der ſelve / en vinnige diſpuyten ſonder eynde. Sulkx dat my dunkt / dat het eenigſints in deſen toegaat / met uwe Gods-geleerde / gelijk met de Rechts-plegingen op de Stads-huyſen / en Vierſcharen ; daar men ingevoerd hebbende een groote menichte van geſchreven Wetten / oneyndige diſpuyten uyt de ſelve veroorſaakt / en in plaatſe van alle ſaken na recht en billijkheid af te handelen / de Rechts-plegingen by na geheel vervallen zyn / in langduurige / verdrietige Proceduuren en twiſtingen : in welke men / door verdraayinge der Rechten / ſware onkoſten / aangeſochte gunſte / en miſleydingen der eenvoudige / (die op alles ſoo geen kenniſſe noch acht konnen nemen) en menige andere vonden meer / in de Recht-banken (in plaats van gerechtigheid te oeffenen) het recht in Alſem verkeert / en de Rechts-ſaken der oprechte en vrome verduyſtert en vervalſcht. Soo dat ik meene / dat men / nalatende ſoo menigvuldige / langduurige / en ſlepende diſpuyten / en maniere van handelingen / over de geſchreven Wetten / en in den Gods-dienſt over de Texten der H. Schriften / veel beter vrede / Recht-plegínge / en Gods-dienſt / ſoude onder de Menſchen oeffenenen / als men tot beyde gebruykte de vroomſte / oprechtſte en bequaamſte perſoonen / die men kan uytvinden : welke alles wel en kortelijk onderſocht en overwogen hebbende / oordeelden na de eenvoudige reden / billikheid / en Wet van een wel-geſtelde gewiſſe. Gelijk in geval van Rechts-plegínge / by ſommige Volkeren / gelukkelijk is gepleegd geweeſt.

Want by voorbeeld / P. Pellonius in ſijn opmerkingen / en Bodinus *lib. 3. cap. 4. de Idolomania Magica* getuygen / dat noch jegenwoordig in gantſch Ooſten / de geene die eenig verſchil heeft tegen een ander / die vat ſlechts by den rok de geene die hy voor den rechter wil brengen / ſonder eenige Sergianten / Stads-boden / of andere dienaren / te gebruyken ; en d' een ſegd tot den anderen / komt laat ons gaan voor het gerechte Gods. En komende by de Richters / na datſe van weder-zyden alles gehoord en verſtaan hebben dat tot de ſake diend / ſoo word 'er dadelijk vonniſſe geweſen / daarſe by moeten beruſten.

C. Maar gy brengd altoos voor de misbruyken der H. Schriften / en de voorbeelden van de ſlechtſte onder de Chriſtenen / welkers dwalingen en handelingen wy ook ſelfs / ſoo wel als gy / verfoeyen. Maar om rechtmatelijk te handelen ſoo moet gy de H. Schriften aanmerken in haar ſelven / en in haar goed en ſtichtelijk gebruyk / de ſelve neerſtelijk doorleſende / ſonder eenig voor-oordeel / met oprechte opmerkingen / Gebeden tot God / en met een oprecht voornemen / om niet alleen den inhoud daar van te verſtaan / maar inſonderheid / om daar door in den weg der Godſaligheid onderweſen / getrooſt / en verſterkt te worden / en Gode welbehagelijk / volgens ſijnen wille / daar in aangeweſen / te leven. Dan ſult gy eerſt de nuttigheid / waarheid / en kracht der ſelve / konnen gevoelen / en bevinden / dat de Leere der Saligmakende genade is een kracht Gods tot zaligheid den geenen die gelooven , en datſe ons leerd , alle Godloosheid verſakende , matiglijk, rechtveerdelijk , en Godſaliglijk te leven in deſe tegenwoordige Weereld. Gy moet niet ſien op de ſlimſte Chriſtenen / maar de beſte / beſcheydenſte / en die de waarheid aldernaaſt behouden.

Maar als men ſoo ſoude handelen met andere / gelijk gy nu doet met de Chriſtenen / dan ſoude men wel alle goede / ja ſelfs de beſte dingen verwerpen / ja geen redenen / noch licht of Wet der natuur / noch Schriften / noch Gods-dienſt / erkennen ; want daar is onder dien allen niets / dat de verduyſteringe / verkeerd gebruyk / en mishandelinge der Menſchen / niet onderworpen is.

Ten anderen / dit ſoude geenſins accorderen / met 't geene dat gy te vooren ſelfs voorgewend hebt / dat men / om de waarheid / en wat rechtmatig is / uyt te vinden / byſonderlijk ook ontrent het verkieſen en uytvinden van den waaren Gods-dienſt / alles met neerſtigheid en aandacht moet onderſoeken / en alleen het goede behouden / het zy dan dat het ons of by het gebruyk / of inſtellinge van eenige Volkeren / ofte door loffelijke Schriften / of door 't licht en Wet der Natuur of anderſins / mochte voor-komen.

Met veele redenen hier te gaan beveſtigen de Leere / der Goddelyke Voorſienigheid / en Goddelykheid der

H. Schrif-

Digitized by Google

H. Schriften / tegen Epicuri, en uwe voor-oordeelen / dat ſoude hier verre gaan buyten ons oogmerk / maar indien gy begeerig zyt / kond de ſelve ten overvloede vinden in de Schriften onſer Leeraars. Maar aangeſien dat gy ſoo roemig ſpreekt van den natuurelijken Gods-dienſt / welke u dunkt te vloeyen / en geleerd te worden door de geſonde reden-kavelinge / het licht der natuur / en de Wet der Gewiſſe / den zielen der Menſchen van God ingeſchapen: ſoo wilde ik wel een kort begrijp van die Gods-geleertheid hooren / gelijk gy meend / dat uyt de beſcheydenſte Zeden-ſchryvers onder u kan by een geſteld / en begrepen worden.

P. Ik ſal ſeer geern / op u verſoek / de ſelve beſchryven / met korte / weynige / en nochtans (ſoo ik oordeele) met genoegſame klare gronden / die een yders gemoed / nader bedacht zynde / genoegſaam konnen overtuygen: en och of de Menſchen by die eenvoudige waarheid en Gods-dienſt gebleven hadden / en geen vreemde / verſierde / en valſche Leeringen / en bygeloovige Inſtellingen der Menſchen opgedrongen hadden! Het ſoude vry beter met des Weerelds Gods-dienſten geſteld zyn / dan wy jegenwoordig bevinden.

Wy verdeelen dan de deugden in twee ſoorten / namentlijk in Godſaligheid en Vromigheid: de Godſaligheid word ontrent God, de Vromigheid ontrent ons ſelven en andere Menſchen, geoeffend.

De Godſaligheid is een deugd / waar door men God op een behoorelijke maniere eerd, en groot maakt.

Deſe eere of Gods-dienſt is of alleen innerlijk / of innerlijk en uytterlijk te gelijke.

Die alleen innerlijk is / beſtaat alleen in 't gemoed / en is een kenniſſe Gods / ofte vreeſe Gods.

De waare kenniſſe Gods is / als men hem ſoo kend / en ſoo van hem gevoeld / met alle hoog-achtinge / en eerbiedigheid / gelijk hy ſich ſelven in de werken der natuur geopenbaard heeft.

De vreeſe Gods is een inwendige eere en Gods-dienſt / waar door men ſijne overgelijkelijke Majeſteyt en heerlijkheid / met alle ootmoedige eerbiedigheid / erkend / en uyt dien inſicht / als mede uyt liefde en dankbaarheid tot God / de ſonden / en dat hem mishaagd / poogd te vlieden / en met een gemoed / na ſijne Wet in ons herte geſchreven / hem welbehagelijk te leven.

De eere en Gods-dienſt / welke innerlijk en uytterlijk te gelijke is / die beſtaat in genegentheden / herts-tochten / uytwendig gebeer / gelaat / woorden en daden; en is tweederley / ofte een aanbiddinge, ofte lof en dankſegginge.

De aanbiddinge is een innerlijken en uytterlijken Gods-dienſt te gelijke / waar door men / met alle eerbiedigheid / nederigheid / en gewillige onderwerpinge / die dingen begeerd van God / welke ons / om wel en gelukkig te leven / noodſakelijk zyn: hem alſoo alleen erkennende als oorſpronk / volmaaktheid / en Opper Heer van alles.

De ſaaken die men van God behoorde te bidden / wyſt ons onder anderen Xenophon aan / ſeggende / dat men voor al van God moet bidden, dat wy ſoo van hem gevoelen en ſpreken, gelyk ſijn volmaaktheid betamelijk is, en hem alder-aangenaamſt: Ten tweeden, dat wy ſoo leven, en die dingen betrachten, welke hem wel-gevallen, en met ſijn behagen en wille over-een-komen. Ten derden, dat wy ſoodanige dingen mogen verſtandelijk aanvangen en ter hand trekken welke voor onſe vrinden, ofte gemeene beſte, niet mogen ſchadelijk zyn, maar eerlijk en nut. Waar op ſiet het Gebed van den ouden Poëet. *Optima da nobis vel ſi Pater illa rogamus, vel non. At damnum cæceſi errore petamus, tu damnum à nobis præſens avertito Jova.* Dat is / ô Vader geef ons 't geene gy weet beſt voor ons te weſen, het zy wy dat begeeren of niet. En indien wy miſſchien door een blinden miſlag yets mochten verſoeken dat ons ſchadelijk is, ô God en Heere, wil dat genadelijk van ons afweeren.

Dankſegginge is een innerlijke en uytterlijke Gods-dienſt te gelijk / waar door wy God alle dankbaarheid en erkenteniſſe bewyſen / voor de weldaden aan ons beweſen / met hem te pryſen en te verheerlyken / en ons ſelven geheelijk en gewilliglijk aan hem over te geven / en te onderwerpen. Waar by dan komd lof-ſegginge, waar door wy hem verheerlijken op het hoogſte dat wy konnen / met onſe gedachten en hoogachtinge des gemoeds / als mede met woorden en daden / over ſijne onbegrypelijke opperſte volmaaktheden / eygenſchappen / en wonderlijke onnaſpeurelijke werken.

Van God te danken voor ſijn weldaden zynſe niet alle eens geſind geweeſt onder de Heydenen / want Epicurus (welker navolgers geweeſt zyn de Zadduceen onder de Joden) oordeelde / dat men God moeſte eeren en dienen / niet uyt eenige hope van belooninge / maar om ſijn eygen onvergelijkelijke / alderhoogſte heerlijkheid / en waardigheid. Andere hebben gemeent / dat men de deugden moeſt betrachten / niet om onſe dankbaarheid te toonen over byſondere weldaden (alhoewelſe in 't gemeen toeſtonden datmen God moeſte erkennen als een algemeene oorſaak / onderhouder / en regeerder aller dingen) maar om de waardigheid en nuttigheid / welke uyt de betrachtinge der deugden van ſelfs afvloeyen. Van den waaren Gods-dienſt hebben veele / met Lactantio, wel getuygd / dat ſy niet beſtaat in Ceremonien / of op-offeren / maar in oeffeninge van allerley deugden / in een reyn / ſuyver / oprecht gemoed; goede eerlijke betragtingen; die deſe dingen nakomd / offerd ſoo menichmaal als hy yets goeds doed. Dit is den eenigen waaren Gods-dienſt / de Goddelijke Wet des gemoeds te gehoorſaamen; God te loven / te pryſen / en te danken / met alle eerbiedigheid / gewillige onderwerpinge en nederigheid: in ſijn herte God te heyligen / alſoo wy Tempelen Gods zyn. Die eerd God alderbeſt, (ſegd Seneca) die hem poogd in 't goede na te volgen.

Men ſegd / dat op Choromandel eenige Indianen woonen / die Atheiſten zyn / en niet meer geloven danſe ſien en begrypen konnen; maar nochtans zyn deſe Lieden van een goed leven / niet om den Hemel / maar om een goeden naam. Hoe veel erger zyn veele Chriſtenen / welke godlooslijk leven / onder de belydeniſſe van het Verbond der eeuwige zaligheid. Maar in tegendeel ſchryfd Plutarchus: my dunkt dat een Stad eer beſtaan kan ſonder grond, dan een Republijke ſoude konnen beſtaan, ſonder de kenniſſe dat 'er eenen God is. Want hoe-wel ſommige Indianen God niet dienen / maar den duyvel; dat is niet om datſe gelooven dat 'er geen God is / maar om datſe meenen dat God ſoo goed is / dat hy noyt kan quaad doen: en den duyvel dienenſe / om dat haare verleyders haar wys maken / dat hy haar daarom verſchoond van quaad te doen. Ja ik weet / dat menige onder de Heydenen / door het aanmaanen van haare Leeraars / en aanleydinge van haare Gods-dienſten / veel beter en ſtichtelijker leven / dan een groote menichte der Chriſtenen / en dat ontſtaat daar uyt / datſe / eerſe tot den openbaren Gods-dienſt gaan / met meerder ſorge en voorſichtigheid haar ſelven te vooren bereyden / dan in 't gemeen de Chriſtenen gewoon zyn: welke den meeſtendeel / ſonder behoorelijke eerbiedigheid / opmerkinge / en voor-beſchikkinge / loſſelijk tot den Gods-dienſt komen / meer uyt gewoonte / of eenige byſondere andere inſichten en redenen / dan uyt een oprechte genegentheid tot den Gods-dienſt. Maar, ſegd Cicero, die tot God gaan wil, moet reyn zyn, hy moet daar Godvruchtigheid brengen: die anders doed, God ſelve ſal wreker zyn, dat geen godlooſe beſtaa God te willen met eenige gaven verſoenen. Hierom riepenſe openlijk uyt voor haare Gods-dienſten. *Greſſus removete profani, innocui veniant; procul hinc procul impius eſto: non bene cæleſtes impia dextra colit.* Dat is / weg verre van hier alle godlooſe, en gaat te rugge alle gy onvromen; laat komen

Digitized by Google

die vroom zyn; want God kan niet wel gediend worden door een godlooſe hand. Als de Keyſer Nero deeſe ſtemme hoorde/ ſoo als hy quam aangaan/ ſoo wierd hy ſoo verbaard/ dat hy by het offeren op het Feeſt onder het Volk niet derfde komen/ maar te rugge keerde. Als de Grieken quamen om te offeren/ dan riep de Prieſter/ wie zyn hier? dan moeſtenſe antwoorden/ veele goede en vrome Lieden. En op dat de Menſchen in den Gods-dienſt te aandachtiger ſouden zyn/ ſoo ſtonder by het offer der Romeynen een Uytroeper, die yder een gebood ſtille te ſwygen/ op dat'er nergens een quaad ydel woord gehoord wierde. Hy belaſte ook yder een aandachtig op den Gods-dienſt te denken en acht te geven. Ja indien de Prieſter/ terwyle hy offerde/ ſach yemand eenig werk doen/ dat tot den Gods-dienſt niet behoorde/ ſoo meyndenſe datſe onverſoenelijk waren verontreynigd. Daar waren twee Wacht-meeſters by het offeren: de eene gaf acht op de offerhanden en offeringe/ of daar alles wel was: de andere gaf acht op de tongen en woorden des volks: als yemand noch yets ſprak tot een ander/ dan moſt het in ſtilheid geſchieden; en alleen rakende de dingen des Gods-dienſts. Soo dat wy Chriſtenen ons ten hoogſten ſchamen moeten/ als men ſiet dagelijkx/ dat het ſoo oneerbiedelijk in onſen Gods-dienſt toegaat/ gelijk een yder genoeg bekend is.

Ik las onlanx/ dat in Utopien (waar in af-gebeeld word de wyſe van een alderbeſte regeering) de Inwoonderen gewoon waren onder anderen God te danken/ datſe van hem hadden verkregen de beſte maniere van regeringe/ en den alderſuperſten Gods-dienſt: doch indien 't immers anders mochte zyn/ en dat'er buyten haar weten/ daar noch yets aan ontbrak/ dat behoorde verbeterd te worden; ſoo baden ſy ootmoedelijk/ dat het God haar geliefde bekend te maken/ datſe volkomentlijk bereyd en gewillig waren dat te verbeteren/ en daar te gaan/ daar God haar leyden ſoude. Als ik dit las ſtond het my niet qualijk aan/ want wy Menſchen zyn/ die in onſe meeningen konnen bedrogen zyn. Maar in tegendeel mishaagd my ſeer/ dat hedensdaags onder de Europeers/ en andere Volkeren/ overal meeſt/ hoe verkeerden en onredelijken Gods-dienſt/ gevoelen/ en ſuperſtitien de Menſchen daar ontrent hebben/ en gebruyken; echter een yder in het ſijne/ met ſulken ſterken vooroordeel en hardnekkig voornemen is ingenomen/ datſe meenen dat alle Menſchen dwalen/ uytgenomen ſy alleen/ en datſe noyt eens willen aan de waarheid en oprechtigheid van dien Gods-dienſt/ daarſe by toeval onder geboren/ opgebracht/ en onderweeſen zyn/ eenigſints twijffelen/ of de ſelve met een vry on-eenzydig oordeel onderſoeken/ maar blyven yder ſtyf-ſinniglijk by het ſijne/ en trachten anderen daar toe mede te brengen; niet eens gedenkende aan de voorbeelden van andere/ dat ſy immers ſoo wel feylbare Menſchen zyn als die/ en derhalven ſoo wel ſouden konnen tot een valſchen Gods-dienſt/ en dwalende inbeeldinge/ verleyd zyn/ als andere Volkeren.

Maar om dat uyt deeſe eygen-ſinnigheden der Menſchen/ en verſcheydentheid van gevoelen/ en doen/ ontrent den Gods-dienſt/ onder de Menſchen ontſtaan ontallijke ſeer hevige/ en verderffelijke verdeeldheden/ twiſten/ haat/ oorloogen/ en vervolgingen: ſoo is (myns bedunkens) in Utopien een goede ordre beraamd/ dat men niemand enkelijk om ſijn gevoelen in den Gods-dienſt/ (als hy andersſins maar vreedſaam en wel leeſt) mach haten/ vervolgen/ of laſteren: maar dat alleenelijk/ met vriendelijke ſtille en vreedſame redeneringe en t'ſamen-ſpraken/ yder ſijn gevoelen mag/ op het beſte dat hy kan/ voordragen en beveſtigen/ en andere weder-leggen; maar als men daar door yemand niet kan over-reden/ dat men dan een yder ſijn oordeel moet laten/ en met allen vreedſaam leven en omgaan. Ja indien yemand/ over twiſten ontrent den Gods-dienſt/ komt een ander te laſteren/ ongelijk te doen/ en qualijk te bejegenen/ die word veroordeeld tot dienſtbaarheid of banniſſement. En deſe Wet hebben ſy gemaakt/ niet alleen om vrede onder malkanderen te behouden; maar ook om datſe vertrouwen/ dat door deſe maniere van handelen/ de waarheid alderbeſt ſal met den tijd ontdekt worden. Maar als men ſijn gevoelen wil met geweld een ander op-dringen/ en dat met vinnige diſpuyten/ met ſchelden/ vechten en oproeren; dan word de waarheid gemeenelijk verloren/ en de booſte Menſchen/ die meeſt halſterrig zyn/ die krijgen eyndeling de overhand/ en ſoo word de waarheid door ongerechtigheid verdrukt. Waar by komt/ dat de Menſchen ſoo gedwongen wordende/ en die echter beter in haar gemoed van de waarheid overtuygd zyn/ leeren/ en eenigſins genooddrukt worden/ te veynſen/ ofte immers haar gevoelen te verbergen.

Nochtans/ om dat'er ſommige gevoelens zyn/ die voor het gemeene Volk/ en de gemeene ruſte aanſtootelijk zyn/ als/ by voorbeeld/ dat God de oorſaak zy van 't quaad der ſonde. Dat de Menſchen alles doen door een onvermydelijk nood-lot/ ſoo datſe over goede of quade daden geen eere of ſtraffe waardig zyn. Te loochenen de onſterffelijkheid der zielen. Dat'er na dit leven geen verder ſtraffe of belooninge geſchied over goed en quaad/ maar alle ſonden en daden in dit leven genoegſaam beloont en geſtraſt worden. Dat'er geen Goddelijke voorſienigheid of voorſorge is/ ontrent de dingen des wereldts/ en ſoo voorts. Deeſe dingen laaten de Utopiers niet toe/ dat men opentlijk voor het volk mach bekend maken/ of ſtaande houden; maar nochtans ſtraffenſe daarom niemand/ maar zyn te vreden/ dat yemand ſoodanige gevoelens by ſich ſelven houde/ en dat men ook onder de geleerden alleen afſonderlijk over die dingen nader onderſoek doe. Om datſe wel weten dat het in niemands hand ſtaat te gelooven 't geene hy wil/ en veel min 't geen hem een ander wil opdringen. Ten tweeden/ om datſe hopen dat door af-ſonderlijke onderſoeken over de gemelde gevoelens/ alsſe met alle oprechtigheid/ vreedſaamheid/ en beſcheydentheid/ toegaan/ ook allenxkens de waarheid daar ontrent ſal uytgevonden worden.

C. Maar aangeſien gy gewach gemaakt hebt van de Gods-dienſt der Utopiers, verhaal my eens wat Ceremonien en gebruyken ſy ontrent den uytterlijken Gods-dienſt plegen?

P. Sy hebben niet veel Ceremonien/ maar echter eenige weynige en eenvoudige/ om den Gods-dienſt te meer in aanſien en eerbiedigheid te houden/ en de gemoederen der Menſchen te meer tot ernſt en aandacht op te wekken. Haare Kerken zyn duyſterachtig gebouwd/ niet by gebrek van kunſte of wetenſchap/ maar om datſe oordeelen/ dat/ door al te grooten licht/ de ſinnen en gedachten verſtrooyd worden/ maar matige duyſterheid verwekt den Menſch meer tot aandacht en eerbiedigheid: gelijk dan wel lichtelijk om de ſelve reden/ veele Heydenen haare Gods-dienſten hebben in dichte en duyſtere Boſſchagien geoeffend/ daar ſy met toortſen en brandende lichten moeſten ingaan.

Sy dooden geen beeſten in haare offerhanden/ om datſe oordeelen dat God/ die het leven den dieren gegeven heeft/ geenſins behagen neemd in het dooden der ſelve/ en dat hy in het bloed-ſtorten en mishandelingen der ſelve geen wel-gevallen heeft.

Sy gebruyken ontſteekinge en brandingen van wierook en waſſe kaarſſen/ en andere reuk-werken; niet om datſe denken dat God daar door yets ontfangd/ of geholpen word/ gelijk ook niet door de Gebeden der Menſchen; maar om datſe gevoelen/ dat door deſe en diergelijke eenvoudige en onberiſpelijke Ceremonien/ de herten der Menſchen te yveriger en eerdiger

tot

Digitized by Google

tot aandacht / en eerbiedigheid tot den Gods-dienſt / worden aangeleyd.

Het gemeene Volk / zynde in de Kerk / is met witte kleederen omhangen / om dat die een voorbeeld zyn van heyligheid / reynigheid / oprechtigheid / blydſchap / en overwinninge / gelyk ook in uwe H. Schriften word aangeweſen.

Sy gebruyken tweederley Muſijk in haaren Gods-dienſt; namentlijk / door geſang / en ſpelende Inſtrumenten: maar vry beter en ſtichtelijker dan onder de Chriſtenen: want ſy maken dat alle de toonen en geluyden ſeer net over-een-komen / met de ſaken die in het ſingen en ſpelen vermeld worden; ſoo dat gy enkelijk uyt de toonen genoegſaam kond verſtaan en onderſcheyden / hoedanigen ſtoffe daar verhandeld word; by voorbeeld / of het ſaken zyn die droevig en beklagelijk / of die goed en blyde zyn; Item / of 'er yets ingevoerd word by wyſe van ernſtige onderwyſinge / of beriſpinge / of lof-ſprekinge; Item / of 'er yets geſegd word in een grammen ſin; of by wyſe van af-bidden en ſmeekinge; of dat 'er yets word gevraagd dat in ſtilheid aangenaamheed / en niet een bedaard gemoed / of met een ſonderlingen yver / aandacht / en opwekkinge / moet aangemerkt worden / en ſoo voorts. Sulks dat door ſoodanigen Muſijke de zielen der Menſchen wonderlijk tot aandacht / yver / en eerbiedigheid / ontſteken worden; daar in tegendeel in de Kerken der Chriſtenen / door haare ongeregelde Muſijk / dikmaal meer ydel vermaak / of verſtrooyinge van ſinnen / of verwerringe van geluyden tegen malkanderen / en groote onſtichtingen veroorſaakt worden.

C. Een ſaak acht ik inſonderheid noodig omtrent den Gods-dienſt / dat men ſich ſorgvuldig wachte voor ſuperſtitie / welke / hoewelſe de gedaante heeft van een waar geloof / nochtans ganſchelijk daar tegenſtrijdig is. Want het is waarachtig / 't geene Cicero geſegd heeft *lib. de finibus*, die met ſuperſtitie of by-geloove is ingenomen, die kan noyt geruſt zyn. Want daar door komt hy te gelooven dingen die belacchelijk / onmogelijk en alderverſt van de reden verwyderd zyn. Ja haald ſich de grootſte bekommerniſſe en moeyelijkheden op den hals / ſonder eenige ja tegen alle reden; gelijk in de menigvuldige ſuperſtitien der Heydenen en Papiſten te beſpeuren is.

Superſtitie nu / of by-geloove / is niet anders dan een ydele meeninge omtrent God ofte den Gods-dienſt / welke geen grond heeft noch in Gods Woord / noch in de goede geſonde reden. Derhalven om van dit quaad te konnen bevryd weſen / ſoo is inſonderheid noodſakelijk / dat men den grond van waarheid en ons geloof / niet ſtelle op yets dat buyten ons is / maar alleen op de inwendige kracht van een klare / ſterke / beſcheydene overtuyginge van ons eygen gemoed / door de geſonde reden en bevindinge. Want ſoo lang den Menſch den grond van ſijn geloof ſteld te weſen yets dat buyten hem is / als by voorbeeld / het ſeggen van veele / het oordeel der Geleerde / het gemeen gevoelen; de outheid der meeningen / gewoonte des Vaderlands / overleveringen van Menſchen / Schriften der Oude / beſluyten der Concilien / en ſoo voorts / ſoo is men altoos in onſekerheid / en de menigvuldige bedriegeryen en verleydinge der Menſchen onderworpen. Daarom heeft den Apoſtel ſelfs niet gewild / dat men hem / enkelijk om ſijn aanſien / blindeling gelooven ſoude / maar hy heeft getracht een yder door openbaringe der waarheid te overtuygen in ſijn eygen Conſcientie; ſie 2 *Cor*. 4. 2. 1 *Cor*. 10. 15. Als tot verſtandige ſpreek ik: oordeeld gy 't geene ik ſegge. 1 *Joh*. 4. 1. Beproefd de Geeſten offe uyt God zyn. 1 *Theſſ*. 5. 21. Beproefd alle dingen; behoud het goede. Onſen Gods-dienſt moet redelyk zyn / en wy moeten beproeven welke den goeden en aangenamen wille Gods zy. *Rom*. 12. 1, 2. en 14, 15. Een yegelijk zy in ſijn gemoed ten vollen verſekerd, &c.

Hedensdaags vind men in Engeland / en elders onder de geene die haar Gereformeerde Chriſtenen noemen / geen weynige / die de leydinge des H. Geeſts ſoo bedriegelijk voorgeven / datſe haare meeningen en oordeel als Gods-ſpraken wel ſouden willen andere opdringen / ja ons wijs maken / datſe als de Hooge-prieſters in 't Oude Teſtament / voor de Menſchen God in alle hoog-wigtige ſaken raad konnen vragen / en uyt Gods Naam haar antwoord laten toekomen; en ſekerlijk onderſcheyden wie weder-geboren zy ofte niet / &c.

Tot wat grouwelijke dingen het by-geloove den Menſch doet vervallen / leerd ons / onder menige andere / het exempel der geene die woonen op het Eyland Madagaskar, 't welk hoewel het ſeer vruchtbaar is / en 't grootſte Eyland des Aard-kloots gerekend word / nogtans heeft het niet veel Inwoonderen / door de valſche Prieſters aldaar / die de Menſchen wijs maken / dat men alle de Kinderen / die op ſekere maanden / dagen en uuren / geboren worden; moet in de wilderniſſen van honger / of door het wilt Gedierte / doen ſterven / om datſe boos en elendig weſen ſouden / indien ſy in 't leven gelaten wierden.

Hoedanigen geſtalte des gemoeds van nooden ſy om gelukkig te leven? Van kloekmoedigheid, ſachtmoedigheid, en lydſaamheid.

Uyt het geene / op onſe eerſte Vrage in 't eerſte Deel / is kortelijk aangeweſen / waar in de Gelukſaligheid des Menſchelijken Levens gelegen is, blijkt dat de ſelve aldermeeſt hangd aan de goede welgeſtelde blymoedigen ſtaat en geſtalte der ziele. Daarom ſegd Seneca wel *lib. de Vita Beata*, wat is een gelukkig leven? het is een vry, verheven, onverſchrikt, ſtandvaſtig gemoed, dat buyten alle onmátige vreeſe, of ſlaafachtige begeerlijkheid, geſteld is: 't welk geen dingen goed acht, dan 't geen heerlijk is; en niet quaats en rekend, dan het geene ſchandelijk is.

Soo dat 'er vereyſcht word een Chriſtelijke kloekmoedigheid, en grootmoedigheid; welke een deugd is / waar door men in alle / doch inſonderheid ſwaarwichtige / hooge ſaken en voor-vallen / een verheven / en overwinnelijk gemoed bewaren kan. Deſe deugd is noodſakelijk om moeyelijke en gevaarlijke ſaken / (die nochtans noodig en heerlijk zyn) met een onverſaagd herte / en ſtandvaſtig voornemen / aan te vangen en uyt te voeren. Ten tweeden / om alle tegenſpoed en voorvallende ſwarigheden geduldelijk te konnen dragen. Ten derden / om ſlechte / geringe / onnoodige dingen (die nochtans van de gemeene onwetende Lieden meeſt vervolgd worden) te konnen verachten / en met treffelijker / heerlijker / en beter ſaken ſich beſig te houden.

Daarom word onder den ſchuldigen plicht van een kloek en grootmoedig Man gerekend / de lichamelijke wel-luſten en vermaken ſeer matiglijk te begeeren / en meeſtendeel te verachten; immers om de ſelve niets te willen doen / 't geene tegen de waardigheid en deftigheid van ſijn Perſoon ſoude ſtrijden.

Ten tweeden / niet lichtelijk over gebrek van eenige ſaak te klagen / maar ſich in alles wel geruſt en te vreden aan te ſtellen.

Ten derden; veerdiger en meer genegen te zyn / om weldaden aan een ander te bewijſen / dan van een ander te ontfangen.

Ten vierden / ſich voorſichtelijk te wachten van yets te doen door haaſtigheid / of onbedachtelijk / maar alles met goed beraad en bedaarde ſinnen. En in alle uytvallen van ſaken / ſoo in tegenſpoet als voorſpoet / ſijn gemoed en gelaat onveranderlijk te bewaren; immers ſoo verre / dat hy door geen voorſpoed verydeld / trots of onmatig werde / noch door tegenſpoed ter neder-geworpen

Hier tegen ſtrijd van een kleynhertig / vreeſachtig / onverduldig herte. Ten tweeden / een weg-geworpen / ſlordig / gering / verachtelijk / ongeſtadig gemoed / *Prov.* 10. 20. Het herte der godlooſen is weynig weerd; maar een Man van verſtand is koſtelijk van Geeſt. *Prov.* 17. 27.

Want aangeſien den Menſch / ſoo lang hy leefd / allerley ongevallen en ſwarigheden konnen voorvallen / ſoo is 't noodig (ſoude hy wel en gelukkig blyven leven) dat hy tegen die allen met een onverbrekelijk gemoed geſterkt zy: als by exempel / daar zyn armoede / overval van vyanden / ſchande en ſmaad ten onrecht aangedaan / gevangeniſſe / ballingſchap / harde pynen / ſwaare / langduurige ſiekte / te moeten vechten voor de beſcherminge des Lands / een onrechtveerdige geweldige dood om de Conſcientie / of immers ten onrechte / te moeten uytſtaan; Item / mishandelingen aan het lighaam / als pijnigingè / geeſſelinge / en ſoo voorts; verlies van de beſte en naaſte vrienden / ſwaare valſche beſchuldigingen / laſteringen / groote ſchade van brand / beroovinge / en diergelijke dingen meer. Welke / indienſe door de voorſichtigheid niet konnen belet / of immers verſacht worden / ſoo is niets overig / als dat het gemoed / met vaſte reden en goede bedenkingen / ſich daar tegen verharde en ſterke / om die (ſoo veel doenlijk is) met een ſtandvaſtig en kloekmoedig voornemen te overwinnen.

Sonder deſe deugd kan men de menigerley verſoekingen tot ſonde en ten quade niet overwinnen: want aan d'een zyde word den Menſch verlokt ten quade door ſchijn / of beloſte / en opdragt van uyterlijke goederen / als eere / profijt / gunſte der Grooten / wel-luſt / aanſienelijke Ampten / &c. aan d'ander zyde word hy van het goede afgetrokken / door vrees van ſchade / oneere / elende / ongunſte / en ſoo voorts. Niemand kan in deſe verſoekingen ſtandvaſtig blijven / ten zy dat hy kloekmoedig zy / dat hy volſtrektelijk by ſich ſelven heeft voorgenomen / liever alle uyterlijk quaad uyt te ſtaan / en alle uyterlijk goed te miſſen / dan dat hy ſich door hoop ofte vrees der gemelde ſaken / oyt ſoude willen laten bewegen / na te laten te doen het goede / dat hy oordeeld gehouden te zyn na te komen / ofte eenig quaad te doen tegen ſijn beter weten: gemerkt hy de deugd / en ruſte van ſijn gemoed / meer acht / dan alle de ydele / uyterlijke / verganklijke / haaſt voor by gaande gemelde dingen / ſoo goede als quade.

Een kloekmoedig Man is niet te rekenen / die onbedacht / door roekelooſe ſtoutigheid / of ſonder genoegſame redenen / en lichtveerdiglijk / ſich in gevaar ſteld / maar die de ſwarigheden die men moet uytſtaan wel beſeft en weet / maar nochtans de ſelve / door de kracht van reden / ſchuldigen plicht / en deugd / overwinnen kan / en derhalven die niet ondergaat dan om dat het op ſoodanigen tijd plaats / en maniere / noodig is / en de billijkheid het vereyſt.

Om ſich te konnen ſterken tegen alle ongevallen / is 'er voor een wijs voorſichtig Man niet dienſtiger / noch noodſakelijker / dan in vrede te denken op Oorlog: in rijkdom op armoede; in vryheid op dienſtbaarheid; in geſondheid op ſiekte en dood / en ſoo voorts. Alles wat ons kan gebeuren / voorſichtiglijk te voorſien / bedenkende dat 'er niet onſekerder noch veranderlijker is / dan den uyterlijken voorſpoed: en al 't geene yemand of eenig volk of perſoon overkomd / dat het ſelve hem insgelijkx kan gebeuren. Daar moet hem niets konnen bejegenen / daar hy over verwonderd ofte verſteld ſtaat / als of hy geacht hadde dat hem ſulkx niet konde voorvallen: en alſoo alles hebbende voorſien en bedacht / ſoo kan hem geen ſake ſulken ontroeringe of quaad aandoen / als een ander / die onvoorſiens / en ganſch onverwacht en onbereyd / alles komd aan te treffen. Ten tweeden / hier toe is ook ſeer dienſtig / geen goederen voor ons eygen te achten / die buyten ons zyn / maar die eerſt en meeſt voor ons eygen alleen te rekenen / en daar mede te vrede te zyn / welke tot den innerlijken welſtand van onſe ziele en perſoon behooren. Gelijk Stilpo dus oordeelde in ſijn eygen wedervaren / als ſijn Vaderland door de vyanden overweldigd was / en hy ontvlucht zynde / ſijn Vrouw / kinderen / en alle ſijne uyterlijke goederen / verloren hadde / en van Demetrius gevraagd wierd / of hy yets verloren hadde, antwoorde / 't geene dat myne was hebbe ik behouden; namentlijk / ſijn verſtand / deugd / ruſte des gemoeds / geſondheid / matigheid / voorſichtigheid / kloekmoedigheid / en ſoo voorts; de andere dingen die buyten ſijn perſoon waaren / en ſoo licht konden van andere genomen werden / achtede hy voor ſijne eygene goederen niet. Hier by komt / dat men behoord te vooren te bedenken / dat alles 't geene wy beſitten of genieten / ons maar is gegeven ter leen / en dat ſonder eenige bepalinge van tijd. Derhalven moetmen deſe dingen ſoo gebruyken / dat men de ſelve ten allen tyde bereyd zy weder te geven / en dat met dankbaarheid / ſeggende met Job: De Heere heeft het gegeven, de Heere heeft het genomen, den Name des Heeren zy gepreſen. Want hy ſoude by den Menſchen ſelfs voor ondankbaar en onredelijk niet recht gehouden worden / welke een anders goed ter leen gebeſigd hebbende / onwillig ſoude zyn het ſelve den Eygenaar weder te geven: ofte die van een vriend gebracht zynde in een ſchoonen Hof / ofte op een deftig Gaſt-maal / en daar een goeden tijd ſijn vermaak genomen hebbende / als hy wierd van den Eygenaar uytgeleyd / onbeſchaamdelijk ſoude klagen / dat hy daar niet langer mochte verblyven.

Voorts / de kloekmoedigheid is niet alleen noodig tot een gelukkig leven / voor ſoo veel ſy ons tegen uyterlijke quaden wapend en verſterkt / maar inſonderheid / om datſe ons aftrekt van ſlechte / nietige / ydele beuſelingen / daar de onwetende Menſchen nochtans ſoo veel mede op hebben / en al haaren tijd en ſorge mede doorbrengen; leerd ons die kleyn achten / ja verachten; en leyd onſe gedachten / genegentheden / en oeffeninge / hooger op tot heerlijker / uytnemender / en betere ſaken; als wijsheid / kenniſſe Gods / Hemelſche overleggingen / bedenkingen over de werken Gods / oeffeningen der deugden / bevorderinge van den aldergelukkigſten ſtaat onſes levens / &c. Hy kend / verwonderd / en veracht in ſich ſelven de gemeene dwaſe dwalingen / en valſche inbeeldingen der Menſchen / ontrent allerley ſaken. Als mede haaren grooten arbeyd / ſorge / en moeyte over ydele / en meeſt onnoodige ſlechte ſaken / welke haar geen byſondere gelukſaligheid konnen toebrengen / ja gemeenelijk meer de ſelve verhinderen / dan bevorderen ofte vermeerderen konnen. Hy weet wel onderſcheyd te maken tuſſchen den waaren redelijken Gods-dienſt / en de dwalingen der Volkeren. Hy merkt wel dat het maar klater-goud en enkelen ſchyn is / dat men die Menſchen gelukkig acht / die ſwaare bedieningen op haar nemen / ja onverdragelijke laſten; alleenelijk om een ydelen waan / en uytwendig gewaay en beſlag / ontrent loop van Dienaren / uyterlijke teekenen van Eere / koſtelijke Kleederen / geluyd van Trompetten / den pronk van ſchoone Huyſen / Huys-raad / Karoſſen / Paarden / Maal-tijden / Lakkeyen / geſtadigen omme-loop van Menſchen / geduurige verſoeken van aanſpraak en hulpe / en ſoo voorts; welke dingen meer vermaak geven en geſien worden van andere menſchen / die 't niet aan gaat / dan van den Perſoon om wienſe geſchieden: want deſe aanſchouwen het met aangenaamheid / om dat het haar ſelden voorkomd / maar dieſe gewend zyn / nemender geen acht op / noch hebben daar in 't minſte geen vermaak in / maar zyn haar veel eer tot een moeyelijken laſt / onruſte / en gedruys / in welke ſy geſtadelijk van allen zyden overvallen en opgehouden worden / datſe by na geenen tijd hebben om

haar

haar ſelfs te weſen/ ofte haar eygen ſelfs gemoed/ en Perſoon/ in vryheid te genieten/ ofte/ haar eygen welſtand en genegentheden op te volgen. Hy/ dit alles wel doorſiende/ word gewaar/ dat/ onder den naam van te regeeren/ de ſwaarſte dienſtbaarheid ſteekt; dat de grootſte Heeren meeſt gedwongen zyn te blyen/ en ſich te voegen na den wille van haare Opper-heeren/ ook ſelfs niet ſelden in ſaken die moeyelijk/ onredelijk/ en tegen een goed gemoed zyn; en ſoo wordenſe quade/ elendige ſlaven/ om uytterlijken den naam te genieten van Heeren te zyn. En/ om alles in een woord te vervangen/ een wys/ voorſichtig/ kloek en groot-moedig Man/ om dat hy met ſijn verſtand al wat'er is/ en omgaat in de wereld/ wel heeft doorſien/ en/ na aandachtige opmerkinge/ van alles wel kan oordeelen en onderſcheyden/ ſoo veracht hy die dingen/ welkers nietige ydelheid hy beſpeurd heeft; vermijd ſich van de gemeene dwalingen des volks/ heeft een hooger Geeſt/ bedenkingen/ en genegentheden/ dan gemeene Lieden; en weet voorſichtelijk uyt te kieſen/ en ſich beſich te houden/ ontrent die ſaken/ welke hy weet dat de waardigſte en beſte zyn/ en die 't aldermeeſt tot bevorderinge van ſijne Gelukſaligheid en welſtand konnen toebrengen.

Onder de kloekmoedigheid rekenen ook ſommige de ſachtmoedigheid/ waar door ſich een Menſch weet te bewaren van onmatigen toorn/ en/ als ſe begint in ons te rijſen/ de ſelve binnen de palen van redelijkheid bedwingen kan. Want aangeſien geen van alle de herts-tochten ſelder/ onſtuymiger/ ſchadelijker/ onredelijker/ en verderffelijker is/ dan de onmatige gramſchap/ ſoo is/ tot voorkomen en bedwingen der ſelven/ een groote ſterkte des gemoeds van nooden. *Prov.* 16. 32. De lankmoedige is beter dan de ſterke, en die over ſijnen Geeſt heerſcht, dan die een Stad inneemd.

Plato gevraagd zynde/ waar aan dat men een wys Man kende? antwoorde: als een wys Man veracht word, ſoo word hy niet gram: en als hy gepreſen word, dan word hy niet hoog-moedig. Het Arabiſch ſpreek-woord ſegd/ de volmaaktheid der wetenſchappen is de ſachtmoedigheid.

Metellus ſprak ſeer hevig tegen Julius Cæſar, en verwierp hitſig ſijn oordeel/ maar Cæſar antwoorde/ gy ſult my noyt daar toe brengen, dat gy myn gramſchap ſult verdienen. Als eenige Soldaten (onwetende datſe ſoo dicht by de Tente van den Koning waren/ dat hy haar konde hooren) qualyk van hem begonden te ſpreken: ſoo ſtak Antigonus ſijn Staf uyt de Tente/ en de gordyne openende/ waarſchouwde haar/ datſe wat verder af-gaan ſouden, alsſe van den Koning wilden quaat ſpreken. Den vermaarden Pericles, Overſte te Athenen, verdroeg dat yemand den ganſchen dach hem laſterde/ ja volgde hem ſoo als hy des avonds na ſijn Huys ging: dien Heer was echter ſoo ſachtmoedig/ dat hy niet gram wierd/ maar ſeyde tot ſijnen Dienaar/ brengt deeſen Man met myn Lantaren na ſijn Huys.

Seneca *lib. de Ira*, geeft goede reden en raad/ is 't (ſegd hy) een boos Menſch, die u ongelijk doed, hy ſal ſijn ſtraffe wel ontfangen van een ander, die gy hem ſchuldig zyt, en die geſondigd heeft, die heeft hem ſelven al geſtraft: Het is een feyl/ dat de meeſte Menſchen toornig worden op de ſondaren/ en niet op de ſonden. Denkt dat gemeenelijk de dwaasheid en onverſtand de Menſchen tot ſonde brengt/ daarſe meer verbeteringe dan wraak over noodig hebben; en dat gy ook ſelfs wel in diergelijken misſlag zyt gevallen. Als Clinias de gramſchap in ſijn gemoed voelde op-komen/ dan nam hy terſtond de Cyther in de hand/ en ſpeelde daar op/ om ſijn gemoed tot ſtilte en bedaren te brengen. Pythagoras begon in ſoo een voorval Muſijk te ſingen/ en leerde dat ook ſijne Diſcipelen/ om het gram gemoed te verſachten.

Daar is te Romen geweeſt een Kerke/ genaamd *Templum Deæ viri-placæ*: dat is/ de Kerke van de Goddinne/ die de Mannen verſoend met hare Vrouwen: daar gingen de Mannen met haare Vrouwen/ indien onder haar twiſt ontſtaan was/ en leyden daar alle toornigheid en oneenigheid af: ſoo nochtans/ dat yder eerſt al ſeggen mochte dat'er haperde. De Romeynen hadden ook vriendelijke Maal-tijden/ die enkelijk daar toe wierden aangerecht/ om alle twiſten tuſſchen vrienden wech te nemen.

Om de ſachtmoedigheid plaats te doen nemen in ons hert/ moet men ſich inſonderheid wachten voor licht-geloovigheid/ waar door men te licht aanneemt geruchten/ en onſeker achter-denken; Ten anderen/ curieusheid/ om te weten wat al van ons geſegd word/ of tegen ons gedaan word; het is genereuſer ongelijk te verachten/ dan op te ſoeken. Gy moet weten (ſegd Seneca) wat in u ſwakſt is, op dat gy dat moogt bedekken: laat veele ongelijken ons bekent weſen: wilt gy niet toornig zyn, zyt niet curieus om alles te weten: onderſoekt niet wat men van u geſproken heeft. Van Julius Cæſar word getuygd/ dat het ſijn gewoonte was/ niet te willen weten de namen der Perſoonen/ die qualijk van hem ſpraken/ ofte van die hem tegen waren/ op dat hy geen occaſie ſoude hebben om gram te worden. Als men hem Paſquillen bracht/ tot ſijn oneere gemaakt/ ſoo wierp hyſe in 't vyer/ ſonder te leſen. Dit geviel den Raad van Romen ſoo wel/ datſe ter eeren van Julius Cæſar een Altaar bouwden/ dien ſy noemden den Altaar der ſachtmoedigheid

De Chineſen verhalen/ in het leven van haare Keyſeren/ dat een onder haar/ genaamd Lieu Pang, pleeg te ſeggen/ dat het een werk is van groote verſtanden, het ongelijk te vergeven, ja datſe nergers door meer betoonen haare grootheid, dan datſe willens verſuymen de occaſie om te konnen wreeken. Xenophon wierd van yemand ſeer gelaſterd; doch hy antwoorde niet meer dan dit; gy hebt geleerd te laſteren, en ik hebbe geleerd de laſteringen te verachten. De Koning Philippus, Vader van Alexander de Groote, ſeyde/ dat hy de quaat-ſprekers dankte, want dat hy door haar laſteren bewogen wierd, om ſijn leven te verbeteren, en alſoo haar van leugen te overtuygen.

Die ſachtmoedelijk kan verdragen 't geene hem Menſchen aandoen/ ſal noch veel geduldiger weſen/ om te lyden 't geene hem door de algemeene beſchikkinge Godes overkomt. Bias heeft hier over wel geoordeeld/ dat hy ongelukkig is, die ſijn ongelyk met een effen en ſtil gemoed niet dragen kan; en dat ſoodanig een noch min bequaam was om voorſpoed wel te gebruyken. Daarom vermaand Seneca Lucilium aldus/ laat ons God alſoo aanſpreken, door wiens beleyd de elenden beſtierd worden, (gelijk onſen Cleantes ſprak) leyd my, ô Vader, en regeerder van den Hemel, alwaar het u belieft! daar is by my geen vertoef om te gehoorſamen; hier ben ik onvermoeyd: doet gy dat ik niet en wil, ſoo ſal ik al ſuchtende volgen: ik ſal, quaat zynde, verdragen, dat my, goet zynde, gebeuren mogte te lyden. Demetrius word van Seneca *lib. de Prov.* ingevoerd/ aldus ſprekende. ô Onſterffelijke Goden! wilt gy myn Kinderen nemen? ik hebbe die voor u verkregen: wilt gy eenig gedeelte myns lichaams, neemt het: ik belove u geen groote ſake, want ik ſal het haaſt geheel verlaten: wilt gy myn Geeſt? waarom niet, ik ſal geheelijk niet treuren, om dat gy weder-krygt 't geene gy gegeven hebt: van een willige ſult gy wech-nemen 't geen gy begeerd: ik worde nergens toe gedwongen: ik lyde niets tegen myn wille.

Sommige hebben de lydſaamheid ſoo noodſakelijk geacht/ datſe van jongs af haare Kinderen daar toe bereyden/ en oeffenden/ op datſe daar na te ſachtſinniger/ ſtandvaſtiger/ en geduldiger weſen ſouden. Want te Lacedemonien was het een gebruyk/ datſe op ſe-

kere tyden de kinderen een geheelen dag openbaarlijk geeſſelden, en dat ſoo hardelijk, dat'er ſomtijds eenige van ſtorven: en dit dedenſe, om haar tot alle ongemak te gewennen, en te wapenen tegen alles dat haar daar na mochte voorkomen. De kinderen mochten, onder al dat geeſſelen, noch ſchreyen noch ſuchten: ja, die kinderen vertoonden ſich om ſtrijd lacchende en vrolijk, en die meeſt verdragen hadde met vrolijkheid, wierd meeſt ge-eerd. Ik oordeel (ſegd Seneca *de Provid.*) dat gy ongelukkig ſoud zyn, indien gy noyt ellend geleden hadde: niemand ſoude weten wat gy kond doen, of lyden; ja gy ſoud u ſelven niet kennen; want men heeft, tot kenniſſe van ſich ſelven, van nooden proeve en ondervindinge. Het is (ſeyde Bion) een groot quaat, dat men het quaat niet verdragen kan: want ſonder dat kan niemand het leven vermakelijk weſen.

My dunkt dat deſen Man ons wel heeft geoordeeld, om twee redenen. Ten eerſten, om dat het leven der Menſchen ſoo geſteld is, en alle goede en quade dingen ſoo onder malkanderen alleſints in dit leven t'ſamen vermengd, dat het niet kan weſen, of daar ſullen ons ſekerlijk veelderley ongevallen voorkomen. Ten tweeden, indien het echter anders waar, even dat ſoude den Menſch elendig maken; want daar is den Menſch niet gevaarlijker, noch krachtiger om hem te bederven, dan grooten en langduurigen voorſpoet.

Daarom leeſt men van den Koning Philipppus, de Vader Alexander, dat hy op eenen dag tydinge kreeg van dry groote gelukken: Ten eerſten, dat hy geoordeeld was in de Olympiſche ſpelen prys behaald te hebben. Ten tweeden, dat ſijn Veld overſte Parmenio die van Dardanien verwonnen hadde. Ten derden, dat ſijn Vrouw hem een Sone gebaard hadde. En dat daar op den Konink ſijn handen na den Hemel uytbreydende, bad, dat hem eenig matig ongeluk mochte overkomen, op dat hy niet ſorgeloos of hoovaardig ſoude worden.

Ten derden, aangeſien in de eerſte Hoofd-vrage is getoond, dat de gelukſaligheid der Menſchen weſentlijk en aldermeeſt beſtaat, in een hoog-achtinge, vermaak, en vernoegen des gemoets, 't welk wy konnen ſcheppen in dien ſtaat, dien wy beſitten en genieten: ſoo blijkt uyt den gemeenen regel der tegen-ſtellinge dat de elenden der Menſchen beſtaan in een hoog-achten van quaad, miſnoegen, en verdriet, dat men neemd over eenige ſaaken welke ons bejegenen: en derhalven, na dat yemand min of meer ſich ontroerd, miſnoegd, en verdrietig aanſteld, over eenige voorvallende ſaken, hoe hy ook min of meer elendig is: en de Menſchen die kleynhertig, onverduldig, licht toornig, wraak-gierig, en vol ſwaarmoedigheid, en nederſlachtigheid van gemoet zyn, haar ſelven door gebrek van ſachtmoedigheid, verdraagſaamheid, kloekmoedigheid en lydſaamheid ganſch elendig maken, en dat by gevolg, deſe deugden, om gelukkig te leven, ten hoogſten nootſakelijk zyn, en dat het (gelijk te voor geſegd is) een groot quaat is, de quaden, of tegenſpoeden en ongevallen, of quade bewegingen en voor-vallen, niet te konnen verdragen. Want het Perſiaans ſpreekwoord ſegd niet waarheid, dat'er niemand in de Weereld ſonder verdriet is: en die meynd ſonder verdriet te zyn, onder de Menſchen niet moet geteld werden. De natuur (ſegd Symmachus) heeft aan alle menſchelijke blytſchap deſe wet geſteld, dat de ſorge altyd met de vreugde volgd.

Een verſtandig Man voorſiet dit al te vooren, en verſterkt ſich tegen alles dat hem overkomen kan. De wyſe (ſegd Salomon *Prov.* 2. heeft oogen in 't hoofd, en voorſiet het quaat. Wat geſchieden ſal (ſchrijft Seneca) weet ik niet: wat geſchieden kan weet ik: over 't gene geſchieden kan ſal ik niet wanhopen, ik verwachte het geheelijk: indien daar van wat word afgelaten, dat neme ik als wat goets. Denkt niet wat'er plagt te geſchieden, maar wat'er kan geſchieden. Juvenalis heeft dit beveſtigd, met deeſe woorden. *Satyr.* 13. Sy zyn gelukkig, die de ongemakken deſes levens wel konnen dragen. Een laſt die wel gedragen word, valt te lichter. Gelijk dan, om gelukkig te zyn, het goet dat wy genieten, moet groot geacht worden; ſoo in tegendeel, om niet ongelukkig te worden, moet men alle quade ongemakkelijke toevallen des Wereldts kleyn-achten, ja verachten, want hoe wyſe ſwaarder aantrekken, hoeſe ons elendiger maken. Konden wy die ſonder eenige verdrietelijkheid of miſnoegen dragen, ſy ſouden ons geen quaat of ongeluk altoos konnen toebrengen; en hoe wy die minder achten, hoe gelukkiger wy zyn. Daarom leerd ook de reden en bevindinge, dat men ſijnen vyand, die ons ten onrechte laſterd, en verongelijkt, geen edelder noch ſterker wrake kan aandoen, dan met al ſijn doen te verachten, en met weldoen hem van valsheid en onrecht te overtuygen; want dan word hy gewaar dat ſijn oogmerk ('t welk was ons groot leet aan te doen) miſlukt, en dat ſijn onrecht op ſijn eygen hooſd wederkeere. *Nobiliſſimum itaque vincendi genus patientia:* ſoo is dan de lydſaamheid de alder-edelſte maniere van overwinninge.

Om deſe deugd te beter te betrachten, moet men eerſt acht nemen op de oorſaak van toorn, dat men noyt gram word, dan om ſeer ſware en gewichtige reden. Ten tweeden, op de Perſoonen, dat men niet gram word tegen de geene die over ons geſteld zyn, daar wy door dankbaarheid, of vriendſchap, of ſchuldige gehoorſaamheid aan verplicht zyn, niet tegen die onnooſel zyn, of onwetende pers tegen ons miſdoen, en daar om dadelijk haar berouw toonen; Item, tegen kinderen, ofte die de reden-kavelinge niet wel meeſter zyn. Ten derden, op de mate en wyſe, dat daar door ons reden gebruyk niet verhinderd en werde, maar alleenelijk met meerder ernſt aangeſet. Want herts-tochten zyn altoos ſeer ſchadelijk, alſſe de reden meeſter zyn, want het zyn altoos quade, dwaſe en onredelijke Heeren, maar ſy komen alleenelijk goet doen alſſe knechten zyn, en ſoo door de reden beſtierd worden, datſe de ſelve geenſints en leyden, veel min overdweerſſen, bedwelmen, bederven, of overheerſchen; maar alleenelijk ſtrekken tot een ſpoor en opwekkinge, om de reden tot meerder yver, aandacht, en neerſtiger beradinge aan te te ſetten. By voorbeeld, matige vreeſe is nootſakelijk, om een Menſch ſorgvuldig, bedachtſaam, voorſichtig, en neerſtig te maken, maar onmatige vreeſe maakt den Menſch tot alle betrachtingen onbequaam. Ten vierden, de gramſchap mach niet lange dueren, want anders bederftſe meer en meer de geruſte en goede geſtalte des herten, en veranderd in onverſoenelijken haat. De Sonne mach niet ondergaan over onſen toorn. Daarom hebben de Stoiſche Leeraars ſeer wel hare Leerlingen vermaand, datſe, om geruſt en wel te leven, noyt haar ſelven mochten tot den ſlaap begeven, voor datſe by haar ſelven hadden een overſlag gemaakt van al datſe dien dag, wel of qualijk, gedaan of geſproken hadden, doende haar ſelven aan haar eygen gemoet daar van rekenſchap geven, op datſe, in 't geene ſy dan bevonden qualijk geſegd of gedaan te weſen, ſich vernederen, en in 't toekomende verbeteren ſouden; en alle onſtelteniſſe, ofte onbehoorlijke beroeringe van haar gemoet, ſouden afleggen.

Inſgelijcx is 't geſteld met droefheid, bekommerniſſe, genegentheid tot eere, gramſchap, en andere herts-tochten, alſſe door een kloekmoedige wyſe, voorſichtige geſtalte des gemoets bematigd worden, bedwongen en beſtierd, ſy konnen dienen tot middelen en ſporen, om te neerſtiger het quade te voorkomen, of te weeren; Item, om beſcherminge, oeffeninge van gerechtigheid, en andere deugden, te ſterker aan te dringen, en ſtantvaſtiger te oeffenen; en ſoo konnenſe dienen als wet-ſteenen en prikkelen, tegen onſe ver-

Digitized by Google

getenheid / ſlappigheid / en ongeſtadigheid in 't uytwerken der deugden.

Dat de deugden van vernoeginge en dankbaarheid, byſonderlijk noodig zyn om gelukkig te leven.

DE tweede hoedanigheid en geſtalte des gemoeds / welke noodig is om gelukkig te leven / is een ſtille / geſtadige / blymoedige / wel-vergenoegde Geeſt / waar van wy onlangs / in ons Boek van den Hemel, getoond hebben / dat het gemoed van een wys / vroom / gelukkig Menſch / eenderley gelaat en geſtalte moet behouden / in voorſpoed en tegenſpoed / ja eenigſints moet weſen gelijk den ſtaat des opperſten Hemels / welke door geen beroeringe van verhevelingen / of veranderinge van koude / hitte / vochtigheid / droogte / of winden / of anderſints ontſteld word / maar altoos in een eenparige / ſtille / heldere / ſuyvere geſtalte verblijfd; waar van aldaar / als hier toe dienende / nader kan geſien worden. Immers die eenigſins een beſtendige gelukſaligheid wil genieten / die moet ſich door geen ongeſtadige / geduuriglijk veranderende voorvallen des Weerelds / van voorſpoed / of tegenſpoed; ſchade / of voordeel; eere / of blame ſonder ſijn ſchuld / en andere ongemakken / te ſeer ontſtellen: maar moet tegens alles dat hy voorſien kan dat hem overkomen mach / ſoo gewapend / en te voren met goede reden en voornemen geſterkt weſen / dat hy noch door eenig quaad ter neder-geworpen / noch door eenig goed verydeld worde / ofte yets onbedachtelijk onderneme; ofte door eenige overtollige / of onnoodige ſorge / of kommer / ſich elendig make: want het een groote dwaasheid is / een quaad / dat men niet vermyden kan / liever te willen verſwaren door onſe droefheid / dan door goede reden en lydſame geruſtigheid te verſachten. Al dat buyten ſijn macht is / trekt hy ſich niet aan / immers niet met een ziel-quellende of angſtige ſorge / maar dat de Goddelijke beſchikkinge bevelende / houd ſich geruſt / onbekommerd / en te vreden met 't geene voorvald / of voorkomen ſal. En ſoo de ſaken niet uyt vallen na ſijnen ſin / hy ſchikt ſijnen ſin na de gelegentheid der tijden / plaatſen en ſaken. 't Welk den ſekerſten en alderkortſten wech is tot een gelukkig leven. De elende en 't verdrietelijk leven van veele Menſchen / ontſtaat ſoo ſeer niet uyt haar armoede / of ongelegentheid / als wel aldermeeſt uyt gebrek / datſe haar niet weten of willen vergenoegen in 't geene ſy zyn. Want duyſenden Menſchen leven op het alderhoogſte gelukkig / in ſoodanigen / of noch veel geringer ſtaat / in welke andere ſich ten uytterſten quellen en miſnoegen; alleenelijk elendig zijnde door haar dwaasheid / onredelijke begeerlijkheid / en onvergenoegde inbeeldinge. By voorbeeld / die elendige Arabiers in de Woeſtijne van Barka, daar wy te voren uyt D. Dapper gewach van gemaakt hebben / welke / uyt gebrek van voetſel haare kinderen dikmaal aan de Sicilianen voor ſlaven moeten verkoopen / geen andere bedden hebben dan de aarde / nevens haar Vee / achten nochtans (volgens het getuygenis des ſelven Dappers, en Johan de Leeuw) niemands ſtaat gelukkiger / dan de hunnen / ſchoon de ſelve de verachtelijkſte en elendigſte is / die men in de Weereld ſoude konnen vinden. Sy vermaken ſig niet te min daar in ſoo / datſe naauwlijkx hunne ſeer ſlechte hutten en ſtallen / daarſe haare beeſten inleggen (romp ſlomp by malkanderen ſonder tuſſcheninge) en haare ſeer geringe kleederen / voor de Paleyſen / en 't gewaat / der grootſte Koningen des weerelds ſouden willen verruylen. Want ſy achten de Rijkdommen en ydelheden des Weerelds ſeer weynig. Leven ook daar en boven niet alleen ſeer geruſt / en wel vergenoegd / maar ook gemakkelijk; want ſy hebben geheel een afkeer van arbeyd / en beroemen ſich / ſonder ſorge voor hun leven te dragen / nergens over / dan over haare geruſte onachtſaamheid.

Om de vergenoeginge des gemoeds / en by gevolg de gelukſaligheid van ons leven / te bevorderen / is ook noodig en dienſtig / dat men ſich dikmaal met dankbaarheid noch verblijde / niet alleen in de goederen / welke wy jegenwoordig genieten / maar die wy ook voor deſen genoten hebben. Waar toe ons ſeer heerlijk aanmaand Seneca *lib. 3. de Beneſ. cap. 4.* met de volgende woorden: Epicurus klaagd met recht, dat wy ondankbaar zyn tegen die dingen die voor by zyn, en dat wy die goederen, welke wy voor deſen genoten hebben, ons niet in geheugeniſſe brengen, noch door onſe vermakelijkheden meer rekenen, daar der nochtans geen ſekerder vermaak is, dan dat ons noyt kan ontnomen worden. De goederen die wy jegenwoordig genieten, zyn ganſch niet ſeker, want eenig toeval kanſe ons noch ontnemen; alle toekomende dingen zyn onſeker, alleenelijk dat nu geſchied is, dat is ſeker, en buyten alle gevaar.

Ik heb altoos voor een groote onredelijke dwaasheid en ondankbaarheid geacht / dat veele Menſchen haar bedroeven / en elendig maken / door 't overdenken van vermaak / weldaden / en goederen / dieſe te voren genooten hebben / om datſe die niet altoos beſitten; niet bedenkende datſe die maar ter leen / voor een onſekeren tijd / ontfangen hadden / en over het genot daar van in 't weder-geven behoorden dankbaar te zyn. Als mede dat de Menſchen / al is 't datſe noch groote goederen behouden / alſſe maar een twintigſte deel / ofte minder / daar van komen te verlieſen / ſich meer bedroeven / en elendig maken / over dat kleen verlies / danſe haar / over de grooter goederen dieſe behouden hebben / konnen verblyden en gelukkig achten. Daar is geen deugd / die den Menſch redelijker en betamelijker zy / dan de dankbaarheid / inſonderheid tot God / en insgelijkx is 'er geen deugd / die den Menſch gelukkiger kan maken / dan die ſelve dankbaarheid. Want die meeſt dankbaar is / die acht ſijne goederen die hy beſit alderbeſt / en acht ſich daar in aldermeeſt gelukkig / waar in waarlijk de ſonderlingſte en meeſte kracht en weſen der gelukſaligheid beſtaat / gelijk te vooren beweſen is. Indien het vermakelijk is te denken / aan ſware elenden en verdriet / uyt welke wy verloſt zyn / waarom ſoudemen dan niet veel meer vermaak behooren te nemen / in groote voordeelen en goederen / die wy voor deſen genoten hebben? Ja onſen plicht is / mede dankbaar te zyn / en ons te verblyden; en by gevolg gelukkig te maken / uyt aanmerkinge van veele elenden / die andere Menſchen zyn onderworpen / en wy niet / en die nochtans ons ſoo wel als andere / konnen overkomen.

De dankbaarheid word van ſommige bepaald / te weſen een gerechtigheid / welke bewaard een aangename geheugeniſſe van een verkregen weldaed.

Deſe geheugeniſſe vertoond haar door teekenen van onſen wille / of van onſe daaden.

De teekenen van onſen wille zyn / waar door wy verklaren te hebben / een genegen en volveerdig gemoed / om verkregene weldaden te vergelden; als daar zyn geluk-wenſchingen / en gebeden voor den welſtand / der geene die wy dankbaarheid bewijſen. Ten tweeden / aanbiedinge van onſen dienſt / hulpe / en ſchuldigen plicht.

De teekenen van dankbaarheid in de daden / zyn geſchenken / en oeffeninge van ſoodanige dienſten en plichten / door welke wy de genoten weldaden trachten te vergelden.

Gelijk alle de Wateren komen uyt de Zee / en derwaarts weder keeren; ſoo moeten alle de weldaden / die van God komen / weder tot hem gebracht werden / door verheerlijkinge Gods / en een dank baar gemoed. Nochtans konnen wy in 't minſte geen weder-vergeldinge doen aan God / die alles geeft / en niet kan ontfangen; dan dat wy ſijne weldaden erkennen / hoogachten /

achten / wel gebruyken / onſe genegentheid en onmacht tot vergeldinge belyden / en hem met ootmoed pogen te behagen.

Maar het is een ſeer gemeen gebrek onder de Menſchen / datſe een ſterke geheugeniſſe gemeenelijk hebben van 't quade / datſe rekenen haar aangedaan te weſen; en in tegendeel niets lichter vergeten / dan een verkregen weldaad. Maar, om de ſchadelijkheid deſer ſonde te bedekken / ſoo hadden die van Athenen onder haare wetten ook deſe / dat indien yemand, lange na verkregene weldaden, bevonden wierd, ſich ondankbaar en boos-aardig aangeſtelt te hebben, hy met de dood geſtraft wierd. En de Hiſtorien getuygen / dat hoewel 'er niemand in mildigheid Alexander, noch in lichtelijk alle ongelijken te vergeven Julius Chæſar, overwonnen heeft; ſy nochtans noyt hebben willen eenige weldaad meer geven / noch ongelijk vergeven / aan yemand / dieſe bevonden hadden ondankbaar te zyn; ſoo ſeer is deſe faute by alle eerlijke lieden gehaat geweeſt.

Cicero ſegd ſeer uytdrukkelijk / *quæ poteſt eſſe jucunditas vitæ, ſublatis amicitiis? quæ porro amicitia eſſe poteſt inter ingratos! etenim nihil tam proprium homini eſſe exiſtimo, quam non modo beneficio, ſed etiam bene volentiæ ſignificatione alligari, nihil porro tam inhumanum, tam immane, tam ferum, quam committere, ut beneficio non dicam indignus, ſed victus eſſe videare.* Dat is / wat vermaak des levens kander weſen, als de vrientſchappen wechgenomen zyn? en wat vrientſchap kander weſen tuſſchen ondankbare Menſchen? want ik achte dat den Menſch niets eygender is, dan niet alleen door weldaden, maar ook door beduydeniſſe van goed-willigheid, verbonden te worden. Voorts is 'er in tegendeel niet onmenſchelijker, niet leelijker, noch wreeder, dan toe te laten, dat men der weldaden, ik ſal niet alleen ſeggen onwaardig, maar daar door overwonnen ſchynt te weſen.

Om dankbaar te zijn / moet men niet ſien op de geene / die ons ſchynen meerder en gelukkiger te zyn dan wy / maar op onſe mindere / die in grooten getale in de Weereld zyn / die wy ſullen konnen vinden in de enge ſijd-ſtraatjes / geringe hutten / kleyne koteryen; en overal verſpreyd. Indien gy, ſegd Seneca, aan ſijnen vriend Lucilius, wilt dankbaar zyn aan God, ſiet hoe veele Menſchen minder zyn, en u volgen: gedenkt hoe veele daar zyn, de welke gy voor-by treed.

Gelijk (ſegd Cicero) ik wenſche met alle deugden aangedaan te zyn, ſoo is 'er niet daar ik meer na trachte, dan om dankbaar te ſchynen en te zyn. Want deſe deugd is niet alleen de grootſte, maar ook de Moeder van alle deugden: wat is Godvruchtigheid, anders dan een dankbare wille tegen de Ouders? wie zyn Heylige, wie Gods-dienſtige, dan die de weldaden der onſterffelijke Goden, door waardige eere, erkennen met een dankbaar gemoed?

Het is een gemeene gewoonte geweeſt by den Romeynen, datſe / eenige byſondere weldaden ontfangen hebbende / Tempelen bouwden / tot bewijs van haar dankbaarheid aan haare Goden; en groote ſteenen oprichteden / waar op ſy de ontfangene weldaden deden ſtellen / ter eeuwiger gedachteniſſe / gelijk men nu noch te Romen daar van veele overblijfſelen ſiet. Ook zyn de Heydenen gewoon geweeſt / om weldaden te verkrijgen van God / of uyt nooden verloſt te worden / byſondere beloften van offerhanden / of eenige andere te doen; dieſe dan ook gewilliglijk betaalden; gelijk uyt de menigvuldige gedenk-ſteenen blijkt / die men onder haar pleeg te ſien / en noch hier en daar eenige gevonden worden / daar deſe letteren op ſtonden V. S. *ſolvit votum*, dat is / hy heeft ſijn gelofte voldaan. Dikmaal wierden der deſe letteren opgeſteld / S. V. L. M. *ſolvit votum lubens merito.* Dat is / hy heeft ſijn gelofte betaald gewillig en billijk. Als Julius Cæſar den vyand in Vrankrijk geſlagen hadde / ſoo dankten de Romeynen haare Goden vijftien dagen lank. Na dat Brutus Antonium overwonnen hadde / vijftig dagen lank. Van ondankbare Lieden hebben de Perſianen eenen grouwel / ja daar is naauwlijkx een feyl die ſy meer verfoeyen. Onder alle de ſonden (ſegd Seneca *lib. de Benef.*) is de ondankbaarheid de alder-verfoeyelijkſte, en de oorſaak van alle ſonden. 't Is een gemeen ſeggen by de Ouden / dat die een ondankbaar menſche noemd alle fauten noemd; want de ondankbaarheid heeft in ſig de ſaden van alle ondeugden. De Arabiers hebben onder andere deſe Spreuk / Hy verlieſt de ontfangene weldaad, dieſe niet erkend met een dankbaar gemoed. Dit dunkt my met goede reden geſegd te zyn; want die ondankbaar is / acht een weldaad niet / en dieſe niet acht dien is 't ook weynig of niet waard. Ten tweeden / de ondankbaarheid maakt den Menſch nieuwe weldaden onwaardig; maar in tegendeel is 'er geen ſterker Gebed / of beweeg-reden om nieuwe weldaden te ontfangen / dan dankbaarheid over de voorgaande.

Voorts / gemerkt in 't eerſte Deel is aangeweſen / en ook den aard der ſaak onwederſprekelijk leerd / dat het uyterſte / voornaamſte / en weſen ſelfs onſer gelukſaligheid beſtaat / in een hoog-agtinge van den ſtaat en goederen / welke wy beſitten en genieten; uyt welke vloeyd een innerlijk vermaak vernoeginge en blijtſchap des gemoeds / waar in en waar door wy beruſten / en gelukkig geſteld worden: ſoo blijkt klaarlijk / dat de deugden van dankbaarheid / en vergenoeginge / boven alle andere / aldernaaſt en aldermeeſt de gelukſaligheid der Menſchen bevorderen / en dat ſonder der ſelver oeffeninge niemand gelukkig kan weſen. Ja dat meer is / daar uyt volgd / dat yemand noch min noch meer gelukkig is / dan hy door de dankbaarheid ſijnen ſtaat min of meer goed acht / en na dat hy min of meer daar in vergenoegd is / en ſijn vermaak nemen kan.

Maar aangeſien wy voorgaans beweeren en toonen / dat het weſen en meeſte gewichte der Menſchelijke gelukſaligheid is gelegen / in de deugden en oeffeninge der ſelve / byſonderlijk der vernoeginge / Godſaligheid / matigheid / dankbaarheid / &c. ſoo mach hier lichtelijk ons yemand tegenwerpen / dat dit alleſints / ja in 't gemeen / niet ſchijnd vaſt te gaan: door dien het gewoonelijk beſpeurd word / en ook een gemeene klachte is / dat het op aarden den wyſen / goeden / en vrome qualijk gaat / en dat Godlooſe / dwaſe / en ondeugende Menſchen / dikmaal in geluk / voorſpoed / eere / aanſien / macht / regeringe / rijkdom / en Weereltſe playſieren / meeſt overvloedig werden bevonden.

Doch dit diend tot antwoorde / dat het wel gebeurd / dat dwaſe, godlooſe Menſchen / ſoo veel aangaat de uytwendige toevallige goederen / als rijkdom / eere / vrienden / ampten / vermaakelijkheden / en ſoo voorts / meer geluk ſchijnen te hebben / dan de wijſe en vrome / gelijk ook 't ſelve wel van de beeſten waar is (gelijk te vooren is aangeroerd) maar men moet van de waare gelukſaligheid der Menſchen niet oordeelen / na die uyterlijke / toevallige / onſekere / haaſt verdwijnende goederen; maar uyt het goed gebruyk datſe daar van maken / en wel aldermeeſt uyt de uyterlijke / wijſe / geruſte / blymoedige / vergenoegde geſtalte des gemoeds / in welke weſentlijk en ten principaalſten de gelukſaligheid beſtaat: want veele zyn arm by veel goed / en menige rijk by weynig; ja gelijk alle dingen (ook uytwendige tegen-ſpoeden) ten goede konnen ſtrekken voor de verſtandige / en vrome / ſoo zyn in tegendeel den dwaſen en ondeugenden alle dingen ſchadelijk en verderflijk.

Een wijs / deugdſaam Menſch / die alleen bequaam is om waare Gelukſaligheid te genieten / die veracht overvloedigen rijkdom / uytwendige pracht en glans / daar de Menſchen haar ſelven mede laten verleyden; wel wetende / dat in den overvloed niet ſteekt dan groote ſorge / ſlommer / en moeyelijkheid / en dat 't geene overvloeyd boven ſijn eygen gebruyk / hem geen geluk altoos kan toebrengen. Hy bevind deydelheid der wereltſche goederen: daar het inkomen veel is / ſegd

Salomon) daar zynder veele die het voorbrengen : wat voordeel heeft'er den beſitter dan van ? hy weet ook dat de natuur niet weynig te vreden is / en beſt onderhouden / en gelukkig word / door een ſeldſaam en matig gebruyk der wereldſche vermakelijkheden / want ſy zyn alle van dien aart ; datſe / te dikmaal of te veel gebruykt zynde / dadelijk in een walge / tegenheid / en veel ſwaarder ongemakken veranderen / danſe oyt vermaak hebben konnen geven. De ſmaak hoeft men niet te ſoeken / noch men ſalſe noyt ſoo goed en wel vinden / door de kunſt en koſten der Kock / als door honger en dorſt / welke de beſte ſauce geven. Hier by komt / dat in grooten overvloed en voorſpoed / meer in getale / en veel liſtiger / krachtiger en ongevoeliger verſoekingen zyn / tot menige ſonden en rampſaligheden / dan in tegenſpoed / of ſchaarsheid. Want den overvloed en rijkdom maakt ſtil / en byna ſonder dat hy het gewaar word / den Menſch onmatig / ſorgeloos / God-vergetende / ondankbaar / ſtout / onbedacht / en ſoo voorts ; waar uyt dan gemeenelijk de voorteekenen en oorſaken van ſijn ongelukken volgen moeten. Die dan gelukkig ſal zyn / veracht / met Agur, en bid af / armoede en overvloedigen rykdom, verkieſende / als den ſekerſten en gelukkigſten / een middel-matigen ſtaat / in welke hy ſich met 't geene genoeg is verblyden kan / en ſijn gemoed niet ontſteld over eenige verder begeerte / ofte onnoodige vreeſe / inſonderheid niet van onſekere / toekomende / onnoodige ſaken / en die onder ſijn beleyd en vermogen niet behooren. Hy acht / en maakt / dat den ſtaat in welke hy is / voor hem de beſte zy.

Dat ſonder vernoeginge niemand gelukkig kan leven / ja dat in een blymoedige / vergenoegde geſtalte des gemoeds aldermeeſt / en weſentlijk / de gelukſaligheid des Menſchelijken Levens beſtaat / dat hebben de Heydenen wel genoeg verſtaan / en daarom die deugd inſonderheid veel geacht / boven andere verheven / en na de oeffeninge der ſelve ſeer getracht. Plutarchus ſeyde / die de deugd maar heeft , die ontbreekt niets om wel te leven : de deugd is met ſich ſelven vergenoegd , om wel te leven. Gy vraagd my , ſeyde Seneca , hoe het zyn kan dat de deugd niets ontbreekt. Dit is de reden : de deugd verblyd haar met het geene tegenwoordig is : ſy begeerd niet 't geene van de hand af is : daar is niets dat haar niet groot is , dewyle het genoeg is. Elders voegt hy daar deeſe reden by / een wys Man weet dat in hem niets groots is , dan ſijn gemoed , het welke hy ſoo groot en edel acht , dat alle andere dingen , by haar vergeleken , ſlecht en gering zyn , en daarom ſal hy over het miſſen der ſelve ſijn gemoed niet laten verminderd , noch door 't genieten , achten vermeerderd te werden.

Philippus , Koning van Macedonien / van Diogenes beſtraft zynde / dat hy , een ſterffelijk Menſch zynde , die niet boven 6 of 7 voeten aarde beleggen konde , nochtans met geen geheel Koninkrijk te vreden was : wierd daar na dat indachtig / en overtuygende hem ſelven / by occaſie dat hy in het ſand was gevallen / en geſien hebben in het ſand de grootte van ſijn lichaam ; ſoo begon hy uyt te roepen. ô Wat mogen wy de geheele wereld begeeren , daar wy maar ſoo kleynen plaats van natuure van nooden hebben ?

De onvergenoeginge maakt den meeſten-deel der Menſchen ongelukkig te leven / even aldermeeſt daarom / om datſe niet konnen vergenoegd zyn / daarſe anders gelegentheid genoeg hebben om gelukkiger te weſen. Een Gelukſalig leven , ſeyde Ariſtoteles , begeert niets , verlangd niets , heeft geen ding gebrek , maar is met ſich ſelven vergenoegd. De vergenoeginge ſluyt echter niet uyt alle wenſch tot yets beters / by voorbeeld / na meer wysheid / deugd / gaven / &c. Een vroom Man wenſt wel dat hy in alles geſtadiger waar dan hy is ; dat de ergerniſſen / verdeeldheden / en quade zeden der Menſchen / minder waren ; ja overal menige gebreken zynde / vind ſig genegen / om met al ſijn vermogen / na het beſte te ſtaan / ſoo voor ſich ſelven / als voor 't gemeen : maar alles gedaan hebbende wat in hem is / ſteld ſich ten vollen geruſt / in die mate van gaven en ſtaat / welke hy kan bereyken. Maar dit maakt de Menſchen ongelukkig / datſe altoos eens anders ſtaat meer achten / dan haar eygen / en 't geene ſy niet hebben / dan 't geene ſy beſitten ; en ſoo blyvenſe arm / om datſe altoos veel begeeren / doch niet dan door haar eygen onverſtand : want wie is 'er rijk / dan alleen die vergenoegd leeft met ſijnen ſtaat ? Het ontbreekt haar niet aan 't goed / maar aan 't gemoed / datſe niet gelukkig zyn.

Den Boer (ſegd Horatius) meynd dat den Stee-man gelukkig is, en de Stee-man dat den Boer gelukkiger leeft : beyde zijn ſy dwaas : het leyd niet in de plaatſe, maar in 't gemoed van yder een, dat hem miſnoegen quelt. Hy ſal (ſegd Seneca) noyt gelukkig zyn, dien een gelukkiger quelt : niemand behaagd het ſijne, op een ander ſiende : als gy ſiet hoe veele u voorgaan, ſoo ſiet ook hoe veele u volgen. En die Man hem ſelven beſiende ſeyde / hebbe ik minder dan ik gehoopt hebbe, lichtelijk hebbe ik meer gehoopt dan my betaamde. Om ryk te worden is niet noodig de goederen te vermeerderen / maar ſijne begeerten te verminderen.

De onvergenoeginge maakt den Menſch niet alleen ongelukkig / maar ook dienſtbaar / en dat hy tot veele en allerley quade / moeyelijke ſaken / en daden verleyd word ; maar die met het ſijne vergenoegd is / onderwerpt ſich niemand / en is tot het quade onbewegelijk. Dit verſtond den Veld-Overſten Epaminondas wel ; want als op ſekeren tyd eenige Geſanten tot hem geſonden waren / die hem ſeer groote geſchenken hadden aangeboden / ſoo noode hy haar op een ſobere maaltyd / en ſeyde tot haar al lacchende / en de geſchenken weygerende / boodſchap uw Koning hoe ik Tafel houde , en dat ik , hier mede vergenoegd zynde , my niet lichtelijk door geſchenken ſal laten bewegen , om yets te doen tot nadeel van myn Vaderland. Soo een Man was ook te Romen M. Curius , welke de Samniten overwonnen hebbende / ſoo quamen haare Geſanten tot hem / terwyle hy knollen at uyt een houten bak / en preſenteerden hem veel gouds : maar hy ſeyde / het goud weygerende / die ſijn avondmaal met knollen kan doen , heeft dat goud niet van nooden.

Sulcx dat hier een wonderlijke dwaasheid der Menſchen ſich vertoond / datſe in plaats van niets te begeeren / dan 't geene tot haren welſtand noodſakelijk is / aldermeeſt door haare onnoodige ongeregelde begeerlijkheden elendig / arm / en bedorven worden. Soo dat met goede reden Seneca *in conſolat. ad Helv.* aldus ſchryft / het is raſernye , daar gy ſoo weynig kond vatten , ſoo veel te begeeren : voor begeerte is niets genoeg , maar voor de natuur is weynig genoeg : die ſich behoud binnen de palen der natuure , ſal geen armoede gevoelen : maar die de palen der natuur ſal willen te buyten gaan , die ſal in den grootſten rijkdom ook meynen dat hy arm is ; de ballingſchap ſelve geeft genoeg tot nooddruft , maar tot het overtollige is een geheel Koninkrijk niet genoeg : niet de goederen , maar het gemoed maakt rijk.

Dat, om gelukkig te leven, boven al noodig is ; de herts-tochten van vreeſe , hope , droefheid, &c. wel te beſtieren en te bedwingen ; en wat daar toe noodſakelijk zy ?

GElijk het noodig is tot een gelukkig leven / dat het gemoed vry zy van alle onſtelteniſſe / en ontroeringen welke miſnoegen veroorſaken ; ſoo is 't ingelijks noodig / dat wy vry zyn van alle ydele vreeſe en bekommerniſſen / welke / uyt valſche meeningen en inbeeldingen / veelſins in de Menſchen ontſtaan /

Digitized by Google

en dikmaal haar ſeer elendig maken. By voorbeeld / de geene welke geloof geven aan Waar-ſeggers / en Bedriegers / welke voorgeven / datſe konnen ſelfs gebeurelijke dingen voor-ſeggen / wanneer yemand ſal ſterven / wat elenden / armoede / ſchanden / en ongevallen / hem ſullen bejegenen / en ſoo voorts. Daarom heeft ook Epicurus, om d'oorſaak van ſoodanige elenden wech te nemen / de Menſchen wel gewaarſchouwt / dat'er ſoodanige voor-ſeggingen in waarheid niet konnen geſchieden / maar datſe alleenelijk ſteunen op de liſtigheid der Verleyders / en onbedachte licht-geloovigheid der Menſchen. En om dit gevoelen te beter te konnen ſtaande houden / ſoo loochende hy dat'er eenige goede ofte quade Engelen ofte Geeſten waren / en dat men ſulks met geen natuurelijke reden / noch bevindinge / konde bewyſen.

C. Die loocheninge was om die oorſake niet noodig / want hoewel de Chriſtenen / volgens de H. Schriften / ſoo goede als quade Engelen erkennen / ſoo gelooven nochtans de verſtandige onder haar / datſe geen eygentlijke wonderen konnen doen / noch ook gebeurelijke dingen voorſeggen / gelijk wy breeder hebben aangeweſen in onſe H. Natuurbeſchryvinge.

Om gelukkig te weſen is noodig wysheid / waar door wy ons konnen wachten van alle gemeene dwalende meeningen in de Weereld; want alle onſe misſlagen / die wy uyt begaan / door onſen verkeerden wille en herts-tochten / nemen haaren oorſpronk uyt eenige valſche inbeeldinge / en oordeel / welke wy hebben / waar door wy een ſaak of goet achten die quaat is / of quaat welke goet is: of om dat wy een ſaak te veel of te weynig achten goet of quaat te weſen. Waar door wy ons ſelven dan bedrogen vinden / als wy / in 't vervolgen van eenige ſaake al te ſeer daar mede zyn ingenomen / en die daar na verkregen hebbende / ſoo vinden wy daar in op verre na ſulken vermaak / voordeel / of vernoegen niet / als wy verwacht hadden. En ſoo heeft Seneca wel geſegd / dat daar in de ydelheid der Weereldſche ſaken blijkt, datſe ons altoos beter ſchynen te zyn, als wyſe miſſen en najagen, dan als wy de ſelve verkregen hebben. Inſgelijcx onſe onmatige vreeſe en droefheid ontſtaat daar uyt / dat wy een tegenwoordig of toekomende quaat / al te hoog / en boven ſijne waardye / achten. Gemerkt dan van 't oordeel hangd / de goede bematiginge / en regeringe van onſe begeerten en herts-tochten / en by gevolg van onſe daaden; waar uyt dan onſe elend of gelukſaligheid volgd; ſoo blijkt / dat een goed geſond oordeel het eerſte voetſel en begin der ziele is / daar aldermeeſt aan gelegen is; want dit is de wijsheid daar Salomon van ſegd *Prov.* 3. Datſe is een Boom des levens den geenen dieſe aangrypen; en elk een dieſe vaſt houd word wel-gelukſalig. Al wat wy wenſchen konnen, is by haare waardigheid niet te vergelijken.

Als onſe herts-tochten meer haar eygen drift / en der uytterlijke ſinnen volgen / dan de goede reden / dan gaat het met den Menſch / gelijk in een Stad / daar de gemeene Lieden in een oproer tegen de Regeringe oneenig zyn / en onder malkanderen verwerd / twiſtig en tegen-ſtrijdig worden: want 't geene in een Stad de wyſe en goede Regenten zyn / dat is de reden binnen in ons; en 't gene de onverſtandige / oproerige en tegen malkanderen verdeelde en ſtrijdende Onderdanen zyn / dat zyn onſe ongeſchikte begeerlijkheden / die tegen de ziele, en tegen malkanderen, binnen in ons ſtryd voeren. *Jac.* 4. 1. 1 *Petr.* 2. 11.

Alle ongeregelde herts-tocht / het beſtier der geſonde reden tegen-loopende / is het ſaad / begin / en oorſaak van allerley ſonden; by voorbeeld / gierigheid ontſtaat uyt al te groote achtinge / en by gevolg al te grooten liefde / tot de Rijkdommen: den hoogmoet / uyt een verkeerd oordeel / waar door wy de ydele eere des Weerelds boven haare waardigheid achten / en by gevolg al te ſeer begeeren: overdaad uyt een verkeerde meeninge / waar door wy de lichamelijke luſten en vermaken te veel waarderen / en onmatiglijk begeeren en involgen: onmatige gramſchap / haat en wraak-luſt / door dien wy eenig ongeluk te ſwaar opnemen. En in tegendeel / alle matige wel-geregelde en beſtierde herts-tocht / is het ſaad / oorſpronk / en begin der deugden. By voorbeeld / uyt behoorelijke droefheid / vreeſe en ſchaamte / ontſtaat barmhertigheid / voorſichtigheid / ſorge om 't quade te vermyden / berouw / en verbeteringe van onſe miſſlagen. Uyt de hope rijſt lijdſaamheid / vertrouwen / neerſtigheid. Uyt een wel geregelde en matige gramſchap / word de bedieninge van gerechtigheid / en beſcherminge tegen alle ſware verdrukkingen / en onrecht / opgewekt en bevorderd / en ſoo voorts.

Waar uyt dan volgd / dat alle herts-tocht veranderd word / in een deugd / of in een ſonde / na datſe wel of qualijk gematigt of beſtierd word. Ten tweeden / dat het byſonderſte voorwerp van wijsheid / voorſichtigheid / en der deugden / gelegen is in 't matigen / bedwingen / en wel regeren en beſtieren der herts-tochten. Ten derden / daar is niet heerlijker noch moeyelijker / dan het recht beſtieren der herts-tochten. Ten vierden / daar is geen ſlaafachtiger noch elendiger ſtaat / als der geene die door herts-tochten overheert zyn.

Daar word onderſocht / welke herts-tocht de alderſterkſte zy? Eenige ſtellen de meeſte hevigheid en onſtuymigheid in den toorn; andere in de wellust; andere in de jalouſie / of nijd / &c. want al werkt den toorn meer quaad en onheylen onder de Menſchen / nochtans is 'er niet onredelijker / noch dat den Menſch elendiger maakt / dan den nyd; want wat is 'er ſchandelijker / dan boos te worden / om dat God goed doet / en ſich te bedroeven in 't goede van een ander? Ten tweeden / den toorn is een haaſt vervliegende quaad / maar de nyd duurt geſtadig / en verteerd den Menſch / als de roeſte het yſer / en de teeringe het lichaam bederft. Ten derden altoos vind een nijdig Menſch oorſaak van ſijn elendige boosheid / want daar altoos gevonden worden eenige / die of nevens of boven hem geſegend zyn / daar den toorn maar ſomtijds veroorſaakt word. Doch ſtaat wel aan te merken / dat de liefde is den algemeenen oorſpronk van alle de herts-tochten; want haat / vreeſe / hoope / verlangen / blijdſchap / droefheid / wanhope / nyd / mede-lyden / ſchaamte / ſtoutigheid / &c. ontſtaan alle uyt de liefde: die niets bemind / meer dan de reden / waarheid / en waardigheid der ſaken vereyſchen / die ſal ook het tegendeel met maten haten / en alle ſijne herts-tochten voortkomende uyt liefde of haat; die wel gematigt en geredend zynde / ſoo ſullen alle andere ook mede in goede mate en geſtalte gehouden worden. Hier ſoude nu verder konnen gehandeld worden / van den aard / kracht / werkingen / en veranderinge der herts-tochten; waarom dat de Menſchen meerder en grooter herts-tochten onderworpen zyn dan de beeſten; en door wat middel de herts-tochten konnen gematigd en beſtierd worden? Doch aangeſien wy deſe dingen verhandeld hebben in 't Natuur-tonneel *pag.* 149. 153. ſoo ſullen wy dat daar by laten beruſten.

Om dan in allerley voorval de ruſte en welſtand van ſijn gemoet en ſtaat te behouden / moet men ſich verſtandelijk bereyden / om geen goet al te veel of te hoog te achten; en geen ongeval of quaat boven ſijn waardye te rekenen maar met reden / en een goet oordeel / ſich matelijk en voorſichtelijk aan ſtellen / ſoo in 't begeeren van 't een / als in de droefheid over het ander. Waar toe ik oordeel ſeer dienſtig te weſen het Boek van den geleerden Franciſcus Petrarcha, van de behulp-middelen van de tweederley Fortuyne, ofte toevallen, ſoo goede als quade. Waar in hy toont / met wat redenen en bedenkingen dat men matigen en bedwingen moet ſijn oordeel / op dat men de dingen die men goet rekent / en die ons van buyten af / of aan-

aankomen / niet te veel kome te achten / beminnen of na-jagen / en dat in alderley byſondere gelegentheden en voorvallen: en aan d' ander zyde / door wat redenen en bedenkingen dat men ſich moet wachten / dat wy de quade dingen / die ons bejegenen / niet te ſwaar op-nemen / of ons daar over te ſeer ontruſten / maar leeren in beyden / ſoo goede als quade / de ruſte van ons gemoed te bewaren ; en ons vergenoegd aan te ſtellen.

Onder alle de hertſ-tochten zynder geene / die hebiger / onredelijker / en grouwelijker zyn / en te gelijke den Menſch elendiger maken / dan de nydigheid / en wraak-luſt. Want is den Menſch geen elend genoeg onderworpen / moet hy die vermeerderen door het geluk van een ander? niet bedenkende / dat hy een ander benijdende / alreede dat of een meerder quaad ſich aandoed / dan hy een ander toe-wenſt.

In de wraak is immers niet dan een ſeer onſtuymige / boosaardige ontroeringe der ziele; uyt welke niet dan quaad / aan den geenen die wreekt / en die gewroken word / kan voortkomen. En daarom heb ik my altoos ſeer verwonderd / over de geene welke ſeggen / datter een wonderlijke ſoetigheid verborgen is in geoeffende wrake: want wat goed kan yemand genieten uyt eens anders quaad; ofte het moet een vermaak zyn dat (gelijk het niet dan quaad doet) in ſich ſelven ſeer onredelijk / wreed / en boosaardig / moet weſen / veel eer de alderwreedſte beeſten / dan de Menſchen betamende. Men kan hier niet voorwenden / dat de wrake een vernoegen aanbrengd / om dat daar door verhinderd word / dat in 't toekomende ons ſoodanigen of diergelijken quaad niet meer werd aangedaan / als gewroken word. Want dat is ook het eenige goed dat uyt een wettige wraak kan verkregen worden / en tot dien eynde geſchied de wrake met reden / en alderbeſt door de Overheid / welkers Ampt is door rechtveerdige wrake de goede te beſchermen. Maar de verſoepelijke wraak-luſt daar wy van melden / nemen ſommige Menſchen enkelijk in 't quaad datſe een ander konnen toebrengen; hebbende daar in eenige gemeenſchap met de nydigheid, welke ſich verblyd in een anders ſchade / ongemak / en ſchande: daar nochtans het quade niet kan weſen een behoorlijk voorwerp van blydſchap. Immers is het veel heerlijker een ongelijk te vergeten / dan te wreken. Daar is geen lofſelijker vergetenheid / dan van ongelijk / dat wy achten ons te zijn aangedaan. Ook is 'er niets voor ons ſelven dienſtiger / want ſoo lang yemand gedenkt / en ſich queld / aan een voorleden ongelijk / die vernieuwd dat ſelve / en maakt dat het / door de langduurigheid des tijds / veel meerder werde / dan het uyt geweeſt is: en neemd ook wech de geruſte en vergenoechde geſtalte van ſijn gemoed / ſonder welke hy niet gelukkig kan weſen. Daar-en-boven / het vermaak dat genoten kan werden uyt de wrake / is ſeer kortwijlig / en dadelijk vervliegende; maar een goede geſtalte des herten is een beſtendig goed. Veele worden geroemd over haare goedertierentheid / maar niemand over ſijne wraak-gierigheid. Daar is niets noodiger / niets dat meer gemeen moet zyn / dan malkanders fauten te vergeven / de wyle wy alle in veelen ſtruykelen. Met wat herte kan yemand vertrouwen op de Genade Gods / die tegen ſijns gelijke onbarmhertig is? die ſijn aangedaan ongelijk wreekt / doet dat ſelve daar over hy een ander veroordeeld / en is derhalven de ſelve ſtraffe waardig. Door eygen wraak word gemeenelijk veel meer nieuw quaad veroorſaakt / dan het eerſte was / dat men wilde wreken. Alle eygen wraak brengd gewoonelijk grooter onheyl over den wrekenden / dan die gewroken word. Hoe veel nutter en heerlijker is 't / het quaad met goed te overwinnen / dan van 't quade overwonnen te worden? Door weldadigheid en goedertierentheid worden dikmaal de beſte en getrouwſte vrienden gemaakt / van de geenen die te vooren onſe vyanden waaren / eerſe onſe deugden kenden / of bevonden hadden.

Een ſake ſal ik hier by-voegen / hoe dat het mach komen / dat de Menſchen / welke God met reden begaafd heeft / ſoo traag en onbequaam zyn / om haare hertſ-tochten niet redenen te bedwingen / maar gemeenelijk meer door de ſelve dan door verſtand beſtierd worden; waar door nochtans haare meeſte dwaasheid / misſlagen / en elenden / veroorſaakt worden. My dunkt dat de eerſte reden is / om dat de kinderen / ſoo lange alsſe noch tot geen reden-gebruyk gekomen zyn / enkelijk door haare uytterlijke ſinnen en hertſ-tochten beſtierd worden / welke gewoonte ſy daar na ſeer qualijk konnen na-laten. En daarom is 't niet goed / maar ſeer ſchadelijk / dat men de kinderen gewend alles toe te laten watſe begeeren / ſonder haar te toonen dat het niet alles goed is / 't geene hare onverſtandige driften afvorderen.

De tweede reden is / om dat alle ſoo goede als quade voor-werpſelen / alder-eerſt vallen in / en begrepen worden door onſe uytterlijke ſinnen / eerſe van 't verſtand konnen onderſcheyden / en ten rechte geoordeeld worden / waar toe eenigen tijd en beraad van nooden is; maar de hertſ-tochten / dadelijk de genegentheden der ſinnen opvolgende / voor-komen dat oordeel / en dat niet afwachtende / vervoeren de Menſchen tot alderley onbedachtſame daden. Ten derden / ja ſelfs als nu het oordeel en goed verſtand der reden al voor-gaat / ſoo komen dikmaal de ſterke bewegingen der hertſ-tochten tuſſchen beyden / en vleyen / bedriegen / en verblinden het verſtand / ofte verſtooten het aan d' een zyde / dat 'er geen acht op-genomen word / en de reden niet kan krachtelijk door-dringen / maar ſich overwinnen laat. De vierde reden is / om dat 'er weynig Menſchen zyn / die een goed / vaſt en wel-geregeld oordeel hebben: en hoe het verſtand minder en krachteloofer is / hoe de loſſe onbedachte driften der hertſ-tochten meer vermogen; gelijk in de kinderen / jonge Lieden / Vrouwen / onverſtandige / oude / ſiekelijke Lieden / en ſoo voorts / de bevindinge doorgaans beveſtigd. De vijfde reden is / om dat de Menſchen ſich verkeerdelijk / en geheel onvoorſichtiglijk gewennen / eerſt een ſaak of Perſoon met een voor-oordeel te beminnen of te haten; hoog-agten ofte verachten; en dan daar na gaanſe eerſt oordeelen en acht nemen hoedanig de ſelve zyn; en ofſe ſulken liefde of haat waardig zyn ofte niet; daar nochtans het oordeel behoorde voor te gaan. Men moet hier in handelen / gelijk in het maken en kieſen van onſe vrienden / eerſt haaren aart / naturel / en waardye / wel leeren kennen / en dan beminnen: maar om dat men dikmaal gewend is eerſt te beminnen / en daar na te onderſoeken / en te oordeelen / ſoo word men lichtelijk / gelijk in dit geval / ſoo mede in andere / bedrogen.

Om dan voorſichtiglijk te handelen / ſoo moet men alles te vooren voorſien / wat ons kan voor-komen / op dat het ons niet vreemd denke als het voorvald / en wy daar over te ſeer ontſteld worden. Ten tweeden / ſoo moet ons in gedachte komen de rechte waardye / en gewichte van yder ſake / op dat wy ons door een quade inbeeldinge niet bedriegen. By voorbeeld / verlieſen wy een goeden vriend / wy moeten dadelijk ſeggen / ik heb al te vooren / eer hy myn vriend was / geweten en bedacht / dat hy een ſterfelijk Menſch was. Ten derden / gelijk wy wel te vreden hebben konnen weſen / eer wy dien vriend gehad hebben / dat wy nu niet behoorden onſen ſtaat elendiger te achten dan doe; maar eer te gelukkiger / om dat wy ſoo lange ſijn vriendſchap genoten hebben. Ten vierden / gelijk wy dien vriend hebben verkregen / dat ons noch gelegentheid gegeven word / om een ander in ſijn plaats te erlangen; en ſoo voorts / in andere voorvallen. Ten vijfden / dat die dingen die buyten ons zyn / en ons van buyten af aankomen / geenſints in onſe macht zyn / en derhalven voor ſoo verre onder onſe ſorge en kommer niet be-

hoo-

hooren; maar dat wy de ſelve met een eenparig gemoed moeten aannemen / en varen laten: wel genoeg weten-de de ongeſtadigheid van alle toekomende gebeurelyke ſaken en veranderingen.

Want als men alles wel inſiet / hoewel eenige dingen meer in onſe macht zyn dan d' andere / by voorbeeld / onſe eygen meeningen / oordeel / wysheid / deugden / genegentheden / en vry-willige daden; dan de dingen die buyten ons zyn / en van andere gedaan worden. Nochtans / alles nauw en ter deegen doorſocht zynde / daar is niets volſtrektelyk in onſe macht; want door een val / of ſlag op het hooft / of door een heete koorts / en ontſteltenisſe der herſſenen / kan een Menſch ſijn geheele geheugenisſe verlieſen / van wys ſot / of ſelfs dul worden / en onmachtich om yets verſtandelyk te doen.

C. Alles dat de natuur en Weereldſche toeval geeft / dat kan al weder door de ſelve ontnomen worden. Maar wy gelooven / dat ook onder anderen daarom de genade meer is dan de natuur / om datſe niet alleen beter gaven toebrengt; maar ook eenige die wy nooyt geheelyk konnen verlieſen. Want wy vertrouwen / dat als in een Menſch eens is ingedrukt een waare geheyligde kennisſe van God / en Goddelyke ſaken / Item oprechte liefde / dankbaarheid / en gewillige gehoorſaamheid aan God / en een krachtig geloof van de ſaligmakende beloften Gods / in het Verbond der Genaden in Chriſto opgewonden en begrepen; dat ſoo een Menſch altoos die inwendige kracht / en bequaamheden van die Goddelyke gaven / behoud / al waar 't ſchoon dat hy door ſiekte / of anderſints / verhinderd wierd de ſelve te konnen oeffenen. Ja veele oordeelen; dat hoewel / door de dood / in de ziele vergaat de kennisſe en geheugenisſe van Weereldſche konſten / geſchiedenisſen / taalen; en andere dingen / welke men door de oeffeninge der ſinnen allenxkens geleerd heeft / nochtans de gemelde gaven en Goddelyke bequaamheden / van kennisſe Gods / en geeſtelyke ſaken / liefde Gods / hope / geloove / &c. door de dood geenſints worden wechgenomen / maar veel eer op een uytnemender wyſe verſterkt en verbeterd.

Dat men, om gelukkig te leven, de dood niet moet vreeſen. Ten tweeden, van den Ouderdom.

De middelen om tot een gelukkig leven te komen / konnen alle onder tweederley ſoorten gebracht worden. De eerſte behooren tot de innerlyke geſtalte van den Menſch / inſonderheid ten aanſien van ſijn gemoed / oordeel / en genegentheden; en deſe zijn van de principaalſte: de andere beſtaan in 't gebruyk of genot / en toeval / of uyterlyke behulp-middelen / waar door onſe gelukſaligheid merkelyk kan vermeerderd worden / als daar is vryheid / vrienden / eere / houwelyk / kinderen / lang en geſond leven / eerelyke bedieninge en Ampten; een goed klimaat / ofte gematigde / goede / vermakelyke geſtalte der Landen en plaatſen daar men woont; de Regeringe / en goedaardigheid der Menſchen / onder welke wy leven / inſonderheid daar men meeſt mede handeld en omme-gaat; genoegſame goederen om wel te konnen leven; vermakelyke wandelingen / en door-reyſen van Landen en Steden; 't gebruyk van Muſijk / bequame wooninge / Hoven / behulp van Genees-middelen / en andere dienſten / die den eenen Menſch aan den anderen onder malkanderen / tot een geruſt en wel-geſteld t' ſamen-leven / ſchuldig is: noodige beſcherminge en onderhoud / niet alleen van ons leven / maar ook geſondheid / en ſoo voorts. Van welke dingen alle in 't byſonder te ſpreken / ons oogmerk niet is / maar alleen kortelyk van eenige / welke wy oordeelen dat het meeſte gewichte tot de bevorderinge van een gelukkig leven konnen toebrengen. Wy hebben tot nog toe geſproken van de eerſte ſoorte der gemelde middelen / en eer wy daar van ſcheyden is nog een ſaak overich / die wy kortelyk aangeroert hebbende / tot de tweede ſullen overgaan.

Behalven 't geene te vooren kortelyk is aangeweſen / als noodig tot een zalige geſtalte des gemoeds / moet ook noodſakelyk dit daar by komen; dat men niet ſchrikke voor de dood / welke ons ten allen tyden kan overkomen / maar datmen / met een wel-bereyd herte / en goed geruſt gewisſe / de dood alle uren onbeſchroomd verwachten kan. Want niemand kan gelukkig leven die ſich altoos met de vreeſe des doods bevangen vind; ja veele Menſchen verhaaſten haare dood / en maken haar leven elendich / inſonderheid door een aartige ſchrik en vreeſe van te ſterven. Maar die altoos bereyd is te ſterven / en giſſinge maakt als-of yder dach ſijn laatſte was / die ſtaat alle daag (ſegd Seneca) met winſte op: ſich verblijdende, dat hy langer leeft, dan hy gedacht hadde. Die beſit ſijn ſelven en ſijn leven met geruſtigheid / die yder Morgen-ſtond ſonder bekommernisſe verwacht: waar op ſlaat het ſeggen van den ouden Poëet Horatius.

Omnem crede diem tibi diluxiſſe ſupremum, grata ſuperveniet quæ non ſperabitur hora. Optima quæque dies miſeris mortalibus ævi prima Fugit. Dat is:

Denk by u ſelven dat yder dag van u leven de laatſte zy, dien tyd van leven, die gy niet verwacht had, ſal daarom u te vermakelijker weſen. Het beſte van ons leven gaat altoos in 't eerſte weg, 't geene volgd is gewoonelijk ſlechter en elendiger, dan 't voorgaande.

Daarom hebben de Ouden onder de dingen die tot een gelukkig leven behooren / altoos gerekend / *quod ſis, eſſe velis, nihilque malis. Summum nec metuas diem neque optes.* Dat is; reken dien ſtaat de beſte dien gy beſit. Vreeſt de dood niet, noch verlangter niet na.

Tot dien eynde ſtrekt ook de leſſe Epicuri, welke hy oordeelde dat men behoorde vaſt te ſtellen / om gelukkich te konnen leven; en was / dat men na de dood niet te vreeſen heeft / alſoo die een eynde is van alle elende. Dat ſeyde hy / om dat hy meende / dat / hoe-wel noch ziel noch lichaam / noch yets dat weſentlyk is / door de dood of anderſints kan vernietigd worden; nochtans ſoo ziel als lichaam van den anderen wierden los-gemaakt door de dood; datſe geen onderwerp meer konden zyn van eygentlyk gevoelen / pyn ofte vermaak; alſoo 't geene niet is / noch gelukkig noch ongelukkig / noch elendig weſen kan. Maar dat den Menſch door de dood in dien ſelven ſtaat weder wierd gebracht / in welke hy geweeſt is voor ſijn geboorte. Dat 'er ſeer weynig aan gelegen is / of men lang of kort leeft: alſoo men het leven niet moet achten / na de veelheid der dagen of Jaren / maar na datmen met min of meerder wysheid / deugd en vermaak / dat is / wel ofte qualyk / geleeft heeft. Even gelyk de volmaaktheid van een cirkel niet beſtaat in de grootte der ſelve / maar in haare eygen en nette geſtalte / waar door alle de deelen des ommetreks over al even-verre van het middel-punt gelegen zyn.

Dat men nooyt onbereyd noch onwillich moet zyn / om uyt dit leven te gaan; maar ſoo daar ingeſteld zyn / als een Gaſt / welke verſadichd zynde / bereyd en veerdig is om van de Tafel te gaan. Ofte als een die eenige Spelen meermalen geſien hebbende / en bemerkende dat het altoos weder het ſelve is / geen luſt noch trek meer heeft om weder te ſien / dat hy ſoo dikmaal / ja tot verdriet toe / te vooren geſien heeft. Want daar is niets nieuws onder de Sonne, alle dingen die gaan en keeren geduurichlyk in haare rondte / ſulkx dat men daar over in 't aanſien als moede en ſat word. *Eccl.* 1.

Soo hier yemand tegen denkt / dat de dood ons van veel goed en vermaak berooft / die moet tot antwoorde bedenken; dat men geen ſchade kan rekenen / daar men het verlorene nooyt weder wenſt / noch van het

miſſen

niſſen eenig berouw / kenniſſe / ofte gevoelen heeft. Ten tweeden / dat ons ook de dood verloſt van veele elenden en quaad / 't welk / in getal en ſwaarheid / dikmaal het goed / dat wy in dit leven genieten / komt te overtreffen.

Hier by voegde hy noch een ander leſſe; dat men van toekomende dingen / als welke onſeker zyn / niet te veel moet hopen / noch ook onverduldelijk wanhopen. Maar ons ſoo aanſtellen / het zy datſe gebeuren / ofte niet geſchieden / dat wy ons tegen beyde de uytkomſten wel verdacht houden / en vergenoegd zyn. Want het is een dwaasheid / en ſeer ſorgelijk / te blijven hangen ofte te vertrouwen / op een ſake die onſeker is. Maar om de gelukſaligheid onſes levens te bevorderen / is het veel dienſtiger / te ſien op het geene nu al voor by is / en van ons genoten is / alſoo men / met een dankbare geheugeniſſe daar van / het ſelve goed wederom eenigſints komt te vernieuwen / en te genieten. Ten anderen / is 't noodig / dat men die wy tegenwoordig genieten hooch achte: want niemand kan uyt een ſaak meerder vermaak of ſaligheid trekken / dan na het vernoegen / en hoog-achtinge / welke hy daar ontrent heeft.

Sommige Menſchen zyn ſeer bekommerd / en verſchrikt / voor een haaſtige en onvoorſiene dood / doch ſonder reden / want aangeſien wy geen tijd des levens ſeker hebben / ſoo moet men altoos de dood onbeſchroomt konnen verwachten / en ons ſoo daar tegen bereyden / als of yder dach ja ure onſe laatſte waar; en voor die ſoo geſteld is / kan een haaſtige dood in 't minſte niet ſchaden / maar eer tot voordeel gerekend worden / om dat hy met weynig ongemak / en als in een oogenblik / tot ſijn ruſte komt / daar andere niet dan na ſwaare en langduurige elenden toe gebracht worden: maar indien ons de dood onbedacht overvald / dat is onſe eygen ſchuld en ſlordigheid toe te ſchrijven.

Geen minder dwaasheid is 't / dat veel ſoo klagen van haren ouderdom; daarſe nochtans altoos gewenſt hebben om lange te leven; is 't niet tegen reden / dat men treurd om 't geene dat men met veel moeyte / gevaar / en wenſch verkregen heeft. Die jong is / meynd dat den ouderdom van 70 of 80 Jaren een ſeer langen tyd is / maar die nu oud geworden is / klaagd datſe ſoo machtich kort geweeſt is. Altoos ſchijnt ons den toekomenden tyd langer / dan den gepaſſeerden / daarſe nochtans even lang en de ſelve is.

Zyt gy oud geworden / gedenkt dat gy ſeer dankbaar behoord te zyn / want den ouderdom is een ſeldſame gave / welke maar gegeven word aan een ſeer kleyn gedeelte der Menſchen / welke gebooren worden. Gedenkt dat gy een harden / moeyelijken / en gevaarlijken loop afgedaan hebt / en nu moede zynde / behoorde na de ruſte te verlangen / blijde te zyn / ſoo gy dat groote werk wel af-gehandeld hebt. Ten derden / denkt dat in den ouderdom het meeſte vermaak behoord genomen te worden / om dat men dan met grooter wijsheid / ſtandvaſtiger deugd / en meerder voorſichtigheid / beſet moet weſen / welke de ſonderlingſte ſaken zyn / welke ons het leven gelukkig maken. In de Jongmanſchap is men met ſterke onbeſuysde driften / ongeregelde begeerten / en herts-tochten / ingenomen / die ons het leven quaad en elendich maken; maar door den ouderdom komt men tot meerder ſtilte / matigheid / en bedachtſaamheid / waar door ons het leven beter en aangenamer word.

ô Onſinnige Menſchen / die willen en wenſchen oud te worden / maar noyt willen oud zyn; en dan gaan klagen / als de dood / welke alle reden van klachte wechneemt / haar komt verloſſen. Daarſe in der waarheid geen andere reden van klagen hebben / dan datſe niet beter geleeſt hebben: en dit is de grond-reden van hare klachte / en vreeſe des doods / datſe gewaar worden verſuymt te hebben dat goed / dat haar alleen geruſt en gelukkig konde doen leven en ſterven; en dat alleen door den ouderdom niet vergaat / namentlijk / de waare deugd / en geruſte gewiſſe. Wat is 'er wenſchelijker / dan na veel moeyte tot ſijn oogmerk en eynde te geraken? nu het eynde van een goed leven is een ſalige dood.

Die oud is kan ſich met dankbaarheid verblyden / over het voorgaande leven / en de weldaden die hy daar in van God genoten heeft / en het goede dat hy betracht heeft: maar die jong is / kan van den toekomenden tyd geen ſekerheid hebben / ik laat ſtaan dat hy daar van eenig voordeel ſoude beſeffen / maar is in een geſtadige vreeſe / dat ſijn leven ontijdig afgeſneden werde. Doch voor die wel leeft is geen dood ontijdig of ongelukkig / niemand klaagt dat hy te vroeg van boeyen en gevangeniſſe ontbonden word; ofte door een onſtuymige zee te vroech in de haven der geruſtigheid komt. Wie kan klagen met reden / dat hy te vroech betaalt / 't geene hy alle dage ſchuldig is / en ſoodanig is de dood / de gemeene ſchuld des natuurelijken Menſch.

Wat heeft hy meer / die tachentig Jaren geleefd heeft / dan die 'er twintig geleefd heeft / dan dat hy meer ſorge / arbeyd / gevaar / en elende uytgeſtaan heeft; en meer ſonden begaan; want in het ſterven zyn alle Menſchen / groote en kleene / rijke en arme / malkanderen gelijk. D'ervarentheid leerd / dat 'er ſoo wel oude Lieden zyn / die onwillich ſterven / dan jonge; 't welk daar uyt komt / om datſe beyde noyt recht geleerd hebben te leven / want dat is de dwaasheid eygen / altoos te beginnen te leven / en voor te nemen / en uyt te ſtellen / doch noyt krachtelijk tot een rechten ſtaat van een vaſt welgeſteld leven door te dringen.

Om dan wel en gelukkig te leven / is niet beter / dan te betrachten 't ſeggen van Flaccus, *Ille potens ſui lætusque deget: cui licet dixiſſe vixi, cras vel atra nube polum Pater occupato vel ſole puro.* Die is ſijn ſelven machtig, en ſal gelukkig leven, die yder dach bereyd-willich is uyt het leven te gaan.

Indiender eenich quaad in de dood is; dat word door de vreeſe des doods ſeer verſwaard; ſooder geen quaad in is / ſoo is de vreeſe daar van een groot quaad. Nu is 't beyde dwaasheid / ſijn quaad te vermeerderen / of te maken / en te veroorſaken. Het is tegen reden / te vreeſen 't geene natuurelijk is / nu de dood is ſoo wel den Menſch natuurelijk / als geboren te worden / te groeyen / te eten / te drinken / te ſlapen; want de ſlaap is de dood ſeer gelijk / en een voorbeeld daar van. De dood overvalt den Menſch in een oogenblik / onwetende / onvoorſiens / gelijk den ſlaap / hoewelſe ons van langer-hand waarſchouwd / gelijk yemand die / vermoeyd zynde / gevoeld dat hy ſlaperig word. Gelijk wy alle dage gevoed worden / en ſlaap van nooden hebben / ſoo ſterven wy ook eenigſins alle daag. Soo haaſt wy geboren zyn / verteert onſe levendigmakende vochtigheid / warmte / en geeſten / en zyn genegen tot op-klimmen / verdunninge / en vervliegen / ten zy datſe door voedſel herſteld werden. Doch dit onderſcheyd is 'er / tuſſchen de eyndelijke en deſe dagelijkſe dood / dat in deſe de geheugeniſſe / geeſten / en onderwerp / ofte plaats / en werk-tuyg der ziele / namentlijk / ons lichaam / allenkskens en by deelen wechgenomen word; maar in geene / teffens en geheelijk.

Is 't dan geen dwaasheid / veele Jaren te vreeſen / 't geene in een oogenblik / en byna ongevoeliglijk / ge-eyndigd word. Daar is echter in alle Menſchen / door de gemeene ſwakheid / verkeerde meeninge / en onbedachtſaam leven / een diepen indruk en vreeſe van de dood: om welke wech te nemen / twee middelen ſeer noodich en krachtig zyn / namentlijk / wel te leven / en de dood dikmaal van te vooren te bedenken / en ſich daar tegen altoos gereed te houden.

C. Dat ſtaa ik geern toe / dat men / om gelukkig te komen leven / alle angſtige vreeſe des doods moet af-

Digitized by Google

leggen / maar niet uyt ſulken grond als Epicurus ſteld / namentlijk / dat den Menſch gantſchelijk na de dood niet meer is / noch opt weſen ſal ; want hoe ſoude dan waarachtig konnen zyn / dat God / na den dood der H. Vaderen / noch is en blijft den God der ſelve / namentlijk den God Abrahams , Iſaacx , en Jacobs. Het is voorſeker een ſlechten troost / die de Heydenen weten by te brengen / tegen de elenden des levens / en de dood / namentlijk / na veel verdriet en angst vernietigd te worden / en niet meer te zyn / met de beeſten / als of men noyt geboren waar. Sich enkelijk te moeten trooſten / met een onvermydelijke nootſakelijkheid : ſonder eenig vertrouwen op God / ſonder eenige hope op 't toekomende. Hoe veel heerlijker en treffelijker is den troost der vrome Christenen / die de dood / ja alle Weereldſche dingen / konnen verachten en blymoediglijk verlaten / door een wel-getrooſte Conſcientie / ongeveynst en krachtich geloove / met een vast vertrouwen / ja voorſmake en beginſelen / in ſich te gevoelen / van een eeuwige vereeniginge met God / het opperſte goet / en een volmaakte gelukſaligheid na dit leven / in welke sy altoos en volkomentlijk ſullen mogen beruſten / als welke alle begrijp / ſinnen en verſtand / te boven gaan ſal / en in welke sy den alderhoogſten God ſullen / met een onuytſprekelijke blydſchap / pryſen in alle eeuwigheid. Waar geen goed ſal ontbreken / ja daar men geen beter dingen ſal konnen begeeren / dan wy genieten ſullen. Waarlijk die deſen grond verwerpt / en deſe hope niet heeft / die neemt niet alleen weg den meeſten troost der Menſchen / maar de hoogſte eere van God / en de ſterkſte aanmaninge tot Godſaligheid.

Maar ook daar-en boven ſtrijd dit gevoelen / tegen de geſonde natuurelijke reden-kavelinge / en bevindinge : want die leerd ons / dat 't et alderminſte ſtofken der natuurelijke lichamen / nog door de dood / nog geen geweld altoos / kan vernietigt worden : veel min kan dan de ziele vernietigt worden / welke onvergelijkelijk treffelijker / Goddelijker / en krachtiger is / dan de lighamen ; als begaaft met vermogen en bequaamheid van verſtand / vrye wille / geheugeniſſe / beſtier des lichaams / en aller vrywillige daaden. Welke in haar ontfangen heeft / en noch verder ontfangen en vertoonen kan / het beeld en gelijkeniſſe van den onſterfelijken God / onmiddelijk van hem afhangende. Maar gelijk het lichaam door de dood wel word los-gemaakt / en tot ſijn eerſte ſtoffe gebracht / daar 't uytgenomen en t' ſamen-gebracht was / maar niet word vernietigd / alſoo keert ook de ziele tot God , als haren eerſten oorſprong / *Eccl.* 12. gelijk mede elders breeder van ons beweſen is.

Van uytterlijke behulp-middelen , welke de Gelukſaligheid des Levens konnen bevorderen , als de Vryheid , heerlijke Oeffeningen , Trouwen , &c.

HOe-wel de gelukſaligheid der Menſchen aldermeest / ja weſentlijk / beſtaat / in de blyde / vergenoeghde / goede geſtalte van ſijn ziele : ſonder welkers wijsheid / en voorſichtig beleyd / en gebruyk / geen uytterlijke dingen ons konnen voordeelig weſen / maar alleen verderflijk. Nochtans / gemerkt onſe zielen niet enkelijk by haar ſelven beſtaan / maar met onſe lichamen / tot een en de ſelve Menſchelijke natuur / vereenicht zyn ; ſoo is / tot volkomentheid en geniet van ware gelukſaligheid / mede noodig / niet alleen een geſonde wel-gematigde geſtalte des lichaams / en der leden / als als een woon-plaats en werktuyg onſer zielen ; maar ook die dingen / die tot onderhoud en welſtant van onſe perſoonen en lichamen noodſakelijk zyn.

Hier onder rekenen wy in de eerſte plaats de vryheid. welke wy ſoo dierbaar / ja meer achten als het leven ſelfs. De vryheid is een onwaardeerlijken ſchat ; die ſich ſelven ſoo kan met reden beſtieren / dat hy niemants beſtier van nooden heeft / is een Koning / ja meer dan een Koning. Hy is een elendige Slaaf / die Steden regeerd / en ſijn eygen herts-tochten niet bedwingen kan ; hy moet veele onredelijke harde Heeren dienen / die God en ſijne billijke Wet niet wil gehoorſamen ; maar die te dienen / is de hoogſte vryheid / en rechte gelukzaligheid / als 'er by komt een vryheid / van onder niemants dienſtbaarheid te ſtaan. Maar wat kander een genereus gemoed ſwaarder vallen / dan geen recht te hebben over ſijn eygen tijd / doen en laten ; maar al ſijn leven en doen te moeten ſchikken na den wille van een ander / welke dikmaal ſeer onredelijk / hart en onbeſcheyden is. Een Slaaf te moeten zyn van een anders ongeregelde begeerlijkheid / en dan voor ſijnen loon gemenelijk niet te krijgen dan verachtinge / quade bejegeninge / en een arm onderhoud / daar men naauwlijcx mede herſtellen kan de noodige krachten / die vereyst zyn om den dagelijkſen / ja by na geſtadigen arbeyd te konnen uytſtaan : hoedanig den ſtaat is van menige millioenen Menſchen / welke of in den krijg / of op de Zee / of op der rijke en groote Landeryen / door een gantſch ſlecht onderhoud / in een geſtadige ſlavernie / worden gehouden / ja geduuriglijk haar leven moeten ſtellen in allerley perijkel / van elendige quetſuuren / en de dood ; en ſoo alſt ware / haar ziele door een elendige belooninge verkoopen moeten.

Maar men moet niet alleen denken dat deeſe Menſchen elendig zyn / die in ſulken ſtaat vervallen ; maar boven al zyn door dwaſe en qualijk bedagte menſchen te achten / welke / daarſe gelegendheid hebben in vryheid te konnen leven ! nochtans haar ſelven / door een valſche bedriegelijke inbeeldinge / ofte blinden drift en genegentheid / gantſch ſlaafachtig en elendig maken. Als daar zyn gierige Menſchen / welke niet achten 't geene sy beſitten / maar alleen ingenomen zyn / om 't gene sy niet en hebben / met alle moeyte / gevaar / ſorge en dienſtbaarheid / te verkrijgen. Ten anderen / die gene die / uyt een ydele genegentheid tot uytwendige Eere / veele Ampten en Bedieningen najagen ; welke in der daad niet zyn dan blinkende ſlaveruyen / en vergulde boeyen en banden / waar door de Menſchen haren tijd en leven verſlijten / in de moeyelijkheden van andere Menſchen / en haar ſelven verdrietich en dienſtbaar maken. Sulks datſe dikmaal met recht van veelen gevloekt worden ; in plaats van ge-eerd / om datſe onbequaam zyn haare na-gejaagde Ampten te bedienen ; en door ſoo veel ſlommer en beſlach van verſcheyden Bedieningen overvallen worden / datſe geen tyd hebben om die te konnen verrichten / ja menichmaal ſich den tijd ontnemen / van met vreden te konnen haar voedſel ofte nacht-ruſte genieten ; ik laat ſtaan om voor haar eygen ſelven te leven / of te konnen betrachten / 't geene tot haar vermaak / en bevorderinge van eygen zaligheid en welſtand / vereyst is. Hier by komen ook / die haar met een ander mans doen bemoeyen / en haar ſteken in menigerley / ja alderley moeyelijkheden / ſonder nood of reden : waar van sy gemenelijk niet dan grooten arbeyd / ſchande / en ondank behalen

Alles wel ingeſien zynde / een verſtandig Man / die ſich voorſichtelijk ſchikt / om ſoo veel mogelijk is een ſtil / geruſt / en gelukkich leven te leyden / die ſal niet ledich weſen / want de ledigheid is maar als een graf der levendige / het leven der Menſchen onnut / vadſich / verdorven / en elendig makende : maar hy ſal ſich met een matige eerlijke beſicheid onderhouden ; en inſonderheid in dikmaal ſich alleen te begeven / in een vermakelijke wandelinge / om met ſtilte en playſier / vrye en algemeene meditatien / bedenkingen en gedachten / ſich te oeffenen over ſijnen ſtaat en leven / over de geſtalte des wereldes / over God / den Hemel / en allerley treffelijke ſaken / werken Gods / en allerley andere voorvallende dingen / welke tot beſtier en welſtand van ſijn leven / en vernoeginge van ſijn gemoed / behooren ;

ten; Item, in een vry onpartydich oordeel te maken / over alle voor-vallende / en hem ofte ſijnen ſtaat aantakende gelegentheden / en alſoo voorſichtelyk ſich in alle voor-vallen aan te ſtellen.

Hy ſal de leuyheid en ledigheid haten / om datſe het lichaam beſwaard / het gemoed krachteloos maakt / de geheugeniſſe bederft / en alle de bequaamheden der ziel en lichaam ontzenuwd / loom en vadſich maakt. Om dat de ziele is een geduurich roerſel / en alsſe met geen goede voor-werpen onderhouden word / van ſelfs tot quaad verhalt. Nochtans ſal hy ſijn beſigheid / met korte tuſſchen-komende ruſte / en ſtilheid / verſachten en vermengen; om met te meer vermaak en bequaamheid alles uyt te rigten. Hy ſal pogen te vermyden dien geſtadigen / ſlaafachtigen arbeyd / die veele ondergaan moeten; trachtende ſo veel op ſig te verwinnen / dat hy door eerlyke ſtudien / beleyd / verſtand / voorſichtigheid / en neerſtig onderſoek / liever dan dienſtbaren arbeyd / ſig eerlyk onderhoude / en het gemeene beſte meerder dienſt toebrengen kan. Wel wetende / at die de ſwaarſte en hartſte werken doen / gemeenelyk ſeer ſlechten (en om ſoo te ſeggen een Ezels) loon gewoon zyn te trekken / en dat ſulkx de grofve ſterke lichamen en dieren / beter dan genereuſe en verſtandige geeſten / paſt. Maar die beſigheden / door welke beyde het verſtand en het lighaam matiglyk geoeffend worden / ſal hy voor goed en bequaam keuren; maar echter beſorgen / dat hy (ſoo veel mogelyk is) ſijne vryheid behoude / om noch door te grooten arbeyd / noch te langduurige beſicheid / in ſijne eygene bedenkingen / en geniet van vermaak en vernoegen / verhinderd te werden.

De ledigheid hebben de Heydenen / om de voorgemelde en andere redenen / ſeer gehaat / want de Koning Amaſis ſtelde in Egypten opſienders / aan welke een yder jaarlykx moeſt rekenſchap geven / waar mede dat hy ſijn koſt won / en die dat niet doen konde / wierd gedood. Solon heeft die Wet te Athenen mede ingevoerd. Ledig gaan en bedelen word ſelfs in Guinea onder de ſwarten niet geduld / daar vind men geen Bedelaars: die ſijn koſt niet winnen kan / word tot een Slave verkocht: De Ouders verkoopen haare kinderen / als ſy die niet en konnen voeden. Indien yemand by de Romeynen ſijn Landeryen ſlordich liet leggen / en niet wel en bebouwde / wierd in de Boete beſlagen.

Hy ſal ſijn vermaak nemen in de Land-bouwerye / welke wel is een van de aangenaamſte en bequaamſte wyſe van leven; als hy maar ſoo verre kan komen / dat hy ſich op ſijn eygen grond behelpen kan / ſonder de dienſtbaarheid van een ander onderworpen te zyn. Ofte hy ſal ſich bemoeyen met eerlyke Koopmanſchappen / doch alſoo / dat hy ſich wel ſal wachten / dat hy door al te grooten bejach en ſlommer / ſich van de vryheid en ſoetigheid van ſijn leven niet en beroove. Ofte hy ſal hem beſich houden in 't onderwyſen van andere / in Wetenſchappen / en kenniſſe van Goddelyke / Natuurelyke en Borgerlyke ſaken / &c. Hy ſal ſich (ſoo veel doenlyk is) ſorchvuldelyk wachten / van ſich aan yemand / ofte eenigen dienſt / en plaats / voor lange Jaren / (veel min voor al ſijn leven) te verbinden; bedenkende dat hem niet dierbaarder behoorde te weſen / dan ſijn tyd en vryheid.

Al is de vryheid ſoo een waardige ſaak / datſe voor genereuſe verſtandige Menſchen meer dan alle goed / ja dan het leven ſelfs / is te achten / nochtans iſſe alle Menſchen niet even nut noch dienſtich: want daar zyn veele Menſchen / vot en ſterk van aard / die bequamer zyn om te dienen en te gehoorſamen; andere zyn teer van lichaam / maar wys van oordeel en beleyd / deſe zyn bequamer te gebieden. Veele Menſchen zyn ſoo onverſtandich en quaad-aardich / datſe niet konnen vry zyn / of ſy worden erger / ja leven ook met meer geruſtigheid en vernoegen / van andere geregeerd wordende / dan haar ſelfs gelaten; ſulks datſe / al ſchoon vryheid gekregen hebbende / haar ſelven ſeer lichtelyk weder aan een ander verkoopen ſullen / gelyk onder de Mooren veele ſulke ſlaven gevonden worden. Ageſilaus pleech te ſeggen / dat de Inwoonderen van Aſien quaad ſouden zyn / indienſe dienden. Het beſtaat in reden / dat het beter moet beſtieren het geene geringer is / derhalven zyn alle Menſchen van natuur gehouden God te dienen: de Menſchen hebben recht om de beeſten te regeren: de ziel en reden moet heerſchen over het lichaam en herts-tochten / of den Menſch vervalt tot een ſware ſlavernye van dwaasheid / ſonde / en allerley elende. Daarom hebben de Stoiſche in waarheid geſecht / dat alle wijſe Lieden, en ook die alleen, vry zyn; maar alle onwyſe en ondeugende Menſchen, ſlaven zyn.

In een wel-geſtelde Republyk / behoorde de hooge Overheid inſonderheid ſorge te dragen / voor de vryheid van haare Onderdanen / aangeſien eygentlyk het eenig oogmerk van alle gekoren en geſtelde Overheden / is de Onderdanen te beſchermen / haar welſtand en ruſte te beſorgen / en wel byſonderlyk haar te behouden by haare vryheid / welke meer is dan haar goed / of leven. En gemerkt in het t'ſamen-leven van menſchen / noodſakelyk een groot deel moet zyn / 't welk tot ſlaafachtige / ſware / vuyle / en geringe werken moet gebruykt worden / als daar is 't Land-ſpitten / ploegen / riolen en onreyne plaatſen te ſuyveren / de ſtraten ſchoon te houden; te Scheep in ſtorm en vaar-weder / in de winden / en ongelegen tyden / en plaatſen / te dienen / en diergelyke andere moeyelyke dingen meer. Soo dunkt ons / datmen de gemeene Borgers daar van behoorde vry te houden / en ſoodanige ſlaafagtige werken te laten doen / door Dieven / en andere misdadigers / tot ſtraffe van haare begane fauten / in plaats van dat men die nu hand / ofte op-hangd / ofte anderſins komt te dooden. Want hier door ſoude / voor eerſt / een groot deel der Onderdanen van de ſware gemelde dienſtbaarheden ontſlagen worden. Ten tweeden / veele ſouden die ſlavernye al veel meer ontſien en vreeſen / dan een kortwylige dood / welke in een oogenblik voorgaat. Ten derden / deſe ſlaven ſouden over al tot exempelen verſtrekken / (alſoſe allesins geſien ſouden worden) om andere van quaad af te ſchrikken; daar nu de gedoode ſelden of noyt geſien worden.

En op dat men deſe ſlaven van alle andere Menſchen ſoude konnen onderſcheyden / ſoo moeſtenſe alle eenderley kleed dragen / en met een teeken aan de oore / of elders / gemerkt worden. Tegen het wech-loopen ſoude men genoegſame ſtrenge Wetten konnen ſtellen / ſoo tegen haar / als die haar in 't vlieden eenige hulpe ſouden beſtaan toe te brengen. En op datſe te gewilliger ſouden dienen / ſoudemen alle Jaren een goet gedeelte de vryheid ſchenken / aan de geene die haar wel gedragen hadden. Siet daar van breeder *in Utopia Mori*, *&c.*

By deſe gelegentheid komt hier in bedenken / of het Trouwen (gelyk het onder ons toegaat) tot bevorderinge van een gelukkich leven dienſtich zy / ofte niet? doch op deſe vraag kan men niet recht oordeelen / dan met goed onderſcheyd te maken tuſſchen de Perſoonen / en haare ſeer verſchillige genegentheden / ſtaat / en gelegentheden / in welke datſe in geval van Houwelyk konnen aangemerkt worden. In 't gemeen aangemerkt / het Houwelyk is daar in alle andere wereltſche ſaken gelyk / dat het is vermengd met veelderley voordeel / goed / en vermaak; en in tegendeel met menige ongemakken / gevaar / en elenden. En het is ſeer qualyk te voorſien / welke van die beyde / in een aanſtaande Houwelyk / 't een 't ander overwegen ſal. Van d'een zyde raad ons het Houwelyk / de innerlyke liefde / ſonderlinge vryheid / vermaak en minnelyke gemeenſaamheid / welke in een goed Houwelyk genoten kan werden; waar in ſekerlyk een goed deel gelegen is van een gelukkig leven / voor ſoo veel het uytterlyke betreft. Ten tweeden / komt daar by / de onderlinge hulpe / geſelſchap / raad en trooſt / welke wederzyds tuſſchen getrouwde Perſoonen niet weynich de glen-

Digitized by Google

elenden des levens konnen verſachten / en het vernoegen vermeerderen. Ten derden / de hulpe en vriendelyke gemeenſchap / tuſſchen de aangetrouwde vrienden; het vermaak in het teelen der kinderen / en ſoo voorts.

Maar wat is hier tegen-geſteld een wereld van ontelbare quade gevolgen / ſorgen / elenden / en ongemakken / welke de ongelukkige Houwelyken gewoon ſijn na ſich te ſlepen. Waar is niet een gemeld voordeel / dat niet menigerley gevaar van verſcheyden elenden onderworpen is. Die op te haalen is onnoodich / als genoech bekend / allen den geenen die de wereltſche ſaken wat hebben doorſien. Immers leerd de bevindinge doorgaans / dat de groote ſlaaſachtigen arbeyd / en onruſtige gedurige ſorgen / over het onderhouden der Familien / verre den meeſten hoop der Menſchen onder ons / ſeer arm / dienſtbaar / en elendig maakt.

Maar aangeſien te vooren heeft gebleken / dat de Gelukſaligheid der Menſchen aldermeeſt en weſentlyk is gelegen / in die geluk-achtinge / en in dat vernoegen / dat yemand ſchept uyt ſijnen ſtaat / in welke hy is; ſoo kan men niet recht oordeelen / wat tot bevorderinge van yders wel-weſen dienſtich is / dan met opſicht op een yders byſondere genegentheid / naturel / en geſtalte. Het vermaak des eenen / is ſomtyds een verdriet van een ander; yder word getrokken door ſijn eygen byſondere genegentheid. De voor-ſorgende Natuur heeft genoechſaam voorkomen / dat de wereld by gebrek van Houwelyken niet ſal uytſterven; aangeſien den meeſtendeel der Menſchen / met het lok-aas der wereldſche lichamelyke wellusten ſoo zyn ingenomen / datſe door geen voor-bedenken van de menigvuldige / ſware / langduurige elendige gevolgen / daar van af getrokken worden.

Nochtans alles wel overwogen zynde / is het houwelyk niet dienſtig / den geenen die haare vryheid ſeer hoog-achten / want gelyk het Franſche ſpreek-woord ſegd / die een medgezel heeft, heeft dikmaal ook een Meeſter; en een verbinteniſſe aan te gaan voor ſijn gantſch leven / is ſeer gevaarlyk. Nog ook den geenen die geheelyk geſet zyn / om in een ſtille geruſtigheid / en buyten kommer / te leven / haar meeſte vermaak ſcheppende in een neerſtig onderſoek van allerley wetenſchap / en wysheid; ofte die haar geheel tot oeffeninge van Gods-dienſt willen overgeven; noch in tyden van ſware vervolgingen / volgens Pauli advys 1 *Cor.* 7. ook komt het houlyk niet wel over-een / met Lieden van een geruſten / hoogen en groot-moedigen geeſt; om die menigvuldige geringe beſigheden / en moeyelykheden / die daar in voorvallen.

Dat men ten onrechte Epicuro heeft na-gegeven / dat hy de gelukſaligheid des Menſchelyken levens geſteld heeft / enkelyk in lichamelyke wellusten / welke ons met de beeſten gemeen zyn / blykt mede onder anderen daar uyt / dat hy den geenen die wyſſelyk en gelukkig wilden leven / niet alleen het Trouwen / maar in 't gemeen alle het gebruyk der Vrouwen / en vleeſchelyke wellust met de ſelve / ontraden heeft / als niet alleen de vryheid en welweſen / maar ook de geſondheid ſchadelyk; en dat ſy ook ſonder haar / ſekerder / beter / en matiger / het vermaak der liefde genieten konnen. Syn gemeen ſeggen was / dat een wys voorſichtig man / ſich van 't gebruyk der Vrouwen moeſt onthouden / om dat het noyt voordeelig was / en dat het al een geluk was / indien het niet tot nadeel en onheyl merkelyk quam te ſtrekken. Soo dat hy van Galenus daar over beriſpt word / ſchryvende over Hippocrates met deſe woorden. *Quid fuit neceſſe ſcribere, dixiſſe Democritum, eſſe coitum parvam epilepſiam: Epicurum verò Venereorum uſum nunquam prodeſſe, preclareque agi, niſi etiam noceat. Siquidem, &c.* In 't ſelve oordeel zyn geweeſt Plato, Thales, en wenige andere wyſe / groote en ſeer vermaarde Mannen / die ſig van 't Trouwen en kinderenteelen hebben onthouden / om van geen treffelyker en hooger beſigheden afgetrokken te worden. Sy oordeelden met Epicuro, dat het houwelyk / door ſijn grooten kommer en ſlommer / de genegentheid en bevorderinge der wysheid verhinderde; daar nochtans de Philoſophia, ofte liefde tot de wysheid / allen Menſchen / ſoo jonk als oud / nootſakelyk is; want datſe het geneesmiddel der ziele is; ſonder welke de ziele niet kan geſond weſen. Want gelyk de geſontheid des lichaams beſtaat; in een bequame over-een-komſte der vochtigheden / en gematigtheid der hoedanigheden: ſoo beſtaat ook de geſontheid des gemoeds / in een gematigtheid der herts-tochten / welke van den Menſch genoten zynde / ſoo is hy geſond en wys; maar ſonder de ſelve / is hy in ſijn gemoed *inſanus*, ongeſond / en dwaas. Want de ongeregelde herts-tochten en beroeringen zyn ſiekten der zielen / welke den Menſch meer elend toebrengen / dan de ſiekten des lichaams.

Staat nochtans aan te merken / dat Epicurus hoewel hy het Trouwen ontraden heeft / voor een yder die onbekommerd / vry / verſtandelyk en gelukkelyk leven wil / nochtans heeft hy van de liefde / en onderhouden der ſelve / en onderlinge vrientſchap / een groot gevoelen gehad; en die boven alles aangepreſen / als ten hoogſten tot een gelukkig leven noodſakelyk: want onder ſijne *ratæ Sententiæ*, ofte algemeene vaſte Grondregulen om wel te leven, word ook deſe gevonden. *Omnium rerum quæ ad beate vivendum ſapientia comparaverit, nihil eſt amicitiæ poſſeſſione majus.* Dat is: onder alle dingen die de wysheid kan verkrygen, om gelukkig te leven, is 'er niets nutter noch grooter, dan de beſittinge der vrientſchap. Waar op ſiet 't geene Cicero ſegd *Lib. de Amicitia, Eſt autem amicitia nihil aliud, niſi omnium divinarum, humanarumque rerum, cum benevolentia & caritate, ſumma conſenſio; qua quidem haud ſcio, an excepta ſapientia, quicquam melius homini ſit à Diis immortalibus datum.* De vrientſchap is niet anders, als een volmaakte over-eenſtemminge van alle Goddelijke en Menſchelijke ſaken. met een goetwilligheid en liefde vergeſelſchapt; boven welke ik niet en weet of 'er yets beters (uytgeſonderd alleen de wysheid) aan de Menſchen, van de onſterfelijke Goden gegeven is.

Onder die eerſt en meeſt het houwelyk hebben tegengeſproken / word Pythagoras geſteld / en verſcheyden andere / welke het ſelve ſoo verre verachteden / datſe oordeelden / gelyk yder ſoorte onder de dieren ſijn vyand heeft / dat alſoo de Vrouwen voor de Mannen te achten waaren: ſulks / dat / volgens deſe meeninge / de Mannen / de alderſotſte en elendigſte onder de dieren ſouden te achten zyn; want daar de andere dieren haare vyanden kennen en vlieden / daar zyn in tegendeel de Mans tot de Vrouwen ſeer genegen. Alphonſus, Koning van Arragon / pleeg te ſeggen / dat om een vreedſaam houwelyk te maken / de Man diende doof / en de Vrouwe blind te zyn: op dat de Man niet ſou hooren de bittere en ſcherp-ſnydende woorden der Vrouwe / en de Vrouwe niet ſou ſien de misſlagen van de Man. Maar de Romeynen, aanmerkende dat 'et Trouwen en Kinder-teelen / tot onderhoud en verſterkinge der Republyk noodig was / hebben voor getrouwde / en die kinderen kregen / byſondere voordeelen geordonneerd / ja minder of meerder / na dat yemand weynig of veele kinderen hadde / was hy vry van alle perſonele laſten; die der dertien hadde / van allerley laſten.

Menige ongelukkige houwelyken worden veroorſaakt / door een gemeene dwaasheid / waar door meer op het geld / dan op de deugden acht genomen word; waar uyt ontſtaat / dat niet alleen de Mannen die ryke Vrouwen krygen / den trots / verachtinge / en verwyt der ſelve onderworpen zyn; maar / door de menigerley gebreken en grove fauten der Vrouwen / tot de alderhoogſte miſnoegen en elenden gebracht worden. Daarom dunkt my / dat van ſeker out Poët niet qualyk geſegd is / dat men willende Trouwen / een Vrouwe by de ooren moet nemen / en niet by de vingeren: dat is / dat menſe moeſt trouwen om haare deugden en goeden naam /

Digitized by Google

naam / maar niet om haar geld dat men met de vingeren teld. Themiſtocles, om het gemelde quaad te voorkomen / verbood ſtrengelyk / eenig geld met de Dochters ten Houwelyk te geven / op datſe te beter ſouden poogen na de deugden / en een goeden naam, en daar door / maar niet om den rykdom / ſouden getrouwd worden.

De Aſſyriers hadden eertyds ſekere Mannen uyt de Overheid / die byſondere ſorge droegen over de Houwelyken; deſe brachten eenmaal des Jaars / in de Steden en Dorpen / alle de trouwbare Dochters by-een; en bedongen van de fraayſte ſoo veel alsſe konden / by openbare opveylinge en uytroep; en het geld datſe van de ſchoone bedongen / dat gavenſe toe op de leelyke / op dat ſoo wel d' een als d' ander ſoude uyt-gehuwelykt werden. By de Japonders geeft men niet alleen geen geld ten Houwelyk met de Dochters / maar die een Dochter begeerd / moet ſelfs geld geven aan de Ouders; 't welk veroorſaakt dat de Vrouwen haare Mannen ſeer onderdanich zyn / en hooch achten.

Van 't onderhouden der geſondheid. Wat het leven zy?

VOorts / aangeſien tot een gelukkig leven byſonderlyk noodſakelyk is de geſondheid; ſoo volgd van ſelfs / dat onder de middelen / om ons welweſen te bevorderen / behoord / de ſorge om ſijn lichaam in goede geſondheid te bewaaren. Waar toe gansch noodſakelyk is de matigheid in ſpys en drank / ſlaap / en oeffeninge des lichaams / en aldermeeſt voor de geene, die anderſins haar meeſte leven doorbrengen met ſitten / ſtilte / ſtudeeren / en werkingen des verſtands. Inſonderheid is hier noodig een matig bedwingen van ſijn herts-tochten / want door al te grooten haaſtigen toorn / [illegible] / droefheid / blydſchap / en ſoo voorts / word niet alleen de ziel wonderlyk ontſteld / maar ook den geheelen Menſch / aldermeeſt het lichaam / ſulkx dat door de [illegible] de alderſwaarſte ſiekten / en ontydige dooden / dikmaal worden veroorſaakt.

Want al te angſtige langduurige ſorgen verteeren en verdroogen het lichaam merkelyk / beletten den ſlaap / verwekken koorts / en bluſſchen de natuurelyke warmte uyt / een bedroefden geeſt (ſegd Salomon *Prov.* 17). verdroogd het gebeente. Onmatige droefheid ſluyt het herte te veel / verhinderd den toevloed der natuurelyke levendichmakende warmte / na de buytenſte deelen en leden / verduyſterd de Geeſten / maakt het oordeel en verſtand bot en loom. Inſonderheid is haaſtigen ſchrik ſeer ſchadelyk / waar door ſomtyds / door al te ſnellen intrek en toeloop des bloeds / en der geeſten / na de binnenſte deelen des lichaams / de Menſchen met een onverwachte dood / of ſeer ſwaare ſiekten / overvallen worden.

Onmatigen toorn ontſteekt het lichaam ſeer krachtelyk; ja het gebeurd wel / dat / door haaſtigen en ſterken toorn / de Menſchen van haar ſelven vallen / of met een ſnelle dood aangedaan worden. Sy bederft het verſtand / en bedwelmd alle redelyke krachten. By toeval nochtans kan 't wel zyn / dat een matigen toorn nu en dan goed doed / inſonderheid in ſiekten / welke uyt koude / en uytbluſſinge der geeſten en levendige warmte / ontſtaan.

D. Joh. Schenkius verhaald / in ſijn *Obſervationibus Rarioribus*, exempelen der geenen / die door groote vreeſe op een nacht / ja op een uure / grys zyn geworden. Als mede dat een geduurige kaalheid des hoofds uyt een haaſtigen ſchrik is ontſtaan. Ja dat meer is / dat 'er ſommige haare gansche geheugeniſſe / van al datſe te vooren geweten hadden / door vreeſe en ſchrik / verlooren hebben.

Sommige zyn ook vervallen in die wonderlyke ſiekte / die Catochus en Catalepſis genaamd werd / waar door onverwacht / in een oogenblik tyds / een Menſch van alle beweginge des lichaams en gevoelen beroofd word / ſoo dat hy blyft in die geſtalte des lichaams onbewegelyk / in welke hem de voorgemelde ſiekte komt te overvallen; het ſy dan etende / ſtaande / ſchryvende / ſprekende / en ſoo voorts; even als of hy ſtyf en gansch bevroſen waare / waarom ook ſoodanige ſieken Congelati, dat is / bevroſene genaamd werden. Waar uyt blykt / wat een wonderlyke en ſterke onſteltenisſe / de herts-tochten in den Menſche veroorſaken / en wel byſonderlyk haaſtige ſchrik. Ja den ſelven Autheur verhaald / dat het herte van den Menſch ('t welk is de byſonderſte plaats van de affecten of herts-tochten) ſomtyds ſoo ſlaat / en ſoo ontſteld en beroerd word / dat de ribben breken / ofte uyt haar plaatſe geſtooten worden.

Een anderen / om dat den Menſch meer leefd by de locht (dien hy nooyt ſonder verlies van ſijn leven miſſen kan) dan ſelfs by ſijn voedſel / of eenige andere ſaken; ſoo blykt mede / dat een ſuyvere / geſonde / wel-gematigde locht / gansch veel vermag / tot bevorderinge en onderhoud van onſe geſondheid; waar toe ook dikmaal aangename reuken / en het vyer / groot behulp konnen toebrengen.

Want een dikke nevelachtige donkere locht / maakt dat onſe levendige geeſten dik / grof / en loom worden / en / by gevolg / het lichaam ſwaar en traag / en de ziele ſwaarmoedig en nederſlachtig: maar een klare / fijne ſuyvere locht / maakt de Menſchen levendiger / veerdiger tot alle werkingen / geſonder / en vrolyker. Want aangeſien onſe levendige geeſten ten deele uyt de locht / en ten deele uyt het dunſte en beſte bloed / worden t'ſamengeſteld / ſoo is 'er niet dat de ſelve meer kan veranderen / dan de geſtalte en hoedanigheden der locht / die rondom ons is / en welke wy niet alleen door den adem / maar ook door een inblaſinge des ganſchen lichaams / door de kleene pori, ofte tocht-gaatjes / geſtadiglyk door ons geheele lichaam intrekken. Dit blykt / uyt de groote ſchade / verderf / en menige haaſtige dooden / en ſiekten / welke door een beſmette / bedorven / of ſtinkende locht worden veroorſaakt. Want door een bedorven locht worden ſomwylen de levendige geeſten verſtopt; en geſtikt / even gelyk een vyer dat alle locht / en inblaſinge des ſelfs / ontnomen word / dadelyk uytgebluſt word. Want indien het herte niet door een geſtadige ververſchinge / der ingeblaſen en uytgeblaſen locht / onderhouden worde / ſoo kan het leven in den Menſch niet beſtaan. Daarom toond ons de bevindinge / dat de Menſchen op het Land / in de vrye ſuyvere locht / en op de Zee / geſonder leven dan in groote bedompte Steden / in welke allerley ſtanken en dampen / door de riolen / en menigerley ambachten / hand-werken / en andere oorſaken / de locht ſeer komen te beſmetten / en te bederven. Daarom raden ook de Heel-meeſters / dat men in onſuyvere locht / de venſters en deuren geſloten houde / immers tot dat de Sonne eenige uuren op geweeſt zynde / de locht heeft beginnen te verdunnen en te ſuyveren.

De winden zyn wel de voornaamſte oorſake / die de locht veranderen / en dien volgende ook onſe lichamen. En 't is ſeer noodig / dat wy niet alleen letten wat winden dat 'er waayen / als wy ons in de locht begeven / maar ook in 't bouwen van Huyſen / het ſtellen van deuren en venſters / en alle uytſicht / in welke de winden konnen waayen / om met haare goede lucht ons te konnen ververſchen / en met ſwaren reuk / en ongeſonde dampen / ons niet te beſchadigen. Want niet alleen de lichamen / maar ook ons gemoed / lyd veranderinge / na gelegentheid van weder en wind: ſoo dat ook de geſonden anders geſteld zyn / als de logt droevig geſteld is / dan als het ſchoon en droog weder is; en niet alleen de lichamen radder zyn / maar het gemoed luſtiger en vrolyker / als een klare heldere lucht met een ſacht windeken door-blaſen word.

Digitized by Google

Den Ooſten wind is meeſtendeel geſond / verheugd het gemoed : is 's morgens vroeg koel / 's middags en als de Son na 't zuyden gaat / wat zoel : is des winters ſoo ſcherp en ſtraf niet / als den noorden wind.

Den Zuyden wind is de geſondheid ſeer ſchadelijk / van natuur vochtig en warm / verwekkende veel ſinkingen / waar uyt hoeſt / ſuyſelinge / jicht / en andere ongemakken / ontſtaan. En dit geſchied niet alleen in onſe lichamen: maar ons gemoed is mede / als den Zuyden wind waayd / traag / loom / ſlaperig / en onluſtig. Welke kracht wy ook ook aan andere dingen dagelijks ſien. In huys is alles vochtig / dekens / lakens / kaarten / &c. De muuren van veele huyſen druypen ; het water is alleſints onklaar. Daar alles / als den Noorden wind waayt / ſuyver / klaar en glinſterende is / ſoo dat men in 't water tot den grond ſien kan. Het ſelve geſchied in 't bloed / in de vochtigheden des lichaams / welke door deeſen wind lichtelijk bederven / en haare onſuyverheid met den zuyden wind op-werpen / en een donkerheid in de ſinnen veroorſaken : maar blijft onder met den Ooſten / ofte Weſten ofte andere ſachte winden. Hierom is 't dat men verheugd en vrolijk van herten is / als de Son door een helder weder blinkt : en dat men benauwd van herten en ſwaarmoedig is / wanneer het rouw en duyſter weder is / en onſtuymige winden waayen. Alſoo dat / als het ſal regenen / en dat de wind Zuyden of Zuyd-weſt is / ſoo ſtinken de ſecreten / goten / graften / en andere plaatſen daar vuylnis en onreynigheid door-loopt / en dan bederven de waren eer dan op andere tijden.

Want dat hebben de wrevelige en onſtuymige winden / dat ſy de vochtigheden in 't onderſte van het ingewand / gelijk de pomp in de Schepen / omroeren : door welkers dampen de ſinnen ſeer onſteld / en het gemoed ontroerd en ontruſt word. Het is hier te Lande ſeer gemeen / dat ſommige / die niet wel by haar ſinnen zyn / eer men eenig onweer gewaar werd / ſeer malen en raſen ; waar van men dan gemeenelijk ſeyd / het ſal waayen. En in tegendeel / als het ſtil en ſchoon weder is / ſoo ſiet men de gekken dan ook bedaren en haar ſtilder houden. Nu onder de voorſeyde winden / is 'er geen hebiger als den Zuyd-weſten / want hy in de Somerſche maanden donder en blixem voortbrengd / en groot onweder veroorſaakt.

De Weſte winden zyn ſoo vogtig niet / als de Zuyde / maar vochtiger als de Ooſte / dewijleſe komen over een groote lengte van de Zee : Een ſtille lucht / die met geen winden bewegd werd / al ſchijndſe ſacht en lieffelijk te zyn / indienſe evenwel niet gins en weder beroerd werd / komt mede / gelijk ſtil-ſtaande wateren / te bederven. Want de ganſche Natuur werd door beweginge veroorſaakt / en onderhouden.

Den Noorden wind is koud en droog van aart / als komende van plaatſen die met ys en ſneeuw bedekt zyn / en met geen Son langen tijd beſchenen worden / meeſtendeel klaar / en andere winden verſachtende. Hoewel dat hy ook 's winters ſomtijds onſtuymig genoeg is / en dapper waayt / waar door hy ook ſinkingen verwekt / maar heel op een ander manier als den zuyden wind. Want door deſen ſmelten de humeuren en vallen van ſelfs uyt het hoofd. Maar den noorden wind perſt de vochtigheid / door een t'ſamen-dringende koude / gelijk men uyt een ſpongie het water drukt. En daar de zuyde winden / de geſtaltenis van 't lichaam losmakende / en de leden verſlappende / de Menſchen leuy / traag / ſlaperig / en onbequaam tot eenig werk en oeffeninge / maken : daar ſtellen de noorde winden de lichamen vaſt / ſterk / luſtig / en tot alles bequaamer / voornamentlijk / in de geene die vochtig van natuuren zyn.

De geſondſte plaatſen van voor de Menſchen / zyn die / daar de locht en winden meeſt gematigd en ſuyver zyn. Daar geen moeraſſen / ſtil-ſtaande ofte ſtinkende wateren / ontrent zyn. Die op heete plaatſen / en in 't zuyden woonen / die zyn ſlap / en hebben ſoo grooten luſt niet tot eten en drinken / gelijk Hippocrates ſchrijfd. En indien het Land ſeer heet is / gelijk Mooren-land / en meeſt geheel Afriken / daar zyn de Inwoonders noch veel ſlapper (door het vervliegen der inwendige warmte / die van de uytterlijke hitte uytgetrokken word) van kort leven / kleynhertig / bruyn / en gekruld van hayr ; maar licht en vlytig van lighaam.

Die in de Noordſche Landen woonen / worden met koude geſonde winden doorwaayd ; zyn wakker en ſterk van lichaam / haar innerlijke warmte is veel / en word door de uytterlijke koude in 't lichaam bewaard / en daarom zynſe meer begeerig tot eten en drinken / ſtout / kloekmoedig / bleyk van coleur.

Die op vochtige / leege plaatſen woonen / en inſonderheid / indienſe in 't Ooſten en Noorden met bergen beſet zyn / ſoo dat die winden haar niet ververſchen konnen / die worden veel met ſinkingen / ſlappigheid / en andere ſiekten gequeld. In tegendeel / de lichamen in drooge / hooge / bergachtige Landen / zyn hard / vaſt / ſterk / wakker en geſond. Ontrent de middel-linie zyn ſeer geſonde plaatſen / en in 't Ooſten meer dan in 't Weſten.

De beweginge en ruſte des lichaams / ofte arbeyd en ledigheid / hebben mede geen kleyne kracht om het lichaam in geſondheid te onderhouden. De beweginge doed inſonderheid het lichaam drieederley voordeel. Ten eerſten / maakt het al de leden door het onderlinge wryven / vaſter en ſtijver. Ten tweeden / vermeerderd het de natuurelijke warmte. Ten derden / roerd en beweegd het de geeſten. Waar uyt weder andere voordeelen ſpruyten / te weten / ſoodanigen geſtalte des lighaams / die niet lichtelijk door eenige uytwendige oorſake kan beſchadigd worden / en die bequaam is tot allerley werken. Door de vermeerderinge van de warmte werd het lichaam ook beter gevoedet : en door het bewegen van de geeſten / werden de dampen en vuyligheid / door de gaatjes van de huyt / uytgejaagd.

Te veel ſtilte daar en tegen / ofte het lang op-ſchorten van oeffeninge / maakt de geeſten traag / benauwd de natuurelijke warmte / en maakt het ganſche lichaam loom. Hier op volgd raauwigheid / verſtoppinge / en veel overtolligheid / welke oorſaken zyn van allerhande ſiekten. Want /

Als het Water ſtille ſtaat,
Wanneer den Menſche ledig gaat,
Wanneer het Yſer ruſten moet,
Niet een van drie en blijfter goed.

Voorts ſtaat met een woord aan te merken / dat om de geſontheid te beter te onderhouden / noodig is te verſtaan / waar in het leven der Menſchen beſtaat / en waar uyt het ſelve veroorſaakt word ; namentlijk / uyt de vereeniginge der ziele met het lichaam ; welke vereeniginge geſchied door een geſtadige beweginge des hertens en des bloeds / door het tuſſchen-komen / ofte door den band van een natuurelijke Hemelſche warmte / in een wel-gematigde vochtigheid / als mede in de holligheden en deelen des lichaams / beſloten zynde. Welke warmte niet moet zyn yverig / brandende / en licht-vervliegende / maar ſacht en wel gematigd / en derhalven vermengd / niet in een vochtigheid die waterig is en licht vervliegend / maar dik en vetachtig / daar de warmte lang in verblyven kan : deſe warmte moet onderhouden worden door een matiglijk warme / ſuyvere / en dikmaal bewogene locht / want die al te lang ſtil en ſonder beweginge blyft / die verrot / en is bederf onderworpen. Soo dat het leven niet is dan een Hemelſche warmte / welke / door de gemelde vochtigheid / in de holligheden en leden des lichaams als gevangen en be-

ſloten

ſloten gehouden word; want ſoo haaſt de ſelve ofte verbliegd / ofte uytgebluſt / en geſtikt / ofte / met het bloed en natuurelijke vochtigheden / uyt het lichaam geſtort word / ſoo vergaat het leven.

Dat tot een gelukkig leven noodig is, het onderhouden van vriendſchap, liefde, vrede, onderlinge eere, &c.

In de vierde plaats ſtel ik / onder de uytterlijke behulp-middelen van een gelukkig leven / de uytkieſinge van goede trouwe vrienden: door dien den Menſch van natuuren een geſelſchappig dier is / en geordend om niet yder alleen verſcheyden te leven / gelijk de dieren / die by het dooden van andere beeſten haar voedſel ſoeken / en daarom in de wilderniſſen ſich alleen onthouden.

Ten tweeden / om dat den Menſchen / ten aanſien van haare menigerley ongevallen / en nootſakelijkheden / niets noodiger noch vermakelijker is / dan malkanderen alle onderlinge liefde / hulpe / trooſt / waarſchouwingen / vermaningen / en goeden raad / &c. toe te brengen.

Doch aangeſien daar ſeer veel aangelegen is / dat men de waare vrienden van de geveynſde / valſche / en vleyers onderſcheyden kan. Ten tweeden / dat de vriendſchappen ſtantvaſtig mogen zyn / en in geen haat veranderen; want die is veel ſchadelijker en erger dan van vremde / alſoo geweſene vrienden onſe heymelijkheden bekend zyn / en daarom te meer ſchade konnen aandoen: ſoo is 't dienſtig in opmerkinge te nemen deſe volgende bedenkingen / om de ſelve te beter te onderkennen / en ons voorſichtiglijk van niet ſonder reden gevreeſde ongevallen / te wachten. Voor eerſt / 't geene wy hebben aangeweſen in het Hand-boek van Salomons Spreuken / over *Prov.* 29. 5. Een man die ſijnen naaſten vleyd, ſpreyd een net uyt voor des ſelfs gangen. Als mede over *Prov.* 14. 20. De arme word ſelfs van ſijnen vriend gehaat, maar de liefhebbers der rijken zyn veele. En *Prov.* 17. 17. Een vriend heeft t' aller tijd lief, en een Broeder word in benaauwtheid geboren.

Voeg daar by / dat men niet lichtelijk aan een vriend ſoo veel moet betrouwen / dat men hem onſe innerlijke geheymeniſſen openbare / door welkers ontdekkinge ons ſwaare onheylen ſouden konnen overkomen. Maar hier moet dikmaal plaats hebben *ama tanquam aliquando oſurus*. Bemind ſoo een vriend, dat gy indachtig zyt, dat hy uw vyand ſoude konnen worden, en liefde in haat veranderd. Doch dit heeft geen plaatſe in een volmaakte vriendſchap / want een rechte volmaakte vriendſchap maakt / dat men een ander ſoo veel betrouwd / acht en bemind / als ſich ſelven; dat hy zy als een ander ons / ofte gelijk als twee zielen in een lichaam. Maar om dat men ſelden ſulke vaſte trouwe vrienden vind / en van der ſelver onfeylbare getrouwigheid niet dan beſwaerlijk / en door lankheid van tijd / kan verſekerd zyn / ſoo is men wel genoodſaakt de voorgemelde voorſichtigheid te gebruyken.

De rechte vriendſchap word wel aangevangen / en onderhouden / uyt inſicht van vermaak en voordeel / dat d' een van d' ander kan genieten; maar den meeſten en principaalſten grond / daarſe op ſteund / moet de wijsheid en waare deugd / en innerlijke oprechtigheid / weſen; want anderſints / een liefde die alleen ſiet op vermaak en voordeel / die word ſeer lichtelijk verbroken / inſonderheid als 'tgeene daarſe in geſogt word / door veranderlijkheid der Weereldſche ſaken / komt te verminderen / ofte op te houden.

Cicero, in ſijn boek de Amicitia, ſteld ſeer wel voor een vaſte Wet / dat de waare vriendſchap niet kan beſtaan / dan onder de goeden en vromen / en in betrachtinge van 't geene eerlijk is. *Hæc* (inquit) *prima lex amicitiæ ſanciatur, ut neque rogemus res turpes, neque faciamus, rogati.* Dat is / dit moet voor de eerſte Wet beveſtigd worden van de vriendſchap, dat men van malkanderen niet begeere dat oneerlijk is, noch doet, al word het ons verſocht. Hier by mach men ook met reden voegen / 't geene de Ouden wel hebben aangemerkt / en in dit vers hebben uytgedrukt.

Non eadem ſentire bonos de rebus iiſdem,
Incolumi licuit ſemper amicitia. Dat is.

Dat die goede vrienden willen blyven, die beſcheydentheid aan malkanderen moeten bewyſen, datſe ſonder miſnoegen te nemen, wel lijden mogen dat in ſaken van ſpeculatie, wetenſchappen, en waar in verſcheydentlijk geoordeeld word, den eenen vriend van een ander gevoelen zy, dan den ander.

Hoe nut en dienſtig dat de vriendſchap zy / tot bevorderinge van den welſtand der Menſchen / wijſt aldaar den ſelven Cicero aan met deſe woorden. *Solem è mundo tollere videntur mihi, qui amicitiam è vita tollunt: qua à Diis immortalibus nihil melius habemus, nihil jucundius; eſt enim optima & pulcherrima vitæ ſuppellex. Quoniam res humanæ fragiles caducæque ſunt, ſemper aliqui acquirendi ſunt, quos diligamus & à quibus diligamur; charitate enim benevolentiaque ſublata, omnis eſt ex vita ſublata jucunditas.* Dat is / my dunkt datſe de Sonne uyt de Weereld nemen, die de vriendſchap uyt het leven willen weeren. Wy hebben van de onſterfelijke Goden niets ontfangen, dat beter of vermakelijker is; want de vriendſchap is den beſten en ſchoonſten voorraad van ons leven. Aangeſien dat de Menſchelijke ſaken ſwak en broos zyn, ſoo moeten wy altoos beſorgen dat wy eenige verkrygen die ons beminnen, en van welke wy bemind worden; want de liefde en goedwilligheid weg-genomen zynde, is alle de vermakelijkheid des Menſchelijken levens weg-genomen. Waar op ook ſiet het ſeggen van Seneca, *nullius boni ſine ſocio jucunda poſſeſſio eſt*. Daar is geen goed in de Weereld, welkers beſit vermakelijk is, ſonder mede-genoot of met-geſel. Dus verre Seneca. En waarlijk of yemand een gantſch Koninkrijk / ja de gantſche Weereld / beſat / en geen geſelſchap en mede genooten hadde / om die goederen te gebruyken / die ſoude niet gelukkig / maar ſeer elendig zyn. Genomen dat yder van ons Menſchen alleen moeſte leven / wat ſouden wy weſen / dan een prooye voor de beeſten: twee dingen maken inſonderheid het leven der menſchen eerlijk / en gelukkig / het verſtand / en het t' ſamen woonen / ofte onderlinge geſelſchap / liefde / en goedwilligheid. Daarom word ook onder de vaſte ſtellingen van Epicurus deſe geſteld / dat onder alle dingen, welke de wysheid kan verkrygen, om gelukkig te leven, niet grooter is dan de beſittinge der vriendſchap. Waar uyt wy dan licht konnen beſluyten hoe rechtmatig / goed / en eerlijk de Goddelijke Wetten zyn / aangeſien haar gantſchen inhoud / eyſch en oogmerk / in de liefde gegrond zyn.

De Heydenen hebben wel verſtaan / en de reden / nevens de bevindinge / heeft haar geleerd / dat 'er niets in de weereld noodſakelijker is / tot bevorderinge van de geluksaligheid des Menſchelijken levens / dan oeffeninge van onderlinge vrede / liefde / vrientſchap / en goetwillige hulpe. Ja ſy hadden ſoo grooten achtinge van vrede en liefde / en trachteden daar ſoo na / om die deugden te bekomen / en wel te bewaren / datſe de Vrede als een God hebben geëerd / en een Tempel met een Altaar de Vrede hebben toegeheyligd.

Te Romen ſtond een Kerke van de Eendracht: en de ſtraat die na die Tempel ſtrekte / wierd genaamd de heylige ſtrate. Als den Tempel der Vrede wat vervallen was / heeftſe de Keyſer Veſpaſianus herbouwd: daar was in gantſch Romen geen koſtelijker en heerlijker Kerke: alle de heylige vaten / die de Romeynen / uyt den Tempel te Jeruſalem / den Joden hadden ontrooft / wierden te Roomen in dien Tempel der Vrede geſteld.

Sy wiſten wel / dat men ſelfs ſijn vyanden met goed doen moſte overwinnen / en overtuygen / want dat men

Digitized by Google

dikmaal geen trouwer noch beter vrienden heeſt / dan die te vooren ons niet recht kennende / daar na door ons weldoen / tot vrienden geworden zyn; gelyk men ſelfs in 't gemeen getuygd / dat de Romeynſche regeeringe bevonden heeft / ſoo lange ſy in haar kragt en fleur was / en haare overwonnen volkeren door gerechtigheid / trouwe en vriendelyken handel tot vrienden gemaakt hadde. Cleobulus, een der ſeven vermaarde Wyſen onder de volkeren / ſeyde ten dien aanſien: gy moet ſoo ſeer niet u vrienden, als wel uwe vyanden wel doen, op dat gy haar tot vrienden maakt. En dit is ook Chriſti en Pauli raad *Matt.* 5. en *Rom.* 12. word niet overwonnen van het quade, maar overwind het quade door het goede: door 't weldoen aan u vyanden / vergaderd gy als vyerige kolen op haar hoofd, tot overtuyginge en onſtekinge van haare gemoederen / om andere gedachten en ſinnen van u te krygen / danſe te vooren hadden.

De Perſianen, die de Turkſen Gods-dienſt meeſt volgen / hadden jaarlycx een Feeſt als haar Paſcha / wanneer ſy een Kemel ſlachten / waar van yder een ſtukjen grypt: indien yemand een ander verongelykt heeft / die verſoekt op dien tyd terſtond vergevinge / en ſy zyn gewoon malkanderen wederſyds alle ongelyk te vergeven: want ſy meenen dat anderſints haar Paſcha niet aangenaam ſoude zyn by God. Ja dat meer kan ſtrekken tot overtuyginge der Chriſtenen / ſelfs de Hottentots aan de Caap van de goede Hope, dat van de ongehavenſte Indianen zyn die men vint / en naauwlycx Menſchen gelyk / die voor haar lekkernye eten verrotte viſch / die dood aan ſtrand komt dryven; deeſe Lieden (ſchryft Dapper *pag.* 644.) zyn mild en trouw tegen malkanderen, ſoo datſe de Nederlanders beſchamen: als de eene wat heeft, ſoo ſal hy daar van gewillig aan andere mededeelen: ja, ſy trachten altyd met malkanderen broederlijk te deelen 't geene ſy hebben en bekomen. Na dat de Hollanders haare beſte weyden ontnomen hadden, ſoo datſe moſten tegen haar in Oorlog komen, ſoo overtuygdenſe de Hollanders met deeſe woorden: wy hebben u toegeſtaan een plaatſe, tot ververſchinge voor uwe Schepen, die uyt Ooſt-Indien komen, maar gy beneemt ons onſe goederen en levens-middelen. Indienmen u ſoo dede, hoe ſoud gy u houden?

Polybius gaf aan Scipio deeſe leſſe / dat hy noyt van het Raad-huys in ſijn eygen huys ſoude gaan, voor dat hy aan yemand yets goeds gedaan hadde: en Scipio ſocht die leſſe trouwelyk na te komen. Was het niet wat groots in den Heydenſchen Keyſer Titus Veſpaſianus: niemand (ſeyde hy) behoorde bedroefd en ongeholpen wech te gaan van een Keyſer: en ſoo hy ſeyde / ſoo deede hy ook: want eens des avonds aan Taſel ſittende / en bedenkende / dat hy op dien dag aan niemand hadde wel gedaan / berſte ſijn gemoed uyt in deeſe woorden / tot ſijne Hovelingen: Vrienden ik hebbe deſen dag verlooren.

Aardig en verſtandig was de daad van den Koning Cyrus: daar waren hem geſchonken veele verſcheyden koſtelyke vercierſelen voor ſijn lichaam; maar hy gaf de ſelve allegader aan ſijne vrienden: en gevraagd zynde / waarom dat hy niets voor ſich ſelven hadde behouden, antwoorde hy / myn lichaam kan met alle deeſe pronkeryen niet vercierd worden; maar ik meende, dat het voor my het beſte vercierſel is, dat ik myne vrienden daar meede vercierd ſie? Daar op ſloeg mede het woord van Ptolomœus Philadelphus, Koning van Egypten / als hy ſeyde / dat het beter was rijk te maken, dan rijk te worden. Ja dit beveſtigd ook de Heere Chriſtus / welke geſegd heeft dat het ſaliger is te geven dan te ontfangen. Want in het geven / en weldoen aan andere / worden wy Gode gelyk / die aan allen wel-doet / en van niemand yets ontfangd: maar in het ontfangen toonen wy ons gebrek en dat wy de arme Menſchen gelyk zyn. Daarom roemde Alexander, dat hy van niemand in weldadigheid overtroffen geweeſt was. Hoe hergſaam en vriendelyk de Heydenſche volkeren haar getoond hebben / ontrent de vremdelingen; is van ons aangeweſen in de aanteykeninge over den Brief aan den Hebreen *pag.* 258.

Het hoogſte dat de Wet der liefde den Chriſtenen beveeld / is / datſe in ſommige gelegentheid het leven moeten ſtellen voor haare Broederen. Maar even ook dit hebben de Heydenen wel verſtaan / ja ook in 't werck geſteld. Den Romeyn Brutus, de nederlaag in den Oorlog gekregen hebbende / vluchtede en verbergde ſich. Zyn vriend Terentius hield ſich als of hy Brutus ware / en liet ſich voor Brutus dooden van de Soldaten.

De Wilden in Nieuw-nederland, nemen de doodsbeenderen van haare vrienden / waſſchenſe ſchoon / bindenſe aan bundelen) en noodigen dan de vrienden die leven. Dan vermaand haar den Leeraar / of Prieſter onder haar / tot onderlinge vriendſchap: datſe / gelyk die beenderen te ſamen gebonden zyn / alſoo met malkanderen moeten eenig zyn. Dit onderhouden de Indianen ſeer naauw / en beſchamen de Chriſtenen / met al haren roem van grooter Goddelyke kenniſſe te hebben / gemerkt onder haar ſoo weynig vrede en liefde geſien word. In het Eyland Palmoron is door een gewoonte onder die Heydenen bevonden geweeſt / dat / als ſy eenige vrienden in verbond van vriendſchap aannamen / ſoo lieten ſy bloed uyt haar tonge / hand / of uyt eenig ander deel van haar lichaam / ſeggende / dat het geen goed vriend is, die voor ſijn vriend het leven niet ſoude willen verlieſen.

Ariſtoteles gevraagd zynde wat een vriend was / antwoorde / *anima una, quæ in duobus inhabitat corporibus.* Een ziele welke in twee lichamen woond. De liefde (ſegd Chryſoſthomus) maakt dat een veele, en veele een zyn: het waare beter in de duyſterniſſe te woonen, dan ſonder vrienden te leven. Wat is'er ſoeter (ſegd Cicero *Lib. de Amicitia*) dan een vriend te hebben, daar gy ſoo vry durft tegen ſpreken, als met u ſelven? wat byſondere vrugt ſoud gy genieten van uwen voorſpoed, indien gy niemand hadde, die daar over ſoo blyde was als gy ſelfs; het ſoude moeyelijk zyn tegenſpoed uyt te ſtaan, ſonder yemand die daar over niet min, ja lichtelijk meer dan gy, bedroefd was. Alle andere dingen welke begeerd worden / hebben yder haare byſondere gebruyken en nuttigheden / de Rykdommen / om te gebruyken; eere en ampten / om gepreſen te worden; vermaak / om blyde te zyn; geſondheid om ſonder pyne te zyn / en ſijn leden wel te konnen gebruyken: maar de vriendſchap omhelſt menige ſaken te gelyk / waar gy u went / daar iſſe by u; word nergens uyt geſloten; noyt komtſe ontydig / of t' onpaſſe. Soo dat wy ſelfs het water / vyer / en de locht / niet meer gebruyken / of noodig hebben / dan de vriendſchap. M. Ficinus ſegd ſeer aanmerkelyk / *nihil in rebus humanis, vel rarius acquiritur, vel pretioſius poſſidetur, vel infelicius pereculoſiuſque amittitur quam amicus.* Dat is / daar is onder de Menſchelijke ſaken niets, dat ſeldender verkregen of koſtelijker beſeten, of met meer gevaar en ongelijk verloren word, dan een waare vriend.

Want de liefde brengd alles voort / onderhoud alles; vereenigd de ziele met het lichaam / den Menſche met God: door onderlinge vereeniginge / hulpe en liefde / beſtaat de ganſche wereld / en de natuur aller dingen. Het vermaak is / volgens de beſchryvinge van Ariſtoteles, de volmaaktheid van een yder werkinge: by voorbeeld / het vermaak des geſigts / of gehoors / of gevoelens / of van eenige andere ſin of daad / beſtaat en riſt uyt de volmaaktheid van yder ſin en daad in 't byſonder / daarſe op volgd. Hoe dan een daad uytnemender en treffelyker is / hoe het vermaak / welke uyt des ſelfs volmaaktheid komt / ook grooter en heerlyker is. En gemerkt daar geen werkingen in de ziele der Menſchen zyn / dan verſtand en wille; ſoo volgd ook / dat het hoogſte vermaak / en by gevolg de meeſte Gelukſaligheid der menſchen moet beſtaan in wysheid en liefde / of in een hoog-achtinge / playſier en vernoegen /

dat

Digitized by Google

dat den Menſch ſchept uyt de oeffeninge der wijsheid / deugden / en in dien ſtaat / in welke hy ſich bevind / en beruſt / 't welk ook over-een-komt / met het geene in 't eerſte Deel met verſcheyden andere redenen beveſtigt is.

Daar word aangaande de liefde onder anderen onderſocht / wat beter zy / te beminnen / of bemind te worden?

Antw. Hoe-wel bemind te worden profijtelijker mach zyn / ſoo is nochtans te beminnen eerlijker en beter; om dat den lof der deugden meer in een dadelijkheid beſtaat / dan in lyden of genieten van 't geene verkregen word. Ten tweeden / om dat de liefde / die in de daad of werkſaamheid geoeffend word / gelijk als den lijm der vriendſchap is; want die bemind / die lokt een ander om meede lief te hebben / en trekt hem tot weder-zydſche vriendſchap; 't welk ſoo niet gedaan word in bemind te worden. Ten derden / te beminnen is gemeenlijk meer eygen / en word meeſt gebonden in de waardigſte Perſoonen; want de Ouders beminnen gemeenelijk meer haare kinderen / danſe van haar bemind worden: God bemind meer ſijne Schepſelen / dan hy van ons bemind word. Die veel weldaden aan een ander bewijſt / heeft dien Perſoon gewoonlijk liever / dan hy van hem gelieft word. Ten vierden / de dadelijke liefde brengd veele treffelijke werkingen en vruchten voort / want daar uyt worden alle goede plichten en weldaden veroorſaakt / maar ſoo ſeer niet de liefde die een ander aan ons betoond.

Maar waar uyt ontſtaat het / dat die veele weldaden aan andere beweſen hebben / in 't gemeen die Perſoon ſterker beminnen / danſe van haar om verkregene weldaden bemind worden.

Antw. Die weldaden geniet van een ander / die is eenigſins als ſijn werk; en yder bemind meer ſijn eygen werk / dan hy van 't ſelve bemind word.

Ten tweeden / weldaden te ontfangen is wel profijtelijker / maar een ander wel te doen is eerlijker / ſoo dat die van een ander veel geniet / is hem tot eere / 't welk uytnemender is te achten dan enkel voordeel. Waar by komt / dat een Menſch meeſt bemind / 't geene hy met groote moeyte en koſten verkregen heeft; 't welk in den wel-doender plaats heeft.

Daar word ook niet ſonder reden geoordeeld / dat / men in voorſpoed / niet min dan in tegenſpoed / goede vrienden van nooden heeft. Om dat den voorſpoed dikmaal den Menſchen ſorgeloos / onvoorſichtig / en trots maakt / en dan ook aldermeeſt den nijd onderworpen word / en de beſte gelegentheid heeft om ſijne vrienden wel te doen; en dat een oprecht vriend geen noodiger weldaad kan bewyſen aan ſijnen vriend / dan hem te waarſchouwen / en te vermanen / dat hy ſich in den voorſpoed wel mach dragen. 't Welk om dat het / by gebrek van oprechtigheid / dikmaal van de vrienden niet geſchied / ſoo gebeurt het wel by toeval / dat een vyand / onſe fauten verwytende / ons meer dienſt doet / dan onſe vrienden / als men daar meede ſijn voordeel doet / tot opmerkinge / en verbeteringe van onſe gebreken; uyt welken inſicht Philippus, de Vader van Alexander, ſijn vyanden bedankte / dat hy door haare verwytingen beter geworden was.

Want de bevindinge leerd ons / dat ſelfs de alderbeſte Heeren Regeerders ongelukkige Menſchen ſijn / om datſe meeſt leven ſonder waarheid te hooren / ofte vrienden te ſien. Om dat een yder beſchroomd is haar de waarheid te ſeggen / uyt vreeſe van verbelginge / en quade belooninge; maar een yder ſoekt haar te vleyen / en alles in te volgen / voor te wenden / en aan te prijſen / 't geene ſy bemerken konnen dat met haaren ſin en genegentheden over-een komt; om alſoo (tot bevorderinge van haar eygen voordeel /) haar gunſte na ſich te trekken / waar door dan de fauten der gemelde Heeren / niet alleen niet verbeterd / maar vermeerderd worden / tot haar eygen verderf / en groot nadeel der Onderdanen.

En indien al ſchoon een onvoorſichtige nieuweling / eer en deugd te hoof brengende / den Heer yetwes van 't gunt hem en den Staat voordeelig is / rondelijk derft openbaren; ſoo ſpannen terſtond alle de andere Hovelingen te ſamen / om den ſelven / met Hoofſche treken en laſteringen / by den Heere gehaat te maken; ſulks den Heer / veler getuygeniſſe tot laſte van een geloovende / gemeenelijk den ſelven van goed / eere en lijf berooft / en met de door-trapte / deugdelooſe / en geveynſde Menſchen / blijft Hof houden. Ten zy (dat ſelden gebeurd) dat den Heer ſelfs regerende / en de heerſchappye aan geen Hovelingen overgevende / noch betrouwende / de gemelde treken en geveynſtheden gewaar word / en dan worden die door-trapte in haar eygen ſtrikken gevangen en gedood.

De gebreken (ſegd een vermaard Schrijver ſeer wel) der Princen en Longen / zyn even ſwaar te geneſen / om datſe in een geſtadige beroeringe zyn / want ſy beſtaan in 't gehoor / en ſy willen niet hooren; ſy beſtaan in 't geſicht / en ſy konnen dat geſicht niet verdragen; en al kondenſe het verdragen / het word door hare Hovelingen en dienaars belet / die de Princen veel liever in haar gebreken ſtijven; en haar ziele en ooren geduuriglijk ſoo beſich houden / en ſtreelen / met alderley voorwerpſelen van ydele vermakelijkheden / en welluſten / datſe tot geen beter gedachten en betrachtingen konnen door-dringen.

Voorts / gelijk tot een wel-geſtelden gelukkigen Staat van nooden is / dat de leden der ſelve aan malkanderen in liefde / vrede / eendracht en vriendſchap verbonden zyn: ſoo is 't insgelijks noodſakelijk / dat onder haar onderhouden werde goede ordre / en dat d' een d' ander een yder na ſijnen ſtaat / hoedanigheid en waardigheid / behoorelijke eere / eerbiedigheid en hoog-achtinge toebrenge. Want ſonder deſe onderlinge eere / kan den vrede / eendracht en liefde niet onderhouden worden. Deſe deugd noemen de Latijnen *Obſervantiam*, en word beſchreven / datſe is een gedaante ofte gedeelte van gerechtigheid / waar door men betamelijke eere bewijſt aan die Menſchen / welke ons in gaven / ampten / ſtaat / ouderdom / wijsheid / deugd / en ſoo voorts / komen te overtreffen. Want door deſe onderlinge eere word een yder opgewekt / om ſijn Ampt dat hy bediend / ten goede van andere / vlytig / geern en getrouwelijk op te volgen; ja daar is niet dat de Menſchen / met malkanderen levende / meer vernoegen toebrengd / ſterker kan opwekken tot wakkerheid en neerſtigheid / en dat de gemoederen ſterker onder malkanderen / in liefde en eenigheid verbind / dan deſe onderlinge eere en hoog-achtinge van malkanderen. In tegendeel is'er niet / dat de gemoederen meer verdeeld / en miſnoegd / dan de verachtinge; want, ſegd Cicero) de verachtinge heeft een ſcherpen angel in ſich, welke ook ſelfs de wyſe Mannen naauwlijcx verdragen konnen. Want de eere is by genereuſe verſtanden altoos meer dan rijkdom / ja niet min dan het leven geacht. By de Lacedemoniers wierden de oude Lieden ſeer hoog geëerd van yder / en inſonderheid wierd dat de kinderen ſeer ſcherpelijk aanbevolen / welke ook gewilliglijk de beſtraffinge der oude moeſten dragen / en dankelijk aannemen. Als men eenige oude Lieden ontmoetede / moeſten de jonger opſtaan / ter zyden van den weg wyken; ſig ſtil houden / en eerbiedigheid bewijſen / tot datſe waren voor by gegaan / volgens *Lev.* 19. 32. Voor de graauwe hayren ſult gy opſtaan, en, &c.

Daar is niet (ſegd Chryſoſthomus) dat de Menſchen meer in vaſte liefde verbind, als dat d' een d' ander ſoekt te overtreffen, en te voorkomen, met eerbiedigheid, eere, en verweeren van malkanders naam en faam. Daarom vermaand Paulus de geloovige / nevens de liefde en eendracht / mälkanderen met eere, d' een d' ander voor te gaan: een ander meer te achten dan hem ſelven: eere

te

te geven die men eere ſchuldig is, &c. *Rom.* 12. en 13. *Phil.* 2. &c.

Tegenw. Maar yemand magh denken / dat eere te begeeren of te ſoeken / ſchijnt te hellen en gemeenſchap te hebben met d' hoovaardigheid. Doch dient tot antwoord / dat enkelijk de eere om ſich ſelfs wille alleen te ſoeken / en inſonderheid de ydele / geveynſde / en valſche eere der gemeene en verkeerde lieden / ofte door de uytwendige eere hoogmoedig te worden; of door quade middelen de eere na te jagen / een teyken is van een opgeblaſen / verydeld / en hoovaardig herte. Maar de verſtandige en eerlijke lieden / ſoeken geen eere / dan alleen in 't betrachten van de deugd / en 't geene goed en in ſich ſelven eerlijk is; en daar over ſijnſe ten hoogſten te prijſen. *Rom.* 2. Die eere en heerlijkheid ſoeken in 't goed doen, ſal God het eeuwig leven ſchenken. Ja in 't goede te yveren / en andere te trachten t' overwinnen en voor te gaan / is ſeer loffelijk. 1 *Cor.* 14. 1. en 12. v. 31. Yverd na de beſte gaven. Die verſtandig is acht geen eere / dan voor ſoo veel ſy van de vrome in oprechtigheid / haar / als een gevolg / en ſchuldigen loon der deugd en van 't goede / werd opgedragen; den lof der dwaſe / ydele en verkeerde Menſchen / acht hy niet. Ten tweeden / hy word door ware eere meer en meer aangeſet / om in 't goede te volherden en voort te gaan; en in ſijn goede gewiſſe verſekerd / en verſterkt. Ten derden / hoe hy meer gëeerd word / hoe hy ſich te nederiger voor de Menſchen aanſteld / en te dankbaarder aan God word / en aangemaand / om ſich te meer alle eere waardig aan te ſtellen.

Hier uyt blijkt dan / dat men / om gelukkig te leven / ſorgvuldelijk alle twiſt / nijd / en tweedracht vermijden moet / want daar is voor het leven der Menſchen niet verdrietiger / noch verderffelijker / dan oneenigheid en tweedracht. Daar toe is inſonderheid noodſakelijk de ſachtmoedigheid / welke is een ſtilligheid en bedaardheid des gemoeds / waar door men ſich onthoud en matigt van onordentlijken toorn / en alsſe begind in ons op te rijſen / de ſelve haaſtelijk met kracht van reden wete te bedwingen. En hier zyn menige redenen die ons daar toe moeten bewegen. Want de meeſte twiſten komen dikmaal uyt ſeer geringe dingen / daar ons ſeer weynig aan gelegen is / alleenelijk om dat men de ſelve te haaſtelijk en te ſterk op neemt / daarſe beter veracht / en gantſch niet aangetrokken waren. Ten tweeden / men moet bedenken / dat de ruſte van ons gemoed honderdmaal meer waardig is / dan gemeenelijk die ſaken doen / daar over wy ons ontroeren. Ten derden / ſoo haaſt yemand begint gram te worden / ſoo word hy onbequaam om wel reden te gebruyken / ontdekt ſijn ſwakheid / en verraad ſijn eygen ſake: en hoewel hy ſchoon mochte gelijk hebben / ſoo word hy licht overwonnen door ſijn eygen ontroeringe. Derhalven is'er niet geraadſamer / dan als men immers met reden oordeeld / dat men ſich moet ſtellen tegen het doen of gevoelen van een ander / dat men ſulks niet doe dan met deſe conditie. Ten eerſten / als men ſiet dat yemand daar men tegen reden gebruykt / alreede gram is / het liever uytſteld / tot dat hy bedaard en bequaam zy: want het is dwaasheid te willen redenen wiſſelen / met yemand die geen reden verſtaan of gebruyken kan. Voelen wy die ſwakheid in ons ſelven / dat men met ſtilheid liever ſijn reden en voornemen af-breke / met Plato, (welke een roede genomen hebbende om ſijn Slaaf te geeſſelen / ſeyde; ik ſoude u ſlaan, indien ik niet voelde dat ik gram wierde) dan ſijn onvermogen verder openbare. Ten tweeden / men moet alleen met kracht van reden verweeren / 't geene daar wy een ander willen van onderrichten / of overtuygen; ſonder in yemands reden te vallen / of ſcherpe / verwijtende / of diergelijke woorden te gebruyken / waar door den toorn van een ander verwekt word. Want een ſachte antwoorde keert de grimmigheid af: maar een ſmertend woord doet den toorn ryſen. *Prov.* 15. 1. Gelijk den toorn / ſoo ook den twiſt / worden beyde alderligtſt in den beginne geſteuyt / om datſe gemeenelijk van kleene beginſelen haren oorſpronk nemen; maar daar na loopenſe haaſtelijk en ſterk op; daarom vergelijkt die Salomon bequamelijk / by de openinge welke aan opgeſtopte wateren gegeven word; welke in den beginne ſeer lichtelijk konnen opgehouden worden; maar eenige merkelijke openinge verkregen hebbende / dadelijk met ſulken geweld doordringen / datſe niet te weder-houden zyn. *Prov.* 17. 1. Het begin des krakeels is, gelijk een die het water openinge geeft: daarom verlaat den twiſt, eer hy ſich vermengt.

Het is menigmaal ongelijk beter (na Pauli raad) wat ſchade te lyden / dan twiſten op de Raad-huyſen op te nemen: want ſulcx niet alleen dikmaal de meeſte ſchade door onkoſten aanbrengt / maar inſonderheid veel tyd wech neemt / en ſoodanige moeyte en miſnoegen veroorſaakt / welke by de reden van 't opgenomen Proces niet eens te vergelijken zyn.

Dat te breden beſlag van wereldſche ſaken, de Gelukſaligheid verhindert, als ook te grooten ſcherp-ſinnigheid.

Dat tot bevorderinge van Gelukſaligheid ſeer noodig zyn, eenſame aandachtige bedenkingen, en byſonderlijk de kenniſſe van ſich ſelven.

In de vijfde plaats oordeel ik de kortſte / gereedſte / en ſekerſte / ja noodigen wech te zyn / om gelukſalig te werden / dat men niet al te grooten beſlag ergens in ſoeke / maar voorſichtelijk vermyde: want daar door word een Menſch eer verwerd en overvallen / dan tot een ſtille vernoeginge gebracht. By voorbeeld / in al te groote Maal-tijden / daar menige Menſchen byeen zyn / gelijk wy elders over den Brief aan de Hebreen nader getoond hebben. In de menigte van Dienaren / welke wel geeft een groot vertoog aan andere / maar gemeenelijk kleen vermaak aan de geene die gediend worden. In alle ſaken is onnoodigen overvloed niet meer dan een laſt / niet alleen niet dienſtig / maar ſeer hinderlijk / tot de bevorderinge van een geruſt wel-weſen. Wie is (ſeggen de Hebreen) tot wijsheid en Gelukſaligheid gekomen? en antwoorden / die geleerd heeft alle onnoodige overvloedige dingen te vermyden, en met het geene noodig en dienſtig is, ſich te vreden te houden.

Om nu wel te oordeelen wat dienſtig en noodig is / moet men niet dan goede reden plaatſe geven / uyt welke klaarlijk kan blijken / dat eenige ſaak / die wy voor ſoodanig willen geacht hebben / eenige merkelijke bevorderinge kan toebrengen tot ons wel-weſen. En om dat te konnen doen / konnen ons dienen de vier grondregulen die ons de Epicuriſe Leeraars tot dien eynde hebben voorgeſteld. Namentlijk / voor eerſt / alle vermaak daar geen moeyelijkheid of elend aan vaſt is / moet men na-jagen. Ten tweeden / alle moeyelijkheid daar geen vermaak uyt volgd / moet men vlieden. Ten derden / dat vermaak moet men vlieden / welke meerder vermaak belet / of meerder ongemaak aanbrengt. Ten vierden / die moeyelijkheid moet men ondergaan / welke een meerder ongemak af-weerd / ofte een grooter vermaak veroorſaakt. Maar dit maakt onder ons in tegendeel menige duyſenden Menſchen arm / ſlaafachtig / en elendig / datſe / door een blinde drift / en onſinnige voornemens / ſich als tot een Wet ſtellen / de gewoonte en doen van andere: welke gewoon zyn veelſins onnuttelijk haren tijd / arbeyd / en middelen door te brengen / in veele ydele / onnodige ſaken / waar door ſy dikmaal of tot armoede en ongeregtigheid vervallen / ofte immers ongelijk meer dienſtbaarheid / kommer / en arbeyd onderworpen zyn / danſe

Digitized by Google

derſings ſouden: ſulkx dat daar door ſeer merkelijk haar elend verſwaard word. Ja / na dat ik meen de maniere van leven onder ons wel doorſien te hebben / ſoo beelde ik myn ſelven in / dat verre den meeſtendeel van de bekommerniſſen / ſlaaſachtige dienſten / arbeyd en elend / die de Menſchen haar op den hals brengen / daar uyt ontſtaan / datſe menige onnoodige dingen haar ſelven als noodig opdringen; ofte door een onmatige begeerte en ſorgvuldigheid / ofte wel aldermeeſt / om dat ſy de weynige dingen die tot wel-weſen der natuur noodig zyn / van de onvertollige / overvloedige / en onnoodige / niet recht onderſcheyden.

Hoe ydel is den roem over haare groote / ſchoone / ſterke Huyſen / dieſe doch maar eenen kleenen en onſekeren tyd bewoonen konnen. Sy beſitten ſterke huyſen / daar haare zielen maar woonen in leeme ſwakke hutten / donkere naauwe kerkers / die ſeer bouw-vallig en broos zyn. Daar is niet aan gelegen hoe wyd en breet gy woond / maar hoe gemakkelijk / hoe blymoedig / hoe geruſt / hoe wel: een kleene wooninge is ſomtyds een groot gemak. De grootte en ſterkte van uwe wooninge / maken niet dat uwe ſorge / uwe ſwakheid / of u gevaar verminderd werd / of u perſoon verbeterd of gelukkiger: het huys ſal u niet verheerlyken / maar zyt gy de eere van uwe wooninge. Roemd niet op uwen Huys-raat / ſoo der by u ſelfs niets waardiger is / dat uwe wooninge boven al verciere. Wat is den overvloed van uwe huys-raat / als ſtoffe voor de dieven / voor de ratten / motten / ſpinne-koppen / rook / ſtof / ſchimmel / roeſt / ſlekken / wormen / en alderley vuyligheid / daarſe geduuriglyk mede beſet werden / en u geſtadigen arbeyd en koſten aandoen / om te ſuyveren en te bewaren. Wat is den overvloed der aardſche dingen / dan een ſwaren laſt / die met veelen arbeyd verkregen / met grooten kommer beſeten / met ſwaar verdriet verloren word. De Menſchen roemen menigmaal / datſe veel goed beſitten / daarſe in waarheid / alles wel nageſien zynde / ſelve van haare goederen beſeten worden / daar ſlaven van zyn / ja de ſelve ſich als eenen Afgod onderwerpen. Soo lang Romen arm was / of in een middelmatigen ſtaat / is 't gelukkig geweeſt / heeft geheerſcht over de volkeren / is geëerd en gevreeſt geweeſt aan allen zyden; maar den overvloet heeft het bedorven / en te ſchande gemaakt. Soo is 't insgelykx gegaan met de andere heerſchappyen / Steden en Volkeren des weerelds. In de Landen die vet en ſeer vruchtbaar zyn / en daar met weynig moeyte veel gewonnen word / daar bevind men gemeenelyk de Inwoonderen / leuy / lekker / onmatig / ongeſchikt / ondeugende; in de ſchraalder Landen / daarſe meer arbeyden / ſijnſe ſterker / geſonder / matiger / nederiger / beter en gelukkiger: ſoo ſeldſaam en ſwaar valt het de Menſchen / de ledigheid en overvloed wel te gebruyken.

P. Maar aangeſien de gelukſaligheid van het Menſchelyk leven byſonderlyk beſtaat / in de bequaamheden / gaven en goede geſtalte der zielen / acht gy niet ſeer veel een ſubtyl / ſneeg / en ſcherpſinnig verſtand / 't welk ſommige Menſchen uytſtekende hebben boven andere?

C. Ik achte dat veel / indien het ten goede aangewend word; anders is het verſtand hoe veerdiger hoe nader ten bederve / ſoo het tot de deugden en heerlyke dingen niet toegepaſt en gebruykt word. Ten tweeden / men moet ſoo ſeer niet achten en pryſen de ſcherpte des verſtands en veerdigheid / als wel de goetheid / gelykheid en ſtantvaſtigheid. Al te ſcherp maakt ſchaardig; al te dun breekt licht / al te vlug is wiſpeltuurig / en onſeker.

Daar is voor de wysheid niet hatelyker / dan al te ſubtyl en ſcherp-ſinnig te zyn op geringe dingen / van weynig gebruyk en voordeel. Daarom hebben de Oude verſonnen / dat de Spinne-kop van Pallas, de Godinne der wysheid / gehaat was / welkers werk ſeer dun en ſubtyl is / maar ook ſeer broos / en van geen gebruyk voor de Menſchen. Gelyk de ſcherpte van een ſwaart / ſoo moet de ſcherpte des verſtands zyn / dat niet alleen kan doordringen / maar ook beſtaan / en ſijne vaſtigheid behouden. Groote verſtanden veroorſaken dikmaal ſeer groote misſlagen; de grootheid des verſtands is aan veelen geweeſt de oorſaak en begin van haare ongelukken; een groot begryp en oordeel is ſeer pryſelyk / als 'er ſedigheid / geſetheid en voorſichtigheid by is: anders maar te bequamer / om ſwaarder onheylen / bedriegeryen / en ſchelm-ſtukken te voeden.

C. My dunkt / dat by de voorgaande dingen byſonderlyk behoorden gevoegd te worden / aandachtige bedenkingen / en overleggingen des gemoeds / want gemerkt den Menſch beſtaat uyt ziel en lichaam / als ſijne twee eygene weſentlyke deelen; ſoo kan men licht begrypen / dat den welſtand van die beyde / ofte des Menſchen / ten grooten deele beſtaat in matige / en vermakelyke oeffeninge van ziel en lichaam; doch inſonderheid der ziele / als het edelſte / en in welke eygentlyk aldermeeſt / en onmiddelyk het onderwerp is van gelukſaligheid. Want ſoo veel edelder als de ziel is / boven het lichaam / en den Menſch boven de Beeſten / ſoo veel uytnemender is de ziele met wysheid begaafd / als die daar van beroofd is. En 't geen de Oude van de deugd geſegd hebben / datſe in haar ſelven ſoo ſchoon is / datſe van een yder op 't hoogſte ſoude bemind worden / indienſe met de oogen des lichaams geſien konde worden; dat is van de wysheid waarachtig / want ſonder haar kander geen deugd zyn / of gevestigd worden. Daarom is 'er (na myn oordeel) niets / dat meer vernoegen en vermaak een verſtandig Menſch kan toebrengen / als vrye / aandachtige / ſoete meditatien / ofte bedenkingen / over alderley voorvallende / heerlyke / Goddelyke / natuurelyke / Borgerlyke / en andere ſaken / maar inſonderheid daar ons eygen welleven en wel-weſen aldermeeſt aan gelegen is. Daar door word de ziele gevoed / haare bequaamheden verſterkt / en deſe haare werkingen dringen door tot het alder-innerlykſte van haar geſtalte en weſen / daar andere daden maar beſich zyn ontrent dingen die buyten ons zyn. Daarom heeft Periander niet qualyk geoordeeld / dat aandachtige bedenkingen alles overtreffen / en een ander / dat 'er niets is dat door neerſtige overlegginge niet en kan verkregen worden. Salig (ſegd David) is den Menſch die de Wet des Heeren overdenkt dag en nacht.

Maar veele hebbende eenigen ledigen tyd / en alleen zynde / nemen een verdriet aan haar ſelven / werden vadzig en ſlapperig; om datſe geen verſtand genoeg hebben / om haar gemoet met goede ſtoffe van bedenkingen beſich te houden. En daarom oordeel ik ſeer dienſtig te weſen / dat men altoos in ſijn gedachten gereet heeft / een kort Regiſter van ſaken / waar over wy by gelegentheid onſe bedenkingen moeten laten gaan: welke ſoo menigvuldig / verſcheyden / en treffelyk zyn / dat yemand / die maar eenigſints wat kenniſſe heeft / ofte de bequaamheden ſijner ziele wil opwekken / en in 't werk ſtellen / genoeg ſal gewaar worden / dat het hem nooyt aan goede ſtoffe en voorwerpſelen ontbreken ſal.

Laat hem maar / by voorbeeld / eer hy buyten ſich ſelven gaat / kenniſſe van ſijn eygen ſelven nemen / welke hem wel alderuytſt is / en aldernaaſt gaat; daar ſal hy vinden gelegentheid / ten eerſten / om acht te nemen op de wonderlyke geſtalte van ſijn lichaam / welk alleen is een kleene wereld geagt. Ten tweeden van ſijne ziele / welke hem dierbaarder en meer is dan de ganſche Wereld. Daar ſal ſich opdoen haaren oorſpronk / natuur / ſeer wonderlyke / ja genoegſaam onbegrypelyke krachten / bequaamheden / eygenſchappen / en werkingen; door 't verſtand / gehugeniſſe / vyf ſinnen / beſtier des lichaams / wille / hertstochten / genegentheden / &c. Ten derden / ſal hy

in

in achtinge nemen ſijn Perſoon / geboorte / of af-komſte in de wereld; wat hem in ſijn voorgaande leven is bejegend / en op wat wyſe dat door gebracht is; hoedanig den ſtaat ſijns levens jegenwoordig zy; wat daar in voor het toekomende (om beter en gelukkiger te leven) ſtaat te verbeteren: hy ſal denken op ſijn beroepinge / huyshoudinge / geſtalte van ſijn gewiſſe / aanſtaande dood / en ſoo voorts.

Strekt hy ſijn gedachten na buyten / dadelijk kan hy die laten ſpelen / ofte op den Schepper van alles / ſijne ondoorgrondelijke heerlijkheid / eygenſchappen / volmaaktheden / &c. ofte op de Schepſelen.

De Schepſelen zyn of ſichtbaar of onſienelijk.

Onder de ſichtbare klimt hy met ſijn bedenkingen van onder na boven. En eerſt komt hem voor den gemeenen kloot van Aarde en Water. Ten tweeden / de ruyme Zee / Fonteynen / en wateren. Ten derden / de menigerley Landen / Boſſchen / Valeyen / Bergen / &c. Ten vierden / de veelderley lichamen / die onder het opper-vlak der Aarde binnen de ſelve voortgebracht worden. Ten vijfden / de ontelbare ſoorten / en menigte / van allerley Gewaſſen / Boomen / Bloemen / Kruyden. Ten ſesden / de groote verſcheydenheid der Dieren / in de Wateren / en op de Landen. Ten ſevenden / de Steden / Gebouwen / en werken der Menſchen / op den Aard-kloot. Ten achtſten de beſtieringe der Koninkrijken / en Borgerlijk leven. Ten negenden / de oeffeningen der wereltſche Godsdienſten. Ten tienden / de geſchiedeniſſen des werelds / in vorige en jegenwoordige tyden. Ten elfden / de Verhevelingen / die in de locht / ontrent onſen Aard-kloot / dagelijks voortkomen en vertoond worden. Ten twaalfden / de vaſte en andere Sterren. Ten derthienden / den ſchoonſten Hemel. Ten veerthienden / voegd hier by / bedenkingen over de Heylige en andere uytſtekende en treffelijke Schriften. My dunkt / dat het wel een bot / onervaren / ja by na onvernuftig Menſch moet zyn / die tot ſijn Jaren / en redengebruyk gekomen zynde / en deſe ſaken in opmerkinge nemende (onder welke een ontelbaar getal van allerley heerlijke voorwerpſelen vervattet zyn) niet ſoude daar in konnen genoegſame ſtoffe vinden / om met vermaak en nuttigheid / met goede bedenkingen ſijn ziele beſich te houden. Sulks dat ik dikmaal my verwonderd hebbe / dat 'er nochtans ſoo veele zyn / die / alsſe ledigen tijd hebben / en alleene zyn / of weynig geſelſchap vinden / ſoo haaſtelijk verdrietig zyn over haar ſelven / en over haaren tyd / waar mede ſy dien ſullen doorbrengen; daarſe nochtans niet koſtelijker / ja ſelfs niet anders / dan haar ſelven en den tijd hebben / ſonder welke ſy niets genieten konnen in haar leven. Ja men mach het wel onder een der teekenen ſtellen van een wys Man / dat hy ſijnen ledigen tijd wel beſteden kan. Die ſich af-ſonderd (ſegd Salomon) tracht na wat begeerlijks: hy vermengd ſich met alle beſtendige wysheid. *Prov.* 18. 1. Diè alleen kan leven, en ſijn ledigen tyd en eenſaamheid wel kan gebruyken, is eenigſints meerder dan een Menſch, (ſegd M. Ficinus) want hy gaat de gemeene krachten der Menſchen te boven.

Want als men alleen en ledig is / dan kan men alderbeſt ſijn gedachten inſpannen / om wat goeds / en yets grondelijk te doorſoeken / en ernſtelijk uyt te vinden / ofte te overleggen en te bedenken; alſoo men dan door geen andere perſoonen / of ſaken verhindert / ofte onſen aandacht verſtroyt word. Ten tweeden / men kan ook met meerder vryheid en geruſte ſekerheid alles in bedenken nemen / dan in geſelſchap met een ander / die men of ſomtijds niet mach betrouwen / ofte ons van de vryheid onſer overleggingen komt af te leyden. Deſe eenſame overleggingen des herten zyn daarom ook te meer te achten / om dat wy tot de ſelve niemands geſelſchap noch hulpe van nooden hebben. Ten derden / om dat men daar toe geen ſake ter wereld / buyten ons eygen ſelven / van doen heeft / ſelfs niet het licht / dat anderſints tot alle andere uytterlijke verrichtingen noodſakelijk is. Ten vierden / om dat alle tyden en plaatſen daar toe bequaam zyn; geen tijd of plaatſe kander weſen / al waar 't in een donkeren kerker / die niet bequaam is / om ſijn ziele met heerlijke / vermakelijke / en goede opmerkingen te onderhouden.

Met onſe gedachten / en overleggingen / konnen wy alles dat 'er is in het gantſche / voor ons onbepaalde / gemeene AL doorwandelen / onderſoeken / en met ons gemeen maken. Want door haar begryp en wille is onſe ziele eenigſins oneyndig / om dat haar begeerte niet word geeyndigd / dan in 't oneyndige goed / welk is God; en haar bedenken doorloopt de gantſche wereld. Door onſe gedachten houden wy gemeenſchap met God / en onſen wandel is in den Hemel; *Phil.* 3. *Col.* 3. Dan (ſegd Seneca) ſal onſe ziele ook in den Hemel zyn, al eerſe noch uyt deſe gevangèniſſe des lichaams verloſt is, alſſe de gebreken ſal verworpen hebben, en ſuyver en klaar haar tot Goddelijke gedachten ſal begeven: dit moeten wy doen, hier toe moeten wy met alle kracht gaan.

In een oogenblik klimmen wy van de leege Aarde / tot den opperſten Hemel; van 't ooſten tot het weſten / en van 't een eynde des werelds tot het ander; niets is 'er veerdiger / vryer / ſnelder / dan onſe bedenkingen.

Twee dingen zyn boven al tot een gelukkig leven noodig / wijsheid en voorſichtigheid; ofte grondige kenniſſe van waarheid / en de deugd; beyde konnen niet anders dan door aandachtige Meditatien verkregen worden. Wat nuttigheid geeft het hooren en leſen van de Heylige en andere Schriften / ſonder opmerkinge / en aandachtige overleggingen / daar door word eygentlijk en aldermeeſt de wijsheid / recht oordeel / en beſtier van alle dingen onſe gemoederen ingedrukt.

Wy moeten altoos bequaam zyn / om ons met goede gedachten beſich te houden / ofte anderſints vervallen wy van ſelfs tot ydele en quade invallen; gemerkt onſe ziele / zynde een eeuwig / altoos werkſaam roerſel / niet kan zyn ſonder eenig voorwerp. Aandagtige bedenkingen zyn niet alleen het voedſel / maar ook het leven der ziele / een werkinge van de opperſte en edelſte bequaamheid der ſelve / van welke voorts af-hangen al ons oordeel / wille / genegentheden / woorden en daden / en alles dat tot beſtier en welſtand van ons leven behoord. En hoe veel heerlijker voorwerp wy hebben in onſe gedachten / hoe wy meerder vreugde en nuttigheid daar door deelachtig worden. *Pſal.* 104. 33. Myne overdenkinge van hem ſal ſoete zyn; ik ſal my in den Heere verblyden.

Gelijk het Goud / Silver / en andere metallen / met groote moeyte uyt de ingewanden der Aarde moeten op-gehaald worden; ſoo word de rechte wysheid niet dan door neerſtige overleggingen verkregen. *Prov.* 2. 4. Soo gyſe ſoekt als Silver, en naſpeurt als verborgen Schatten, ſoo ſult gy de kenniſſe Gods vinden, &c.

Gelijk de ſoetigheid en aangenaamheid der ſpyſe beſt door het kaauwen genoten word; en de bloeme der Terwe door het malen / en den reuk / kracht / en geeſten der Kruyden en Speceryen / uytgehaald worden door ſtooten en wrijven; ſoo word insgelijks de ſoetigheid / en innerlijke aangenaamheid / en kracht der ſaken / tot onſe zielen niet overgebracht / dan door ernſtige en aandachtige bedenkingen.

Men leeſt verſcheyde exempelen / van die in haare bedenkingen ſeer zyn ingenomen geweeſt / en gelijk als in vertrek van ſinnen gerocht / niet alleen over Goddelijke en Hemelſche ſaken / welke dat aldermeeſt waardig zyn / maar ook ſelfs in overlegginge van mindere dingen. Men heeft geſien dat Socrates, van den eenenen opgang der Sonne tot den anderen / is ſtil blyven ſtaan / ſonder van plaats ofte geſtalte ſijns lig-

haam

Digitized by Google

haam te veranderen. Joſephus Scaliger was ſoo opgetrokken met ſijne gedachten / in het leeren der Hebreeuwſche Tale / dat hy / binnen Parys zynde / als aldaar de grouſame vermaarde Moord geſchiede / verklaarde niet altoos daar van gehoord te hebben. Archimedes was ſoo beſich met ſijne Mathematiſche afbeeldingen / dat hy niet vernam het geweld der Soldaten / welke op hem aandrongen / ſoo dat hy / als geen beſeffen altoos daar van konnende nemen / de ſelve met ſijn bloed en dood heeft moeten beſoedelen / en uytwiſſen. Konnen de kenniſſe der Talen / (welkers verſcheydentheid maar een grooten laſt en hinderniſſe is / voor de gemeenſchap der Volkeren / en voort-settinge der wetenſchappen) vermogen de af-metinge en verdeelingen der Figuuren ſoo veel op het gemoed der Menſchen? Hoe veel te meer behoorde men opgenomen te weſen / met yverige en aandachtige opmerkingen van Goddelijke en heerlijker ſaken / en die tot ons eygen ſelfs welſtand en geluksſaligheid behooren? Maar het gaat hier mede gelijk met Lieden die veel reyſen / welke meer weten te ſeggen van andere Landen / als van haar eygen Vaderland. Cicero verweet aan Demoſthenes, dat hy veel konde ſpreken tot andere Menſchen, maar weynig met hem ſelven. Chilo, gevraagd zynde / wat moeyelijk was; antwoorde; heymelijkheden te verſwygen; aangedaan ongelijk wel te dragen; en ten derden / ſijnen ledigen tyd met goede bedenkingen te beſteden. Veele Menſchen nemen meer acht op ſaken die een ander aangaan / dan haar eygen: hebben veel te ſeggen in geſelſchap van andere / maar by haar ſelven zynſe als ſtom en verſtandeloos; een teyken van een ſeer gering en ydel gemoed. Van waar komen onſe meeſte misſlagen / fauten en ongemakken / anders dan door onachtſaamheid / onbedachtſaamheid / onvoorſichtigheid / en losheid der gedachten? ſulks dat het lichtelijk is te bewyſen en te beſluyten / dat 'er / tot bevorderinge van een wel-geſteld gelukkig leven / niet gereeder / noodſakelijker / nutter / noch uytnemender is / dan ſich dikmaal wel te bedenken / en in ſtilte onſes gemoeds / in eenſaamheid / als ons lichaam beſt gematigd en ontloſt is / als des morgens / des avonds / en anderſints / ſich te vermaken / en beſich te houden / met aandachtige overleggingen / van ſaken welke tot een wys / goed / en voorſichtig beſtier onſes levens dienſtig zyn. Hier toe ſijn allerley tyden / plaatſen en perſoonen bequaam / arme ſoo wel als rijke; de geringſte als de aanſienelijkſte na de wereld: wy hebben niemands hulpe daar toe noodig / dan alleen Godes / welkers byſtand en gemeenſchap nergens door krachtiger / dan door yverige Gebeden / en aandachtige meditatien / verkregen word. Want door gansch innerlijke en ziel doordringende gedachten op God / en den Hemel / als het Paleys ſijner heyligheid / en heerlijkheid / word onſe ziele eeniger-maten aangedaan met de gelijkeniſſe Gods / dieſe ſoo ernſtelijk aanmerkt / datſe noot wendelyk ſijn Beeld in haar ſelven vertoonen en indrukken moet. Ten tweeden / ſy word als in den hoogſten Hemel opgetrokken / met welke ſy / door haare ſterke inbeeldinge / ſoo vereenigd word / datſe naauwlijks (in haaren hoogſten aandacht en inſpanninge) gevoeld / offe in het lichaam op aarden zy / of niet.

Maar ſtaat voorts wel aan te merken / dat gelijk in andere gelegentheden geſegd is / dat wy ons ſelven / dat is / onſen welſtand en Geluksſaligheid / niet buyten / maar binnen ons ſelven aldermeeſt ſoeken moeten; ſoo is 't ook in deſe gelegentheid; onſe voorgemelde aandachtige / eenſame bedenkingen / en overlegginge / moeten inſonderheid / boven alles / gaan over de kenniſſe van ons eygen ſelven. Op de poorte van den Tempel van Apollo, ſtond dit met gulde letteren geſchreven. De menſchen nochtans komen ſeer traag en moeyelijk tot deſe kenniſſe; verhinderd zynde door een blinde en verkeerde liefde van haar ſelven; 't welk Chilo voor deſen verklaard heeft met deſe woorden. Wacht u voor u ſelven: yder Menſch wacht ſich voor andere / maar doorgaans heeft den Menſch geen grooter vyand als hem ſelven / dewyle hy gewoon is aan de welluſt / toorne / eerſucht / en andere quade driften en begeerlijkheden / raad te vragen. Thales deed 'er dit by / yder Menſche is een vleyer en pluymſtrijker van hem ſelven.

De kenniſſe dan van ons ſelven is ons de aldernaaſte en noodſakelijkſte / om gelukkig te konnen leven; want die hem ſelven niet kend / die is geenſints bequaam om ſich ſelven te beſtieren / of ſijn fauten te verbeteren / of ſijn doen voorſichtelijk aan te leyden. Waarom Demonax, gevraagd zynde / wanneer hy hadde begonnen te Philoſopheren, dat is / een beſet en wel-geſchikt leven te leyden? antwoorde: doen, wanneer ik myn ſelven hebbe begonnen te kennen.

Tot dien eynde is noodſakelijk / alle daag ſijn leven en bedryf neerſtelijk te onderſoeken / om te ſien wat misſlagen wy begaan hebben / en wat in 't toekomende te vermyden en te verbeteren ſtaat? Soo handelde Seneca met hem ſelven / als ik (ſegd hy) te bedde leg, en het licht wech-genomen is, dan onderſoek ik by myn ſelven, wat ik den heelen dag gedaan hebbe: ik verberge my ſelven niets: ik gaa niets voorby.

Soo was ook Sextius gewoon / des avonds eer hy ſlapen ging / dus tot hem ſelven te ſpreken / wat quaad hebt gy van daag gebeterd? wat gebreken hebt gy tegengeſtaan? in wat deel zyt gy beter geworden.

Als wy aldus ons gemoed dagelijks onderſochten / en ons ſelven alſoo oordeelden / wy ſouden in ſulke ſware ſonden en oordeelen niet vervallen / maar ons ſelven tot de deuchden meer verwakkerd vinden. Maar nu worden wy / door onſe ſlordigheid / en vertelheid / door vele Heydenen en Turken overtuygd / en overwonnen. Want het leven der Turken in 't gemeen is doorgaans zedig / nederig / matig / ſoo datmen het naauwlijks gelooven ſoude konnen / als het in 't byſonder word verhaald. In den Gods-dienſt beſchamenſe ons ſeer / door haare uytſtekende eerbiedigheid / gelijk wy breeder toonen over *Heb.* 12. 28. Men verhaald van de Japoneſen, dat meeſt alle groote Heeren / en Adelijke Staatsperſoonen onder haar / yeder een wys en vroom man geduurig by haar houden / ſelfs in alle maaltyden / geſelſchappen / en voorvallende handelingen dieſe doen. Den welken ſy op het hoogſte bevelen / op te merken en te onthouden / wat misſlagen datſe of in woorden of daden eenigſints begaan; en t' huys gekomen zynde / begeeren ſy dat den ſelven haar alleen in 't heymelijk dat alles ſal aanſeggen / om 't ſelve in 't toekomende te voorkomen / en te verbeteren.

Wat de uytterlijke toevallende ſaken konnen toebrengen, aan de geluksſaligheid des levens, als cieraad, maaltyden, adel', muſijk, groote macht, eere by het volk, en ſoo voorts.

Onder de uytterlijke toevallen en goederen / die de menſchen gebruyken om gelukkig te leven / behooren de kleederen / uytwendig cieraad / Huyſraad / Gebouwen / Hoven / en ſoo voorts. Deſe dingen hebben met ſpys / drank / en andere ſaken (welke door de uytterlijke ſinnen genoten worden) / gemeen / datſe / matiglijk gebruykt zynde / eenig vermaak den menſchen konnen toebrengen; maar gemeenlijk wordenſe / door de onvoorſichtigheid en overdaad der menſchen / haar meer tot een laſt / dan tot vernoegen / door de groote ſorge / koſt / en moeyte / in 't verkrygen / en onderhouden / en door 't quaad gebruyk der ſelve. Den meeſtendeel misbruyken deſe dingen tot ydele pracht / hoovaardye / en pronkerye; even als offe daarom te beter of waardiger waaren / om datſe in een groot / ſchoon Huys woonen / of om dat haare lichamen met ſlym van Zyde-wormen / of vellen der Beeſten / of met Goud / Silver / of moye Steenen / kleedingen / en vremde fatſoenen der ſelve / (die dikmaal ongemakkelijk /

gekkelijk / en ongeſchikt zyn) omhangen worden. Gelijk of een kreng van een Paard te beter waar / om dat het met een ſulke Zaal / of verguldenToom / is vercierd : ofte dat men / met de bygeloovige ydele Papiſten / een ſteenen Beeld te meer eere bewees / om dat het in een ſchoone Kerke ſtaat / of met fraaye Kleederen beſet is. Dingen die in haar ſelven ſchoon zyn / worden niet bedekt ; maar die door eygen afſienelijkheid gebrekkelijk zyn. 't Is dan een belachelijke hoovaardye / te pronken met het geene ons is gegeven tot een dekſel van ſchand / naaktheid / en gebrekkelijke ſwakheid.

't Geene onſe lichamen aan en omgehangen werd / kan niet maken / datſe daar door in haar ſelven eenigſins ſchoonder zyn / alſoo 't alle maar dingen zyn / welke van andere ſaken ontleend / en door konſte toegemaakt zyn / en maar van buyten onſe lichamen worden toegevoegd / en weder ſoo ligt daar van worden afgeſcheyden / alsſer aangebracht zyn. Diogenes Laërtius verhaald *Lib.* 1. dat Cræſus, met alderley koſtelijk gewaad en vercierſelen toegeruſt zynde / en op eenen hoogen Throon ſittende / aan Solon ſou gevraagd hebben / of hy wel oyt yets ſchoonder geſien hadde ? en dat hy tot antwoorde gaf / dat hy veel ſchoonder Dieren geſien hadde , namentlijk , de Phaſanten , Paauwen , Hanen , &c. Want dat die een eygen natuurelijke ſchoonheid van vederen hadden. Waar op ſiet 't geene Chriſtus ſegd / *Matt.* 6. 29. dat Salomon in al ſijn heerlijkheid niet is bekleet geweeſt , gelijk de Lelyen op het veld.

Veele brengen meer door met het ſchuuren / ſchoonmaken / en onderhouden / van ydele onnoodige pronkeryen / danſe tot nootdruft van haar lichaam / of recht vermaak en wel-weſen van haar ſelven / of de haare / konnen by-brengen. Sommige houden buyten op het Land (daarſe maar ſelden komen) grooter en koſtelijker Gebouwen / danſe in de Steden alle dage bewoonen. Niet bedenkende / dat de geene die deſe dingen beſitten / ordinarelijk het minſte vermaak daar van hebben ; want andere Menſchen / die deſe tot pronk vertoond worden / nemender meer playſier van / dan dieſe aangaan ; niet alleen om datſe die gewend zyn altoos te ſien / en daarom niet achten / maar om dat ſy alle de laſten van onderhouden / bewaren / verkrijgen / en den ganſchen omſlag der vertooningen onderworpen zyn ; daar andere daar van een enkel ſuyver vermaak nemen / alle de moeyte en ſorge den Eygenaars bevolen latende.

Menige onder de Heydenen zyn in deſen deele veel beter en wyſer geweeſt / dan de Chriſtenen. De Vrouwe van den overſten Phocion , zynde in geſelſchap van andere Juffrouwen / was ſonder eenige vercierſelen / en gevraagd zynde / waarom ſy haar niet niet hadde opgepronkt , gelijk de andere Vrouwen ? antwoorde ſy / om dat de deugd van myn Man voor my vercieringe genoeg is.

Het vercierſel van een Vrouw beſtaat niet in Haarvlechten / omhangen van Peerlen / Goud / glinſterende Steenen / en koſtelijke Kleederen ; maar in eerbaarheid / in ſedigheid / vromen wandel / en in eenen ootmoedigen , ſachtmoedigen , nederigen Geeſt , die koſtelijk is voor God , en de Menſchen. Waarom Numa Pompilius , ſiende dat de pracht en pronk onder de Romeynſe Vrouwen begonde door te breken / ſtelde ſich met Wetten daar tegen : hy bracht de Vrouwen tot groote eerbiedigheid ; hy verboot haar alle curieuſheid en vremde dragten ; hy leerde haar de matigheid / en gewendenſe tot ſtilſwygentheid ; hy verboot haar Wyn te drinken / en ſoo voorts.

Hier komt wel te paſſe 't geene M. Ficinus in ſijne Platoniſche Philoſophie wel geſegd heeft. *Dementes nimium ſunt illæ mentes , quæ omnem in hoc operam ſuam ſemper impendunt , ut corpus atque externa quam optime ornatiſſimeque ſe habeant , ut autem bonæ ornatæque ipſæ ſint , penitus negligunt.* Dat is / dat zyn al te onſinnige zielen , welke al haaren arbeyd altoos aanwenden , op dat het lichaam , en de uytterlijke dingen , op het alderbeſte mogen toegeſchikt en vercierd zyn ; maar datſe ſelve goet en welgeſteld mogen zyn , dat verſuymenſe ganſchelijk.

Het is voorwaar een groote droefheid / daar de Menſchen ſoo veel moeyten en elenden van ſelfs onderworpen zyn / dat men de ſelve niet verſacht / of vermindert / maar in tegendeel grootelijkr komt te beſwaren / en te vermenigvuldigen / even door dingen dieſe tot haar vermaak willen gebruyken : als daar zyn voor eerſt de Maaltyden / welke / in plaats van vermaak te geven / gemeenelijk (ſelfs na de belydeniſſe der geene dieſe geern houden of bywoonen) tot een laſt / onluſt / en miſnoegen aangerigt worden ; door de groote koſten / overdaad / onmatige menichten / en groote verſcheydentheid der ſpyſen ; lankduurig ſitten / ontydig wachten en ophouden der gaſten / al te grooten beſlag en getal der genoodigde / en veelderley andere overtolligheden en diſorders / waar door de natuur veel meer overladen en beſwaard / dan verlicht en verheugd word. Maar de pracht en overdaad bederft het alles : een doode Vliege doet de wel-riekenſte Salve ſtinken, veel meer konnen ſoo menige misbruyken / als allesints door quade gewoonten ingevoerd worden / onſe vermakelijkheden in ongemakken veranderen. Daar men met minder onkoſten en ongemakken dikmaal ſoude konnen vrolijk weſen / daar worden de meeſte goederen / ſorge en moeyten / tot miſnoegen ydelijk verquiſt. 't Welk veele Heydenſche Overheden bemerkende / hebben noodig geacht Wetten te maken / tegen de overdadige pracht / onkoſten / en verquiſtinge der goederen / in de Maaltijden / Kleederen / en anderſints / gelijk in de plaats te vooren aangeweſen breeder verhaald is / en in de beſchrijvinge der Republijken van de Athenienſers , Lacedemoniers , en andere / kan verder nageſien worden.

De ſelve voorgemelde dwaasheid word mede begaan / in het opvoeden der kinderen ; den meeſtendeel der Menſchen allesints betoonende / datſe jammerlijk bekommerd / en ſlaven zyn / om haar kinderen veel goed na te laten / maar over de goede opvoedinge / maniere van leven / noodige kenniſſe / en deugden / dragenſe weynig ſorge ; waar uyt dan ontſtaat / datſe dikmaal / in plaats van vermaak / eere / en hulpe / door haar kinderen te genieten / niet dan hert-ſeer / en ſeer groot verdriet / op haar halen / door het ongeregeld / oneerbiedig / en quaad leven / van haare kinderen. De Turken zyn in deſen deele wijſer / indien gy , ſeggenſe / u huysgeſin en kinderen wel onderweſen hebt , in die dingen die haar nuttig zyn by God , en indien gy haar door de deugd tot God ſult gebracht hebben , ſoo ſult gy het Paradys bekomen. Houd (ſeyde Seneca) u kinderen af van ongeregelde welluſt : laat de opvoedinge niet te laf en lieffelijk zyn : houtſe af van vleyinge : laat haar de waarheid hooren en vreeſen : laat haar altoos opſtaan voor haar meerder : laat haar niet met allen door toornigheid verkrygen : dat een ſchreyend kind geweygerd is , geeft het dat als het wel gemoed is, indien het niet quaad of ondienſtig is. Men moet (ſegd Cicero) met alle de ſorge de Jeugd afwennen van welluſt : en men moet haar oeffenen in arbeyd en lydſaamheid der ziele , en des lichaams : inſonderheid moet de Jeugd ſich wachten en wederhouden worden , van onmatigheid in ſpyſe , en drank.

In de derde plaats / word het ſelve beſpeurd / in de oeffeninge des lichaams / en ſpelen : welke matiglijk / tijdelijk / en op een goede wyſe / gepleegd zynde / niet alleen tot eerlijk vermaak / maar ook tot onderhoud verſterkinge van de geſondheid konnen ſtrekken. Maar nu leerd de ervarentheid / dat menige Menſchen / in plaats van ſoodanige eerlijke oeffeningen / liever haar overgeven tot tijſelen / avontuur-ſpelen / tuyſſchen / en dobbelen / in welke niet alleen niet word verkre-

gen

gen het oogmerk / dat men in eerlijke ſpelen en oeffeningen moet voor hebben / namentlijk / een matige verquikkinge / oeffeninge des lichaams / en des verſtands; maar in tegendeel gelegentheid word gegeven van groot miſnoegen / twiſten / qualijk ſpreken / overdadige verquiſtinge van tijd en geld. Waar by ook / met een woord / mogen gevoegd worden / de gene welke het niet genoeg is / dat wy van ſelfs / en door de quade exempelen van andere / ſoo lichtelijk tot allerley overdaad en ſonde gebracht worden; maar het vermaak nemen in ſoodanige Comediſche ſpelen / en vertooningen / daar allerley godloosheden / onmatigheden / en ſonden / met een vermaak de Menſchen aangewreven / ja ſterk ingedrukt worden. Seneca ſegd hier op ſeer wel in ſijnen 7. Brief / daar is niet ſchadelijker voor de goede ſeden, dan in een Schouw-ſpel te ſitten, dewyle als dan de feylen het gemoet ſeer licht bekruypen. En dus ſiet men in deeſe en andere ſaken meer / dat de onverſtandige Menſchen haar vermaak verkeeren in ſonde / ſchand / en elende.

Geen minder dwaasheid als de voorgaande / word'er beſpeurd aan de Menſchen / welke haar eere ſtellen in hare ſchande / gelijk niet alleen geſchied in alle vertoog van overdaad / pracht / en ydelen hoogmoet; maar ook / onder andere / van de geene welke ſoo ſeer ſtoffen en pronken op haare af-komſte en Adel / daarſe nochtans ſelve ondeugende zyn / en maar ſchand-vlekken van haar loffelijke Geſlachte / daarſe over roemen. Want het is waarachtig / 't geene Juvenalis ſegd *Sat.* 8. de deugd is den eenigen waren Edeldom: wat baat het dat men veel prachtige Schilderyen van de Voor-ouderen toond, als men ſelve qualijk leeft? Ik worde beſchaamd, ſeyde Epicharmus, als ik yemand ſijnen Adel hoore roemen, die ſelve onedel is door ondeugden. Ja de Heydenen oordeelden / dat de ſonden van groote en edele Lieden ſchandelijker waren / dan van gemeene Menſchen / recht anders dan men onder veele Chriſtenen gewent is te oordeelen. Alle feyl des gemoets, ſegd Juvenalis, heeft ſoo veel te ſichtbaarder misdaat in ſich, als hy grooter is die ſondigd. Den Poët Perſius toonde ſijn afkeer van alle ſulke en diergelijken ydelen roem. Al is't (ſeyde hy) dat het trotſe Romen u verheft, laat dat niet aan u leunen: ſoekt u ſelven niet buyten u ſelven: ſiet eens omme na 't geen dat u noch ontbreekt: hout u ſtille by u ſelven, en gedenkt hoe weynig het is, 't geene gy zyt en hebt.

Het is van ook een ydelen roem en inbeeldinge / dat veele Menſchen ſoo wonderlijk hoog-achten groote macht / vermogen en heerſchappye te hebben over andere Menſchen en ſaken / even als of daar in een ſeer uytſtekende gelukſaligheid gelegen was; daar / alles wel met goede reden ingeſien zynde / ſulke Menſchen gemeenelijk ongelukkiger zyn dan andere. Want ſoodanigen verheven ſtaat kan niet bedient noch onderhouden worden / ſonder ontelbaare dienſtbaarheden / ſorgen en moeyten. Ten tweeden / ſulke Menſchen zyn onderworpen den haat en gevaar van menige Menſchen; die over veelen wil heerſchen en geweld oeffenen / is ook het geweld / oordeel en moetwille van veele onderhavig: de hooge dingen zyn meeſt het geweld van den blixem onderworpen. Hy moet'er veele vreeſen / die van veelen wil gevreeſt worden. Die hoog verheven is / valt dies te ſwaarder en te elendiger / en is meerder gevaar en grooter ongeluk onderworpen / dan die weynig heeft / en in een geringen of middelmatigen ſtaat geſteld is. Den opgang tot hoogen ſtaat geſchiet gemeenelijk ſeer traag en langſaam / maar den val van hooge ſteylten geſchied ſeer ſchielijk / en in korten tijd. Ontelbaar zyn de voorbeelden van groote Koningen / Vorſten; en Heeren / welke / met vele moeyte verheven zynde / ſeer ſnellijk tot de uytterſte elenden / ſmaad / en dienſtbaarheid vervallen zyn.

Wilt gy waarlijk en inderdaad machtig zyn / overwind niet alleen 't geen buyten u is / Heyr-legers / Sterkten / Steden / Scheeps-vloten; maar overwind en bedwingd u eygen herts-tochten / uwe begeerlijkheid / wraakluſt / hoogmoet / gramſchap / &c. welke Vyanden zyn van uwe ziele en uwe eere; heerſcht over u ſelven Denkt hoe ongeſtadig / ſwak / veranderlijk / en ydel het alles is / daar gy uwen roem over ſtelt / daar immers niet voor u dierbaarder is / dan den welſtand van u eygen ſelfs gemoet / ſtaat en perſoon. Wat ſoude u mogen helpen / al kondet gy ſchoon al veel andere menſchen beſtieren en weldoen / indien gy ondertuſſchen u ſelven niet regeeren kond / noch gelukzalig maken?

Onder de uytterlijke dingen / welke de menſchen tot vermeerderinge van haar vermaak gebruyken / hebben wy de Muſijk-konſt geteld / van welke wy alleen met een woord dit ſullen aanmerken; aangeſien tuſſchen lichaam en ziele een ſeer nauwe vereeninge is / en aldermeeſt in de gevoelende Geeſten / als het naaſte werk-tuyg der zielen; en dat de Muſijk-toonen wonderlijk de ſelve geeſten door hare bewegingen konnen aandoen / verdunnen / en veranderen; dat het ſeker is / datſe by gevolg in ziel en lichaam / of in den geheelen menſch / geen geringe kracht betoonen konnen. Want ſommige toonen ſtillen de geeſten / gelijk die door welke Sauls geeſt tot bedaardheid gebracht wierd 1 *Sam.* 16. 24. Die men in den Gods-dienſt gebruykt / en door welke Eliſeus ſich bereyde om te beter te propheteren / 2 *Reg.* 3. 15. Item die ſlaap verwekken / &c. Sommige ontroeren de geeſten / gelijk die in den Oorlog gebruykt worden om te felder te doen vechten; die men gebruykt om te danſen; &c. ſommige konnen ook tot geneſinge der ſiekten / of onderhoudinge der geſontheid / veel doen: ja onder de Oude vind men / dat ſommige Muſijk-toonen hebben aangeſteld / om de manieren van doen en de herts-tochten der Menſchen te verbeteren / te matigen / en tot bedaartheid te brengen; ſommige Toonen pleeg men te gebruyken / om in de begraveniſſen de Lieden tot de droefheid en tranen te bewegen 2 *Chron.* 35. 25. *Matt.* 9. 23. *&c.* De Heydenen gebruykten de Muſijk-toonen in hare uytwendige Gods-dienſten / om de menſchen blyde te maken / om datſe oordeelden dat God met een blyd gemoed wilde gedient werden. Ten anderen / om in de Menſchen aandacht en eerbiedigheid te vermeerderen. Siet hier van breeder in onſe H. Natuurbeſchryvinge. Doch indien het accoord der uytwendige Toonen ſoo aangenaam en krachtig is / hoe veel treffelijker is het goed accoord der ziele / als alle des ſelfs bequaamheden met de genegentheden / herts-tochten / en daden der Menſchen / wel over-een ſtemmen; waar door een onuytſprekelijke ruſte / vermaak / en vernoegen ontſtaat / ſonder welke alle uytterlijke Toonen en Muſijk ydel en gansch krachteloos zyn.

Gelijk het gansch ydel is te roemen / en ſich gelukkig te achten / door groote macht / ſoo mede ſijn gelukſaligheid te ſtellen in de gunſte ofte eere van het volk. Want daar is niet ydelder / noch ongeſtadiger / dan het ſelve; d'een dag ſal het volk roepen Hozanna, den anderen / kruyſt hem: en wat kan 't al helpen / of een yder ons prees / en gelukkig achtede / ſoo wy nochtans by ons ſelven een quade gewiſſe hebben / en onſe elende gevoelen? wat Mannen zynder meer bemind geweeſt by het volk / dan de Scipiones, Camillus, Rutilius, Metellus, Themiſtocles, Miltiades, Cimon, Ariſtides, Theſeus, Solon, Lycurgus, Hannibal, &c. nochtans is eyndelijk alle de liefde / hoog-achtinge / en eere des volks / deſer Mannen veranderd in verachtinge en haat / ſoo dat haar eynde ongelukkig is geweeſt. Ten tweeden / zyt gy van allen bemind en geagt / denkt dat den meſten hoop quaat is / en dat de liefde van de quade eer ſchande dan eere mag gerekend worden. Word gy van een yder geëerd / denkt dat verre den meeſtendeel dat doet geveynſdelijk / met de lippen en uytterlijk gelaat / maar haar herte is verre van u; meynd niet dat het volk u getrouwer is dan God / waar ontrent ſelfs de

huychelerye der Menſchen bekent is. Alle hoogen ſtaat/ ſoo haaſt alsſe tot den opperſten top van geluk gekomen is/ is gewoon ſich om te keeren/ en ſnelder neder te ſtorten danſe geklommen is/ even gelÿk een pyl in de hoogte geſchoten/ ſoo haaſt alsſe ophout te klimmen/ ſich ſnellÿk omwend en nederdaalt.

Onder de uytterlÿke dingen/ die yets konnen toebrengen tot de Gelukſaligheid van het Menſchelÿk Leven! is ook te achten de verſcheydentheid en geſtalte der plaatſen/ daar de Menſchen leven. Waar onder inſonderheid in aanmerkinge komt/ de gematigtheid der Locht en Landen/ na hare min of meerder af-weſigheid van beyde de Polen/ ofte draay-punten des Aard- en Water-kloots: want wat een jammerlÿken en elendige geſtalte der Aarde/ Wateren en Locht/ en van de ganſche Natuur/ en der ſaken daar de Menſchen by leven moeten/ ontrent de Polen gevonden word/ is uyt de beſchrÿvinge des Aard-kloots bekent/ als mede welke de beſte gematigde/ de geſondſte/ en meeſt overvloedige en geſegende Land-ſtreken zyn. Onder anderen leerd de bevindinge/ dat daar veel metallen groeyen/ ſoodanige venÿnige en quade Locht bevonden word/ dat noch Dieren noch Gewaſſen daar ontrent herden konnen/ door de ſchadelÿke uytwaſemingen/ welke aldaar op den Aard-kloot op-ryſen.

Doch gemerkt wy aldermeeſt by de locht leven/ ja niet een oogenblik ſonder des ſelfs intrek en invloed beſtaan konnen/ en na des ſelfs verſcheydentheid grootelÿks de geſtalte onſer lichamen en geeſten veranderen; ſoo kan men niet loochenen/ of de ſelve kan veel geven of neemen/ tot het wel-leven der menſchen. Hoewel aan d'ander zyde hier weder in bedenken moet komen/ dat aldermeeſt hier toe vermach de ſtille/ welgematichde geſtalte des gemoets/ herts-tochten/ en genegentheden Want wat baat het ons/ dat uytterlÿk de locht ſchoon/ ſuyver/ ſtil/ wel-geſet is/ als ons gemoed en lichaam van binnen vol onruſte/ onreynigheid/ en quade bewginge is? daar is niet ongeſtadiger dan de geſtalte des lochts/ maar in de ſelve een geſtadige ruſte des gemoeds te bewaren/ is aldernaaſt en meeſt tot ons wel leven noodſakelÿk.

Veele hebben groot vermaak/ in het reyſen en doorſien der verſcheyden Landen/ en geweſten des wereldts; en niet wonder/ want door de verſcheydendheid/ ſoo der plaatſen als volkeren/ word ſonder twÿffel geen kleen vermaak gegeven/ en groote ſtoffe om op veele ſaken onſe gedachten en bedenkingen te laten gaan. En wat is ons betamelÿker/ dan dat wy op het tonneel des aard-kloots geſteld zynde/ de geſtalte des ſelfs/ en 't geene daar in voorvald/ komen aan te merken en te doorſien? maar nochtans is 't ondienſtig al te veel tÿds daar in door te brengen; want als men eenige byſondere deelen wel doorſien heeft/ ſoo ſal men gewaar worden/ dat by na eenderley geſtalte van Locht/ Landen/ Wateren/ en ſaken/ ons voor-vallen; en dat in 't door-loopen van alles groot gevaar en moeyte vaſt is/ die onnoodig is; alſoo wy/ de uytnemenſte en byſonderſte dingen verſtaan hebbende/ het overige gemakkelÿker door beſchrÿvinge van andere/ en ons eygen bedenkingen/ konnen af-meten en begrÿpen.

Hier uyt kan men ook verſtaan dat het Ballingſchap ſulken grooten quaat niet is/ als het van ſommige geacht word; want een eerlÿk/ wÿs Man/ is ſijn ſelven over al gelÿk/ en wat groot quaat kander zyn in 't veranderen van plaats/ gemerkt wy die dikmaal van ſelfs op-nemen/ en ſoeken/ om ons eygen vermaaks wille. Den Hemel is ons overal even na by/ met ons verſtand en gedachten konnen wy de ganſche wereld en alles door-wandelen/ alwaar 't dat wy in een Eyland/ ja een gevangenis beſloten waren/ niemand kan de vryheid/ en ſnelle bewginge onſes gemoeds bedwingen/ welke aan geen tÿd/ noch plaats/ noch perſonen/ of eenige ſaken/ bepaald is.

Wat gewigte de kortheid of de lankheid des levens, tot des ſelfs Gelukſaligheid toebrengen kan?

Hoe den Menſch eenigſints Gode gelijk kan werden?

P. Eyndelÿk geef ik u hier noch in bedenken/ of de lankheid des levens ook tot de Gelukſaligheid vereyſt en noodig zy/ ofte niet? te meer om dat men ſiet dat veele Menſchen/ met ſulken ſorge en begeerte/ ſtaan na een lank leven: menige ook klagen/ dat het leven der Menſchen al te kort is/ en dat het ſchÿnt tegen reden te weſen/ dat daar den Menſch is het edelſte Schepſel/ dat'er op den Aard-en Water-kloot is/ nochtans veele Beeſten/ ja Bomen en Gewaſſen/ ongelÿk langer leven/ dan de Menſchen doen: als mede dat den meeſtendeel der menſchen noch niet komen tot den ouderdom/ die haar de Natuur kan geven/ maar door ontÿdige dooden wech-gerukt worden; ja ſommige ſterven/ eerſe naauwelÿks hebben beginnen te leven/ ofte te weten datſe leefden/ veel min waarom datſe leefden/ en hoeſe behoorden te leven.

C. Twee dingen ſullen wy tot antwoord ſtellen; eerſt/ dat de Menſchen ſulke groote redenen niet hebben/ om te klagen over de kortheid van haar leven/ alsſe wel meenen. Ten tweeden/ ſullen wy wat nader onderſoeken of en hoe verre de lankheid des levens/ yets tot de Gelukſaligheid kan toebrengen ofte niet?

Wat het eerſte belangd/ wat reden hebben de Menſchen/ datſe ſoo klagen over de kortheid van haar leven/ daarſe nochtans gewoon zyn niet minder te achten dan den tÿd. Heeft yemand een ander wat hulpe beweſen/ of geld gegeven/ of eenig goed ter hand geſteld/ den gever en ontfanger zyn gewoon daar over ſchuld te rekenen/ en dankbaarheid te moeten bewÿſen. Maar heeft men met yemand een goet deel van onſen tÿd door-gebracht/ geen van beyde rekent dat men daar over yets ſchuldig is; daar nochtans niet dierbaarder is dan den tÿd/ want die verloren zynde/ verlieſen wy 't genot van alle andere dingen. Ten tweeden/ andere dingen kan men vergoeden/ maar al wilde men ſchoon/ niemand kan ons den verloren tÿd weder-geven. Hoe menigmaal hoord men Lieden klagen/ dat haar den tyd ſoo lang/ ſoo verdrietig valt/ en datſe niet weten waar mede ſy die ſullen doorbrengen; om datſe niet wÿs genoeg zyn haren tyd wel te beſteden. Den ganſchen tÿd van ons leven moet men leeren leven; ja dat wonderlÿker is/ al den tÿd onſes levens moet men leeren wel te ſterven. Alle dingen zyn ons als vreemt/ den tÿd alleen is onſe/ in de beſittinge van die eenige ſnel-vervliegende ſaak heeft ons God geſteld/ en ons niet dierbaarder gegeven/ 't welk nochtans als niet geacht word. Want ſoo gy daar wel op let/ een groot deel van ons leven gaat'er door met quaat te doen; een meerderdeel met niet of ydele dingen te doen; en by na geheel met ons te bemoeyen met andere dingen/ als tot bevorderinge van de Gelukſaligheid en welſtand van ons leven behoren.

Ons leven is niet kort/ maar wy maken het kort/ door quaat gebruyk en ydele verquiſtinge/ door ledigheid/ overdaad/ en overtollige/ ydele/ onnutte dingen; wy beſteden meeſt al onſen tÿd/ in 't beſorgen van ſaken die andere menſchen aangaan/ d'een als Richter/ in 't aanhooren der menigvuldige/ moeyelÿke/ verdrietige twiſten; d'ander in 't beſoeken en helpen der gequetſte/ elendige/ ſieke menſchen: d' ander in 't reyſen/ ſlaven/ en arbeyden/ om andere winſte en gemak toe te brengen/ of hare onverzadelÿke gierigheid te voldoen; veele in elendige dienſtbaarheid; of in den kryg/ om met gevaar van haar leden en leven te verlieſen/ den

en

onrechtveerdigen hoogmoed / gierigheid / en wreedheid ; van weynige Grooten uyt te voeren / en ſoo voorts.

Hoe weynig tijds leven wy voor ons ſelven / dat is / in een wijs bedenken / en overleg van God / en alle ſijne werken / rondom ons in de gantſche weereld geſteld / op dat wy in 't aanmerken daar van God mogen verheerlijken / en ons ſelven verluſten. Hoe weynig tijd brengen wy door met den ſtaat van ons jegenwoordig leven wel te overleggen ; het voorgaande van ons leven in geheugenis te brengen / en / door vergelijkinge van 't een met het ander / en wat ons te vooren is voorgevallen / ons wel en wyſſelijk te beraden / hoe wy beſt ons leven in 't toekomende ſullen aanrichten : met ons te bereyden tot een geruſte dood / in welke wy / met vol vernoegen van alles dat wy te vooren in dit leven willen weten / en verrichten moeten / onſe zielen Gode konnen weder opdragen / met nederige dankbaarheid / en een heylig vertrouwen. Hoe weynig tijds zyn wy beſig / met ons eygen ſelven te leeren kennen / en in vrye aandachtige bedenkingen in opmerkinge te nemen / en te beſorgen / die dingen welke eygentlijk belangen / en bevorderen konnen de goede / heylige / wyſe / geruſte / vernoegde / blymoedige geſtalte onſer zielen en lichamen. Item / in 't uytvinden en verbeteren van onſe ſonden / fauten / en verkeerde gewoonten van doen / welke ons het leeben onder de menſchen ſeer lichtelijk aanvrijven / en ſoo voorts. Dit is nochtans voor ſich ſelven te leven / en deſe dingen moeſt men eerſt en voor-al beneerſtigen / willen wy voordeel en ſoetigheid in ons leven genieten : verſuymen wy die / en brengen wy den tijd door met elendige / verkeerde / ydele / vremde / onnutte beſigheden ; wat doen wy anders / dan dat wy onſen tijd verquiſten / en ons het leven kort en verdrietig maken / ja dikmaal ongelukkiger worden / dan of men niet geleeſt hadde. En als dan de dood komt / ſoo klaagd men van een kort leven / niet om dat het ons aan tijd heeſt ontbroken / maar om dat wy dan gevoelen / bevinden / en overtuygd worden / dat wy onſen tijd qualijk verſleten hebben / en niet betracht die dingen / die men onderſoeken / beſorgen / en nakomen moeſte / om met vernoegen ons leven te konnen eyndigen. Even als of yemand ware gereyſt in een groote Stad / om ſekere ſaken / hem belaſt en vertrouwd / te verrichten ; als mede om goede kenniſſe te nemen van de ganſche gelegentheid / ſtaat / inwoonderen / wetten / en manieren van leven aldaar : Welke / in plaats van ſulks na te komen / ſijnen tijd (die op ſekere maanden of dagen beſtemd was / en tot ſijne oogmerk genoegſaam) ging doorbrengen met tuyſſen / ſlapen / eten / drinken / en andere ydele ongeſchiktheden : en den tijd die hem gegeven was voorby zynde / en t'huys geroepen wordende / om rekenſchap te geven van ſijnen opgeleyden laſt en reyſe / ſich ging tegen waarheid beklagen / dat hy geen tijd genoeg hadde. Maar indien men in ſijn leven daar aldermeeſt acht op name / om (dewyle wy tyd en bequaamheid hebben) alles wel te onderſoeken / te bedenken / en te betrachten / 't geene wy oordeelen dat men voor ſijn dood behoorde te doen ; wy ſouden niet ſeer veele Jaren / noch eenigen grooten ouderdom / van nooden hebben / om ons vernoegen in dit leven te nemen ; maar wy ſouden haaſt konnen ſeggen in ons eygen ſelven / nu hebbe ik alles wel en genoeg doorſien / wat de wereld is / en wat'er in om gaat ; Ik bemerke / dat alles blijft als voren / en dat een en de ſelve dingen weder-komen / ſulcx dat'er voor my niets meer nieuws geſchied / of te bedenken zy / of genoten kan worden : ik hebbe bevonden en geproeft / alles dat de wereld voor gemak kan geven ; nu ben ik van ſien en 't gebruyk verſadigd / gelijk yemand die lang genoeg in een ſpel / of land / of maal-tyd geweeſt is ; ſoo dat hem nu langer te blijven begind te verdrieten / te meer om dat hy niet alleen van alles ſijn begeerte voldaan heeft / maar ook om dat hy de groote ydelheid / onvolkomenheid / en nietige geringheid daar van / meer en meer begind te bemerken.

De Hiſtorien leeren ons / en de dagelijkſe bevindinge / dat menige Koningen / Princen ; en Heeren / na datſe veele Jaren hadden door-gebracht in de ſlaafachtige woel en bekommerniſſe der regeeringe / oorlogen / en bedieninge der ampten / met een groot miſnoegen van hare ydele beſigheden / gewenſt en verlangd hebben van de ſelve ontlaſt te worden / om eens een weynig tyds in ruſte / en voor haar ſelven te konnen leven : na datſe nu haaren meeſten en beſten tijd ſoo elendelijk en onnuttelijk hadden doorgebracht / ſoo datſe niets min hadden tot noch toe bedacht of betracht / dan 't geene tot een verſtandig / vroom / wel geſteld / en gelukkig leven / voor haar ſelven / noodig was. En hoewel al de wereld ſulke Menſchen (om den uytterlijken glans / en valſchen ſchijn der ydele inbeeldingen / en beſlach) gelukkig acht / nochtans wordenſe eyndelijk in haar ſelven anders gewaar / en gedrongen van haaren ſtaat te klagen ; en worden gewaar datſe haar leven ſeer verkorten / door 't verdriet over 't geene jegenwoordig is / en een onſeker verlangen na haar beter in 't toekomende. Dan beginnen de Menſchen onderſcheid te maken / tuſſchen langen tijd in de wereld geweeſt te zyn / en lange geleeſt te hebben. Die al ſchoon eenige honderd Jaren leefde / en den tijd doorbracht met ledigheid / ſlapen / ydele / dienſtbare / onnutte / overtollige / verkeerde beſigheden / die ſoude wel konnen geſegd worden lang geweeſt te zyn ; maar / als men recht ſoude oordeelen / ſeer weynig of niet geleeſt te hebben. Diocletianus, ſijn Rijke af-gelegd hebbende / verklaarde dat hy door bevindinge geleerd hadde / *Nihil eſſe difficilius quam bene imperare*, dat'er niets moeyelijker was dan wel te gebieden.

Aangaande nu de tweede Vrage / of de lankheid des tijds niets kan toebrengen / tot de Gelukſaligheid des levens ? Wy antwoorden / datſe in haar ſelven daar toe geen gewigte brengd / ten zyn dat men ſijnen tyd wel beſtede : maar ik beken / dat alle dingen gelijk zynde / en het leven gelukkig en wel-geſteld / dan ook de langduurigheid eenigſints dat geluk kan vermeerderen / niet wel in ſijn weſen (want de lankheid des tijds brengt niet mede / dat het leven of beter of gelukkiger zy) maar nochtans ten aanſien van de beſtendigheid / om dat eenen langen tijd eeniger maten naarder de eeuwigheid (welke tot de volmaakte Gelukſaligheid behoort) komt / dan een korten. Even gelijk een kleenen cirkel ofte rondte / ſoo wel alle deelen en eygenſchappen heeft van die figuur / dan een grooter / hoewel in een minder uytbreydinge verſchillende.

Verhalven oordeelen wy / dat de Gelukſaligheid des Levens niet moet gerekend worden / na den lankheid des tijds / maar veel eer en meer na de goede geſtalte des ſelfs. Yemand die maar veertig of vyftig Jaren leeſt / en dien tyd wel / vromelijk / verſtandelijk / en gelukkelijk / onder Gods ſegen / doorbrengd / die is immers gelukkiger te achten / dan die honderd Jaren bereykt heeft / doch qualijk en elendelijk doorgebracht. Daarom achten wy het voor een dwaaſe / en nochtans byna een algemeene misſlag der Menſchen / datſe meer bekommerd zyn om lang te leven ('t welk nochtans in haare macht niet is) dan om wel te leven. Te meer / alſoo het ſeker is ; *Optima quæque dies miſeris mortalibus ævi, prima fugit*, ('t geen ook te voren by een andere gelegentheid is aangemerkt) dat de eerſte Jaren van ons leven / in de friſſche Jonkheid / mannelijken en ſtaanden Ouderdom / vermakelijker zyn / dan de volgende Jaren / inſonderheid in den grooten Ouderdom / die gemeenelijk veele elenden en moeyelijkheden onderworpen is.

Tot een beſluyt / van onſe in den beginne voorgeſtelde twee Vragen / waar in de Gelukſaligheid des Menſchelijken Levens gelegen zy ; en hoe wy aldernaaſt

Digitized by Google

tot de ſelve konnen geraken? Soo oordeelen wy, niet beter te konnen bedacht werden, dan 't gene ons de Heere Chriſtus *Matth.* 5. leerd, dat men moet trachten (ſoo veel de Menſchelijke ſwakheid en broosheid kan toelaten) volmaakt te weſen, gelijk God in de Hemelen volmaakt is. Want het immers ſeker, en buyten alle verſchil is, dat in God is de aldervolmaaktſte Gelukſaligheid, niet alleen die men in dit leven begrijpen en wenſchen kan, maar ook die verre al ons verſtand overtreft. En deeſe Gelukſaligheid van God is gelegen, voor eerſt in ſijne volmaakte wijsheid, goedheid, en heyligheid ſijner Goddelijke natuur: en dat hy wel doed, en ſijne goedheid geduerigljjk bewijſt aan alle Schepſelen. Ten tweeden, in een eeuwig volkomen vernoegen, behagen, beruſtinge, welke God geniet, uyt de kenniſſe en genieten van ſijn eygen ſelfs volmaakte natuur, eygenſchappen, en daden. Ten derden, dat deeſe ſijnen gelukſaligen ſtaat gansch onveranderlijk is, ſulks datſe noyt, noch uyt haar ſelven, noch door eenige dingen welke buyten hem zyn, kan verminderd of vermeerderd worden.

Waar uyt wy dan ook mogen beſluyten waarachtig te weſen, 't geene te vooren van ons geſegd is; namentlijk, dat de Gelukſaligheid der Menſchen weſentlijk en aldermeeſt beſtaat, in rechte, ware wijsheid, gerechtigheid, heyligheid, en oeffeninge aller deugden, byſonderlijk ook van weldadigheid aan andere Menſchen. Als mede in een innerlijke vreugde, ruſte, blijdſchap, vermaak, en vernoeginge, die wy in God, en in 't genieten van onſen ſtaat, en weldaden Gods, genieten: en hoe wy in deeſe dingen minder of meerder de gelijkeniſſe, en gemeenſchap met God verkrijgen, hoe wy ook min of meer gelukkig te achten zyn. Hoe ſuld gy (ſegd Seneca) Gode gelijk worden, niet door mooye kleederen, overvloed van Rijkdom, koſtelijke Maaltyden, aanſchouwen der Tonneel-ſpelen, want deeſe en diergelijke dingen hebben geen plaats by God: maar door een verheven, verſtandige, heylige, blijmoedige, ſtille, vergenoegde geſtalte der ziele.

Maar ſal yemand lichtelijk hier tegen inbrengen, dat'er een groote ongelijkheid is tuſſchen God en ons: want God heeft buyten ſig ſelve niets van nooden, als uyt, van en in ſig ſelven alleen, alle volkomentheid en zaligheid beſittende. Maar wy Menſchen hebben de Weereldſe goederen van nooden, als behulpmiddelen om ons leven en ſtaat te konnen onderhouden. Waar op antwoorde ik dan, dat die dingen tot ons wel-weſen vereyſt zyn, en daarom ook wel mogen begeerd worden: maar ook niet verder dan ſe tot ons wel-weſen nootſakelijk zyn: maar de dingen die daar toe niet ſtrekken, en overvloedig zyn, konnen in 't minſte onſe gelukſaligheid niet bevorderen, maar veel eer, door ſorge en moeyelijkheid dieſe onderworpen zyn, verminderen.

Wat de eere betreft, hoewel God een behagen heeft in de dankbaarheid der Menſchen, en datſe met behoorelijke eerbiedigheid hem verheerlijken. Nochtans word ſijne gelukſaligheid in 't minſte niet verminderd, of vermeerderd, het zy dat de Menſchen wel ofte qualijk van hem oordeelen en ſpreken, gelijk den meeſtendeel der Menſchen gewoon is: maar hy blijft altoos ſich ſelven onveranderlijk gelijk. Waar uyt oordeeld ook een vroom, wijs, grootmoedig, genereus, en gelukkig Man, dat hy wel ſorge moet dragen, dat gy geen reden geeft, om van hem qualijk te ſpreken ofte te gevoelen. Maar dat hy ook in allen (ſoo veel hem doenlijk is ſijnen ſchuldigen plicht betragtende, veragten moet al 't geene ten onregte, tot ſijn nadeel, van hem geſegd en gevoeld word. Gedenkende dat het Koninglijk is (ja ik ſal ſeggen Godlijk) wel te doen, en qualijk beſprooken te worden. En hoe-wel den Menſch niet kan komen tot een volſtrekkelijke onveranderlijkheid, hoedanige in God is, gemerkt den Menſch, en alle ondermanige ſaken, niets eygender is, dan de veranderlijkheid. Nochtans ſal hy, ſoo veel mogelijk is, tragten een ſtandvaſtige, en onveranderlijke geſtalte ſijns gemoeds, in alle ongeſtadige dagelycx voorvallende ſaken, ſoo goede als quade, te behouden. Bedenkende dat ſijn ſorge en plicht niet moet gaan, dan alleen over ſaken die eenigſins in ſijn vermogen zyn. Want dat het dwaasheid is ſijn verdriet te verhaaſten, ofte elend te vermeerderen, door vrees van een onſeker toekomend quaad, ofte door bekommerniſſe en ontſtelteniſſe over ſaken, omtrent welke wy niet konnen verrigten of veranderen, ja niet een hayr wit of ſwart maaken. Die geruſt wil leven, moet ook niet naauw onderſoeken wat men van hem ſegd, maar, weldoende verachten 't geene andere van hem denken of ſpreken mogen: want dat waar een elendige ſaak, dat de welſtand van ons gemoed ſoude hangen, aan het ſeggen van Menſchen. Doch aangeſien alles in dit leven onvolmaakt, maar ten deele, en veranderlijk is, ſoo beſtaat onſe gelukſaligheid daar in, dat wy tot de volmaaktheid ſoo na pogen te komen als mogelijk is, in de beginſelen der ſelve beruſten, en ons vorder verheugen in de hope der Goddelijke beloften, dat die eenmaal ſullen verſadigd werden, die hier na gerechtigheid hebben gehongerd en gedorſt; dat is, dat God eenmaal ſal vervullen onſe begeerte en wenſch, tot die Goddelijke en heerlijke goederen, tot welkers genot en oeffeninge; wy onſen meeſten en oprechten wenſch, ſorge, en moeyte, in dit leven aangewend hebben: op dat wy ons in ſijne gemeenſchap en goedheid ten vollen mogen verblyden, en hem op het alderhoogſte verheerlijken, in alle eeuwigheid.

Van de alderhoogſte bedenkelijke Gelukſaligheid, Gelukſaligen en heerlijken ſtaat der Gemeente, welke ſommige oordeelen dat te verwachten ſtaat, voor het eynde des wereld.

P. TOt noch toe hebben wy geſproken van de hoogſte gelukſaligheid, voor ſoo verre die in dit leven kan genooten werden; maar alſoo alles op Aarden veranderlijk, en ſeer gebrekkelijk is; ſoo kan men wel een gelukkigen ſtaat inbeelden, welke ongelijk beter en treffelijker zy, dan deſe weſen kan. Hoewel ik bekenne, dat wy de volſtrekkelijke aldervolmaaktſte, en mogelijke gelukſaligheid niet konnen begrijpen; by voorbeeld, ſoo alſſe is in God, de Engelen, of in de Ziele, van alle lichamelijkheid afgetrokken zynde. Om dat wy niets konnen natuurelijk beſeffen, dan 't geene door de uytterlijke vyf ſinnen, ofte vyfderley manieren van gevoelen, tot ons verſtand gebracht word. En by gevolg is de toekomende zaligheid ook de Menſchen onbekend, om datſe geen oore gehoord heeft, geen ooge geſien, en derhalven in 't herte of begrijp der menſchen niet is gekomen. En daarom konnen wy niet begrijpen, hoe yets in een plaats zy, of plaatſelijk bewogen word, of in en omtrent eenige lichamen kan werken, of eenige beweginge na buyten veroorſaken, of hoe dat het van eenig ander lichaam aangedaan word, en tot gevoelen en veranderinge gebracht; dan 't geene of in ſich ſelven lichamelijk is, of immers in ſijn werkinge en gevoelen met eenig lichaam vereenigd, in welke, en met welke, het beſeft word in een plaats te zyn, en plaatſelijk te werden bewogen, gelijk de zielen der Menſchen: want onſe ſinnen konnen niet begrijpen, 't geene ganſchelijk onlichamelijk is, en van alle lichamelijkheid afgeſcheyden. Maar ik kan my wel inbeelden, een zaligen ſtaat van een Menſch, welke van alle gebreken en ongemakken, die wy hier onvermydelijk onderworpen zyn, is bevrijd; ſoo hy geen aanwas, noch voedſel,

noch

Digitized by Google

noch voortteelinge (als een tegen-middel des doods) noch uytwerpinge van vuyligheden en overtolligheden / onderworpen is / als van ſpys / drank / ſweeten / &c. Ten tweeden / dat hy geen kleederen van nooden heeft / noch om ſchande te bedekken / die in de verheerlijkte lichamen niet ſal weſen / alſoo ſe de leden der voortteelinge / voedinge / uytwerpinge der vuyligheden / &c. niet van nooden ſullen hebben: of indienſe die (na het oordeel van andere) behouden / als deelen des geheels / ſoo achtenſe nochtans / datſe geen bedekkinge van ſchande of ſchaamte ſullen gebrek hebben. Noch om de ongemakken des luchts af te weeren / die in deſen ſtaat niet zyn; noch ten derden / om cieraat / alſoo deſe lichamen in haar ſelven heerlijk genoeg ſullen zijn / en geen verciering van andere dingen ſullen gebrek hebben.

Ten derden / om dat ons de bevindinge leerd / dat het vermaak van een Menſch ten grooten deele beſtaat / in 't verkrygen van kenniſſe / inſonderheid van voortreffelijke ſaken. Ten tweeden / in oeffeninge / en vernoegen / dat ons door de vyf ſinnen word toegebracht. Ten derden / in de veranderinge van plaats / waar door wy alles konnen aanſchouwen / en by gevolg genieten. Waarom beelde ik my in / dat in een alder-gelukkigſte ſtaat / den Menſch met ſulken ſnelligheid en veerdigheid des lichaams begaafd is / dat hy ſonder moeyelykheid / en in korten tyd / van d' een plaats tot d' andere / hoe wel verre afgelegen / ſich begeven kan / en derhalven het geheele Al / en alle de deelen des ſelfs / door-wandelen; en bevinden of het waar is of niet / dat daar in ontelbare Weerelden / veelſints van de onſe verſchillende / gevonden worden / ofte niet. En ſoo ſoude hy altoos konnen noch dingen ondervinden en leeren kennen / welke van hem / ſoo in 't byſonder / te vooren niet bekend waaren. Want wy worden gewaar / dat wy meer vermaak nemen in 't verkrygen van nieuwe kenniſſe / dan in het behouden der weetenſchappen van ſaaken / die ons van ouds bekend zyn. Gelijk wy ook meeſt vermaak nemen / in 't veranderen en verſcheydentheid der ſaaken / welke wy genieten / en voorwerpſelen zyn van onſe uytterlijke ſinnen.

En daarom denk ik / dat in een volmaakte gelukſaligheid / onſe ſinnen ſullen onderhouden werden / door 't aanſien van de onnaſpeurelijke werken Gods; door 't aanhooren van allerley onbedenkelijke verſcheyden Toonen; door de aangename aanblaſinge van de alder-gematigdſte en aangenaamſte Locht; door 't genieten van een alderlieffelijkſte ſoetigheid / met welke 't lichaam ſal ververſt en bevogtigd werden.

In deſen ſtaat ſchynen geen herts-tochten plaats te ſullen hebben / dan alleen de blydſchap ofte vermaak / want daar geen gebrek is van eenig goed / noch eenige elende ofte onvolmaaktheid / daar weet men niet van de andere herts-tochten. Als daar zyn droefheid / vreeſe / gramſchap / haat / hope / wanhope / ontferminge / ſchaamte / nydigheid; ſtoutigheid / en ſoo voorts.

Alle deugden ſchijnen hier op te houden / uytgenomen alleen de liefde / en dankbaarheid; ſoo dat alle de deugden / gelijkſe uyt de liefde haaren oorſprong nemen / en haaren grondſlag genomen hebben; alſoo ook mede / als dan in de liefde ſullen ge-eyndigd worden; gelijk ook ſelfs nu de liefde de vervullinge is van de ganſche Wet. Want in 't Ryke der Heerlijkheid / ofte ſtaat der volmaakte Gelukſaligheid / word geen oeffeninge van gerechtigheid gepleegd; is geen matigheid / lydſaamheid / ſtandvaſtigheid / geloove / weldadigheid / barmhertigheid / kloekmoedigheid / de byſonderſte plichten der voorſichtigheid / noch de deugden van kuysheid / ofte onthoudinge / ſachtmoedigheid / of bedwang van toorn / en verwekkende oorſaken tot de ſelve / noch ſpaarſaamheid / of diergelijke deugd / van nooden. Soo dat onder de oorſaken / waarom God het quade toegelaten heeft / en met het goede laten vermengd werden / van veelen ook deſe geoordeeld word / dat geweeſt is de oeffeninge van verſcheyde deugden / welke niet dan ontrent / of by gelegentheid van eenig quaad / of gebrek / geoeffend werden.

Wat de Regeringe aangaat / voor ſoo veel die ſiet op beſcherminge tegen de quaden / of op dwang / of eenige laſtige dienſtbaarheid / die heeft in den ſtaat der volkomen Gelukſaligheid geen plaats; maar wel voor ſoo veel de goede ordre en gewillige onderwerpinge belangd / welke onder God de vryheid en Gelukſaligheid ſelve veroorſaakt. Want God is een God van ordre, en die alles door goede ordre onderhoud en beſtierd.

C. In den Heydelbergſen Catechiſmus in de Antwoorde op de 32 Vrage / Waarom word gy een Chriſten genaemd? Word uytdrukkelijk geantwoord / dat de Uytverkorene, na dit leven, in eeuwigheid met Chriſto regeren ſullen over alle Creatuuren. Waar door genoegſaam te kennen word gegeven / dat God ſijne Schepſelen niet alle vernietigen ofte bederven ſal / maar datſe mede eenigſints met den Menſch ſullen verloſt worden / van de mishandelinge en misbruyk der Menſchen niet alleen / maar ook van de ydelheid, en dienſtbaarheid der bedorventheid, dieſe nu als onwillig, en met ſuchten, als 't waare / onderworpen zyn, *Rom.* 8. 19. en volgende Verſen.

Ten tweeden / dat als dan de ſaligen een volmaakter kenniſſe ſullen hebben van de Schepſelen Gods / danſe nu konnen genieten; want veele dingen zyn in de diepte der Aarde / der Wateren / in de onnaſpeurelijke hoogte des Hemels / ja ſelfs in veele deelen der Aarde / in de onbekende Plaatſen / Woeſtynen / Gebergten / &c. verborgen. Doch of 'er meer andere Werelden zyn / in de on-afmetelijke rondte des Werelds / en hoedanig die zyn / daar van kan men nu niets ſekerlijks bewijſen.

Ten derden / hoewel de uyterwendſte plaatſe der ſaligheid is den Hemel (gelijk elders / en in onſe beſchryvinge van den Hemel / is getoond) nochtans word niet uytgeſloten / dat wy / volgens 2 *Pet.* 3. verwachten nieuwe Hemelen en nieuwe Aarde, in welke de gerechtigheid ſal woonen: ſulks dat den Aard-kloot gereynigd / en mede herſteld en verheerlijkt zynde / niet ſoude konnen weſen een Tooneel van vermaak / in 't aanſien en genieten der verloſte en geſuyverde Schepſelen. Want hoewel die dingen / welke door Menſchen handen zyn gemaakt / door het vyer der reyniginge mogten vergaan zyn / en die dingen welke ongemakken hebben veroorſaakt / en uyt de ſonde geſproten zyn; nochtans ſchynd de meeninge te zyn / dat de byſonderſte deelen van den Hemel / en der Aard- en Water-kloot / met de verſcheyden ſoorten der Schepſelen in de ſelve / tot vermaak / en ten dienſte ſullen ſtaan van de verheerlijkte Menſchen / om over de ſelve God te roemen / en door de ſienelijke dingen / de onſienelijke eygenſchappen Gods te verſtaan / en te pryſen.

P. Aangeſien wy nu dus lange met malkanderen in reden geweeſt zyn / van de Gelukſaligheid des Menſchelijken Levens / ſoo wilde ik wel weten van u / wat het gevoelen is onder de Gereformeerde Chriſtenen / van den gelukkigen en heerlijken ſtaat der Gemeente / welke ſommige oordeelen dat te verwachten ſtaat / voor het eynde des werelds.

C. Hier over is verſcheyden gevoelen / inſonderheid onder de Chriſten, en die ſich een gelukkig ryke der Chriſtenen inbeelden van duyſend Jaren. Doch dit gevoelen is allenxkens / door lankheid des tyds / van veele en de groſſte dwalingen geſuyverd / en eyndeling nu jegenwoordig / door eenige Hedensdaagſche Schryvers / gebracht tot deſe volgende ſtellingen / dieſe / als teekenen en eygenſchappen houden / van den gemelden gelukkigen ſtaat.

Voor eerſt / dat den Antichriſt / ofte Paus van Romen / met ſijne macht / geweld / en verleydinge / ſal te niet gedaan worden / en ganſchelÿk verbroken.

Ten tweeden / dat 'er in de Chriſten-gemeente ſal zyn / een grooten overvloed van Goddelÿke en Menſchelyke wetenſchappen en kenniſſe.

Ten derden / dat de Joden Chriſtum voor den rechten Meſſiam ſullen erkennen.

Ten vierden / dat ook de verre afgelegene Heydenen en Turken het Chriſten-geloof ſullen aannemen.

Ten vyfden / dat onder de Chriſtenen ſullen ophouden die ſoo ergerlÿke en menigvuldige ketteryen / verdeeldheden / ſcheuringen / en ſchadelÿke verſchillen; als mede den haat / nÿd / en twiſten / welke daar uyt ontſtaan; ſoo dat 'er ſal zyn eenigheid des geloofs / en een gemeene vrede en liefde.

Ten ſesden / dat binnen en buyten de Gemeente de oorlogen ſullen ophouden / en dat 'er ſal weſen een algemeene vrede / en overvloed van alle dingen.

Ten ſevenden / hier ſal by gevoegd worden / een ongewoonelÿke en grooten overvloed van allerley Geeſtelÿke gaven.

Ten achtſten / de Gemeente ſal overvloedig zyn in Godſaligheid / en oeffeninge van de liefde / gemeenſchap der Heyligen / en van alle deugden / ten meerderen deele de ergerniſſen wechgenomen zynde / en ſullen groote vryheid genieten / ſonder eenigen dwang / ofte dienſtbaarheid / en geweld der Menſchen onderworpen te zyn. Soo dat dit ſchynd een tyd te ſullen zyn / de gulde Eeuwwe niet ongelÿk / van welke eertÿds de Poëten hebben geſongen; dat in dien tyd de Menſchen met ſulken voorſichtigheid / wysheid / billÿkheid / en beſcheydene gerechtigheid / geregeerd wierden / dat 'er een algemeene vrede was / en door deſelve / ſoodanigen overvloed van alle dingen / dat alles gemeen geacht wierd.

P. Wat is u oordeel hier over / want ik weet dat 'er veele Chriſtenen zyn / die ganſch andere gedachten hebben van de laatſte tÿden / die voor het eynde des wereldts weſen ſullen; namentlÿk / dat het ſeer ſware en bedorven tÿden ſullen zyn / vol van ongeloove / godlooſheid / verwerringe / groote ergerniſſe en ſchrikkelÿke vervolgingen.

C. Myn oogwerk is niet / eenige verſchillen der Gods-geleerden hier te verhandelen / maar alleen onſe gedachten te laten gaan / over de Gelukſaligheid des Menſchelÿken Levens / voor ſoo veel die door goede reden kan werden uytgevonden. En ons is genoeg / dat alleſints blÿkt / uyt het geene alreede dies aangaande is getoond / en noch in 't vervolg ſal aangeweſen worden. Dat / volgens het geene alle verſtandige onder de Volkeren des wereldts hebben geoordeeld / als mede volgens de H. Schriften / en 't geene van het ſalige Leven hier na gemeld word / ofte van den welſtand en verbeteringe der gemeente in dit leven / de elenden der Menſchen aldermeeſt ontſtaan / verſwaard en vermenigvuldigd worden / door gebrek van waare wysheid en deugd; Item / door al te grooten ongelÿkheid in de verdeelinge der werldſche goederen; waar uyt ontſtaat hoogmoed / oorlogen / geweld / en verdrukkinge van andere / &c. Item / uyt de menigvuldige en ergerlÿke twiſten / en oneenigheden in den Gods-dienſt / en diergelÿke fauten meer / welke hier en daar worden aangeweſen.

Doch aangeſien alle beleyd / om gelukkig te konnen leven / hangd aan de waare en genoegſame wysheid; daarom heeft Plato *in lib. de Rep. leg. & Phædone*, geſteld en geoordeeld / dat het opperſte goed der Menſchen gelegen is in de kenniſſe der waarheid; en om dat deſe in dit leven niet volmaakt is / dat men daarom hier nooyt volkomentlÿk gelukkig weſen kan. Maar dat het een groote hope is / dat wy die volkomene kenniſſe ſullen genieten / als wy van de banden des lichaams ſullen verloſt zyn / ingevalle wy / wel gereynigd zynde / onſe zielen tot de Goddelÿke gemeenſchap werden toegelaten.

Maar / alles aangemerkt zynde / enkele kenniſſe kan geen gelukſalighheid veroorſaken; maar om gelukkig te zyn / worden / nevens de kenniſſe van God / en van alle noodige en treffelÿke ſaken / noch twee dingen vereyſt / namentlÿk / liefde tot de wysheid / en bekende ſaken. En ten tweeden een vreugde / vermaak / en vernoegen / dat wy ſcheppen en genieten in de bekende / en beminde ſaken. Want door de liefde word ons gemoed met God / en het goede dat wy begrypen / innerlÿk en naauw vereenigd / en uyt die vereeniginge ontſtaat het genieten der beminde ſaak / en uyt die beyde volgd aldernaaſt het vermaak / en veruſtinge des gemoeds / welke ons eygentlÿk en weſentlÿk gelukkig maakt.

Want aangeſien de zaligheid is het opperſte goed / ſoo is 't eygentlÿk en aldernaaſt geen voorwerp van het verſtand / maar van de wille / hoewel het eerſt van 't verſtand moet begrepen worden.

Ten tweeden / de Gelukſaligheid beſtaat in de werkinge van de uytnemendſte deugd / want door de ſelve worden wy meeſt Gode gelÿk gemaakt / en ſijne natuur deelachtig; nu God is de liefde, en de liefde is de alderhoogſte deugd; ſoo beſtaat dan de Gelukſaligheid aldernaaſt in vermaak / liefde / en vernoegen / welk zyn werkingen niet van 't verſtand / maar van de wille.

Ten derden / de Gelukſaligheid beſtaat in een vereeniginge met God; nu de liefde maakt een naauwer vereeniginge met God / dan enkele kenniſſe. En hoewel de kenniſſe in ordre gaat voor den wille / nochtans is ook eenigſints de wille uytnemender dan 't verſtand / om dat ook den wille ſomtÿds het verſtand beſtierd / en van het een voorwerp op een ander doed vallen / ja ook / met een vrye bepalinge / hier of daar toe bepaald / en op dit of eenig ander voorwerp doet werken en beſich weſen.

De Scholaſtÿke Leeraars zyn genoegſaam daar in van een gevoelen / dat het opperſte goed / ofte de volmaakte Gelukſaligheid der Menſchen / tweeſints kan aangemerkt worden; namentlÿk / Objective, dat is / in ſijn voorwerp / ofte Formaliter dat is / gelÿk de ſelve in den Menſch is / en van hem genoten word.

Het voorwerp van de volmaakte Gelukſaligheid is God; want in hem alleen werden gevonden alle de eygenſchappen / welke in het opperſte goed weſen moeten. Als daar zyn voor eerſt / dat tot het ſelve alle andere dingen gebracht worden / als het begin / en insgelÿks het uyterſte eynde / van alle dingen / en van alle goed dat men wenſchen kan. Ten tweeden / dat het zy het alder-volmaaktſte dat 'er kan bedacht worden. Ten derden / dat het zy het alder-vermakelÿkſte / en heerlykſte. Ten vierden / dat het alle begeerte van den Menſch volkomentlÿk kan vervullen.

En beſtaat derhalven het opperſte goed van den Menſch / in een vereeniginge / kenniſſe / vermaak / genieten / en volkomen vernoegen / en ſalige blydſchap / welke uyt de vereeniginge met God ontſtaat; en word meer-malen in de H. Schriften uytgedrukt / door het ſien van God, 1 *Cor.* 13. *Matth.* 5. 8. &c. En het tegendeel / door een verwerpinge van Gods aangeſichte: want / volgens de gewoonte der oude Koningen en Richters / die van haar wierden veroordeeld / wierd het aangeſichte bedekt / als onwaardig zynde haar aangeſichte / ofte het licht des wereldts / meer aan te ſchouwen; waar van onder andere een exempel is in Haman *Heſt.* 7. 8.

Soo dat de hoogſte Gelukſaligheid gelegen is in een eeuwige / ganſch innerlÿke / en naauwe vereeniginge / en gemeenſchap met God. Want daar is buyten God niet / dat volſtrektelÿk / en ſonder vermenginge van eenige onvolmaaktheid / volkomen is; dat ons allerley goed kan toebrengen / en waar in ons gemoed

vol-

Digitized by Google

volkomentlijk beruſten kan. Op God alleen kan men volſtrektelijk vertrouwen / om dat hy almachtig en onveranderlijk is; om dat hy van niemand afhangt / of onderhoorig is / maar alle dingen hangen af van ſijn behagen / en vrywillige beſchikkinge / uyt wien, door wien, en tot wien, alles is; en welken daarom alleen alle erkenteniſſe, lof en heerlijkheid in alle oneyndige eeuwigheid toekomt. *Rom.* 11.

Dus hebben wy kortelijk af-gedaan het eerſte en tweede Deel deſer Verhandelinge / en getoond waar in de Gelukſaligheid des Menſchelijken Levens beſtaat: en door wat middelen de ſelve kan verkregen worden. Nu ſoude volgen / dat wy deſe ſaken ſouden toepaſſen op een Perſoon in 't byſonder. Ten tweeden / op een Geſelſchap van weynige. Ten derden / op een gemeenen Borgerlijken Staat. Waar by noch in bedenken mach genomen worden / (om dat het eygentlijk tot deſe ſake behoord) een kort vertoog van den gelukkigen en heerlijken Staet der Gemeente Chriſti op Aarden / welke ſommige van ouds verwacht hebben / en noch van eenige / met verlangen / geloofd en gewenſt word. Doch deſe dingen ſullen hier na / by gelegentheid / in naarder achtinge genomen werden.

BY-VOEGSEL,

Handelende van de veelheid der Weerelden. Ten tweeden, dat de Carthesiaanſche Philoſophie niet nieuw is, maar uyt de Schriften der Oude uytgehaald.

Wy hebben in 't Eerſte Deel deſes Werks *Pag.* 355. geſchreven / dat wy ſekere Vragen / aangaande de geſtalte des gemeenen AL / van welke aldaar by gelegentheid gewag wierd gemaakt / ſouden wat nader verhandelen aan 't eynde deſes Boeks: welke wy tot dien eynde voorſtellen / namentlijk /

Of yder Sterre / met ſijn omſwevende licht / een Weereld zy?

Ten tweeden / of in en ontrent de Sterren ſoodanige of diergelijke veranderingen geſchieden / als in onſen Aard-kloot?

Ten derden / of 'er Inwoonders zyn in de Sterren / en in de ſelve opgank en ondergank van Menſchen / Dieren / Gewaſſchen / en diergelijke andere dingen / gevonden worden?

Ontrent deſe voorgeſtelde Vragen / welke aan malkanderen hangen / en mede op eenen ſin by gevolg uyt komen / ſullen wy eerſt voorſtellen / het bedenken en redenen der geene / welke meenen dat het ja ſoo zy / gelijk de Vragen mede brengen; en voor eerſt / dat in de onbepaalde plaatſe ontelbare Weerelden zyn / en dat yder Sterre als een byſondere Weereld moet aangemerkt worden / tegen de geene die denken / dat onſe ſichtbare Weereld ſoo geëyndigd is / dat buyten de ſelve noch plaats / noch tyd / noch yets weſentlijks / gevonden word.

Haar eerſte reden is / om dat God / oneyndig zynde / ſijn oneyndigheid heeft willen betoonen / door een werk dat onbepaald is. Dat de ſtoffe / en gemeene beweginge in de ſelve / ſich oneyndelijk uytſtrekken / gelijk de Alomtegenwoordige en oneyndige wysheid / Almacht / en beſtier van God.

Ten tweeden / dat Gods goetheid mede brengt / dat hy de ſelve niet aan een maar veel Weerelden betoone / en dat hy niet alleen eenigſints / en ten deele / maar op de volmaakſte wyſe / allesints ſijn wijsheid / goetheid / en macht bewijſe. Dat het meer ſtrekt tot de heerlijkheid en zaligheid van God / over menige Weerelden te regeeren / en ſich in ſijne onbepaalde werken te vermaken / dan in een bepaalde Weereld alleen. Dat derhalven yder vaſte Sterre een Sonne zy / en haare byſondere Dwaal-ſterren heeft / die rontom de ſelve bewogen worden / ſoo te gelijke een Weereld uytmaken / gelijk de onſe beſtaat uyt den Aard-kloot / als een der Dwaal-ſterren in het midden / en andere daar ontrent in order ſtaande. Want ingevalle wy in een andere ſterre ofte Weereld waaren / ſoo ſouden wy even ſoo oordeelen als nu / namentlijk / dat onſe Aarde waare gelijk de Maane / of eene der Dwaal-ſterren / en dat wy in het midden gelegen waaren / en andere Sterren / met den Hemel / in diergelijke order rontom ons geſteld / gelijk nu van ons geſien word: gemerkt in een onbepaald begryp / het midden over al kan geſteld worden.

De meeſte reden welke ſchynd eenige tot dit gevoelen gebracht / en bewogen te hebben / dat 'er in de Sterren meer Weerelden zyn / word genomen van de menichte. Ten tweeden / van de groote. Ten derden / van het gebruyk der Sterren.

Aangeſien dat 'er in den Hemel een ontelbare menichte van Sterren gevonden word / en dat de Sonne en de Maane ongelijk meer dienſt alleene doen / ontrent onſen Aard-kloot / als alle de andere / welke of geen / of immers ſeer weynig gebruyk voor ons ſchynen te hebben; alſoo alle kracht en werkingen der Sterren van haar warmte afhangen: ſoo giſſenſe dat ſulke menichte van Sterren niet te vergeefs zyn / maar andere gebruyken hebben / tot andere Schepſelen / dan die tot onſen Aard-kloot behooren. Ten anderen / yder vaſte Sterre word veel grooter gerekend dan onſe Aarde is: en wat waarſchynelijkheid geeft het / dat ſoo menige en ſoo groote lichamen niet ſouden zyn / dan groote ledige Woeſtynen / daar God en de natuur niets ſoude voort-brengen / en die geen gebruyk ſouden hebben / dan ſoo een kleen licht toe te brengen aan onſe Aarde; welke gering en kleen in opſicht van de ſelve te achten is. Want ingevalle wy in een der vaſte Sterren waaren / de ſelve ſoude of voor ons onſichtbaar zyn / om haare groote verheid van ons / ofte immers niet meerder ſchynen te zyn / dan een van de alderduyſterſte en minſte Sterrekens / en wy ſouden alſoo weynig van des ſelfs Inwoonders / deelen / en ſtaat / konnen oordeelen / als nu van de minſte Sterre. Ten anderen / de bevindingen / door de nieuw-gevonden Verre-kijkers / leeren ons / dat 'er ontelbare vaſte Sterren zyn / die van ons niet worden geſien / en derhalven ons geenen dienſt altoos doen / en echter niet mogen bedacht worden te vergeefs gemaakt te zyn. Daar nochtans de Maane alleen / die de minſte Sterre is / meer werkinge doet op onſen Aard-kloot / dan alle de vaſte Sterren te gelijke.

Re-

Redenen der geene die maar een bewoonde Weereld erkennen.

Maar op de voorgebrachte redenen antwoorden de geene/ die maar een bewoonde Weereld aannemen. Dat God alleen oneyndig is/ dat het Schepſel niet kan oneyndig/ of ſijnen Schepper gelijk zyn/ want dan moeſt het mede van eeuwigheid zyn/ en van den Schepper niet afhangen: dat Gods eere daar in beſtaat/ dat alle andere dingen onder ſijn behagen en beſtier ſtaan. Hoewel andere denken/ dat daar toe noodig is/ dat God alleen in waardigheid/ en heerlijkheid oneyndig zy; waar tegen niet ſtryd een oneyndigheid in uytbreyding.

Ten tweeden/ dat God alleen oneyndig zynde/ en niet konnende in een Weereld ſijn oneyndigheid vertoonen/ om dat een Schepſel de oneyndigheid niet kan vatten/ dat hy de ſelve oneyndigheid eenigſints uytgedrukt heeft/ in het ſcheppen van een ontallijke menigte en verſcheydentheden van Schepſelen. Als mede in het ſcheppen des Weerelds uyt niet/ waar toe ſy oordeelen dat een oneyndige kracht vereyſcht word. De Stoiſche Wyſen dachten/ datter wel in der daad maar een Weereld is op eenen tijd/ maar dat deſelve by verloop van tijden vergaat/ en dat dan/ uyt des ſelfs overgebleven ſtoffe/ een andere nieuwe Weereld word voortgebracht/ en datter alſoo/ by verloop van veele tyden/ konnen menigte Weerelden te voorſchyn komen.

Dat God de Weereld niet heeft geſchapen na ſijn onbepaalde/ abſolute, of volſtrekkelijke macht/ maar na het welbehagen van ſijnen wille: en derhalven dat hy de Weereld wel heeft konnen eer ſcheppen/ grooter/ en beter/ en ook veele in getale; maar dat het hem alſoo niet heeft behaagd/ gelijk daar van breeder gewaagd is in ons Natuur-tooneel.

Wat belangd/ datter geſegd is/ dat Gods heerlijkheid en zaligheid vermeerderd word/ door de ontelbare Weerelden; daar op antwoorden zy/ dat God door ſijn eygen ſelfs oneyndige volmaaktheid van alle eeuwigheid ten hoogſten gelukzalig is; dat alle dingen die buyten God zyn/ Gode niets en konnen toebrengen; als die alle te gelijke minder zyn dan God/ en al datſe zyn/ van God ontfangen; dat God geen ſaak tot ſijn wel-weſen/ buyten ſich/ in het minſte van nooden heeft.

Voorts gebruyken ſy ook dit voor een reden/ dat indien God meer Weerelden hadde gemaakt dan een/ dat hy ons Menſchen ſulks ſou geopenbaard hebben. Doch dit volgd niet/ want de Menſchen zyn lange op de Weereld geweeſt/ ſonder datſe wiſten dat de Aarde rond was/ of datter Antipodes waaren/ dat is/ Menſchen die onder aan de andere zyde van den Aard-kloot woonen/ ſoo dat haare voeten recht tegen over de onſe geſteld zyn. 't Is maar weynig tyd geleden datmen geweten heeft; datter in den Hemel ſoo veel ontelbare Starren zyn. Menige eeuwen is America, 't Zuydland, ja meer dan de dry vierde deelen onſer Aarde onbekend geweeſt. Kircherus oordeeld/ dat ſelfs de Oude geen kenniſſe gehad hebben van het groote vermaarde Rijke van China, want datſe anders wel ſouden gewag gemaakt hebben/ van den Grooten wonderlijken Muur/ welke China van Tartaryen ſcheyd; alle de ſeven beroemde Wonderen verre overtreffende/ alſooſe met het tuſſchen komende Gebergte lang is 300 Mylen; 30 Cubyten hoog/ 12 en ſomtijds 15 Cubyten dik. Het is Gods eere, in veele gelegentheden/ een ſake te verbergen Selfs van die dingen die op onſe Aarde zyn/ en geſchieden/ is verre het minſte deel ons menſchen bekend.

Wat aangaat de oneyndigheid der Schepſelen/ vertoonende de oneyndigheid Gods/ daar op ſeggen de geene/ die maar van een weereld weten; dat hoewel onſe ſichtbare weereld inder daad boven ons geſichte niet oneyndig is/ datſe echter ten aanſien van ons eenigſints oneyndig kan aangemerkt worden; want niemand kan de hoogte des Hemels/ of de groote des Weerelds/ door eenige konſte of verſtand/ afmeten. De hoogte ſelfs van eenige vaſte Starren kan men niet uytvinden/ veel min des Hemels; want het kan zyn/ dat d' een vaſte Sterre ſoo hoog/ ofte meer/ verheven is boven een andere vaſte Sterre/ als de ſelve van onſe Aarde gelegen is. Is 't niet genoeg om ons te vernederen/ en God te verheerlijken/ dat wy geen palen van ſijn werken weten/ en naauwlijkx yets ſonderlijkx/ ten vollen daar van konnen begrijpen; dat den ganſchen Aard-kloot/ ten aanſien van den ſichtbaren Hemel/ maar als een onſichtbaar punct te achten is; en den ganſchen ſienelijken Hemel seer weynig/ ja als niet by na/ ten aanſien van 't geene daar boven weſen kan/ al is 't juyſt eygentlijk niet oneyndig: en dat den Menſch/ ten aanſien van de Aarde/ maar als een alderminſte ſtofken te rekenen is; en by gevolg als niet/ ten aanſien van de ſienelijke Weereld/ en noch min/ ten aanſien van 't geene wy begrypen konnen te zyn boven de ſelve uytgebreyd?

Volgd dat wy ook wat antwoorden op de tweede voorgemelde Vrage/ of in en omtrent de Sterren ſoodanige of diergelijke veranderingen geſchieden; als in onſen Aard-kloot? Hier van hebben wy alreede begonnen te handelen/ als wy beweſen/ dat onder de eygenſchappen en hoedanigheden des Hemels/ ook deſe eene is/ datſe seer lichtelijk veelderley veranderingen onderworpen is; tegen die geene/ die poogen te verweeren/ dat den Hemel/ en de Hemelſche lichamen/ ofte Sterren/ welke ſy van eenen aard oordeelen te zyn met den Hemel/ alleenelijk in dikte en vaſtigheid/ ofte ingedrongentheid der Hemelſche ſtoffe/ van den Hemel verſchillende; dat/ ſegge ik/ deſe Hemelſche lichamen niet beſtaan uyt de gemeene vier Hooft-ſtoffen des weerelds/ namentlijk/ Locht/ Vyer/ Aarde/ en Water/ maar uyt een vyfde ſtoffe/ dieſe bedenken geheel onveranderlijk en onverderffelijk te weſen.

Voor eerſt/ om dat de Hemelſche ſtoffe eenvoudig is/ niet beſtaande uyt verſchillende deelen/ en lichamen/ en datſe daarom geen verderf of los-makinge der vermengde deelen onderworpen is. Doch dit bewys is niet genoegſaam/ om ſulks te beſluyten; want alle de gemelde ſtoffen/ Vyer/ Locht/ Aarde/ en Water/ yder in haar eygen ſelfs weſen en natuure aangemerkt/ zyn mede eenvoudige lichamen/ alleſints haar ſelven gelijk/ en van eenen aard/ ſoo wel als den Hemel; en nochtans ſijnſe veranderinge onderworpen/ voor ſoo veel ſy met malkanderen vermengd worden; 't welk wy getoond hebben/ dat ſoo wel van den Hemel waarachtig is/ als van de andere Hooft-ſtoffen. Want hoewel den alder-opperſten Hemel mach geſteld worden ſuyver/ en ganſch eenvoudig te zyn/ ſonder eenige vermenginge/ en veranderinge/ dat nochtans in den Hemel/ ofte Locht/ welke ſich ſtrekt rontom onſe Aarde/ en de Sterren/ veelderley vermenginge/ uytwaſemingen/ dampen/ en veranderingen geſpeurd worden/ gelijk mede in de Steeren/ uyt welke de gemelde uytblaſingen en uytwaſemingen geſchieden. 't Welk verder blijkt/ uyt de vlekken/ welke niet alleen in de ſelve/ door de ongelijkheid der deelen/ maar ook door de Verre-kijkers/ rondom de Son en Maane geſien worden verſcheydentlijk bewogen te worden rontom de ſelve/ en eyndelijk verdwynen/ gelijk de Wolken omtrent onſe Aarde. Ook toonen ons die Verre-kijkers/ dat 'er in de Son en Maane verſcheyden geſtalteniſſen zyn van deelen/ en datſe niet alleſints eenvoudig/ ofte van eenen aard en gedaante zyn/ gelijk in ons Natuur-tooneel aangeweſen en vertoond word.

Ten tweeden/ uyt de nieuwe Starren/ en Cometen/ of Steert-ſtarren/ welke meermalen ſeer hoog in den Hemel/ verre boven de Mane/ geſien zyn/ die aldaar

daar

Digitized by Google

daar waren voortgebracht / en wederom vergaan en verdwenen zyn / waar van wy eenige exempelen hebben verhaald / en vele meer te vinden zyn / by Klepperus, Gaſſendus, en andere vermaarde Schryvers.

Ten derden / door de hedensdaagſche konſtige uytgevonden Verre-kykers / worden dikmaal ontrent de Sonne geſien ſulke verdonkeringen / die de ſelve by na geheel bedekken / en haar licht en warmte ſeer verminderen / hoe wel de locht beneden / rondom ons geſichte / helder en klaar is: ja deſe verdonkeringen en bewolkingen / ofte gemelde vlekken der Sonne / door de Hemelſche uytrookingen / zyn ſomtyds ſoo groot en merkelyk / datſe ſonder Verre-kykers geſien worden.

Hier tegen ſeggen de geene / die de onveranderlykheid des Hemels trachten te verweeren / dat den Hemel is de wooninge en Throon Gods / en derhalven dat daar niets onſuyvers is / en geen ongeſtadige veranderingen en geſchieden. Diend tot antwoorde / dat God nergens plaatſelyk is / ofte eenige plaatſe beſet / als zynde een onbegrypelyken Geeſt. Ten tweeden / dat God geſegd word overal te zyn / niet om dat hy eygentlyk eenige plaatſelyke ofte lichamelyke uytbreydinge ofte groote heeft; maar ten aanſien van ſijne werkinge / waar door hy alles onderhoud en beſtierd; en overal ſijne wysheid / goetheid / en macht betoond. Ten derden / dat God / een onlichamelyken Geeſt zynde / geen opſicht ofte gemeenſchap heeft met eenige plaats / en derhalven dat de onreynigheid / en veranderinge der plaatſen / ofte lichamen in de plaatſen / tot God niet raken / noch de minſte veranderinge Gode niet konnen toebrengen. Ten vierden / hoewel wy toeſtaan / dat den opperſten onſienelyken Hemel / die verre boven alle Sterren verheven is / gansch ſuyver / onbeſmet / en ſonder veranderinge is / dat God geſegd word te woonen in een ontoegankkelijk licht, nochtans volgd daar uyt niet / dat ſoodanig mede zy den ſichtbaren Hemel / in welke de Sterren geſien worden / van welke wy hier eygentlyk ſpreken.

Maar / ſal yemand denken / ſtrekt het niet grootelyks tot verachtinge en onvolmaaktheid des Hemels / en der Sterren / datſe ſoodanige ofte diergelyke veranderingen onderworpen zyn / als onſe Aarde? Hier op heeft onſes bedunkens wel aangemerkt Galileus *in Syſtemate*, dat de de veranderlykheid / welke in en op den Aard-kloot beſpeurd word / geenſints ſtrekt tot haar nadeel / ofte gebrekkelykheid en onvolmaaktheid / maar veel eer tot haar ſeer hooge en voortreffelyken lof / en heerlykheid. Want indien der op den Aard-kloot geen geſtadige veranderinge ware / opgank en ondergank; ſoo ſoude de ſelve niet weſen dan een rouwen lompen leven-looſen klomp / daar geen Dieren / noch Menſchen / noch Gewaſſen / noch Metalen / noch ſoo veel ontelbare en verſcheydene Schepſelen / weſen ſouden als nu / maar niet dan een dorre / ſchrale / onvruchtbare Woeſtyne / van zand / klippen / ſteenen / aarde / en wateren.

Indien / ſegd Galileus de dingen die onveranderlyk / hart / onbewegelijk zyn / en onbequaam om 't een of 't ander voort te brengen / daarom altoos edelder / beter / en waardiger waren / dan andere dingen / die veelderley hoedanigheden konnen ontfangen / en in verſcheyden gedaanten en werkingen veranderd worden / dan ſoude een leven-looſe harden ſteen / beter weſen dan een Menſch / die veelderley en ſeer lichte veranderingen onderworpen is. Ten tweeden ſoude de Aarde beter zyn / indienſe geheel met Wateren bedekt ware / en niets konde voortbrengen / nochte in geen gedaanten veranderd worden / alsſe nu is / om datſe / door den Hemelſchen invloed van warmte / ſoo menige en verſcheyden ſaken voortbrengd / welke geſtadelyk veranderd worden; ſulks dat / in plaats van de geene die vergaan / weder andere voortgeſet worden.

Het ſchynt dat de Menſchen de veranderlykheid / en geduurige verwiſſelinge der aardſche Schepſelen / ſoo veracht en tegen-geſproken hebben / uyt vreeſe van de dood / om datſe denken / dat die veranderlykheid tot haar ook eyndelyk ſal komen / en datſe niet meer op aarden ſijn ſullen. Maar deſe Menſchen behoorden haar in gedachte te brengen / dat indien den Aard - kloot die boven - gemelde veranderlykheid niet hadde gehad / ſouden zy ook noyt geboren geweeſt zyn / en noyt de wereld aanſchouwd hebben. Sulke Menſchen (ſegd hy) zyn waardig datſe in een hoofd van Meduſa vervallen / waar doorſe mogen verandert worden in vaſte / onveranderlyke Beelden / van een Jaſpis / ofte een Diamant / op datſe (na haar eygen meeninge) beter mogen worden danſe nu zyn.

Indien de Aarde / om hare veranderlykheid / onwaardiger is / dan ofſe geen ſaken voortbracht / maar in een en de ſelve ſtaat altoos verbleef; en dat in tegendeel / na de meninge deeſer Lieden / alle de Sterren gansch onveranderlyk zyn: ſoo ſal dan God menige edelder Schepſelen gemaakt hebben / dan de Aarde ſelfs / en dat tot dien eynde / om de Aarde erger te maken danſe van haar ſelven is. Want waar door ontſtaat het veranderen / geduurige verwiſſelinge / op en ondergank der aardſche lichamen / anders dan door den invloed en werkingen der Sterren: ſullen dan ſoo veele Sterren gemaakt zyn onveranderlyk / om in de Aarde veranderinge te veroorſaken / en by gevolg de ſelve erger te maken danſe is / ofte ſy ſelve zyn? want ſonder den invloed en werkinge der Hemeſche lichamen / ſoude ſekerlyk op de Aarde niet voortkomen / noch leven konnen / maar de Aarde ſoude niet anders dan een onveranderlyken / harden / leven-looſen / rouwen / ongeſchikten hoop zyn.

Staat ook aan te merken / dat den Aard-kloot geen verderf / noch veranderinge / en verwiſſelinge van alderley formen / ofte gedaanten van lichamen / onderworpen is in haar geheel / maar alleen in haar opperſte deelen / welke door den Hemelſchen invloeld aangeroerd konnen worden. Maar anderſints is den Aard-kloot / in haar geheel aangemerkt / ſoo wel onverderffelyk / als de Sterren / ofte den Hemel. Sulks dat / door alle de verwiſſelingen en veranderingen die op de Aarde geſchieden / de ſelve in geenen deele verminderd word / maar altoos ſtandvaſſelyk de ſelve blyft in haar weſen. Gemerkt / door geen kracht het minſte gedeelte der Aarde / ofte des Waters / ofte eenige Hoofd-ſtoffe / kan vernietigd ofte uyt niet voort-gebracht werden; maar alle opgank en ondergank der aardſche lichamen / beſtaan maar in veranderingen / en aandoen ofte vertoog van verſcheyden gedaanten / wyſen van beſtaan / en hoedanigheden / welke weſentlyk van de Hoofd-ſtoffen des werelds niet verſchillen. Hier komt by / dat alle de veranderingen / die by verloop van tyden in den Aard-kloot geſchieden / komen al weder op haren ouden ſtand / ſulks dat'er niet nieuws en geſchied / maar alles gelyk in een ronde geduuriglyk omgeleyd word. 't Gene nu van de Aarde geſegd is / kan ook / by over-een-komſte / in 't gemeen / eenigſins van de Hemelſche lichamen bedacht worden.

Is noch overig dat wy een weynig ſeggen van de derde Vrage / of'er Inwoonders zyn in de Sterren / en of'er in de ſelve opgank en ondergank van Menſchen / Dieren / gewaſſen / en diergelyke dingen / als op onſen Aard-kloot / gevonden worden.

Gaſſendus wyſt ons aan / dat ſommige onder de Oude hebben gemeend / dat niet alleen yder Sterre ſijn Inwoonders en Menſchen hadde / hoewel ſeer van de Aardſche verſchillende / na de verſcheydentheid der Starren ſelve / en harer hoedanigheden / maar dat'er ook in den Hemel ofte Locht over al Geeſten waren / ſommige ſonder lichamen / en veele ook die Hemelſche ofte lochtige

lic-

lichamen hadden. In de Sonne dachtenſe / dat alles treffelyker moet weſen dan op de Aarde ; om dat de Son niet alleen grooter , maar uytſtekender en treffelyker in haar ſelven / dan de Aarde is : in de Maane meendenſe dat alles / ſoo Menſchen / Dieren / Gewaſſen / en anderſints / na proportie ofte gelyk-matigheid / wateriger / ſlapper / kleender / en ſlechter waren.

Indien (ſchryft Gaſſendus) in de Sterren Inwoonders zyn / het is nootſakelyk datſe ſeer veel van de Aardſche verſchillen. Want men ſiet ſelfs dat onſe Aarde / al beſtaatſe maar in een ronde / en uyt Aarde en Water / nochtans verſcheyden Dieren / Gewaſſen / en andere ſaken / voortbrengt / na de verſcheydentheid der plaatſen / en na datſe verder ofte nader de Middellinie / ofte den Sonne-loop / gelegen zyn. Hoe veel grooter veranderinge moet'er dan zyn (in die ſeer verſchillende Sterren ? Ten tweeden / hy maakt rekeninge / dat in de Maane de dagen en nachten vyftienmalen ſoo lang zyn / als hier onſe dagen en nachten zyn / te ſamen 24 uren uytbrengende.

Maar / ſal yemant denken / ſoudender in de heete Sonne eenige Dieren konnen leven / ofte Schepſelen voortgebracht worden ?

Daar op antwoorde hy / dat alle de Schepſelen gematigd zyn / na de hoedanigheid der ſtoffe / en der plaatſen daarſe voortgebracht worden. Want vele Autheuren getuygen / dat in de heete brandende Ovens ſelfs eenige levendige Dierkens worden voortgebracht. Siet men niet op onſen Aard-kloot / hoe ſeer verſcheyden de Dieren / Gewaſſen / en andere dingen voortgebracht worden / na de verſcheydentheid der plaatſen ? En dat yder Dier en ſake beſt behouden word by die ſtoffe / en in die plaatſe / daarſe natuurelyk voortkomen. De Vogelen konnen in de Wateren niet meer leven / dan de Viſſchen in de locht. Sommige leven in de Aarde / andere daar op ; Sommige varen ſeer wel in koude / andere weder in heete plaatſen ; ſommige Dieren en Gewaſſen beminnen donkere / vochtige / ſchaduwachtige plaatſen / andere hebben drooogte / en meer warmte / en locht van nooden. Hoe menige Dieren en Gewaſſen zynder / die in haar natuurelyke element / ofte hoofd-ſtoffe / en plaats / wel en bequamelyk leven / en onderhouden worden ; welke / door veranderinge van plaats en gematichtheid haaſtelyk komen te ſterven ?

Om dit te beſluyten / ſoo ſullen wy kortelyk ons gevoelen hier over uytdrukken / met deſe volgende weynige ſtellingen. Voor eerſt / dat men noch door reden / noch door openbaringe / noch door bevindinge / yets ſekers kan ſeggen / of'er meer Weerelden / de onſe gelyk / ofte ongelyk / gevonden worden / ofte niet. Dat'et nochtans in 't gemeen ſeker is / dat'er meer konnen zyn / en dat God heeft konnen meer dan een Wereld / ja ontelbare voortbrengen / even ſoo wel als wy nu bevinden / dat'er ontallyke Sterren zyn.

Ten tweeden / dat men ook niet ſekers / ofte in het byſonder kan ſeggen / hoedanige veranderingen daar al in de Sterren geſchieden / of wat Schepſelen / en hoedanige daar gevonden worden / hoewel men in 't gemeen daar van yets kan giſſen. Want dewyle wy moeten bekennen / dat men niet dan ſeer weynig verſtaat van de dingen die voor onſe oogen zyn / en die nevens ons op de Aarde gevonden / worden ; wat ſouden wy konnen weten van die verheven Schepſelen / welkers hoogte ſelfs voor ons onnaſpeurelyk is / en hoe ſouden wy het opperſte van Gods wonderen verſtaan / daar wy naauwelyks de uyt eynden van ſijne werken begrijpen ?

Ten derden / dat'er in den Hemel en Sterren veranderingen in 't gemeen geſchieden / is genoegſaam in 't voorgaande bewesen.

Sommige brengen hier tegen in / dat alles dat'er is in de wereld / tot ons gebruyk is gemaakt / en tot onſe nuttigheid ; waar uyt ſy dan beſluyten / aangeſien dat andere weerelden ons geen voordeel doen / noch ook de Lichamen en Schepſelen die in eenige andere Starren / Weerelden / of Plaatſen / mogen bedacht worden / dat'er ſoodanige ook niet zyn / noch weſen konnen. Het is wel in 't gemeyn waar / dat de Aarde / Wateren / en 't geene daar op en in is / als mede de Locht / en Hemelſche Lichten / tot gebruyk en nuttigheid der menſchen ſtrekken / maar nochtans is 't een vermetenheid / en trots ſeggen / dat'er niet is / of kan zyn / dan alleenlyk 't geene juyſt ons ten dienſte ſtaat : daar nochtans in de Zee / in de diepte der Aarde / in de groote Wildерniſſen / en elders / ontallyke Dieren / Gewaſſen / en andere Schepſelen zyn / daar wy geen kenniſſe van hebben / veel min datſe ons ten dienſte ſouden zyn. Hoe menige ſaken zynder / die ons niet dan ongemak en ſchade toebrengen ; hoe vele dingen zynder / waar van wy noch het gebruyk / noch den aard en eygenſchappen / niet weten ?

Is dan God verbonden aan geen Schepſelen of Menſchen goet te doen / dan alleen aan ons / die op deſen Aard-kloot woonen ? Wie heeft den Almachtigen deſe pale geſteld ? Kan God niet verheerlykt worden ; dan alleen in de ronde die ons gegeven is ? Is 't niet waarachtig bevonden / dat'er ontelbare Sterren meer zyn / dan men voor deſen geweten heeft / die voor ons (ſonder behulp der konſte / over weynig Jaren gevonden) onſienelyk zyn : om dat'er van te voren geen kennis van geweeſt is / en om dat wy niet in 't byſonder konnen weten / tot wat eynde en eygene gebruyken datſe geſteld zyn / ofte om dat wy niet bemerken datſe aan onſe rondte / (welke in opſicht van den Hemel als een ſtipken te rekenen is) geen nuttigheid geven ? Souden de Schepſelen niet konnen tot de eere Gods ſtrekken / om dat wy hare byſondere gebruyken en eynden / noch ook geheelen ſtaat / niet verſtaan ? In tegendeel / ſeg ik / dat het Gods eere is dat hy veele ſaken verborgen heeft ; en dat wy overtuygd zyn / dat wy op verre na / (ſelfs de alderverſtandigſte) Gods Werken niet konnen doorgronden / ja ſelfs niet die werken Gods die in ons / buyten en rondom ons zyn / veel min die voor onſe vyf ſinnen verborgen liggen.

Veele Lieden / alſſe hooren van de Cartheſiaanſche Philoſophie / van de veelheid der Weerelden ; en diergelyke andere ſaken meer / dieſe niet gewent zyn / en noyt hebben gehoort / en niet verſtaan ; laten haar lichtelyk voorſtaan / dat het nieuwe dingen zyn / en voor deeſen noyt bekent ; daar nochtans het ook in deeſen deele / immers in 't gemeen genomen zynde / waarachtig is / dat'er niet nieuws geſchied onder de Sonne. 't Welk ſeer lichtelyk ſoude te bewyſen zyn / indien men maar wilde de moeyte doen / van 't geene voor deeſen van Democritus, Epicurus, Lucretius, en andere is geoordeeld / van de geſtalte des weerelds / met de hedensdaagſche ſtellingen te vergelyken. Wy ſullen kortelyk maar weynige ſtaaltjes voortbrengen uyt Lucretius, en 't geene den geleerden D. Gaſſendus, van de oude Philoſophie / ſeer klaarlyk en in 't breede vertoont heeft.

Voor eerſt / daar is niet gemeender in de Leere der Oude / dan dat'er niets vergaat / of naturelyk tot niet kan gebracht worden / of yets uyt niet voortgebracht : maar dat alle dingen maar worden verandert / door 't aannemen en afleggen van verſcheyden formen of fatzoenen ; en dat alles uyt een en de ſelve gemeene Hoofd-ſtoffe voortkomt / en tot de ſelve wederkeert.

2. Dat alle fatſoenen waar door d'een ſake van d'andere in ſoorte verſchild / Item / alle hoedanigheden / eygenſchappen / en werkingen der naturelyke lichamen / her-voortkomen uyt ſekere eerſte verſchillen / welke de algemeene ſtoffe heeft in hare minſte deel-

kens

kens / namentlijk van groote / ruſte / bewegingе / geſtalte / orde / figure / plaatſinge / &c.

3. Dat'er is een oneyndige ſpatie / en dat in die oneyndige ſpatie / zyn ontelbare weerelden; welke met der tijd alle vergaan / en weder nieuwe voortkomen / uyt kracht van de gemeene beweginge / en de verſcheydentheid der deelkens / in de algemeene ſtoffe; welke twee eeuwiglijk ſoo met malkanderen zyn vermengd / dat van ſelfs daar uyt alderley ſaken opkomen / en t'ondergaan; want die onderlinge bewegingen / en algemeene ſtoffe (daar de natuur in beſtaat) en kan nooyt ledig weſen. En hoewel de deelen van de gemeene ſtoffe verſcheydentlijk veranderd worden / en de beweginge geſtadelijk van 't een lichaam overgaat in andere; nochtans word in 't geheel de ſtoffe des weerelds / noch de beweginge in de ſelve / verminderd noch vermeerderd / maar die twee eerſte gemeene beginſelen zyn van altoos geweeſt / en blijven eeuwig en onveranderlijk de ſelve.

4. Dat de Aarde en Water-kloot is de groove ſtoffe / en als 't waar de moeder / van alle naturleijke lichamen; maar den Hemelſchen invloed is de Vader van alles; van welke alle leven / gevoelen / genegentheid / vrywillige beweginge / en werkingen der zielen / afhangen.

5. Dat de vyf Sinnen geſchieden door het beſeffen van een lichamelijke beweginge; het Geſichte door de beroeringe des lichts / welke van 't oppervlak der ſake die geſien word / tot onſe oog gebracht word. 't Gehoor door een beweginge der Locht; De Reuk door een lichamelijke afvloeyinge uyt de ſaak die geroken werd / &c.

6 Al van ouds zynder geweeſt die / met de Cartheſianen, loochenden / dat de Dieren eygentlijk gevoelen hadden / maar alleen van ſelfs / uyt kracht van hare fatzoenen / alle dingen deden / gelijk in de beweginge van een Uur-werk geſchiet. De wederlegginge van dit gevoelen / word onder anderen aangeweſen van den geleerden D. Voſſius *lib. 3. de Origine & Progeſſu Idololatria Cap.* 41. In tegendeel hebben andere ſtaande gehouden / dat het gevoelen in de Dieren / en de reden in de Menſchen / in den grond een en de ſelve ſaak is / en van eenderley ziele voortkomt / maar datſe alleen verſchillen / in trappen van minder of meerder volmaaktheid / na de verſcheydentheid der bequaamheden in de lichamen / leden / en werktuygen / der uytterlijke en innerlijke ſinnen / in de verſcheydene Dieren / waar van nader mach geſien worden in de voorgaande aangeweſen plaats D. Voſſii.

7. Dat de vrywillige bewegingen der Dieren ontſtaan / uyt een bepaalden invloed der levendige geeſten / in de zenuwen en leden / welke tot de bewegingen geſchikt zyn.

8. Dat den ſlaap ontſtaat uyt eenige veranderingen / waar door de bewegingen / welke komen in de werktuygen der vyf Sinnen / tot in de holligheden der herſenen niet gebracht worden / maar door eenige ſluytinge der kleene weegskens opgehouden worden / waar door de gemelde bewegingen in de herſenen niet konnen gevoeld worden

9. Dat in de naturelijke lichamen zyn veelderley pori, of ſeer kleyne openingen en doorgangen / van verſcheyden geſtalte / groote / orde / en plaatſinge; dat door ſommige / die recht doorgaan / het licht ſchiet; door andere kan de ſtemme wel doordringen en de warmte / of mede deſe of gene andere vochtigheid / na de verſcheydentheid der geſtalte / maar niet de recht-ſchietende ſtralen des lichts. Door deſe pori konnen veele naturelijke werkingen / toevallen / en hoedanigheden / uytgelegt worden / en onder anderen ook / waarom den Zeyl-ſteen het yſer na ſich trekt / en ſoo voorts. Siet Lucretium *lib.* 6.

10. Dat niet de Zon / noch de vaſte Starren / maar de Aarde bewogen word / is een gevoelen / dat al van ouds bekend en verweerd is: hoewel door Copernicus, en andere / weder uyt den kuyl der onwetenheid te voorſchyn gebracht / en nader verklaard. Welke meeninge / en andere meer / geſchenen hebben nieuw te zyn / alſoo ſe den menſchen niet bekend waaren / door een algemeene onwetenheid / die over eenige Jaren / meeſt geheel het Chriſtendom overvallen heeft / door de ongerymde en grollige diſpuyten / en meeningen / door de Paapſche School geleerde ingebracht / op datſe / de naturelijke kenniſſe verduyſterd en vervalſcht hebbende / te beter ſouden konnen voortplanten / en verweeren / hare valſche Gods-geleerdheid / en onredelijke meeningen / en By-geloóven / dieſe de menſchen met geweld opgedrongen hebben.

11. Dat het geſigte geſchied / door een afſteuytinge des lichts / ofte beſtralinge / van 't oppervlak der ſaken die geſien worden / op ons oog; en dat daarom een ſaak achter de Spiegel word geſien / ſoo verre als die van ons oog is. Ten tweeden / dat in den ſpiegel het recht ſlinks / en het ſlinks regts / vertoond worden. Ten derden / dat tuſſchen twee Spiegels vyf of ſesmaal een ſaak vertoond word / achter den anderen even verre afgeſcheyden. Welke dingen alle volgen en beveſtigen de voorgemelde wyſe van ſien / gelijk verder uyt Lucretius, en ons Natuurtooneel, af te nemen is. Ten vierden / dat om de ſelve reden / wy wel konnen ſien uyt de duyſterniſſe 't geen in het licht is / maar niet uyt 't licht 't geen in de duyſterniſſe is: om dat van de dingen die in de duyſterniſſe zyn / tot ons geen beſtralinge des lichts afkomen kan; maar wel van 't geen in 't licht is / tot ons oog / en een duyſtere plaats. Ten vyfden / waarom de ſtemme wel kan gaan door ſoodanige lichamen / daar het geſichte / ofte beſtralinge des lochts / niet kan doordringen? Waarom een ſtok met het een eynde in 't water zynde / ſchynd gebroken te zyn / &c.

Ten twaalfden / dat in God geen de minſte veranderinge is / door eenige herts-tochten van gramſchap / vreeſe / of eygentlijkr verſoeninge van toorn / of blydſchap / &c. Maar dat deſe dingen / Menſchelijker wyſe van God geſegd / Gode betamelijk moeten uytgelegd worden / ſulks dat den toorn niet beduyd / dan een af-keer van de ſonde / vloeyende uyt de heylige volmaaktheid van Gods Natuur; Item / de oordeelen en ſtraffen / welke op de ſonden / door de Goddelijke beſchikkingen / geſtalte / en beſtier des wereld / volgen.

Ten derthienden / van de oorſake der Verhevelingen / en waarom den Blixem eer geſien word / dan den Donder gehoord? en ſoo voorts / handeld Lucretius, al meeſt op ſoodanige Gronden als hedensdaags geſchied. Dat de voortteelinge van ſijns gelijke / in yder ſoorte van Gewaſſen en Dieren / ontſtaan uyt de geſtalte der minſte deelen in het ſaad / en verſcheydentheid der eerſte ſtoffe; en dat daar uyt volgd / dat de kinders haare naaſte Ouders / of ook ſomtyds haare verder Voor-ouders / als Groot-vader / of Oud-groot-vader / gelijken / en ſoo voorts / in andere ſaken.

Wat aangaat de vertwyffelinge der Cartheſianen, het is bekend / dat van ouds daar ſommige geweeſt zyn / welke alles in twijffel trokken / en van geen ſaak oordeelden / offe waar of onwaar / quaad of goet was; meenende dat alles onſeker was; en dat men geen ſake met reden / of gevoelen / of bevindinge / konde onfeylbaarlijk bewyſen; maar datmen tegen alle redenen van bewijs / andere van ſoo grooten waarſchijnelijkheid konde inbrengen en dat men derhalven niet ſekers konde beſluyten / maar over alle ſaken ſijn oordeel moeſte opſchorten.

Deeſe meenden daar door den Menſchen tot een ware Geluſaligheid te brengen; want alle elend ontſtaat daar uyt / dat wy meenen dat ſommige dingen quaat zyn / door welke inbeeldinge het gemoed ontroerd / en den Menſch elendig word. Doch dit gevoelen is ongerymd / want hy ſoude moeten vyna

de gantſche Menſchelijke Natuur uyt-doen / en alle reden en gevoelen verſaken / die ſich ſoude willen wijs maken / dat'er in de geheele wereld geen onderſchepd is tuſſchen goed en quaad. En hoe ſoude hy konnen geacht worden gelukkig te zijn / die geen goed erkend / gemerkt de Gelukſaligheid ontſtaat uyt genieting des goeds? Die ſich ſouden willen wijs maken dat'er noch goed noch quaat is in de wereld / die is ondankbaar tegen God / en de geheele natuur / en ſchijnt by na beyde / en alles te verloochenen. Maar ſoodanig is de Cartheſiaanſche twijffelinge niet / maar geeft alleen te kennen / ('t geen van ouds is aangenomen) dat men van geen ſake recht en wel kan oordeelen; door dat men van de ſelve grondige en genoegſame kenniſſe verkregen heeft. Ten tweeden / dat men niets blindeling / of lichtveerdelijk moet gelooven / maar alleen het gene daar van wy / door reden en ontdekkinge der waarheid / in ons gemoed overtuygd zijn / en van ons onderſchepdentlijk / en genoegſaam kan begrepen worden.

Eynde des Eerſten Deels.

VER-

VERVOLG
VAN
EUZOOIA,

Beſtaande

In eenige korte Aanteykeningen, over het oprechten van een wel-geſtelde en gelukkige

REPUBLYK.

Als meede

Een kort Advys over de onmagt des *Duyvels*, en *Tooverye*, waar door veele Menſchen bedrogen en elendig worden.

Digitized by Google

Aan den
LESER.

Angeſien daar niet is, daar ſoo ſeer van afhangd den welſtand der Menſchen, als de goede Regeringe van den gemeenen Staat der Onderdanen; ſoo heeft ons het Eerſte Deel van *Euzooia* van ſelfs aanleydinge gegeven, om 't geene geſegd was van het bevorderen des gelukkigen levens onder de Menſchen, in 't byſonder te gaan toe-paſſen op een Perſoon, of eene Maatſchappie van weynige, of wel aldermeeſt op de oprichtinge van een gemeenen Borgerlijken Staat. En hoewel hier over onſe bedenkingen t' ſamen geſteld zyn, hebben wy nochtans voorgenomen, om redenen, de ſelve den *Eerwaarden Leſer*, niet voor te houden, noch yets rakende ons eygen gevoelen voor te ſtellen, maar alleenlijk aan te wyſen, eenige Saken en Voor-beelden der Regeringe; welke ons konnen dienen tot ſtoffe, om te beter te bedenken en uyt te vinden, 't geene tot oprechtinge van een wel-geſtelde en gelukkige Republijke mochte dienſtig zyn. Niet anders daar in voorhebbende, dan de bevorderinge der twee uytterſte eynden, (tot welke een yder, na ſijnen ſtaat en bequaamheid, verplicht is toe te brengen alles dat in hem is), namentlijk, de eere Gods, en den gemeenen welſtand der Menſchen. Te meer, alſoo niemand behoord onbekend te zyn, dat het wel-weſen der gemeente, of Gods-dienſt, onſcheydentlijk aan de goede geſtalte van de Politique Regeringe vaſt is; want de Leden der Gemeynte, zyn inſgelijks de voornaamſte deelen der Politie. Ten tweeden, de goede Regeringe van eenen ſtaat kan niet beſtaan, ſonder goed beleyd des Gods-dienſts, noch den rechten Gods-dienſt ſonder een goede Burgerlijke Regeringe, niet meer dan de Ondermanige ſaken ofte lichamen ſonder Zon, of het lichaam ſonder ziele.

Dit hebben alle Volkeren ondervonden, alſooſe veele dingen in den Gods-dienſt met de Chriſtenen gemeen hebben. Hoewel *Alexander Ros*, de weereltſche Gods-dienſten met malkanderen vergelijkende, beſluyt, dat de Barbariſche Religien der Heydenen, in 't aanbidden van levenlooſe ſaken, offeren van menſchen, &c. desgelijkx ook de verſcheyden gevoelens onder de Joden, Turken, en Chriſtenen, zyn tegen 't verſtand en reden. De Leere van de rechtſinnige Chriſtenen, is boven het natuurelijk verſtand, 1 *Cor.* 2. maar de Relige van die Heydenen die de Son aanbaden, ſcheen alderbeſt met het natuurelijk verſtand over een te komen, om dat God, een onbegrijpelijken, onſienelijken Geeſt zynde, door de Son alle aartſche lichamen voortbrengd en onderhoud. Ten tweeden, om dat alle kennis natuurelijk door de ſinnen komt, en ſich boven de Son niet ſchoonder noch krachtiger in de ſichtbare Weereld opdoet, en daarom hebbenſe de Son, als een ſichtbaren God, geëerd, of God in en door de Son.

Re-

Digitized by Google

Regeringe der Joden, en andere Volkeren.

DAt'er eenigſints gemeenſchap van goederen is onderhouden geweeſt / onder de Joden in 't Land Canaan / blijkt door eerſt / uyt de gelijkmatige verdeelinge van het Land Canaan / *Num.* 26. want na het getal der namen van alle de getelde, kreeg elk ſijn Erfdeel in ſijne Stamme: den geenen die veele waren, wierd haar Erfeniſſe meerder gemaakt, en die weynig waren, wierd haar Erfeniſſe minder gemaakt v. 52. 54. Ten tweeden / de portie van elke Stamme wierd niet alleen afgemeten na de groote van het Land / maar ook na de vrugtbaarheid. Soo dat de Stamme die een vrugtbaar Land kreeg / een minder portie ten deele viel. Ten derden / het Land wierd gedeeld door het Lot na de namen der 12 Stammen / v. 55. 56.

Ten tweeden / ſoo is dit klaar uyt de inſtellinge van 't Jubel-jaar / in welke een yder weder keerde tot ſijn beſittinge, en een yder tot ſijn geſlagte. *Lev.* 25. en volg. Want de Joden mogten hare Vaderlijke Erfeniſſen niet verkopen / maar alleen het inkomen / en de vrugten daar van / verhuuren tot het Jubel-jaar / dan moeſten die wederkeeren tot de Eygenaars / en eerſte Erfgenamen / op dat de Stammen / Geſlachten / en Huys-geſinnen / tot geen ſware en geduurige armoede ſouden vervallen. Ten derden / alle ſevende Jaar / en alle Jubel-jaar / wierd'er niet geſaayd noch gemaayd / v. 11. 12. maar alles was gemeen voor de Menſchen / ja de Beeſten ſelfs / die aten dat de Menſchen over hadden. Ja de vrugten van dat Jaar mochten niet verkocht worden / maar alleen verwiſſeld / en dat ſonder mate / getal / en gewichte / als alles gemeen zynde. Dit Jubel-Jaar bracht ook alle Knechten weder tot haar Vryheid en geſlagte / v. 10. van het welke sy ſich afgeſonderd hadden / met haar ſelven te verkoopen. Het bragt mede alle arme Lieden tot hare beſittinge / v. 10. 13. die haar Landen uyt armoede verkocht hadden / welke sy dan alle weder kregen voor niet.

Ook hadden daar en boven de Joden het recht der Loſſinge v. 24. ſoo dat den verkooper het altoos mochte loſſen) het zy dat hy een loſſer hadde die hem na beſtaande was / die ſijn verkochte Land loſte / het zy hy geen loſſer hebbende / door ſijne hand bekomen mochte hebben / ſoo veel genoeg was tot de loſſinge. En dan mochte den Koper het niet ſchatten na ſijn believen; maar na de Jaren ſijner beſittinge moeſte het afgerekent worden / v. 25. 26. 27.

Voorts / mochte niemand Woeker nemen van een Broeder die verarmd ſoude zyn / maar sy moeſten hem voor niet helpen / v. 35, 36. Ten vierden) In het ſevende Jaar der Vrylatinge / en mochten geen ſchulden van de Iſraeliten onder hare Broeders gemaand worden / maar die moeſten quyt geſcholden worden; doch den Vremden mochten sy manen / *Deut.* 15. 1, 2, 3. namentlijk / die onbeſneden was / en onder haar woonde / *Exod.* 12. 43. *Lev.* 22. 25. en het geheele ſevende Jaar alles dat van ſelfs groeyde was gemeen voor den Armen. *Exod.* 23. 11. *Lev.* 25. 6. Ten vyfden / daar mochten onder de Joden geen Bedelaars zyn / maar sy moeſten hare Armen helpen / en hem leenen rijkelijk genoeg voor ſijn gebrek. *Deut.* 5. En dat elk in ſijne Poorten v. 7. ſonder dat sy toelieten / dat de Arme van de eene Stad liepen tot een andere / en de Inwoonders van de ſelve moeyelijk vielen. Ten ſesden / als de Joodſche Knechten ſes jaren gediend hadden / en in 't begin van het ſevende jaar uytgingen / ſoo mochtenſe die niet ledig laten gaan / maar rijkelijk voor niet mede-deelen van allen nootdruft / uyt de Kudde, uyt den Dorſch vloer, en uyt de Wyn-perſſe, *Deut.* 15. v. 12, 13, 14, 15.

God dan heeft door Moſem in deſe Wetten willen tegengaan al te grooten ongelijkheid tuſſchen de Joden / ſoo dat d'een al te grooten overvloed ſoude hebben / en d'ander onder de armoede ſoude verdrukt worden; maar het is de reden / de liefde / en gemeenen Godsdienſt betamelijk / dat'er ten minſten eenige billijke gelijkmatigheid zy / waar door den overvloed van den eenen / vervulle het gebruyk van de andere / 1 *Cor.* 8. 2. 14. want het ſoude een ſchande zyn / dat onder Gods Volk / die ſijn Erfdeel / Kinderen / Erfgenamen en Bond-genoten / Uytverkorene / Beminde / &c. genaamd worden / gevonden ſouden werden eenige / die onder de armoede ſuchtende / gedrongen ſouden worden te Bedelen / ofte als Slaven / hardelijk en verachtelijk gehandeld ſouden werden: daarom mochten de Joden een Joodſen Knegt niet handelen als een Slave / ofte doen dienen met hardigheid / maar alleen handelen als een Dag-looner. *Lev.* 25. 39, 40, 41, 42, 43. Dit vereyſt mede de gemeenſchap der Heylige / waar door ſe als Leden van een lichaam zyn / en als Broederen eenen Vader / en hope der Saligheid / erkennen. Siet hier van breeder 't geene van ons is aangetekent in onſe H. Natuurbeſchryvinge over *Act.* 4. 32.

Lycurgus, wel ſiende dat den hoogmoed / overdaat / gierigheid / en menigerley ja alderley Schelm-ſtukken / en elenden die uyt de ſelve vloeyen / (ſoo wanneer eenige weynige al te grooten overvloed hebben / en veele andere onder hare wreetheid in ſware armoede moeten ſuchten /) als daar zyn twiſten / Oorlogen / moorderyen / nydigheden / liegen / bedriegen / valſche eeden / dieveryen / en ſoo voorts / niet konnen wechgenomen ofte voorkomen werden / dan door eenige billijke gelijkmatigheid / heeft / na het voorbeeld der Joden / by de Spartanen ingevoerd / dat alle Borgers evenveel beſittinge ſoude uytgedeeld werden / en datſe de ſelve noyt mochten verkoopen / wechgeven / ofte eenigſints vervremden; maar waren gehouden de ſelve vaſte goederen en beſittinge hare Nakomelingen en Erfgenamen na te laten. Ten anderen / dat geen Onderdanen Gout ofte Silver voor ſich ſelven in 't byſonder beſitten mochten / ('t welk ook Plato voorſlaat in ſijn Boek de Republica) maar dat men alle goederen onder malkanderen ſoude vermangelen / en gemeen maken; dit is meede een Wet geweeſt onder de Lacedemoniers.

Ten derden / alſoo het billijk is / dat in een welgeſtelden gelukkigen Staat / alle ydele Konſten en werken / die maar ſtrekken tot pracht / overdaat / en onnutten overvloed / (door welke de Menſchen geen voordeel noch vermaak / of eenige welſtand toegebracht word /) afgeſchaft en geweerd worden / heeft insgelijks daar over Lycurgus aan de Lacedemoniers een uytdrukkelijke Wet gegeven.

Solon ordonneerde niet alleen / dat de Borgers van Athenen ſouden uyt het gemeen leven / maar ook opentlijk en geſamentlijk in verſcheyde openbare Zalen eten / om te meer haar tot eenigheid te verbinden; en op dat niemand in het heymelijk ſoude al te lekker ofte onmatiglijk leven: Ten derden / op dat hy een yders ſeden / geeſt / en naturel te beter ſoude leeren kennen. Ten vierden / om de Jeugd te gewennen niet te ſpre-

ken / als oude Lieden redenen voeren / maar moeſten ſtilſwygen en toeluyſteren / ten zy datſe gevraagd wierden.

Die van Athenen brachten niet alleen de jonge jeugd in 't gemeen op / onder de ooge en ſorge van de Overheden en Opſienders / die daar toe waren geſteld; maar ſy hadden ook daar en boven byſondere Perſoonen geordonneerd / welke acht namen op de daden / ſeden / en manieren van leven / der jongelingen / en borgers / ſulks dat niemand dorſte met teerlingen ſpelen / of tuyſſchen / of gaan ſitten drinken; veel min erger dingen doen / in eenige Herberge / of andere plaatſe; maar moeſten haar beſich houden met die ſtudien of ſaken / daarſe toe gelaſt waren.

Sy hadden mede toe-ſienders / welke op de gemeene maal-tyden acht namen / of'er yemand was die in dronkenſchap of anderſints miſdede / waar over ſtrenge ſtraffen wierden geoeffend. Daar-en-boven waren der mede geordonneerd / die ſorge droegen / dat de Vrouwen in ydele pronk en pracht van kleederen / juweelen / en anderſints / de behoorlijke matigheid en ſedigheid niet te buyten gingen.

Niemand mochte by de Athenienſiers ledig gaan / maar yder moſte rekenſchap geven van ſijn bedrijf / en wyſe van doen / waar meede hy ſich ſelven en de ſijne onderhield. Niemand mochte eenige middelen ten Houwelijk geven met ſijn Dochter / op datſe om hare deugden / en niet om haar geld / ſouden getrouwd worden.

Aangeſien het niet genoeg is / om een Stad of Republijk wel te regeren / dat'er goede Wetten worden gemaakt / maar datſe wel onderhouden worden; ſoo hadden die van Athenen byſondere Opſienders / welke ſorge moeſten dragen / en dwingen ſelfs de Overheden / datſe de Wetten wel deden onderhouden / en in 't werk ſtelden. Diodorus verhaald / dat by de Indianen geſteld waren Opſienders / die het gantſche Land door reysden / en neerſtig vernamen / of yemand yets begaan hadde dat ſtraffe waardig was.

Die by de Egyptenaren een begane dood-ſlach niet bekent maakte / die wierd ſtrengelijk gegeeſſeld / en dry dagen lank in de gevangenis geſteld / ſonder yets te mogen eten.

De Lacedemoniers namen de kinderen / na datſe ſeven jaren oud waren / uyt de Huysgeſinnen / en brachtenſe in de openbare Scholen / in verſcheyden orders verdeeld / om alderley noodige wetenſchappen en konſten te leeren.

Inſonderheid gewenden ſy de kinderen van jongs af / in haar ſpreken weynig woorden te gebruyken / maar vol van ſin / en ſoo aardiglijk als 't konde zyn.

En om beter te vermyden de gelegentheid en aanleydinge tot onmatigheid / dertelheid / pracht / overdaad / en andere ſonden / ſoo bandenſe uyt hare Stad / als bederveꝛs der zeden / alle Guychel-ſpeelders / Commedianten / en die ydele konſten bedreven.

Tot dien eynde hadde den Wet-gever geordonneerd / dat niemand mogt vertoonen in ſijne kleederen ofte gewaat eenigen hoogmoed / of onnoodige dertelheid; want een yder ſlach van Menſchen wierd bepaald hoedanige kleederen hy dragen mochte / na yders bedieninge en ſtaat.

Eerelijke Vrouwen mochten geen goud of koſtelijkheden om 't lijf hebben / noch eenige gekoleurde of weyts geſchilderde kleederen / maar dat wierd alleen den Hoeren / die opentlijk bekent waren / niet alleen toegelaten / maar opgelegd / datſe ſulke kleederen moeſten dragen; op datſe van de eerelijke Vrouwen ſouden konnen onderſcheyden worden / of door de openbare ſchande tot verbeteringe bewogen ſouden werden. Want om te vermijden de Overſpelen / en ſchenden van eerelijke Dochters / ſoo liet hy toe / dat onvruchtbare Vrouw-lieden / (en die al de wereld bekent waren voor gemeene Vrouwen /) buyten 't Houwelijk gebruykt wierden.

Op dat de kinderen die geboren ſouden werden te kloekker en ſterkker zyn ſouden / ſoo was'er een tijd geſteld voor het Houwelijk / ſoo datſe niet te oud noch te jonk het Houwelijk mochten aangaen: de Mans-perſoonen moeſten dertig / de Vrouwen ten minſten twintig Jaren oud zyn.

Ook wierd 'er opgelet / dat niet mochten trouwen Lieden die van geſtalte / of groote des lichaams / of gematigtheid / of manieren / af-komſte / of deugden / en konniſſe / &c. malkanderen al te ſeer ongelijk waren: wel wetende / dat uyt de al te groote ongelijkheid / bedorven Houwelijken / Huysgeſinnen / twiſten / en alderley ongemakken / ontſtaan / tot nadeel van 't gemeene beſte.

Voorts / op dat de Republijke der Lacedemoniers te meer Inwoonderen ſoude hebben / ſoo gavenſe Vereeringen en Voordeelen aan de geene die meeſt kinderen kregen. Die dry kinderen hadde / die was vry van de Borgerlijke wacht; die vier kinderen hadde / was vry van andere laſten / &c. Die van deſe Wetten en Inſtellingen der Lacedemoniers en Athenienſer Republijken breeder beſcheid en bewijs begeert / die leeſe daar van *Clementem Colmerum* en *Nicolaum Sienicium*. En *Carolum Sigonium de Repub. Athenienſium.*

Wat belangd de Regeringe der Joden, ſoo lange die by hare eerſte Vryheid gebleven is / ſoo was alle de macht van Regeringe oorſpronkelijk by het gemeene Volk / waar door by vrywillige keuſe tot bedieninge en executie geſteld wierden / de geene die men konde oordeelen de bequaamſte te zyn. Want in de Huys-houdens en Geſlagten / was de Authoriteyt en Regeringe by de Vaders der Huysgeſinnen / en na het afſterven der ſelve / by de Eerſt-geborene. Over de Stammen wierden gekoren de Aanſienelijkſte / en (alle dingen gelijk zynde) de Oudſte der Stammen / en by deeſe ſtond de Regeringe van alle uytvoeringe van ſaken / den gemeenen ſtaat / ſoo in vrede als Oorloge / rakende; en wierden vrywilliglijk verkoren tot Rechters / Opper-hoofden / en Veld-Overſten / die geene welke / door hare uytſtekende deugden / dapperheid en daden / geoordeeld wierden daar toe alderbequaamſt te weſen. Maar de Joden met deſe goede / ſachte en ſekerſte Regeringe niet te vreden zynde / en begeerende na het exempel van andere Volkeren eenen Koning op te werpen; hebben / met veranderinge van Regeringe / ten grooten deele hare vryheid verloren / de Goddelijke waarſchouwinge veracht hebbende. Siet hier van breeder D. Sigonium *de Repub. Hebræorum*, welke onder andere van de Regeringe der Joodſche Republijke aldus ſchrijft / *lib. 1. cap. 5. Ariſtocratia & vita quæ ex ea digitur, res optima eſt, nec vos capiat diſiderium alterius Republicæ, ſed hanc amate leges habentem dominas atque ex iis omnia facientem. Satis enim eſt ut Deus præſit.* Dat is / die Regeringe, en het leven dat daar onder geleyd word, is de beſte, daar de voornaamſte van het Volk regeren; bemind die Regeringe welke de wetten tot Heeren heeft, en na ſelve alles doet; en verlangd na geen andere, want het is genoeg dat God het opperhoofd zy. Want dat de Joodſche Regenten alles moeſten na de Wetten beſtieren blijkt *Joſ.* 1. 7, 8. Neemt waar te doen na de ganſche Wet die u Moſes geboden heeft, wykt daar van niet ter rechter noch ter ſlinker zyde, op dat, &c.

By de Lacedemoniers hadden alle gequalificeerde Borgers haar Stemmen in de Hooge Regeringe / over ſaken van nieuwe Wetten te maken / of te veranderen / of af te ſchaffen: als mede over 't maken van Vrede / of Oorlog aan te vangen / en andere ongewoone gewichtige voorvallen. Want ſy oordeelden / dat een Regeringe / die geſchied door veele Leden der Republijke / ſekerder en beter is / dan die door ſeer weynige bedient word / om dat meeſt alle Menſchen zyn genegen haar eygen voordeel te ſoeken in de Regeringe; ſelfs ook

tot

tot nadeel van 't gemeene beſte; maar als de Leden ſelve van den Staat oordeelen moeten over de Regeringe / ſoo konnenſe niet anders ſoeken / dan het voordeel van den gemeenen Staat / om dat in des ſelfs welſtand al haar eygen voordeel en wel-weſen gelegen is.

De Egyptenaren zyn in oude tyden geregeerd geweeſt door goede Wetten / onder welke ſy veele Jaren ſeer heerlijk gefloreerd hebben. Onder andere was ook dit een der Wetten / dat den valſchen Eed met de dood geſtraft wierd.

Die in den Kryg ſijn plaatſe verliet / of ſijn Overſte ongehoorſaam was / wierd infaam verklaard voor al ſijn leven / af-geſet / en buyten alle hope geſteld van op te konnen komen tot eenigen Staat of Eere; mocht ook noyt eenig Geweer dragen / of in den Oorlog gebruykt worden. Deſe ſtraffe wierd meer by haar gevreeſt dan de dood.

De Koningen mochten tot haaren dienſt geen menſchen gebruyken / dan alleenlijk de kinderen van Edele / en voorname Prieſters / welke ten minſten moeſten twintig jaren oud zyn / en uytſtekende in allerley deugden en wysheid / op dat de Koningen / door de vleyinge en verkeertheid der Hovelingen / niet ſouden bedorven worden. Alle de uren van den dach waaren ſoo verdeeld / dat den Koning altoos wierd beſich gehouden / met eerelijke en noodige ſaken / vergeſelſchapt met oude / verſtandige / en vroome Lieden.

De Koningen konden ſoo geen wreetheid of dwingelandye oeffenen / als in andere Landen / want ſy waren / in 't eyſchen van Schattinge / en onderhouden van haar Hof / verbonden aan vaſte Wetten des Lands.

Niemand mocht om enkele geld-ſchuld gevangen / of voor ſlaaf verkocht worden: want den Wet-gever oordeelde / dat voor ſchuld alleen de Goederen verbonden waaren / maar dat de lichamen en Perſoonen de Republijke toebehoorden.

By de Athenienſers en Lacedemoniers waaren byſonderen Wetten gemaakt / tegen alle pracht / onnoodige vertooninge / en onkoſten / ontrent het begraven der dooden. Soo verre was het van daar / datſe / met de ydele Chriſtenen / haare ſtinkende lichamen ſouden gelegd hebben in de Kerken / en in de ſelve haare Wapenen / Vaandels / en trotſe pronkeryen ſouden op-gehangen hebben; ſy lieten haare doode lichamen ſoo lange ruſten in de graven buyten de Steden / tot datſe volkomentlijk verteerd waaren; verſoeyende met recht ſoodanige ſchandelijke mishandelingen / als by de Chriſtenen menigmaal ontrent de dooden gepleegd worden. Gemerkt de lichamen zyn weſentlijke deelen der Menſchen / en daar en boven niet alleen een woonplaats / maar ook het werk-tuyg der redelijke Zielen; en veel min betaamd ſulke mishandelinge den Chriſtenen / dewyle ſy roemen over de hope van de heerlijke Opſtandinge der Dooden.

Aangeſien daar niet is / dat de Menſchen meer opwekt tot de deugd / dan eere en belooninge / na eenyders daden en waardigheid; ſoo hebben de Oude Volkeren hier op inſonderheid acht genomen. Want als 'er yets was / in de natuur / of Borgerlijke ſaken / konſten ofte wetenſchappen / aan welkers uytvinden het gemeene welweſen ſeer veele gelegen was / ſoo is 't dat / onder toeſegginge van treffelijke vereeringen / alle menſchen wierden aangemoedigd / om / na haare beſte kenniſſe / ſtudie / en bequaamheid / haaren raad / en 't geene ſy konden bedenken ofte uytvinden / aan te brengen; en die bevonden wierd daar in de beſte Advyſen ofte vonden bedagt te hebben / die wierd daar over met heerelijke geſchenken en vertooninge van eere beloond; het zy met bekrooninge / ofte aanteykeninge van haare namen en daden aan de pilaren der gemeene Gebouwen; ofte met aanſienelijke vertooningen op wagens of paarden / vergeſelſchapt met de aanſienelijkſte van de Regeringe / ofte anderſints.

Soo hebben de Romeynen, om haare Soldaten op te wekken tot kloekmoedigheid / over verſcheyden daden / verſcheyden Vereeringen geordonneerd. Want ſy hadden onder anderen veelderley ſlag van Kroonen / met welke ſy belooninge deden. Als by voorbeeld / daar was een kroone van Goud / genaamd Triumphalis, om datſe geſchonken wierd aan de geene welke treffelijke overwinningen tegen haare Vyanden bevochten.

Daar was een andere kroone / genaamd Obſidionalis, om datſe vereerd wierd aan de geene die eenige plaats verloſten van het geweld en beleg der Vyanden.

De derde wierd genoemd Caſtrenſis, en wierd gegeven aan den geenen die alder-eerſt het Heyrleger der Vyanden quam aan te vallen.

De vierde Navalis, en wierd gegeven aan de geene die alder-eerſt in de Oorlog-Schepen der Vyanden overklommen.

De vyfde Muralis, welke verordend was voor de geene die eerſt de muuren van de Vyanden beklimmen dorſten / en ſoo voorts.

Die alſoo om haare kloekmoedigheid / ofte uytſtekende wysheid / neerſtigheid / ofte deugden / bekroond en vereerd waaren / die wierden voor Inviolabiles, dat is / boven alle andere altoos in eere en aanſien gehouden / en die haar eenige ſmaad of ongelijk aandede / wierd ſtrenger dan anderſins geſtraft. Volgens het verhaal van Athenæus, wierden de kroonen niet alleen op de Hoofden geſteld / maar ook op de Borſt / om te kennen te geven / dat niet alleen de wysheid / maar byſonderlijk de oprechtigheid des herten / lof en eere waardig is. Suidas voegd daar by / dat ook de doode van outs gekroond geweeſt zyn / om datſe den loop en ſtrijd deſes levens wel en gelukkelijk geëyndigd hadden. Hier van zyn ook in de H. Schriften ontleend / de beloften van een onverwelkelijke kroone der heerlijkheid, een kroone des levens, der rechtveerdigheid, &c.

Wat aangaat de Regeringe der *Joden*, die is ſeer populair geweeſt; want behalven de 12. die uyt de 12 Stammen wierden geſteld over Krygs ſaken / en de andere die uyt de ſelve Stammen wierden verkooren / om alle gemeene Burgerlijke ſaken af te handelen; ſoo warender ook ook uyt de 12 Stammen verkoren andere 70 Mannen / uytmakende den grooten Raad te Jeruſalem / genaamd *Sanhedrin*. Sie *Num.* 24.

Het gebied deſer Vergaderinge ging / ſonder onderſcheyd / over Borgerlijke en Kerkelijke dingen: want ſy oordeelden over alle ſaken die haar voor quamen / als zynde het hoogſte Collegie des Lands / welk ook van de hoogſte en ſwaarſte dingen oordeelde / en de beſtellinge van alle gemeene dingen hadde / ſoo in de Politie als in de Kerke ofte Gods-dienſt. Gelijk men dikmaal ſiet in het Euangelium / hoe den grooten Raad / ofte de Overprieſters / met de Ouderlingen des Volks / het opperſte geſag en Oordeel hadden over alles / ſoo ontrent de Politie / als den Gods-dienſt. Want deſen Raad beſtond uyt driederley Leden / Prieſters / Leviten / en de voornaamſte der Joden / uyt alle Stammen verkoren / om alſoo het geheele Joodſche Volk te repreſenteren.

Behalven deſen hoogen Raad / ſtelde Moſes (volgens den Raad van Jethro) Overſten over duyſenden / over honderden / over vyftig / en over thiene *Exod.* 18: en nevens de ſelve ook Ampt-lieden *Deut.* 1. 15. dat is / Dienaars der Overſten en der Juſtitie / ofte uytvoerders der Juſtitie / Roedragers / &c. Deſer Overſten getal tellen de Joden / ſoo op / dat 'er ſouden geweeſt zyn 600 Overſte over duyſenden: 6000 Overſte over honderden / 12000 Overſte over vyftige: 60000 Overſte over thiene / in alles 78600 Overſten: welke geſteld waaren over de 600000 Iſraeliten / Vrouwen / Kinderen / en Vreemdelingen / uytgeſloten zynde. Het word waarſchynelijk daar voor gehouden / dat deſe Overſten niet alleen ingeſteld wierden / over de ſaken des

Gerichts / en alderley verſchillen / rakende de gemeene Borgerlijke ſaken / maar om alle orde / ook in de Kryghs-ſaken / te onderhouden.

De Richters onder de Joden zyn geweeſt dryderley / ten aanſien van de Steden; want in kleene Stedekens / daar min dan 120 Inwoonders waaren / was een Raad van 3 Mannen / die maar oordeelden over Geld-ſaken / en dit was den leegſten Raad / de middelſte was in groote Steden van 23 Mannen / die oordeelden van Bloedſaken / over leven en dood; welke Raad wierd genoemd het kleene Sanhedrin, en in Jeruſalem / als de Hooft-Stad / waaren twee ſulke Raden van 23 Mannen. Welke mindere Raden ſoo ingeſteld waaren in alle Steden / op dat niet yder een / van wegen alle verſchillen / genootſaakt ſoude zyn na Jeruſalem te gaan. Den hoogſten Raat was het Sanhedrin, welke (gelijk getoond is) uyt 70 Mannen beſtond / en ſat te Jeruſalem / oordeelende over alle ſware en gemeene ſaken / en regeerde het geheele Land; en op deſe drie Gerichten ſiet de Heere Chriſtus *Matth.* 5. 22.

Daar zyn dan onder de Joden driederley Vergaderingen geweeſt; eerſt / van 't gansche Volk: Ten tweeden / voor yder Stamme; Ten derden / van de Steden. Het gansche Volk wierd te ſamen geroepen door de geene die het Opperſte geſag hadden / als de Vorſten / Richters / Koningen / 1 *Sam.* 7. en 2 *Sam.* 13. 2 *Chron.* 15. *Num.* 10. en dat om driederley oorſake; om te hooren / ten tweeden / om te bidden / ten derden / om te letten op het ſtuk van Oorloge / en het verkieſen van een Richter / Vorſt / of Koning. Eerſt om te hooren de Wetten en Ordonnantien die ingeſteld wierden / *Deut.* 4. 10. Vergaderd tot my al het Volk, op datſe myne woorden hooren. Ten tweeden / om te bidden / en dan vergaderdenſe in de plaats genaamt Miſpa, *Jud.* 11. 1 *Mach.* 3. 1 *Sam.* 7. Ten derden / over het verkieſen van een Opper-hooft / *Jud.* 8. Het volk ſeyde tot Gideon, heerſcht over ons. 1 *Sam.* 10. 1 *Mach.* 2. Item om te beraden over 't ſtuk van Oorloge / *Judic.* 10. en 22. 1 *Sam.* 7. Soo yemand over allen deſen breeder bewys en beſcheyd begeerd / die leeſe D. C. Sigonium *de Republ. Hebræorum, Lib.* 7. alwaar hy mede handeld van de Phylarchen / ofte de Overſte over yder Stamme; van de Patriarchen ofte Overſte der Huysgeſinnen; de Overſte der Steden / over honderden / vyftige / thienen; de Schrift-geleerde / ofte Notariſſen; Veld-Overſten / ofte Prinçen van Oorloge / en ſoo voorts.

Staat ook aan te merken 't geene *D. Cunæus in Repub. Hebræorum lib.* 1. *cap.* 4. aanwyſt: dat al den Rijkdom en Staat der Joden beſtond in de Landbouwerye / en aanqueeken van Dieren. Want ſy zyn niet vermaard geweeſt door Ambachten / Konſten / ofte Koopmanſchappen ter Zee / of met vreemde Volkeren: maar onderhielden haar alle met de Land-neeringe / in welke al haaren uytterlijken welſtand en inkomen gelegen was; en alsſe moeſten op het ſevende Jaar eenige Schattingen op-brengen aan vreemde Koningen / ſoo waarenſe ſeer verlegen om geld te krijgen / alſooſe op dat Jaar niet mochten zaaÿen of maayen.

De Joden dan hadden eenen gemeenen haat tegen de Vreemdelingen / reysden ſeer ſelden in andere Landen / en wierden ook ſelden van Vreemdelingen beſocht / waar uyt ontſtaan is / dat de Grieken / en andere / veele valſche dingen van haar uytgeſtroyd hebben / en weynig kenniſſe gehad hebben van den Staat der Joden. Ten anderen / ſoo is hier uyt gevolgd / datſe haare zeden ſeer weynig veranderd hebben / en ſulken pracht en overdaad niet hebben gebruykt / (waar door aldermeeſt ſelfs de ſterkſte Volkeren bedorven worden) te vreden zynde met het inkomen en de vruchten van haar eygen Land. En volgens het oordeel van Ariſtoteles *in Politicorum Libris*, ſoo is dat de beſte Republijke / welkers Borgers alle te ſamen leven by de Land-neeringe / en opvoeden van Vee. Waar van hy tot reden geeft; om dat deſe Inwoonderen ſterk en neerſtig zyn in 't arbeyden / en met het geene haar het land geeft / te vreden zyn / maar in andere Steden / daar men alderley Konſten oeffend / zyn der menige die leuy en ledig zyn / en met ydele / onnoodige / en overdadige ſaken ſich beſich houden.

Om een Land wel te regeren zyn niet van nooden veele beſchreven Wetten / maar weynige / en die gansch noodig en treffelijk / en ſeer duydelijk en kort voorgeſteld / om te beter te konnen verſtaan en onthouden worden. Want Plato heeft wel aangemerkt / dat de volkeren die de aldermeeſte Wetten gehad hebben / erger van leven zyn geweeſt / en onder haar veel meer twiſten / dan onder de volkeren welke weynig Wetten hadden. Want de menigte der geſchrevene Wetten geeft gelegentheid aan de bedienaars van de gerechtigheid / om twiſten over deſelve te verwekken / daar veele onbeſcheydene Menſchen rijk by worden / en de Recht-ſaken der arme eenvoudige Lieden verduyſterd / en door langduurige Proceſſen verdraayd worden / ofte immers ſoo lange ſlepende gehouden / datſe / door groote koſten en moeyelijkheden / genootſaakt worden haar Recht te verlieſen / en na te laten te vervolgen. Juſtinus getuygd / dat de Scyten met ſeer weynig Wetten veel beter geleefd hebben / dan de Grieken en Romeynen / met haare menigvuldige Wetten / Inſettingen / en Ordonnantien.

By de Chineſen word niemand geſteld over de regeringe van plaatſen daar ſy van daan zyn / ofte daar haar vrienden woonen / op dat daar door de gerechtigheid niet ſoude verhinderd worden. Sy mogen af-geſonderd alleen in eygen Huyſen niemand hooren; maar dit moet geſchieden overluyd in het Raad-huys / waar op terſtond vonnis geſproken word. Alle Richters en Gouverneurs moeten alle dry Jaren rekenſchap geven van haare Bedieninge. Daar-en-boven worden van den Keyſer heymelijk eenige Mannen geſonden / die ſcherpelijk vernemen / of de Regeerders of Gouverneurs ſich ergens in vergrepen hebben. Indien ja / dan wordenſe ſeer hard geſtraft: indien neen / dan wordenſe rijkelijk beloond. Want om een gemeenen Staat wel-geſteld en gelukkig te maken / is inſonderheid nootſakelijk / dat de quade wel geſtraft / en de goede wel vereerd en beloond werden. Want de eere en belooninge wekken een yder op / om ſijn vermogen aan te leggen / ten beſten dat hem mogelijk is: maar ſonder belooninge / of hope van eere / worden ſelfs de beſte verſtanden en geeſten ſlap / traag / en verdrietig.

By de Perſianen en Indianen, indien yemand ſig driemaal met leugen beholpen hadde / die moſt voor al ſijn leven ſwygen in getuygeniſſe te geven / en wierd onwaardig geoordeeld om oyt eenig Ampt te bedienen.

't Geene den Raad by die van Athenen, in ongewoone voorvallen op nieuws reſolveerde / mocht niet langer duuren dan een Jaar / indien het door 't gemeene Volks oordeel niet wierd beveſtigd.

Uyt yder ſtam wierd een verkoren / aan welke alle Regenten / binnen 30 dagen / na datſe van de Regeringe ontſlagen waaren / moeſten reden geven van haare Bedieninge / en wierden dan Jaarlijks afgedankt / of gecontinueert / beloond of geſtraft / na bevind van ſaken.

Eyndelijk is de gansche macht en geſach der Regeringe / tot de vergaderinge des gemeenen Volks / (welke Concio genaamt wierd) overgebracht. Hier in wierden alle bejaarde / en tot dien eynde aangeteykende Borgers toegelaten; maar die ter quader Naam ſtonden / wierden uytgeſchrapt. Over het houden van goede order in deſe Vergaderinge der Borgeren / waaren ſekere Opſienderen geſteld. Over ſaken van Vrede / Oorloge / en Verbonden te maken / en mocht men niet voortgaan / ſonder voor-kenniſſe en toeſtaan van het Volk.

Solon

Digitized by Google

Solon heeft aan de Athenienſers ſoo deftige en nutte Wetten gegeven / dat veele voordeelen / indienſe die altoos gevolgd hadden / zy een geduurige wel-geſtelden ſtaat ſouden hebben konnen behouden. Ten tweeden / op datſe meer in achtinge ſouden blyven / heeft hy haar wys gemaakt / dat die hem van God gegeven en geopenbaard waaren.

By de Lacedemoniers beſtond den grooten Raad uyt 32 Mannen / yder moſt over de ſeſtig Jaren oud zyn. Deſe wierden van 't gemeene Volk met meerderheid van toe-juychen / of toe-ſtemminge / verkoren / 't welk uyt de gemeene toe-roepinge wierd af-genomen.

Deſen Raad maakte eerſt beradingen / en daar na beſluyten / over alle gewichtige ſaken. Deſe beſluyten wierden den Volke voorgedragen / om de ſelve af te ſtemmen / of voor goed te keuren. Op ſoodanige wyſe wierden af-gehandeld ſaken van Oorlog / Vrede / Verbonden te maken / nieuwe Wetten in te voeren / of Schattingen / of eenige af te ſchaffen / en ſoo voorts. Maar over alle gewoonelyke / bepaalde ſaken / hadde den Raad / ſonder het Volk te hooren / volle macht: als mede in voorvallende ſaken / die de ſamen-roepinge des Volks niet konden afwachten / maar haaſtige verrichtinge begeerden; ofte ook niet dienſtig was / datſe van allen ſoo dadelyk geweten wierden.

Alſoo de Steden de Land-lieden ſeer verachteden / en genoegſaam tot Slaven wilden gebruyken / ſoo ſijnſe tegen deſelve dikmaal op-geſtaan / en hebben / met de omliggende Volkeren aangeſpannen / die groote afbreuk gedaan. Maar door ſy daar na geleerd hebben / dat / om een vreedſame regeringe en ſtaat te behouden / de Lantſaten / of immers de aanſienelykſte onder de ſelve / als andere Mede-borgers en Leden van den Staat moſten gehandeld worden.

De Lacedemoniers verkoſen alle haare Overheden met ſtemmen / noyt met het Lot / gelijk by de Athenienſers, en andere / wel geſchied is. Maar die door kuyperyen / of onbehoorelyke middelen / ſich poogden / of andere / in de regeringe te dringen / wierden voor altoos infaam verklaard / en onbequaam om oyt tot eenige Bedieninge gevorderd te worden / of ſelfs haare ſtemme te geven over de Jaarlykſe verkieſinge der Regeerders.

Sy ſtelden in de vergaderingen van de Regeringe / eenige uyt de wyken / die geen ſtemmen hadden / maar hoorden en ſagen / of alles wel toegink / en moeſten daar van / op geſette tyden rapport doen.

Die van Athenen wierden in 't eerſte door Koningen geregeerd / en dat is vreedſaam toegaan / ſoo lang die Koningen deugdſaam waaren / en van een onberiſpelyk leven. Maar den hoogmoed / en andere fauten / doorbrekende / ſijnſe allenrkens meer en meer tot een populaire regeringe gekomen. Want ſy wierden gewaar / dat het een groote dwaasheid was / de macht / geſach / en recht van regeringe / 't welk is een goed en eygendom / dat oorſpronkelyk de Gemeente toekomt / en niet dan tot haar wel weſen behoord beſtierd te worden / dat men dat / als een eygen goet / aan een Perſoon / ofte weynige / ſoude overgeven; welke dan daar over na haar believen / als van haar eygen goed / konden diſponeren; niet alleen by Erffeniſſe / maar ook ſelfs door Houwelyken / overdracht / en eygen-willige Contracten; daar nochtans aan de regeringe ten principalen / al het wel weſen van alle de Onderdanen ten hoogſten gelegen is. Oordeelden derhalven / dat gelyk den oorſpronk der regeringe is uyt het gemeene Volk / ook de ſelve daar in behoorde ge-eyndigd te werden; ſulks dat die geregeerd wierden / en die regeerden / eenigſints de ſelve waren / ofte immers / dat den welſtand van d'een met des anderen / on-afſcheydentlyk vereenigd moeſte blyven / ſoude men een goeden en geruſten ſtaat konnen behouden.

Want hoewel veele oordeelen / dat de Monarchale Regeringe / in ſich ſelven aangemerkt / is de oudſte / beſte / en meeſt natuurelyk; nochtans leerd de bevindinge / dat de beſte dingen / qualyk gebruykt zynde / het meeſte quaad veroorſaken; en dat door de bedorventheid en verleydinge der Menſchen / (waar van den meeſten deel gewoon is meer haar eygen inſichten / dan het gemeene wel-weſen te behertigen /) die regeringe ſeer gevaarlyk is / en dat door de ſelve / en de verkeertheid der vleyende en haar ſelfs ſoekende Hovelingen / de Onderdanen ſeer lichtelyk gebracht worden tot eeen ſlaafachtige dienſtbaarheid / ſulks datſe noch vryheid / noch leven / noch goed / noch Gods-dienſt / noch eenig goed / ſeker hebben / maar alles overgegeven word / en op-gehangen / aan het goet vinden van eenige weynige Perſoonen. Jerobeam ontſach niet om ſijn heerſchappye en dwingelandye te meer onder het Volk te beveſtigen / een nieuwen valſchen Gods-dienſt onder Gods Volk op te richten. En deſe ongemakken zyn te grooter / als men de regeeringe ſonder eenige keuſe meer te behouden / erffelyk aan een of weynige overgeeft.

Daarom pleegden die van Athenen deſe voorſichtigheid / datſe / de Koninklyke Regeringe af-geſchaft hebbende / en de Archonten in hare plaatſe ſtellende / haar aan het Volk tot tweemalen toe deden ſweeren / datſe de Wetten ſouden onderhouden. Datſe geen gaven ofte geſchenken ſouden nemen / ofte datſe daar voor te Delphis een gouden Beeld op hare koſten ſouden moeten oprichten. En alsſe nu al verkoren waren / ſoo wierdenſe niet aangenomen / dan onder conditie / datſe in 't ſtuk van den Gods-dienſt / met haar van een gevoelen waren. Ten tweeden / datſe byſondere weldaden aan hare Ouders beweſen hadden / en datſe voor het Vaderland getrouwelyk geſtreden hadden. Ten derden / ſoo moeſten ſy betoonen / datſe / over hare deugden en loffelyke daden / met openbare Eere beloond geweeſt waren; en ſoo wierdenſe gekoren en toegelaten / met de meeſte ſtemmen des Volks.

Ja eyndelyk zyn de Athenienſers noch nader tot de populaire regeringe gekomen / en wierden geregeerd door vyf honderd Mannen / welke maar voor een Jaar verkoren wierden uyt de Stammen / ofte (gelyk men nu ſoude mogen ſeggen) uyt de gemeene wyken / ofte Gilden / van het Volk. Door deſe 500. Mannen wierden alle beraadſlagingen / eerſe tot het gemeene Volk gebracht wierden / overwogen / bereyd / en bequamelyk voorgedragen / om dan afgeſlagen of vaſt geſteld te worden.

Achtervolgens de Utopiſche voorſlagen van Thomas Morus, (waar by ook konnen gevoegd werden de voorſlagen van Thomas Campanella, in ſijn Boek genaamd *Civitas Solis*, ofte Sonne Stad) over een wel-geſtelden Staat en Regeringe / konnen de meeſte en grootſte ſonden en onheylen / welke des Menſchen leven elendig maken / niet geweerd worden / ſonder in te voeren eenige billyke gemeenſchap van de uytterlyke voordeelen en goederen; immers ſoo verre dat niemand armoede lyde / maar datſe alle gelykelyk / van 't geene noodig is / (als in een gemeene Maatſchappye levende /) door de Regeringe beſorgt werden. Welke gemeenſchap by verſcheyden Volkeren / gelukkelyk is onderhouden geweeſt / gelyk wy in onſe H. Natuurbeſchryvinge getoond hebben / by occaſie van de gemeenſchap der Goederen / welke by de eerſte Chriſtenen ingevoerd en onderhouden is *Act.* 2. v. 44. 55. &c. En onder andere ook by de Gymnoſophiſten, Brachmannen, Eſſeers, Phytagoriſten, de Garamantas in Africa, &c.

Tot dien eynde oordeeld hy / dat alle Inwoonderen moeten arbeyden / alleenelyk uytgeſondert zynde de Regenten / Bedienaars des Gods-dienſts / Leeraars der natuurelyke en Borgerlyke wetenſchappen / en die door Ouderdom / ofte anderſints / onbequaam zyn. Ten tweeden / het geene de Inwoonderen ſelve tot haar gebruyk niet noodig hebben / dat word

verhan-

Digitized by Google

verhandeld met andere Volkeren/ en de winſte daar van bewaard in onder-aardſche kelders / ten gebruyke van den gemeenen Staat. En word daar van alle Jare/ ten overſtaan van de Gedeputeerde uyt de Wyken des gemeenen Volks / nette Rekeninge en overſlag gemaakt.

En aangeſien datſe alle werken in 't gemeen / ſoo maakt hy giſſinge / datſe niet behoeven te werken boven de vier uren; en datſe den overigen tyd mogen gebruyken om te wandelen / ſich met eerelijke Oeffeningen te vermaken / en de Leſſen aan te hooren / welke over alderley Wetenſchappen gedaan worden. Waar nu in tegendeel / een groote menichte van Menſchen door leuyheid en overdaad verloren gaan / en andere door al te langduurigen arbeyd / als Slaven / in onwetenheid / en groote elenden en armoede gehouden worden.

In deſe Republijk heeft niemand eenig eygen geld / en hebben het niet van nooden / alſooſe van alle noodſakelykheid / door de goede ordre van de Regeringe voorſien zyn. Lycurgus, bemerkerde dat ontelbare onheylen voortkomen / uyt al te grooten begeerte tot eygen rykdommen / heeft op lyfſtraffe verboden / dat niemand voor ſijn eygen eenig Goud of Silver ſoude beſitten. Heeft mede tot dien eynde / alle Juweelen van blinkende Geſteenten / Peerels / en diergelijke / verachtelijk gemaakt; ſulcx datſe maar geacht wierden voor ſchande / en poppe-goed voor kleene kinderen.

De Hiſtorie der Peruanen beſchreven door den Peruaan *Ynca Garcillaſſo de Vega*, geboren te Cusko / leerd ons / dat de Peruanen, volgens de loffelijke Wetten van Manco Kapac, en ſijne nakomelingen / ſeer gelukkig geleeft hebben / ſoo lange alſſe (uytgeſonderd eenige byſondere dingen) alle nootſakelijke ſaken met malkanderen gemeen hadden / en alle wrochten voor den gemeenen ſtaat. Soo dat uyt de inkomſten van den gemeenen arbeyd / ook nu en dan gehouden wierden algemeene Maaltyden / in welke ſy met malkanderen vrolijk waren. Ook wierden uyt de gemeene middelen onderhouden de Oude / ſieke / en anderſints onbequame Perſoonen; ſoo dat niemant gebrek hadde.

P. Soodanige gemeenſchap als Plato de Republica en Thomas Morus, en andere / hebben verſonnen / word van veele met redenen verworpen / en geoordeeld / dat meer in ſpeculatie beſtaat/en in ſommige gelegentheden meer wenſchelijk / dan datſe ſoude konnen geoeffend werden.

C. Hoewel ik dat geern toeſtaa / ja dat'er ook wel ſaken in voorkomen mogen/die ſelfs verwerpelijk mochten geacht zyn / en andere die nu door de gemeene langduurige tegen-geſtelde gewoonte niet konnen tot praktijke gebracht worden. Nochtans blijft overig in bedenken / of men niet (inſonderheid in 't oprichten van een nieuwe Requblijke) ſouden konnen inboeren eenige meerder gelijkmatigheid onder de Leden van een Borgery / als wel jegenwoordig in veele Rijken des Weerelds in gebruyk is / tot een algemeene verdrukkinge van ontelbare millioenen van Menſchen / volgens eenige billijke en redelijke bematiginge; waar van den Apoſtel / in de vergelijkinge van ons lichaam met den ſtaat van een Gemeente / ſoo veele en krachtige reden voorſteld 1 *Cor.* 12. doorgaans / beſluytende / dat hoewel in een natuurelijk / Borgerlijk / en Chriſtelijk lichaam / altoos noodig is een merkelijk verſchil/ en verſcheyden bedieningen en heerlijkheid der Leden / dat'er nochtans door de vereeniginge der ſelve tot een gemeen lichaam / tot bevorderinge en welſtand des ſelfs / nootſakelijk weſen moet een billijke en redelijke gelijkmatigheid / gemeenſchap en voorſorge voor alle de leden / v. 25. Op dat geen tweedragt in het lichaam zy, maar de Leden voor malkanderen gelijke ſorge ſouden dragen. En het ſy een Lid lyd, ſoo lijden ſy alle meede; het zy dat &c.

Het is genoegſamen bekent / uyt de menigvuldige geſchiedeniſſen des Weerelds / dat meeſt alle Koningryken / Staten / en Republijken / zyn bedorven en verlooren gegaan / door dien ſommige al te grooten overvloed en rijkdommen beſeten hebben / en de andere door al te grooten arbeyd en armoede verdrukt geweeſt zyn. Want uyt den al te grooten overvloed volgt hoogmoet / dertelheid / leuyheid / verachten van andere / overdaad / twiſten / miſnoegen / en oproer / &c. Ten anderen / door de voorgemelde fauten verlieſen de menſchen hare vorige dapperheid en kloekmoedigheid; worden verwyſt / herteloos / en van wysheid / voorſichtig beleyd / ja van alle bequaamheden en kracht en der zielen en lichaam / ten grooten deele berooft. Derhalven word de behoorelijke bematiginge tot behoud van een Borgerlijken Staat ſeer dienſtig geoordeeld.

P. Wat voordeelen en nuttigheden merkt gy in de voorgemelde Utopiſche bematigde gemeenſchap van arbeyd en goederen.

C. Seer veele / ja alderley / welke tot een geruſt en gelukkig leven van nooden zyn. Want voor eerſt / aangeſien hier / door de gemeene ordre en regeringe / een yder van alle noodruſt genoegſaam beſorgd word; ſoo worden daar door wech-genomen de occaſien/ om ſig uyt armoede te begeven tot bedriegerye / ydelen / ontrouwen en onrechtvaardigen handel.

Ten tweeden / de anxſtige bekommerniſſe en ſorge / waar door menige millioenen menſchen gedrukt worden/over het onderhoud van hare Familien/en op-brengen der kinderen. Soo datſe haar te gewilliger begeven tot den Houwelijken Staat / en kloekmoediger ſtrijden voor haar Land en vryheid / om datſe voor het op-voeden en onderhoud van hare Vrouw en kinderen niet behoeven te ſorgen.

Ten derden / hier door leven de menſchen met meerder geruſtigheid van haar gemoed / vrolijk en wel vergenoegd. Waar doorſe dan bequaam zyn om God wel te dienen / en in ſijne goetheid haar te verheugen / 't welk ſonder de gemelde geruſtigheid niet kan geſchieden.

Ten vierden / door dienſe alle werken / en dat maar matiglijk / ſoo word aan d'een zyde de leuyheid / en aan d'ander zyde te ſlaafachtigen en te harden arbeyd / wechgenomen; Item / den hoogmoed / twiſten / verdrukkinge / en andere ontelbare ſonden en elenden / welke door al te grooten ongelijkheid ontſtaan.

Ten vyfden / aangeſien datſe alle werken / ſoo levenſe geſonder / zyn ſterk en friſch van lichaam.

Ten ſesden / door de gemelde gemeene voorſorge word ook verhinderd / alle occaſie tot onmatigheid en overdaad.

Ten ſevenden / om datſe maar weynige uren werken / ſoo hebbenſe gelegentheid om ſich in alle Wetenſchappen te oeffenen; daar nu den meeſtendeel der menſchen in een domme onwetenheid gehouden worden.

Ten achtſten / ſy hebben tyd en gelegentheid om haar vermaak te nemen / in wandelingen / eenſame bedenkingen / eerlijke oeffeningen / t' ſamen-ſpraken / en ſoo voorts.

Ten negenden / door deſe bematigde gemeenſchap / word onder de Borgers onderhouden vrientſchap / liefde / eendracht / en andere deugden / welke tot den welſtand des gemeenen Staats ſeer veel toebrengen; daar in tegendeel / door verachtinge van d'een aan d'ander / nyd/ en al te grooten ongelijkheid/ beroerten/en alderley onheylen / ontſtaan.

Voorts / op dat de Borgers niet ſouden genootſaakt zyn vuyle / ſware werken te doen / ſoo gebruykenſe (volgens de Utopiſche beſtieringe) daar toe ſlaven / welke om hare dieverye / of andere booſe daden / in plaats van gehangen te worden / tot dienſtbaarheid veroordeeld zyn / doch onder hope van weder vry te konnen worden / ſooſe gewillig dienen / en haar leven wel aanſtellen.

In-

Digitized by Google

Inſonderheid word hier ſeer naauwe ſorge gedragen/ dat de ſaken van Juſtitie/ en Borgerlijke verſchillen/ ſoo kort/ billijk en ſpoedelijk/ werden afgehandeld/ als doenelijk is. Ten tweeden/ dat over ſaken van Geloof en Gods-dienſten/ geen onnoodige/ ergerlyke/ en vinnige Diſpupten gehouden worden; alſoo/ voor de waarheid/ en ſtichtinge der Gemeenten/ niet ſchadelijker is; dan ſoodanigen tweedracht. Gelijk af te nemen is uyt de redenen/ welke Alexander Ros by brengd/ en in orde opteld/ door welke het Turkx geloove ſoo ſeer is uytgebreyd/ en de overhand verre genomen heeft boven het Chriſtendom; welke te vinden zyn in ſijn Boek van des Weerelds Gods-dienſten, *pag.* 237. want door te hatelijke diſpupten maken de Leeraars de Lieden onruſtig en verdeeld/ en beyde hare Dienſten en Perſoonen verachtelijk/ ſoo dat den ganſchen Gods-dienſt verdagt gehouden word; 'twelk voor een gemeenen Staat ten hoogſten verderffelijk is.

Het oogmerk en eynde der Wetten is (ſegd Cicero) de behoudenis en vereeniginge der Menſchen; want door de wetten/ en goede Regeringe door de ſelve/ werden menige Menſchen/ Huyſgeſinnen/ Dorpen/ Steden en Landen/ als tot een lichaam gebracht/ en door eenen Geeſt/ tot een algemeen wel-weſen/ t'ſamen gevoegd en beſtierd. Want God eenig zynde/ heeft alle de deelen des gemeenen AL, ganſch innerlijk en naauw met malkanderen vereenigd/ en door die vereeniginge worden alle dingen onderhouden en geregeerd. Hoewel dan daar ſeer veele en verſcheyden Schepſelen en lichamen zyn/ door de verdeelinge der ſtoffe/ nochtans is'er/ in 't gemeen aangemerkt/ maar een gemeene materie/ een beweginge/ en maar een algemeene ziele/ ofte levendigmakende kracht/ door den invloed des Hemels van God afvloeyende/ door welke alles voortgebracht/ levendig gemaakt/ onderhouden/ en beſtierd word. Want door de verdeelinge ofte t'ſamen-voeginge van de deelen der gemeene ſtoffe/ komen hervoort uyt veele een/ ofte uyt een veele lichamen. Gemerkt de gemeene ſtoffe/ beweginge/ en levendigmakende kracht/ hoewel alleſints verſpreyd/ over al van een ſelven aard en eygenſchappen/ in de werkingen geheelijk verbonden werden; en in ſulken ſin begrijpt men eenigſints/ hoe dat deſe drie algemeene beginſelen aller dingen over al een zyn/ in haar geheel aangemerkt/ en in yder deel des Weerelds geheel beſpeurd worden; gelijk het Water/ Aarde/ locht/ en allerley lichamen (die men daarom Homogenea noemd) in alle haare minſte deelen/ van een ſelve natuur geacht worden.

Soodanigen vereeniginge veeler Menſchen kan niet wel onderhouden worden/ daar al te grooten ongelijkheid is/ en daar ſeer weynige/ alle recht/ macht/ goederen/ en voordeelen/ na ſich trekkende/ meeſt alle de andere onder een elendige dienſtbaarheid/ geweld/ armoede/ onwetentheid/ verachtinge/ en verdrietigen Staat verdrukt worden. Daarom leerd ons Cicero *lib.* 1. *de Officiis*, dat'er onder alle Menſchen moet een gemeenſchap weſen, in 't gebruyk van Wateren en Vyer, en dat men getrouwen raad moet geven aan een yder, die ſig met ons beraden wil; welke goede raden nut zyn voor dieſe ontfangen, en niet moeyelijk voor dieſe geven. In een Stad en gemeenen Staat moeten veele dingen aan allen gemeen zyn/ als de Markten/ Kerken/ en Gods-dienſten/ de gemeene Gebouwen/ Wetten/ wegen/ oordeelen/ Rechten/ het geven van ſijn ſtem en oordeel/ gewoonten/ vrientſchappen/ onderhandelinge/ en ſoo voorts.

Hoe verderflijk en gevaarlijk het zy/ dat alle macht en regeringe/ aan een of weynig Perſoonen volſtrektelijk werde overgegeven/ leeren ons de geſchiedeniſſen der voorige Eeuwen/ en de hedendaagſe bevindinge/ by na de ganſche Weereld door. Want uyt het geene in 't eerſte Deel van Euzooia *pag.* 347. is aangeweſen van de elenden des Menſchelijken levens/ blijkt onder anderen/ dat de meeſte en ſwaarſte elenden en ſwarigheden de menſchen overkomen/ door haar eygen fauten/ en door mishandelinge der ſelve tegen malkanderen. Want yemand die maar ter vlucht/ en in 't gemeen/ de Weereldſche ſaken en geſtalte aanmerkt/ die ſal dadelijk en ſeer licht bevinden/ dat byna alle/ immers ſeer verre de meeſte menigte der menſchen/ ſeer elendig leven; ſoo door de dwingelandye en onredelijke handelinge der Regeerders/ als de verleydinge der gene die de Menſchen/ onder den naam van Gods-dienſt/ menigerley onheylen toebrengen. Want wat belangd de eerſte/ het is genoeg bekent/ dat den meeſten hoop der Menſchen/ byſonderlijk in Aſien en Africa, door de overheerſchende en dwingende macht der Groote/ tot Slaven zyn geworden/ ſulcx dat haar goederen en leven/ en alles datſe zyn en hebben/ van de magt en wille der ſelve afhangd; en datſe door niemant erger van alle vryheid en wel-leven berooft worden/ dan van de geene die de ſelve Ampts-halven behoorden aldermeeſt te bevorderen en te beſchermen; en dit mach onder veele anderen/ uyt deeſe volgende exempelen blijken. Onder het gebied van den Grooten Mogol, den Koning van Congo, Marocco, Pegu, Moſcovien, Etiophien, en andere meer/ zyn de Koningen ganſch Souvereyn/ ſoo datſe rekenen dat het haar alles toebehoord/ ſoo Menſchen/ als mede de Landen/ en alle goederen; ſich daar over ſtellende als eenige eygenaars/ en volmachtigde Heeren/ doende alles na haar welgevallen; en geven de Landen wech aan eenige Edele/ ſoo lange als het haar belieft; en deſe Edele houden alle de andere Onderdanen voor hare Slaven/ ſulcx datſe alle als lyf-eygen Slaven der Koningen geacht worden. Ja als een van Adel of aanſien in China komt te ſterven/ ſoo wordender ettelijke van ſijne Dienaars en Vrouwen met hem gedood/ om den rouwe en ſtatie te vergrooten/ of/ gelijk eenige denken/ om haar in de andere Wereld mede ten dienſte te ſtaan. Gelijk aangeweſen is in ons Natuur-toneel. *pag.* 168.

Den grooten Mogol laat ſich noemen met een woord/ dat beduyd yemant die Groot is/ ſonder weerga ofte ſijns gelijke te hebben/ welken Eertytel by de Arabiers Gode word toegeſchreven.

De Chineſen noemen haren Koning den Sone des Hemels; en alſoo by haar den Hemel voor God gehouden word/ ſoo is 't even als ofſe ſeyden/ den Sone Gods. Sy erkennen hem als volſtrektelijk Souverain/ en als God op de Aarde.

Volgens de beſchryvinge van D. O. Dapper *pag.* 164. heerſcht den Koning van Perſen met volle macht/ en heeft alles in ſijn geweld/ om na ſijn welgevallen te doen en te laten/ vermach Wetten te geven/ en weder af te ſchaffen/ ſonder yemants raat of tegenſpreken; een yegelijk het ſijne/ ja het leven/ ſchoon ook naaſt hem den grootſten Heer van den Lande/ te benemen. Soo dat ſijn wille den Volke verſtrekt in allen dingen tot een regel en vaſte wet. Waar uyt blijkt een groote knechtelijke of ſlaafachtige gehoorſaamheid der Onderdanen onder den Koning: en moeten in ſulken gevalle/ de vergietinge huns bloeds/ hoewel ook aan den alderonnooſelſten te werk geleyd/ geduldelijk dragen.

De hedenſdaagſe bevindinge leerd/ dat meeſt alle de groote en van ouds vermaarde landen en Steden/ die onder de magt van den Grooten Turk gekomen zyn/ byna geheel verwoeſt zyn. In drie dagen reyſens van Ragouſen na Conſtantinopelen, vint men geen tien huyſen by een: en veeltijds ontmoet men in thien of twaalf mylen niet een Dorp/ ja niet een buurt/ ſelfs in dat onuytſprekelijk vrugtbaar Hongaryen, en voor deſen ſoo Volk-rijk Grieken-land. Boven alles is Aſien binnen Lands ſeer verwoeſt: want men in verſcheyden plaatſen wel twee en drie dagen reyſt eer men menſchen vind. 't Gelukkig Arabien is op eenige plaatſen bewoont/ maar het ander is ganſch woeſt; en den weg van Bagdat na Perſien, wel 28 dagen lang/ is niet dan een Woeſtyne.

Sy-

Syrien is mede ſeer ontvolkt / want men nu geen 3000 weerbare mannen ſoude konnen op-brengen in 't H. Land / daar men nochtans voor deſen / onder de Joodſche Koningen / wel met 570000 mannen te velde quam. Soo dat door de ſware Schattingen / wreede dwingelandye / en harde Regeringe / grouwſame oorlogen / geſtadige en over al byna gepleegde rooveryen / &c. meeſt alle de ſchoonſte en volk-rijkſte Landen byna geheel verwoeſt en ontvolkt zyn. Want te Water en te Lande is 't overal vol Roovers / en het geheele Turkſche Rijk is geworden een moort- en roof-kuyl ; van welke alle Ingeſetenen / niet min als van een doodelyke Peſte / vlieden ſouden / indien het niet allen onderdanen verboden was / te vertrekken.

Want die rijk is mach dat niet laten bekent worden / ſonder groot gevaar van ſeer haaſt leven en goet te verlieſen ; mogen derhalven geen ſchoone Huyſen bouwen ; te Conſtantinopelen ſelfs zyn die alle van hout / ſeer laag / en qualijk van Huys-raad voorſien.

Ten tweeden / de Chriſtenen en Joden worden buyten alle Officien uytgeſloten / en moeten hare kinderen tot tribuyt geven / 't welk velen verhinderd te Trouwen. Ten derden / de Groote ſen Adel beſitten hare Land-goederen maar voor haar leven / waarom ſy niet goet vinden / aan Huyſen of Landen veel onkoſten te doen. Ten vierden / al is 't dat de Peſt te Conſtantinopelen / en elders / ſeer regeerd / ſoo mydenſe nochtans die niet / door een verwaande inbeeldinge / en miſduydinge van de Goddelijke voor-beſchikkinge. Ten vyfden / door de groote krijgs-macht maakt den Keyſer ſich genoegſaam Meeſter van al het goet en leven der onderdanen / hy verworgt ſijn eygen Broeders / dood ſijn eygen Sonen / liefſte Vrouwen / Officieren en Onderdanen / na ſijn behagen / &c.

De ontelbare onheylen welke de Menſchen overkomen / door de harde Regeringe / en de verleydinge der valſche / wreede ingevoerde Gods-dienſten / (en dat door de gene die enkelijk geſteld zyn / om den welſtand / ruſte en vryheid der ſelve te beſorgen / en haar voor te ſtaan / *Rom.* 13. 1 *Tim.* 2. 2. *&c.*) hebben ſoo lang en hart de gemeene Inwoonderen der Aarde gedrukt / dat Salomon ſelfs al in ſijnen tijd / daar over in deſe klagte uytbreekt / *Eccl.* 4. 1, 2, 3. Daar na wende ik my, en ſach aan alle de verdrukkingen die onder de Sonne geſchieden ; en ſiet daar waren de tranen der verdrukten, en der geene die geenen Trooſter hadden : en aan de zyde van haare Verdrukkers was macht, ſy daar en tegen en hadden geenen Vertrooſter. Des prees ik de doode die alreede geſtorven waren , boven de levendige , die tot noch toe levendig zyn. Ja hy is beter dan die beyde , die noch niet geweeſt en is, die niet geſien heeft het booſe werk dat onder de Sonne geſchiet.

Want door de gemelde quade beſtieringe / worden ontelbare menſchen / door den hoogmoed / gierigheid / en verkeertheid van weynige / gehouden in een elendigen / ſlaafachtigen / armen / verachten ſtaat / in een domme onwetentheid / en ydele Superſtitien ; door vervolgingen der geene die den redelijken Gods-dienſt alleen als den waren erkennen ; ontrouwe handelinge en bedieninge der Finantien en Ampten ; onnoodige oorlogen / en dwingelandye / ſoo over de Perſoonen / als goederen / en gemoederen der menſchen.

Om deſe onheylen te herſtellen / vind ik geen ander noch beter middel / dan dat tot het oprichten van een goede billijke Regeeringe / en opregten Gods-dienſt / niet wierden gebruykt de Perſoonen die alreede het geweld der Regeringe in haar handen hebben / of die den Gods dienſt bedienen ; maar dat men / uyt de gansche menigte des volks / behoorde daar toe uyt te kieſen de alderverſtandigſte / vroomſte / en beſcheydenſte / onpartydige Mannen / die men kan uytvinden / en 't gene beſloten is / de gantſche Gemeente voorgedragen worde / en alſoo tot een gemeene toeſtemminge en beſtiginge gebracht. Dat het Recht over het inſtellen der Regeringe / noyt den Volke voor altoos en volſtrekkelyk ontnomen werde / of aan een of weynige erffelijk gegeven / maar alleen met ſoodanige bedingen en bematiginge / als den welſtand van den gemeenen Staat vereyſcht : want volgens het gemeen ſeggen / *ſalus populi ſuprema lex eſto :* Den welſtand van het volk moet de hoogſte Wet zyn. Ten tweeden / dat men daar in ſich niet en verbinde aan eenige voorbeelden van andere / of aangenomen Schriften / overleveringen / ofte Inſettingen ; maar dat men enkelijk oordeele na de goede / geſonde / billijke reden / als een algemeen licht der Natuure / en Wet des gemoeds / den menſchen van God ingeſchapen / om alles te oordeelen na waarheid / en na rechtmatigheid te doen.

Want het geene tegen dit licht en onveranderlijke Wet Gods ſtryd / kan noch billijk / noch waarachtig zyn. Ten tweeden / de ervarentheid heeft ten overvloede geleerd / dat den meeſtendeel der geene die in regeringe / ofte beſtier van den Gods-dienſt / geweeſt zyn / haar eygen voordeel / eere en inſichten / hebben geſocht ; en daar na alles aanrichtende / bedorven hebben. Ten derden / die alreede over de regeringe en bedieninge des ingeſtelden Gods-dienſt zyn / die poogen met alle kracht yver haare van ouds en ſeer ſterkelijk ingedrukte voor-oordeelen ſtaande te houden / en haare voordeelen te behouden / om geen ſchande / of ſchade te lyden.

Die van Athenen gebruykten den *Oſtraciſmus*, waar door / met meerderheid van ſtemmen / voor thien Jaren / gebannen wierden / die in aanſien / macht / en rijkdom / al te groot geacht waaren / uyt vreeſe datſe haare vryheid nadeelig mochten weſen. De Lacones lieten haare Borgers niet toe in andere Landen te reyſen / uyt vreeſe datſe door de zeden der vremde ſouden bedorven worden / en daarom lietenſe maar voor een tyd / en weynige vremdelingen onder haar verkeeren / of ſy moeſten haare manieren en Wetten onderdanig zyn.

In het ſenden van Geſanten na andere volkeren / gebruykten die van Athenen deſe voorſichtigheid / datſe ſonden die met malkanderen niet eens waaren / maar d' een d' ander ſocht te overtreffen ; op datſe alles met des te meerder trouw en neerſtigheid verrichten ſouden. Om de ſelve reden gavenſe den Veld-overſten / als ſy ten oorloge gingen / ſulke Raads-heeren / welke ſy dachten dat haar niet te ſeer toegedaan waaren / om alles na haaren ſin toe te ſtaan / maar die de couragie hadden / om vry uyt / in alles haar den beſten raad te geven / en aan te dringen. Van deſe en diergelijke voorſlagen meer / by de oude volkeren gebruykt / om te beter de vryheid en welſtand der Regeringe en Onderdanen te bevorderen / mach den E. Leeſer breeder naſien het derde Deel der Beſchryvinge van 't oude Grieken-land , door Ubbo Emmius.

Deſe dingen werden kortelijk van ons aangetogen / op dat men uyt de maniere van Regeringe by den Joden / en andere volkeren / ſoude uytkieſen konnen / en by-een brengen / 't geene alderbeſt ſoude konnen dienen / om een algemeenen Staat en Republijke in te ſtellen / welke de beſte waare / en alderbequaamſt / om de Gelukſaligheid des Menſchelijken Levens (daar wy hier van handelen) te bevorderen ; mits daar af of by doende / of veranderende / na de gelegentheid van ſaken ; alſoo het ſeker is / dat eenderley wyſe van regeren / over al en altoos / de ſelve niet kan weſen / maar gematigd moet werden na de verſcheyden gelegentheden van tijden / plaatſen / en volkeren. Want hoewel eenigſints de borgerlijke wetten der Joden / nevens haare menigvuldige en ſware Ceremonien / afgeſchaft zyn / voor ſoo veel ſy den Joden mochten in 't byſonder aangegaan hebben / in opſicht van die plaatſen en tyden / dieſe doen beleefden / en in opſicht van het byſonder naturel / aart / zeden / ſtaat / en gewoonten der Joden ; nochtans zyn de borgerlijke / noch

geen

Digitized by Google

geen Wetten der Joden afgeſchaft / welke behooren en gegrond zyn op de gemeene Wet der zeden / des gemoets / en der billijkheid / welke alle Menſchen / altoos / en in alle plaatſen / gehouden zyn te volgen.

Daarom is 't aanmerkens waardig / 't gene ons word aangewezen van D. Sepperus, *in explicatione legum Moſaicarum Forenſium*, *lib.* 1. *cap.* 13. dat Hermes, ofte Mercurius, toegenaamd Triſmegiſtus, de wetten die hy de Egyptenaren gegeven heeft / uyt de Boeken en inſtellingen van Moſes geleerd en gehaalt heeft. Ten tweeden / dat de wetten / welke Solon die van Athenen gegeven heeft / van de Egyptenaren ontleent zyn. Ten derden / dat de Romeynen hare voornaamſte Wetten van de Athenienſers hebben ontfangen ; ſoo dat alle voornaamſte Wetten en Wet-gevers uyt Moſes geleerd hebben / en ontleent / 't gene de reden en ervarentheid leerde dat beſt was / tot de Regeringe van Landen en Steden. Dit beveſtigd Diodorus Siculus, *Bibliotheca lib.* 2. *cap.* 3. & 6. ſchryvinde / dat de geene die in geleerdheid uytſtekende geweeſt zyn / na Egypten hebben gereyſt / om datſe daar hare wetten / en 't geene opmerkens waardig was / ſouden leeren. Onder deeſe teld hy Orpheus, Homerus, Phythagoras, Solon, Lycurgus, Plato, Eudoxus, en Democritus; en *cap.* 6. voegd hy daar by / datſe in Egypten geleerd hebben / 't geene haar tot verwonderinge gebracht heeft. *lib.* 1. *cap.* 6. ſegd hy / dat die van Athenen ook hebben verſcheyden Egyptiſche Overheden en Veld-overſten gehad / welke haar de Egyptiſche en Moſaiſche wetten hebben bekent gemaakt. 't Selve verſterkt mede *Philo lib.* 2. *de Vita Moſis*, ſeggende / dat meeſt alle Volkeren / inſonderheid welke op de deugd acht genomen hebben / ingenomen zyn geweeſt met een hoogachtinge en eerbiedigheid tot de Moſaiſche wetten. 't Welk over een komt / met het gene wy leſen *Deut.* 4. 6, 7, 8. dat de Heydenen / ſiende der Joden wetten / ſeggen ſouden / dit groote volk alleen is een wys en verſtandig volk. Want wat groot volk is'er, dat ſoo rechtveerdige Wetten en Inſettingen heeft, als deeſe ganſche Wet is, &c.

De Romeynen hebben mede hare Wetten gehad / tegen de pracht ontrent het begraven der dooden. Tegen den overdaad in hare Maaltyden / Kleedinge / &c. Tegen de al te groote Rijkdommen van ſommige / ſulks dat eyndelijk bepaald is geweeſt / hoe veel Land / Silver ofte Gout / yemant mocht beſitten.

Hier toe behooren de Wetten van de twaalf Tafelen / welke in koper te Romen waren geſneden / en in 't geſichte des volks opgehangen. In welke onder anderen verboden word / eenige dooden binnen de Stad te branden / ofte te begraven.

Dat men tot God niet mach komen / dat is / tot oeffeninge van den Gods-dienſt / dan in alle Reynigheid en Godſaligheid / afweerende alle uytwendige koſtelijkheid; die anders doet ſal God wreken. Dat men daar die dingen moet onderhouden en plegen / door welke den Menſch een toegank tot den Hemel gegeven word / dat is / Geloove / Deugd en Godſaligheid.

Die een valſch Getuygeniſſe geeft / ſal van de Tarpeiſche Rotſe geworpen worden.

Soo een verkoren Richter geld ontfangd / om over de ſake die geoordeeld moet worden / yemand gunſte te bewyſen ; die ſal met de dood geſtraft worden / en ſoo voorts.

De macht van de Regeringe hing ten principalen aan het behagen des Roomſchen volkx ; als onder andere mach blijken / uyt deeſe Wet / mede in de 12 Tafelen uytgedrukt / *quodcumque Populus poſtremum juſſit, id jus ratumque eſto.* Dat is / al dat het gemeene volk voor het laatſte beveeld, dat moet recht en vaſtelijk beveſtigt blijven. Hier uyt is genomen de volgende beſchryvinge van een Wet ; *lex eſt Populo juſſum, regante Magiſtratu, & jubente Populo conſtitutum.* Dat is / een wet is eeen gebod des Volks, op het verſoek van de Overheid, en door het bevel des Volks vaſt-geſteld. Hier toe dienen mede de wetten ; Ten eerſten / dat het den volke vry ſtont / hare Borgemeeſters te verkieſen / uyt de geene die alreede in Regeringe waren / ofte uyt het gemeene volk ; Ten tweeden / dat een van de twee Borgemeeſters uyt het volk moeſt verkoren worden / en ſoo voorts.

Want hoewel het vaſt en ſeker is / dat alle zielen de machten die over haar wettelijk geſteld zyn, onderworpen moeten zyn, en dat de Regeringe een ordonnantie Gods is, die alles door ordre beſtierd. Nochtans kan men niet loochenen / dat het Volk / dat als noch onder geen Regeringe is gebracht / (maar by wyſe van een Colonie / ofte bevolkinge / op nieuws op te richten / aangemerkt word) vry ſtaat te verkieſen ſoodanigen maniere van Regeringe / en ſulke Perſoonen / en op ſoodanige bedingen / als het oordeeld / dat tot haar ſekerheid en welſtand alderbeſt dienſtig is : en ten dien aanſien is het een Menſchlijke ordeninge, *1 Petr.* 2. *v.* 13. Ten tweeden / gelijk deſe verkieſinge niet ſtaat by een of weynige Perſoonen / maar by het ganſche volk ; ſoo is 't ook ganſch niet geoorlooft / (maar ten hoogſten ſtrafbaar) door een / of weynige / veranderinge in de regeringe te brengen ; maar ſulks kan niet geſchieden / dan met bewilliginge van den gemeenen Staat / en inſonderheid van de voornaamſte en verſtandigſte in de ſelve. Daarom zyn ten tyden van Moſes, Core, Dathan, en andere / daar over ſtrengelijk geſtraft / en Salomon waarſchout een yder / *Prov.* 24. 21. Vreeſt God, en den Koning; en vermengd u niet met hen die na veranderinge ſtaan, want haar verderf ſal haaſtelijk ontſtaan, en wie weet harer beyder ondergank ? Want gelijk Tacitus wel aanmerkt / het is ten rechten geſegd van den Keyſer Ottho, dat de oproerigheid / en tweedracht over de Regeringe / is het uyterſte quaat / dat den eenen vyand den anderen toewenſchen kan.

Wat aangaat het eenſaam en afgeſonderd leven van eenige weynige Perſoonen / in een gemeene wel-geordende Maatſchappye / daar over ſullen wy insgelijks / voor als noch onſe bedenkingen niet aanraken ; maar alleenlijk met een woord aanwyſen / het oordeel des vermaarden Eraſmus, en het eerſte begin en oogmerk des afgeſonderden levens onder de Chriſtenen. Uyt welke aanmerkinge / de goede ordres behoudende / de quade misbruyken vermydende / en voorts by of af doende / en veranderende / na de verſcheyden gelegentheid van tyden / plaatſen / en perſoonen / het niet ſwaar ſoude zyn een bequame maniere van leven uyt te vinden / voor de gene welke om redenen niet genegen zynde te trouwen / een wel-geſchikt eenſaam leven ſouden ſoeken te leyden ; om geruſt / vermakelijk / en in ernſtige oeffeninge van Godſalige betrachtingen / en onderſoek van allerley loffelijke Wetenſchappen / hare dagen door te brengen.

Eraſmus van pryſt ſeer aan / om gelukkig te konnen weſen / het eenſaam leven / oordeelende dat buyten het ſelve geen ware vaſte Gelukſaligheid genoten kan worden. Dit bewyſt hy hier mede / om dat tot een gelukkig leven inſonderheid drie dingen nootſakelijk zyn / namentlijk / de Vryheid / ruſte des Gemoets / en Geeſtelijk vermaak / welke dingen niet konnen geoeffend worden / of immers nergens beter / dan in eenſaam leven / dat van den woel / en geſtadige onruſtige moeyelijkheden des weerelds / afgeſonderd is.

Wat de vryheid aangaat / die is (volgens Ciceros beſchryvinge) een macht om wel te leven gelijk gy wilt of na u eygen oordeel en beſtier. Deeſe is altoos by alle verhevene Geeſten ſoo noodig geagt tot een gelukkig leven / datſe de dienſtbaarheid meer dan de dood gevreeſt hebben / en de vryheid boven het leven gewaardeerd. Maar wat vryheid geniet yemand / die geduurig loopt en ſlaaft op Marcten / en onder den woel en verwerd geraas der menſchen / om ſijn koſt te winnen / of rykdom te vergaderen ? die voor ſijn Vrouw / Kinderen / en Huysgeſin / geſtadiglijk met allerley ſorgen en moeyten

overvallen word; ſoo dat hy naauwlijks weet waar toe ſich te keeren / de ſinnen verwerd / en het herte moede en mat word; naauwelijks tijd vindende tot ſijn noodige ruſte / veel min om in vryheid voor ſich ſelven te konnen leven.

Wat het tweede aangaat / de ſtilte en geruſtheid des Gemoeds / het is buyten verſchil / dat ſonder deſe niemant kan gelukkig leven / en ten tweeden / dat het eenſaam leven daar toe alder-bequaamſt is. Ik heb (ſegd Thomas à Kempis) over al ruſte geſocht, maar nergers gevonden, dan in een boekſken, met een boeksken.

Voorts het derde betreffende / dat tot een gelukkig leven noodig is / namentlijk / geeſtelijk innerlijk vermaak der ziele / welke onvergelijkelijk alle lichamelijke vermaken overtreft / alſooſe ſeer lichtelijk in tegenheid veranderen / en tot alderley ongemak en ſonden aanleydinge geven / gelijk te vooren is aangeweſen / en de bevindinge beveſtigd; Dit vermaak kan mede niet wel noch ter deeg genoten worden / dan in eenſaam / vry / en ſtil leven.

Maar / ſal yemand denken / van wat eenſaamheid verſtaat hy dit / meynd hy daar by het klooſterlijk leven der Monniken / of Nonnen onder het Pauſdom / Turkdom / ofte Heydendom?

Antw. Geenſints / Eraſmus ſelfs bekent *Lib. de contemptu mundi & alibi*, dat den meeſtendeel der klooſters maar zyn ſcholen van godloosheid / daar men naauwlijks kan ſuyver en oprecht leven. Aan welke den titul van Gods-dienſtigheid niet anders toe brengd / dan datſe te vepliger en ongeſtraft mogen doen al watſe willen. Veele begeven haar nu tot de klooſters / om overdadig / ledig / en lekkerlijk te leven. En daarſe van te vooren veracht en gering waaren: nu / onder den naam van heyligheid / de Hooven en weelde der grootſte Heeren te beſoeken / en te volgen. Daarſe te vooren met een Vrouwe moeſten te vreden zyn / en dragen de ſwaare laſten der Huyshoudinge / nu ſonder eenige ſorge alderley Vrouwen te gebruyken / &c.

Maar (ſegd hy) in den beginne waren de klooſters niet anders / als eenige vertrekken van goede Mannen welke / een verdriet nemende in het ſondig / ydel leven der Weereld / als mede in 't vervolgen der vyanden van de Chriſtenen / de Steden verlieten / en in eenſame plaatſen gingen woonen / om aldaar een geruſt en een Goddelijk leven te leyden: te vreden zynde met geringe kleederen en voedſel / welke ſy lichtelijk overal vinden konden.

Met hoe weynig beſlag de Menſchen vergenoegd en vermakelijk konnen leven / vertoonen ons onder anderen de Braſilianen, waar van Georgius Markgravius verhaald *lib.* 8. datſe ſoo weynig Huysraad hebben / dat de Vrouwe die alle drage kan / en van d' een plaats na een ander verhuyſen; onderhouden ſich met Viſſchen en Jagen; leven in groote vryheid / en gemak; want om datſe met weynig vergenoegd zyn / geen rijkdom begeeren / en de Landen ſoo groot en vruchtbaar zyn / datſe ſeer lichtelijk van 't geene noodig is voorſien worden / ſoo werkenſe ſeer weynig.

Het is niet noodig / noch dienſtig / dat men ſich ganſchelijk het geſelſchap der Menſchen onttrekke / maar / ſomtijds en op ſoodanige tyden en ſtonden / als wy allerbeſt konnen uytvinden / om met ons eygen ſelfs te ſpreken / ons te oeffenen met heerlijke bedenkingen / gebeden / en tweeſpraken met God en ons gemoet; en om voor ons eygen ſelven te leven / en te beraden over alles 't geene tot de alderbeſte beſtieringe van ons leven nootſakelijk is. Want anders leerd de bevindinge / dat al te langduurige eenſaamheid veele menſchen ten hoogſten nadeelig is / en niet alleen ſeer elendig maakt / maar ook doet vervallen tot veele quade gedachten / verſoekingen / ſwaarmoedigheid / en een algemeene onbequaamheid tot Goddelijke en Borgerlijke ſaken / en betrachtingen. Maar de rechte afſonderinge moet geſchieden / om bequamer te zyn tot treffelijke oeffeningen. *Prov.* 18. 1. Die ſich afſonderd tracht na wat begeerlijkx: hy vermengd ſich in alle beſtendige wijsheid.

De eerſte Monniken zyn opgekomen in de derde Eeuwe / by gelegentheid van de ſwaare vervolgingen der Chriſtenen / waar door veele bewogen zyn geworden de Steden te verlaten / en ſich in de Wilderniſſen / Boſſchen / en Gebergten te begeven / om aldaar geruſt te konnen leven / en God te dienen. Sy wrochten alle gelijk / en brachten haare winſte in 't gemeen om daar by te leven. Want hoe-wel de eerſte Monniken yder alleen in de woeſte plaatſen leefden / ſoo zynſe echter daar na by malkanderen komen te leven in 't gemeen. Deſe onderhielden onder malkanderen ſeker vaſte orders / dieſe haar gewillig onderwierpen. Sy verdeelden haar ſelven in getalen van thienen / en de thiende hadde opſicht en geſach over de negen andere. Over honderd wierde een ander Opper-Hoofd geſteld over de andere negen / welke yder thien onder ſich hadden. Sy dienden malkanderen aan de Tafel met beurten / yder voor een weke. Alſſe aten was 'er niemand die ſprak. Sy leefden by brood / vruchten des velds / en kruyden / met geen andere ſauce dan ſout vermengd / dronken water / maar de Oude Lieden wierd Wyn geſchonken.

't Geene een yder beſat / hebbenſe daar na aan de klooſters over-gegeven; want onder hare Wetten waren ook deeſe / dat niemand yet mocht als eygen behouden voor ſijn ſelven / maar alles in 't gemeen brengen. Ten tweeden / datſe geen Vrouwen of Kinderen mochten by haar hebben. Ten derden / datſe in hare kleederen ſedig en nederig moeſten zyn; in den gang en bewegen des Lichaams ſeer ſtil; in het ſpreken traag. De oogen het gelaat des aangeſichts hieldenſe ſeer ſtil / vriendelijk / en ſtatig.

Sy verachteden de Rijkdommen / Koophandel / Ampten / en pracht van de Weereld / haar meeſt beſig houdende en vermakende / met alderley Goddelijke oeffeninge. In hare by een komſten was ſulken ſtilte en eerbiedigheid / dat niemand dorſt d' een d' ander aanſien / of ſpuygen of hoeſten / of ſijn oogen elders laten ſwieren / maar met een nederig ſtil geſicht / waren ſy ſeer aandachtig / en met Goddelijke genegentheden opgenomen. Het was ganſch verboden / en ten hoogſten verdoemelijk onder haar / ergens over te twiſten / of hart te diſputeren; of eenigſints met woorden d'een d'ander onbehoorlijk te bejegenen. En ſy ſtelden de meeſte eere en lof in een ſtil / ſachtſinnig / vreedſaam gemoet; in onderlinge liefde en toegenegentheid; vyanden zynde van alle gramſchap / haat / Weereldſche bekommerniſſe / en ydelheden; als de goede / gelukkige en Goddelijke geſtalte der ziele verhinderende. Hier van mach den Leſer wydloopig een verhaal vinden / by Ephiphanius, Theodoretus, Baſilius, Ambroſius, en andere Oude Vaders / en kerkelijke Hiſtory-Schryvers. Item / in *Centuriis Magdeburgenſibus ſeculi quarti*, &c.

Maar hoewel het eerſte oogmerk van dit afgeſonderd leven goet en pryſelijk is geweeſt / gelijk mach blijken by de 95 Wetten en Regelen welke Baſilius heeft voor-geſchreven / en in ſijne Schriften / en in het Boek van des Weereld Gods-dienſten *pag.* 338. te vinden zyn: en uyt 't geene Euſebius getuygd / en van ons is aangehaald in onſe verhandelinge van den Hemel, *pag.* 324. ſoo heeft echter de bevindinge geleerd / dat al van ouds / en alenxkens meer en meer / hier door menigerley verkeerde en bygeloovige misbruyken zyn ingevoerd. Als by nachten te moeten waken / al te ſtrenge en menigvuldige vaſten / gemaakte ſuchten / tranen / ſlaan op de borſt: Item in 't onthouden en verbieden van alderley Spyſe; vreemde fatſoenen van Kleedinge; op de Aarde te Slapen; ſich ongemak aan te doen; noyt te mogen uytgaan / en diergelijke menige andere meer. Sulcx dat'er noyt yets goeds is in de Gemeen-

ſe

te voortgebracht / 't welk ſijne veelderley misbruyken niet is onderworpen geweeſt.

Gelijk'er in de eerſte Chriſten Kerken zyn Munnikken geweeſt / ſoo ook Nonnen / welke profeſſy deden van kuysheid / en verachtinge van de Weereld / en een ernſtige begeerte na Hemelſche dingen. Dit ingetogen leven namen ſy aan na haar eygen goed-dunken / en niet uyt dwang / ook warenſe door gelofte daar toe niet verbonden. By de Peruanen zyn ook bevonden Nonnen / die voor altoos moeſten Maagden blijven / en indienſe haar lieten ont-eeren / ſoo wierdenſe levendig in de Aarde gedolven ; gelijk mede te Romen der Nonnen Veſtales genoemd ; welke ter eeren van Veſta, (onder welke naam het Vyer en de Aarde geeerd wierd) voor altoos in den Tempel / een vyer brandende moeſten onderhouden / ſonder dat het oyt mochte uytgaan. Doch ingevalle door verſuym / of ongeluk / dat vyer was uytgegaan / dat mocht niet door eenig ander vyer / maar van de Son ſelfs / weder ontſteken worden. Soo mocht mede by de Joden geen vremd vyer in den Tempel gebracht worden; maar dat uyt den Hemel was gevallen / dat moeſt onderhouden worden. Hoedanig geweeſt zyn de Nonnen der Mexicanen, eer de Spanjaarden in haar Land quamen / beſchrijft Hotringerus, in ſijne Kerkelijke Hiſtorie van de 15 Eeuwe / *pag.* 88.

Dus hebbende kortelijk aangeraakt den welſtand van een gemeenen ſtaat / en t'ſamen-leven van eenige weynige ; is noch overig het derde / betreffende een Perſoon in 't byſonder. Daar van ſullen wy nu maar met een woord aanmerken. Ten eerſten / dat hy / om wel en gelukkig leven / alle de Hoofd-ſaken / aangeweſen in 't eerſte Deel van Euzooia, ſich kortelijk ſal voorſtellen / om de ſelve na ſijne gelegentheid toe te paſſen / en in 't werk te ſtellen.

Ten tweeden / ſoo ſal hy (uyt aanmerkinge van de groote en ongeſtadige veranderinge van de Weereldſche ſaken) ſijn ſelven niet te ſeer aan eenige plaatſen vaſtmaken / door langduurige verbinteniſſen / Ampten / vaſte Goederen / te grooten vertrouwen / of anderſints. Op dat hy / de gelegentheid ſulks mede-brengende / te lichter ſich mach begeven na andere plaatſen / daar hy oordeeld geruſter / vermakelijker / geſonder / en met meerder vryheid / te konnen leven ; ten aanſien van de beter gematigdheid der locht / vermakelijke geſtalte der Landen en Wateren / billijker Regeringe / meerder goedaardigheid der Inwoonderen / en andere ſaken meer / welke in ſulken gevalle in conſideratie genomen worden.

Ten derden / aangeſien getoond is in 't eerſte Deel / dat des Menſchen Gelukſaligheid weſentlijk en aldermeeſt beſtaat / in een vergenoegde / verſtandige / geruſte / blymoedige / voorſichtige / en bedachtſame geſtalte des Gemoeds ; ſoo ſal hy dit ſoo neerſtelijk betrachten / en hoog-achten / dat hy om geen dingen de gemelde geſtalte ſijns Gemoeds ſoude willen miſſen ; en derhalven ſtellen de ſelve voor ſijn uytterſte oogmerk in alles dat hy begeerd ; of doet.

Deſen wel-geſtelden ſtaat des Gemoets hebben de Oude genaamd *Euthymia*, welke / volgens de beſchryvinge van *Laërtius, in vita Democriti*, is een rechte, geruſte, blymoedige, vergenoegden ſtaat der ziele, welke door geen vreeſe, ſuperſtitie, of eenige andere oorſaak, ontroerd word: en ſegh Cicero *lib de finibus*, deſe *Euthymia* is het ſalige leven ſelve

C. Aangeſien veele menſchen worden in groote twyffeling gebracht / bedorven / ja ſelfs elendig gemaakt / door de gemeene inbeeldinge van de macht der duyvelen / en Tovery / wat is u gevoelen daar van ?

P. Ik houde het met de oude Philoſophen / welke geoordeeld hebben dat'er geen duyvelen zyn / maar dat al 't geen van haren handel gelooft word / ontſtaat uyt bedorven imaginatie der menſchen / of door natuurelijke ſiekten / en oorſaken ; ofte ook ten grooten

deele / door behendig bedrogh. Want / volgens de natuurelijke kennis / konnen wy geen andere Geeſten begrijpen / dan welke werken en gevoelen / door lichamelijke werk-tuygen der geeſten / en lichamen / met welke ſy vereenigd zyn / gelijk in de Menſchen geſchiet. Maar dat eenige gansch onlichamelijke Geeſten ſouden uytterlijke ſinnen gebruyken / ('t welk niet kan geſchieden dan door 't ontfangen van lichamelijke beweginge) of ontrent eenige andere lichamen werken / of hoe datſe plaatſelijk bewogen worden / daarſe geen plaats beſetten / blijkt ons niet / noch kan van ons niet begrepen worpen. Want ſoodanige onlichamelijke Geeſten / worden enkelijk geoordeeld te beſtaan in een verſtandig weſen / welkers werkingen beſtaan in innerlijke gedachten / wille / en in een gelukkigen ofte ongelukkigen ſtaat / na datſe zijn goede of quade ; en daarom meenen veele / datſe eygentlijk by haar ſelven niet beſtaan / maar dat by de goede en quade Geeſten niet anders zy te verſtaan / dan de goede of quade gedachten / wille / genegentheden / ſtaat / en werkingen der Menſchen.

Maar gemerkt ſy ſelve geen lichamen hebben / noch perſoonelijk met de ſelve vereenigd zyn / datſe geen werkingen ontrent andere lichamen konnen doen ; want dat een onlichamelijke Geeſt / onmiddelijk / ſonder eenige Inſtrumenten / ſoude konnen een ander lichaam bewegen / of ſelfs door een lichamelijke beroeringe aangeroert worden / is een ſaak die het begryp en kracht der Schepſelen te boven gaat. En derhalven ook / dat ſoodanigen Geeſt ſoude eenige van de vyf ſinnen gebruyken / of ontrent andere lichamen werken : want alle de vyf uytterlijke ſinnen en werkingen / geſchieden door lichamelijke bewegingen. Om datſe niet konnen haar ſelven een lichaam ſcheppen / ofte formeren / noch ook haar ſelven met die lichamen op ſoodanigen innerlijke wyſe vereenigen / gelijk de ziele vereenigd word met haar lichaam / ſonder welke ſy geen uytterlijke ſinnen kan gebruyken / noch eenige lichamelijke werkingen veroorſaken. Want beyde deeſe dingen zyn eygen werken Gods / gelijk ſelfs / volgens de H. Schriften der Chriſtenen bevestigd word. *Zach.* 12. 1. *Pſ.* 33. 15. *Num.* 16. 23. &c. Waar uyt dan volgd / dat de Duyvelen / uyt haar eygen ſelfs aart / geen macht hebben ontrent de lichamen / om die van haare plaatſe wech te nemen / ofte over Berg en Dal te vervoeren / door de locht henen / te ſteelen / of te dooden / quetſen / ofte de menſchen goed / geld / meſſen / ſpyſe / of diergelijke dingen / toe te brengen : Item Vrouw-lieden ſwanger te maken / Huyſen in brand te ſteken / weder ofte Wind te veranderen / veel min de Sterren in haren loop te verhinderen / en ſoo voorts.

Want deeſe dingen ſtrijden tegen de Goddelijke beſtieringe / en Borgerlijke Regeringe / door welke God de Weereld / en de menſchen / in haar ordre van hem ſelfs geſteld / wil onderhouden.

Ten tweeden / tegen de Wetten / welke hy tot dien eynde heeft gegeven / om alle Dood-ſlagers / ontuchtige / dieven / en andere Schelm-ſtukken / te ſtraffen. Want indien de duyvelen de voorgemelde dingen konnen doen / wie kander ſijn leven of goet ſeker weſen ? wat ſal het helpen / in de menſchen de Schelm-ſtukken te ſtraffen / indienſe den duyvelen by ſtaan ? wie ſal de menſchen van haare booſe daden overtuygen / indienſe door de duyvelen begaan worden.

Segt niet / conform de H. Schriften / uwen Catechiſmus / dat loof en gras, regen en droogte, vruchtbaare en onvruchtbare Jaren, ſpijſe en drank, geſondheid en krankheid, rijkdom en armoede, en alle dingen, niet by gevalle, maar van Gods Vaderlijke hand ons toekomen ? Ons leven en ziele / ſoo voor als na de dood / is in de hand Gods / maar niet in de macht des duyvels / om daar mede te doen wat hem behaagd.

Digitized by Google

Het is niet te gelooven / dat den Duyvel / een trotſen Geeſt / die God niet wil gehoorſamen / een Dienaar ſoude willen weſen van een oud Wyf / of een krankſinnich / of godloos menſch / en / daar hy is een Vader der leugenen / vol van bedrog en ongerechtigheid / een vyant Gods en der menſchen / volgens uw eygen oordeel / dat hy / in ſijn Verbond met de menſchen / ſoude getrouw zyn / en haar ten dienſte ſtaan / om haar van onheylen te beſchermen / als tegen het ſteken der Meſſen / of Degens / het ſchieten van Kogels / de lichamen ongevoelig maken / ofte dat hy haar van Geld en andere noodſakelijkheden ſoude beſorgen ; gelijk diergelijke dingen verre uytgeſtrekt worden. Want hy ſoude die dingen of ſelfs moeten maken / of ſtelen / of door lichamelijke vertooninge van anderen ontfangen / of koopen ; waar van wy geen bewys / of waarſchijnelijkheid / konnen bevinden.

Want dat men hier toe ſegd / dat den duyvel ſoo gedienſtig en ſlaafachtig ſich aanſteld / om de menſchen tot de verdoemeniſſe te brengen / voldoet ons niet / want daar gaan ſoo menige duyſenden Menſchen verlooren / dat ik niet geloof / dat den Duyvel ſich ſoo veel ſoude laten gelegen zyn / aan het verderf van eenige krankſinnige menſchen.

C. Gelooft gy dan niet / dat'er Menſchen zyn die een accoord met den duyvel maken / want dat hebben veele met bedaarde ſinnen bekent.

P. De belijdeniſſe van ſulke menſchen is niet aan te nemen ; want door valſche inbeeldingen bekennenſe dikmaal / en meenen datſe gedaan hebben / dingen dieſe noyt hebben konnen doen. Waar van ſiet Wierum *lib.* 2. *cap.* 28. *de Præſtigiis Dæmonum.* dat door de Tooveraars de logt niet kan beroerd worden. *lib.* 2. *cap.* 33. *lib.* 4. verhaald hy / hoe dat het volk bedrogen word van de Herders der Gemeente / in het geneſen der betooverde. Van de ydelheid en bedriegeryen der ingebeelde verbonden met den duyvel *lib.* 2. *cap* 19. En *cap.* 17. hoe Nero , uytvindende de bedriegeryen der Tooveraars / de ſelve geſtraft heeft. *lib.* 1. *cap.* 19. dat de duyvel niet kan de gedaante / kracht / ofte eygenſchappen der natuurelijke lichamen veranderen / of water uyt de Rotſe doen komen / noch een lichaam in der haaſt merkelijk grooter maken : of Water in Wijn / of de ordre van God in de natuure geſteld / veranderen / noch na ſijn wille / of de wille van een ander / ſich in het lichaam van een menſch indringen / of yemand geld ofte rijkdom toebrengen / &c.

Want indien de voorgemelde weldaden van beſcherminge / voorſorge / en dienſtbaarheid / van den duyvel aan de menſchen geſchiedden / daar ſouden ſonder twyfel menige menſchen zyn / die ſulcx van den duyvel ſouden verſoeken. Daar men nu ſulks niet bevind / maar hoe meer datmen die dingen onderſoekt / hoe men meer de valſcheid en bedriegeryen daar van gewaar word. Soo dat het hier mede gaat / gelijk van de verſierde Mirakelen / en uytwerpingen des duyvels onder het Pausdom. Want aangeſien zy / als mede de Tooveraars / en den duyvel / poogen de menſchen wijs te maken datſe ſulke wonderen doen / waarom doenſe dat niet oogenſchijnelijk / en alleen op een bedekte bedriegelijke wyſe / en niet ſoo / op ſulken wyſe / plaats en tyden / dat een yder daar van kan overtuygd worden ? Ik heb ſelfs in verſcheyden Landen / ſoo in Indien / onder de Heydenſche Prieſters / als in Europa / getracht yets ſekers van deeſe dingen te vernemen / maar heb noyt daar toe konnen komen.

Voorts kan ik niet gelooven 't geene ik niet kan begrijpen / en 't geene de gemeene bekende ordre der natuur te boven gaat / en by gevolg / dat den duyvel / een Geeſt zynde / voor ſich een lichaam ſoude konnen maken / en alſoo perſoonelijk ſich aan de Menſchen vertoonen / en met haar in der daat een verbond maken. Want indien hy waarlijk wierde van de menſchen gehoord en geſien / ſoo moeſt hy een lichaam hebben / en dan ſoude hy ſoo wel van de omſtanders / als van den betooverden / geſien en gehoord werden / 't welke nu niet geſchiet / maar alleen in de phantaſie van de geene die ſulcx ſeggen. Indien men ſegd dat hy ſig niet in der waarheid vertoond / maar alleen in ſchijn / ſoo antwoorde ik / dat het geene niet lichamelijk is / niet kan van eenig menſch waarlijk geſien worden.

En dat waarlijk deſe dingen niet geſchieden / maar alleen in de inbeeldinge der menſchen / dat blijkt ook onder anderen daar uyt / om dat deeſe inbeeldinge meeſt onderworpen zyn verbaarde kinderen / ongeſonde Vrouw-lieden / onwetende / licht-geloovige / kloefgeeſtige / krankſinnige menſchen. Deeſe bedorven phantaſie word van ſommige noch vermeerderd / door ſtrijken met eenige Salve / en andere vuyle middelen. Ten tweeden / om dat menige onnooſele / vrome menſchen / onder den naam van Tooveraars / zyn wreedelijk gedood en mishandeld / uyt haat tegen de Gereformeerde Relige / of uyt eenigen anderen haat en nyd / na datmenſe door pijnigingen valſche belijdeniſſen heeft afgeperſt : maar ſoo haaſt als men dien handel heeft nagelaten / ſoo heeft men niet meer van Toovery vernomen. Siet hier van breeder bewys in de ontdekkinge der Toover-konſt , en in het afgerukte Mom-aangeſicht der Tooverye , &c.

Voegd hier by / dat alle die dingen / die wy van de Tooveraars bevinden te geſchieden / ook konnen uytgericht worden / door verborgen / quade konſten / en natuurelijke oorſaken / als mede door guychelerye / en behendinge wel-geoeffende rappigheid van handelingen / welke van ſommige menſchen werden geleerd / en gepractiſeert / om vuyl gewins wille / en om / door een blinde barmhertigheid / de eenvoudige menſchen tot weldadigheid te bewegen ; gelijk dan by de voorgemelde Autheuren menige exempelen konnen nageſien worden / der ontdekkinge van de menigvuldige bedriegeryen der genoemde Tooveraars.

De licht-geloovigheid veroorſaakt dikmaal ſware ſiekten / en ontſteltenisſen in de menſchen / welke niet ontſtaan door het enkel aanraken of ſpreken van Tooveraars / maar door den ſchrik en vreeſe der menſchen / gelijk / by exempel / A. Paling, in 't afgerukte Mom-aanſicht *pag.* 117. verhaald van een dochter / welke door 't aanraken van een oude Vrouwe / (die den naam hadde van een Toovers) terſtond in onmacht viel. 't Welke niet quam door 't aanraken van die Vrouw / maar door de imaginatie en vreeſe / die de dochter hadde / die aangeraakt wierd / welke inbeeldinge en vreeſe dagelijcx gevoed wierd van de lieden / die haar wys maakten datſe betooverd was / en ſoo kreeg ſy de Vallende-ſiekte. Want menige bevindingen leeren ons / dat ſeer wonderlijke ſiekten / onſinnigheden / dolligheden / en vreemde gevolgen / ontſtaan / door bedorven inbeeldinge / ſchrik / vreeſe / en ongetemperde quade humeuren des lichaams / welke by de eenvoudige en onkundige menſchen voor Tooverye worden aangenomen / om datſe de oorſaken daar van niet verſtaan. Want daar is niet gemeender / dan dat de gemeene Lieden die dingen of daaden dieſe niet konnen begrijpen / dadelijk voor Mirakelen of Tooverye komen te houden / hoe-wel het in der waarheid niet dan natuurelijker wyſe geſchiet.

Daarom behoordemen in ſoodanigen geval niemand als Richters toe te laten / dan die in de H. Schriften / en Goddelijke waarheid / als mede in de Philoſophie / wel ervaren zyn. Ten tweeden / die geenſints de beſchuldigde qualijk genegen zyn. Ten derden / die niet licht-geloovig zyn / maar alles oprechtelijk en neerſtelijk onderſoeken. En uytvindende / dat eenige / om vuyl gewins wille / met bedrog en gepractiſeerde guychelerypen / de menſchen ontroeren / ofte door Fenyn / en andere heymelijke middelen / menſchen / beeſten / of andere dingen beſchadigen ; ten vierden / ja

ſelfs

ſelfs ſtoutelijk beſtaan God te laſteren / of den duyvel aan te roepen / en ſijne hulp te verſoeken / of diergelijke grouwelen te doen / deſe behoort men / volgens de Goddelijke en weereldſche rechten / te ſtraffen / gelijk dan bekent is / dat by allerley menſchen de Tovenaars genaamt worden Venijn-makers / Quaat-doenders / Bedriegers / Guychelaars / &c. Maar onder nochtans wy niet rekenen / de geene / die door overweldigende pijne / benaautheid onſinnigheid / of dolligheid / yets ſeggen of doen daarſe niet van weten / en ſulcx vernemende in haar herſtelling daar over berouw betoonen / want ſoodanige verdienen mede-lijden / maar geen ſtraffe. Maar de geene die ſulke dingen doen met haar weten en wille / en dat ſoeken te verdedigen / en geenſints daar over leetweſen bewyſen.

C. Wat dunkt u van het geene hier en daar verhaald word / van het ſpreken der duyvelen door de Afgodiſche Beelden der Heydenen / Item / door beeſten / boomen / menſchen die de tongen waren uytgeſneden / en ſoo voorts / daar van Vilalpandus gewag maakt *in Demonologia lib. 2. cap. 25.*

P. Om te ſpreken door eenig lichaam / is van nooden dat de werktuygen daar in tot dat werk bequaam zyn. Ten tweeden / dat den duyvel ſoo naauw en innerlijk met dat lichaam / en de levendige geeſten (welke het naaſte middel zyn van de natuurelijke werkingen) vereenigt zy / als de ziele is met onſe lichamen; welke vereeniginge ik oordeel dat een eygen werk Gods is / en daarom kan ik niet begrijpen / dat ſulke dingen na- natuurelijk konnen geſchieden / en de Geeſten en konnen niets doen boven de ordre der natuur. Wat de beelden der Heydenen aangaat / indien door haar is geſproken / ſoo geloof ik dat ſulks niet is door den duyvel geſchied; maar door konſte der bedriegende Voorſeggers.

Wat aangaat het ſpreken des duyvels tot Eva, dat achte ik geſchied te zyn / niet door uytterlijke ſprake / maar innerlijke verſoekingen in 't verſtant; en dat by de Slange eygentlijk geen Beeſt verſtaan word / maar dat den duyvel (gelijk meermalen in de H. Schriften) een Slange genaamd word om ſijne loosheids wille. Want anders ſoude ik my moeten inbeelden / dat met een lichaam en des ſelfs levendige geeſten / niet alleen de ziele des Beeſts / maar ook nog een anderen onlichamelijken geeſt weſentlijk vereenigd ware geweeſt / waar door dan dat geen enkel beeſt meer ſoude geweeſt zyn / maar een verſtandig Schepſel / en van een ander ſoorte. Dog ik laat dit verder in 't oordeel en verklaringe der Chriſtenen / alſoo ik niet alles voor waarachtig houde of verdedigen wil / 't geene in haar Schriften geleſen word. Te meer / alſoo eenige onder haar ſich niet ontſien te ſchryven / dat'er vele dingen in geſteld worden na de dwalende opinien van het gemeene volk.

Ik leſe wel in de H. Schriften / dat den duyvel ſelfs / of door de Toovenaars / met bedriegelijke redenen / en inbeeldingen / de ſinnen der menſchen verrukt / tot quaad aanraad / en van de waarheid en het goede poogt af te trekken / *Act.* 8. 12. Verrukkende de sinnen des volks, &c. namentlijk / gelijk aan den kant ſtaat / door valſche teekenen die hy onder haar dede / gelijk de Toovenaars in Egypten. Siet *Matth.* 24. 24. 2 *Theſſ.* 2. 9. En ſoo ſegd den Apoſtel aan die van Galatien *cap.* 3. 1. Gy uytsinnige Galaten, wie heeft u betooverd, dat gy de waarheid niet soud gehoorsaam zyn? &c. Maar dat den duyvel yets kan doen / (het zy goet of quaat) boven de natuur / geloof ik niet.

Maar ik oordeel die eygentlijk een Toovenaar te zyn / die valſchelijk voorgeeft / dat hy / door hulpe van den duyvel yets kan doen of weten / 't geene door geen Natuurelijke middelen / of ſonder hem / kon geſchieden; ſoo dat hy in dien deele hem ſchuldig maakt aan Afgoderye / toe-ſchryvende den duyvel dat Gode eygen is; en aan godlooſen af-val van God / als mede de alderſnoodſte bedriegerye / waar over hy ſtrafbaar is.

C. Dat'er / volgens de H. Schriften / goede en quade Geeſten zyn / kan van ons niet geloochent worden / maar oordeelen het ſeker te zyn / dat geen van beyde konnen eygentlijk genaamde wonderen / ofte Boven-natuurelijke werken / doen / gelijk wy bewezen hebben in onſe H. Natuurbeschryvinge; want dat word Gode / als hem alleen eygen / toegeſchreven / *Pſal.* 72. 18. en 77. 14. 15. en 136. 4. *Exod.* 15. 11. Ten anderen / indien de duyvelen Mirakelen deden / ofte God door haar / ofte haar te gevalle / ſoo ſoude God de oorſake zyn / dat de menſchen door de ſelve bedrogen wierden. Ten tweeden / ſoo ſoude het eynde van de Mirakelen der Propheten / en Chriſti / haar kracht en oogmerk verlieſen / namentlijk / om door de ſelve haar ſendinge van God / en haare Leere / te beveſtigen.

Hier uyt beſluyten wy / dat de Toovenaars niemand konnen beſchadigen / noch door enkel aanraken / noch door eenige woorden te ſpreken. Want het is een gantſch Boven-natuurelijke kracht / yemand met aanraken te geneſen / of te beſchadigen; Item / met vloeken te ſchaden / of met ſegenen te heelen.

Ten tweeden / dat niemant eenige lichamen in ſoorten kan veranderen / of voortbrengen; want dat ſijn eygen werken Gods / welke niet konnen geſchieden / dan volgens die ordre welke God in de Natuur geſteld heeft.

Ten derden / ſtellen wy voor vaſt / dat noch goede / noch quade geeſten / noch menſchen / eygentlijk gebeurelijke dingen / of toevallige ſaken / konnen ſekerlijk voorſeggen / welke niet konnen / noch door natuurelijke gevolgen / noch uyt de H. Schriften / of Goddelijke openbaringe / noch voorgaande ſaken / geweten worden. Want de voor-wetenſchap van ſoodanige geheymeniſſen word Gode alleen toegeſchreven / *Eſa.* 42. ℣. 8. 9. en 41. 26, 27. en 44. 7. en 43. 12. en 44. 2. en 46. 10. &c. Soo dat ſelfs de goede Engelen / noch Chriſtus op aarden zynde / niet hebben geweten den tyd des oordeels / maar God alleen / van wiens vrye bepalinge die af-hangd / *Matth.* 24. 36.

Ten tweeden / indien de duyvelen konnen eygentlijke gebeurelijke dingen weten / indien God haar die openbaard / en laat voorſeggen / ſoo konnen wy / uyt de vervullinge der voorſeggingen / geen ſekerheid hebben van de Goddelijke Schriften / noch de valſche Propheten hier door onderſcheyden; maar God ſoude door de duyvelen de menſchen bedriegen; gelijk wy breeder hier van gehandeld hebben in onſe H. Natuurbeschryvinge.

Ik geloove niet / dat den duyvel den menſch kan dwingen om quaat te doen / ofte ſijnen wille ontwederſtandelijk veranderen. Want die kracht word Gode alleen toegeſchreven. *Phil.* 2. 12. 13. En anderſints ſoude God / dit toelatende / de oorſaak zyn van de ſonden. Ten derden / de menſchen ſouden onſchuldig weſen / en by gevolg ſouden de Wetten Gods te vergeefs / en de ſtraffen onrechtveerdig zyn; en ſullen ook alle boosdoenderen ſich valſchelijk onder dien dek-mantel ontſchuldigen. Ten vierden / ſoo is 't dan onwaaragtig dat Jacobus ſegd / *cap.* 4. 7. Wederstaat den duyvel, en hy sal van u vlieden. Te vergeefs is 't dan / volgens de H. Schriften / te bidden / te waken / en ſich voorſichtig te wachten / te ſtrijden tegen de verſoekingen des duyvels.

Wat belangt de Perſonele Verbonden / welk men geloofd dat tuſſchen den duyvel en de menſchen geſchieden; ik beken / dat ik daar van nergens in de Heylige Schriften geleſen hebbe; nochtans geloof ik wel / dat'er ſoo grouwelijke menſchen zyn / die / voor ſoo veel haar aangaat volgens haar voornemen en genegentheid / haar ſelven den duyvel overgeven / en ſoo ſterk van inbeeldinge zyn / datſe meenen den duyvel te ſien / en te hooren ſpreken. Gelijk wy dan ook / achter ons Hand-boek over Salomons Spreuken, getoond hebben / dat de vertooningen en verſoekingen des duy-

duyvels ontrent Chriſtus/ *Matt.* 4. niet zyn geſchied in der daad en lichamelyk/ maar door innerlyke vertooningen en inbeeldingen in den Geeſt Chriſti.

Wat aangaat de beſetene van den duyvel / van welke in 't N. Teſtament dikmaal gewaagt word / ben ik niet vreemd van het gevoelen der geene die denken / dat ten tyde Chriſti ſoodanige dingen meer dan gewoonelyk voorgevallen zyn / en dat de Euangeliſten willen aanwyſen / dat by die gelegentheid de macht Chriſti over de booſe geeſten geopenbaard is. Maar dat/ nu Chriſtus verheerlykt is / en de gaven der Miraculen / en uytwerpingen der duyvelen/ ophouden / de ſelve ſulken geweld onder ons niet betoonen; maar datſe nu onder Chriſti macht buygen moeten / bedwongen worden/ en met ketenen der duyſterniſſe in de helle, tot het oordeel bewaard, volgens *Phil.* 2. 10. *Col.* 2. 15. 2 *Petr.* 2. 4.

Ik heb onthouden dat gy geſegd hebt / niet te konnen gelooven 't geene gy niet begrypen kond ; nochtans zynder veele dingen ſelfs in de natuur / die ons begryp te boven gaan.

P. Daar is tweederley begryp van een ſaak / namentlyk / datſe waarlyk zy/ ofte dat ik niet alleen verſekerd ben dat die ſake ſoo is/ of geſchied zy/ maar ook door wat oorſaken / en op wat wyſe/ dat die zy/ ofte geſchied. Als ik geen van tween begrypen kan/ ſoo kan ik ook niets daar van gelooven: want 't geloof is niet anders/ dan een toeſtemminge van 't geene ik verſta / en van welkers waarheid ik verſeekerd ben. Nu zynder menige dingen / die van de duyvelen en toovenaars geſegd en gelooft worden / welke eygentlyke Miraculen ſouden zyn / als by voorbeeld / dat de zielen der betooverde voor een tyd haare lichamen verlaten/ en daar na weder vereenigd worden / daar nochtans dat een opſtandinge der dooden ſoude zyn / welke immers Gode alleen werd toegeſchreven. Ja men tracht ons wys te maken/ dingen die tegen haar ſelven ſtryden / en volſtrektelyk onmogelyk zyn / als dat de toovenaars / met maken van cirkels of characters / wonderlyke dingen konnen uytrichten / dat een lichaam ſoude deurdringen door een ander / ſonder dat het voor een ander ſoude wyken / ofte gebroken werden ; en dat ſoo twee lichamen in een plaats / op eene tyd / ſouden zyn. Wat groote ſaken in een oogenblik tyds konnen gedaan worden ; daar nochtans alle lichamelyke werkingen geſchieden / door lichamelyke bewegingen / welke niet anders dan allengskens / en met tyd/ geſchieden: waarom ook ſommige denken/dat ſelfs de Scheppinge Gods/ welke Moſes verhaald in ſes dagen volbracht te weſen / niet is geſchied ſonder tydelyke beweginge / als het ryſen der bergen / en ſinken der dalen / donder / &c. volgens *Pſal.* 104. 7. 8. Deſe en diergelyke dingen dan zyn niet te gelooven. Maar nochtans beken ik / dat men van de waarheid van een ſaak genoegſaam overtuygd zynde / die gelooven moet / al is 't dat men de wyſe en oorſaken hoeſe zyn of geſchieden / niet beſeffen kan. Maar het is ſoo verre van daar / dat de gemelde ſaken ſouden blyken / dat de bevindinge ons dikmaal / ſelfs noch onlanks geleerd heeft / dat'er menſchen zyn/die met bedaarde ſinnen/en koelen gemoede / veynſen met bloed contracten te teekenen met den duyvel / en wonderlyke onſteltenisſen des lichaams ; om de menſchen te dreygen / tot compasſie te bewegen / en om haren ſin en booſe driften ingevolgd te krygen. 't Welke ook kan gemerkt worden / door dien datſe/ in die geveynſde beroeringen des lichaams / alles weten daar na te vertellen / watſe geſegd en gedaan hebben / en waarſe haar reden gelaten hebben. Ten tweeden / om dat haren pols weynig of niet is ontſet / noch haar lichaam vervallen / maar in volle ſterkte blyft.

C. Ik merk wel / dat gy oordeeld / met de oude Epicureen en Zadduceen / dat'er geen geeſten natuurelyk bekent zyn / noch door vaſte / ſekere / en genoegſame bevindingen / beweſen werden / welke niet zyn met eenig (hoewel dun en Hemelſch) lichaam vereenigt / en welke by gevolg niet werken dan op een lichamelyke en natuurelyk wyſe: Doch van dit gevoelen te ſpreken is hier ons oogmerk niet / maar daar van hebben wy elders / in onſe H. Natuurbeſchryvinge wydloopig gehandeld. Wat my aangaat / ik ſie dat veele wonderlyke werkingen / ſoo der goede als quade geeſten / in de H. Schriften voorkomen / welke ik niet kan beſeffen / op hoedanige wyſe die geſchieden / of geſchieden konnen / maar nochtans daarom niet mogen van ons geloochent worden. Hoewel ik echter u toeſtaa / dat men niet lichtelyk moet gelooven / 't geene buyten de H. Schriften / van de Tooveryen en Voorſeggingen / verhaald word ; ten zy dat die dingen door vaſte en klare overtuyginge beveſtigd werden / alſoo de licht-geloovigheid en bedriegeryen der menſchen / in deſe gelegentheid / door de gantſche wereld wonderlyk groot zyn.

EYNDE

EUAR-

Digitized by Google

EUARCHIA,

OF

Tweede Vervolg

VAN

EUZOOIA,

Ofte

Nader bedenkingen en voorſlagen, over het oprechten van een wel-geſtelde en gelukkige

REPUBLYK,

En welke de beſte forme zy van Regeeringe.

Met aanmerkingen over het wechnemen der Kerkelijke verſchillen, tot bevorderinge van den gemeenen welſtand des Menſchelijken Levens.

Digitized by Google

Aan den beſcheyden

L E S E R.

HOedanigen treffelijken Beeld God van ſich ſelven geſteld heeft aan den Hemel in de Zon; ſoodanigen voorbeeld en licht heeft hy ook gegeven aan de Steden in de Overheid, welke, met rechtmatige reden begaafd zynde, billijke Rechten den Stervelingen voorſchrijft. *En gelyk* (ſegd *Plinius in Paneg.*) *het een bewys is van gelukſaligheid, al te konnen doen dat gy wilt, ſoo is 't mede een teyken van grootmoedigheid, ſoo veel goet te willen doen, als men kan.*

Maar aangeſien de Hooge Overheid als de ziele, en alles beſtierende verſtand, te achten is van den gemeenen Staat, ſoo hangd des ſelfs welſtand aldermeeſt aan de wysheid en goedertierentheid der geene welke in Hoogheid geſteld zyn. Waarom wy na ons vermogen trachtende eenige dingen te beſchryven, van een welgeſtelde Regeringe en Staat, tot bevorderinge van den gemeenen welſtand, niet hebben konnen nalaten den Eerw. beſcheyden L e s e r ons oogmerk met een woord voor te dragen.

Ons voornemen is geenſints, onſe voorſlagen en bedenkingen, als regelen, de Hooge Overheid voor te ſchryven, (daar toe kennnen wy ons noch bequaam, noch bevoegd) maar alleenelijk uyt een oprechte genegentheid, om den gemeenen welſtand der Stervelingen te bevorderen, eenige Saken in bedenken te geven; uyt welke dan andere Mannen van hooger geeſt, ervarentheid, aanſien, en macht, gelegentheid mogen nemen, om uyt te vinden, en in 't werk te ſtellen, 't geene tot het voorgemelde loffelijk eynde, beſt mochte bequaam bevonden worden. Derhalven gedienſtelijk verſoekende, datſe myne goede genegentheid in deſen gelieven gunſtelijk op te nemen; 't geene daar in ontbreeekt te vervullen, en dat niet wel genoeg mochte bedacht, of voorgeſteld zyn, te verbeteren: daar af, of by doende, of veranderende 't geene noodig is: alſoo het ſeker is, dat alle regeringe moet gematigd worden, na de verſcheydentheid der tyden, oude gewoonten, Landen en Volkeren; en daarom niet altoos, noch over al, een en de ſelve weſen kan.

Niemand gelieve dan onſe bedenkingen te miſduyden, als of wy ons wilden bemoeyen met de Regeringe, of in 't minſte aanleydinge geven tot eenige onruſte. Wy hebben ons ten allen tyden betoond een uytterſte afkeer daar daar van te behben, gelijk wy in 't eerſte Vervolg van *Euſooia* betuygen *pag.* 410. en ook *pag.* 411. en doorgaans in dit ſchrift doen blijken. Oprechtelijk verklarende, dat niemand, noch eenige t' ſamen-loopende menichte, toe ſtaat eenige veranderinge te brengen over de Regeringe, dan alleen de ſelve Vergaderinge, welke het oprechten en verſorgen der ſelve toekomt. Doch ſoo lange ſulks niet wettelijk, ordentlijk, en vreedſamentlijk geſchied, moet yder onderworpen zyn die Regeringe onder welke hy leeft. *Rom.* 13. 1. &c.

't Geene ons dan hier toe bewogen heeft, is het algemeene Intreſt van de bevorderinge der Gelukſaligheid des Menſchelijken Levens, welke ſonder goede regeringe niet kan beſtaan. 2. De ontelbare elende, welke de menſchen onderworpen zyn, door de wanſchapentheid der Regeringe, ſoo in de Kerke, als borgerlijken ſtaat. 3. Om dat een yder tot bevorderinge van de opperſte eynden van alles, beſtaande in de eere Gods, oeffeninge van waarheid, liefde, oprechtigheid, en den gemeenen welſtand, verplicht is. Want al de ſterkte en behoud des Menſchelijken t' ſamen-levens, is gelegen in den raad en hulpe van allen, tot een gemeen oogmerk en wel-weſen. Sonder welke vereeniginge en gemeenſchap, de menſchen een roof ſouden weſen der Beeſten en Booſwichten.

Want *Thycidides*, *Lucretius*, *Diod. Siculis lib.* 1. &c. verhalen, dat de menſchen voor deeſen hebben geleeft als beeſten, dwalende in de Boſſchen, Velden en Bergen, levende by de kruyden en vruchten, welke de Aerde van van ſelfs voortbracht; ſonder vyer, wooningen, of kleederen; maar datſe door de verſlindende Dieren genootſaakt wierden by malkanderen te vergaderen, en alſoo allencxkens hebben geleerd met malkanderen te ſpreken, en een maniere van te ſamen leeven, en een onderlinge beſcherminge en borgerlijke Regeringe, op te rechten. Waar uyt blijkt dat alle verdeelinge der menſchen verderflijk is, en al haar behoud beſtaat in eenigheid. En verhaald ons *Zepperus* in ſijn *Politica Eccleſiaſtica lib.* 3. *cap.* 6. dat de Overheid, of in eygen Perſoon, of door een ander, de verhandelingen der Synoden aanvangd, de oorſake daar van aanwijſt, en vermaand alle tegenwoordige *Reſpectores*, of byſondere Opſienderen, datſe oprechtelijk en getrouwelijk, als in Gods tegenwoordigheid, verklaren hoedanig den welſtant zy van haare Kerken, datſe ook moeten aanwyſen de moeyelijkheden, verhinderingen, en oorſaken, waar door ſy oordeelen, dat alles ſoo wel niet toe en gaat of geſteld zy, als te wenſchen waar. Ten derden, indienſe weten eenigen raad of voorſlag voort te brengen, welke ſy denken dat ſoude konnen tot meerder wel weſen, beter Regeeringe, en bevorderinge van de gemeene ſtichtinge der Kerken dienen, datſe die in alle oprechtigheid de Vergaderinge willen voordragen. Ten vierden, ſoo vermaand hyſe alle, datſe in haare handelingen behoorelijke zedigheid, beſcheydentheid, goede ordre, en eendracht onderhouden.

En gelijk de verhandelinge deſer Vergaderinge begonnen werd door de Overheid, ſoo toond hy ook, datſe door de ſelve geëyndigt word, met een ernſtige vermaninge aan allen, tot neerſtigheid en getrouwigheid in de Bedieninge, en ſorge over de Gemeenten, welke haar toebetrouwt zyn. Ten tweeden, tot onderlinge liefde, eendrachtigheid, en oprechte gemeenſchap der gemoederen en beradingen. Ten derden, dat een yeder in ſijn plaats de beſluyten der Vergaderinge neerſtelijk in 't werk ſtelle.

Na 't eyndigen van 't Concilie van Niceen, vermaande de Keyſer *Conſtantinus M.* de Biſſchoppen; datſe dog alle twiſten ernſtelijk ſouden vermyden, en trachten alle goede vrede en liefde te onderhouden. Ten tweeden, indien yemant onder haar in kennis en gaven quam boven andere uyt te ſteken, en meerder eere te behalen, dat de waardigheid van een, als een gemeen goed moeſte geacht worden. Ten derden, dat de geene die onder haar ſchenen de voornaamſte te zyn, de mindere niet moeſte verachten, maar met alle ſachtmoedigheid haare ſwakheid te gemoet komen; want dat niemant allesſints volmaakt zy, en wie dat in der waarheid de beſte is, Gode toekomt te oordeelen, en ſoo voort, met veele andere redenen, haar tot onderlinge goedwilligheid en eendracht bewegende, waar van breder te ſien is by *Euſebus de Vita Conſtantini lib.* 3. *cap.* 20.

De Overheid (ſeggen de Leydſche Profeſſoren in *Synopſi*) heeft het voorſitten in de Concilien, voor ſoo veel ſy door haare authoriteyt maakt, dat'er goede ordre werde gehouden, en verhindert dat'er niets geſchiede onwettelijks, of op een onbehoorlijke wyſe, als een beſchermer en wreker der beyde Tafelen van de Wet. Sy moet geen blinde uytvoerder zyn van een anders gevoelen, maar, van de waarheid en gerechtigheid der ſaken overtuygd zynde, de ſelve toeſtemmen, en beveſtigen; en het nakomen der ſelve beſorgen. Want de kerkelijke Vergaderinge, als ſoodanig, en affonderlijk van de borger-

Digitized by Google

gerlijke Macht aangemerkt, en heeft geen dwingende macht, maar alleen van vermanen, raden, overtuygen, &c.

In het oordeel over de Leere (ſeggen de Leydſche Profeſſoren in *Synopſi*) moet men onderſcheid maken, tuſſchen de gronden der zaligheid, en de *apices*, dat is, ſcherpſinnigheden der Religie, en ſaken die tot de zaligheid min noodig zyn. Want in deſe, en de dingen die behooren tot ordre, en die middelmatig zyn, in Ceremonien, of uytterlijke maniere van doen, &c. moet men alle moderatie en beſcheydentheid gebruyken, en allesints trachten (ſoo veel mogelijk is) de verſchillen te verminderen, maar niet te vermeerderen.

Want het wel-weſen van een Republijk is ten grooten deele gelegen, in een aangename liefde, en getrouwe vereeniginge, tuſſchen de geene die regeren, en die geregeerd worden, waar doorſe geſamentlijk yeder haaren plicht wel waarnemen, en den gemeenen welſtand, en het beſte poogen te bevorderen, ook boven haare eygen inſichten: 't welk *Th. Morus*, ſeer bequamelijk, door de vereeniginge der leden met het Hooft, in de volgende Verſſen uytgedrukt heeft.

Totum eſt unus homo Regnum, idque cohæret amore:
Rex Caput eſt, Populus cætera membra facit.
Res quot habet cives, (dolet ergo perdere quemqua m)
Tot numerat partes Corporis ipſe ſui.
Exponit Populus ſeſe pro rege, putatque
Quilibet hunc proprii Corporis eſſe Caput.

In *Euzooia* worden, na het gevoelen van P. drie dingen inſonderheid gehouden in 't oordeel en macht der gemeene Staats vergaderinge, welke uyt de Leden van het ganſche Volk, ofte alle de Wyken, beſtaat; namentlijk, het recht van de Regeringe. Ten tweeden, het recht over Vrede en Oorloog. Ten derden, over de bepalinge der Leere in den Gods-dienſt. Gevende voor reden, dat alle de Leden van den Staat aan deſe drie ſaken ten hoogſten gelegen is, alſoo aan de ſelve ten principalen den gemeenen welſtand vaſt is, en af-hangd. Waar toe ook (ten aanſien van het derde) ſich genegen toond *L. Molinæus in Paræneſi cap. 22.* ſchryvende, dat de gemeene Ledematen ſoo wel haar ſtemmen moeten hebben in de Synoden, als de Kerkelijke Dienaren, ja miſſchien meer, om datſe minder met eygen belang en vooroordeel zyn ingenomen.

D. Walleus, in de beſchryvinge van het Ampt der Overheid *pag.* 83. bekend, dat onder de Chriſtelijke Overheden, en onder andere Lidmaten der Gemeynte, ſomwylen Perſoonen worden gevonden, die God met groote kenniſſe in geeſtelijke ſaken begaafd heeft, en de bequaamheid om de H. Schriften uyt te leggen, in goeder mate ontfangen hebben, en dat de ſelve ook in de Synoden, om over de Leere te oordeelen, haare plaatſe behoord gegeven te worden. En *pag.* 199. beſluyt hy, dat de geſchillen over de Leere, eerſt moeten geoordeeld worden in de Conſcientie en belydeniſſe van de voornaamſte Leden der Gemeynte, en daar na ook door haar in de geheele Gemeynte. Ja dat ook de Toehoorders ſelfs, in de Synode mogen toebrengen, 't geene hun de Heere gegeven heeft, gelijk hy *pag.* 203. bewyſt uyt de Synoden der Apoſtelen, *Act.* 15. en van Niceen. Want, ſchryfd hy *pag.* 84. men moet in ſulke gelegentheid niet ſoo ſeer ſien, op de authoriteyt van de geene die yet ſegd, als op de redenen waarom hy 't ſelve ſegd, welke redenen alleen een Rechter der waarheid zyn.

God ſelfs verwaardigd de Hooge Overheden te noemen *Goden*, en *Kinderen des Alderhoogſten*; waar door aangeweſen word, dat alle Koningen, Vorſten, en Regenten, na het voorbeeld van den Alderhoogſten haare Regeringe moeten aanſtellen, ſoo veel als met de geſtalte der weereltſche en menſchelijke ſaken kan over-een-komen, 't welk haar ſonder twyfel, by alle Stervelingen, machtig en bemind ſal maken, *Xenophon in Pædia.* Want God regeerd niet alleen door ſtrenge ſtraffe der onverbeterlijke menſchen; maar inſonderheid door billikke wetten, en door een genoegſame overtuyginge der gemoederen, niet alleen van de gerechtigheid van al ſijn doen en bevelen, maar ook van ſijne langmoedigheid, en goedertieren genegentheid tot het wel-weſen ſijner Onderdanen; Item, door trouwhertige vermaningen, onderwys, waarſchouwingen, belofte, belooningen, &c. Inſgelijks is 't ontwyfelbaar waarachtig, dat de aldergelukkigſte en meeſt geachte Regeringe, ſoo ontrent de Onderdanen, als de Vyanden, door goedaardigheid, billike beleeftheid, en overtuyginge van gerechtigheid, en goedertierentheid, geoeffend word. Want onſe vyanden ſelfs, ſouden niet ſeer onwillig zyn, haar in een harden Oorlog over te geven, alſſe van den beleefden handel en goetwilligheid van haare beſtryders verſekerd waaren. Want de liefde, rechtmatige billikheid, en goedaardige barmhertigheid, zyn ſoo geachte deugden by alle menſchen, dat noyt genoeg konnen gepreſen worden. *Prov.* 20, 28. *Weldadigheid en waarheid bewaren den Konink: en door weldadigheid onderſteunt hy ſijnen Throon.* *Scipio Africanus* verkreeg meer Eere door ſijn kuysheid, hebbende een ſchoone jonge Vrouwe, ſonder die te misbruyken, aan haar Man weder 't huys geſonden, als door de overwinninge van nieuw Carthago, want den roem van deſe daad, dede hem door ganſch Spaignen beminnen, en victorieus werden. De goedertierentheid van *Alexander*, ontrent den overwonnen *Darius*, en ſijn Vrouw, met haare Kinderen, heeft hem meer eere en gunſte toegebragt, dan alle ſijne Victorien. De Romeynen, den Koning *Pyrrhus* uyt Italien niet konnende verdryven, ſoo beweegde hem nochtans de Overſte der Romeynen *Frabitius* te vertrekken, met hem bekend te maken, dat ſijn familiare Vriend gepreſenteerd had, *Pyrrhus*, ten gevalle der Romeynen, te vergeven. *Liv. &c.*

Maar het was een trotſe en onmogelijke inbeeldinge des herten, 't geene *Alexander* ſeyde aan *Darius*, als hy met hem wilde Vrede maken, dat gelijk 'er maar eenen God, en maar een Son in de wereld is, dat 'er alſoo maar een Opper-hoofd over de ganſche Aarde weſen moeſte, diergelijken hoogmoed ook by de Pauſen bevonden is. Want het onderhouden en beſtieren der ganſche Aarde is geen Sterveling mogelijk, om de groote verſcheydentheid, verkeertheid, en uytgebreydheid der Volkeren, maar alleene Gode dieſe gemaakt heeft, wiens Majeſteyt, door een over al tegenwoordige Wysheid en macht, aan allen zyden, door het geheele A L, beſpeurd word.

Het is wel waar, dat de Hiſtorien gewag maken van vier Monarchien, welke over de Aarde geregeerd hebben; maar dat geeft niet te kennen, dat oyt eenig Koning of Overheid over den ganſchen Aardbodem geheerſcht heeft, 't welk noyt is geſchiet; maar dat is alleenelijk te verſtaan van eenige regeringen, welke boven andere uytſtekende geweeſt zyn, en over de vermaartſte Volkeren, welke doen onder haar bekend waaren: want het is ſeker, dat in de tyden der gemelde Monarchien, naauwlijks een ſesden deel van den Aardbodem is ontdekt geweeſt.

Nochtans, gelijk den menſch te gelijke beſtaat uyt ziel en lichaam, ſoo komt de Hooge Overheid toe, niet alleen te beſtieren de Borgerlijke ſaken, maar haar komt mede Ampshalven toe, ſorge te dragen over den geheelen Gods-dienſt, en dien volgens ook hier over (uyt *D. Walkei pag.* 30.) dat de Geeſtelijke magt, ofte Kerkelijke tugt, door de Dienaren niet werde misbruykt, gelijk in het Pauſdom ſoo notoirelijk is geſchied. En *pag.* 33. bewyſt hy, uyt *Beza*, ſoo wanneer door den Kerken-raad, of door een grooter vergaderinge, als Synoden, en Concilien, de beklaagde perſoonen ongelijk aangedaan word, dat de Overheid daar in moet voorſien, en alle onbehoorlijkheden tegengaan, als die een bewaarder en handhaver is van beyde de Tafelen der thien geboden, en van de goede ordre der Kerke. En *pag.* 92. beſluyt hy, met *D. Lavaterus*, dat ook alſoo de Princen, wanneer de Opſienders der Kerken ſouden ſlaperig zyn, moeten voortgaan om de Leere te reformeren, gelijk bekend is dat *Ezechias*, en andere Godſalige Princen, gedaan hebben. Ook moet de

Hoo-

Hooge Overheid ſorge dragen, dat geen weereltſche verſchillen gebragt werden onder het oordeel van een Kerkelijke vergaderinge, volgens de uytdrukkelijke Wet in de Keure van Zeeland, *cap.* 1. *art.* 33. Item, dat men niemand, noch in Kerkelijke, noch in Borgerlijke verſchillen, en vonniſſen, langen tyd ſlepende houd, maar kort en vaardig Recht doe. volgens de Keure van Zeeland *cap.* 1. *art.* 25. 30, en *art.* 41. daar aldus ſtaat, *indien bevonden word, dat Schepenen, of eenige van Henlieden, uyt gunſte, vrientſchappe, maagſchappe, of anderſints, uytſtel dede, en Partyen daar mede hielden ſlepende, ſoo ſal elk Schepen, die daar in achterhaald werd, verbeuren tegen den Ambachts-Heere en Partye, elk dry Pond Swarten.*

En alſoo kennelijk is, dat de grootſte verkeerdheid, en elendige geſtalte des Chriſtendoms, aldermeeſt is ontſtaan, uyt den waan van de H. Schriften uyt te leggen, die veele ſeer ſchandelijk, tot haar eygen en anderer verderf, verdraayd hebben, 2 *Petr.* 5. vers 16. ſoo moet de Hooge Overheid inſonderheid ſorge dragen, dat onder den dekmantel van de H. Schriften, ofte uytleg der ſelve, niets werde geleert ofte ingevoerd, 't geene ſtryd tegen de geſonde reden, eenvoudige waarheid, of tegen rechtmatige billijkheid, goede ſeden, ofte tot nadeel van den gemeenen vrede en welſtand.

Eerſte Hoofd-Stuk

Van den elendigen ſtaat des Chriſtendoms.

Wy hebben in het eerſte Vervolg van Euzooia aangewesen / hoe ſware en menigvuldige elenden onder de menſchen veroorſaakt worden / door de quade Borgerlijke Regeringe: nu ſullen wy insgelijks toonen / hoe groote en ſchrikkelijke verleydinge en onheylen de menſchen / en byſonderlijk den Chriſtenen / overkomen zyn / door het boos en godloos beſtier / der geene die over Kerkelijke ſaken de heerſchappye aangetrokken hebben; waar van wy eenige aanwyſinge doen / uyt het Boek van den Edelen Heer Philips Mornay, genaamt / de Verborgentheid der Ongerechtigheid, aangeteykend door de letter M.

Voorts ſullen wy kortelijk aanmerken / uyt wat oorſaken deſe miſhandelingen en elenden voortgekomen zyn / en op wat maniere de ſelve ſouden konnen voor-komen / wech-genomen / of immers (ſoo veel doenlijk is) verminderd en verbeterd worden; en in tegendeel / door hoedanigen Regeringe en middelen / den gelukkigen Staat der menſchen alderbeſt mach gevorderd worden.

Wat het eerſte aangaat / wy ſullen deſe dry dingen bewyſen. Voor eerſt / dat de Chriſtenen / onder den waan der H. Schriften / en Chriſten-geloof / meerder goddeloosheid / ten tweeden / een onverdragelijker heerſchappye en elenden / ten derden / grooter dwalingen en verdeeltheden / de menſchen hebben overgebracht / van de Heydenen door misbruyk der geſonde reden.

Het eerſte blykt / uyt de Aflaten der ſonden / waar door de goddeloosheid wonderlyk vermeerderd is. Want in den Jare 1088. wierden volkomen abſolutien / of aflaat en vergevinge van alle ſonden / ſelfs ſonder boete / by den Paus Urbanus de II. geordonneerd / voor allen den geenen die in den Kryg van het H. Land trekken ſouden; waar door in de menſchen verwekt is een verſtoutinge tot allerley Schelm-ſtukken / en vermoorden van menige duyſenden menſchen / ſie M. *pag.* 431.

De af-koopige van de opgeleyde penitentien werden Anno 1055. by Paus Victor de II. ingeſteld / tot geryf en believinge der Ryken / die voor geld / beſittinge van Landen / of yets wat van gelyke waarde / na de gelykheid van de rekeninge der verordineerde Jaren / die mochten af-koopen; waar door de Kerkelyke goederen / en Jaarlykſe inkomen / dapperlyk vermeerderd zyn. M. 378. 379.

Den Armen / alſoo ſy geene goederen hadden / heeft men toegeſtaan / datſe de penitentien mochten af-koopen door lichamelyke ſmerten / door veele Pſalmen te ſingen in de Kerke / door vaſten / knyppingen / door geeſſelen / en diergelyke dingen. M. 379.

De af-laten / Anno 1313. gegeven aan de geteykenden met den Kruyce / tegens de Turken / die hielden in / dat deſelve Lieden niet konnen vallen in de verdoemeniſſe / noch ſtraffen der helle / en datſe daar-en-boven noch dry of vier zielen / die ſy wilden / uyt het vagevyer konden verloſſen. 't Welk een ergerniſſe is geweeſt by de Theologanten van Parys / deſe meer / overmits in de Bulle deſe woorden ſtonden: wy bevelen de Engelen, datſe de zielen, voor ſoo veel die van het vagevyer bevryd zyn, leyden binnen in de glorie des Paradys. Gebiedendende de Engelen als haare Rakkers en Trauwanten. M. 731.

De Af-laat-verkoopers uyt den naam des Paus Eugenii de IV. zyn Anno 1431. ſoo mild geweeſt / datſe de af-laten verkochten voor een Maaltyd etens / voor een by-ſlapinge / voor een dronk wyns of biers / voor het ſpelen des bals / &c. M. 931.

By Paus Urbanus de V. Anno 1378. zyn ingeſteld de heyligingen van de Agni Dei, ofte Lammekens Gods / waar door niet alleen / even als door Chriſtum het Lam Gods / de ſonden vergeven worden / maar ook de macht der duyvelen gebroken / en menige lichamelyke ongemakken voorkomen en geweerd worden. Sie M. 804. 805.

Anno 1300. word van den Paus Bonifacio de VIII. ingeſteld het Jubilee, zynde een vermaard Roomſche Geld-Feeſt / door 't verkoopen der volkomen af-laten van alle ſonden. Doch Paus Clemens de VI. Anno 1350. bemerkende het groot profyt dat Paus Bonifacius de VIII. daar van gekregen hadde / ordineerde / dat men / in plaats van alle honderd Jaren / dat Geld-Feeſt ook in ſijnen tyd / en alle 50 Jaren ſoude houden. Om de ſelve reden / heeft ook Urbanus de VI. Anno 1388. mede een Jubilee ingeſteld / ordonnerende voortaan het Jubilee alle 33 Jaren gehouden te worden. Ja Bonifacius de IX. heeft met ſulken onbeſchaamdheid dat Feeſt gehouden / dat hy de af-laten onder openbare verkoopinge van op-ſlach en af-ſlach ging ſtellen. M. 834.

In het Boek genaamd *Taxa Cancellariæ Apoſtolicæ*, op den naam des Paus uytgegeven / worden alle ſonden en Schelm-ſtukken / groot en kleyn / yder geſteld op haar Geld-prys / en alſoo een yegelyk door de geheele wereld der Pauſelyke gehoorſaamheid verwittigd / hoe men van elks de abſolutie en diſpenſatie te Romen bekomen kan / en alſoo de handen der Officieren ontgaan. M. 1070.

Door dit alles heeft de gierigheid der Pauſen niet konnen voldaan worden / maar men heeft noch menige andere Geld-middelen verſonnen en ingevoerd / als de Miſſe / het Vagevyer / en bidden voor de dooden; inſtellen van menigerley Ampten en waardigheden / welke voor geld verkocht worden / en alſoo menige botte / booſe / en gantſch onbequame Perſoonen / over al in de Kerkelyke dienſten gebracht. Door welk middel ook wech-genomen word / de neerſtigheid van gauwe en vlytige verſtanden / &c. M. 992.

Ja eenige / onder den naam van Chriſtenen / hebben haar eygen Leere maar voor een fabel der Joden geacht. Want anders waar het niet mogelyk / dat 'er ſoo ongerymde / valſche / en ſoo veele goddelooſe leeringen en vonden / enkelyk tot voldoeninge van haare hoogmoed / geld-gierigheid / en booſe begeerten / ſouden ingevoerd zyn / als men nu voorgaans in de Kerkelyke geſchie-

Digitized by Google

geſchiedeniſſen aangeweſen vind. Sulks dat Leo de X. niet ontſach te ſeggen / tegen den Cardinaal Bembus, yetwes verhalende uyt het Euangelium; hoe grooten voordeel Bembe, ons en den onſen die fabel van Chriſto bygebracht heeft, is een yeder genoeg bekend. M. 1038.

Men heeft ook beſtaan van nieuws een Euangelium te maken / genaamd het eeuwig Euangelium, met verachtinge en verwerpinge van het eerſte Euangelium. Sie M. *pag.* 701. 702. 703.

Men heeft / onder voorwendſel der H. Schriften / de Menſchen geleerd naakt te loopen / en in 't wild onder malkanderen by te ſlapen. Sie van deſe Adamiten M. 914. Deſe naakt loopers hebben haar ook geopenbaard Anno 1535. tot Amſterdam / waar over aan een Balk in 't noord-gewelf der Nieuwe Kerke geſchreven ſtaat:

> In 't Jaar 1535. wilt dit onthouwen,
> Liepen hier naakt Mannen en Vrouwen.

Deſe menſchen (uytgeſonderd twee) wierden alle gelÿkelÿk uytgeroepd en gedood. En hoe menige ſchrikkelÿke Oorloogen zyn der wel ontſtaan / uyt de verſcheydentheid van gevoelen in den Gods-dienſt / en uytleg der H. Schriften? behalven den haat / twiſt / nyd / en ontelbare ſchelm-ſtukken en onheylen / welke daar uyt voort-komen / of onder dien dekmantel geſchieden; ſoo dat wel met verwonderinge mach geſegd worden; *quantum Religio potuit proferre malorum?* hoe menige en veele quaden heeft den Gods-dienſt voortgebracht? Waar toe ook behoord / het verbod der Geeſtelÿken om te mogen trouwen; waar uyt menige ſchandelÿke daden en kinder-moorden ontſtaan.

Ook heeft men / onder voorwendſel der H. Schriften / de Gemeente opgedrongen / een grover Afgodery / en ongerymder Leeringen / dan de Heydenen gehad hebben. Als blykt uyt de aanroepinge der doode Heyligen / en Engelen. Ten tweeden / den Beelden-dienſt / over welke ſaken die van het Pausdom haar ſelven niet anders konnen behelpen / dan met de uytvluchten / welke de Heydenen eertyds gebruykten tegen de oude Chriſtenen. Ten derden / dat men den Gods-dienſt leerd plegen in een onbekende Tale; en de menſchen te vreden zyn met het uytterlÿke gedane werk.

De ongerymde ſtellingen / en grouwelÿke Afgoderye / en godlooſen Koophandel / welke geſchieden in de openbare en heymelÿke Miſſen, gaan alle dwalingen en ſuperſtitien der Heydenen verre te boven. D. Montanus echter verhaald / in ſijn beſchryvinge van America, yets diergelÿks van de Mexikanen, doch noch veel verſchillende van de ongerymdheden en Afgoderye des Pausdoms. Men hield (ſegd hy) binnen Mexiko eenen ſtatelÿken ommegang. De Nonnen ſtampten Bledos zaad, en geroosſt Mays onder malkander / en kneeden dat met Honing: uyt het deeg maaktenſe eenen Afgod / na de gelÿkeniſſe van Viztli Putzli; over de neus en 't voorhoofd liep een blaauwe ſtreep / tot beyde d' ooren / na den ommegang wierd den gemelten Afgod in ſtukken gebroken / welke ſy onder de Gemeente uytdeelden: en deſe ontfongen de toegedeelde ſtukken met tranen / en byſondere eerbiedigheid: alſoo bekennende onwaardig te zyn te eten het lichaam van haaren God: voor welke weldaad yeder betaalde de Thiende / die op het toeſtellen des Afgods geloopen waaren. Eyndelÿk hield een der Prieſteren de menichte voor / hoedanig ſy voortaan behoorden te leven / welke dier voegen ſoo naauw vereenigd waaren met haaren God. Hoe veel godlooſer zyn die Chriſtenen / welke niet ontſien door haaren Mis-God / andere Menſchen / ſelfs haare Pauſen en en Keyſers / te vergeven? Sie *M.* 727. 375. 421.

Die van het Pausdom hebben haaren ganſchen Gods-dienſt / gevoelens / en Ceremonien / ontleend van de Heydenen / oude Ketteren / en Joden / gelÿk dat alles in 't byſonder aanwÿſt D. P. de Molyn in ſijn Nieuwigheid des Pausdoms, *cap.* 15.

Wat aangaat het tweede / de Roomſche Pauſen hebben / onder den dekmantel der H. Schriften / door allerley grouwelÿke vonden / liſten / en daden / ſich aangematigd een onverdragelÿke / tyrannike heerſchappije / ſoo over Borgerlÿke als Kerkelÿke Perſoonen / en ſaken; waar doorſe de ſchrikkelÿkſte moorderyen en wreetheden gepleegd hebben / welke de Heydenen ſelfs verfoeyden. Dit is volkomentlÿk bekend / en beweſen van d' Heer Philips Mornay, in ſijn verborgentheid der ongerechtigheid, en doorgaans in de Kerkelÿke Hiſtorien / ſelfs volgens de beſchryvinge der Pausgeſinde.

Sulcx dat de Roomſche Pauſen haare Onderdanen wys maken / dat haar en der Kerke geſach en macht boven de H. Schriften moet erkend worden. Ten tweeden / dat ſy onfeylbare Uytleggers der H. Schriften zyn. Ten derden / dat haare Inſtellingen / ſoo wel als Gods Woord / geloofd en gehoorſaamd moeten worden. Ten vierden / dat ſy mogen veranderen en diſpenſeren na haar welgevallen / 't geene in de H. Schriften begrepen is. Ten vyfden / dat ſy in haare Leere en Inſtellingen noyt dwalen / &c.

Ten tweeden / ſy hebben haare Heerſchappye ſoo onverdragelÿk hoog opgetrokken / datſe haar toeſchrÿven het recht om Keyſers / Koningen / en Vorſten / af te ſetten; de Landen / Goederen en Rÿken / van de ganſche Weereld te geven aan de geene die haar behagen; de Onderdanen van de ſchuldige gehoorſaamheid / en Eed der getrouwigheid te ontſlaan; de Volkeren ſelfs van de onlancx uytgevonden / of als noch onbekende Landen / tot Slaven / en eygendom over te geven / aan die het haar luſt. Somma een volſtrekte macht / over alderley ſoo Kerkelÿke als borgerlÿke Perſonen / en ſaken / van hoedanigen recht en macht de oude Chriſtenen noyt gehoord hebben / gelÿk Salmaſius bewÿſt / in ſijn Boek *de Primatu Papæ.*

Ten derden / voeg hier by / datſe haare Onderdanen indrukken / dat men Ketteren geen trouwe ſchuldig is / waar door alle vertrouwen op Verbonden en onderhandelingen wechgenomen werd. Sie *M.* 425. 905. 910. en van de geſtrafte Bond brake tegen de Turken / *pag.* 931.

Ten 4. datſe navolgen de maniere der oude Heydenſche Pauſen en Opper-prieſteren / die de macht aannamen van ſoodanige menſchen als ſy wilden / onder het getal der Goden te ſtellen: want de Roomſche Pauſen is opgedragen / de macht van te Canoniſeren / dat is / om te ordonneren wat verſtorvene menſchen dat men ſal als Heylige moeten eeren en aanbidden / ofte niet. M. 525.

Ten 5. den hoogmoed der Pauſen is ſoo hoog gereſen / datſe Koningen en Keyſers gedwongen hebben haar voeten te kuſſen; den ſteegel-reep / of breydel van hare Paarden te houden / &c. Ja den Keyſer Fredericus, na dat hy de ſtegel-reep gehouden hadde / en alle eere beweſen / ſoo heeft den Paus Alexander hem / ter Aarde nederleggende / op den hals getrapt / ſeggende / daar is geſchreven, op den Slangen en Baſilisken ſult gy wandelen. en den Leeuw en Draak ſult gy vertreden. M. 523.

Hier by komen de Bannen en Vervloekingen des Paus / waar door hy Keyſers / Koningen / Princen / ja geheele Landen en Volkeren / verband / en de booſaardige mishandelinge der godlooſen overgeefd / M. 271. 407. 401. welke bannen van de Princen dikmaal ſeer gevreeſt zyn / niet ſoo ſeer daarom / datſe door Religie bewogen waaren maar overmits ſy vreeſden / dat door de liſten der Pauſen / tegen haar de Onderdanen en Princen opgemaakt ſouden worden; en ook dat hare machtige gebuuren den dekmantel des Bans tot haare begeerte gebruyken ſouden. M. 694.

Soodanige Bannen gebruyken de Pauſen na haaren ſin / en dikmaal om geringe reden. Sulcx dat Victor, Roomſch Biſſchop niet ontſien heeft / te excommuniceren en te bannen de Broederen van Aſien, om datſe van hem verſchilden in den dag / op welken ſy oordeelden dat men het Paſcha moeſte houden. Sie M. 13. en volgende.

Om de Pauſen tot de gemelde wreede opper-macht

te brengen/ heeft men alderley ſeer ſnoode en godlooſe vonden gebruykt. Als onder andere/ het valſch voorgeven van de regelen/ die de Apoſtelen ſouden geſteld hebben.

De Oorbiechte/ om alle geheymeniſſen uyt te vinden/ en over de gemoederen der Menſchen te heerſchen.

Ten derden/ de verdichte gifte van den Keyſer Conſtantinus, waar van ſiet *Salmaſium de Primatu Papæ*, en M. 1009, en ſoo voorts.

Tot dien eynde heeft men de Canoniſten, ofte Canoniſche Rechts-geleerde/ aangeſteld/ en begiftigd met ryke inkomen/ en hooge Ampten/ ſoo datſe verklaard hebben/ dat den Paus moet geacht worden het Stadhouderſchap Chriſti te dragen/ niet alleen in de Aardſche/ Hemelſche/ en helſche dingen/ maar ook in en over de Engelen/ goede en quade. Ten tweeden/ dat ſyne macht grooter is dan der Eneglen/ en dat hy de Engelen ook vermach in den Ban te doen. Ten derden/ dat hy macht heeft tegen aller volkeren rechten/ en ten vollen ook tegen het Goddelyke recht/ te oordeelen/ en dit alles nochtans rechtveerdelyk.

Ten vierden/ dat hy mach oordeelen boven alle decreten en ordonnantien der Concilien: dat ſyn uytſpraak en oordeel gaat boven alle Biſſchoppen des werelds: dat hy zy de oorſake der oorſaken/ waar van geen andere reden is/ dan hy ſelve. Dat des Paus wille den regel is van alle gerechtigheid/ en dat hy het ſelve Conſiſtorium heeft met God. Dat hy mach diſpenſeren tegen de Schriften des Ouden en N. Teſtaments; dat hy onder niemands oordeel ſtaat dan alleen Godes/ dewyle den Paus op der Aarden God is. Dat hy de duyvelen bevelen kan/ datſe de zielen/ uyt kracht van ſyne af-laten/ uyt het vagevyer en uyt de helle wederom moeten brengen: dat hy zy de Prince van de ganſche wereld/ en ſoo voorts. Sie M. 752. &c.

Wat aangaat de voorgemelde wreetheid/ die is ten overvloede bekend/ uyt de menigvuldige en alderſchrikkelykſte miſhandelingen/ welke gepleegd zyn omtrent verſtandige/ onnooſele/ en vrome menſchen/ en dat om het geloof/ en om datſe niet konden de Afgoderyen/ en grove dwalingen van hare vyanden/ toeſtemmen; waar van de Boeken der Martelaren/ en wereltſche Hiſtorien/ ontelbare exempelen verhalen; en/ om alle andere voor by te gaan/ blykt/ uyt het verbranden/ en grouwelyk vervolgen der Waldenſen/ &c.

Plinius Secundus, Stadhouder in Bythynien/ hoewel een Heyden/ en Ariſtides Philoſophus, en menige andere Heydenen ſelfs/ hebben hier over een alderhoogſte verfoeyen en af-keer gehad/ ſoo datſe de ſake der onſchuldige menſchen ſoo deftig hebben verdedigd/ dat den raad van Romen genootſaakt wierd/ bevelen allefints uyt te geven/ en ordonneeren/ dat geene Chriſtenen ſouden veroordeeld worden/ om datſe Chriſtenen waren/ maar alleen indienſe ſchuldig wierden bevonden/ door eenige ſtrafwaardige misdaad/ tegen de Borgerlyke wetten.

Uyt de Hiſtorie der Tempelieren/ Waldenſen/ en menige andere/ blykt genoegſaam/ dat 'er by de Pausgeſinde niet gemeender is/ dan de geene dieſe willen vervolgen/ met valſche beſchuldigingen en Ketterye te beſwaren/ ſelfs dan/ als 'er geenſints bewys daar van kan by-gebracht worden; waar door/ onder Clemens de V. de ganſche order der Tempelieren op eenen tyd/ gelykelyk ter dood veroordeeld is/ en daar op in menige plaatſen alderwreedelykſt verbrand: die men niet konde krygen/ zyn uyt ganſch Europa gebannen/ en alle haare goederen berooft. M. 730. waar uyt veele oordeelen/ dat haare groote rykdommen/ (welke de andere na haar trokken) de oorſaak zyn geweeſt van haaren elendigen ondergank.

't Geene wy geſegd hebben van de dwalingen/ verdeeltheden/ en bedriegeryen/ dat blykt volkomentlyk uyt de Kerkelyke Hiſtorien/ oude Vaders/ en dagelykſe bevindinge. Want deſe dingen hebben haar al vertoond/ in 't begin van den opgank des Chriſtendoms/ want doen heeft men al door een gebruyk gehad/ dat men/ onder den name Chriſti/ en der Apoſtelen/ valſche Boeken uytgaf; als daar zyn geweeſt de Boeken/ welke ſommige omgedragen hebben onder den name Chriſti/ als aan Petrum en Paulum geſchreven/ in welke aangeweſen wierden de konſten/ door welke Chriſtus de wonderen gedaan heeft/ welke van hem in de Euangelien verhaald werden/ gelyk Auguſtinus verhaald/ en uyt hem den geleerden *D. Rivet. lib. 1. Critici Sacri.*

Hier onder behoord ook den Brief/ welke Chriſtus ſoude geſchreven hebben aan Agbarus, welke Euſebius voorſteld *Hiſtor. Ecclſt. lib. 1. cap.* 16.

Ten tweeden/ de Canones, ofte regulen der Apoſtelen.

Ten derden/ de Conſtitutien ofte t'ſamen-ſtellingen der Apoſtelen/ welke men ſegd dat Clemens Romanus in acht Boeken ſoude verdeeld hebben.

Ten vierden/ de Liturgien/ ofte manieren van ſpreken/ en het bedienen des uytterlyken Gods-dienſt/ welke onder de namen van Jacobus, Petrus, Mattheus, en Marcus, verſonnen zyn.

Ten vyfden/ veele Boeken welke uytgegeven zyn van de daden en leere der Apoſtelen/ als daar zyn die den naam en opſchrift hebben van de daden des Apoſtels Andree, van Philippus, Petrus, Thomas; het Euangelium van Thaddeus, van Barnabas. Bartholomeus, Thomas, Andreas; de Boeken van de Geboorte en Kindſchen ouderdom Chriſti; de daden van Thecla en Paulus. De vyf Boeken van Petrus, waar van het eerſte het opſchrift heeft van de daden Petri; het tweede van Petri Euangelium; het derde van ſyne Predikatien; het vierde van ſyn Openbaringe; het vyfde word genoemd *Liber Judicii*, ofte het Boek des Gerichtes.

Item/ het Euangelium Pauli, ſyne Openbaringe/ en Optocht; den derden Brief aan de Corinthers; den derden Brief aan die van Theſſalonica; den Brief aan die van Laodicea. De Openbaringe Johannis, van Cerinthus verſierd. De Openbaringe van Thomas. Het Euangelium Jacobi Alphei, Philippi, de Openbaringe Stephani, en veele andere/ waar van ſiet *Critici Sacri lib. 1. cap. 2. 3. 4.* Waar by ook mogen gevoegd worden de Brieven Pauli aan Seneca, en van Seneca aan Paulus; den Brief van Barnabas; het boek Hermæ, van welken Paulus gewach maakt *Rom.* 16. en ſoo voorts. Waarom ook Paulus al in ſynen tyd die van Theſſalonica waarſchoud/ in ſynen 2 Brief *cap.* 2. 2. Datſe niet haaſtelijk en ſouden beweegd worden van verſtand, ofte verſchrikt, noch door Geeſt (dat is/ onder voorgeven van Geeſtelyke of Goddelyke Openbaringen) noch door Woord, noch door Send-brief, als van ons geſchreven, (dat is/ van Paulo of eenig ander Apoſtel uytgegeven) als of den dag Chriſti aanſtaande waare. 't Welk in dien tyd/ en in de eerſte Kerken/ byna een gemeene inbeeldinge was.

Dus bewyſt ook D. Spanheim, uyt Baronius, en met verſcheyden redenen/ dat den meeſtendeel der Prophetiſche gedichten der Sybillen (welke by de Heydenen in ſeer groote achtinge waaren) vonden zyn geweeſt van eenige Mannen/ die wel vroom/ maar niet voorſichtig waaren; welke met een goeden yver/ maar ſonder wysheid/ tot ſoodanige konſten ſich begaven/ om de Heydenen te lichter tot het Chriſten-geloof te brengen; gelyk van ook die van het Pausdom met ſoodanige kunſten ſich trachten te behelpen.

Selfs ten tyde der Apoſtelen/ zyn der onder de Chriſtenen ſeer verſchillige meeningen en leeringen ontſtaan. Want veele poogden de Moſaiſche Ceremonien te behouden/ en met de Euangeliſche leere te vermengen/ gelyk in de Brieven Pauli aangeweſen word. Ten tweeden/ ſommige ſpotteden met de Leere van de opſtandinge der dooden/ en meenden dat daar door niet anders moeſte verſtaan worden/ dan de weder-geboorte/ ofte de voorttelinge; door welke/ in plaats van de af-

ſterbende/

ſterv ende / andere menſchen voortgebracht en verwekt worden / 1 *Cor.* 15. 2 *Timot.* 2. 17, 18.

De Ebioniten begonden al ontrent het Jaar 44 hard te drijven / dat Chriſtus maar een enkel Menſch / en natuurelijk als andere geboren / is geweeſt / hoe-welſe toeſtonden / dat hy in kennis en deugden uytſtekende geweeſt was.

Symon de Tooveraar, van welken Lucas ſchrijft *Act.* 8. heeft al in het leven Chriſti de gemoederen der Samaritanen beginnen te verrukken / met ſijne bedriegelijke kunſten / en vreemde leeringen.

Hy ſeyde dat hy God was / ofte (gelijk hy eygentlijk ſprak) dat hy de alderſijnſte macht en oneyndige kracht Gods was / welke in het vyer is / en tweederley werkinge heeft / eene die verborgen / en een die openbaar is.

Hy roemde ſich den rechten Meſſias te weſen / en dat hy de uytterlijke gedaante van een Menſch hadde aangenomen: dat men meende dat hy in Judea veel geleden hadde / daar hy nochtans in der daad niets hadde geleden.

Dat hy op de Aarde gekomen was om de Engelen met malkanderen te verſoenen / alſooſe ſeer onder den anderen twiſtig waaren / by wien de opperſte beſtieringe des Weerelds ſoude weſen; en dat het daar uyt ontſtond / dat de Weereld ſoo qualijk geregeerd wierd.

Hy leerde / dat het alle menſchen vry ſtaat / te doen alles wat ſy willen; en dat men de bedreyginge der Wet geenſints moet vreeſen; gevende tot reden dat de menſchen door ſijne enkele genade Salig wierden / maar niet door de goede Werken. Juſtinus, Ireneus, en Euſebius, verhalen / dat hy ſoo verre gekomen is / door ſijne liſtige verleydinge / dat men binnen Romen ſijn Gedaante heeft opgerecht / met dit opſchrift / *Simoni Deo Magno.* Dat is, ter eeren van Symon, den Heyligen God.

De Nicolaiten oordeelden / dat de Vrouwen behoorden gemeen te zijn / en dat Hoererye geen ſonde was. Veele hebben Paulum in ſijnen tijd niet gekend voor een waar Apoſtel Chriſti. 2 *Cor.* 10.

II. HOOFD-STUK.

Van de oorſaken, uyt welke ontſtaan de menigvuldige verleydingen, verdrukkingen, en elenden der menſchen, door de quade beſtieringe in Borgerlijke en Kerkelijke ſaken.

C. Uyt de weynige ſtaaltjes / die wy hebben aangeweſen in de Kerkelijke Regeringe / en in ons eerſte Vervolg van Euzooia, in het Borgerlijke; blijkt genoegſaam / wat ſchrikkelijke / ontelbare / en onverdragelijke onheylen / verleydingen / en mishandelingen / het gemeene menſchelijk geſlagte drukken / door het ongeregeld beleyd der geenen / welke de heerſchappye over Kerkelijke en Borgerlijke ſaken hebben aangetrokken. Maar welke zijn de oorſaken / uyt welke gy oordeeld dat deſe elenden voortkomen?

P. De eerſte meen ik te weſen de algemeene / grove onwetendheid / welke in de gemeene onderdanen gevonden word / waar doorſe ſeer lichtelijk tot alderley valſche ongegronde meeningen vervoerd worden. Deſe onwetendheid tragten daarom ſtaande te houden / en in te voeren / de geene welke de menſchen / ſoo in het Kerkelijke / als Borgerlijke / ſocken na haaren ſin en verkeerde bewegingen / te overheerſchen; als blijkt onder de Moskovyten / Turken / Pausdom / en elders. Hier uyt is 't ontſtaan; dat men in het Pausdom het overſetten des Bybels in gemeene Talen / als een ketterye / veroordeeld heeft / Anno 1412. onder den Paus Johannes XXIV. ſie M. 862. De ongeleerdheid der Biſſchoppen ſelfs is ſoo groot geweeſt / Anno 680 ten tyde des Roomſchen Paus Agathonis, dat den Roomſchen Paus / om een man van geleerdheid in Goddelijke ſaken te mogen hebben / op de ſeſte algemeene Synode / heeft moeten beſenden / om die ergens op te ſoeken / ſelfs tot in Brittannien toe. M. 195.

De ontwetendheid / en ongeoeffendheid in goede Wetenſchappen / was Anno 743. ten tyde des Paus Zacharie, onder de Kerkelijken ſoo grof en ongeſchikt / datſe niet alleen ontkenden aan den kloo der aar de Antipodes, dat is menſchen tegen onſe voeten aangaande / te weſen / maar datſe ook den geleerden Biſſchop van Beyeren / Virgilium, om de ſtellinge van de Antipodes wille / by den Paus Zachariam van ketterye beſchuldigden / die niet een hayr geleerder zijnde dan Sy-lieden / hem daarom van ſijn Bisdom af-ſettede. Ja by Paulus de II. wierden alle geleerde Lieden ketters genaamd. M. 970. Anno 1388. wierd tot Paus verkoren / een menſch die noch ſchryven noch ſingen konde / en ſoo onbequaam was tot de Regeringe / dat ſoo lange hy leefde / hy de voorſtellingen / die de Advocaten in de Conſiſtorie deden / naauwliger konde verſtaan / waar door het Pauſelijke Hof vol wierd van ongeleerdheid. M. 831.

De tweede oorſaak is de Eergierigheid der menſchen / waar doorſe aangeſet worden / om door alderley / ook onrechtveerdige middelen / op het hoogſte datſe konnen / de heerſchappye over alle Weereldſche ſaken aan haar te trekken. Hier van is / onder ontelbare anderen / een voorbeeld / 't geene al geſchied is Anno 366. want den ſtoel des Roomſchen Biſſchops wierd doen met ſulken eergierigheid en factieuſen aanhang geſocht / dat daar over een bloedige beroerte in de Kerke ontſtond / in welke 137 menſchen gedood wierden. M. 60, 61. Hier door is 't menigmaal geſchied / dat op een en de ſelve tyd verſcheyden Pauſen hebben geregeerd / en den eenen Paus tegen den anderen tot ſijn tegen-partye verkoren is.

De derde oorſaak is ſonder twijfel de onverſadelijke Geld-gierigheid / waar door menige ongeloofelijke looſe vonden zyn verſonnen: en de menſchen opgedrongen / ſoo dat den gauſchen Gods-dienſt by na niet anders is geworden / dan een Godlooſen Koop-handel / om de pragt / ydelheid / en verkeerde wellusten te voeden / gelijk al te voren in de tijden der Apoſtelen voorſegt is. 2 *Pet.* 2. 3. *Apoc.* 18. 13. 1 *Tim.* 6. 5. Meynende dat de Godſaligheid een gewin zy. Dat is / gelijk aan den kant wel aangeteykend ſtaat / dat de Godſaligheid / of ſchijn daar van / en uytterlijk gelaat en oeffeninge van Gods-dienſt / maar diend om weereldſche eere en gewin te ſoeken; gelijk de bedriegelijke Leeraars onder hare Diſcipelen plegen te doen / daar d' een met nieuwe gevoelens / ſcherpſinnige diſputen / en looſe treken / des anders Diſcipelen ſoekt na hem te trekken. Hoe ſpitsſinnelijk dit in het Pausdom is aangeleyd / blijkt genoegſaam / uyt het geene van het inſtellen en verkoopen der menigerley Ampten / Aflaten / Diſpenſatien / en anderſints / aangeweſen is.

Onder ydelen waan van Gods-dienſt / is ten allen tyden een wonderlijke liberaalheid des volcx verwekt / ſoo dat ſelfs al ten tyde Theodoſii, den Keyſer genootſaakt is geweeſt te verklaren / door publijke Placcaten / dat alle Kerkelijke giften voortaan ſouden onwettig verklaard worden. Ja in menige plaatſen van Europa word geoordeeld / dat de Geeſtelykheid meer dan de helft / en het beſte deel der Landen / na ſich getrokken heeft / behalven andere ongeloofelijke ſchatten.

De vierde oorſaak / is in ſommige menſchen een aangeboren booſaardigheid / harde wreetheid / en genegentheid tot een tirannige mishandelinge harer Onderdanen / aangepoort door een ſchrikkelijke trotsheid des herten / waar doorſe alle andere verachten / en haar een volſtrekkelijk recht inbeelden / om over het leven / goederen / en vryheid van andere / te mogen handelen na haren wille / en dat onder den dekmantel van regt / en gequetſte Majeſteyt. Somtijds word deeſe quaadaardigheid ook aangeſet / door afgunſte / en nydigheid / tegen verſtandige / vroome / beroemde / en rijke Perſoonen.

De manieren van de Tyrannen / waar doorſe lichtelijk konnen gekent worden / zyn deeſe volgende; ſy misbruyken het recht en goederen der gemeene Republijk / tot haar eygen byſondere gebruyk.

Sy voeden onnoodige Oorlogen / om alſoo hare Onderdanen krachteloos te maken / en met meerder ſekerheid over haar met geweld te heerſchen.

Ten derden ſy laten haar voorſtaan / dat haar alle dingen geoorlooft zyn / en datſe onder geen oordeel van eenige menſchen ſtaan / gelijk ook onder de Pauſen dit een gemeen ſeggen is. Soo ſprak insgelijx Caligula tot ſijn Groot-moeder Antonia, *memente omnia mihi in omnes licere.* Gedenkt dat my alle dingen ontrent alle menſchen geoorlooft zyn.

Ten vierden / ſy zyn ſeer vreeſachtig en achterdochtig / om datſe een ſeer quade gewiſſe hebben / en van alle kanten haare rechtveerdige ſtraffe vreeſen gelijk in de voorbeelden van Dioniſius, Nero, Caligula, Heliogabalus, en andere Tyrannen / in de Borgerlijke Hiſtorien bekent is.

De bevindinge heeft geleerd / dat meeſt altoos de Tyrannen een haaſtig en ſeer ongelukkig eynde genomen hebben. Daarom ſegd Plutarchus, *nihil rarius Tyranno ſene.* Daar is niet ſeldſamer, dan een ouden Tyran.

De vyfde oorſaak der voorgemelde onheylen / welke het menſchelijk geſlacht elendig maken / is / dat men valſche gronden legd van oordeel / over het geene men doen en gelooven moet; als daar zyn onbillijke en ongerymde inſtellingen / overleveringen / en beſluyten van menſchen; overgeleverde Boeken / Schriften / meeningen / en gebruyken der Volkeren / als daar zyn / de overleveringen der Joden, welke ſy nevens en gelijk met de andere haare Schriften ſtellen / den Alcoran, Apocryphe Boeken, en ſoo voorts. Want ik oordeel / dat men / om wel en gelukkig te konnen leven / geen anderen regel moet gebruyken / dan de goede geſonde reden / en het recht der Gewiſſe en natuur / dat ons God tot dien eynde heeft ingedrukt. En dat men derhalven wel behoord / uyt alderley Schriften / Hiſtorien / en gewoonten der volkeren / uyt te kieſen / wat goed / waarachtig / nut / eerlijk / en tot onſen welſtand dienſtig is; maar dat men ſich aan geene ſchriften / meeningen / gewoonten / ofte inſtellingen / verder behoord te verbinden / dan voor ſoo veel wy van de redelijke billijkheid / waarheid / en nuttigheid der ſaken / welke wy daar in bevinden / in ons gemoed overtuygd zyn. Want wy hebben te voren genoeg verſtaan / hoe die van het Pausdom / onder voorwendſel en uytleg der H. Schriften / de aldergrouwelijkſte dwalingen / en godloosheden / hebben ingevoerd / gelijk ook alle / ook de ergſte ketteren / gewoon zyn haare verkeerde meeningen uyt de H. Schriften te bewijſen. Soo dat alle menſchelijke Inſtellingen / Schriften / en overleveringen / en uytleggingen der ſelver / onſeker / en veelderley verleydinge onderworpen zyn / en by gevolg verwerpelijk / ten ſy voor ſoo verre ſy met het algemeene recht der natuur / redelijke billijkheid / en goede geſonde reden-gebruyk / en bevindinge / over-een-komen / ofte immers daar tegen niet ſtryden.

De ſesde reden / van de voorverhaalde elenden en mishandelinge / is / dat de gemeene Onderdanen haar het recht van de Regeringe laten ontnemen / ofte aan ſekere weynige Perſoonen volſtrekkelijk overgeven; waar door dan ſeer licht en gemeenelijk ontſtaat / dat die weynige menſchen / gevoelende datſe alle recht en geweld in haare hand hebben / en dat de gemeene Onderdanen haar de Regeringe niet aan trekken / en datſe alles konnen doen na haaren ſin / en geen rekenſchap van haare bedieninge moeten geven / (de goede uytgeſonderd) de Volkeren en Landen komen te beſtieren / niet tot het gemeene beſte / en welſtand harer Onderdanen / noch na billijke en goede bepaalde Wetten / maar na haare eygene Perſonele inſichten / driften / en genegentheden; daar nochtans den welſtand van het gemeene Volk / de eenige reden en eynde moet zyn van alle Regeringe.

De ſevende oorſaak is / in het Pausdom de verdeelingen der Regeringe in twee Hooft-deelen / namentlijk / Borgerlijke / en Kerkelijke; welke malkanderen niet alleen niet zyn onderhoorig / maar in tegendeel / allesints op het vinnigſte tegen malkanderen gekant; want het is ten overvloede bekend / uyt de Kerkelijke geſchiedeniſſen / hoe dat den opgank der Pauſelijke macht niet is opgekomen / dan uyt den ondergank van de Roomſche Keyſerlijke beſtieringe. Ten tweeden / dat de Pauſen geduuriglijk hebben voorgegeven / en gepoogd / gelijkſe noch doen / niet alleen over alle Kerkelijke ſaken / maar ook over alle Koningen / Princen / en Borgerlijke Overheden / de opperſte heerſchappye te mogen gebruyken / gelijk uyt de verbanningen der Princen / Koningen / ſchrikkelijke Oorlogen / en mishandelinge der ſelve / gebleken is.

III. Hoofd-Stuk.

Van de middelen, door welke de voorgemelde gemeene elenden der Menſchen, door een wel-geſtelde Regeringe, konnen voor-komen, of wech-genomen, of immers (ſoo veel doenlijk is), verbeterd en verminderd worden.

C. Wat tegen-middelen ſoud gy konnen aanwyſen, om de voorgemelde oorſaken, verleydingen, en elenden die daar uyt volgen, te voorkomen of wech te nemen.

P. Wat de eerſte oorſaak aangaat, te weten, de algemeene en grove onwetentheid, deſe word wech-genomen door 't geene wy te voren hebben aangeweſen; namentlijk, in en volgens Euzooia; gemerkt de onderdanen maar weynig uren beſich zyn met werken, ſoo hebbenſe alle te ſamen, immers de Mans-perſoonen, na yders genegentheid en bequaamheid, tyd en gelegentheid om onderweſen te worden, in alderley Natuurelijke, Goddelijke, en Borgerlijke wetenſchappen, tot welken eynde genoegſame Scholen, en geleerde Mannen gebruykt worden.

Wat belangd de tweede oorſaak, namentlijk, de Eergierigheid, die word in Euzooia tegen-gegaan, voor eerſt, door dien de geene die konnen tot eenige Regeringe komen, in alderley wetenſchappen onderweſen zyn, waar doorſe licht konnen begrypen, dat de Ampten en hooge Regeringen in der daad zyn groote ſlavernyen, en dat uyt de ſelve meer ſorge, ongemak, en dienſtbaarheid overkomt, dan vermaak en gemak; waar door ſy wel beſeffen konnen 't geene Plato geſegd heeft, dat een wys Man na geen Regeringe ſtaat, dan voor ſoo veel hy denkt, dat het noodig is voor het gemeene wel-weſen, maar niet uyt ſijn eygen perſoneel inſicht. Ten tweeden, dat, indien de Menſchen wys en goed waaren, men ſoo veel moeyte ſoude doen om de Regeringe te ontgaan, als men nu doet om die te verkrygen.

Ten tweeden, om dat alle aanſienelijke en voornaamſte Ampten, in de Politie, Juſtitie, en Militie, worden wech-gegeven door het gemeene volk; welke een ſeer groote menigte zynde, ſoo is 'er geen gelegentheid, om door kuyperyen de ſelve te verkrygen. Ook word den luſt daar toe wech-genomen, om dat een yder alle Jare voor de gemeene Staats-vergaderinge rekenſchap moet geven over ſijne Bedieninge, en over alderley fauten ſtraffe onderworpen is, en ook in gevaar ſtaat, om ſijne Bedieninge te verlieſen.

Ten derden, indien het bevonden word dat yemand, door een ander, of in eygen perſoon, door eenige maniere of wyſe, heeft geſocht ſich in de Regeringe te dringen; die word voor altoos onbequaam verklaard, om eenige Ampten te mogen bekleeden, ja ook ſelfs om ſtemme meer te mogen hebben in de gemeene verkieſinge, en beſtier der Republijke.

Rakende de derde oorſaak, welke is de Geld-gierigheid; die word wech-genomen, door dien in Euzooia, een yder van alles genoegſaam voorſien word, alles in 't gemeen gerekend is, en niemand eygen overvloedige ſchatten vergaderen kan, noch mach.

De vierde oorſaak, ofte de quaataardige wreetheid, word voorkomen, om dat alle de ſtemmende Leden met eede moeten belooven, datſe na haare beſte kenniſſe niemand ſullen verkieſen tot eenige aanſienelijke Ampten, dan dieſe in haare Gewiſſe daar toe oordeelen de bequaamſte te zyn, door haare wysheid, deugden, gaven, en goetaardige beſcheydentheid.

Ten tweeden, om dat de Regenten met eede verplicht zyn, haar ryks te reguleren na voorberaamde wetten en bedingen, welke ſy onderteykend en beſworen hebben.

Ten derden, om datſe alle Jare van hare Bedieninge moeten rekenſchap geven, en verantwoorden 't geene tegen haare Regeringe ingebracht word: en ook alle Jare onderworpen zyn van haare Bedieninge afgeſet te worden, ofte daar in gehouden, na datſe die waardelijk bediend hebben, ofte niet.

Wat betreft de vyfde voorgemelde oorſaak, die word voorgekomen en wech-genomen, door dien men in Euzooia, ſoo in opſicht van de Borgerlijke beſtieringe, als Gods-dienſt, voor een vaſte algemeene grond vaſt houd, dat alles moet gedirigeert worden, ſoo in geloof als daden, na den algemeenen regel van de wel-geſtelde Gewiſſe, dat is, goede geſonde reden, en de wet der natuurelijke gerechtigheid, billijkheid en beſcheydentheid; inſonderheid na het oordeel van onzydige, verſtandige, ſachtmoedige, vrome, wel-ervarene Mannen. Want deſe wet der natuur heeft God allen menſchen, tot een regel van haar geloof en leven, ingedrukt. En hoewel men ook in acht neemt treffelijke Boeken, wetten, en manieren van doen, van alderley volkeren; ſoo word nochtans niet geleden, dat, onder de dekmantel van eenige Boeken; of overleveringen en inſtellingen van eenige volkeren, ſoude yets den Onderdanen worden opgedrongen, dat tegen de geſonde reden, ofte tegen de wet des natuurelijken rechts, ofte billijkheid, ſtrijdig is; en wat belangd uwe H. Schriften, wy houden die wel in goede achtinge, voor ſoo veel de ſelve veele goede, nutte, ſtichtelijke, en treffelijke ſaken omhelſen: maar wy verfoeyen het doen der geene, welke, gelijk te voren is aangeweſen, onder den dek-mantel ſelve van Gods Woord, en H. Schriften, of door haaren uytleg der ſelve, ſeer valſſe, ongerymde, ja grouwelijke gevoelens, bedriegeryen, en dwalingen, onder de menſchen veroorſaken.

De ſelve reden word geweert, door dien in Euzooia de Regeringe haaren oorſpronk heeft, uyt het gemeene Volk dat geregeerd word, alſoo alle Regeringe alleenlijk is ingeſteld, en dienen moet, tot het behoud, beſchermnge, en wel-weſen van het gemeene Volk.

Inſgelijks word de ſevende reden, van de ſware voorgemelde onheylen, die de Menſchen in 't gemeen drukken, en elendig maken, wech-genomen, om dat de opperſte Regeringe maar beſtaat, by een opperſte algemeene Staats-vergaderinge, aan welke alle ſaken, en alle andere mindere Vergaderingen, onderhoorig zyn. Want het zy een Politijke Staat uyt weynige of veele menſchen beſtaat, ſoo is boven al tot een gemeene conſervatie, en afkeeringe van alle in en uytheems geweld, nootſakelijk, dat die independente, hooge opperſte macht onverdeeld zy by een, 't zy menſch, 't zy vergaderinge eeniger, 't zy aller menſchen. Want het is klaar, dat in allen gevalle van verdeeltheid der Souveraine macht, deſe independente overdeelde Menſchen geduurig tegen malkanderen ſouden moeten waken; en dat de ſwakſte door de ſterkſte verſlonden ſouden worden. Om de ſelve reden, moet by het volk niet alleen weſen de opperſte macht om ſoodanigen maniere van Regeren te ſtellen, en ſoodanige Wetten, en conditien, en Perſoonen, als ſy kan oordeelen dat tot haar beſte conſervatie, en bevorderinge van haaren welſtand noodig is; maar by het ſelve moet ook we-

ſen / de macht van executie over 't geene geordonneerd / en noodig is voor 't gemeene beſte. Want wat ſou 't baten / of ſchoon 't volk al goede wetten inſtelde; en dat de macht van die te executeren by haar niet waare? want die de macht van executie had / die ſou dikwaal tegen de ſelve aengaan / of de ſelve verſuymen / of niet na de wetten / maar na ſijn ſin en eygen inſichten / regeeren. En aangeſien dat tot een welgeſtelden borgerlijken Staat niet alleen noodig is / een goede beſtieringe van gemeene Borgerlijke ſaken / maar ook bedieninge van Juſtitie / en beſcherminge tegen in en uytheems geweld / als mede een goede ordre en bedieninge van den uytterlijken Gods-dienſt: ſoo blijkt / dat onder de gemeene Staats-vergaderinge / alle deſe dingen gelijkelijk behooren. Want indien deſe ſaken door independente Perſoonen / en aan niemand onder-hoorige vergaderingen / beleyd wierden / ſoo ſouden noyt door eenige Oppermacht / de fauten der ſelve (waar doorſe of haren pligt nalaten / ofte tegen malkanderen aanloopen) weggenomen / ofte verbeterd konnen worden.

P. Als ik acht neme op de ontelbare elenden / verwarringe / en ongeregelde geſtalte des Weerelds / welke wy bewoonen / ſoo in de Borgerlijke als Kerkelijke ſaken / die ten deele zyn aangeweſen / en noch veel meerder en grooter zyn / dan vermeld is: ſoo denk ik op die ſaak / daar wy van geſproken hebben in 't eerſte Deel van Euzooia, of het niet te gelooven zy / dat God / die het aan geen wijsheid / macht / noch goetheid / ontbreekt / andere Weerelden gemaakt heeft / in welke het met de ſaken / Menſchen / en Regeringe / beter zy geſteld / dan by ons?

C. Wy hebben getoond / dat de elenden / welke uyt de quade Regeringe ontſtaan / niet zyn Gode te wyten / maar de Menſchen; aangeſien de Weereld ſoo is geſchapen / en de Menſchen ſoodanigen licht / reden / en kenniſſe / in 't binnenſte van haar is gegeven / datſe door des ſelfs goed gebruyk / veel beter en gelukkiger konden leven / danſe nu doen / en de gemelde onheylen voorkomen en ontgaan.

Ten tweeden / waarom God nu ſoo veel quaden en elenden toelaat / daar van hebben wy elders redenen aangeweſen / en onder anderen in de aanteykeningen over den Brief aan den Hebreen, *cap.* 2. 10. hoewel het geenſints kan in twyfel getrokken werden / dat de geſtalte van de Weereld konde beter toegeſteld zyn.

Ten derden / wy Chriſtenen hebben de verwachtinge en toeſegginge / van een nieuwe Hemel, en nieuwe Aarde, in welke gerechtigheid woonen ſal, en alle dingen in de alderhoogſte mate ſullen verbeterd en volmaakt zyn.

Ten vierden / doch of God buyten deſe onſe Weereld / eenige andere / welke gelukkiger / en treffelijker zyn / geſteld heeft / of niet / daar van konnen wy niet ſekers weten / noch oordeelen. Maar ik denk / dat als God de Uytverkorene ſal brengen in de verheerlijkte Weereld / dat hy haar als dan volkomentlijk ſal bekend maken dit en menige andere ſaken / welke nu ſelfs de alderverſtandigſte / ten aanſien van onſe ſichtbare Weereld / onbekend zyn; en ſonder twyfel ook meenige ongelijk grooter en heerlijker Schepſelen / en ſaken / welke nu voor ons geheelijk verborgen zyn: ſulx dat ik my inbeelden kan / datſe het geheele algemeene A L ſullen konnen doorwandelen / en tot haar vermaak gebruyken.

Wat forme ofte wyſe van Regeeren de beſte zy. Ten tweeden, van 't verkieſen der Regenten. Ten derden, deugden die in baar noodig zyn.

Daar worde gemeenelijk geſteld dryderley manieren ofte formen van Regeringe / de Monarchike, daar een over allen heerſcht; de Ariſtocratike, in welke veele doch de beſte en bequaamſte regeeren / nochtans niet ſonder raad van de andere: de Democratike, als wanneer uyt alle ordres des gemeenen volcx, eenige Regeeren / ſoo nochtans / dat / in ſaken van groot gewichte / het geheele Volk tot den Raad / en geven van haar oordeel / geroepen word.

Alle wyſe van Regeringe heeft ſijn ongemakken / alſoo de menſchen ſelfs die regeeren / niet ſonder veelderley fauten zyn. Doch om vergelijkinge te maken / van de eene wyſe van Regeeren met de andere / word met reden van veelen geoordeeld / dat de eerſte wyſe van Regeeren ſeer gevaarlijk is / als wanneer men alle recht en macht van het gantſche Volk overgeeft aan een Perſoon / waar door lichtelijk ontſtaat / dat de Onderdanen in haar vryheid / perſoonen / en goederen / ſeer verdrukt en overheerſcht worden.

Ten tweeden / dat die Republijk ook in meerder onſekerheid is / daar weynige / dan daar veele Regeeren; aangeſien weynige veel lichter konnen uytborſten tot overheerſchinge / en dwingelandie / ofte om haar eygen inſichten na te jagen / tot nadeel van 't gemeen / dan ſoo wanneer daar veele Regeeren / inſonderheid / ſoo eenige uyt alderley ordres der Onderdanen / en dat van de verſtandigſte / bequaamſte / en getrouwſte / uyt het gantſche Volk / in de Regeringe gebruykt worden.

Wat de Democratie aangaat / die heeft een ſeer trage uytvoeringe / en is veelderley oneenigheid onderworpen / en het is niet doenlijk / dat men in alle voorvallende ſaken / ſich met het gantſche Volk berade; want het anders lichtelijk geſchieden ſoude / dat de wyle men beraad / het Gemeen ſoude verlooren gaan / en de occaſie van goed te doen / ſoude verſuymd worden. Waar uyt dan mach geacht worden die Regeringe de ſekerſte en beſte te weſen / welke uyt alle de voorgaande eeniger mate vermengt / en te ſamen geſteld is; en als men uyt yder wyſe van Regeeringe het beſte verkieſt / en alſoo de ongemakken van de eene door de andere verbeterd. Waarom word de eerſte forme van Regeren in Euzooia voor ſoo verre gebruykt / dat in alle vergaderingen / en bedieningen der Regeringe / aan een voornaam Perſoon de executie / ofte uytvoeringe van alles dat beſloten is / aanbevolen word. In de Vergaderinge der Wyken aan den voor-ſittenden Raats-Heere: in de Steden / aan den voorſittenden Borgemeeſter; in ſaken van Juſtitie aan den Opper-Balliouw; in de Staats-vergaderinge den Stad-houder; in den Oorlog / aan den Veld-overſten; in Kerkelijke vergaderingen / aan den Præſes. Aan welke dan in yder Vergaderinge ſoodanigen laſt word gegeven / en ordre word geſteld / als tot uytvoeringe der ſake noodig is.

De Ariſtocratie heeft hier plaats / om dat alle en een yder met Eede verplicht is / in het verkieſen tot alderley Ampten / die te ſtemmen / welke ſy in haar gemoet oordeelen de alderbequaamſte te weſen. Ten tweeden / om dat alle Regenten / alle Jare van haar doen gehouden zyn behoorelijke verantwoordinge te doen / en het de gemeente vry ſtaat / andere (welke beter mochten geoordeeld worden) in haar plaatſe te ſtellen / indien het noodig is.

De Democratie heeft hier de overhand / want hoewel / in ſaken die eens in 't gemeen vaſt geſteld zyn / yder in ſijn vergaderinge volle macht heeft / om na die Wetten te handelen; nochtans / als 'er eenige groote nieuwe ſaken voor-vallen / van gewichte / als Vrede / Oorlog / Verbonden / nieuwe Wetten / en ſoo voorts; ſoo kander niets vaſtgeſteld worden / ſonder daar over mede den Raat en oordeel der Gemeente af te wachten. En of ſchoon de Staats-vergaderinge / ofte den Raad van Staat / in geval van noodſakelijkheid / yets extraordinaar komt te doen / als men het oordeel des gemeenen Volcx niet kan afwachten; ſoo word echter dat niet volſtrekkelijk vaſt geſteld / voor dat het door toeſtemminge des Volks voor goet gekeurd word. En die wyſe van Regeren word van verſtandige Politijke /

Digitized by Google

tyke de beſte ſekerſte geoordeeld / namentlyk / een Ariſtocratie, die aldernaaſt komt aan de populare Regeringe.

Soodanigen gemengde wyſe van Regeren word hedensdaags gehouden in het Keyſerryk / want het helt na de Ariſtocratie, in opſicht van de Keur-Vorſten, welke niet alleen den Keyſer verkieſen / maar ook authoriteyt hebben / om met hem / over ſaken van groot gewichte / te beraden en te beſluyten. Het is ten deele Monarchik, voor ſoo veel het opperſte geſag en recht / in verſcheyde ſaken / den Keyſer met ſynen Raad toekomt.

Eertyds was de Roomſche Regeringe onder de Borgemeeſteren vermengd / uyt een Ariſtocratie, en Democratie. Want de rechten van de hoogſte macht waren by het Volk / en de Bedieninge by de beſte / waar uyt ontſtont dit gewoonelyk opſchrift / de Roomſche Regeringe uytdrukkende / *Senatus Populuſque Romanus.* Dat is / den Raat en het volk van Romen.

In Polen is inſgelyks den Staat vermengd / uyt een Monarchie, en Ariſtocratie, waar van het ſeggen komt / *jus & Authoritatem Monarchiæ apud Polonos eſſe umbratilem.* Dat het recht en geſach der Monarchie by den Polen, maar ſchaduwachtig is. Want het uyterſte Appel / welk is een bewys van de opperſte macht / word niet ſoo ſeer in den Koning / als by de Standen van het Ryk / geeyndigd; waar op ſiet het ſeggen van Sigiſmundus, dat hy niets ſoude beſluyten over eenige ſwaare ſaaken / dan met beradinge en goetvinden van ſijne Raats-Heeren.

In de Koninkrijken van Engeland, Vrankrijk, Spangien, en Denemarken, hoewel de Monarchie de overhand heeft / nochtans hebbenſe een gedaante van een Ariſtocratie behouden / ten aanſien van het groot geſag der Parlementen, aan welke ſy / volgens de bedongen Wetten / in ſekere gevallen verbonden zyn.

De Republyk der Venetianen is ingelyks eenigſints vermengd / uyt alle dry de voorgemelde formen van Regeringe. Ja meeſt alle Regeringen zyn eeniger maten alsus uyt de gemelde formen gematigd / dat men nergens vind volſtrekkelyk een Monarchie, Ariſtocratie, of Democratie: want alle Keyſers / Koningen / en Prinçen / zyn in haare macht / aan ſekere bedongen en bepaalde billyke Wetten verbonden / aan welke ſy met Eede verplicht zyn. Sulcx dat de harde wyſe van de Koninglyke Regeringe / aangeweſen 1 *Sam.* 8. 9. niet toond wat het recht der Koningen zy / maar hoeſe (hare macht misbruykende) gewoon zyn met hare Onderdanen te handelen / gelijk aan den kant beweſen word. In het Keyſerrijk is het hooſd den Keyſer, de beſte of voornaamſte / dat is / de Ariſtocratie, vertoonen de Keur-Vorſten; het Volk de Steden en Rycx-vergaderingen. Siet hier van breeder D. Kekkerman, Wendelin, Adam Contzen, &c.

Soo yemand tegen de populaire Regeringe geliefd in te brengen / dat de ſelve ſeer gevaarlyk is / om dat het gemeene Volk / (gelyk Lipſius en andere Polytyke Schryvers getuygen) door de groote menichte der Perſoonen / en verſcheydentheid van complexien / zeden / en oordeel / ganſch ongeſtadig is. Ten tweeden / door ſterke ongematigde driften aangeſtout word / en lichtgeloovig is; waar uyt ontſtaat / dat de gemeene Lieden ſeer haaſtelyk en onbedacht met hare ſaken voortgaan / en alle voorſichtige beradingen / en uytſtel / door leuyheid / of ontrouwe opnemen.

Ik antwoorde / dat ſulke en diergelyke groote fauten ja gevonden worden / by de gemeene onverſtandige Lieden. Ten tweeden / die in verwerringe en haaſtige beroerten / ſonder voorgaande beradinge / ofte wettige Vergaderinge / onder malkanderen loopen: maar wy ſpreken hier van een volk / dat in alderley goede wetenſchappen dagelycx onderweſen word. Ten anderen / dat wettelyk vergaderd word / en daar alles met goed verſtand / order / en voorgaande advyſen / wel overwogen / en voorgedragen word. In welken gevalle in bedenken veel eer mach komen / het gemeen ſeggen / *vox Populi, vox Dei.* De ſtemme des Volks is Gods ſtemme. Want het is niet te gelooven / dat een Volk / dat wel gemanierd en onderweſen is / en ſoo als geſegd is beſtierd zynde / yets anders ſal willen betrachten / dan 't geene tot den gemeenen welſtand van haare Republyk dienſtig is.

Want gelyk te voren aangeweſen is / daar word in Euzooia een ſonderlinge ſorge gedragen / dat de Jonkheid / en ook alle bejaarde Perſoonen / na gelegentheid en bequaamheid / in alderley borgerlyke / natuurelyke / eerelyke / vermakelyke / en nutte Wetenſchappen / en oeffeningen / onderricht worden; niet alleen in minder / maar hooger Scholen / en Academien: oordeelende / dat alle fauten der Menſchen meeſt veroorſaakt worden / uyt onwetentheid / quade gewoonten / en gebrek van goede oeffeninge / en onderwys. Ten tweeden / dat verſtandige en goede Onderdanen niet alleen bequamer zyn / om den gemeenen welſtand te bevorderen; maar ook veel lichter geregeerd worden / dan een hoop onverſtandige / ongeoeffende / en ongeſchikte menſchen.

Staat voorts wel aan te merken / dat wy hier niet ſpreken van onderwys tot enkele ſpeculatie of kennis / om de Menſchen alleen wyſer te maken; maar inſonderheid om haar vromer / beter / en gelukkiger te maken. Tot dien eynde zyn ingeſteld eenige deſtige Mannen / die op de zeden der Jongelingen en Borgers goede acht nemen; gelykſe by de Romeynen de vryheid hadden / om in een yeders huys te komen / en te vernemen hoe datſe leefden? die twiſtig / dronkig / of leuy / ſlordig / of anderſints ongeregeld leefden / die wierden geſtraft en gebeterd. Aangeſien in het eerſte Deel van Euzooia wydloopig getoond is / dat wysheid / voorſichtigheid / matigheid / godſaligheid / en de oeffeninge aller deugden / den eenigen wech en middel is / om te konnen een waare beſtendige gelukſaligheid genieten. En om deſe reden word ook ſorge gedragen / dat de Kerken-dienaren haare Predicatien niet ſoo ſeer aanleggen tot diſputen / ſcherpſinnigheden / en hoogſwevende gedachten; maar inſonderheid tot opwekkinge en betrachtinge van alderley deugden / afſchrikken van de ſonden en fauten / tot liefde / vrede / en ſoo voorts.

Aangeſien de heerlykheid en welſtand van een Republyk beſtaat / eerſt / in een goede Regeringe. Ten tweeden / in verſtandige / deugdſame / en van alle nooddruſt genoegſaam verſorgde Ingeſetenen. Ten derden / in de menigte en uytbreydinge der ſelve; ſoo is tot een wel-geſtelden Staat ook dienſtig / het uytſetten van Colonien, ofte bevolkingen / in andere Landen en Deelen des wereldts; hoedanige de Hiſtorien getuygen / dat de Romeynen honderd en dry-en-ſeſtig gehad hebben / welke alle ſtonden onder de Rechten en en Regeringe des Roomſchen Volks. Door de ſelve word een Republyke ontlaſt van al ten grooten menigte van Inwoonderen / welke ſomtyds tot een laſt en nadeel ſtrekt. Ten tweeden / daar door word de Republyke in koopmanſchap / rykdom / macht / uytbreydinge van hare Leden / en Onderdanen / ſeer verſterkt. Dit is openbaar in de Koningen van Spangnien, welke in de Uytheemſche door haar geſtichte Colonien, geoordeeld worden / ongelyk machtiger en ryker te weſen / dan in haar eygen Koninkryk.

C. By wien ſtaat de Verkieſinge der Regenten in Euzooia?

P. De Verkieſinge van de voornaamſte Regenten / als des kleynen Raads over yder Wyk / des Magiſtraats over de Steden / en der Leden der gemeene Staats-vergaderinge / als mede des Stad-houders en Veld-overſte / word niet vertrouwd aan eenige weynige / maar de Gemeente behoud die aan haar ſelven / om dat ten grooten deele haar wel-weſen / vryheid /

en ſekerheid / hangt aan de hoedanigheid der Regenten. Ten tweeden / om dat weynige Perſoonen lichtelijk konnen / of door haar eygen inſichten / ofte door verſoek van andere / bewogen worden / om niet ſoo ſeer het gemeene beſte te bevorderen / als wel haare byſondere gelegentheden. Want de bevindinge leerd / dat weynige Perſoonen / aannemende de keure der Regenten / de ſelve niet ſelden hebben misbruykt / tot nadeel van den gemeenen Staat ; ja / na dat haare perſonele bewegingen veranderden / ſy ſomtyds van het eene uyterſte tot het andere vervallen zyn.

Doch in Euzooia worden geen Ampten voor altoos / veel min erffelijk / aan yemand opgedragen / noch ook voor een vaſten bepaalden tijd ; maar de Gemeente behoud de vryheid / om de ſelve te continueeren / ofte andere te verkieſen. Nochtans met ſulken voorſichtigheid / datſe ſelden / en niet dan om hoogdringende oorſaken / de hooge Regeringe verandert ; maar die haar waardiglyk de Regeringe aanſtellen / alle dankbaarheid / eerbiedigheid / en gewillige gehoorſaamheid / betoond. Maar ſy kan niet oordeelen / dat het geraadſaam of redelyk is / dat men in de Regeringe verdragen moet / die de ſelve / tegen haar eed / en tegen het eynde van alle Regeringe / tot merkelyk nadeel van den gemeenen Staat / misbruyken. Of dat men yemand de Regeringe overgeeſt by Erffeniſſe / of aan Perſoonen die noch in de Wereld niet zyn / die men niet weten kan wie of hoedanig ſy weſen ſullen.

Wat aangaat de keure van de mindere en onderhoorige Bedieningen / die werden aan de Raats-vergaderingen der Wyken / Steden / Staat / en Krygsraad / toebetrouwd. Nochtans met ſoodanigen bepalinge / dat alle Jare / in de algemeene Staats-vergaderinge / een yder ſich over ſijne Bedieninge moet verantwoorden / tegen de aanklachte welke uyt eenige Wijk of Steden gedaan word / en die waar bevonden zynde / ſoo wordenſe niet alleen na eyſch van ſaken vermaand / of op-geſchort in haaren Dienſt / of af-geſteld ; maar na behooren geſtraft / en andere in haare plaats geſteld.

C. By wien ſtaat de keure van de Leeraren en Opzienders der Gemeente ?

P. By alle de Leden van yeder Wijk / ofte Stad / ſoo (als te vooren geſegd is) gequalificeerd : doch indien in een Wijk ofte Stad / eenige wierden geduld / die ergerlijk en onbequaam waaren tot haaren Dienſt / welke door haare Kerke-raden niet wierden behoorelijk verbetert ofte bedwongen / ſoo word daar in voorſien door de Borgerlijke Regeringe / op ſoodanigen maniere als hier na ſal aangewezen worden.

Voorts / gelyk de Inwoonderen van Euzooia aan haar behouden / de keure van de geene die haar moeten regeren ; ſoo ook veel meer het recht van de Regeringe / dat is / te ordonneeren onder wat wetten / conditien / en wyſe ſy ſullen geregeerd worden / 't welk zyn de Fondamenten van haaren Staat ; aan welke ten principalen al haar vryheid / behoud / en wel-weſen / gelegen is ; daarom ſullen ſy nooyt toeſtaan / dat het recht van Regeringe / 't welk is een eygen goed / dat oorſpronkelijk de Gemeente toekomd / aan eenig Perſoon volſtrekkelijk overgegeven word ; die daar van / na ſijn welgevallen / en als ſijn eygen beſittinge / ſoude mogen diſponeeren ; door wech-geven / of erffeniſſe / of onderhandelinge / of trouwen / ofte eenige andere wyſe van vervreemdinge.

Van ouds is het een gebruyk geweeſt / dat / eer een Koning of Vorſt aangenomen wierd / de voorſtanders en afgeſondene des Volks vaſt-ſtelden de Wetten / en wijſe / op welke hy regeren ſoude / tot welkers onderhoud de Koningen met Eede verbonden wierden / waar op dan het Volk gehoorſaamheid beloofde / en dat wierd genaamd het Verbond met den Koning / en die bedongen Wetten wierden genaamd het recht des Koninkrijks / en daar na de Fondamentele Wetten. Soodanige Fondamentele Wetten zyn in het Roomſche Rijk begrepen / in de *Bulla aurea Caroli IV.* in het accoort over den gemeenen Vrede des Rijks / in den Godsdienſt en Borgerlijke ſaken / in het accoort genaamd *Capitulatio Imperatoris & Receſſus Imperii*, *&c.*

Hier toe behoorde eertyds de *Lex Regia*, ofte Koninklijke Wet, ſprekende van de macht des Koninks / eertyds te Romen gemaakt / welke met het uytwerpen der Koningen is af-geſchaft. Tot de Fondamentele Wetten van Vrankryk / behoord de *Lex Salica*, ofte de Wet *Salica* genaamd / welke (gelijk Bodinus getuygd) het principaalſte Fondament is van het Franſche Ryk. Sie *Wend. Polit. lib. 2. cap. 11.*

Voorts houden de Inwoonderen van Euzooia voor een Wet / dat niemand tot de Regeringe verkoren werd die een Vremdeling is / maar het moeten eygen Leden van den Staat zyn / welkers ganſche gelegentheid en welſtand hangd aan het gemeene wel-weſen van den Staat : gelijk ook volgens de Moſaiſche wetten *Deut.* 17. den Joden niet toegelaten was een Vremdeling tot Koning te verkieſen / maar het moeſt een uyt haare Broederen zyn. Maar nochtans mach een Perſoon / die in tweden of derden nederdalende graad een Inboorling is / niet toeſtaan van de Regeringe / door een eygen Lid van den Staat aangenomen en toegelaten werden.

C. Wat deugden zynder in de Regenten noodig om wel te regeren ?

P. Alle deugden / als vromigheid / matigheid / trouwe / ſtantvaſtigheid / en ſoo voorts / maar nochtans in de Veld-overſten / Stad-houder / en alle Regenten / de Voorgangers en Opperhoofden aldermeeſt ; in alle menſchelyke ſaken / maar inſonderheid in de Overheden / is 'er boven al een groote voorſichtigheid noodſakelijk / ſonder welke alle rykdom en geweld onnut en krachteloos is / gelijk Lipſius wel aanwijſt *Polit. lib. 3. cap. 1. Num multitudo conſilii expers mole ruit ſua.* Een menigte ſonder goeden raad, gaat door haar eygen groote verlooren. Want daar is geen onder alle de Dieren / dat met meerder konſt en wijsheid moet gehandeld en geregeerd worden / als den menſch. Onder deſe voorſichtigheid is het behoorelijk ſtil ſwygen noodig ; want gelyk Curtius wel ſegd ; *res graves ſuſtineri non poſſunt, ab eo cui tacere grave eſt.* Geen groote ſaken konnen wel uytgevoerd worden, van den geenen die niet ſwygen kan.

Ten tweeden / de voorſichtigheid vereyſt / dat men in het uytvoeren wel vaardig is / maar in het beraden niet te haaſtig ; want de verhaaſtige veroorſaakt gemeenelijk een onbedachtſame lichtveerdigheid / om datſe blind / en niet voorſiende is. Waarom Livius *lib.* 31. recht getuygd / *nihil magni diſcriminis Conſiliis, tam inimicum quam celeritas.* Daar is niet ſoo vyandig aan raden van groot gewichte en gevaar, als de haaſtigheid. En *Thucidides : duo adverſiſſima bonæ menti, celeritas & ira.* Twee dingen zyn voor een goet verſtand alderſchadelijkſt, de haaſtigheid, en de gramſchap.

Ten derden / tot voorſichtigheid is mede noodig / ervarentheid / en byſondere kenniſſe der Hiſtorien / en aldermeeſt van de geſchiedeniſſen / ſaken / aart / en naturel der Volkeren / die geregeerd moeten worden.

Ten vierden / het is een groote voorſichtigheid / dat een Overſte met wel-doen de goede genegentheid des Volkx yvoecht tot ſich te trekken ; 't welk inſonderheid geſchied door geſpraakſaamheid en beleeftheid ; waarom (ſegd Plinius Paneg.) ſoud gy ſoo niet leven met uwe Borgers, gelijk een Vader met ſijne Kinderen. Ten anderen / door een ſachtſinnige gematigde Regeringe / ſulcx dat hy door al te grooten ſlappigheid of geringheid niet veracht word ; nog door al te grooten ſtrengigheid en trotsheid gehaat. Ten derden / door weldadigheid. *Melius* (ſegd Seneca) *beneficiis Imperium cuſtoditur, quam armis.* Een Regeringe word beter bewaard door weldaden, dan door wapenen. *Prov.* 20. 28. Weldadigheid en

waar-

waarheid bewaren den Koning: en door weldadigheid ondersteunt hy ſijnen Throon.

Ten vyfden, een Regent moet ſich boven al wachten van de Vleyers, die niet in trouwe, maar na haar eygen voordeel, de ooren des Overſten ſtreelen, verkeerden raad en indrukkingen geven, welke haar en het gemeene Beſte verderflijk zyn. Waarom moet een Overſte inſonderheid tragten, goed onderſcheyd te konnen maken tuſſchen een opregt Vriend en Raats-man, en een Vleyer, waar van wy gehandeld hebben in 't Hand-boek over Salomons Spreuken, over *Prov.* 29. 5. Die ſijnen Naaſten vleyt, ſpreyt een net uyt voor des ſelfs gangen. *pag.* 62. en 67. En, bemerkende de gevaarlijkheid der Pluymſtrijkers, welke aldermeeſt gevonden worden in de Paleyſen en Hoven der Groote, deſelve van herten te haten, en van ſich te verdryven, volgens 't geene is aangeteykend als voren over *Prov.* 27. v. 5. en 25. 23. en 14. 20. en 17. 17. en 24. 26. 14. 15. want (ſegd Curtius *lib.* 8.) de macht der Koningen word meer door de Vleyers, dan door de Vyanden bedorven. Waarom ſal hy ſeer bekommerd zyn om voorſien te weſen van verſtandige, godſalige, wel ervarene, en opregte, trouw-hertige Raats-Heeren, die niet te oud noch te jonk en zyn; van uytſtekende geleertheid; ſtille en deſtige zeden; die niet halſtezrig of eygenſinnig zyn, maar alles enkelijk na goede reden beſtieren, niet door ongeregelde herts-togten gedreven, maar in alles reden en beſcheydentheid plaats gevende; die al hare Raden en geven van Advys, openhertig, opregt, en vrymoedig zyn; hare Overſte waarſchouwende (indien 't noodig is) voor 't geene zy oordeelen hem ſchadelijk te zyn; ja van ſelfs en ongevraagd ſomtyds, na eyſch en voorval van ſaken, goeden raad gevende; wel met alle eerbiedigheid, ſachtmoedigheid en voorſichtigheid, maar nochtans alſoo, dat zy alleſints hem van ſijne trouwe en opregtigheid trachten te overtuygen. Na dat alles voorſichtelijk en rypelijk is beraden en overwogen, is in beyde, namentlijk, den Raats-Heer, en den Overſte, van nooden een byſondere kloekmoedigheid, in 't uytvoeren van ſaken. Men moet de moet niet laten vallen, al is 't dat op een goeden Raad de uytkomſte niet altoos gelukkig uytvalt, want die is in onſe macht niet; en 't geene alderbeſt is beraden, valt ſomtyds ſeer ſlecht uyt, door verſcheyden voorvallen, welke de menſchelijke wijsheid niet kan voorſien. Waarom moetmen van een gegeven raad niet enkelijk oordeelen na de uytkomſte, want dan ſoude het een groot gevaar zyn yemand ook wel te raden, maar door de beſte Lieden van haare opregtigheid in 't beraden ſouden afgeſchrikt worden.

't Geene rijpelijk en bedachtelijk beraden is, moet tydelijk en vaardiglijk uytgevoerd worden. Een Vorſt moet hem wachten van te ſtoute en heete beradingen, want die zyn in 't begin wel aangenaam, maar in 't verhandelen hart, en in de uytkomſte droevig, ſegd Livius *lib.* 35. maar nochtans moet hy toeſien, dat, door al te lang vertoeven en berading, de goede gelegentheid niet verſuymd werde. Men moet, na het oordeel van Demoſthenes, en Ariſtoteles *Ethic.* 6. traag zyn in 't beraden, maar ſnel en vaardig in 't verrichten en uytwerken. Siet hier van breeder *Lipſium lib.* 3. *civilis Doctrinæ, cap.* 4. en volgende.

Op dat een yeder te beter ſoude zyn Bedieninge waarnemen, ſoo word niemand meer dan een Ampt in de Regeringe opgeleyd. Ten tweeden, gelijk niemand in deſe Republijke met werken overlaſt word, ſoo ook niet door te veel Bedieningen. Ten derden, te veel Ampten te begeeren, achten de Onderdanen een teeken van een onmatige Eerſucht te weſen. Ten vierden, door dit verdeelen der Ampten, word de eere en waardigheid der Regeringe aan meer Leden van den Staat gemeen gemaakt, tot meerder luyſter en vernoegen van de gemeene Onderdanen.

C. Maar aangeſien in een Populaire ofte vermengde Regeringe, de meeſte perikulen en onheylen te vreeſen ſtaan, uyt de inwendige beroerten en oneenigheden, welke lichtelijk ontſtaan tuſſchen de verſcheyden Leden, en Vergaderingen van een gemeenen ſtaat; als 'er onder de Wijken, of tuſſchen de Steden, eenige ſware twiſten ofte verdeeltheden voorkomen, wat middel is 'er om die te voorkomen, ofte wech te nemen?

P. Als de algemeene Staats-vergaderinge, by welke de voorſorge is van den ganſchen Staat in 't gemeen, niet by een is, ſoo is by de ſelve geordonneerd een Opperhoofd, welke ſy den naam geeft van algemeenen Stadhouder, welke toegevoegd zyn ſes, acht, ofte meer Raats-Heeren, met den Opperſten Orateur, ofte ſpreker der Staats-vergaderinge; welke te ſamen uytmaken een Raad van Staten, en die als de Staats-vergaderinge niet is vergaderd, haar volmacht en volle macht heeft, om 't geene by haar beſloten is uyt te voeren. Daar en boven, ſoo heeft deſen Raad van Staten macht, om alle verſchillen te effenen, en daar over te oordeelen, en, ſoo het noodig is, de oproerige en quaat-willige, na eyſch van ſaken, te dwingen ofte te ſtraffen. Doch word in het eerſte op het alderviytigſte getracht, alle miſnoegen en beroerten, met voorſichtigheid, ſachtmoedigheid, en goed beleyd te voorkomen, of immers wech te nemen, en te ſtillen. Tot welken eynde neerſtig vernomen werd, na de oorſaak van de beroerten, en de geene die het meeſte geſag ofte beleyd derſelve aangenomen hebben.

Tot dien eynde is in de Hooft-Stad van Euzooia altoos een lichaam van thien Compagnien Soldaten, beſtaande uyt duyſend Mannen, welke zyn vreemdelingen, en onder Eede verbonden den Stad-houder te gehoorſamen, en uyt te voeren 't geen haar belaſt word.

Daar en boven zyn alle de Inwoonderen met Eede verplicht, in geval van noodſakelijkheid, in ſulken getale, en ſoodanig in de wapenen te komen, en den Stad-houder te helpen, als by den Raad van Staten is goetgebonden.

De voorgemelde lijf-wacht van duyſend Mannen, worden alle Jaren een derde deel afgedankt, en andere aangenomen, om datſe te gereeder en onzydiger ſouden weſen, in het tegengaan van de quaatwillige Onderdanen. Ten derden, ſy moeten echter nevens andere Onderdanen werken en onderhouden worden. Ten vierden, als haaren dienſt uyt is, ſoo verkrygenſe een ſeker ſomme gelts voor haaren dienſt, en dan moetenſe buyten het Rijk vertrekken.

Den voorgemelden Stadhouder is ordinaris Preſident, ſoo in de Staats-vergaderinge, als in den Raad van Staten. Ten tweeden, word gemeenelijk alle Jaren in ſijn Ampt en geſag gecontinueert, ten waare om hoogwichtige oorſaken anders wierd geoordeeld. Ten derden, hy heeft de eerſte en de laatſte Stemme in beyde de genoemde Vergaderingen. Ten vierden, hem is opgelegt het beleyd en executie van alle ſaken, den gemeenen Staat betreffende.

In ſaken van Oorlog is het opperſte beleyd en executie den Veld-overſten aanbevolen; doch is verbonden getrouwelijk na te komen, 't geene hem door de Staats-vergaderinge, ofte Raad van Staat, belaſt word. Ten tweeden, in voor-vallende ſaken moet hy te rade gaan met den Krijgs-raat, beſtaande uyt 8. 10. of meer Raats-Heeren. Ten derden, hy mach geen vreemd Krijgs-volk aannemen, dan volgens laſt van de Staats-vergaderinge, ofte Raad van Staten. Ten vierden, de hooge Ampten worden wechgegeven door de gemeene Staats-vergaderinge; de mindere door den Krijgs-raat. Doch zyn verbonden, gelijk mede in alle andere Vergaderingen, met Eede te belooven, datſe niemand tot eenige Ampten of Regeringe ſullen verkieſen, uyt gunſt enkelijk, of eenig verkeerd

inſicht/ maar dieſe oordeelen daar toe beſt bequaam te weſen.

En op dat alles te beter ſoude toegaan / ſoo zijnder in de Magiſtraten der Steden / in den Krijgs-raad / als mede in de Staats-vergaderinge / en Raad van Staat / eenige verkoren Mannen / van de alder-bequaamſte uyt het Volk / welke wel geen ſtemmen hebben / maar nochtans de vryheid om te hooren en te ſien / of alles wel en ten beſten dienſte van den gemeenen Staat toegaat / en by gelegentheid daar van haar Wyks-vergaderingen rapport te doen. Ten tweeden / ſoo heeft ook de Staats-vergaderinge / en in hare afweſen den Raad van Staat / macht om te verbeteren de fauten / die / in het vergeven van Ampten / door de Magiſtraten der Steden / of Krijgs-raden / begaan worden. By de Lacedemoniers waren de Ephori, dat is / ſekere Toeſienders / geſteld / welke ſorge droegen / dat de Koningen ſelfs geen wreetheid of overlaſt deden / of tegen reden en de wetten qualijk regeerden / ofte de Onderdanen overheerſchten.

Wat aangaat de Geld-middelen / die noodig zijn om yets in Vrede of Oorloge te koopen / 't geene die van Euzooia van haar ſelven niet hebben ; die worden vertrouwd aan ſeven (min of meer) Theſauriers / welke alle Jare / door de Staats-vergaderinge / of volgens haar ordre / aan ſekere Gedeputeerde / ofte den Raad van Staat / goede Rekeninge moeten doen van hare getrouwe adminiſtratie. Soo dat naauwe ſorge gedragen werd / dat de middelen der Ingeſetenen niet ſoo qualijk werden beſteet / en trouweloos gehandeld / gelijk by veelen ten rechte geklaagd word.

Om ſoodanige genoegſame Gelden te verkrygen / is 'er uyt het gemeene Volk geſteld een Gilde / ofte ſeker getal van Perſoonen / welke in de Koophandel wel ervaren zijn ; die de dingen welke onder haar Staat gevonden en gemaakt worden / en tot het eygen gebruyk der inwoonderen niet noodig zijn / met andere Volkeren komen te verhandelen. Deſe vermogen de Gelden die daar van komen te gebruyken / in vaſte Landen hier en daar (ook buyten haar Land) te koopen ; ofte / op goede verſekeringe op Intreſt te leggen / ofte te koopen 't geene door de Republijke noodig is / doch niet dan met kenniſſe en raad van de voorgemelde Theſauriers / gelijk mede Th. Morus aanwijſt in ſijn *Utopia*.

C. Word 'er in Euzooia geen acht genomen / in 't verkieſen tot hooge Ampten en waardigheden / op den Adel / ofte Adelijke Perſoonen ?

P. Daar zijn driederley Adelijke Perſoonen / de eerſte zijn / die door haar eygen kloekmoedigheid / geleertheid / en deugden / vermaard zijn / en haar ſelven de Adelijke waardigheid door haare daden verkregen hebben. De tweede / die beyde door de gaven / wysheid / deugden / en daden van haare Voor-ouders / en door haar eygen / vermaard en heerlijk zijn. De derde / die alleen maar roemen op den Adel van haare Voorouders / maar ſelfs geen eere waardig zijn / of (dat erger is) door haar quade daden den Adel van hare Vooronders bederven / en ſchande aandoen. Deſe worden met recht veracht / en in geen conſideratie genomen. De tweede / zyn voor de uytnemenſte te rekenen / maar eygentlijk kennen die van Euzooia geen anderen Adel / dan die uyt de wysheid / deugden / en vrome daden / ontſtaat ; en derhalven (alle andere dingen gelijk zynde) ſoo ſullenſe liever tot hooge Ampten verkieſen / die van waaren oprechten Adel zyn / dan andere ; om datſe / ſoo door haare eygen ſelfs gaven / als mede door haare vermaartheid en lof / meeſt tot de ſelve bequaam zyn.

Verdeelinge der Wijken. Ten tweeden, kleynen Raad. Ten derden, Stads en Staats-vergaderinge in *Euzooia*. Ten vierden, gemeene Boekerye, en Schat-kamer der Vremdigheden. Ten vyfden, van het recht der Ouders over de Kinderen; en het verlaten der Vrouwen.

C. Hoedanigen maniere van Regeringe ſoud gy u ſelven dan inbeelden / ofte voorſtellen / om de voorgemelde ongeyalen te ontgaan ; en den Polityken Staat ſoo wel-geſteld en gelukkig te maken als beſt doenlijk is ?

P. 't Ganſche Land / en de Inwoonders der Steden / worden verdeeld in verſcheyden Wyken.

Ten tweeden / yder Wyk beſtaat uyt duyſend / meer of min / ſtemmende Leden / na de grootte en gelegentheid des Lants en Steden.

Ten derden / niemand is een Stemmende Lid / dan Mans-perſoonen / die 35. Jaren oud zyn / tot de 70 Jaren / boven dien tyd ſijnſe niet gehouden in de Vergaderinge te komen.

Ten vierden / ſy moeten in de wetenſchappen redelijk wel geoeffend zyn : want die ſoo gering van Geeſt zyn / datſe geen luſt noch bequaamheid hebben tot Goddelijke / Natuurelijke / en Borgerlijke wetenſchappen / die worden geacht onbequaam en ontwaardig te zyn de Regeringe : waar door de genegentheid tot wysheid en kenniſſe ſeer op-gewekt word.

Ten vyfden / het moeten zyn geboren Onderdanen van den Staat / of die ten minſten 21 Jaren onder die Regeringe wel en vreedſaam geleefd hebben / en als dan het Borger-recht op een behoorelijke wyſe verkregen hebben.

Ten ſesden / werden ook uytgeſloten die blind / doof / of anderſints haare uytterlijke en innerlijke ſinnen niet wel machtig zyn.

Ten ſevenden / het moeten ook weſen eerelijke / vrome / en deugtſame Perſoonen / want om grove fauten / worden de geene die ſelfs nu al Stemme hebben / van dat recht tot een ſtraffe beroofd.

Ten achtſten / yder ſoodanigen vergaderinge kieſt een van de verſtandigſte / vroomſte / ervarenſte / en bequaamſte Mannen / diemen uytvinden kan / tot een Spreker ofte Orateur / welke / met den voorſittenden Raads-heer / de Vergaderinge in goede ordre houd. Ten anderen / ſoo moet den Oratuur alle ſaken / welke verhandeld moeten werden / op het bequaamſte voordragen / daar over eerſt ſijn Advys geven / en aanwyſen 't geene daar omtrent aan te merken dienſtig en noodig is.

Ten negenden / yder Vergaderinge deſer Wyken ſtellen ſeven (min of meer) Raads-heeren / welke de eerſte plaatſen beſitten.

Ten thienden / 't geene beſloten word / moet den voorſittenden Raats-heer de Vergaderinge voordragen / en van den Orateur aangeteykend en voorgeleſen worden / en daar na door den Secretaris te Boek geſteld en bewaard.

Ten elfden / op dat het omvragen der Advyſen en Stemmen niet te lang ſoude duuren / ſoo word geboden / dat niemand de Vergaderinge ſal mogen ophouden / met te verhalen 't geene te voren van andere geſegd is / maar alleen daar by te voegen / of anders voor te ſtellen / 't geene te voren niet is voortgebracht / ofte aangemerkt. Ofte de ſake die in omvrage komt / wel voorgeſteld zynde / word door twee van de verſtandigſte met reden en tegen-reden overwogen / en tot tweederley gevoelen gebracht ; waar over dan de Stemmen met Balletjens worden vergaderd / die heymelijk in een Vat gedaan worden / en die het een toeſtemt / werpt daar in een wit of ongeboord Balleken ; die het ander verkieſt / die werpt een ſwart of doorgeboord Balleken

daar

daar in. Indien de vrage niet kan tot twee Hoofd-deelen gebragt werden / ſoo werd die tot drie gebragt / of ſoo weynig als doenlijk is / of / ſoo het noodig is / word uyt de gantſche menigte der ſtemmende Leden een minder getal verkoren / om haar in de ſtemmen te verbangen.

Ten twaalfden / eer men komt tot Stemmen / (inſonderheid in ſaken van gewichte en gevolg) word een yeder ſijn Advijs afgevraagd / en 't geene hy naarder tot informatie en kenniſſe van de voorgeſtelde ſake weet aan te wyſen / of oordeeld dat daar ontrent byſonderlijk in conſideratie behoord genomen te worden.

Ten derthienden / indien de Stemmen ſteken / of weynig in getal verſchillen / ſoo word de ſaak andermaal door den Orateur / en andere die ſulcx verſoeken voorgedragen / ontleed en verklaard; en de Stemmen daar na wederom door den Præſes, ofte voorſittende Raads-Heer / omgevraagd.

Ten veerthienden / deſe vergaderingen komen by een Ten eerſten / om in te ſtellen de Wetten / Conditien / en Perſoonen / volgens en door welke ſy daar na willen geregeerd worden. Ten tweeden / over ongemeene noodſakelijke voorvallen / waar over te voor geen byſondere Wetten en ordres gemaakt zyn; als inſtellen van nieuwe Wetten / ofte af-ſchaffen der Oude; Geven van byſondere Privilegien / maken van Verbonden / Vrede / of Oorloog / en ſoo voorts.

Ten vyftienden / alle Iaren eens / om twee uyt den haren af te ſenden tot de gemeene Staats-vergaderinge / en aldaar in te brengen en aan te hooren / wat klachten daar voortgebragt werden over de Regeringe / ofte Regenten / om / na bevind van ſaken / de ſelve te loonen / of te ſtraffen; af te ſtellen / ofte te continueeren.

Wat de kerkelijke Ampten en Perſoonen betreft / de ſelve hebben haare bepaalde Wetten / ſoo de Leere / als de ordres aangaande; tegen welke indienſe misdoen / en ſulcx door haar ſelven / en de Kerken-raaden / ofte andere Kerkelijke vergaderinge / niet verbeteren / ſoo wordenſe door den Kleynen Raad des Wijks / ofte de Magiſtraat der Steden / vermaand en gewaarſchoud / datſe het geene ontbreekt / en van haar word aangeweſen / by wyſe van aanklachte / ſoo ten aanſien van hare bedieninge / als van haar leven / disordres / of oneenigheid / regeringe / en ſoo voorts / ſullen hebben te herſtellen na behooren; of datſe anderſints ſelfs daar in ſullen moeten voorſien / of / indien het noodig ware / 't ſelve de gemeene Staats-vergaderinge aandienen.

Diergelijke vergaderingen des Volcx werden gehouden by de Romeynen / dieſe Comitia noemden / in welke het gantſche Volk by malkanderen quam / in verſcheyden Vergaderingen verdeelt / om over gemeene ſaken raad te plegen.

Tot dien eynde word ook by die van Venetien den grooten Raad gehouden / beſtaande uyt ontrent drie duyſend Leden / hoewel gemeenelijk daar maar ontrent vyfthien hondert verſchynen.

Soo worden ook in het Keyſerrijk hedensdaags gehouden de Rijks-dagen / in welke verſchynen den Keyſer / met de ſeven Keur-Vorſten; Item / de Standen des Keyſer-rijks / de Vorſten / Princen / Graven / Baronnen / de Aards-Biſſchoppen; als mede de afgeſondene der Vry-ſteden des Rijks / &c. vertoonende het gantſche lichaam des gemeenen Staats.

C. Wat is het Ampt en laſt des kleynen Raats / beſtaande uyt de ſeven (min ofte meer) Raats-heeren / welke uyt de Wijken verkoren worden / en de ſelve verbangen of vertoonen?

P. Deſe moeten inſonderheid wel geoeffend zyn in de Rechten en Borgerlijke ſaken.

Ten tweeden / ſy ſtellen ordre / dat een yeder onder hare Wijk ſijn Ambacht / werk / en ſchuldigen plicht / betrachte. De Vrouwen / voor ſoo veel die niet zyn beſich in het opvoeden der Kinderen / of onderhoud der Huyshoudingen / worden mede in 't werk geſteld / van Linnen / Wollen / en anderſints / na haare gelegentheid.

De Kinderen zyn gewoon aan de Tafel / en andere ſaken / hare Ouderen te dienen. Want ſy achten den aangenaamſten en alderbillikſten dienſt te weſen / welke de Kinderen aan haare Ouderen betoonen.

Ten derden / ſy beſorgen dat in de gemeene Pakhuyſen alle de goederen / die van de Onderdanen gemaakt en toegebragt worden / tot gemeene en noodige gebruyken / wel bewaard worden / en getrouwelijk uytgedeeld / na een yeders noodſakelijkheid / ſoo van Leef-tocht / Kleederen / als anderſints.

Voorts oordeelen ſy over gewoonelijke voorvallende Borgerlijke en Criminele ſaken; maar in ſaken van meerder gevolg en gewichte / beraden ſy haar met de Magiſtraten der naaſt-gelegene Steden; tot welke ook de geene die geoordeeld worden Appeleeren mogen.

C. Wat is het Ampt der Overheden in de Steden?

P. Uyt yeder Wijk in de Steden worden drie (min of meer na gelegentheid) van de voorgemelde Raads-Heeren geſteld / om de Magiſtraat der Stad uyt te maken / welke mede voorſien zynde van een bequaam Orateur / oordeeld over alle ſaken / de Stad in 't gemeen aangaande / ſoo Borgerlijke / als andere.

Uyt de gemelde kleyne Raden en Magiſtraten / worden eenige afgeſonden tot de algemeene Staats-vergaderinge / in welke gehandeld en geoordeeld word / volgens de aangenomen Wetten en Ordonnantien / van alle voorvallen / en ſaken / welke den Staat in 't gemeen aangaan / ſoo in Oorloog / als Vrede.

C. Maar aangeſien in ſoodanigen forme van Regeren / alle ſaken met Advyſen / en na het oordeel van veele Leden der Vergaderinge / gedaan worden / volgd men dan altoos de meerderheid van Stemmen? of let men meeſt op het gewichte der ſelve; en wat gevoelen in ſich ſelven beter is / en met ſterker reden beveſtigd?

P. In de menigte / ofte meerder en minder getal / van raden of oordeelen / is geen kracht altoos gelegen. Het gebeurd menigmaal / dat de minſte in getale / de alderverſtandigſte / en derhalve de beſte Advyſen / en raad geven: want de ſaken des weerelds / en de geſtalte der menſchen / is ſelden ſoo gelukkig / dat het beſte van de meeſte menigte gevolgd word. Hoewel gemeenelijk / om oneenigheid te vermyden / 't geene met meerderheid van Stemmen goetgevonden is / ſijnen voortgank moet nemen. Maar nochtans in ſaken van groot gevolg / als men ſiet dat de meerderheid van Stemmen het beſluyt niet ſchijnd na wenſch en eyſch van ſaken uyt te brengen / ſoo word het door den Spreker / ofte eenige van de verſtandigſte der Vergaderinge / (indien het noodig is / by deputatie daar toe geſteld) ſoodanig voorgedragen / veranderd / en bematigt / tot dat het met gemeene toeſtemminge der Vergaderinge kan worden aangenomen.

C. Maar de Oude hebben gemeend / dat de geene die de opperſte Regeringe des Lants aanbevolen was / ſelden of noyt moeſten geſien worden van de gemeene Onderdanen / om te meer haar geſag en authoriteyt te bewaren / dit kan in een Populaire Regeringe niet geſchieden.

P. Dat hebbenſe gedaan / om te beter een volſtrekkelijke heerſchappie in te voeren / en haar ſelven als Goden op te werpen / en haare onderdanen / door al te grooten indruk van hare magt en waardigheid / te onderdrukken / en tot ſlaven te maken. Daarom lieten de Perſiaanſche Koningen haar ſelven ſeer ſelden ſien. Ja Kircherus verhaald van de Chineſen, dat in het Rijke van Laſſa twee Koningen zyn / waar van den eenen het Rijke beſtierd / maar den anderen die word ledig in ſijn Paleys / buyten het geſichte der menſchen / bewaard / ja als een God aangebeden / niet alleen van de Inwoonderen / maar ook de Tartaren, hem noemde den eeuwigen en Hemelſchen Vader. Als hy ſterft / ſoekt men

een

Digitized by Google

een op / die hem alderbeſt gelÿkt / en men maakt het Volk wÿs / dat hy onſterfelÿk is. De Prieſters leggen het Volk uyt / 't geene ſy ſeggen van hem ontfangen te hebben / als of het Goddelÿke openbaringen waaren.

Maar de Menſchen zyn in Euzooia wyſer geworden / en oordeelden / dat de Regenten haar authoriteyt moeten bewaren met deſtigheid / wysheid en vromigheid van daden; en datſe / haar verſtand / goede voorſorge / en genegentheid tot den welſtand van de Onderdanen / vertoonende / haare liefde en hoog-achtinge tot haar verwekken moeten. Die men niet kend / kan men niet recht beminnen; maar ſoodanigen altoos-duurende af-weſigheid van haaren Overſte / ſoude eer achter-denken van onbequaamheid of al te grooten hoogmoed / veroorſaken / dan een hoog-achten of gehoorſaamheid: want de Menſchen zyn gewend meer haer oogen te gelooven / dan haar ooren. Ook hebbenſe veel meerder indruk en gevoelen van 't geen ſy ſelfs hooren / ſien / en beleven / dan van 't geene ſy maar enkelÿk door hooren ſeggen of geruchte verſtaan.

Op dat alle dingen die daar geſchieden in Euzooia, ſouden in goede gedachteniſſe bewaard werden / waar na ſich dan de Regenten veelſints konnen reguleren / ſoo word 'er goede ordre geſteld / dat door een van de bequaamſte Perſoonen / alle geſchiedeniſſen / ſeer beſcheydentlÿk en na waarheid / be ſchreven worden.

Voorts / aangeſien dat in dit Land alle kenniſſe en wetenſchappen ſeer worden bevorderd / ſoo draagd de hooge Regeringe van den Staat goede ſorge / dat 'er verſameld werde een ſeer treffelÿke gemeene Boekerye / in welke alderley treffelÿke Boeken vergaderd en bewaard worden.

Olphert Dapper verhaald in ſijn Africa, *pag.* 78. dat Alexandrien altoos is vermaard geweeſt door haare heerelÿke Bibliotheek / of Boekerye / van Ptolomeus Philadelphus aldereerſt toegeſteld / en daar na van tyd tot tyd van de volgende Koningen vermeerdert.

By Joſephus leeſt men / dat Demetrius, de Boekery-voogd van Philadelphus, gevraagd zynde / hoe veel duyſend Boeken daar waaren? daar op geantwoord hadde / ruym twee honderd duyſend; maar hoopte dat het getal in kort vyf honderd duyſend ſoude zyn. Agellius, Ammianus, en Diodoor, begrooten het getal tot ſeven honderd duyſend.

Van deſen onwaardeerlÿken ſchat der Boeken / die alle met de Pen geſchreven waaren / (want vezre was doen de Druk-konſte te ſoeken) is door het vyer / onder den Borgerlÿken oorlog van Pompejus, vernield geworden / wanneer Cæſar in de Stad Alexandrie ſelfs tegen de Inwoonderen oorloogde / en den brand in de Schepen doen ſteken hadde / die in de Boekery overſloeg / en alles verbrande.

Ten anderen / om te beter te bevorderen een grondige kenniſſe van alderley ſaken / ſoo worden in Euzooia geſticht groote Kameren / in welke verſameld en bewaard worden alderley Natuurelÿke ſaken / welke in vreemde Landen alleen gevonden worden. Ten tweeden / alderley Oudheden / en dingen welke tot kenniſſe en gedachteniſſe van de oude Geſchiedeniſſen en ſaken dienſtig zyn. Ten derden / alderley ſeldſame / kunſtige werken / en vonden der Menſchen; om de Inwoonderen tot navolginge te verwekken / en om uyt te vinden byſondere werken / en kunſtige toeſtellingen / welke goede gebruyken konnen geven om de Geluksſaligheid des menſchelÿken Levens te bevorderen. Soodanigen ſchat van alderley Natuurelÿke vreemdigheden / heb ik geſien tot Enkhuyſen / ten huyſe van d'Heer Paludanus, in den Jare 1639. waar van Hegenitius ſegd in ſijn Reys-boek; in dit huys word vertoond; by na alles, dat de Zee, Aarde en de ganſche Weereld begrijpt.

Het recht van leven en dood / 't welk eertyds den Ouderen wierd toegeſtaan by de Romeynen, Perſianen, Celten, Indianen en Francoiſen, word hier geoordeeld al te hart te zyn; waarom het mede ten tyde van de Rechts-geleerde Paulus en Ulpianus afgeſchaft is. Doch ingevalle de Kinderen tegen haare Ouderen al te ſwaarlÿk komen te ſondigen / dan dat het genoeg zy daar over eygene huyslÿke Tucht te oeffenen / ſoo word de ſaak aan het oordeel van den kleynen Raad / ofte in de Steden aan de Overheden / overgegeven / om daar over recht te oeffenen / volgens de Wet *Deut.* 21. 18. en volgende.

Volgens de Borgerlÿke Wetten is ook eyndelÿk goetgevonden / dat ſoo een Vader al te ontedelÿk ſijn Sone komt te handelen / hy gehouden is hem uyt ſijn Familie te ſtellen / om ſijn eygen recht en vryheid te gebruyken / indien hy daar toe bequaam is. Ja ſelfs ſtaan de Wetten niet toe / dat een Heer ſijn Knecht al te hart ſal mishandelen / maar eer gedwongen worden om hem te verkoopen.

De Perſoonen welke geſteld zyn over de opvoedinge en onderwÿs der Kinderen / die nemen naauw acht / op yders bequaamheid / aard / en byſondere genegentheid / en ordonneren dan een yder te gebruyken tot ſoodanigen Ambacht / Studie / of maniere van leven / alsſe oordeelen beſt met haare bequaamheid te accorderen.

Volgens de H. Schriften des N. Teſtaments / worden der twee oorſaken by de Gereformeerde Chriſtenen geſteld / om welke yemand ſijn Vrouwe mach verlaten / en een ander trouwen. Namentlÿk / overſpel / en moetwillige verlatinge. *Matth.* 19. 1 *Cor.* 7. Maar de Borgerlÿke Wetten ſtaan de verbrekinge des Houwelÿks toe om meer andere oorſaken / als om doodſlag / Feyn-geven / verraderye tegen den gemeenen Staat / Menſch of Kerk-dieverye / Roovery / &c. Die van het Pausdom doen daar by / indien yemand een geloſte van onthoudinge doet / of een Kerkelÿk Ampt aanvaard / of ſich in een Klooſter begeefd / of door ſiekte onbequaam word / om verſchil in den Gods-dienſt / &c. In 't O. Teſtament leeſt men / dat die Heydenſche Vrouwen getrouwd hadden / deſelve hebben moeten verlaten. *Eſra* 10. En als de Man met de Vrouw niet konde over een komen / wierd het toegelaten haar een Scheyd-brief te geven / en te verlaten. *Deut.* 24. 1. Soodanige Echt-ſcheydingen waaren ook by de Heydenen ſeer gemeen. Solon ſtond die ook toe om de onvrugtbaarheids wille. Heden word by de Overheden dikmaal een middel-weg gehouden / in het ſcheyden der Getrouwde / niet in opſicht van den band des Houwelÿks / maar nochtans ten aanſien van de 't ſamen-wooninge / en gemeenſchap van Tafel en Bed. 1 *Cor.* 7. antwoord Paulus op de vrage / van de Corinthiers aan hem Schriftelÿk voorgeſteld / of het geraden was / den geenen die nu alreede getrouwd waaren / om geruſter te leven / en beter God te konnen dienen / niet wel malkanderen te verlaten / maar nochtans ſich van de voortteelinge en Houwelÿks-plicht te onthouden / en alleenelÿk tot onderlinge hulpe / en geſelſchap by malkanderen te leven / 't welk hy den Corinthiers (haaren aart en ſeden wel kennende) niet toeſtaat / noch aanraad / dan voor een tyd, en met wederzydſche verwilliginge. Die van Euzooia, bemerkende dat twee Perſoonen met malkanderen niet konnen wel-leven / na dat alle middelen zyn beſocht / ſtaan de Echt-ſcheydinge toe / in acht nemende / dat / door groot verſchil der naturellen en zeden der menſchen / het menigmaal geſchieden kan / dat twee Lieden / die anderſints vroom zyn / niet wel met malkanderen konnen accorderen / welke nochtans / met andere vereenigd zynde / goede Houwelÿken maken.

Van

Van de bedieninge des uytterlijken Gods-dienſt. Ten tweeden, van 't Geloof en Kerken, in *Euzooia*, en Plicht der Overheid daar ontrent.

C. **W**At dunkt u noodig te zyn / tot een breedſame en ſtichtelyke bedieninge des uytterlijken Gods-dienſt?

P. Dat de Leeraren niet mogen yets voorſtellen tegen de Leere / welke by alle de Wijks-vergaderingen / of by het ganſche Volk is beraamd / en in de gemeene Staats vergaderinge vaſtgeſteld / als alderbeſt over een komende met dien redelijken Gods-dienſt / welke / door de Wet der Conſcientie / geſonde reden-kavelinge / en het Goddelyke recht / en gronden der waarheid / de gemoederen en gewiſſe der menſchen tot overtuyginge ingeplant is / na welke alle Menſchen voor God ſullen geoordeeld worden; want de Conſcientie is den Menſch als God / ſijn Stad-houder / Opperſchare / en Wet Gods / volgens welke hy vry-geſproken / of veroordeeld ſal worden.

Wat de ordres / manieren van doen / en Ceremonien / belangd / geene en worden toegelaten / dan die geapprobeerd zyn by de Staats-vergaderinge / ofte ten minſten (met haar conſent) by de Magiſtraten der Steden en Wijken. Doch gelijkſe malkanderen verdragen in verſcheydentheid van gevoelens, veel meer in de uytterlijke manieren van doen / ofte ceremonien / niet willende daarom eenige verdeeltheid / twiſt / ofte ſcheuringe / aanrichten.

Ten eerſten / daar word naauw acht genomen / dat 'er in de openbare aanſpraken der Leeraren niets geſegd word / uyt eenige byſondere perſonele herts-tocht / drift ofte inſicht; 't welk tot blame van eenig Perſoon / veel min der Overheid / ofte een geheele Vergaderinge / ſoude mogen ſtrekken.

Ten tweeden / dat eenigſins ſoude hellen of met reden konnen geduyd worden tot nadeel van God / of om eenige ongerymde gedachten van God ofte ſijn doen op te nemen; ſulcx dat daar ontrent haar de aldergrootſte voorſichtigheid aanbevolen word.

Ten derden / dat 'er niet worde geſegd / dat de goede zeden / het gemeene Beſt / ofte de gemeene ruſte / ſchadelijk zy. Maar word den Leeraren ſeer gerecommandeerd / datſe in haare Predikatien aldermeeſt toeleggen / en devoir doen / om op het alderhoogſte God te verheerlijken / en de Gemeente tot alle deugden / inſonderheid liefde / eenigheid / onderlinge vrede / en getrouwigheid aan den gemeenen Staat / op te wekken / en aan te ſetten.

C. Mogen dan de Leeraren de fauten en ſonden der Overheden / en allerley ſlag en ordre van menſchen / niet opentlijk beſtraffen en tegengaan?

P. Jaſe doch / maar met kracht van redenen / voorbeelden / en anderſints / op het krachtigſte / en tot de meeſte overtuyginge / alſſe konnen; doch alſoo / dat ſulcx geſchiede in 't gemeen / tot verſoeping der ſonden / maar niet om yemand openbare ſchande aan te doen / want dat behoord tot de Borgerlijke ſtraffe / maar niet tot de gemeene vermaninge in den Gods-dienſt; Ten tweeden / als men yemand in 't byſonder of Perſonelijk ſijne ſonden wil aanwijſen / of de fauten van ſeker ordre ofte vergaderinge van Menſchen / ſulcx moet geſchieden in byſondere aanſpraken / vermaningen / en waarſchouwingen / maar niet / tot verachtinge van haar Ampt of Perſoonen / in de gemeene Vergaderingen.

Daarom is 't ook in Euzooia ſcherp verboden / dat niemand mach uytgeven of laten drukken eenige Paſquillen / of ſoodanige Schriften / waar door andere Perſoonen worden geſmaat of beſchuldigd / om haar ſchade en ſchande of eenig nadeel aan te brengen; veel min dat yemand uyt de Regeringe / of van die den Gods-dienſt bekleeden / gelaſterd werde / of ten toone geſteld / tot verachtinge van ſijn Perſoon en Bedieninge. Maar ſoo yemand eenige klachte tegen een ander wil opnemen / die moet hem vertrekken voor ſijn behoorlyken Richter. Ten tweeden / indien hy bevonden word een ander valſchelijk beſchuldigd te hebben / ſoo handeld men hem na de billijke Wet der gelijke vergeldinge / door welke hem dat quaad word aangedaan / dat hy / door ſijne valſche beſchuldinge / een ander poogde toe te brengen / achtervolgens de Wet *Deut.* 19. 16. en volgende verſſen. Ten derden / indien egter yemand ſich genootſaakt vind te verantwoorden / tegen eenig Laſterſchrift / of valſch gerugte / dat word hem toegeſtaan / dog niet dan onder een ſtreng beding / dat hy niemand mach ſchelden / ſmaaden of verachten / veel min laſter met laſter vergelden; maar alleenlijk by-brengen / 't geene eygentlijk behoord tot vertoog en bewijs van ſijn onſchuld. Ten vierden aangeſien alle de Leeraren eens zyn in de gemeene Grond-leere der Saligheid / by de hoogſte Regeringe vaſtgeſteld / ſoo en mach niemand over de ſelve / noch over ſaken van minder belang / eenige Schriften uytgeven / waar in de gemeene Leeraren tegen malkanderen / of d' een tegen den anderen / over de verſchillen rakende de Leere of Gods-dienſt / komen te twiſten / of malkanderen beſchuldigen / verachten / ofte verdacht maken. Gevende tot reden / dat niemand onder de Leeraren / of andere menſchen / onfeylbaar is / en derhalven niemand volſtrekkelijke macht kan gegeven worden / om ſoodanigen oordeel over de verſchillen des geloofs te vellen / 't welk alle andere ſouden moeten gedwongen worden aan te nemen; Ten tweeden / dat 'er altyds geweeſt is / en blyven ſal / een groote verſcheydentheid van oordeel onder de Menſchen; 't welk gelijk het niet kan verhinderd worden / ſoo belet het ook niet / dat men in gemeene ſaken / in welke geen volſlagen eenigheid noodſakelijk is / malkanderen verdrage / en met alle beſcheydentheid en liefde bejegene. Ten derden / om dat door de gemelde Twiſt-Schriften / de waarheid veel meer verduyſterd en verlooren / dan uytgevonden en beveſtigd word. Ja dat daar uyt ontſtaan groote ergerniſſen / verdeeltheden / en veelderley verkeerden handel en ſcheuringen / die den gemeenen welſtand / en vrede der Borgelijke Regeringe / en ſtichtinge der Gemeente / ten alderhoogſten ſchadelijk zyn.

C. Mogender dan in Euzooia geen Boeken gedrukt worden / waar in de verſchillen ontrent de Leere of Gods-dienſt verhandeld worden?

P. Ja doch / maar niet met twiſtingen / of verachtinge van Perſoonen / maar oprechtelijk / onzydelijk / alleen met onderlinge vergelijkinge der verſchillende gevoelens. Ten tweeden / met vertoog van alle gewichte van redenen en tegen-redenen / welke aan weerzyden konnen bygebracht worden. Ten derden / alſoo / dat een yder behoude vryheid van ſijn oordeel / tot dat hy / niet door dwang / maar met ſachtmoedige beſcheydentheid / en kracht van reden / overtuygd werde.

C. Soo verdragen dan malkanderen de Inwoonderen van Euzooia, gelijk te vooren is aangeweſen van de Utopiers, in de verſcheydentheid van gevoelens over Goddelijke en andere ſaken; doch met uytſonderinge / dat men niet mach opentlijk ſtaande houden / ofte andere indrukken / ſoodanige meeningen en dwalingen / welke directelijk en uytdrukkelijk tegen de eere Gods / of tegen de waare deugden en goede zeden / ofte tegen de gemeene ruſte en welſtand der Inwoonderen / ſtrydig zyn. Ook ſtaan ſy niet toe / dat men / met eenige vinnigheid ofte onbeſcheydentheid / over de verſcheydentheid van onderlinge gevoelens diſputeert / Boeken uyt-geeft / ofte eenigen haat tegen malkanderen / onwille / ofte onbehoorlijken handel / betoone; maar alleenlyk vreedſamentlijk / en met alle redelijke beleefdheid en beſcheydentheid / malkanders gevoelen en meeninge

met

met den anderen vergelijke / redenen verwiſſele / en diſcourere ; om / ſoo veel mogelijk is / de waarheid aldernaaſt te komen / en d' een d' ander tot kenniſſe der waarheid allenxkens / en met alle ſagtmoedigheid / te brengen. Tot welken eynde / ſomtyds in de hooge Schoolen eenige vergaderingen / door ordre der Overheden / gehouden worden.

Tot dien eynde word ook den Leeraren aanbevolen / datſe / in het wederleggen der dwalingen / geen andere van haare Leeraars noemen / veel min yemand ſchelden ofte laſteren / maar enkelijk met kracht en overtuyginge van reden trachten te overwinnen ; aangeſien het laſteren / en verachten van een ander / geenſins ſtrekt tot uytvindinge / of voortſetten en beveſtiginge der waarheid / maar in tegendeel ſeer hinderlijk en ſchadelijk is. Ten tweeden / om dat den Predik-ſtoel niet mach misbruykt worden / om ſijn eygen paſſie / wraak / of andere beweginge / uyt te drukken ; maar in tegendeel alleen / om Godſaligheid / liefde / waarheid / en vrede te bevorderen.

P. Is 'er by de Gereformeerde Chriſtenen geen onderſcheyd tuſſchen d' een Leeraar der Gemeente en d' ander / in 't bedienen des uyterlijken Godsdienſts ?

C. Sy volgen daar in de gewoonte der eerſte Chriſten-gemeenten / ten tyde Chriſti en der Apoſtelen : want doen was 'er tuſſchen de Opſienders / Ouderlingen / en Leeraren der Gemeente / geen onderſcheyd / in trappen / macht / ofte heerſchappye / maar behoorden tot een en de ſelve rang / en ſoorte van bedieninge.

Alleenlijk is 'er geweeſt onderſcheyd in ordre en beſtieringe / als mede van minder of meerder aanſien / en eerbiedigheid / die men d' een of d' ander bewees / uyt inſicht dat hy langer in de bedieninge geweeſt was / of ouder van Jaren was / ofte in een grooter Stad ſijn Bedieninge hadde / ofte in een grooter geleerdheid / gaven / en deugden / meer vermaard was ; en alſoo in meerder waardigheid en eerbiedigheid gehouden wierd. Gelijk den geleerden D. Salmaſius overvloedelijk bewijſt in ſijn Boek *De Primatu Papæ*, dat in de eerſte Apoſtoliſche Kerken / geen ander noch hooger onderſcheyd onder de Leeraren geweeſt is / maar daar na / door menſchelijke inſtellingen / uytgevonden en vaſtgeſteld.

Sulks dat eertyds hard is en lange gediſputeerd / tuſſchen de Opſienders ofte Biſſchoppen van de twee Hooft-ſteden Romen en Conſtantinopelen, over het voor-ſitten / ofte meerderheid van waardigheid en aanſien. Want anderſints waaren alle de Biſſchoppen in 't gemeen gewoon malkanderen Broeders / en Collegas (dat is / Med-geſellen van een vergaderinge) te noemen ; 't welk genoegſaam te kennen gaf / dat 'er doen noch ſoodanigen Opperhoofdigheid / en verſchil in macht en heerſchappye / niet was onder de Kerken-dienaren / gelijk daar na door de Pauſen / Cardinaalen / Aarts-Biſſchoppen / en ſoo voorts / ingevoerd is.

Nochtans is 'er eenig redelijk onderſcheyd onder de Leeraren / uyt voorgemelde inſichten / waar door ſommige tot Præſides geſteld worden / en byſonderlijk den naam van Opſienderen en Superintendenten dragen / om alles in goede ordre te dirigeren ; aangeſien onder al te grooten evengelijkheid van Perſoonen / geen goede Regeringe kan gehouden worden / gelijk wy in ons Hallelu-jah hebben aangeweſen / *pag.* 190.

P. Wat oordeeld gy van den plicht der Overheid ontrent Kerkelijke Perſoonen en ſaken ?

C. Dat kond gy wel af-nemen uyt het geene wy te vooren hebben aangeweſen. Namentlik / dat de opperſte Regeringe maar een en onverdeeld moet zyn / en alle mindere Vergaderingen en Regenten de ſelve onderhoorig ; want dat het anderſins onmogelijk is / dat 'er eenigheid behouden worde / en alle ſaken ſekerlijk en wel geexecuteerd. Ten tweeden / dat de Kerkelijke Vergaderingen moeten haar ſelven beſtieren / en de Kerkelijke Bedieningen / door Perſoonen byſonderlijk daar toe geſteld / moeten bediend worden. Maar nochtans moet de Opperſte Regeringe ſorge dragen / gelijk D. Zepperus aanwijſt *in explanatione legum Moſaicarum Forenſium, lib 2. cap. 2.* voor eerſt / dat de ſuyvere Leere / en den waren redelijken Gods-dienſt / onder ſijn ganſch gebied (ſoo veel doenlijk is) onderhouden werde ; Item / dat over al de gemeenten en Scholen wel werden ingeſteld / en geordend / gelijk David gedaan heeft *1 Chron.* 16.

Ten tweeden / dat de ordre die ontrent de Leere / Bedieninge / en Regeringe der Kerken / eens met gemeen goed-vinden is aangenomen / getrouwelijk werde onderhouden / en nagekomen / en door het geſach en macht der Overheid beveſtigd. Soo heeft Joſaphat de Hoogten en Boſſchen wech-genomen ; en ſijne Vorſten / nevens de Leviten en Prieſters / met het boek geſonden / op datſe alle de Steden van Juda ſouden doorgaan / en het Volk onderwyſen / *2 Chron.* 17. En Ezechias heeft door geheel Iſraël ſijne Geſanten en Brieven geſonden / met laſt om te Jeruſalem te komen / en aldaar hett Paſcha Gode te houden / *2 Chron.* 30. Nehemias dede het Wet-boek leſen voor het ganſche Volk / en dwong den Joden haare Heydenſche Wyven te verlaten / *Nehem.* 13. Inſgelijks leeſt men doorgaans / dat de vrome Koningen de Afgoderye hebben afgeſchaft / den Gods-dienſt herſteld / het Verbond tuſſchen God en het gemeene Volk vernieuwd ; en David heeft het bouwen van den Tempel / en ſorge des openbaren Gods-dienſts / ſijnen Sone Salomon op het ernſtigſte bevolen / *1 Chron.* 28. &c.

Van het Geloof en Leere der Euzooiers, en van haare Kerken.

C. MAar aangeſien gy onſe H. Schriften niet erkend / en alle de Heydenen het licht der Natuur ſchandelijk hebben misbruykt / en ſeer valſche / afgodiſche / ongerymde gevoelens / en Gods-dienſten / hebben opgericht : hoe konnen die van Euzooia een waaren redelijken Gods-dienſt uytvinden ?

P. 't Selve ſoude ik den Chriſtenen wel mogen vragen / want het is onwederſprekelijk waarachtig / en ook genoegſaam / hoewel maar in weynige ſtaaltjes / getoond / dat de Chriſtenen / niet min / ja erger en meer / de H. Schriften misbruykt hebben / tot valſche Leeringen / Afgoderyen / ja Godloosheden / dan de Heydenen geſondigd hebben tegen het licht en Wet der Natuur. Derhalven moet gy (volgens de Wet der redelijkheid) met de Heydenen handelen / gelijk gy verſocht hebt in het eerſte Deel van Euzooia, dat ik handelen ſoude met u ; dat is / dat ik u niet moeſte verwyten wat goddelooſe / valſche / en ongerymde Leeringen / en Uytleggingen der H. Schriften / de ſlechtſte en meeſt afdwalende onder de Chriſtenen gaven ; maar hoe die de beſte en meeſt Gereformeerde Chriſtenen komen uyt te leggen. Soo moet gy inſgelijks niet voorwerpen / wat geloofd of gedaan hebben de onwetendſte en ergſte onder de Heydenen / maar de geene die het licht der Natuur en wet der Conſcientie alderbeſt gevolgd hebben ; en dan ſult gy bevinden / dat de Heydenen in veele ſaken en daden de Chriſtenen verre komen te overtreffen ; gelijk D. Ridderus, in ſijn Boek genaamd den Beſchaamden Chriſten, wydloopig beweſen heeft ; en noch verder kan nageſien worden *in D. Stukkio de Sacris Gentilium, in Cicerone*, en menige andere Schryvers en voorbeelden der Heydenen meer : Waar van wy ook gehandeld hebben in ons Tractaat / genaamd Eenparig en bondig Oordeel der, &c. *pag.* 261. tot 265. ſchryvende van de Natuurelijke Gods-geleerdheid / en in de Inleydinge tot de verhandelinge van den Aart der Conſcientie, &c.

Digitized by Google

C. Daar zyn nochtans verſcheyden verborgentheden des Geloofs / die de Heydenen / ſonder de heylige Schriften / niet konnen weten / en welkers Geloof wy oordeelen tot de ſaligheid nootſakelijk te zyn. Als daar is / de kenniſſe van de H. Dry-eenigheid. De Scheppinge en voorſienigheid Gods. De erf-ſonde. Den Perſoon en Ampten des Middelaars Chriſti. Het Verbond der Genaden / en des ſelfs Teekenen / ofte H. Sacramenten. De Opſtandinge der Dooden / en ſtraffe der Goddeloose.

P. Van den uytterlijken Natuurelijken Godsdienſt / en byſonderlijk der Utopiers, hebben wy geſproken in 't eerſte Deel van Euzooia, nu ſal ik alleenlijk en kortelijk tot antwoorde u te gemoet voeren; wat my en de beſcheydenſte onder de Heydenen / dunkt van de voorgemelde ſaken. Ten tweeden / hoe ik verſtaa dat ſich de Chriſtenen daar ontrent dragen. Ten derden / van wat nootſakelijkheid ik meene datſe moeten geacht worden.

Wat het eerſte aangaat / wy gelooven / dat gelijk 'er maar een Goddelijk Weſen is / (na u bekenteniſſe) dat 'er alſoo niet meer als een is / noch weſen kan / die God is / ofte als God erkent en aangebeden mach werden.

Ten tweeden / wy erkennen dat dien God alles heeft geſchapen / onderhoud / en op een onbegrypelijke wyſe / door ſijne wysheid / en alom-ſich-vertoonende kracht / beſtierd. Hoewel wy van den tyd dier Scheppinge niets ſekers konnen beveſtigen; waar over ik bemerke / dat de Chriſtenen ſelfs niet eenig zyn.

Wy geloven dat God is een Weſen / dat in alderley begrypelijke volmaaktheden / als wysheid / goetheid / heyligheid / macht / heerlijkheid / gelukſaligheid / en ſoo voorts / in den hoogſten trap volmaakt is; welke volmaaktheid niet alleen eeuwig is / ſonder begin of eynde / maar ook onveranderlijk; ſoo datſe noyt verminderd of vermeerderd kan werden.

Soodanig vertoond hy ſich in den opperſten Hemel / als het Paleys ſijner heerlijkheid / hoewel hy alles in allen werkt, alom ſich mede-deelende / en vertoonende / na ſijn welbehagen.

Wat belangd de Erf-Sonde / wy hebben geen ſekerheid / van 't geene de Joodſche Schriften verhalen / van Adams en Evaas overtredinge in het Paradys / noch weten niets te ſeggen van de toerekeninge / of ſtraffe dier ſonde / in de nakomelingen / die veele honderden Jaren daar na gevolgd zyn; maar nochtans erkennen wy / dat gelijk de gematigtheid en geſtalte der lichamen / ja ook ſommige ſiekten / van de Ouders overgeſet worden natuurelijk aan de kinderen; dat ook mede in de ſelve word overgebracht een gemeene natuurelijke genegentheid tot ſonde / en wel dikmaal byſonderlijk tot die ſonden en onmatigheden / tot welke de Ouders meeſt genegen geweeſt zyn.

Wat betreft den Perſoon en Ampten Chriſti / alſoo die ſake geheelijk hangd aan een Hiſtoriſche kenniſſe en waarheid / en niet is gegrond in de natuurelijke weetenſchap / die uyt het licht of recht der nature gehaald word; maar alleen door een byſondere openbaringe en overleveringe der Oude / en harer Schriften: ſoo bekenne ik / dat wy daar van niet ſekerlyker konnen beveſtigen / noch ook 't ſelve niet willen volſtrekkelijk loochenen / immers voor ſoo verre die Leere tegen het licht der natuur / en de geſonde reden / niet ſtrydig en is.

Belangende het Verbont Gods / met de Menſchen opgeregt / hoewel wy daar van geen Schriftelijk bewys hebben / nochtans geloove ik den inhoud daar van in ſubſtantie / en vertrouwe van de opperſte goetheid / weldadigheid / en barmhertigheid Gods / dat hy den boetvaardigen Sondaar in genaden aanneemt / en de ſonden goedertierentlijk vergeeft; daar by komende een opregte verbeteringe des levens / ware nederigheid des herten / en een dankbaar gemoed / gelijk voorgaans mach blijken in 't voorgemelde Boek van D. Ridderus, en wy ook voor deſen hebben aangeweſen / in 't boek van den Hemel, het eerſte deel van Euzooia, &c. dat ook de Heydenen in 't gemeen geloofd hebben / een ſalige beloninge der vrome na dit leven / hoewel niet onderſcheydentlijk begrypende / op wat wyſe ſy de ſelve genieten ſouden; gelijk dan daar over onder den Chriſtenen mede geen eenderley gevoelen is: of de Ziele alleen die geniet / of met de lichamen vereenigd / en hoedanig die lichamen weſen ſullen / in den Hemel / ofte eenig ander gedeelte van het gemeene AL, &c.

Maar wat de Godlooſe aangaat / daar van ſchynen de verſtandigſte Heydenen geoordeeld te hebben / dat wel de zielen der Menſchen onſterffelijk zyn / en dat 'er niets weſentlijks vernietigt word in de natuur; maar dat echter haar Perſoonen en verwachtinge ganſchelijk vergaan; en dat ſy / boven de ſtraffen welke de ſonden onvermydelijk volgen in dit leven / van alle hope der eeuwige Saligheid uytgeſloten werden. Verder ſtraffe achtenſe onnoodig / om dat alle ſtraffe geſchied / of tot verbeteringe der geene die misdoen / of om andere van het quade af te trekken / welke reden geen van beyde / na de geſtalte deſer Wereld / noodig ſal weſen.

Ten tweeden / diend tot antwoorde over de ſaken van u bygebracht; dat gelijk wy die Leer-pointen onder ons niet hebben / ſoo zyn wy ook vry van die menigvuldige bittere Diſputen / en ongerymde valſche meningen / welke daar over onder de Chriſtenen gedreven worden; welke ik oordeele meer ergerniſſe te geven / dan uyt de ſelve ſtichtinge veroorſaakt word / ik laat ſtaan / datſe over de nootſakelijkheid der ſelve tot Saligheid eens ſouden weſen.

Ten derden / hoewel gy u ſelven inbeeld een nootſakelijkheid / om ſoodanige dingen te moeten geloven / om dat gy van meeninge zyt / dat u die van God zyn geopenbaard / en gy denkt van de waarheid daar van overtuygd te zyn; nochtans volgd daar uyt geenſints / dat die noodſakelijkheid legd op die menſchen / welke van die openbaringe niet weten; en het ſoude met de groote goedertierentheid en genade Gods niet accorderen / te ſeggen / dat God een Menſch de Saligheid ſoude weygeren / die anderſints / na ſijn vermogen / in oprechtigheid wel tracht te leven; enkelijk / om dat hy niet gelooſd / noch velyd / 't geene hem God noyt heeft geopenbaard / en waar van hy noyt in ſijn gemoed heeft konnen overtuygd werden: want Chriſtus ſegt ſelfs / dat indien hy tot den Joden niet en hadde geſproken, en wonderen onder haar hadde gedaan, datſe geen ſonde ſouden hebben, *Joh.* 15. 22. 24. Hoewel ik geern en volſtrekkelijk bekenne / dat God aan niemand de eeuwige Saligheid verbonden is te geven / en al waar 't ſchoon dat hy die aan geen Heydenen en gave / dat wy geenſints eenig onrecht van God ſouden konnen met eenige reden gedenken / maar in tegendeel ten hoogſten ons ſelven moeten tot dankbaarheid verplicht houden / over de groote en menigvuldige weldaden / welke hy ons ſondige / onwaardige / nietige menſchen / in dit leven bewyſt.

C. Dat God alle Heydenen / die van de H. Schriften onkundig geweeſt zyn / ſoude verdoemen / ſegge ik niet; want volgens de H. Schriften en komt ſoodanigen oordeel ons niet toe. *Matth.* 7. 1. *Rom.* 14. 10. 1 *Cor.* 5. V. 12. Wat heb ik die buyten zyn te oordeelen &c. die buyten zyn oordeelt God, &c. Hoewel ik wel ſie / dat volgens de H. Schriften / geen anderen weg tot de eeuwige Saligheid den menſchen werd voorgeſteld / dan door de genade Gods in Chriſto: nochtans wat God ſal doen / na ſijn vrye / onbepaalde / extraordinair behagen; aan de geene die de kenniſſe Chriſti noyt is gegeven / ſtaat by my niet te vonniſſen. Te meer / alſoo het ganſche werk der Verloſſinge en Saligheid

Digitized by Google

lighheid der Menſchen / geheelijk en volſtrektelijk hangd aan de vrye / en gantſch ongebonden wille / en behagen van God / en alle natuurelijk verſtand der Menſchen verre overtreft.

C. Wat gelooven die van Euzooia van de Alwetentheid Gods?

P. Hoewel ſy niet konnen begrypen op wat wyſe God alles kend / ſiet / en werkt; (want wy ſelfs het begryp en werk onſer eygen Ziele in onſe Lichamen niet / dan ſeer onvolmaaktelijk / verſtaan) ſoo gelooven ſy nochtans / dat God alles weet / als oorſaak van alles. Ten tweeden / als ſelfs aan allen het verſtand en begryp mede-deelende. Ten derden / dat hy alles in alles werkt door de algemeene beweginge / die van altoos in de gemeene ſtoffe geweeſt is: welke beyde noyt worden vernietigt / vermeerderd / noch verminderd / hoewelſe in een geſtadige veranderinge onderhouden worden. Sy ſtellen dan vaſt / dat God alles weet wat hy wil / en 't geene tot ſijne volmaakte gelukſaligheid / en tot volbrengen van ſijn voornemen / en beſtieringe / noodig is; van de andere dingen in 't byſonder geven ſy geen nader bepalinge / denkende / dat de aanmerkinge aller geringe byſondere ſaken / de Goddelijke Majeſteyt niet betamelijk / noch tot onderhoud der Natuur noodſakelijk is. En niet wonder dat de wyſe en maniere van de Goddelijke kenniſſe voor ons te hoog / te wonderlijk, *Pſal.* 139. en onbegrypelijk is; want wy konnen niet begrypen hoe onſe Ziele / of eenige levendige Geeſten / verſtand / of vrywillige werkingen / konnen oeffenen / ſonder met bequame lichamelijke werk-tuygen vereenigd te zyn / aangeſien wy geen andere maniere van verſtaan / of werken / oyt in de wereld natuurelijk begrepen of bevonden hebben: en daar kan in ons verſtand geen ſaak natuurelijk begrepen worden / dan die eenigſints door uytterlijke ſinnen daar in gebracht is.

En gemerkt onſe Ziele / en hare werkingen / binnen in een kleyn Lichaam bepaald zyn / ſoo konnen wy noyt beſcheydentlijk veele ſaken te gelijke begrypen / of verſtandelijk en eygen-vrywilliglijk werken of beſtieren / of ook verſtaan / hoe dat door eenig verſtand ſulks geſchieden kan.

C. Het is een andere gelegentheid in God / die de Heydenen ſelfs aangemerkt hebben / als een gemeene Ziele / van alles dat leven of Ziele ontfangen heeft / ſich ſelven alſoo door ſijn wysheid / goetheid / en macht / al-om-tegenwoordelijk vertoonende / en werkende.

P. Ik ſtaa dit toe / wel wetende dat God / en ſijnen raad / en wyſe van doen / voor de ſterfelingen onbegrypelijk is. Ten tweeden / dat God ſich ſelven / en alles wat van hem voortkomt / volkomentlijk verſtaat. Ten derden / dat hy in de kenniſſe en geniet van ſijne ondoorgrondelijke volmaaktheid / een alderhoogſte en eeuwig-duurende vernoeginge en gelukſaligheid beſit. Ten vierden / dat hoe een Menſch / of eenig Schepſel / God nader komt / of meer gelijk is / het ſelve te gelukkiger en heerlijker is; en in tegendeel / te elendiger en erger / als het meer van God afwijkt / en ongelijk is. Ten vyfden / en daarom oordeel ik / dat de hoogſte Gelukſaligheid der Menſchen beſtaat / in ware geregtigheid / en oeffeninge der deugden; maar aldermeeſt in een ware / en (ſoo veel doenlijk is) volmaakte kenniſſe en wysheid / ſonder welke geen oeffeninge der deugden / noch vernoegen / noch beſtendige Gelukſaligheid / kan genoten werden. Dit merkt wel aan / den geleerden Marſilius Ficinus, uyt de Schriften van den vermaarden Plato, in ſijn Aanteykeninge over het eerſte Boek van de beſt-geſtelde Republijk. Soo veel (ſegd hy) als het oog beter is dan de hand; het hoofd dan de voeten; het verſtand dan de uytterlijke ſinnen; de Ziele dan het Lichaam; het eynde, dan de middelen, die tot het ſelve beſchikt worden, de ruſte dan de beweginge; de eeuwigheid dan den tyd; ſoo veel uytnemender is het leven, dat in wysheid, en oeffeninge des verſtants, en Goddelijke bedenkingen, beſtaat, dan 't geene in wereltſche betrachtingen gepleegd word. Want de contemplatie / ofte oeffeninge des verſtands / en wysheid / is het begin en eynde van alle daden / en ſy beſtierd of ſchort de ſelve op na haar behagen / om de innerlijke en vaſte oeffeningen te ſekerder / en met te meer vryheid / te konnen beſitten. Ten anderen / de werkinge des verſtands is veel innerlijker in de Ziele door-dringende / als mede ſuyverder / in ſich ſelfs aart treffelijker en ſtantvaſtiger / dan het vermaak dat door de uytterlijke ſinnen of daden ontſtaat; want, ſegd Salomon, in het lachen ſelve heeft het herte ſmerte, en het eynde van de uytterlijke vreugde is droefheid. Daar-en-boven is het leven / dat in bedryf en uytvoeringe van daden beſtaat / veel meer ongemakken / ongevallen / tegenſtand / verhinderinge / en moeyelijkheden / onderworpen / dan de oeffeningen des verſtands; welke wy over al / altoos / ſelfs by nacht / alleen / na onſe eygen vrye bepalinge / konnen oeffenen; ſulks dat wy daar toe geen andere uytterlijke behulp-middelen / buyten ons ſelven / van nooden hebben.

C. Gebruykt men in Euzooia ook Offerhanden in den Gods-dienſt?

P. Geene dieſe dooden / gelijk van de Utopiers verhaald is / in 't eerſte Deel van Euzooia *pag.* 370. Maar de Geeſtelijke Offerhanden der Chriſtenen / als beſtaande in den redelijken Gods-dienſt, *Rom.* 12. 1. die erkennen ſy. Sommige nochtans oordeelen / hoewel men Gode niets kan geven / alſoo wy ſelfs alles uyt ſijne hand ontfangen / en door de Offerhanden geen verſoeninge der ſonden kan geſchieden / gelijk veele Heydenen en Joden dwaſelijk gedacht hebben; dat nochtans het een goede aanleydinge en opwekkinge geeft / om ſijn onwaardigheid / en dankbaarheid aan God / te toonen / dat men / nevens een belydenis der ſonden / en Gebed om vergevinge / ook voege opbracht van eenige goederen / uyt welke daar na / (gelijk de Joden en Heydenen gedaan hebben) de maaltyden van liefde en vreugde gehouden worden. Hoedanig by den Joden geweeſt zyn de Hef-offeren, en Beweeg-offeren, der Thienden, en der Eerſtelingen, *Deut.* 26. Deſe twee Offeren verſchilden / na het ſeggen der Joden / dat in een Hef-offer een beweginge was op-waarts en nederwaarts / om te bewyſen / dat God een Heer was van Hemel en Aarde: maar in een beweeg-offer was de beweginge / van de rechte hand tot de ſlinkere; ſoo dat het Beweeg-offer ſoo eenige reyſen voor de Heere bewegd wierd / na de vier eynden der Aarde / van het Ooſten tot het Weſten / en van het Noorden tot het Zuyden; om te bewyſen / dat God een Heer was van de geheele Wereld / en dat in alle hoeken der Wereld hem Dank-offer moet worden op-gedragen.

In wat gebruyk en achtinge den Doop by de Heydenen geweeſt zy / hebben wy aangeweſen in het Byvoegſel, achter de Verklaringe over de duyſtere Plaatſen des N. Teſtaments, over *Matth.* 3. 16. Van haar Liefde en Verſoen-maal-tyden ſal hier na noch geſproken werden.

C. Hoe zyn de kerken in Euzooia gebouwd?

P. 't Geene wy van de Utopiers verhaald hebben / in ons eerſte Deel *pag.* 370. dat ſtaanſe toe; en maken hare kerken meeſtendeel rond / niet alleen om af te beelden de geſtalte des Werelds / welke in een ronde / ſich alleſints even wyt uytſtrekkende / vervat word: maar ook God / die oneyndig is / en als een ronde / welkers omtrek nergens / en het middel-punt over al / begrepen word: als mede ſonder begin of eynde / gelijk ſulks in een ronde Figuur eenigſints vertoond word. Ten tweeden / om dat die geſtalte in 't aanſien ſeer aangenaam / en in 't begryp de grootſte is.

Yeder heeft daar ſijn beſtemde plaats / ſulks dat 'er geen diſordre is over het ſitten / gelijk by ons ſeer er-

gerlijk

Digitized by Google

gelyk toegaat; maar zyn de plaatſen ſoo geordend / en de groote der Kerken ſoo toegeſteld / dat een yder bequamelyk kan hooren en geſien worden. Want daar word ook acht genomen / dat niemand / ſonder reden / de vergaderinge tot den openbaren Gods-dienſt veracht / ofte te veel verſuymd. De Vrouws-perſoonen zyn van de Mannen / op Galderyen ofte anderſints / afgeſcheyden. Voor de Kinderen van yeder Parochie is een afgeſonderde plaats; en werd wel ſtrenge ordre gehouden / dat niemand daar yets doe / of ſpreke / 't geene ſtrijt tegen de aandacht / en eerbiedigheid / die tot den Gods-dienſt vereyſt word. Voor de Vreemdelingen / en Dienſtbare / is inſgelyks een plaatſe afgeſcheyden.

Hoewel die van Euzooia niet genegen zyn tot groote onnoodige koſtelykheid / in het ſtichten van hare eygen Huyſen; nochtans makenſe hare Kerken van de alderbeſte ſtoffe / dieſe gebruyken konnen / als daar zyn de alderbeſte ſoorten van geſteenten / Hout / Mineralen / en ſoo voorts / om datſe / met Salomon, oordeelen / dat men God moet verheerlijken met het uytnemenſte van ſijn inkomen, en ſijn dankbaarheid bewyſen aan God / die alles tot ſijner eeren geſchapen heeft: daar in navolgende de Joden, welke den Tempel toegemaakt hebben van de aldertreffelykſte ſtoffen: ſoo dat de Marmore-ſteenen / van welke het uytterlyk werk gemaakt was / 25. cubyten lang / 12 breet / en 8 dik / geweeſt zyn. Sy oordeelden ook / dat door de ſuyverheid en deftigheid der plaats / ſaken / en perſonen / die tot den Gods-dienſt gebruykt worden / de eerbiedigheid tot God meer opgewekt word / en vermeerderd. Hoewel ſulke uytterlyke dingen tot den waren Gods-dienſt niet volſtrekkelyk noodig zyn; maar gelooven / dat men God over al / altoos / en in de geringſte plaats / wel dienen kan / in tyd van armoede en nood / al waar het in de ſpelonken der Aarde.

Maar om dat door de Beelden veele Superſtitie en Afgoderye bedreven werd / by andere Volkeren / ſoo ſtellenſe in hare Kerken geen Schilderyen / noch Beelden. Gedenkende aan 't geene Varro geſegd heeft / dat de geene die eerſt de Beelden der Goden ingeſteld hebben, de vreeſe wechgenomen hebben, en de dwalingen vermenigvuldigd. Ja sy hebben van den Beelden-dienſt / en grouwelyke Superſtitien / Afgoderyen / en verkeerde verleydingen der Paus-geſinde / (waar van te vooren geſproken is) ſoo grooten afkeer / datſe nergens in haar Land de uytterlyke oeffeninge der ſelve willen toelaten. 't Welk niet is te verwonderen / alſoo de Joden en Turken ſelve daar door ten hoogſten verhinderd werden / om het Chriſtendom in eenige achtinge te houden.

Aanmerkingen over de Vereeniginge van 't Chriſtendom, of middel om alle de Chriſtenen onder een Geloofs belydenis te brengen.

C. DAar is / onder alle de elenden des gantſchen menſchelyken levens / by na niet droeviger / en meer te beklagen / dan dat 'er omtrent het Geloof en Gods-dienſt onder de menſchen / inſonderheid de Chriſtenen / ſoo grooten verſcheydentheid en tegenſtrydigheid gevonden word. Want Epiphanius verhaald al in de derde Eeuwe / tachtig verſcheyden Ketteryen / die doen onder de Chriſtenen gevonden werden; ſonder van de verſcheyden takken te ſpreken / in welke deſe Ketteryen verdeeld waren.

Ten tweeden / hier uyt ontſtaan ſware en geduurige oorloogen / omkeeringen van Staten / en grouwelyke vyantſchappen / waar door menige genaamde Chriſtenen niet ontſien / de gemeene vyanden tot hulpe te nemen / en te ſterken / om malkanderen te vernielen.

Ten derden / d' een verdoemd d' ander / en ſien malkanderen aan als onderwerpen van gemeenen haat / en Goddelyke plagen. Waar door in 't geheele Chriſtendom de Kerken / geeſten / en gemoederen / alleſints verdeeld / ontſteld / en beroerd worden.

Hier door word de heyligmakinge / en oeffeninge der liefde onder de Chriſtenen / ſeer verhinderd en omgeſtooten / ſonder welke geen waren Gods-dienſt of Chriſtendom weſen kan.

Ja dat meer is / de gemelde verdeeltheden en verbitteringen / veroorſaken in menige menſchen on-Godsdienſtigheid / en Gods-verloocheninge. En die buyten het Chriſtendom zyn / als Heydenen / Turken / en Joden / die krygen een walge van het Chriſtendom en worden daar van geheel afkeerig / alſſe gaan aanmerken de ſware verdeeltheden / menigvuldige dwalingen / en diſputen / grouwelyke Afgoderyen / Superſtitien / en den ongoddelyke wandel der Chriſtenen / welke in verſcheyden gelegentheden haar erger dan anders Volkeren betoonen.

Ik las onlanks een Boekken (gedrukt in de Franſche Tale tot Saumur) over deſe ſaak / dat my ſeer wel aanſtond / alſoo den Autheur verklaarde niets voor te hebben / dan de bevorderinge der eere Gods / en gemeenen welſtand en Saligheid der Menſchen / 't welk in deſen ook myn eenig voornemen is. In dit Boekken / geklaagd hebbende over de voorgemelde verdeeltheden der Chriſtenen / wyſt hy aan de oorſaken der ſelve; des voor eerſt / dat de verſcheyden geſtalteniſſe van de Geeſten / gematigtheden / en natuurellen der menſchen / dit quaat grootelyks gebor derd heeft. Want al 't geen dat door de handen der Menſchen gaat / heeft altyd van de hoedanigheid / die in hem de overhand heeft; gelyk de wateren hun verwe van de Grachten nemen / daar sy deurloopen; indien de ſelve vuyl en onſuyver zyn / ſoo verlieſen sy wel haaſt de ſuyverheid / dieſe in hun oorſpronk hadden. De Chriſtelyke Leer / gelyk die in den beginne voorgeſteld is / was ſuyver en heylig; maar sy is / door de quade hoedanigheden der geene dieſe zedert gehandeld hebben / veel veranderd.

De tweede oorſaak betoond hy geweeſt te zyn / van de voorige verdeeltheden en wan-ordres / dat men in de Chriſtelyke Gods-dienſt noyt na behooren / het geen dat weſentlyk en Fondamenteel is / van 't geen dat niet ſoodanig is / onderſcheyden heeft. Op dat men trachten ſoude in de eerſte over een te komen / en in de andere malkanderen in de liefde te verdragen. Hoe veel twiſtredeningen zyn 'er / die geen ander grond-veſt hebben / dan verſcheyden woorden en uytdrukkingen / terwyle sy alle grondelyk over-een-komen / en alleenelyk over de woorden twiſten. Seker indien sy ſonder drift / en ſonder voor-oordeel / den grond van hun twiſten onderſochten / sy ſouden ſich ſchamen / van dat sy / om een ſaak die 't niet waardig is / ſoo veel tyd verloren / en ſoo veel heftigheid betuygd hebben.

De derde oorſaak der menigvuldige dwalingen onder de Chriſtenen / is geweeſt / dat men heeft vaſtgeſteld / dat men voor onfeylbare waarheid moeſte aannemen / 't geene van menſchen in de Kerkelyke vergaderingen beſloten en bepaald wierd; hoewel de bevindinge geleerd heeft / dat de beſluyten en bepalingen / in verſcheyden tyden en plaatſen gemaakt / niet alleen tegen de H. Schriften / maar tegen de goede reden / en tegen malkanderen / ſtrydig waren.

De vierde reden ſteld hy ons voor in 't vierde Hoofdſtuk / met deſe woorden / dat de walging / die men van d' eenvoudigheid der Chriſtelyke Gods-dienſt gehad heeft / de menſch bewogen heeft tot een andere ſwier daar aan te geven / dan de geene was / die sy in haar begin had.

De vyfde / dat men den Gods-dienſt tot nut en eygen belang der byſondere Lieden / en tot de voordeelen van het tydelyke leven / doet dienen. Yder poogd daarom ſijn byſondere gevoelens voor weſentlyke waarheden te doen deurgaan. Yder veroordeeld als Ketters / en als Lieden die buyten den weg der ſaligheid zyn / alle de geene / die hun niet volkomentlyk onder ſijn Leer-ſtukken

ken ſtellen. Ja yder beweerd / dat 'er geen ware Kerke is / als de geene die de gevoelens aanneemt / de welke hy voort-gebracht heeft / en dat aan haar alleen het recht van al 't geen toebehoord / dat de Gods-dienſt aangaat.

P. Maar wat middelen went den Autheur voor / om dit groot en algemeen quaad in 't toekomende te verbeteren / en wech te nemen?

C. Meeſt alle Chriſtenen hebben geacht / dat dit quaad ongeneeslijk was / en wel wenſchelijk / maar onmogelijk uyt te voeren / om alle de Chriſtenen onder een Geloofs-belydenis te brengen. Daarom heeft een yder het enkelijk daar op aangelegt / om ſijn gevoelen te verſterken / andere te wederleggen / en tot ſich te trekken. Tot dien eynde zyn menige diſputen aangelegd / groote Boeken geſchreven / en van allen zyden ſeer groote twiſt-redeningen veroorſaakt / daar toe alleen ſtrekkende / op dat een yder de Leeringen die hy aangenomen hadde / ſoude verdedigen. Doch / ſegd den voorgemelden Autheur / in ſijn derde Deel deſer verhandelinge / *cap.* 1. ik ſchroom niet te ſeggen / dat 'er / in plaats dat alle deſe geſchriften en twiſt-redeningen (die van een yder niet konnen geleſen noch geoordeeld worden) goede uytwerkingen ſouden voortbrengen / niets is / 't welk de Geeſten hartnekkiger / en wyder van een oprechte verſoeninge / maakt.

Daarom hebben andere ſich ingebeeld / dat de Concilien, en algemeene Vergaderingen / door hun geſach / achtbaarheid / en kennis / wel in dit quaad ſouden konnen verſorgen. Maar 't eygen belang / en de voor-oordeelen / heerſchen dikwils ſoo wel in deſe Vergaderingen / als in de byſondere Lieden / daar in ſy beſtaan: invoegen dat men gemeenelijk ſiet / dat dusdanige Vergaderingen de Geeſten kyvelder / en hartnekkiger aan hun eerſte gevoelens / maken / en dus te wege brengen dat 'er minder geſteltheid tot de weder-vereenigings is. Soo dat de ervarentheid nu lange geleerd heeft / dat door de middelen tot noch toe aangewend / het gemelde groote quaad niet kan wech-genomen worden. Maar den Autheur wyſt vorders aan / dat om het ſelve met meerder kracht / en beter uytſlach / te doen / vooreerſt / nootſakelijk is / dat men ſich van alle voor-oordeelen ontlaſte / en van alle eyge belang ontſla; om ſich ſelfs niet voor te ſtellen dan Gods Eer / en de ſaligheid der Zielen. *cap.* 2.

Ten anderen / aangeſien de gronden van de Goddelijke waarheid / welke tot de ſaligheid noodig zyn / allen Menſchen aangaan / ſoo is 't noodig dat de ſelve niet zyn al te menigvuldig in getale / noch duyſter en moeyelijk om te verſtaan / maar datſe ſteunen op ſoodanige grond-regelen / welke allen Menſchen gemeen zyn / en van een yder duydelijk konnen werden begrepen / en waar door haar gemoed / ſoo in geval van geloof / als ſchuldigen plicht / genoegſaam kan overtuygt worden; ſoo door het licht der Natuur en Gewiſſe / als klare en uytdrukkelijke uytſprake der H. Schriften / met de geſonde reden over-een-komende / ofte immers geenſints tegen-ſtrydig. Sulks datſe konnen den Menſch toebrengen vrede en vertrooſtinge des Geeſts / en door een heylig leven tot de ſaligheid aanleyden.

Daarom moet men wel onderſcheyd maken / tuſſchen deſe gronden / welke tot de ſaligheid noodig zyn / en andere menigvuldige ſaken van minder belang. Ten tweeden / tuſſchen Leeringen die de H. Schrift voorhoud om geloofd te worden / en 't geen dat alleenlijk aangaat het uyterlijk beleyd van de Kerk / en de Ceremonien / omtrent welke ſaken men malkanderen kan en behoorde in de liefde te verdragen. Item / dat men moet onderſcheyd maken / tuſſchen 't geen ons van de H. Schrift voorgeſteld word om te geloven / als een heylſame leering / en 't geen ſy aan ons als Hiſtorien van geſchiede ſaken verhaald / of dat ſy als voor-ſeggingen van toekomende dingen aan ons toeſchikt.

Dus ſteld hy (by voorbeeld) als een Fondamentele leeringe in 't Chriſtendom / dat 'er een God is. Dat God een verbond der Genade en Saligheid in Chriſto heeft opgericht / volgens *Joh.* 3. 16. Dat Chriſtus in ſijn heerlijkheid ſal komen / om de levendige en dooden te oordeelen / en ſoodanige andere waarheden / die ſeer klaarlijk en onderſcheydentlijk in de H. Schrift geleerd / en van alle Chriſtenen aangenomen worden. Maar wat deſe Leeringen aangaat / die d' ordeninge van Gods eeuwige beſluyten vaſt ſtellen; die beſtiptelijk ſeggen wat het voorwerp van de Predeſtinatie of voorſchikking is; die vertoonen hoe de twee natuuren in de Perſoon van Chriſtus vereenigt zyn; die de verborgentheid der Dry-Eenigheid ſoo diep en duyſter maken; die de middelen meenen te ontdekken / door welke de H. Geeſt in de herten der geloovige werkt; en andere dingen van diergelijken aard; ik beweer (ſegd hy *cap.* 6. *pag.* 128.) dat men hen niet op gelijke trap / en in een ſelve ſtand moet ſtellen / als de waarheden die in Gods Woord klaarlijk aan ons geopenbaard zyn. Anders geeft men plaats aan de verdeeling. Yder Leeraar ſal ſijn beſondere gevoelens / als voor ſoo veel Fondamentele waarheden / willen doen doorgaan. Hy ſal alle de andere verwerpen / als dolingen / die gantſchelijk de Saligheid om werpen. De tegenſtrevers ſullen niet minder yverig zyn / in de ſtrydige gevoelens te verdedigen; 't welk van gedeeltheid en van beweenelijke ſcheuringe gevolgd ſal worden.

Hier moet men Pauli gebod doen gelden. 1 *Theſſ.* 5. 21. Beproefd alle dingen, en behoud het goede. 1 *Cor.* 3. 11. Dat 'er niet meer dan een Fondament van den Gods-dienſt is, 't welk is Jeſus Chriſtus; dat men Gout, Silver, en Geſteenten, of ook Hout, Hooy, en Stoppelen, daar op kan bouwen: dat yders werk door vuur beproefd ſal worden, 't welk de quade werken ſal verteeren, ſchoon de werkers behouden worden. De diepe Redeneeringen der God-geleerde maken den menſch niet beter / noch gelukkiger. De eenvoudige / in hare oprechtigheid / gaan de hooge Schriftgeleerde dikmaal voor in 't koningrijk der Hemelen.

Wy moeten voorts ſorgvuldelijk onderſcheyd maken / tuſſchen de leeringen / ſoo klaarlijk in Gods Woord vaſt-geſteld / dat alle de Chriſtenen verplicht zyn de ſelve aan te nemen; en de geenen / die tot hun verklaring d' arbeyd en overweging der menſchen behoeven / om hen te verklaren; ſulks dat wy geen andere dan de eerſte voor Fondamenteel aannemen / en de andere aanmerken als menſchelijke leeringen / die hun nuttigheid en gebruyk konnen hebben / maar die ons niet moeten inwikkelen en verbinden / gelijk de geene / die ſonder eenige vermenginge van menſchelijke ſwakheid / van God uytgeblaeſd zyn.

Om dan te beſluyten / en te doen blijken / dat wy onſe Saligheid konnen bekomen / door weynige en klare algemeene Grond-regulen / ſonder ſich in de belemmeringen van de menigvuldige doornige geſchillen der Scholen te werpen / ſoo onderſtel ik (ſegd den meergemelden Schryver *pag.* 132.) dat eenig Chriſten overwacht door de ſtorm / in Magelanika, of eenig ander Land / daar de Inwoonders noyt van onſe verborgentheden hebben hooren ſpreken / gevoerd is. Ik vereyſch ook dat deſen Chriſten niet anders weet / dan de eerſte en eenvoudigſte beginſelen van den Chriſtelijken Gods-dienſt / in de algemeene Geloofs-belydenis begrepen.

Ik onderſtel dat hy alleenlijk van deſe waarheden over-reed is / dat 'er een God is / die den Hemel en Aarde geſchapen heeft: dat hy een volkomen heyligheid van ons eyſcht: doch dat wy ſijn bevelen hebben overtreden / 't welk ons ſijn gunſte en weldaden onwaardigh gemaakt heeft / dat hy ons ondertuſſchen noch tot berouw / en ter Saligheid noodigd: dat hy hier toe de geen heeft geſonden / die hy ſelfs ſijn

Soon noemt: dat deſe Soon voor onſe ſonden is geſtorven; dat hy voor onſe rechtveerdigmakinge weer op-gewekt is; dat hy ten Hemel is gevaren / en dat hy daar voor ons ſpreekt. En dat ſoo wy volkomentlyk van deſe waarheden overtreed zyn / en ons neerſtelyk in de godvruchtigheid tot God / en in de liefde tot onſen Naaſten / offenen / wy de eeuwige Gelukſaligheid ſullen verwerven. Eyndelyk onderſtel ik / dat deſe menſche deſe dingen / aan deſe wilde volkeren leerd en onderwyſt / en dat deſe Lieden / de welke tot aan dien tyd in alle deſe waarheden onkundig geweeſt zyn / van der ſelver ſchoonheid bewogen / en vervolgens ganſchelyk daar af overtreed worden / en hun leven daar na ſchikken.

Ik vraag dan of deſe Lieden niet warelyk Chriſtenen mogen genoemd worden / en of ſy niet op den weg der Saligheid zyn? Wat my aangaat / ik maaker geen ſwarigheid af / en / wyder gaande / ſeg / dat ik hen / ſoo ſy in deſe beginſelen blyven / gelukkiger houde / dan of men hen met alle de naauw-keurige geſchillen belaſtede / daar mede men ons gemeenelyk onderhoud. Dewyl ik dan niet meer als een eenige weg ken / die God aan allen menſchen voorhoud / om ter Saligheid te geraken / ſoo acht ik / dat alle de geene / die ſich aan deſe ſoo eenvoudige beginſelen / en kleyn in getal / ſullen houden / en op ſoodanige wyſe / die 'er mede over-een-komt / leven / ſonder twyfel de Saligheid ſullen verwerven.

Dus beſloten hebbende / antwoord hy *cap.* 8. *pag.* 145. op de tegenwerpingen en ſwarigheden / die men tegen dit voornemen by brengen kan; namentlyk / van alle de Chriſtenen te brengen tot een kleyn getal van Hoofdſtukken der Chriſtelyker Leering / die van yeder goed gekeurd zyn.

Wat dunkt u P. van deſen voorſlag?

P. Ik oordeel dat die / in den beſonderſten inhoud en oogmerk / over-een-komt met het geene wy hebben aangeweſen in 't eerſte Deel van Euzooia, en in 't begin van dit tweede Vervolg. En ingevalle dat van een yder oprechtelyk wierd nagekomen / 't geene vereyſcht word / namentlyk / dat men ganſchelyk aan d'een zyde ſtelde alle voor-oordeelen / en eygen belang van Weereltſche eer / voordeel / achtbaarheid / geſag / eygenſinnigheid / heerſchappye / en ſoo voorts / en niet voor hadde dan de Eere Gods / en de gemeene bevorderinge van den welſtand / ſtichtinge / eenigheid / en ſaligheid der Menſchen; dat deſen voorſlag wel ſoude konnen uytgevoerd worden / door die middelen welke aangeweſen worden *cap.* 7. En in 't laatſte cap. de overgroote nuttigheden en voordeelen / die hier uyt / ſoo in de Kerk / als Borgerlyken Staat / te verhopen zyn / als de twiſten eens ſullen wechgenomen zyn door de liefde / (welke de grondveſt is der Chriſtelyke deugden) en de ootmoedigheid / die 'er de ziele af is.

Ten tweeden / ik achte dat 'er niet treffelyker noch wenſchelyker ſoude konnen gedaan worden / voor het gemeene Beſte / en het uyterſte eynde / daar toe dat alle onſe poogingen / bedenkingen / genegentheden / en arbeyd behoorden aangewend te worden. Ja ſoo daar yets is / dat een yders opwekkinge / en inſonderheid der Hooge Overheid / als Voeſter-Heeren der Kerke / en der Leeraren / en alle verſtandige / vrome / edelmoedige Geeſten / waardig is; ſoo is 't deſen voorſlag meer en meer aan de Weereld bekend en aangenaam te maken / en met kracht van reden allenrkens den weg / tot een goede uytkomſte in deſe gewichtige ſake / te bereyden. Te meer / alſoo ik geern beken / dat deſe ſaak / hoeſe meer nut / treffelyk / en wenſchelyker is / hoeſe ook haare grooter moeyelykheden heeft om uyt te werken; om de groote verſcheydentheid der Geeſten / en bevattingen der Menſchen; en te veel verſcheyden eygen-belangen; als mede de nyt / wantrouwe / en groote wangeſtalte / en verdorventheid der Menſchen in 't gemeen. Daar-en-boven / om dat de vervreemdinge en verwyderinge der gemoederen ſeer oud is / en de voor-oordeelen krachtig / en ſeer diep ingeworteld. Nochtans moeten wy door allen deſen van ſoo hoog gewenſte en alderttreffelykſte ſake die men betrachten kan / niet laten af-ſchrikken / maar de ſelve met te meerder ernſt / door allerley gevoegelyke middelen / ſoo veel mogelyk is / ſoeken te bevorderen; vertrouwende dat deſen onſen alderloffelykſten arbeyd niet ydel ſal blyven / maar dat God met ſijnen zegen ſal achtervolgen den arbeyd / die in oprechtigheid / tot ſijne meeſte Eere / en ſaligheid der Menſcheyt / aangeleyd word.

En waarom ſal men de hoop van dit edelmoedig voornemen uyt te voeren / verlieſen? Heeft men niet geſien dat in 't geſprek van Poiſſy / in 't vyfthien hondertſte en ſeſtigſte Jaar gehouden / de Catholijken en Proteſtanten by na in de woorden / in de welke 't Artykel van de gemeen-houding gehouden ſou worden / over-een gekomen waaren? ondertuſſchen acht men dat dit het grootſte verſchil is / dat tuſſchen hen gevonden word. En men ſou ſonder twyfel van toen af deſe twee groote aanhangen te ſamen verſoend en vereenigd hebben geſien / ſoo niet eenige Leeraars deſe vredemaking / uyt eyge-belang / geſteupt hadden. Weet men ook niet / dat men in 't Jaar 1529. in 't geſprek tuſſchen Lutherus en Swinglius, te Marpurg / in ſekere bewoordingen over-een-quam / by na in alle ſtukken van den Gods-dienſt / en dat men / ſoo veel de geenen aangaat / daar in men noch niet eenig kon worden / malkanderen in liefde ſou verdragen / om dat dit de vereeniginge / die men maken wilde / niet beletten ſou? De Joden, hoewel in verſcheyden gevoelens verdeeld / onderhielden alle eenen gemeenen Tempel / en uyterlyken Gods-dienſt. Men leeſt in de Reys-beſchryvingen der Ooſterſche Landſchappen / dat in Turkyen, Perſien, &c. alle de Chriſtenen die men daar vind / van wat aanhang die ook zyn / in volmaakte eenigheid te ſamen leven / en onderling aan malkanderen alle mogelyke blyken van oprechte vrientſchappen bewyſen. Doet men dit in vreemde Landen / waarom niet in 't midden des Chriſtendoms? kan men niet dadelyk alle Chriſtenen vereenigen / ten minſten laat ons dat in ſommige / als daar zyn de Lutheranen, en Remonſtranten, beginnen / gelyk wy in ons Eenparig Oordeel, &c. hebben aangeweſen / dat dit den wenſch is van meeſt al de Gereformeerde Kerken / Overheden / en geleerde Mannen. En met wat hert-grondige uytdrukkingen deſe gemelde vereeniginge aangedrongen en gewenſt werd van den Apoſtel Paulus, blykt *Phil.* 2. 1. en volgende. Indien 'er eenige vertrooſtinge, &c. en *Epheſ.* 4. 2. Verdraagt malkanderen in de liefde, ſorgvuldig zynde om te behouden d'eenigheid des Geeſts, door de band der vrede. Daar is maar een Lichaum, en een Geeſt; gelijk, &c.

Het laat ſich aanſien by na de ganſche Weereld door / dat den Gods-dienſt meeſt ſchynd gepleegd en geſtelt te worden in uytwendige Ceremonien / en by-geloovige manieren van doen; of in ſcherp-ſinnige bevattingen / en twiſt-redeningen ontrent menigerley ſaken / die meer beroerten dan ſtichtinge veroorſaken. Daar nochtans de Oude wel hebben geoordeeld / dat niet in vraag-ſtukken en woorden / noch ſubtiliteyt van verſtand / maar aldermeeſt in het leven en daden / den waaren Gods-dienſt gelegen is. Sulkx dat men ook in deſe gelegentheid meer ſijn oogen dan ooren geloovenmoet; gelyk van ons breeder is aangeweſen / in ons Hallelujah. *pag.* 186. en onſe Nader Deductie of Verklaringe *pag.* 242. &c.

Van de dienſtbare Menſchen. Ten tweeden, dat den Land-bouw de beſte wyſe van Leven zy. Ten derden, van het oeffenen der Lijf-ſtraffe. Ten vierden, van de billijkheid in het Vonniſſen. Ten vyfden, van de gemeenſchap der Goederen.

NA de natuurelijke redelijkheid / zyn de Menſchen alderbequaamſt om te regeren / die het meeſte verſtand/ervarentheid/en wijsheid hebben; om te gehoorſamen / en te dienen / de geene die weynig wijsheid hebben / maar ſterk zyn van lichaam.

Door toeval word yemand dienſtbaar / ja ſelfs plegen eertyds menige Menſchen lyf-eygene Slaven te worden / over welke de Heeren het recht van leven en dood hadden / als / door gevangen te worden in den Kryg; door geboorte uyt een lyf-eygene Slavinne; of door verkoopinge, ofte door veroordeelinge/om ſijne Schelm-ſtukken/en misdaden. Doch 't ſedert den Jare Chriſti 1200, is het geen gebruyk geweeſt onder de Chriſtenen / d'een d'ander tot lyf-eygen Slaven te houden; maar worden nu de Dienſt-knechten en dienſt-maagden vrywilliglijk / voor loon / en dat maar voor een bedongen tyd / aangenomen. By den Joden bracht de Wet mede / dat men een Joodſch Menſch mochte koopen voor ſes Jaren / maar de Knechten dieſe uyt de Heydenſche volkeren hadden / door het recht van Oorlog / of om datſe die gekocht hadden / die waaren voor al haar leven lyf-eygen Slaven. *Lev.* 25. 44. 45. 49. Soo hebben de Joden de Gibeoniten tot geduurige Slaven gemaakt / *Joſua* 9. En ten tyde der Apoſtelen bleven de Knechten aan haare Heeren eygen / niet tegenſtaande ſy Chriſtenen geworden waaren / gelijk uyt de vermaningen der Apoſtoliſche Brieven te ſien is / 1 *Cor.* 7. v. 20, 21, 22. &c.

In het verkieſen der Dienaren word van ſommige / niet ſonder reden / aangemerkt / dat die de beſte zyn / welke matiglijk vreeſachtig zyn / niet te ſtout / noch al te kleynhertig: want deſe zyn gemeenelijk / by gebrek van natuurelijke warmte en kracht / leuy en onmatig; de andere onruſtig / en moeyelijk om te beſtieren. Sie *Ariſt. lib.* 1. *Oecon.*

Wy hebben te voren aangewesen / dat de oude Joden ſich eertyds gantſchelijk onderhouden hebben met Land-bouwerye / en aanqueken van Vee. Deſe wyſe van leven / en ſijn nooddruft te verkrygen / word geoordeelt niet alleen de oudſte / maar ook de natuurelijkſte / en vermakelijkſte / te weſen. Want op het Land geniet men geſonder locht. Ten tweeden / men is van al te grooten gewoel der menſchen in de Steden afgeſondert / en derhalven meer bequaam om geruſt te leven / en ſijn gemoed met goede bedenkingen te onderhouden. Ten derden / op het Land leeſd men vermakelijker / als genietende het aanſien des Hemels / der boſſchen / gebergten / wateren / kruyden / bloemen / alderley gewaſſen / valeyen / vee / en ſoo voorts; daar men in de Steden gelijk als eenigſints in een gevangen-huys opgeſloten leeſd. Ten vierden / den Land-bouw is ſeer profytelijk / en voorſiet den menſch overvloedelijk van alles / dat om wel te leven noodig is. Den Landbouw, ſegd Muſonius, is een ſaak die heerelijk, gelukkig, en Gode aangenaam is. Waar op ſlaat het ſeggen van Horatius, *Beatus ille qui procul negotiis, ut priſca gens mortalium, Paterna rura bobus exercet ſuis.* Gelukkig is hy, die afgeſcheyden van al het gewoel, loopen, en ſlaven der Menſchen, met de oude Vaderen, op zijn eygen Erf-landen ſich onderhouden kan. O zalige Land-lieden, ſegd Virgilius, indienſe maar haar geluk wel kenden. Daar is (ſegd Cicero) niet beters, noch profytelijker, noch ſchoonder, dan een Akker die wel onderhouden is. Ten vyfden / den Landbouw is een handel / die gemeenelijk met min bedrog / rechtveerdiger / en oprechter / toegaat / dan menige andere handelingen. Ten ſesden / door de matigen arbeyd / leerd de ervarentheid / dat de Land-lieden gemeenelijk ſterker / en geſonder van Lichaam zyn / niet ſoo teer / lekkerlijk / en vertel opgebracht / als in de Steden. Veele zynder van den Ploeg gebracht tot de Regeringe; veele zynder ook / die / de Regeringe moede en verdrietig zynde / ſich gelukkig konden achten / met weder in ſtilte en vermaak op het Land te leven. Inſonderheid is dit geruſt leven te genieten / in de menigvuldige groote treffelijke Land-bouwen / welke onder ſeer gelukkige en wel-gematigde climaten / of ſtreken liggen / als in Braſijl, en andere gedeelten van America, en andere geweſten / die / by gebrek van Inwoonderen / by-na gantſch ledig liggen; daar menige Volkeren / met Jagen en Viſſchen / en ſeer weynig arbeyd / ſeer geruſtelyk / en gemakkelijk / vermakelijk / en in groote vryheid / leven konnen. Daar in andere Landen / inſonderheid in Europa, de Menſchen in ſulken menigte by-een woonen / dat den meeſtendeel / niet dan met grooten twiſt / nyd / oorloogen / elendigen arbeyd / aartige bekommerniſſe / en vuyle armoede / leven konnen; waar doorſe dan vervallen tot ongerechtigheid / bedriegeryen / ſtelen / en andere quade ſonden / en middelen om aan de koſt te geraken. Veele getrouwt zynde / ſuchten over haare Kinderen die ſy krijgen / in plaats datſe haar daar in verheugen ſouden / genootſaakt zynde in ſware armoede en elende met de ſelve te leven.

C. Want dunkt u / is 't wel billijk dat men yemand om enkele dieverye van het leven beroofd?

P. Ik oordeel / met de Utopiers, dat die ſtraffe te ſwaar is / en by gevolg onrechtveerdig; want daar is geenſints gelijkmatigheid / tuſſchen het wech-nemen van yemands goed / en het berooven van het leven; inſonderheid / ſoo wanneer yemands goed word geſtolen / die rijk genoeg is / ſoo dat hy daar door geen ſonderling ongemak lyd. Maar het ſchynd / dat de Menſchen veel gevoeliger zyn van haar eer of goed / dan van de Eere Gods; want de Laſteraars der Groote / en de Dieven / worden wel veele en ſtrengelijk geſtraft / maar Gods-laſteraars ſelden / of by na noyt.

Volgens de Moſaiſche wetten / wierd enkelijke dieverye niet geſtraft met de dood / maar het geſtolene moeſt vier of vyf-dobbel wedergegeven worden. *Exod.* 25. v. 1. En wat is 'er redelijker / dan dat een dief / betrapt zynde / vergoedinge doe aan den geenen dien hy beſtolen heeft; het zy dan door het wedergeven van het genomene / ofte uyt andere goederen / welke den dief toekomen; nochtans word dikmaal daar op geen acht genomen / maar de goederen des Diefs worden aangetrokken van andere / welke daar toe geen recht hebben.

Ten derden / het eynde der ſtraffen moet weſen / de verbeteringe der geene die misdaan hebben; maar door al te haaſt en te lichtelijk yemand ter dood te verwyſen / word dat oogmerk verloren.

Ten vierden / het eynde der ſtraffen moet zyn / door de exempelen van de geene die misdaan hebben / andere van diergelijke ſonden af te ſchrikken / en alſoo de goede te beſchermen / *Rom.* 13. maar het is ſeker / dat menige godlooſe en roekelooſe menſchen / veel min de dood ontſien / dan een langduurige gevangeniſſe / en het werken in een Tuchthuys / ofte verweſen te worden tot een langduurige dienſtbaarheid / in moeyelijke en vuyle werken / als in 't opgraven der Metallen en Mineralen / en reynigen der Riolen / Secreten / roeyen op de Schepen / en ſoo voorts. Want veele van de gemelde menſchen gelooven geen ſtraffen na de dood / noch de onſterfelijkheid der zielen. Ten anderen / ſy bemerken / dat de ſtraffe des doods ſeer kort is / en als in een oogenblik doorgaat / waar doorſe in haare oogen verachtelijk word.

Ten vyfden / die gedood worden / konnen noyt geen gemak of voordeel toebrengen aan het gemeene

Beſte

Beſte / of haar eygen Huyshouden; maar die in het leven behouden worden / konnen noch veelſints dienſt doen aan den Staat / en andere Onderdanen van vuyle en ſware (nochtans noodige) werken ontheffen. En daarom is 't geraadſaam / ſoo lichtelijk niemand te dooden om eenige fauten / maar alleen dan als 'er anders geen middel is om het quaat te weeren / of dat van haar niets goets te verwachten zy.

In het maken en uytvoeren der Wetten / moet inſonderheid acht genomen worden / op de redelijke billijkheid en beſcheydentheid / meer dan op het ſtrengſte recht / en uytterlijken letter der Wetten / gelijk wy breeder aangeweſen hebben in onſe Schriftmatige Oeffeningen / *pag.* 285. Alle Wetten moeten in reden en billijkheid gegrond zyn of ſy zyn de naam van Wetten niet waardig: want de rechte reden is een ſtrale des Goddelijken lichts / van God afvloeyende / en met ſijn heyligheid / wille / en wet / over een ſtemmende. De billijkheid (ſegd Ariſtoteles) is een verbeteringe van de geſchreven wet, welke wel in de wet niet werd uytgedrukt, maar nochtans daar onder verſtaan word. Want de ziele van de wet is het oogmerk des Wetgevers / welke geen ander eynde heeft moeten voor hebben / dan te ordonneren dat recht en billijk is. Daarom ſtaat het vaſt by de Rechts-geleerde / dat men in dobbel-ſinnige woorden / den ſachtſten uytleg moet volgen. Ten tweeden / dat het oogmerk der Wet en Wetgevers boven al in achtinge moet genomen werden. Ten derden / als uyt de woorden van een Wet / eygentlijk en na de letter genomen / yets volgd dat onbillijk is / ſoo moet men de ſelve in een anderen redelijken ſin uytleggen.

Daarom verbinden die van Euzooia haar niet precyſelijk of volſtrekkelijk aan eenige uytheemſche Wetten / maar gebruyken de ſelve alleen / voor ſoo veel de ſelve dienen tot uytvindinge / van 't geen ſy in haar gemoed konnen oordeelen rechtmatig en billijk te weſen / waar na ſy alle haare vonniſſen en oordeelen uytſpreken en uytvoeren / alle omſtandigheden / en 't geene tot de ſake dient / wel in vergelijkinge met malkanderen / en in goede achtinge genomen hebbende.

C. Wat verſtaat gy by het algemeene recht der natuur / in welke dat alle gerechtigheid en billijkheid der daden en vonniſſen gegrond moet weſen?

P. Soodanigen recht / dat God allen menſchen in de Gewiſſe / als een eeuwige Goddelijke Wet / ingedrukt heeft / om den menſch te verſtrekken tot een regel van ſijn geloof en leven. *Rom.* 2. Dit regt gaat alle andere in tyd en waardigheid verre te boven. Want dit recht heeft ſijn begin met het redelijk Schepſel genomen; het word nooyt veranderd / maar blyft altoos het ſelve.

Dit natuurelijk recht is allen Volkeren gemeen / om dat het over al / door een algemeenen aanblaas der ingeſchapen aard / maar niet door eenige uytwendige inſtellinge verkregen word. Van dit recht kan door geen geſag van yemand eenig menſch ontſlagen worden / niemand kan daar over diſpenſeren / maar wel over wetten van gewoonten / die door menſchen ingevoerd zyn. Dit recht is veel uytnemender dan alle andere inſtellingen / gebruyken / of wetten; welke hier in moeten geſondert zyn / en na welke ſy onderſocht / geacht / en geoordeeld moeten worden.

Want alle wetten zyn of Goddelijk / of Menſchelijk / de Goddelijke zyn in de natuur gegront / en worden in de H. Schriften aangeweſen; maar de Menſchelijke hangen aan ingevoerde gewoonten / en zyn daarom by verſcheyden Volkeren verſcheyden; doch de natuurelijke of Goddelijke zyn over al een en de ſelve. Tot dit gemeene recht behoord / by voorbeeld / dat men ſoo moet doen met een ander / als men oordeeld dat een ander behoord te handelen met ons. De vereeniginge van Man en Vrouw. Dat de kinderen erven van haar Ouders / en van haar moeten werden opgebracht. Dat de kinderen daar over aan haar eere en gehoorſaamheid ſchuldig zyn. De gemeene oorſpronkelijke vryheid. 't Gemeen gebruyk van de dingen welke uyt de aarde / wateren / en locht / tot des menſchen onderhoud noodig zyn. Dat men het geleende / of 't geene in bewaringe gegeven is / moet wedergeven. Dat men geweld met geweld mach verdryven en afweeren / en ſoo voorts. Siet hier van breeder bewys *in Jure Canonico, Decretor. parte* 1. en by *Seldenum de Jure Naturali & Gentium.*

Na de beſchryvinge des Geleerden *D. Grotii lib.* 1. *cap.* 1. *de Jure pacis ac Belli*, ſoo is het recht der natuur / *dictatum rectæ rationis indicans, actui alicui, ex ejus convenientia aut diſconvenientia cum ipſa Natura rationali, in eſſe moralem turpitudinem aut neceſſitatem moralem, ac conſequenter ab Auctore Naturæ Deo talem actum aut vetari aut præcipi.* Dat is / een bevel, of uytdrukkinge van de rechtmatige reden, aanwyſende, dat in eenige daad is een ſedige ſchand of behoorelijkheid, na datſe of over-een-komt met de redelijke natuur, ofte daar tegen ſtrijt: en by gevolg, dat ſoo een daad van God, den Autheur van de natuur, bevolen, of verboden word.

Ten tweeden / aangeſien daar niet verdrietiger en moeyelijker is / voor redelijke / vreedſame Lieden / dan lange in twiſt-ſaken te blyven ſteken / ſoo wenden die van Euzooia alle devoir aan / om haaſtig en ſpoedig recht te doen; en alles dat tot de ſake diend / een en andermaal / aan wederſyden / kortelijk en neerſtelijk gehoord / en overwogen hebbende / ſoo geven ſe dadelijk uytſprake / na datſe de ſaak met de redelijke billijkheid bevinden te beſtaan / en gelijkſe oordeelen datſe het voor alle beſcheydene en verſtandige mannen ſullen konnen verantwoorden: waar van ſiet 't geene wy aangemerkt hebben in 't eerſte Deel van Euzooia *pag.* 386.

In het ſtraffen der misdadigers moet acht genomen werden / dat men niet al te dikmaal ſtraft / maar alleen op ſommige tyden / op dat de ſtraffen / door te grooten gewoonheid / niet in verachtinge komen. Ten tweeden / als een ſeer groote menichte aan een misdaad ſchuldig is / worden door het Lot maar eenige weynige geſtraft / ſoo datſe alle / door vreſe en overtuyginge van ſchuld / hoewel niet door 't uytvoeren der uytſprake / geſtraft worden. Soodanig was by de Romeynen *decimatio militum*, waar door van thien een veroordeelt wierd.

By de Perſianen wierd niemand licht gedood / of infaam verklaard / om eene daad; maar men vergeleek ſijn goede daden / met de quade / en men nam in acht / of het een het ander overtrefte / en of hy de Republijk nut of onnut was.

C. Maar alſoo in het eerſte Vervolg van Euzooia veel geſproken is van de gemeenſchap der Goederen / wat gevoelen of gebruyk hebben daar van de Inwoonderen van Euzooia?

P. Sy oordeelen / dat God in den beginne de Aarde met alle haare volheid in 't gemeen geſchapen heeft / tot een algemeen en genoegſaam gebruyk der menſchen.

Doch alſoo veele ſaken niet konnen van een yeder gebruykt werden / maar alleen in 't byſonder van deſe of geene / ſoo iſt / dat een yeders eygen is geworden / 't geene hy / na ſijn vryheid / en door wettige middelen / tot ſijn gebruyk heeft aangenomen.

Ten derden / in groote Landen / daar weynig menſchen zyn / en overvloed van ſaken / daar is deſe gemeenſchap van Goederen noch overgebleven / gelijk in veele deelen van Amerika, en andere uytgebreyde en vruchtbare Landen; daar een yeder tot ſijn gebruyk ſoodanige Vruchten / Gedierten / en gedeelten van Landen / mach aanvaarden / als 't hem noodig dunkt / ſonder dat daar door een ander nadeel lyt.

Want ſoodanige Landen en Goederen / welke niemand toebehooren / of van niemand beſeten en gebruykt worden / die blyven gemeen / tot het gebruyk van de geene dieſe van nooden heeft. Waar uyt ook volgd / dat men niemand met recht mach weygeren / doortocht door ſijn Land / of Wateren / om te gaan beſitten (in geval van nood / of verdreven te zyn) eenige ledi-

ge Landen / en Goederen / welke niemand ten dienſte zyn / ſoo wanneer dien doortocht ſonder nadeel der Ingeſetene geſchieden kan; gelyk daar van breeder kan geſien worden / 't geene den geleerden Grotius aanwyſt / in ſyn Boek van 't Recht des Vredes en Oorlogs, *lib.* 2. *cap.* 2. *& ſeq.*

Ten tweeden / ſy erkennen noch een ſoorte van gemeenſchap der Goederen / dieſe noemen *utilitatis innoxiæ*, dat is / van een nuttigheid die niemand ſchade aanbrengt; waar by ſy verſtaan / dat men een ander niet mach weygeren / nevens ons eenige nuttigheid of gebruyk te genieten / van gemeene of ook onſe Goederen / waar door den eygenaar of beſitter het alderminſte nadeel niet geſchied; als by voorbeeld / yemand te laten drinken uyt een gemeene Fonteyne / of vloeyende water; ſyn licht aan het onſe te ontſteken / &c.

Daarom oordeelenſe / dat de openbare wyde Zee / welke door geen engten of palen der eygen aangrenſende Landen beſloten is / gelyk de binnen Wateren / Rivieren / &c. dat ſegge ik den grooten Oceaan / de gantſche Aarde als omringende / den Volkeren tot een gemeen gebruyk is gebleven: want ſy groot genoeg is voor allen / en kan ook van niemand (gelyk de Landen) tot yemants eygendom / of aſſonderlyk gebruyk / afgeſcheyden / en bepaald worden.

Inſgelyks oordeelenſe / dat / in geval van ongeveynſde / onvermydelyke noodſakelykheid / (alsſe door geen ander middel kan voorkomen werden) het gemeene oude eerſte recht tot alle dingen weder levendig word / en mach gebruykt worden. Als by voorbeeld / ſoo wanneer in een Schip op Zee / of belegerde Stad / of gemeene Hongers-nood / ſommige van honger of dorſt ſouden moeten vergaan / daar nochtans andere overvloed hebbende / 't ſelve gantſchelyk ſouden weygeren tot nooddruft van andere te laten gebruyken. Want het is niet te denken / (of het ſoude tegen recht en reden ſtryden / en derhalven niet verbinden) dat de geene die de eerſte verdeelinge / en aſſonderlyke eygendommen / en beſittingen der gemeene goederen des Werelds / ingevoerd hebben / dat oogmerk ſouden gehad hebben / om andere van haare noodſakelykheden te berooven. Ten tweeden / den uytterſten en onvermydelyken nood heeft geen wet / of breekt wet / na het oud gemeene Spreek-woord: en *omnia fieri communia in extrema neceſſitate*, dat in de uytterſte nood, alle dingen gemeen worden. 't Welk ook Salomon beveſtigt *Prov.* 6. 30. Men doet eenen Dief geen verachtinge aan, als hy ſteelt om ſyne Ziele te vullen, dewyle hy honger heeft. Gelyk wy in 't Hand-boek over Salomons Spreuken breeder getoond hebben.

Ten anderen / hoewel de Inwoonderen yder ſyn eygen Huyſen / Land / kleederen / en andere noodſakelykheden / beſitten en gebruyken; ſoo blyft echter het recht der Landen en Steden gemeen voor de Inwoonderen; ſoo dat / volgens de wetten van haare onderlinge gemeenſchap en liefde / de byſondere Wooningen / Landen / en Goederen / die uyt de Landen / of Wateren / of door gemeenen arbeyd / verkregen werden / aan allen uytgedeeld worden / na dat den ſtaat / nooddruft / en gelegentheid van yder Perſoon vereyſt / gelyk te vooren breeder is aangewezen.

Van de geſtalte der Steden in *Euzooia*. Ten tweeden, van 't verkieſen en onderhouden van een ſuyvere geſonde Locht. Ten derden, van den handel met de Vreemdelingen.

C. Hoedanig dunkt u dat de Steden behooren gebouwt te weſen in Euzooia, ofte om het wel-leven der Borgers te bevorderen?

P. Ik oordeele / datſe moeten gemaakt worden tot het meeſte vermaak en gemak der Inwoonderen / maar niet tot ydele pracht ofte onnutte en ſchadelyke overdaad / in het maken en onderhouden der Gebouwen / en overvloedige onnoodigen Huys-raad.

Ten tweeden / op een plaats die geſond is en vruchtbaar.

Ten derden / op effene velden / en niet ſteygerende gebergten / alſoo ſulks voor de Koopmanſchap / en dagelyks gebruyk / ſeer moeyelyk valt; hoewel het geſichte en geſtalte der Bergen daar ontrent geen kleyn vermaak konnen geven.

Ten vierden / men moet (ſoo veel doenlyk is) verſorgen / dat den uytgank der Ingeſetenen licht / en den toegank der Vyanden moeyelyk is.

Ten vyfden / men behoortſe te ſtellen aan plaatſen die waterryk zyn / en inſonderheid met vloeyende Rivieren voorſien / waar door men de ſelve bequamelyk rondom met groote Grachten omcingelen kan / en van binnen doorgaans loopende wateren leyden / om alle dingen te verversen.

Daar ontrent kan men ook ſtellen aangename Geboomten / ſpringende Fonteynen / en (daar men het beſt oordeeld) Viſch-ryke Vyvers maken.

Sommige miſpryſen die al te groote Steden / hoedanig / volgens de Hiſtoryen / Babylon geweeſt is / welke geſegd word in den omgank vervangen te hebben drie honderd en acht-en-ſeſtig Stadien / dat is / ontrent thien Hoog-duytſche mylen. Want in ſoo groote Steden kennen de Ingeſetenen malkanderen ſeer weynig. Ten tweeden / ſy konnen niet ſoo wel tegen de Vyanden verdedigd worden / als die van middel-matige uytbreydinge zyn / noch ook ſoo bequamelyk door de Overheid beſtierd.

Het geeft mede geen gering vermaak / en gemak / dat achter de Huyſen eenige kleyne Hoven worden geſteld / en dat de ſtraten breed en recht loopen.

In deſen deele verwonderen ſy haar ten rechten / en pryſen ſeer de koſtelyke en moeyelyke werken / (doch van groot gemak / vermaak / en voordeel) der Romeynen, in het maken van haare lange en breede wegen / welke ſoo effen waaren / als een vloer kan zyn / gemaakt van gladde / groote / vierkante ſteenen / ſoo hart byna als yſer / en ſoo glad en effen neven malkanderen gelegd / dat men ſoude gemeend hebben dat het maar eenen ſteen was. Aan de ſyden deſer wegen ſtonden deftige Gebouwen van Begraaf-plaatſen / met allerley gedenkwaardige Spreuken en gedachteniſſen verciert / waar mede ſich de Reyſigers konden veelderley gedachten / en goede overleggingen / te gemoet voeren. Waar van nader te ſien is by D. Lipſius *de Magnitudine Romana lib.* 3. *cap.* 10.

Voorts / aangeſien het wel-leven der Menſchen / na de goede geſtalte der gemoederen / aldermeeſt gelegen is in de geſonde geſtalte der Lichamen / ſoo nemen die van Euzooia byſonderlyk acht / datſe van geleerde / vrome / en erbarene Heel-meeſters wel voorſien zyn; en dat de genees-middelen verſch en goed bevonden werden. Ten derden / op de ſuyvere geſonde geſtalte der locht / en der wateren; tot welken eynde ſy wederom ſeer verwonderen en pryſen / de groote voorſorge die men te Roomen heeft gehouden / in het ſtichten van de gantſch wonderlyke en nutte water-leydingen / die onder de Aarde vloeyden / door geſtichte Bogen / over al ſoo hoog / (en op ſommige plaatſen veel hooger) dat een Man te paarde daar door ryden konde / en uyt de ſelve wierden in de Huyſen water-buyſen geleyd / tot een groot gerief der Borgeren. Deſe water-loopen wierden veele mylen verre geleyt / ſelfs door harde ſteenen / en op hooge plaatſen. Ook waren daar by-gevoegd / meenige ſpringende Fonteynen / met ſchoone koſtelyke Beelden / Columnen / en andere werken verciert / waar van breeder te ſien is by den voornoemden Lipſius, op de voor-verhaalde plaats / *cap.* 11.

Inſonderheid zyn ſeer dienſtig en wonderlyk geweeſt / de onderaartſche riolen / door welke alle onreynigheden wierden geſuyverd / en de locht van alle ſtank en ongeſonde dampen verloſt; deſe riolen waaren ſoo

hoog

hoog en breed / dat men door deſelve met Schuyten va-ren konde / en ſoo ſterk / koſtelijk / en wonderlijk gemaakt / datſe met recht onder een van de alderwonderlykſte werken der Menſchen mogen gerekend worden; gelyk nader getoond word *ibidem cap.* 12.

Die van Euzooia dan dragen boven al ſorge / datſe in het oprechten van hare Colonien / ofte nieuwe Bevolkingen / in het ſtichten van hare Steden / en verkieſen van hare woon-plaatſen / acht nemen op een geſond Climaat / ſuyvere locht / en vermakelyke Landeryen / Boſſchagien / loopende Revieren / en ſoo voorts. Waar onder vermaard is Brazilien, (dat tot groote ſchade van deſen Staat verloren is) / en andere Landen / van welke de Werelds-ſchryvers mogen nageſien worden. Van Nieuw-Nederland verhaald Adriaan Verdonk, uyt eygen ervarentheid / dat de locht daar ſoo ſuyver en geſond is / dat men vremd toehoord / dat yemand aldaar ſiekelyk of quynende gaat. Veele Menſchen / ook die in Weſt-Indien, Virginia, of andere quartieren van de Wereld geen weg hebben / in Nieuw-Nederland komende / werden gantſch wel en geſond. Want / gelijk wy getoond hebben in ons Boek van den Hemel, daar is niets daar onſe geſontheid en geſtalte der Geeſten meer van af-hangd / dan van den invloed des lochts / in welke wy geheelijk leven en zyn.

Wy hebben de Poëten aangeweſen / alſſe van de Eliſeiſche Velden (daar de vrome na dit leven in een ſaligen ſtaat gebracht werden) vertellen / dat de locht aldaar altoos eenparig en wel gematigd is / gelykſe op het alderbeſte kan weſen in de Lente tyd; datſe geſtadiglijk van haar geeft een ſeer aangename reuk / van menigerley welriekende Bloemen en Kruyden / welke daar altoos in hare kracht zyn; dat 'er geduurig gehoord word een lieffelyk geſang der Vogelen / en wonderlyke ſoorte Muſyke. De gemoederen worden daar nooyt ontſteld / men weet 'er van geen gierigheid / of genegentheid om over andere te heerſchen / want dat word daar voor een ſlaafachtige dienſtbaarheid gehouden; maar een yeder is met het geene genoegſaam is tot ſijn wel-weſen / volkomentlijk vergenoegd. Sy verluſten haar met de alderaangenaamſte uytſichten / van de treffelykſte Gebergten / Valeyen / Boſſchagien / Revieren / Fonteynen / Gewaſſen / &c. Sy vermaken haar met allerley goede gedachten / bedenkingen / overleggingen / geſelſchap / en t' ſamen-ſpraken / met verſtandige / vrome / en gelukkige menſchen.

Doch alſoo / door de ongeſtadigheid der tyden / de locht dikmaal veranderd by ons / en veelſints ongematicht word / ſoo verbeteren de ſelve de Euzooiers, ſoo veel alſſe konnen (inſonderheid des Winters / en voor de Sieken) door aanſteken van welriekend Hout / en Speceryen / als mede door andere aangename reuken / na de kunſte der Apothekers toegemaakt. Gelijk by den Joden / alle morgen en avond / de welriekende Speceryen en Reuk-werken wierden op den Reuk-Altaar aangeſteken / om de locht te ſuyveren van den ſtank der geſlachte Beeſten / en de ſelve een aangename en geſonde geſtalte toe te brengen.

De gemelde altoos even-gelijke / eenparige / alderbeſt gematigde / en onveranderlijke geſtalte des lochts / en lichts / (welke tot een volmaakten welſtand der menſchelijke lichamen nootſakelijk is) meenen ook eenige dat aangeweſen word / in de beſchryvinge van het Nieuwe en Hemelſche Jeruſalem *Apoc.* 21. als 'er ſtaat v. 11. Haar licht was den alderkoſtelijkſten ſteen gelijk, namentlijk, als den ſteen Jaſpis, blinkende gelijk Chriſtal. v. 23. De Stad en behoefd de Zonne noch de Mane niet, dat ſy in de ſelve ſoude ſchynen: want de heerlijkheid Gods heeftſe verlicht, en het Lam is haare Keerſſe. *cap.* 22. 5. en aldaar ſal geen nacht zyn, en ſy ſullen geen keerſſe, noch licht der Sonne, van nooden hebben: want de Heere God verlichtſe, &c. Want het is bekend / dat de geſtadige veranderinge van hitte / koude / droogte / vochtigheid / dagen en nachten; het verkorten en verlengen der dagen; de verwiſſeling van Winter en Somer / Herfſt en Lente; goed en quaad weder; Item / de verſcheydentheid der Verhevelingen / en de geſtadige veranderinge der locht en licht / &c. ontſtaan uyt de Son en Mane / en haren invloed op onſen Aard-kloot. In welkers plaatſe beloofd word een licht / onmiddelijk van God afvloeyende / want hy ſelfs woond in een ontoegankelijk licht, (zynde een licht ſonder duyſterniſſe, en den Vader der lichten), en dit licht ſchynd te ſullen weſen beter dan het licht der Son / Maan en Sterren / en ſich ſelven altoos gelyk / en onveranderlyk.

C. Hoe dragen ſich de Inwoonderen van Euzooia ontrent de Vreemdelingen?

P. Seer vriendelyk en beleefd / gelijk ook de Moſaiſche wetten vereyſchen / *Exod.* 22. 21. *Lev.* 19. 33. 44. Wanneer een Vreemdeling by u, in uwen Lande, als Vreemdeling verkeeren ſal, gy ſult hem niet verdrukken. De Vreemdeling, die als Vreemdeling, by u verkeerd, ſal onder u zyn als een Inboorling van u lieden: gy ſult hem lief hebben als u ſelven; want gy zyt Vremdelingen geweeſt in Egypten-land: Ik ben de Heere uwe God.

Indien de Vreemdelingen willen by haar blyven woonen / ſoo moetenſe haare Regeringe / en manieren van leven / aannemen; en worden tot dien eynde vry maanden beproefd.

Indienſe maar komen om het Land en de Steden te doorſien / ofte om koopmanſchap te doen; ſoo worden haar plaatſen aangeweſen / daarſe voor een noodigen tyd onderhouden worden / waar voor ſy een billijke betalinge moeten doen / ofte nevens de Ingeſetenen werken.

Buyten en ſonder billijke reden / worden geen Vreemdelingen toegelaten / op dat door al te grooten menigte / of ongeregeltheid der ſelve / de Inwoonderen in de Zeden niet ſouden bedorven worden.

Niemand / het ſy Ingeboren of Vreemdeling / word tot den Gods-dienſt / ofte tot het geloove / gedwongen. Want het geloove moet niet met geweld / maar door overtuyginge komen. Ten tweeden daar door ſoude men veele menſchen tot valſche geveynſtheid brengen. Ten derden / een gedwongen Gods-dienſt is geen Gods-dienſt / noch kan geenſints God behagen. Want (ſegt Lactantius) daar is niet dat meerder vrywilligheid vereyſcht, dan den Gods-dienſt, van welke ſoo het gemoed afkeerig is, ſoo kander geen Gods-dienſt weſen. Ten vierden / geen menſch mach heerſchen over de Conſcientien der Menſchen / want dat komt Gode alleen toe / en daar is geen ſwaarder tyrannie / dan met geweld te heerſchen over de gemoederen der menſchen. Stephanus, Koning der Polen / plegt daarom te ſeggen; dat God voor ſich ſelven dry dingen behouden heeft, in welke hy niet wil noch kan yemand ſich gelijk hebben; namentlijk, te heerſchen over de Conſcientien; toekomende gebeurelijke dingen te voorweten, en uyt niet yets voort te brengen, ofte maken.

Daarom word pryſſelijk geacht / den Vreden-handel ontrent den Gods-dienſt / beraamd in den Ryksdag tot Augsburg, door het bevel van Carol de V. by den Koning Ferdinandus, en de Ryxſtanden / gemaakt / Anno 1555. en door den Keyſer Maximilianus beveſtigd anno 1566. waar door vaſtgeſteld is / dat / behalven de Pauſelijke Religie / ook de Augsburgſe Confeſſie / door het gantſche Keyſerryk vry verklaard is / en dat de voorſtanders der ſelve / ſoo wel als de Paus-geſinde / ſullen / voor haar en hare Nakomelingen / genieten hare Privilegien / waardigheid / het recht tot het Bisdom / en haare inkomen en goederen / &c.

Wat belangd de Verbonden / welke met uytheemſche Volkeren worden aangevangen / tot onderlinge beſcherminge tegen de Vyanden / die oordeel ik dat men niet

dan in hooge noodſakelijkheid moet aangaan / inſonderheid / indienſe in Gods-dienſt ganſch ſeer van malkanderen verſchillen / en ongelijk machtiger zyn. Want in ſulken geval word wel lichtelijk vermenginge of beſmettinge / als mede ergernis en verſchil / door het groot onderſcheyd der Religie / veroorſaakt. Ten tweeden / de Republijk die ongelijk minder is in Staat en macht / is genootſaakt altoos volkomentlijk alle bedongen Condition na te komen ; maar die machtiger zyn / houden de ſelve dikmaal niet langer als 't haar goed dunkt. Ten derden / de geene die meerder is in aanſien en macht / komt lichtelijk de mindere te veragten / en haren dienſt en hulpe ſeer hoog te agten / en gelegentheid te ſoeken tot der minder nadeel en gevaar.

Nochtans is 't wel geoorloofd / en geraden / met alle Volkeren (ſoo veel mogelijk is) in vrede te leven / en Verbonden te maken / van onderlingen Handel / Koopmanſchappen / en malkanderen niet te beſchadigen. Om deſe reden houden die van Euzooia het Goud in waarde / om dat het by andere Volkeren in groote achtinge is ; hoewel ſy ſelve het Yſer meer achten dan het Goud / om dat het tot veele en noodige gebruyken der menſchen bequamer is dan Goud : want ſy ſtellen de waardye van alle ſaken in haar gebruyk / oordeelende datſe buyten de ſelve de menſchen geen goed konnen toebrengen / maar onnutte laſten zyn.

Bedenkingen over *Apoc.* 21. 16. &c. over het ſtichten van een aldervermakelijkſte Stad.

P. DEwyl wy geſproken hebben in 't gemeen van de Steden in Euzooia, hoe ſoud gy u ſelven inbeelden een aldervermakelijkſte Stad en wooninge voor de Menſchen ?

C. Hier toe mach ons eenige aanleydinge en bedenken geven / 't geene Johannis is vertoond *Apoc.* 21. van het nieuwe Hemelſch Jeruſalem / waar door af-gemaald word een alderſchoonſte woon-plaats / die men ſoude konnen ſich inbeelden. Deſe Stad was vierkant / aan alle zyden even lank / te kennen gevende de vaſtigheid en onbewegelijkheid deſer Stad / (want de ronde Figuure word licht bewogen) en bequaamheid voor de woon-plaatſen / welke beter konnen geſteld worden op een vierkant pleyn / dan op een ronde / om dat in de ronde geduurige kromte is. Op ſoo een pleyn kan men alle de ſtraten maken even lang / en even breed / recht doorgaande / over al verciert met Grachten van loopende wateren / als mede met Boomen / fonteynen / Hoven / &c. *Apoc.* 21. 16. En de Stad lag vierkant, en en haare lengte was ſoo groot als haare breete, &c. De Stad had twaalf Poorten / van het Ooſten waaren dry Poorten, van 't Noorden dry Poorten: van 't Zuyden dry Poorten, van 't Weſten dry Poorten. Na dat ſich laat aanſien / lagen de Poorten even verre van den anderen gelegen.

De Stad in de Openbaringe *cap.* 21 16. word gemeten groot te zyn in den ommegang twaalf duyſend ſtadien. En alſoo acht ſtadien een Italiaanſche myle maken / en dry Italiaanſche mylen een ure gaans / ſoo beloopt de groote van de Muur / ofte ommeloop deſer Stad / vyf honderd van onſe mylen / ofte uren gaans.

Wat belangd de hoogte van den Muur deſer Stad / daar van ſtaat *Apoc.* 21. 17. en hy mat haaren Muur, op honderd vier-en-veertig ellen, na de mate eenes menſchen, &c. In 't Grieck ſtaat Cubiten / elke Cubitus genomen voor anderhalven Geometriſchen voet / makende t' ſamen twee honderd en ſesthien Geometriſche voeten : een groote hoogte ! ryſende uyt twaalfmaal twaalf met malkanderen gemultipliceert / een vierkant getal / na het getal der 12 Apoſtelen / en 12 geſlachten Iſraëls.

Hier by mach vergeleken worden het oud Babel, de Hoofd-Stad van de eerſte Monarchie / die in de Hiſtorien vermeld word / en welke geweeſt is de machtigſte Stad die bekend is. Daar van tuygen de Schryvers / datſe in haren ommegank groot geweeſt is vier honderd en tachentig ſtadien : yder ſtadie begrypt 125 Schreden / en acht ſtadien een myle / ſoo dat deſe Stad groot is geweeſt ſeſtig Italiaanſche mylen / 't welk by de voorgaande groote van vyf honderd uren gaans niet is te vergelyken. Hoewel Ariſtoteles verhaald / in ſijn derde Boek van de Borgerlijke beſtieringe, dat doen Babel aan d' een zyde ingenomen was van den Vyand / de tydinge daar van eerſt dry dagen daar na aan het ander eynde verſtaan wierd. Herodotus, verhaald / dat den Toren van deſe Stad onder is geweeſt een ſtadie in 't ronde / en de eerſte verdiepinge een ſtadie hoog / en dat 'er ſulke acht boven malkanderen zyn gebouwd geweeſt / welke alle met trappen van buyten konden begaan worden. Soo dat / acht ſtadien uytmakende duyſend ſchreden / deſen Thoorn een Italiaanſche myle hoog geweeſt is.

Wat belangd de Muuren van Babel, die worden geſegd hoog geweeſt te zyn twee honderd voeten / en vyftig voeten breed / en dat 'er rondom waren 250 Torens / en 100. kopere Poorten. Daar word mede getuygd / dat Nebucadneſar, (welke *Dan.* 4. ſoo roemd dat hy Babel gebouwd hadde) nevens het oude Babel een Nieuw geſticht heeft / en beyde met dry muuren omringeld.

Van Ninive word getuygd / dat die Stad is lank geweeſt 150 ſtadien / en 90. breet ; in den ommegank waren de muuren groot 480 ſtadien ; de hoogte van den muur was 100. voeten / en boven ſoo breet / dat 'er dry wagens bequamelijk nevens den anderen ryden konden. In deſen muur ſtonden 150. Torens / yder twee honderd voeten hoog. *Jone* 3. 3. word geſegd / dat Ninive was een Stad Gods, van dry dag-reyſen. Want 480 ſtadien / welke deſe Stad in 't ronde hadde / maken uyt ſeſtig Italiaanſche mylen / (yder acht ſtadien een myl uyt-brengende) van dry een uure gaans.

Gelijk *Apoc.* 21. 16. ſtaat dat het nieuwe Hemelſch Jeruſalem vierkant was / ſoo is ook het oude Jeruſalem vierkant gebouwd geweeſt / op vier Bergen / namentlijk / Sion / Akra / Moria / en Bezetha. Den Berg Sion was de hoogſte / ſoo dat daar de Opper-Stad op gebouwd lag : want van deſe Opper-Stad / tot aan de Onder-Stad / was een trap in den Berg uytgehouwen / om op en neder te gaan / van 780 voeten hoog.

P. Wat merkt gy noch aan in de beſchryvinge van het nieuwe Hemelſch Jeruſalem ?

C. Het eenparig licht / en altoos even-gelijke / op het beſt-gematigde der locht / daar wy te voren van geſproken hebben / ſoo dat daar geen nacht is, nog Son nog Maan van nooden, *v.* 23. &c. Ten tweeden / de groote reynigheid en ſuyverheid deſer Stad / uytgedrukt door het Gout / en alderley koſtelijke Geſteenten / en Peerlen / *v.* 18. en volgende / en het Gebouw haares Muurs was Jaſpis: en de Stad was ſuyver Gout: ſuyver Glas gelijk. En de Fondamenten des Muurs waren met alderley koſtelijke Geſteenten vercierd, en ſoo voorts.

Ten derden / dat in deſe Stad is een geſtadige volmaakte geruſtheid / ſoo dat men voor geen beroerten of vyanden en behoefd te vreeſen ; want daarom ſtaat 'er *v.* 25. dat hare Poorten niet ſullen geſloten werden.

Ten vierden / dat in deſe Stad geen natuurelijke onreynigheid / noch eenige ſedelijke onreynigheid der ſonde weſen ſal / *v.* 27. Daar ſal ook geen onweetentheid zyn / welke of elend of ſonde ſal veroorſaken. Want de Inwoonderen hebben geen leeringe noch onderwys meer van nooden ; daarom word uytdrukkelijk geſegd *v.* 22. dat in deſe Stad geen Tempel is: want de Heere de Almachtige God is haaren Tempel, en het Lam. En hier in overtreft dit Nieuwe Jeruſalem ſeer verre het Oude, hoewel den Tempel van Jeruſalem ſeer ſchoon was / van buyten van enkel Marmerſteen

merſteen; van binnen de Muuren en Vloer met Gout overtogen; en het Dak met Goude platen beſlagen / en ſoo voorts. Suiks dat verhaald werd van Titus, dat hy / Jeruſalem ingenomen hebbende / in beraad nam / of men den Tempel ſoude verbreken of niet? ſommige oordeelden / dat men ſoo een Gebouw / dat het ſchoonſte was dat oyt van Menſchen gemaakt was / behoorde te verſchoonen. Maar den meeſtendeel oordeelde / dat men den Tempel tot den grond toe moeſte af-breken / en ganſch te niete doen; en dat om te gemakkelyker beyde de Joodſche en Chriſten Godsdienſten uyt te roeyen. Want hoewel deſe twee Godsdienſten veel verſchillen / datſe echter uyt een en 't ſelve Volk / de Joden namentlijk / geſproten waaren; en dat den wortel wegh-genomen zynde / die beyde Godsdienſten te lichter ſouden verdwynen.

P. By gelegentheid dat gy aanwijſt uyt *Apoc.* 21. van de Stad die twaalf Poorten heeft, welke zyn twaalf Peerlen, en dat de twaalf Fondamenten des Muurs van de Stad vercierd waaren met twaalf koſtelijke Steenen, welke genaamd worden ℣. 19. 20. 21. ſoo komt my in den ſin 't geene Plato ſchryft *in Phædone*, alwaar hy gewach maakt van twaalf alderſchoonſte coleuren / van 't Opper-vlak der Aarde / en dat de Steenen die by ons in groote waardye gehouden worden / als den Jaſpis / Sardius / Smaragdus / en ſoo voorts / zyn kleene deelen der Bergen en der opperſte Aarde / &c. derhalven dunkt my / dat Plato yets moet geleſen en gehoord hebben / van de twaalf koſtelyke Steenen / welke waren in den Borſt-lap des Hooge-prieſters / volgens Moſis beſchryvinge *Exod.* 28. waar op *Apoc.* 21. geſien word / en de Heerelijkheid des Hemels / en de woon-plaatſe der Gelukſalige / af-gebeeld word.

Apoc. 21. 11. Haar licht was den alderkoſtelijkſten Steen gelijk, namentlijk, als den Steen Jaſpis, blinkende als Criſtal. Hier door komt my in geheugeniſſe 't geene Plinius verhaald *lib.* 36. van den Tempel der Fortuyne, welke te Romen gemaakt was / van den Steen *Spbengites* genaamt / welke ganſch doorluchtig was / ſoo dat deſen Tempel van binnen geheel licht was / hoewel de deuren en venſters van allen ſijden geſloten waren. Van den ſelven Steen verhaald Suetonius, dat Domitianus een Zale liet maken / in welke hy gewoon was te wandelen / om dat hy ſeer bevreeſt was / voor de lagen der geene die hy wreedelijk mishandeld hadde; op dat hy door den weder-ſtuytenden glants des lichts / dat door deſe Steen drong / als in een Spiegel / ſoude konnen ſien / wat 'er achter ſijn rugge gedaan wierd.

Het is aanmerkelijk 't geene Plato ſegd *Dialogo* 4. *de Legibus*, dat die Stad aldergelukkigſt en beſt geſteld is, daar de Overheid te gelijke met groote macht, uytſtekende deugd, en groote wysheid, begaafd is. Dit is onder de beſtieringe Gods in den Hemel volſtrektelijk volmaakt / op de Aarde min of meer / na dat deſe dingen in meerder of minder mate in de Overheid gevonden worden. *Dialogo* 3. toond hy / dat om een Stad gelukkig te maken / de Overheid inſonderheid op deſe dry dingen moet acht nemen / dat de Borgers groote vryheid genieten / en met een naauwe liefde aan malkanderen vereenigd zyn / en allesints ſeer voorſichtelijk handelen en gehandeld worden. *Dialogo* 5. toond hy / dat men om een Stad een goeden ſtand te geven / die in het midden van het Land moet ſtellen / en de ſelve / als mede 't Land / in twaalf gelijke deelen af-ſcheyden; 't welk accordeerd met het geene uyt *Apoc.* 21. is aangeweſen van het Hemelſch Jeruſalem, dat twaalf Poorten heeft / en twaalf Fondamenten, &c. gelijk dan ook het Jaar af-gedeeld word in twaalf Maanden / en den Zonne-loop in twaalf Teekenen / dag en nacht in twaalf uuren. De Joden waren verdeeld in twaalf Stammen / en haar Land in twaalf deelen. Chriſtus hadde twaalf Apoſtelen / &c. Soo dat dit getal in en buyten de H. Schriften ſeer gebruykelijk is / boven andere getalen. Want het ſeer bequamentlijk verdeeld kan worden / niet alleen in twee / maar ook in dry en vier gelyke deelen.

Of de Overheid de Wetten onderworpen zy? Ten tweeden, dat alle verſcheydentheid niet ſchadelijk zy. Ten derden, van 't vermyden des Woorden-ſtrijds. Ten vierden, van Oorlog te voorkomen of te voeren.

Daar word in verſchil gebracht / of de Hooge Overheid / welke ſelfs Wetten maakt / ook eenige Wetten onderworpen zy / of niet? Waar op wy kortelijk antwoorden / dat 'er tweederley Wetten zyn: namentlijk / Borgerlijke / of der Natuur / en gemeene billijkheid der Volkeren. Wat aangaat de Wetten welke de Borgers en Onderdanen / als ſoodanig / yder na haaren Staat en ſtyl van leven / worden voorgeſchreven / die raken de Overheid niet; maar ſy is echter aan de tweede Wetten verbonden. 't Welk onder anderen hier uyt klaarlijk blijkt / om dat het Volk niet kan meer recht overgeven aan ſijn Koning / Prins / of Overheid / dan het ſelve heeft; nu is 't ſeker / dat het Volk geen macht of recht heeft / om de gemeene Wet der Natuur / redelijke billijkheid / ofte der Volkeren / te verbreken.

Daar is geen Volk dat oyt eenige Overheid heeft verkoren / of aangenomen / dan / of uytdrukkelijk / of ten minſten met inſicht / om door de ſelve beſchermt / en tot haren gemeenen welſtand beſtierd te worden; want het eenig eynde / en weſentlijk Ampt / van alle Overheid / is de goede te beſchermen, en de quade te bedwingen, *Rom.* 13. *Salus populi ſuprema lex eſt.* De opperſte Wet is het behoud en wel-weſen des gemeenen Volks. Daarom hebben wy te vooren getoond / dat de Overheden gewoonelijk onder Eede / en ſekere beding van Grond-wetten / en by maniere van een wederſijds Verbond / verkoren / aangenomen / en beveſtigd worden.

Deut. 17. word uytdrukkelijk geboden / dat den Koning / ſittende op ſijnen Throon / een dobbel van de Goddelijke Wetten by ſich moeſte hebben, en ſijne Regeringe daar na aanrichten / 't welk ook aan Joſua belaſt word *Joſua.* 1. 7, 8. Voorts worden noch eenige byſondere Wetten / den Koning rakende / voor geſchreven / ſie *Deut.* 17. 14. tot het eynde des Capittels. De Overheden moeten / als ſienelijke Goden / den onſienelijken God vertoonen / en derhalven aan de Goddelijke Wetten verplicht zyn: want indien God ſelfs niet wil noch kan onrecht doen / hoe veel te meer is een ſterveling / hoewel een Koning / den Koning der Koningen / en ſijne Wetten / onderworpen; in welkers opſicht de hoogſte Koningen maar als ſtof / en geringe Onderdanen / te achten zyn / *Eſa.* 40. 15. 17.

Een Overheid welke geen Wetten ſoude willen onderworpen zyn / ſoude onvermydelijk vervallen tot Goddeloosheid / onrechtveerdige verdrukkingen / dwingelandye / en verderf van de gemeene Onderdanen / 't welk volſtrekkelijk is tegen het Ampt en oogmerk van alle Regeringe. Want het Volk is niet om den Koning / maar den Koning om het Volk; als een Hoofd daar over geſet zynde / om het ſelve / als ſijn lichaam / te beſorgen / en in goede ordre te beſtieren. Waar toe het goede voorbeeld der Overheid aldermeeſt vermach; want gelijk Lucanus wel ſegd aan den Keyſer Honorius, daar is niets dat de Onderdanen meer gewillig maakt, om de Wetten te onderhouden, dan alsſe merken, dat de Vorſt ſelfs de goede Wetten betracht. *Componitur orbis Regis ad exemplum, nec tantum flectere mentes humanas edicta valent quam vita Regentis.* De Weereld ſchikt ſich na het exempel des Konings, en de bevelen konnen ſoo ſeer de gemoederen der menſchen niet tot gehoorſaamheid buygen, als wel het leven der

Digitized by Google

der Regeerders. Ariſtoteles *lib.* 1. *polit.* geeft dit oordeel hier over. *Qui homines id eſt, Regum voluntatem abſolute regnare vult, ille belluam: qui Legem, id eſt rationem, Imperium vult obtinere, ille Deum expetit regnare.* Dat is, die aan den wille der Menſchen de Regeringe volſtrekkelijk overgeeft, die verkieſt een Beeſt; maar die begeerd dat de wet, dat is, de billijke redelijkheid regeerd, die verkieſt en begeerd God tot ſijn Heerſcher.

Want de Wet der Natuur, en redelijke billijkheid, is de Stemme Gods, aanwyſende wat men doen ofte laten moet. De Wet eens wel-geſteld zynde, blyft de ſelve onveranderlijk, maar den wille der Menſchen is geſtadige veranderinge, beroerten, verleydinge, ongeregelde driften, en verkeerde inſichten van Perſoonen en ſaken, onderworpen. Daarom ſegd Plato *in lib. de Legibus*, dat aan die Stad het verderf bereyd is, daar de Wet niet is geſteld boven de Overheid, maar de Overheid boven de Wet; maar het behoud voor de Stad, in welke de Wet boven de Overheid heerſcht. Hier op ſiet het ſeggen van den vermaarden en wyſen Solon, die gevraagd zynde, op wat wyſe dat een Stad in een alderbeſten ſtant en ſtaat ſoude konnen behouden werden; antwoorde, indien de Borgers de Overheid, en de Overheid de Wetten gehoorſamen. Daarom (ſegd D. Althuſius *Politice cap.* 19. *art.* 49). moet men in 't verkieſen der Hooge Overheid, boven al ſorge dragen, dat 'er goede Grond-wetten bedongen en vaſt-geſteld worden, want daar aan hangd den ganſchen welſtand, en Regeringe des Lands, en Onderdanen. Waar op verhaald hy de grond of Fondamentele Wetten van Vrankrijk, *Art.* 43. en der Joodſche Regeringe, *Art.* 52. en volgende, welke indien de Joodſche Koningen ſouden nakomen, ſoo word haar zegen, en verblyf in de Regeringe, van God beloofd, maar anderſints vloek en beroovinge van haar geſach, &c.

Waar uyt klaarlijk blijkt, dat het geene Samuel, tot waarſchouwinge, om de Joden van de Koninklijke Regeringe af te ſchrikken, verhaald, van de wyſe des Koninks, 1 *Sam.* 8. 9. en volgende verſſen, niet beteekend het recht der Koningen, maar hoe datſe gemeenelijk met haar onderdanen ommegaan, haare macht onwettelijk misbruykende. Het ware Recht der Koningen word daar na beſchreven van Samuel, *Cap.* 10. 26. en *Deut.* 17. 15. en volgende, want indien 't geene ſtaat *Cap.* 8. 9. &c. het Recht der Koningen geweeſt waar, ſoo en ſoude Achab niet misdaan hebben, als hy Naboth ſijn Land ontweldigde.

Sommige denken ook hedensdaags, dat het den Overheden alleen toekomt, de Kerkelijke Ampten uyt te deelen, gelijk ſy andere civile Ampten doen. Maar in Euzooia worden de Leeraren, en Opſienders der Kerken, verkoren by de gemeene Leden der Gemeynte, in yder wijk, Mans-perſoonen zynde, over welke ſy geſteld worden. D. Walleus, in ſijn Boek van 't Ampt der Overheid, bewijſt, dat de gemelde verkieſinge moet geſchieden, met toeſtemminge der Gemeynte, 't zy deſelve voor de verkieſinge gaat, ofte na de verkieſinge volgd. Soo is Matthias ſelve, hoewel een Apoſtel, verkoren met gemeyne bewilliginge, *Actor.* 1. en beveſtigd 't ſelve ook onder andere redenen, met het exempel *Actor.* 14. 23. En als ſy haar in elke Gemeynte, met opſteeken der handen, Ouderlingen verkoren hadden, &c. uyt het woord χειροτονεῖν, het welk by verre den meeſtendeel der Schryvers van den voorgaanden tyd gebruykt word, voor een verkieſinge, daar in de menigte, met opheffinge der handen, ook haare Stemme gaf, gelijk de Overheden in Grieken-land plegen gekoren te werden.

Het is aanmerkens waardig, dat de hoogſte twiſten en oneenigheden dikmaal ontſtaan, uyt geringe beginſelen, en met woorden aangevangen zynde, eyndigen in groote verbitteringen, en ontſteltenisſen der gemoederen; niet tegenſtaande het daar na bevonden word, dat het verſchil meer in woorden en misverſtand, dan in de ſaken, gelegen is. Daarom wachten haar de Euzooiers ſeer ſorgvuldelijk van woorden-ſtryd, om dat daar uyt ontſtaan menige en ſeer ſware oneenigheden, en ontſteltenisſen, ſoo in Kerkelijke als Borgerlijke ſaken. Want het is een teyken van een twiſt-gierig en quaataardig gemoed, dat men in de ſaken eens zynde, onnutte twiſten veroorſaakt over woorden, en Spreekwyſen. Waar over Paulus al in ſijnen tyd bekommerd is geweeſt, en Thimotheum waarſchouwd, toonende dat het een eygenſchap is van valſche Leeraars, 1 *Tim.* 6. ℣. 4. Te raſen ontrent Twiſt-vragen en Woorden-ſtryd: uyt welke komt nyd, twiſt, laſteringen, quade nadenkingen, verkeerde krakeelingen, van Menſchen die een bedorven verſtand hebben, en van de waarheid beroofd zyn, meynende dat de Godſaligheid een gewin zy. Wijkt af van ſulke. 2 *Tim.* 2. 14. Betuygd voor den Heere, datſe geen Woorden-ſtryd en voeren, welke tot geen ding nut zyn, dan tot verkeeringe der Toehoorders.

Dit quaad nogtans is ook nu in deſen tyd ſeer gemeen, en ik kan my verſekeren, (en het ware licht met de ſtukken te bewyſen) dat een groot deel der hedensdaagſche twiſten, welke onder ons gevoerd worden, in woorden-ſtryd beſtaan. Gelijk in ſijnen tyd geklaagd heeft Cicero met deſe woorden, *maxima Stoicarum diſputationum pars circa nomina conſumitur.* Dat is, het grootſte deel der Stoiſche verſchillen, word in namen en woorden door-gebracht. In de Chriſten-kerk is hier van onder andere een klaar voorbeeld, in den hevigen woorden-ſtryd, welke gevallen is over het woord *Hypoſtaſis*, waar over een Synode gehouden is te Alexandrien, in welke deſen woorden-ſtryd beſlegd is. Siet hier van breeder *Forbeſii inſtructiones Hiſtorico-Theologicas, Lib.* 1. *Cap.* 2. *Art.* 8. en *Lib.* 5. *Cap.* 30. *Art.* 27. Ja als men alles met een goed oordeel wel doorſiet, ſoo ſal men vinden, dat ontrent de byſonderſte Leer-poincten der Chriſtenen, geen weynige woorden-ſtrydingen gevonden worden; als ontrent de Dry-Eenigheid, de Voldoeninge Chriſti, de Vereeniginge der twee Natuuren in Chriſto, &c.

C. Maar wat middelen denkt u dienſtig te weſen, om deſe ſchadelijke woorden-ſtryd wech te nemen?

P. Voor eerſt, als men met malkanderen over eenige ſaken wil reden gebruyken en verwiſſelen, ſoo moet naauw acht genomen werden, dat 'er in de woorden die men gebruykt, in ſijne ſtellingen ofte beveſtigingen, geen dobbel-ſinnigheid of duyſterheid zy, of dat menſe voor al eerſt wech-neemt.

Ten tweeden, men moet net en wel voordragen, waar in dat eygentlijk den ſtaat van het verſchil beſtaat, en waar in datſe niet is gelegen. Want het gebeurd menigmaal, dat men, na langen woorden-twiſt, malkanders meeninge niet recht verſtaat, ſulks dat men niet weet waar over het verſchil geweeſt is, en den waren ſtaat des ſelfs niet is geraakt.

Ten derden, men moet, ſoo veel doenlijk is, de ſaak die in verſchil is naaktelijk ontleden, uytleggen, en op het bequaamſte onderſcheyden, om door dat middel het verſchil te verminderen, of wech te nemen, of immers malkanderen, ſoo na als mogelijk is, tot een gevoelen te bewegen. Doch indien echter noch eenig verſchil overblyft, daar weynig aan gelegen is, daar in moet men malkanderen ſachtmoedelijk verdragen. Namentlijk, in ſaken de gronden der Saligheid, en Formulieren van eenigheid, niet rakende. Derhalven mach niemand een ander in het Prediken, of anderſints, daar over verdacht maken, veel min veroordeelen. Want het bepalende oordeel over de Leere komt niemand toe, dan de algemeene Vergaderinge van den Staat, maar niet yder Perſoon, of Leeraar. Want daar uyt ſouden altoos oneyndige twiſten, verwerringen, en verdeeltheden, ontſtaan, en een onverdragelijke heerſchappye van d'een over d'ander. Welke

Meeſter-

Meeſterſchap en voordeel ten hoogſten verboden is/ *Matth.* 7. en 23. 8. *Jac.* 3. *Rom.* 14. &c.

Ten vierden / men moet ſich ſeer voorſichtelÿk wachten van yemants gevoelen erger op te nemen / of verdacht te maken / dan hy in der daad van voordeel is / 't welk eenen handel is den twiſt-gierigen ſeer gewoonelÿk / doch tegen oprechtigheid / waarheid / en liefde / ſtrÿdig. Soodanige bewyſen genoegſaam / (watſe ook anders met woorden beruygen mogen) dat het haar niet om de waarheid te doen is / maar om / uyt eygen onordentlÿke drijft / ſijnen Naaſten hatelÿk en verdacht te maken. 't Welk ſy te meer beveſtigen / alsſe in hare redenen meer toonen op te hebben met het noemen / ſchelden / en laſteren / van Perſoonen / dan de ſaak die in verſchil is wel aan te wyſen / en grondelÿk te verhandelen. Sekerlÿk indien ſoo grooten neerſtigheid wierde aangewent / om malkanderen / over de ſaken in verſchil / wel te onderrichten / door wechnemen van alle dobbelſinnigheid / en woordenſtrÿd / uytvindingen van noodig onderſcheid / en openen van ſaken / &c. als men wel doet / om ſijn eygen inbeeldinge door te dringen / en een ander kleynigheid toe te brengen / of verdagt te maken; daar ſouden ſoo veel onnutte en ergerlÿke diſpuyten onder ons niet blÿven. Ik ſal uyt menige maar een ſtaaltjen geven; daar word getwiſt of Artÿkel 21. van onſe Geloofs Belÿdenis wel geſegd word / dat Chriſtus ſich heeft opgeoffert op den Altaar des Kruyces. Hier tegen brengen eenige in dat Chriſtus *Matth.* 23. 19. getuygt dat den Altaar meer is dan de Gaave, die daar op geofferd worde, en datſe die heyligt. Nu is ongerÿmt te ſeggen / dat het Kruyce meer is geweeſt dan Chriſtus / en dat hy door het Kruyce geheyligt geweeſt is.

Doch als men wil de waarheid ſoeken met liefde / ſoo kan deſen twiſt ſeer lichtelÿk wechgenomen worden / met onderſcheid te maken tuſſchen tweederley aanmerkingen van den Altaar. Want indien men die enkelÿk in haar ſelven aanmerkt / als een Inſtrument waar op de Offerhanden gelegd en verhoogd wierden / ſoo word / by gelÿkenis en over-een komſte / het Kruyce niet qualÿk den Altaar genaamt. Maar als men den Altaar niet alleen in haar ſelven aanmerkt / maar voor ſoo veel daar op lag het vyer dat uyt den Hemel gevallen was/en voor altoos(ſonder oit te mogen uitgaan) daar op moeſte onderhouden en bewaard worden; welk Vyer afbeelde den Heyligen en eeuwigen Geeſt / en de Goddelÿke yver / en werkingen des Geeſts in de geheyligde; ſoo is den Altaar meer geweeſt / dan de Gaven die daar op geofferd wierden / en heeft die geheyligt; en ſoo leeſen wy van Chriſto / dat hy ſich ſelven heeft opgeofferd door den eeuwigen Geeſt, door welken hy geheyligd was / en ſoo kan hy den altaar ſelf genaamt worden; ſiet *Hebr.* 9. 14. en 13. 10.

P. Op wat wÿſe worden onder u de perſonele twiſten der Leeraren / tegen malkanderen of andere / wechgenomen / want die zÿn ten hoogſten verderflÿk / gelÿk is gebleken ontrent den Jare 600. en volgende / als wanneer / door de twiſten der Biſſchoppen / wie het algemeen en opperſte geſag over de Kerken ſoude hebben / Mahomet gelegentheid gevat heeft / om te gelÿk een nieuw Rÿke met geweld / en een nieuwen Gods-dienſt uyt de Heydenſche / Joodſche / en bedorven Chriſtelÿken / t' ſamen geſmeed / op te richten. Sulcx dat in het Weſten door den opgang der Pauſen / en in 't Ooſten door de verleydinge en 't geweld der Mahumedanen / de gantſche Chriſtelÿke Religie by na ſoo is verdorven / datſe naauwlÿkx yets meer van de Name behouden heeft.

C. Om de gemelde verſchillen te beſliſſen / wyſt ons aan D. W. Zepperus, *in Politica Eccleſiaſtica lib.* 2. *cap.* 10. het Ampt der *Inſpectores*, ofte byſondere Opſienders, welkers noodſakelÿkheid wy ook te vooren hebben aangeweſen *pag.* 442. Ten tweeden / *lib.* 3. *cap.* 4. wyſt hy aan het beſluyt van 't Concilium van Toleten; dat de twiſtende Leden beruſten moeten by de meeſte Stemmen der Synode / ofte met ſchande uyt de Vergaderinge gaan / of voor een Jaar ge-excommuniceerd worden. Ten derden / dat / volgens de Afrikaanſche Regulen / niemand die ge-excommuniceert was / of ter quader Naam ſtond / wierd toegelaten een Leeraar te beſchuldigen / noch ook die beneden de 14 Jaren waren / noch Kinderen / Knechten / of die tot ſijn Huyshouden behoorden. Ten vierden die de eerſte beſchuldiginge niet bewijſt / mach geen andere voorſtellen. Tot dien ſelven eynde worden mede aangeregt de viſitatien der Kerken / om alle twiſten / ergerniſſen / en wandevoiren / wech te nemen / van welke viſitatien / ofte beſoeken der Kerken / wijdloopig word gehandelt *lib.* 3. *cap.* 8. 9, 10, 11.

Dien Staat / en die Gemeente / is buyten twÿfel de beſte en gelukkigſte/welke aldernaaſt komt die geſtalte/ welke de Chriſtenen in het Rÿke der Heerlÿkheid in den Hemel / onder Gods Regeringe / verwachten / daar geen tweeſpalt of verdeeltheid ſal zyn / van gevoelen / geloof / of eenigen twiſt / en oneenigheid der gemoederen / maar volmaakte eendracht: eenen God / eenen Koning / een Tale / een Gemeente / een Rÿke / een Hemelſche Stad. Volmaakte gerechtigheid en billikheid ſal daar heerſchen / liefde de opperſte Wet zyn. Alle ſullenſe met haren Staat wel vergenoegt zyn / ſonder dat haar yets tot welweſen ontbreken ſal: alle ſullenſe wys / rechtveerdig / vry / heerlÿk / en ſalig / weſen.

P. Meynt gy dan dat in een wel-geſtelden Staat geen verſcheydentheid moet weſen; maar alles malkanderen even-gelÿk en eenparig? Daar is nochtans in het Natuur-Tonneel wel aangeweſen / dat de groote verſcheydentheid van alderley ſaken ſeer veel diend tot den cieraat der natuur; en dat God daar in ſijn veelvoudige wijsheid / en onbegrijpelÿke macht en heerlÿkheid / vertoond. Wat is'er vermakelÿker in het reyſen / en beſchouwen der ſichtbare Weereld / dan de wonderlÿke verſcheydentheid der Plaatſen / Dieren / Gewaſſen / manieren / Kleedinge / geſtalte der Menſchen / en alderley voorkomende Schepſelen en ſaken?

C. Ik ſtaa dat volſtrekkelÿk toe / maar ik verſtaa 't geene geſegd is / van ſoodanige tegenſtrÿdige verdeeltheid / waar door niet dan onheyl / twiſten / en een ongelukkige beroerde geſtalte der gemoederen ontſtaat / welke met de gelukſaligheid geenſints beſtaan kan. Maar wat aangaat verſcheydentheid in Orders / Ceremonien / uytwendige manieren van doen / Bedieningen / Perſoonen / meerder en minder trappen van waardigheid en heerlÿkheid / Gaven / Plaatſen / en ſoo voorts / in alle andere ſaken welke niet ſtrÿden tegen de waarheid / liefde / en gerechtigheden; die verhinderen geenſints den gemeenen welſtand / ja vergrooten veel eer de ſelve: en daarom is 't ook te glooven / datſe in den aldergelukkigſten Staat der verwachte volmaakte Heerlÿkheid / mede in verſcheyden gelegentheden ſal gevonden worden.

C. Hoe dragen ſich die van Euzooia ontrent den Oorlog?

P. Gelÿk ſy / bedenkende dat door de quade Regeringe van weynig / menigmaal de Onderdanen alle te gelÿk gebracht worden tot groote elende / armoede en ſlaverny; om ſulcx te voorkomen / het Recht der ſtieringe noyt volſtrekkelÿk aan yemand overgeven / maar ten principalen aan ſig behouden: ſoo dragenſe ook ſorge / dat aan geen een of weynige Perſoonen / het geweld der Wapenen en Oorlog overgedragen werde / maar insgelÿcx by de gemeene Bondgenoten bewaart werde. Ten tweeden / ſy volgen den raad der Utopiers, volgens de beſchrÿvinge van Thomas Morus, alsſe gewaar worden / datſe door gantſch onrechtveerdige Oorlogen overvallen worden / en het ſelve door geen redelÿke voorſlagen ofte handelinge konnen ontgaan / nemen ſy acht op de geene welke

van ſoodanigen geweld de principaalſte oorſake zyn / en deſe trachten ſy / of wech te helpen / en krachteloos te maken / of door reden en gevoegelyke middelen / van haar voor-nemen af te trekken. Waar van ſy deſe redenen geven. Ten eerſten / dat het onverdraagelijk is / en tegen alle billijkheid ſtrijd / dat / om de onredelykheid van een / of weynige / welke door enkelen hoogmoed / wreetheid / geld-gierigheid / of andere quade herts-tocht / aangepoort worden / ſoo menige duyſende onſchuldige menſchen / ja ſomtyds geheele en menige Landen / Koninkrijken / en Volkeren / ſullen in ſoo grouwelijke verſtooringe gebracht worden / als de oorlogen veroorſaken. Ten tweeden / om dat ſoodanige Menſchen veel erger zijn / dan de alderwreetſte Beeſten ; want die verſlinden maar andere in de wildernuiſſen / maar deeſe verderven geheele Landen en Gemeenten. De Beeſten oeffenen ſelden of noyt hare wreedheid aan haar eygen ſoorte / maar aan andere / en dat gemeenelijk maar door honger / of anderſints / gedwongen zijnde ; doch deſe Menſchen bedrijven hare aldergrouwſaamſte wreetheden tegen haren Even-menſch / ſonder / ja tegen alle reden. Ten derden / deſe Menſchen ſondigen tegen alle Goddelijke en Menſchelijke Wetten / welke de Beeſten niet hebben / noch begrijpen. Ten vierden / wat kan der onredelijker handel zijn / dan dat de Menſchen / (gelijk al van ouds en gewoonelijk gepleegd word) haren hoogſten roem / ja aldermeeſte deugd / adel / en eere / ſtellen in 't oeffenen van oorloge / waar door niet dan allerley aldergrouwelijkſte ſonden / ſchelm-ſtukken / wreetheden / ſchanden / en elenden / veroorſaakt worden ; derhalven oordeelen ſy / dat de uytſprake over ſoodanige Menſchen rechtveerdig is : *Pſal.* 55. 24. De Mannen des bloeds en bedrogs en ſullen hare dagen niet ter helft brengen. *Pſal.* 5. 7. Van den Man des bloeds en bedrogs heeft de Heere eenen grouwel, &c. Doch men moet onderſcheid maken / tuſſchen de geene die moetwilliglijk den oorlog veroorſaken / en de geene die het onrechtveerdig geweld kloekmoedelijk af-keeren / en tegen gaan : geene zijn rechtveerdige ſtraffe / deeſe ſeer groote eere / waardig te achten.

Want aangeſien daar niet is / dat het Menſchelijk geſlagte ſoo groote en menige ſwarigheden toebrengt / als den oorlog / waar door de Menſchen berooft worden van haar leven / geſonde leden / goederen / vryheden / en alles wat haar lief en waardig is ; ja ganſche Landen en Steden verwoeſt en bedorven worden ; ſoo hebben met recht de Inwoonderen van Euzooia een ſeer groote haat en af-keer van den oorlog / en tegen de geene die oorſaak daar van zijn.

Derhalven / om den oorlog te voorkomen / ſoo nemenſe ernſtelijk acht / datſe geene Volkeren eenige oorſaak daar toe geven ; en indien door yemand van haar eenig merkelijk onrecht aan een ander Volk is aangedaan / ſoo toonenſe haar dadelijk volveerdig om dat te vergoeden / en ſtrengelijk te ſtraffen die andere Volkeren beleedigd hebben. Ja willen liever eenig minder ongelijk of ſchade lijden / dan lichtveerdelijk ſoo grooten quaat en gevaar / als den oorlog mede-brengt / ondergaan ; achtende haar leven / vryheid / en gemeenen welſtand / ongelijk meer / dan de Rijkdommen. Ja ſy poogen ſomtijds de Hovelingen harer Vyandelijke Vorſten / door op-bracht van geld / en groote beloon inge / tot haar te lokken / of tegen malkanderen / of tegen hare Overſte / aan te ſetten / en tot mis-trouwen te brengen / of op eenige gevoegelijke wyſe den oorlog te verkorten. De plaatſen en Perſoonen die haar gewillig overgeven / handelen ſy ſeer beleefdelijk ; maar dieſe hartnekkig bevinden / en de Opper-hoofden / trachten ſy boven alle andere te vermeeſteren / of tot Slaven te maken / om de overige tot ſchrik en diſordre te brengen.

Doch hoewel de Euzooiers geen oorlog aangaan / dan in de uytterſte noodſakelijkheid / alsſe op geen beter wyſe 't geweld van andere konnen ontgaan ; ſoo oordeelenſe nochtans / en houden voor een vaſten regel / dat men / in oorlog zynde / ſich den Vyand uyt vreeſe geenſints moet overleveren / maar op 't uytterſte alle ſijne krachten moet inſpannen ; want dat het beter is kloekmoedig en eerlyk te ſterven / dan ſlaafachtig en oneerlijk te leven. Ten tweeden / de ervarentheid heeft van ouds en menigmaal geleerd / dat door de uytterſte couragie / en ſtantvaſtige dapperheid / van weynige / het geweld van grooter en machtiger geſteupt en overwonnen is. Ten derden / al koopt men 't door den Kryg te verlieſen / ſoo verkoopt men 't als dan den Vyand ſoo dier / dat hy daar na / of wel aan een ander / ſoo lichtveerdig niet toe-taſt. Maar die uyt vreeſe overgeeft / haalt alle begeerelijke op ſijn hals / en werd van alle Menſchen veracht.

Sy gebruyken wel in tijd van nood uytheemſche Soldaten / maar weynig / met haar Troupen verdeeld / en onder haar eygen Bevel-hebbers ; oordeelende / dat gehuurde Kryggs-lieden / onder haar eygen Hoofd ſtaande / en alle machtige helpers / ſeer ſorgelijk zyn voor de gene dieſe aannemen : en dat het beter is ſijn eygen Onderdanen / dan vreemde Krijgs-knechten / in den oorlog te gebruyken. Sy achten ook dat het geraadſamer is / een matig getal Krijgs-lieden te gebruyken / dan al te grooten menigte ; om dat de ſelve ſeer qualijk kan van nooddruften voorſien worden / als mede geregeerd / en buyten verwerringe gehouden.

Volgens de Wetten van Moſes waren vier ſoorten van Menſchen verſchoont van in den oorlog te trekken ; namentlijk / die een Huys hadde gebouwt / dat noch niet en was ingewyet. Ten tweeden / die een Wyngaard geplant hadde / en des ſelfs Vrucht noch niet genoten / 't welk geſchiede met het vyfde Jaar. *Lev.* 19. v. 23, 24, 25. Ten derden / die een Vrouw ondertrouwt hadde / en noch niet t' Huys gebracht. Ten vierden / die vreeſachtig en week van herten was / op dat hy andere niet ſoude kleyn-hertig maken. Daarom dwingen de Euzooiers niemand lichtelijk ten Krijg te gaan / maar nochtans ſtellenſe ſomtijds eenige die niet ſeer genegen zijn / nevens andere / of in de Oorlog-ſchepen / en plaatſen daarſe niet konnen vlugten / en door andere aangedrongen worden.

Ja Morus getuygd / dat by de Utopiers ook de Vrouwen in den oorlog gebruykt worden / alsſe van ſelfs daar toe veerdig zijn / ofte door eergierigheid / of ſchaamte van andere die haar voorgaan / aangedreven worden. De getrouwde Vrouwen voegen ſy nevens hare Mannen / ende Kinderen / ofte nabeſtaande Vrienden / by malkanderen / op datſe te kloekker voor malkanders behoud ſouden vechten / en de dood van elkanderen niet ongewroken laten ; want het word voor ſchand gerekend / dat een Man ſonder Vrouw / of Vrouw ſonder Man / of den Vader ſonder ſijn Soon / of den Soon ſonder ſijn Vader / uyt den Krijg ongequetſt weder-komt / waar uyt ontſtaat / datſe dikmaal ſeer ſtantvaſtelijk / en met een onverwinnelijke couragie / hare Vyanden overweldigen. Waar toe ſy te meer en te lichter bewogen worden / om datſe / volgens hare Regeringe / en gemeenſchap van Goederen / en noodig onderhoud / niet behoeven te ſorgen voor haare Kinderen / ofte de goede op-voedinge der ſelve.

In het verkieſen van haren Veld-overſten / nemenſe inſonderheid acht / dat hy een Perſoon zy / welke van de Soldaten wel geacht en bemind is. Ten tweeden / die in den Krijg wel ervaren en geoeffend is. Ten derden / die nuchteren / vroom / vlytig ; beſcheyden / vriendelijk / en getrouw is / in ſijnen handel en wandel.

Voorts / op datſe tegen den overval van oorlog ſouden konnen beſtaan / ſoo oeffenen de Euzooiers geduuriglijk hare Inwoonderen in de Wapenen / waar toe ſy goede gelegentheid hebben / om datſe

maar

maar weynig uren van den dach in haar werk beſich zyn.

Sy oordeelen / dat het veel eerlijker is met liſt / en verſtandig beleyd / dan met geweld / ſijn Vyand te overwinnen; want dat het geweld grooter is in veele Beeſten / dan in den Menſch / maar dat kloek verſtant den Menſch eygen is. Ten tweeden / om dat door wijsheid ſijn Vyand te overwinnen / met min bloed-ſtortinge en onheylen toegaat. Ten derden / om dat de uytkomſten van groote Oorlogen / Veld-ſlagen / Zee-ſlagen / en Batalien / niet alleen onſeker zyn / maar dikmaal hangen aan ſeer kleene en geringe dingen / welke de Menſchelijke voorſigtigheid niet wel geheelijk / maar nogtans ten grooten deele / kan voorſien en voorkomen.

In het aannemen der Soldaten / nemenſe liever Land-lieden / en die gewent zyn ſwaar werk te doen / koude en ongemak te lijden / dan andere; Item / die in 't noorden woonen / dan die zuydelijker gelegen zyn / en gemeenelijk van minder ſterkte en kloekmoedigheid geoordeeld worden.

Wat de betalinge der Soldaten aangaat / die bedraagd niet veel / alſoo ſe / nevens de Borgers / uyt het gemeen van nooddruft verſorgd worden; en 't geene ſy boven dat bedingen / word op ſijnen tyd getrouwlijk voldaan / doch niet door de Officieren / welke daar mede dikmaal groot onrecht doen / maar in haar eygen handen.

Indienſe de Vyand op de vlucht krijgen / ſoo vervolgenſe hem niet te hart noch te lang. Dragen ook ſorge / dat 'er een gedeelte van het leeger altoos in ſijn ordre verblyve / op datſe door geene lagen geheel in diſordre gebracht werden / en alſoo de overwinninge (gelijk ſomtyds geſchiet) in een neerlage verandere.

Hoewel de Ruyterye in den oorlog dienſtig is / om yets met der haaſt te verrigten / den geſlagen Vyand te vervolgen / en het Veld te ontdekken. Nochtans meenen de Euzooiers dat het Voet-volk in den krijg meeſt noodſakelijk is / om datſe beter in ordre konnen gehouden worden / onkoſtelijker zyn om te onderhouden / en machtig het Paarde-volk niet alleen te wederſtaan / maar te overwinnen; om dat de Voet-knechten / door hare Pieken / de Ruyters altoos konnen afkeeren / en / op een vaſten bodem ſtaande / met ſwaarder Buſſen / gewiſſer treffen / en verder reyken konnen / als de Ruyters met hare Piſtolen of Karabijns. Dus heeft men geſien in den Jare 1660. op Funen / dat de victorieuſe Sweetſche Ruyters / aanvallende op de wel-gediſciplineerde Hollandſe Voet-knechten / door deſelve in diſordre / en t' onder gebracht zyn.

Maar aangeſien de Inlandſche oorlogen noch veel elendiger en gevaarlijker zijn dan de Uytlandſche / ſoo trachten die van Euzooia aldermeeſt een goede ſtantvaſtige eendrachtigheid onder malkanderen te onderhouden. Tot welken eynde ook ſomtyds in de voorgemelde Wijkken van haar Land en Steden / gemeene Maal-tijden gehouden worden / om de gemoederen aan malkanderen met meerder vertrouwen en genegentheid te verbinden. Ten tweeden / eer men deſe Maal-tijden houd / worden alle verſchillen en twiſten / ſoo in de Familien / als onder de Gebuuren / ofte andere Perſoonen voorvallende / door tuſſchen-ſpraake van de byſonderſte Leden der Wijken / wech genomen en vereffent. Doch die haar al te hartnekkig en onſeggelijk aanſtellen / ofte andersints haar ſelven door eenige ſchandelijke fauten onwaardig maken / die worden door de Overheid der Wijken van de gemelde Maal-tijden / ter verbeteringe / afgehouden.

Om de voorgemelde redenen zijn ook by de eerſte Chriſtenen de *Agapæ*, ofte Liefde-maaltijden / gehouden; en by de Romeynen de *Chariſtia*, welke waren H. Maaltijden / in welke alle klachten van Gebuuren en Vrienden aangehoord / verſoend / en vereffent wierden / gelijk Valer. Max verhaalt *lib* 2. *cap.* 17. Van de inſtellinge der gemeene Maal-tijden onder de Athenienſen, en derſelver eynden en oorſaken / hebben wy gewag gemaakt in ons eerſte vervolg van Euzooia. Waar en boven word in yeder Wijk goede wacht geſteld / dat 'er nergens geen beginſelen en aanleydingen tot oproerigheid en tweedracht ontſtaan; en die daar aan ſchuldig bevonden zyn / worden ſtrengelijk geſtraft.

Indienſe hare vyanden / welke haar onrechtveerdelijk hebben aangevallen / overwinnen / ſoo doenſe haar de onkoſten van den Oorlog betalen / en nemender eenige uyt de gevangene / dieſe denken meeſt ſchuldig / en bequaam te zijn / welke ſy tot geringe en ſlaafachtige werken en dienſten gebruyken / om daar in hare Inwoonderen te verſchoonen.

Als 'er eenige ſwaare moeyelijkheden in Borgerlijke of andere ſaken ſig opdoen / ſoo worden alle verſtandige opgewekt / met beloſte van behoorlijke vereeringe / aan de geene die de beſte Advijſen inbrengen / om uyt de ſelve dan nader te beraden / en te verkieſen 't geene tot den welſtand des gemeenen Staats alderbeſt geoordeeld word.

In den Oorloog is de tegenwoordigheid van den Veld-Overſten ſeer dienſtich / ja noodſakelijk; want dewijle menige menſchen meer gedreven worden door inbeeldinge / en herts-tochten / dan door vaſte reden; ſoo is 't dat de bevindinge leerd / dat onder haar de uytterlijke tegenwoordigheid / ja ſelfs maar eenige vertooninge van den geenen dieſe hoogachten / een wonderlijke opwekkinge veroorſaakt: waar van nader konnen nageſien worden *Jani Gruteri diſcurſus Politici in Tacitum*; alwaar hy / onder andere Voorbeelden / verhaald / dat de Macedoniers van de Illyrii geſlagen zynde / haren Koning / die maar een kleyn kind was / in de Wiege lieten brengen binnen het Leger / waar doorſe ſoodanigen moed gekregen hebben / datſe / met een nieuwe en ſterker kloekmoedigheid / haare vyanden aangetroffen en verſlagen hebben; en *Cap.* 57. toont hy / wat een groot vermogen daar is / in een deftige en wel-geraiſonneerde aanſprake des Veld-Overſten aan de Soldaten. Waarom ook volgens de Moſaiſche wetten *Deut.* 20. als het Volk in den ſtrijd uyttrok / den Prieſter haar door ſijne aanſprake moeſte opwekken tot kloekmoedigheid.

Die van Euzooia merken ook aan / dat den meeſtendeel der Oorloogen ontſtaan door trotsheid en nijdigheid / of afgunſten der Vorſten en Volkeren / en daarom wachtenſe haar ſelven ſeer ſorgvuldelijk van haare nabuerige / ofte ook eenige andere / Princen en Volkeren / door hoovaardye / dertelheid / pracht / of roem / tot wangunſte / en by gevolg tot oorlog / te verwekken. Daarom werd ook den Koning uytdrukkelijk geboden / *Deut.* 17. 20. Dat hy ſijn herte niet verheffe boven ſijne Broederen, &c. Het is dan verre van haar / datſe door de Weereld ſouden gaan roemen / dat haren Staat is de uytnemenſte boven andere / of haare Hoofd-Stad de rijkſte Koop-Stad des Weerelds / dat haare Regeringe / Land / of Steden / tegen alle Inheems en Uytheems geweld beſtaan kan / &c. maar ſpreken en ſchrijven van haaren Staat met alle ſedigheid / en vernemen de gantſche Weereld door / watſe uyt de gewoonten / regeringe / en geſtalte / van andere Volkeren en Steden / tot verbeteringe van haren Staat / leeren konnen. Door de bevindinge / en uytkomſten van alle tijden / genoegſaam gemerkt hebbende / hoe lichtelijk een gantſchen Staat / en de machtigſte Steden / Republijken / ja gantſche Koninkrijken / konnen overrompeld en bedorven worden.

C. Waar uyt oordeeld gy dan dat de ſwaare en langduerige Oorloogen der Vereenige Nederlanden, tegen ſoo verſcheydene en machtige Koningen / ontſtaan zyn?

P. De eerſte oorſaak is geweeſt / dat alle de 17 Provintien te ſamen onder een Opperhoofd aldereerſt gebracht zijn / van Keyſer Carel de vyfde van dien

Naam / de welke deſe Provintien ten deele zyn geworden / ſoo door verbinteniſſe van Houwelijken / als Recht van Succeſſie. Ten tweeden / om dat de Koningen van Spaignen / door Succeſſie de gemelde Landen onder haar macht gekregen hebbende / daar uyt is ontſtaan / voor eerſt / dat men tot ſuppreſſie van den Gereformeerden Gods-dienſt veele liſten / practyken / en ondragelijke machinatien / en Placcaten / heeft ingeſteld. Ten anderen / ingevoerd de godlooſe Inquiſitie / tot beſwaringe der armer Onderdanen conſcientie / als mede verſcheyden nieuwe Biſdommen / en veelderley ſoorten van ſtrenge ſtraffen over de arme Onderdanen / ja verbrekinge van des Lands Privilegien. Ten derden / dat men onder Koning Philippus gedaan heeft veele ootmoedige Beden / Supplicatien / en Requeſten / ſelfs by den Keyſer / Princen en Vorſten / doch alle onwaardiglijk verworpen. Ten vierden / dat de gemelde Provintien / niet langer konnende verdragen deſe tyranniſche Monarchie / haar met Eede onderlinge verbonden hebben / den Koning van Spangien af te ſweeren / en tegen des ſelfs geweld met geſamender macht haar ſelven te verdedigen: gelijk aangeweſen word in P. Merulæ Verhaal van den Staat van Holland.

Daar na de Vereenigde Nederlanden / wordende niet alleen tegen de dwingelandye der Spangiaarden victorieus / maar ook ſeer wonderlijk / door haren Koophandel en Zee-vaart / inſonderheid in de Ooſterſche en Weſterſche Indien / geſegend / ſoo is daar door de nyd der omliggende Koningen ſeer ontſteken; waar toe mede niet weynig heeft gedaan den hoogmoed / overdaad / en dertelheid / van veele Ingeſetene der ſelve Landen. Derhalven ik beſluyten ſal met de heylſame vermaninge / welke Xenophon verhaald / van den vermaarden Socrates, dat hy ſijne familiare Vrienden gewoon was van allen roem af te raden / met deſe reden; dat 'er beter noch ſekerder weg was, om gelukkig te werden, dan te trachten goed, wys, en gelukkig te weſen, maar niet om ſoodanig te ſchynen, of van andere bekend te worden. Want door hoogmoed word den menſch ſorgeloos en onvoorſichtig; 't welk ſoo in Vrede / als inſonderheid in den Oorloge / gemeenelijk een oorſake en voorbode is van den Val / en ſeer ſwaare onheylen.

EYNDE

Derde

Derde Vervolg
VAN
EUZOOIA,
Beſtaande in Bedenkingen over het Leven der
PATRIARCHEN,
Genomen uyt de Avond-oeffeningen over GENESIS.

Met een kort Antwoord, op ſekere Artijkelen uyt onſe vorige Schriften aangetrokken.

ITEM:

Een Boecxken onlangs gedrukt tot Gent, met Approbatie, in welk den verkeerden *Mariæ-Dienſt* krachtelijk word weder-legd, in't Latyn met de Duytſche Overſettinge, en de Aanmerkingen daar over.

Digitized by Google

OP-DRACHT, aan de

Edele, Erentfeſte, Voorſienige, en ſeer Achtbare Heeren:

d'Hr. Mr. JOHANNES HONING,

Schepen der Stad Middelburg.

d'Hr. Mr. JACOBUS NAGTEGAAL,

Raad Penſianaris tot Vliſſingen.

d'Hr. Mr. DAVID van REYGERSBERGE,

Heer van Gapinge, &c.

WY hebben wel de genegentheid gehad, om U Edelheden onſe Bedenkingen van *Euarchia*, ofte, de goede Regeringe, op te dragen; maar het gebrek van genoegſame vrymoedigheid heeft ſulks verhinderd. Doch met den tyd in ons vertrouwen verſterkt zynde, verſoek ik vriendelijk, dat nevens dat, ook dit myn laatſte Tractaat, over het Leven der Patriarchen, van U Edelheden met wel-gevallen mach aangenomen werden. Op dat, gelijk goede Vrienden geern te ſamen gaan, nu niet alleen, maar ook na myne dood, ik de eere mach genieten, dat onſe Namen door-wandelen mogen de handen der geene, welke genegen mochten weſen onſe Schriften na te leſen.

In dit laatſte bewerp word getoond, hoe dat onſe gedachten van de *Euarchia*, veelſints accorderen met het Leven, en Regeringe der oude Patriarchen. Daar ſiet men de Gemeente Gods wonderlijk bewaard in 't midden der Heydenen. In de Patriarchale Huys-houdingen, in welke alle de Regeringe, ſoo Kerkelijke, als Borgerlijke, was by de Vaderen, of de Eerſt-geborene; ſulkx datſe doe vry was van alle dwingelandye, maar beſtond in een Vaderlijke en Broederlijke maatſchappye.

Daar is by gekomen een korte antwoorde, aan de geene welke wel hadden mogen te vooren in achtinge nemen het ſeggen der Oude. *Veritatem ad ſuum arbitrium exigere*, & *inter mendacia reponere quidquid palato non arriſerit; impudentis nimis*, & *in Deum, univerſam naturam* & *humanum genus, injurii hominis eſt.* Gunſte in het oordeel over de waarheid begeeren wy van niemand, maar wy beminnen alle verſtandige, onzydige Leſers, welke van verkeerde driften, inſichten, en ongegronde vooroordeelen, vry zyn. Doch ſoo yemand voorkomd, tegen 't geen wy in de Boeken Moſis aantrekken, dat *Appollonius Molon*, *Liſimachus*, en andere, *Moſem* voor een Tooveraar en Bedrieger gehouden hebben, die leſe de verdedige *Iosephi* tegen *Appio*. Want gelijk daar niet pryſelijker is dan de deugd, ſoo achte ik mede niet treffelijker dan een goed, vreedſaam, en oprecht oordeel, ſonder welke ook groote kenniſſe weynig waardig is. Doch het vertrouwen van U Edelheden genereus gemoed, maakt dat ik niet min van U Edelheden denke, dan ik my ſelven toewenſche. Niet alleen verfoeyende de loſſe en ſlaafachtige licht-geloovigheid, maar inſgelijkx alle woorden-ſtryd, en twiſt-gierigheid, en wel byſonderlijk ontrent den Gods-dienſt. De eer-ſucht, en genegentheid om over het geloof en oordeel der menſchen door dwang te heerſchen, is het begin en kracht des Antichriſts, 't welk al van de tyden der Apoſtelen ſich begon op te doen, en kort daar na opentlijk vertoonde in den Jare 195. als *Victor*, den Biſſchop van Romen, de Gemeenten van kleyn Aſien, met alle de omliggende, (om datſe van hem verſchilden over den dag op welke het Paaſſchen ſoude onderhouden worden) door Brieven, als ongeſont in den geloove, beſchuldigd, en vinniglijk overgehaald heeft, ja verklaard, dat alle de Broederen in die Landen woonende, geheelijk van de gemeenſchap moeſten afgeſneden worden: 't welk (gelijk den Edelen Heer *Philips Mornay*, in ſijn Boek genaamd *Verborgentheid der Ongerechtigheid pag.* 11. aanwyſt) nergens anders uyt is voortgekomen, dan uyt de eergierigheid van den Roomſchen Biſſchop, om ſich als een Hoofd en dwingeland der Kerken op te werpen.

Voorts, gemerkt daar geen ouder, noch ſchadelijker, en nochtans gemeender dwalinge is, dan dat de menſchen, (ſterker door haare uytterlijke ſinnen, als Goddelijke reden bewogen zynde), meer tot het lichamelijke Schepſel, dan tot den onſienelijken en onbegrypelijken God genegen zyn, en komen te eeren: Soo hebben wy niet ongeraden gevonden, die by na algemeene Dwalinge en Afgoderye, door de overtuyginge van ſelfs een der Paus-geſinde, te ontdekken, en te wederleggen. Op dat wy leeren mogen, ons geloof niet te laten af hangen van eenige menſchelijke overleveringen, inſtellingen, geſag, macht, gewoonte, of diergelijke van buyten aankomende ſaken; maar alleen van de innerlijke overtuyginge eenes opregten gemoets, (welkers oogmerk is, na de bekende waarheid te leven, en God te verheerlijken, want deſe alleen hebben de belofte van de waarheid uyt te vinden, *Prov.* 2. 1-7. en 3. 32. *Pſal.* 25. 14. *Joh.* 7. 17. &c.) dat door gebeden en aandachtige overleggingen genoegſaam van de Goddelijke waarheid overredet is. Deſe waarheid maakt ons vry, en geeft Gode alleen de eere van alles.

JOHANNES de MEY.

12/12 1657.

AD
Pié Eruditum Virum

D. JOHANNEM de MEY.

Plena laboratis tumeat cum Roma libellis,
Bellarmine *tuus vilis in orbe labor;*
Ponimus hunc doctum contra tua ſæcula Myſtem,
Urbano *melius* Mennonioque *docet!*
Divinas pandit leges, rectiſque beatæ
Rimatur vitæ paſſibus ille viam.
Lucripetas mens ſuna fugit, Rabulaſque forenſes;
Sic tibi perpetuo lucet ab igne focus.
Hic Patriarcha *ſuis Dapibus gaviſus inemptis,*
Intonat ingentem nocte dieque Deum,
Hebraidum ſoboles Domino luctante triumphat,
Egregiam laudem, præmia & *ampla refert;*
Ingenuas ſtupeas vires, corpuſque ſalubre,
Prudens ſimplicitas ſemper in ore cluat.
Ipſum nec metuas lethum ſuprema nec optes
Funera, ſic lætâ fronte beatus ovat.
Pro quovis magnum Monumento ſcandis Olympum,
Juſta tibi poterant vix meliora cani.

Αὐτοσχεδίως

W. QUIRINUS RUITENBURG.

Memento mori & æternitatem cogita.

BE-

Digitized by Google

BEDENKINGEN,

Over het Leven der

PATRIARCHEN

Regeringe der Patriarchen. Ten tweeden, Taale der eerſte Menſchen. Ten derden, Vinders der Konſten. Ten vierden, eerſte Volkeren. Ten vyfden, Wat den Adem des levens zy? *Gen.* 2. 7. Ten ſeſden, van de Scheppinge.

De eerſte Regeringe is de Vaderlijke geweeſt / en quam over een met die Regeringe / welke wy aangewezen hebben in ons Euzooia; want het is buyten verſchil / dat de aldereerſte / billijkſte / natuurelijkſte / en aangenaamſte Regeringe die is / welke de Vaders toekomt over hare Kinderen; gelijk ook daarom de Phyliſtynen hare Koningen noemden Abimelech, 't welk niet anders beduyd / dan dat den Koning haar Vader was / *Pſal.* 34. 1. De Romeynen noemden hare Raats-heeren *Patres conſcriptos*, *Patres Patriæ*, &c. beſchrevene Vaders, Vaders des Vaderlands. Joſeph, gemaakt zynde Stad-houder van Egipten, ſegd dat hy tot een Vader geſteld was / *Gen.* 45. Want, gelijk Xenophon wel geoordeeld heeft / een goed Prins verſchild niet van een goeden Vader: De Hoofden der Stammen plegen der ſelvers Vaders genaamd te worden. In het vyfde Gebod van de wet / worden onder den naam van Vader en Moeder begrepen / alle de geene welke in aanſien of Regeringe boven andere geſteld zyn. Waar door te kennen gegeven word / dat alle oprechte en getrouwe Regenten over hare Onderdanen / als Vaders over hare Kinderen regeren moeten / en niet als over hare Slaven ofte Knechten. Want een Slaaf die dient om het voordeel en gemak van ſijn Heer / maar de Borgerlijke Regeringe moet boven al ſtrekken tot een gemeen voordeel en wel-weſen der Onderdanen / *Rom.* 13. En hare regeringe moet niet gedwongen weſen / maar gewillig en aangenaam; als enkelijk beſtaande in goede beradinge en beſtieringe / tot de beſcherminge en welſtand van den gemeenen Staat: ſoo dat die Regeringe dikmaal ſwaarder valt / en meer ſorge en dienſtbaarheid toebrengd den getrouwen Regeerder / dan de geene die geregeerd worden.

Ten tyden der Patriarchen was de Borgerlijke / en de Prieſterlijke / of Kerkelijke Regeringe / beyde by een en de ſelve Perſoonen; 't welk ook alſoo by de oudſte Volkeren in gebruyk geweeſt is / gelijk Heidegerus aanwyſt / *in Schola Patriarcharum*, *exerc.* 3.

Na het overlyden / of in af-weſen des Vaders / quam de Regeringe op den Eerſt-geborenen Soon / of Broeder; doch alſoo / datſe ook wel verſtooten wierden van dat Recht / alſſe niet bequaam waren / en om goede redenen een ander in haar plaats geſteld wierd. Als blijkt uyt de Hiſtorien van Jacob en Eſau; Ruben en Juda; Ephraim en Manaſſe; Moſes en Aaron; Salomon en Adonia, David en ſijn Broederen / &c. *Gen.* 25. en 48. en 49. 1 *Sam.* 16. 1 *Reg.* 2. &c. Want Joſeph oordeelde ſeer verſtandelijk / en gaf een getrouwen raad aan Pharao, dat men tot hooge Ampten niet behoorde te verkieſen / dan wyſe / vroome en ſeer bequame Perſoonen / welke men daar toe behoorde uyt alle andere uyt te ſoeken / te verkieſen / en met goede redenen te verwilligen. *Gen.* 41. 33. Soo ſie nu Pharao na een verſtandigen en wyſen Man: en ſette hem over het Land van Egypten, &c. Dit was ook den raad van Jethro aan Moſes *Exod.* 18. 21. Siet gy omme, onder alle den Volke, na kloeke Mannen, Godvreeſende, waarachtige Mannen, de gierigheid hatende, ſteltſe over hen, Overſte der duyſenden, Overſte der honderden, &c.

P. Aangeſien Adam met ſijn Vrouw alleen in de wereld waren / eerſe Kinders kregen; hoe hebbenſe konnen met malkanderen ſpreken / alſooſe noyt eenige Tale gehoord hadden?

C. Sommige meenen datſe de Tale door een onmiddelijke openbaringe van God geleerd hebben. D. Heydegerus *Exercit.* 16. ſchynd te willen ſeggen / dat God wel een byſondere bequaamheid den Menſche gegeven heeft / om een Tale te formeren / en mede eenige woorden door Goddelijke aanſpraak kan geleerd hebben / maar dat hem God daarom niet juyſt alle woorden heeft geopenbaard / maar dat hy die uyt ſich ſelven heeft uytgevonden; alſoo den menſche de ſprake gelijk nootſakelijk / ſoo ook natuurelijk is / als een Dier zynde / dat tot onderhouden van liefde / onderlingen handel / en gemeenſchap geſchapen is. Plinius meend dat het ſchryven en ſpreken met de Menſchen van eeuwigheid geweeſt zy.

P. Wie oordeeld gy dat de eerſte Letteren en het Schryven uytgevonden heeft?

C. Sommige eygenen dat de Pheniciers en Samaritanen toe / maar D. Heidegerus poogd met veele redenen te bewyſen / dat Adam den eerſten vinder daar van geweeſt is. Ten tweeden / dat de eerſte Tale geduurd heeft tot de Babyloniſche verwerringe / door welke ſy alleen in gebruyk was. Ten derden / dat die Tale de Hebreeuwſche zy. Ten vierden / dat de eerſte Letteren van Adam gevonden zyn / en vierkant waren / en deſelve met welke de Wet en de Prophetien geſchreven zyn. Wat dunkt u / ſoude het wel mogelijk zyn / alle Menſchen weder tot een Tale te brengen?

P. Ik oordeel neen / want gelijk de Volkeren ſeer verſchillen door de onderſcheydene gematigtheid der locht / wateren / ſpyſe / drank / &c. ſoo ook by gevolg in zeden / genegentheden / naturellen / kleedingen / talen / en ſoo voorts. Maar wat het ſchryven aangaat / indien alle de Volkeren konden gebracht werden onder een Regeringe / ſy ſouden ook in het ſchryven eenderley Caracters konnen gebruyken / gelijk by de Chineſen wel veele Talen zyn / maar de Boeken werden door eenderley Caracters / en niet door woorden of letters / beſchreven.

Hoe lange de Hebreeuwſche Tale in hare ſuyverheid gebleven is / daar van denken eenige / datſe gebloeyd heeft van de Scheppinge / tot de Babyloniſche gevan-

keniſſe / zynde in Babylonien ſeer verbaſterd. Andere meynen / dat de eerſte Tale / die voor de Sund-vloed / en na de ſelve / door de verſtroyinge der Volkeren / geweeſt is / in haar ſuyverheid genomen zynde / vergaan is / hoewel de overblyfſelen der ſelve noch in alle Talen ſouden te vinden zyn / die door verſcheyden veranderingen uyt de ſelve ontſprongen zyn / en daarom ſouden ook de Ooſterſche Talen aldernaaſt aan de ſelve komen.

Wat verhaald Moſes van de eerſte vinders der Konſten?

C. Dat Kain is geweeſt den eerſten ſtichter der Steden: Jabal Meeſter der Vee-handelaars *Gen.* 4. niet van allen: want Habel was ſulks al lang te vooren geweeſt / maar der geene die Tenten bewoonden / ſoo dat / daar het Vee tot noch toe op het Veld gink / vond Jabal de Konſte van Tenten te maken / in welke de Vee-herders woonden / en verhuysden ſoo geduurig met het Vee / na de gelegentheid der weyden. Welk woonen in Tenten daar na van heele Volkeren / die met Vee handelden / is nagevolgd / als van de Scenyten in Arabien, en de Nomades in Africa. Soo hebben ook in Tenten gewoond de Patriarchen / *Heb.* 11. 9. De Iſraëlyten in de Woeſtyne / ja ten grooten deele in het Land Canaan ſelfs. 't Welk ook byſonderlijk deden de Rechabiten, *Jer.* 35. 7. Van deſen Jabal ſchynd gekomen te zyn Pales, den God der Vee-herderen by de Heydenen.

Jubal *Gen.* 4. vond de Harpen en Orgelen / of Fluyten / onder welke twee ook andere Inſtrumenten van Muſijk begrepen worden. Welken Jubal geweeſt is Apollo der Grieken. Tot welke Muſijk-Inſtrumenten David naderhand nieuwe inventien by-gedaan heeft / *Amos* 6. 5.

Tubalkain is geweeſt een Leer-meeſter van alle Werkers in Koper en Yſer / *Gen.* 4. deſe is Vulcanus by de Heydenen. Die van de eerſte vinders der Konſten en ſaken breeder beſcheyd begeerd / mach tot dien eynde naſien / 't geene daar van wydloopig beſchreven heeft Polydorus Virgilius

Op wat wyſe na den Sund-vloed de verdeelinge der Volkeren is geſchied / kan in het breede nageſien worden *Gen.* 10. in de Aanteykeninge welke veele geleerde Mannen daar ontrent gedaan hebben / en onlanks noch den geleerde D. Burmannus. Onder anderen verhaald hy / hoe dat Noah by de Heydenen is bekend geweeſt onder den naam van Saturnus, Prometheus, Deucalion, Ogyges, Bacchus, en Janus: Japhet, behalven dat ſijn naam Japetus by de Grieken genoeg beroemd is / is haar bekend geweeſt onder den naam van Neptunus, als een Zee-god / om dat hem de Eylanden meeſt zyn ten deele gevallen; Sem onder naam van Pluto, als gehaat zynde van wegen den Gods-dienſt / dieſe daarom in de Helle verſtooten hebben; Cham onder den naam van Jupiter Hammon, die in Africa en Egipten, onder dien naam is gediend geworden; gelijk ook Put, den Sone Chams, was Apollo Pythius in Lybien, die by de Heydenen ſelfs wierd gehouden voor een Soon van Jupiter Hammon, dat is / van Cham. Van Sems Kinderen is Aſia bewoond / van Cham Africa en Egipten, en de Landen daar ontrent; van Japhet de Eylanden / zynde van ſijn Sonen maar twee in Europa gekomen / Tiras en Javan, van welke geene het Noorden / deſe het Zuyden; van Europa ingenomen heeft.

Als men de Wereltſche Hiſtorien wel aanmerkt / ſoo zyn de menigte der Menſchen / Konſten / Wetenſchappen / Rijkdommen / Gebouwen / Regeringe / &c. eerſt geweeſt in Aſien; van daar ſijnſe overgegaan in Egipten; van Egipten in Grieken-land; van daar na Romen, en eyndelijk ſijnſe verdeeld in de groote en veele Steden van Europa.

Wat vertellen uwe Schrijvers van de oudſte Volkeren / die onder haar bekend zyn?

P. Sy gelooven dat de eerſte Menſchen zyn voortgebracht / door een wel-gematigde warmte / uyt de Aarde met Water vermengd / gelijk Lucretius beſchrijft / en Ovidius, dat na den Sund-vloed de Menſchen zyn voortgekomen uyt het zaad der verdronken lichamen / door de warmte der Sonne levendig gemaakt / gelijk na de overſtroominge des Nyls uyt den ſlijk verſcheyden Dieren voort-komen. Nochtans ſtijnſe daar in eens met Moſes, dat den Menſch is uyt Aarde voortgekomen / en dat den Menſch laatſt is voortgebracht / gelijk Ovidius uytdrukkelijk te kennen geeft / ſeggende / dat na alles eyndelijk den Menſche geboren is / die over alles heerſchen konde.

C. Van dat gevoelen Lucretii, en veeler Heydenen / van den eerſten oorſpronk der Menſchen / hebben wy gewach gemaakt in onſe H. Natuur-Beſchryvinge, en de weder-leggingen daar van in Lactantio aangeweſen. Maar wat verhalen uwe Hiſtory-ſchryvers van het leven der eerſte menſchen?

P. Thucidides, Diodorus Siculus, en andere meer / datſe ſeer elendig / en als Beeſten / geleefd hebben / in Boſſchen en Spelonken / levende by de Kruyden en Vruchten / welke de Aarde van ſelfs voortbracht; ſonder Vyer / Huyſen / of Kleederen / gelijk diergelyke noch hedensdaags van veele Volkeren ontrent het Noorden / en in het Zuyd-land / en elders / verteld word. Maar datſe door de verſlindende Dieren genootſaakt wierden by malkanderen te komen / en alſoo allenxkens geleerd hebben met malkanderen te ſpreken / en een manier van te ſamen te leven / om een onderlinge beſcherminge / en Borgerlijke Regeringe / op te richten.

Wat Volk nu het oudſte zy / daar over is veel getwiſt; de Egyptenaren weten te rekenen de Koningen die voor de ſeven duyſend Jaren geregeerd hebben; en datſe opmerkingen der Sterren hebben / die over de honderd duyſend Jaren oud zyn. De Indianen rekenen / dat de Wereld verre over de ſeven honderd en tachentig duyſend Jaren oud is; gelijk mede de Grieken. Soo dat deſe Tijd-rekeninge de Joodſche verre te boven gaat.

C. Wat belangd het beſchryven der Oude / van de eerſte gulde Wereld of Eeuwe / dat ſchynt te ſien op de eerſte tyden der Menſchen / alsſe noch onnooſel waren / en van oorlogen en geweld / of overheerſchinge / niet wiſten / maar onder een Vaderlijke en billijke Regeringe / met malkanderen in vrede en goedwilligheid leefden. Soo verhaald ook Moſes *Gen.* 10. hoe dat opgehouden heeft / het oudſte Vaderlijke Regiment van Noach, en daar na begonnen is een gemeen Rijk van een over allen / welke een Monarchie was. En dat die Monarchie begonnen is / gelijk gemeenelijk alle Rijken doen / met geweld / onderdrukkinge / en wederſpannigheid. Ten derden / dat dit ſijn aanvang nam met Nimrod, die door een vermaard Jager bekend was; waar door te kennen word gegeven / hoe wel dat Tyrannen en Geweldigers by groote Jagers vergeleken worden / en den oorlog by de Jagt; ſie *Ezech.* 12. 13. en 17. 20. en 25. 3. gelijk ook ook de ſterke Jagers gemeenelijk wreede en onbarmhertige Menſchen zyn; ſoo tegen het Wild / als ook dikmaal tegen de Menſchen. Soodanig was Nimrod, en Eſau, *Gen.* 10. 9. en 25. 27. Daarom word ook aangemerkt / dat in de Schriften geen Heylige worden gevonden / die Jagers geweeſt zyn / maar wel Viſſchers. Gelijk ook onder de vermaartſte Ampt-lieden van David en Salomo geen Jager-meeſters gevonden worden 2 *Sam.* 8. en 20. 1 *Reg.* 4. 3. hoewel ſy ſonder twyffel wel Jagers gehad hebben / als blijkt / v. 23.

Hoewel myn voornemen niet is nu van den oorlog te ſchryven / nochtans wil ik niet nalaten te beveſtigen / 't geene wy onlangs in onſe Euarchia hebben laten invloeyen / handelende van den oorlog / dat om de menigerley en groote bedriegeryen en ongerechtigheden te ontgaan / in het betalen der Soldaten / dat men die

be-

Digitized by Google

betalinge niet moet geven in handen van de Officieren / maar van de Soldaten ſelve / hooſd voor hooſd. Gelijk onlanx wel heeſt aangeweſen d' Heer Johan van Paſſenrode, in ſijnen Krygs-handel der Grieken en Romeynen, *lib.* 1. *cap.* 8.

Als de Soldaten hare Gagie ontſingen / ſoo wierden ſy een voor een daar toe geroepen / gelijk Livius dat aanwijſt *lib.* 28. *Citati milites nominatum apud Tribunos militum, & ſtipendium ad nomen ſingulis perſolutum eſt.* De Soldaten (ſegd hy) wierden met haar naam by de militaire Tribunen ontboden, en haar wierd elk op ſijn naam hare Gagie betaald. Dat de betalinge dus (als geſegd is) hooſd voor hooſd geſchiede / getuygd ook Valtrinus duydelijk *lib.* 3. *cap.* 15. alwaar hy ſegd / *ad ſtipendium accipiendum milites nomitatum citabantur.* Om de Gagie te ontfangen wierden de Soldaten yeder met haar naam geroepen.

Cap. 10. wijſt hy aan / hoe aan de oude Soldaten / die nu haren behoorelijken tyd hadden uytgediend / eenige Landeryen wierden gegeven / waar op ſy haar met hare Familie konden onderhouden. Op dat ſy / door hoop van belooninge / den Arbeyd en gevaar met te meerder courage ſouden ondergaan / en in haren ouderdom niet tot armoede ſouden komen / als ſy hare jeugd in den Oorlog hadden verſleten. Het welke ſeer onredelijk ſoude weſen.

Wat aangaat die woorden *Gen.* 2. 7. En de Heere hadde den menſche geformeerd uyt het ſtof der Aarde, en in ſijnen Neus geblaſen den adem des levens; alſoo werd den menſche tot een levendige ziele. Het ſchijnd dat hier op ſiet het ſeggen van ſommige onder de Heydenen / dat de ziele is een kleen deelken van de Goddelijke locht / en dat haar *æthereus ſenſus*, een Hemelſch gevoelen ingeſtort is / gelijk Horatius ſpreekt. Doch ik oordeele dat men moet onderſcheyd maken tuſſchen het leven / en de redelijke ziele. Want het leven beſtaat in een rechtmatige geſtalte en beweginge des bloeds / en der geeſten. De reden-gebruykende ziele / als ſoodanig aangemerkt / deeld het lichamelijke leven niet mede aan het lichaam / maar ſy vind het in de vereeniginge met het welgeſtelde en gematigd lichaam. Insgelijks word eygentlijk de dood niet veroorſaakt / door de af-ſcheydinge der redelijke ziele van het lichaam; maar om dat de geſtalte des bloeds / der geeſten / en andere werk-tuygen der ziele / bedorven en onbequaam zyn tot de oeffeninge der levendige werkingen. En hoewel op de dood ook volgd de ſcheydinge der ziele van het lichaam / nochtans is 't in ſich ſelven niet onmogelijk / dat de ziele blyvende in het lichaam / het lichaam nochtans en den menſche dood is; want de dood brengd eygentlijk mede / en word veroorſaakt / door een verdorvinge en onbequaamheid tot levendige werkingen / maar ſy belet uyt haar ſelfs aart niet / dat de redelijke ziele daar in ſoude konnen overig blyven. Van Eutychus, die voor dood opgenomen wierd, *Act.* 20. 9. ſtaat nochtans *v.* 10. dat ſijne ziele noch in hem was, diergelijke dikmaal by ervarentheid bevonden word. Soo is en blyft de redelijke ziele in jonge Kinderen / en andere Menſchen / die door ongeſtalte des lichaams geen reden gebruyken konnen. Den Text van *Gen.* 2. 7. ſiet eygentlijk op den adem des Levens / en den ſin is / dat Adam wierd tot een levendige ziele / dat is / een levendig Dier of Menſch; welkers weſen en natuur beſtaat uyt de vereenigingen der redelijke ziele / met een wel-geſteld / dat is / levendig lichaam / in welke het bloed / de geeſten / en andere werktuygen / in hare geſtalte / gematigheid en bewegingen / tot het oeffenen der levendige werkingen bequaam zyn.

Soo dat die woorden / dat God in Adam blies den adem des Levens, te kennen geven / dat God hem / nevens en met de redelijke ziele / de bequaamheid gaf / om ſijnen adem / dat is / de locht / te trekken door de Longe na het Herte / tot verkoelinge / en weder de ſelve uyt te blaſen; ſonder welke geſtadige bewegingen den menſche niet kan leven / gelijk uyt de Natuur-kunde bekend is.

De Platonici, en oude Philoſophi, hebben uyt deſen Text / en diergelijke / haar ſelven ingebeeld / dat de redelijke ziele is een deelken Gods / of een mede-deelinge van het Goddelijke weſen / welke met het grover lichaam vereenigd wierd. Waar op ſiet het geene Cicero ſegd *Tuſcul. quæſt.* 9. & *lib. de ſomnio Scipionis.* Weet dat gy God zyt; want het is God die leefd, die gevoeld, die geheugenis heeft, voorſienig is, die ſoo wel beſtierd, bematigd, en beweegd, dat lichaam daar hy overgeſteld is, als den opperſten God deſe ganſche Weereld, &c. Van welk gevoelen wijtloopig te ſien is by D. Rivet. in ſijne 17. Oeffeninge over Geneſis. Alwaar hy met eenen ook antwoord / op de beveſtiginge van het gemelde gevoelen / uyt Goddelijke en treffelijke bequaamheden / en werkingen der redelijke ziele / als mede uyt het geene Paulus verhaald van Aratus, dat hy wel geſegd heeft, dat wy Gods geſlagte zyn, *Act.* 17. 28. 29. en het geene Petrus ſegd 2 *Petr.* 1. 2. dat wy Gods natuure mede deelachtig worden, &c.

P. Wat verſtaat gy *Gen.* 1. 1. by de Scheppinge van Hemel en Aarde?

C. Dat eer God de Weereld voortbrachte / daar niets altoos van eeuwigheid geweeſt is / dan God alleen; maar dat God eerſt gemaakt heeft een algemeene ſtoffe / uyt welke alles dat Lichamelijk en ſienelijk is ſoude voortkomen. Ten tweeden / dat hy in de ſelve een algemeene bewegingen veroorſaakt heeft / die noch in de ſelve onverminderd onderhouden word / waar op ſommige paſſen 't geene ſtaat *Gen.* 1. 2. De Geeſt Gods ſweefde op de Wateren. Ten derden / dat met de Lichamen / ook tyd en plaats haar begin genomen hebben / in welke ſy ſouden verblyven. Ten vierden / dat yder Schepſel in ſijn ſoorte en aart goed / dat is / volmaakt / of bequaam geſchapen is / en genoegſaam voorſien / om te bereyken dat eynde waar toe het geſchikt is.

P. Ik merke dat onder ons Heydenen / hier over heel andere gedachten zyn; want ſommige meenen / dat met God ook de Lichamen / en de bewegingen in de ſelve / van eeuwigheid geweeſt zyn. Maar dat de Goddelijke wysheid / uyt de gemeene ſtoffe / de ordre en geſtalte de Wereld gemaakt heeft / want ſeggen ſy / waar ſoude God geweeſt zyn eer daar yets was / hy konde niet alom-tegenwoordig zyn / ja nergens tegenwoordig zyn / als 'er noch plaats was / noch eenig Schepſel / by of in welke hy geſegd konde worden tegenwoordig te weſen? Ja het laat ſich aanſien of ook God ſelfs niet konde geweeſt zyn / indien daar geen tyd geweeſt is voor het ſcheppen der Wereld.

C. God is een onlichamelijken Geeſt / en heeft geen plaats van nooden / alſoo hy geen plaats vervuld of beſet / maar hy is van eeuwigheid geweeſt in ſich ſelven / uyt en van ſich ſelven de alderhoogſte ſaligheid genietende / die geenſints konde vermeerderd werden / ſelfs niet door het ſcheppen des Wereld. Dat hy geſegd werd in eenige plaats te weſen / en geeft niet te kennen dat hy eenige plaatſe van nooden heeft / maar dat hy ontrent eenige Lichamen / welke plaats vervullen / yets werkt / of ſijne tegenwoordigheid / wijsheid / macht / goetheid / of eenige andere eygenſchap vertoond / of immers betoonen kan.

Wat aangaat hoe God zy geweeſt voor de Wereld / wy maken onderſcheyd tuſſchen de volſtrekkelijke eeuwigheid / welke in God is een onveranderlijke duurſaamheid / ſonder begin of eynde / en den tyd. Want den tyd noemen wy een geduurſaamheid of verblyf der Schepſelen, welke / gelijkſe begonnen heeft / ſoo kanſe mede eyndigen / ten zy God die geliefd voor altoos te onderhouden: de Schepſelen zyn met den tyd veranderinge onderworpen: ook word den natuurelijken tyd door de bewegingen der Sterren / of eenige andere Lichamen / af-gemeten; maar de eeuwigheid Gods is vol-

Digitized by Google

volſtrekkelÿk on-afmetelÿk / oneyndig / en onveranderlÿk. Soo yemand vraagd / of God in eeuwige duyſterniſſe geweeſt zy / eer 't licht geſchapen was? Ik antwoorde / dat God / een Geeſt zynde / geen natuurelÿk licht van nooden heeft / ſelfs zynde een eeuwig Geeſtelÿk licht ſonder duyſternis; den nacht is by hem als den dach, de duyſternis als het licht *Pſal.* 139. 12. Maar aangeſien wy in het Natuur-tooneel van den oorſpronk en geſtalte des Wereldts breeder gehandeld hebben / ſoo ſullen wy daar niet meer van ſeggen.

P. Kan men wel met waarheid ſeggen dat God nergens is?

C. God is nergens plaatſelÿk; dat is / gelÿk de lichamen zyn / door hare uytbreydinge plaats vervullende. Ten tweeden / my dunkt dat God ook kan geſegd worden van eeuwigheid geweeſt te zyn / over-al alwaar nu de geſchapen Wereld is; want indien hy daar volſtrekkelÿk niet waar geweeſt / ſoo konde hy daar geen Wereld voortbrengen / want daar niet is / en God geenſints is / daar kan hy niet werken; en over-al daar ſyn macht is / daar is ſyn Weſen / want daar is geen weſentlÿk verſchil tuſſchen de Natuur en de Eygenſchappen Gods. Ten derden / ook is God buyten de bepaalde Wereld / want anders ſoo ſoude hy buyten deſelve geen andere Wereld konnen voortbrengen. En men ſoude moeten denken / dat Gods macht en Weſen bepaald is binnen die Wereld; en ſoo hy een ander Wereld voortbracht / dan eenigſins veranderen ſoude / om dat hy dan ergens ſoude zyn / daar hy te voren niet was. Ten vierden / 't geene volſtrekkelÿk / of in allerley wyſe en opſicht / nergens is / dat is ook niet. God dan is op een onbegrypelÿke maniere en opſicht over-al / ook daar wy denken mochten dat 'er niet anders is / om dat ſyne macht onbepaald is / en om dat hy buyten alle bepaalde grootte van lichamen / andere Lichamen ſoude konnen voortbrengen. Ja de oude Natuur-kundige oordeelden / dat ook de ſtoffe der Lichamen oneyndig was / en God over-al oneyndelÿk by de ſelve tegenwoordig.

P. Beeld gy dan u ſelven in / dat 'er buyten de bepaalde Wereld in der daad een onbepaalde ſpatie of plaats is / en wat verſtaat gy daar by?

C. Ik beken dat ons gering verſtand / binnen de enge palen van ons kleyn breyn begrepen / onbequaam is / om volkomentlÿk de onbepaalde volmaaktheid / macht / en eeuwigheid Gods / te begrypen. Ten tweeden / gelÿk de eeuwigheid / ofte oneyndige duurſaamheid van God / niet weſentlÿk van God verſchild / ſoo hebben wy ook getoond in onſe H. Natuur-Beſchryving dat de Schepſelen weſentlÿk niet verſchillen / van den tyd en plaats in welke ſy zyn. Ten derden / by de ſpatie die ik begrype buyten de bepaalde Wereld / daar verſta ik niet anders by / dan dat 'er niets is / 't geen ſoude konnen verhinderen / dat God de Wereld niet ſoude konnen grooter maken / ofte ook buyten de ſelve eenige andere Werelden ofte Lichamen voortbrengen / welke onbepaalde macht Gods mede niets weſentlÿks is van God ſelve. Maar indien men by een natuurelÿke plaats verſtaat / een dadelÿke ware uytbreydinge in lengte / diepte / en breete / welke van een Lichaam vervuld en beſet word / ſoo blÿkt van ſelfs / dat 'er buyten de geſchapene Lichamen geen plaats is. Want de natuur der Lichamen beſtaat byſonderlÿk / in die dadelÿke en ware uytbreydinge / waar doorſe beweegelÿk / deelbaar / bepaald / en plaats vervullende zyn. Als men dan ſegd / dat God met de Lichamen ook de plaats geſchapen heeft / daar door verſta ik niet / dat de plaats af-ſonderlÿk geſchapen is / alſoo de ſelve waarlÿk en weſentlÿk van de Lichamen niet verſchild / maar dat God de Lichamen voortbrengende / de ſelve een dadelÿke uytbreydinge / waar doorſe plaats vervullen / toegebracht heeft. En dat ſekerlÿk den tyd en plaats niet verſchillen / van de Schepſelen dieſe toegeſchreven werden / kan licht beweſen werden. Want den tyd is niet een aanſien van ons / dan een altoos vloeyende oogenblik / welke of alreede voor by en vergaan is / of dadelÿk verdwynd / en weder als vernieuwd word / en derhalven is daar niet weſentlÿks. Ten tweeden / alle weſentlÿke ſake is / of een Lichaam / of een verſtandige en denkende Geeſt; geen van tween kan van den tyd of plaats geſegd worden. Ten derden / indien tyd en plaats yets weſentlÿks waren / in ſich ſelven af-ſonderlÿk aangemerkt / buyten of ſonder 't geen dat wy begrypen in den tyd en in de plaats te weſen; dat ſoude mede tyd en plaats van nooden hebben om te zyn / en ſoo voorts; ſonder uyt-eynde / 't welk ongerymd is / gelÿk in de plaats te voren aangetogen breeder beweſen is. Wat de Ziele aangaat / die begrypen wy niet anders in eenige plaats te zyn / dan in opſicht van hare vereeniginge met het Lichaam / ofte in opſicht van de werkinge ofte beweginge in en ontrent deſelve / of datſe na buyten ontrent eenig Lichaam kan werken / en ſoo iſſe bepaald niet overal / (hoewelſe op verſcheyden plaatſen en deelen des Lichaams / door die / en ontrent verſcheyden voorwerpſelen te gelÿke / werken kan / en ſoo kanſe geſegd worden daar te weſen) om datſe maar ontrent een bepaalde ſtoffe kan werken / daar Gods macht ſich tot alles uytſtrekt. Voor ſoo veel de Ziel is een verſtandig of denkend Weſen / heeftſe eygentlÿk geen plaats dieſe beſet / en op wat wyſe ſy in een plaats is / of plaatſelÿk bewogen word / van alle Lichamelÿkheid af-geſonderd zynde / beken ik niet wel te konnen begrypen.

Waarom ſich Adam en Eva, naakt zynde, niet en ſchaamden. *Gen.* 2. Ten tweeden, ſpyſe der eerſte Menſchen, en lang leven. Ten derden, Scheppinge der Vrouwe. Ten vierden, aanſpraak tot de Slange. Ten vyfden, Beſnydeniſſe.

P. Was de oorſaak dat Adam / naakt zynde / ſich niet ſchaamde / onwetentheid / ſoo dat hy / als een Kind / ſich niet ſchaamde door onkunde?

C. Geenſints / want Adam is niet geſchapen in een kindſchen ſtaat / teerheid / en onmacht; maar in de geſtalte van een volkomen Man. Daar zyn verſcheyden redenen / dat ſich yemand over ſyne naaktheid niet ſchaamd; in ſommige is 't geacht een onmatige geyligheid / en ongeſchikte onbeſchaamtheid / gelÿk in de Naakt-loopers / daar wy te voren van gewaagd hebben. Sommige ſchamen haar niet uyt een algemeene en geſtadige gewoonte / gelÿk de Naakt-loopers in Africa, America, en 't Zuyd-land. Geen van deſe redenen heeft in Adam plaats gehad. De eygentlÿke reden van ſchaamte is (ſegd den geleerden Rivet, over deſe ſaak ſchryvende) eenig quaad / het zy van natuurelÿk of zedig: geen van tween heeft in Adam geweeſt / want daar was aan ſyn Lichaam geen gebrek altoos / waar over hy mochte beſchaamd weſen; noch was ſich over geen ſondig quaad bewuſt; ſoo dat hy ſich nergens over behoefde te ſchamen. Derhalven oordeeld hy / dat de ſchaamte / als een ſtraffe / de ſonde gevolgd is. Soo dat dit niet ſchamen van Adam en Eva ontſtaan is uyt een eenvoudige onnooſelheid / gelÿkſe mede zyn ſal (na ſommiger meeninge) in de verheerlÿkte Lichamen. Hoewel andere denken / dat gelÿk in den ſtaat der Genade geen onderſcheyd is tuſſchen Man en Vrouw *Gal.* 3. 28. ſoo ook niet in den ſtaat der Heerelÿkheid / alſoo dat verſchil aldaar geenſints van nooden is. En alſoo in het Paradÿs de locht op het beſte wel-gematigd was / ſoo hadde Adam geen kleederen van nooden / om ſich tegen de ongemakken des lochts te bewaren.

P. Met wat ſpyſe onderhielden ſich de menſchen in oude tyden?

C. Door dien de gantſche Aarde voor haar open was/ ſoo leefdenſe by de Jacht van de Dieren/ by het vangen der Viſſchen/ en de kruyden/ en Vruchten/ welke ſy hier en daar in overvloed vonden. Ook hebbenſe ſoo veel geplant en beſaayd/ als haar goed docht; even byna gelyk nu hedens-daags de Menſchen leven in Africa, America, en andere plaatſen/ daar groote Landen/ en weynig Inwoonderen zyn/ en derhalven alles in overvloed/en gemakkelijk konnen verkrygen. Maar als 'er veele menſchen/ in een kleen Land/ by malkandere woonen/ ſoo benaauwen de menſchen malkanderen; waar door ſe ſoo lichtelijk niet aan den koſt geraken/ waar uyt dan haat/ nyd/ twiſt/ verdeeltheden/ en allerley quade vonden ontſtaan/ om malkanderen te verdrukken/ den arbeyd op weynige te ſchuyven/ en ſoo ſeer ſmaar te maken; gelijk in het tweede Deel van Euzooia getoond is. Daarom Abram, ſiende dat uyt die oorſake begon twiſt te onſtaan tuſſchen hem en Loth, en tuſſchen ſijne Herders en Loths Herders/ ſoo ſegd hy *Gen.* 13. 9. Is niet het ganſche Land voor u aangeſichte? ſcheyd u doch van my: ſoo gy ter ſlinkerhand kieſt, ſoo ſal ik ter rechterhand gaan: ſoo gy ter rechterhand, ſoo ſal ik ter ſlinkerhand gaan, &c.

Van de Spyſe der menſchen in oude tyden ſingt onder andere Ovidius met deſe woorden/

Contentique cibis nullo cogente creatis,
Arbuteos fructus, Montanaque Fraga legebant,
Cornaque & in duris hærentia mora rubetis,
Et quæ deciderant patula Jovis arbore glandes.

Dat is/

Sy waren te vreden met de ſpyſen, die ſonder arbeyd voortquamen, als wilde Appelen, de Aard-beſien die op de Bergen groeyden, Cornoelien, Braam-beſien, Eekelen, &c. Soo dat haar den arbeyd geen laſt was/ maar alleen een vermakelijke oeffeninge/ alſooſe niet lang duurde/ licht/ en wel geſegend was.

Voorts/ gemerkt de oude Vaders over het verkrygen van hare nootſakelijkheden weynige ſorge en moeyte hadden/ ſoo warenſe ſeer genegen om veele kinderen te krygen; waar by quam dat in 't Verbond met Abram gemaakt/ beloofd wierd/ dat God ſijn zaad ſeer ſoude vermenigvuldigen en zegenen, ſoo dat alle geſlachten der Aarden daar in ſouden geſegend worden. Daar nu den meeſtendeel der Menſchen dadelijk/ met het aanwaſſen van hare Familien/ komen te ſuchten/ te klagen/ en tot groote armoede en Slavernie te vervallen. Uyt deſe groote genegentheid om veele kinderen te krygen/ is 't ontſtaan/ dat by de oude niet alleen het gebruyk van By-wyven/ maar ook de veelheid der Vrouwen/ toegelaten wierd. Maar nochtans wierd daar door niet verſuymd de goede opvoedinge der kinderen; alſoo de Patriarchen niet alleen wel ſorge droegen/ dat hare kinderen wel wierden onderweſen/ en in alle deugden opgebracht/ maar ook hare Dienſt-knegten/ dieſe veele hadden. Siet *Gen.* 14. 14. en 18. 19. &c.

Heidegerus tracht te bewyſen/ dat de Patriarchen ook vleeſch gegeten hebben voor den Sund-vloed. *Exercit.* 15. *in Schola Patriarcharum.* En D. Burman voegd daar by/ dat ook ſelfs voor den Val het Vleeſch-eten geoorloofd is geweeſt/ want God gaf den Menſch heerſchappye over de Beeſten/ en het eten der ſelve leeſt men nergens dat hun verboden is. Na den Val hebben de Menſchen Beeſten geofferd/ Veehandel gedreven/ *Gen.* 4. en rokken van Vellen gedragen/ *Gen.* 3. Wat het Swynen vleeſch aangaat/ dat word grootdeels verboden te zyn aan de Joden/ om dat in Canaan, Egypten, en Syrien, daar de Joden gewoond hebben/ de Schurfdigheid/ Melaatsheid/ en diergelijke ongemakken/ ſeer gemeen waren/ welke door het eten van Verken-vleeſch ſeer vermeerderd/ ja ſomtyds veroorſaakt wierden. Voorts/ of voor den Sund-vloed de Patriarchen vleeſch aten/ en van de oorſaken van haar lang leven/ hebben wy verder gehandeld in onſe H. Natuur-beſchryvinge.

P. Maar aangeſien *Gen.* 7. 2. 8. onderſcheyd word gemaakt tuſſchen reyn en onreyn Vee/ is dat onderſcheyd al ten tyde der Patriachen, en door Moſes, bekend en onderhouden geweeſt?

C. Sommige meenen neen/ alſoo alle Schepſel Gods goet is/ en bequaam tot ſijn gebruyk; maar D. Rivet, oordeeld ja/ en dat God/ ook voor de Wet Moſis, dat onderſcheyd ingeſteld heeft. *Exercit.* 55.

P. Om wat reden is dit onderſcheyd tuſſchen reyne en onreyne Dieren gemaakt?

C. Hier van hebben wy in 't breede gehandeld in onſe H. Natuur-Beſchryving; ik ſal derhalven maar kortelijk eenige redenen hier aanwyſen. De eerſte is/ dat ook daar door het onderſcheyd tuſſchen de Joden en andere Volkeren bevestigd is; waarom ook/ met de roepinge der Heydenen/ Petro de affchaffinge deſer Wet geopenbaard word/ *Act.* 10. Ten tweeden/ om dat de ſpyſe ſommiger Dieren ongeſond is/ en den menſch eenigen indruk en genegentheid toebrengd/ van eenige quade en ongeregelde geſtalte/ ſelfs ook ontrent de zeden en herts-tochten/ gelijk daar breeder is betoond.

Ten derden/ dat in de verboden of onreyne Dieren/ als door Zinne-beelden/ zyn vertoond geworden verſcheyden grove fauten/ welke de menſchen moeten vermyden; want in eenige Dieren is de onreynigheid/ als in de Swynen; in ſommige wreetheid/ als die by het verſlinden van andere Dieren leven. In ſommige ſiet men een byſondere gaauwigheid/ om yets heymelijk weg te nemen/ als de Rabe en Kaauwen: Item/ van bedrog/ hoogmoed/ gulſigheid/ bottigheid/ vreeſachtigheid/ overdadige geylheid/ luyheid en traagheid/ welke by uytnementheid gevonden word in dat beeſt dat Haut genaamd werd/ waar van D. Jonſtonus verhaald/ dat het in eenen ganſchen dag maar ontrent vyftig treden voortgank doet/ en ſoo voorts. In tegendeel worden toegelaten/ en reyn gehouden/ de Dieren/ in welke eenig voorbeeld is van deugden/ als van weldadigheid/ neerſtigheid/ onnooſelheid/ en voorſichtigheid; Item/ die herkauwen/ en de klaauw in tween verdeeld zyn; om datſe ſinnebeelden zijn/ van het bedenken en herhalen van Gods Woord/ en de gave der onderſcheydinge/ en ſoo voorts; gelijk in de aangetogen plaats breeder te ſien is.

Sommige hebben gemeent (om deſe Hiſtorie van ſoo langen leven/ en laat kinderen te teelen/ als hier verhaald word/ waarſchijnelijk te maken/ ſegd Pareus) dat *Gen.* 5. by Jaren verſtaan worden/ Maanden van 36 dagen/ 't welk wy aldaar klaarlijk wederlegd hebben/ want *Gen.* 7. word gewach gemaakt van de thiende Maand/ en van den 27. dach der Maand/ daar/volgens dit ſeggen/yeder Maand maar dry dagen ſoude gehad hebben/ want 12 maal dry is 36. dagen/ welke na haar rekening een Jaar ſouden uytmaken/ rekenende 12 Maanden in 't Jaar; ſoo ſouden onſe Jaren thienmaal langer zyn dan daar Moſes van ſpreekt: en gemerkt dat Moſes verhaald/ dat Enoch en Cainan Sonen hebben gebaard met haar 65 Jaar/ ſoo onſe Jaren thienmalen langer zyn dan hare waren/ ſoo ſoudenſe noch geen ſeven Jaren oud zynde kinderen gehad hebben; en aangeſien niemand ouder is geweeſt dan Mathuſala, die gekomen is tot 969. Jaren/ ſoo ſoude volgen/ dat niemand van de Patriarchen ſoude gekomen zyn tot 97 Jaren/ daar ſelfs nu noch wel ouder gevonden worden. Ten anderen/ het ſoude belachelijk ſijn/'t gene wy leſen van Abram,dat hy vol van dagen/ en des levens ſat was/ en tot eenen hoogen ouderdom gekomen/ welke/ gemerkt hy maar 175 Jaren geleefd heeft/ ſoo ſoude hy geſtorven zyn in ſijn 18 Jaar; of men moeſt in dien tyd/ de Jaren anders

Digitized by Google

anders van te vooren gereekend hebben / 't welk niet en blijkt.

Onder de redenen van het lang leven der Vaderen worden geſteld; eerſt / dat in den beginne de gematigtheid en goede geſonde geſtalte der Menſchen / des voedſels / en aller dingen / op ſijn beſt geweeſt is. Ten tweeden / de matigheid der oude Vaders / welke ſeer veel doet tot het verlengen des levens. Ten derden / dat ſommige meenen / dat ſy hare ſpyſen niet hebben gekookt / noch gebraden / gelijk men nu doet maar raauw gegeten / want het is bekend / dat door het vyer de beſte voedſaamſte deelen en geeſten uytgetrokken worden / en verdwynen. Ten vierden / de ſuyverheid van de lucht in het Land daar ſy woonden. Het blijkt ook uyt *Gen.* 5. dat gelijk de menſchen doen langer leefden dan nu / datſe ook langer kinders bleven / en veel ouder kinders kregen / dan jegenwoordig. Staat ook aan te merken / dat in de Jaar-rekeninge *Gen.* 5. een groot verſchil is tuſſchen onſe Hebreeuwſche Bybels / en de 70 Griekſche Overſetters: want daar de Hebreeuwſche Bybels van de Scheppinge tot de Zund-vloed rekenen 1656. daar rekenen de Griekſche Boeken ſommige 2242. ſommige 2262. ſommige 2256. Jaren: ſoo datſe het Leven der Patriarchen te ſamen ten minſten 600. Jaren verder uytſtrekken / dan *Gen.* 5. geleſen word. Over welk verſchil de Geleerde noch diſputeeren. Voorts / hoewel / volgens de Hiſtorie van Moſes, het Leven der Menſchen verſcheyden malen op de helft verminderd is; ſoo blijkt nochtans / dat ſedert Moſes tijden het Leven der Menſchen niet is verkort / maar de ſelve palen van 70 of 80 Jaren behouden heeft. *Pſal.* 90. 10. Waar uyt ſommige beſluyten / dat de natuur niet veroudert / maar voor altoos ſoude konnen blyven ſtaan / als het God beliefde / waar van wy wijdloopig hebben gehandeld in onſe H. Natuur-Beſchryving.

P. Wat vertellen de Joden van de eerſte Vrouwe van Adam?

C. Om dat 'er ſtaat *Gen.* 1. 27. Dat God den Menſche ſchiep Man en Wyf. En dat daar na ſtaat *Gen.* 2. 18. Het en is niet goed dat den Menſche alleene zy, ik ſal hem een hulpe maken, die by hem zy, ſoo vragen hier over (gelijk ons den geleerden D. Rivetus verhaald in ſijne Oeffeningen over het Boek Geneſis *pag.* 127.) de Joodſche Meeſters / waar de eerſte Vrouwe gebleven was / die met Adam geſchapen was? En ſy antwoorden / dat de eerſte Vrouwe Adams genaamd was Lilis, doch datſe van haar ſelven een trots gevoelen hadde / en daarom haren Man niet wilde onderdanig weſen / om dat hy ſoo wel uyt de Aarde was voortgebracht als ſy; dat derhalven God deſe Vrouwe van Adam afgeſcheyden heeft / en aan hem een ander gegeven / welke uyt ſijn Lichaam genomen was / op datſe hem ſoude volgen / gehoorſamen / en dienen / als een Lid van ſijn lichaam. Van welke Lilis de Joden veele andere ydele droomen verſinnen / welke ons dunken niet verhalens waardig te zyn. Onder anderen verſinnen ſy / dat deſe Lilis ſoo hartnekkig was / datſe ſelfs door de Engelen / welke tot dien eynde van God geſonden wierden / niet konde bewogen werden / om met Adam haaren Man wederom te verſoenen / en te vereenigen.

Uyt de voorgemelde woorden van Moſes *Gen.* 1. en 2. dat God den Menſch ſchiep Man en wyf, en dat 'er echter ſtaat / dat het niet goed was, dat den Menſch alleene was, ſchijnd mede geſproten te zyn de fabel welke by Plato geleſen word / en uyt Euſebius van D. Hottingerus in ſijn 4 Oeffeninge aangehaald; dat den eerſten Menſche ſoude geweeſt zyn Androgynos, dat is / Man en Vrouwe te gelijk / maar daar na deſe twee Geſlachten geſcheyden zyn.

Wat dunkt u van de t' ſamen-ſpraak van Eva met de Slange?

P. Ik hebbe lange getwijffeld / en gedacht dat deſe Hiſtorie fabuleus ſcheen / tot dat ik daar na ('t welk my niet qualijk aanſtond) geleſen hebbe / dat 'er zyn / ſoo onder de Joden als Chriſtenen, die oordeelen / dat veele dingen door Moſem beſchreven / en byſonderlijk in de dry eerſte Capittelen van Geneſis, niet moeten na de letter verſtaan worden / maar dat hy / onder oneygentlijke wijſen van ſpreken / eenige andere ſaken / by maniere van gelijkeniſſe / en ſinne-beelden / wil te kennen geven. By voorbeeld / door de Hiſtorie van den Val der eerſte Menſchen / op wat maniere de Menſchen al van ouds tot de ſonden verleyd zyn / en ſoo elendig geworden; namentlijk / door bedrog / quaden raad / welluſt / nieuws-gierigheid / hoogmoed / en ſoo voorts. Gelijk mede ſommige Hebreen van het Boek Jobs oordeelen / dat 'er noyt een ſoodanigen Job geweeſt is / maar dat het een Parabel, ofte bedachte gelijkeniſſe is / om een voorbeeld van lijdſaamheid voor te ſtellen / en aan te wijſen de verſcheyden meeningen die onder de Menſchen zyn / aangaande de voorſienigheid en beſtieringe Gods / ontrent de Wereltſche en Menſchelijke ſaken.

C. Hier van hebben wy nader gehandeld in onſe H. Natuur-Beſchryving. Maar wat de Chriſtenen aangaat / ſy oordeelen / met Paræo, dat Eva, hoorende de Slange ſpreken / daar over niet is verwonderd of verbaaſt geweeſt / maar gewillig met haar reden voerde / om datſe / by gebrek van ervarentheid / ſoo onnooſel was / datſe niet en wiſte / dat de Slangen niet konden ſpreken.

Van dit gevoelen is ook D. Rivetus, in ſijne Oeffeningen over Geneſis, hoewel ik weet / dat eenige denken / dat by de Slange den Duyvel word verſtaan / en dat deſe aanſprake niet zy uytterlijk en Lichamelijk geſchied / maar door inwendige verſoekingen / en verleydingen / in de inbeeldinge en gedachten van Eva. Gelijkſe insgelijks meenen / dat die aanſpraken Gods tot de Menſchen) welke Moſes gedurigliijk invoerd / niet zyn uytterlijk geſchied / door eenige Lichamelijke verſchijninge in de geſtalte van een Menſch / maar door innerlijke openbaringe. Gelijk mede D. Rivetus oordeeld / als 'er *Gen.* 3. 21. ſtaat / dat God voor de eerſte Menſchen Rokken van vellen maakte, en haar die aantoog; den ſin niet is / dat God eygentlijk die vellen tot kleederen gemaakt ſoude hebben / en haar die aangedaan / maar dat God haar dat verſtand / en die gedachten heeft gegeven datſe dat ſelve ſouden doen: gelijk dat ſelve ſeer gewoon is in de H. Schriften / dat Gode / als de eerſte algemeene opper-oorſaak van alles / alderley goede ſaken en daden werden toegeſchreven / hoewelſe anderſints door de Menſchen / of na de gemeene werkingen der natuurelijke oorſaken / geſchieden. Doch ik houde het met het gemeen gevoelen / dat de Sone Gods / meer-malen in de gedaante van een Menſch verſchenen is / tot een voorſpel en voorbeeldinge van de Menſchwerdinge / gelijk uyt het vervolg van Geneſis beweſen word.

P. Maar meynd gy dat na den Val de natuur der ſaken veranderd is?

C. Dat dunkt veelen niet waarſchijnelijk / maar ſy ſeggen / dat de natuur veranderd is in een ſtraffe / om dat God den Val der Menſchen voorſiende / de ſaken alſoo geſchapen heeft / datſe de ſtraffe over de ſonde mede-bracht; ſoo dat Adam ook voor den Val ſterffelijk was / de Aarde heeft moeten bouwen / en bewaren / *Gen.* 2. de Aarde hier en daar ook diſtelen heeft voortgebracht / de Vrouwe genegen is geweeſt tot den Man / en ſijn heerſchappye moeſt onderworpen weſen; dat de pijn in het Baren natuurelijk is / en de Slange op den buyk gekropen heeft / en niet over-eynde gegaan: doch dat Moſes wil de reden aanwyſen / waarom dat deſe dingen ſoo zyn toegeſteld geweeſt; namentlijk / uyt inſicht van den Val der Menſchen / die hy hier beſchryfd. Gelijk van ons breeder in onſe H. Natuur-Beſchryving is ver-

verhaald. Doch ons aangaande / wy houden het met het gevoelen van D. Rivet, waar van naader mach geſien worden in ſijn oeffeninge over Geneſis, alſoo ons voornemen niet is dat Boek uyt te leggen / maar alleen eenige ſaken / rakende het Leven der Patriarchen, aan te wyſen.

Dat hier ſommige noch tegenwerpen / dat het ſchynt of de Slange machtiger geweeſt is / om den menſch te verleyden / dan God om hem van de ſonde te wederhouden / dat is gansch ongerymd / want God heeft den Val met voordacht toegelaten / en de menige ſonden en elenden die daar op gevolgt zijn / om redenen van ons elders aangeweſen / en onder anderen over *Hebr*. 2. ℣. 10. En wat aangaat de ſterfelijkheid van Adam / het blijkt wel uyt de uytkomſte / dat hy ſterven konde / maar D. Rivet bewijſt dat hy niet ſoude geſtorven zijn / indien hy niet hadde geſondicht / alſoo de noodſakelijkheid des doods een beſoldinge der ſonde is, maar dat den Boom des Levens is een Sacrament-teeken geweeſt van de onſterffelijkheid / indien den Menſch niet hadde geſondigt.

P. Hoe verſtaat gy dat'er van de Slange geſegd word / *Gen*. 3. 14. Stof ſult gy eten alle de dagen uwes levens? En waarom word de Slange geſtraft / daarſe niet hadde geſondicht / maar den Duyvel?

C. Op het eerſte antwoord D. Rivet, dat de Slange voor den Val met het voorlijf verheven is geweeſt / maar daar na geheel heeft moeten op de aarde kruypen. Ten tweeden / dat het ſtof eygentlijk niet is het voedſel der Slange / maar datſe door het kruypen dat ongemak onderworpen is / dat veel ſtof in haar mont en keele geworpen word. Hoewel hy verhaald / dat andere meenen / dat de Slange te vooren niet kroop / maar op haar voogten ging / niet wel als een Menſch / maar als een Paauw / want dat anders Eva / door de aanſpraak van een kruypend Beeſt / ontſteld / en afkeerig ſoude geweeſt zyn.

Wat het tweede aangaat / waarom de Slange geſtraft is / daar op antwoord D. Rivet, dat / volgens de Wet *Lev*. 20. 15, 16. als een Menſch een Beeſt tot onreynigheid misbruykt hadde / ſoo moeſtenſe beyde gedood worden. Ook moeſt het Dier / dat een Menſch gedood hadde / door onachtſaamheid des Eygenaers / met hem ſterven / *Exod*. 21. 29. hoewel de beeſten niet ſondigen / om de Menſchen te meer aan te wijſen de ſwaarheid van de ſonde die begaan was. Wat my belangt / my dunkt dat men daar by ſoude mogen voegen / dat daar in de minſte ongerijmtheid of onrecht niet is / om dat het Gode vry ſtond / (ook buyten aanmerkinge van dit geval / datſe misbruykt was van den Duyvel tot een Inſtrument der verleydinge) de Slange dus of anders te maken / na ſijn vry welgevallen.

P. Maar wat dunkt u de van geene die ſeggen / dat gelijk de Slange niet eygentlijk heeft geſondigt / maar alleen in ſchijn; datſe ook alſoo niet waarlijk is geſtraft geweeſt / maar dat dit maar een verſierde ſtraffe was / gelijk de Ouders ſomtijds / als hare Kinderen vallen / de aarde gewoon zijn te ſlaan?

C. Dit kan / ſegd D. Rivet, niet toegeſtaan worden / om dat alſoo de gansche Hiſtorie in een Kinder-ſpel / en verſierde vertooninge / ſoude verandert worden.

P. Waarom gebruykten de Patriarchen de Beſnydeniſſe / welke ook van haar / door navolginge / andere Volkeren hebben aangenomen / als de Prieſters van de Egyptenaren, een gedeelte der Mooren, die van Colchis, en het meeſt gedeelte der Arabiers, gelijk ook nu de Mahumedanen?

C. De Joden houden dat ſy gegeven is / ten deele om Abrahams zaad te onderſcheyden van andere Menſchen / ten deele om de vleeſchelijke welluſt te verſwakken. Maar de Chriſtenen oordeelen / dat men verder moet gaan / en datſe vertoonde de natuurelijke onreynigheid des Menſchen / die in ſijne geboorte onreyn is / en waardig voor God als afgeſneden te worden. Ten tweeden / ſy beduyde de beſnydeniſſe des herten, *Deut*. 10. 16. *Jer*. 4. 4. dat is / de heyligmakinge en wedergeboorte / &c.

P. De Manicheen en andere / (gelijk D. Rivetus verhaald) oordeelden dat de Beſnydeniſſe quaad was / en van het gemeen begin aller quade dingen ingevoerd / en daarom ten tijde des N. Teſtaments afgeſchaft.

C. Hy verhaald mede / hoe dat gevoelen door Auguſtinus is wederlegd / en datſe is afgeſchaft / om dat nu ſulken onderſcheyd / tuſſchen de Chriſtenen en andere Volkeren / onnoodig is; en om datſe behoorde onder het ſware ondragelijke jok der dienſtbaarheden / Ceremonien / en menigvuldige bloed-ſtortingen / en offerhanden der Joden / van welke de Chriſtenen nu vry gemaakt zyn / en om andere redenen meer / welke daar konnen nageſien worden.

P. Waarom heeft God de Vrouwe uyt Adams Ribbe geſchapen / *Gen*. 2. 22.

C. Om alſoo uyt eenen bloede het gansche menſchelijk geſlachte te maken, ſie *Act*. 17. 26. *Eſa*. 58. 7. op datſe malkander te liever ſouden hebben. Ten tweeden / om de Man met de Vrouw in te grooter eenigheid te verbinden / die een vleeſch zyn. Gelijk daarom de Vrouw niet is uyt het hoofd des Mans / om niet te heerſchen over hem; noch uyt ſijne voeten / om niet overheerſcht en veracht te worden van hem / maar uyt ſijne Ribbe / om / als ſijn Medgeſelle / nevens en aan ſijne zyde geſteld te zyn; uyt de plaatſe omtrent het herte / op dat hy haar hertelijk mochte liefhebben. Cajetanus oordeelt / dat deſe Hiſtorie niet kan na de letter verſtaan worden / maar in eenen Allegoriſchen ſin / tot ſulken of diergelijken eynd en beduydenis als geſegd is / en word van D. Rivet wederlegd *Exercit*. 24. Wat Ribbe het zy geweeſt / verhaald Moſes niet / my dunkt datmen ſoude konnen in bedenken nemen of het niet de vijfde Ribbe geweeſt zy / want die is dicht aan het herte / waarom men leeſt / dat die haaſt en ſeker dood geſlagen wierden / getroffen wierden aan de vyfde Ribbe / 2 *Sam*. 2. 23. en 3. 27. en 4. 6. en 20. 10. &c.

P. In hoedanige Huyſen woonden de oude Patriarchen?

C. Het blijkt *Gen*. 13. en doorgaans in het Boek Geneſis, datſe niet woonden in Steden en vaſte Gebouwen / maar alleen in opgeſlagen Hutten / of Tenten / dieſe licht konden vervoeren / om andere Weyden / en beter Landen / te ſoeken / alſoo al haar bedrijf in Vee-neeringe beſtond. Ten tweeden / al leefdenſe langer dan wy nu doen / nochtans achtenſe het leven ſoo kort en onſeker te zyn / dat het onnoodig was ſoo ſware Gebouwen te maken / als wy nu doen / welke veel langer duuren dan de Inwoonderen leven konnen / ſie *Hebr*. 11. 9, 10. Want wat zyn doch onſe lichamen / als Aardſche licht-opgeworpen Tenten / en Tabernakelen / die ſeer broos zyn. 2 *Cor*. 5. 1. Als die leeme Huyſen bewoonen, welkers grond-ſlag in het ſtof is, wy worden verbrijſeld door de Motten *Job* 4. 19. De Vaders en Moeders hadden yder hare Tenten in 't byſonder / als blijkt *Gen*. 18. 19. en 23. 2. en 24. 67 en 31. 33.

Het blijkt *Gen*. 14. 8, 9. dat in de Valleye / daar Sodom en Gommora in lagen / veele putten van Pek / Lijm / en licht brandende ſtoffe waren / welke daar na geworden is tot een Moras of Meyr / genaamd *Lacus Aſphaltites*, anders de Sout-zee, of ook de Doode-zee, dewijle in die dikke en vuyle Wateren geen Viſch konde leven / ja geen Vogel levendig daar over vliegen / van wegen den leelijken ſtank / welke daar uytwaſemde. Hoewel in onſe tijden / van Lieden die daar geweeſt hebben / betuygd word / dat het Water van deſe Zee nu is / gelijk het Water van alle andere Meyren; miſſchien dat het Lijm / door lankheid van tyd / daar uytgehaald is.

Chryſoſthomus betuygd dat in ſijnen tijd / in deſe Land-

Land-ſtreke noch geſien wierd dat verderf / en de teekenen des brands / zynde de grond geen Aarde / maar aſſche en ſtof / of eene ſwarte Aarde / en tot aſſchen verſtuyvende: en de Appelen / of Vruchten / die daar waſſen / konnen doch niet gegeten worden; alſoo ſy van binnen hebben een aſch-achtig ſwartſel / beſloten onder de uytterſte ſchelle; welke / maar even aangeraakt of gedrukt zynde / rook uytwaaſſemt en tot ſtof verſtuyft. *Solin Polihiſtor. cap.* 35. Breeder beſchryvinge deſes Meyrs hebben wy aangeweſen in onſe H. Natuur-Beſchryving; en in het Natuur-tonneel, hoe dat door brandende Bergen / en Aardbevingen / ſomtyds diergelyke veranderingen ontſtaan zyn.

Wat aangaat de Schelf-zee, *Exod.* 13. 17, 18. die wierd alſoo genoemt / om dat haren grond groen is / van Wier dat daar waſt / daar ook eenige *Ichtyophagi*, of Viſch-eters / woonen / onder de Ribben van Viſſchen / dieſe met Wier bedekken / ofte ook onder Wier-hoopen als Bergen / ſich holen makende. Van welke Viſch-eters eenige denken dat David ſegd *Pſal.* 74. 14. Dat haar God Pharao en de Egyptenaren tot ſpijſe gegeven heeft. Dit is de ſelve Zee / welke anders genaamt word de Roode-zee, van welkers benaminge wy elders breeder gehandeld hebben.

P. Hoe verſtaat gy 't geene ſtaat *Gen.* 19. 26. dat Loths Wijf wierd tot een Sout-pylaar?

C. Dit is geſchiet / na het ſeggen der Joden / door den ſwevel / die hare beenderen verbrand heeft / en ſoo tot een Sout-pylaar gemaakt. Gelyk men ook exempelen verhaald / dat in Aard-bevingen en openingen der Aarde / door onder-aardſche dampen / verſcheyden Menſchen tot Sout-pylaren verandert zyn. Eenige oude Vaders hebben niet alleen gelooft / dat deſe Sout-pylaar heeft behouden de gedaante van Loths Wyf / maar ock fabuleuſen dingen / die ik onwaardig acht te verhalen: waar uyt ontſtaan is / dat ſommige deſe Hiſtorie van Moſes, by de fabulen en veranderingen van Ovidius, vergeleken hebben / gelyk D. Rivet klaagt *Exerc.* 98.

Maar yemant mach hier tegen inbrengen / dat het Sout door vochtigheid ſmelt; doch alle Sout is niet tot ſmelten genegen / gelyk het gene dat gemaakt / ofte van de Sout-pannen gehaalt word; 't welk eerſt in 't Water vermengt geweeſt is. Maar het Sout dat uyt de Aarde gegraven word / ſmeld door geen regen / maar word ſoo hart / dat men daar van Muuren en Huyſen kan timmeren. Gelyk ook daarom de Schrift ſpreekt van een Sout-verbond; dat is, een vaſt en onveranderlyk Verbond / *Num* 18, 19. En ſoo ſtond deſe Sout-pylaar ook / als een geduurig Gedenkteeken van Gods Oordeel. Soo dat deeſe ſtraffe ſeer ſwaar was / want ſy ſtierf ſchielyk. Ten tweeden / in haar ſonde. Ten derden / door een ſeer ongemeene dood. Ten vierden / ſy bleef onbegraven / tot een geſichte van Gods Oordeel.

P. Wat merkt gy aan *Gen.* 28. 18. als Jacob een Steen ſteld tot een opgerecht Teeken, en Olye daar op giet?

C. Dat van deſe ſalvinge Jacobs, en dien naam van Bethel, naderhand ontſtaan is de maniere / dat de Heydenen voor hare Goden grove Steenen en Pylaren hebben opgericht / die geſalft / en ge-eert / en door haar de Goden aangebeden / dieſe daar van ook Baitulia (gelyk voor Bethel by de oude Baitel geleſen word) noemden. En daarom is 't daar na verboden / *Lev.* 26. 1. *Deut.* 7. 5.

En dewyle Jacob deſen Steen hier oprechtede / tot een Gedenk-teeken van Gods verſchyninge aan hem; ſoo is naderhand daar uyt ontſtaan de ſuperſtitieuſe maniere by de Heydenen van Pylaren op te rechten by hare verſierde Epiphanien, ofte verſchyninge der Goden; welke ook by de Papiſten / in haar verſierd Feeſt der Epiphanien, nagevolgd is. Ja daar is by na niets in de Schriften vermeld / of men heeft onder de Heydenen het ſelve / of diergelyks / bevonden.

Maniere van leven, Gods-dienſt, en Droomen der Patriarchen. Ten tweeden, of de Ziele een gedachte zy.

Doorgaans blykt in het Boek Geneſis, dat de Oude Patriarchen haar hebben onderhouden op het opene Veld / met Land-bouw / en Vee-neeringe. Welke maniere van leven ſeer vermakelyk is / door het aanſchouwen des Hemels / Revieren / Bergen / Boſſchen / Valleyen / en alderley Gewaſſen. Ten tweeden / ſeer geſont / door de ſuyverheid des Lochts. Ten derden / ſeer bequaam om in ſijne eenigheid te bidden / en ſich met goede bedenkingen / en overleggingen / te vermaken. Soo leeſt men van Iſaac *Gen.* 24. 63. dat hy was uytgegaan in het Veld om te bidden, tegen het naken van den avond. Andere leggen het woord uyt *ad Meditandum*, dat is / om ſich te vermaken / met eenſame aandachtige bedenkingen; ofte in het aanſien der Sterren / en des Hemels. Soo leeſt men van Chriſtus, dat hy wel gewoon was op een Berg / of in eenige eenſame plaatſen in het Veld / te gaan om te bidden. *Luc.* 9. &c. Dit Land-leven is mede eenvoudiger / en ſoo vol niet van bedrog / hoovaardye / overdaad / en diergelyke quade manieren / en vreemde vonden / als het leven onder den grooten woel der Menſchen.

Uyt dit ſtil / vroom / aandachtig / en alles opmerkende leven / ontſtont het ook / dat als deeſe Patriarchen quamen te ſterven / ſoo wierdenſe niet als met gewelt / en tegen haar hert / uyt het leven wechgerukt / maar ſy waren het leven ſat / *Gen.* 25. &c. dat is / ſy hadden alles tot haar volkomen genoegen bedogt / betragt / en ondervonden / 't gene ſy konden begeeren in dit leven: ſoo datſe daar uyt gingen met een verlangen en genegentheid; gelyk yemand / die lang genoeg op een Maal-tyd geweeſt zynde / of een Spel geſien hebbende / of nu van een Reyſe vermoeyt zynde / verlangt om te vertrekken / en tot ruſte te komen; met een hope / van na dit leven te genieten ſoodanigen ſaligheid / van welke ſy noyt ſullen ſat worden / maar welke altoos even aangenaam weſen ſal. Soo leeſt men / dat Jacob, ſijnen Sone Joſeph geſien en omhelſt hebbende / verachte alle de heerlykheden van Egypten / en wenſchte nu met volle vernoegen na ziel en lichaam te ſterven. *Gen.* 46. 30. En Iſraël ſeyde tot Joſeph, dat ik nu ſterve, &c. En Simeon, als hy Chriſtum omhelſt hadden / *Luc.* 2. 29, 30. Nu laat gy Heer, &c.

Gelyk haar leven eenvoudig was / ſoo ook haren Gods-dienſt / ſy waren aan geen plaatſen verbonden / maar bouwden Altaaren / en vereerden God / op alderley bequame plaatſen daarſe quamen / haren Gods-dienſt was een Huyſſelyken Gods-dienſt / hare Tenten waren Kerken; de Vaders / ofte Eerſt-geboren Sonen / de Prieſters en Leeraars. Sy eerden God na haar beſte oordeel / en overtuyging des gemoets / niet na overleveringen / dwang / of geſag van Menſchen / welke verkeerde Gods-dienſten de gansche Weereld door / tot haar eygen voordeel en aanſien / ingevoert hebben. En gelyk deſen haren Gods-dienſt was natuurelyk / redelyk / en eenvoudig / waſſe ook de alderligſte / daar in tegendeel de valſche Religien ſeer menigerley Afgoden / Ceremonien / Superſtitien / en verſcheydentheden hebben; welke hoeſe meer afwyken van de eenigheid / hoeſe minder Gods-dienſt hebben / dewyle God eenig is / en alles in den waren Gods-dienſt eenvoudig / gansch aangenaam / redelyk / en vermakelyk is; maar de valſche Gods-dienſten vol ondragelyk laſten en wreetheden / gelyk uyt de aanmerkinge en beſchryvinge van des Weerelds Gods-dienſt lichtelyk af te nemen is. Want gelyk de Menſchen dikmaal hard / wreet / en onverſoenelyk zyn; ſoo beel-

den

Digitized by Google

den ſy haar ſelven in / eenen God als ſy zijn / als of hy niet dan door wreede doodingen / of grouwelijke mishandelingen van haar ſelven / of andere voor haar / konde verſoent worden.

P. Ik heb noyt ſulke ongerijmde inbeeldingen konnen gelooven / dat onſe ſaligheid / of vereeniginge met God / ſoude ſteunen / of op waardigheid en verdienſte van eenig menſch / of in eenig lijden en boete voor de ſonde / maar alleen in de vrye genade Gods / en oprechte bekeeringe van een boetveerdig Sondaar.

C. Gelijk wy in Euzooia hebben aangewezen / hoe dat by verſcheiden Volkeren de gemeene Maal-tijden onderhouden wierden / niet alleen tot vermaak / maar ook om door onderlinge vrede / liefde / en eenigheid / de Menſchen aan malkanderen te verbinden. Soo hebben ook het ſelve de Patriarchen, en na haar de Joden, dit betracht. Want na het doen der Offerhanden pleegen ſy Maal-tijden te houden / uyt een gedeelte der Offerhanden / en dat op de plaatſe des Gods-dienſt / op datſe met te meerder matigheid / zedigheid / dankbaarheid/en goede ordre ſouden toegaan. Siet daar van *Lev.* 7. 15. *Deut.* 12. 7. en 27. 7. Ook ſult gy dank-offeren, en ſult aldaar eten, en vrolijk zijn, voor het aangeſichte des Heeren uwes Gods, &c.

En op dat den Gods-dienſt met te meerder eendragt ſoude toegaan / ſoo hadden de Joden maar eenen Tabernakel / en maar eenen Tempel / in en ontrent welke alle Feeſten / Offerhanden / en gemeene Gods-dienſten / moeſten gepleegt worden / hoewelſe andersints wel in verſcheyden geboelen / en ordres / verdeeld waren; gelijk blijkt / dat ten tijde Chriſti de Phariſeen, Sadduceen, Eſſeen, en andere / als meede Chriſtus en ſijne Diſcipelen / in eenen gemeenen Tempel gingen / om den gemeenen Gods-dienſt te oeffenen. Hoewel in alle plaatſen gehouden wierden Vergaderingen / tot onderwys / en gewoonelijke Gods-dienſtige plichten / in de byſondere Synagogen / ofte Vergader-plaatſen. Als Moſes den gemeenen uytwendigen Gods-dienſt inſtelde / ſoo waren / na het oude gebruyk / de Vaders / ofte Eerſt-geborene / en oudſte der Familien / de gemeene Leeraars en Prieſters; maar daar na is de bedieninge des geheelen Gods-dienſt aan een Stamme / namentlyk Levi, over-gebracht; waar uyt ſommige oordeelen / dat dikmaal occaſien zijn ontſtaan van miſnoegen / murmureren / nijdigheid / ongehoorſaamheid / en onwilligheid / des gemeenen Volks / en onder de andere Stammen / om datſe ſagen datſe alle van de Prieſterlijke waardigheid / en bedieninge des gemeenen Gods-dienſt / waren uytgeſloten.

Daar is driederley leven / een enkel natuurelijk leven, 'twelk wy met de Beeſten gemeen hebben / beſtaande in voorttelinge / eten / drinken / lichamelijke vermaken / en vervullinge van des ſelfs noodſakelijkheden / als ſlapen / bewegingen / geſontheid / &c. Een tweeden / een Borgerlijk, beſtaande in oeffeningen van allerley Ambachten / bouwen / en regeren van Steden / Koop-handel / Zee-vaard / Land-bouw / Veeneering / &c. En ten derden / een Hemelſch en Goddelijk leven, beſtaande in goede gedachten / onderſoek / en kennis aller treffelijke / natuurelijke / en Goddelijke ſaken / in oeffeningen aller deugden / in een bly en edelmoedigen geeſt / een innerlijke vrede / en vreugde in God / en in de beginſelen en verder hope van een volmaakte zaligheid. Dit laatſte leven meen ik dat de Patriarchen geleeſt hebben / en waren daar toe te bequamer / om datſe / met den vermakelijken en eenvoudigen Land-bouw te vrede zijnde / weynig door den ſlommer van de Weereldſche moeyelijkheden / in vergelijkinge van andere / verhinderd wierden.

Somtijds voegden de Patriarchen by hare gebeden geloften / gelijk Jacob *Gen.* 28. 20. Niet dat een Menſch ſich verbinden kan tot eenig goet / waar toe hy niet alreede te voor / door de gemeene Wet Gods / verpligt is; maar om die verbinteniſſe te meer haar herte in te drukken. En ſoo gebruyktenſe de geloften / als middelen tegen haare vergetentheid / onbedachtſaamheid / en ongeſtadigheid / die ook de beſte altoos aankleven. Ook gingen deſe geloften ſomtyds over middel-matige ſaken / niet datſe haar wilden volſtrekkelijk ontnemen de vryheid die haar God gegeven hadde; maar alleen voor een tyd / als middelen om yets goeds uyt te werken / of yets quaats te vermijden.

P. Waar in beſtond de dagelijkſe oeffeninge der Godſaligheid onder de Patriarchen?

C. In het bewaren van een goede gewiſſe voor God en de Menſchen, *Act.* 24. 16. Een tweeden / in hertgrondige verootmoedigingen / op het alderhoogſte datſe houden / van haar ſelven voor God. Belijdende / dat ſy / in opſicht van den Aard-kloot / maar als een ſtofken te achten waren; en den ganſchen Aard-kloot / in opſicht van de ſichtbare Wereld / maar als een ſtip is te achten; en de ganſche ſichtbare Wereld / in vergelijkinge van God / en het oneyndige / in der waarheid maar als een geringe ſake te rekenen is / en by gevolg den Menſch / ja alle Volkeren / zyn als niets voor hem: en ſy worden by hem minder geacht als niet en ydelheid / *Eſa.* 40. Siet daar van een exempel in Abram *Gen.* 18. 27. en volgende. *Pſalm.* 8. 5. Wat is den Menſche, &c.

Een anderen / ſy bedachten / tot haar vernederinge / dat God is volſtrekkelijk oneyndig / ſonder begin / of eynde / of eenige veranderinge / maar dat ſy de geſtadige veranderinge onderworpen waren / met alle de ondermanige ſaken. Datſe maar over weynige dagen / uyt de donkerheid / op de Aarde / naakt / machteloos / en elendig / geworpen waren; en alle uure verwachten moeſten / datſe tot ſtof ſouden weder-keeren.

Een derden / ſy bedachten dat God in alle wysheid / goetheid / macht / heerlijkheid / gelukſaligheid / en alle bedenkelijke volmaaktheden / oorſpronkelijk van ſich ſelven / en onbegrijpelijk / volmaakt is? Maar dat de Menſchen in tegendeel vol dwaasheid / ongerechtigheid / en elenden zyn. En dat alle genot der gemelde volmaaktheden in haar ſelven / of andere Schepſelen / geheelijk hangd aan de vrywillige mede-deylinge van God.

Een vierden / maar aldermeeſt verneederden ſy haar over hare ſonden / begaan tegen de overtuyginge van haar gemoed / en meermalen vernieuwde voornemens van haar herte.

Deſe ootmoedigheid verſterkten ſy / door dankbaarheid over alle weldaden / dieſe haar in gedachte konden brengen datſe van God genoten hadden: ſiet een exempel in Jacob, *Gen.* 32. 10. Maar boven al dat hy haar de hope van een eeuwige volmaakte gelukſaligheid na dit leven gegeven hadde / in welke alle Goddelijke gaven / en deugden / dieſe hier konden en moeſten wenſchen / en na haar beſte vermogen beginnen te oeffenen / ſouden vervuld worden. *Gen.* 49. 18. Op uwe zaligheid wachte ik Heere. Erkennende van ganſcher herten / dat deſe weldaad alle andere oneyndelijk te boven gaat / in de alderhoogſte mogelijke wyſe vertoonende den rijkdom van Gods weldadigheid / in onſe uytterſte onwaardigheid / en elendigheid / tot ſijner Heerlijkheid / onſer uytſtekenſte vreugde / en ſterkſte verbinteniſſe. En hoewel haar God deſe hope niet hadde gegeven / datſe echter aan hem / door alle ſijne menigvuldige goedertierentheden / tot alle volſtrekkelijke gehoorſaamheid / en nederige dankbaarheid / verplicht waren.

Deſe dankbaarheid waaren ſy gewend te achtervolgen / met een lof-ſprake over Gods-werken / tot dien eynde ſich een rolle van alle de bekende Schepſelen voor-oogende / die ons voorkomen in de Hemelen boven / en op de Aarde / en Wateren / beneden; in de wonderlijke verſcheydentheid / ſchoonheid / geſchikte ordre / eygenſchappen /

en werkingen der Gewaſſen / Dieren / en allerley Schepſelen. Siet *Pſal.* 8. en 19. en 140. en 148. *Job.* 9. v. 8, 9, 10, &c. Sy waren verwondert, en looſden God / over de wonderlijke toeſtellinge van haar lichaam / *Pſal.* 139. 14. Maar aldermeeſt warenſe verſteld over haar eygen ziel / niet konnende verſtaan en begrijpen / op wat wyſe haren Geeſt ſoo naauw met haar lichaam vereenigt / of van God / na ſijn gelijkeniſſe / in het ſelve afgevloeyt was; de wyſe hoeſe door het ſelve de geheugenis / de ſinnen / het verſtand / wille / en eygenwillige werkingen / komen te oeffenen / haren eygen oorſpronk / noch werken / noch weſen / niet begrijpende. *Job.* 38. 36. Wie heeft de wijsheid in 't binnenſte geſet, of wie heeft den ſin het verſtand gegeven? en keerdenſe hare gedachten buyten haar ſelven, ſoo beleden / dat Gods lof / in de ſienelijke Schepſelen / ſeer verre aan alle zijden haar verſtand te boven gink; veel min datſe naa waardigheid ſouden konnen beſeffen / 't gene door het kleyn begrijp van haar breyn en ſinnen verborgen is / en noyt in het herte ofte gedachten der Menſchen gekomen / 't welk God daar na ontdekken ſal: ſiet *Eſa.* 64. 4. 1 *Cor.* 2. 9, 10.

P. Maar aangeſien de Patriarchen de H. Schriften niet hadden / hoe hebbenſe konnen kenniſſe hebben / van 't gene ſy doen en gelooven moſten ter Saligheid?

C. God heeft haar door het licht der natuur / gewiſſe en geſonde reden / genoegſame kenniſſe gegeven / om wel en gelukkig op Aarden te leven. En deſe openbaringe is niet min van God / als der H. Schriften; want de wyſe of maniere van openbaringe / het zy door aanſprake / of door een Geſant / of door ſchrift / of anderſints / doet tot het weſen van de openbaringe niet. En deeſe openbaringe door de natuur / kan niet ſtrijden tegen die welke door de H. Schrift / of anderſints / geſchiet / of God moeſte tegen ſich ſelven ſtrijden. Ten tweeden / de Patriarchen hebben niet alleen / met ſommige Heydenen / door waarſchijnelijke redenen / een hope van de Saligheid na dit leven gehad / gelijk elders is getoont; maar ſy hebben meede daar van kennis gehad door openbaringe / en overleveringe der Oude Vaderen. Hoewel veele Chriſtenen dat loochenen / en alſoo erger van haar / dan van ſommige Heydenen gelooven. Want Hegeſias konde ſoo treffelijk ſpreken van den heerlijken ſtaat der Vrome na dit leven / dat veele een verdriet kregen in het tegenwoordige / uyt verlangen tot het toekomende leven. Hoe ſouden dan de Patriachen God konnen bemint / of gedankt / of recht vertrouwt hebben / ſooſe niet en hoopten na hare dood? waar toe diende het wechnemen van Enoch, en Elia, en het ſeggen Jacobs in ſijne dood *Gen.* 49. 10. Op uwe Saligheid wachte ik Heere.

C. Wat dunkt u van de droomen der Patriarchen, en uytleg der ſelve?

P. Ariſtoteles meent dat'er geen droomen van God komen / om datſe maar alleen ſouden vallen in hooge en ſeer groote verſtanden. Ten tweeden / om datſe niet anders ſouden konnen uytgelegt worden / dan van God. Wat my aangaat / ik oordeel dat de droomen natuurelijk ontſtaan / en te kennen geven de gematigtheid / en gemeene geſtalte / en beroeringe van het bloed / vochtigheden / en levendigmakende geeſten der Menſchen. Waar uyt het komt / dat na de geſtalte der ſelve / of ſwaarmoedig / of kout / traag en waterig / of te heet / of wel getempert is / de inbeeldingen en droomen ook / of tot droefheid / of kijven / twiſt en beroerte / of tot vrolijkheid / of tot loome / botte / waterachtige / vreeſachtige (en ſoo voorts) gedachten genegen zijn; gelijk ſoo in de ſieke als geſonde Menſchen / na hare verſcheyden geſtalte / de ervarentheid beveſtigt. Ten tweeden / ontſtaan de droomen / uyt ſeer ernſtige / aandachtige / en langduurige overleggingen / en beſigheden; waar mede de geeſten ſoo ingenomen zyn / datſe door de ſelve / ook in den ſlaap / in haar werkinge en inbeeldinge gehouden worden. *Eccl.* 5. 2. Gelijk den droom komt door veel beſigheid, alſoo ook de ſtemme des ſots door de veelheid der woorden. Derhalven kan ik wel denken / dat de Patriarchen, door haare aandachtige gebeden / en ſeer ernſtige meditatien / bedenkingen / en overleggingen ontrent Goddelijke ſaaken / tot welke ſy haar / met vaſten en bidden / te vooren bereyden / ſomtijds ſoo wakende / als ſlapende / Goddelijke en ſeer ſterke inbeeldingen hebben gekregen / welke ſy / alsſe haar wel aanſtonden / en met de overreedinge van haar gemoet over een quamen / door Goddelijke openbaringen en verſchijningen opgenomen hebben. Ik weet ook wel / dat onder de Heydenen bygeloovige en valſche uytleggingen der droomen gebruykt zijn: want ſy plegen eenen Ram te ſlachten / en op des ſelfs Vel ſlapende / ſoo geloofdenſe / dat het gene ſy dan droomden / openbaringen der Goden waren. Ja ſy gebruykten ook Medicamenten en ſpijſe / om de droomen te meer te bevorderen.

C. Dat'er ſulke ſuperſtitieuſe en natuurelijke droomen zijn / ſta ik toe; maar dat gy uyt Ariſtoteles reden tragt te bewijſen / dat'er geen Goddelijke droomen / ofte openbaringen door droomen / geſchieden / dat verwerp ik; want dat gy ſegd / datſe dan maar in hooge Verſtanden ſouden komen / dat volgt niet: want den Geeſt en genadige werkinge van God hangt niet aan de geſtalte / of bequaamheid / en hoedanigheid der Menſchen / maar alleen aan ſijn vrywillig behagen. Daarom is't ook / na myn oordeel / een kennelijke dwalinge in de Joden / datſe ſeggen / dat den Geeſt der openbaringe en voorſegginge niet komt / dan in blymoedige en wel geſtelde Menſchen / maar niet in de gene die in bedroeftheid / ballingſchap / ſlavernie / of gevangeniſſe zijn; want Joſeph was beyde een ſlaaf / en gevangen / als hy de droomen uytleyde. Maar het laat ſich aanſien / datſe dit verſonnen hebben / om de Openbaringen Johannis verdagt te maken / alſoo hy bekent die ontfangen te hebben / als hy op het Eyland Patmos gebannen was. Wat de tweede reden van Ariſtoteles aangaat / die erken ik waarachtig te weſen / dat niemant Goddelijke droomen kan uytleggen / dan door Goddelijke openbaringe / gelijk ook Joſeph aan Pharao bekent / alſoo hy merkt / dat hy hem maar voor een gemeene Waarſegger / (alhoewel verſtandiger en gaauwer dan de ſijne /) aanſag / *Gen.* 41. 15, 16, 25.

P. Maar Ariſtoteles ſegd / indien God eenige dingen openbaarde aan de Menſchen / hy ſoude dat liever doen by daag / en door klare woorden / dan by nachte / en door duyſtere vertooningen / die men niet verſtaan kan / en veelſints konnen geduyd worden.

C. God doet het beyde na ſijn behagen / gelijk in de H. Schriften blijkt. Dat ſommige vertooningen duyſter zijn / dient om onſen aandagt op te wekken / en het word door andere / die God verheerlijken wil / verklaard / gelijk hier / en in den droom van Nebucadneſar door Daniel. Nochtans ſta ik toe / dat men naauw acht moet nemen / dat wy door geene droomen / of voorwenden van openbaringe / of van ons ſelven / of van andere / bedrogen werden. Want *Eccleſ. Sirach*, ſegd *cap.* 34. 5. Waarſeggerye, Vogel-geſchrey, en Droomen, zyn ydele dingen, &c. want de droomen hebbender veele verleyt, en die op de ſelve hoopten zijn gevallen.

C. Wat dunkt u van de Offerhanden der Patriarchen?

P. Ik bevinde dat de Offerhanden by na onder alle / immers de vermaartſte en beſcheydenſte Volkeren / al van ſeer oude tijden in gebruyk geweeſt zyn; ſoo om daar mede hare dankbaarheid aan God te betoonen / als mede om verſoeninge te doen over hare ſonden; hoewel ook de verſtandigſte onder haar / (doch die ſeer weynig waren) wel oordeelden / dat God door oprecht berouw / en verbeteringe des levens / maar

niet

niet door het dooden der Dieren/verſoend wierd. Maar andere zyn ſoo verre van de goede reden vervallen/ datſe op het alderwreetſte haare aangenaamſte Kinderen/ of treffelijke Jonge-manſchappen / of aanſienelijkſte Perſoonen dooden/ en offerden. Soo vermelden de Hiſtorien van de Uplanders, datſe een gewoonte gehad hebben/ van negen dagen achter malkanderen op yder een Menſch te offeren) welke door het Lot wierden uytgeſonderd/ en die ſoo door het Lot geofferd wierden achtenſe ſeer gelukkig te weſen. Niemand was vry van dit Lot/ ſelfs niet den Koning/ maar ſoo hem het Lot trof/ ſoo wierd hy gedood/ en geofferd ten beſte van den gemeenen Staat; Sy offerden niet dan de Hoofden/ de lichamen wierden op-gehangen. Als de Spangiaarden te Mexico quamen/ ſoo bevonden ſy een ſeer ſchrikkelijke maniere/ van de lichamen op te tazren en op te offeren/ dieſe noch/ met perijkel van haar leven/ uyt het Land harer Vyanden moeſten vangen: ſoo dat de Indianen deſen wreeden Gods-dienſt moede waaren/ en van de Spangiaarden ſelfs eenen beteren en billijker Gods-dienſt verſochten. By ſommige Volkeren ſchijnd dit op-offeren der Menſchen ſijnen oorſpronk genomen te hebben/ uyt een verkeerde nabootſinge/ van 't geene *Gen.* 22. verhaald word van Abraham, dat hy ſijnen liefſten Sone Iſaac tot een brandoffer dooden ſoude.

C. Het is een grouwelijk oordeel en inbeeldinge van de Menſchen geweeſt/ te denken/ dat God/ die den Menſch na ſijn Beeld geſchapen heeft/ en betuygd/ dat hy den dood ſelfs des Sondaars niet en begeerd, een behagen ſoude gehad hebben; of verſoend ſoude konnen werden/ door ſoodanige handelingen.

P. In hoedanigen aanſien waaren de Patriarchen in oude tyden?

C. Volgens de Hiſtorie van Moſes, in ſijn eerſte Boek/ ſoo leeſdenſe niet alleen vermakelijk/ en vry van alle ſlaverny/ en overheerſchende macht/ maar ſy wierden ook van God geſegend met rijkdom/ eere/ en aanſien by de omleggende Volkeren/ ſoo datſe ook ſelfs met haar Verbonden ſochten te maken/ gelijk als Abimelech *Gen.* 21. de Sichemiten, &c.

Van Abrahams en Loths rijkdom ſtaat *Gen.* 13. 6. En dat Land en droegſe niet, om t'ſamen te woonen: want haare Have was veele, ſoo dat ſy te ſamen niet konden woonen. Abraham ontſettede Loth uyt ſijne wech-voeringe door de Vyanden/ met 380 gewapende Mannen/ alle onderweſene Dienſt-knechten/ en Ingeborene van ſijn Huys/ *Gen.* 14. 14. Deſen rijkdom van Abraham, waar van Iſaac alleen erfgenaam was/ word noch nader aangeweſen *Gen.* 24. 35. De Heere heeft mynen Heere ſeer geſegend; ſoo dat hy groot geworden is: en hy heeft hem gegeven Schapen en Runderen, Silver, en Goud, en Knechten, en Maagden, en Kemelen, en Ezelen. En daar na uyt de koſtelijke Kleynodien/ welke Abrahams knecht gaf aan Rebecca, en haar Moeder/ en Broeder v. 53. Van Jacob ſtaat/ dat hy/ met ſijnen Staf in Meſopotamien gekomen zynde/ tot twee Heyren geworden was/ *Gen.* 32. 10. En hy geeft aan ſijnen Broeder Eſau voor een geſchenk v. 14. 200 Geyten/ en 20 Bokken; 200 Oyen/ en 20 Rammen: 30 zogende Kemelinnen/ met hare Veulens: 20 Koeyen/ en 10 Varren; 20 Eſelinnen/ en 10 jonge Ezels.

P Wat merkt gy verders aan in die ontmoetinge van Jacob en Eſau, welke verhaald word *Gen.* 33. 3, en volgende.

C. De alderbeſte konſt om yemand/ die ons vyandig is/ te bewegen/ om ons niet alleen niet te beſchadigen/ maar ſelfs lief te krygen/ volgens den raad *Rom.* 12. 21. Overwind het quade met het goede, &c. Hier toe gebruykte Jacob deſe dry middelen. Ten eerſten/ tekenen van nederigheid/ door ootmoedige bewegingen des Lichaams/ v. 7. Hy boog ſich ſevenmaal ter Aarden, tot dat hy by ſijnen Broeder quam. Ten tweeden/ door vriendelijke beleefde woorden/ toonende hoe veele wy ons aan yemands gunſt laten gelegen zyn. Ten derden/ na gelegentheid van onſen ſtaat/ ook onſe genegentheid/ hoog-achtinge en dankbaarheid met giften te bewyſen. Daar zyn naauwlijks eenige Menſchen ſoo quaad of onbeſcheyden/ of ſy worden door deſe middelen overwonnen. *Prov.* 25. 15. Een Overſte word door lankmoedigheid overreed: een ſachte tonge breekt het gebeente. En 15. 1. Een ſachte antwoord keerd de grimmigheid af.

P. Maar aangeſien wy hebben geſproken van de Droomen, welke niet anders en zyn dan Phantaſien/ ofte inbeeldingen/ en gedachten der ſlapende Menſchen: wat dunkt u van het gevoelen der geene/ welke oordeelen dat onſe Ziele/ (ja ſelfs God/ en de Engelen) ofte de gantſche Natuur der Geeſten/ in gedachten of in denken beſtaat/ en dat die gedachten ſonder op-houden altoos duuren/ het zy dat wy ſlapen/ of wakende zyn/ daar van beſeffen hebben ofte niet.

C. Van God en de Engelen ſal ik voor dees tyd niet ſpreken/ maar alleen antwoorden aangaande de Ziele; om dat die ons nader bekend is/ alſoo wy ſelfs door haar zyn 't geene wy zijn/ en door haar alleen verſtand en reden gebruyken konnen.

Ik oordeel dan/ dat deſe maniere van ſpreken niet ſeer bequaam is/ om de natuur der Ziele uyt te drukken. Voor eerſt/ om dat een gedachte maar beduyd een enkele daad/ en daar een dadelijkheid is/ daar moet noodſakelijk bedacht en vaſt-geſteld werden/ eenig onderwerp en weſen/ waar van die daad af-vloeyd/ en welke van die daad niet alleen onderſcheyden is/ maar ook ſonder die daad te oeffenen kan beſtaan. Ten tweeden/ volgens deſe beſchryvinge ſoude de Ziele altoos dadelijk met gedachten beſich zyn/ of ſy ſoude geen Ziele weſen. Daar nochtans in den ſlaap wy menigmaal en gewoonelijk ſonder gedachten zyn. Indien yemand (met D. Forgius *de mente Humana*) daar op antwoord/ dat de Ziele altoos gedachten heeft/ maar dat wy daar van geen kenniſſe hebben/ om datſe niet in de herſenen/ maar ergens van de Ziele geoeffend worden. Ik antwoorde/ indien wy daar van geen kenniſſe hebben/ hoe kan ſulks beweſen/ of met eenige waarſchijnelijkheid beveſtigd worden. Ten tweeden/ de bevindinge leerd ons/ dat ſommige Menſchen door ſiekte verlieſen konnen alle geheugeniſſe/ van ſaken/ dieſe te voren door haare ſinnen/ verſtand/ en inbeeldingen/ hebben begrepen/ gelijk by Schenkius, in ſijne Obſervatien kan geſien worden. Nu alle gedachten moeten noodſakelijk gaan/ of over ſaken die men jegenwoordelijk door de ſinnen beſeft/ ofte over 't geene te voren begrepen is/ en door de geheugeniſſe weder vertoond word. Aangeſien dan een Menſch wel kan weſen/ en dikmaal is/ ſonder yets door de ſinnen te beſeffen/ en het geſchieden kan/ dat hy geene geheugenis heeft: volgd dat hy ook kan ſonder eenige gedachten weſen. Ten derden/ de bevindinge leerd/ dat de Ziel door langduurige gedachten vermoeyd werd/ en het Lichaam verſwakt en onmachtig/ en noodſakelijk eenige tuſſchen-komende ruſte van nooden heeft. Ten vierden/ daar is geene byſondere gedachte/ hoedanig die ook weſen mach/ of deſelve kan ſeer haaſtelijk op-houden/ en geſtort worden; en verhalven ſtrijd het niet tegen de natuur der Ziele/ datſe van alle dadelijke gedachten ontledigd werde/ 't welk niet ſoude konnen weſen/ ingevalle de gantſche natuur der Ziele in een dadelijke oeffeninge der gedachten beſtond.

P. Ik hebbe dit ſeggen ſoo op genomen en verſtaan/ dat de Ziele een gedachte is/ ten aanſien datſe is een verſtandig geeſtelijk weſen/ alſoo nochtans/ dat alle haare werkingen door gedachten geoeffend worden/ als daar zyn het begryp der uyterlijke ſinnen/ de inbeeldinge/ en geheugeniſſe. Ten tweeden/ den wille/ welke mede maar in gedachten beſtaat. Ten derden/

de eygenwillige bewegingē / ofte werken / welke mede door de kracht der inbeeldinge/of gedachten/ en dadelijke wille / geoeffend worden / ſoo dat alle deſe werkingen maar zyn verſcheyden manieren van denken.

C. Indien men in geenen anderen ſin ſegd dat de Ziele een gedachte is / ſoo oordeel ik / dat het onredelijk is over woorden te twiſten / als men over de ſaake eens is.

Hier uyt kan men verſtaan de waarheid van het gene geſegd word van de Ziele / datſe alle dingen bedenkende / eenigſints alles word. Want aangeſien haren aard en werkinge geheel beſtaat in begryp en denken / maar onder den wil en eygenwillige bewegingē vervat worden ; (gelijk der lichamen aard in vervullinge van plaats / door een dadelijke uytbreydinge in lengte / diepte / en breete) ſoo blijkt dat de Ziele ſoo veel gelukkiger / heerlijker / en Goddelijker is / alsſe aldernaaſt door Goddelijke wysheid / Hemelſche Gebeden / overleggingen / gedachten / poogingen / en betrachtingen / beſig is / in een ſtillen blymoedigen geeſt / omtrent God / en allerley treffelijke voorwerpen. Want hier door word de Ziele het beeld / heyligheid / en natuure Gods deelachtig / ja eenigſints een met God / en op het aldernaauwſte en innerlijkſte met God vereenigt. *Joh.* 17. 21. 2 *Petr.* 1. 4. Gelijk breeder van ons in Euzooia is getoond / hoe dat de gelukſaligheid des Menſchelijken Levens by uytnementheid hangt aan het oeffenen van treffelijke / Goddelijke / blymoedige / en Hemelſche gedachten / bedenkingen / genegentheden / en oeffeningen. Gelijk insgelijks in tegendeel de rampſaligheid der menſchen / niet ſoo ſeer hangt aan de plaats / of ſaken die buyten haar zyn / of haar van buyten aankomen ; als wel aan de verkeerde / droeve / dwaſe inbeeldingen / gedachten / genegentheden / en bewegingen ; als mede elendige ziel en hert-overtuygende benaauwtheid / en wangeſtalte hares gemoets.

De Ziele dan / alsſe word aangemerkt als afgeſcheyden van alle lichamelijkheid / in ſulken ſin als geſegd is / in een denkend geeſtlijk weſen beſtaande / heeft geen plaats noch plaatſelijke bewegingē van nooden / want dat is den lichamen eygen ; en de plaats geeft noch neemt niet tot haar welweſen / of qualijk weſen ; ſoo dat de Helle / daar Petrus van ſegd 2 Brief *cap.* 2. 4. dat de Duyvelen in verſtooten zyn / niet eygentlijk beduyd (gelijk die van 't Pausdom ſeggen) de holligheid ofte diepte omtrent het middel-punct der Aarde / maar haren elendigen verdoemden ſtaat / gelijk *Pſal.* 116. 2. *Matt.* 11. 23. *Deut.* 32. 22. &c. Want nergens word in de H. Schrift een ſekere afgeſonderde plaats der verdoemde zielen of geeſten aangewesen ; ook zijn de Duyvelen niet in de holligheden der Aarde beſloten / maar worden genoemt geeſtelijke boosheden in de locht, en geſegd onder de Menſchen te verkeeren. Soek niet te weeten (ſegd Auguſtinus) waar de helle is, want dat ſult gy niet vinden, maar beſorgd dat gy noyt daar inkomt: gelijk wy breeder in onſe H. Natuur-beſchryvinge aangewesen hebben.

Van de Houwelijken der Patriarchen. Ten tweeden, verwerringe der Talen. Ten derden, Zund-vloed. Ten vierden, Straffen by de Patriarchen en Joden gebruykt.

P. WAt onderſcheid was 'er by de Patriarchen tuſſchen een Vrouw / en de Bywyven ?

C. Een Vrouw wierd genomen met voorgaande gewoonlijke Onder-trouw / accoord / en toeſtemminge der Vrienden / als tuſſchen Iſaac en Rebecca ; Jacob en Rachel. Ten tweeden / de Vrouw was Moeder des Huysgeſins / en Gouvernante des Huys / een By-wyf maar als een Dienſt-maagd / gelijk Hagar. Ten derden / de Vrouw bleef by den Man ſoo lang hy leefde / de By-wyven wierden ſomtyds weechgeſonden / gelijk Hagar. Ten vierden / de kinderen der by-wyven wierden met geſchenken weechgeſonden / maar de andere waren Erfgenamen : ſie *Gen.* 25. &c.

Wat aangaat de Vrage / of enkele Hoererye ſtrijd tegen de Wet der natuur / 't welk de Joden / en ook veele onder de Chriſtenen / loochenen / daar van kan den E. Leeſer nader berecht vinden by D. Heidegerus in ſijn *Schola Patriarcharum Exercit.* 1.

Die het ontſchuldigen / bedingen echter / dat aan het Vrouw-menſch / noch de kinderen / geen onrecht geſchiede / alſoo alle daad tegen de tweede Tafel in ongerechtigheid beſtaat / en ſonder die geen ſonde en is.

Door het nemen der By-wyven / of meer dan een Vrouwe / zyn in de Huys-geſinnen altemaal groote nydigheden / twiſten / en oneenigheden / ontſtaan / als mede tuſſchen de kinderen der verſcheyden Vrouwen / als blijkt uyt de Hiſtorie van Sarah en Hagar, Iſaac en Iſmaal, &c. Inſonderheid in het Huysgeſin van Jacob, welke twee Suſters te gelijke tot ſijne Vrouwen hadde.

P. Ik heb my in het leſen van Geneſis ſomtyds verwonderd / dat Abram niet ontſag ſijn Suſter te trouwen / noch Jacob twee Suſters te gelijke / en dat in het oude Teſtament niet alleen wierd toegelaten / maar eenigſints door de Wet opgelegd *Deut.* 25. 7. 8. 9. dat den Broeder / uyt ſijn Broeders nagelaten Weduwe / moeſt ſaad verwekken voor ſijnen afgeſtorven Broeder / om het recht der Eerſt-geboorte te beter te onderhouden. Doch wat aangaat Abram, die heeft (denk ik) alſoo daar tegen noch geen Wetten waren geſteld / miſſchien gemeend / dat ſijn Suſter te trouwen / niet volſtrekkelijk ſtreet tegen de Wet der natuur / alſoo hy ſonder twijfel / volgens Moſis Hiſtorie / uyt ſijne Voorouderen wel verſtaan hadde / dat God aan de Sonen Adams / niet alleen hadde toegelaten / maar genootſaakt / haare eygen Suſters ten Houwelijk te nemen ; te meer / alſoo Abrams Vrouwe maar ſijn halve Suſter was / van een Vader / maar niet van een Moeder / *Gen.* 20. 12.

C. Door dien de meeſte omleggende Volkeren der Patriarchen groote Afgoden-dienaars waren / en buyten het byſonder Verbond / dat God met Abram en ſijne Nakomelingen gemaakt hadde ; ſoo zynſe genootſaakt geweeſt / ofte uyt haare Maagſchap / ofte Heydenſche Vrouwen / te trouwen / gelijk Jacob, Moſes, en andere / gedaan hebben ; doch ſy hebbenſe tot haar geloof / en onder het ſelve Verbond der Genaden gebracht / en ſoo is al op dien tyd de roepinge der Heydenen begonnen / en aangewesen. Maar het onteeren der Moeders door de Sonen / al warenſe maar aangetrouwd / alſoo dat tegen de goede reden en natuur ſtrydig is / (gelijk wy in de verklaringe der duyſtere Plaatſen des N. Teſtaments over 1 *Cor.* 5. getoond hebben) ſoo hebben dat de Patriarchen verſoeyd / al voor de Wetten Moſis, gelijk blijkt uyt de bloed-ſchande van Ruben, met ſijn Vaders By-wyf / *Gen* 35. 22. en 49. 4.

Wat aangaat het nemen van veele Vrouwen te gelijk / hoewel ſulcx in de tyden des Ouden Teſtaments ſchynd toegelaten te zyn / ſoo toond echter Chriſtus *Matt.* 19. 3. en volgende / dat ſulcx ſtrijd tegen de eerſte inſtellinge Gods / welke aan Adam ſelfs / in wiens tyd de haaſtige voortteelinge meeſt noodig was / maar een Vrouwe gegeven heeft / en geſegd dat die twee een Vleeſch ſouden zyn. Want indien ſijn eerſte Vrouw te verlaten / en in haar plaats een ander te nemen / tegen Gods inſtellinge ſtrydt / veel meer gaat het daar tegen / de eerſte behoudende / andere nevens haar te nemen. Dit word ook klaarlijk aangewesen *Mal.* 2. ℣. 14. 15 ſeggende / dat in deſen de Joden trouwlooſlijk handelden / want dat God maar een Man en een Wijf hadde geſchapen, hoewel hy des geeſts overig hadde, en ſoo voorts / gelijk uyt den Text / en Aanteykeninge op de ſelve / klaarlijk kan verſtaan worden. Seyminge

mige voegen daar by / dat hoewel in ſommige byſondere Perſoonen het wel gebeurd / datſe meer Kinderen voortbrengen / door de verſcheydentheid der Vrouwen / dat nochtans in 't gemeen de bevindinge leerd / dat die Volkeren die maar een Vrouw nemen op eenen tyd / niet min / ja ſomtyds meer Volk-ryk bevonden worden / dan die verſcheyden Vrouwen nemen.

P. Op wat wyſe is de verwerringe der ſpraken geſchied?

C. Volgens het oordeel van geleerde Uytleggers / zyn de Stichters van Babel oneens in voornemen / ſin / oordeel / en meeninge / geworden / gelyk men ſegd van twiſtende Lieden / datſe malkanderen niet konnen verſtaan / alſoo het voornemen ſchynd geweeſt te zyn / alle Volkeren onder een heerſchappye te brengen. Ten tweeden / daar op is verdeelinge en verſtroyinge gevolgd / en allenrkens meer en meer verwerringe / en verſcheydentheid in de Talen / en manieren van ſpreken; gelyk de bevindinge noch dagelyks leerd / dat door de verſcheyden geſintheden / naturellen / locht / plaats / en volkeren / de talen ſeer veranderen en verdeeld worden. Van diergelyke verwerringe ſtaat *Pſ.* 55. 10. Deyld haare Tonge, want ik ſie wrevel en twiſt in de Stad.

P. Hoe is 't mogelyk geweeſt dat de wateren ſtonden boven de Bergen / want ſoodanigen Zund-vloed als Moſis beſchryfd / heeft niet natuurelyk konnen geſchieden.

C. Veele zyn van meeninge geweeſt / dat den Zund-vloed niet volſtrekkelyk over den ganſchen Aard-kloot gegaan is / want die was ten tyde Moſis niet het ſesde-deel bekend / maar dat Moſes ſpreekt van de Landen doen meeſt vermaard en bekend / om dat dikmaal alle de Landen / en ganſche Weereld / maar voor een gedeelte des Aard-kloots genomen word / als *Gen.* 41. 7. *Luc.* 2. 1. *Rom.* 1. 8. *Col.* 1. 6. Jac. 23. word geſegd / dat het Euangelium gepredikt was, onder alle Creature die onder den Hemel is, daar nochtans veele Volkeren doen niet bekend waren / en van het Euangelium niet wiſten.

Doch hier is myn oogmerk niet te diſputeren / die luſt mach daar over de Uytleggingen naſien. Immers beken ik geern / dat ontrent de Hiſtorie van den Zund-vloed / en het behouden van Noah met het Vee in de Arke / veele moeyelyke bedenkingen vallen; waarom te meer het geloof en gehoorſaamheid van Noah gepreſen word / gelyk van ons breeder aangeweſen is over den Brief aan de Hebreen *pag.* 112.

Hoewel by de Joden verſcheyden ſoorten en manieren waren van de quaatwillige te ſtraffen; nochtans waren ſy niet gewoon yemand geheel uyt haar Land te bannen / op datſe niet ſouden tot het Heydendom / en haare Afgoderyen / vervallen; hoewelſe om eenen onvoorſienen dood-ſlag / na haare Wetten / yemand oplegden ſich / voor ſekeren tyd / binnen de Vry-Steden te onthouden.

P. Hoe gink het verbranden toe onder de Joden / daar men van leeſt *Lev.* 20. 14. Dat als een Man een Vrouwe en hare Moeder nam, datſe beyde met vyer moeſten verbrand worden? ſoo dat den eenen brand met den anderen moeſte geboet worden / gelyk de Sodomiten, in onkuyſche luſten brandende / door den brand uyt den Hemel geſtraft wierden / *Gen.* 19.

C. Daar van ſeggen de Joden / dat de miſdadiger wierd tot de knyen toe in meſt geſteld; dan ſloegen ſy eenen harden doek / die in eenen ſachten ingewikkeld was / om ſijnen hals / en de Getuygen trokken dien doek ſoo lang / tot dat ſijnen mond gaapte; en dan goten ſy geſmolten Tin en loot / en diergelyke dingen / in ſijnen hals / tot dat ſijn Ingewand verbrand wierd. Doch wat aangaat het geene Juda van Tamar ſegd / *Gen.* 38. 24. Brengtſe her voort, datſe verbrand werde, dat verſtaan eenige Joden / dat het geen verbrandinge eenes levendigen ſoude geweeſt zyn / maar alleen een brand-merk op het voorhoofd / op dat men openlyk weten ſoude / dat ſy een Hoere was. Gelyk by andere Volkeren / tot dien eynde de Hoeren van andere Vrouwen / door ſekere teekenen / onderſcheyden worden.

Maar wat de Patriarchen belangd / men leeſt niet dat ſy het recht van leven en dood (volgens het gevoelen der Heydenen in ons tweede vervolg van Euzooia *pag.* 440.) aan haare kinderen / of kinds-kinderen / geoeffend hebben / maar haare byſonderſte ſtraffe beſtond in het verſenden uyt hare Familie / om ruſte te hebben / en den twiſt en haat tegen te gaan / gelyk blykt in het verſenden van Hagar en Iſmaäl. Item / in ſcherpe vermaningen; doch inſonderheid in het vervloeken der Quaad-doenders / gelyk blykt in Noah, in het vervloeken van Cham en Canaan, *Gen.* 9. en in Jacobs Teſtament *Gen.* 49. daar hy oordeelen uytſpreekt / om haare byſondere fauten / over Ruben, Simeon en Levi. Want de zegenen en vloeken der Patriarchen, wierden in dien tyd gehouden als voorſeggingen van toekomende weldaden en ſtraffen. Waar uyt kan afgenomen werden / dat het niet waar is / volgens haare eygen Schriften / dat ſommige Joden ſeggen / dat Jacob den Geeſt der Prophetye niet heeft gehad / ſoo lange hy bedroefd was over Joſeph, en dat daar toe niemand bequaam is / dan die geſond / blymoedig / en wel-geſteld is; want de Patriarchen waren gewend haare Prophetiſche ſegeningen te doen / alſſe lagen op haar ſterven. Ja ſommigs zyn ſoo verre gekomen / datſe durven verhalen / dat Jacob, voorgenomen hebbende ſijne Kinderen te ſegenen / door een verſtel van ſinnen / of den H. Geeſt van hem wykende / en in een onſinnigheid vallende / eenige geſegend / en andere gevloekt heeft. Gelyk Rivet. verhaald in ſijn 176. oeffeninge.

P. Hoe gink het ſteenigen toe onder de Joden / ontrent een Gods-laſteraar / en andere / *Levit.* 23.?

C. Als het een Man was / ſoo trok men hem / vier cubyten of ellen van de plaatſe der ſteenigingé verre / de kleederen uyt / behalven een dekſel der ſchaamte. De plaatſe der ſteeniginge was twee Mans lengten / of 12 voeten / hoog / tot welken den Miſdadiger op-klom / met gebonden handen; daar van ſtortede hem een der Getuygen van boven af op de aarde / die met ſteenen geſtraat was. Uyt welken val / indien hy niet was geſtorven / ſoo lichteden de Getuygen eenen ſteen op / die daar lag / hebbende het gewichte van twee Menſchen / welken ſteen de andere Getuyge op hem wierp: en ſoo hy dan noch niet dood was / ſoo quam het Volk toe / en ſteenigden hem. De Getuygen dan moeſten de uytvoeringe der ſtraffe eerſt en meeſt doen / op datſe wel ſouden toeſien niemand lichtveerdelyk te beſchuldigen.

Wat aangaat de moetwilligen afval van den Gods-dienſt / tot den Afgodiſchen dienſt der Heydenen / daar van hebben wy gehandeld / in onſe aanteykeninge over den Brief aan den Hebreen *pag.* 209. en getoond / datſe by de Joden ſwaarder geſtraft wierd / dan by ons / namentlyk met de dood / 't welk in den N. Teſtamente noyt bevolen / noch gebruykelyk geweeſt is. En wy hebben het ook aldaar bewesen / met een reden welke niet kan gelooſchend worden / ſteunende op deſen grond / dat die ſonden de ſwaarſte zyn / en by gevolg de meeſte ſtraffe verdienen / welke begaan worden met de meeſte moetwilligheid / en tegen de ſterkſte overtuyginge van ſijn gemoed. Want volgens de Hiſtorie der Joden / ſoo hadden ſy ter tyd Miraculen / extraordinaire Prophetyen / en Openbaringen / door den Urim en Thummim, en andere ongewoone bewyſen en teekenen meer / waar door ſe van de Goddelykheid en waarheid van haren Gods-dienſt konden verſekerd worden. Daar wy nu maar enkelyk onder de verkondiginge des woords geleyd worden.

Of men ſoude moeten / om dit te ontgaan / toeſtemmen / 't geene onlanks ſeker onbekend Schryver meynd wijs-

loopig in ſyn Boek beweſen te hebben; dat 'er noyt geen eygentlyk genaamde Miraculen geſchied zyn / die tegen of boven den ſtaat der Natuure waren: ja dat ſoodanige wonderen volſtrekelyk niet konnen geſchieden. En wat aangaat de dingen daar men van in de H. Schriften leeſt / dat die alleenlyk voor wonderen gehouden wierden / om dat de gemeene Menſchen de natuerelyke oorſaken daar van niet verſtonden.

Ten tweeden / dat de Joodſche voorſeggingen en openbaringen ydele inbeeldingen / en droomen zyn geweeſt / en datſe geen boven-natuerelyke ſekere openbaringen van toekomende gebeurelyke dingen gehad en hebben. Ja / volgens het gevoelen der Socinianen, ſoo hebben deſe dingen ook geen ſekere bepalinge in Gods beſluyt / ende konnen derhalven van God ſelfs niet geweten worden.

Ten derden / dat de Propheten Luyden zyn geweeſt / die in wetenſchap en wysheid ſeer rouw / en weynig ervaren waren; en datſe ſpraken / en ſich voegden na de dwalende meeningen / en gemeene opinien van het Volk: dat enkelijk en met ernſt voor hebbende / datſe de Menſchen ſochten van alle Goddeloosheid af te trekken / in welken inſicht alleen hare woorden en vermaningen Gods Woord konnen genaamd worden.

Ten vierden / dat de Apoſtelen hare Brieven niet hebben geſchreven uyt ingeven van den H. Geeſt / maar na hare eygen oprechte meeninge / als andere Leeraren der Gemeente / &c.

Soo dat hy beſluyt / dat ſoo wel onder de Heydenen / als de Joden / van oude tyden gevonden zyn / vroome / verſtandige Mannen / en dat hare Schriften van geen minder geleerdheid / waardigheid / en authoriteyt zyn dan der Joden: ja dat het Boek Jobs uyt de Heydenſche Tale is overgeſet; dewyle beyde Joden en Heydenen / niet anders dan door een gemeene openbaringe / volgens het licht en wet der natuere / geleyd geweeſt zyn / waar van de wederlegging des Boeks mach nageſien worden.

Ten derden / indien onſe by-gebrachte reden niet goet is / om ons voorſtel te bewyſen / ſoo moeſt men het ſelve ook ſeggen van Chriſti uyt-ſpraake / *Matth.* 11. 22. dat het die van Tyrus en Sidon verdragelijker ſal weſen in den dach des oordeels dan de Joden, om datſe Chriſtum en ſijne Apoſtelen in eygen Perſoon hadden gehoort / en hare wonderen geſien: want indien onder de Tyriers of Sydoniers ſoodanige krachten waren geſchied geweeſt, ſy ſouden haar bekeert hebben. Welk beſluyt en vergelykinge op geenen anderen grond ſteunt / dan onſe voorgemelde / welke nochtans van eenige aanſtootelijk geacht is.

P. Wat ſegd gy C. zynder onder de Chriſtenen / die loochenen dat 'er oyt Miraculen / dat is / werkingen geſchied zyn / of gebeuren konnen / welke ſonder / boven / of tegen de natuerelijke oorſaken geſchieden?

C. Hoewel ſoodanige den naam dragen van Chriſtenen / en datſe de H. Schriften voor Goddelijke erkennen / nochtans dunkt my niet dat haar gevoelen daar mede over-een ſtemt / want om datſe noyt eenige bevindinge gehad hebben van ſoodanige werkingen / ſoo willenſe die niet gelooven / alleen maar voor waar aannemende / 't geen door de vyf ſinnen / of klare reden-kavelinge / haar kan beweſen worden; den oneyndigen en onbegrypelyken God / na de kleene mate van haar ſelven / af-metende. Ten tweeden / den gemelden Autheur ſchryft uytdrukkelyk / dat de Miraculen van de Joden verſonnen zyn / en de Heydenen wys gemaakt / uyt een trotſigheid van haar herte / als of ſy die Menſchen alleen waren / die boven alle andere Volkeren van God bemind waren; en welke ſoo waardig zyn / dat om haren wille de gantſche natuur gemaakt was / en geregeert word / ja ook ſelfs moeſte veranderd worden / als het haar voordeel en welſtand af-vorderd.

P. Wat ſegd hy dan van de op-wekkinge der dooden / en op het voeren van Elia na den Hemel?

C. Dat 'er verhaalt word (ſegd hy) dat Elia na den Hemel voer, met een vyerigen Wagen en vyerige Paarden, is alleen in ſchyn vertoond / maar niet waarſchynelyk geſchied. Ten tweeden / dat het Kind dat gemeynt wierd dood te zyn 2 *Reg.* 4. door het liggen van het warme Lichaam des Propheets op het ſelve / verquikt is / en / ſoo men meende / van den dooden wierd op-gewekt / dat is natuerelyk geſchied.

P. Nochtans zynder veele dingen in de H. Schriften verhaald / die men door geen natuerelyke oorſaken ſoude konnen uytleggen. Ten tweeden / wat ſoude hy dan ſeggen van het op-wekken uyt den dooden van Lazarus, die alreede begraven was en ſtonk, *Job.* 11. of meynt hy / dat ook de gemeene op-ſtandinge natuerelyk kan geſchieden / of dat Chriſtus maar in ſchyn / of na de dwalende meeninge der Menſchen / is op-gevaren?

C. Hy oordeelt niet anders van God / dan of de Natuur / of ordre der Schepſelen / en de Werelt / God ſelve waar / ofte / ſoo de Oude geſegd hebben / dat God is de Ziele des Werelds. Soo dat / gelyk onſe Ziele niet kan werken / dan door de geeſten / en werktuygen des lichaams; dat alſoo God mede niet anders / dan door de ordre der natuerelyke oorſaken werken kan. Doch als God yets zeldſaams doet / dat hy ordinaar niet gewoon is te doen / al geſchied het natuerelyk / ſoo noemen dat echter de onwetende menſchen mirakulen / om datſe haar daar over meer verwonderen / en de oorſaken niet verſtaan.

P. Hoe wierd Joſeph toegeſchikt / als hy voor den Koning Pharao gebragt wierd?

C. Daar ſtaat *Gen.* 41. 14. Men ſchoor hem, en men veranderde ſijne kleederen, en hy quam tot Pharao. Want by groote Heeren en Koningen mochte niemand komen met vuyle of ſlechte kleederen / of droevig / maar vrolyk / en wel toegeſchikt. *Heſter* 2. 12. leeſen wy / dat de Dochters eerſe tot den Koning Ahaſuerus mochten gebracht worden / 12 maanden lang te vooren bereyd moeſten werden / en verciert / 6 maanden met Myrrhen-olye / en 6 maanden met Specerijen / en met andere verſierſelen der Vrouwen. Ook was het de maniere / eenige geſchenken mede te brengen / tot een bewys van eerbiedigheid / gelyk Jacob belaſte ſijne Sonen een geſchenk mede te nemen / om aan den Vice-Roy van Egypten te geven / alſſe gingen om koorn te koopen; en *Matth.* 2. brachten de Wyſe uyt Ooſten geſchenken aan Chriſto / als den geboren Koning der Joden / om by tyds ſijne gunſte te ſoeken / alſoo ſe hooge gedagten van hem hadden.

Voorts is het de wyſe geweeſt in oude tyden / tot bewys van eere / de handen te kuſſen / gelyk af te nemen is uyt *Gen.* 42. 40. Op u bevel ſal al myn Volk de hand kuſſen. En daar van komt het Latynſch woord *adorare*, 't welk ſoo veel beduyt als aan den mond brengen, de hand namentlyk / om die te kuſſen: want de Oude hadden tweederley kuſſen, een van liefde, en groeteniſſe, het ſy in het by een komen / of in het ſcheiden. Hoedanigen kus van liefde ook byſonderlyk de eerſte Chriſtenen hadden in het Heylig Avontmaal / geheeten den kus des Vredes / welke daar na / om het misbruyk / afgeſchaft is. 1 *Cor.* 16. 20. 1 *Pet.* 5. 14. Ten tweeden / een kus van eerbiedigheid en gehoorſaamheid aan Koningen. 1 *Sam.* 10. 1. *Pſal.* 2. 12. Kuſſet den Sone. &c. Gelyk ook nu noch in 't Ooſten het volk kuſt den Tapijt daar den Koning op ſit; die hooger zyn / den zoom ſijns kleeds; die de alderhoogſte eer ontfangen / ſijne Hand. Hier op ſloegen ook de Afgodiſche kuſſen van onderdanigheid in den Godsdienſt / in welken ſy Baal, hare hand aan den mond brengende / plachten te kuſſen. Siet 1 *Reg.* 19. 18. *Job* 31. 27. &c.

Van

Van het Land Goſen. Waarom de Schaap-herders den Egyptenaren een grouwel waaren? Van het ſluyten der oogen aan de ſtervende vrienden. Oorſpronk en natuur der Zielen, en hoe die uyt Jacobs heupe voortgekomen zyn? *Gen.* 47. 26.

IAcob quam met 70 zielen/ dat is/ menſchen/ in Egypten/ *Gen.* 46. 47. en onder die 70 waren maar twee Dochters/ *Vers.* 15. 17. op dat door de veelheid der Sonen de vermeerderinge te eer ſoude geſchieden. Soo zynder mede daar na onder de Joden geweeſt 70 Oudſte/ door welke ſy geregeerd wierden; en Chriſtus ſtelde/ neffens de 12 Apoſtelen/ vertoonende de 12 geſlagten Iſraëls/ noch 70 andere Diſcipelen/ *Luc.* 10. *Vers* 1. Van deſe 70 zielen zijn de Iſraëliten/ in den tijd van 215. Jaren/ ſoo vermenigvuldigd/ (volgens de beloſte aan Abraham gedaan/ dat ſijn zaad ſoude vermenigvuldigen als de Starren des Hemels, en het zand aan den oever der Zee, *Gen.* 22.) datſe in den uyttogt uyt Egypten geteld wierden over de ſes honderd duyſend Mannen/ ſonder de oude Lieden/ de Vrouwen/ de Kinderen/ en Leviten. *Exod.* 38. en *Num.* 32. Gelijk Moſes, met verwonderinge/ aanwijſt *Deut.* 10. 22. Uwe Vaders togen af na Egypten met 70 zielen: en nu heeft de Heere uwe God u geſteld als de Starren des Hemels in menigte. Waar toe ſchijnd niet weynig te konnen toegebracht hebben/ de groote vruchtbaarheid van de wateren des Nijls/ daar wy van gewag gemaakt hebben in onſe H. Natuur-Beſchryving.

Goſen was een Land-ſchap in Egypten, binnen den Nijl/ en dat gebergte/ dat ſich van den Berg Caſſius uytſtrekt/ tot aan den binnenſten inham van de roode Zee. Joſeph beſchikte de ſaaken ſoo/ dat in dit Land ſijn Vader met ſijne Familie ſoude gaan/ om deſe volgende redenen. 1. Om dat het een leeg/ waterig/ en ſeer vruchtbaar Land was/ vol graſige Weyden/ en derhalven alderbequaamſt voor de Vee-neeringe/ daar Jacob ſijne Familie mede onderhield. Ten tweeden/ op datſe niet ſouden verſtroyd worden onder de Egyptenaren/ maar afgeſcheyden/ en by malkanderen tot een byſonder Volk ſouden worden. Op datſe niet ſouden van malkanderen verhuwden/ en vervoerd werden tot de Afgoderyen/ ſuperſtitien/ en verkeerde manieren der Egyptenaren. Ten derden/ om dat de Vee-herders by de Egyptenaren gehaat en veracht waren. Ten vierden/ om dat dit Land aldernaaſt Canaan lag/ daarſe daar na moeſten na toegaan/ en ook dichte by de vermaarde Stad On, daar Joſephs Vrouwe van daan was/ en Joſeph ſijn beſte Hof hadde. Soo dat den haat der Egyptenaren tegen de Joden haar tot een groot voordeel ſtrekte/ om ſich nader aan God/ en met malkanderen/ in den rechten Godsdienſt en liefde/ te verbinden.

P. Waarom waren alle Schaap-herders den Egyptenaren eenen grouwel? *Gen.* 46. 34.

C. Niet dat de Egyptenaren gansch geen Schapen/ noch Schaap-herders/ hadden/ want het tegendeel blijkt *Gen.* 47. 6. en ſy gebruykten de Schapen om de Melk en Wolle te hebben; doch ſy wierden noyt/ of immers ſelden/ van haar geëten en gedood/ gelijk de Joden gewoon waren; 't welk Juvenalis aanwijſt *Sat.* 15. *Lanatis animalibus abſtinet omnis menſa; & nefas illic fetum jugulare capellæ.* Gelijk de Joden ook een afkeer hadden van de geene die Verkens voeden om te eten. Ten tweeden/ de Joden aten eenige Dieren/ die de Egyptenaren Afgodiſche eere aandeden/ gelijk de Koeyen. De 3. reden is geweeſt/ dat de Egyptenaren/ ſich onderhoudende met ſitten/ en alderley Ambachten/ waaren meeſtendeel menſchen/ die verre in ſtoutigheid en ſterkte des lichaams van de Land-lieden en Vee-herders overtroffen wierden; om datſe beter Soldaten en kouragieuſer waren/ waar uyt is ontſtaan/ datſe ſelfs van haar dikmaal groot geweld en overval geleden hebben/ en daarom warenſe veracht. Soo dat uyt de Herderen verhaald worden acht Koningen geweeſt te zijn/ die vreedelijk in Egypten hebben geregeerd 142 Jaren/ en hebben meermalen daar voor en naar tegen de Egyptenaren gerebelleerd; gelijk ook het ſelve de Egyptenaren van de Iſraëliten gevreeſt hebben/ om datſe ſoo ſeer vermenigvuldigden/ 't welk de oorſake was datſe ſoo hart van haar gehandeld wierden/ *Exod.* 1. en volgende.

Uyt dit beleyd van Joſeph blijkt/ dat hy niet heeft gedaan gelijk de Hovelingen gewoon zyn/ namentlijk/ getracht ſijne vrienden tot groote Ampten te bevorderen/ waar doorſe licht/ door de weelde en afgoderye der Egyptenaren/ ſouden bedorven geworden zyn/ maar hy wilde datſe ſouden blijven by haren ſtijl en maniere van leven/ en ſich met de Land-bouw en Vee-neeringe onderhouden. Soo word ook van Phocion verhaald/ dat als hem/ (om ſijn wijsheid/ gaven/ en deugden) van den Koning der Macedoniers Philippus, groote Rijkdom en Ampten wierden opgedragen/ hy de ſelve weygerde aan te nemen. En als de Ambaſſadeurs hem verſochten/ dat hy ten minſten wat ſoude aannemen voor ſijne Kinderen/ ſoo antwoorde hy/ indien myn Sonen doen gelijk ik, ſoo hebbenſe genoeg aan den Akker die ik haar ſal nalaten: maar ſoo niet, ſoo wil ik met myn geld haren overdaad niet voeden, want dan ſouden haar meer goederen maar ten quade ſtrekken. Geheel anders was den Paus Sixtus de V. geſint/ die van een Koewachter geworden zynde een Bedelaar-munnik/ en van een Munnik Cardinaal/ en eyndelijk van een Cardinaal Paus/ niet na liet de groote Heeren en Vorſten uyt haare waardigheden en Ampten te verſtooten/ en ſijne arme onbequame Vrienden in plaatſe te ſtellen.

P. Wat is te ſeggen *Gen.* 46. 4. en Joſeph ſal ſijne hand op u oogen leggen?

C. Daar door word te kennen gegeven/ dat Joſeph langer ſoude leven dan Jacob, en als hy ſoude ſterven/ ſijne oogen ſoude toeſluyten/ alſoo dat de maniere van doen was/ by de geene die yemand/ of in bloed/ of liefde/ de naaſte was. Welk ſluyten der oogen van de doode/ ook by andere volkeren in gebruyk geweeſt is; want Virgilius beſchrijft de Moeder van Euryalus klagende/ datſe die aan haren Sone niet hadde konnen doen/ met deſe woorden/ *nec te tua funera Mater produxi, preſſive oculos & funera lavi.*

Ovidius voerd Penelope in/ ſchrijvende aan Ulyſſes, van ſijnen Sone Telemachus, aldus.

Di precor hoc jubeant ut euntibus ordine fatis, ille meos
Oculos comprimat, ille tuos.

P. Wat was de reden van deſe gewoonte?

C. Om dat/ gelijk de geeſten en het leven alderaangenaamſt en krachtigſt ſich vertoonen in de oogen/ ſoo zynſe in tegendeel alderleelijkſt/ en gansch affienelijk/ als ſe dood zyn.

Plinius verhaald/ dat het by de Romeynen mede een gebruyk geweeſt is/ de oogen der ſtervende/ of maar effen geſtorven Menſchen/ te ſluyten/ om dat de ſtervende dikmaal met haar oogen na den Hemel opwaarts ſien/ en ſoo open bleven ſtaan/ welke de naaſte vrienden ſloten eer het Lichaam ſtijf wierd: maar hy segd daar by/ datſe de oogen plachten wederom na den Hemel te openen/ eerſe de Lichamen op het vyer leyden om te verbranden.

P. Hoe verſtaat gy 't geene ſtaat *Gen.* 47. 26. dat'er 70 Zielen uyt Jacobs heupe gekomen waren?

C. Om dit te verſtaan/ ſoo ſtellen wy vaſt/ dat by de Zielen hier worden verſtaan Menſchen/ als *Rom.* 13. V. 1. *Ezech.* 18. 20. &c. Ten tweeden/ dat uyt de heupe voort te komen/ of uyt den zade/ of uyt de lendenen van yemand/ (gelijk elders de H. Schrift ſpreekt) te kennen geeft de natuurelijke voortteelinge. Ten derden/ dat de Ziele/ voor ſoo veel haar weſen aan-

gaat

Digitized by Google

gaat / door de voorttelinge niet kan voortgebracht worden / want volgens de orde der natuur / kan ſelfs het minſte deel der gemeene ſtoffe niet veroorſaakt worden / welke te vooren niet en was / maar alleen onder verſcheyden formen ofte geſtalten gebracht. Ten vierden / dat de Zielen echter met de Lichamen vereenigd worden / en ſoo den Menſche te voorſchijn komt / door de orde der natuurelijke voortteelinge / welke God geſteld heeft / *Gen.* 1. Doch ik wil wel eens hooren wat u oordeel is over den oorſpronk der Zielen?

P. De Philoſophi der Volkeren hebben erkend / dat God de eerſte algemeene opperſte oorſaak / en oorſpronk is aller Zielen. Ten tweeden / datſe van God / door den invloed des Hemels (welke ſy denken geheel bezield te weſen) in de Lichamen gebracht worden. Ten derden / dat eenderley Ziele ſy in de Menſchen en Beeſten / maar dat het onderſcheyd van minder en meerder verſtand / hangd aan de verſcheydentheid der gematigtheid / en geſtalte der werk-tuygen des Lighaams. Waarom ſy oordeelden / dat 'er ruym ſoo grooten onderſcheyd is / tuſſchen het verſtand van de gaauwſte en botſte Menſchen / als in 't gemeen tuſſchen de Menſchen en Beeſten / waar van wydloopig te ſien is by Plutarchus, in ſijn Boek De *ſolertia Animalium*; daar hy / vaſt ſtellende dat alle Dieren verſtand hebben / onderſoekt of de Viſſchen / dan of de Dieren der Aarden / met meerder verſtand begaafd zijn? en in ſijn Boek van de voortſettinge der Zielen, genomen uyt het Boek van Plato genaamt *Timæus*; en naauwkeurelijk en krachtelijk bewijſt / dat de Beeſten verſtand en reden gebruyken; in een t'ſamen-ſpraak tuſſchen Ulyſſes, Circe, en Gryllus. Waar in hy verhaald het ſeggen van Homerus, dat den Menſch het elendigſte Dier is van allen; want dat het leven der Menſchen met ſoo veel en ſoo groote quaden beſmet is / dat Sylenus oordeelde / dat het beſt was, niet geboren te worden, of haaſt te ſterven. By Lucianus bekend Pythagoras, (wiens Ziele verſonnen word de Lichamen van Mannen / Vrouwen / en alderley twee en viervoetige Dieren / deur achter een volgende verwiſſelinge / door reyſt te hebben) dat hy geneuchelijker en ſoeter geleefd hadde / doen hy een kik-vors / dan als hy een Koning was. Welke dingen (ſegd Eraſmus *de lingua*) ſoo heel verre van de waarheid niet ſouden zyn, indien ons God de hope van de eeuwige ſaligheid niet gegeven hadde.

Ten tweeden / toond hy / dat de Beeſten in veele deugden uytſteken boven de Menſchen / als inſonderheid in de matigheid / en de kloekmoedigheid / welke ſy oeffenen / ſonder bevel / dwang / of onderwijs / uyt haar ſelven; ſonder bedrogh of liſt / openhertig; liever willende ſterven / dan ſlaafachtigen dienſt te ondergaan / ten zy datſe in hare votte jongheid van de Menſchen daar toe gewend / en door het genieten van voedſel / en met geweld / gedwongen worden. De Wijfkens vechten onder haar niet min dan de Mannekens / daar de Vrouwen tot den oorlog onbequaam zyn / &c.

Ten derden / ſoo bewijſt hy / dat de uytterlijke ſinnen ſonder verſtand niet konnen gebruykt worden / want ſy zijn geordend / om daar door te onderſcheyden wat goed of quaad / te vlieden of te volgen zy / tot der Dieren onderhoud en wel-weſen / 't welk ſonder oordeel of verſtand niet kan geſchieden. Want indien in de Dieren niet ware begeerte / hope / vreeſe / geheugenis / voornemen / beſtier / toeruſtinge / &c. waar toe ſouden haar de uytterlijke ſinnen / en hare werk-tuygen / gegeven zyn? Leerd ons niet de ervarentheid / dat als ons verſtand ergens anders mede beſich / of ſterk opgenomen is / dat men dan niet ſiet dat voor ons is / al zyn de oogen open; en niet hoord / 't geen men anders wel ſoude beſeffen? Waar uyt klaarlijk blijkt / dat de uytterlijke ſinnen niet konnen werken ſonder het verſtand. Waarom de oude wel geſegd hebben / dat het verſtand ſiet en hoord / &c. maar al de reſte is blind / doof / &c.

C. Dat gy meynd dat de Zielen der Menſchen van den Hemel afvloeyen / is in ons Boek van den Hemel genoegſaam wederlegd; doch deſen gemeenen misſlach ſchijnd daar uyt te ontſtaan / om dat de Menſchen gemeenelijk geen genoegſaam onderſcheyd maken / tuſſchen de Zielen / en het leven der Menſchen. Want alsſe / met Ariſtoteles, de Ziele beſchrijven / datſe is een *Actus corporis organici*, ofte / een dadelijke oeffeninge, en werkſaamheid, van een Lichaam dat wel toegeſteld en gematigt is, in ſijne deelen ofte werk-tuygen; dat is wel waar van het leven / maar niet van de Ziele / want die beſtaat in begrijp / wille / en een bequaamheid / om na den wille de bewegingen der leden te bepalen. Soo dat de Ziele eygentlijk geen beweginge in het Lichaam kan maken / maar alleen de ſelve beſtieren / na haren wille en genegentheid; want als de leden niet wel geſteld zyn / ſoo konnen wy onſe leden na onſen wille niet bewegen. Ten tweeden / daar geſchieden in onſe Lichamen veele bewegingen / ſonder ons weten / ja dikmaal tegen onſen wille: en in het Natuur-tooneel is getoond / dat 'er geen nieuwe beweginge in de natuur kan veroorſaakt worden / of die daar is verminderd / maar alleen van 't een Lichaam tot andere overgebracht. Ja door de siekelijke en ongeſtelde beroeringen des Lichaams / word de Ziele (hoewel liever genegen in het Lichaam te blyven) als met geweld daar uyt verdreven. Wy ſtaan toe / dat het leven veroorſaakt werd door den invloed des lochts / en de bequame geſtalte en matigheid des Lichaams / ofte der vochtigheid / warmte / beweginge / Lichamelijke Geeſten / des bloeds / en ſoo voorts; welke dan de Ziele / als bequame noodige werk-tuygen / gebruykt / tot onderhoud en wel-weſen van den Menſch / maar dat die *Actus*, ofte werkſaamheid, ofte leven des wel-geſtelden Lichaams de Ziele ſelve zy / dat is onwaarachtig.

Wy oordeelen dan / dat de Ziele in haar ſelven / ofte in hare geeſtelijke krachten van verſtand en wille / aangemerkt zynde / van God onmiddelijk voortkomt / hoewel de vereeniginge der ſelve met de Lichamen / door den invloed des lochts / en natuurelijke voortteelinge / geſchied. Daarom word God / als den Vader der Geeſten, van de Vaders der Lichamen onderſcheyden *Heb.* 12. 9. Hy formeerd de Geeſten in het binnenſte der Menſchen, *Zach.* 12. 1. En in de dood keerenſe weder tot God, dieſe gegeven heeft *Eccl.* 12. 7.

Ten tweeden / wy hebben in onſe H. Natuur-Beſchryving, en in het By-voegſel over het derde Deel van Goedarts Metamorphoſis Naturalis, genoegſaam beweſen / dat de Beeſten ook verſtand hebben / maar ook aangeweſen (gelijk mede in het begin van Euzooia) hoe verre de Menſchen in verſtand de andere Dieren overtreffen. Het is ook waarachtig / dat Plutarchus aanwijſt in de voorgemelde Boeken / dat niet alleen de Beeſten veele konſten en ſaken van de Menſchen leeren / maar dat ook de Menſchen veele dingen van haar konnen leeren / gelijkſe ſelfs in de H. Schriften / by wiſſe van ſinnebeelden / tot haar onderwijs / menigmaal werden voorgeſteld. Men kan ook niet loochenen / dat in veele fauten de Menſchen erger dan de Beeſten bevonden worden; en datſe / ſoo veel het natuurelijk leven aangaat / veelſins gelukkiger zijn dan de Menſchen.

Nochtans ſtellen de Chriſtenen / (volgens de H. Schriften) dat / hoewel de zielen der Beeſten beſtaan in haar bloed / en van den gemeenen invloed des Hemels afhangen / en buyten alle lichamelijkheid niet konnen beſtaan; echter de zielen der Menſchen / van God onmiddelijk af-komende / niet alleen buyten het grove lichaam / maar mede buyten alle lichamelijke t' ſamen-voeginge / konnen beſtaan / hoewel wy ſulcr niet konnen begrijpen / noch ook hoeſe van de Aarde tot den opperſten Hemel gebracht werden. Ten tweeden / datſe als dan geen werk-tuygen des lichaams ſchijnen noodig te hebben / noch ook plaatſelijke bewegingen. Want deſe dingen worden vereyſcht in de Dieren / ofte / om

Digitized by Google

om door de werk-tuygen der ſinnen haar begrijp te oeffenen / of / ten tweeden / om te vlieden 't geene haar / door de lichamelijke toevallen / bewegingen / en bejegeningen / nadeelig is; of om te vervolgen en te genieten / 't geene haar in de ſelve voordeelig is / tot haar onderhoud of welſtand. Of / ten derden / om in / door / of ontrent eenige lichamen te werken; welke dingen in de zielen / van alle lichamelijke t'ſamen-voeginge afgeſcheyden / onnoodig ſchijnen te zijn / alſoo den Hemel (daarſe geloofd werden te weſen) overal en altoos eenparig / ſuyver / ſtil / en heerlijk is. Nochtans ſtaan wy toe / dat / tot volmaakte gelukſaligheid der Menſchen / de vereeniginge harer zielen met de lichamen noodſakelijk is. Niet alleen om dat wy niet konnen begrijpen / hoe de zielen / van de lichamen afgeſcheyden / van malkanderen *individualiter*, ofte / in getale en perſonelijk onderſcheyden zyn; maar om dat de lichamen weſentlijke deelen van den Menſch zyn / ſoo wel als de zielen / en dat de ſelve van God geordend zyn / op dat door de ſelve de zielen / als bequame werk-tuygen / ſouden werken / en hare krachten oeffenen. Doch deſe lichamen zyn geen natuurelijke lichamen / beſtaande uyt ſoodanigen verderflijken vleeſch en bloed / gelijkſe nu doen / 't welk beſtaat uyt tegen-geſtelde hoedanigheden / als vochtigheid / en warmte / die de ſelve verteerd / en daarom van nooden heeft geduurige voedinge; maar het ſullen weſen Hemelſche, verheerlijkte, en geeſtelijke lichamen 1 *Cor.* 15. en God ſal den buyk en de ſpyſe te niete doen, 1 *Cor.* 6. 13. Het ſullen wel de ſelve lichamen weſen in ſubſtantie / maar in hoedanigheden ſeer veranderd; gelijk men dagelijks in de natuure ſiet / dat een en de ſelve ſtoffe in ſubſtantie / alderley formen en hoedanigheden aanneemt / onder welke ſy haar / by veranderinge van tijden / ſeer verſcheydentlijk vertoond; gelijk in ons Natuur-tooneel breeder is aangeweſen.

Of de Herts-tochten in haar natuur quaad zyn? Ten tweeden, hoe de Oude alle dingen onder Fabelen en Zinne-beelden hebben aangeweſen. Ten derden, waarom de Egyptenaren eenige Beeſten eerden? Joſephs handel met de Egyptenaren.

P. Op wat wyſe ontmoetede Jacob ſijnen Sone Joſeph, als hy hem eerſt in Egypten ſag?

C. Daar van ſtaat *Gen.* 46. 29. En als Joſeph ſich aan Jacob vertoonende, viel hy hem om den hals, en weende lange aan ſijnen hals. En *Gen.* 45. 26. leſen wy / dat doe Jacob eerſt de tijdinge kreeg dat Joſeph leefde / en in Egypten Stad-houder was / &c. dat ſijn herte beſweek. 't Welk ontſtond uyt tweederley tegen-ſtrijdige herts-tochten / namentlijk / blijdſchap / en vreeſe / van dat die tijdinge niet en mochte waar weſen / want in de volgende woorden van den Text ſtaat / hy en geloofdeſe niet. Door de blijdſchap word het herte geopend / en de geeſten / met het bloed na buyten bewogen; maar door de vreeſe in tegendeel na binnen / tot de ingewanden toe. Uyt welke twee contrarie beroeringen in Jacob deſe groote ontſteltenisse veroorſaakt is; te meer / alſoo deſe tijdinge hem ſeer onvoorſiens en onverwacht voorquam. Maar daar na ſiende de Wagens / en alle de toeruſtinge om hem na Egypten te brengen / en alles nader vernomen hebbende / ſoo brak de blijdſchap door / en de vreeſe hield op / en daarom volgd *v.* 27. dat doe ſijnen Geeſt levendig wierd. Dat is / dat hy als een nieuw leven en kracht kreeg. Soo dat daar (gelijk de Joden dromen) niet word geſproken van den geeſt der Prophetie / dat die in ſijne droefheid over Joſeph hadde opgehouden / om dat die niet komt / dan met een blijmoedige geſtalte der ziele / en derhalven nu weder veerdig wierd / want dit is te vooren wederlegd.

Hier uyt blijkt / gelykt mede doorgaans in de voorbeelden der Heylige / en Chriſti ſelf / die alderley herts-tochten van byſondere liefde / medelijden / vreeſe / toorn / droefheid / blijdſchap / &c. zyn onderworpen geweeſt / dat de ſelve / in haren eygen aart aangemerkt / niet quaad zyn / maar alleenelijk alſſe de mate te boven gaan / ofte van de reden niet ter degen bedwongen / geregeerd / en beſtierd worden. Want alſſe in den Menſche wel gematigd zyn / ſoo zynſe ſporen en opwekkingen / waar door den Menſch tot de deugden / en de oeffeninge der ſelve / opgewekt en aangeſet word. Gelijk / by voorbeeld / het mede-lijden verwekt hem tot hulpe / en weldadigheid aan een ander: den toorn / tot oeffeninge van de ſtraffende gerechtigheid / en kloekmoedigheid / om ſich ſelven / en andere / te beſchermen: de vreeſe maakt een Menſche bekommerd en voorſichtig; de hope neerſtig; de droefheid / en berouw over de ſonde / maakt den Menſch nederig / port hem aan tot verbeteringe; de blijdſchap maakt hem gelukkiger / vernoegd / en dankbaar / en ſoo voorts.

P. Maar waar het niet beter dat wy geen herts-tochten hadden / en alle deugden en daden enkelijk met wijsheid / en uyt kracht van reden en verſtand / betrachteden / gelijk God alles doet / ſonder eenige bewe-ginge of veranderinge te ondergaan?

C. Als men den Menſch ſoude willen aanmerken / in een volſtrekkelijke volmaaktheid / en met God vergelijken / dan zyn waarlijk de herts-tochten in hem een ſwakheid / gelijk de noodige voedinge door ſpijs en drank / ſterffelijkheid / voortteelinge / ja ſelfs het gevoelen / en alles wat de aangeborene geſtalte der Menſchen volgd. Maar als men den Menſch aanmerkt / in die byſondere natuur / en ſoorte der Schepſelen / en ſijn eygene bequaamheden / en eynde waar toe God den Menſch heeft geſchikt / dan behooren deſe dingen alle tot ſijn eygene en byſondere volmaaktheid / volgens 't geeene wy leſen *Gen.* 1. Dat God alles ſeer goed heeft geſchapen, yeder in ſijnen rang / ordre / en byſondere ſoorte / en eynde. Want ſich ſelven in te beelden een Menſchen natuur / in welke hy nu beſtaat / in welke geen herts-tochten altoos waren / dat ſoude veel eer een ongevoelig wanſchapen monſter / dan een gelukkig en deugdſaam Menſche weſen; gemerkt niet alleen de herts-tochten onvermijdelijk uyt ſijn naturelijke geſtalte vloeyen / maar ook ſoodanigen wijsheid en heyligheid / welke / ſonder herts-tochten / alle goede en ſchuldige plichten / en deugden der Menſchen / ſoude konnen genoegſaam oeffenen / de aangeboren en natuurelijke geſtalte / en bequaamheid van den Menſche overtreft.

P. Wat merkt gy aan belangende de wijsheid der Egyptenaren / van welke Lucas gewach maakt *Act.* 7. ſeggende *v.* 22. dat Moſes onderweſen wierd in alle wijsheid her Egyptenaren, ſoo dat hy machtig was in woorden en werken?

C. De Egiptenaren zyn onder de oudſte bekende Volkeren / van wegen hare wijsheid / vermaard geweeſt; maar ſy waren gewend hare wetenſchappen door ſinnebeelden / verſierde vertellingen / en gelijkeniſſen / duyſterlijk aan te wijſen / gelijk Pierius wijdloopig aanwijſt / in ſijne Uytleggingen over de Hieroglypica der Egiptenaren. Dit hebben ook de Joden in het Oude Teſtament / en Chriſtus met de ſijne doorgaans in de Boeken des N. Teſtaments / nagevolgd. Gelijk blijkt *Gen.* 49. in die duyſtere verbloemde redenen / welke Jacob gebruykt in ſijne uytſpraken / en zegeningen ſijner kinderen; in de beloſte *Gen.* 3. 15. Het zaad der Vrouwe ſal het Serpent den kop vermorſelen, en het ſal den menſch de verſenen vermorſelen, &c. Item / in de menigvuldige Voorbeelden en Schaduwen / door Moſem ingeſteld; de duyſtere en oneygentlijke manieren van ſpreken / by de Propheten / en doorgaans in de Heylige Schriften / volgens 't geene ſtaat *Matth.* 13. 35. Op dat vervuld ſoude worden dat geſproken is door den Propheet, ſeggende, ik ſal mynen mond opdoen door gelijkeniſſen: ik ſal voortbrengen dingen die verborgen waren, van de grondlegginge der Wereld. Inſgelyks

hebben

hebben de Poëten / en andere Volkeren / de wetenſchappen / en het geene ſy leeren wilden / onder fabelen en verſierde dingen verborgen / op datſe in meerder verwonderinge en hoogachtinge by het Volk ſouden gehouden worden. Hierom verdeelen ſommige de Gods-geleertheid in dryderley ſoorte / namentlijk / in een Poëtiſche, welke alles onder fabelen voorſteld; een Natuurelijke, en een Prieſterlijke.

Soo heeft men de matigheid afgebeeld door de fabel van Icarus, welken / om over de Zee te vliegen / belaſt was wel toe te ſien / dat hy niet te hoog ſoude vliegen / want dan ſouden ſijne vlercken (die van waſch vaſtgemaakt waren) verſmelten; noch ook te leeg / want dan ſoudenſe door de vochtigheid los worden. Als mede door de Sirenen, welke op eenige Eylanden haar onthielden / aan welke men van verre konde ſien / dat den opgang met beenen van doode Menſchen vervuld was / die door de welluſt gedood waren; door dien de Sirenen, alsſe eenige Schepen ſagen / ſeer aangenaam ſongen / na een yders byſondere luſt / en alsſe te na quamen om te hooren / ſoo wierdenſe gedood / &c. Hier door gavenſe te kennen / dat al vergaander duyſenden Menſchen / door den onmatigen welluſt; de Menſchen nochtans van deſelve ſich niet konnen onthouden. Gelijk van deſe en diergelijke ſinne-beelden meer / breeder te ſien is / in het Boeksken genaamd *Sapientia Veterum*, dat is / de Wijsheid der Oude, gemaakt door den vermaarden Ridder Franciſcus Bakon.

De Egiptenaren hebben / in hare Hieroglyphiſche teekenen / de Wysheid afgebeeld door een vierkanten ſteen / om aan te wijſen hare ſtantvaſtigheid / gelijk door een ronden ſteen de ongeſtadigheid der toevallige ſaken beduyd werd / ſoo noemd Jacob Joſeph, een ſteen Iſraëls, *Gen.* 49. 24. Ook hebbenſe de wysheid afgebeeld door de Schilden / om dat door haar de Wereld geregeerd / bewaard / en beſchermd / moet werden. Ook is daar van een *Symbolum*, of ſinne-beeld geweeſt / den Gouden Dry-ſtapel van Apollo; en den Nacht-uyl / om datſe door neerſtige wakinge en bedenkingen / byſonderlijk des nachts in ſtilte des gemoeds / en aſſonderinge van den dagelijkſen woel der Menſchen / verkregen word. Door den Leeuw, daar Jacob *Gen.* 49. 9. Juda by vergelijkt / hebben de Egiptenaren vergeleken en verſtaan de grootmoedigheid / ſterkte / en wakkerheid / om dat den Leeuw ſeer weynig ſlaapt / ſeer ſterk / en grootmoedig is. Door den Ezel, by welken Jacob *Gen.* 49. 14. Iſſaſchar vergelijkt / hebben de Egiptenaren beduyd de bottigheid / en ſlaafachtigen arbeyd. Wat door de Slange, daar Jacob Dan by vergelijkt *Gen.* 49. 17. en by de Hinde, die hy Nepthali toe-eygend / en den Wolf, dien hy op Benjamin paſt / beduyd word / en veele andere dingen meer / is nader te vinden in de Hieroglyphiſche Uytlegginge van Pierius, en by Cauſſinus *in Sapientia Symbolica Ægyptiorum*.

Want alles wel ingeſien zynde / ſoo ſal men bevinden / dat het Boek Geneſis, ja ook alle de Boeken Moſis, en doorgaans de H. Schriften / inſonderheid de Poëtiſche en Prophetiſche / vol zyn van alderley ſinne-beelden en gelijkeniſſen / genomen van alderley natuurelijke dingen / door welke treffelijke / geeſtelijke / zedige / en alderley ſaken / en onderrichtingen / voorgeſteld worden. Soo zyn het Paradys, den Boom des Levens, en het Land Canaan, geweeſt ſinne-beelden van den Hemel / *Apoc.* 22. 2. De Slange van de bedriegerye / en Menſchen die niet dan aartſch geſint zyn / welkers Geeſt kleefd aan het ſtof der Wereltſche welluſten / en ydelheden. Wat de Hiſtorie van Sara en Hagar beduyd heeft / leerd ons Paulus *Gal.* 4. De verſchyninge Gods / en Melchiſedech, zyn voorbeelden geweeſt van de Menſch-werdinge Chriſti / God geopenbaard in den vleeſche *Heb.* 7. Den ganſchen Joodſchen uyterlijken Gods-dienſt is vol geweeſt van ſinne-beelden / ſchaduwen / afbeeldingen / en zedige beduydingen. De geheele Hiſtorie van Joſeph is een geduurige voorbeeldinge van Chriſtus / gelijk ſeer breed en verſtandelijk aanwijſt D. Burman over *Gen.* 50. Het geſichte van den Ladder Jacobs, en ſijne Worſtelinge / waren ſinne-beelden van de Hemelſche gemeenſchap met God / en de Geeſtelijke Worſtelinge der Godſalige / in hare Goddelijke Oeffeningen. Jacob en Eſau van de vrye verkieſinge Gods / en een vertooninge der Heylige en verworpene Menſchen / *Rom.* 9. *Heb.* 12. 16. en ſoo voorts. Sulks dat wy niet konnen twijffelen / of / die ſijn werk ſoude maken / van alle de ſinne-beelden / van Geneſis af / tot het eynde des Apocalypſis, uyt te leggen / die ſoude den wech openen / en een ſeer groot licht toebrengen / om deſe oude Schriften grondelijk en recht te verſtaan / volgens de eygene en gewoonelijke maniere van ſchrijven / by de Oude gebruykelijk.

P. Sijt gy dan ook van gevoelen / dat *Apoc.* 1. by de ſeven Gemeenten van Aſien, daar Johannes aan geboden wierd te ſchrijven / niet ſoo ſeer verſtaan werden byſondere Gemeenten (alſoo de dingen die in de Brieven vermeld worden / in die Gemeynten niet zyn geſchied) als wel de algemeene Kerke des Werelds / in verſcheyden tijden: ſoo datſe moeten aangemerkt worden / als ſinne-beelden van de algemeene Kerke / en een voorſegginge van de geſtalte der tijden / (welke *Ænigmatice*, by wijſe van een raadſel / of af-beeldinge door de verſcheydentheid der plaatſen en haare benamingen / beduyd werden) gelijk D. Cocceus aanwijſt in *Apoc. pag.* 9. want wie kan ſeggen, (ſchrijfd hy) dat in die ſeven byſondere Gemeenten ſoodanige dingen gebeurd zyn, als in de Brieven verhaald worden? Aan de Gemeente van Thyatiren word beloofd de Morgen-ſterre. *Apoc.* 2. 28. wat morgen-ſterre is haar opgegaan? is de heerſchappye der Saracenen en Turken haar Morgen-ſterre geweeſt? Wie zynſe die te Sardis met Chriſto gewandeld hebben in witte kleederen? Wat byſondere bewaringe is 'er geſchied ontrent die van Philadelphia, uyt de verſoekinge welke over de ganſche Aarde ſoude komen?

C. Hoewel deſe dingen by uytnementheid / en in een volmaakter ſin en vervullinge / mochten paſſen op andere tijden en Gemeenten; nochtans kan men niet wel ſeggen / datſe geenſints ſouden in die Gemeynten van Aſien plaats gehad hebben; want hoe ſoudenſe konnen verſtrekken als ſinne-beelden / en vertooninge van 't geene in andere Gemeynten ſoude voorvallen / indienſe ſelve daar van ganſch beroofd waren? Ten tweeden / de toepaſſinge op andere tijden en plaatſen / behoord alſoo te geſchieden / dat men niet ſchijne wech te nemen / 't geene Johannes als een Hiſtory verhaald / namentlijk / dat 'er ſoodanige ſeven Gemeenten in Aſien waarlijk geweeſt zyn / aan welke Johannes geboden is te ſchrijven / 't geen haar aanging. Ten derden / indien het waare Gemeenten geweeſt zyn / ſoo kan men niet volſtrekkelijk loochenen / 't geene in de voor-verhaalde plaatſen van haar geſegd word. In ſulken ſin ſoude ik dan het ſeggen des geleerden D. Coccei aannemen / om niemand te ſchijnen aanleydinge te geven tot vertwijffelinge / aan het geene van de ſeven Gemeenten van Aſia verhaald word. Of men ſoude moeten ſtellen / dat dit niet als een geſchiedenis / maar enkelijk als een geſichte / moeſte opgenomen werden / daar nochtans het gemeen gevoelen is / dat in de ſeven vermelde plaatſen / in der daad Chriſtelijke Gemeenten waren / aan welke de ſeven Brieven ge-eygend wierden. Als dan D. Coccejus in de aangetogen plaatſe ſegd / dat men niet dan *temere*, lichtveerdelijk kan ſeggen / dat de Brieven ſpreken van de ſaken der ſeven Gemeenten; ſoo geef ik in bedenken / of dat niet te verſtaan zy / met deſe verſachtinge / niet alleen / of ſoo ſeer / van de ſaken of ſtaat dier Gemeenten, als wel van de gemeene Kerke / in verſcheyden gelegentheid en tijden. Want D. Cocejus getuygd ſelfs aldaar / dat men den Joden / en verachters der Prophetien / gelegentheid ſal geven / om dit Prophetiſche Schrift

te

Digitized by Google

Schrifte te verwerpen / indien men ſegd / dat de ſaken van de ſeven Brieven beſloten worden / binnen de Gemeenten der ſeven Plaatſen: aangeſien de dingen welke in de ſelve gebeurd zijn / daar in niet worden vermelt; en de ſaken van welke de Brieven handelen / in de ſelve niet zijn geſchiet: want / waarom ſoude Johannes belaſt werden aan de Gemeenten te ſchrijven / van ſaaken welke haar niet aan gingen.

P. Wat reden hadden de Egyptenaren, datſe eenige Beeſten geëert hebben?

C. Dit ſchynt veroorſaakt te zijn / uyt het gevoelen van het verhuyſen der zielen / van het eene lichaam in het ander / een leere van alle eeuwen by de Egyptenaren ſterk gedreven / en door haar onder de Joden / Grieken / en andere Volkeren / ja door geheel Ooſten / wyd en zyd verſpreyd. Want ſy geloofden / dat de zielen der Heylige / in heylige Dieren / als Havikken / Oſſen / Honden / &c. en de zielen der Godlooſe in quaadaardige en afgryſelyke Dieren / als Crocodillen / Zee-paarden / Ezels / en Viſſchen / voeren / na een yeders verdienſte. Behalven datſe ook geloofden / dat de Goden en Koningen / onder de geſtalte van Beeſten / de weereld doorwandelden / om een yeders deugden en ondeugden te beſichtigen. D' Egyptenaars dan / om haar tegen de zielen van hare afgeſtorvene Vrienden / of tegen hunne Goden en Koningen / niet te beſondigen / wilden die dieren niet dooden / noch eten / noch qualyk handelen / maar dedenſe eere aan.

Hier by quam / datſe de Koeyen en Oſſen inſonderheid in eere hielden / om datſe / door den melk en arbeyt / groote nuttigheid daar van genooten / ſulks datſe / door haar te eeren / God als wilden danken / over de weldaden dieſe van hem door die Dieren ontfingen. Inſonderheid wierd van haar geëert den Afgod Apis, ook Serapis genaamt. Deſen Afgod was een ſwarten Oſſe / welke een wit voorhoofd hadde / en op den rugge met een witte vlek getekent / met dobbel hayr aan den ſteert / &c. Als deſen Oſſe ſtierf / bedreven ſy grooten rouwe / en eenen anderen ook ſoo geteekent gevonden hebbende / waren ſy ſeer verblyd. Als yemant deſen Afgod quam yets vragen over toekomſtige ſaken / ſoo gaf den vrager uyt ſijne hand hem eenig voedſel; indien hy dat aannam / en op at / dat hielden en leyden de Prieſters uyt als een goet teeken / waar op alle voorſpoed belooft wierd; maar indien hy dat voedſel weigerde / ſoo ſeyden ſy / dat het niet dan ongelukken en quaat voorſeyde. Soo leeſt men van den Keyſer Germanicus, dat hy Serapis gevraagt hebbende / hy het aangeboden voedſel niet op at / waar op de Prieſters ſijne ongelukkige dood voorſeyden / welke ook korts daar op volgde. Niet wonder dan / gemerkt de Joden de Oſſen en Koeyen dooden / en op aten / en tot dien eynde Vee-herders waren / datſe eenen grouwel waren / en ſeer gehaat / van de Egyptenaren. *Gen.* 43. 32. en *Cap.* 46. 34. want ſy oefferden die Beeſten welke de Egyptenaren eerden / 't welk by haar eenen grouwel was / *Exod.* 8. 26.

P. Hoe maakte het Joſeph met de Egyptenaren / in den hongers-nood?

C. Hy verkocht haar Koorn / eerſt voor Geld; daar na voor haar Vee; en dan voor haar Land; welke alles Pharao eygen wierd. En daarom deede hy alle de Inwoonders verhuyſen / van de eene uyterſte pale des Lands / tot het ander uyterſte des ſelfs / *Gen.* 47. Om alſoo te toonen datſe geen eygendom meer hadden; maar dat het ganſche Land Pharao toequam. Ten tweeden / om alle Bloed vrinden en nabuuren van malkanderen te ſcheyden / en de gedachteniſſe van hare oude beſittinge te vernietigen: op dat niet / uyt verlies van hare Erfgronden / eenen oploop ontſtaan mochte / gelyk lichtelyk hadde konnen gebeuren / ſooſe by malkanderen gebleven waren

Ten tweeden / hy gaf haar daar na / in het ſevende en laatſte Jaar des hongers / zaad om het Land te bezaayen / en te bouwen tegen het volgende Jaar / 't welk wederom vruchtbaar weſen ſoude / mits conditie / dat ſy Pharao, het vyfde deel van de Inkomſte geven ſouden / welke Wet Joſephus getuygd / dat ſeer lange in Egypten geduurt heeft. Waar in Joſeph den Regenten een loffelyk exempel geeft / om de ſchamele Gemeente in tyd van honger en dierte te voorſien; anders als van de Koorn-byters geſchiet / die de hongerige Gemeenten opeten; die ſoo veele vloeken ontfangen / *Prov.* 11. 26. als Joſeph hier zegenen. *Gen.* 47. 25. Daarom hebben mede de Romeynen geſtelt byſondere Opſienders / welke moeſten ſorge dragen voor het Koorn / en leef-togt. Den eerſten die onder haar tot dit Ampt verkoren wierd / was L. Minutius, na datſe ſulken honger te Romen geleden hadden / dat veele Borgers / hare hoofden bedekt hebbende / ſich in den Tiber verſmoorden.

P. Maar was dit geenen harden handel / die Joſeph hielt met de Egyptenaren / dat hy haar al haar geld / vee / en Land afnam / ſoo datſe niet altoos eygen behielden?

C. Voor eerſt / hy dede niet dan volgens den laſt des Konings / dien hy trouwe en gehoorſaamheid ſchuldig was. Ten tweeden / Pharao hadde al den voorraad voor de ſeven Jaren des hongers-nood moeten kopen / en derhalven was 't ook redelyk die weder te verkopen. Ten derden / de Egyptenaren preſenteerden ook haar ſelven te verkopen / en Pharaos eygen Slaven en Knechten te worden. *Gen.* 47. 19. 25. maar dit neemt hy niet aan / maar laat haar hare vryheid behouden. Ten vierden / hy geeft haar zaad / en al datſe noodig hadden / om het Land te bouwen / alleenlyk maar voor den Koning bedingende een vyfde part / en ſoo kondenſe in een korten tyd wederom middelen vergaderen / want de bevindinge leerd / dat in een vruchtbaar Land de Land-lieden voor de helft van de inkomſten het Land wel konnen bouwen / en dan genoegſaam daar by leven.

P. Wat vraagde Pharao aan Joſephs Broederen / alſſe voor hem quamen?

C. *Gen.* 47. 3. Doe ſeyde Pharao tot ſijne Broederen: wat is uwe Hanteringe? en ſy ſeyden tot Pharao, uwe Knechten zijn Schaap-herders, ſoo wy, als onſe Vaders. Deſe Vrage (ſegd Rivetus) was een Koning waardig en betamelyk / alſoo de Regeringe byſonderlyk moet ſorge dragen / dat hare Onderdanen d' eene niet door al te grooten ſlavernie en arbeyt verdrukt / en de andere door leuyheid en ledigheid bedorven werden. Dit was de ordre by de Lacedemoniers, en die van Athenen, dat een yeder moeſte rekenſchap geven van ſijn bedryf / niemant mochte ledig gaan / en andere laſtig vallen / want van niet te doen leerd men quaad doen. Ook mochte niemand ſich onderhouden met tiffelaryen / of ſpelen / en ydele guychelaryen / maar niet dan met eerelyke oeffeningen. Die de Areopagiten binnen Athenen bevonden leedig te gaan / die wierd eerloos en infaam verklaart / volgens de Wet van Draco; doch Solon verſachtede deſe Wet daar na / met infaam te verklaren die voor de derde maal op leuyheid en ledig gaan betrapt was. De Maſſilienſen namen eertyds niemant in hare Stad / ten zy dat hy met een eerlyk beroep ſich onderhouden konde. Sy verwierpen alle Mimos, of Maskaraden / en Nabootſers / Comedianten / Kyſelaars / Speelders / Koorden-danſers / Guychelaars / Quak-ſalvers / &c. om datſe niet alleen ſelve ledig gaan / maar andere / met kyken en gapen / in ledigheid ophouden. Herodotus verhaald / dat by de Perſianen een wet was / dat alle Jare een yeder aan de Overheid moeſte rekenſchap geven van ſijn bedryf. Dit / en veele andere ſaaken / welke in het leven der Patriachen aan te merken ſtaan / accorderen ſeer met de voorſlagen in ons Euzooia te voren aangeweſen. En dit laatſte ook met het gene Paulus ſegd / 2 *Theſſ.* 3. 10. Wy hebben u bevolen, dat ſoo yemand niet wil werken, hy ook niet en ete. Want wy hooren dat ſommige onder u ongeregeld wandelen, niet werkende maar ydele dingen doende.

Digitized by Google

En gelijk wy in *Euzooia* hebben aangemerkt / dat ſommige niet ſonder reden oordeelen / dat het billiker en beter ware / dat men de Dieven met dienſtbaarheid / tot verlichtinge van de Borgers / ſtrafte / dan met de dood. Soo hebben ook van ouds de Egyptenaren de Dieven met ſlavernie geſtraft; gelijk blijkt uyt den handel van Joſeph, omtrent ſijne Broederen. *Gen.* 46. 16. 17. &c. Ja ook volgens de wetten Moſis, als yemand yet geſtolen hadde / en dat niet konde wedergeven / ſoo moeſt hy voor de ſchuld tot dienſtbaarheid verkocht worden. *Exod.* 22. 3. Waar op Chriſtus ſiet / *Matth.* 18. 25. En als hy niet hadde om te betalen, beval ſijnen Heere dat men hem ſoude verkopen, en ſijn wijf en kinderen, en al wat hy hadde, en dat de ſchuld ſoude betaald worden.

Abrams Gods-dienſt voor ſijne roepinge. Ten tweeden, verbond Gods met Abram, en of de Heydenen konnen ſalig worden?

P. IN wat Gods-dienſt was Abram opgebragt / voor ſijne roepinge?

C. Hy woonde in Ur der Chaldeen, en daar na in Haran, *Gen.* 11. 31. Wat Gods-dienſt nu de Chaldeen, en die van Haran, gehad hebben / verhaalt ons D. Hottingerus, in ſijn *Hiſtoria Orientali, lib.* 1. *cap.* 8. Welke ook geweeſt is den Gods-dienſt der oude Arabiers, voor de opkomſte van Muhamed. En hy oordeeld / dat de kenniſſe van deſen Gods-dienſt groot ligt geeft om te verſtaan de Wetten / Inſtellingen / en Ceremonien / der Leviten / welke God en Moſes lijnrecht ſchijnen geſchikt te hebben / tegen de gebruyken deſer Volkeren. 't Welk hy ook in het byſonder aanwijſt / in deſe volgende / en andere Wetten meer; als hy voorbeeld *Lev.* 21. 5. Sy ſullen op haar hoofd geen kaalheid maken, ende en ſullen den hoek hares baards niet afſcheeren: nochte in haar vleeſch ſullen ſy geen ſneden ſnijden. Ten tweeden / van geen Verkens vleeſch te eten / *Lev.* 11. 7. Ten derden / van geen Waarſeggers / Guychelaars / of Toveraars toe te laten / *Lev.* 19. Ten vierden / dat men het Heylige der Heyligen moeſt ſtellen na het Weſten. De Offerhanden met Zout moeſt mengen / maar geen Honig daar toe doen. Ten vijfden / te vermijden de Offerhanden der Duyvelen / *Lev.* 17. 7. Ten ſesden / van ſijne ſchamelheid en naaktheid te bedekken / in het bedienen van den Gods-dienſt / *Exod.* 28. Van geen bloed te eten / *Lev.* 17. 10. Van den Bok aan God op te offeren / *Num.* 28. 5. Dat geen Vrouw Mans kleederen mach aandoen / *Deut.* 22. 5. Dat men de kinderen niet ſal door het vyer doen gaan / en ſoo voorts. Deſe en diergelijke Wetten wijſt D. Hottingerus aan / dat lijn-recht tegen het doen der Sabeen, Chaldeen, en andere Volkeren / zyn ingeſtelt. *Ibid pag.* 199. & *ſeq.*

Deſe voorgemelde Ooſterſche Volkeren verwierpen de Boeken der Propheten en Apoſtelen, maar erkenden voor Goddelijk de Boeken van Zeth, Enoch, &c. Ten derden / ſy geloofden dat de Starren Goden waren / en onder die de Son en Maan de voornaamſte / doch dat de Sonne den opperſten is / die het alles boven en onder hem beſtiert. Den eerſten dag hebbenſe de Sonne toegeeygent; den tweeden de Mane; den derden aan Mars; den vierden aan Mercurius; den vijfden aan Jupiter; den ſesden aan Venus; den ſevenden aan Saturnus. Van welke ſeven Planeten nu noch hedendaags by ons de ſeven dagen der weke haren naam dragen.

Sy oordeelden / met Ariſtoteles, dat de Wereld van alle eeuwigheid geweeſt is. 2. Dat den Hemel niet beſtaat uyt een t'ſamen-menginge der gemeene Elementen / ofte Hoofd-ſtoffen / maar een vijfde Weſen op ſijn ſelven is / welke derhalven niet kan tot ſijne eerſte beginſelen ofte Hoofd-ſtoffen los gemaakt / of bedorven worden. 3. Dat Adam en Eva, ſo wel als andere menſchen / uyt Man en Vrouw geboren zyn / en datter menige andere menſchen voor Adam geweeſt zyn. *Ibid. pag.* 18.

Hier uyt wijſt ook aan den ſelven Autheur / *lib.* 2. *cap.* 2. by wat gelegentheid Muhamed ſijnen ſuperſtitieuſen Gods-dienſt heeft verſonnen / en met geweld van Wapenen ingevoerd. Namentlijk / om dat hy ſag / dat de Joden de gantſche Wereld door machteloos / en verdreven waren. Ten anderen / dat de Chriſtenen los van Leven waren / en door menigerley Secten en Ketteryen verdeeld. En ten derden / de Arabiers, en andere Volkeren / overvallen door blinde / domme / en gantſch verkeerde Afgoderyen / en Superſtitien. Derhalven heeft hy uyt alle de verſcheyden Gods-dienſten der Volkeren / eene nieuwe geſmeet / om te beter de gemoederen van alle tot de ſijne te trekken. Loochenende / met de Joden, de Heylige Dryvuldigheid. Ten tweeden / alle Afgoden / met haren dienſt / weg-nemende. Ten derden / verbiedende het eten van het bloed / doode Aas / en Verkens-vleeſch. Ten vierden / den Wijn / om dat hy ſag datſe ſoo overdadig en ſchandelijk misbruykt wierd. Ten vyfden / ordinerende een groote / ſtrenge / ſtatelijke eerbiedigheid / omtrent den uytterlijken Gods-dienſt / met veele gebeden / menigerley baden / waſſchingen / reynigingen / buygen des lichaams / en ſoo voorts.

Het is aanmerkens waardig / dat omtrent de geboorte Chriſti / in 't Jaar voor de geboorte van den Keyſer Auguſtus, binnen Romen, op het Capitolium / veele Afgodiſche Beelden door den Blixem zyn geſmolten / en ter neder geſmeten / en onder anderen het Beeld van Jupiter Capitolinus. Gelijk verhaald Dio Rom. *Hiſt.* 37. En dat ook doe de Heydenſche Oraculen geen antwoord meer gaven / om datſe (gelijk Cicero wel aangeweſen heeft) niet meer geloofd wierden. Alſoo / door langheid des tijds / en de bevindinge / die bedriegeryen nu begonden ontdekt en bekend te worden.

De Afgoderye nu / welke ten tijden Abrams omging / beſtond in den dienſt der Sonne / Mane en Starren / die men doe ter tijd / met kuſſen des hands / met Pylaren / en grove ſteenen / ter eere van de ſelve opgerecht / eerde; welke Afgoderye niet alleen de Sabeers en Arabiers, maar ook de Perſianen, en Chaldeen doe gehad hebben; op welke naderhand gevolgd is de Heleniſmus, of Religie der Grieken, en der omliggende Volkeren in het Weſten / die Afgoderye met de dooden bedreven / welke die van het Pausdom hebben nagevolgd / ſelfs ſoo verre; datſe niet hebben ontſien de Beelden van Maria, en andere / ook in haare Legenden aanſprake tot de menſchen toe te ſchrijven / waar van aan het eynde nader ſal gehandeld worden. Uyt deſe Afgoderye Abraham door een Goddelijk vermaan vertrokken zynde / heeft God een Verbond gemaakt met Abram, om den eenigen waren God te erkennen / met verwerpinge van alle Heydenſche Afgoden. *Gen.* 15. en 17.

P. Wierd dat Verbond met Abram en ſijne Nakomelingen aangegaan / om alle andere Volkeren volſtrekkelijk van de ſaligheid uyt te ſluyten?

C. Neen; maar om dat den waren Gods-dienſt der oude Patriarchen / Adam, Abel, Sem, Enoch, Noah, en andere / nu door de verſtroyinge der volkeren ſeer vervalſt was / en op datſe nu in Abrams Nakomelingen ſoude herſteld worden. Doch alſoo / dat onder dat verbond mede alle Joden-genoten behoorden / welke / de valſche Gods-dienſten verlatende / de Joodſche wilden aannemen / het zy waar / of uyt wat Volk de ſelve mochten weſen. Gelijk dan / door de verſtroyinge der Joden / hare Gods-dienſt by veele omliggende Volkeren bekend geworden is. De Patriarchen, trouwende met afgodiſche Vrouwen / hebben die onder Gods Verbond gebragt; item hare knechten / welke Heydenen waren / doch van haar in den waren Gods-dienſt onderweſen / hoedanige Abram alleen hadde 318 die ſtrijdbare mannen waren *Gen.* 14. *Vs.* 14. Deſe Joden-genoten waren tweederley / ſommige

Digitized by Google

mige woonden onder de Joden / nochtans uyt de Heydenen afkomſtig zijnde / die haar Land verlieten / en ſich by de Joden voegden; gelijk / by voorbeeld / de geene die met de Joden uyt Egypten trokken. *Exod.* 12. *Vs.* 38. De kinderen des Keniters / Moſis Schoon-vader; *Jud.* 1. 16. en menige andere. Of ſy woonden in andere Landen / onder de Heydenen / hoewel den waren Gods-dienſt toegedaan / als blijkt *Act.* 2. dat byna uyt alderley bekende Volkeren de Joden-genooten te Jeruſalen waren gekomen / op het Pinxter-feeſt / ſiet v. 8. tot 12. Siet mede van deſe Gods-dienſtige Joden-genoten *Act.* 13. 43. en *cap.* 17. 4. En *cap.* 13. 50. en 17. 4. word gewach gemaakt van Gods-dienſtige Vrouwen, welke onder de Heydenen woonden in groote menigte / als meede Gods-dienſtige Grieken. Gelijk ook Joſephus getuygt / dat menige Vrouwen / en andere / in de Ooſterſche Landen woonende / den Gods-dienſt der Joden hebben aangenomen / en onder het Verbond gerekent wierden / hoewel deſe niet aan de Beſnijdeniſſe gehouden waren. Siet *lib. Antiq.* 18. *cap.* 5. en *lib.* 20. *cap.* 2. & *de Bello Judaico. lib.* 2. 25.

P. Souden daar wel eenige onder de Heydenen konnen ſalig worden / ſonder ſekere kenniſſe van het uyterlijk Verbond der Genade / eertijds met de Joden aangegaan / en nu door Chriſtum in den Euangelio beveſtigt?

C. Of God alle de Menſchen / die Chriſtum noyt hebben konnen kennen / verdoemen ſal / of eenige uyt de ſelve behouden is my niet bekent / ende en komt my derhalven niet toe te oordeelen. Maar wy moeten dat Gods onbepaalden wille en wel-behagen bevolen laten / volgens het geene wy leſen 1 *Cor.* 5. 12, 13. Maar wat heb ik te oordeelen de geene die buyten zijn? oordeelt gylieden niet die binnen zijn? maar die buyten zijn die oordeeld God. *cap.* 4. 5. Oordeeld niets voor den tijd, tot dat de Heere ſal gekomen zijn, &c. *Matth.* 7. 1, 2. *Luc.* 7. 36. Oordeeld niet, en gy ſult niet geoordeeld worden. *Rom.* 14. 4. Wie zijt gy die eenes anderen Dienſtknecht oordeeld? hy ſtaat ofte hy valt ſijnen eygen Heere, &c. *Jac.* 4. 12. Daar is een eenig Wet-gever die behouden en verderven kan. Doch wie zijt gy, die eenen anderen oordeeld? Daarom ſegd *P. Martyr* wel / *in Loc. Comm. de Judiciis pag.* 655. dat'er drie dingen zijn / van welke wy niet moeten oordeelen / waar van het eerſte is / de verborgentheid van de Goddelyke voorſienigheid / en voor-beſchikkinge / en den raad Gods / voor ſoo veel aangaat die dingen welke alle dage geſien worden te geſchieden / anders dan wel de gerechtigheid ofte reden ſchijnt te konnen lijden. Het tweede ſegd hy / met Auguſtinus, is het Boek der H. Schrift / welke wy daarom niet moeten leſen / om in de ſelve wat te veroordeelen / of na onſe gelegentheid of gevoelen te verdraayen / maar veel liever op dat wy ons dat onderwerpen. Het derde daar ons het oordeel niet van toe komt / ſtelt hy te weſen / die Menſchen welke buyten zijn / op dat wy niet denken / datſe ſoo verre ſouden van de zaligheid verſteken zijn / datſe tot de ſelve niet ſouden gebracht konnen worden.

Polanus in ſijn *Syntagma lib* 4. *cap.* 32. ſegd uytdrukkelijk / dat God ook ſommige Menſchen roept tot de zaligheid / door een gemeene natuurelijk roepinge / en genade / dat is / door het gemeene licht der natuure / waar door God ook de Heydenen / ſonder de H. Schrift / het geene van hem kennelijk is, geopenbaart heeft, op datſe niet ſouden te veromtſchuldigen zijn, en door de overtuyginge der Conſcientie / *Rom.* 2. Waar by komt / dat door de verſtropinge eertijds der Joden onder de Heydenen / veele tot een gemeene kenniſſe van het Verbond der Genade gekomen zijn; gelijk D. Ridderus aanwijſt / in ſijnen beſchaamden Chriſten, hoe dat menige Heydenen beter hebben gevoelt / geſproken / en gehandeld / omtrent de hope der euwige zaligheid / dan menige Chriſtenen. Immers kan men niet loochenen / datſe dat gelove gehad hebben dat'er een God is, en dat hy een beloonder is van de geene die hem ſoeken, en dat God den boetveerdigen Sondaar in genade ſoude aannemen / *Heb.* 11. En hoewel ik geern toeſtemme / dat deſe gemeene roepinge uyt haar ſelven niet genoeg is / tot de bekeeringe en ſaligheid (gelijk ook mede niet de gemeene predikinge des Euangelii / en kenniſſe der H. Schriften) nochtans volgd daar uyt niet / dat God niet ſoude konnen / ofte oyt willen / door een extraordinare genade en krachtige werkinge ſijnes Geeſts / den Menſche door dien weg brengen tot bekeeringe / en ſoo tot de zaligheid: gelijk hy anderſints ordinaarlijk gewent is te doen door de verkondinge van het woord. Van Cornelius ſtaat *Act.* 10. 2. dat hy Godſalig was, en vreeſende God, met geheel ſijn Huys, doende veele Aalmoeſſen aan het volk, en God geduuriglijk biddende; en Petrus tot hem geſonden zijnde / eer hy hem noch Chriſtum hadde bekent gemaakt / ſegd v. 34. ik verneme in der waarheid, dat God geen aannemer des Perſoons is, maar in allen volke, die hem vreeſt en gerechtigheid werkt hem aangenaam is. Want God heeft wel ons / maar hem ſelven geen wet geſteld / en God doet ſonder twijfel vele dingen / daar wy geen kenniſſe van hebben. Dus oordeeld ook met ons *P. Martyr*, *Loco de Libero Arbitrio.* Indien / ſegd hy / dat wy aanmerken de gewoonelijke roepinge / die geſchiet door de uyterlijke verkondiginge van het Woord Gods / ofte inwendig door den Geeſt geopenbaard / en dat wel krachtelijk / welke of de Heydenen gehad hebben / onſeker is. Hy ſegd niet dat het niet kan geſchieden / of dat het noyt geſchied is / of gebeuren ſal; maar dat ſulcx voor ons te oordeelen onſeker is / en niet kan beveſtigt worden / en derhalven hangt aan het wel-behagen Gods.

Den ſtaat des verſchils is hier niet / of yemant ſonder of buyten het Verbond der Genade kan ſalig worden. Want gelijk ik op die plaats / daar de Berſpers op ſien / uytdrukkelijk ſchrijve / dat ons in de H. Schriften geen andere weg der ſaligheid en is geopenbaard / dan door Chriſtum / ſoo geloove ik oprechtelijk / dat niemand oyt ſalig ſal worden / dan alleen door het Verbond Gods in Chriſto. Maar de vrage is / of niemand ſoude konnen ſalig worden / ſonder Chriſtum onderſcheydentlijk / en de wijſe op welke God den Menſch door hem behout / te kennen / en / volgens die klare kenniſſe / uytdrukkelijk en dadelijk te gelooven; en dit oordeel ik dat niet volſtrekkelijk kan geſegd worden. Want voor eerſt / ſoude moeten volgen / dat in den O. Teſtamente byna alle de Verbondelingen ſouden verdoemt geweeſt zyn / alſoo doe de hoedanigheid des toekomende Meſſiæ / en de maniere hoe de Menſchen door hem met God ſouden verſoent worden / ſeer gering / verwert / duyſter / ja byna gansch onbekent is geweeſt / gelijk blijkt *Act.* 1. dat de Apoſtelen ſelfs / noch na de Opſtandinge Chriſti / haar ſelven maar een Aardſche Regeringe van Chriſtus inbeeldden. Ook nu onder de gemeene Chriſtenen / zijn menige eenvoudige / vrome / oprechte Menſchen / welkers kenniſſe van de verborgentheden der ſaligheid en Chriſti ſeer gering is. Gelijk dan vele oordeelen / dat men niet kan bepalen / met hoe kleene kenniſſe yemand kan behouden worden / en met hoe groote kenniſſe de Menſchen konnen verloren gaan.

Ten tweeden / dan ſouden geen Kinderen konnen ſalig worden / die ſonder gebruyk van haar verſtand / ofte kenniſſe / en dadelijk gelove in Chriſto / geſtorven zijn / noch ook de Menſchen / welke / in de Gemeente geboren zijnde / en tot ouderdom gekomen / nochtans noyt / door gebrek van natuurelijk reden-gebruyk / of anderſints / tot de kenniſſe en het geloove Chriſti en konnen geraken.

Ten derden / dan ſoude God byna alle Menſchen van de gansche Wereld volſtrekkelijk verdoemen / om een onwetenheid van een ſake / welke ſy geenſints oyt hebben konnen begrijpen / hoedanig is de wetenſchap van Chriſti Perſoon / Ampten / en maniere hoe

door hem den Menſche kan behouden worden? 't welk de Apoſtelen ſelfs niet verſtonden. Want als de Opſtandinge Chriſti haar verkondigt wierd / ſy geloofden die niet / ja meenden / dat het ydel en Vrouwen-geklap was, want ſy verſtonden de Schriften niet, dat Chriſtus uyt den dooden moeſte opgewekt worden. *Marci* 16. 11, 13, 14. *Luce* 24. 11. niet tegenſtaande Chriſtus haar dat bewesen / en voorſegt hadde meermalen. Doch dit ongeloove quam niet uyt moedwil / gelijk in de Joden / die tegen haar Gewiſſe de Soldaten omkochten / om uyt te ſtrooien dat ſijne Diſcipelen hem hadden wechgenomen. Maar uyt een verouderde gemeene dwalinge / van een Aardſch Rijke Chriſti op de Aarde. Soo datſe wel geloofden dat door het Verbond der Genaden in Chriſto de ſaligheid te bekomen was / maar op wat wijſe en verſtondenſe niet. Soo dat een oprecht geloove wel kan vermengd zijn met groot gebrek en dwalinge / als men maar de fondamenten daar van / en den principalen inhoud en ſubſtantie / behoud. Want *Rom.* 16. 25, 26. ſegd Paulus, dat het Euangelium en de Predikinge Chriſti, gelijkſe nu is geopenbaart door de Apoſtelen / een verborgentheid geweeſt is, welke te voren van de tijden der Eeuwen verſwegen geweeſt is.

Dat *Joh.* 3. 18. Die niet geloofd is alreede verdoemd, niet word geſproken van een enkele ongeloovigheid / welke komt uyt een onkenniſſe van een ſake die men niet weten kan; maar van een ongeloove niet ongehoorſaamheid en moedwille vermengd / in de geene die de kenniſſe Chriſti voorgedragen zijnde / die niet willen aannemen / dat is klaar en waaracht ig uyt het volgende 19. vers. Dit is het oordeel, dat het licht in de Wereld gekomen is, en de Menſchen hebben de duyſternis liever gehad dan het licht, om dat hare werken boos waren. Want een yeder die quaat doet, haat het licht, en komt tot het licht niet, op dat ſijne werken niet beſtraft werden. En vſ. 36. Die in den Sone gelooft, die heeft het eeuwige leven: maar die den Sone ongehoorſaam is, die ſal het leven niet ſien. Alwaar uytdrukkelijk ongeloovigheid door ongehoorſaamheid genomen word; en de Kant-teikenaars leggen het uyt / datſe op het bevel Chriſti in hem niet gelooft hebben. En *Joh.* 15. 22. Indien ik niet gekomen waare, en tot haar niet geſproken hadde, ſy hadden geen ſonde: maar nu hebbenſe geen voorwendſel voor haare ſonde.

Hier op volgd den 6. Artijkel / luydende aldus. Hy ſchijnt te willen ſeggen, datſe door een gemeen geloof konnen ſalig worden.

Ik ſoude niet willen loochenen / dat God yemand ſoude konnen bekeeren en ſalig maken / ſonder een uytdrukkelijke beſcheydene kenniſſe / of dadelijk geloof / van de hoedanigheden en Ampten des Perſoons Chriſti. Want het komt my noch niemand toe / aan de volſtrekkelijke vrije en onbegrijpelijke macht van God eenige pale te ſtellen / inſonderheid niet ontrent de ſaligheid der Menſchen / welke geheelijk hangd aan de enkele ongebondene genade / en welbehagen van den Almachtigen God. Maar het moet ons genoeg weſen / dat ons geen anderen wech tot de ſaligheid / dan in Chriſto / is bekend gemaakt. En alwaar het ſchoon / dat God geliefde al de Heydenen / die Chriſtum noyt hebben gekent / uyt te ſluyten uyt het Rijke der Heerlijkheid / hy ſoude in 't minſte geen onrecht doen; alſoo de geheele Wereld voor hem verdoemelijk is, en hy niemand / ſelfs ook niet de Alderheyligſte / ſchuldig is de eeuwige ſaligheid te geven / dan alleen uyt inſicht van ſijn vrywillig Genade Verbond / goedertieren belofte / en eygenwillige verbinteniſſe. Doch wat nu God daar ontrent ſal ofte wil doen / of niet / na ſijne vrye extraordinare diſpenſatie / en Goddelijk goetvinden / is my niet bekent / en derhalven kan ik daar over niet ſekerlijks beveſtigen / of loochenen

Ten tweeden / deſe verſpinge is niet alleen onder ſchijn ſonder bewijs / maar ook tegen de waarheid / geſteld / want het zy dat men by een gemeen geloove verſtaat / een geloof dat alle Menſchen gemeen is / uyt kracht van het natuurelijk licht en kenniſſe; of dat men verſtaat / een geloove dat den Chriſtenen gemeen is / ſoo ware bekeerde / en uytverkorene / als den geveynſden / en onwedergeborene; ſoo is 't onwaaracht ig / dat ik ſchijne te gelooven / dat door ſoodanigen gemeenen geloove den Menſche ſoude konnen ſalig worden; ja ſulks heb ik noyt gelooft / veel min geſchreven. Want dat ſtaat by my onwederſprekelijk vaſt / dat het geloove / waar door yemand behouden word / is een byſondere genade-gifte Gods / welke God door ſijnen Geeſt in de herten der Menſchen werkt / door welk geloove ook met eenen het herte gereynigd / en den Menſche tot God bekeert / en tot de gehoorſaamheid des geloofs gebracht word. *Rom.* 1. *Act.* 15, &c. Het zy dan dat God daar toe gebruykt het licht der Natuur / of der Schriftuur / ſoo is 't echter een enkel vrye genaden-gifte Gods / want God is ſoo wel den Autheur van het een / als het ander. Want hoewel daar zyn verſcheyden gaven / en verſcheyden wijſen en middelen door welke hy die veroorſaakt / ſoo is 't nochtans een en den ſelven Geeſt, die alles werkt in allen, na ſijn behagen / en vrywillige genade. 1 *Cor.* 12. *Ephes.* 2. 8, 9.

Heeft niet God / volgens de Hiſtorie der oude Patriarchen / eer de Boeken Moſis geſchreven waren / ſonder eenige uytterlijke Schriften / veele menſchen geleyt tot de ſaligheid / onder het licht der natuur. Ten tweeden / door inwendige werkingen / en overtuygingen des Heyligen Geeſt / in hare gemoederen / ofte Goddelijke Openbaringen / daar te voor van gewaagt is. Ten derden / door overleveringen der oude Vaderen aan hare Nakomelingen / van haar geloof / wetten / gebruyken / en maniere van leven. Het blijkt ook uyt de Heylige Schriften / datter onder de Heydenen verſcheyden overblijfſelen gevonden zyn van de ware Kerke / Job en ſijne vrienden / Jethro, Bileam, Melchiſedech, &c. En ſonder twijffel is het geloove der Patriarchen ſeer onder de Heydenen voortgeſet / door de knechten dieſe in groote menigte hadden / die Joden-genoten waren / en in haren Godsdienſt wel onderweſen / hoedanige wy leſen dat Abram hadde tot 318 toe / *Gen.* 14. 14. welke uyt de Heydenen waren. Hebbenſe niet gehad een gemeene kenniſſe van de hope der ſaligheid / dat God ſijn verbond met haar gemaakt hadde / beloovende dat hy haren God ſoude weſen / haar ſchilt, en loon ſeer groot? Was deſe gemeene kenniſſe haar niet genoegſaam / om haar buyten onſchuld te ſtellen en tot de hope der ſaligheid geleyd te worden? hoewelſe niet hadden een Hiſtoriale kenniſſe van het lijden Chriſti / ſijn dood / opſtandinge / Hemelvaart / verheerlijkinge ter rechterhand Gods: Item van de Ampten en hoedanigheden des toekomenden Meſſia ofte Chriſti; en die geheele verborgentheid ofte wijſe / op welke den Middelaar Chriſtus het Verbond der Genaden ſouden openbaren en uytvoeren. Dat nu God in oude tijden gedaan heeft aan ſoo menige Perſoonen als ons bekent is / heeft hy dat mede niet konnen doen aan andere; en dat hy doe gedaan heeft / is hy dat niet meer machtig te doen / onder de Volkeren welke noch tot de kenniſſe der Heylige Schriften niet gekomen zyn: is den arm en geeſt Gods nu verkort of verhinderd; of nu meer verbonden aan de uytterlijke bedieninge des geſchreeven woords / ofte de Schriften der Apoſtelen en Euangeliſten / dan voor deſen? dat hy nu niet ſoude konnen ſonder die / de ſielen der menſchen tot een genoegſaam geloof en bekeeringe bewerken / en door ſijne byſondere genade ſalig maken / ſoo wel als hy voor deſen gedaan heeft? Wat God geliefd te doen of niet / bepale ik niet / maar dat ik ſoude loochenen ſijne vrye ongebonden macht en welbehagen / dat betaamt noch my / noch eenige Sterfelingen.

Roode

Roode Zee. Oorſpronk der Eylanden.

Vrucht-baarheid des Nijls. Van het balſemen der Lichamen en Begraaffeniſſe der Patriarchen.

SOmmige hebben voor deſen Egypten, nevens Europa, Aſia, en Afrika, voor een vierde-deel des Werelds gerekend; 't welk daar uyt ontſtaan is/ dat Egypten in oude tijden meer bewoond geweeſt is/ dan de ganſche eertijds bewoonde Wereld. Want als Amaſis regeerde/ heeft men daar in geteld twintig duyſend Steden/ van welke noch drie duyſend geſtaan hebben ten tijde van Diodorus Siculus.

P. Waar van heeft de Roode-zee haren naam?

C. Daar van hebben wy reden gegeven in de Aanteykeninge over den Brief aan de Hebreen, *Cap*, 11. en in onſe H. Natuur-Beſchryving. Hier ſal ik alleen dit byvoegen/ dat de Wateren in verſcheyden plaatſen verſchillende couleuren vertoonen/ na de gronden daarſe overvloeyen) of de wateren ſelve verſcheyden zyn. Ontrent de Noorder Deelen vertoond ſich de Zee uyt den ſwarten/ meer dan in andere plaatſen. Tuſſchen de *Tropici* iſſe bruynder van couleur/ in andere geweſten blaauw. Aan eenige ſtranden van nieuw Guinea ſchijnd de Zee wit te zyn/ elders van een geele gedaante. Tuſſchen de *Tropici*, ofte Keer-kringen/ is de Zee zouter dan daar buyten/ om dat de grond aldaar/ door onder-aardſche vyeren/ veele zoute deelkens opſent/ en met de wateren vermengd/ gelijk ook mede daarom ſommige ſtaande wateren zout zyn.

Aan de kuſt van Congo loopt een Reviere in de Zee/ die ſich root vertoond/ hebbende dat couleur ontleend van de roode Aarde/ daar mede den grond en ſtrand beſet is. Soo iſt mede waarſchijnelijk/ dat den Arabiſchen Golf, gemeenelijk is genaamd de Roode Zee, van wegen hare rootheid/ dieſe ontleend van de grond/ en root omliggende zand/ 't welk met het water/ door de geſtadige en ſterke beweginge van die wateren/ ſeer vermengd word/ gelijk de bevindinge eyndelijk geleerd heeft. Want als men de ſelve wateren/ die ſomtijds byna bloed-root ſchijnen/ in tobben laat ſtil ſtaan/ ſoo valt al het roode zand op den grond/ en het water is niet meer ſoo root als te voren.

Den Aard-kloot wel aangemerkt zynde/ ſoo ſal men bevinden/ dat in het midden der groote Zeen ſeer weynige Eylanden gevonden worden/ maar meeſt alle ontrent de vaſte Landen/ of de groote Eylanden. Soo yemand hier van de reden vraagd/ wy oordeelen dat het ontſtaat/ uyt den oorſpronk en oorſaken/ door welke de Eylanden worden voortgebragt/ welke inſonderheid twee zyn 1. Dat de Zee-wateren de vaſte Landen en Eylanden nu en dan/ door groote onweders/ en harde langduyrige winden/ overſtroomen. Waar door het geſchied/ dat de leege Landen met water bedekt worden/ en de hooger deelen veranderen in Eylanden. Dus word gehouden dat de Middellandſche Zee (in welke ſeer veele Eylanden zyn) ontſtaan is/ door de inbreuke der wateren aan den ingang van de Strate/ die niet ſeer wijt is/ en daarom heeft men daar weynig of geen Ebbe en Vloed/ om dat de ſelve door die engte niet kan door dringen/ noch weder geloſt worden/ alſoo deſe Zee ſeer lang is/ en den ingang van den grooten Oceaan ſeer naauw is.

De tweede oorſaak waar door de Eylanden voortkomen/ is/ dat de Zee-wateren veel aarde en zands hier en daar afnemen/ welke van de Zee ingenomen zynde/ hier en daar komen ſinken ende te vergaderen/ waar door droogten/ en eyndelijk Eylanden/ ontſtaan. Gelijk mede/ om dat de groote ſnelle Revieren met haar veel aarde/ zand/ ſlijm en ſlijk/ in de Zee brengen/ welke hier en daar vergaderende/ nieuwe Eylandekens voortbrengen. 't Welk de ervarentheid beveſtigd/ door dien in menige Eylanden maar een weynig Koorn-aarde is/ en als men wat dieper graaft/ ſoo vind men daar Zand/ Derrink/ menigte van Zee-ſchelpen/ en veele andere dingen/ die te voren op den grond van de Zee geweeſt zyn.

Den Nijl word geacht de grootſte en vermaartſte Reviere te zyn van de ganſche Wereld. Want als het in het begin des ſelfs/ namentlijk/ aan de Maan-bergen/ 15 graden bezuyden de middel-linie/ Somer is/ dan iſt in 't eynde des ſelfs Winter; hy heeft te gelijke dag en nacht/ ten aanſien der groote verſcheydentheid/ en verheid der plaatſen/ daarſe doorloopt; hare lengte word gerekend op ontrent duyſend hoogduytſche mijlen/ en daarom wordſe genoemd by uytnementheid de Reviere/ ſie *Gen*. 41. 1. 17. 18. &c. Alſoo het op de vlakke Landen in Egypten niet/ of ſeer weynig/ regent/ waar van redenen gegeven hebben in onſe H. Natuur-Beſchryving, ſoo hangd alle vruchtbaarheid van dat Land/ aan het min of meer overvloeyen des Nijls. Ontrent de Bergen ſteuyten en verwerren de dampen/ en worden/ door de koude der klippen/ en t'ſamenloopinge/ verdikt/ en daarom regent het ontrent de Bergen ongelijk meer/ dan op de vlakke Landen. Wendelinus in ſijn Boek van de wonderen des Nijls verhaald *Cap*. 21. dat deſe Reviere ſoo vruchtbaar is/ dat 'er verſcheyden ſoorten van Dieren uyt de ſlijk voortgebracht worden/ door de warmte der Sonne/ na dat de wateren afgeloopen zyn; ſoo datmenſe ſomtijds ſiet liggen/ noch half ſlijk/ en ten deele in de gedaante van Beeſten gefatſoeneerd. Waar uyt ſchijnd geſproten te weſen de meeninge der Chineſen, Stoiſche, Plato, en andere/ dat na het veranderen der aarde/ door water/ of brand/ welke ſy op ſekere tijden meenen te geſchieden/ de aarde als dan ſulken aart en geſtalte krijgd/ dat/ door de wel-gematigde warmte der Sonne/ uyt de ſelve/ op een nieuw/ allerley Dieren/ ja Menſchen ſelve/ voortgebracht worden; waar van ſiet by *Diod. Sicul. lib.* 2. *Euſebius præpar. Evang. lib.* 7. en de wederlegginge by *Lactantius lib.* 2. *de falſa Religione*.

Deſe vruchtbaarheid der Nijlſche wateren openbaard haar ook/ in de menigte en groote der Viſſchen/ die in den Nijl gevonden worden; ja dat meer is/ in de ongemeene vruchtbaarheid der Vrouwen in Egypten, en die aan den Nijl woonen. Ariſtoteles tuygd/ dat de Vrouwen hier ſomtijds drie/ ja vier/ en vijf kinderen te gelijke krijgen/ van eender dracht/ hoewelſe ſeer licht baren/ kloek en ſterk zyn/ ſoo in als na de dracht. Hier van iſt ook gekomen dat de Hebreeuwſche wijfs in Egypten ongemeen vruchtbaar zyn geweeſt.

Gelijk het water dunder van deelen is dan de aarde/ maar by de fijnheid des Luchts niet komt; ſoo word ook geoordeeld/ dat de wateren niet alleen meer plaatſe beſetten op den Aard-kloot/ dan de Landen; maar dat ook de Zee door ſijn zout/ veel vruchtbaarder is dan het Land/ en meer Dieren in getal (het mach ook zyn in ſoorten) voortbrengd/ en grooter van lichamen dan de aarde: maar ſy hebben min gevoelen; en zyn ongelijk botter van natuur. Hier op ſiet het geene Jacob wenſt *Gen*. 48. 16. dat Ephraim en Manaſſe mochten vermenigvuldigen als de Viſſchen in menigte, en dat de Heydenen in hare Fabelen verſonnen hebben/ dat Venus, de Goddinne der voortteelinge/ uyt het ſchuym der Zee geboren is. Welke vruchtbaarheid in het vermenigvuldigen inſonderheid blijkt in de kleene Viſſchen/ welke de meerder tot voedſel ſtrekken/ en in een ſeer wonderlijke menigte te gelijke voortſetten. Gelijk mede op de aarde die Dieren ſeer vermenigvuldigen/ welke van de andere ge-eten worden. Waar ontrent nochtans blijkt een byſondere voorſorge Gods/ dat de groote Dieren/ die al te veel andere Dieren ſouden verſlinden/ niet leven by andere Beeſten/ maar alleen by de Kruyden/ Moſch/ en diergelijke dingen/ die in de wateren en op het Land gevonden worden/ gelijk de Walviſſchen en Elephanten/ &c. waar op ſiet *Job* 40. 10. Hy eet hoy gelijk een Rund, &c.

Gelijk op de aarde ſommige Dieren by na de ſelve geſtal-

geſtalte hebben met den Menſch / ſoo beſchrijft ook Jonſtonus, in ſijn Hiſtorie van de Viſſchen / eene / die / be- halven aan den ſtaart / ſeer na de gedaante van een Menſch vertoond / *pag.* 146.

Alſoo wy by de Aanmerkingen van Johannes Goedaart hebben eenige beſchryvinge voor deſen gevoegd van den Haft, ſoo ſullen wy hier kortelijk / tot nader verklaringe / verhalen / 't geene den naauwkeurigen onderſoeker D. Joh. Swammerdam, door behulp der vergroot Glaſen / heeft uytgevonden / en onlanx in 't breede beſchreven. Als namentlijk / voor eerſt / dat den Haft voort-komt uyt ſekere ſesvoetige Water-wormen / welke drie Jaren leven / en daar na / in den tijd van vijf uuren / dieſe dan maar konnen leven / (te weten / van ſes uuren 's avonds / tot elf uuren in den nacht) tweemaal vervellen / Eyeren leggen / uyt welke dan weder de voorſeyde Wormen komen / en haar ſaat ſchieten / niet door vermengingen met malkanderen / maar op de Eyeren / welke in het water van de Wyfkens geloſt zyn. Door dit vervellen worden veele deelkens afgelegd / en andere komen te voorſchijn / diemen te vooren niet konde ſien / en ſoo veranderd deſen Worm in vliegende Haft. Voegende daar by / dat hy bevonden heeft / dat onder de Byen eenige Mannekens zyn / andere Wijfkens / en ſommige geen van beyden / maar een middelſlag.

P. Op wat wijſe liet Joſeph ſijn Vader Jacob Balſemen. *Gen.* 50. 2. En Joſeph gebood ſijne Knechten, den Medecijn-meeſters, datſe ſijn Vader ſouden Balſemen.

C. Dat in het Balſemen der doode Lichamen de Egyptenaren alle andere Volkeren overtroffen hebben / dat blijkt niet alleen uyt de oude Hiſtorien / maar ook de bevindinge. Want nergens vintmen ſoo veele lichamen / die van veele Eeuwen bewaard zyn geweeſt / gelijk in Egypten / dieſe Mumien noemen / en waar van onder ons / en tot andere / verſcheyden exempelen zyn overgebracht. Op wat maniere dit Balſemen der lichamen geſchiede / verhaald Herodotus in ſijn 2. Boek, dat het op dryderley maniere toeging / na dat de Erfgenamen het ſelve koſtelijker / of ſlechter / begeerden te laten doen. Die men op het koſtelijkſte Balſemde / wierden met een krom yſer de Herſenen door de Neusgaten uytgehaald / en het Hoofd met Medicamenten gevuld: daar op wierden dadelijk de ingewanden uytgenomen / die geſuyverd / gewaſſchen met Wijn van Dadel-boomen / en daar na verluchtet met reuk-werk; dan vulden ſy ſe met Mirrhe / Caſſie / en ander reukwerk / (uytgenomen Wierook) en naaydenſe toe / leggende die weder in haare plaatſe: daar na ſouteden ſy de Lichamen met Berg-ſout / ten langſten 70 dagen / op dat alles wel door het lichaam trekken mochte: na welke ſy het Lichaam wieſſchen / beſtreken het met Gommen / wonden het in ſijn Lijnwaat / en bewaarden het in een houte kaſſe / gemaakt na de gedaante van een Menſch; makende alſoo daar van een *Mumie* die veele eeuwen duuren konde. Die het ſlegter begeerden / wierden op andere wijſe toebereyd. Dat Jacob op het koſtelijkſte ſy gebalſemd / ſchijnd aangewezen te werden v. 3. daar ſtaat / datſe met dit Balſemen 40 dagen beſich geweeſt zyn.

P. Waarom liet Joſeph ſijn Vader Jacob Balſemen?

C. Niet gelijk veele Egyptenaren hebben gedaan / om ſich in het aanſien van dat doode Lichaam te vermaken / tot welken eynde ſy deſelve ſomtyds in groote Maaltijden mede aan de Tafel deden ſitten. Noch om in tyd van nood die te verpanden / gelijk ook ſomtijds by haar geſchieden / noch uyt eenige ſuperſtitie; maar voor eerſt / om dat deſe eere in Egypten aan Groote Lieden gedaan wierd / en ſoo ook deſelve Jacob, als een Patriarch / en aanſienelijk Man / toequam. Een tweeden / om dat dit Lichaam na Canaan moeſte gebracht werden / door een ſandig en heet Land / en dat met een lange reyſe / en derhalven moeſt het noodwendig Gebalſemd worden / om het over-voeren te verdragen. Ten derden / hy heeft het gebruykt als een getuygeniſſe ſijns Geloofs / van de Opſtandinge der Dooden / en onverderffelijkheid onſer Lichamen. By de Joden is 't ook de maniere geweeſt / by rijke Lieden / dat ſy van buyten ſpecerien en reuk-werk om het Lichaam leyden en wonden / ſonder het ſelve te openen / en de Ingewanden daar uyt te halen / hoedanigen eere aan het Lichaam Chriſti beweſen wierd / *Joh.* 19. *vers* 39, 40.

De Perſianen wilden haare doode Lichamen niet verbrand hebben / gelijk men leeſt dat by veele Volkeren gebruykelijk is geweeſt / om datſe meenden / dat het vyer God was / en dat die niet en mochte gevoed werden met doode Lichamen; de Egyptenaren Balſemden de Lichamen / om datſe oordeelden / dat het ongevoegelijk was / dat menſe ſoude laten verrotten / en van de Wormen verteeren. Van dit Balſemen der Lichamen hebben wy breeder gehandeld in onſe H. Natuur-Beſchryving, daar wy ook aanwyſen / hoe dat de Lichamen in ſuyvere drooge aarde / die ſoo diep legd dat 'er geen water of locht kan by-komen / ſeer lange konnen ſonder verrottinge gehouden worden / gelijk mede blijkt in de lichamen die in de Zand-zee verſmoort zyn / in den gedroogden Stok-viſch / en ſoo voorts; gelijk daar breeder word aangeweſen.

P. Waarom dede Jacob Joſeph ſweeren / dat hy hem niet ſoude begraven in Egypten, maar in het graf ſijner Vaderen? *Gen.* 47. 29, 30, 31.

C. Dit dede hy tot bewijs ſijn Geloofs / dat het Land Canaan / volgens Gods belofte / aan ſijn Vaderen geſchied / aan ſijne Nakomelingen te ſijner tijd gegeven ſoude worden. Ten tweeden / om ſich door dit Pand te verſekeren van het Hemelſch Canaan / *Heb.* 11. Om welke reden ook Joſeph ſijne Broederen dede ſweeren / datſe ſijne Beenderen ſouden brengen in Canaan, *Gen.* 50. 24, 25, 26. ſoo dat het beuſelachtig is / dat de Joden nu noch willen / dat alle van haar / die buyten het Land Canaan begraven worden / door heymelijke gaten / en holligheden der aarde / ſoo lang moeten rollen / tot datſe in het Land Canaan komen / als of ſy anders niet konden van den dooden op-ſtaan / om welke rollinge voor te komen / ſy ſomtijds in het Land Canaan gaan ſterven.

Dat Jacob Joſeph dit dede ſweeren / dat hy hem in Canaan, en niet in Egypten, ſoude begraven / geſchiede om te toonen ſijnen ernſt. Ten tweeden / om dat het niet konde geſchieden / ſonder groote moeyte en koſten / en ook mede niet dan met toeſtaan der Egyptenaren, en byſonderlijk des Konings / alſooſe dit licht hadden konnen opnemen als een verachtinge van haar Land. Sommige Joden voegen daar by / dat Jacob ſoo is bekommerd geweeſt om in Canaan begraven te worden / niet alleen om de gemelde rollinge te voorkomen / maar ook / om dat hy door den Geeſt der Prophetie voorſach / dat het ſtof van Egypten ſoude in Luyſen veranderd worden; welke redenen belachgelijk zyn / gelijk menige andere ſeer ydele grollen / en ſlechte verſieringen en inbeeldingen / tot welke de Joden van alle tyden ſeer zyn genegen geweeſt / welke wy onweerdig achten te verhalen. Niet min belachgelijk zyn de hedendaagſche inbeeldingen / dat men uyt gierigheid / om te meer geld de levende af te ſtroopen / de Menſchen onder het Pausdom wijs maakt / dat de dooden veel geruſter en beter in de kerke liggen / en bevrijd zijn van de booſe Geeſten / of immers op gewijde plaatſen / dan elders; en dat men daarom deſelve ('t welk geſchied met groote ſtatigheid en onkoſten) weder moet op een nieuw heyligen / ſoo ſe door een ketter / of anderſints / mochten ontheyligd zyn. Daar het nochtans ſtrijd tegen veele goede redenen / en exempelen van alle Volkeren / dat men de ſtinkende Lichamen legd in de kerken / en plaatſen tot den openbaren Gods-dienſt beſtemd. Want meeſt alle wel-gemanierde Volkeren hebben geoordeeld / dat men de doode / om geen hinder te geven aan de locht in de

beſlo-

Digitized by Google

beſloten plaatſen / buyten de Steden behoord te begraven. Gelijk mede de Joden de dooden begroeven op open velden / of onder boomen / of aan den weg / gelijk Rachel begraven is. *Gen.* 35. 19, 20. Ofte in hare Hoven. 2 *Reg.* 21. 16, 26. *Matth.* 27. *Gen.* 35. 8. Gelijk wy breeder hebben aangeweſen in onſe H. Natuur-Beſchryving. De Patriarchen zyn in het open veld / of in de Spelonke Machpelah, of ontrent Sichem, begraven; waar van D. Heidegerus *in Schola Patriarcharum*, *exerc.* 3. *Art.* 60. deſe twee redenen geeft. Eerſt / om dat d'een tijd alles op het veld groen / aangenaam / en in ſijn fleur is / maar korts daar na verwelkerd en vergaat alles; een klaar voorbeeld en vertoog van onſe ſterffelijkheid / en ongeſtadige ydelheid der Menſchelijke ondermanige ſaken; volgens ſeker opſchrift van een Graf: luydende aldus: *inveni portum, ſpes & fortuna valete: nil mihi vobiſcum, ludite nunc alios.* Ik heb de Haven gevonden, hope, en wiſſelbare Fortuyne, vaart wel: ik heb met u niet meer te doen, bedriegd nu andere. Ten tweeden / om dat de Lente / alles weder als op een nieuw voortbrengende / een ſinne-beeld ſcheen te weſen van de Opſtandinge der Dooden. *Gen.* 50. 10. ſtaat / dat Joſeph een rouwe maakte over ſijn Vader van 7 dagen / maar de Egyptenaren beweenden hem 70 dagen / v. 3. 't welk maar twee dagen min was / als de Egyptenaren gewoon waren hare Koningen te beweenen. Maar het is aanmerkens waardig / dat de oude Patriarchen / en Joden / het getal van ſeven hebben onderhouden in haar Geboorte / Trouwen / en Sterven: welke zyn de dry uytſtekenſte veranderingen / die de Menſchen overkomen. Want gelijk de rouwe over Dooden 7 dagen duurde / *Gen.* 50. 10. ſoo ook de Bruyloft-Feeſten die wierden ſeven dagen lang gehouden / *Gen.* 29. 27, 28. *Jud.* 14. 12. 17. *Syr.* 22. 13. en op den ſevenden dach na de Geboorte volgde de Beſnijdeniſſe.

Enochs wech-neminge. Wanneer Chriſti Lichaam verheerlijkt is. Ten tweeden, hoe verre de Sichemiten rechtveerdelijk vermoord zyn geweeſt, *Gen.* 34. Gods geheugenis. Cain en Abels Offerbande.

HOe veel en verſcheyden meeningen daar zyn van het wech nemen van Enoch, *Gen.* 5. en of hy (gelijk veele meenen) geſtorven zy / of niet / daar van kan wijdloopig nageſien worden D. Rivet. *in Gen. exerc.* 49. Na het gemeen gevoelen / 't welk daar beveſtigd word / is hy in den Hemel opgenomen / tot de eeuwige en volmaakte zaligheid / ſoo dat hy te gelijke met de plaats / ook de ſterffelijkheid afgelegd heeft / ſijnen ſtaat en natuurelijke geſtalte des aardſchen lighaams veranderd; gelijk mede 1 *Cor.* 15. 52. den Apoſtel ſchrijft / dat de geene die aan 't eynde des Wereldts ſullen leven / in een oogenblik des tijds ſullen veranderen / en met het opnemen in de Hemelen / ook de eygenſchappen des natuurelijken en ſterffelijken lichaams afleggen. Deſgelijks dunkt my / dat de aldervolmaaktſte heerlijkheid Chriſti in ſijn Lichaam en Ziel / waar door hy is verheven boven alle Creatuuren / ſijn Lichaam blinkt als de Zonne / en alle die eygenſchappen heeft en vertoond / ſoo Hemelſch en Geeſtelijk als 1 *Cor.* 15. word beſchreven / niet is dadelijk en onmiddelijk gevolgd op ſijne Opſtandinge / maar eerſt na ſijn Hemelvaart / door het ſtellen ter Rechter-hand Gods / gelijk op die plaats / daar deſen Artijkel uytgetrokken is / met goede bewijſen beveſtigd is; en word ook uytdrukkelijk aangeweſen in onſen kleynen Catechiſmus in de Antwoorde op de 36. Vrage. Want indien Chriſtus / op Aarden 40 dagen wandelende / met die heerlijkheid ware bekleed geweeſt / welke hy in den Hemel vertoond / en diergelijk op Aarden noyt geſien is / hy hadde noyt bequaam geweeſt om ſoo familiarelijk met ſijne Diſcipelen om te gaan; en dat ſoude ſonder twijffel / als een ſeer wonderlijke ſaak / wel gemeld geweeſt zyn in de H. Schriften / welke nochtans in het minſte van die onvergelijkelijke heerlijkheid des Lichaams Chriſti op der Aarden geen gewach maken. Waarſe nochtans wel verhalen / dat Moſis aangeſichte ſoo blonk / als hy op den Berg Sinai / met God geſproken hadde / dat de Joden hem niet konden aanſien / maar dat hy een dekſel op ſijn aangeſichte leggen moſte.

Ten derden / hier is geen verſchil over de verheerlijkinge des Perſoons en Lichaams Chriſti / maar over den tijd alleen / wanneer die volbracht is: waar van ik oordeel / volgens de H. Schrift / dat de Opſtandinge maar een begin geweeſt is / en den eerſten trap / maar datſe met en na de Hemel-vaart volkomentlijk Chriſto is toegebracht / en ſich vertoond heeft door den derden trap / namentlijk / het ſitten ter Rechter-hand Gods.

Men leeſt van verſcheyden dooden / die door Chriſtus / ja van veele welke met hem / uyt den dooden zyn opgeweckt; maar van niemand dat hy met een onſterffelyk en verheerlijkt Lichaam onder de Menſchen verkeerd heeft. Het is waar / dat Chriſto byſonderlijk werd toegeſchreven / dat hy genoemd werd den Eerſtgeboren uyt den dooden, *Apoc.* 1. 5. *Col.* 1. 18. en den Eerſteling der geene die ontſlapen zyn; 1 *Cor.* 15. 20. om dat / gelijk den uytleg onſer Overſettinge aanwijſt / Chriſtus de eerſte is / welke / na ſijne Opſtandinge / in den Hemel opgenomen en verheerlijkt is geworden: maar dat die heerlijkheid dadelijk na ſijne Opſtandinge gevolgd en vertoond ſoude geweeſt zyn / en blijkt niet / maar ik ſie veel meer een gemeene bekenteniſſe in de Rechtſinnige Godsgeleerde / dat de Heerelijkheid Chriſti / voor dien tijd welke hy op Aarden was / is bewolkt en verduyſterd geweeſt / op dat hy met ſijne Diſcipelen te beter ſoude konnen ſpreken / en verkeeren. Ik weet wel dat veele meenen / dat Chriſti Lichaam dadelijk na de Opſtandinge ſoodanig in natuur ſoude geweeſt zyn als 1 *Cor.* 15. word aangeweſen; dat is / onſterffelijk / Geeſtelijk / Hemelſch / Heerlijk / &c. maar het blijkt my niet datſe dat bewijſen uyt de H. Schriften.

Apoc. 10. 1. werd Chriſtus / komende van den Hemel geſegd bedekt geweeſt te zyn met een wolke; waar door als in een ſinne-beeld aangeweſen word / dat hy / ſich vertoonende aan de ſtervelingen op Aarden / niet verſchijnd in ſijnen vollen glants en heerlijkheid / maar alleen ten deele / als in een wolke / gematigd / en met duyſterheid vermengd. Soo heeft eertijds ſich God vertoond in een Wolk-colomme / en in den Tempel in een Wolke / 2 *Chron.* 5. 13, 14. en Chriſtus ſal komen in de Wolken des Hemels / als hy ſal neder-dalen om Gerigte te houden. *Apoc.* 1. 7. Waar uyt lichtelijk af te nemen is / dat hy veel meer ſijne volmaakte Heerlijkheid niet heeft geopenbaard / doe hy noch op Aarde by de ſtervelingen verkeerde / dieſe niet ſouden konnen verdragen hebben; maar dat hy die eerſt in den Heerlijken Hemel ontfangen / genoten / en vertoond heeft. Dit hebben ook de Heydenen op hare wijſe aangeweſen / alsſe vertellen / dat hare Goden / met de Wolken omcingeld zynde / haar aan de ſtervelingen vertoonden: gelijk Horatius van Apollo ſegd. *Nube candentes humeros amictus augur Apollo.* Want wat is een Wolke anders / dan een Nevel of Damp / in welke den glants der Sonne / door afſteuytinge der ſtralen / vertoond word / niet in hare volle kracht / maar min of meer (na den Damp dikker of dunder van deelen is) verduyſterd en verminderd.

Dat in opſicht van Simeon en Levi, die moord tot Sichem *Gen.* 34. gansch wreedelijk / onrechtveerdelijk / en trouweloos / is toegegaan / blijkt uyt de gansche Hiſtorie / en het verfoeyen van Jacob over deſe daad / *Gen.* 49. 5, 6, 7. maar ſtaat nochtans aan te merken / dat haar / nevens den Overſten der Stad / ook de Borgers hebben ſchuldig gemaakt aan een ſchandelijk accoord / datſe / om voordeel te hebben van de Familie en Nakomelingen Jacobs, ſich lieten Beſnijden / 't welk een teeken des Goddelijken Verbonds was; daarſe nochtans van het Geloove en Gods-dienſt Jacobs vreemd en onweten-

Digitized by Google

wetende waren. Wy oordeelen dan / dat God niemand ſtraft / dan om ſijn eygen ſonde / doch dat den Menſche op verſcheyden manieren ſich aan een anders ſonde kan ſchuldig maken: niet alleen door gebieden / aan-raden / en hulpe / maar ook die yets doen dat men moeſte laten / of yets laten dat men gehouden is te doen / waar door de ſonde ontſtaat. Als by exempel / daar niet tegen te gaan / of te beletten / of met toeſtemmen / of ſtilſwijgen / en ſoo voorts; gelijk D. Ameſius breeder aanwijſt / in ſijne gevallen van de Gewiſſe, *lib.* 5. *cap.* 10. alwaar hy ook uytdrukkelijk met ons beſluyt / dat alſſer vele geſtraft worden / met eenen die opentlijk ſondigt / datſe nochtans niet worden geſtraft om een anders ſonde / maar om haar eygen / om datſe met die ſonde gemeenſchap gehad hebben. Want niemand (ſegd hy *Art.* 6.) eygentlijk geſproken, word geſtraft om een anders ſonde, gelijk niemand ſterft door een anders, maar door ſijn eygen ſiekte; en ſoo voorts. Dit blijkt mede / dat niemand word geſtraft / dan om ſijne eygen ſonde / uyt de hooge betuyginge welke God doet *Ezech.* 18. *vers.* 23. Soo waarachtig als ik leve ſegt de Heere, &c. *vers.* 20. De ziele die ſondigt, die ſal ſterven; de Sone ſal niet dragen de ongerechtigheid des Vaders, noch de Vader ſal niet dragen de ongerechtigheid des Soons: de gerechtigheid des rechtveerdigen ſal op hem zyn, en de goddeloosheid des Goddelooſen ſal op hem zijn. Doch / hoe echter God ſomtijds / by occaſie van de ſonde des eenen / andere ſtraft / en hoe het over-een-komt met Gods Gerechtigheid / dat de ſonde Adams allen Menſchen toe-gerekent werde / hebben wy aangeweſen in de Verklaringe der duyſtere Plaatſen des N. Teſtaments *pag.* 123. welk Boek door de E. Reviſores des Claſſis van Walcheren is overſien / en de ſtellingen voor goed erkent.

Wat belangd de aanklebende bedorventheid / welke door de generatie voortgeſet word / die is niet eens anders / maar eygen den geenen in wienſe beſpeurd word. En deſe voortſettinge geſchied / door dien de gemeene werkinge der natuurelijke oorſaken is / door de bewiginge / ofte hare werkingen / (die alle door bewiginge geſchieden) haars gelijke voort te brengen / of / ſoo veel in haar kracht is / haar ſelven aan yet anders gemeen te maken / en alſoo tot haar gelijkenis te bewerken. Alſoo ſiet men / dat het voedſel tot alle de leden gebracht zynde / door de voedinge veranderd in deſelve geſtalte der leden / daar het toe gebracht word. Het voedſel nu deſer leden welke overſchiet / en alreede eenigermaten der ſelver gedaante heeft aangedaan / gebruykt de natuur als een natuurelijk zaad der voortteelinge / in welke alle de leden des geenen dat voort-geteeld word / nu alreede ſoo eenigſints gebonden worden. Ja de ervarentheid leerd / dat deſe kracht inſonderheid is in de phantaſie ofte inbeeldinge der ſelve / welke niet alleen de leden (welkers oorſpronk en begin in het zaad is) in ſijne orde ſteld / en in een bequame proportie; maar ſelfs mede de gelijkeniſſe van hare inbeeldinge / de teere leden des Diers dat voortgebracht word / komt in te drukken. Gelijk wy daar van breeder hebben gehandeld in onſe H. Natuur-Beſchryving, over de Geſchiedeniſſe en kunſte van Jacob, door welke hy veroorſaakte / dat de kudde geblekte en geſprenkelde Lammeren voortbracht *Gen.* 30. Welke werkinge der phantaſie ook in veele ander ervarentheden genoeg bekend is. Wat aangaat het geene hier geſteld en opgenomen word / dat in het zaad een af-vloeyinge van alle en allerley leden geſchied / en dat daarom in de voortteelinge een algemeene bewiginge / en alteratie in alle de leden des geheels ontſtaat / daar van mach den Leſer (ſoo hy genegen is) breeder bewijs vinden by Rodericus á Caſtro *de morbis mulierum*, en andere Natuur-ſchrijvers.

Uyt het gemelde blijkt mede / dat Adam en ſijne Nakomelingen / door de ſonde / beyde in Ziel en Lichaam bedorven zynde / die bedorventheid in de Nakomelingen / na haar eygen beeld en gelijkeniſſe / hebben overgeſet / en ſoo iſſe hare eygene geworden. Want de Ziel werkt op het Lichaam / en het Lichaam op de Ziel; door dien die beyde ſoo naau vereenigd zyn / dat het een 't ander wederzyds bederft / en wel of qualijk geſteld / gelukkig of ongelukkig / maakt.

Ten vierden / ſoo God yemand ſtraft om de ſonde van een ander / ſoo is die perſoon daar eenigſins aan ſchuldig / of hy gaat hem geenſints aan: indien men het eerſte aanneemt / ſoo word hy om ſijn eygen ſchuld geſtraft; is hy geenſints ſchuldig / ſoo kan hy daar over met recht niet geſtraft worden.

Wat aangaat dat ik op de aantogen plaats geſchreven hebbe / dat de kinderen niet eygentlijk en met der daad in Adam geſondigd hebben / want de kinderen die noch niet geboren waren / niet konnen ſondigen; dat is in ſich ſelven ſoo klaarlijk waar / dat ik niet kan denken / dat het eenig bewijs van nooden heeft: of men ſoude moeten ſeggen / dat ook de kinderen / welke noch in de volgende eeuwen geboren ſullen worden / nu alreede eygentlijk en metter daad geſondigt hebben / het welk ik beken niet te konnen beſeffen. Te meer / alſoo de H. Schrift uytdrukkelijk ſegt / van de kinderen die noch niet geboren waren / namentlijk / Jacob en Eſau, datſe niet goeds noch quaats gedaan hadden. *Rom.* 9. 11.

Hoe wonderlijk nu dat de voortteelinge is / waar door de Gewaſſen en Dieren / na hare ſoo groote verſcheydentheid / en noyt genoegſamelijk te verwonderen en te begrijpen ſchoonheid / en treffelijke gedaante / en 't ſamen-ſtellinge der deelen / yeder na hare mate / getal / orde / plaats / ſoorte / fatſoen en proportie / worden voortgebracht / daar van hebben wy in ons Natuur-tooneel, en H. Natuur-Beſchryving, breeder gehandeld.

P. Hoe word God geſegd eenige dingen te vergeten / en aan eenige ſaken te gedenken? *Gen.* 8. 1. En God gedachte aan Noah, en aan al het Gedierte, &c. En *cap.* 9. *vers* 15. Dan ſal ik gedenken aan myn Verbond, dat tuſſchen my en u is.

C. Ergens aan te gedenken / is yets weder in ſijn geheugenis te brengen / door eenig uytterlijk voorval / of eenig ander tuſſchen-komende middel / 't geene wy vergeten hadden. Nu daar valt in de volmaakſte kenniſſe Gods geen ſoodanige vergetentheid / als of hy alle ſijne werken niet altoos volkomentlijk verſtond / ofte dat hem de kenniſſe eeniger ſaak / welke hy moſte weten / en welkers kenniſſe tot ſijne volmaakte ſaligheid / en regeringe van alles / noodig is / ontgaan konde: want daar is een ondoorgrondelijke diepte van ſijne wysheid, en daar is geen getal noch doorgrondinge van ſijn verſtand. *Rom.* 11. 35. *Pſal.* 147. 5. *Eſa.* 40. 28. Maar Gode werd nogtans meermalen in de H. Schriften geheugenis / en vergetentheid / toegeſchreven / menſchelijker wijſe / om dat de menſchen geen acht nemen / noch yets doen / of ſich bekommeren en bemoeyen / omtrent ſaken dieſe geheelijk vergeten. En ſoo werd ook God geſegd in opſicht van ons / aan ons ofte eenige ſaak te gedenken / als hy ons helpt / verloſt / of trooſt / en yets goeds toebrengd / waar door wy ſijne voorſorge / en weldadigheid omtrent ons / gewaar worden. In tegendeel word God geſegd onſer te vergeten / als hy ons niet helpt / of beſorgd *Pſal.* 13. Hoe lange ſult gy mijner vergeten? *Pſal.* 42. 10. Item / dat hy de ſonde vergeet / als hy die niet ſtraft / *Jer.* 31. 34. In tegendeel daar aan gedenkt / als hy die rechtveerdelijk ſtraft / en ſoo voorts / volgens 't geene D. Paræus breeder over deſe Plaatſen aanwijſt. Daar word onderſocht / of God altoos / onveranderlijk / dadelijk / en door een eenige werkinge ſijns verſtands / alles begrijpt 't geene geſchied of geweeſt is / noch is of gebeurd / of oyt na deſen geſchieden en weſen ſal? Over deſe vrage hebben wy geſegd in ons Boek van de Eygenſchappen en Werken Gods, *pag.* 34. dat verſcheyden gevoelens waren / en dat dit veelen ongerijmd ſchijnd. 't Welk ſommige qualijk opgenomen / en niet genoegſaam ter goeder trouwe hebben

aange-

aangebracht/ als of ik dat gevoelen voor ongegrond verklaard hadde. Doch dat dit ſoo niet is/ ſal de E. Leſer konnen verſekerd zyn/ indien hy ſelfs den Text geleſen na te ſien/ alſoo wy aldaar uytdrukkelijk ſeggen/ dat wy ons in dat verſchil niet wilden inlaten/ om redenen aldaar breeder vermeld.

P. Wat merkt gy aan uyt Cains en Abels Offerhanden/ *Gen.* 4.

C. Wy hebben daar van gehandeld in onſe Aanteykeningen over den Brief aan de Hebreen, *pag.* 240. alwaar wy niet alleen niet loochenen/ dat Abel meer berouw van ſonden/ en beter geloof/ gehad heeft dan Cain, maar het tegendeel beveſtigen. Ten tweeden/ wy ſeggen dat uyt *Gen.* 4. niet blijkt/ dat/ volgens het gevoelen van D. Kloppenburg, Abels Offerhande geweeſt is een Zoen-offer/ en Cains een Dank-offer/ en dat God daarom meer behagen nam in Abels Offerhande/ dan in Cains. Want Moſes wijſt maar aan/ dat yder een Offer dede na ſijn Beroep en Bedieninge: Abel van het Vee/ om dat hy een Herder was/ en Cain van de Vruchten des Velds/ om dat hy een Land-bouwer was. Ten derden/ ik kan mede niet oordeelen/ volgens de H. Schriften/ dat God (alle andere dingen gelijk zynde) meer behagen heeft in een Zoen-offer/ dan in een Dank-offer; aangeſien de rechte Dankbaarheid en eere Gods/ is het uytterſte eynde van alle dingen/ en van alle Goddelijke betrachtingen. En genomen het ware ſoo/ dat ik hadde bekend/ dat *Gen.* 4. na myn oordeel/ geen uytdrukkelijk gewach geſchied van Abels geloof en berouw; (hoewel ik by gevolg dat uyt den Text ſelfs bewijſe) maar dat *Heb.* 11. 4. dat klaarder word aangeweſen/ wie ſoude dat konnen loochenen/ of met eenige de minſte reden konnen beriſpen? Ten vierden/ wy oordeelen dat de reden van meerder behagen in Abels Offer/ dan in Cains, niet was gelegen in de hoedanigheid van de uytwendige Offerhanden/ maar in het onderſcheyd der geene die offerden. Gelijk den E. Leſer kan naſien/ in de voorgemelde aangetogen plaats over den Brief aan de Hebreen, *pag.* 240. Sommige meenen dat de Offerhanden ook voor den Val in gebruyk zyn geweeſt/ en behooren tot het algemeene recht en wet der natuure; doch men leeſt van geen Offerhanden/ dan na den Val. Want hoewel de natuurelijke reden leerd/ dat men God moet dankbaarheid bewijſen/ nochtans leertſe mede/ dat God niet kan geëerd worden/ als yets behoevende, alſoo hy ſelfs allen den adem, het leven, en alle dingen geeft. *Act.* 17. 24, 25. *Pſal.* 50. 10.

Jacobs Teſtament *Gen.* 49. Ten tweeden, het Teſtament der twaalf Patriarchen. Ten derden, oorſpronk der Fabelen. Ten vierden, Aard der Joden, en hare Ceremonien.

P. Waarom heeft Jacob het recht der Eerſt-geboorte Ruben ontnomen? en wat ſegen heeft hy over ſijne kinderen uytgeſproken?

C. Om dat hy beſlapen hadde ſijn Vaders By-wijf Bilha, *Gen.* 35. 22. en daarom heeft Jacob de drie Voorrechten der Eerſt-geboorte onder ſijne Sonen verdeeld: gevende de heerſchappye aan Juda; de dobbele Erffeniſſe aan Joſeph, en het Prieſterdom aan Levi.

Simeon en Levi verſtrooid hy onder andere Stammen. Want de Joodſche Meeſters getuygen/ dat de meeſte Schrijvers/ Notariſſen/ en Kinder-leeraars/ der andere Stammen/ uyt de Stamme Simeon waren/ welke/ om den koſt te ſoeken/ ſich door alle de Stammen verdeelden/ en de Kinderen aldaar onderweſen. Levi is geheel verdeeld geworden onder alle de Stammen/ ſelfs geen Erfdeel hebbende/ van wegen den Godsdienſt/ om het volk overal te onderwyſen/ zynde God haar Erfdeel. *Joſ.* 21.

Juda vergelijkt hy by een Leeuw/ den Koning der Dieren/ om der Koningen wille/ die uyt de Stamme Juda ſouden opſtaan. Soo dat eerſt ten tyde Davids, die den eerſten Koning was uyt die Stamme/ vol dapperheid en oorloge/ Juda voor een Leeuw gehouden is; die ten tyde van Salomon ſich als kromde, en nederlag als een leeuw, die niemand doet opſtaan, gelijk Jacob ſoo ſpreekt *Gen.* 49. 9. wanneer onder Salomon het Rijke van Juda ſoo een vaſtigheid en geruſtheid hadde/ dat onder hem Juda en Iſraël ſeker woonde, een yelijk onder ſijnen Wijnſtok en Vygeboom, 1 *Reg.* 4. 25. welk alles ook op Chriſtus gepaſt word/ die genaamd werd den Leeuw uyt den Stamme *Juda*, die overwonnen heeft, *Apoc.* 5. 5. die nochtans aldaar v. 6. en doorgaans in dat Boek/ genaamd word het Lam dat geſlachtet is. Want daar hy in ſijne dood een Lam was *Eſa.* 53. 7. is hy in ſijne opſtandinge geworden een Leeuw/ overwinnende alle ſijne Vyanden/ en hebbende alle macht ontfangen in Hemel en op Aarde, *Matth.* 28. 18.

Doch ſtaat byſonderlijk aan te merken/ dat door de benaminge van een Leeuw/ den ſchuldigen plicht van Koningen/ Prinſen/ en Overheden/ ſeer bequamelijk afgebeeld word. Want de Leeuwen zyn van een onverwinnelijke genereuſe courage. Ten tweeden/ ſy gebruyken haar ſterkte meeſt tegen wreede en ſchadelijke Beeſten/ als Beeren/ Wolven/ &c. Ten derden/ ſy gebruyken geen bedrog/ maar vallen haar vyand opentlijken aan. 4. Die ſich overwinnen laten/ en ter neder werpen/ zyn ſy gewoon meeſt te verſchoonen/ volgens het gemeen ſeggen/ *parcere ſubjectis & debellare ſuperbos.* 5. De Leeuwen ſlapen weynig/ en dat noch met de oogen open. Soo moet insgelijks de Overheid wakker zyn/ bedrog haten/ de hardnekkige en boos-doenders ſtraffen/ de verbeterlijke en berouw toonende verſchoonen/ en de goede met een dappere kloekmoedigheid verdedigen/ ſparen de onderdanige/ maar overwinnen de hoovaardige/ &c.

In den zegen welke Iſaac over Jacob ſprak *Gen.* 27. *Vers* 28. wenſt hy hem de vettigheid der Aarde. 't Welk ſiet op ſekere vettigheid/ by den Naturaliſten Marga genaamd/ welk woord ſchijnd te komen van het Duytſch woord Marg, om dat het is als een vet merg/ waar mede de innerlijke Fiſſuræ, ofte ſcheydingen en openingen der Bergen en Rotſen/ beſet zyn/ waar doorſe dikmaal ſeer vruchtbaar bevonden worden. Want gelijk de beenen der Dieren bevochtigd worden door het merg/ ſoo mede de Bergen en Rotſen door deſe vochtigheid der Aarde. Welke gelijkſe is als de Moeder/ uyt welke alle Lichamen voort-komen/ door den Hemelſchen invloed/ ſoo iſſe ook als het graf der ſelve aan te merken; om dat alles dat uyt de ſelve ontſtaat/ weder in de ſelve veranderd word/ volgens het oude ſeggen/ *quod cumque Terra procreat, deinde devorat.* Al wat de Aarde voortbrengd, dat verſlintſe daar na. Die breeder beſchrijvinge deſer vettigheid der Aarde begeerd/ die kanſe onder andere vinden by den geleerden D. Ulyſſes Aldrovandus, in ſijn *Muſæo Metallico lib.* 2.

Van Zebulon voorſegd Jacob, dat hy een Zee-man ſoude weſen; en aan de Havenen van de Zee ſoude woonen, en ſijne zyde ſoude zyn na Sidon, *verſ.* 13. Want hy is gekomen met ſijne Erffeniſſe aan den Berg Carmel/ maar 40 mijlen van Sidon. Siet *Joſua* 19. 10-15.

Doch om de meeninge van de uytſprake Jacobs over de 12 Stammen/ welke 244 Jaren daar na in de uytdeelinge van het Land Canaan is begonnen/ en menige Jaren daar na vervuld is/ te verſtaan/ is niet ondienſtig ſeker Boexken/ dat my onlangs ter hand gekomen is/ 't welk de Joden veele Jaren hebben verborgen/ ſoo men denkt/ om datter veele treffelijke Voorſeggingen in zyn/ welke ſeer wel op Chriſtum paſſen/ en tot beveſtiginge van het Chriſten-geloof konnen ſtrekken/ het welke de Joden verſoepen. In dit Boexken worden beſchreven de 12 Teſtamenten/ welke de 12 Sonen Jacobs, yder voor ſijne dood gemaakt/

Digitized by Google

maakt/ en haare kinderen voorgedragen/ en aanbevolen hebben. Het is dan in den Jare 1242. uyt het Grieks overgeſet in het Latyn/ door Robbert Groſthead, Biſrop van Lincoln, en uyt ſijne Copye in 't Frans/ Duyts/ en Engels. Waar van de oude Copye/ in 't Grieks geſchreven op Parkement/ bewaard word in de Academie tot Cambridge. En alſoo dit Boekſken weynige bekend is/ ſoo ſullen wy kortelyk aanwyſen wat den inhoud van het ſelve vervat.

Van Ruben verhaald hy/ dat hy over ſijn Bloedſchande/ begaan met Bilha, ſijn Vaders Jacobs By-wyf/ ſeven maanden lang geſtraft is geweeſt met ſware pijne/ en een doodelyke ſiekte; ſulks dat hy daar van ſoude geſtorven zyn/ indien ſijne Vader voor hem niet hadde gebeden. Ten tweeden/ dat hy ſeven Jaren lang daar over rouwe en boetveerdigheid gepleegd heeft; in welken tyd hy geen Wijn dronk/ noch eenigen ſterken drank/ at mede geen Vleeſch/ noch wit-brood/ maar was in geſtadige droefheid.

Ten tweeden/ verhaald hy het Teſtament van Simeon, waar in veel geſproken word tegen den nyd.

Ten derden/ de vermaninge en onderrichtinge van Levi aan ſijne Nakomelingen/ rakende meeſt het Prieſterdom/ en de voorbeelden des toekomenden Meſſias.

Ten vierden/ ſteld hy voor het Teſtament van Juda, ſpreekende meeſt van ſijne ſterkte/ en kloeke vermaarde daden; als mede van begeerlykheid en Hoererye/ &c. en verhaald onder andere de occaſie/ door welke hy ſijne Schoon-dochter Thamar onteerde. Namentlyk/ dat het by de Amoriten een ſchandelijke maniere was/ dat de Bruyds ſaten ontrent de Poorte van de Stad ſeven dagen lang/ ſich latende tot hoererye misbruyken.

Ten vyfden/ wordter gehandeld van Iſaſchar, en ſijne eenvoudige oprechtigheid.

Ten ſesden/ van Zebulon, en van ſijn mede-lyden en barmhertigheid. Dat ſijne Nakomelingen haar met Viſſcherye onderhouden hebben/ en de eerſte Vinders zyn geweeſt van de Viſch-booten.

By deſe occaſie komt my in den ſin/ 't geene aanmerkens waardig is/ van ſeker Viſch/ welke haar verblyf heeft in een groote Zee-ſchelpe/ in de gedaante van een Schip of Viſch-boot; welke/ gelyk D. Jonſtonus verhaald/ in ſijn Boek van de bloed-looſe Water-dieren, *Pag.* 30. met ſchoon Weder/ al het water door een holle buyſe uytwerpt/ ſoo dat ſijn Schelpe als een Boot boven water dryft; dan ſtrekt hy een ſeer dun vlieſken uyt tuſſchen twee armen/ waar mede hy vermaakelyk zeyld/ met de andere armen onder het zeyl roeyende/ en met den ſtaart regeerd hy ſijn Schuytken: doch ſoo haaſt hy onweder/ of eenig ongeval/ bemerkt/ ſoo duykeld hy weder onder het water. Diergelyk Viſchken/ of wel het ſelve/ heugd my geſien te hebben/ in myne Reyſe na de Weſterſche Indien, welke het Scheeps-volk een Beſaane noemden. Maar de Oude hebben hem (om de gemelde nabootſinge van de konſte der Zee-vaart) genoemd Nautilum, dat is ſoo veel als Nauticus en Nauta, of mede Navita, dat is een Schipper.

Daar word ook verhaald dat Zebulon niet heeft toegeſtemd den handel ſijner Broederen tegen Joſeph. Dat Simeon, Gad, ende de andere Broeders die Joſeph verkochten/ met het geld datſe voor hem kregen/ gekocht hebben Schoenen voor haar ſelven/ voor hare Vrouwen en kinderen; ſeggende/ laat ons daar voor geen ſpyſe koopen, want het is een Prys van onſes Broeders bloed: maar laat 'er ons op trappen met onſe voeten, om dat hy geſegd heeft dat hy over ons heerſchen ſal, en ſoo ſullen wy ſien wat van ſijne droomen komen ſal.

Ten ſevenden/ word beſchreven het Teſtament van Dan, handelende van toorn/ liegen/ en bedriegen. *Gen.* 49. 17. vergelykt Jacob Dan by een Slange, die het Peerd in de verſenen byt, dat ſijnen Rijder achter over valt. Het woord in den Grond-Text beduyd eygentlyk dat ſlag van Slangen/ dat Ceraſtes genaamd word/ welke in het zand en wagen-ſpooren lagen legd aan den Reysiger/ wiens bete aan menſchen en beeſten doodelyk is/ en die nochtans niet wel ontgaan kan worden/ alſoo ſy het zand in couleur gelyk is/ ſoo dat ſy onverſiens getreden zynde/ wederom byt. 't Welk de Joden op Simſom paſſen/ die Iſraël gericht heeft/ (volgens 't geene ſtaat *Gen.* 49. 16. Dan ſal ſijn Volk richten) en het Huys der Philiſtynen omgeworpen van boven hem/ met al die daar op waren *Judic.* 14. Doch kan ook deſe Voorſegginge gepaſt worden op de geheele Stamme Dan, als de welke meer met liſt/ dan openbaar geweld/ hare Oorlogen voerde/ gelyk blykt in haren Togt/ in welke ſy die van Lais heymelyk en onverhoeds overvielen. *Judic.* 18. 27.

P. Meynd gy dat 'er Slangen zyn welke twee hoofden hebben/ gelyk ſommige denken?

C. Aangeſien door het hoofd yeder Dier beſtierd werd/ en een Dier maar kan op een tyd op eenderley wyſe geregeerd worden/ door dien alle regeringe welke tegen den anderen ſtryd/ tegen de natuur en verderfelyk is; ſoo denk ik/ dat de wyſe natuur geen Dier meer van een hooft gewend is te geven/ ten zy dat het Monſters zyn/ ofte het moeſte my nader blyken. Verhalven oordeelen wy met D. Jonſtonus, en Bodinus, dat de Slange daar hy van ſchryft *in Hiſt. Serp. Art.* 9. valſchelyk gemeend word twee-hoofdig te zyn/ om dat hy ſoo wel door den ſtaart/ als door het hoofd ſijn vergift ſchiet/ en ſoo wel achter als voorwaarts bewogen word/ en aan den ſtaart een dikte heeft/ den hoofde niet ongelyk. En daar op meen ik dat geſien word *Apoc* 9. 19. Want hare ſteerten zyn den Slangen gelijk, en hebben hoofden, en beſchadigen met de ſelve. 't Geene van de ſeven-hoofdige Draken geſegd word/ ſchynd uyt de Fabelen der Poëten gekomen te zyn.

In de achtſte plaats word voorgeſteld het Teſtament van Naphthali, en ſijne goedaardigheid/ als mede ſijne veerdigheid en geſwintheid/ om metter haaſt hier en daar te reyſen/ en ſaken te verrichten; waarom hy vergeleken word van Jacob *Gen.* 49. 21. by een los-gelatene Hinde.

Het negenſte Teſtament is van Gad, en van den haat.

Het tiende van Azer, vertoonende tweederley gedaante en afbeeldinge/ aan d' een zyde van ſonden/ en aan d' ander van de deugden.

Het elfde vertoond het Teſtament van Joſeph, aanwyſende ſijne byſondere kuysheid en lydſaamheid.

Eyndelyk wort 'er geſproken van Benjamin, en van een reyn gemoed.

Voorts volgen hier nu eenige byſondere Prophetien/ ſlaande op Chriſtus. In het Teſtament van Ruben ſtaat onder anderen alſoo/ hoort *Levi*, want hy ſal des Heeren Wet weten, en oordeel oeffenen, en offeren voor ganſch Iſraël, tot den vollen tyd van Chriſtus, den opperſten Prieſter, want de Heere heeft het geſproken.

In Simeons Teſtament/ dan ſal *Sem* heerlijk gemaakt werden, ter tyd als de groote Heere God van Iſraël verſchijnen ſal op de Aarde als een Menſch, om in hem Adam ſalig te maken. God ſal verwekken uyt *Juda* den Koning der Koningen, God en Menſch. Alſoo ſal hy ſalig maken alle Heydenen, en het Geſlachte Iſraëls.

In Levys Teſtament ſtaat/ tot dat God alle Volkeren ſal beſoeken door de ingewanden van de barmhertigheid ſijns Soons voor eeuwig. Nochtans ſullen uwe Sonen hare handen aan hem leggen om hem te kruycigen, &c. Ik ſag den Alderhoogſten ſitten op den Throon ſijner Heerlijkheid, en hy ſeyde tot my, *Levi* ik heb u gegeven den zegen des Prieſterdoms, tot dat ik ſelfs ſal komen, om te woonen in het midden van Iſraël. Den man die door de kracht des Alderhoogſten de Wet vernieuwen ſal, ſult gy een ketter en verleyder noemen, en in 't eynde ſoo gy meynen ſult, ſoo ſult gy hem dooden, niet wetende ſijne weder-

Digitized by Google

der-opſtandinge, en ſult door argheid dat onnooſel bloed op uwe hoofden ontfangen; om uwen 't wille ſullen uwe Heyligdommen verwoeſt worden, gy ſult onder de Heydenen een vervloekinge weſen, en wanhope ſal u benouwen, tot der tyd toe, dat hy u wederom beſoeken ſal, en ontfermende u ontfangen ſal, door geloove en water. Daar ſal niemand in ſijn plaatſe komen van geſlachte tot geſlachte, wereld ſonder eynde; door ſijn Prieſterdom ſal alle ſond ten eynde komen, en de rechtveerdige ſal af-ſtand doen van ſijne boosheid, en ſoo voorts. Wat dunkt u hier van?

P. Het ſchynd my waarſchynelijk / dat gelijk / onder den naam der Sybillen, eenige Chriſtenen hebben Prophetien van het Chriſtendom en Verſen uytgegeven / als of die te voren van de Heydenſche Vrouwen waren voorſegd / om te beter de Heydenen te overtuygen / dit Boek ook alſoo / door eenige Griekſche Chriſtenen / op den naam van oude Hebreeuwſche Prophetien gemaakt is / om het Chriſten-geloof te meer onder alle volkeren te verſterken.

C. Wat daar van is kan ik niet ſeker ſeggen / ik heb echter / om de outheids wille / de pijne waardig geacht daar van hier eenig gewach te maken. Ten tweeden / ik merke ook dat And. Willet, een geleerd Engels-man / ſchrijvende over Geneſis, van deſe twaalf Teſtamenten der twaalf Patriarchen vermeld / en meynd dat het een verſonnen Boek is / daar ook Origines van ſpreekt *Hom.* 15. *in Joſuam.* Gelijk den ſelven Origines ook verhaald van een ander Boek / genaamd de vertellinge van *Joſeph*, de Sone *Jacobs*, waar uyt hy eenige getuygeniſſen bybrengd / om te bewijſen de Menſch-werdinge der Engelen / en voorſeggingen uyt de Sterren; doch Athanaſius houd het voor een verſierd Boek.

P. Wat ſeggen de Joden van Moſis dood?

C. Daar van ſtaat *Deut.* 34. 5. Dat hy ſtierf in den Lande Moabs, na den mond des Heeren. 't Welk de Joden overſetten / op des Heeren mond; dat is / dat God hem doe ſoude gekuſt hebben / en door dat kuſſen ſijne ziele ontfangen; gelijk ſy ſeggen dat ook Aaron, en Miriam, mede door ſoo een kus des Heeren ſouden geſtorven zyn.

P. Maar hoe heeft Moſes alle deſe dingen / welke in het Boek Geneſis verhaald worden / ſoo konnen weten / en byſonderlijk de eygen woorden welke Jacob op ſijn dood-bedde geſproken heeft / nadien alles dat daar in voorts beſchreven is / menige Jaren voor ſijn tijd geſchied is / ja de Scheppinge veel meer dan 2000. Jaren? want ik bemerke dat ſommige meenen / dat Moſis de Boeken / welke op ſijnen naam zyn uytgegeven / ſelfs niet heeft geſchreven / maar dat die vyf Boeken, als mede het Boek van Joſua, Richteren, Ruth, Samuëls, en der Koningen, niet dragen den naam van de geene dieſe beſchreven hebben / maar van den Inhoud derſelve / en datſe niet van verſcheyden / maar van een Perſoon / ('t welk ſy waarſchynelyk achten Eſdra geweeſt te zyn) by malkanderen geſteld / en vergaderd zyn / uyt de oude gedachteniſſen / overleveringen / en vertellingen der Joden. Soo oordeeld mede den geleerden D. Burman, en veele andere / dat aangeſien *Deut.* 24. verhaald word de dood en begraveniſſe van Moſes, niet waarſchynelijk zy / dat het van Moſes ſelve beſchreven is / maar van yemand anders. Wat dunkt u daar van?

C. Aangeſien gy van D. Burman gewaagd / ſoo ſal ik met ſijn eygen oordeel op deſe vrage antwoorden: hy ſchryft dan over Geneſis 1. dat miſſchien voor Moſes tyden veele dingen mogen beſchreven zyn geweeſt / (gelijk Joſephus verhaald van twee Pylaren / die van Adams of Seths kinderen / de eene van tichel / de andere van ſteen / opgericht ſouden zyn / op welke veele wetenſchappen / en dingen der oude Vaderen / beſchreven waren) welke alles daarna Moſes mach gebruykt hebben / en daar by of af-gedaan / wat hem God bevolen heeft. Doch dewyle van geene Schriften der oude eenig blijk is / en dat getuygeniſſe van Joſephus ſeer twijffelachtig / en / ſoo het ſchynd / onwaarachtig is; ſoo is het eer geloofweerdig / dat de Hiſtorie der Scheppinge / van God eerſt geopenbaard zynde / van de eerſte Patriarchen van hand tot hand overgeleverd / en alſoo in de Kerke altyd bekend geweeſt is / tot dat ſy daar na van Moſes mede / door Gods openbaringe en ingeven / *Num.* 12. 7. *Heb.* 3. 5. opgeteekend is geworden. Altyd hoe het daar mede zy / de byſondere kenniſſe der Scheppinge is eerſtmaal geſproten uyt de openbaringe Gods / dewijle geen Menſch die eenigſints geſien heeft: ſoo dat / of d' eerſte Oud-vaders / of altyd daar na Moſes, deſelve door een byſondere openbaringe Gods als Geheimſchrijver gehad heeft. En gemerkt alle natuurelijke dingen uyt de gemeene ſtoffe voortgebragt worden / door de beweginge der ſelver deelkens (gelijk elders is beweſen) welke allenxkens en met tijd geſchied; ſoo verhaald ook Moſes dat niet in een oogenblik / t' effens op eenen tijd / maar in ſes dagen / alles geſchapen is. Gelijk mede *Pſal.* 104. het ontdekken der Aarde / en het rijſen der Bergen / door tijdelijke en achter-een-volgende beweginge / beſchreven word.

En wat aangaat de ſegeningen van Jacob over ſijne kinderen / het is van ouds de maniere geweeſt / dat de Ouders / ſullende nu ſterven / (om te meer haren ernſt te toonen / en te dieper indruk in de gemoederen te geven) hare kinderen / of ook de geene die in plaats der Ouderen waren / hare Nakomelingen / of Diſcipelen / hare laatſte voorſeggingen / of vermaningen / voordroegen. Dit laatſte (ſegd den geleerden Rivet, in ſijne 176 Oeffeningen over Geneſis) geſchied ook nu / van de geene welke voor haar af-ſterven het gebruyk van haar verſtand behouden / en goede ſorge dragen voor het wel-weſen van hare Nakomelingen. Hier uyt ſchijnd de meeninge ontſtaan te weſen / by veele verſtandige / dat de ziele der Menſchen (immers der treffelijke en verſtandige Perſoonen) voor de dood Goddelijker / en met een voorſeggende kracht aangeblaſen word: welke meeninge Xenophon *lib.* 8. Cyro toeſchrijft / en Plato aan Socrates in ſijne verantwoordinge. Dit ſelve tracht ook by Cicero *lib.* 1. *de Divinatione*, met veele exempelen te verſterken *Quintus Cicero*, 't welk D. Rivetus in de voor-verhaalde plaats wel wederlegd. En dit is van ons wijdloopig verhandeld in onſe H. Natuur-Beſchryving, en getoond / dat geen gebeurelijke dingen / welke niet hangen aan ſekere bepaalde oorſaken / door geen Menſchen / noch Engelen / of eenig Schepſel / onfeylbaarlijk konnen te vooren geweten / of voorſegd worden / ten ware datſe van God ſelfs haar wierden geopenbaard. Daar wy ook getoond hebben valſch te zijn / het gevoelen van L. Lemmius, dat ſomtyds dolle / ſwaarmoedige / onſinnige Menſchen / onderſcheydentlijk / en met verſtand / vreemde Talen konnen ſpreken / welke ſy te voren noyt geweten hebben. Ook hebben wy aldaar aangeweſen / het geene den vermaarden Maimonides oordeeld / over die vrage / of de Prophetie / ofte voorſegginge van toekomende ſaken / een natuurelijke gave zy. Daar zyn / ſegd hy / over de gave der Prophetie driederley gevoelens. Het eerſte is des gemeenen Volks / en onervaren menigte / en van eenige Mannen van onſe Wet; welke vaſt ſtellen / dat God ſoodanige Menſchen verkieſt / die 't hem behaagd / om de gave der Prophetie te geven / ſonder onderſcheyd te maken of hy wys en geleerd zy / of niet / jong of oud; alleenlijk denkenſe vereyſcht te weſen / dat hy vroom / goet / en eerlijk zy. Het tweede gevoelen is / der Philoſophen / welke ſeggen / dat de Prophetie is een ſekere volmaaktheid in de natuur der Menſchen; maar dat niemand tot die volmaaktheid kan komen / dan door groote ſtudie / gaauwheid / en neerſtigheid. En dit is ook ons geloove / een ding alleen uytgeſonderd / dat wy oordeelen / dat het wel kan gebeuren / dat yemand van natuuren wel bequaam is om te propheteren / en ook ſich daar toe genoegſaam

te

Digitized by Google

te vooren verteld heeft / en evenwel niet prophetéerd / om dat het God niet wil; gelyk door een Mirakel Gods wy wel konnen belet worden te ſien / of onſen arm te bewegen / hoewel wy van natuur daar toe genoeg bequaam zyn. Want het principaalſte fondament van de prophetie oordeelen wy te weſen / een natuurelyke geſtalte / en bequaamheid / in verſtand / zeden / en uytwendige hoedanigheden. Want dit geven onſe Rabbynen te kennen / alsſe ſeggen / dat de prophetie niet woond dan in een wys / machtig / en ryk Menſch. Door droefheid kan ook de prophetie belet worden / &c. Sulks dat de Joden de prophetie houden voor een enkele natuurelyke gave / gelyk ook te voren is aangeweſen / en wederlegd. Want dit waarachtig zynde / konnen geen gebeurelyke ſaken ſekerlyk voorſegd worden / want de kenniſſe daar van kan door geen natuurelyke gave bekomen worden. Sulks dat het ſchynd / dat de Joden / met ſommige onder de Chriſtenen / en met veele Heydenen / gedacht hebben / dat de gebeurelyke dingen ſelfs by God niet zyn bepaald / en derhalven ook niet ſekerlyk voorgeweten of voorſegd konnen worden. Uyt dit voor-oordeel ſchynd hare menigvuldige ongeloovigheid ontrent de Propheten geſproten te zyn. Te meer / alſoo ſy bemerkten / dat 'er onder alle volkeren altoos veele geweeſt zyn / en noch gevonden worden / die haar verſierde dingen voor Goddelyke openbaringen en voorſeggingen uyt-geven. Want de bevindinge leerd ons dagelyks / dat 'er geen ſterker verhinderinge is / om tot de kenniſſe der waarheid te komen / dan de voor-oordeelen welke de Menſchen opnemen / om datſe in deſe of geene meeninge zyn op-gebracht / of om dat het onder haar een gemeen gevoelen is / en om datſe daar in van jongs af onderweſen zyn. Soo leerd ook de bevindinge / dat 'er onder alderley volkeren ſeer weynige gevonden werden / welke konnen hare op-genomen voor-oordeelen afleggen / om onſydelyk en ſuyverlyk te konnen van de waarheid oordeelen; en dit is de reden / dat 'er ſeer weynige Menſchen zyn / welke tot opregte kenniſſe der waarheid geraken.

P. Van wat aart en naturel merkt gy aan dat de Joden van ouds zyn geweeſt?

C. Sy zyn ſeer hoogmoedig / en gantſch ydelyk / en te vergeefs roemende / van haar geſlachte en af-komſte / achten alle volkeren buyten haar als maar vervloekt en als beeſten / in opſicht van haar ſelven. Sy meenen verkeerdelyk / datſe alleen Heeren ſullen worden van de Wereld / en de Edelſte van alle Menſchen zyn / en om dat Chriſtus dit niet heeft na haar verwachten uytgewrogt / ſoo houden ſy hem voor een Bedrieger / en valſch Propheet. Ten tweeden / ſy zyn altyd geweeſt een boos en hartnekkig volk / *Deut.* 9. 23, 24. en gantſch ſeer genegen tot Ceremonien / Fabelen / en Superſtitien / en ydele verſieringen / gelyk in haren Thalmud / overleveringen / en ydele droomen / en beuſelachtige inbeeldingen / bekend is. Waar uyt ontſtaan is het gemeen ſeggen / dat Maimonides, een van haar Leeraars / de eerſte is die nagelaten heeft onſinnig te weſen / of ydele beuſelingen voort te bringen. Ten derden / ſy zyn ſeer neerſtig in het oeffenen der Kinderen in hare Wet / en beſchamen daar mede de ſlordigheid der Chriſtenen. Doch ſy hebben van haren God niet grooters gevoeld noch geſproken / als de Heydenen van hare Goden. Nochtans verfoeyenſe nu ſeer de Afgoderye der Papiſten / en alle uytgehouwene Beelden / en ergeren haar daar aan; hoewelſe in voortyden ſeer genegen waren tot afgoderye. Sy erkennen maar een Perſoon in het Goddelyke Weſen / en erkennen in den Meſſias maar een Menſchelyke Natuur / en een oprechtinge van een aardſch en tydelyk Ryk / tot groote eere / voordeel / en weelde / van haar volk.

Ontrent den Gods-dienſt ſynſe van ouds ſeer eerbiedig geweeſt (hoewel de eerbiedigheid hedensdaags ſeer onder haar / en aldermeeſt onder de Chriſtenen / byna geheel vervallen is) ſoo dat hare Prieſters / in den Tempel als een heylige pleatſe dienende / altoos plegen barrevoets te weſen. Gelyk ook de Turken hare ſchoenen plegen uyt te trekken in haren kerk-gank. 't Welk ſchynd ſynen oorſprong genomen te hebben uyt navolginge van Moſes, welke / als hem de Heere verſcheen / geboden wierd ſijne ſchoenen uyt te trekken, *Exod.* 3. 5. tot teeken van eerbiedigheid / na de wyſe der Ouden / tot welke hare lyf-eygene Slaven naderende / hare voeten ontblooteden / tot bewys van ootmoed en gehoorſaamheid. Uyt deſen inſicht beval mede Pythagoras aan ſijne Diſcipelen / *nudis pedibus rem Sacram facito*, dat is / pleegd uwen Gods-dienſt met bloote voeten. Soo hadden ook de Romeynen hare *Sacra Nudipedalia*, dat is / hare Gods-dienſten welke bloods voets moeſten gedaan worden. De Lacedemoniers inſgelyks baden hare Goden aan met bloote voeten / om een aanleydinge te geven tot eerbiedigheid / aandacht / en innerlyke reynigheid des gemoeds. 2 *Cor.* 7. v. 1 *&c.*

P. Waarom word *Gen.* 49. 14. Iſſaſchar genoemd een ſterk gebeend Ezel, nederliggende tuſſchen twee pakken?

C. Om dat de Ezels lange leven / tot 30 en meer Jaren; en ſeer ſterk zyn van lichaam / voortteelende ſoo lang alsſe leven. Deſe ſterkte blykt mede uyt de Muylen / die uyt de Ezels en Merryen geteeld worden / welke voor de beſte worden gerekend / gelyk den geleerden D. Bochartus aanwyſt in *Hierozoicon parte lib.* 2. alwaar hy mede toond / dat het gevoelen der Joden / dat Ana de eerſte ſoude geweeſt zyn / die de voortteelinge der Muylen ſoude gevonden hebben / volgens de gemeene overſettinge van *Gen.* 36. 24. om verſcheyden redenen verdacht mach gehouden worden; ſoo dat daar niet van Muyl-Ezels geſproken werd / maar van ſekere volkeren / welke Ana gevonden / dat is / ontmoet en getroffen heeft. Want deſe gemeene overſettinge van de Muyl-Ezelen word niet alleen verworpen van Bochartus, maar ook van Rivetus, *Exerc.* 144. de redenen konnen breeder by haar nageſien worden.

P. Waarom ſegd Jacob *Gen.* 49. 21. Nephthali is een los-gelaten Hinde: hy geeft ſchoone woorden?

C. D. Rivetus duyd dit op de ſnelligheid / en vryheid / welke de Hinden in de Wilderniſſen en Boſſchagien genieten. Item / op de vreeſachtigheid / waar door hy liever met ſchoone woorden de wreetheid der booſe vyanden trachten ſoude te ontgaan / dan door het gevaar van ſwere Oorloogen.

P. Maar aangeſien den tyd van het baren der Hinden ſeer wel en veelen bekend is / hoe komt dat God dat aan Job voordraagt / als een ſake welke hy / of eenig Menſch / niet en konde weten / *Job* 39. 4, 5, 6, 7.

C. Hier op antwoord D. Bochartus, dat daar niet geſproken en word van een enkele bloote kenniſſe / maar van een bewaren / en beſtieringe der Goddelyke voorſienigheid / ontrent het baren en opbrengen der Hinden. Want aangeſien de Hinden ſeer beſwaarlyk van hare jongen konnen verloſſen / ſoo etenſe ſeker kruyd Seſelis genaamd / waar door het baren en voortbrengen der jongen geholpen en verſagt word. Ten tweeden / ſoo word mede dit baren der Hinden dikmaal ſeer bevordert / door den ſchrik der ſelve over den Blixem en Donder; waar op ſiet 't geene ſtaat *Pſal.* 29. 9. De ſtemme des Heeren doet de Hinden jongen werpen. Gelyk daar van breeder in ſijn *Hierozoicon* kan nageſien worden.

P. Waarom voorſegd Jacob van Benjamin *Gen.* 49. 27. Dat hy als een Wolf verſcheuren ſal: des morgens ſal hy roof eten, en des avonds ſal hy buyt uytdeelen?

C. Hier op antwoord D. Bochartus, dat de Benjamiten by de Wolven vergeleken worden / byſonderlyk om hare ſterkte / en kloekmoedigheid in den oorloge / tegen hare vyanden / welke byſonderlyk in deſe Stamme vermaard is. Want de Wolven zyn vermaard van wegen hare rooverye / gulſigheid / en verſlinden der Schapen; te meer / alſooſe gewoon zyn des avonds ten roove te gaan / en glinſterende oogen hebben / waar

door

Digitized by Google

doorſe by nacht ſien konnen. Gelijk mede de Mannen van oorloge alles verſlinden/ en gewoon zyn op den roof te leven; waarom ook de Wolven by de Heydenen den God van den Oorloge toegewyet worden. Deſe kloekmoedigheid der Benjamiten is onder anderen gebleken *Jud.* 20. 15, 16. en volgende / alwaar blijkt (ſegt D. Rivetus) dat 26700 Benjamiten/ de Iſraelyten/ die 400000 Mannen ſterk waren / tot tweemalen geſlagen hebben.

Wat den aard der Egyptenaren aangaat / daar van getuygt Herodotus, dat gelijk haare logt / en water des Nijls, ſeer verſchilt van de logt en wateren van andere Volkeren / datſe ſoo ook mede ſeer verſchillen in aard en gewoonten van alle andere Volkeren / ſoo dat de Vrouwen Koopmanſchap doen / en de Mannen binnen 's huys weven / &c. Ten tweeden / datſe ſeer geſont zyn van lichamen / alſoo de logt daar byna altoos droog en ſchoon is / en het daar ſeer ſelden of noyt regent. Haare Heel-meeſters zijn meer ervaren en bequaam om yemand te geneſen / dan andere; om dat over yder ſiekte byſondere Genees-meeſters geſteld worden. Ten derden / van de Perſianen getuygt den ſelven Herodotus, datſe gewoon zyn groote Maaltijden te houden / ter gedachteniſſe van hare verjaringe ofte Geboorte-dagen / ('t welk ook de Egyptenaren deden *Gen.* 40. 20.) en gewoon zijn over alle ſeer gewigtige ſaaken te beraden terwijle ſy Wijn drinken / doch het ſelve niet eer vaſt ſtellen / voor datſe het nuchteren zynde neerſtig weder overlegt / en voor goet aangenomen en vaſtgeſtelt hebben. *Exod.* 1. 10. blijkt / dat de Egyptenaren met een ſlimmen Borgerlijken trek / de Joden ſochten onder haar tot een Volk te vermengen / tot dien eynde bevelende alle Knechtkens om te brengen / op dat de Vrouw-lieden ſouden gedwongen worden met de Egyptenaren te trouwen.

Het geene wy te voren aangemerkt hebben / van de verſtroyinge der Joden onder andere Volkeren / en dat daar door hare Geſchiedeniſſen / Gods-dienſt / Wetten / en maniere van leeven / den Heydenen bekent zyn geworden; en datſe de ſelve in veele gelegentheden hebben nagevolgt / ofte ook verandert en vervalſt; is wydloopig aangeweſen door den ſeer geleerden D. Samuel Bochartus, in ſijn *Geographia Sacra*, *cap.* 2. daar hy Canaan vergelijkt by Mercurius, Nimrod met Bacchus, en Magog met Prometheus; en toont dat veele andere Perſoonen/ welke in Geneſi vermeld worden / by de Heydenen met andere namen worden genaamt / welke genomen zyn van de Steden dieſe gebouwt hebben / of de Volkeren welke van haar gekomen zyn. *Cap.* 3. toont hy / hoe dat uyt het verhaal van den Toorn van Babel, *Gen.* 11. geſprooten is de Heydenſche Fabel van de Reuſen / welke uyt de Aarde waren voortgekomen / en door haren hoogmoed een hoogen Toorn maakten / om de Goden in den Hemel te beſtrijden; maar dat het werk door de winden verbroken is. Item / van de Reuſen / welke Bergen op malkanderen werpende / door die hoogte Jupiter uyt den Hemel wilden verdrijven / doch datſe door de Blixemen verdaan zyn.

Apoc. 14. 8. en 16. 19. word den Stoel des Antichriſt Babylon genaamt / om dat hy poogt alle Volkeren onder een Hoofd / Geloof / en dwingelandye / te brengen / 't welk de Babyloniers mede voor hadden *Gen.* 11.

Dat Noach by de Heydenen onder den naam van Saturnus bekent ſtaat / blijkt ſoo klaarlijk / dat men daar aan naauwlijks twijffelen kan. Want Noach was niet alleen rechtveerdig, maar ook een yverig Prediker der gerechtigheid; want daar hy leefde in een tijd / als de zeden der menſchen ganſch ſeer bedorven woren / ſoo poogde hy met alle neerſtigheid de ſelve / door ſijn Leere en Voorbeeld / tot ware Godſaligheid te brengen.

Inſgelijks ſeggen de Heydenen van Saturnus, dat hy een ſeer rechtveerdig Koning geweeſt is / en dat hy met al ſijn macht de menſchen gepoogt heeft te brengen van een woeſt tot een wel-geſchikt leven / en tot oeffeninge van rechtveerdigheid en oprechtigheid te bewegen. Ten tweeden / tuſſchen den Sund-vloed / en de geboorte van Phaleg, zyn verloopen hondert Jaren / in welken tijd de Landen noch niet verdeeld waren / maar Noah oeffende / als Vader / een ganſch natuurelijke regeringe over de menſchen. Dit is geweeſt de goude Eeuwe / daar de Poëten ſoo veel van geſegd hebben / in welke de menſchen geleefd hebben onder de regeringe van Saturnus; doeſe noch alle dingen met malkanderen gemeen hadden. Soo ſegd Trogus by Juſtinius *lib.* 43. Men verhaald van den Koning Saturnus, dat hy van ſoo grooten gerechtigheid geweeſt is / dat niemand onder hem dienſtbaar geweeſt is / of yets eygen gehad heeft / maar alle dingen waren gemeen en onverdeeld / als een algemeene Vaderlijke beſittinge. 't Welk Heſiodus met deſe woorden uytgedrukt heeft.

Cælorum imperium dum Rex Saturnus habebat,
Diis ſimiles ſumma degebant pace, nec ullus
His labor aut ærumna fuit.

Dat is / als den Koning *Saturnus* het rijke der Hemelen hadde, leefden de menſchen den Goden gelijk, in ſeer grooten vrede, ende waaren geen ſlaafachtigen arbeyd noch elend onderworpen. 3. Ten tijde van Noah was 'er maar eene Tale *Gen.* 11. dit drayden de Heydenen ſoo verre uyt in hare fabelen / datſe ſeggen / dat onder Saturnus niet alleen onder alle menſchen / maar ook de menſchen met de andere Dieren / maar een gemeene maniere van ſpreken was. 4. Van Saturnus verhalen de Heydenen / dat hy dry Sonen heeft nagelaten / te weten Jupiter, Neptunus, Pluto, welke in ſijn plaats quamen en geregeerd hebben; dit ſiet op de dry Sonen van Noah, Sem, Cham, en Japeth, die het gebied des Wereldts onder malkanderen verdeeld hebben. Want Cham van ſijn Vader vervloekt zynde / is gegaan na de ſchrale zandige Landen van Afrika, daar hy veele eeuwen geëerd is / onder den name van Jupiter Ham ofte Hammon. Gelijk breeder te ſien is by den voornoemden Bochartus. Waar uyt licht te verſtaan is / dat de Heydenſche Hiſtorien en fabelen / ten grooten deele / uyt de Boeken Moſis (en byſonderlijk uyt Geneſis) haren oorſpronk genomen hebben. Want / gelijk wy te voren aangeweſen hebben / het is van de oudſte tijden ſeer gemeen en gewoonelijk geweeſt / allerley treffelijke en leerſame ſaken / door Fabelen / Sinne-beelden / Gelijkeniſſen / en bedachte vertellingen / te leeren / en hare Nakomelingen na te laten. Dit beveſtigd ook Strabo *lib.* 1. daar hy bewijſt / dat de alderoudſte wijsheid onder Fabelen verborgen geweeſt is; welke de oude gebruykten / niet alleen om de wijsheid zeldſamer / by weynige bekend / en alſoo in meerder hoogachtinge te houden; maar ook / om door de vremdigheid / wonderlijkheid / en aangename nieuwigheid der Fabelen / de gemoederen der menſchen tot het leſen en onderſoek te trekken. Ten tweeden / om door het over groot prijſen / en voorſtel der uytnemende gelukſaligheid / en heerlijkheid / van ſommige ſeer treffelijke menſchen / ſulks datſe ſelfs onder het getal der Goden geſteld wierden; ende in tegenſtel door het vertellen van ſeer ſchrikkelijke uytkomſten der booſe / de menſchen tot de deugden op te wekken / en van de ſonden af te trekken. Tot dien eynde zyn de helſche tormenten voortgebragt / en den gelukkigen ſtaat der dooden in de Elyſeſche Landen: Item de vertellingen van de verſchijningen der Goden / welke onder menſchelijke gedaante de Landen gingen doorwandelen / om de menſchen van de tyrannie en ſware ongerechtigheden te wederhouden. Dit denken eenige dat Moſes ook in ſommige gelegentheden nagevolgd heeft / gelijk *Pag.* 466. verhaalt is. Ja den Schrijver *diſſertationis Theologicopoliticæ*, gaat ſoo verre / dat hy poogd ſtaande te houden (waar van ſoo by hem / als den wederlegger

des ſelven Boeks nader kan geſien worden) dat niet alleen de Boeken der Heylige Schrijvers ſeer bedorven en vervalſt zijn; en vele tegenſtrydigheden omhelſen; (ſoo dat daar over verſcheyden Boeken geſchreven zijn / en eenige *inſolubilia* gehouden worden / of die niet genoegſaam opgeloſt konnen worden) maar ook verſierde vertellingen / van miraculen / en anderſints. Ja dat de Schrijvers der ſelve dikmaal door onwetenheid gedwaald hebben / en na de gemeene dwalende opinien geſchreven. Maar nochtans erkent hy / datſe een goet oogmerk in haar ſchrijven voor gehad hebben; namentlijk / om (gelijk geſegd is) de menſchen van de ſonden af te trekken / en tot de ware Gods-dienſt / en oeffeninge aller deugen / te brengen / en alſoo den gemeenen welſtant te bevorderen. En dat derhalven in die Boeken vele treffelijke leeringen / voorbeelden / en ſaken / voorgeſteld worden / waar uyt ſeer goede ſtoffe genomen kan werden / om veele heerlijke gedachten en Goddelijke wijſheid te oeffenen.

P. Wat my aangaat / ik blijve noch by myne eerſte gedachten en meeninge / waar van wy voor deſen geſproken hebben; dat den waren Gods-dienſt en geloof niet moet ſteunen / op eenige meeningen / of overleveringen van Joden / of eenige andere menſchen / maar alleen op de billikheid / en overtuyginge des gemoeds / en goede geſonde reden / welke God / tot een gemeenen regel van ons leven en geloof / aan alle menſchen gegeven heeft. Want hoewel ik geern toeſtaa / dat in uwe Heylige Schriften ſeer veele treffelijke ſaken vervattet zijn / ſoo tot onderrichtinge der waarheid / als ſchuldige plichten / alderley deugden / en oeffeninge der Godſaligheid; ſoo dat ik dikmaal hebbe gedacht / dat het een goet / loflijk / en gansch ſtichtelijk werk ſoude weſen / uyt de ſelve te ſamen te brengen alle ſoodanige leeringen / welke tot een gemeen gebruyk / ſtichtinge / en overtuyginge van alle menſchen / ſtrekken konnen. Welke klaarlijk en kortelijk voorgeſteld zynde / ſouden tot een genoegſamen regel van geloof en leven alle menſchen konnen dienen / en (alſſe maar reden plaats gaven) aangenomen werden. Nochtans mishaagd my ook aan de andere zijde / voor eerſt / datter oneyndige diſputen geduyriglijk / en alderley beroerten / en ſeer jammerlijke ergerniſſen en elenden / veroorſaakt werden / door de verſcheyden uytleggingen der ſelve Schriften. Ten tweeden / datter verſcheyden Wetten en Inſettingen voorkomen / welke niet ſchijnen in billike reden gegront te zyn; ja die ons dunkt niet alleen ſeer laſtig en ſwaar / maar onredelijk / belacchelijk / en ſchandelijk te weſen; en daarom ook / volgens uwe eygene Schriften onder de tijden der Chriſtenen / zijn afgeſchaft / als niet ſteunende op het recht der natuurlyke Wet / en gemeene billike gerechtigheid / maar door Moſem ingevoerd / na de gelegentheid van die tijden / plaatſen / en menſchen / met welke hy te doen hadde; als daar zyn ſommige Borgerlijke inſtellingen / en die menigvuldige Ceremonien / en bloed-ſtortingen der Offerhanden / de Beſnijdeniſſe / en andere inſettingen in de Boeken Moſis wijdloopig beſchreven / en voorgeſteld onder ſoo harde bedreygingen en ſtraffen. Sulks dat nu vele onder u niet ontſien te ſeggen / datter ſommige onder die zijn / welke beſchaamdlyk zijn / en in 't gemeen / datſe tot een ſtraffe zyn ingevoert / om de ongehoorſaamheid der Joden / en byſonderlijk de Afgoderye met het gulden Kalf: ſoo datſe volgens *Exod.* 20. 25. Inſettingen waren, welke niet goet zyn. *Gal.* 3. 19. de Wet is om de overtredinge daar by gekomen.

C. Ik ſtaa toe / dat de Wet der Ceremonien genoemt werd een onverdragelijken laſt, *Actor.* 15 10. de eerſte en ſwakke beginſelen der Weereld; de Wet des vleeſchelijken gebods, *Heb.* 7. 16. vernietigt om ſijn ſwakheids en onprofijtelijkheids wille, *Vers* 18. Ten tweeden / datſe in haar ſelven geen eygene innerlijke heyligheid / of zedige goedheid hadde; gelijk de Wetten der Zeden / ofte de menſchen na de conſcientie heyligen konden, *Heb.* 9. 9. want dan ſoudenſe niet moeten afgeſchaft worden. Maar nochtans zynſe ingeſteld geweeſt tot een goed oogmerk / voor dien tijd / en voor dat volk / tot de tyden der verbeteringe; op datſe haar ſouden dienen als ſchaduwen / afbeeldingen / en aanleydinge tot het Verbond der Genade / en ſinne-beelden van de reynigheid des herten / en goede betrachtingen / *Heb.* 7. 19. als een leyds-man tot Chriſtum, *Gal.* 3. 24. ſiet *Heb.* 8. 5. en 9. 8. waar door de H. Geeſt beduyde, &c. *Vers.* 9, 10. Welke was een afbeeldinge voor dien tegenwoordigen tijd, &c. *cap.* 10. 1, &c.

Dat'er eenige Ceremonien mochten beſchaamdelijk genaamt werden / daar by kan te kennen gegeven worden / dat door de ſelve de ſchande / en ſoo ſedelyke / als natuurelijke ſwakheden / en onreynigheden / ontdekt wierden / waar over den menſche tot ſchaamte en verneederinge ſijns ſelfs mach gebracht worden.

Wat aangaat de plaats *Ezech.* 20. 25. Daarom gaf ik haar ook beſluyten die niet goet waren, en rechten daar by ſy niet leven ſouden, de Kant-Teykenaars verſtaan by het woord beſluyten, niet de Goddelyke Inſettingen ofte geboden / maar geſette vonniſſen en ordonnantien van Gods rechtveerdig oordeel / inhoudende de ſtraffe dieſe verdient hadden / en ook hebben moeten dragen. En by de Rechten, de ſtraffen welke haar om hare ſonden zijn overgekomen. Andere leggen de quade Inſettingen uyt van de Afgodiſche Wetten der Heydenen / welke God geſegd word de Iſraëliten gegeven te hebben / om dat hy / door een rechtveerdig oordeel / de ſelve daar in heeft laten wandelen / tot haren verderve / overmits ſy ſijne heylige Wetten verlieten. Andere / van de ſware bevelen / laſten / en ſchattingen / welke haar opgelegt zyn van hare vyanden / alſoo die over haar geheerſcht hebben: om datſe God niet hadden willen dienen in vrolykheid / vryheid / en overvloed / ſoo hebbenſe haare vyanden moeten dienen in ſlavernye / benauwtheid / en armoede; volgens de bedreyginge *Deut.* 28. 47, 48. Grotius, en de Chaldeeſche overſettinge, ſeggen / dat den ſin is / dat de Joden / de Wetten Gods veracht hebbende / ſoo verblind zyn geworden / datſe haar ſelven harde en doodelyke Wetten opgelegt hebben. Gelijk veele Heydenen / in plaatſe van Gods billyke / ſachte / en gansch redelyke Wetten / haar ſelven wreede Wetten / en Superſtitien / opgedrongen hebben / gelyk in de beſchrijvinge van des werelds Gods-dienſten overvloedig aangeweſen is. Voegt hier noch by / aangaande de Ceremoniele Wetten / dat wy voor deſen *pag.* 480. hebben aangeweſen / dat de ſelve zyn ingevoert / in tegenſtellinge der Heydenſche Afgodiſche Wetten / en manieren van doen / om de Joden daar van af te trekken / alſooſe tot navolginge der ſelve altoos ſeer genegen geweeſt zyn / gelijk de uytkomſte geleert heeft.

Wat belangt het woord ſtraffe / en of de Ceremoniele Wetten / in een geſonden ſin / konnen als een ſtraffe of ſtrafbaren laſt der wederſpannige Joden / gehouden worden? Ik oordeele / dat alle Gods Inſettingen en bevelen / als ſoodanig aangemerkt / rechtmatig getrouw, en goed zyn / gelijkſe ſoo genaamt worden *Nehem.* 9. 13. Want alle waren Gods-dienſt is een gansch redelijken Gods-dienſt, *Rom.* 12. 1. en de oprechte gehoorſaamheid beſtaat daar in / dat men Gods Geboden onderhoud / niet alleen uyt een gewillige onderwerpinge / en erkenteniſſe van ſijn alderhoogſte regt / macht / en heerſchappye: als mede uyt dankbaarheid voor ſijne weldaden; maar ook uyt overtuyginge van de gerechtigheid / goetheid / en nuttigheid / welke wy in de ſelve aanmerken / waar door wyſe voor goet en weerdig achten. Ten tweeden / deſe maniere van ſpreken kan niet verſtaan worden van alle Ceremoniele Weten / want de Beſnydeniſſe / Offerhanden / en verſcheyden andere Ceremonien / zyn al lange voor de ongehoorſaamheid in de Woeſtijne by de Joden in

gebruyk

Digitized by Google

gebruyk geweeſt. Ten derden / het is nochtans waar / dat ſonder onrecht te doen / als de ſonden vermenigvuldigen / de Wetten en ſtraffen wel plegen verſwaard te worden; en derhalven kan men wel beſeffen / dat God de Joden / om hare groote en byna geſtadige hartnekkigheid / afval / en ongehoorſaamheid / wel heeft konnen eenige ſwaarder laſt / en geſtrenger geboden / opleggen / om hare quaadaardigheid te meer te bedwingen; waar doorſe onder harder tucht waren / danſe anderſints wel ſouden gehouden geweeſt zyn. En hoewel dit / voor ſoo veel het haar gedrukt heeft / eeniger maten / in ſijne ſtoffe aangemerkt / ſoude konnen genaamd worden een droevig gevolg van hare ſonden / en eenigſints als een ſtraffe opgenomen; nochtans oordeel ik / dat de gemeene inſettingen / aan het ganſche volk / en voor ſoo langen tijd / gegeven / niet ſoo bequamelÿk een ſtraffe genaamd worden / als wel tuchtingen, en bedwingingen, *Gal.* 4. en 3. 24. want te ſtraffen is een werk van Gods wrekende gerechtigheid; maar het tuchtigen / en geven van Wetten / vloeyen niet alleen van Gods Souveraine Heerſchappye / maar ook van ſijne liefde / en vaderlÿke voorſorge. Alle eygentlÿke ſtraffe / (hoewelſe / aangemerkt als een oeffeninge van gerechtigheid / goed is) nochtans iſſe in haar ſelven eenigſints quaad / en ſtrekt tot nadeel en elende des geenen die geſtraft word; daar nochtans alle Goddelÿke bevelen van God den menſchen ten goede gegeven zyn / om hare elenden te kennen / van de ſonden af te trekken / en tot een wel-geſteld en gelukkig leven te brengen. Ten tweeden / aangeſien de ſtraffe maar eygentlÿk word afgevorderd / om de overtredinge van Gods bevelen / ſoo dunkt my / dat te ſeggen / dat God ſijne geboden den menſch tot een ſtraffe heeft opgelegd / lichtelÿk geenen goeden indruk ſoude geven in de gemoederen der menſchen / inſonderheid der gemeene eenvoudige Lieden / die alles ſoo naauw niet konnen onderſcheyden; maar nochtans wel ontwÿffelÿk verſekerd zyn / dat het geene tegen de goede reden / erbaerheid / of naturelÿke billÿkheid / ſtrÿdig is / niet kan Goddelÿk weſen.

Wat belangd *Gal.* 3. 19. De Wet is om der overtredinge wille daar by geſteld, daar word (volgens den gemeenen uytleg) niet alleen geſproken van de Wet der Ceremonien / maar van de Wet der Zeden / of immers (gelÿk andere denken) van de Wetten Gods in 't gemeen / datſe zyn gegeven / om de ſonden der menſchen te bedwingen / en bekend te maken / en alſoo tot verbeteringe en oprechte bekeeringe te brengen. De oude Joden ſeggen van de Ceremoniele Wetten / en Gods-dienſt / datſe haar zyn gegeven tot haar geſontheid / (gelÿk wy te voren ook rakende de verboden Dieren en ſpÿſe verhaald hebben) en ten tweeden / op datſe haar ſouden verſtrekken als een kort begryp van de Natuur Philoſophie, dat is / redelÿke en natuurelÿke wÿsheid / welke haar door ſinne-beelden door de ſelve geleerd word; gelÿkſe onder anderen oordeelen / dat in den Tabernakel of Tempel de ganſche geſtalte des Hemels vertoond is. Maar zyn ſoo ſuperſtitieus hedensdaags / datſe / het oogmerk der Ceremonien niet aanmerkende / of niet verſtaande / niet alleen ſeer ſtÿf-ſinnelÿk op het uyterlÿk onderhouden der ſelve geſet zyn / maar ook ſoeken de oorſaak van hare rechtveerdigmakinge daar in / datſe in haar ſelven Gode behagen; meenende datſe door die bevelen geheyligd / en levendig gemaakt werden; ſeggende / dat de belofte / Die deſe dingen doet, ſal daar door leven, niet alleen van de Wet der Zeden / maar ook der Ceremonien / moet verſtaan worden. In tegendeel oordeelen de Socinianen, dat de Ceremoniele Wetten zyn grove en ſlechte bevelen geweeſt / alleen op het behagen van den Wetgever ingevoerd / ſonder verborgentheid / en goede billÿke reden: maar dat Chriſtus in ſijn nieuw Rÿke / als een nieuwen Wet-gever / deſelve afgeſchaft heeft / een redelÿken en beteren Gods-dienſt inſtellende. Die van het Pausdom hebben in tegendeel het jok / en dienſtbaarheid der menigvuldige Ceremonien / op een nieuw den Chriſtenen opgedrongen / onder voorgeven / dat men de Ceremonien der Heydenen en Joden in de Kerke gebruykende / die beyde te lichter tot haar ſoude lokken / en tot hare gemeenſchap brengen. Ten tweeden / dat het een ſchande ſoude weſen / dat de Chriſtenen in haren uytwendigen Gods-dienſt / niet ſoo ſtatig en koſtelÿk ſouden weſen / als andere Volkeren. Ten derden / wel wetende dat de gemeene lieden meer opgenomen worden met de uyterlÿke verſierſelen / ſtatige Ceremonien / en aangename vertooningen / dan met de rechte wÿsheid en ware godſaligheid. Gelÿk de Joden *Eſa.* 1. en doorgaans in 't O. Teſtament / daar over worden beſtraft / alſoo daar door alle uytwendigen Gods-dienſt maar in enkele ſuperſtitie / en geveynſtheid / veranderd word.

P. Maar wat ſegd gy van de menigvuldige tegenſtrÿdigheden der H. Schriften / daar te voor van gewaagd is?

C. Eerſt / ik geloove dat de H. Schriften zyn Gods Woord / door den Geeſt Gods geſchreven / en vervatten een regel van 't geene ter ſaligheid noodig is te gelooven en te betrachten. Ten tweeden / dat het geene Gods Woord is / niet kan ſtryden tegen malkanderen / of tegen de goede geſonde reden / bevindinge / waarheid / ofte rechtmatige en natuurelÿke billÿkheid: maar dat de H. Schrÿvers ſelve / van de waarheid en billÿkheid harer Leere en Schriften / de menſchen poogen / door alle kracht van goede redenen / in haar eygen gemoed en gewiſſe te overtuygen / 1 *Cor.* 10. ℣. 15. Als tot verſtandige ſpreke ik; oordeeld gy 't geene ik ſegge. Door openbaringe der waarheid, haar ſelven aangenaam makende by alle conſcientien der menſchen, 2 *Cor.* 4. 2. Ten derden / het kan wel zyn / dat ſommige dingen voorkomen / welke niet alleen ons begryp te boven gaan / (hoedanige daar veele zyn / welke nochtans tegen de waarheid en de goede reden niet ſtrÿden) maar ook welke tegen andere Texten / of tegen de reden / of waarheid en billÿkheid / ſchÿnen te ſtooten; om dat / door de oudheid der tÿden / veele dingen in de Hebreeuwſche Tale onbekend geworden zyn / gelÿk wy getoond hebben in onſe Aanteykeninge over de duyſtere Plaatſen des N. Teſtaments. Ten tweeden / om dat ons eenige Hiſtorien en Schriften ontbreeken / welke ſouden konnen meerder licht geven. Of om dat 'er hier of daar in de geſchreven of gedrukte Exemplaren eenige veranderinge kan gekomen zyn / of door eenige andere oorſaken en toevallen. Maar in ſulken gevalle oordeel ik / dat hoewel in de omſtandigheden / of eenige mindere ſaken / eenig verſchil mochte ſchÿnen te weſen / tuſſchen verſcheyden Schrÿvers / dat verhindert echter niet dat de ſake ten principalen waarachtig zy. Ten vierden / de H. Schriften moeten ſoo uytgelegd worden / dat 'er niets ſtrÿd tegen de waarheid / of geſonde reden en billÿkheid / en daar toe is groote neerſtigheid van nooden / om dagelÿks toe te nemen / in onderſoek en verklaringe der H. Schriften / om alles bequamelÿk te verſtaan / en om den rechten ſin en waarheid der H. Schriften te doen blÿken; gelÿk onlangs den geleerden D. Ridderus dat werk op een nieuw / en breeder dan voor henen geſchied is / heeft aangevangen / in ſijn Schriftuurlijk Licht, over de tegenſtrijdende, duyſtere en miſduyde Texten der H. Schriften.

Staat ook onder andere dingen aan te merken / dat men in veele gelegentheden niet moeten blyven hangen aan de uyterlÿke woorden of maniere van ſpreken / maar op het oogmerk en den ſin des Schrÿvers / welke gewoon zyn te gebruyken ſoodanige manieren van ſpreken / welke by de gemeene lieden gewoon zyn / en beſt konnen verſtaan worden. By voorbeeld / *Joh.* 21. 25. Daar zijn veele andere dingen die Jeſus gedaan heeſt, welke ſooſe elk byſonder geſchreven

waren, ik achte dat ook de wereld ſelve de geſchreven Boeken niet en ſoude vatten. Dat is een oneygentlyke / figuurelyke / en overtollige maniere van ſpreeken / waar door niet anders dan een groote menigte verſtaan word. Soo ſtaat 'er *Exod.* 16. 21. Als de Sonne heet wierd, ſoo verſmolt het Manna. 1 *Sam.* 11. 9. Morgen als de Sonne heet ſal worden, &c. Dat is niet te ſeggen / dat de Sonne in haar ſelven heeter word / maar dat haare hitte van de menſchen meer gevoeld word. Als insgelyks dat wonder verhaald word / *Joſua* 10. 12, 13 dat de Sonne ſtille ſtond te Gibeon, en de Mane in het dal Aialon, word oneygentlyk geſegd / want de Sonne en Mane en waren eygentlyk niet in dat dal / maar in 't midden des Hemels v. 13. maar het word opſichtelyk ſoo geſegd / ten aanſien dat de Lieden die daar woonden haar licht beſchielden. Maar of dat geſchiede door veranderinge in den loop der Aarde / of dier lichten / of door eenige andere wyſe / dat word van den Schryver niet aangewesen / noch is ſyn eygen voornemen niet. *Eſa.* 38. 8. de ſchaduwe der Sonne keerde te rugge, doch opſichtelyk op den Sonne-wyſer van Achas. Want 2 *Reg.* 20. 9, 10, 11. word alleen geſproken van de ſchaduwe der Sonne op Achas Sonne-wyſer / doch van de Sonne word geen gewach gemaakt. Het is bekent / dat Moſis ſwaar van ſpraak geweeſt is, *Exod.* 4. 10. als dan Stephanus ſegd / dat Moſis machtig was in woorden en werken, *Act.* 7. 22. ſoo kan den ſin niet zyn / dat hy welſpreekende was / maar machtig in verſtand / uytvinden en begryp van ſaken / gelyk dan woorden voor ſaken dikmaal by de Hebreen genomen worden. Calvinus ſtaat ook toe / dat de H. Schryvers ſomtyds niet ſien op de waarheid der ſake / maar op de meeninge der lieden; gelyk hy onder anderen anwyſt over *Jer.* 8. 17. indien yemand vraagd of de Slangen door beleſen konnen verdreeven werden? de antwoord is gereed / dat den Propheet niet ſiet op het geene waar is / maar dat hy ſpreekt na de gemeene opinie der menſchen / en ſoo voorts; waar van wy ook gehandeld hebben in onſe H. Natuur-beſchrijvinge. Siet van gelyke manieren van ſpreken / van de beſweeringen der Slangen *Pſal.* 58. 5, 6. *Eccl.* 10. 11.

P. Aangeſien gy gewach maakt van de Mane, waarom word die *Apoc.* 6. 12. als een ſinne-beeld van de Gemeente geſteld?

C. Als de Gemeente in hare heerlykheid word aangemerkt / ſoo wordſe vertoont door een Vrouwe met de Sonne bekleed, hebbende de Mane onder hare voeten, *Apoc.* 12. 1. om datſe de aardſche dingen / welke onder de Mane zyn / en met de ſelve geſtadelyk veranderen / kleyn acht / en na een Hemelſche / eeuwige / en volmaakte ſaligheid tracht. Maar ſy werd ook ſomtyds by de Mane vergeleken / om datſe van God al haar licht ontfangd / gelyk de Mane van de Sonne. Ten tweeden / om dat den uytterlyken ſtaat der Gemeente geduurige veranderinge onderworpen is: gelyk de Mane ſomtyds geen licht geeſt / ſomtyds haar in vollen glants vertoont / en voorts altoos of haar licht / ten aanſien van ons / ſchynt te vermeerderen / of te verminderen. Want hoewel de volle helſt van de Mane altoos van de Sonne beſchenen word / nochtans vertoontſe aan ons / die op de Aarde zyn / meer of minder licht / na datſe of onder de Son / of recht tegen over is / of ter ſyden verre of nader / van d'een of d'ander ſyde / in hare verlichtinge van de Sonne geſien word. Somtyds wordſe ook / in haren vollen glants zynde / haaſtelyk / doch voor eenen kleenen tyd verduyſterd / om dat de Aarde / in hare beweginge rechtlynig tuſſchen de Sonne en Mane komende / verhinderd dat de Mane de Sonne ſtralen niet kan ontfangen.

P. Maar dewyle wy van de Ceremoniele Wetten hebben geſproken / waarom is niet alleen den Joden *Lev.* 3. 17. maar ook voor de Wet den Patriarchen / verboden bloed te eten? *Gen.* 9. 4, 5.

C. De Wet ſegd om dat het bloed is de ziele *Gen.* 9. 4. *Deut.* 12. 23. waar van wy gehandeld hebben in onſe H. Natuur-beſchrijvinge. Dit is na de letter waarachtig in de beeſten / welkers leven in de warmte en beweginge des bloeds beſtaat / ja ook in de Menſchen / voor ſoo vele de ziele is in het bloed / dat is / vereenigt niet alleen met het grove lichaam / maar byſonderlyk met het bloed / en de levendig makende geeſten en fyne deelen des bloeds / welke de ziele / als haar naaſte werk-tuyg / gebruykt / om het leven in de menſchen te onderhouden; doch hoe dat nu de ziele van het bloed en leven der menſchen moet onderſcheyden worden / hebben wy te voren getoont / en noch breeder in onſe H. Natuur-beſchrijvinge. *Lev.* 17. 11. ſtaat / De ziele is in het bloed. En v. 14. Want het bloed is de ziele van alle vleeſch; ſijn bloed is voor ſijne ziele: daarom heb ik de kinderen Iſraëls geſegd, gy en ſult geenes vleeſchs bloed eten: want de ziele van alle vleeſch is ſijn bloed, ſoo wie dat eet, ſal uytgeroeyt worden.

Sommige geven ook natuurelyke reden / waarom God ſommige Dieren en ſpyſen verboden heeft / van welke en andere redenen wy breeder handelen in onſe H. Natuur-beſchrijvinge, 't welk ſy ook paſſen op het vet en bloed / om datſe geen bequaam voedſel geven / maar ſwaar zyn om te verteeren / en de ziele ſelfs als loom en grof maken. Daar is ook een andere reden geweeſt / van het bloed niet te eten / om dat des ſelfs gebruyk heylig was / als in de Offerhanden / tot afbeeldinge der verſoeninge over de ſonden / gebruykt. *Lev.* 17. 11, 12. Als mede / om de menſchen van het menſchen bloed te vergieten af te ſchrikken / als blykt *Gen.* 9. 4, 5. &c. en om de Joden van de Heydenſche wyſe van doen af te ſcheyden. Deſe Wet van geen bloed te eten / hoewelſe te niete gedaan is / nochtans wierdſe / om de ergerniſſe der Joden te voorkomen / van de Apoſtelen noch voor eenigen tyd vaſtgeſteld / *Act.* 15. v. 10. 29. en is noch na de Apoſtelen van vele volkeren / en langen tyd / onderhouden geweeſt / (ja de Grieksche Kerken onderhouden die Wet noch /) gelyk uyt Tertullianus en Arnobius bekent is. De Pythagoriſten verboden daarom het dooden van alle Dieren / om datſe dachten dat de zielen der menſchen / dagelyks vervliegende / ſich in de lichamen van andere menſchen / of ook van andere Dieren vervoegden / geen onderſcheyd tuſſchen de zielen der menſchen en beeſten ſtellende / gelyk van ons breeder is aangewesen in onſe H. Natuur-beſchrijvinge.

P. Maar als ik leſe in uwe Boeken des N. Teſtaments / dat de menſchen worden verſoent met God / gereynigt van hare ſonden / ja behouden worden / en overwinnen / door het bloed des Lams / *Apoc.* 12. 11. *Rom.* 3. 1 *Joh.* 1. &c. hoe verſtaat gy dat?

C. Niet dat het bloed Chriſti / in ſyn eygen ſelfs aard en ſtoffe aangemerkt / dat op de Aarde geſtort en vergaan is / ſoodanige of diergelyke ſaken of werkingen eenigſints moeten toegeſchreven worden / gelyk ſommige domme / ſuperſtitieuſe / Paapſe Chriſtenen wys gemaakt word; maar by het bloed Chriſti verſtaan wy ſyne gehoorſaamheid tot de dood / en het verbond der Genade Gods / waar door den boetveerdigen ſondaar in genaden aangenomen / geheyligt / en behouden word; welk Verbond door de dood Chriſti beveſtigd is / gelyk ook in 't O. Teſtament het Verbond met beſprenginge des bloeds verſegeld wierd / en gelyk een Teſtament bekrachtig word door de dood des genen die het gemaakt heeſt; gelyk wydloopig aangewesen word *Heb.* 9. en 10. Het is dan niet het ſtoffelyke bloed Chriſti dat ons kracht geeſt / maar wy zyn meer dan overwinners door hem die ons lief gehad heeft, ſoo dat ons niet kan ſcheyden van de liefde Gods in Chriſto beweſen, *Rom.* 8. 1 *Joh.* 5. 4. Want al dat uyt God geboren is, overwint de wereld: en dit is de overwinninge die de wereld overwint, namentlijk, ons geloove. 't Welk ons onder de zegelen des Genaden-verbonds / den Doop / en Avondmaal / als ſinne-beelden van het water en bloed / 't welk uyt de ſyde Chriſti gevloeyt

heeſt /

Digitized by Google

heeft / vertoond word gelijk over 1 *Joh.* 5.6,8. De oude Vaders niet qualijk aangemerkt hebben. En dit was eenigſints afgebeeld in 't O. Teſtament / door het bloed des Paaſch-Lams / met welke de dorpels en poſten der Iſraëlitiſche Huyſen beſprengt wierden / op dat hare Eerſt-geborene niet die der Egyptenaren / niet gedood ſouden worden / *Exod.* 12. 7, 22, 23.

P. Maar wat dunkt u van die reden-kavelinge / waar door ſommige willen bewijſen / dat'er buyten deſe bepaalde Wereld / ofte lichaam / geen andere Wereld / of eenige Lichaam / ſouden konnen afgeſcheyden weſen. Want / ſeggenſe / tuſſchen die twee of meer afgeſcheyden Weerelden ſoude yets tuſſchen in komen / of niet. Iſ'er yets tuſſchen in geplaatſt / waar door ſe aan malkanderen vaſt zijn / ſoo iſt nu een en de ſelve / maar geen andere Wereld. Indiender niet tuſſchen in komt / ſoo zijnſe dan weder aan malkanderen vaſt / en ſoo weder maar een.

C. Indien men ſegd / dat het volſtrekkelijk onmogelijk is / dat God ſoude twee Lichamen / of meer / konnen ſoo plaatſen / datſe malkanderen niet raakten / maar dat'er tuſſchen in eenig ander lichamen ſoude konnen weſen / ſoo wilde ik wel weten / wat de reden zy van deſe onmogelijkheid / en wat hier palen ſtelt aan de almacht van God? door dienſe ſelfs bekennen / dat de ſpatie die wy ons inbeelden te konnen tuſſchen beyden zyn / niet en is; en wy te voren getoont hebben / dat wy by die ſpatie niets anders en verſtaan / dat 'er niets is / 't geene God kan verhinderen daar in eenig lichaam te ſtellen / indien hy wilde: gelijk wy betoont hebben *pag.* 12. ſal het geene niets is Gods macht bepalen?

P. Wat merkt gy aan in 't getal van twaalf der ſonen Iſraëls / *Gen.* 49. 28. Alle deſe Stamme Iſraëls zijn twaalve.

C. Eygentlijk (ſegt D. Rivetus) zijnder 13 geweeſt / maar daar wordender maar 12 gerekent / of om dat Ephraim en Manaſſe voor een genomen worden / om datſe uyt eenen Vader waren / namentlijk / Joſeph, den Sone Jacobs: of / om dat Moſes ſiet op de verdeelinge van 't Land Canaan onder de 12 Stammen / alſoo de Leviten geen deel hadden. Op dit getal van twaalf wort menigmaal geſien in de Heylige Schriften; want gelijker waren 12 Patriarchen / ofte Sonen Jacobs, en 12 Stammen / ſoo mede 12 Toon-brooden: 12 koſtelijlijke Steenen in den Borſt-lap des Hooge-Prieſters: 12 Fonteynen in Elim: 12 Gedenk-ſteenen opgerecht aan de Jordane: 12 Staven / voor yeder Stam een / *Num.* 17. 2. 6. 12 Oſſen die de kopere Zee onderſteunden: 12 Verſpierders na Canaan geſonden: uyt 12 Steenen den Altaar gemaakt: 12 Leeuwen aan Salomons Throon: 12 Propheten: 12 klinkende Schellen aan den Rok van de Hooge-Prieſter; vertoonende (gelijk eenige duyden) de 12 Apoſtelen / welkers geluyt ſoude gaan over den ganſchen Aardbodem. *Pſal.* 19. *Rom.* 10. 18. Deſe ſouden ſitten op 12 Throonen / oordeelende de 12 Geſlagten Iſraëls / *Matth.* 19. 28. *Richardus Montacutius orig. Eccleſ. tomi* 1. *parte ſecunda pag.* 122, 123. verhaald / uyt Auguſtinus, dat Chriſtus 12 Apoſtelen heeft verkoren / om datſe / in den naam der Heylige Dry-Eenigheid / aan alle de vier eynden des Werelds / het Euangelium moeſten verkondigen / voor yder drie / maakt twaalf; gelijk ook door de ordentlijke ordeninge der 12 Stammen in een vierkant van drie in yder reke vertoont wierd. Andere (ſegd hy) doen daar by / dat dit getal van twaalf ſiet op de 12 Teekenen des Hemels / welke de Sonne alle Jare in 12 Maanden doorwandeld; andere ook op de 12 uyren van den dag en nacht. Na dit getal der 12 Stammen word ook afgebeeld het Hemelſche Jeruſalem / met ſijne 12 Poorten; 12 Engelen; 12 Fondamenten; 12 koſtelijke Steenen; 12 Paarlen; in de rondte twaalf duyſent Stadien; en onder het dobbel getal van de 12 Stammen / namentlijk de 24 Ouderlingen / word vertoont de Kerke des Ouden en Nieuwen Teſtaments / *Apoc.* 4. 4. 10. Daar op ſien mede de 12 Vruchten van den Boom des Levens *Apoc.* 22. 2. En gelijk in de Woeſtyne de Stammen gelegert waren in een welgeſchikte vierkante ordre / na die vier oorden des Werelds; ſoo word insgelijks het Hemelſche Jeruſalem beſchreven / ſiet *Apoc.* 21. 13, 16. &c. Behalven dit getal van twaalf / worden ſeer menigmaal in de Heylige Schriften gebruykt de getalen van 40. 7. en 10. 't welk ook voor veele genomen word; gelijk daar van breeder kan nageſien worden D. Burmannus over de vijf Boeken Moſis. En niet wonder (dunkt ons) dat het getal van 10. voor veel genomen word / aangeſien het is het hoogſte getal datmen telt / want na 10 herhaaltmen weder de vorige 10. tot 20. en dan weder tot 30. 40. 50. en ſoo tot 100. en dan weder door 1. 2. &c. 100 tot 1000. en ſoo voorts. Van het 7. getal hebben wy gehandeld over den Brief aan de Hebreen / *pag.* 216. Het getal van 40 word gemelt in 't geven van tyd tot bekeeringe; deſe was voor de eerſte Wereld 120 of drymaal 40 Jaren. Voor de Amoriten 400 Jaren / dat is 10 maal 40. Voor den Joden na Chriſti dood 40 Jaren / tot Jeruſalems verwoeſtinge. Voor Ninive 40 dagen. 40 Dagen duurde den Regen van den Sund-vloed. 40 Verſpieders gingen na Canaan. 40 Jaren waren de Joden in de Woeſtyne: 40 dagen vaſtede Moſes, Elias en Chriſtus: 40 dagen droeg Ezechiel de ongerechtigheid van Juda / *Ezech.* 4. 6. 40 dagen was Chriſtus oud / als hy in den Tempel Gode wierd voorgeſteld / *Luc.* 2. 40 dagen bleef hy op Aarden na ſijn opſtandinge.

Volgd nu dat wy aanraken de antwoord op eenige Artijkelen uyt onſe Schriften getrokken.

Om ſekerlijk te weten welke die zijn / ſoo ſullen wy de ſelve voorſtellen met de eygen woorden der Claſſicale Reſolutie den 24 January 1675. Artijkel 3.

De Extracten uyt de Boeken van D. J. de Mey voorgeleſen zijnde / is in omvrage gebracht / wat nu te doen ſtont / en is door meerderheid van Stemmen geoordeelt / deſe ſake in de Claſſis te verhandelen / en dat hem Copye der Extracten ſal overgeleverd worden / luydende aldus.

Onderſoek van de Schriften van *D. Johannes de Mey*, op de Criminatie van *D. P. Appeldoorn*, door vijf Gedeputeerde des E. Claſſis van Walcheren, overgegeven den 24 January 1675.

SOO IS'T, Dat de Criminatien van D. Appeldoorn veelſints zijn liefdeloos / calumnieus / en laſterlijk / en eenige Criminatien van oude dingen die voor deſen zijn ge-examineert / als namentlijk / dat de Wereld ſoude zijn geſchapen uyt een nootſakelijkheid van betamelijkheid / in 't Hallelujah *pag.* 106. Edoch hebben echter na ſerieus en ernſtig onderſoek eenige dingen gevonden / die Ons hebben gedocht wat aanſtootelijk / Als /

1. Dat hy ſegd *pag.* 23. over den Brief aan de Hebreen, dat Chriſtus is opgeſtaan met een aardſch Lichaam / en geëten heeft tot ſich ſelfs onderhoud. Waar van den E. Leſer de antwoorde in dit Boek ſal vinden / *pag* 215.

2. *pag.* 27. over de duyſtere Plaatſen des Nieuwen Teſtaments ſegt / dat God niemand ſtraft / of ſtraffen ſal / dan om ſijn eygen ſchuld / en dat de kinderen niet eygentlijk in der daad in Adam geſondigt hebben / want de kinderen die niet geboren waren / konden niet ſondigen. Waar op de antwoorde den E. Leſer kan naſien *pag.* 123.

3. *pag.* 123. verklaart de vijfde Vrage des Catechiſmi / die ſegt dat wy van natuuren geneygt zijn God te haten, alſoo / dat haten ſomtijds word genomen voor min beminnen; hoewel ſonder eygentlijken haat / als *Luc.* 14. 26. die niet en haat ſijn Vader en Moeder, &c.

4. In de Voor-reden van het Boek over den aard der Conſcientie *pag.* 1. ſtelt voor als een vrage; hoe de Heydenen verſtonden 't verbond der Genade?

5. *pag.* 35. van de Eygenſchappen Gods. 't Is ons niet geopenbaard / en komt ons niet toe te oordeelen / dat God de Heydenen die Chriſtum niet uytdrukke-

lyk hebben gekent / noch de wyſe hoe wy door hem be-houden worden / ſoude zalig maken. En verklaart *Joh.* 3. 18. van de geene die gelegentheid en reden gehad hebben om te konnen gelooven. Waar van de ant-woorde te vinden is *pag.* 174.

6. *pag.* 88. over de duyſtere Plaatſen des Nieuwen Te-ſtaments, ſchynt te willen ſeggen / datſe door een ge-meen geloove ſouden konnen zalig worden. Waar op geantwoord is *pag.* 50. & *ſeq.*

7. *pag.* 41. van de Werken Gods. Of wy met de ſelve lichamen ſullen opſtaan / meent ja / hoewel de licha-men opſtaan met de ſelve gemeene ſtoffe.

8. *pag.* 45. van de Werken Gods, ſchynt hem onge-rymtheid te hebben / dat God alles gelykelyk en met een daad ſoude weten. En beſluyt van deſe kenniſſe Gods / immers God weet veele dingen t'effens. Waar van ſiet *pag.* 48.

9. *pag.* 215. over den Brief aan de Hebreen. Dat een moetwilligen afval ſwaarder by de Joden moeſte ge-ſtraft worden / dan by ons. Waar op ſiet de antwoor-de *pag.* 38.

10. *pag.* 109. over de duyſtere Plaatſen des Nieuwen Teſtaments. Verklaart den Text / Ik en de Vader zijn Een; namentlyk een in wil / en ſegd dat de Oude die plaatſe hebben misbruykt / om te bewyſen de eenigheid des Weſens.

11. *pag.* 158. over de duyſtere Plaatſen des Nieuwen Teſtaments, ſegd / als Chriſtus en de Apoſtelen heb-ben Wonder-werken gedaan / datſe opentlyk hebben beleden / datſe die door hare kracht en Godſaligheid niet hebben gedaan / maar ſy hebben die werkinge Gode alleen toegeſchreven.

12. *pag.* 247. over den Brief aan de Hebreen. Dat het niet blykt uyt *Gen.* 4. dat Abel meer berouw van ſonden en geloove gehad heeft als Cain. Waar van ſiet *pag.* 75.

13. *pag.* 179. over de duyſtere Plaatſen des Nieuwen Teſtaments; komt ons vreemd voor / dat hy ſegd dat Michael want de Heere ſoude genaamt werden / of Je-hovah / niet eygentlyk / maar om dat hy in Gods plaats / als ſijn Geſant en Dienaar / ſprak.

Wy betuygen dit uyt Naam der Gedeputeerde.

IS. BISKOP.
E. POTTEY.

A. Snijpe *Claſſis pro tempore Scriba.*

Hier op ſtaat aan te merken / voor eerſt / dat de Reviſeurs ſelve getuygen / in hare Schriftelyke aanteykeninge den E. Claſſi overgegeven / dat de Criminatien van P. Appeldoorn veelſints zijn liefde-loos / calumnieus / en laſterlyk. Ten tweeden / dat de Boeken / waar uyt de Reviſeurs deſe Pointen uytge-trokken hebben / vele Jaren zijn gedrukt geweeſt / ſon-der dat ſich ooyt yemant daar tegen geſtelt heeft / nament-lyk in 't Jaar 1652. het Boek van de Conſcientie, en Werken Gods, den tweeden Druk. Uytleg over duy-ſtere Plaatſen des Nieuwen Teſtaments, in den Jare 1654. En de Bedenkingen over den Brief aan de Hebreen, in den Jare 1664. Ten derden / dat de E. Claſſis deſe Reſolutie / van mijne Schriften te overſien / voor de tweedemaal genomen heeft / enkelyk op het verſoek van P. Appeldoorn, welke / na hare eygen bekenteniſ-ſe / een eer-looſen Laſteraar is. Ten vierden / datſe dit heeft gedaan even op dien ſelven tyd / als hy om ſijne ſchandelyke Laſteringen / voor de tweedemaal uyt deſe Stad gebannen wierd / en nu opentlyk door de Dief-leyders ter Stad uytgeleyd. Ten vyfden / dat ik niet gehouden ben over deſe of eenige andere beſchul-digingen te antwoorden / ten ware datſe bewieſen / datſe ſtreden tegen de Formulieren van Eenigheid / 't welk nooyt is voorgegeven / ik laat ſtaan bewieſen. Dat ik derhalven antwoorde / geſchiet ten overvloede / om de onwetentheid / en onbeſuyſde twiſt-gierigheid / en quaad-aardigheid van ſommige in deſen te ontdekken / gelyk in onſe Nader Deductie , Eenparig Oordeel. &c. den E. Leſer kan naſien.

Voorts hebben wy in dit Tractaat de antwoord op alle de voorgemelde Pointen aangewieſen / uytgeſon-dert de 3. 4. 7. 10. 11. en 14. op welke wy kortelyk deſe volgende dingen aanmerken alſoo ſe geen breeder ant-woord vereyſchen. Wat den 3 Artykel aangaat / dat haten ſomtyds genomen werd voor min beminnen, dat blykt onwederſprekelyk *Luc.* 14. 26. alwaar / in de kant-teykeninge / de Uytleggers onſes Bybels / dien Text niet alleen aldus verklaren / maar ook dien uyt-leg met de eygene woorden Chriſti *Matth.* 10. 37. bewy-ſen. Ten tweeden / het is bekent / dat in 't gemeen de onwedergeborene natuurelyke menſchen God niet ey-gentlyk haten / als / in ſich ſelven aangemerkt / het opperſte goet zynde / en de oorſake van alles goets / want ſoo kan God niet gehaat worden / want het voor-werp van haat is nootſakelyk yets dat den menſch als quaad beſeft / het zy dat het waarlyk ſoo zy / of im-mers als ſoodanig van hem aangemerkt word. Maar de godlooſe worden geſegd God te haten / om datſe haten ſijne Wetten / gehoorſaamheid / en ſtraf-fende gerechtigheid / voor ſoo veel ſy die als hare gene-gentheid en luſten nadeelig begrypen / gelyk in het tweede Gebod aangewieſen word / als tegen het haten Gods geſteld word het onderhouden ſijner Geboden. En ſtaat wel aan te merken / dat den menſch ſoo in ſijn eygen gemoed van de redelyke billykheid van Gods Gerechtigheid en wetten overtuygt is / dat hy die niet anders kan dan toeſtemmen / ja ſich ſelven daar na veroordeelen / *Rom.* 2. 14, 15. En derhalven haat hy die niet in haar ſelven / maar alleen in opſicht van ſich ſelven als hem nadeelig / en om dat hy ſich ſelven / en ſijne genegentheid / meer als de ſelve bemind / gelyk het Paulus wel uytlegt 2 *Tim*, 3. v. 4. Meer lief-heb-bers der welluſten, dan lief-hebbers Gods.

In den 4 Artykel is niets 't geene met eenige reden kan tegen-geſproken worden / gelyk uyt de antwoorde / te voren gegeven op de vrage van de ſaligheid der Heyde-nen / volkomentlyk blyken mach. Want daar word my niet anders te laſte gelegd / dan dat ik in een vrage voorgeſteld hebbe / hoe de Heydenen verſtonden het Verbond der Genade? alſoo op die ſelve plaats / daar dit uyt gehaald is / geantwoord word / dat de Heyde-nen / ſonder de H. Schrift / of Goddelyke openbarin-ge / niet hebben konnen verkrygen eenige ſekere ken-niſſe van de eeuwige ſaligheid / ofte het Verbond der Genade in Chriſto. Alſoo het volbrengen daar van al-le natuurelyke oorſaken ſeer verre overtreft. Ten twee-den / om dat het enkelyk en geheelyk hangt / aan de vrywillige genade en voornemen Gods / waar van niemand ons dan God ſelfs verſekeren kan.

Wat betreft den 7 Artykel / ſoo haaſt ik ſal verne-men wat die van de E. Claſſis hier in beriſpen of ver-werpen ſullen / ſal ik aanſtonts (indien 't eenigſints noodig is) haar antwoorden. Miſſchien vreeſen ſy haar eygen inbeeldinge / als of ik met den Autheur van het Boek genaamt *Scriptura Philoſophiæ interpres*, (ofte dat de H. Schriften volgens de Philoſophie en ge-ſonde reden moeten uytgelegt worden /) wilde bewee-ren / dat het onmogelyk is / dat / na eenen geheelen ondergank en verſtrooyinge der deelen van de gemeene ſtoffe / eenige ſake de ſelve in getale herſtelt werde. Ten tweeden / dat in de H. Schriften niet word ge-ſproken van een opſtandinge der ſelve lichamen in ge-tale / maar alleen in weſen / of ſoorte. Waar van wy in onſen aangetoogen Text geen de minſte gewach maken. Maar alleenlyk / tot voldoeninge van ſekere voor-gaande tegenwerpinge / in bedenken geven / of tot de opſtandinge der ſelve lichamen in getale juyſt vol-ſtrekkelyk noodig zy / dat de lichamen uyt de ſelve deeltens in getal van de gemeene ſtoffe beſtaan; aan-

geſien

geſien de gemeene ſtoffe in alle hare deelen van een en de ſelve aart en natuur is. Ten tweeden / om dat het een en de ſelve menſch in getale is / die nu leeft / en die over eenige Jaren geleeft heeft ; hoewel de deelen onſer lichamen gedurig vervliegen / en andere in de plaats komen. Ja het is een en den ſelven menſch in getal / die 80 Jaren oud is / met dien hy was als hy geboren wierd; nochtans beſtaat hy niet uyt de ſelve deelen der gemeene ſtoffe / ja het mach zyn / dat hy geene van die behouden heeft. Waarom niet ſonder reden ons leven een gedurige dood mach genoemd worden / aangeſien niet alleen onſe fijnſte deelen / en levendigmakende geeſten / maar ook de vaſte ſtoffe onſer lichamen / geſtadiglijk verdwijnen. Doch met dit onderſcheyd / dat in de dood het geheele lichaam tot de gemeene ſtoffe los gemaakt word / maar in 't leven by deelen / en allenskens / en met herſtellinge van het geene verdweenen was / door het aangenomen voedſel.

P. Maar wat dunkt u / ſullen de menſchen die opgewekt worden noch geheugenis behouden / van die dingen welke in haar leven voorgevallen zyn ?

C. Niet van alle dingen / maar echter in 't gemeen / ſoo veel de ſelfweſigheid van haar perſoonen belangd. Want ſonder dit ſullen ſy van haar ſelven niet weten / en / in opſicht van haar begrijp / even eens weſen / als of ſy de ſelve niet waren. Ten tweeden / ſy ſullen met dankbaarheid God loven / en ſich verblyden over de verloſſinge en weldaden / in haar vorig leven genoten / *Apoc.* 5. 9, 10. &c. Ten derden / de ſaligheid dieſe genieten ſullen / ſal haar gegeven worden als een beloonin- ge / en na mate van hare vorige gaven / deugden / en daden / *Rom.* 2. 6. &c. Sulks dat de *individuatie*, ofte onverdeelde eenigheid / en ſelfweſigheid der menſchen / niet ſoo ſeer ſchijnd te hangen aan de ſtoffe / als wel de ziele / en haar begrijp ; hoewel ik beken / dat ik niet kan begrijpen / hoe de zielen / van de lichamen afgeſcheyden / *individualiter*, ofte in getale verſchillen / ofte hoeſe de geheugeniſſe / van 't geene ſy in de lichamen begrepen hebben / behouden konnen.

In het geheele A L ſal een wonderlijke verſcheydentheid weſen van voorwerpſelen / met welkers kenniſſe en aanmerkinge een alderhoogſte vreugde ſal genoten werden / en dat over de ſaken welke nu voor onſe oogen verborgen zyn ; gelijk wy te voren getoond hebben / dat de veranderinge en nieuwigheid der ſaken / die wy bedenken en genieten / ſeer veel doet tot de vermeerderinge der geluksaligheid. Want hoewel wy niet denken / (gelijk veele onder u) dat de lichamen ſich oneyndelijk uytſtrekken / in een onbepaalde verſcheydentheid / en uytbreydinge ; nochtans oordeelen wy / dat in en van den oneyndigen God / een eeuwige / alderhoogſte / en volmaakte ſaligheid ſal genoten werden ; welke tot haar vermeerderinge geen nieuwe voorwerpen van nooden heeft / noch door het langduurig genot verminderd ſal werden.

Den 10. Artijkel verbat de woorden van Jan Calvijn, van welke ik verhale / dat hy geoordeeld heeft / dat de woorden *Joh.* 10. 30. Ik en de Vader zyn Een, de oude miſbruykt hebben om te bewyſen de Eenweſigheid des Soons met den Vader. En niet ſonder reden / want aangeſien getuygd word / dat de geloovige onder malkanderen / en met God en Chriſto / een zyn / gelijk de Vader en de Soon een is ; ſoo ſoude moeten volgen / dat ook de geloovige onder den anderen / en met God / en met Chriſto / van een Weſen zyn / ſoo die maniere van ſpreken Eenweſigheid van Natuur beteekend / gelijk den E. Leſer in de aangetrokken plaats *pag.* 107. over de duyſtere Plaatſen kan naſien. Van dit gevoelen is ook D. de Dieu, en om de ſelve reden / ſchrijvende in ſijne Aanteykeninge aldus / *fuit quum exiſtimarem vertendum eſſe unus ſumus. Sed mutavi ſententiam poſtquam vidi, Joh.* 17. 21, 22. *Non tantum Filium & Patrem ſed & fideles dici unum.* En hoewel de Reviſeurs ſchrijven / dat ik ſegge / dat de oude die plaats miſbruykt hebben / ſoo ſult gy echter bevinden / dat ik dat niet ſegge / maar alleen verhale / dat J. Calvijn dat geſchreven heeft.

Wat belangd den 11. Artykel / dat Chriſtus als Menſch / noch de Apoſtelen / ja geen Schepſel uyt ſijn eygen kracht / eygentlijk genoemde Miraculen kan doen / welke de ganſche natuur overtreffen / is van ons klaarlijk beweſen in onſe H. Natuur-Beſchryving , en over de duyſtere Plaatſen des N. Teſtaments *pag.* 157. Gelijk ook meeſt alle de Gods-geleerde gewoon zyn / de Goddelijke Nature Chriſti uyt de wonderen te beveſtigen ; welk bewys ongegrond ſoude zyn / indien de kracht van Miraculen te doen / aan een menſch of ſchepſel konde mede-gedeeld worden. Ten tweeden / het is onwederſprekelijk waarachtig / dat Chriſtus ſich aanmerkende na ſijne Menſchelijke Natuur (gelijk dan de Joden hem maar voor een enkel Menſch aanſagen) de kracht van wonderen te doen / niet ſijne Menſchelijke macht / noch (gelijk ſommige Joden nageven) het uytſpreken van den name Jehovah / (gemerkt in de woorden geene kracht is / behalven hare beduydeniſſe) maar God alleen toegeeygend heeft / en door deſelve beweſen / dat hy van God geſonden was: gelijk Chriſtus getuygd *Joh.* 14. 10. De Vader die in my is, die doet de werken. Item / *Joh.* 14. 11. en 15. 24. En *Act.* 2. 22. ſegd Petrus uytdrukkelijk / dat God de wonderen door Chriſtum gedaan heeft / en dat Chriſtus door deſelve beweſen was, te weſen een Man van God, betoond onder de Joden door krachten, wonderen en teekenen, die God door hem gedaan hadde, dat is / om ſijn Leere en Ampten te beveſtigen ; welk bewys ydel ſoude zyn / ſoo een menſch uyt ſijn kracht / of door middel van eenige Schepſelen / konde wonderen doen. Ten tweeden / de Apoſtelen bekennen uytdrukkelijk / datſe geen wonderen konden doen door haar eygen kracht / waardigheid / of godſaligheid / maar dat de God Abrams, Iſaacs, en Jacobs, door hare wonderen / zijn Kind Jeſum verheerlijkt hadde. Sulks dat ik verwonderd ben / wat onbedachtſaamheid ofte onverſtand de Reviſeurs bewogen heeft / ſoodanigen klaren waarheid tegen te ſpreken. Want hoewel de Tooveraars konnen eenige dingen doen / welke den menſchen wonderen ſchijnen te weſen / nochtans verſchillen die verre van de eygentlijke genaamde Miraculen / gelijk D. Willet wel aanwijſt in ſijn *Hexapla* over *Exod.* 7. deſe geſchieden van God / en waarlijk ; geene door natuurelijke verborgene konſten en middelen / welke andere onbekend zyn. Ten tweeden / maar in ſchijn / door een ongeloofſelijke veerdigheid / en geſwintheid harer handelinge / welke de menſchen met de oogen niet konnen bemerken. Ten derden / hier by voegen ſommige / dat de duyvelen de phantaſien / en levendigmakende geeſten der menſchen / ſoo konnen ontſtellen / datſe meenen te ſien of te hooren / 't geene ſy niet hooren noch ſien ; gelijk ook wel geſchied door natuurelijke ongeſtalte der herſenen en geeſten. Ten derden ; de ware Miraculen geſchieden door Gods Dienaren / tot Gods eere / en tot beveſtiginge van 't Goddelijk geſag en waardigheid: de valſche door verkeerde argliſtige menſchen / tot beveſtiginge van ſuperſtitie en valſcheyt ; waarom ſy ten rechte genaamd worden wonderen der leugenen, 2 *Theſſ.* 2. 9. Ten vierden / de ware wonderen geſchieden door goede middelen / als aanroepinge van Godes Naam / vaſten / &c. de valſche met ydele ſuperſtitien / Ceremonien / beleſingen / mommelen van eenige woorden / vreemde teekenen / geveerden / characters / &c. Eenige denken dat God / om de menſchen te verſoeken / *Deut.* 13. door de tooveraars of duyvels ſomtijds ook ware wonderen ſoude doen. Doch hoewel wy wel toeſtaan / dat God de menſchen verſoekt door het toelaten van de ſchijn-wonderen / en bedriegeryen der menſchen ; nochtans dunkt my niet waarſchijnelijk te zyn / dat God ſijne Almachtige Hand ſelve daar toe ſoude gebruyken. Want God verſoekt niemand ten quade, *Jac.* 1. 13. Ten

an-

anderen / ſoo ſoude God ſijn oogmerk miſſen in het doen der wonderen; namentlÿk / de beveſtiginge van ſijne eere / waarheid / macht / en geſach / en de menſchen ſouden door de ſelve geen verſekeringe konnen opnemen van haar geloof. Daar nochtans Chriſtus ſich op ſijne werken beroept / en op de ſelve het geloove afvordert. *Joh.* 14. 11. Geloovet my dat ik in den Vader ben, en de Vader in my is, en indien niet, geloofd my om de werken ſelve. En gemerkt de Joden laſterden / dat Chriſtus ſijne wonderen dede door den overſten der duyvelen, *Matth.* 12. 24. hoe konde deſen laſter genoegſaam wederlegd worden / indien God door de Verleyders / en hulpe des duyvels / ſomtyds waarachtige wonderen gedaan heeft?

In deſe bedriegelÿke Tooverpen is van ouds ſeer vermaard geweeſt / eenen Zoroaſter, een Perſiaan / welke geſegd word gelacchen te hebben ſoo haaſt hy geboren was / en geleefd te hebben onder den Koning Ninus, doe Abraham leefde. Ten tyde der Apoſtelen zyn in deſe Toover-kunſte ſeer beroemd geweeſt / Jarchas onder de Indianen / Teſpeſion onder de Mooren; te Romen Symeon; en onder Domitianus Apollonius Thyaneus; waar van wy nader gehandeld hebben in de Verklaringe over de duyſtere plaatſen des N. Teſtaments *pag.* 92. Phyloſtratus verhaald van deſe Apollonius, by na alle de wonderen / welke Chriſto in de Euangelien werden toegeſchreven; als verdwÿninge uyt de oogen der menſchen / opwekkinge der doode / Hemel-vaard / verſchÿninge na ſijn dood / en ſoo voorts. Sijn Hemelvaard heeft hy te lichter de menſchen konnen wijs maken / alſoo hy kort voor ſijne dood alle ſijne Diſcipelen en bekende van hem wech ſond / op dat hy / heymelÿk ſtervende / ſijn Lichaam ſoude verborgen worden. Want hy was ook in ſijn leven gewend te ſeggen / dat men heymelÿk moeſt leven / maar ſich in ſijn ſterven aldermeeſt moeſte voor de menſchen verbergen.

Den 13. Artÿkel is mede van de Reviſores verkeerdelÿk / en niet ter goeder trouwe / uytgehaald; want ſy getuygen / dat ik geſchreven hebbe / dat Michaël genaamd werd Jehovah / niet eygentlÿk / maar om dat hy in Gods plaats / als ſijn Geſant en Dienaar / ſprak. Daar nochtans den E. Leſer de plaats naſiende *pag.* 177. over de duyſtere Plaatſen des N. Teſtaments, bevinden ſal / dat ik alleen verhale / dat 'er veele van die voorgemelde meeninge zyn. Maar mÿn ſchrÿven en oogmerk aldaar / is anders niet / dan uyt te leggen den ſin van de woorden *Judæ vers* 9. Wat de ſaak ſelfs aangaat / wy erkennen niet alleen dat den Naam Jehovah Gode eygen is / maar ook / dat van alle de Namen welke Gode gegeven worden / geene is die volkomender ons aanwÿſt wat God is / als den Naam Jehovah; te kennen gevende / dat hy niet alleen van ſich ſelven is / maar ook het weſen geeft aan allen / en mede aan ſijne beloften / door 't volbrengen der ſelve / *Exod.* 6. *vers* 2. &c.

Deſe korte antwoorden oordeel ik voor als noch genoeg te weſen / alſoo den E. Kerken-raad van Middelburg alreede daar in contentement genomen heeft. Doch ingevalle de E. Claſſis geliefd over de gemelde Artÿkelen te oordeelen / ſal (ſoo het noodig is) de gemelde ſaken breeder verantwoorden.

Wat de wÿſe van haren handel aangaat / ſal nu (uyt liefde tot vrede) daar van niets ſeggen / dan alleenlÿk / dat na alle billÿkheid / (en achtervolgens Synodale Reſolutie / onlanks noch vernieuwd in de Noord-hollandſche Synodus, gehouden tot Alkmaar Anno 1674. Art. 2.) de Reviſores over hare grieves eerſt moeten confereren met den Autheur / 't welk noyt van de ſelve of d' Eerw. Claſſis is geſchied / maar men heeft de ſelve in mijn afweſen / en ſonder eenige mÿne kenniſſe / in den E. Claſſis voortgebracht / en aangenomen. Ten tweeden / dat geen Claſſis / noch eenige Provintiale Synode / macht heeft / om eenige nader bepalinge te maken ontrent de Leere / dan in de Formulieren van Eenigheid / door de Nationale Synode / is vaſt-geſteld; en dat daar ontrent geen de minſte veranderinge mach komen / noch yets by ofte afgedaan mach worden / dan met gemeen conſent van alle de bond-genooten; gelÿk dit alſoo in de Unie beſloten en geſworen is; om dat het anders onmogelÿk is eenigheid in de Leere te houden / als eenige byſondere Claſſis / of Provintiale Synode / afſonderlÿk / ſonder toeſtemminge van de bond-genoten / malkanderen over de Poincten van Leere ſoude mogen veroordeelen. Dit blÿkt mede onwederſprekelÿk / om dat alle Nationale Synoden beſloten worden / met de uytgedrukte conditie / dat geen Claſſis noch Synode yets mach veranderen / vermeerderen / noch verminderen; maar dat ſulks alleen ſtaat by een andere Nationale Synode. Als onder andere te leſen is in den laatſten Artÿkel van de Synode gehouden tot Middelburg Anno 1578. en in de 79. Artÿkel van de Synode gehouden in den Haag Anno 1586. Ja dat meer is / deſe ſelve clauſule of conditie word ook gevoegd achter alle Provintionale Synoden / daar alleenlÿk van de ordre en uytwendige beſtieringe der Kerken gehandeld werd / (waar in ſoo grooten eenparigheid / als wel in de Leere / niet vereyſcht word) / dat geen Kerke of Claſſis / over 't geen in de Provintiale Synode beſloten is / eenige veranderinge mach brengen / ofte daar in yets vermeerderen of verminderen; gelÿk te leſen is / by exempel / in den 80. Artÿkel van de Synode gehouden tot Middelburg Anno 1591. Daarom heeft ook de E. Synodus van Zuyd-holland, onlanks in dit Jaar 1675. gehouden tot Leerdam, over die van de Noord-hollanſche Synodus met groote reden geklaagd / datſe in ſake van Leere / de gemeene Kerken betreffende / ter occaſie van de ſwevende Verſchillen / eenige Reſolutie ſonder haar by-weſen en communikatie genomen hadde; met een ernſtig verſoek / dat 'er niet diergelÿks meer mag geſchieden. Beſluytende / dat men geen nauwer bepalinge over de Leere ſal ſtellen / dan achtervolgens de gemeene Formulieren van Eenigheid / luydende de eygen woorden aldus. En dat men ſoo doende, om te beter ruſte in de Kerke te bevorderen, malkanderen, noch in Schryven, noch in het Prediken, noch in het Catechiſeren, ontrent ſaken die in de Formulieren van Eenigheid niet gedecideert zyn, ſal verdenken, van yets tegen de Formulieren van Eenigheid te hebben, directelijk, ofte indirectelijk, ofte daar van 't zy in het openbaar, 't zy in het byſonder, verdacht maken.

En wat aangaat 't geene wy van de Unie hebben verhaald / daar van luyden de eygene woorden in de Verhandelinge over het 13. Artÿkel aldus; Aangeſien alle de Provintien, door Godes Genade, de Euangeliſche Gereformeerde Religie nu eendrachtelijk hadden aangenomen, ſy daar by ſouden blijven, ſonder eenige veranderinge daar inne te mogen doen, als met gemeen conſent van alle de bond-genooten; en ook den anderen met lyf, goed en bloed, daar inne te mainteneren en beſchermen, om alſoo te voorkomen, dat in toekomende tijden, door veranderinge van Religie, geen ſcheuringe mochte werden gepractiſeerd, of te wege gebracht, onder de voorſz Provintien, of Leden van dien.

Uytgegeven volgens de Synodale Reſolutie Anno 1591. Artÿkel 46.

E Y N D E.

Digitized by Google

Monita Salutaria
B. V. MARIÆ,
AD
Cultores ſuos indiſcretos.

GANDAVI,
Typis *Franciſci d'Erkel*, Typographi & Bibliopolæ jurati,
ad inſigne Phœnicis. ANNO 1673.

Heylſame Vermaningen
VAN DE
S. M. MARIA,
Aan haar onbeſcheydene Dienaars.

Tot GENT,
By *Francois d'Erkel*, geſworen Boek-drukker en Boek-verkooper,
in den Vogel Phœnix, in 't Jaar 1673.

Digitized by Google

MONITA SALUTARIA
B. V. MARIÆ,
AD
Cultores ſuos indiſcretos.

Heylſame Vermaningen
DER
S. MAGET MARIA,
Aan hare onbeſcheydene Dienaren.

1.

Ego Mater pulchræ dilectionis.

NOn *eſt* pulchra aut *ſpecioſa laus in ore peccatoris*: non eſt *pulchra dilectio* in corde *ſubdito peccatis*. Fruſtra me diligunt qui in peccatis perſeverant: qui enim Deo non placent, nec mihi placent.

Ego quos amatores volo, imitatores cupio. *Eccleſ.* 24. *Ibid.* 15. 9. *Sap.* 1. 4.

Noli me putare *refugium peccatorum* impœnitentium. Si me amas, fac quod maxime deſidero: nimirum, *diliges Dominum Deum tuum, ex toto corde tuo, & ex tota anima tua, & ex tota fortitudine tua. Deut.* 6. 5.

1.

Ik ben de Moeder van de ſchoone Liefde.

DAar is geen ſchoone noch aangenamen lof in den mond van een ſondaar: daar is geen ſchoone Liefde in het herte des geenen die ſonden onderworpen is. Sy beminnen my te vergeefs die in de ſonden volherden: want die God niet behagen/ die behagen ook my niet. *Eccleſ.* 24. *Ibid.* 15. 9. *Sap.* 1. 4.

Ik wil dat de geen die my lief hebben / my navolgen.

Wilt niet meenen dat ik een toevlucht ben van onboetveerdige ſondaren / indien gy my bemind / ſoo doet daar ik aldermeeſt na verlange: namentlyk / gy ſult lief hebben den Heere uwen God, uyt u geheel herte, en uyt u ganſche ziele, en uyt alle uwe ſterkte. *Deut.* 6. 5.

2.

Nolite credere omni Spiritui, ſed probate Spiritus, ſi ex Deo ſint. 1 *Joh.* 4. 1.

Ne itaque facile recipiatis omnes & quaſvis Hiſtoriunculas, quæ de meis apparitionibus, aut revelationibus, aut beneficiis & privilegiis, promiſcuè circumferuntur.

Ne ſitis ex numero illorum, qui à veritate *auditum avertunt, ad fabulas autem convertuntur.* 2 *Tim* 4. 4.

Nemo igitur veſtrum confidat me cultores meos ex inferno ad pœnitentiam revocare, aut propter aridas aliquas devotiunculas in judicio defendere.

2.

Wilt niet alle geeſt gelooven, maar beproefd de geeſten, of ſy uyt God zyn. 1 *Joh.* 4. 1.

Neemd derhalven niet lichtelyk aan alle en allerley hiſtoriekens / welke in 't gemeen omgedragen worden van myne verſchyningen/ of openbaringen / of weldaden / en previlegien; weeſt niet uyt het getal der geenen welke van de waarheid haar gehoor afwenden, en tot Fabelen haar begeven. 2 *Tim.* 4. 4.

Dat dan niemand van u vertrouwe / dat ik myne dienaren uyt de hel tot berouw roepe / of om eenige drooge devotie ergens in het oordeel ſal voorſpreken.

3.

Ego Mater pulchræ dilectionis

NOn eſt pulchra dilectio mei, abſque charitate Dei, qui creavit me. Ne credas te propter aliquem cultum, quem mihi exhibes, ſi charitatem non habeas, prædeſtinatum eſſe. *S. Auguſt. Tract.* 5. *in Ep.* 1 *Joan. Sola dilectio diſcernit inter filios Dei, & filios Diaboli. Rom.* 8. 29. Qui prædeſtinantur ad hoc prædeſtinantur, ut *conformes fiant imaginis filii Dei. Qui autem*

3.

Ik ben de Moeder van de ſchoone Liefde.

DAar is geen ſchoone Liefde tot my / ſonder de Liefde Gods die my geſchapen heeft. Gelooft niet dat gy om eenigen dienſt of eere die gy my bewyſt / ſoo gy de Liefde niet hebt / gepredeſtineerd zyt. *S. Auguſt. Tract.* 5. *in Ep.* 1. *Joan.* De Liefde alleen maakt onderſcheyd tuſſchen de Zonen Gods, en de Zonen des duyvels. *Rom.* 8. 29. Die gepredeſtineerd

wor-

Digitized by Google

Chriſti ſunt, carnem ſuam crucifixerunt cum vitiis & concupiſcentiis. Gal. 5. 24. Qui ergò carnem ſuam non crucifigunt, non ad *Chriſtum*, ac per conſequens nec ad me ſpectant; quamvis multis me proſequantur officiis.

den / die worden daar toe gepredeſtineert / op datſe het beeld des Zoons Gods gelijkformig worden, en die Chriſti zyn, die hebben het vleeſch gekruycigd met de ſonden en begeerlijkheden. *Gal.* 5. 24. Die van haar vleeſch niet kruycigen / die behooren tot Chriſtum niet / en by gevolg ook niet tot my; hoewelſe my met veele gedienſtigheden en eere achtervolgen.

4.

Non eſt privilegium ullum peccatori impœnitenti conceſſum, ut æternum non patiatur incendium, quamvis me colere præſumpſerit: *niſi enim pœnitentiam habueritis, omnes ſimiliter peribitis, Luc.* 13. ſive cultores mei, ſive non.

Non eſt enim auditum à ſæculo, ut qui ſeriam pœnitentiam neglexerit, per me liberatus fuerit. Nec quicquam juvabunt eum formulæ & precatiunculæ, quas recitaverit, aut ſigna & inſtrumenta pietatis, quæ geſtaverit, nec confraternitates aut ſodalitates, quibus nomen dederit.

Cavete à laqueo diaboli, qui ſub prætextu facilis & commodæ pietatis externæ, ſecuritatem peccantibus ſuadet, ut differant pœnitentiam; & mortificationem carnis negligant; præſumentes de divina miſericordia, & mea interceſſione illis non defuturâ.

Procul à me ſit, ut ego hos degeneres meos cultores in judicio defendam, accuſabo ego potius ob injuriam mihi illatam, quod me jactent patronam injuſtæ & impiæ cauſæ ſuæ, & fautricem impœnitentiæ. Nec enim putandum eſt, quod ego compatiar; aut collachrimer illis qui à filio meo damnantur. Voluntas ipſius, voluntas mea eſt. Juſtam ipſius ſententiam ego approbo, & cum illo *ridebo in interitu ipſorum & ſubſannabo. Prov.* 1. 26. eos qui innixi fuerint baculo arundineo, putantes quod pietas externa ſufficiat. Merito de illis dicet judex: *Me dereliquerunt fontem aquæ vivæ, & foderunt ſibi ciſternas diſſipatas, quæ continere non volent aquas. Jer.* 2. 13,

Daar is geen privilegie gegeven aan een onbekeerd ſondaar / dat hy niet ſoude lyden den eeuwigen brand / hoewel hy aangenomen heeft my te eeren: want indien gy u niet bekeerd, ſoo ſult gy alle desgelijk vergaan: *Luc.* 13. het zy dat gy meer eerd en diend / ofte niet.

Het is noyt gehoord / dat die de oprechte boetveerdigheid verſuymt heeft / door my behouden is. Noch hem ſullen eenigſints helpen de Formulieren en Gebedekens / welke hy ſal opgeſegd hebben / of de teekenen en inſtrumenten der godſaligheid / die hy gedragen heeft / noch de gebroederſchappen of maatſchappyen, aan welke hy ſijnen naam gegeven heeft.

Wacht u voor den ſtrik des Duyvels / die onder het voorwendſel van een lichte en gemakkelijke uytterlijke godſaligheid, den ſondaren de ſorgeloosheid aanraad / ſoo datſe haar bekeeringe uytſtellen / en de doodinge des vleeſchs verſuymen: haar inbeeldende dat haar de Goddelijke Barmhertigheid / en myne voorſprake / niet ſal ontbreken.

Het zy verre van my / dat ik ſulke verbaſterde mijne Dienaren in het oordeel verdedigen ſoude / ik ſalſe veel liever beſchuldigen om het onrecht datſe my aandoen / datſe my roemen een Patroneſſe te weſen / van haar onrechtveerdige en goddelooſe ſake / en als of ik de onboetveerdigheid wilde gunſte bewijſen. Want men moet niet meynen / dat ik medelijden hebbe / of weene over en met de geene die van myn Sone verdoemd worden. Zijn wille / is mijn wille. Zijn rechtveerdig vonnis approbere ik / en ik ſal lacchen over haar verderf: *Prov.* 1. 26. en ik ſal haar beſpotten die daar ſteunen op een rietigen ſtok / meynende dat de uytterlijke Godſaligheid genoeg zy. Met recht ſal den Rechter van haar ſeggen: Sy hebben my verlaten de Fonteyne des levendigen waters, en hebben haar ſelven uytgehouwen gebrokene bakken die geen water konnen houden. *Jer.* 2. 13.

5.

Dictum eſt vobis à Filio meo, *non omnis qui dicit mihi Domine, Domine, intrabit in regnum cælorum; ſed qui facit voluntatem Patris mei qui in cœlis eſt: Matth.* 7. 21. Nunquid putatis quod amplius proderit ei, ſi dixerit mihi *Domina, Domina*; abſit ut iſta credatis. *Licet enim quis linguis hominum loquatur, aut angelorum, ſi charitatem non habuerit, factus eſt velut æs ſonans aut cymbalum tinniens.* 1 *Cor.* 13. *vers* 1. Proinde quamvis inter Angelos meos laudes *decantares, ſi charitatem non habueris, nihil es. Ibid. v.* 2.

Daar is u van mijn Soon geſegd / niet een yeder die tot my ſegd, Heere, Heere, ſal ingaan in het Koninkrijk der Hemelen; maar die daar doet den wille mynes Vaders die in de Hemelen is. *Matth.* 7. 21. Meynd gy dat het hem meer voordeelig ſal weſen / ſoo yemand tot my ſal geſegd hebben / Mevrouw? Mevrouw? het ſy verre van u dat gy ſulke dingen gelooven ſoud. Want al waart dat yemand ſprake met talen van Menſchen of Engelen, indien hy de liefde niet heeft, 1 *Cor.* 13. 1. ſoo is hy geworden als een luydende metaal of koper, als een klinkende ſchelle. Daarom / al waart dat gy onder de Engelen mynen lof ſong / indien gy de liefde niet hebt / ſoo zyt gy niets. *Ibid. v.* 2.

6.

Ego Mater pulchræ Dilectionis.

NOn eſt pulchra dilectio, vel Laus, quæ Deo non tribuit omnia.

Illi ſoli debetur omnis *Laus*, honor & *gloria. Ego non quæro gloriam meam* 1 *Tim.* 1. 17. *Joh.* 8. 50. ſed gloriam ejus qui creavit, & redemit me.

Ik ben de Moeder van de ſchoone Liefde.

HEt is geen ſchoone Liefde, of lof, welke Gode niet alles toeſchrijft.

Hem alleen komt toe alle lof, eere en heerlijkheid. Ik ſoeke myn eere niet. 1 *Tim.* 1. 17. *Job.* 8. 50. maar de eere des geenen die my geſchapen en verloſt heeft

Dien

Laus quæ mihi defertur, ſi non redundet primò & principaliter in Deum, qui dedit mihi omnia quæ habeo, non eſt Laus mea, ſed vituperium. *S. Auguſt. de vera Religione cap.* 55.

Laus quæ mihi defertur, ut mihi, vana eſt: quæ vero mihi defertur, ut Matri & ancillæ Domini, ſancta eſt.

Ego *enim ante pedes agni mitto coronam meam*, *Apoc.* 4. 10. quamvis ſit pretioſiſſima inter omnes alias, ſciens quod à me nihil ſum. *Ego enim conſerva veſtra ſum. Ibid.* 22. 9.

Cum itaque me Laudas, præcipue Deum mecum lauda, *& magnifica, quia aſpexit humilitatem ancillæ ſuæ, & fecit mihi magna qui potens eſt. Luc.* 1. 48. 49.

Si me invocas, ad hoc invoca, uyt defectum & imbecillitatem tuam ſuppleam precibus meis *ad Deum.*

Dien lof die aan my word opgedragen / ſooſe niet eerſt en boven al tot God gebracht werd / die my alles gegeven heeft / dat ik hebbe / dat is geen lof voor my / maar een verachtinge. *S. Auguſt. de vera Religione cap.* 55.

Den lof die aan my / als aan my / gegeven word / die is ydel: maar die aan my werd bewesen / als Moeder en als de Dienſtmaagd des Heeren / die is Heylig.

Want ik werpe voor de voeten des Lams myne Kroone *Apoc.* 4. 10. hoewelſe de koſtelijkſte is onder alle de andere / wetende dat ik van mijn ſelven niets ben. Want ik ben uwe mede Dienareſſe. *Ibid.* 22. 9.

Als gy dan my looft / ſoo looft met my aldermeeſt God / en maakt hem groot, om dat hy de nederigheid en geringheid van ſijne Dienareſſe heeft aangeſien, en hy die machtig is, my groote dingen gedaan heeft. *Luc.* 1. 48. & 49.

Soo gy my aanroept / roept my daarom aan / op dat ik u gebrek en ſwakheid vervulle / door myne Gebeden tot God.

7.

Noli cor tuum dividere, ut me præter Deum, & non propter Deum, ames.

Nolo ego quidquam Deo ſubtrahere, vel cum Deo dividere.

Deus infinitus eſt, & infinité amandus; omnem tuum expoſtulans & abſorbens amorem

Noli me colere ac ſi non ſufficeret tibi Deus. Abſit à te iſta cogitatio.

Si Deum habes, nullo alio indiges, & in Deo habes omnia.

Si me habere poſſes ſine Deo, nihil tibi prodeſſet, & nihil haberes.

Noli dicere quod, ſi me non haberes, deſperares; confide Chriſto, qui neminem deſperare ſinit.

7.

Wilt u herte niet verdeelen / dat gy my behalve God / en niet om God beminnen ſoud.

Ik en wil in 't minſte niet Gode onttrekken / of met God deelen.

God is oneyndig / en oneyndelijk te beminnen; alle uwe liefde begeerende en verſwelgende.

Wild my niet eeren / als of u God niet genoeg waar. Verre ſy van u ſulken gedachte.

Indien gy God hebt / ſoo hebt gy niemand anders van nooden / en in God ſult gy alles hebben.

Indien gy my konde hebben ſonder God / het ſoude u geen voordeel doen / en gy ſoud niet hebben.

Wilt niet ſeggen / indien ik u niet hadde / dat gy ſoud wanhopen; vertrouwd Chriſto / die niemand laat wanhopen.

8.

Nolite me colere, ac ſi non daretur aditus ad Deum per Chriſtum, ſine me.

Unus enim eſt Deus, unus & mediator Dei & hominum, Chriſtus Jeſus. 1 *Tim.* 2. 5.

Advocatum habetis apud Patrem, Jeſum Chriſtum, qui interpellat pro vobis. 1 *Joh.* 2. 1.

Ipſe eſt *oſtium*, ipſe eſt *via, veritas & vita, nemo venit ad Patrem niſi per ipſum. Rom.* 8. 34. *Joh.* 10. 7. & 14. 6.

Ipſi data eſt omnis poteſtas in cœlo & in terrâ, non mihi. *Matth.* 28. 18.

Non eſt in alio aliquo ſalus, nec enim aliud nomen eſt ſub cœlo datum hominibus, in quo oporteat vos ſalvos fieri, quam nomen *J. Chriſti* Filii mei. *Act.* 4. 12.

Ipſe eſt Alpha & Omega, principium & finis. Omnia & in omnibus Chriſtus. Apoc. 1. 8. *Col.* 3. 11.

Noli me colere, quaſi Deam ſubalternam.

8.

Wilt my niet eeren / als of daar geen toegank en waar tot God door Chriſtum / ſonder my.

Want daar is een God, eenen Middelaar Godes en der Menſchen, Chriſtus Jeſus. 1 *Tim.* 2. 5.

Gy hebt een voorſprake by den Vader Jeſum Chriſtum, die voor u bid. 1 *Joh.* 2. 1.

Hy is de deure, hy is de weg, de waarheid, en het leven. Niemand komt tot den Vader dan door hem. *Rom.* 8. *vers* 34. *Ioh.* 10. 7. & 14. 6.

Hem is gegeven alle macht in Hemel en Aarde, niet aan my. *Matth.* 28. 18.

Daar is in geenen anderen zaligheid, want daar is geen ander naam onder den Hemel den Menſchen gegeven, in wien wy moeten ſalig worden, als den Naam Jeſu Chriſti myns Zoons. *Act.* 4. 12.

Hy is de Alpha en Omega, het begin en het eynde, alles en in allen Chriſtus. *Apoc.* 1. 8. *Col.* 3. 11.

Wilt my niet eeren als een Godinne onder God.

9

Qui me mediatricem vel advocatam dicunt, non eo ſenſu *dicant*, quo Filius meus proprié eſt mediator & advocatus. Ille *Novi Teſtamenti mediator eſt. Heb.* 9. 15. *Col.* 1. 20.

Ille propriis meritis Deum placavit, ille ſolus pacem fecit inter Deum & Homines.

Ille *torcular calcavit ſolus, & de gentibus non erat quiſquam cum eo. Eſa.* 63. 3.

Nemo itaque mihi hæc tribuat. Ego enim non placui altiſſimo, niſi in Chriſto & per Chriſtum, ſalvatorem & redemptorem meum.

9.

Die my een Middelareſſe, of Voorſprake, noemen / datſe dat in ſulken ſin niet ſeggen / in welken mijn Zoon eygentlijk is den Middelaar en Voorſprake.

Hy is den middelaar des N. Teſtaments. *Heb.* 9. 15. *Col.* 1. 20. Hy heeft door ſijn eygen verdienſten God verſoent / hy alleen heeft vrede gemaakt tuſſchen God en de Menſchen.

Hy heeft de perſe alleen getreden, en daar was niemand van de volken by hem. *Eſa.* 63. 3.

Dat dan niemand my deſe dingen toe en ſchrijve / want /

Digitized by Google

Numquid ego crucifixa ſum pro vobis, aut in nomine meo baptizati eſtis 1 *Cor.* 1. 13.

want ik hebbe den alderhooghſten niet behaagd / dan in Chriſto en door Chriſtum / mijn Saligmaker en Verloſſer.

Ben ik voor u gekruycigd, of zyt gy in mynen Name gedoopt? 1 *Cor.* 1. 13.

10.

Si me amas, & colis ut Patronam apud Deum, bene facis, multum enim valent preces meæ. Cavendum tamen ne per hyperbolem vel zelum immoderatum mihi quicquam tribuas, quod ſoli Deo debetur vel Chriſto.

Deus enim *zelotes* eſt, *qui gloriam ſuam alteris non dat, Exod.* 20. 5. *Eſai.* 42. 8. *S. Epiph.* nec dari ſinit. Cave ne Deo quicquam detraxeris, ut me honores, ſicut Collyridiani.

Ne igitur dixeris me eſſe omnipotentem, ne me vocaveris ſalvatricem, aut corredemptricem. Abſit ut dicas Deum non potuiſſe aut poſſe excellentiorem *me* creaturam facere. Potentia Dei non exhauritur. Noli dicere quod à tribunali divino ad meum appellari *poſſit*: aut me cum filio meo diviſum habere imperium. Recedant ab ore tuo omnes iſtiuſmodi laudes, cum gloſſis quibus futiliter excuſantur.

Nolo ego iſta exceſſiva encomia, vel vacuas adulationes.

Simplex ſit mea laus & ſobria, non ambigua, non exceſſiva, non hyperbolica.

Noli ſimplices & rudes in errorem ducere, aut devios ab eccleſia ſcandalizare, & in errore confirmare; aut eccleſiæ infamiam aſpergere, ac ſi me coleret inſtar Dei. Nec te moveant hyperbolicæ aut anomalæ phraſes & locutiones quorundam Sanctorum, quæ non ſunt promiſcuè uſurpandæ, nec ſine prudentia & circum-ſpectione proferendæ, multo minus ampliandæ vel extendendæ.

Indien gy my bemint en eert als uw Patroneſſe / gy doet wel; want mijn gebeden vermoogen veel. Maar gy moet u wagten dat gy niet door een overvloedige maniere van ſpreken / of door een onmatigen yver / my yets toeſchrijft / dat God alleen of Chriſto toekomt.

Want God is een yverig God / die ſijn eer aan geen anderen geeft *Exod.* 20. 5. *Eſa.* 42. 8. *S. Ephpib.* noch geven laat. Wacht u dat gy God yets onttrekt / om my te eeren / gelijk de Collyridianen.

Seg dan niet dat ik alles vermag; noch noem my geen Saligmaakſter, of mede verloſſereſſe. Het ſy verre van u dat gy ſoud ſeggen dat God niet ſoude gekonnen hebben of konnen een treffelijker ſchepſel maken dan ik ben. Gods macht word niet uytgeput.

Wilt niet ſeggen dat van den rechterſtoel Gods tot de mijne kan geappelleerd worden; of dat ik met mijn ſoon een verdeeld bevel of magt hebbe.

Laat van uwen mond alle diergelijke lofſeggingen afwijken / met de gloſſen / waar mede ſy ydelijk verontſchuldigt worden.

Ik begeer ſulke overgroote lofuytingen / of ydele vleyingen niet.

Laat mijnen lof eenvoudig en matig weſen / niet dubbelſinnig / niet overgroot / noch overvloedig.

Wild de eenvoudigen en onervarenen niet tot dwalinge brengen / of ergeren de geenen die van de gemeente afdwalen / en in hare dwalingen verſterken / of de gemeente die ſchande aan doen / als offe my als een God eerde. Noch laat u daar toe niet bewegen de overvloedige of uytſpoorige ſpreekwijſen en woorden van ſommige Heyligen / welke men in 't gemeen niet moet gebruyken / noch ſonder voorſichtigheid en omſichtigheid voortbrengen / veel min vermeerderen en verbreyden.

11.

Nolite me in parallelo ponere cum Deo, vel Chriſto. Procul à vobis ſint omnes comparationes finiti ad infinitum.

Ego ſum *ſtella matutina*, ſed cum *ſole juſtitiæ* nullatenus comparanda.

Ego templum Dei, ego thronus, ego domus; ſed major eſt templo qui habitat in eo, major eſt throno qui ſedet ſuper eum: major eſt domo, *qui fabricavit illam. Matth.* 23. 17. & *ſeq.*: *Heb.* 3. 3.

Omnis creatura, quantumcumque excellens, Deo comparata, nihil eſt. Quid ergo comparas nihilum ad Majeſtatem infinitam.

Wilt my niet gelijk ſtellen met God of Chriſto. Laat verre van u zijn alle vergelijkingen van het eyndige met met het oneyndige.

Ik ben de morgenſterre, maar ik ben met de Sonne der gerechtigheid geenſints te vergelijken.

Ik ben tempel Gods, ik ben throon, ik het huys. Maar hy is grooter dan den tempel / die daar in woont. Hy is grooter dan den throon / die daar op ſit. Hy is meerder dan het huys / die het gebouwt heeft. *Matt.* 23. 17. & *ſeq*: *Heb.* 3. 3.

Alle ſchepſel / hoe overheerlijk het ook zy / is niet als het by God vergeleken word. Wat vergelijkt gy dan een niet, by de oneyndige Majeſteyt.

12.

Noli dicere quod Chriſtus ſit judex ſeverus, ego vero Mater miſericordiæ; quod ſibi reſervarit juſtitiam; mihi commiſerit miſericordiam. Deus ens ſimpliciſſimum eſt, & indiviſibile.

Ego non habeo miſericordiam niſi ab illo, & juxta ejus beneplacitum.

Wild niet ſeggen dat Chriſtus is een ſtrengen rigter, maar dat ik de Moeder der barmhertigheid ben. Dat hy voor ſig de gerechtigheid behouden heeft; en my de barmhertigheid toebetrouwt. God is een aller eenvoudigſt en ondeelbaar weſen.

Ik hebbe geen barmhertigheid dan van hem / en na ſijn welgevallen.

13.

Ille eſt fons omnis miſericordiæ & gratiæ, qui non poteſt exhauriri.

Hy is de Fonteynen van alle barmhertigheid en genade / welke niet kan uytgeput worden.

Digitized by Google

Ille recipit peccatores, & manducat cum illis.

Ille tibi in hac vita non eſt judex ſeverus, non enim venit ut *Luc.* 15. 2. *Cap.* 19. 10. judicet mundum, ſed ut mundus ſalvetur per ipſum. *Joh.* 3. 17.

Ille invitat omnes qui laborant & onerati ſunt, ut illos reficiat. *Matth* 11. 28.

Ille frater tuus factus eſt. Ille, cum eſſet in formâ Dei, exinanivit ſemetipſum, formam ſervi accipiens: nimirum è ſummo veſtigio ad infimam crucis ignominiam ſe demiſit. *Phil.* 2. 7.

Exaltatus eſt à terrâ, ut omnia traheret ad ſe, nec eſſet qui præ verecundia ſe abſconderet ab humilitate & benignitate ejus, aut accedere detrectaret. *Joh.* 12. 34.

Accedite itaque cum fiducia ad thronum gratiæ Heb. 4. 16. Nec quicquam vos ab illo deterreat. Si trepidatis, ducam vos ad illum, & pro vobis orabo: ſed nolo ut in me hæreatis.

Hy ontfangt de ſondaaren / en eet met haar.

Hy is gekomen om te ſoeken en ſalig te maaken dat verloren was. *Luc.* 15. 2. *Cap.* 19. 10.

Hy ſal u in dit leven geenen ſtrengen rechter ſijn / want hy is niet gekomen op dat hy de wereld ſoude veroordeelen, maar op dat de wereld ſoude behouden worden door hem, *Joh.* 3. 17.

Hy noodigd alle die arbeyden, en beladen zyn, op dat hy ſe verquikke. *Matth.* 11. 28.

Hy is u Broeder geworden: als hy was in de gedaante Gods, heeft hy ſich vernietigt, de gedaante eens Dienſtknechts aannemende. Soo dat hy ſich van de hoogſte Heerlijkheid tot de alderleegſte ſchande des kruyces vernedert heeft. *Phil.* 2. 7.

Hy is verhoogd van de Aarde, op dat hy alles ſoude tot ſich trekken, en dat 'er niemand ſoude zijn / die ſich uyt ſchaamte verbergen ſoude / van ſijne nederigheid en goedertierentheid / of weygeren ſoude tot hem te komen. *Joh.* 12. 34.

Nader dan met vrymoedigheid tot den throon der genade, noch en laat u niets van hem af doen ſchrikken. Soo gy beeft / ik ſal u tot hem leyden / en voor u bidden: maar ik wil niet dat gy in my ſult beruſten of blijven hangen. *Heb.* 4. 16.

14.

Nolite me tenerius aut ſenſibilius amare quam Deum.

Nolite plus fiduciæ in me collocare, quam in Deo.

Nolite plus temporis aut precum mihi quam Deo impendere: abſint iſta à meis cultoribus.

Deus ſit vobis omnia in omnibus.

Quicquid amando vel orando poteſtis, præcipue Deo impendite, ad quem amandum ſuper omnia creati eſtis.

Ego non ſum finis: ſed medium precum veſtrarum, & amoris veſtri; cui medio non nimis eſt inhærendum, ſed ad Deum properandum.

14.

Wilt my niet teerder en gevoeliger beminnen / dan God.

Wilt geen meer vertrouwen op my ſtellen / dan op God.

Wilt geen meer tijd of Gebeden aan my beſteden dan aan God: dat deſe dingen verre zijn van mijne Dienaars.

God moet u weſen alles in allen.

Al wat gy kont door lief te hebben of te bidden / beſteed dat boven al aan God / om wien te beminnen boven alle dingen gy geſchapen zijt.

Ik ben het eynde niet / maar het middel alleen van uwe Gebeden / en van uwe liefde; aan welk middel gy niet te veel moet blijven hangen / maar tot God haaſten.

15.

Ego Mater pulchræ Dilectionis.

PUlchra dilectio filiorum eſt non mancipiorum. Non ergo te dixeris meum mancipium. Soli Deo Conditori, & Redemptori Chriſto Homines mancipantur. An neſcitis quod poteſtas Dominica, jus vitæ & necis habet in Mancipia, omnem illis tollens libertatem & proprietatem? hoc ſoli Deo competit. *Inſtit. Juſtin: de bis qui ſui vel alien. Jur* 8. *in poteſtat.*

Pretio empti eſtis, 1 *Cor.* 7. 23. Sangunis Filii Dei, *nolite ſervi fieri Hominum. Liberi eſtis, qua libertate Chriſtus vos liberavit. Gal.* 5.

Si ergo reverâ non eſtis mea Mancipia, quorſum ſervilibus titulis & ſignis hoc oſtentatis? Inanibus & aulicis ſubmiſſionibus mundus gaudet, non Ego.

Me & Sanctos oportet colere cultu *Duliæ ſive dilectionis & ſocietatis.* Solum Deum verò cultu latriæ, *quæ eſt quædam divinitati propria ſervitus.*

Attende ne *Dulia* tua degeneret in adulterinam *Latriam*, & impingat in Præceptum divinum. *S. Auguſt. contra Fauſt. lib.* 20. *cap.* 21.

Dominum tuum adorabis, & illi ſoli ſervies. Matth. 4. *vers* 10.

15.

Ik ben de Moeder van de ſchoone Liefde.

DE ſchoone Liefde is den Zonen eygen / maar niet den Dienſt-knechten; ſegt derhalven niet dat gy mijn Dienaar zijt; aan God den Schepper alleen / en Chriſto / worden de Menſchen dienſtbaar gemaakt. Weet gy niet dat de macht van een Heer het recht van leven en dood heeft over ſijn Dienſtknegten / haar alle vryheid en eygendommen ontnemende? dat komt God alleen toe. *Inſtit. Juſtin: de bis qui ſui vel alien. Jur.* 8. *in poteſtat.*

Gy zijt gekogt met den prijs des bloeds des Zoons Gods, wilt geen Dienſtknechten van menſchen worden. Gy zijt vry met die vryheid, waar mede Chriſtus u vry gemaakt heeft. 1 *Cor.* 7. 23. *Gal.* 5. 1. Soo gy dan waarlijk mijne knegten niet zijt / waarom vertoont gy dat door dienſtbare Tytelen en Teekenen. Met ydele en hoofſche onderwerpingen is de Wereld vermaakt / maar ik niet.

My en de Heylige moet men eeren / met eere van Dulia, dat is / liefde en ſocieteyt, of gemeynſchap. Maar God alleen met eere van Latria, welk is / een dienſtbaarheid, welke niemand dan de Godheid alleen toekomt.

Siet toe dat uwen Dulia of dienſt niet en verbaſtere / in een valſche en overſpelige Latria, of Gods-dienſt / en dat gy alſoo aanloopt tegen het Gebod Gods. *S. Auguſt. contra fauſt. lib.* 20. *cap.* 21.

Den Heere uwen God ſult gy aanbidden, en hem alleene dienen. *Matth.* 4. 10.

Digitized by Google

16.

Ego Mater pulchræ Dilectionis

PUlchra dilectio bene ordinata eſt.

Ne itaque putetis recte diligi, ſi ſtatuæ meæ pretioſis veſtibus & monilibus fulgeant, Chriſtus verò in pauperibus egeat, aut fame vel frigore pereat.

Pro eo enim quod eccleſias non ornarit, nemo unquam accuſatus fuit: pro eo autem quod pauperum non fit miſertus gehennæ & ignis inextinguibilis minæ ſunt intentatæ. *S. Chryſoſt. Hom. 1. in Matth.*

O Vanitas vanitatum, ſed non vanior quam inſanior. Fulget eccleſia in parietibus (& imaginibus meis) & eget in pauperibus, ſuos lapides induit auro, & ſuos filio nudos deſerit. *Bernard. Apl. ad Guilhelm: Abbat. S. Chryſoſt. ubi ſupra.*

Hæc dico, non quod vetare velim talium vaſorum & ornamentorum oblationem; ſed quia dignum putem ante omnia benignitati & miſericordiæ eſſe incumbendum.

Quod ſi quid igitur in eccleſiæ decorem, ubi neceſſe eſt, conferre velitis, laudo. Sed cupio ut prius curetis veſtire Chriſtum in pauperibus: deinde eundem ornare ſatagite in tremendis myſteriis ſacri corporis, quod in eccleſia aſſervatur.

Illuc ante omnia venerationem & oblationes veſtras deferte.

Curam potius habete de Chriſto qui eſt ſplendor gloriæ & viva imago Dei inviſibilis; quam de mortua imagine creaturæ. *Heb. 1. Col. 1. 15.* An putatis mihi placere quod ſplendeant luminaribus imagines meæ, dum juxta illas ſqualent receptacula corporis Filii mei? cavete etiam ne in iſtis ornamentis & donariis veſtis magis inveniatur voluntas veſtra; quam honor Dei, & amor mei. *Eſa. 58. 3.*

16.

Ik ben de Moeder van de ſchoone Liefde.

DE ſchoone Liefde is wel toegeſteld.

Verhalven meynt niet dat ik recht bemind werde, indien mijne Beelden blinken met koſtelijke kleederen en verderſelen, maar Chriſtus gebrek lijd in de arme Menſchen, en door honger of koude verloren gaat.

Want niemand is oyt beſchuldigt, om dat hy de Kerken niet verciert en heeft: maar de Helle en het onuytbluſſelijk vyer word gedreygd, aan de geene die ſich over de arme niet en ontfermt. *S. Chryſoſt. Hom. 1. in Matth.*

O ydelheid der ydelheden. Maar daar is geen ydelder noch dulder dan deſe. Dat de Gemeente blinkt in de mueren, en in mijne Beelden, en ſy lijd gebrek in de arme. *Bernard. Apl. ad Guilhelm Abbat S. Chryſoſt. ubi ſupra.*

Sy verſierd hare ſteenen met goud, en laat hare Sonen naakt loopen.

Dit ſegge ik, niet dat ik verbieden wil het opdragen van ſulke vaten en verſierſelen, maar om dat ik waardig oordeele, dat men boven alle dingen beſich zy om weldadigheid en barmhertigheid te oeffenen.

Indien gy dan (daar het noodig is) yets wild toebrengen, tot cieraad van de Gemeente, ik prijſe het. Maar ik begeer dat gy aldereerſt beſorgen ſult, dat Chriſtus bekleed werde in de arme Menſchen. En daar na, dat gy hem behoorlijk verſierd in de hoogwaardige verborgentheden van ſijn heylig lighaam, 't welk in de Gemeente bewaart werd.

Brengt daar toe voor alle dingen uwe eerbiedigheid, en giften.

Draagt liever ſorge voor Chriſtus, die den glans der heerlijkheid, en het levendig Beeld van den onſienelijken God is, dan voor het dood Beeld van een Schepſel *Heb. 1. Col. 1. 15.* Meynt gy dat het my aangenaam is, dat mijne Beelden glinſteren door de lichten, daar de vaten mijnes Soons onreyn zijn? Wacht u mede, dat in deſe verſierſelen, en uwe giften, niet meer gevonden werde u eygen wille en luſt, dan de eere Gods, en de liefde tot my. *Eſa. 58. 3.*

17.

Ego Mater pulchræ Dilectionis.

NOn eſt pulchra dilectio creaturæ irratinoalis. Nolite ſicut gentes ponere fiduciam in ſtatuis vel imaginibus meis, quamvis miraculoſæ ſint; nulla enim illis ineſt vertus. Lapides, & ligna, imagines & ſigna ſunt, *ſimiles illes fiant omnes qui confidunt eis. Conc. Trid. ſeſſ. 25. c. 2.*

Nolite exiſtimare me fuſcam aut nigram; aut quicquam momenti in colore ſitum eſſe.

Ne arbitremini me aliam eſſe hic, aliam alibi; aliam in Monteſerrato, aliam in Monte-acuto; eadem ſum ſemper. Nolite contendere pro hac vel illa figurâ, pro hoc vel illo loco. Solus Deus novit, cur in uno loco ſigna plura fiant, quam in alio. Quæ ~~verò~~ ſiunt, Deo potius tribuenda, quam mihi. Ille enim eſt *qui facit mirabilia magna ſolus. Pſal. 125. 4.*

Illi itaque gratia eſt habenda, *non enim qui plantat eſt aliquid, neque qui rigat, ſed qui incrementum dat Deus.* 1 *Cor.* 3. *vers* 6.

Ille glorificandus eſt, *qui talem poteſtatem dedit hominibus. Matth.* 9. 8.

17.

Ik ben de Moeder van de ſchoone Liefde.

HEt is geen ſchoone Liefde, welke men aan een onredelijk Schepſel bewijſt. Wilt niet, gelijk de Heydenen, u vertrouwen ſtellen in mijne Beelden of gelijkeniſſen, hoewelſe wonderlijk zijn; want in haar is geene kracht. Het zijn ſteenen, hout, beelden, en tekenen, datſe haar gelijk werden, alle die op haar betrouwe. *Con. Trid. Seſſ. 25. c. 2.*

Wilt niet denken dat ik bruyn of ſwart ben; of dat 'er aan het coleur yets gelegen is.

Meynt niet dat ik een ander hier ben, en een ander elders. Een ander te Montferat, een ander te Scherpen-heuvel: ik ben altoos deſelve. Wilt niet twiſten over deſe of geene figuure, voor deeſe of geene plaats. God alleen weet, waarom dat in d'een plaats meer teekenen geſchieden dan in een ander. Maar die geſchieden, moetmen God liever toeſchrijven, dan my. Want hy is 't die alleen groote wonderen doet. *Pſal. 125. vers. 4.*

Hem moetmen dan daar over danken. Want noch hy die plant is yets, noch die nat maakt, maar God die den waſdom geeft. 1 *Cor.* 3. 6.

Hy moet verheerlijkt worden, die de Menſchen ſulken macht gegeven heeft. *Matth.* 8. 9.

Digitized by Google

18.

Ego Mater pulchræ Dilectionis.

NOn eſt pulchra dilectio quæ eſt contentioſa. *Nolite contendere verbis, & invicem mordere* circa meas dotes & prærogativas: *ad nihil enim illud utile eſt, niſi ad ſubverſionem audientium.* Ut quid enim præſumitis decernere quod Deus non revelavit, & Eccleſia non definivit. *Rectè tractate verbum veritatis, profana autem & vani loquia devitate.* 2 *Tim* 2. 14. *Gal.* 5. 15. 2 *Tim.* 4. 14. *Ibid. v.* 15.

Beatus ille qui cum Apoſtolo *ſe nihil dicat ſcire, quam Jeſum Chriſtum & hunc crucifixum.* 1 *Cor.* 2. 2. Quique familiarem habuerit ejuſmodi formulam. *Regi ſeculorum immortali, inviſibili, ſoli Deo honor & gloria. Amen.* 1 *Tim.* 1. *vers* 17.

18.

Ik ben de Moeder van de ſchoone Liefde.

HEt is geen ſchoone Lieſde / welke twiſtgierig is. Wilt niet twiſten met woorden / en malkanderen byten / ontrent mijne gaven / en voordeelen die my gegeven zijn; want dat is nergens toe nut / dan tot verderf van de toehoorders. Want wat neemt gy al op u te beſluyten / dat God niet heeft geopenbaard / en dat de Gemeente niet bepaalt heeft. Handeld Gods Woord recht / vlied alle onheylige en ydele woorden. 2 *Tim.* 2. 14. *Gal.* 5. 15. 2 *Tim.* 4. 14. *Ibid. v.* 15.

Salig is hy die met den Apoſtel ſegd / dat hy niet weet, dan Jeſum Chriſtum, en dien gekruycigd: en die ſich ſelven dit formulier gemeenſaam maakt, den Koning der Eeuwen, den onſterffelijken, den onſienelijken God alleen, zy de eere en heerlijkheid. 1 *Tim.* 1. 17. Amen.

Vox cultoris Mariani ad B. V.

SAncta Maria, Mater Dei invoco te, & rogo, ut tuis laudibus ſuppleas erga omnipotentem Deum, quicquid mea non poteſt imbecillitas, & ut à dilecto filio tuo mihi gratiam impetres, ut Deum patrem, fontem & datorem omnis boni, & Jeſum Chriſtum filium ejus, mediatorem noſtrum agnoſcam, amen, eique toto corde ſerviam.

Hoc tuum unicum deſiderium ſcio, quæ non quæris quicquam aliud, quam ut in omnibus glorificetur Deus per Chriſtum Dominum noſtrum. Amen.

Aanſpraak aan de S. M. des genen die Marira eeren wild.

HEylige Maria / Moeder Gods / u aanroepe en verſoek ik / dat gy / door uwen lof des Almachtigen Gods / vervuld 't geene mijne ſwakheid niet kan / en dat gy van uwen beminden Sone voor my de genade verkrijgt / dat ik God den Vader / de fonteyne en gever alles goeds / en Jeſum Chriſtum ſijnen Sone / als onſen Middelaar / erkenne en beminne / en hem met mijn gansch herte diene.

Ik weet dat dit uwen eenigen wenſch is / welke niets altoos anders ſoekt / dan dat in alle dingen God verheerlijkt werde / door Jeſum Chriſtum onſen Heere. Amen.

Facultas ordinarii.

IN hiſce Monitis nihil reperi quod fidei adverſetur, ſed potius quod illam promoveat, dum detecto rejectoque cultu adulterino, ſincerum docent, Deo, Chriſto, ejuſque Matri Mariæ debitum; quapropter utiliter imprimentur. Dabam *Gandavi* in profeſto omnium Sanctorum.

J. Gillemans S. T. L. Eccl: Cath: Gand: Canon: & Archipr: Librorum Cenſor.

De gewoonelijke magt van Aprobatie.

IK deſe vermaningen heb ik niets gevonden dat tegen het geloove ſtrijd / maar veel eer 't gene tot bevorderinge van het ſelve dienſtig is; aangeſien in de ſelve ontdekt en verworpen zijnde de valſche eere / de oprechte geleert word / welke men ſchuldig is te bewijſen aan God / Chriſto / en ſijne moeder Maria; waarom ſy met nuttigheid ſullen gedrukt worden. Gegeven binnen Gent / op het voorfeeſt van alle de Heyligen.

J. Gillemans. S. T. L. Eccl. Cath. Gand: Canon: & Archipr. geſteld om de Boeken te overſien, eerſe mogen gedruk worden.

Aanteykeningen over dit Boexken.

STaat wel aan te merken / dat al het geene in dit Boekxken Maria verbied / en tegen-ſpreekt / dagelijks en gewoonelijk in het Pausdom geſchied / volgens haare ingeſtelde en geapprobeerde formulieren / ja noch veel erger / en 't geene noch veel ſterker ſtrijd tegen haare vermaningen en onderrichtinge / alhier uytgedrukt. Want ſy noemen in hare gewoonelijke gebeden Maria de Koninginne des Hemels / de Fonteyne des levens / in welkers hand de zaligheid en het eeuwig leven is. De Middelareſſe van het menſchelijke geſlachte. De Moeder der Genade en Barmhertigheid / en datſe den toorn Chriſti afwent en verſoent / de poorte des Paradijs / &c.

Sy bidden haar dikmaalder en met meerder ernſt aan / dan Chriſtus / ja God ſelve. Sy bidden haar om vergevinge der ſonden / en heyligmakinge. Schrijven haar veel meer wonderen toe dan Chriſto. Gebruyken onder veel andere deſe woorden. *O Domina noſtra omnipotens; in nomine tuo ſalvum me fac, & ab injuſtitiis libera me.* O Almachtige heerſcherſſe, behoud my in uwen name, en verlos my van mijne ongerechtigheden. *O felix puerpera, noſtra expians ſcelera, jure Matris impera Redemptori.* Dat is / O gelukkige Kraam-vrouwe, die onſe ſchelmſtukken verſoent, beveel den verloſſer door het recht van Moederſchap.

Ja men heeft met approbatie van de Sorbonne / &c. de Pſalmen Davids aan Maria toegepaſt / den name van Maria in de plaats van God geſteld. By exempel / *Pſal.* 132. 1. ſtaat / gedenkt, O Heerſchereſſe, aan David, en aan alle die uwen name aanroepen. *Pſal.* 110. de Heere heeft geſproken aan onſe L. Vrouwe, ſit tot mijne rechterhand, &c. *Pſal.* 130. Ik riep tot u uyt de diepten, O onſe Lieve Vrouwe, verhoor mijn ſtem, &c.

In diergelijke Pſalm-boek word Maria genaamt / de vindſter van de genade / de eerſte oorſake van onſe zaligheid / die den Koning des Hemels op haar heeft doen verlieven; en datſe in den dag des Oordeels het vonnis des rechters bematigen en verſachten ſal. Gelijk van deeſe en diergelijke grouwelen meer / nader beſcheyd en bewijs te vinden is / by D. Molijn in ſijn Nieuwigheid des Pauſdoms, het 7 boek / cap. 15. en elders. In hare Formulieren van bidden ſeggenſe ook / heylige Maria, Koninginne des Hemels, maak my zalig, verhoor my, want gy zyt *ſpes unica noſtra*, dat is / onſe eenige Hope, u vertrouwe ik, in u handen bevele ik myne Geeſt.

Het is ook opmerkens waardig / in de aanſprake aan Maria / dat die haar eert / niets altoos van haar bid / aangaande eenige gave / of genaden / maar alleen /

Digitized by Google

leen/ datſe/ met den hoogſten God te looven/ ſijn gebrek in deſen gelieve te vervullen; en dat hy geenſints ſpreekt van eenige weerdigheid/ of verdienſten/ of macht/ of eere/ welke/ of Maria/ of yemant anders toekomt/ maar alles alleenlijk daar toe aangeleyt word/ dat God verheerlijkt werde door Chriſtum/ en dat Maria geen ander Formulier (in plaatſe van de ſchrikkelijke ſuperſtitieuſe afgodiſche Formulieren des Pausdoms) recommandeert/ al dat van Paulus, 1 *Tim.* 1. v. 17. Den Koning der eeuwen, den onverderffelijken, den onſienelijken, den alwijſen God, zy eere en heerlijkheid, in alle eeuwigheid, Amen.

Ten tweeden/ meeſt al dat Maria hier ſegt/ word bewesen met Texten der Heylige Schrift/ en Autheuren welke in het Pausdom ſelfs ſeer geacht zijn.

Artykel 18. vermaant Maria/ met goed recht en reden/ allen Chriſtenen/ dat de verſchillen en twiſten omtrent den Gods-dienſt/ en ſaken van geloove/ ten hoogſten ergerlijk zijn/ en niet dan tot verderf der menſchen ſtrekken; en aldermeeſt/ welke met bitterheid/ woorden-ſtrijd/ en mishandelinge van Gods Woord/ geſchieden/ en die gaan over onnoodige ſaken/ welke God niet heeft geopenbaart/ noch de Gemeente/ met gemeene toeſtemminge/ niet bepaalt heeft.

Dit Boexken leſende/ nam ik daar in ſoodanigen vernoegen/ dat ik in de gedachte kreeg/ dat God het Rijke der duyſterniſſe lichtelijk ſal tot ſijnen val brengen/ door ſulke en diergelijke voorvallen/ waar door God eenige herten onder het Pausdom ſelfs verwekt/ welke haar nu beginnen te ſchamen/ over de grove en menigvuldige dwalingen en ſuperſtitien; ja/ uyt overtuyginge van haar gemoed/ niet ontſien de ſelve met krachtige redenen en uytdrukkinge/ hoedanige in dit Boexken onder anderen gevonden worden) tegen te ſpreken. Soo dat/ gelijk het verderf der Chriſtelijke Kerke/ uyt het midden der Kerke ſelve en uyt hare Leeraren/ veroorſaakt is (gelijk in de Hiſtorie van den opgank des Antichriſts overvloedig bekent is) ſoo denk ik/ dat God ook haar herſtelteniſſe aldermeeſt door haar eygen Leden ſal veroorſaken/ gelijk dan alreede die de Reformatie hebben door deſen begonnen/ uyt het Pausdom ſelfs verwekt zijn.

Het is ook bekent/ dat/ nevens de Miſſe/ wel de aldermeeſte Afgoderye in 't Pausdom begaan word met Maria/ ſoo dat men veel meer op heeft met onſe Lieve Vrouwe/ dan met Chriſto/ ja met God ſelfs/ gelijk Maria aanwijſt Artykel 14. En is derhalven geen geringe ſake/ dat hier ſoo heerlijk dien verkeerden dienſt wederlegd word. Want ſoo den Eerw. Leſer met aandacht wel aanmerkt/ de uytdrukkinge en redenen in de woorden Mariæ vervat/ ſoo ſult gy bevinden datſe lijn-recht tegen de gevoelens/ Formulieren/ en practijke des Pausdoms/ ſtrijdig zijn.

Doch op dat een yder te meer van de waarheid mach verſekerd zijn/ ſoo heb ik het ganſche Boekſken/ van woord tot woord/ hier nevens gevoegd/ met de Duytſche Overſettinge daar by. Artykel 7. ſegd Maria/ wild my niet eeren, als of God u niet genoeg en waar. Verre zy van u ſulken gedachte. Indien gy God hebt, gy hebd niemand anders van nooden, en in God ſuld gy het al hebben, &c.

Artykel 16. beſtraftſe op het heftigſte/ dat men hare Beelden vercierd/ en de arme Menſchen gebrek laat lijden. En toont/ dat de Menſchen/ in het vercieren der Beelden/ meer haar eygen luſt en behagen ſoeken/ dan de eere Gods/ ofte der Heylige.

Artykel 15. wild ſy niet dat yemand [illegible] Dienaar noeme.

Deſe en diergelijke uytdrukkingen meer/ heb ik in dit Boekſken gevonden/ welken niet alleen tot overtuyginge der Pausgeſinde/ maar ook tot onderrichtinge van alle Chriſtenen/ konnen dienſtig zijn/ en waardig in naarder opmerkinge genomen te werden. Inſonderheid merkt den Autheur wel aan/ als een gemeenen misſlach der Chriſtenen/ datſe ſoo haar geloof en genegentheid ſtellen op Chriſtum/ Maria/ de Heylige/ &c. datſe daar door van God worden afgewend en vervreemd/ daar nochtans het geloove Chriſti ons enkelijk tot God leyden moet/ en in hem alleen eyndigen/ en beruſten. 1 *Pet.* 1. 21. Die gy door hem geloofd in God, welke hem opgewekt heeft uyt den dooden, en hem heerlijkheid gegeven heeft, op dat u geloove en hope op God zyn ſoude. Op dat wy door hem tot God ſouden gaan. *Joh.* 14. 6. Die is alles in allen/ nevens hem hebben wy niemand anders van nooden. *Pſal.* 73. 25. Wien heb ik nevens u in den Hemel, neffens u en luſt my ook niet op der Aarden.

Staat voorts aan te merken/ dat in de Approbatie uytdrukkelijk ſtaat/ dat in dit Boekſken den valſchen of overſpeligen/ Gods-dienſt ontdekt en verworpen word. Artykel 15. dat men Maria en de Heylige geen andere eere moet bewijſen/ dan van liefde/ en ſocieteyt/ dat is/ haar erkennende als Mede-leden van de Algemeene Gemeente der Uytverkorene/ en daarom noemd ook Maria haar ſelve een Mede-dienareſſe Gods/ met ons/ Artykel 6. Gelijk den Engel ook ſprak van hem ſelven tot Johannes/ als hy hem te grooten eere wilde bewijſen *Apoc.* 19. 10.

Artykel 17. onderricht Maria hare indiſcrete Vereerders/ dat de Wonderen die daar geſchieden Gode alleen/ en geenſints haar/ moeten toegeſchreven worden/ want dat God alleen groote wonderen doet.

Artykel 9. dat Maria geen Middelareſſe noch voorſprake by God is/ maar alleen Chriſtus: ja dat ſy ſelve God niet kan behagen/ dan in Chriſto haren Verloſſer.

Sy begeerd geen andere eere/ dan de Gereformeerde in deſen haar en de Heylige ook toeſchrijven; namentlijk/ wel van haar te gevoelen en te denken. Ten tweeden/ wel van haar te ſpreken. Ten derden/ hare loffelijke daden na te volgen. Artykel 1.

Merkt ook aan/ datſe haar ſelven niet noemd de Moeder Gods/ (dat doorgaans in den mond der Papiſten is) maar alleen de Moeder en Dienſt-maagd van den Heere: welken Eer-tytel Chriſto als Middelaar/ en ook na ſijne Menſchelijke Natuure (daarſe de Moeder van was) toekomd/ Artykel 6.

Artykel 7. 9. en 12. verfoeyd ſy alle ſulke gedachten en manieren van ſpreken/ waar door de Menſchen Gode yets onttrekken/ of haar inbeelden/ als of haar eenige eygene byſondere macht/ of toebrengen van genade gegeven ware; als of tuſſchen haar en God of ook Chriſto/ eenige verdeelinge van heerſchappye geſteld waar/ waar door de Menſchen van God ſouden afgetrokken worden/ en tot haar haren toevlucht nemen. Verre van daar/ dat ſy/ als Moeder/ ſoude konnen commanderen/ of het Oordeel Chriſti veranderen; of dat men van het ſelve tot haar ſoude konnen appelleren/ &c. welke grouwelen ſy ten hoogſten verfoeyd/ niet willende dat men haar/ behalven of nevens God/ ſal beminnen/ maar alleen om God. Dat ſy ſelfs geen barmhertigheid en heeft dan van God/ en na ſijn eygen vrywillig welbehagen/ en ſoo voorts.

Artykel 9. verbiedſe uytdrukkelijk/ dat niemand haar en noeme Corredemptricem, dat is/ een Mede-middelareſſe/ verſtaat nevens Chriſtus; daar nochtans in het ordinaris Formulier-boek/ dat men alle dage overal onder het Pausdom gebruykt/ genaamd Rituale Romanum Pauli V. Pontif. Max. juſſu editum. Dat is/ het Roomſch Ceremony-boek, uytgegeven door laſt van Paulus de V. den aldergrootſten Prieſter, gedrukt tot Antwerpen Anno 1651. *pag.* 156. voorgeſchreven worden drie Gebeden voor de ſtervende Menſchen/ met drie Pater-noſters, en drie Ave-maryen, welke moeten gedaan worden in den uytterſten angſt des doods. Daar uyt gy ſiet/ datſe/ nevens God/ Mariam in haar uytterſte aanbidden/

't welk Artijkel 7. Maria verbied. Ten tweeden / dat deſe blinde ſuperſtitieuſe Menſchen / tot een Gebed (ſelfs in de aanſtaande dood) gebruyken de aanſprake van den Engel aan Maria / welke verhaalt word *Luc.* 1. 18. en volgende / welke nochtans geen gemeenſchap of gelijkeniſſe heeft met een Gebed / maar een begroetinge en geluk-wenſchinge omhelſt / over de aanſtaande Geboorte Chriſti. Ja dat meer is / *pag.* 158. van het voorgemelde Rituale, aan het eynde / word belaſt / dat als den ſieken nu ſijn ziele komt uyt te blaſen / hy (ſoo hy kan) ſal bidden deſe volgende woorden; of ſoo hy niet kan / ſoo moet het den Prieſter met een luyde ſtemme in ſijn plaats bidden. *Maria Mater gratiæ, Mater miſericordiæ, tu me ab hoſte protege, & hora mortis ſuſcipe.* Dat is / Maria, Moeder der Genade, Moeder der Barmhertigheid, bewaart gy my van den vyand, en neemt my op in de uure des doods. Daar nochtans Maria Artijkel 11. in tegendeel ſegt / dat men in haar niet moet beruſten / maar tot God ſich haaſten; en Artijkel 15. ſiet wel toe, dat gy niet en ſondigd tegen het Gebod Gods, den Heere uwen God ſult gy aanbidden, en hem alleen ſult gy dienen.

Want als men het doen der Volkeren aanmerkt / ſoo bevind men / dat ten allen tijden de gemeene Menſchen / onder allerley volkeren / tot Superſtitie en Afgoderye genegen zyn. Om dat weynig Menſchen met een afgetrokken en geſont oordeel begaaft zyn / maar meeſt alle / haar verſtant niet hooger verheffen / dan haar de uyterlijke lichamelijke ſinnen en ſaken leyden. Hoe ſchandelijk de Chriſtenen Afgoderye begaan / byſonderlijk met Maria / heeft nu onlangs een onder de Papiſten ſelfs / door overtuyginge van ſijn gemoed / in dit Boerken aangeweſen / daar hy Maria invoert / beſtraffende alle de gene / die door uyterlijke devotie en Gods-dienſtigheid meenen ſalig te werden / ofte Gode / of Maria / of Chriſto / aangenaam te zijn / en niet door oprechte innerlijke Godſaligheid alleen. Ten tweeden / Maria waarſchouwt haar / datſe niet ſouden glooven de Fabelen / welke vertelt worden van haar verſchijningen / openbaringen / weldaden / en privilegien / &c. Ten derden / datſe geen rechte Dienaars Gods zijn / die niet alle eere / erkenteniſſe / lof / en dankbaarheid / aan God alleen opdragen / en ſoo voorts.

Wan the Afgoderye / welke (gelijk Paulus getuygt) daar in beſtaat / dat men die Goddelijke eere bewijſt / of yets dat God alleen eygen is toeſchrijft / die van natuur geen Goden en zijn, *Gal.* 4. 8. is van allen tijden / onder alle volkeren / byna een algemeene / en gelijk als de natuurelijkſte ſonde. De Menſchen meeſt genegen zynde te ſien / en voor ſich te hebben / een ſienelijk Beeld van de tegenwoordigheid Gods. Waar uyt ook ontſtond / dat als Moſes 40 dagen op den Berg Sinai was / ſoo murmureerden de Joden / als offe Moſem gansch quijt waren / ja offe God ſelfs quijt waren / en daarom verſochten ſy yets ſichtbaars / welk in de plaatſe van God ſoude zyn / als een gedagtenis en teeken van hem / welke ſy opſteken en volgen mochten / en daarom wierd het goude kalf gemaakt. *Exod.* 32. Want de menſchen zyn in 't gemeen genegen tot Afgoderye / en konnen qualijk glooven in den onſienelijken God / of ſy moeten hem op een lichamelijke en ſienelijke wyſe afgebeeld / en tegenwoordig hebben. Waar uyt oyt en oyt ontſtaan is den dienſt der Beelden / om God ſoo by ſich te hebben; als ook de verkeerde meeningen der Chriſtenen / dat in het Avondmaal de Heere Chriſtus / God en Menſch / lichamelijk tegenwoordig is / en aldaar moet aangebeden worden. Item / de menigvuldige fabelen der volkeren / van de openbaringen / verſchijningen / en vertooningen der Goden / onder de gedaante van menſchen / of ook andere ſchepſelen / gelijk blijkt *Act.* 14. 11, 12. De Goden zijn de menſchen gelijk geworden, en tot ons neder gekomen; en ſy noemden Barnabam Jupiter, en Paulum Mercurius, om dat hy het woord voerde. Daarom wierd het Beeld van Diana in den vermaarden Tempel van Epheſen ſoo ge-eert / om datſe gelooſden dat het uyt den Hemel gekomen was; 't welk mede gelooft wierd van het Palladium, ofte Beeld van de Goddinne Pallas, dat te Troyen in den Tempel bewaart wierd. Van de Goddinne Diana ſtaat *Act.* 19. 27. dat aan haar gansch Aſien, en de geheele weereld, Gods-dienſt bewees.

Dus leeſt men al *Gen.* 31. dat 'er in Labans Huys waren Teraphim, ofte Huys-goden / die men eerde om het Huys te ſegenen *Jud.* 17. 5. Deſe wierden gebruykt om toekomende of verborgene dingen te weten / en byſonderlijk om yets te doen of te laten / *Ezech.* 21. 21. *Zach.* 10. 2. Deſe Goden wierden van Rachel geſtolen / of om datſe van goud of ſilver waren; of om datſe die van jongs af gewent was te eeren / of om haar vader te beletten / dat hy door de ſelve niet en ſoude vernemen hare vlucht: gelijk men ook meent dat Laban de ſelve miſte / om dat hy uyt die vernemen wilde / welke weg Jacob genomen hadde. Dit waren dan arme Goden / die ſich ſtelen lieten / en over ſulks waardig dat Rachel met haar achterſte daar op ſat. D. Hottingerus verhaald / dat deſe Teraphim ook by de Sabeers / en oude Arabiers / gebruykt zyn / en dat deſe Beelden ſoo gemaakt waren datſe konden ſpreken / of ſchenen te ſpreken / en niet wierden gemaakt / dan op ſekere tijden / als men oordeelde de geſtalte der Sterren daar toe bequaamſt te zyn. Inſgelijks verhaald hy van den Thammus, daar men van leeſt *Ezech.* 8. 14. dat het eenen Afgod was / welke oogen van Loot hadde / welke van binnen ſoo heet wierden gemaakt / datſe ſmolten / en door dit bedrogh maakte men de eenvoudige menſchen wijs / dat den Afgod weende / om haar tot devotie en mede-lijden te brengen. Welke konſt / van de Beelden te doen ſchreyen / en te vertellen datſe geſchreyt hebben / ook ſomtijds onder 't Pausdom verhaalt word nagebootſt te zyn.

E Y N D E.

PETRI

Digitized by Google

PETRI APPELDOORENS
WEE,

Van hem ſelfs, over ſich ſelven, rechtvaarde-
lijk en opentlijk uytgeroepen, in
ſijn Laſter-Schrift,

GENAAMD

Cras credo, hodie nihil

Digitized by Google

Edl. Ernſ. ſeer voorſienige Heeren, de Heeren Burgermeeſters, Schepenen, Raads-mannen; Ende d' Eerweerde Godſalige, wel-geleerde Predikanten, ende Ouderlingen, des Kerken-raads van *Middelburgh.*

HEt is U Ed. Achtbaarheden en d' Eerweerde Broederen bekend / dat P. Appeldoorn, nu eenigen tijd herwaarts / my ſchandelijk heeft gelaſterd ſoo by ſchrift / als mede door gedrukte Boeken / tot dat hy ten laatſten ſijn eygen vonnis uytroept tegen hem ſelven / in ſijn Boek genaamd / Cras credo, hodie nihil, *Pag.* 51. ſchrijvende aldus: Wee my, dat ik ſchuldig zynde, een ander van valſche getuygenis ſoude beſchuldigen, op dat ik onſchuldig ſoude ſchynen, als gy doet. Om nu te toonen / dat hy gantſch rechtveerdelijk deſe wee tegen ſich ſelven uytroept / ſoo ſal ik klaarlijk bewijſen / dat hy doorgaans dat gedaan heeft / waar over hy de gemelde wee ſich toepaſt / namelijk / dat hy ſchuldig zynde / andere van valſche getuygeniſſe beſchuldigd / op dat hy onſchuldig ſoude ſchijnen.

Want voor eerſt / heeft hy dat opentlijk gedaan in en tegen den Eerw. Kerken-raad van Middelburg / de ſelve verſcheyden reyſen / ſoo mondelinge als by geſchrifte / ſeer ſchandelijk laſterende / als blijkt by de Acte tegen hem in de E. Kerken-raad geſtrekt den 13. November 1666. op ſijn verſoek / om te mogen ten H. Avond-maal komen / waar op d' Eerw. vergaderinge tot twee-maal toe heeft geresolveerd / en hem aangeſegd / dat hy eerſt moeſte leet-weſen betuygen over de menigvuldige laſteringen / en quade bejegeningen / ſoo ſchriftelijk / als mondeling / de gantſche vergaderinge aangedaan / en beteringe beloovev / ſoo dat het niet vreemd is / dat hy in het opſchrift van ſijn gemelde Boek ſegd / dat het is een weder-legginge van de nader verklaringe over de puncten van verſchil / (niet alleen tuſſchen hem en my) maar tuſſchen de Broeders Predikanten van Middelburg / en P. Appeldoorn.

Ten tweeden / dat P. Appeldoorn ſich ſelven rechtveerdelijk een wee aanwenſt / om dat hy / ſchuldig zynde / andere van valſche getuygenis beſchuldigd / om dat hy onſchuldig ſoude ſchijnen / dat blijkt klaarlijk / uyt het geene tuſſchen den Eerw. Kerken-Raad en hem geſchied is op den 2 July 1667, op welken tijd / hy bemerkt hebbende / dat d' Eerw. Broeders Predikanten hadden beſloten / hem (de ſaaken aldus tuſſchen haar Eerw. en hem ſtaande) niet te verſoeken in de Gemeente van Middelburg te prediken. Soo is 't / dat hy / om van die reſolutie ontſlagen te werden / (hoewel hy te voren in de volle Kerken-Raad hadde geſegd / dat hy in geenderley maniere / daar toe konde verſtaan / of ſich ſoude laten bewegen / dat hy eenige ſchult-bekentenis volgens haar verſoek ſoude doen) heeft getragt aan de ſelve eenig contentement te geven / ſeggende / niets anders tegen d' E. Broeders te hebben / dan de voorgemelde reſolutie / verklarende indien de ſelve wierd afgedaan / dat hy de gantſche vergaderinge / en elk lit van die in 't byſonder / houd voor eerlijk / en waardig te bekleeden de plaats die ſe bekleeden; betuygende ook / in het toekomende niet anders dan eerlijk en wel van de ſelve over al te ſullen ſpreeken; als ook ſich op den Predik-ſtoel te ſullen wachten / van eenigen quaden indruk aan de Gemeynte / van de Conſiſtorie in het gemeen / of van yemand van dien in 't byſonder / te ſullen geven / en ſoo voorſichtig in het Prediken ſich te ſullen dragen / dat hy daar in den Eerw. Broederen geen aanſtoot ſal geven. Ook verklarende / dat hy ſoude deſiſteren / volgens den Raad en Acte des Eerw. Claſſis van Walcheren / van ſijn Appel / gedaan Donderdags te voren / in de ſelve Claſſis van Walcheren / niet alleen tegen ſeven Predikanten / maar ook tegen den geheelen Kerken-Raad van Middelburg. Deſe preſentatie is op den ſelven 2 July 1667. in den Eerw. Kerken-Raad Petri Appeldoorn van woord tot woord voorgeleſen; en heeft daar op in de vergaderinge rond uyt verklaard / dat ſulks ſijne meeninge was / mits conditie dat men hem daar mede niet ſoude beſwaren. Gelijk ook alles dat ik hier verhale / aldus van woord tot woord / in de Acte des Eerw. Kerken-Raads is te boek geſteld. Het is waar dat hy bedong / dat men hem met deſe ſijne verklaringe en beloften niet moeſte beſwaren; maar den Eerw. Kerken-Raad heeft dat beding niet aangenomen / dan onder conditie / indien hy ſijne voorgemelde preſentatie en beloften oprechtelijk in het werk ſtelde; maar heeft wel uytdrukkelijk in hare Acte aangeteekend / en hem aangeſegd / dat indien hy hier na quame te exorbiteren / 't zy *publice*, dat is / opentlijk / ofte *privatim*, dat is heymelijk / dat de voorgaande Acten hem aangaande in volle vigeur ſullen blijven.

Nu is 't ſoo verre van daar / dat hy ſijne beloften ſoude hebben volbracht / dat hy het in ſijn voorgemelde Laſter-ſchrift / Cras credo, hodie nihil, als een eerloos en trouwloos menſch / veel erger dan te voren gemaakt heeft / gelijk uyt den inhoud des ſelfs ten vollen blijken kan. Ook is 't onwederſprekelijk bekend / uyt ſijne voor-verhaalde preſentatie en beloften / dat hy genoegſaam heeft bekend en herroepen / niet alleen ſijn Appel tegen den gantſchen Eerw. Kerken-raad aangeſteld / maar mede alle de laſteringen / quade bejegeningen / en onrechtveerdige beſchuldingen / tegen den ſelven Kerken-raad / en eenige Leden van die in 't byſonder niet alleen in ſijn Appel / maar ook te voren / ſoo mondeling / als ſchriftelijk / verſcheyden malen ingebracht / gelijk in ons eerſte bewijs verhaald en vertoond is / en uyt het volgende nader blijken ſal. Als mede / dat genoegſaam bekend / dat hy te voren / door ſijne Predicatien / quade indrukkingen heeft gegeven aan de Gemeynte / en ſich ſeer onvoorſichtelijk gedragen; want anderſints was het niet noodig noch billijk / dat hy ſoude belooven / ſulks in het toekomende niet meer te ſullen doen. En gemerkt deſe ſijne preſentatie en beloſte / van hem uyt eygen vrywillige beweginge is geſchied / ſoo blijkt daar uyt / dat hy ten overvloede van ſijne gemelde ſchuld by ſich ſelven is overtuygd geweeſt; want den gantſchen Kerken-raad heeft in de langduurige en gantſch moeyelijke handelingen met en tegen hem / genoegſaam beſpeurd / dat hy een perſoon is / welke gantſch beſwaarlijk / ja byna geenſints tot bekenteniſſe

van

Digitized by Google

van ſijne ſchuld te brengen is. En wie kan loochenen/ dat yemand in gedrukte boeken te laſteren/ welke over al konnen geleſen worden/ ongelijk grooter quaad is/ en meerder quaad veroorſaakt/ dan in 't byſonder/ of ook in een Predikatie/ van yemand qualijk te ſpreken/ 't welk hy beloofd niet te ſullen doen.

Maar hoe konde ſich P. Appeldoorn eer en trouwlooſer aanſtellen/ dan hy nu heeft gedaan/ in ſijn voorgemeld Laſter-ſchrift. Want/ niet tegenſtaande dat hy te voren verklaard heeft/ niets te hebben tegen d'Eerw. Broeders/ dan haar reſolutie van hem tot den Predikdienſt niet te willen verſoeken; de ganſche Vergaderinge/ en elk Lid der ſelve/ houdende voor eerlijk/ en waardig te bekleeden de plaatſe dieſe bekleeden. Item/ niet tegenſtaande hy in de voor-verhaalde Acten beloofd en betuygd heeft/ dat hy in het toekomende niet anders dan eerlijk en wel van den Eerw. Kerken-raad/ en yder Lid der ſelve in 't byſonder/ ſoude ſpreken/ en ſich voorſichtelijk wachten van de Gemeente eenigen quaden indruk van de ſelve te geven. Soo is 't/ dat hy/ behalvens 't geene den E. Kerken-raad/ en eenige Broeders Predikanten in 't byſonder mach aangaan/ my voorgaans ſoodanig beſchuldigd/ dat (in gevalle hy de waarheid ſchreef) ik niet alleen niet waardig ſoude weſen de plaatſe te bekleeden/ welke ik nu een ruymen tijd met eere bekleed heb; maar ik beken/ dat ik dan niet waardig ſoude weſen/ in een wel-geſtelde Republijke ofte Stad/ als een Borger geleden te worden. Want hy ſchrijfd onder andere laſteringen aldus/ *pag.* 111. Het is goe de ſteelen, maar dat yder ſijn eygen beſitte, en ſijn eygen brood ete; en is daarom geboden, om dat het den menſche goed was ſoo te doen; en dit is in niemands ooge quaad, als die verlangen na de Platoniſche Repu blijk, als *D. de Mey.* Is dit waarachtig/ dat het Goddelijk Gebod/ Gy ſult niet ſteelen, in mijne oogen quaad is/ ſoo moet ik dan dat Goddelijk Gebod/ behorende tot de eeuwige onveranderlijke Wet der Zeden/ verwerpen/ en toeſtaan dat allerley ſteelen/ rooven/ bedriegen/ en diergelijke ſonden/ ſtrijdende tegen dat Gebod/ Gy ſult niet ſteelen, geoorlooft zyn/ daar ik nochtans/ Jaarlijks op mijn beurte dat Gebod verklarende/ geheel anders hebbe beweſen/ ja getoond/ dat in ſommige gevallen; de gequalificeerde dieveryen/ ſelfs met de dood van de Hooge Overheid mogen geſtraft worden. En voorwaar indien dat verbod Gods/ Gy ſult niet ſteelen, (gelijk P. Appeldoorn ganſch laſterlijk ſchrijfd) quaad is in mijne oogen/ ſoo moet ik dan erger geacht worden dan de dieven/ welke door de Hooge Overheid aan den lijve geſtraft worden. Want daar zyn ſonder twijffel/ en worden noch dagelijks/ veele dieven gehangen/ welke geern bekennen/ dat dieverye ſonde is/ en datſe ten rechte over haar dieverye geſtraft worden; ſulks datſe het gebod Gods/ Gy ſult niet ſteelen, voor goed keuren/ daar in tegendeel P. Appeldoorn my valſchelijk beſchuldigd/ dat het gemelde gebod Gods quaad is in mijne oogen.

Het is waar/ dat ik in mijn H. Natuur-Beſchryving, ſchrijvende van de gemeenſchap der goederen/ van welke Lucas gewach maakt *Act.* 4. 32 En der menigte van de geene die geloofden was een herte en een ziele: en niemand ſeyde dat yet van het geene hy hadde ſijn eygen ware, maar alle dingen waren haar gemeyn, geſchreven hebbe/ dat die gemeenſchap van goederen niet noodſakelijk was/ noch door eenige Apoſtoliſche Wet ingevoerd/ maar ganſch vrywillig. Want Paulus ſchrijfd daar na den rijke Chriſtenen haren ſchuldigen plicht voor/ 1 *Tim.* 6. 17, 18. en belaſt dat een yder voor ſijne huysgenooten ſal ſorge dragen. Daar en boven/ indien de Chriſtenen verbonden waren geweeſt/ tot gemeenſchap van alle goederen/ ſoo ſoude de weldadigheid en aalmoeſſen aan de armen/ onder haar geen plaatſe gehad hebben/ tegen 't geene wy leſen *Ephſ.* 4. 28. 1 *Cor.* 16. 28. Waarom ſoudenſe dan daar na Diakonen ingeſteld hebben? *Act.* 6. en waarom ſoude den Apoſtel die van Theſſalonika vermanen/ datſe, met ſtilheid werkende, haar eygen brood ſouden eten? 2 *Theſſ.* 3. 12. Ook hebbe ik daar verhaald/ dat van diergelijke gemeenſchap van goederen ook Plato in ſijn Republijk gewach heeft gemaakt; om door de ſelve veele beroerten/ oorloogen/ doodſlagen/ ydigheid/ gierigheid/ hoogmoed/ overdaad/ dieveryen/ rooveryen/ bedroch/ twiſten/ laſteringen/ leugenen/ en hoog-dringende armoede/ ja honger en nooddruft lijdinge van d'eene/ en onnutte/ ja ſchadelijke en overdadige en verderffelijken overvloed/ en verdrukkinge der elendigen/ van andere/ en menige andere onheylen te voorkomen. Doch dat ſoodanige ingebeelde gemeenſchap der goederen meer wenſchelijk was/ dan mogelijk om te konnen ingevoerd worden. Hier uyt kan een yder klaarlijk ſien/ dat hy my ten onrechte laſtert/ dat het verbod Gods/ Gy ſult niet ſteelen, in myne oogen quaad is; want ſelfs die geene welke ik daar verhale/ dat haar ingebeeld hebben/ dat men de gemeenſchap der goederen in een Republijke ſoude konnen invoeren/ om de gemelde onheylen/ en andere meer/ welke uyt de ſeer ongelijke verdeelinge der goederen eenigſints ſchijnen voort te komen/ te weeren/ die hebben het ſtelen voor quaad veroordeeld en geſtraft: ja (gelijk ik in den Text/ van P. Appeldoorn bygebragt/ aangeweſen hebbe) tot dien eynde hebbenſe een gemeenſchap van goederen voorgeſlagen/ om alle bedriegen/ ſtelen en rooven/ tegen te gaan/ en te voor-komen: voor vaſt ſtellende/ en ſich inbeeldende/ dat men in de gemelde gemeenſchap van goederen/ ſoodanigen billijke en geproportioneerde verdeelinge der goederen ſoude konnen maken/ dat een yder ſoude konnen en moeten met ſijn gedeelte te vreden/ en wel vergenoegd weſen. Veel min dan kan van my geſegd worden/ dat het Gebod Gods/ Gy ſult niet ſteelen, in myne oogen quaad is/ daar het ſelfs goed is in de oogen der Heydenen/ welke ſich de gemelde gemeenſchap van goederen hebben ingebeeld/ welke ik ſchrijve/ dat/ na myn oordeel/ niet kan in het werk geſteld worden noch in Gods Woord gegrondet is.

P. Appeldoorn in ſijn laſteren voortvarende/ ſchrijfd in ſijn voorgemeld Boek *pag.* 71. aldus/ ook ſegd hy (namentlijk/ D. de Mey) ſonder een woord van miſnoegen te toonen, dat onder de Platoniſche gemeenſchap de Vrouwen ook gemeen waren, daar hy na wenſcht dat ſulks mochte ingevoerd worden. Hier ſchrijfd hy uytdrukkelijk/ dat ik wenſche dat de gemeenſchap der vrouwen mochte ingevoerd worden. 't Welk immers een grouwelijke en onverdragelijke laſteringe is: want in gevallen dat ſulks waar is/ ſoo ben ik erger dan de openbare hoereerders en overſpeelders/ welke/ volgens de Wetten Moſis/ met de dood/ en ook nu door de Borgerlijke Overheid/ tot een exempel van andere/ rechtveerdelijk geſtraft worden. Want daar zyn veele hoereerders en overſpeelders/ welke om haar ſonden rechtveerdelijk geſtraft worden/ die nochtans ſoo verre tot goddeloosheid niet vervallen/ datſe wenſchen dat alle vrouwen gemeen waren; ofte in haar gemoed oordeelen/ dat hoererye en overſpel geoorloofd is; maar bekennen noch hare ſchuld/ en worden met recht en reden geſtraft; ſoo waar ik dan noch veel meer ſtrafbaar/ (indien het waarachtig is/ dat deſen laſter-geeſt ſegd) ſoo ik wenſche dat de gemeenſchap der vrouwen mochte ingevoerd worden. En wat reden brengd hy by om dit te bewijſen? Alleenlijk dit/ dat ik/ verhalende van de Platoniſche gemeenſchap/ dat volgens de ſelve/ ook de vrouwen gemeen waren/ daar in niet hbbe mijn miſnoegen uytdrukkelijk getoond. Wel is dat gevolg goed/ dat yemand ſchuldig is aan alle ſonden ofte dwalingen/ welke hy verhaald dat hier of daar geweeſt ofte geſchied zijn? ſoo kan men alle menſchen/ ook ſelver de aldervroomſte en oprechtſte die op aarden geleefd hebben/ ja de Autheuren der H. Schriftuure/ ja den Heere Chriſtus ſelve/ van hooge ſonden en dwalingen beſchuldi-

gen

Digitized by Google

gen. Want hoe menigmaal geſchied het / dat ſelfs in de Boeken der H. Schriften grove dwalingen en ſonden verhaald worden / ofte voorſegd worden / ſonder dat juyſt altoos daar ontrent een byſonder uytdrukken van miſnoegen bygevorgd word. Want het is ganſch wat anders; een verhaal enkelijk van een ſaak te doen / dan yets te wederleggen / ofte voor goed te verklaren / ſoo dat het eerſte ſonder het ander doorgaans van alderley Schryvers gedaan word. Veele dingen zyn ſoo verfoeyelijk / en ongerymd / dat die enkelijk te verhalen na waarheid / genoegſaam een verfoeyen medebrengd; gelijk dikmaal in de H. Schriften ſulks voorkomt: gelijk dan ſoodanig ook is / de gemeenſchap der vrouwen / welke deſen laſter-mond ſegd / dat ik wenſche dat mochte ingevoerd worden. 't Welk indien het waar is; ſoo ben ik niet waardig noch bequaam om Gods Woord te prediken / en Jaarlijks de Wet Gods / volgens den Catechiſmus / uytleggende / te verhandelen / tot ſtichtinge der Gemeente / dat gebod Gods; Gy en ſult geen overſpel doen. Indien P. Appeldoorn hier tegen durft ſeggen / dat die woorden van my gebruykt worden / dat de Platoniſche gemeenſchap meer wenſchelijk is / dan mogelijk om in 't werk te ſtellen. De antwoord is gereed; want die den Text naleeſt / ſal onwederſprekelijk ſien / dat daar in het alderminſte van de gemeenſchap der vrouwen niet gedacht / veel min geſproken word / maar alleen van gemeenſchap der goederen: gelijk ik ſelfs te voren breeder hebbe aangeweſen; alſoo die woorden gepaſt worden op de antwoorden des Euangeliſts *Luce. Act.* 4. 32. En der menigte der geene die geloofden, was een herte en een ziele: en niemand en ſeyde, dat yet van het geene hy hadde, ſijn eygen ware, maar alle dingen waren haar gemeyn. En aangeſien deſe gemelde beſchuldigingen niet alleen de waarheid der Leere raken; maar / indienſe waarachtig waren / my eerloos voor de Wereld / en van de Hooge Overheid / tot exempel van een ander / ſouden ſtrafbaar maken; ſoo verſoeke ik niet alleen aan den Eerw. Kerken-raad / datſe na recht daar over handelen / tegen D. P. Appeldoorn, volgens de Kerkelijke Tucht; maar ook dat U E. Achtbaarheden daar ontrent ſoodanigen ordre gelieve te ſtellen / als na rechtmatigheid ſal geoordeeld werden te behooren. Want behalven dat mijn eere my ſoo dierbaar / (ja meer) is als mijn leven / en van alle Wereltſche beſittingen; ſoo ben ik genootſaakt ootmoedelijk te verſoeken / dat U E. Achtbare my beſcherme / tegen ſoodanige laſteringen als gemeld is / want dat is het Ampt van de Hooge Overheid / en daarom ſijnſe van God geſteld / en dragen ſy 't ſwaart / als Dienaren Gods, den Onderdanen ten goede, een wreekſter tot ſtraffe den geenen die quaad doen, en ſoo voorts; gelijk den Apoſtel ons leerd *Rom.* 13. 4. &c.

Ten anderen / ſoo ben ik genoot-drukt dit te verſoeken / om dat de vrucht en ſtichtinge van mijnen Dienſt daar aan ten hoogſten gelegen is / dat ſoodanige ergerniſſen en blamen geweerd worden / welke in een Leeraar Gods / ja in een gemeen Borger / niet te verdragen zyn.

Ten derden / om dat ik nu ſoo langen tijd / bezre over het Jaar / maar met al ten grooten lijdſaamheid / de menigvuldige laſteringen en injurien van P. Appeldoorn verdragen hebbe / ſulks dat ik ſelfs in mijn Verdedinge / niet eens hebbe willen ſijnen naam noemen / ofte beſchrijven. Maar hy in ſijn hert overtuygd zynde / noemd hem ſelven in ſijn voorgemeld Boek / Cras credo, hodie nihil, al 't geene in 't gemeen geſchreven is / ſich ſelven opentlijk toe-eygenende / en ſijn eygen Wee en oordeel rechtveerdelijk tegen ſijn ſelven uytroepende; ſulks dat ik nu niet langer kan ſijnen naam verſwijgen.

Ten vierden / om dat deſen man geſtadelijk van quaad tot erger voortgaat / om dat hy niet te vooren over ſijne laſteringen geſtraft is. Want hy ſchrijfd uytdrukkelijk aan het eynde van ſijn gemelde Boek / dat hy noch van voornemen is / niet alleen te ſchrijven (ſoo veel ik uyt het Boek / en de gemeene geruchten / kan afnemen) tegen een Profeſſor van de Academie van Utrecht; maar dat hy noch tegen my in druk wil laten uytgaan ſijne geſchriften over twee ſaken welke hy aldaar *pag.* 160. noemd / en dan noch wel over ontrent de twintig andere verſchillen. En / dat wel aan te merken ſtaat / hy ſchrijfd / dat hy ſulks van voornemen is te doen / even ſoo / en op die wyſe / gelijk van hem het gemelde Boek in druk uytgegeven is; dat is / even met ſoodanige bitterheden / en onverdragelijke laſteringen / en verdraayingen van ſaken en woorden / gelijk dat ſelve van hem gemaakt is. Soo dat U E. Achtbaarheden / en den Eerw. Kerkenraad / wel kan ſien / dat in gevalle daar ontrent geen ordre en werde geſteld / deſen man allenxkens verder en verder ſal vervallen / en onuytſprekelijke ergerniſſen / twiſten en onheylen / in onſe Stad en Gemeente ſal veroorſaken. Want het ſchijnd dat de voor-beduydinge van den Ed. Heer Jacob Veth, (ſaliger gedachteniſſe) oud Burgemeeſter en Ouderling in onſe Stad / weynig dagen voor ſijn overlijden uyt-geſproken, beveſtigd word. Want hy verhaalde my / en eenige andere / dat den grooten brand tot Aken / over eenige Jaren door een Bakker was veroorſaakt; gelijk ook onlanks den ſeer deſolaten brand tot Londen / door een Bakkers huys ontſteken is; en dat het ſich nu liet aanſien / dat door eenen Rotterdamſchen Bakker / (verſtaande daar by P. Appeldoorn), de Gemeente van Middelburg in brand van twiſt in ergerniſſe ſoude ontſteken worden. Doch wie kan het vreemd dunken (gelijk van eenige niet qualijk geadviſeerd is) dat van diſtelen en doornen, (welke de aarde heeft voort-gebracht na datſe vervloekt was) niet goets voort en komt?

En wat aangaat den tijtel / ofte de benaminge en opſchrift / van P. Appeldoorns Boek / die is Cras credo, hodie nihil; dat is te ſeggen / morgen ſal ik borgen, maar van dage niet: dat is (ſoo veel de ſin aangaat) hier en borgd men noyt: zynde een ſpottig ſpreek-woord / gebruykelijk by die geene die ſmokkel-herbergen / en hoere-kotten / onderhouden; daar ſoodanigen volk gemeenelijk verkeerd / die men niet mach borgen. Ofte / indien men het op P. Appeldoorn ſelve wil paſſen / ſoo is het te ſeggen / morgen ſal ik gelooven / maar heden ofte van dage niet altoos. En gemerkt den morgen altoos verandert in heden / ofte in den tegenwoordigen dag; ſoo is 't ſoo veel te ſeggen / als ik ſal noyt gelooven; en met dit op-ſchrift pronkt hy / en vermeld hy doorgaans in ſijn Boek als wat byſonders; daar het veel eer niet anders ſchijnd te weſen / dan een teeken van een profaan gemoed / dat men / voorgevende te handelen van Godelijke ſaken / geduuriglijk ſulken gemelden ſpreekwoord gebruykt.

Nu kome ik tot een derde bewijs-reden / dat P. Appeldoorn den voor-verhaalden Wee ganſch rechtveerdelijk tegen ſich ſelven uyt-geroepen / ſeggende / Wee my, dat ik, ſchuldig zynde, een ander van valſche getuygenis ſoude beſchuldigen, op dat ik onſchuldig ſoude ſchynen. Want behalven dat hy doorgaans in ſijn Boek my uytſtrijkt / en beſchuldigd / als in mijn gevoelen zynde een Papiſt / Socinaan / Arminiaan / Lutheraan / Mennonijt / &c. (ſiet de Voorreden en doorgaans in ſijn Boek) en met veele andere ſmadige / valſche en bittere manieren van ſpreken ſeer onbehoorlijk bejegent: Soo is 't / dat hy verſcheyden malen mijn gevoelen / en 't geene ik geſchreven hebbe / verkeerdelijk / in eenen valſchen ſin / en geheel anders dan ik geſchreven hebbe / verdraayd en veranderd. By exempel / dat zyn ſijne eygen woorden welke hy gebruykt *Pag.* 142. dat het volgens myn ſchryven / een yder Gemeente en perſoon vry ſtaat, van hoe veel dagen een, en op wat dag, hy die tot Gods-dienſt houden wil. Dit is notoire valsheid / want ik hebbe uytdrukkelijk geſchreven / en is ook mijne vaſte en oprechte meeninge / dat nademaal den dag des Heeren van de H. Apoſtelen is onderhouden geweeſt / en om goede redenen; Item / aangeſien alle de Chriſten Gemeenten / inſgelijks om verſcheyde goede redenen / elders beyde

van

Digitized by Google

van my aangeweſen / van de tijden der Apoſtelen af / tot nu toe / en geduuriglijk den dag des Heeren hebben onderhouden; dat nu niemand voor ſijn perſoon / ofte eenige particuliere Kerke / toekomt / dien tijd eenigſints te willen ofte trachten te veranderen; maar dat wy dien dag in conſcientie geduuriglijk verbonden zyn heyliglijk te onderhouden; gelijk een yder in mijne ſchriften breeder kan naleſen.

En wederom *pag.* 517. ſegd hy / dat ik geſchreven hebbe in myn eerſte Lof des Heeren *pag.* 192. Dat de Apoſtelen den dag des Heeren geordineert hebben tot den Heyligen Gods-dienſt, om dat den eerſten dag der weeke den eerſten dag der Scheppinge was, en, dat erger is, om dat dien Sondag den Zon-dag genaamt is geweeſt by de Heydenen, en daarom ook de bequaamſte ſoude geweeſt zyn. De Apoſtelen hebben noyt van ſoodanige fabelen gedroomt, om uyt dat inſicht den dag des Heeren te ordineren, alſoo dat een reden ſoude zyn, erger dan een oud wijfs fabel.

Den Eerw. Leſer geliebe de plaatſe na te ſien / en ſal bevinden / dat dit insgelijks onwaarachtig is; want ik ſegge niet / dat de Apoſtelen / om de gemelde redenen / den dag des Heeren hebben tot den Gods-dienſt verordineerd. Maar dat de Chriſten Gemeenten / welke na de tijden der Apoſtelen zyn gevolgd / om die / en andere by-gevoegde redenen meer / den dag des Heeren aangenomen en onderhouden hebben / na het voorgaande exempel der Apoſtelen.

Voorts ſchrijfd hy noch *pag.* 78. dat ik gevoele / dat het vierde gebod afgeſchaft is. 't Welk insgelijks onwaar is: want die myne ſchriften geliefd na te ſien / ſal bevinden / dat ik het daar voor houde / dat het vierde gebod ſoo wel als de andere / in ſijn ſubſtantie is een gebod der zeden / en derhalven gansch niet afgeſchaft: hoewel (ſoo veel aangaat de omſtandigheid des tijds) den Joodſchen Sabbath afgeſchaft is / en in plaats des ſelfs / den dag des Heeren moet onderhouden worden.

Den ſelven P. Appeldoorn gaat al weder voort in ſijn valſche beſchuldigingen / en verdraayingen van mijn ſin en woorden. Want *pag.* 57. ſchrijfd hy deſe volgende woorden. Doet daar by, dat hy (namentlijk. *D. de Mey)* leerd, dat Chriſtus na de opſtandinge, in de Hel gepredikt heeft, *pag.* 222. die verdoemde zielen, die daar van Noahs tyden af geleden hadden. Als den Eerw. Leſer geliefd de plaatſe na te ſien / ſoo ſal hy bevinden / dat ik in de uytlegginge van eenige moeyelijke plaatſen des N. Teſtaments, *pag.* 171. en volgende / de plaatſe Petri in ſijnen eerſten Brief *Cap.* 3. 18. 19. 20. haren rechten uytleg geve / welke met den uytleg der gereformeerde Leeraars / en de aanteykeninge van onſen Bybel / geheelijk accordeerd. Sulks dat de ſin is / dat Chriſtus / na ſijne Goddelijke natuur / door den H. Geeſt / door Noah den Prediker der gerechtigheid / gepredikt heeft aan de Godlooſe menſchen van ſijnen tijd / welkers zielen / om hare ongehoorſaamheid / in welke ſy geſtorven zyn / bewaard wierden (ten tijde als Petrus deſen Brief ſchreef) in de gevangenis / ofte helle / om geſtraft te worden ten jongſten dage.

Uyt deſe ſtaaltjes kan den onpartijdigen Leſer klaarlijk afnemen deſe twee dingen; eerſt / dat P. Appeldoorn toond / dat hy den voorgemelden Wee rechtveerdelijk ſich ſelven toeſegt. Gemerckt hy doorgaans in ſijn Boek my valſchelijk beſchuldigd / en 't geene ik wel en na waarheid geſchreven hebbe / in eenen verkeerden en anderen valſchen ſin verdraayd. Ten tweeden / dat ſoodanigen menſch niet bequaam / noch waardig is / om met hem over eenige verſchillen te handelen ofte te ſchryven. In gevalle dat hy / ofte yemand anders / oprechtelijk en na waarheid / met goede reden en beſcheyd / tegens mijne ſchriften / voorſlagen / ofte gevoelen / hadde geliefden te ſchrijven / ik ſoude niet nagelaten hebben / met alle Chriſtelijke beſcheydentheid / daar op te antwoorden; gelijk ik ſelfs al te voren / in het ſtellen van mijne voorſlagen / uytdrukkelijk aangeweſen hebbe.

Indien yemand by ſich ſelven denkt / hoe komt dat D. P. Appeldoorn ſoo hevig en bitterlijk tegen D. de Mey aangaat? heeft hy P. Appeldoorn ergens eenig ongelijk aangedaan / ofte heeft hy tegens hem eenigen twiſt gehad / eer dat hy D. de Mey heeft gaan beſchuldigen / eerſt voor den vollen Kerken-raad / mondeling en ſchriftelijk / en daar na door ſijne gedrukte boeken voor al de wereld? dient tot antwoorde / dat het genoegſaam den Eerw. Broederen des Kerken-raads / en veele anderen / bekend is / dat te voren D. de Mey altoos D. P. Appeldoorn wel genegen is geweeſt / en hem in verſcheyden voorvallen alle vrientſchap heeft beweſen / ſoo verre als met waarheid / en een goed gemoed / beſtaan konde. Soo dat daar uyt blijkt te grooter ondankbaarheid en quaad-aardigheid / van den gemelden P. Appeldoorn. En het is aanmerkens waardig / dat als de Gedeputeerden des Eerw. Kerken-raads / op den 5. Decemver 1666. rapport deden van haren laſt / dieſe hadden ontfangen / om P. Appeldoorn aan te ſeggen / dat hy niet langer mochte tot ſijnen huyſe de Catechizatie houden / welke hy tot noch toe / met groote ergernis en laſteringen / gedaan hadde. Dat een der ſelve Gedeputeerden rapporteerde in den gemelden Kerken-raad / dat P. Appeldoorn onder anderen hadde geſegt; ik ben eens gebannen uyt Ooſt-Indien, en daar na uyt Campen; 't ſchynt dat het hier wel weder op een derde banniſſement ſoude uyt-vallen: gelijk my een der E. Gedeputeerden noch giſteren verhaald heeft. Wie ſiet niet duydelijk genoeg / dat P. Appeldoorn, al weder in ſijn eyge gewiſſe overtuygd zynde / ſijn eygen vonnis tegen hem ſelven uytſpreekt.

Nu komen wy tot ons vierde bewijs / om noch al verder te toonen / hoe gansch rechtveerdelijk dat P. Appeldoorn, volgens ſijn te voren meer vermeld ſchrijven / ſijn eygen wee tegen ſich ſelven heeft uyt-geroepen.

Het is dan geſchied op den 9. October 1666. dat P. Appeldoorn, op ſijn verſoek / is gekomen in den Kerken-raad van Middelburg; en / ſonder datmen uyt in het alderminſte yets van die ſaaken te voren hadde gehoord / ſoo is hy ſeer hevig uyt-gevaren tegen D. de Mey, ſeggende / dat in ſijn Boek / genaamt Halelu-jah en Natuur-tooneel, waren verſcheyden heydenſche dwalingen en ketteryen / ſtrijdende tegen de Heylige Schriften / en belijdeniſſen der gereformeerde Chriſtenen; en het Boek nemende / wierp het / met een ſeer onſtuymige hevigheid / tegen de vloer / en trapte daar op; ſeggende / dit Boek is niet waardig van eenig Chriſten geleſen te worden. Daar op antwoorde ik / dat indien hy yets in bedenken hadde genomen tegen mijn Boek / my hadde behooren daar over eerſt aan te ſpreken / op dat ik hem hadde mogen voldoen; maar dat hy ſoo dadelijk / ſulke ſware beſchuldigingen / ſonder my te hooren / niet moeſt brengen in ſoodanigen publijke Vergaderinge. Waar op hy niet antwoorde / als dat hem ſulks niet hadde goed gedacht. En ſoo wanneer hy van den E. Preſes wierd beſtraft / uyt naam van de Vergaderinge / over ſijne onbehoorelijke handelingen / antwoorde hy / ik cenſurere U E. mede over uwe onrechtveerdige procedueren tegen my. Daar na is deſen man verſcheyden reyſen ontboden voor den Eerw. Kerken-raad / om te komen verantwoorden de beſchuldigingen van hem tegens D. de Mey ingebracht / doch heeft daar op / niet eens / maar in verſcheyden ſijne verſchijningen voor den E. Kerken-raad / geduuriglijk geantwoord / ik en ſal / noch en wil / noch en kan ook niet / mijn ſelven in deſe Vergaderinge mondeling verantwoorden. Doch heeft een Schrift overgegeven / in welke hy my beſchuldigde van verſcheyden dwalingen / in het gemelde Boek begrepen. Waar op ik / in ſijne tegenwoordigheid / voor den ganſchen Kerken-raad / hebbe betoond / dat 'er verſcheyden ſaken waren in dat Schrift / over welke hy my ten onrechte beſchuldigde / als ofſe vals en quaad waren / welke nochtans waarachtig en goed

zyn /

Digitized by Google

zyn / en ik altoos bereyd ben / tot volle overtuyginge / voor de ganſche wereld te bewijſen / en te verdedigen ; welke alle ik doe in 't byſonder hem voordroeg.

Ten anderen / ſoo toonde ik op dien ſelven tijd / dat 'er in dat ſchrift waren verſcheyden andere poincten / over welke hy valſchelijk my beſchuldigd / dat de ſelve in het gemelde Boek van my ſouden geſchreven zyn ; daar ik nochtans / ofte ganſchelijk niet hebbe van vermeld / ofte / dat meer is / het tegendeel daar van beveſtigd. Als / by exempel / dat 'er maar drie fondamentele Artijkelen ter Saligheid noodig zyn. Dat de zielen der menſchen als een derde van de Ouders voort-gebracht worden. Dat men in de Gemeente Gods moet Liedekens ſingen / ter eeren van geleerde Mannen / en Martelaren. Dat de aarde door een dagelijkſen en jaarlijkſen loop omgedraeyd word. Dat de oorſpronkelijke bedorventheid der menſchen beſtaat in een ongematigdheid des lichaams. Dat de zielen der menſchen ſoo geeſtelijk niet zyn / als de Engelen. Item / dat de onſterffelijkheid der menſchelijke zielen niet kan met natuurelijke reden beweſen worden. En dat de ſelve zielen niet zyn *per ſe*, dat is / in ofte door haar ſelven / onſterffelijk. Daar ik nochtans in tegendeel wijdloopig hebbe getoond / dat de zielen der menſchen ja in haar ſelven onſterffelijk zyn / en dat ſulks met veele en vaſte natuurelijke redenen kan beweſen werden / en dat daarom de Socinianen in dien deele erger zyn dan de Heydenen ; want ſy loochenen de onſterffelijkheid der zielen / welke nochtans van veele Heydenen / met vaſte en verſcheyden natuurelijke reden / beweſen is. Gelijk van dit ſelve den Eerw. Leſer kan naleſen / in mijn Natuur-tooneel *pag.* 116. Gelijk ik dan ook ſelve de onſterffelijkheid der zielen / met onwederleggelijke natuurelijke redenen / beweſen en beveſtigd hebbe / en beantwoord de tegenwerpingen welke daar worden tegen gebracht / gelijk den E. Leſer kan naſien / in myn Boekſken van de Eygenſchappen en Werken Gods ; ſie ook in onſe H. Natuur-Beſchryving, daar wy / tegen de dwalingen eeniger Heydenen / krachtelijk bewijſen / dat de zielen geen toevallen zyn / maar onſterffelijke weſens / by haar ſelven beſtaande. Ten anderen / dat de menſchelijke zielen niet lichamelijk zyn / maar onlichamelijke en geeſtelijke weſens. En wat aangaat het verhaal dat ik gedaan hebbe / van het geene in den Eerw. Kerken-raad / tuſſchen P. Appeldoorn en my / voorgevallen is / de waarheid daar van kan altoos (ja noch breeder dan ik hebbe willen verhalen) blijken / uyt de Acten en Reſolutien / in ons Kerkenboek aangeteekend.

Uyt alles dat ik hier maar kortelijk hebbe aangetogen / blijkt klaarlijk / hoe ganſch rechtveerdelijk P. Appeldoorn ſijn meer-gemelde Wee over ſich ſelven / in ſijn eygen Boek / heeft uytgeroepen. Aangeſien ik ten overvloede hebbe beweſen / en met veel meer inſtantien ſoude konnen verder bewijſen / indien het noodig waar / dat deſen man gewend is / ſchuldig zynde / een ander met valſche getuygeniſſe te beſchuldigen / om te ſchijnen onſchuldig te weſen. Onder welke conditie nochtans / hy over ſich ſelven Wee uytſpreekt in ſijn gemeld Boek *pag.* 51.

Indien miſſchien yemand mochte ſchijnen deſe verantwoordinge eenigſints te ſcherp te gaan / en als of ik ſmaad met ſmaad-reden wilde vergelden; die gelieve aan te merken / dat ik daar aan niet ſchuldig kan geoordeeld worden / by den geenen die de ſaak ten rechten / en ſonder eenig voor-oordeel / aanmerkt. Want ik hebbe (en dat om gemelde redenen genootſaakt zynde) niets willen aantrekken / dan het geene hy tegen my in 't byſonder / en in 't gemeen nevens den Eerw. Kerkenraad van Middelburg / heeft aangerecht. Ten anderen / ik hebbe niet alles aangeteykend waar over hy my laſterd / en rechtveerdige reden geeft om over hem te klagen / maar alleenlijk eenige weynige ſaken / uyt veele / uyt welke nochtans van het overige mach gegiſt worden. Ten derden / men moet weten / dat als yemand valſchelijk een ander van ſware dwalingen / ofte daden beſchuldigd ; dat den beſchuldigden niet ſachter kan handelen / dan met te bewijſen / dat hy ten onrechte gelaſterd word : want anderſints ſoude hy moeten / als ſchuldig aan de gemelde ſaken / veroordeeld worden. Sulks dat de ſcherpigheid der Verdediginge / maar voor den ſchuldigen voor een laſteraar verklaard werd / niet word veroorſaakt / uyt de faute des geenen die ſich gerechtelijk verweerd ; maar uyt de groote ſchuld en booſaardigheid / des geenen die hem beſchuldigd heeft.

Doe hier by / dat P. Appeldoorn, niet alleen (gelijk getoond is) / geſtadiglijk in ſijn boos voornemen voort-gaat / en van quaad tot erger verval : maar ook in dit ſijn doen ſich ganſch trotſelijk en vermeten aanſteld. Want behalven dat hy tegen den Predikant D. Laurentius, en my / den twiſt op-neemd ; ſoo beloofd hy ook met den eerſten een wederlegginge (ſoo het ſich laat aanſien) van een deftig / vermaard / en ſeer geleerd Profeſſor in de Godheid. Soo dat deſen Voor-vechter wel tegen een yder lichtelijk het harnas ſchijnd te willen aantrekken ; en dat hy niemand ontſiet / die hem mach voorkomen. Ja dat meer is / hy ſchrijfd ſoo verwaand in ſijn meer-gemeld Boek / als of hy bevel van God ontfangen hadde / om tegen my in ſijne Boeken dus aan te gaan ; gelijk hy doet. Want eenige verſchillen afgehandeld hebbende / en nu ſullende gaan diſputeren van den Sabbath / ſoo ſchrijfd hy *pag.* 78. aldus : Dat (namentlijk / 't geene hy te voren aangeweſen heeft) is de wederlegginge van de valſche dwalinge, na Gods bevel.

Het moet niemand vreemd dunken / dat ik dit vertoog niet alleen doe aan den Eerw. Kerken-raad / maar ook de Achtb. Magiſtraat van Middelburg : als of ik de ſaken / tot den Eerw. Kerken-raad behoorende / wilde brengen op het Stad-huys / ofte 't geene behoord tot het Ampt der Hooge Overheid / tot de E. Conſiſtorie : in geenderley wijſe. Maar aangeſien dat P. Appeldoorns laſteringen ſoo verre gaan / datſe niet alleen behooren tot de judicature van den Eerw. Kerkenraad ; maar (indienſe waarachtig waren) my ſelfs voor den Politijken Rechter ſtrafbaar ſouden maken : ſoo ben ik genootſaakt aan beyde de beſchuldiginge tot mijnen laſte voor te dragen ; ten eynde ſoo d' een als d' ander / yder in 't geene hem aangaat / en volgens de macht yder in 't byſonder gegeven / hier van mogen onderſoek doen / oordeelen en handelen / ſoo als na gerechtigheid ſal bevonden worden te behooren.

Doch aangeſien P. Appeldoorn uytdrukkelijk ſchrijfd / dat ſijne wederlegginge is gedaan volgens Gods bevel : Soo diend hy wel aan te wijſen / dat hem dat bevel van God alleen / en in 't byſonder / gegeven zy / of ook aan andere nevens hem ? Indien hy ſich inbeeld / daar toe een byſonder bevel alleen ontfangen te hebben / ſoo moeſt hy dat bewijſen : te meer / alſoo het niet weſen kan / dat hy van God ſoude / of een gemeen bevel nevens andere / of alleen / gekregen hebben / om ſijne wederleggingen te ſchrijven ; gemerkt ſy doorgaans met verdraayingen van mijn gevoelen / en valſche beſchuldigingen / beſet zyn : daar nochtans God in ſijne Wet / en doorgaans in de H. Schriften / alle laſteringe / verdraayinge van woorden / en gevoelens van een ander / en alle valſche getuygeniſſen / verboden heeft.

Indien hy ſegd / dat hy den gemelden laſt ofte bevel / van my te wederleggen / nevens andere ontfangen heeft ; of dan alle de andere niet ſondigen / datſe dit bevel niet uyt voeren ? ofte laat hy ſich voorſtaan / dat hy / onder alle de geene die in 't gemeen dien laſt hebben gekregen / de bequaamſte is / en derhalven het bevel Gods ten haren aanſien onnoodig is / en hy voor haar dit werk aangenomen heeft ?

EYNDE.

ORATIO VOTIVA,

Ofte

Héyl-wenſchende Aanſpraak,

Aan ſijn Hoogheid, den Doorluchtigen en Hoog-geboren

FURST en HEER,

WILHELM HENRIK,

By der Gratie Gods, Prince van Orangien, Grave van Naſſouw; Eerſte Edele van Zeeland, &c.

1 Reg. 3. 11, 12. *Ende God ſeyde tot hem: daarom dat gy deeſe ſaake begeert hebt, ende niet begeert hebt voor u veele dagen, nochte voor u begeert en hebt rykdom, nochte begeert en hebt de ziele uwer Vyanden; maar hebt begeert verſtant voor u, om gericht-ſaaken te hooren. Siet ik hebbe gedaan na uwe woorden: ſiet ik hebbe u een wys en verſtandig herte gegeven, dat uwes gelyk voor u niet geweeſt en is, en uwes gelyk na u niet opſtaan en ſal. Selfs ook dat gy niet en hebt begeert, heb ik u gegeven, beyde rykdom en eere: dat uwes gelyk niemant onder den Koningen alle uwe dagen zyn en ſal. En ſoo gy in myne wegen wandelen ſult, onderhoudende myne Inſettingen en Geboden, gelyk als u Vader* David *gewandelt heeft, ſoo ſal ik ook uwe dagen verlengen.*

Quale elegantiſſimum in cœlo ſimulachrum ſui Deus Solem atque Lunam infixit: tale in civitatibus ejus exemplum eſt atque lumen Princeps, jura Dei ſimilis qui dat mortalibus æqua, ſcilicet rectâ præditus ratione, idque habens divinum, non ſceptrum, non fulmen, non tridentem. Plutar.

Non prius deſinit genus humanum in malis verſari, quam aut homines rectè verèque Philoſophantes Rerumpubl. Gubernationem adepti fuerint, aut hi qui gubernant, divina quamdam ſorte verè Philoſophentur. Plato.

Alder-doorluchtigſte Prins.

'T GEene in voorleden tyden geſegd is, van het geſlachte der Scipiones, datſe geboren waren om Carthago te overwinnen; dat vertrouw ik, dat met meerder recht en luyſter mach vermelt worden, van u Alder-beroemdſte Af-komſte, datſe van God aan ons Vaderland geſchonken is, om het ſelve van de dwingelandie der Spangiaarden, en gewiſſe-dwang der Pausgeſinde, te verloſſen. Dit doet my geloven, dat de Goddelyke ondoorgrondelyke voorſienigheid, een gansch groote, en onder veele andere een ſeer uytſtekende weldaat, aan onſen Staat bewesen heeft, als, na het verplaatſen uwes Vaders na de Hemelsche Woon-ſteden, door uwe Geboorte, als een nieuw licht op onſe Aarde verſchenen is, welkers opkomſte, als van een nieuwe Zon, de duyſterniſſe onſes Vaderlands heeft doen opklaren, en de onweders onſes bedroefden Staats, en der gemeene rouwe, in een aangename ſtilte, en een helder licht van verquikkinge en vreugde, verandert heeft. Soo datmen niet ſonder oorſaak twyffelen mochte, offer meer reden was van droefheid, om de dood van u Vader, ofte van een gemeene blydſchap, over uwe Geboorte. Want

het niet en kan geloochent worden / dat niet minder de opkomende deugd / dan de eyndigende / te achten zy. En wy hopen met een oprecht vertrouwen / dat wy door u ſoo veel ſullen konnen verkrygen / als wy bekennen door u Vader verloren te hebben. En gelyk uwe Ouders (welkers gedachteniſſe een onſterffelyken Lof verkregen heeft) ons Vaderland hebben verloſt / en van een ſeer verachten / tot een gansch heerlyken ſtaat gebracht; dat gy alſoo 't ſelve daar by ſuld helpen bewaren en beſchermen / 't welk door geen minder deugd / dan het verkrygen / te achten is / volgens het oude ſeggen; *non minor eſt virtus quam vincere parta tueri.*

Want het ſchynt dat gy tot deſe hope geboren en opgevoed zyt / gelyk dit genoegſaam blykt door de algemeene toe-juychinge van alderley Perſoonen / van wat beroepingen / ſtaat / en hoedanigheid / de ſelve ook mogen zyn / ſelfs tot de kinderen; ſoo meyskens als jongers toe / in welkers opvoedinge / en vrome genegentheid / de hope gegrond word van de volgende Eeuwe: ſoo dat ons deſe verwachtinge / als door een Hemelsch Orakel / ſchynt aangeboden / ja verſekerd te werden.

Sulks dat wy niet te gemoet ſien / noch ſelfs wenſchen / dat gy door den drift der Kryggs-macht / (gelyk den Romeynſchen Keyſeren meermalen geſchiet is) ofte door een blinden en onvaſten yver der Onderdanen / maar door het wys en voorſichtig belept onſer Hooge Machten / en gemeene genegentheid des volks / tot die waardigheid moogt gevordert worden / welke uwe hoogheid betamelyk / en onſen Staat voordeelig weſen mach. Want het kan noch Hoog noch Nager-ſtands-perſoonen onder ons onbekent zyn / dat door de uytſtekende dapperheid uwer Voor-vaderen / onſen gansch machtigen en niet min wreeden vyand / eerſt tot Treves / en daar na om vrede / van ons (die hy ſoo hart en verachtelyk gedrukt hadde) te verſoeken / ja af te bidden / gedwongen is geworden. Hoe menige Steden hebbenſe hem ontnomen / hoe vele ſoo Veld als Zee-ſlagen overwonnen / hoe gevaarlyke aanſlagen ontſet / hoe vaſte voornemens en inbeeldingen ſijnes herten vernietigt? gemerkt ſy de uytnemendſte voorſigtigheid / met de voordeſtigſte kloekmoedigheid / vereenigd hadden.

Wy hebben van onſen vyand geen vrede geeyſcht / op dat wy niet ſouden ſchynen overwonnen te zyn; noch hebben ook die (alsſe ons aangeboden wierd) niet verworpen / op dat wy niet ſouden voor trotſe en hoovaardige overwinners geacht worden. Want daar is niet heerlyker voor een Staat ofte Prins / dan dat een yder ſie en bevinde / dat hy / en den oorloge rechtveerdelyk kan aanvangen / en gelukkelyk eyndigen. En ſekerlyk de uytkomſte heeft geleert / dat / daar andere Koningryken / Republyken en Landen / door den oorlooge bedorven en verarmt worden / in tegendeel deeſe Landen / door de alder-hevigſte oorlogen / tot den grootſten Rykdom / Aanſien / en vaſte Regeringe / gekomen zyn.

Want uwe Voor-vaders hadden geleert de dood te verachten / door een onoverwinnelyke liefde van ons Vaderland en vryheid / aangeſet door een onverſadelyke begeerte van deugd en eere. Sy gingen niet alleen hare Officieren en Kryggs-knechten voor / met laſt en bevelen / maar met der daad / en haar eygen exempel; ſulks datſe niet alleen het Ampt van een voorganger en aanleyder / maar van een Soldaat ſelfs betrachteden; en dat in ſoodanigen tyd / als de hitte van den oorlog van geheel Chriſten-ryk / in deſe Landen alder-meeſt en alder-vaſt / hare ſit plaats genomen hadde; ſoo dat het ſcheen / als of 'er niet om een kleen Land / maar om de heerſchappye by na / van gansch Europa geſtreden wierd.

By deſe vermaarde dapperheid en kloekmoedigheid der gemelde Helden / welke wel mach vergeleken worden by de alderberoemdſte voorbeelden der vorige Eeuwen / was noch vergeſelſchapt een ongemeene deftigheid / beſcheydene zedigheid / beleeftheid / en weldadige goetwilligheid / ontrent alderley Onderdanen; waar door de gemoederen wonderlyk tot erkenteniſſe / ſtantvaſtige trouwe / en een hertgrondige weder-liefde / overtuygd en getrokken wierden. En door deſe deugden hebbenſe de nyd ontbloden / den hoogmoed ter neder geveld / en de haaſtige veerdigheid / (welke lichtelyk in een onbedachte lichtveerdigheid uytvalt;) door wyſen raad / en voorſichtige beradingen / niet alleen als met een toom bedwongen / maar ook ten goede / tot ernſtiger uytvoeringe van hooge voornemens / gematigt en beſtiert.

Ons Vaderland en vryheid heeft in oude tyden de aldermachtigſte Vyanden gehad; namentlyk / de Romeynen / en daar na de Spangiaarden / een volk (gelyk Annæus Florus getuygd) dat van ouds door de wapenen vermaart geweeſt is; doch tegen beyde is het Overwinner gebleven door den zegen des Alderhoogſten Gods; eertyds onder de wapenen der kloekmoedige Batavieren / en nu onlangs in de rechtveerdige ſake / gemaintineert door de kenniſſe van kryggs-ordre / en onoverwinnelyke courage uwer Voor-vaderen: waar door ſe by na alles hebben volbracht / dat de ſterffelykheid vatten kan. Onder haar belept is ons Vereenigd Nederland / door het geruchte van haare voordeſtige daden / door overvloed van rykdom / en aanwas van krachten / aan allen Vyanden tot een ſchrik geworden.

Als ik dit alles in het binnenſte van myn verſtand overlegge / en aandachtelyk bedenke / ſoo kan ik niet dan oprechtelyk hopen / vieriglyk wenſchen / en God Almachtig ernſtelyk bidden / dat gy in geen der gemelde deugden / den roem uwer Voor-vaderen meugt verminderen / maar veel eer vermeerderen / en noch verder verheerlyken. Om welker oorſaak ons Vaderland verblyd is / en ſich hooglyk roemt / het leven gegeven te hebben aan dien / van welke ſy nu de ſekerheid en beſcherminge van haare dierbare verkregen vryheid / en geruſtheid / verwacht; ſulks dat wy hopen niet van nooden te hebben / van vreemdelingen geregeert en verdedigt te werden.

Deſe hope word in ons verſterkt / door de groote beginſelen van ſtatige deftigheid / veerdig verſtand / goedertierene beſcheydentheid / en andere deugden / welke / boven de mate des Ouderdoms / van een yder met vreugde en verwonderinge / (ſelfs in het gelaat van uwe Hoogheid) geſpeurd worden. Soo dat wy niet twyffelen / of het ſal ook uwe betrachtinge weſen / 't geene in voorige tyden van den Keyſer Trajanus geſegd wierd / dat hy ſoodanigen Overſte wilde zyn over ſijne Onderdanen / hoedanig hy / een Onderdaan zynde / gewenſcht hadde. En dat van Titus eertyds verhaald wierd / dat 'er noyt yemand droeviger van hem wech ging / dan hy hem hadde begonnen aan te ſpreeken. Want ſoo hebben uwe Hoog-loffelyke Voorvaderen gedaan / ſulken vryheid gevende om haar aan te ſpreeken / ſulken lichten toegank om yets te verſoeken / ofte te klagen / dat / daarſe in waardigheid vele Prinçen te boven gingen / nochtans / door hare geſpraakſame beleeftheid / minder dan de geringſte ſchenen te weſen.

Difficile dictu eſt (ſegd Cicero *lib. 2. Off.*) *quantopere conciliet homines comitas, affabilitaſque ſermonis.* Het is qualijk uyt te ſpreken, wat een gunſte en liefde by de Menſchen verwekt, de beleeftheid, en lieftallige geſpraakſaamheid. En inſonderheid wanneer de weldadigheid daar by vereenigt is; want Pythagoras heeft eertyds met goede reden getuygd / dat 'er twee dingen van God den Menſchen gegeven worden / die beyde de voortreffelykſte zyn / en de Goddelyke gelykeniſſe aldernaaſt komen: namentlyk / de waarheid te kennen / en andere wel te doen. Van den Keyſer Titus word verhaald / dat hy op ſekeren tyd ſoude

geſegt

heſegt hebben. *Hodie non regnavimus, quoniam neminem beneficio affecimus.* Wy hebben van dage niet geregeert, om dat wy aan niemand eenige weldaat gedaan hebben. Achtende dat de Regeringe meer gelegen is / in het weldoen aan de Onderdanen / dan in de hoogheid der Heerſchappye. Wat is de oorſaak geweeſt / dat den Keyſer Auguſtus, met eenparige ſtemmen der Roomſche Raats-heeren / en algemeen toe-juychen der Borgeren / een Vader des Vaderlands genaamt is? en dat de Romeynen voor ſijnen welſtant en geſontheid ſoo veel geloften en wenſchen gedaan / en de Ridders twee dagen lang ſijn Geboorten-dag gevyert hebben? dan alleen om dat hy ſoo wijsſlijk / matiglijk / en goedertierentlijk / geregeert hadde. Wat was de reden / dat over de ſiekte van Germanicus, de Vader van Caligula, geheel Roomen ontroerd was / en door ſijne dood een algemeene droefheid beſpeurt wierd? als om dat hy niet alleen door ſijne byſondere kloekmoedigheid en voorſienigheid vermaart was / maar aldermeeſt / om dat hy ſoo vriendelijk en goedertierentlijk geregeert hadde.

Soodanigen Opper-hooft maakt een Staat gelukkig / welken niet door hoogmoed / maar door ſijne eygen waardigheid; niet door blinde gunſte / maar de verdienſten ſijner Hooglofflijke Stammie / tot hoogheid verheven word. Soodanig een vereyſcht de bewaringe onſer vryheid / welke wy (niet min als de kloekmoedige Romeynen) meer gewoon zyn dan het leven ſelve te achten. Soodanigen Voorganger / en aanſienelijk Opper-hoofd / is noodig om onſe Oorlogen blyetiglijk uyt te voeren; en om / door de balance ſijnes ontſaggelijken beleyts / en omſichtige voor-ſorgen / de voorvallende verſchillen te helpen voor-komen / ofte immers te doen ophouden. Want daar moet nu boven alles voorgeſorgt worden / dat / gelijk onſe kleene ſaaken / van ſeer ſlechte beginſelen / tot deeſe groote Heerlijkheid / tot verwonderinge van de gantſche werreld / opgeklommen zyn; die door innerlijke beroerten van Borgerlijke twee-ſpalten / niet weder verbroken / ofte immers merkelijk verminderd worden.

Hier toe leyt ons de hope / dat niet minder in uwe Hoogheid / als in Prins Maurits, (die ons Vaderland / en Naam / een eeuwigen cieraat heeft toegebracht) waarachtig bevonden worde die Spreuk / welke hy / als door een voor-ſeggen den geeſt / ſoo van ſich ſelven / als uwe Hoogheid / tot een voor-beduydinge der loffelijke opkomſt en daden / gebruykt heeft; *Tandem fit ſurculus arbor*, eyndelijk komt van een kleene ſpruyt een verheven Boom. Want gy zyt na de dood uwes Vaders / als uyt den by na afgehouwen Stam van Orangien / van een kleene ſpruyte / alreede in weynig Jaren / boven verwachtinge / opgekomen / en tot een ſteunſel onſer Republijke worden.

Pythagoras heeft de onwetende Heydenen wijs gemaakt / dat de zielen der Menſchen / na haare dood / in de Lichamen der Beeſten verhuyſden; en daar door heeft hyſe door de Beeſten vreeſen / ja in eere houden. Maar dit leerd ons de waarheid / dat de *Spiritus Vitales*, ofte levende en levendig-makende geeſten / der vromer Helden / in de Lichamen harer Nakomelingen afvloeyen; waarom de ſelve nevens haar in Hoogerachtinge moeten gehouden worden. Dit beveſtigd ons de bevindinge in uwe Hoogheid / in welk de deugden uwer Hooglofflijker Voor-ouderen beginnen herſteld te worden / ja door te ſchynen / en als een nieuw leven te krygen. Door welkers heerlijken Glans onſe gantſche Provintie / en byſonderlijk deſe onſe Vaderlijke Stad / door uwe Hoogheids alder-eerſte aankomſte in de ſelve / als door een alder-grootſte onverwachte overwinninge / en ſeer blyde tijdinge / met een algemeene en extraordinare vreugde / van de minſte tot de meeſte toe / is aangedaan: ſoo dat alle aangeſichten in een bly gelaat verandert zyn / aller herten van vreugden op-ſpringen / en op alderley wyſe teykenen van Hoog-achtinge / en eerbiedigheid / en te gelijk van alle Heyl en Geluk-wenſchingen / vertoonen. Een ſeeker bewys van een wonderlijke liefde / en een voor-bode van hooger Heerlijkheid.

Waarom wy niet konnen twyffele / of het ſal in uwen op-gang ook beveſtigd worden / 't geene deſe Provintie als haar ſpreek-woord gebruykt heeft / *Luctor & Emergo*. Ik worſtele, en kome het te boven. Want de geſtalte deſer aardſche en onder-maanſe ſaaken is altoos ſoodanig bevonden / datſe noyt lange blyven konnen in een en de ſelve ſtaat / en nergens in minder tijds / dan in den opperſten top van voorſpoet / beruſten konnen. Maar zyn gewoon te dalen / op datſe weder ryſen mogen; even gelijk na de nacht den dag / na den winter den ſomer; na de leegſte ebbe den hoogſten vloet; en in onſe eygene Lichamen / na een gevaarlijke ſiekte / meermalen een ſterker geſontheid / en beter gematigtheid / gewoon is te volgen. Soo ſchijnt het insgelijks / dat door het af-ſterven uwes Vaders / (welkers gedachteniſſe gepreſen zy) na dat onſen Staat tot een gewenſchte Vrede / volkomen ruſte en aanſien / gebracht was; den luyſter uwer Alder-doorluchtigſte Afkomſte / door een tyd lang / als door een tuſſchen-komen den Eclipſis / ten deele verduyſtert is geworden; doch / gelijk wy van herten wenſchen en hopen / tot geen ander eynde / dan om door uwe loffelijke deugden / weder tot hooger Glorye op te klimmen. En dat gy ſult navolgen de uytnementheden van Prins Mauritius, en uwe andere Voor-vaderen; welke in haar leven zyn bemind / en ſeer waardig geweeſt / by hare Onderdanen en Vrienden / vreeſelijk voor haare Vyanden / en van beyde hoog geacht en geëert. Want ſy ſagen in haar een ongelooffelijke ſterkte des gemoets / een kloekmoedigheid onder alle de Europiſche Vorſten uytſtekende / en / dat het byſonderſte was / een ſeer wijs beleyt / en voorſichtigen raad / gematigt na de voortreffelijkheid harer groot-moedigheid.

Het zy datmen van boven na beneden nederdaalt / ofte van beneden na de opperſte ſaaken / met ſijn gedachten / opklimt; alleſints wort het waarachtig bevonden / dat alles in dryen volmaakt is. Want de wetenſchappen en konſten worden door dry dingen tot haar volheid gebracht / namentlijk de natuur / verſtant / en oeffeninge. De gantſche lichamelijke natuur / neemt haaren oorſprong uyt de dry Hoofd-ſtoffen / de Aarde / het Water / en de Locht; want het Vyer is geen Hoofd-ſtoffe / maar een verwarmende en alles bewegende kracht / ſonder welke in de Hoofd-ſtoffen / door de ſelver vermenginge / geen leven kan veroorſaakt worden. Ja dat meer is / de onvergelijkelijke en oneyndige onbegrijpelijke Godheid is in dryen volmaakt. De eerſte onder de Mathematiſche figuren is den Dry hoek / welke door geen min noch meer dan dry Linien voltrokken word. Gy zyt in u Alder-edelſte Geſlachte / zedert de opkomſte deſer Landen / de derde van dien Naam Wilhelmus, en wy hopen / dat uwe Hoogheid den Dry-hoek van hare wijtberoemtheid / door uwe uytſtekende deugden vervullen ſult. En gelijk de ſtarren geen ſchijnſel hebben / dan om de aardſche Lichamen te verlichten / dat ook alſoo alle uwe gaven en bequaamheden / niet dan ten goede van ons gemeene-beſt / ſullen beſteet worden. 't Welk gelukkelijk geſchieden kan / indien / nevens den ſuyveren Gods-dienſt / de gerechtigheid neerſtelijk geoeffent werde / welke beyde de ſeekerſte panden zyn van een gemeene ruſte. Dit zyn de deugden / welke (gelijk Auguſtus eertyds ſeyde) de Menſchen Gode gelijk maaken. Want door de ſelve worden eerſt de Menſchen aan God / en daar na aan malkanderen / en aan haare Overheden / met een onverbrekelijken band van Liefde en Eendracht / vereenigd. Aangeſien door de gerechtigheid de Onderdanen van geweld / en de Overheden van kleynachtinge bevrijd worden. Het is (ſegd Salomon *Prov.* 16. 12.) der Koningen grouwel

Digitized by Google

Godlooſheid te doen; want door gerechtigheid word den Throon beveſtigd. De lippen der gerechtigheid zyn het wel-gevallen der Koningen: en elkeen van haar ſal lief-hebben, dien die rechte dingen ſpreekt. Het voegt niet, ſeyde eertijds den wijd-beroemden Cyrus, dat die over andere Heerſchen, erger zyn dan hare Onderdanen: en daar kan geen vaſte regeeringe weſen, daar de Deugd niet geoeffent word.

En inſonderheid is hier toe noodig een geheylighde wijsheid / welke alles overtreft / en als het eerſte roerſel is in de verſtandige ziele / ſonder welke geen ſaake vroomelijk en gelukkelijk kan uytgevoert worden. Want / al wat u luſten mach (ſegd wederom den alderwijſten Koning Salomon, *Prov.* 3. 15.) is by haar niet te vergelijken. Lankheid der Dagen is in haare rechter-hand, in haare ſlinker-hand Rykdom en Eere. Haare wegen zyn wegen der Lieffelijkheid, en haare paden Vreede. Sy is een boom des Levens den genen dieſe aangrypen, en elk een dieſe vaſt houd word wel-gelukzalig.

Wech dan met die Menſchen / welke meenen / datter voor een Prins niet min dan de wijsheid nootſakelijk zy / daar nochtans de wijsheid van een Regent wech-genomen zijnde / niets overig blijft / dan den ydelen tytel van een Prins / den Cypres-boom niet ongelijk / welke wel een ſchoone geſtalte heeft / maar geen vruchten geeft. Aan de voorſichtigheid en deugd van een Prins / hangt menigmaal den welſtant van het gantſche Volk / om dat hy een voorbeeld en gelijkeniſſe van God op Aarden is / volgens het geene God ſelfs van de Hooge Overheden getuygt / *Pſal.* 82. 6. Ik hebbe geſegd gy zyt Goden, en zyt alle Kinderen des Alder-hoogſten. Want gelijk onder de metalen het Goud / in ſchoonheid en waardigheid / boven allen uytſteekt; ſoo mede onder alle de deugden / die tot het wel-weſen en wel-leven der Menſchen noodig zyn / de wysheid: door welke de voorleden ſaken bedacht / de tegenwoordige geſchikt / en de toekomende voorſien worden. Deeſe is een volkomen ſchilt tegen alle voorvallen / van de ongeſtadige verwiſſelings der menſchelijke ſaaken; een bedwang van alle ongeregelde herts-tochten; een behulp-middel tegen bedriegelijke aanlokkingen / en een wel gebeſt anker tegen allen aanſtoot der booſen; dat door geen gewelt gebroken / noch door eenigen liſt ofte wrevel der verkeerde Menſchen los gemaakt kan worden. Want het geene de oogen zyn in het Lichaam / en het recht-ſnoer in de Bouwkonſt / dat is de wijsheid in de Republijke; om goeden raat uyt te vinden / vergaderingen te houden / gerechtigheid te plegen / de regeringe ſtaande te behouden / het gemeene beſte te beſchermen / en om alles te verrichten / dat tot den gemeenen welſtant gewenſcht word. En / gelijk Plato getuygt / de wijsheid is den leydsman aller deugden, de meeſtereſſe des levens, den Voerman van de bequaamheden, en alle geeſtelijke krachten der Ziele, den beſtierder der menſchelijke daden, welkers opperſten ſtoel haar fondament gelegt heeft in de deugd der Princen, en in de liefde en eerbiedigheid der Onderdanen. Sonder deſe wysheid vallen de grootſte ſaaken door haar eygen laſt ter neder / even als een lichaam dat van ſijn Ziel en Geeſt beroofd is. Door my (ſegt de Goddelijke wysheid *Prov.* 8. 15.) regeeren de Koningen, en de Vorſten ſtellen gerechtigheid. Door my heerſchen de Heerſchers, en de Princen, alle Richters der Aarde. God gebe nu / dat in uwe tijden / na ſoo veel beroerten / en gelukkig afgelegde Oorlogen / als een nieuwe en gelukkiger Eeuwe van ons beleeft werde / in welke de beſte Wetten / Godzaligheid / en alle eerlijke Wetenſchappen en Konſten / floreeren mogen / de Landen geruſtelijk gebouwt werden / de Zee vrijelijk bevaren / en allen oprechten handel gelukkelijk gedreven worden.

Maar aangeſien de wetenſchap ſonder deugt in een ſchandelijke loosheid / en de groote macht in een onredelijke wreetheid / verandert; ſoo is inſonderheid in de Princen de rechte deugt; ware Godzaligheid / en een oprechte vroomigheid / van nooden. Want gelijk een Stierman ſtar-oogt op ſijn Compas / om na het ſelve ſijne cours te ſtellen; ſoo zyn aller Onderdanen oogen op het voorbeeld der Vorſten / om het ſelve ten quade / ofte ook ten goede / na te volgen. *Regis ad exemplum totus componitur orbis.* Waar op Salomon ſiet *Prov.* 29. 12. Een Heerſcher die op Leugen-tale acht geeft, alle ſijne Dienaars zyn Godloos. En in tegendeel *Prov.* 20. 8. Een Koning ſittende op den Throon des gerichts, verſtroyt alle quaat met ſijne Oogen.

My dunkt dat die niet qualijk van de deugd hebben geoordeelt / welke geſegt hebben / datſe een byſonder eygen goed is van de Menſchen. Want de Rijkdommen zijn in haar ſelven noch goed noch quaad / maar na het gemoet is des Beſitters / doenſe voordeel of ſchade. Die dingen welke een gedaante hebben van heerlijkheid en waardigheid / zyn gansch onſeker / broos / en ongeſtadig. Het vermaak ofte de welluſt is wel goed / maar die hebben wy met de Beeſten gemeen: de deugd alleen / welke de ongeregelde en onſtuymige herts-tochten door reden bedwingen / in ordre brengen / en ten goede beſtieren kan / is een eygen uytſtekende goed voor den Menſche. 't Welk aldus zynde / moetſe niet alleen in een Prins weſen / maar behoort ſoo veel uytnemender in hem bevonden te worden / als hy in Hoogheid en Waardigheid boven andere verheven is. Ik ſoude meer ſeggen / indien ik niet geleert hadde / datmen by de Hooge Overheden / en aanſienelijke Vorſten / niet dan korte redenen behoort te gebruyken.

16 9/19 68

Celſitudini tuæ addictiſſ.

J. de MEY.

EYNDE

EERSTE BY-VOEGSEL

des geleerden

D. JOHANNES de MEY,

OFTE

Eenige byſondere Opmerkingen uyt de bevindingen

VAN

JOH. GOEDAART.

HOewel alle Gods werken wonderlijk zyn/ ſoo is 't echter waarachtig/ en aanmerkenswaardig/ dat de grootſte en meeſte wonderen haar vertoonen/ ontrent de allerkleenſte Schepſelen. Soo dat de wonderen der Natuur ſich in de kleenſte dingen als verbergen/ en/ neerſtelijk nageſpeurt zynde/ aldermeeſt op-doen. *Eminet in minimis maximus ipſe Deus.* Den Aldergrootſten God is in de kleenſtedingen aldermeeſt uytſtekende.

Tot beveſtiginge hier van ſal ik den Eerw. Leſer eenige exempelen uyt de voorgemelde bevindingen aanwijſen/ en in gedachte brengen: op dat hy in het leſen der ſelver te naauwer acht gelieve te nemen/ op de vremdigheden en wonderen welke daar in voorvallen.

Als voor eerſt/ oordeel ik het een wonder te zijn/ dat de kleene Eyerkens (uyt welke de Rupſen komen/ van welke gemelt word in het eerſte Deel/ de thiende bevindinge) hangende bloot ſonder eenig dekſel/ aan de kleene takken der boomen/ aldaar de aldergrootſte koude van den winter konnen uytſtaan/ ſonder te ſterven ofte bedorven te worden: maar in tegendeel ſiet men/ dat ſoo haaſt den Somer aankomt/ daar dadelijk Rupſen uyt te voorſchijn komen/ welke daar na veranderen in de Kapellen/ aldaar afgebeeld. Hoe menige Dieren zijnder/ en andere ſaaken (in het aanſien ſterker/ warmer/ en beter verſien) welke door ongelijk minder koude vergaan; daar deſe ſoo kleyne Eyeren daar van niets en weten. Daar moet yets wonderlijks van een taaye/ dicht geſloten warmte en vocht/ weſen/ waar by ſy in haar levendige kracht ſoo lange/ en tegen ſoo felle koude/ regen/ ſneeuw/ en andere veranderingen en ongemakken/ konnen bewaart worden. Dit ſelve is ook waarachtig van veelderley kruyden/ welke op de Aarde haar zaden den gantſchen Winter laten leggen/ welke nochtans met den Somer haar leven betoonen.

Ten tweeden/ de alles wel beſchikkende en naauw beſorgende natuur/ heeft de Rupſen haar ſpinſel (datſe van den quyl uyt haar eygen lichaam voortbrengen/ en ſeer ſubtyl weten toe te maaken) gegeven tot verſcheyden ſeer noodige gebruyken. Want voor eerſt/ veele Rupſen dienen haar daar van in plaatſe van vleugelen/ om ſich in een oogenblik tijds van een hooge plaatſe na beneden op de Aarde te begeven/ gelijk ook de ſpinnekoppen doen. Want ſy laten haar langs dat ſpinſel ſeer ſacht en ſekerlijk nedervalen/ en klimmen ook langs het ſelve opwaarts/ en na allen zijden daarſe willen weſen. Ten tweeden/ met dat ſpinſel maaken ſy haar een beſchuttinge tegen den nacht-locht en de koude/ om daar onder te ruſten. Ten derden/ uyt dat ſelve ſpinſel maken ſy hare woon-plaatſen/ in welke ſy haar verbergen/ en geruſt leggen/ den gantſchen tijd van hare veranderinge/ in welke ſy wel moeten bewaart weſen voor haare vyanden/ en ook warmte van nooden hebben/ om de veranderinge uyt te werken.

In de elfde Bevindinge des eerſten Deel word verhaald/ dat uyt het lijf van een gemeene Rupſe/ op eenen tijd/ zijn gekomen over de vijftig Wormen/ en nochtans bleef de ſelve ſonder eten noch veertien dagen in het leven/ en ſpon noch een dekſel voor al die Wormen. Voorwaar een wonderlijk werk/ dat in ſoo kleenen/ geringen/ ſachten Dierken/ ſoo ſterken leven beſpeurd word.

Ten anderen/ ſchijnt het noch wonderlijker te weſen/ dat uyt een en de ſelve ſoorte van Rupſen/ op verſcheyden manieren/ verſcheyden Dieren worden voort-geteeld/ gelijk mede aldaar verhaald is/ namelijk ſomtijds een Witjen/ en ſomtijds Wormen/ welke daar na in Vliegen veranderen. Siet hier van een byſonder exempel in het tweede Deel/ Bevindinge een-en-veertig. En dan noch ten derden/ ſoo ſegt die Bevindinge/ dat ook ſomtijds uyt die ſelve ſlag van Rupſen/ door den kop/ eenige Wormen komen/ welke in den tijd van anderhalf uur in Eyeren/ en daar na in Vliegen veranderen. Soo dat uyt een Dierken dryderley veranderingen komen/ namentlijk in Wormen/ Eyeren/ en Vliegen: en dat de ſelve veranderinge van een en de ſelve Rupſe op dryderley verſcheyden manieren toegaat. Diergelijk exempel wort 'er mede verhaald in de een-en-ſeventigſte Bevindinge/ en in de tweede Bevindinge van het tweede Deel. Dat een Rupſe eerſt verandert in een Worm; daar na den Worm in een Ey/ en het Ey in een Vliege/ en dat alles in den tijd van dry-en-twintig dagen. Ook is het niet ſonder groote verwonderinge te ſien/ dat de gemelde Vliege/ na haar voort-komſte/ in den tijd van een vierendeel uurs/ noch eens ſoo groot word/ dan ſe uyt de veranderinge was voortgekomen. Siet het tweede Deel/ Bevindinge twee-en-twintig.

Sommige Rupſen maken van haren dag den nacht/ ende van den nagt den dag; (daar in de Vleder-muyſen en Nagt-uylen niet ongelijk) want den geheelen dag blijven ſy ſtil in de Aarde verborgen/ ſonder eten; maar tegen den nagt komenſe eerſt te voorſchijn/ om haren koſt te gaan ſoeken/ ſiet eerſte Deel/ Bevindinge veerthien/ en vijf-en-twintig. Sommige Rupſen veranderen verſcheyden maal/ ſommige drymaal/ andere viermalen haren ouden huyt/ en dat niet ſonder groote pijnelijkheid/ als in de Zyde-wormen/ en in het tweede Deel de vijf en-twintigſte Bevindinge/ te ſien is: en hier in zynſe ſommige Slangen gelijk. De reden ſchijnt te weſen/ dat den ouden huyd elke reys in eenen korten tijd ſoo hart en taay word/ dat hy na het groeyen der Dieren niet kan uytgeſet worden/ en daarom moetſe door grooten arbeyd der Dierkens ſoo verre gebracht worden datſe ſplijt/ en ſoo allenskens afvalt. Siet in het eerſte Deel/ de ſeven-en-ſeventigſte Bevindinge.

In het tweede Deel / de een-en-veertigſte Bevindinge / word verhaald van een Rupſe-worm / die thien malen de huyd vernieuwt / eer ſy haar tot herborninge begeeſt / t'elkens haar ſuyverende van hare vuyligheid, eerſe den ouden huyd aflegd.

Vele Rupſen zyn ſeer vreeſachtig van aard / alſooſe veel vyanden hebben / van welke ſy verſlonden en gegeten worden: en daarom latenſe haar dadelÿk vallen, en houden ſich gansch ſtil / ſonder eenige beweginge / als ofſe dood waren / en rollen haar lÿf in een rondte als een bal / alsſe yets hooren of aangeraakt worden / en blÿven ſoo een tÿd lang leggen / tot datſe denken dat het gevaar over is. Siet het eerſte Deel / ſeventhiende en achtiende Bevindinge / en elders meer.

Sommige Dieren konnen naauwlÿks / of immers niet dan eenen kleynen tÿd / leven buyten de Aarde / gelÿk de Viſſchen niet konnen leven buyten het water; ja de veranderinge van de locht, daar ſommige Dieren in leven / is genoeg om haar te dooden; gelÿk onder anderen aangemerkt is in de Vliegen / welke in de gemetſelde Graven voort-komen uyt de Wormen / die uyt de verrottinge van de lichamen der Menſchen haren oorſpronk hebben. Siet het eerſte Deel / Bevindinge vyf en ſes-en-ſeſtig.

De Natuure ſpeeld alleſints ſeer wonderlÿk in de Gewaſſen der Aarde / Beeſten / Menſchen / en allerley Schepſelen: maar inſonderheid ook in en ontrent de kleene geringe Dierkens / en aldermeeſt in de maniere van voortteelinge / welke ontrent de Rupſen Wormen, Maden / en diergelÿke / op ſeer vreemde en verſcheyden manieren toegaat. Onder anderen is de maniere van voortteelinge mede aanmerkens waardig / welke verhaald word in het eerſte Deel, Bevindinge twee-en-ſeſtig. Namentlÿk / dat uyt eenige droppelen water / of ſweet / dat uyt het Lichaam der Rupſe gedreven word / in den tÿd van twaalf uuren / ſoo veel Rupſen te voorſchÿn komen. In deſe voortteelinge en veele andere / welke hier en daar verhaalt zÿn / komen de Mannekens niet te paſſe / hoewel nochtans in menige andere Rupſen / de Eyeren ofte Zaad niet vruchtbaar is / ſonder het toedoen der Mannekens / gelÿk meermalen is aangeweſen.

Sommige van de gemelde Dierkens / hoewelſe leven / ſchÿnen nochtans geen leven te genieten / aangeſien ſy niets doen dan wat eten / en voorts altoos ſtil en onbewegelÿk / als ofſe dood waren / in een geſtalte verblÿven. Gelÿk inſonderheid aangeweſen word in het eerſte Deel / Bevindinge vier-en-ſeſtig / in een Worm / welke twee Jaren en vier-en-twintig dagen in een geſtalte des lichaams / ſonder eenige ſpÿſe / en ſonder de minſte bewegingе / in het leven is gebleven: In het derde Deel hebben wy getoont / dat de Rupſe den Olyphant genaamt / nu al by de dry Jaren / ſonder ſpÿſe / ofte eenige bewegingе / in ſijn veranderinge gelegen heeft / welke nu heden den twintigſten Juny 1668 noch leeft / en met lÿdſaamheid verwacht word / wat daar van eyndelÿk ſal voortkomen.

En hoewel het wonder is / dat de gemelde Dierkens ſoo lange ſonder voedſel konnen leven / ſoo is 't echter noch meer te verwonderen / 't gene verhaalt word in het eerſte Deel / aan de ſeventigſte Bevindinge / van een Worm / welke noyt eenig eten of drinken gebruykt / ook geen openinge des lichaams heeft / om yets te konnen nemen / ofte eenige vuyligheid af-werpen / hebbende ook noch oogen / noch pooten / alſooſe niet behoeft de ſelve te gebruyken / om eenig voedſel te ſoeken. Gelÿk dan ook die kleene Dierkens / noch minder als een gemeen ſandeken van groote / welke ſich altoos ontrent deſen Worm onthouden / tot datſe ſterft / noyt geen voedſel nutten.

Het kan ſonder grote verwonderinge niet aangemerkt worden / hoe dat ſommige kleene Dierkens ſoo onvergelÿkelÿk ſterk van leven zyn en hart tegen de dood; gelÿk inſonderheid aangeweſen word in het eerſte Deel / ſes-en-ſeventigſte Bevindinge van de Vee-mollen. En in het derde Deel / de twintigſte Bevindinge / verhaalt hy van een geringe Rupſe / welke ſomtÿds twee dagen achter malkanderen kruypt / ſonder te ruſten of te eten. De Wormen / al ſijnſe in verſcheyden ſtukken verdeeld / blÿven noch een tÿd lang leven.

Item / dat de ſorgvuldige Natuure die Dieren / welke of ſelfs / ofte hare Eyeren en Zaad daarſe uyt voortkomen / tot ſpyſe dienen moeten / waar by andere Dieren leven / (gelÿk ſulks onder deſe Dieren / als ook in de Zee / ſeer gemeen is) in een groote menigte te gelÿke laat voort-geteeld worden / op dat hare ſoorte niet ſoude geheel verſlonden worden / en alſoo noodig voedſel voor de andere Dieren onttrekken. Gelÿk in de gemelde Bevindinge / en in veele andere gelegentheid / de ervarentheid / leerd: Want daar zyn veele Dieren / welke niet dan by het aas van andere Dieren in het leven konnen blÿven: Sommige ook eten malkanderen / by gebrek van ander voedſel. Siet het tweede Deel / Bevindinge twee-en-dertig / en aan de twee-en-veertigſte verhaald hy / van een Dierken / dat alleen over de vier duyſend Wormen voortbrengt.

Niet min waardig om aan te merken is het / dat ook in de ſlegtſte / minſte / en geringſte Dierkens / de Natuure ſulken vernuft / ſorge / en wonderlÿk beleyd en neerſtigheid / gegeven heeft / (hoewel in d' eene meer als in de andere) om haar voedſel na te jagen / en alles dat haar dienſtig is; ſich te wachten voor hare vyanden / en wel aldermeeſt om haar Geſlachte door voortteelinge te onderhouden / voort te ſetten / en te vermenigvuldigen: gelÿk dan in de Mieren / Byen / Vee-mollen / en allerley andere Dierkens / te beſpeuren is. Waar by noch komt / dat van een en het ſelve Dierken verſcheyden andere ſoorten voortkomen / en op verſcheyden wyſen / gelÿk wy te voor getoond hebben / en in het eerſte Deel / Bevindinge ſeven-en-ſeventig / verhaald word / dat uyt een Rupſe een ſchoone wel-gekoleurde Boter-capelle / met vier vleugelen / en uyt een andere van de ſelve ſoorte / twee-en-tachtig Vliegen / voortgebracht worden. En in het tweede Deel / Bevindinge negen-en-twintig en dertig / word verhaald / dat van dry Rupſen van een ſoorte / uyt de eene een Vliege / en uyt de tweede een ſchoone Capelle / en uyt de derde een ander vreemd Gedierte / aldaar afgeteekend, zyn voortgekomen. En aan de een-en-dertigſte Bevindinge / dat uyt een en de ſelve Rupſe / een Dierken als een kleyne Molenaar / en daar na een Capelle / geſproten is. 't Welk ſchÿnd te gaan tegen de gemeene ordre der Natuure / door welke yder Dier / en Gewas der Aarde / een bequaamheid is ingeleyd / om ſijns gelÿke voort te brengen / doch een yder na ſijnen eygen aart, *Gen.* 1. Staat ook noch verder aan te merken / dat niet alleen de Dierkens / die van andere worden voortgeteeld / hare wonderlÿke veranderinge in een andere ſoorte krÿgen / maar ook de geene die eenkelÿk uyt eenige verrottinge / ofte vochtige en warme ſtoffe / ſonder eenige voortteelinge / haren oorſpronk nemen; gelÿk onder andere Rupſen ofte Wormen / den Wolf genaamd / welke de bloeyſelen der Appel / Peer / en Kerſſe-boomen / ganſchelÿk bederven / en voortkomen uyt een vochtige miſt / welke door de hitte van de Sonne / en de warmte die in de Boomen is / gekoeſterd zynde / in levendige Wormen / veranderd. Insgelÿks de Wormen / die uyt de doode Menſchen / en andere bedorven ſtoffe der Dieren / ofte Gewaſſen / te voorſchÿn komen / hebben ſoo wel hare veranderingen / als die van haars gelÿke worden voortgeteeld.

De veranderinge en verſcheydentheid der koleuren / is ook in deſe Dierkens aan te merken: want ſommige veranderen meer-malen haar koleuren / gelÿk van het kruyd Irias / en den Chameleon / geloofd word / waar van ſiet het tweede Deel / negenthiende Bevindinge.

Daar zynder onder de bloed-looſe Dierkens verſcheydene ſeer wonderlÿk kleen / ſoo dat menſe qualÿk ſonder vergroot-glas kan ſien bewegen; hoe kleen moeten dan alle die menigvuldige leden zyn / uyt welke hare Lichamen te ſamen geſteld zyn? Want ik hebbe

geſien /

geſſen / dat ſommige onder haar met malkanderen / tot voortteelinge van haar Geſlacht / vereenigd werden. Ten tweeden / dat 'er veele onder zijn / die ſeer rad van d'een plaats tot d'ander bewogen worden / ja met veel grooter ſnelheid (na proportie) als groote Dieren. Ten derden / ſy hebben veele deelen en leden van nooden / tot haar opvoedinge / uytſuyveringe der onreynigheden / gehoor / geſichte / gevoelen / &c. want ſommige zyn daar ontrent ſeer ſubtyl / gelijk ik bevonden hebbe. Ten vierden / alsſe volwaſſen zyn / kanmenſe in haar geheel naauwlijks ſien / hoe veel kleender moeten de jongskens zyn / welke van de ſelve eerſt voortkomen. Onder deſe kleene Dierkens word mede gevonden / een ſeer wonderlijke en onnaſpeurelijke verſcheydentheid van fatſoenen / gedaante / koleuren / en ſoo voorts. Sommige zyn rond / andere lang; ſommige ſmal / andere breed / eenige ovaal / &c.

Het is opmerkens waardig / 't geene verhaald word in het tweede Deel / aan de vier-en-veertigſte Bevindinge / dat de Kob-wormen / die in de Hoven ſeer ſchadelijk zyn / door de Natuur verhinderd worden ſeer te vermenigvuldigen. Want behalven datſe door de dry Jaren niet konnen voortſetten / ſoo vind men onder haar ſeer weynig Wijfkens / ſulks dat 'er wel thien Mannekens tegens een Wijfken zyn. Het Manneken komende by Wyfken / blyft daar twee heele dagen aanvaſt / en los wordende / ſterft het korts daar aan / maar de Wijfkens blyven in het leven. Soo dat in deſe Dierkens gelijk als een voorbeeld is der ontuchtige Menſchen / die haar ſelven / door onmatige geylheid / een ontijdige dood / en elendig leven / veroorſaken.

Het is wonderlijk / 't geene in het tweede Deel / aan de ſes-en-veertigſte Bevindinge / verhaald word / van den Koning en Opper-hoofd der Byen / datſe daar toe verkieſen eene van hare ſoorte / die ſeer oud is. Ten tweeden / ſonder vlekken en hair. Ten derden / dat hy / als een Opper-baas / over al het Werk gaat beſichtigen en opnemen. Ten vierden / van de eere die de jonge Byen aan hem bewijſen. Ten vyfden / datſe trommelaars en opwekkers hebben / welke haar ter bequamer tijd opwekken / om tot het werk te gaan. Ten ſesden / hoe naauwe wacht ſy ſtellen tegen de Byen / die / om den Honing en Was te ſtelen / ſoeken van buyten in te dringen; nemen ook acht op de leuyaarts / die niet en werken / en dooden die. Ten ſevenden / als den Koning dood is / verſtroyenſe alle van een / raken onder malkanderen in verwerringe / daar word niet meer gewaakt / noch gewrocht / &c.

Voorts / gelijk de ſorgvuldige Natuure de Dierkens in groote menigte t'ſeffens laat vermenigvuldigen / welke van andere als een aas en ſpijſe verſlonden worden; (gelijk te voor aangeweſen is) ſoo ook die Dieren / welke voor de Menſchen groote nuttigheid voortbrengen / als Honing / en Was: want een Bye van de voorgemelde ſoorte / (al is hy ſchoon al ſeer oud) brengd honderd en twintig ofte meer Wormkens voort / welke daar na de gedaante aan doen van Eyeren / in welke de Wormkens in Byen veranderd worden.

Het is ſeer aanmerkens waardig / 't geene de Natuur-beſchryvers aanmerken / van de Koningen der Byen: ſy worden niet verkoren / gelijk by de Menſchen / met meerderheid van ſtemmen / noch door het lot / noch by ſucceſſie / dat de jonge in plaatſe van haar Vader aangenomen word: want de ervarentheid leerd / dat diksmaal door alle die middelen de onbequaamſte tot Opper-hoofden verkoren en geſteld worden. Maar de Natuure ſelve wijſt haren Koning aan: want hy is grooter en ſchoonder van Lichaam dan alle de andere; ſoo dat hy gelijk van natuuren toond / tot wat uytnemender als de reſte geſchikt te zyn. Daar en boven ſegd men ook / dat haren aart ſachtſinniger is dan der andere Byen / om dat die deugd inſonderheid in de Opper-hoofden en Regenten noodſakelijk is / gelijk ook Seneca aanwijſt / en met het exempel alle Regenten de ſachtmoedigheid ſeer aanprijſt. *Lib. 1. de Clementia.* Daar word tot verſterkinge bygevoegd / datſe geen ſtrale en hebben / om daar mede te konnen ſteken. Ofte indienſe die hebben / (gelijk Ariſtoteles geſchreven heeft) datſe die echter noyt gebruyken / om yemand te beſchadigen. Indiender ſich meer dan eenen Koning opdoet / ſoo doodenſe alle de andere / alleen dien behoudende dieſe achten den bequaamſten / om alle oneenigheid en diſordre te voorkomen.

Het is ſeker / dat ook die Lichamen / welke in het aanſien eenvoudig / en van eenderley aart / ſchijnen te weſen / nochtans beſtaan uyt deelen / die ſeer verſcheyden van geſtalte en natuure zyn: 't welk onder anderen daar uyt blijkt / om dat uyt een en de ſelve ſtoffe ſomtijds verſcheyden Dierkens te voorſchijn komen; als blijkt in het tweede Deel / ontrent het eynde / dat uyt de bedorven Campernoeljen niet alleen voortkomen Wormen / die in Vliegen veranderen; maar ook een menigte van kleene Slangetjes; Item / verſcheyden ſoorte van Spinne-koppen / en onder andere die / welke ſulke extraordinaire lange pooten hebben.

Het is ook aanmerkens waardig / 't geene verhaald werd / en de dagelijkſe ervarentheid beveſtigd / van de Hout-wormen / datſe ſulke teere / kleene / en ſachte lichaamtjes hebben / en nochtans het alderhartſte hout weten dwers door te booren / en tot ſtof te vermalen: 't welk ook de Dieren navolgen / die daar van / door veranderinge / voortkomen / ſoo datſe door alle dooſen en hout booren / daarſe in beſloten worden. Waar van ſiet het tweede Deel / een-en-vijftigſte Bevindinge / en in het derde Deel / de twaalfſte Bevindinge.

Het is een ſeldſaam werk / dat een Dier dadelijk geheel verſlonden word / van het ſelve Dierken dat maar even uyt ſijn eygen lichaam te voorſchijn gekomen is. En dat het ſelve Dierken daar na veranderd in een Ey / uyt welke twee andere Dierkens van ſoorte te gelijk haren oorſpronk nemen. Siet het derde Deel / Bevindinge derthien.

Doch als men aanmerkt / wat ſelfs ſomtijds ontrent de Menſchen gebeurd / ſoo ſal dit voorgemelde ſoo ſeer noch niet te verwonderen ſchijnen. Want / behalven dat veele kinderen ontijdelijk komen te ſterven / door de Wormen welke uyt haar eygen lichaam voort-komen; ſoo leeſt men ook van verſcheyde exempelen / van volwaſſchen Menſchen / uyt welkers lichaam ſoo een ſeer groote menigte van wormen / en kleen Ongedierte / is voort-gekomen / datſe van de ſelve eyndelijk omgekomen en verteerd zyn. Hier van verhaald ons onder andere een notabel exempel *Mouffetus, in Theatro inſectorum lib. 2. cap. 24.* van een Edel-vrouw / welke nacht en dag wierd gequollen / en uytgeteerd in de oogen / lippen / tand-vleeſch / neus / voeten / hoofd / en in andere deelen hares lichaams / van kleene Wormkens / en Ongedierte / tot dat / al haar vleeſch by na verteerd zynde / ſy eyndelijk ten laaſten geſtorven is. Op diergelijke wijſe verhaald ons mede Emanuel van Meteren / dat Phillippus den tweeden / Koning van Spangien ſeer ellendelijk geſtorven is / ſiet daar van in ſijn 20 Boek. Van Herodes leeſt men *Act.* 12. 23. dat hy van de Wormen ge-eten wierd / en den geeſt gaf. Deſe ſiekte word genaamd *Phthiriaſis*, ofte Luysſiekte / van welke al in de oude Hiſtorien verhaald word / dat verſcheyden Koningen en Groote geſtorven zyn; en onder anderen ook den Groot-vader van dien Herodes, van welke wy uyt *Act.* 12. 23. daar dadelijk gewach gemaakt hebben. Soo weet God den hoogmoed der groote te ſtraffen / door de alder-verachtelijkſte Dierkens; op datſe leeren ſouden / dat een Menſch maar als een Made / en een ſpijſe der Wormen / te achten is.

Na de verſcheydentheid der landen / zyn ook de Gewaſſen der Aarde / en de Dieren / ſoo groote als kleene / ſeer verſcheyden. En wat aangaat deſe kleene bloedlooſe Dierkens / van welke wy hier handelen / hoedanige van de ſelve / of andere ſoorten / in America, en byſonderlijk in / Braſilien, gevonden worden / kan men in het

het breede vinden in de natuurelijke Hiſtorien van Braſilien, van D. Markgraven en Piſo *lib.* 7. Onder anderen verhaald hy daar *Cap.* 6. dat 'er een Worm is / welke alsſe maar de huyt van een Menſche raakt / ſoo brantſe als vyer. En *Cap.* 12. verhaald hy van een Dierken by de Braſilianen, genaamd Memoa, welk een ſoorte ſchijnd te weſen van Cicendela, of Dierkens die men noemd Licht ofte Nacht-muggen / ofte Vliegen / welke by nacht een groot licht van haar geven ; diergelijke ik ont houden hebbe in de Amerikaanſche Eylanden / en ook in Vrankrijk te zyn. Dit gemelde Dierken heeft aan wederſyden van zyn lichaam een ronde witte blinkende vlekke / ſoo groot ontrent als het Zaad van Slaap-kruyd / ofte Heul-bloeme ; door welke het by dage en by nachte een helder licht ſchiet, en laat blinken als het wil. Daar worden ook Vliegen gevonden / welkers oogen en ſijden (als de vlerken uytgeſpreyt ſtaan) een ligt van haar geven / ſoo klaar als een lampe ofte kaarſe / ſoo dat men daar by kan leſen en ſchrijven.

In Braſilien, en ook de Amerikaanſche Eylanden / zyn ſeer gemeen / ſekere ſeer kleene Dierkens / gelijk een van de kleynſte Vloon / welke de Menſchen gaan ſitten in de platte van de voeten / in de teenen / en onder de nagelen / welke in den tijd van dry of vier dagen ſoo groot worden / als een gemeene Erwete ; ſoo datſe groote pyne veroorſaken / en ſeer vermenigvuldigen ; en daarom moetenſe by tijd met een naalde uyt de voeten gehaald worden ; gelijk ik aan myn eygen ſelven meermalen bevonden hebbe.

By de Braſilianen is een kleen Dierken / genaamt Arumatia, dun en lang van lijf / 't welk een Menſch aanrakende / veroorſaakt een bevinge door het ganſche lichaam / Siet D. Markgrave *Lib.* 7. *Cap.* 5.

Daar zyn veele Dierkens ſoo kleen / dat menſe niet kan ſien / dan door een vergroot-glas. D. Petrus Borelius verhaald hier van onder anderen / dat hy door middel van vergroot-glaſen geſien heeft / dat 'er in den alderſterkſten Azyn bevonden worden kleene Slangetjes / ofte Wormen / hebbende de gedaante van Slangetjes / krom / ſlom / en ſeer ſnel haar ſelven bewegende.

Ten tweeden / verhaald hy / dat hy door de ſelve vergroot-glaſen heeft uytgevonden / en veele andere Lieden heeft laten ſien / dat ſommige Spinne-koppen vier oogen hebben / ſommige ſes / ja dat 'er ook zyn die wel acht oogen in het lichaam hebben.

Op deſe Wijſe kan men ook ſien in het Dierken Acarus genaamt / 't welk maar is als een van de minſte ſterkens in ſijn geheel / dat het ontelbare hairen heeft op ſijn lijf / gelijkende eenen ruygen Beer ; ook kan men daar in beſcheydentlijk ſien de oogen / voeten / ſenuwen / en allerley andere deelen. Soo dat het een groot wonder is / hoe dat in ſoo kleenen ſterken ſoo menige verſcheyden deelen weſen konnen.

In de pokken / ſchurfdigheid / en ſeeren der Menſchen / kan men / door de vergroot-glaſen / verſcheyden ſoorten van Wormen vernemen / die men anders noyt kan ſien. Item / in de Kerſſen en Aard-beſyen / alsſe wat lang getrokken zyn.

Door de ſelve vergroot-glaſen is mede bevonden / dat de Zijde-wormen haar ſpinſel niet halen uyt haren mond / maar uyt ſekere kleene mammekens / welke in menigte op haren rugge zyn / doch ſy halen het met den mond daar uyt / en maken het ſoo toe.

Men kan duydelijk ſien / dat ſommige Slekken niet alleen ſcherpe tanden hebben / maar ook oogen / welke in haar hoorens geplaaſt zyn. En veele diergelijke dingen meer / welke men anders niet kan ſien / en voor deſen zyn onbekent geweeſt. Siet daar van de verder Obſervatien van den gemelden D. Petrus Borelius.

Wat de reden zy, dat de Witjes, Boterkapellen, Muggen, Vliegen, en diergelijke bloed-looſe Dierkens, niet recht door, maar krom, los, en ongeſtadig vliegen.

Hier op antwoord den geleerden D. Arnoldus Senguerdius, in ſijn ſes-en-veertigſte Oeffeninge / met deſe volgende woorden. Ik heb meermalen aangemerkt de wyſe van vliegen / welke de bovengemelde Beeſtjens houden / en bevonden datſe ſcheef / krom / los / en irregulier is. Maar in tegendeel niet alleen de Land-dieren / maar ook die haar in het water en de locht onderhouden / worden niet alleen krom bewogen / maar ook recht uyt in hare bewegingen beſtierd : ſoo is dan nu de vrage / van waar deſe ongelijkheid veroorſaakt word ? Ik meene / (ſegd hy dan) dat de oorſake van deſe ſake is / om dat de gemelde Dierkens / vliegende in de altoos beroerelijke / vloeyende / en ſeer loſſe bewegelijke locht / geen ſteerten hebben / waar mede ſy hare vlucht konnen beſtieren / en recht houden. Maar de Vogelen gebruyken in het vliegen hare ſteerten als een roer / om in de loſſe locht hare beweginge te beſtieren ; gelijk ook eenige die lange pooten hebben / (als Keppers / Oyevaars / &c). daar toe mede gebruyken hare lange pooten / de ſelve achterwaarts uyt houdende in het vliegen.

Insgelijks de Viſſchen beſtieren hare beweginge in het ſwemmen met hare vinnen / en aldermeeſt met de ſteerten. Doch de gemelde Dierkens / geen ſteerten hebbende / vliegen los / ongeſtadig / en krom / om datſe zyn als een Schip ſonder roer / en daarom hare beweginge niet recht uyt houden / ofte beſtieren konnen.

Maar / ſal yemand tegenwerpen / indien dit de ware reden is van de kromme en irreguliere beweginge deſer Dierkens / ſoo moet volgen dat dit ook in de Menſchen plaats heeft. Hier op antwoord hy aldus.

Ik ſal hier niet ſeggen van de Menſchen met ſteerten / van welke Gulielmus Harvæus gewach maakt / in ſijne vijfde Oeffeninge van de voortteelinge ; welke men gelooſd dat leven op het Eyland Borneo, in de Plaatſen verre van de Zee gelegen. Want men kan hier tegen-ſtellen de beweginge der andere Menſchen. Ik wil ook daar niet op ſtaan / dat in den gang van de Menſchen ook al eenige kromheid geſpeurd word / als blijkt uyt het ſlingeren van hare kleederen / en indien men naauw acht neemt op de voet-ſtappen der Menſchen / die door het ſand ofte ſneeuw gegaan zijn. Maar het principaalſte verſchil is hier in gelegen / dat de Menſchen haren gang veſten op de harde en onbewegelijke Aarde / daar de gemelde Dierkens van allen ſijden / in het vliegen / niet dan met de loſſe en ongeſtadelijk vloeyende locht omcingeld zyn ; daarom konnenſe ſoo recht en vaſtelijk haren vlucht niet beſtieren.

Van de Wormen.

Uyt allerley ſaken komen Wormen voort / als daar zyn allerley Dieren / ſoo kleene als groote Viſſchen ; uyt alle ſoorten van boomen / aard-gewaſſen / vruchten / kruyden / en in allerley deelen der ſelve / als bloeyſel / bladeren / zaad / wortelen / en ſoo voorts. De Wormen worden ook voort-gebracht in en tuſſchen de reeten / en minſte openingen / welke in de harde ſteenen en metallen gevonden worden ; Item / in azijn / verlegen ſneeuw / &c. Uyt de terwe / en ander koorn / komen dikmaal in een ſeer korten tijd ontelbare duyſenden van Wormen / inſonderheid ſoo het niet wel droog opgedaan is. Aldrovandus heeft ondervonden / dat in de Wormen / die uyt de lichamen der levende Menſchen komen / noch andere Wormen gevonden worden.

De oude Boeken worden van ſekere kleene Wormkens dikwils uyt voort-komen / gelijk de kleederen van de Motten / verteert. In de Cypreſſen worden de Wormen verhinderd te komen / door de bitterheid en ſterken reuk : Insgelijks in de Ceder-boomen / door de ſterken reuk / en verdroogende kracht / die ſe hebben / waar doorſe de doode lichamen voor verrottinge bewaren / en in

tegendeel het ſachte vleeſch der levende lichamen bederven / de ſelve ſonder pyne uyt-droogende. Den Specht jaagd ſeer neerſtelyk na de Wormen die in de boomen groepen / en kloppende met ſijnen Bek / kan hy uyt het geluyd wel onderſcheyden / of 'er Wormen in ſitten ofte niet / en of de boomen alreede van binnen eenigſints door de Wormen uytgehold zyn. Niet alleen in de Aarde en de Locht / maar ook op en in de wateren / worden menige ontelbare Dierkens gevonden / en in alderley ſaken die de Menſchen gebruyken / ſelfs ook tot ſpijs en drank; ſoo datter dikmaal veelderley Dierkens / welke men noch ſien noch merken kan / in de lichamen der Menſchen ingenomen worden / ſelfs ook door den adem; want de Locht ſiet men dikmaal krielen / van een ontelbare menigte van ſeer kleene Dierkens / welke met de Locht worden in-gehaald / en behalven de Dierkens die men eenigſints kan ſien ofte bemerken / zynder ontwijffelijk noch menige andere in alderley ſaken die men niet ſien kan / dan door vergroot-glaſen / gelijk elders aangewesen is. Uyt deſe ongedierkens / die in peſtilentiale tijden / en andere ongelegentheden / d'een tijd min / en op een ander tijd meer gevonden worden / konnen al veel ſiekten en ongemakken ontſtaan / waar van men de naaſte oorſaken niet wel kan uytvinden. Op de ſtaande wateren ſiet men dikmaal eenige ſeer kleene ſwarte ronde Beeſtkens / welke ſeer ſnellijk / en byna altoos / op de wateren bewogen worden. In ſommige wateren zyn kleene Bloed-ſuygertjes / welke door hare kleenheid niet geſien worden / en ſomtijds van Menſchen en Beeſten / in het drinken / in het lichaam genomen worden; en Galenus maakt ergens indachtig / dat men in de geene die bloed ſpuygen / waar van de oorſake niet blijkt / op deſe Dierkens behoord acht te nemen. In de heete wateren / welke op veele plaatſen gevonden worden / zyn mede Wormen / welke buyten de ſelve niet konnen leven.

Van een vremde ſoorte van Spinne-koppen, *Tarantula* genaamd, en de wonderlijke effecten daar van, in de geene die 'er van gebeten worden.

Dit is een ſoorte van Spinne-koppen / ſeer ſchadelijk en venijnig / wat grooter dan de gemeene Spinne-koppen. Hebben aan weder zyden vier pooten / yder heeft vier tuſſchen-leden; hebben ook twee kromme nagelen. Met de vier voorſte pooten gaanſe voorwaarts / met de vier achterſte loopenſe achter uyt. Sy onthouden haar in kromme holen in de Aarde / twee voeten diep / in welke ſy met het achter-lijf in kruypen / met het voor-lijf haar voedſel daar in trekkende / en ſtoppen den ingang met ſtroo / om datter locht door komen ſoude. Het opper-lijf is aſchgraauw / met twee roode vlekken voor op den rugge: omgekeerd zynde / is den buyk geel / en het lijf met ſwarte vlekken geteekend. In den mond hebbenſe twee kleene ſwarte angeltjes; daarſe mede byten / en haar ſpijſe vaſt houde; ſy ſpinnen mede hare webben gelijk andere Spinne-koppen / en eten Vliegen / en Witjes / ofte Kappellen / van verſcheyden ſoorten. Sy leggen omtrent ſeſtig Eyeren / en broedenſe met de borſt uyt; de Jongen die daar uyt voort-komen / dragenſe in haren buyk / tot datſe groot worden.

Haar getemperdheid is / datſe beſtaan uyt een taaye koude natuurelijke vochtigheid. 't Welk blijkt door eerſt / om datſe lang weſen konnen ſonder eten / ſelfs tot vijftig dagen toe; waar toe die koude taaye vocht bequaam is / als die traag verteerd word / inſonderheid door een kleene warmte: Ten tweeden / ſy doen geen ſchade / dan in het heetſte van de Somer / namentlijk in Junio / Julio / en Auguſto / want dan word / door de hitte der Landen daarſe ſich onthouden / en des Somers / haar venijn aangeſet / verdund / en krachtig om te beſchadigen; maar in de koude tijden des Jaars / ofte in koude plaatſen / zynſe krachteloos. Ten derden / het blijkt uyt de taaye ſterke webben / die deſe en andere Spinne-koppen ſpinnen / datſe veel taaye vocht by haar hebben / waar van ſy deſe webben maken. Ten vierden / als yemand van die Beeſten gebeten is / ſoo openbaard het ſich niet dadelijk / maar ſeer traag / en vertoond eerſt ten vollen ſijn venijnige booſaardige kracht een Jaar daar na op het volkomenſte / als dat taay humeur / nu in het lichaam allengskens verdund en vochtig gemaakt is. In het eerſte half Jaar na dat yemand gebeten is / beginnen ſich wel eenige effecten en alteratien te openbaren / als loomigheid des geheelen lichaams / koude / bevinge / koortſen / walgen / &c. Maar den heeten tijd des Jaars weder aankomende / dan is 't dat ſich ſeer vreemde en wonderlijke werkingen vertoonen / in de lichamen der geene die in het voorleden Jaar van deſe Beeſtjes gebeten zyn. Want ſommige doen niet dan ſingen / of lachen / en andere krijten / ofte ſwijgen ſtil; ſommige ſlapen / andere waken geduuriglijk; ſommige zyn met groote droefheid en ſchrik bevangen / en meenen datſe gevangen zyn; andere zyn ſeer woelende / offe dul waren / ofte beelden haar in datſe Koningen zyn / en over alles heerſchappye hebben. Eenige doender by / dat die inbeeldingen haar meeſt aanhangen / dieſe hadden / alſſe eerſt gebeten wierden. In 't gemeen hoorenſe geern op Muſijk-inſtrumenten ſpelen / en indien den toon wel na haar ongemak geproportioneerd is / ſoo beginnenſe ſeer lang te danſſen / en worden door die groote exercitie / en ſweeten datter op volgd / allengskens geneſen / alſoo het venijn allenckens meer en meer verdund word / en eyndelijk uyt het lichaam vervliegd. Maar indien den toon der Muſijke niet wel is getemperd na haar quaad / ſoo lijdenſe maar te meer ongemak / en komen niet tot het danſſen. Soo datter wel expreſſelijk Speel-lieden gehouden moeten worden / welke verſtand en ervarentheid hebben / om na proportie de Muſijke te matigen / en alſoo haar te geneſen. Daar zynder ook ſommige / die tot eenige byſondere coleuren ſeer genegen zyn / d'een tot groen / d'ander tot geel / de derde tot rood / en ſoo voorts. De verſcheydentheid deſer effecten ontſtaat / door de groote verſchilligheid van de gematigdheden der geene die gebeten zyn / en ook der Dierkens die haar gebeten hebben. Even gelijk de ervarentheid leerd / wat verſcheyden effecten den ſterken Drank veroorſaakt in de dronke Menſchen / naa datſe verſcheyden van humeur / aart / en getempertheid zyn. Sommige willen vechten / tieren / en raſen; andere houden haar ſtil / voegen ſich tot ſlapen / ofte worden weemoedig; ſommige worden joviaal / vrolijk / geyl; andere boos / klapachtig / of weldadig / roemachtig / en ſoo voorts.

Yemand van wordende gebeten van deſe Dierkens / ſoo ſteekt in de wonde een taaye ſlijm / daarſe gewoon zijn haare webben van te maken. Dit ſlijm dringd allengskens in het lichaam / door de aderen / zenuwen / en andere deelen / en word allengskens ſoo verdund en aangeſet / dat daar door de geheele geſtalte des bloeds en der geeſten ontſteld / vergiftigd / en beſmet word: waar uyt dan alle de gemelde werkingen en onheylen natuurlijk konnen veroorſaakt worden: gelijk nader daar van den byſonderen uytleg kan nageſien worden / in het Tractaatjen van die ſaaken / en tot dien eynde onlangs uytgegeven / door D. Wolferdus Senguerdius.

Selfs ook de Tarantulæ hebben dien aart / datſe op voorgaande ſpel der Muſijk-inſtrumenten / na hare wyſe / beginnen te danſſen. De gemelde effecten worden alleen waar bevonden in Apulien, maar daar buyten hebben de Tarantulæ ſulken kracht niet / om ſoodanige wonderlijke alteratien in de Menſchen / dieſe gebeten hebben / te veroorſaken. Waar van de oorſaak D. Senguerdius oordeeld te zijn / niet alleen de hitte van dat Land / want die verſchild niet veel / of niet / van de andere omliggende Landen / maar inſonderheid in den byſonderen aart en venijn / het welke die Tarantulæ meer hebben / dan op andere plaatſen / hoewelſe in gedaante malkanderen ſchijnen gelijk te weſen.

TWEE-

TWEEDE BY-VOEGSEL

Kortelijk vertoonende eenige byſondere ſaaken, welke, van de voorgemelde bloed-looſe en kleene Dierkens, in de Heylige Schriften vermeld en aangeweſen worden.

ALſoo door de onverwachte dood van Sr. Joannes Goedaart, die de voorgemelde Bevindingen heeft uyt-gevonden / en in het licht gegeven / dit derde Deel ſeer kleen is bevonden / als naauwlijks ter degen begonnen / veel min volbracht. Soo is 't dat wy / om de gelijkheid der ſtoffe en ſaken welke alhier verhandeld worden / en om de ledige plaatſen te vervullen / eenige aanteykenens-waardige ſaken ſullen daar byvoegen / rakende 't gene in de Heylige Schriften / ſoo des Ouden als Nieuwen Teſtaments / van de bloed-looſe Dierkens / Inſecta genaamd / ons te kennen gegeven word.

Van de Sprink-hanen.

DE Sprink-hanen worden by de Hebreen genaamd Arbe, van wegen hare menigte / want daar is by na geen Dier / dat meer in menigte voort-teeld dan de Sprink-hanen: waarom ook dikmaal in de Heylige Schriften een ſeer groot overvloedig en ontelbaar getal vergeleken word / by de menigte der Sprinkhanen. *Pſal.* 105. 34. Hy ſprak en daar quamen Sprinkhanen, en Kevers, en dat ſonder getal. *Judic.* 6. 5. Sy quamen gelijk de Sprink-hanen in menigte, datmen hen en hare Kemelen niet tellen konde. Sie *Exod.* 10. 5. &c.

De Sprink-hanen werden ook by de Hebreen genaamd Gob, van een Arabiſch woord / 't welk beduyd uyt de Aarde opgekomen; 't welk een eygenſchap is der Sprinkhanen / volgens het getuygenis van Ariſtoteles *Lib.* 5. *Hiſtor. animal. Cap.* 28. *cum locuſtæ pepererunt, ibi ſunt vermes ovorum ſpecie, qui terra quadam prætenui tanquam membranula ambiuntur, unde evolant.* Dat is / als de Sprink-hanen geteeld hebben, ſoo wordenſe Wormen in de gedaante van Eyeren, welke met een dunne Aarde, als met een kleen vliesken, omringd worden, en daar uytkomen de Sprink-hanen uytvliegen. Namelijk / tegen den Somer / want den geheelen Winter liggen de Eyeren in de Aarde.

Maar het mach yemand niet ſonder reden vreemd denken / dat Moſes *Levit.* 11. den Sprink-haan ſtellende onder de reyne Dieren / welke de Joden mochten eten / hem teld onder de vier-voetige Dieren / daarſe nochtans ſes voeten hebben: gelijkſe ook daarom met recht van Ariſtoteles onder de ſes-voetige Dierkens geteld word.

Antw. Hier op antwoord (mijns oordeels) ſeer wel den ſeer geleerden D. Samuel Bochartus *in Hiero-zoico ſive de animalibus ſcripturæ*, in het tweede deel / het vierde boek *Cap.* 1. dat Moſes den Sprink-haan maar vier voeten toe ſchrijfd / om dat hy 'er maar vier gebruykt om te gaan: maar de twee achterſte / welke grooter zyn dan de voorſte / gebruykt hy om te ſpringen: en deſe noemd Moſes Schenkelen / de ſelve onder de voeten niet rekenende. Soo dat (na ſijn oordeel) den Text *Levit* 11. 21. niet moet overgeſet worden / het welke boven aan ſijne voeten ſchenkelen heeft, om daar mede op d' Aarde te ſpringen. Maar aldus / het welke boven ſijne voeten (dat is / behalven ſijne voeten) ſchenkelen heeft, om daar mede op d' aarde te ſpringen. En dan is den Text klaar / en accordeerd met de waarheid der ſaake / namelijk / dat den Sprink-haan / behalven ſijne vier voeten / daar hy op gaat / noch twee ſchenkelen achter heeft / daar hy mede ſpringd / welke van andere mede onder de voeten geteld worden. Insgelijks / tellen de Hebreen de Vliegen onder de vier-voetige Dierkens / daarſe nochtans ſes pootjes hebben: om datſe de twee voorſte niet ſoo ſeer gebruyken om te gaan / als wel in plaats van handekens / want ſy alles daar mede verrichten / eten / haar oogen ſtrijken / en ſoo voorts.

Insgelijks mach het vreemd dunken / dat Salomon ſchrijfd van de Sprink-hanen *Prov.* 30. 27. De Sprinkhanen hebben geenen Koning: nochtans gaan ſy alle uyt, ſich verdeelende in hoopen. Daar nochtans andere / en in 't byſonder de Arabiers in 't gemeen / (by welke ſy ſeer wel bekend zijn) getuygen dat de Sprinkhanen zyn van die ſoorte der Dieren / welke haar Opper-hoofd volgen / en vergaderd worden als in een Leger. Want als de eerſte van plaatſe veranderd / ſoo volgd alle de reſt. En daar den eerſten ſtil-houd / daar nemenſe alle haar verblijf-plaatſe. Hier op antwoord den voorgemelden D. S. Bochartus. Dat nochtans het waar is / 't geene Salomon ſegd / dat de Sprinkhanen geenen Koning hebben / en dat het echter niet ſtrijd tegen het geene de Arabiers van haar getuygen. Want dien eerſten dieſe volgen / ſoo in het verplaatſen / als in 't neder-ſlaan en verkieſen van hare ruſt-plaats / is niet altoos een en de ſelve Sprink-haan / welke / als haar Opper-hoofd / daar toe met gemeen verdrag verkoſen is / maar nu d' een / en dan een ander / na dat het by geval voorkomt / deſe of geene in in het vliegen de voor tocht heeft / en dan de eerſte geraakt.

De Sprink-hanen zijn ſeer ſchadelijke Dieren / welke / den arbeyd van een geheel Land in weynig uuren verteerende / de Menſchen dikmaal tot ſwaren hongersnood dringen. Want ſy doen niet alleen groote ſchade met het gewas op te eten / maar verbranden de reſte / door het aanraken van hare lichamen; en haar ſpeekſel bederft alles: Ja brengen dikmaal meer onheyl aan na haar dood / dan alsſe noch leefden: want door haren ſtank ontſtaat dikmaal ſoo quaden peſtilentialen locht / dat menige duyſenden van Menſchen daar door ſterven / gelijk veele Hiſtorien getuygen. Oroſius verhaald *lib.* 15. dat in het Jaar des Werelds 3880. in Africa een ontallijke menigte van groote Sprink-hanen geweeſt is / welke / alsſe alle groente hadden afge-eten / in de Africaanſche Zee verſmoord zyn / waar door ſoodanigen ſtank en ſiekten ontſtaan is / dat 'er over de drymaal honderd duyſend Menſchen van geſtorven zyn. Soo dat 'er by na geen verderflijker Dieren zyn / dan de Sprinkhanen / gelijk in de plagen van Egypten wel is gebleken / en onder welke / die door de Sprink-hanen geſchied is / geene van de minſte geweeſt is. Waar van ſie *Exod.* 10. 11. 12. tot 𝔳. 20. en 𝔳. 15. Want de Sprink-hanen bedekten het geſichte des ganſchen Lands, alſoo dat het Land verduyſterd werd, en ſy aten alle het kruyd des Lands op, en alle de vruchten der boomen, die den Hagel hadde overig gelaten: en daar bleef niet groens aan de boomen, nochte aan de kruyden des Velds, in den ganſchen Egypten-lande.

De Sprink-hanen maken een ſeer groot geluyd / ſoo dat het in de H. Schriften vergeleken word / by het geluyd der loopende wagenen: ſie *Joël* 2. 5. *Apoc.* 9. 9. Het gedruys haren vleugelen was als het gedruys der wagenen, wanneer vele peerden na den ſtryd loopen. Want daar zyn die getuygen / dat haar gedruys gehoord kan worden / tot de lengte van ſes mylen verre. Dit geluyd makenſe alsſe eeten met hare tanden; en alsſe vliegen met hare vlerken.

Digitized by Google

ken. Daar en boven hebbenſe noch een geſang over haar / by na gelyk de krekels / welke van de Poëten geprezen word.

Dit is een wonder in de Sprink-hanen / dat hoewelſe ſomtyds in ſulken menigte vliegen / datſe het licht der Sonne op Aarden merkelyk verduyſteren; Nochtans behoudenſe / ſoo in het gaan / als in het vliegen / een ſeer pertinente ordre / ſoo dat geene en gaat buyten haren rang / even als een ſeer wel geordend Leger / daar niemand buyten ſijn gelit ofte rang wykt. Dit heeft ons den ſeer wyſen Koning Salomon aangewezen *Prov.* 30. 27. en *Joel Cap.* 2. Als hy de Sprink-hanen noemd een machtig volk, dat in ſlach-ordre geſteld is. En v. 7. Sy ſullen daar henen trekken, een yegelijk in ſijne wegen, en ſullen hare paden niet verdraayen. Ook ſullen ſy d' een den anderen niet dringen: ſy ſullen daar henen trekken elk in ſijne bane: en &c.

Arnobius, bedenkende de groote ſchadelykheid deſer Sprinkhanen; loochend datſe van God geſchapen zyn / 't welk hy ſchijnd gehaald te hebben van de Marcioniten, welke alleen de goede en profytelyke dingen Gode / als den Schepper / toeſchryven; en een ander beginſel verſonnen / uyt welke alle quade en ſchadelyke dingen haren oorſprong hadden. Doch ſich ſelven bedenkende ſegd / dat hy niet weet / van wien de Vliegen / Sprink-hanen / Motten / en de andere ſchadelyke Dieren voortkomen. Daar in tegendeel het voort-brengen der Sprink-hanen Gode word uytdrukkelyk toege-eygend *Joel* 1. en 2. En ſy worden byſonderlyk Gods Heyrleger genaamd / &c.

Het moet niemand vreemd denken / dat *Matth.* 3. verhaald word dat Johannes den Dooper Sprink-hanen in de Woeſtyne heeft ge-eten. Want ſy worden *Lev.* 11. geteld onder de reyne Dieren / welke de Joden wel mochten eten. Ook warenſe in Judea ſeer groot / en worden van verſcheyden volkeren in overvloed tot ſpyſe gebruykt gelyk breeder by den voorgemelden D. S. Bochartus te ſien is. Welke insgelyks verhaald / hoe dat de volkeren / welke geerne en veel Sprinkhanen eten / de ſelve vangen / door den rook / welke ſy weten te doen opklimmen / op de plaatſe over welke de Sprink-hanen moeten vliegen / waar doorſe dan in groote menigte ter Aarden vallen. Waar op Johannes geſien heeft / als hy ſegd van de Sprink-hanen die hem in een geſichte vertoond wierden. *Apoc.* 9. 3. En uyt den rook quamen ſprink-hanen op der Aarden, &c.

Het is aanmerkenswaardig 't geene Phillippus Camerarius verhaald in ſijn Hiſtoriſche Bedenkingen *lib.* 1. *cap.* 13. De Akridophagi, dat is / Sprink-haan-eters / (ſegd hy) zyn een volk van Ethiopien, gelyk Strabo en Diodorus ſchryven / ſtootende en grenſende aan de Woeſtyne / korter dan andere Menſchen / mager / en ſeer ſwart. In de Lente is 'et dat ſekere heete winden uyt den weſten / een ontallyke menigte Sprink-hanen uyt de Woeſtyne oplichten / en haar toebrengen / welke ſy ſouten / en voor lekkere koſt bewaren / hebbende geen ander eten haar leven lang. De oudſte onder haar leefd niet boven de veertig Jaren. Hare dood is ſeldſaam; Want haren ouderdom aankomende / ſoo groeyen in hare lichamen gevleugelde Luyſen / van verſcheyden gedaante / yſelyk om ſien / en ſtinkende / die in korten tyd haar den buyk op-eten / daar na de borſt / en daar na het gansche lichaam. Deſe ſiekte begind met een gejeukſel / doch met pyne vermengd / &c.

Van de Byen.

DE Byen onthouden haar ontrent de Bloemen / maar raken geen dood vleeſch aan / noch bloed / of vet van eenige doode Dieren: ook konnenſe den ſwaren reuk of ſtank der doode lichamen niet verdragen / want ſy worden door rook en ſtank gedood. En daarom als 'er een Bye ſterft / ſoo brengenſe hem dadelyk buyten / om geen ſtank te veroorſaken. Hier uyt ontſtaat nu een vrage / hoe dat accordeert met deſe natuure der Byen / 't geene men leeſt *Jud.* 14 8. En na ſommige dagen quam hy (namentlyk Simſon) om haar te nemen: doen week hy af om het aas des Leeuwen te beſien: en ſiet een Byen-ſwerm was in het lichaam der Leeuwen, met Honing.

Hier op antwoord den geleerden D. Samuel Bochartus, in ſijn Hierozoico, dat na ſommige dagen daar te ſeggen is / niet na eenige weynige dagen / maar na een Jaar / ſoo dat al den ſtank en 't vleeſch van den Leeuw doe al vergaan is geweeſt / en dat 'er niets is overgebleven / dan het geraamte der beenen / in welke den Swerm byen ſich ont houden heeft / gelyk de Hiſtorien insgelyks verhalen / dat de Byen haar ſwerm hebben neder-geſteld / in het geraamte des hoofts van Oneſilus, en in het graf van Hippocrates. En / ſegd Bochartus, dit moet niemand vreemd denken / want na de gewoonelyke manieren van ſpreken / by de Hebreen ſeer gebruykelyk / ſoo word het woord dagen, of eenige dagen, dikmaal genomen voor een Jaar: als onder anderen te ſien is. *Lev.* 25. 29. In een vol Jaar ſal ſijne loſſinge weſen. In het Hebreeuwſch ſtaat dagen. En aan de kant ſeggen onſe Overſetters / dat het woordeken dagen voor een volkomen Jaar genomen word. Gelyk mede *Exod.* 13. 10. 1 *Sam.* 1. 2. en 27. 7. *Jud.* 11. 40. Dat de Dochters Iſraëls van Jaar tot Jaar henen gingen. Eygentlyk ſtaat 'er in het Hebreeuwſch van dagen tot dagen. 1 *Sam.* 2. 19. En bracht hem dien van Jaar tot Jaar. Eygentlyk ſtaat 'er van dagen tot dagen, en ſoo voorts.

Het behoefd niemand ſeer vreemd te denken / dat men leeſt *Exod.* 23. 28. Ik ſal ook Horſelen voor u aangeſichte ſenden: die ſullen van voor uwen aanſichte uytſtooten, de Heviten, de Canaaniten, en de Hethiten. Hoewel deſe Horſelen maar kleene geringe Dierkens zyn / en een ſoorte van wilde Vliegen. Want daar zyn Hiſtorien / en exempelen / welke beveſtigen / dat verſcheyden volkeren / door verſcheyden ſoorten van ſeer kleene Dierkens / ganschelyk verſtooten / en van hare plaatſen verdreven zyn. Als van de Kik-vorſſen de volkeren genaamd Autariatæ, en eenige Francoiſen. Door de Muyſen de Abderiten en Troes, en ook in Italien eenige volkeren. Item / eenige volkeren en Steden zyn verjaagd door de Scorpioenen / Muggen / Konijnen / Sprink-hanen / en diergelyke Ongedierten; gelyk wy breeder hebben aangewezen in onſe H. Natuur-beſchryving, en te ſien is by den geleerden D. Bochartus, in ſijn boek te voren aangetogen. Welke ook verhaald dat 'er eenige plaatſen zyn / daar geen Menſchen konnen inkomen / van wegen de over-groote menigte van Byen.

De Muggen zyn een ſchrik voor de Olyphanten / want hy vreeſt datſe hem in de ſnuyt / of in de ooren / ſullen vliegen; en daarom ſijnſe dikmaal gedwongen haar gansche lyf in het water te dompelen / om de Muggen quyt te worden. Insgelyks zyn de Muggen een ſchrik voor den moedigen Leeuw / want ſy quellen hem ſoo aan de oogen / dat hy door het onverdragelyk jeuken der ſelve / met ſijne klaauwen ſijne oogen ſeer beleedigd / ja ſomtyds bederfd ofte uythaald. De Egyptiſche Boeren / welke in de vlakke Landen woonen / daar veel Muggen zyn / moeten al te met gaan ſlapen op ſeer hooge plaatſen / daar de Muggen door den wind verhinderd worden by te komen. Soo weet God wonderlyk niet alleen de Menſchen / maar de grootſte / ſterkſte / en moedigſte Dieren / door de kleenſte en geringſte / te bedwingen en te bederven.

Van de Mieren.

EN dat meer is / de H. Schriften ſtellen ſels van deſe geringe Dierkens den Menſche voor / om hem te leeren wys worden / en hoe dat hy voorſich-

Digitized by Google

ſichtelijk ſal handelen / en tot een overtuyginge van veele / welke in verſcheyden gelegentheden dwaſer en erger zijn dan deſe geringe Beeſtjes. *Prov.* 6. 6, 7, 8. Gaat tot de Miere gy Luyaart: ſiet hare wegen en word wijs: de welke, geen overſte Amptman, nochte Heerſcher hebbende, haar broot bereyd in den Somer, haare ſpyſe vergaderd in den Oogſt. En *Cap.* 30. 24, 25. Deſe viere zyn van de kleenſte der Aarde: doch de ſelve zyn wijs, met wijsheid wel verſien: De Mieren zyn een onſterk volk, evenwel bereyden ſy in den Somer hare ſpyſe, &c. En ſekerlijk alſmen hare wegen / dat is / maniere van doen / en werken / wel aanmerkt / ſoo kan een Menſch verſcheyden nutte opmerkingen en leeringen / tot navolginge van de Mieren / leeren. Want voor eerſt / ſy gaan alle langs een en de ſelve weg / ſoo dat door langheid van tijden men ſien kan / dat de ſteenen eenigſints afgenomen zyn / en dat 'er een beſcheyden onderſcheyd kan beſpeurd worden / tuſſchen den weg dieſe begaan hebben / en de andere plaatſen / ſoo datſe haren weg eenigſints banen en effenen / gelijk Plinius verhaald.

Ten tweeden / die ledig zyn wijken altoos van ſelfs en gewilliglijk voor de geene die geladen komen. Ten derden / de laſten die haar te groot en te ſwaar zyn / breekenſe in verſcheyden ſtukken / om te beter te konnen dragen. Indien ſy eenige ſien die verlegen zyn / ofte ſwaar geladen / die komenſe te hulpe: gelijk Plutarchus, Ælianus, en andere getuygen. Ten vierden / ſy weten onder de Aarde ſeer bequame en verſcheyden kamerkens ofte vertrekken te maken / daarſe in den winter in blijven / en in welke ſy hare vergaderde ſpyſe bewaren. Indien daar yets van nat is geworden / dat brengenſe met ſchoon droog weder in de open locht / en droogen het in de Sonne. Sy weten ook / met hoogten en dijken / hare wooningen tegen het water te bevryden / en eenige dieper plaatſen uyt te hollen / daar het water / dat noch indringt door hare dijken / en omgedraayde loop-grachten / mach in ſakken. Sy make voorts dryderley vertrekken; in het eene onthouden ſy haar by malkanderen: in het tweede bewarenſe hare vergaderde koſt; in het derde begravenſe hare dooden / en bedekkenſe met de peulen van het graan datſe eten. Hare vertrekken ſcheydenſe van een / met een heyninge / ofte wijſe van omtuyninge; en op dat andere Dierkens daar niet lichtelijk in komen ſouden / ſoo gaanſe daar niet in door rechte wegen / maar door veelſints gedraayde en kromme omloopen / en loop-grachten. Dit ſelve doenſe ook alsſe haar verbergen in eenige muuren / ofte hooge en ſteyle plaatſen / want anders ſoude eenen rechten opgank haar te ſwaar en te moeyelijk zyn / inſonderheid alsſe wel geladen komen.

In het arbeyden verdeelenſe onder malkanderen hare werken / ſulks dat yder weet wat hy te doen heeft / gelijk het by de Byen toegaat: maar in deſe Mieren merkt Salomon aan / dat dit een grooter wonder is / om datſe geenen Overſten en hebben / welke over haar bevel voerd / gelijk de Byen doen / en veele andere Dierkens / maar by de Mieren doet yder ſijnen plicht van ſelfs / ſonder bevel of ontſag van eenig Opperhoofd.

Daar en boven hebbenſe dat beleyd / datſe het graan bijten op die plaatſe daar het gewoon is uyt te ſchieten / op dat het ſoo licht tegen de Lente niet ſoude uytſchieten en bederven. Ambroſius, en Epiphanus, getuygen / dat de Mieren ſekerlijk te voren gewaar worden / of het droog of vochtig weder ſal maken; want alsſe haar koſt uytbrengen om te droogen / en ſoo lange ſy dat doen / ſal men geen regen vernemen; maar alsſe dat weder inbrengen / volgt 'er gemeenelijk regen / namentlijk / indienſe dat wech brengen eer het genoeg gedroogd is.

De Mieren zyn in het verſamelen van haar voorraad ſeer neerſtig. Soo datſe niet alleen by dag werken / maar ook by nacht / als het klare Mane-ſchijn is / maar met een duyſtere Mane ruſten ſy des nachts. Sulks dat Cleanthes deſe Dierkens reden heeft toegeſchreven; Cicero *mentem*, dat is / verſtand; Celſus een ſoorte ofte wijſe van t' ſamen-ſpraake met malkanderen; Plutarchus het zaad van alle deugden. En Salomon teltſe *Prov.* 30. 24. onder de vier kleenſte Dieren der Aarde, doch die wijs zyn, en met wysheid wel verſien. Hier van geeft Ariſtoteles *Lib. 2. de part. animl. Cap.* 4. deſe reden: *Eorum animalium ſenſus facilius moventur, quorum humor tenuior ac purior eſt. Ideoque nonnulla ex iis animalibus, quæ ſanguine carent, animun habent ſagaciorem nonnullis, quæ ſanguinem habent, ut apes & formicarum genus.* Dat is / de ſinnen van die Dieren worden alderlichtſt bewogen, welkers vochtigheid alderdunſt en ſuyver is. En daarom ſijnder ſommige Dieren, welke geen bloed hebben, die vernuftiger zyn dan die bloed hebben, gelijk de Byen, en de Mieren.

Hoewel de Mieren / ten aanſien van andere Dieren / ſeer ſwak zijn / nochtans ſijnſe in haar ſelven aangemerkt / ſeer ſterk. Want ſy dragen en ſlepen laſten weg / die veel ſwaarder (ja eens ſoo ſwaar) dan ſy ſelfs bevonden worden. Siet verder in Hiero-zoico D. Bocharti.

Van de Scorpioenen *Apoc.* 9. 10.

APoc. 9. 10. En ſy hadden ſteerten den Scorpioenen gelijk, en daar waren angels in hare ſteerten: en haar macht was de Menſchen te beſchadigen vyf maanden. Dit accordeerd ſeer wel met de natuure der Scorpioenen. Want des winters ſijnſe krachteloos / en konnen de Menſchen niet beſchadigen; maar des ſomers verwekken de ſteken / dieſe geven met hare ſteerten / een onverdragelijke en doodelijke pijne / niet alleen in de Menſchen / maar in de Olyphanten / Leeuwen / Kemels / en andere Dieren; ſoo dat de grooſte / ſterkſte / en uytnemenſte Dieren / door dit kleen en ſeer gering Dierken ten hoogſten beſchadigd worden.

De plaatſe daar den Scorpioen den Menſch geſteken heeft / (ſegd Dioſcorides) word ontſteken / hart / root / en geſpannen; en den Menſch word ſomtijds brandende heet / ſomtijds ſeer kout / met bevinge. Als den Scorpioen die geſteken heeft / in ſtukken word gewreven / en op de wonde gelegd / ſoo geneeſtſe daar door. Ook maakt men van de Scorpioenen een olye / welke over het herte / en de ſlag-aders van het hooft / handen / ofte voeten / geſtreken zijnde / niet alleen tegen dit venijn der Scorpioenen / maar alle ander venijn / een ſterk tegengift is.

Daar is ook een ſoorte van Scorpioenen in het Water / ofte de Zee / welkers angel niet is in den ſtaart / maar in het hoofd / en door het gantſche lichaam verſpreyd.

Om wat redenen *Lev.* 11. eenige Dieren, volgens de Moſaiſche Wetten, reyn ofte onreyn verklaard werden?

VAn dit onderſcheyd der Dieren in reyne en onreyne / werden by de Gods-geleerde / als ook andere / verſcheyden redenen gegeven. Want voor eerſt / heeft dit onderſcheyd gedient / om de Joodſche Natie / als een byſonder volk Gods / van hem door een byſonder Genaden verbond aangenomen / van de andere Heydenſche volkeren af te ſonderen. Volgens het geene wy daar van leſen *Lev.* 20. 26. Gy ſult my Heylig zyn, want ik de Heere ben Heylig, en ik hebbe u van de volkeren afgeſonderd op dat gy mijne ſoudet zyn. En daarom is deſe Wet / en dit onderſcheyd der reyne Dieren / welke de Joden vermochten te eten / en de onreyne van welke ſy haar moeſten onthouden / nevens de andere Ceremonieele Wetten / door Moſem gegeven / afgeſchaft / ſoo haaſt / door de roepinge der Heydenen tot de algemeene Kerke Chriſti / (welke uyt alderley volkeren en plaatſen des Wereldts / ſonder uytſonderinge / moeſte vergaderd worden / door de verkondiginge des H. Euangeli) den ſcheyd-muur tuſſchen de Joden en Heydenen is wech-genomen. Gelijk het

ſelve

ſelve Petro, door een Hemelſch geſichte / getoont en aangeweſen is. *Act.* 10.

Ten tweeden / in de onreyne verboden Dieren zyn verſcheyden quade eygenſchappen en manieren / van welke God ſijn volk heeft willen een af-keer doen hebben; want ſommige zyn ſeer onreyn als de Verkens: andere wreet / en gulſig van eten / gelijk die by den roof en vleeſch van andere Dieren leven; andere zyn miſpryſelijk / om haar bedriegelijken en looſen aart / ofte om haare loomheid / traagheid / vreeſachtigheid / te groote gepligheid / trotsheid / en ſoo voorts. In tegendeel worden de Dieren voor reyn verklaart / welke herkaauwen / waar door het overleggen en herkaauwen / ofte neerſtig bedenken des Goddelijken Woords / als een Geeſtelijke ſpijſe der zielen / ons bevolen word. *Pſal.* 1. 2. Welgelukſalig is den Man welkers luſt is in de Wet des Heeren, en hy overdenkt ſijne Wet dag en nacht.

Insgelijks zyn de Dieren reyn verklaart / welke de klaauwen verdeelen in tween / waar door de gave van diſcretie / beſcheydentheid / en behoorlijk alle dingen te konnen onderſcheyden / aangeprezen word. 1 *Cor.* 2. 15. Doch de Geeſtelijke Menſch onderſcheid wel alle dingen, maar hy ſelve word van niemand onderſcheyden. *Heb.* 5. 14. Maar der volmaakten is de vaſte ſpijſe, die door de gewoonte de ſinnen geoeffent hebben, tot onderſcheid beyde des goeds en quaads.

Ten derden / daar zyn vele Dieren verboden / en voor onreyn verklaart / om datſe tot de geſontheid / en goede gematigdheid des lichaams ondienſtig waren / of immers ſoo bequaam niet als andere. Gelijk dan ook al te gemeenen gebruyk van ſommige beeſten niet alleen de geſondheid ſeer nadeelig is / maar ook een indruk en inclinatie geeft / tot quade manieren / en verkeerde hertstochten / gelijk de bevindinge leert / dat door het eten van bloed van Katten / Honden / en andere Beeſten / de Menſchen van haaren booſen aart eenige gemeenſchap krijgen. Gelijk men ſiet dat door de beete van een dullen Hond / de Menſchen diergelijke dulligheid overkomt / als in die Honden bevonden word / van welke ſy gebeten zyn. Den Nacht-uyl is verboden / om te toonen dat het in den Menſch een verfoeyelijke ſaak is / van den dag ſijn nagt / en van den nagt den dag te maaken / als de geene doen die ganſche nachten door-brengen met debaucheren / en werken der duyſternis te plegen. Den Egel alleſints ſcherp ſtekende / vertoont den aart van een bitſig / en vinnig Menſch / met welk het moeyelijk en gevaarlijk is te handelen.

Ten vierden / door dit onderſcheid der reyne en onreyne Dieren / heeft God de Joden willen leeren / een verfoeyen te hebben van de Afgoderyen der Egyptenaren / onder welke ſy geleeft hebben / en van de andere Heydenſche Volkeren. Want onder de Dieren welke den Joden verboden / en van onreyn verklaart zyn / worden der verſcheydene gevonden / welke de Heydenen ofte als Goden eerden / ofte immers hare Goden op-offerden. De Joden mochten geen bloed eten van eenige Dieren / voor eerſt / om dat de ziele en het leven der Dieren in het bloed is / en derhalven om dat het een gedaante van wreetheid heeft / het bloed te eten. *Deut.* 12. 23. Alleen houd vaſt, dat gy het bloed niet etet: want het bloed is de ziele: daarom ſult gy de ziele met het vleeſch niet eten: gy ſult dat niet eten: op de Aarde ſult gy het uyt-gieten als water. Ten tweeden / het bloed heeft God den Joden ſoo ernſtelijk verboden te eten / om dat de Heydenen van het bloed haarer Offerhanden aten / en meenden dat het den Goden alderaangenaamſt was. Om de ſelve reden mochten ook de Joden geen Dieren eten / die geworgt ofte in haar bloed geſtikt waren / om dat het bloed van haar vleeſch niet behoorlijk afgeſcheyden was.

Ook mochten de Joden het vet der Offerhanden niet eten / want het wierd ter eeren Gods verbrand. Ten anderen / het vet der Beeſten is haar verboden / om dat het (gelijk mede 't bloed) geen goed voedſel geeft; en voort ook / om dat de Heydenen gewoon waren het vet te eten / ter eeren van hare afgoden. Dit onderſcheyd tuſſchen de reyne en onreyne Dieren is niet alder-eerſt door Moſem ingevoerd / maar is al in gebruyk geweeſt voor den Zund-vloed / als blijkt *Gen.* 7. 2. Van alle reyn Vee ſult gy tot u nemen ſeven en ſeven, het Manneken en ſijn Wijfken: maar van het Vee dat niet reyn is, twee, het Manneken en ſijn Wijfken. Sie hier van breeder in onſe H. Natuur-Beſchryving over *Lev. Cap.* 11.

Van de Spinne-koppen.

De Spinne-koppen hebben acht pooten / en in de ſelve dry leden / ofte t' ſamen-voegingen. Haar venijn ſchieten ſy niet met ſteken / gelijk de Scorpioenen / maar met bijten.

Aldrovandus heeft geobſerveerd de Eyeren van de Spinne-koppen / en heeftſe bevonden te zijn menigvuldig in getal / blaauw-achtig / met kleene vlekken beſprengd / en van malkanderen verdeeld / ſacht en taay.

Hy heeft geſien dat uyt een Ey by na ontelbare jonge Spinne-koppen voort-quamen / ſoo kleen dat menſe naauwelijks konde ſien / welke nochtans dadelijk gingen ſpinnen / ſoo haaſt alsſe uyt de Eyeren gekropen waren. Den ſelven Aldrovandus heeft ook geobſerveerd / dat onder aan den buyk van een Spinne-kop een ſeer groote menigte van Eyeren lag / welke ſoo kleen waren als de alderminſte atomi, ofte ſierkens die men vinden kan; ſoo dat deſe Dierkens ſeer vermenigvuldigen in haar voortteelinge. Strabo verhaald in ſijn ſeſtiende Boek / dat over Aphien een verlaten en woeſt Land is / 't welk treffelijke weyden heeft / maar datſe van de Menſchen verlaten zyn / door de menigte der Spinne-koppen en Scorpioenen.

De Spin-konſt deſer dierkens is ſeer wonderlijk / en aanmerkens waardig / gelijk Solomon uytdrukt *Prov.* 30. 24. Deſe viere zyn van de kleenſte der Aarde: doch de ſelve zyn wijs, met wijsheid wel voorſien. v. 28. De Spinne-koppe grijpt met de handen, en is in de Paleyſen der Koningen. Want voor eerſt / daar is geen plaats voor deſe Dieren verborgen / alleſints weetenſe haar in te dringen / ſelfs in de hoogſte en voortreffelijkſte plaatſen van alderley Gebouwen. Ook is in haar een onvermoeyelijke neerſtigheid / om geſtadiglijk hare netten te maken en te vermaken / ſoo haaſt alsſe eenigſints verſteld en gebroken zyn. Ten tweeden / het is een wonder datſe de draden van hare netten ſoo ſterk weten te maken / datſe niet lichtelijk breken / door den wind of regen / ofte ſtof dat 'er op vliegd; ook weetenſe met haar ganſch lijf ſich langs de ſelve van om hoog tot op de Aarde te laten neder-vallen / ſonder datſe eenigſints breken. Ten derden / na datſe veele rechte linien hebben gemaakt / ſoo ſtellenſe in de ſelve het center ofte middel-punct / en maken daar rontom veele cirkelen vaſt aan de gemelde rechte draden; deſe cirkels zijn dicht by een / ontrent het center ofte middel-punct / om de ſterkte des werks te geven / maar verre daar van ſtaan deſe cirkels wijder van malkanderen. Ten vierden / ſy weten haar in een hol ſeer heymelijk te verbergen / in welke ſy ſeer liſtelijk en neerſtelijk wacht houden / om te vernemen offer in haare netten geen Vliegkens / of andere Dierkens / komen / welke ſy tot voedſel gebruyken; en ſoo haaſt ſy yets vernemen / komenſe dadelijk uyt hare ſchuyl-plaatſen te voorſchijn / bijten de Vliegkens dood / en brengenſe in haar ſchuyl-plaatſe. Somtijds onthouden ſy haar in het center, ofte middel-punct van haare netten / om haar aas te vangen / om datſe weten / datſe by na van allen ſyden even na by zyn / om dadelijk aan te vatten 't geene ſy in haar net-garen gevangen hebben. Eenige zyn niet te vreden met hare netten te ſpannen / op hope van goeden vang; maar ſpinnen ook voor ofte ter ſijden hare netten een breed en wel door-vlochten werk /

Digitized by Google

op dat de Dierkens/ die over ofte voor by de netten vliegen/ in deſe plaatſe mochten verwert en gevangen worden. Soo haaſt en is'er niets aan hare netten verbroken/ ofte vermaken het dadelyk/ inſonderheid als'er regen voor handen is/ op dat het geheele werk geen perykel lyde.

Waarom de Tooveraars van Egypten niet hebben konnen Luyſen voort-bringen?

MEn leeſt *Exod.* 8. dat/ als Aaron uyt ſtof Luyſen hadde voort-gebracht/ v. 18. De Tooveraars van Egypten ook alſoo deden, (dat is poogden te doen/ met hare beſweeringen en tooveryen) op datſe Luyſen voort-brachten, doch ſy konden niet: ſoo waren de Luyſen aan de Menſchen en aan het Vee. Doe ſeyden de Tooveraars tot Pharao, dit is Gods Vinger. Yemand mach hier niet ſonder reden vragen; aangeſien te vooren *Cap.* 7. en 8. verhaald is/ dat als Aaron ſijnen Staf in een Drake verandert hadde/ dat de Tooveraars dat insgelijks deden: Item/ als Moſes en Aaron het water in bloed veranderden/ dat de Tooveraars ook ſoo deden. Item/ als Aaron Vorſchen dede voort-komen/ dat de Tooveraars door haare beſweeringen ook Vorſchen over Egyptenland deden op-komen. Waarom (ſegge ik) datſe niet ſoo wel konden Luyſen voort-brengen/ als de voor-gemelde wonder-werken nabootſen? ſommige geven hier van een valſche en beſpottelyke reden/ namentlijk/ om dat den Duyvel niet kan Dieren voortbrengen/ die minder zyn dan een Gerſten-graan. Andere dat de Tooveraars wel diergelijke Dierkens voort-gebracht hebben/ maar datſe geen angels hadden/ en niet en konden ſteeken. D. Rivetus toont beter/ dat Moſes met dit verhaal niet anders heeft willen te kennen geven/ als datſe verhindert geweeſt zijn/ met hare bedriegeryen in dit werk/ als voor deſen/ te konnen voortgaan/ gelijkſe dan ook te voren geen eygentlijk genoemde wonderen gedaan hadden/ maar alleenelijk in ſchijn/ gelijk de Guychelaars gewent zijn: want eygenlijk genoemde wonderen kan God alleen doen/ gelijk wy breeder beweſen hebben in onſe H. Natuur-beſchryvinge. Doch in dit ſtuk ſijnſe opentlijk ten toon geſteld geweeſt/ en tot ſchande gebracht/ gelijk dan mede daar in/ datſe niet konden/ met alle hare guychelaryen verhinderen/ dat ſy ſelve niet/ ſoo wel als andere/ met de plagen en ſweeren geſtraft wierden: want daar ſtaat *Exod.* 9. 11. dat de Tooveraars voor Moſe niet ſtaan konden van wegen de ſweeren: want aan de Tooveraars waren ſweeren, en aan alle de Egyptenaren.

Het Hebreeuwſch woord *Cinim*, het welke overgeſet ſtaat/ in de Franſche/ Latijnſche/ en onſe Nederduytſche Bybels/ Luyſen, beteekent (ſoo den geleerden Fagius meent) een ſoorte van kleene Beeſtjens/ die ſeer moeyelijk zyn/ niet alleen in het doorſteken en quetſen van de huyd der Menſchen/ maar ook om datſe in de neuſgaten en ooren door-dringen. Origines ſchrijft dat het zyn geweeſt Dierkens die vlogen/ doch ſoo kleen datſe niet konnen/ dan van de geene die een ſeer ſterk en ſubtijl geſicht hebben/ geſien worden: datſe nochtans/ ſittende op de lichamen der Menſchen/ den huyd ſeer fel doorboren/ ſulks dat menſe eer en meer door het pijnelijk gevoelen/ dan door het geſicht kan gewaar worden. D. Rivetus oordeeld/ (mijns bedunkens wel) aangeſien deſe Dierkens niet alleen de Menſchen/ maar ook alderley Vee plaagden/ dat het niet zyn geweeſt ordinaire ofte gemeene Luyſen/ maar een byſondere ſoorte/ welke niet alleen beten of ſtaken/ maar welke tot het vleeſch door-drongen en daar aan bleven hangen.

Uyt deſe Hiſtorie kan men aanmerken: Eerſt/ dat 'er niets ſoo kleen is/ of het kan den Menſch bederven; niet ſoo veracht/ of het kan den hoogmoed der trotſte en wreedſte Menſchen verbreken. Antiochus Epiphanes, Pherecides, Herodes Aſcalonita, Maximinus, en andere/ ſijn door de Luys-ſiekte vergaan. Ten tweeden/ daar kan by na geen bequamer noch ſwaarder ſtraffe den godlooſen overkomen/ om haren hoogmoed te dempen/ dan datſe door de alder-geringſte en verachtſte dingen geplaagd worden. Het ſpeet Abimelech ſoo/ dat hy door een Vrouw ſijn dood-wonde gekregen hadde/ dat hy ſijn knecht verſocht/ dat hy hem noch wilde dooden/ op dat hy den naam ſoude eenigſints ontgaan/ dat hy door een Vrouwe om het leven gebracht was. Ten derden/ hier uyt blijkt/ hoe gantſch nietig en ydel al de pracht/ macht/ wijsheid/ en hoogmoed der grootſte Tyrannen en Koningen is/ welke dikmaal door ſeer geringe/ ongeachte/ en onbedachte middelen/ geſteupt en vernietigd werden. Gelijk dan de Hiſtoryen, en menige ervarentheid/ geleerd hebben/ dat de grootſte Veld-ſlagen/ Zee-ſlagen/ deſſeynen/ voornemens/ aanſlagen/ en toeruſtingen/ door ſeer geringe ſaken/ voorvallen/ en tuſſchen-komende kleenigheden/ (daar niemand op hadde gedacht/ en welke ook niet konnen werden voorſien/ ofte voorkomen) zyn tot niet verdwenen/ en vernietigd. Als door wind/ miſt/ vliegende ſtof/ onweder/ ſchrik ſonder oorſaak/ valſche inbeeldingen/ abuyſen ofte mis-verſtanden/ die op ontelbare manieren konnen voor-vallen; en menige andere dingen meer/ welke onder de macht of beleyd van niemand konnen gebracht worden. Waarom den Pſalmiſt in den tweeden Pſalm ſegd/ van het woeden der Heydenen, het bedenken der Volkeren, toeruſtingen der Koningen/ en beraadſlagingen der Vorſten. v. 4. Die in den Hemel woond ſal lacchen, de Heere ſalſe beſpotten. *Job* 5. 12. Hy maakt te niet de gedachten der argliſtigen, dat hare handen niet een ding uytrechten. Hy vangd de wijſe in hare argliſtigheid: dat den raad der verdraayde geſtort word. Des daags ontmoeten ſy de duyſterheid: en gelijk des nachts, taſten ſy in den middag. *Pſal.* 33. 10. De Heere vernietigd den raad der Heydenen, hy breekt de gedachten der volkeren.

Dat in de Heylige Schriften de Beeſten, ja ook de geringſte, voorgeſteld werden om den Menſchen wijsheid te leeren, en te overtuygen van ſijnen ſchuldigen plicht.

DE H. Schriften brengen meermalen by het doen en voorbeeld der Beeſten/ ſelfs der kleenſte en geringſte/ om den Menſche wijsheid te leeren en van ſijnen ſchuldigen plicht te overtuygen: gelijk van de Mieren te voor aangeweſen is/ uyt *Prov.* 6. 6. Gaat tot de Mieren gy Leuyaart: Siet hare wegen, en word wijs: de welke, &c. en *Cap.* 30. v. 24-28. By welke dan ook gevoegd worden de Konijnen *Vers* 26. De Konijnen zyn een machteloos volk: nochtans ſtellen ſy haar huys in den Rotsſteen. 't Welk moet verſtaan worden van ſekere ſlag van Muyſen/ genaamd Berg-muyſen, of Beer-muyſen, zynde een vier-voetig gedierte van groote als een Egel/ en van geſtalte als een Muys en Beer/ woonende in de holen der Steen-rotſen/ ſeer veel gevonden in Paleſtina.

Sy weten hare holen ſeer behendig met aarde te ſluyten/ op datſe niet bekend mochten werden. Des daags onthoudenſe haar in de holen/ by nacht/ 's morgens/ en des avonds/ loopenſe op de jacht/ om haar voedſel te ſoeken. In Spangien is ſomtijds ſoo grooten menigte van Konijnen geweeſt/ datſe den geheelen Oogſt bedorven hebben. Plinius verhaald/ uyt M. Varro, dat een geheele Stad in Spangien door de Konijnen ondergraven en in-geſtort is.

Eſai. 1. leerd en overtuygd den Propheet de Joden door en Oſſe en Ezel *Vers.* 3. Een Oſſe kend ſijnen Beſitter, en een Ezel de kribbe ſijnes Heeren: maar Iſrael en heeft geen kenniſſe, mijn volk en verſtaat niet. Want beyde deſe Dieren/ hoewel d' een meer als d' ander/

der / zyn vot / en van ongelijk minder vernuft / dan veele andere / ſoo minder / als meerder: nochtans vind men in haar eenigſints de gedaante ofte indruk van erkenteniſſe / 't welk ſelfs in veele Menſchen niet beſpeurd word. Ook ſchijnd 'er in den Ezel al redelijke geheugeniſſe te weſen / want hy vreeſt gemeenelijk / en ſchrikt altoos / als hy komt op een plaats / daar hy te voren gevallen is geweeſt. Ten derden / den Ezel is ſeer verdraagſaam / in het dragen ſelfs van al te ſware laſten; Item / in het verdragen van ſlagen / en is ook met ſeer ſlechte en geringe ſpijſe te vreden. Daarom word Iſaſchar *Gen.* 49. in de zegeningen en voorſeggingen des Patriarch Jacob, vergeleken by eenen Ezel. Te kennen gevende / dat ſijne Nakomelingen liever ſouden ſware laſten dragen / en groote ſchattingen betalen / dan ſich met de wapenen / en den onſekeren Oorlog / behelpen.

Deut. 22. leſen wy / dat God door een expres bevel den Joden verboden heeft / een Os te gelijk met een Ezel tot het werken aan te ſpannen / ofte te ſamen te voegen: *Vers* 10. Gy ſult niet ploegen met eenen Oſſe en met eenen Ezel te gelijk. Waar door niet alleen (gelijk D. Calvinus oordeeld) te kennen word gegeven / dat men oprecht en eenvoudig moet weſen / en de waarheid en deugd ſuyver en onvermengd moet poogen te bewaren: (want den Os was een reyn / doch den Ezel een onreyn Dier.) Gelijk dat ſchijnen de twee andere wetten mede aan te wijſen / welke by de voor-gemelde geſteld worden. *Deut.* 22. 9. Gy ſult uwen Wijngaard niet met tweederley bezaayen. En *vers* 11. Gy ſult geen Kleed van vermengde ſtoffen aantrekken, Wollen en Linnen te gelijk. Maar God verbied met een Oſſe en Ezel te gelijk te ploegen / om dat den Oſſe veel moediger en ſterker is dan den Ezel / waar door dan den Ezel / gelijk met hem aan-geſpannen zijnde / noodſakelijk ſoude overlaſt lijden / en overvallen worden.

Exod. 13. Heeft God een wet gemaakt / dat / hoewel de eerſt-geborene der Dieren den Heere moeſten geheyligd worden / men nochtans den eerſt-geboren des Ezels Gode niet ſoude op-offeren / maar loſſen met een Lam / of anderſints den nekke breken. Waar door niet duyſterlijk word aangeweſen / dat de Menſchen die vot / leuy / traag / achteloos / en vergeetachtig zijn / Gode in ſijnen Heyligen dienſt onaangenaam zijn.

Jer. 8. overtuygd en leert den Propheet de Joden door vierderley andere Dieren / *Vers* 7. Selfs een Oyevaar aan den Hemel weet ſijne geſette tyden, en de Tortelduyve, en Kraan, en Swaluwe, nemen den tijd harer aankomſte waar; maar mijn Volk en weet het recht des Heeren niet. Want ſoo haaſt alſſe gewaar worden dat den Somer naakt / ſoo vergaderenſe by een / en vertrekken alle gelijk / en op een geſetten tijd / na andere plaatſen / daarſe van weten / dat voor haar bequaam voedſel gevonden word: insgelijks alſſe bemerken dat den Winter voor handen is / ſoo vergaderenſe weder alle by malkanderen / vertrekken geſamentlijk op eenen ende ſelven tijd na andere warmer Landen / daarſe weder den Somer / ende voorraad van voedſel / vinden. Ende deſe reyſen / ſoo in het komen / als in het vertrekken / beginnen ſy niet by daag / maar zijn gewoon altoos by nachte deſelve aan te vangen.

Daar is een byſondere Antipathie, ofte tegen-ſtrijdigheid ende vyantſchap / tuſſchen de Oyevaars ende Vleder-muyſen / want deſe loeren op de Eyeren der Oyevaars / en makenſe / ſelfs maar aanrakende / onvruchtbaar. Maar de Oyevaars / om dit te voorkomen; leggen een blad van den boom Platanus genaamd in haar neſt / wetende datter ſulken tegen-ſtrijdigheid is tuſſchen de Vleder-muyſen / en de bladeren deſes Booms / dat de Vleder-muys die maar rakende / loom ende krachteloos word. Den Oyevaar van de Slangen / dieſe gewoonelijk eten / gequeſt zynde / weet op de wonde dadelijk een kruyd te leggen / waar doorſe in korten tijd geneſen word. In Egypten is een byſondere ſoorte van Oyevaars / welke / in het lijf verſtopt zynde / het Zee-water met ſijnen bek van achter in het lijf weet te ſchieten / waar door ſy geſuyvert ende geneſen worden: veele ſchryven dat van dit Beeſt de Egyptenaren het gebruyk der Clyſteren geleert hebben.

Het is een gemeen gevoelen dat de Oyevaars ſeer dankbaar zijn / en dat de jongen de oude ſeer neerſtelijk beſorgen van ſpijſe / alſſe door den ouderdom onbequaam worden / om ſelfs haar voedſel te ſoeken. Hier uyt is 't onſtaan / dat het Griex woord ἀντιπελαργεῖν beduyd / dankbaarheid te bewijſen aan de gene die ons wel gedaan hebben / inſonderheid aan onſe Ouders / welk woord genomen is van πέλαργος, 't welk een Oyevaar betekent: dit woord ἀντιπελαργεῖν gebruykt ook den Apoſtel Paulus, van de dankbaarheid die men aan ſijne Ouders ſchuldig is. 1 *Tim.* 5. 4. Men ſeyt ook dat de Oyevaars ſtraffen en verlaten / de gene die ſich met andere danſe gewoon zijn vermengen

Wat aangaat de Tortel-duyf / die ook onder de Dieren / welke des winters niet vernomen worden / maar na andere Landen vervliegen / en met hare aankomſte een teeken geven dat de ſomer aanſtaande is: gelijk getoont word *Jer.* 8. 7. En in het Hoog-lied *Cap.* 2. 11, 12. Want ſiet, de winter is voor-by; den plasregen is over, hy is overgegaan. De bloemen worden geſien, de ſang-tijd genaakt: en de ſtemme der Tortel-duyve word gehoord in onſen Lande. Insgelijks de Kranen / welke / op datſe van de wind niet lichtelijk ſouden in het vliegen verhinderd werden / eenig ſand of gruys in de kele nemen / en kleene ſteentjes in de pooten / om te ſtrijver in het vliegen ſich te houden: alsſe ſien datſe buyten gevaar zyn / en de reys haaſt volbracht / ſoo werpenſe dat van haar. Sy vliegen alle te gelijk in groote menigte / en ſoo der eenige niet volgen konnen / die wachtenſe in / en helpenſe. Ten derden / ſy vliegen ſeer hoog; Eerſt / om datſe te beter en te verder ſouden van haar ſien / en bemerken of 'er onweder opkomt / want dan dalenſe neder om te ruſten / of ſooſe over de Zee vliegen / keeren na het Land toe. Ten tweeden / om dat daar de locht menigmaal ſtilder en ſchoonder / is dan beneden. Ten derden / om datſe in de hoogte ſoo ſeer niet te vreeſen hebben eenige ſchadelijke Vogelen / welke haar mochten in de reys verhinderen.

Voorts word 'er van ſommige aangemerkt / dat in het vliegen hare ganſche menigte en troep in de gedaante van een dry-hoek geſteld is / waar van de baſis, ofte breete / van den wind voort-gedreven werd / en de ſcherpe hoek voorwaarts gaande / maakt datſe lichtelijk de locht in het vliegen konnen door-dringen.

Die in het vliegen volgen / legge hare bekken en hoofden op de rugge der geene die voorvliegen / om daar op te ruſten / en daarom verwiſſelenſe ook de beurte / dat de gene die nu voor-vliegen daar na achter-vliegen / ſoo datſe alle malkanderen onder-ſteunen. De achterſte porren de trage aan tot neerſtigheid / en houden de troepe in ordre / door hare ſtemme / en dat ook by beurten / op datſe niet te ſeer vermoeyt ſouden worden.

Alsſe ruſten en ſlapen / ſtekenſe het hoofd onder de vleugelen / om dat wel te bewaren / en waken by beurten / en die waakt / ſoo haaſt hy eenig onraad verneemt / wektſe alle op met ſijn ſtemme; houd een ſteen in de poot / op dat / indien hy mochte ſlaperig worden / door den val des ſteens tot meerder wakkerheid gebracht werde. Die ruſten / ſtaan maar op een van haar pooten / om niet al te vaſt te ſlapen. Sulks dat van de Kranen de Menſchen veel onderrichting / en inſonderheid tot wakkerheid / voorſichtigheid / en eendrachte konnen aanmerken; waar uyt blijkt dat den Propheet met goede reden de Joden ook door deeſe Dieren overtuygen wil / en tot haren ſchuldigen plicht aanmanen. Gelijk dan ook in de Tortel-duyf een voorbeeld is van reyne en groote liefde tuſſchen Man en Vrouw / ſoo dat men in oude tijden de Nieuw-getrouwde toe-wenſchte den eendracht der Tortel-duyven

ven. Want men ſegt dat tuſſchen het Manneken en wijfken een ſeer groote byſondere affectie geſpeurd word / ſoo datſe noyt ſich met een ander verboegen / ſelfs niet als d' een of d' ander dood is. En hoewel de Krane niet ſeer ongelijk en is den Opevaar / ſoo moet het echter niet vremd denken / dat volgens de Wet *Lev.* 11. den Opevaar geteld word onder de onreyne / maar de Krane onder de reyne Dieren. Want de Opevaars eten Slangen / en ander vuyl gedroeghte / maar de kranen koren / zaad / en vruchten des velds.

Eyndelijk voegd Jeremias *Cap.* 8. 7. by de voor-gemelde Dieren / om de Joden te onderrichten en te overtuygen / de Swaluwen / want die keeren inſgelijks op haren tijd weder; namentlijk / in den aanvang van de Lente. In de winter onthoudenſe haar / of in de warmer Landen / of ſommige ook in de kloven der ſteen-rotſen / en andere holen en verborgen plaatſen / daarſe als dood liggen / en hare pluymen veranderen en met de warmte der aankomende ſomer als weder-levendig worden; gelijk de Vliegen / en menige andere / Dierkens / mede gewoon zyn te doen / die ſich als dood ſonder voedſel en beweginge / in den winter verbergen. Sy zyn ſeer vernuftig in het maken van hare neſten / dieſe rond maken / om dat die figuure de ſterkſte is / en aldermeeſt vervatten kan. Alle vuyligheid werpenſe uyt hare neſten / en behouden die ſuyver en ſchoon. Alsſe eenig ongemak gevoelen aan hare oogen / wetenſe te gebruyken tot een remedie / het kruyd dat daar van ſijn naam van Swaluw-kruyd van veelen gegeven is. Sy ſoeken haren koſt in de Locht al vliegende / met eenen de Locht van Vliegkens / en andere kleene Dierkens / ſuyverende.

Het is voorwaar aanmerkens waardig / dat 'er ſoo menige ſoorten / en ſoo onnaſpeurelijken getal is / van alderley Dieren / en datſe door een wonderlijke beſchikkinge Gods in de natuur / alle haar noodig voedſel vinden. Want de kleene Dierkens / van welke onſen Autheur eygentlijk heeft geſchreven / die vinden haar voedſel by en rondom haar / alsſe te voorſchijn komen / en worden niet eer voort-gebracht / voor dat haar ſpijſe bereyd is. Andere Dieren worden gevoed / alsſe eerſt beginnen te leven / door de groote en neerſtige voorſorge / van de geene uyt welke ſy voort-geteeld zyn. Andere / gebrek van voedſel te gemoet ſiende / weten ſich na andere Landen te begeven / daarſe weder van alle noodſakelijkheid den overvloed vinden. Andere / gevoelende den winter aan-komen / welke haar van alle voedſel ſoude berooven / begeven haar in ſoodanige plaatſen / en tot ſoodanigen ruſte en ſtilte / datſe geen voedſel noodig hebben / tot datſe / weder door de warmte en veranderinge des Lochts uyt-gelokt zynde / van alles wederom voor-ſien worden.

Sommige Dieren leven by venijnen / en verſcheyden Dieren en ſaken die de Menſchen ſchadelijk zijn. Sommige ſuyveren de wateren / ſommige de Locht. Sommige dienen tot voedſel van andere Dieren / op datſe niet te ſeer ſouden vermenigvuldigen: in ſomma / de alleſorgende Natuur / dat is / God in de Natuur / ofte de ordre welke hy in ſijne werken geſteld heeft / weet alles in ſijn ſoorte wonderlijk te onderhouden / ook tot de geringſte Gewaſſen en Beeſten toe; waar uyt de Heere Chriſtus een bewijs-reden neemt / om de ongeloovige / miſtrouwende / al te ſorgvuldige / en ydelijk ſich bekommerende Menſchen / te onder-wijſen en te overtuygen. *Matth.* 6. van het 26. vers tot 32. Aanſiet de Vogelen des Hemels, dat ſy niet zaayen noch maayen, noch verſamelen in de ſchuuren, en uwe Hemelſche Vader voed nochtans de ſelve: en gaat gy deſelve niet ſeer veel te boven?

Dus leſen wy inſgelijks in het boek Jobs, dat God Job overtuygd / van ſijne alles beſorgende wijsheid en voorſigtigheid / om dat hy alle Dieren / ook in het byſonder de grage Leeuwen / de hongerige Raven / en alle andere Dieren / ook by die den roof leven / en Voetſel van andere Dieren / wonderlijk van haar nodigh voetſel verſorgt. Cap. 39. 1/ 2/ 3. Sult gy voor den ouden Leeuw roof jagen? ofte de graagheid der jonge Leeuwen vervullen? als ſy nederbukken in de holen, ende in den kuyl ſitten ter loeringe, &c. Wie bereyt den Rave haren koſt, als haar Jongen tot God ſchreeuwen, als ſy dwaalen om datter geen eten is? Want men ſchrijft vande Raven / datſe eerſt te voorſchijn komende wit hair hebben / ende daarom van de Oude verlaten worden / tot datſe zwart zyn; doch ondertuſſchen wonderlijken geſpijſt worden met ſekere Wormkens / welke in het neſt uyt haren drek groeyen. Waar op den Pſalmiſt ſiet / *Pſalm* 147. *vers* 8. Loof den Heere, die het Vee ſijn Voeder geeft; den jongen Raven alsſe roepen.

Wat endé hoedanig *Behemoth*, ende den *Leviathan* zijn, door welke God *Job* overtuygt, van ſijne onbegrijpelijke Wijsheid en Magt: en onderricht van ſijne onberiſpelijke Heerſchappie *Job* 40. ende 41.

DEwijle wy verſcheyde plaatſen hebben kortelijk aangetogen uyt de Heylige Schriften / in welke God de Menſchen leert ende overtuygt door de Dieren / ſoo konnen wy niet geheelijk voor-bygaan / 't gene God dies aangaande wytloopig vertoont aan Job, Cap. 40. en 41. beſchrijvende den Behemoth en Leviathan, als twee Hoofd-ſtukken / niet alleen onder de Dieren / maar in 't gemeen onder de Werken Gods: want ſoo ſegt God ſelve van den Behemoth tot Job, Cap. 40. 14. Hy is een hoofd-ſtuk der wegen Gods. Dat is / het voornaamſte ſtuk / ofte immers een van de voornaamſte Stukken der Werken Gods / ten aanſien van ſijne groote en ſterkte. Wy hebben van deſe beyde Dieren / Behemoth en Leviathan, gehandelt in onſe H. Natuur-beſchrijvinge, ende derhalven ſullen wy voorby-gaan / 't geene aldaar van ons tot uytleg by-gebracht is: alleenelijk ſullen wy hier kortelijk by-voegen / het oordeel des geleerden D. Samuel Bochartus, genomen uyt ſijn Hiero-zoico in het tweede deel Cap. 15. Alwaar hy bewijſt / dat den Behemoth niet is den Olyphant / (gelijk veele gemeent hebben) maar den *Hippopotamus*, ofte Water-paart / 't welk ten deele in den Nijl / ten deele op het Lant / leeft / en / ſoo in groote / als ſterkte / voor weynig Dieren wijkt / en den Olyphant ſeer na by komt. Deeſen Behemoth beſchrijft God aldus.

Job 40. 10. Siet nu Behemoth, welken ik gemaakt hebbe nevens u, dat is / ontrent u / namentlijk in Arabien / inde Riviere Nilus. Hy eet Hoy gelijk een Rundt. 't Welk van den *Hippopotamus* waarachtig is / en daarom te wonderlijker / om dat hy / in het Water ſich onthoudende / nochtans op het Lant komt / om kruyden en hoy te eten. Ook word hy niet ſonder reden by een Runt ofte Oſſe vergeleeken / want hy den Os ſeer gelijk is / in de gedaante des Hoofds / en der Poten / en word daarom ook van ſommige genaamt den Zee-os.

Vers 11. Siet doch, ſijne kracht is in ſijne Lendenen, en ſijne macht inden Navel ſijnes Buyks. Dit is beyde waarachtig in het Water-paart / want den buyk is onder ſoo dik en hart / datſe door geen Lance of Pijl door-ſteken kan worden / gelijk den gemelden D. Bochartus bewijſt; waar uyt dan klaarlijk blijkt / dat hier niet word geſproken van den Elephant / want die is week ende ſacht aan ſijnen buyk en Navel / en daarom als den Rhinoceros tegen hem vecht / ſoo tracht hy dadelijk hem den buyk op te halen / om dat hy weet dat den Elephant daar ſacht en teer is; gelijkmen ook leeſt van Eleazarus, dat hy een

Ele-

Digitized by Google

Elephant van onder door den Buyk met ſijn Sweert geſteken heeft. 1 Mach. 6.

Vers 12. Sijne ſteert is als een Ceder: ſoo wel de Elephanten/ als het Waterpaart/ hebben korte ſteerten: doch den ſteert van Hippopotamus, ofte Behemoth, word niet vergeleken by den Ceder-boom/ om ſijne lengte/ maar ten aanſien van de rondigheid/ dikte/ gladdigheid/ en ſtijfte ofte ſterkte. Want hoewel de ſteert/ ten aanſien van het lijf/ kort/ en ſeer ſtijf en ſterk is/ nochtans kan hyſe draayen en krommen/ na ſijnen luſt of welgevallen/ 't welk een bewijs is van een groote ſterkte.

Vers 14. Hy in een Hoofd-ſtuk der wegen Gods. Want in dit water-paard zijn verſcheyden wonderlijke ſaken aan te merken. Als eerſt/ de ongewoone grootheid ſijns lijfs. Ten tweeden/ een ſeer groote en wonderlijke ſterkte. Ten derden/ ſijn huyt is ſoo ſtijf en hard/ datter niet door te komen is. Ten vierden/ hy ſpert een ſeer groote vreeſelijken muyl op/ en is ſeer gulſig in het eten. Ten vyfden/ ſijn tanden zyn extraordinaar wit en hart/ ſulks dat eenige getuygen/ datſe harder zyn dan het yvoor der Elephanten. Ten ſesden/ hy leeft ſoo wel op het lant/ als in het water. Ten ſevenden/ ſijn vernuft is ongelijk grooter als der andere Dieren. Waar van onder andere een preuve is/ dat als hy op het lant/ aan de kruyden/ koorn/ en geſaayde/ de Lant-lieden door ſijn overdadig eten groote ſchade gedaan heeft/ en vreeſt dat hy op ſijn voetſtappen van haar mochte vervolgt en gedood worden/ ſoo verkeert en vermenigvuldigd hy de ſelve ſoo/ datſe niet konnen onderſcheyden waar hy henen getrokken is. Ten tweeden/ als hy voeld dat hy door al te veel voedſel is overladen/ ſoo weet hy ſeer behendig/ met eenig gebroken riet/ eenige openinge in ſijn lijf te maken/ tot dat hy bloet/ en ſtrijkt dan de gaten toe met vette dikken ſlijk/ tot dat hy geneſen is; ſoo dat hem ſommige noemen den vinder ofte meeſter van het Aderlaten.

Vers 14. Die hem gemaakt heeft, heeft hem ſijn ſweert aangehecht. Dit kan bequamelijk verſtaan worden vande Tanden der Water-paarden/ die zijn lang en ſeer ſcherp/ ſoo datſe daar mede/ als met een ſcherp mes ofte zeyſen in eenen korten tijd/ geheele Velden met koorn konnen af-maayen ende vernielen/ door dienſe ſeer overdadig en gulſig van eten zyn: ſoo dat/ indien deeſe Dieren ſeer vermenigvuldigden/ daar ſoude ontrent den Nijl geen koorn konnen gewonnen worden. Het woord dat inden Gront-text ſtaat/ beteykent een krom zweert/ een kromme zeyſen ofte zabel; want de Tanden van den *Hippopotamus* zyn wat kromachtig/ en ſoo ſcherp ende lang/ datſe daar mede/ even als met een krom ſweert ofte zeyſen/ het koorn en hoy van het Velt haaſtelijk en in overvloed konnen afmaayen en verſlinden: 't welk ſoo bequamelijk op den Olyphant niet kan gepaſt worden. Gelijk ook in hem geen plaats heeft/ 't geene volgd *Vers* 16. Hy leyt neder in een ſchuyl plaats des riets, ende des ſlyks; maar wel in het Water-paart/ want hy is gewoon ſig in het Riet/ ende op den modderigen gront der Rivieren/ te onthouden/ ende daar op te gaan/ alſoo hy niet zwemt/ maar langs den gront der Wateren ſig te Lande begeeft.

Vers 18. Siet hy doet de Riviere gewelt aan, ende en verhaaſt ſich niet; hy vertrouwt dat hy de Jordane in ſijnen mont ſoude konnen intrekken. Die dit van den Elephant uyt-leggen/ moeten bekennen/ dat het een ſeer overtollige Poetiſche maniere van ſpreeken is. Doch den voorgemelden D. Bochartus toont/ dat den Text anders moet uytgelegt worden/ ſulks dat den ſin is/ dat hy vrymoedig in de Riviere ingaat/ ende niet vreeſt/ hoewel de Wateren over ſijnen Mont henen drijven; om dat hy ſoo wel onder Water/ als op het Lant kan leven/ ende ſich op den gront der wateren gewoon is te onthouden: 't welk van den Elephant niet waar is/ want die kan ſig in het Water niet behouden/ ten zy dat ſijne ſnuyte boven water zy/ om den Adem te halen/ anderſints ſoude hy haaſtelijk verdrinken ende ſtikken.

Vers 19. Soude men hem voor ſijne oogen konnen vangen? dat is/ met gewelt; de meeninge is/ gelijk ook de bevindinge beveſtigd/ datmen hem/ om ſijne ſterkte en hardigheid des Huyts/ niet wel kan met gewelt vangen/ maar met bedrog/ en door der menſchen ſubtijle en menigvuldige liſten/ waar door alles kan bedwongen en verwonnen worden/ gelijk verder by den gemelden Autheur kan na-geſien worden.

Wat aangaat den Leviathan, 't geene daar van *Job.* 40. *en* 41. getuygt word/ bewijſt D. Bochartus alles te paſſen/ en waarachtig te zijn in den Crocodil, (welk ſich mede in den Nijl onthout) maar niet in den Walviſch. Want den Walviſch heeft een ſachte gladde huyt/ welke ſeer licht doorſteeken word/ maar den Crocodil heeft dikke harde ſchubben/ gelijk van den Leviathan *Job* 40. *en* 41. aangeweſen word. *Job* 41. 6. Seer uytnemende zijn ſijne ſterke ſchilden, elk een geſloten als met een nauw drukkend Zegel. Den een is ſoo na aan den anderen, dat den wint daar niet kan tuſſchen komen. Sy kleven aan malkanderen, ſy vatten ſig t'ſamen, datſe ſig niet en ſcheyden.

Tegenwerp. Maar ſal yemand ſeggen/ den Leviathan word *Job* 40. *en* 41. beſchreven/ als een Dier dat niet gevangen noch getemt kan worden/ 't welk niet waar is van de Crocodil. Ik antwoorde/ dat ſulks ook niet kan geſegd worden van den Walviſch. Ten tweeden/ den Crocodil kan niet gevangen worden/ dan ſeer beswaarlijk/en met liſt; want hy gaat in wreetheid/ ontemmelijke wiltheid/ en kracht/ by na alle Dieren te boven.

Job 41. 9. Sijne Oogen-leden zyn als de Oogen leden des Dageraats. De Crododillen hebben een ſeer ſnel geſichte; maar dit paſt op den Walviſch niet/ want die heeft kleene Oogen/ en een ſeer ſlap geſichte/ ſoo dat hy ſijn leyts-manneken verlooren hebbende/ (waar van wy in onſe H. Natuur-beſchryvinge hebben gewag gemaakt) als halft blint/ tegen de klippen en ondiepe gronden aanſtoot.

Vers 10/ 11/ 12. Word geſegd/ datter als Vyer uyt ſijnen mont komt, &c. 't Welk wel paſt op den Crocodil, want als hy een tijd lang onder water is geweeſt/ is hy genootſaakt in de Locht/ en op het lant/ te komen/ om adem te ſcheppen/ en hoe dat hy langer ſich op den gront der Riviere onder water onthouden heeft/ hoe dat hy ook met grooter force en hitte ſijnen Adem uytblaaſt/ ſoo datſe ſoo heet is als vyer/ en door het ſterk inhalen van veel en koude Locht moet verkoeld werden. Vers 13. ſtaat/ In ſijnen hals herbergt de ſterkte, &c. 't Welk in den Crocodil, maar niet van den Walviſch waarachtig is/ want die heeft geenen Hals.

Den Crocodil is ſeer liſtig om de menſchen te vangen en te vernielen; tot dien eynde verbergt hy ſig/ ontrent den Oever van den Nijl/ onder het Riet/ wier/ en andere dingen/ om haaſtelijk die te beſpringen/ welke Water komen uyt de Riviere halen. Tot dien eynde weet hy ook de wegen/ die hy weet dat de Water-dragers af-komen/ met Water (dat hy uyt ſijn muyl ſpout) glat te maaken/ op dat de Menſchen vallen mochten/ en dan beſpringt hyſe met der haaſt op het lijf. Ook paſt hy ſomtijds op de geene die met Schuyten den Nijl opvareen/ welke als hy ſiet dat met de boomen haar kleen Vaartuyg voort-douwen/ ende nu met het Lichaam ten deele buyten de Schuyten hangen/ ſoo ſmijt hy den haak of boom uyt de hant/ datſe in het Water vallen/ en dan doot hyſe met der haaſt.

Hoewel (ſoo de Autheuren ſchrijven) den Crocodil ſeer groot is/ en ontrent ofte over de twintig cubijten lang word/ nochtans komt hy van een ſeer kleen beginſel/ namentlijk uyt een Ey/ het welk niet

niet grooter is van een Ganſen-Ey. En daarom is hy by den Egyptenaren geweeſt een zinne-beeld van die Menſchen / welke van kleene beginſelen tot groote waardigheid op-komen.

Die breeder beſchrijvinge van den wonderlijken aart en eygenſchappen deſes Diers begeert / die leeſe de *Admiranda Nili* van D. Wendelinus, en D. G. J. Voſſium *de origine & progreſſu idololatriæ Lib.* 3. Alwaar hy onder andere dingen verhaald / dat de Egyptenaren ſoo ſuperſtitieus zijn geweeſt / datſe niet alleen den Crocodil als een God geëert hebben / maar ook die van hem verſlonden wierden voor ſalig achteden. Men ſegt van den Crocodil, dat hy ſeer vreeſachtig is / en vlied voor de geene die hem vervolgen / maar ſeer wreed in tegendeel in het vervolgen van de geene die voor hem vlieden : om welke reden D. Beza hem vergelijkt by den Duyvel / met deſe volgende woorden 't ſelve uytdrukkende / 't geene wy hier van hem verhalen.

> *Niliacus qualis Serpens fugientibus inſtat,*
> *Inſtantes fugiens quamlibet ante ferox.*
> *Sic vetus ille Draco, ſævus mortalibus hoſtis,*
> *Te reprimente fugit, te fugiente premit.*

De Egyptenaren hebben God by den Crocodil, als een voorbeeld / vergeleken / om dat dit Dier alleen geen tonge heeft (hoewel D. Bochartus gevoeld in tegendeel / dat het niet ganſch ſonder tonge is) want in de Zinne-beelden van Pythagoras ſtaat / datmen / om God na te volgen / inſonderheid ſijn tonge moet bedwingen : en dat hy God aldernaaſt komt / die (als het de reden vereyſcht) ſwijgen kan. Om dat God in een geſtadig ſtilſwijgen al het doen der Menſchen onderſoekt / en / na voorval van ſaken / tijd en plaatſe / beſtierd : waarom ook eenige geoordeeld hebben / datmen God met heylig ſtil-ſwijgen vereeren moet.

Sommige ſchrijven / dat den Crocodil met ſijne tranen de *Suturen*, ofte naden van de Bekkeneelen der Menſchen / nat maakt / en dat daar door die naden open gaan / en het been broos werd / ſoo dat hy dan de herſenen uyt het hoofd door de openinge uythaald / en opeet. En hier van daan is het ſpreek-woord gekomen / waar door men ymand Crocodils tranen toe-ſchrijft / die niet uyt mededogentheid komen / maar uyt geveynsdheid ; om mede onder ſchijn van liefde en medelijden te meerder quaat aan te brengen.

Daar word ook geſchreven / dat in den Crocodil het getal van ſeſtig wonderlijk de overhand heeft ; of met malkanderen accordeert. Want dat hy ſeſtig jaren leeft: dat hy alle jaren ſeſtig dagen vaſt / alſoo hy geen openinge en heeft / om ſijne onreynigheden uyt te werpen : ten derden / dat hy ſeſtig dagen wacht eer hy ſijn Eyeren te voorſchijn brengt ; dat hy ſeſtig Eyeren legd / en datſe na de ſeſtig dagen uyt-gebroeyt worden : dat hy in ſijn rugbeen ſeſtig leden heeft / item ſeſtig tanden ; en ſeſtig zenuwen / &c.

Of de *Inſecta*, ofte bloedlooſe Dierkens, innerlijke ſinnen en verſtand hebben?

Angeſien wy nu dus verre gehandelt hebben van den oorſpronk / veranderingen / aart / eygenſchappen / en byſonder vernuft / der kleene Dierkens / *Inſecta* genaamt / ſoo volgd van ſelfs daar uyt deſe vrage / of deſe Dierkens dan niet alleen met de uytterlijke zinnen der andere en gemeene Dieren begaaft zyn / maar ook met de innerlijke / en met verſtand. Om welke vrage wel te beantwoorden / ſoo moet men eerſt wel bemerken / wat de uytterlijke en innerlijke zinnen der Dieren zyn / hoeſe geſchieden / en waar in dat het verſtant ofte vernuft der ſelve beſtaat ?

Wat aangaat de zinnen / die zijn niet anders / dan een vertooninge ofte verſchijninge van een hoedanigheid / of een ander toeval van een Lichaam / 't welk buyten ons is / dat gemeenelijk een voorwerp genaamd word : welk voorwerp op de Oogen / Ooren / ofte andere deelen van het menſchelijk lichaam / werkende / ſoo baart het van wegen de verſcheyden werkingen ofte bewegingen / ook een verſcheydentheid van vertooningen / ofte verſchijningen / in onſe herſſenen.

De oorſaak van de zinnen is het uytterlijk Lichaam / ofte voorwerp / het welk yeder Inſtrument / dat aan een yegelijk van de zinnen eygen is / beweegt en drukt : welke drukkinge / door hulpe van de Zenuwen / Peſen / en andere Velleke ns van het Lichaam / de welke inwendelijk aan de Herſſenen en Herte vaſt zyn / aldaar een *Reſiſtentie*, ofte tegendrukkinge / ofte een drift van het Herte veroorſaakt.

Wanneer yemand redeneert / ofte reden-gebruyk oeffent / ſoo doet hy niet anders / als dat hy een geheele ſomme begrypt / welke uyt een *Additie*, en t' ſamen-voeginge van eenige deelen / ontſtaat / ofte hy begrypt het overſchot / het welke uyt de *Subſtractie* van d' een ſomme van d' ander ontſtaat. Het welk / wanneer het door woorden geſchiet / niet anders is / als een t' ſamen-bevatting van de gevolgen der namen van alle de deelen / tot de namen van het geheel : ofte van de namen van het geheel en een deel / tot de namen van het ander deel. De Leer-meeſters vande Reden-konſt leeren het ſelve in de gevolgen van woorden / by malkanderen twee namen voegende / om een Affirmatie te maken ; ende twee Affirmatien om een *Syllogiſmus* te maken / ja voegen veel *Syllogiſmen* te ſamen om een Demonſtratie te maken ; en van de forme / ofte het beſluyt van de *Syllogiſmus*, ſubſtraheren ſy een propoſitie / om de andere te vinden. En dit is het geene van de Ouden niet qualijk geſegd is / namentlijk / dat de reden-kavelinge geſchiet door vergelijkinge van het een met het ander ; item *Componendo & Dividendo*, dat is / door t'ſamen-voeginge en verdeelinge. Soo doen de Politijke Rechters / en Schrijvers. De verbonden en verdragen voegenſe te ſamen / om de ſchuldige plichten van de menſchen uyt te vinden. En de Rechts-geleerden voegen de Wetten en de daden by malkanderen / om op ſoodanigen wijſe uyt te vinden / wat datter vande private perſoonen wel ofte qualijk gedaan is. In 't korte geſeyd / over al / waar dat door *Additie* en *Subſtractie* kan plaats gevonden worden / daar kan ook de reden plaats grijpen: en alwaar dat deſe geen plaats kunnen hebben / daar heeft de reden ook niet te doen. Soo dat de reden is een op-rekeninge (dat is een *Additie* en *Subſtractie*) vande gevolgen van generale namen / die op malkanderen ſluyten en voegen / en onſe gedachten daar door aan te teekenen / en te beteekenen.

Het gevoelen van der zinnen geſchiet door een bewe ginge / welke ons van buyten aankomende / in ons lighaam een beweginge veroorſaakt ; welke beweginge (al is het voorwerp wech / ende niet meer op onſe Leden werkende) niet dadelijke vergaat / maar noch lange verblijft / even gelijk de beweginge des Waters noch een tijd lang duyrt / al houden de winden op. En door deſe overblijvende beweginge geſchiet de geheugeniſſe / (volgens ſommiger gevoelen ; hoewel wy in ons Natuur-Toneel dat anders hebben verklaart / als daar kan nageſien worden) als door deſelve ons de inbeeldinge der ſaken / waar doorſe begonnen is / wederom vertoont word. En gelijk de bewegingen en vertooningen welke daar door aan ons begrijp geſchieden / in ſekere ordre en gevolg aan malkanderen hangen ; ſoo wordenſe ook in ſoodanigen Cohærentie / ofte ordre en t'ſamen-voeginge / door de geheugeniſſe vertoont. Doch naar dat wy een ſaake door d'een ofte d' ander zin hebben gevoelt / en daar na ons begeven tot het gevoelen en in-beelden van wat anders / ſoo vertoonen ſich aan ons begrijp geen van alle die andere ſaken die wy te vooren op andere tijden hebben gevoelt / hoewel haare bewegingen noch

in

Digitized by Google

in ons overig zyn: om dat deſelve allenxkens door den tyd verminderd en krachteloos worden: en om dat het geene wy nu tegenwoordiglijk voelen op onſe Leden te werken, veel ſterker in ſijne werkinge is / ſulks dat alle de andere bewegingen daar door als verduyſtert / en niet beſeft worden. Even gelyk het Ligt der Sterren door den grooten glans der Sonne niet beſpeurd word; en de ſtemme van een Menſch door grooter en ſterker andere geluyden niet gehoord word. Doch aangeſien in ons begryp niets kan komen / dan het geene ten deele ofte geheel door de ſinnen vertoond is: ſoo konnen wy niet begrijpen dat oneyndig in grootte is; ofte dat geen plaats altoos beſet / om dat ſulks in onſe ſinnen noyt is gekomen / noch vallen kan. Maar wy verſtaan de gemelde dingen maar by wijſe van een loocheninge. Soo dat wy onlichamelyke weſens noemen / de gene welke geen Lichamelyke eygenſchappen hebben / en oneyndigh / het geene / daar wy geen eynde van konnen ons ſelven inbeelden.

Om nu te komen tot de voorgeſtelde Vrage / of ook de Beeſten / en ſelfs ook die kleene / van welke in deſe *Metamorphoſis Naturalis*, ofte natuurelijke veranderinge, gehandeld is / niet alleen met uytterlijke zinnen / maar ook met de innerlijke zinnen / begaafd zijn / als daar is de geheugenis / inbeeldinge / en gemeenen zin / waar door alle de voorwerpſelen der uytterlijke zinnen van malkanderen onderſcheyden / nader begrepen / en onthouden worden: en by gevolg / of haar ook eenig vernuft en verſtand mach toegeſchreven worden? Wy antwoorden / dat ja de uytterlijke en innerlijke zinnen in haar worden gebonden, en / by gevolg / ook eenige gedaante van eenig gevoelig verſtand / hoewel niet ſoodanigen volmaakten verſtand / ende reden-gebruyk / als wel in de Menſchen beſpeurd werd. Gelijk wy wydloopig / ſoo in onſe H. Natuur-beſchryving, als mede in ons Natuur-tooneel, getoond hebben / hoedanigen grooten onderſcheyd en treffelijkheid dat tuſſchen het redelijk verſtand der Menſchen / en gevoelig Vernuft der Beeſten / bevonden word. Dat echter ook aan de Beeſten / en byſonderlijk de kleenſte / een ſeker ſoorte / trap / en gedaante van verſtand mach toege-eygend worden / blijkt niet alleen uyt der ſelver wonderlijke eygenſchappen / werken / beleyd en manieren van doen; welke in haar dagelijks beſpeurd worden / en waar van wy verſcheyden exempelen en bewyſen voor deſen hebben aangemerkt: maar door dien in de H. Schriften aan de gemelde dierkens kenniſſe / opmerkinge / verſtand / en wijsheid / werd toegeſchreven / ja ſoo grooten wijsheid en beleyd / dat daar door de Menſchen ſelfs geleerd en overtuygd worden. Want onſen Saligmaker recommandeert ons de voorſigtigheid der Slange, *Matth.* 10. En Salomon ſegd uytdrukkelijk van de kleenſte Dieren / als daar zijn de Mieren, Sprink-hanen, Spinne-koppen, en Konijnen, datſe niet alleen wijs zyn, maar met wijsheid wel voorſien, ofte datſe (gelijk andere Overſettingen hebben) ſeer wijs zijn. *Proverb.* 30. 24. 25. 26. 27. Ende vermaand de Menſchen / datſe de wegen der Mieren (dat is / den handel en manieren van doen der Mieren) willen aanmerken, op datſe wijs mogen worden. *Proverb.* 6. 6. *Jeſaia.* 1. 3. Een oſſe kend ſijnen Beſitter, ende een Ezel de kribbe ſijnes Heeren: maar, &c. *Jerem.* 8 7. Selfs een Oyevaar aan den Hemel, weet ſijne geſette tyden, ende een Tortel-duyf, ende Kraan, ende Swaluwe, nemen den tyd harer aankomſte waar: maar myn Volk, en ſoo voorts / gelijk wy te voren breeder hebben aangewreſen.

DERDE BYVOEGSEL,

Des Geleerden

D. JOHANNES de MEY,

Ombelſende de wonderlijke Hiſtorie der Haft, en der een-daglevende Dierkens, by den Grieken daarom Hemerobia, *ende* Ephemera, *genaamd.*

EErwaarden Leſer / aanmerkende de gelegentheid deſer Hiſtorie / met de ſtoffe welke in dit Boekken verhandeld word; heb ik niet ondienſtig geacht te verhalen wat ik ſelfs in perſoon onder-vonden hebbe / aangaande den Haft. ofte ſeekere vliegende beeſtkens / welke vande Grieken genaamd zyn *Ephemera*, om datſe maar een dag leven: op een en de ſelven dag te voorſchijn komen inden morgen-tijd / des middags op haar kracht zijn / ende met den onder-gank der ſonne ſterven. Doch aangeſien mijn bevindinge niet volkomen is / ſoo ſal ik eerſt aanwyſen wat andere Schryvers daar van melden / en in 't byſonder den geleerden D. Augerius Clutius, in ſijn boekken *de Hemerobio ſive inſecto Ephemero*.

Ariſtoteles heeft in twee plaatſen gewag gemaakt van deſe een-dag-levende Dierkens / 't welk ook Ulyſſes Aldrovandus aanwyſt / in ſijn derde Boek *de inſectis, cap.* 3. Volgens Ariſtotelis beſchryvinge / ſoo heeft dit Dierken vier pooten / en vier Vlerken: omtrent den tijd dat de Son op het hoogſte komt des Somers / ſoo worden inde Rebiere Hypanus eenige kleyne blaaskens of vliegskens beſpeurd / uyt welke viervoetige Dierkens te voorſchijn komen / welke tot den middag vliegen / maar als de Son begint leeg te dalen / ſoo wordenſe onſterk / en ſlap; en ſterven met des ſelfs onder-gank / niet langer dan eenen dag levende; om welke reden ſy *Hemerobia*, *Ephemera*, dat is / *Diaria*, genaamd worden. Dus verre Ariſtoteles. Aldrovandus meld ook in de voorverhaalde plaats van een Viſch / *Ephemerus* genaamd /

Digitized by Google

naamd / welke ſonder voort-teellinge uyt andere gebooren word / en nauwlijks drie uuren in het leven blijft. Item uyt Dioſcorides, van twee kruyden die deſelve naam dragen; het een kruyd / om dat het maar eenen dag leeft; het ander om dat het niet den eerſten dag Bloemen draagd.

Hieronymus Cardanus in ſijn negende Boek / handelende vande Dierkens die uyt verrottinge voort-komen / ſchrijft aldus. De Hiſtorie van den *Ephemerum*, ofte een-dag-levende Dierken / is ook Cicero ſeer wel bekend geweeſt / welk Dier geboren werd aan de Riviere Hipanus, hebbende vier pooten / en vier vlerken; niet langer levende dan van ſmorgens tot den avond / daar het ſijn naam van gekregen heeft. Smorgens is't een kind / 's middags een Jongman / en des avonds een oud man gelijk / en ſterft met den ondergank der Sonne. Soo dat de Natuur meer moeyte en tijd gebruykt heeft tot de her-voorkomſte van dit Dier / dan tot gebruyk van ſijn Leven. Waar in de groote ſorgvuldigheid der voortbrengende Natuur te verwonderen ſtaat / welke aan een Dierken van ſoo korten Leven / ſoo veel leden ende bequaamheden gegeven heeft. Want het ſiet / hoord / wandeld / en vliegd / &c.

Augerius Clutius, in ſijn voor-gemeld Boekken / verhaald deſe na-volgende beſchrijvinge van Joannes Dortmannus. Ariſtoteles maakt gewag van een Dierken dat by de Riviere Hipanus te voorſchijn komd / 't welk maar eenen dach leeft / welk natuurelijk wonder ook ons Nederland heeft / ende vertoond aan de uytgangen des Rhijns / in welke een wonderlijke menigte van deſe een-dag-levende Dierkens gevonden word; 't welk ik ſelfs in perſoon hebbe waar-genoomen / in een Armken des Rhijns / de Vaart genaamd. Ende wederom in het Jaar 1619. aan den kant van den Yſſel / ontrent Zutphen. Het mannecken heeft een gehoorend hoofd / dog het Wijfken niet / maar de voorſte pooten ſijn in een hoornachtige geſtalte veranderd / ſpeelen ſeer konſtig op het water / ſijn van koleur gelijk het Boſch-boom-hout / met een lange drievoudige ſteert / ſomtijds vliegd het met het hoofd naar beneden / ſomtijds met het hoofd verheven / gelijk de andere Dieren / die men *Inſecta* noemd. Al vliegende vermengen ſy ſich met malkanderen / ſpelende met haar bovenſte vlerken. Sy weten haar drievoudigen ſteert ſoo uyt te breyden op het Water / dat de reſte van haar lichaam bequamelijk / daar op verheven ſtaande / kan ſteunen.

Deſe Dierkens hebben haaren oorſpronk uyt een Aard-worm / die pooten heeft / welken worm daar na veranderd werd in een Beeſtken / dat geen pootjens heeft / als het uyt de Aarde te voorſchijn komt. Het is omvangen met een ſeer wit vlieſken / ende als dat Vlieſken op-gebrooken is / dan begind het te vliegen / 't welk gemeenelijk geſchied ontrent het Feeſt vanden H. Odulphus. Dit vliegen deſer Dierkens duurd drie dagen lank / ſoo nochtans / dat alle de geene die des morgens te voorſchijn komen / des avonds ſterven. Terwijl deſe Dierkens met hare ſteerten op het Water ſteunen en ſpelen / ſoo wordenſe lichtelijk van de Viſſchen gevangen en op-gegeten / ende daarom wordenſe vande Viſſchers aas genaamd / om datſe de Viſſen tot voedſel verſtrekken.

Uyt het voor-verhaalde / ende uyt het geene Augerius Clutius beſchrijft / uyt de antwoorden Petri Crachtii, op eenige Vraagen raakende deſe Dierkens / blijkt; dat deſe vliegende Dierkens haaren oorſpronk hebben uyt ſeekere Wormen / diemen ſegd dat lange te vooren ſich in de Aarde onthouden hebben / ende daar na tot veranderinge komen / even op ſoo een wijſe als vande Rupſen is getoond; uyt welke veranderinge deſe viervoetige Dieren voort-komen. Deſe Wormen worden vande Viſſchers gebruykt / tot aas om Viſch mede te vangen / ende om datſe teer ende ſacht zijn / ſoo ſteekenſe den Angel door het Hoofd 't welk hart-achtig is / om te beter vaſt te blijven. Deſe wormen ſijn ſnel in haar bewegiuge / peerſch van koleur / maar worden allengskens geelachtig. Het gemeen gevoelen is / datſe zaad werpen eerſe beginnen te vliegen; ende dat daar uyt weder andere wormen voortkomen / hoewel andere denken datſe uyt de kley haren oorſpronk nemen. De Viſſchers ſeggen / dat als het water leeg vloeyd / datſe dan haar dieper in de Aarde verſteeken; maar hoe hooger het vloeyd / hoe datſe hooger ſig na het opper-vlak der grond begeven. Item hoe kleender datſe zyn / hoeſe ondieper inde aarde bevonden worden; ende hoe grooter hoe dieper.

Terwijlen (ſegd den gemelden Petrus Crachtius) dat deſe Dierkens vliegen / ſoo gebruykenſe geen ſpyſe / ſy vliegen geduuriglijk ontrent het opper-vlak des waters / ende den Oever / ſomtijds vliegenſe ook over het land / maar keeren al weder tot de Rivier / in welke ſy eyndelijk in een ontelbare menigte verſmooren / ende vande Viſſchen en Vogelen gegeten worden.

Deſe Dierkens ſegd (Augerius Clutius) naar datſe de gedaante van een worm afgelegd hebben / houden haar ſtil / ſonder bewegen / en worden met een dun vlieſken / als een ſchel of ſchorsken / overtrokken / welke gebrooken zynde / ſoo komt daar uyt / als uyt een Ey / een Dier dat vier vleugels / en ſes pooten heeft / ende word dan eerſt volmaakt / na dat het ſijn derde geſtalte heeft aangenomen; doch middelertijd / alsſe in haar veranderinge zyn / gebruykenſe geen ſpyſe / maar wel ſoo lange ſy onder de gedaante van een worm leven: in welken tijd ſy met haar hoofd / dat niet heel hard is / maar ook met hoorukens voorſien / de Aarde ſeer bequamelijk weten te door-booren. Ook hebbenſe een ſteert / die haar als een Roer diend / met welke ſy haar ſelven in het ſwemmen weten te behelpen / en haren koers te beſtieren.

Dus verre hebben wy kortelijk / uyt verſcheyden Schrijvers / by een gebracht / 't geene aanmerkens weerdig is / aangaande deſe een-dag-levende Dierkens / waar by nu met een woord / tot een beſluyt / mag gevoegd werden / dat ik ſelfs daar van hebbe bevonden / ende ſeer wel met de voorgaande beſchrijvinge over-een-komt. Want in het Jaar 1652. den drie-en twintigſten July / ben ik van Middelburg gevaren naar Rotterdam / en komende ontrent den avond op de Maas / ontrent Dordrecht / ſagen wy dat alleſints rondom ons vloog een ontelbare menigte van Dierkens / ontrent een vinger lank / geheel wit / met dobbele ſteerten / ende yeder hadde vier vlerken / en ſes Pooten / ende verbeelden even gelijk de Zijde-wormen. De Hollanders noemen deſe Dierkens Haft, en om datſe ſoo dicht en in ſulken grooten menigte vliegen / ſoo is daar van een ſpreekwoord gekomen / waar door / alsmen wil uytdrukken een grooten menigte van Menſchen / die by een loopen / datmen ſegt / het waſſer ſoo dicht / of daar waſſer ſoo veel / als Haft; want als wy deſe Dierkens ontmoeteden / ſoo vlogenſe in ſulken overvloed alleſints rondom ons Schip / ende lichamen / als de Sneeuw-vlokken in den Winter / als het dicht ſneeuwd / ende met den Sonne onder-gank vielenſe alle in het water / tot een aas der Viſſchen. Doch uyt vergelijkinge van myn ervarentheid / en der andere / die ik uyt verſcheyden Schrijvers by-gebracht hebbe / is licht af te nemen / dat / na de verſcheydentheid der plaatſen / deſe Dierkens / in gedaante / vlerken / ende ſoo voorts / verſcheyden zyn; hoewelſe in 't gemeen / ten aanſien van haren oorſpronk / aart / en onder-gank / groote gemeenſchap hebben.

F. Y N D E.

Digitized by Google

REGISTER
Van de Schriftuur-Texten die in dit Boek uytgelegt worden.

	Capit.	vers	
Exodus	20.	1, 2.	pag. 150
Job	40.41.		pag. 162
Proverbia	1.	32.	pag. 5
Proverb.	3.	3.	pag. 6
Proverb.	3.	9.	pag. 6
Proverb.	3.	15.	pag. 3, en 77
Proverb.	3.	27, 28.	pag. 7
Proverb.	4.	20.	pag. 17
Proverb.	6.	6.	pag. 10
Proverb.	6.	30.	pag. 8
Proverb.	10.	2.	pag. 9
Proverb.	10.	9.	pag. 10
Proverb.	10.	19.	pag. 12
Proverb.	11.	12.	pag. 18
Proverb.	12.	10.	pag. 13
Proverb.	13.	20.	pag. 2
Proverb.	14.	8.	pag. 15
Proverb.	14.	15.	pag. 4
Proverb.	14.	17.	pag. 30
Proverb.	14.	30.	pag. 19
Proverb.	15.	15.	pag. 20
Proverb.	15.	27.	pag. 23
Proverb.	15.	30.	pag. 22
Proverb.	16.	10.	pag. 31, en 78
Proverb.	16.	18.	pag. 24
Proverb.	16.	28.	pag. 25
Proverb.	16.	32.	pag. 26
Proverb.	17.	1.	pag. 27
Proverb.	17.	13.	pag. 28
Proverb.	17.	24.	pag. 29, en 79
Proverb.	19.	14.	pag. 47
Proverb.	20.	1.	pag. 35
Proverb.	20.	27.	pag. 16
Proverb.	22.	6.	pag. 37
Proverb.	22.	1.	pag. 37
Proverb.	23.	5.	pag. 39
Proverb.	23.	23.	pag. 41
Proverb.	24.	21.	pag. 34
Proverb.	24.	26.	pag. 14
Proverb.	25.	9.	pag. 47
Proverb.	25.	23.	pag. 49
Proverb.	26.	17.	pag. 50
Proverb.	27.	1.	pag. 51
Proverb.	27.	5.	pag. 53
Proverb.	27.	7.	pag. 69
Proverb.	28.	1.	pag. 55—78
Proverb.	28.	8.	pag. 57
Proverb.	28.	9.	pag. 58
Proverb.	28.	13.	pag. 59
Proverb.	28.	20.	pag. 61
Proverb.	29.	5.	pag. 62
Proverb.	30.	4.	pag. 64
Proverb.	30.	8.	pag. 66
Proverb.	30.	32.	pag. 70
Eccleſiaſtes	3.	12.	pag. 71, en 79
Eccleſia.	7.	1.	pag. 73
Matthæi	1.	22, en 23.	pag. 85
Matthæi	3.	4.	pag. 86
Matthæi	3.	6, en 16.	pag. 182
Matthæi	4.	1.	pag. 183
Matthæi	5.	38.	pag. 185

	Capit.	vers	
Matthæi	6.	11.	pag. 98
Matthæi	7.	6.	pag. 99
Matthæi	7.	29.	pag. 100
Matthæi	8.	4.	pag. 187
Matthæi	8.	22.	pag. 191
Matthæi	9.	9.	pag. 185
Matthæi	10.	23.	pag. 101
Matthæi	12.	8.	pag. 102
Matthæi	12.	32.	pag. 88
Matthæi	12.	47.	pag. 186
Matthæi	15.	5.	pag. 86
Matthæi	18.	23.	pag. 103
Matthæi	18.	25.	pag. 297
Matthæi	24.	5.	pag. 92
Matthæi	24.	29, en 30.	pag. 93
Matthæi	24.	30.	pag. 94
Matthæi	27.	5.	pag. 116
Marcus	9.	49.	pag. 96
Marcus	11.	13, en 14.	pag. 90
Marcus	15.	25.	pag. 311
Lucæ	1.	11.	pag. 306
Lncæ	1.	15.	pag. 307
Lucæ	2.	13, en 14.	1. deel pag. 205
Lucæ	2.	52.	pag. 94
Lucæ	11.	41.	pag. 105
Lucæ	15.	7.	pag. 104
Lucæ	16.	17.	pag. 87
Lucæ	21.	24.	pag. 106
Lucæ	24.	28.	pag. 108
Lucæ	23.	44.	pag. 311
Lucæ	17.	10.	pag. 190
Johannis	3.	13.	pag. 96
Johannis	5.	19.	pag. 107
Johannis	5.	23.	pag. 110
Johannis	9.	22.	pag. 136
Johannis	10.	13.	pag. 101
Johannis	19.	14.	pag. 311
Johannis	20.	17.	pag. 91
Johannis	21.	25.	pag. 109
Handelin.	2.	3.	pag. 111
Handelin.	7.	56.	pag. 112
Handelin.	8.	34.	pag. 187
Handelin.	12.	15.	pag. 114
Handelin.	17.	23.	pag. 112
Handelin.	20.	28.	pag. 190
Handelin.	23.	5.	pag. 114
Romeyn.	1.	3.	pag. 114
Romeyn.	1.	4.	pag. 116
Romeyn.	1.	19.	pag. 117
Romeyn.	1.	28.	pag. 119
Romeyn.	1.	30.	pag. 121
Romeyn.	2.	15.	pag. 130
Romeyn.	4.	4.	pag. 122
Romeyn.	5.	12.	pag. 123
Romeyn.	8.	19, en 22.	pag. 124
Romeyn.	9.	3.	pag. 128
1 Corinth.	1.	17.	pag. 132
1 Corinth.	2.	15.	pag. 133
1 Corinth.	4.	21.	pag. 190

Digitized by Google

Regiſter van de Schriftuur-texten die in dit Boek uytgelegt worden.

	Capitt.	vers	
1 Corinth.	5.	5.	pag. 134
1 Corinth.	7.	12.	pag. 137
1 Corinth.	9.	9.	pag. 139
1 Corinth.	11.	4, en 7.	pag. 140
1 Corinth.	11.	10.	pag. 139
1 Corinth.	13.	8.	pag. 141
1 Corinth.	15.	24.	pag. 142
1 Corinth.	15.	28.	pag. 143
1 Corinth.	15.	29.	pag. 144
1 Corinth.	15.	32.	pag. 146
2 Corinth.	12.	2.	pag. 147
2 Corinth.	12.	4.	pag. 148
2 Corinth.	12.	7, en 8.	pag. 148
Galaten	2.	11.	pag. 149
Galaten	3.	13.	pag. 150
Galaten	3.	19.	pag. 150
Epheſen	4.	9.	pag. 151
Philippenſen	4.	5.	pag. 284
Coloſſenſen	4.	16.	pag. 152
Coloſſenſen	1.	20.	pag. 154
2 Theſſal.	2.	8.	pag. 155
2 Theſſal.	2.	9.	pag. 156
1 Timoth.	3.	16.	2. deel pag. 213
1 Timoth.	6.	16.	pag. 157
2 Timoth.	2.	14.	pag. 159
Titum	1.	12.	pag. 158
Hebreen	1.	1.	pag. 195, en 197
Hebreen	1.	2.	pag. 199
Hebreen	1.	3.	pag. 200, en 202
Hebreen	1.	5.	pag. 203
Hebreen	1.	11, en 12.	pag. 207
Hebreen	1.	14.	pag. 208
Hebreen	2.	2.	pag. 208
Hebreen	2.	5.	pag. 209
Hebreen	2.	10.	pag. 210
Hebreen	2.	10, en 15.	pag. 211
Hebreen	2.	14.	pag. 214
Hebreen	2.	16.	pag. 213
Hebreen	3.	13.	pag. 214
Hebreen	3.	8, en 9.	pag. 215
Hebreen	3.	10.	pag. 216
Hebreen	4.	4.	pag. 216
Hebreen	4.	12.	pag. 160
Hebreen	5.	7.	pag. 218, en 220
Hebreen	6.	2.	pag. 161
Hebreen	6.	4.	pag. 162
Hebreen	6.	19.	pag. 220
Hebreen	7.	1.	pag. 164
Hebreen	7.	3.	pag. 221
Hebreen	7.	7.	pag. 166
Hebreen	7.	14.	pag. 222
Hebreen	7.	23, en 24.	pag. 222
Hebreen	7.	8, 9, en 10.	pag. 223
Hebreen	9.	4.	pag. 166
Hebreen	9.	14.	pag. 225
Hebreen	10.	1, 4, 5, 6.	pag. 226
Hebreen	10.	7.	pag. 227
Hebreen	10.	22.	pag. 227 en 228
Hebreen	10.	23.	pag. 229
Hebreen	10.	24.	pag. 230
Hebreen	10.	25.	pag. 233 en 234
Hebreen	10.	24, en 25.	pag. 236
Hebreen	10.	25, en 26.	pag. 236
Hebreen	10.	32.	pag. 238
Hebreen	10.	33.	pag. 239
Hebreen	10.	35.	pag. 263
Hebreen	11.	3.	pag. 239
Hebreen	11.	4.	pag. 240
Hebreen	11.	5.	pag. 241
Hebreen	11.	7.	pag. 243
Hebreen	11.	20.	pag. 243
Hebreen	11.	21.	pag. 245
Hebreen	11.	22.	pag. 247
Hebreen	11.	23.	pag. 248
Hebreen	11.	29.	pag. 250
Hebreen	11.	35.	pag. 252, 167 en 280
Hebreen	11.	26.	pag. 263
Hebreen	11.	40.	pag. 169, en 253
Hebreen	12.	1.	pag. 255
Hebreen	12.	2.	pag. 263
Hebreen	12.	17.	pag. 281
Hebreen	12.	29.	pag. 256
Hebreen	13.	2.	pag. 258 en 259
Hebreen	13.	5.	pag. 264
Hebreen	13.	13, en 15.	pag. 282
Jacobi	2.	1, tot 10.	pag. 170
1 Petri	3.	9.	pag. 173
1 Petri	3.	18, en 20.	pag. 171
1 Johannis	5.	7.	pag. 174
1 Johannis	5.	16, en 17.	pag. 174
2 Johannis	——	vers 10.	pag. 176
Sent-brief Judæ		vers 9.	pag. 177
Openbar.	1.	4.	pag. 178
Openbar.	1.	10.	pag. 179
Openbar.	1.	15.	pag. 181
Openbar.	21.	16.	2. deel pag. 452

RE-

REGISTER,

Der voornaamſte Saken, die in dit Boek voorkomen, alſoo geſtelt, dat als een korten Inhoud van het ſelve kan verſtrekken.

A

pag.

Abels Offerhande, waarom Gode aangenamer dan Cains. 1. deel. 240
Abimelech, gemeene naam der Phyliſtynſe Koningen. 2. deel. 461
Abrahams Godsdienſt voor ſijn roepinge. 2. deel. 480
Abrolhos, wat ſijn, en waar gelegen. 2. deel. 125
Acht nemen om malkanderen te vermanen noodig. 1. deel. 234
Adam, hoe in hem alle Menſchen geſondigt hebben. 1. deel. 123
— Dat ſijn ſonde alle Menſchen word toegerekent, of dat met Gods rechtveerdigheid over een komd. 1. deel. 123
— Hoe aanſtonds naar 't eten van de verboden Vrugt is geſtorven. 1. deel. 304
— Hoe geſeyt word, niet te ſijn verleyt geworden. 1. deel. 159, 160
Adam en Eva, hoe door de Duyvel verleyt zyn. 1. d. 159
— Wat Tale ſy geſproken hebben. 2. deel. 461
— Waarom naakt zynde, haar niet en ſchaamden. 2. deel. 464
Adamiten en Naakt-loopers 't Amſterdam. 2. deel. 427
Adem des levens van God den Menſche ingeblaſen, wat beteekent. 2. deel. 463
Ægyptenaren eertyds door goede Wetten geregeerd. 2. deel. 411
— Hebben boven andere Natien uytgeſteeken in wysheid. 2. deel 477, 478
— Waarom eenige Beeſten ge-eert hebben. 2. deel. 479
Æthna, brandende Berg beſchreven. 2. deel. 117
Aalmoeſſe te geven het gene daar in is, wat te ſeggen is. 1. deel. 105
Aangeſicht, vertoont de geſtalte des gemoeds. 1. deel. 29
— Des verſtandigen, hoe de wysheid daar in is. 1. d. 29
— Eenes zieken geefd te kennen de geſtalte en uytſlag der ſiekte. 1. deel. 30
— De ſtaat van 't lighaam geſegt, en waarom. 1. d. 79
— Te Brand-merken van Conſtantinus verboden, en waarom. 1. deel. 79
— Des ſelfs verſcheydentheid wonderlijk, en waarom. 2. deel. 108
— In 't aangeſicht yemand te weder-ſtaan, wat beduyd. 1. deel. 149
Aanmerkingen op het 12 getal der Sonen Iſraels. 2. d. 495
Aanmerkinge des Perſoons, hoe verre geoorloft. 1. d. 170
Aarde, of Aard-kloot is rond. 2. deel. 112—114
— Haar geſtalte in opſicht van de beweginge der Sterren en Hemel, onderſcheyden in een rechte en ſcheve, en wat die beyde zyn. 2. deel. 112
— Hoe groot in haren omme-trek, als mede in hare dikte ofte diameter. 2. deel. 113
— Hare breete en lengte wat genaamt word, is in 't midden des Hemels; en waar uyt ſulks blykt. 2. deel. 113
— Hoewel groot in haar ſelven, is nochtans by den wyden omme-trek des Hemels, maar een kleyn ſtipken te rekenen. 2. deel. 113
— Of Jaarlijks om de Sonne bewogen word. 2. deel. 114, 241, 242
— Verſcheydentlijk verdeeld. 2. deel. 121
— Word wel half of meer met de Zee bedekt. 2. d. 127
— Verbreyd Gods Lof. 2. deel. 127

pag.

— Is rond, en het center of middel-punct van de Wereld. 2. deel. 309, 310
— Van velen als een Dier aangemerkt, en waarom. 2. deel. 312
— Hare beweginge, na Copernici gevoelen, dryſints aangemerkt. 2. deel. 318
Aard-bevinge, doet Bergen en Steden inſtorten. 2. d. 116
— Waar uyt ontſtaat. 2. deel. 315
— Hare geduerſaamheid, werkinge, en op wat plaatſen meeſt voor-valt. 2. deel. 316
Aard-gewaſſen, verſchil van Geſlacht en voedinge. 2. deel. 130
— Har voortteelinge, hoe geſchied. 2. deel. 130
— Hoe Gods Lof vertellen. 2. deel. 130, 131
— Door meſten, bouwen, of onachtſaamheid van dieſe gade ſlaan, of door haar eygen aart, veranderen van gedaante. 2. deel. 47
Aardes benedenſte deelen *Eph.* 4: 9. wat beduyd. 1. d. 151
Afgoderye, haar oorſpronk. 1. deel. 113
Afgod by de Mexicanen opgegeten. 2. deel. 427
Afhouden van 't H. Avondmaal, of in Gods Woord gegrond zy. 1. deel. 136
Aflaat of ontſlag van ſonden by de Roomſche Pauſen ingevoert. 2. deel. 426
Door Afſcheydingen en openbare beſtraffingen mach men niemand ter ſchande brengen, als die opentlijk en hardnekkiglijk in 't quade voorgaat. 1. deel. 177
Afſchrift van den Joodſchen Scheyd-brief. 1. deel. 139
— Van den Brief *Pauli* aan den Laodicenſen, en wederlegginge daar van. 1. deel. 152, 153
Africa, beſtaat meeſtendeel uyt wilde, woeſte en ſandige Landen. 2. deel. 122
— Brengt vele monſters voort, en waarom. 2. d. 122
— Brengt altoos wat nieuws voort: en waar dit ſpreekwoord van daar komt. 2. deel. 122
— Landen daar onder behoorende. 2. deel. 123
Africanen, waar door ſwart zyn. 2. deel. 122, 123
— Hare verwe verandert, na de verſcheydentheid der Landen. 2. deel. 122
Afval verſcheyden. 1. deel. 162
— Moetwillige heefd verſcheyde trappen. 1. deel. 237
Afvallige moeten, op vertoog van berouw, en belofte van beterſchap, weder aangenomen worden. 1. d. 162, 163, 237
Alles in Allen, hoe God weſen ſal. 1. deel. 143
Altaar des onbekenden Gods. 1. deel 112
— Daar op Chriſtus ſich Gode geofferd heefd, of het kruys geweeſt zy. 1. deel. 282
— Wat by de oude Chriſtenen al beteekent. 1. d. 282
— Is in de dry eerſte Eeuwen by de oude Chriſtenen niet gebruykt. 1. deel. 282
— Of het Avondmaal daar op moet bediend worden. 1. deel. 282
Aluyn, een ſoorte van ſout. 2. deel. 118
America, heefd ſijn naam van *Americus Veſputius*, die dat eerſt ontdekt heefd. 2. deel. 123
— Lang 2000. Hoogduytſche mylen. *Ibid*
— Of by de oude is bekend geweeſt, en hoe bevolkt geworden. 2. deel. 123
Anas, Rivier in Spangien, word geſegt 32 mylen ſich onder de Aarde te verbergen. 2. deel. 116
Anathema, vervloekinge, wat zy. 1. deel. 128
Andere zyn uyt gerekt. *Heb.* 11. hoe te verſtaan. 1. d. 252
Andes, Berg in America, ſoo hoog, dat die daar over moeten reyſen, door de groote ſubtylheid des Lochts nauwelijks het leven konnen houden.

pag.
houden 2. deel. 115
Antichriſt, kan geen ware miraculen doen, ſelfs niet door macht des Duyvels. 1. deel. 156
Antwoord op de ſwarigheden, voorvallende in't aanhalen van de Plaatſen des Ouden Teſtaments, op verſcheyde Plaatſen in 't Nieuwe Teſtament. 1. d. 106, 205
Appelleren van den Throon der Gerechtigheid, tot den Throon der Genade, of men ſoo ſpreken mach. 1. deel. 217
Apocryphe en valſche Schriften in de Kerke ingevoerd. 2. deel. 428
Apoſtelen, uytnemende in weerdigheid boven andere Leeraren. 2. deel. 276
— Konnen geen nieuwe en Conſcientie verbindende Wetten geven aan de Gemeynte, ſonder Gods ſonderlinge laſt en bevel. 277. Oordeel van verſcheyde Gods-geleerde daar over. 2. deel. 277, 278
Archangel, wat te ſeggen is? Is Chriſtus niet: wie daar door eygentlijk beduyd word. 1. deel. 178
Arke, of daar in yets geweeſt zy, behalven de tafelen des Wets. 1. deel. 167
— Wat geweeſt zy, en tot wat eynde ingeſtelt 1. d. 311
Arenden en Gieren ſchijnen te zyn om de Locht te ſuyveren. 2. deel. 129
Zee Arent, die ſoo hooge vliegt, dat men hem niet ſien en kan van de Aarde, en nochtans van daar ſiet de kleyne Viſſchen in de Zee. 2. deel. 129
Arme ſelfs van ſijnen Vriend gehaat. 1. deel. 17
Armoede, heeft harde verſoekingen, doet twyffelen aan Gods voorſorge, doet murmureren, quade middelen gebruyken, maakt een Menſche veracht. 1. deel. 66
Afbeſtus een ſteen, wat die is. 2. deel. 118
— Van die wierd papier gemaakt, en Linnen geweven, dat door 't vyer niet verteert en word. 2. d. 118
— Kaſſ ſonder olye niet branden. 2. deel. 118
— Servetten en Begraaf kleeden, by de Romeynen en andere gemaakt, voor Koningen en Princen 2. deel. 118
Aſia, grooter als Europa en Africa, is eerſt bewoont geworden. 2. deel. 122
— Des ſelfs Landen, Palen en Eylanden. 2. deel 122
— De eerſte Geboort-plaatſe der Menſchen, Konſten, Weteſchappen, Rykdommen, Gebouwen, Regeringe, &c. 2. deel. 462
Audas Perſiaanſchen Biſſchop, verkeerden yver, en droevig ſucces daar van. 2. deel. 233
Auguſti Graf. 2. deel. 122

B.

BAbylon was in ſijn ommetrek 10 Duytſche Mylen 2. deel. 450
Bal, van 't opperſte eenes Scheeps maſt, dat voort gaat, afgeworpen, waarom recht nevens den maſt neer-valt. 2. deel. 102
Balſemen der doode lighamen, by d' Ægyptenaren in gebruyk, geſchiede op drydeeley wyſe: waarom *Joſeph* ſijn Vader liet Balſemen. 2. deel. 484
Barmhertigheid ſelfs aan de Beeſten te bewyſen. 1. d. 13
Barmhertigheden der Goddeloſe, hoe wreet die zyn. 1. deel. 13
Bekommeringe over 't toekomende is ydelheid. 1 d. 53
Bedieningen zyn ſware laſten. 1. deel. 275
Bedriegers, zyn t'allen tyden geweeſt, onder Joden, Chriſtenen en Heydenen. 1. deel. 92
Beelden te maken, om God te vertoonen of te eeren, onbetamelijk geoordeeld, van *Numa Pompilius.* 2. deel. 1
Beeld Gods in den eerſten Menſche, waar in beſtaan heeft. 2. deel 49
Beeld van *Pallas*, geoordeeld van den Hemel gevallen te zyn. 293. Item, van *Diana* te Epheſen. 2. d. 293
Beeſten, hoe verre gelukkiger dan de Menſchen, en waar in beneden den ſelven. 2. deel. 351
Begeerlijkheid, des ſelfs verſoekinge geſchiet tweeſints. 2. deel. 151
— Wat en hoe veelderley die zy. 2. deel. 151
— Of d' aller eerſte beweginge tot ongeregelde begeerlijkheid ſonde zy. 2. deel. 151, 231
— Natuerlijke, en 't vermaak uyt de genietinge van deſelve ontſtaande, is ſeer goet en noodſakelijk. 2. deel. 151
— Verderffelijke begeerlijkheden des lighaams, hoe te vermyden. 2. deel. 152
— Herts-tochten uyt deſelve vloeyende. 2. deel. 153
— Die in 't tiende Gebod verboden word, verſcheyden haar oordeel daar over. 2. deel. 267, 268
Begravinge der doode lighamen, hoe geſchiede, is weynig aan gelegen. 1. deel. 248
— De verſtandigſte onder de Heydenen bekent. 1. d. *Ibid*
— Dat met behoorelijke eere en ruſte geſchiede, is redelijk. 1. deel. 248
— Der doode in de Kerken, ongerymt. 2. deel. 484
Behemoth, beduydeniſſe des Woorts, van ſommige geoordeeld den Oliphant te zyn. 2. deel. 530
— Van velen onder de Paapſche Uytleggers den Duyvel. 2. deel. 162
— Van ſommige geoordeeld den Hippo-potamos, ofte Rivier Peert. 2. deel 530
— Hoe God tot Job ſeyd, dat hy dien gemaakt heeft nevens hem. 2. deel. 162
Beker, beteekent ſwaar lyden, en waarom. 1. deel. 87
Bekeeringe, die oprecht is, komt noyt te laat, en is noyt krachteloos. 1. deel. 281
— Verſchoont niet altoos van tydelijke oordeelen. 1. d. 281
— Is niet altoos, daar droefheid is over de ſonde. *Ibid*
Belydeniſſe, van ſonden, ſiet ſonden.
— Van ſijn hope en geloove te doen, of altyd noodig zy. 1. deel. 230
Beminnen, of bemind te worden, welk beter zy. 2. d. 389
Benjamin, Jacobs Sone, waarom by een Wolf word vergeleken. 2. deel. 490
Bergen, hoe de ronde des Aard-bodems niet benemen. 2. deel. 112
— Syn het ſteunſel en vaſtigheid der Aarde. 2. deel 115
— Syn noodſakelijk, om de wateren in de Aarde te bewaren. 2. deel. 115
— Maken de Valleyen vruchtbaar. 2. deel. 115
— Syn ſommige ſoo hooge, dat de toppen der ſelve tot boven de Wolken uytſteken. 2. deel. 115
— Hoe ſomwylen in een effen Land verandert worden. 2. deel. *Ibid*
— In Zeeland hier en daar leggende, hoe gekomen zyn. 2. deel. 115
Brandende Bergen, waar die al gevonden worden. 2. d. 117
— Kircheri bevindinge daar ontrent. 2. deel 116
— In die word geluyd en gekraak gehoort, ook huylen en harde ſlagen. 2. deel. 116
— Werpen met hare vlamme veel rook en ſtinkende dampen, ſteen en kalk, uyt. 2. deel. *Ibid*
— Zee daar ontrent, by ſtil weder ſiedende heet 2 deel. 116, 117
— Syn vertoogen van Gods verbolgentheid. 2. deel. 127
Bern-ſteen, Succinum, wat is? 119 trekt (door wryven verwarmt) alle lichte dingen na ſich. 2. deel. 119
Beſcheydentheid den Menſche noodig, wat die zy. 284. In vonniſſen. 1. deel 285
— Ontrent den Gods-dienſt, en wat daar ontrent waar te nemen zy. 1. deel. 286
— Ontrent de Kerkelijke Tugt. 1. deel. 287
— Leert ons alle Menſchen na de maniere van Landen en tyden, na haar ſtaat en gelegentheid, behoorelijke eere, dienſt, &c. te bewyſen. 1. deel. 291

Digitized by Google

pag.
— Vloeyt af van de rechtveerdigheid, wysheid, goedertierentheid. 1. deel. *Ibid*
— Waarom by de Latynen Æquitas genaamt? 1. d. 291
— Die de Menſchen malkanderen ſchuldig zyn; heeft vier trappen ofte pligten. 1. deel. 289, 290
Beſchuldiginge, moet men niet ligt aannemen, inſonderheid tegen een Ouderling. 1. deel. 287
Beſluyten die niet goed en waaren. *Ezech.* 20. *vers* 25. Hoe te verſtaan. 2. deel. 492
Beſnydeniſſe, waarom by de Vaderen gebruykt, en na Chriſti komſte afgeſet. 2. deel. 467
Beſtraffingen die openbaar zyn, beter dan een verborgen liefde. 53. Hoe geſchieden moet. 1. deel. 55
— Die trouwhertig zyn, nut ja noodſakelijk. 1. deel. 54
— Die te verwerpen, een teeken van een dwaas, woeſt en verhard herte. 1. deel. 54
Beweginge der natuurlijke lichamen, wat die is. 2. deel. 101
— Nieuwe word niet veroorſaakt, gaat over van 't eene lichaam tot het andere. 2. deel. 102
— Geſchied in een ronde. 102. Door neder-dalinge, voort-werpinge, hand-boomen en katrollen 2. d. 102
— Is de byſonderſte oorſaak van 't gene in de natuure geſchied. 2. deel. 103
— Der lichamen, waar door ſchynd veroorſaakt te worden. 2. deel. 103
— Meerder of minder ſnelheid der ſelver, hoe veroorſaakt word 2. deel. *Ibid*
Biddende, moet men voorſichtelijk acht nemen op de ſaken die men bid. 1. deel. 218
Bidden, of in de Gemeynte behoord geſamentlijk te geſchieden. 2. deel. 194
— Formulieren of daar ontrent mogen gebruykt worden. 2. deel. 194
— Geſchied by de Joden in hare Vergaderingen niet, dan naar voorgaande Meditatie. 2. deel 195
Blixemſteen. 2. deel. 167
Bloed der Beeſten niet bequaam om de ſonde wech te nemen, waarom niet, by de Heydenen ſelfs bekend? 1. deel. 226
— Te eten, waarom den Patriarchen verboden? 2. d. 494
Bloed ſchande, ſware ſonde. 1. deel. 134
Bloed-looſe Dierkens, leven ſommige ſonder voedſel te genieten. 2. deel. 519
— Syn ſommige ſeer ſterk en hard. 2. deel. *Ibid*
— Komen voort in een groote menigte, en waarom? 2. deel. *Ibid*
— Weten al haar voedſel te ſoeken, en ſich voor 't ſchadelijke te wagten. 2. deel. *Ibid*
— Syn verſcheyden uyt ter maten kleyn. 2. deel. 520
— Waarom ſoo krom en onſeker vliegen? 2. deel 522
— Of innerlijke ſinnen en verſtand hebben? 2. deel 532
Blydſchap met wel doen het beſte dat een Menſche hebben of doen kan. 1. deel. 71
— Die goed is, moet met de deugd gepaard worden. 1. deel. 71
— In den Hemel grooter over een ſondaar die hem bekeerd, dan over negen-en-tnegentig rechtveerdige. 1. deel. 104
Blijd en vergenoegd gemoed, het hoogſte goed, dat de wereld den menſche geven kan. 1. deel 72
Boeken der H. Schrift, of eenige verloren zyn, en of alle die van 't O. Teſtament verbrand zyn. 1. deel. 88
— En Brieven Paulo valſchelijk toegeſchreven. 1. deel. 152, 153, 154
— Moſis, hoe in die van David en Chriſtus geſchreven is. 1. deel. 227
— In de eerſte eeuwen des Chriſtendoms, onder de Naam van Propheten en Apoſtelen uytgegeven. 1. d. 242
— Des N. Teſtaments niet alle te gelijke voor Canonijke gehouden. 1. deel. 304
— Der Sybillen, hoedanige en in wat achtinge geweeſt zyn. 1. deel. 196, 197
Boek des Levens, daar uyt uytgedelgd te worden, wat het zy? 1. deel. 129
— *Pſal.* 40. 8. *Heb.* 10. 7. wat beduyd? 1. deel. 227
— Van Enochs Prophetie. 1. deel. 242
Boekerye van Alexandryen ſeer aanſienelijk, door *Jul. Caſars* Soldaten vernield. 2. deel. 440
Boetveerdige, waarom de Schriftuur haar ſomtyds twyffelachtig de genade voorſteld. 1. deel. 281
Booſe Geeſt, waarom aan die de Scheppinge des Werelds van ſommige toegeſchreven. 2. deel. 107
Bora Mets, Aard-gewas in Tartaryen na de gelijkeniſſe van een Lam, van *Joſeph Scaliger* beſchreven. 2. d. 129
Borgerlijke Wetten van Iſraël, hoe verde afgeſchaft. 1. deel. 223
Brand-glas waarom niet werkt op witte ſtoffe. 2. deel. 140
Brief aan de Hebreen, of van *Paulo* geſcheeven zy. 1. deel. 166, 194, 195
— In Rus-land en Moſcovien aan de doode mede gegeven. 1. deel. 309
Byen, haren Koning, en eenige opmerkingen daar ontrent. 2. deel. 521

C.

CAjus *Cæſar*, of van hem geſproken word 2 *Theſſ.* 2. 7. 2. deel 155
Cambula, Hooft-ſtad van Tartaryen, groot 24 Italiaanſche mylen. 2. deel. 122
Canariſche Eylanden, van ouds gerekend voor 't begin van de lengte der Aarden. 2. deel 113
Canus, een ſtaande water op een van de Pyreneeſche bergen, in 't welke als een ſteen valt, of als men 't roert, ſoo komen der ontrent die plaats ſulke dampen voort, dat 'er in korten, Onweder, met Donder en Blixem uyt ontſtaat. 2. deel. 117
Carthefiaanſche Philoſophie, niet nieuw: maar uyt de Schriften der oude uytgehaald. 2. deel. 404
Catechumeni, welke waren: moeſten uytgaan als het H. Avondmaal gehouden wierd. 1. deel. 137
Canonijke Boeken van de eerſte en tweede ordre. 1 d. 304
Ceder-boom ſeer geroemd in de H. Schrift. 2. deel. 130
— Groeyd in Ciprus, ſoo groot als ergens. 2. deel. *Ibid*
— Syn hout is langduurig, en vergaat niet, of immers traag. 2. deel *Ibid*
— Verhinderd het verrotten der doode lichaamen. 2. d. *Ibid*
— Daar van heeft *Salomo* den Tempel, en de Heydenen hare Afgodiſche Beelden gemaakt. 2. deel. *Ibid*
Ceremoniele Wet door Moſem gegeven, door Chriſtum afgeſchaft, volgens de voorſegging der Propheten. 1. deel. 223
— Of den Joden als eene laſt is opgeleyd. 2. deel. 492
Chriſtus verſcheyden namen hem toegeſchreven: en waarom? 1. deel. 65
— Hoe Immanuël geſegd. 1. deel. 85
— Of niet en wiſte dat 'er geen Vygen waren op den Vyge-boom; en waarom dien gevloekt heeft. 1. d. 90
— Hoe *Joh.* 20. 17. *Maria* verboden heeft hem aan te raken, daar hy van ſijn Diſcipelen heeft willen betaſt worden. 1. deel. 90, 91
— Hoe voor ſijn dood geſeyd word, ten Hemel opgevaren, en uyt den Hemel nedergekomen te zyn. 96
— Heeft met macht geleerd; en waar in die beſtond. 1. deel. 100
— Moet als Middelaar niet aangebeden worden. 1. d. 100
— Hoe van *Stephano* geſien is. 1. deel. 112
— Syn Opſtandinge, hoe de Opſtandinge der dooden geſeyd word. 1. deel. 116
— Of eygentlijk de ſaligheid voor de menſchen verdient heeft. 1 deel. 123
— Hoe ſonder ſonde heeft konnen zyn, daar ook uyt Adam afkomſtig is. 1. deel. 124
— Is gekruyſt niet op de Joodſche wyſe. 1. deel. 151
— Hoe nedergedaalt in de benedenſte deelen der Aarde. 1. deel. *Ibid*

Digitized by Google

pag.
---- Heeft niet geweeſt in 't voorburg der Helle. 1. d. 152
---- O[illegible] in d[illegible] opperſten Hemel plaatſelijk begrepen is. 1. deel. *Ibid*
---- Waarom van de Duyvel verſocht, en op wat wyſe. 1. deel. 183
---- Of door ſijn verblyf in de Woeſtyne, het eenſaam leven in de Wilderniſſen heeft ingeſteld. 1. deel. 184
---- Waarom *Matth.* 8: 4. verbied zyn wonder-werken openbaar te maken. 1. deel. 187
---- Waarom het licht des Werelts, en het Woord Gods geſeyt. 1. deel. 195, 196
---- De Eeuwen hoe door hem gemaakt. 1. deel. 199
---- In wat ſin het Af-ſchynſel van Gods Heerlijkheid, &c. *Heb.* 1: 3. 1. deel. 200
---- Hoe alle dingen draagt door 't woord ſijner kracht. 1. deel. 202
---- Is niet buyten, maar binnen Bethlehem geboren. 1. deel. 222
---- Hoe hem ſelven door den Eeuwigen Geeſt Gode op geofferd heefd. 1. deel. 225
---- Heefd geen Brief geſchreven aan *Abgarus*. 1. d. 289
Chriſtus, hoe bedroefd in ſijn lyden, daar vele Martelaren de grootſte tormenten met vreugde gedragen hebben. 1. deel. 304
---- Of ſijn af beeldſel aan *Abgaro* geſonden heefd, Item, aan *Veronica*. 1. deel. 308
---- Syn gedaante, hoedanig, volgens *Nicephori* beſchryvinge, geweeſt zy. 1. deel. *Ibid*
---- Gekruyſt ten 6 en ten 9 ueren. 1. deel. 311
---- Is geen oorſaak der verkieſinge. 2. deel. 40
---- Syn voortreffelijkheid aangeweſen. 2 deel. 203, 204
---- Wonderlijk, en Vader der Eeuwen; in wat ſin genaamt. 2. deel 203
---- Waarom Alles in Allen. *Col.* 3: 11. 2. deel. 204
---- Hoe het Beeld des onſienelijken Gods *Col.* 1: 15. 2. deel *Ibid*
---- Syn Goddelijke Eygenſchappen zyn niet mede-gedeeld aan ſijn Menſcheyd. 2. deel. *Ibid*
---- Alle volheid, hoe in hem woont, en waar uyt die ontſtaat. 2. deel. 205, 212
---- In wat ſin van ſijnen Vader verlaten: en waarom 2. deel. 215
---- Syn angſt en benauwtheid, geen bewys, dat hy ſwakker was dan de Martelaren. 2. deel. *Ibid*
---- Heefd noyt gewan-hoopt van de genade, en trouwe byſtand Gods. 2. deel. 216
---- Heefd in ſijn grootſte vernederinge, ſijn Goddelijke kracht en heerlijkheid ſeer klaar en krachtig laten uytblinken. 2. deel. *Ibid*
---- Syn lighaam, wanneer op 't hoogſte is verheerlijkt geworden 2. deel. 485
Chriſtenen, voormaals niet gewoon in 't byſonder te bidden voor die afgevallen waren, of in geduurige gewoonte van ſware ſonden leefden, en waarom. 1. deel. 174
---- Hoe haar in 't byſonder moeten dragen tegen yemand, die ergelijk is in leere of leven. 1. deel. 176, 177
---- Hoe haar tegen de dood konnen trooſten en verſterken. 1. deel. 212
---- Of met een goed gemoed een lyf-eygen ſlave mogen koopen. 298. of wederom verkoopen. 1. deel. 299
---- Of een lyf-eygen ſlave vermogen ſijn leven lang in ſlaverny te houden. 1. deel. 300
---- Eenige die oordeelen, dat de Wereld out word, als een Menſche, wederleyt. 2. deel. 111
---- Of alle onder een Belydeniſſe te brengen, en door wat middel. 2. deel. 446, 447
Chriſtelijke leere en deugden verbreken geen borgelijke, veel min natuerelijke verbinteniſſen, tot vriendſchap en goetwilligheid. 1. deel. 176
Chriſtophorus Columbus, ontdekt Anno 1492. de Eylanden Hiſpaniola, Cuba en Jamaica. 2. deel. 123
China, een machtig en Volkryk-land, heefd 225. groote 420 mindere Steden, daar toe behoord Japan, de Hoofd-ſtad van China Quiſnay. Hare Inwoonders gerekent 58 millioenen en 940 duyſend. 2. deel. 122
Chineſen ſeggen dat God negenmaal van den Hemel gedaalt en Menſche geworden zy, welke Menſchwerdinge van de Brachmannen word toegeſchreven aan de tweede Perſoon in de Godheid, en waarom die geſchiet zy. 2. deel. 325
Cirkkels of ronde kringen, waarom in den Hemel verſcheyde verſonnen. 2. deel. 308
---- Welke en hoe veelderley die zyn. 2. deel. 308. 309
Colonien te ſetten, ſeer dienſtig voor een welgeſtelden Staat. 2. deel. 435
Concilie van Niceen, heefd beſloten tweemaal des Jaars Synode te houden, om te vernemen of niemant 'tonregt van de gemeynſchap der Kerke was afgehouden. 1. deel. 287
Congo, brengd 480000. Menſchen te velde, alleen uyt 2 Provintien. 2. deel. 123
Conſcientie hare Eygenſchappen. 2. deel. 132
---- Wat het woord beteekent. 2. deel. 5
---- Watſe is, beſchreven. 2. deel. 6
---- Is niet in 't verſtand of oordeel alleen: maar in beyde. 2. deel 5
---- Alleen in den Menſche, en in alle Menſchen. 2. d 6
---- Oft' eenemaal kan uytgebluſcht worden. 2. deel. 7
---- Wet of by alle Volkeren een en deſelve zy? 2. deel. 8
---- Plicht en werkinge. 2. deel. 11, 64
---- Wat die bind. 2. deel. 12
---- Verbind niemand het woord en de Wet Gods te gehoorſamen, als hy die niet gehoord en heeft. 2. d. 13
---- Menſche hoe tegen die ſondigen kan. 2. deel. 13
---- Verſcheyden ſoorten. 2. deel. 14
Dwalende Conſcientie, wat die zy. 14. Of dwalen kan: en hoe? 2. deel. 55
---- Of tot gehoorſaamheid verbind? 2. deel. 15
---- Of die ſwaarſt ſondigd, die tegen Gods Gebod het leyden der Conſcientie volgd: of die Gods Gebod volgd tegen ſijn Conſcientie. 2. deel. 16
Twyffelende Conſcientie, tweederley. 2. deel. 17
---- Hoe men ſich daar ontrent heeft te dragen. deel. *Ibid*
---- Uyt wat oorſaak die ontſtaat. 2. deel. *Ibid*
---- Wat den Menſche in een twyffelende Conſcientie doen moet. 2. deel. 18
Goede Conſcientie, wat die is. 2. deel. 19
---- Hoe te verkrygen en te bewaren. 2. deel. *Ibid*
---- Vruchten daar van. 21. Ruſte des gemoeds op die volgende. 2. deel. 23
Quade Conſcientie, tweederley. 2. deel 24, 68
---- Die den Menſche beſchuldigd, een quade Conſcientie 2. deel. 25
---- Is in alle Menſchen. 2. deel. *Ibid*
---- Verwekt verſcheyden herts-tochten, als ſchaamte, droefheid, vreeſe. 2. deel. *Ibid*
---- Hoe door de oude afgebeeld. 2. deel. 26
---- Word verkeerdelijk door Wereldsplaayſier, &c. verdreven. 2. deel. *Ibid*
Conſcientie, 1 *Cor.* 8. en 10. wat beteekend. 2. deel 65
---- Of een overblyfſel is van Gods Beeld in de gevallen Menſche. 2 deel. 75
---- Hare oeffeninge, of noch naar de dood in den Menſche overig zy? 2 deel. 82
Conſtantinus Magnus, de eerſte die den Chriſtenen bevel geeft, om den Dag des Heeren tot de Gods dienſt te onderhouden. 1. deel. 180
Conſtantinopelen geſeyd groot te zyn 16 Italiaanſche mylen in 't ronde, ligt ſoo men ſegd, op 7 Heuvelen. 2. deel. 121
Cryſtal, hoe voortgebracht word. 2. deel. 167

Dadel-

pag.

D.

DAdel-boom, Man en Wyf groeyen niet alleen beſt, als by malkanderen ſtaan: maar buygen ook hare wortelen en takken na malkanderen toe. 2. deel. 130
Dach van morgen beduyd alle toekomende tyd. 1. d. 51
Dach daar *Hebr.* 10: 25. op geſien word. 1. deel. 236
Dach des Heeren *Apoc.* 1: 10. wat voor een dach? 1. d. 179
— Heefd al begonnen onderhouden te worden van de tyden der Apoſtelen. 1. deel. 180
— Eerſt bevolen van *Conſtantinus Magnus*. 1. deel. *Ibid*
— Op die niet geoorlooft te vaſten, of met gebogen knyen te bidden. 1. deel. *Ibid*
— Hoe verre wy aan't houden van dien verplicht zyn. 1. deel. 180, 222
— Waarom van de Chriſtenen verkoren in plaats van den Joodſchen Sabbath. 2 deel 1[illegible]
— Hoe verre de Chriſtenen verplicht tot lighamelijke ruſte. 1. deel. 192
— Niet ingeſtelt door uytgedrukt bevel des Heeren Chriſti. 1. deel. 191, 223
— Apoſtelen exempel hier niet als een bevel te houden. 1. deel. 218
— Arbeyden op den ſelven niet abſoluyt verboden. 1. d. 221
Dagh en nacht, hoe konden weſen eer de Sonne was. 1. deel. 303
Dagen en nachten, lankheid of kortheid, of veroorſaakt word, door de beweginge der Sonne, of der Aarde? 2. deel. 114
Dankbaar, hoe men weſen kan ontrent God. 1. deel. 29
Dankbaarheid, waar in beſtaat. 1. deel. 29, 2. d. 375
— Is noodig tot de ware vergenoeginge, en tot een gelukkig leven. 2. deel. 375
— Word van de Menſchen weynig betracht. 376. middel daar toe. *Ibid*
— De grootſte deugd, ja de Moeder aller deugden van *Cicero* geſegt. 2. deel. 376
— Romeynen en andere hare gewoonten in't bewyſen van deſelve. *Ibid*
Dankofferen dryderley. 1. deel. 282, 283
Deugd, hoe van de Heydenen aangepreſen. 1 d. 305, 2. d 364
— Byſonderlijk by de Romeynen geacht, die Tempelen bouwden ter eeren van deſelve. 2. deel. 364
Deugden oeffeninge, veroorſaakt ruſte en vrede des gemoeds. 2. deel 360
Diagoras ſterft van blydſchap. 1. deel. 256
Diamant, dat alleen door Bokken bloed, en niet door den hamer, kan verbroken worden, is onwaar. 2. d. 120
— Verhindert niet, dat de Zeyl-ſteen het yſer na ſich trekke. *Ibid*
Dieſte, in geval van noodſakelijkheid, of ſonde zy, en ſtraffe verdiend. 1. deel. 8
— Word gepleegt, niet alleen met een ander het ſijne door geweld te ontnemen: maar ook door bedrogh, onder ſchyn van recht, ſonder ſijn weten te ontvremden. 1. deel. 293
— Enkele of de dood verdiend. 2. deel. 448
Dieren, onder de Aarde ſich onthoudende. 2. deel 119
— Wonderlijk, door de groote, kleenheid, en ſchoonheid des lighaams, kloek vernuft, lang en kort leven. 2. deel. 131.
— Hoe voortteelen. 2. deel. 131, 157, 158
— Verſcheyden ſoorten, die bloed hebben en bloedlooſe, die op pooten gaan, vliegen, ſwemmen of kruypen; die geſelſchap ſoeken, en dat vlieden, die haars gelijke levendig voortbringen, of die maar eyeren leggen. 2 deel. 131
— Syn in de Zee grooter als op de Aarde. 2. deel. 132.
— Komen ſommige vele te gelijk voort, en waarom. *Ibid*

pag.

— De aldergrootſte van lighaam, waarom niet leven van andere Dieren. 2. deel. 132
— Hebben die uytterlijke ſinnen alderſubtylſt, welke ſy meeſt van noode hebben. *Ibid*
— Sommige in de Zee, de Land-dieren niet ſeer ongelijk. *Ibid*
— Hebben ſommige ſeer vreemde fatſoenen. *Ibid*
— Geſtalte van eenige byſondere leden der ſelver. 2. d. 134, 135
— Hoe haar ſelven bewegen. 2. deel. 136
— Herts-tochten en genegentheden, en bewegingen der ſelver. 2. deel. 144, 145
— Hoe door ouderdom veranderen: Item, ſterven en lang leven der ſelver. 2. deel. 155, 156
— Hare voedinge. 2. deel. 157, 158
— Voortteelinge der zielen in deſelve. 2. deel. 160
— Syn een vertoog van verſcheyde wonderen Gods. 2. deel. 163, 164
Dieren, veel gevoeliger van aanſtaande veranderingen van weder en wind, dan de Menſchen. 2. d. 167
— Onderſcheyt tuſſchen reyne en onreyne, waar toe diende. 465 ſiet mede. 2 deel. 526
— De alderkleynſte bequaam om den Menſche wysheid te leeren. 2. deel 528
— Weten yder haren koſt te rapen; leven ſommige by venynen, en Dieren den Menſchen ſchadelijk. 2. d. 510
Dingen die in de Hemelen zyn. *Col* 1: 20. welke. 1. d. 154
— Die niet geſien en worden. *Heb.* 11: 3. wat die zyn. 1. deel. 239
Dood, in wat opſicht beter als het leven. 1. deel 73
— Of men die mach wenſchen, en om daar toe te komen, ſich ſelven dooden. 1. deel. 74
— Der rechtveerdige, hoe een koſtelijk ding geſeyt in de H. Schriften. 1. deel. 73
— Niet dan door de dood overwonnen, en waarom. 1. deel. 214
— Moet niet te ſeer gevreeſt worden van hem, die gelukkig leven wil. 2. deel. 380
— Des ſelfs quaad, door onmatige vreeſe ſeer verſwaart; remedien daar tegen. 2. deel. 381
Doode hare dooden begraven; wat het ſegt. 1. deel. 101
Doode-zee. 116, 467. Heefd gemeenſchap met de Roode-zee. 2. deel. 116
Doopen voor de doode. 1 *Cor.* 15: 29. wat te ſeggen zy: verſcheyde gevoelens. 144, 145. oordeel des Autheurs. 1. deel. 146
Doop, eerſt aan geen tyd of plaatſen verbonden. 1. d. 182
— Aan bejaarde perſoonen, bedient na voorgaande belydeniſſe van ſonden. *Ibid*
— Gepleegt niet door beſprenginge; maar door inlatinge in het water. *Ibid*
— Was ten tyde *Johannes* niet geheel nieuw, ontleend van de Joden. *Ibid*
— Na't oordeel van geleerde Mannen na waarſchynelijkheid gebruykt, om aan de Zund-vloet te gedenken. *Ibid*
— By de Heydenen ook in den Godsdienſt gebruykt. *Ibid*
— Ten tyde *Tertulliani* begon bediend te worden op Paaſſchen en Pinxter. *Ibid*
Gedoopte, wat deen moeſten, en wat ontrent haar gedaan wierd ten tyde *Origines* en *Cypriani* 1. d 183
Doorgang van Iſraël door de Roode-zee; hoe geſchiet. 1. deel. 250
— Hoe het geloove word toegeſchreven. *Ibid*
Doorn in't vleeſch. 2 *Cor.* 12: 7, 8. wat geweeſt zy. 1. d. 148, 149
Droefheid, is den Menſche in verſcheyden opſichten nadeelig. 1. deel. 21

Over

Digitized by Google

pag.
— Over de ſonde, welke de rechte zy; welke niet. 1. deel. 281
Dronkenſchap, is de oorſaak van vele ſiekten. 1. deel. 35
— Aanleydinge tot alderley ſonde. *Ibid*
— Straffe daar van onder vele volkeren. *Ibid*
— Openbaart de geheymeniſſen des herten. *Ibid*
Brengt tot armoede &c. *Ibid*
Droomen, waar uyt ontſtaan. 2. deel. 143
— Veranderen, verſchillen, en ſijn gemeenelijk gematigt, na den aart en geſtalte der vogtigheden die in den Menſche voor die tyd meeſt d' overhand hebben. 2. deel. 144
— Hebben mede plaats in ſommige Beeſten. *Ibid*
Duyſterheid der Schriften; waar uyt ontſtaat. 1. deel. 83
— In ſommige dingen; waar toe diend. 1. deel. 171
Duyſterniſſe onder 't lyden Chriſti; of over de geheele Werelt geweeſt zy. 1. deel. 311
Duyvel, gebruykt verſcheyde liſten en lagen om de Menſchen te miſleyden. 1. deel. 159, 160
— Of lighamelijk by Chriſtus verſchenen is, om hem te verſoeken. 1. deel. 183
— Of lighamelijk Chriſtum heefd vervoert op eenen hoogen Berg. *Ibid*
Duyvelen, hebben uyt haren aart geen macht over de lighamen, om die te veranderen. 2. deel. 419
— Of Menſchen met die een verbond konnen hebben. 2. deel. 420
— Wat van haar ſpreken door Afgodiſche Beelden, Beeſten, &c. te oordeelen. 2. deel. 411
Dwalende in Religions-ſtukken, onder wat conditien te dulden. 2. deel. 272
Dwalingen onder de Joden, ten tyde van Chriſti Geboorte, en daar na onder de Chriſtenen. 1. deel. 198

E.

EEnhoorn, Reëm, in de H. Schriftuure, wat voor een Dier zy. 1. deel 84
Eenſaam leven van *Eraſmus* aangepreſen, ſiet niet op 't klooſter leven. 2. deel. 418
Eere mach men ſoeken, en hoe, wat die zy 1. deel. 38
— Is een belooninge des deugds. *Ibid*
— Die yemand te ontnemen, ſoo wel ſtrafbaar, als 't ontnemen van goederen. *Ibid*
— Aan wie al moet beweſen worden 1. deel. 39
— Van Menſchen ydel, vlied meeſt wech van de gene dieſe alderſnelſt najagen. 1. deel. 275, 276
— Die te ſoeken en te begeeren, niet altyd een bewys van hoovaardye. 2. deel 390
— Hoe een verſtandig Menſche ſich daar ontrent draagd. *Ibid*
Eerbiedigheid in den Gods-dienſt noodig. 1. deel. 256
Eeuwen, wat beduyden *Heb.* 1. 2. en hoe die door Chriſtum gemaakt zyn. 1. deel. 199
Eeuwig leven, of daar lichamelijke ſprake ſal zyn: en wat tale men daar ſpreken ſal. 1 deel. 141
Elementen, hebben yder hare Gedierten dieſe voort-brengen en voeden, uytgenomen het vyer. 2. deel. 131
Elendigheid des Menſchen aangeweſen. 1. d 41. 2 d. 347, 348
— God en de natuure niet te beſchuldigen als oorſaken van deſelve. *Ibid*
— Komen niet alle te gelijke op een tyd en plaatſe den Menſche aan te vallen. *Ibid*
— Of niet ter oorſake van deſelve, voor den Menſche beter ware niet geboren te zyn. 2 deel. 349
— Of men wel uyt inſicht van deſelve, ſou mogen om de dood wenſchen, ofte ook die ſich ſelven aandoen. 2. deel. 350
Engel, of yder Menſche een byſonderen heeft op hem paſſende. 1. deel. 114
Engelen, beteekend Propheten en Leeraren. 1. deel. 140
— Vrouwen waarom om der ſelver wille een magt moeten op het hooft hebben. *Ibid*
pag.
— Hoe door die de Wet geſeyd word beſteld te zyn. 1. deel. 150
Engelen, hebben geen Middelaar van noode. 1. deel. 154
— Hoe verre aan de geloovige dienſtbaar zyn. 1. deel. 208
— Of ſichtbaar en lichamelijk zyn, en met wat lichamen verſchenen. 1. deel. 306
— Hebben groote kenniſſe, hoewel de verborgentheden des Goddelijken beſluyts niet en weten, noch toekomende gebeurelijke dingen. 2. d. 44. Ook niet de gedachten der Menſchen. *Ibid*
— Konnen niet op eenen tyd vele dingen te gelijke begrypen. 2. deel. 45
— Waarom een Heyrleger genaamd worden. 2. deel. 205, 206
— Hebben twee maal Gode lof geſongen. 2. deel. 206
— Haren plicht God te loven. *Ibid*
Enoch wech-genomen: en wat de Papiſten daar ontrent gevoelen. 1. deel. 241
— Of voor de komſte Chriſti in den Hemel zy geweeſt. 1. deel. 242
— Heeft van Chriſti komſte gepropheteerd, en hoe *Judas* daar van kenniſſe heeft gekregen. *Ibid*
Epheſen, hoe was ten tyde *Pauli*. 1. deel. 146
Epimenides, van *Paulo* aangehaald *Tit.* 1. 12. Een Propheet geſegd, wanneer geleefd heeft, een groot Poëet, in byſondere achtinge by de Cretenſen. 1. deel. 158, 159
Epiouſios, dagelijks, wat beduyd. 1. deel. 98
Erf-ſonde, haren oorſpronk in den Menſche. 2. deel. 233, 234 569, 570
Eſai. 7: 14. Of van den Engel *Matth.* 1: 22, 23. wel op Chriſtum word gepaſt. 1. deel 85
Eſai. 53. Of van den Meſſias ſpreekt. 1. deel. 187
Eſſeï ſiet Oſſeï
Euangelium Matthæi, of van *Mattheus* of yemand anders beſchreven zy. 1. deel 185
Europa, het uytnemenſte deel des Aardbodems, heefd vele groote Steden. 2. deel. 122
— Overtreft de andere deelen des Werelts, in menigte van Menſchen, gematigdheid des Lochts, Wetenſchappen, Konſten, &c. *Ibid*
— Landen daar onder behoorende, en Eylanden. *Ibid*
Euphemia, Stad door Aardbevinge omgekeerd, en in een poel verandert. 2. deel. 117
Eylanden, hoe veroorſaakt worden. 2. deel. 115, 483
— Door ſtorm, &c. van 't vaſte Land afgeſcheurt. 2. d. 115
— Die dryven in een ſtaande water, niet verre van Romen. 2. deel. 117
Ezels eerſt-geboorte, indien niet geloſt wierd, waarom den nekke gebroken. 2. deel. 529

F.

FAbulen en Hiſtorien der Heydenen, ten grooten-deele genomen uyt *Moſes.* 2. deel. 491
Feeſt-dagen der Chriſtenen, en oordeel van verſcheyde Gods-geleerde daar over. 2. deel. 285
Fez, een treffelijke Stad, heefd 700 Kerken, en een Moſquee een half uer in 't ronde, met 31 Poorten. 2. deel. 123
Fonteynen, haren oorſpronk. 2. deel 117
— Worden ſomtyds op hooge Bergen gevonden, en hoe ſulks kan geſchieden. *Ibid*
Forme ofte fatſoen des Werelts, wat die zy, en wat de Platoniſche Philoſophen, daar van geoordeeld hebben. 2. deel. 108
Formulieren van Gebeden in den openbaren Godsdienſt ſeer nut en dienſtig. 2. deel. 194, 243
— In particuliere Gebeden moet men daar aan niet blyven hangen. 2. deel. 195

Gaſten,

pag.

G

GAſten, tot een welgeſtelde Maaltyd vereyſcht. 1. deel. 263
Gaven des H. Geeſtes, onder de gedaante van vyer gegeven, en waarom. 1. deel. 111
Gebed, een van de uytnemendſte oeffeningen der Godſaligheid, hoe veelderley, en hoedanigheden daar toe vereyſcht. 1. deel. 58, 59
— Waar op men in het ſelve moet achten: langheid ondienſtig. 2. deel. 195
Gebeden, moeten vermengt zyn met dank-ſegginge, en gaan ontrent die dingen, waar door wy mochten beter worden. 1. deel. 195
— Moeten gedaan worden tot welſtand van 't gemeene beſte. *Ibid.* Item, voor de Hooge en Subalterne Overheid. 2. deel. 233
— Krachtig Gebed: *Jac.* 5: 16. hoe te verſtaan. 2. d. 196
Gedachte van God, hoe noodſakelijk, beſluyt dat God is. 2. deel. 27
— Is van de Menſchen niet verſonnen: noch kan door de ſinnen niet verkregen worden. *Ibid*
Gedachte, by ſommige de werkſaamheid van verſtand en wille, en dat ten rechten. 2. deel. 67
Geeſt der heyligheid. *Rom.* 1: 4. wat te ſeggen. 1. deel. 115, 116
— 1 *Joh.* 5: 7. Wat beteekent. 1. deel. 175
— Eeuwigen Geeſt. *Heb.* 9: 14. wat ſeyt. 1. deel. 225
— Seven Geeſten, *Apoc.* 1: 4. of den H. Geeſt beteekent, of geſchapene Geeſten. 178, 179. Oordeel van verſcheyde daar over. *Ibid*
Geeſtelijken Menſche. 1 *Cor.* 2: 15. wat beteekent, hoe alles onderſcheyt, en van niemand onderſcheyden word. 1. deel. 133, 134
Geeſten die in de gevankeniſſe zyn. 1 *Pet.* 3: 19. wat daar door te verſtaan zy. 1. deel. 171, 172
Geheugeniſſe, wat die zy, en hoe daar mede gelegen. 2. deel. 143
Gehoor, wat het zy, word ſoo ſnel niet aangeraakt als het geſichte. 2. deel. 138
Geloof, is het bequaamſte middel om de Menſchen ſalig te maken. 1. deel. 227
— Kan en behoort te hebben een volle verſekertheid. 1. deel. 228
— Der Chriſtenen niet ſtrydig tegen de geſonde reden, hoewel die te boven gaat. 1. deel. 303
Geloofs eenigheid, noodig tot Gods algemeynen lof 2. d. 185. middel daar toe aangeweſen. *Ibid*
Geloofs-artykelen, fondamentele ſeer weynig. 217, 265, 266. *Jacobi Aconty* en andere haar oordeel in deſen. 2. deel. 265, 266, 271, 273
Geloovige met een ongeloovige getrouwt, mach niet ſcheyden. 1. deel. 137
— Des O. Teſtaments, van God gehandelt als minderjarige kinderen. 1. deel. 196
— Hebben eenigſints kenniſſe en hope gehad, van de eeuwige en volmaakte gelukſaligheid. *Ibid*
— Hebben voordeel boven de Engelen, en waar in. 1. d. 213
— Hebreen, hoe een ſchouwſpel zyn geworden. 1. d. 239
— Des O. Teſtaments, hoe van haar geſegt word dat de beloſte door 't geloove verkregen hebben. *Heb.* 11: 33. daar vers 13. en 39. geſeyt is, datſe de beloſte niet verkregen en hebben. 1. deel. 264
Geld, met ſpelen gewonnen is woeker. 1. deel. 58
— Dat yemand onrechtveerdelijk getrokken heeſd, of gehouden is dat weder te geven: en aan wie. 1. d. 294
Gelukkigſte Menſch, wie die is. 1. deel. 40
Gelukkig te leven, wat men daarom doen moet. 1. d. 72
Gelukſaligheid, wat die is, 1. d. 80. Of de Menſch door de natuere daar van kenniſſe heeſd, wat goed den Menſche gelukſalig maakt. 1. deel. 81
— Of in yemand dieſe geniet, de uytterlijke ſinnen ook haar vermaak ſullen hebben. 1. deel. 82
— Is een ſake, daar alle Menſchen na trachten. 2. d. 343
— Is het uytterſte eynde, waar toe men alles ſchikken moet. *Ibid*
— In hoedanigen goet gelegen zy. 2. deel. 343, 345
— Beſtaat inſonderheid in 't genoegen en vermaak, dat ymand ſchept in de genietinge van die goederen, die hy beſit, welk genoegen ook gaan kan ontrent een valſch en ingebeeld goet. 2. deel. 344, 352
— Kenniſſe en liefde Gods brengen wel het meeſte daar toe. 2. deel. 344
— Of in dit leven een volmaakte kan genoten worden. 2. deel. 344, 345
— Wat goederen God den Menſche gegeven heeſd, om daar toe te komen. 2. deel. 345, 346
— Der Uytverkorene na dit leven, wanneer haar aanvang neemt. 2. deel. 354, 355
— Voordeelen des lighaams, wat gewicht daar aan toebrengen. 2. deel. 357, 358
— Volmaakte na dit leven, onder wat gedachten van de Chriſtenen begrepen word. 358. Geſtalte der Menſchelijke lighamen in deſelve. 2. deel. 359
— Om daar toe te komen, voor al noodig wysheid en deugd. 2. deel. 360
— Word ſonderlinge bevordert door de oeffeninge van matigheid. 361. Gelijk ook van alle andere deugden, inſonderheid voorſichtigheid en gerechtigheid. 2. deel. 362, 363
Gelukſaligheid, ſuyvere Godsdienſt byſonderlijk daar toe noodig. 2. deel. 365
Epicuri leſſe daar ontrent onderſocht. 2. deel. 365. 366
— Verſcheyde Wetten van de beſcheydenſte der Heydenen daar ontrent gemaakt. 2. deel. 365
— Door wat middel die kan uytgevonden en van andere valſche Godsdienſten onderſcheyden worden. 2. d. 366, 367
— Word door te grooten beſlag van Wereldſche ſaken verhindert. 390. Als mede door te grooten ſcherpſinnigheid. *Ibid*
— De alderhoogſte die bedacht kan worden. 2. d. 399
Geluyt kan langs buyſen als water geleyd worden. 1. d. 181
— Des ſelfs wonderbare kracht. 2. deel. 137. 138
Gelijkeniſſen niet buyten haar oogmerk te trekken. 1. d. 104
Gemeynſchap van goederen by de Joden in Canaan eenigſints onderhouden. 2. deel. 409
— Als mede by de Lacedemoniers, volgens *Lycurgi*, en by de Athenienſers volgens *Solonis* Wetten. *Ibid*
Gemeynten van Aſien. *Apoc.* 1. hoe te verſtaan. 2. d. 478
Gemeynte te Tiathyren was noch niet, als *Johannes* ſijn Openbaringe ſchreef. 1. deel. 304
— Haar heerlijke ſtaat, dieſe na ſommiger gevoelen, op Aarden te wachten heeſd, waar in beſtaan ſal. 400
Genade, *Rom.* 4: 4. wat beteekent. 1. deel. 122
— Gods, om de ſonden te vergeven, overvloediger in 't N. als in 't O. Teſtament. 1. deel. 227
Genaden-verbond Gods, met *Abraham* opgerecht, of alle volkeren volſtrektelijk uytſluyt van de zaligheid 2. deel. 480, 481
Genegentheid tot ſondigen, ſtraffe der voorige ſonden; en ook ſonde. 1. deel. 70
Gerechtigheid, is de rechtſte en ſekerſte wech om alderley zegen te verkrygen. 1. deel. 9
— Des ſelfs regel en fondament, welke is. 2. deel. 8
Oorſpronkelijke Gerechtigheid is in Adam natuerlijk geweeſt. 2. deel. 49
— Soude ſijn voort-geteelt geworden, ſoo Adam niet geſondigt

pag.
geſondigt hadde. *Ibid*
Geſchenken te ontfangen, om 't recht te buygen is gierigheid en ongerechtigheid. 1. deel. 23
Geſelſchap, goed en quaad. 1. deel. 2
Geſichte, wat het zy, en hoe geoeffend word. 2. deel. 139
— Byſondere aanmerkingen daar ontrent. 2. deel. 140
Geſondheid, is noodig om gelukkig te leven, moet van ons beſorgd worden: en door wat middelen. 2. d. 385, 386
Getyden des Jaars, of veroorſaakt worden door de beweginge der Sonne, of der Aarde. 2. deel. 114
Getuygen in den Hemel, of dry een zyn, alleen in wille, of ook in weſen. 1. deel. 175
— Dry op Aarden. *Ibid*
Getrouwigheid, veroorſaakt veel zegen, ſonder die kan geen gemeene beſt of geſelſchap van Menſchen beſtaan. 1. deel. 61
— Hoog-achtinge van deſelve by de Arabiers, voor-beelden van deeſe deugd *Ibid*
— Haar is van God loon belooft. 1. deel. 61
Geveynſtheid Gode ſeer hatelijk. 1. deel. 11
Gevoelen, dat van 't gevoelen van andere verſchilt, moet men by ſich houden. 1. deel. 287
— Uytterlijke ſin, wat die zy. 2. deel. 137
Gewaſſen der Aarde, voor onvolmaakte Dieren te rekenen, haare verſcheydentheid. 2. deel. 46, 129
— Die ſich na de Sonne bewegen, en waar door. 2. d. 130
— Tegen de Sonne aan. *Ibid*
— Die naar de vochtigheid hare ranken ſtrekken. *Ibid*
Gewicht aan een touw hangende, en heen en weer bewogen wordende, hoe die beweginge minder word, hoe het de rechte ſtrek-linie nader komt. 2. deel. 114
— Word in even veel tyds na d' een en d' ander zyde van de rechte ſtrek-linie bewogen. 2. deel. 114
— Vaſt-gehouden en los-gelaten wordende, word even ſoo verre aan d' andere zyde van de ſtrek-linie bewogen, als het was aan d' een zyde, doen het vaſtgehouden wierd. *Ibid*
Gierige Menſchen, haren aart en doen. 1. deel. 23
Gierigheid ſchadelijk. 1. deel. 23
— Te myden om vergenoegd te zyn. 1. deel. 278
— Beſit den Menſche, ongevoelijker dan eenige ſonde. 1. deel. 279
— Is onvoorſichtig en onrechtveerdig. *Ibid*
Gierigaart, noyt geruſt; maar altyd vol bekommeringe 1. deel. 278
Gifte, *Mincha*, een ſoorte van Dank-offer. 1. deel. 282
God te verheerlijken met het beſte van tydelijke goederen; en hoe dat geſchied. 1. deel. 6, 7
— Op wat wyſe te eeren. 1. deel. 45
— Verſcheyde namen toegeſchreven in de H. Schriften, en by de Heydenen, en waarom. 1. deel. 65
— Hoe de Heydenen in een verkeerden ſin heeft overgegeven. 1. deel. 120
— Hoe in erkenteniſſe te houden. *Ibid*
— Hoe Alles in Allen ſal weſen. 1. deel. 143
— Hoe alleen onſterffelijk, en een ontoegankelijk licht bewoond, en hem niemand geſien en heeft; ofte ook ſien kan. 1. deel. 157
— Lacht en ſpot met het verderf van de Goddeloose. 1. deel. 173
— Hoe ſijn Gemeynte met ſijn eygen bloed gekocht heeft. 1. deel. 190
— Is gewoon ſaken van groote weerdigheid, niet te gelijke maar allenxkens en by trappen, tot hare volmaaktheid te brengen. 1. deel. 196
— De Vader, waarom by de Sonne vergeleken. 1. d. 201
— Hoe alle dingen zyn, om Hem, en door Hem. 1. deel. 210
— Waarom de vervolginge tegens de Vrome toelaat 1. d. 239
— Waarom toelaat dat *Iſaac* door miſſlach *Jacob* heeft geſegent. 1. deel. 244
— In wat ſin een Verteerende Vyer genaamd word. 1. deel. 256
— Waarom in de H. Schriftuure by Vyer vergeleken word. 1. deel. 257
— Dat Hy is, waar mede beweſen kan worden. 2. d. 27, 28
— Wat, en wie Hy is. 2. deel. 29. 30
— Een in Weſen, dryvuldig in Perſoonen. 2. deel. 30, 31
— Eygenſchappen, onderſcheyden in twee ſoorten. 2. deel. 32
— Syn Naam *Jehovah*, en Eygenſchappen daar door uytgedrukt *Ibid*
— Syn Algenoegſaamheid, wat voor een Eygenſchap, en of niet en ſchynd het ſtraffen van de ſonde tegen te zyn. 2. deel. 33
— Syn Onveranderlijkheid, en Al-om-tegenwoordigheid. 2. deel. 34, 464
— Hoe geſeyd word in den Hemel te zyn. 2. deel. 34
— Eygenſchappen mede-deylbaar aan de Schepſelen. 2. deel. 35
— Syn Wyſheid en Verſtand, 35. gaat ook ontrent gebeurelijke dingen. *Ibid*
Gods Wille en Goedheid. 2. deel. 36
— Is voor ons verborgen of geopenbaard. *Ibid*
— Geopenbaarden en verborgenen, ſtryden niet met malkanderen. *Ibid*
— Hoe alleen goed is. *Ibid*
Gods Macht en andere Eygengenſchappen in 't gemeyn 2. deel. 37
— Hoe verre die ſich uytbreyd. *Ibid*
— Geen weſentlijke ſaken van hem verſcheyden. 2. d. 38
— Syn werken inwendig of uytwendig. *Ibid*
Gods Beſluyten eeuwig. *Ibid*
— Vele in getal, hoe. 2. deel. 39
— Heeft een onbepaalde heerſchappye over alle Schepſelen, ook de Menſchen, en hoe wyd die haar uytſtrekt. 2. deel. 182, 183
God ſijn volmaaktheid en heerlijkheid, waar in gelegen. 2. deel. 183
— Is uyt de natuur kenbaar op dryderley wyſe. 2. deel 264
— Hoe geweeſt zy voor de Wereld. 2. deel. 463
— Straft niemand om eens anderen, maar een yegelijk om ſijn eygen ſonde. 2. deel. 486
— Hoe geſeyd word eenige dingen te vergeten, en aan eenige ſaken te gedenken. 2. deel. 486
Goddeloose, vlieden daar geen vervolger en is. 1. deel. 55
— Hare Gebeden ganſch onaangenaam voor God. 1. d. 219
Gods-dienſt, die recht is, waar in beſtaat. 2. d. 1, 4
— Moet uytterlijk en inwendig gepleegd worden. 2. d. 1.
— Der Heydenen volgd na die van de Joden. *Ibid*
— Der Heydenen en Chriſtenen, waar in verſchillen. 2. deel. 1, 2
— Wat die in 't gemeen zy, is vierderley in de Wereld. 2. deel. 186
— Waren, niet meer als een, en waar in die beſtaat. 2. deel. 186, 218, 242
— Chriſtelijke verſchilt niet van de natuurelijke, dan in trappen. 2. deel. 186, 218, 261, 262
— Is t' allen tyde vervalſchinge en noodige herſtellinge onderworpen. 2. deel. 187
— Oeffeninge des ſelfs, maakt den Menſche ten hoogſten gelukkig. 2. deel. 188
— Tyden in de eerſte Eeuwen des Chriſtendoms, daar toe afgeſonderd. 2. deel. 191
— Waarom in 't begin des Chriſtendoms geen tyd daar toe van God bepaald. 2. deel. 217
— Wat tyden de Chriſtenen daar toe behoorden af te ſonderen. 2. deel. 192, 193, 283, 284
— Is ten principale gelegen in de oeffeninge van de ware Godſaligheid. 2. deel. 219, 220
— Vele dingen tot de omſtandigheden des ſelfs noodig, van

Digitized by Google

pag.
van God niet bepaald. 2. deel. 227
Gods-geleerdheid, natuurelijke, hoe verre haar uytſtrekt. 2. deel. 262, 265
— Hare eynden en werkingen. 2. deel. 262
— Waar in van de Chriſtelijke onderſcheyden. 2. deel. 263
— Oordeel *Gerardi Voſſy* daar over. 2. deel. 264
— Kort begryp daar van voor-geſteld. 2. deel. 369
Goed dat geſtolen is, hoe *Salomo* ſeyd, dat het ſeven-voudig ſal weder-gegeven worden, daar de Wet *Exod.* 22: 1. maar ſpreekt van vier of vyf-dobbel weder te geven. 1. deel. 8
— Van de Wereld, waarom ſoo ongelijk gedeeld, dat de eene groote armoede, den anderen grooten rijkdom heeft. 1. deel. 67, 269
— Dat den Menſch aldermeeſt gelukkig maakt. 1. deel. 80
— Dat men yemand heymelijk ontſtolen heeft, mach men heymelijk wedergeven. 1. deel. 292
— Dat men ter goeder-trouwe door rechtveerdige mid delen bekomt van een ander, die het onrechtveerdelijk beſeten heeft, of men gehouden is weder te te geven. 1. deel. 293
— Wiens eygenaar onbekend is, hoe daar mede te handelen. 1. deel. 294
Goede Gewiſſe, oorſaak van kloekmoedigheid. 1. deel. 78
— By 't vlies dat het herte omringt vergeleken, en waarom. 1. deel. 78
Goedertierentheid, wat voor een deugd zy: hoe men die aan ſijnen hals bind, betaamd alle Menſchen. 1. d. 6
Gonſte, ſonder vleyen en pluym-ſtrijken te krygen, een groote wysheid. 1. deel. 33
— Waer door te verkrygen. *Ibid*
Goud, wat beteekent. 1. deel. 167
Goſen, wat Landt, en waarom aan Iſrael ter woninge geſchikt. 2. deel. 475
Graad van de Ronde des Aard-kloots doet 15. Duytſche mylen. 2. deel. 113
— Word verdeelt in ſeſtig ſchrupulen, yder gereekent op een Italiaanſche myl, of 1000. Romeynſche treden. *Ibid*
Gramſchap, hoe te matigen. 2. deel. 374
Groenland, de rykſte daar op behelpen haar met Beyre vellen, en hout, dat aan de Oevers met menigte word op geworpen. 2. deel. 121

H.

HAaſten om ryk te worden, maakt datmen gevloekt word, tot armoede vervalt, te miſpryſen, en waarom. 1. deel. 61, 62
Haaſtige veranderinge gevaarlijk. 1. deel. 62
Haat, een geduerige dulligheid. 1 deel. 31
Haters Gods, hoe alle menſchen van Nature ſijn. 1. d. 121
Haft, ſekere ſoorte van ongedierte beſchreven. 2. d. 534, 535
Hagel, ſeer groot en ſwaar tot Haamſtede. 2. deel. 167,
— Word menigmaal in 't vallen grooter. *Ibid*
Handboom, die lank is, waarom meer gewelt kan doen, als een korte. 2. deel. 102
Hayre kleederen, gewoonlijk den Propheten. 1. deel. 86
— By d'Hebreen gebruykelijk in tyd van droefheid. *Ibid*
— Gedragen van de Nazireers. *Ibid*
Hebreeuwſche knechten, wierden maar voor een tyd verkocht, de heydenſche voor altyd. 1. deel. 131
Hebreen, uyt wat inſicht van den Apoſtel tot ſtantvaſtigheid der hope vermaant worden. 1. deel. 229
— Hoe hare letteren verdeelen. 2. deel. 142
Hebreeuwſche tale, hoe lange in hare ſuyverheid gebleven. 2. deel. 461
Heeren, hoe verre recht hebben over hare Slaven. 1. d. 299
Heere is na by, *Phil.* 4: *v.* 5. kan tweeſints genomen worden. 1. deel. 291
pag.
Helden, wanneer in oude tyden begraven wierden, wierden hare wapenen by haar in 't graf gelegt. 2. d. 116
Helle, waar die is. 1. deel. 125
Hemel, hoe geopent zy geweeſt, als Stephanus Chriſtum geſien heefd. 1. deel. 112
— Derden, 2 *Cor.* 12: *v.* 2. wat beteekent. 1. deel. 147
— Opperſten, of een plaatſe zy, en Chriſtus daar in plaatſelijk begrepen. 1. deel. 152
— Hoedanig een Lighaam die zy. 2. deel. 45
— Opperſten of ook een lighaam zy. 45. En hoe de lighamen der geloovige daar ſullen konnen beſtaan. 2. deel. 46
— Is ten aanſien van ons oneyndig *Ibid*
— Kan in dryen worden afgedeelt. 2. deel. 46, 168
— Ommetrek des ſelfs, waarom ons blaauw en duyſter ſchynt 2. deel. 140
— Van wegen ſijn voortreffelijkheid, en wonderbare ſchoonheid, van vele geoordeelt uyt een andere ſtoffe gemaakt te ſijn, dan andere deelen des weerelts. 2. deel 167
— Is een lighaam, dat onder alle natuerlijke lighamen het grootſte en fijnſte van deelen is. 2. d. 168, 303
— Van d'oude gemeent een gevoelende ziel te hebben. 2. deel. 168
— Word met God vergeleken. 2. deel. 169, 302
— By d'Oude gemeynt een vaſt ende maſſijf lighaam te ſijn, en de plaatſe *Job* 37: *v.* 18. by die occaſie verklaart. 2. deel 173
— Gods heerlijkheid vertoont ſig allermeeſt daar in. 2. d. 177
— Hoe gelegen met des ſelfs eenvoudigheid. 2. d. 294
— Met wat benamingen genaamt word. 2. deel. 295
— Waarom, nevens andere Lighamen, geoordeelt uyt het water, als ſijn eerſte ſtoffe, voortgekomen te ſijn. 2. deel. 295, 296
— Beſtaat niet anders, dan uyt een fijne dunne locht. 2. deel. 296
— Of een gevoelende Ziele heefd. 2. deel. 296
— Van d' Heydenen geoordeelt God ſelfs te ſijn. 2. d. 298
— Is het allerheerlijkſte onder de Natuerlijke lighamen. *Ibid*
— Word niet geſtadiglijk, eenpariglijk, gelijkelijk in alle ſijn deelen, als een vaſt Lighaam, bewogen. 2. deel. 305
— Van ſommige aangemerkt als een dunne onveranderlijke Olie, waar in de ſterren ſouden als ſwemmen en dryven. *Ibid*
— Hoewel in ſich ſelfs maar een, kan nochtans, ten aanſien van ons begryp, en verſcheyden plaatſen, verſcheydentlijk afgedeelt en onderſcheyden worden. *Ibid*
— Onderſten, word dryſins afgedeelt: gebruyk des ſelfs in 't gemeyn, en yderen deels in 't byſonder. 2. d. 306
— Oorſaak van des ſelfs blaauwen ommetrek. *Ibid*
— Waarom ſomtyts ſchynt geopent te ſijn. 2. deel. 307
— Vergelijkinge des ſelfs met de Aarde. 2. deel. 311
— Behoord mede tot de Hooft-ſtoffen der Natuerelijke lighamen. 2. deel. 312
— Invloed des ſelfs inde Natuerlijke lighamen. 2. d. 314
— Kan geen grond ſijn van ſeekere voorſeggingen van gebeurlijke dingen. *Ibid*
— Opperſten word verſcheydentlijk genaamt, verſcheyde gevoelens aangaande de geſtalte des ſelfs, byſonderlijk Epicuri. 2. deel. 316
— Hoe ten aanſien van ons oneyndig en onbepaald. 2. d. 317
— Des ſelfs hoedanigheden. 317. Is van ſommige geoordeelt God ſelfs te ſijn. *Ibid*
— Is in de H. Schriftuure, en by meeſt alle volkeren, geoordeelt de plaatſe van Gods woninge: en hoe God

Digitized by Google

pag.
God daar woont. 2. deel. 318
— Volgens de H. Schriftuere en ſchriften der Heydenen, de plaats van volmaakte gelukſaligheid. 318. Dat nootſaakelijk ſoo weſen moet, hoewel van ſommige geloochent. 2. deel. 320
— Van ſommige valſchelijk geoordeelt een ſtaat van gelukſaligheid. 2. deel. 321
— Gelukſaligheid, hoe van de menſchen daar beſeten word, ſoo na de Ziele als na den Lighame. 2 d. 320
— Des ſelfs ſtille, eenparige en treffelijke geſtalte, by het gemoed van een wys man vergeleeken. 2. deel. 321--324
— Of mede licht en warmte heefd. 2. deel. 331
— Is een ſelfſtandigheid. 2. deel. 332
— Ommetrek des ſelfs. 2. deel. 333
— Vergeleken met de levendigmakende geeſten. 2. d. 334
— Of de oorſaak zy van de beweginge der Sterren, 2. d. 327
— Invloed des ſelfs, of oorſaak zy van 't voortbrengen eeniger Gewaſſen of Dieren, die noyt geweeſt en ſijn: en of daar door de Dieren van d' een ſoorte in d' ander konnen verandert worden. 2. d. 330, 331
Hemelſche Muſijke. 2. deel. 334
Hemel-kring van *Archimedes*. 292. Van *Lactantius* gebruykt tot overtuyginge van de Heydenſche afgoderye. 2. deel. 293
Hemel en Aarde begrypen alles, doch by uytnementheid den Hemel. 2. deel. 291, 292
Hemerobaptiſten, ſoo genaamt om dat dagelijks hare lighamen wieſſchen. 1. deel. 92
Herodianen, geveynſde en ondeugende menſchen, meynden dat Herodes den Meſſias was. *Ibid*
Herbergſaamheid, by de Joden, Heydenen, en eerſte Chriſtenen 't allen tyden ſeer geacht. 1. deel. 258
— Voorbeelden daar van in de H. Schrift. *Ibid*
— Heefd de Romeynen en Grieken vermaart gemaakt. *Ibid*
— Wet van Carolus 31ſte Koning der Gothen dien aangaande. 1. deel. 259
Herte, wat beteekend. 1. deel. 18
— Waarachtig herte. *Hebr.* 10: 22. Wat het zy. 1. d. 227
— Is ſeer maſſijf van Vleeſch, en waarom. De rechte zyde dichter als de ſlinker. 2. deel. 135
— Werkinge des ſelfs ontrent het Bloed. 2. deel. 137
Herts-tochten, hare wonderlijke kracht, veranderingen en werkingen. 2. deel. 149
— Teekenen der ſelver in 't aangeſicht. 2. deel. 150
— Syn meer en grooter in de menſchen, als in de Beeſten. 2. deel. 153
— Door wat bedenkingen en middelen te matigen en te beſtieren, volgens de Heydenſche Leeraars. 2. d. 154, 379
— Ongeregeltheid der ſelver, het ſaad en oorſpronk aller ſonden. 2. deel. 378
— Gematigdheid der ſelver, het ſaad van alle deugden. *Ibid*
— Welke van die de ſterkſte zy. *Ibid*
— Nyd en Wraakluſt, de ſterkſte, grouwelijkſte en onredelijkſte. 2. deel. 379
— Waarom van den menſche ſoo beſwaarlijk te matigen. *Ibid*
Heydenen, hoewel vele als Goden hebben gedient, hebben nochtans eenige onder haar maar eenen God gekent. 1. deel. 113
— Van de Chriſten-Religie af-keerig, om dat haar een nieuwigheid ſcheen te ſijn. 1. deel. 113
— Hoe een onbekenden God ge-eert hebben, daar Paulus *Rom.* 1. getuygt datſe God gekent hebben. *Ibid*
— Hebben uyt de geſchapen dingen Gods eygenſchappen gekent. 1. deel. 117
— Konden de dry-eenigheid en Verloſſinge door Chriſtum niet vernemen. 1. deel. 118
— Hoe geſeyt worden van God in een verkeerden ſin overgegeven te zyn. 1. deel. 119, 120
— Plegen hare dingen tot de Godsdienſt gewyet, in kiſten te bewaren. 1. deel. 167
— Hoe de vreeſe des Doods veracht en geweeſt hebben. 1. deel. 211. 212
— Waarom, alſſe bidden wilden, hare Lighamen rondom keerden. 1. deel 219
— Waarom Gode hare Kinderen en jonge Manſchappen op-offerden. 1. deel. 226
— Waren gewoon hare ſchoenen uyt te trekken, eer in *Apollos* Tempel gingen. 1. deel. 257
— Hoe ſoo van de waarheid en gerechtigheid afwyken, daar God ſekere gronden van geſonde en billijke redelijkheid in de herten aller menſchen heefd ingeſchapen. 2. deel 62
— Hare roepinge den Joden ongelooflijk. 2. deel. 184
— Waarom niet al voor Chriſti tyden geroepen tot de gemeynſchap van 't Genaden-Verbond. *Ibid*
— Bekeeringe ſeer haaſt voortgeſet, en is aller meeſt gevordert door ſaaken die ſchenen deſelve allermeeſt te ſullen verhinderen. *Ibid*
— Verſcheyden ſeer wild en woeſt. 2. deel. 356
— Wat geoordeeld hebben van de gelukſaligheid des menſchen. 2. deel. 356, 357
Heylige, den honden niet te geven, wat het ſeyt. 1. d. 99.
— Beduyd *Matth.* 7: 6. de leere des Euangeliums. 1. d *Ibid*
Heylige Geeſt by vyer vergeleken, en waarom. 1. d. 111
't Heymelijke des Naaſten niet te openbaaren. 47. Het ſelve te doen een groote ſonde, neemt alle vriendſchap wech, veroorſaakt haat: wanneer men die openbaren mach, ja moet. 1. deel. 48, 49
Heymelijkheden, om die uyt te viſſchen is groote wysheid van noode, middelen daar toe, yemant tot toorn te verwekken, wyn, vriendelijke aanſpraake, &c. 1. deel. 78
Hitte, waar in die beſtaat. 2. deel. 104
— Door die worden alle dingen voortgebracht, Levendig gemaakt, en onderhouden, en alle hoedanigheden en veranderingen der Lighamen veroorſaakt. 2. deel. 104
Honden, genaamt verachte en geringe menſchen, ſlechte en geringe ſaken, ongeloovige, onheylige, en heydenſche menſchen, &c. 1. deel. 99
— Waren by de Joden in groote verachtinge, ſoo dat haren prys of gelt tot den dienſt Gods niet en mochte gebruykt worden. *Ibid*
— Vermochten by de Lacedemoniers niet in de Tempelen te komen. *Ibid*
— Wierden by d' Ægyptenaars met Godsdienſtige eere ge-eert. *Ibid*
Honger en Dorſt, waar in beſtaat. 2. deel. 135
Hont, voormaal hotzont geſeyt, oorſaak van die naam. 2. deel. 115
Hongerige ziele is alle bitter zoet. 1. deel. 69
Hoofd te dekken, by de Joden een teeken van onderwerpinge, by d' Heydenen van vryheid. 140. In deſen ſich te reguleren na gewoonte van Landen en tyden. 1. deel. 141
Hoofd des boeks, voor 't begin des boeks. 1. deel. 227
Hooveerdigheid, is voor de verbreeking, by die van kleyne afkomſte zyn, ondraaglijk, maakt den menſche hatelijk en ydel. 1. deel. 24
Hope ſet den menſche aan om ſig meer en meer te reynigen. 1. deel. 229
— Der volmaakte gelukſaligheid ſchynt eenigſints by de Heydenen geweeſt te zyn. *Ibid*
— En Geloof, hoe verſchillen. 229. Is nut ja noodſaakelijk. *Ibid*

Houten

Digitized by Google

pag.
Houten ſnel en dikmaal over en weder bewogen, veroorſaaken hitte. 2. deel. 104
Hout, hoe ſomwylen onder d' Aarde gevonden word. 2. deel. 120
Houwelijk, om dat aan te gaan, waar op acht te geven. 1. deel. 47
— Of dienſtig zy tot een gelukkig leven. 2. deel. 383
Huyſen van de Patriarchen bewoond. 2. deel. 467
Huys-veſtinge aan yemant te weygeren, by de Gotthen groote ſchande en ſchelmſtuk. 1. deel. 259

J.

Jacob ſtervende hoe aangebeden heefd op het opperſte van ſijnen ſtaf. 1. deel. 245
— Waarom niet in Ægypten wil begraven ſijn, en tot dien eynde Joſeph doet ſweeren. 2. deel. 484. 485
— Syn Teſtament. 2. deel. 487, 488
Jaren der oude Patriarchen hoe te verſtaan. 2. deel. 465
Japoneſen, meeſt alle groote Heeren houden altyd een wys ende vroom man by haar, om haar te vermanen. 2. deel. 235
Jehovah, wat eygenſchap Gods het uytdrukt, is een eygen naam Gods, niet mededeylbaar aan eenige ſchepſelen. 2. deel. 32
— Verkort Jah, wert met vier letteren geſchreven. Ibid
Jephta heefd ſijn Dochter niet op geofferd, maar alleen in geduerige Maagdom ten dienſte des Heeren bewaard. 1. deel. 306
Jeſus Chriſtus heefd in't begin ſijner Menſch-werdinge niet alles geweten. 1. deel. 94
— Hoe in genade heefd toegenomen. 1. deel. 95
— Of eygentlijk Broeders en Suſters heefd gehad. 1. d. 186
Inbeeldinge, hare natuere en kracht. 2. deel. 142
Indiaanſch brood hoe gemaakt word. 2. deel. 129
Joden haar gevoelen ontrent den ondergank en vernieuwinge des werelts. 1. deel. 125
— Waarom inſonderheid Jeſum voor den Meſſias niet erkennen. 1. deel. 188, 189
— Waren eertyds gewoon te ſchryven op lange pergamenten, dieſe in een rolden. 1. deel. 227
— Dat uyt haat der Chriſtenen den Hebreeuſchen text ſouden vervalſcht hebben, is noyt beweſen. 1. d. 246
— Hoe in Ægypten ſoo hebben konnen vermenigvuldigen, datſe in hare uyttocht geteld wierden 600000 mannen. 2. deel. 475
— Hoe van ouds geaart. 2. deel. 490
Joodſche republijke, in wat ſtaat geduurende hare eerſte vryheid. 2. deel. 410
Johannis des doopers kleedinge en ſpyſe. 1. deel. 86
— Hoe Luc. 1. vers 15. geſeyd word met den H. Geeſt vervult te ſijn van 's moeders lyve aan. 1. deel. 307
Jongelingen tot het Leeraars ampt te vorderen boven maten ſorgelijk. 2. deel. 189
Jordanus Brunus Nolanus tracht te bewyſen, datter ontelbare Aarden, Sonnen, en Werelden ſijn. 2. d. 109
Joſeph, of den man van Maria is geweeſt. 1. deel. 221
Joſeph, waarom niet gewild en heeft korts naar ſijn dood in Canaän gebracht ende begraven worden. 1. d. 247
— Syn handel met de Ægyptenaren in den honger was niet onrechtveerdig 2. deel. 479
Iſaac, hoe geſeyd word Jacob door 't geloove geſegend te te hebben, Hebr. 11. daar hy ſulx gedaan heeft buyten ſijn oogmerk, en van Jacob bedrogen zynde. 1. deel. 243
— Hoe in 't begin van ſijn zegeninge niet geweten heeft, dat Jacob boven Eſau moeſt gezegend zyn. 1. d. 244
Iſraëliten, hoe door de Roode Zee gegaan zyn. 1. d. 250
Juda brief vers 9 van waar ontleend zy. 1. deel. 177
Judas den verrader, hoedanigen dood geſtorven zy. 1. deel. 310
Juda, waarom by een Leeuw vergeleken, Gen. 49. 2. deel 487

K.

Katrolle, waarom door middel van die, een lighaam dat ſwaar is met ſoo weynig moeyte kan opgehaald worden, als anders een lighaam, dat maar de helft van die ſwaarte heeft. 2. deel. 103
Kenniſſe onder het Oude en Nieuwe T. waar [illegible] hillen. [illegible]l. 196
— Van Natuurlijke ſaaken, heeft haar grond op de bevindinge, en onderſoek door de uyterlijke ſinnen: 2. deel 99
— Natuurelijke, hoe verre 's haar uytſtrekt. 2. deel. 157
— Synes ſelfs is noodig om gelukkig te leven. 2. deel. 393
Kennen of verſtaan kan men Natuurlijker wyſe geene ſaaken, dan door middel van de 5. ſinnen. 2. deel. 99
Kend u ſelven, Spreuk by d' oude geoordeeld van den Hemel gevallen te ſijn. 2. deel. 293
Kerkelijke af-ſonderingen onder de Joden dryderley. 1. deel 136
— By de griekſche Chriſtenen. 1. deel. 137
Kerkelijke tucht, om met beſcheydentheid te oeffenen, moet men acht geven op hoedanigheid van Perſoonen, op de wyſe op welke yemand ſondigd, of het quaad gemeyn ſy, of niet. 1. deel. 287, 288
Ketteryen onder de Joden. 1 deel. 92
Kinderen moet men van jongs af onderwyſen, en tot de deugd gewennen. 1. deel. 37
— Die miſmaakt en leelijk waren, lieten de Spartanen ombrengen. 1. deel. 249
Klagten over yemand komen dikmaals uyt nydigheid, 't welk vernemende, men die moet verwerpen. 1. deel. 288
Kloekmoedigheid, om die te hebben moet men wel ſtaan by God. 1. deel. 78
— Is noodſaakelijk om gelukkig te leven. 2. deel. 371
— Waar in die byſonderlijk beſtaat. 2. deel 372
Klove des Hemels, hoe geſien word. 1. deel. 112
Knegten der Hebreen, maar voor een tyd verkocht, der Heydenen voor altyd. 1. deel. 131
Komkommeren ſtrekken hare ranken na de plaatſen daarſe meeſt vochtigheid vinden. 2. deel. 130
Koning, en moet geen oorlog aannemen, ten zy door noodſaakelijkheid daar toegedrongen. 1. deel. 33
— Moet inſonderheid acht geven op de belooninge der goede, en ſtraffe der quade. 1. deel 33
— Die onverſtandig is, en niet deugd, maakt het land en volk ongelukkig. 1. deel 33
— Soo als die is, ſijn ook ſijne onderdanen. 1. deel. 33
— Naaſt God meeſt te vreeſen. 1. deel. 34
— Of aan Wetten gebonden ſy. 1. deel 46, 47
Koning van Marocco en Fez brengd te velde 70000. Ruyters, en 100000. Voetknegten. 2. deel. 13
Koningen in Africa, waar door ſoo veel volk konnen te velde brengen. Ibid
Konſten, welke haar eerſte vinders ſijn geweeſt. 2. d. 461
Korban, wat beduyd. 1. deel. 86
Koſtelijke geſteenten, hare verſcheydentheid. 2. deel. 120
Koude haren aart. 2. deel. 104
— Veroorſaakt verhardinge, verdikkinge, verſwaaringe der lichamen, en andere vreemde toevallen. Ibid
Kraanen, hare manier en order van vliegen: ſijn een Voorbeeld van wackerheid. 2. deel. 529
Kroonen by de Romeynen vyfderley in gebruyk. 2. d. 411
Kruyd in America, dat aangeraakt ſijn bladeren intrekt en taxkens laat afvallen. 2. deel 129
Kuſſen, van ouds gebruykt tot een Teeken van liefde en vriendſchap. 1. deel. 14
— By d'oude tweederley. 2. deel. 474
Kuſſen de lippen des geenen, die rechte woorden ſpreekt,

Digitized by Google

pag.
wat het ſy. 1. deel. 14
Krachten der toekomende Eeuwe, wat beteekend. *Heb.* 6: 4. 1. deel. 164
Kruys Chriſti, desſelfs gedaante, vindinge. 1. deel. 151
— Of geweeſt zy den Altaar, waar op Chriſtus ſich geoffert heeft. 1. deel. 281
Kruycigen, waarom van *Conſtantinus* afgeſchaft, en de galg ingevoerd. 1. deel. 304

L.

Landen, onder en ontrent den Noorder-pool gelegen. 2. deel. 121
— Eenige van die door de Zee-vaart bekend geworden. *Ibid*
— Zyn meeſt onbequaam, om van menſchen bewoond te worden *Ibid*
Landen ontrent den Zuyd-pool boven de 59. graden leggende onbekent. 2. deel. 123
— Tuſſchen de Tropici ſijn ſoo heet niet, als de oude wel gemeent hebben. 2. deel. 124
--- Syn bewoonbaar, en waar door. *Ibid*
--- Ontrent heete Wateren en brandende Bergen ſeer Vruchtbaar, en waarom. *Ibid*
Landbouw, de eerſte wyſe van leven, en de vermaakelijkſte Oeffeninge. 2. deel. 448
Leden door koude bevroſen, waarom men in die pyne voelt, als men by 't vyer komt, moeten allengskens verwarmt worden. 2. deel. 104, 105
Leere des Euangeliums, om hare Koſtelijkheids wille by Peerlen vergeleeken. 1. deel. 100
--- Der Doopen en oplegginge der handen. 1. deel. 161
Ledigheid is ſeer ſchadelijk, by de Heydenen ſeer gehaat. 2. deel. 383
Leeraren hoedanigheid en betamelijken Ouderdom. 2. d. 188, 189, 190
Leeuw is een ſinne-beeld van Koningen en Vorſten. 2. d. 487
Legioen wat voor een Bende Krygs-volk. 2. deel. 206
Leſen der H. Schriftuure op wat ordre en wyſe in den openbaaren Godsdienſt behoord te geſchieden. 2. d. 196, 197, 279, 280, 281
Letteren en het ſchryven van wien eerſt uytgevonden. 2. d. 461
Leuyaart word van de mieren beſchaamt en veroordeeld. 1. deel. 10.
— Is ſchaadelijk voor ſich ſelven, en voor die ſijnen dienſt gebruyken. *Ibid*
Leuyheid bederfd beyde lighaam en Ziele, geeft aanleydinge tot allerley quaad. *Ibid*
Leugentaal, wat al ſeyd. 1. deel. 66
Levens kortheid en lankheid niet ſoo ſeer uyt de veelheid der dagen, als uyt het goed gebruyk te reekenen. 1. deel. 79
— Der Chriſtenen by het loopen in een Loopbaane vergeleeken, en waarom. 1. deel. 255, 256
— Wel, of gelukkig Leven, wat beeter ſy. 2. deel. 352
— Wat het ſy. 386. dryderley. 2. deel. 469
— Des ſelfs kortheid van de menſchen vergeefs beklaagd. 2. deel. 396, 397
— Des ſelfs gelukſaligheid niet te reekenen naar de lankheid des tyds; maar na de goede geſtalte des ſelfs. 2. deel. 397
Levendig-maakende Geeſten, hare Nuttigheid en Werkinge in de Dieren. 2. deel. 133
— Wat die ſijn, en hoe in de lichamen der Dieren veroorſaakt en bewaard worden. 2. deel. 134
— Verſcheyden krachten der ſelver. 2. deel. 135, 136
— Natuurlijke geſtalte van de ſelve. 2. deel. 136
Leviathan, niet de Duyvel, ook niet waarſchynlijk dat het den Wal-viſch zy; 't is ſeker dat 't is een vermaard en wonderlijk Zee-gedierte. 2. d. 163. ſiet mede 2. deel. 531

pag.
Levitiſch-Prieſterdom, des ſelfs onvolmaaktheid beweſen. 1. deel. 222
Lichaam, in of buyten het ſelve 1 *Cor.* 12. wat het ſeyd. 1. deel. 147
Lichaam met reyn water gewaſſchen, hoe geſeyd word. 1. deel. 228
— Van om hooge nedergeworpen, waarom eerſt trager daar na ſnelder bewogen word. 2. deel. 102
— Na om hooge geworpen, waarom allengskens trager bewogen word. *Ibid*
— Die geduurig achter malkanderen bewogen werden, hoe de beweginge van 't eene ſnelder kan ſijn, dan van het andere. 2. deel. 103
— Dat een ander ſal bewegen, moet dat aanraaken. *Ibid*
Lichamen, hoe in de Opſtandinge der Doode deſelve ſullen weſen. 2. deel. 43
— Hoe in den Hemel konnen beſtaan en ſich bewegen, daar den opperſten hemel een lichaam is van ſoo lichten en vloeyenden aart. 2. deel. 46
— Natuurlijke, wat die zyn, konnen dryſints aangemerkt worden. 2. deel. 97
--- Verſcheydentheid der ſelver, vertoond ons Gods volmaaktheid. 2. deel. 98
— Der ſelver fatſoenen, waar van die komen 2. deel. 99
— Der ſelver groote en deelbaarheid, en of oneyndig deelbaar zyn. 2. deel. 100
— t' Samen-houdinge, en t' ſamen-rakinge der deelen. 2. deel. 101
— Plaatſe, tyd, of geduurſaamheid, beweginge en bewegelijkheid der ſelver in 't gemeen. *Ibid*
— Die ſwaar zyn, waarom die nederdalen. 2. deel. 105
--- Van gelijke groote en ſwaarte, waarom malkanderen niet en drukken. *Ibid*
— In 't gemeyn aangemerkt, wat Eygenſchappen Gods zy vertoonen. *Ibid*
Licht wat het zy, des ſelfs nuttigheid en aangenaamheid. 1. deel 22. 2. deel. 169
--- Beduyd allerley Hemelſche en Aardſche zegeningen. *Ibid*
--- Ontoegankelijke, dat God bewoond, wat zy. 1. d. 157
--- Van den dag en nacht, hoe ſonder Sonne, Maan of Sterren heeft konnen ſijn. 1. deel. 303
--- Der Conſcientie of der Natuure, of kan uytgebluſcht worden. 7. Of in alle Volkeren een en het ſelve zy. 2. deel. 8
--- Schiet altijd ſijn ſtralen met rechte Linien. 2. deel. 169
--- Hoe het rechter valt op een lichaam, hoe het ſelve meer en krachtiger verlicht word. 2. deel. 170
Licht-geloovigheid, de wijsheid en menſchen ten hoogſten ſchadelijk. 1. deel. 4.
--- Is byſonder ſchaadelijk in de Stukken des Geloofs, en in de Koningen. 1. deel. 5
--- Middelen om ſich daar van te wachten, 1. deel. 18
Liederen en Lof-ſangen in oude tijden nevens de Pſalmen Davids gebruykelijk, en word geoordeeld nu noch met ſtichtinge in de Gemeynte te konnen geſchieden. 2. deel. 179-182, 282
Liefde die verborgen is, wat ſegd. 1. deel. 53
--- Blijfd ſelfs in 't eeuwige leven. 1. deel. 141
--- Is de uytſteekendſte aller deugden. 1. deel. 231
--- *Hieronymi* verhaal dien aangaande. *Ibid*
--- Voorbeeld en eygenſchap der liefde. *Ibid*
— Wat die zy en hare wonderlijke kracht. 1. deel. 232
— Word al-om in Gods Schepſelen betoond, gelijkeniſſen. *Ibid*
Lieftalligheid ſonder deugd is huychelarye, en niet te achten. 1. deel. 47
Liegen, of in ſommige gelegentheden niet geoorloft zy. 1. deel. 108
Linien volgens het pas-loot perpendiculair hangende, ſijn niet even-wydig: en waarom. 2. deel. 112
— Die nederdalen, hoe nader het middel-punct komen, hoe die dichter met malkanderen vereenigd worden;

Digitized by Google

pag.
den ; gelijk hoeſe wyder daar van afgaan , hoe wijder van malkanderen gaan. 2. deel. 113
Linie *æquinoctiaal*, bezuyden die is men door de Scheepvaart gekomen tot 59 graden. 2. deel. 123
Locht, op den Berg Andes in America, ſoo ſubtyl, dat men daar over reyſende, naauwlijks adem halen kan. 2. deel. 115
Loonen en ſtraffen, ſijn ſtutten van goede regeringe, die ſonder deſelve niet en kan beſtaan. 1. d. 33
Loon tweederley. 1. deel. 122
— Of men uyt inſicht van dien, God moet gehoorſamen. 1. deel. 263, 264
Loop-banen der Heydenen, daar d' Apoſtel *Heb.* 12; 1. op ſiet: wat die geweeſt zyn. 1. deel. 255
— Gebruykt by de Grieken tot oeffeninge des Lighaams. Daar na ook by de Romeynen: hare gewoonelijke lengde. *Ibid*
--- Kroonen in die gegeven, hoe waren. 1. deel. 256
--- Overwinnaars in die, kregen palm-takken in hare handen; ſomtyds ook lange witte kleederen, waar voor ſich als wachteden die in de Loop-baan liepen. *Ibid*
Lothus, een gewas in den Euphrates, verbergt ſich 's nachts diep in de Riviere, ryſt allenxkens, de Sonne op-gaande, wederom op, en opent des middaags ſijne bloeme. 2. deel 130
Loven, om God te loven vier dingen noodig. 95. Geſchied tweeſints. 2. deel 97
Lutheranen met ons eens in fondamentele ſtukken ter ſaligheid noodig.
--- Over der ſelver vereeniginge met de Gereformeerde Oordeel van verſcheyde Gods-geleerde. 2. d. 255-260, 273
Lydſaamheid is noodig tot een gelukkig leven. 2. deel. 374

M.

MAne, hare verſcheyden werkinge, en aanmerkingen daar ontrent. 2. deel. 170
--- Hoogduytſche met volle Maan ten ſtryde. *Ibid*
--- Hare geſtalte door de nieuw-gevonden Verre-kykers. 2. deel. 172
--- Waarom *Apoc.* 6: 12. als een ſinne beeld van de Kerke is geſtelt. 2. deel. 494
Maggellanes-ſtraat, Menſchen daar ontrent woonende 10. à 11. voet lang. 2. deel. 123
Maal-ſtroom ontrent Noorwegen, waar door veroorſaakt word. 2. deel. 125
Maal-tyden die matig en welgeſtelt zyn, eerlijke ja Godlijke ſaken. 1. deel. 259
— Tot wat goede eynden die moeten ingeſtelt worden. 1. deel. 260
— Misbruyken in gebrek. 260. In overvloed. 261. Wetten daar tegen. *Ibid*
— Diſcourſen op deſelve. 262. Gaſten. 1. deel. 263
Macht, die de Vrouwe moet op haar hoofd hebben, om der Engelen wille. 1. deel. 140
Mahumedanen, hoe die in hare Kerken en gebeden haar ſelven aanſtellen. 1. deel. 257
--- Syn aan de oneerbiedigheid der Chriſtenen ge-ergert. *Ibid*
--- Hare Vrouwen mogen in de Kerk niet komen ten tyde der Gebeden. *Ibid*
Mahomets ſuperſtitieuſen godsdienſt en Inſtellingen. 2. d. 480
Malabar ligt op een hoogte met Chormandel, en nochtans, wanneer 't op de eerſte plaats Somer is, ſoo is 't op d' andere winter, en waarom. 2. d. 166
Man, word licht tot ſonde verleyt door de Vrouwe. 1. d. 159
--- Moet Propheteren met ongedekten hoofde. 1. d. 140
pag.
--- Die noyt ſprak, dan eens in 't jaar, te ſien buyten Jeruſalem. 1. deel. 309
Man en Peert gedood van den Donder by Domburg in Walcheren. 2. deel. 165
Mancocapac, geefd ſich voor Gods Sone uyt, brengt de Peruanen af van haar beeſtelijke zeden, tot een loffelijke manier van leven. 1. deel. 203
Manicheen en Marcioniten, waarom de booſe Geeſt de ſcheppinge des werelts hebben toegeſchreven. 2. d. 107, 108
--- Oordeelen datter maar een wereld is, doch dat die vergaande, geduerig uyt d' overgebleven ſtoffe een nieuwe word voortgebracht. 2. deel. 109
Mare Pacificum, de Zuyd zee alſoo genaamt, en waarom. 2. deel. 166
Maria, of ten rechten de Moeder Gods genaamt word. 1. deel. 116
--- Hare wonderlijke Hemelvaart 2. deel. 328
Matigheid, een onwaardeerlijke ſchat, en noodſaaklijk behulp tot een gelukkig, friſch, geſont en lank leven. 2. deel. 155, 156
Mattheus, of het Euangelium van hem genaamt, heefd geſchreven of niet. 1. deel. 185
Melchiſedek, wie geweeſt zy, verſcheyden gevoelens. 1. d. 164
--- Is niet geweeſt een menſche gelijk andere, maar den Sone Gods. 1. deel. 165
Melk-weg, hare oorſaken, item van de wittigheid des ſelfs. 2. deel. 307
Memorie, ſiet Geheugeniſſe.
Menſchen, die achter-klappers, oorblaſers, &c. aanhouden, ſijn te beriſpen, ſijn oorſaak van de ſonden der achter-klappers, ja erger dan die. 1. deel. 50
--- Wat doen moeten, om hier op aarden gelukkig te leven. 1. deel. 72, 73
--- Waarom ſommige honden en ſwynen worden genaamt. 1. deel. 99, 100
--- Of yder haren byſonderen Engel hebben. 1. deel. 114
--- Hoe haters Gods geſeyt worden. 1. deel. 121
--- Hoe alle in Adam geſondigt hebben. 1. deel. 123
--- Voor 't gemeene beſte opgeofferd. 1. deel. 129
--- Hoe haar ſelven en andere tot ſonde miſleyden. 1. d. 160
— Konnen met nut ſig voor een tyd het gewoel des werelds en het geſelſchap der menſchen ontrecken. 1. deel. 184
— Op wat wyſe al ſondigen. 1. deel. 214
— Die te offeren kan met het voorbeelt van *Abraham*, en *Jephta*, niet beweert worden geoorlooft te ſijn. 1. deel. 226
— Die wys en vroom ſijn, zyn de onderlinge vermaningen ſeer aangenaam. 1. deel. 235
— Dat na by de dood zynde, de bequaamheid ſouden hebben om toekomende dingen te voorſeggen, is een ongegronde meyninge by d' heydenen geweeſt. 1. deel. 244
— Of volgens *Levit.* 27. vers 29. moeſten geofferd worden. 1. deel. 306
— Moeten vergenoegt weſen met haren ſtaat. 266. die ſulks niet en is, die is ellendig en arm, hoe ryk en gelukkig hy ook ſy. 1. deel. 268
— Waardigheid der ſelve, waar in gelegen. 2. d. 269, 132, 133
— Worden dikmaal ſoo verhart door 't geduerig ſondigen, dat onbekeerlijk ſijn. 1. deel. 281
— Die verloren gaan, hebben ſomtyds wel een vliegende genegentheid ten goede, vergeſelſchapt met een droefheid over de ſonde, doch die na de werelt is. *Ibid*
— Of 'er eenige van Natuere ſlaven zyn. 1. deel. 297
— Deſelve te koopen en te verkoopen, of geoorloft ſy. 1. deel. 298, 299
— Die deſelve ſtelen met de dood te ſtraffen. 1. d. 298

Of

Digitized by Google

pag.
— Of vermogen haar ſelven tot lyfeygene ſlaven te verkoopen. *Ibid*
— Die niet en gelooven, of alle verloren gaan. 2. d. 40
— Wat doen moeten om Salig te worden. 2. deel. 41
— Die niet grooter worden, dan by ons een kint van 10. jaaren. 2. deel. 121
— Uyt Aſia in America gekomen langs de ſtraat Anian. 2. deel. 123
— Van 10. à 11. voeten lang ontrent de ſtaat Magellanes gevonden. *Ibid*
— Hoe deſelve gaan, ſijn eer den wilde dieren, als den menſchen gelijk, geen Godsdienſt by deſelve gevonden, ſijn ſeer onbeleeft. *Ibid*
— Syn niet voortgekomen uyt een toevallige 't ſamenvloeyinge, volgens de Epicuriſten. 2. deel. 133
— Syn ydel in hare natuere, in doen en laten, in woorden, gedachten en voornemens. 2. deel. 174, 175
— Hare vereeniginge met God, waar uyt ontſtaat. 2. d. 188
Menſche, ſoo niet geſondigt hadde, of evenwel ſoude geſtorven ſijn. 2. deel. 47
— Is ſterffelijk ten opſicht van 't lighaam, doch onſterffelijk na de ziele. 2. deel. 48
— Waarom allerlaatſt is geſchapen. 2. deel 50
— Syn Lighaam is een kleyne werelt. 2. deel. 133
— Uyt den dooden opgeſtaan, of noch heugt van dingen by ſijn leven voorgevallen. 2. deel. 497
— Wil gemeenlijk ſien en voor ſig hebben een ſienlijk teeken van de tegenwoordigheid Gods. 2. d. 508
Menſch-werdinge Chriſti, waarom van God ſoo lange uytgeſtelt. 2. deel. 209
— Waarom van den Sone aangegaan, en niet van den Vader. 2. deel. 210
— Hoe van den Apoſtel 1. *Tim.* 3: 16. een groote verborgentheid genaamt. 2. deel. 213
Michaël den Archangel, wie daar door moet verſtaan worden. Hoe geen oordeel van laſteringe tegen den Duyvel dorſte voortbrengen. 1. deel. 177
Middelaar *Galat.* 3: 19. wie geweeſt is. 1. deel. 150
Middel, om ſig te wachten van verleyt te worden, ſelfs van ſijn eygen herte, te bedenken hoe Adam en Eva verleyt ſijn. 1. deel. 159
Middel-punt des Aartryks, daar in moetmen ſig inbeelden een middel-punt der ſwaarte. 114. Waar na toe alle lighamen dalen, en waar op ſy ruſten, yder na ſijne ſwaarte. *Ibid* Op het ſelfde kan geen lighaam ſtaan; maar ten deele na d' een, ten deele na d' ander zyde bewogen worden. *Ibid*
— Is als niet, en nochtans de gront waar op alles ſteunt. 2. deel 115
Mieren geven ons ſtoffe tot verſcheyde leerſame en nuttige aanmerkingen. 2. deel. 526
— Syn neerſtig in 't verſamelen van haren voorraat, en in haar ſelven ſeer ſterk. *Ibid*
Miraculen, hoe den Propheten en Apoſtelen toegeſchreven. 1. deel. 115
— Geen valſch leeraar kan die doen, ſelfs niet door hulpe en magt des Satans. 1. deel. 156
— Onder de heydenen. 1. deel. 303
— Hoe den menſch toegeſchreven worden, daar Gode alleen eygen zyn. 2. deel. 41
— Eygentlijk genaamde konnen door geen menſche of eenig bloot ſchepſel geſchieden. 2. deel. 497
Miſdadige onder de Joden veroordeelt zynde, leyden de Richters en de Getuygen de handen op haar hooft, en waarom. 1. deel. 87
Moeyalachtigheid te miſpryſen, wat die ſy. 50. Wanneer die nootſaaklijk is, en hoe te myden. 1. d. 51
Moeyalachtige menſchen brengen haren tyd onnuttelijk door. 1. deel. 50
Mogol heefd een machtig Ryke, begrypende 47. Koninkryken, en 60000. bewoonde plaatſen. 123. Kan in 't korte te Velde brengen. 300000. Ruyters, 50000. Elefanten, Voet-volk by na ſonder getal. *Ibid*
Mollen zyn niet ganſch blint. 2. deel. 119
Moſes, hoe voor Iſrael wenſcht uyt het boek des Levens uytgedelgt te zyn. 1. deel. 129
— Syn ſchoonheid of de gront was van 't Geloove ſijner Ouderen. 1. deel. 248
— Syn ouderen hoe konnen geſeyt worden des Konings gebod niet gevreeſt te hebbben. 1. deel. 249
— Wat de Joden oordeelen van ſijn dood, en of die Boeken geſchreven heeft die op ſijn naam ſtaan 2. d. 489
Muggen, ſijn voor den Leeuw en Oliphant verſchrikelijk. 2. deel. 525
Munnikken, wanneer eerſt opgekomen: hare Wetten en ſtyl van doen. 2. deel. 418
Muſijk-inſtrumenten dienen mede om God te loven. 2. d. 179
— Of in den Openbaren Gods-dienſt dienſtig ſijn gebruykt te worden. 2. deel. 181
Myſterium, wat het zy, en wat ſaken ſoo genaamd worden. 1. deel. 113

N.

Nadenken ſtryd tegen de liefde, doet lichtveerdelijk en valſch oordeelen. 1. deel. 67, 68
Naalde van 't compas wijkt altijd van 't Noorden af, ten ſy op eenige plaatſen. 2. deel. 126
— Des ſelfs afwijkinge veranderd met de tyden, als in 't Koningrijk van Napels, 't ſedert den brand van Veſuvius. *Ibid*
— Draayd op ſommige plaatſen met een groote ſnelheid rontom, even ſoo, als de Schepen varen. *Ibid*
— Wijkt op 't hoogſte af 23½ graden, na 't oordeel van ſommige. *Ibid*
— Dat Zuyden en Noorden wijſt, waar door by komd. *Ibid*
Naam, goeden hoe koſtelijk, men mach die ſoeken, en hoe. 1. deel. 37, 38
— Gods en ſijnes Soons, hoe men geſeyd word niet te weten. 1. deel. 64, 65
Namen, waarom aan perſoonen en ſaken gegeven worden. 2. deel. 203
Naphtali, waarom een los-gelatene Hinde. 2. deel. 490
Natuurlijke kenniſſe Gods, hoe verre die gaat. 1. deel. 118
— Is niet genoegſaam ter ſaligheid. 1. deel. 119
Nautilum, ſeker wonderlijk viſchken. 2. deel. 488
Naaſten, wat beduyd. 1. deel. 18
Nazaræi, ſlachten geen beeſten, noch tot ſpyſe, noch tot offerhanden, verwierpen de Boeken *Moſis.* 1. deel. 92
Nederdalinge der lichamen, hoe die geſchied. 2. deel. 114
Nietigheid der wereltſche dingen aangeweſen 1 d. 39, 40
Niet, voor noch niet. 2 *Tim.* 2: 14. 1. deel. 160
Niger, een Riviere in Æthiopien, loopt in 't Land Nubia ſeer lange onder ſeer hooge bergen henen, en komd van daar onder met groot geweld te voorſchyn. 2. deel. 116
Nimrod, de eerſte, die geoordeeld word het vyer als God geeerd te hebben. 1. deel. 256
Noachs Geloof, gebleken uyt het bouwen van de Arke. 1. deel. 243
— By de Heydenen bekend onder den naam van *Saturnus.* 1. deel. 491
Noorde-wind verdryfd ofte verwekt regen, na de verſcheydentheid der Landen. 1. deel. 49.
Nova Zembla, een Land ſoo koud, en daar de locht ſoo ſcherp is, dat daar geen groente waſſen kan, is wild en woeſt, en door de menigte van 't ys by na ontoegankelijk. 2. deel. 121
Nydigheid, word ook by de Vrome gevonden; wat die is: hare ſchadelijkheid: middelen daar tegen. 1. d. 20

Nylus,

Digitized by Google

Nylus, een Riviere in Ægypten, waar door jaarlijkx het Land overſtroomt. 118. De grootſte en vermaardſte Rivier van de gantſche Wereld geoordeeld. 2. d. 483

O.

OFferhanden en Slacht-offeren, hoe God die niet gewilt en heefd, daar nochtans die geboden heefd. 1. deel. 226

— Om wat redenen die ſijn ingeſtelt. *Ibid*

— *Abels*, hoe aangenamer als die van *Cain*. 2. deel. 240, 241, 487

— Of voor de Wet Moſis geboden zyn, en hoe. 1. d. 241

— Des N. T. welke die ſijn. 1. deel. 282

— Wat geweeſt ſijn onder het Oude Teſtament, en waarom geboden. *Ibid*

— Verſcheyden ſoorten, Hef-offeren, Beweeg-offeren. 1. deel. 283

— Des Heyls, of Vreedſame Offerande, wat geweeſt ſy. *Ibid*

— Des Lofs. *Ibid*

Oeffeninge, eerelijke en matige is noodig om gelukkig te leven. 2. deel. 383

Olifanten hebben vele dingen gemeyn met de Menſchen. 2. deel. 162

Olyfberg, of ten tyde Hieronimi vertoonde Chriſti Voetſtappen. 1. deel. 309

Ondankbaarheid tegen God en de Menſchen, is ſeer gemeyn, ſtryd aldermeeſt tegen de redelijkheid, een quaad dat ſeer ſchadelijk is. 1. deel. 29

— Is de metgeſelle van alle ondeugden: by de Perſianen op een byſondere wyſe geſtraft. 1. deel. 29

Onder-aartſche Werelt. 115. Des ſelfs geſtalte. 2. d. 120

Onderlinge Eere is noodig tot een gelukkig leven. 2. d. 389

Oneyndig in groote, of yets kan geſeyt worden. 2. d. 100

— Wat het ſy, en hoe ſulks Gode word toegeſchreven. 2. deel. 235

Ongelijk dat alleen onſe Perſoonen raakt, moet men geern vergeven. 1. deel. 290

— Dat men yemand aandoet, dry dingen daar in te onderſcheyden. 1. deel. 292

Ongeloovigheid, oorſaak van Adams en Evas ſonde: ja van alle ſonde. 1. deel. 159

Ongerechtige. 2 *Theſſ.* 2. vers 8. een valſch Leeraar, den Antichriſt, of Symon de Toovenaar. 1. d. 155, 156

Onmogelijk, op wat voor een wyſe een ſaake geſeyt word. 1. deel. 162, 163

Ontrouwe geſtraft. 1. deel. 61

Onweders ſijn van verſcheyden aard. 2. deel. 164

— Waar uyt ontſtaan, Teekenen daar van. 2. deel. 165

— Seeker ſoorte Draaken-hoofd genaamt. 2. deel. 164

Onwetentheid, hoe verre ontſchuldigt, is tweederley. 1. deel 216

Oogen luymende, ſluytende, draayende, en ter zyden uytſchietende, een teeken van een verkeerd bedriegende en valſch gemoed. 1. deel. 29

— Hooge, Teeken van een Hoovaardig gemoed. *Ibid*

— Die aan de doode te ſluyten, wat te beduyden heeft. 2. deel. 475

Oordeel, ofte verbanninge, ſtond aan de Prieſters. 1. d. 226

Oore vande wet af te wenden, wat ſy: maakt het gebed tot een gruwel. 1. deel. 58

Oorblaſer, ſcheyt den voornaamſten vriend: ſijn oogmerk en doen. 1. deel. 25

— Word geſtelt onder de menſchen in een verkeerden ſin overgegeven, men moet hem beſtraffen en tegengaan. 1. deel. 25

Oorſpronk vande afgoderye. 1. deel. 113

Openbaringe Johannis, of van Cerinthus beſchreven zy, en waarom men voormaals ſoo geoordeelt heefd. 1. d. 304

Opgang van het eene de ondergang van 't andere. 2. d. 43

Opgehangene by de Joden voor Sons ondergank afgenomen. 1. deel. 150

Ophangen yemant die leeft, niet by de Joden, maar by d' Heydenen geoeffent. 1. deel. 151

Oplegginge der handen, hoe gebruykt wierd en wat beduyde. 1. deel. 161, 162

Opperſte goed des Menſchen, wat het ſy. 1. deel. 71, 72

Oprechtigheid, de grond aller deugden, is Gode ſeer aangenaam. 1. deel. 11

Oprechtelijk te wandelen, is ſeeker wandelen. 1. deel. 10

Opſtandinge Chriſti waarom, *Rom.* 1. vers 4. genaamd word de opſtandinge der dooden. 1. deel. 116

— Der dooden kan ſonder openbaringe niet beweeſen worden. 2. deel. 280

— Hoe geſchieden kan met de ſelfde lichamen. 2 deel. 43

— Betere opſtandinge *Hebr.* 11. vers 35. wat die ſy. 1. deel. 280

Oraakelen der Heydenen van bedriegelijke menſchen bedacht. 2. deel. 326

— Dat van Delphos beſchreven. Item wonderlijk oraakel in Ægypten. 2. deel. 327

Order van de Schepſelen vertoont de wysheid Gods. 2. d. 108

Orgelen-gebruyk in den openbaren Gods-dienſt. 2. d. 181

Oſſeni, of Eſſæi, wilden niet trouwen, namen vreemde tot ſonen aan, verachten de rykdommen, hielden geen vaſte woonplaatſe, hadden alles gemeen, begeerden geen nieuwe kleederen, &c. 1. d. 92

Oſſe en Ezel, waarom niet gelijk mochten ingeſpannen worden. 2. deel. 529

Oſſen oog, ſoorte van onweder. 2. deel. 164

Oſtraciſmus, by d' Athenienſen wat beduyde. 2. deel. 416

Ouders hare kinderen te vroeg rykdommen in de hand gevende, doen onvoorſichtig. 1. deel. 62

— Vermogen na de Wet *Moſis*, hare kinderen te verkoopen. 1. deel. 131

Oude hebben kleyne kenniſſe gehad van de gelegentheid des Aard-kloots. 124. En waar door van America niet hebben geweten. 2. deel. 123

Oude Luyden, by de Lacedemoniers in grooter weerde. 2. deel. 389

Ouderdom geeft oorſaak om God te danken. 2. deel. 381

Overdenkinge van alle goede en nuttige dingen, ſtrekt tot vorderinge van 's Menſchen Gelukſaligheid. 2. d. 391. Voorwerpſelen van deſe overdenkinge, ſoo in den Menſche ſelfs, als buyten hem. 391. 392. Voor al daar toe dienſtig een ſtille eenſaamheid. *Ibid*

— Heerlijkheid en nuttigheid daar van vertoont, in verſcheyde gelijkeniſſen. 392. Verſcheyde exempelen daar van. 2. deel. 393

Overheid, Of den Wetten onderworpen zy. 2. deel. 453

Overſettinge van de 72 ſoo gennamde Overſetters, waar voor te houden. 1. deel. 246

— Is niet voor Godlijk te houden. *Ibid*

Overſtroominge van den Nyl; waar door veroorſaakt word. 2. deel. 118

Overtollige maniere van ſpreken, wat die is, ook in de H. Schriftuere te vinden. 1. deel. 109

Overtredingen te bedekken, maakt de Menſchen niet voorſpoedig; die te bekennen, doet hem barmhertigheid verkrygen. 1. deel. 59

Overvloed, veroorſaakt wanluſt: of dit ook plaatſe heefd in de ſalige Zielen in den Hemel. 1. deel. 69

Oyevaars komen te gelijke, en gaan te gelijke wederom wech. Antipathie tuſſchen haar en de Vledermuyſen. Syn ſeer dankbaar. 2. deel. 529

Digitized by Google

pag.

P.

PAarlen, wyſen aan de Leere des Euangeliums hare koſtelijkheid. 1. deel. 100
— Haar gebruyk en nuttigheid, hoe voortteelen. 2. d. 126
Paarl-viſſcherye, hoe geſchied. *Ibid*
Paleys van *Nero* was hoog 125 Romeynſche voeten. Hadde dry Galderyen boven malkanderen, yder een halve Italiaanſche myl lank, was met water omringt, als een Stad: hadde ſolderingen van elpenbeen. 2. deel. 121
Paroxoſmon Heb. 10: 24. overgeſet door ontſtekinge, wat eygentlijk beteekent, en waarom daar gebruykt word. 1. deel 230
Paradys, wat beteekent. 2 *Cor* 12: 4. 1. deel. 147
Patriarchen, hebben gemeenlijk hare zegeningen by wyſe van Prophetien op haar dood-bedde uytgeſproken, en waarom. 1. deel. 244
— Waarom in Canaan hebben willen begraven worden. 1. deel. 247, 248
— Of voor den Zund-vloet vleeſch gegeten hebben. 2. d. 465
— Waarom voor de vloed ſoo lange leefden. 2. deel. 466
— Hare maniere van leven, en Godsdienſt eenvoudig 2. deel. 468
— Haar dagelijkſe oeffeninge van Godſaligheid: waar in beſtond. 2. deel. 469
— Hoe kenniſſe hadden van 't gene ſy doen en gelooven moeſten, ſonder de Schriftuere. 2. deel. 470
— Hare droomen en uytlegginge ſelver. *Ibid*
— Hare Offerhanden. *Ibid*
— Haar aanſien in oude tyden. 2. deel. 471
— Hoe het met hare Houwelijken gelegen was 2. d. 472
— Waarom in 't open veld begraven. 2. deel. 485
Paulus, hoe niet en wiſt dat *Ananias* de Hoogeprieſter was. 1. deel. 114
— Hoe voor ſijn Broeders na den vleeſche wenſcht een vervloekinge te zyn. 1. deel. 128
— Hoe niet geſonden om te Doopen; maar om het Euangelium te verkondigen. 1. deel. 132
— Of alles wat geſchreven heefd, heefd geſchreven door Gods Geeſt; en of geen dingen geſchreven heeft, na ſijn eygen Menſchelijke gevoelen, dat miſſen konde. 1. deel. 137
--- Of eygentlijk tegen de Beeſten geſtreden heefd. 1. d. 146, 147
— Of een Brief heefd geſchreven aan die van Laodicea, des ſelfs af-ſchrift. 152. Wederlegginge. 1. d. 153
— Of een derde Brief aan de Corintheren heeft geſchreven. *Ibid*
— Verſcheyde Brieven en Schriften hem valſchelijk toegeſchreven. *Ibid*
— Ook in de Heydenſche Boeken ervaren. 1. deel. 159
— Of den Brief aan de Hebreen geſchreven heefd. 1. d. 166, 194. 195
Pauſen van Roomen godlooſe tyrannye en ondraagelijke hoogmoed. 2. deel. 427, 428
Perſoon in de Godheid, wat zy? Syn in 't Goddelijke Weſen dry. 2. deel. 30, 31
Petrus, of in ſijn Leere gedwaalt heefd: en verſchillige gevoelen daar ontrent van *Augustinus* en *Hieronymus*. 1. deel. 149
Pharizeen, wat voor Luyden geweeſt zyn: haar opkomſte, gewoonten, en verſcheyden ſoorten. 1. deel. 91. 92
— Floreren ten tyde Chriſti. 1. deel. 92
Phantaſie, ſiet inbeeldinge.
Philips de 2. Koning van Spangien, elendig geſtorven. 2. deel 521
Philoſophie, of geſonde reden, haar gebruyk ontrent ſaken des Geloofs. 2. deel. 262
— Vertrooſtingen, die ſy met de Chriſtelijke Leere gemeyn heefd. 2. deel 263
Plaatſe, wat zy, is niet yets weſentlijks. 2. deel. 101
Precysheid, ydele wat die zy, is niet te pryſen. 2. d. 245, 246
Prieſterdom, in hoe grooten eſtime by de volkeren. 2. d. 189
Prophetie of propheteren, wat het zy; en of een natuerelijke gave zy. 2. deel. 489
Propheten en Apoſtelen, of altoos, en in alderley voorvallen, gehad en gevolgt hebben de onfeylbare beſtieringe en openbaringe van den H. Geeſt. 2. deel. 273 274, 275
Pſalmen-gebruykt in den openbaren Godsdienſt, waar in behoorde verbetert te worpen. 2. deel. 180
Pyn-banken, na 't oordeel van ſommige uytgevonden door de Romeynen. Gebruykt eerſt ontrent ſlaven, daar na ontrent andere boos-wichten; daar van is geen Wet noch exempel in de H. Schriftuere. 1. d. 252
— Yemant tot die te doemen wegens een misdaad, wiens Autheur onbekent is, behoord niet te geſchieden. *Ibid*
— Yemant daar op te werpen, op onſekere preuven, is een groote onrechtveerdigheid. 1. deel, 253

Q.

QUaed voor goed te vergelden, brengd vele onheylen toe, is de grootſte ondankbaarheid. 1. d. 28
— Hoe dat in de Wereld komd. 2. deel. 42.
— Der ſonde en der ſtraffe. *Ibid*
— Is niet yets weſentlijks. 2. deel. 43
Quik-ſilver, is met het zout en ſolpher den oorſpronk aller metallen. 2. deel 119
— Des ſelfs verſcheyde eygenſchappen en werkingen. *Ibid*
Quiſnaï, Hoofd-ſtad van China, is 100 Engelſche mylen groot in 't ronde: heeft 1200 ſteene Bruggen, onder die ſommige ſoo hoog, dat de grootſte Schepen niet behoeven hare ſtengen te ſchieten. 2. deel. 122

R.

RAken, genomen voor veel en lange handelen. 1. d. 93
— Redenen over maal-tyd te voeren. 2. deel. 262
Regen waar uyt ontſtaat. 2. deel. 166
Regeer-orders van de Athenienſen en Lacedæmoniers. 2. d. 410, 412, 413.
Regenten, deugden in haar vereyſcht. 2. deel. 436, 437
Regeringe, aan een ofte weynig perſoonen toe te vertrouwen, ſeer gevaarlijk. 2. deel. 415
— Komd ons voor in dryderley forme, waar van yder hare voordeelen en ongemakken heeft. 432, Van welke ſich een vermenginge vertoond, in de Republijke van Venetien. 2. deel 435
Rechtveerdige, hoe het leven ſijner Beeſte kend. 1. d. 13
— Is vrymoedig als een jonge Leeuw 1. deel. 56
Recht om Herberge te neemen by yemand, wierd geoordeeld van de Ouderen te verſterven op de Kinderen. 1. deel. 259
Recht dat ons eygen is, daar van moet men ſomtyds afgaan. 1. deel. 290
— Van præſcriptie, wat zy: waar en wanneer alleen plaatſe heeft. 1. d. 296. Geld niet ontrent goederen, die yemand onrechtveerdelijk beſit. *Ibid.* Is niet nieuw; maar oud. *Ibid*
— Der Heeren over hare Slaven, hoe verre gaat. 1. d. 299
Regulen, die algemeen zyn, en na welke men ſijn oordeel richten moet, om te weten wat waarheid zy, ofte niet. 2. deel. 57

Reſpon-

Digitized by Google

pag.

Reſponſoria, ofte Geſangen by beurte. 2. deel. 179
Reuk, wat die zy onder de uytterlijke ſinnen, en hoe word gaande gemaakt. 2. deel, 137
Rhyn, een Rivier in Duyts-land, verbergd ſich aan d'een zyde onder de Bergen, en komd aan d'ander zyde weder te voorſchyn. 2. deel. 116
Richter, om ſijn Ampt wel te bekleeden, en eere en gunſte te verkrygen, waar op moet acht geven. 1. d. 14
Richters, by de Joden dryderley. 2. deel. 412
Rijkdom, maakt trots en weeldig 66. Eenige Spreuken daar ontrent. 1. deel. 68, 69
— Maakt den Menſche niet beter; maar erger; begeerte tot die, is een wortel van alle quaad. 1. d. 275
Rivier de Rhoſne, tuſſchen Grenoble en Geneven; dringd onder de klippen door, en komd weder van onder die op, met ſulken gedruys, dat men voor een tyd, naauwlijks hooren kan. 1. deel. 181
Rivier onder de Aarde heen loopende. 2. deel. 116
Rivieren komen gemeenelijk voort, van hooge en groote Bergen. 2. deel. 127
Roede, wat ſomtyds beteekend, Apoſtoliſche, wat geweeſt zy. 1. deel. 190
Roer, hoe een geheel Schip kan beſtieren. 2. deel. 125
Rolle des Boeks, *Pſal.* 40. 8. Waarom van *Paulus Heb.* 10. 7. door het hoofd des Boeks word overgeſet. 1. deel. 227
Romeynen, ſeer herbergſaam, onder haar wierden ſomtyds de huyſen ledig gelaten, daar men geweygerd hadde vremdelingen te herbergen. 1. deel. 258
— Haar Wetten ontrent de maal-tyden. 1. deel. 262
Ronde figuur kan meeſt vatten, is beſt tot alle bewegingen bequaam. 2. deel. 43
— Daar in konnen verſcheyde ſtrijdige dingen gelijkelijk beſpeurd worden. 2. deel. 44
— Waarom die aan de Wereld toegeſchreven word. 2. d. 110
— Haar eygenſchappen. 2. deel. 335, 336.
Roode-zee, heefd gemeynſchap met de Middelandſche-zee. 2. deel. 116
— Waarom ſoo genaamd. 2. deel. 483
Roomen in ſijn fleur zynde: was groot 30000 treden, beſloot in ſijn omme-trek 7 Bergen met hare Valleyen, des ſelfs Inwoonders 4000000 Menſchen. 2. deel. 121
Rupſen, hare ſpinnen, waar toe dienſtig. 2. deel. 519
— Maken ſommige van haren dach de nacht en daar tegen. *Ibid*
— Sijn ſeer vreeſachtig. 2. deel. 520
Ruſte en vrede met God of met de Menſchen, hare uytnementheid, en wat men doen moet om die te hebben met de Menſchen. 1. deel. 27, 28
Ruſte des gemoeds, die een goede Conſcientie volgd. 2. d. 23

S.

Sabbath, oordeel der Eerw. Synodi van Dord daar ontrent. 2. deel. 225
Sachtmoedigheid is de Suſter der lijdſaamheid, de Moeder van alle deugden. 1. deel. 26
— Sonder die, kan men de ruſte des gemoeds niet genieten. *Ibid*
— Is noodig in een Leeraar. 1. deel. 26
— Is noodig om gelukkig te leven: wat die zy. En verſcheyde exempelen daar van. 2. deel. 373
Salamander, dat in 't vyer leeft, is onwaarachtig 2. d. 131
Sarcophagus, een ſteen die de doode lichamen op-eet. 2. d. 120
— Te vinden tot Poictou in Vrankrijk. *Ibid*
Satan over te geven, wat ſeyd. 1. deel. 134
Satyr uyt Angola gebracht, gelijkt in allen een Menſche. 2. deel. 156

pag.

Schaap-herders, waarom den Ægyptenaren een grouwel. 2. deel. 475
Schatten der godlooſheid, wat die zyn, en hoe geen nut en doen. 1. deel. 9
Scheppinge, een uytwendig werk Gods. 2. deel. 41
— Macht daar toe, of God alleen eygen zy. *Ibid*
— Geen ſaak van God verſcheyden. 2. deel. 42
— Is in een oogenblik geſchied, en niet by vervolg van tijd. *Ibid*
— Tweede, of de Verloſſinge, waar in de eerſte te boven gaat. 2. deel. 214
— Van Hemel en Aarde, hoe te verſtaan. 2. deel. 463
Schepſel, *Rom.* 8. 19--22. wat beduyd. 1. deel. 124
Scheyd-brief in 't O. Teſtament gebruykelijk, waarom de Joden een Scheyd-brief gaven. 138. Af-ſchrift daar van. 1. deel. 139
Schilt geoordeeld uyt den Hemel gevallen te zyn, ten tyde van *Numa Pompilius*. 2. deel. 293
Schoenen uyt te trekken, eer men in den Tempel gaat, is de gewoonte van Mahometanen en Heydenen. 1. deel. 257
Schoonheid ſonder deugt niet te achten, hoe die verloren word. 1. deel. 47
— Des lighaams een gave Gods. 1. deel. 249
Schorpioenen des Winters krachteloos, haren ſteek vergiftig, en waar aan die te kennen. 2. deel. 526
— Aan ſtukken gewreven, geneſen haar eygen geſteeken wonde. *Ibid*
— Olie van deſelve gemaakt, een ſterke remedie tegens vergift. *Ibid*
— Syn ſommige in het Water. *Ibid*
Schouw-burgen, wat die eertyds geweeſt zyn. 1. d. 239
— Dat van *Marcellus* konde bergen 80000. menſchen. *Ibid*
Schouw-ſpel hoe de geloovige Hebreen geworden waren. *Ibid*
Schriften der *Sibyllen* niet gemaakt van Heydenen, maar van Chriſtenen, onder den Naam der Heydenen in 't Licht gebracht. 1. deel. 118
Schriftgeleerde leyden de Wet uyt. 1. deel. 92
Schriftuere, of overtollige manieren van ſpreeken gebruykt. 1. deel. 109
— Stelt ſommige dingen maar duyſterlijk voor, en tot wat eynde. 1. deel. 171
— Waarom ſomtyds twyffelachtig ſpreekt van de genade Gods door boetveerdigheid te verkrygen. 1. deel. 281
— Toetſteen van den waren Godsdienſt. 1. deel. 302, 2. deel. 367
— Dat van God is, waar uyt blykt. 1. deel. 302
— Hoe den regel en gront van 't ware geloove weſen kan, daar de Chriſtenen ſelfs die ſoo verſcheydentlijk uytleggen. 1. deel. 305
— By wat occaſien geſchreven. 2. deel. 229, 230
— Haar weerdigheid en kracht. 2. deel. 244, 245
— Misbruyken des Pauſdoms en andere daar ontrent, ſijn geen oorſaak om die te verwerpen en te verachten. 2. deel. 367, 368
— Niet over al te verſtaan na de letter, en eygentlijke beduydeniſſe der woorden. 2. deel. 493
— Des ſelfs ſtrydigheden, wat daar van te oordeelen. *Ibid*
Sekerheid is tweederley. 2. deel. 63
Seneca Spreuk *Epiſt.* 59. wat ons ſeyt. 1. deel. 321, 322
Seven-getal des ſelfs volmaaktheid. 1. deel. 216
Simon de Toovenaar en ſijn dwalingen. 2. deel. 429
Sinnen, uyterlijke wat die ſijn. 2. deel. 137
— Hare werktuygen en geſtalte der ſelver. 2. deel. 141, 142
— Inwendige dry. *Ibid*
— Der inwendige en uytwendige oeffeninge. 2. d. 145, 146
— Siekten en verhinderingen in de oeffeningen der uytterlijke Sinnen en Levendigmaakende geeſten, beveſtigen

Digitized by Google

pag.
veſtigen de wijſe van de werkingen der ſelver. 2. d. 147, 148
Slange, tot wellust genegen. 1. deel. 159
--- Hoe tot Eva geſprooken heefd. 2. deel. 466
--- Niet machtiger om den menſche te verleyden, als God om hem ſtaande te houden. 2. deel. 467
--- Hoe moet ſtof eten, en waarom geſtraft zy. *Ibid*
Slaven, of eenige menſchen van natuere zyn. 1. deel. 297
--- Die Chriſtenen geworden zijn, behoordemen na een tijd lank dienens los te laten. 1. deel. 300
Smaak, een van de uytterlijke ſinnen, wat die zy. 2. d. 137
Snelheid van gang, een teeken van een haaſtig, lichtveerdig, ende onbedacht herte. 1. deel. 29
Sneeuw na de wijſe van Sterrekens. 2. deel. 167
Sonden, als men die bedekt, een teeken dat men in deſelve een welbehagen heefd. 1. deel 60
--- Die te belyden, werkt een afkeer van deſelve, die belydeniſſe moet gedaan worden voor God, ook voor de Menſchen, en wanneer. 1. deel. 60. 61
Sone, wien *Salomo* daar door verſtaat. 1. deel. 34
--- Des Menſchen, beteekent een Menſche in 't byſonder, Jeſus Chriſtus. 1. d. 102. Hoe een Heere geſeyd word van den Sabbath *Ibid*
--- Gods moet men aanbidden. 1. deel. 110
--- Hoe niets doen kan van hem ſelven, daar Hy en de Vader een zijn. 1. deel. 107
--- Hoe het Rijke God den Vader ſal overgeven. 142. En hoe den Vader ſal onderworpen worden. 1. d. 143
--- Of geſeyd moet worden van eeuwigheid gegenereert te zijn, of eeuwiglijk gegenereert te worden. 1. d. 201
Sonne, waarom men die met opene oogen kan ſien, als ontrent de geſicht-eynder is, en niet wanneer daar van af is. 2. deel. 127
--- Hare geſtalte vertoont door de nieuwe uytgevonden verre-kijkers. 2. deel. 171, 172
--- Hare weerdigheid, vlekken in deſelve, waar uyt ontſtaan. 2. deel. 173
--- Voor en naar licht der Sonne, in 't Latijn *Crepuſcula* genaamt, waar uyt ontſtaan. 2. deel. 174
--- Schijnt ſeer flaauwelijk onder *Juſtiniani* regeringe den meeſten tijd van 't Jaar, dat groote hongersnood alom veroorſaakt. 2. deel. 304
--- Waarom ſomtijds meer als een geſien word. 2. d. 308
--- Wijkt noyt verder of minder van den Evenaar, dan 23 graden en 31 minuten. 2. deel. 309
--- Van ſommige by een maſſe van geſmolten goud, van andere by een altoosbrandende olye, vergeleken. 2. deel. 313
--- By de Volken als een ſienlijke God aangemerkt. *Ibid*
--- Hoe wyd van 't Aardrijk af gelegen. *Ibid*
--- Waarom niet ſoo krachtig ontrent den Horizond, als ontrent de Middaglinie. 2. deel. 314
--- Hare warmte waar uyt ontſtaat. 2. deel. 328
--- Heydenen afgoderye met de Sonne, Hemel, &c. 2. d. 324
Sonne-wijſers, ſchijnen niet op het opper-vlak: maar in 't middel-punct der Aarde geſtelt te zyn. 2. d. 311
Sots oogen, hoe in 't eynde der Aarde. 1. deel. 29
Sout, de ſuyvere Leere van Gods Woord. 1. deel. 96
--- Gehouden tot een teeken van vriendſchap: den Vremdelingen en Gaſten aldereerſt voor geſet. *Ibid*
--- Nevens de Sonne het nutſte en beſte voor de natuerelijke lighamen. *Ibid*
--- Heefd kracht van vereenigen en t' ſamenvoegen. *Ibid*
--- Wierd tot d' Offerhanden in 't maaken van Verbonden gebruykt. *Ibid*
Sout-verbonden voor vaſte en onverbrekelijke Verbonden. *Ibid*
Spangiaarden tyranye in Weſt-Indien. 2. deel 347
Spartanen, lieten de kinderen die leelijk en miſmaakt waren ombrengen. 1. deel. 249
Spatie, die oneyndig zy, en alleen ingebeeld word buyten de Wereld, om Gods oneyndigheid te verklaren, of 'er ſy. 2. d. 109. wat daar door verſtaan word. 2. deel. 464
Spelen, hoe verre geoorlooft zyn, hoe verre niet 1. d. 58
Sphæra, ofte Hemels-kloot, dryderley, rechte, gelijkwydige, en ſchuynſch, en wat deſelve vertoonen. 2. deel. 310
Spinne-koppen ſchieten haar venyn met bijten. 2. deel. 527
--- Wonderbaare geſtalte van hare eyeren. *Ibid*
--- Konſtig geſpin en liſtigheid in 't vangen van de vliegende Dierkens. *Ibid*
Spyſe der Menſchen in oude tijden. 2. deel. 465
Spreuken *Salomons*, hare uytnemende weerdigheid. 1. d. 1
--- Wat ſijn, en waarom *Salomo* ſijn wijsheid door Spreuken heeft voorgeſteld. 1. deel. 2
--- Rakende armoede en rijkdom. 1. deel. 68. 69.
--- Der oude Hebreen, *Salomons* Spreuken beveſtigende en verklarende. 1. deel. 74, 75, 76
Sprink-hanen, groot in 't Joodſche Land, voor ſpijſe gebruykt, onder de reyne Dieren geſteld. 1. deel. 86 2. deel. 524
--- Voor lekkernyen gegeten van de Pharters. *Ibid*
--- Hoe in 't Hebreeuwſch genaamd worden. *Ibid*
--- Hoe *Salomo* ſeyd, dat geenen Koning hebben. *Ibid*
--- Maken een groot geluyd, en houden in 't vliegen een ſeer nette order. *Ibid*
--- Waren de ſpijſe *Johannis* des Doopers. 2. deel. 525
Sprink-haan-eters, een Volk in Æhtiopien, leven niet boven de 40 jaren, en hare zeldſame dood. 1. d 86 2. deel. 525
Stemme als een ſtemme veler wateren, wat beduyd. 1. d. 181
Stephanus, hoe Chriſtum geſien heeft. 1. deel. 112
Sterken drank woelachtig. 1. deel. 35
Sterren uyt den Hemel vallende, wat beteekend. 1. d 93
--- Beteekenen Leeraren. *Ibid*
--- Die nieuw verſchenen, beduyden by de Heydenen, nieuwe regeringen, veranderingen in Koningrijken en Landen. 1. deel 98
--- Sijn van een geſchikte en ordentelijke beweginge, ſelfs de Planeten ofte Dwaal-ſterren. 2. deel. 171
--- Vier andere ontrent *Jupiter* ontdekt. *Ibid*. Twee ontrent *Saturnus*. 2. deel. 172
Atmoſphera der ſelver, wat zy. *Ibid*
--- Staan niet vaſt in den Hemel als nagelen in een rad. 1. deel. 173
--- Nieuwe verſchenen Anno 125. voor Chriſti Geboorte, en 1572. na deſelve. 2. deel. 304
--- Waarom by dage niet geſien en worden. 2. deel 307
--- Vaſte ontfangen haar licht niet van de Sonne. 2. d. 313
--- Brengen gants geene quaat aardigheid voort. 2. d. 330
--- Of met hare omſwevende locht yder een werelt ſijn. 2. deel. 401
--- Of in en ontrent deſelve ſoodanige of diergelijke veranderingen geſchieden, als in onſen Aard kloot. 2. deel. 402
--- Of in deſelve inwoonders ſijn, als mede op en ondergank van menſchen en dieren. 2. deel. 403
Sterre, die de wijſe van 't ooſten ſagen, hoedanig die geweeſt ſy. 1. deel. 98
Steenigen onder de Joden, in wat manieren toegink. 2. deel. 473
Stichtelijke bedenkingen. 1. deel. 120, 127
Stof van ſijn voeten te ſchudden, wat ſeyd. 1. deel. 102
Stoïci leeren, dat op ſeekere geſette tyden, door natuerelijke reden, en noot-lot der Natuure, de werelt vergaat, nu door vyer, dan wederom door water. 2. deel. 111.
Straffe van gelijke vergeldinge, hoe by de Joden is uytgevoerd, 185. ook in gebruyk by den Romeynen. *Ibid*

Van

Digitized by Google

pag.
--- Van God geoeffent aan de Ægyptenaren ende andere. 1. deel. 251
Subſtantie der dingen, konnen wy ſoo wel niet met de uyterlijke ſinnen bevatten, als der ſelver toevallen; hoewel dat men uyt de toevallen eeniger maaten van deſelve oordeelen kan. 2. deel. 332
Superſtitie in den Gods-dienſt ſorgvuldelijk te mijden. 2. d. 371
Swakheden die aangeboren en allen gemeyn zijn, daar moet men mede-lijden mede hebben. 1. deel. 289
Swaluwen, komen aan met de lente: ſijn in de winter als dood; ſeer konſtig in 't maken van hare neſten. 2. deel. 530
Synedrium, of groot Sanhedrin van de Joden, wat, en waar over te gebieden hadde. 2. deel. 411

T.

Tarantula, ſoorte van Spinne-kop, en hare wonderlijke werkingen. 2. deel. 523
Tartaryen ſeer groot, en meeſtendeele onbewoond en woeſt, de Inwoonders wild, wreed en onbebeleefd, de Hoofd-ſtad Cambalu. 2. deel. 122
Taalen, of in 't Eeuwige Leven ſullen op-houden, en hoedanigen taal daar weſen ſal. 1. deel. 141
Tegenwerpinge tegen het bidden beantwoord. 1. d. 218
Teleioſai, overgeſet heyligen: *Heb.* 2. 10. wat beteekend. 1. deel. 211
Teſſera Hoſpitalis, wat by den Romeynen. 1. deel. 259
Texten des O. Teſtaments in het N. Teſtament aangehaald, by accomodatie ofte toepaſſinge. 1. d. 106
--- Hebben een letterlijken en een hoogen verborgenen ſin. *Ibid*
Teyken des Soons des Menſchen, *Matth.* 24. wat beduyd. 1. deel. 94
Terra del Fuego, waar ligt, en waarom ſoo genaamd. 2. d. 123
Thummim, ſiet *Urim* en *Thummim*.
Thymiaterium, in 't Heylige der Heyligen, wat geweeſt zy. 1. deel. 166
Tijden der Heydenen *Luc.* 21: 34. wat die zyn. 1. deel. 106
--- Des N. Teſtaments, waarom de laatſte dagen. 1. d. 197
--- Van ſwaar lijden, welke de Vrome voor henen om 't Geloove, en een goede Gewiſſe, hebben moeten uytſtaan, nut, ja noodig te bedenken. 1. deel. 238
--- Van eenige vervolgingen opgeteld. *Ibid*
Tijd, wat die is. 2. deel. 101
--- Van Chriſti Dood en Geboorte, waarom ſoo onſeker word nagerekend. 1. deel. 198
Tygris, een Rivier, verbergd ſich in Meſopotamien tweemaal onder de Bergen. 2. deel. 116
Tijd-rekeninge, manqueerd den genen die d' Aard-kloot omme-varen eenen dag, alſſe weder-komen daarſe afgevaren zyn. 2. deel. 311
Toekomende dingen zyn onſeker. 1. deel. 51, 52
Toorn, de heftigſte beroeringe des gemoeds, de ruſte der ziele ſtoorende, de reden bedwelmende, de voorſichtigheid nadeelig, is een korte dulligheid. 1. deel. 30
--- Brengd den Menſche het allermeeſte quaad toe. *Ibid*
--- Kan weſen ſonder ſonde, des ſelfs nuttigheid, werkingen en oorſaak. *Ibid*
--- Die ſondig is, hoe te vermijden. *Ibid*
--- Waarom by de Latijnen *Ira* geſegd. 1. deel 31
--- Die haar uytwendig vertoond, is wel ſchadelijk en quaad, maar de de heymelijke noch arger en ſchadelijker. 1. deel. 31
--- Haaſtige belet het veynſen. 1. deel. 78
Toornigh menſche moet ſich wachten van eenig Vonnis te vellen. 1. deel. 31
Toovenaars van Ægypten, waarom geen luyſen konden voortbrengen. 2. deel. 528

pag.
Tortelduyf word des winters niet vernomen. 2. deel. 529
Travades, ſoorte van onweder. 2. deel. 164
Triſagion, Geſang eertijds inde Chriſten Gemeynte gebruykelijk. 2. deel. 179
'T ſamen rakinge of 't ſamenhoudinge van Lighamen, wat die ſeyt. 2. deel. 101
Turken, hoe yemant uytterlijke eere beweſen. 1. d. 140
Turkſche rijk, en andere Landen, hedenſdaags ſeer woeſt. 2. deel. 415, 416
Tuſſchen werelden by d' oude bedacht, wat die ſijn. 2. d. 308
Twiſten met ſijn Naaſten in 't gerichte, wanneer geoorloft is, en hoe men ſich daar in dragen moet. 1. d. 48
--- In 't openbaar ontrent ſaken, waar in men malkanderen behoort te dragen, ſtryd tegen de beſcheydentheid. 1. deel. 286
Twyffelachtige ſaaken moetmen ten beſten duyden. 2. d. 290
Tyrannen, haar maniere waar uyt ſy gekent worden. 1. d' 430
--- Nemen meeſt een haaſtig en ongelukkig eynde. *Ibid*

V.

Vader in armoede ſijnde, vermocht volgens de Joodſche Wetten ſijn kinderen te verkoopen. 1. d. 297
Vaderlijke regeringe de Natuerelijkſte, Billikſte, en aangenaamſte. 2. deel. 461
Val des menſchen van God toegelaten, en waarom. 2. d. 40
Valſche en waare Vrienden, haren aart en onderſcheyd. 17. middelen om de waare Vrienden te bekomen. 1. d. 18
Veelheid der woorden is met velerley ſonde vermengd, en een teeken van een ydel en dwaas gemoed. 1. deel. 12
--- In Gebeden en den Gods-dienſt inſonderheid miſprijſelijk. *Ibid*
Veld geſchreys gebruyk en Wonderlijke kracht. 1. d. 181
Verachten des Naaſten, een groote ſonde, en middel daar tegen. 1. deel. 19
Veranderinge niet altoos af te keuren, gevaarlijk, en hoe moet verkregen worden. 1. deel. 34, 35.
Veranderingen op Aarden voor-vallende, hoe dat bykomen. 2. deel. 116
Verbergen van een ſaak, hoe Gods eere, 1. deel. 43, 44.
Verborgen tonge wat ſy. 1. deel. 49
Verborge liefde. 1. deel. 53
Verbrandinge, hoe by de Joden geſchieden. 2. deel. 473
Verdeeltheden der Chriſtenen, waar uyt ontſtaan. 2. d. 445
Verdraagſaamheid, waar en wanneer plaatſe moet hebben, wanneer niet. 1. deel 286
--- Ontrent verſchillende Religions-poincten. En oordeel der voornaamſte Gods-geleerde daar ontrent. 2. deel. 269, 270
Verdrukkinge dier dagen. *Matth.* 24. 29. 1. deel. 93
Vereenigingen in God, Chriſto, en de Werken Gods, verſcheydene aan te merken. 2. deel. 210
--- Der Godlijke en Menſchelijke Natuure in Chriſto, voegd verſcheyde ſaken te ſamen, die ſtrijdig zijn. 2. deel. 211
--- Der twee Natuuren in Chriſto, noch der Godlijke, noch der Menſchelijke Natuur, onbetamelijk. 2. deel. 212
Vergaderingen tot den Gods-dienſt, hoe, waar, en wanneer, die in oude tijden geſchieden. 1. deel 233
--- Om wat redenen moeten onderhouden worden. 1. d. 234
--- By de Joden dryderley, de grootſte, van het ganſche volk in wat gelegentheden, en waarom geſchieden. 2. deel. 412
Vergenoegſaamheid, geheel en al noodig, ſonder deſelve kan men niet gelukkig leven, daar toe ſijn geen goederen noodig. 1. deel 66. 2. deel. 375

Digitized by Google

pag.
— Wat die ſy. 1. deel. 264
— Te ſtaan na meerder eere en rijkdom, kan met die beſtaan. 1. deel. 266
— In ſijn ſtaat, paſt alle menſchen. *Ibid*
— Teekenen. 268. treffelijkheid. 269. middelen daar toe. 1. deel. 272
— Gebrek van dien op 't hoogſte ſchadelijk, ja een groote dwaasheid. 2. deel. 377
Vergoedinge van ſchade, door onſen ſlaaf, beeſt &c. yemand aangedaan, hoedanig die moet ſijn. 1. d. 294
Vergramd aangeſichte, hoe de verborgene tonge verdrijft. 1. deel. 49
— By de Noorden wind vergeleken, en waarom. 1. d. 50
Verkieſinge Gods ten leven, wat die ſy. 2. deel. 39
— Gaat ontrent ſeekere Perſoonen. *Ibid*
— Hoe geſeyd word geſchied te ſijn in Chriſto Jeſu. *Epheſ.* 1. 4. 2. deel. 40
— Hangd van Gods enkel welbehagen. 2. deel. 39
Verleydinge der ſonde. 1. deel. 214
Verloſſinge en Saligheid door Chriſtum, kan uyt de ſchepſelen niet gekend worden. 1. deel. 118
Vermaak van een menſche niet te ſoeken in overvloet, maar in een matig gebruyk met gebrek vermengd. 1. deel. 69
— Des Gemoeds beter als des Lichaams, en waarom. 2. deel. 152
— Verſcheyde ſoorte daar van. 2. deel. 352
— Wat het ſy, en uyt wat oorſaaken in den menſche ontſtaat. 2. deel. 353
— Waarom in den menſche door verſcheydentheid, ſeldſaamheid, ende nieuwigheid van ſaaken, altoos een nieuw en meerder vermaak ontſtaat, en in God niet. 2. deel. 354
Vermaaninge van malkanderen is noodig. 1. deel. 234
— Oprechte, den vroomen en verſtandige luyden ſeer aangenaam. 1. deel. 235
— Onderlinge, op wat wyſe geſchieden moet. *Ibid*
— Daar ontrent acht te geven op de bequaamheid des tijds. 1. deel. 236
Vernietinge van een Lichaam kan na den loop der Natuure niet geſchieden. 1. deel. 97
Verre-kijkers en vergroot-glaſen hare wonderlijke kracht en werkinge. 2. deel. 139
Verſchillen en onderſcheyd der ſaken, waar uyt ontſtaan. 2. deel. 301
— Brengen in de ſaaken geen weſentlijke veranderinge. *Ibid*
Verſtandelooſe verachten haren Naaſten. 1. deel. 18
Vertrooſtingen tegen de dood eygen aan de Chriſtenen. 1. deel. 212
Verwerpinge, wat die is. 1. deel. 40
— Gaat in order en tijd voor de ſonde. *Ibid*
— Sonde geen oorſaak daar van. *Ibid*
Verwerringe van ſpraaken op wat wyſe geſchied ſy. 2. d. 473
Verſadigde ziele vertreed het Honingſeem. 1. deel. 69
Veſuvius, na het branden des ſelfs volgd een Aardbevinge, waar door de Bergen ingeſtort en omgekeerd ſijn. 2. deel. 117
Veynſen, of in ſommige gelegentheden niet geoorloft ſy. 1. deel. 108
Viſch in Indie Torpedo genaamd, maakt loom al dieſe aanraakt. ſelfs door middel van een net, of yet anders: onder 't ſlijk ſich verbergende, maakt alle Viſſchen die daar ontrent komen, loom en traag. 2. deel. 126
— Die 's nachts ſchijn van ſich geeft, en daarom by de Franſchen genaamd lampe. 2. deel. 132
Viſſchen, der ſelver ontallijke geſlachten konnen tot dry ſoorten gebracht worden. *Ibid*
Met vyer geſouten te worden, wat het ſy. 1. deel. 96
Vyer beteekend den H. Geeſt, en waarom. 1. deel. 96. 111
pag.
— En licht, toond allerſichtbaarſt Gods eygenſchappen. 1. deel. 283
— Van ſommige dryderley geſteld. 2. deel. 169
— Ronde des ſelfs, van de oude geſteld tuſſchen de onderſte locht, en de maane, doch is niet waarſchynelijk. 2. deel. 306
— Vlammen uyt de zee opgeſprongen, vier dagen lank. 2. deel. 313
Vyeren onder de aarde ſijnde, maaken de landen vruchtbaar. 2 deel. 124
Vygeboom, hoe van Chriſtus vervloekt, om dat geen Vygen hadde, daar het de tijd der Vygen niet en was. 1. deel. 90
Vleyer, verſtrikt en bederft ſijnen Naaſten, hoe geſeyd word een net te ſpreyden voor ſijne gangen, is niet beter te achten als een verrader: is gemeenelijk ontrent rijke en machtige luyden beſich, exempelen van 't quaad dat de vleyers doen. 1. deel. 62, 63
--- Hoe van een waren vriend kan onderſcheyden worden. 1. deel. 63, 64
Vleyers ſijn Wormen van de rijke. 1. deel. 93
Vlieden ten tijde der vervolgingen, hoe geoorloft, hoe niet. 1. deel. 101
Vloer volgens het pasloot niet geheel plat, waarom. 2. d. 112
Volkeren, hoe na de ſond-vloet verdeelt zyn. 2. d. 462
Voldoeninge over aangedane ſchaade is noodſaakelijk. 1. deel. 292
— Van ſchade, den Perſoon die het raakt, of de Erfgenamen niet vindelijk weſende, aan wien geſchieden moet. 2. deel. 21
— Vereyſcht, dat niet alleen de ſaake of de waardye van dien worde wederom gegeven, maar ook die ſchade vergoet die het miſſen van de ſaake veroorſaakt heefd. *Ibid*
Volmaaktheid *Heb.* 11. vers 40. wat geweeſt ſy. 1. d. 169
— Der geſtorven Heylige. 1. deel. 258
— Des Werelds waar uyt die blijkt. 2. deel. 110
Vonniſſen en uytſpraaken eenes Konings, die rechtveerdig en waarachtig zijn, te achten als goddelijke uytſpraken en voorſeggingen. 1. deel. 31
Voorbygaande ſich te vertoornen in een twiſt, die hem niet aan en gaat, wat het zy. 1. deel. 50
Voorhangſel des Tempels, wat beduyt heefd. 1. d. 220
Voorleden tyd by de Hebreen ſomtyds geſtelt voor den toekomenden. 1. deel. 91
Voorſienigheid Gods ſtrekt ſich uyt tot alle dingen in 't byſonder: en verſcheyde gevoelens daar ontrent. 1. deel. 139
Voorſpoet voor den menſche gevaarlijk, daar uyt komen voort allerley ſonden. 1. deel. 5
Ur der Chaldeen, waarom ſoo genaamt. 1. deel. 256
Urim en Thummim, wat geweeſt ſy, en hoe God daar door antwoorde. 1. deel. 191
Vrede, daar de Engelen op ſien *Luc.* 2. vers 14. niet een tijdlijke, maar een geeſtelijke vrede, en waar uyt die ontſtaat. 2. deel. 206, 207
— Waarom met de Komſte Chriſti niet gekomen op der Aarden, maar het contrarie. 2. deel. 208
Vreeſe die matig en onmatig is, wat werken. 1. d. 55
— Der Geloovige en Godlooſe, hoe verſchillen. *Ibid*
Vreeſe des doots waar die van daan komt. 1. deel. 211
— Hoe de Heydenen die geweert hebben. *Ibid*
Vreugde der vromen en godlooſe, hoe onderſcheyden. 1. deel. 21
Vriend moet de fouten en miſſlagen van ſijn vrient met ernſt beſtraffen. 1. deel. 54
— Ware vrienden moet men van valſche ſorgvuldelijk onderſcheyden. 2. deel. 387
— Aan de ſelve niet te betrouwen ſijn innigſte geheymeniſſen. *Ibid*
--- Soo wel noodig in voorſpoet, als in tegenſpoet. 2. d. 389

Digitized by Google

pag.

Vriendelijke t' ſamen-ſpraak is een middel om yemants geheymeniſſen uyt te halen. 1. deel. 78

Vriendſchap, ware en oprechte is noodig om gelukkig te leven. 2. deel. 387

— Steunt voornemelijk op de wysheid en ware deugt, ende innerlijke oprechtigheid. *Ibid*

— Hare nuttigheid tot den welſtant des menſchen aangeweſen. *Ibid* Is van de Heydenen ſelfs erkent. *Ibid*

Vryheid is een heerlijke ſaak, en noodig om gelukkig te leven. 2. deel. 382

— Is allen menſchen niet even nut. 2. deel. 383

Vrolijkheid des herten is als een geduerige maaltyd, maakt de menſche gelukkig, is dienſtig tot de geſontheid. 1. deel. 21

— Waar in ſy beſtaat, en waar door veroorſaakt word. 1. deel, 22

Vrome, waarom ſoo bekommert zyn over hare oprechtigheid. 1. deel. 11

Vrouwe, die verſtandig is, hoe geſeyt word van den Heere te weſen; en erve en goet van de Vaderen. 1. deel. 47

— Hare deugden. *Ibid*

— Verſtandige is ſeldſaam, en moeylijk om krygen, en daarom meerder te achten. *Ibid*

— Hoe een macht moet op 't hoofd hebben, om der Engelen wille. 1. deel. 139

— Die door Chriſtum van den Bloed-loop geneſen is, of hem een beelt heefd opgericht. 1. deel. 308

Vrouwen te Roomen, mochten geen wyn drinken, en waaren daar over ſtraf baar, ſoo wel als om overſpel, mochten alleen gemyrrheden wyn drinken. 1. deel. 87

Vrouwe Adams, wat de Joden daar van vertellen. 2. d. 466

— Waarom die uyt ſijn ribbe geſchapen. 2. deel. 467

— Der Patriarhen, hoe van andere bywyven onderſcheyden. 2. deel. 472

— Die hare dooden uyt de opſtandinge weder gekregen hebben. 1. deel. 167

Utopiers, hare Godsdienſt, en Ceremonien daar ontrent. 2. deel. 370

Utopiſche gemeynſchap van arbeyt en goederen, wat nuttigheden heefd. 2. deel. 414

Uytſtaande ſchulden, ſoo veel doenlijk, te myden. 1. d. 7

Uytwendige dingen behooren niet tot het weſen van des menſchen gelukſaligheid. 2. deel. 322

— Wat ſy tot des menſchen welweſen toebrengen. 2. d. 393—396

— Door uytwendige dingen wort niemant beleedigt, als door ſich ſelven. 2. deel. 322

W

Waarheid boven al te achten, is by weynige menſchen te vinden: men moet die niet verkoopen. Wat de rechte is, is het alderkrachtigſte, ook duerſaam ende beſtendig. Hoe te bekomen is. 1. deel. 41, 42, 43

— Die te verſwygen, wanneer geoorloft is. wanneer niet. 1. deel. 108

— Wat al beteekent in de H. Schriftuere. 1. deel. 227

Waarſegginge, hoe is op de lippen des Konings. 1. deel 31, 32

— Wort genomen ten goede en ten quade. 1. deel. 32

Waarſeggingen der heydenen, door wat oorſaak na Chriſti geboorte opgehouden hebben. 1. deel. 197

Walcheren eertyts aan Vlaanderen vaſt. 2. deel. 115

Water, wat beduyt. 1 *Joh.* 5. vers 8. 1. deel. 175

Waterhoſe, ſoorte van onweder. 2. deel. 165

Wateren hebben op ſommige plaatſen een ſteen-makende kracht. 2. deel 117

— Van verſcheyden aart en werkinge, en waar door. 2. deel. 124

pag.

— Binnen de Tropici volgen de Sonne. 2. deel. 125

— Die regenen waar door ſoet ſijn, daar de Zee ſout is. *Ibid*

— Die aan de ſtranden en ſandige plaatſen gevonden worden, waarom ſoet ſijn. *Ibid*

Water, dat bewogen wordende ſoo vele dampen geeft, dat aanſtonts daar van onweder met Donder en Blixem ontſtaat. 2. deel. 117

— Dat gedronken wordende, geſwellen veroorſaakt aen de voor zyde des hals. 2. deel. 118

— Dat koud is, op ongebluſten kalk gegoten, word warm, en waarom. 2. deel. 125

— Dat ſout is, is ſwaarder als het ſoete. *Ibid*

— Vloed in Paraquay in America Jaarlijks. 2. deel. 118

Weg des menſchen, wat is: om die te kennen, watmen moet waarnemen: die te kennen is noodſaaklijk. 1. deel. 15

Welbehagen Gods, *Luce* 2. hoe te verſtaan. 2. deel. 208

— Op een byſondere wyſe uytgewrocht in *Chriſto*. *Ibid*

— Waarom van d' Engelen verkondigt ten tyde van *Chriſti* geboorte. 2. deel. 209

— Des Vaders in ſijnen Sone, ſoo in 't werk der Scheppinge, als der Verloſſinge. 2. deel. 214

Weldadigheid, gerechtigheid, en goedertierenheid, vaſte fondamenten van eenes Konings macht en aanſien. 1. deel. 33

Werk der wet, wat zy. 1. deel. 130

Weerelt, of vergaan ſal. 1. deel. 125

— Sal niet vernietigd worden. 1. deel. 126

— Wat des ſelfs ondergank en vernieuwinge zy, volgens oordel van de Joden. 1 deel. 127

— Of 'er meer dan een zy. 1. deel. 200

— Veranderinge des ſelfs, uyt wat oorſaake ontſtaan ſal. 1. deel 207

— Toekomende, *Hebr.* 2. *vers* 5. wat beteekend. 1. d. 209

— Deſſelfs geſtalte. 2. d. 43. Is rond, en waarom. *Ibid*

— Of na deſe noch andere ſullen geſchapen worden, en of behalven deſe bekende noch andere ſijn, is gantſch ydel te onderſoeken. 2. deel. 42

— Gedaante des ſelfs, wat daar in aan te merken zy. 2. deel. 44

— Wat die is. 105. Gevoelen der Chriſtenen ontrent des ſelfs oorſpronk. 2. deel. 106

— Of heeft konnen noyt voortgebracht worden. *Ibid*

— Of van eeuwigheid geweeſt zy, en wat ſommige daar ontrent gevoelen. *Ibid*

— Of door haar ſelven is voortgebracht, of van de algemeyne ziele des weerelds veroorſaakt, of van de booſe geeſten gemaakt zy. 2. deel. 107

— Des ſelfs gemeene Ziele. *Ibid*

— Gebreeken en onordentelijkheden des ſelfs waar van daan komen. 2. deel. 108

— Haar forme en fatſoen, wat die ſy. *Ibid*

— Of oneyndig ſy in groote. 2. deel. 109

— Ontelbare by ſommige Heydenen en Chriſtenen geoordeeld. *Ibid*

— Des ſelfs uytterſten ommetrek, hoedanig die ſy. 2. d. 110

— Of volmaakt ſy. *Ibid*

— Of van eeuwigheid heeft konnen ſijn, van eenige geſteld, van andere geloochend. 2. deel. 111

— Des ſelfs eynde en ondergank. *Ibid*

— Of God die geſchapen heeft ſoo goed als hy konde, of ſoo goed alleen als hy wilde. 2. deel. 109

— Des ſelfs eenheid van *Wendelinus* geoordeeld, niet als uyt de Schrifture te konnen beweſen worden. 2. d. 109, 110

— Des ſelfs oudheid volgens de Indiaren, Grieken, Ægyptenaren. 2. deel. 111

— Haar eynde of ondergang ſchynd uyt Natuurelijke redenen niet te konnen beſlooten worden. *Ibid*. wat de Stoici, en eenige onder de Chriſtenen, daar van geoor-

Digitized by Google

pag.

geoordeeld hebben. *Ibid*

--- Sal vergaan, niet om verargerd, maar om verbeterd te worden. *Ibid*

--- Vertoond veelſins Gods oneyndige en onſienlijke volmaaktheden. 112. byſonderlijk ſijn wijsheid. 2. deel. 108

--- Ydelheid des ſelfs, ſchijnd Gods lof uyt de Schepſelen niet weynig te verduyſteren. 2. deel. 174

--- Des ſelfs goed, waarom ongelijk gedeeld onder de menſchen. 2. deel. 176

--- Alles, wat daar in is beſtaat uyt tegenſtrijdigheden. *Ibid*

--- Of van God geſchapen zy door een noodwendigheid van betamelijkheid. 2. deel. 236

--- Gods goedheid is de bewegende oorſaak geweeſt, om die te ſcheppen. 2. deel. 237

--- Is niet van eeuwigheid, en heeft niet konnen van eeuwigheid voortgebracht worden. 2. deel. 286

Weſen en innerlijke geſtalte van de ſaaken, konnen wy met ons natuurlijk verſtant niet volkomentlijk begrijpen. 2. deel. 301, 302

Wet, wat beteekend, *Luc.* 16. *vers* 17. 1. deel. 87

--- Gods, of oyt vergaan ſal. 1. deel. 88

--- Hoe om der overtredinge wille daar by geſteld. *Gal.* 3. 19. 1. deel. 150

--- Hoe geſeyd word door de Engelen beſteld te ſijn. *Ibid*

--- Soo yemand die gantſchelijk houdt, en ſtruykeld in een, hoe ſchuldig aan allen. 1. deel. 170

--- Van gelijke vergeldinge is ook geweeſt by de meeſte Heydenſche volkeren. 1. d. 185. Moet niet altijd na de letter verſtaan en uytgevoerd worden. *Ibid*

--- Der Zeden, of voor Chriſti tijd onvolmaakt zy geweeſt. 1. deel. 223

Wet van Carolus 31ſte Koning der Gotthen van de herbergſaamheid. 1. deel. 259

Wet der Natuure, wat gevolgen daar uyt getrokken worden. 2. deel. 9

Wet der Gewiſſe, kan in den menſch niet gantſch vernietigd worden. 2. deel. 366

Wetten der Heydenen, inſonderheid die van de twaalf Taaffelen by de Romeynen, komen over een met de Wetten Moſis. 1. deel. 131. 2. deel. 417

--- Der twaalf Taaffelen met die van Moſis vergeleken. 1. deel. 131, 132

--- Tegen 't misbruyk der Maaltijden. 1. deel. 262

--- Moeten ſomtijds niet al te ſtreng uytgevoerd worden. Men moet daar in middel-maat houden, en niet te ſlap ofte ook te ſtreng ſijn. En hoe men die houden kan. 1. deel. 285

--- Moeten niet altoos na de letter uytgevoerd worden. *Ibid*

--- Des Ouden Teſtaments, raakende het weder-geven van eens anders goed. 1. deel. 295

--- Der Joden aangaande de Knechten en Slaven, om die te verſtaan, wat aan te merken. 1. deel. 301

--- Van 't verbannene te dooden, of ook ſiet op de menſchen. 1. deel. 306

Wetenſchap, van alle aardſche dingen het beſte. Word door veel moeyte verkregen en gevonden. Is ook ydelheid. 1. deel. 41

Weetgierigheid die onnoodig is moet men vermyden, om vergenoegd en geruſt te zyn. 1. deel. 276

Wilden Honingh, wat geweeſt zy. 1. deel. 86

Wille en welbehagen Gods, of die is den eenigen regel en fondament van gerechtigheid. 2. deel. 9

Willens ſondigen, *Hebr.* 10: 26. wat het ſeyd. 1. deel. 236

Winden worden mede veroorſaakt door de menigte van vyer, dat in de holligheden der Aarde is. 2. d. 166

--- Wayen binnen de *Tropici* altoos Ooſt. *Ibid* en 314

--- Wayen meeſt den tijd van de plaatſe af, daar de zee is gelegen. 2. deel. 166

--- Wayen in 't midden van den Somer of Winter ſoo hard niet, dan wanneer koude en hitte ſig door malkanderen vermengen. *Ibid*

--- Sijn over de groote en wyde zee ſoo hard en ongelijk niet, als over en ontrent groote Land-ſtreken. *Ibid*

--- Stil windeken van den Ooſten tot den Weſten in de Europiſche zeen, by klaar en helder weder. *Ibid*

--- Waar uyt ontſtaan, en waarom meeſt zydelings langs den Aard-kloot gedreven worden. 2. deel. 314

--- Draay-winden ſeer wonderlijk. 2. deel. 165

--- Ooſte, waarom gemeenlijk drooger en meer tot helder weder genegen, dan de Weſte. 2. deel. 315

Wonderlijke aangemerkt van *Acoſta* in Weſt-Indien. *Ibid*

--- Veranderen merkelijk onſe lighamen. *Ibid* 2. d. 386

Wyf Lots een zout-pylaar. 2. deel. 468

Wyn, hoe een ſpotter geſeyt. 1. deel. 35

--- Doet de heymelijkheden openbaren. 1. deel. 78

--- Gemyrrheden, hoedanig die geweeſt zy: wiert de misdadigers geſchonken, eerſe gedood wierden. 1. deel. 87

Wysheids onvergelijkelijke weerdigheid. 1. deel. 3

--- Der Kloekſinnigen is ſijnen weg te verſtaan. 1. d 15

--- Met nedrigheid ten hoogſten pryſſelijk. 1. deel. 77

Wyſe te eeren, om haar Wysheid deelachtig te worden, brengt den menſche tot aanſien. *Ibid*

--- Moet trachten vry te ſijn van alle onmatige hertstochten. 2. deel. 322

--- Van het Ooſten, hoe uyt het ſien van een Sterre konden afnemen dat Chriſtus gebooren was. 97. Sy hebben Chriſtum aangebeden. 1. deel. 98

Wyſe en maniere, om zig tot een ſaak Gods-dienſtiglijk te verbinden, vierderley. 1. deel. 87

Woekeraar, hoe goet vergadert voor die ſich des armen ontfermt. 1. deel. 57

Woeker, wat die zy, hoe geoorloft ofte ongeoorloft, en hoe men die beyde kan onderſcheyden. *Ibid*

Wolken, wanneer d' een op d' ander vallen, veroorſaken Wind en Regen. 2. deel. 167

--- Waarom, ſchoon ſy ſwaarder zyn als de Locht, op de Aarde niet neder en vallen. En hoe de Winden voortbrengen. 2. deel. 316

Wonderen vertoonen haar de grootſte en meeſte inde kleynſte dingen. 2. deel. 519

Woorden die ſacht, vriendelijk en overtuygende zyn, hebben groote kracht om de allerhardſte en ſnoodſte menſchen ſelfs te bewegen. 1. deel. 14

--- Die *Paulus* in den derden Hemel hoorde, hoe onuytſprekelijk. 1. deel. 147

--- Of daar door *Heb.* 4: 12. wort beteekent Jeſus Chriſtus, of het Woort des Euangeliums. 1. deel. 160

--- Wat *Heb.* 1: 3. beduyd het woort ſijner kracht. 1. d. 202

Woorden-ſtryden en onnoodige geſchillen, in den Godsdienſt te vermyden. 1. deel. 277

Wormen komen uyt allerley ſaken voort. 2. deel. 522

Wortel-boom. 2. deel. 47, 130

Y.

YDelheid *Proverb.* 30. *vers* 8. wat beteekent. 1. d. 66

--- Die het Schepſel onderworpen is, *Rom.* 8. wat beduyt. 1. deel. 124

Yver, die blind en verkeert is, ſtryt tegen de Chriſtelijke beſcheydentheid. 1. deel. 288

--- Veroorſaakt groote dwalingen en moeylijkheden. *Ibid*

Z.

Z*Achæus*, of gehouden was viervoudig weder te geven, dat hy ten onrechte beſat. 1. d. 292

Zadduceen hingen alles van den vryen wille des menſchen af, loochenden d' onſterffelijkheid der zielen, d' opſtandinge der dooden, de Engelen

Digitized by Google

pag.

Engelen Geeſten, verwierpen de Prophetien, en erkenden alleen de boeken Moſis. 1. deel 92
--- Floreerden ten tyde Chriſti. Ibid
Zalige in den Hemel, of geen walge en wanluſt krygen door het altoos ende eenparig genieten van een volheid der vreugde. 1. deel. 69
Zaligheid die volmaakt is, waarom enkelijk een Leven wert genaamt. 1. deel. 79
--- Een Koningrijk genaamt, uytnemender dan aardſche. 1. deel. 80
--- Is eeuwig. Ibid
--- Deſſelfs uytnementheid wort niet vermindert door de veelheid van dieſe genieten, maar eer vermeerdert. 1. deel. 255
--- Uytterlijke ſinnen, of yder haar vermaak daar hebben ſullen. 1. deel. 82
Zand-zee, light tuſſchen Ægypten en Arabien, word eens 's Jaars door-reyſt met een troup van 40000. of 50000. menſchen, en men reyſt in de feſtig dagen, ſonder huyſen of menſchen te ontmoeten, als'er een groote wint op ryſt, is'er ſulken vlucht van zant, dat de menſchen daar onder verſmoren, doch dit valt ſelden in den Somer voor, het zant droogt de doode lighamen, ſoo dat menige jaren ſonder te verderven konnen bewaart worden, welke lighamen van ſommige bedriegers voor mumie verkocht worden. 2. deel. 123
Zee ontrent brandende bergen, by ſtil weder heet en als ziedende. 2. deel. 116
Zeen en groote wateren vloeyen in malkanderen, en hebben alſoo gemeynſchap met den Oceaan of groote zee. Ibid
Zee, meeſten deel klaar en gras-groen, waar door. 2. d. 125
--- Een tijd lank van het Suyden naar het Noorden, en van't Noorden naar't Suyden bewogen. Ibid
--- Beweginge *Currente* genaamt, waar te vinden. Ibid
--- Loopt in *d' Archipelago ſint Lazary* naar't Suyden, twaalf uuren lank. Ibid
--- Waarom ons hooger ſchijnt te weſen als het Lant. 2 d. 333
Caſpiſche zee, hoe niet vermeerdert en wort door d' invloeyende Rivieren, daar men niet en ſiet, datſe ergens uytgank heefd. 2. deel. 116
Roode Zee wat ſy, en waarom ſoo genaamt, hoe de Iſraeliten door deſelve zyn door-gegaan. 1. deel. 250, 251
--- Hoe drooge wierd, ſoo dat de Iſraeliten daar door konden gaan. 1. deel. 251
--- Waarom de Schelf-zee genaamt. 2. deel. 468
Zee-baren, waarom op d' een plaats lang ſijn en traag gaan, op d'ander kort. 2 deel. 126
Zee, op de gront van die groeyen niet alleen kruyden, maar ook geheele boſſchen. 2. deel. 127
--- Sargaſſo genaamt, is als een groene weyde met kruyden en bloemen beſet. Ibid
--- In de gront van die zyn diepten, daar de wateren inſinken, en waar uyt ſy wederom met groot gewelt opwaarts gedreven worden. Ibid
Zegenen, of altoos geſchied van een meerdere ontrent een mindere. 1. deel. 166
--- Verſcheyde ſoorten daar van. Ibid
Zegeningen der Patriarchen, by maniere van Voorſeggingen, en op het dood-bedde uytgeſprooken, en waarom. 1. deel. 244, 245
Ziele des menſchen, wat die al beteekend, en hoe die is een Lampe des Heeren. 1. deel. 16
--- Hare uytnementheid. 1. deel. 169
--- Beteekend ſomwijlen den geheelen menſche, of het leven. 2. deel. 48
--- In wat ſin van ſommige een gedachte word genaamd. 2. deel. 67, 471, 472

pag.

--- Van *Carteſio* geſteld in de herſſenen, in de *Glandula* of Kliere *Pinealis*, dat van andere met verſcheyde redenen word weder ſprooken. 2. deel. 147
--- Redelijke, hare voortreffelijkheid vertoond in dry dingen. 1. deel. 156, 157
--- Van des ſelfs oorſpronk in den menſch, verſcheyde gevoelens. 2. deel. 158, 159, 221
--- Rabbynen en *Origenis* dwaalinge daar ontrent. 2. d. 159
--- Is met het lichaam en lichamelijke geeſten ſeer nauw vereenigd. 2. deel. 160, 161
--- Waarom God moet loven. 2. deel. 177, 178
--- Wonderlijken aart, kracht en weerdigheid des ſelfs. 2. deel. 178
--- Staat des ſelfs na de dood. 2. deel. 238, 239 240
--- Onderſcheyd tuſſchen haar en de Engelen. 2. deel. 241
--- Kan haren oorſpronk niet hebben uyt den Hemel. 2. d. 298
--- Word van ons begrepen door hare werkingen 2. d. 302
--- Gevoelende ziele haar plaats. 2. deel. 146
Zielen der gener die na hare dood tot dit ſterffelijk leven ſijn weder gekeerd, waar die geweeſt hebben. 1. d. 167
--- 70 Hoe uyt Jacobs heupe ſijn voortgekomen. 2. d 475
Ziele der dieren, waar in gelegen. 2. deel. 160
Ziele des wereids, wat ſommige daar by verſtaan hebben. 2. deel. 107
Ziele, wat de Bramines in Indien daar van gevoeld hebben. 2 deel 326
Zond, by d' oude Duytſche Water. 2. deel. 115
Zonæ, by d' oude landbeſchrijveers vijf in getal, hoe die genaamd wierden, en hoe verre haar uytſtrekten. 2. deel 121
--- Torrida ſeer ongeſtadig. 2. deel. 165
Zond-vloed, of univerſeel ſy geweeſt. 2. deel. 473
Zonde, maakt den menſche ellendig. 1. deel. 121
--- Tot de dood, 1 *Job.* 5: 16, 17. wat ſy. 1. deel. 174
--- Hare verleydinge en bedrieglijkheid. 1. deel. 214
--- Hoe die voortgekomen zy. 1. deel. 215
--- Word na hare omſtandigheden vermeerderd of verminderd. Ibid
--- Ydere is den menſche een plage en beul, ja tyran. 1. d. 361
Zondigen is dwaalijk handelen, geſchied niet alleen met woorden en werken: maar ook met gedachten. 1. d. 70
--- Met de daad, hoe te mijden. Ibid
--- Hoe van *Johannes* genomen word in ſijn eerſten Brief. 1. deel. 174
--- Hoe ſulks al geſchied. 1. deel. 214
--- Dat opentlijk geſchied, opentlijk te ſtraffen, dat heymelijk geſchied, heymelijk. 2. deel. 287
--- Tegen ſijn Conſcientie, hoe men kan. 2. deel. 13
Zonden te voren vergeven, of om de volgende overtredingen weder worden toegereekend. 1. deel. 103
Zonde in den Heyligen Geeſt, waar in gelegen, en hoe niet vergeven en word. 1. deel. 88, 89
--- Of in de toekomende eeuwe vergeven word. Ibid
Zondaars, hoe groot die ſijn, konnen herſteld worden. 1. d. 237
Zons verduyſteringe, oneygentlijk genomen, wat ſegd. 1. deel. 93
Zout, de byſonderſte ſtoffe daar de lichamen uyt beſtaan. 2. deel. 118
--- Heeft een bewaarende kracht, tot de voortteelinge dienſtig. Ibid
--- Joden moeſten daar mede hare Offerhanden mengen, dat van de Heydenen is na-gevolgd. Ibid
--- Beteekend aangename en ſtichtelijke redenen. Ibid
--- Verſcheyden ſoorten. Ibid
--- Kan uyt alle lichamen getrokken worden. Ibid
--- Is geen deel des Waters. 2. deel. 125
--- Hoe, vochtig wordende, ſmelt, en gedroogd zynde, hard word. Ibid
Zwijnen, wat voor menſchen beteekend. 1. deel. 100

EYNDE.

2875

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google